… Beverwyck

WERCKEN

DER

GENEES KUNDE

VM 13604/B

A.xxx.Bev

BEVERWYCK, J. van

t'Amſterdam, By IAN IACOBZ SCHIPPER, op de Keyſersgracht.

45961

JOH. van BEVERWYCKS

WERCKEN der GENEES-KONSTE,

Beſtaende in den

SCHAT der GESONTHEYT, SCHAT der ONGESONTHEYT, HEEL-KONSTE;

Mitſgaders

Eenige Tractaten daer onder begrepen, en oock verſcheyde ſtucken, die ten deele na des Autheurs overlijden, ten deele uyt ſijn Latijnſche Wercken overgeſet, en nu eerſt daer by gevoegt zijn.

Alles volgens de leſt-vermeerderde exemplaren van nieus overzien, doorgaens grootelijcx vermeerdert en verbetert: mitſgaders met nieuwe Regiſters.

Verçiert met Hiſtorien, Kopere Platen, als oock vermeerdert met verſſen van den Ed: Heer JACOB CATS, Ridder &c.

t' AMSTERDAM,

By JAN JACOBSZ. SCHIPPER, op de Keyſers-Gracht. 1664.

met Privilegie voor 15. Iaren,

Op de Beeltenis van den Heer
Dr. JOHAN VAN BEVERWYCK.

Dits 't beelt van Beverwyck, *die Dordrecht zo verlichte,*
Genees-konſt ſtreckte een ſpoor, de Heel-konſt voor een baak;
Daar in nakomelingh en Tijdgenooten ſtichte,
En mengde, tot meer nut, die konſten met vermaak.

WELLCOME HISTORICAL MEDICAL LIBRARY

JOH. VAN BEVERWYCKS
SCHAT
DER
GESONTEHYT.

Met veerſen verçiert door de Heer

JACOB CATS, *Ridder*, &c.

EERSTE DEEL.

t'AMSTERDAM,

By JAN JACOBSZ. SCHIPPER,
Anno 1663.

Extract uyt de Privelegie.

DE Staten van Hollandt en Weſtvrieſlandt, hebben aen *Ian Iacobſz. Schipper*, Boeck-handelaer t'Amſterdam, op zijn verzoek, toegeſtaen, dat hy alleen, in onſe Provintie, zal mogen drucken, doen drukken, uytgeven en verkopen, alle de Wercken van de *Heer Ian van Beverwijk*, voor deſe verſcheydemael, en nu doorgaens grotelijks vermeerdert, zo in de Medecijne, als Chirurgie, by hem gedrukt; en dat voor vijftien Iaren, verbiedende alle en ygelijk ingeſetene deſer Landen, de voorſz. Wercken binnen die tijdt van vijftien Iaren, directelijk of indirectelijk, in 't geheel of ten dele, in 't groot of in 't kleyn, in eenige Tale, na te drukken, verkopen of uyt te geven, of elders nagedrukt in deſe Provintie te brengen, verkopen, of uyt te geven, zonder conſent van den Suppliant, op de verbeurte van de nagedrukte exemplaren, en ſes-hondert Caroli guldens te appliceren, als nader in d'orginale Brieven te zien is, en dat zo wel by den Drukker als verkoper, te verbeuren, zo menighmael contrari dezer bevonden wordt. in den Hage den 22. September, 1664.

JOHAN de Wit ut.

Ter Ordonantie van de ſelve Heeren.

HERB^t. van Beaumont.

REGISTER

der Capittelen van het eerſte Deel der *Genees-konſte*,

Genaemt den SCHAT der GESONTHEYT,

Handelende op het

EERSTE DEEL.

Voorreden van den *Schat der Geſontheydt*, leerende

CAP. 1. Waer door den Menſche de Sieckten en de Doot onderkeurigh geworden is, Fol: 1

2. Vande weerdigheyt des Menſchen na Ziele ende Lichaem, &c. met wat middel deſelve in geſontheyt langh by malkanderen gehouden wert, Fol: 5

3. Waerom de Menſchen inde eerſte tijden veel langer leefden, als ſy nu doen, Fol: 8

4. Of het leven door de konſt, ofte eenigh middel verlenght kan werden, Fol: 11

5. Dat het Schrijven van de bewaringe der geſontheyt dienſtig en noodwendig is, Fol: 14

6. Vande Geſontheydt en hare weerdigheydt, Fol: 16

7. Waer in de geſontheyt beſtaet, Fol: 19

8. Waer in het leven beſtaet, en door wat middel het ſelve in geſontheydt onderhouden wert, Fol: 20

HET EERSTE BOECK.

Van de Beweginge des Gemoedts.

CAP. 1. Van de beweginge des gemoedts in 't gemeen, Fol: 24

2. Vande Droefheyt, Fol: 28

3. Vande Nijt, Fol: 35

4. Vande Liefde, Fol: 40

5. Vande Eergierigheyt, Fol: 54

6. Vande Gierigheyt, Fol: 59

7. Vande Blijdſchap, Fol: 67

8. Vande Gramſchap, Fol: 70

9. Vande Vreeſe, Fol: 79

HET TWEEDE BOECK.

Van de Lucht.

CAP. 1. Vande Nootſakelijckheyt en verſcheydentheydt des Lughts en waerom deſelve veel veranderinge onderworpen is, Fol: 85

2. Vande Vier getijden des Jaers ende wat veranderinge ſy inde Lught en in ons Lichaem maken, Fol: 92

3. Vande Winden en wat veranderinge die maken, Fol: 95

4. Van het onderſcheyt der Plaetſen en Landen, en welcke de geſontſte ſijn, Fol: 99

HET DERDE BOECK.

Van Spijſe ende Dranck.

CAP. 1. Van het Voedſel, haer noodſakelijcheydt en Verſcheydenheydt, Fol: 103

2. Van Broodt, Pap, Bry, Koecken, &c. Fol: 106

3. Van Moes-kruyden, Salade en Toe-kruyt, Fol: 112

4. Van Retbare Wortelen, Fol: 117

5. Van Aert-vruchten, Fol: 122

6. Van Heeſter-vruchten, Fol: 124

7. Van Boom-vruchten met harde ſchelpen, Fol: 125

8. Sachte Schellen, Fol: 127

9. Van Suycker en Kruyt, Fol: 133

10. Van den Oorſpronck van het ſlachten der Beeſten en dat het vleeſch de voedſaemſte ſpijſe is, Fol: 136

11. Van het onderſcheyt en verkieſinge van 't vlees, Fol: 138

12. Van 't vleeſch der tamme vier-voetige dieren, Fol: 142

13. Van het wildt-braet, Fol: 248

14. Van de vogelen, Fol: 150

15. Van 't gene van de dieren komt, als bloet, melck, boter, wey, beulingen, eyeren en honich, Fol: 157

16. Van viſch, ſijn geſtaltenis en verſcheydenheyt, Fol: 162

17. Van Drank, en eerſt van het Water, Fol: 168

18. Van Wijn, Fol: 172

19. Van Bier, Fol: 176

20. Vanden Taback, Fol: 177

21. Van Zout, Fol: 178

VIERDE BOECK.

CAP. 1. Vande beweginge en ruſte des lichaems, Fol: 182

2. Van Slapen en Waken, Fol: 183

3. Van het af-ſetten en behouden des kamer-ganghs, waters, en andere overtolligheyts, mitsgaders oock van het by-ſlapen, Fol: 184

HET TWEEDE DEEL.

Van de behoudinge des geſontheydts.

CAP. 1. Vande bewaringe der geſontheydt in 't gemeen, Fol: 187

2. Waer de Ouders moeten op letten in het Telen van hare Kinderen, Fol: 198

3. Hoe een bevruchte Vrouw haer onderhouden ſal, Fol: 198

4. In hoe veel maenden een kindt voldragen is, Fol: 202

5. Vande Arbeyt en het ampt der Vroed-vrouwen, Fol: 206

6. Dat het eerſte ſogh vande Kraem-vrouw, de jonge kinderen nut en dienſtigh is, Fol: 210

7. Dat elcke Moeder haer eygen kinderen, ſoo het mogelijck is, behoort te ſuygen, ofte anders wat Minne ſy ſal verkieſen, Fol: 211

8. Hoe langh de kinderen dienen te ſuygen, en hoe ſy tot haer ſeven jaren op-gevoedt moeten werden, Fol: 214

9. Vande maniere van op-voedinge inde tweede en derde ſeven jaren, Fol: 219

10. Vande maniere van leven der volwaſſen, of middeljarige, en voor eerſt vande verkieſinge der ſpijſe, Fol: 222

11. Vande mate der ſpijſe ende hoe veel men eten moet, Fol: 226

12. Hoe dikmaels daegs men eten moet, Fol: 229

13. Welck beter is des middaeghs, ofte des avonts en op wat ure meer te eten ende wat voor ofte nae gegeten dient: Fol: 230

14. Vanden Dranck, ſijn mate en tijt, Fol: 232

15. Van oefeninge en ruſte des lichaems, Fol: 235

16. Van ſlapen en waken, Fol: 238

17. Van het loſen des kamer-gancks, waters, &c. als oock van het by-ſlapen, Fol: 240

18. Vande maniere des levens, van oude luyden, Fol: 242

19. Vande Maniere des levens der gener die een ongematigt en ſwak lighaem hebben, Fol: 246

20. Maniere des levens der gener die van verſcheyde ſieckten gedreyht werden, Fol: 248

21. Hoe de gene leven moeten die even uyt een ſieckte op-geſtaen zijn, Fol:

22. Hoe verre de verhaelde middelen der geſontheyt, by een yegelijck moeten waer genomen werden, Fol:

BLAD-WYSER,

der by-ſondere dingen, rakende de *Schat der Geſontheyt.*

A.

ABberdaen, 164.
Abricots, 131.
Aconyt, 106.
Adam kent kruyden, planten, &c. 9.
Adem-ſtanck, 130.
Ader, 208. laten, 191. 201. 248. 249. op de voet, 201.
Ael, 101. 166.
Ael-beſien, 124. 189.
Aerdt-beſien, 123. 189. 223.
Aerdt-buylen, 121.
Aerdt-nooten, 121.
Aerde, 19.
Aftreck, kamergangh, 184. 191. 240.
Ajuyn, 86. 117. 120. 206. 231. 232. 247.
Aloë, 200. 249. pillen, 249.
Alykruycken, 167.

Amandelen, 127. 208. 210. marcepeyn, 127. oly, 208. 210.
Anchoves, 165.
Appelen, 128. 189. 200. 223. dranck, 128. reuck, 189. ſyroop, 128. wijn, 128.
Arangie, orangie-appelen, 130. 189. 223. ſap, 130. ſchellen, 130.
Arbeydt der vrouwen, 205.
Articiocken, 123.
Aſperges, 113. 116.
Athæneus, 14.
Avondt-mael, 230.
Azyn, 104. 113. 121. 142. 176. 177. 223. maken, 121.

B.

Baeckeren, 209.
Baers, 165.
Barbeel, barm, 163. 166.
Balſem, 198.
Bete, 115. 121. 240. 244. wortel, 121.
Berberis, 124. 189.
Bergen, 90.
Beſweet drincken, 171. 234.
Beulinghen, 157. bloedt, 157.
Beverſwijn, 200.
Bevruchte onderhoudingh, 199.
Beweginge drie'erley voordeel, 182. des gemoedts, 22. 24. 190. 199. 244. des lichaems, 182. 199. 244.
Bier, 104. 176. 189. 218. 233. 234. 247. azyn, 177. en broodt, 215.
Bieſen, 189.
Bies-loock. 114. 117.
Bieſt, 159. der kraem-vrouwen, 210.
Bizon, 55.
Biſcuyt, [twee-back,] 109. 235.
Bitterheyligh, 249. pillen, 249.
By-ſlapen, 10. 116. 120. 123. 127. 155. 156. 166. 167. 175. 181. 185. 186. 194. 202. 221. 244. 248. 250. mate, 198. 240. 241. noodtwendigheyt, 185. 240. oude luyden ſchadelijck, 241. 244. 245. ſchade die even uyt ſieckten op ſtaen, 241. 249. 250. tijdt, 179. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 238. 241.
Blaeuwſchuyt, 109. 130.
Blieck, 166.
Blijdtſchap, 67. 68. 69. 70. geneſinge, 69. 70.
Bloedt, 19. 73. 105. 116. 117. 119. 120. 123. 127. 156. 157. 161. 173. 183. 221. 222. 248. beulingen, 157. making, plaets, 19. 20. voedſel, 157.
Blom-kool, 114.
Blom-pap, 109.
Bockingh, 165.
Boeckweyt, 111. bry, 111. koecken, 111.
Bolck, 164.
Bol-zaet, 90.
Boogaerdt karſſen, 131. 189.
Boonen, 111.
Boorts, 122. 129. 130. 166.
Boſſe krabben, 167.
Boter, 9. 105. 157. 158. 159. 208. 210.
Botten, 165.
Braecken, 166. 179. 232.
Braem-beſyen, 124. wilde, 126.
Braeſſem, 164.
Brande-wijn, 173. 176.
Brem-kappers, 125.
Bry, 107. 109. 111. 126.
Broodt, 14. 104. 207. 108. 122. 123. 227. 242.
Buyck-loop, 230. 245.

C.

Cabbeljaeuw, 164.
Caetſen, 182.
Calkoenen, 154.
Campernoelien, 121. 129.
Candeel, 160. 250.
Caneel, 135. 189. 200.
Canfer, 125. 200.
Cappoenen, 152. 153. 250.
Cappers, 125. 200. brem, 125. vlier 125.
Cardanus, 9.
Caroten, 119. 121.
Carper, 165.
Caſtanyen, 127. 156. broodt, 127.
Caviaer, 165. 223.
Cazare, 108.
Cichorey, 116. wilde, 116. wortel, 121.
Cidre, 129.
Cinnaber, 9.
Clyſteren, 200.
Cluyſenaers, 9.
Citroenen, 129. ſap, 129.
Colijck, 121. 174.
Comcommeren, 122. 189. 200. geſulte, 122. wilde, 200.
Conijnen, 141. 150. 189.
Conſerf van rooſen, 127.
Conſumption, [een eng. ſieckt.] 222.
Corinthen, 121. 129. 133. 200. 240. 244. ſap. 200.
Cornoelien, 131.
Crabbe, 167. ſteur, 167.
Craeck-been, 140.
Craſus, 34.
Crop-ſalaed, 114.
Cruys-beſien, 123.

D.

Danſſen, 51. 237.
Decocta neronis, 171.
Democritus, 9. 14.
Dermen, 141. verckens, 141.
Dieren die niet drincken, 232.
Diëte, [eet-regel,] 15.
Doodts oorſaeck, 2. ontgaen, 13.
Dranck, drincken, 100. 103. 168. 179. 190. 225. niet te kout inſonderheyt verhit zijnde, 171. 234. mate, 190. 232. 234. noodtſakelijckheyt, 168. 169. 232. 234. tijdt, 222. 234. verkiesinge, 190.
Driederley koockinge, teeringe, 20. 184.
Droefheydts kracht, 29. geneeſmiddelen, 31. 32. 33. niet uyt te beelden, 29. oirſaecken, 29. 30. 31.
Druyven, 132. 222. 223. 244.
Duyven, 141. 155. ringh, 155. tortel, 155.

E.

Eergierigheydts kracht, 54. 55. 56. 57. genees-middelen, 58.
Eyckelen, 124.
Eycken lombaerts, 209.
Elft, 164.
Enden, 141. 145. lever, 141.
Endivie, 116. 189.
Engels man, 150. jaer oudt, 11. 244.
Eſels, 148. 165.
Erweten, 112.
Etens-luſt, 115. 121. 122. 127. 136. 152. 164. 165. 167. 181. 223. 228. 236. genees-middel voor den hongher, 224. hoe dick's daeghs? 229. nooyt tot men ſat is, 228. om te leven, 106.

F.

Faſanen, faſanten, 151. 154.
Fiſticyen, 127. marcepeyn, 127.
Fonteyn-water, 170.
Fortuyne, 33. 34.

G.

Gal 19. 20. 74. 95. 97. 113. 123. 141. 158. 159. 174. 184. 222. 223. blaesje, 20. 210.
Ganſen, 156. lever, 141. 156. wilde, 152.
Garnaeten, 167.
Geduldt, 26. 27.
Geers, 110. bry, 110. broodt, 110. meel, 111.
Geyte-kaes, 159. melck, 157. 158. vleyſch, 139. 146. 242. wilde, 149.
Geley, 110.
Gele peen, 112.
Geleſucht, 225. 227.
Genees-konſt behoeft geen geſonde, 15.
Gengber, gember, 119. 136. 189.
Genever-beſien, 189. hout, 189.
Gerſte, 107. 110. biſcuyt, 110. broodt, 110. meel, 110. pap, 110.
Geſondtheyt, waerdigheyt, 16. bewaren, 187. hoe verre haer regulen onderhouden, 251. ſpreeck-woort, 163. waer aen men haer eerſt gewaer wordt in ſieckte, 250. waer in ſy beſtaet, 19. watſe is? 18.
Gewoonte, 230. 231. tweede natuur, 188.
Gierigheydts kracht, 59. 60. 61. geneſinge, 62. 65. ſtraffe, 62. 64.
Gicht, 97. 109. 121. 129. 132. 153. 166. 183. 186.
Gijl, 110. 114. 122. 123. 126. 128. 130. 144. 161. 166. 225. 232. 236. 237. 243. 245.
Glas dat buyght, 37.
Goedt, 34.
Gramſchaps kracht, 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. geneſinge, 57. 76. 77. 78. 79. of ſy altijt quaet is, 73. oirſaken, 73.
Granaet-appelen, 130. 223. karlen, 130. ſonder karlen, 130.
Gras, 113. led, 113.
Gravéel, 159. 167. 174. 176. 194. 225. 239. 243.
Grundel, 166.
Grutten, 111.

H.

Hamelen-vleys, 147.
Hammen, 145. 189.
Hanen, 152. kammen, 153. klooten, 153. ſap, nat, 152. 240.
Hardlijvigheyt, 184. 200. 240.
Haringh, 165.
Hart, 141.
Haſel-nooten, 127.
Haſen, 149. 156. 189. ooren, 150.
Haver, 111. bry, 111. broodt, 111. gort, 111.
Hair van den hondt, 234.
Herfſt, 95.
Hers, 188.
Herſſenen, 141.
Heyten, 189. hooren, 121. vleys, 149.
Honden, 246. vleys, 148.
Hoenderen, 111. 153. 205. 227. lever, 141. nat, 200. 209. 218.
Hoeſt, 97. 126. 159. 168.
Holipodrido, 142.
Honigh, 9. 14. 105. 158. 161. 242. 243. 244. van rooſen, 244.
Hooft broeyen, 239. vleyſch, 142.
Hoppe, 116.
Hout-ſneppe, 156. ſonder ragh, 101.
Huys dat nieuw is niet bewoonen, 101.
Hyſſoop, 116. 147.

I.

Iacht, 182. 236.
Iaer-tijden, 92. 93. 94.
Ialouſie, [yver-ſucht,] 48. 65.
Inbeeldinge, 201. 202.

K.

Kaerſſen-ſtanck, 200.
Kaes, 9. 20. 105. 157. 159. 160. 223. 224. 227. room, 159.
Kalf-vleys, 146. 222.
Kamergangh, 184. 191. 240.
Kaerne-melck, 158. 859.
Karſſen, 131. 189. 223.
Katte, 181. vleys, 148.
Kerſſe, [kors,] 107. 116. water, 116.
Keule, 111.
Kriecken, 131. 223.
Kervel, 115.

Kinde-

Kinderen teelen, 191. hoe langh ſuygen, 214. hoe haer minne, 214. hoe waer nemen in geboort, 205. 208. maniere van leven, 215. 216. 217. 218. mate in eten, &c. 218. 222. opvoedigh na de ſeven jaer, 119. 220. 221. wanneer voldragen, 202. waerom van wijſe ouders ſomtijdts bot, 192. 193. 196. wijn drincken ſchadelijck, 218.
Klieren, 140.
Klooten, 141.
Knollen, 117.
Koecken, 107. boeckweyte, 111.
Koe-vleys, 139.
Kool, 114. 121. 156. 240. 244. Blom, 114. ſalaedt, 114.
Koortſche, 14. 25. 97. 100. 119. 122. 124. 128. 130. 131. 149. 155. 158. 165. 166. 171. 183. 191. 209. 211. 224. 225. zeeuſche, 91.
Koren, 107.
Krabbe, 167. boſſe, 167. ſteur, 167.
Krake-been, 140.
Krake-beſien, 124. 189. roode, 129.
Kreefte, 167.
Kriecken, 131.
Kruyt, 135.
Kuyckens, 153. 250.
Kuys-boom-zaedt, 153.

L.

L Adanum, 189.
Lamprey, 166.
Lams-vleyſch, 147.
Landen verſcheydenheydt, 99.
Laſerye, melaets, 155. 156. 194.
Laten, 191. 201. 248. 249.
Latouw, 104. 113. 122. 240. 243.
Lenten, 94.
Led-gras, 113.
Levens bepalinge, 10. 13. 14. kortheyt nu, 8. langhdurigheydt voortijts, 8. 10. verdriet, 2. verlengen door de konſt, 11. 13. 14. vermaeck, 4. waer in 't beſtaet, 20. waer door het wert onderhouden, 22.
Leen-wercken, 155.
Lever, 149. voedtſel, 141. 223.
Lichaems beweginge, 182. gemeenſchap met de ziel, 25. groote in de eerſte tijden, 10. oir-ſprongh, 19. ruſte, 182. 235. waerdigheyt, 5.
Liefde kracht, 40. 41. 42. 43. 44. 45. geneſinge, 44. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54.
Lijſters. 152. 155.
Limoenen, 129.
Longe, 122. voedtſel, 141. 222.
Loock, 120. 200. 210. 232. 249.
Lubben, 140. 152.
Lucht, 85. 118. 248. nootſakelijckheyt en verſcheydenheydt, 86. 87. 88. 89. teyckenen, 188. verbeteringh en verkieſinge, 188. 189.
Luſt, 190.
B. Lydius, 74.

M.

M Aegh, 20. 41. 58. 113. 117. 130. 141. 227. 228. 229. 234. 239. 249. voedtſel, 141.
Maeghdom, 169. teyckenen, 207.
Maeltijt van Plato, 190.
Maerts-bier, 177.
Malvaſey, 175.
Maluwe, 115. 240. 244.
Mancke-bollen, 243.
Manier van leven, die met ſieckte gedreyght werden, en daer uyt op-ſtaen, 248. 249. ſwacke, 246. 247.
Manna, 200. 228.
Marmelade, 130.
Marcepeyn, 110. 127.
Mede, 161. 243. 244.
Medicamenteus voedtſel, 104. 105. 113. 128. 161. 173.
Medicijn-konſte, 7. 8. herſtelt verlooren geſontheyt, 7. welck deel van'er outſt is, 7. leert de geſontheyt bewaren, 7. nodigh, 7. 11. 15.
Meel, 108. 110. 223.
Meerle, 152. 155.
Melancholy, [ſwarte gal,] 19. 20. 184.
Melaets, 155. 156. 194.
Melck, 9. 105. 157. 158. 159. 160. 189. 218. 226. bieſt, 159. 210. geen wijn daer op drinken, 158.
Kaerne, 158. 159. 160. Room, 158. Vrouwen, 113. 205. 209. 210. 211. 215.
Melde, 115.
Meloenen, 122. 189.
Menſchen eerſte heerlijckheydt, 1. 2.
Dartigh jaer oudt, behooren haer natuer te kennen, 16. heel groot zijnde, 16. niet drinckende, 232. niet etende, 231. niet ſlapende, 238. ouderdom, 10. 11. 13. 88. 102. 244. 252. pael-ſteen, 13. verdorventheydt na de val, 2. 3. waerom voortijdts langer leefde, 8. weerdigheydt na ziele en lichaem, 5. zijn een kleyne weereldt, 6.
Mildt, 20. voedtſel, 141.
Mijnen, 92. minne om te zuygen, 211. 214. zijn moeders beſt, 211. 212. 213. 214.
Miſpelen, 131. 223.
Miſtelayn, 109.
Mithridaet, 209. 210.
Moeraſch, 47. 91. water, 171.
Moer-bezyen, 132.
Moes, 112. 223. 240.
Molenaer, 164.
Morgh, 141.
Moſſelen, 167.
Moſſen, 155.
Moſt, 174.
Moſtaerdt, 117. 222. 247. zaed, 117.
Muskatel-wijn, 175.
Muskel-jaet, 50. 200.
Muzijck, 34. 51. 78. 190. 215.
Myrhe, 188.

N.

N Agelen, 135. 189.
Navel-ader, 208.
Nedrigheydt, 39.
Nieren, 176, 225, 239. voedſel, 190.
Niet natuurlijcke dingen, 22. 199. 290.
Nijdts leelijckheydt, 35. 36. 37. 38. geneſinge, 38. 39. 40.
Noorde, 106. windt, 90. 98.
Nooten muſcaten, 135. haſel, 127.

O.

O Cker-nooten, 126. oeffeninge, 182. 199. 235. 236. 337. 248. der longe, 237. tijdt, en mate, 23. verſcheydentheydt, 182.
Oeſters, 9. 167.
Oyevaer, 156.
Olye, 9. 133. 243. 244. 250. verſterkende, 250.
Olyven, 133. 223.
Onvruchtbaerheydt, 195.
Ooren, 140.
Oſſchen, 139. 145. 146. 224. 225. 227. vleys, 224. 225. 227.
Ooſten, 101. wind, 90. 97.
Oude luyden, 10. 11. 13. 88. 102. 242. 244. 252. af-treck, 244. beweginge des gemoeds, 244. beweginge des lichaems, 243. by-ſlapen, ſchadelijck, 194. 245. dranck, 243. ſlaep, 243. ſlapen by jonge maegden, 245. lucht, 242. ſpijſe, 242.

P.

P Alingh, 166.
Panade, broodt-pap, 109. 215. 250.
Pannne-koecken, 109.
Pap, 107. 109. 116. 126. 215. 218. 250.
Pareyē, 117.
Parmeſaen, 159.
Paſtey, 109. 167. oeſter, 167.
Paſtinaken, 119.
Patich, 115.
Patientie, 115.
Patrijſen, 151. 152. 154. 227.
Paeuwen, 155.
Peck-tonnen, 188.
Peen, 119.
Peren, 129. 223. dranck, 129. niet nuchteren, eten, 129. wijn, 129.
Peper, 111. 135. 189. wortel, 119.
Pepoenen, 123. 223. 224.
Peſt, 90. 101. 121. 131. 135. 163. 179. 188.
Perſicken, 130.
Peterſelye, 116. wortel, 116.
Phaſanen, 151. 145.
Phleghma, [ſlijm] 19. 20.
Pimpinelle, 116.
Pingels, 127.
Pillen, 22. aloë, 249. bitterheyligh, 249. ruffi, 249. ſet, 201.
Piſſe [water] 184. 185. 236. 237. 240.
Platijſen, 163. 165.
Platoos maeltijdt, 190.
Pleuris, 100. 167. 171. 183.
Plompen, 189. 242.
Pluck-vruchten, 111. 222.
Pocken, 154.
Poel-ſnippen, 156.
Popelcy, 120. 234.
Populjoen-ſalfs, 153.
Porceleyn, 115. 189.
Pos, 166.
Priapiſmus, 153.
Pricke, 166.
Pruymen, 131. 189. 240. 244. de brignole, 132. kruydt, 132. ſap, 200. 244. zuyre, 189.
Ptiſane [garſte-water] 225.
Purgatie, 22. 158. 191. 249.
Put-water, 171.

Q.

Q Ackels, 154.
Queen, 130. 223. kruydt, 130. marmalade, 130.
Quick-ſilver, 10.

R.

R Adijs, 119. meer, 119.
Rakette, 116.
Rapen, 117.
Redenenen, te diepſinnigh over maeltijdt, mijden, 190.
Regen-water, 171.
Reygers, 156.
Res non naturalis [niet natuerlijcke dingen] 22. 199. 201.
Reviet-water, 170.
Rhobarber, 200.
Rijs, 110. bry, 110. krakelingen, 110. marſepeyn, 110.
Rogh, 165.
Rogge, 109. biskuyt, 109. brood, 109. meel, 109. pap. 109.
Roode-peen, 119.
Rookinge der Ægyptenaers, 118. 189.
Roock-vleys, 142.
Room, 158. kaes, 159.
Roomſche-boonen, 111.
Roſen, 189. 29. 244. conſerf, 127. honigh, 244. Syroop, 209. oly, 209.

Roſij-

Roſijnen, 122. 133. 200. 240. 244. lange, 240.
Rundt-vleys, 116. 227.
Ruyck-appelen, ballen, 50. 189. 200.
Ruſte, 183. 235.
Ruytingh, 159.

S.

S Afferaen, 123. 136. 200.
Salaedt, 9. 51. 112. 113. 114. krop, 114. kool, 114. latouw, 113. 114.
Salm, 164.
Sante, 17.
Sauwſijſen, 145. 157. 168.
Scheeps-vis, 168. van boloigne, 222. 223.
Schape-kaes, 159. melck, 157. vleys, 147. wey, 157.
Schel-vis, 164.
Schoen-maker, 166.
Schollen, 165.
Schorft, 144. 188.
Seelt, 166.
Sene-blaren, 240.
Siecktens oirſaeck, 2.
Sinckingen, 97. 101. 102. 163. 179. 231. 239. 249.
Slaep, 110. 113. 114. 183. 189. 218. 228. 238. 231. 243. 247. mate, 238. niet op den buyck, rugge, onder blaeuwen hemel, ſtracks na den eten, noch over dagh, of met een open mond, 239. noodtſakelijckheydt, 238. tijdt, 238.
Snippen, 153. 156. hout, 156. poel. 153.
Snoeck, 165.
Snot, ſchandelijck by de perſſen, 107.
Snuyt, 140.
Soberheyt, 243. 252.
Socrates, 26. 57. 76. 77. 206. 255. 237. 241.
Soch, 113. 205. 215. kraem-vrouwen, 209. 210. 211.
Somer, 95.
Sonde, oirſaeck van ſieckte en doodt, 2. 3.
Speceryen, 135. 200.
Speck, 143. 144. 145.
Speen-verckens, 145.
Spelte, 109. broodt, 109.
Spieringh, 166.
Spijſe, 103. 189. 225. 232. 248. der eerſte eeuwe, 9. 125. genees-midd. voor honger, 223. mate, 226. niet frijten, 162. noodtſakelijckheydt, 103. op wat tijden, hoe dickwils des daeghs, eten, 229. verkieſinghe, 189. 190. verſcheydenheydt, ondienſtigh, 9. 225. 226. werdt driemael verteert, 20. 184.
Spinagie, 114. 241.
Spreeuwen, 156.
Sprot. 165.
Stekel-beſyen, 123.
Sterckte beſtaet in warmte, &c. 193.
Steur, 164. krabbe, 167.
Stieren-vleys, 146.
Sſtil-ſtaende water, 171.
Stock-vis, 164. 189.
Studeren, 151. 221. 228. 236. 237. 239. ſtracks nae den eten en te veel ſchaedelijck, 236. 237.
Styrax, 189.
Suycker, 9. 123. 133. 134. 228.
Terwe, 108. 222. 223. bier, 147. bloem, 109. 318. broodt, 108. 218. meel, 109.
Suycker-peen, 120.
Suyringh, 115. wortelen, 120.
Swacke, 246. manier van leven, 246. 247.
Swarte-gal, 95. 159.
Swanen, 156.
Syroop, 134. appelen, 128. rooſen, 209. 210. 211. violen, 210.

T.

T Aback, 86. 177. teel-deelen, 250. konſt. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198.
Teringe, 14. 127. 158. 230.
Theriakel, 209. 210.
Toe-kruydt. 112. 116.
Tonge, 140.
Tongen, 165.
Tortel-duyve, 155.
Toverye, 46. 47.
Trouw-tijd, 194.
Twee-back, 109. 235.

V.

V Aderlandt dat eeuwigh is, 2.
Vaert wel, 17.
Vallende-ſieckte, 154. 195.
Vanden, 206.
Vaſten, 190. 204. 228.
Veen-beſyen, 124.
Veerſen-vleys, 146.
Verckens-vleys, 139. 543. 144. 145. dermen, 141. ſpeen, 145. Waer om de Joden verboden, 143. wilde, 149.
Verjuys, 176.
Vet, 141.
Vijgh-boonen, 200.
Vijghen, 69. 74. 126. 132. 222. 244. 251. boom, 153. plaeſter, 13.
Vincken, 152. 155.
Violen, 240. moes, 240. Sy-roop, 210.
Vis, 105. 126. 162. 163. 199. 222. 226. abberdaen, 164. aerdt, 163. ſauſijſen, 168. ſtock, 164. revier, 163. 165. zee, 163. 164.
Vlaen 160.
Vleys, 51. 131. 136. 138. 141. 142. 222. 223. 226. eten niet voor de zondt-vloedt, 106. eten oirſprong, 189. geeft, veel voedtſel, 138. 222. gerookt, 189. geſouten, 189. kort maken, 223. nat. 240. 242. 243. verkieſinge, 138. 240.
Vlier-kappers, 125.
Vloeren van gebacken ſteen, 101.
Voedſel, 103. 242. medicamenteus, 104. 105. 113. welke deel en 't byſonder voet, 222. 223.
Voeten, 146. 213.
Vogelen, 105. 151. 189. 226.
Vreeſe, 79. beſchrijvinge, 79. 80. haer kraght, 80. 81. 82. hulp-middelen, 81. 83. voor de doodt, 4. 83. geneſinge, 83. 84.
Vroed-vrouwen ampt, 205.
Vyer, 19. 104. 188.

W.

W Aeffelen, 109.
Waken, 183. 189. 238.
Wandelen, 199. 241.
Water, 104. 169. kerſſe, 116. ophouden, gevaerlijck, 184. zucht, 225. 252.
Wey, 105.
Welluſt, 13. 19. 24. 70.
Weren-vleys, 144. nat, 200. 209. 218.
Weſten, 103.
Windt, 98.
Wieroock, 189.
Wildt-braedt, 148. 189.
Willige blaren, 189. 243.
Wijn, 51. 69. 104. 114. 121. 122. 131. 158. 172. 189. 195. 218. 233. 234. 235. 243. alicantſche, 175. alſſen, 235. beter 's middaeghs als 's avondts, franſe, 175. griexſe, 175. krachten, deughden, 233. 243. malvaſey, 175. medicamenteus voedſel, 173. moſt, 174. muſcatel, 175. onderſcheydt, 174. 175. rijnſche, 60. 123. 174. 175. roode, 174. ſeck, 123. tint. 175. ſopje, 235. voor wie nut, 233.
Witte, 174.
Wijn-gaerdt-rancken, 189. ſlecken, 167.
Wijsheydt beſtaet in koude, 193.
Wijn-ruyten, 126. 231.
Wijtingh, 146.
Winden, 185. kracht, 95. noorder, 98. oirſake, 96. ophouden, gevaer, 175. ooſten, 97. Weſten, 98. zuyden, 97.
Winter, 95.
Witte-broodt, 218. peen, 119.
Wonden, 173. 252.
Woon-plaetſchen, 99.
Wormen, 120. 131. 133. 170. 200. 227.
Worſte, [illegible] de boloigne 222.
Wortelen, 117.
Wrijven, 243.

Y.

Y S-Water, 171.

Z.

Z Zaedt, 192. 123. 240. vaten, 240.
Zaen, 159.
Zee, 91. 101. viſch, 163. water, 169. 172.
Zieck, 120.
Zeeuſche koortſen, 31.
Znee, 171. water, 171.
Zout, 108. 113. 119. 158. 179. 180. 181. water, 172.
Zuyde, 99. windt, 97.

Druck-fauten of ERRATA te verbeteren.

Fol:	*Col.*	*Reg.*	*voor*	*Lees*
10	1	18	aſpectum	aſpecten
29	2	8	koerts	koortſch.
51	2	53	ſoetje	ſoentje
56	1	38	vaſten	vaſten eed
58	2	34	meyr	miter
114	2	55	vierde cap.	1 boeck, vierde cap.
118	1	1	om mijn	op mijn

De overige en Letter-fauten gelieve den verſtandigen lezer zelf te herſtellen.

Blad-wijſer, der byzondere dingen, rakende den *Schat der Ongeſontheyd.*

NB. de a ſtaende voor de Cyfer-getalen, beteyckent d'eerſte afdeeldinge, b de tweede, c de derde afdeelinge deſes Boecks: En als dit † teycken achter een woort ſtaet, moet van onder na boven geleſen werden.

A.

ABricots, b 26.
Acacia, a 77. conſerf, a 91.
Acerba, (wrange) a 117.
Acorus, (welriekent liſch) a 54. wortel, a 80. 92. afziedſel, a 80. b 26. geconfijte, a 55. 79. 80. 81. b 26.
Adam of na den val vremde geneeſmiddelen ſochte, a 104. niet ſondigen eeuwigh leven, c 2.
Adder, a 123. b 161. kruyt, a 121. tonge, a 121. 124.
Adem halen, b 15. 121. 129. goet maken, a 54. 66. 78. korte, a 60. 61. 62. 63. 97. b 84. 129. 324. ſtanck, a 75. b 173.
Aderen, a 30. 31. b 308. 313. klapvliesje, a 18. b 143. 148. navel, waerom enckel, b 249. moer, b 249. ſuygh, b 172. 174. gebreken, a 30. 31. 80. 120. verſtoptheyt, a 35. laten, a 17. 18. 19. 93. b 33. 45. 53. 55. 64. 66. 68. 69. 70. 71. 72. 75. 93. 125. 137. 310. 319. c 19. oorſpronck, a 17. c 7. tijt, a 18.
Adianthum, a 82.
Ael, b 73. 133. 166. gal, b 92. puyt, a 105. oly, a 105. b 93.
Aelbeſien, a 31. 76. b 141. ſap, a 32. bladeren, a 82. b 292. water, a 86. roode, a 31. ſwarte, a 82. 120. confijte, a 80. ſiroop, b 35.
Aemborſtigheyt, a 21. 36. b 129.
Aenwas, a 21.
Aerde, kuyſelſche, a 74. geſegelde, a 26. lemniſche, a 74. b 169. rode, a 118. vaſſyſche, a 74. is niet in 't eene landt een moeder en in 't ander een ſtief-moeder, a 104.
Aerdtbeſyen, a 82. 120. b 141. ſap, a 32. water, a 86.
Aerdmos, a 23. noten, a 120. 123. 124.
Afdrijven, b 68.
Af-ſetten, a 18. 22. 28. 66.
Af-vegende kracht, a 36.
Afweeckſel, a 38.
Afziedtſel, a 32. 37. 47. 82. 83. 84. 87. 113. 119. b 28. 81. 83. 111. 125. 319. (a 56.
Agallochum, [paradijs-hout,]
Agaricum, a 22. 37. 41. 44. 47. 118. c 42. extract, a 45. pillen, a 41.
Agn[us] caſtus, [kuys-boom,] a 80.
Agrimony, a 25. 31. 79. 121. 123. ſout, a 33.
Ajuyn, a 62. 120. 121. b 19. 62. 77. 8[0]. 95. 96. b 131. 146. ſap, b 98. veldt, a 124. zee, a 62.
Alands-wortel, a 33. 62. 92. 97. b [illegible] conſijte, [illegible] 105. wijn, b 129.
Alb[um] Græcum, b 122.
Alchymiſten, [couteraerts,] c 38.
Alexipharmaca, [tegen-gifte,] b 163.
Alfs-rancke, a 120. 123.
Algoede, a 113.
Alipta muſcata, a 58.
Alketrengi, [kriecken over zee,] a 82. 120. 122. water, a 86.
Alliaria, [loock ſonder loock,] b 167.
Aloë, a 22. 25. 37. 38. 39. 47. 55. 92. 108. 114. 118. 121. b 185. 197. pillen, a 23. b 81. ſchadelijckheydt, a 39. verbeteringh, a 25. b 34.
Alſſen, a 25. 26. 51. 77. 78. 79. 83. 113. 117. 123. 124. b 31. 185. bloemen en toppen, a 77. b 31. zaedt, a 77. ſap, a 77. conſerf, a 78. extract, a 78. oly, a 78. wijn, a 78. b 107. 148. 165. 183. 219. 226.
Althea ſiet heemſt, a 45.
Aluyn, a 25. 96. b 111. water, b 111.
Alvleyſch, b 176.
Amandelen, a 49. 60. b 60. 81. bittere, a 51. 60. 82. b 186. oly, a 81. 86. b 128. ſoete. a 60. 82. oly, a 40. 41. 86. b 126. 128. ſap, a 60. geſuyckerde, a 45. melck, b 21. 37. 55. 125. 127. 128. 133. 151. 187.
Amand. der kele, b 105. 111. geſwollen, a 119. ontſteken, a 119. b 116.
Amber, a 22. 91. b 29. 72. oly, a 119. grijs, a 58. 75. 78. 108. b 139. ſteen, a 58. 74. 77. 78. 91. b 79.
Ambeyen, a 39. b 197.
Amer, a 58.
Ammoniacum, a 81.
Amomum, a 108.
Anatomy, ſiet ontledinge.
Anchoven, b 319.
Anemone, a 119.
Angelica, a 120. 123. b 106. 165.
Anijs-zaedt, a 36. 37. 38. 40. 43. 46. 55. b 81. 107. biſcuyt, b 81.
Antimony, [ſpies-glas,] a 22. b 194. 197. c 27.
Apothekers, c 44.
Appelen, a 34. b 26. 33. 141. 166. 199. 319. water, a 34. dranck, b 102. geconfijte, a 75. ſoete, a 37. 116. welruyckende, a 66. ſap, a 80. ſiroop, a 75. 81. vergifte, a 66.
Apoſema, [meydranck,] a 33. 34. 35. 36. afdrijvende en bereydende, a 47. dunmakende, a 36. in quade koortſen, a 33.
Aqua vitæ mathioli, b 21. 63. 74. 79. 118. 139. 370.
Arangie appelen, a 120. b 33. 141. 166. 183. 319. ſap, a 29. 31. 66. ſchellen geconfijt, a 75. b 96.
Arbeydt der vrouwen verlichten, a 84. 85. 87. 88.
Ariſtolochia, [caſterlucy,] a 63. 81. 92. lange, a 89. ronde, 63.
Aroma frigidum, [toe-bereyde ſalpeter,] b 279.
Aromaticum roſatum, a 78. 92.
Aſarum, [mans-ooren,] a 45. 81. 119.
Aſperges, a 79. b 60. zaedt, a 79. wortel, a 31. 79. 82. hinderniſſe, a 82.
Aſpis, b 61.
Aſſa fætida, a 90.
Aſſche, a 98. 119. van quickſtaerten, b 282.
Avetrone, a 62. 97. b 72.
Azyn, a 26. 29. 31. 32. 33. 34. 36. 43. 53. 76. 79. 81. 82. 84. 93. 96. 97. 98. 116. 119. b 20. 21. 31. 33. 35. 59. 62. 67. 72. 74. 79. 98. 108. 113. 127. 129. 18[illegible]. 190. 319. 323. gediſteleerde, a 74. 110. goud-bloemen, b 164. 167. honich, a 81. b 62. roſen, a 52. 80. 92. b 72. wijn-ruyt, b 164. zee-ajuyn, a 81. ſiroop, a 32. 44. b 132. 148.

B.

BAccharis, a 88.
Bacchica, a 48.
Badt, baden, a 87. 88. b 45. 132. 323. c 45.
Baers, b 141.
Bakelaer, a 54. oly, a 55. 86. ſap, 54.
Balauſtien, [granaet-bloemen,] b 192.
Balſem, a 114. van Peru, a 58.
Bandt, b 72. 80.
Bangi, [Indiaens kruydt,] b 304.
Bapt. porta, vande kruyden, b 103. 117. 118. 119.
Baſilicum, a 88. b 17. 21.
Beckeneel, a 59. b 14.
Bedervinge a 86.
Bed-ſtroo van onſe L. Vrouw, a 55.
Bedellium, a 81. 89. 97.
Beemd-klaveren, a 123. 124.
Beeren-klaeuw, a 123. herſſenen, b 57.
Beete, a 48. 107. b 37. 123. 193. 199. ſap, b 72. wortel, a 45. 48.
Beekeboom, a 29. 114. 123. b 216. ſyroop, b 218. pongen, b 216.
Benedicta laxativa, a 45.
Bentemer ſteen, b 133.
Benzoin, a 57. 91.
Berberis, b 141. conſerf, b 192. ſiroop, b 35.
Bercken, rys, beſem, b 305.
Berm, b 166.
Bernagye, a 33. 66. 80. b 55. 1[illegible] 149. 151. 166. c 41. bloemen a 32. 110. conſerf, a [illegible] ſiroo[p] a 75. 81. b 55. water, a 34.
Beroertheydt, a 53. 54. 56. 92. 96. 97. b 16. 79.
Beroockinge, a 90. b 21.
Bertram, a 25. 49. b 118.
Beſem-kruydt, a 73.
Beten, quaetaerdige, b 36.
Betheuny, a 15. 48. 52. 54. 77. 8[illegible] 87. 121. b 28. 71. 77. c 41. witte, a 96. b 81. wortel b 31 conſerf, ſiroop, a 55. water, a 36. 92.
Bettingh, b 59.
Beucken-noten, b 29.
Beurskens-kruyt, b 132.
Bevernaert, a 83. wortelen, zaet, a 83.
Bever, a 89. beverſwijn, a [illegible] 89.
Bevernelle, wortelen, zaedt,
Bevinge, a 56. 96. b 16. 125.
Beweginge dryderley, c 26. des moedts, b 81. 95. 123. des lichaems, a 81. 95. 123. 316.
Bezoar, b 10. ſteen, a 66. 1[illegible] 8. hiſtory, a 67. b 10.
Bier, a 91. 102. 124. b 29. 55 [illegible] 77. 95. 124. 126. 183. 191 c [illegible] ael, a 102. brouwen, a 102. 10[illegible] c 38. dick, b 19. [illegible]9. dun, b 20 21. 37. 95. 123. 129. Engels, b 205. Iopen, b 132. ſwaer, b 84. onklaer, b 258. verſch, 258. gijl, a 93.
Bieſloock, a 120.
Bijlkruydt, a 121.
Bilſen, a 93. zaedt, b 29. huy[l]ken, oly, a 119. kruydt, a 5[illegible] 93. 123. 124. b 29. 30. 77 31[illegible] ſap, a 117.
Binden, b 62. 79.
Bingelkruydt, a 29. 123. ſap, 113.
Biſcuyt, a 30. b 83. boonen, erwten, garſte, geers, a 30.
Biſtorta, (harts-tonge) a 11. 119
Bitterheyligh, a 39. 45. b 185. bitter Amandelen, † Amand.
Blaederen, b 93.
Blaes, a 31. 36. 82. 83. 85. 86. [illegible] 123. b 31. 61. 237. gebru[yck] b 238. zenuen, b 238. 288. ſpi[n]cter, [ringh-ſpier,] b 237. [illegible] lammigheydt of geraecktheydt, b 188. 239. opgeſpannen, b 238. ſteen, kenteyckenen, b 269. [illegible] minder in vrouwen als in mannen, b 26[illegible] van Caſaube[illegible] 237. 240.
Blaeſ-kruyt, a 120.
Blaeskens ontrent de zaedt-vate b 180.
Blaeuwſchuyt, a 31. 103. [illegible] 104. 106. 111. 115. [illegible] dende, b 21[illegible]

Bloed, bloeden, a 18. 30. 31. 53. 74. 75. 116. 117. 123. b 18. 56. 57. 123. 310. aftreckinge, 19. † aderlaten der gemiinde, b 52. katten-hiſtory, b 56. omloop, a 18. b 120. 235. wey of water, a 18. b 310. 311. 312. ſtelpen, a 79. 87. ſtyveren, a 34. 79. 117. b 55. ſteen, a 118.
Bloed-gangh, loop, a 30. 118. ſtoppen, a 46. 77. ſpouwen, a 21. 30. 39. b 127. 128. 132. verwecken, a 39. geneſen, a 60. 61. 63. 64. 65. 67. 71. 74. 77. 80.
Bloempap, b 133. 196. 198.
Bocken-bloed, b 281. c 47. vleyſch, b 60. pis, b 52. vet, b 267. Indiſche, a 72.
Bockingh, b 319.
Bont, a 101.
Boelkens-kruyt, a 32. 79. 123. c 41. water, a 123.
Bollen, b 29. 35. 61. kruyd, a 52. Zaed, b 37. 292. ſap, b 61. Conſerf, a 52. b 23. 35. 191. Oly, a 51. 53. 96. Siroop, a 52. b 35. 125. 128. 132. Slaep, a 119.
Bolus, (brocxken, Conſerfken) a 47. b 135. van Armenien, a 26. 46. 74. b 59. 97. 116. 117. 122. 126. 132.
Boogart Karſſen, b 141.
Boom aenwaſch, a 121. Moſch, a 119. 122. 124. varen, a 34. 40. 113. 116. c 41. wolle, b 99. Zaed, a 60. b 12
Boonen, a 10. b 24. 66. 77. 89. turckſe, a 120. biſcuyt, a 30. bloeſem, b 24. meel, a 91. 124.
Boorts, b 178. 191. Geneeſmiddelen, a 77. b 191.
Boter, a 37. 46. 53. 110. 113. 114. 124. b 166. krachten, b 116. verſche, ongeſoute, a 114. 116. b 59. 117. 126. 128. 188. ſoute, a 45. pillen, b 112. bloemen, a 123.
Borac, a 86.
Borſt, a 32. 36. 37. 38. 52. 56. 60. 61. 62. 63. 85. 97. 120. 123. b 83. 119. beſchrijvinge, b 119. vlies, b 311. dranck, a 61. 65.
Boſſe krabben, b 129.
Boxboonen, b 216.
Braecken, a 15. 20. 30. 31. 39. 105. b 18. 33. 40. 62. 63. 83. 189. 191. 219. c 26. dranck, b 181. oorſpronck, a 20. ſtelpen, a 58. 67. 71. 76. 77. 78. b 190. verwecken, a 37. 40. 44. 45. b 53.
Braem, b 280. beſien, a 82. 120. 123. bladeren, a 123. b 93. ſcheuten, 123. wortel, ſap, a 82.
Brand, branden, a 96. b 310. middel, c 23.
Brandewijn, a 40. 45. 63. 78. 96. 119. b 29. 64. 77. 78. Rijnſche, a 82. voorloop, a 43. b 98.
Brem, a 43. 123. bloemen, a 85. Kappers, b 291. Rapen, a 124. toppen, a 42. 85. Zaed, a 43. 85.
Caſtanien, b 101. Rogge, a 32. Terwe, a 32. 81. witte, a 78. 96. b 57. 72. 94. 100. 117. 319.
Bruyne der tonge, a 86. ſucht, b 205.
Bruynelle, a 124.
Bruynheylig, a 76. 123. 124. ſap, 119.
Bruſcus, (ſtekende palm) a 82.
Bryoniabeſiē, &c. a 42. 43. 113. 123.
Bugloſſe, (oſſe tonge) a 25. 27. 33. 66. 80. 118. b 67. 166. afziedſel, a 32. Conſerf, a 75. Siroop, a 75. 81. water, a 34.
Buyck-beſchrijvinge, b 172. krimpinge, pijn, a 35. 45. 62. klierbedde, b 176. ſpieren, b 175. ſacht maken, a 46. loop, a 15. 31. 32. 39. 46. 71. 77. 78. 123. b 193. 219. ſtelpen, a 58. 87.
Buyſtel, a 96.
Bylkens-kruydt, a 121.
Byſlaepen, a 78. 82. 91. 120. b 20. 21. 26. 37. 76. 80. 89. 99. 316. 324. 325.
Byſtaende blaeskens, b 180.
Byvoet, a 25. 27. 83. 88. 124. c 41. ſap, a 83. 88. ſyroop, a 91.

C.

CAbaret, (mans-ooren) a 45. 81. 119.
Calamente, a 36. 62. 89. 92. 97. bergh, a 36. bevrugte ſchadelijck, b 36.
Calfsvoet, c 6.
Calmus, a 79. 85. 91. 105.
Calyonymus, b 92. gal, b 92.
Camillen, a 26. 83. 87. 96. 123. b 122. 319. oly, a 86. b 28. 35. 128.
Campanula, a 119.
Campernoelyen, b 61.
Cancker, a 40. in de borſt, a 120.
Caneel, a 25. 32. 38. 40. 42. 44. 75. 78. 105. b 25. 26. 81. 106. 114. oly, a 75. b 72. water, a 75. b 72. 139. 190.
Canfer, a 52. 74. 92. 98. b 21. 53. hinderniſſe, a 52. 93.
Cappers, a 34. 118. b 166. 183. 186. c 41. oly, a 81. ſchorſſe, a 34. wortel, a 80. Brem, b 291. Spaenſche, a 114.
Cappoenen, b 133. 318. c 30.
Caprifolium, (memmekenskruyd) a 85.
Carauna, a 57. 90. 97.
Carbonkel-ſteen, a 73.
Cardamonium, a 85. b 81.
Cardo-benedictus, a 33. 67. Zaet, zout, a 33.
Carthamus, (wilde Saffraen) a 43. 62. Zaedt, a 43. 62. 118.
Carper-ſteen, a 120.
Caros (Slaep-ſucht) a 49. 50. 54. b 16. 289. Carui, b 72. 81. 107.
Caryophyllate, a 123.
Caſſia, a 22. 37. 38. 113. b 27. 194. Bloem, morg, a 46. 104.
Caſtanien, b 19. 60. 77. brood, a 101.
Caſtor, (bever) a 89.
Caſtoreum, a 51. 54. 89. 97. b 62. 71. 74. 79. 98. 104. 118. 139.
Cataplaſma, (pappe) a 53. 81. 96. 97. 98. 114. b 55. 59. 97. 170. 192. 198. 204. 219. 226.
Cataracta, b 92.
Cattekruydt, a 106. 124. b 166. c 6.
Cauſtijck, b 22. 47.
Cautery, b 55. 59.
Ceratum, defenſivum, b 185. ſtomachicum, a 78.
Ceterach, (ſteen-varen) a 80.
Chamadrijs, (gamander) a 36. 79. 80.
China, a 56. 65. 108. b 83.
Chymiſten, a 113. 123. c 38.
Cicero, 42 jaer voor Chriſtus, a 20.
Cicers (Spaenſe erweten) a 83. 120.
Cichoren, a 30. 31. 79. 122. ſap, b 187. wortels, b 186. Zaedt, a 82. afziedſel, a 32. Conſerf, a 80. geconfijt, a 80. Siroop, a 33. 80. (120.
Ciſtus, Hypociſtis, a 77.
Citrago, (Confilie de greyn) a 118.
Citroenen, a 66. 76. 120. 122. b 33. 108. 141. 147. 166. 183. 190. 319. ſap, a 29. 31. 32. 33. 66. 74. 116. 118. b 20. 62. 107. 114. 139. ſchellen, a 75. 78. 117. Siroop, a 27. 33. 66. b 53. 165.
Citrullen, a 82.
Claveren, welruyckende, a 87. beemd, a 123. 124. water, a 123. b 216.
Cliſſen, a 84. kruydt, a 123. 124. wortelen, a 82. 84. Confijt, 86. Zaed, a 84. 123. ſap, a 82. Clyſteer verſcheyden, a 20. 21. 23. 41. 45. 46. 93. 97. b 20. 27. 35. 47. 62. 64. 71. 72. 74. 78. 79. 81. 122. 123. 181. 191. 196. 197. 201. 219. 226. 278. (b 216.
Coeckoecks-bloemen, b 217. broot,
Coeckskens, b 226.
Colijck, (lanckeuvel) a 10. 83. 120. 123. b 175. 200. 309. c 44. 45. geneeſ-middelen, a 83. 120. 123. Graveeligh, b 175. c 45.
Coloquint, a 41. 45. b 194. 197. appel, a 22. 26. 37. 41. 47. 118. koecxkens, pillen, a 41. b 185. verbeteringh, a 41.
Collyonyme, a 105.
Colys, a 76.
Coma, (ſlaep-ſieckte) b 51. vigil, (deuſeligheyt) b 64. 71.
Comcommers, a 30. 81. b 142. wortel, a 44. zaed, a 31. 82. 83. Eſels, a 44. wilde, a 37. 44.
Confectio alchermes, a 75. 81. b 45. 139. Capitalis, a 55. Cordialis, a 75. 76. Hamech, a 45. 47.
Confilie de greyn, a 34. 67. 118. 120. b 55. 67. 137. 139. 149. knoppen, a 53. water, a 32. Siroop, a 75. 81.
Conynen-vet, b 35. 133.
Conyza, a 123. 124.
Conſerf, a 81. 107. b 24. 53. 132. 135.
Coorſche, a 18. 30. 31. 33. 38. 46. 52. 59. 79. 86. 109. 122. b 26. 27. 33. 36. 60. 75. 96. 101. 107. 111. 112. 114. 118. 123. 125. 311. 312. 313. 324. c 24. 46. Naem-reden, b 140. wanneer het drinken ſchadelijck, b 144. afgaende, a 21. 33. b 143. anderdaeghſe, b 144. brandende, a 30. 32. 40. 113. b 15. 22. 35. c 26. 32. 41. binne, a 79. b 50. 142. daeghſe, dagelijckſe, b 144. 145. geſtadige, a 33. b 124. 126. 143. heete, a 31. 50. b 98. hectike, (uytdrogende) b 149. langdurige, a 32. 34. 81. b 148. quaet-aerdige, a 31. 32. 67. 70. b 61. raſende, a 53. b 26. 27. c 26. ſlapende, a 55. b 35. 36. 64. veroude, a 40. vierdendaeghſe, a 35. 40. 41. 80. b 146. c 47. uytdrogēde, b 149.
Coperroot Oly, a 86. 111. b 170.
Coralline, (een ſoort van Moſch) b 203.
Corallium, Corael, a 73. 74. 79. 82. 90. 91. 118. b 323. onderſcheyt, magiſterium, a 74. b 281.
Coren-roſe, a 123.
Coriander, a 77. b 53. bereyden, a 77. b 84.
Corinthen, a 22. 32. 44. 46. 61. b 199.
Cornoelien, b 33.
Coronopium, b 323.
Corroſijf, b 170.
Coſtus, a 90.
Cottoen, b 99. zaedt, a 60. b 128.
Couwoerden, a 81. 83. 117.
Craſſula Major, a 121.
Creeften, a 85. b 60. 185. 283. c 6. oogen, a 85. 120. b 281.
Creta Marina, (Zee-venckel) a 83. 84.
Criecken over Zee, a 82. 120. 122.
Crocus Metallorum, a 37.
Cruys-diſtel-kruydt, a 123. 124. wortel, a 82. 123. geconfijte, a 86.
Cubeben, b 72. 181.
Cuysboom-zaedt, b 53.
Cumijn, a 41.
Cynogloſſum [hondstonge] a 119.
Cyperus-wortel, a 85. 88.
Cypres-noten, a 26. 114. b 59.

D.

DAdels, a 25. b 19. conſerf, a 45. 47.
Dampen, quade, a 66. 70.
Daucus-wortelen, zaedt, a 84. 89.
Deegh-ſuur, b 27. 171.
Deen-vleeſch, b 258.
Dentaria, [tand-violen] a 119.
Dens Leonis, [paerde-bloemen] a 119.
Democritus ontledinge, b 4. 101. 123. c 10.
Dermen, a 21. 37. 39. 47. 120. 123. b 61. 105. 172. 173. gebruyck, b 174. blinden, b 175. kronckel, b 175. ſcheyl, a 40. 41. 47. b 44. 174. 176. pijn, a 83. zweringe, a 46.
Deurwas, a 121.
Deuſeligheyt, b 64.
Diabete, a 9. b 291.
Diacarthamum, a 45. 47.
Diacatholicum, a 45. b 125. 148. 167.
Diacorum, a 55. Diacoſtum, a 80.
Diacubeben, Diacurcuma, a 80.
Diagrydium, a 39.
Diaireos, a 65. Dialacca, a 81.
Diamargariton, a 75. Diambra, a 64. 75.
Diapæonias, a 55.
Diarrhodon abbatis, a 78. 80.
Diaſatyrion, a 92.
Diaſcordium Frac. b 59. 165. 206.
Diaſena, a 45. Diatragacaus, a 61.
Diatrion Santal, a 80.
Diaxycoacoe, a 78.
Diaziaziber, a 78.
Dictamnum, a 67. 87. 92. 192. c 7.
Dies Critici, [oordeel-dagen] 27.
Dille, a 52. 81. b 28. 122 Oly, a 28.

Dipſaſ-bere, b 186.
Diſtelen, a 121. onſer vrouwen, a 120. 123. 124.
Diſteleren, a 29.
Dockeblaren, a 124.
Dolick, a 51. b 61. 66. Zaedt, b 29.
Dompelen, b 59.
Donder, b 78. baert, a 50. 87. 96. 123.
Donſen, a 119. 123.
Doodt, a 5. 41. 51. 52. 63. b 24. 27. 57. 59. 71. 124. c 20. vrucht, a 35. 87. 88. 89. 90. 91. 92. c 7.
Doofheyt, a 24.
Doove kolen, b 61. 62. Netelen, a 84. 118.
Doucxken, a 45.
Doyeren van Eyeren, a 30. 35. 44. 45. 64. 83. 91. 96. b 59. 123. 136. 141. 151.
Dorſt, a 30. 31. 32. 38. 60. 76. b 184. 186. belettingh, b 186. verbeteringh, b 184. 187.
Draecken-bloedt, a 46. 118. 121. b 59.
Drayinge, b 8.
Drancken, a 32. 33. 35. 47. 81. 92. 96. 107. b 59. 76. 81. 188. 279. borſt, a 61. graveel, b 279. purgerende, b 196. ſtoppende, b 195. 293. drincken, b 180. 183. wanneer ſchadelijck, b 124. 187.
Droefheyt, a 34. 63. b 93.
Dronckenſchap, a 49. b 21. 26. 28. 69. 72. 77. 80. 82. 83. 89. 98. 105. 118. 315. beletten, b 30. 32. verwecken, a 75. b 29. 30. 82.
Droogen, a 35. 108. Drogiſten, a 105. 108.
Droomen, a 34. 80. 87. 122. b 64. 65. 66.
Droppel-piſſe, a 82. 83. 84. 85. b 291.
Druyve, a 115. b 19. 194.
Duyſent-bladt, a 121.
Duyve, a 68. b 28. 59. c 22. miſch, b 282. tortel, wilde, b 81. veren, b 282. kervel, a 34. 79. 113. 118. 123. water, a 34. pillen, a 45. Siroop, a 81. voet, a 123.
Duyvels-beet, a 63. 121. 123. dreck, a 90. melck, a 44. ſap, wort. zaet, a 113.
Dulligheyt, a 40. b 16. 23. 44. 53. b 56.
Dullehondts-teyckenen, b 58. die daer van gebeten is, b 58. hair, b 58. liefde, b 48.
Dulle kervel, hiſtor. a 93.
Duyſterheyt, b 8.

E.

EEn bladt, a 123. 124. b 219.
Eenhoorn, a 67. 108.
Eerenprijs, a 123. 124.
Eetluſt verwecken, a 53. 123. b 183.
Egels, a 19. b 45.
Eyckel-bladeren, b 132. Eyckelen, b 280.
Elants-klaeuw, b 74.
Elaterium, [ſap van Eſels-concommeren] a 44. 48.
Electuarie, a 52. 80.
Empirici, a 36.
Empyema, [borſt-etter] b 106. 125. (126.
Endemy, [Inlandſche] b 207. 209.
Enden, b 26. 81. 318. c 22. krooſt, a 96. 123. b 93. 122. 319.
Endivy, a 25. 29. 31. 79. b 20. 21. 36. 55. 129. 141. 151. 166. zaed, a 82. ſtelen, geconfijt, a 80. ſyroop, a 33. 80. water, a 47. 80. c 21.
Engels bier, b 205.
Enghborſtigheyt, a 60. 61. 62. 63. b 129.
Epithema, a 80.
Epidemy, [algemeen] b 207. 209.
Eppe, bergh, groote, a 81. Erven, a 107. b 310.
Eringium, geconfijt, a 82. 92.
Eſula, a 44.
Eten, a 16. b 98. 103. 104. 180. c 14. luſt verkeert, a 77. verwecken, a 31. 76. 77. 78. 123. b 31. 183.
Erweten, a 10. b 77. 89. biſcuyt, a 30.
Etter, b 122. 311. maecken, a 116.
Ettick, b 150.
Euphorbium, a 45. 49. 51. 98. b 28. 59. oly, a 49. exhilarans Electuary, a 75. 81.
Extractum, a 45. 78. Catholicum, a 45. b 181. van Agaricus, a 45. Alſſen, a 78. Mechoacan, a 43. Nieskruyd, a 45. pranghwortel, a 86. Rhabarber, Seneblad, a 45.
Eycken-kruydt, a 123. 124.
Eyeren, a 25. 83. b 125. 141. 196. doyeren, a 30. 35. 44. 45. 64. 83. 91. 96. b 55. 59. 116. 123. 136. 141. 151. oly, b 198. ſchalen, a 82. wit van Ey, a 96. b 59. 97. ungers, ongers, a 120.

F.

FAbaria, [ſmeer-wortel] a 121.
Fæmigrieck, b 122. meel, a 86. zaed, b 113.
Fiſtel, afloopent gat, b 21. 197. fontanel, b 83.
Flauwte, a 32. 66. 67. b 138.
Flerecijn † Gicht, a 124. kruyd, a 96. 124. Fluymen, a 27. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 97.
Foely, a 57. 78. 91. b 72. 81. 107. Oly, a 72. 78. b 128.
Fonteyn-kruydt, a 123. 124.
Fragmenta Lap. prætioſ. a 73.
Freneſye, [uytſinnigheyt] b 33.
Fruyt, b 81.
Furor uterinus, b 55.

G.

GAl, a 30. 31. 32. 33. 118. 124. b 18. 33. 53. 58. 107. 114. 311. blaes, a 33. b 172. 178. noten, b 111. 116. 117. Ael, b 92. Collyonymus, b 92. viſch, a 15. blaeuwe, gele, groene, a 33. braecken, b 178. loop, a 30. b 178. ſwarte, a 33. 34. 37. 39. 118. b 178.
Galbanum, a 90. 97. galnoten, a 25. 26.
Galenus, wanneer leefde, a 2. c 16.
Galiga, a 78. 79. b 25. wilde, a 85.
Gamanderlijn, a 123.
Ganſe-vleeſch, b 26. 318. ſmout, 319.
Ganſerick, 119. 123. 124.
Gave † Peſt, 74.
Gebrandt glas, a 82.
Geconfijte acorus, aelbeſien, &c. † Acorus geconfijt, Aelbeſien, &c.
Geeſt, b 54. 60. 61. 67. 68. 69. 72. 74. 80. 98. 128. 314. c 30. verquicken, a 34. 57. 58. 59. 63. 66. 67. 75. 76. 118. b 101.
Geeſt biſcuit, a 36.
Gehemelte, b 105. 110.
Gehoor, &c. b 97.
Geheugenis, a 22. 54. b 84. plaets, b 16. verminderingh, b 16. 22. verſtercken, a 119.
Geyligheyt, b 83. 315. 316. verwecken, a 54. 76. Geneeſ-middelen, a 80. 87. 89.
Geytemelck, a 96. b 219. Indiſche, a 73. miſch, a 96. vellen, b 73. vleyſch, b 73. wey, b 323.
Geytenbaerdt, a 123.
Geele-ſucht, a 21. 31. 32. 36. 38. 43. 70. 71. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 84. 123. b 17. 107. 178. 205.
Geley aen hartshoorn, a 71. kalfs voeten, b 293. van queen, a 43.
Gemacht, a 91. geſwellen, a 120.
Gember, † Gengber, a 29. 40. b 25. geneſinge, &c. a 15. 29.
Genees-konſt, &c. a 1. 2. 6. 14. c 2. 12. meeſters noodigh de kruyden te kennen, a 122. oorſpronk, c 2.
Genees-middelen, a 29. byſondere kracht, hoedanigheyt, &c. a 16. 27. 29. 30. 33. b 115.
Genever-bladeren, a 121. beſyen, a 55. 62. 85. 120. b 19. boom, hout, a 62. hinderniſſe, a 85. oly, b 289. water, a 86. b 275. 283.
Gengber, a 29. 40. 41. 43. 44. 78. 120. b 25.
Gentiane, a 63. wortel, a 89. 92.
Geſicht, a 24. b 14. 84. klieren, b 86. ſpieren, vlieſen, b 86. zenuen, b 92. Geraecktheyt, † beroertheyt.
Geraemte, b 4. 5.
Geraerts-kruyt, a 96. 124.
Gerſte, a 30. 32. 81. b 128. biſcuyt, a 30. gepelde, a 32. 60. b 141. pap, b 36. doorgekleynſde, a 30. b 55. 112. 123. 125. 127. 128. meel, a 93. 96. b 319. room, a 30. 68. b 36. 136. 141. water, a 30. 31. 35. 37. 41. 44. 60. 63. 114. b 20. 21. 37. 55. 95. 123. 125. 127. 129.
Geruwe, a 23. 24.
Geſcheurtheyt, a 97.
Geſwellen, a 32. 96. 97. 120. 121. 124. b 219.
Gevoelen, &c. b 108. zenuen, b 108.
Gewrichten, a 37. 41. 92. 93. 96. 97. 107. 120.
Gialappa, a 37. b 319. c 42.
Gichte, a 36. 41. 56. 92. 96. 97. 98. 107. 117. b. 30. 83. 315. 316. hant, a 120. b 309. heup, a 57. b 305. 320. voeten, a 120. b 309. quaſtige, b 317. 320. ſtovinge, b 319. loff, b 321. verdrijft ſomtijts Graveel, b 325.
Gijl, a 8. 30. 31. 35. b. 316. koken, b 172. 210.
Glas, a 82. kruyt, a 29. 82. 123. 124. b 35. 125. 199.
Glaucium ſap, a 108. Gleſſum, a 50.
Godt geeft yeder landt heylſaem kruyt, a 103. 104. kouw na klederen, a 101. zegene u, b 73.
Gomme, a 108. van Arabien, b 128. 132. van bitter amandelboom, a 82. Caranna, a 78. Draganth, a 60. 91. b 128. Elemi, a 121. genever, a 59. kerſſe, a 82.
Gorgelwater, a 49. 119. b 108. 116. 117.
Gout, a 72. 102. Cautery, a 73. priem, b 105. tandtſtoocker, b 115. vylſſel, a 72.
Gouds-bloemen, a 67. 119. b 93. azyn, b 164. 167. Conſerf, a 75. b 165.
Goutte, † Gicht.
Gouwe, groote, kleyne, a 121. b 217. ſtinckende, a 123. 124. b 113. c 6.
Gramſchap, b 33. 37. 319.
Granaet, [edel geſteente] a 73.
Granaet appelen, a 31. 66. 76. 120. b 141. 166. 190. bloemen, a 77. 78. 192. keernen, a 119. ſap, a 29. 30. 31. 32. 66. 77. b 72. ſchellen, a 117. b 59. 111. 116. 132. ſiroop, a 33. 75. b 36. 55.
Gras, a 106. c 6. van pernaſſe, a 123. wortel, a 31. 32. 79. 81. 82. 123. led, a 124. wortel, a 121. 123. zaed, a 82.
Graveel en ſteen, a 31. 81. 82. 83. b 245. c 44. 45. af-ſetten, a 25. 26. 31. 36. 84. 85. 86. 120. 123. c 35. 44. afdrijven wanneer ſchadelijck, b 275. 283. onder purgatien niet te mengen, b 276. beſchrijvinge, b 245. 246. met colijcks gelijckeniſſe, b 269. teyckenen, b 262. 271. pijn op ſekeren tijt wederkomende, b 264. geneſinge, b 276. water, a 282. 283. wijn, b 283.
Groen, b 95.
Groffelnagelen, a 75.
Guajacum, [pock-hout,] a 30. 56. 103. b 81. 92. 323.
Guldelingen, a 34. 66. b 95.
Guldenroede-kruydt, a 83.
Gulſigheyt, b 26.
Gutta, gamba, gammau, a 37. 44. 113. Serena, [ſtaar] b 89.
Gaygelheyl, a 118. 124.

H.

HAdigh, [wilde vlier,] a 44. 124. beſien, bladeren, bloemen, knoppen, a 113. ſcheuten, wortelen, zaed, a 113. ſap, a 44. ſchorſſe, a 44. 113.
Hals-dienſtigh tot geluyt, b 119.
Hals-kruyt, a 119. 123. ſtovinge, a 119. gorgel-water, pap, a 119.
Ham, b 318. ſap, a 96. 98. 107.
Handen, a 106. 120. ſchoenen, a 58.
Hanevoet, a 49. b 146. wortel, a 49.
Hardhoorentheyt, a 54. b. 100.
Hardigheyt, a 19.
Hardlijvigheyt, a 33. b 20. 198.
Harte, a 25. 27. 31. 53. 57. 58. 66. 71. 73. 75. 120. 122. 123. b 45. 53. 55. 120. flauwte, onmacht, a 71. 74. 75. 79. kloppinge, a 34. 71. 72. 74. 75. b 44. 136. lijdt geen groot gebreck, b 136. pijn, a 74. b. 44. 173. qualikheyt, a 72. ſterckende middelen, a 33. 34. 43. 53. 63. 66. 70. 72. 73. 120. ſtovinge, a 76. vinger, b 146. vlies, b 120. worm, b 203.
Haſelnoten, a 61. 82. b 19. 81. 274.

Oly, a 82. 86. wortel, [mans-ooren,] a 37. 45. 89.
Haſen, c 21. 22. 47. hart, c 47. hair, b 281. herſſenen, b 81. poten, a 123.
Hauw of pluck-vruchten, b 310.
Havicx-kruydt, a 123. b 93. bloemen, a 119.
Hair gebreken, kruyden, a 119. 122. van een hondt, b 21. 59.
Hedera Major, Dionyſia, a 48.
Heel-konſt rakende ſieckten, a 92.
Heemſt-wortel, a 40. 45. 93. 116. 121. b 35. 122. witte, a 30. zaet, a 82. 86. 93. ſiroop, a 83. 86.
Heermoes, a 123.
Heesheyt, b 126. geneſinge, a 60. 61.
Helleborine, [wilt nieskruyt] a 123.
Herba fullonum, a 48. Paralyſis, [ſleutel-bloemen,] a 96.
Herick, [wildt moſtaert-zaedt] b 217.
Heraclitus ſterft van't water, b 223.
Hermodactylus, [tijdeloofen,] a 37. 41. 47. 92. 97. 120. b 323. verbeteringe, a 41. pillen, a 45. b 319.
Herſſenen, a 40. 41. 48. 49. 50. 52. 53. 54. 55. 57. 58. 59. 63. 90. 96. 97. 120. 122. 123. b 13. 14. 15. 20. 23. 44. 45. 53. 55. 73. 82. 83. 84. 185. gebruyck, b 15. grouven, b 15. 69. vlieſen, b 14. 15. 45. 62. beweging, b 14. werckinge, b 15. beginſel der zenuen, b 14. pan, b 74. verſtercken, a 57. 58. ontſteltheyt, a 54. 55. zilvere koorden, b 16.
Hers, a 57. 59.
Herte-beentje, a 70. 71. tranen, a 71. horen, a 67. 70. 71. 87. aſſche, a 71. gebrande, b 203. geley, a 71.
Hertsgeſpan, a 123. 124. Hoy, a 124. tonge, a 119. 121. 122.
Heugenis, b 16. verſtercken, a 57.
Heul, a 50. 119. 122. b 29. roode, a 123. bloemen, bollen, a 50. conſerf, a 52. b 23. ſiroop, a 52. b 35. 125. 128. 132. traen, a 50. 52. 53. 96. 108. b 19. 61. 77. 95. 98. 184.
Heup-gicht, a 97.
Heydens-wondt-kruydt, a 121.
Heylige ſieckte, b 73.
Hinde, a 70.
Hinnebeſien, a 82. 120.
Hippocras, a 25. 91. b 81. 183.
Hippocratis leven, a 2. c 36. lof, c 1.
Hippomanes, b 46.
Hoef-bladeren, a 64. 123. water, b 128.
Hoenderen, b 59. van Mazara, a 115. herſſenen, b 25. magevlieſch, a 85. b 282. ſtroot, b 291. vet, b 122. ſap. a 34. 38. 43. 47. 61. b 123. 125.
Hoeſt, a 36. 43. b 83. 127. 203. kinck, b 128. koeckskens, b 126. genees-middelen, a 23. 24. 27. 60. 61. 62. 63. 64. 79.
Honden, a 68. 106. c 6. hair, c 47. bete, c 13.
Honts-honger, b 183. rooſe, a 77. b 280. tonge, a 119. 123. pillen, a 52. b 128.
Honger, b 183. 184. verloren, a 21.
Honigh, a 45. 48. 54. 60. 61. 62. 63. 81. 89. 97. 113. 124. b 95. 112. 128. c 38. azyn, b 72. water, a 44. 49. 90. van rooſen, b 114. balſemen, a 113.
Hooft, a 25. 27. 37. 48. 49. 54. 56. 59. 63. 75. 77. 119. 120. 122. 123. b 13. 16. 21. gebreecken, a 36. 40. 53. 59. 120. 122. b 16. 17. 21. kuſſenken, muts, a 60. ontdeckingh, oorſaeck, b 19. pijn, a 11. 30. 33. 43. 50. 52. 53. 54. 59. 77. 85. 123. b 8. 14. 16. 17. 18. 31. 32. pillen, 319. plaeſter, a 59. poeyer, a 59. popje, a 60. wonden, b 14. 55. 93.
Hoppe, a 34. 51. 79. 80. 120. 123. b 77. ſcheutkens, a 113. zaedt, a 123.
Huygh, a 116. 119.
Huys, a 106. loock, b 187.
Huyveringh, b 312.
Hyacinth, [edel ſteen,] a 73.
Hydragogon, a 45.
Hyene, gal; a 105.
Hyoſcyamus, [bilſen-kruyt,] a 25.
Hypericum, [S. Jans kruyt,] a 120.
Hypociſtes, [hondts-rooſe aen-was,] a 77.
Hyſſoop, a 25. 27. 35. 62. 116. b 118. 131. c 41. ſiroop, a 65. 91. b 128. water, a 36.

I.

IAcea, a 123.
S. Iacobs-kruydt, a 124.
S. Ians-kruydt, a 121. 124.
Iennettekens zaedt, a 113.
Ieuckſel, a 81.
Ioffrouw-merck, a 35. 37. 79. 80. 81. b 73. c 42. hinderniſſe, a 35. b 283.
Ioodſche ſteen, a 82. 85. b 280.
Iopen-bier, b 132.
Iudas-oor, a 123.
Iujuben, a 40. 60. 82. b 128. ſteen, a 83. ſiroop, a 61. 65. b 126. 128.
Iuleb, [koel-dranck,] a 32. 34. 36. b 141.
Inbeeldingh, b 16. 21. 37. 67. 84. 190. gebreck, b 21. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45, &c.
Incubi, [nacht-henghſten,] b 68.
Ingewandt, a 62. 75. 78. 83.
Ileos, b 200.
Iryas, a 37.

K.

KAabba, b 174.
Kerſſen-ſtanck, b 120.
Kaes, a 96. 98. 107. b 26. 198. 200. 205. 256. oude, a 107. 117. b 115. 257. parmeſaen, a 110. ſchape, a 98. verſſche, a 107. b 133.
Kaf, a 58.
Kalck, a 26.
Kalfs-nat, a 30. b 116. 123. 127. tolboom, b 136. vleys, b 55. 129. 133. voeten, b 198. oly, a 96.
Kalf-voet, blaren, wortelen, a 62. 120. dodden, ſchey, a 120. water, a 113.
Kamerganck, b 198. 200.
Kandeel, b 123.
Karſſen, bogart, kriecken, a 30. 31. 76. b 33. 141. 166. geconfijt, a 80. keernen, a 120. morellen, b 33. 141. ſap, a 31. 32.
Katten, a 106. b 92. bloedt, a 56. dulligheyt, a 27.
Kattekruydt, [nipte,] a 106. 124. b 166. c 6.
Kauw-middelen, a 49.
Keel, a 59. 60. 61. 123. gelegentheyt, b 111. benauwtheyt, b 180. geſwolle, a 119. b 180. 208. gewreven, vervelde, a 119. ontſteken, b 116. kruydt, a 123.
Kemel-hooy, ſtroo, voeder, a 79.
Kennip, b 19. zaedt, a 51. b 29.
Kerſſe, a 49. 63. 81. 116. 291. water, b 216. 217. zaedt, a 81. 97.
Kervel, a 86.
Keule, a 62.
Keyckens, a 123.
Kickvorſſchen, b 112.
Kievits-bloemen, b 217. eyeren, b 306.
Kinder pocken, b 95. ruſt, b 23. 35. 192.
Klap-vlieſen, b 235.
Klappernye ondienſtigh, b 117.
Kleef-kruydt, a 123. 124.
Klootjes-kruyt, a 118. 120.
Knawel, a 123.
Knollen, ſap, a 60. b 148. 319.
Koeckkoeck, b 80.
Koeldranck, a 78. † Juleb.
Koeckskens, † Trochiſ. hoeſt, b 126.
Koeyemiſch, a 96.
Klieren voorſtaende, b 180.
Kaken, a 28. 29. b 172. 178.
Kool, a 48. 111. b 26. 31. 32. 33. 60. 66. 199. 319. ſop, b 183. 206. zaedt, b 31. bitter in Ægypten, a 114.
Koortſen, † Coortſen, kors, † kerſſe.
Koppen, a 19. b 27. 59. 62. 70. 72. 73. 78. 93. 94. 118. 122. 181. 323.
Koren-rooſe, a 123. b 29. 125.
Kortborſtigheyt, b 69. † aemborſtigheyt.
Kouw, b 184. piſſe, a 82. b 291.
Koudt vyer, a 19. 96. b 11.
Koude zaden, a 79. 82. 83. 114. b 125. 128.
Krabbeklaeuw, a 120.
Kraeckebeſien, a 123.
Kramp, a 56. 62. b 16. 74. ader, b 54.
Kreeften, a 85. b 185. oogen, a 85. b 281. revier, b 60. 283.
Kriecken, a 31. over zee, a 82. 120. 122.
Krimpinge, a 40.
Kronckeldarm, b 175.
Kroonkens-kruydt, a 84.
Kroppen geſwollen, b 208.
Kruyden, a 63. b 19. 20. c 14. 25. † ſpeceryen.
Kuyckens, b 55. 129. ſap, a 30.
Kuſſenken, a 53. hooft, a 60.

L.

LAbruſca, a 42.
Lach-ſieckte, b 54.
Lammekens-oor, a 113.
Lamme leden, a 54. 56.
Lammigheyt, † beroertheyt.
Lams-longe, b 28. vleyſch, b 20. 55. 81.
Lanaria, a 48.
Lancet, b 170.
Lapidil, b 285.
Lapis Judaicus, [Joden-ſteen,] a 82. 85. b 280.
Laſernye, a 40.
Laten, a 20. b 27. 81. 94. 111. 116. 117. 118. 122. 124. 163. † aderlaten hoe gevonden, a 17. c 7. mate, plaetſe, a 18. ſtoppen, a 19. op de voet, b 64. 75. 116. tonge, b 116. 118. 122.
Lattouw, a 25. 29. 30. 50. 107. 108. b 20. 21. 26. 33. 36. 37. 55. 123. 129. 141. 151. 166. 187. water, a 83. zaedt, a 82. b 53. ſtelen geconfijt, a 80.
Laudanum opiatum, a 51. b 21. 35. 113. 128. 196.
Laureola, [kleyne lauwrier,] a 37. 44.
Laurier-blaren, vruchten, wortel, ſchorſſe, a 42. 54. 85. 87. b 32. c 42. Appollo toegeweydt, a 54.
Lavas-bladeren, zaedt, &c. a 84.
Lavender-bloemen, a 53. 54. zaet, a 85.
Leden aenwaſch, a 121. gepletterde, a 97. treckinge, a 45.
Led-gras, a 124. wortels, a 121.
Leeuwen-tanden, a 119.
Lelien, witte, bladt, bloemen, a 87. 121. wortelen, a 87. 121. b 122. van den dale, a 120.
Lelleken, b 110.
Lenden, a 91. pijn, a 86.
Lentiſcus, b 280.
Lepel-bladeren, a 29. 114. 123. b 212. 217.
Lethargus, [ſlaep-koorts,] a 63.
Leven een vinger dick, a 104.
Lever, a 25. 30. 31. 32. 37. 38. 39. 41. 47. 56. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 83. 84. 86. 97. 119. 120. 123. b 30. 82. 106. 177. gebreken, a 36. b 204. 205. kruyt, a 31. 119. 123. edel, a 31. 79. 120. verſtoptheyt, a 30. 32. 34. 43. 122. b 204. c 35.
Lickingh, a 61. 63. 65.
Lidtmaten, a 57. 58. 124.
Liefde, a 59. dulle, b 48. kruydt, b 49.
Lijckdore, b 18.
Lignum Aloës, [paradijs-hout,] a 75. 78. b 29.
Lijf-moeder, a 25. 41. 86. 87. 88. 89. 90. 120. 122. 124. b 21. 44. 45. 47. 53. 61. 72. 105. 180. 249. hardigheydt, a 87. 88. 90. opſtijginge, a 59. 87. 89. 90. 91. 124. b 61. 72. 293. daer van ſtervende niet ras begraven, a 86. b 295. c 4. verſtoppinge, a 86. waerom dicker door baren, b 249. verſtercken, a 90. 92.
Lilium convallium, [mey-bloemkens,] a 53.
Limoenen, b 62. 82. ſiroop, a 75. 86.
Lijn-zaedt, b 122. meel, 319.
Linaria, [wildt vlas,] a 83.
Linden-boom, a 53. bloeſem, a 53. 123. b 74. water, a 53.
Linſen, a 121.
Liſch, a 44. 62. 81. 113. 123. 124. wortel, a 44. 48. 55. 89. 92. bloemen, a 62. conſerf, a 65. poeyer, a 44. b 256. ſap, a 44. 48. donſſen, a 119.

Liſpen-

Liſpen, b 117. 118.
Loch, onderſcheyt, a 61. 63. 65. de pulmone vulp. b 135.
Longen, a 25. 38. 41. 52. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 120. 122. 123. b 83. 120. gebreken, a 35. 36. 60. 61. 62. 63. 64. 65. b 119. 123. 129. 132. genees-middelen, a 36. 61. 62, &c.
Longen-kruydt, a 120. 123. ſteen, a 120.
Loock, a 51. 62. 97. 116. 120. 121. b 60. 66. 73. 77. 89. 95. 96. 131. 146. 166. 201. c 46. bies, a 121. b 60. water, a 123. 124. ſonder loock, a 62. 63. 124. b 167.
Loop, a 32. 67. b 94. 104. 126. 318.
Loopende varen, b 208.
Loopigh kruydt, a 116. 120. b 217.
Loſlijvigheyt, a 33. b 192.
Lucht, b 152. 207. 212. ader, b 119.
Lupinen-meel, a 97.
Luſt, b 182. etens-luſt, b 182. verkeerde, a 66. 111. b 185.
Luys-kruydt, a 49.
Lyſter, b 103. 282.

M.

MAegh, a 30. 31. 32. 37. 38. 39. 40. 41. 44. 45. 47. 52. 53. 54. 56. 59. 61. 62. 66. 67. 74. 76. 77. 78. 79. 80. 84. 85. 120. 123. b 20. 21. 24. 61. 62. 66. 67. 83. 105. 106. 107. 172. c 40. hals, b 172. ſpanningh, a 21. kleynder in vrouwen als mans, b 172. geneeſ-middelen, a 30. 35. 43. 45. 46. walgen, a 36. 76. 77. 78.
Magiſteria, a 82. b 139.
Maeyen, b 203. maeyer, a 113.
Maen, b 77. kruydt, a 120. 121. 124.
Maent-ſtonden, b 55. 123. 296. ophouden, a 30. 71. 77. 87. 90. 91. 124. b 17. 132. 297. 298. vorderen, a 25. 27. 31. 35. 36. 39. 44. 78. 79. 82. 84. 86. 87. 88. 90. 91. 92. 124. b 297.
Malrove, a 36. 62. 79. 88. 123. 124. ſchadelijckheyt, a 36. ſiroop, a 65. b 128.
Maluwe, a 29. 30. 37. 81. 96. 113. 124. b 28. 35. 37. 123. 128. 193. zaedt a 60. b 128.
Mandragora, a 52. 96. oly, a 53. b 29.
Manebollen, ſap, a 117.
Mancke-bollen, a 50. hindernis, a 51. 52. 96. conſerf, a 51. 52. b 23. ſiroop, a 52. b 35. 125. 128. 132.
Man-kop, maen-kop, a 119. 122. b 29.
Manna, a 22. 37. 46. 108. 113. b 27. 125. 167. 191. c 27.
Manſooren, bloemen, wortel, a 37. 45. 81. 119. conſerf, a 45. 119. poeyer, 256. ſap, a 81.
Marentacken, b 74.
Marioleyne, a 48. 54. 61. 88. b 25. oly, b 72. grove, [orego,] a 36. 62. 88. b 118. c 6. wortelen, c 7.
Marcepeyn, a 43. 61.
Maſcovade, [bruyne ſuycker,] a 32.
Maſelen, a 121. b 95. 313.
Maſtick, a 25. 40. 41. 43. 78. 121. oly, a 78.
Mater, [moeder-kruydt,] a 87. 110. 124.
Mechoacan, a 37. 42. b 319. extract, &c. a 43.
Mede, a 29. 36. 41. 43. 44. 45. 49. 60. 63. 97. b 81. 113. 122. 129. 131. 181.
Medicamenteus voedtſel, a 25. 30.
Mee, a 36. krappe, a 36. 118. 124. b 132. wortel, a 36. 88. 118. zaedt, a 36. 81. 88.
Meel van bonen, a 91. 104. femigrieck, a 86. erven, a 108. gerſten, a 93. 96. lupinen, a 97. lijn-zaed, b 319.
Meervlecht, b 208.
Meeſter-wortel, a 123.
Mey-bloemkens, a 53. 120. 123. b 74. 93. dranck, a 34. 35. 36. 47.
Melde, a 113. 123. b 119. zaed, a 37.
Melancholy, † ſwaermoedigheyt.
Meliloten, [wel-ruyckende klaver,] a 123. b 26. 28. 93. plaeſter, a 98. b 117.
Melck, a 65. 96. 124. b 19. 26. 32. 55. 57. 77. 113. 114. b 127. 128. eſels, b 136. 182. geyte, a 96. b 57. 136. koeye, c 25. kaerne, b 33. 112. 166. ſoete, a 93. b 31. 117. 129. 133. 151. 166. 257. 319. wolfs, a 44. 123.
Meloenen, a 31. 115. b 194. zaet, a 31. 82.
Memmekens-kruydt, a 85. water, a 85.
Menſchen eygenſchap uyterlijck oordeelen, a 121. 122. aerdſch dier, a 104. kleyne werelt, b 8.
Mergh, morgh, a 124. rugge, b 8. 81.
Metael, a 82. 116.
Middel-rift, b 116. 120. 177. ſchot, b 119.
Mieren, c 7.
Milium ſolis, [paerel-kruyt,] a 84.
Milt, a 25. 37. 40. 41. 47. 79. 80. 83. 84. 86. 97. 120. 122. 123. b 44. 106. 179. 233. gebreken, a 34. 35. 36. 56. 71. 80. b 106. 179. 205. verſtoptheyt, a 31. 32. 34. 35. 43. 81. 120. genees-middelen, a 80. 81.
Minne-drancken, b 23.
Miſch, a 124. geyte, a 96. koeye, a 96. 124. paerde, b 59.
Miſpelen, a 25. 76. 85. b 193. 319. ſteenen, a 85. zaedt, b 282. ſiroop, b 111. 116.
Miſvallen, a 35. 36. 38. 39. 40. 44. 45. 85.
Mithridaet, a 27. 75. b 21. 53. 59. 128. 132. 165. 184. c 8.
Moeder-kruydt, a 78. 119. 124.
Moerbeſyen, b 37. 316. 317. ſiroop, b 112.
Moes, a 28. 46. b 36. 37. c 22. 47.
Mola, [valſche vrucht,] b 224.
Molle-kruydt, a 44. 120.
Mondt-hout, a 123. mont, gebreken, a 119. b 108.
Morellen, b 37. geconfijte, a 80.
Moſſelen, b 77.
Moſſen, muſſen, b 73.
Moſtaert, a 29. 49. 81. 116. b 19. 59. 62. 118. 181. 217.
Motte-kruydt, a 123.
Mout bedorven veroorſaekt blaeuſchuyt, b 212.
Mumia, b 132.
Munte, a 76. 78. 166. b 186. 192. wilde, a 77. conſerf, ſiroop, a 78.
Muſijck, b 37. 55. 60. 320.
Muskeljaet, a 59. 75. 78. 91. b 21. 72. 139. koexkens, a 75. 76. b 106.
Muts, a 60.
Muur, a 123. peper, a 119. b 94. 217. ſap, a 113.
Muyſe keutelen, a 45. oor, a 119.
Myrobalanen, a 77. b 193. geconfijte, a 78.
Myrrhe, a 63. 88. 89. 92. 105. 121. b 113. 122. geeft van nature Arabien, en Moravien, a 114. onder d'aerde, a 57.
Myrthus, a 26. 77. b 32. 280. oly, a 91. b 139. 185. ſyroop, a 78. 91.

N.

NAcht-henghſten, b 68. merrye, a 55. b 16. 68. plaets, b 69.
Nacht-ſchade, a 50. b 61. ſap, a 98. water, a 92. 93.
Naelde, b 92. 93.
Nagelen, a 41. 57. 78. 90. 91. b 25. 81. 106. oly, b 72. 113. kruydt, a 118. 123.
Nageboorte, a 35. 36. 84. 87. 88. 89. 90. 91.
Naween, a 87.
Nardus, zaedt, a 56. 91. b 62. 72. 104. 113. 132. oly, a 78.
Navel, a 90. b 225. 226. kruyt, a 120.
Negel-bloemen, [kooren-rooſe] a 123. 124.
Neſteling knopen, ontknopē, b 305.
Netelen, a 45. 81. 84. 97. 113. 123.
Net, beſchrijvinge, b 172. 176.
Neus, b 101. hiſtory, b 102. wijs, b 102. bloeden, a 52. 116. opſnuyf-middelen, a 48. 49. 50.
Nieren, a 30. 31. 36. 78. 79. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 120. 123. b 230. getal, gebruyck, &c. b 230. 231. 232. hoeſe de wey ontfangen, b 236. 261. pijn, a 45. verſtoptheydt, a 30. 35. veroorſaecken waterſucht, 224. 231.
Nieſen, a 48. 49. b 73. 188.
Nieſ-kruyt, a 37. 40. 49. 55. 113. 118. b 55. 104. 171. 189. 194. 278. middelē, a 23. b 92. 94. 101.
Nitrum, a 85. 86.
Nipte, a 106. b 166.
Nock, hick, a 77. b 18. 58. 188. 201.
Noten, b 77. beucken, b 29. ſchelpen, b 92. muſcaten, a 44. 51. 57. 78. 90. 91. 122. b 26. 29. 81. 106. geconfijte, a 75. 78. oly, a 78. b 72.
Nummulario, b 215. 216.

O.

OCkernoten, a 45. b 19. 58. 60. bolſter, a 117. kattekens, ſchorſſe, a 45. vlieſen, ſchelpen, a 119. geconfijte, a 78. ſiroop, b 108. zout, a 119.
Ocymum citratum, [wel-ruyckent baſilicum,] a 118.
Oeffeningen, b 84. 129.
Oeft, b 20. 26.
Oeſters, b 77. 306. 319.
Oly, a 26. 33. 37. 46. 55. 81. 89. 96. 97. 105. 114. 116. b 32. 72. van aelpuyt, a 105. b 93. van amandelen, bakelaer, &c. † Amand. oly, bakelaer-oly, gediſteleerde, a 28.
Olyfant, a 69. tandt, a 67.
Olyven, a 77. geſulte, a 77. b 166. 183.
Onderhave, a 123. 124.
Ongedaenheyt, b 222.
Ongematigtheyt, a 29. geneesmiddelen, a 30.
Ongers-eyeren, a 120.
Ongeſontheyt, a 2. 3.
Onluſtigheyt, a 67. b 182.
Onvruchtbaerheyt, b 302. c 3.
Onmacht, a 67. b 138.
Ononis, [ſtal-kruydt,] wortels, toppen, a 84.
Ontledinge, b 4. nootſaeckelijck voor vele ſoorten van menſchen, b 4. 6. 7. 8. 9. 10. 11. verdeelinge, b 12.
Ontſtekinge, a 31. 77. 86. 93. 96. 114.
Ontfangen, middelen, a 91.
Oogen, a 119. 123. b 84. appel b 85. 86. 92. vet, b 86. ſpieren b 86. vlieſen, vochtigheden, zenuen, b 86. duyſterheyt, a 119. roodigheyt, b 94. 324. tranen b 96. water, b 93. 95.
Oogen-trooſt, a 122. b 93. bloemen, a 119.
Ooren, a 123. b 97. hare delen, b 99. 100. 101. gebreken, a 18. 54. 98. 119. b 98. 100. 119.
Opblaſingen of winden geneſen, a 80.
Openen de verſtoptheyt, a 36. 80.
Operateurs ampt, b 286.
Opium, [heul-traen,] a 50. 51. 53. 96. 108. b 29. 61. 77. 95. 98. 184. hinderniſſe, a 51. 52. 5[illegible]
Opobalſamum, a 108.
Opopanax, a 90. 97.
Opſnuyf-middelen, a 48. 49. 5[illegible]
Opwerpingh, a 21. 31.
Orangie appelen, † arangie, a 66. b 141. 166.
Orego, a 36. 62. 88. b 118. c 6. [illegible] b 113.
Oripigment, a 26.
Oſſchen-kugh, a 63. ſteen, a 82. miſch, b 226. 227. c 13.
Oxycratum, [azyn-water,] a 90.
Oxymel, [honich-azyn,] a 44. 45. 65. 81. 86. b 132.
Oxyrrhodinum, [hooft-bettingh,] a 54. 55. b 33. 62. 64.
Oxyſaccharum, a 32. b 148.
Oyevaers-beck, a 121. 123.

P.

PAdde-bloemen, a 124. aſſche, b 226.
Paerde-bloemen, a 31. 79. 1[illegible] 123. ſtaert, a 120. 123. 124.
Paerde-vleyſch, a 108. miſch 226.
Paerlen, a 73. 82. 91. b 1[illegible] reyde, a 74. 75. magiſ[illegible] ſuycker, a 74. 75.
Paerle-kruydt, a 84.

Palingh, b 73. 133. 166. vet, b 198.
Paliurus, wort. vruchten, zaet, a 83.
Palma Chriſti, [wonder-boom,] a 120.
Palmen-hout, a 56. ſtekende palm, a 82.
Panade, [water-pap,] b 125. 141.
Panne-vlies, a 14. gequetſt, a 119.
Pannekoecken, b 205.
Pappen, a 53. 81. 96. 97. 98. 114. b 35. 59. 97. 170. 192. 198. 204. 219. 226.
Paracelſus, a 106. 112. c 38.
Pareie, a 62. 63.
Paradijs-hout, a 56. 75. 78. b 29.
Parmeſaen, a 110.
Partike, a 123. 124.
Paſtey-korſten, b 205.
Paſtinaken, wilde, a 84. 123. 124.
Patich-bladeren, a 81. 107. 121. wortelen, a 118. b 113. water, b 113.
Patientie, a 81. 113.
Pavame, a 56.
Peck, a 78. b. 59.
Peerts-yſer, a 121.
Pekel, a 84. b 113. 319. haringh, a 97. b 149. 319.
Penninck-kruydt, a 123. 124. b 215. 216.
Pens, b 205.
Penſée, [dryverwige violetten,] a 123.
Peonye, a 54. 122. b 74. bloemen, knop, a 54. 119. wortel, a 54. 84. 87. zaet, a 54. 84. 87. 119. b 70.
Peper, a 29. 45. 89. 116. b 25. 81. 116. 118. 127. 129. 183. lange, a 49. 108. kruyt, a 116. muer, a 119. b 94. 217. water, a 104. 123. 124.
Pepoenen, Pompoenen, a 30. 81. 117. wortel, a 44.
Perdrijs, patrijs, b 129. 141. c 30. 37. Gol. b 92. 101.
Peeren, a 120. b 141. 166. 193. 319. dranck, a 102.
erforata, a 120.
ericardium, [harte-vlies,] b 6.
ericraneum, peritoneum, b 14.
eri puerimonia, b 122.
ernavi, conſerf, b 29.
erſiken, b 182. 187. kruydt, a 121. 124. keernen, a 51. 120. b 30. 148. in Perſien vergiftigh, a 114.
Perſinge, b 196.
eſſus [moeder-pil,] a 87. 88. 89. 91. 92.
Peſt, a 3. 27. 54. 55. 67. 74. b 151. 207. 324. geſwel, a 67. b 161. 170. kliere, kole, b 161. 170. 171. koortſe, a 67. 69. pleuris, b 169. ſieckten, a 73. Genees-middelen, a 66. 71. b 162. 170. dranck, b 167.
ſtilenti-wortel, a 123. 124.
eterſelie, a 26. 27. 35. 81. 116. b 35. 73. 205. c 37. 41. bladeren, zaet, a 37. 84. van Macedonien, a 81. 84. c 37. wortel, a 79. 84.
Phallus [ongers-eyeren,] a 120.
Philonium Romanum, a 51. b 21. 128. 188.
tis [herts-tonge,] a 120. 122.
rmen, c 35.
51. 52. 54. 81. 93. 96. 98. 116. 121. 123. verdoovende middelen, a 50. 51. verdrijvende middelen, a 53. 92. verſachten, a 51.
Pillen, a 28. 45. 46. 47. 52. 65. 87. 88. 89. 91. 92. b 64. 65. 93. 106. 107. 112. 122. 128. 139. 167. 185. 204. 226. 319.
Pijn-boom, appelen, keernen, a 61.
Pijnſtillen, a 51. 52. 93. 96. 98. 116. 121. 123.
Pimpinelle, a 63. 83.
Pingels, a 61. 119. b 21. 81. 129. marcepeyn, a 61.
Piſſe, a 34. 81. 98. b 59. oorſpronck, teyckenen, a 8. 9. bloedigh, a 85. droppel, a 34. bedrogh, a 10. 11. 12. 13. 14. te drincken ſchadelijck, b 289.
Piſſebedden, a 63. 85. b 282. 283. c 35.
Piſtacyen, a 30. 35. 61. 80. 82. b 81. 129. 205.
Pituita, [ſlijm,] a 22. 34. 35. 118.
Plaeſters, a 53. 57. 59. 78. 81. 90. 91. 98. 107. 114. onderſcheyt, a 98. b 107. 117. 170. 185. 319. hooft, a 53. maegh, a 78. moeder, a 91. ſcheurſel, b 291.
Pleura, [ribbe vlieſch,] b 14. 119. 123.
Pleuris, a 6. 18. 60. 62. 63. 86. 123. b 119. 123. 207. 307. 309. 311. c 18. 26. teyckenen, b 124. Peſtigh, b. 169.
Plompen, a 50. 66. 87. 123. 124. b 151. oly, a 91. ſiroop, a 52. 75.
Pluck-vruchten, b 310.
Pocken, a 56. 103. b 105. 106. 115. 207. c 46. kinder, a 121. b 207. 313. c 46. hout, a 30. 37. 56. 103. b 81. 92. 323. ſap, a 56.
Poëten, a 49. 54. b 23. 24. 38.
Poeyer, a 91. 92. b 67. hooft, a 59. purgerende wormen, b 204.
Polcken, b 26.
Poley, a 36. herten, a 88.
Pols, a 7. b 52. 141.
Polypus, b 66. 104.
Poort-ader, b 176.
Popelcy, a 49. 53. 55. 97. 120. b 14. 16. 24. 69. 74. 77. 324. ſtervende niet ras begraven, b 78. 79. c 4.
Popken, ruyck-popken, a 56. 60. 87.
Populjoen ſalf, b 149.
Porceleyn, a 26. 30. 76. 87. b 20. 36. 108. 132. 151. 186. 187. ſtelen geconfijt, a 80. ſiroop, a 91. zaed, a 82. b 53. water, a 33. 80.
Poſt, [een viſch,] b 141.
Prangh-wortel, a 84. 86. 123. 124. water, a 86.
Precipitaet, b 10.
Pruymen, a 22. 33. 37. 38. 40. 46. 60. 108. 113. b 37. 125. 166. 187. wilde, a 77. kruydt. a 45. 47. b 148.
Propolis, a 107.
Purgatien, a 20. 22. 23. 33. 47. b 73. 122. c 25. 26. ondienſtigh, a 22. b 72. 134.
Purgeren, a 18. b 72. 81. 169. c 3. bereydingh, mate, tijt, a 22. 23.
Puyl-oogen, b 85.
Puyſten, a 19.
Puyt-ael, a 105. b 93. oly, a 105. b 93. (b 113.
Pyrethrum, [Berthram] a 25. 49.
Pythagoras, b 159.

Q.

Quackeis, b 73.
Quaetaerdige ſieckte, a 71. zweringe, a 105.
Quaetaerdigheyt, a 32. 71. geneſen, a 66. 67. 75.
Quade verwe, a 34. 81. zeer, a 19. 40. 121.
Qualijckheyt, a 31. 33. 67.
Queen, a 25. 37. 40. 66. 76. 78. 119. b 20. 33. 37. 116. 166. 190. 319. conſerf, geley, a 43. 91. geconfijt, a 78. karlen en haer ſlijm, a 93. 98. b 128. kruyt, a 78. 91. b 67. 70. 84. 107. wolle, a 119. ſap, a 66. 72. 108. b 186. ſyroop, a 75. 91. b 116. oly, b 185.
Queeſten, b 304.
Quendel, a 55. 124.
Quetſure, a 107.
Quickſilver, a 121. b 165. hinderniſſe, a 76. 80. 114. 115.
Quickſteert aſſche, b 282.
Quijl-middelen, a 23. 24. 49. b 93. 94. 101. 104.

R.

Radijs, ſap, zaedt, wortel, a 44. 80. 81. 84. 24. b 60. c 17. ſchorſſen, a 37. 44. ſyroop. a 86.
Raep-zaedt, a 121. raeſcallen, b 15. 27.
Rakette, a 123. 124. b 217.
Raſernye, a 9. 49. 50. 51. 52. 53. 55. b 16. 18. 23. 27. 28. 29. 30. 32. 64. 113.
Ratelen, groote, a 124.
Reden, a 106. b 16. 21. 67. kavelingh, b 22. 23. gebreck, b 22. plaets, b 16.
Reynetten, a 23. Reynvaer, a 123.
Requies Nicolai, [kinder-ruſt,] b 35. 192.
Reuck, a 57. 117. b 14. 15. 101. gebreken, a 57. 119. b 103. 105.
Reuſel, a 108. 124.
Revier-paert, a 17. viſch, b 129. 141.
Rhabarbar, a 15. 22. 25. 37. 38. 44. 47. 113. 118. b 122. 125. 193. c 27. 37. 42. Indiſche, a 42. Mechoacaenſche, a 42. Monachorus, a 113. gerooſt ondienſtigh, a 39. verbeteringh, a 25.
Rhijn-beſyen, a 113.
Ribbevlieſch, b 119.
Rhinoceros, a 72.
Rietvederen, a 119. wortel, a 27. 124.
Rijs, b 188. rijſenbry, b 133. 196.
Rijpen, a 116. 124. riſpen, a 35. c 26.
Robrechts-kruydt, a 123. 124.
Roet, b 146. root, b 95.
Rodeloop, roy meliſoen, a 71. 74. 77. 78. 79. 91. b 178. 193. 194. 207. 211. beſmettelijck, b 194.
Rookinge, a 59. 60. 91. 92
Room van wijn-ſteen, b 182.
Roede los maecken, a 120.
Roſata novella, a 78.
Roſen, a 25. 26. 30. 50. 78. 113. 118. b 2 . 32. 55. 125. hondts, a 77. koren, a 113. wilde, a 119. ſiroop, b 125. meluwen of wormkens, a 121. provency, a 38. ſyroop, a 43. met Rhabarb. b 191. roode, a 30. 77. 79. 118. b 96. 111. 132. oly, a 52. 53. 54. 87. 91. 96. b 31. 35. 139. 185. 319. ſyroop, a 38. 43. 45. 52. 78. b 27. 116. 122. 148. ſuycker, a 45. 147. ſap, a 38. 98. ſalf, a 52. 55. water, a 30. 32. 52. 53. 64. 71. 74. 75. 80. 92. b 21. 72. 116. 139.
Rogge, a 101. bloemen, a 123. 124. b 93. broodt, a 32. meel, a 96. bedorven veroorſaeckt blaeuwſchuyt, b 211.
Roſijnen, a 30. 32. 35. 40. 49. 60. 61. 62. 80. 97. b 125. 128. 129. 187. 199. karlen, c 32. ſap, a 44.
Roſmarijn, a 54. 61. b 20. 25. 77. 81. 107. 319 bloeſen, a 53. conſerf, a 55. water, b 72. oly, b 72.
Roſſolis, b 217.
Rottekeutelen, c 33. kruyt, a 26. 116. b 104.
Ruer-kruydt, a 124.
Ruggemergh, b 68. 81. pijn, a 120. ſlapen, b. 69. 70.
Ruyck-appels, a 60. ballen, b 164. popkens, a 60.
Rijn-beſyen, a 113.

S.

Saedt, † zaedt,
Saffraen, a 45. 63. 75. 78. 96. 108. 118. b 25. 45. 94. 117. 128. 131. 319. c 25. 26. wilde, a 62. hinderniſſe, a 63. longe, ziele, b 131.
Sagapenum, a 90. 97. pillen, a 91.
Salaede, a 28. b 26. 125. 127.
Salomons regel, a 113. 124.
Salpeter, a 85. 86. 116. b 70. prunellen, a 86. b 122. 279.
Salve, a 52. 58. 78. 80. 81. 114. b 26. 122. 170. 198. 226. onderſcheydt, a 52. 53. 55. 91. b 35. 76. 111. 170.
Salye, a 27. 48. 53. 77. 78. 96. b 20. 25. 77. 79. 81. 107. 146. 319. wilde, a 124. conſerf, a 55. b 118.
Sandalhout, a 52. 74. 75. 79. 80. 97. 108. 118. b 21.
Sanikel, a 120. 121. b 196.
Santorye, a 36. 54. 81. 82. 97. 113. 114. 117. 118. 123. 124. ſchadelijckheyt, a 36.
Sap, a 28. van aelbeſyen, † aelb. ſap.
Saphena, [moeder-ader,] b 55.
Saphyr, a 73.
Sarcocolla, a 121.
Sarcophagos, b 109.
Sardonius, a 73. b 54.
Sarſa, parilla, a 30. 56. b 323.
Saſſaphras, a 56.
Saturey, [keule] a 62.
Satyrion [ſtandel-kruydt,] a 92. b 304.
Savelboom, a 89. 121.
Saxken, a 53. hooft, a 53. 60.
Scabieuſe, [ſchurft-kruydt,] a 63. 65. 67. 121. 123.
Scammonye, a 22. 25. 37. 39. 42. 47. 108. 113. b 197. c 27. 42. verbeteringh, a 25. 40.
Schapen, b 19. wey, a 106. wolle, c 25. voeten, b 205.

Schat

Schat der ongeſontheyt, a 1.
Scheel, b 89. 91. 92.
Scheerlingh, dulle kervel, a 93. 96. 144.
Scherven, a 19. b 27.
Scheurbuyck, b 209. 213. 214.
Scheurſel, a 123. b 174 326.
Schildt-padden, c 33.
Schole van Salerne, a 53.
Schoon vleyſch, b 176.
Schorft, a 19. 40. 56. 81. 121. b 45. 313. 316.
Schrick, a 34. 55. b 29. 320.
Schuddinge, a 54. 92. 98. b 76, &c.
Sciatica, [heup-gicht,] a 120.
Scincus, b 304.
Scolopendrium, a 25.
Schordium, [waterloock,] a 88. 107. b 165. 167. zout, b 167. 169.
Scorpioenen, a 27. 66. 68. b 17. 59. c 47. oly, a 86. b 35. 279. kruyt, a 121.
Scrophulæ, [krop ſweren,] 121.
Schrophularia, a 121.
Scylla, [zee-ajuyn,] a 80.
Scytica radix, b 184.
Sebeſten, a 60. 82. b 204.
Securidaca, [bylkens kruydt,] a 121.
Seef-been, a 15. b 103. 104. 105.
Seepkruydt, a 48. 49. 123. 124. ſpaenſe, a 45.
Seewar-zaedt, a 120.
Semelen, b 122.
Sena, ſenebladerē, 22. 37. 40. 46. 47. 103. 118. c 17. 27. 37. extract, a 45.
Senegroen, a 123. 124.
Sermontayne Seſeli, [eſels cumijn] a 62. 84.
Serratula, a 121.
Seſeli, a 62. 81. 88.
Setplus, b 21. 73. 93. 204.
Setpillen, a 20. 21. 45. b 71. 72. 79. 197.
Sengen, a 63.
Siecken op ſtraet geneſen, a 2. 106. c 3. 38.
Sieckte, a 2. 3. 66. b 13. tijden, a 4. oorſaecken, a 4. 5. c 35. teyckenen, a 5. 7. voor-teyckenen, a 5. 6. geneſinge, a 15. algemeene, inlantſche, b 207. quaetaerdige, b 23. toevallen, a 5. voortloopende, b 207. erf, a 5.
Sigillum lemnium, a 74.
Silver, a 73. b 102. koorde, b 16. pijp, b 104. kruyt, a 119. b 132. van Lycurgus en Plato afgekeurt, a 104.
Simpele of ongemengde geneesmiddelen, en haer byſondere kracht en eygenſchap, a 29. 30. &c. a 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124.
Sinapiſmus, a 98.
Sinckingen, a 24. 26. 27. 30. 31. 50. 54. 55. tot 66. 74. 77. 78. 79. 92. 93. 96. 97. 116. 117. 119. 120. 123. b 8. 16. 20. 83. 97. 123. 127. 207. c 25. 41.
Sinnen, getal, a 40. 50. 61. b 48.
Sivet, a 58.
Slaep, a 50. 51. 55. b 37. 55. 60. 81. 84. 95. 123. 310. bollen, a 119. kruydt, b 30. 66. koorts, a 55 b 35. 36. 60. 64. onmatigh ſchadelijck, a 51. 57. b 61. ſieckte, a 49. 50. b 16. ſucht, a 54. b 29. verwecken, a 30. 33. 119.
Slaepende verſtijftheyt, b 70. wandelingh, b 67.
Slagh-aderen, a 120. b 308. 313. 314.
Slange, a 66. 72. b 103. bete, a 74. c 13. hooft, a 121. kruydt, a 121. 123.
Sleckenvleyſch, a 52. oly, a 119. met hare huyskens, b 2 2.
Slehen, [wilde pruymkens,] a 77.
Sleutel-bloemen, a 92. 96. b 81.
Slicken, b 181.
Slijm, a 29. 41. 43. 44. 54. 59. 62. 85. 97. b 80. 108. 300. 311. c 46. afdrijvende middelē, a 37. 39.
Sluytſpier, b 176.
Slockdarm, ſpijs-drager, b 172. 189.
Smaeck, b 107. bitter, ſcherp, &c. a 116. 117. b 107.
Smack, a 77. 87. b 97. 132.
Smaragdus, a 73.
Smaeringh, a 52. 53. 80. 81. 86. 98.
Snee, a 52. 93. b 79. 84. 127. water, b 127.
Snippen, b 129.
Snoeck, b 141. haecken, vel, a 85.
Soch, a 35. b 66. 67. 95. 112.
Socrates, a 93. b 101. c 46.
Soethout, a 32. 60. 82. 116. b 125. 126. 128. 129. 131. 184. drop, b 128. ſap, a 32. b 126. ſyroop, a 61. b 124. 126. 128.
Son, a 101. b 77. 79. 94. 127.
Sondauw, a 116. 120. b. 94. 217.
Sotheyt, b 16. 48.
Spaenſche pocken, b 207. vliegen b 94. 291. c 41. hinderniſſe.
Spa-biſcuyt, b 107. water, a 25 b 276. 323. ſpeceryen, a 8. 103. b 95. geeft Ooſtindien, a 114.
Speck, a 45. 26. b 81. 133. 185. 220.
Speeckſel, b 59.
Speculum matricis, b 284.
Speen, a 123. b 17. 45. 53. 123. 197. verwecken, a 39. 45. kruyt, grooten kleyn, a 121. 123. 124. b 217.
Speerwortel, a 62. 113. 121. water, a 123.
Spelte, a 117.
Sperma cethi, [walſchot,] b 132.
Spica nardi, a 78. 91.
Spieren, b 73. 111. 119. der oogen treckingh, a 120.
Spinnagie, a 113. b 199.
Spinne, a 68. 69. webbe, b 149.
Spijck, a 25. 40. 41. 44.
Spijſe, a 78. b 21. 69. 77. 83. 113. 181. warme, b 129. koken, b 172.
Splith, a 123. ſpit, b 13.
Spodium, [gebrandt yvoir,] a 79.
Spoelwater, b 106.
Spongy-ſteen, a 82.
Spouwen, a 77.
Spraeck, b 111. gebreken, b 117.
Sproeten, b 30.
Sprouwe, a 60. 114. b 111. 114. gorgelwater, a 60. b 112.
Sprot, b 319.
Spuyrye, a 124.
Squynancye, a 18. 86. b 120. 2 7. c 2. oorſaeck, b 121. ſilvere b 120. 121.
Stacte, a 89.
Stalcruydt, a 84.
Stameren, b 117. 118.
Stanck, b 1 . van een kaers, b 120.
Standelkruydt, b 304.
Stæchas, a 36. 54. b 77. ſyroop, a 55. b 118.
Steen Bezoar, b 206. 253. Bentemer, b 133. inde galblaes, b 228. van een ſtier, 2 0. gruys, b 280. in een hane blaes, b 206. Joodſche, a 120. b 280. jujuben, a 120. b 290. keyen, a 120. loſch, a 120. b 280. lijncis, b 2 0. lever-aderen, 204. maegh van een haen of wilde duyve, b 281. menſchenblaes, a 82. 120. miſpel, a 120. mier, b 280. oſſe gal, a 82. ſchelviſch, b 281. fleckē hoofdē, b 280. wilde verckens mage, b 280.
Steen-ſtuck, b 228. 229, &c.
Steen en graveel, a 34. 35. 82. 83. 84. 85. 86. 120. 122. b 245. 246. c 14. afdrijven oock ſtercke purgatien, a 165. b 256. beginſel is een pit, b 253. coleur, b 261. geaderde, b 253. oorſaecken, b 247. 248. 251. 257. in de nieren meeſt in bejaerde, b 259. blaſe meeſt in kinderen, b 259. kenteykenen, b 262. voorteyckenen, b 271. 258. of hy te breecken is, b 279. brekende middelen, a 34. b 279. geneſinge, b 378. door ſnijden en andere inſtrumenten, b 283. 284. 285. uyt de ſchacht halen, b 283. maniere van leven, b 274.
Steen-breke, a 83. lever-kruydt, a 120. ruyte, a 61. 82. 119. 123. 124. varen, a 34. 82. 120. 122. 123. inde blaſe, a 85. b 269. 270. galblaes, a 85. longe, b 228. nieren, a 85. tongh, b 252. zaed, a 82. 84. 120. 122 124.
Stekelbeſyen, a 123. 124.
Stekende palm, a 82. 121.
Stem, a 62. b 14.
Sterck water, a 82.
Sterrekruyt, a 119.
Sticken, a 21. b 116. 120. ſtickſiende, b 89.
Stief-moeder, a 104. 109.
Stijfſel, a 117. b 132.
Stinckende adem, b 105. 173. gouw, a 123. 124. b 113. c 6.
Stom, b 100. 117. 118. 121. ſtompviſch, b 80.
Stonden, † maent-ſtonden.
Stoornis, b 129.
Stovingen, a 52. 53. 78. 80. 81. 84. 88. 89. 50. 92. 98. b 35. 71. 83. 124. 170. 219. 252. 279.
Straet-ſteenen, a 76.
Strote, a 60. 61. 63. b 119. 120. 127. hooft, b 111. 119. openingh, b 122. 123.
Strutium, a 81.
Studeren, b 21. 23.
Stuypen, a 53. b 109. 3 8.
Styrax, a 51. 56. 57. 89. 91. 92.
Sublimaet, a 67. 116. b 10. 104.
Succinum, [brandt-ſteen,] a 58.
Succubi, [nacht-hengſten] b 68.
Sucht, b 222. 313.
Suygkaderen, b 172. 174.
Suycker, a 32. 34. 35. 41. 44. 46. 56. 60. 61. 64. 71. 91. 92. 113. 116. b 112. 114. 126. tiet, 113. candy, a 64. b 91. 95. 112. 123. van rooſen, a 45. 57.
Sulphur, [ſwavel,] bloen, a 64 65. butirum, cremor, lac, a 65. oly, a 33. 78. b 111. 124. ſciſſile, 64.
Sumach, [ſmack,] a 77. 87. b 97. 132.
Suringh, a 29. 31. 79. 81. 113. 114. 116. b 20. 37. 149. 166. 167. 187. 216. affiedſel, a 32. ſap, a 29 32. 82. b 108. 167. water, a 33. ſyroop, a 33. 75. 91. wortelen, a 82. 114 zaedt, a 66.
Suurdeegh, b 94. 146.
Suyſelingh, a 54 59. b 16. 71. 290.
Suyveringh des bloeds, a 34. 79. 117. b 55. der ſtonden, a 25. 27. 31. 35. 36. 39. 44. 78. 88. ſpeenen, a 123. b 17. 45. 53. 123. 197.
Swaermoedigheyt, a 34. 40. 43. 54. 55. 66. 67. 72. 80. b 16. 23. 37.
Swaluwen, b 81. 132 miſch, b 89. neſt, b 282.
Swanen, b 318.
Sweringe, a 67. 64 67. 73. 117. 124. quaetaerdige, b 219.
Swarte gal, a 40. 80. 81. b 55. 179. bereydinge, a 34. 35. loſinge, a 40.
Swarte ſucht, b 206.
Swavel, † ſulphur, a 121. b 59.
Sweet, a 37 dranck, b 81. 148. 67. middelen, a 25. 26. 50. 57 62. 72. 81. b 206. niet vorderen, a 37. ſieckte, b 155. 207.
Synnaw, a 121.
Syropen, a 33. 34 43. 45. 52. 65. 75. 78. 80. 81. 83. 86. 91. 114. b 35. 36. 55. 108. 111. 112. 116. 122. 124. 125. 126. 128. 132. 148. 165. 191. 218. c 42.
Symtomata, [toevallen] a 5.

T.

TAback, b 113. 184. aſche, b 114. ſyroop, b 128.
Tacamahaca, a 57. 90. 97.
Tamariſch bladeren, bloemen, &c. a 34. ſchorſſe a 32. 80.
Tannis, [wilde wijngaert,] a 43.
Tanden, a 59. 123. b 109. 210. loſſe, a 123. b 114 aderen, ſlagh-aderen, zenuen, b 109. 112. alteſamen aen een, met 2. en 3. ryen, b 110. vleyſch, a 49. gebreken, b 111. 113. 114. pijn, a 57. 119. 122. 123. b 113. 309. ſuyveren, a 49. poeyer, b 114. water, b 111. 115.
Tee, grooten vande voet, b 205.
Teer, a 107.
Tegenſtrijt van alles, a 24.
Teyckenen der ſieckte, a 5. 6. 7. pols, a 7. en water, a 9. 10.
Telinge, b 179. 300. c 3.
Teringe, a 10 21. 24. 61. 62. 63. 64. 65. 120. 123. b 83. 106. 110. 120. 122. 127. 128. 133. 219. ſmettelijck, b 323.
Termenthijn, a 61. 83. 121. b 276. 319. oly, a 57. 86. ſyr c 42.
Terwe, a 101. 117 b 319. bed 211. broot, b 182. hiſto
Teskens kruydt, a 123. 12
Thalictrum, a 113. 124.

Thamarinden, a 22. 33. 38. 47. 108. 113. b 27.
Theriakel, a 25. 75. 108. b 21. 59. 128. 132. 165. 182. 184. 206. water, b 53. 71. 74. 79. 98. 104. 118. 139. 164.
Thijm, a 36. 55. 61. 62. b 118. oly, 55.
Thijmbra, [wildekeule,] a 62.
Tolboom, b 196. 205.
Tonge, a 4. 119. b 35. 107. 111. 117. zenuwe, 111. gebreken, a 119. b 118. adder, a 121. 124.
Tormentille, a 33. 67. 118. b 132.
Tortelduyven, b 81.
Toverye, a 88. verdrijven, b 305.
Tragacanth, a 25. 40. 41. 44.
Tranen, b 96.
Treckinge der leden, a 92. b 16. 58.
Trockiſci, [koecxkens,] a 41. 52. 65. 78. 80. 81. 91. b 226.
Turbith, a 37. 41. 47. 113. 118. c 27. 42.
Turf, a 101. mul, 108.
Tuyn-ſluyperkens, b 282.
Tweeback, [biſcuyt,] b 211.
Tijden der ſieckte, &c. a 4.

U.

UYtperſſen, a 29.
Uytſinnigheyt, b 27. 33.
Uytteringe, b 219.
Uvularia, [hals-kruydt] a 119.

V.

VAertwel. c 4.
Valeriane, a 88. 123. 124.
Vallende ſieckte, b 73. a 35. 40. 43. 53. 54. 55. 58. 59. 97. 119. b 16. 45. 56. 113. 290. 314.
Val-vliesjen, b 175.
Varen, a 113. 118. 121. 123. 124. c 42. wijfken, a 120. wortelen, a 113. 119. 122. 123. b 104. loopende, b 208.
Vaten, zaedtvaten, b 180.
Velt-cypres, a 36. 79. 93. 96. 118. b 81. 319.
Venckel, a 35. 55. 79. 81. 116. b 93. c 6. zee, a 84. water, b 92. zaet, a 37.
Venus hair, a 32. 62. 79. 82. 119. conſerf, a 5. ſiroop, a 86. 91. b 128.
Vergift, a 68. 69. 73. 74. 75. 93. 94. 118. b 23. 30. 33. 53. 57. 59. 61. 62. c 13. dranck, a 74. beten, ſteken, a 67. 73. 74. 121. b 57. 63. c 13. genees-middelen, a 66. 67. 69. 71. 72. 75.
Verjuys, a 26. 31. 32. b 20. 107.
Verkeerde luſt, a 66. 111. b 185.
Varkens bloet, b 57. broot, a 81. 119. 124. gras, a 123. 124. ... rkoelen, a 30. 31. 32. 33. 79. 82. b 20. 37. 125.
Ve koutheyt, a 57.
Vernis, a 59.
Verrottingh, a 31. 75. 79. 83. 117.
... cheydentheyd der ſieckten, a 3.
... laſtingen, a 17. 20.
... eſtandt, a 54. 56. 57. b 22. 23. 6. 80. 84.
... heyt openen, a 34. 36. 43. ... 80. 84. 86. 89. 117. 123.
... aen, a 35. 36.
..., [blaeſ-kruyt,] a 120.
Veſicatorium, a 98. b 170. 171. 320.
Vet, a 116. van konijnen, a 86. ganſen, b 319. van ongewaſſen wolle, a 96.
Veyl, a 48. 49. 120. 123. 124. b 32.
Vijfvingers kruydt, a 67. 123.
Vijgen, a 61. 62. 82. 105. 116. b 60. 117. 122. 128. 199. blaren, b 198. melck, b 323.
Vijgh-boonen, meel, a 97. puyſten, † ſpeenen, b 197.
Violen, a 22. 30. 33. 37. 40. 50. 60. 66. 80. 81. 113. 118. b 21. 32. 35. 151. Zaedt, b 282. geele, b 93. penſee, a 123. tand, a 119. Syroop, a 43. 61. 75. 81. 114. b 55. 112. 128. oly, a 53. b 138. water, a 34.
Viſſchen, a 64. 124. b 26. 77. 81. 133. 141. 319. gedrooghde, geroockte, b 55. 319. geſoute, b 55. 125. 319.
Gal, a 105. b 92. 93.
Vlas wild, a 124.
Vleeſch, a 25. 30. b 55. 57. 116. 129. 133. 318. c 17. duyve, a 68. b 28. 59. c 22. kalf, b 55. 141. kuykens, Lams, b 55. ſlecken, b 52. vogelen, a 30. 35. b 141. viervoetige dieren, a 35. roock, a 91. b 55. 318. ham, b 318. nat, ſap, a 40. 41. 43. 46. b 55. 112. 116. 123. 127. 182.
Vliegende hitte, c 40.
Vlier, a 43. 123. blaren, beſien, a 113. gom, Judas oir, a 119. ſap, a 43. ſchorſſen, a 43. 113. b 146. zaden, a 43. 113.
Vlieſen, b 307. 308. 309. banden, b 308. 309.
Vloed, a 87. bloed, a 30. witte, b 298.
Vlooykruydt, a 93. 98.
Vochtigheden ſuyre, a 29. b 183.
Voedſel, a 24. Medicamenteris, a 25.
Voelen, Gicht, a 120. ballen pap, b 27. 62.
Vogelen, a 64. Vogels-neſt, a 84.
Voorſienigheyt, a 5. 6.
Voorteyckenen, a 5.
Voſſe longen, a 64. b 135.
Vreeſe, a 55. b 189. 190. 199. 320.
Vrouwe-luſten, a 66. zoch, a 84. 96. b 136.
Vrouwemerck, † Joffroumerck.
Vrucht, a 87. 91. afdrijven, a 35. 36. 44. behouden, verſtercken, a 70. 87. 90. 91. ontfangen, a 90. 92. beletſel, a 77. hinderniſſe, a 89. 90.
Vyer, b 94. kruydt, a 113. b 171. wortel, a 113.
Vyver van Lucullus, a 103.

W.

WAelwortel, a 64. 120. 121. 123. 124. b 132. 196. Syroop, a 65.
Walgen, a 21. 31. 32. 33. 36. 39. b 82. 182. 189.
Waken, b 18. 30. 33. 60. 319. ſchade, a 60. geneeſ-middelen, a 50. 51. 52. 53. 54.
Walſtroo, a 124.
Wangen, a 59.
Water, kout, b 183. 194. znee, a 28. van Baleruck, Pongues, Spa, b 275. dat een ſteenige korſt doen krijgen, b 251. aerdt en eygenſchap, &c. a 29. 32. 37. 40. 42. 43. 44. 56. 78. 79. b 23. 81. gediſteleert, a 21. 31. 33. 34. 36. 39. 47. 53. 64. 71. 74. 75. 79. 80. 83. 85. 86. 92. 93. 124. b 21. 72. 74. 79. 92. 98. 104. 115. 118. 128. 139. 164. 204. 370. c 21.
Water of piſſe, a 8. b 214. beduydingh, a 9. afſetten, a 25. 26. 27. 34. 44. 81. 82. 83. tot 91. 120. 123. oorſpronck, a 8. b 287. bedrogh, a 12. 13. bloedigh, a 89. b 292. etterig, b 292. ontlooping, b 251. ophoudingh, b 287. 442. 443. peſen, 237. vat, b 290.
Waterſucht, b 219. 222. 231. hoofd, a 4.
Water-klaveren, b 216. Eppe, 123. 124. Hanevoet, a 116. b 94. 217. kerſſe, a 84. 124. b 216. loock, a 123. 124. peper, a 104. 123. pongen, a 216. weeghbre, a 123. 124.
Weedt, a 124.
Weeghbre, a 29. 30. 79. 82. 89. 120. 123. 124. b 132. wortel, a 30. 79. ſap, a 98. water, a 33. 123. 124. b 116. 117. zaedt, a 30. 79. 82. ſyroop, a 91.
Weere-nat, b 112. 116. 127.
Weer-wolven, b 56.
Wegh diſtel, hairigheyt, a 119.
Wey, a 22. 38. 43. 44. 45. 106. 113. 114. 124. b 55. 122. ſchapen, a 106. ſoete, ſuyre, a 113. 114. van het bloedt, b 178. ſultigheydt, b 314.
Welluſt, b 315. 319. 320. c 21.
Welruykende appelen-ſap, a 80. bieſen, a 79. † Acorus.
Wervel-beenderen, b 121. 122.
Wieroock, a 57. 59. 96. b 19. 122. 146.
Wijn, a 25. 29. 30. 32. 35. 41. 43. 45. 51. 53. 55. 60. 63. 71. 75. 76. 78. 79. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 89. 91. 92. 93. 95. 96. 97. 102. 104. 105. 108. 113. 114. 115. b 19. 20. 21. 26. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 55. 61. 62. 64. 66. 67. 72. 77. 78. 80. c 14. alſem, a 78. b 148. 165. 183. 219. 226. alandt, b 129. 226. baſtart, b 129. deele, b 139. 166. 205. brande, b 184. Malvaſey, a 35. 86. b 129. 139. 184. Hyſſoop, b 129. Lavender, a 55. Mey-bloemen, a 53. Moeſel, b 146. 166. 16. 205. Muſcadel, a 83. b 139. Moſt, b 194. Purgerende, a 25. Rijnſche, a 75. 85. 86. 92. b 166. 192. 205. Roede, a 78. 91. b 115. 116. 132. 183. Spaenſche, b 184. Seck, b 129. 139. Roſmarijn, ſaly, a 55. Tint, b 196.
Wijngaerd, a 107. 114. b 36. Loogh, a 55. ſwarte, a 118. wilde, a 43. 118. witte, a 42. 43. 123. 124.
Wijnruyt, a 52. 53. 54. 62. 89. b 3. 62. 74. 79. 93. 139. c 6. Oly, a 55. 81. b 128.
Wijnſteen, a 47. b 182.
Winde, a 120.
Winter-groen, a 120. 124.
Wilde Bryonia, a 43. 113. Commers, a 44. galiga, a 85. paſtinake, a 84. 123. 124. pruymkens, a 108. Saffraen, a 62. vlas, a 83. wijngaerd, a 43. 113. b 122.
Winden, a 35. 40. 41. 46. 54. 61. 62. 77. 80. 83. 87. b 17. 18. 312. c 46.
Witte Betheuny, a 96. keninſt, a 30. broot, a 78. 86. b 57. 72. 94. 100. 117. 119. vloed, b 298. ſtelpen, a 70. 83. 87. 118.
Wolfs dolligheyt, a 56. weer, b 56. melck, a 44. 123. ſap, a 107. 108. 113.
Wolle met der Yecken, lappen, a 96. 93.
Wolle-kruydt, a 120.
Wonde, a 4. 121. 124. b 31. 48. 55. 58. 59. c 18. verſche, a 107.
Wonderboom, a 120.
Worden, a 70. 71. 77. 120. 123. b 61. 69. 105. 106. 183. 185. 201. hoof, b 17. kruyd, koeck, a 121. b 203.
Wortelen, a 28. b 101. Lelyen, a 87. 121. b 122.
Wrange, a 34. 117.
Wrijven, b 26. 27. 62. 69. 72. 76. 79.
Wundkraut, a 121.

Y.

YDel-hoofdigheyt, a 34.
Ys, b 79. 127.
Yvoir, a 69. 70. 79. 87. tanden, b 115.
Yvroye, [dolick] b 29.
Yzerkruyt, a 83. 123. 124. b 21. 31. wortel, a 83. water, a 83. b 21.

Z.

ZAed, a 28. 79. 82. 83. 87. 89. b 55. 302. c 14. 26. vaten, b 180.
Zand inde Lever-aderen, b 204. inde Nieren, † Graveel en Steen.
Zarſa parilla, a 56.
Zautenelle, a 44. 113. 116. 123. b 31. 183.
Zedoar, b 106. 165. zaedt, 203.
Zee, b 59. Ajuyn, a 81. Campernoelje, a 120. haes, b 134. 206. c 41. wilde koole, a 113. peterſely, b 183. porceleyn, a 123. 124. b 31. venckel, a 84. winde, a 44. 113. 123. b 31. water, a 124. b 113. 319.
Zeep, b 94.
Zeeren oude, a 56.
Zeewarzaedt, b 203.
Zenuwe, a 41. 49. 53. 54. 56. 58. 63. 91. 92. 96. 97. 98. 120. b 75. 76. 80. 307. 309. kramp, a 56. treckingh, a 56. 62. 97. 98. b 18. 45. 64. 75. 113. 309. ſterckende middelen, a 53.
Zeylſteen, a 22. 58.
Ziele is de Menſch, b 3.
Zipperlee, [Gicht] b 307.
Zijde pijn, a 60. 62. 63. 85. 86.
Zivet, kat, a 58. 91.
Zoucijſen, b 318.
Zoutenelle, a 44. 113. 116. 123. b 31. 183.
Zout, a 32. 45. 96. 98. 101. 102. 116. 121. b 59. 72. 79. 114. 116. 128. 182. 187. 312. van Alſſen, a 102. b 53. Agrimonie, a 33. breyn, a 43. Cardbenedict, a 102. b 53. Corael, a 74. Geeſt, a 74. Ockernoten, a 58. Scordium, b 167. 169. wijn-ruyte, a 102. b 53.
Zuerdeegh, a 107.
Zwefers, b 183.

FINIS.

HET

Van de Verdorventheyt des Menſchen,

en waer door hy de Sieckten, en de doodt ſelfs, onderkeurig is geworden.

Het Eerſte Capittel.

DE Menſch, *het* edel dier, *by* Godes hant *geſchapen.*
Was, om in ſtage jeught, ſijn luſt te mogen rapen;
Was in het ſchoon prieel: en waer hy immer ging,
Daer was hy aengeſien als heer *van alle ding:*
Hy vont een ſchoon geſicht alwaer de boomen groeyden,
Hy vont een ſoet geluyt alwaer de beken vloeyden,
Hy vont een ſoeten reuck alwaer hy neder ſat,
Hy vont een ſoete ſmaeck alwaer hy fruyten at.
Waer dat hy quam gegaen, de ſoete vogels ſongen,
De viſſchen waren bly, de wilde dieren ſprongen,
Het ſchaepjen met den wolf ging ſpelen in het groen,
En oock het felſte beeſt dat quam hem hulde *doen.*
Hy wort aen alle kant getroetelt van de winden,
En geen ongure lucht en waſſer oyt te vinden;
Daer quam geen felle vorſt die in de leden ſneet,
Daer blies geen Noort*ſche buy die in de wangen beet,*
Geen koorts, geen vyerigh zeer, geen peſt, of peper-koren,
Geen gicht, geen leelick ſchurft en waſſer noch geboren:
Geen damp, geen vuyle miſt en vielder op den menſch;
Men vont aen alle kant ſijn vollen herten wenſch.
Maer nae dat hem de Slang met liegen had bedrogen,
En van ſijn hoogſte goet door liſten af-getogen;
Doen was 't dat hy terſtont in alle qualen viel,
Niet met het lijf alleen, maer even met de ziel.
Eylaes! het was verbeurt, al wat hy had verworven;
En hy vol ſlim bejach, en in den gront verdorven,
In hem en is geen deel tot aen het minſte lit
Daer in geen ſlim verderf en ſtage kancker ſit.
Soo is dan uyter aerdt geen doot in ons gevonden;
Maer ſy is in den menſch een ſtraffe van de ſonden:
Van daer komt ons het quaet en al het ſwaer verdriet,
Dat yder menſchen-kint hier op der aerden ſiet.
Wilt ghy daerom een koorts, of ander quael, geneſen,
Of ſoeck je langen tijt in goeden ſtant te weſen,
Gaet eerſt tot uwen Godt, en klaeght daer uwe pijn,
Soo kan het heylſaem kruyt u leden dienſtigh zijn.

SEer wel is eertijdts geſeyt van de wijſe *Mercurius Triſmegiſtus*, dat Godt eerſt geweeſt is, daer na de

Werelt, ten derden de Menſche. Want ſoo leſen wy by den voor-ſegger *Moſes*, dat Godt, ſelver ſonder begin zijnde, eerſt de Werelt, en al datter in is, geſchapen heeft, ende op 't laetſte den Menſche; na dat alles tot ſijnen dienſt, ende vermaeck alreede volkomentlick bereyt was.

En of ſchoon Adam ſchijnt des Heeren laetſte werck,
Het is noch even-wel zijn eenigh oogh-gemerck.
Siet, als een deftigh man ſijn vrienden wil onthalen,
Hy leyt de gaſten noyt in onbereyde ſalen,
Maer tijt voor eerſt te werck, en, met genegen vlijt,
Soo çiert hy, daer het dient, de mueren met tapijt.
Hy laet door handigh volck, en door ervare knechten,
De ſpijſe na de kunſt, en op haer order rechten;
En als dan alle dingh ten vollen is bereyt,
Soo worden, op het leſt, de gaſten ingeleyt.
Dus gaet hier Godt te werck. hy vordert alle ſaken,
Hy gaet het ſchoon prieel, hy gaet de werelt maken,
Hy ſtort in alle dingh een vollen herten wenſch,
En op den ſeſten dagh doen bouwt hy eerſt den menſch.

Plinius ſchrijft mede inde Voor-reden van ſijn ſevende Boeck, dat den Menſche, om wiens wille de Nature alles ſchijnt voortgebracht te hebben, 't voorrecht gerechtelick toekomt. De andere Dieren (ſeyde de wijſe, ende vroome *Epictetus*) zijn wel wercken Godts, maer niet de voornaemſte, noch niet van hem deelachtigh: dan de Menſche is wat byſonders, getrocken uyt de Goddelicke nature, hebbende daer van een gedeelte, waerom hy oock behoort te dencken op ſijn af-komſte. Soo haelt den Apoſtel *Actor.* 17. een half Griecx versken uyt een Heydenſch Poëet (te weten *Aratus*, die 't ſelfde ſeyt van *Iupiter*, daer mede verſtaende, den Schepper, gelijck ſijnen uytlegger aenwijſt) mede-brengende dat wy van ſijn geſlachte zijn. Ende daerom wert de Menſche een Goddelick dier genoemt van den ghemelten *Triſmegiſtus*, die oock ſeyt, dat de Menſche ten dienſte van Godt, ende de Wereldt ten dienſte van den Menſche geſchapen is.

Godt blies, en Adam leeft. Siet daer het dier gevonden,
Waerom dit wonder Al te ſamen is gebonden.

De Menſche aldus na den Even-beelde Godes geſchapen, ende met alle heerlickheydt der ziele en des lichaems verçiert, over de gantſche werelt, en al wat daer in is van Godt geſtelt zijnde, indien hy die groote weldaden erkent hadde met dankbare gehoorſaemheyt; ſoude met groote eere en luyſter hier in deſe werelt geleeft hebben, ende daer na ſonder de pijnelicke *Sieckten*, en de bittere doot te ſmaken, in het *eeuwige Vaderlant* opgetrocken geweeſt zijn. Maer om dat hy 't liſtige ſchoon-praten van de Duyvel te veel gehoors gevende, 't gebodt ſijns Scheppers ſchandelick overtreden heeft, ſoo is hy door 't rechtveerdigh oordeel Godts, alderhande ſmerten, en de doot ſelve onderkeurigh geworden: want het loon van de ſonde is de doot, ende *door de ſonde is de doot in de werelt gekomen*, gelijck den Apoſtel ſpreeckt in den Brief tot den Romeynen *Cap.* 5. Het welcke ſeer aerdigh van den Heere van *Bartas* vertoont wert, op den eerſten dagh van de tweede weke, met deſe verſſen uyt het François aldus overgeſet:

Waer Adam niet verruckt tot ongeregelt mallen,
Den Schepper af-gegaen, den duyvel toe-gevallen,
Sijn af-komſt, ſijn geſlacht, ſijn bloet en edel zaet
Dat ware noch geſont, en in een blijden ſtaet.
Maer nu het eerſte paer heeft buyten alle reden
Veracht den grooten Godt, ſijn wetten overtreden,
Soo is de bleecke doot en alderley gevaer
Getreden in het perck, gekomen over haer.
De Sond', het leelick ſpoock, die heeftet al bedorven,
En om dit ongeval ſoo is de menſch geſtorven.
Van daer komt ons het quaet, van daer geſtagen druck,
Van daer komt alle vleeſch den gront van ongeluck.

De Sonde dan en de overtredinge heeft veroorſaekt, dat den Menſche vervallen is van ſijn voorige weerdigheyt, waer door niet alleen de glinſterende ſtralen van ſijn verſtant alſo verduyſtert zijn, datter nauwlicx een teycken van het Godlick licht meer in geſien en kan werden, maer is oock daer-en-boven ſijn Lichaem met ſoo veel qualen en ſieckten beſmet, dat het ſelfde geweeſt zijnde vol van heerlicke gaven des levens, nu een poel geworden is van alle onreynigheydt en verdriet. Daer-beneffens de Elementen, en de Schepſelen van Hemel en Aerde om des Menſchen wille vervloeckt zijnde, ſpannen van alle kanten tegen hem in, en in plaetſe datſe te voren hem van alles goets verſagen, en weten nu niet, dan wat ongeſont, peſtig, en doodelick is, tot 's menſchen gebruyck voort te brengen. 'T welck mede aengeweſen is op de verhaelde plaetſe by den gemelten Heere van *Bartas*, in deſe verſſen:

Met dat de menſch begon hem tegen Godt te ſtellen,
Soo voeght ſich alle dingh om hem te mogen quellen:
Want een die uyt de gunſt van ſijnen Schepper raeckt,
Die heeft ſtracx tegen hem al watter is gemaeckt.
De lucht gaf fellen wint, het water ſtuere vlagen,
Het aerdtrijck giftigh kruyt, den hemel donder-ſlagen;
Een yder ſpout den menſch als in het aengeſicht.
En denckt voortaen niet meer aen hem te zijn verplicht.
De ſterren zijn vergramt, en laten droeve ſtralen,
Door vremt en naer beleyt hem in de leden dalen;
De maen verkout ſijn breyn door vuyl en ſelſaem vocht,
En ſchiet hem in het lijf een ongeſonde locht.
Hier rijſt een harden ſtorm, en treft verheve wallen,
Daer ſchiet een blixem uyt, en doet de torens vallen,
En ginder blaeckt een vyer dat uytter aerden koomt,
Daer voor dat yder lant en al de werelt ſchroomt.
Ach! hoe was eens de menſch in hoogen ſtaet verheven,
Doen hy mocht over-al geſtrenge wetten geven!

Doen kond hy met een wenck of met een kleyne ſtem,
Al wat ſijn ooge ſagh doen buygen onder hem.
Het ſwijn, den oliphant, de leeuw, en felle beeren,
Die ſtilden haer gewoel alleen op ſijn begeeren,
En waren ſtaegh bereyt om hem ten dienſt te ſtaen;
Nu komt een kleyne mugh en doet hem oorlogh aen.

Alſoo hy dan moſt miſſchen den *Boom des Levens*, het genees-middel voor de doot, en dat alles van buyten bedorvē was; ſo hing hem geſtadig alderhande gevaer boven 't hooft, waer door hy niet ſekerder als een vernieling van ſijn lichaem, en de doot te verwachten had. De Prinçe der Genees-meeſters beklaeght dan niet ſonder reden de ellendigheyt der Menſchen met „ deſe woorden: De Menſche is ſwack van den be- „ ginne, en ſchreyt om een anders hulpe: in ſijn waſ- „ dom is hy onwijs, ſtout, en heeft onderwijſinge van „ doen: afgaende ellendigh, als hy ſijnen voorleden „ onvoorſichtigen handel overdenckt. Hierom plegen die van *Thracyen*, gelijck *Plinius*, *Valerius*, *Maximus*, en andere ſchrijven, en de nabuurige volckeren, gelijck *Herodotus* betuyght, alſſer een kint geboren was, rontſom 't ſelve ſittende, de geboorte te beſchreyen, en te verhalen wat al ellende en verdriet het kint boven het hooft hingh: maer alſſer yemant geſtorven was, dan hielen ſy de uyt-vaert met vreught, als van de gene, die nu veel ſwarigheydt ende moeyte afgeleydt hadde. Waer toe deſe verſſen uyt den Grieckſchen Poëet *Euripides* by-gebracht werden van *Plutarchus* in ſijn trooſt-reden aen *Apollonius*:

Soo haeſt als eenigh menſch op aerden was geboren,
Soo ſcheen by al het volck de vreught te zijn verloren;
Een yder was bedroeft, en maeckte groot geklagh;
Om dat men voor het kint niet als verdriet en ſagh;
Maer als de bleecke doot had yemant wech genomen,
Dan ſagh men enckel vreught als van den hemel komen:
Men nam het voor geluck, men is geheel verblijt,
Een menſch te mogen ſien van alle druck bevrijt.

Plinius is in de voor-reden van ſijn ſevende Boeck der Natuerlicke Hiſtorie ſeer wijtloopigh om des Menſchen ellende te beſchrijven, ſoo dat hy in twijffel treckt, of de Nature ons een goede Moeder, of een quade Stief-moeder geweeſt is; ende ſeyt tot beſluyt, datter veel geweeſt zijn, die voor beſt oirdeelden niet geboren te werden, ofte ras te ſterven. Ende voorwaer wat tijt hebben wy in al ons leven, die niet aen d'een, ofte d'andere ellendigheyt vaſt en is? Een kint ſo dra het nat en vuyl in de wereldt komt, begint ſijn leven van ſchreyen: wert met groote moeyte, ſorge en gevaer, groot gemaeckt, altijt onderhavigh alderhande ſieckten, en ſonder de ſelvige, oock door de jaren, na de doot loopende. Wie iſſer die te degen ſijn gemoedt geruſt heeft? Is de droefheyt over, de vreeſe komt in de plaets; gaet de vreſe wech, de gramſchap wert verweckt; op de gramſchap volght berouw; om kort te ſeggen daer en is noyt ruſt, en de eene bekommeringh en is nauwlicx voor-by, ofte de ander ſtaet voor de deur, ende in het laetſte, als verwonnen is de noot, dan komt veeltijts de doot. Deſe ellendigheyt der Menſchen in alderhande gelegentheyt, is wijtloopigh van een Griecx Poëet *Crantor* met deſe verſſen, en redenen aengeweſen:

Wat leven dat de menſch oyt ſtelt in ſijn gedachten,
Daer is maer enckel druck en onluſt in te wachten;
Het gaet ſoo wonder vremt hier in dit jammer-dal;
Men vint ſchier anders niet als druck en ongeval.
Is yemant hoogh in geeſt, en deftigh in verſtande,
Soo wort hy metter daet een ſlave van den lande;
Doet hy gelijck een dwaes ſijn dingen ſonder ſlot,
Soo is hy ſtaegh veracht, en aller menſchen ſpot.
Is hy van kloecken aert, en van geſonde leden,
Soo wil hy ſtaegh het vleys in vuylen luſt beſteden;
En is hy veeltijts ſieck, hy lijdt een ſtaege doot,
En is een arrem menſch, al is ſijn rijckdom groot.
Leeft hy ontrent een Prins, of krijght hy groote ſtaten,
Hy moet van ſtonden aen ſijn oude vryheyt laten;
Wie ſich in 't hof geneert die ſtelle deſen voet,
Dat hy geringelt wort, en efter dancken moet.
Indien hy ſich bemoeyt alleen met eygen ſaken,
Dat is een ſlecht bedrijf, hoe kan hem dat vermaken?
Is hy een acker-man die koren-landen bout,
Dat is een ſtage ſorgh die nimmer op en hout.
Indien hy krijghſ-man wort, ſoo moet hy dickmael moorden;
Oock daer hy wort onthaelt met gunſt en ſoete woorden;
En ſoo hy noyt en vecht, maer lieft de ſoete ruſt,
Soo is hy maer een roof van die het maer en luſt.
Indien hy over zee verhandelt rijcke waren,
Soo lijdt hy ſtagen angſt oock van de minſte baren;
Indien hy binnen 's lants een ſtillen handel doet,
Die geeft hem ſtaegh beſlag, maer nimmer machtigh goet.
Indien hy voorſpoet heeft, ſoo wort ſijn hert verheven,
Hy wort door ſotte waen en hooghmoet aengedreven;
En wort hy veel beſwaert met druck en tegenſpoet,
Wat is hy als een worm die inder aerden wroet?
Indien hy ſonder gelt beſoeckt de vremde landen,
Soo treckt hem niemant aen door feyl van rijcke panden;
En reyſt hy buyten 's lants en heeft hy machtigh gelt,
Hy ſal met groote vrees geduerigh zijn gequelt.
Indien hy is geſint om noyt te willen paren,
Geduerigh eenſaem zijn dat noem ick droeve jaren;
Indien hy trouwen wilt, hy wort voor eeuwigh vaſt,
En 't wijf met haer gevolgh, dat is een ſtage laſt.
Indien hy vruchtbaer is en kinders komt te winnen,
Al was hy eertijts bly, hy krijght bedroefde ſinnen,
En ſchoon hy ſonder vrucht den echten acker bout,
Sijn huys dat gaet te niet. Wat doet de man getrout?
Trout hy een ſchoone vrouw, ſy baert hem duyſent plagen,
Hoe licht kan haer gelaet een ydel oogh behagen?
En dat is ſtage ſorgh. Neemt hy een leelick wijf,
Soo heeft hy nimmermeer een eerlick tijt-verdrijf.

Is 't wijf van machtigh goet, de man van kleyne renten,
Het wijf ſal ſtaegh verwijt hem in den boeſem prenten.
En iſſe ſonder gelt, ſie daer een ſtagen laſt:
Want goet van eene zy is veerdigh op-gebraſt.
Is ſy van ſnegen aert, en leeſtſe wijſe boecken,
Soo wilſe meeſter zijn en haren man verkloecken,
Siet daer! een twiſtigh huys. Indienſe niet en weet,
'T is ſpijſe ſonder zout, en niet een ſoeten beet.
Ten leſten, is men jongh, de jeught is onbedreven,
En woelt als in een zee van dit ellendigh leven.
En worter yemant oudt, ſoo naeckt ſijn hooghſten noot,
Eylaes! ſijn kranck geſtel dat worſtelt met de doot.
Wat dienter meer geſeyt? wie kan hem neder ſtellen,
Of hem ſal eenigh dingh in geeſt of leden quellen:
Geen menſch is ſonder druck, hoe vrolick dat hy leeft,
Dewijl oock even-ſelfs een roosjen prickels heeft.
De blijſchap even-ſelfs die heeft een droevigh weſen:
Want van geſtage vreught en heeft men noyt geleſen.
Het is dan alderbeſt, en ver de minſte pijn,
Of noyt te zijn geteelt, of haeſt een lijck te zijn.

Silenus gevraeght zijnde van *Midas*, wat voor den Menſche alderbeſt was, gaf het ſelve voor antwoort, niet geboren te werden, ofte haeſtelick te ſterven. Maer de wijs-gerige *Epicurus* had groot gelijck om met hem te ſpotten, dat hy ſijn ſelven niet terſtont om en bracht, als hy meende, ſulcx het beſte te weſen. En daerom en werden de verhaelde verſſen van *Crantor* met geen minder geeſtigheyt, maer meerder waerheyt van een ander Griecx Poëet, met namen, *Metrodorus*, aldus verdraeyt:

Wat ſtaet kan eenigh menſch op aerden over-komen,
Daer niet een ſoet vermaeck *kan werden uyt-genomen?*
Noyt ſoo verbotſten tijt of ſoo bedroefden jaer,
Of een die leven *kan die worter vreught gewaer.*
Heeft yemant kloeck verſtant ſoo wort hy ſtaegh gepreſen,
En voor een lant-juweel met vingers aen-geweſen:
En is hy ſonder breyn, ſoo is hy ſonder laſt;
Men ſiet oock Princen ſelfs met gecken wel gepaſt.
Is hy gedurigh wel, en ſonder krancke dagen,
Soo is hy recht bequaem ſyn luſten na te jagen;
En is hy ſwack van aert, en dickmael niet te wel,
Schoon hem de doot genaeckt, ten is hem geen gequel.
Indien hy in het hof met Vorſten wil verkeeren,
Hy kan ſyn lagen naem, en duyſter huys vereeren:
Indien hy ſtilheyt ſoeckt, en maer het ſyne doet,
Syn eygen vooght te zijn dat is geweldigh ſoet.
Staen hem de velden aen, en gaet hy landen telen,
Dat is een ſoet bedrijf, wie kan hem oyt vervelen?
Wil hy een koop-man zijn, en ſeylen van de ree,
O wat een machtigh goet ontſtaeter uyt de zee!
Indien hy winſte doet, ſoo magh hy vrolick leven,
Hy krijght dan menigh vrient en meer als hondert neven;
En lijdt hy ſtaegh verlies, hy wort een deftigh man,
Die, al dat werelt hiet, met voeten treden kan.
Wil hy een krijghſman zijn, ſoo kan hy dickwils maeyen,
Daer hy noyt ploegh en ſont, en noyt en dede ſaeyen;
En ſoo hy d'oorlogh haet, en lieft een ſtillen geeſt,
Soo is hy wel getrooſt, oock als een ander vreeſt.
Verreyſt hy buyten 's lants, en kan hy wel betalen,
Waer dat hy komen magh, men ſal hem wel onthalen;
Of is ſijn beurſe licht, hy draeght te minder laſt,
Soo dat hy luſtigh is, en op geen roover paſt.
Indien ſijn jeugdig hert genegen is te trouwen.
Waer vint men ſoeter vreught als by de jonge vrouwen?
Of is hy meer geneyght om niet te zijn gepaert,
Soo is hy ſonder ſorgh waer dat hy henen vaert.
Indien het echte bedt hem kinders heeft gegeven,
Hy ſiet, in hare jeught, gelijck een ander leven.
Indien hem uyt het bedt geen echte vrucht en waſt,
Soo heeft hy vrouwen-luſt, en efter geenen laſt.
Trouwt hy een ſchoone vrouw, wat kander ſoeter weſen?
Sy kan ſijn gulle jeught, en heeten brant geneſen:
Of iſſe niet te mooy, ey! keurt haer niet te naeuw;
By nachte, lieve vrient, zijn alle katten graeuw.
Krijgt hy een geldigh wijf, wat kan hy meer begeeren?
Op vrouwen machtigh goet daer kan men luſtig teeren.
Heeft ſy in tegendeel maer weynigh by-gebracht,
'T is ſeker dat het wijf hem des te meerder acht.
Indien ſy geeſtig is, of heeftſe veel geleſen,
Sy kan, voor al het huys, gelijck een raetſ-heer weſen.
Of heeftſe geen verſtant als van haer doecken-huyf.
De man leeft ſonder twiſt by ſoo een ſoete duyf.
Wat meer? is yemant jongh dat zijn de beſte tijden,
De jeught is enckel vreught en luſt aen alle zijden.
Indien den ouden dag tot ſijnen heert genaeckt,
Siet daer de rechte tijt die hem eerweerdigh maeckt.
Het is dan ſonder gront dat veel onſoete menſchen
Of noyt te zijn geweeſt, of korte dagen wenſchen.
Treedt ghy in u beroep met onbedachten ſin,
In wan-genoegen ſelfs daer is vernoegen in.

Voorwaer al heeft ons Leven na den val den meeſten glans verloren, ſoo en is 't evenwel ſoodanigh niet, of 't is ten minſten noch wel voor de doot te kieſen. Wy leſen in de Fabulen van *Eſopus* van een oudt man, dat hy een langen wegh hout gedragen hebbende, het ſelve, ſeer vermoeyt zijnde, by hem neder leyde, en om de Doot riep: en dat de Doot komende, en vragende, waerom ſy geroepen was? hy voor antwoort gaf, om my dit hout op te helpen: ſoo drae was hem de luſt van ſterven over gegaen. *Antiſthenus* ſieck leggende, en van groote pijn roepende, Wie ſal my noch van deſe ellende verloſſen? *Diogenes*, een ander Wijs-gerige, daer by ſtaende, en treckende ſijn mes uyt, Dit, ſeyde hy, ſoo ghy begeert, ſal het op ſtaende voet wel doen. Ick en meen niet, antwoorde *Antiſthenes*, van het Leven, maer van de Sieckte. Want al-hoe-wel veel Wijs-gerige geen ſonde daer van en maeckten, om haer leven te verkorten, ſoo en ſtont hem evenwel die middel niet aen. En voorwaer *Tamerlaen* ver-

bloemde ſijn groote wreetheydt met een verkeerde barmhertigheyt, als hy alle de Melaetſchen liet doot-ſlaen, om deſelve, gelijck hy ſeyde, van haer ellendigh leven te verloſſen. Het welck ick wel geloof, genoegh tegen haren danck geſchiet te zijn: alſoo ick dickwils geſien hebbe, dat oock ſtock-oude en daer by gebreckelicke lieden, die uyt onverduldigheyt van pijn dickwils om de doot geroepen hadden, de ſelve beginnende te genaken, noch met groote begeerte na het leven joockten, en voor het eynde van haren tijt ſeer ſchrickten.

De Menſchen, ſeydt de eerw. *Ioſeph Hall* in ſijne Godtvruchtige Overdenckingen, in 't Engels beſchreven (3. *Cent*. 30.) en ſouden voor 't meeſte deel niet geerne ſterven, noch oudt werden. Wanneer wy een bedaeght menſche ſien, die daer over-leeft heeft alle de tanden van ſijnen mont, de hayren ſijns hoofts, 't geſichte ſijner oogen, den ſmaeck ſijns gehemelts; dan is ons ſeggen, dat wy niet geerne komen ſouden tot ſulcken hoogen ouderdom, in de welcke wy beyde, onſe vrienden, en ons ſelven een laſt ſouden zijn: nochtans indien ons de keur gegeven werde op wat jaer wy ſterven wouden, ſoo zouden wy het altijt uytſtellen tot op het naeſte, en ons en ontbreken geen uytvluchten tot dat verlengh. En voorwaer, gelijck den ſelven *Hall* vermaent in ſijn heylige Opmerckingen, 't Leven is in ſijn ſelven goet, en de Doot quaet, anders en ſoude *David*, *Elias*, en vele voortreffelicke Martelaers niet gevlucht hebben om het Leven te behouden; en de Doot te ontgaen. Soo en ſoude oock *Ezechias* daerom niet gebeden hebben, nochte den Salighmaker ons niet vermaent hebben te vlieden, om 't leven te bewaren, noch mede Godt het ſelve aen den ſijnen niet belooft hebben, tot een loon van gehoorſaemheyt.

Dewijl dan 't Leven een geſchenck en ſegen is van Godt almachtigh, en dat oock de liefde van 't ſelve, een kettingh is, gelijck *Seneca* ſpreeckt, die ons vaſt hout, ſoo moet een yegelick de ſoete gemeenſchap van Lichaem en Ziele met alle middelen ſoecken te onderhouden, en alle vlijt aenwenden, om den tijdt ſijns levens in geruſtheyt des Gemoets, en welſtant des Lichaems over te brengen.

Van de Weerdigheyt des Menſchen na Ziele en Lichaem, en met wat middel de ſelve in geſontheyt langh by malkander gehouden werden.

Het II. Capittel.

M*Aer ſchoon al is de menſch, door onverſichtig mallen,*
Wt ſijn gedurigh heyl in ſwaren noot gevallen;
Noch is des niet-te-min het edel menſchen-kint
Het ſchoonſte dat men weet, en op der aerden vint.
Hy gaet des niet-te-min met op-gerechte leden;
Is deftig in vernuft, en machtig in de reden;
Hy ſiet den hemel aen met op-getogen geeſt,
Dat niet en wert geſien in eenig ander beeſt.
En Godt de rechte born van alderley genade,
Noch gunſtig aen den menſch en ſijn geheelen zade,
En heeft niet al-te-mael de krachten wech-geruckt,
Die hy in alle ding te voren had gedruckt;
Daer is, uyt enckel gunſt, noch ſegen in gelaten,
Die aen het ſwackſte vleeſch ſou namaels mogen baten:
Jae waer een nieuwen quael in eenig lant ontſtaet,
Daer geeft de goede Godt al weder nieuwen raet;
Maer niet als door verſtant, door vlijt, en kloecke ſinnen,
En laet de wijſe Godt ons eenig voordeel winnen:
Tot ſweet zijn wy gedomt, mits Adam qualick ging,
En dat is heden noch de prijs van alle ding.
Soo is dan by den menſch met alle vlijt te trachten,
Hoe dat hy, door de kunſt, ſijn qualen mag verſachten;
Hoe dat hy, door de kunſt, mocht weeren uyt het bloet,
Al wat hem ongemack of eenig hinder doet.
'T is vry een nutter ſaeck geſont te mogen blijven,
Als door een machtigh kruyt de ſieckte wech te drijven;
'T is beter 's vyants heyr te weeren uyt de ſchans,
Als binnen aen te gaen een ongewiſſe kans.
Men kan een linnen-kleet, met looge, zeep en aſſen,
Al was het vuyl begaet, wel net en ſuyver waſſen;
Maer denckt vry dat het werck niet in ſijn ſtant en blijft,
Wanneer men in den waſch al vry wat harde wrijft.
'T is even met den menſch hier in aldus gelegen,
Want ſchoon hy door de kunſt verlichting heeft gekregen,
Hy worter door verſwackt, hy worter door ontſet,
En ſtaeg ſoo blijfter yet dat hem van binnen let.
Wel aen dan, Hollants volck, leert na den regel leven,
Hier is dat u ontbrack, in onſe Tael geſchreven:
De Maegt van onſe Stadt, die ghy hier voren ſiet,
Die is die u de kunſt uyt enckel gunſte biet.

AL is de Menſche terſtont na den val van ſijne hooge heerlickheyt veel vervallen, en afgeweken, ſoo is hy even-wel door ſonderlinge barmhertigheyt Godts gebleven het heerlickſte Schepſel des aerdtbodems, en heeft alles wat daer in is tot ſijnen luſt, gebruyck, en gebiet behouden. Hier van ſpreeckt de Koninglijcke voor-ſegger *David* in den 8. *Pſalm* „aldus tot den Heere: Wat is de menſche, dat ghy „ſijner gedencket? ende des menſchen kint, dat ghy „ſijner aen-neemt? Ghy ſult hem ten Heere maken „over uwer handen werck: alle dinck hebt ghy onder „ſijne voeten gedaen. Schapen ende Oſſen al-te„mael: daer toe oock de wilde Dieren. De Voge„len onder den Hemel, ende de Viſſchen inder Zee, „ende wat inder Zee gaet. De wijs-gerige *Ariſtoteles* heeft ſulcx mede wel konnen verſtaen, als hy, in 't eerſte Boeck van de Gemeene ſaecken, ſchreef, dat de Plantſoenen voor de Dieren waren, en d'ander Dieren voor de Menſchen tot voedſel, kleederen, en

vordergebruyck. De treffelickſte onder de Heydenen, ſiende op de uytmuytentheyt van macht, ende maeckſel, daer mede den Menſche van Godt boven andere Dieren verheven was, roemen doorgaens in haer na-gelaten ſchriften de groote weerdigheyt van den Menſche. *Mercurius Triſmegiſtus* heeft hem genoemt een groot wonder, een Dier God ſeer gelijck: *Pythagoras* de Mate van alle dingen: *Plato* een Wonder der Wonderen: ende met diergelijcke lof is hy van andere Wijs-gerige beſchreven. Den ouden *Zoroaſter* na dat hy by ſijn ſelven langh overdacht hadde 't konſtigh maeckſel van den Menſche, berſten ten leſten uyt met deſe woorden: O *menſche, ghy zijt een heerlick werck van de ſtoute en alles dervende nature!* deſe heerlickheyt beſtaet ſoo wel in 't Lichaem, als in de Ziele: alſoo hy met beyde alle andere dieren verre overtreft.

De *Ziele* is ſoo *edel*, ja by-nae Goddelick, datſe haer ſomtijts verheffende boven alle natuerlicke gedaenten, en geſtalteniſſen, de onlichamelicke dingen, en die van alle ſtoffe bevrijt zijn, door een wonderbaerlicke en gantſch vrije kracht des Geeſts begrijpt. Sy wert alleen geſchapen, ſy is ſonder ſtoffe, ſonder lichaem, geen veranderinge, geen bedervinge onderworpen. Maer wat wil ick van de Ziele veel ſeggen, die Goddelick is, en wy van Goddelicke dingen, gelijck *Simonides* eertijts ſeyde, alleen konnen ſeggen, watſe niet en zijn? Derhalven moeten wy de Ziele, gelijck oock alle verborgene dingen kennen uyt haer wercken, die wy ſien, en gewaer werden. Dewijl dan een Menſche, als hy leeft, vele wercken uytvoert, die hy doot zijnde, niet eens aen en roert: ſoo is daer genoegh uyt te beſluyten, dat het Lichaem de wercken-de oirſaeck van de ſelvige niet en is; maer datter in de levende yet was, 't gene ſulcx te voren konde uytwercken, het welck met de doot geſcheyden is, te weten de Ziele.

En gelijck de Ziele des Menſchen de edelſte is van alle andere Zielen, die onder den Hemel zijn, ſo is ook de woonplaets van de ſelve, te weten ſijn Lichaem, ſo verre boven alle andere Lichamen, dat het een regel en mate van de ſelvige geſeyt magh werden. De *waerdigheyt* van het Menſchelicke Lichaem betoonen onder anderen, eerſt dat het recht op-ſtaende is nae den Hemel, daer d'ander Dieren met het hooft na de aerde gaen bocken: waer door een menſche vermaent wert na den Hemel te ſien, en op Hemelſche ſaken te dencken. De wijs-gerige *Anaxagoras* gevraeght zijnde, waerom dat hy geboren was? antwoorde ſeer wel, *Om den Hemel ende de Sterren aen te ſchouwen.* Sulcx is oock van den Poëet *Ovidius* aengeweſen 1. *Metam.* daer hy ſpreeckt van de Scheppinge:

De beeſten van het wout die kijcken nae der eerden.
Vry ſlechter als de menſch, en van geringer weerden;
Maer hy, een edel dier, en van een hooger aerdt,
Siet nae den hemel toe, waer uyt hy is gebaert.

Ten tweeden, is het Menſchelicke Lichaem het gematighſte van allen, daer d'ander al te waterachtigh ofte te aertachtigh zijn: ſulcx blijckt om dat het van alle uytmuytende dingen even dra beſchadight wert, als van de ſelve even-veel af-wijckende.

Ten derden, heeft het Menſchelicke Lichaem de fraeyſte over-een-ſtemminge van alle ſijn Ledē: ſo dat de Konſtenaers na de ſelve alle hare werkē aenleggen.

Ten vierden, is de Menſche in vele van ſijn Leden veel beter en aerdiger, als d'ander Dieren. Ende om niet te langh te weſen in 't verhalen van alle; hy heeft boven in 't Lichaem ſeer groote Herſſenen, als zijnde een redelick ende verſtandigh dier, ſoo dat die van een kleyn Menſch wel eens ſoo groot zijn, als van den grootſten Os. Hy heeft oock by-na alleen Sleutel-beenderen: ende alleen Open handen, om alles wat de Reden gebiedt, daer mede uyt te voeren.

Ten vijfden, heeft de Menſch in ſich alleen 't gene de geheele Werelt begrijpt, ende wert daerom van de Wijs-gerige wel te recht *Mikrokoſmos*, dat is, *kleyne werelt*, genoemt. Hier is Son, Maen, al de Planeten, al de Elementen; gelijck breeder van ons aengeweſen is in het *Geſpreck* van de *nootſakelickheyt* der *Ontledinge*, boven in de Schat der Geſontheyt.

Laet dan *Epicurus* vry ophouden met te roepen, dat des Menſchen Lichaem by geval gemaekt ſoude zijn. Laet mede uyt-gelacchen werden de onbeſchaemtheyt van *Momus*, die in 't maeckſel van 't Menſchelicke Lichaem veel wiſt te miſprijſen. Laet oock vry *Plinius*, en de andere baſtaert-wijs-gerige by ons uythebben, die de Nature beriſpen, datſe den Menſche naeckt en ongewapent op de naeckte aerde in ſijnen geboort-dagh geworpen heeft tot ſchreyen en krijten. *Epicurus* en *Momus* en hebben niet veel antwoort van nooden; laetſe hondert jaren verſinnen om de gedaente en het ſtellen van een lidt te veranderen, ſy ſullen moeten bekennen, dat het niet anders ofte beter en konde gemaeckt werden, en dat de minſte veranderingh het geheele werck ſoude bederven. Wat belanght het gene *Plinius* ſeyt, dat d'ander Dieren terſtont haer nature kennen, met gaen, vliegen, ſwemmen; en dat de Menſche als hy geboren is nergens van en weet, als van ſchreyen: dat de nature d'ander Dieren verſcheyde deckſelen en beſcherm-middelen gegeven heeft, ſchilden, huyskens, borſtelen, wol, pluymen, hoornen, klaeuwen; maer de Menſche naeckt ter wereldt doet komen: Wy ſeggen dat dien Schrijver niet wel begrepen en heeft de macht van de Goddelicke gaven, daer den Menſche boven andere Dieren mede vereert is. De Menſche is voorwaer naeckt geſchapen: maer om dat hy over alles, dat onder de wet der Naturen ſtaet, heerſchen ſoude. Want gelijck de gereetſchap van de vijf Sinnen vry is van alderhande hoedanigheyt, om niet verhindert te werden in 't hare te ontfangen (gelijck in de Cryſtalline vochtigheyt van het Oogh, en is geen verwe, om datſe

alder-

alderhande verwen ſoude konnen vatten; en ſoo gaet het voort in d'ander ſinnen) alſo en moſt de Ziele des Menſchen, dewelcke, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt, in macht by-na alle dinck was, met geen byſonder konſt verçiert werden. Het Lichaem moſt oock naeckt en ongewapent weſen, op dat het Dier, 't welck over d'ander ſoude heerſchen, niet aen eenen ſlagh van wapenen ſoude gebonden blijven. Want hoe ongemackelick, hinderlick, en qualick-voegende ſoude het zijn, dat de Menſche, die tot wercken des verſtants geboren is, altijt gewapent ſtont? Ware het niet beter dat hy ſoo geſchapen was, dat hy alderhande wapenen aen en uyt konde trecken, als hy begeerde? Maer Godt heeft hem voor de naecktheyt gegeven twee dingen, daer d'ander Dieren af verſteken zijn. Voor de naecktheyt der Zielen, de Reden, de welcke een konſt is voor alle konſten: voor de naecktheyt des Lichaems, de Hant, een inſtrument van alle inſtrumenten. Door de redenen en 't vernuft kan hy alderhande deckſelen en wapenen bedencken en verſinnen, door de handen maken en gebruycken. Al iſt dan dat de Menſche ſwack en naeckt ter werelt komt, ſoo kan hy ſijn ſelven door de Reden en Handen bevryden van d'ander Dieren, en haer gewelt af-ſlaen: maer de ſelfſte Dieren en konnen met al haer kracht niet beletten, datſe van de Menſchen niet onder-gebracht en werden. So dat de Menſche meer hulp heeft van de Reden, als de ſtomme Dieren van de Nature: meer van de rappigheyt der Handen, als de Stieren van haer Horens, de Wilde Beeſten van haer Tanden en Klaeuwen: dewijl hy haer gewelt door de Redenen ende Handen overwint, ende onder ſijne macht brenght.

Nu wat aengaet de ſwackheyt en ſieckten, daer de Menſchen ſeer mede gequelt werden, ja ſommige het leven moede maken, daer toe is de *Genees-konſte* van den barmhertigen Godt, die alles wat hy geſchapen heeft, oock goedertierlick onderhout, den Menſche tot een groot geſchenck en *heylſaem behulp* gegeven. Dewijl hy dan van ſijn geboorte af ſwack is, ſo heeft hy de middelen van deſe konſt ten eerſten van doen. Ja ook voor ſijn geboorte, als de Ouders geleert wert, wat tot een goede telinge noodig is, en door wat middelen de onvruchtbaerheyt wech genomen kan werden. Door deſelve konſte leert de Menſche daer na ſijn ſelven wachten van de quade geſtalteniſſe des Luchts, ongeſonde Koſt, en Dranck mijden, en andere dingen doen en laten, waer door hy, ſonder ſwackheyt ende ſieckten, ſijn Lichaem in langdurige geſontheyt magh onderhouden. En al-hoe-wel yemant mocht dencken, waer de Menſche deſe verlichtinge van daen ſoude halen, indien alles om de ſonde vervloeckt is geweeſt; ſoo ſtaet hier op te antwoorden, dat Godt de fonteyne van alle goetheyt, niet alle het goet dat hy de Scheppinge verleent hadde, door de vervloekinge uitgebluſcht heeft: maer datter uyt ſonderlinge genade noch genoeg overgebleven is, om het leven der Menſchen te onderhouden, en datter niet alleen quaet onkruyt en diſtelen, maer oock geſonde kruyden uyt de aerde ſpruytē, gelijk de Poëet *Ovidius* mede aenwijſt;

Het velt dat geeft ons heylſaem groen,
Oock veel, dat hinder plagh te doen;
En wie doch heefter noyt gegaen,
Daer roſen by de diſtels ſtaen?

Soo is oock elck Lant verſien met eygen en byſondere Genees-middelen, voor de Sieckten, die aldaer, na den aert van de plaetſe, meeſt vallen: waer van den Boeck der Naturen ons verſcheyden exempelen aenwijſt; gelijck by ons verhaelt wert in de *Inleydinge tot de Hollantſche Genees-middelen.*

De *Genees-konſte* dan leert ons onderſcheyt maken tuſſchen het gene de geſontheyt, ende het leven dienſtigh, ofte ſchadelick is: en haer kracht beſtaet ofte den Menſche in geſontheyt te behouden, of ſieck zijnde wederom geſont te maken. Om alderhande Sieckten en Gebreken te geneſen, iſſer van verſcheyde Genees-meeſters in onſe tael geſchreven, ende menichte van Genees-middelen over hoop gehaelt, tot ſeer kleyn vordeel van den Leſer; alſo het geneſen niet en beſtaet in veel pillen ofte drancken voor te ſchrijven, maer in de kenniſſe van de ſieckten, en de maniere om de Genees-middelen wel ende te gelegener tijt te gebruycken; gelijck wy aengeweſen hebben in den *Schat der Ongeſontheyt.* Welckers ſtoffe by de gantſch ongeoeffende, en onvernúfte niet volkomentlick en kan gevat werden, hoewel ſoodanige over 't gene ſy niet en verſtaen, niet en laten vrymoedelick haer oirdeel te vellen. Maer van de Geſontheyt te bewaren, 't welck een yegelick begrijpen, verſtaen, en volgen kan, en is by niemant eens aengeroert. Daer nochtans dit deel der Genees-konſte het outſte is, als van het welcke, na het ſchrijven van *Hippocrates*, de Konſte ſijn begin en oorſpronck genomen heeft: en oock verre het nutſte en ſekerſte is. Want al-hoe-wel in deſe bedorven eeuwe weynigh op de behoudenis der Geſontheyt gepaſt werdt, en de Menſchen niet veel en bedencken, wat voor een verborgen ſchat de Geſontheyt zy, voor al eer datſe in eenige kranckheyt komen te vervallen,

(Siet! niemant kent ſijn eygen goet,
Voor dat hy 't eens onbeeren moet!)

nochtans is het beter voor een verſtandigh Menſche, liever met wat ſorghvuldigheyt deſen ſchat te bewaren, als den ſelven verloren hebbende, met moeyte en gevaer wederom te gaen ſoecken. *Demoſthenes* plagh van die van Athenen te ſeggen, datſe waren gelijck de boeren, die op het ſcherm-ſchool haer oeffenende, den ſchildt elcke reys hielen voor de plaets daerſe den ſteeck ontfangen hadden, en niet te voren eerſe hem kregen. Niet anders doen de gene, die haer liever van Sieckten laten geneſen, als haer voor deſelve wachten. Niemant ſal den vyant in de ſtadt laten komen, om

hem daer na met groot gevaer uyt te ſlaen: maer ſal veel liever alle neerſtigheyt aenwenden, om hem daer uyt te houden. Alſoo is het oock lichter met de waer-neminge van het gene wy ſullen aenwijſen, de ſieck-ten uyt het Lichaem te keeren en te houden, als deſel-ve daer na met de ſcherpe wapenen der genees-mid-delen uyt te jagen. De *Purgerende medicamenten* ſuyve-ren het lichaem wel, maer maken het daer-benevens oock ſwack, gelijckerwijs (als *Plutarchus* hier van ſeer wel ſeydt) aſch en ſeep het linden in den waſch wel ſchoon maken, maer oock doen verſlijten. De ſelfde *Plutarchus*, als oock *Plato*, vermanen daerom met goe-de reden, dat men niet dikwils, maer alleen als de noot dringt, drancken om te purgeren ofte te braken en be-hoort in te nemen. Ick ken ſommige, die alſſe wel goet chier gemaeckt hebben, terſtont met haer pillen in de weer zijn, al of het droncken drincken dan geen quaet en konde doen; daer het een ſoo wel als het ander het Lichaem ontroert en verſwackt. Wie ſoude dan niet het beſte en ſekerſte kieſen, en de Geſontheyt niet lie-ver door goede ordre bewaren, als de ſelve, door on-ordentlicke maniere van leven verloren hebbende, door onſekere middelen gaen ſoecken?

Waerom de Menſchen in de eerſte tijden langer leefden, als tegen-woordigh.

Het III. Capittel.

DE menſchen die wel eer hier op der aerden waren,
Beleefden menighmael de negen hondert jaren,
Vol kracht en groene jeught: men vont geen droeve pijn,
Geen peſt; geen heete koorts, geen wreeden flerecijn;
Maer nu de grijſe tijt is hooger op-gekomen,
Soo heeft de ſnelle doot de werelt in-genomen,
Gicht, ſcheur-buyck, kugh, graveel, en ander ongeval,
Die vielen uyt de lucht, en vlogen over-al.
Geef reden, Sangh-godin. De werelt eerſt geſchapen,
Liet uyt haer gullen ſchoot een machtigh voedſel rapen;
Het was of edel zaet, of wonder ſchoon gewas,
Al wat men uyt het velt of van de boomen las.
Geen menſch en wert geſwackt door luſt of gulſigheden,
Maer yder ſpit het lant, en oeffent ſoo de leden:
Men at geen leckernij, maer ſlechts gemeene koſt,
En water uyt de beeck dat-was hun ſoete moſt.
De ſterren niet vergiſt met ongeſonde qualen,
Die gaven enckel heyl, en niet als ſoete ſtralen:
Maer, dat ick hooger acht, de menſche nieu geplant,
Quam eerſt als uyt de vorm van Godes eygen hant.
Dat van de Schepper komt, hoe kan het licht bederven?
Dat uyt het leven rijſt, hoe kan het haeſtigh ſterven?
O! groote Leven-vorſt, ô! 's menſchen hooghſte goet,
Koom woon . . . h binnen ons, doch meeſt in ons gemoet.

DE *Menſche* van eene vrouwe geboren (ſeyt de H. *Job* in ſijn 14. Capittel) is *kort van dagen*, hy komt voort, als eene bloeme, en wordt afgeſneden: oock vlucht hy, als eene ſchaduwe, ende en beſtaet niet. Op de ſelfde maniere heeft *Homerus*, de Prinçe van de Grieckſche Poëten, de Menſchen vergeleken by de bladeren, die van de boomen vallen, en andere weder-om in haer plaetſche groeyen. Een ander ('t is nut de verſſen van de Poëten met de ſpreucken van de H. Schrifture te vergelijcken, gelijck ons na *Baſilius* ge-leert heeft den *geleerden Hollander* in de voor-reden van *Stophæus*) te weten, *Pindarus*, ſeyt den Menſche niet anders te weſen, als een droom van een ſchaduwe, met een bequame gelijckenis, gelijck *Plutarchus* oordeelt, in ſijn trooſt-reden aen *Apollonius*. Want wat iſſer, ,, ſeyt hy, ſlapper en minder als een ſchaduwe? en met ,, wat woorden ſoude noch yemant een droom van de ,, ſelve konnen uyt-beelden? *Glaucus* gevraegt zijnde na ſijn geſlacht, gaf eertijts by den Grieckſchen *Home-rus*, en nu by den Nederlantſchen deſe antwoorde:

De dochters van het wout, de friſſche boom-gewaſſen,
Zijn op bequamer gront de menſchen toe te paſſen:
Haer groen, des ſomers kroon, dat wort des winters roof;
En ſiet een jonger blat verdrijft het oude loof.
Wy groenen inder jeught, en hebben blijde dagen,
Maer worden van de doot allecxen wech-gedragen;
En t' wijl de tijt verloopt, en onſe vruchten leeft,
Soo wort een nieu geſlacht dat wy eens zijn geweeſt.

In deſe kortheyt van ons leven is wel onderſoec-kens waerdigh, waerom dat de Menſche ſoo verre, en tot eenige hondert jaren ſijn leven in de eerſte eeuwe plagh uyt te ſtrecken; daer nu ter tijdt het leven der Menſchen ſoo kort is, en voor groot wonder gerekent wert, als yemant de hondert jaren kan halen.

De oorſaken werden verſcheydelick by verſchey-den Schrijvers voorgeſtelt, dan zijn meeſt vervat in de verſcheyde leſſen, die *Pedro Mexia* in 't Spaens be-ſchreven heeft, dewelcke wy alhier kortelick ſullen aenwijſen.

Ons eerſte Voor-ouders *Adam* en *Eva*, als zijnde ſonder eenigh ander middel van de eygen hant Godts geſchapen, zijn buyten twijffel geweeſt van de alder-beſte gematigheyt, die ſy, met goeden regel van leven te houden, wel bewaerden, en alſoo haer leven verre *uyt ſtreckten*. Waerom oock de kinderen van ſo geſon-de Ouders geſproten, en van ſoo edel ſtof op-geleyt, mitſgaders oock de kints kinderen, die van nature ſoo lange leefden, moeſten mede na haer Ouders gematig-de geſtaltenis aerden: totter tijt toe, dat door verande-ringe van eeuwen (door dewelcke gemeenlik alle din-gen vergaen en veranderen) de menſchelicke nature begoſt te krencken en te vervallen, en dat de tijt van 's menſchen leven korter begoſt te werden. Indien tijt hadden ſy noch een ſake, die haer mede te langer

dede leven, dewelcke ons nu veel ontbreekt; te weten, groote matigheydt in Spijs en Dranck, en van beyde luttel verſcheydenheyt. Want ſy en wiſten niet van ſo veel ſoorten van ſpijſe; noch ook om deſelve op alder-hande manieren van leckerheydt toe te maken; waer door by ons veelderley ſieckten ſpruyten, en dienvol-gende de doodt dickwils veroorſaeckt wert: gelijck ſeer ſtichtelijck aengeweſen is by den wijſen *Seneca*, in ſijnen 95. brief. De Menſche alleen begaeft zijnde met reden en verſtant, leeft ſonder reden, daer de ande-re Dieren, die geen reden en hebben, even-wel na re-den en regel leven; en daerom is den tijdt van haer le-ven beter te bepalen, als van de Menſchen. Daer wert ook vaſtelick gelooft, dat de kruyden en vruchten van dier eeuwen ongelijck van meerder kracht en voedſel waren, danſe nu ter tijt zijn, vermits datſe uyt nieuwe aerde ſproten en wieſſen, en niet uyt weecke en onge-ſonde gront, gelijck die tegenwoordigh is: want de ſont-vloet heeft haer vettigheyt veel benomen, en het zee water ettelike maenden daer op ſtaende, heeft haer weeldige vruchtbaerheyt ſeer beſchadight. Sommige meenen, dat de Oude haer *ſpijſe* al *rauw gebruyckten*, en dat het vyer wel de voornaemſte oorſaeck is van ons kort leven. Onder deſe ſchijnt mede te zijn de Mi-laenſche *Cardanus*, ſchrijvende in ſijn 2. boeck de *Sub-tilitate*, dat het Vleyſch van het vyer verdorven wert, en by aldien de gewoonte was rauw Vleyſch te eten, dat ſulx niet weynigh helpen ſoude tot een lang leven. Dat bevint men aen de Spijſe die rauw gegeten wert, gelijck *Eyeren, Oeſters, Honich, Melck, Olye, Boter, Kaes, Suycker, Salaet*, (*waer van te ſien is beneden in 't* 1. *Deel*, 3. *Boeck, cap.* 3. 9. *en* 15. *van de Schat der Geſontheyt.*) die rauw veel beter zijn voor het leven, en de gheſont-heyt, als gekookt. Want al is 't, dat het Vyer veel din-gen menght, en uyt Swavel, en Quickſilver *Cinnabar* maeckt: ſo ſcheyt het even-wel de ſelfſtandigheyt der Voedſelen, en ontdoende het dick van het dun, ver-argert de ſelve. Hier op ſoude mogen ſchijnen geſien te hebben de outſte Poëten (het welck de eerſte Wij-ſen zijn geweeſt, hare leeringen in dicht ſtellende) die ons beſchrijven, dat als *Prometheus* het Vyer uyt den Hemel geſtolen, en op de Aerde (daer te voren geen Vyer geweeſt en was) gebracht hadde, de Goden uyt toornigheyt door *Pandora* alderhande ellendigheyt over den aerdtbodem deden uytgieten. Hier van heeft de Grieckſche Poëet *Heſiodus*, in ſijn boeck van de Wercken en Dagen deſe verſſen na-gelaten:

Na dat Prometheus had de dievery bedreven,
Soo waſſer al verdriet in dit ellendigh leven;
Want daer het eerſte volck mocht ruſtigh henen gaen,
Soo nam het aert ſche dal een ander weſen aen.
Want ſieckte, moeyte, ſorgh, en duyſent ongemacken,
Die quamen uyt de lucht op aerden neder-ſacken;
Siet daer, eylaes! den menſch in druck en ſlagen noot,
En voor het leſte ſpoock, ſoo quam de bleecke doot.

Dit volgende, ſeyt oock de Latijnſche Poëet *Hora-tius*, dat magerheyt, koortſchen, en alderhande ſieck-ten in de werelt gekomen zijn, na dat *Prometheus* het geſtolen Vyer de Menſchen mede-gedeelt hadde. De wijs-gerige *Diognes*, die werck maeckten om weynig van doen te hebben, beſocht (gelijck *Laërtius* in ſijn leven beſchrijft) om rauw Vleyſch te eten, dan ſchey-den daer haeſt uyt, wel lichtelick, om dat hy 't door de ongewoonte niet en konde verdragen. Anders, ſeydt de gemelte *Cardanus*, en is 't Vyer voor de Spijſe noch vorderlick, noch nootſakelick. En de Menſchen heb-ben liever een lecker, en kort leven gehadt, als een langh op de wijſe van de boeren, en wilde beeſten. Nochtans hebben de Cluyſenaers, die haer in de woe-ſtijnen onthouwen, door het gebruyck van rauwe ſpij-ſe de palen van haer leven verre uyt-geſtreckt. Want die rauwe ſpijſe, wanneer ſy verteert wert, is veel be-ter dan de gekoockte, als niet quaets treckende uyt het vyer. Dan hier moſt men ſich van jongs op toe ge-wennen. Al wat wy nu eten, wert meeſtendeel door het vyer gekoockt, het welck het beſte en fijnſte eerſt uyt-treckt (gelijck men ſiet in den Brandewijn, dat de voor-loop het krachtighſte is) en doet vervliegen, eer dat het in ons lichaem ofte op tafel komt. Sulcx is daer aen te mercken, dat den reuck, die wy met den waeſſem van geſode ofte gebrade ſpijſe in-trecken, ons niet alleen en verquickt, maer oock verſadight, gelijck in 't volgende Capittel uyt het exempel van *Democritus* ſal blijcken, en oock te ſien is aen de gene, die in de keucken lang over de Spijſe gaen, dat haer den honger geheel vergaet. En dat men hier tegen ſoude werpen, dat Oſſen en Koeyen geen geſode ofte gebrade en eten, en even-wel ſoo lange niet en leven als de Menſchen; dient voor antwoort, dat de Men-ſchen, alſoo ſy boven alle andere Dieren het alderge-matighſte en volmaeckſte lichaem hebben, gelijck in 't voorgaende Capittel is vertoont, ſoo behoorden ſy oock ſoo veel langer te leven als hare volmaecktheyt grooter is; daer men nu in tegendeel ſiet, dat vele en ook verachte Dieren, in langdurigheyt des levens, de Menſchen verre te boven gaen. Waer over de wijs-gerige *Theophraſtus* ſtervende (*Seneca* noemt hier qua-lick *Ariſtotelem*, dewijl de ſelve in 't 5. Boeck van de telinge der Dieren op het 10. cap. ſchrijft dat de Menſchen, naeſt den Olifant, de langſt-levenſte is van alle de Dieren) de Nature beſchuldighde, dat ſy Her-ten en Kraeyen, die daer niet aen gelegen was, lang le-ven; en de Menſchen, die daer veel aen hing, een kort leven gegeven hadde: want indien haren tijdt lang ge-weeſt was, dat ſy dan van alle konſten en wetenſchap-pen volkomen kenniſſe ſouden konnen bekomen heb-ben, gelijck *Cicero* betuyght in 't 3. Boeck van ſijn *Tuſculaenſche* Vragen. Maer de Nature te willen be-ſchuldigen, dat is een verſchil, gelijck *Seneca* wel ſeyt, een wijs man niet betamende.

Hier beneffens ſtaet noch aen te mercken, dat *Adam*

de krachten der kruyden, plantſoenen, en ſteenen bekent waren (het welck ſijn kinderen van hant tot hant van hem leerden) meer dan yemant ſedert die tijt heeft konnen verſtaen of begrijpen. Het was een groot behulp des levens, en der geſontheydt, en om de ſiecken te geneſen (alſſer eenige waren) 't gebruyck van ſlechte, ongemengde, en nochtans volkomen geneesmiddelen; nalatende de fenijnige vermengelinge van *Antimony*, *Quicſilver*, en diergelijcke, die nu ter tijdt ſonder onderſcheyt der Sieckten, van de Quackſalvers en andere dwaſen tot groote ſchade des lichaems, en verkortinge des levens ingegeven werden.

En dat meer is, in de voorledene eeuwen ſoo was des Menſchen geſontheyt en leven grootelicken geholpen en onderhouden door den loop des Hemels, en invloeyinge der ſterren en planeten, die doen ter tijt jonſtiger waren, als ſy nu zijn: om dies wille datſe ſoo veel *aſpectum*, *conjunctien*, *eclipſen*, en andere *impreſſien*, gelijckſe by de Sterre-kijckers genoemt werden, niet geleden en hadden, waer uyt deſe veranderingen en vernieuwingen op 't aerdtrijck en d'elementen geſproten zijn.

Boven deſe, en andere redenen, die uyt de nature ſouden mogen getrocken werden, behoort oock de oorſake van 't lange leven, in dien tijde, toe-geſchreven te werden de voorſienigheyt Godts, die het beliefde dat de Menſchen aldus lange leven ſouden, en dat de voor-ſeyde oorſaken malkanderen behulpſaem waren: op dat het Menſchelicke geſlacht vermenigvuldigen ſoude. Wy mercken oock, mitſdien dat de Menſchen niet ſoo lange leven en ſouden na de Sont-vloet, als van te voren, dat Godt *Noë* in de Arcke liet gaen, en behiel meerder getal van mannen en vrouwen, dan hy in 't beginſel geſchapen hadde, op dat de werelt binnen korten tijdt wederom bewoont ſoude worden. Die noch ten tijde van *Abraham* ſoo woeſt was, datter geſchreven ſtaet, van hem en *Loth* ſijnen oem, hoe den eenen het ledige lant ten Ooſten, den anderen ten Weſten tot ſijn gebruyck in-nam, ſonder yemants tegen-ſeggen: daer de werelt in de volgende tijt ſoo vermeerdert is, dat ſy van Menſchen krielt, en dat het ſchijnt indiender noyt oorlogh, peſtilentie, of diergelijcke plagen de Menſche over-quamen, dat de werelt den inwoonders te kleyn ſoude vallen.

Den oudt-vader *St. Auguſtijn* ſprekende van deſe dingen, ſeyt, dat ons voor-vaders meer voordeels hadden dan wy, niet alleenlick in geſontheyt en lang leven, maer oock in groote, gelijck dat blijckelick is in menige boecken, graven, en gebeenten, die onder groote geberghten gevonden zijn geweeſt, in ſulcker voege, dat men waerachtelick gelooft, de ſelve te zijn gebeenten van de menſchen, die voor ofte ten tijde van de Sont-vloet leefden. De gemelte *St. Auguſtijn* ſeyt, dat doen hy was in *Utica* (een ſtadt in *Afrijcken* gelegen) aldaer 't gebeente van eens Menſchen ligghen ſagh, 't welck ſoo groote kaecx-beenderen hadde, en ſo gewichtig was, als de beenderen van hondert menſchē van ſijnder eeuwen. Hier op hebbē miſſchien geſien de Poëten, die ons veel van de krachten, ende ongelooflicke ſterckten van de oude Reuſen vertellen. *Antonio de Guevara*, Raedt en Predicant van Keyſer *Carel*, geeft, in 't 3. boeck van ſijn Spaenſche Brieven, reden, waerom de Menſchen in voor-tijden grooter waren; te weten, om datſe ſoo vroegh niet by en ſliepen, alſoo de mans perſonen niet voor haer dertigh, noch de vrouwen voor haer twintigh jaren en trouwden: en dat men nu dat werck begint, eer men tegen bequaem, en tot behoorlicke jaren gekomen is, ſo dat de ſtoffe die tot de waſdom gedyen ſoude, door het by-ſlapen verdaen wert. Maer volgens de getuygeniſſe van de Schijvers zijnder noch al in later eeuwen Reuſen gevonden geweeſt. Want daer de lengte van den Menſche door de banck niet en gaet boven de ſeven voet, ſoo zijnder ten tijde van den Keyſer *Auguſtus* vertoont een jongen met een meyt, die langer als thien voet waren. Onder de regeeringe van *Claudius* iſſer een uyt Arabyen gebracht over de negen voet. Sommige Indianen (ſchrijft *Solinus*) zijn ſo groot, datſe over een Olifant, gelijck over een paert, ſpringen. *Iſidorus* verhaelt, datter in de Weſterſche deelen een Dochter gevonden is van 50. cubiten: en *Zonaras* van een Vrouw, die de langſte mans een half el te boven ging. Die in onſe dagen van de nieuwe Werelt ſchrijven, maken mede van diergelijcke gewagh. *Ant. Pigafetta* vertelt, datter by de Canibalen een Reus geſien is, die van den riem af, ons volck over 't hooft ſtack. In de Chineſche Hiſtorien leſen wy, dat in de Konincklicke ſtadt *Paguin* de poort-wachters Reuſen zijn van vijfthien voet, en dat de Koningh van *China* vijf hondert ſulcke Reuſen heeft, tot ſijn lijf-wacht.

Wat de *bepalinge van 't leven* belangt, de ſelfde is mede van alle outheyt ſeer verſcheyde geweeſt. Sommige meenen, dat de ſelve in 't begin was van 2242. jaren, dan wy en leſen niet dat yemant tot de 1000. jaren gekomen is. Want *Adam* ſelve heeft met ſijn huyſvrouw *Eva* maer geleeft 930. jaer, haren ſoon *Seth* 912. *Enos* 905. *Cain* ſagh ſijn af-komſt in den ſevenden graed, en leefde 910. jaer. Soo leſen wy oock in de H. Schrifture, dat *Malaleel* gekomen is tot 895. *Iared* tot 962. Dan al deſe heeft *Methuſalem* te boven gegaen, die 969. jaren out geworden is: de welcke, als hem Godt, doe hy by de 500. jaren out was, ſeyde, dat hy wel een huys mochte bouwen, ſo hy begeerde, als noch 500. jaer te leven hebbende, gaf tot antwoort, dat hy om ſoo weynigh tijts geen huys en behoefde te maken, en hiel ſich voort gelijck hy gewent was, onder de boomen en groente. Na de Sont-vloet en heeft niemant die palen bereyckt, behalven alleen *Noach*, die boven de 950. jaer quam, het welck in de nakomelingen ſeer afgenomen heeft. Want *Lamech* leefde 777. jaer, *Sem* 600. Vele eeuwen daer na *Abraham*, al was hy maer gekomen op 175. jaren, ſoo ſeyt

even-

evenwel *Moſes*, (die ſelfs 120. jaer out geworden is) dat hy in goeden ouderdom, en vol van dagen overleden is; ſoo dat die jaren doen al veel waren. Sijn ſoon *Iſaac* leefden 180. jaren, en *Jacob* weynigh meerder, *Levi* maer 137. en hadde noch ſijn geſicht, en tanden, het welck *Moſes*, als een byſondere genade, en wonder aen-teyckent. Ten tijde van den Prieſter *Heli* waren de tijden ſoo verkort, dat hy in ſijn 98. jaer al blint, en ongevalligh uyt ſijnen ſtoel doot viel. Siet van andere *Plinius 7. Nat.* 48. En al is 't, dat oock de nieuwe Schrijvers, en onſe Ooſt-Indiſchvaerders getuygen van eenige die over hondert jaren, gelijck onlangs een in Engelandt, ja *Alvares*, van over de 150. jaer geleeft hebben, ſoo gebeurt ſulcx evenwel ſeer ſelden, en wy bevinden inder daet, dat den loop van het lang leven der Ouden al over lange tijt geſtuyt is. *Solon*, een wijſe van Athenen, heeft het Menſchen leven bepaelt met 70. jaren. Alſoo ſeyt *Moſes*, en naer hem de Koninglicke Propheet *David* in den 9. *Pſalm* „ deſe woorden : Ons leven duert ſeventigh jaren : „ wanneert hoogh komt, ſo zijn 't tachtentigh jaren : „ en wanneert koſtelick geweeſt is, ſoo is het moeyte „ en arbeyt geweeſt ; want het vaert ſnel wech, als „ vlogen wy daer van. Hierom beklaeght hem, ſchrijft *Seneca*, het meeſte deel van de Menſchen over het ongelijck van de Nature, dat wy voor een kleyne tijt geboren werden, dat onſe jaren haeſtigh door-loopen, ſo dat het leven, behalven in ſeer weynige, dickwils ophout, als het maer begonnen heeft.

De machtige koning *Xerxes*, als hy ſijn groot leger overſien hadde, ſchreyde daer over, om dat ſoo veel duyſenden ſoo haeſt ſouden komen te ſterven. Het welck ſeer aerdig uyt-gebeelt wert in den *Spiegel*, van Heer *Jacob Cats* met deſe verſſen :

Men houdt dat Xerxes, op den dagh
Als hy ſijn grooten leger ſagh,
Als hy ſijn ruyters over-al
Sagh draven in het groene dal,
Stont treurigh midden in het heyr,
En ſloegh ſijn hooft en oogen neer ;
Men ſagh genoegh aen ſijn gebaer
Dat ſijn gepeys was wonder ſwaer ;
Een van den raedt, een deftigh man,
Die vraeghter hem de reden van,
Die vraeght wat datter is gebeurt,
Dat ſoo een machtigh Prince treurt ;
Daer hy geen man in 't leger ſiet
Die hem niet lijf en leven biet.
De Koningh ſprack : Ick ſie de macht ;
Die niet als mijn bevel en wacht ;
Ick ſie hier menigh dapper helt
Sich moedigh toonen in het velt,
Ick ſie het, en noch even-wel
Soo baertet my een droef gequel ;
Want ſegh doch eens, na hondert jaer.
Waer ſalſe zijn dees groote ſchaer ?
Eylaes ! verſtoven als een kaf,
Eylaes ! verſchoven in het graf.
Dit ſey de vorſt, en tot beſluyt,
Soo berſten hem de tranen uyt.

Dit dan aldus zijnde, moet een yegelick vermaent weſen, dat hy dit leven, het welck van ſijn ſelven ſoo kort is, door quade en ongeregelde middelē niet meerder en verkorte ; maer dat hy veel liever alle neerſtigheyt en ſorge aenwende, om door matigheyt en ſoberheyt, ter eeren Gods en tot dienſte van ſijnen evennaeſten, de kortheyt van het ſelve ſoeckt uyt te ſtrecken, en, ſoo veel mogelick is, te verlengen.

Of het Leven door de Konſte ofte eenig middel verlengt kan werden.

Het IV. Capittel.

Et is een hart geſchil, en over lang gedreven ;
Hoe ons de gronden ſtaen van dit ellendigh leven ;
En of God aen den menſch, als door een ſtale Wet,
Sijn dagen heeft beſcheert, ſijn palen heeft geſet :
En of hy met beleyt, en door beſette reden,
Een vaſter leven-kracht kan brengen in de leden,
Dan of een yders tijd ſoo vaſt verſegelt ſtaet,
Dat hem geen kunſt en helpt, geen hinder oyt en ſchaet.
Hy die van al het ſtuck de gronden ſoeckt te kennen,
Die tale naer het Werck van al te ſorte pennen,
Die onſe Beverwijck *te ſamen heeft gebracht,*
Daer wert het diep geheym getogen uytter nacht.
'T is dan mijn voorſtel niet hier dieper in te treden,
Want tot ſoo grooten werck behoeft een langer reden ;
Maer om hier kort te zijn, ſoo ſegh ick heden dit,
Een yder nemet op tot ſijn beſcheyden wit :
Het eynde van de menſch is aen den menſch verholen,
De middels even-wel zijn yder een bevolen ;
Gby doet wat u betaemt in ſieckt' en ongeval,
En weeſt dan voort getrooſt hoe Godt het ſchicken ſal.

INdien de Nature ons Lichaem, gelijck het van Godt almachtigh geſchapen was, hadde konnen onderhouden : ſoo en ſoude geen *Genees-konſte* in de werelt van noode zijn geweeſt. Dan alſoo het ſelfde niet alleen door inwendige en aengeboren oorſaken de verganckelickheyt onderworpen is, maer oock geſtadigh van buyten beſprongen en beſchadight werdt : ſoo iſſer *nootſakelick* een Konſte gevonden, om de Sieckte te geneſen, en de Geſontheyt te bewaren, en dien-volgende 't Leven, het welck kort is, door goeden

den regel te behouden, en ſoo veel mogelick is, te verlengen. Maer hier tegen werdt van ſommige opgeworpen: Dat den tijdt onſes levens van alle eeuwigheyt vaſt geſtelt is, en datter over ſulcx geen middelen konnen gevonden werden, om 't gene dat Godt eens beſloten heeft, te doen veranderen. Over deſe gewichtige ſake hebben vele fraeye geeſten haer herſſenen, en verſtant geſcherpt, en aen beyde zijde, ſoo voor de vaſtigheyt, als voor de beweeghlickheyt van onſen tijdt, ſoo veele redenen by-gebracht, dat de aldergeleerſte genoegh te doen hebben, om dit ſtuck eens geheel vaſt, en buyten eenige twijffelingh te ſetten.

Dat den tijdt van ons leven vaſt geſtelt is, en dat onſe dagen bepaelt zijn, daer wy niet over en konnen treden, en betuyght niet alleen de H. man *Job*: maer vele van de wijſte Heydenen ſchijnen in dat gevoelen te zijn geweeſt, als onder anderen *Ariſtoteles*, *Seneca*, *Plutarchus*. En by de Grieckſche Poëet *Homerus* geeft *Hector* ſijn huyſvrouw, die vreeſende voor ongeluck, hem badt dat hy tegen den vyant niet ſlaeghs ſoude gaen, deſe antwoort:

Lief weeſt voor my doch niet beſwaert,
Want niemant in het graf en vaert,
Dan als op hem de Nood-dwang druckt,
En hem ten grave neder ruckt;
Dat is van outs een ſtale wet,
Die alle menſchen is geſet:
Geen jong, of kloeck, of handigh man,
Die dit gewelt ontwijcken kan.

En by de Latijnſche *Virgilius* ſpreeckt *Iupiter* de volgende woorden:

Gaet ſtelt dit voor een vaſten gront,
Een yder heeft ſijn wiſſchen ſtont,
Een yder ſijn geſetten dagh,
Die niemant oyt voor-by en magh;
En Turnus die nu deftigh ſtrijdt,
Die heeft al mede ſijnen tijdt;
En na de ſaken heden ſtaen,
Soo is het nu met hem gedaen.

Dit

Dit menen vele Genees-meeſters de nootſakelickheyt van haer Konſte wat tegen te zijn, gelijck den geſetten tijt ook tot dien eynde haer, van ſommige voorgeſchoten wert, en ſouden het daerom liever houden met de gene, die leeren dat den tijdt van ons leven beweeght en veranderlick is; en gelijck een kaers die in de ſon, wint of regen ſtaet, ofte een dief in heeft, haeſtigh uyt-gaet ofte verbrandt, en die daer van bewaert, ofte in tijdts geſnoten wert, veel langer duert, dat het even-eens gaet met het leven, en de geſontheyt onſes lichaems. Bewijſen derhalven, dat vele van ſtercke en geſonde geſtaltenis en gematigheyt door quaet leven, en ander ongeval vroegh tot haer doot komen, daer in tegendeel ſommige ſlappe ongeſonde luyden tot een hoogen ouderdom geraken, om datſe op de mate, en volgens de regulen van de konſte leefden. *Plato* en *Ariſtoteles* getuygen van een ſeker wijs-gerige, met namen *Herodicus*, dat al was hy na 't oordeel van een yegelick van de alderteerſte nature, en geheel uytteerde, even-wel tot ſijn hondert jaren gekomen is. *Galenus* verhaelt datter een ander Wijsgerige t'ſijnen tijde geweeſt is, die een boeck uyt-gegeven hadde, waer in hy leerde, op wat manier en door wat middel men den ouderdom, en dien-volgende de doot ſoude konnen ontgaen. En al-hoe-wel dit met recht van *Galenus* beſpot wert: ſoo heeft even-wel de ervarentheyt geleert, dat de Konſt niet heel te vergeefs en was. Want de ſelfde nu al tot de tachtentigh jaren gekomen, en ſoo uyt-geteert zijnde, dat hy niet als vel over 't gebeente en had, heeft even-wel ſoo veel met ſijn konſt te weegh gebracht, dat hy niet als heel langhſaem en ſoetjens ten langen leſten uyt en gingh. Het ſelve getuyght *Galenus*, die ſeer oudt geworden is, van hem ſelven en andere, dewelcke ſchenen gebo-ren te zijn om haeſt te ſterven, evenwel door de Konſte langen tijt onderhouden wierden. En de wijſe *Seneca*, die op vele plaetſen de nootſakelickheyt van den geſetten tijdt ſeer hart drijft, als of die noch door neerſtigheydt, noch uyt genade eenigh verlengh en konde krijgen, ſchrijft even-wel in ſijnen 58. brief; „Indien de wereldt die niet minder als wy ſterffelick „en is, door voorſichtigheyt buyten het gevaer ge-„houden wert, ſoo kan oock ten deele onſe voorſich-„tigheyt het Lichaem langer ophouden, indien wy „de welluſten, waer door het meeſtendeel vergaet, „konnen bedwingen, en in den toom houden. Sulcx beveſtight hy oock met het exempel van *Plato*: en beſluyt ten leſten, dat de Matigheyt den ouderdom kan verlengen. En *Virgilius* die te voren de dagen vaſt ſtelden, ſeyt van *Dido*, de Koninginne van Carthago, de welcke uyt onverdult over het vertreck van *Eneas*, haer ſelven het leven benomen hadde:

Sy leyt verbeten van de doot,
Niet nae den regel van den Noot:
Maer inder haeſt, en al te ras,
Oock eer haer tijt gekomen was.

En niet alleen dat de Wijſen onder de Heydenen hier in los gaen, ſelver de Godts-geleerden weten naeulicx dit ſtuck ſoo vaſt te ſetten, datter geen waerſchijnelicke redenen ſouden tegen gebracht konnen werden. De Genees-meeſters wetende, dat het ſorgelick is buyten de palen van ſijn beroep te gaen, en ſteken haer ſelven hier ſoo verre niet in, datſe haer ſouden laten voorſtaen, dit geſchil te konnen neder-leggen. Evenwel overleggende, dat hare Konſte niet te vergeefs van den al-wijſen God den menſche gegeven is, ſo houden ſy dit met de reden beſt over een te komen, dat God dē Menſche een tijt des levens geſtelt heeft, en dat hy hem volgens die bepalinge een geſtalteniſſe en gematigheyt des Lichaems gegeven heeft, om tot ſoodanigen tijt te mogen in weſen blijven: maer dat weynigh Menſchen tot haren *bepaelden tijt* geraken, ſommige door verſuym en onachtſaemheyt, om haer goede en ſtercke nature wel te bewaren, en met goede middelen haer Lichaem van fieckten te bevrijden, andere door vallen, verdrencken, queтſen, en diergelijke ongeluck. *Aſclepiades* (ſchrijft *Plinius* 7. 38.) ſtont eertijts ſoo vaſt op deſe konſte, dat hy met de Fortuyne dorſt een wed-ſpel aengaē, nimmermeer voor een goet Genees-meeſter te willen gehouden weſen, indien hy oyt werde ſieck bevonden: 't welck hy oock quam te winnen. Want hy viel in ſijnen hooghſten ouderdom doot van de trappen, ſonder immermeer van eenige ſieckte bevangen te zijn geweeſt. So dat 't gemeen gevoelen van de Genees-meeſters is, dat ſy door hare konſte den Menſche brengen tot ſijn geſtelde tijt, daer hy lichtelick anders door eenig ongemack niet toe en ſoude geraken. Alſoo ſeyt *Cicero* in ſijn boeck van het Nootlot, indien 't vaſt geſtelt is, dat den ſiecken niet en ſal ſterven, ook met eenen vaſt geſtelt te zijn, dat hy den raet van een Genees-meeſter moet gebruycken. Op de ſelfde manier ſpreeckt *Seneca* in de 36. Natuer-„licke vrage van ſijn tweede boeck: Al ſchijnt de Ge-„ſontheyt door Gods ſchickinge te weſen, ſo moetſe „nochtans den Genees-meeſter toe-geſchreven wer-„den, om dat door ſijn hant de weldaet van Gods be-„ſchick ons toekomt. So dat 't gebruycken van middelen gantſch niet en ſtrijt tegen Gods voorſchickinge. Daer van hebben wy een levendig exempel in den Koning *Hiskia*, 2. *b. der Kon. c.* 20. dewelcke al was hy wel verſekert door de bootſchap van dē Propheet, dat hy niet ſterven en ſoude, geboot evenwel een *plaeſter van vijgen* op ſijn geſwel te leggen. Den Apoſtel ſchip-breuck lijdende ontrent 't eylant *Maltha*, en wel wetende dat niemant van de gene, die in 't ſchip warē, blijven ſoude, of een hayr van ſijnen hoofde krencken: ſiende evenwel dat de bootſ-geſellen 't ſchip ſochten te verlaten, ſeyde hy tot den Hooft-man, en de Krijgs-knechten: Soo deſe in het ſchip niet en blijven, ſoo kont ghy-lieden niet behouden worden. *Actor.* 27.

Daer zijn mede noch veel Genees-meeſters, die met de natuerlicke redenen en de ervarentheyt willen

ſtaende houden, dat men oock door de Konſte de natuerlicke palen van 's Menſchen leven over-treden kan. Want al-hoewel men de gront-veſten, op dewelcke ons leven gebout is, niet altijt even goet en kan onderhouden: ſoo kan men nochtans de ſelve een langen tijt onderſtutten, de natuerlicke wermte en in-geboren vochtigheyt (waer in het lang en kort leven beſtaet) verquicken, verſtercken, en onderhouden. Sulcx ſiet men in de gene, die aen een Teringe ofte uyt-drogende Koortſe gaen quellen, datſe noch lange tijt door vochtige, verkoelende, ende verſterckende middelen in 't leven, by na tegen de nature, gehouden werden. Het exempel van den wijſen *Democritus* is hier toe aen-merckens weerdigh. De welcke als hy van ouderdom uytging, en de doodt ſcheen op de lippen te hebben, ſiende ſijn ſuſter haer ſeer beklagen, dat ſy door ſijn over-lijden het aenſtaende feeſt van de godinne *Ceres* niet en ſoude konnen houden, ſtelden haer te vreden, en hiel ſijn ſelven noch in 't leven, tot dat het feeſt over was, door den reuck van werm broot, gelijck *Laërtius* ſchrijft, ofte gelijck *Athæneus*, door den reuck van honingh; en ontſliep, alſoo ſachtjens, na drie dagen, dat het feeſt duerde, als hy hondert en negen jaer out geworden was. Heeft dat *Democritus* ſtock-out, en op het leſte zijnde, in ſijn ſelven, hebben dat andere Genees-meeſters in andere krancken konnen doen, en met eenige hert-verquickende middelen de Ziele, de welcke ſcheen met gewelt uyt te willen vliegen, noch een tijt op-gehouden: ſoo meenen ſy, dat ſulcx veel meer en bequamer in geſonde en welvarende kan geſchieden, alſoo het lichter is de krachten te onderhouden, als te herſtellen. Wy ſullen dan beſluyten, dat het leven op die manier kan verkort en *verlengt* werden. De Propheet *David* ſeyt in den 54. *Pſalm*, dat de bloet-gierige en godlooſe de helft van haer dagen niet en ſullen vervullen, en in tegen-deel belooft Godt den genen, die haer Ouders eeren, een lang leven op der aerden. De gemelte Koning *Hiskia* doot kranck leggende, en de bootſchap des doots door den Propheet *Eſaia* al ontfangen hebbende, werde evenwel het leven noch vijftien jaren verlengt. Ick en ſal niet dieper in deſen dool-hof treden: dan de gene, die hier breeder af onderricht wil weſen, die kan na ſien wat in een Latijns boeck, dat hier van uyt-gegeven is, veel geleerde en treffelicke mannen aen my geſchreven hebben. Waer onder mede is den ſtichtelicken Brief van de wel-edele, en onvergelijckelicke Joffrouw, Joffr. ANNA MARIA *van* SCHUERMAN, en, onder den naem van PAEL-STEEN, in de Nederlantſche tale onlangs gedruckt, en nu te ſien in 't by-voeghſel van 't 3. Deel van de Genees-konſt, onder de Brieven N°. 3.

Dat het ſchrijven van de bewaringe der Geſontheyt dienſtigh en nootwendigh is.

Het V. Capittel.

Maer yemant ſal miſſchien hier tegen komen drijven
Dat geenſins noodigh is van dit beleyt te ſchrijven,
Vermits dat kruyt, en dranck, en ſalf is ſonder vrucht,
'T en zy der yemant queelt of in benautheyt ſucht.
Dat noyt de Medeçijn en dient te zijn gebeden,
Als yemant wacker is en van geſonde leden:
Dat even Godes Soon die gronden heeft geleyt,
En dat het waerheyt is al wat de Waerheyt ſeyt.
Maer, Vrienden, hoort een woort: indien de menſchen waren
Als in den ouden tijt en langh-voorleden jaren,
Men hoefde geen behulp van eenigh heylſaem gras,
Vermits en ſpijs en dranck voor yder heylſaem was:
Vermits oock boven dien meeſt al de menſchen aten
Alleenlick voor den noot, en geenſins boven maten,
Dies was haer lichaem ſterck, haer geeſten wonder fijn,
Want al wat voedtſel was, dat was hun medeçijn.
Maer nu meeſt al het volck genegen is te braſſen,
En met een ſtagen luſt op haren mont te paſſen,
Zijn hun de leden meeps. En ſegh my doch een reys,
Wie iſſer recht geſont, en dat in voller eyſch? (ſchen
Gantſch weynig, naer men ſiet: miſſchien van hondert men-
En iſſer niemant ſoo gelijck het is te wenſchen;
Daer hapert altijt wat aen 't een of 't ander lit,
Vermits een ſtil bederf in ons verholen ſit.
Maer Godt de Sone ſpreeckt van recht geſonde lieden,
En raet hun t'haren dienſt geen meeſter oyt t'ontbieden.
Maer, vrienden, letter op, en vat de ſake wel,
Wat eertijts is geſeyt is heden ons bevel.
Dient u van deſen Boeck, en laet de Medeçijnen,
Ghy kont u ſwacken aert door kunſte doen verdwijnen;
'T is jae ſoo grooten deught dat yemant 't ſijne ſpaert,
Als dat hy over zee om groote winſte vaert.

ONs ſoude miſſchien noch tegen-geworpen konnen werden, dat den geſonden alles geſont is, en dat wy derhalven te vergeefs ſchrijven van de middelen, om de geſontheyt te bewaren. Want gelijck de Poëet *Ovidius* ſeyt 3. *de Ponto* 4.

Die groeyt, en bloeyt in goeden ſtaet,
En hoeft geen dranck of meeſters raet;
Maer voelter yemant droeve pijn,
Die roepe dan een Medeçijn.

Het ſelfde leert *Plato*, *Celſus*, en daer toe werden oock eenige plaetſen getrocken van *Hippocrates*. Maer wat willen wy grooter getuygenis hebben, als van de Heere *Chriſtus*, die by den Euangeliſt geſeydt heeft, dat de geſonden den Genees-meeſter niet van doen en hebben, maer de krancken, *Matth.* 9. De

reden

reden ſchijnt dit oock mede te brengen, dewijl men ſiet dat elck dier van natuiren, en uyt ſijn ſelven weet na te jagen dat hem goet is; en dat quaet is, te ſchouwen. Sulcx en bewijſen niet weynig de huys-lieden, die ten platten lande verre van de Genees-meeſters geſeten zijn, en evenwel geſont en wel te pas tot hoogen ouderdom komen, ſonder immermeer eenige raet van Genees-meeſters gedaen te hebben: daer aen de ander zijde de borgers, die vol op hebben van alle genees-middelen, en op haer geſontheyt ſchijnen te leven, dickwils ſieck zijn. Dat oock de naem ſelve van de *Medicine* ofte Genees-konſte ſchijnt de Geſonden uyt te ſluyten, alſoo de ſelve geen geneſinge van doen en hebben: maer wel de Siecken.

Wy ſullen hier nu kortelick op antwoorden. En wat het laetſte belangt: de gene die eerſt de namen aen de Konſten gegeven hebben, doen ſy maer begonnen, en noch heel rouw en onvolmaeckt waren, hebben de eere gehadt, dat die namen gebleven zijn, al gebeurde het, datter na wat by quam, het welck onder die naem niet begrepen konde werden, gelijck ick met de meeſte Konſten ſoude konnen bewijſen. Al iſt dan, dat de Genees-konſte alleen ſchijnt te ſtrecken tot geneſinge der Sieckten: ſoo moet nochtans dit deel, 't welck de Geſontheyt leert bewaren, niet uytgeſloten blijven: ja kan oock het geneſen ſoo gemeen verſtaen werden, dat het de *Higieine* begrijpt, dewijlſe leert geneſen de lichamelicke ſwackheyt, en de ontroeringe des Gemoets.

Het is oock waer dat de Nature ons wel leert, het goede na te volgen, en het quade te mijden: maer alſoo de ſelve ons niet effen de mate, hoedanigheyt, tijt, en maniere aengewefen en heeft, ſo is de Konſte oock van noode geweeſt, de Nature niet alleen vergeſelſchappende, maer oock leydende, wijſende, en hare goede beginſelen voltreckende. Dat de boeren lang in geſontheyt leven, is om dat ſy van ſelfs en onwetende yet doen, 't welck deſe konſt gebiet. Sy leven ſober, wercken neerſtigh, ſlapen wel, ſoo dat al wat ſy eten ſoo wel verteert wert, datter naulicks eenige vochtigheden konnen overſchieten, om ſieckten te maken. Evenwel als de Sieckten haer over-vallen, ſoo komen ſy lichtelicke te ſterven, om datſe niet wetende wat haer goet ofte quaet is, geen maet in eten, drincken, wercken, &c. en weten te houden. De borgers zijn dickwils ſieck, om datſe meer letten om goet chier te maken, als op haer geſontheyt: liever op de geſontheyt van andere drincken, als datſe haer eygen geſontheyt door ſoberheyt ſouden bewaren.

Wat aengaet het geſagh van ſommige treffelijcke Schrijvers, die ons tegen ſchijnen te weſen: Wy ſeggen voor eerſt op *Hippocrates*, dat hy de Konſt om de geſontheyt te bewaren niet en verwerpt: maer alleen te kennen geeft, dat men de gewoonte, ſomtijts eens dient te veranderen, om het gevaer dat door gewoonlicke dingen kan komen. Want dewijl de Menſche veel onverwachte dingen geſtadigh onderworpen is, en het ſelfde niet alle tijt gebruycken en kan, ſo moet nootſakelick een eenparige gewoonte gevaerlick zijn. Want indien men gedwongen is ſchierlick yet ongewoons te gebruycken, ſoo komt men daer groote ſchade door te lijden.

Op het gene dat *Hippocrates* een ſobere maniere van leven in de ſieckenen geſonde miſprijſt: ſeggen wy dat hy de geheele ſobere *Diëte* verwerpt, om dat de misſlagen, daer in begaen, niet wel en konnen verdragen werden, ſoo van de ſiecken, als van de geſonden, gelijck *Galenus* dat breeder uyt-leyt. Maer wy nemen hier de maniere van leven vry wat ruymer. In de ſelve ſin kan verſtaen werden, 't gene *Hipp.* ſchrijft van het water, als het niet ſimpelick quaet en is, dat men het dan wel ſonder onderſcheyt mach gebruycken. Dat *Celſus* ſeyt, hoe een die geſont is, hem aen geen wetten en behoeft te binden, maer vry alderhande koſt mach gebruycken, en moet niet toegeſtaen werden; alſoo de leſſe van *Galenus* veel beter is, dat men hem van alle quade en ongeſonde ſpijſe moet wachten: het welck *Avicenna* mede beveſtight.

'T gene *Plato* ſchrijft, dat de geſonde lichamen geen behulp der Genees-konſte van noode hebben, is te verſtaen van af-drijvende Genees-middelen, die wy bekennen met onſen *Hippocrates*, dat in geſonde Lighamen niet alleen ondienſtigh, maer oock ſchadelick zijn. Want alſſe geen quade vochtigheden, ſeyt *Galenus*, in 't Lichaem en vinden, ſoo nemen ſy de goede wech: waer door het Lichaem verſwackt wert. En deſe, gelijck de Heere *Chriſtus Matth.* 9. ſeyde, en hebben den Genees-meeſter niet van doen. Dan dit is te verſtaen van de gene, die heel wel te pas zijn, en den alder volmaeckſten ſlagh van Geſontheyt hebben. Maer hoe veel zijnder van deſen ſlagh te vinden, en dieder al gevonden werden, hoe lichtelick komenſe met ter tijt, ofte door eenige ongelegentheyt te veranderen? Andere die op deſen trap der Geſontheyt niet geklommen en zijn, ofte die van naturen ſwack, gravee-ligh, gichtigh, ofte eenige ander quelling onderworpen zijn, moeten wel met geſtadige ſorghvuldigheyt onſe regulen waer-nemen, en volgen het verhaelde exempel van *Herodicus*, en andere; als oock van een Venetiaens Edel-man *Lodewijck Cornaro*, en den wel-geleerden *Leonardus Leſſius*, die beyde in openbare ſchriften van haer ſelven getuygen, dat ſy van naturen ſwack en ſieckelick zijnde, en oogh-ſchijnelijck om haeſt te ſterven, nochtans door goede ordre te houden tot een hoogen ouderdom geklommen zijn.

Hier uyt kan genoegh blijcken, dat de *Hygieine*, of de Konſte om geſont te leven alle Menſchen, van wat ſtaet ofte gelegentheyt ſy oock zijn, in alle hoecken van de werelt, in oude en jonge lichamen, en t'allen tijden dienſtigh en *noodwendigh* is. Van dit deel der *Genees-konſte* moet na mijn gevoelen verſtaen werden 't gene van *Democritus* geſchreven is, in eenen brief

aen *Hippocrates*, dat alle Menſchen behooren te verſtaen de Genees-konſte: want dit en paſt niet op het ander deel, het welck leert de Sieckten geneſen, alſoo het ſelfde een kloeck en ervaren Genees-meeſter vereyſt; maer wel op het gene de Geſontheyt leert bewaren, het welck een yegelick behoort te weten, die ſijn leven lief heeft. En daerom plagh de Keyſer *Tiberius* te ſpotten met de gene, die na haer dertigh jaren den raet van een ander van doen hadden, om onderſcheyt te maken wat haer lichaem dienſtigh ofte ſchadelick was. De Keyſer *Antonius Philoſophus* had deſe Konſte ſoo diep in-geſogen, dat hy, tot bewaringe van ſijn geſontheyt, niet alleen niemants raet van doen en hadde, maer oock ſelve aen andere raet konde geven. *Petrus*, na de plaetſch van ſijn geboorte, toegenaemt den Spaengiaert, en in 't jaer 1276. Paus van Romen, onder den naem van *Iohannes* den XXI. was in deſe Konſte ſoo ervaren, dat hy ſelve daer door in voorſpoedige geſontheyt leefde, en oock van dat werck voor de nakomelingen treffelicke boecken na-liet. De Oude, ſeyt *Hippocrates*, en hebben hier van niet byſonders geſchreven. *Plato* getuyght dat de eerſte na-ſaten van *Eſculapius* de ſelve niet veel gebruyckt en hebben. En ſoo meent oock *Galenus* dat deſe Konſte ten tijde van *Homerus* niet geweeſt en is. Het welck niet te verwonderen is, alſoo de ſelve, om de ſterckte van de Lichamen, matigh gebruyck van goede ſpijſe, en ander dingen, niet ſeer noodig en was. Maer als de Menſchen haer matigheyt, en ſobere maniere des levens begoſten na te laten, en de koſt ſochten niet om den honger te verſlaen, maer den ſelfden te verwecken, duyſent manieren vindende om de ſpijſe op het leckerſte toe te maken: ſoo zijn hier uyt alderhande ſieckten en quellingen 't Menſchelicke Lichaem over-gekomen. De grootſte van de Genees-meeſters, ſeyt *Seneca*, ſchrijft dat de Vrouwen 't hayr niet uyt en valt, noch de gicht niet en krijgen: 't welck men nochtans beyde nu ſiet, niet om dat de nature van de Vrouwen verandert, maer 't leven; waer door ſy den ſelven leugenachtig maken. Hy verſtaet *Hippocrates*, op wiens tijt ſulcx waerachtigh was, om de matigheyt en ſoberheyt van de Vrouwen: maer onwaerachtigh ten tijde van *Seneca*, gelijck *Galenus* die kort-bondige Spreucke van *Hippocrates* mede uytleyt. De Menſchen dan allencxkens afwijckende van de matigheydt der Voor-ouderen, en van erger tot erger vervallende, ſoo heeft de ervarentheyt ten leſte de Konſte voort-gebracht. Waer toe behooren de Middelen der Geſontheyt van *Diocles*, *Aſclepiades*, en *Galenus*: als oock de Geſonde vermaningen van *Plutarchus*. De wercken van *Diocles*, van de welcke *Suidas*; en *Aſclepiades*, van de welcke *Celſus* getuyght, zijn vergaen. Die van *Galenus* en behagen ſommige niet, ſoo om dat hy in dit ſtuck wat duyſter is, als oock om dat hy ſeer breet weyt in eenige dingẽ, die nu niet te pas en komen, gelijck daer zijn badt-ſtoven, vrijven, ſmeeren, en diergelijcke. Van *Plutarchus* is dit werck wel en geleerdelick uytgevoert, maer hy en heeft in ſoo weynigh bladeren de geheele ſtoffe niet konnen verhandelen. Wy ſullen de voet-ſtappen van deſe treffelicke mannen na-volgen, en alles na de gelegentheyt van ons Lant aenleggen, en beſtieren.

Van de Geſontheydt, en hare weerdigheydt.

Het VI. Capittel.

Geſontheyt, edel dingh, van u iſt dat wy ſchrijven,
Op dat u ſoete lucht by ons ſou mogen blijven,
Op dat een yder menſch mocht kennen uwen aert,
En hoe je dient geviert, en hoe te zijn bewaert.
Geſontheyt, ſchoon juweel voor alle dingh te prijſen,
Wie kan, na rechten eyſch, u eer genoegh bewijſen?
Ghy zijt een rijck geſchenck, dat van den hemel daelt,
Dat als een gulde Son hier op der aerden ſtraelt.
Schoon yemant van het volck tot hoogen ſtaet verheven,
Magh, boven ſyns gelijck, in glans en eere leven,
Getroetelt van een Prins, oock na ſyn vollen wenſch,
Soo ghy hem niet en ſtreelt, wat iſſer van de menſch?
Schoon yemant machtigh vee, door Godes milden ſegen,
Schoon yemant groot beſlagh van landen heeft gekregen,
Schoon yemants rijcke ſchat vervult een gantſche ſael,
Ach! ſonder u behulp, wat iſſet al-te-mael?
Schoon yemant voor hem ſiet een tafel vol gerechten,
Die ſtaegh wort aen-gediſt met hondert ſlucxe knechten,
Schoon yemant wort getoeft met alderhande wijn,
Sit ghy niet aen den diſch, 't is al maer enckel pijn.
Schoon yemant hoort den ſangh van hondert ſoete kelen,
En hoort een geeſtigh volck op gulde ſnaren ſpelen,
Als ghy maer henen gaet en uyt de kamer vliet,
Soo is de gantſche vreughd niet anders als verdriet.
Schoon yemant is geplaetſt daer met een aerdigh jocken
Veel geeſten beſich zijn om blyſchap uyt te locken,
Eylaes! de ſoete praet bevalt de gaſten niet,
Ten zy ghy aen het volck u ſoete gunſte biet.
Schoon dat de ſonne ſchijnt dat alle kruyden groeyen,
Dat al het boom-gewas ſtaet luſtigh om te bloeyen,
En dat de koelen Mey ons brenght den ſoeten tijt,
'T is winter even-wel ſoo ghy-der niet en zijt.
Schoon yemant heeft de keur van duyſent ſchoone vrouwen,
En magh het puyck jen ſelfs van alle maeghden trouwen;
Godinne, ſonder u en heeft et geenen val:
Want al wat honigh ſcheen, en is maer enckel gal.
Wat dienter meer geſeyt van alle werelts ſaken,
Die niet geſont en is wie kan hem vrolick maken?
Wel aen dan, wie je zijt, gaet ſoeckt dan aldermeeſt,
Geſontheyt aen het lijf, geſontheyt aen den geeſt.

Dit is den Lof-ſangh van de godinne *Hygieia*, dat is, Geſontheyt, die van *Julius Scaliger* ſeer genuchelick en vol van gratien genoemt wert, en uyt het Griecx van *Ariphron Sycionius* met de ſelfde gratie in onſe

onſe tale over-geſet is. Diergelijcke Lof-ſangh is mede van de Geſontheydt gemaeckt by den Poëet *Orpheus*. Want de Griecken ſiende op de groote gaven, en weerdigheyt van de Geſontheyt, hebben de ſelve onder 't getal van de Godinnen geſtelt, en een onder haer, met namen *Critias*, ſeyde de ſelve te weſen, de aengenaemſte voor den Menſchen onder alle de Goden. In *Sicyonia* plagh eertijts het beelt van de Geſontheyt ſeer ge-eert te werden, alwaer de vrouwen 't hayr van haer hooft ſneden, en deſe Godinne opofferden. Wy bevinden oock uyt de ſchriften van de Griecken, dat ſy in haer maeltijden na 't waſſchen van de handen terſtont malkander toebrachten den dronk der Geſontheydt. 'T welck wy wel fraeykens weten na te volgen met een grooten roemer, die wy daerom oock een *Santé* noemen, op eens anders geſontheyt, en dickwils tot ons eygen ongeſontheyt, uyt te drincken. Andere onder de Heydenen, al hebbenſe de Geſontheyt niet aen-gebeden voor een Godinne: ſoo geven ſy even-wel haer hooge weerdigheyt en nootſakelickheyt genoegh te verſtaen. Als *Pyrrhus* de groote Koningh van *Epirus*, den Goden offerde, en plagh niet te bidden om meerder koningrijcken, om overwinninge op ſijne vyanden, om eere, gelt, goet, ofte andere dingen, daer de Menſchen gemeenlik ſeer na haken: maer vereyſchte alleen Geſontheyt, gelijck of hy die hebbende, 't vordere wel volgen ſoude. De Koningh *Antiochus*, tegen de *Galaten* te veldt gaende, docht in den ſlaep dat hem *Alexander* verſcheen en vermaende, dat hy, voor 't ſlaen met den vyandt, de Geſontheyt tot het woort geven ſoude: het welck hy volgende, een groote overwinninge op ſijn vyanden verkreegh. De wijſe *Pythagoras* en plagh anders geen groeten in ſijn brieven aen de vrienden te gebruycken, als VAERT WEL. 'T welck oock daer na ſijne Leerlingen gevolgt hebben, als voor de Ziele en 't Lichaem niet beter zijnde, en waer alle onſe tijdelicke welvaert in begrepen is. Ja het teycken dat ſy onder malkanderen gebruyckten, noemden ſy *Hygicia*, dat is, Geſontheyt, en druckten dat uyt met drie circulen door malkanderen gevlocht, uytbeeldende de Grieckſche letteren van de Geſontheyt. En noch hedendaeghs yemant begroetende, 't eerſte dat wy vragen, is ſulcx niet hoe hy al vaert, en hoe het met ſijne Geſontheyt gelegen is? Voorwaer alle onſe tijdelicke welvaert hanght daer aen, en ſonder de Geſontheyt kan nergens volkomen

C vreught

vreught zijn. Want of de Fortuyne al uyt een vollen ſchoot alle haer gaven mildelick op ons uyt-ſtorte, en de Geſontheyt alleen ontbrack, ſo en ſoude van al het andere geen recht gebruyck, noch eenigh vermaeck konnen voort-komen. Wat ſal yemant vernougen een tafel vol van de beſte Spijſe, die een quade en walgende Maegh heeft? Wat genuchte kan yemant in een ſchoone vrouw hebben, die voor ofte achter lam is? Wat helpen kiſten vol gelt voor een die ſieck te bedden leyt? De Poëet *Horatius* ſeyt ſeer wel:

Het vat moet eerſt geſuyvert zijn,
Of ſoete moſt wert ſuere wijn;
Wat baet doch rijckdom eenigh man,
Als hy die niet gebruycken kan?

Laet ons dan deſe Geſontheyt in weerde houden, en vry dencken dat wy in de wereldt niet koſtelicker en beſitten, als deſen *verborgen ſchat.*

't Is nu tijd, dat wy gaen onderſoecken wat de ſelve zy. Alle Menſchen, ſeyt *Galenus*, menen datſe geſont zijn, alſſe door het gebruyck van de leden, de natuerlicke en tot het leven noodige wercken ſonder eenigh beletſel konnen uyt-voeren. Soo houden wy de Maeg voor geſont alſſe wel teert, den Voet als hy gaen kan, het Oogh als het wel ſiet. Maer voor ſieck werden by een yegelick gehouden, die ſulcke wercken ofte niet, ofte qualick konnen doen. En alſo in de gene, die deſe gewoonlicke en natuerlicke wercken des Lichaems uyt-voert, twee dingen bevonden werden, de werckinge ſelve, ofte de macht daer van: blijckt hier uyt, dat de Geſontheyt beſtaet ofte in doen, ofte in 't konnen doen. Maer dat de Geſontheyt juyſt aen het doen ſelve niet en hangt, kan men daer uyt af-meten, dat de gene die ſlapen, of op eenige andere maniere ruſten, van vele wercken ſtil ſtaen, en vele leden niet en roeren, noch op eenige ander maniere oeffenen, de welcke nochtans geſont zijn. Waerom *Galenus* wel ſeyt, dat niet in het wercken, maer in het konnen wercken de Geſontheyt beſtaet. *Horat. 1. Sat. 3.*

Schoon dat Hermogenes by wijlen ſtille ſwijght,
Hy heeft een ſoete ſtem die in den hemel ſtijght.

En voorwaer een yegelick oordeelt hem recht voor geſont, niet alleen als hy ſijn behoorlicke werckinge doet, maer oock als hy ſe niet en doet, en ſlechts doen kan: en die en magh met recht niet ſieck geſeyt werden, die de natuerlicke wercken niet en oeffent, als hy kan, maer dieſe niet en kan oeffenen, als hy wil.

Om nu volkomentlick de nature van de Geſontheyt te verſtaen, dient verder onderſocht, waer uyt deſe macht om de natuerlicke wercken te oeffenen haren oorſpronck heeft, en door wat oorſaeck den eenen tot die wercken bequaem is, den anderen onbequaem. Dewijl dan tot alle wercken twee dingen van noode zijn, de *Faculteyt*, gelijck men die noemt, of de Ziele met haer *faculteyten* of krachten bekleet, de welcke de voornaemſte oorſaeck is van alle werckinge, en waer door het Lichaem werckt, daer na het Werck-tuygh, daer de Ziele haer werckinge mede doet: ſoo en kan men de oorſaeck hier van op de Ziele niet leggen. Want de Ziele en kan niet beſchadight werden, maer blijft altijt even de ſelve, en onveranderlick, ſoo lang de menſche leeft, en doet de eygen wercken, als ſy maer het eygen Werck-tuygh en heeft; daerom ſeyt *Ariſtoteles*, dat een oudt man ſoo wel ſoude ſien als een jong man, wanneer hy maer het oogh hadde, als een jong man. Dat de Menſche dan nu geſont, nu ſieck is, daer van moet de oorſaeck in de geſtaltenis van het Werck-tuygh geſocht werden. Want wien al de Leden natuerlick geſtelt zijn, die is bequaem om alle wercken te doen.

De geſtaltenis van elck Lidt is tweederley, de eene ſelfſtandigh, de andere toevalligh. De ſelfſtandige ontſtaet in de ſtoffe, en gedaente, waer uyt ſy haer nature, en weſen heeft. De toevallige volght de eerſte, en is geen geſtaltenis van gematigheden, en ander toe-vallen in elck lidt, en het naeſte werck-tuygh, waer door de ſelfſtandige gedaente kracht heeft, en alle wercken uytvoert, en volgens de verſcheydenheyt van de ſelve verſcheyden werckt. In de ſelfſtandige geſtaltenis en beſtaet de Geſontheyt niet. Want de ſelve is, ſoo lange als de Menſche leeft, onveranderlick: alſoo de ſelfſtandigheyt ofte het weſen van een ſaeck vermeerdert noch vermindert en kan werden, maer is gelijck een getal, en alleſins waer ſy bevonden werdt, daer is ſy geheel, maer de Geſontheyt blijvende de ſelfſtandige gedaente, en het ſelfde weſen, kan verandert werden, een en de ſelve Menſche is nu geſont, en dan ſieck. Daerom moet liever de Geſontheyt in de toevallige geſtaltenis geſtelt werden. Want deſe is veranderlick, en de ſelfſtandige in haer geheel blijvende, vervalt tot verſcheyden en vele veranderingen, volgens den ouderdom, koſt, lucht, en andere omſtandigheden: en deſe verandert zijnde, ſoo werckt de Ziele, hoe-wel altijd even de ſelve en onveranderlick blijvende, in een en het ſelve lichaem anders en anders: en daerom en ſiet het oogh van een oud man ſo ſcherp niet als het oogh van een jongh man: een en de ſelve maegh teert nu wel, dan qualick.

Hier uyt is nu lichtelick te beſchrijven wat de Geſontheydt is, te weten, de macht om te konnen uytvoeren de natuerlicke wercken van het menſchen lighaem, voort-komende uyt een natuerlicke geſtaltenis van alle de leden. De goede geſtaltenis beſtaet daer in, dat alle de Leden wel gematight zijn in hette, koude, vochtigheyt, en drooghte, dat ſy haer natuerlicke gedaente hebben, en aen malkanderen wel en bequamelick gevoeght zijn. Als van deſe drie yet ontbreeckt, dan werdt de goede geſtaltenis van elck lidt beſchadight, en van de natuerlicke geſontheydt berooft. Hoe ſulcx te wachten zy, ſal in 't navolgende geleert werden.

Waer in de Geſontheyt beſtaet.

Het VII. Capittel.

Wie wenſcht geſont te zijn, die moet hem ſtaeg gewnenē,
Sijn weſen in te ſien, ſijn eygen aert te kennen:
Hem die een huys bewoont, is nut dat hy verſtaet,
Hoe dat het met den gront, met dack, en kamers gaet:
Noch dient een handigh menſch uyt eyger aert te weten,
Wat koſt hem dient gemijt, en wat te zijn gegeten;
De ſpijs geeft ons het bloet; in is het voedtſel quaet,
'T is ſeker dat het lijf in haeſt te gronde gaet.
Noch dienter by gevoeght, hoe datter aen de leden
Geen ſpijs en dient geſchaft, als op beſette reden;
Een keerts gaet dickmael uyt door al te gullen roet,
Het leven van den menſch door grooten overvloet.
Ten vierden dient beſorght, dat ons de quade luſten,
Niet ſtoren in den geeſt, en al het lijf ontruſten;
Het vleys dient alle tijt gehouden in den bant,
Doch meeſt wanneer de jeught in onſe leden brant.
Ten leſten, ſoo ick kon, ick woud' een yder geven
De rechte wetenſchap om wel te mogen leven:
Wel, vrienden, ſooje wenſcht hier in te zijn geleert,
Maeckt datje deſen Boeck en ſijnen Schrijver eert.

DE vermaerde *Cicero* heeft ſeer wel geſchreven in 't tweede boeck van de Officien, dat de Geſontheyt geſteunt en onderhouden werdt door de kenniſſe van ons Lichaem, en wel acht te nemen op de dingen, die ons vorderlick ofte ſchadelick konnen zijn: daer-beneffens in een matigheyt van ſpijs, en dranck, in 't na-laten van wel-luſt, ten leſten in de Konſte, dewelcke alle deſe dingen wel leert.

Alſoo wy nu voor-genomen hebben van deſe Konſte alhier te handelen, ſoo ſullen wy oock na malkanderen uytleggen waer in de kenniſſe van ons Lichaem beſtaet, en welck de dingen zijn, die het ſelve vorderlick ofte ſchadelick konnen zijn. Van het laetſte ſullen wy in het volgende Capittel ſpreken, en in dit tegenwoordige van het eerſte.

De gene, ſeyt *Hippocrates*, die van de maniere des levens wil ſchrijven, moet voor-eerſt de natuere van den Menſche wel kennen, en onderſcheyden konnen. Te kennen waer uyt dat hy beſtaet: en te oordeelen, wat deelen in hem de overhant hebben. Want indien hy de geſtaltenis van beginſel niet en kent, en wat in 't Lichaem de overhant heeft, ſoo en kan hy niet voorſtellen 't gene den Menſche dienſtigh en beſt is. Volgende dan onſen Leer-meeſter, ſoo ſeggen wy, dat het menſchelicke Lichaem, niet uyt een, gelijck ſommige van de Ouden gelooft hebben, en wel te recht van *Hippocrates* in ſijn Boeck van de menſchelicke Nature weder-leyt wert, maer uyt deſe vier, Aerde, Water, Lucht, en Vyer, beſtaet, en ſijnen oorſpronck heeft. En al iſt dat deſe vier *Elementen* van verſcheyden, en gantſch tegen den anderen ſtrijdende hoedanigheden zijn, ſoo werden ſy even-wel door den onderlingen ſtrijt, niet anders als verſcheyde ſtemmen en *inſtrumenten* in de *Muſijcke*, tot een goet *accoort* gebracht. Deſe over-een-ſtemminge moet weſen, na de nature van het deel vereyſcht. Soo ſiet men dat in vleeſch en been meeſt aerde is: in 't bloedt, meeſt water: in de geeſten, meeſt lucht: in de natuerlick wermte, meeſt vyer. En na het *Element*, dat d'overhant heeft, werdt yet geſeyt te zijn werm, kout, vochtigh, ofte droogh, oft dit weder te ſamen werm en vochtigh, werm en droogh, kout en vochtigh, kout en droogh; 't welck acht ſoorten zijn van ongematighde *Temperamenten*: maer als de vier gematigheden niet boven malkander uyt en muyten, dat is de rechte Gematigheyt. Deſe Gematigheden werden in de Menſchen verandert ofte natuerlicker wijſe; gelijck men ſiet in de jaren, dat yemant anders van gematigheyt is in ſijn jonckheyt, als ouderdom, en de jaren die tuſſchen beyden zijn; ofte door verſcheyden maniere van leven; ſo kan goede koſt een quade gematigheyt verbeteren, en quade een goede bederven. Hier uyt blijckt datter tweederhande *Complexie* ofte Gematigheyt is, een aen-geboren, en een van buyten aen-gekomen, van welcke by de Ouden geſeyt is, dat de Gewoonte de tweede Nature was.

Met deſe vier *Elementen* komen over een de vier Vochtigheden van ons Lichaem, te weten Bloet met de Lucht, Gal met het Vyer, Phlegma met het Water, Melancholy of ſwarte Gal met de Aerde.

Deſe Vochtigheden, die al te ſamen, in de aderen by malkanderen zijn, en oock gemeenlick onder den naem van Bloet begrepen werden, hebben in de Lever haren oorſpronck uyt de Spijſe, die wy eten. Dewelcke, het zy datſe in vleeſch, viſch, ofte aerdt-gewas beſtaet, van gemengelde *Elementen* eens voort-gekomen is, op die ordre, die de Poëet *Lucretius* in ſijn tweede boeck aengeweſen heeft:

Wanneer het dorſtigh lant met regen wert beſproeyt,
Dan is het datter kruyt op alle velden groeyt;
Van kruyden waſt het vee, en alle wilde dieren,
Die weder aen den menſch ſijn tafel konnen cieren;
Maer 't wort oock wel geſien dat in het groene wout,
Met enckel menſchen-vleeſch het wilt ſijn maeltijt hout.

Wt dit bloet wert mede in de Deelen der teelinge het zaet gemaeckt: ſo dat de eygen *Elementen* ons Ligchaem onderhouden, uyt de welcke het beſtaet.

Het Bloedt is werm en vochtigh, root, ſoet, van matige geſtaltenis, en gematigheyt. Die van het Bloet meeſt hebben, zijn bloſende van verwe, vleeſig, vrolick en luſtigh. Oock ſoudenſe d'alder-geſontſte zijn, ten ware ſy om haer geſonde en gematighde Natere te ſeer tot wel-luſt genegen waren: en daerom dickwils met drincken, vrouwen, en anders haer leven verkorten.

Het Phlegma is kout en vochtigh, ſonder ſmaeck, van geſtaltenis en verwe het wit van een ey gelijck. De Phlegmatijcke zijn ſaluw, vet, en loom.

De Gal is heet en droogh, dun van geſtaltenis, geel van verwe, en bitter van ſmaeck. Sy maeckt de Menſchen bleyck, dun, rat, lucht, en haeſtigh.

De Melancholye is kout en droog, dick van geſtaltenis, ſwart, en wrangh. De Melancholijcke menſchen zijn bruyn van verwe, traegh van lichaem, vol gedachten, ſtantvaſtigh, ofte hartneckigh.

Deſe Vochtigheden werden, gelijck geſeyt is, in de Lever gemaeckt, en van daer tot voedſel van de Leden door de Aderen het geheele Lichaem door-geſonden, waer van elck na hem treckt, 't gene met ſijn Nature over een komt. En als deſe Vochtigheden nu wel en natuerlick geſtelt zijn, dan werden de Leden bequamelick gevoedet, en anders niet.

Om nu volkomentlik te verſtaen hoe de Voedinge, en 't maken van 't bloet en geeſten geſchiet, ſoo ſullen wy dit alles wat verder verhalen. De Spijſe in de Mont wel geknaeut zijnde wert in de Maegh geſonden, en aldaer verteert zijnde, gebracht tot een ſtoffe, den room niet ongelijck, van waerſe gaet na de Dermen, en wert uyt deſelve door kleyne Aderkens geſogen in de Lever, dieſe verandert in bloet, waer van, gelijk geſeyt is, het heele Lichaem gevoedet wert. Dan, alſoo het gene wy beſigen door de ongelijckheyt niet geheel in de geſtaltenis van ons Lichaem en kan veranderen, ſoo iſt datter veel overſchot blijft.

De *eerſte teringe* geſchiet in de *Maegh*, en in de *Dermen*, en daer van blijft de groſte ſtoffe over, die ons door de kamer-ganck of ſchiet. De *tweede* in de *Lever*, en uyt de ſelve werdt het dickſte, dat tot voedſel onbequaem is, van de *Milt* na getrocken, het dunne dat galachtigh is, van het *Gal-blaeſgen*, dat aen de lever hangt: en dan de waterachtigheyt, na dat ſy het bloet door de kleyne aderen geleydet heeft, wert geſuyvert door de *Nieren*, en van daer in de *Blaes* geſtort, en ſoo geloſt. Nu het dunſte, en fijnſte van het bloet verwekt eenen damp, die in de Lever met de Geeſten, aldaer van naturē ingeplant, vermengt zijnde, wert de natuerlicke Geeſt, gelijck wy hem noemen, en is een werck-tuygh, waer door de Nature, en in-geboren Wermte het verteren werckt. Wat van deſen *natuerlicken Geeſt* door de holle ader met het bloedt na het *Hert* gedreven wert, verandert daer by-na in de dunnigheyt van de Lucht, en met de Lucht, die aldaer door de Longen in-getrocken wert, vermengt zijnde, werdt de *levende Geeſt*, die het Herte met het Bloedt door de Slagh-aderen tot behoudeniſſe van het leven over het gantſche Lichaem ſent. Wat hier van door de Slagh-aderen van den Hals in de Herſſenen komt, wert van de Lucht die de Neus in-haelt, verquickt, en verandert in den *Geeſt*, die wy *Animael* ofte Zielijck noemen, en vordert het wercken van de ſinnen.

Dit is wat belangt de kenniſſe van ons Lichaem. *Cicero* ſeyde vorder, dat onſe geſontheyt beſtont in 't wel acht nemen op 't gene ons nut en ſchadelik mocht weſen: te weten, wat een yders nature kan verdragen, waer ſy na treckt, wat haer helpt, wat haer beſchadigt ofte tegen is. Wat ſpijs, wat dranck yemant geerne gebruyckt, en waer van hy een af-keer heeft. Deſe verſcheyde eygenſchap der Menſchen, nopende ſoodanig onderſcheyt, maeckt dat den eenen geerne kaes, ofte yet anders eet, daer den anderen ſoo groote tegenheyt van naturen in heeft, dat hy qualick wort, indien hy oock onwetende daer van eet. Welck verborgen vermaeck en tegenheyt niet alleen tuſſchen ons, en het voedſel is: maer oock in de kruyden, en plantſoenen tuſſchen malkander, gelijck van *Theophraſtus* aengewesen wert: als oock tuſſchen ſommige dieren, gelijck wy alle daegh aen de kat en muys ſien. Soo moet dan een yegelijck ſijn eygen nature kennen, en weten wat hem goet en quaet is: gebruycken het gene de nature aengenaem is, en helpt; na laten 't gene haer tegen is en beſchadight, daer in volgende de Nature, als een goede leer-meeſterſſe, dewelcke (gelijck *Cato* ſeyt, by *Cicero* in 't Boeck van den Ouderdom) den beſten Leytſman is van ons leven, toonende door veel tekenen watſe wil, wat dingen ſy ſoeckt, watſe begeert, en wat haer tegen is. Wy hebben nu getoont, waer in de kenniſſe van ons Lichaem beſlaet: de Middelen waer door de Geſontheyt onderhouden wert, ſullen wy in 't volgende Capittel verhalen.

Waer in het Leven beſtaet, en door wat middelen het ſelve in Geſontheyt onderhouden wert.

Het VIII. Capittel.

ONs wel ſtant wort bewaert door ſes-der-hande ſaken,
Daer op voor yder menſch een regel is te maken;
Wel komt dan, wie je zijt, en leert hoe grooten ſchat
Light door een kort verhael in deſen Boeck vervat.
Wat lucht ons dienſtigh is, wat koſt ons plagh te baten,
Hoe al wat is verteert, dient uyt te zijn gelaten;
Hoe lang men ſlapen ſal, en hoe men waken moet,
Wat oeffeningh den menſch of nut of hinder doet.
Hoe dat een edel hert ſijn tochten moet beſtieren,
Om niet verwoeſt te zijn gelijck als wilde dieren;
Siet daer, wie hier ontrent ſijn regel houwen kan,
Is, in de leven-kunſt, een ſneegh een handigh man.
Wel treet dan dieper in, en gaet hier vorder letten,
Hoe ghy op deſen wegh u voeten hebt te ſetten;
Ghy ſult hier op een ry den gantſchen handel ſien,
Die u dit onderſoeck ten goeden kan gedien.
Want even als een lamp ſoo lange plagh te leven,
Gelijck den oly duert die haer is in-gegeven;
En als het geele vocht allencxen is vergaen,
Vervalt van alle glans en kan niet langer ſlaen:

Soo gaetet met den menſch. Sijn ſwacke leden buygen,
Soo haeſt ſijn edel hert niet meer en heeft te ſuygen:
Want als ſijn leven-ſap ten eynde wort gebracht,
Is ſtracx ſijn ſchoone glans begraven in der nacht.
Wel, om dit edel nat door konſt te mogen ſparen,
Te voeden na den eyſch, en dat voor lange jaren,
Soo leeſt dit aerdigh Werck, ick bidde, vrienden, leeſt,
Hier is dat u gebreck en ſwacken aert geneeſt.

ALſo ons Ziele en Lichaem van malkanderen veel verſchillen, en derhalven door de ingeboren wermte, gelijck met eenen bandt aen malkanderen gehecht zijn, en deſe wermte de vochtigheyt tot haer voedſel vereyſcht, mede in deſe twee het leven beſtaet, en aen de ſelve oock hangt het lang ofte kort leven, gelijck *Ariſtoteles* betuyght in ſijn 2. Boeck van de Ziele, op het 4. Capittel: ſoo is noodigh dat wy hier, alwaer wy voornemen te handelen van het leven in langdurige Geſontheyt te onderhouden, mede kortelick aenwijſen, hoedanigh die beginſelen en gront-veſten van ons leven, te weten wermte en vochtigheyt, moeten geſtelt zijn, om tot ons oogen-merck te geraken. Hoe dat de ingeboren Vochtigheyt weſen moet, wert mede van *Ariſtoteles* geleert, die haer toe-ſchijft deſe drie voorwaerden. De eerſte, dat ſy in hoedanigheyt wel gematight zy, gelijck daer is vette en dicke olye, om dat de ſelfde niet ſoo licht en verteert en vergaet. Het welck hy met deſe reden beveſtight: Al wat Luchtachtigh is, en bederft niet haeſt. Maer vette vochtigheyt is luchtachtigh, om datſe lichtelick ontſteeckt en brandt. Het eerſte wordt aldus beweſen: Al wat na by de nature des vyers komt, en bederft niet lichtelick; ſoo is 't gene dat luchtigh is. De tweede voorwaerde is, dat de Vochtigheyt veel zy, alſoo 't gene dat weynigh is, haeſt verteert, en verdrooght kan werden. Want gelijck de vlamme van een brandende lemmet ſoo veel te langer duert, hoe daer meer olye in de lampe gegoten wert: ſoo duert oock ons leven langer, hoe datter in 't lichaem meer van de luchtige, vette, en werme vochtigheyt is. En hierom geſchiet het, dat de grootſte dieren gemeenlik langſt leven, om datſe meeſt van die natuerlicke vochtigheyt hebben: en het leven der Menſchen oock langer is, als van ſommige grooter dieren, om dat in de ſelve de ingeboren vochtigheyt veel gematiger is. De derde eygenſchap van deſe vochtigheyt is, datſe niet

alleen veel en zy, maer oock met wermte vergheſelſchapt. Want de wermte doet dat de vochtigheydt niet lichtelijck en ſtremmelt: ende de veelheydt van de vochtigheyt belet, datſe van de wermte niet raſch verdrooght ende verteert en werdt. Om deſe oorſake is de Menſche de langſt-levenſte van meeſt al de Dieren. Ende in tegendeel een Paert, Os, ende veel andere Beeſten, al iſt datſe veel grooter zijn, als de Menſche, nochtans zijnſe korter van leven, om dat hare vochtigheyt, hoewelſe veel is, even-wel ſoo ſuyver en werm niet is, als de vochtigheyt der Menſchen. 'T welck blijcken kan uyt den adem, die alſoo in ſulcke beeſten langhſaem gaet, betoont niet anders als een ſlappe wermte, en dat de natuerlicke vochtigheydt met weynigh in-geboren wermte verſien is. Om deſelfde reden leven de viſſchen ſo langh niet, als de dieren der aerden, om datſe weynigh wermte, en waterachtige vochtigheyt hebben, die beyde niet langh tegen houden, maer lichtelick vergaen.

Dit zijn de inwendige en in-geboren oorſaken van ons leven: dewelke indien wy onderhouden konden, ſoo zouden wy altijdt konnen leven. Dan alſoo den Boom des Levens met *Adam* vergaen is, en ons beginſelen allencxkens van ſelfs verteren, ende wy over ſulcx van langher handt ſterven: ſoo ſtaet ons maer te letten, dat wy deſelve, ſoo langh mogelick is, door natuerlicke middelen ſoecken te verlenghen. Waer toe ick voorghenomen hebbe aen te wijſen, hoe de ſelve Wtwendige oorſaken zijn van langh leven, en Geſontheyt, wel en na onſe leeringen gebruyckt zijnde; ofte van Sieckten ende kort leven, indienſe qualick ende onmatigh genomen werden. Deſe zijn ſes in getal, waer van eene van de Ziele ofte het Gemoet den Lichame mede gedeelt werdt, te weten de *Affecten* ofte *Bewegingen des gemoedts*, de vijf andere den Lichame uytwendig aenkomen, als *Lucht*, *Spijs* en *Dranck*, *Oeffeninge* en *Ruſte*, *Slapen* en *Waken*, *Af-ſetten* en *Ophouden*. En dit zijn de ſes dingen, die by de Geneeſ-meeſters *Res Nonnaturales* genoemt werden, (als of men ſeyde Niet-natuerlicke dingen) om dat ſy ons van Natueren niet by en zijn, maer van buyten aenkomen. En deſe zijn tuſſchen beyde van de Natuerlicke dingen, en die Tegen Natueren zijn. Want ons Natuere en beſtaet uyt haer niet, gelijck uyt de natuerlicke, van welcke in het laetſt-voorgaende Capittel geſproken is; noch ſy wert oock van haer niet beſchadight, gelijck van de dingen die tegen natuere zijn: maer ſy gaen aen beyde zijden, en ſonder onderſcheyt. Den geenen dieſe wel gebruyckt, zijnſe goet en geſont; dieſe qualick en onmatelick neemt, zijnſe quaet en ſchadelick.

De nootſakelickheyt van deſe ſes Niet-natuerlicke dingen, wert aldus beweſen. Ons leven, gelijck wy begonnen hebben te ſeggen, en is niet anders als een brandende lampe, die niet eerder uyt en gaet, voor dat den oly ofte den lemmet en ontbreeckt. En gelijck de brandende lemmet den oly allecxkens verteert, even alſoo werckt onſe natuerlicke en in-gebooren wermte geſtadigh op de olyachtige vochtigheydt van ons Lichaem. Op dat dan onſe lichamelicke vochtigheydt niet ras en zoude verteren, de wermte uytgebluſt, en het lichaem voor den tijdt vergaen, en de doodt haeſtigh overvallen: ſoo is van noode, dat in plaetſe van het geene verteert is, yet anders tot onderhoudinge geſtelt werdt, het welck geſchiedt door Eten en Drincken, waer mede het harde en natte, dat vergaen was, herſtelt wert: en door het in-trecken van de Lucht, waer door de vervloge geeſten wederom voort-gebracht werden. Dewijl oock Spijs en Dranck niet en konnen gedyen tot voedtſel van ons Lichaem, ten zy datſe door koocken en verteren verandert werden, en dat ſulcks inſonderheyt geſchiet door middelen van de in-gebooren wermte, en de levende geeſten, ſoo blijckt, dat hierom alle dingen, die onſe natuerlicke wermte, en geeſten bewaren ofte vermeerderen konnen, ſeer veel vermogen om een langh leven te maken, en het Lichaem in goede Geſontheydt te behouden, gelijck daer zijn de Beweginge des Lichaems en Gemoets, Slapen en Waken, en diergelijcke. Dewijl oock de Spijſe, die wy genutten, niet al te ſamen in de ſelf-ſtandigheydt van ons Lichaem, om de ongelijckheyt, verandert en kan werden: ſoo iſt datter nootſakelick eenige overblijfſelen in het koken ofte verteren afgeſondert werden, dewelcke alſooſe den Lichame onnut zijn, moeten uytgeſlooten weſen, op datſe het ſelve niet en komen te beſchadigen, gelijckſe doen, wanneer datſe te lang opgehouden werden.

Dit zijn dan de ſes dingen, maer mede de Geſontheyt, wel gebruyckt zijnde, onderhouden wert, welckers leeringe de Griecken *Hygieine* noemen, en is een Konſte om geſont te leven, en 't Lichaem van alle ongeſontheyt en ſieckten te bewaren. De welcke alſooſe van niemant oyt in onſe Tale beſchreven is, ſoo ſullen wy hier den eerſten ſteen leggen, en anderen een ſpoor geven, om ten dienſte van onſe lants-luyden yet beters in 't licht te brengen.

Deſe Leere kan bequamelick in twee leden verdeelt werden. Want voor eerſt wert vereyſcht de Wetenſchap van de Stoffe der Geſontheydt, ofte van de dingen die bequamelick gebruyckt zijnde de Geſontheyt onderhouden. Maer alſoo die dingen verſcheydelick op ons Lichaem wercken, en niet alleen de Geſontheyt en bewaren, maer oock de ſelve bederven konnen, indienſe niet op de rechte maet, maniere, en bequame tijdt gebruyckt en werden, en datter een groot onderſcheyt is in de jaren, gedaente, gematigheyt, en ander omſtandigheden, en dat alles allen, en een yegelick niet even nut en bequaem en is, ſoo is 'er ten tweede van noode een Maniere om de Geſontheyt wel te onderhouden; en op wat wijſe men die dinghen ende middelen, die tot onderhoudt

der

der Geſontheyt dienen, gebruycken zal, om het Lighaem in goede geſtaltenis te bewaren, ende den Menſche, ſoo veel als moghelick is, ſonder ſieckte tot eenen hoogen Ouderdom te brengen.

Van deſe twee leden zullen wy in 't volgende handelen, ende daerom ons werck mede alſoo verdeelen.

In 't eerſte deel zullen wy beſchrijven die dinghen, door welckers bequaem gebruyck de Geſontheyt onderhouden wert: ende in het tweede zullen wy voorſtellen de Maniere, om de ſelve tot onderhoudt der Geſontheyt in elcken tijt van ons leven bequamelick te gebruycken.

MICHIEL Heer van MONTAIGNE,

in het II. *Boeck, aen het* XII. *Hooft-ſtuck van ſijn Eſſais.*

DE drijvingen en bewegingen die onſe Ziele van ons Lichaem ontfanght, baren groote kracht in haer, maer noch meer haer eygene, aen de welcke ſy ſoo onderwaerdigh en gebonden is, datmen miſſchien ſou konnen ſtaende houden, dat ſy geen andere werckingen of bewegingen heeft, als het blaeſen van deſe hare winden, en dat ſonder deſelve ſy buyten bewegingh ſou blijven, gelijck een Schip in volle Zee dat buyten hulp van winden is. En die ſulcks ſou ſtaende houden, volgens het gevoelen van de Peripatetiſchen, of Ariſtoteliſten, ſou ons geen groot ongelijck aen doen; nademael kennelijck ſy, dat het meeſten deel van de braeffte werckingen onſer Ziele, deſe tocht en beweginge van nooden hebben, en daer van als voortkomen. De dapperheyt ſeggen ſy, is niet volmaeckt ſonder hulp van de gramſchap. *Aax is altijt kloeckmoedigh en ſterck gevveeſt: maer aldermeeſt als hy in Raſerny vvas.* Men ſal de booſen, en onſe vyanden noyt kloeckmoedigh genoegh aentaſten, indien men niet vergramt is. Sy willen oock dat den Rechtsgeleerde de gramſchap den Rechter als inblaeſt, om daer het recht uyt te trecken. De begeerlickheden hebben Themiſtocles, en Demoſthenes bewogen, en de wijsbegeerige door ſoo veel arbeyts, nachtwaecken, en Lant en Zee-tochten ſoo gedreven, gelijck ſy ons brengen tot de eer, geleertheyt, en geſontheyt; die al goede eynden zijn.

DIGO DE ROIAS

Aen ſijn XLIX. *voorſtelling ontrent ſijn zedelijcke wijsbegeerte.*

Waerom de vreedſame Menſchen langer leven als de anderen?

INdien het de waerheyt is, dat de Genees-meeſters ſeggen dat de Gal, zijnde door de aderen geſpreyt, een geheele Menſch moeyelijckheyt, en quellingh toebrenght. En Anaxagoras beveſtighde, dat al de ſcherpe pijnen daer van daen komen. Het ſal dan miſſchien zijn, dat de Dieren dewelcke geen Gal hebben, gelijck de Cameelen en Paerden mack zijn, en langh leven, in vergelijckingh van de anderen, en in het ſelve geſlacht, de Dieren die ſonder Gal zijn leven langer als hun mede-geſellen. Of dat onſen Heer Godt den vreedſamen Menſch bemint, en begeert dat deſelve in deſe en de andere werelt ſal voorſpoet hebben en aennemen.

Lud. Vives III. *de Anima* I.

OVermits de Ziele in een Lichaem woonen ſoude, ſoo is het levendigh Schepſel van Godt dien wonderlijcken Werck-meeſter ingeſchapen deſe kracht van Ontroeringe des Gemoeds; op dat het Gemoedt, als door eenige prickels, opgeweckt ſoude werden, en niet t'eenemael nederleggende overſtolpt van 't ſwaer gewichte des Lichaems; even gelijck eenen luyen Ezel altijt ongevoeligh op ſijn goet geruſt ſoude zijn, en niet om-zien na 't gene hem ſeer nut en dienſtigh weſen ſoude; Daerom wert hy hier door nu en dan, als met verſcheyde ſpooren aen-geprickelt, of gelijck als met een toom wederhouden, om niet in ſijn verderf te loopen: Maer wy ſlypen deſe prickels al te veel, en hebben deſelve al te ſwaer gemaeckt, &c.

Lemn: I. *de Occult: Mir:* XVI.

GEen Menſch iſſer, die door Ontroeringe des Gemoeds niet geleyt en wert; die niet beweeght en wort is of een Steen, of een Godt.

SENEC. *Epiſt.* 116.

'T Is dickmael onderſocht, of het beter zy, Matiglijcke Ontroeringe des Gemoeds te hebben, of ganſch geen? D'onſe verwerpen die t'eenemael: Ariſtotelis Na-volgers matigen de ſelve wat. Ick en kan niet ſien, hoe eenigh Middelmaet der Sieckten geſont of dienſtigh weſen kan.

CIC. V. TUSC.

GElijck de Zee geoirdeelt wert ſtil te zijn, als haer niet het minſte windeken en beweeght, ſoo wert bekent een ſtil en geruſten ſtaet des Gemoeds, als 'er geen Ontſteltenisſe en is, waer door het ontroert wordt.

EER-

EERSTE DEEL VAN DEN SCHAT DER GESONTHEYT.

Aenwijſende

De kracht der middelen, door de welcke de Geſontheydt onderhouden werdt.

HET EERSTE BOECK.

Van de Bewegingen des Gemoedts in 't gemeen.

Het Eerſte Capittel.

SOeckt yemant wel te zijn, die moet voor alle dingen
Sijn drift, ſijn herts-gewoel, ſijn binnetochten dwingen;
Want als het innigh deel in goeden vrede ſtaet,
Het lijf en ſijn gevolgh dat worter deur gebaet.
Wel aen dan ſchout verdriet, en nijt, en minne-vlagen,
En wilt te grooten vreught en hevigh bloet verjagen,
Drijft eer engelt-ſucht wech, jaegt angſt uyt uwen geeſt,
En maeckt dat ghy alleen den grooten Schepper vreeſt.
'K en wil noch even-wel van niemant oyt begeeren,
Dat hy uyt ſijn gemoet ſal alle tochten weeren;
Een geeſtigh hovenier beſnoeyt het weeligh kruyt,
Maer roeyt noch even-wel geen ſtam of wortel uyt.
Een boom van wilden aert die kan het enten baten,
Hy kan door goet beleyt ſijn wrange vruchten laten:
Ghy mooght dan, ſooje kont, verſetten uwe pijn,
U hert magh even-wel niet ongevoeligh zijn.

DE vermaerde *Cicero*, in ſijn 3. boeck van de Tuſculaenſche vragen, verwondert hem niet ſonder merckelicke reden, dat, na dien wy beſtaen uyt Ziele en Lichaem, voor de Sieckten des Lichaems een Konſte gevonden is, om de ſelve te geneſen; en datter geen moeyten gedaen en wert om de Genees-konſte der Zielen te vinden, en hare quellingen te hulpe te komen. De gebreken des Lichaems werden gemeenlick gerekent 't werck alleen van de *Doctoren* of *Mediçijns* te weſen, en die van de Ziele voor de *Theologanten* gelaten. Maer alſo onſen *Galenus* wel ernſtigh vermaent, dat men hem niet en moet inbeelden, dat 't alleen de *Philoſophen* ſoude betreffen, de Bewegingen der Zielen te beſtieren: maer dat het oock 't werck is van den *Mediçijn*, dewijl de ſelve niet alleen den Geeſt en 't Gemoet en beſchadigen, maer oock 't Lichaem van ſijn geſontheyt berooven: ſo iſt meer als reden, dat wy volgende de vermaninge van dien grooten Leermeeſter, oock alhier, daer wy 't Lichaem leeren bewaren voor Sieckte, niet over en ſlaen van 't gene eenighſins de ſelvige kan toeſenden, gelijck daer zijn de *Paſſien* en Bewegingen des Gemoets, die van verſcheyden Wijs-gerige Sieckten der Zielen genoemt werdē.

„ Alle onſe macht, ſeyde de Romeynſche hiſtory-
„ ſchrijver *Salluſtius*, beſtaet in Gemoet en Lichaem.
„ Wy gebruycken meeſt de heerſchappye van 't Ge-
„ moet ofte den Geeſt, en den dienſt van 't Lichaem.
Dit behoorden voorwaer wel alſo te geſchieden, maer 't gaet dickwils ſoo by den Menſche, dat hy den Geeſt maeckt tot een dienſt-knecht van de Lichamelicke wellusten. Jae de Schrijver ſelve van die goede ſpreucke wert mede ſulcx te laſt geleyt van den Out-vader *Lactantius*, dat hy ſijn eygen goede ſpreucke met ſijn quaet en ongebonden leven ſoude te niet gedaen hebben. Daerom ſeyde *Anacharſis* ſeer wel, datter geen dier den menſche ſchadelicker en was als de Menſche ſelve, om dat hy heerſchende over alles, ſijn ſelven niet en konde regeeren, noch ſijn begeerlickheyt in den toom houden. De ervarentheyt leert ons dagelicx de waerheyt van deſe Spreucke. En wie iſſer, die daer eenigſins aen ſoude konnen twijffelen, daer oock ſelver den Apoſtel tot den Romeynen bekent, dat hy niet en dede 't goet dat hy wel wilde doen, maer veel eer 't quaet dat hy niet en wilde, en dat in ſijn vleeſch geen goet en woonde? De Spaengiaerts hebben derhalven geen ongelijck, als ſy Godt bidden, om bewaert te weſen voor haer ſelven. Voorwaer ons Gemoet is met ſoo veel Ontroeringen beſlommert, van ſoo veel ongeſtuymigheden in-genomen, dat de ſelve ons niet alleen de reden en benemen, en de onvernufte beeſten gelijck maken, maer oock van de geſontheyt, jae van 't leven ſelve dickwils berooven.

Deſe Ontroeringen ofte *Paſſien*, gelijck 't Griecksche woordt πάθη by ſommige in 't Latijn *Paſſiones*

over-

over-geſet wert, maer beter *Affectus* ofte *Affectiones*, zullen wy den naem geven, van Bewegingen des Gemoets,na het voorſchrift van *Cicero*,die de ſelfde *Commotionis animorum*, en oock ſimpelick *Permotiones* geheeten heeft, met bequamer benaminge, als hy de ſelveelders *Perturbationes* noemt. Want *Perturbatie* betoont met den naem ſelve, datſe quaet is, gelijck *Cicero* oock bekent: te weten, ſy *turbeert*, en ontſtelt de geruſtheyt, indienſe met recht *Perturbatie* geſeyt magh werden. Sommige en hebben mede niet beter de ſelvige Sieckten des Gemoets genoemt, dewijl ſoodanige namen alleen paſſen op ſulcke Bewegingen des Gemoets, die buyten 't ſpoor van de reden loopen. Maer hier wert een benaminge vereyſcht, die oock plaets kan hebben in de Beweginge des Gemoets,die binnen hare palen blijft, en de Griecken Μετριοπάθειαν, dat is, Middelmatige Beweginge noemen, gelijck ſeer wel aengeweſen is van mijn goede Meeſter, den Hoogh-geleerden Heere, *Gerard Voſſius*,in ſijnen vermaerden *Rhetorica*.

Als dan deſe Bewegingen des Gemoets boven de maet gaen, ſoo ontſtellen ſy met eenen 't Lichaem, en dat door de groote *gemeenſchap*, die daer is tuſſchen de *Ziele* en 't *Lichaem*, die malkanderen ſoo 't goet, als 't quaet, datſe hebben, geſtadigh mede deelen. Alſoo lange wy hier in 't leven zijn (ſeyde *Plutarchus* uyt *Plato*) heeft de Nature 't Lichaem en de Ziele ſoo vaſt aen malkanderen gebonden: dat de een niet wel en kan varen ſonder de ander. Soo ſchrijft oock *Theophraſtus* ſeer wel, dat de Ziele veel ſware Sieckten in 't Lichaem brenght, en datſe voor haer woonplaets quade huer betaelt: maer dat 't haer oock niet wel en bekomt, dewijlſe, als 't Lichaem ſwack wert,mede verſmackt, en met 't ſelfde oock af-ſcheyt. Hierom vermaende wel te recht *Zamolxes*, een *Koningh* en *wijſe* onder de *Geten*, dat men in 't onderhouden van de Geſontheyt wel acht behoorde te nemen, op de Bewegingen des Gemoets; gelijck *Plato* van hem verhaelt in *Timæo*; alwaer hy oock ſelve de Geſontheydt beſchrijft,uyt de over-een-ſtemminge van 't Lichaem met de Ziele. Want ſelfs de dagelikſche ervarentheyt leert ons, dat 't Lichaem verandert en ontroert wert door de Bewegingen der Zielen. Siet men niet hoe dat de Menſche van een droevige ofte blijde tijdingh haeſtigh geboodtſchapt, in ſijn aengeſicht en al ſijn leden verandert? So gaet 't met de Gramſchap, Vreeſe, Liefde,en ander Ontroeringen. Dat de Ziele mede beweegt en ontroert wert door 't Lichaem, en ſiet men niet alleen in raſende koortſen,en ander ſieckten: maer oock in droncke lieden, van de welcke de Poëet *Horatius* aldus geſproken heeft 1. *Epiſt.*

Wat leert ons dronckenſchap al vremde kueren drijven!
Sy melt dat niet en dient, ſy doet de vrienden kijven,
Sy maeckt dat menigh menſch,oock ſonder wapens,vecht,
En doet 'k en weet niet wat, al iſſet tegen recht:
Sy weet een bleycken angſt en droefheyt af te breken;
Sy kan een trage tongh bevalligh leeren ſpreken;
Sy weckt de geeſten op, en gunt een ſchamel man,
Dat hy geweldigh rijck en vrolick ſchijnen kan.

Selver oock, ſeyt *Plutarchus*, de Bewegingen des Gemoets werden van 't Lichaem dickwils verweckt, en beteyckenen dat het Lichaem niet wel geſtelt en is, en tot ſieckten genegen. Men ſiet dickwils dat ſommige Menſchen, ſonder eenige uytterlicke oorſaeck, bedroeft, ofte bevreeſt werden: dat andere om beuſelingen haer ſelven ſtoren, en quellen. Het welck geſchiet, als *Plato* ſchrijft, om datter eenige quade dampen,in de Herſſenen op-trecken, en het Gemoedt met de Ziele ontſtellen. De gene, die alſulcke veranderinge over komt, moeten, na de vermaninge van *Plutarchus*, haer ſelven onderſoecken, en geen uytterlicke oorſaeck vindende, dan vry oordeelen datter een in 't Lichaem is, die 't Gemoet alſoo beroert, en derhalven geweert moet werden. Dit beveſtight mede *Ariſtoteles* in 't eerſte Boeck en Capittel van de Ziele; ſeggende dat van alle de Bewegingen des Gemoets 't Lichaem mede komt te lijden; en ſulcks daer uyt te blijcken, dat wy d'een tijt van ſtercke en merckelicke dingen niet en veranderen, de ander van kleyne en nietige ſeer ontſtellen. Daer-beneffens oock om dat ſommige, al en is haer niet ſchrickelicks voor gekomen, nochtans dapper vervaert zijn: gelijck wy dagelicks ſien in de gene die geſtadigh vreeſen gevangen te ſullen werden, al en iſſer niet met allen aen. Dit ſelfde wert mede aengeroert van de wijſe Koningh *Salomon*, ,, daer hy ſeydt: Het Lichaem de verdervinge onder- ,, worpen zijnde, beſwaert de Ziele, en de aerdtſche ,, woonplaets onderdruckt den Geeſt. *Sapient.* 9. En voorwaer gelijck een dicke wolcke de ſtralen van de Son ſtuyt, en verduyſtert,alſoo oock een quade geſtalteniſſe des Lichaems bedwelmt het Gemoedt, en de Ziele, zijnde als het Licht en de Sonne van ons Lighaem. Soo dat *Plato* ſeer wel beveelt het leven der Menſchen in een gelijcke en eenparige mate te onderhouden, op dat het een niet waſſende boven 't ander, de Geſontheyt af-breuck en doe.

Maer hier wert wel gevraegt,of dan alle Bewegingen des Gemoets den Lichame ſchadelick zijn, ofte datter eenige voor goet en geſont mogen gerekent werden? Sommige meenen, datter geen van allen tot de Geſontheydt en dient, als de Vreught en matige Blijdſchap. Andere zijn van gevoelen, dat niet alleen de Blijdſchap, maer oock d'ander Bewegingen, indienſe met maten geſchieden, tot Geſontheyt konnen ſtrecken. En ſulcx wert van onſen *Galenus* oock beveſtight. Want als de Ziele in een geſtadige ſtilte is ſonder ſorge ofte begeerte, ſoo wert 't Lichaem tot koude Sieckten bereyt: in tegendeel als de ſelve al te beſigh is,en door gramſchap,bekommeringh, blijſchap, al te ſeer beroert wert, dan verwektſe heete Sieckten.

Hier by voeght *Galenus*, dat hy veel Sieckten geneſen heeft, alleen door het matigen van de Bewegingen des Gemoets, en dat hy ſulcx oock van *Eſculapius* geleert heeft. So dat ick voor vaſt houde, het tweede gevoelen 't beſte te zijn, daer in mede volgende mijnen welgemelten Meeſter *Voſſius*, dewelcke ſchrijft, dat de wijſe Godt de Bewegingen in ons Gemoet geſtort heeft, om als behulpſelen te weſen tot treffelicke werken. Want het geene de wint is voor het ſchip, dat is voor ons de Beweginge des Gemoets, in welckers matigheydt de geruſtheydt, jae het geluck van ons leven beſtaet. Door de ſelve werden wy gedreven tot het geene ons de Reden leert. Maer als de Reden haer ſelven van het roer laet ſtooten, ſoo en brengen ſy niet tot deught, maer tot alderhande ongeregeltheydt, en werden alſoo rechte ſieckten des Gemoets. Het welk niet en geſchiedt in een wijs man, die niet ſonder beweginge en is, maer de ſelve regeert. Van ſulck een ſeyt men gemeenlick, dat hy meeſter van ſijn Paſſien is. Wy hebben hier van een fraey exempel in de wijſe *Socrates*, de welcke, als hy van twee quade wijfs (die hy, om ſijn *gedult* te oeffenen, genomen hadde) ten huys uytgekeven was, en voor op de banck ſittende, uyt de venſter met water begooten werde, evenwel in geen gramſchap uyt en berſte, dan ſulcks met een effen gemoet verdroegh, alleen ſeggende, wel gedocht te hebben, dat na ſoo veel donder, noch regen zoude vallen. Soodanige geruſtigheyt des Gemoets, en matigheydt om ſijn bewegingen in te houden, is voor alle menſchen tot de behoudeniſſe der Geſontheyt ſeer noodig; ſo dat men altijt gereet en gewapent behoort te zijn, tegen alle ſtooten en toe-gevallen van de Fortuyne, 't zy goede ofte quade; overdenckende dat ons leven hier anders niet en is, als een oorloge op der aerden, en een reyſe van den opgangh tot den ondergangh. Onſe meeninge en is even-wel niet, den Menſche als een ſteen ofte ſtock onbeweeghlick en ongevoeligh te maecken: want het ſoo onmogelick is, ſonder eenige Bewegingen des Gemoets te zijn, als ſonder eten en drincken: maer wy willen alleen vermanen, dat voorſpoet en tegenſpoet met een effen gemoet opgenomen moeten werden, dewijl alle dingen, gelijck de Wijſe man ſeyt, haren keer en weder-keer hebben. En het is oock malligheyt hem te quellen in 't gene dat wy niet en konnen beteren, en gantſch buyten onſe macht is, gelijck ſeer ſtichtelick van de wijſe *Epictetus* aengeweſẽ wert. Maer inſonderheyt is een effen en kloeck gemoet noodigh de genen, die in Prinçen hoven verkeeren, en die in ſtaten en groote ampten verheven zijn. Want als de kans komt te keeren, en ſy verlaten ofte af-geſet werden, dan vallenſe in duygen, ja ſommige, gelijck ick geſien hebbe, door groote verſlagentheyt in de doot ſelve. Het welck geſchiet, om datſe al haer ſinnen en al haer geluck ſtellen in de Hoogheyt en gunſte der Menſchen, die ſoo haeſt kan veranderen. Hier op heeft miſſchien de wijſ-gerige *Democritus* geſien, als hy ſeyde, dat de gene, die geruſt wilde leven, in 't byſonder, noch in 't gemeen niet veel en moeſt by de handt nemen. Want die hem veel dingen onderwint, ſtelt ſijn ſelven onder de macht van de Fortuyne; daer het ſekerſte is, de ſelve ſelden te beproeven, maer altijt op haer te dencken, en ſijn ſelven van haer getrouwigheydt noyt yet toe te ſeggen. Hoopt men ergens op, ofte heeft men yet voor, men ſal het ſoo nemen, dat ſulcx volgen ſal, by aldien datter geen belet, ofte verhinderingh tuſſchen en valt. Hierom ſeyt men, dat een Wijs man, niet buyten meening over en komt, niet dat hy van het Menſchelicke geval bevrijdt is, maer wel van de misſlagen. Alles en geluckt hem juyſt niet, gelijck hy gewilt, maer wel gelijck hy gedacht heeft: en voor-al heeft hy gedacht, datter ſijn voornemen yet ſoude konnen tegenſtaen. Nu is 't nootſakelick, dat den rouw van 't gene ons miſt, ſoo na niet en gaet, wanneer wy ſoo vaſt op de goede uytkomſte niet geſtaen en hebben. Het gemoet dient van alle uyt-wendige dingen tot ſijn ſelven geroepen te zijn, laet het op ſijn ſelven betrouwen, by ſijn ſelven vrolick zijn; dan ſal het geen ſchade voelen, en oock het ongeluck in de beſte vouwe ſlaen. De wijs-gerige *Zeno*, als hem geboodtſchapt werde, dat alle ſijn goet op Zee gebleven was, *De Fortune*, ſeyde hy, *gebiedt my nu gemackelicker in de Wijſheyt te gaen oeffenen.* De wreede Koning *Lyſimachus* dreyghden den wijsgerigen *Theodorus*, te doen ſterven, en onbegraven te laten; waer op hy antwoorde, *Ghy hebt waer in U te behagen. Een kop bloets is in U macht; maer en weeſt ſoo ſot niet, dat ghy meent, my daer veel aen gelegen te weſen, ofte ick boven, ofte onder d'aerde verrotte.* *Canius Julius*, een ſeer treffelick Romeyn, als hy met den keyen Keyſer *Cajus Caligula* eenige woorden gehad hadde, en van hem op ſijn afſcheyt deſe groete kreegh, *Ghy en behouft u met geen ſotte hope te ſtreelen, ick heb laſt gegeven, om u ter doodt te brengen*, gaf anders geen antwoort, als dat hy hem bedanckte, en tegen ſijne vrienden, die hier over ſeer bedroeft waren, ſeyde hy, *Wat treurt ghy: het gene van u-lieden onderſocht wert, of de Ziele onſterffelick is, ſal ick nu weten.* En na het ſchavot gaende, als een wijs-gerige, die hem geſelſchap hiel, vraeghde, *Cani, wat denckt ghy nu?* gaf voor antwoort, *Ick hebbe voor, in dat ſchierlick oogen-merck te letten, of de Ziele ſal voelen, dat ſy uytgaet*, en beloofde, indien hy yet bevondt, dat hy de vrienden rontſom ſulcx ſoude bootſchappen, hoe het met de Zielen gelegen was. Siet hier, ſeyt *Seneca* (die het ſelfde mede onder ſijn meeſter *Nero* kloekmoedig uytgeſtaen heeft) wel te recht, midden in het onweder de ſtilte; ſiet een gemoet de eeuwigheyt waerdig, dat op den laetſten trap ſijn uytgaende Ziele vraegt, en hy en leerde niet alleen tot de doot toe, maer in de doot ſelve. Wy ſouden oock uyt de nieuwe Hiſtorien konnen verhalen exempelen van de gene, die mede het alderſchrickelickſte, gelijck volgens *Ariſtoteles* de Doot is,

is, ſonder ſchrick ontfangen hebben. *Jan Frederick*, Hertogh van Saxen, en toonden geen ontſteltenisſe, als hem, van wegen Keyſer *Karel* aengeſeyt werde, te moeten ſterven. Wie kan ſonder tranen vol verwonderinge leſen 't treffelick afſcheyt van *Maria* Koninginne van Schotlant, en 't gene nu onlangs gebeurt is van den *Viceroy* van *Yrlant*, geen van beyden ergens in behoevende te wijcken de manhaftigheyt van de oude? Kan een Menſche ſijn gemoet ſelfs in de Doodt, geruſt ſtellen, hoe veel te lichter ſal hy 't ſelfde konnen doen in andere dingen, die niet eens daer by te gelijcken en zijn? En deſe effenheyt van gemoet en hout niet alleen de Ziele in geruſtheyt: maer oock het Ligchaem buyten Ontroeringen, waer in een groot deel van de Geſontheyt beſtaet. Daerom heeft de Italiaenſche genees-meeſter *Cardanus* ſeer wel geſchreven, dat de Menſchen alderlangſt leven, die na wereltſche dingen niet veel en vragen, die eer, ſtaet, rijckdom, hoogheyt niet veel en achten; en in tegendeel, dat die andere regeren, en altijdt na hooger ſtaet trachten, om datſe ſeer gevoeligh en haeſt geraeckt zijn, geenen hoogen bout en ſchieten, en ſelden ſoo oudt werden, als de gene, die haer hert, gelijck men gemeenlick ſeyt, in een bonte lapjen leggen, en Godts water over Godts acker laten loopen. Soo dat de Geruſtheyt des Gemoets het beſte middel is, om lang in geſontheyt te leven. Maer ick verſtae by deſe geruſtheyt niet een ontblootinge van alle genegentheydt, waer door de menſche geheel ongevoeligh ſoude weſen: maer alleen de matigheyt in alle beweginge. Soo dat ick mene dat *Ariſtoteles* wel te recht beriſpt de *Stoïſche Philoſophen*, die de deught ſtelden in een onbeweeglickheyt van alle Bewegingen, de ſelvige beſchrijvende voor onmatige oploopinge; en miſprijſe derhalven alſoo wel deſe ongevoelige (meeſtendeel dom, bot ende plomp) als de gene die geheel uyt den bant ſpringen. Want gelijck aen de een zijde een ontſtelt Gemoet niet bequaem en is om ſijn werck wel uyt te voeren, en door haet, nijt, gramſchap, en diergelijcke Beroerten de reden belet en het oordeel verduyſtert werdt: ſoo en is oock aen d'ander zijde een traegh, loomigh, en ongevoeligh Menſche tot geenderhande de fraeyigheydt nut, en is by-nae een moeyelicken laſt voor de aerde, die hem draeght: Dewijle, als geſeydt is, de matelicke beweginge, een ſpoor geeft tot treffelicke daden. Het welck oock de leere is van de Wijs-gerige, die *Ariſtotelem* na-volgen. Soo ſeggenſe dat de Gramſchap de vromigheydt ſterckt, en dat een geſtoort krijghsman beter vecht, als een ander die niet beweeght en is. En gelijck de Gramſchap, voor de geene, die traegh, loom, en kout van naturen zijn, verweckende haer natuerlicke wermte, ſeer nut is: ſoo is oock voor de gene, die al te korſel en oploopende zijn, ofte die geheel vet zijn, ſeer goet, dat ſy met wat Sorge, Vreeſe, ofte Droefheyt beſocht werden, op dat de hitte van haer geeſten wat mocht verkoelen, en de laſtige vettigheydt van haer Lichaem verminderen. Die alle Eergierigheyt miſprijſen, ſchijnen wech te nemen den luſt, die de Menſchen ſouden hebben, om yet loffelicx aen te rechten, alſoo door het verachten van naem en faem, gelijck *Tacitus* ſeydt, de deught ſelve mede veracht wert. De overwinningen van *Miltiades* en liete *Themiſtocles* niet ſlapen: en deſen is geworden een van de vroomſte Helden van Griecken-landt. *Demoſthenes* plagh bedroeft te zijn, alſſer een ambachts-man voor hem op was: en deſe is de vermaerſte van al de Voorſpraken geworden. Selver de geleerſte Wijs-gerige en ſouden noyt ſoo verre door haren arbeyt gekomen hebben, ten ware ſy met een grooten yver, en met een eerlicke eergierigheyt waren ontſteken geweeſt. Ja oock de gene onder haer, gelijck *Cicero* betuyght 1. *Tuſc.* die geſchreven hebben over het verachten van eere en luyſter, ſetten even-wel haren naem voor ſoodanige Boecken: toonende dat ſy de eere van haer werck niet en verachten. Om voort te gaen; ſouden wy den menſche van alle Blijtſchap, Rouwe, Liefde, Barmhertigheyt gaen berooven? Sulcx is onmogelik, ſulcx is ondienſtigh, indien wy niet en begeren, dat de Menſche alle ſijn menſchelickheyt met eenen uyttrecke. Wy moeten dan verſtaen, dat de geneſinge van de onmatigheyt der Bewegingen, niet en beſtaet in 't geheel wech-nemen, ofte met de wortels de ſelve uyt te trecken: maer alleen in 't af-ſnijden en ſnoeyen van het gene dat quaet en overtolligh is, en het goet te laten blijven. Daer in volgende 't voorſchrift van de goede Genees-meeſters, die niet af en ſettē, als de quade Vochtigheden, en de goede bewaren: als ook de Hoveniers, die het onkruyt alleen uyt-wyen, en de goede kruyden begieten, om ſo veel te beter te konnen waſſen; de boomen mede wel ſnoeyen van overtollige tacken, maer de ſelve niet uyt en roeyen. Alſo moet men te werck gaen in 't bedwingen van ons Beroerten, en niet ſonder onderſcheit de ſelve rucken uyt den ſchoot der Naturen. Want in plaetſe van vordeel te doen, ſo ſoude men achterwaerts gaen, en alles bederven.

Tot beſluyt, en zijn de Ontroeringen niet anders als bewegingen des Gemoets ofte der Zielen in haer gevoeligh deel, de welcke geſchieden ofte om yet te begeren dat de Ziele voor goet aenneemt, of te vlieden 't gene ſy voor quaet acht. Hier uyt trecken ſommige elfderhande ſoorten van Ontroeringen: andere brengenſe tot ſeven: vele tot vier, te weten Blijdtſchap, Droefheydt, Hope, en Vreeſe. Met deſe laetſten hout het *Varro*, en het meeſtendeel der Wijs-gerige, ſtellende twee aen de zijde van het goet, en twee aen de zijde van het quaet, het zy ſulcx inder waerheyt alſoo is, ofte dat men 't hem maer laet voorſtaen. Want de Droefheyt en Vreeſe, gelijckſe ſeggen, zijn twee quade meeningen, betreffende 't in-gebeelt quaet tegenwoordigh ofte toekomende; en van gelijcke de Blijdtſchap en Hope zijn twee goede inbeeldingen,

die voor oogen-merck hebben 't tegenwoordigh ofte toekomende goet. Op deſe vier Bewegingen ſchijnt de Poëet *Virgilius 6. Æneïd.* mede geſien te hebben in deſe verſſen:

Daer is een hemels vyer in hare borſt geſloten,
Daer uyt een groot vermaeck hun ſtont te zijn genoten,
Indien dit logge vleeſch, daer in de geeſt verſmacht,
Geen quade wegen gingh, geen hinder in en bracht:
Maer nu men vreeſe voelt, en veelderley begeeren,
En dat en druck en vreught ons beyde plagh te deeren,
Soo gaetet anders toe, &c.

Wy zullen alhier, ſonder ons te binden aen eenige verdeelinge, alleen verhandelen ſulcke Bewegingen des Gemoets, de welcke door haer ongeregeltheyt het Lichaem meeſt ontſtellen, en de Geſontheyt beſchadigen.

Van de Droefheyt.

Het II. Capittel.

LAet ons wat dieper gaen en in't byſonder ſpreken
Van al dit ziel-gewoel, en al de binne-ſteken;
De Droefheyt is voor-eerſt die ons de ſinnen quelt,
En menigh teer gemoet in vreemde bochten ſtelt.
Hier tegen dient behulp en goeden raet gegeven,
Om ſonder eenigh leet en ſtil te mogen leven;
Maer 't kruyt dat aen den menſch in deſe ſieckte dient
En komt niet uyt het velt, maer van een wijſen vrient.
Een woort, een trooſtigh woort, te rechter tijt geſproken,
Dat heeft aen menigh hert dit onheyl af-gebroken,
Dat is de rechte ſalf die ſwacke menſchen helpt,
En droeve ſinnen heelt, en heete tranen ſtelpt.
Maer Godes heyligh Boeck in dit geval te leſen,
Plagh aen een treurigh hert een groot vermaeck te weſen;
Doch boven alle dingh, tot Godt een reyn gebedt,
Dat is de rechte trooſt die ons in ruſte ſet.

De

DE *Droefheyt* wert ſeer wel beſchreven van den H. Oudt-vader *Chryſoſtomus*, in ſijnen brief aen *Olympia*, te zijn een wreede pijn-banck van de Ziele, een vonnis arger als alle vonniſſen en wraken. Want ſy is als een vergiftige worm (een worm des Herten, die ſijn eygen moeder op eet, ſeyt *Antiochus Hom.*25.) niet alleen het vleyſch, maer oock de ziele verſlinden-de; een verborgene koertſch, meerder ontſtekende als het heetſte vyer, en een gedurigen ſtrijdt ſonder eenige ruſt. Om kort te ſeggen, gelijck een quade en ver-vuylde Mage, geen nut ofte vordeel en kan trecken oock van de alderſte ſpijſe: alſo werden alle goede en prijſſelicke wercken in den geeſt van de gene, wiens hert met Droefheyt overſtolpt is, te niet gebracht. Indien deſe Ontroeringe niet by tijts geſtuyt en wert, ſo krijght ſe ſulcken aen-was, en maeckt allencxkens ſoo diepe wortelen, dat de Reden ſelve, waer door de Menſche van de Beeſten onderſcheyden wert, geheel komt om te keeren, en te bederven, en hy wert gantſch onſinnigh, en buyten weſten.

Dit ſy genoeg wat belangt de nature van deſe Ontroeringe; waer uyt volkomentlick de *Teeckenen* te ſien zijn, door welcke ſy haer bekent maeckt. De voor-naemſte zijn, Een geſtadige Vreeſe, ſonder te konnen ſlapen, een ſaluw weſen, droevige en in-gevallen oogen; altijt vol gedachten en ſuchten te zijn, en eenigheydt te ſoecken; gelijck *Homerus* van *Bellerophon* ſchrijft VII. *Iliad.*

Ἤτοι ὁ καππεδίον τὸ ἀλήϊον οἶος ἀλᾶτο,
Ὃν θυμὸν καθέδων, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων.

Verſcheyde Geeſten hebben luſt gehadt deſe verſſen uyt het Griecx in hare tale over te ſetten, waer van wy voor de Lief-hebbers hier ſommige ſullen by ſtellen. *Cicero* heeftſe aldus in 't Latijn geſet, in 't 3. boeck van ſijn *Tuſculaenſche Vragen*:

Qui miſer in campis mœrens errabat Aleis,
Ipſe ſuum cor edens, hominum veſtigia vitans.

Petrarca part 1. in Italiaens:

Solo & penſoſo i più deſerti campi
Vo miſurando i paſſi tardi & lenti;
E gli occhi porto per fuggir intenti,
Ove veſtigio human la rena ſtampi.

Burton in 't 1. deel van *d'Anat. of Melanc.* in Engels:

That wandered in the woods ſad al alone
Forſaking mens ſocietie, making great moane.

En onſen Poëet in Nederlants:

Hy gaet veel in het eenſaem velt,
Daer hy ſijn droeve ſinnen quelt,
En even alle menſchen ſchout,
En ſich met treuren onderhout.

Den bedroefden klopt geſtadig het Herte, de Milte is op-geblaſen, den Buyck rommelt gelijck of hy vol wint was, de Mage breeckt ſuyr op, en is daerom meeſtendeel hongerigh. Dan de gene die de Droefheyt gantſch en gaer meeſter laten werden, verlieſen oock al den luſt tot eten, en laten haer Lichaem geheel uyt-teren. Even gelijck matige Droefheyt doet ſchreyen en weenen, ſoo beneemt ſulcx de over-groote en onverdraeghlijcke. *Pſammenitus*, Koning van Egypten, overwonnen en gevangen zijnde van *Cambyſes* Koning van Perſſyen, ſiende voor hem gaen ſijne gevangene Dochter gekleedt als een ſlavinne, en geſonden zijnde om warer te gaen putten, daer d'ander vrienden die ontrent hem waren groot misbaer maeckten, hiel hem geheel ſtil, ſonder een woordt te ſpreken, houdende ſijn geſicht ſterck tegen d'aerde; en ſiende korts daer aen, dat men ſijn Sone na de doot leyde, hiel hem in dat eyge weſen: maer vernemende daer na dat een van ſijn Hof-geſin geleyt werde onder de gevangenen, ſoo begon hy op ſijn borſt te kloppen, en grooten rouw te ſtellen. Waer op gevraeght zijnde van den Koning *Cambyſes*, daer hy met goeden oogen aen-geſien hadde het ongeluck van ſijn ſoon en dochter, waerom hy ſoo onverduldigh was over ſijn vrienden? antwoorde, om dat die leſte droefheyt met tranen te kennen gegeven konde werden, daer de twee eerſte alle middelen, om den rouw uyt te drucken, overtroffen. *Seneca* ſeyt wel in *Hippol.*

Is yemants druck niet al te groot,
Soo kan hy klagen ſijnen noot:
Maer als het leedt te vinnigh bijt,
Soo gaet de mont haer ſprake quijt.

Hier en komt niet qualick te pas de Schilder, die, als *Iphigenia*, de dochter van den Koning *Agamemnon*, de Goden op-geoffert ſoude werden, uyt-beelde den rouw van de om-ſtaenders na de trappen van het verlies, dat elck rekende in de doot van ſo ſchoone en onnooſele dochter; dewelcke na dat hy in d'ander al de krachten van ſijn konſte uyt-geput hadde, komende tot den Vader van de dochter, ſchilderde hem het aengeſicht bedeckt, als of dien trap van droefheyt met geen weſen uyt-gebeelt en konde werden. En daerom verçieren oock de Poëten, dat de rampſalige *Niobe*, na datſe eerſt ſeven ſonen, en daer na haer man en ſeven dochters verloren hadde, door groote droefheyt verſtijft, verhart, en in een ſteenrotſe verandert is; gelijck ſeer aerdigh beſchreven wert van den Poëet *Ovidius* in deſe verſſen, 6. *Metam.*

Daer ſit een bange vrou by vijfthien droeve lijcken,
Die aldaer henen gaen en in het duyſter wijcken,
En hy die ſy bemint, en met haer is gepaert,
En wat ſy van der jeught voor kinders heeft gebaert.
Dies wort haer killigh hert van droefheyt overwonnen,
Haer lijf is ſonder verw, haer bloet dat is geronnen,
Haer oogen ſtaen verſet, haer koude tongh bevrieſt,
Soo dat haer bleecke mont de ſpraeck geheel verlieſt:

Haer pols is ſonder ſlagh, ſy kan geen hooft bewegen ,
Want dat blijft in den ſtant gelijck het is geſegen :
Haer voeten worden vaſt, haer ingewant verſteent ,
Alleen dit blijft haer by, dat ſy geduerigh weent.
Ten leſten quam de wint ontrent haer leden ſweven,
En heeft ſe wech-geruckt, en op een rots gedreven ;
Daer ſtaet het ſteenen-beelt : en wie het immer ſiet ,
Verneemt een droevigh nat dat van haer wangen ſchiet.

Wat nu aengaet de *Oorſaken* van de Droefheyt, die komen van buyten , of zijn van binnen in 't Lichaem. De uytwendige oorſaken zijn eenige quellingen en benaeuwtheden , die ons aenkomen van veelderhande dingen, als door af-ſterven (gelijck nu verhaelt is) van man, vrouw, kinderen, ouders en goede vrienden: door verlies van goet , eer , ſtaet , en diergelijcke : door het veel en onmatigh gebruyck van ſpijſe, en dranck, ſwaermoedigh bloet makende. En dit bloet in 't Lighaem zijnde, is de inwendige oorſaeck van Droefheyt en Melancholye.

Wy ſullen hier alleen handelen van de eerſte ſoorte, en van de ander in de *Genees-konſte*, ofte *Schat der Ongeſontheyt.*

De Droefheyt en overvalt niet alleen den Geeſt, maer beſwaert oock het Lichaem met ſoo veel ſieckten , en quellingen , dat het tot alle dingen onnut gemaeckt wert ; ja oock ſoo verre, dat de Menſche door de grootheyt van de ſelve dickwils in de doot komt te vervallen. Daerom is wel geſeyt van de Wijſe-man, *Prov.* 17. *Een blijdt herte ſal eene medeçine goet maken : maer een verſlagen geeſt ſal het gebeente verdroogen.*

Octavia de ſuſter van den Keyſer *Auguſtus* ſtelde ſoo grooten rouw over de doot van haren ſoon *Marcellus*, een Prinçe van groote hope , en die van ſijn oom den Keyſer voor een ſoon aengenomen was , dat ſy van niemant onder haer vrienden eenigh werck maeckten , niet willende van haer of van anderen getrooſt weſen , ſtopte de ooren voor alle vermaningen , vloot het geſelſchap, en verberghde haer voor alle menſchen, om alleen en eenigh zijnde in donckere plaerſen haren ſoon te beter te mogen beſchreyen , gelijckſe oock gedaen heeft alle de vordere tijt van haer leven, den ſelven over-brengende met ſoo veel verdriet, datſe ſonder ſterven ſcheen alle dagen duyſent dooden te ſterven. Jae wy hebben verſcheyde exempelen van Vrouwen , die treurende over het overlijden van haer mans , uyt enckele Droefheyt geſtorven zijn. En dit en gebeurt niet alleen de Vrouwen , die voor ſwacke vaetjens doorgaen , maer oock Mans die het hert onder den riem gebonden is.

De Koningh *Antigonus* ſterf van Droefheyt , om dat hy van ſijn vyanden overwonnen was : 't ſelfde is mede gebeurt den Keyſer *Juſtinus* , en andere.

Edoard de derde , Koningh van Engelant , verloren hebbende ſijn ſoon *Edoard* , een braef en deughdelick Prinçe , ſterf korts daer na van grooten rouw.

Een van de ſonen van den Hertogh van *Montpenſier*, zijnde buyten *Pozzuolo* in 't Koninghrijck van Napels gegaẽ om ſijn Vaders graf te ſien, beweegt met groote droefheyt, na dat hy veel tranen uytgeſtort hadde, viel doot op 't graf neder, gelijck *Guicciardini* betuygt in 't 5. Boeck van ſijn Hiſtory der Italiaenſche Oorlogen.

Garimbert verhaelt in 't 6. Boeck van 't leven der Pauſen, van twee Cardinalen die mede ſoo ſtorven. Als ten tijde van den Paus *Clement* de V I I. Romen ingenomen, en geplondert werde, de Cardinael *Armellino* ſiende ſijn rijck hof berooven, ſterf van bedroeftheyt. De Cardinael *Auguſtino da Triulzi*, hem vindende verlaten van de Françoiſchen, die hy groote ſchenkagyen gedaen hadde, om door hare gunſt Paus te werden, in plaets van *Paulo* III. ſterf van ſpijt.

Paulus Iovius ſchrijft van *Gian-Iacopo da Triulzi*, een dapper velt-overſte in Italyen , als hy door eenige Grooten in den haet van den koning *Francoys* de I. gebracht was, korts daer aen uyt droefheyt overleden is.

Scevola Sammarthanus verhaelt in *Elog.* van *Iaques Goupyl*, vermaert Genees-meeſter binnen *Paris*, dat hy zijnde in de Franſche beroerten van eenige oproerige in ſijn huys aengevallen, en ſiende dat ſy vaſt ſijn treffelike boeken roofden, en wech brachten, werde met ſulcken droefheyt in-genomen, dat hy 't beſtorf.

In 't jaer ons Heeren 1610. terſtont na de grouwelicke moort van *Henrick de Groote*, Koning van Vrankrijck, den *Abt* van *Marmonſtrier* , natuerlicke broeder van den Koning, de tijding hoorende , viel terſtont te bedde , en ſterf weynigh dagen daer na van groote droefheyt. De Heere van *Vije*, Vice-admirael van Vranckrijck, komende van *Calais*, daer hem de Koninginne geſonden hadde , na het overlijden van den Koning, om ordre te ſtellen in ſijn *Gouvernement*, rijdende voor-by de plaets , daer hy d'eerſte reys het Lichaem van den overleden Koning onverſiens had ſien brengen, hem dat weder in den ſin komende, kteeg ſulcken ſchrick, dat hy twee dagen daer na quam te ſterven.

Voorwaer de kracht van de Droefheyt, alſſe ſchierlick en onverſiens overvalt, moet de Ziele dapper ontſtellẽ, en alle haer werckinge belettẽ. Gelijck wy ſien, hoe wy ontſetten , ſitteren, en beven , van een onverwachte quade tijdinge ; en ſomtijts oock gelijck een Popelſy op den hals krijgẽ, tot dat de ziel haer los makende tot ſchreyen en kermẽ, ſchijnt haer ſelvẽ te hervattẽ en wederom te bekomen , en ten laetſtẽ de ſprake wederom brengt, alſo wert van *Virgilius* beſchrevẽ *Andromache* de huyſvrou van *Hector*, als ſy in Griekenlant *Eneas* onverwacht ſagh aenkomen , 3. *Æneidos* :

Mits ſy ons wapens ſiet, en wy haer naerder komen ,
Is haer de gantſche ziel van tochten in-genomen ,
Sy wort gelijck een ſteen, het ſchijnt dat ſy verſtijft ,
Soo datſe langen tijt in een geſtalte blijft.
Sy ſtaet en ſuyſebolt, haer woorden blijven ſteken ,
En naer een ruyme wijl beganſe dus te ſpreken : &c.

Jae

Jae men leeft oock van ſommige die van een quade tijdinge ſchierlick gebootſchapt, niet bekomen en zijn, maer hertigh doot bleven: om nu niet te ſpreken van de gene, die uyt onverdult haer ſelven om-gebracht hebben.

In de oorloge, die Koning *Ferdinand* (Keyſer *Karels* broeder) voerde tegen de Weduwe van den Koningh *Ian van Hongaryen*, ontrent de ſtadt *Buda*, wert van een yegelick ſeer geroemt en gepreſen de vromigheydt van ſeker Krijghs-man, die in den ſlagh gebleven was: maer van niemant meerder als van een Duyts Heere *Raiſciack* genoemt, die over ſulcke dappere vromigheyt ſeer verwondert was. Daerom wilde hy uyt nauwkeurigheyt mede ſien, wie 't was, en 't Lichaem ontwapent zijnde, ſoo ſagh hy dat het ſijn ſoon was. Het welck alle d'omſtaenders met een groote jammerheyt ontſtack: hy ſtil ſtaende, ſonder hem eens te roeren, ofte ſijn oogen te bewegen, ſagh ſterck op het doode Lichaem, tot dat het gewelt van de Droefheyt hem overviel, en doot ter aerden velden: gelijck uyt de hiſtorie van *Iovius* verhaelt wert by *Montaigne* 2. *des Eſſais* 2.

Ick ſal hier by-voegen 't gene onlangs in den Hage gebeurt is; van een man die veel jaren buyten 's landts geweeſt hadde, ſonder dat ſijn vrouw, met welcke hy maer ſommige maenden getrouwt geweeſt was, eenige tijdingh van hem oyt vernomen hadde, en ſy daer over hertrouwt zijnde, en al twee kinderen by den anderen man hebbende, en den eerſten daer op onvoorſiens t'huys komende, en de vrouwen vader (die by haer woonde) in huys met den naem van vader begroetende, ſulcken ſchrick den ouden man op het lijf gejaeght heeft, dat hy terſtont in den ſtoel van ſijn ſelven viel, en alſoo doot bleef.

Jae oock uyt andere oirſaken, gelijck verlies van Goet, kan de doot verraſt werden. Soo verhaelt *Iovius* hoe de treffelijcke Poëet *Zanazarius*, die al ſijn leven in vrolijckheyt overbrachte; Maer verſtaende het vernielen van ſijn Hoeve buyten Napels, daer hy ſijn meeſte vermaeck in ſchepte, met ſulcken droefheyt overvallen werde, dat hy ſieck te bedde viel, en ſtorf.

De *Geneſinge* beſtaet in 't aftrecken van de bedroefde Sinnen door Redenen, en Vermaningen tot yet anders, dat vermakelick is, ofte ten minſten dat het ongeruſt Gemoet wat kan doen bedaren: als mede door Exempelen van de gene, die het alſoo gedaen hebben.

Maer dewijl *Octavia*, ſoude yemant mogen ſeggen, een ſuſter van ſoo grooten Keyſer, de welcke hadde, en konde hebben vertrooſtinge van de grootſte en wijſte van de werelt, geen geneſinge voor haer droefheyt en heeft bekomen, wat ſal 't dan helpen veel raet tegen te Droefheyt te geven? 'T en volght niet, al en helpen de Genees-middelen niet altijt, en alle Menſchen, dat ſy daerom van geen kracht ofte vermogen ſouden zijn: want gelijck de ſieckten des Lichaems in een yegelick niet geholpen en werden, ſo gaet 't oock met de ſieckten van de Ziele ofte 't Gemoet. Hier komt by, dat *Octavia* haer droefheyt alles toe-gaf, en hartneckigh den goeden raedt verwierp. *Livia* de huyſvrouw van den ſelfden Keyſer, verſocht zijnde by-na in den ſelfden tijt van d'eygen quellinge, en uyt de eygen oorſaeck, te weten, om de doot van haren ſoon *Druſus*, droeg nochtans met groot gedult en verſtant den rouw, geneſen zijnde van de doodelicke onmatigheyt deſer Ontroeringe, door de goede middelen, en trooſtige vermaningen van den wijs-gerigen *Arius*. *Marcia* mede haer tot de doot toe quellende over het verlies van haren ſoon *Metellus*, worde in 't laetſte noch geholpen, door de vermaningen, en vertrooſtingen, van den wijſen *Seneca*.

Den eerſten en beſten genees-middel is, dat men de dingen, die ons bedroeven, veracht, en niet weerdig en acht om ons daer eens om te ontſtellen: ofte die ſoo veel op ſijn gemoet niet winnen en kan, dat hy dan het ſelve af-leyde tot ſoeter en vermakelicker dingen. Gelijck de Genees-meeſters alſſe de ſinckingen niet en konnen uyt het Lichaem drijven, ſoo trecken ſy ſe op een ander plaets, daer minder gevaer is.

De gene, die te ſeer bedroeft en verſlagen zijn om 't verlies van haer beſte vrienden, ſal men voorſtellen, de gelegentheyt en geſtaltenis van het Menſchelick geſlacht: welcke is, in de werelt geboren te werden om te ſterven; dat 't Godt is, die den tijt van ons leven geſtelt heeft, die niemant veranderen en kan; dat hy alleen weet, wanneer en hoe langh 't ons dienſtigh is te leven, ofte te ſterven; dat hy den draet in de hant heeft, die hy laet los gaen ofte breeckt, wanneer en hoe het hem belieft; dat wy ons moeten voegen na ſijnen heyligen wil; en dat anders doen, is tegen hem murmureeren, 't welck een groote ſonde is.

Soo, als een brant-hout doet, heeft al ons doen twee enden,
Grijpt hier ten ſchaedt u niet, grijpt daer het ſal u ſchenden.
Die ſijn vermeynt miſval wel vat en recht door ſiet,
Vint vreught en herten-luſt, oock midden in 't verdriet.
Een Grijnſpens, die de kop ſtaegh heeft vol muyſe-neſten,
Vint dan oock klagens ſtof, als 't gaet ten alderbeſten:
Die 't al ſwaer overweeght is noyt bevrijt van rouw.
'T is beſt datm' alle dingh ſlaet in de beſte vouw.

Daer-beneffens dat het kermen en krijten ydel en vergeefs is voor de dooden, dewijl die niet weder en komen: en dat het oock voor de levende ſterffelicke menſchen niet en kan helpen, als om haer ſelve ſoo veel te eerder onder de aerde te helpen.

Maer waeromme beklaeght men doch de gene die verloſt zijnde uyt de ellendigheden van deſe werelt, ongelijck geluckiger zijn buyten de werelt, als daer binnen, genietende in den Hemel de eeuwige en volmaeckte vreught? Waerom benijden wy de onſterffelicke Ziele verloſt te zijn uyt de gevanckenis

van

van het ſterffelicke Lichaem, om op te varen daer boven in haer rechte woon-plaetſe?

Indien men ſeyt, deſe algemeene wet wel te weten, dat wy allegader eens moeten ſterven: maer dat men beklaeght de haeſtige doot, die voor den tijt, ofte in de fleur van 't leven yemant overvalt. Dat is voorwaer een groote ſotheyt. Wie iſſer groot ofte kleyn, die beſonder recht heeft om out te werden? De kinderen van Keyſers en Koningen, ſtervenſe niet ſoo wel in de wiege, als die van boeren en herders geboren zijn? De doot, gelijck de poëet *Horatius* ſeyt, klopt ſoo wel op de palleyſen van de Koningen, als op de hutten van arme lieden. Men heeft dan geen reden van ſich te beklagen, ofte ſeer te bedroeven over de overledene, het zy datſe lang ofte kort met ons geleeft hebben. Want indienſe niet veel en dochten, ſoo en konden ſy niet te ras ſterven: indienſe eerlick en deughdelick waren, ſoo moetenſe noch minder beklaeght werden, om dat ſy gegaen zijn uyt een bedorven werelt, alwaer ſy mede noch hadden mogen bedorven worden: daer-beneffens levenſe oock door hare deught en goeden naem, ſoo doot alſſe zijn, in de geheugeniſſe der Menſchen.

Wy ſullen hier by voegen, dat het wijfs werck is, en dingen van ſlechte en kleynhertige lieden, hem ſelven boven maten te quellen: en dat men in de grootſte tegenſpoet, ſijn ſtantvaſtigheyt behoort te betoonen: dat den tijd, die alles ſlijt, ten leſten oock de Droefheyt doet op-houden. En dat in een yegelick de tijd vermach, dat behoort in een wijs man de wijsheyt en 't verſtant te doen, ſonder te wachten, dat het met 'er tijd ſlijten ſal. Men ſoude dan mogen vragen de gene die bedroeft is, of hy voorgenomen heeft noch eens een eynde van de Droefheyt te maken, ofte dat hy meent alle de dagen ſijns levens daer in te volherden. Want indien ghy dat voor hebt (ſoude ick ſeggen) ſo werpt gy u ſelven, door ſlauhertigheyt, een volkomen en 't alderbitterſte ongeluck op den hals: maer indien ghy t'eenigen tijde een eynde meent te maken van u Droefheyt, waerom verandert ghy nu niet, en waerom verloſt ghy u ſelven nu niet van die ellendigheydt? Want de redenen, die u alſdan zullen dienen, die kondt ghy nu gebruycken, om van die moeyelickheydt te ontſlaen. Alſoo oock in de ſieckten des Lighaems de kortſte wegh van geneſinge de beſte is. Het gene ghy dan de tijt toewijſen zoudet, ſulcx de reden toemetende, verloſt u ſelven uyt de benautheyt. Maer ſy ſeggen, dat dit haer buyten hoop en onverwacht over-gekomen is. Ghy behoort daer op gewacht te hebben, by u ſelven overleggende de onſekerheydt van de menſchelicke dingen: op dat ghy niet onbereydt gelijck als van onverwachte vyanden overrompelt en werdt. *Theſeus* ſchijnt tegen alles wat hem konde overkomen wel gewapent geweeſt te zijn, als hy aldus ſpreeckt by *Euripides*, gelijck *Cicero* aenwijſt 3. *Tuſc.*

Een man van wijs beleyt die heeft mijn leeren dencken,
Wat my voor ongeluck voortaen ſou mogen krencken,
En dus heb ick geleert te peynſen op den doot,
Op druck, op ballingſchap, op alderhande noot.
En dit acht ick bequaem om waer te zijn genomen,
Om dat niet onverhoets my over mochte komen;
Want die te voren denckt wat hem gebeuren magh,
Ontſet hem niet te ſeer oock van een harden ſlagh.

Dan die bloode, kleyn-hertigh, en onervaren zijn, en wenden haer gemoet noyt tot treffelicke en nuttige gedachten: maer laten haer ſelven tot de uyterſte ellende vervallen, 't onnooſel Lichaem plagende. Daerom raedt *Plato* ſeer wel in diergelijcke toeval hem ſtil te houden: om dat men niet en weet, of 't geene dat geſchiet is, goet of quaet zy, en dat men geen voordeel en doet, met bedroeft te zijn, alſo de Droefheyt belet dat men over ſijn dingen niet wel beraetſlagen en kan: en beveelt, datmen 't gene ons overkomt aen-neme na het oordeel van de reden, even gelijck de gene die verkeeren, nemen dat de ſteenen geven, en ſoecken oock een quaden werp wel te ſpelen.

Een wiſppelturigh hert, 't welck draeyt na yder blaſen,
Dat magh men (ick bekent) wel ſtellen by de dwaſen;
Maer die, ſteegh als een muyl, gaet horten tegen Godt,
Verſchilt van d'eerſte ſeyl, ſoo veel als dul, van ſot.
Maeckt van den noot een deugt, ten helpt geen tegen ſtrevē,
Waer ons den hemel drijft, daer moet men henen ſweven:
Gevougelick te zijn, naer Godes hant ons leyt,
Al iſt verandering, het is geſtadigheyt.

Alle de verhaelde Redenen zijn ſoo vele bereydende middelen, om ſich kloeckmoedigh tegen grooten rouw en onverduldigheydt te houden, en de ſelvige in ons niet te laten wortelen. Nu is noch nodig de exempelen voor te ſtellen van de gene, die met wonderlicke ſtantvaſtigheyt, en tot haer groote eere dit laſtigh pack gedragen, en 't quaet overwonnen hebben: op datſe ons ſouden mogen ſtrecken tot navolginge.

De gene die, om 't verlies van kinderen, treuren, en groot miſbaer maken, ſal men voor oogen ſtellē het voor-beelt van den Koning David, 2 *Sam.* 8. dewelcke ſiende ſijnen ſone van *Bathſabée* geboren, op ſijn uyterſte leggen, waer aen hy ſterven moeſt, gelijck de Propheet *Nathan* voorſeyt hadde, ſo lange de kranckheyt duerde, niet en dede als vaſten, bidden, en ſuchten over ſijne ſonden tot den Heere; maer ſoo dra, als hy van overlijden verſtont, ſoo nam hy een ander gelaet aen, en veranderde van kleederen, en ginck ſitten eten: waer van hy aen 't volck, dat hier over ſeer verwondert was, deſe reden gaf, dat ſo lange het kint noch in 't leven was, hy geſchreyt en gevaſt hadde, verhopende door ſijn tranen barmhertigheyt te verwerven, maer dat het kint nu doot zijnde, niet en konde door kermen, noch door vaſten weder komen; dat hy metter tijt by ſijnen ſoon, maer de ſoon niet by hem zoude komen. *Horatius* heeft ſeer wel geſeyt 4. *Carm.* 7.

Als

Als yemant van de doot is uyt het licht getogen,
Wat ſal dan edel bloet wat ſal het gelt vermogen?
Hoe kan een kloecke tongh het monſter weder-ſtaen?
Eylaes! het ſpoock is doof, daer is geen ſeggen aen.
Geen Godts-dienſt kan de menſch oyt uyt den grave treckẽ,
Geen vrient kan uyt den ſlaep ſijn dooden vrient verwecken:
Wie eens hier uyt het vleeſch de leſte reyſe doet,
Die is daer by behoort, en daer hy blijven moet.

Diergelijcke ſouden wy konnen verhalen uyt de Grieckſche, en Latijnſche hiſtorien, van wonderbaerlicke ſtantvaſtigheyt, in verſcheyde Vorſten, over het aſſterven van haer kinderen, dan dit alleen van den man na Godes hert, behoort ons genoegh tot navolginge te ſtrecken.

Indien de Droefheyt ontſtaet door verlies van rijckdom, ſtaet, eere ofte diergelijcke, de genees-middelen die uyt de redenen daer voor by gebracht konnen werden, zijn voor eerſt: Dat ſulcke Droefheyt geſtelt wert om dingen van kleyne ofte gene waerde. Want de Rijckdom en groote Staet en is in hem ſelven niet, maer wert alleen verheven door het gevoelen van de menſchen, het welcke anders niet en is, als bedrogh en miſverſtant, geheel tegen de nature, die haer genoeght met weynigh, daer de inbeeldinge en begeerlickheyt onverſadelick is.

De Menſche ter werelt komende, wert gevoedt en verſaet met ſogh alleen: en kan bequamelick in d'ander jaren ſijn leven onderhouden met water en broot, en ſulcx is volgens de Nature: maer daer is vele van doen om te verſadigen eenen vraet, of een, die met onnatuerlicken honger gequelt is, die by de Geneesmeeſters Honts-honger genoemt wert; een ſieckte waer in men noyt genoegh en heeft, maer hoe men meerder eet, hoe men meerder eten wil: alſo oock en ſtopt veel goet geen Gierigheyt, dan hoe men meer heeft, hoe men al meer begeert. Sulck een perſoon dan is nimmermeer te vreden; en al beſat hy de geheele werelt, ſo ſoude hy evenwel arm en ellendig zijn; want 't geluck beſtaet in 't genoegen. 't Is een treffelicke Leſſe van *Epicurus*: Indien yemant geerne rijck, geacht, en out waer, dat hy dan niet ſo ſeer en ſoude trachten yet by te doen tot ſijnen rijckdom, aenſienlickheyt, jaren, als wel af te doen van ſijne begeerte. Want gewiſſelik in de dingen, die meeſt beſtaen in de meeninge, of inbeeldinge; ſo heeft ſulk eẽ 't meeſte, die minſt begeert. Een arm Menſche, die weynig heeft, en niet meerder en begeert, is waerlick rijcker als de grootſte Koning, die meynt dat hy niet en heeft het gene hy wel ſoude, of oock konde hebben, ofte die hem daer in bedroeft, dat hy niet meerder hebben kan. Voorwaer *Socrates* was geluckiger, en hadde meer genoegẽ in ſijn armoede, als de rijckſte van Grieckenlant in al ſijn ſchatten.

Wanneer maetroos maer heeft een pijp Tuback gedroncken,
Hy ſuyſebolt, en ſwiert, al waer hy wel beſchoncken.
De Salamander leeft alleenlick van den wint,
De Krekel in den dau ſijn voedſel ſoeckt en vint.
Een weynigh ſpijs en dranck kan ziel en lijf vermaken:
Elck heeft genoegh, die maer ſyn gierigh hert kan ſtaken;
Die meeſt begeert, heeft minſt: des wil je zijn geruſt,
Vermeerdert niet u goet, maer mindert quade luſt.

Vorder zijt ghy van Godt met middelen geſegent? en misbruycktſe niet, maer gebruycktſe voor u ſelven, en voor de behoeftige. Het gelt is grooter ſchat in de handen der armen, als in de kaſt. Beſit ghy weynigh? doet u neerſtigheyt om met eeren voort te komen, maer en benijt den rijcken niet. Want niemant en ſal medelijden hebben met een armen Nijdegaert. Zijt ghy tot hoogheyt verheven? wacht u van trotſcheyt, en denckt dat hooge bergen wel konnen dalen. Zijt ghy van een geringe, en ſobere gelegentheyt, en geeft de moedt niet verloren, maer ſiet in de wint. Komt u yet onverwacht, oft buyten hoop over, weeſt daer in niet ontſtelt; maer denckt dat alle wereltſche dingen onſeker, en bedriegelick zijn, en overleght by u ſelven de vermaninge van *Nazianzenus*, dat men het te gebruycken goet, en het te verdragen quaet op de eeuwigheyt ſtelle, en dat die eerſt recht leeft, die alleen voor de eeuwigheyt leeft.

Derhalven behoort men te dencken, dat 't minder droefheyt is, niet te hebben, als te verlieſen: en wy ſullen dan verſtaen, datter ſoo veel minder reden is van quellinge in de armoede, alſſer minder ſchade is. Ghy dwaelt (ſchrijft *Seneca*) indien ghy meent, dat de rijcke kloeckhertiger zijn om haer verlies over te ſetten; groote en kleyne lichamen voelen even veel pijn van een wonde. *Bion* ſeyde aerdigh, dat het de gene die vol hayrs waren, en die een kael hooft hadden, even ſeer dede, wanneer men haer een hayr uyt trock. Even-eens gaet het met de rijcke, en ſchamele, ſy voelen even veel ſmerte in 't verlies van haer gelt. Maer het is verdraeghſamer, als geſeyt is, niet te verkrijgen, dan quijt te raken: daerom ſiet men oock, dat de gene, die de Fortuyne nimmermeer met een gouden regen beſtort en heeft, vrolicker zijn, als die van de ſelfde verlaten werden. Dit ſagh *Diogenes*, een man van ſeer groote moedt, en maeckten dat hem niet ontnomen en konde werden. Die groote ſtaet, en veel boden houden, hebben maer te meerder moeyten en ongeruſtheyt. *Diogenes* hadde eenen lijf-eygen knecht, die van hem liep; en als hy hem daer na geweſen werde, en achten hy den ſelven ſoo veel niet, om hem weder te nemen, ſeggende, *Het zoude leelick zijn, dat Manes ſonder Diogenes kan leven, en Diogenes niet ſonder Manes.* Wy leſen van den ſelven Wijs-gerigen, dat hy daer na in een ton woonde, en anders geen huyſraet hadde als een lepel; daer hy water mede ſchepten om te drincken: en eens ſiende dat de kinderen 't water met de handen uyt de riviere ſchepten, wierp ſijn lepel wech, ſeggende, *De Nature heeft hier oock al in verſien.*

Dit is de man, die in ſijn ton bleef ſitten, als al 't volck liep om den grooten Koningh *Alexander* te gaen ſien, tot dat de ſelfde by hem quam, en vraeghde of hy yet van hem begeerden? maer *Diogenes* en begeerde niet van den Koningh, als dat hy hem de Son, die in ſijn ton ſcheen, niet beletten en ſoude; waerom d'omſtaenders lacchende, ſeyde de Koningh: Waer ick *Alexander* niet, ick wilde *Diogenes* weſen.

Ariſtides een groot en vermaert Velt-overſte, heeft mede den rijckdom ſoo veracht: dat hy in een ampt zijnde, waer mede hy veel ſchatten konde verſamelen, evenwel ſoo arm geſtorven is, dat hy naeuwlicx ſoo ſoo veel naliet, om begraven te werden.

Ick ſoude vele andere exempelen ſo uyt *Plutarchus*, als uyt de Romeynſche ſchrijvers konnen verhalen, dan wy ſullen den Leſer wijſen tot *Valerius Maximus*, die de ſelfde verſamelt heeft in ſijn 4. Boeck op 't 3. en 4. Capittel. Hadden ſulcke wijſe lieden gemeent, dat *goet*, goet was, ſouden ſy het ſoo veracht hebben? Maer wat mogen wy doch den naem van goet geven een dingen, dat ſo verganckelick is. Men ſeyt gemeenlik, Koopmans goet, is ebbe en vloet: maer dit ſpreekwoort magh wel verder getrocken werden. Want de Fortuyne, gelijck *Theophraſtus* ſeyde, en mickt ſo nauw niet, en ſchept dickwils haer genuchte in 't wech-nemen van 't gene, dat ghy met groote moeyten verkregen hebt, en in 't onvoorſiens berooven van al 't werelts geluck. Op een dingen dan, dat ſoo verganckelick is, en behoort niemant ſijn hert en ſinnen te ſtellen; en al verloor de rijckſte en machtigſte van de werelt al ſijn goet, ſoo en is hy niet wijs, indien hy daerom groot misbaer maeckt, of hem daerom tot de doot toe quelt. Want hy en verlieſt niet dat hem eygentlick toe-komt. Al het goet van de werelt is ons maer geleent om wederom te geven, als het den grooten Wtdeelder hier boven belieft. Wat reden iſſer dan, om ons ſoo ſeer te bedroeven, als hy weder eyſcht 't gene, dat hy ons te voren geleent hadde? Ick weet nu niet van wat *Wijs-gerige* ick geleſen hebbe, dat als hy verſtont, dat ſijn goet op de zee verongeluckt was, ſeyde, nu ſie ick wel, wil Godt hebben, dat ick my, met minder belet, in de wijsheyt oeffene. Ja een ander, om dat hy ſulcx met minder verhinderinge ſoude konnen doen, wierp al ſijn goet in de zee.

Maer alſoo wy de ſterckte niet en hebben om gelt, en goet ſoo t'eenemael te verachten, ſoo moeten wy ons in-trecken om de ſlagen van de Fortuyne minder onderworpen te zijn. Kleyne lichamen zijn bequamer om onder de wapenen te duycken, als die door haer groote aen alle kanten voor het quetſen open ſtaen. De beſte gelt-maet, ſeyt *Seneca*, is, die niet in armoede en vervalt, noch verre daer van daen en is. En op een ander plaetſe, te hebben dat noodigh is; en daer aen, te hebben dat genoeg is. *Plato* gevraegt zijnde, hoe veel middelen yemant hebben moeſte? antwoorde, Soo veel, dat hy voor het verongelijcken bevrijt was, en geen gebreck en lede. Maer *Epictetus* ſtelt het Lichaem de maet van den Rijckdom, gelijck de Voet van den Schoen. En gelijck deſe niet ruymer en moet weſen, als de Voet, dat oock alſoo de Rijckdom niet grooter en moet zijn, dan de nootſakelickheyt van 't Lichaem.

Al het ſelfde kan mede te paſſe komen voor de gene die haer quellen, of om datſe tot eer en ſtaet niet en konnen geraken, ofte om datſe door verandering van het kuſſen gerocht zijn: Datter veel met lof en eere geleeft hebben, ſonder ſtaten of groote ampten, dat de hooghſte de loſte zijn, en hoe men hooger klimt, hoe men leger vallen kan. Sulcx heeft de Poëet *Claudianus* ſeer wel geſeyt:

Daer zijnder menighmael die werden hoogh verheven,
Om als haer val genaeckt een meerder ſlagh te geven.

Datter in de werelt niet en is, dat ſeker en vaſt gaet: en dat in de *Fortuyne* niet geſtadigh is, als de ongeſtadigheyt. *Crœſus* de Koning van Lydien, *Polycrates* den tyran van Samos, de rijcke Romeyn *Craſſus*, de groote *Pompejus*, de ſtrijdtbare *Cæſar*, konnen hier tot voorbeeldt dienen. Is niet de *groote* Koning van Vranckrijck op onſe tijd in ſijn karoſſe vermoort, een ander uyt ſijn land verjaeght? Den Advocaet *Barnevelt*, de *Neſtor* van Hollandt, die hier te lande by-nae alleen doen en laten was, heeft hy niet in ſijnen hoogen ouderdom, den krommen hals moeten uytſtrecken om ſijn kael en afgeſlooft hooft van de beul te laten afhouwen? Daer leyt de groote ſtaet.

Siet! hoe gaen des werelts ſaken,
Op en neer, als ebb' en vloet,
Somtijts iſſet al te goet,
't Schijnt men kan 't niet qualick maken:
Maer alſt rat eens ommedraeyt,
Wat men doet, is dan bekaeyt.

Voor het laetſte, dient tot diergelijcke quellingen, dat men den geeſt af-treckt van de droevige gedachten, en genuchelijcke en aengename dingen voor den dagh brengt. Want, gelijk een Griecx Poëet wel ſeyt, Voor een ſieck gemoet is de praet een genees-middel. De ſoete over-een-ſtemminge van ſingen, en op inſtrumenten ſpelen heeft mede groote kracht om alle Droefheyt te verſoeten, en het hert te verheugen, dat met quellinge beladen is. Alſoo leſen wy in de H. Schrifture van den Koning *Saul*, dat wanneer hy met ſwaermoedigheyt bevangen, ja van den booſen geeſt gequelt werde, terſtont laeffenis en verlichtinge bevoelden, als *David* de harpe in de handt nam, en voor hem ſpeelde, 1. *Sam.* 16. Het ſelve leſen wy by *Plutarchum* van *Pythagoras*, dat als hy ſijn gemoet wilde in ruſte ſtellen, en van alle ontroeringe bevrijden, de Muſijck by de hant nam. Dan een recht Godt-vreeſende Ziele kan den meeſten trooſt ſcheppen in het leſen van

Gods woort,alwaer den rechten en waren trooſt voor een benaut herte te vinden is: ten zy (gelijck dickwils gebeurt) eenige Menſchen van ſwacke herſſenen door te veel leſen in deſe ſwaermoedigheyt vervallen waré.

Ick en kan niet na-laten te beſluyten met de alderwijſte vermaninge (na mijn oordeel) van den hooghwijſen *Epictetus*, met welcke hy ſijn noyt genoegh geprefen Hant-boecxken aldus aenvanght: Van alle „ dingen zijn ſommige in onſe macht, ſommige niet. „ In onſe macht zijn het Meenen, het Begeren,of niet „ Begeren, en, kortelick,al 't gene wy doen. Maer in „ onſe macht en hebben wy niet 't Lichaem, Gelt, Eer, „ Heerſchappye,en, kortelick, al 't gene wy ſelve niet „ en doen. Nu de dingen onder onſe macht, zijn vry „ van naturen,ende en konné van niemant belet of ver- „ ſtoort werden. Maer die buyten onſe macht ſtaen, „ zijn beletſel en verhindering onderworpen. Daerom „ ſtaet te letté,dat men de dingé die buyté onſe macht „ zijn, niet voor vrye en rekent, en vreemde voor ey- „ gene: want ſulcx doende, ſal men altijt ontſtelt, be- „ droeft en buyten raet weſen. Maer indien men al- „ leen voor eygen rekent 't gene dat eygen is,en in on- „ ſe macht ſtaet, en vremt voor vremt hout, ſo ſal men „ van niemant bedwongen of belet werden, niemant „ beſchadigen, noch ſelver in eenige ſchade of droef- „ heyt vervallen. Komter yemant te ſterven van onſe vrienden, men ſal dencken dat hy ſterffelick was, en dat hem in 't leven te houden buyten onſe macht was, en ſoo voort in andere ſaken,die ons onmatige Droefheyt ſouden konnen verwecken. Noch grooter trooſt konnen wy ons ſelven geven,met het bedencken,datter niet en geſchiet,ſonder Godes beſtiering,en dat hy niet en doet als 't gene beſt is, als de goetheyt ſelve zijnde. En voorwaer, willen wy geruſt leven, laet ons wel,en Godſalig leven; want daer in iſt,dat 't gemoet ſijn rechte geruſtheyt kan ſtellen. *Cato*, en *Muſonius* „ hebben eertijts hier van ſeer treffelik geſeyt: Indien „ ghy wat goets doet met arbeyt, den arbeyt ſal haeſt „ wech gaen,maer het goet ſal altijt blijven: en indien „ ghy wat quaets aenrecht, met vermaeck, 't vermaek „ ſal terſtont over gaen, maer het quaet ſal u altijt aen- „ hangen. Een ſpreucke voorwaer, die by een yegelick wel ter herte magh genomen werden.

Van de Nijt.

Het III. Capittel.

Ick kome tot de Nijt, een van de ſlimſte tochten,
Dié oyt met boos vergif op onſe ſinnen wrochten;
Daer is niet een gebreck of 't heeft ten minſten wat,
Daer op het voor het volck een gront van onſchult vat.
De luſt, al iſſe vuyl, die kan haer rancken prijſen,
Om datter ſoet vermaeck is uyt gewoon te rijſen;
De gelt-ſucht wort gegront, ten minſten na den ſchijn,
Om in den ouden dagh in geen gebreck te zijn.
Maer voor de ſwarte Nijt en is niet eene reden
Waerom ſy in de borſt van yemant dient geleden:
Sy is haer eygen beul, en waer een ander lacht
Daer ſiet men dat het ſpook van enckel druck verſmacht.
Wel aen dan (wie ghy zijt) om deſe peſt te mijden,
Weeſt treurigh daer men treurt, en blijde met den blijden;
Ghy mooght niet een gepeys beſteden aen den nijt,
Soo ghy in eenigh deel of menſch, of Chriſten zijt.

De Nijt is een Droefheyt, gelijck *Ariſtoteles* ſeyt, 2. *Rhet.* 10. over eenigh goet ofte geluck,niet om dat de nijdige ſulcx miſt, maer om dat het een ander heeft,die hy benijt. En al iſt dat het hem ſelven niet en ſchaedt, dat het ſijnen even-naeſten wel gaet, ſoo en magh hy even-wel ſulcx niet verdragen. Waer uyt genoeghſaem blijckt, dat het de booſte en ongeregelſte Beroerte van allen is,en die noch reden, noch gront en heeft, daer de andere (gelijck *Ulpianus* ſeydt op *Demoſthenem* tegen *Leptinem*) noch eenige ſchijn hebben van reden, iſt niet tot volkomen ontſchuldinge, ten minſten altijt om wat te verbloemen.

Voor de Droefheyt al is ſy noch ſoo groot en overloopende,hebben wy geſien datter geen reden en ontbreeckt.

De Gierigheyt ſal tot haer onſchult voor-ſtellen, datter niet ellendiger, beſchaemder, en verachtelicker is, als arm te zijn; datter niet fraeyer is,als middelen te hebben, dat het Gelt alles vermagh, en die het heeft, in eere en aenſien doet houden; en dat men ſonder het ſelfde de deught van mildadigheyt niet en kan oeffenen: In 't korte, dat de gene, die geen gelt en heeft, nergens wellekom en is, en geweſen wert daer niet te koop en ſtaet.

Voor de Eergierigheyt ſoude by-gebracht konnen werden, dat het is een ſpoor en prickel tot deught en vromigheyt. Gelijck *Alexander de Groote*, noch jonck zijnde, hoorende de overwinningen van ſijnen vader *Philips*, Koning van Macedonien, hem niet en plagh te verblijden, vreſende dat voor hem niet over en ſoude ſchieten, om eer en lof te behalen. *Themiſtocles* medenam ſo ter herté de vrome daden van dé helt *Miltiades*, dat hy daer van dag noch nacht ruſté konde. In 't korte, de Eerſucht kan voor haer onſchult ſeggé,hoe weynig wercx datter gemaeckt wert van de gene die niet te ſeggen, of geen ſtem in 't Capittel en hebben,en noch haer ſelven noch hare vrienden en konnen vorderen.

'T zoude te langh vallen in 't byſonder te verhalen, wat redenen dat elcke Beweginge des Gemoets voor den dagh kan brengen, om haer onmatigheyt een verwe te geven: Maer voor den Nijt en iſſer geen ter werelt te vinden, voor deſelve en is geen uytvlucht open. Sy en kan haer in 't minſte niet verantwoorden,als men haer beſchuldight te zijn de vuylſte en leelickſte van al de Ontroeringen, voor ſoo vele alle d'andere komen uyt een ſwackheyt der Nature, maer de Nijt alleen uyt een loutere booſheyt van onſen eygen wil.

De Nijt, ſeyt de Oudt-vader *Chryſoſtomus*, is een onreyn, en vergiftigh beeſt, en een ſieckte van onſen wil: een moeder van alle quaet, en die in geenderhande maniere te ontſchuldigen is. Het welck oock beveſtight wert van den Grieckſchen Orateur *Ariſtides*, en andere. Hierom iſt dat veele wel bekennen, dat ſy yemant haten, om dat men oock de quade haten kan. Maer niemant en bekent dat hy met nijt ſwanger gaet, alſoo eeñ vroom en wel geſtelt man niemant en benijt, gelijck ſeer wel aengeweſen wert van *Plutarchus* in ſijn boeck van Haet en Nijt. 'T welcke de oorſaeck is, dat ſommige haer nijdigheyt verbloemen met den deck-mantel van Spijt, al offe maer qualick en namen, dat eenige quade Menſchen te ſeer gevordert wierden. Alſoo ſeyde, by *Lucianum*, *Timon* van Athenen, dien grooten menſchen-hater, niet recht uyt, dat hy ſich eenigh hiel, en alle geſelſchap van Menſchen ſchoude, om niet te ſien het geluck en voorſpoet van velen: maer daerom, ſeyde hy, om niet te ſien vele boven haer verdienſten geluckigh. Daer is een oudt Spreeck-woort: *Vele hebben in haren hof den boom van Timon.* Deſen *Timon* hadde eenen boom in ſijnen thuyn, die hy wilde uyt-roeyen, daerom liet hy eerſt verkondigen eenen boom te hebben, aen den welcken vele ellendige menſchen haer ſelven verhangen hadden, en alſoo hy nu van meeninge was den ſelven af te houden, dat de gene, die noch luſt hadden, om daer aen te weſen, ſijn ſelven moeſte haeſten. Jae den aert van de nijdige is ſoo vremt, ſchrickelick, jae duyvels, dat hy het geluck van een ander rekent ſijn ongeluck: dat hy hem ſelven bedroeft in de voorſpoet en blijdtſchap van ſijn even-naeſten, hem verblijdt in des ſelfs ongeluck en tegenſpoet. *Bion* ſiende een nijdige bedroeft, Ick en weet niet, ſeyde hy, of u wat quaets, ofte een ander wat goets ontmoet is. En hem volgende *Publius*, de welcke, als hy *Mutius*, een ſeer nijdigh menſche, buyten gewoonte bedroeft ſagh, ſeer aerdigh ſeyde, *Of Mutius heeft eenigh ongeluck gehadt, ofte een ander wat goets.* Hoe kander yet onbillicker of onrechtveerdiger bedacht oft gevonden werden, dan dat men niet en magh ſien dat het een ander wel gaet? Wat ongelijck geſchiet den nijdigen van de gene die de Fortuyne mede heeft?

Ach! hoe ellendigh is de man,
Die nimmer vrolick weſen kan,
Dan als een ander is beducht,
Of in benautheyt leyt en ſucht?

Ach!

Ach! hoe ellendigh is de menſch,
Die als een ander krijght ſyn wenſch,
Van ſpijt ſyns herten bloet verteert?
O Heer! dees plaegh doch van ons weert.

B. Proſper ſeyt hier over ſeer wel, dat den Nijdegaert een anders geluck door benijden tot ſijn ſtraffe maekt. „ En *S. Bernardus*, Sy dwalen, ſchrijft hy, in de eenig- „ heyt. Deſe eenigheyt is in de Hoovaerdige, om dat „ ſy niemant en achten, als haer ſelven. Iſſer yemant ge- „ leert? hy ſoeckt ſijns gelijcke naem kleyn te maken. „ Is yemant wijs in wereltſche ſaken? hy wilde wel „ dat niemant ſijns gelijck en was. Is hy rijck? hy „ quelt hem, ſo hy een ander ſiet bedyen. Is hy ſterck, „ ofte ſchoon? geeft hem een mede-maet, hy ſal ver- „ gaen. Hy is alleen, maer dwalende; dwaelt in ſijn „ eenigheyt. Het Herte is hem opgeblaſen, hart, ſon- „ der Godt-vruchtigheyt, ſonder berouw, en droogh „ van den douw der Hemelſche genade. Wie kan lich- „ telijck, wat dit voor een quaet is, met woorden uyt- „ drucken, met het welcke de Nijdige uyt haet van „ den menſche benijdt de Godtlicke weldaet in den „ menſche? Maer de Nijdigaert heeft door een recht- „ veerdige ſtraf ſoo veel beulen, als den benijden prij- „ ſers. Daerom is 't gantſch vremt, dat ſommige, die anders door haer ſelven lof-waerdigh zijn, door Nijdigheyt haren loffelicken naem beſoetelen. Sulcx werdt met geen minder verwonderinge, als oock verminderinge geſien in eenige treffelicke geleerde Luyden, die op het minſte tegenſpreken terſtont met hatige woorden tegens haren even-naeſten uytberſten. Als de Koning van Perſſen, en ander rijcken, *Darius*, aen *Alexander de Groote*, om vrientſchap met hem tē hebben, liet bieden een deel van ſijn Landen, met een grooten ſchat, ſoo gaf *Alexander* tot antwoort, Dat den Hemel geen twee Sonnen, noch Aſyen geen twee Koningen en konde dragen. De ſelfde, na dat hy wonderbare voortgang gedaen hadde, offerde op een eylandt aen *Neptunus* met die wenſch, datter geen Menſch mocht verder komen. Siet daer de dulligheyt van den Nijt, die niet alleen de levende, maer oock de gene, die noch niet geboren en zijn, te lijf wil.

Maer de Nijt en ſiet niet aen, niet iſſer dat hare wreetheyt kan vermorwen, ofte hare dulligheyt tegen houden. Gelijck wy konnen ſpeuren in *Dædalus*, de welcke in groote achtinge zijnde om eenige nieuwe wercken, die hy gevonden hadde, verhaelt by *Plinius* in het ſes-en-vijftigſte Capittel van ſijn ſevende Boek, als hy ſagh dat men *Talum* om de ſelve konſt, en ſommige nieuwe vonden tot den Hemel verhief, werdt door de Nijt ſoo verre wech-geruckt, dat niet tegenſtaende hy ſijn leerling, en ſuſters ſoon was, hem van een toren wierp, gelijck *Pauſanias* in *Atticis*, en *Diodorus Siculus* in ſijn 4. boeck, beſchrijven. Dit is recht 't gene wy gemeenlick ſeggen, dat lieden van een neringh malkanderen veeltijts benijden. Hier over zijn de verſſen van *Heſiodus* wel bekent, die aldus in 't Engels overgeſet zijn:

A Potter emulates a Potter /
One Smith envies another /
A Begger emulates a Begger /
A ſinging man his brother.

Maer wat ſal men ſeggen, datter een Keyſer gevonden is, die mede een werck-meeſter, om de uytnementheyt van ſijn konſte, benijt heeft. Dit is de Keyſer *Tiberius*. De welcke als te Romen een fraey Konſtenaer een groote galery, die ſeer helde, met aerdige wetenſchap opgerecht hadde, den man wel beſchonk, maer met eenen, gelijck de Grieckſche hiſtoryſchrijver *Dion* beſchrijft, in ſijn 16. Boeck, uyt nijt hem de ſtadt uytjoegh. Ja als de ſelve, door hope van gunſte, glas dat buygen en niet breken konde ('t welck noch hedenſdaegs onbekent is) voor den Keyſer gemaeckt hadde, is door ſijn laſt om-gebracht; gelijck al voor *Dion* geſchreven is by *Plinius* in 't 26. Capittel van ſijn 36. Boeck. Wat ſal men dan veel goets van de Nijt konnen ſeggen, die ſoo veel in haer is, de fraeye wercken, en konſten wechneemt? Wat ſal men veel goets konnen ſeggen van den Nijdigen, die daer lacht als een ander ſchreyt, die ſchreyt als een ander lacht? Die groeyen noch bloeyen kan, als hy ſiet dat een ander vet wort, die vet en wel gedaen is, als hy een ander mager ſiet? Hoe ſullen, ſeyt den H. *Bernardus* ſodanige goet werden, die in het goet quaet zijn; of hoe ſullen ſy het quaet wel gebruycken, die niet op en houden het goet qualick te gebruycken? De wijs gerige *Anacharſis* noemde den Nijt de ſaegh van de Ziele, de welcke niet alleen de ſelve in vele deelen ſaegde, maer heel vermorſſelde. *Socrates* ſeyde den Nijt te weſen een geſtadige ſwering in de Ziele. En de wijſe Koning *Salomon* alles kortelick begrijpende, ſtelt de geſontheyt van 't Vleeſch in de geſontheyt van 't Herte, en de verrottinge van 't Been in de Nijt. Wat Tyrannen hebben oyt meerder quelling kennen bedencken? Is de Nijdige niet ſijn eygen beul? De Poëten verſieren van *Prometheus*, dat den Arent hem de Lever geſtadigh af-knaeght: maer de Nijdige doet dit ſonder op-houden aen ſijn ſelven. Want de Nijt verteert het mergh uyt de beenderen, ſuyght, gelijck een egel, het bloet uyt de aderen, en maeckt dien volgende den nijdigen mager, bleyck, en ſo ongedaen, dat hy ſchijnt een lichaem ſonder leven te zijn, ofte een lijck, dat uyt het graft gekomen is. Maer deſe plaegh en kan niet beter beſchreven werden, dan als van den Poëet *Ovidius* gedaen is 2. *Metam.* 16.

Sy is van bleecke verw, en mager aen de leden,
Haer tanden zijn begaet met duyſent vuyligheden;
Haer borſt is groen gepleckt, door uyt-geborſten gal,
En noyt en ſchept ſe vreught als uyt een droef geval.

Het ſpoock is ſonder ruſt, en noyt gewoon te ſlapen,
Maer uyt een anders druck genegen vreught te rapen,
Het is ſyn eygen leet, en voelt ſyn eygen ſmert,
Verteert ſyn innigh mergh, en eet ſyn eygen hert.

Seggen wy dan niet wel te recht, dat Haet en Nijt een quaet beeſt is? Het qualick varen aen lichaem en gemoet; op dat ick nu niet en ſpreke van de grootſte ſonde, behoort genoegh te weſen, om een yegelick te doen verfoeyen, en af-keer te hebben van dees booſe en onnatuerlicke plage.

De gene die van een ander benijt wert, en behoeft hem geenſins daer in te quellen, alſoo het, gelijck men gemeenlick ſeyt, beter is benijt te werden, als beklaeght, en de ellende alleen geen nijt en kent. Het welck ſeer wel by den ſchrijver van bly-eynde ſpelen *Plautus* geſeyt wert *Truculento*:

Al word' ick ſchoon al ſeer benijt,
Noch ben ick des van druck bevrijt:
'K heb liever dat het my gebeurt,
Als dat mijn hert in af-gunſt treurt;
Want die benijt, ſit in den druck:
Maer die benijt wert, heeft geluck.

Wel is eertijts geſeyt, dat de Fortuyn, en den Nijt aen malkanderen geboeyt waren, en dat de eene blint zijnde van d'andere, die heel nauw ſagh, geleyt werde. De Nijdigaert let op alles, om daer tegen ſijn vergif uyt te ſpouwen, het welck den Benijden op ſijn hoede doet weſen, om ſich ſelven wel te dragen. En daer van ſchrijft *Plutarchus*, dat yemant, die deughdelick wil leven, een grooten vrient, of eenen grooten vyant moet hebben; den eenen, ofte hy yet quaets dede, om hem te waerſchouwen, den anderen, om te verwijten. Hierom vermaende de *H. Chryſoſtomus*, niet te ſien op 't begin van de gene, die beneden werden: maer op het eynde en de uytkomſt te letten, dewijl de boosheyt van de Benijders, den Benijden verheft. Wat hebben wy vele voorbeelden van doen? Zoude *Ioſeph* wel tot de grootſte waerdigheyt in Egypten hebben konnen komen, 't en ware de Nijdigheyt van ſijn broeders hem tot die hoogheyt de wegh hadde gebaent? *Gen.* 37. Den eenen Menſche benijt den anderen: maer Godt doet ſulcx uyt-vallen tot vordering van den onnooſelen. De Nijt ſtreckt vele tot een getuygeniſſe van Deught, tot een teycken van Vromigheyt, tot een ſpore van Wackerheyt. Het is een ellendige Fortuyne, ſeyden de Oude, die ſonder vyant is. Door den wint van den Nijt, vlamt het vyer van de Deught; en ſchijnt dickwils te ſmoren, wanneer het niet opgeblaſen en wert. De Deught wert door de Nijdige tanden geſcherpt, en geſlepen tot effender en gladder volmaecktheyt. Een gemoet dat weet te vreeſen, weet oock te wachten. Die vreeſt te vallen gaet ſeker. Wat hebben wy ons dan te bekommeren met den ſpijt, die ons door den Nijt overkomt? Rijckdom, Geleertheyt, Eere, Deught, hebben gemeenlick een nijdige ſchaduwe. Want niemant en treckt den Nijt op ſijnen hals, als die gelooft wert by den Nijdigaert beter te zijn, als hy ſelve. De Nijt ſtreckt de vrome tot eere, toeſien, vorderingh, en, al ſchijnt hy ſchadelick, tot groot voordeel. *Cato Cenſorius*, een van de aldervroomſte Romeynen, al was hy in leven, en manieren by-na onberiſpelick, ſoo is niemant oyt van de Nijt ſoo gequelt geweeſt. Ses-en-veertigh mael is hy beſchuldight en voor recht geroepen, maer elcke reys onſchuldigh verklaert. Hy leefden in groote eere, zijnde borgemeeſter, en de Nijt was hem een prouf-ſteen van een vroom leven. *Ioſeph* heeft al ſijn geluck Godt toe te ſchrijvē, maer de Nijt heeft hem daer toe geleyt. Wie iſſer dan, ſeyde *Epicharmus*, die niet en ſoude willen benijt weſen? Want daer en leeft naeuwlicx yemant geluckigh, en onbenijt. Die een blint menſche ſiet, wert met barmhertigheyt ontſteken, maer niemant en benijt hem. Het gebeurt ſeer ſelden, ſchrijft *Seneca*, dat een Menſche, die 't wel gaet, den Nijt kan ontvluchten. Men leeſt dat *Plato*, als hy van ſijne mede-leerlingen benijt werde, *Socratem* vraegde, op wat maniere hy hem van den Nijt ſoude konnen bevrijden; en dat *Socrates* tot antwoort gaf, Weeſt gelijck *Therſites*. Het welck een ongeſchickt, en onbeſchoft Menſch was, gelijck blijckt uyt 't gene *Homerus* van hem verhaelt. *Diogenes* ſeyde tegen den genen, die by hem quam klagen over een die hem benijde, dat den *beſten middel* was, om den nijdigen moede te maken, en hem over ſijnen vyant te wreken, *altijt wel te doen*, en vromelick in de deught voort te gaen. Voorwaer een die benijt wert, magh hem in ſijn ſelven verblijden; alſoo hy bemerckt, datter by hem wat is, de Nijt weerdigh. Dit verſtont *Themiſtocles* heel wel: dewelcke ſeyde, noch niet met allen fraeys aengerecht te hebben, alſoo hy noch van niemant benijt en werde.

Maer al is 't, dat de Nijt het geluck meeſt, gelijck een ſchaduwe, volght: ſoo geloof ick even-wel, dat niemant daer mede ſeer vermaeckt is, en dat een yegelick, hoe wel dat het hem oock gaet, daer liever van ontſlagen blijft. Om dan den Nijt, ſoo veel als mogelick is te vermijden, en is niet beter, als dat men 't ſeyl niet ſoo hoogh en treckt, als het wel bot heeft.

Wanneer de ſpin in 't ront ſpreyt uyt haer brooſe netten,
En goet haer vliegh-getou gantſch wijt en breet uyt-ſetten,
Hier ſwiert een horſel in, daer vlieght een vogel deur,
En elders valt een ſteen, en maeckt noch grooter ſcheur:
Daer is ſtaegh dit of dat gebroken of gereten,
En midd'ler tijt ontgaen de vliegen door de ſpleten.
Al die van ongeval en druck wil zijn bevrijt,
Die matige ſijn net, en ſpannet niet te wijt.

Ghy ſult den Nijt ontkomen (ſchrijft de wijſe *Seneca* in ſijnen 105. brief) indien ghy u ſelven niet te

ſeer

ſeer in 't oogh en brenght, indien ghy van u goet niet te ſeer en roemt, indien ghy in u vuyſt weet te lacchen. Waer op mede ſlaen deſe verſſen van den Poëet *Ovidius* 4. *Elect.* 2.

> *Nil opus invidia eſt, procul abſit gloria vulgi ;*
> *Qui ſapit, in tacito gaudeat ille ſinu.*

De Romeyn *Cato* ſeyde ſeer wel (gelijck *Plutarchus* betuyght in ſijn Spreucken) dat ſoodanige niet benijt en werden, die haer geluck met matigheyt, en een effen gemoedt konden dragen: want dat de Nijt niet op ons, maer 't gene om ons was, ſlough. Dit verſtont ſeer wel de oude *Coſmo de Medici*, die in Florençen de rijckſte en machtighſte borger was, en oock den eerſten ſteen geleyt heeft om ſijn geſlacht, gelijck 't jegenwoordigh is, tot Prinçen te maken, en even-wel in kleederen, en dagelickſchen omgangh ſijn ſelven hiel, gelijck de andere borgers, 't welck hem by al 't volck ſonderlinge lief-talligh maeckte: daer andere door onredelicke trotsheyt, een dapperen, en rechtveerdigen haet op haren hals halen. Men ſiet vele, die alſſe tot goede middelen, dieſe te voren niet gewent en waren, gekomen zijn, haer geboorte terſtont vergeten, en oock ſelve by de gene, die haer, en haer voor-ouders wel gekent hebben, voor Edel-luyden en Jonckers willen geacht weſen.

> *Soo haeſt de Riſp heeft af-geleyt haer ſwarte vellen,*
> *Vlieght door geheel het huys, en gaet de menſchen quellen,*
> *Komt ongenoot te gaſt, en om de lichten ſwerſt,*
> *Gaet neſtelen in 't bont, en menigh kleet bederſt.*
> *Als eenigh ſlecht geſel tot eeren wert verheven,*
> *Stracx ſteekt hy 't hooft om hoog: elk dient voor hem te bevẽ,*
> *En denckt niet wie hy was, maer ſteygert in de lucht,*
> *En wie van kleyn wert groot, maeckt ſich te ſeer geducht.*

Maer door deſe maniere van doen wert anders niet gewonnen, als haet, en nijt: ende ſoo drae de kans wat begint te veranderen, ſpot, ſchimp, en verachtinge.

Agathocles zijnde van een potte-backers ſoon Koningh van Syracuſen geworden, was hier in wijſer. Want wel wetende, hoe ſeer dat het de Nijt onderworpen is, als yemant van kleyne tot hooge ſtaet gekomen zijnde, ſijn ſelven te ſeer verheft, liet over taſel onder de goude en ſilvere ſchotelen, mede niet aerdewerck aen-rechten: ſeggende, Neerſtigheyt en vromigheyt is ſoo grooten ſaeck, dat ick, die te voren aerde potten plagh te draeyen, de ſelfde nu tot gout gebracht hebbe.

De Paus *Sixtus* de V. van dien naem, een ſoon van een arm huyſman, geboren zijnde in een ſlecht huys, dat boven geen dicht dack en hadde, plagh te ſeggen, dat hy uyt een doorluchtigh huys geboren was. En Paus geworden zijnde, als hy ſtont op 't Kaſteel van Engelenborg, met den Ambaſſadeur van Vranckrijk, en de ſtadt Romen daer van beſag, daer hy doen Heer en Meeſter van was, en ontſagh niet tegen den ſelven te ſeggen, Mijn Heer, U Excell. ſiet in wat gelegentheyt ick hier nu ſtae, en doen ick d'eerſte-mael binnen Romen quam, en had ick anders niet, dat my was, als een ſtuck droogh broot in mijnen ſack. Dit getuyght *Eſtienne Paſquier* in ſijn Françoiſche brieven, hem verhaelt te zijn van den Ambaſſadeur *de Foix* ſelve. Sulcke ronde bekenteniſſe doet den Nijt veel af-nemen. En in tegendeel maeckt yemant ſich ſeer hatigh, dat hy ſijn ſelven te veel voor laet ſtaen, en altijt ſijn eyge daden in de mont heeft. Al was 't waerachtigh dat *Cicero* de gemeene ſake van Romen bewaert hadde tegen de t'ſamen-rottinge van *Catilina*, en ſijn medeſtanders, ſoo en konde even-wel oock ſijn alderbeſte vrienden niet verdragen, dat hy ſelve dien dagh altijd roemde. Men kan ſien onder ſijn brieven, hoe dat *Brutus* aen *Atticus* ſchrijvende hem doorſtrijckt, van dat hy alle uuren de *Nonas Decembris* in de mont hadde. *Cicero* (ſchrijft *Plutarchus* in ſijn leven) heeft den Nijt op ſijnen hals gehaelt, maer verſtoorde velen, om dat hy ſijn ſelven geſtadigh prees, en roemde. Met grooter wijsheydt hebben ſommige, als ſy ſagen dat haer eere en luyſter by andere met geen goet oogh aen-geſien en werde, eenige van haer groote daden de Fortuyne, eenige Godt toe-geſchreven. Soo ſeydt den helt *Achilles* by den Poëet *Homerus*, dat hy door hulpe van de Goden yemant overwonnen hadde. En *Timoleon* bouwde te Syracuſen een Kercke, van Toevallige ſaken, over de vroome daden, die hy in Sicilyen uytgevoert hadde, en toe-heylighde ſijn huys aen den goeden Engel. Een ander, met namen *Pytho*, als hy om ſeker ſake, te Athenen van de Orateuren ſeer verheven werde, merckende dat ſulcx hem nijt baerde, en dat het ſommige niet wel en namen, ſoo ſchoot hy uyt en ſeyde, Ghy borgers van Athenen, yemant van de Goden heeft dat werck gedaen, wy hebben alleen de handen daer toe verleent. *Sylla* placht mede den Nijt van hem te ſchuyven, door dat hy ſijn voorſpoet op de Fortuyne leyde. Want de Menſchen, gelijck *Plutarchus* ſeer wel ſeyt, hebben yemant liever den lof van de Fortuyne, als van de Deught toe te ſchrijven: om dat ſy het goet van de Fortuyne, ſtellen als vremt, en dat van buyten aenkomt, maer 't gene aen de Deught ontbreeckt, gelooven door haer eygen ſchult te geſchieden.

De Nijdigaerts ſelve en konnen niet wel geholpen werden, om datſe ſchromen, als hier voren verhaelt is, haer gebreck te openbaren. Die pijn in 't hooft heeft, ſeyt den out-vader *Baſilius*, geeft ſulcx aen den Genees-meeſter te kennen: maer die van de Nijt ſieck is, wat ſal hy ſeggen? Even eens ſchrijft een ander out-vader *Cyprianus*, dat de wonden die men handelen en ſien kan, wel lichtelick komen te geneſen: maer dat de wonden van den Nijt ſoo diep en verborgen zijn, datter geen genees-middelen by-gebracht konnen werden.

werden. De beſte middel even-wel om niemant te benijden, is, gelijck de gemelte *Baſilius* ſeyt, dat men alle wereltſche ſaken weynigh acht, als geen nijt oft wangunſt weerdig zijnde: dat oock de aldergrootſte rijckdom verganckelick is: en dat de gene (gelijck niet alleen in alle Hiſtoryen te leſen is, maer dagelicx in alle landen bevonden wert) die nu meenen geheel boven de wint te zijn, plotſelick om-geworpen werden. En op die manier moet men oock andere dingen, die nijt baren, ſich ſelven voor-ſtellen, en vaſt in-beelden. *Tullus Hoſtilius*, gelijck de Grieckſche hiſtory-ſchrijver *Dionyſius Halic.* betuyght, ſeyde dat de eenighſte genees-middel voor de Droefheydt uyt een ander mans welvaren, was, ſich voor te laten ſtaen, dat een ander niet en hadde het gene in hem benijt werde. Maer beſt is, te gelooven en vaſt in ſijn gemoedt te prenten, 't gene *Cicero* ſeyt in ſijn 14. geſpreck tegen *Antonium*, dat de Deught van uytmuytende perſonagien weerdigh is na-gevolght, en niet benijt te werden. Die hem met het eerſte beſigh hout, en ſal met geen nijdige bekommeringh beſoetelt blijven. Het is lof-weerdigh 't gene *Philoſtratus* verhaelt van den Orateur *Eſchines*. Deſe als hy eens in 't openbaer las het Geſpreck, dat hy tegens *Cteſiphontes* gedaen hadde, en dat het volck van *Rhodus* ſeer verwondert was, hoe dat ſulcke welſprekentheyt konde overwonnen werden, meenende dat die van Athenen quaet vonnis geweſen hadden. Maer, ſeyde hy, ghy en ſoudet u niet eens verwonderen, by aldien ghy *Demoſthenes* daer tegens gehoort haddet. Waer mede hy niet alleen en prees de welſprekentheyt van ſijn wederparty: maer ontſchuldighden oock met eenen het vonnis van de Rechters; vertoonende, dat ſijn gemoedt van alle Nijdigheyt gantſch ontbloot was.

Van de Liefde.

Het IV. Capittel.

MAer dat ons verder treckt tot ongeruſte ſinnen,
Is Liefde, vuyle luſt, en ongeregelt minnen:
Ach waerder eenigh menſch vervalt in dit gebreck,
Daer worden metter daet de wijſte lieden geck.
Haer krachten, haer verſtant, haer wel-geſonde leden
Die worden af-geſlonſt, die worden af-gereden;
'K en weet niet, mijn vernuft, hoe menigh ongeval
Gedurigh oorſpronck neemt uyt dit ellendigh mal.
Wat raet voor deſe plaegh? ſoo haeſt de ſinnen hellen,
Om door haer ſlim bejagh u geeſt te komen quellen,
Soo dienter op gepaſt, om dit vergiftigh kruyt
Te dempen eer het groeyt, en ſlucx te rucken uyt.
Maer voelje door het quaet u ſinnen overlaſten,
Soo geeft u dan geheel tot bidden, waken, vaſten;
Dit is een booſe geeſt die nimmer oyt en vlucht,
Dan als men niet en eet, en tot den Heere ſucht.

DE Liefde en is niet anders, als een begeerte en verlangen van 't gene ofte metter daet goet is, ofte ons goet ſchijnt te weſen. De ſelfde alſſe van de Reden geſtiert wert, ſoo iſſe eerlick, en prijſſelick: maer van de ſelfde verlaten zijnde, en iſſe niet anders, als een quade begeerlickheyt: en wert onderſcheyden na het gene daerſe door gedreven wert, *Gier. Sorboli nel Ritratto d'Amore, Conſil. 2. Charron au 1. livre de la Sageſſe, chap. 19.* Als ſulcx eer en ſtaet is, dan wertſe Eergierigheyt genoemt: de liefde tot gelt en goet, is de Gierigheyt: tot vleeſchelicke welluſt, is de gemeene Liefde. Siet daer drie wielen daer veel menſchen in verſmoren; drie plagen van 't gene by ons is, Geeſt, Lichaem, en Goet: de wapenen van drie hooft-vyanden van des menſchen ruſt en welvaren, de Duyvel, de Werelt, en het Vleeſch. Deſe drie zijn voorwaer de alder-gemeenſte Ontroeringen, waerom oock den Apoſtel Joannes in de ſelfde alles verdeelt „heeft. Al wat in de Werelt is, is begeerlickheyt der „oogen, ofte des vleeſch, ofte op-geblaſentheyt des „levens. 1. *Ioan.* 2. De Eergierigheyt, als geeſtelicke, is eelder en hooger als d'ander. De welluſtige Liefde is gemeenlijck ſlapper, en ſoo langh-duerende niet, als zijnde natuerlicker: want ſy is oock in de beeſten, in welcke de ander niet gevonden en werden. *Virgilius* in het vijfde boeck van de Lant-bouwinge:

Al de menſchen, al het vee,
Al de viſſchen in de zee,
Al de vogels in het wout
Wenſchen om te zijn getrout;
Wenſchen om te zijn gepaert;
Want 't is vee en menſchen aert.

De Gierigheyt is de ſotſte en arghſte van allen. Wy ſullen dit Capittel beginnen van de gene, die de gemeenſte is, en den gemeenen naem van Liefde behouden heeft.

Al ontſchuldighde ſich *Cupido* (by *Lucianus*) tegen *Iupiter*, die hy ſo dapper met vryagien geplaegt hadde, dat hy maer een kint en was, ſo kreeg hy tot antwoort, veel ouder te weſen als *Iaphet*. Aldus ſchrijft de wijsgerige *Plato*, dat den Godt der Liefde, de outſte is van al de Goden. En gelijck vervolgh van lange tijt in alle ſtaten veel geſachs maeckt, ſoo ſiet men oock dat alles onder de Liefde moet buygen, dat ſy over groot en kleyn heerſcht, en dat by na niemant haer gewelt en kan wederſtaen. Het welck aerdigh uyt-gebeelt is van *Chriſtoval de Caſtilejo*, als hy ſijne Minne-dichten in 't Spaenſch geſchreven, aldus aenvanght:

Amor dulce y poderoſo
No te puedo reſiſtir,
Y acuerdo de me rendir,
Que defender me non oſo
Sin obligarme a morir.

Y pus

Y pues de nueſtra paſſion
Eres abſoluto Rey,
Mi penado coraçon
Tornado ya de tu ley
Sigue tu fe y opinion.
Doy me por ſiervo y vaſallo
De tu querer y poder, &c.

En niet alleen dat deſe ongematighde Liefde den Menſche tot ſijn ſlave maeckt, is daer beneffens oock ſchadelick ſoo aen de Ziele als aen het Lichaem, en brenght met eenen veel andere beroerten, en ongeruſtheyt mede. Gelijck ſeer wel van een jongeling by den genuchlicken Poëet van bly-eynde ſpelen *Plautus* aldus uyt-gedruckt wert in den *Koopman:*

Wat is de liefde? wat de luſt?
Als ſuchten, duchten, ſonder ruſt;
Als groot verdriet, en kleyne vreught,
Een rechte dool-hof voor de jeught,
Een hoop, een waen, een blijde druck,
Een trooſt vermenght met ongeluck,
Een ſchoon gelaet, maer enckel ſchijn,
Een droef vermaeck, een ſoete pijn,
Een dorſt die noyt gelaeft en wert,
Een voedſel voor een ydel hert,
Een honigh-raet vol enckel gal,
Een deerlick ſpel, een deftigh mal,
Een ſpoock dat niemant ſeggen kan;
Maer 't is genoegh ick ſcheyder van.

Indien de Liefde op geſlagen, en wel ingeſien wert, ſeyt *Plutarchus*, men ſal bevinden datter geenderhande Beweginge des Gemoets en is, de welcke ofte ſchérper ſmerten, ofte heviger blijdſchap, ofte meerder dwaesheyt onderworpen is. *Sy is gelijck de Onruſt in een uurwerck*, die nimmermeer ſtil en ſtaet. De beroemde *Apollonius Tyaneus*, gelijck *Philoſtratus lib.* 1. *cap.* 20. en uyt hem *Ant. Verdier* 2. *de divers leçons* 26. beſchrijft, heeft deſe ongeruſtheyt en ontſteltheydt van de Liefde ſoo groot geacht, dat hy op eenen ſekeren tijd gevraeght zijnde van den Koning van Babylonien, wat ſtraffe een, die op overſpel met een van ſijn wijven betrapt was, verdient hadde; antwoorden, Hem het leven ſchenckende al laten beminnen, alſoo de liefde hem metter tijdt genoegh ſal ſtraffen. De Italiaenſche Poëet *Petrarca* beſchrijft de ongeruſtheyt, en ſtrijdende beroerten van de Liefde niet qualick met deſe verſſen:

Amor ch'iacende il cor d'ardente gelo,
Di gelata paura il tien coſtretto,
E qual ſia più ſa dobbio all' intelletto,
La ſperanza, ò il timor, la fiamma, ò il gelo.

Dewijl dan de Liefde den oorſpronck is van ſo veel anghſt en onruſt, en gelijck een wortel, daer ſoo veel ongeregeltheden uyt ſpruyten, ſoo en iſt niet vreemt, datſe boven ander ontroeringen des Gemoets met verſcheyden onweder onſen Geeſt en Lichaem ontſtelt. Want alſoo de Verliefde altijt dencken op de gene, die ſy lief hebben, en dat haer ſinnen daer geſtadigh op ſpelen, ſoo trecken ſy de natuerlicke wermte van de Maegh, die den koſt aldaer moet verteren, na de Herſſenen; en alſoo ſy oock niet en ſlapen, en dagh noch nacht ruſt en hebben, ſoo vergaderen ſy veel rauwe Vochtigheden in 't Lichaem: dewelke daer na de aderen komen te verſtoppen, en het aengeſicht bleyck, bol, en ongedaen maken. Waer van de verliefde *Canace* klaeght by *Ovidium* met deſe woorden:

Het dertel Venus-kint dat is een menſchen-plager,
Het maeckt de wangen bleyck, de gantſche leden mager,
Beneemt den ſoeten ſlaep, verhindert etens luſt,
En maeckt aen alle kant de ſinnen ongeruſt.

Derhalven in de gene, die te voren wel te pas en geſont waren, werdt het bloedt (gelijck *Theocritus* ſpreeckt) als van een egel uyt-geſogen, en ſy werden ſelve vol van ſucht en ongeſontheyt.

Dit zijn de vruchten, die het Lichaem en de Ziele trecken uyt ſulke Liefde: waer van wy nu ook, tot ſpiegel van een ander, ſommige exempelen ſullen verhalē.

De Poëten, die gewent zijn onder het deckſel van hare fabulen de waerheyt en goede leeringen te verbergen, ſtellen ons voor, haren grooten godt *Jupiter*, die hem door de Liefde ſo verre liet vervoeren, dat hy alle ſijn majeſteyt aen een zijde ſtellende, hem moeſt veranderen in een ſatyr, ſtier, gout, ſwaen, arent, en de hemelſche gedaente in een beeſt verkleeden, om ſijnen onkuyſen luſt met een mooy meysjen te boeten. Dit wert levendigh aen-geroert van den lief-hebber *Ovidius* 2. *Metam.* daer hy beſchrijft hoe dat *Jupiter* in de gedaente van een ſtier by *Europa* quam:

De groote werelt-vorſt, de Vader van de Goden,
Die al wat yemant ſiet, hout onder ſijn geboden,
Om wiens bevel alleen, wanneer hy maer en wilt,
De lucht in ſtucken ſcheurt, en al het aerdtrijck drilt;
Hy die met blixem ſlaet geheele Koninckrijcken,
Die loeyt gelijck een os, en wil een ſtier gelijcken,
Die ſpeelt ontrent het vee, en huppelt in het groen,
Gelijck een weeligh kalf of geyle bocken doen.
Siet wat een ſelſaem dinck! in eer te zijn verheven,
En aen het minne-ſpel de ſinnen op te geven,
En wil niet t' ſamen gaen: 't en heeft oock geenen val;
Geduchtheyt is geſtrengh, en liefde veel te mal.

De Koning *Salomon*, wien Godt ſoo begaeft hadde, dat hy in de werelt was een wonder van wijsheyt, werde ſoo verre door de Liefde der vrouwen verleyt, en verviel tot ſulcken onkuysheyt, dat hy ſeven hondert wijven en drie hondert by-wijven hadde, en door de ſelve hem oock met de grouwelicke ſonde der afgoderye verliep, 1. *boeck der Kon. Capittel* 11.

Wie iſſer die wat nader dit exempel inſiende, en overleggende de groove feylen en ſottigheden van de wijſte der werelt begaen, niet en ſal ſoecken Godt te bidden, dat hy hem wil bewaren voor het ſoet aen-locken van deſe booſe plaegh? Wil men ſien hoe dat onder de Heydenen d'aldergrootſte en verſtandighſte gebeten zijn van dit fenijn; wy hebben een levend' voor-beelt in *Marcus Antonius*, een man van groot vernuft, en rijp oordeel, als gebleken heeft by alle de vroome daden door hem uyt-gevoert, doen hy de helft van het Roomſche rijck onder hem hadde. Maer nae dat hy met de liefde van *Cleopatra* beſoetelt was, werde hy licht, onachtſaem, en onbedacht in al ſijn raetſlagen, ende en rechten na die tijt niet aen dat prijswaerdigh was. Want ſijnen geeſt ſtorf in hem, om te gaen leven in 't Lichaem van ſijn beminde, en ſijn ſinnen waren ſoo betoovert, dat ſonder eenige ſchaemte ofte ſchande, ofte oock het gevaer, dat hy liep, te vreſen, niet en dacht ofte en ſprack, als van ſijn *Cleopatra*, gelijck *Plutarchus* dat verhaelt in de beſchrijvinge van ſijn leven. Maer wat eynde op 't leſt? droevigh en beklaeghlick voor alle beyde. Want verwonnen zijnde van *Auguſtus*, ſtack hy ſijn ſelven 't hert af, en ſy bracht haer ſelven met vergif om.

Hendrick de derde, Koningh van Vranckrijck, midden in de ſwarigheydt die hem over 't hooft hingh, als groot en kleyn tegen de borſt weſende, vergat alle wijs beleyt, dat hem noodigh was, door ſijn welluſt, en onkuyſche Liefde: by welck verſuym ſijn vyanden de overhandt kregen, hem uyt Parijs joegen, en ten laetſten door een Monick deden ombrengen. Ick ſal alleen hier van een exempel verhalen uyt de Françoiſche hoſtorie van d'heere van *Aubigné livr. 4. chap. 2.* van het derde deel. De Koning weſende te Lyon, verliefde op een van de voornaemſte vrouwen van de ſtadt. De Grave van *Malevrier* en *Antrages* werden hier toe in 't werck geſtelt. Sy kregen lichtelick de wil van de Joffrouw, maer niet de gelegentheydt van de by-een-komſt, vermits de groote jalourſheyt van den man, die haer niet meerder alleen en liet, als ſijn eygen ſchaduwe. Deſe Makelaers ſochten hem te betrecken in de koopmanſchap van 't zout, en hem voor gierigh houdende, verhoopten, dat hy een reys aennemen ſoude op de plaetſe, daer het zout lagh: maer als hy aen het aes van de winſt niet en woude bijten, ſoo komt men tot de eere, hem aenbiedende een reys voor den Koningh aen eenige Henze-ſteden, om vrede te maken tuſſchen den Hertogh en de ſtadt van Bruynſwijck. De voorſlagh van eer geen beter uyt-komſt hebbende, als die van winſt, ſoo moeſtmen komen tot den wegh van godts-dienſt. Daer op werdt verſocht den Gardiaen van de Minder-broeders, met welcke ſy ſpraken, by maniere van klachten, over een voornaem borger van de ſtadt, als of hy verachte te weſen in de broederſchap van de *Penitenten*, daer de Koningh ſelve in was, en dat ſulcx hem in achter-dencken bracht, om wat nae den mutſaert te ruycken. Als ſy hevigh by den *Pater* aenhielden, dat hy ſijn ſchaep daer toe met redenen vermanen ſoude; ſoo worp de Biecht-vader ſulcx ſeer verre, ſeggende, Ghy moet dat op een ander ſoecken, wy zijn van 't ambacht; en meer drollery. Waer op de Grave begoſt te ſweren, dat de Koning verlieft was op de vrouw, en datter geen middel was, om hem uyt den huyſe te krijgen ſonder ſijn hulpe: derhalven indien hy een eerlick man wilde weſen, dat hy hem des anderdaeghs twee hondert dubbelde ducaten ſoude brengen, tot af-laet van die ſonde. Dat is (ſeyde de Monick) goet S. François geſproken: Ick ſal 't wel flanſſen. Het welck hy dede door eenen algemeenen om-gangh, alwaer volgens d'ordre van de broederſchap, de man als nieuw inkomelingh, het kruys moeſt dragen. Ondertuſſchen ontſloop de Koningh, met de Grave van *Malevreir* door een achter-poort, die de Gardiaen haer opende, en gingh na de beſtemde plaets. De goede man, na dat hy al eenige ſtraten door-gegaen was, kreegh muyſe-neſten in 't hooft, en nam de jalourſheyt voor uytleggingh van ſijnen yver: ſoo dat hy 't hooft leeger liet hangen als een kruys-drager toeſtont, en ſijn ſwaermoedige gedachten groeyden ſoo verre, dat hy komende op den hoeck van een ſtraetjen, 't welck op ſijn huys uyt quam, ſoo dat hy de venſter van ſijn ſlaep-kamer ſien konde, ſommige ſeggen, dat hy ſagh een hoet door de glaſen, hoe het is, hy bleef ſtaen met een groote ſucht, waer op volghde een bangigheyt recht ofte geveynſt, ſoo dat hy 't kruys ter aerden ſoude laten vallen hebben, het en ware het behulp van twee edel-luyden des Konings, die hem 't eerſte paer volghden. Aldus werde hy t'huys gebracht, daer terſtont toeloop was van bueren, en vrienden, ſoo dat de Koningh in 't kantoir moeſt loopen, alwaer verkleet zijnde in 't kleet van de ordre, begaf hem by den ommegang, die noch niet voor-by en was. Maer hoe liep dit, en dergelijck ſpel, op 't leſt noch of? Dat de Koning van ſijn meeſte onderdanen gehaet, en by-na uyt ſijn rijck geſtooten zijnde, in den weeldigen buyck jammerlick doot-geſteken werde.

In 't ſelfde Rijck is een wijl voor deſe door een ſonderlinge drift, een vreemde daet geſchiet, 't geen onſe Poëet in de volgende verſſe ten berde brenght.

Een man van diep vernuft was eens ſoo hoogh gereſen,
Dat hy aen alle kant van yder wert gepreſen,
  Hy wiſt (gelijck men ſprack) al wat een deftigh man,
  Wie hy oock weſen mocht, of weet of weten kan.
Al wat de Son beſchijnt en haer vergulde ſtralen,
Al wat den afgront deckt met haer-ongure dalen,
  Dat wiſt hy na de kunſt te brengen aen den dagh,
  Als of men Plutos rijck en oock den hemel ſagh.
Een yder hingh hem aen en won by hem verkeeren,
Al wie begeerigh was om eenigh goets te leeren,

Soo

Soo dat geheel Parijs en al het Franſche rijck,
Hem lof en eere gaf, als niemant ſijns gelijck.
Noch zijn hem evenwel veel dingen weder-varen,
Van die om deſe tijt geleerde luyden waren.
De Kloosters en haer volck als met gemeene ſtem,
Beriſpten ſijn bedrijf en vielen tegen hem.
Hy wou dat eenſaem volck benauder regels geven,
Om in een beter tucht voortaen te moeten leven.
Dat baerd' hem grooten haet. Ook ſchreef hy ſeker boeck,
Dat namaels is verdoemt tot nader onderſoeck.
Maer ſchoon hy beſich was met duyſent hooge ſaken,
Een dertel minne-brant die quam hem gaende maken,
Een Maeght van ſoet gelaet en van een hooge ſtam,
Die was die hem bevocht en oock gevangen nam.
Daer lach ſijn hoogh vernuft, en ſijn verheve ſinnen,
Die laten van het vyer haer willigh overwinnen.
Sijn drift tot wetenſchap ſchijnt uyt te ſijn gebluſt,
En in het titſich dier beſtont ſijn gantſche luſt.
Daer was doen in de Stadt een hoop van Edellieden,
Die haer geſtage gunſt en trouwe quamen bieden;
Het ſtont Louiſe ſchoon te treden in de trouw,
Waer doorſe machtigh goet en eer bekomen ſouw:
Maer wat de vryers doen ſy laet haer niet bewegen,
En wat haer yemant raet daer iſſe bijſter tegen,

Sy was aen Abelaert ten vollen nu verpant,
En ſelvē leet ſy mee een ongewoonen brant.
Want door ſijn hoogh vernuft kond' hy haer ſoo bewegen,
Dat hy tot ſijn vermaeck haer maeghdom heeft verkregen:
Maer 't ſpel en duert niet langh, want na een korte ſtont
Soo klaegde deſe Maeght dat ſy haer ſwanger vont.
Haer oom, een moedigh hooft, die quam het ſtracx te weten,
Dies was hy totter doot op Abelaert gebeten;
Dies leyd' hy in beraet hoe hy het wreken zou,
Dat ſijn beminde Nicht was ſwanger buyten trouw.
Hier op leyt hy en maelt en ſpant de gantſche ſinnen,
Hy weet door ſlim beleyt ſijn eygen knecht te winnen,
En onder dat behulp ſoo wert hy in der nacht,
Tot in de kamer ſelfs van Abelaert gebracht.
Daer gingh het ſeltſaem toe; de man die wert gegrepen,
Hy liet hem uyt den ſlaep en van het bedde ſlepen.
Hy leyt hem op een banck, en flucx met eenen ſtreeck,
Sneet hy hem van het lijf, al wat een wan geleeck.
Daer was de man ontmant, en al ſijn leden krimpen:
Maer Foulbert wel vernoeght beſtont met hem te ſchimpen,
Oock met het ſlimſte jock dat yemant oyt bedacht,
En dat gingh daer in ſwangh by naeſt de ganſche nacht.
Siet daer die groote man een ſpot van alle menſchen,
Meeſt van het klooſter volck die hem niet beters wenſchen,

Hy was door ſijn bedrijf in grooten haet gebracht ,
En elders wederom bemint en hoogh geacht.
Maer hy dus af gericht ging in een klooſter ſchuylen ,
Ging buyten ſijn beroep en eenſaem ſitten pruylen ,
Niet dat hy in den geeſt de kloosters heylig vont
Maer mits hy niet als eerſt wel metten rechter ſtont.
Hy die voor dit geval was over al gepreſen ,
Wort nu van al het volck met vingers aen-geweſen.
Hy eens een fluxen Haen is nu een ſlecht Capoen ,
Dit riep geheel Parys , wat ſal de lubbert doen ?
Hy heeft die korte vreugbt wel diere moeten kopen ,
Sijn broeck is ongevoert ſijn wambuis ſonder knopen.
Siet daer ons Abelaert verwonnen van de ſpijt ,
Die hem alwaer hy gaet tot in het herte bijt.
Het klooſter ende kap dat is by hem verkoren ,
Om dat hy by het volck ſijn luyſter had verloren ;
Ey let hoe dat het werck hier in de werelt gaet ,
De wan-hoop maeckter veel of Monick of ſoldaet.
Louiſe , naer het werck by haren oom bedreven ,
Ging treurigh uyt Parys en in een klooſter leven ,
Haer ſucht tot Abelaert bleef echter even groot ,
Want ſy bleef hem getrouw tot aen de bleke doodt.
Sy ſchreven over hant verſcheyde minne brieven ,
En leefden onder een gelijck tweeſoete lieven ,
Haer liefde (ſoo het ſcheen) beſtont maer in den geeſt ,
En daerom niet gegront op eenigh bruylofts-feeſt.
Groot man , wat gingh u aen , te wijcken van de boecken ,
Om 't innich vrouw-geheym te mogen onderſoecken ?
Gy ſcheent meer als een menſch ,maer nu geheel ontmant,
Siet daer den rechten loon van uwen geylen brant.
Ey let op deſe menſch hoe laegh hy is gevallen ,
En waer hy is geruckt door ongeregelt mallen,
Hoe geeſtigh dat hy was hoe Abel uytter aert ,
De ſtraffe van de luſt en heeft hem niet geſpaert.

De wercken van onſe ſoet-vloeijende Poëet verder leſende , vont noch eene geſchiedenis die my niet on-voeghlijck dunckt hier achter te vervolgen.

Daer was een hupſche maeght begaeft met ſchone leden ,
En daerom over-al genoeghſaem aen gebeden ,
Sy was een eenigh kint en had een machtigh goet ,
En haer vermaerde ſtam beroemt van edel bloet.
Daer waren in de Stadt verſcheyde jonge lieden ,
Die aen haer ſtage gunſt en trouwe quamen bieden ,
Caliſtenes was een die ſy geheel beſat ,
Maer Strato quam'er by de rijckſte van de Stadt.
Daer was een klare beeck die met haer friſſe ſtroomen ,
Omringhde ſeker wout beplant met ceder-bomen ,
Hier was 't dat onſe maeght haer leden ſomtijts wies ,
Wanneer een koele wint een ſomer-luchje blies.
Siet dit nam Strato waer , hy wiſt'er op te paſſen
Wanneer de jonge maegt hier quam om haer te waſſen ;
Hy vont het aerdigh dier ſoo uytter-maten ſchoon ,
Dat ſy een wonder ſcheen en aller maegden kroon.
Hier door quam in ſijn hert , ſoo groote liefde rijſen ,
Dat hy haer hulde deed'en eere quam bewijſen ;
Ia met haer vader ſprack en boot haer volle trouw ;
En hielt haer even doen gelijck een echte vrouw.
Maer ſiet; daer zijnder veel die met geheele ſinnen
Zijn beſich even-ſtaegh om haer te mogen winnen ,
De vader ſach het aen maer let op alle dingh ,
En vint door ſneegh beleyt al wat'er omme gingh.
Hy die ſoo goeden kans doen niet en wou verlieſen ,
Gaf aen ſijn dochter macht een man te mogen kieſen :
Haer woort dat ſtont te zijn gelijck een ſtale wet ,
En hier toe wert terſtont en dagh en plaets geſet.
De tijt wert niet verſuymt maer vlytigh waer-genomen ,
De plaetſe was beſtemt daer al de vryers komen ,
En naer een langh geſpreck door yeder was gedaen ,
Soo ſprack Theophanes aldus ſijn dochter aen :
Kom Cleopea ſiet hier zijn de jonge lieden ,
Die u haer innich hert en echte trouwe bieden :
Ick heb u vry geſtelt dat ghy verkieſen meucht ,
Een die u beſt bevalt van deſe brave jeucht ,
Siet daer een ſchoonen rinck wilt dien hem over-geven ,
Met wien ghy zijt geſint u dagen af te leven ;
Ick hou het voor gewis ghy hebt u wel verſint ,
Wel toont hier met 'er daet wie ghy van herten mint.
De Iuffer nam de rinck en gingh met trage ſchreden ,
Tot drie-mael om de zael door al de vryers treden ,
En na de derde-mael gaf ſy haer rechter hant ,
Ia gaf Caliſtenes den ſchoonen diamant.
Die viel haer om den hals en kuſt' haer menich werven ,
En ſcheen in haren arm van vreucht te ſullen ſterven ,
Maer Strato die beſturf als hy den handel ſach ,
Het ſcheen aen ſijn gelaet het was ſijn leſten dach.
Doch echter hont hy in ſijn omgeroerde tochten ,
Die in ſijn ſtillen geeſt bedeckte lagen wrochten ;
Want op den naeſten dagh ſprack hy den Vader aen ,
En houde tot verdrach aldus een nieuwe baen.
Hoe wel ick niet en mach u lieve dochter trouwen ,
Noch wil ick even-wel ons vrientſchap onderhouwen ,
Mijn vader is u neef en oock u trouwſte vriendt ,
My dunckt dat u verbont niet af-gebroken dient.
De man die niet en docht op liſt en ſlimme lagen ,
Vint in dit ſoet geſpreck een wonder groot behagen ,
En was daer op geruſt en met een blyden geeſt ,
Noot hy hem tot ſijn gunſt en op het bruylofts-feeſt.
Nu was daer een gebruyck van ouden tijt gebleven ,
Als haer een jonge maeght ten echte quam begeven ,
Sy dan een offer-werck de Goden plach te doen ,
Een krans van bloem-gewas of ander jeughdigh groen.
De Bruyt gingh tot dit werck verſelt met jonge lieden ,
Om ſoo haer Offer-werck de Goden aen te bieden.
De blyde Bruydegom die was daer oock ontrent ,
En doet in dit geval gelijck men was gewent.
De vryer onder dies ſtelt vaſt in ſijn gedachten ,
Dat hy den offer-dach in ſtilheyt ſal verwachten ,
Om dan te mogen doen wat hem de liefde riet ,
Maer dat en wiſt de bruyt en oock haer vader niet.
Hy nam tot ſijn behulp een hoop geſwinde gaſten ,
Die ſcholen daer ontrent en op den handel paſten ,

En als de Juffer ſtont om daer te zijn getrout ,
Soo quam het happigh volck gevallen uyt het wout.
Gelijck als van een bergh de beeren neder-komen ,
Soo van een grooten dorſt als honger in-genomen ,
En vinden daer een ſchaep dat qualijck is gewacht ,
Gaen vechten om de proy met al haer ganſche macht.
Het gaet oock even ſoo met deſe twee geſellen ,
Die om de ſchoone maeght haer lijf in twijffel ſtellen ,
Sy vallen tegen een en woelen over-hoop ,
Maer ſiet de bange Bruyt die geeft haer op de loop.
Maer dat is ſonder vrucht , want ſy wort ras gegrepen ,
Caliſtenes die poocht met hem haer wech te ſlepen.
Een yeder ſtelt te werck al wat hy immer mocht ,
Soo dat men over-hant in volle leden vocht.
Maer ſiet de jonge Bruyt en hare teere leden ,
Van ſoo een rouwen hoop van alle kant beſtreden ,
Wort flauw en ganſch onſtelt tot aen haer ſwacke ziel ;
Soo datſe ganſch beſweeck en doot ter aerden viel.
Daer is 'et al bekaeyt ; maer t'wijl de vrienden ſuchten ,
De vryer ganſch verbaeſt begeeft hem om te vluchten ;
Sijn mackers van gelijck ; en 't is noch onbekent ,
Of hy noch leven mach en waer hy is belent ,
Maer ſiet als Strato ſach de ſchoone maget ſterven ,
En nu geen ſprake meer van haer en kan verwerven ;
Vermits haer ſoete mont (te voren purper-root)
Nu was van alle kant bevangen van de doot ;
Soo wiſt hy niet te doen noch wat hy ſou beginnen ,
Hy kon in geenen deel ſijn droefheyt overwinnen ,
Hy greep haer in den arm en na den leſten kus ,
Sagh hy den hemel aen en ſey ten leſten dus :
O ! Goden mach ick niet mijn lieve bruyt genieten ,
Ick ſal mijn 's herten bloet op hare leden gieten ,
Ick wil oock met 'er daet my geven aen de doot ,
En treden neffens haer in Charons ſwarte boot ,
Die ſal op mijn verſoeck ons in een plaetſe ſetten ,
Daer anders niet en waſt als thijm en violetten ,
Daer niet als heyligh volck en trouwe minnaers zijn ,
In ſtage herten-luſt en buyten alle pijn.
Daer mede liet hy af en kon niet langer ſpreken ,
Maer heeft een vinnigh ſweert hem in de borſt geſteken ,
Soo dat hy ſtracx verſchiet en oock ter aerden ſonck ,
Soo dat ſijn laeuwe bloet op 't doode lichaem ſpronck.

Het exempel van *Samſon* en van *Hercules* is genoeg bekent. *Phillis , Iphis , Hæmon , Sappho, Biblis , Calluce , Phedra, Timagoras, Cilice,* die alle uyt oorſake van liefde haer leven verkort hebben, ſullen wy voorby gaen, om eenige exempelen te verhalen die ontrent onſen tijd geſchiet zijn.

Een ſeecker Hertogh in Italien , rijdende te *Pavia* over een brugge , ſpranck om een vryſters wille , die hy ſeer lief hadde , met peert met al van boven in een diepe wijde rivier , ſonder eens te ontſien de ſeeckere doodt.

Een jongh fraey Francois Heer , Amoureus van de Prinçeſſe van *Mantua* , en van haer oock bemint , aen de welcke hy door miſverſtant gegeven had een vergiftigen appel (die hem vereert was om daer mede vergeven te werden) ſiende dat de Prinçeſſe , die hem opgegeten had, op haer uyterſte lagh, overvallen met doodelicke droefheyt , en om vergiffenis biddende , ſterf eerſt in de armen van d'Infante , ſijnen aſem verſtickt zijnde en de natuerlicke wermte uytgebluſt , door de overgroote droefheyt. Sy volghde hem terſtont na ; maer het amourens fenijn was krachtiger , en had eerder ſijn werck gedaen , als het ander. Een vaſt teycken van 't dapper gewelt van dees doodelicke paſſie.

Het ſelfde betuyght oock de Hiſtorie van een jong Ridder, genaemt *Eurialus*, dewelcke den Keyſer *Sigiſmond* in Italien volgende , wert te *Siena* verlieft op een dochter van de ſtadt,met namen *Lucretia*,begaeft met ſulcken ſchoonheyt , datſe van veelen geheeten werde de tweede Venus. Deſe jonge dochter was niet minder geſint, op den ſelfden *Eurialus*, die mede uytermaten ſchoon , en galiard was. Het vuur van de liefde brande aen d'een en d'ander zijde , het welck niet en konde geleſt werden , dan door het gebruyck van de liefde. Maer gelijck men ſiet dat een weynigh water, daer een Smit het vuur van ſijn ſmits altemet mede beſprenght, dient om het ſelve meerder te doen branden, in plaetſe van uyt te bluſſen ; ſoo geviel het oock aen deſe twee gelieven. Want nae de verſamelinge werde de vlamme ſoo vermeerdert , dat *Eurialus* genoodtſaeckt zijnde door het vertreck van den Keyſer , hem te volgen , en een droevigh af-ſcheyt te nemen van ſijn lieve *Lucretia*,ſy ſoo grooten rouw en ſwarigheyt ſtelden , dat het gewelt van de droefheyt haer in weynigh uuren dede ſterven : en hy hoorende die droevige tijdinge, ſoude den ſelven wegh gegaen hebben, ſonder de vertrooſtinge , die hy kreegh van ſijne vrienden. Hy leefden evenwel daer na altijt in groote droefheyt , ſonder datmen hem oyt ſagh lacchen , ofte vrolick zijn.

En om niet over de bergen te blijven , geleden ontrent veertigh jaren , een braef en moedigh jonghman van Gorcum, ſittende by de gene die hy lange op goede hoop gevrijt hadde , en niet konnende op haer verwerven , doorſtack ſijn ſelven in haer tegenwoordigheyt.

En als of het niet genoegh en was , dat de Vrouwen ons met haer lodderlijck geſicht , en goede gratien aldus verblinden , en van ons verſtandt beroofden : ſoo zijn ſommige noch hier in verder getreden , ſoeckende haer-ſelven over onſen wille gantſch meeſter te maken , en met alderhande tooverijen ons in ſlavernye van haer Liefde te trecken. Dan leeſt de Hiſtorien van alle eeuwen , ghy ſult naeulicks een exempel vinden , dat wel geluckt is , en het ſelve te weegh , gebracht heeft *Franciſco Petrarcha* , de voornaemſte Poëet onder de Italianen, als yder weet, in ſekeren ſijnen brief verhaelende ſijn wedervaren op ſijn

Franſche en Duytſche reyſe, vertelt dat hy rijdende door de Stadt Aïx, aldaer verſtont van eenige Prieſters, een ſonderlinge geſchiedeniſſe, die de ſelve Prieſters verklaerden van handt tot handt van de voor-ouders te zijn ontfangen, en mitſdien voor waerachtigh te houden: te weten, dat Karel de Groote, anders Charlemagne, na veel landen te hebben gewonnen, eyndelick ſich ſoo verre vondt opgenomen door de liefde van een ſlecht vrouw-menſch, dat hy, alle ſijne hoogheyt en achtbaerheyt te rugge ſtellende, niet alleenlick vergat de groote ſaken van 't Rijck; maer boven dien oock de ſorge van ſijn eygen perſoon, tot groot leetweſen van ſijn Onderſaten, zijnde alleenlick beſich in 't ſtreelen, en lievekoſen van de vrouw-perſoon. De welcke eenige tijd daer na komende t'overlijden, hebben alle de Prinçen (verblijt zijnde over de voorſz. dood) ſeker geſtelt, dat de voorſz. Koning weder ſoude hernemen ſijn vorige deftigheyt, en ſorge van het Rijck. Maer de Koningh vont hem ſoo verſlingert en verdwaeſt in de voorſz. liefde, dat hy niet af en liet het dood lichaem van de ſelve vrouwe als noch by ſich te houden, en alle maniere van vriendtſchap aen te doen, als te voren, 't ſelve gebalſemt weſende, omhelſende, troetelende, kuſſende, al op gelijcke maniere als of het ſelve noch levende lijve ware geweeſt, onderhoudende het ſelve, in plaetſe van Geſanten te hooren, met duyſenderley kluchten. Het voornaemde lichaem begonſt niet alleenlick quaden lucht van ſich te geven, maer geheelick ſich door verrottinge te ontbinden, en evenwel en waſſer niemant van de gene die dagelicx ontrent hem waren, die hem van ſulcks dorſten afraden. Hier op geviel het dat de Ertz-Biſſchop *Turpin*, verder ſiende als d'andere, begon te dencken, dat al het gene hier voren is verhaelt, niet en konde geſchieden, als door middel van eenige ſpokerye. Hy daerom ſijn ſlagh waernemende in 't afweſen van den Koning, onderſtont het voorſz. lichaem te betaſten, en van alle kanten t'onderſoecken, invoegen dat hy eyndelick in den mondt van het ſelve lichaem onder de tonge ontdeckte eenen ſekeren ringh, de welcke hy dadelick tot hem nam. Dien ſelven dagh de Koning wederkeerende in de kamer, daer het lichaem ſtont, toonde ſich gantſch verwondert te zijn, aldaer te ſien een doodt lichaem, vol van ſtanck, en, als uyt een droom ontwaeckt zijnde, gaf terſtont laſt het ſelve te begraven, gelijck oock dadelick is gedaen. Maer 't is terſtondt daer na gemerckt, dat de Koning alle ſijn gedachten hadt over

geſet

geſet op den voorſz Ertz-Biſſchop,nu beſitter van den voorſz ringh, niet konnende gedueren ſonder deſſelfs geſelſchap. 'T welck gemerckt zijnde by den ſelven Ertz-Biſſchop, en vreeſende dat deſelve ringh eens mochte komen te vallen in handen van yemant anders, die miſſchien denſelve mochte misbruycken, wierp dien in een diepen moras,niet verre van de Stad; na welcken tijt wert geſeyt, den Koningh ſo vervoert geweeſt te zijn door de genegentheydt van deſelve plaetſe, dat hy ſich ontrock van de Stadt Aix, en bouwede in 't voorſz moras een ſchoon Paleys, en oock een Klooſter, ſich in 't eene onthoudende alle de tijt ſijns levens, en in 't andere na ſijn doot willende zijn begraven, gelijck oock is geſchiet. En met deſe geſchiedeniſſe hebben de lief-hebbers van de ſwarte Konſtenaers ſeer wel haer voordeel weten te doen, als daer uyt willende beweeren, dat de booſe geeſten in ringen konnen opgeſloten werden. Of dit alſoo zy dan niet (ſeyt *Paſquier*, die deſe Hiſtorie mede verhaelt in ſijn *Recherches de la France*) gedraegh ick my tot de waerheyt. En 't ſelve ſeyt oock *Petrarcha*. Dergelijcke exempel is aengeteeckent in 't Journael,gehouden by de Miniſters van de Ooſt-Indiſche Compagnie in de Stadt Surat, *Anno* 1623. dat de groote Mogol, genaemt *Cha Selim*, mede Heer van Surat, by ſich had een vrouw-menſch, genaemt *Nortmael*, die van hem verkreegh watſe woude. Van haer wert verhaelt datſe hadde een ſekeren gouden keeten, en dien aen hebbende ſoo ſcheen de ſelve gantſch ſchoon, by-ſonder in 't oog van den voorſz grooten Mogol; maer die afgeleyt hebbende, was ſy geheel anders als te voren. Daer wort vorder verhaelt dat de voorſz vrouw *Nortmael*, op een ſeker tijt haer hebbende gewaſſchen in ſeker bat, den voorgemelten keten aldaer by verſuymenis had gelaten, en dat een jonge deerne van den lande den keten aldaer vindende, den ſelven hadde aengedaen,en haer ſelven toegeeygent: Dat de groote Mogol in die geſtalte deſelve ontmoetende, dadelijck met haer liefde was verruckt, en geen ruſte en hadde gehadt, ter tijt toe hy deſelve by ſich op ſijn Kaſteel had doen komen, om aldaer haer geſelſchap te mogen genieten. Het welck tot kenniſſe van Me-vrouw *Nortmael* gekomen zijnde, is deſelve met ſoo hevigen ongeſintheyt tegens 't voorſz vrouw-menſch ingenomen, datſe niet en heeft geruſt, voor deſelve, door heymelijck beleyt om den hals te hebben gebracht. Maer ſoo verre is het daer van dat de ketenen, ringen, characteren, brief kens, en andere duyvelſche middelen, ofte oock kruyden, en minne-dranckxkens liefde tot ſekere perſonen ſouden verwecken (gelijck ſy wel in 't gemeen geyligheyt konnen te wege brengen:) datſe in plaetſe van liefde, dickwils dulligheyt, en de doot ſelve veroorſaken. Soo dat de Poëet *Ovidius* wel raet in de konſt der minnen:

Verboet u, ſoete jeught, van alle minne-drancken;
Van daer komt raſery, en alle booſe rancken.

De Keyſer *Cajus Caligula* is een minne-dranckxken, hem van *Cæſonia* ſijn Vrouw in-gegeven, ſoo qualick bekomen, dat hy na die tijt noyt aen geeſt, noch aen lichaem geſont was; maer altijt key bleef: ſoo dat een toovenaerſter, ſeyt *Ioſephus* 19. *Ant.* de geheele werelt veel verdriets aen-gedaen heeft.

Cornelius Gallus, ten tijde van den Keyſer *Auguſtus*, Gouverneur van Egypten, wert door diergelijck dranckxken heel raſende, en buyten weſten.

De Poëet *Lucretius* ſulcx mede van ſijn huyſvrouw *Lucilla* in-genomen hebbende, is in ſulcken raſernije gerocht, dat hy ſijn ſelven doorſtack.

Behalven al 't quaet dat dees Minne-drancken, en andere onbehoorlicke middelen doen in de gene, dieſe in-neemt: ſoo zijnſe oock voor de Liefde gantſch onnut,en van geender kracht. *Circe* de vermaerde toovereſſe konde wel,na het ſchrijven van *Homerus*, en andere Poëten, de geſellen van *Ulyſſes* in verckens veranderen, maer met geen tooveryen *Ulyſſes* ſelve tot haer liefde trecken. *Medea* en hadt mede geen macht om met al haer konſt eens te beletten, dat ſy van *Iaſon* niet verlaten en werde. Een yegelik neme dan aen de leſſe, die hier over van den gemelten *Ovidius* gegeven is:

Wilt ghy door onſe kunſt geluckigh leeren vrijen,
Soo treckt u ſinnen af van alle ſpokerijen.

Derhalven en ſal men door geen verkeerde, en ſchadelicke middelen, de liefde ſoecken te verwecken: maer (*ut ameris, amabilis eſto*, ſeyt *Ovidius*) met beleeftheyt, en vriendelickheyt, de ſinnen van ſijn beminde poogen te winnen. Daer door leſen wy dat *Philips* Koningh van Macedonyen geoordeelt is geweeſt by ſijn vrouwe *Olympias* verlieft te zijn op een ſlechte Maeght, en niet door toovery, gelijck andere meenden. De geſchiedeniſſe is beſchreven van *Plutarchus*, in ſijn Houwelickſche vermaningen, en daer uyt ſeer aerdigh aldus in dicht gebracht:

Philips, de Grieckſche vorſt, was op een tijt bevangen
Met luſt en minne-druck, met duyſent herte prangen,
Niet op een groote vrou voor Prinçen opgevoet;
Het is een ſlechten maeght die hem de pijne doet.
Hy dicht op haren naem, hy ſent haer mooye dingen,
Hy doet meeſt alle nacht voor hare venſters ſingen,
Hy ſit op haer en loert, by-nae den gantſchen dagh,
In 't korte, mal genoegh, gelijck een vryer plagh.
Het hof is hem een walgh en al de groote mouwen,
Hy wil een ſlechte kap, hy wil een engen bouwen;
Hy prijſt niet als hy plagh een vaſt en hoofs gelaet,
Om dat het ſedigh oogh de maeghden beter ſtaet.
Dit heeft de Koningin geweldigh ſeer geſpeten,
Te meer, om dat het ſtuck was over-al geweten,
Geen ſlaep en komt haer aen, geen honger, geen vermaeck;
Soo gantſch is haer de borſt geſwollen van de wraeck.
En nademael de Faem liet over-al verluyden;
Dat hem de liefde quam uyt vreemde toover-kruyden,

Soo heeftſe door beleyt haer ſaken ſoo geſtelt,
Dat ſy haer vyandin eens kreegh in haer gewelt.
De gramme Koningin met yver aen-geſteken,
Is uytermaten graegh om haer te mogen wreken,
Sy laet haer ſinnen gaen door alderhande pijn,
Die fel en boven al oock leelick mochten zijn.
Sy is te mael verwoet, en op de maeght gebeten,
En ſchijnt oock in gepeys haer op te ſullen eten,
Sy wrockt in haren geeſt, ſy vraeghtet over-al
Hoe ſy de jonge maeght ten vollen plagen ſal.
Nu wenſchtſe (ſoo het ſchijnt) haer oogen uyt te plucken,
Haer ooren, haren neus, haer wangen af te rucken,
Haer lippen met gewelt te ſcheuren van den mont,
En al wat eenighſins haer wel en aerdigh ſtont.
Dan ſchijntſe gantſch het vel haer af te willen ſtroopen,
En met geſmolten loot daer op te laten droopen,
Sy wenſcht haer wel de doot; maer uyt een wreede ſpijt,
Soo wilſe met de doot haer houden in de tijt.
By wijlen gaetſe ſacht, en ſonder haer te ſchenden,
Meynt dat het beter is haer uyt het lant te ſenden,
Of wel te ſluyten op in eenigh diep gebou,
Daer nimmer gulde ſon of mane ſchijnen ſou.
Na menigh wreet gepeys ſy laetſe voor haer ſetten,
En gaet in grooten ernſt op haer gedaente letten,
Sy ſpreeckt haer bitter aen, en vraeght haer alle dingh,
Van waer en wieſe was, en watter omme-gingh.
De maegt bericht Me-vrou met ſoo bequame reden,
Met ſoo eèn ſoet gelaet en aengename ſeden,
Met ſoo een ſedig oogh, dat op den ſtaenden voet
De Koningin betoomt haer ongetoomde moet.
Ick ſie nu watter zy van deſe malle rancken,
De naere ſpokery, van vijſe minne-dranckken,
Ick vinde (ſeyt de vrou) ick vinde metter daet,
Dat al de liefde-gift is enckel kinder-praet.
'T en is geen ſlim bedrogh, geen kunſte van beſweren,
Dat u, beleefde maegt, van Prinçen doet begeren,
Hier is geen toover-kracht, geen liſt of looſe vont,
Al wat de Koning treckt, dat is u ſoete mont.
Hier was het dat de loop van hare gramſchap ſtilde,
De maegt ging uyt het hof, en reyſde daerſe wilde,
En niemant doet haer leet. en ſiet na deſe ſaeck,
Soo liet de Koningin den Koning ſijn vermaeck.
Laet drancken, jonge vrouw, laet alle rancken varen,
En ſooje middel ſoeckt om recht te mogen paren
In vaſt-gegronde ſucht, gaet beter wegen in,
Koopt gunſt met uwe gunſt, en min om enckel min;
Soo doende ſulje beſt u weder-paer beleſen,
De rechte minne-dranck dat is een eerbaer weſen,
Een onderdanigh hert, een ſoet en reyn gelaet:
Geen kruyt dat in de min de min te boven gaet.

Maer behalven alle de plagen, die uyt ongetoomde Liefde de Ziele en den Geeſt over-komen, en gaet het Lichaem oock niet vry, maer het ſelve wert hier door oock ſoo aen-getaſt, dat de Menſche niet alleen in manieren, maer in weſen ſoo verandert, dat men niet en ſoude ſeggen dat het de ſelfde was. Dit wert van *Chariclea* getuyght in de Hiſtorie van *Heliodorus*. En van de magerheyt van *Ammon*, die op ſijn halve ſuſter *Thamer* verlieft was, leſen wy in het tweede boeck *Samuelis* op 't 13. Capittel. Want alſoo de ſinnen geſtadigh loopen op de gene dieſe beminnen, ſoo vergeten ſy haer ſelven, dencken naeulicx om eten noch drincken, hebben des daeghs geen ruſt, des nachts geen ſlaep in 't hooft. *Chaucer in the Knights tale:*

His ſleepe/his meat/his drincke/his him bereſt/
That leane he wareth and dry as aſhaft / &c.

Geen ſlaep, geen koſt, of dranken kan hem meer vermakē,
Hy wert van vaſten ſchrael, en mager van te waken.

Sy gaen dickwils heele dagen ſonder ſpreken, en nemen haer gedachten tot geſelſchap. Ja werden dickwils ſoo mager en ſlap, dat ſy het bedt moeten houden, ſoo dat van nooden is om den Doctoor te loopen, dewelcke bevindende de Pols ras, en het water root en vierigh, van wegen 't waken, vaſten, en de ongeſtadige ongeruſtheyt, waer door 't bloet en de geeſten dapper ontſteken werden, ſal oordeelen dat het Binne-koortſen of een andere ſieckte is, na de teeckenen die hy in den amoureuſen patient ſal bevinden, en ſullen dienvolgende alle de remedien, die hy ordineert, te vergeefs weſen. Hier toe dient dan een ſubtijle wetenſchap, en lange ervarentheyt, ſoo men wel ſal kennen en onderſcheyden deſe amoureuſe quellingh, van andere verteerende ſieckten. 'T welck ſeer konſtigh in 't werck geſtelt heeft, de groote Prinçe der Medicijns *Hippocrates*, die van wegen ſijn hooge wetenſchap door geheel Griecken-land vermaert zijnde, ontboden werde van *Perdiccas*, Koningh van Macedonien, dewelcke aen een langh-duerige ſieckte lagh, die voor de teeringh gehouden werde. *Hippocrates* by hem komende, en neerſtigh lettende op de natuere van des Koninghs ſieckte, merckte uyt ſeker teecken, datſe quam uyt eenige ontroeringe des Gemoeds: Want ſijnen Pols anders ſlappelijck ſlaende, vermeerde ſoo haeſt als een van de by-wijven van ſijn over-leden Vader *Alexander*, genaemt *Phyle*, van ſonderlinge ſchoonheyt, ontrent ſijn bedde quam. Op welcke de Koningh *Perdiccas* ſoo verlieft was (ſonder 't ſelve te derven aen haer ontdecken) dat hy allencxkens als ſnee vergingh: ſoo groot was het gewelt van het bedeckte vuyr, 't welck evenwel aen de pols uyt-brack.

Hoe datje Gelt of Liefde ſluyt,
Sy wil, en ſal, en moeter uyt.

Hippocrates dan hebbende uyt de veranderingh van ſijn weſen en pols ontdeckt de oorſaeck van des Koninghs ſieckte, heeft de remedie oock behendelijck by-gebracht. Want als hy de ſelve aen *Phyle* te kennen gegeven hadde, en dat ſy hem wel ſtreelden en caraſſeerden, ſoo is de Koningh in korten tijt bekomen, en tot ſijn voorige geſontheyt herſtelt.

Diergelijcke Hiſtorie iſſer beſchreven van *Plutarchus* in 't leven van *Demetrius*, die gehouwt hebbende ſijn dochter *Stratonice* met den Koningh *Seleucus*, ſoo geviel het dat de voor-ſoon van die Koningh, genoemt *Antiochus*, verliefde op deſe *Stratonice* ſijne Stiefmoeder, een vrou van beſondere ſchoonheyt: ja deſe Liefde gingh ſoo hoogh, dat hoewel hy ſijn beſt dede om de ſelve te overwinnen, ſoo bevant hy hem nochtans de ſtapſte, alſoo dat hy oordeelde datter geen remedie en was als alleen de doot, gevoelende ſijn begeerte beriſpelijck, en ſijn paſſie ongeneſelijck. Op deſe wanhope beſluyt hy ſijn leven en liefde te eyndigen door den honger, en veynſende een ander ſieckte te hebben, die hem den appetijt wech-nam, werde in korte tijdt heel ongedaen, en als uytgeteert. *Eraſiſtratus*, een vermaert Mediçijn, en neve van *Ariſtoteles*, gehaelt zijnde om hem te geneſen, werde haeſt gewaer, dat de quellingh uyt Liefde ontſtont: dan hy en konde niet weten, op wien hy verlieft was. Om daer achter te komen, bleef hy een geheelen dagh voor het bedde van de jongen Prinçe, ſeer naeuw lettende op alle de gene die in de Kamer quamen, en op al de veranderingen die hy in hem voelde. Vorder gemerckt hebbende, ſoo dickmaels als *Stratonice*, ofte alleen, ofte met geſelſchap by hem quam, hoe dat *Antiochus* veranderde in ſijn aengeſicht, dat dan root, dan bleyck werde, hoe hy haer lodderlijck aenſagh, en dickwils in ſijn reden bleef ſteken, hoe zijn pols t'elcken raſſer en hooger gingh.

Daer de ſchat is, is het hert,
En de handt is by de ſmert:
En het ooge ſwiert altijt,
Daer een jeughdigh herte vrijt.

Romy Belleau ſeyt, dat het ken-teecken van de liefde in de borſt gedragen wert:

Les Chevaux pour les mieux cognoiſtre,
Bien ſouvent à la cuiſſe dextre,
Portent une merque de feu;
Et moy auſſi toſt, que j'ay veu.
Un amoureux, je le devine,
Car il porte à ſa poictrine
Un ſignal, qui paroiſt peu.

De Mediçijn beſloot uyt deſe, en andere diergelijcke teeckenen, dat het de Liefde van *Stratonice* was, die hem dus verre had doen verzeylen. En na dat hy langh by ſijn ſelven overleyt hadde, of hy de oorſaeck van de ſieckte aen den Koningh te kennen ſoude geven, of niet: ten laetſten hem vertrouwende op de Vaderlicke liefde die hy ſijnen ſone toedroegh, en ſiende dat het anders den Prinçe zijn leven ſoude koſten, verſtouten ſijn ſelven, om den Vader aen te ſeggen, dat het niet als Liefde was, 't welck ſijnen ſoon quelde: maer dat het ſulcke Liefde was die niet voldaen en konde werden, en overſulcks de ſieckte ongeneſelick. *Seleucus* werde van deſe tijdinge heel verbaeſt, en vraeghde na de oorſaeck van de ongeneſelickheydt. Om dat hy, antwoorde *Eraſiſtratus*, verlieft is op mijn huyſvrou. Ey lieve, ſeyde de Koningh, daer ick u altijd voor ſoo goeden vrient gehouden hebbe, ſout ghy niet willen haer aen mijn ſoon laten trouwen, om hem van de doot te verloſſen? Ghy en ſoudt ſulcx niet willen doen, antwoorde hy; indien het *Stratonice* was, dien hy beminde. Och riep de Koning, of ſy het was! Het welck *Eraſiſtratus* hoorende, en vaſt vertrouwende dat de Koningh ſulcx ſeyde, niet uyt een beveynſt herte, maer beladen met liefde van ſijn zoon, aengeſien de tranen die hy ſtorte: hem by de hant grijpende, ſeyde ront uyt: Ghy hebt Heer Koningh hier in mijn hulpe niet van doen: ghy kondt alleen, zijnde Vader, Man, en de Koningh, oock Genees-meeſter weſen van de ſieckte van uwen ſoon, die op *Stratonice* verlieft is. Het welck by den Vader verſtaen zijnde, laet ſijnen Raedt vergaderen, en om ſijnen zoon te behouden, doet hem kroonen Koning van hoogh Aſien, en geeft hem *Stratonice* ten houwelick. De Poëet *Propertius* heeft ſeer wel geſeyt 2. *Eleg.* 1.

Wat ſieckte dat een menſche quelt,
Al is hy wonder vreemt geſtelt,
Dat jaeght een dranck, een machtigh kruyt,
Dat jaeght een kunſtigh meeſter uyt;
Maer brant van liefd' en minne pijn,
Die paſt niet op den Medicijn.

Wy hebben evenwel geſien hoe die twee groote perſonagien door haren vernuftigen geeſt ontdeckende de verborgen quellinge van de Liefde, daer van geneſen hebben twee groote Prinçen.

Maer met wat remedie? haer toeſtaende het gebruyk van 't beminde, dat is, geneſende een quaet door een grooter quaet, te weten, haer radende tot bloedtſchant, ofte haer toeſtaende en ordonnerende een vuyle onkuysheyt: het welck was de Ziele te doen verlieſen, om het Lichaem te behouden. Maer dat was op ſijn Heydenſch gemedicineert: het welck niet en moet na-gevolgt werden van de Chriſtelicke Doctoren, die tot ſulcke quellingen andere remedien moeten ſoecken, waer door Godts gramſchap niet verweckt en wert. En voorwaer hier toe is wel ſo veel bequamen raedt, dat het alleen ſoude ontbreken aen de ongehoorſaemheyt van de ſiecken, en niet aen 't officie van den Doctoor, dat ſy niet volkomentlick geholpen ſouden werden.

Het gemeen en principael remedie, dat niet alleen in deſe paſſie, maer oock in alle Sieckten voor moet gaen, is ſijn toevlucht tot Godt te nemen, als tot den opperſten Mediçijn van alle kranckheyt, aen wiens goetheyt, almogentheyt, en ſegen behooren alle Chri-

ſtelijcke Mediçijns, haer en hare remedien te bevelen: en ſulcx haer ſiecken in te planten, datſe van ſijn genade de meeſte hulpe moeten verwachten.

Daer-beneffens moet den genen, die aldus met amoureusheyt gequelt zijn, voor oogen geſtelt werden, datſe van haer ſinnen, verſtant, en oordeel berooft zijn; en dien volgende totter doot toe kranck.

En als ſy hier na beginnen te luyſteren, dan konnen ſy vorder gebracht werden, tot het gebruyck van beſondere remedien.

Maer men moet wel letten dat deſe vermaningen niet ontijdigh en zijn, anders ſoudenſe lichtelick in plaetſe van verlichten meerder doen beſwaren, en de gepaſſioneerden veel hertneckiger maken. Gelijck ſeer levendigh by den Comedie-ſchrijver *Plautus* aengeweſen wert *Trinummo*.

Het minnen is een ſelſaem ſpel,
Het brengt de minnaer in gequel,
Het is een los een looſe vont,
Het is een weſen ſonder gront:
Al wat men aen de vryers raet,
Dat dunckt de jonckers enckel quaet;
Doch wat hun af-geraden wert,
Daer henen wil haer gilligh hert:
En wat men ſoo een lincker biet,
Dat wil hy doch ſijn leven niet;
En wat hem niet gebeuren mach,
Daer haeckt hy na den gantſchen dagh.
Roept yemant ſoo een vijſen quant,
Gewis die wijckt hem vander hant;
En ſchoon hem yemant henen ſent,
Hy is ſtracx weder daer omtrent;
In 't korte, 't is een wreede pijn,
In Venus Hof verdoolt te zijn.

De reden van deſe hartneckigheyt is, dat de gene die minnen, leven na hare paſſien, en ſulcke, gelijck *Ariſtoteles* ſeyt 10. *Ethic.* 10. ſluyten voor reden en vermaninge haer ooren. Daerom moet de tijt wel beſpiet werden, dat ſy beſt geſint zijn, en hooft en ſinnen geſtelt hebben om goede vermaningen plaets te geven.

Wat hier gedaen dient, en moet geenſins uytgeſtelt werden, maer in 't begin by de handt genomen, eer het quaet diep gewortelt is. Het welck de Meeſter van de konſte der minnen wel leert in ſijn eerſte Boeck van de remedie der Liefde:

Geſellen hoort een woort, wanneer u teere ſinnen
Gevoelen eerſt den brant en hellen om te minnen,
Soo vint u metter daet ontrent het weeligh kruyt,
En eer het vorder gaet ſoo roeyt den wortel uyt.
Gelooft het, dien het raeckt, met lang hier op te wachten
Soo wert de liefde ſterck, en boven uwe krachten,
Dat eerſt een beeckje was, dat wert een groote ſtroom:
Dat eerſt een tackje was, dat wert een groote boom.
Een ſieckte die wel eer ſtont haeſt te zijn geneſen,
Kan heden buyten raet en ſonder hoope weſen:
Een die ſijn tijd vergeuwt als hy wat goets vermach;
Sal niet bequamer zijn oock op den naeſten dach.
Wy zijn onachtſaem volck, en ſleuren alle ſaken,
En willen als het dient niet aen het zeer geraken:
Daer kruypt dan evenſtaeg, daer kruypt de kancker voort
Om dat het ſlim vergift niet eer en was geſtoort.
Voelt daerom eenigh menſch van Liefde ſich bevechten,
Die zy ſluex in de weer en laet hem onderrechten;
Maer doe het met beleyt, en eer het vinnigh quaet
De ſinnen overloopt, en vaſt gewortelt ſtaet.
In qualen van een geeſt, in ſieckten van de leden,
Daer wijſt de ſtage daet, daer leert de vaſte reden
Dat yeder raet behoeft, en dat ter rechter tijd,
Al-eer het ſlim bejagh tot in het herte glijt.
Daer zijnder onder u van ſoo verdraeyde ſinnen,
Die ſonder voor-beraet haer ſtellen om te minnen;
En als het ſlim fenijn is aen het hert gegaen,
Dan ſpreeckt men om behulp de beſte vrienden aen.
Dit zijn, onwijſe jeught, dit zijn verkeerde ſlagen,
Ghy dient van eerſten aen om raed te komen vragen;
Het is van ouds geſeyt, het licht dat voren gaet
Dat geeft in alle dingh voor-al de meeſte baet.

Mercurialis in het 4. Boeck van de Sieckten der Vrouwen op 't 10. Capittel, en andere Genees-meeſters, raden de gene die met den brant der *Liefden* ontſteken zijn, haer te onthouden in koude en vochtige lucht: geen bont, veloers, ofte eenige heete kleden te dragen: geen muskeljaet, ofte ruyck-ballen, by haer te hebben, maer liever Canfer. Raden oock ſober te leven, en weynigh te eten,

De krevel wert geſtilt, wanneer de mage baſt,
De ziele wert geſpijſt, wanneer het lichaem vaſt.

liever water ofte kleyn bier, als wijn te drincken, alſoo den wijn, nae het ſeggen van den wijſen *Ariſtoteles*, 1. *Probl.* 18. de Liefde gaende maeckt. Waer van het Spreeck-woort komt, dat *Venus* verkout ſonder *Ceres* en *Bacchus*, dat is, dat de Liefde ſonder eten en drincken geen deegh en heeft. Het welck onſe groote vrient, Heer *Daniel Heinſius*, Ridder &c. in ſijnen Lof-ſanck van *Bacchus* aldus uyt-gedruckt heeft.

O Bacchus ſonder u light Venus als gebonden,
Cupidoos vyer gaet uyt, ſijn pijlen zijn geſchonden:
Maer als ghy ons aenſiet, ſoo zijn wy bly van ſin,
Bequaem tot ſoeten praet, en vyerigh in de min.
Hierom iſt dat men pleeght hier voortijds op d'autaren
Van Griecken wijt vermaert, met Venus u te paren;
Want ſonder Bacchi nat, en Ceres uwe vrucht,
Iſt met de min gedaen, tijd Venus op de vlucht.

En

En daerom is by de oude Wet-houders goet gevonden, dat een Vrouwe die Wijn dronck, en een die overſpel dede, met gelijcke ſtraf ſoude geſtraft werden. *Leg.* 12. *Tabb. apud Halicarnaſſ. lib.* 2. *Plin.* 14. 19. *Agell.* 1. 23. even-wel ſoo laet de vermaerde Genees-meeſter *Gordonius* toe, dat de Verliefde Wijn mogen drincken, maer weynigh, en niet tot dat ſy droncken werden. *Ovidius* ſteeckt in heel ander gevoelen, daer hy genees-middel voor de Liefde geeft:

De wijn, de ſoete wijn is dienſtigh om te minnen;
Maer neemt hem niet te veel tot ondienſt van de ſinnen.
Door wint ſoo leeft het vyer, en 't brand na onſen luſt,
Maer is de wint te groot, ſoo wort 't uyt-gebluſt.

En hy raet verder tot behulp voor de Liefde, ofte gantſch niet droncken te drincken, of ſoo dat men om geen ſwarigheyt meer en dencke. Welcken raedt een Poëet die ſoo naeu niet en ſiet, lichtelick toe te geven is: maer ſoo licht niet, den Platoniſchen wijs-gerigen *Marſilius Ficinus*, de welcke, over het Bancquet van *Plato*, raet geeft voor de Liefde, hem al te met droncken te drincken om nieuw bloedt, en nieuwe geeſten te maken, in plaetſe van het bloedt en de geeſten, die door het verlieven beſmet zijn. Dan deſen raet en is niet alleen quaet, maer oock godtloos, leerende de eene foute door d'ander geneſen, en dat tot ſchade van de geſontheyt. Behalven dat de bloet-ſchande van *Loth* den ſelven volkomentlik overtuygt van onwaerheyt. Men ſal dan de ſoberheyt voor een beter behulp-middel aen-nemen, hem van alle heete en gekruyde ſpijſe wachten; weynigh vleeſch, eyeren, en 't gene veel voedſel geeft, ofte winden maeckt, maer liever ſalaet, verkoelende kruyden, en ſpijſe van weynigh voedſel gebruycken.

En dit is een van de drie behulp-middelen, die *Crates* gaf aen de gene, die met Liefde te ſeer gequelt waren, te weten den *Honger*, de *Tijt*, en de *Strop*. Want gelijck gaſten, en braſſen het voornaemſte voedſel is van de Liefde, ſoo is haer genees-middel den honger, het vaſten, en de ſoberheyt. Indien dat niet en helpt, ſoo ſal de tijd het allencxkens ſlijten, wiens manier is alles te matigen, veranderen, en te doen vergeten. En by aldien oock deſe middel geen baet by en brenght, dat men dan tot den Strop kome, dat is, dat den Verliefden hem uyt miſtrooſtigheyt verhange. Wy vervloecken deſen leſten raet, als geheel ſtrijdende tegen het Chriſtelicke geloove: hoewel hy dickwils van deſe rampſaligen in 't werck geſtelt wert.

Voor een van de beſte behulpſelen werdt geraden Ledigheyt te ſchouwen, het welck het oor-kuſſen van de Liefde is. Daerom ſullen de Verliefde haer altijd beſigh houden met het een ofte het ander te doen, na haer beroep en gelegentheyt. Welcke leſſe oock gegeven werdt van den meer-gemelten *Ovidius* 1. *de remed. amor.*

Al wie door liefde queelt, en wenſcht te zijn geneſen,
Die moet in ſtaegh bedrijf, en nimmer ledigh, weſen;
Door leuy te zijn ſoo waſt het weligh Venus-kint,
En daerom is het wicht hier wonder toe geſint.
Vraeght yemant hoe het komt, dat, na een dertel mallen,
Veel menſchen menighmael in vuyle luſten vallen?
De reden is bekent: om datſe ledigh zijn;
Want dat is aen den geeſt een wonder boos fenijn.
Indien het water ſtaet, ſoo moet het ſtracx bederven,
En jonckheyt ſonder werck die ſal het licht verkerven;
Het yſer roeſt terſtont indien het maer en ruſt,
En wie daer ledigh is die valt in vuyle luſt.

Hierom ſeggen de Poëten dat *Cupido* noyt en heeft konnen overwinnen, ofte doen verlieven *Veſta*, *Pallas*, en *Diana*, daer hy over alle d'ander Goden en Godinnen meeſter geworden was: willende ons met die fabule leeren, dat de gene, die haer vermaeck hebben in de jacht, wijsheyt, huys-houdinge, het lief-kooſen niet onderworpen en zijn.

De Spinnekop en ſal de ſlange niet genaken,
Als ſy die beſich ſiet, of neerſtigh vint in 't waken:
Maer ſoo de ſlangh haer eens door ledigheyt geeft bloot,
De Spinne valter op, de ſlange komt in noot.
Die ſchouwen wil de min, of van haer zijn geneſen,
Dient ſonder yet te doen tot geener tijd te weſen:
Dat kleyn vergiftigh dier, dat dertel Venus-wicht,
Neemt ledigheyt te zijn een wet-ſteen ſijnder ſchicht.

Daer zijn even-wel eenige oeffeningen, die ſeer ſchadelick zijn, als het Muſijck-ſingen, en ſpelen op inſtrumenten: als mede het leſen van Minne-boecken; het welck oock niet vergeten en is van den ſelfden meeſter der Liefde:

Ghy die van minne-brant begeert te zijn geneſen,
En wilt geen dertel jock, of geen Poëten leſen,
Al ben ick even-ſelfs van dit geſelſchap een,
Noch ſegh ick even-wel dat ick van herten meen.
Wy dichters in 't gemeen beſchrijven vreemde ſaken,
Die oock een eerbaer hert by wijlen gaende maken:
Wie leeſt Tibullus werck, die niet en wert gewont,
Als hy ſijn Liefſte prijſt, en haren rooden mont?
Wie leeſt Catullus boeck, die niet en wert ontſteken,
Als hy van Liefde ſchrijft, en van haer ſoete treken?
Ons rot is dertel volck, en lievers van den doeck,
Ghy laet dien geylen hoop, en leeſt een deftigh boeck.

Noch erger zijn de openbare ſpelen, maeltijden, en het danſſen. Want ſoodanige oeffeninge opent en verheugt niet alleen 't Herte, maer oock 't geheele Lighaem, waer door de Liefde, gelijk als door een geopende venſter, lichtelick in-gelaten werdt. En 't gene in ſulck geſelſchap 't gevaerlickſte is, dat is het mallen en ſoenen: waerom onſe Maeghden qualick ſeggen, dat het ſoene maer een af-vegen is, en met de Herderinne van *Theocritus*, dat een ſoetjen niet om het lijf en

heeft: want door ſoenen en mallen werdenſe aen beyde zijden gaende gemaeckt, en komen lichtelick verder. De Italianen ſeggen, *Donna baſciata, Meza chiavata*; en de groote Poëet in ſijnen Spiegel:

Een wijngaert dichte by de ſtadt,
Een boom met fruyten aen de padt,
Een ſlot dat op de grenſen ſtaet,
Een wijf dat veel laveyen gaet,
Een ſchoone, jonge, vlugge maeght,
Gekuſt, geleckt, geſtreelt, gevraeght,
Zijn dingen die een handigh man
Met toeſien niet bewaren kan.

De Keyſer *Claudius*, als *Suetonius* betuyght, werde door 't recht dat hy hadde om *Agrippina* ſijn broeders dochter te kuſſen, verweckt tot een bloet-ſchandigh houwelick. Hierom raedt de wijſe *Socrates* wel te recht, by *Xenophon* in de *Maeltijt*, dat de gene die haer kuys en eerlick willen houden, haer van ſchoone te ſoenen, onthouden. Die dan ſijn ſelven geen ſlave van *Cupido* wil maken, moet ſulck geſelſchap, en diergelijck gebaer ſchouwen. Daerom en woude *Alexander de Groote*, als hy *Darius*, den Koningh van Perſyen, overwonnen hadde, de vrouw en dochters niet eens onder ſijn oogen laten komen, om door hare ſchoonheyt niet verleyt te werden:

Het oogh, alleen het oogh, kan gantſch den menſch ontruſten,
Het is een open deur, een inganck van de luſten;
Die, ſonder goet beleyt, die venſters open doet,
Krijght, lichter als hy meynt, een dief in ſijn gemoet.

Soo ſeyde *Salvianus*, dat de oogen als venſters waren van ons gemoet, en dat alle begeerlickheyt in 't Herte door de Oogen, als door eenige loop-graven in-kroop. Daer van noemt oock den Apoſtel *Petrus*, Oogen vol van overſpel, 2 *Petr.* 2. En daerom ſtelt de Genees-meeſter van de Liefde, het af-weſen van de beminde voor een genees-middel:

Begeerdy los te zijn van Venus wreede banden,
Verlaet u vaderland, beſoeckt de vreemde landen,
Seyt Naſo, Venus tolck: dat meepſe Venus-kint
Magh tegen 't reyſen niet, &c.

Hier toe hooren oock eenige onkuyſche en lichtveerdige ſchilderyen, die mede lichtelick tot onkuysheyt verwecken. De jongman *Cherea* vervolgende een meysjen, daer hy op verlieft was, ſagh t'haren huyſe hangen, een ſchildery van *Iupiter*, hoe hy in ſchijn van een gouden regen in de ſchoot van de ſchoone *Danaë* ſtorten; waer uyt hy by ſijn ſelven beſloot, dat 't ſelve ſpel hem mede niet qualick paſſen en ſoude, dewijl het ſulcken grooten Godt gedaen hadde. *Terent. Eunucho.*

Al wat het ſtout pinçeel uyt luchten hoofde treckt,
Heeft menigh oogh geterght; in menigh hert bevleckt.
Een Loth, of Davids val ten naeuſten af te malen,
Doet, ick en weet niet hoe, de loſſe ſinnen dwalen;
Een ſtier, een valſche ſwaen, die jonge maeghden ſchent,
Heeft dickmael aen de jeught de luſten in-geprent.

Avicenna, Gordonius, Arculanus, Villanova, en andere Genees-meeſters raden, de gene, die te ſeer op yemant verlieft is, tot de Liefde van een ander te treckẽ, en hem een nieuwe vrijſter te geven, door welckers vriendelikheyt hy allenxkens vervremt mochte werden, en van die weder tot een derde, en ſo al voort, om de Liefde t'eenemael te verdeelen, tot dat hy 't vryen geheel moede wert, en hem vry gevrijt heeft: geloovende met *Ariſtoteles*, dat de gene die veel vrienden hebben, geene en hebben, en alſoo die vele vrijſters verſoecken, op geene en ſullen verſotten. Welcken raet te vooren gegeven was, by den Poëet *Ovidius* in ſijn Genees-middelen der Liefde met deſe verſſen:

Ick rade, tot behulp van u verdwaelde ſinnen,
Dat ghy op eenen tijt twee vrijſters ſiet te minnen;
Een dieder twee gelijck voor hem verkieſen kan,
Dat is een luſtigh hert, dat is een ruſtigh man.
Soo ghy een vliet verſpreyt in veelderhande tacken,
Haer loop, haer ſnelle ſtroom die ſal terſtont verſwacken.
Soo ghy een vyer verdeelt, daer is geen twijfel aen,
De brant ſal minder zijn, de vlam ter neder ſlaen.
Indiender twee gelijck in u gedacheen ſpelen,
Ghy ſult te vryer zijn, ghy ſult te minder quelen,
Ghy ſult noch vrolick zijn, ſchoon d'eene qualick wilt,
En ſiet! in dit gewoel wort u de geeſt geſtilt.

Maer of deſen raet wel ſomtijts ten beſten luckt, ſo en is hy even-wel niet ſonder gevaer. Want gelijck de Gewoonte de tweede nature is, ſoo is te vreeſen dat de Liefde door deſe middel niet altijt verdeelt, en ſoo vermindert, maer oock altemet verdubbelt en vermeerdert mochte werden. Dewijl deſe gewoonte van vryen, eens vaſt in de herſſenen geprent zijnde, den Minnaer geſtadigh op ſijn plat doet vallen, en ſijn ſinnen ſoo wel hier, als daer vaſt kan maken.

Hylas, by den Françoiſchen ſchrijver *Honorée, Durfée*, in ſijn *Aſtrée*, ofte Herderſche Vryagie, konde geheel aerdigh met alle winden waeyen, en ſoo vryen, dat hy altijt vryende bleef, en niet lichtelick van liefde mal en werde. Maer den verliefden Poëet ſchenen al de vrijſters bequaem om van hem bemint te werden; in elcke ſeyt hy 2. *Amor.* 4. een oorſaeck van Liefde te vindẽ: en 2. *Amor.* 10. klaegt hy ſijnẽ vrient, dat hy op eenen tijt op twee vrijſters even verſot was.

Is vorder dienſtigh voor de gene, die op yemant te ſeer verlieft zijn, dat ſy haer ſelven dickwils voor oogen ſtellen, al de gebreken van de gene, die ſy beminnen, en geſtadigh overdencken al 't gene haer misſtaet. 'T welck van den Genees-meeſter der Liefde

oock

oock niet over-geſlagen enis, 1. *de remed. Amor.* daer hy gebruyckt deſe verſſen:

Indien ghy wilt den geeſt van u geminde keeren,
Leert hier hoe datje meughť de ſinnen over-heeren:
Siet datje veel bedenckt, en u voor oogen ſtelt,
Hoe datſe menighmael u dapper heeft gequelt.
Hoe datſe rancken heeft en wonder ſlimmegrepen,
En datſe met bedrogh u dickmael heeft genepen;
In 't korte paſter op dat ghy veel over-gaet
Al dat aen haer gebreeckt, en dat haer qualick ſtaet.

Die alſoo geſtelt is, kan niet beter ſich in-beelden, ſeyt Cicero 4. *Tuſc.* als hoe weynigh, hoe verachtelick, hoe nietigh dat het is, daer hy ſoo ſeer na verlanght, en hoe licht dat hy ſulcx ontbeeren ſoude konnen, ofte op een ander verkrijgen.

Men ſal oock overdencken, dat 't niet al vyolen en zijn, dieder ruycken; en dat dickwils onder een ſchoon aengeſicht wel een vuyl en ongeſont lichaem gedragen wert: oock dat men voor ſeer fraey acht, dickwils niet anders en is als vuyligheyt en blancketſel. Waer toe dienen kan 't exempel (by *Suidas* beſchreven) van een jonge dochter van Alexandryen, met namen *Hypatia*, de welcke ſoo geleert was, datſe openbare leſſen dede. 'T gebeurde, dat een jongh leerlingh, door haer uytnement verſtant en ſchoonheyt, ſeer op haer verliefde, en haer tot ſijnen wil verſochte: dien ſy de vuyle en de beſoetelde doecken van haer ſtonden toonende, ſeyde, Siet daer 't gene ghy ſoo ſeer bemint; en maeckten hem alſoo een af-keer van 't gene hy na-geloopen hadde. *Ovidius* ſiet mede op diergelijcke in 't 2. boeck van de genees-middelen der Liefde:

Hy ſagh eens op een tijt haer vrouwelicke deelen,
Die wat een man gelijckt genegen is te ſtreelen;
En even dat geſicht viel hem ſoo ſelſaem in,
Dat hy een af-keer kreegh van ſijn begonnen min.

S. Iſidorus verhaelt in den 53. brief van ſijn 2. boeck, hoe dat een ſeker jonghman, ſeer tot de vrouwen genegen, ſiende een ſeer ſchoone dochter, op haer quam te verlieven, en alles in 't werck ſtelden om tot ſijn meeninge te geraken. In 't eerſte ſloegh ſy hem plat af: want het was een dochter, die reynigheyt belooft hadde. Maer als ſy vernam, dat de vryer ſtont om van liefde dul en raſende te werden, ſoo bedachtſe een middel om haer eerbaerheyt te bewaren, en met eenen ſijnen brant uyt te bluſſchen. Voor-eerſt doetſe haer ſchoon hayr af-ſcheeren, en af-ſchrappen, ſtreeck haer aenſicht met natte aſch: daer nae laetſe den ſot by haer komen, ſeggende, Hebt ghy noch ſin in dat leelick backhuys? Hy door deſe vrage ontlaſt zijnde van de raſernye, die hem quelden, voelden dat den brant van ſijn liefde uytgingh en vervloogh.

Raymundus Lullus, een ſeer geleert en vermaert Spaengiaert, van een dochter, daer hy ſeer op verſot was, dagh geſet zijnde, quam met groote begeerte na haer toe loopen. Maer by haer komende, toonde ſy hem haer ſlincker borſt, die geheel van de Kancker opgegeten was, waer door ſijnen brant verkoelde, en nam daer van oorſaeck, om de Genees-konſte te gaen leeren, 't welck hem ſoo wel geluckte, dat hy middel vant, om dat ſchrickelick gebreck te geneſen.

Hier by ſal ick noch een kluchtig exempel vertellen, van de geneſinge der Liefde, getrocken uyt de vertellingen van de koninginne van Navarre, *Nouvelle* 20. In 't lantſchap van *Daulphiné* in Vranckrijck, was een Edelman, genoemt *de Heer van Riant*, van dē huyſe van den Koning *François* de I. een jongman van ſonderlinge ſchoonheyt en eerbaerheyt. Deſe maeckte langen tijt de vryer aen een ſekere Joffrouw, weduwe zijnde, dewelcke hy ſoo ſeer beminde en eerde, dat uyt vreeſe van haer gunſte te verlieſen, hy haer niet en dorſt moeyelick vallen, om 't gene hy aldermeeſt begeerde. En wel wetende dat hy fraey, en weerdig was om bemint te weſen, beloofde vaſtelick het gene ſy hem dickwils ſwoer, te weten, dat ſy hem meerder beminde, als alle de Edel-lieden van de werelt, en dat by aldien ſy yet ſoude moeten doen voor een Edelman, dat ſulcx alleen voor hem weſen ſoude, als de volmaeckſte, die ſy immermeer gekent hadde, hem biddende daer mede ſich te vreden te houden, ſonder te willen treden over die eerlicke vrientſchap; hem verſekerende, by aldien ſy vernam, dat hy yet voorders verſochte, als redelick was, dat hy de ſelfde t'eenemael verlieſen ſoude. Den armen Edelman en hiel hem niet alleen daer mede te vreden, maer ſijn ſelven oock voor geluckig, van gewonnen te hebben 't herte van de gene, die hy meenden ſoo eerlick te zijn. Het ſoude te langh vallen, wijtloopigh te vertellen alle ſijn lange vryagien, ende reyſen, die hy dede, om haer te verſoecken. Maer om te beſluyten, dien armen martelaer van een aengenaem vyer, van 't welcke hoe men meer brant, hoe men meer branden wil, verſocht altijt te vermeerderen ſijn martelaerſchep. Op ſekere tijt krijght hy een inval om te gaen beſoecken de gene, die hy liever hadde, als ſijn eygen ſelven, en die hy achte boven alle de vrouwen van de werelt. Aldaer gekomen zijnde, gaet hy in haer huys, ende vraeght waer ſy is. Men ſeydt hem, datſe even uyt het Lof gekomen was, en in den hof haer wat gingh vertreden. Hy treet van 't paert, en gaet recht na den hof daer ſy was, en vint aldaer hare kamenieren, die hem ſeyden, datſe alleen was gaen wandelen in een lange gaeldery van den ſelfden hof. Hy begint meer als oyt te voren te hopen op een lecker beetjen. En ſo ſtil, als hy konde, ſoeckt hy haer, uytermaten verlangende om haer alleen te vinden. Maer komende ontrent een ſpeel-huyſken van gevlochte boomen, treet hy daer haeſtelick in, als een die niet en wiſt hoe hy tijts genoegh ſien ſoude de gene, die hy ſoo uytermaten beminde. Maer met dat hy in komt, ſoo vint hy ſijn Joffrouw in 't groen leggen, omhelſt van haren ſtal-knecht, een menſch ſoo

vuyl, leelick, en onbeſchoft, als hy was een fraey, eerlick, en aengenaem Edelman. Ick en ſal niet aenvangen 't ſpijt, dat hy hier uyt nam, af te ſchilderen: maer 't ſelfde was ſoo groot, dat het kracht hadde om op een oogen-blick uyt te bluſſchen een vyer, 't welck ſoo lange tijt gebrant hadde. En nu ſoo ſeer ontſteken door ſpijt, als hy te voren geweeſt hadde door liefde; ſeyt hy haer, Me-vrou, wel bekomet u: door uwe vuyligheyt, die ick van daegh geſien hebbe, ben ick geneſen en verloſt van mijn geſtadige pijn, daer de eerbaerheyt, die ick meende dat by u was, oorſaeck van geweeſt is. En ſonder ander af-ſcheyt, keert hy raſſer wederom, als hy daer gekomen was. De arme vrou, en gaf hem anders geen antwoort, als dat ſy haer handen voor 't aenſicht hiel. Want alſooſe haer ſchaemte niet en konde decken, ſoo deckten ſy haer oogen, om niet te ſien den genen, die nu ſagh hoe geveynſt ſy haer te voren gehouden hadde.

Nu om te beſluyten; gelijck door de onkuyſche Liefde huyſgeſinnen, ſteden, en landen 't onderſte boven geworpen zijn, als te ſien is aen *Tarquinius* de ſeſte en laetſte Koningh van Romen. *Dionyſius* de jonge, en *Hieronymus*, tyrannen van Sicilyen, *Appius Claudius*, thien-man van Romen, *Galleazzo Sforza* Hertogh van Milan, *Alexander de Medici*, eerſte Hertogh van Florençen, *Petruccio*, tyran van Siena, 't in-nemen van Troyen, door de Griecken, 't verwoeſten van Spaengien door de Moren, 't vermoorden op eenen avont van al de Françoiſen in Sicilyen, en diergelijcke, daer de Hiſtoryen vol van zijn: ſoo ſiet men aen d'ander zijde wat goet en vordeel dat het aen *Alexander de Groote* dede, dat hy de eerbaerheyt bewaerde van de huyſvrouw en dochters van den Koningh *Darius*, die ſijn gevangenen waren, als te leſen is by *Quintus Curtius* in ſijn Hiſtorye, en *Plutarchus* in 't leven van *Alexander*; oock mede hoe dat *Scipio* al de herten van de Spaengiaerden wan, met dat hy een ſchoone Joffrouw ongeſchent haren Bruydegom t'huys ſant, gelijck de ſelfde *Plutarchus* mede in 't leven van *Scipio*, als oock *Livius*, en *Florus* in haer Hiſtoryen beſchrijven. 'T ſelfde dede *Pompejus*: oock *Totilas* Koningh der Gotthen, als hy *Cuma* in-nam, gelijck by *Sigonius* te ſien is, in ſijn negenthiende Boeck van 't Weſten-rijck.

Selim de wreede Turckſche Keyſer, die Vader en Broeders om doen brengen heeft, wert even-wel over deſe deught gepreſen van den Spaenſchen ſchrijver *Illaſcas* in 't leven van *Leo* 10. De groote Capiteyn (gelijck hy in 't eerſte als hy in Italien quam, van de grootſche Spaengiaerts genoemt werde, en daer nae dien naem met het in-nemen van 't Koningrijcke van Napels wel verdient heeft) was mede ſoo vroom en eerlick, dat hy niet en wilde waer-nemen de goede gelegentheyt, die hem voor-quam van een vader, maer arm edelman, hem aenbiedende twee ſijne dochters van ſonderlinge ſchoonheyt, meenende daer door hem ſelven uyt den noot te helpen. Maer de groote Capiteyn holp hem, en hylickte die twee Joffrouwen aen twee Edel-luyden, meer ſorge dragende voor haer eere, als de eygen Vader: gelijck blijckt uyt het 7. Capittel van de Chronijck, die in Spaenſch van hem beſchreven is; welcke daet hem by een yegelick eenen grooten en goeden naem maeckte, en was hem ſonderling vorderlick tot ſijn aenſlagen. In Spaengiaerts, Italianen, en andere Volckeren, die wat heet van naturen zijn, is dit vry te verwonderen. Maer onſe Nederlantſche natie heeft deſe deught meeſt van haren ingeboren aert, en werdt derhalven by alle volckeren over hare eerbaerheyt geroemt. Gelijck onlangs oock van de geeſtelicke maeghden in Brabant gedaen heeft de Cardinael *Bentivoglio*, *Nuntius* van den Paus aldaer, in ſijn Italiaenſch vertoogh dat hy van de Nederlanden aen ſijn H. doet. Daerom iſt ons ſoo veel te ſchandelicker, en ſchadelicker, als wy ons tegen aengeboren aert van de Minne-ſucht laten overwinnen.

Van de Eer-gierigheydt.

Het V. Capittel.

DAer is een ander plaegh om onluſt in te voeren,
Die komt wanneer den menſch op eer begint te loeren;
Op ſtaet-ſucht is geſet; want dan is 't dat de geeſt
Voor ick' en weet niet wat, voor alle dingen vreeſt.
Siet daer een ſtaegh gequel; de woningh van de ſterren
Die heeft men even-ſelfs die heeft men ſien verwerren
By dit onruſtigh ſpoock, ſoo datter twiſt ontſtont
Ter plaetſe daer men noyt als ſoete vreed' en vont.
Wel om dit grilligh bloet uyt onſen geeſt te drijven,
Soo dient een yder menſch in ſijn gemoet te ſchrijven,
Dat Godt van alle tijd verwaende ſinnen haet,
En trotſe lieden ſtraft, en met den donder ſlaet.
Wie dan met ſijnen Godt in vrede ſoeckt te weſen,
Moet als een ſtage les dit aen ſijn herte leſen:
Ey! waerom dus gepooght tot eer en hoogen lof?
Wy zijn (hoe groot wy zijn) maer aerd' en enckel ſtof.

DE *Eer-gierigheyt*, de welcke niet anders en is als een groote liefde en begeerte van eere en ſtaet, ſtort haer lichtelick in de fraeyſte geeſten, en kan ſeer qualick uyt de ſelve getrocken werden. Het is wel dat men oordeelt, dat wy het gene goet is, behooren te om-helſen: maer wy ſtellen de eere boven alle goet, en daerom loopen wijſe met alle gewelt na. De Eergierige is altijt ongeruſt, hy pijnight hem ſelven geſtadigh met hope, begeerte, en ſorghvuldigheyt: hy wil allefins de eerſte zijn, ende en kijckt nimmermeer achter hem om, maer altijt voor uyt na de gene, die hem voor gaen, en meerder zijn: en het is hem grooter verdriet, datter een voor hem gaet, als het hem vreught is, datter hondert achter hem komen. Dit heeft de eerſuchtige *Julius Cæſar* wel betoont, als hy tegen ſijn volck, 't welck al lacchende vraegde of in ſeker kleyn

Dorp-

Dorpken, daer ſy door reyſden, oock wel geloop om ſtaet en offiçie was, antwoorden, dat hy in die plaetſe liever de eerſte was, als te Romen de tweede. Sijn begeerlickheyt is volbracht, maer hoe en met wat eynde? Na dat hy door den doot van veel duyſenden, en met duyſent gevaerlickheden van ſijn eygen leven, dat hy ſelve in Spaengien eens met ſijn eygen handen meende te verkorten, ten leſten naeulicx meeſter geworden zijnde, werde in den vollen Raedt van ſijn vertroude vrienden met drie-en-twintigh ſteken omgebracht, neder vallende voor het beelt van *Pompejus*, dien hy te voren ter doot vervolght hadde.

Deſe Eer-gierigheyt, en begeerte om altijt meerder te zijn, heeft voor eenige jaren den manhaftigen helt de *Mareſchal de Biron* op een ſchavot gebracht, en daer belet door een ſlagh van een Borgoignon (gelijck men voorgeeft, hem voorſeyt te weſen) dat hy geen *ſouvereyn* ofte opper-hooft en werde, daer hy na trachte. Stellende alſoo ſijn leven en groote ſtaten in gevaer, om yet dat heel los en onſeker was. Hier toe en paſt niet qualick het gene den Koning *Philips* van Macedonien gebeurde van den wijs-gerigen *Diogenes*. De welcke komende in 't Koninghs leger voor de ſtadt *Cheronea*, werde van de Krijghs-knechten aen-getaſt, en voor *Philips* gebracht: die een onbekent man ſiende, riep verſtoort, O ghy Verſpieder! Waer op *Diogenes* ſeyde, Voorwaer een verſpieder: want ick kom hier om u ſottigheyt te ſien, die niet te vreden zijnde met het Koninghrijck van Macedonien, nae andere ſtaende, u ſelven in gevaer werpt, om u rijck en leven te verlieſen. De Koning verwondert zijnde over ſijn vryſpreken, liet hem los gaen. En miſſchien door deſe vrye beriſpinge verbetert zijnde, ſeyde eens, als hy in 't zant, daer hy in gevallen was, ſagh de groote van
„ ſijn lichaem: O wat mogen wy de geheele wereldt
„ begeren, daer wy maer ſoo kleynen plaetſe aerde van
„ naturen van doen en hebben! 't welk ſijn ſone *Alexander de Groote* niet wel en bedacht, als hy ſchreyde, doen de wijs-gerige *Anaxagoras* leerde, datter ontallicke werelden waren, om dat hy noch van geen een meeſter en was.

De Eer-gierigheyt is van ſoo grooten kracht, datſe alle ander Bewegingen te boven gaet; en overwindt, ſelfs oock de Liefde, de welcke het nochtans naeulicx kamp wil geven. Gelijck wy ſien in *Alexander*, *Scipio*, *Pompejus*, en ſo veel andere; als in 't laetſte van 't voorgaende Capittel geſeyt is, de welcke met een groote ſtantvaſtigheyt en kloeckmoedigheyt haer onthouden

heb-

hebben van d'alderſchoonſte Vrouwen, die in haer macht waren, daer ſy anders van Eer-gierigheyt branden, ja deſe overwinninge van de Liefde dienden haer tot de Eer-gierigheyt, (*Nihil domi impudicum, niſi dominationi expediret.* Tacit. *de Agrippina.*) voornamelick *Julius Cæſar.* Want daer is noyt yemant meer genegen geweeſt tot de Vrouwen, even-wel hadt de Eer-gierigheyt in hem altijt de overhandt, ſoo dat de wel-luſt hem niet een ure dede verlieſen, die hy beſteeden konde tot ſijn vergrooting. Wy ſien aen d'andere zijde, dat in *Marcus Antonius*, en andere, de kracht van de Liefde alle beleyt en ſorghvuldigheyt wech-genomen heeft. Maer als deſe twee Bewegingen in twee gelijcke ſchalen geleyt waren, men ſoude ſien, dat de Eer-gierigheydt de ſwaerſte woegh. De Liefde kan verſadigt, en door verſcheyde middelen geneſen werden; maer de Eer-gierigheyt is nimmermeer te verſadigen, ja ſy vermeerdert door het verkrijgen, en bekomen van 't gene, daerſe eerſt om gewenſcht heeft, en daer en is geen middel, om de ſelfde uyt te bluſſen, zijnde gantſch gewickelt ſelve in de Ziele en Reden. Sy en overwint oock de Liefde niet alleen nopende de geruſtheyt en geſontheyt: (want eer-ſucht en ruſt zijn dingen die niet te ſamen en konnen wonen) maer oock het leven ſelve, gelijck *Agrippina*, de moeder van *Nero*, betoont heeft, de welcke, als *Tacitus* verhaelt, onderſoeckende en vernemende by de *Chaldeers*, dat haren ſoon Keyſer ſoude werden, maer dat ſulcx haer het leven ſoude koſten, antwoorde met de rechte woorden van de Eer-gierigheyt, *Laet hy my dootſlaen, als hy maer Keyſer is.*

Vorders doet de Eer-gierigheyt gewelt op de Wetten, en de *Conſcientie* ofte het Gewiſſe, ſelve, ſeggende de Leer-meeſters van de Eer-gierigheyt, dat men altijd en in alle dingen de Wetten moet gehoorſamen, behalven in het ſtuck van regeringe; als zijnde ſoo leckeren beetjen, dat het wel de pijne waert is, daerom ſijnen *vaſten* te breken. *Cæſar* plagh dickwils in de mont te hebben, de verſſen van *Euripides*, verhaelt en vertaelt by *Cicero* in 't eerſte Boeck van de Offiçien.

Indien men 't recht oyt ſchenden magh,
Het dient gedaen om 't hoogh geſagh:
Maer watter anders magh geſchien,
Laet daer u deught en vroomheyt ſien.

Ick ſal hier een exempel ſtellen uyt den doortrapten werelt-wijſen *Nicolaes Machiavel*, 't welck hy verhaelt in 't boeck van den Prinçe op 't 8. Capittel. In onſe tijden, ſeyt hy, regeerende de Paus *Alexander de ſeſte*, na dat *Oliverotto da Fermo* veel jaren kleyn gebleven was, ſoo werde hy door ſijn oom van moeders wegen, met namen *Giovanni Fogliani*, onderhouden, en in ſijn jonckheyt gegeven aen den Velt-overſten *Paulo Vitelli*, op dat hy, ſijn krijghs-handelingh ſiende, en leerende, gevordert ſoude mogen werden. Na de doot van *Vitelli*, dienden hy onder *Vitellozzo* ſijn broeder, en zijnde gaeu van verſtant, en wacker van perſoon, werde in korten tijt onder de eerſte van ſijn leger. Maer hem in-beeldende dat het dienſtbaer was onder een ander te ſtaen, nam voor met hulp van eenige borgers van *Fermo*, by de welcke de ſlavernye van haer vaderlant aengenamer was, als de vryheyt, en met de gunſt der krijghs-luyden van ſijn Overſte, hem meeſter van *Fermo* te maken. Schreef derhalven aen ſijn oom *Fogliani*, alſoo hy veel jaren van huys geweeſt was, dat hy nu eens geerne hem en ſijn vaderlicke ſtadt ſien ſoude, en alſo hy anders nergens na getracht en hadde, als om eer in te leggen, op dat de borgers ſien mochten, dat hy ſijn tijt niet te vergeefs beſteet en hadde, ſoo wilde hy wel eerlick in-komen, vergeſelſchapt met ontrent hondert van ſijn vrienden en dienaers: en badt, dat hem geliefde ordre te ſtellen, dat hy van de borgers eerlick mocht ingehaelt werden, het welck niet alleen tot ſijn eere en ſoude ſtrecken, maer oock tot eere van hem ſelven, van de welcke hy op-getrocken was. De oom dede hier in voor ſijn neve al wat hy vermochte, en doende hem eerlick in-halen, liet hem in ſijn huys herbergen, alwaer na eenige dagen, in de welcke hy ordre ſtelde tot ſijn toe-komende ſchelmerye, hy een groote maeltijt gaf, noodigende ſijnen oom, en alle de voornaemſte van de ſtadt, op 't leſt van de ſelfde worp hy op de baen de grootheyt van den Paus *Alexander*, en *Cæſar* ſijnen ſoon, en van hare aenſlagen, waer op ſijnen oom, en de andere gaſten antwoort gevende: ſoo rijſt hy ſchierlick op, ſeggende, dat deſe dingen waren, om in heymelicker plaetſe van te ſpreken, en vertrock alſoo in een kamer, daer hem ſijn oom, en alle d'ander borgers volgden: en ſy en waren naeulicx geſeten, of daer quamen uyt verborge plaetſen krijghſknechten, die *Fogliani*, en alle d'andere doot ſmeten: na welcke moort begaf hem *Oliverotto* te paert, reede door de ſtadt, en belegerde in 't Paleys de Magiſtraet, ſoo datſe door vreeſe genootſaeckt waren, hem voor haren Prinçe en Heere aen te nemen, en na datſe allegader om-gekomen waren, die hem konden tegen weſen, ſtelde hy ſijnen ſtaet, na hem dochte, geheel vaſt. Maer wat eynde? een jaer na dit feyt, liet hy hem (tegen den aerdt van de Italianen) van ſijnen verſoenden vrient *Cæſar Borgia* bedriegen, ſoo dat hy met *Vitellozzo*, die hem den oorlogh en de ſchelmery geleert hadde, te *Sinigaglia*, na ſijn verdienſten geworght werde: gelijck in 't byſonder mede beſchreven is by den ſelven *Machiavel.* De vermelte *Borgia*, ſone van den Paus, ſiende dat ſijn outſte broeder de Hertog van Candyen ſijn eer-gierigheyt in de weeg was, liet hem op een ſekeren avont, als ſy te ſamen by haer moeder *Vannoccia* wel vrolik geweeſt haddē, in den *Tiber* ſmijten, en leyde daer na ſijn Cardinaels hoet neder, om eē krijgſman te weſen, tot dat hy na veel avontuers ten laetſten in Spaengien gevanckelik gebracht zijnde, in de belegeringe van een ſlechte plaets in *Navarre* om hals quam.

Waer

Waer uyt wy ſien, dat de Eer-gierigheydt wech neemt, de eygen wetten van de Natuere. Van daer is gekomen het vermoorden van ouders, kinderen, broeders; gelijck getuygen *Abſalon*, *Abimelech*, *Athalia*, *Romulus*, *Sey* Koningh van Perſſen, *Selim*, *Soliman*, en meeſt alle de Turckſche Keyſers. Siet verſcheyde exempelen in de Hiſtoriſe Overdenckingen van *Camerarius*, in 't 8. cap. van ſijn 5. boeck van 't Eerſte deel.

Charles VIII. Koning van Vranckrijck had een eenigh kint, dat heel jongh ſtorf; tot blijdtſchap, ſeggen de Hiſtory-ſchrijvers, van de Vader, om dat hy vreeſde dat het hem te gaeu weſen ſoude. En hy ſelve was van ſijn Vader *Louis* XI. in geenderhande ſaken opgetrocken; om dat hy geen tegen-ſtander aen ſijn Soon hebben ſoude, gelijck hy aen ſijn Vader *Charles* VII. geweeſt was.

Wy leſen in de Italiaenſche hiſtorie van *Guicciardini*, en andere, hoe dat *Lodovico Sforza*, om ſijn ſelven Hertogh van *Milan* te maken, alle de gene, die hem tegen waren, van kant holp, en den rechten Heere *Gio Galeazzo*, ſijn broeders ſoon dede vergeven, en ganſch Italien in onruſt geſtelt. Maer met wat eynde? dat hy niet alleen ſijnen ſtaet, maer oock ſijn vryheydt quijt werde, uyt-treckende met de krijgſ-knechten in Switſers kleederen, en verſpiet zijnde, in Vranckrijck gebracht, alwaer hy thien jaer, tot dat hy ſtorf, in een toren gevangen ſat.

Niet beter en is 't gegaen met *Thomas Wolſey*, die van niet op-gekomen zijnde, en door gunſt van den Koning *Hendrick* de VIII. Aertzbiſſchop van *Yorck*, en Cardinael gemaeckt weſende, en in Engelandt al dede wat hy begeerde, daer mede noch niet te vreden was, maer uyt een onlijdelicke hoovaerdigheyt wilde Paus weſen, daer toe hy oock na de doodt vrn *Leo de* 10. een geſant te Romen aen de Cardinalen geſonden hadde. In de brieven aen uyt-heemſche Prinçen ſtelden hy ſijnen naem altijt voor den naem des Konings, ſchrijvende: Ick en mijnen Koning. Ten laetſten de Koningh ſijne onbeſchaemde eer-gierigheydt moede werdende, belaſte hem gevangen tot Londen te brengen: maer hy ſterf onder weegh van hert-ſeer; gelijck in de Engelſche en andere hiſtoryen breeder te leſen is.

Noch arger is 't in 't ſelfde Engelant gegaen met *Jan Dudley*, Hertogh van Northomberlant, die met quade ſtreken de Kroone aen ſijn huys ſocht te brengen. Om daer toe te geraken, beſtelden hy dat beyde de Oomen van Koning *Edwart*, door valſch beſchuldigen, daer hooft op een ſchavot lieten. Welck na ſijnen ſin uyt-gevallen zijnde, ſo dede hy trouwen ſijn vierde ſoon aen *Ieanne Graye* (wiens moeder een dochter was van *Marie*, ſuſter van Koning *Hendrick* de VIII.) en bracht ſoo veel te wege by den jongen en ſieckelicken Koning *Edward*, dat hy tegens den uyterſten wille van ſijnen vader, beyde ſijne ſuſters voor-by ging, maken de erfgenaem van de Kroon de gemelte *Ieanne*, die korts daer aen, na het overlijdē van *Edward*, de Kroon op-gedrongen werde, het welck die treffelicke Prinçeſſe met haer leven moſt bekoopen, en den aen-legger *Dudley*, na dat hy tegens de Koninginne *Marie* met gewapende macht, als een Koningh uyt-getrocken was, werde de voeten onder 't paert (gelijck my verhaelt is van de gene, die 't geſien hebben) aen malkanderen gebonden, in Londen gebracht, en in 't openbaer ont-halſt. Deſe is geweeſt de vader van *Robert Dudley*, grave van Leyceſter, en gouverneur van Nederlant.

Wy ſien vele Gebreken den Menſche metter tijdt verlaten, maer de Eer-gierigheyt alderlangſt by blijven. Soo vertelt *Montaigne* van een groot Heer, die hoog van jaren leggende aen den Steen, het laetſte van ſijn leven beſtede met bekommeringh over een ſtatige uytvaert, biddende de Heeren, die hem quamen beſoecken, de ſelfde te willen by-weſen.

En voorwaer de Poëten, die onder de wolcken van haer verſieringen en fabulen de waerheyt plegen te bedecken, vertoonen ons genoeg welck het eynde zy, en den ellendigen om-loop van den eer-gierigen. Soo ſeggen ſy, dat *Phaëthon* met den blixem geſlagen is, om dat hy ſoo hooveerdig was, dat hy dorſt beſtaen wagen en paerden van de Son te voeren: luttel denckende om de goede vermaninge, die *Phœbus* ſijn Vader hem gegeven hadde.

Het ſelve is ons voor-gebeelt, door den val van *Icarus* de ſone van *Dedalus*, die, om dat hy al te hoog wou vliegen, in de zee gevallen is. Welck ongeluck van den Poëet *Ovidius* beſchreven is 8. *Metam.* 3.

Soo haeſt de jongeling een weynigh heeft gevlogen,
Is hy tot aen de ſon en hooger op-getogen:
Hy kreeg een moedig hert, hy maeckt een ſnelle vlucht;
Het docht hem wonder moy te ſweven in de lucht.
Hy liet ſijn vader daer (die wou geen ſonne raken)
Hy dacht in ſijn gemoet, hy woudet beter maken:
Hy ſiet dat helder licht, en 't ſtont hem wonder aen,
Hy wou, indien hy mocht, tot in den hemel gaen.
Maer als de gulde Son ſijn vleugels quam beſchijnen,
Soo ſmolt het looſe was, ſijn veren die verdwijnen,
En hy is ſonder hulp, ſijn leden worden bloot;
Daer is van ſtonden aen de vlieger in den noot.
Hy roept tot ſijn behulp de vleugels van de winden;
Maer daer en is geen trooſt in ſijn verdriet te vinden.
Ach! t'wijl hy neder viel, en om ſijn vader riep,
Soo lagh hy metter daet te midden in het diep.
Daer liet de jongeling ſijn onverſichtigh leven,
En daer is maer alleen de bloote naem gebleven,
De naem van Icarus, die nam het water aen:
Sie daer een droef beſluyt van onbedachte waen.

De Poëten, ſegh ick, hebben ons door ſoodanige verſierde Hiſtoryen willen leeren, dat de uyt-komſt en het eynde van de eer-gierige altijt ellendigh is, en dat Godt den hooveerdigen niet en kan verdragen,

H ſonder

ſonder hem ſtrengelick op d'een ofte d'ander maniere te ſtraffen, ja met ſieckten en kranckheden, den Genees-meeſters gantſch onbekent, en tegen de welcken alle middelen van de Konſte krachteloos en onnut waren. Alſoo kreegh de Koning *Uzias* een ongeneſelicke laſerye, 2 *Chron.* 26. *Antiochus Epiphanes* een onſienlicke quetſure, en *Herodes* de luys-ſieckte. In onſen tijd is mede gebeurt, dat groote Prinçen en Heeren verteert, en op-gegeten zijn van vreemde en onbekende quellingen, die nae geen genees-middelen wouden luyſteren, om dat d'oorſaken van de ſelfde niet gewoonlick, maer boven naturen waren.

Ja oock ſonder deſe ſtraffe, zijn de Eer-gierige in geſtadige bekommeringh, om van hooger tot hooger te komen, ſonder dagh of nacht te konnen geruſt zijn, het welck haer dickwils ſwackheydt van de maegh, en ander qualickheydt veroorſaeckt: en niet komende tot haer voor-nemen, vervallen in droefheydt, en ſwaermoedige ſieckten: ja in de raſernye en de doodt ſelfs.

Jovius verhaelt van een geleert Grieck *Marc. Miſurus*, gemaeckt zijnde Aerts-biſſchop van Epidaurus, doclite dat ſulken ſtaet voor hem niet hoog genoeg en was, en beklaegde ſeer dat de geleerde-lievende Paus *Leo* de X. hem over-geſlagen hadde, als den ſelven op eenen tijt over de 30. Cardinalen koos, 't welck hy ſoo ter hertenam, dat hy korts daer na van 't water ſtorf.

Willen wy dan ons Lichaem en Gemoet in ruſten houden, ſo laet ons dencken, dat de Deught geen grooter oft heerlicker tonneel en behoeft, om haer te laten ſien, als ons eygen gewiſſe. Hoe de Son hooger is, hoeſe minder ſchaduwe maeckt; hoe de Deught grooter is, hoeſe minder eere ſoeckt, die de ſchaduwe gelijck is, de welcke volght de gene, die haer vlieden, en vliet de gene, die haer na-loopen: dat men hier in de wereldt komt (*Epict. Ench. c.* 22.) gelijck in een Comedie, daermen niet en ſpeelt de perſonagie die mẽ wil, maer men let alleen om die wel te ſpelen, die ons gegeven is: ofte gelijck in een maeltijt, daer men eet de ſpijſe, die voorgeſet wert, ſonder aen 't ander eynde van de tafel te reycken, of de ſchotelen uyt de tafel-dienders handen te trecken. Als ons eenigh ampt t'huys komt, daer wy toe bequaem zijn, laet ons dat met ſedigheyt aen-nemen, en vromelick bedienen, denckende dat Godt ons daer op de wacht geſtelt heeft, op dat andere onder onſe ſorge ſouden mogen ruſten: en laet ons anders geen loon van onſen arbeyt ſoecken, als een gewiſſe, van wel gedaen te hebben, beter achtende dat het getuygenis daer van geprent zy in de herten van ons mede-borgers, als in eenige openbare Eer-teyckenen. In 't korte, laet het ons daer voor houden, dat de Deught haer ſelven loon genoeg is, en dat ſy daer buyten geen loon ſoude konnen bekomen, dat haer weerdig was. Groote ſtaten te weygeren, en te miſprijſen, en is ſoo grooten noch ſoo ſwaren ſaeck niet: maer te ſeer begeeren, eñ de grootsheyt te veel toe te geven, komt uyt een qualick geſtelt gemoedt. Die ſijn ſelven lief heeft, en wel oordeelt, hout ſich te vreden met een matige gelegentheyt, in de welcke de meeſte geruſtheyt te vinden is. *Otanes* een van de ſeven, die recht hadden tot de hooge heerlickheyt van Perſyen, liet ſijn recht aen ſijn mede-broeders over, behoudens dat hy en de ſijne ſouden leven in dat Rijck, buyten alle onderdanigheydt, als alleen van d'oude wetten, onverduldigh om over ander te heerſchen, en om van andere geheerſt te werden. Als de ſtadt *Tyrus* by *Alexander de Groote* ingenomen, en de Koningh, om dat hy 't met de Perſianen gehouden hadde, af-geſet was: ſo werde 't aen *Hepheſtion*, de grootſte vrient van *Alexander* geſtelt, om een Koningh te maken, dien hy begeerde. Deſe willende vergelden de beleeftheyt die hem beweſen was van de gene, daer hy t'huys gelegen hadde, verkoos den ſelven tot Koningh. Dan die, al was hy de rijckſte, en aenſienlickſte van de Stadt, om dat hy even-wel van Konings bloet niet en was, en wilde de aengeboden eere niet aen-nemen: maer liet een daer toe brengen, die de Koningen beſtont, hoe-wel tot de uyterſte armoede gerocht zijnde. Drie ſteden in Italyen *Urbin*, *Siena*, en *Ferrara* verſochten den Paus *Eugenius* de IV. om tot Biſſchop te hebben *Bernardinus van Siena*. Jae onſen Paus *Adriaen* van Utrecht, plag te ſeggen (gelijck *Jovius* in ſijn leven verhaelt) dat hy met meerder vermaeck te *Loven* 't *Collegij*, met eenige lof van geleertheyt bedient hadde, als hy te Roomen in de Pauſelijcke ſtoel de Chriſtenheyt regeerde. Daerom wierde hem oock in 't eerſte in *S. Pieters-Kerck*, dit Graf-ſchrift geſtelt: *Hadrianus* VI. *hic ſitus eſt, qui nihil ſibi infelicius in vita duxit, quam quod Imperaret.* Maer de vroome man en wilde geen van drie aen-nemen, vreeſende datter in de meyr eenige wereltlicke ydelheyt ſchuylde. *Frederick* Hertogh van Saxen, werde het Keyſerrijck van de Keur-vorſten aen-geboden: het welck hy weygerde, en bracht ſoo veel te weegh, dat het quam op *Karel*, doen Koningh van Spaengien, geſeyt *Karel* de V. die het ſelfde Keyſer-rijck mede daer na noch by ſijn leven, en niet ſeer out zijnde, overgaf aen ſijnen broeder *Ferdinand*, en ſijn ander Rijcken aen ſijnen ſoon *Philips* de II. en gingh alſoo ontſlagen van alle moeyten op ſijn ruſt leven. *Diocletiaen* liet het Keyſer-rijck varen, om op ſijn gemack te weſen. Den heyligen, en eenvoudigen Paus (gelijck hem *Platina* noemt) *Cæleſtino* 5. verliet ſijn beſwaert ampt, om ſonder bekommeringh Godt in de warande (daer uyt hy voor ſes maenden tot het Pauſdom onverwacht geropen was) wederom te gaen dienen: hoe-wel behalven de Hiſtory-ſchrijver de Italiaenſche Poëet *Dantes* het ſelfde leyt op een ſlechte kleyn-hertigheyt, ſchrijvende *Canto* 3. in de hel geſien te hebben,

——— l'ombra di colui,
Chè fece per viltat' il gran rifiuto.

Soo

Soo zijn oock op het over-dragen der Rijcken van Keyſer *Karel* verſcheyden almanacken gemaeckt, dan wel beantwoordt by den grooten hiſtory-ſchrijver *Strada*, in ſijn 1. boeck.

'T is ſeker, hooge ſtaet, en diergelijcke ſaken,
En konnen nimmermeer ons recht geluckigh maken;
Een ſtil, een billick hert, dat hem na reden voeght,
Dat is het dat de menſch op aerden vergenoeght.

CICERO III. Tuſc.

De contemnendo honore, multi inhonorati proferuntur, & quidam propter idipſum honoratiores, eorumque qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim laudatur vita. Nec ſiletur illud potentiſſimi regis Anapeſticum, qui laudat ſenem, & fortunatum eſſe dicit quod inglorius ſit, atque ignobilis ad ſupremum diem perventurus.

Van de Gierigheyt.

Het VI. Capittel.

DE liefde tot het gelt heeft vry geen minder krachten,
Om tot een vreemt gewoel te rucken ons gedachten:
'T is wonder om te ſien wat dat het aerdſche goet
Door al het gantſche lant, door al de werelt doet.
Wat iſſer menigh menſch die nachten ende dagen
Is beſich over-al met rijckdom na te jagen?
En ſchoon hy 't eens verkrijght dat hy gedurigh ſocht,
Soo is hy maer alleen in meerder anghſt gebrocht.
'T is oly in het vyer al wat hy heeft bekomen,
En ſijn gelt-gierigh hert is dieper in-genomen:
Het goet dat hy beſit dat is dat hy ontbeert,
En hoe hy meer verkrijght, hoe dat hy meer begeert.
Wat raed voor dit gebreck? ſiet op u vluchtigh leven,
Siet wat een engen buyck is aen den menſch gegeven;
Siet wat hy maer en hoeft. en wilje zijn geruſt,
Tracht niet tot meerder goet, maer mindert uwen luſt.

DE derde Liefde, gelijck wy die hier voren verdeelt en onderſcheyden hebben, is de Gierigheyt. Een onmatige liefde tot gelt en goet, als of aen 't ſelve al ons wel-varen hing. Deſe onmatige begeerlickheyt is als het kout vyer; want gelijck het ſelve door

 ſijn

ſijn fenijnigheyt het lichaem verdooft,en verteert, alſoo verteert oock de Gierigheyt onſe natuerlicke genegentheyt, en vervult ons met quaet bloet. So dra ſy in ons herte komt herbergen, ſoo vliet daer uyt, de eerlicke, en natuerlicke genegentheyt,die wy ons ouders, vrienden, en ons ſelven behooren toe te dragen. Alle andere dingen vergeleken by 't proffijt, ſchijnen ons niet met allen te weſen, wy verachten ten leſten, en miſprijſen ons ſelven, ons Lichaem, en ons Ziele om het goet, en wy verkoopen, gelijck men ſeyt, het paert voor het hoy.

Maer watte ſottigheyt is het, dat men voor ſijn afgod hout 't gene de Nature ſelve, ſeydt *Seneca ep.* 94. onder onſe voeten geſtelt, en in de aerde verborgen heeft, als niet weerdigh om geſien, maer om onder de voeten getreden te werden? 'T welck de Gierigheyt alleen den menſche geleert heeft uyt het ingewant der aerden te rocken, en in 't licht te brengen, om malkanderen doot te ſteken. Daerom ſeyt de Poëet *Ovidius*, dat dit eerſt geſchiet is in de yſere eeuwe, als de deught al heel verbaſtert was, 1. *Met.* 4.

Doen ſagh men al het volck in gierigheyt verhitten,
Men roert het aerdtrijck om, men ſtelt ſich om te ſpitten,
Al wat verholen was en in het duyſter lag,
Dat haelt men in het licht en aen den hellen dag.
De werelt lijd gewelt: men groeffer diepe kuylen,
Daer in (gelijck het ſcheen) veel moye dingen ſchuylen:
Van daer quam 't yſer voort, van daer quam ons het gout,
Dat meer als 't yſer ſelfs ons quade rancken brout.
Hier zijn van doen voortaen gebreken uyt gekomen,
Die hebben met gewelt de werelt in-genomen:
Soo dat het gantſche land in vreemde bochten ſtont.
Het yſer doet het werck, het gout dat leyt den gront.

Wat een vremde dwaesheyt is het, al ſijn leven te beſteden om goet te vergaderen, daer de begeerlickheyt noyt van verſadight en kan werden? Wat is dan 't goet, 't gene dat wy naeulicx ſelver en konnen beſitten ſonder eens anders armoede, en daer wy een ander niet mede konnen helpen, ſonder ons ſelven te verarmen, en den vergaderden ſchat te verminderen? Wat een arme en beklaeghlicke ſlaverny is het, ſijn ſelven ſoo verre te verworpen, dat men een ſlave werdt van 't gene ons behoort te dienen? Want een Gierigaert dient ſijnen rijckdom, en den rijckdom hem niet: en hy en heeft niet meer genuts van 't goet dat hy beſit, als van 't gene hy niet en heeft: dewijle hy het ſelfde niet en derft gebruycken, uyt vreeſe dat het verminderen ſoude.

De fabul van *Tantalus* is by een yegelick bekent. *Lucianus* ſeit wel in *Timone*, dat een gierigaert even als *Tantalus*, niet toe-gelaten wert te eten of te drincken; maer dat hy alleen drooghs monts ſit en gaept na het gout. De Poëet *Horatius* gebruyckt mede deſe gelijckeniſſe in 1. Schimp-dicht van ſijn 1. boeck;

De bange Tantalus ſtaet midden in de beken;
En poogt ſijn dorren mont daer aen te mogen ſteken;
Maer 't is om niet geſocht al wat de man betracht,
Soo dat hy in het nat van enckel dorſt verſmacht,
Waerom belachje dit? al waren 't malle grillen,
Ey! leert wat onder dit de geeſten leeren willen;
Gelooftet, lieve vrient, verandert maer den naem,
De fabel is voor u en u bedrijf bequaem.
U huys is vol getaſt met alderhande waren,
Vry meer als eens genoeg om wel te mogen varen;
Maer, vrient, wat iſſer van? ghy leghter op en ſlaept,
Ghy leghter op en dut, ghy leghter op en gaept;
Het ſchijnt u heyligh broot, ghy mooghtet niet genaken,
En min tot u vermaeck door mont of lippen ſmaken,
'T is u maer als een beelt geſchildert aen den wand,
Daer in wel yemant waen, maer niemant weſen vant.

Ick heb hier in de Stad een man gekent, die ſijn verre vrienden kiſten met gelt na-liet, en in ſijn uyterſte ſieckte hem ontſagh gelt uyt te geven voor een pinte Rijnſche wijn; mijn vragende of hy 't niet met Franſchen ſoude konnen doen, alſoo den Rijnſchen hem te koſtelick was. Wie ſoude al ſijn dagen om rijckdom ſlaven, gelijck deſe goede man gedaen hadde, om ten minſten niet in 't laetſten van ſijn leven, daer van gedient te werden? Veel Ambachts-lieden zijnder beter aen, die ſeggen datſe wercken voor den ſiecken dagh, en derven dan oock van haer winſte leven; en 't gene haer noodigh is gebruycken. Vele leven arm, om rijck te ſterven. Of dit wijsheyt is? laet ick een yegelick bedencken.

Ariſtoteles heeft ſeer wel geſeit, dat alle fouten ſpruiten uyt eer en gelt-ſucht, en dat die twee de beulen zijn van de menſchelicke nature, dagh en nacht de ſelve pijnigende, alle quaet in de werelt veroorſakende, ſoo aen het lichaem, als de ziele. Sy zijn beyde rechte peſten van het menſchelicke geſlacht, waer door Landen en Steden, ten onder gebracht, en verwoeſt zijn. De Eer-ſucht van *Julius Cæſar* heeft de gemeene ſake van Romen t'onder gebracht: ſoo heeft een bagijn uyt gierigheyt het *Capitolium* van de ſelve ſtadt aen de vyanden overgegeven. *Jugurtha* een Koning in *Africa* uyt Romen ſcheydende, keeck dickwils om na de ,, ſtadt, en ſeyde, O veyle ſtadt, en die haeſt vergaen ,, ſal, ſoo der maer een kooper gevonden wert. Want hy had bevonden, dat alles daer om gelt te koop was, en dat hy de wel-verdiende ſtraffe over de doodt van ſijn Neven, met gelt had konnen af-koopen. Maer dat is by-na 1700. jaren geleden: dan 't en gater nu niet beter. *Alexander de ſeſte* werde door gelt Paus: verkoft wederom alles voor gelt: en als hem eens geſeyt werde, dat ſijn baſtaert-ſoon *Cæſar Borgia* hondert duyſent ducaten op eenen nacht verſpeelt hadde, ſey- ,, de, Dat zijn maer de ſonden van de droncke Duyt- ,, ſchen. Maer die Duytſchen hebben daer na grooten af-ſlagh in die koopmanſchap gemaeckt. Als ten

tijde van den Paus *Leo de* 10. (die het in-komen van d'af-laten over eenige geweſten van Duytſlant aen ſijn ſuſter Magdalene geſchoncken hadde) de af-laet brieven tot vergevinge der ſonden ſeer ſchandelick door Huerlingen aen-gepreſen, haer krachten, om de afgeſtorvene uyt het vage-vyer te verloſſen, werden op-gepronckt door de gene, die een deel van 't gelt in de herbergen ſaten en verſpeelden en verdroncken. Soo dat deſe ongeſchickte en onbeſchaemde Gierigheyt het volck ſoo mishaegde, dat daer door *Martinus Luther*, een Monick, den meeſten aenhang van Duytſlant kreegh, en allencxkens oock na d'af-laet brieven, de macht van den Paus dede verwerpen.

Waer toe en ſal dan de Gierigheit den menſche niet brengen, als ſy de *Religie* ſelve doet aen een zijde ſtellen, 't Vaderlant doen verraden, ja 't leven van de Gierigaerts doet verkopen? Daer en is niet booſer, ſeydt *Eccleſiaſticus* cap. 10. als een Gierigaert; dewijl hy ſijn eygen ziele verkoopt. Het is gebeurt in ons eerſte oorlogen, gelijck *Barclaius* een Engels ſchrijver getuyght 4. *Satyr.* 4. als den Hertog van *Alba* al de Soldaten, die hy van den Prinçe gevangen kreegh, op dede hangen, dat om hem ſulcx of te wennen, men eenige gevangens dede briefkens trecken, waer van het derde part met de galgh geteyckent was, en hangen moſt. Onder deſe was een Spaengiaert, die ſeer kermde, en dapper ſchrikte voor een quaedt lot: dan een Engels-man by hem komende, die ſijn ſelven al vry getrocken hadde, vraegde of hy eenige kleyne ſomme gelts wilde geven, hy ſoude voor hem trecken. Het welck de Spaengiaert blydelick toeſtaende, en by de Overigheyt toe-gelaten zijnde, trock noch eens, en wederom vry. Voorwaer by-nae ſulck geluck onweerdigh, die ſoo ſorgh-loos met ſijn leven ſpeelde.

Wy leſen by *Stobæum* van eenen *Hermocrates*, die kranck leggende, vaſt beſich was, met rekenen, wat hy geneſen zijnde den Doctor al te geven ſoude hebben, en hoe veel hy in ſijn ſieckte verteren moſte. Maer bevindende, dat ſijn gereet gelt meeſt in de kaers ſoude vliegen: 't Is beter, ſeyde hy, te ſterven, en werde terſtont ſtijf. Maer de vrienden deelden ſijn goet met vreughden: alhoewel dat hy by ſijnen uyterſten wille hem ſelven erfgenaem gemaeckt hadde. Waer op ſlaen de verſſen van den hoogh-geleerden *Iul. Scaliger* in *farrag. Epiger.*

Alaſtor had hem ſelfs als erfgenaem geſchreven,
Door noot en karigheyt tot in den dood gedreven.
Die voor ſijn eygen ſelfs noyt eens en heeft geleeft,
Iſt vremt dat ſoo een vreck een vremden uytgang heeft?

DeGierigheyt en is geen enckele beweginge, maer is geſtadelick vergeſelſchapt met miſtrouwen, vreeſe, bekommering, ydele hope, en wan-hope, welcke vijf plagen den Gierigaert dagh en nacht quellen, en nimmermeer en laten ruſten. Een Gierigaert, ſeyt *Joſeph Hall* in de 3. *cent.* van ſijn Engelſche Overdenckingen, is even gelijck een Spinne, niet alleen hier in, dat hy anders niet en doet dan ſijne netten ſpannen om al de vliegen te vangen, alleenlick trachtende na de buyt des gewins; maer noch veel meer hier in, dat hy, terwijl hy ſijne netten ſpant voor de vliegen, ſijn eygen ingewant verquiſt: in voegen dat het gene, 't welck ſijn leven is, ſijne doot wort. Indien daer eenig ſchepſel ellendigh is, ſoo is 't de Gierigaert, en nochtans is hy minſt te beklagen, om dat hy ſijn ſelven ellendigh maeckt. Want hoe vele dat hy heeft, hy en is evenwel nimmermeer te vreden, noyt verſadight, vol nijts, als hy ſiet dat een ander wat meer heeft: en hoe hy ſelve meerder krijght, hoe hy altijd meerder hebben wil. Altijd leyter een ſtuck lants naeſt het ſijn, dat hem wel dienen ſoude, miſgunnende alſoo dat ſijnen even-naeſten mede wat heeft.

Werpt aen den hont een ſtuck, hy ſal 't terſtont op-rapen,
En ſlocken 't in ſijn lijf, en naer een ander gapen; (keel,
Hy proeft niet eens hoe 't ſmaekt, 't en glijt maer door ſijn
Hy loert altijd na meer, al komter noch ſoo veel.
Vreck, onverſaed' lick hert, wat goets doen u dijn ſchatten,
Mits ghy ſtaegh beſigh zijt om na wat nieus te vatten?
Elck die na verſch gewin gedurigh ſnackt en haeckt,
Van dat gewonnen is niet ſoets met al en ſmaeckt.

Galenus ſchrijft, dat ſijn Vader deſe groote begeerlikheyt om te hebben, plag te vergelijcken met een gulſige Maegh, die meer in-ſlickt, alſſe verſwelgen kan. Want wy en hebben de Spijſe, ſeyde hy, anders nergens toe van doen, als om het Lichaem te voeden: en die voedt het Lichaem, als ſy wel verteert is: ſy verteert wel, als ſy matelick is. Maer onmatelick genomen zijnde, en verteert niet, dan bederft in de Maegh. Gelijck dit in 't Lichaem geſchiet, ſo gaet 't oock met het Gemoet: welckers onverſadelickheyt altijt meerder ſoeckt, als dienſtigh is, en is een eenige oorſaeck van onruſt en bekommeringh. Want die met eenen Gierigen duyvel beſeten zijn, en houden nimmermeer op van begeren; indienſe yet dubbelt hebben, dat ſoekenſe terſtont drie dubbelt te krijgen; en daer toe gekomen zijnde, loopen ſy om 't vier dubbelde.

Wat quaet ſal 't groot goet dan wech-nemen, ſeyt *Plutarchus* in ſijn Boeck van de Gelt-liefde, indien het ſelve de begeerlikheyt van het goet niet en kan wechnemen? Honger en Dorſt doen wy met eten en drincken vergaen: maer de Gierigheyt en is met geen goet te verſadigen. Het gaet met de Gierigaerts gelijck met de Water-ſuchtige, de welcke hoeſe meer drincken, hoeſe meer dorſt hebben: alſoo is 't volgende het ſpreeck-woort, Hoe rijcker, hoe gieriger.

Als men alles te recht wil inſien, ſo ſal men bevinden, dat een yegelick genoegh kan hebben tot ſijnen noot-druft, en dat Godt (gelijck het Spreeck-woort wel ſeyt) noyt Mont en ſchiep, ofte hy ſchieper oock Broot toe. Derhalven al wat wy woelen, al wat wy

ſchrappen,al wat wy garen,is maer voor overvloet,en van 't gene wy konnen miſſchen. Die dorſt heeft, kan hy die niet ſoo wel laven, drinckende uyt den born-put, als ſcheppende uyt een volle rivier? Seer wel antwoorde den Herder tot weelde, en rijckdom te Hove genoodight zijnde:

Ick wil om overvloet geen ſmaet of banden lijden:
Een hert, dat ſigh vernoeght, dat kan hem licht verblijden,
Heb ick tot mijn behoef een kleynen water-put,
Waer toe is my de vloet van volle ſtroomen nut?

Ellendigh voorwaer, ſeyt *Hippocrates*, is het Menſchen leven door de Gierigheydt: de welcke erger ſieckte is als de Raſernye. En indien die met de wortel wel uyt-getrocken konde werden, ſoo datter niet over en bleef, men ſoude beyde de Lichamen en de Ziele der Menſchen wel ſuyveren: de welcke door de Gierigheyt beyde beſmet, en verſwackt werden. Alſoo een Gierigaert noch een ander, noch ſijn ſelven eenigh goet en gunt, en liever honger lijdt, als dat hy te veel gelts uyt ſoude geven. Maer ick wenſchte dat onſe groote Medicijn den wegh en kruyden geweſen hadt, om de Menſchen van deſe plaegh te geneſen.

Ick geloove dat men al veel *elleborus* van doen ſoude hebben, om ſoo veel uyt te rechten, als de wijs-gerige *Cratus* met woorden dede by *Demetrius Phalereus*. Deſe, volgens het ſchrijven van *Plutarchus*, na dat hy met koopmanſchap veel jaren beſteedt hadde om goet te vergaderen, quam eens by gaval ter plaetſe, daer hy den wijs-gerigen *Crates* in 't openbaer hoorde leeren: en na dat hy met groote aendacht en verwonderingh aen-gehoort hadde den lof en weerdigheyt van 't geeſtelick goet: O ongeluckige! riep hy terſtont, dat ick dus lange onwetende ben geweeſt, en dat ick gantſch geen werck gemaeckt en hebbe van ſoo koſtelijcke goederen, als die van de Deught zijn, daer d'andere ydele en die alleen maer een ſchijn van goet en hebben, met ſoo veel arbeyt verkregen, met ſoo veel ſorge bewaert, en met ſoo veel verdriet verloren werden.

Hoe weynig ſoudender den wijs-gerigen *Anacreon* gelijck gemaeckt konnen werden, den welcken de Koning *Polycrates* vereerde ontrent negen duyſent gulden? De Hiſtorye verhaelt, dat hy 't geſchenck wel aen-nam, maer ſy doeter oock by, dat ſiende de vreeſe, en bekommering, daer hy buyten gewoonte mede beladen was, en in plaetſe, dat hy plagh geruſt te ſlapen, nu niet en dede als ſweeten, en ſchierlick wacker werden, meenende datter al een dief in de kamer was, om hem de keel af te ſteken: ofte datter yemant van het volck in huys achter ſijn koffer was, om 't gelt daer uyt te ſtelen: hy, ſegh ick, ſiende ſijn ſelven in deſe benautheyt en ongeruſtheyt des Gemoets, en docht niet anders, dan hoe hy wederom geraken ſoude aen ſijn vorige vryheyt: tot dien eynde neemt hy het gelt, en geeft het *Polycrates* weder, ſeggende, dat in de weynigh dagen, die hy dat rijck geſchenck gehadt hadde, 't hem meer onluſt, vreſe, en ſchrick gemaeckt hadde, als het hem oyt vreught, blijdſchap, ofte genoegen by ſoude konnen brengen.

Hoe veel verſchelen hier van onſe Gierigaerts, die niet alleene haer Ziele, met onruſte van goet by goet te vergaderen, geſtadig quellen: maer oock haer Lighaem met veel ongeſontheyt vervullen. Want die geſtadige ongeruſtheyt, gelijck men in *Euclio* by *Plautus*, en hedenſdaeghs in vele andere ſiet, beſchadight de natuerlicke wermte, en belet het verteren van de ſpijſe, behalven datſe haer ſelven niet veel goets en doen: maer dewijlſe noch wint noch weer dickwils en ontſien, alſſer maer vordeel en winſt te doen is, dagh en nacht door regen en ſnee reyſen, ſonder oyt ſtil of geruſt te zijn: ſoo vergaderen ſy vele raeuwe vochtigheden, ſinckingen, en verſcheyde ſieckten. *Horat.* 1. *Epiſt.* 1.

Wat doet een menſche niet om groot te mogen werden?
Hy leeft in ſtage ſorgh, en wilder in volherden,
Hy reyſt door zee en lant, tot aen de laetſte kuſt,
En leeft, om rijck te zijn, gedurigh ongeruſt.

O arme menſchen oock midden in den rijckdom! Maer ſiet eens hoe u gierigheyt by Godt en de menſchen geſtraft werdt. Het exempel van den rijcken Gierigaert, daer het *Euangelie* van ſpreeckt, *Luce* 16. *v.* 19. is by een yder bekent. *Mithridates* de Koningh van *Pontus* gevangen hebbende een Capiteyn *Aquilius*, heeft hem om ſijn gierigheyt gout in ſijn mont laten gieten, als *Plinius* beſchrijft in 3. Capittel van ſijn 33. Boeck. Het ſelfde getuyght *Benzo* in 't 1. Boeck van de Nieuwe Wereldt, den Spaengiaerden geſchiet te zijn, als ſy de Indianen om haer gout ſoo wreedelick vermoorden. De Indianen, ſeydt hy, ſmeten al de Spaengiaerts, dieſe kregen, inſonderheyt de Overſten, handen en voeten gebonden op d'aerde neder, en goten dan geſmolten gout in haren mont, met dit ſmaedigh verwijt van Gierigheyt: *Eet, eet gout, Chriſten:* en dan ſneden ſy haer het vleeſch van 't lijf, ſmeten daer na de leden om ſtucken, die ſy braden en aten, en ſetten de beenderen tot teecken van overwinninge te proncken.

Een van de Overſten van *Alexander de Groote*, ontеerende met gewelt in 't in-nemen van de ſtadt *Thebe* een edele Joffrouw, vraeghden haer of ſy geen gout en ſilver verberght en hadde: ſy ſulcks bekennende, leyden hem alleen in den thuyn, en daer wijſende op een put: Hier in, ſeydeſe, heb ick al mijn koſtelickheyt geworpen. En als hy bockende om de plaets te beſien, het hooft daer in ſtack, ſtiet ſy hem van achteren over, ſoo dat hy gout noch ſilver meer van doen en hadde, gelijck in 't leven van *Alexander* by *Plutarchus* beſchreven is.

In de wercke van onſen Poeët, vinde ick op dit ſtuck deſe geſchiedenis, die ick waerdigh oordeele hier by te voeghen.

Een Grieckſe Handelaer, die met de gantſche ſinnen,
Was beſigh evenſtaegh om veel te mogen winnen,
Sagh naer een langh beraet voor hem de beſte kans,
Indien hy handel dreef ontrent gelubde mans:
Dies als 'er in den Krijgh veel menſchen zijn gevangen,
En ruſte hy gantſch niet maer ſtelt daer na ſijn gangen,
Al waer men in het lant oyt marckt van menſchen hiel,
Daer was hy ſtracks ontrent als met de gantſche ziel.
Daer kocht, hy die hem docht bequaem te ſullen weſen,
En lubd' het dienſtbaer volck, en als het was geneſen
Soo wert het opgepronckt en na de marckt gebrocht,
In 't openbaer geveylt ſoo dier hy kon verkocht.
Hy had eens op een tijdt een Edelman bekomen,
Die in een harde ſlagh gevangen was genomen,
En mits de Iongeling hem ſchoon en geeſtig docht,
Heeft hy hem oock ontmant, den Koning t' huys gebrogt,
De Vorſt (gelijckſe veel van deſe luyden houwen,
Vermits ſy dienſtigh zijn ontrent de jonge vrouwen)
Kocht den gelubden ſlaef en vont hem nader hant
Seer nut tot ſijnen dienſt, als van een groot verſtant,

Dies wert hy metter tijd in hoogen Staet verheven,
En hem wert groot bedrijf door al het Land gegeven,
Soo dat hy machtigh wert en uytter maten rijck,
En echter wel geſien door al het Koninghrijck.
Het is daer na gebeurt gelijck hy veeltijds reyſde,
Schoon hy doen maer alleen op ſijn beroep en peyſde:
Dat hy belanden quam in ſeker ander lant,
Daer hy doen Panion den Menſchen-lubber vant.
En als hy deſen gaſt op ſtrate quam gemoeten,
Nam hy ten eerſten voor hem feeſtelick te groeten,
En na hy Panion te voren had vertelt,
In hoe verheven Staet dat hy nu was geſtelt,
Doe heeft hy hem genoot by hem te komen eten,
En zijn met goet onthael te ſamen aengeſeten,
Daer weyd doen Hermo breet hoe ver hy was geraeckt,
En dat hem Panion dus machtigh had gemaeckt.
En nood hem voort naer 't Hof om hem ſijn gunſt te toonen,
En ſprack ick kan u daer naer eyſch uw weldaet loonen,
De Groote Werelt-vorſt die is my toegedaen,
En wat ick hem verſoeck dat wert my toegeſtaen,
U hant en u bedrijf die hebben my gegeven,
Dat ick te deſer tijd in hoogheyt ben verheven,
Ick was een ſlecht geſel ja een gevangen ſlaef,
En nu houd' ick een Staet gelijck een machtigh Graef,

My

My dunckt het is mijn plicht, als recht en reden melden,
Dat ick met weder-gunſt u weldaet moet vergelden,
Wel breeckt dan heden op met al u Huysgeſin,
Soo ghy oyt winſte ſocht, daer vind ghy eerſt gewin,
Geeft u maer naer het Hof, komt in mijn buerte woonen,
En brenght oock even daer u vier geſwinde Sonen,
De Keyſer is beleeft en my een grooten vrient,
Ick ſal haer gunſte doen gelijck als ghy verdient.
Al wie door yemants hulp in hoogheyt is gereſen,
Is hy een eerlijck Man, die moet oock danckbaer weſen,
Dit heeft oock van der jeught de reden my geleert,
Dat wie my gunſte doet oock dient te zijn vereert,
En waerom langh verhael? hy weet ſoo veel te ſeggen,
Dat Panion het werck gingh dieper overleggen,
Dies als hy met ſijn Wijf dit nader had bedacht,
Soo heeft hy naer het Hof ſijn huysgeſin gebracht,
Daer was hy wellekom, als eerſt-mael heeft geſchenen,
Maer al dat ſoet gelaet is in der haeſt verdwenen,
Want Hermo vol bedroghs nood Panion te gaſt,
Maer had daer wacker volck dat op den handel paſt,
Dies na dit lieve paer aen tafel was geſeten,
En na den vollen eyſch te ſamen had gegeten,
Soo ginghter anders toe, want naer het middaghmael,
Rees Hermo van den diſch en ſprack een ander tael:
O! Godt vergeten ſchelm, die om u rijck te maken,
Geduerigh onderneemt onlijdelicke ſaken!
Ghy ſchent het ſchepſel Gods, berooft de friſſe jeugt,
En neemt haer met gewelt haer aengeboren vreugt.
Ghy pleeght een ſlim bedrijf dat alle menſchen haten,
Mits ſy aen 't Vaderlant geen zaet en konnen laten:
Ghy hebt het ſoo gemaeckt, dat ick ellendigh Man,
Aen mijn bouvalligh Huys geen ſteunſel geven kan.
Siet hier is nu de tijd dat ick u booſe treken,
Sal ſtraffen na den eyſch en na den regel wreken.
Het is een oud gebruyck dat yeder lijden moet,
Al wat hy quaets bedenckt en aen een ander doet.
Ghy hebt, 't is my bekent, vier Sonen opgetogen,
Die ſijn hier in het ſlot, en ſtaen in mijn vermogen,
Die ſal ick al gelijck hier brengen aen den dagh,
Ghy doet hun al te mael gelijck men ſlaven plagh:
t'Sa lubt den ganſchen hoop oock ſonder yet te ſparen,
Want dat my is geſchiet dat moet hun wedervaren,
(Dit ſlot dat is beſet tot dat 'et is geſchiet)
Of anders ghy en komt uyt deſe kamer niet.
Dit eyſt den Hemel ſelfs; en al de grootſte Goden,
Die hebben deſe wraeck aen mijnen geeſt geboden:
U vuyl en ſlim bedrijf dat moet nu ſijn betaelt,
En u moet ſoo geſchien gelijck ick ben onthaelt.
Ghy moet in dit bedrijf u niet onwilligh toonen,
Menſch-ſchender als ghy zijt, Ick moet u heden loonen,
t'Sa tijd terſtont te werck; want ſoo j'et niet en doet,
Ghy ſult hier ſtroomen ſien van u ontuchtigh bloet.
Hoort, wat 'er noch gebeurt: Hy laet de Sonen halen
En wat hy ſchuldigh was dat wild' hy doen betalen,
Hier baet geen deerlick ſien; De Vader ſnijt haer af,
Dat vrou Natura ſelfs in haer geboorte gaf.
Schoon Hermo ſijnen wil dus ver nu had verkregen;
Noch wild' hy vorder gaen en liet hem niet bewegen,
Dies ſprack hy ganſch verwoeſt de jonge gaſten aen,
t'Sa doet den ouden ſchelm als hy u heeft gedaen:
Want ſoo j'et niet en doet, dit mooghje vaſt vertrouwen,
Ick ſal u al te mael in ſtucken laten houwen,
t'Sa grijpt den vuylen boef en maeckt hem veerdig quijt,
Dat hy ſoo menighmael van ander menſchen ſnijt.
Stracx laet hy na het woort een deel Soldaten komen;
Die hebben dadelick de kamer in genomen,
De deuren wel beſet en dat aen alle kant,
Tot dat oock even ſelfs de Vader is ontmant.
Na 't al was uyt gewracht, ging Hermo weder ſpreken,
En heeft met ſchamper jock den Vader deur geſtreken,
Ghy hebt voor deſe tijd mijn friſſe jeugt geſchent,
Maer hoe dat yemand ſmaeckt dat is u nu bekent.
Gaet woont nu in het Hof en dient de jonge vrouwen;
En leert gelijck als ick den Koning onderhouwen;
Ghy zijt nu in den ſtaet om groot te zijn gemaeckt,
Want op dien eygen voet ben ick 'er toe geraeckt.
Dat ghy aen mijn bedreef om my dus hoogh te ſetten,
Heb ick u aen gedaen en dat naer onſe wetten,
Ick heb mijn vreught gemiſt mijn friſſe jaren lanck,
Ghy reyſt vry daerje wilt en weet my grooten danck,
Ick hadde Machts genoegh om my te mogen wreken,
Om u en u geſin den kop te laten breken,
Maer ick pleegh uytter aert ſoo wreede dingen niet;
Maer doe u maer alleen gelijck my is geſchiet.
Daer gaet de Koopman heen met vier gelubde Soonen,
En weet niet wat te doen of waer te ſullen woonen,
Hy is een tafel praet een kluchjen door het land,
Van niemand oyt beklaeght hoewel hy is ontmant.
Ey! ſiet hoe God oock hier de menſchen weet te plagen,
Als hy haer ſlim beleyt niet langer wil verdragen;
Hy leyt het ſchuldigh volck gelijck een Rechter doet,
En brengt het daer het dient en daer het lijden moet.

Maer eer wy beſluyten, is weerdigh dat hier by ge-voeght wert het exempel verhaelt by *Willem Iſengrin*, van eenen vervloeckten gierigaert *Hatto*, Aertz-biſ-ſchop van Mentz, de welcke moede zijnde het gekrijt van eenige hondert arme Lieden, die in een tijdt van hongers-noot om aelmis baden, belaſten dat men de ratten, gelijck hyſe noemde, in een ſchuer ſoude ſluy-ten, 't welck gedaen zijnde, dede hyſe allegader met de ſchuer verbranden. Maer Godt almachtigh ſont hem haeſt de ſtraffe. Want een ongelooflicken hoop ratten quam hem terſtont den oorlogh aen doen: waer hy was, waer hy ſat, aen tafel, in 't bedde, ſy waren by hem. Hy meende hem te verbergen in een beſloten kamer, daer noch deur noch venſter aen en was, de rat-ten quamender even-wel in: al wat de knechts, en om-ſtanders deden om de ſelfde wech te jagen, en wech te ſlaen, 't was al te vergeefs. Hy dede ten leſten ontrent Bingen een tooren bouwen midden in den Rhijn, meenende ſoo Godts geeſſel te ontloopen, maer een

een heel leger van ratten ſwom hem na, en vervolgden hem in den toren, knabbelden, en aten hem ten leſten op, verlaten zijnde van al ſijn volck. Boven deſe ſienlicke ſtraffe, heeft Godt oock andere, om de Menſchen van haer begeerlickheyt te ſtraffen, waer van de oorſaken dickwils verborgen zijn, en de regulen van de Genees-konſte te boven gaen.

Gelijck deſe plagen een yegelick behooren een ſchrick te geven van Gierigheyt: ſoo kan oock de ſelve een afkeer maken als maer de reden plaets gegeven wert. Want de *liefde der wijſheyt*, gelijck *Auguſtinus* wel ſeyt 7. van de ſtadt Godts, 12. ſuyvert van alle vulnis der Gierigheydt. Derhalven moet het Gemoet voor eerſt wel geſtelt, en de redelickheyt aldaer in geplant werden. Seer wel ſeydt de Grieckſche hiſtoryſchrijver *Polybius* in 13. boeck: Gelijck den dorſt van de water-ſuchtige niemant met eenige vochtigheyt en kan ſliſſen, als die eerſt de lichamelicke ſieckte geneeſt: ſoo en kan oock de begeerlickheyt van gelt en goet niemant geneſen, als die eerſt het gebreck in 't gemoet door de reden verbetert heeft. De Poëet *Horatius* ſchrijft dan te recht 1. *Epiſt.* 1.

Indien u win-ſieck hert van gierigheyt beſeten,
Aen u verheerden geeſt ſijn plichten doet vergeten,
Soo dat u gantſche ziel als van begeerten brant,
Of woelt gelijck een zee ontroert het dorre ſtrant.
Weet datter woorden zijn en wel-bedachte reden,
Waer door een ydel hert gewent tot beter zeden,
Stelt die maer in het werck, ghy ſult in korten tijd
Al vry geruſter zijn, als ghy op heden zijt.

Deſe middelen hebben wy hier vooral aengeroert in 't tweede Capittel. Het beſte is, dat men niet ſoo ſeer en ſtaet om het goet te vermeerderen, als wel om de begeerlickheyt te verminderen. De wijſe *Socrates* gevraeght zijnde, hoe yemandt rijck ſoude werden? gaf voor antwoort, Indien hy arm is van begeerten. Het ſelfde wert oock *Plato*, en *Epicurus* toe-geſchreven, en wel te recht geprieſen van *Seneca*, en *Plutarchus*. Al wat ons noodigh is, kan lichtelick bekomen werden. Die leven wil volgens de nature, ſal nimmermeer arm weſen: die volgens ſijn begeerlickheyt, ſal noyt rijck zijn. De nature vereyſcht weynigh: de begeerlickheyt kan nimmermeer verſadigt werden. Die maer een konſt ofte wetenſchap en heeft, jae die den arm uyt de mouw kan ſteken, behoeft die van gebreck te klagen? Al 't gene tot ons onderhout noodigh is, hebben wy by der hant: maer al 't gene, daer wy om woelen, ſtreckt maer tot overvloet. *Ariſtippus* plagh te ſeggen, Indien yemant veel etende en drinckende niet verſadight en werde, dat hy dan gaen ſoude om raet by de Genees-meeſters. Indien dan yemandt vijf bedden hebbende, tien begeerden, en tien tafels hebbende, noch ſoo vele daer by koft, en met aenkomen van veel lant en gelt niet verſadight en werde, maer al beſigh was om meerder: deſe en ſoude niet eens dencken, dat hy een Genees-meeſter van doen hadde, om hem d'oorſaeck van dit gebreck aen te wijſen. Nochtans van den dorſtigen, die noch niet gedronken heeft, wert verhoopt dat hy met den dranck ſijnen dorſt ſal ſliſſen: maer de gene, die geſtadigh drinckende evenwel dorſtigh blijft, die houden wy geen drincken, maer *purgatie* van doen te hebben: derhalven laten wy hem braken, om dat hem geen gebreck en quelt, maer eenige hitte ofte ſcherpigheyt tegen de nature. Op de ſelfde wijſe, onder de gene die beſigh zijn met goet te winnen, ſchijnt dat een arm ofte benoodight man, op houden ſal, indien hy een eygen huys kan krijgen, indien hy een ſchat vint, indien hy ſijn ſchulden kan betalen; maer die meer als hem noodigh is, beſittende, noch meer begeert, die en kan door gout noch ſilver, door koeyen noch ſchapen, ofte eenigh goet geneſen werden, maer heeft alleen van doen ſchade en een luſtigen afdrijvenden dranck van *Nies-kruyt*, gelijck de Poëet *Horatius* wel geſeyt heeft:

Danda eſt ellebori multo pars maxima avaris.

Want ſijn gebreck en beſtaet niet in armoede, maer in onverſadelicke begeerlickheydt, ſpruytende uyt een quaedt en onredelick voornemen des Gemoets, het welcke indien 't niet als een harde quaſt uyt-gehouwen wert, ſoo en ſal ſoodanigh menſche nimmermeer ophouden, alles te begeren in overvloet. Laet dan de gene, die gevoelen haer te zijn van een gierigen aert, in 't begin daer tegen ſtrijden, haer ſelven voor oogen ſtellende, hoe leelicken, en Godt mishagende ſaeck de Gierigheyt is; en als ſy even-wel daer mede overvallen werden, Godt aenroepen, dat hem gelieve haer ſinnen uyt die booſe ſlavernye te trecken. *Want de Liefde van de Wijſheyt* (dat is Godt) ſeyt den H. outvader *Auguſtinus* 7. van de ſtadt Godts, 12. *ſuyvert de vuyligheyt der Gierigheyt.* Derhalven laet ons, tot beſluyt, altijdt in gedachten houden, 't gene *Apollonius Tyanæus* de Goden plagh te bidden: *Geeft dat ick weynigh magh hebben, en geen gebreck en lijde.* Het welck oock over een komt met het gebed van den wijſen Koning *Salomon*, *Prov.* 30.

HORATIUS.

Danda eſt ellebori multo pars maxima avaris.

Van Ialouſie, of Yver-ſucht, ſoo van Mans als Vrouwen.

D*Aer is een ſlimmer quael, dat vrou en echte mannen,*
Behooren t'aller tijd uyt haer gemoet te bannen:
Men noemt 't et Ialouſy, ick heet 't et Yver-ſucht;
Het dient, hoe dat 't et hiet, gedreven op de vlucht.

'T Is angſt dat eenich menſch een haven mocht bevaren,
Die hy voor hem alleen ten nauſten wil bewaren;
'T Is vrees, dat ghy miſſchien wel yet verlieſen ſout,
Dat ghy voor u alleen geduerig hebben wout.
Maer hoe dit yemant noemt of hoe het wert beſchreven,
Het dient van 't echte volck geduerigh wech-gedreven,
Want als die felle peſt haer ſinnen eens beſit,
Soo wort het lijf ontſtelt tot aen het minſte lit.
Wat onheyl menich-mael hier uyt is voor-gekomen,
Dient neerſtigh aen-gemerckt en in te zijn genomen,
En op dat yeder menſch dit recht bedencken mach,
Wil ick een kort verhael hier brengen aen den dagh.

Leuconis had een man tot jagen ſeer genegen,
Het wiltbraet dat hy vingh ſcheen hem een grooten zegen,
Soo dat hy menichmael door woeſte velden liep,
En als hy was vermoeyt oock in de boſſchen ſliep.
Sijn vrou uyt dit bedrijf verviel in groot vermoeden,
Dat hy met vreemde koſt ſijn luſt beſtont te voeden,
Dat ja een hupſche maeght, of wel een wout-Goddin,
Sijn geeſten had verruckt tot ongewoone min.
Zy droef om dit gepeys en in den geeſt verbolgen,
Nam voor, haer lieven man oock in het bos te volgen,
Sy koos een eenſaem wout dat niemant ſien en kon,
Al ſchenen over al de ſtralen van de Son.

De bracken op het velt van jagers aen-gedreven,
Die lopen door het wout waer boom of tacken beven,
Oock daer het kreuckel-bos en ander groente drilt,
En vallen op de vrou als op een ſeltſaem wilt:
Daer wort Leuconais van alle kant gebeten,
En door het gras geruckt en in het ſtof geſmeten,
En eer der yemant quam ſoo iſſe gantſch verſcheurt,
Ia door een fellen hont en hier en daer geſleurt.
De droeve Chianip, als hy daer was gekomen,
Is met een grooten rou ten diepſten in-genomen,
Hy ſach een lieve vrouw, ſijn uyt-verkore pant,
Gantſch leelijck af-gemaeckt en liggen in het ſant.

Hem docht dat deſe ſmert geen meeſter kon geneſen,
En dat geen ſpoockſter ſelf de wonden ſou beleſen,
Hy nam een korte pieck, een wapen voor de jacht,
En gaf hem op de punt als met geheele macht,
Daer quam ſijn jeughdigh bloet met ſtralen uytgeſprongen,
Gelijck het water doet door buyſen op gedrongen,
En ſchoon ſijn innich hert nam af-ſcheyt van de Ziel,
Noch maeckt hy dat ſijn lijf ontrent de vrouwe viel.
Daer wort haer bloet gemengt. Nu roep ick Echte vrouwen,
Wilt met u gantſche kracht dit onheyl weder-houwen,
Ghy taſt als metter hant en leert hier uyt de daet,
Hoe verre deſe peſt in vrouwe ſinnen gaet.

Maer

Maer wilj' op dit bedrijf gelijcken handel leſen,
Neemt Naſo metter hant daer wert et aengeweſen,
Siet Procris daer gemelt die braght haer in de noot,
En wert oock ſonder ergh van haren Man gedoot.
Doch mits oock echte mans hier in by wylen dwalen,
Wil ick tot haer bericht een ander ſtuck verhalen,
Want dat nu is geſeyt, daer was de goede Man,
Noch ſijn jalourſen geeſt noch gront noch oorſaeck van.
Iuſtine boven al een Perel van de Vrouwen,
Moet hier een af-beelt zijn van 't ongeluckigh Trouwen,
Sy was van ſoeten aert en uyttermaten ſchoon,
Maer voor haer friſſe jeught ſoo kreeghſe ſlechte loon,
De Iuffer had geleyt een onbeſproke leven,
Soo dat haer Momus ſelfs geen lack en wiſt te geven;
Daer was geen rauwe jeugt die haer te veel beſocht,
Geen lincker uyt het Hof die haer geſchencken brocht;
Sy ſtont eens ongekleet als veerdigh om te ſlapen,
En Thirſis nam vermaeck op haer te mogen gapen,
Hy ſagh haer witten hals haer borſt gelijck een Swaen,
En bleef een lange wijl in dat geſichte ſtaen.
Hy liet een grilligh oogh op al haer leden dwalen,
Iae liet een deuſigh breyn op haer gedaente malen,
Hy ſeyde binnens monts dit over ſchoone wijf,
En heeft God niet gemaeckt voor mijn on-aerdig lijf,
Hoe kan ick dit Iuweel voor my alleen beſitten,
Een yeder die het ſiet die moet 'er op verhitten,
En wie doch ſach 'er oyt ſoo af-gerichten Man,
Die ſoo een aerdigh pant voor hem bewaren kan,
De Jonckers die haer werck van ſlimme rancken maken,
Die ſullen voor gewis die ſullen haer genaken,
Ja ſeggen over luyt en dat tot mijnder ſpijt,
Gaet hooren-drager gaet ghy z[illegible]t u bloemtjen quijt.
Ick ben een Edelman en kan geen ſchande lijden,
Ick heb dien witten hals al liever af te ſnijden,
Hy nam een vinnig mes en trat in haeſten toe,
En ſeyd', ô deftigh werck, dat ick op heden doe.
Ick meyne met 'er daet mijn ſchande voor te komen,
Dies ſal my dit Iuweel niet worden afgenomen,
Hy dede dat hy ſprack. Siet daer een wreede moort,
Juſtina lagh gewelt en in haer bloet geſmoort.
Veel gingen dit bedrijf ten naeuſten over leggen,
Maer wat de reden was en konde niemant ſeggen,
Sy hadde van der jeught ſoo wel en ſtil geleeft,
Dat niemant van haer doen een quaet vermoeden heeft.
Wel heeft nu eenigh menſch een Dochter te beſteden
Die let op dit bedrijf en dat in volle leden;
Vrient geeft noyt uwe Maeght aen eenigh ſeltſaem hooft,
Of ghy wert van u vreught en van u vrucht berooft.
Ey ſiet wat dit vergif kan in de Menſchen wercken,
't En zy men ſijn gemoet met reden wil verſtercken,
Geſellen hoort een woort indien ghy Mannen zijt,
Maeckt dat je deſe peſt in al haer deelen mijt.
Nu ghy dit vuyl gebreck met onluſt hebt geleſen,
Hoort van een yver-ſucht die u kan dienſtigh weſen,
Ghy, tracht jaloers te zijn oock met een diep gepeys,
Van 's Duyvels ſlim bedroch en van u eygen vleys.
Voeght hier de werelt by ſy weten ſlimme grepen,
Om oock u beſte pant tot in haer net te ſlepen,
Ghy ſiet geduerigh toe en hout 'et als verdacht,
Wat by dit oilijck volck te voor-ſchijn wert gebracht.
Let op haer ſlim geſtreel en op haer lieve-kooſen,
Daer zijn in dit geval oock prickels by de rooſen,
Hebt dan hier op het oogh, ſoo veel als eenigh Man,
Op ſijn verdachte Vrou de ſinnen ſpannen kan,
Ghy kont oock voordeel doen met veelderhande ſaken,
Die ons nadeeligh zijn en alle Menſchen laken,
En om hier ront te gaen, Ick houd hem voor geleert,
Die ſijn gebreken ſelfs tot voordeel omme keert.

Van de Blijdſchap.

Het VII. Capittel.

MAer ghy moet niet alleen verdriet en vreeſe mijden,
Ghy mooght u boven dien niet al te ſeer verblijden;
Want is in u gemoet de blijdſchap al te groot,
Sy leyt u menighmael tot aen de bleecke dood.
De geeſten en het bloet die komen op-gevlogen,
En worden van het hert geweldigh in-getogen;
Soo dat de leven-kracht, oock midden in de luſt,
Wort haeſtigh over-ſtolpt, en veerdigh uyt-gebluſt.
Maer wat kan doch een menſch op aerden over komen,
Om met ſoo grooten vreught te werden in-genomen?
Eylaes! wat hier vermaeck, geneugt, of blijdſchap ſchijnt,
Dat ſiet men dat in haeſt gelijck een roock verdwijnt.
'T is niet te pijne waert, om aerdſche beuſel-ſaken
Te roeren ſijnen geeſt, en groote vreught te maken.
Mijn ziel, ſchoon ghy bequaemt luſt, eer, en groote ſchat,
'T is al maer enckel droom, hebt of je 't niet en hadt.

ONder alle Bewegingen des Gemoets is de Blijtſchap wel de beſte, de levende Geeſten door al de leden verſpreydende, en 't gantſche Lichaem verquickende; maer alſſe even-wel te groot en onmatigh is, ſoo drijftſe met ſulcken kracht de wermte en geeſten van 't hert na de uyt-wendige leden, dat het ſelfde van de natuerlicke wermte verlaten zijnde, den menſche doet van ſijn ſelven gaen, ja ſomtijds oock haeſtigh doodt blijven.

De Blijdſchap geſchiet om verſcheyden oorſaken. Meeſt om ons eygen, ofte vrienden geluck, voorſpoet, en wel-vaert, het welck de rechte Blijdſchap is. Somtijds oock om dat het ons vyanden qualick gaet, om haer doot ofte ongeval. Alſoo leſen wy in *Suetonius*, dat verblijdt geweeſt is, en groote vreught gemaeckt heeft 't volck van Romen, over de doot van de tyrannige Keyſers *Tiberius*, *Caligula*, *Nero*, en *Domitianus*, van welcke ſy hart en wreedelick onthaelt waren. *Cuſpiniaen* beſchrijft dat de blijdſchap, die door gantſch Italien, en rontom daer ontrent over het doodt-ſlaen van den Keyſer *Conſtans* den tweeden, ſoo groot was,

dat de Gouverneur van Italyen en de Capiteyns niet en dorſten het minſte teecken van droefheyt voor het volck toonen. *Senec. Oedip.*

Wie yemant heeft gevreeſt wanneer hy plagh te leven,
Die ſal noyt aen ſijn graf bedroefde tranen geven.

Groote en onverwachte tijdingh, en die haeſt geboot-ſchapt, maeckt een verbaeſtheyt en gelijck als een ſchrick in de gene dieſe ontfangt.

Doen *Dionyſius* de tijdinge eerſt kreeg dat *Alexander de Groote* tot Babylonyen overleden was, heylighden hy de Blijdſchap eenen autaer, en op de eerſte tijdinge werde hy ſo ontſet van blijdſchap, dat hy al ſuyſelende van ſijn ſelven viel, en ſcheen geheel wech te weſen; gelijck uyt de hiſtorye van *Memnon* verhaelt wert in de Bibliotheka van *Photius*.

Als *Philips* Koning van Macedonyen door de Romeynen overwonnen was, ſo liet *Quinctus Flaminius* op een plaets, daer geheel Griecken-landt by een vergadert was, eerſt door 't blaſen van de trompet ſtilte gemaeckt zijnde, by een bode uyt-roepen, dat het volck van Romen, en haren velt-overſten *Flaminius*, alle de Griecksche ſteden, die onder het gebiedt van *Philips* geſtaen hadden, geboden voortaen vry en vranck te weſen. 'T welck de menſchen hoorende, ſtonden door de groote en onverwachte blijdſchap geheel verſlagen: en in 't eerſte, geloovende, 't gene ſy gehoort hadden, niet gehoort te hebben, ſwegen heel ſtil. Maer als het ſelve wederom uytgeroepen werde, ſo ſchreeuden ſy allegader met ſulck een keel, dat de vogels, die boven haer vlogen, van ſchrick ter aerden vielen, gelijck *Valerius Maximus* beſchrijft in 't 4. boeck op 't 8. cap. *Livius* in ſijn 33. boeck voeghter by, dat de Blijdſchap grooter was, als datſe van de Menſchen geheel konde gevat werden: dat den eenen den anderen verbaeſt aen keeck, gelijck oft eenen droom was; dat elck een den anderen vraeghden, wat het was, ſonder ſijn eygen ooren te gelooven: dat niemandt oock op het ſpel, 't welck daer geſpeelt werde, eens acht en nam, geen oogen noch ſinnen daer toe verleenende; ſo verre had de Blijdſchap alleene in-genomen het gevoelen van alle ander vreught.

En als de uyt-damping van de in-geboren geeſten, en natuerlicke wermte te groot en te geweldigh is, dan wert 't leven ſelve haeſtelick uyt-gebluſcht. Van dit getal zijn de gene die van te veel lacchen ſterven. Men ſeyt dat de ſchrijver van Bly-eynde ſpelen *Philemon*, (want dat ſommige het ſelvige den wijs-gerigen

Chry-

Chryſippus toe-ſchrijven, en kan niet wel aengenomen werden by de gene, dien de ſtadigheyt van de Stoiſche Wijſen bekent is) als hy by gevalle een Ezel onverſiens ſag vijgen eten, den ſelfden oock wijn dede voorſetten, om dat hy drincken ſoude: en dat als den Ezel die beleeftheyt oock aen-nam, den anderen ſoo vol lachts werde, dat hy daer in ſtickte. Voorwaer my dunckt, dat den armen man, vry wat onwetende geweeſt is in wereltſche dingen, die om ſoo kleynen ſake wilde ſterven: daer wy alle daegh ſien, dat de ezels wel beter onthaelt werden.

Zeuxis, die al ſijn konſt en verſtant by-bracht om de ſchoone *Helena* met alle hare fraeyigheyt wel te ſchilderen, hebbende eens geheel na 't leven uyt-gebeeldt een oude bes van de leelickſte gedaente, en ſiende dat die groote leelickheyt uytermaten wel getroffen was, berſten by hem ſelven ſoo uyt tot lacchen, dat hy al lacchende den geeſt gaf.

Wat belanght de gene, die geſtorven zijn door al te grooten blijdſchap, die ſy ſtelden om haer ofte den haren grooten voorſpoet en geluck, daer van zijn verſcheyde exempelen.

Wt den ſlagh van *Canna*, daer de Romeynen een ſchrickelicke nederlage gehad hadden, quam een, die doot geſeyt was, onverſiens t'huys, waer over de moeder van blijdſchap ſoo verſchrickte, dat ſy doot bleef.

Sophocles, dien vermaerden Poëet van Droevigh-eynde-ſpelen, die ſoo dickwils den prijs gehadt hadde boven ſijn mede Poëten: hebbende ten laetſten met ſijn alderlaetſte Spel mede den prijs gewonnen, werde ſoo veel gelucx van een yegelick gewenſcht, en daer door ſijn hert met ſoo grooten blijdſchap bevangen, dat hy op de plaetſe ſterf.

Philippides geen ſlecht Poëet van Bly-eynde-ſpelen, nu oudt geworden, ſiende dat hy buyten hope in den ſtrijdt tuſſchen de Poëten, de overwinninge bekomen hadde, ſtelden ſulcken blijdſchap, dat hy midden in de vreught verſcheyde.

Maer ſeer aenmerckens weerdigh is de Hiſtorye van een vader, die door al te grooten blijdſchap, die hy maeckte, om de eer, die hy aen ſijne ſonen ſagh geſchieden; in haer armen ſterf, gelijck dat van *Agellius* mede beſchreven is. Deſe vader had drie ſonen, jong van jaren, wel op-gevoedt, en wel verſtaende 't gene ſy ter hant trocken, ſoo dat elck voor ſijn hooft, in de open-bare ſpelen van Griecken-landt van een byſonder de prijs verkreeg, en de kroone van overwinninge. Maer als ſy alle drie quamen, om haer kroone te ſetten op het hooft van haer oude Vader, en hem vrolick te omhelſen; ſoo werde den ouden man ſoo wech-genomen van blijdſchap, dat hy onder haer handen voor al de werelt ſijnen geeſt gaf.

En om ſoo verre niet te gaen: *Leo de* 10. Paus van Romen, zijnde een groot vyandt geworden van de Françoyſen, en verſtaende de ſtadt van *Milan* haer door het volck van Keyſer *Karel* ontnomen was, daer hy uytermaten ſeer na verlangt hadde, werde ſoo dapper verblijt, en ſijn hert ontſtack met ſulcken vreught, dat hy terſtont een koortſe kreegh, en korts daer aen ſterf, noch jong van jaren zijnde, gelijck onder andere verhaelt wert by *Iovius* in ſijn leven, en na hem by *Serres* in 't leven van Françoys de eerſte, en van *Montaigne* 1. *des Eſſais* 2.

Alfonſus Hertogh van Ferrare, verſtaen hebbende dat dē Paus *Clemens de* 7. die hem groot vyant geweeſt hadde, overleden, en in ſijn plaetſe een van ſijn beſte vrienden, *Paulus* de III. gekoren was: werde ſo uytermaten daer over verblijdt, dat hy binnen weynigh dagen quam te ſterven. Waer op deſe verſſen doen gemaeckt, en nu uyt het Latijn aldus over-geſet zijn:

Soo haeſt Alfonſus wiſt dat Clemens was geſtorven,
En dat ſijn beſte vrient de ſleutels had verworven,
Soo wert hy ſoo verheught dat hy te bedde viel,
Ja in het duyſter graf den Paus geſelſchap hiel.
Het wert ('t is waer) gelooft en over-al geſchreven,
Dat, ja de Prins, uyt rouw, verloor ſijn dierbaer leven.
Maer, vrienden, hoort een woort dat ick u ſeggen derf,
Het was uyt enckel vreught dat onſen Hertogh ſterf.

Jan de 2. Grave van Hollandt, hoorende, dat ſijnen ſone Graef *Willem* van Ooſtervant, de Vlamingen overwonnen hadde; ſterf mede van Blijdſchap.

Soo dat oock de alder-geſontſte Beweginge, en die meeſt in de geſontſte valt, alſſe al te verre uyt den bant ſpringt, niet alleen het Lichaem, van geſontheyt, maer oock van het leven, kan berooven. Waer uyt te leeren is, dat men ſijn ſelven matige, en hem wenne met een effen gemoet op te nemen 't gene van Godts hant toegeſonden wert, het zy goet ofte quaet, ſonder hem te verheffen, ofte den moet te laten ſincken, te ſeer verblijden of bedroeven; en gedencken datter noyt recht volkomen vreught en is. *Ovid.* 7. *Metam.*

Daer is noyt reyne vreught, noyt recht volkomen luſt,
Daer is, gedurigh yet dat ons den geeſt onruſt:

en dat daer blijdſchap in huys is, de *droefheyt* voor deur ſtaet: en dat na droefheydt de blijdtſchap oock een beurt krijght. Soo dat hier waer-genomen dient de leſſe van den Poëet *Horat.* 2. *Carm.* 3.

Wanneer ghy wert beſocht met druck en tegenſpoet,
Soo ſtijft u met gedult, en houd een vaſt gemoet,
En als het ſoet geluck op u komt neder-dalen,
En ſchijnt in u vertreck als met vergulde ſtralen,
Soo bint den hooghmoet in, en toomt u windigh hert,
In voorſpoet weeſt geſet, en lijdſaem in de ſmert.

De Nature, ſeyt *Symmachus* in ſijnen 34. brief van 't 4. boeck, heeft alle menſchelicke Blijdſchap een wet geſtelt, dat de ſorgh altijt na de vreught volght. Soo dra het kint geboren is, zijn de ouders verblijt, maer terſtont volght vrees en bekommeringe.

Eer en Staet wert in 't aennemen met blijdſchap aengegaen, maer terſtont valter veel moeyte over den hals. En ſoo gaet het voort in andere dingen. Maer de vaſte en rechte Blijdſchap beſtaet alleen in de Deugt, ſeyt *Seneca* in den 27. brief. Waerom oock een Wijs man, gelijck *Philo* ſchrijft, hem verblijt in ſigh ſelven, niet in de dingen, die ontrent hem zijn. Het gemoet van de wijſe is even-eens geſtelt, ſeyt de gemelte *Seneca* in den 59. brief, als den hemel boven de maen. Het is daer altijd helder: Ghy hebt den waerom gy ſoudet willen wijs weſen: om dat de ſelve nimmermeer ſonder blijdſchap en is. Die Blijdſchap en ſpruyt niet als uyt een deughdelick gewiſſe. Die niet deugdelick en is, of geen goet noch geruſt gemoet en heeft, en kan niet recht vrolick weſen. De Keyſer *Tiberius*, die maer verſon wat ſijn hert luſte, en in alle wel-luſt leefde, en hadde even-wel noyt de rechte vreugt, door dien ſijn quaet gewiſſe hem als een worm knaeghde. Het welck hy ſelver heeft moeten bekennen, als hy ſekeren brief (gelijck *Suetonius* betuyght) „aen den Raet van Romen aldus aenving: Wat ſal ick „u ſchrijven, of hoe ſal ick ſchrijven, ofte wat ſal ick „oock niet ſchrijven, op deſe tijd? De Goden moe- „ten mijn, die den ondergang alle daeg gevoele, ſtraf- „fen, indien ick het wete, &c.

Wiens hert is overſtolpt met ongeſchickte luſten,
Draeght een geduurigh pack, hoe ſoud' hy konnen ruſten?
Al wort hy ſchoon gedient, al is hy Prins of Graef,
Al maeckt hy and'revry, ſoo blijft hy doch een ſlaef.
Een menſch bewuſt van quaet, leeft in geſtadigh beven,
Hy ſucht, hy krucht, hy ducht, hy vlucht, oock niet gedreven;
Door't ruyſſchē van een blat verſchiet ſijns hertſen bloet.
Verdrietigh is den ſtant eens goddeloos gemoet.

Maer, ſoude yemant mogen ſeggen, hebben dan de Dwaſen, en Booſwichten gantſch geen vreught? Ick antwoorde met de meer-gemelte *Seneca*, Niet meerder als de Leeuwen, als de ſelvige eenigen vang, ofte buyt bekomen hebben. Als ſy door Wijn, en Wel-luſt vermoeyt zijn, als haer de nacht onder het drincken te kort gevallen is, als 't gene in 't Lichaem meerder geſlagen is, dan het verſwelgen kan, begint te be-derven, dan roepen die ellendige die vers van den Poëet *Virgilius*.

Namque ut ſupremam falſa inter gaudia noctem
Egerimus, noſti.

Alle de Wel-luſtige brengen de gantſche nacht over met valſche Blijdſchap, en al of 't haren laetſten was. De Blijdſchap, ſeyt hy, die de Goden, en volgers der Goden volght, en wert niet belet, noch op-gehouden: ſy ſoude ophouden, indien ſy ergens anders van daen quam. Ick hebbe ſommige gekent, die geſtadigh ſwaermoedigh waren, doordien het haer miſgaen was, ofte haer goet met quaet leven om-gebracht hadden, en ſochten haer vermaeck in droncke drincken, om alſo de onruſt in ſlaep te wiegen. Een vermaeck voorwaer dat haeſt overgaet, en dan wederom in de vorige ſwaermoedigheyt verandert. Maer een Menſch, die geſtadigh de deught alleen voor oogen gehadt heeft, blijft altijd vrolick, en ſijn hert, als vaſt ſteunende op een goet gemoet, blijft oock ſelfs in tegenſpoet verheught, en met geen ſwaermoedige dingen ontruſt. Derhalven die een vaſte en ware blijdſchap ſoeckt, moet altijd trachten wel te doen.

Wat ſtelt ghy luyt of veel om blijdſchap op te wecken?
Stelt, vrient, en ſtilt u hert: druck ſal u vreucht verſtrecken:
Een wel-geſtelt gemoet vint over-al ſijn luſt.
In alle dinck is vreucht, als 't hert maer is geruſt.

Van de Gramſchap.

Het VIII. Capittel.

HEt ſpook dat Gramſchap hiet dient mede wech gedrevē,
Voor yder die hem voeght om ſtil te mogen leven;
Want die in ſijnen geeſt dit vinnigh monſter voet,
'T is ſeker dat hy ſtaegh in roere weſen moet.
Ghy, voor den beſten raet, om dit gewoel te mijden,
Leert ſpot, en ſpijt, en ſmaet met koele ſinnen lijden,
Leert onrecht, leert gewelt verſetten met gedult;
En om dit wel te doen, ſoo weeght u eygen ſchult,
Soo weeght in u gemoet den ſtaet van uwe ſaken,
En hoe ghy 't by den heer of elders plagh te maken,
Peyſt dat je menigmael voor deſen hebt verdient
Met ſchimp te zijn onthaelt oock van u beſten vrient.
Spout hy dan gramme ſucht, gelijck als heete kolen,
Seght in u ſtil gemoet, God heeft et hem bevolen,
God geve my gedult. Dit na den eyſch betracht,
Heeft menig Chriſten hert tot ſachten aert gebracht.

DIe vergramt is, ſeyde den ouden *Cato* (gelijck *Plutarchus* verhaelt in ſijn Spreucken) en verſcheelt niet van een raſende, dan in de tyd: dewijl de Gramſchap, gelijck de Poëet *Horatius* met andere ſchrijft, niet anders en is, als een korte Raſernye. Want die met Gramſchap ontſteken is, en ſiet ſwart, noch wit aen, en gedraeght hem, als een dul Menſche. De Poëet *Perſius* en heeft de *Teyckenen* van een vergramde niet qualick beſchreven in ſijn 3. Schimp-dicht:

Wanneer de gramſchap komt, dan ſchijnt het bloet te ſieden,
Men kan ſijn eygen hert, ſijn geeſten niet gebieden,
Men vier-oogt als een kat, de mont die baert geluyt
Dat vremt, dat grouſaem is, dat niet met al en ſluyt.

Die aldus geſtelt is, wat iſſer dat hy hem ontſien ſoude te doen? Siet men niet, Godt betert, alle dage, hoe dat de beſte vrienden, door het op-loopen van deſe korte dulligheyt, tegens malkanderen op 't hooghſte uyt-

uytberſten, ja tot doot-ſlaen toe? Siet eens hoe dat den verſtoorden *Geta* aengaet by *Terentius Adelph.* al of hy al de werelt ſoude op-ſlocken, *Act. Sc.* 2.

Och of nu deſe hoop my tegen mochte komen!
Terwijl ick ſta en brieſch, met gramſchap in genomen,
Ick ſou van ſtonden aen, met wonder fel gebaer,
Ick ſou mijn vinnig hert gaen ſpouwen onder haer.
Ick ſou met groot vermaeck mijn leet ten vollen wreken,
Ick ſou dien ouden boef den kop in ſtucken breken,
Ick ſou hem met den voet gaen treden op het lijf,
Om dat hy is de gront van al het ſlim bedrijf.
Hoe ſou ick Syrus ſlaen? hoe ſou ick hem verſcheuren?
Hoe ſou ick met gewelt hem ginſch en weder ſleuren?
Hoe ſou ick al ſijn breyn doen vleeten over-ſtraet,
Om dat het ſpel begon door ſijn door-trapten raed.
Ick ſou hem over-al, om mijnen brant te koelen,
Ick ſou hem voor gewis mijn krachten doen gevoelen,
Ick brack hem gal en blaes, en al met eenen ſlag,
Tot dat ick aen den guyt geen leven meer en ſag.
Wat noch? den jongen laf trock ick in hondert ſtucken;
Ick ſou hem uyt den kop ſijn oogen komen rucken,
En goyen in den griel: maer al het vorder rot
Dat joeg ick op de vlucht, alleen tot enckel ſpot.
O ſoo mijn wrange-ziel haer vorder ging verhitten],
Ick maeckter bancken van om ſcherlincx op te ſitten,
Of dreef hem in de lucht, gelijck een lichte bal:
Siet daer een kleyne prouf van mijn verwoede gal.

Onſe Poëet geeft ons dit voorbeelt daer uyt:

Een Spaenſche jongelinck gevangen in Granaten,
Was voor een ruyme tijd als ſlave daer gelaten,
Hy was daer in den dienſt van ſeker Heer geraeckt,
Die had hem opper-voogt van ſijnen bouw gemaeckt.
Hy was een geeſtig quant en wiſt hem ſoo te dragen,
Dat hy wan metter tijd des Meeſters welbehagen,
Doch ſiet in dit geſin daer was een jonge maegt,
Aen wien hy buyten hoop een ſtille gunſte draegt,
Hy dient haer lijcke wel als met de gantſche ſinnen,
En wiſt ſoo eenigh deel van haer gemoet te winnen,
,, Een hout (al is't et groen) ontvonckt noch in het vier;
Het gaet oock even ſoo met dit eenvoudigh dier.
,, Siet door een kleyne leck ſoo komt een Schip te ſincken,
,, Al ſchijnt 'et maer de Zee by droppels in te drincken;
,, Een boom wort metter tijd en ongevoelig groot,
,, Een veertje veel geplucke dat maeckt de vincke bloot.
De Maegden (ſoo men ſeyt) die krijgen veeltijds ſtuypen;
Die ick en weet niet hoe haer in de ſinnen kruypen,

En

En ſiet om deſe tijd dan zijnſe bijſter ſwack,
En dat baert onder haer al menig ongemack.
Hoe dat 'et weſen magh? de twee verliefde Menſchen,
Die komen tot het werck dat jonge luyden wenſchen,
En dit is nader hant ſoo menigmael geſchiet,
Als haer bequamen tijd en plaetſe gunſte biet.
Maer Roderigo ſeyt dit kan niet lange dueren,
Wy ſullen met verdriet ons ſoet vermaeck beſueren,
Hier dient dan op gelet en goeden raet beſchaft,
Of wy ſtaen in gevaer om haeſt te zijn geſtraft,
Maer hoort wat voor beſluyt dat ſy hier over namen,
Sy vinden alderbeſt in haeſten op te kramen,
En vluchten uyt het Lant en even na de Stadt,
Daer onſe Jongeling de naeſte Vrienden had.
Sy (alſſe tot het werck bequame ſtonden ſagen)
Sijn wacker in de weer en op de wegh geſlagen:
Maer eer naeu eenigh deel was van de reys gedaen,
Eylaes de teere Maegt en kon niet langer gaen,
Daer moeſt de Jongeling met ſijn Geminde ruſten,
Schoon dat hy niet en ſagh ſijn Vaderlantſche kuſten,
Nu ſiet daer was een rots ontrent het naeſte velt,
Daer heeft het vluchtig Paer haer gangen na geſtelt.
Maer ſy als genen tijd op deſe plaets gekomen,
Sijn met een groote ſchrick geweldigh ingenomen,
Want ſiet haer Vader quam die met een ſnelle loop,
Bracht daer beneffens hem veel Dienaers overhoop.
Wat raet in dit gevaer voor deſe bange lieden,
Want daer en is geen kans om weg te konnen vlieden.
Te klimmen op de rots docht haer de beſte raet,
Al ſijn de gangen ſteyl en al de wegen quaet.
Eylaes! de Maegt verſterft tot aen haer rode lippen,
Noch geeft de noot haer kracht te klimmen op de klippen,
En ſchoon dat jonge Dier dat Ambacht niet en kan,
Sy quijt haer niet te min gelijck een wacker Man.
De Vader tot de ziel met gramſchap ingenomen,
Toont hun een wreet gebaer en hiet haer af te komen,
Hy dreygt haer even ſlaeg en toont een fel gelaet;
Dat aen het jonge Volck tot in het herte gaet.
Maer 't houd ſich op de klip; de Vader hiet de vrienden,
Die hem doen tot behulp en voor geſelſchap dienden,
Te klimmen op den rots: Die luyden ſijn bereyt,
En doen met alle vlijt al wat de Vader ſeyt.
Maer wat de klimmers doen of watſe mogen pogen,
Rodrigo met de Maegt en willent niet gedogen,
Sy nemen tot behulp wat haer de plaetſe gaf,
En rollen harden ſteen en groote keyen af.
De vrienden ſien geen kans om op de klip te raken,
Sy moeten haer bedrijf en al den handel ſtaken,
De ſtoutſte van den hoop die is geheel beſchroomt,
Wanneer een groote ſteen van boven neder koomt;
De Vader des te meer met gramſchap ingenomen,
Doet uyt het naeſte Dorp een hoop geboerte komen,
Die vallen aen het werck maer op een beter voet,
Als kundig hoemen gaen en waermen klimmen moet.
Daer ſlaet het jonge Paer haer oogen na beneden,
En ſien haer alle trooſt ten vollen afgeſneden,

Daer is geen uytkomſt meer, daer is geen vluchten aen,
Sy waren op de rots ten eynde toe gegaen.
Een meyt die uyt de ſtadt met Rachel was geweken;
Die hoord' op dit geval de jonge luyden ſpreken,
Rodrigo ging voor eerſt onternt de Juffer ſtaen,
En ſprack haer ganſch verbaeſt in deſe woorden aen.
Mijn 's hertſen diepſte vreugt en ſchoonſte van de maegden,
Die mijn naeu-keurig oogh voor deſen oyt behaeghden,
Wy zijn hier (ſooje ſiet) in hoogen noot geſtelt,
Dat my rampſaligh Menſch tot in de ziele quelt,
My dunckt, indienje wout u Vader gaen begroeten,
En vallen hem gedweegh met tranen aen de voeten,
Oock ſeggen dat wy zijn verplicht met echte Trou,
Ick hope dat hy ons genadigh weſen ſou.
Ey! neemt hier van de preuf. Maer Rachel daer-en-tegen,
Die nam het anders op, en laet haer niet bewegen,
Ach! (dit was haer geſprek) Ick ken mijn Vader wel,
Hy is van wreeden aert, en uyttermaten fel.
Indien ick by hem quam en ſprack van deſe dingen,
Hy ſou gewis mijn hals met krachten omme wringen,
Of miſt hy yet miſſchien van ſijn onſtuymigh bloet,
So raeckt' ick by het volck dat eeuwig ſpinnen moet;
En ghy, mijn weerde vrient, en zout geen trooſt verwerven,
Maer door een wreeden beul met ſchande moeten ſterven,
En dat ſou my eylaes een droever ſmerte zijn,
Dan of mijn Ziel verſmolt in d'allergrootſte pijn.
tSa laet dees harde rots ons Bruylofts bedde weſen,
Die ſal van ſtonden aen van droefheyt ons geneſen,
't Is maer een kleyne ſprong en maer een korte ſtont,
Die ons de moede ziel ſal rucken uyt den mont.
Ick wil op deſe tijd mijn dagen liever enden,
Als leyden naderhant een leven vol ellenden.
tSa grijpt my in den arm, en neemt den leſten ſoen
Ick wil oock even ſoo mijn laetſte plichten doen.
Na ſpraeck en weder-ſpraeck de jonge luyden grepen
Malkander in den arm en vaſt aen een genepen,
Gaen rollen van den rots, en daer de Vader ſtont
Daer ſtort het lieve Paer by ſtucken op de gront;
Haer leden ſijn miſmackt door hondert diepe wonden,
Maer zijn noch even wel te ſamen vaſt gebonden,
Sy twee zijn nu maer een. Sie daer een droef geval,
Waer van de ſpitſe rots den naem behouden ſal.
Siet aen de ſteyle klip is ſtracx de naem gegeven,
Van dit ellendigh werck dat by haer is bedreven,
En tot op heden toe behoutſe deſen naem,
Want heeft tot haer behulp de vleugels van de faem.
(Als Icarus wel eer was in de Zee geſtorven,
Doen heeft de woeſte ſtroom ſijn eygen naem verworven,
En dat heeft even ſelfs tot heden toe geduert,
Om dat de jongeling de doot daer had beſuert)
Daer wert een put gemaeckt juyſt daerſe neder vielen,
En ſiet daer is het graf van twee verliefde zielen,
De Vader was te bars ſijn geeſt te bijſter fel,
Siet daer het droef beſluyt van dit ellendigh ſpel.
Indien hy ſijn verdriet en ongetoomde ſinnen,
Had aen den band geleyt en konnen overwinnen,

En

En met een ſoet geſpreck ſijn Dochter aen-gegaen,
Hy had haer al te mael een beter dienſt gedaen,
De Man had wel gelijck om hart en gram te weſen,
Maer dat kon even-wel de wonde niet geneſen,
„ Siet als 'er eenigh dingh in vreemde bochten ſtaet,
„ Noch doet hy alderbeſt, die ſachte wegen gaet.

De naeſte Oorſaek vande Gramſchap, is een onſtekinge van 't Bloet, dat ontrent het Herte is, waer uyt eenige hete dampen in de Herſſenen opſtijgen, die den geeſt ontſtellen, en tot wraeck aenlocken. De uytwendige Oorſaken, die het bloet ontſtellen, en de ſinnen ſo oploopigh maken, zijn voor eerſt kleyn Verſtandt, en ſwackheyt van oordeel; en dat ſien wy aen vrouwen, oude en dronke luyden, kinderen, en ſieken, die moeyelick en dra geraeckt zijn.

De tweede oorſake is ſieckte des Gemoets, die yemant maeckt dat hy korſel is, en niet veel en kan verdragen. En gelijck den ſchorſten, als men ſeydt, haeſt geraeckt is, ſoo gaet het oock met de gene, wiens gemoet niet wel geſtelt en is. Het verlieſen van een penningh verſtoort een gierigaert; een lachjen, ofte een vriendelick geſicht van ſijn wijf, vergramt den jaloerſchen. Sulcx ſchrijft de Poëet *Propertius* van ſijn ſelvē:

Ick ben in ſtagen angſt, ick voele vremde ſtreken,
Oock in een vrouwen-kleet dunckt my een man te ſteken,
Indien u moeder komt en u wat hartigh kuſt,
Soo ben ick metter daet geweldigh ongeruſt:
U ſuſter, of u nicht (indien het mocht gebeuren
Dat ſy ontrent u ſlaept) doet my de ſinnen treuren;
Ja ſooder maer een vliegh ontrent u leden koomt,
Ick bender om ontſet, ick bender in beſchroomt.

Ten derden, maeckt oock de Sinnelickheyt, en eygen liefde den Menſche moeyelick, en ras ontſtelt. Dat een glas, ofte yet anders, daer ſulcke luyden ſin in hebben, gebroken wert, daer ſullen ſy haer terſtont ſeer in ontſetten; gelijck men leeſt van *Pollio*, die daerom ſijnen knecht in de vijver ſoude doen ſmijten hebben, om aes voor de viſſchen te zijn, ten ware *Auguſtus*, die over tafel ſat, ſulcx belet hadde.

Ten vierden, ſo doet oock licht verſtoren, dat men al te licht gelooft, dat licht aen-gebracht wert. Het welck blijckt aen *Potiphar*, *Theſeus*, en andere, (verſamelt by *Muretus* in ſijn Verſcheyde, en *Canter* in ſijn Nieuwe leſſen) die wraeck ſochten op het vals aenbrengen van haer onkuyſſche Vrouwen, ſelver oock aen de gene, die de geylige luſt te voren geboet hebbende, van huyr in koop betrocken waren.

Het teere Vrouwen breyn en kan geen trots verſwelgen,
Geen dingh is ſoo geneyght om ſoo in als te belgen,
En wie ſich in het wijf in eenigh deel ontgaet,
Die raeckt van ſtonden aen oock inder mannen haet.

Ten vijfden,

Die trots zijn uyter aert, en grooten hooghmoet drijven,
Zijn, om het minſte dingh, genegen om te kijven;
Maer die ſijn herte proeft, en kent ſijn eygen ſchult,
Al wort hy ſchoon getergt, hy toont geen ongedult.

Maer inſonderheyt dat men hem laet voorſtaen, veracht te zijn, doet oock een eerlick man verſtoort werden. Soo verhaelt *Juſtinus* in ſijn 13. Boeck, dat na 't overlijden van *Alexander de Groote*, als de Overſten beſloten nae de verloſſinge van ſijn weduwe te wachten, en de ruyters ſulcx toeſtonden, het voetvolck ſiende haer geen plaets van beraden gegeven te zijn, *Arideus* den broeder van *Alexander* uyt ſpijt tot Koning aen-nam.

De *Gramſchap* wert by de Wijs-gerige niet op een manier genomen. Sommige meenen datſe gantſch quaet is, en alle Menſchen ſchadelick. Van welck gevoelen de *Stoïci* geweeſt zijn, de welcke oock andere beriſpen, die *Plato* en *Ariſtoteles* volgende, van ander meeninge waren, gelijck in 't brede te ſien is by *Seneca* in ſijn Boeken van de Gramſchap. Want wat belangt, dat wy hier voor in 't Eerſte capittel van de ſterckte en krachten, die door de Gramſchap ſouden mogen toenemen, by-gebracht hebben, daer op ſeyt *Plutarchus*, gelijck de hitte in de koortſche is, maer ongematight en ſchadelick, dat oock alſoo de ſterckte in de Gramſchap is, maer een quade. En den out-vader *Arnobius* en ſchijnt mede niet vremt van dat gevoelen te zijn, als hy ſchrijft, dat de Gramſchap niet ſonder ſieckte en is. Maer deſe leere van de *Stoïſche Philoſophē* wert wederom beriſpt van een ander out-vader *Lactantius*, daer hy leert, dat ſonder *Gramſchap* de ſonde niet gebetert en wert; van welck gevoelen ook de ander Out-vaders zijn. En onder haer, ſchrijft *Bernardus*: *Wert gram, maer en ſondigt niet. Want ghy ſult ſoo veel ſonde doen, met al te ſeer te vergrammen, als van ganſch niet te vergrammen. Dewijl niet te vergrammen, daer men vergrammen moet, en ſijn ſonden niet te willen verbeteren, is ſonde. Want 't en kan niet geſchieden* (ſeyt *Ambroſius*) *daer eenige ſchult is, dat wy niet met eenige ſpijt beweegt en werden, en ſonder dat en ſoude 't ſelve voor geen deught, maer voor een ſlappigheyt, en traegheyt geoirdeelt werdē.* Daerom dient de Gramſchap wel onderſcheyden te werden. Want voorwaer ſodanige, als wy in 't beginſel van dit Capittel beſchreven hebben, is altijt en een yegelick ſeer quaet en ſchadelick, en maeckt niet alleen den Menſche dul en uytſinnigh, maer brengt hem oock dickwils om 't leven, gelijck wy terſtont met verſcheyden exempelen ſullen bewijſen. Dan matige Gramſchap kan dienen voor een krijgs-man om luſtigh te vechten. Deſe wert, by de gene, die *Academici* genoemt werden, geſtelt te zijn een wet-ſteen van de dapperheyt en ſterckte; en aengeweſen, dat yemant die gram is, met meer kracht tegen den vyant gaet, als een die met een koel gemoet maer denckt, dat hy voor 't vaderlant, ofte om loon vechten moet. *Ovid.* 1. *Amor.* 7.

De gramſchap maeckt den ſwacken ſterck,
Om wel te vechten in het perck.

Achillis was de vroomſte,en ſterkſte van al de Grieken, die in de belegeringe voor Troyen quamen, en wert ſoo haeſtigh van den Poëet *Homerus* beſchreven, dat hy na veel ſmadige woorden hem oock niet ontſien en ſoude hebben,ſijn handen te ſlaen aen *Agamemnon*, den overſten van 't gantſche Leger: 't en ware op het leſte de godinne *Pallas*, dat is, de Reden, hem tegen-gehouden hadde. Als den Hertoge van *Alva* in 't jaer 1572. de onverwachte tijdinge ontfingh, hoe Graef *Lodewijck van Naſſouw* de ſtadt Bergen in Henegouwen verraſt en ingenomen hadde, ſoo onſtack hy (gelijckmen ſeyt) met ſulcken gramſchap, dat hy ſijnen hoet op d'aerde wierp, en met voete trapten. *Bor.*6. Sy ſeggen oock dat 't geen goet Voor-ſpraeck en is,die niet met hevigheyt ſijn ſake voor en ſpreeckt, ofte ten minſten de ſelve met ſijn gebaer niet nae en bootſt.

Wy hebben onlangs in deſe Stadt geſien,hoe dat de vrome, en ſeer wel-ſprekende D. *Balthazar Lydius* zalr. ged. met geſten en manieren van hevigheyt de ſonden ſoo wiſt te beſtraffen, en het gemoet der toehoorders daer mede ſoo ontroerde, dat vele de tranen uyt de oogen berſteden; het welck andere, oock de alder geleertſte Predicanten met haer tongen,noch hy ſelve met de penne niet en ſoude konnen te wege gebracht hebben. Soodanige Gramſchap (indienſe ſoo genoemt magh werden) ofte Hevigheyt en is niet te miſprijſen: maer de andere, die wat boven de kerf gaet, en kan in niemant goet doen, als miſſchien in de gene, die wat te bloode, loom, ofte vreeſachtigh is, die daer wat mede op-geweckt kan werden; gelijck aen d'ander zijde oock de Gramſchap door Vreeſe ingetoomt wert. Het welck de Poëet *Claudianus* oock aen-wijſt in deſe verſſen:

Schoon dat de gramſchap woet met uyt-gelaten geeſt,
De ſpijt die kropt haer in, indienſe maer en vreeſt.

Anders en kanſe niet als alle quaet voor den Geeſt, en het Lichaem veroorſaken, hoedanigh ſy oock mochte weſen. Want ſy verandert en is verſcheyden na de verſcheyde gematigheyt van 't lichaem, daerſe in valt. In de gene die vol gals,heet, korſel en haeſtigh zijn, is ſy als het ſpringent vyer, en barſt ras uyt, gelijck men gemeenlick ſiet in de Françoyſen; in andere die veel ſware, en ſwaermoedige vochtigheyt hebben, wertſe gelijck als vyer geſmoort, en eet in gelijck een verborgen kancker, die daer na ſijn fenijn openbaert, het welck in de Italianen plaets heeft. Van ſoodanigen aert waren onder de Romeynen *Marius*, en *Sylla*, die ſo veel duyſenden wreedelick hebben doen vermoorden: als oock de paus *Paulus de* 4. die, gelijck de Italiaenſche monick *Panvino* van hem ſchrijft, de aengevangen vyantſchap nimmermeer af en leyde.

Ferdinand, Koningh van Napels, behiel de gramſchap, die hy in ſijn kintsheyt geſet hadde, tot in ſijnen ouderdom, ſoo dat hy quade gangen gingh buyten de Koninglicke weerdigheyt tegen onnooſele menſchen, gelijck *Pontanus* verhaelt in 't 1. boeck op het 8. capittel van de Kloeckmoedigheyt. De eerſte, die met open ſchuttelen op diſt,en joffer uyt de mont ſpreekt, en al datter op 't hert is, uyt laet berſten, en haer ſelven alſoo ontlaſt, is beter te lijden als d'andere; alſoo beter is geen vuyl water lang op het hert te laten ſtaen, en ons oock geboden wert, de Son over onſe Gramſchap niet onder te laten gaen: van ſulcke ſeyt men, dat haeſtige luyden geen verraders en zijn, daer men hem van d'andere niet genoegh en kan wachten. *Seneca Medea*:

Daer is geen groot gevaer in openbaren haet,
Maer gramſchap die men deckt dat is een vinnigh quaet.

Alle Gramſchap,maer voornamelick de haeſtige en op-loopende, van raſende dulligheyt maer in de tijdt en geduerſaemheyt verſchelende, ontroert het bloet, ontſtelt al de leden, en vochtigheden, inſonderheyt de gal (die by haeſtige luyden veel is) de welcke, gelijck olie ſwavel in hadde, eerder als eenige andere vochtigheyt ontſteeckt: waer door veroorſaeckt werden brandende koortſchen, pluris, boorts, roos, geelſucht, popelſy, en dickwils de doot ſelve, gelijck uyt verſcheyde exempelen blijckt.

De Keyſer *Nerva* ſieckelick gaende aen een quade maegh, ſoo dat hy dickwils ſijn eten overgaf, werde eens ſoo ſeer verſtoort op eenen ſekeren *Regulus*, en over hem roepende dede ſulcken gewelt met de borſt, dat hy terſtont de koortſe kreegh met vervolgh van ſweet, en de doot.

Het ſelfde is gebeurt den Keyſer *Valentiniaen*, de welcke donderende en blixemende van quaetheyt in den vollen Raedt tegen de Polacken, om datſe Slavonyen ber ooft hadden,en dreygende haer te verderven, en gantſch uyt te roeyen,quam door die hevigheyt aen 't bloet ſpouwen, met ſulck gewelt en menighte, dat hy doot bleef.

Wenceſlaus, Koningh van Bohemen, ontſtack met ſulcke gramſchap op ſijnen ſchencker,dat hy hem met ſijn eygen hant woude doorſteken; maer hy verviel in een Popelſy, daer hy van ſterf.

Matthias Corvin, Koning van Hongaryen,hebbende geëyſcht verſche Vijgen, die hem uyt Italyen geſonden waren, en verſtaende dat eenige Hovelingen de ſelve op-gegeten hadden, rocht in ſulcken toren, dat hy mede een Popelſy kreegh, daer hy korts daer aen van ſtorf, noch maer 47. jaren out zijnde,gelijck *Munſter*, en andere verhalen.

De Paus *Paulus de* 3. geſien hebbende een brief van den Hertogh *Ottavio* (vader van den Prins van Parma, die hier te lande geweeſt is) ſijn ſoons ſoon,waer in hy ſchreef te willen handelen met *Ferrante Ganzaga*, om

in *Parma* te komen, welcke ſtadt den Paus dede bewaren in den naem van den Roomſchen ſtoel, werde ſoo dapper ontſtelt en verſtoort, dat hy van ſijn ſelven viel: en na eenige uren wederom bekomende, openbaerde hem de koorts, van de welcke hy in drie dagen ſtorf: gelijck beſchreven is van den preſident *de Thou*, in 't 6. boeck van ſijn Hiſtorye, en *P. Paulo Servita* van Venetien, in 't 3. boeck van ſijn Hiſtorye, die hy, onder den naem van *Pietro Soave*, in Italiaens uyt-gegeven heeft van 't *Conçilye van Trenten.*

Dewijl wy nu den aert en nature van de *Gramſchap* genoegh beſchreven hebben, ſoo is het mede tijdt de Genees-middelen voor de ſelvige aen te wijſen. Deſe werden van *Seneca* tweederley geſtelt, in 't 2. Boeck van de Gramſchap op het 18. Capittel. Dat men hem voor Gramſchap wacht, en dat men hem in de Gramſchap niet te buyten en gae. En gelijk andere leeringen gegeven werden in dit Boek, om de Geſontheyt te bewaren, andere om de ſelvige te herſtellen in den *Schat der Ongeſontheyt*: alſoo moeten wy oock op een ander maniere de Gramſchap af-keeren, en op een ander, bedwingen en overwinnen.

Het eerſte is dan, niet gram te werden; 't welck wy ſullen konnen na-komen, indien wy ons alle de feylen van de Gramſchap wel voor oogen ſtellen, en al het quaet dat door toornigheyt komen kan, wel overleggen. Daerom ſal men de eerſte prickelingh van de Gramſchap niet verachten, maer het zaet en de beginſelen tegenſtaen, en den vyant buyten onſe palen houden; want in gelaten zijnde maeckt hy hem heel meeſter; en doet ons yet aen-rechten, daer van wy daer na groot berouw hebben.

Dies acht ick 't oude ſpreeck-woort nut,
Het ſchaep dient voor den dam geſchut.

Soo dra men dan gewaer wert eenigh bewegen van deſe Beroerte, dat de pols harder klopt, het hert begint te beven, het gemoet te ontſtellen, ſoo moet men, om deſen brant te bluſſen, terſtont by-brengen het water van de Reden: gelijck *Socrates* plagh te doen, die ſoo ſachtſinnigh was, en ſijnen toorn ſoo wel wiſt te matigen (gelijck *Plutarchus* verhaelt) dat hy haer beginſelen maer gewaer werdende, ſijn weſen en ſpraeck terſtont veel ſachter ſtelden, als te voren. Deſe *Socrates* op een ſekeren tijt geſchopt zijnde van eenen moetwilligen jongelingh, als hy ſagh, dat ſijn volck ſulcx heel qualick nam, en dat ſy het wilden wreken. Wat, ſeyde hy, indien my een ezel achter uyt geſlagen hadt,

woudt ghy dat ick weder tegen hem achter uyt ſlaen ſoude? De ſelfde *Socrates*, als hy in een Spel ſat van *Ariſtophanes*, daer alle beſpottingen tegen hem uytgeſproken wierden, en een van ſijn vrienden tegen hem ſeyde, Neemt ghy dit niet qualick *Socrates?* Niet met allen, ſeyde hy, want ick werde op het tonneel, gelijck in een groote maeltijt, met woorden wat over gehaelt. De ſelfde, als hy een kinne-back ſlagh kreegh, ſeyde niet anders, als moeyelick te weſen, dat de Menſchen niet en wiſten, wanneer ſy met een helmet moeſten uyt gaen. Als *Anytus* en *Melitus* doende waren om hem ter doot te brengen, ſo ſprack hy niet qualick van haer, maer ſeyde alleen, dat ſy hem wel konden van de werelt helpen, dan niet beſchadigen: dewijl een guyt geen eerlick man konde ſchade doen.

De Grieckſche Vorſt *Pericles* werde van een ſlechte quant geſcholden, het welck hy niet en achten. En als den anderen ſulcx den geheelen dagh ſonder ophouden gedaen hadde, en dat hy noch tegens den avont, als het doncker werde, naulijcx en konde ſcheyden, ſoo liet hem *Pericles* met ligt t'huys brengen, op dat hem (ſeyt *Baſilius Magnus*) niet bedorven en ſoude werden die oeffeninge van wijsheyt.

Een ſeker jongman (*Ælian.* 9. *V. H.* 39.) had lange verkeert ter ſchole van den wijs-gerige *Zenon*, t'huys komende vraeghden hem de vader, wat wijsheyt hy geleert hadde? en antwoordende, dat hy 't noch wel toonen ſoude, werden de vader ſo ſeer geſtoort, dat hy hem ſloegh. Het welck de ſoon met ſedigheyt en lijdſaemheyt verdragende, dat ſelfde (ſeyde hy) heb ick geleert, mijn vaders gramſchap te verdragen.

Leoprepes, een wijſe Grieck, gevraegt van twee jongelingen, goede vrienden met malkanderen zijnde, op wat maniere ſy beyde in onderlinge vrientſchap ſoudẽ mogen volherden; gaf voor antwoort, Indien den eenen des anderens gramſchap kan toegeven, gelijck de ſelfde *Ælianus* beſchrijft in ſijn verſcheyden Hiſtorien 4.23. Soo is my verhaelt van 2. haeſtige jong-getrouden, datſe met malkanderen beſloten een teyken te geven, als by een van beyde den toorn heel hoogh gingh, en dat de ander voor die tijt moſt ſtil weſen: met welcke middel ſy daer na geruſt en in vrede leefden.

Achterklap en beſpottinge dunckt my, ſeyt *Ælianus* 5. 8. van geender krachten te zijn. Want indienſe op een vaſt gemoet vallen ſoo brekenſe, en vergaen: maer komende op een, die het hert onder den riem niet en heeft, dan doenſe haer werck, ende en veroorſaken niet alleen droefheydt, maer oock dickwils de doodt ſelve. Gelijck blijckt uyt *Socrates*, die (gelijck verhaelt is) openbaer beſpot zijnde, daerom loegh, en *Poliagrus*, die ſijn ſelven daerom verworgden. *Archilochus*, een Griecx Poëet, maeckte een ſchimp-dicht op *Lycamben*, om dat hy ſijn dochter, die hem toegeſeyt was, aen een ander gegeven hadde; het welck den ouden man ſoo ter herten nam, dat hy ſijn ſelven uyt wanhope verhing,

Ick ken een eerlick Heer, die my geklaeght heeft, dat hy om ſeker faem-roovend dicht op hem gemaekt, eenige weken niet en had konnen ſlapen: daer een ander in gelijcke ſaeck niet en dede, als al lacchende ſijn ſpotters ſelve uyt-ſpotten. Anders geſtoort zijnde, konde hy de penne van *Archilochus* wel gebruycken: indien hy niet geoirdeelt en hadde, dat haer meerder medelijden, als wraeck van doen ware geweeſt.

De ſelfde *Ælianus* verhaelt 11. 10. van *Zoilus*, die ſijn werck maeckten om *Homerus* en *Plato* over te halen; en gevraeght zijnde van een geleert man, waerom dat hy van de beſte ſo qualick ſprack? Om dat, ſeyde hy, daer ick qualik doen wil, niet en kan. Waer uyt wy konnen leeren, dat ons genoeg moet weſen, wanneer ons vyanden geen quaet en konnen doen; en dat het ons niet en raeckt, als ſy haer gal met quade woorden uyt-braken. Die een ander meynt te jagen, jaegt ſijn ſelven: en het is hem een groote ſpijt, als hy ſiet, dat de gene die hy meent ſpijt aen te doen, hem ſelver beſpot en verſmaet. En gelijck door de bouwinge, en het verplanten bittere kruyden ſoet werden; alſoo bouwende allencxkens in ons deſe matigheyt, en ons gemoet wennende tot ſachtmoedigheyt, ſoo ſullen wy onſe beweginge konnen veranderen, en heel af-trecken van het gene, daerſe te voren toe genegen was. Om ſijn genegentheyt te leeren bedwingen, plagh de ſelve *Socrates*, als hy aldermeeſt verhit was, water te putten, en dat langh te laten ſtaen ſonder drincken, al-hoe-wel hy grooten dorſt hadde, ſijn ſelven alſoo gewennende tot matigheyt en lijdſaemheyt.

De ſelve Matigheyt is ſoo wel geplant geweeſt in 't herte van *Plato*, en hadt aldaer ſulcke wortels gemaeckt, dat alle ſpijt en ſmaet, die hem, doen hy in Siçilyen was, van *Denijs* den tyran aen-gedaen werde, niet ſoo veel en vermocht, datſe hem eens quaet ofte geſtoort maeckte. Een ander exempel is van den ſelfden beſchreven in deſe verſſen uyt het vijfde deel van het vermaert *Houwelick*.

Als Plato ſijnen knecht door wel-verdiende ſlagen,
Eens wilde tot de deught en van de wrevel jagen,
En dat hy wert gewaer, eer hy den lincker ſloegh,
Dat hem een vinnigh bloet door al de leden joegh;
Speuſippe (ſprack de man) ontneemt my deſe roeden,
En doet wat hier behoort; want ick begin te woeden:
Geen menſch en iſſer nut te ſtraffen eenigh quaet,
Indien ſijn eygen ziel haer ampt te buyten gaet.

Ariſtippus beriſpende de gebreken van *Denijs*, tyran van Siçilyen, maeckten hem ſoo quaet, dat hy den goeden *Philoſooph* in 't aenſicht ſpoogh; de welcke gewapent zijnde met de deught van lijdſaemheyt, ſoo verre was van eenige Gramſchap ofte ontſtellinge, dat hy het voor jock op-nam, en niet en dede dan lacchen; ſeggende, Indien de viſſchers om een kleyn visken te vangen wel heel nat werden, dat hy 't hem niet en be-

hoefde te belgen, een weynigh beſprengt te zijn, om eenen grooten ſalm in't net te krijgen.

En om te betoonen, dat het niet alleen Wijſen geweeſt en zijn, als luyden van geen macht om haer te wreken, die deſe deught omhelſt hebben; maer datſe oock van groote Prinçen na-gevolght is, ſiet wat *Plutarchus* beſchrijft van den Koningh *Antigonus*. Deſe als hy eens op eenen winter ſijn leger geſlagen hadde ter plaetſe daer van alles groot gebreck was, en dat de Krijgs-luyden daerom qualick van hem ſpraken, ſonder te letten, dat hy ſoo dicht by haer was. Hy ſijnen „ ſtaf uyt de tente ſtekende, riep haer toe: Als ghy „ qualick van my ſpreken wilt, gaet ghy dan niet ver- „ der hier van daen?

Charillus, de Koning van Lacedæmonyen, als hy van „ een van de ſlaven qualick bejegent was: By de Go- „ den, ſeyde hy, ick ſoude u doot-ſlaen, indien ick niet „ verſtoort en was.

Philippus, Koning van Macedonyen, gewaerſchout zijnde door een van ſijn volck, met namen *Smicythus*, dat een ſeker *Nicanor* hem geſtadigh verachte, en qualick van ſijn majeſteyt ſprack, en over ſulcx geraden werden, de om hem daer over ſwaerlick te ſtraffen; *Nicanor*, antwoorden de Koningh, en is van de quaetſte niet. Ick moet eens ſien, of de ſchult niet aen mijn zijde en is. Verſtaende dan, dat hy in groote ongelegentheyt ſtont, en van hem vergeten was, ſoo ſont hy hem een fraeye ſchenckagye. Waer door *Nicanor* beweegt werde om den Koning allefins hooglick te prijſen. Het welck hem door *Smicythus*, en andere aen- „ gebrocht zijnde, kregen deſe antwoorde: Nu ſiet „ ghy, dat het in onſe macht is, een goeden ofte qua- „ den naem te hebben.

Diergelijcken exempel wert van een ander Koning van Macedonyen, met namen *Archelaus*, verhaelt na ander auteuren by *Montaigne* 3. *des Eſſais* 5. en van den Keyſer *Conſtantinus* by *Ribadeneyra* 2. *de las virtudes del Principe Chriſtiano* 18. Verſcheyden andere exempelen van verdraeghſaemheyt in Koningen, en Prinçen zijnder te leſen by *Plutarchus*, *Valerius Maximus*, en *Eraſmus* in ſijn ſpreucken. Den Heere *de la Noué*, doen hy in 't jaer 1573. binnen *Rochelle* zijnde, als de ſtadt van Konincx wegen belegert was, in den Raedt tot vrede geraden hadde, werde nae huys gaende van een Predicant ontmoet, die hem ſchelde voor een verrader, en overlooper, en ten leſten oock een kinnebach-ſlagh gaf. Waer in de grootmoedige man, en boven alle ongelijck geſtelt, niet eens (ſchrijft de Preſident *de Thou* 56.) gelijck wel behoorden, is ontſtelt geweeſt: maer met groote matigheyt over ſijn dwaeſheyt medelijden hebbende: als de Edel-luyden die by hem waren, om ſulcx te wreken, toe quamen loopen, hiel de ſelve tegen, en dede de vrouw vermanen, dat ſy haren man, die tot dulligheydt began te vervallen, wel zoude gade ſlaen, en niet uyt laten loopen.

'T is vry een grooter eer ſijn eygen hert te dwingen,
Als tot een vaſte ſchans met krachten in te dringen;
'T is vry een grooter helt, die ſijne tochten bint,
Als die een machtigh heyr met wapens overwint.

Maer ſeer aenmerckens en na-volgens weerdigh is het exempel van den koninglicken voor-ſegger *David*, de welcke vluchtende voor ſijnen ſone *Abſalon*, beſpot en vervloeckt werde door eenen *Simeï*, die hem voor een bloet-hont ſcholde, en met ſtick en ſteenen wierp. Het welck ſoo verre van daen was, dat het *David* met toornigheyt ontſteken ſoude hebben, dat hy oock ver- „ bod dede aen ſijn volck, ſeggende, Laet hem gewor- „ den, dat hy vloecke: want de Heere heeft het hem „ geheeten. Miſſchien ſal de Heere mijn ellende aen- „ ſien, en my met goet vergelden ſijn huydige vloec- „ kinge, 2 *Sam.* 16. Alſoo ſagh *David* op Godt, ende en ſlachten de honden niet, die op den ſteen bijten, ſonder te ſien op de gene, dieſe geworpen heeft, en nam verduldigh aen de ſtraffe, die hy door ſijn ſonden verdient hadde, hopende dat door Godts barmhertigheyt de ſaken veranderen ſouden: gelijck na ſijn geloof daer na oock geſchiede.

Niet minder prijſelick is het exempel van den vromen velt-overſten *Phocion*. Deſe na dat hy langh en veel goede dienſten voor ſijn vaderlant gedaen hadde, werde even-wel door ondanckbaerheyt, gelijck wel meer in *Republiken* gebeurt is, ter doot veroordeelt. Als hy nu in de gevanckenis vergif ſoude drincken, en den beker hem vaſt van de beul gegeven werde, eenige goede vrienden by hem gekomen zijnde, vraeghden hem, of hy ſijnen ſone yet bevelen wilde? Dat bevele ick hem, ſeyde hy, dat hy met het gedencken van dit ongelijck, die van Athenen niet te pas en brengt deſen dronck, die ick nu drincke. Selve oock over ſijn doot, noch na ſijn doot geen wraeck begerende, als beſchreven is by *Ælianus* 12. 49.

Soo wert oock by den Poëet *Juvenalis* geroemt de verdraegſaemheyt van de wijſe *Socrates*, dat hy verweſen zijnde by die van Athenen om vergif in te nemen, daer van geen deel en ſoude willen geven hebben aen ſijnen beſchuldiger. Waer van breeder in 't 19. cap. van 't 1. Deel in den *Schat der Ongeſontheyt*.

Die nu ſoo haeſtig en op-loopende van ſinnen zijn, datſe haer niet en konnen matigen: die ſullen alle oorſaken en gelegentheden vlieden, waer door de Gramſchap eenighſins verweckt ſoude mogen werden.

Veel ſaken van het huys of dienen niet geweten,
Of door een ſachten aert in haeſt te zijn vergeten;
Want die niet alle daegh en ſoeckt te zijn verſtoort,
Moet dickmael feylen ſien, en ſpreken niet een woort.

Tegen de meeninge, dat ons eenigh leet ofte ongelijck gedaen is, ſal men ten eerſten ſtrijden, en niet licht gelooven al dat ons aengebracht wert. Laet die foute van de Menſchelicke nature altijdt by ons voor

verdacht en bekent gehouden werden: dat 't gene wy noode hooren, geerne gelooven: en eer wy oordeelen, ons vergrammen. Daerbeneffens moet men niet al te nauw alles onderſoecken. 'T en is niet goet, dat men alle dingh weet, alles ſiet, of hoort. Die gaet onder-vragen wat van hem geſeyt is, waer hier of daer in 't heymelick van hem gepraet wert, ontruſt ſijn ſelven. Dat niet om 't lijf en heeft, wert ſomtijts verdraeyt of 't vry wat was. Oock zal men ſchouwen 't geſelſchap van haeſtige luyden. Want gelijck het baffen van een hont, ſeyt den oudt-vader *Baſilius*, andere honden me-de gaende maeckt, ſoo zal een gemoet dat nu geſtilt is, tot Gramſchap verweckt werden, door het getier van de gene, die vergramt zijn. Maer het is even-wel goet, nae de leſſe van *Plutarchus*, gelijk die van *Lacedæmonyen* hare ſlaven droncken over tafel lieten komen, om dat haer kinderen daer door een af-keer van dronkenſchap zouden krijgen: dat men oock alſoo het ontſtelt weſen van de geſtoorde ſigh voor ſtelt. En gelijck onſen *Hippocrates* ſeyt, dat het de gevaerlickſte ſieckten zijn, daer 't aengeſicht van de ſiecken veel verandert: ſoo moet men hem oock in-beelden, dat het gaet met de gene die vergramt zijn, die in weſen, verwe, ganck, en ſtem haer ſelven niet en gelijcken: maer ſchijnen heel dul en raſende te weſen. Daerom raden oock ſommige, dat een verſtoort Menſche ſijn ſelven in den ſpiegel beſie, op dat hy ſijn weſen ſoo leelick verandert ſiende, ſijn gemoet mocht leeren bedwingen.

Een van de grootſte geneeſ-middelen voor de Gramſchap is het uyt-ſtellen: dat men den eerſten brant wat laet verwaeyen; want daer nae komt men lichtelick tot bedaren, *Ovidius* in 't eerſte boeck van de konſt der Minnen:

> *Indienje krijght een gram gemoet,*
> *Vint tijd, dat is de beſte voet:*
> *Het Ys dat ſmelt door enckel tijt,*
> *En ſoo doet oock de wrange ſpijt.*

De wijſ-gerige *Athenodorus* ſijn af-ſcheyt om na huys te trecken van *Auguſtus* verſoeckende, werde van den Keyſer verſocht hem een goede vermaningh voor 't leſte te geven; En *Athenodorus* gaf hem deſe, Dat als hy verſtoort was, niet doen, noch ſeggen en zoude, eer hy het heele ABC by ſijn ſelve op-geſeyt hadde. Het welck den Keyſer ſoo wel behaegde, dat hy hem op de ſchouderen kloppende, ſeyde, Ick heb u tegenwoordigheydt noch van doen: Blijft noch. *Plutarchus in Apophth. Aurel. Victor in Epitom. Hiſt.*

De wijſe *Plutarchus* in ſijn Boeck van de *Muſijck*, bewijſt met *Homerus*, in 't exempel van *Achillis*, die geſtoort zijnde op *Agamemnon*, een deuntjen ſpeelt, dat de *Muſijck* en 't ſnaren-ſpel bequaem is om een toornigh gemoet te doen bedaren; en ſelver een *Muſicijn* zijnde, ſeydt *Ælianus* 14. 13. neemt uyt den roof der vyanden, voor eerſt den *Cither*. Het ſelfde verhaelt hy van eenen *Clinias*, van het Pythagoriſche gevolgh. De ſelfde als hy began te voelen de onſtekeningh des Gramſchaps, nam, aleer datſe noch heel in brant quam, terſtont de Cither in de hant, en ſpeelden daer op. Gevraeght zijnde de oorſaeck, Om dat, antwoorde hy, ick voele dat het mijn gemoet ſtilt.

Wy zullen dit Capittel van de Gramſchap beſluyten met de verſſen van onſen Poëet uyt 't vierde deel van *'t Houwelick* ſtaende op 't gene wy hier voor geſeydt hebben, dat men de oorſake van den Toren mijden moet, en ſchouwen ſulcke dingen, waer door wy lichtelijck haeſtigh werden.

> *Hoort noch een dienſtigh woort voor alle teere vrouwen,*
> *Die niet en zijn geleert haer ſucht te weder-houwen,*
> *Die licht en inder haeſt, om eenigh kleyn geval,*
> *Gaen ſtellen in het werck de vlagen van de gal.*
> *Men ſiet 'et menighmael dat yemant ſchijnt te raſen,*
> *Wanneer de plompe meyt ontrent de fijne glaſen*
> *Of by het porceleyn haer dingen qualick doet,*
> *Men ſiet dat yder een de ſtraffe lijden moet.*
> *Ghy, die u ſwackheyt kent, verſchoont u eyge feylen,*
> *En treckt de ſinnen af van al de blauwe teylen,*
> *Van al dat China ſent. Het brooſe proceleyn*
> *En is u geenſins nut, al iſſet wonder reyn.*
> *Of, ſoo u weerde man vint eenigh ſoet vermaken*
> *In lack, of aerde-werck, of diergelijcke ſaken,*
> *Soo gaet van eerſten af, en wapent u gemoet*
> *Met vrede, met gedult, en met een ſedigh bloet.*
> *Gewent u met verdragh en ſonder gramme vlagen*
> *Nu eenigh ongeluck, dan ongelijck te dragen;*
> *Nu dat een haeſtigh knecht u fijnſte ſchotel breeckt,*
> *Nu dat een plompe meyt u glaſen omme-ſteeckt:*
> *Nu dattet eenigh kint ſal overhant verkerven,*
> *En ſtroyen uwen vloer met koſtelicke ſcherven;*
> *Nu dat de ſcheurſter ſelfs u dingen omme-ſtoot,*
> *Of ſomtijds eenigh vrient, of ander diſch-genoot.*
> *Set vaſt in u gemoet u niet te mogen quellen,*
> *Wanneer je nu en dan komt uwe dingen tellen;*
> *En, ſchoon ghy menighmael u beſte panden miſt,*
> *Onthout u niet-te-min van alle wrange twiſt.*
> *Hier is gedurigh ſtof, om uyt de daet te leeren*
> *Hoe dat men alle ſpijt moet krachtigh over-heeren,*
> *Hoe dat men alle ſucht van korſel onverſtant*
> *Moet houden in den toom, en leggen aen den bant.*
> *Denckt hier tot uwen trooſt, dat brooſe vaten breken,*
> *Dat weecke ſtoffe ſmelt, dat natte dingen leken;*
> *Al wat van deſen aert of is of komen ſal,*
> *Dat heeft alree gevoelt, of wacht gelijcken val.*
> *Al wat de werelt ſiet moet vallen, breken, ſterven,*
> *Wat ſiet men even-ſtaegh, wat moeter niet bederven?*
> *Al wat men hier beſit is ick en weet niet wat,*
> *Ja ſiet! de meeſter ſelfs is maer een aerden vat.*
> *Waerom dan door de ſpijt ſoo vinnigh aengedreven?*
> *Ey lieve! breeckter yet het ſtaeter op geſchreven;*
> *Hoe diep oock eenigh ding u wortelt in den ſin,*
> *De dood, de bleecke dood, die ſitter midden in.*

Doch

Doch ſoo ghy lijckewel u niet en weet te dwingen,
Soo keert de ſinnen af van alle brooſe dingen,
En des al niet-te-min, verſoeckt aen uwen man
Dat hy doch niet en koopt dat haeſtigh breken kan.
'T is beter, jonge vrou, 't is beter rogge ſoppen
Te nutten ſonder twiſt uyt hier-gemaeckte koppen,
Als treurigh, ongeſint, en met een vinnigh breyn,
Te nutten hooffſche koſt uyt fijne porçeleyn.
Wat China backen kan, Veneetie weet te blaſen
Van konſtigh aerde-werck, van koſtelicke glaſen,
En dient aen geenen menſch van tochten op gebult;
Dus laet dat brooſe tuygh, of oeffent u gedult.

Van de Vreeſe.

Het IX. Capittel.

ICk kome tot den angſt, en hare vremde grillen,
Waer door ons menighmael de gantſche leden drillen,
En dat wel meeſten-deel om eenigh ongeval,
Dat noyt ſijn leven was en nimmer weſen ſal.
Wien iſſet niet bekent, dat even ſtoute lieden
By wijlen ſonder gront en buyten reden vlieden?
Men ſeyt ons van een Prins die noyt gewelt ontſagh,
Maer van een kleyne muys als dood ter aerden lagh.
Hoe dickmael wort een ſlagh, oock tegen hoop, verloren,
Vermits een raſſche ſchrick het leger quam bekoren?
Wel, vrienden, leeft geruſt, en ſtilt u bangen geeſt;
De vrees is dickwils meer als datter wort gevreeſt.
Het beſte dat de menſch hier over kan bedencken,
Is dat hem buyten God niet machtigh is te krencken:
En waerom doch geſchroomt voor druck of ſware pijn?
Het quaet oock even-ſelfs moet ons ten goede zijn.

DE Vreeſe is een benautheyt en ontſteltenisse die wy hebben van wegen eenigh quaet, dat wy meenen ons over het hooft te hangen. Wy en ſpreken hier niet van de vreeſe Gods, die een beginſel der wijsheyt is, en ons ſoo ſeer in de H. Schrifture belaſt wert: noch oock van de gene die de onderſaten hebben van hare Overheyt, als prijſelick zijnde: maer van een quade en ongeregelde Vreeſe, de welcke is een broedtſel van de ſonde. Gelijk *Adam* na dat hy Gods bevel over-

treden

„ treden hadde,en daerom vluchtigh was, ſeyde, Ick „ vreeſde om dat ick naeckt was,en daerom verbergh- „ de ick my, *Gen.* 3. Soodanige Vreeſe is een welbekende ontroeringe, en die by-na alle d'andere kort op de hacken volght, gelijck de ſchaduwe het Lichaem. Want ſy vervoeght haer by den Gierigaert, de welcke altijdt vreeſt, dat hy te kort ſal komen. By den Eerſuchtigen, die geſtadigh in vreeſe ſtaet voor verkleyninge. By den Minnaer, die dagh en nacht bekommert is, uyt vreeſe van een blaeu ſcheen te loopen. Ten kortſten, ſy is een beroerte die haer wijt ſpreyt, en daer weynigh perſonen af konnen ontſlagen zijn. Jae ſy is van de quaetſte en moeyelickſte van allen, dewijl dat d'andere niet quaet en zijn, dan ſoo lang haer oorſaeck duert, en de ſelve tegenwoordigh is; en die wech-genomen zijnde mede op-houden: maer de Vreeſe is een quaet en ongeruſtheyt, die komen kan van yet dat niet met allen is,en miſſchien nimmermeer weſen ſal.

Dit quaet dan, dat geen quaet en is,als alleen in meeninge en in-beeldinge,en dickwils t'onrecht,hout ons even-wel altijt gaende, ende en berooft ons niet alleen van alle luſt en vreught, maer vervaert ons oock ſoo ſeer als het wat over de kerf gaet, dat het ons heugenis, reden en verſtant doet verlieſen, het minſte neemt onſe moet wech, berooft ons hert van krachten, en doet het ſoo bevrieſen, dat 't alle kou,alle 't ſchudden en beven van de koortſche te boven gaet, *Lucret. lib.* 3.

Door vrees is dat het bloet als in den menſch vervrieſt,
Soo dat hy menighmael ſijn gantſche kracht verlieſt.

Ja het verweckt dickwils ſulcken ſchrick, dat de hairen,gelijck men ſeydt, te bergen ſtaen; maeckt vleucken in de voeten, en ſomtijds ſulcken verbaeſtheydt, dat de kloeckſte lopen al of de vyant achter haer was, die nochtans daer ontrent niet en is. Van deſe Vreeſe, de welcke *Panicus terror* genoemt wert,zijn verſcheyde exempelen in de oude en nieuwe Hiſtoryen te leſen, en zijn daer uyt vele by een vergadert van *Symon Goulart* in het 1. deel van ſijn wonderlicke Hiſtoryen, die uyt het François in onſe tale over-geſet zijn.

Wat een groote kracht de Vreeſe heeft, om veranderinge in ons Gemoet en Lichaem te maken, blijckt uyt het exempel van *Ferd. Gonzaga*, verhaelt by *Pontus de Heuter* in 't leven van *Philips de* 2. blijckt oock aen verſcheyde, die door Schrick, waer van te leſen is by *Hildan.* 1. *Epiſt.* 47. andere door Vreeſe van doot geſchoten te werden, onverſiens van haer gicht geneſen, betuyght by *Fazellus* 2. *de reb. Sicul.* 9. 6. *Thuanne Hiſt.* 15. *Cæl. Rhodig.* 12. *Ant. Lect.* 15. *Sennert. de Arthrit. quæſt.* 10. en *Valeriol.* 2. *Obſ.* 4. van andere, die uyt ſchrick van het vonnis des doots, in eenen nacht geheel grijs wierden, beſchreven van *Scalig. exerc.* 112. *Thuanus Hiſt.* 13. *Junius de Coma cap.* 10. *Lemn.* 2. *de Complex.* 2. *Cæl. Rhod.* 13. *Ant.* 27. door Schrick van de aenſtaende doot is geſtorven den Raets-heer *Nic. Arnoldus Sanſino* noch een ſterck man zijnde, *Thuan. lib.* 5.

Het is een vremde geſchiedeniſſe, die ſy ſchrijven van een groot Heer, de welcke een vroom en kloeck krijgs-man zijnde,even-wel als hy eerſt voor de vyant quam, en den ſlagh ſoude aen-gaen,ſo verbaeſt werde, dat hy ſijn ſelven vuyl maeckte. 't Welck hem van een ander voor den ſlagh van Pavyen verweten zijnde, gaf voor antwoort; dat hem miſſchien deſe ſwackheyt wel over ſoude komen, maer dat hy even-wel al vechtende voor de voeten van ſijnen Koningh blijven ſoude, en dat dan den anderen d'eerſte ſoude zijn in 't wech-loopen,gelijck korts daer aen oock geſchieden.

Garſia de V. een van de vroomſte Koningen van *Navarre*, bevende, als hy ten oorlogh ſoude gaen, gaf voor antwoort aen de gene, die meende, dat ſulcx uyt blooheydt geſchieden, en hem moet wilde geven: „ Ghy kent my qualick: indien mijn vleeſch wiſt „ waer mijn kloeckhertigheyt het brengen ſal, 't ſou- „ de plat van ſijn ſelven vallen.

Sodanige byſondere Vreeſe,zijn ſommige perſonen onderworpen, en deſe ſoorte van Schrick en Vreeſe komt haer uyt onbekende oorſake, waer van het onderſoecken ſeer ſwaer is. Want daer zijnder, die hoorende alleen den naem van een krijgsbaer vyant,ſullen vervaert zijn: gelijck den naem van *Jan Huniades* ſoo gevreeſt was van de Turcken,dat de Minnen daer mede de kinderen plachten te ſtillen. Wy ſien dat de kinderen (die geen verſtant en hebben, en dien volgende ſonder vreeſe behoorden te weſen) ſeer vervaert zijn voor yemant die gemomt,of ſwart is, en dat men haer beter doet ſwijgen met een ſchoor-ſteen-veger, ofte diergelijcken, als met andere dreygementen.

Deſe ſoorte van Vreeſe en komt niet alleen over de kinderen ſonder verſtant, maer oock de grootſte luyden van ſtaet,ja ſelve de Stoïſche wijſen,die onder alle andere de ſtantvaſtighſte waren; ſoo datſe niemant, wie hy oock zy, en ſpaert.

Plutarchus beſchrijft in 't leven van *Alexander*, hoe dat *Caſſander*, die hy al in ſijn leven vervaert hadde met quade onthaling, in Babylonyen,uyt eenig achterdenken dat hy op hem hadde: daer na geworden zijnde Koningh van Macedonyen, en van geheel Grieckenlant, en wandelende op een ſekeren tijt te *Delphis*, ſijn oogh werp onder andere beelden, die hy daer ſtont en bekeeck, op het beelt van *Alexander*, en daer ſulcken ſchrick van kreeg, dat hem al de leden beefden, en dat men al de moeyten van de werelt hadde, om hem wederom tot ſijn ſelven te doen komen. Deſe Vrees en ſchrick en komt niet alleen den Menſche over door het aenſchouwen, ofte de heugenis van haer gelijcke Menſchen,van dewelke,als zijnde haer geſwore vyanden, ſy eertijts ontfangen hebben,ofte noch ontfangen eenig quaet,ongelijck,ofte ſtraffe,maer daer zijn noch andere verſcheyde ſaken die ſtoffe en oorſaeck geven tot deſe Ontroeringe.

Want men vreeſt niet alleen de leeuwen, tijgers,en andere wilde en wreede beeſten, die ons konnen om-brengen, 't welck oorſaeck genoegh is om te vreeſen: en men vreeſt oock niet alleen ſlangen, padden,ſpinne-koppen, dewelcke, al zijn het ſeer kleyne beesjens, konnen ons even-wel dooden, aengeſien datſe vergif-tigh zijn: maer daer zijn oock eenige die van naturen een ſekere tegenheyt hebben, dat ſy ſoo vervaert en verſchrickt zijn van beeſten, die wy geſtadigh in huys hebben, en waer van ſy niet beſchadight konnen wer-den, dat het ongelooflick ſchijnt.

Wert verhaelt van een groot Prins, die in de legers tegen den vyant groote vromigheyt toonde; en even-wel dapper verſchrickte als hy een muys ſagh ofte hoorde in ſijn kamer.

Ick heb onlangs ten eten geweeſt by een overſte van Breda, dat een dapper krijghs-man was, en even-wel heet, en kout ſweetende, om datter een kat (die hy nochtans niet en ſagh) in de kamer was. Die uyt-ge-jaeght, en heymelick wederom onder de bed-ſtede gekropen zijnde,viel hy wederom in de ſelve benaeut-heyt, die ſoo groot was,al ofte de beul met het ſwaert achter hem geſtaen hadde. Als ick hem aen-ſeyde, dat de kat uyt-gejaegt was, ſo ſocht hy ſijn ſelven wel te bedwingen,dan en konde niet; ſeggende, dat de kat noch in de kamer moeſt weſen. Soo dat hy niet en be-quam, voor al eer de ſelve wederom was uyt-gejaegt. Dit komt door eenige verborgen tegenheyt: even ge-lijck wy van d'ander zijde ſien ſommige heel verſot en verſnot zijn, ſonder te weten waerom, op honden, katten en andere beeſten. Siet *Matthiolus* in ſijn Wt-leggingen op *Dioſc.* 6. 25.

Deſe Ontroeringe ſtrekt noch verder uyt: want den eenen vreeſt het water, en 't verdrencken, andere zijn ſeer verſchrickt, en niet ſonder oorſaek,voor den don-der. De Keyſer *Caligula* en konde geen kelders diep genoeg vinden, om hem te verbergen, als 't donderde. *Iovius* ſchrijft van een die ſo vreeſachtigh van natu-ren was,dat hy gantſch buyten ſijn ſelven ſtont, als hy maer een ſlagh van den donder hoorde, en gelijck een die buyten ſijn ſinnen is, ſocht de donckerſte en diep-ſte holen, om daer in te kruypen.

Ick heb geſien de kloeckſte krijgs-lieden (en wert mede van een vroom Prinçe vertelt) dat ſy niet en kon-den ſien, dat men haer ofte een ander bloet liet, of ſy wierden qualick, en waren nochtans gewent haer de-gens bebloet te maken tot het geveſt toe in de ribben van de vyanden.

Ja Vreeſe en Schrick kan de Menſchen ſo verde on-ſtellen, dat ſy ſelfs het leven benemen. Hier van geeft ons *Scevola Sammarthanus* eenige exempelen in *Elog.* van geleerde luyden; Als van *P. Fulvius*, een treffelick Poëet,dewelcke ſiende,dat in een oploop binnen *Poi-ctiers*, 't volck met bloot geweer langs de ſtraten liep, ſonder yemant, die haer ontmoeteden, te ſparen, daer door ſulcken ſchrick kreegh,dat hy in een oogenblick ſijnen geeſt gaf. *Fançoys Roaldes* vermaert Advocaet, wonende te *Thouloufe*, ten tijde dat den Hertogh van *Guiſe*,en ſijn broeder de Cardinael te *Blois* omgebracht wierden, ſiende dat den eerſten Preſident, en des Ko-nings advocaet,van 't raſende volck vermoort waren, kreeg ſulken ſchrick, dat hy in 't bloet ſpouwen bleef.

Cayet in ſijn Franſche hiſtorye vertelt van een Prie-ſter binnen Parijs,die ſijn werck maeckte van den Ko-ning *Hendrick* de III. te ſchelden, dat als hy verſtaen hadde,hoe een Advocaet, die een boecxken tegens den ſelven Koning doen drucken hadde, door het hof op-gehangen was, denckende op ſijn voorgaende preken, ſulcken ſchrick kreegh, dat hy te bed gingh leggen,en van vreeſe en benautheyt ſtorf.

In 't korte, deſe Beweginge beſpringht, en ontſtelt de Menſchen op verſcheyde manieren, en men vinter weynigh die, op d'een ofte d'andere wijſe daer mede niet beladen en werde: maer de Vreeſe komt ſommi-ge uyt kleynhertigheyt, andere met eenige reden, als oock van wegen de menſchelikheyt,en dat is,'t welck de wijs-gerige *Zeno* een tot antwoort gaf, die hem verweet, dat hy voor een baffenden hont, die hem „ meende te bijten bevreeſt was geweeſt. 't Is ſeer „ ſwaer, ſeyde hy, den menſche heel uyt te trecken: willende ons te verſtaen geven,dat een Menſche noyt ſoo ſtantvaſtigh, en noyt ſoo wel op ſijn hoede is, dat hy niet al te met en toont de Bewegingen des gemoets onderworpen te zijn. En *Agellius* 19. *Noct. Art.* 1. vertelt hoe dat doen de wijs-gerige *Ariſtippus*, eens over zee voer,daer een groot onweder opſtont,ſoo dat-ter niet verwacht en werde, als dat ſchip en menſchen ſoude vergaen, hy van vreeſe verbleyckte: het welck gemerckt zijnde van een krijghs-knecht, die daer by was, hem al lacchende en ſpottende ſeyde,dat hy hem niet ſeer *Philoſoophachtigh* droegh, ſoo ſeer voor de doot vreeſende, en van ſijnent wegen, dat hy gantſch „ niet en vreeſde. Dat geloof ick wel,ſeyde *Ariſtippus*, „ want ghy en hebt oock ſoo grooten oorſaeck niet „ van vreeſe, als ick doe: Want ghy niet ſeer bekom-„ mert en zijt om te verlieſen de ziele van een boef, „ maer ick vreeſe voor de ziele van een wijs man. Wt welcke woorden licht af te nemen is, dat de *Stoïſche Philoſophen* ſoo wel als andere beweeght konden wer-den door de inbeeldinge van 't quaet, voor ſoo vele ſy Menſchen waren, maer dat ſy even-wel ſulcx in haer gemoet niet toe en ſtonden.

Om nu mede wat te ſpreken van de *Middelen tegens de Vreeſe*. Wy moeten in 't eerſt ons voor-ſtellen, dat wy ons miſſchien bekommeren en ongeruſt maken in dingen, die niet te vreeſen en ſtaen, en waer uyt ons geen ongemack over het hooft en hangt. Hier van ſal ick een kluchtige geſchiedeniſſe by-brengen, uyt de vertellingen van de Koninginne van Navarre, *Nou-velle* 34. Daer leyt een dorp tuſſchen *Niort* en *Fors*, genaemt *Grif*, toe-behoorende den Heere van *Fors*. Het gebeurde op ſekeren tijdt, dat twee *Cordeliers*,

ofte Grau-monicken, komende van *Niort*, heel laet quamen in't voorſz. dorp van *Grif*, en t'huys lagen by een ſlager. En alſoo tuſſchen haer kamer, en die van den ſlager maer een dun beſchot was, ſoo waren ſy begerigh om te luyſteren wat de man al tegen ſijn vrouw in't bedt zoude praten, en hielden derhalven haer ooren dicht aen't beſchot. De ſlager, die om ſijn gaſten niet en docht, praten van ſijn neringh, en ſeyde onder andere: Wijf, ick moet morgen heel vroegh opſtaen, om te gaen ſien ons *Cordeliers* : daer is een heel vette, die ick moet ſlaen, wy zullen hem daer nae zouten, en daer mede ons vordeel doen. En al verſtont hy dat van ſijn verckens, die hy *Cordeliers* noemde, zoo hielen even-wel die twee arme Broeders, aenhoorende ſulck beſluyt, voor vaſt, dat het op haer kap aen ſoude komen, en verwachten met groote vreeſe en anghſt den dage-raet. Een van haer beyde was heel vet, den anderen wat magerachtigh. De vette wilde hem aen ſijnen kamerraet Biechten, ſeggende, dat een ſlager verloren hebbende de liefde en vreeſe Godts, geen meerder werck en zoude maecken van hem om te brengen, als om een oſch, ofte eenigh ander beeſt : en dewijl ſy in een kamer beſlooten waren, daerſe niet uyt en konden, als door de kamer van de Waert ; wel verſekert mochten weſen van haer doodt, om haer Zielen Godt te bevelen. Maer de jonge Monick die ſoo verre niet overwonnen was van vreeſe, als ſijnen maet, ſeyde: dewijl de deure voor haer geſlooten was, datſe moſten ſien door het venſter te geraken: en dat in allen gevalle haer niet arger en zoude over-komen, als de doodt. Het welck de vette oock toeſtont. Hier over doet de jonge het venſter open, en ſiende dat het niet zeer hoogh van de aerde en ſtondt, was met eenen ſprongh terſtont om leegh, en liep, wat hy mocht, ſonder ſijn maet te wachten. Deſe waeghden het mede; maer de ſwaerte van het lichaem benam hem 't loopen: want in plaets van ſpringen, viel hy ſoo onbeſuyſt neder, dat hy ſijn een been dapper quetſte. En ſiende, dat hy van ſijnen maet verlaten was, en hem niet volgen en konde : ſoo keeck hy rondt-om, waer dat hy hem beſt zoude verbergen, ende en ſagh niet als een vercke-ſchot; waer hy na toe kroop, ſoo hy beſt mocht, en de deure open doende, ſoo liepender twee groote verckens uyt; welckers plaets de Monick in-nam, en ſloot de deur achter hem toe, verhoopende, als hy eenigh volck zoude hooren voorby gaen, om hulp te roepen. Maer ſoo haeſt als het daeghde, ſleep de ſlager ſijn groote meſſen, en ſeyde tegen ſijn wijf, datſe hem geſelſchap zoude houden, om twee vette verckens te ſlaen. En als hy aen het kot quam, daer de *Cordelier* verborgen was, begon wel luyd te roepen, openende de deur: Spring uyt mijn *Cordelier*, ſpring uyt, ick moet van daegh van u beulingen hebben. De Monick niet konnende op ſijn been ſtaen, kroop op handen en voeten uyt 't kot, roepende, ſoo veel hy konde, om genade. En was den armen Monick in grooten angſt, de ſlager met ſijn wijf en hadden niet minder: want ſy meenden dat *St. François* op haer vergramt was, door dienſe van een beeſt een *Cordelier* gemaeckt hadden, en ſy vielen op haer knyen voor den armen broeder, biddende vergiffenis aen *St. François*, en ſijn ordre: ſoo dat de Monick aen d'een zijde riep om genade aen den Slager, en de Slager aen d'andere zijde om vergiffenis aen den Monick, tot datter wel een vierendeel uyrs doorliep, eer den eenen den anderen geruſt konde ſtellen. In 't laetſte de goede Monick, ſiende, dat de Slager niet quaets voor en hadde, vertelde hem de oorſaeck, waerom hy in 't ſchot gekroopen was, waer door haer vreſe terſtont in lacchen veranderde, behalven dat den armen Monick, die ſijn been gequetſt hadde, niet wel vrolick konde weſen: maer de Slager leyden hem in ſijn huys, alwaer hy hem dede verbinden. Den anderen Monick, die hem in den noot gelaten hadde, liep alle de nacht, tot dat hy 's morgens quam ten huyſe van den Heer van *Fors*, alwaer hy klaeghden over de ſlager, die hy meende dat ſijnen maet vermoort hadde, alſoo hy niet gevolght en was. De Heer van *Fors*, ſant terſtont na de plaets, om de waerheyt te vernemen. De ſelve verſtaen hebbende, en vondt geen ſtoffe om te weenen : maer alleen om voor een klucht te hove te dienen.

Vele zijnder, die gelijck deſe Monicken uyt miſverſtandt, ofte verkeerde in-beeldinge, haer ſelven ſchrick en vreeſe op den hals jagen. Maer wat willen wy ons doch quellen in dingen, die noch niet en zijn, en ons noch onbekent zijn offe komen zullen? Miſſchien ſal de tijdt trooſt by-brengen, in plaetſe van droefheydt daer wy voor vreeſen. Hoe veel kander noch tuſſchen beyde komen, 't geene dat het quaet mach beletten? Eenen omgangh van het rat, ſtelt het onderſte boven, en dickwils van daer wy onſen ondergang verwachten, komt de behoudenis. Als de Koningh *François* de I. in den ſlagh van *Pavyen* gevangen was, meenden een yegelick dat geheel Vranckrijck in handen van Keyſer *Karel* ſoude komen: maer het viel heel anders uyt, dewijl elck een, oock die te voren ſijn grootſte vyanden geweeſt waren, den Koningh te hulpe quamen. Daer en is niet dat lichtelicker bedrogen kan werden, als des Menſchen voorſichtigheyt. Het gene datſe hoopt, miſtſe; datſe vreeſt, ontloopter: het gene ſy niet en wacht, overkomt haer. God hout ſijnen raedt byſonder: gene de Menſchen op d'eene maniere beraemt hebben, beſluyt hy op een ander. Laten wy ons niet ongeluckigh maken voor den tijt: miſſchien en ſullen wy 't gantſch niet eens ſien. Het toekomende, 't welck ſoo veel menſchen bedrieght, zal ons miſſchien ſoo drae bedriegen in ons vreeſe, als in ons hope. 'T is een vermaerden regel in de Genees-konſte, dat in heftige ſieckten het voorſeggen nimmermeer ſeker en gaet: ſo iſt oock met de hevigſte dreygementen van de Fortuyne. Soo lange alſſer leven is, ſoo lange iſſer hoop. De hoop blijft ſoo lange alſſer adem is.

Maer

Maer alſoo deſe *Vreeſe* niet altijt en komt uyt de geſtaltenis der Naturen, maer dickwils van al te ſachte en teere op-voedingh (want om dat men van jonghs op niet op-gevoedt en is tot moeyte en arbeyt, vatten wy dickwils de dingen ſonder reden) ſoo moeten wy ons van langer hant gewent maken het gene ons ſoude mogen verſchricken, ons voor oogen ſtellen het ſwaerſte gevaer, daer wy in ſouden mogen vervallen, en de ongelucken met een mannelicke dapperheyt van ſelfs tegen-gaen. Het is ons veel lichter de Fortuyne te weder-ſtaen, als wy haer beſpringen, dan als wy ons tegen haer moeten verweeren. Want wy hebben dan tijt om ons te wapenen, en te letten op ons voordeel; maer als ſy ons verraſt, ſoo leeſt-ſe met ons gelijck-ſe wil. Wy moeten dan toe-ſien, dat wy haer beſpringende ons leeren weeren; dat wy ons dickwils een valſchen alarm maken; dat wy ons voor-ſtellen het gevaer, dat groote luyden over-gebracht hebben: dat wy over-leggen, hoe ſommige de grootſte ontkomen zijn, om dat ſy in de ſelve niet ſeer ontſtelt en waren, en andere in de minſte bleven ſteken, om datſe haer kleynhertigh hielden.

Daer en is geen ſake ter werelt, daer de Menſchen door de banck meer voor ſchricken, als voor de Doot, die *Ariſtoteles* oock noemt het ſchrickelickſte van al dat ſchrickelick is; ſoo dat niet vremt en is, dat ſommige door den ſchrick van ſterven, in eenen nacht grijs geworden zijn, (*Scalig. ex.*) andere bloet van benautheyt uyt-geſweet hebben (*Thuan.* 11.) even-wel en iſſer niet, dat minder oorſaeck geeft van vreeſe, en daer in tegen-deel meer reden is, om de ſelfde aen te nemen, en hem ſelven daer toe te begeven. Soo dat wy nootſakelick moeten bekennen, dat het maer een algemeene misſlagh is, die de werelt aldus in-genomen heeft. Wy ſtaen op 't gemeen los gevoelen, het welck ons wijs maeckt, dat de Doot een groot quaet is, en wy en geven geen geloof aen de wijsheyt, die ons leert, dat ſe een verloſſinge is van alle quaet, en de haven van het leven. *Cicero* ſeyt, 1 *Tuſc.* Dat een wijs man niet en verſchrickt voor de doot, de welcke van wegen de onſekere toe-vallen ons geſtadigh over het hooft hanght, en om de kortheyt des levens nimmermeer verre kan af weſen.

Geen wijs man vreeſt de bleecke doot,
Sy ſtelt de menſchen buyten noot;
Men weet niet wat voor ongeval
Ons uyt de werelt rucken ſal.
Maer, hoe het is of weſen magh,
Ons naeckt wel haeſt den leſten dagh,
En dat vermits ons korten tijt
Gelijck een poſt daer henen rijt.

Wy leſen in 't 31. boeck van de Hiſtorye des Preſidents *de Thou*, hoe dat *Adretius* het ſtedeken *Monbriſon* met gewelt in-nam, en veel volcx van een hoogen toorn dede werpen, onder de welcke een was, die gebracht zijnde ter plaetſe daer hy zoude af-geworpen werden, verſocht ſoo veel tijt en plaets, om met een loop af te ſpringen; dan elcke reys blijvende ſtaen, en daer over by *Adretius* bekeven zijnde, dat hy de tijt te vergeefs quiſte, antwoorde, ſonder eens in ſijn weſen ontroert te zijn, *Dat ghy van mijn ſoo drae gedaen wilt hebben, dat geef ick U in thien loopen.* Het welck *Adretius* hoorende, en verwondert zijnde, over de kloeckmoedigheyt, en onverwaertheyt in ſulcken gevaer, liet den man gaen.

Het beſtaet dan alleen maer in een verkeerde inbeeldinge, die ons de reden wil benemen met het mom-aenſicht van de Doot. Seer wel ſeyde *Socrates*, de wijſte onder de Heydenen, dat het vreeſen voor de doot, was, hem ſelve wijſer te willen maken, als een ander; dat het was veynſen yet te weten 't welck geen menſche en wiſt. Dit ſeggen betoonden hy oock in ſijn ſelven. Want aengeport zijnde door ſijn vrienden, dat hy doch ſijn ſaeck voor de Rechters zoude willen verdedigen, om het leven te behouden, ſiet daer ſijn aenſpraeck: *Mijn heeren, ſeyde hy, indien ick u bad, dat ghy my niet ter doot en zoudet brengen, ſoo ſoude ick vreeſen te ſpreken tot mijn ſchade, want ick en weet niet wat ſterven is, ofte wat daer gebeurt: die voor de doot ſchricken, ſchijnen te willen weten wat ſe is: voor my, ick en weet niet wat ſe is, noch oock wat men in de ander werelt doet: miſſchien is de doot een dingen ſonder onderſcheyt, miſſchien oock goet en aengenaem. De dingen, die ick weet dat quaet zijn, gelijck ſijn even-naeſten te beſchadigen, vliede ick: maer de gene, die my onbekent zijn, gelijck de doot, daer en kan ick niet voor vreeſen. Derhalven ſtel ick het aen u. Want ick en kan niet weten, welck voor my beter is, te ſterven, ofte niet te ſterven, derhalven kont ghy-luyden daer in doen, wat ghy begeert.* Soo ſprack hy, ſoo ſtorf hy, gelijck breeder te ſien is in 't Eerſte deel en vierde boeck van den *Schat der Ongeſontheyt* op 't laetſte capittel. Maer een Chriſten kan hem noch beter trooſten in de doot, dewijl hy weet de ſelfde te weſen, een inganck van een beter leven. Dan ick en zal hier in niet breeder gaen, dewijl onlanghs van de verachtinge des Doots geſchreven is by den hoog-geleerden heere *Daniel Heinſius*, Ridder, &c. naer wien van die ſtoffe yet te willen handelen, is van Troyen te ſchrijven na *Homerus*. Derhalven ſoo ſullen wy 't hier by laten blijven, en beſluyten met dit dicht van onſen Poëet:

Het ſchricken voor de doot dient mede wech-genomen,
Om dat voor haer gewelt meeſt al de lieden ſchromen:
En wie dat voor het graf gedurigh ſit en vreeſt,
Die heeft tot aller ſtont een ongeruſten geeſt.
Wat raet voor dit verdriet? leert in u herte wegen
Hoe dattet met de menſch op aerden is gelegen,
Stelt in u ſinnen vaſt, dat ſlecht, dat edel bloet,
Dat al wat adem heeft in aſch verkeeren moet.

Leert ſoo, met ſtage vlijt, u tot de doot bereyden.
Ghy ſult als ſonder ſchrick van aertſche dingen ſcheyden;
Want dat men menighmael in ſijn gedachten ſiet,
Hoe ſwaer het eerſt gelijckt, het is ten leſten niet.
Maer boven alle dingh begint een beter leven,
Ghy ſult u aen het graf vrywilligh over-geven,
Ghy ſult geduldigh zijn tot in den leſten noot;
Een die wel heeft geleeft wat paſt die op de doot?

SENECA,

In 't ſevende Boeck van de weldaden, cap. 1.

De dood is van alle ellenden een ontbindinge en eynde.

CICERO,

In ſijn eerſte Boeck van de Ramingh.

Sommige Landen zijn peſtachtigh, ſommige geſont, ſommige brengen ſcherpſinnige, ſommige plompe verſtanden voort, alle welcke dingen geſchieden, ſoo uyt de verſcheydentheyt des Hemels, als de ongelijcke toe-ademingh van de aerde.

MONTAIGNE,

In het tweede Boeck van ſijn Eſſais, op het twaelfde Hooftſtuck.

Indien wy by ondervindingh, als met de hant taſten, dat de gedaente oft forme van onſe geeſt, hanght aen de Lucht, van het Climaet of ringſtreeck daer in wy geboren zijn; oock niet alleen onſe verwe, onſe geſtaltenis, onſe Complexie of bloedt-geſtalte, en gebaeren, maer oock de faculteyten en werck-deugden van de Ziel. En ſeght *Vegetius*, het geweſt des Hemels dient niet alleen tot de ſterckte van het Lichaem, maer oock der gemoederen. Het ſelfde leert oock *Polyb:* in ſijn vierde boeck, *Cicero* in ſijn tweede boeck van de Ramingh, *Livius* in ſyn vier-en-veertighſte boeck, *Barclaius* in het vierde van ſyn Satyr: 2 Bodin. 5. van het gemeene beſt, 1.

HUARTE,

In ſijn onderſoeckingh der verſtanden, aen het 11. Hooftſtuck.

Niet alleen ziet men deſe verſcheydentheyt van gewoonten en manieren in Landen die verre van malkanderen geſcheyden zijn: Maer oock ſelfs in plaetſen, die maer een kleyne mijl van malkander leggen, men ſou niet gelooven wat onderſcheyt van verſtant onder de Inwoonders te vinden zy.

HET TWEEDE BOECK, van de LUCHT.

Van de Nootſakelickheyt, en Verſcheydenheyt des Luchts, en uyt wat oorſaken de ſelve veel veranderinge onderworpen is.

Het Eerſte Capittel.

N Adien dat aen de Lucht is wonder veel gelegen,
Soo dient van ſijne kracht hier mede niet geſwegen:
De lucht ſpeelt in de menſch ſoo langh ſijn ader ſlaet,
Het ſy dat hy ſigh ruſt, of op en neder gaet.
Wy nemen ſpijs en dranck alleen by korte ſtonden,
Na dat de tijt vereyſt, en dienſtigh wert bevonden;
Maer yder nut de lucht door al den gantſchen dagh;
Soo dat hy ſijn gebruyck niet eens ontbeeren magh.
Het ſtaet dan yder menſch met alle vlijt te letten,
Waer dat hy, na de kunſt, ſijn wooningh heeft te ſetten;
Want ſoo hy ſich begeeft in ongeſonde Lucht,
Weet dat ſijn korte tijt in haeſt daer henen vlucht:
Weet dat uyt vuylen ſtanck en ongeſonde dampen
Niet anders rijſen kan als veelderhande rampen.
Weeſt dan voor 't Element en ſijne kracht bevreeſt:
Want uyt een dicke Lucht ontſtaet een dommen geeſt.

ONder de ſes verhaelde middelen der Geſontheyt, en is de *Lucht* de minſte niet. Sy geeſt onſe na-

tuerlicke wermte en Geeſten, bequaem voedſel en verkoeling, ontfangt oock daer-en-boven de roockachtige dampinge, die ons Lichaem uyt-geeft. Wt deſe drie oorſaken is de Lucht een van de middelen om onſe Geſontheyt te helpen bewaren: het welck ſy doet ſoo van wegen datſe rontom ons ſweeft, en door de kleyne ſweet-gaetjens van de huyt binnen ons Lichaem dringht, als inſonderheydt datſe door den aſem in-getrocken wert. Op deſe manier heeftſe de meeſte macht om ons Lichaem te veranderen, alſooſe met meerder hoop en kracht indringt. Door het adem-halen vervult ſy eerſt de mont, neus, herſſenen, de ſtroote-pijp, ofte lucht-ader, longe, hert, en alle de ſlagh-aderen, uyt de welcke ſy als in een oogenblick door het geheele Lichaem verſpreyt wert.

De *Lucht* en ſtreckt niet alleen tot de Geſontheyt, maer ſelfs tot het Leven, het welck buyten de ſelfde naulicx een oogenblick beſtaen kan, ſonder terſtont uyt-gebluſcht te werden. Want gelijck de Vlam in de koppen, ofte een nauwe plaets beſloten zijnde uytgaet: So is't oock als een dier, de keel, en al de Lucht-gaten geſloten werden, dat de natuerlicke Wermte terſtont verſtickt. En ſulcx om driederley oirſaeck, nu verhaelt, te weten, gebreck van voedſel, verkoelingh, en uyt-waeſſemen. Want die drie niet voldaen zijnde, ſoo volght het vergaen, en uyt-bluſſen van de natuerlicke Wermte, welckers behulp ſy tot het leven nootwendigh van doen heeft. In Bad-ſtoven, en Heet weder, wert de Wermte, die ons kracht geeft, daerom verſlapt, om datſe door de Koele Lucht geen ververſſinge en krijght. Want de Hitte, die ons omvangt, als ſy onmatigh is, en treckt niet anders onſe wermte uyt, dan gelijck de vlam van een kaerſſe, niet of weynigh daer van overlatende; waer door wy verſwacken, vergaen, en ten laetſten ſterven. In tegendeel de Koelte, gelijckſe de vlam, ſoo bewaertſe oock, voor vervliegen, onſe natuerlicke wermte: hoe-wel groote, en onmatige Kouw, als hy langh by blijft, de vlam en wermte te ſeer na binnen drijvende, even-eens gelijck de Hitte, het Leven beneemt. En de uyt-wendige Hitte en beſchadight ons niet alleen, om datſe de natuerlicke Wermte doet verdwijnen: maer oock om datſe niet en verkoelt, ja het Hert, en 't Ingewant noch meerder onſteeckt, waer door ſy verwelcken. Sulcx doet merckelicker heete Lucht langh met den adem in-getrocken. My gedenckt noch, als ick eertijts de vremdigheden buyten *Napels* ſagh, aldaer mede gebracht werde in een bad-ſtove (ſy noemdenſe *Sudatorio*) ſpeloncks-gewijs in een Klip gehouden, in dewelke ſoo groote hitte was, dat men maer een weynigh daer in geweeſt zijnde, ſcheen te verſmachten, van den heeten damp, die de ſwavelachtige, en brandende gront aldaer op geeft, gelijck breeder te ſien is in 't 1. Deel en 't 4. Boeck van den *Schat der Ongeſontheyt* op 't 12. Capittel. Wt de ſelfde oirſaeck ſticken wy oock, wanneer wy lang na malkander in weynig Lucht zijn, niet anders als de viſſchen in weynigh Water. Vorders noch in Bad-ſtoven, noch in hitte van de Son en onbreeckt onſe Wermte geen voedſel, maer gaet alleen uyt, om dat ſy door de koelte niet verquickt en wert. Dan de gene, die mont, neus, ofte keel geſloten is, ſticken niet alleen door gebreck van verkoeling, maer inſonderheyt van voedſel. Dat ſiet men aen yemant die in 't water ſinckt, de welcke haeſt ſoude ſticken, by aldien hy door de Lucht, en 't Aeſſemen niet geholpen en werde, ſulcx geſchiedende niet om dat hem verkoelingh, maer wel bequaem voedſel voor de Wermte en geeſten onbreken. Nu als yemant wel veel en koele Lucht door den adem in-getrocken heeft, en de ſelfde inhoudt ſonder yet uyt te geven, die moet nootſakelick ſterven, niet door gebreck van verkoeling, ofte voedſel: maer om dat de roockachtige dampen in-gehouden werden, de welcke, niet anders als dicken roock de vlam, het Hert doen ſticken.

Sommige trecken de kracht van de Lucht noch verder, en meenen dat ſy niet alleen de Geeſten, maer ſelfs oock ons Lichaem kan voedſel geven, gelijck men ſchrijft van den Chameleon, en Paradijs-vogel. En al-hoe-wel de wijs-gerige *Ariſtoteles* ſchrijft, dat een ſuyver *Element* niet en kan voeden, gelijck wy ook gemeenlijck ſeggen, dat niemant by de wint, ofte by de lucht en leeft: Soo is even-wel den Heere van *Verulam*, Cançellier van Engelant 1. *Hiſt. nat.* 3. in geheel ander gevoelen, als geſien hebbende eenige Ratten, vier ofte vijf maenden na den anderen ſlapen, die hy niet en kan gelooven, hoe veel natuerlicke vochtigheyt ſy oock mochten hebben, als van de Lucht. Het ſelfde bewijſt hy met *Ajuynen* en diergelijcke Bollen, die in de Lucht gehangen zijnde, niet en laten te waſſen, en al waſſende meerder gewicht krijgen, als te voren. Waer op (ſeydt hy) ick ſtoutelick beſluyt, dat de Lucht haer kan verdicken tot ſulcken trap, die gewicht en voedſel kan by-brengen. En niemandt en behouft te dencken, dat die groey komt van eenige vette vochtigheyt, in de ſelve gebleven zijnde. Want als dat was, dan en ſouden de planten, die alſoo opgehangen zijn, niet ſwaerder werden: welcke ſwaerte niet anders als de omſwevende Lucht en is toe te ſchrijven. Dit beveſtight hy met het gene in *Egypten* geſchiet, dat is, wanneer een ſtuck ſlicks van den *Nijl* in de Lucht op-gehangen werdt, de ſelfde ſwaerte ſal houden tot den 15. van Braeck-maent, wanneer die riviere begint te waſſen; maer dat het daer na veel ſwaerder werdt, ſoo dat het in minder als twee maenden het derde ſcheelt. En ſulcx meenen oock de Egyptenaers niet te konnen geſchieden, als door een groote veranderinge in de nature van de Lucht, op die tijdt, en dan komen mede al de ſieckten over Egypten. Om de ſelfde reden werdt de Taback, in de Lucht op-gehangen zijnde, eerſt droogh, en licht, en krijght daer nae wederom ſijn vorige ſwaerte.

Van

Van wat Geſtaltenis of Hoedanigheyt de Lucht is, de ſelve geeftſe eerſt aen de Geeſten, daer na aen de Vochtigheden, ten leſten oock aen de geſtaltenis van de Deelen des Lichaems.

De *beſte Lucht* is, de welcke in hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte gematight is, die dun, ſuyver en klaer is, die met ſachte winden beweeght, en ſomtijts met een geſonden regen gedoopt wert. Want door de Winden, inſonderheyt die uyt 't Noorden waeyen, te ſeer beroert zijnde, is ſy al te droogh. Maer alſſe met matige pooſen door-waeyt, en ſomtijts, doch niet lange, beregent, dan wert de droogte door den regen verſcht, en wederom den regen door de drooghte gematight. Soodanige Lucht behout onſe natuerlicke wermte in haer matigheyt, verquickt de geeſten, verdunt het bloot, verheugt het herte, vermaeckt het gemoet, verweckt den geeſt en 't verſtant, bewaert het gantſche Lichaem in volle geſontheyt, maeckt het ſelve wacker tot alle werckinge, en is yder menſche van wat jaren, en gematigheyt hy zijn magh, nut en geſont. Van ſulcken gematigheyt maeckt *Plutarchus* gewag in 't leven van *Sertorius*, beſchrijvende de Geluckige eylanden, (leggende over Barbaryen) en verhaelt dat de Lucht aldaer geheel gematight is, ſuyver, en weynigh veranderingen onderworpen. Want dat de Noorde winden aldaer geen kracht en hebben, de Zuyde matelick vochtigh zijn, ſo dat de aerde ſonder moeyte alles voort-brengt. Soodanigh is het eylandt *Zeylon*, ſeyt *Oroſius l.* 4. de geſontſte plaets van geheel Indien, alwaer alles van ſelfs voortkomt. Het lant is geſtadig groen, en de boomen zijn altijt vol bloemen, ofte met vruchten geladen. In tegendeel is 't quade en ongeſonde *Lucht*, de *Ongematighde*, te weten, die te heet, te kout, te vochtigh, ofte te droogh is, alſoo de ſelve ons Lichamen doet veranderen van haren natuerlicken ſtant, en hare ongematigheyt ons in-druckt. Soodanigen Lucht ſtelt *Plinius* 5. 5. in de eylanden van *Galata*, en *Clupea*: en is mede te *Toulouſe*, en *Provençe* in Vranckrijck, alwaer de Peſt dickwils ſeven jaer aen malkander duert, gelijck *Scaliger* ſchrijft aen *Cardanum*. En is by ons ſulcke Lucht ontrent *Sluys*, *Steen-bergen*, en in 't eylant van *Willemſtadt*. Evenwel is ongematighde Lucht den eenen ſoo bequaem niet, als den anderen, gelijck hier na in het tweede Deel geſeyt ſal worden.

Noch erger is de beſloten Lucht, gelijck in Kamers die langh toe-geſtaen hebben. Soo verhaelt *Albertus Magnus* van een put, die te *Padua* geopent werde, waer uyt ſoo quade Lucht quam, datter vele Menſchen af ſtorven. Sulcx geſchiet oock door boosheyt van quade luyden. Waer van *Nicephorus* een exempel heeft in het 14. boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye op 't 18. cap. Als *Maruthas*, den Biſſchop van Meſopotamyen van den Keyſer *Theodoſius* geſonden was aen *Iſdigerdes*, Koning van Perſſen, de *Magi* vreeſende voor haren Godſdienſt, verweckten eenen grooten ſtanck, over-al waer de Koningh ſoude komen om den Biſſchop te ontfangen, en leyden de oirſaeck op de Chriſtenen.

Dicke, miſtige, onſuyvere Lucht, verdonckert de geeſten, verdikt en verſwackt het bloet, benauwt het herte, beſwaert het gemoet, en maeckt het gantſche lighaem loom en traegh: en overvallende en verſwackende de natuerlicke wermte, belet alle haer werckinge, en maeckt den Menſche grof, dom, plomp, en van kort leven. En de *Garamanten* (gelijck *Plinius* ſchrijft) en konnen nauwlicx de 40. jaren halen, om dat ſy leven in een vuyle en onſuyvere Lucht.

Heete Lucht, gelijck wy meeſt hebben ontrent de Honts-dagen, verhit ſo van binnen, als van buyten onſe Lichamen, verdunt, ſmelt, en verbrant de Vochtigheden, ſcharpt, en vermeerdert de Gal, onſteeckt de Geeſten; waer op dan brandige Koortſen, en hevige Sieckten volgen. En om dat ſoodanige Lucht, de onſienlicke gaetjens van de huyt openende, de natuerlicke wermte uyt-treckt, en doet vervliegen, ſoo verſwacktſe het verteren, en al de werckinge, en maeckt derhalven het gantſche Lichaem maf en ſlap. Hier van heeft het Romeynſche leger, gelijk *Iul. Cæſar* ſchrijft, groote ſchade geleden, als oock het leger van *Antonius*, als het tegens de Parthers trock. Het ſelfde is oock gebeurt, als Keyſer *Karel de* 5. tegens raet van vele, ſijn groot leger in Afriken voerden midden in de hontſ-dagen, waer door hy de helft van ſijn volck verloor. Daerom ſeyde *Ariſtoteles*, dat de Moren, en die in Afriken, daer de Son de aerde ſeer verhet, woonen, niet langh en leven, om dat haer natuerlicke wermte door de groote hitte van de Son vervlieght, en haer lichaem haeſt verdrooght wert.

In tegendeel *Koude Lucht* verkoelt, treckt toe, maeckt vaſt, beſluyt en vermeerdert de innerlicke wermte, en doet daer door alles beter verteren; verweckt het water, ſoo om dat de vochtigheyt niet uyt en ſweet, als oock inſonderheydt om datſe door het toe-ſluyten en toe-dringen, gelijck als met de handt uyt een natte ſpongye na beneden uyt-geperſt werdt. Daer-en-boven maeckt de koude Lucht dat de Lighamen ſterck, en van goede verwe zijn, 't welck men ſiet aen de Luyden, die in 't Noorde woonen, en de Kouw ſoo gewent zijn, dat ſy daer van geen ongemack en voelen. *Ziglerus* verhaelt van de Lappen, en Finnen, dat als ſy om Koopmanſchap in Sweden komen, niet eens in de badt-ſtoven haren voet en ſetten, jae niet eens onder dack en vernachten, als met gevaer van haer leven, maer ſlapen onder den blauwen hemel gerolt in vellen. Die hardigheyt hebben ſy oock onlanghs getoont in den oorlogh van Duytſlandt, als ſy ſoo wel des winters, als ſomers in 't veldt bleven. Diergelijcke verhaelt *Barclaius* van de Yren, dat ſy met een enckel kleetgen regen, en kouw uyt-ſtaen, op de jacht ſoo raſch loopen als het wilt, en dat haer, als ſy moede zijn, ofte van den nacht overvallen werden, de aerde genoegh is, en gedeckt zijnde met

znee,

znee, ofte van regen wech-vloeyende, eerder wacker werden van uyt-geſlapen te hebben, als door het ongemack van den Hemel. Maer in andere geeft de Lucht, die boven maten kout is, een groote traegheyt, en verſtijftheyt in alle de leden, waer op dickwils een verſtervinge volght. Sulcx hebbe ick veeltijts geſien in de Krijghs-luyden, die, op de uyterſte ſchilt-wacht ſtaende, het kout vyer in haer voeten kregen. En in 't jaer 1491. waſſer ſoo bittere kouw, datter hondert Knechten van den Koningh *Vladiſlaus* van Hongaryen tegens *Maximiliaen* oorlogh voerende, die om voer op-getrocken waren, van Kouw gebleven zijn.

Vochtige Lucht vervochtight het lichaem, verſacht de huyt, doet veel overtolligheyt groeyen, maeckt de Menſchen van geeſten en leven traegh: en als ſy wat onmatelick vochtigh is, verweckt veel Sinckingen, en Sieckten daer uyt ſpruytende. Wy ſien, als *Livius* in ſijn Romeynſche hiſtorye gewach maeckt van vochtigh weder, gemeenlick daer by voeght, datter Peſt op gevolght is. Want daer en is geene hoedanigheyt die meerder de bedervinge onderworpen is, als de Vochtigheyt. Nu dat *Plutarchus* in 't leven van *Alexander de Groote*, een vochtige Lucht prijſt, ſulcx ſchijnt te ſien op het trecken door het zant, 't welck de Krijghs-knechten ſeer moeyelick viel, en verbetert werde door veel regen, die het zant aen een doende kleven een vaſte padt maeckte.

Drooge Lucht verdrooght alle de geſtaltenis des lichaems, vermindert de overtolligheyt, maeckt het lichaem rap, en ras, en den geeſt wacker. Dan al te groot zijnde, verweckt drooghte, magerheyt, en maeckt den buyck hart.

Hoe nu deſe onmatigheydt verbetert werdt, zullen wy in 't tweede deel aenwijſen.

Wat vorders de geſtalteniſſe des Luchts aengaet, de ſelve en is niet alleſins, en altijdt even eens; maer verandert uyt verſcheyde oorſaken. En voor eerſt is ſy verſcheyde na de gelegentheydt en natuere van de plaetſe.

Tot de **Gelegentheyt** behoort eerſtelick op wat *climaet*, ofte hoeck van de werelt de plaetſe gelegen is. Het eene Lant is heeter ofte kouder, na dat het verder ofte naerder leyt van den *Circkel Equinoctiael* ofte *Tropicus Cancri*; en op wat graed en breete, gelijck de Sterrekijckers ſpreken. De oude Lant-beſchrijvers hebben de Werelt volgens de eygen cirkels van den Hemel, daer ſy onder leggen, verdeelt in vijf *Zonas*, als of men ſwachtels of Banden ſeyde. Hier van wort den eerſten begrepen tuſſchen bey de *Tropicus*, en de Linye gaeter midden door; De tweede komt tuſſchen de *Tropicus Cancri*, en *Circulus Arcticus*; De derde tuſſchen de *Tropicus Capricorni*, en *Circulus Antarcticus*; De vierde werdt beſloten met den *Circulus Arcticus*, na 't noorden; Den vijfden met den *Circulus Antarcticus* na 't ſuyden. Drie van deſe hebben de Oude gekeurt onbewoonbaer te zijn: Eene tuſſchen beyde de *Tropicus*, alſoo zy geloofden dat de Son (die recht boven den top gaet van de gene die daer woonen) met ſijn recht neder-ſtekende ſtralen een onlijdelicke hitte aldaer verweckte: Waerom ſy dien bandt ofte ſwachtel *Zona Torrica* dat is brandende genoemt hebben. De twee aen bey de *Polus* na het Noorden en 't Weſten, zijn by haer geheeten *Zonæ Frigidæ*, dat is koude banden, om dat daer altijt een felle en bijtende kouw is, door dien de Son met ſijn ganſch-ſchenniſe ſtralen de aerde daer maer even en beſtrijckt, en niet in ſulcken rechte en raekt dat ſy warmte konnen maken. De twee overige geven ſy den naem van *Zonæ Temperatæ*, dat is gematigde Banden, deſe meenden ſy alleen bewoonbaer te weſen; Dan de Onder-vindinge, die de beſte Leer-meeſterſche is, heeft, door de verre reyſen van de Portugyſen, Spaengiaerts, en ons genouch betoont, dat niet alleen den brandenden Bandt vele volckeren bewoonen, (de heete Lucht door andere middelen, aengeweſen in 't eerſte cap. van de Hollantſche Genees-konſte verbetert werdende) en ſoo van alderhande Dieren als verſcheyde Vruchten overvloedigh verſien is: Maer oock dat ſelver de koude Banden op vele plaetſe, inſonderheyt na het Suyden, van geen inwoonderen verſteken zijn. Want hoe een Lant langer de Sonne heeft, en hoe de ſtralen daer rechter en vlacker op vallen, hoe het heeter is: en in tegendeel, kouder. In werme Lucht, ſeyt *Ariſtoteles*, en die wel door-waeyt wert, leven de Menſchen meeſt langh. 'T welck *Cardanus* beveſtight met die van *Goa*, de hooft-ſtadt in Ooſt-Indyen, liggende op een inham van de zee, alwaer op ſijnen tijt noch friſſche luyden gevonden zijn van 116. en 136. jaren.

Wt deſe gelegentheyt voornamelik iſſer niet alleen groote veranderinge onder de menſchen van langh leven, ſterckte, en geſontheyt des lichaems, maer oock in verſtant en manieren. Soo ſeydt *Hippocrates* in ſijn boeck van de Lucht, Wateren en Plaetſen, dat de gene, die in de Noortſche ſteden woonen, wat wilder en woeſter zijn, en niet ſoo gaeu van verſtant, als die van 't Ooſten. 'T welck de Poëet *Lucanus* mede aengeroert heeft in ſijn 8. boeck:

Wat in de ſoete Lucht van Ooſten wort gebaert,
Dat is van ſachte ſtof, en van een heuſchen aert;
Maer uyt het Noorder-rack daer komẽ harde menſchen,
Die ſpotten met de doot, en niet als krijgh en wenſchen.

Tot beveſtinge van die leeringe, heeft *Galenus* een Boeck geſchreven, bewijſende dat de manieren des Gemoets volgen de gematigheyt van 't Lichaem, en dat na gelegentheyt van de wermte, koude, vochtigheyt, ofte drooghte van het Landt, daer de menſchen woonen, en van de ſpijſe dieſe eten, en het water datſe drincken, en de Lucht dieſe in-trecken, de een mal is, en d'ander wijs: d'een ſtout en d'ander bloo: d'een wreet en d'ander barmhertigh: en ſoo voort. En om ſulcx vaſt te maken, brenght hy verſcheyde plaetſen

by, uyt *Hippocrates*, *Plato*,en *Ariſtoteles*,de welcke beveſtigen, dat het onderſcheyt der volckeren, ſoo in de geſtaltenis des lichaems, als in de gelegentheyt der zielen,ſpruyt uyt de verſcheidenheyt van die gematigheyt. En men ſiet klaerlick door de ervarentheyt, hoe veel de Griecken verſchelen van de Moſcoviters, de Françoiſen van de Spaengiaerts, de Indianen van de Duytſchen,de Moren van de Engelſchen. En ſulcx en blijckt niet alleen in Landen ſo verre van malkanderen gelegen;maer oock in naburige Provinçien. Laet ons maer aenſien de Brabanders, Vlamingen, Hollanders, Walen,Vrieſen,en andere naburige volckeren,wy ſullen daer in bemercken verſcheyden aert, weſen, manieren, en dat om de verſcheyden gematigheyt, die elcke van de ſelvige Provinçien heeft.

Die dan tuſſchen beyde in een gematigt Lant, daer het niet te heet ofte te kout en is, woonen, zijnder beſt aen, en niet alleen geſontſt van Lichaem: maer oock van verſtant, manieren, en wijsheyt beſt begaeft. Soo ſeyt een Egyptiſch Prieſter by *Plato* in *Timæo*, dat de gematighſte Landen de wijſte verſtanden voort-brengen. *Ariſtoteles* ſchrift mede,datſe woeſt van weſen en manieren zijn, die in te heete, ofte in te koude plaetſen wonen: want, ſeyt hy 14. *Probl.* 1. de beſte gematigheyt is niet alleen het Lichaem, maer oock het Verſtant der Menſchen nut; dan al wat uytſteeckt, verandert, en verkeert ſoo de gematigheyt van 't Lichaem, als van 't Verſtant. Vergelijckende even-wel de heete plaetſen met de koude; ſeyt 14. *Probl.* 13. dat de Luyden in de werme Landen wijſer en verſtandiger zijn, als in de koude. Diergelijcke wert van *Galenus* by-gebracht in het 2. Boeck van de Gematigheden, op het 6. Capittel. Als oock in het 2. Boeck van de behoudenis der Geſontheyt op het 7. Capittel, alwaer hy beſluyt, dat de beſt-geſtelde Lighamen niet als in middelbare, en gematighde Landen gevonden werden. Het beſte Lichaem, ſeyt hy,het welck is als een regel van *Polycletus*, heeft in ons Landt, als wel gematight zijnde veel ſijn gelijck. Maer by de Françoiſen,Scythen,Egyptenaers,Arabiers en is ſulcx gantſch niet te vinden.[En hy voegter by: Het gene in ons Lant,het welck wijt en breet is, in 't midden gehouden wert, is voorwaer aldergematighſt, gelijck het Vaderlant van *Hippocrates*. Hier uyt hebben ſommige nieuwe Schrijvers genomen, datter buyten Griecken-lant noyt, oock door wonder-werck,een groot verſtant voort-gekomen is, dat niet van vele verſtanden der Griecken overtreft ſoude zijn. Dewijl in anderLanden van wegen de wijsheyt niemant tot de wijsheyt van *Plato* ofte *Ariſtoteles* noch oyt geſien en is: noch uyt de Genees-meeſters yemant ergens uyt-gemuyt en heeft als *Hippocrates* en *Galenus*: gelijck oock uyt de Voor-ſpraken niemant het en kan halen by de vloeyende wel-ſprekentheyt van *Demoſthenes*: ofte uyt de Poëten by de aerdigheyt van *Homerus*,en ſoo voort in andere konſten en wetenſchappen. Maer al is 't waer, van *Galenus* geſeyt te zijn, datter by de Scythen van aller menſchen gedachten maer een Wijs-gerige geweeſt is,en Athenen veel diergelijcke; oock dat te *Abdera* veel dwaſen geboren zijn, en weynig te Athenen, waer van *Apuleius* ſchrift, By de plompe Scythen is de wijſe *Anacharſis* geboren, en by die van Athenen den dwaſen *Cato Melicides*: des tegenſtaende, ſoo en behooren even-wel andere Landen niet veracht te blijven, inſonderheyt ſommige, de welcke indienſe niet beter,altijt ſoo wel gematight zijn, als onder een *climaet* gelegen; gelijck het uyterſte deel van Italyen, 't welck den wijſen *Pythagoras*, en vele van ſijn na-volgers voort-gebracht heeft. Maer wijckt *Iulius Cæſar* wel voor *Alexander*? Is *Cato* minder als *Socrates*? *Cicero* als *Demoſthenes*? *Virgilius* als *Homerus*? En om nu van andere Landen te ſwijgen, en te toonen dat de Lucht alleen het verſtant niet en geeft, wert tegenwoordigh niet minder verwonderingh in de Staten van Hollant aen-gehoort de welſprekende tonge van d'Heer Raet Penſionaris *Cats*,als eertijts die van *Demoſthenes* te Athenen, ofte die van *Cicero* te Romen? Heeft de ſelve Heere de Nederlantſche Dicht-konſt midden onder ſijn groote en laſtige ampten, niet ſoo veel luyſters gegeven als *Homerus* de Grieckſche, *Virgilius* de Latijnſche? Wy volgen *Virgilium*, Virgilius *Homerum*, en die heeft ontallicke plaetſen van de H. Schrifture gevolght, gelijck aengeteyckent is by den hoogh-geleerden Heere *Daniel Heinſius*,de welcke met ſijn Grieckſche en Latijnſche verſſen al d'oude Poëten de kroon van 't hooft genomen heeft, daer by beſittende de geleertheyt en de talen van Ooſten en Weſten. Wy ſouden van andere wetenſchappen mede treffelicke Lichten uyt ons Lant konnen by-brengen; dan alſo wy hier geen Lofdichten ſchrijven, ſoo ſullen wy 't daer by laten, *Iuvenal. Sat.* 10.

Democritus een deftigh man,
Die iſt die 't ons bewijſen kan,
Dat even uyt een ſware lucht,
Daer onder ziel en lichaem ſucht,
Dat even in een rouwe kuſt
De geeſt niet uyt en wert gebluſt;
Maer dat oock in een ſelſaem lant
By wijlen rijſt een groot verſtant.

Maer hoewel de Lucht verſcheelt, na dat de plaetſe van den geſeyden *Circkel* gelegen is, en dat elck *climaet* een beſondere gematigheyt van Lucht heeft, ſoo zijnder even-wel noch andere dingen, die mede in een en het ſelfde *climaet* de Lucht doen veranderen, en dien volgende oock de geſtaltenis van het Lighaem en de Gemoet in de Menſchen. Soo ſeyde *Cicero de Fato*, van Griecken-landt, dat te Athenen een dunne Lucht was, en 't volck daerom ſcherper van

verſtant, als te *Thebe*, maer 20. mijlen daer van daen, alwaer een dicke Lucht was, en bot volck. *Horat.* 2. *Epiſt.* 2.

Men ſou wel ſweren voor gewis,
Dat onſe Fop geboren is
In eenigh rou en ſelſaem lant,
Daer niet en woont als onverſtant,
Daer niet als dicke lucht en ſweeft,
En daer geen menſch vernuft en heeft.

En als by ſoodanigen Lucht, de menſch gevoedt wert met diergelijcke Spijſe en Dranck, ſoo gaet het Verſtant voort te gronde. Hier op verhael *Rudius* 1. *Pract.* 6. geſien te hebben in 't Graefſchap van *Tirol* eenen grooten hoop Sotten, en Dwaſen; waer van hy de oirſaeck ſchrijft te zijn, een Koude en vochtige Lucht, en rauw Water, (ſulcx blijckende uyt de dicke Kroppen) gebreck van Wijn, en 't gebruyck van Broot met Bol-ſaet gemaeckt. Het welck oock aengemerckt is van Dr. *Platerus* 1. *Pract.* 3. in een valeye van *Carinthyen*, genoemt Bintzgertthale / alwaer veel Gecken gevonden werden, onbeſchoft van Hooft, dick en groot van Tonge, Stom, geſwollen van Krop, en leelick van Weſen. Soo en wonen oock nergens in een *climaet* de ſwarte Moren, als alleen in Moren-lant, en dat om den beſonderen aert van de plaetſe. Want aldaer komt by andere oirſaken, die met d'andere, onder een *climaet* gelegen, gemeen zijn, dit noch by, dat het lant van naturen zandigh en ſavelachtigh is, het welck de ontfangen hitte langer behout, en de Lichamen van de inwoonders verdrooght en verbrant.

Soo dat dan ten tweeden den eygen Aert en Nature van 't Lant mede wat doen kan tot de gematigheyt van de Lucht: waer in gemerckt wert, van wat nut het zy, of het hoogh of leegh is, effen en vlack, ofte vol bergen en valeyen, en hoe de ſelfde gelegen zijn; wat voor winden daer meeſt waeyen; ofte het ontrent de Zee, ofte by Moeraſſchen leyt. Daer is oock veel aen gelegen of het een vette, kleyige, ſteenachtige, zantachtige, ofte magere landouwe is: offer metael gevonden wert, ofte niet. Dewijle zandige en magere gront een drooge Lucht maeckt, en vette gront een vochtige Lucht. De Landen daer Mijnen gegraven werden, geven dickwils een fenijnige en quaetaerdige Lucht van haer, en verwecken ſoo in de naeſt-gelegen ſteden eenige ſieckten, die aldaer *Endemij*, ofte dat lant eygen werden. Hooge plaetſe zijn gemeenlick kouder, en werden van de winden meer door-blaſen: de leege zijn heeter, en ontfangen raſſer en krachtiger den weder-ſlagh van de ſtralen der Sonnen, en die onder aen den bergh tegen het Ooſten en Zuyden haer woonplaets hebben, voelen veel meer hitte, als de gene, die achter den bergh in 't Ooſten ofte Zuyden wonen, en de welcke het Noorden en Weſten open hebben, en van het Ooſten en Zuyden, door den bergh af-geſloten zijn. Want die op de vorige wijſe gelegen zijn, ontfangen terſtont de ſtralen van de morgen-ſon, en moeten oock de hitte van de middagh-ſon uyt-ſtaen: maer die op de laetſte maniere achter den bergh wonen, zijn het meeſten-deel van den dagh ſonder Sonne-ſtralen, en leggen ondertuſſchen voor de Noordtſche winden open, en krijgen eerſt de ſtralen van de Son, als ſy daelt, en aen 't ondergaen is. Siet hier van breeder by Dr. *Septalius*, in ſijn uyt-legginge op *Hipp. de aer. aq. & locis*, en op *Ariſt.* 1. *Probl.* 53.

En gelijck wy ontrent de Kercken en verheven plaetſen altijdt meerder Wind vernemen, ſoo veroorſaken ſulcx oock de Bergen / gelijck men bevint aen ſteden, die aen de ſelvige leggen. *Serravalle* een ſtadt in het landſchap *Trivigiano*, op de kant van Italien, is ten deele op de Bergen, ten deele in 't vlacke Landt gelegen. In 't vlacke voelt men naulijcx eenige wint, daer het aen de Bergen meeſt geſtadigh waeyt. Soo dat hier van gekomen is een oudt Spreeck-woort onder de Italianen: *Per dachi vuol, che Serraval havento.* Dan de Windt hier door waeyende, ſtreckt de Inwoonders tot groote geſontheyt. Want hy ſuyvert de Lucht ſoo, als *Serravalle* ſeydt, datter boven 't gedencken van alle Menſchen niet gehoort en is, datſe van Peſt, ofte andere beſmettelicke Sieckten gequelt ſijn geweeſt, anders ſijn de Bergen mede oirſaeck dat ſommige Landen ſekere winden min ofte meer onderworpen zijn, en alſoo volgens den aert van alſulcke winden, alſſe ontfangen, heeter ofte kouder werden. Want indien de Bergen den Noorden wint ſtuyten en uyt houden, en den Zuyden wint in-laten, dat maeckt de plaets wermer en vochtiger: in tegendeel, wanneer door het leggen van de bergen den Zuyden wint den toe-gang benomen wert, en den Noorden ontfangen, dan is 't lant kouder en drooger. In 't Aertz-biſdom van Trier is een grove Lucht, om dat de ſelve door geſtadigh onweder beroert wort, waer van den naem komt van Sloe der dwalende Sterren, (*Planeten.*) De oirſaeck zijn de leege Dalen ofte hooge Bergen, die de wolcken tegen houden, waerom het geheele Lant oock ſchrael en dor is.

De Steden, die na de op-gaende Son leggen, zijn geſonder, als de gene, die na het Noorden, ofte na de heete winden toe ſtrecken: en hare in-woonders zijn levender van weſen, en hebben een beter verwe, en daer komen minder Sieckten. Dewijl hitte en koude aldaer gematight is: daer beneffens, ſoo is al het water, dat na den Ooſten, ofte den opgangh van de Son leyt, klaer, ſuyver en lieffelick. Maer de wateren die na het Weſten, en den ondergang van de Son leggen, en voor de winden die uyt Ooſten waeyen, bedeckt zijn; werden dan van heete, dan van koude winden licht over bewaeyt, en maken derhalve, dat ſoodanige Landen vele ſieckten onderworpen zijn. Want ſy

en

en hebben de glans van de Sonne niet,voor datſe heel hoogh is. En des Somers waeyender 's morgens koele winden, en den dou valt: en voorts de Son tot haer komende door-braedt de menſchen. Hierom ſeydt *Celſus* oock wel, dat de gene, die de geſontheyt lief hadden, haer moſten wachten voor de morgen en avont lucht.

Onthout my, Leſer, deſen raet,
En geeft u niet te vroegh op ſtraet,
Maer vroegh des avonts onder 't dack,
Dat is geſont en groot gemack.

Alſoo hebben oock een beſondere geſtaltenis des Luchts alſulcke Steden, de welcke leggen op heete winden, en die tuſſchen des winters Sonnen opgang, en ondergang door-blaſen: als oock die daer recht tegen gelegen zijn, en koude winden tuſſchen den Somerſchen op-gang en ondergang der Sonnen ontfangen. Van 't welcke breeder verhandelt wert hy *Hippocrates* in 't boeck van de Lucht, Wateren, en Plaetſen, niet verre van 't begin: en by *Cardanus* en *Septalius*, in haer uytleggingen.

De **Zee** en **Moeraſſen** ontrent eenige plaetſen zijnde, maken aldaer mede een beſondere verandering in de Lucht. De Moeraſchen en ſtilſtaende wateren zijn oirſaeck, dat het Eylandt *Sardinyen* van alle tijden ongeſont is geweeſt van de Zee. Want uyt ſulcke vochtige en waterachtige plaetſen werden veel vochtige dampen in-getrocken, de welcke haer onder de Lucht vermengen, de ſelve vochtigh maken, en eenen boſen ſtanck mede deelen. Sulcx verneemt men merckelick in Zeelandt; inſonderheyt wanneer de havens afloopen. Hier van is 't, dat de gene, die ſulcx niet gewent en zijn, aldaer komende, de Koortſche krijgen, die wy daerom de *Zeeuſche Koortſche* noemen, en ſit ſoo vaſt in 't bloet, datſe gemeenlick langh duert; en, ſomtijts al quijnende ter doot brengt. Ja vele Zeeuwen ſelve toonen de ongeſontheyt van de Lucht met haer ſaluw weſen. Met diergelijcke volck in *Caryen* ſpottende eertijdts (gelijck *Strabo* verhaelt in ſijn 14. boeck) een ſpeelman, ſeyde dat van haer verwe de Poëet *Homerus* de Menſchen (hoe-wel in een andere ſin) vergeleken hadde met de bladeren. En als ſy hem beſchuldigden, dat hy haer lant als ongeſont verachte, Zoude ick, antwoorden hy, derven ſeggen dat het ongeſont was, daer de dooden gaen wandelen? De Lucht wert inſonderheyt aldus beſmet, wanneer de Zee ofte de Moeras in 't Zuyden leyt: want de winden daer van daen waeyende, vermeerderen de vochticheyt. Dan indien de Wateren in 't Noorden gelegen zijn, ſoo ſal ſonder twijfel de kouwigheyt door de Noorde winden vermeerderen, en de Lucht ſuyver gehouden werden. Hier over is een aen-merkens waerdige plaets by den gemelten *Strabo* in het 17. boeck van ſijn Grieckſche Werelts-beſchrijvinge, alwaer hy prijſt de goede Lucht van de ſtadt Alexandryen in Egypten: *De andere ſteden, die aen de meren gelegen zijn, ſeyt hy, hebben, gedurende de Somerſche hitte, een ſware, en bange lucht, en om dat het ſlick, door het optrecken van de dampen door de Son, aen de kanten verdrooght, ſoo wert de Lucht daer door beſmet, waer door het begin van de Peſt veroirſaeckt. Maer te Alexandryen, ſoo haeſt de Somer begint, ſoo wert het meer, daer de ſtadt rontſom in leyt, door den Nijl verhooght, ſoo datter geen ſlick en blijft, het welck quade dampen ſoude konnen op-geven. En met eenen waeyen oock jaerlicx Noortſche winden uyt de Zee, ſoo dat het volck aldaer des Somer wel te pas is.* En gelijck *Strabo* hier ſeyt van de geſontheyt te Alexandryen, door dien de moeras van de rivier verhoogt wert, ſo ſeyt hy ſelve in ſijn 5. boeck van de ſtadt *Ravenna* in Italyen, mede in Moeras, op ſijnen tijt (want ick hebbe geſien, dat hy gantſch verdrooght en vruchtbaer was) en daerom *Paludoſa* van den Poëet *Silius* en *Paludicola* van *Sidonius* genoemt, gelegen geweeſt zijnde, dat de Lucht van die Moeras niet beſmet en werde, dewijl de vuyligheyt, door geſtadigh in en uyt vloeyen van zee en rivieren, wel afgeſpoelt werde. Dit ſelfde doet de Zee wel mede in de havens van de Zeeuſche ſteden, dan loopt te droogh af, ſo dat de ſlicken gantſch bloot leggen, waer op de ſtralen van de Son vallende, veel ſultige, en quade dampen in de Lucht doen opſtijgen. Maer ſoo de Moeras, ofte de Zee in 't Ooſten leyt, en ſulcx niet verre, dat ſal ſtoffe van overvloedige vochtigheyt aen-brengen, en de opgaende Son ſal lichtelick de vochtige dampen in de plaetſen, daer ſy na toe komt, met haer ſlepen. Dan by aldien datter meer weghs is tuſſchen de Zee en de plaetſen, die in 't Ooſten leggen, ſoo werden de dampen, die daer van op komen, van de ſtralen der Sonne verhit en verdroogt, en brengen een drooghte in de plaetſen, daerſe komen. Maer daer komt minder vochtigheyt van de Wateren, die in 't Weſten gelegen zijn. Want de dampen, die daer uyt waeſſemen, werden van de ondergaende Son wech-gevoert; 't en ware de ſtercke winden daer tegen deden. Dit is even-wel inſonderheyt te verſtaen van effen, en veltachtige Landen. Want indiender oock Bergen zijn, ſo en konnen de ſelve niet weynigh de gematigheyt, daer wy af geſeyt hebben, des Luchts, van de Zee, ofte andere Wateren voortkomende, vermeerderen ofte verminderen. Want ſoo het Landt van voren de Zee, ofte ander Water heeft, en van achteren Bergen: ſoo verminderen ſy de hoedanigheyt van de Lucht, die door de by-leggende wateren aen-gekomen is, mits ſy beletten en verhinderen, dat de dampen en winden, die uyt de Zee ofte water-achtige plaetſen waeyen, niet voort en konnen gaen; maer aldaer gelijck als met een muer tegen gehouden werden, en alſoo verſamelende, en vermeerderende, haer krachten meerder uyt-ſpreyen. By exempel, indien een Poel, Zee, of Moeras in 't Zuyden van eenige Stadt ofte Lant gelegen ware: en dat de ſelvige van ach-

achteren, ofte uyt het Noorden met bergen beſet was, ſoo zoude den Zuyden wint in ſulcken gelegentheyt, als beſloten zijnde, veel grooter hitte en vochtigheyt verwecken, als in een open en vlack Veldt, daer hy voort-loopen mocht. Soo oock indien in't Ooſten ofte Weſten een Moeras ofte de Zee het Lant bepaelde, en 't ſelve van achteren met bergen begingelt was: ſoo zouden de winden hare gematigheden veel krachtiger in-ſtorten, als in een vlack veldt. De geleerdſte Romeyn *Varro*, vermaent, dat de Moeraſſige plaetſen oock dienen geſchouwt te werden, om dat aldaer eenige kleyne beeſtjens groeyen, die onſichtbaer zijn; dewelcke met de Lucht door de neus, en mont ingehaelt zijnde, van daer in de aderen ſchieten, en 't bloet aldaer bederven, waer op dan ſeer ſware ſieckten volgen.

De Stadt *Bourges* in Vranckrijck plaght in oude tijden aen een Moeras te ſtaen, gelijck de by-na geheele en ſtercke muyren noch uytwijſen; dan is om de Ongeſontheyt, die in de Moeras beſtaet, verplaetſt in een geſonde en vruchtbare Landouwe, gelijck men nu ziet.

Alſoo gaet het oock met de **Mijnen.** Want de ſtinckende dampen die daer gemeenlick op-geworpen worden, mengen haer onder de Lucht, en werden door de Winden in de nabuurige plaetſen gedreven; daer toe niet weynigh en helpt, de gelegentheydt, gelijck geſeyt is, van de Bergen. Maer de Spelonc-ken, en Hollen der aerden, fenijnige dampen van haer gevende, konnen de Lucht alder-meeſt bederven. Daer van hebben wy hier een aenmerckens weerdigh exempel aengeweſen, dat ontrent Napels in Italyen een plaets is, die ſoo vergiftige dampen op-geeft, dat alle dieren, die daer wat over blijven ſtaen, op ſtaende voet doot blijven, 't en zy datſe terſtont in een ſtil-ſtaende poel daer ontrent, *Lago d' Agnano* ghenaemt, geworpen werden. *Leander Albertus*, die de plaetſen van Italyen in de Italiaenſche ſprake ſeer wel beſchreven heeft, geeft hier van goede redenen. Ick geloove, ſeydt hy, dat de dieren hier aldus ſterven, om de ſtinckende en fenijnige dampen, die geſtadigh op-trecken van onderen uyt de aerde, daer Mijnen zijn van ſwavel, aluyn, en diergelijcke: de welcke daer-om te ſchadelicker vallen, om datſe op een kleyne plaetſe, en daerom dicht by malkanderen gedrongen zijnde, op-komen. Waerom ſy ſoo veel te meer den adem fluyten, en de dieren doen ſticken. Dan datſe daer na in dat water geworpen zijnde, wederom beko-men, meent hy, miſſchien te geſchieden, om dat de levende geeſten door den fenijnigen damp beſloten zijnde, blijven gelijck als ſlapende: en dat daer na door de kouw van 't water ſy terſtont bekomen, maer ſoo men daer wat te langh mede vertoeft; dat dan de levende geeſten gantſch onderdruckt werden, en den eeuwigen ſlaep volght, ſonder van het water eenige baet te krijgen. Hier van is breeder te leſen in den *Atlas*, Fol: 88. Niet verre van die plaetſe is noch een ander lack ofte ſtil-ſtaende water, eertijts *Avernus*, en nu *Lago d' Averno* genaemt, om dat het, door ſijn ſtinckende dampen, alle de vogelen, die daer over vlogen, neder dede doot vallen. Hier van ſpreeckt de Poëet *Virgilius* in ſijn ſeſte Boeck, daer *Æneas* en *Sibylla* na de hel gingen; waer van alhier de mont by alle oude Schrijvers geſtelt wert:

Wat vogel oyt beſtont op deſen poel te ſweven,
Die viel in haeſten neer, en liet terſtont het leven;
Soo grouſaem was dē ſtanck, die uyt het water quam,
Dat gantſch het Grieckenlant hem voor dē afgront nam.

Maer de Keyſer *Auguſtus* heeft de boſſchen, die daer rontom ſtonden, uyt doen roeyen, en alſoo al den ſtanck en ongeſontheydt van het water wech-genomen, gelijck ick geſien hebbe, dat het noch op deſe tijt is. Want dichte boſſchen beletten, dat het ſchijnen van de Son ofte Mane daer ontrent niet en kan komen, en oock dat de Lucht niet beweeght en kan werden, 't welck nootſakelick verdervinge en ſtanck moet verwecken.

Den *Atlas* verhaelt in de Beſchrijvinge van *Toſcana*, dat ontrent het ſtedeken *Monte Cerbori*, 16. mijlkens van *Veterra*, eenige Baden zijn, en daer by kleyne Moeraſſen, *Lago* genoemt, die geſtadigh heet-ziedende water hebben. Het welck, gelijck als of het met een groot vuyr onderſtoockt was, niet ſonder ſchrickelijck gebaer op-vlieght, en ſoo ſwaren ſtanck uyt-blaeſt, dat de Vogelen daer over vliegende, ſomtijdts ſchielijcken Doot vallen. Diergelijcke Poel is onder anderen oock in *Epirus*, niet verre van de Eylanden *Electrides*. De gene, die reden ſoecken van deſen ſtanck, en doodelijcken waeſſem, leggen deſelfde in-ſonderheyt op de ſwavel, het welck onder de aerde broeyende, en dan uyt-dampende, de Lucht, en het Water beſmet, waer door dan oock de Viſſchen komen te ſterven.

Van de Vier getijden des Jaers, en wat veranderingh ſy in de Lucht, en ons Lichaem maken.

Het II. Capittel.

HEt Iaer wert afgedeelt in vier-der-ley getijden,
Die om des werelts-kloot met raſſe paerden rijden:
Gebruyckt, nae rechten eyſch u jarens ſoete jeughd,
Geen deel is ſonder leet, geen deel is ſonder vreught,
Geen deel is ſonder vrucht, geen deel is ſonder ſchade,
Ghy, dient u van den tijt, eer dat het is te ſpade,
Let met hoe raſſen ſpoet u leven henen glijt,
Ghy ſult noyt weder zijn dat ghy op heden zijt.

Januarius **Lou-maent.**

Het Iaer is weder nieu, maer met de nieuwe jaren
Verout ons kranck geſtel, dat wy daer henen varen;
Maer 't is een kleyn verlies al rimpelt ons het vel,
Als maer de geeſt vernieut ſoo gaen de ſaken wel.

Februarius **Sprockel.**

Al komt de gulde ſon eens kijcken door de ſpleten,
Noch heeft de ſtrenge vorſt haer koude niet vergeten;
Ghy, blijft noch in de koy, dat acht ick alderbeſt,
'T is dwaeſheyt al te ras te vliegen uyt den neſt.

Martius **Lente-maent.**

De Meert, hoe-wel onweert, komt in het velt getreden,
De Meert ſteeckt met den ſteert, en treft de ſwacke leden:
De Meert brenght aen het licht dat in het duyſter lagh;
Ghy, maeckt dat u de Meert geen hinder doen en magh.

Aprilis **Gras-maent.**

Ick ben der maenden maeght, een moeder van de bloemen,
Wat kan de nieuwe moſt; wat kan het koren roemen?
Men prijſe wat den Herfſt en wat de Somer wint,
Het groen, het eerſte groen is boven al bemint.

Mayus **Bloey-maent.**

Ick ben de ſoete Mey, een bruyloft van de dieren,
Het zy die om het wout of in het water ſwieren;
Wel paert, ô jeughdigh heyr, en geeft u uyt den neſt,
Wat out is mach het doen, maer 't voegt de jonckheyt beſt.

Junius **Braeck-maent.**

De Lent is al te koel, de Somer plagh te branden,
De koorts heerſt in den Herfſt, des winters klipper-tanden:
Ick ben de middel-maet, niet heet of niet te kout;
Hy doet een edel dingh die maet en regel hout.

Julius **Hoy-maent.**

Waerom hoor ik voor quaet mijn doen van yemant ſchelden?
Al maey ick kruyt en bloem, wat ſchaet het aen de velden?
Gelooft het, ſtaege jeught en heeft noyt menſch geluckt,
Al wat op aerden waſt dient eens te zijn gepluckt.

Auguſtus **Oegſt-maent.**

Al wert het bloem gewas van alle man gepreſen,
Haer bladt valt in het ſtof, mijn koren wert geleſen,
Een yder is gepaſt oock met het dorre graen,
Maer is de roos verlept, ſoo wilder niemant aen.

September **Fruyt-maent.**

Komt ſnoepers, gragen hoop, ick brengh u nieuwe vruchten,
Maer eter niet te veel, of ghy ſult namaels ſuchten;
Dus ſoo ghy qualick vaert, het is u eygen ſchult,
Al wie geen raedt en volght die lijde met gedult.

October **Wijn-maent.**

Ick ſchenck het edel nat, het ſap van ſoete druyven,
Dat druck en ſware ſorgh doet uyt den geeſt verſchuyven;
Het leven is van 't broot, 't wel leven van den wijn,
Ten dede mijn gewas, wie ſouder vrolick zijn?

November **Slacht-maent.**

Hoe ſlacht men al het vee om ons te mogen laven!
De mont verſlint het al, ons buycken worden graven:
'T is eerſt voor ons gedoodt, al wat de keucken geeft,
En vraeghje noch waerom de menſch niet langh en leeft?

December **Winter-maent.**

Komt oeffent nu het lijf, de hit is wech-geweken,
Gaet bolt, of ſlaet den bal, geen mugh en ſal u ſteken,
Laet ſparen dien het luſt, ick teer gelijck een graef,
De Winter is een heer, de Somer maer een ſlaef.

DE Vier Getijden van 't Jaer maken oock groote verandering in de Lucht, en met eenen in ons Lighaem. Sy zijn van Godt in-geſtelt om alles by beurte om te doen gaen, om nieuwe dingen voort te brengen en rijp te maken, en hebben haren oorſpronck uyt het draeyen van den Hemel en Sterren, inſonderheyt van Son en Maen, gelijck *Plato* in *Timæo*, en daer over *Chalcidius* bewijſen. *Virgil.* 1. *Georg.*

—— Vos ô clariſſima mundi
Lumina, labentem cœlo quæ ducitis annum.

Het welck van *Moſes* oock beveſtight werdt in 't eerſte Capittel van het Boeck der Scheppinge, met „deſe woorden: Ende Godt ſprack: Daer worden „Lichten aen het Firmament des Hemels, en ſchey- „den dagh ende nacht, ende zijn teeckenen, tijden, „(te weten, de vier jaer-getijden) dagen ende jaren. Gelijck dan een Jaer gerekent werdt, als de Son met ſijnen geſtadigen loop in de tijdt van drie hondert vijfende-tſeſtigh dagen de twaelf teeckenen van den *Zodiacus* door-loopen heeft: ſoo werden by de Sterrekijckers die twaelf teeckenen met het Jaer in vieren gedeelt, ende elck Jaer-gety drie teeckenen toe-gevoeght. Soo dat by haer de Lenten zijn, als de Son in den Ram, Stier en Tweelingh is: (alſoo noemen ſy de teeckenen van den Circkel *Zodiacus*, door de welcke de Son ſijnen loop heeft) de Somer als hy gaet door de Creeft, Leeuw, en Maeght: Den Helfſt, door de Schalen, Scorpioen, en Pijl-ſchieter: de Winter door den Bock, Water, en Viſſchen. Dit is de verdeelinge van de Sterre-kijckers, die elck Jaer-getijde even groot rekenen. Maer de Genees-meeſters, alſooſe niet alleen na den loop der Sonne, maer voornamelick nae de gematigheyt des Luchts, deſe tijden afmeten, ſoo noemen ſy de Lenten, wanneer de geſtalteniſſe des Luchts alder-gematighſt is: Somer, wanneer deſelve heet en droogh is: Herfſt, alſſe kout en

droogh, ofte liever ongeſtadigh is: Winter alſſe vochtigh en kout is. Welcke hoedanigheden om vele redenen alſoo door malkanderen verdeelt zijn; als oock om dat de aerde des winters nat gemaeckt ſoude werden, in 't voor-jaer het zaet ontfangen, in de ſomer rijp maken, in den herfſt vruchten geven, en gelijck *Boëthius* wel ſeyt 4. *de Conſ. Philoſ.* 6.

De Lente geeft ons riekent kruyt,
De Somer brenght het koren uyt,
Den Herreffſt doet de fruyten waſſen,
De Winter maeckt ons volle plaſſen.

Nu wat een groote voorſienigheyt is 't, dat om dat de Winter alleen met haer koude niet en zoude doen vervrieſen, ofte de Somer alleen met ſijn hitte verbranden, de middele gematigheyt van de Lenten en Herfſt tuſſchen beyde gevoeght is, op dat de dingen door de ſelfde voetſtappen onbeſchadight wederom zouden keeren! Maer alſo de Landen in gematigheyt veel onder malkanderen verſchelen, ſoo en ſtellen de Genees-meeſters oock de getijden des Jaers, in alle Landen niet even gelijck.

In het Eylant *Thaſus*, daer onſen *Hippocrates* woonde, werde de Winter bepaelt van den ondergangh van de ſeven ſterren, ofte het beginſel van November tot dat in 't voor-jaer dagh en nacht even langh waren; en van die tijdt de Lenten tot den op-gangh van de ſeven ſterren, dat is, ontrent den ſevenden dagh van Mey: De Somer van den op-gangh van de ſeven ſterren tot den op-gang van de ſterre, *Arcturus* genaemt, 't welck is ontrent het midden van September: Den Herfſt van die tijt tot den ondergangh van de ſeven ſterren. En na deſe rekeningh ſoo werden de Winter toe-gevoeght vier maenden en thien dagen; even-veel de Somer, de Lenten maer twee maenden en eenige dagen: den Herfſt naeulicx twee maenden. En in veel Noortſche Landen en beginnen de Lenten en de gematigheyt des Luchts, waer door wy niet en beven van koude, noch en ſweeten van hitte, niet terſtont met dat de dagen en nachten in 't voor-jaer even langh zijn, maer een ruymen tijt daer na: want wy dan noch dickwils ſitteren van koude, en na het vyer toe kruypen, en de Somer en duert daer geen vier heele maenden: noch den Herfſt en begint niet van den opgangh van *Arcturus*: noch de Winter en is in de vierde maent niet uyt. *Proſper Alpinus*, een treffelijck Genees-meeſter te *Padua* in Italien, daer ick hem weynigh voor ſijn overlijden heb hooren leſen, ſchrijft in 't 1. boeck van de *Medicine der Egyptenaren*, op 't 7. Capittel, dat in Egypten, daer hy geweeſt hadde, de Lenten, ofte het gematighſte deel van het Jaer in de Maenden van Januarius en Februarius geſien werden; dat de Somer aldaer begint in de Maert, en duert tot 't laetſte vnn Auguſtus: den Herfſt in September en October begrepen wert: dat de Winter met November en December uyt heeft.

Om nu in 't beſonder van elck Jaer-gety te ſpreken, zullen wy beginnen van de **Lenten** / die de andere in aengenaemheydt te boven gaen, de welcke alſoo ſe alle dingen uyt doen komen, en gelijck als een nieu leven geven: ſo hebben vele onder de Joden (Siet *Garzoni*, *nella Piazza univerſale*, *diſcorſo* 38. en *Cæl. Rhodig.* 1. *Ant. Lect.* 9.) gemeent, dat het begin van de Werelt in de Lenten geweeſt is, het welck den out-vader *Ambroſius* oock beveſtight, en de Poëet *Virgilius* mede aenroert, in het tweede boeck van de Landt-bouwinge:

Men hout het voor gewis dat als de diepe gronden
Des werelts zijn geleyt, en eerſt beveſtight ſtonden,
De Lente doen begon. Het was de ſoete tijt
Die in de kruyden ſpeelt, en op de bloemen rijt,
Die met een ſoeten reuck de menſchen kan vermaken,
En noyt door harden vorſt het velt en laet genaken.

Alſoo dan de Genees-meeſters de vier tijden van het Jaer in elcke plaets bepalen na de gematigheyt van de Lucht, en de veranderinge van de ſelve in hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte: ſoo nemen ſy de Lenten voor den tijt, die ſoo kout niet en is, dat hy doet beven, noch ſoo heet, dat hy doet ſweeten: en werden van *Hippocrates* geſeydt werm en vochtigh te weſen. En al-hoe-wel *Galenus* 1. *de nat. human. c.* 33. en 1. *de Temper.* 4. ontkent, dat de Lenten werm en vochtigh zijn, om dat ſoodanige geſtaltenis en gematigheyt niet alleen de geſonſte niet en is, gelijck, na het oordeel van *Hippocrates*, de Lenten zijn, 3. *Aphor.* 9. maer de ongeſontſte van allen: en ſeyt, dat ſy heel gematigt zijn: ſoo is 't even-wel ſulcx, dat *Hippocrates* en *Galenus* niet veel in deſe ſake en ſchijnen te verſchelen. Want die werme en vochtige geſtaltenis is alleen ongeſont, en de bedervinge ſeer onderworpen, in de welcke de hitte en vochtigheyt ſeer uyt-muyten. Maer daer de hitte maer matelick boven de koude is, en de vochtigheyt boven de drooghte, dat is een gematigheyt niet ſonder reden van de Oude gepreſen, en voor de Menſche, wiens leven in de wermte en vochtigheyt beſtaet, ſeer dienſtigh, en derhalven voor matigh te houden. En ſoodanige is meeſtendeel de gematigheyt van de Lenten. Want na dat in 't voor-jaer de dagen en nachten even lang zijn, ſoo begint na de Winterſche kouw de wermte te vermeerderen, en is tuſſchen beyden van de Somerſche hitte, en de koude van den Winter. Oock begint dan de vochtigheyt, die by de Winter vergadert was, van de wermte verteert te werden; maer alſoo die wermte noch niet groot en is, ſoo verteert de vochtigheydt ſoo wel niet, als in de Somer. Ondertuſſchen en wert by ons niet ontkent, dat, alſoder een veranderingh geſchiet van de grootſte kouw en vochtigheyt tot de grootſte hitte en drooghte, niet op eenige tijd van de Lenten die ſelve gematigheden tot een volkomen middel-mate en ſouden konnen komen. Maer ſoodanige matigheyt en kan naulicx eenige tijd duren.

In

In de Lenten ſchijnt Lucht, en alles wat uyt de aerde ſpruyt, ons vriendelick aen te lacchen: want gelijck de Poëet *Ovidius* ſeydt 1. *Faſt.*

Dan komter als een jeught in alle dingen ſijgen,
Men ſiet van ſtonden aen den wijngaert botten krijgen,
Men ſiet dat alle zaet, dat yeder wortel ſpruyt,
De boomen geven loof, de velden edel kruyt;
De Lucht is in vermaeck, de ſoete vogels ſingen,
Het vee ſpeelt in het groen, de wilde dieren ſpringen,
De ſwaluw' tijt te werck en bouwt haer leemen neſt,
Die ſy ontrent een balck of aen den gevel veſt;
De bloemen geven reuck, en doen het oogh verblijden,
Soo datter niet en is als luſt aen allen zijden.

Dan beginnen de Lichamen, die in de Winter door koude by een getrocken waren, allencxkens haer te ontſetten, het bloet wert vermeerdert, de geeſten verquickt, en, na het Winterſche Ys en kouw, alles verheught. Waeromme de Lenten gehouden werden voor het geſontſte van de tijden des jaers. En al is 't, dat dikwils in de Lenten vele ſieckten op-komen, ſoo en zijn daer even-wel de Lenten by haer ſelven geen oorſaeck van. Want de Lenten en maken van wegen haer eygen natuere geen nieuwigheydt, en als ſy een lichaem vol goede vochtigheden krijgen, dan behouden ſy het in dien goeden ſtaet: maer de quade vochtigheden beginnen in de Lenten gelijck als te ſmelten, en werden van de binnenſte deelen des Lichaems na buyten toe gedreven. Waerom *Galenus* de Lenten ſeer wel met de oeffeninge vergeleken heeft; dewelcke oock geſont is, alſſe in een ſuyver Lichaem geſchiet, maer in een Lichaem vol quade vochtigheden iſſe oorſaeck van ſieckten.

De **Somer** is heet en droog, om dat de ſtralen van de Sonne recht op onſen top neder-vallen, en om dat de Sonne dan langer boven onſen *Horizont* blijft. In deſe tijt des jaers werden de Lichamen heeter en drooger, yelder, loſſer, maffer en ſwacker; de Vochtigheden werden verdunt en ontſteecken, en veel Gal en heet Bloet vergadert.

Den **Herfſt** is, na de leere van *Hippocrates*, droogh van de Somerſche Lucht: volgens *Galenus* ongematight in gematigheden. Want 's morgens en 's avonts is 't dan kout: ontrent de middagh warm, en de geſtaltenis van den Herfſt is gemenght uyt hitte en kouw, en op verſcheyde uuren heeft de hitte de overhant, en op verſcheyde de kouw, en de vallen niet gebroken tot malkanderen, gelijck in de gematigheyt van de Lenten. Om welcke ongelijckheydt van Lucht, is den Herfſt alder-meeſt de ſieckten onderworpen: en op deſe tijdt des jaers wert het Bloet vermindert, en de ſware, en ſwarte Galle neemt de overhandt, de Lighamen werden in een gedrongen, en de ſweet-gaten geſloten. *Horatius* in ſijn 6. Schimp-dicht van 't 2. boeck:

Wanneer den natten Herreſſt koomt,
Dan is 't dat yder ſieckten ſchroomt;
Want als de wint het velt ontbloot,
Dat is een oegſt-maent voor de doot.

De **Winter** is kout en vochtigh. Want de Son verre van onſen top zijnde, ſchiet van dwers haer ſtralen, en blijft niet lange boven onſen *Horizont*. Waerom dat het dan kouder is, als op eenige ander tijt van het jaer, alſoo van de minder wermte de overtollige vochtigheden niet en konnen verdreven werden, het welck de ſlijmerigheyt, en de ſinckingen doet vermeerderen.

Het gene dus verre van de gematigheyt der Jaergetijden geſeyt is, moet verſtaen werden, alſſe haer natuerlicke geſtaltenis behouden, gelijck ons *Hippocrates* ſeer wel in ſijn kort-bondige ſpreucken geleert heeft. Want het gebeurt dickwils, dat de Jaer-getijden haer ſelven ongelijck zijn, de Somer gelijck de Lenten, (3. *Aph.* 6.) de Winter droogh en Noordelick, de Lenten nat en Zuydelick, (3. *Aph.* 11.) ofte de Winter Zuydelick, regenachtigh en werm, de Lenten droogh en Noordelick, (3. *Aph.* 12.) De Somer droogh en Noordelick, den Herfſt regenachtigh en Zuydelick, (3. *Aph.* 13.) En dan komender oock verſcheyde ſieckten, na de verſcheydenheyt van de Jaergetijden, dewelke van *Hippocrates* op de gemelte plaetſen, en uyt hem van *Ariſtoteles* in ſijn *Problematis* aengeweſen werden.

Van de Winden, en de veranderinge dieſe in de Lucht, en ons Lichaem maken.

Het III. Capittel.

Maer hier dient van den Wint al mede wat geſchreven,
Nadien hy veel vermagh ontrent des menſchen leven,
Die blaſers (ſchoon haer ſtof is van gelijcken aert,
Als uyt den eygen damp en eenen geeſt gebaert)
Verkrijgen haren naem, en ſtaegh een ander weſen,
Na dat de plaetſen zijn waer uyt die zijn gereſen.
In vier ſtaet haer getal, daer ons door wert beduyt
Het Ooſten, en het Weſt, het Noorden, en het Zuyt.
Niet datter maer alleen zijn vier-der-hande winden,
Neen, die ter zee verkeert die kander dertigh vinden,
En twee noch boven dat; en ſoo men verder gaet
Men vint het vluchtigh rot ontelbaer in der daet.
Al waer dat waeſſem is, of ſnelle dampen rijſen,
Daer is een nieuwen wint de menſchen aen te wijſen.
Maer vier gelijcke-wel dat is haer gront-getal,
Hoe veel daer heden is, of namaels weſen ſal.
Maer let hier naerder op, ghy vinter in beſchreven
De ſtonden van den menſch, de deelen van het leven,
Neemt acht op yder wint, en watter is ontrent,
De loop van onſen tijd die ſtater in geprent.

Hy

Hy die van Ooſten komt kan ons de Jeught beduyden,
Die van het Weſten rijſt, den aert van rijpe kruyden,
Neemt voor den ouderdom die uyt het Zuyden blaeſt,
Maer voor de koude doot die in het Noorden raeſt.
Haer kracht is menighfout. ſy konnen regen maken,
Sy konnen wederom een langen regen ſtaken:
Sy doen de boomen goet, en oock het jeughdigh kruyt,
Sy jagen ſlim vergif en quade dampen uyt;
Sy konnen aen den menſch (als ſy daer henen ſweven)
Sy konnen aen het vee een nieuwen adem geven;
Al watter na verderf of na verrotting helt,
Dat wort door haer behulp in beter aert geſtelt.
Maer wilt ghy deſen gront wat naerder onderleggen,
Soo leeſt dat onſe vrient hier op beſtaet te ſeggen:
Mijn pen die ſluyt haer op, vermits ſy is beducht
Dat haer den ſnelle wint mocht blaſen in de lucht.

DE Winden zijn wel de voornaemſte, die de Lucht veranderen, en dien-volgende oock onſe Lichamen. En 't is ſeer noodigh, dat wy niet alleen en letten wat winden datter waeyen, als wy ons in de Lucht begeven, maer oock in 't bouwen van huyſen, het ſtellen van deuren en venſters, en alle uytſicht, in de welcke de winden ontfangen werden, om met haer goede Lucht ons te ververſchen, en met ſwaren reuck en ongeſonde dampen ons niet te beſchadigen. Het welck als *Hippocrates* in de Peſt, die geheel Aſyen en Griecken-landt door-loopende, ſeer veel volcks om hals bracht, waer nam, en in 't werck ſtelde: bewaerde menigh duyſent Menſch van de ſelfde. *Marcus Varro* mede, als hy te *Corcyren* was, en dat over-al de huyſen vol ſiecken lagen, in-latende door nieuwe venſters den Noort-ooſten wint, ſluytende die op 't Zuyden ſtonden, en veranderende de deure, bracht ſijn volck en huyſgeſin geſont t'huys. Soo is het hier te Lant ontrent de Zee, om datter veel ſteden op het Zuyden, en Zuyt-weſt leggen, en dat ſulcke winden hier uyt Zee op ons Lant waeyen, ſoo gaen de menſchen de meeſte tijd van 't jaer ſieck, en zijn de ſinckingen ſeer onderworpen. Waer toe mede behoort, 't gene *Vitruvius*
„ ſeydt in het 5. capittel van 't 1. Boeck; In 't eylant
„ *Lesbos* is een ſtadt *Mytilene* treffelick gebouwt, maer
„ niet voorſichtigh geſtelt, in welcke ſtadt alſſer den
„ Zuyden wint waeyt, ſoo is 't volck ſieck; (want die
„ wint veroorſaeckt bedervinge) alſſer de Noort-we-
„ ſten, dan hoeſt het; als den Noorden en Noort-oo-
„ ſten, dan wert het wederom geſont. Waer uyt merckelicken blijckt, dat de ongeſtadige Winden het Lighaem ongeſont maken, en vele ſieckten toe-brengen: en indien men alſucke kan vlieden ofte uyt-ſluyten, dat men minder van ſieckten gequelt ſal werden: en als men by ongeluck met eenige beladen is, den toegang van quade winden geſloten zijnde, ſullenſe lichtelicker ſtillen en geneſen. Soo dat niet ſonder reden *Hippocrates* belaſt een Genees-meeſter goede kenniſſe te nemen van de Winden, om wel te verſtaen de nature en den aert van d'algemeene ſieckten, van de geſontheyt ofte ongeſontheyt der Landen, van de verſcheydenheyt der Jaer-getijden; uyt welcke veranderinge, en het waeyen van verſcheyde Winden, verſcheyde ſieckten ontſtaen. Want alſooſe veel veranderingh in de Lucht maken, en het Lichaem verſcheydelick veranderen in hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte: dickwils oock eenige quade en vuyle dampen uyt na-buerige ofte ver-gelegen plaetſen mede-brengen, ſoo is ſeer nootſakelick, dat wy letten op de natuer van elcken Windt, en van wat oirt dat hy waeyt.

Ariſtoteles ſeydt de Windt niet anders te weſen als een hoop drooge dampen uyt de aerde rijſende, en rontom de aerde ſwevende. *Plutarchus*, volgens het gevoelen van *Anaximander*, meent dat hy is een vloeyende Lucht, wiens fijnſte en vochtighſte deelen van de Son beweeght, en geſmolten zijn. Soo ſtelt oock *Seneca* de Wint niet anders te zijn, als Lucht die na een zijde drijft. De oorſake van de Winden houden *Ariſt.* en *Seneca* alleen te weſen waeſſem en dampen van het water, en d'aerde, dewelcke in de Lucht op-treckende, en ten leſten verdunnende, ruymer plaetſe haer ſelven maken. Al wat de rivieren, en andere wateren, en open velden waeſſems door kracht van de Son op-geven ('t welck veel en geſtadig is) dat verdickt hem alle des nachts, en tuſſchen de Bergen beſloten zijnde, wert het in een Landt en plaetſe vergadert. Als die waeſſem daer ſoo vol gepropt is, datſe geen plaets genoegh langer en heeft, wert uyt-geperſt, en breeckt dan met gewelt d'een ofte d'ander kant uyt, welck uyt-breken de Wint is: die hem daer na toe begeeft, daer hy beſt uyt kan, en alwaer de plaetſe de meeſte openheyt heeft om de by-een-vergaderde dampen te ontfangen.

De Oude, by de welcke in vier deelen den Hemel bepaelt is, hebben oock vier Winden geſtelt: gelijck van de Poëet *Ovidius* beſchreven is 1. *Metam.*

Den Ooſten wint die woont daer hem de ſon ontdeckt,
En met een roſe-kleet ſijn peerden over-treckt;
Maer daer haer gulde koets in 't water plagh te dalen,
Daer heeft den Weſten wint geſet ſijn vaſte palen;
De Noortſche ſtoker raeſt en heeft ſijn plaets geſtelt
Daer 't ys en dicke ſnee ſchier noyt tot water ſmelt:
Maer 't rack dat regel-recht hier over is gelegen,
Gevoelt een dicke miſt, of ſchier een ſlagen regen.

Soo heeft oock de ſelfde, als mede haren aert ſeer aerdigh aen-geweſen d' Heere van *Bartas* op den tweeden dagh van de tweede weeck, wiens verſſen uyt het François in Nederlants na-gevolght zijn in 't begin van het jegenwoordigh Capittel.

Deſe vier Winden dan, hebben haren oorſpronck van vier hoecken van de Werelt, *Ooſt, Weſt, Zuyt,* en *Noort*, waer van ſy oock haren naem trecken, en ver-

anderen

anderen elck na haer geſtaltenis verſcheydelick de Lucht met regen,nevel, wolcken,onweder, klaer weder, vochtigheyt, drooghte, wermte,en koude: waer van wy alle daegh ſien en gevoelen, dat onſe Lichamen mede anders geſtelt zijn en komen te veranderen. Deſe vier deelen des Hemels worden wederom van de Sterrekijckers geſmal-deelt,en ſy doen by elck van die vier voorname, noch twee andere, en maken ſoo twaelf Winden. En onſe Schippers die nu de geheele werelt door reyſen,hebben den Hemel noch kleynder geſplift, en twee-en-dertigh Winden geſtelt,dieſe oock op haer *Compas* doen teyckenen. Maer voor ons, die geen reys na Ooſt-Indyen voor en hebben, ſtaet niet ſoo veel te letten op het getal, als op den aert en krachten van de Winden. Want een yegelick, die, volgens het voorſchrift van *Hippocrates*, voor ſijn geſontheyt goede ſorge wil dragen, moet wel letten, wat Winden dat in d'een ofte d'ander tijt gewent zijn te waeyen, en of ſy werm,kout,zoel,vochtigh,droog, ofte anders geſtelt zijn; dewijl niet alleen de Lichamen, maer oock ons Gemoet lijdt verandering, na de gelegentheyt van weder en wint; ſoo dat oock de geſonde anders geſtelt zijn als de Lucht droevigh en ontſtelt is, en als het ſchoon en droogh weder is, anders als het uyt den Weſten, anders als het uyt het Zuyden waeyt, *Virgilius* 1.*Georg.* Alſo dat niet alleen de Ligchamen radder zijn, maer het Gemoet luſtiger en vrolicker, als een klare en heldere Lucht met een ſacht windeken door-blaſen wert. Wy ſullen dan den aert en kracht van elcken Wint in 't byſonder nu gaen aenwijſen.

Ooſten Wint is meeſtendeel geſont, verheugt het gemoet: is 's morgens vroegh wat koel, 's middaghs en als de Son na 't Zuyden gaet wat zoel: maer midden in de Somer als de Son ſteeckt, dan verhit hy, en ontſteeckt de gal, waer uyt de brandende Koortſen voort komen: dan des Winters is hy wat ſachter, en niet ſoo ſcherp en ſtraf als de Noorde wint. Hy komt een groot eynde weeghs uyt het Ooſten, 't welck als hy door-waeyt op het heetſte van den dagh, en 't jaer, ſoo neemt hy onderwege veel drooge en heete dampen op: dewelcke hem groote hitte mede deelen. Hier van hebben de *Hebreen* hem genoemt den brandenden wint, om dat hy alle groente verbranden, en de aerde „verdrooghden. Daer van leſen wy by *Jeremias*: Ick „ſal haer als den brandenden wint voor haer vyanden „verſtroyen, *Jer.* 18. En by *Ezechiel*: Siet ſy is ge„plant, ſalſe dan voortkomen? Salſe niet, wanneer „haer den brandenden wint raeckt, verdrogen? *Ezechiel* 17. Met deſen ſelfden wint, houden ſy, dat Godt de Roode zee tot den gront toe uyt-gedrooght heeft. Soo verhaelt oock *Jonas*,dat hy met deſen brandenden wint door Godt verhit is geweeſt, *Jona* 4. Van gelijcken oorſpronck en natuer is by na Ooſt-Zuyt-Ooſten Wint/ behalven dat gelijck hy aen de ſlincker zijde wat na het Zuyden daelt, oock van het Zuyden een weynig deelachtigh wert. Hy is in de Somerſche maenden heel heet, en verweckt heete Koortſen; en maeckt dickwils hier te Lande, alſſer een algemeene Sieckte in ſwang gaet,gelijck veeltijts gebeurt,als hy waeyt,bloet-ſweren, puyſten, quade en beſmettelicke geſwellen in de lieſſen, en onder de oxelen, en quade vyerigheyt en vlacxkens over de huyt. Want alſoo hy een zoele wermte heeft, door eenige vochtige vermenginge uyt het Zuyden, ſoo geeft hy eenige oorſaeck in 't bloet van ontſtekinge en bedervinge. Maer in de Winterſche maenden brenght hy een ſcherpe kou aen, waer op veel znee plagh te volgen, en ſoo ſcherpen rijp, dat de gene, die over de ſtraet gaen, genoegh te doen hebben om neus, ooren, oogen, en aenſicht daer voor te bewaren. De naeſte plaetſe na het Zuyden beſlaet den Zuyt-Ooſten/ die Somers meeſtendeel klaer is, al is 't dat hy ſomtijts niet alleen de Lucht, maer oock ons Gemoet met wolcken verduyſtert: want dewijl altemet ongeſtuymig is, ſo maeckt hy wel ſwaermoedigheyt, maer die lichtelick vergaet; alſoo hy ſoo ſcherp ofte ſtraf niet en is, als wel andere.

Onder de Winden,die de Lichamen der Menſchen tegen, en de geſontheyt ſchadelick zijn, is de Zuyde Wint/ van naturen en krachten werm en vochtigh. Want als hy waeyt wert het aertrijck met regen beſtort, en ſeer vervochtight, waer door de Vochtigheden des Lichaems lichtelick bederven. Hy verweckt oock ſinckingen, waer uyt heesheyt, hoeſt, ſuyſelingh, popelſy, gicht, en andere ſieckten ontſtaen. Men ſiet oock dickwils, als hy langh achter een waeyt; dat de Vrouwen mis-dragen, en een grooten vloet krijgen. Want alſoo de ſteunſels van de Vrucht door de vochtigheyt verſlappen, en de Lijf-moeder oock door de ſelve gladt en allencxkens open werdt: ſoo en kan het naeulicx geſchieden, dat de nature voldraeght, en tegenhoudt, inſonderheyt als na een groote drooghte nat weder komt: het welck gelijck het voor drooge en galachtige Lichamen niet onbequaem en is, ſoo is het ſeer ſchadelick voor de vochtige, te weten Kinderen en Vrouwen, en die op moeraſſige en vochtige plaetſen woonen. En dit en geſchiet niet alleen in onſe Lichamen: maer ons Gemoedt is mede, als de Zuyden wint waeyt, traegh, loom, ſlaperigh, en heel onluſtigh. De reden is, om dat als dan de Vochtigheden van ons Lichaem ſmelten, en de Zenuwen, zijnde het werck-tuygh van het Bewegen, loſch maken. Welcke kracht wy oock aen andere dingen dagelicks ſien. In huys is alles vochtigh, hout-werck, dekens, lakens, kaerten, ſnaren, papier; de mueren van veel huyſen druypen; het water is alleſins onklaer. Daer alles, als de Noorde windt waeyt, ſuyver, klaer, en glinſterende is, ſoo dat men in 't water tot de gront toe ſien kan. De oorſaeck is, om dat hy door ſijne Kouw toe-ſluyt, en neder-perſt ſekere vettigheydt, die daer op drijft.

Waer door hy de Zee veel klaerder maeckt, als de Zuyde, die met ſijn werm en vochtigh blaſen het water opent; gelijck wy ſien, dat het kout water altijdt klaerder is, als 't werme. Het ſelfde geſchiet in 't Bloet en de Vochtigheden, welckers onſuyverheyt met den Zuyden windt haer op-werpt, en een donckerheydt in de ſinnen veroorſaeckt: maer blijft onder met den Ooſten ofte Weſten, ofte ander ſachte winden. Hier-om is 't, datmen verheught en vrolick van herten is, als de Son door een helder weder blinckt: en dat men benaeuwt van herten, en ſwaermoedigh is, wanneer het rou en duyſter weder is; en ongeſtuymige winden waeyen. Waerom, als het zal regenen, en dat de wint Zuyden, ofte Zuyt-Weſt is, dan ſtincken de gemacken, goten, grachten, en andere plaetſen, daer vuylnis en onreynigheydt door-loopt, en dan bederven de eetbare waren, zoo datſe ſoo lange niet bewaert en konnen werden. Op deſen windt volght oock wel hitte, gelijck daerom de Heere *Chriſtus* tot de „ Ioden ſeydt *Luc.* 12. Als ghy ſiet den Zuyde windt „ waeyen, zoo ſeght ghy; Het ſal heet werden, en „ het geſchiedt. De Winden van ter zijden ofte tuſſchen beyden, die wat van het Zuyden afgaen, en een weynigh nae het Weſten wijcken, hebben de ſelve kracht, als den Zuyden, en Zuyt-Weſten, waer onder is, den Zuyt-Zuyt-Weſten / het welck een ongeſtuymen en vochtigen wint is, beyde het Lichaem en 't Gemoet ſchadelick. Want dat hebben de wrevelige en ongeſtuyme winden, dat ſy de vochtigheden in het onderſte van het Ingewant, gelijck de pomp in de ſchepen, om-roeren: door welckers dampen de ſinnen zeer ontſtelt, en het Gemoet ontroert en ontruſt werdt. Het is hier te Lande ſeer gemeen dat ſommige, die niet wel by haer ſinnen en zijn, drie dagen eer men eenigh onweder ofte windt gewaer wert, ſeer malen en raſen; waer van men dan gemeenlick ſeydt, *Het ſal waeyen.* En in tegendeel, als het ſchoon weder en ſtil is, ſoo ſiet men, dat de gecken dan oock bedaren, en haer ſtil houden. Nu onder de voorſeyde winden, en iſſer geen heviger, als den Zuyt-Weſten: want hy in de Somerſche maenden donder en blixem voortbrenght, en groot onweder verweckt, maer en duert even-wel ſomers ſoo laugh niet, als 's winters: want gelijck hy ſchierlick op-dondert, ſoo is ſijn raſen oock haeſt gedaen. Maer den Weſt-Zuyt-Weſten gaet hem noch te boven, en duert meeſt het geheele Jaer deur, dan midden in de Somer is hy wat ſachter.

De Weſte Winden zijn ſoo vochtigh niet als de Zuyde, maer vochtiger als de Ooſte, dewijlſe komen over een groote lenghte van de Zee, en dat de dalende Son ſoo veel niet en drooght, als de op-gaende ofte middagh Son. Deſe zijn in het beginſel van de Lenten ſacht, lieffelick, aengenaem; want door de gematighde wermte der Sonne verwermt zijnde, brengen bloemen en kruyden voort, maken alles wederom levend, ſoo datſe oock het bloet en de vochtigheden, die 's winters gelijck als gedoocken waren, verwecken; en verſtroyende de wolcken van het Gemoet, het ſelve verquicken en verheugen. Even-wel alſt nae de Winter gaet, zijn de Weſte winden dapper ontſtuymigh, en beroeren het landt en de zee met een groot onweder; zijn mede ſoo ſchadelick om koude ſieckten te verwecken, als de Zuyde, en brengen oock haer vochtigheydt mede. Soo ſeyde *Chriſtus Luc.* 12. „ Als ghy een wolcke ſiet op-gaen van den Weſten, „ terſtont ſeght ghy: Daer komt regen, en het ge- „ ſchiet alſo. Nu de Winden die tuſſchen de Weſten en de Noorden zijn, werden drie geſtelt West-Noort-West / Noort-West / Noort-Noort-West / alle ſterke winden, en die de baren van de zee ſoo omroeren, datſe de dijcken dickwils doen in-breken, en ons Lichaem oock veel ſieckten toe-brengen. Want in de Lenten en Herfſt, maer inſonderheyt in de Maert, makenſe pijn in zenuwen en gewrichten, beven, ſchudden, en treckingen in de leden, ſoo dat de gene die ſulks onderhavigh zijn, weer-wijs werden, en het onweder weten te voor-ſeggen.

By deſe is naeſt de Noorde Wint / kout en droogh van aert, als komende van plaetſen, die met ys en znee bedeckt zijn, en die met geen Son beſchenen en werden, meeſtendeel klaer, hoe-wel ſomtijdts wat regenachtigh, hy verſacht de woeſtheyt van den Noort-weſten, en Weſt-Noort-Weſten: want als ſy langh genoegh gebaert hebben, en by-na moede zijn, dan houdenſe met een Noorden wint op, ſoo dat het weder dan ſtilt, hoe-wel dat hy oock 's winters ſomtijdts onſtuymigh genoegh is, en dapper waeyt, waer door hy mede ſinckingen verweckt, maer geheel op een ander manier, als den Zuyden wint. Want door deſen ſmelten de Vochtigheden, en vallen van ſelfs uyt het Hooft: waer door de Zenuwen, die het Lichaem doen roeren, komen te verſlappen, even-eens gelijck men ſiet, dat als dan mede de ſnaren los werden, en recken; het hout oock van vochtigheyt opſwelt. Maer de Noorde-wint perſt de vochtigheydt uyt, gelijck men uyt een ſpongye het water druckt. En op wat tijdt van het jaer dat de Noorde-wint waeyt, ſo verkouwt hy de Lichamen, treckt de openingen toe, ſuyvert de Lucht, en, de natuerlicke wermte na binnen dringende, helpt de verteringe. En daer de Zuyde winden de geſtaltenis van 't Lichaem los makende, en de leden verſlappende, de menſchen, luy, traegh, ſlaperigh, en onbequaem tot eenigh werck, ofte oeffeninge maken: daer ſtellen de Noorde winden de Lichamen vaſt, ſterck, luſtigh en tot alles bequamer, voornamelick in de geene, die wat vochtigh van natueren zijn. Want in ſoodanige werden alle werckingen dan beter uytgevoert, en alles gaet geſonder toe, gelijck oock de vochtige Lucht beſt is voor de geene, die droogh en dor zijn; want daer door beven ſy minder van kouw, en werden minder van de hitte verbrandt.

Men

Men bevint, dat, wanneer de Noorde winden waeyen, het water van de Zee veel klaerder is, als wanneer die uyt het Zuyden de overhant hebben. De oirſaek magh weſen, om dat de Noorde winden het water door haer kouw toe-trecken, en alſoo doen ſincken ſekere vettigheyt, die daer gemeenlick op-drijft. In tegendeel hebben de Zuyde winden, door haer wermte, en vochtigheyt, een openende kracht; gelijck wy ſien, dat kout water altijt klaerder is, als werm.

Dewijl dat deſe twee winden Zuyden en Noorden/ en de gene, die de ſelfde naby komen, door geheel Europa met jaerlickſche gebeurte waeyen, (want als den eenen ophout, dan begint den anderen, en al is het dat de andere mede haer beurt hebben, ſo en dueren ſy evenwel maer een korten tijt) ſoo moeten wy op deſe twee meeſt acht nemen, niet alleen in de bewaringe der Geſontheyt, maer oock als wy ons op reys willen begeven. Want de ervarentheyt leert, dat den Noort-Ooſten wint/ die 's nachts begint te waeyen, geen drie dagen ſo en blijft ſtaen: 't welck *Homerus*, na de getuygenis van *Ariſtoteles*, 26. *Prob.* 9. oock aengeweſen heeft in de dwalingen van *Ulyſſes*. Den Noort-Ooſten is de middelſte tuſſchen Ooſten en Noorden, wat meer na het Noorden is den Noort-Noort-Ooſten; en meer na het Ooſten den Ooſt-Noort-Ooſten. Deſen en is ſo onſtuymigh niet, als den Noort-Ooſten: noch ſoo ſpits kout niet, om dat hy de Son naerder is.

Behalven deſe gemeene Winden, zijn der noch eenige Landen eygen en beſondere Winden, die niet verre van daer haren oorſpronck en hebben, ende en waeyen daerom ook niet buyten die palen. Deſe doen den aert en nature van de voornaemſte Winden veranderen.

Veel en ſterck in de wint te loopen, vermoeyt het Lichaem niet anders als een ſterke oeffening. Een ſtille Lucht en die met geen winden beweeght en wert, al ſchijntſe ſacht en lieffelick te zijn, indienſe even-wel niet gins en weder beroert en wert, komt mede, gelijk ſtil-ſtaende water, te bederven. De wijs-gerige *Plato* ſchrijft in 't 5. Boeck van de Wetten, dat door het veel waeyen van verſcheyde Winden, de Menſchen ſtout en korſel werden: waer uyt af te nemen is, dat niet alleen het Lichaem, maer oock het Gemoet door de winden verandert.

Van het onderſcheyt der Plaetſen en Landen, en welcke de geſontſte zijn.

Het IV. Capittel.

Soo ghy miſſchien een huys voor u begeert te bouwen,
Soo let wel op de plaets, of 't mocht u wel berouwen;
Want die een quaet geweſt tot ſijne woningh kieſt,
'T is ſeker dat hy veel van ſijnen luſt verlieſt.
Indien ghy neder-ſlaet ontrent ongure poelen,
Ghy ſult als metter hant het ongemack gevoelen;
En ſoo ghy neemt verblijf ontrent een ſiltigh ſtrant,
Het ſal u ſchade doen, ſoo haeſt de ſonne brant.
Die in een vochtigh dal ſijn woonplaets heeft genomen,
Hem ſullen voor gewis veel ſieckten overkomen;
Maer die op hooge ſtal haer tenten neder-ſlaen,
Die zijnder in 't gemeen al vry wat beter aen.
Maer op dit gantſch beleyt is vry al meer te ſeggen,
Ghy dient hier met verſtant u ſaken aen te leggen;
Doch voor een korte les, ſiet datje neder-ſlaet
Daer Vocht en daer het Droogh is in gelijcke maet.

WT het gene in de voorgaende Capittelen verklaert is, en valt niet ſwaerlick af te nemen, wat plaets ofte Lant voor ons lichaem bequaemſt en geſontſt is: namelik in 't welck de geſtaltenis des Luchts ſoodanigh is, dat de vochtigheyt en drooghte by-na gematight zy, maer een weynig na de wermte trecke, en dewelcke (ſoo ſpreeckt *Iuſtinus*, van Egypten in 't 2. Boeck van ſijn Hiſtorye) noch door groote hitte ons Lichamen verbranden ofte verdroogen, ofte door groote koude kan doen verſtijven; maer matelick onſe wermte onderhout en verquickt, en de beſte ſtoffe geeft tot onderhout van de levendige geeſten; en de geſtaltenis onſes Lichaems met geen uytmuytende hoedanigheden en verandert: daer de Lenten gematigt zijn: de Somerſche hitte bequaem, om de vruchten rijp te maken: de Winter wel kout: maer die nochtans door te ſellen koude onſe Lichamen niet en beſchadige. Alwaer de Lucht alſoo geſtelt is, daer is voorſeker het Landt vruchtbaer, en daer vint men van alles in overvloet, en daer zijn de Luyden van bequame gedaente en weſen, bloſent van aengeſicht, niet te wilt of te loom van manieren, geeſtigh en bequaem tot alle konſten, en leven derhalven aldaer door de banck lange, en in voorſpoedige geſontheyt. Soo dat een yegelick, die ſijn geſontheyt en leven lief heeft, wel magh letten, op wat plaetſe hy hem neder-ſlaet. Waer op ſiende *Ariſtoteles*, ſeyt (5. *Politic.* 11.) dat men in het bouwen van een Stadt, voor-al behoort te ſien, op de geſontheyt van de plaetſe. Want dat men inſonderheyt moet ſorge dragen voor de geſontheyt van de inwoonders: en dat de ſelve hangt aen goet lant, hoogh gelegen, in goede lucht, en water, en op geſonde winden: daer geen Moeraſſen, ſtil-ſtaende ofte ſtinckende wateren ontrent en zijn.

De Steden, die tegen de opgaende Son, en in 't Ooſten leggen, werden van *Hippocrates de aër. loc. & aquis.* en *Ariſtoteles* 7. *Politic.* 11. voor de geſontſte gehouden: om dat deſelve (gelijk *Varro* ſeyt) ſomers de Schaduwe, en 's winters de Son hebben. Na deſe komen de gene, die in 't Noorden leggen, om dat de Winden, daer van daen komende, de Lucht ſuyveren, en de Lighamen verſtercken, en voor bedervinge bewaren.

Die op heete plaetſen, en in 't Zuyden gelegen, haer woon-plaets hebben, en de Noorde-winden niet en voelen, ſultigh en dick water beſigen, die zijn ſlap,

en hebben ſoo grooten luſt niet tot eten en drincken, gelijck *Hippocrates* ſchrijft. Soodanige zijn veel ſinckingen, loopen, en koortſchen onderworpen: en indien het Landt ſeer heet is, gelijck Moren-landt en meeſt heel Afrijcken, daer zijn de inwoonders noch veel ſlapper (door het vervliegen van de inwendige wermte, die van de uyterlicke hitte uyt-getrocken werdt) van kort leven, kleynhertigh, bruyn en verbrandt van verwe, gekrult van hair: maer lucht en vlijtigh van lichaem. Indien *Leo Afer.* en *Fr.d'Alvarez*, die geſchreven hebben de Hiſtorye van Afrijken en Moren-landt, acht genomen hadden, op deſe natuerlicke reden, ſy en zouden ſoo grootelicks niet verheven hebben de ongelooſlicke ſoberheydt van die volckeren: want ſy en zijn niet ſober, uyt liefde van de ſoberheyt, maer om dat ſy geenen grooten luſt tot eten en drincken konnen krijgen, door dien dat haer de innerlicke wermte ontbreeckt. Het ſelve mogen wy oock van Spaengiaerts, Italianen, en diergelijcke ſeggen.

Die in de Noortſche en koude Landen woonen, worden met kouwe en ongeſonde winden door-waeyt, zijn van de Zuyde winden bevrijdt, hebben kout en ſtraf water, maer dat even-wel ſoet is. Deſe zijn wacker en ſterck van Lichaem, haer natuerlicke wermte is veel, ſy zijn ſtout, kloeckmoedigh, bleyck van verwe, vleeſigh, poeſelachtigh, inſonderheydt ſoo by de kouwigheydt van het Landtſchap eenige vochtigheydt is. Soo zijn de Duytſen, Françoiſen, en Engelſchen, en voornamelick de Nederlanders. Deſe zijn van naturen groot van eten, ſeydt *Hippocrates*: maer waerom en heeft hy daer niet bygevoeght, en groot van drincken? Want 't is beyde waer. De Grieckſche poëet *Anacreon* noemt hier om een grooten, ofte (gelijck de Duytſchen ſeggen) een ſtatelicken dronck, een *Scythiſchen dronck*, nae het landtſchap *Scythia* in 't Noorden gelegen; en die van *Lacedæmonyen*, alſſe luſtigh vegen wilden, hieten dat *Scythizeren*, gelijck *Athen.* ſchrijft 10. 12. Siet *Eraſmus* Ch. 2. Cent. 3. *Adag.* 17. De hyſtory-ſchrijver *Tacitus*, in ſijn Boeck van de manieren der Duytſchen, ſeyt dat deſelvige veel drincken, en weynigh eten, om de kouwigheydt en onvruchtbaerheyt van haer landt. Maer hy heeft ongelijck. Want dewijl haer inwendige wermte, door de uyterlicke kouw ſterck is, ſoo kanſe oock veel verteren, en derhalven konnen ſoodanige niet minder eten, als drincken. Siet hier van, tegens *Ariſtoteles* mijn weerde meeſter *Ger. Voſſius* 3. *Phiſiol. Chriſt.* 36. Sulcke luyden, ſeydt *Hippocrates*, zijn meer wildt, dan geſet van manieren, ſy zijn langh van leven, om de ſterckte van haer natuere, en krachten: even-wel pleuris, loopende oogen, bloeyen uyt de neus, en heete koortſen onderworpen.

Die haer op vochtige plaetſen onthouden, (als de Hollanders, Zeeuwen, Vrieſen, en diergelijcke) zijn glat van huyt, los en ſlap van gewrichten, maer fraey van aengeſicht, gelijck *Avicenna* ſeydt. Deſe werden met langhduerige ſieckten gequelt, en vallen dickwils in ſinckingen: gelijck in tegendeel de Lichamen in drooge Landen, (als Spaengien, Perſyen, Arabyen, &c.) hart, vaſt, ſterck, en wacker zijn, en ſoo onderwerpen niet de gebreken, die uyt vochtigheyt ofte bedervinge veroirſaken.

Die hooge en berghachtige plaetſen bewoonen, zijn fris, ſterck, geſont, mogen wel tegen den arbeyt, leven langh, en zijn tot alle wercken bequaem.

Die in leege en holle plaetſen leven, inſonderheyt in valleyen, die in 't Ooſten ofte Noorden bergen voor haer hebben, alſoo ſy van geen geſonde winden door-waeyt en konnen werden, en 't gene niet door-waeyt en wert, de bedervinge onderworpen is, ſoo en is 't niet mogelick, of ſoodanige menſchen moeten veel ſieckelick zijn. Hebben daer-beneffens geen moedt, noch ſtoutigheyt, gelijck die op de bergen woonen. Sonder reden verwondert hem dan de vermelte *Leo*, dat de inwoonders van den hoogen bergh *Megeza*, in Afrijcken, blanck, groot en ſterck, en die in 't platte lant woonen, kleyn, ſlap, en ſwart zijn. Want de Menſchen, de Beeſten, en de Boomen van 't geberghte zijn door de banck van veel ſtercker nature, als de andere. Jae d'oude luyden van hondert jaer op den bergh *Atlas*, zijn noch kloeck, gelijck *Leo* betuyght. Deſe ſterckte van de bergh-luyden, maeckt dat ſy ſeer voor de vryheyt ſtrijden, en haer niet lichtelick onder eens anders gebiedt en laten brengen. Gelijck men hedenſdaeghs aen de Switſers ziet, en by de Romeynen eertijts geproeft is, aen de bergh-luyden van *Genua*, die haer gewelt meer als hondert jaer tegen-geſtaen hebben, ende en konden geenſins overwonnen werden, voor datſe in 't platte lant verplaetſten; doen warenſe eerſt ſtil, en onderdanigh, gelijck in de Romeynſche Hiſtorye van *T. Livius* te leſen is. Soo ſiet men oock dat de vruchtbaerheyt ofte d'onvruchtbaerheyt van een Landtſchap, door de natuerlicke genegentheydt van den Hemel eenighſins verandert. Daerom ſeyde de vermelte *Livius*, dat de Luyden van een vet en weeligh Lant gemeenlick loom en plomp zijn. In tegendeel maeckt de magerheyt, en onvruchtbaerheyt van een Lant de inwoonders door noot ſober, en daerom gaeu, neerſtigh, en ſorghvuldigh; gelijck waren die van Athenen, alwaer de ledigheydt met de doot geſtraft werde. De onvruchtbaerheydt was mede oorſaeck, dat Athenen ſoo groot en vol volck was, het welck oock aen andere ſteden gebeurt. Want de vyanden en willen ſoo niet aen een dor en mager Landt, en het volck levende in ruſte, vermeerdert, en is genootſaeckt handel te drijven, en te arbeyden. Soo ſien wy dat *Norenbergh*, het welck op een ſeer onvruchtbare plaetſe leyt, de grootſte ſtadt van 't Rijck is, en vol van de beſte Konſtenaers der Werelt, als oock zijn de ſteden *Limoges* in Vranckrijck, *Gent* in Vlaenderen, *Genua* in Italyen. En gelijck men ſiet, dat in een

dor en woeſt Landt, 't welck vol klippen en boſſchen is, de lieden woeſt en wildt van manieren zijn, oock argh, behendigh, en gaeu van verſtant: ſoo zijn mede haer Lichamen hart, en ſterck tot allen arbeydt. Oft nu beter is een ſtadt te bouwen in mager, ofte in vet Landt, ſiet daer van het 5. *Diſcorſo* van het twaelfde Boeck, in Italiaens over *Tacitum* geſchreven by *Scipione Amirato*.

Die aen de Zee woonen, zijn wat gematiger van *complexie*, ofte gematigheyt, ſoo even-wel, dat de wermte de overhant heeft. Want de plaetſen aen de Zeekant, zijn wermer, als die binnen in 't Lant leggen.

De alderquaetſte woon-plaetſen zijn ontrent de Moeraſſen, ofte vuyle ende ſtinckende wateren. Want Moeraſſen, poelen, ſtil-ſtaende wateren, ofte die heel ſacht loopen, geven Somers werme dampen op, en hangen 's winters vol kouwe nevel en wolcken, dewelcke indienſe door de kracht van geſonde winden niet wechgedreven en werden, ofte dat, (gelijck geſeyt is) deſelve niet door de Zee, ofte Rivieren over en loopen, brengen het vee en de menſchen de peſt aen, en doen oock kleyne en ſcherp-bijtende vliegkens voortkomen, die met groote menigte ons beſtormen. Daerbeneffens groeyen in alle moeraſſen vorſſen, aelen, padden, ſlangen, en diergelijcke quade gedierten, dewelcke de winterſche vochtigheydt in de Somer miſſende, de moeraſſchen door de hitte verdrooght zijnde, de Lucht vyerigh maken, en met fenijnigheyt ontſteken: waer uyt veel verborge en beſmettelicke ſiekten voort-komen.

Nu alſoo hier te lande de Steden, en inſonderheydt de Dorpen, meeſtendeel ſeer leegh, en midden in het water gelegen zijn, en, dienvolgende, dampigh en vochtigh, het welck veel ſinckingen en andere ſieckten veroirſaeckt: ſoo en is niet beter, als den grondt van de Huyſen ſeer hoogh boven de ſtraet te ſtellen, op dat de vochtigheyt, die anders van buyten in de Huyſen ſijpt, nae buyten mocht uytgeperſt werden. By deſe gelegentheydt en dunckt my niet ondienſtigh te verhalen van wegen de ſtoffe, daer men de huyſen van bouwt. In 't gemeen en iſſer niet ſchadelicker, als te bewoonen een Huys dat verſch gemetſelt is, om den quaden damp van de kalck, gelijck met de geſchiedeniſſe van den Roomſchen borgemeeſter *Catulus* beweſen werdt in 't tweede deel, 1. Boeck en cap. 11. van den *Schat der Ongeſontheyt*. Hier op ſlaet het Spreeckwoort: *Een nieuw Huys laet bewonen, het eerſte jaer door u vyandt, het tweede jaer door u vrient, het derde jaer door u ſelfs*. Van alle de ſtoffen, daer de Huyſen af gemaeckt werden, oirdeelt de Baron *Verulam*, in 't ſeſte Boeck van ſijn Natuyrlicke Hiſtorye op 't achtſte Capittel, dat de gebacke Steen (gelijck wy hier oock meeſt gebruycken) de beſte en geſontſte is, als door het vyer geſuyvert zijnde van ſijn elementariſche hoedanigheden. Wy ſien, ſeyt hy, dat de Steenen, en het Hout deelachtigh werden van de hoedanigheyt des Luchts, en ons vertoonen de veranderingh des tijdts, door het ſweet, ofte de vochtigheyt, dieſe uyt-geven: ſoo dat onmogelick is, dat de Lucht van de Huyſen, die van vochtige Steen, ofte Hout gebouwt zijn, zoude ſuyver, ofte het bewoonen geſondt weſen. En om te bewijſen hoe deſe ſtoffen haer elementariſche onſuyverheyt behouden, brenght hy by, dat in Schotlandt de ſteenen, daer ſy mede metſelen, gehouden werden aen de oever van de Zee, die de ſelve tweemael daeghs over-vloeyt, en af-loopende wederom droogh laet. Soo dat de inwoonders van dat Koninghrijck, oock die verre van de Zee gelegen zijn, ſeker konnen weten de uyre van ebbe, en vloet, uyt het ſweeten van haer muyren. Waer op hy oock de oirſaeck leydt, dat de Schotten zoo veel met Sinckingen gequelt zijn. Maer gebacke Steen, ſeydt hy, en is deſe veranderinge van tijt niet onderworpen, en behout altijt den ſelfden aert. En dat de *Ceder* ſoo qualick niet te bekomen was, hy zoude raden, en wel te recht, de Huyſen daer van te bouwen, om van dat hout, zijnde vyandt van de bedervinge, een goede, en aengename Lucht te krijgen. In Yerlant (dat geen vergif en kan lijden) waſt hout, daer noch raegh, noch ſpinnen-koppen aen en komen, gelijck onder andere te ſien is in 't Hof van Hollant, en Weſt-munſter in Engelandt, die van het ſelve gemaeckt zijn. Wat vorder de Kamers in een huys aengaet, die en dienen niet leegh van verdiepingh te weſen, om dat de Lucht in de ſelve te ſeer benaeut, en bedwelmt werdt. Sy en behoeven oock niet doorboort met al te vele venſters; want daer door wert de Lucht al te ſeer beroert, en dien-volgende ongelijck; het welck tegens de Geſontheyt ſtrijdt. Even-wel moeten ſy al dickwils verlucht werden, dewijl de Lucht anders vermuft, gelijck men oock ſiet dat het Water, 't welck langh ſtil ſtaet, bederft, en groote ſtanck van hem geeft. Is oock geſonder, dat de vloer geleyt wert met gebacke pluyvuyſen, dan met blauwe, ofte witte gehoude ſteen, als te kout en te vochtigh zijnde. Maer alderbeſt, en droogſt is, een houte vloer, en dienvolgende de geſontſte.

Die in 't Ooſten woonen, zijn de aldergeſontſte: want haer wermte en kouwigheyt, gelijck *Hippocrates* ſchrijft, is gematicht. Daer by hebbenſe, ſeyt hy, klaer, ſuyver, wel-ruyckent, en lieffelick water, om dat de op-gaende Son het ſelve verbetert. De luyden zijn daer van fraeye en bloſende verwe, om datſe van binnen het beſte bloet hebben. Want de verwe van buyten is een ſeker teken van de vochtigheden, hoeſe van binnen geſtelt zijn, gelijck *Galenus* betuyght in ſijn uytlegginge op de 2. kort-bondige ſpreucke van *Hippocrates* in 't 1. Boeck. Sy hebbē een klaer en klinckende ſtemme, om de goede geſtaltenis van de deelen, door de welcke het geluyt ſchiet: ſy zijn vier-ſchoten, en gematight van Lichaem, om de gematigheyt van het Lantſchap. De welcke alſoſe de Lenten aldergelijckſt is, en midden in de gematigheyt van hitte en koude, ſo

moet volgen datſe Menſchē van de beſte nature voort-brenght: en derhalven al dat daer groeyt van koren, vruchten, plantſoenen, vee, geſteentē, moet in den eerſten graet van goetheyt geſtelt werden, volgens de getuygeniſſe van *Hippocrates* in ſijn meer-gemelt Boeck van de Lucht, Wateren en Plaetſen. Daer vallen weynigh ſieckten, en die niet doodelick: ſoo dat de Menſchen aldaer in een voorſpoedige geſontheyt langh leven. Voor ſoodanigh, te weten, voor het alder-gematighſte Lant, wert gehouden 't gene dat onder de *Linie* leyt, recht in 't midden tuſſchen beyde de *Polen*, hoewel daer vele Scribenten tegen zijn. De Prinçe onder de Arabiſche Genees-meeſters *Avicenna* leert ſulcks met klare woorden. Maer *Ariſtoteles* 2. *Meteor.* 5. en *Averroës in Comm.* & 2. *Coll. ult.* zijn ſo verre hier van, dat ſoodanige plaetſe de bequaemſte ſoude weſen om te bewonen, datſe ſeggen onmogelick te zijn aldaer te leven. Het welck *Averroës* met vele redenen ſoeckt te beveſtigen: maer alſo de ſelve volkomentlick weder-leyt zijn van *Manardus* 7. *Epiſt. Med.* 1. en datſe oock ſtrijden tegen de ervarentheyt, ſoo en is 't niet noodigh van de waerheyt hier over vele woorden te makē. 't Is kennelick uyt de vaert van ons, en de Portugijſen, dat onder de *Linie* groot volck woont, ſeer rijcke en groote eylanden leggen, en daer heel geſonde Lucht is, te *Samatra* inſonderheyt, 't welck om hare groote eertijts voor een ander werelt gehoudē werde, *Plin.* 6. *Nat.* 22. en *Zeilan*, waer van *Ludovicus Romanus* ſchrijft 6. *Navigat.* 4. dat het leyt onder de *Linie*, en van ſoo goede en gematighde Lucht is, dat het ſchijnt daer altijt Mey te weſen. In dit Eylant, ſeyt hy, dat de inwoonders noyt hitte, noch koude en voelen. De ſelfde getuyght 2. *Navig.* 9. van *Reamen*, een ſtadt in geluckigh Arabyen op het Ooſten gelegen een weynigh boven de *Linie*, hebbende het vruchtbaerſte aerdtrijck, en de gematighſte Lucht, dat de luyden aldaer over de hondert en veertigh jaer geluckigh leven. En dat *Cancieten* oock ſoo getempert is, dat men daer Somers over geen hitte, noch 's Winters over de kou niet en klaegt, Ja dat daer goede, eenvoudige, en oprechte luyden woonen, wert getuyght by *Columbus* in 't 110. cap. van ſijn reyſen. 't Welck al te ſamen een groote gematigheyt van 't Lant beteyckent. Daer nochtans dat Eylant onder den circkel *Capricornus* leyt, alwaer meer hitte, als onder de *Linie* behoorden te weſen. 'T welck oock van 't lant *Parias* genoemt, *Americus Veſpuccius* ſchrijft in 't eerſte Boeck van ſijn Reyſen. Daer de Luyden, na de getuygenis van andere, over de hondert en vijftigh jaren leven. Die oock ſeggen, datter onder de *Linie* veel gewoont wert, en geen groote ongematigheyt en is; maer dat die Landen meer nae de hitte als nae de kouw hellen, om dat twee-mael des jaers de Son aldaer recht boven den top ſtaet, en haer ſtralen recht neder ſchiet, waer door die Landen nootſakelick ſeer moeten verhitten. Dit zy genoegh van de wooninge onder de *Linie*.

Die in 't Weſten woonen, leven heel ongeſont, om dat ſoodanige Steden de geſonde winden, die uyt het Ooſten waeyen, niet en hebben, en voor de heete winden open leggen. Deſe hebben geen klaer, maer dick water, om dat de Son in die plaetſen de Lucht lanckſaem verlicht, waer door de wateren nootſaeckelick dick blijven. En in de Somer waeyen koele winden, en den dou valt: dan de Son verbrant de Luyden, waerom ſy leelick van verwe, en ongeſont van Ligchaem werden. Sy trecken dicke, grove, en onſuyvere Lucht, om dat de ſelve niet veel van de Son verklaert, noch van de Noordtſche winden door-waeyt en wert. Waerom de Menſchen aldaer lichtelick heeſch en haerſch van ſtem zijn, en veel ſinckingen, en verderwingen onderworpen.

Om te beſluyten, alſoo wy de Eergierigheydt, en Hoovaerdye miſprijſen, ſoo ſullen wy, over de matigheyt van het bouwen der wooningen, hier by-brengen de ſtichtige vermaninge van *Muſonius* by *Stobæus Serm.* 1. „Dewijl wy Huyſen timmeren, om bedeckt „te zijn, ſoo ſegge ick, dat de ſelve van wegen de noot-„ſakelickheyt moet gemaeckt werden, om de ſcher-„pigheyt van Hitte, en Kouw uyt te houden, en dat-„ſe zijn een borſt-weeringh voor de Son, en de Win-„den. In het korte, het gebruyck dat een Speloncke „geeft, die van de natuere ſoo gemaeckt is, en een „Menſch kan herbergen, het ſelve moeten wy oock „van een Huys hebben, ſoo veel te ruymer, ſoo ghy „immers wilt, dat daer in geberght kan werden, al dat „tot onderhout noodigh is. Maer waer toe dienen de „marbere pylaren, die van ſoo verre gebracht, en met „ſoo veel moeyten gemaeckt werden? Waer toe de „vergulde, en ſoo koſtelick toegemaeckte kamers? „Zijn die niet alle tot overvloet, en onnoodigh, ſonder dewelcke men kan leven en geſont zijn, en die „veel van onderhoudt koſten, waer mede men het ge-„meen, en de vrienden in 't byſonder ſoude konnen „goet doen? En voorwaer en is 't niet heerlicker vele „met weldaden te verplichten, als heerlick te wonen? „En is het mede niet eerlicker voor een eerlick man, „koſten te hangen aen een menſche, als aen hout en „ſteenen? Is 't oock niet nutter vele vrienden te heb-„ben, als een prachtigh huys te beſitten? En wie „heeft oyt ſoo veel voordeel getrocken uyt het bewo-„nen van een groot huys, als uyt de mildadigheyt, die „hy ſijn borgery bewees? De Vorſt van Athenen *Simon*, ſoon van *Miltiades*, kan ons hier tot bewijs dienen. Selver de Turcken en houden niet van groote gebouwen, om dat die, gelijck ſy wel ſeggen, ſchijnen te beteyckenen, al of wy hier altijt meenden te blijven, daer nochtans den tijt van ons leven (gelijck hier voor verhaelt is, en elck wel ſiet) kort is, en als een ſchaduwe voor by gaet. *Stratonicus* de dertelheyt van die van *Rhodus* beſpottende, ſeyde, datſe timmerden, als of ſy onſterffelick waren, en aten, en dronc-ken, al of ſy niet lange te leven en hadden.

HET DERDE BOECK, van SPYSE ende DRANCK.

HOMERUS *Iliad* XIX.

Gebruyckt Broot en Wijn, want die maken Kloeckheyt en Sterckte.

PLATO VIII. *de Republ.*

Begeerte om Broot en Sop te eten tot geſontheyt en goede geſtalte des Lichaems, is nootſakelijck.

ARISTOT. 1. *Polit.*

'T en kan oock niet weſen dat ymand ſonder voedſel levendigh blijve.

Van het voedſel; als oock de nootſakelickheyt en de verſcheydenheyt van het ſelve.

Het Eerſte Capittel.

DAer is nu van de Lucht en van de Wint geſchreven,
En wat dat aen de menſch door beyde wort gegeven:
Hier dient nu door de kunſt de keucken op-gedaen,
En hoe men met beſcheyt aen tafel heeft te gaen.
Men vint het inder daet, geen menſch en leerter eten,
Om dat het yder menſch en alle menſchen weten:
Maer hoe men even-wel ten beſten dient gevoet,
Dat is het dat de kunſt de menſchen leeren moet.
De menſch is als een dijck daer op de baren woelen,
En zooden alle daegh zijn beſigh af te ſpoelen:
De menſch is als een pot die aen den vyere ſtaet,
Daer uyt geduerigh vocht en ſtaege waeſſem gaet.
Indiender niemant pooght ons dijcken aen te vullen,
'T is ſeker datſe korts geheel vervallen ſullen;
En ſoo men in den pot geen ander nat en doet,
'T is ſeker dat hy ſtracx gantſch ydel weſen moet.
Daer is een edel vocht in onſe binne-leden,
Dat ſtaegh wert af-geteert, en van den tijt beſtreden;
En ſoo het niet geſtaegh door voedſel wert geſtijft,
Eylaes! ons kranck geſtel dat is terſtont ontlijft.
Soo dient dan oock de kunſt hier regels in te ramen,
Want dranck en nutte ſpijs hout lijf en ziel te ſamen;
Wel aen dan, weerde man, beſchrijft den rechten voet,
Wat dat men eten ſal, en hoe men drincken moet.

NA de Lucht ſtellen wy wel terecht **Spijs** en **Dranck**/ als de welcke tot onderhoudt des Lighaems niet veel minder, als de Lucht van noode zijn. De Lucht wert wel veerdiger, en raſſer in het Lighaem getrocken, maer Spijs en Dranck, alſoo ſy het ſelfde een blijvende en aen-klevende ſtoffe geven, konnen dat ſtercker en langer bewegen. Dewijl dan de gelegentheyt van ons Lichaem ſoodanig is, dat het ſelve de verderffenis onderworpen zijnde, geſtadelick ſlijt als een kleet, en dat door het ongevoelicke uyt-waeſſemen, onſe natuerlicke wermte geſtadigh vervlieght, en de olyachtige vochtigheyt allencxkens, gelijck den olye in de lampen, van de ſelfde wermte verteert werdt, ſoo heeft de voorſichtige Nature, op dat den Menſche niet terſtont na ſijn geboorte en ſoude komen te ſterven, als een genees-middel voor de verganckelickheyt, gegeven het **Voedſel**/ om het gene door geſtadigh uyt-vloeyen vergaen was, door Spijſe en Dranck wederom te herſtellen. Het welck van de Poëet *Lucretius* ſeer wel aen-geweſen is in ſijn 4. Boeck:

De menſch die ſtaegh verſlijt, gevoelt ſijn ſwacke leden
Gedurigh af te gaen, en hellen na beneden,
Verlieſen haren ſtant, en miſſen hare kracht,
Tot dat hun nieuwe jeught door voedſel wert gebracht.
Verlies van vaſte ſtof dat leert hem koſt begeren,
Om weder op een nieuw daer op te mogen teren;
En fruyt van innigh vocht dat geeft hem groote luſt,
Op dat ſijn heeten dorſt mocht werden uyt-gebluſt.

Want indiender niet met allen in ons geſtadigh en verging, en de Menſche altijt in eenen ſtant bleef, ſoo en ſoude het Voedſel gantſch niet van nooden weſen, ja wy ſouden van den Ouderdom en de Doot geheel bevrijt zijn. Maer alſoo wy bemercken en gewaer werden, dat door het geſtadigh uyt-vloeyen van onſe ſelfſtandigheydt, de krachten verminderen, en daer uyt volgende is een ſlappigheyt van de deelen onſes

lighaems, ſoo is 't nootſakelick, dat wy de ſelve ſoecken te hermaken en te vernieuwen. De Spijſe hebben wy dan van nooden, om te herſtellen 't gene van de harde en drooge ſelfſtandigheyt wech genomen is: den Dranck, om het gene dat vochtigh is; gelijck oock dat in ons uyt Vyer en Lucht beſtaet, door het halen van den adem, en 't ſlaen van de pols ofte ſlagh-aderen onderhouden wert. Waer uyt dan blijckt, dat wy ſonder die middelen tot geener tijdt en konnen ons leven behouden, en dat wel geſeyt is van den Poëet *Horatius* in het 3. Schimp-dicht van ſijn 2. Boeck:

Stelt vaſt dat u den ader-ſlagh
Alleen maer weynigh duren magh,
Ten zy dat ghy met goeden koſt
Van ſlaeu te worden haer verloſt.

Soo ſien wy dan, gelijck als een dijck die geſtadigh af-ſpoelt, en niet geſtadigh onderhouden en wert met nieuwe aerde, het landt als dan komt in te breken, en verloren werdt: ofte gelijck een ketel met water, die geſtadigh over het vyer hanght en ziedt, allencxkens geheel uyt ſoude waeſſemen, indiender geen verſch water by gegoten werde: alſoo ſoude het oock gaen met het geſtadigh uyt-vloeyen en verteren der ſelfſtandigheyt van onſe Lichamen, indien het af-geſpoelde niet met goede zooden van broot en toe-ſpijſe, en het uyt-gewaeſſemde met vochtigheyt van wijn ofte bier onderhouden en vernieuwt werde. Deſe vernieuwinge alſſe wel, bequamelick, en volgens de regulen van de Konſte der Geſontheyt; die wy hier beſchrijven, geſchiet, ſoo is 't dat de Menſchen in een lanckduerige en voor-ſpoedige geſontheyt leven, en anders ſonder ordre, en in 't wilt levende, haeſtelick, en voor haren tijt komen te ſterven. Waer uyt blijckt, dat dit deel van onſe Konſte ſeer noodigh is te weten, en datter veel aen gelegen is wat ſpijſe ofte dranck gebruyckt wert. Het welck wy daerom oock wat wijtloopigh ſullen verhandelen. Inſonderheyt mede, om dat de Menſchen in geen dingen, die de behoudenis der Geſontheyt betreffen, meer bekommert en zijn, en van geſont ofte ongeſont en weten te ſpreken, als van Spijſe en Dranck, en even-wel in geen dinck haer meerder te buyten gaen. Want ſy nemen de Lucht, en d'ander dingen (*Res Nonnaturales* genaemt) ſooſe komen: maer in Spijſe en Dranck hebbenſe groot onderſcheyt, en kieſen het een voor het ander, hoewel niet juyſt altijt het beſte. Want alſoo ſy meeſt op den ſmaeck en leckerheydt letten, ſoo en nutten ſy niet altijdt den beſten en geſontſten koſt, maer alleen die haer beſt luſt, en leckerſt' ſmaeckt. En ick heb dickwils bevonden, dat de gene die d'een ofte d'ander quellingh onderworpen waren, meeſt altijdt luſt hadden tot het gene, dat haer quaetſt was. Het welck de Menſche ſoo in ſpijſe, als oock in andere dingen meeſt van naturen gewent is, gelijck *Iſocrates* ſeyt tot *Nicoclem.*

De **Koſt** dan, ofte het **Voedſel**/daer wy nu van ſullen handelen, is 't gene, dat de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem kan voeden, ofte, dat door onſe natuerlicke wermte verteert zijnde, in de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem verandert. Waer door het van de Genees-middelen onderſcheyden wert: dewijl de ſelvige niet en veranderen in de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem, maer beroeren alleen het ſelfde. En dat is het oprechte Voedſel, het welck alleen kracht heeft om door de gelijckheyt van ſijn weſen met ons Lichaem, het ſelfde te voeden, en niet dat met eenen ons lichaem kan beroeren, ofte veranderen. Gelijcker oock ſulck een voedſel is, 't welck de Genees-meeſters daerom Medicamenteus Voedſel noemen. Het ſelfde voedt ons Lichaem wel, maer heeft daer-beneffens noch wat by, dat in de ſelfſtandigheydt van het ſelve niet verandert en kan werden; en even-wel niet ſtil en is, maer eenige veranderingh het Lichaem aenbrengt.

Wy ſullen dit nu wat naeuwer gaen inſien. Al 't gene wy nuttigen en gebruycken, doet ſijn kracht, en maeckt in ons veranderinge, ofte door ſijn gematigheydt, ofte door de geſtalteniſſe van ſijn ſtoffe, ofte door ſijn geheele weſen; om hier in nu te volgen de goede verdeelinge (hoe wel by veelen beſprongen) van den hoogh-geleerden Dr. *Fernelius*, eertijdts Raedt en Genees-meeſter van *Hendrick* de II. Koning van Vranckrijck. Door gematigheyt, ofte hoedanigheyt werckt het kout Water en de Latouw in ons verkoelinge, het Vyer en de Wijn verwerminge. Door de ſtoffe werckt het gene, dat door dunnigheyt van ſijn ſelfſtandigheyt door-dringt, en de vochtigheden verdunt; dat door ſijn dickigheyt verſtopt, door ſijn taeyigheyt beſlijmt, ofte door ſijn ſcherpigheyt ſuyvert en af-veeght. Door het geheele weſen werckt het gene, 't welck door de aengenaemheyt en de gemeenſchap van ſijn geheel weſen ons Lichaem voedt, ofte door ſtrijt en tegenheyt beſchadight en verderft. Waer van het eerſte Voedſel, het laetſte Vergif genoemt wert. Soo is dan het rechte Voedſel, niet dat door ſijn gematigheyt, ofte ſtoffe, maer door ſijn geheele ſelfſtandigheyt met onſe nature over-een komt, en daerom in het weſen van ons Lichaem kan veranderen. Het welck een enckele veranderinge is: maer daer is verſcheyde Voedſel, het welck op twee, ofte driederhande manieren ons Lichaem kan veranderen. Op tweederhande, den Azijn, door gematigheyt en ſtoffe, want hy verkoelt, en door-dringt met ſijn dunnigheydt: de *Latouw* door gematigheyt en geheel weſen; want ſy verkoelt en voedt: ongedeeſemt Broodt, door ſtoffe en geheele ſelfſtandigheydt; want het verſtopt en voedt. Op driederhande manieren wert veranderinge gemaeckt van den Wijn, dewelcke verwermt, verdunt, en voedt. Het geene dan, dat door de gemeenſchap van ſijn geheele ſelfſtandigheyt in de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem verandert wert, is eygentlick *Voedſel*: het gene, dat de

natuerlicke geſtaltenis van het Lichaem eenighſins beroert, is een *Medicament* ofte Genees-middel: en 't gene dat terwijl het in 't Lichaem verandert wert, het ſelve met eenen wat verandert is, gelijck geſeydt is, *Medicamenteus Voedtſel.* Daer-en-boven valter noch dit onderſcheyt, dat meeſt alle de Geneeſ-middelen gantſch geen Voedſel en geven, daer naeulicx eenig Voedſel gevonden wert, 't welck niet eenige verandcringe het Lichaem toe en brengt. Sulcx is met vele redenen te bewijſen, maer inſonderheyt daer mede, datter naeulijcx eenigh Dier met onſe gematigheyt recht over een en komt, en voornamelick wert ſulcx geſpeurt in de Moeskruyden, Wortelen, en Vruchten, onder dewelke niet eene en is, die uyt gelijk-gemengde hoedanigheden der *Elementen* beſtaet, en recht even gematight is. En dit is de reden, waerom dat de gene, die welvarende altijdt de ſelfde ſpijſe gebruycken, ten laetſten in een ſieckte vervallen, ſommige raſſer, ſommige langſamer, na dat in de ſpijſe meerder, ofte minder ongematigheyt was. Derhalven zijnder, om deſelve ongematigheyt te verbeteren, verſonnen, en gevonden verſcheyde manieren, en middelen van de Spijſe te bereyden en toe te maken. En daer en ontbreeckt oock geen reden, waerom de Nature geen Voedſel voort-gebracht en heeft, ſonder eenige uytſtekendē hoedanigheydt. Want daer en is geen Lichaem, dat juyſt effen gematight is, maer valt altijdt wat wermer, kouwer, vochtiger, ofte drooger; en ſulcx ofte van de geboorte, ofte door veranderingh van jaren, plaets, ofte lucht. Waerom noodigh was, dat het Menſchelicke geſlacht, ſoo veel veranderingen onderworpen zijnde, gevoet werde met ongematight Voedtſel, indien het ſoo langh het weſen konde in dit leven zoude blijven. Want dat ongematight is, wert onderhouden door matelicke tegen-ſtrijdende ongematigheyt.

Nu de naem van **Voedtſel** wert by *Hipp. de Alimento*, op drie manieren verſtaen, te weten voor 't gene dat voedt en Voedſel is, voor 't gene dat als Voedtſel is, en 't gene dat voeden ſal. Soo dat het ware Voedtſel is, het welcke komt, en blijft in de plaetſe van het gene dat vervlogen is: als Voedtſel, is het gene, dat alder-naeſt is om Voedtſel te weſen, gelijck het bloet: toe-komende Voedtſel is, alle ſpijſe die genut wert, de welcke als ſy verteert is voeden kan, en in de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem verandert werden. Derhalven is alle ſpijſe, die wy gebruycken, voor Voedſel gerekent, niet dat de menſche daer nu af gevoet wert, ofte dat het ſoodanigh is dat het dadelick voedt, maer om dat het wel van de Nature verdout zijnde, voedſel geven ſal.

Al het gene, dat ons Lichaem voeden kan, beſtaet en wert genomen uyt tweederley dingen, uyt de gene die leven hebben; ofte die geen leven hebben; als zijn Water en Zout. De *animata*, of die leven hebben, zijn, ofte *Vegetabilia* aerdt-gewas, te weten, Koren, Moes, Wortelen en Vruchten: ofte Dieren; van de welcke ſommige gaen, vliegen, en ſwemmen, te weten Vier-voetige Dieren, Vogels, en Viſſchen. En het voedſel dat van de ſelve genomen wert, is wederom tweederhande, ofte de deelen en leden van de ſelve, ofte 't gene van haer komt, als Eyeren, Bloet, Melck, Wey, Boter, Kaes, Honingh, en diergelijcke. Maer in al dit voedſel, is een groot verſchil en onderſcheyt. Want de eene ſpijſe is van goet, d'ander van quaet ſap ofte gijl, en geeft derhalven goet ofte quaet voedſel: d'eene is licht, d'ander hart om te verteren: d'eene verderft lichtelick in de mage, terwijlſe verteert wert, d'ander niet. Dan de alderbeſte Spijſe is, dewelke licht is om te verdouwen, veel en goet voedſel geeft, niet licht en bederft, en weynigh overſchot laet. Daer is oock harde en hertelike Spijſe, dewelcke wel veel voedſel geeft, dan groote kracht van wermte van doen heeft, om in de mage wel verteert te werden, en daerom bequamer voor de gene, die veel arbeyt doen, en ſterck zijn, als voor ledige, ſlappe, ofte oude luyden. Daer is mede ſlappe koſt, die wel raſch verteert, en goet voedſel geeft, maer 't is weynigh, en niet langduerigh. Het ſelve bederft ook lichtelick in een ſtércke en heete mage. Daer is oock Spijſe, al iſſe noch ſoo goet, even-wel voor een yegelick niet nut en dienſtigh, om dat de Nature der menſchen ſoo verſcheyden is; waer door komt dat van eene koſt den eenen menſche ſieck zal werden, die een ander wel bekomt. Deſe verſcheydenheyt in de Nature maeckt dat de Scheerlinck ofte dulle Kervel, daer de menſchen van ſterven, en de wijſe *Socrates* (beſchreven in 1. Deel van den *Schat der Ongeſontheyt* op 't laetſte capittel) mede vergeven is; de Spreeuwen voor voedtſel dient, gelijck *Galenus* ſchrijft in ſijn Boecken van de gematigheden: en dat een kruyt voor het een dier fenijn, voor het ander genees-middel, ofte ſpijſe is, gelijck ſeer aerdigh beſchreven wert van den Françoiſen poëet *du Bartas* in den derden dag van ſijn eerſte weke:

Wat heeft de goeden Godt, wat heeft hy ſchoone kruyden
Geſchapen voor den menſch, voor alderhande luyden!
Niet een ſoo ſchralen wey, niet ſoo verwoeſten velt;
Daer niet een grooten hoop van planten wert getelt;
Van planten wonder nut voor yeder aen te mercken,
Verſcheyden in het loof, verſcheyden in het wercken,
Verſcheyden in de verw, verſcheyden in den aert;
Siet wat een aerden klomp de menſchen wonders baert!
Laet yemant aert-gewas uyt tuyn of velden leſen,
'T ſal deſen heylſaem kruyt: en dien vergiftigh weſen;
'T ſal yemant dienſtigh ſijn, oock in ſijn hooghſten noot,
'T ſal yemant hinder doen, en geven aen de doot.
Men vont wel eer een kruyt dat oſſen dede ſterven,
Maer maeckt een eſel vet, en deed' hem bloet verwerven.
Daer is een ander kruyt de ſpreeuwen wonder goet,
Maer dat in haeſt den menſch de leſte pijne doet.

Een ander wederom dat ſal den muyl vergeven,
En brengen aen den menſch een nieu en vaſter leven,
Schoon dat hy is vergift. Let op den Aconijt;
Die ruckt als met gewelt de menſchen uytter tijt;
En deſen onverlet ſoo worter niet gevonden,
Dat yemant nutter is ontrent de felle wonden
Die hem een ſlange ſteeckt, of in de leden bijt,
Terwijl hy door het wout of in de boſſchen rijt.
Siet wat een vreemt gewas van ongewone krachten,
Gantſch buyten ons begrijp en boven ons gedachten!
Het doot terſtont een menſch, een vrou, een man, een kint,
Indien het geen fenijn in hare leden vint:
Maer iſſer gif ontrent, het laet de menſchen blijven,
En pooght met alle macht ſijn vyant uyt te drijven,
Het worſtelt met het gif, het dwinget met gewelt,
Tot dattet op het leſt alleen behout het velt:
En als het heylſaem bladt den vyant heeft verſlagen,
En d'eere van't gevecht ten vollen wech-gedragen,
Soo ſcheytet uyt het lijf daer in de krijgh beſtont,
En door haer beyder doodt ſoo wort de menſch geſont,
Wat dienter meer geſeyt? waer yemant komt getreden,
Daer vint men diep geheym en ſaken boven reden,
Daer vintmen hoogh beleyt: en tot een kort beſluyt,
Men vint den grooten Godt oock in het minſte kruyt.

Van wat aerdt en kracht dan dat elcke Spijſe is, in welcke Lichamen ſy geſont en voedende, ofte quaet en ongeſont is, en op wat maniere ſy genoten moet werden, zullen wy nu vervolgens aenwijſen, op dat een yegelick ſoude mogen aennemen 't gene hem nut en bequaem is, ſchouwen en wachten hem voor het gene, dat hem ondienſtigh en ongeſont is. ,, Wy ,, beginnen hier een groot werck, (ſeydt de Schrijver ,, van de Natuerlicke Hiſtorye in de voor-reden van ,, ſijn 20. Boeck) en zullen de Menſche ſijne Spijſe ,, uytleggen, en hem doen bekennen, dat onbekent is ,, 't gene waer door hy leeft: het welck ſoo ſlecht en ,, gering niet geacht en moet werden, al is 't dat ſulcx ,, zoude mogen ſchijnen den gene, die door de ſlech- ,, tigheydt van de namen bedrogen was. Wy zullen voorwaer ſien, hoe dien goedertieren Godt, door ſijn grondeloose barmhertigheydt, het Menſchelicke geſlacht niet alleen van noodtdruft tot het Leven, maer oock tot overvloet, en vermaeck verſien heeft. Derhalven en behoort men onder het eten (gelijck *Baſilius de Groote* ons wel vermaent) ſijn gedachten ſoo niet te ſtellen, dat ſy op Godt niet en dencken: maer veel eerder geeft den aerdt van het voedtſel, en het maeckſel van 't Lichaem, dat het ontfanght, ons reden en oirzaeck om Godt te looven, overleggende hoe veelderhande, en hoe bequame Spijſe, dien opperſten beſtierder van alle dingen voor onſe Lichamen bedacht, en zoo mildadelick uyt-gedeelt heeft.

Van Broot, Pap, Bry, Koecken, en alderhande Koren-werck.

Het II. Capittel.

DE tijt, beroemde vrient, begint u aen te manen
Te ſpreken met beſcheyt van alderhande granen;
Te ſchrijven hoe men eerſt het edel koren vont,
Ten dienſte van de maegh, en ſmake van den mont.
De menſchen hebben eens alleen maer kruyt gegeten,
En vry een ruymen tijt geen beter koſt geweten:
Oock in het aerdt-gewas verneemt men volle luſt,
Indien men ſlechts alleen den gragen honger bluſt,
Het was een gulde tijt, wanneer de menſchen ſaten
Te midden in het velt en niet als vruchten aten,
Met kleynen koſt gedient: het was een gulde tijt,
Als met een ſchotel moes een Prinçe was verblijt.
Het was een gulde tijt, wanneer een kudde ſchapen,
Gingh onder eenen boom met haren meeſter ſlapen,
Of weyden door het wout en voor en nevens hem,
En ſprongh of op het ſpel of op een blijde ſtem.
Het was een gulde tijt, eer oyt de lieden dachten
Een os, een jonge koe, of ander vee te ſlachten,
En dat geen jarigh lam met ſijn onnooſel bloet
Haer monden hadt beſmet, haer magen hadt gevoet.
't Is nu een ander eeuw: het vee dat wort verſlonden
Ten dienſte van den buyck, en van de grage monden:
Men wil geen kruyden meer tot ſpijſe voor den noot,
Men wil de ſoete ſmaeck van nieu-gebacken broot:
Men wil dat lecker is. wel gaet dan vorder treden,
En taſt hier in het graen als met de gantſche leden,
Doorgront den rechten aert van rogh, en ſpelt, en rijs,
En leyt ons van den luſt, en tot geſonde ſpijs.

WY ſullen de beſchrijvinge vande voetſelen beginnen van 't gene, 't welck de aerde tot onderhout van de Menſchen voort-brengt, als van het gemeenſte en outſte van allen, met 't welcke de Menſchen van de eerſte tijden haer alleen plachten te behelpen, na 't gevoelen van *Hippocrates* in ſijn Boeck van d'oude Genees-konſte. En daer is oock uyt de H. Schrifture niet wel te merken, datmen voor de Sont-vloet yet anders, het zy vleeſch, ofte viſch, gegeten heeft. De Luyden van die tijdt etende alleen om te leven, en niet levende om te eten (gelijck *Socrates* van ſommige plag te ſeggen) en ſochten geen leckernyen ofte vremde koketten: maer alleen middel om den honger en dorſt te leſſen; en gebruyckten derhalven de Spijſe, die gereetſt was, en niet veel toe-ſtellen van doen en hadde, als kruyden, wortelen, vruchten, die altijdt by de handt waren, ende en aten geen bloet, als van kerſſen, en moerbeſyen: niet zijnde van de dwaſen, daer de Griecſche poëet *Heſiodus* van ſpreeckt, die niet en weten datter oock in ſlecht kruyt wel wat goets, en van groote kracht is. Sodanigh voedſel is oock by de gene

die

die ſober en heylighlick geleeft hebben, altijt genut en gepreſen. *Xenophon* de Grieckſche hiſtory-ſchrijver vertelt mede van de Perſianen, datſe voor ſpijſe *Broot*, en voor toe-ſpijſe de *Kerſſe* plachten te gebruyken; en dat om dit ſober leven het onder haer *ſchande* was, indien yemant *ſnoot* ofte ſpoude. In Ooſt-Indyen is noch hedensdaegs verſcheyden volck dat niet en eet van het gene leven ontfangen heeft, gelijck te ſien is by *Linſchoten* in het 36. en 37. cap. van ſijn Reyſen. Deſen ſlechten koſt ſchrijft *Pythagoras* de gulde eeuwe toe by den poëet *Ovidius* in 't 15. Boeck van ſijn *Tranſſormatie*: maer den ſelſden is daer na allencxkens verandert. So getuyght *Varro*, de geleertſte van de Romeynen, in het 1. Boeck en Capittel van ſijn Lant-bouwinge, dat 't Menſchen leven van d'outſte heugenis, met trappen gedaelt is tot onſen tijt, en dat den eerſten trap den natuerlickſten geweeſt is, doen de Menſchen leefden van 't geene de aerde van ſelfs en ongequelt voort bracht. „ De eerſte Menſchen, ſeyt *Lucianus Amorib.* ſo dra ſy „ geboren waren, ſochten een dagelickſchen geneeſ- „ middel voor den honger, en aten, uyt gebreck, het „ eerſte kruyt datſe kregen. Daer na ſochtenſe nae de „ malſte kruyden, als oock de eeckelen. Maer de laeter „ eeuwe heeft deſe koſt voor de beeſten gelaten, en de „ naerſtigheyt van de huyſluyden heeft het zaeyen van „ *Koren*, en *Gerſt* gevonden, en den middel om de „ ſelve alle jaers wederom op een nieu te doen waſſen. By de Poëten werdt 't vinden van 't Koren de godinne *Ceres* toe-geſchreven, 't welck daerom oock van *Virgilius* het Saet van *Ceres* genoemt werdt, ſchrijvende in 't eerſte Boeck van ſijn Lant-bouwinge aldus;

De wereld leet hier voormaels noot,
Men vonter graen noch witte-broot,
Men at of kruyden uyt het wout,
Of vruchten van het eycken-hout,
Of bramen van den wilden ſtruyck,
Slecht voedſel voor een gragen buyck.
Maer doen quam Ceres in het lant,
Die eerſt den ploegh en kouter vant,
Die heeft den rauwen hoop geleert
Hoe dat het lant dient om-gekeert,
En hoe men oſſen t'ſamen voeght,
En na de kunſt den acker ploeght;
Siet dus ſoo wies het edel graen,
Dies had den eeckel ſtracx gedaen.

En al iſt, dat in ſommige Landen, daer geen Koren en waſt, broot gebacken wert van ander meel, gelijck in 't eylant van *S. Domingo*, van een witte wortel, genaemt *Cazave*, als beſchreven wert in de Chineſche vaerten by den Spaenſchen ſchrijver *Gonzalez de Mendozza*, en van andere wortelen, by andere, oock Nederlantſche Schrijvers: ſoo en komt even-wel ſoodanigh broot geenſins noch van ſmaeck, noch van kracht by het broot, 't welck van koren gemaeckt wert.

Onder het Koren zijn al van ouden tijden, en noch gebruyckelick *Terwe, Spelte, Rogge, Gerſt*, als oock ander aerdt-gewas, *Rijs, Geers, Haver, Erweten, Boonen*, en diergelijcke.

Terwe/ is werm en vochtigh van aert, en geeft meerder en vaſter voedſel, als eenigh ander Koren, en werdt daerom oock meerder geoeffent. Want al iſſe wat vochtigh, en daer beneven eenige taeyigheyt en klevende vettigheyt heeft, ſoo wert de ſelve door bereydinge verbetert en wech-genomen: inſonderheyt in het *Broot*, het welck de beſte Spijſe is, die van *Terwe* gemaeckt werdt, en oock de oudtſte van alle, na de Vruchten. Want wy leſen in de Boecken *Moſis*, dat Adam in het Paradijs Boom-vruchten at, en daer uyt-gejaeght zijnde, dat hy de aerde boude, en moeſt aenhooren de ſtemme, *In 't ſweet dijns aenſchijns ſult ghy u broot eten, Gen.* 3. Welck ſweet *Aben Ezra* uytleyt van dien arbeyt, door de welcke ſweet meeſt verweckt wert, als daer zijn, bouwen, wannen, malen, kneden, backen, ſoo dat Adam te gelijck de ſtraffe, en de konſte van broot maken gegeven is. Van die tijdt is het Broot altijt in 't gebruyck gebleven: en voor de beſte Spijſe bevonden. Want in het ſelve is de Terwe alderbeſt bereyt: alſoo de taeyigheyt door den deeſſem verbetert wert, en de vochtigheyt, ſoo ſy te veel is, neemt het backen wegh, waer toe mede niet weynigh en helpt het zout, datter in komt. *Ariſtoteles* ſchrijft in ſijn *Problemat.* dat het ongezouten Broot ſwaerder weeght, als het gene, daer zout by gedaen is; wel verſtaende, als het anders van eenderley gewicht is: hoe-wel dat het tegen-deel waerſchijnelicker mocht aengenomen werden, dewijl het zout ſwaerder is, als het water. Maer die de ſaeck wel in ſiet, ſal bevinden dat de reden goet is. Want het zout verdrijft en verdrooght alle vochtigheyt, de welcke door de wermte gewoon is te bederven. Sulcx blijckt merckelick aen vleeſch, viſch, en ander ſpijſe, die lang in de pekel bewaert wert. Op de ſelfde maniere verteert oock door het Zout de vochtigheyt in het broot: en als de ſelve by-blijft (gelijck geſchiet in ongeſouten Broot) ſo beſwaertſe het gewichte. De ſelfde vochtigheyt wert oock in 't Broot gehouden, als het niet genoegh gebacken is. Het welck ſommige backers al willens doen, om dat het ſoo veel te ſwaerder ſoude wegen. 't En is oock niet beter, dat het door te groote hitte van den oven, al te hart gebacken werdt. Want daer door en werdt niet alleen de overtollige vochtigheyt verteert, maer oock het lieffelick ſap, 't welck is als de ziele van 't meel, uytgewaeſſemt en verbrant. Soodanigh Broot is hart te verteren, geeft weynigh voedſel, ſchiet langſaem na beneden, en ſtopt den buyck, maer het gene niet genoegh gebacken en is, beſwaert de maegh, wert naeulicx verteert, verweckt veel wints, en taey ſlijm: dan ſchiet ras na beneden door ſijn ſwaerte, en maeckt derhalven den buyck weeck. Waer uyt blijckt, datter op het backen wel moet gelet werden. Ja daer is by-na ſoo veel gelegen aen het bereyden en toe-maken, als aen de ſtoffe, daer het af gebacken werdt. Want al is het Broot van 't beſte Kooren gemaeckt, indien het even-wel niet heel wel en konſtigh gebacken en wert, ſoo kan het tot ongeſonde koſt gedyen. De heele ſaeck beſtaet inſonderheyt in het rijſen, en backen; en daer is een groot onderſcheyt tuſſchen **gedeeſſemt** en **ongedeeſſemt Broot.** Want door den deeſſem werden de grooffte deelen verdunt, de taeye lichter en luchter gemaeckt, en bequaem om wel verteert te werden. Maer ongedeeſſemt Broot, is ſwaer, grof, hart om te verteren, maeckt in het Lichaem rauwe en grove vochtigheden, en veroorſaeckt vele verſtoppingen. En al geeft het vaſt voedſel, en dat niet lichtelick en vervlieght: ſoo en is het even-wel niet bequaem, als voor heel grove en ſtercke Lichamen, en die ſwaren arbeyt doen. Het Broot dan, dat wel gekneet, gereſen, en met matelicke hitte gebacken is, werdt met recht voor de beſte Spijſe gehouden; en is voor een yegelick, van wat jaren ofte gematigheyt hy zy, nut en dienſtigh; en werdt bequamelick tot alle toe-ſpijſe als vleeſch, viſch, koter, kaes, fruyt, moes, gegeten; en ſonder het ſelve werdt niet anders, als met ſchade van de geſontheyt genoten. Het is mede de Maegh ſeer aengenaem: en daer alle andere koſt, indien men hem dickwils komt te eten, ten leſten tegenſtaet, het Broot alleen en valt niemant tegen, en werdt geſtadigh van de geſonden met ſmaeck gegeten; en de ſiecken verlieſen alderleſt den ſmaeck van 't Broot, en wederom bekomende krijgen die veeltijts eerſt weder.

Maer alſoo het Broot niet altijt van eenderley meel gemaeckt en werdt, ſoo iſſer tuſſchen het ſelve oock groot onderſcheyt. *Galenus* ſeyt dat onder alle de geſlachten van Broot, het **Witte-broot**/ ofte **Heeren-broot**/ van de ſuyverſte en fijnſte Terwe-blom gemaeckt, het meeſte voedſel geeft. Daer aen komt het **Gebuylt-broot**/ te weten daer de groffte ſemelen niet by en zijn. Dan volght het gemeen **Terwen-broot**/ dat al ſijn bloeme, en oock al ſijn ſemelen noch by ſigh heeft. Hier na werden gerekent de ſoorten van Broot, die by-na niet dan ſemelen in en hebben, ſulcx als is het Broot, dat daerom **Gruys-broot** ofte **Semel-broot** gemeenlik genoemt wert. Sulck broot is het ſlechtſte van allen, en voedt veel min, dan eenigh van d'ander ſoorten van Broot; daer-en-boven ſoo

gaet

gaet het haeſt en gemackelick van onderen af; jae maeckt en hout den buyck gemeenlick heel weeck. Maer al is 't, gelijck wy geſeyt hebben, dat het *Witte-broot* het ſuyverſte en voedſaemſte van allen is, ſoo en dient het nochtans van teere luyden, en die geen werk en doen ofte haer Lichamen niet wel en oeffenen, niet geſtadigh gegeten, alſoo het ſelve de Lever en Milt lichtelick doet verſtoppen, en oock graveel en gicht verweckt, om de taeyigheyt en ſoetigheydt van de blom. Ick hebbe verſtaen datter in Vrieslandt een backerye is, alwaer al het huyſgeſin eenige jaren nae malkanderen alle morgen heet *Witte-broot* gegeten heeft, waer van ſy allegader doof zijn geworden. Soo dat het gemeen Terwen-broot haer beter is, 't welck om de ſemelen, die het by hem heeft, minder verſtopt en lichtelick na beneden ſchiet. En dit is een van de voornaemſte oorſaken, waerom de groote Heeren en Witte-broots kinderen veeltijdts met graveel en gicht gequelt zijn, volgens het gevoelen van onſen vriendt, den hoogh-geleerden Heere, Dr. *Lodewijck Nonnius*, ſeer vermaert Genees-meeſter tot Antwerpen.

Daer is oock onderſcheyt te maken tuſſchen verſch, en oudt-backen broot.

Heet Witte-broot / ofte ander heet broot, ſwelt in de Maegh, maeckt Dorſt, verſtopt de Lever, en het ander Ingewant.

Heel **Oudt-backen broot** is onlieflick, hart om verteeren, en maeckt ſwaer bloet: gelijck oock doen de korſten van broot, die daerom op vele Heeren tafelen werden af-geſneden. Maer 't geſontſte en lieflijckſte is dat 's daeghs te voren gebacken is.

Biſcuit / ofte **Twee-back** is niet quaet, inſonderheyt voor de gene, die wat vochtigh van gematigheyt zijn, ofte veel vochtigheden by haer hebben.

Alle ander dingen, die van Terwe gemaeckt werden, als daer zijn *pappen, waeffelen, pannekoecken, korſten van paſteyen*, en diergelijcke, en konnen van deughden en geſontheyt by het broot niet vergeleken werden: alſoo in vele het vermengen van melck, boter, en diergelijcke de taeyigheyt van den Terwe niet en verbetert, maer eer vermeerdert, en dat den Terwe oock ſoo wel niet en rijſt ofte gekoockt en wert. En al is 't, dat de ſelvige wel goet voedſel geven, indien ſy een ſtercke wermte en goede Maegh bekomen: nochtans dewijl het naeulicx en gebeurt, dat ſy geheel in een ſwacke Maegh, en in degene, die geen ſtercke wermte in haer en hebben, en haer niet ſterck en oeffenen, verteert werden, en datter eenige deelen onverteert blijven: ſoo ſullen de ſelve ſonder twijffel een raeuw en taey voedſel maken, het welck de naeuwe aderen, inſonderheyt van de Lever, verſtoppen ſal, en ſtof tot graveel verwecken, en de voedinge van het gantſche Lichaem in roere ſtellen.

By ons is ſeer in 't gebruyck de **Blomme-pap**/ van terwe-blom met ſoete-melck gekoockt: dewelcke veel voedſel geeft, en niet ongeſont en is, by aldien ſy ſoo heel dickwils niet gegeten en wert. Anders doet ſy graveel en ſteen (gelijck nu geſeyt is) in de Nieren groeyen, en verſtopt de Lever, als *Galenus* getuyght. En van deſe natuer zijn meeſt alle ander pappen en bryen, die men van ander meel, met Terwen-meel vermengt, gewoon is in melck te koken, als van *Rijs, Haver, Geers*, en andere. Want veel van de ſelve voeden wel en veel, wanneer ſy verteert werden; maer ſy doen den buyck dickwils ſwellen, en maken grof en ſwaer bloet. Soo doen oock **Panne-koecken** / en **Waeffelen**.

De geſontſte pap, die niet van meel, maer kruym van broot gemaeckt wert, is de Panade (alſoo na het broot genoemt) bequaem ſoo wel voor de geſonde, als voor de gene, die ſieckelick gaen.

Spelte komt van nature aen de Terwe, en gelijck als tuſſchen de Terwe en Gerſte. Want ſy geeft meer voedſel als de Gerſte, en minder als de Terwe. Soo dat het Broodt daer van gemaeckt, al is 't goet in de maegh, oock minder voedſel geeft, als Terwen broot. Het Broot van Spelte wert mede raſſer droogh; waer uyt het ſchijnt een verwermende, en verdroogende kracht te hebben.

Rogge is wermer als Gerſt, maer koelder als Terwe, en het Broot daer van gebacken geeft meer en vaſter voedſel als 't Gerſten-broot, dan heeft eenige taeyigheyt en verſtoppende eygenheyt, door de welcke dat hardt en ſwaer om verteren is, inſonderheyt als het geſift ofte gebuylt, en van ſijn ſemelen afgeſondert is. Want 't gene dat van ongebuylt meel gebacken wert, en alle ſijn ſemelen noch heeft, ſoo dat van de Molen gebrocht wort, alſſet wel en behoorlick gedeeſſemt is, en door-backen is, dan iſſet min taey ofte ſwaer, ende en is niet heel moeyelick om verteert te werden, en gaet haeſtelick van onderen af: het en is nochtans dieſaengaende niet al uyt met het ongebuylt Terwen-broot te vergelijcken: want het is noch ſwaerder als het ſelve, en moeyelicker om te verdouwen.

Dan dit **Roggen-broot** geeft den Lichame een vaſt, gelijvig, en ſterck voedſel, niet quaet van ſap ofte gijl, wel-verſtaende als het van goede Roggen gebacken is. Want Broot van quade, verduſte, ofte bedorven Rogge gemaeckt, doet in het lijf quaet en haeſt verrotbaer bloedt groeyen, en veroorſaeckt verſcheyde langdurige verdrietige ſieckten, inſonderheyt de gene, die wy *Scheur-buyck* ofte *Blaeu-ſchuyt* noemen.

Maer om het Roggen-broot ſo veel te aengenamer en lichter te maken, mengen ſommige daer Terwe by, 't welck ſy **Miſtelluyn** noemen, al of men gemengt broot ſeyde. En dat Broot is ſoo taey en ſwaer niet, als het ongemengelt Roggen-broodt, en blijft langer verſch, weeck ofte ſacht, als het Terwen-broot ſelfs.

Biſcuit van Rogge is voor de Schippers, en Steden die belegert zijn; als oock voor de Menſchen, die grooten arbeyt doen.

Gerſte ſeyt *Plinius* 18. 7. is van d'alder outſte koſt, wert van *Galenus* 7. *Simp.* kout en droogh in den eerſten graed geſtelt, en is de Terwe van krachten geenſins gelijck. Want de Terwe verwermt merckelick: daer-en-tegen en verwermt de Geeſte gantſch niet, en daer en boven in welcker voegen die gebruyckt wert, 't zy oock dat men daer brooden van maeckt, men ſal daer eenige verkoelende kracht in bevinden. Voorts ſoo verſchilt ſy van de Terwe, oock aengaende de ſtoffe van haer voedſel, dat ſy den lijve geeft. Want de Terwe is dick en taey van ſtoffe: maer de Gerſte doet in ons lichaem een dun, en een weynighsken af-vagende vochtigheyt ofte gijl groeyen, waer van nergens na ſoo veel voedſel komt, als van den Terwe. Hierom heeft de wijs-gerige *Ariſtoteles* voor-geſtelt 21. *Probl.* 2. waerom het voedſel van Terwe het lighaem aengenamer en voedſamer was, als van Gerſte? en geeft tot antwoort, om dat de Terwe een matige taeyigheyt heeft, de welcke noodigh is, om de Spijſe aen 't lichaem te doen kleven; maer dat de Gerſte daer toe te ſchrael valt. Soo dat niet ſonder reden de Gerſte noyt in ſoo grooten achtinge geweeſt en is, als de Terwe. *Plutarchus* verhaelt van *Marcellus* in ſijn leven, als oock *Livius* in 't 37. Boeck van ſijn Hiſtorye, dat hy de Krijgsluyden, die haer vaendels quijt geworden waren, in de ſtede van Terwe, Gerſte liet uyt-deelen. Het ſelfde getuyght *Plutarchus* mede van *Antonius* in ſijn leven, en *Dion* in 't 49. Boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye. Als oock de ſelfde *Dion*, en *Suetonius* van den Keyſer *Auguſtus*. Soo weynigh was de Gerſte by den Terwe geacht, dat ſy de Krijgs-luyden, die haer qualick gequeten hadden, tot een ſtraf, en ſchandael gegeven werde.

Gerſten-broot plagh by de Joden heel gemeen te zijn, en ſoo leſen wy in 't Euangelie, *Joan.* 6. dat het by de hant was, als d'Heere *Chriſtus* daer mede ſoo groot wonder-werck dede. Het is noch heden by ons in 't gebruyck, dan ſoo heel gemeen niet, als Terwen, en Roggen-broot, het voedt oock minder. Doch het gene, van de beſte Gerſte gemaeckt wert, en verſcheelt het dies aengaende ſoo veel niet van Terwen-broodt. Maer dat van vooſe en lichte Gerſte gebacken is, komt van aerdt en voedſel met de Semelachtige ofte grove Gruyſachtige Terwe-brooden heel over een. Dan het Broot van ſodanige Gerſte gemaeckt, gaet ſeer haeſtelick van onderen af: 't welck in de andere ſoorten van Gerſten-broot oock plagh te gebeuren, als men die met de Terwen-brooden ſoude willen vergelijcken. *Plinius* oordeelt op de verhaelde plaets, hier al te ſlecht van, als hy derft ſeggen, dat het Gerſten-broot gebruyckelick by de Ouden, van het gemeene leven weder-worpen, en voor voer van de beeſten gelaten is. *Biſcuyt* van Gerſte is ſelden goet, ten zy daer ander koren, als Terwe, Rogge, ofte Miſtelluyn by gedaen wert.

Gerſte-pap wert gemaeckt van het Meel in water, vleeſch-ſap, ſoete ofte keerne Melck, Wey, ofte yet anders geſoden. Maeckt vochtigh, ververſt, en voed matelick: verweckt oock de ruſte (daer de Roggen-pap mede toe gebruyckt wert) dan is wat windachtigh, het welck met een weynigh venckel-zaet kan verbetert werden.

De wijs-gerige *Ariſtoteles* ſchrijft, dat wy alderlangſt ſonder tegenheyt konnen gebruycken de ſpijſe, die van Terwe ofte Gerſte meel gemaeckt wert, om dat het gene den Menſche volgens de Nature voor ſpijſe toegeſchickt is, altijt begeert wert. Derhalven ſoo geſchiet het van wegen de Nature, dat al iſt dat wy ſulcx geſtadigh gebruycken, even-wel 't ſelfde niet moede en werden, gelijck wy wel doen de alderbeſte en leckerſte ſpijſe.

De ander Aerdt-gewaſſen en zijn ſoo voedende, noch ſoo bequaem niet, als de gene daer wy nu af gehandelt hebben, en daer het Broot af gebacken wert.

Rijs / die in ſommige Landen gebruyckelick is, in plaetſe van Broot, wert gehouden te zijn werm in den eerſten, en droogh in den tweeden graed. Hy voedt middelmatigh, en meer in ſoete melck (gelijck men heel Nederlant door gewoon is) gekoockt zijnde. Wert niet heel lichtelick verteert, en maeckt wat grof voedſel, is daerom jonge luyden, die arbeyden, bequamer; en dickwils gegeten veroorſaeckt verſtoppinge. Over ſulcx moet hy wel gekoockt zijn, en is beter in vleeſch-ſap, als yet anders. *Rijs* half geſoden en dan gedroogt, wort wel 3. of 4. jaer lanck goet bewaert: en geheel Indyen door (inſonderheydt by de *Nayres* ofte Heydenen) wort die Rijs veel geacht: en ſy verſien haer ſchepen daer mede, als ſy een lange reys aennemen, gelijck wy met *twee-back*. Sy eten dat met heele handen vol: en 't ſmaeckt ſeer wel: dan ſy doen daer gemeenlick Suycker by, of Daeyen, of eenigh ander ooft. Die van *Malediva* weten nu van dit ſo geſoden en gedrooght Rijs, verſcheyde Koecken, Krakelingen, en Marçepynen te maken. Dit ſelve alſo geſoden, en in de Sonne gedroogt Rijs ſtooten ſy kleyn als meel, en de pappen daer van gemaeckt, noemen ſy *Avela*. De Spaengiaerts bereyden een aengename ſpijſe, op de wijſe van *geley*, van Rijſte-blom, Capoene-vleyſch, Amandel-melck, met Citroen-ſap, en ſuycker, het welck ſeer aengenaem van ſmaeck, en verſterckende van krachten is.

Geers is van natueren kout en droogh, niet onaengenaem van ſmaeck, inſonderheyt in ſoete-melck, gelijck men by ons den **Geerſten-bry** maeckt, geſoden, en dan geeft hy geen quaet, doch geen overvloedigh voedſel. By gebreck van ander Kooren, is ſomtijdts oock van Geers Broot gebacken: maer 't ſelve geeft ſeer luttel voedſel, en is kout van aert, ſeer dor en breuckſaem ofte morſelbaer: want het en heeft ganſch geen geſmyigheyt, geen taeyigheydt, ofte klevende vettigheyt. En daerom is 't niet vremt, dat het den buyck, die te weeck is, ſtoppen ofte ſtelpen kan. In ſom-

ſommige plaetſen van Duytſlandt backt men Struyven van Geerſten-meel met Melck, en Doeyers van Eyeren.

Haver is werm van aert, en van weynigh voedſel. Wert in deſe, als oock in andere Landen gehouden te zijn een goet voedſel voor de peerden, en ſommige meenen dat het voor de menſchen ondienſtigh is. Nochtans maken ſy in Duytſlant van gepelde Haver een aengename ſpijs voor ſiecken en geſonde, in water geſoden, gelijck men de gepelde Gerſt doet, en deſe noemen ſy *Habermoes*. Diergelijck werdt hier mede van de Boerinnen langhs de ſtraet verkoft, en uyt-geroepen, **Haveren-bry**/ als oock in Switſerlant, te weten van de bloeme van Haver-meel. In Walſ-Engelant werter oock broot af gebacken, dan geeft luttel voedſel.

De Haver werdt in een Vijſel geſtooten ofte in een molen gemaelt, en **Gort** ofte **Grutten** daer af gemaeckt, het welck alleen ofte met vleeſch geſoden wert, ofte in veel ander dingen gebruyckt. De Gort van Haver ofte Gerſt gemaeckt, is lichter om verdouwen, en geeft den Lichame min voedſel, dan 't gene dat van Spelte gemaeckt plagh te werden.

Boeckweydt wert voor werm, en niet ſeer droogh van aert gehouden, voedt min dan terwe, Rogge ofte Gerſte, maer nochtans meer dan Geers.

Van 't meel van Boeckweyd met water wort **Bry** gemaeckt, en **Koecken** gebacken, die gegeten zijnde, lichtelick verteert worden, haeſtelick van onderen af gaen, lichten kamerganck maken, veel water doen loſen, en den lijve wel luttel voedſels by-brengen; waerom gemeenlick geſeyt wert, *Boeckenden-bry, is verradery*, alſoo de gene, die daer van gegeten heeft en verſadight is, haeſt weder honger krijght: dan het voedſel datter van komt, en is niet quaet, bedorven, ofte onbequaem.

'T broot dat van boeckweyt in ſeer diere tijden gebacken wert, ofte 't gene dat by ander meel 't Boeckweyt-meel vermengt heeft, is vochtigh en waterachtig, en ſinckt haeſter na beneden, en heeft meer windachtigheyts in, dan 't gene dat van den Rogge gebacken wert.

Onder de Pluck-vruchten, ſeyt *Plinius* 18.12. wert de meeſte eere aen de **Boonen** gegeven, als van de welcke men oock heeft geſocht Broot te backen. Sy waſſen in Egypten (gelijck *Strabo* ſchrijft in 't 7. boeck) niet verre van de ſtadt van Alexandryen ſoo hoogh als een boom, ſoo datſe onder den ſelven een maeltijt houden. En al is 't, dat ſy met onſe Boonen over een komen, ſoo hebben even-wel hare bladeren ſulcke breette en hardigheyt, dat de ſelve, zijnde van naturen hol, ſonder eenige konſte, ſtrecken voor kommen, en ſchotelen, en werden tot dien eynde binnen Alexandryen te koop gebracht. Soo dat aldaer eenen boon-ſtruyck vele gaſten verſtreckt voor een ſpeelhuys, haer oock verſiende van kannen, ſchotelen, broot, en toe-ſpijſe; en dat noch het vorderlickſte is, die vrucht kan vele jaren dueren, ja ſelfs tot 120 jaer, gelijck *Plinius* verhaelt in 't 18. boeck van ſijn nat. Hiſtorye op 't 30. cap.

De Boonen zijn kout en droogh van aert, als *Galenus* getuygt in 't 1. Boeck van de krachten der Voedſelen, op het 19. Capittel. En dat de groote *Hippocrates* ſchrijft 4. *de vict. acut.* 92. dat alle Pluck-vruchten wintachtigh zijn, heeft ſonderlingh plaets in de Boonen: als oock dat hy ſchrijft 2. en 4. *Epid.* dat in tijde van hongers noot, ſoo mans als vrouwen, door het geſtadigh gebruyck van Pluck-vruchten, ſwack en traegh van beenen werden. Want ſy maken grof en raeuw voedſel, en zijn ſwaer om te verteren. Daerom zijnſe ongeſont en ſchadelick voor de gene, die met buyck-pijn, aemborſtigheyt, ofte pijn in 't hooft gequelt zijn. Hier-en-boven verweckenſe noch een loomigheyt, en ongeruſten ſlaep, gelijck *Dioſcorides* getuyght 2. 98. en daerom meenden ſommige, dat de Pythagoriſche wijſen haer van het Boonen eten onthielen, als of (ſeyt *Cicero*) door ſulcke ſpijſe niet alleen den buyk, maer ook 't verſtant op-geblaſen werde. De Haeuwen van de Boonen, gelijck *Clement van Alexandryen* ſchrijft 3. *Strom.* indien ſy aen de wortels van jonge poten geleyt werden, doen de ſelvige uytgaen: en de Hoenderen, die langh Boonen eten, werden onvruchtbaer, het welck oock ondervonden is, de Vrouwen te gebeuren, ſoo dat de Pythagoriſche niet ſonder reden geſeyt hebben, de Boonen oirſaeck te zijn van onvruchtbaerheyt.

Onſe groote Boonen houde ick voor beter en geſonder, en zijn oock lichter te verteren, als de Roomſche-boontjens. Daerom ſoude ick raden, dat de ſelve alleen voor arbeyders, en die ſtercke Magen hebben, gelaten wierden: en niet gebruyckt van de gene die ledigh gaen, goet ouwers, en ſlap van mage zijn. De hiſtory-ſchrijver *Jovius* verhaelt, dat *Andrea Gritti*, Hertogh van Venetyen, over de tachtigh jaren oudt zijnde, uyt groote luſt een ſchotel met boonkens at, en dat hy daer van groote krimpingh in den buyck kreegh, en alſoo ſtorf. Om de windachtigheyt en rauwigheyt wat te verbeteren, werdenſe gemeenlick toegemaeckt met verwermende en dun-makende dingen, als *Keule, Orego, Carui, Cumijn, Peper, Olye, Azijn* en *Zont*, geſoden ofte anders bereyt, en groen zijnde met haer ſchellen, ofte rijp zijnde uyt de ſelve gedaen. Andere koken de ſelvige verſch, en geſchelt zijnde in vet vleyſch-nat, en doen daer Peper by. En alſoo kan een dicken Bry, gelijck ſommige in Duytſlant doen, gekoockt werden, die ſy des winters lange bewaren, en daer van ſtucken ſnijden, en met azijn eten, gelijck wy hier te lande het Hooft-vleyſch doen.

De roode of roodachtige Boonen, die haeſt moruw werden, hout men voor de beſte; de witte voor vochter, en nochtans voor harder om te verdouwen.

De Pluck-vruchten zijn by de Romeynen in ſoo

goeden achtinge geweeſt, dat oock treffelicke geſlachten van de ſelve haren naem genomen hebben. So zijn, ſeyt *Plinius* op het derde Capittel van ſijn 18. Boeck, de *Fabij* genoemt, om datſe de Boonen, en de *Cicerones*, om datſe de **Erweten** wel wiſten te zaeyen. Deſe leſte werden mede veel by ons gegeten, ſoo groen, (raeuw en gekoockt) als droogh. Sy zijn windachtigh, inſonderheyt de groene: dan de drooge en vallen ſoo windachtigh niet, en maken beter voedſel, als de Boonen, maer ſo veel niet. Anders zijnſe, gelijk *Galenus* ſchrijft 6. *Simp.* kout en droogh, daerom oock bequamer voor de gene, die een werme gematigheyt heeft, als die kout is. Sy werden gelooft de zenuwen hinderlick te zijn; als oock den genen, die weecke en loterende tanden hebben. De windachtigheyt kan mede verbetert werden, gelijck van de Boonen geſeyt is. Even-wel is het ſap van de Erweten beter, als de ſtoffe ſelfs. En de ervarentheyt leert, dat het veel eten van groene, en raeuwe Erweten, den adem doet ruycken.

HIPPOCRATES
de Affectionibus:

Panis purus ex farinis, ad robur & virium refectionem magis confert, quam qui non eſt incerniculo perpurgatus, & recens quam heſternus, & ex farinis recentibus, quam ex vetuſtiſſimis.

Van de Moes-kruyden, Salaet, en Toe-kruyt.

Het III. Capittel.

V Ermaerde Beverwijck, *hier is het nu geraden*
Te ſtrecken uwe pen tot allerley ſaladen:
Ick bidde weygert niet; de grootſte van het lant
Die hebben menighmael het edel kruyt geplant:
De Vorſten even-ſelfs, en wijt-beroemde luyden,
Die hebben onderſocht de krachten van de kruyden,
Die hebben na-geſpoort, tot aen de minſte bies,
Al watter in den hof of in de boſſen wies.

Al

Al wat hier nadeel doet, of dienſtigh is gegeten,
Is dienſtigh, Hollants volck, voor u te zyn geweten;
Want die hier qualick gaet, en ſonder kennis pluckt,
Heeft ſich des levens draet niet ſelden af-geruckt.
Wel leert dan na den eyſch de kruyden onderſcheyden,
En even aen den heert ten beſten toe-bereyden;
Want ſooje dat begrijpt, en na de kunſte doet,
Het ſtyft een ſwacke maegh, en koelt onſtuymigh bloet.

NA het Koren en de Pluck-vruchten worden oock voor Spijſe gebruyckt de Moes-kruyden, bladeren, uyt-ſpruytſels, wortelen, aerd-vruchten, boom-vruchten, en diergelijcke die uyt den hof komen. Onder de welcke vele al te *medicamenteus*, en geen goed voedſel en geven, geenſins te vergelijcken met het gene, dat van de voorſchreven vruchten komt. Alſoo de ſelve meeſt al goed voedſel geven, en ſooder eenige onder zijn, daer wat aen ontbreeckt, dat is weynigh te beduyden. Maer in deſe valter naeulicx yet, dat geheel van ſtof goet is. Daer zijn wel eenige boom-vruchten, de welcke alſſe in de Maegh wel verteert werden, geen quaet voedſel en geven: evenwel ſo goet niet, als de voor-verhaelde. Van de Moes-kruyden is by-na de *Latouw* alleen, die goet bloet kan maken, en dat is noch koudachtigh. In tegendeel zijnder vele, dat quaet kruyt is, eenige oock heel *medicamenteus*, en bequamer voor den apoteeck, als voor de keucken, en ſommige en ſchelen niet veel van fenijn. Soo datter naeulicx een Moeskruyt en is, dat t'eenemael goed en geſond voedſel geeft. Hierom doet de ſchrijver van Bly-eynde-ſpelen *Plautus*, den Schuymer, ofte Brock-volger, de Moes-kruyden de krancken toe-eygenen; en by den ſelven leyt de Kock op die kruyden de oirſaeck van een kort leven, *Pſeudolo*:

Daer komt een ſnelle doot oock op de jonge luyden,
Om dat men voedſel maeckt van alle vremde kruyden,
En dat men eten derf van alderhande groen,
Dat even in het wout de beeſten niet en doen.

De Egyptenaren plachten in de oude tijden niet te eten, als kruyden, ſtelen, en wortelen, die aen de Beken, en Moeraſſchen wieſſen, en het eerſte, en meeſte, dat ſy aten, was **Ledt-gras** / als ſoet van ſmaeck zijnde, en het Menſchelicke Lichaem voedſels genoegh by-brengende. Want het wert oock van de Beeſten gegeten, die het mede vet maeckt. De nuttigheyt van dit Kruyt ſy met een danckbaer herte eerende, hielden 't ſelve in de handen, als ſy de Goden aenbaden. Want dat de Menſch een Waterigh dier was, oordeelden ſy uyt de natuyrlicke hoedanigheyt, en gladdigheyt, als oock om dat hy meerder vochtigh als droogh voedſel van doen heeft. Maer ons Volck en zoude niet wel met de Koeyen in de Wey willen. My is verhaelt dat ſeecker Brouwers gaſt van bovenen hier in de Stadt hem by een Brouwer verhuyrt hebbende, en ſiende met verwonderingh, dat de andere knechts uyt een grooten back ſeer graeyigh Salaet aten, en hy ten laetſten mede eens prouvende, ſeyde, Dat Gras is noch wel te eten: maer ſoude ick 's winters aen 't Hoey moeten komen, dat en zoude my niet aenſtaen.

Wy beſigen in ſpijſe onder anderen de bladeren van Latouw, Kool, Spinagie, Beet, Maluwe, Suyringh, Porçeleyne, Kervel, Peterſelye: de uyt-ſpruytſels van Aſperges, en Hoppe: de wortels van Radijs, Knollen, geele, roo en witte Peen, Suycker-wortelen, Loock, Ajuyn, en ſoo voorts.

Latouwe / ofte **Salaet** wert gehouden voor het beſte van al de Moes-kruyden, en is kout en vochtigh, en daerom de gene die werm van gematigheyt zijn bequamer, als de koude. Verkoelt een heete Maegh, en matight de ſcherpigheyt van alle vochtigheden; is derhalven geſont voor jonge luyden die heet en vol gal zijn, en een heete Maegh hebben, en in de Somer, en als 't heet weder is, ſeer aengenaem.

Grataque nobilium requies lactuca ciborum.

Sy verweckt den ſlaep, verſlaet den dorſt, en neemt de geyligheyt wech: waerom de Pythagoriſche wijſgerige haer genoemt hebben *Eunuchium*, en de Vrouwen *Aſtylida*; ſiet *Cælius Rhod. 27. Ant. Lect. ult.* Daerom is ſy bequamer voor Papen en Monicken, als voor mans die jonge vrouwen hebben, en derhalven goet huys moeten houden. Sy maeckt oock overvloedigheyt van ſogh, te weten in de voeſters en ſuygende Vrouwen, die door onmatige hitte ofte drooghte geen ofte ſeer luttel ſogh hebben; want door dien dat ſy de hitte en de drooghte, door haer vochtige kouwigheyt matight, ſoo dient ſy ſeer wel om de melck in de borſten te doen komen. Dan in de Oude luyden, als mede Vrouwen, die kout van aert zijn, en dient ſy ſoo wel niet, ſelfs ſy belet haer melck te krijgen. Men eet de Latouwe gemeenlick raeuw met oly, azijn, en wat zout, en dat met goeden ſmaeck; is goet datter wat *Dragon*, ofte ander werm Toekruyt by gedaen wert. Maer voor de gene die een koude maegh hebben, is 't beter, datmenſe koockt. En dan is ſy oock beter om te verteeren, en geeft meer voedſel: inſonderheyt met een hoen ofte diergelijcke, geſtooft, daer by kruyſdoren, ofte ſap van limoenen doende, 't welck een ſeer aengenamen ſmaeck geeft. Men brenght de Latouwe gemeenlick op tafel in het beginſel van de maeltijt, en men eetſe voor alle ander ſpijſe: 't welck de Poëet *Martialis* oock betuyght in ſijnen tijt gebruyckelick geweeſt te zijn, en dat het in ſijn Voor-vaders tijden het leſte van de maeltijt plagh te weſen. En ſtelt derhalven in 't derthiende Boeck van ſijn dichten deſe vrage voor:

Latouw-ſalaet, beminde vrient,
Wert voormaels alderleſt gedient,
Maer komt nu eerſt op onſen dis;
Segh wat hier van de reden is?

De Spaenſche genees-meeſter *Chriſtoph. à Vega* meent, dat de Oude Latouw op het laetſte aten, om dat ſy geloofden de ſelvige een t'ſamen-treckende, en de Maegh verſterckende kracht te hebben, en 't gene van ſoodanigen aert is, en dient voor andere Spijſe niet gebruyckt, om haer neder-ſacken niet te beletten. Maer de Latouw en kan ſoo veel niet ſtoppen, als den buyck weeck maken, en daerom belaſt oock *Galenus* de ſelvige in 't beginſel van de maeltijdt te eten. Derhalven dunckt ons beter, hier van een andere reden te geven, te weten, dat de Ouden, die gantſch ſoberlick leefden, de Latouw niet uyt luſt en aten, maer alleen om beter te ruſten, het welck bequamer was op het laetſte van de maeltijdt, als ſy te bedde gingen. En daerom plagh de Keyſer *Tacitus*, gelijck *Fl. Vopiſcus* beſchrijft, van geen moes-kruyt over tafel ſoo veel te eten, ſeggende dat hy met die onkoſten den ſlaep koſt. Maer daer na is ſy gebruyckt in 't beginſel, om den luſt tot eten te verwecken. Dan in 't laetſte gebeſight, kan ſy oock de dronckenſchap, die door onmatigen dranck van wijn gekomen is, doen vergaen, door dien dat ſy de dompen en waeſdommen van den ſelven wijn belet te klimmen, en ten hoofdewaerts op te ſtijgen.

De Latouw, na de leeringe van *Galenus*, en ſtopt den buyck niet, maer maeckt hem oock niet weeck, om dat ſy geen wrange ofte ſcherpe eygentheden en heeft. Even-wel door dien ſy den buyck vochtigh maeckt, ſoo verweckt ſy hem oock tot loſinge, en tot het uyt-drijven der overvloedigheden, ofte doet hem ten minſten lichten kamerganck hebben. 'T welck de ſelfde *Martialus* oock betuyght, als hy eenen vrient te gaſt noodende, ſeyt, 11. *Epigramm.* 53.

Als ick heb een vrient of gaſt,
Soo wort dus op hem gepaſt:
Ick wil dat eerſt krop-ſalae
Voor-hem op de tafel ſtae;
En het dient alſoo gedaen,
Om wel af te mogen gaen:
Maer Pareye met Raket
Dienter mede by geſet.

Waer in hy aenwijſt 't gene noch gebruyckt wert, en oock behoort te geſchieden, dat in ſwacke en koude Magen, de ſalaet gegeten wert met pareye, bieſloock, rakette, kers, ofte diergelijcke heete kruyden, om haer koude wat te matigen.

De Crop-ſalaet wert voor de alderlieffelikſte, en alder-edelſte van alle de ſoorten van Salaet gehouden. Maer de *Roomſche Latouwe* is bequamer om de kamer-ganck te verwecke, als de ander, gelijk *Lobel* betuygt.

Kool houden ſommige voor kout en droogh: maer wert van *Cardanus* (ſulcx *Hippocrates* mede leert 2. *de diæta*) en andere met recht voor werm geoordeelt, om dat men in het ſap gewaer wert een bitterheyt en ſcherpigheyt, bequaem om den buyck weeck te maken: de welcke in de geſoden Koole al-te-mael in het ſap treckt. Door deſe ſalpeterachtigheyt maeckt het eerſte water daer de Koolen in geſoden werden, den buyck loſch, en doet eenen ſachten kamer-ganck hebben: 't ſelve werckt oock het ſap gedroncken. Dan als men dit eerſte water daer de Koolen in geſoden zijn, af giet, dan droogenſe den buyck, en maken harden ſtoelganck. Aengaende het voedſel, dat de Kool ons Lighaem by-brenght, dat is ſeer weynigh, en de gijl ofte het bloet, dat daer van komt, en is niet goet of prijſelick, maer dick, ſwaer, en grof; waer van donckere dampen in 't hooft op-ſtijgen, die de herſſenen ontſtellen, ſware droomen verwecken, de oogen beſchadigen, en het geſichte ſwack maken: hoe-wel dat de *Witte* ſoo groven bloedt niet en maeckt, als de *Roode*, en daerom is hy beter en bequamer om in ſpijſe te gebruycken: en noch beter en aengenamer zijn de **Blom-koolen**, en lichter om te verteeren. Daer al-le d'ander ſoorten hardt zijn om te verdouwen, en niet en dienen als voor de gene, die ſwaren arbeydt doen, en heel ſterck zijn. In Duytſlandt, als oock by ſommige hier te lande, werdt de *Kool*, ſoo wel *witte*, als *roode*, rauw in ſnipperen geſneden, en met azijn, zout, en peper voor Salaet op tafel geſet; dan en dient niet als voor de gene, die een ſtercke maegh hebben.

De Kool wert by vele Ouden ſeer gepreſen om de dronckenſchap te beletten. En *Athenæus* ſchrijft 2. *Deipnoſ.* dat de Egyptenaers alſſe haer begaven om ſterck te drincken, plachten geſoden Kool voor af te eten; waer toe hy oock rauw met azijn dienſtigh is, gelijck *Varro* betuyght. *Ariſtoteles* ſoeckt hier reden van 3. *Probl.* 17. daer hy voor-ſtellende waerom de Kool de dronckenſchap belet, om dat, ſeyt hy, de Kool een ſoet en drijvend ſap in heeft, en door datſe kout van aert is, ſoo treckſe de wijnige en rauwe vochtigheden in de dermen, de dunne na de blaes loopende, en ſy ſelve in de maegh blijvende, verkoelt het Lichaem; derhalven dat de vochtigheden in twee wegen na beneden ſackende, en het Lichaem verkoelt werdende, de dronckenſchap vergaet. Maer ick en ſoude even-wel niemant raden, dat hy hem hier op te ſeer verlatende, al te veel dronck. Hier van breeder te ſien in het twee-de Deel van den Schat der Ongeſontheyt op het vier-de Capittel.

Spinagye is kout van aert, en ſy werdt gerekent onder de Moes-kruyden, die wat waterachtigh van ſtoffe zijn, en geen merckelicke eygentheydt in het ſmaken en vertoonen. Daerom ſinckt ſy haeſt neder-waerts, en maeckt den buyck weeck.

Men eet de *Spinagye* als ſy geſoden is: maer ſy brengt heel luttel, ja bykans geen voedſel by. En dat is noch kout, waterachtigh, en windachtigh; doet daerom de Maegh haeſt om-keeren en walgen, 't en zy datſe met gember, peper, zout, ofte yet diergelijcks be-

ſtroyt,

ſtroyt, en verbetert werdt. Men gebruyckt de Spinagye oock in het raeuw Salaet, te weten alſſe eerſt uyt-geſproten is, en eer dat de breedtſte bladeren gewaſſen zijn.

In Vranckrijck wert de Spinagye lucht op geſoden, en kleyn geſcherft zijnde, tot een ront bolleken gemaeckt: en alſoo te Parijs, en inſonderheyt te Orleans van de Paſtey-backers in de Vaſten verkoft. Maer de manier van toe-maken is verſcheyden. Want ſommige kokenſe op, in een potjen met weynigh vyer, in boter ofte olye, en keerenſe geſtadigh met een lepel om, daerna gieten ſy, om de geur, een weynigh azijn, ofte verjuys daer by, en ſtroyender wat zout over. Andere fruytenſe in de pan met boter ofte olye, en dan doenſe daer mede wat voor de geur by.

Beete werdt gemeenlick geſoden gegeten: en dan ſincktſe haeſtelick na beneden, en verweckt den buyck tot het uyt-laten en af-drijven van de overvloedigheden, ſonderlingen alſſe met het ſap, 't welck eenige brackigheyt ofte ſalpeterachtigheyt in ſich heeft, daer ſy in geſoden is geweeſt, genomen wert. Soo klaeght *Cicero* 2. *Epiſt.* dat hy van veel Beet en Maluwe te eten, den loop gekregen heeft. Maer alſmenſe ſonder ſop eet, veeght ſy min of, ende en maeckt den buyck ſoo weeck niet, door dien datſe, gelijck mede van de Koole nu geſeyt is, haer ſalpeterachtigheyt in het water afgeleyt heeft. Dan het Voedſel, gelijck *Galenus* ſchrijft in het 2. Boeck van de krachten der Voedſelen, dat van de Beete komt, is heel weynigh, en by het gene de Latouwe geeft niet te vergelijcken. *Martialis* maecktſe met wijn en peper toe 13. *Epigr.* 13. daer hy de Beete Smits koſt noemt; alſoo de Smits de ſelfde veel plachten te eten, om de hardlijvigheyt, dieſe, van geſtadigh by de vyer te zijn, kregen, daer door te verdrijven.

Maluwe wert by ſommige voor Moes-kruyt gebeſight: dan is hedenſdaeghs in ſoo groote achtinge niet, alſſe wel in voorleden tijt geweeſt is. Den ouden Grieckſen Poëet *Heſiodus* heeftſe in ſijn gedichten ſeer gepreſen, haer tot een exempel nemende, dat oock ſlechte kruyden den menſche ſeer nut zijn: met den welcken de Latijnſche Poëet *Horatius* oock ſtemt, wanneer hy ſeyt dat be Maluwe het verladen, en verſtopt ofte ſwaer Lichaem dienſtigh en geſont is.

Maluwe in ſpijſe gebruyckt, geeft redelik veel voedſel, ſeydt *Galenus* 2. *de Alim. fac.* 42. dan het ſap ofte bloet, dat daer van komt, is wat dickachtig. Sy maeckt den buyck weeck, en doet lichten kamerganck hebben. Want ſy ſinckt haeſt na beneden: niet alleen om datſe vocht is, maer om datſe ſlijmerigh en ſlibberigh ſap in heeft. *Martialis* 3. *Epig.* 87.

Laet Maluw en Latou tot uwen dis genaken,
Dat ſal u door het lijf een raſſen af-gangh maken:
Vergeet dit nimmermeer, het is een oudt gebruyck;
Want naer u weſen toont, ghy hebt een harden buyck.

Die van *Siena* in Italyen waren ſoo hart belegert en uyt-gehongert, datſe al haer paerden op hadden moeten eten, ſoo dat de Borgery alle daegh ſeer verminderde, en vele ſonder ſieckte op ſtraet, de leden haer onverſiens begevende, bleven leggen: 't welck de Genees-meeſters, de oorſaeck hier van onderſoeckende, op het eten van de Maluwe leyden, de welcke ſy ſeyden, dat den buyck te los maeckten, en 't verteren belette, gelijck beſchreven is van den Preſident *de Thou* in het 15. Boeck van ſijn hiſtorye. Hier van komt miſſchien, dat *Pythagoras* het eten van de Maluwe verboden heeft; ofte, om dat, gelijck *Ælianus* ſchrijft 4. 17. hy het bladt van Maluwe voor heyligh keurde.

Gelijck de *Maluwe*, om dat ſy op veel plaetſen in 't wilt voortkomt, weynig voor Moes-kruyt gebruyckt werdt: ſoo gaet het oock met de **Melde** / die alleſins overvloedigh aen de wegen groeyt, hoe-wel ſy anders mede een goet Moes-kruyt is, verkoelende, vervochtigende, en den buyck weeck makende.

Suyringh / of **Surckel** verteert en opent. Dit kruyt dickwils gebruyckt, verſterckt de mage, verquickt het herte, en geneeſt alle de gebreken van 't ſelve: verſlaet den dorſt, wederſtaet en belet alle inwendige ontſtekinge en verrottinge, als ſalaet gegeten, maeckt dat de gal niet op en breeckt.

De bladeren van Suyringh, als oock van **Patich** / **Patientie**/en **Draken-bloet**/alle kruyden van een geſlacht, geſoden, en voor ſpijſe ofte moes gebeſight, maken den buyck weeck, en veroorſaken eenen ſachten kamerganck. Het welck de Poëet *Horatius* mede betuyght 2. *Sat.* 4. daer hy ſeyt, dat yemant die hartlijvigh is, dient te gebruycken het kort ofte mals kruyt van Patigh: waer mede hy verſtaet de bladeren die geplukt zijn, eer dat de ſteel uyt-geſproten is: want dan zijn de bladeren van deſe kruyden op haer malſchſte, en alder-bequaemſt om te eten.

Porcelepne is kout en vochtigh. Men eetſe dickwils raeuw, 't zy alleen, 't zy met ander kruyden in ſalaet met olye, edick, en zout. Men doet daer gemeenlick wat Kerſſe, Rakette, ofte eenigh ander heet kruyt by, om haer koude eygentheyt te matigen ofte te bedwingen, door de welcke ſy ſommige magen al te laſtigh, en hart om te verdouwen valt, anders en heeft ſy geen merckelicke ſchadelickheyt in haer, dan alleen deſe, dat het lang gebruyck van de ſelve, het geſicht wat verduyſtert. Sy verkoelt en verſterckt de verhitte mage, verweckt luſt om te eten: dan 't voedſel dat ſy geeft, is geheel weynigh, gelijck *Galenus* betuyght in 't 2. Boeck van de krachten der Voedſelen op het ſes-en-veertighſte Capittel.

Kervel wert hedenſdaeghs over al voor een gemeyn Moeskruyt gegeten: en in ſpijſe gebruyckt zijnde is aengenaem van ſmaeck, en de mage goet en bequaem. Sy wert nuttelick gemengt in 't wermoes met beet en ſuyring, en geeft het een goede geur; en raeuw met latouwe en ander ſalaet, het welck den etens-

luſt verweckt. Met ander kruyden geſoden gegeten, ofte met meel en melck vermengt, en daer een pap van gemaeckt; ofte oock een taerte ofte paſtey gebacken, doet wel ſlapen: en het ſchijnt datter geen kruyt bequamelicker by de melck gedaen werdt, om daer een ſmakelicke meel-pappe van te maken, dan de Kervel. Sy is ſonderlinge om het bloet te ſuyveren, oock om de oude verkoude mans, te paert te helpen, dewijl ſy eenige windachtige ſtoffe heeft, die tot ſulcx niet onbequaem en is.

Peterceelye en wert niet alleen met haer bladeren, maer oock met de wortelen in de ſpijſe gebruyckt. Sy is werm en droogh van aert, de mont ſeer aengenaem, dan is hart om te verdouwen, en geeft ſeer weynigh voedſel. Daerom plachtſe van velen gegeten te werden tuſſchen ander ſpijſe, om de ſelve te beter te doen verteren. Sommige meenen dat de Peterſelye door haer door-dringende kracht in alle haer deelen ſeer nuttelick gebruyckt ſal werden van alle Menſchen, om dat ſy ſoo goet is tegen den ſteen en graveel: want (ſeggen ſy) men vint weynigh menſchen, die geenen ſteen ofte graveel en hebben, het zy luttel of veel. Daerom raden ſy dit kruyt, en oock de wortelen met vleeſch en viſch, &c. te eten. Maer ſy hebben groote misſlagh. Want indien de Peterſelye veel onder de koſt gegeten wert, ſoo brengtſe met haer af-drijvende kracht de rauwe vochtigheden, en half verteerden gijl in de Lever, en Nieren, en veroorſaeckt aldaer verſtoppinge. Soo datſe meer in de Nieren doet drijven om graveel te maken, als ſy uyt de ſelve verdrijven kan. Dan die Peterſelye, ofte yet anders gebruycken wil om water te loſen, ofte graveel af te ſetten, zal dat nuchteren doen, de Maegh te voren van alle rauwe vochtigheden wel geſuyvert zijnde, om reden nu verhaelt.

Pimpinelle wert veeltijts by Salaet gedaen, die ſy een aengename geur geeft; als oock in den Wijn. Want men gelooft, dat ſy kan helpen om yemant vrolick te maken.

Endivye geſoden wert dickwils voor Moes-kruyt gebruyckt; en in de winterſche maenden, als ſy door konſte wit gemaeckt is, rauw met Olye en Edik in ſtede van ander ſalaet op tafel gebracht. Sy is de Mage ſeer nut, en de Lever behulpſaem, en neemt de verſtoptheden beter wech, als eenigh ander moes-kruyt. Dan het ſelfde doen noch beter de jonge uytſpruytſels van de tamme, en wilde **Cichory**.

Hyſſoop met nat ofte ſap van Runt-vleyſch ofte Schapen-vleyſch tot een werm-moes gemaeckt, is den mont door ſijnen ſmaeck, en de mage door ſijn kracht ſeer aengenaem.

Aſperges waſſen, gelijck *Strabo* ſchrijft 17. *Geogr.* in Egypten ſo hoogh als Indiaens riet, welckers dickte zy oock hebben: ſoo dat men aldaer veel gaſten met een *Aſperges* kan onthalen, daer wy hier te lande vele ſouden van doen hebben om maer eenen te ſpijſen, even-wel zijn de onſe oock van oudts altijd in goede achtinge geweeſt, ſy verwermen, noch verkoelen merckelick, zijn aengenaem van ſmaeck, en verwecken den etens-luſt; dan ſy geven weynigh voedſel, en dat noch vocht en waterachtigh, ſy openen de verſtoptheyt van de Lever, en van de Nieren, en ſetten 't water af. Men kanſe eten in vet vleeſch-ſap geſoden; dan gemeenlick werdenſe alleen in water opgewelt, en met olye, azijn, en wat zout, en peper gegeten. Maer men moet wel letten, datſe niet te langh en koken. Want dan worden ſy bitter en taey, daer ſy anders haeſt genoegh zijn; waer van de Keyſer *Auguſtus* een ſpreeck-woordt hadt, Raſſer, als Aſperges gekoockt werden, *Suetonius* in ſijn leven, en *Eraſm.* Chil. 3. Cent. 7. *Adag.* 5. Even-eens werden de ſcheutkens ofte jonge uyt-ſpruytſelen van **Hoppe** voor ſpijſe gebruyckt, die in goetheyt van ſap d'ander kruyden verre te boven gaen. Want ſy ſuyveren het bloet, en reynigen het ingewant, inſonderheyt de Lever. Sy werden toe-gemaeckt, en gegeten als Aſperges.

Noch zijnder eenige kruyden, die men met de ſpijs beſicht, en gemeenlick **Toe-kruyt** noemt, als **Kerſſe** / **Rakette** / **Dragon** / en diergelijcke: maer en konnen geenſins onder de voedſelen gerekent werden. Want alle planten, die niet veel in hitte ofte koude uytenſteken, die kan men noch een plaets onder de Spijſe laten: maer niet de gene, die tot den derden ofte vierden graed heet ofte kout zijn, de welcke niet voor voedſel, maer alleen voor genees-middelen en konnen gebruyckt werden. Alſoo is de **Water-kerſſe** / die ſommige onder andere ſpijs gebruycken, ſeer heet, en op de tongh bijtende, en kan qualick van de maegh verteert werden, loſt het water, ſuyvert de Nieren, en ſtilt de pijn van de ſelve, verdunt de grove en taeye vochtigheden, en bereytſe tot toe-ſluyten. En daerom, alſſer ſoodanige in 't Lichaem niet en zijn, ſoo is ſy onbequaem. De gemeene ofte **Hof-kerſſe** / is mede ſcherp en bijtende van ſmaeck; en daerom is ſy oock ſterckelick verwermende en verdroogende van krachten; inſonderheyt als ſy oudt en groot geworden is: want terwijlen datſe noch teer, jong, malſch, en groen is, en is ſy ſo heet en droogh niet, om de waterachtige vochtigheyt die daer noch by is, door de welcke haer ſcherpigheyt wat bedwongen en verduyſtert wert. In voegen datſe dan bequaem is om met Broot te eten, als een toe-ſpijſe, ſoo *Galenus* daer van ſchrijft; en hedendaeghs in Nederlant alleſins gedaen wert, daer men de Kerſſe (inſonderheyt in de Mey-maent) op 't Boter-en-broot plagh te leggen.

Men doet de Kerſſe oock veel by de Salaet-kruyden, gelijck Rakette, en Dragon, daer mede by gedaen wert; en tot dien eynde wertſe meeſt gezaeyt: te weten, om de koude kruyden als Latouwe, en meer ander diergelijcke, door haer hitte wat te matigen en te beteren.

Pa-

Pareye waſt ſoo overvloedigh ontrent Eyſleben (daer *Luther* geboren is) een Stadt in het Graefſchap van Manſvelt, dat wanneer aldaer in 't jaer 1082. van de Duytſche Prinçen tot Roomſch Koning verkoren werde *Herman*, Hertog van Loraine, ſijn vyanden hem noemden den Pareyſchen Koningh. Pareye is werm van aert, oock droogh-makende en verdeylende, alſo wel als den Ajuyn: Sy verwermt het Lichaem; en doet oock de groove taeye vochtigheden ſcheyden, en maecktſe dun. Suyvert de Maegh van ſlijmigheydt, opent, en doet water loſen. Maer ſy maeckt quaet en grof bloedt, veroorſaeckt ſware onruſten en vervaerlicke droomen; verdonckert het geſicht, en is de oogen ſchadelick. Sy is beter geſoden, als raeu gegeten, alſoo ſy daer door haer ſcherpigheyt en windachtigheydt wat verlieſt.

Bieſloock is van naturen de Pareye ſeer gelijck: te weten verwermende, verdroogende, dun-makende, openende, en de piſſe verweckende. Wert gelijck de Pareye in ſpijſe en moes gebruyckt, en vermach in 's menſchen Lichaem al 't ſelve dat de Pareye doet; behalven dat den reuck wat tegenſtaende is. Daerom raet de poëet *Martialis* een die Bieſloock gegeten heeft, met een toe-mont te kuſſen:

Al die oyt Bieſloock willen eten,
Behouven deſe les te weten,
Dat haer geen kus en dient genoten,
'T en zy haer mont zy toe-geſloten.

Thadeus van Florençen, een treffelik genees-meeſter in ſijnen tijdt, ſchrijft door ervarentheydt bevonde te hebben, dat Bieſloock in 't eerſte van de maeltijt raeu met zout gegeten, de maegh ontlaſt van koude, taeye, en ſlijmerige vochtigheden. Dient even-wel ſelden gebruyckt.

Moſtaert-zaet is heel heet en droogh, heeft een ſcherpe en brandende kracht, daerom wert het met ſoete dingen bequamelick gemenght, en inſonderheyt met *Moſt* (gelijck in Italyen) waer van, en van den ſcherpen brandt, *Ardor*, de naem van *Moſtaert* komt, als oock met ſap van peeren ofte queen. Wert hier te lande meeſt met azijn tot een ſauçe gemalen, dienende tot alle harde en rouwe ſpijſe, 't zy Vleeſch, 't zy Viſch: want het doet die verteeren, en is de Mage goet, de ſelve verwermende, en maeckt luſt om eten. Maer 't moet met de ſpijſe matelick gegeten werden, op dat het de herſenen niet ontſtelle. Want ſijn ſcherpigheydt treckt van ſtonden aen na den neuſe opwaerts, gelijck men aen het nieſen dickwils gewaer werdt, ſoo dat de herſſenen ſelve door de ſcherpigheydt en treckende kracht merckelick ontroeren, en dickwils gebruyckt maeckt pijn in 't hooft, en verduyſtert de oogen, door dampen die het op-brenght, waer door de ſelve komen te traenen, daer van ſeydt *Columella*,

Seque laceſſenti fletum factura Sinapis.

Dit zal nu genoeg ſijn van de Moes-kruyden. Wy zouden ſoo mede van Roſ-marijn, Salye, en alderhande Vleeſchkruyt konnen ſchrijven, dan om niet te lang te weſen, ſullen wy den Leſer wijſen tot de Kruytbeſchrijvers, en inſonderheydt tot den Kruyt-boeck van *Rembert van Dodoens*, wiens ſchriften wy oock alhier gebruycken, inſonderheydt daer hy de leere van de Oude na-gevolght heeft.

Van de eetbare Wortelen.

Het IV. Capittel.

HIer ſie ick na my dunckt een Vorſt ſijn knollen braden,
Hy eet met grooten luſt, hy kan hem niet verſaden:
Hy wil geen rijck geſchenck, veracht het edel gout,
Vermits hy dit gewas in grooter weerden hout.
De wortels, lieve vrient, die inder aerden groeyen,
En zijn niet voor een ſwijn of voor de grove koeyen;
Maer zijn oock even-ſelfs geſchapen voor den menſch,
En menigh billick hert dat vinter ſijnen wenſch.
Veracht dan geen Radijs, en min de ſoete Knollen,
Veracht geen Hof-Ajuyn met ſijn gehairde bollen,
Veracht geen roode Peen; maer leert het recht gebruyck,
Men vint ſe dickmael nut ten dienſte van den buyck.
Veracht geen Cichorey, veracht geen Paſtinaken;
Sy konnen voor u volck bequame ſpijſe maken:
Siet al dit wortel-tuygh heeft oock ſijn voedſel in,
En die het wel gebruyckt, veracht het vuyl gewin.

ONder de eetbare Wortelen zijn al van oude tijden de **Rapen** ofte **Knollen** meeſt in 't gebruyk. Wy leſen dat *Romulus*, den eerſten koning van Romen, hem met Knollen plaghte behelpen, en dat hy noch in den hemel de ſelve eet, heeft nae *Senecam* in *Apocol.* de poëet *Martialis* geſchreven 23. *Epigr.* 16.

Hoe! wilje dan geen werck van ſoete knollen maken?
Sy hebben menighmael oock Prinçen konnen ſmaken;
Men ſeyt dat noch de vorſt die Romen heeft gebout,
Oock in den hemel ſelfs hier van ſijn maeltijt hout.

AL waer hy met recht de Winter-Knollen prijſt, als de welcke door nevel, rijp, en Kouw waſſen, en groot worden. Het is te verwonderen, dat ſoo een kleyn Saetjen in de tijdt van drie maenden in ſulcken grooten wortel uyt-vaſt, dat hy in ſommige plaetſen, gelijck *Matthiolus* verhaelt, over de hondert pont weegt, die oock getuyght ſelver veele geſien te hebben van dertigh, en *Leander Albertus* van drie-en-dertigh; *Plinius* van veertigh pont. De Koningh van Vranckrijk, *Lodewijk* de XI. plag ſeer geerne Knollen te eten, en begiften uyter-maeten een boer, die hem met een groote Knol vereert hadde; waer van *Eraſmus* van Rotterdam een ſoete klucht vertelt in ſijn t'Samenſprekingen. Deſe *Lodewijck*, als hy in 't leven van ſijn Vader

t'huys niet geruſt en konde weſen, ſoo onthiel hy hem in Bourgongien, en op ſekeren tijd, by gelegentheyt van de jacht, kreeg hy daer kennis met eenen Koen, een ſlecht eenvoudigh huyſman. Want in ſulcke luyden ſcheppen de groote heeren haer vermaeck. In de jacht quam de Prinçe *Lodewijck* ſomtijts aen des huyſmans woning, en gelijck de Groote in ſlechte dingen dickwils luſt hebben, ſoo at hy daer veeltijts knollen met groote ſmaeck. Daer na, als hy nu door het overlijden van ſijn vader, tot de Kroone van Vranckrijck gekomen was, ſoo wert Koen van ſijn wijf aengemaent, dat hy den Koning ſoude gaen vermanen van ſijn oudt onthael, en dat hy een deel groote Knollen mede ſoude nemen, om hem te vereeren. Koen was hier eerſt tegen, ſeggende, dat het vergeefſche moeyten ſoude weſen: want dat de Prinçen om ſulcke kleynigheyt niet en dochten. Maer de vrou hiel ſoo lang aen, dat Koen een deel van de grootſte knollen uyt-koos, en hem daer mede op de reys begaf. Maer ſy ſmaeckten hem ſelfs onder weegh ſoo wel, dat hyſe allencxkens allegader op at, behalven een geheel groote. Als Koen in 't hof gedrongen was, werde hy terſtont van den Koning gekent, en geroepen. Hy gaf terſtont met een grooten yver ſijn geſchenck, 't welck de Koningh met noch grooter aengenaemheyt ontfing, bevelende aen yemant van de Edelen, om het ſelfde te ſluyten by ſijn koſtelickſte juweelen. Hy hiel Koen by hem ten eten: en na de maeltijt, als Koen wederom na huys woude gaen, dede hy hem voor de knol tellen duyſent Franſche Kroonen. Doen de maer, gelijck gemeenlick gebeurt, hier van door het geheele hof liep, ſoo quam een hoveling, en ſchonck den Koning een ſchoon paert. De Koningh wel merckende, dat hy door de mildadigheyt aen Koen den boer beweſen, op-gewekt was, en mede een ſpieringh uyt-wierp om een kabbeljau te vangen, nam het geſchenck aen, met een ſeer bly aengeſicht, en vergaderende ſijn groote Heeren, began te beraetſlagen, waer mede hy ſoude mogen volſtaen, om ſoo fraey en koſtelick paert te vergelden. Ondertuſſchen, die het paert geſchoncken hadde, boude vaſt kaſteelen in de lucht, aldus by ſijn ſelven overleggende: Indien hy ſo vergolden heeft een knol geſchoncken van den boer, hoe veel mildadiger ſal hy weſen, voor ſulcken paert geſchoncken van een hoveling? Als, den Koning gelijck over een groote ſaeck raet houdende, elck het ſijne ſeyde, en dat de profijtdoender vaſt wat groots verwachte, ſoo ſeyde de Koning ten laetſten: My komt daer in den ſin, wat ick

hem

hem vereeren ſal: en roepende een van ſijn edel-lieden, luyſterde hem in 't oir, dat hy yet halen ſoude in ſijn kamer (op de plaetſe die hy aen-wees) in een ſijde fluyer bewonden. Daer quam de knol voor den dagh: die geeft de Koningh met ſijn eygen hant ſoo bewonden aen den hoveling, daer by doende, dat hem dochte het paert wel vergolden te zijn, met de gift, die hem duyſent goude kroonen gekoſt hadde. Den hoveling ſcheydende vint in de fluyer de knol, al verdrooght zijnde. Het welck lange tijd te hoof een klucht bleef, en hy werde wel degelick uyt-gelacchen. Wy leſen oock het gene hier voor in 't Dichtſtaet, van een Romeyns Veldt-overſte, *Manius Curius*, dat hy al ſijn leven geerne Knollen at: en dat op een ſekeren tijd hem groote geſchencken geſonden zijnde, daer hy ſat Knollen en braden, de ſelfde weygerde, ſeggende, geen gout van doen te hebben, alſo lang hy ſulke koſt wel mocht.

Knollen rauw gegeten maken wint (waer van het ſpreeck-woort komt, *Met Rapen is 't goet reyſen; want ſy zijn vroegh voor de poort*) en op-blaſinge in den buyk, en geven den Lichame dick en kout ſap. Geſoden ofte anders gaer gemaeckt zijnde, en verkoelen ſy ſoo ſeer niet: ſelfs ſoo weynigh, dat men daer geen verkoelinge in gemercken oft gewaer worden en kan: nochtans zijn ſy dan oock vocht en windachtigh. Dan daer is veel aen gelegen, hoe en waer in, dat men de Rapen ziedt ofte gaer maeckt. Want in water ofte eenigh ſop ofte vleeſch-nat geſoden, zijn ſy vochter van geſtalteniſſe, ſincken haeſt nae beneden, en maken den buyk los en weeck. Dan op de kolen, ofte op een rooſter gebraden, zijn ſy drooger van aert, ende en brengen ſo veel winden niet by, hoewel dat ſy alſdan noch niet heel vry van alle wintachtigheydt en zijn, maer ſulcks betert *Gember* en *Zout*, datter over gedaen wert. Evenwel hoe dat ſy gaer ofte ree gemaekt zijn, ſy geven het Lichaem veel meer voedtſel, dan als ſy rauw gegeten werden; ſelfs dat voedſel en is niet overvloedig, maer nochtans redelick goedt, wat werm en vochtigh, en daerom die aen de derden-daeghſche koorts, ofte aen ſwaermoedige ſiekten gaen, ofte een quade borſt hebben, niet onbequaem, inſonderheydt met weren nat.

Radijs is merckelick verwermende en verdroogende van aert: en heeft een dun-makende en openende kracht, door dien dat de ſcherpe eygentheydt en geſtalteniſſe daer ſoo veel krachts in heeft, aengeſien dat hy ſcherp en bijtende op de tonge is. Dan *Galenus* ſtelt hem in den derden graed van de verwermende, en in den tweeden van de verdroogende dingen; en ſeyt, dat hy bequaem is, om ander ſpijſe, als een ſauçe ofte ſalaet in te leyden, maer ſelfs voor geen ſpijſe ofte voedſel ſtrecken en kan.

De Radijſen verdunnen de dicke en taeye vochtigheden, doen water maken, en breken den ſteen, en doen den ſelven loſſen en rijſen. Om dees af-ſettende kracht (gelijck ick in de Peterſelye hier vooren vermaent hebbe) moet men de Radijſen in 't beginſel van de maeltijt voor d'ander ſpijſe eten, al-hoewel dat de geleerde *Dodonæus* van ander gevoelen is, en ſulcks verbied. Ja ſy werden oock meeſt gegeten tuſſchen de maeltijt 's middaghs oft 's avonts als een ſauçe van ander ſpijſe, om deſelve te beter te doen verteeren, en nae dat ſy verteert zijn, het gantſche Lichaem door te ſenden ofte te verſpreyden, ſonderlingen (gelijck *Dodonæus* ſeyt) als menſe in 't laetſte van de maeltijt eet. Dan dit en kan ick niet goet vinden, alſoo de Radijſen tuſſchen ander ſpijſe, ofte op het laetſte van de maeltijt gegeten, de ſpijſe eerſe te dege verteert is, neerdringen, en in plaets van te helpen teeren, deſelve half raeu na de Lever drijven. Daer ſy in 't beginſel van de maeltijt, voor ander ſpijſe genoten, den etens-luſt verwecken, en matelick met zout en broot gegeten, geen walginge, en om-keeren van de Mage meer en maken, als of ſy onder de maeltijt gegeten werden. Dan ick ſegge matelick, anders te veel gegeten, konnen lichtelick doen braken. Maken oock alſſe te veel gebruykt werden, den Menſche mager, veroorſaken eenen ſtinkenden adem, doen de ſwangere vrouwen miſvallen, verhitten 't bloet, doen luyſen groeyen, zijn de tanden, herſſenen en oogen ſchadelick, en doen de melck in de Mage runnen; daerom moet men voor, ofte nae, ofte met de Radijſen, geen melck eten. Sommige maken van de eerſte teere uyt-ſpruytſels met olye, zout en azijn een ſalaet: dewelcke wel niet onaengenaem van ſmaeck en is, dan brengt 't Lichaem geen voedſel aen.

Peper-wortel / ofte *Meradigh*, al of men ſeyde *Meer-Radijs*, wert veel en wel gebruykt voor een ſauçe tot viſch, en andere vochtige ſpijſe. Is aldernutſt voor de geene, die een koude maegh hebben, ofte kout en vochtigh van aert zijn.

Gele-Peen zijn middelmatigh in wermte, en wat vochtig van aert, werden meeſtendeel in vleeſch-ſop geſoden gegeten. Sy geven wel geen overvloedigh voedſel, doch redelicken goet, ofte immers beter dan 't gene dat van vele ander wortelen komt. Sy hebben nochtans oock eenige windachtigheydt in haer, doch niet ſoo veel, als de Knollen; en ſy en ſincken oock ſo haeſt niet nae beneden, als de ſelve Knollen doen. Sy moeten langh kooken, anders zijn ſy hart om te verdouwen.

Roode-Peen/ ofte **Caroten** werden oock vele geſoden gegeten, doch ſelden met vleeſch, gelijck men de Gele doet: maer men eetſe nu meeſt met Olye en Zout, en ſy dienen in de winterſche maenden voor een goede en bequame Salaet. Anders ſo zijnſe van krachten de Geele-Peen oock heel gelijck.

Witte-Peen ofte **Paſtinaken**/ zijn matelik werm, en eer droogh dan vocht van aert. Sy voeden meer, dan de Knollen, en oock dan de Peen ofte Caroten; en dat ſelve voedſel is oock wat dicker en grover, doch geenſins quaet oft onprijſelick.

Men eet deſe Paſtinaken geſoden ofte immers niet raeu: en ſoo gegeten behouden ſy eenige windachtigheyt.

heyt. Aengaende het af-gaen, en ſincken, ſoo en dalen ſy na beneden noch te haeſtelick, noch te tragelik; en aengaende den buyck, ſy en maken dien noch week, noch hart. Dan ſy verwecken de piſſe, en loſſen het water: en zijn de Mage, de Nieren, de Blaſe, en oock de Borſte ofte Longeren merckelick nut en bequaem. Men kanſe een jaer ofte twee in d'aerde goet houden, om in den Winter, en Vaſten te fruyten, ofte in Meel en Boter, ofte Olye te backen, in ſtede van Viſch: en ſoo gegeten, zijn ſy nut de ſwaermoedige Menſchen, en vermeerderen de luſtigheydt en vleeſchelicke begeerten der mannen en vrouwen.

Suycker-Peen ofte **Suycker-wortelen**/ om haren ſoeten en lieffelicken ſmaeck alſo genoemt, (waerom ſy den keyſer *Tiberius* ſoo wel bevielen, dat hy de ſelve, gelijck *Plinius* verhaelt, alle jaer in Italyen, daer ſy niet en wieſſen, uyt Duytſlandt dede brengen) zijn redelicken werm en vocht van aerdt: ſy werden haeſt en lichtelick verdout en verteert: en ſincken niet tragelick na beneden. Sy geven tamelick veel voedſels, ende en zijn niet quaet van ſap. Sy hebben oock eenige windtachtigheydt in haer, waerom dat ſy den luſt tot by-ſlapen verwecken, en werden daerom van de goede vrouwen de mans dikwils te eten gegeven, ſeggende datſe ſeer geſont zijn.

Men eet deſe Suycker-wortelkens geſoden ofte anders gaer gemaeckt zijnde: te weten ſomtijdts met Azijn, Zout, en wat Olye, als men de ander Salaet doet: ſomtijts fruytmenſe oft rooſtmenſe in Olye ofte Boter, met blom van meel, ofte ſonder; en op veel ander manieren.

Loock is ſeer ſcherp van ſmaeck, heel verdroogende en verwermende van aert, wel tot in den vierden graedt, als *Galenus* betuyght: voor ſpijſe gebruyckt, verwermt het heele Lichaem ſterckelick, en doet de groove taeye vochtigheden, die daer in verſpreyt zijn, ſcheyden en rijſen, en maeckt die dun en los. Het opent alle verſtoptheydt, doet water maken, winde ſcheyden, en de kinder-wormen ſterven, gelijck ick dickwils verſocht hebbe. Dan ſonderlinge, als het raeuw gegeten wert, geeft het gantſch geen voedſel: maer doet daer quaet, ſeer heet en ſcherp ſap ofte bloet in groeyen. Daerom al de gene, die heet van natueren zijn, moeten hun voor allen wel wachten van 't Look veel te gebruycken. Maer alſſet geſoden oft in 't water gekoockt wordt, tot dattet ſijn ſcherpigheyt verliſt, dan en iſſet ſoo krachtig niet, ende en maeckt niet meer ſoo quaet bloet, als *Galenus* betuyght; hoe-wel dat 't den Lijve dan ook ſeer luttel voedſels by brengt: nochtans ſoo voedet meer dan alſſet raeuw in-genomen wert. Sommige lardeeren het gebraden vleeſch met Loock, 't welck een aengenamen ſmaeck aen het vleeſch geeft, en het is ſelve dan ſoo ſcherp oft verhittende niet, oock ſeer goet en geſont voor de gene, die kout van Mage zijn: inſonderheydt in tijde van peſte, waerom het Boeren-Theriakel van *Galenus* en *Æl. Spartianus* genoemt wert. 'T is oock goet, ſeydt *Serapion*, den genen die te ſcheep een verre reyſe doen, voor den ſtanck van de pomp, en 't verdorven en ſtinckent water, dat ſy dickwils drincken moeten, en de walgingh, die de Zee in de Mage maeckt, als oock om haer ſterckte te vermeerderen. Daerom plachten die van Athenen, alſſe een verre reyſe zouden doen, veel Loock in voorraet mede te nemen. Maer voor een yegelick, hoe het oock bereyt wert, is het gebruyken ſchadelick. Maeckt pijn in 't hooft, beſchadigt de oogen, en d'ander ſinnen, verweckt dorſt, en is onbequaem om ſijn dapperen en onverdragelicken ſtank. Daerom pleegh by de Griecken eertijts, gelijk *Athen.* 10. *Deipn.* getuyght, verboden te zijn, dat niemandt in den tempel van de Moeder der Goden en mocht gaen, die Loock gegeten hadde. De poëet *Horatius* vervloeckt het oock *Epod.* 3. met deſe verſſen:

Een die ſijn vader heeft gedoot,
Die ete loock uyt hongers noot;
Dat acht ick ſlimmer koſt te zijn,
Als dulle-kervel, 't ſlim fenijn.
Hoe grof is oock een acker-man,
Die 't hart gewas verdouwen kan!

Een Geneeſ-meeſter van de voorgaende eeuwe, *Iacob van Forli*, plagh door den reuck van loock niet anders te ontſtellen, als of hy een peſtilentiale reuck in-getrocken hadde. Hoe dat het Loock ſtinckt, ſoo is 't even-wel, gelijck oock den Ajuyn van de afgodiſche Egyptenaers voor een Godt gehouden, volgens het ſchrijven van *Plinius* 19. 6. Waer mede de poëet *Iuvenalis* ſpot *Sat.* 5. ſeggende, dat het wel heyligh volck moet zijn, daer de Goden in de hoven waſſen.

Men magh Ajuyn noch Loock hier breken met de tanden,
Want 't is een ſchellem-ſtuck door al d'Egyptſche landen.
Iſt niet een heyligh volck, en van een grooten lof,
Dat voor ſijn Goden eert, gewaſſen van den hof?

Gelijck ſommige na datſe de Hanen met Loock gevoedt hebben, de ſelvige dan laten vechten, ſoo ſeydt *Socrates* (by *Xenophon* in de Maeltijdt) dat den genen, die hem tot den ſtrijdt bereyt, het Ajuyn-eten dienſtigh is. Soo hebben oock de Oude den Oirlogh met de *Loock* uyt-gebeelt, als de welcke de Krijgs-knechten kracht en ſterckte gaf.

Ajuyn is ſcherp van ſmaeck, heet en droogh van aert, doch wat minder als Loock, maeckt de grove taeye vochtigheden dun, en doetſe ſcheyden. Streckt voor een ſauçe, de welcke niet alleen de ſpijſe, als Hutſpot, en diergelijcke, maer oock den dranck (gelijck *Homerus* mede ſeyt *Iliad.* 12.) aengenamer, en ſmakelicker maeckt. De Boeren eten hem rauw, dan geeft weynigh en rauw voedtſel, en ontſteeckt het bloedt. Maer gekoockt zijnde, verlieſt hy ſijn ſcherpigheyt, en geeft wat meer en beter voedſel. Dan met Azijn,

Olye, Zout, en Peper maeckt hy een aengename ſalaet. En al meenen ſommige Genees-meeſters, dat de Ajuynen winden verwecken, dewijl na het eten van de ſelvige veel opriſpen volght: ſoo en komt ſulcx niet uyt de Ajuynen, maer om dat ſy de rauwigheyt en kouwigheyt van de Maegh door haer wermte aen-taſten, en de onverteerde vochtigheyt tot wint doen uyt-berſten. Voorts ſoo zijn de Ajuynen quaet voor de Menſchen, die heet en haeſtigh van aert zijn, en veel galachtigh bloet in 't lijf hebben, maer zijn goet en bequaem voor de gene, die veel rauw, dick, grof, taey, en ſtijmerigh bloet ofte onſuyverheyt in 't Lighaem vergadert hebben: en zijn oock ſeer nut de vrouwen, die haer maent-ſtonden door koude oorſaken achter-gebleven zijn: want ſy openen al 't gene dat verſtopt is, verwermen 't gene dat verkoudt is, en verwecken de maent-ſtonden door haren beſonderen aert.

In 't voorgaende Capittel is van de Beete-bladeren gehandelt, hier dient oock wat geſeyt van de wortel. Men gebruyckt meeſt in ſpijſe de **Roode-Beet-wortel** / te weten eerſt geſoden, en onder de heete aſſchen, ofte in den oven gebraden, en daer na in dunne ſchijfkens geſneden, en met Azijn, Olye, Zout, en Peper, of Gember gegeten. Men ſiedtſe oock wel eerſt, en daer na ſnijtmenſe in ſtucken, en men leytſe te weyken met Zout in ſtercken Azijn, om daer na met het gebraet te eten, om den etens-luſt te verwecken, dan voed weynigh. Sy wert gehouden te zijn een goet Salaet voor de gene die graveelachtig zijn; want ſy doet het water dapper loſen. *Caſtor Durante*, en andere getuygen, dat indien yemant inder haeſt Azijn wil hebben, ſulcx kan doen mits geſtampte roode Beet-wortels drie uuren in wijn te laten weecken, en dan uytnemen, en dat het dan ſtercke Azijn ſal weſen; en dat de ſelfde wederom Wijn werdt, mits daer in doende eenen Kool-wortel. *Gratarola* verhaelt, dat hy in ſekere maeltijt onbekommert beſcheyt dede, om dat hy te voren een bladt van roode Beet gegeten hadde.

Cichorey-wortelen werden mede geſoden tot Salaet bereyt, en de bitterheyt der ſelviger met Corinthen gematight. Sy verkoelen, en openen, inſonderheyt de Lever.

Aert-buylen ofte *Tubera terræ* zijn by-na van de eygen nature als **Campernoelyen.** Want ſy zijn bey-de kout, ſonder ſmaeck, geven een waterachtigh grof voedſel. En dat ſy gekoockt zijnde, de tonge aengenaem zijn, dat komt meer door de ſauçe, als door haer ſelven. De Aerdt-buylen werden boven de Campernoelyen wel gehouden, al is 't datſe de Poëet *Martialis* recht achter het 13. 5. *Tubera boletus poma ſecunda ſumus.* Want het is kennelick, datter niet weynigh van de Campernoelyen geſtorven zijn, maer niemant van de Aerdt-buylen; nochtans makenſe beyde grof en ſwaermoedigh bloet, en dieſe veel beſigen, vallen in Popelſye, Geraecktheyt, Colijck, Aem-borſtigheyt, Gicht en Droppel-pis. Ja het veel gebruyck van dē beſte Campernoelyen, die men voor onſchadelick hout, heeft menigh menſch om hals geholpen, ick laet nu ſtaen de gene, die van aert en nature vergiftigh zijn. Daerom en behoorenſe ofte gantſch niet gegeten te werden, ofte heel weynigh, en wel gekooct en toegemaeckt, daer goede wijn op drinckende. Want daer en zijn geen jaren van 's Menſchelick leven, geen geſtalteniſſe des Lichaems, in 't welcke niet meer ſchade, als vordeel door het gebruyck van de Aerdt-buylen en Campernoelyen voort en komt. Het welck oock uyt den oirſpronck lichtelick te verſtaen is. Want ſy groeyen haeſtelick, en in eene nacht, uyt een grove, aerdachtige, en dampige ſtoffe, ſoo datſe noch van de inwendige wermte, noch van de Lucht gerijpt en werden.

Campernoely' of Duyvels-broot,
Wort in weynigh uren groot;
Maer een goed' en nutte vrucht,
Die en rijpt noyt metter vlucht.

Daerbeneffens, konnen ſy lichtelick uyt eenige verrottinge, daer ontrent zijnde, als oock van ſlangen, padden, en diergelijcke vergiftige beeſten, eenig vergif deelachtigh werden. Soo dat de Campernoelyen anders niet en zijn, als een vuyligheyt ofte een zweet der aerden, uytgeworpen door een overtollige vochtigheydt, die de Son door haer ſtralen ſoetjens verwermt; waerom zy oock meeſt in 't voor-jaer gevonden werden, als de aerde haer begint te ontlaten, en haer eerſte vruchtbaerheyt vertoont. Den Baron *Verulam* verhaelt 4. Hiſt. nat. p. 6. dickwils verſocht te hebben, dat de ſtucken van een Populier-boomenſchors, ofte het af-vijlſel van een Harts-hoorn in een bedt begraven, Campernoelyen voort-brengen, ſonder twijffel door verrottinge van die dingen. Waer uyt blijckt, datſe naeulicx ſonder eenigh gevaer, en buyten achter-dencken van vergif konnen gegeten werden, en dat men noyt genoegh toe en kan ſien, of men ſoude lichtelick konnen beſchadight werden. Waerom ſeer te verwonderen ſtaet, datter hedensdaeghs, en eertijts ſo veel by de Romeynen af gehouden is, gelijck men uyt de verſſen van de Latijnſche Poëten ſien kan, en wijdtloopigh uyt *Plinius*, en uyt ander Auteuren aengeweſen wert by de gene, die op *Suetonius* geſchreven hebben, in het leven van den Keyſer *Claudius*, die met Campernoelyen, die hy ſeer garen at, vergeven is. *Cardanus* verhaelt oock dat den Biſſchop *Borromeo*, met twee van ſijn huyſgenooten, door het eten van de ſelvige geſtorven is.

Aerd-noten zijn matelick werm, maer wat meer verdroogende, daer een niet kleyne t'ſamen-treckinge by-gevoeght is, en maken daerom den buyck hart. Geſoden ofte gebraden, en voor ſpijſe in-genomen, zijn harder om te verteren dan de Knollen, ofte de

Paſtinaken, en ander Peen, dan ſy geven wel ſoo veel voedſels als de ſelvige, en ſy en-veroorſaken ſoo veel winden en opblaſingen niet in den buyck.

Van de Aerdt-vruchten.

Het V. Capittel.

WY komen tot een vrucht gewoon om laegh te waſſen,
Daer voor een yeder menſch is noodigh op te paſſen:
Men ſiettet in 't gemeen, het is een ſelſaem kruyt
Wat langs der aerden groeyt; en noyt om hoog en ſpruyt.
Pompoenen die bykans aen niemant oyt en ſmaken,
Syn echter gantſch bequaem om letters op te maken,
Ontrent haer groene jeught; want als de ſchorſe waſt,
Soo groeyt met een het ſchrift, en ſlaet ten leſten vaſt.
Maer wilder eenigh menſch haer laffen aert verſchoonen,
Soo moet de keucken-meyt al vry haer kunſte toonen:
Hier dient een goede ſaus van peper by te zijn,
Of anders laet de koſt tot voedtſel van het ſwijn.
Hem die Meloenen pluckt, is nut te zijn geweten
Dat naeu van duyſent een is nut te zijn gegeten.
Comcommers (ſeydt de kunſt) is van der maeghden aert,
Sy dienen haeſt gepluckt, en niet te langh bewaert.
Een tragen hovenier die kan het hier verkerven,
Want beyt hy wat te langh de vrucht die zal bederven:
Sy dient als van de ſteel te werden af-geruckt,
Sy dient en jonck, en groen, en verſch te zijn gepluckt,
En verſch te zijn gebruyckt. Denckt hier op, goede luyden,
Die luſt en ſmake ſoeckt ontrent de groene kruyden:
Maer druckt het boven al wel diep in u gemoet,
Indien ghy dochters hebt, of jonge maeghden voedt.

Comcommeren zijn al van outs by ſommige veel geacht, en voor een leckere ſpijſe in de Somer gehouden geweeſt. *Plinius* getuyght in 't 29. boeck van ſijn *Nat. hiſt.* op 't 5. *cap.* dat de Keyſer *Tiberius* in de ſelve ſeer groot vermaeck ſchepte. Waerom hy de ſelve alle daegh in omgaende backen nae de Son liet omdraeyen, en 's winters met glaſe raemten bekleeden. Dan hy heeft meerder op den luſt, en de ſmaeck, als op de geſontheyt gelet. Want ſy zijn kout en vocht van aert, en ſoo is het voedſel, datſe voort-brengen, en veel gegeten maken quade vochtigheden in de aderen, waer door ſtoffe van verſcheyde koortſen vergadert wert. Sy zijn beſt om te eten, terwijlen dat ſy noch jonck, verſch, groen, en onrijp zijn (want als ſy rijp en geel worden, dan zijnſe onbequaem) met azijn, olye, zout en peper. Heel kleyn zijnde, werden ſy veel in azijn met wat venckel in-geleyt, en om etens-luſt te maecken voor ofte tuſſchen ander ſpijſe gegeten. Sy doen de minſte ſchade aen de gene, die werm van aerdt zijn, en een heete Maegh hebben: maer de gene, die de Maegh ſlap is, moeten haer heel van Comcommeren wachten. Jae, volgens het oordeel van *Galenus*, is beter voor een yegelick, dat hy de Comcommeren, gelijck alle koſt van quade gijl, laet varen: ofte altijdt weynigh, en ſelden beſight. De Griecken hebben een ſpreeck-woordt, dat men de Comcommeren voor de Spinſters moet laten, om dat de Spinſters meeſtendeel, ſoo men *Ariſtoteles* gelooven magh, geyligh en onkuys zijn. Nu de Comcommeren hebben kracht om dien brant te verkoelen, gelijck *Diphilus*, een out Griecks Genees-meeſter by *Athenæus* getuyght.

Meloenen vallen lieffelick van ſmaeck, en aengenaem van reuck, alſſe goet en rijp zijn: het welck oock maeckt, datſe te meer gegeten werden. Maer ſy zijn kout en waterachtigh van aert, en verſlaen daerom den dorſt, als het heet is, doen water loſen, en ſuyveren de Nieren. Het en beurt niet ſelden, dat de Menſchen haer met Meloenen een ſieckte op het lijf eten. Want ſy bederven lichtelick, en in den buyck bedorven zijnde, nemenſe by-na de nature van vergif aen, en veroirſaken een ſieckte, die wy *Boorts* noemen, ofte eenige quaetaerdige Koortſchen; en men leeſt in de Hiſtoryen van veel Keyſers, en vermaerde mannen, die door het eten van de Meloenen geſtorven zijn. Onder andere verhaelt *Munſter* van den Keyſer *Albert van Ooſtenrijck*, hoe dat hy op de Hongariſche reyſe vermoeyt zijnde, als hy den dorſt wilde ſtiſſen door Meloenen, in eenen doodelicken Loop verviel. Ende *Iovius* ſchrijft, dat de geleerde *Argyropylus*, door veel eten van Meloenen aen een Koortſe rocht, daer hy van ſtorf. My ſelve gedenckt noch, dat ick vliedende de beſmettelicke Koortſche, die in 't jaer M. D C. XVI. in 't gebiedt van de Venetianen ſeer in zwang gingh, my op de reyſe na Romen begaf, midden in de Somer, en even-wel onderwegen daer van betrapt werde, en te *Siena* geneſen, en als van de doot verloſt zijnde, door het eten van Meloenen weder in-ſtorten, en al verloren geſtelt werde by *Zoroaſter Tinellus*, vermaert Genees-meeſter aldaer, ende door ſijn ſchriften alleſins bekent. Soo verhaelt de Françoiſche Hiſtory-ſchrijver *P. Matthieu*, in 't eerſte boeck der Hiſtoryen van *Henrick* de IV. dat de gemelte Koningh ſeer kranck geweeſt zijnde, en in de galerye van *Monceaux* wandelende, door het eten van Meloenen, wederom in-ſtorte, met groot gevaer des levens. Waer uyt blijckt, hoe ſchadelick de Meloenen zijn voor de gene, die uyt een ſieckte op-ſtaen. Maer men dient oock te letten, om de Meloenen voor alle ander ſpijſe te eten (het welck oock in de Comcommeren, en Pepoenen dient waer-genomen te werden) op dat ſy te lichtelicker, alſſer eenige bedervinge in haer begint te komen, van beneden zouden mogen af-ſchieten. En dan moet men daer goede ſpijſe na eten, op dat haren quaden aert verbetert, en de verdervinge voorgekomen mocht werden. Tot welcken eynde beſt is, de ſelvige met zout en broodt te eten. Om haer ſchadelickheydt te verbeteren, prijſen eenige den Wijn, andere niet, onder de welcke

Carda-

Cardanus is 2. *de Sanit. tuend.* 38. Maer voorwaer de Wijn is de rechte middel, om het quaet, dat van de Meloenen kan komen, te helpen. Dan het moet ſterke Wijn zijn, als *Seck*, ofte andere Spaenſche wijn, en die wat veelachtig gedroncken, op dat hy de ſchadelikheyt van de Meloenen zoude konnen verbeteren en verteren. Want als men maer een weynigh drinckt, ofte van kleynen en ſlappen wijn, ſoo en zoude de ſchadelickheydt van de Meloenen niet verbetert, maer de raeuwe en verdorvene vochtigheden zouden dan uyt de Mage nae de binnenſte deelen gevoert, en alſoo de ſchade, die de Meloenen veroorſaken, vermeerdert werden. Anders doen ſy oock veel winden in den buyck groeyen, en krimpſel in de dermen komen. Daerom de gene die Colijck, Scheurbuyck, ofte eenigh gebreck in de Milte hebben, en voort alle oude en koude Menſchen, die vol waterachtige overvloedigheden zijn, moeten hun van de Meloenen wachten. Dan de jonge en heete Menſchen, mogenſe vryelicker eten, om dat ſy kout zijn in 't beginſel van den eerſten graed, en vocht tot in den derden, daer op hertelick drinckende, gelijck geſeyt is, heel ſtercken Wijn. By Melck, ofte ander Spijſe, die lichtelick kan bederven, en mogen, de Meloenen, niet als met groote ſchade gegeten werden.

Pepoenen en zijn geenſins ſoo vochtigh oft hinderlick, als de Comcommeren, doch veel vochter dan de Meloenen: maer men eetſe nimmermeer rau, gelijck de Meloenen, en Comcommeren: dan men fruytſe gemeenlick in de panne, en men beſtroytſe met Meel; ofte men ziedtſe in Vleeſch-ſop ofte Soete-melck, met Safferaen, en ander warmer Speceryen en Kruyden vermenght, om haer koude en vochtige eygentheydt te beteren. Alſoo bereydt zijnde, brengen ſy even-wel weynigh, dun, vocht, en kout voedtſel by. En alſſe in een ſlappe ofte koude Mage niet wel verteert en werden, konnenſe het Lichaem, inſonderheydt de Mage, en de Dermen, ſoo ontſtellen, dat ſy mede de *Boorts* komen te veroorſaken, de welcke met een geduerige brakinge en buyck-loop komt. Sommige ſchrijven, dat de paus *Paulus de* II. van veel Pepoenen (andere van twee Meloenen) te eten, de Vallende ſieckte kreegh, daer hy van geſtorven is: en dat *Clement de* VII. oock veel daer van gegeten hadde in ſijn laetſte ſiecke. Daerom zijnſe nutter gebruyckt den genen, die eenige hitte in de Mage hebben. Sy doen piſſen, en geneſen de droppelpiſſe; beteren oock alle gebreken van de Nieren en Blaſe: maer dikwils gegeten, maken de Menſchen onvruchtbaer. Dan op dat de Pepoenen ons min ſchade zouden doen, ſoo ſal men daer mede goede vaſte ſpijſe nae eten, die de Mage verſterckende, en het Lighaem voedſel gevende, de Pepoenen uytdrijven magh. Anders als de Pepoenen niet haeſt na de dermen en ſincken, ſoo doen ſy lichtelick vergiftige vochtigheden in den lijve groeyen. De vochte koude Menſchen moetenſe dan heel laten, ofte ſtercken wijn op drincken, gelijck van de Meloenen geſeydt is; de heete Menſchen ſullen 't met Rijnſche wijn konnen affien.

Den grooten genees-meeſter *Cardanus* verwerpt al deſe vruchten, en ſulcx van wegen drie oirſaken, om datſe te ſeer verkouwen, te ſeer vervochtigen, en lichtelick in de maeg bederven. Ja de gemelte *Plinius* gelooft deſelvige eenen fenijnigen aerdt te hebben, om dat de vruchten groot zijn, die eerder van boomen, als kruyden behooren voort te komen, om datſe raſch en op een vochtige plaets waſſen, als oock om datſe aen een kleyne ſteel groeyen. Derhalvē die ſijn geſontheyt lief heeft, dient ſoodanige Spijſe niet te gebruycken.

Articiocken plegen heel ſchaers te weſen, ſo datſe ten tijde van *Hermolaus Barbarus* te Venetyen maer in eenen hof te vinden en waren, nu zijnſe alleſins, en werden by een yegelick voor een gemeene ſpijſe gebruyckt. Sy zijn werm en droogh van naturen; werden van ſommige rauw met Peper en Zout, dan meeſt geſooden in vet vleeſch-ſop en met Peper vermenght gegeten voor een leckere ſpijſe, en gebruyckt tot verweckinge der vleeſchelicke luſten. Maer ſy en geven geen goet voedtſel, noch en maken geen goet bloet: want ſy hebben een groote overvloedigheydt van galachtige en werme vochtigheyt, en doen overſulcks oock ſoodanige in het Lichaem groeyen. Zijn even-wel beter aſſe geſoden, dan alſſe rauw gegeten werden. Rauw en oudt geworden, zijnſe ſeer quaet, en moeyelick om te verteeren, en brengen onreyne vochtigheyt by, daer de menſchen machteloos en onſterck af werden: en zijn ſonderlinge ſchadelick de gene, die veel met hooft-ſweer gequelt zijn. Na het gebruyck van de Articiocken looſt men gemeenlick veel en ſtinckent water.

Aert-beſien zijn kout en droogh, maer hoe rijper, hoe matiger. Werden dienſtigh bevonden in een heete Mage, ſy verkoelen de Lever, ſy verſlaen den dorſt, en matigen de hitte van het bloet. Daerom zijnſe alleen bequaem voor jonge luyden, en die van geſtalteniſſe des Lichaems werm zijn: maer doen ſchade een ſlappe Mage. Sy zijn dun van ſap, ſuyveren de Nieren, doen water loſen, en zijn de Milte bequaem. Nochtans bedervenſe lichtelick in de Mage: daerom is het goet, datſe met wijn en ſuycker gegeten werden. En dat niet op 't laetſte gerecht, gelijck men gemeenlick en qualick doet, maer in 't beginſel van de maeltijdt, om reden hier vooren meermaels verhaelt.

Het is een ſeer quade maniere, dat ſommige de Aert-beſien ongewaſſen op tafel doen brengen, meenende dat alſſe droog en met een ſuyvere hant geplokt werdē, beter zijn, als gewaſſen. Maer behalven datter ſomtijts eenige kleyne ſpinnen, of wormkens (gelijck ick wel geſien hebbe) onder konnen weſen: ſoo ſal tot waerſchouwinge mogen ſtrecken 't geene hier over verhaelt werdt, van den hoogh-geleerden *Fabritius Hildanus* 5. *Obſ.* 38. Een jonge en kloecke vrouw in

Switſer-lant, als ſy nuchteren een hant vol ofte twee Aert-beſyen gegeten hadde, kreegh drie uuren daer na groote pijn voor 't hert, de welcke terſtont ſoo ſeer vermeerderde, datter flauten op volghden. Die daer ontrent waren, hier over ontſtelt zijnde, gaven haer terſtont Theriakel in, twee mael op dien dagh, den volgenden nacht eens, maer al te vergeefs; want de pijn en flauten namen al toe, daer noch by komende draeying en ſwijmeling, groote ſpanning, en ſwelling in de Maegh en Buyck. Als dit des anderen daeghs noch heviger was, ſoo werde de gemelte Dr. *Fabritius* gehaelt, die alle de toevallen eerſt door braken, daer na door hert-ſterckende middelen dede over-gaen. De oorſaeck van deſe qualickheyt is waerſchijnelick geweeſt, dat de Aerdt-beſyen door eenige padden vergiftight waren. Want de padden, gelijck *Paré* getuyght, ſcheppen ſonderlingh vermaeck in de Aerdt-beſyen. Soo ſien wy in onſe hoven, dat ſy haer onder de ſelfde, meeſtendeel onthouden. En het fenijn, datſe met haer water, ſpeeckſel, en aeſſem uytwerpen, is doodelick, gelijck geſchreven is by *Rondelet.* in 't 1. boeck van de Viſſchen, en *Paré* in 't 20. boeck van ſijn Heel-konſte op 't 30. Capittel. Dit kan oock ander fruyt gebeuren; en derhalven is 't wel de pijne waert, dat het eerſt wel ſchoon gewaſſchen wert.

Van de Heeſter-vruchten.

Het VI. Capittel.

Bereyt hier, Geeſtigh man, een velt tot goede vruchten,
Voor menſchen die in brandt en heete koortſen ſuchten:
Denckt om dit kleyn gewas, eer dat je boomen plant;
Het dient oock menigh-mael ten dienſte van het landt.
Al waſt het aerdigh tuygh alleen aen lage ſtruycken,
Men kan het na den eyſch met grooten nut gebruycken;
De minſte dingen ſelfs en dienen niet veracht,
Sy hebben menich menſch in beter ſtant gebracht.
Daer is een tijt geweeſt, dat tot de wilde bramen,
De jonckheyt niet alleen, maer alle menſchen quamen,
Als tot een rijck bancket: men pluckte met vermaeck,
Men vonter heylſaem vocht en even ſoete ſmaeck.
De vrucht met ſuyver waes en koelen dau behangen,
Wert by de grootſte ſelfs in grooten danck ontfangen,
Als hun die yemant ſchonk. Siet oock een ſlechten braem,
Gehandelt na de kunſt, was Prinçen aengenaem.
Maer boven dit gewas ſoo vint men nutter dingen,
Die aen ons ſwack geſtel geen minder voordeel bringen:
De kappers van den brem zijn lieftal aen den mont,
En wie graveligh is die achtſe voor geſont.
De ſuer-boom wel bekent in al de naeſte dalen,
De beijers in haer veruw ſoo root gelijck koralen,
De ſwarte krake-bey, en ander kleyn gewas,
Bevint men menigh-mael dat grooten brant genas.
Hou ſtille, ſnelle pen, en blijft in uwe palen,
Ten is u ſake niet hier verder in te dwalen:
Geſelle, watter meer tot deſen handel dient,
Gaet haelt dat uyt den mont van onſen weerden vrient.

ONder de drie ſoorten van **Aelbeſyen**/ Witte, Swarte, (die geweldigh het water ofte piſſe doen loſen) en Roode, zijn de leſte verre uyt de beſte, en de geſontſte. Deſe Roode Aelbeſyen zijn kout en verdroogende, en wat t'ſamen-treckende van naturen, met eenige dunnigheyt ofte fijnigheyt van deelen. En zijn daerom ſeer goet gegeten tegens alle verhittinge des bloets, en tot alle heete koortſen; want ſy verkoelen den brant, en bedwingen de hitte van de Galle, en het verhitten van de galachtige vochtigheden: ververſchen de heete Mage en verhitte Lever. Sy wederſtaen oock alle inwendige verrottingen, en ontſtekingen.

Van den ſelven aert, en tot al het ſelfde zijn bequaem de Beſyen van Berberis, dieſe **Sauſeboom** of **Suerboom** in Brabant noemen, en wert hier te lande in veel hoven onderhouden.

Braem-beſyen zijn lieffelick van ſmaeck, alſſe wel rijp zijn, en hebben veel ſaps, dat matelicken werm van aert is, en daerom ſoet, en de Mage aengenaem, te meer, om een kleyne t'ſamen-treckende kracht, dieſe noch behouden. Maer als yemant de ſelve in wat te groote menighte eet, dan ſal hy daer pijn in 't hooft van krijgen.

Swarte Krake-beſyen zijn verkoelende van aert, en daer toe oock met een merckelicke t'ſamen-treckinge, droogh-makende van krachten. Sy zijn ſeer goet voor een verhitte Mage: verſlaen den dorſt, en ſy verkoelen den brandt van d'heete koortſen: Sy ſtoppen den loop, en maken den buyck harte: ſy ſtelpen en beletten het braken, walgen en op-werpen van de Mage. Men eetſe gemeenlick met wijn en ſuycker, dan die meer verkoelinge begeren, konnen roſen-water nemen.

Roode Krake-beſyen en zijn hier te lande ſoo gemeyn niet als de ſwarte: maer op ſommige plaetſen van Duytſlant werdenſe veel gevonden. Sy zijn mede verkoelende en verdroogende, maer wat meer t'ſamen-treckende van ſmaeck, en daerom wat meer ſtoppende van krachten.

Veen-beſyen/ die in de Veenachtige plaetſen van Hollant gevonden werden, zijn mede van diergelijcken aert en krachten.

Stekel-beſien ofte **Croes-beſyen**/ ofte gelijck wyſe hier gemeenlick noemen **Cruys-beyen**/ ofte **Cruys-doornen**/. eer ſy rijp zijn, ſoo ſy meeſt gebruyckt werden, zijn kout, droogh en t'ſamen-treckende van naturen, de onrijpe Druyven volnaer gelijckende. Daerom worden ſy by de ſpijſen in ſtede van de onrijpe druyven ofte voor Verjuys gedaen: ende het Vleeſch-ſap ofte ander nat, daer ſy in geſoden zijn, behoudt daer van eenen ſeer aengenamen ſmaeck, en maeckt luſt tot eten: verkoelt de heete

Mage.

Mage en Lever, en doet vergaen de overvloedige inwendige hitte, en is goet gebruyckt den genen, die koortſachtigh zijn.

Men roertſe oock onder eyeren met ſuycker, en men bereytſe op verſcheyde ander manieren. Dan hoe ſy toe-gemaeckt werden, ſy doen altijt rauw en kout ſap ofte gijl in den lijve groeyen, 't welck heel luttel, ofte niet met allen tot de voedinge van 't Lichaem en ſtreckt. De rijpe Cruys-doornen, gelijck haren ſmaeck ſoeter valt, ſoo en zijn ſy oock by-na niet met allen t'ſamen-treckende van aert, en hebben eenige kleyne wermte: oock ſoo geven ſy den lijve dan meer voedſels als de onrijpe: en het ſelve ſap, dat ſy by-brengen, en is ſoo rauw niet, als 't gene, dat van de onrijpe komt. Nochtans werden ſy ſeer ſelden geſocht om by de ſpijſe te doen, en voor ſauçe te ſtrecken, ofte alleen gegeten te werden.

Cappers zijn werm van aert, en fijn van ſtoffe, ofte dun van deelen. Als ſy verſch zijnde gegeten werden, dan geven ſy den Lichame niet ſeer veel voedtſels: en de gene, die men in Pekel bewaert, voeden noch veel min: maer zijn alleen goet om met ander ſpijſe voor een ſauçe gegeten te worden, en zijn een toe-ſpijſe, oft ſalaet, dienende om den etens-luſt te verwecken. Sy zijn ſeer nut voor de vochte Mage, en beletten het walgen, het op-werpen van de ſelve, en het onmatigh ſeeuweren ofte ſpouwen: doen oock de koude ſluymen, en taeye ſlijmerigheden, die in de Mage zijn, ſcheyden en verteren. Sy ſuyveren en ontſluyten de verſtoptheden van de Lever en de Milte: en met ander ſpijſe gegeten, zijn de Milt-ſuchtige ſeer nut, en degene, die de vierden-daeghſche koorts hebben. Maer alſmenſe eten wil, dan moet menſe eerſt met ſoet water wel af-waſſchen, en daer na morruw geſoden zijnde, met Olye en Azijn, als ander Salaet eten: ofte men ſiedtſe, en ſtooftſe met een Hoen, ofte ander ſpijſe: gelijck ſy oock aengenaem zijn met een gebraden Snoeck, Braeſſem, ofte diergelijcke. De groote, mits datſe meer ſap en vleeſch hebben, zijn oock ongelijck beter, geſonder, en voeden meer, als de kleyne, hoewel dat de kleyne meer luſt tot eten geven, en lieffelicker zijn van ſmaeck.

Brem-Cappers zijn van de ſelve kracht, en daerbeneffens ſeer goet voor het graveel. Sy werden by vele voor geſonder gehouden, als de rechte Cappers.

Ick heb geſien dat ſommige in deſe ſtadt de Vlier-knoppen, ofte bloemen, als ſy noch geſloten zijn, mede in Pekel ofte Azijn bewaren, en in plaetſe van Cappers op tafel ſetten, de ſelve den naem gevende van **Vlier-Cappers**. Zijn mede de Mage niet onaengenaem, maken luſt om te eten, verdunnen, en doorſnijden de dicke, rauwe ofte onrijpe vochtigheden. Dan te veel gegeten beroeren ſy den buyck, en maken hem weeck.

Van de Boom-vruchten met harde ſchelpen.

Het VII. Capittel.

Hier is een ander vrucht, hier is dat Amarillis
Ten hooghſten wel bevalt, en beſt nae haren wil is:
Komt hier, ô Coridon, en brenght de lieve maeght
Een fruyt dat weynigh koſt, en efter haer behaeght.
Het is een herders gift, ghy kont geen beter kieſen,
Gaet leghtet in den korf gemaeckt van groene bieſen:
En çiert dan u geſchenck met woorden van de kunſt,
Soo vinje voor gewis haer ongeveynſde gunſt.
En ſoo ghy wenſcht het ſtuck ten beſten voor te ſtellen,
Seght dat het is een fruyt van byſter harde ſchellen:
Maer dat het even-wel is binnen wonder ſoet,
En dat ſy tegens u aldus oock weſen moet.
Dat ſy een langen tijt, met wonder harde ſtreken,
U liefde tot den gront ſcheen af te willen breken;
Dat nu dien ſtegen aert dient af te zijn geleyt,
En eens tot uwen trooſt het ſoete Iae geſeyt.
Komt op een ander tijdt, en brenght haer Ocker-noten,
En als ghy in haer ſchoot de vruchten hebt gegoten,
Soo ſeght haer dat het fruyt is dienſtigh voor fenijn,
Maer datter by de noot oock Ruyte dient te zijn.
En ſiet op dit beleyt is mede wat te ſeggen,
Dat ick niet voor en heb hier breeder uyt te leggen:
Ghy voeghter weder by den keeſt van uwen mont,
En ſiet hoe ghy het ſtuck te paſſe brengen kont.
Weeſt ghy het boom-gewas, laet haer de ruyte weſen,
En ſeght dat dit vermengh veel qualen ſal geneſen:
Seght vorder, lieve vrient, dat hier te ſeggen valt;
Maer ſiet dat uwe tongh niet al te los en malt.
Spreeckt niet als na de kunſt, en om het wel te leeren
Soo maeckt tot deſen boeck een vlijtigh oogh te keeren;
Ghy ſult hier komen ſien, ſoo klaer gelijck den dagh,
Al wat het boom-gewas en wat het kruyt vermagh.

Eeckelen zijn by alle de heydenſche ſchrijvers niet alleen gehouden voor de outſte vruchten, maer oock voor het eenigh voedſel, waer by de eerſte werelt alleen plagh te leven. *Lucret.* in 't vijfde Boeck:

Al wat de ſonne gaf, en watter van den regen
Komt ſpruyten uyt het velt, dat is een rijcken ſegen
De menſchen aengenaem, en in het eycken wout
Daer is dat al het volck ſijn blijde feeſten hout.

En hierom is 't dat deſe vrucht haren naem heeft na den Hebreeuſchen **Ahel**/oft **Eyckel**/dat eten beteeckent, gelijck *Fagus* in 't Latijn van het Grieckx *Phagéin*, dat oock Eten geſeyt is. In een wet van de twaelf tafelen (dewelcke de outſte wetten van de Romeynen waren, ons bewaert by *Plinius* in ſijn 16. Boeck op het 5. Capittel) wert toe-gelaten, dat men de Eyckelen, die op een ander mans acker vielen, vermochte

op te rapen. Op welcke wet de groote Rechts-geleerde Caius *L. qui venen ff. de verb. & rer. ſign.* aenmerckt, dat by het woort Eyckelen niet alleen de vrucht van de Eycke, ofte alderhande Eyckelachtig gewas, maer oock van alle ander boomen moet verſtaen werden; na het exempel van de Grieckſche ſpraeck, in de welcke alle ſoorten van boomen *Akrodrya*, dat is, Eycken genoemt werden. Dit ſchijnt wel plaets te hebben in die wet, de welcke ick geloove van de Romeynſche Tien-mannen gemaeckt te zijn, om den honger van de armen te verlichten, haer toe-latende alderhande af-gevallen vruchten op te rapen; dan ick twijffele, ofte dat alleſins ſoo uyt te leggen is. *Ovidius* in 't begin van ſijne Boecken van de *Tranſformatie*, daer hy van de gulde eeuwe ſpreeckt, en van 't gene dat de Menſchen doen aten, onderſcheydt de Eyckelen van d'ander Boom-vruchten, met deſe verſſen:

Het aertrijck met den ploegh of egge niet gewont,
Droegh uyt een gullen ſchoot, en uyt een vetten gront:
Al wat den menſche ſpijſt, wat kruyt en boomen geven,
Dat is aen al het volck genoeghſaem om te leven;
De vrucht van 't eycken-hout, en van den wilden braem,
Die waren even-ſelfs de Prinçen aengenaem.

Maer daer na het Koren gevonden zijnde, en de maniere om het lant te ploegen, en te beſaeyen, hebben ſy de Eyckelen voor de verckens gelaten. Daer van is 't ſpreeck-woort by de Griecken, *Al Eyckelen genoegh*, als of ſy wouden ſeggen, alſſer beter komt, dan laet men ſlechter ſtaen. Nochtans getuyght *Galenus* in het 2. Boeck van de krachten der Voedſelen op 't 38. *Cap.* dat die van Arcadyen, als de ander Griecken al Koren aten, noch lange haer aen de Eyckelen hielden: en *Plinius* ſchrijft op de aengeweſen plaetſe, dat noch in ſijnen tijt, veele volckeren by Eyckelen leefden: jae by de Spaenjaerden ſoo aengenaem waren, dat ſy die voor bancket op de tafel lieten ſetten. Sulck bancket, ſeyt *Eraſmus* van Rotterdam in de uytlegginge van 't gemelte Spreeck-woort, was heel bequaem voor de gene, die de pis tot ſpoel-water voor haer tanden gebruyckten. Maer al is 't, dat niemant die leckere koſt uyt Arcadyen ſal gaen halen: ſoo zijn even-wel de Eyckelen dickwils ſeer wel te pas gekomen in hongers noot. By aldien die van Leyden Eyckelen in haer ſtadt gehadt hadden, men ſoude van ſoo veel ellende in haer belegeringe niet gehoort hebben. Waer van *Galenus* een ſchoone getuygeniſſe geven kan, in het vermelde Boeck en Capittel, alwaer hy oock de maniere om de Eyckels tot ſpijſe te bereyden beſchrijft. „Als „op ſekeren tijt, ſeyt hy, ons Lant van hongers noot „geplaeght werde, en datter groote menighte van „Eyckelen, en Miſpelen gewaſſen was, ſoo begroeven de boeren de ſelve in kuylen, dieſe in de winter „en in 't voor-jaer in plaetſe van Koren aten. Te voren waren de Eyckelen maer koſt voor de verckens. „Maer alſoo de huyſluyden de ſelvige doen, gelijck „ſy plegen, niet en konden voeden, ſoo atenſe het Koren voor-eerſt op. Daer na de winter op handen zijnde, ontgroeven ſy de Eyckelen, en bereyden die tot „ſpijſe op verſcheyde manieren. Want ſy koocktenſe „ſomtijts in water, en bradenſe wat onder heete aſſche, ſomtijts ſtieten ſyſe tot meel en maecktender „pap en bry van, ſomtijts beſproeyden ſyſe alleen met „water, en dedender een ſauçe by; ſomtijts aten ſyſe „in melck geſoden, ofte in honigh geleyt. Voorwaer ſoo in de ſtadt van *Numantia* in Spaengien eertijts, oft in onſen tijt te *Sancerre* in Vranckrijck (daer niet ongegeten bleef) maer Eyckelen hadden geweeſt, ſy waren onwinbaer gebleven. Want de ſtadt *Chios*, in 't Eylant van den ſelfden naem, hiel de belegeringh ſoo lange tegen met Eyckelen te eten, tot datſe ontſet werde, als uyt *Cornelius Alexander* by *Matthiolus* te leſen is, in de uytlegginge van *Dioſcorides* 1. 121. Ende *Galenus* ſeyt op de gemelte plaetſe, dat de Eyckelen niet minder voedſel geven, als veel ſpijſe die van Koren gemaeckt wert. Maer 't ſelfde (als hy ſchrijft in 't Boeck van goede en quade gijl oft ſap op het 4. Capittel) is dick, rauw, en kout, en gaet lanckſaem na beneden, waer uyt volght datſe hart om te verdouwen, en qualick om te verteeren zijn.

Alſoo van wegen de outheyt, van de Eyckelen eerſt gehandelt is, ſoo ſullen wy dit Capittel vervolgen met de Boom-vruchten die mede harde ſchelpen hebben, in 't Latijn met een gemeenen naem van *Noten* beteeckent, aenvangende van de gene, die den ſelfden eygentlick gegeven wert.

Ocker-noten werden door de banck met een harde ſchelp, doch ſomtijts met een ſachten, ſoo datſe van den boom vallende, aen ſtucken gaen. *Macrobius* 3. *Sat.* ſchrijft dat de Noten van *Tarento* (in 't Koninghrijck van Napels) ſoo broos en ſachten ſchelp hebben, dat zy nauwelijcx aengeraeckt zijnde, terſtont breken; dan de Noten en vallen daerom niet te ſlechter. Sy zijn werm en droogh, inſonderheyt alſſe wat verdrooght zijn. Want de verſche hebben meer vochtigheyt, en minder wermte. Derhalven zijn de verſche de beſte, hoe-wel ſy oock moeyelick vallen om te verteeren, en luttel voeden: maer de drooge maken veel galle, en zijn een heete galachtige Mage ſchadelick. Daerom ſoude men mogen dencken, datſe voor oude luyden bequamer ſouden zijn, als voor jonge: maer om dat ſy de krop van de Mage, Keel, en Strot beſchadigen, hoeſt verwecken, en pijn in 't hooft maken, ſoo zijnſe oock onnut voor de ſelve. Sy zijn een goet middel tegen vergif, met vijgen en wijn-ruyt, en wat zout gegeten. En dit is het verborgen genees-middel, dat *Pompejus* vond in 't Cantoir van den overwonnen Koningh *Mithridates*, met ſijn eygen hand geſchreven, gelijck te leſen is by *Plinius* in 't 23. Boeck van ſijn Natuerlicke Hiſtorye op het 8. Capittel. Sy werden gemeenlick gepreſen, en goet gehouden op viſch gegeten, om dat ſy de vergaderingh van eenige ſlijmerach-

merachtigheyt, en bedervinge van vochtigheden, die lichtelick op het eten van de viſch in de Mage geſchiet, met haer wermte en drooghte beletten,en indiender miſſchien eenige quaet-aerdigheydt, gelijck ſomtijts gebeuren kan, in de viſch is, de ſelve met een beſondere kracht tegen te ſtaen.

Haſel-noten geven meer voedſels, dan de Ocker-noten, maer zijn wat kouder : even-wel werm en droogh. Sy zijn harder om te verteeren, en maecken groover en aerdachtiger ſap of gijl, als de Ocker-noten. Veel op andere koſt gegeten, drijvenſe in de Maegh, en veroorſaken op-blaſinge, brakinge, en pijne in 't hooft. De verſche zijn beter als de drooge, en maken de geſonde Menſchen haeſt vet. Voor de beſte, en geſontſte werden gekeurt, die langhwerpigh zijn, en root van binne-ſchel.

Tot de Eyckelen en Noten behooren oock de **Caſtanyen** (*Plin.* 23. 8.) de Eyckelen van Jupiter, in 't Griecx genoemt, en in 't Latijn Caſtanye-noten.

De Caſtanyen, ſeyt *Galenus*, zijn de edelſte van alle de Eyckelen,en onder alle de wilde vruchten brengen ſy den Lichame alleen een redelick voedſel by, in het 2. Boeck van de kracht der Voedſelen. En in 't Boeck van 't goet en quaet ſap op 't 4. Capittel, ſeyt hy, dat ſy goet voedſel geven, als ſy wel verteert werden. Maer ſy zijn ſwaer om te verteeren, en ſincken ſeer tragelick na beneden. Geven oock grof en duyrende voedſel, maken den buyck hart, ſtoppen de loop, en veel gegeten, verwecken veel winden, en pijn in het hooft. De rauwe hebben een by-een-treckende kracht, en zijn dapper windigh, daerom zijnſe beter gebraden, of geſooden. Ick hebbe op de kuſten van Vranckrijck, by de huyſluyden, daer heele boſſchen van Caſtanyen ſtaen, en meeſt voor de Verckens geworpen werden,geſien Broot van Caſtanyenmeel gebacken, 't welcke ſeer ſwaer en hart om te verteren is.

Pingels geven wel veel voedſel,en dat goet is voor de gene, die beginnen uyt te droogen, en aen de Teringh vaſt zijn, maer dat niet lichtelick en kan verdout werden.

Piſtacyen ofte **Fiſtiten** zijn mede hart te verteeren. Anders zijn ſy goet van ſap, en geven prijſelick voedtſel, doch nochtans een weynighſken dickachtigh. Oock 't voedſel, dat ſy by-brengen, is tamelick veel : en daerom konnen ſy kracht geven, en wederom verſtercken al de gene die door lange ſieckten ofte anders onſterck en ſlap geworden zijn, en ſy maken wederom vet en gelijvigh die door de ſelve oorſake mager zijn. Daerom vallen ſy ſeer nut de uytdroogende ofte uyt-terende Menſchen. *Rabbi Moſes* houdſe voor de beſte van alle vruchten, om datſe de walginge beletten, en de Mage etens-luſt doen krijgen. *Avicenna* ſeydt oock, datſe de Mage ſeer verquicken : 't Hert oock verſtercken, en goet bloet maken; jae ſo goet zijn als de Amandelen. Dan *Galenus* twijffelt ſeer offe ſo veel deughden hebben. Immers men moet bekennen, datmen daer niet veel t'effens van eten en magh. Want ſy vollen het Hooft met dampen, en ſchaden de Kinderen, en de heete Menſchen,om datſe haer 't bloet ontſteken, en draeying in 't hooft veroirſaken. Maer alſſer *Conſerve* van *Roſen* mede, oft nae gegeten wert, dan en ſchaden ſy niet.

Te Venetyen maeckt men een ſoorte van Marçepeynen uyt deſe vruchten, *Piſtacciate* genoemt, die goet gehouden werden, om de oude koude mans wat luſt ofte kracht te geven,tot uytvoeringe van haer,ofte haer vrouwen werck.

Onder de Noten,werden mede gerekent de *Amandelen*, ende zijn tweederley, Soete en Bittere. Onder alle de ſoorten van Noten,daer nu af gehandelt is, zijn de **Soete Amandelen** de alderbeſte, matelick werm en vochtigh, ofte een weynigh na de drooghte treckende. *Galenus* ſchrijft in 't 2. boeck vande kracht der Voedſelen op het 29. Capittel, dat de Amandelen niet veel voedtſel en geven. Maer de ervarentheydt leert,en ſo veelderhande ſpijſe, die van Amandelen gemaeckt wert,betuyght volkomelick,datſe veel voedſel maken, en dat van matige en goede ſtoffe. Sy zijn ſeer goet voor uytgeteerde Lichamen met Suycker,en Roſen-water gegeten,ofte tot *Marcepeynen* gebacken.

De Soete Amandelen,als oock al de voor-verhaelde ſoorten van Noten, zijn door haer windachtigheyt en ſtoffe bequaem, om den luſt van by-ſlapen te verwecken, en te vermeerderen : dan het is een quaden put, daer men 't water in dragen moet.

Bitter Amandelen zijn onbequaem om voor ſpijſe gebruyckt te werden,hebbe even-wel geſien, Marçepeynen daer van gebacken, die men at,om niet lichtelick droncken te werden, dan heb niet konnen merken, dat deſelve ofte ſo toegemaeckt, ofte uyt de hant gegeten, daer toe groote kracht hadden : al is 't oock dat van deſe kracht veel beſchreven is by *Plutarch.* 1. *Symp. qu.* 6. en *Athen.* 2. *Deipn.* 12.

Van Appelen, Peeren, ende andere Boom-vruchten met ſachte ſchellen.

Het VIII. Capittel.

Koom hier wie immer was genegen om te ſnoepen,
Ghy wort hier tot een feeſt van uwen aert geroepen :
Hier is bevalligh ooft, en aerdigh boom-gewas,
En wat men immermeer van gulle tacken las ;
Koom pluckt nu metter hant, en eet met volle kaken,
Maer wiltet niet te grof of niet te gulſigh maken :
Eet fruyten met beſcheyt, en na de rechte maet,
En let wat hinder doet, en wat de leden baet.
Maer denckt oock boven dat, hoe ſeer het is te ſchromen
Dat eens den appel-man ſtaet om ſijn gelt te komen ;
En daerom weeſt beſet, op datje niet en eet
Voor datje van het fruyt de ware gronden weet.

Ghy dient van al het ooſt den rechten aert te weten:
De Perſen zijn vergif door onvoorſichtigh eten,
De Quee, de Vijgh, de Druyf, de Miſpel dient gemijt,
'T en zy men die gebruyckt op haren rechten tijt.
De vroegen Abrikock, den Appel van Granaten,
Kan deſen hinder doen, en genen weder baten;
De kunſt gelt over-al. En waerom meer geſeyt?
Geen ſake dient gedaen als met een goet beleyt.

GElijck onder den naem van *Nux* niet alleen de Noten, maer oock alle de boom-vruchten met harde ſchelpen, beſchreven in 't voorgaende Capittel, begrepen werden: alſoo en beteyckent de naem van *Pomum* in 't Latijn niet alleen de Appelen, maer oock alle de boom-vruchten met weecke en ſachte ſchellen, van de welcke wy nu ſullen handelen. Deſe hebben meeſt al ſap dat lichtelick komt te bederven. *Galenus* verbiet daerom het gebruyck van de ſelvige den genen, die op haer geſontheyt willen leven. En getuyght van ſijn ſelven, dat als hy door raet van ſijn vader hem in ſijn jonckheyt van fruyt onthiel, altijt in geſontheyt bleef. Oock, als hy eens by geſelſchap van jonge luyden, wat te veel ſnoeyden, in een ſtercke koortſche verviel. Waer door gewaerſchout zijnde, hy daer na ſulcx na liet, en wel te pas bleef. Het valt even-wel ſwaer voor de gene, die wat goet fruyts zijn, vermits ſoo groote verſcheydenheyt en lieffelickheyt, die het oogh en den mont ſelve ſchijnen te noodigen, haer gantſch en gaer daer van te onthouden. Derhalven die den luſt wat willen toe-geven, moeten niet gulſigh, maer matelick en ſoberlick van 't Ooft gebruycken. Want uyt quaet voedſel en konnẽ niet als quade vochtigheden in ons lichaem voort-komen. Nu appelen, en ander fruyt voed weynig, en derhalven die haer ſelven daer mede op-vullen, werden veel eer beſwaert, als gevoed. Daer-beneffens loopt dun en vochtig voedſel al te ras door 't gehele lichaem, en daer van wert een rauwe *gijl* veroorſaeckt, waer uyt lichtelick koortſen, en andere ſieckten ontſtaen. En de ſnoepens van 't fruyt en komen niet licht tot eenen hoogen ouderdom.

Dan voor al moeten geſchout werden rauwe Appelen, en ander fruyt, dat noch niet rijp en is. En het ſcheelt oock veel of de rijpigheyt gemaeckt is, of datſe van naturen komt. Want 't gene in kaf ofte hoy bewaert wert om te meucken, dat magh vrijelick voor gantſch ongeſont verworpen worden. Maer dat rijp van den boom gepluckt wert, is beter. Gelijck in tegendeel 't gene wild, wrang, en gewormſteeckt is, niet gegeten en dient.

Om nu van 't fruyt in 't byſonder te ſpreken. **Appelen** zijn allegader kout en vochtigh van naturen, en hebben daer by een overvloedige waterigheyt. Maer gelijckſe ſeer verſcheyde van ſmaeck zijn, want ſommige zijn ſoet, ſommige ſuer, andere wrang, eenige tuſſchen beyde, ſoo is oock den aerdt en nature van de ſelve verſcheyden, na de verſcheydenheyt en het onderſcheyt van den ſmaeck.

De Soete Appelen zijn min kout en vochtigh, en ſchier middel-matighlijck geſtelt. Deſe behouden de vaſtigheyt ofte gelijvigheyt van haer vleeſch of ſtoffe, als ſy geſoden of gebraden zijn, en brengen den lijve overvloediger voedſel, als andere. De ſuere Appelen zijn kouder en oock vochter dan de ſoete: en 't vleeſch of de ſtoffe van deſe, als ſy geſoden of gebraden werden, valt van een, en wert heel geſmijdigh, ende en behout geene gelijvigheyt met allen. Sy en geven oock ſoo veel voedſels niet, als de ſoete, en 't gene, dat ſy by brengen, is rauw en kout. Dan ſy ſlibberen ſoo haeſtelick en ſoo lichtelick door de dermen ('t welck de ſoete niet en doen) dat ſy den Buyck, die te hart was, weeck en los maken, inſonderheyt als ſy voor alle ander ſpijſe genomen werden.

De wrange, wringende, oft t'ſamen-treckende Appelen, als zijn de Wilde en Onrijpe, zijn kouder van aert dan de voorgaende: en ſy doen dicker en heel windigen gijl in 't Lichaem groeyen, en ſtoppen dẽ buyck.

Appelen die niet ſuer, ofte ſoet, noch oock wrang, maer tuſſchen de voor-ſeyde ſmaken geſtelt zijn, en dickwils twee oft drie verſcheyden eygentheden ofte beſondere ſmakelickheden op de tonge vertoonen, ſullen die werkinge van die eygentheyt, die hunnẽ ſmaeck meeſt openbaert, oock meeſt voort-brengen: hoe-wel dat ſy van de ander eygentheden mede deelachtig zijn.

Dan voor allen ſoo zijn de geſoden ofte de gebraden Appelen altijt beter dan de rauwe: want de ſchadelickheyt die meeſt uyt de windachtigheyt en overtollige vochtigheydt komt, wert door de hitte des vyers wech-genomen, en de ſelve magh dan oock bedwongẽ en verbetert werden door goede en bequame *ſpeçeryen*, en ander dingen, die men daer by doen kan.

Voorts ſoo kan men de *Appelen* beſigen, als *medicamenteus* voedſel: allegader alſſer verkoeling van nooden is, gelijck in een heete Mage: de *ſuere*, alſſer dunmakinge van taeye vochtigheden van doen is: de *wrange* oft t'ſamen-treckende, als den Buyck te weeck is, en verſtoppinge ontbreeckt. Maer even-wel zijn ſy allegader van quaet ſap, en voor de Mage en Zenuachtige deelen onbequaem. Dan de ſchadelickſte zijn de gene, die geen ſmaeck en hebben, en gantſch waterachtigh zijn, 't welck haer lichtelick doet bederven. De *ſoete* wel-rieckende, en die ſoodanigen geur hebben, zijn de alderbeſte: want ſy geven het Lichaem redelick voedſel, zijn de teringe der Mage niet tegen, verſtercken het hert, verheugen den geeſt, en zijn in ſwaermoedige ſieckten bequaem, voor de welcke ook in de Apotheken gemaeckt wert een *Syroop* van *Appelen*. Sy verſlaen den dorſt, openen de borſt, doen de fluymen rijſen, ſtelpen den hoeſt.

Appel-dranck of **Cidre**, gelijck men hem in Vranckrijck noemt, wert van het uyt-geperſte ſap gemaeckt, en is op ſommige plaetſen, daer weynigh wijn waſt, als in *Normandyen*, ſoo gemeen, als by ons 't bier, is van ſmake wijnachtigh, en hout hem oock gelijck de wijn.

wijn. Want metten eerſten is hy ſoet, daer na teert hy, en is dan wat ſcherper. Ten laetſten heel geklaert zijnde, heeft hy eenen ſcherperen ſmaeck: dan metter tijt verandert hy van ſmaeck, gelijck de wijn. Niet-te-min is hy in 't klaer worden veel lieffelicker, dan als hy heel klaer is. Als ick in 't jaer 1615. te *Caen* was, en konde ick geenſins ſmaeck krijgen in deſe *Cidre*, dan de *Profeſſoren* ſeyden my, dickwils ons Bier verſocht te hebben, maer dat ſy het mede niet en konden drincken. Soo getuyght de Heer van *Montaigne* 1. *des Eſſais* 25 dat hy hem tot alles, wat voedſel geeft, ſonder onderſcheyt hadde konnen wennen, behalven tot het Bier; 't welck hy niet en konde verdragen. De oirſaeck van beyde is de gewoonte van jonghs op, dewelcke met recht voor de tweede Nature gehouden wert. Dan mẽ moet voor al wetẽ dat de *Cidre* niet goet gedroncken en is den genen, die 't Flerezijn hebben.

Peeren zijn mede niet min, als de Appelen in nature en ſmaeck verſcheyden. Want men vint ſoete, ſuere, wrange, en die een gelijck waterachtige ſoetigheyt hebben. Waerom ſy oock van geen eenderhande kracht en zijn. Alle Peeren ſtoppen den buyck, en maken hem hart, inſonderheyt de gene die wrangh en ſarp van ſmaeck zijn; ſy verkoelen meer als de ſoete, maer zijn niet goet voor de mage, darmen, en de zenuachtige deelen.

Indiender yemant is begerigh om te weten
Wat peer, of ander vrucht, is nut te zijn gegeten,
Die neme dit gemerck: Het fruyt dat niet en kraeckt,
Dat hout men in 't gemeen dat alle monden ſmaeckt.

De ſoete Peren hebben meerder gematigheyt: maer zijn allegader meeſt van kouden, en vochtigen aerdt. Sommige zijn even-wel werm ende vochtigh als de Muſcatel-peeren, en daerom de bedervinge meer onderworpen. *Galenus* in het 6. Boeck van de Droogen, ſchrijft de Peeren een ongelijcke gematigheyt toe, na de deelen; en ſeyt dat eenige deelen aerdtachtigh, eenige waterachtigh zijn. Maer 't ſchijnt even-wel, dat in de meeſte de koude, en vochtigheyt, de ſoetigheyt en drooghte te boven gaet. Sy en zijn de Mage niet onaengenaem; alſſe eerſt gegeten werden, dan ſtoppenſe (om ſulcx te beletten, ſtovenſe ſommige met Corinthen) maer gegeten na d'ander ſpijſe, maeckenſe los, en ſluyten de krop van de Mage, inſonderheyt de gene, die wat treckende zijn. Sy geven door de banck meer en overvloediger voedſel van de Appelen, maer 't ſelve is mede kout en waterachtigh. En dickwils, alſſe bederven, veroorſaken roo-loop, en boorts; inſonderheyt alſſe niet heel rijp en zijn, en oock al te vochtigh, gelijck van de Muſcatellen geſeyt is. De ſoete, vette, en ſmoutachtige Peeren voeden meer dan d'ander. Sy zijn alle beter geſoden ofte gebraden, als rauw gegeten, om reden in de Appelen verhaelt. Maer de gene, die Kolijck ofte Krimpinge des buycx onderhevigh zijn, ofte Graveelachtigh, moeten haer van het Peeren eten wachten, om datſe kout en windigh bloet maken, en ſteenen doen groeijen; anders weynigh gegeten in 't laetſte van de maeltijt, en *nimmermeer nuchteren*, met Kaes, Zout, Suycker, Peper ofte Caneel, rauw, geſoden, gebraden, ofte geconfijt mogen van alle Menſchen (behalven oude, en koude) in alle tijden gegeten werden, midts daer ſtercken wijn op drinckende.

Men maeckt oock een **Peer-wijn** als van Appelen, (Peer-dranck ofte *Cidre-Pere* geheeten) die voor Bier of Wijn ſtreckt, en wert ſeer bequaem gehouden om op *Campernoelyen* te drincken, als een geneesmiddel van hare quaetaerdigheyt.

Van de **Citroenen** en **Limoenen** en beſigen wy in onſe ſpijſe niet als het ſap, in plaetſe van Verjuys ofte Azijn. En ſoo gebruyckt, kan het de heete ofte galachtige vochtigheden, die in de Mage leggen, krachteloos maken of bedwingen: doet den verloren etensluſt weder-keeren, is de Mage ſeer aengenaem, en wederſtaet het Vergif, gelijck *Athenæus* met een vremt exempel beveſtight, van twee miſdadigen, die verweſen waren, nae de wetten van Egypten, om de Adders overgegeven te werden, en onder-wegen van een Waerdinne uyt medelijden elck een Citroen kregen, die ſy op aten, en daer na gebeten zijnde van de fenynige, ende vinnige Slangen, geen ſchade en leden. Waer over den Rechter verwondert zijnde, en verſtaende, dat ſy een Citroen gegeten hadden, liet des anderendaeghs den eenen een Citroen geven, en den anderen niet, en beyde op de recht-plaetſe komende, die gene, die de Citroen gegeten hadde, en geſchiede niet quaets, maer den anderen werde terſtont, nae den beet van de Adder, gantſch blaeuw, en ſterf dadelick. Soo ſchrijft *Theopompus*, dat den tyran *Clearchus*, als hy ſijn onderſaten door vergif wreedelick om liet brengen, door hulpe van de Citroen dickwils tot ſijn voornemen niet en quam.

De Citroen placht eertijts alleen te waſſen in *Media*, een Provinçye van Aſyen, dan is daer na door *Palladius* in Italyen gebracht, alwaer ſy ſedert overvloedigh voort-komt. Den boom, en de kracht van 't Citroen-ſap, beſchrijft de Poëet *Virgilius* in het tweede Boeck der Lant-bouwinge, met deſe verſſen:

Wt Meden is een vrucht in ouden tijt geſproten,
Die heeft een egger ſap in hare ſchors beſloten,
Daer kan geen beter dranck of nutter julep zijn
Voor nare ſpookery of ander ſlim fenijn:
Want ſchoon aen eenigh menſch door gif de leden ſwellen,
Het ſap dat ſal het lijf in beter weſen ſtellen;
Het kan meer bate doen als eenigh heylſaem kruyt,
Het is een vinnigh ſuer, het bijt den ſwadder uyt.
Dus als een ſtief-moer pooght, door fellen haet ontſteken,
Haer voor-kint quaet te doen, en haer verdriet te wreken,
Of dat een ſpoockſter grolt, en vremde lagen brout,
Dit ſap is dat de doot met krachten wederhout.

De ſtam daer aen het waſt is keeſtigh op-gereſen,
En ſchijnt aen ſijn geway een lauwer-boom te weſen;
En ſoo men uyt 'en reuck geen onderſcheyt en nam,
Het ware ja den boom die eerſt van Daphne quam.
En ſchoon al ruyſt de lucht met wonder harde vlagen,
Het bladt dat kan een ſtorm en harde buyen dragen,
Het bloeyſel even-ſelfs dat hout geweldigh vaſt,
Soo dat het op geen kou of ſtueren wint en paſt.
De Meden achten 't hoogh, en 't wort van hen gepreſen,
Vermits het van den ſtanck den adem kan geneſen.

Van deſelfde kracht is 't ſap van de ſuere **Orangie-appelen**: dan 't gene, dat van de ſoete komt, en is ſoo verkoelende, noch oock ſoo verdroogende niet, maer komt eer tot een matelicke ofte redelicke wermte en vochtigheydt, en is aengenaem en behaeghlick van ſmaeck. Maer het ſap van de half ſuere en half ſoete is mede van aert en krachten tuſſchen beyde. Sy zijn allegader ſeer nut om de ſieckte, die van quade of bedorven ſpijſe en ſtinckent water gekomen is, te geneſen: dan de Citroenen zijn daer wel ſoo krachtigh in. Soo leſen wy van onſe Reyſen op Ooſt-Indyen, dat ſoo haeſt de Schepen een Eylandt aen doen, daer Citroenen ofte Orangie-appelen waſſen, het ſcheeps-volck dat van de Scheur-buyck onbequaem was om yet te doen, terſtont geneeſt, en fris en geſont tot haer werck keert. Deſe ſoete Orangie-appelen zijn oock ſeer goet om alle verſtoppinge te ontſluyten, en worden nuttelick de ſwaermoedige menſchen gegeven, en de oude lieden, en de gene die veel ſinckingen op de borſt onderhevigh zijn. Maer de ſuere verkouwen de Mage, ſtoppen den Buyck, en maken de Borſt, en de Aeſſem-aderen engh: dan als men daer niet veel teffens van en eet, of dat men wat in-geleyde Orangie-ſchellen daer toe eet, dan zijn ſy de heete jonge luyden, en dat in heete tijden des jaers, nut genoeg. Deſe ingeleyde ſchellen, als oock van de Citroenen, ſtercken de Mage, en zijn goet voor de gene, die met eenen ſtinckenden adem gequelt zijn.

Granaet-appelen hebben haren naem, ofte na het Koninckrijck van *Granaten* in Spaengien, ofte liever om datſe ſo vol Granen, ofte kerene zijn, gelijck in het François *Migraine*, als *Millegraine*, ofte *duyſent-greyn*, al is 't datter by de ſtadt *Mechnaſe* in Afrijcken, en in Syrien by de riviere *Euphrates* Granaet-appelen waſſchen ſonder keerne, en met dunne ſchellen, die men, ſonder yet uyt te ſpouwen, uyt de hant kan eten, gelijk onſe Appelen, als *Ioſeph Barbatus* beſchrijft *cap.* 20. De binnenſte ſappige keernen van de *Granaet-appelen* zijn tamelick goet van ſap oft gijl, en de Mage ook aengenaem: doch geven luttel, ſeer dun oft oock geen voedſel. Dan alle de ſoorten van Granaet-appelen zijn verkoelende, en wat t'ſamen-treckende: maer allegader niet alleens. Want de ſoete en verkoelen ſo ſeer niet, als de ander, noch en zijn oock ſoo t'ſamen-treckende, ofte ſoo droogh-makende niet, maer vochtiger dan d'ander, en bequamer om 't Lichaem te voeden: dan ſy maken ſeer haeſt winden, en ſwellingen in den buyck. Daerom en zijnſe ſoo nut niet om van de koortſige Menſchen gebruyckt te werden, als de ander. De ſuere Granaet-appelen, en ſonderlinge de gene, die eenige wrangigheydt in hebben, zijn merckelick verkoelende, droogh-makende, en een weynighſken t'ſamen-treckende van aerdt. De vochtigheyt, of 't ſap is de Mage ſeer bequaem, want ſy ſterkt de weecke, en verkoelt de verhitte, verdrijft alle walginge, en doet het braken op-houden.

Queen zijn kout en droogh, van lieffelicken reuck: daerom geboodt de wijſe wet-gever *Solon*, dat alle de jonge dochters, eer ſy met haer bruydegoms te bedde gingen, in deſe vruchten te bijten, om daer van eenen goeden aeſſem te behouden. Rau en werden ſy by-na nergens gegeten, en zijn ſchadelick voor de zenuwen, en maken krimpinge in den buyck. Geſoden ofte gebraden, ofte oock met ſuycker in-geleydt, ofte tot **Marmelade** (datmen oock Que-vleeſch en Que-kruyt noemt) gemaeckt, zijn bequamer en lieflicker om eten. Men eetſe veel tot hutſpot, met ſchapen-vleeſch geſtooft. Sy zijn hart om te verteren, geven luttel voedſel, en dat ſelve grof en niet haeſt nae beneden gaende: ſy verſtercken de Mage, en houden het braken op, en indienſe op het laetſte van de maeltijdt genomen werden, gelijck men gemeenlick doet met wijn geſtooft, ſoo ſluytenſe den mont van de Mage toe, en beletten, dat de dampen van de ſpijſe niet na de herſſenen op en ſtijgen, en maken den buyck weeck, de ſpijſe neerdringende, maer in 't eerſte en voor ander ſpijſe gebruykt, ſtoppenſe, en beletten dat de koſt tragelick uyt de Mage gaet. Dan is oock ondienſtigh, datſe na ander ſpijſe te overvloedigh gebruyckt werden: want dan dringenſe, door 't geweldigh toe-trecken van den opperſten krop der Mage, de ſpijſe na beneden, al eer ſy volkomentlick verteert is, en veroorſaken Krimpinge, en en Kolijck.

Perſen/oft Perſiken werden gemeenlick veel gegeten, om haren lieffelicken en aengenamen ſmaeck, ſy zijn bequaem om door haren reuck het herte te verquicken; en oock om den ſtank des adems te beteren, die van de Mage komt: te weten, in den mont geknauwt, en dan uyt-geſpogen. Want door-gegeten, bedervenſe haeſt in de Maegh, het welck eerder een quaden adem zoude verwecken. Sy en geven geen goet voedſel, inſonderheyt als menſe nae ander ſpijſe in 't laetſte van de maeltijt eet: want dan maken ſy dat d'ander ſpijſe met haer in de Maegh bederft, waer uyt koortſe, boorts, en ander ſiekten ontſtaen. Maer als menſe in 't beginſel van de maeltijt voor alle ander ſpijſe eet, dan en zijnſe ſoo quaet ofte ſoo hinderlick niet: want gemerckt datſe vocht en ſlibberigh zijn, ſo ſincken ſy haeſt, en lichtelicken nae beneden, en mitſdien den buyck weeck maeckende, zijn oorſaeck dat de ander ſpijſe te eer en te gemackelicker neder-

waerts gedreven, en van onderen uyt gelaten wert. Sy moeten ſoberlick en met ſorge gegeten werden, en men moeter geen bier, water, ofte kouden dranck, maer goeden wijn op drincken. Gedrooght, en zijnſe ſoo ſchadelick niet, maer bequaem om het walgen en braken van de Mage, en den Buyck-loop te beletten. Want door het verdroogen wert de overtollige vochtigheyt, de welcke oorſaeck is datſe ſoo lichtelick bederven, verteert, ende eenige ſuerigheyt, en t'ſamentreckende kracht gelaten. Inſonderheyt in wijn gekoockt, waer door ſy de ſchadelickheyt, dieſe mochten behouden hebben, meeſt komen te verlieſen. Soo dat het een misſlagh is, van ſommige, die meenen, dat de Perſen in Wijn geleyt, den ſelven eenen lieffelicken ſmaeck aen-brengen: dewijl de Perſen van den Wijn een lieffelickheyt trecken, en ſy dien-volgende de ſelvige verlieſen. *Iovius* verhaelt in 't leven van *Columna*, hoe de Paus *Iulius* de II. leggende flaeuw aen een quade Maegh, en gantſch niet konnende gebruycken, ſoo datter niet als een einde verwacht en werde, met een Perſick door *Scipio Lancelotus*, ſijnen Genees-meeſter tot ſekere hope van leven, geluckelijck op-geweckt is.

Abricots/ by eenige *vroege Perſen* geheeten, zijn de Perſen ſeer gelijck, maer beter als deſelve, gelijck *Galenus* betuyght, in 't tweede Boeck van de krachten der Voedſelen op 't 20. Capittel. Want ſy en bederven ſoo haeſt in de Mage niet, als de Perſen, en zijn lieffelicker, en de Mage aengenamer. Want al is 't dat een Italiaens Genees-meeſter *Piſanelli* van ander gevoelen is, (die oock gevolght wert in 't by-voeghſel van onſen Nederlandtſchen *Dodonæus*) en ſeyt, ofte dat den text van *Galenus* bedorven is; ofte dat hy ſijn ſmaeck verloren hadde: ſoo kan nochtans een yegelick die Perſiken en Abricooſen kent, lichtelick ſien, dat *Galenus* hier in te vergeefs beriſpt wert. Want de Perſiken hebben ongelijck meer vochtigheyt, en zijn derhalven de bedervinge meer onderworpen: maer de Abricoſen werden met minder gevaer gegeten, gelijk de ervarentheyt ſelve leert. Dan is even-wel de waerheyt, dat deſelve, als oock ander fruyt, het beſte voedſel niet en geven. En alſo ſy kout en vocht zijn in den tweeden graed, ſo en dienenſe niet als jonge luyden, die heet bloet hebben, en ſterck van Maegh zijn.

Miſpelen zijn kout en droogh. Van den boom geplukt, vallen heel wrangh, en onbequaem tot ſpijſe, voor aleer ſy moruw geworden, en verrot zijn. Sy werden tragelik verteert, en geven weynigh voedſel. Sy zijn bequamer den genen, die een heete Mage hebben, als andere: dan veel gegeten, beſwaren ſy de Maegh, en zijn bequamer om voor Genees-middel, als voor Voedſel gebeſigt te werden, gelijck *Galenus* ſeyt in 't tweede Boek van de krachten der Voedſelen op het 25. Capittel.

Cornoelpen zijn bijſter ſarp en amper van ſmaeck, en dien volgende ſoo verkoelenſe, en trecken wat te ſamen. Zijn daerom den Maegh bequaem, alſſe wat verhit is. Maer de gene, die een koude en vervuylde Maegh hebben, zijn ſy ſchadelick.

Kerſſen/ ofte *Kriecken* zijn tweederhande, ſuere, en ſoete. Die ſuerachtigh ofte wijnachtigh van ſmaeck zijn, en in Brabandt gemeenlick **Kriecken**/ by ons **Boogaerd-kerſſen** genoemt werden, zijn de beſte, en werden by vele boven alle ander fruyt geſtelt. Sy zijn licht om te verteren, en gaen ras na beneden, verkoelen de Maegh en Lever, verſlaen den dorſt, en verwecken luſt tot eten, verderven ook ſo lichtelick niet, dan geven geen ofte luttel voedſel. De ſoete Kerſſen zijn, om haer groote vochtigheydt, nergens na ſoo goet als de ſuere, en verderven lichtelick: doen quade vochtigheden in den lijve vergaderen, waer van niet alleen veel gewormte en ongedierte (gelijck onlanghs geſien is in een grooten hoop ſpreeuwen, die in een Kerſſe-boom, van haer beneffens andere boomen, berooft zijnde, geſchooten waren, welckers dermen bevonden wierden vol dunne en langhworpige wormkens) in de dermen groeyt, maer oock dickwils quade en beſmettelicke Koortſen veroorſaeckt werden. De arghſte zijn de kleyne ofte vroege kerſſen, en de ſwarte, die wy den naem van Kriecken, ofte ſwarte Kerſſen geven, die de lippen een ſwarte verwe geven. Dan de **Morellen** zijn heel goet en geſont, verkoelen en verſtercken de Maegh, gelijck oock doet den wijn van de deſelve gemaeckt.

Pruymen zijn oock in veel ſoorten verſcheyden. In oude tijden placht men meeſt te houden van de Spaenſche, en die in Syrien, ontrent de Stadt van *Damaſco* wieſſen: maer deſe werden nu mede in Europa onderhouden. Hedens-daeghs waſſen ſeer veel Pruymen in Hongaryen, te weten de lange Pruymen, die veel in andere Landen verſonden, en ſeer gepreſen werden. Maer men moet niet ſo ſeer uyt de plaets, als wel uyt haren aert en krachten van de Pruymen oordelen. Sommige zijn ſoet, ſommige ſuer, ſommige een weynig wrang, ſommige gemengt van ſmaek: en daer zijn ſwarte, blauwe, gele, roode, en groene.

Alle Pruymen zijn kout en vochtigh: maer de *Soete*, en zijn ſoo kout van naturen niet. Sy benemen den dorſt, matigen de ſcherpigheydt van de galle, en zijn derhalven de heete en galachtige Menſchen bequamer, als andere: ſy zijn niet hart te verteeren, en gaen lichtelick na beneden.

De *verſche Pruymen* verkoelen wel meer, en maken den buyck weeck nuchteren, oft in 't beginſel van de maeltijt genomen, maer maken door haer overtollige vochtigheyt quaet en ongeſont bloet. Even-wel zijn d'eene beter als d'andere. Die vol rauw en waterachtigh ſap zijn, gelijck de witte ofte gele Pruymen, zijn ongeſont. De *Blauwe* zijn heel vyerig, en werden daerom in tijde van peſte met recht verboden. De *groote* en *roode eyer-pruymen* zijn de beſte, en ſoo vochtigh niet als andere: tuſſchen beyde gaen de groenachtige, die

ſeer ſappigh en redelick gematight zijn. De *gedrooghde Pruymen* zijn veel bequamer om te eten, en brengen beter voedſel by, 't welck niet ſeer haeſt bedorven en wert: en houden even-wel een open Lichaem. Het welck *Martialis* oock aenwijſt in deſe verſſen:

Wilje buyck en Mage ruymen,
Eet by wijlen drooge pruymen.

De verſſe en lieffelicke *Pruymkens van Brignole* in Provençe werden wel te recht in ſap, en geſontheydt voor de andere gepreſen.

Dan rauwe Pruymen, hoe dat ſy zijn, en hoe ſy ook het zy door ſmaeck, 't zy door reuck haer aengenaem vertoonen, en zijn niet dienſtigh, als voor de gene, die heet en droogh van gematigheyt zijn, die een heet en gallachtige maegh, en lever hebben, en dat noch met een ſchaerſche hant, en voor andere ſpijſe. Maer die een koude, ofte vochtige maegh hebben, en met veel ſlijms, en dienen gantſch geen rauwe Pruymen te eten, want ſy door deſelvige lichtelick, inſonderheyt met een milde handt genomen zijnde, tot een loop, bloet-ganck, braken, ofte diergelijcke zouden vervallen. Maer die een ſlappe Maegh hebben, moeten alle ſoete Pruymen, 't zy rauw, ofte gekoockt laten, door dien ſy de ſelve noch loſſer en weecker maken.

Sommige droogen hier te lande de Pruymen in den oven, gelijck oock de Kerſſen, en dan konnen ſy op een drooge plaets een gantſch jaer goet gehouden werden. Die van *Bononyen* in Italyen koken het ſap van Pruymen tot een matelicke dickigheyt, dat ſy dan in dooſen gieten, en gebruycken ſoodanigh *Pruym-kruyt*, gelijck Quee-vleyſch.

Moerbeſien zijn verkoelende en vochtighmakende van aerdt: ſy verſlaen den dorſt, matigen de hitte van de gal, geven weynigh voedſel, ſchieten ras na beneden, maer alſſe te lang ingehouden werden, dan verderven ſy lichtelick, en krijgen een quaden aert, by-na gelijck de Meloenen en Pepoenen. Daerom moetenſe altijdt genomen werden in een ledige Maegh, en daer geen quade vochtigheden in en zijn, op datſe terſtont neder mochten ſacken, en niet bederven zouden, alſſe te lang in de mage bleven, ofte eenige quade ſtoffe aldaer vindende, van deſelve niet mede quamen te bederven. Dan in 't leſte van de maeltijdt konnen ſy mede gegeten werden, alſſe niet volkomen rijp en zijn, en noch wat op de tonge t'ſamen-trecken.

Al die tot haren nut Moer-beijers willen eten,
Behooren na de kunſt het recht gebruyck te weten;
Dit fruyt niet al te rijp is dienſtigh voor het leſt,
Maer anders etet eerſt, 't is voor den eten beſt.

Pythermus heeft beſchreven, gelijck *Athenæus* betuyght op het 10. cap. van ſijn tweede boeck, dat de Moerbeſy-boomen in ſijn Vaderlant, twintigh jaren onvruchtbaer geweeſt zijn, en gantſch geen vruchten en droegen, en dat daer door de gicht ſoo dapper over de Huysluyden quam, datſe niet alleen mans, maer oock kinderen en vrouwen overviel.

Onder al het Ooft zijn de **Vijgen** altijdt in groote achtingh geweeſt, ſoo om haren lieffelicken ſmaeck, als om dat ſy van beter ſap zijn, als ander vruchten. De wijs-gerige *Plato* plag ſoo veel van de Vijgen te houden, dat hy daerom *Philoſycos* ofte Vijg-eter genoemt werde. En *Baçon*, Cançellier van Engelant, ſtelt de ſelve 4. *Hiſt.nat.* 11. boven alle Vruchten, die de Nature voort-brengt: ſoo dat hy lichtelick ſoude konnen toeſtaen de meeninge der Oudt-vaders *Irenæus*, en *Tertullianus*, die de Vijgh gehouden hebben voor de vrucht, die onſe eerſte voor-ouders in den luſt-hof verboden was. En daerom ſouden wel lichtelick de Indiaenſche Vijgen van *Brocard*, in de beſchrijvinge van 't H. Landt, genoemt zijn *Paradijs-appelen*, hoe-wel Dr. *Paludanus* daer andere redenen van geeft in ſijn Aenmerckinge op *Linſchoten* cap. 55. Ick en weet niet (ſeydt *Baçon*) of haer gevoelen gegrondt was op eenige plaetſen van de oude *Rabbins*, of dat ſy ſagen op de dubbelde beteyckeningh van het Griecx woort *Sycos*, waer mede niet alleen de vrucht, maer oock de vrouwelickheyt genoemt wert; willende ſeggen, dat het de Vrouw was geweeſt, die tot het overtreden van Godts gebodt haren Man gebracht hadde. Maer hy meent even-wel eerder, dat die groote perſonen, ons hebben willen te kennen geven, by aldien die vrucht van het aerdtſche paradijs is overgebleven onder de gene, die wy kennen, dat het de Vijgh moet weſen, als de leckerſte van allen, en d'alderbequaemſte om den Menſche aen te locken. Volkomen rijp, maer noch verſch, zijnſe werm en vochtigh, geven meer voedſel, als ander vruchten, en gaen haeſt beneden af. Sy hebben een door-dringende, en ſuyver-makende kracht, ontlaſten de borſt, en nieren, en ſetten 't graveel af. Maer te veel gebruyckt maken ſy winden en opblaſinge in den buyck, en zijn derhalven nier goet voor de gene, die met het colijck veel gequelt zijn. Sy maken het Lichaem vet, maer het vleeſch datſe geven, is ſacht en bol. De *gedrooghde Vijgen* zijn wermer en drooger, en hebben meerder kracht om te ſuyveren, openen, en te verdunnen. Nochtans maeckenſe den buyck ſacht, en zijn heel ſoet, en daerom niet bequaem als de Lever ofte Milt ontſteken is, om datſe verſtoppinge, ſpanninge, en opſwellinge veroorſaken: welcke onbequaemheyt verbetert kan werden, alſmen daer eenige dingen by doet, dewelcke doorſnijdende en dun-makende van kracht zijn. Dickwils en veel gegeten, maken geen goet bloedt, maer het gene dat lichtelick bederft; en daerom wert gelooft, datſe luyſen doen groeyen; waerom niet vremt en is, dat *Plato*, die een grooten Vijgen-eter was, geſchreven wert, van de Luys-ſieckten geſtorven te zijn. Dan die ſchadelickheyt wert verbetert, alſmen deſelve met Amandelen ofte Noten eet.

Druyven volgen de Vijgen in geſontheyt, ſo van

ſmaeck,

ſmaeck, als van goet voedſel, inſonderheyt alſſe heel rijp geworden zijn. Dan in de ſelvige is groote verſcheydenheyt. Want eenige zijn ſoet, andere ſuer, ſommige wrang, en vele die in geenen ſmaeck uyt en ſteken, en wijnige Druyven genaemt werden. De *ſoete* hebben wermer ſap, en verwecken daerom den dorſt: de *ſuere* en wrange zijn kouder: de *wijnige* zijn tuſſchen beyden. Sy werden verſch van den wijngaert gepluckt en gegeten, ofte gedroogt, die men **Rozijnen** noemt. De *verſche Druyven* zijn van weynigh voedſel, en windachtigh, bederven als ſy langh in den buyck blijven, en verwecken aldaer ſpanningh en krimpinge, doen de Milt ſwellen, en vervullen de Maegh en Lever met rauwe en quade vochtigheden. Anders maken ſy den buyck weeck: en moeten daerom voor andere ſpijſe gegeten werden. Maer de verſche werden meer uyt luſt, als om de geſontheyt gegeten.

Onder de *Rozijnen* iſſer mede onderſcheyt van wegen den aert en ſmaeck. De *wrange* zijn kouder, verſtercken de Mage, en ſtoppen den Buyck: de *ſoete* zijn wermer, en geven meerder voedſel. De gene, die een gemengden ſmaeck uyt ſuer en wrangh hebben, zijn van krachten mede tuſſchen beyden. Want door hare wrangigheyt verſtercken ſy de Mage, met hare ſoetigheyt matigen ſy de vochtigheden, en nemen alſoo de kleyne ſteeckten van de Mage wech. En onder deſe zijn de ſoete, die een weynigh trecken, de alderbeſte. Sy zijn de Maegh goet, de Lever ſoo aengenaem, datſe met de eygenſchap van haer geheele weſen de ſelve helpen, en voor de Levers-ziele by velen gehouden werden. Sy zijn oock goet voor den hoeft, verſachten de borſt, en verſtercken alle de natuerlicke leden. Die ſonder keernen oft ſteenen zijn, en **Corinthen** geheeten werden, maken den buyck loſſer: maer die ſteenen hebben, verſtercken de Maegh meeſt. Nochtans is van d'oude meeſters den nakomelingen na-gelaten en geleert, de ſteenen, eer men de Rozijnen genut, uyt te nemen, ofte met de vellen uyt te ſpouwen. Want gemerckt dat de geſtalteniſſe der ſtoffe van de Rozijnen dick en gelijvigh is, ſoo en konnen ſy niet lichtelick door het gantſche Lichaem geſonden en verſpreyt werden, maer zijn oock wat onderhevigh en ſorgelick om het ingewant te verſtoppen; welcke verſtoppinge door het by-weſen van de keernen vermeerdert wert: aengeſien dat de Druyven ſoo veel te ongemackelicker verdeylt, en door het Lichaem verſpreyt werden, en het Lichaem ſoo veel te haeſter en te meer verſtoppen, hoe ſy te meer t'ſamen-treckings by haer hebben.

Men heeft van lange ervarentheyt bevonden dat de Rozijnen en Corinthen dickwils des morgens nuchteren met menighte van de jonge kinders, ſonder eenige ander ſpijſe daer by te doen, gegeten, de wormen van de ſelve om-bringen, alſoo wel, als eenige bittere dingen ſouden konnen doen. Sy zijn voorwaer beter en geſonder als de druyven ofte vijgen, en men ſal niet lichtelick van de ſelve eenigh ongemack gewaer werden. Dan hier dient noch wel aengemerckt, dat de Wijnſteen, die in den Wijn uyt-werckt, noch allegaer in de Rozijnen ſteeckt, waerom ſy, als oock de Druyven, niet wel en dienen gegeten van de gene, die Graveeligh zijn.

Olyven in Pekel, ofte Azijn met Venckel bewaert, gelijckſe hier te lande, daerſe niet en waſſen, gebrocht, en gegeten werden, verſtercken de weecke Mage, en verdroogen de vochtigheyt van de ſelve; en zijn ſeer nut den genen, die veel ſeveren en ſpouwen; en nemen de walginge der ſpijſe wech, en maken luſt tot eten. Maer ſelve werden ſy qualick verteert, ende en geven geen ofte ſeer weynigh voedſel. Die in Pekel leggen, ontſteken 't bloet, door de hitte, en ſcherpigheyt, dieſe uyt het zout na haer getrocken hebben: daerom zijnſe beter die in Azijn geleyt zijn, en veel bequamer om de Mage te ſtercken, en de walginge te benemen. Dan moet wel gelet werden, geen Olyven te eten, als die groen, vaſt, en hart zijn; dewijl daer geene vrucht en is, die lichter bederft; ſoo dat ſy oock van de Lucht, als haer tonnen wat open geſtaen hebben, of maer aengerocht en zijn, terſtont ſacht, en bruyn werden. En dan zijnſe bedorven, en overſulcx gantſch ongeſont.

Olye die verſch is, en uyt heele rijpe Olyven geperſt, is wel gematight, en by-na met onſe nature over-een-komende, ſoo dat hy ons Lichaem een bequaem en gematight voedſel kan by-brengen. En wert daerom by veel ſpijſe gemenght, inſonderheyt daer weynigh boter is, om haer uytſtekende hoedanigheyt te verbeteren, en te matigen. Men houdt het oock daer voor, dat hy de vergiftigheyt wederſtaet. Waerom hy oock gebeſight wert tot verbeteringh van de ſchadelickheyt van ſommigh voedſel, en om de raeuwigheyt van de Salaet te verminderen en te matigen.

Van den *Olye*, en *Olyven* kan verder na geſien werden, 't gene *Plinius* daer van ſchrijft, in de voorſte capittelen van ſijn 15. boeck der Natuyrlicke hiſtoryen.

Van Suycker ende Kruyt.

Het IX. Capittel.

AL wat men Hollant noemt en zijn maer weynig Steden,
En Hollants-vrienden ſelfs en zijn maer weynig leden,
En al van kleyn begrijp: maer des al niet-te-min
Daer ſchuylen over-al verſcheyde wonders in.
Soo wie maer eens betreet den ringh van onſe kuſten,
Die vint een ſchoon prieel vol alderhande luſten:
Al wat den hemel ſent, of uyt 'er aerden groeyt,
Dat komt ons met de zee ter haven in-gevloeyt.
Godt is gelijck een ſon die duyſent gulde ſtralen
Laet op ons kleynen tuyn geduerigh neder-dalen;
Wat oyt aen boomen hingh, of op den velde ſtont,
Dat komt hier aen het volck gevallen in den mont.

Wat lijdt het heet Braſil op heden felle ſlagen,
Om aen dit verre lant ſijn vruchten op te dragen!
Hier is geen Suycker-riet dat in de dalen waſt,
En noch wort hier de Ieught met ſuycker overlaſt.
Het Indiſch rijck gewas van Peper, Foely, Noten,
Wort hier, gelijck het graen, op ſolders uyt-gegoten:
Men pluckt hier geen Caneel, geen ander edel kruyt,
Wy deelen 't even-wel met gantſche ſchepen uyt.
Bedenckt dit, Hollants volck, bedenckt den hoogen ſegen
Die u door Godes hant ſoo wonder is verkregen:
In alle rijck gewas zijn uwe velden ſchrael,
Ghy noch die niet en hebt, die hebtet altemael.
Wil yemant nu de kracht van heete kruyden weten,
En hoe veel in de ſpijs is nut te zijn gegeten,
En waer toe Gember dient, en waer de Safferaen,
Die leer' uyt deſen Boeck den rechten gront verſtaen.

HEt Aerdt-gewas ſullen wy met Suycker en Kruyt beſluyten: het welck oock dickwils by het ſelfde in Spijſe gedaen wert.

Suycker is een traen die uyt een vremt riet loopt, waer van het beſte uyt *Guiana* komt, doch het en wert daer ſoo wel niet bereyt en waer-genomen, als wel van de Portugijſen in *Breſil*. Van de Suycker wert gewach gemaeckt van *Varro*, by *Iſidorus* 17. *Origin.*

By d'Indianen waſcht een riet
Daer uyt ſyroop en ſuycker vliet,
Een vocht dat ſeem en honigh-raet
In ſoeten geur te boven gaet.

Deſen traen ofte ſap geven de riet-pijpen uyt door haer overvloedige vochtigheyt ter zijden de knoopen ofte kleyne ſweet-gaetjens van de Halmen ofte Riet-pijpen, ſonder die te quetſen oft te ſnijden, ende daer komt hy te ſtollen, ofte dick te worden door de hitte der Sonnen: en dit is ſeer goet Suycker, en ſulcx als de Oude alleen ſchijnen gekent te hebben. Siet *Matthiolus* in ſijn uyt-leggingen op *Dioſcor.* 2. 75. Maer 't gene dat wy hedenſdaeghs meeſt hebben, wert uyt de ſelve Riet-pijpen met gewelt gehaelt: want men pluckt deſe Halmen op bequamen tijt, men doutſe in de perſſe, en 't ſap dat daer uyt-vloeyt, wert vergadert, en door de kracht des vyers wert daer van *Syroop*, *Grof-Suycker*, en daer na verſcheyde ſoorten van *Fijn* en *Wit-Suycker*, gemaeckt. En dit is de eenige wijſe om Suycker te krijgen; te weten uyt de halmen oft ſtelen van dit Riet, als voren geperſt zijnde, ofte in kleyne ſtuckskens geſneden, en op 't vyer ſoo langh geſoden, tot dat alle de vochtigheyt door het vyer verdrooght zijnde, een droogh ſap (dat is dit Suycker) na hem laet in den bodem van den pot, ofte ketel. Aen-

Aengaende den aert en krachten van 't Suycker, het is werm en vochtigh in den eerſten graed, en, gelijck alle ſoete dingen, veel voedſel gevende. Sulcx bewijſt *Scaliger Exerc.* 101. met het exempel van de verckens, die in 't eylant *S. Thomé* met riet, daer de Suycker uyt-getrocken is, gemeſt werden, en daer door ſeer vet, en ſmakelick ſpeck krijgen. Soo ſien wy oock hier te lande, dat als de Kerſſen rijp zijn, de Moſſchen dapper vet werden. Is afvegende, ontdoende, en terende, als Honigh, maer en maeckt ſoo veel dorſt niet, ende en bijt ofte en ſchrapt de Mage niet, als den Honigh, ende en is oock ſoo heet niet als de ſelve: 't en zy dat het door het ſuyveren ofte fijn maken eenige ſcherpigheyt van de Kalck behouden heeft. Want als het grof bruyn Suycker door de ſcherpe Looge van Kalck gemaeckt, geſuyvert wert, en de vuyle en ſwarte Syroop daer uyt gedreven is, ſoo krijght het eenen vremden ſcherpen ſmaeck, waer af het bloet verbrant wert, en het hooft beſwaert: welcken quaden ſmaeck oock ſomtijts is in het beſt wit Indiaens Suycker, dat te Venetyen, Genua, en Marſilyen gebrocht wert, hoe-wel dat het van wittigheyt de Canarye ſuycker beſchaemt. So dat het ongeſuyvert ofte *Grof-Suycker*, ſomtijts beter is, dan 't gene dat de ſcherpigheyt van de Looge in 't ſuyveren behouden heeft. Daerom ſal men eer het bruyn-achtigh en tamelicken wit verkieſen. Want dat is uyt-'ermaten goet in ſpijſe en dranck, en om dat het ſo heet niet en is, als den Honigh, ſoo wert het bequamelick gedaen ſoo by heete als koude ſpijſe: alſoo het noch de hitte, noch de kouwigheyt van de ſelve en vermeerdert, maer eerder beyde matight. Het en is even-wel elck niet even nut. Want in heete Lichamen verandert het mede haeſt in galle. Het grof ofte *Poer-ſuycker* is meer af-vegende, als het *Broot-ſuycker*, en oock ſcherper, ten ware gelijck geſeyt is, in de ſelve eenige ſcherpigheyt van de Looge gebleven was. Het houdt den buyck weeck, en is de borſt ſeer toe-gedaen en nut, als oock de blaſe en nieren. Hoe het meer gekoockt en geſuyvert wert, hoe het meer van ſijn wermte, en af-vegende kracht verlieſt.

By de Suycker dient het **Krupt**/met welcken naem alle *Speçeryen* verſtaen werden, als Caneel, Nagelen, Noten-Muſcaten, Foelye, Peper, Gember, Safferaen.

Caneel waſcht met geheele boſſchen in 't eylandt *Zeilon*, alwaer ook de beſte van daen komt. Den boom heeft twee baſten, waer van de Caneel den tweeden is: wert af-geſneden in vierkante ſtucken, en alſo te droogen geleyt, en rolt dan in malkanderen, gelijck een pijp, ofte canael, waer van hy den naem heeft van *Caneel*, ofte *Pijp-caneel*. Den boom, daer den baſt af gedaen is, laet men ſoo ſtaen, en heeft over drie jaren wederom andere baſten, als te voren. De Caneel is heet in den derden graed, droogh in den tweeden. De beſte is, die wel ruyckt, by-nae als Roſen; van ſmaeck eerſt wat ſoetachtigh, daer nae op de tonge bijtende. Heeft een verwermende, openende, en dun-makende kracht, doch met eenige t'ſamen-treckinge: waer door hy de Maegh en al 't Ingewant verſterckt, en de ſpijſe doet verteeren.

Nagelen waſſen alleen in de Molucſche eylanden, aen boomen gelijck de Laurier-boomen, die veel tacxkens en overvloedigh veel bloemen hebben, welcke veranderen in deſe vruchtjens, die wy na de gelijckenis, dieſe met de nagelen ofte ſpijckers hebben, Nagelen noemen. Sy zijn van gematigheyt heet en droogh, niet verre van den derden graed, en hebben een verſterkende, openende, door-ſnijdende, en door-dringende kracht, dun-makende met eenige t'ſamen-treckinge: daer door ſtercken ſy de Herſſenen, en 't gantſche Ingewant. By de ſpijſe gedaen, beteren ſy de gebreken van de Maegh, Lever, Hert, en Hooft, uyt kouwigheyt veroorſaeckt zijnde: verheugen 't Hert, en doen de ſpijſe verteeren. Sy zijn beſt gebruyckt in den Winter, van oude en koude Menſchen, die met ſlijm overladen, en met Sinckingen gequelt zijn. Oock ſal menſe beſt by de koude vochtige ſpijſe doen. Dan voor de heete gallachtige Menſchen zijnſe quaet: nochtans in tijde van peſt werden ſy nuttelick geknaut, om ons tegen de quade Lucht te behoeden. By de ſpijſe en mach menſe niet met al te groote menichte doen, vermits ſy de ſelve, wel eenen goeden reuck doen hebben, maer mede bitteren ſmaeck geven, en den buyck al te hard maken.

Noten Muſcaten waſſen met haer **Foelye** niet verre van de Molucſche eylanden, in *Banda*, oock in de eylanden van *Iavas* en *Sunda* aen boomen onſe Peere-boomen niet ongelijck. Sy zijn met driederley baſten bedeckt, den buytenſten is gelijck den bolſter van onſe Ocker-noten, als deſe rijp wert, ſo ſpout ſy haer open, en dan ſiet men een dunne ſchorſe ofte baſt gelijck een netken, en is de Foelye 't welck om de vrucht gaet, te weten, de Note. Deſe Noten zijn werm en droogh in 't laetſten van den tweeden graed, en wat ſtoppende en t'ſamen-treckende. Van gelijcken aerdt is de Foelye oock. Deſe Noten verſtercken en verwermen de koude Maegh, en maken dat de ſelve de koſt beter kan verteeren. Doen kortelick meeſt al 't ſelve, dat van de Nagelen geſeyt is. Dan de Foelye is in haer werckinge noch veel fijnder, en meer door-dringende.

Peper is vierderley, te weten, ſwarte, witte, lange, en Canarijn. De ſwarte is de gemeenſte, en die wy in de keucken gebruycken. Waſt meeſt in de Kuſt en op 't Lant van *Malabar*, de bladeren van den boom zijn de Orangie-bladeren gelijck, de vrucht groeyt in trosgens, gelijck de Aelbeſyen. De Peper is heet en droog in den derden graed, ofte in 't beginſel van den vierden. Dient daerom beſt de oude koude luyden, inſonderheyt in koude Landen, en in koude tijden des jaers: en wert alder-bequaemſt gedaen in koude en vochtige ſpijſen, doch niet heel kleyn geſtooten, maer alleen wat geknutſt zijnde: en dan is ſy bequaem om een koude en vochtige Maegh te verwermen, en te verſtercken,

en

en alle ſlijmerachtigheydt op te droogen, en te verteren. Dan de Peper en dient niet te veel ofte te dickwils gebruyckt, en inſonderheydt kleyn geſtooten, want dan verhit hy lichtelicker de Lever. Voor heete Menſchen, en in heet weder is hy ſchadelick.

Gengber waſcht meeſt door geheel Indyen, dan de beſte komt mede uyt *Malabar*. Sy groeyt gelijck Water-lies, en de wortel, welcken onſen Gengber is, gelijkt mede den wortel van Water-lies. De Gengber is heet en verdroogende in den derden graed, en doet al dat Peper vermagh, doch wat tragelicker, mits datſe grover van ſtoffe is dan Peper, en altijdt eenige onverwinnelicke vochtigheyt behoudt, door de welcke ſy ſoo lichtelick vermeluwet, en van de wormen geſteken wort; dan de wermte blijft haer vaſtelick by: maer de grove oft rauwe vochtigheydt is als de gene, die men in de lange Peper vint. In voegen, dat de wermte, die van Gengber komt, lanckſamer beginnende ook langer duert; daerom is Gengber bequaem om de koude lidtmaten te verwermen, en niet om het Lichaem haeſt en heel werm te maken, gelijck witte en ſwarte Peper doen. Sy verwermt en verſterckt een koude Maegh, doet wel verteren, en verweckt luſt om te eten. Is nut om by koude, en vochtige ſpijſe gedaen te werden.

Saffraen is wat t'ſamen-treckende: maer de verwermende kracht, gaet daer in alle de andere te boven; ſoo dat ſijn gantſche weſen en eygenſchap ſulcx is, dat hy in den tweeden graedt verwermt, en in den eerſten verdroogt: en daerom heeft hy eenige kracht om te verdouwen, en te verteeren, daer toe helpende de matelicke t'ſamen-treckinge, die daer in bevonden wert, gelijck *Galenus* betuyght. Hy wert in alle Landen veel gebruykt by alderhande ſpijſe (inſonderheyt die ſwaer van aert zijn, en dick bloet maken) niet alleen om ſijnen goeden reuck en ſmaeck: maer oock om dat hy het herte verquickt, en de ſwaerte van de ſpijſe vermindert, en boven dien alle gerechten in het aenſien lieffelick maeckt. Over de krachten van den *Saffraen* kan breeder geſien werden in den *Schat der Ongeſontheyt in 't eerſte deel 't vierde boek cap.* 12 *en* 13.

EPICURUS

Apud Senecam Epiſt. ex. Ælianum, Stob. Laërt. & alios.

Habeamus aquam, habeamus polentam, Iovi ipſi de fœlicitate controverſiam faciamus.

Van den oorſpronck van het ſlachten der beeſten, en dat het Vleeſch de voedſaemſte ſpijſe is.

Het X. Capittel.

'T EN *is (gelijck het ſchijnt) noch heden niet geweten,*
Wanneer dat eerſt het vleeſch by menſchẽ is gegeten,
Het kruyt (gelijck men veel in oude boecken leeſt)
Dat is een langen tijt de beſte koſt geweeſt:
Nu wort het vleeſch geſocht tot nadeel van de beeſten,
En dat is aengenaem in alle blijde feeſten,
En na de kunſte leert, ſoo voetet alderbeſt;
Maer ſiet dat ghy den buyck niet al te ſeer en meſt.

ALſoo wijdtloopigh genoegh gehandelt is van het Voedſel ofte Spijſe, de welcke van Aerdt-gewas genomen wert, ſoo is 't nu tijt en plaetſe, volgens onſe verdeelinge hier voren geſtelt, te ſpreken van de Dieren, die ofte door haer Lichaem, te weten vleeſch ofte viſch, ons konnen voeden, ofte door yet dat van de ſelve komt, als eyeren, bloet, melck, wey, boter, kaes, honigh, en ſoo voort.

Alle andere Dieren vervolgen door haren aerdt en ingeven van de Nature maer eenderley koſt, en ſchouwen alle'ander. Die kruyden, wortelen, ofte vruchten eten, houden haer van 't vleeſch; en die vleeſch eten, laten het aerdt-gewas ſtaen. Maer de Menſche treckt al tot ſijn keel, wat hy op d'Aerde, in de Zee, en in de Lucht vinden kan, en ſulcks doet hy noch op veelderley manieren toemaken. Waerom *Gryllus*, een van de geſellen van *Ulyſſes*, die van *Circe* in een vercken verandert was, de Beeſten ſeer prees by *Plutarchus*, (in ſijn boeck, Dat oock de Beeſten reden gebruycken) tegen ſijnen Meeſter, die hem wederom in een Menſch woude doen veranderen, en verhief de Nature der Beeſten boven de Menſchen: onder andere mede verhalende 't gene wy nu geſeyt hebben, van de verſcheydentheydt, wulpsheydt, en leckernye van de koſt, die de Menſchen gebruycken, dewelcke ſo veel ſieckten veroorſaeckt; daer de Beeſten licht, gereet, en eenderhande voer nemen. Wel is waer, dat de groote verſcheydenheyt, en onmatigheyt van de ſpijſe, veel ongeſontheyt by de Menſchen veroorſaeckt; maer dit wert ſeer qualick van ſommige alleen het vleeſch te laſt geleyt, als of de Luyden in de eerſte Werelt daeromalleen ſoo lange leefden, om dat ſy haer alleen met Aerd-gewas behielpen, en ſonder bloet te ſtorten haren honger verſadighden. Alſoo ſpreeckt hier van *Pythagoras*, die geen vleeſch en at, by den poëet *Ovidius* 15. *Met.*

Hier voormaels in den gulden tijt
Doen was de menſch met kruyt verblijt,
Of wel met ooft en ſoet gewas,
Dat yemant van de boomen las;
Maer niemant waſſer ſoo verwoet,
Dat hy vermaeck nam in het bloet.

En ſoo ſchrijft *Dicæarchus*, dat ten tijde van *Saturnus* geen vleeſch in 't gebruyck en was, maer dat de Menſchen haer met kruyt, en fruyt beholpen. Want eerſt langh' daer na, en in de yſere eeuwe, gelijck de Poëten ſpreken, hebben de Menſchen deſe matigheyt over-

treden,

treden, en de Dieren om te eten geſlachtet. En al-hoewel deſe dingen in de fabulen gewickelt ſtaen, nochtans zijnſe uyt de fonteyne der waerheyt geput. Want over de plaets van 't boeck der Scheppinge aen 't eerſte Capittel, op het 29. vers, alwaer Godt tegen onſe eerſte Ouders ſeyt: *Siet, ik hebbe u lieden al 't zaet-zaeyende kruyt gegeven, dat op de gantſche aerde is, en alle geboomte in 't welcke zaet-zaeyende boom-vrucht is: 't zy u tot ſpijſe:* En op 't 3. vers van 't 9. Cap. alwaer hy tot Noë deſe woorden ſpreeckt: *Al wat ſich roert, dat levendigh is, zy u tot ſpijſe: ick heb het u al gegeven, gelijck het groene kruydt*, heeft by de Godts-geleerde veel ſchrijvens veroirſaeckt, ofte in den ſtaet der onnooſelheydt 't vleeſch-eten by de menſchen gebruyckelick zoude geweeſt zijn; en of 't voor de ſont-vloet geoorloft was te eten.

Wat het eerſte aengaet, vele ſeggen, dat wy in den ſtaet der onnooſelheydt niet anders dan kruyden en boomvruchten gegeten ſouden hebben. Maer in 't ander, en komen ſy niet over een. Want ſommige (*Lyranus, Carthuſianus, Toſtatus* in 1. Geneſ.) meenen dat het vleeſch-eten voor de ſont-vloet ongeoorloft, en ongebruykelick is geweeſt. En van dit gevoelen zijn onder de out-vaders *Tertulian. epiſt. de cibis Iudaicis*; en *Hieronym. 1. ad. Iovinianum.* Andere (*Caietanus* com. in 4. Geneſ. *Vatabl.* in 9. Geneſ. 9. *Dominic. Soto.* 5. de juſtit. & jure. *Franc. de Victoria* releſt. de Temperant.) zijn hier recht tegen, en meenen, dat 't oock op die tijt geoorloft en gebruyckelick is geweeſt, vleeſch te eten. Eenige den middel-weg ingaende, ſeggen, dat wel het vleeſch-eten voor de ſont-vloet niet verboden en was, maer dat evenwel de godvruchtige luydẽ geen vleeſch en nuttighden, om dat Godt, doen hy den Menſche de ſpijſe toe-voegde, alleen gewach maeckte van Aerdt-vruchten. So dat na 't gevoelen van vele Wijſen in de Godtheyt, 't vry vleeſch-eten eerſt begonnen heeft, na dat God tegen Noë ſeyde: *Al wat hem roert en leeft, dat zy uwe ſpijſe.* 'T welck uyt verſcheyde Rabbinen, met verſcheyde redenen, beveſtight wert van *Manaſſeh Ben Iſraël*, geleerde Iode tot Amſteldam, in de 10. *queſtie* op *Geneſis.* Hier over kan oock geſien werden mijn weerde meeſter, *M. Gerard de Vos* op 't begin van ſijn 65. cap. *Phyſiol. Chriſt.* in 't 3. boeck.

Porphyrius, die tegen 't vleeſch-eten veel in 't Griecx geſchreven heeft, vertelt in ſijn 4. Boeck, dat in *Phœnicia* en *Cypres* eerſt de maniere plagh te weſen niet dat leven ontfangen hadde de Goden op te offeren: dan dat ſulcx allencxkens af-quam, en het vee begoſt geoffert te werden, doch datſe 't ſelve heel door 't vyer lieten verteren. Maer dat ten tijde, als *Pygmalion* regeerde, een ſtuck van de offerhande op de aerde viel, 't welck de Prieſter met haeſt opnemende, om weder op den autaer te leggen, en ſijn verbrande vingeren juyſt in de mont ſtekende, om de ſmerte te verſachten, en hy proevende de ſmakelickheydt van 't vleeſch, en oock op den reuck verleckert zijnde, niet alleen vleeſch gegeten, maer ſijn huyſ-vrouw, oock te eten gegeven heeft, 't welck *Pygmalion* vernemende, heeftſe beyde van een ſteen-klip doen worpen. Dan alwaer het, dat *Pygmalion* deſe nieuwe leckernye met alle macht ſocht te beletten, en de vleeſch-eters met groote tormenten dede ſtraffen, dat even-wel de Menſchen eens de lieffelickheyt van 't vleeſch geſmaekt hebbende, ſy door geenderhande ſtraffe, tot haer eerſte ſoberheyt konden gebracht werden.

Het zy daer mede hoe het wil: indien wy wel overwegen het aenſien van de alder-oudtſte Schrijvers, ſoo zullen wy bevinden, datter inſonderheyt twee oorſaken zijn, die de Menſchen gebracht hebben, tot het dooden van de Dieren. De nootſakelickheyt om haer ſelven te beſchermen, alſoo ſy vreeſden dat het getal van de beeſten haer meeſter ſoude werden: en de Godvruchtigheyt, door dewelcke ſy eerſt de eerſte vruchten, en daer na de eerſt-geborene van het vee de Goden op-offerden. En hier van heeft het ſlachten van de beeſten ſijnen oorſpronck genomen, en alſoo, gelijck geſeydt is, mede het vleeſch-eten. Het welck daer oock uyt blijckt, dat ſy niet een beeſt voor haer eygen gebruyck en ſlachten, ofte ſy offerden de Goden daer eerſt een deel van: en die ſulcx niet en dede, werde voor Godloos gehouden, als een die van ongeoffert vleeſch gegeten hadde. En alle Dieren, dieſe tot ſpijſe ſlachten, noemdenſe daerom *Hieréia*, gelijck ſeer wel aengeweſen is by den hoog-geleerden *Caſaubon* op Athen. 1. *Animad.* 11.

Om nu wederom te keeren tot ons vorige reden; al is 't, dat de gulſigheyt der Menſchen Lichamen veel ſchade en ongeſontheydt aen-brenght, ſo en behoort even-wel 't gebruyck van 't vleeſch daerom niet wech genomen te werden. Want het misbruyck kan oock de alderbeſte, en nuttighſte dingen den Menſche onnut en ſchadelick maken, die niemant even-wel daerom oordeelt, dat gantſch uyt alle gebruyck behooren geſlooten te werden. Vorders wat het Vleeſch belanght, indien het wel, en nae behooren genut wert, ſoo ſal men niet lichtelick yet vinden, waer uyt het Lichaem meerder en beter *voedtſel* trecken kan. Want zal de ſpijſe ons goedt voedtſel geven, ſoo moetſe ons gelijck zijn, ſoo in de maet van haer geſtaltenis, als oock in de matigheydt van hare hoedanigheden. In de mate van haer geſtaltenis heeft het vleeſch ongelijck meer gelijckenis met des menſchen Lichaem, als eenige ander ſpijſe. Hierom wert het oock lichtelik in onſe geſtaltenis verandert. In de matigheyt heeft het vleeſch, behalven de gelijckheyt in de eerſte hoedanigheden van hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte, oock noch een ander gemeenſchap met ons: want, doen het beeſt leefde, hadt het een edelder gedaente, als yet anders, dat wy eten: dien volgende oock een gematigheydt, die onſe natuerlicke wermte gemeender en aengenamer is. Het ſelfde werdt oock door het bloet betuyght, de ſtoffe van 't vleeſch: want uyt de

S nader-

naderheydt van deſe ſtoffe, kan mede de gelijckheydt van de gematigheydt beſloten werden. Daer-beneffens, dewijl den aerdt van de ſpijſe is, datſe werm en droogh is, en op den honger ſlaet, die een begeerte is van meeſt werme en drooge dingen, ſo heeft 't vleeſch veel meer de over-een-ſtemminge van deſe hoedanigheden, als viſch ofte moes-kruyt.

Dewijl dan 't Vleeſch van hoedanigheyt werm is, en tuſſchen de vochtigheydt en drooghte gematight, ten aenſien van ons, en van andere dingen, die wy gemeenlick eten, ſo wert het om de gelijckheyt van ſijn voedtſel lichtelick in goet bloet verandert. Want hoe datter meer gelijckheyt is tuſſchen het voedſel, en het gene dat gevoedet wert, en minder ſtrijdt, hoe dat de Maegh oock minder werck heeft om 't ſelfde te verteeren, de voedinge beter toe-gaet, en minder overſchot vergadert wert.

Datter oock meerder voedſel in 't Vleeſch is, als in yet anders, blijckt oock hier uyt, dat de geene die vleeſch gegeten hebben, ſo haeſt geen honger en krijgen, als die van viſch ofte kruyt verſadight zijn. Want alſoo het vaſter ſelfſtandigheyt, meerder wermte, en luchtige vette vochtigheyt heeft, ſoo kan het gene dat vervloogen is, vaſter herſtellen met yet anders in de plaets, dat wat langer ſtede houdt, waer door de leden haer ſterckte langh behouden, en vermeerderen.

Daerom zijnſe ſeer bedrogen, die meenen, dat de Menſchen in voortijden ſoo oudt wierden, om dat ſy haer onthielden van vleeſch te eten, haer alleen onderhoudende met het gene de Aerde gaf. Want alſooder in de Spijſe drie trappen geſtelt werden, de eerſte van de ſterckſte ſtoffe, de tweede van de middelbare, de derde van de ſlapſte; behalven erweten, boonen, en 't koren-werck in 't beginſel van de werelt noch onbekent, ſo en brengt de aerde niet voort van de ſterckſte ſtoffe, oock ſeer weynigh in de tweede, maer meeſt al 't gene onder het ſlapſte gerekent wert. En 't ſelfde brengt aen het Lichaem oock van het ſlapſte voedſel, dat niet tegen en hout; maer haeſtelick vervliegt; en derhalven geen langh leven en kan veroirſaken, gelijck, volgens de reden, de groote *Hippocrates* ſeydt, *6. Epid. 5. 20.*

Swacke koſt den menſch gegeven,
Maeckt hem veel een korter leven.

So dat het lange leven van de eerſte tijden de ſoorte van ſpijſe niet te wijten en is, maer liever andere dingen, die hier vooren aen-geweſen zijn.

Van het onderſcheyt en verkieſinge van 't Vleeſch.

Het XI. Capittel.

HEt vleeſch dient met beſcheyt en onderſcheyt gegeten,
En dit is wonder nut voor u te zijn geweten;
Het is een groot verſchil waer ſich een dier onthout;
Of op een ſchralen bergh, of in het groene wout.
En offet heeft verkeert ontrent de dorre landen,
Daer yeder voelt de ſon met heete ſtralen branden,
Dan offet in de kou geduerigh is gevoedt,
En daer het in de ſnee ſyn woningh hebben moet.
En offet kruyden eet, of anders harde baſten,
Die maegh en ingewant geduerigh overlaſten,
En of men eenigh beeſt ontrent den winter ſlacht,
Dan of men langer toeft, en tot den ſomer wacht:
En offet in het boſch ſijn vryheyt heeft genoten,
Dan offet in de koy plagh op te zijn geſloten,
Siet dit loopt op het vleeſch. Maer leert dit voor het leſt:
Is 't jongh, en kort, en mals, ſoo is het alderbeſt.

HEt onderſcheydt van 't Vleeſch wel te maken, heeft ons *Oribaſius* met korte woorden geleert: De *kortigheyt* en *malsheyt*, ſeyt hy, zijn twee teeckenen om het vleeſch van alle dieren wel te kennen; waer op lettende, ſo meught ghy van ſulcken vleeſch, daer ghy die twee teeckenen in vindt, vryelick u bekomſte eten: daer ghy geen van beyden in en vindt, dat moet ghy laten ſtaen: daer een van beyde maer in en is, daer meught ghy, alſſer anders niet en is, wel af eten, maer niet mede verſadight werden. Dan deſe al-gemeene wetenſchap en is niet genoegh tot het gebruyck, 't welck in elcke ſaeck beſonder aengemerkt wert. Want gelijck wel te recht *Ariſtoteles 6. Nicomach.* 8. vermaent, indien yemandt weet dat lucht vleeſch wel te verteren, en geſont is: en niet en weet wat lucht is, die en ſal de geſontheyt niet wercken: maer wel eer degene, die weet dat het vleeſch van de vogelen lucht, en geſont is. Op dat men daer van te vaſter zoude oordeelen, ſoo ſullen wy het onderſcheyt wat nader uyt-leggen.

Voor eerſt iſſer verſchil tuſſchen het vleeſch der Vogelen en Viervoetige dieren: daer na oock tuſſchen 't gene dat Wilt ofte gemeſt is. En niet alleen in 't gemeen van malkanderen, maer oock tuſſchen 't vleeſch van een en 't ſelfde dier, het welck mede verſcheelt na 't landt, den hemel, de geſtaltenis, de leden, plaetſe, het bereyden, ofte toe-maken.

Het vleeſch van de Vier-voetige dieren is vaſter en ſwaerder als het vleeſch van Vogelen; en hoe het dier van beyde grooter is, hoe het ſtercker voedſel geeft.

Het vleeſch van Vogelen is door de banck drooghs en veel leckerder, als van andere Dieren, om dat ſy van haer voedſel niet en behouden, als het alderfijnſte, blijckende daer uyt, dat hare miſch altijt dun is.

Daer-beneffens valter groot onderſcheyt tuſſchen het vleeſch van Wilde, of van Tamme dieren. Sy hebben beyde hare deugden, maer haer en onbreken oock niet eenige gebreken. Het Vleeſch van Wilde dieren heeft vier ſonderlinge eygenſchappen; Want om de wermte en drooghte van de Lucht, die ſy geſtadigh verſch,

verſch in-halen, krijgen ſy lucht en fijn bloet; om het gebreck van Water; en Voer, werden ſy mager, ende en vergaderen geen overtollige Vochtigheden; uyt haer droogh voedſel krijgen ſy hart en droog vleeſch, en van wegen haer geſtadigh loopen, wert 't Lichaem open, waer door 't veel van fijne vochtige ſelfſtandigheyt verlieſt, en hier van valt het vleeſch mager, hart, en droogh, van weynigh voedſel, en van langhſamen door-tocht. Geeft even-wel een vaſt voedſel, en ſonder overtolligheyt aen de gene, die 't konnen verteren: doch even-wel niet overvloedigh. *Galenus* ſchrijft dat 't Vleeſch van Wilde dieren ſoo ſmakelick niet en is, als van de Tamme, en oock minder Voedſaem, behalven van de Geytjens, de welcke niet tegenſtaende ſy Wilt zijn, even-wel beter ſmaken, en voeden, dan de andere, als welckers Bloet door de bewegingе verdunt, 't Lichaem verlucht, en de onſienlicke gaetjens van de huyt geopent zijnde den beſwaerden reuk doet uytdampen. Dan buyten de Geytjens is het Vleeſch van de Tamme dieren ſmakelicker en van meerder voedtſel; heeft minder hitte, en meerder vochtige ſelfſtandigheydt, waerom 't oock voor beter gekeurt wert van *Rhaſes*, *Iſaac*, en andere. Want om de weynige Lucht, die ſy in-halen, en de vele Vochtigheyt werdt haer hitte vermindert, haer Vochtigheyt vermeerdert, waer door 't Vleeſch grof, en ſlijmerigh wert, en niet wel om te verdouwen; om de groote ſtilte werden de lucht-gaetjens geſloten, ſoo datter weynigh vervliegt; waer door, als mede, om 't vochtigh en overvloedigh voedtſel haer Vleeſch ſacht, en vet wert. Dit alles wel overleyt zijnde, ſoo blijckt, dat het Vleeſch van Tamme dieren wel ſmakelicker is, van meerder voedtſel, en raſſer verdeelinge door het Lichaem: maer dat 't oock door een ſlijmerige overvloedigheydt veel overtollige vochtigheden doet groeyen, hart te verteren is, langhſaem aenkleeft, lichtelick verderft, en dien volgende weynigh voedtſel geeft, te weten by toe-val, daer het Wilde by toe-val meerder geeft; en natuyrlicker wijſe minder, in tegendeel 't Tamme meerder. Want de Tamme dieren, al is 't, datſe van naturen veel voeden, dewijl even-wel ſoodanigh voedtſel raſch van de leden ſcheyt, ſoo iſſer altijt gebreck, en verlangen na nieuw voedſel. Maer Vleeſch van Wilde dieren, al is 't dat het natuerlicker wijſe weynigh voedet, alſo het even-wel hart te verteren is, en langh ſtede hout, ſoo trecken de Deelen onſes Lichaems daer uyt, om den honger tegen te ſtaen. Om in 't kort te ſeggen, het Vleeſch van Wilde dieren doet tot ſterkte der leden, van Tamme tot lang leven.

Het byſonder onderſcheydt van beeſten van eenen aert zullen wy beginnen van het *Geſlacht*, en daer in is het Vleeſch van de Mannekens, noch jongh zijnde, altijt beter en malſſer (behalven in de Geyten, 't welk de Wijfkens beter hebben) waer van 't Oſſen-vleyſch ſoo hart, noch ſoo traegh niet te verteren en is, als het Koeye-vleyſch.

Ten tweeden komt hier in achtinge de *Gematigheyt*, en 't Vleeſch van alle de Vier-voetige dieren, die de Menſchen tot ſpijſe gedyen, is kouder als het Verckens-vleeſch: maer 't gene tuſſchen kout, en droogh middel-matigh is, valt in lichtigheyt van verteren, en in goetheydt van ſap beter, als eenigh ander, welverſtaende indien het niet te out en is, en dien-volgende droogh en mager, noch al te jongh, om de groote vochtigheyt. De Dieren even-wel, die heel droogh van aert zijn, gelijck een Oſch, Hert, ofte Geyt, mogen wel ſoogende geſlacht werden. Maer die van naturen vochtigh zijn, moeten langer gehouden werden, of maken een ſeer ſlijmerigh, en lichtelick verrottende voedtſel. Waerom het een groote misſlagh is van de Italyanen, en Spaengiaerts, die ſelfs oock de nochtere Kalveren eten, 't welck eenige hier te lande oock navolgen. Dan wert wel te recht by ſommige Magiſtraten verboden.

Deſe gematigheyt verandert dan door de *jaren*, en maken dien volgende ook veranderingh in 't Vleeſch. Want in al de geſlachten der dieren, is 't oude vleeſch hart, droogh, en ſwaer om te verteren: het jongh geboren al te vochtigh, en vol overtollige vuyligheyt: 't geene tuſſchen beyden is, en noch ſijn volkomen wasdom niet en heeft, hout de middelmaet. Soo dat men deſe rekeningh moet maken, dat elck Dier, hoe het jonger en ſijn geboorte nader is, meerder vochtigheyt heeft: en dat de vochtigheyt allencxkens met de jaren vermindert werdt, tot dat den Ouderdom een heele verdroogingе in-brenght; op welcke tijdt het Vleyſch tot ſpijſe onbequaem is, als berooft zijnde van de natuyrlicke malſche vochtigheydt, en dienvolgende droogh, taey, en hart om te verdouwen. Elk Dier dan, 't welck te vochtigh is, behoort in de fleur van ſijn jaren gegeten te werden; en dat te droogh is, voor die tijt. Daerom heeft *Galenus* wel geſeyt, dat het vleeſch van Verckens in het leſt van haer leven beſt verteert werdt van luyden die op 't beſt van haer leven zijn, en haer Lichaem veel oeffenen: maer dat voor andere bequaemſt zijn de Verckens, die noch groeyen. Vorders, gelijck de Verckens in de fleur van haer jaren, nut zijn voor jonge luyden, die wel gedaen zijn, alſoo zijn oock de Oſſen, die ſulcke jaren noch niet en hebben. Want een Os is van gematigheydt veel drooger als een Vercken, gelijck oock een man in 't beſt van ſijn leven drooger is, als een kint. Al het onderſcheyt van de jaren ſtaet tuſſchen deſe palen, waer onder ofte over de verkieſinge van 't vleeſch nopende de gematigheyt niet en magh ſchieten.

Ten vierden maekt 't *Voer* geen kleyn onderſcheyt. De Dieren, dewelcke teere en eerſt-uytſpruytende kruyden, ofte jonge loten van boomen na haren genoegen eten, zijn vet en wel gedaen, en dien-volgende bequaemſt om ons te voeden. En in tegendeel, die groote kruyden, en al in 't zaet-ſtaende geerne eten, die zijn meeſtendeel bequaem om in de Somer, ofte

't eerſte van den Herfſt geſlagen te werden. Het welck *Hippocrates* oock aenwijſt op het eynde des 4. Boecx van de Maniere van leven in haeſtige ſieckten, al-waer hy ſeyt, dat het Geyten-vleeſch Somers 't beſte is, en in den Herfſt 't quaetſte. Alſoo, gelijck *Galenus* dat uytleyt, in 't eynde van de Lenten, en in de Somer de Geyten bequaem voedſel hebben, aen de jonge loten en malſe uytſpruytſelen van de boomen, dewelcke in den Herfſt verharden, en in hout veranderen. En in tegendeel, ſeyt hy, is het vleeſch van de Dieren, die kruyt eten, quaet in de nae-Somer, om datſe niet meer groen gras en hebben.

Ten vijfden hebben wy 't onderſcheyt geſtelt in 't *Lant*, naer welckers neut den aert van 't voer treckt. Want ſchrael en dor lant, en dat magere bergen heeft, ſal ander dieren uytleveren, als welige en vette weyen, en vruchtbare boſſchen. *Ariſtoteles* ſeyt, dat 't vleeſch van de vier-voetige dieren, die in vochte, en broeck-achtige plaetſen weyden, erger is, als van de gene, die in hooge plaetſen gaen. Hy ſeydt oock op een ander plaets, dat de dieren, die op bergen en klippen loopen, veel wilder zijn, als die haer in 't vlacke veldt houden. Welcke veranderingh van manieren na de verſcheyde woon-plaetſe oock in de Menſchen, boven in het 2. Boeck cap. 1. aengeweſen is.

Voor 't ſeſte is den *Hemel:* die niet weynigh den aert van het voer, en de landouwe en verandert. En al-hoe-wel deſe drie ſoo aen malkanderen vaſt zijn, datſe alle te ſamen maer een onderſcheyt ſchijnen te maken: ſoo brenght even-wel elck den Lichame wat beſonders by, 't welck in de ervaringe lichter te bemercken is, als te beſchrijven. Want dat veel dingen in eenige Landen niet waſſen en willen, dat ſommige op de een plaets weeldiger waſſen, als op d'ander, wat oorſaeck iſſer anders te vinden, als in de Lucht, en geſtalteniſſe des Hemels? Dat by ons de Vrieſſche Oſſen grooter als andere zijn, kan men op geen ander oorſaeck leggen: dewelcke oock by den Poëet *Iuvenalis* aengemerckt is in de Spaenſche ſchapen, die hy met deſe verſſen prijſt, in ſijn 10. Schimp-dicht:

Daer is een edel gras vol geurs en wonder ſoet,
Dat in de Spaenſche kuſt de jonge ſchapen voet,
Daer is een ſoete lucht, en wonder klare beken,
Die uyt een hoogen bergh of van de rotſen leken,
Al dienſtigh voor het vee: maer dat ick hooger acht,
Daer is in dat geweſt een onbekende kracht,
Een ſtil en vreemt geheym als uyt de lucht geſegen,
Daer niemant recht en weet waer in het is gelegen:
Siet daer uyt heeft het ſchaep hier vry al beter keeſt,
Als elders daer men eet van dit onnooſel beeſt.

Ten ſevenden komt hier in aenmerckinge, de *Geſtaltenis:* Want een vleeſch is altijt beter, en meer voedende, vet, als mager. Al-hoe-wel dat hier oock maet moet gehouden werden; want *Platina* heeft ſeer wel, en na de konſte der Genees-meeſters geſchreven, het beſte vleeſch te zijn, het welcke niet al te vet, ofte al te mager en is. Alſoo de groote vettigheyt den luſt om te eten bederft, het verteeren ontroert, en de Maegh loſch maeckt. Hierom, ſeyt hy, ſal men van het vetſte vleeſch het magerſte, en van 't gene dat heel mager is, het vetſte eten.

Hier toe behoort het *Lubben*, 't welck wondere kracht heeft, om de gematigheyt en de geſtaltenis te veranderen. Want het vleeſch van de gelubde dieren krijght gantſch een anderen ſmaeck en reuck, en is derhalven niet alleen aengenamer, als van de ongelubde, welckers vleeſch een ſware en ſtercke ſcherpigheyt van hem geeft, maer oock veel geſonder, gelijck *Galenus* betuyght, en *Mart.* 3. 24.

Het beeſt dient haeſt gelubt, dan ſal het beter ſmaken,
En dat ſal even-ſelfs ſijn reuck te beter maken.

Dit Lubben is al een oude wreetheyt, om ſijn leckerheyts wille de nature ſelve ſoo ſmadelick ongelijck aen te doen. En 't en is niet by de mannekens alleen gebleven, maer oock tot de wijfkens gekomen, gelijck by *Ariſtoteles* 8. *de Hiſt. anim.* 50. en *Columella* 7. *de re ruſt.* 9. te ſien is, welckers vleeſch daerom oock ſoeter en aengenamer *Galenus* ſeyt te weſen, als van andere wijfkens. En nu is dat by ons oock gevonden, om aen de hoenderen in 't werck te ſtellen, die daer door ſeer vet werden.

Ten achtſten maken de *Leden* oock onderſcheyt. Want elck deel van een dier is verſcheyden in voedſel, ten aenſien van 't geheele Lichaem.

De uyterſte deelen, als **Voeten / Snuyt / Ooren /** zijn taey en hart te verdouwen, en geven weynigh voedſel. De *Voeten* zijn even-wel beter als de *Snuyt*, de *Snuyt* als de *Ooren*, die gemeenlick niet als kraeck-beenen en vel zijn.

Kraeck-been van volwaſſe dieren en kan geenſins verteert werden: maer van de gene, die noch in de groey zijn, indienſe in de mont wel geknauwt, en in de maegh wel verteert werden, ſoo gevenſe den Lighame voedſel, dan weynigh.

De **Tonge** is aengenaem van ſmaeck, licht te verteeren, maer geeft minder voedſel, als ander vleeſch.

De **Uyteren** zijn malſch en lieffelick: de lieffelickſte, die ontrent de mammen vol melck zijn. Sy geven voedſel 't vleeſch gelijk, indienſe wel verteert werdē. Anders makē ſy rauwe, en ſlijmerachtige vochtigheyt.

De **Nieren** werden gehouden van quaet ſap, hart om te verteeren, en met de hoedanigheden van 't water, datter door moet loopen, wat beſmet, het welck de ſmaeck oock ſoude uyt-wijſen, na het ſeggen van *Ariſtoteles*, en *Aëtius*. Dan ick, dieſe geerne, en daerom veel ete, heb ſulcken ſmaeck noyt konnen proeven, en kan oock niet ſien, alſooſe een vaſt, en door veel kleyne aderkens wel gevoedet vleeſch hebben, waerom datſe niet onder het goet voedſel ſouden mogen gerekent werden.

De

De **Herſſenen** walgen in de maegh, maken kout en ſlijmerigh voedſel: al is 't dat *Cardanus* ſeyt, datſe eerſt geſoden, en daer na in de pan gefruyt, hem, en ſijn huyſgeſin wel ſmaken. Even-wel de Herſſenen van de Vogelen lucht gebraden en met zout en peper, om de vochtigheyt te matigen, gegeten, en werden niet miſpreſen. Daer van ſeyt een Poëet:

Eet d'oogen van een vier-voet dier,
Gebraden aen een luchtigh vyer:
Maer van de vogels eet het breyn,
Dat is u dienſtigh, ſoo ick meyn;
Doch op dat het geſonder zy,
Soo doeter zout en peper by.

En in 't algemeen, die geerne Herſſenen eet, ſal daer by doen peper, orego, oft diergelijcke, die hare taeye ſlijmerigheyt, en kouwigheyt konnen verbeteren, hebbende een door-dringende ende verwermende kracht. Anders zijnſe onnut tot voedſel. Even-wel gingh de dertele gulſigheyt van den Keyſer *Vitellius* ſoo verre, dat hy tot het toe-bereyden van de Herſſenen der Phaſanen, en Pauwen, voor een maeltijt beſteden tien duyſent kroonen, gelijck de Grieckſe hiſtory-ſchrijver *Dion*, en de Latijnſche *Suetonius* beſchrijven.

Het **Mergh** in de beenen, is wermer, vetter, en lieffelicker, als de Herſſenen. Wat veel gegeten, doet walgen, gelijck de Herſſenen: het geeft even-wel meerder voedſel, als 't wel verteert wert.

Alle **Vet** is walghachtigh, en doet andere Spijſe in de Maegh drijven. Verandert in heete Lichamen lichtelick in Gal, en geeft weynigh voedſel; waerom het niet en dient, als by andere Spijſe gegeten.

De **Klooten** van volwaſſene vier-voetige dieren zijn hart om te verteeren, en van quade gijl, om eenige fenijnige ſtanck, die ſy ofte door het maken van 't zaet, ofte door haer eygen voedſel bekomen hebben. Maer de klooten van jonge dieren, die noch niet geſpeelt en hebben, zijn daer vry af, en derhalven beter. Die van Vogelen werden veel geacht, om datſe binnen in 't Lichaem beſloten blijven, gelijck *Cardanus* ſchrijft. Dan de alderbeſte zijn de *Hane-klooten*, inſonderheyt de gemeſte, die goet en lieffelick voedſel geven. Maer van de ſelvige zullen wy onder de Vogelen breeder handelen.

Het **Hert** is hart van vleeſch, en met vele veſelen door-weeft: geeft wel veel, en geen quaet voedſel, als het wel verteert wert, dan is ſwaer om te verteeren.

De **Lever** is mede niet licht te verteeren, gaet langhſaem na beneden, en maeckt grof bloet. Men placht hier voormaels veel te houden van de Lever van een *Vercken*, dat met Vijgen gemeſt was: als oock van *Ganſen-lever*, waer van wy hier na ſullen ſpreken. *Cardanus* prijſt onder alle koſt de Lever van de Vogelen, ſommige oordeelen voor de beſte de Lever van een Hoen, een Gans, en End. *Bapt. Fiera* ſtrijckt hier over dit oordeel:

Een hoen, een gans, een end, die hebben goede levers,
Maer van een ander heeft die zijn maer voor de wevers.

De **Milt** is van quaet en ſwaermoedigh ſap, oock onaengenaem van ſmaeck, als hebbende eenige wrangigheyt; door dien ſy gevoedet wert met grof, en *melancholijck* bloet. Sommige prijſen even-wel de *Verckens-milt*, miſſchien om dat alle het Ingewant van de Verckens, gelijck oock haer vleeſch, van lieffelicke ſmaeck is.

Van de **Maegh** ſpreeckt *Galenus* aldus: De Maegh wert meer in ſpijſe gepreſen als de *Dermen*, inſonderheyt van gemeſte Hoenderen, en noch meer van Ganſen: want ſy is lieffelick, even-wel dick en hart, en derhalven ſwaer om te verteeren, maer dieſe verteeren geeftſe veel voedſel.

De **Longe** is ſoo veel lichter om te verteeren, als haer geſtaltenis yelder is. Sy geeft weynigh, en koudachtigh voedſel.

Wat belangt het ander Ingewant, buyten de **Verckens-dermen** / en is 't al te ſamen niet veel beſonders.

Ten negenden werter noch in een ende 't ſelfde Vleeſch verſcheydenheyt gevonden, na de plaetſe van 't Lichaem, daer het ſtaet. Want anders is 't aen den hals, aen de ſchouderen, aen de heup, aen de lenden, en andere deelen, hier malſſer, daer harder, en ſoo voort. En in 't gemeen wert het Vleeſch dat aen 't Been ſtaet voor het lieffelickſte gehouden: waer van ons ſpreeckwoort is, *Het vleeſch, dat aen 't been ſtaet, is ſoet:* 't welck al van outs herkomt, want *Athenæus* verhaelt daer van dit versjen, uyt een Griecx Poëet:

Het vleeſch dat naeſt is aen het been,
Dat hout men beter in 't gemeen.

Ten thienden, en laetſten, kan al de verhaelde verſcheydenheyt noch veranderen, door bereyden, en toemaken. Die Vleeſch goet en ſmakelick wil hebben, en dient het niet verſch te koken, ten zy miſſchien Konijnen, Duyven, en Enden, die de Koeyers, ſoo drae ſy gevangen zijn, plocken en in de pot ſteken, en niet-te-min wel ſmaken.

Hier dient wel onderſocht, ofte 't Vleeſch gebraden beter is, dan geſoden, gelijck *Cælius Rhodiginus* meent 28. *Ant. Lect.* 2. van welck gevoelen oock geweeſt zijn de wijs-gerige *Plato* 3. *de Rep.* en *Plutarchus* in 't leven van *Homerus*. Het welck een ander Grieckſche ſchrijver *Athenæus* oock toeſtaet, om dat het braden minder moeyten, en koſten is, ende het ſieden, en ſtoven veel bereytſels van doen heeft. Maer inſonderheyt, om dat de natuerlicke Vochtigheyt, 't welck 't beſte van 't Vleeſch is, door het ſieden vervlieght, ofte in 't ſap ſchiet, en in 't gebraden bewaert wert. Andere meenen even-wel, dat het geſoden Vleeſch behoort voor 't gebraden geſtelt te werden, om dat

het door 't opſieden ſachter en malſſer valt: daer 't gebraden van binnen, inſonderheyt, als 't wat dick, ofte out is, dickwils noch half raeuw blijft. In dit verſchil moet met onderſcheyt gegaen, en geſien werden op de verſcheyde ſtoffe van 't Vleeſch. Want dat mager, hart, en droogh van aert is, wert bequamelicker gekoockt, ſonder wat moeyten ofte koſten aen te ſien, als het maer malſſer en geſonder daer door gemaeckt wert. Maer het Vleeſch, en dat vochtigh van naturen is, verbetert met braden, 't welck allencxkens, en eerſt met een ſlap vyer moet geſchieden. Want anders krijght het van buyten als een korſt, waer door het alſdan niet en door-braet. Waer uyt blijckt, dat ſy qualick doen, die alle Vleeſch, inſonderheyt Wilt-braet, 't welck droogh is, ſonder onderſcheyt braden. Om dit wat te verbeteren ſoo *larderen* de Kocks de Haſen met Speck. Het welck beter is, als dat ſy 't Vleeſch eenige uyren te voren in werm water weycken, en dan op-ſieden: waer door 't eenen goeden rock uyt-treckt. So doet mede, dat al te lang in de pekel gelegen heeft, waer door de malſche, en voedſame vochtigheyt verteert, en gantſch opgegeten wert. Daerom is genoeg, dat het acht ofte tien dagen in 't zout ſtaet, en dan valt het beyde ſmakelick, en geſont. Een Haes ofte diergelijcke, inſonderheyt als hy niet geheel jong en is, magh mede wel een weynigh in 't water op-gewelt werden, het welck hem beter doet door-braden, en ſijn droogh vleeſch malſſer maeckt. Het gene in Azijn geweekt is, gelijck het Hooftvleyſch, is kort en graeyigh: dan en dient niet de gene die beven, en ſwack van zenuwen, ofte litmaten zijn. Het Vleeſch in de pan geſnerckt, is qualick te verteren, en walgingh verweckende. Geroockt Vleyſch is oock hart te verdouwen, en geeft weynigh voedſel; en dient voor de gene, die geen arbeyt en doen, maer ſoberlick gebeſight. By de grooten is gantſch gemeen een **Holi-podrido** te maken van alderhande Vleeſch onder malkander, het welck heel ondienſtigh is, alſo het een, als Lams vleyſch, om ſijn vochtigheyt (gelijck geſeyt is) beter dient gebraden, en Geyten-vleyſch, ofte diergelijcke, om ſijn droogte, beter geſoden. Behalven datſe niet wel te gelijck in eenen pot (dan daer zoude noch op konnen gelet werden) gaer te maken en zijn, en gantſch niet in de Maeg gelijck en verteren. Waer door geſchiet, dat het verteerde door-gaet, en 't rauwe onderwegen blijft hangen, alwaer het dan verſtoppinge veroirſaeckt.

Van het Vleeſch der tamme vier-voetige Dieren.

Het XII. Capittel.

KOmt leert hier, Hollandts volck, waerom dat aen de (Ioden
Het eten van het ſwijn door Moſen is verboden,
En hoe het dient genut, en hoe, na rechten eyſch,
Men eygent aen den mont het machtigh oſſen-vleyſch.
Leert wijders dat het kalf is dienſtigh om te ſlachten,
En dat geen wijſe kook het ſchaep en moet verachten,
Geen bockje van gelijck terwijl het beesje ſuyght,
En na de geyte-melck, en na den elder buyght.
Een hamel van een jaer wilt dien oock niet verſmaden,
Hy kan met nutte ſpijs een holle maegh verſaden:
Maer wat het lam belanght, het dient te zijn geſpaert,
En tot een ander tijt en meerder nut bewaert.
Maer ſiet 't onnoſel dier en kan het niet verwerven,
Het moet oock voor den menſch (gelijck ſijn moeder) ſterven;
O wreetheyt van het volck! wat gaet de menſchen aen
Een dier dat niemant let, een ſchaepje doot te ſlaen?
My dunckt het heeft beſcheyt een ſwijn te laten dooden,
En op ſijn vetten rugh een gragen mont te nooden;
Het is een gulſigh beeſt, en dat niet goets en heeft,
Terwijlen dat het wroet, en hier op aerden leeft.
Maer 't is een ſelſaem werck een lam of ſchaep te ſlachten;
Die geven ons de vrucht van hare ruyge vachten,
Die geven ons haer melck, en daer uyt goeden kaes,
En dat is aen den menſch een nut en voedſaem aes,
Maer des al niet te min ſchoon ſy ons ſchattingh geven,
Sy mogen even-wel by ons niet blijven leven;
Ons buyck is ſoo een wolf, ons mont ſoo grooten vraet,
Dat hem geen ſachten aert, geen dienſt te doen en baet.

DAt de Beeſten alder-eerſt geſlacht zijn tot de offerhande, en dat daer van het vleeſch-eten ſijnen oorſpronck genomen heeft, is het out gevoelen, hier voren verhaelt. Het gene dan, dat alder-eerſt tot de offerhande gebruyckt is geweeſt, ſchijnt waerſchijnelick oock het eerſte voedtſel gegeven te hebben: en ſulcks wordt van de treffelickſte Autheuren onder de Heydenen, het Swijn toe-geſchreven. Maer de H. Schrifture leert ons, dat d'eerſte offerhande van Schapen geweeſt is. Want in 't beginſel van 't vierde Capittel in het Boeck der Scheppinge, wert geſeydt dat *Abel* een Schaep-herder was, en dat hy de eerſtelingen ſijner Schapen den Heere offerde. Waer uyt blijkt dat het Schaep al-der-eerſt geoffert is. Het welck andere ſchrijvers, dien Godts woordt onbekent was, van de Swijnen geſeyt hebben. *Varro* in 't tweede Boeck van ſijn Landt-bouwinge op het vierde Capittel, en hem volgende *Athenæus* in ſijn 9. Boeck, hebben ſulcx uyt den oorſpronck van de Grieckſche benaminge, als oock uyt de alder-oudtſte offerhande van de godinne *Ceres*, en andere oude *Ceremonien* ſoecken te bewijſen. Daer van ſeyt *Ovidius* 1. *Faſt.*

'T is Ceres eerſt geweeſt, aen wien het gulſigh ſwijn
Een offer plagh te zijn,
Om dat het vroetigh heeft den huyſman ſchade doet,
En in het kooren wroet.

Maer 't ſchijnt wel dat de Natuer de Swijnen geſchapen heeft, om den ſlager op-geoffert te werden: alſoo ſy tot het gemeen gebruyck van het leven, niet anders als haer vleeſch toe-brengen konnen. Gelijck

oock

oock *Plato*, de ſchrijver van Bly-eynde-ſpelen ſeydt, dat men geen vier-voetige Dieren en behoort te ſlachten, als de Swijnen: want, ſeyt hy, haer vleeſch is lieffelick, en wy en hebben van haer niet anders, als borſtelen, ſlick, en geknor. *Eſopus*, plagh te ſeggen, dat het Vercken ſoo drae het gegrepen wert, luydts keels ſchreeuwt, om wichtige reden. Want alſoo het geen wol en draeght, noch yet anders dat nut is, ſo droomt het terſtondt van de ſlager, wel wetende waer toe het alleen dienſtig is. Daer en is geen dier vuylder, plomper, en botter, ſoo dat de wijs-gerige *Chryſippus* ſeyde (*Cic.* 2. de nat. Deor. *Varro*, *Plin.* &c.) dat de Nature het een Ziel gegeven hadde in plaetſe van zout, op dat het niet en zoude bederven ofte verrotten. Wert daerom onder de onreyne Dieren gerekent, die noch geoffert, noch gegeten mochten werden, en derhalven het Joodſche volck by Godt verboden *Levitici* 11. en *Deuteron.* 14. Waer van nochtans andere Schrijvers andere redenen verſiert hebben. By den wijſen *Plutarchus* in ſijn vijfde tafel-vrage van 't vierde boeck, wil *Calliſtratus* de Gaſten doen gelooven, dat de Joden haer van 't Verckens-vleeſch onthielden, om der eeren wil, dewijle ſy het Swijn als den leer-meeſter van het zaeyen, en ploegen, de aerde met den muyl om-vroetende, in waerden hielden. Hier op ſchijnt de poëet *Iuvenalis* geſien te hebben:

> *Men ſiet als dat het gulſigh ſwijn*
> *De Ioden ſchijnt een Godt te zijn.*

Maer *Lamprias* ſeyde, dat ſy ſulcks na-lieten (in welck gevoelen *Tacitus* mede ſteeckt in het 5. boeck van ſijn Hiſtorye) uyt vreeſe van de laſerye en melaetſheyt, dieſe ſeer onderworpen waren; gelijck oock de Verckens zijn, die lichtelick gortigh worden, en de melaetsheydt veroirſaken: het welck oock doen kan, na vele ſchrijven, het veel eten van goet *ſpeck*. Andere zijn van meeninge, dat de Joden het Verckens-vleeſch verſtooten hebben, om dat het beeft niet alleen geſtadigh in ſlick en modder leydt en vroet: maer oock, dat het ſoo vratigh is, dat het alderhande vuyligheydt eet, en 't vuylſte water met ſmaeck drinckt, en daer van vet wert. Het welck de poëet *Homerus* oock aenwijſt met deſe woorden:

> *Het dronck vuyl nat dat niet en vloeyt;*
> *Daer van het ſwijn in vetheyt groeyt.*

Clement van *Alexandryen* 7. *Strom.* wederleyt de gene, die ſeyden, dat de Joden de verckens in ſulcken eer hielden, om dat ſy door het vroeten met haer muyl in d'aerde, den Menſche de konſt van 't ploegen ſouden aen-geweſen hebben: en ſchrijft, dat de Joden geen Verckens-vleeſch en gebruyckten, om dat het vercken ſoo quaden beeſt is, dat het meeſt van allen, de vruchten uyroeyt en bederſt. Hier op ſlaen by-na de verſſen van *Ovidius* 15. *Met.*

> *De ſeugh was 't eerſte dier dat op den autaer ſtorf,*
> *Vermits het met den muyl 't geſaeyde lant bedorf.*

En dit is de oorſaeck, dat het ſwijn aen *Ceres* de godinne van de landt-bouwinge plagh geoffert te werden. Even-eens als den Bock, die de wijngaert afknabbelt, aen *Bacchus*: en den Haen, die den dagh bootſchapt, aen de Godinne des nachts. Van 't eerſte is een Griecx dicht in de *Anthologh. Epigr.* van het ander is dit uyt *Ovidius* 1. *Faſt.* vertaelt:

> *Soo wort de ſpringer van de hin*
> *Geoffert aen de nacht-godin,*
> *Vermits hy uyt-roept metter daet*
> *Den aenvangh van den Dage-raet;*
> *En daer mé raeckt hy inder noot,*
> *En wort oock voor den dagh gedoot.*

Sommige meenen dat Godt de *Joden* heeft willen te kennen geven, dat de Menſch die nae Godes Wet ſijn leven wil aen-ſtellen, hem van leckerny, wraetheydt, en alle gulſigheydt, daer het *Verckens-vleeſch* veel ſtof toe geven kan, behoort te mijden. Want, gelijck *Cicero* ſeydt, daer en is in een Swijn niet, als om te eten: en werdt derhalven geſtelt als een teecken en beeldt van een beeſtige gulſigheyt. Maer het Verckens-vleeſch en is niet alleen by de Joden, maer oock by de Egyptenaers verſoeyt geweeſt, ſoo wel lichtelick om de verhaelde redenen, als om dat de Verckens haer niet en onthouden (gelijck de huysluyden ſomtijdts aen haer kinderen deerlick gewaer werden) van Menſchen-vleeſch te eten, als *Elianus* ſchrijft in 't thiende boeck van de hiſtorye der Dieren op 't ſeſthiende capittel. Behalven de Joden, en Egyptenaers en plachten oock geen Verckens-vleeſch eertijts te eten de *Gallo-græci*, inwoonders van de koopſtadt *Peſſinuns* in Aſyen, gelijck *Pauſanias* getuyght in *Achaicis*, en de Scenitiſche Arabiers, gelijck *Solinus* verhaelt op 't 46. cap. Huydendaegs onthouden haer oock van 't ſelve de Turcken, als blijckt uyt *Azoar* 33. en 34. waer in ſy verſchillen van de Perſianen. Wy bevinden mede uyt *Pereira*, en andere Schrijvers, dat de Chineſers geen Speck en eten: en het ſelve werdt van de Tarters betuyght. En dit zy genoegh van de volckeren, die geen Speck gegeten hebben, als oock van de redenen, door dewelcke ſy daer toe zijn beweeght geworden. Wy ſullen nu komen tot het gene inſonderheyt tot ons voornemen ſtreckt, te weten, of het ons geſont gegeten is, en wat voor voedſel het den Lichame geeft. De oude Romeynen eerſe dertel waren hielden wonder veel van het Speck, (gelijck noch hedendaeghs ſommige volckeren, die de gulſigheyt niet bedorven heeft) en aten dat op feeſt-dagen, jae het was haer taert op de geboort-dagen van haer vrienden. Gelijck de Poëet *Iuvenalis* betuyght *Satyr.* 11.

Als

Als yemant ſyn geboorten-dagh,
Of ander feeſt te vieren plagh,
Dan waſſet dat by ſpeck, en ham
Wt ſyn beroockte ſchoor-ſteen nam,
En ſettet voor een lieven vrient,
En die hielt ſigh dan wel gedient.

Vele volgende haren leer-meeſter *Galenus*, dat een dapper Speck-eter geweeſt is, ſtellen het *Verckens-vleeſch* boven alle ander vleeſch, en ſeggen dat het al de gaven van een goet voedſel heeft. Dat het in de eerſte hoedanigheden van hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte gematight is, ofte een weynigh treckt nae de wermte en vochtigheydt met onſe nature over-een komende: dat het goede, veele, en langh tegen-houdende gijl geeft, en licht te verteeren is. En ſeggen derhalven, dat het niet alleen onder de vier-voetige dieren, maer oock onder alle vleeſch de kroon ſpant. En alſoo het vremt ſchijnt te weſen, hoe een Dier, 't welck geſtadigh in ſlick en modder leyt en wentelt, noch goet vleeſch ſoude hebben: ſoo beſluyten ſommige daer uyt, dat indien het Swijn niet van een ſeer gematighden aert en was, nimmermeer quaet voedſel in goet vleeſch zoude veranderen. Gelijck onder de Menſchen, die wel geſtelt, en heel geſont zijn, niet ſeer beſchadight en werden, al is 't datſe ſomtijts quade koſt eten: om dat haer goede nature, 't gene quaet was, metter tijt goet maeckt. Soo ſchrijft oock *Linſchoten* in ſijn Indiſche reyſen op 't 4. cap. dat het Verkens-vleyſch aldaer voor een koſtelick eten gehouden wert, als by ervaringe bevonden zijnde, dat 't ſelve alle ander vleyſch te boven gaet: waerom daer oock aen de krancken alle ander vleyſch verboden wert, uytgenomen 't Verckens-vleyſch. Indien wy even-wel alle de gaven, die in recht goede ſpijſe vereyſcht werden, te weten datſe gematigt van aert zy, licht verteert wert, goet voedſel geeft, en niet lichtelick quade ofte vremde hoedanigheden in en voert, en weynigh vuyligheyt over laet ſchieten; indien wy, ſegh ick, alle deſe gaven in het Verckens-vleeſch willen onderſoecken, wy ſullenſe daer naeuwlicx in vinden, en derhalven aen het ſelfde de kroon booven alle vleeſch niet lichtelick toeſtaen. En het en is niet ſonder oorſaeck, dat *Iulius Cæſar Scaliger* in het beginſel van ſijn uytleggingen op *Ariſtoteles* van de Planten, ſulcke Genees-meeſters van malligheyt beſchuldight, die het Speck boven de Perdriſen preſen. Want al is het miſſchien dat het Verckens-vleeſch het Menſchen-vleeſch van ſmaeck ſeer gelijck is, daer uyt blijckende, dat ſommige, ſulck in een quade herberge voor-geſet zijnde, daer af aten ſonder in reuck ofte ſmaeck eenigh onderſcheyt te konnen maken, als *Galenus* getuygt 3. *de Alim. facult.* 2. en 9. *de Simpl. med. fac.* 13. gelijck hier over eenige jaren een Paſtey-backer van Heuſden geraeckt is, die mede van dees vervloeckte konſt was:

ſo moet men even-wel, gelijck *Cardanus* ſeer wel ſeyt, in ſpijſe meer letten op de geſtaltenis ofte het weſen, als op den ſmaeck. En welcke, en hoedanige ſpijſe voor goet gehouden moet werden, betoont de ervarentheyt alderbeſt: en dat is het beſte voedſel, het gene wy voelen, dat onſe Lichamen beſt voedet. Indien wy dan met de ervarentheyt te rade gaen, ſoo blijckt, datter ander vleeſch is, het welck een yegelick ſonder moeyelickheyt ofte hinder gebruycken mach, en lichter verteren, en beter voedtſel uyt trecken kan, als van Verckens-vleeſch. En al is 't ſchoon, dat het Verckens-vleeſch ſterck en vaſt voedtſel geeft, en daerom voor jonge, ſtercke, geſonde luyden, die geſonden arbeyt doen, als huyſluyden, gravers, maeyers, en dier-gelijcke arbeyders, een goet voedſel is: ſoo is 't even-wel alle menſchen niet bequaem: en de ervarentheydt leert ons, dat de gequetſte, ſchorfte, en die ander zeeren ofte leemten hebben, veel ander vleeſch ſonder eenigh hinder mogen eten, en van het Verckens-vleeſch groote ſchade lijden. Want het heeft veele overtollige vochtigheydt, het geeft een groven en ſlijmerigen gijl, en die het veel eten, vergaren veel vuyligheydt, (ten zy, datſe de ſelfde door harden arbeyt verdrijven) waer door lichtelick eenige verſtoppinge in de Lever, en graveel in de Nieren veroorſaeckt wert. Daer noch by komt, dat het Verckens-vleeſch gemeenlick uytermaten vet is, het welck de Maegh los maeckt, den etens-luſt doet overgaen, walginge aenbrengt, en lichtelik galachtige vochtigheyt doet groeyen. En dat het ſtijver en vaſter voedtſel geeft, als ander vleeſch, is ſijn groote taeyigheydt meer te wijten, als dat het met het Menſchen-vleeſch meer gelijckheyt ſoude hebben, dan weren ofte Kalfs-vleeſch. Derhalven al is 't dat wy toe-ſtaen, dat het Verckens-vleeſch bequame koſt is, voor de gene, die ſwaren arbeyt doen: ſoo is even-wel voor de gene, die haer matigh oeffenen het Weren-vleeſch, om nu van Hoenderen, Perdrijſen, Phaſanen, en diergelijcke koſtelick vleeſch niet te ſeggen, veel bequamer, en kan beter verteert werden, en geeft oock ongelijck beter voedſel als het Verckens-vleeſch: 't welck voor den genen, die heel ſtil zijn, en haer Lichaem niet en oeffenen, al te ſwaren, en ongeſonden koſt is.

Het dient wel, dat wy in dit Verckens-vleeſch een weynigh onderſcheyt maken, ſoo na de jaren, als oock na de deelen. Wat de jaren belanght, ick bevinde dat al van oudts de biggen, en ſuygende vercxkens voor ſeer leckere ſpijſe gegeten zijn, en dat door verſcheyde plaetſen, die uyt verſcheyden autheuren by-gebracht werden van *Athenæus* in ſijn 9. Boeck. En *Cælius Apitius*, als oock de poëet *Martialis*, die door-gaens veel in ſijn verſſen prijſt 't gene op ſijnen tijt te Romen voor lecker gerekent werde, ſtelt een ſuygent bighsken boven een vet vercken, 14. *Epigr.* 41.

Terwijl een machtig ſwijn, een gierig menſch vernuyght,
Set my een bigge voor, die noch de moeder ſuyght.

En

En de wijs-gerige *Pythagoras*, die van alle tijden gelooft wert, niet gegeten te hebben dat leven ontfangen hadde, plagh kleyne bigskens en teere bocxkens te eten, ſoo het waer is, dat *Ariſtoxenus* van hem geſchreven heeft by *Agell. lib. 4. cap. 11.* Men vertelt van *Henrick de* VIII. Koningh van Engelant, dat hy eenen ſtechten quant tot groote ſtaet verhief, om geen ander oorſaeck, als om dat hy hem een lecker gebraden Speenvercken voor-geſet hadde, welcke koſt hem ſonderlingh ſmaeckte. Even-wel zijn de Speenverckens veel ongeſonder, als de volwaſſen, om datſe veel vochtiger zijn, en derhalven meer overtolligheyt, en quade vochtigheyt in 't Lichaem verwecken. 'T welk de vryers van *Penelope* wel wetende, lieten de Biggen voor de boeren, en deden haer van de volwaſſene en gemeſte op-diſſen, gelijck de Poëet *Homerus* vertelt *Odyſſ. 15.* Daerom ſchrijft *Galenus* ſeer wel, dat men de Verckens van middelbaren ouderdom moet gebruycken, en dat de ſulcke goet bloet maken; 't welck *Simeon Sethi* ſeyt verſtaen te werden van een-jarige verckens. En gelijck de al te jonge Biggen te ſlijmerigh zijn, alſoo is oock het vleeſch van al te oude Swijnen te hart om te verteeren, ende en maeckt geen goet bloet. De ervarentheyt leert ons, dat Verckens-vlees verſch geſlagen, en onbeſprenght, ſeer machtigh, en ſwaer te verteeren is.

Wat nu de Deelen belanght, gelijck wy hier voren verhaelt hebben, dat het magerſte vleeſch, 't welck by 't aldervetſte ſtaet, het beſte is: ſoo zijn de Hammen veel ſoorten van menſchen mede beter als het Speck. En daer het Speck onder Luyden weynigh geachtis, daer werden even-wel de Hammen in groote weerde gehouden. Sommige ſettenſe in 't eerſte op de tafel, om den etens-luſt te verwecken: andere in 't leſt om de vermoeyde Maegh te verquicken, en dorſt te maken. Hier toe werden meeſt Weſtfaelſe hammen genomen, die al ten tijde van de Romeynen vermaert zijn gheweeſt, gelijck uyt de verſſen van den Poëet *Martialis* blijckt. 13. *Epigr.* 53.

Brenght hammen voor den dagh van alderley geweſten,
Die uyt Weſtfaelen koomt die hou ick voor den beſten.

De reden is, om dat de Verkens aldaer met Eyckels gemeſt, en de Hammen over Eycken-hout geroockt werden. In Italyen en Vranckrijck werden hedenſdaeghs de Hammen van Ments meeſt geſocht, en voor goede en aengename Spijſe gegeten. En voorwaer de Hammen en zijn niet alleen bevrijt van de groote vochtigheyt, die in 't geſoden verſch Speck is, door dat ſy vleeſchachtigh, en ſoo vet niet en zijn; maer 't gene datter noch ſoude mogen weſen, wert door den roock verteert. Sulcx kan oock ten deele doen het zouten, en ſulck gezouten Verckens-vleeſch is goet voor Arbeyders, en Krijghs-luyden: en wert daerom hier voormaels onder de leger-koſt gereeckent, gelijck *Spartianus*, en *Gallicanus* verhalen in 't leven van de Keyſers. De Romeynen hebben wonder veel koketten van een Vercken gemaeckt; dan alſo die nu niet in 't gebruyck zijn, ſoo en is 't niet van nooden, daer van alhier veel te ſpreken. Een ſekeren gaſt over maeltijdt zijnde, (*Livius, Plut.* &c.) beriſpte den Waert dat hy al te veel koketten op geſet hadde, en was verwondert, waer hy aen ſoo veel verſcheyde Wildt-braet quam, kreegh tot antwoort, dat het al te ſamen van een tam Vercken was, alleen in het toe-maken verſchelende. Soo kan men nu mede noch op-ſetten Speck, Ham, Sauçijſen, &c.

De Swijnen, gelijck geſeyt is, en hebben niet dat tot nut van de Menſchen dient, als alleen haer Vleeſch. Maer de Oſſen, behalven 't gene de Koe in haer leven geven kan, betoonen met de gedaente van haer lighaem, datſe tot wat anders geboren zijn, als tot de ſlachtinge. Want het ſchijnt, dat haren hals tot 't jock gemaeckt is; en dat oock hare krachten en breette om de ploegh te trecken, en den Menſche in de Lant-bouwery te helpen, van de nature gegeven zijn, gelijck blijckt uyt *Cicero* 2. *de nat. Deor. Varro* 2. *de re ruſt.* en *Columell.* voor in ſijn 6. Boeck. Om dit groot vordeel, dat men van de Oſſen en Koeyen treckt, pleegh het ongeoorloft te zijn, jae voor een ſchelm-ſtuck gerekent te werdē, Oſſen-vlees te eten, gelijck, behalven de gemelte *Varro*, *Plinius* getuyght 8. *Nat.* 45. En de Keyſer *Domitianus* hadde in 't beginſel ſulcken af-keer (ſchrijft *Suetonius*) van bloet te vergieten, dat hy in 't afweſen van ſijn vader, denckende op dit vers van den poëet *Virgilius*, uyt het 2. boek van de Lantbouwinge,

Impia quam cæſis gens eſt epulata juvencis,

voor nam te verbieden, eenige Oſſen te ſlachten. Deſe onnooſele barmhertigheyt wert vande Poëten dē gul-dē tijt toegeſchrevē; die ook klagē, dat in de yſere eeuwe die goede gewoonte gebroken is, met deſe verſſen:

Als d'eeuw van yſer nam begin,
Doe kreegh de menſch een harden ſin;
Hy ſmeed' een ſweert met fellen geeſt,
En at den Os het trouwe beeſt.

Noch heviger is de klachte van den wijs-gerigen *Pythagoras*, dewelcke aldus van den Poëet *Ovidius* verhaelt wert 15. *Metamorph.*

Waer heeft doch oyt een Os een booſe daet bedreven,
Dat hem ſoo licht de menſch gaet brengen om het leven?
Hy is een neerſtigh dier dat onſe landen ploeght,
En ſtaegh ſijn trouwen hals tot ſware laſten voeght.
De menſch die is onweert te nutten vette granen,
Die beeſten moorden derf die ons den acker banen;
Den Os heeft u gedient, en vry een lange wijl,
Moet hy voor ſijnen loon nu vallen door de bijl?
Hy heeft een kalen hals in uwen dienſt gekregen,
En kan oock even dat u herte niet bewegen?
Gewis ſoo trouwen beeſt, en van ſoo goeden aert,
Was nut te zijn verſchoont, en weêrt te zijn geſpaert.

Maer Godt en heeft ons 't ſlachten van den Os niet verboden, en derhalven en ſtreckt hy ons niet alleen ten dienſte van de ploegh, (waer op ſlaen de woorden van *Moſes*, *Deut.* 25. 4. *Eenen Oſſe en ſult ghy niet muylbanden, als hy dorſcht*, het welck den Apoſtel 1. *Cor.* 9. paſt op de Leeraers der kercken:) maer oock daer toe, om met ſijn vleeſch ons lichaem voedſel, ja oock vermaek te geven. Daer van ſeyt de Koning (*Matt.* 22. 4.) tot de gene, die hy op de bruyloft van ſijnen ſoon genoodight hadde; *Siet, ick hebbe mijn middaghmael bereyt, mijn Oſſen, en de gemeſte beeſten zijn geſlachtet, en alle dingen zijn gereet, komt ter bruyloft.* Hier te lande zijn de Oſſen van den arbeyt verloſt, maer werden alleen gehouden voor de keucken, ſo datter geen vleeſch en is, het welck van alle ſoorten van Menſchen meer gegeten wert, alſoo van 't ſelve een yegelick tegen de winter ſijn voor-raet in de kuyp doet. Men ſiet in den ouden poëet *Homerus*, dat de Helden aldaer wel luſtigh ſchranſten van het **Oſſen-vleeſch**/ en het is hedens-daeghs in gemeene maeltijden veeltijts 't hooftſtuck van de tafel. So leſen wy, dat als den Koning *Agamemnon*, ofte *Menelaus* maeltijt hielden, het rib-ſtuck altijdt de eer bewaerde. Werdt even-wel van *Hippocrates*, *Galenus*, al de Grieckſche, en Arabiſche Genees-meeſters gelooft, dat het qualick te verdouwen is, dick en grof bloedt maeckt, en 't welck niet lichtelick door de aderen en ſchiet: dat even-wel niet taey, en ſlijmerigh is, gelijck het Verckens-vleeſch: dat het veel eten van 't ſelfde, grove, drooge, en ſwaermoedige Vochtigheden in 't Lichaem doet groeyen, en ſeer dickwils verſtoppinge in de Milt veroirſaeckt. Inſonderheydt het vleeſch van een Koe, ofte mageren Os, ofte die door ouderdom ofte arbeyt hart en droog van vleeſch geworden is, ofte vleeſch dat *geroockt* is, ofte langh in de *Pekel* gelegen heeft. Oudt Oſſen-vleyſch is oock, om ſijn drooghte beter geſooden, als gebraden; hoe-wel dan oock niet van het beſte. Maer jongh Oſſen-vleyſch is beter, inſonderheyt als het wat verachtigh valt, om de drooghte te verbeteren. Hierom is het miſſchien, dat *Hercules* (gelijck *Athenæus* beſchrijft 7. *Dipn.* 1.) 't Oſſen-vleyſch ſonder Vijgen niet en plagh te eten, om dat de drooghte van 't ſelvige door de vochtigheydt van de Vijgen zoude gematight werden. Het gene oock maer eenige dagen, ofte weken in 't zout geſtaen heeft, en is ſoo ongeſont niet, en daer-beneffens ſeer lieffelick van ſmaeck, en matelick gebruyckt, kan de ſlijmerachtigheydt van de Maegh af-vegen, en tamelick goedt voedtſel aen 't Lichaem geven.

Volgens de keure van den Keyſer *Valens*, plagh het eertijdts een ſchelm-ſtuck te weſen **Kalfs-vleeſch** te eten, gelijck onder andere verhaelt wert by *Cæl. Rhod.* 28. *Ant. L.* 2. En noch wert het by de Moſcoviters voor een groote ſonde gehouden, een Kalf tot ſpijſe te ſlachten. Even-wel gelijck het vleeſch van de jonge Oſſen geſonder en beter te verteren is, als van de oude: ſo wert het ſelfde oock overtreft van het *Kalfs-vleeſch*, en dat magh by het Hamelen-vleeſch wel gerekent werden. Het is gematight, mals, van goet ſap, van goeden ſmaeck, en licht om te verteeren. Want de kouwigheyt en drooghte die het Oſſen-vleeſch heeft, en is noch in de Kalveren niet, die van wegen hare jeught (in de welcke wy hier vooren geſeydt hebben, dat alle dieren wermer en vochtiger zijn) een matige geſtaltenis houden tuſſchen werm en vochtig, welcke gematigheyt onſe nature aengenaemſt is. Maekt even-wel een weynig grover bloet, als 't Hamelen-vleeſch. Dan beter als het Geyten-vleeſch. Want de Geyten ſoo dra ſy niet meer melck en beſigen, krijgen terſtont eenen ſwaren reuck, en hart vleeſch: daer in de Kalveren den lieffelicken ſmaek, en de malsheyt van 't voedſel langer blijft, als veel langer jeught houdende.

Vorders iſſer groot onderſcheyt tuſſchen den ouderdom van de Kalveren. Ick heb geſien dat in deſe Stadt met groote menighte de nuchteren Kalveren te koop gebracht zijn: waerom de verkoopers van 't Gilt van de Vleeſch-houwers voor het Gerechte geroepen wierden, en by de ſelve, op mijn oirdeel, als geen vleeſch, maer enckel ſlijm zijnde, voor ongeſondt geſchouwt, en verboden is. Soo datſe ten minſten twee maenden out behooren te weſen, eerſe goet zijn, om op tafel gebracht te werden. Sulcke, ofte wat ouder, ſuygende, ofte met melck alleen eenige maenden gevoede Kalveren, werden om haer leckerheyt ſeer begeert, en geven het Lichaem goet voedtſel. Inſonderheydt die noch ſuygende gelubt werden, dewelcke in mals-heydt het ander Kalfs-vleeſch te boven gaen.

De **Veerſſen** werden van den ouden poëet *Heſiodus* mede onder de ſpijſe gerekent, in ſijn Boeck van de dagen en wercken, daer hy verhaelt den overvloet, en de welluſt van 't lant en boeren leven: dan haer vleeſch en komt in goetheyt niet by het Kalfs-vleeſch.

Koe-vleeſch is by ons weynigh geacht, en den Arabiſchen genees-meeſter *Rhazes* meent, dat men het ſelfde niet en behoort te proeven. Even-wel in de winter, als de maegh wel verteert, en dient het ſoo niet verworpen te werden by de gene, die wercken, ofte haer lichaem wel oeffenen.

Veel erger is het **Stieren-vleeſch**/ het welck ſeer ſwaer te verteeren is, en niet als ſwaermoedigh bloedt voort en brenght: en daerom raet een ander Arabiſch genees-meeſter *Sim. Sethi* het ſelven nimmermeer te eten, dan met Azijn, die de grovigheyt van dit vleeſch kan verdunnen, en malſſer maken.

De onnooſele Schapen, al is 't dat ſy levende met haer wol, melck, kaes, den Menſche koſt en kleederen geven, ſo en hebben ſy even-wel ſoo veel niet konnen verwerven, datſe niet geſteken en werden. Die de wijs-gerige *Pythagoras* daerom oock beklaeght by den poëet *Ovidius* in deſe verſſen 15. *Met.*

Wat heeft 't ſchaep gedaen? 't en leeft maer om de menſchen
Te geven vette melck, en watſe vorder wenſchen,

Sijn

Sijn wol is aen het volck een deckſel inder noot ;
't Is nutter als het leeft, dan als het is gedoot.

De Egyptenaers plegen haer eertijts van 't Schapen-vleeſch te onthouden, gelijck de Poëet *Iuvenalis* getuyght *Sat.* 15. daer hy ſpot met hare afgoderyen:

Al watter wolle draeght en moet niet zijn gedoot ;
Het geeft aen menigh menſch een deckſel voor den noot.

En daerom ſtaet er geſchreven in 't 48. Capittel van het Boeck der Scheppinge, dat de Schaep-herders by de Egyptenaers in groote verachtinge waren.

Het **Schapen-vleeſch** inſonderheyt als het wat out wert, valt wat hart te verteren, noch en geeft oock het beſte voedſel niet. Want door gebreck van ſijn eygen ongematigheyt, als oock van ſijnen aert; en om dat het dickwils jongen gehadt heeft: ſoo geeft het een tayen en ſlijmerachtigen gijl, en die niet wel door het Lichaem verdeelt en wert: gelijck oock doet het **Lamſ-vleeſch**/ eer het een jaer oudt is: maer daer boven zijnde, dan is 't Lamſ-vleeſch van 't beſte voedſel, van veel en goet ſap, wel te verteren, en matelick tegen-houdende: en is derhalven bequaem, om van alle Menſchen, inſonderheyt die matelicken haer ſelven oeffenen, van jongs op tot het leſte van haer leven gebruyckt te werden. En daer en zal niemant lichtelick eenige qualickheyt van 't ſelfde vernemen, gelijck van Speck, en Runt-vleeſch wel gebeurt. Even-wel in de gene, die grooten arbeyt doen, wert het lichtelick verdreven, en en blijft geen vaſt voedſel. Oock en is 't ſoo geſont niet voor de gene, die een koude en vochtige Maegh heeft, alſoo het beyde die hoedanigheden zoude vermeerderen: maer is bequamer in een werme, en drooge Maegh, dewijl in de ſelve ſijn overtollige vochtigheyt gematight, en alſo tot goet voedſel gebracht wert. Soo dat ſchijnt, het Schaep niet gegeten te willen zijn, eer het door ſijn ander gaven den Menſche vordeel aen-gebracht heeft. Waer op ſiende de Wet-gevers van Athenen, verboden hebben het eten van een jong Lam, beneden het jaer, en dat ſijn wol noch niet geſchoren en was.

Om dan dit Dier geſontſt, en aengenaemſt te maken, ſoo is van nooden geweeſt, de natuerlicke geſtaltenis te veranderen. Want wat groot werdende, beſpringt terſtont de Schapen, waer door het vleeſch ſterck, en nae den Bock ruyckt, en quaet voedſel geeft: ſulcx door het lubben belet en voor gekomen wert. Welck **Hamelen-vleeſch** van het beſte voedſel geeft, inſonderheyt als den Hamel maer een jaer out en is. Want ontrent die tijt af-geleyt hebbende ſijn overvloedige vochtigheyt, krijght een middel-matige gematigheydt, en een malsheyt van geſtaltenis, ſoo dat ſulck vleeſch ons nature gelijck zijnde, oock bequamelick verteert wert. Maer ghelijck men geen Lam voor vijf maenden en behoort te lubben, alſoo wanneer ſulcx na het jaer gheſchiet, dan en ſal het vleeſch ſoo lieflick niet weſen. Want met den ouderdom vermeerdert de drooghte, en het vleeſch wert harder. Maer dit verandert veel na de verſcheydenheyt van plaetſe en voer. *Plutarchus* ſchrijft in 't leven van *Alexander de Groote*, dat de Schapen in Indyen, om dat ſy Zee-viſch aten, vleeſch hadden van quaden reuck, waer door een groot deel van 't leger ſtorf. Het welck niet te verwonderen is. Want alſo de Schapen, door haren vochtigen aert, veel quade en bederffelicke vochtigheden doen groeyen, ſoo geſchiet het, dat hare vochtige ongematigheyt, door het viſch eten, noch meerder toe-neemt, en dien-volgende haer vleeſch bedorven, en doodelick is. Derhalven werden wel te recht de Engelſche Schapen gepreſen, niet alleen om haer fijne wol, maer oock om haer lieffelick vleeſch; want ſy gaen weyden op heuvelen, daer geen water ontrent en is, gelijck *Polyd.* *Virgilius* getuyght in ſijn Engelſche hiſtorye. *Te Mompellier*, hoogh in Vranckrijk, tuſſchen Italyen en Spaengien, heb ik geſien, dat de Lammeren ſoo vochtigh niet en waren, om dat ſy daer weyden op hooge velden vol Roſemarijn, Hyſſop, Marioleyn, Thijm, en diergelicke wel-rieckende werme kruydē beſet, die haer vleeſch ſeer kort, mals, en by-na wel-rieckende, en van eenen aengenamen geur maeckten. De poëet *Virgilius* heeft dit oock wel verſtaen, in 't 3. boeck van de Lant-bouwinge, als hy verbiet de vochtige en weeldige weyden. 't Welck wy wel gewaer werden aen onſe Schapen, die hier in Hollandt (en daerom houden wy de Brabandſche, en andere, die aen den hey-kant gaen, veel beter) veeltijdts waterachtigh ſijn, inſonderheydt als 't veel geregent heeft, en daer nae de Son ſchijnt. Want als ſy dan uyt de plaſſen drincken, die vol onreyne gedierten, en bedorven zijn, ſoo krijgen ſy terſtont eenige blaeskens aen de Lever, vol van geel water, waer door het water den heelen buyck vol loopt. Dat kan men van buyten weten, aen de ringen dieſe om haer oogen hebben. Daerom en heeft het geen reden, dat de gemelte *Polydorus* hem verwondert van wegen, dat de Schapen in Schotlant, niet anders en drincken, als den Hemelſchen dauw, en dat de Herders de ſelve allen dranck onthouden. Want indien wy ſulcx mede waernamen, men ſoude vry beter vleeſch hebben, en onſe Schapen en zouden niet ſoo veel het ſchorſt, kugh, water, en andere ongeſondtheydt onderworpen zijn. De Italiaenſche Genees-meeſter *Cardanus* verhaelt in 't 7. boeck van de verſcheydenheydt der dingen op 't 31. cap. dat het Schapen-vleeſch in *Peru*, een droogh landt; niet alleen lieffelick van ſmaeck en is, maer oock dat de Schapen daer ſoo groot werden, als jonge Eſels. En zoo leſen wy in de Ooſt-Indiſche vaert van *Linſchooten*, dat in het eylandt *Moſambique* Schapen zijn, die een ſoo grooten ſtaert hebben, datter ſoo veel aen te eten is, als aen een vierendeel van 't geheele Schaep. Diergelijke ſchrijft *Leo*, dat de Schapen in Afriken ſtaerten hebben

van 10. en 20. pont. Maer in Egypten, ſeyt hy, daer ſy op 't meſten letten, wert de ſtaert ſoo dick, en ſwaer, dat de Schapen haer niet en konnen roeren, ſo dat men den ſelfden op een wagenken moet leggen, op datſe ſouden konnen voort-gaen. En getuyght ſelver een ſtaert geſien te hebben, die tachtentigh pont wough.

Honde-vleeſch en is by ons noyt gegeten, als in den uyterſten hongers-noot van belegerde ſteden, hoe-wel dat het voor ſpijſe, inſonderheyt het vleeſeh van jonge, en gelubde honden, eertijdts geſtreckt heeft by de Griecken, en Romeynen. Selfs oock de Grieckſche Genees-meeſter *Diocles* laet het eenige ſiecken eten. Maer wy en houden van ſulcken koſt niet, en even ſoo weynigh van **Katte-vleeſch** / 't welck nochtans ſommige in de winter, als ſy vet zijn, voor een lecker beetjen houden; ja ſeggen, dat 't ſelve uyt Conijnen-vleeſch niet te kennen en is, en noch veel malſſer. Dan deſe koſt wil ick ſoodanige lief-hebbers geerne laten, als eertijts de Romeynen 't **Ezels-vleeſch** / 't welck (gelijck *Plinius* ſchrijft in 't 8. boeck van ſijn *Nat. hiſtorye* op 't 43. *cap.*) met den inſtelder *Mæcenas*, tſevens ſijnen ſmaeck en aenſien verloor.

Van Wildt-braet.

Het XIII. Capittel.

HEt Wild-braet dient gedacht, en hier ook plaets gegevẽ,
Vermits dat hedenſdaeghs hier van de Prinçen leven:
'T gingh eertijts anders toe; want, na men elders leeſt,
Soo is het tamme vee al mede wild geweeſt.
Hier van is ons de jacht in ouden tijt gekomen,
Die heden wel te recht veel menſchen is benomen:
'T en is niet voor het volck, 't en dient een yder niet
Dat hy met honden jaeght, of wilde dieren ſchiet.
Laet Heeren van het lant en groote Prinçen jagen,
Die konnen dat beſlagh en ſware koſten dragen:
'T is beter dat het volck ſyn ſpijs in ſtilte koopt,
Als dat het naer het wild in woeſte boſſchen loopt.
Maer watter uyt de jacht is beſt te zijn gegeten,
Dat kunje met beſcheyt van onſen Schrijver weten:
Wel, als ghy helt een hart, een haes, een vinnigh ſwijn,
Leert watter voor den menſch is beſt genut te zijn.

Dus

DUs verre iſſer gehandelt van 't Vleeſch der Tamme vier-voetige dieren, nu ſullen wy komen tot de Wilden. De oude Schrijvers (*Ariſt. Plin.* &c.) leeren ons, dat in alle ſoorten van Dieren, daer tamme af zijn, oock wilden gevonden werden. Soo ſeyt *Varro* in ſijn 2. boeck van de Lant-bouwinge op 't 3. capittel, dat de Schapen die wy houden, van wilde Schapen gekomen zijn; en de Geyten die wy weyden, van wilde Geyten. Waer uyt waerſchijnelick is, 't gene *Plutarchus* ſeyt, dat het eerſte vleeſch 't welck de Menſchen gegeten hebben, is wild geweeſt. Wy leſen oock dat geheele volckeren anders niet gebruyckt en hebben. Hier door is de Jacht op-gekomen, die nu maer onder Prinçen en Edelen gebruyckelick is, van de welcke oock het wild-braet meeſt gegeten wert.

Wy ſullen van 't **Wilde Verckens-vleeſch** beginnen, om te ſlaen op het tamme verckens-vleeſch: daer mede wy het voorige Capittel aen-gevangen hebben. Deſe Wilde verſchillen van de Tamme daer in, datſe drooger vleeſch hebben, gelijck ook alle ander Wildt. Want door haer veel loopen, en vergaderen ſy ſo veel vets niet, en oock minder overſchot, als de gene die gemeſt werden, en ſtil zijn, en krijgen door haer geſtadige beweginge, en open lucht, een harder en vaſter vleeſch, het welcke daerom oock langer goet kan gehouden werden, gelijck *Galenus* ſeer wel ſchrijft in het derde Boeck van de krachten der Voedſelen, op het 14. Capittel. Soo dat een Wildt-Vercken alle de deughden heeft, die hier boven van het Tamme verhaelt zijn, en de gebreken, die uyt groote vochtigheyt komen, niet en heeft; en daerom ſeyt *Hippocrates* met korte woorden, dat het Wild-Verckens-vleeſch ten aenſien van het tamme, drooght, verſterckt, en beneden wel af-ſchiet.

Herten-vleeſch is hart, droogh, ſwaer om te verteren, maeckt ſwaermoedigh bloet, inſonderheyt als het wat oudtachtigh is; en, niet wel verteert zijnde, verſtopt de Lever en Milt, en is daerom niet bequaem om van oude, ofte ſwaermoedige luyden gegeten te werden. *Galenus* ſeyt, dat het na by het Eſels-vleeſch komt, en verwijſt het aen de gene, die met lijf en ziel wat eſelachtigh zijn. Welcke Heerſchappen ſeer aerdigh beſchreven zijn in den gulden Eſel van den heere *Daniel Heinſius*, Ridder, &c. en ſulcke wert het Herten-vleeſch oock veel voorgeſet.

Wilde Geyten-vleeſch werdt van ſommige voor het geſontſte wilt-braet gehouden, te weten, als het jongh is: ſoodanigh is goet van ſmaeck, licht om te verdouwen, en geeft den Lichame goet voedſel, en laet weynigh overſchot. Want door haer geſtadigh dribbelen wert de overtollige vochtigheydt verteert, en het vleeſch veel korter. Het is even-wel droogh-achtigh, en doet daerom wat ſwaermoedige vochtigheden vergaderen. Verweckt groote ſchade aen de gene, die tot de Koortſe genegen ſijn, gelijck *Plinius* getuyght 28. *Nat.* 10.

De geeſtige *Eſopus* vertelt, dat de **Haſen** by een vergadert zijnde, klaeghden over haer ellende, als datſe waren den roof van de Menſchen, vogelen, en wilde dieren: dat het beter was eens te ſterven, als in geſtadige vrees te vergaen. Daerom namen ſy met gemeender hant voor, om allegader na een ſeker moeras, daer ontrent te loopen, en door die middel een eynde te maken van haer ellendigh leven. Hier over tyde elck aen 't loopen na de beſtemde plaetſe, daer komende, ſo raeckten eenige vorſſen, die op de kant van de moeras onder 't groen ſaten, in op-loop, en ſprongen al te ſamen in 't water. Waer op een van de bedaeghſte, en verſtandighſte Haſen luydt uyt-riep, Hola cammeraets, en gaet niet verder. Wy en zijnder ſoo qualick niet aen, gelijck wy meenden: men vint noch andere dieren, die ellendiger zijn als wy, dewijlſe ons vreeſen. Door deſen raet, te rechter tijt gegeven, behielt de Meeſter-haes het leven voor ſijn ſelven, en voor al het Haſen-geſlacht. Al is 't, dat deſe fabulen zoude konnen gepaſt werden tot verſcheyde goede leeringen: ſo bewijſt even-wel de ervarentheyt, datter bynae geen dier ſoo veelderley gevaer onderworpen is, als den Haes: ſelver oock met vreucht van de gene, die hem in gevaer brengt. Daerom ſpeeckt de Jager in den *Spiegel* de volgende woorden:

Al heb ick tot het wildt een wonder groot verlangen,
Noch ſal ick geenen haes in ſijnen leger vangen;
Ick ſcheppe meerder luſt wanneer hy vaerdigh loopt,
Want 't heeft doch beter geur al wat men diere koopt.
Wel op dan, vluchtigh dier, waerom hier ſtil geſeten?
Ghy dient niet ſonder ſweet, en ſonder ſtof gegeten,
Dat is u beſte ſaus; u ſpieren ſmaeckt ons niet,
Als ghy u ſonder loop dus aen den Jager biet.

En voorwaer den Haes is ſoo aengenamen dier, dat hy, al is 't tot ſijn eygen ſchade, altijt vermaeck geeft, 't zy in 't ſoecken en op doen, 't zy in 't jagen en vangen. Daer is altijt gevaer in 't jagen van andere beeſten: maer den Haes en kan geen quaet doen, ende en heeft anders geen toeverlaet, als het loopen. *Plutarchus* 4. van de Tafel-redenen 5. ſeyt dat de Joden haer onthouden van Haſen te eten, om de gelijckenis, die hy heeft met den Eſel. Want de verwe is in beyde gelijck, de ooren langh en groot, de oogen groot en glinſterende, ſo datter geen dier en is van kleyn tot groot, die malkanderen meerder gelijcken. Nu de outheyt heeft altijt gelooft, dat de Joden Goddelicke eere aen den Eſel bewesen. Hier van ſeydt de Romeynſche hi-
„ſtory-ſchrijver *Tacitus*, Het beelt van 't dier, door
„welckers aenwijſen ſy van de dwalinge en den dorſt
„ontſlagen zijn, hebben ſy in den Tempel geheylight.
En dit (hoe-wel tegen de waerheyt) wert oock beveſtight door *Appion*, *Poſidonius*, *Molon*, *Strabo*, en *Plu-*
„*tarchus* ſelve. Deſe ſeyt vorder van de Haſen, Ten zy
„miſſchien datſe onder deſe gelijckeniſſe daer in noch
„volgen de Egiptenaren, die voor Goddelick houden

„ de ſnelligheydt van dit Dier, en de volmaecktheydt „ van ſijn natuyrlicke ſinnen. Want ſijn geſicht is ſoo „ ſterck, dat hy ſlaept met open oogen: daer-beneffens „ heeft hy oock een ſcherp gehoor, ſoo dat de Egypte- „ naren, die hem in waerden houden, het gehoor uyt- „ beelde met een Haes. *Clement van Alexandryen* brenght *Pædag.* 10. waerom *Moſes* 't Haſen-vleeſch verboden heeft, deſe redenen voort, om dat de Haſen op alle tijden even ritſigh zijn, alle maenden met jongen zijn, en dan even-wel noch ontfangen, als oock wanneer ſy ſoogen, en met geen een te vreden en zijn. Het welck breet uyt-geleyt hebbende, beſluyt, dat wy ons moeten wachten van hoererye, ſlapen by ſwangere vrouwen, en alderhande onkuysheyt.

De Haſen zijn om haer vleeſch van alle tijden in weerden gehouden geweeſt, ſoo dat oock de Poëet *Martialis* de ſelve ſtelt boven alle andere vier-voetige Dieren:

Van al dat om den hemel ſweeft
Is 't Snepje 't beſte datter leeft;
Maer van het wildt-braet uyt het wout
Den Haes men hooghſt in weerden hout.

Maer de Genees-meeſters en ſullen dat *Martialis* niet toe-ſtaen (hoe-wel dat Dr. *de Heer* van Luyck in ſijn Boecxken dat hy van 't Spae-water geſchreven heeft, die meeninge ſoeckt te verdedigen) de welcke het Haſen-vleeſch ſtellen onder de drooge Spijſen, en die ſwaermoedigh bloet maken. Het is bequaem voor de gene die wat vochtigh zijn: dan voor die droogh van naturen zijn, en is het ſoo bequaem niet. Indien 't nochtans wel verteert wert, ſoo en brenght het geen quaet ſap by, en men ſeyt gemeenlick, dat men van het Haſen eten ſeven dagen ſchoon blijft. Daer den ſelfden Poëet al af geweten heeft, als hy in ſijn verſſen geckt met de leelickheyt van *Gellia*, nu *moey Grietgen.* 13. *Epigr.* 81.

Ghy ſent my veel een haes, en laet my vorder weten
Dat hy ſal ſchoone zijn wie van hem heeft gegeten
Tot ſeven dagen langh. Maer, Griet, dits enckel raes,
Of ſeker ghy en aet u leven geenen haes.

Plinius meent in ſijn 28. boeck op 't 19. cap. datter reden van moet weſen, om dat het ſoo vaſt gelooft wert, dan ick wilde wel dat hy ſe by-gebracht hadde. De redenen die hier van *Calcagninus*, als oock *Lævinus Lemnius* genees-meeſter van Zierickzee, en anderen af geven, ſluyten ſeer weynigh, en is derhalven onnoodigh, datſe hier gebracht werden. Siet even-wel hier over den hoogh-geleerden Heere Mr. *Gerard de Vos* 3. *Phyſiol. Chriſt.* 66.

Al is 't, ſeyt *Galenus*, dat het Haſen-vleeſch grof en ſwaermoedigh bloet maeckt, ſoo is 't nochtans beter als Oſſen, ofte Schapen-vleeſch. *Simeon Sethi* ſchrijft dat het de Lever, en Milt verſtopt, de Longe ſchadelick is, en den Slaep belet. Daer nochtans *Cato* ſeyt by *Plinius* 28. 19. dat men van Haſen-vleeſch wel ſlaept. Ja men beſight oock hier onder de wijfs de Haſen-ooren onder den hooft-peulen geleyt, om te Slapen. Dan hoe veel dat het helpt, ſien wy alle daegh.

Hier voormaels hield men de ſchouderen van den Haes, boven de lendenen, gelijck verhaelt en beſpot wert van den Poëet *Horatius* 2. *Sat.* 8. Dan hedenſdaeghs houdt men meer van de Lendenen, en dat niet ſonder reden. Want een Haes is ontrent de ſchouderen droogh, en niet vleeſigh, 't welck in tegendeel is aen de lendenen.

De **Conijnen** werden by ſommige onder de Haſen gerekent, en ſijn de ſelve ſeer gelijck, ſchelen nochtans veel van vleeſch, gelijck de ſmaeck wel uyt-wijſt, als oock van den Grieckſchen hiſtory-ſchrijver *Polybius* aen-geweſen is, in ſijn 12. Boeck. Sy zijn aengenaem van ſmaeck, witter van vleeſch, als de Haſen, en ſoo droogh niet; inſonderheyt de wilde en jonge; want de tamme, die gehouden werden, al is 't datſe wel vet zijn, ſoo is haer vleeſch wat harder en onaengenamer: de oude zijn mede hart en taey. In Spaengien zijn de Conijnen eertijdts in ſoo groote menighte geweeſt, (*Catullus* 37. noemt hierom *Celtiberiam cuniculoſam*) dat ſy een ſtadt op-gegraven hebben: en 't volck eens genootſaeckt is geweeſt aen den Keyſer *Auguſtus* om hulp van Krijghſ-volck tegen de ſelve te verſoecken, gelijck *Strabo* getuyght in ſijn derde boeck, en *Plinius* 8. *Nat.* 55. In Hollant en is daer geen noot af.

De Conijnen werden ſomtijts geſtooft met Wijn, daer by gedaen Peper, Foelye, en Kruydt-noot, met wat Citroen-ſap, ofte Verjuys, maer meeſt gebraden. Om ſulcx wel te doen, moeten ſy te voren wat geſlagen zijn, dan, aen 't ſpit leggende, eerſt met werm water, en daer op wat met een mes geprickelt zijnde, met boter overvloedigh gedroopt werden.

Conijnen, Haſen, Calfs-vleeſch, Ham, Hoenderen, werden oock veel in Korſten gebacken; 't welck gaet tuſſchen het ſtoven, en braden.

Van de Vogelen.

Het XIV. Capittel.

WY komen tot het heyr bekleet met dichte veren,
En ſien wat aen de maegh is beter om verteren,
En watter dient genut, en watter dient gemijt,
En hoe dat yeder dingh heeft ſijn beſetten tijt.
Voor-eerſt laet ick het volck een nutten regel weten,
Dat als een vogel broet hy niet en dient gegeten:
Maeckt ſpijſe van den haen eer hy met hinnen ſpeelt,
Maer laet hem in het kot wanneer hy jongen teelt.
'K en wil niet, als in noot, 'k en wil u nimmer raden
Tot vogels die met vleeſch haer hollen krop verſaden:
'T is beter voor de maegh al wat van koren leeft,
En niet en is gemeſt, maer in het wilde ſweeft.

Maer

Maer vraeghje watter magh de beſte vogel weſen?
Phaiſanten, weerde vrient, die worden hoogh gepreſen:
Maer des al niet-te-min ſoo hout een jongh Patrijs
Noch beter voor de maegh, en vry in hooger prijs.
Men ſeyt hoe-wel een menſch, door ongeregelt mallen,
De plage van ſint Iob ten deele was gevallen,
Dat hy geneſen ſou al waer hy diep gevat,
Indien hy maer Patrijs en anders niet en at.
Wat dat de Pauw belanght, die heeft te ſchoone veren,
My dunckt dat aen het dier geen wraet behoort te deren:
Hy is te byſter fel, te wonder onbeleeft,
Die aen een wreeden kock ſoo ſchoonen vogel geeft.
Maer wat de vogels raeckt die in het water leven,
En des al niet-te-min oock in den velde ſweven;
Al maeckt dit gantſche rot een grof en machtigh bloet,
Het is noch even-wel geſonde lieden goet.
Ons Stadt, ons eygen Stadt die kan het ons betuygen,
Dat hier meeſt al het volck weet voedſel uyt te ſuygen,
Dat nut en dienſtigh is. Wel acht dan onſen Bout,
Die oock de Franſche kuſt in grooter weerden hout.
Wat voorts de Ganſen raeckt, en wat de wilde Swanen,
Dat ſal u mijn gedicht in 't lange niet vermanen:
Al wat van dit beſlagh u noch te weten ſtaet,
Dat geeft u Beverwijck*; en dat in volle daet.*

HEt voedſel, dat de Vogelen geven, is weynigh, te gelijcken by het gene, van de Vier-voetige dieren komt, inſonderheyt het Verckens-vleeſch: maer het is lichter te verteeren, en van ſeer goet ſap, voornamelick van Hoenderen, Capoenen, Phaſanen: ſommige hebben wat harder vleeſch, te weten, Ganſen, Enden, Swanen. Die lichter te verteeren zijn, maken dunder bloet, en ſuyvere ſtoffe voor onſe geeſten; en geven derhalven bequaem voedſel voor luyden die ſtuderen, veel ſitten, haer lichaem weynigh oeffenen, als oock die ſieckelick gaen: gelijck het vleeſch van Vier-voetige bequaem en ſterck voedſel geeft den genen, die grooten arbeyt doen. Want ander voedſel vereyſſchen de krachten des Lichaems, ander den luſt des Geeſts: voor de eerſte is vaſt voedſel, en dat niet lichtelicken en verdwijnt, aldernutſt; dan de Geeſt vereyſcht het gene, dat dunne en klare geeſten kan maken.

Dan hier dient wel gelet op het onderſcheyt, datter onder de Vogelen is, van wegen den ouderdom, tijdt des jaers, ſpijs, plaets, en lucht.

Oude vogels en zijn om hare groote hardigheyt niet te verdouwẽ: de even-gekipte, zijn vol ſlijm. Tuſſchen beyden vallenſe goet: en alderbeſt, wat voor de helft van haer leven. Want alſoose wat drooghachtigh van

natu-

naturen zijn, ſoo wert deſe natuerlicke droogheyt gematight door de vochtigheyt van de jeught.

Op de *tijt* oock, als ſy heet zijn, vallenſe mager: mede alſſe broeyen en kippen, zijnſe onaengenaem om gegeten te werden. Want zijnde vol arbeydt en ſorge, om voor de jongen aes te ſoecken, vergeten haer ſelve, waer door ſy mager werden. Gelijck men dagelicks aen de Hoenderen ſien kan.

Sommige zijn oock aengenamer in den Oegſt, om datſe dan Druyven, en ander beſyen eten, als Snippen, Vincken: ſommige in de Somer, die Koren eten, als Perdrijſen: ſommige ſmaken beſt in de Winter, als Lijſters, Meerlé, wilde Ganſen, en alle Water-vogels.

Van haer *voer* wert mede geen kleyn onderſcheyt genomen; want eenige eten vleeſch, gelijck Ravens, &c. die niemant van verſtant lichtelick voor ſpijſe en gebruyckt: ſommige fruyt, gelijck Vincken, en Snippen: eenige koren-gewas, als Hoenderen, Duyven, Perdrijſen, en diergelijcke, die oock het beſte voedſel geven, eenige halen de koſt uyt het water, als de Swanen, Ganſen, Enden, Talingen: maer deſe hebben veeltijts eenen viſchachtigen, ofte grontachtigen ſmaeck, en zijn wat hart om te verteeren.

De *plaets* maeckt mede groot onderſcheyt. Want die op de bergen opgevoed werden, zijn beter, als die van 't velt, want ſy gebruycken klaerder lucht, en vaſter voedtſel. Soo moet men oock letten, offe in de koy geſtaen, ofte vry geloopen hebben: want die in de koy te meſten ſtaen, of naeu in huys gehouden werden, al is 't datſe lecker ſmaken, zijn even-wel niet geſont, om datſe vol overtollige vochtigheden zijn. Maer die de vrye lucht hebben, en op 't landt haren koſt ſoecken, geven beter voedſel, om datſe de overtolligheyt, die in 't Lichaem groeyt, door geſtadige beweginge, lichtelick doen verdwijnen. En om in 't kort van alle geſlachten der Dieren te ſeggen, al de vettigheyt, die in de koyen door het meſten verkregen wert, al iſſe de tongh ſmakelick, ſoo iſſe even-wel het lichaem niet geſont.

Het is nu tijt in 't byſonder van de Vogelen, die in onſe ſpijſe komen, te ſpreken. Wy zullen dan beginnen van den **Haen**/ die waer hy komt, hem meeſter maekt, en na het ſchrijven van ſommige eerſt uyt *Perſyen* gekomen is, en daerna in alle Landen veel geacht. De Françoiſen gebruycktenſe eertijts niet ſo ſeer tot ſpijſe, als tot vechten, daerſe ſoo yverigh in ſijn, datſe haer eerſt doot vechten, als op-geven. In Engelandt gaet het Hane-vechten noch hedens-daeghs ſeer in ſwanck. Hier te lande wel ſoo veel niet, dan ſommige maken daer even-wel al haer werck af. En dit Hane-vechten en is huyden, noch giſteren niet op-gekomen, maer al van outs voor een goedt gebruyck gehouden. De wijſe *Socrates* (gelijck *Laërtius* in ſijn leven verhaelt) toonden aen *Iphicrates* vechtende Hanen, om hem moedt te geven, en het herte (gelijck men ſeydt) onder den riem te binden. Soo ſchrijft *Chriſippus*, dat de luyden, door het exempel van de Hanen, tot vroom te vechten verweckt werden. En voor deſe, de Grieckſche vorſt *Themiſtocles*, als hy met ſijn leger trock tegens de Perſianen, en de Hanen ſagh vechten, en bleef niet alleen ſelver ſtil ſtaen, maer hiel oock ſijn leger op, bevelende haer het gevecht aen te ſchouwen, om daer uyt te trecken een mannelicke vromigheyt, dewijl ſy ſagen datter ſulcken moedt in de Hanen was, die even-wel noch voor het vaderlant, noch voor wijf en kinderen, noch voor de vaderlicke Goden, noch voor de eer, ofte vryheyt, dien ſtrijt aen en gingen, maer alleen om dat den eenen den anderen niet en zoude behoeven te wijcken. En 't gene haer doen opgeweckt heeft, is oorſake geweeſt, na de over-winninge van de Perſianen, dat te Athenen een wet gemaeckt werde, om de Hanen alle jaer eenen dagh openlick in een ſchouw-plaetſche te laten vechten, gelijck *Elianus* verhaelt in 't 2. boeck van ſijn Verſcheyde hiſtoryen op 't 28. cap. Van welcke wet meerder te leſen in by den hoogh-geleerden heere *Samuel Petit*, in ſijn boeck van de wetten der Athenienſers.

De Hanen en komen naulicx op tafel, dan alſſe noch geheel jongh zijn. Eerſe de Hennen kippen, is haer vleeſch, inſonderheyt van de gene, die tamelick vet zijn, van goet ſap, licht om te verteren, etens-luſt verweckende, en goet bloedt makende. Maer dit en duert in dit heete dier niet lang: want alſſe groot werden, en daer na alſſe de Hennen beſpringen, ſoo gaenſe met een vollen ſtap na de drooghte. Hierom keurt *Hippocr. 2. dediæt.* het Hane-vleeſch voor ſeer droogh, en uyt deſe drooge en heete ongematigheydt, krijght het een ſnaſelachtige hardigheyt, meerder ofte minder na den ouderdom, ſo dat het oude Hanen-vleeſch meer voor genees-middel, als voor ſpijſe gerekent wert. Want moruw geſoden zijnde, geeft het eenige ſalpeterachtigheydt in 't ſap, het welck af-veeght, opent, en den buyck weeck maeckt. Welck *ſap* daer in andere *Purgatyen* te boven gaet, dat het met eenen de ongematigheydt verbetert, voedt, en ſonder walginge ofte tegenheydt genomen werdt, en de Maegh niet om en keert. Is daerom ſeer bequaem voor ſiecken, die aen de beter hant zijn. De deughden die de Hanen ontbreken, werden overvloedigh bevonden alſſe by tijts *gelubt* werden, te weten, in de **Capoenen.** Want het vleeſch, dat anders door haer hitte en geſtadigh ſpringen op de Hinnen, droogh, mager, en hart is, wert door het lubben vochtig en mals, en, uyttreckende de hitte en drooghte, wert in alle gematigheden volkomen gematigt, licht om te verteren, goet voedſel gevende, het beſte bloet makende, en onſe natuerlicke wermte vermeerderende. Soo dat de Capoenen met groote reden onder 't beſte, dat op tafel magh komen, mogen gerekent werden. Hoe-wel dat eenige gelooven, onder anderen oock *Iohan Crato*, Genees-meeſter van drie Keyſers, dat het Capoenen-vleeſch niet goet en is voor de gene, die gichtigh zijn, om dat

ſy

ſy oock met *Podagra* gequelt werden; al of haer vleeſch niet in ons maegh, lever, aderen, en elck deel in 't byſonder en veranderde. De Gicht beſtaet in de neer-vloeying van vochtigheden, en in de ſwackheyt van de ontfangende deelen, de welcke door het eten van Capoenen-vleeſch in onſe Lichaemen niet verweckt en kan werden. Indiender even-wel yemant mocht door het gebruyck van 't ſelve in Gicht vervallen zijn, dat is gekomen, om dat ſulcke Capoenen, in de Koye te meſten geſtaen hebben, welckers vleeſch vele overtollige vochtigheyt heeft, waer door verſtoppinge in 't Lichaem veroorſaeckt. Waerom oock alle vleeſch dat in de Koyen gemeſt is, van *Galenus* wel te recht miſpreſen wert.

De **Hoenderen** volgen in goetheyt de Capoenen, en zijn van outs ſeer gemeen op tafel geweeſt. In Indyen, doch meeſt in het eylant *Moſambique*, vint men Hoenderen geheel ſwart van veren, vleyſch, en been, ſoo datſe, gekoockt zijnde, het ſap niet anders en ſchijnt, als enckel inct te weſen. Dan zijn even-wel ſeer goet van ſmaeck, en werden voor beter gehouden als de andere.

Om de Hoenderen ten eerſten kort te maken, plegen de Romeynen de ſelve in moſt te verdrencken, gelijck blijckt uyt de poëet *Horatius* in deſe verſſen, in 't 4. Schimp-dicht van ſijn 2. boeck:

Krijght ghy miſſchien een ſpaden gaſt,
Op wien ghy niet en had gepaſt;
Soo doot een hin, en ſteecks' in moſt,
Soo wort haer vleeſch noch malſe koſt.

Andere plegenſe om de kortigheydt aen een vijgeboom te hangen, gelijck blijckt uyt *Plutarchus* in de 10. Tafel-vrage, van ſijn 2. boeck. Sommige ſnijdenſe hedens-daeghs de ſtroot af, werpenſe terſtont in 't water, om daer in al op-ſpringende te ſterven, en alſoo korter en malſſer te werden. Maer het ſelve geſchiet veel raſſer en beter in de wijn, ſoo om de wermte, als om eenige gemeenſchap der naturen, die de hoenderen met de wijn hebben. Want gelijck *Ælianus* getuyght in ſijn negende boeck van de Dieren op 't negen-en-twintighſte Capittel, een hoen dat in de wijn gevallen, en geſtickt is, en treckt daer niet quaets uyt, noch en ruyckt niet: maer 't gene dat in 't water ſterft, geeft een ſtanck van hem, en beſmet de lucht.

De Hoenderen zijn beſt, die op de boeren werven loopen, en met haver en gerſt gevoedt werden: daer-en-tegen niet geſont, die in doncker gemeſt, en met beſlagen meel, als de Capoenen, gekropt werden, gelijck hedenſdaeghs veel geſchiet, en al by de Romeynen gebruyckelick was, blijckende uyt den Poëet *Martialis* 13. *Epigr.* 62.

'T hoen wert in 't duyſter vet, niet ſlechts van gerſten-meel:
Soo ſneegh is lecker-tant ten dienſte van de keel.

Sommige hebben de Hoenderen oock willen tot Capoenen maken, en dat met een heet yſer, waer door ſy heel vet werden, en, na de dunne tongen oirdeelen, ſeer lieffelick van ſmaeck zijn. 't Welck *Galenus* oock getuyght in 't 1. boeck van 't Zaet, daer hy ſeyt, dat de Wijfkens van de Dieren mede gelubt werden, en dat ſulcken vleeſch ſoeter is, als ander. En in 't gemeen wert wel geoirdeelt, de hoenderen onder ander vleeſch de kroon te ſpannen, behalven dat het niet vaſt en hertelick genoegh en is voor de gene, die ſwaren arbeyt doen, dewijl ſodanige beter met ſpeck en runt-vleeſch gedient zijn, om reden hier boven verhaelt. Wy ſeggen dan tot beſluyt, dat onder de hoenderen, 't Capoenen-vleeſch 't gematigſte en geſontſte is. Daer na komen de **Kuyckens** / die kort en mals vleeſch hebben, maer wat vochtigh: de Hennen zijn wat drooger. Soo dat wy wel doen, met de Kuyckens gebraden: en de Hennen geſoden op tafel te brengen. Ick had by-na vergeten yet te ſeggen van de **Hane-kammen** / daer al van outs veel af gehouden is, en men ſtooftſe, of backtſe in Paſteyen. De vrouwen maken ons wijs, datſe een man te paert helpen. Maer ſo men haer geſtaltenis aenſiet, ſy zijn quaet te verteren, en van weynigh voedſel. Want haren aert is tuſſchen beyden, vleeſch en geen vleeſch, wat komende aen de nature van de knor-beenderen, gelijck oock betuyght wert by *Ariſtoteles* in ſijn 2. boeck van de Hiſtorye der Dieren op 't 12. cap. en *Plinius* in 't 11. boeck van ſijn Natuerlicke Hiſtorye op 't 37. cap. Waerom *Galenus* mede ſeyt, dat de Hane-kammen niet te prijſen, noch te laken en zijn. Maer hy prijſt ſeer de **Hane-klooten** / inſonderheyt de gemeſte, en daer wert oock by leckere luyden veel van gehouden. Soo dat veel Hanen te langer leven ſouden, en waer 't niet om haer klooten, of indien ſy de ſelve, gelijck men van de Bevers ſchrijft, by gelegentheyt afbeten. Doctor *Amatus*, een Portugijs genees-meeſter, ſchrijft *ſchol. ad Cent.* 2. *Curat.* 81. dat een edele joffrou, nae datſe een deel wackere Hanen tot Capoenen had gebracht, den afval, als een ſpijſe van goet voedſel, liet bereyden met honigh en kruyden; waer mede als de man ſijn avontmael gehouden hadde, quam te vervallen in een gebreck, dat de Griecken *Priapiſmus*, of Priaeps-ſtuypen noemen; door de welcke hy de vrouw ſo moede maeckte, dat ſy ten laetſten niet meer konnende, genootſaeckt was de kamer uyt te loopen. Hy, als raſende, haer na. Maer alſo ſy haer in een ander kamer geſloten hadde, ſoo liep hy op een vertreck, alwaer drie vier meyſſens lagen, die hy allegader afveerdighde. In den dageraet, als de ſpanningh noch niet over en was, liet hy een Genees-meeſter halen, die hem in gaf zaet van *Kuyſch-boom* met *Canfer*, en de lenden dede ſmaren met *Populioen-ſalf*: waer door 't geſwel ten laetſten aen 't ſlincken quam. Maer of dit altijt vaſt gaet, laet ick de vrouwen oordeelen, die gewoon zijn ſulcke ſnuyſteringh voor haer mans op te koopen. Siet van haer voedſel breeder *Silvat. Contr.* 8.

Perdrijſen ofte *Velt-hoenderen* en hebben haers gelijck niet onder alle Dieren in ritſigheyt, als *Plinius* betuyght 10. *Nat.* 33. De oorſaeck is de overtolligheyt, daer ſy vol van zijn, de welcke maeckt, dat ſy liever paren, als vliegen, gelijck *Ariſtoteles* aen-wijſt in ſijn boecken van de Telinge der Dieren. Wy leſen by *Athenæus* in ſijn 9. boeck, dat ſy haer zaet ſchieten, als ſy maer haer ſelven in een ſpiegel aenſchouwen, gelijck de Hanen haer tot vechten ſtellen tegens haer eygen beelt. Het welck *Cardanus* ſchrijft *lib. de Sanit. tuend.* te geſchieden, als ſy maer vrouw-luyden en ſien, oft hooren ſpreken. En 't is vremt, dat daer alle andere Dieren hier van mager werden, en van een kort leven zijn, gelijck onder andere de Hanen maer 12. en de Moſſen naeuw'licx 2. jaer en halen, de Perdrijs evenwel vet wert, en wel 16 gelijck *Plinius*, ofte 25 jaer, gelijck *Ariſtoteles* getuyght, komt te leven. Sy en zijn noyt ſoo gemeen geweeſt, als andere hoenderen: en werden daerom mede van alle tijden in groote weerde gehouden. *Martialis* 13. Epigr. 65.

Patrijs en wert niet veel op onſen dis gevonden;
Dat vleys is heeren ſpijs, en koſt voor lecker-monden.

Haer vleeſch is gematight, maer wat droogachtig, en moeten daerom jong gegeten zijn, en dan werden ſy lichtelick verteert, geven veel, en van 't beſte voedſel. Derhalven is 't ſeer bequaem voor de gene, die uyt een ſieckte komen, of van ſint Iobs trappen gevallen hebben. Waerom de gemelte *Cardanus* geſchreven heeft, dat yemant die met de Pocken beladen is, een heel jaer anders geen ſpijſe en at, maer alle dage een Perdrijs, ſonder eenige ander hulpe, zoude geneſen.

Quackels plachten eertijts te Athenen, gelijck de Camp-hanen, gehouden te werden om te vechten, als *Lucianus* ſchrijft. Na welckers exempel lieten de Romeynen, was het niet in 't openbaer, ten minſten in haer huyſen, uyt genucht, ſoo de Hanen, als de Quackels tegen malkanderen vechten, gelijck wy konnen ſien uyt *Plutarchus* in 't leven van *Antonius*. En de ſelfde ſchrijft in ſijn Spreucken, dat de Keyſer *Auguſtus*, die in ſulck gevecht groot vermaeck ſchepte, eenen *Erotis*, ſtadthouder van Egypten, om dat hy een Quackel, die altijt gewonnen hadde, en onverwinnelick was, gekoft, en op-gegeten hadde, liet aen de maſt ſpijckeren. De Grieckſche hiſtory-ſchrijver *Herodianus* verhaelt mede in ſijn 3. boeck, dat de ſonen van den Keyſer *Severus*, eerſt begonnen te twiſten, met haer Quackels, en Hanen tegens malkanderen te laten vechten. En 't is noch huydendaeghs te Napels de manier, dat ſy hier toe de Quackels houden, en leeren vechten, en om gelt wedden, wiens Quackel het ſal winnen.

De *Quackels* zijn kleynder als de Perdrijſen, maer ſwaerder van Lichaem, en daerom ſo bequaem niet om te vliegen. Haer vleeſch wert gehouden voor heet, en vol vochtigheyt, hart om te verteren, van quaet voedſel, om dat ſy veel eten 't zaet van Nieſ-kruyt, de Vallende ſieckte, en Treckinge van zenuwen veroirſakende, gelijck *Plinius* en *Galenus* ſchrijven: waerom ſy ook op de tafel van de Romeynen niet en quamen. Maer hier te lande werden ſy onder de leckere koſt gerekent, gelijck ſy oock die Sieckten alhier niet en verwecken, als dat zaedt niet etende. Daer en is even-wel niet te twijffelen, of doen te veel gegeten ſchade, als met haer draeyigh vleyſch en gul vet de Maegh beſwarende, en veel rauwigheyt veroorſakende. Waerom *Iul. Alexandrinus* ſchrijft, datter geen ſpijſe en is, die gegeten zijnde van de gene, die uyt een ſieckte beginnen te bekomen, lichter wederom doet inſtorten. Soo wert oock haer vleeſch ſeer veracht van de Arabiſche Genees-meeſters. En dit is miſſchien de oirſaeck, waerom Godt, als 't volck Iſraëls ſoo onbeſchaemt om vleeſch riep, *Num.* 9. haer Quackels toeſont, om datſe door die ongeſonde koſt ſouden geſtraft werden.

Capoenen zijn hier te lande redelick gemeen, en noch jongh zijnde, gevenſe veel en ſeer goet voedſel, ende en wijcken noch in ſmaeck, noch in goetheyt onſe Capoenen, dan zijn een weynigh harder van vleeſch, als ſy wat ouder beginnen te werden, en dan konnenſe van ledige luyden ſoo wel niet verteert werden, het welck onder de groote vogelen gemeen is. Maer ſommige maken deſelve oock kort, met de ſnaſelen van haer vleeſch om ſtucken te ſtooten, ende gedoodt 's nachts in de lucht te leggen.

De Phaſanen/ofte *Faſanten* zijn eertijts uyt *Colchis* door de Helden van 't gulde Vlies in Griecken-landt gebracht, en hebben haren naem behouden van een riviere aldaer, *Phaſis* genoemt, by dewelcke ſy haer met menighte onderhouden. *Martialis* 13. *Epigr.* 72.

Als Iaſon 't gulden Vlies uyt Colchos had genomen,
Doen ben ick met den helt in Griecken-lant gekomen:
Te voren was alleen mijn huys en vader-lant,
Daer hy tot ſijn gerief een Koninghs dochter vant.

Sy zijn al van outs in ſoo grooten achtingh geweeſt, dat de Koningh *Ptolomæus* hem roemde, noyt een Phaſaen geproeft te hebben, maer dat hy den ſelfden onder ſijne vremdigheyt bewaert hadde. De Keyſer *Pertinax*, gelijck *Capitolinus* getuyght, heeft noyt voor ſijn eygen mont een Phaſaen doen gereet maken, ofte aen yemant geſchoncken. *Lampridius* verhaelt, dat voor den Keyſer *Severus* de Phaſaen niet als op groote feeſt-dagen aengerecht en werde. En voorwaer de ſeldenheyt en heeft deſe koſtelickheyt niet gemaeckt: maer de goetheyt van haer vleeſch. Want het is lieflick van ſmaeck, geeft van het alderbeſte voedſel, is ſacht om te verteeren; en derhalven bequaem, voor de gene, die uyt een ſieckte op-ſtaen, om hare krachten weder te krijgen, ofte die een maegh hebben, die ſlap in 't teeren is, alſoo ſy de ſelve verſtercken, en de ſwacke luyden op de been helpen kan. Men ſeydt, dat dit vleeſch, hoe-wel het de alderbeſte deughden heeft, de huyſluyden kort van adem maeckt: maer het ge-

vaer

vaer en is niet groot; alſoo het niet veel voor haren neus en komt.

Duyven zijn van verſcheyde geſlachten. De tamme hebben al te veel overtollige vochtigheyt: daerom zijn de wilde de beſte, die door 't vliegen de vochtigheyt verteeren. Nochtans is het vleeſch van allegader ſtoorachtigh, ſwaer om te verteeren, geeft grof en ſwaermoedigh voedſel; en daerom en is 't niet goet veel-tijdts Duyven te eten. *Cardanus* en *Aldroandus* ſchrijven van den Genees-meeſter *Curtius*, dat hy door 't dagelicx eten van Duyven, ſijn leven verkort heeft. Sommige verhalen van een *Caſſiſa*, dat hy geſtorven is, om dat hy driemael op eenen dagh van een gebraden duyf gegeten hadde. En *Simeon Sethi* ſeyt, datſe verhitten, koortſche maken, het hooft en de oogen beſchadigen, en veel gebruyckt, de laſerye veroorſaken. (Siet den hoogh-geleerden Heere Mr. *Gerard de Vos*, in ſijn 3. boeck de *Phyſiol. Chriſt. cap.* 91.) Want alſoo ſy (*Ariſt.* 3. *de part. animal.* 7.) heet van maegh zijn, van heet, dick en verbrant bloet, ſoo en is 't niet vremt, datſe ons lichaem verhitten, ontſteken, en tot de Laſerye gereet maken. Even-wel leeren ſommige, dat haer vleeſch goet is voor de gene, die beroert zijn, ofte de zenuwen getrocken werden: andere dat het luſt tot by-ſlapen verweckt, en dat daerom (*Plutarch. de Iſide*) de Duyven van de Ouden de godinne *Venus* toe-geeygent zijn. Hoe-wel dat van de *Ringh-duyven* ofte *Kries-duyven* het tegendeel van den Poëet *Martialis*, die niet onervaren in deſe dingen ſchijnt geweeſt te zijn, geſeyt wert 13. *Epigr.* 67.

De Ringh-duyf is een ſpijs die kan de kracht vertragen
Waer door een eerlick man ſijn vrouwe moet behagen:
Ghy die het echte bed wilt ſchudden na den eyſch,
En eet de Ringh-duyf niet, ſy maeckt onwilligh vleys.

Sy zijn op haer beſt, alſſe beginnen te vliegen, en het podden-hayr niet allegader quijt en zijn: en ſoo werdenſe bequamelick gebraden, ofte, gelijck men gemeenlick doet, met eenige verkoelende kruyden geſtooft, ofte met geroerde eyeren op tafel gebracht. Het ſchijnt dat men al van outs veel van de **Tortel-duyven** gehouden heeft, gelijck uyt *Plautus*, *Iuvenalis*, en andere blijckt. Alſoo ſy van naturen wat droogh vallen, ſoo zijn ſy de vetſte, verre uyt de beſte, en geſontſte; waerom de Poëet *Martialis* wel ſeydt derthien Epigr. drie-en-vijftigh.

Wanneer ick wild-braet eet, of vette tortel-duyven
Mach met een ſoeten vrient aen tafel ſitten kluyven,
Daer wil ick geen latouw of ſlecken voor verkieſen,
'K en wil aen ſlappen koſt mijn honger niet verlieſen.

Pauwen plegen op 't Grieckſche eylant *Samos* in 't wild te loopen, en van daer zijnſe door geheel Europa verſpreyt. Vallen om de ſchoonheyt van haer veren vermakelicker in 't Oogh, als geſont in 't Lichaem. Werden oock op Bruyloften, en groote maeltijden meer uyt pronck geſet, als om de leckerheyt van haer vleeſch. Want *Galenus* in 't derde boeck van de krachten der Voedſelen, ſeyt dat het ſelfde ſnaſelachtigh, en hart om verteeren is, en oock ſwaermoedigh bloet doet groeyen. De Arabiſche Genees-meeſters leeren deſe hardigheyt wech nemen, met de Pauw eenige dagen in de lucht te hangen. De jonge zijn beter, en ſoo hart niet te verdouwen. Dan moeten even-wel in een ſtercke maegh komen, ſal haer vleeſch wel verteert werden. *S. Auguſtijn* betuyght in 't 22. boeck van de ſtadt Godts 4. bevonden te hebben, dat het Pauwen-vleyſch niet en verrot, maer een geheel jaer duyren kan. De Poëet *Horatius* ſchrijft over het eten van Pauwen-vleeſch aldus:

Hebt ghy een jonge Pauw voor uwen dis gebraden,
En dat ick met een Hoen u mage quam verſaden,
Of vet Capoenen vleeſch in plaetſe brengen wou,
Ick weet dat mijn gerecht u niet bevallen ſou.
Maer opent doch een reys den gront van u begeeren,
Iſt om ſijn moeyen ſteert en om ſijn gulde veeren?
Of iſt om dat het beeſt ſoo dier u komt te ſtaen?
Hoe dat het weſen mach, 't en is maer enckel waen.
Al zijn de pluymen ſchoon, ſy doen geen vogel ſmaken,
Het oogh wert u verleyt door ſchijn en beuſel-ſaken;
Het vruchtbaer hoender-kot verdient ſoo grooten prijs
Als eenigh Pauwen-vleeſch, of diergelijcke ſpijs.

Siet hier van verder den gemelten Heere Mr. *Gerard de Vos* 3 *Phyſiol. Chriſt.* 92.

Lijſters plegen in meerder weerden voormaels te weſen, doenſe gehouden, en vet gemeſt werden; hedenſdaeghs eet menſe vet ofte mager, gelijckſe vallen. Sy zijn wel te verteeren, en geven goet en vaſt voedſel. Soo datſe niet ſonder reden van de Poëten *Horatius* en *Martialis* ſeer gepreſen werden.

De **Meerle** wert van ſommige by de Lijſters vergeleken: dan ſcheelt wat. Want het vleeſch van de Lijſters en is niet alleen lieffelicker, maer oock malſſer en geſonder.

Vincken/**Leeuwercken**/ en diergelijcke kleyn gebeent, zijn meeſt al licht te verteeren, en geven goet voedſel. **Muſſen** zijn wat harder van vleeſch; het welck even-wel vetter en beter is, in den Oegſt, als op andere tijt. De Arabiſche Genees-meeſters verbieden de ſelve tot ſpijſe, om haer kort leven, en geyligheyt. So ſchrijft *Orus in Hieroglyph.* dat ſy ſeven mael in een uyre af-ſteken. *I. C. Scaliger* heeft het een Mos ſien doen tien-mael op eenen dagh, en *Aldrouandus* op geen groot deel van den dag twintig-mael. Een rijck koopman van Dordrecht, die een vlucht van ontelbare, en alderhande Vogelen houdt, heeft my verhaelt, op verſcheyde reyſen geſien te hebben, ('t welck ook van andere beveſtight wert) dat een Mos 17 gangen na malkander dede, en ſulcx in de tijt van een vierendeel uyr: maer dat ſy de vleucken, en ſtaert dapper liet hangen, en ſeer nat beſweet was. Dan de Moſſen en zijn niet

alleen ſelfs dus geyligh, maer maken oock alſoo den genen, dieſe eten, na de getuygeniſſe van *Terpſicles* by *Athen.* in 't 9. boeck. Het is wonder, dat *Levit.* 14. van *Moſes* geboden wert de Leproſen, als ſy geſuyvert zijn, twee Moſſen te offeren, dewijl ſulcx in geen offerhanden plaets en heeft. Sommige meenen ſulcx hier geſchiet te zijn, om aen te wijſen, dat de Leproſen haer moſſelicke geyligheyt (want ſy zijn om de ſcherpigheyt van haer vochtigheden dapper tot by-ſlapen genegen) voortaen moeten nalaten, en met eenen oock alle wellu ſt deſes werelts. Daer-beneffens op dat ſy overdencken zouden haer vorige, en volgende leven. Want ſy werden nu in den tempel des Heeren ontfangen, die te voren als verſchovelinge, van alle Menſchen, afgeſondert hadde moeten wonen. Dan, die hier van het rechte beſcheyt begeert, kan naſien 't gene breeder beſchreven is van den meer gemelte Mr. *Gerard de Vos*, in ſijn werck de *Phyſiol. Chriſt.* op 't 86. cap. van ſijn 3. boeck.

Hout-ſnippen gelijckenen ſommige by de Perdrijſen, hoe-wel die dierder zijn. Sy werden met dermen en ingewant gebraden, en het druypſel op geharſt witte-broot ontfangen. En dit wert voor ſoo geſont gehouden, als ſmakelick, om dat ſy het ſuyverſte uyt het aertrijck trecken, en geen gal en hebben, datter oock niet quaets by haer en is. Het welck ick evenwel ſoo heel niet aen kan nemen; want hoe menſe bereyt, altijt is de vuyligheyt aerdtachtigh, inſonderheyt indienſe, gelijck ſommige ſeggen, pier-wormen eten, 't welck de roodigheyt van haer vleeſch ſchijnt te betuygen. Haer vleeſch is wat hardachtigh, dan goet en tamelick geſont.

Poel-ſnippen/ die wy 's winters hier met menighte hebben, zijn ſoo hart van vleeſch niet.

Van **Ooyevaers**/ **Rijgers**/ **Spreeuwen**/ ende diergelijcke, alſooſe ſelden tot ſpijſe gebruyckt werden, is niet de pijne waert alhier veel te ſchrijven. Kont even-wel ſien *Voſſ.* 3. *Phyſ. Chriſt.* 93.

Onder de Water-vogels zijn by ons meeſt in 't gebruyck de **Enden**/ die oock met den gemeenen naem van *Vogel* by ons bekent zijn. Sy werden ontrent onſe ſtadt Dordrecht overvloedigh gevangen, op een aerdige manier. In de Vogel-koy zijn verſcheyde pijpen, voor breet en achter ſmal, (gelijck hier voor uytgebeelt is) ſy houden eenige tamme Enden, die geleert zijn met de ebbe uyt te ſwemmen, en haer op 't ſlick by de wilde te begeven, en alſoo aen te locken, om te ſamen in de pijp te ſwemmen, waer by ſoo groote ſtilligheyt moet weſen, dat ſy op het minſte gerucht, jae het ſien van een Menſch, ofte het ruycken van Muſkeljaet, met een groote ſnelligheyt terſtont weder uyt de pijp vliegen: maer op alles wel voorſien zijnde, volgen ſy allencxkens de tamme, hebbende vermaeck in het om-loopen van een Hont, met een ſtroo-wiſch aen de ſtaert, door twee gaten in de riet-heyningh om de pijp gemaeckt: Daer voor-by zijnde, ſoo laet hem de Koy-man van achteren ſien, en worpt een ſteen ofte kluyt in 't water, waer door ſy verſchrickt zijnde; om uytkomſt te vinden, na het eynde vliegen, alwaer ſy in 't net komen, en van den Koy-man gevat, en den hals terſtont omgedraeyt werden. Den ouden *Cato* (gelijck *Plutarchus* verhaelt) plagh ſijn ſieck huyſgeſin te voeden met Enden, en Haſen-vleeſch. Maer hy toonde daer in, als oock in 't Kool eten, dat hy den beſten genees-meeſter niet en was. Want het Enden-vleeſch is heet en vochtigh, ſwaer te verteeren, en van grof voedſel. De achter-bouten zijn moruwſt. De Poëet *Martialis* 13. *Epigr.* 52. prijſt de borſt en den hals.

Is u een Ende toebereyt,
Soo eter van met onderſcheyt;
De borſt en hals is alderbeſt,
Dus ſent de kock al watter reſt.

Ganſen (al van *Plinius Lib.* 10. 22. vermelt) zijn by-na van den ſelfden aert. De oude Romeynen (het welck *Cæſar* oock van de Engelſen betuyght) plegen de ſelfde niet te eten, om datſe eens oorſaeck geweeſt hadden, dat haer *Capitolium* ofte Stadthuys niet overrompelt en werde. Maer daer na hebbenſe die liefde laten varen, en de Ganſen gemeſt, en op voorname maeltijden aen-gerecht. *Lampridius* verhaelt, datſe voor den Keyſer *Severus* op feeſt-dagen plachten geſet te werden. *Diodorus Siculus* ſchrijft, datſe geſoden, en gebraden alle daeg op de Egyptenaers tafel quamen. Even-wel zijnſe ſeer hart te verteren: dan in een ſtercke maegh wel verteert zijnde, gevenſe veel voedſel. Sy moeten jongh, en van drie vier maenden gegeten werden, en 't vollen met Caſtanyen is een goede manier, alſoo de ſelve hare overtollige vochtigheyt wat matigen. Men heeft eertijts ſeer veel gehouden van de *Lever*, de welcke als de *Ganſen* gemeſt werden, ſeer groot wert, en is een aengename geſonde ſpijſe, en licht om te verteren; en in Duytſlant is deſe koſt noch ſeer bekent, ſonderlinge by de Joden. De gemelte *Martialis* ſpreeckt van de Ganſen-lever aldus 13. *Epigr.* 58.

Siet wat een lever heeft de Gans,
Sy overtreft het dier bykans:
Dies ſeyd' ick, als ick die beſagh,
Ey ſegh my waer dit ſchepſel lagh?

Siet verder den wel-gemelten Mr. *Gerard de Vos*, 3. *Phyſiol. Chriſt.* 94.

Swanen hebben harigh en langh vleeſch, dat ſeer hart om verteeren is. En gelijck alle vogels die haer in 't water onthouden, overtollige vochtigheyt by haer hebben: ſoo is de ſelfde in de groote ſoo veel te meerder. Men backtſe gemeenlick in korſten, om haer vleeſch door het kruyt korter te maken. Dienen op de tafel, gelijck wy van de Pauwen geſeyt hebben, meerder tot çieraet, als tot ſpijſe.

Van 't gene de Dieren geven; Bloet, Melck, Boter, Kaes, Wey, Beulingen, Eyeren, en Honigh.

Het XV. Capittel.

GHy moet (ten zy gy wilt) noyt levend dier verſlinden,
Daer is oock buyten dat wel voedſel uyt te vinden;
Daer is kaes, boter, melck, wey, eyers, honigh-raet,
Waer van oock menigh-mael een Prince wert verſaet.
Het nut van deſe koſt, is metter daet te wijſen,
Maer dat het Koe-beeſt geeft is boven al te prijſen;
Wie hier aen twijffel ſlaet en ſie maer Hollant aen,
Dat laet aen alle kant ſyn edel ſuyvel gaen;
Dat ſtort ſijn rijck gewas in alle verre landen,
Vermits het dienſtigh is voor alle grage tanden:
Dat ſtort aen alle kant, uyt ſynen vollen ſchoot,
Een dienſtigh onderhout, een voedſel inder noot.
Prijſt Spaengien, prijſt haer ooft, en watter plag te groeyen,
Ons Hollant prijſt te recht de vruchten van de koeyen;
Van daer komt nutte koſt, ten goede van de menſch,
Van daer komt mont-vermaeck en vollen herten-wenſch.
Het ooft dat Spaengien ſent en is maer eens te plucken,
En is maer op een jaer voor eenmael uyt te drucken;
Maer dat het Koe-beeſt ſchenckt is vry al rijcker ſchat,
Want tweemael op een dagh ſoo geeft het edel nat.
Benijt dan Spaengien niet, benijt geen verre landen,
Al waſter enckel gout of ander rijcke panden.
Danckt Godt, ô Hollant volck, en hout u voorts geruſt,
Hy regent enckel heyl op u vermaerde kuſt.

WY hebben dus verre wijtloopigh geſproken van alderhande vleeſch: het is nu tijt dat wy vervolgende onſe verdeelinge van 't voedtſel, mede handelen van 't gene, dat wel geen deelen van dieren zijn, maer even-wel van de ſelve komt, en tot ſpijſe gebruyckt wert: als van Suyvel, te weten, Melck, Boter, Kaes, Wey, Eyeren, als mede Honigh, en Bloet.

Alle het **Bloet** is hart om te verteren, inſonderheyt 't gene grof en dick is, gelijck *Oſſen-bloet*, en meer het *Stieren-bloet*, 't welck ſoo grof en onverdouwelick valt, dat men meent de Griecksche Vorſt *Themiſtocles* daer door vergeven te zijn. *Galenus* prijſt het *Haſen-bloet* voor het lieffelickſte: maer *Homerus* geeft 't *Geyten-bloet* de prijs, de maniere van ſijn eeuwe volgende. Want hy vertelt, dat de Vryers van *Penelope*, dermen met bloet en vet van Geyten gevolt aten. Van 't bloet eten der Ouden is te leſen by den hoogh-geleerden Heere van der Putte in *Serm. Genialibus*. Hedenſdaegs hout men meeſt van *Verckens-bloet*, het welck men met vet en Kruydt in de dermen volt, en **Bloet-beulingen** noemt. Deſe en alderhande **Beulingen / Worſten** en **Sauſijſen** zijn meeſt hart om te verteren, en maken grof bloet.

Onder alle vochtigheyt, ſeyt *Varro* in ſijn 2. Boeck van de Landt-bouwinge op 't 11. Capittel, die tot ſpijſe gebruyckt werdt, is de **Melck** de voedſaemſte. De Poëet *Homerus* maeckt gewach van eenige volckeren, die niet als Melck en aten. En *Strabo* vertelt, dat ſy eertijdts de meeſte ſpijſe gheweeſt is van de Françoyſen. Maer die van 't eylant *Iapan*, in Ooſt-Indyen, hebben een grouwel van de Melck, ſeggende, niet tegenſtaende het een witte verwe heeft, 't ſelfde bloedt van de beeſten te zijn. En ſulcks betuyght de wijs-gerige *Cheremon* in 't leven van d'oude Prieſters, dat de Menſchen eertijdts haer niet alleen en onthielden van Vleeſch-eten, maer ook van *Eyeren* en Melck, om dat de Eyeren oock vleeſch waren, en de Melck het bloet van de dieren, in verwe alleen verſchillende. By ons is de Melck, en het gene daer van gemaeckt wert, in overvloet; ſoo dat den Hertogh van *Alve*, als hy eerſt in 't landt quam, dreyghde, dat hy de Nederlanders in haer melck en boter ſoude verdrencken. Sy is gematigt van aert, het bloet, waer van ſy met kleyne veranderinge in de borſten gemaeckt werdt, en aldaer van de borſten haer witte verwe krijght, in aert niet ongelijck, behalven datſe wat nae meerder koude, en vochtigheydt treckt. Daer is geen ſpijſe, die hier te lande by alle ſoorten van Menſchen, inſonderheyt Vrouwen, gebruyckelicker is. Sy geeft ſeer goet voedſel, indienſe in de Maegh wel verteert, en indien op haren aert wel gelet wert. Want daer is groot onderſcheyt tuſſchen de Melck van 't een dier, ofte het ander; de Koeye-melck ſcheelt veel van de Schapen-melck, Geyte-melck, ofte andere. Niet minder en ſcheelt oock de Melck van een geſont dier, en van een dat ongeſont is; ofte van een dat korts geworpen heeft, ofte dat lang geleden is; dat ſomers, ofte 's winters gemolcken is: waer in oock de verſcheydenheyt van het voedſel geen kleyn onderſcheyt en maeckt.

Maer men vint in de Melck driederley deelen, Boter, Wey, en Kaes. **Boter** is van werme en olyachtige geſtaltenis. De **Wey** is wel waterachtigh, maer heeft eenige zoutigheyt by hem, gelijck fijn ſcherpigheyt uyt-wijſt. De **Kaes** is kout en droogh, en aerdtachtigh van naturen. Maer deſe drie deelen en zijn in de Melck van alle dieren niet even-eens. En om alleen van Koeye-melck, Schapen-melck, en Geyten-melck, die by ons alleen in het gebruyck zijn, te ſpreken: de **Koeye-melck** is de veſte en dickſte, en geeft de meeſte Boter: en voed daerom oock meeſt, en werdt met recht voor de Melck gehouden, die tot voedſel van ons Lichaem alder-bequaemſt is. **Schapen-melck** heeft meer Kaes in. **Geyten-melck** hout hem in alles tuſſchen beyden, ſoo in 't verteeren, als in het voeden, en is (na het gevoelen van al de Griecksche Genees-meeſters, ſeyt *Galenus*) het beſte voedſel van al 't gene, de Menſchen eten: dewijlſe niet alleen gematight van ſelfſtandigheyt en is, maer oock van hoedanigheydt, haer wermte niet boven de kouw, noch de vochtigheyt boven de droogte uytſtekende. Waer-

om *Huarte* raedt in ſijn Spaenſch onderſoeck der Verſtanden 4. en 5. de Vaders, die verſtandige kinderen ſoecken te krijgen, ſes of ſeven dagen voor de telinge, te eten Geyten-melck met Honigh gekoockt.

Geen minder onderſcheydt wert in de Melck gemaeckt, als de beeſten geſondt, ofte ongeſont zijn. Want van een ongeſont beeſt, en kan niet als quade Melck komen.

De Melck verandert oock na het voer, dat de beeſten eten:

Het is de beſte melck wanneer de grage koeyen
Te midden in de Mey de groene kruyden ſnoeyen;
Want als het dorre ſtroo de kudde 's winters voedt,
Dan is haer voedſaem ſogh in verre niet ſoo goet.

Want drooge kruyden, als hoy, geven dicker Melck: maer groene en ſappige beter: waerom de beſte Melck is, dewelcke in 't leſt van de Lenten ofte in het beginſel gemolcken wert, als het vee jong gras en de vette klaver-wey voor haer heeft. Hoe dat de Melck van 't gene de beeſten eten, verandert kan werden, leert *Hippocrates* 6. Epidem. 5. 35. en werdt van de dagelickſe ervaringe beveſtight: te weten, dat de vrouw, die een kint ſooght, en een *purgatie* in neemt, het kint door haer ſogh mede zal doen af-gaen.

Hoe dat de Melck oock dunder en weyachtiger is, hoeſe lichter verteert, raſſer door gaet, en minder verſtopt: maer oock minder voedt; en dat minder voedt, maeckt den buyck weecker; en dat meerder voedt, maeckt den buyck minder weeck. Men zal daerom nu de eene, dan de andere, nae gelegentheydt van ſaken, konnen verkieſen.

De Melck dan, die lieffelick van reuck is, ſoet van ſmaeck, van middelbare geſtaltenis, niet te dick ofte te dun, niet te weyachtigh ofte te kaeſachtig, wit van verwe, ofte, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, wat uyt den blauwen, geeft goet, veel, en tegenhoudende voedſel, doet het vleeſch groeyen, en maeckt het lichaem vet, en is derhalven een bequame ſpijſe voor de gene die uyt-teeren, en verdroogen. In magere lichamen, en die, gelijck men ſeyt, van de graet vallen, en iſſer geen bequamer voedſel, om deſelve metten eerſten te doen begraſen, dan de Melck: als dewelcke door ſoo veel kokinge al te vooren van de natuerlicke wermte bewerckt, en onſe nature aengenaem en gelijck gemaeckt is. Maer gelijck de Melck lichtelicken verteert, alſo verderftſe oock lichtelick in onſuyvere lichamen. Indienſe valt in een koude maegh, ſoo wertſe ras ſuer; in een heete, ſoo verandertſe haeſt in galle, en maeckt pijn in 't hooft. Waerom het gebruyck van de Melck ſchadelick is de gene, die aen een koortſe gaen, uyt bedorven vochtigheden, ofte die met pijn in 't hooft, en quade oogen gequelt zijn. Sy is oock niet bequaem die ſteen, verſtoppinge van Lever ofte Milt, en het Ingewant opgeblaſen hebben. Maer de quaetſte verdervinge van de Melck is, alſſe komt te ſtremmelen in de Maegh: waer op quade toe-vallen, en ſomtijts de doot ſelve volght. Maer dat kan voorgekomen werden, indien men by de ſelve wat zout (gelijck gemeenlick geſchiet) ſuycker, ofte honigh doet. De reden, waerom dat de Melck ſoo lichtelick in de Maegh bederft, wert gegeven van den gemelten *Huarte in 't Exam. de Ingen.* 4. te weten, datſe maer beſtaet uyt drie *Elementen*, kaes, wey, en boter. De *Kaes* ſlaet op d'Aerde, de Wey op 't water, de Boter op de Lucht. Het Vyer (ſeyt hy) dat deſelfde *Elementen* vermenghde, en by een bewaerde, vervlieght, als ſeer teer zijnde, in 't melcken: derhalven daer wat Honig (die werm en droogh is, gelijck het vyer) by komende, ſoo heeft de Melck ſijn vier *Elementen*. Maer gelijck de Melck in een koude Maegh ſuyr op-brekende met Honigh geholpen werdt, ſoo, wanneer ſy in een heete maegh heete dampen op-werpt, is dienſtigh daer Water onder te mengen, het welck den brant verkoelt, en alſoo door hare verkoelende en vochtigh-makende kracht bequaem is voor Teeringe, en uyt-droogingen, inſonderheyt Koeye-melck, die meeſt gegeten werdt. *Hippocrates* doet daer by het ſeſte deel Water, ſoo om dat de Koeyen-melck van naturen dick is, als om datſe lichtelick een heete bedervinge krijght. Op dit vermengen verſtaen haer onſe Boerinnen ſeer wel, hoewel ſy op de geſontheydt haer oogen-merck niet en hebben. En dit is oock de reden, waerom *Avicenna*, en andere liever *Kaerne-melck* gebruycken, als wel gewatert zijnde.

Het is beſt dat de Melck gegeten wert in een ledige Maegh, en dat men daer dan niet anders op en eet, voor datſe geheel verteert is. Want indien der ander ſpijſe terſtont op gegeten wert, ſoo komt lichtelick de Melck en d'ander koſt met de Melck ſamen te verderven. Inſonderheydt, is dickwils ondervonden, dat Wijn op Melck gedroncken ſeer ſchadelick is. So dat niet ſonder reden Dr. *Lemnius*, eertijts Genees-meeſter van de Stadt Zierickzee, de jonge lieden beriſpt, 2. *de occult. Natur. mirac.* 45. die na den eten om een roomtjen gaen, en den wijn onder den room gieten, tot groote ſchade van de geſontheydt. Want de wijn doet den Room ſtremmelen en de dickigheyt van kaes krijgen, 't welck de Maeg niet konnende verdouwen, blijft daer leggen bederven, en verweckt verſcheyde ſieckten, en doet ſomtijts, met het braken, den aeſſem ſticken. De Melck is mede niet goet voor de tanden, en het tant-vleeſch, en brenght daer in de verdervinge, om 't welcke voor te komen, zal men nae het melck eten, den mont met wijn ſpoelen.

Maer de Melck en is niet alleen in 't gebruyck, aldus in 't geheel, en die drie deelen, wey, boter, en kaes by haer houdende; maer elck van die wert lichtelick geſcheyden, en beſonder genut. Het welck heel bequaem is, alſoo dan het een dan het ander ons dienſtiger valt. Voor-eerſt ſoo beſigen wy de Boter in deſe koude landen voor ſpijſe, en ſauçe, in Vrankrijck en

andere

andere werme landen, meeſt alleen voor ſauçe. Sy is werm en vochtigh, en by-na van den eygen aerdt en nature met den Olye. Dan voedt even-wel meerder, en is om mede te koken veel bequamer als den Olye; Sy vervochtight en verſacht, rijpt de fluymen in de borſt, en doetſe op-komen, verſacht de keel, en de pijpkens van de Longe; daer den Oly, indien hy niet heel ſuyver en verſch en is, de keel en de borſt ſchrael maeckt, en zal eer den hoeſt verwecken, als doen ſtillen. De Boter is mede aengenaem van ſmaek, licht te verteeren, van veel voedtſel, en dat niet licht en bederft. Met dit deel van de melck werden wy, van kints been af, meeſt gevoedt. Nochtans en iſſe voor elck, noch op elcke manier, niet even bequaem. Want die vochtigh en weeck van maegh zijn, en dientſe niet: alſoo ſy deſelve noch weecker, en ſwacker zoude maken: inſonderheydt indienſe wat veel gegeten werde, en boven d'ander ſpijſe dreef, en walginge veroorſaeckte. Waerom oock beter is dat men Boter voor andere ſpijſe eet; als daer na, ſoo dat dit klippel-versken in den regel van Geſontheydt niet en fluyt.

Boter voor, en Boter naer
Doet ons leven hondert jaer.

Want op 't leſt gegeten, beletſe dat de Maegh niet wel toe-fluyten kan, waer door het verteren van de ſpijſe lichtelick verhindert wert: dan een weynig kan niet veel quaets doen. Oock en is de Boter ſoo goet niet voor de gene, die heet van naturen zijn, als voor andere. Want ſy wert lichtelick ontſteken, en in een heete Maegh in gal verandert, en doet alſoo walginge veroorſaken. De beſte manier van Boter te eten, is op broot, dat wy *Boteram* noemen, want dan geeftſe het beſte en bequaemſte voedſel. Maer in 't koken blijftſe ſoo goet niet, en verlieſt wat van haer deught: al is 't dat ſy geen ſpijſe en verergert, maer, als gemeenlick geſeyt wert, onſe lieve vrouw flacht, en alle dingen verbetert. Sy heeft mede die deught, datſe het fenijn wederſtaet, inſonderheyt voor het ſelven ingenomen: waerom oock by vele gepreſen werdt in tijde van peſt 's morgens een vette boteram gegeten: 't welck mede goet is voor de gene die in de Mijnen wercken. Want om nu haer verborgen kracht niet te onderſoecken, ſy kan door haer vettigheydt de kracht en ſcherpigheydt van 't fenijn verdooven, en door haer ſlibberigheyt de deelen des lichaems bevrijden, datſe ſo lichtelick niet beſchadight en werden, en met eenen beletten, dat het ſoo drae niet beneden en ſchiet, maer lichtelick uyt-gebraeckt wert.

Als de Boter gekaernt, en van de Melck geſcheyden wert, 't gene datter dan overblijft, wert **Kaerne-melck** ofte *Boter-melck* genaemt. De welcke alſoo ſy van de Boter, dat is van haer werm deel, berooft is, ſoo volght, datſe veel kouwer is, als de *Soete-melck*. En is derhalven ſchadelick in een koude Maegh. Maer de gene, die een heete Maegh, ofte van naturen, ofte daer nae gekregen hebben, en is ſy niet alleen geſont, maer oock ſeer aengenaem, inſonderheyt in de Somer, en alſt heet weder is. Daer toe ſtreckt oock den **Kuyting**/ en **Zanen**/die in Zeelant heel gemeen is, en veel verkoelt. Dan de **Bieſt** is een vuyl en ongeſont eten.

Kaes is ſwaer om te verteren, en geeft dick en hart voedtſel, ſtopt den buyck en aderen, en is graveeligh. Daer-beneffens geeft den ouden Kaes quaet voedtſel, en erger als de jongen, inſonderheyt veel ſtercker, heeter, en drooger geworden zijnde. Waerom hy oock de ſpijſe in de Maegh doet verteren, maer ſelve niet wel verteert en wert. Jonge en ſachte Kaes is kout, en vochtigh, en windachtigh van naturen. De heel oude, is de quaetſte. Die tuſſchen beyde, en niet te hart, ofte te ſacht en is, matigh ſoet en vet, is onder d'andere de beſte. Dan hoe dat hy is, hy moet altijt op 't leſte, en met kleyne ſtuckxkens gegeten werden. Maer de kaes is ſeer verſcheyden nae de dieren, daer de Melck afgekomen is, de Wey, en het landt, en de maniere van toe-maken. De beſte is **Schape-kaes** / die ſoo ſwaer niet en valt, om te verteren, en ſoo grof voedſel niet en geeft. En al voed hy minder, als de Koeye-kaes, ſoo geeft hy nochtans ſoo veel beter voedſel, als zy minder geeft. De **Koeye-kaes** volght in goetheyt de Schape-kaes: maer de **Geyte-kaes**/ is erger als die alle beyde. De manier van bereyden maeckt oock dat de Kaes niet op alle plaetſen even-eens en is, en 't gebeurt dickwils, dat ſommige Kaſen niet ſoo ſeer om de ſonderlinge deught van 't ſuyvel, als wel om het vernuftigh toe-maken, het welck in eenige plaetſen de huyſluyden gemeen is, boven andere gehouden werden. Gelijck de **Parmeſaen** al uyt Italyen in ons Lant heel vermaert is; en hier des' **Graveſanſe** / en **Goutſche Kaſen** boven andere, gepreſen werden. De bequaemſte manier, om goede Kaſen te maken, is, als de vettigheyt, ofte room niet van de Melck genomen is, maer te ſamen tot Kaes geronnen wort. Want alſulcke **Room-kaes** en ſcheelt niet veel van den aerdt van de Melck: Maer als den Room ofte Boter daer van geſcheyden werdt, zoo zijn de Kaſen ſchraelder, grover, en veel erger. Dickwils krijght de Kaes oock wat quaets, van het toemaecken. Want die te zout is, maeckt veel ſtof, tot graveel en ſteen, is ſwaerder te verteeren, en verbrant de vochtigheden. De *Suere*, verſwackt de Maegh en Lever. Maer alſoo men niet juyſt en kan weten, hoe de Kaes gemaeckt is, ſoo zullen wy onder andere verkieſen, die middelmatigh van geſtaltenis is, eer de ſachte als de harde; liever met oogen, als die al te vaſt, en taey is: liever die ſoet van ſmaeck is, en een weynigh zout heeft, als die al te zout, ofte al te laf is. Maer inſonderheydt zal men hem wachten voor Kaes, die al te oudt, ofte verrot is: dewijl ſoodanige, ſwarte gal doet groeyen; en verſcheyden ſieckten veroorſaeckt. Want al is 't dat den ouden Kaes ſterck is.

(Komen-

(komende door de Iub ofte runſel, 't welck is melck in de Maegh verdorven, en ſterck geworden) en op de tonge bijt, en over ſulcks mocht ſchijnen lichter om te verteren te zijn, gelijck men by andere grove en dicke ſpijſe dun-makende dingen doet, ſoo en treckt even-wel de Kaes uyt deſe ſterckigheyt geen voordeel, maer hy doet veel meerder ſchade met ſijn quaet ſap en de ſcherpe hitte, als de dun-makende kracht verbeteringe by kan brengen, noch en doet oock niet minder het graveel groeyen. Soo dat wy niet ſonder reden, met onſen *Galenus*, en andere Genees-meeſters, den ouden Kaes ſeer af-raden. Daerom is het een groot miſverſtant van vele menſchen, die de deught van de Kaes rekenen na de oudtheyt en ſterckheyt. Dan dit komt hier uyt, datſe met de keel te raden gaen, en ſoecken meer 't gene daer een dronck op ſmaeckt, als het gene geſont is. Waerom de dronckerts den oudtſten Kaes, ja daer de maeyen uyt loopen, voor den beſten keuren.

Guyon ſchrijft van de Kaes ſeer wel, dat hy goede gereede koſt is voor Ambachts-lieden, Arbeyders, Krijghs-luyden en andere, die ongemack en arbeyt gewent zijn, om dat hy langh in de Maegh duert, eer hy verteert is, en belet, dat den honger ſoo drae niet wederen komt: gelijck verder te ſien is in de verſcheyde Leſſen, die de voorſz. *Guyon* in de Françoyſche tale beſchreven heeft; op het vierde boeck van het Eerſte deel, op 't 21. Capittel. Soo ſchrijft oock *Plinius* in 't 11. boeck van ſijn Nat. hiſtorye, dat *Zoroaſter* in de woeſtijne twintigh jaer met Kaes geleeft heeft, die ſo gematigh bleef, dat hy van geen oudtheyt en wiſt.

Wey en voedt niet, en is meer te rekenen onder de Genees-middelen, als onder de Voedſelen. Want ſy wert nuttelick gebruyckt, om het lichaem van water-achtige en verbrande vochtigheden te ſuyveren. Maer van haer hoedanigheden en komen de Schrijvers niet over een. En *Galenus* en ſchijnt ſelve altijt niet in een gevoelen. In 't 4. boeck van de krachten der ongemengelde Genees-dingen op 't 7. Cap. ſeydt hy, dat de Wey kout en vochtigh is. En in 't 3. boeck van de krachten der Voedſelen op 't 16. Cap. ſchrijft hy, dat de **Kaerne-melck** de werme en ſcherpe hoedanigheyt niet meerder en behout, die de Melck van haer wey-achtige vochtigheyt heeft. Maer deſe dingen en ſtrijden niet. Want de Wey beſtaet uyt twee deelen, 't een zout en ſcherpachtigh, en buyten twijffel werm; en al iſſer van dat minſt in, dewijl even-wel haer kracht en werckinge merckelick in de Wey bevonden wert, ſoo is 't niet buyten reden dat men ſeyt de Wey eenige wermte deelachtigh te weſen. 'T ander deel is water-achtigh, en verre het meeſte, en daer na wert de Wey geſeyt te zijn kout en vochtigh.

Eyeren werden wel van verſcheyde dieren geleyt: maer wy en eten naulicx andere, als *Hoender-eyeren*, en dat niet alleen geſont zijnde, maer oock ſieckelick gaende. En daer en is geenderhande ſpijſe, ſeyt *Plinius* 29. 3. die in ſieckten meer voed, minder beſwaert, en met eenen de kracht van ſpijſe en dranck heeft. Waer van breeder te ſien is by Dr. *Silvaticus* 11. *Controverſ.* Sommige hebben na 't onderſcheyt van 't fatſoen, de deugt van de Eyeren willen onderſcheyden. So meenden de Poëet *Horatius*, ſeyt *Plinius* 10. 52. dat de lang-achtige *Eyeré* beter van ſmaek waren. Datſe van beter gijl of ſap zijn, ſchrijft *Horatius* in deſe verſſé 2. *Sat.* 4.

Een ey verſch uyt het hoender-neſt,
En langh, en wit, is alder-beſt.

Dat uyt de langwerpige Eyeren de Hanen komen, uyt de ronde de Hennen, getuyght oock *Columella*, hoe-wel *Ariſtoteles* in ander gevoelen is. Den outſten Schrijver van de ſaken der Phœnicyers, *Sanchumates*, by *Philo Byblius*, meent dat de werelt de gedaente van een Ey heeft. Daerom plach in den dienſt van *Bacchus* 't Ey, als een beelt van de werelt, ge-eert te werden, gelijck *Plutarchus*, en *Macrobius*, getuygen. Den hemel is de ſchael, de aerde den doyer, dat tuſſchen beyde is, te weten het wit, is de vochtigheyt van water, en lucht. Vorder is den Doyer matelick werm en vochtigh, en geeft van 't alderbeſte voedſel. Maer het *Wit* is kout en droogh, 't geeft wel veel en vaſt voedſel, dan valt wat hardt, om te verteeren. De verſche Eyeren zijn de beſte, en voeden veel, ras, en wel, en zijn derhalven alle geſonde Menſchen, op alle tijden, en in alle Landen bequaem. Dan hoe ouder, hoe erger: en de bedorvenheydt der Eyeren is ſeer ſchadelick; daerom zal men hem van vuyle Eyeren, als van fenijn wachten. Maer al is 't, dat de Eyeren het beſte voedtſel geven: ſo iſſer even-wel noch onderſcheyt in 't toe-maken. Voor de geſontſte magh men wel rekenen de ſachte Eyeren, die in 't heet water geſoden zijn, dat menſe uyt den dop kan ſlorpen. Want ſy geven het beſte en meeſte voedſel: zijn wel te verteren, en laten weynigh overtolligheyt; en zijn inſonderheyt ſeer goedt voor de gene, die uyt een ſieckte op-ſtaen, oude luyden, en jonge kinderen, die teringhachtigh, ofte door andere ſieckten onder komen zijn, voornamelick den Doyer. Maer die onder de aſſche gebraden werden, en vallen ſoo goet niet, als die in 't water geſoden zijn: want ſy lichtelick de kracht van 't vyer gewaer werden, en verlieſen oock meer van haer natuerlicke wermte en vochtigheden.

Sommige hebben een manier van Eyeren toe te maken, die ſy oock boven de ſlorp-eyeren prijſen. Sy doen de Eyeren uyt haer ſchalen in eenen pot, gieten daer wat wijns by, en noch minder azijn, een ſtuck boter, ſo veel ſuycker, en zout alſt behoort; dit by malkanderen geſlagen, ſtoppenſe de pot met een deckſel, en ſetten hem in een ketel ofte groote pot vol water, en laten het ſoo ſtaen koken, tot dat de Eyeren een midelmatige dickigheyt krijgen. Het welck voorwaer niet quaet en kan weſen. Gelijck oock doen de **Vlaen**/ van Eyeren onder Soete-melck geſlagen; en ſoo op

een

een langhſaem vyer dick ſtaen werden: een goede en aengename ſpijſe voor ſwacke en teere luyden, maer voor arbeyders ſoudeſe niet lang tegen-houden. Daer dient oock geen wijn gedroncken, van wegen de melck, gelijck hier voren vermaent is. De Eyeren zijn mede goet in wijn en water geſlagen, en tot *Suy-pen* of *Candeel* gemaeckt. Oock geroert met boter, en op een Kool vyer tot die dickigheyt laten komen, dat-menſe even op broot vatten kan. Als oock die op het water, of anders gedopt zijn: als menſe niet te hardt laet werden. Want harde eyeren, al gevenſe vaſter voedſel; ſoo zijnſe evenwel hoe harder, hoe erger. Derhalven werden te recht voor ongeſont gerekent, die in de pan gefruyt zijn; en noch erger, als ſulcx met olye, dan als het met boter gedaen werdt. Want al dat in de pan gefruyt is, geeft een quaden geur, alſt in de Maegh verteert, bederft d'ander ſpijſe, die daer by is, maeckt eenen quaden *gijl*, en verweckt in ſommige pijn in den buyck. Dan hoe datſe toe-gemaeckt wer-den, ſy en dienen onder geen andere Spijſe gegeten, het zy om datſe verſtoppen, het zy om datſe raſch ver-teren, en dan d'ander koſt rauw laten, het zy om datſe, als van fijne ſtoffe zijnde, lichtelick bederven. En dienen niet voor de gene, die een vervuylde maegh ofte Lever hebben, noch oock die met colijck, graveel ofte gicht gequelt zijn. Die begerigh is om meerder van de Eyeren, en hare weerdigheyt te weten, die leſe 't gene daer van beſchreven is by *Cæl. Rhodiginus* in 't ſeven-en-twintighſte Boeck van ſijn Oude Leſſen op het ſeventhiende Capittel, Mr. *Gerard de Vos*, 3. *Phy-ſiol. Chriſt.* 78. en *Erycius Puteanus* in het twintighſte Geſpreck, alwaer *het Lof van 't Ey* ſeer geeſtigh en ge-leerdelick in-geſtelt is.

Onder de Voedſelen, die van de Dieren genomen werden, is voor 't leſte oock den **Honigh.** Deſen ſchrijft den *Atlas*, en wert nergens beter noch edel-der gevonden, en die witter is, en minder Was geeft, als in Samogeiten, een Provincy die aen de Ooſt-zee, en Lithouwen paelt; alwaer de Boſſchen grooten Rijckdom geven. Want als de Inwoonders de tac-ken maer ſtellen, ſoo halen ſy daer veel Honigh uyt. Dan den Honigh die Langedock en Provençe in Vranckrijck geeft, alwaer in veele mijlen niet en waſcht als Thijm, Roſmarijn, en andere wel-ruyc-kende kruyden, en kan niet verbetert werden, die noe-men wy gemeenlijck Marſeiliſchen Honigh, om dat hy van die Stadt hier te Lande gevoert wert. Nu dat den Honigh ſeer aert na het voedſel, dat de Byen ſuy-gen, blijckt oock daer uyt, dat in 't eylant Corfu over Genua den Honigh, gelijck *Servius* ſchrijft op 4. *Georg.* bitter, jae als *Ovidius* ſeydt, vergiftigh, om de menighte van *Taxus* ofte Ypen-boom, die bitter en vergiftigh, en aldaer veel groeyt, en van de Byen gegeten wort. Den Honigh is werm en droogh van naturen in den tweeden graed; dan den witten, en is ſoo werm niet, gelijck met de reden en ervarentheyt beweſen wert by den Spaenſchen *Vega*, in 't 2. Boeck van ſijn Genees-konſt. Den beſten is, den Witten, die klaer en lieffelick van reuck is, na geen kruyden ofte bloemen en ruyckt, ofte nergens na en ſmaeckt. Maer den Geelen, als wat wermer zijnde, is bequamer in de Genees-middelen voor de Siecken; en den Witten in ſpijſe voor de Geſonde. Nochtans is alle Honigh *me-dicamenteus* voedſel, bequaem voor oude luyden, en de gene die kout van gematigheyt zijn. Want in ſoo-danige wert hy in goet bloet verandert. Maer om dat hy lichtelick ontſteeckt, en tot gal vergaet, ſoo en is hy voor heete naturen ſoo bequaem niet. Hy en is oock niet nut voor de Lever, om ſijn groote ſoetig-heyt, die de Lever doet ſwellen, maer nutter voor de Longen, en de Borſt. Anders heeft hy kracht om te ſuyveren, en de verrottinge te weder-ſtaen: 't welck den *raeuwen* beter doet, als den geſooden, maer hy maeckt meer winden, en gaet, om ſijn in-gebooren ſcherpigheyt, raſſer van beneden af, als hy verteert, en door het lichaem verſpreyt kan werden. Maer den *gekoockten*, alſoo hy die ſcherpigheyt meeſtendeel ver-looren heeft, en maeckt den buyck ſoo weeck niet, en geeft den lichame meerder voetſel, gelijck *Galenus* be-tuyght. De Heere *Chriſtus* at, in 't by-weſen van ſijn Leerlingen, van gebraden Viſch en Honigh-raet: *Luc.* 24. ſoo om te betoonen dat hy met ſijn lichaem waerlick verreſen was; als oock (gelijck ſommige ſchrijven) om door den Honig-raet ſijn Goddelikheyt te kennen te geven; zijnde den Honigh-raet een beelt van de Goddelicke wijsheydt, by de Oude (als *Plu-tarchus* getuyght) in de offerhanden gebruyckelick, willende de Heydenen daer mede aenwijſen de nature der Goden geen bedervinge onderworpen te weſen. Siet verder van de kracht van den Honigh *Guyon* in 't eerſte boeck van ſijn verſcheyden Leſſen op 't 21. capittel: als mede in 't 1. deel van den *Schat der Onge-ſontheyt* op 't 17. cap. en in de *Inleydinge tot de Hollant-ſche Genees-middelen* op 't 3. capittel.

Van Honigh en Water wert de **Mede** gemaeckt, een ſtercken dranck, en die in 't hooft klimt, inſonder-heyt als daer eenigh fruyt by gedaen werdt; dieſe dan *Gekruyde Mede* noemen. Volght den aert van Honigh, dan is ſoo veel heeter, alſſer greyn, caneel, ofte dier-gelijcke by gemengt wert. Beſt is, ſoo tot de ſmaeck, als tot de deught, de beſte Honigh met Hoppe (die het Bloet ſuyvert) in klaer water toegemaeckt.

X Van

Van Viſch, ſijn geſtaltenis, en verſcheydenheyt.

Het XVI. Capittel.

'T IS tijt, vermaerde vrient, te komen tot de viſſen,
Die eertijts menigh Vorſt ſchier noyt en konde miſſen:
Lucullus hold' een rots tot in de woeſte zee,
Om viſſen uyt het diep te locken aen de ree.
Een viſch heeft meerder prijs by wijlen moeten gelden
Als ſchapen uyt den ſtal, als oſſen uyt de velden:
Iae wat aen eenen viſch wel eer is uyt-geleyt,
Daer kan een groot banquet nu worden voor bereyt.
Maer wat van deſen aert geduerigh plagh te woelen
Of in een modder-ſloot, of in vervuylde poelen,
Bandt die van uwen dis: maer van een klare beeck
Vanght daer een goede zô op 't eynde van de weeck.
De viſſchen van de zee die werden hooghſt gepreſen,
En ſoo die ſchubben heeft, daer kan geen beter weſen;
De viſch van deſen aert die houdt men wonder goet,
Doch meeſt die ſigh onthout ontrent den hollen vloet.
Iſt niet een ſelſaem dingh! een viſch gewoon te ruſten,
En die in ſtilte woont als in geſtage luſten,
Is grondigh, ſonder keeſt, en van een vreemden ſmaeck,
En geen beſette mont en vinter oyt vermaeck:
Maer die met harden ſtorm geduerigh wort gedreven,
En door het woeſte diep gedwongen is te ſweven,
Die heeft een beter vleys: en worter om geſocht,
En wort oock wel te recht om hooger prijs gekocht.
Het is hier met den menſch oock even dus gelegen,
Hem dient geen ſtille ruſt, maer eer een ſtaegh bewegen,
Hem dient geen ſtille zee, maer eer een holle vloet;
Want ſonder vorigh leet en is geen vreughde ſoet.

LAmprias, ſeyde eertijts by *Plutarchus*, in de vierde Tafel-reden van ſijn vierde boeck, dat het de rechtvaerdighſte ſpijſe was, die wy uyt de Zee kregen. Waer van hy deſe reden gaf, om dat wy meerder gemeenſchap hebben met de Dieren, die met ons op aerden leven, een kruyt met ons eten, ſommige onder een dack by ons wonen, geljck honden, en katten, ſomtijdts oock paerden; ons oock dienen; en als wy die dooden, een ſtem uytgeven, waer door ſy ons tot barmhertigheyt konnen verwecken. Maer dat de Viſſchen hier van niet en hebben, dewijlſe leven in een ander *Element*, ja als in een andere werelt; (hoe-wel *Strabo*, en *Athenæus* gewagh maken van Viſſchen, die ontrent

trent Narbonne uyt de Aerde gegraven werden, en ſulcks oock beveſtight werdt by *Dalecampius*) en ons geen dienſt en doen, noch geluyt en ſlaen: ſoo datter geen reden en is, om de ſelvige ſoo lief te hebben, dat menſe daerom ſoude laten te dooden, en te eten. Maer alſoo groote leckerny in de Viſch gevonden wert, en dat de leckernye den geeſt gemeenlick krenckt: daerom en maeckt de Poëet *Homerus*, gelijck *Plato* aenmerckt, beſchrijvende de Griecken, die ten tijde van de Troyaenſche oorlogen leefden, al was de Stadt Troyen dicht by een viſch-rijcke Zee, nergens gewagh, dat ſy oyt Viſch aten, ſelver oock niet van de gene, die op de Eylanden woonden. Hy ſchrijft wel *Odyſſ.* 13. dat de geſellen van *Mænelaus* en *Ulyſſes* uyt viſſchen voeren: maer ſeyt ſulcks geſchiet te zijn uyt hongers-noodt. De oude Romeynen plachten haer oock van Viſch-eten te onthouden, gelijck de Poëet *Ovidius* aenwijſt 6. *Faſt.*

Piſcis adhuc illi populo ſine fraude natabat,
Oſtreaque in conchis tuta fuere ſuis.

Maer dit zijn de alderoutſte tijden geweeſt. Want daer na hebben ſy ſoo veel van de ſelfde gehouden, dat ſommige, en al onder de voornaemſten haren geſlacht naem van de Viſſchen trocken: (ſiet *Val. Max.* 9. 1. en *Macrob.* 3. 15.) ſommige met ongelooflicke koſten Vijvers maeckten, daer het Zee-water door de uyt-gehouwen ſteenrotſen in quam, gelijck *Plinius* (die oock van verſcheyden andere diergelijcke ſchrijft 9. *Nat.* 54, 55, 56.) van den Vijver van den dertelen *Lucullus* getuyght, waer van ick noch de overblijfſelen (*Piſcina mirabile* genoemt) buyten de ſtadt Napels in Italyen geſien hebbe. Ja eenige hebben wel derven de waerde van een geheelen os voor een viſch betalen. Waer over den ouden *Cato* oock klaeght, gelijck uyt *Polybius* van *Plutarchus* verhaelt wert, ſeggende: dat een ſtadt niet en konde behoude blijven, daer een viſch dierder verkoft werde, als een os. Maer ten tijde van *Cato* gingh het noch redelick toe, indien men het met de na-volgende tijden wil vergelijcken, doen eenen viſch, en die niet groot, tot hooger prijs, als thien oſſen verkoft werde. *Plinius* ſchrijft, dat een Borgemeeſter van Romen *Aſinius Celer*, twee hondert van onſe Philips guldens gegeven heeft voor een Barbeel. Sy zijn mede voor geſont gehouden geweeſt, om datſe minder ſieckten onderworpen waren, als de dieren der aerden, waerom men oock voor een gemeen ſpreeckwoort ſeyt, *Soo geſont, als een viſch.* En om het gortigh vercken, den aengewaſſen os, het waterigh ſchaep, de koortſige geyt, en andere over te ſlaen: de Peſt, die dan in 't vee, dan in deſe ofte die beeſten, dan in de vogelen valt, en heeft de viſſchen noyt bevangen, gelijck *Ariſtoteles* betuyght in het achtſte boeck van ſijn Hiſtorye der Dieren op het negenthiende Capittel.

Even-wel ſo is het voedſel, dat van de Viſch komt, kouwer en vochtiger, als 't gene het vleeſch geeft. En men ſal naeulicx eenige Viſch vinden, die van ſo goedegijl is, en ſoo met de gematigheyt van de nature der menſchen over-een-komt, als de ſpijſe van koren-werck, vier-voetige dieren, en vogelen. Sy bederven oock lichtelick, ende en konnen ſoo langh niet als het vleeſch, goet gehouden werden: en bedorven zijnde, krijgenſe een quade en ſchadelicke geſtaltenis. Anders verſch zijnde, en vallenſe niet alleen lieffelick, en den mont aengenaem: maer oock bequaem voor ledige, ſtille luyden, die geen arbeyt en doen, oft haer lichaem veel oeffenen: anders voor huyſluyden, en arbeyders, die hart en veel voedſel moeten hebben, dat langh tegen-hout, is vaſter koſt nutter; als ſpeck, ham, en diergelijcke. Oock en is het viſch eten niet geſont voor de gene, die een koude, vochtige, ofte beſlijmde maegh hebben, die met ſinckingen gequelt zijn, ofte eenige koude ſieckte onder de leden hebben. Daer is mede geen minder verſcheydenheyt onder de Viſch, als onder het Vleeſch. Want ſommige werden in de Zee gevangen, ſommige in de Rivier, ſommige in de Slooten, en Stil-ſtaende wateren.

Zee-viſch wert voor de beſte gehouden, om dat door 't zout haren kouden, en vochtigen aert wat verbetert en als verdrooght wert. En onder de Zee-viſch werden noch voor beter gekeurt, die haer midden in de Zee houden, en van de winden beweeght, en gedreven werden, als die men ontrent 't ſtrant vanght. Al de oude Genees-meeſters houden voor de beſte en geſontſte Viſch, de welcke hem ontrent de klippen onderhout. *Alexander Aphrodiſ.* geeft daer van deſe reden 2. *Probl.* Om dat het water, oock in ſtil weder, ontrent de klippen altijt beweeght wert. Want alſoo hart en ſacht recht tegen malkanderen zijn, ſoo en konnenſe niet ſtil weſen, alſſe malkanderen raken. Nu 't gene dat beweeght, wert altijt dunder, als 't gene ſtil blijft. Soo dat oock de Viſſchen, die haer veel roeren en bewegen, nootſakelick ſuyverder werden, en oock lichter te verteren zijn. Ons Viſſchers weten oock wel te ſeggen, dat tuſſchen de platen, en al waer groote tye gaet, de beſte viſch gevangen wert. Daer van is een Spreekwoort in Zeelandt: *Hoe verder by weſte, zijn de platen beſte.* Want ontrent de Vlaemſche kuſt, daer vele platen zijn, is groote ſcheuringh van water, en dien-volgende de beſte viſch.

Rivier-viſch volght den Zee-viſch: en onder de ſelve zijn mede de beſte, die in groote en ſterck-loopende Rivieren, ofte in wateren die een ſteenigen ofte zantachtigen gront hebben, geviſt werden. Maer die in kleyne rivieren, ofte havens, daer de gotieren, ofte heymelickheden van groote ſteden op uyt komen, en daer men allerley vuyligheyt in worpt, gevangen werden, zijn quaet en ongeſont. Dan de ſlimſte van allen zijn de Viſſchen, die haer in onklare *Slooten*, en *Stilſtaende water* onthouden, en ſulck inſonderheydt, dat geen ververſſingh van ander water en krijght. *Maceſitheus* ſeyt, by *Athenæus*, dat de Zee-viſch, die uyt

de Zee in deRivieren,en ſtil-ſtaende wateren op komt, al is datſe vetter en ſmakelicker wert,even-wel harder valt om te verteeren.

Men vint oock onderſcheyt in de Viſch nae haren *ouderdom* , *geſtaltenis* , *leden* , en de *tijdt*. Want elcke heeft ſijn tijdt van 't Jaer , dat hy op ſijn beſt is. Sommige kan wel te groot zijn , en niet te beter , gelijck de Snoeck: ſommige wel te jongh , gelijck de Salm : maer door de banck is de oudtſte Viſch de beſte niet. Die *ſchobben* heeft , en *ſchilffert* , is goet. In ſommige werdt het hooft gepreſen, in andere de ſtaert, de kuyt , ofte yet anders.

Van Zee-viſch.

Cabbeljauw heeft ſijnen tijt in *November* , en *December* , en begint al in *Ianuarius* ſijn kuyt te ſchieten , maer dan zijn de Hommers beſt. **Schelviſch** komt den ſelven geheel nae , en is getijdigh in *October* tot Nieuwe-jaer toe , en begint daer na in *Mey* wederom goet te werden,dan als 't heet weder komt,kan hy niet goet blijven. Zijn beyde verſch en in haren tijt, ſchilferende en kort van Viſch , van goet en bequaem voedtſel , en wel om te verteeren , inſonderheydt met moſtaert , gelijck de gewoonte is, gegeten. Van den ſelfden aert zijn **Bolck**/ofte **Weptingh**/en **Molenaer**/die met de voorgaende ſchijnen van een ſoorte te weſen , en alleen in groote te verſchillen. Zijn op haer beſte in *Auguſtus*, en *September*.

De Cabbeljauw wert niet alleen verſch en krimpende gegeten, maer oock gedrooght en geſouten,het welck t'aller tijt te pas komt.

Geſoute Cabbeljauw heeten wy **Abberdaen** / en is wat harder en drooger als de verſche.

Ontrent Noorwegen valter een overvloedige vang van Cabbeljauw , die zy door de kouw droogen , en over de geheele Wereldt verſenden. Sy noemen hem dan **Torſch**/ de Duytſchen, Nederlanders, en Engelſchen, **Stock-Viſch**/ om dat hy ſoo hart als een ſtock is , waer door hy , eer men hem koken kan , met hamers geklopt , en in water geweyckt moet werden. So dat hy niet als grof voedſel geven kan , dat ſwaerlick verteert wert , en alleen nut is voor de gene , die een ſtercke maegh hebben , ofte veel wercks doen.

Salm is de eerſte onder de Viſſchen , die ſmaeck in 't ſoete water hebben , en daerom uyt de Zee in de Rivieren komen : waeromme hy van ſommige onder de Zee-viſch , van anderen onder Rivier-viſch gerekent wert. Hy is krimpende verſch zijnde , en ſchilferende van viſch , goet van ſmaeck , tamelick om te verteren , en goet voedſel gevende : ſoo dat de Salm met recht onder de geſonde viſch geſtelt magh werden. Heeft ſijn beſte tijt van het Nieuwe-jaer tot *Iunius*, ofte *Iulius*. Want daer na wert hy blauwachtigh , en krijght groote kuyt. Hy wert inde Ooſt-zee by Kiel in Holſteyn veel gevangen, en van daer vervoert: maer beter is hy in onſe Rivieren , voornamelijck ontrent Dordrecht , Geertruydenbergh , en Schoonhoven, van waer hy terſtont geſonden wert in de nabuerige plaetſen , maer meeſt gezonten en gedrooght met menighte vervoert in ander landen , en is als dan oock wel aengenaem , en den etens-luſt verweckende : maer veel harder te verteren , ende en geeft oock ſoo goet voedſel niet , als de verſche.

Het Hooft, ofte (gelijck men 't noemt) het neuſgen van den Salm , wert voor het aengenaemſte, en leckerſte gehouden : dan wy meer lettende op de geſontheyt als op de ſmaeck , ſeggen , dat de ſné ofte mooten veel beter en geſonder zijn. Alſo alle vettigheyt , en inſonderheyt van viſch, de maeg loſch maeckt. En het neuſjen als zijnde kout en ſlijmerigh , en kan oock geen ander , en dien-volgende den lichame geen goet voedſel geven.

Elft is de Salm niet van verwe , maer wel van viſch en ſmaeck gelijck. Om haer menighte (gelijck men mede vertelt , dat eertijts de Salm in deſe Stadt plach te weſen) zijn de Elften in veel plaetſen weynigh geacht ; nochtans vallenſe moeyelicker te eten , om haer veel graten , als ongeſontheydt. Want alſſe vet zijn , (gelijck die by Dordrecht gevangen werden) gevenſe redelick goet voedſel , en dat wel verdeelt wert. Een vermaert poëet in Italyen , *Hironymus Vida* , zijnde over tafel alwaer men van 't verſtant van de Viſſchen ſprack , ſeyde dat hem docht geen wijſer Viſch te weſen , als den Elft , om dat hy hem van ons niet en liet ſien , dan als hy vet was , en dat op de bequaemſte tijdt , te weten in de vaſten , als 't vleeſch eten verboden is. Den Elft ſlacht dan ſommige menſchen, die door haer verſtant om den hals raken. Hy paeyt in *April* , en *Mey*.

Steur komt mede uyt de Zee in de Rivieren , en is de grootſte Viſch , die op ons tafel gebracht wert , van alle tijden by leckere luyden ſeer geacht, die hem oock de *Water-pauw* noemden. De Romeynen (ghelijck *Athenæus* in 't 8. boeck getuyght) en plachten hem niet op tafel te laten brengen, als met kranſſen, en ſluyten ; jae ſelver die hem droegen , hadden kranſſen op haer hooft. Is beſt is *Iulius* , en *Auguſtus*. Treckt ſijn voedſel door een ront gat,ſtaende ontrent een voet onder den ſnuyt, 't welck weynigh is, alſo een klare lucht hem genoegh geeft, om van te leven, waerom hy oock een nauwen buyck en maer een rechten derm en heeft , in dewelke niet gevonden wert, als eenige taeyigheyt, die hy ergens uyt geſogen heeft. By ons is een ſpreekwoort , van de gene die weynigh eten, *Hy ſlacht de ſteur hy leeft van de wint*. Hy is even-wel vetter van viſch als de Salm , en kan onder de viſch in die graed geſtelt werden , die het ſpeck onder het vleeſch heeft. Want hy is hart , vet , en ſlijmerigh van viſch , en geeft dienvolgende grof voedſel , en ſwaer te verteren. De jonge en vallen de maegh niet tegen : maer zijn malſch, en ſmakelick , dan geven even-wel kout en vochtigh

voedſel. Maer de deught wert in de oude verlooren, en de ondeught vermeerdert. Van de geſulten eyeren van een Steur onder malkanderen gemenght, werdt een ſpijſe gemaeckt, die de Italianen *Caviaro* noemen, dewelcke niet alleen voor de gene, dieſe gewent zijn te eten, aengenaem van ſmaeck is, maer oock luſt tot eten en drincken verweckt.

Schollen zijn op haer beſte, en hartſte in de maenden van *Maert* en *April*. Want eer ſy het Maertſche water gehadt hebben, vallen mager en ſlap. Komen over een met de **Tongen** (die noch wel ſoo goet en lieffelick ſmaken) **Platijſen**/ en **Botten**. Deſe zijn allegader wel te verteren, en van goet voedſel. Dan gedroogt zijnſe harder, en ſwaerder om te verdouwen.

Haring heeft ſijnen naem miſſchien van 't Griecx woort *Tarichos*, om dat hy gezouten wert, waerom wy hem oock *Pekel-haring* noemen, gelijck de hoogh-geleerde *Voſſius* dit aenroert 4. *Phiſiol. Chriſt.* 27. Wert veel onder Engelandt van onſe Buyſen gevangen, en is goet van ſmaeck, niet hart te verdouwen, van goede, en geen groove ofte ſlijmerige gijl. Hy werdt meeſt gezouten, en dan rauw gegeten, en ſoo oock voor goet en geſont gehouden van *Bouwen van Ronſſen*, eertijdts Genees-meeſter ter Goude, *Epiſt. Med.* 29. Dan gedrooghden Haringh, ofte **Bockent**/en is ſo goet niet, gevende veel grof, en galachtigh voedtſel. Maer **Sprot**/ als teerder en maſſer van viſch zijnde, is wat beter, en oock lichter om te verteeren. Hy wert ſoo overvloedigh by Portugael gevangen, datter ſomtijdts van Lisbon alleen, om die te viſſchen, honderdt kleyne Schepen t'ſevens uytvaren.

Anchoves zijn als kleyne Harincxkens, houden haer ontrent de ſtrant, en hebben ſulcken vermaeck in ſingen en danſſen (gelijck *Ariſtot.* ſchrijft in 't 5. boek van de beſchrijvinge der Dieren) dat ſy daer na uyt de zee ſpringen. In-geleyt, zijnſe het aengenaemſte van alle zoute Viſch, verwecken den luſt tot eten, werden licht verteert, en geven goet voedſel.

Roch is vremt van reuck, die even-wel meeſt vergaet, als hy wat gehouden werdt. Daerom gelooft men in Vrankrijck, dat hy beter is te *Roan*, en te *Leyon*, als te *Marſeille*; en dat hy, door het vervoeren, malſſer en ſmakelicker wort. Dan wy hebben hem hier te Lande liever verſch. Yemant by *Athen. lib.* 8. ſeggende dat den Roch een goede Viſch was, antwoorde *Dorion*, even gelijck ofte yemant een geſoden mantel at. Hy is wat koortſigh, veel gegeten: even-wel wert ſijn Lever voor een goede ſpijſe geacht.

Van Rivier-viſch, en die in 't ſoete Water leeft.

Voren wert gehouden voor de geſontſtē viſch, die hem in 't verſch en ſoet water onthout. Hy is lieffelick van ſmaeck; wel te verteren, en van goet en dun voedſel. Dan de groote Vorens hebben een ſlijmerig vet, ende en zijn ſoo goet niet. *Cardanus* verhaelt, dat ontrent *Sitten*, tuſſchen de Switſerſche bergen, Vorens gevangen werden van 30. pont, maer datſe ſoo goet, noch ſoo ſmakelick niet en zijn, als de kleyne, die veel beter en geſonder vallen, en inſonderheydt die wat roodtachtigh van viſch zijn, ofte veel roode vlacken hebben. Want ſoodanige onthouden haer in de klaerſte wateren, en hebben gene vettigheyt ofte ſlijmerigheyt, waerom ſy oock beter verteert werden, raſſer na beneden gaen, en minder overtolligheyt doen vergaderen. Sommige hebben gemeent, dewijl ſy den lijve koude gijl geven, en niet onbequaem om 't heet bloet en lever te verkoelen, datſe daerom, de gene die het ſiege koortſen hebben, geſont zijn: maer alſoo de Vorens, inſonderheydt de groote, door haren vochtigen aert, lichtelicken komen te bederven: ſoo zoude ick beter achten, dat men deſelve in ſulcken gelegentheyt liet achter blijven. De Voren paeyt (gelijck de Viſſchers ſpreken) ofte ſchiet haer kuyt in de *Mey*, en dan is ſy mager en onbequaem om te eten. En in die tijdt is het manneken beter met ſijn homme, dat ſy Ry-voren, ofte Gelde-voren noemen.

Snoeck noch kleyn zijnde is vrongelig van viſch, niet hart om te verteren, en wert lichtelick door het lichaem verſpreyt. Dan de groote en oude en zijn ſo goet niet: oock niet, wanneer ſy kuyt ſchieten, gelijck in de *Maert*. En dan vallen de Gelde-ſnoecken, ofte mannekens beter. Sy en eten niet alleen andere Viſſchen, maer oock vleeſch. Het welck Dr. *Rondelet* met een drolligh exempel beveſtight; verhalende van een Snoek, die een Eſel, terwijl hy uyt de rivier dronk, by de mont vattede, en daer ſoo vaſt bleef aen hangen, dat den Eſel van pijne na huys loopende, den Snoeck alſoo hangende by ſijn meeſter bracht.

Baers is malſch en vrongeligh van Viſch, ſonder eenige vettigheydt of taeyigheyt, is licht om te verteren, en geeft van het beſte voedtſel. Waer van by de Duytſchen, en Nederlanders, inſonderheydt die aen den Rhijn woonen, dit ſpreeck-woort is, *Geſonder als een Baers*. Men hout voor de beſte, die ſcherpſt op den rugh zijn, en in ſchoon water loopen. Sy paeyen in *April*, en dan vallen de hommers, ofte Ry-baerſſen veel bequamer om te eten.

Vijf dingen ſchijnender (ſeyt *Cardanus*) inſonderheyt voor de Menſchen gemaeckt. Wt de boomen de Wijngaert, uyt de kruyden de Kool, uyt de viervoetige beeſten het Paert, uyt de vogelen het Hoen, uyt de rivier-viſch de Karper. Want deſe allegader brengen een groot vordeel aen het Menſchelicke geſlacht, en ſy en hebben niet, ofte 't ſtreckt al te ſamen tot 's Menſchen gebruyck.

Karper groeyt van ſelfs, ſoo dat, indien men een Vijver doet graven, die verſch water kan krijgen, ſonder daer viſch in te ſettē, na drie vier jarē in den ſelven, veel Karper ſal hebben. Hy ſet oock ſeer voort, ſoo in jongen, als in eyeren, en hy ſchiet driemael 's jaers.

Sy hebben dat byſonders, dat haer hom, en lever ſeer groot, en van goede ſmaeck is. Haer kuyt in de boter geſnerckt, helpt een man te paert. Werden dapper groot, en oudt, jae leven tot de 30. jaer, ende een zijn de Snoecken-vangh ſoo niet onderworpen, gelijck andere Viſſchen. Vorders zijnſe ſacht en vochtigh van viſch, en doen oock eenige overtolligheyt vergaderen. En daerom en dient men geen ander Karpers te eten, als die in klaer water gevangen werden, en oock, gelijck men meeſt alle viſſchen doet, werm, op datſe de maeg niet te koel en te vochtigh en maken. Daerom en moeten ſy onder ander koſt niet gegeten werden, ende en dient oock niet dat men daer kleyn bier op drinckt, maer goede wijn. Is oock beter, datſe met wijn en kruydt, gelijck meeſt geſchiedt, geſtooft werden, als ſimpelick in water geſoden; en als dan geven ſy beter voedſel. De Karpers werden in 't Latijn *Ciprini* genoemt, onder welcken naem mede den **Braeſſem** begrepen werdt, by ſommige *Cyprinus latus*, en is den Karper van voedſel niet ſeer ongelijck.

Barbeel ofte **Barm** werdt by ons niet veel gegeten, hoe-wel by ſommige veel geacht. Vele hebben van hem een ſpreeck-woort, dat hy noch werm, noch kout, noch geſoden, noch gebraden goet en is. Welk ſeggen miſſchien daer van daen gekomen is, om dat de kuyt (die hy ſchiet in 't laetſte van *Auguſtus*) van deſelve niet alleen krimpinge in den buyck maeckt, maer oock doet braken en ter ſtoel gaen, en de boors verweckt, en de eygen werckinge veroorſaeckt, die van fenijnige, en geweldigh af-ſettende dingen komen. Waerom de kuyt van deſe viſch ganſch niet gegeten en moet werden. Maer de viſch ſelve, alſoo hy van geen quade gijl en is, mach men wel ſonder ſchroom eten: en den ouden werdt, tegens den aerdt van andere Viſſchen, voor den beſten gekeurt van den Poëet *Auſonius* in deſe verſſen:

Barbeel, die in u quaetſten tijt
Vry beter als te voren zijt,
Ghy hebt een gaef in u alleen
Die geen dier oyt en was gemeen;
Dat is, dat u den ouden dagh
Maeckt beter als te vooren plagh.

Lamprey / ofte **Pricke** wert by vele voor de edelſte viſch gehouden, en derhalven by leckere luyden veel geacht, is van goede en aengename ſmaeck, als hy wel toe-gemaeckt is, en in de wijn (het welcke de gemeene bereydinge is) geſtickt, en met kruyt geſtooft wert. Maer even-wel en verlieſt hy mede op die manier niet al ſijn ſlijmerigheydt: waerom hy oock met recht onder de geſonde viſſchen niet gerekent en wert, en inſonderheydt voor de gene, die gicht, ofte eenige quellingh aen de zenuwen hebben, onbequaem gekeurt. Sy ſchiet haer kuyt in Maert.

Seelt ofte **Schoen-maker** (ſoo genoemt om dat hy het leder, daer de ſchoenen van gemaeckt werden, niet qualick en gelijckent) werdt by velen gehouden voor den Genees-meeſter van de Viſſchen. Want ſy ſchrijven, dat indien men een Snoeck den buyck meerder als twee vingeren langh op-ſnijt, en de wonde wederom toe-nayt, en ſoo in de Vijver ſmijt, daer Seelt in is, zal geneſen, nae dat hy ſijnen buyck aen den ſelven gewreven zal hebben. Het welck niet vremt en is, dewijl den Snoeck lange leeft, en dat de ſlijmerigheydt van de Seelt, bequaem is om toe te heelen. Hout hem meeſt in ſlickige, en moerachtige gront, daer hy oock dickwils nae ruyckt. Hy en is noch goet van ſmaeck, noch van voedtſel, maer maeckt quaden gijl, die licht verderft, en om ſijn ſlijmerigheyt niet wel verdeelt en werdt, en daerom verſtoppinge veroorſaeckt. Inſonderheydt werdt hy in de Honts-dagen voor heel ongeſont gehouden. Die in de Rivieren, en klare wateren gevangen werden, zijn ſoo quaet niet, als d'andere, hoe-wel oock niet heel goet: dan alleen den genen, die veel werck doen, niet ſchadeliek. Maer die haer in poelen, en ſlickige gronden onderhouden, zijn de quaetſte van allen, ſoo van haer eygen nature, als van wegen de plaets. De Seelt paeyt in de Mey; en is dan tot Spijſe onbequaem.

Blieck werdt mede voor ſlechte viſch gehouden, valt dickwils bitter van ſmaeck, om dat hy een groote gal-blaes heeft, die in het ſchoon-maken lichtelick breeckt. Schiet oock ſijn kuyt in Mey, gelijck de Seelt.

Onder de kleyne viſchkens, dewelcke licht te verteren zijn, en goet voedtſel geven, werden gerekent **Poſt** / en **Grundel** / die ſmakelick en geſont zijn, en derhalven ſoo wel de ſiecken, als de geſonde konnen voor-geſet werden.

Spieringh wijckt beyde in geſontheyt, is ſeer ſlijmerigh van viſch, die in 't eten gelijck als een draet uytgeeft, het welck, die in de Y ſel gevangen wert, ſoo niet onderworpen is. Bederft lichtelick, ſoo datter wormkens in groeyen, waerom hy koortſigh is, en niet veel gegeten en dient. Om ſijne ſlijmerige vochtigheydt te matigen wert hy geſoden gegeten met een ſauçe van Azijn, en Moſtaert: dan ſulcx wert beter wech-genomen, als men hem op den rooſter laet braden.

Ael en **Palingh** zijn wel lieffelick en aengenaem van ſmaeck, maer vol tay en glat vet; waerom ſy oock nauwlicx in de handen konnen gehouden werden; ſonder te ontglijden, waer van het ſpreeck-woordt komt, *Een gladden ael by de ſtaert te hebben.* Geven geen van beyde goet voedſel, en zijn den ſiecken, noch den geſonden goet om te eten, inſonderheyt wat veel. Dan alderquaetſt zijnſe voor den gene, die een quade maegh hebben, en die met gicht, ofte ſteen gequelt zijn. Ook houdenſe den loop der vrouwen tegen. Sy zijn beter gebraden, ofte met wijn, foelye, ofte ander kruydt geſtooft, dan geſoden, om dat daer door haer overtol-

lige ſlijmerigheydt wat verbetert wert. En daer van hebben ſy meerder overvloet,als eenige andere Viſch. Want daer alle volkomen gedierte, ofte door telinge, ofte door een ey wert voort-gebracht, ſoo en hebben *Ael*, en *Paling* geen volkomen oirſpronck,maer ſpruyten uyt de dermen (gelijck *Ariſtoteles* ſpreeckt) der Aerde; te weten, uyt de vuyligheyt, die van ſelfs opſlaet aen de kant van de rivieren, ofte ſtil-ſtaende wateren, ofte oock aen de zee, daer veel kruyt, ofte ruygte valt. En al is het, dat ſy haer beyde onthouden in klaer water, om datſe anders, dewijlſe weynigh adem halen, in dick water lichtelick zouden ſticken, evenwel, alſoo ſy uyt vuyligheyt groeyen, en haer voedſel uyt de ſlickerige gront trecken, ſoo werden ſy wel te recht van *Galenus* geſtelt onder de Spijs van quaedt voedtſel. En ſoo was oock al langh te voren van *Hippocrates* geſeyt, dat haer vettigheyt gantſch ſtrijdende is tegens 's menſchen nature.

Van de Viſch met harde ſchelpen.

Onder de Viſch, die in harde ſchelpen beſlooten is, zijn de **Oeſters** van allen tijde voor de leckerſte gehouden. Want ſy verwecken luſt om te eten, en om by te ſlapen, het welck alle-beyde luſtige, leckere, en weeldige luyden wel aen-ſtaet. Doch datſe meerder voor luſt, als tot ſpijſe voor den honger gebruyckt zijn, blijckt uyt *Seneca*, in den 108. brief. De Oude plachten de ſelve mede raeuw, en voor de maeltijdt te eten, als te ſien is in *Macrobius* 3. *Sat*. 9. Wy krijgenſe hier uyt Engelant, die ook al eertijts by de Romeynen vermaert zijn geweeſt, (*Plinius* 9. 54. en 32. 6.) en quamen van *Rocheſtre*: waer van de Poëet *Iuvenalis*, in ſijn vierde Schimp-dicht ſeydt, van den leckertant *Montanus*, dat hy proeven konde, uyt wat plaets de Oeſters van daen quamen:

> —— *Circeis nata forent, an*
> *Lucrinum ad ſaxum, Rutupinove edita fundo*
> *Oſtrea, callebat primo deprendere morſu.*

De Colceſterſche vallen heel kleyn, maer daerom niet te arger. Hebben allegader een ſultigh ſap, en daerom maken ſy oock den buyck weeck, maer ſy en voeden niet veel, en zijn de maegh, terwijlſe verteert werden, beſwaerlick, en doen in een koude maegh veel ſlijm vergaderen, en veroorſaken lichtelick verſtoppinge. En moeten daerom met zout, peper, ofte diergelijcke, gegeten werden. Dan beſt zijnſe eerſt met wijn (die veel ſlijm wech neemt) wel ghewaſſchen, en dan met boter, peper, zout, en wat wijn ofte citroen-ſap tuſſchen twee ſchotels, ofte in haer eygen ſchelp op den rooſter geſtooft. By den Griecken *Athenæus* 3. *Deipn*. 13. wert geſeyt, dat ſy raeu, om haer zultig ſap, waer door ſy den buyck oock week maken, hart te verteeren zijn: maer dat ſy geſoden, met de zultigheyt die kracht af-leggen: dan dat ſy geſtooft alder-beſt zijn, alſoo de zoute vochtigheyt door het vyer dan overwonnen is. Die in een korſt, 't welck wy *Oeſter-paſtey* noemen, gebacken werden: en vallen ſoo goet niet: noch oock de gezulte, die eenigen tijdt in pekel bewaert zijn. Het is aen-merckens waerdigh, dat d'hoogh-geleerde heere *Tulp* verhaelt van raeuwe Oeſters, in een vrouw, dewelke, door haer ſwackheyt, in het *Pleuris* niet gelaten zijnde, vervallen was in een uytdroogingh met op-hoeſten van een menighte ſtinkende ſluymen, de welke luſt krijgende na raeuwe Oeſters, daer door niet alleen de koorts quijt werde, maer oock volkomentlijck bequaem.

De Oeſters zijn op haer beſt van *October*, tot *Februarius*, en na die tijt gaenſe af.

Moſſelen en zijn noch van ſmaeck, noch van viſch by de Oeſters te gelijken. Raeuw dienen ſy niet anders als voor arbeyders, en andere, die een ſtercke maegh hebben. Sy zijn beter geſoden, en dan met peper en azijn gegeten. Doch het voedſel, datſe geven, is tay, en ſlijmerigh. Daer ſit gemeenlick eenigh zant binnen haer ſchelpen, het welck zoude konnen tot Graveel ſtrecken, en daerom ware beſt, datſe voor het koken, in Zee, ofte Zont-water drie vier uyren geweeckt wierden, om haer van de vuyligheyt te ontlaſten.

Krabbe / Steur-krabbe / Kreefte / Garnaet / Boſſe-krabbe / geven al meeſt eenderhande voedtſel. Sy zijn, inſonderheyt de groote, hardachtigh te verteren: dan wel verteert zijnde, maken ſy vele, maer grove gijl, en moeten derhalven gegeten werden met een verwermende en dun-makende ſauçe, om haer grovigheyt en taeyigheyt te benemen, als is azijn met peper. Sy moeten allegader levend' in de Ketel geſmeten werden, anders en doogen ſy niet. Het is vremt, dat *Linſchoten* verhaelt in het 48. cap. van ſijn Ooſt-Indiſche reyſen, hoe dat in Indyen de Krabben, en Kreeften (die al daer ſeer groot vallen) met een volle Maen ledigh, en ontijdig zijn, en op haer beſt met een nieuwe Maen. 'T welck recht ſtrijdende is met 't gene hier te Lande, en elders gebeurt.

Alykruycken werden mede by veele voor groote leckerheydt gegeten. Sy zijn tay en hart om te verteren, behalven het achterſte, dat ſacht is: en is beſt alleen gegeten. Het welck oock waergenomen wert by de gene, die de **Wijngaert-ſlecken** voor ſpijſe gebruycken, gelijck ick in Italyen dickwils geſien hebbe: dan alſoo wy hier te lande ſulcken koſt niet en ſnoepen, ſoo is het oock onnoodigh, daer van veel te ſchrijven.

Alle deſe Schelp-viſch wert weynigh tot voedſel, ofte om den honger te verſadigen, gebruyckt: maer, meeſt tot veranderinge, en leckerheyt.

> *Oeſters, Granaet, Aly-kruycken,*
> *Is geen koſt voor holle buycken;*
> *Want dat woont in harde ſchelpen*
> *Plagh den honger niet te ſtelpen:*

Kreeft,

Kreeft, en Steur, of Boſſe-krabben,
Schoon ſy ons de mage ſchrabben,
Zijn alleen voor geyle luſten,
Die ons noyt en laten ruſten;
Ghy, die na den regel leeft,
Eet dat beter voedſel geeft.

Al in oude tijden hebben de Romeynen uyt Schelp-viſch *Sauçijſen* gemaeckt, op de ſelfde wijſe gelijck die met kruyt van vleeſch gevolt werden. En is de eerſte, die deſe nieuwe koſt in de werelt gebracht heeft, geweeſt de Keyſer *Heliogabalus*, een man verſopen in alderhande welluſt. En al is het, dat *Alexand. Trallianus*, de ſelve dienſtigh acht voor de gene, die hoeſten en bloet ſpouwen; ſoo zijnſe ſeer hart om te verteren, en blijven langh in de Maegh ſteken, gelijck wel aengeweſen is by *Alex. Aphrod. Probl.* 23. en *Macrobius 7. Saturn.* 8.

Van den Dranck; en eerſt van het Water.

Het XVII. Capittel.

*W*Y *komen tot den Dranck, de koelte van het leven,*
Die kan een dorſtigh menſch als weder adem geven,
Die kan een dorre ziel vernieuwen hare kracht,
Schoon datſe leyt en ſucht en van den dorſt verſmacht.
Maer leert hier, Hollants volck, eer dat wy vorder komen,
Wat vocht tot uwen dranck is dienſtigh aen-genomen;
Niet alderhande nat en dient tot dranck bereyt,
Dus maeckt in dit geval een noodigh onderſcheyt:
Het Water was voor eerſt een dranck voor alle menſchen,
En niemant van het volck en konde beter wenſchen:
Het Bier was onbekent, dat heden wonder doet,
En daer en werdt geen druyf getreden met den voet.
Men wiſt geen honigh-raet met water op te ſieden,
Om voor een ſoeten dranck de gaſten aen te bieden;
Neen, neen, een ſuyver nat geſproten uyt den gront,
Dat was gemeenen dranck, en yder bleef geſont.

Doch

Doch naer het eerſte volck van Godt is af-geweken,
Soo woonter ſlim vergif oock in de reyne beken;
Hier vint men ſelſaem vocht dat ſuer of bitter ſmaeckt,
En elders killigh nat dat dicke kroppen maeckt.
Ghy, wilje, na de kunſt, geſonde waters kieſen,
Waer van haer ſchoone verwe noyt maeght en ſal verlieſen,
Noyt man ſijn jeughdigh bloet, ſo komt, geminde vrient.
En leer't hier wat gekoockt of rauw gegeten dient.

DEn Dranck is voor de Menſchen ſo nootſakelik, als de Spijſe. Want gelijk door de Spijſe de droo-ge en vaſte geſtaltenis, die verteert was, herſtelt wert: ſoo doet oock den Dranck in het gene, dat van onſe vochtigheyt vergaen was. En dit is het voornaemſte gebruyck van den Dranck, de vochtige geſtaltenis van ons lichaem, dewelcke geſtadigh verteert en ver-gaet, te herſtellen en te vernieuwen. Waerom oock de nature ons den dorſt gegeven heeft, die een begeer-te is van vochtigheyt, en dranck, te weten van ſooda-nigen, die niet alleen uytwendigh, maer inſonder-heydt inder daet, en krachten vochtigh is, noch oock in hitte uyt en ſteeckt. Want anders en ſoude hy de verlooren vochtigheyt niet konnen weder geven, ofte den dorſt over doen gaen. Hierom 't Vleeſch-nat, al kan het miſſchien al uytrechten, dat den dranck doet: ſoo en kan het even-wel den dorſt niet liſſen, om dat het eenige drooghte behouden heeft, uyt het af-koken van de vaſte deelen van 't vleeſch. Het ſelfde vermagh Zee-water noch minder, 't welck door 't zout droog-makende kracht heeft.

Behalven dit gebruyck, te weten den dorſt te ver-ſlaen, en de vochtigheydt te herſtellen, ſoo heeft den Drank noch ſijn vorder nuttigheyt, maer gemeen met ander nat en vochtigh voedſel. Want hy helpt de vette en dicke vochtigheyt door de naeuwe aderen ſchieten. Doet mede de ſpijſe in de maegh onder malkander mengen, en verdunnen, op dat ſy lichter zoude ver-teert werden. Verhindert oock dat de vettigheyt tot voedtſel van 't lichaem geſchickt, van de hitte niet ontſteken en wert.

Tot Dranck wert inſonderheyt Water en Wijn ge-beſight, en 't gene na de gelijckeniſſe van de Wijn van terwe, gerſt, en hop gemaeckt wert, te weten Bier: oock Mede van water en honigh, en Sap van appelen, peren, en diergelijcke.

Van Water.

Water en is niet alleen den gemeenen dranck van de beeſten, maer ook den outſten van de Menſchen. So leſen wy, dat de Out-vaders in 't oude Verbont voor haer huys-geſinnen eenige Fonteynen, en Putten de-den maken, waer uyt niet alleen het vee, maer oock de Menſchen droncken. Het ſelve is mede gebruyckt by andere volckeren. Als op een ſekeren tijt de Ro-meynſche Krijghs-knechten om wijn riepen, ſeyde *Peſcennius Niger*, Hebt ghy de Rivier, en eyſcht ghy noch Wijn? Het ſelfde had by-nae te voren geſeyt de keyſer *Auguſtus* tegen het volck van Romen, als ſy klaeghden over de ſchaersheyt van den wijn, met deſe woorden: mijn ſwager *Agrippa* heeft ſo veel waters in de Stad geleyt, dat niemant en behoeft dorſt te lijden. Dit quam eenige mijlen uyt het geberchte door buy-ſen over hooge bergen koſtelijck gebouwt, waer van ick noch de gebroken overblijfſels geſien hebbe, en al van oudts, gelijck *Julius Frontinus* getuyght, en droncken de Romeynen niet anders, als Put-water, ofte dat uyt den *Tyber* (die aen d'een zijde door de Stadt loopt) geſchept werde. Welck Water in de Ri-viere dick en geroert is, dan beſoncken zijnde, klaer, licht, lieffelijck en geſont. Daer-en-boven kan het veel Jaren goet gehouden werden, 't welck gelooft wert te komen, door dien de Rivier *Teverone* (eertijts *Anie-mis* genoemt) haer met den Tyber vermenght, welc-kers Water veel *Salpeter* deelachtigh is, dat het ſelve voor bedervinge bewaert. En die aen den *Tyber* boven de mont van den *Teverone* geſeten zijn, mengen haer beyde waters op de Roomſche wijſe, op datſe niet bederven en ſouden. In Vranckrijck, Italyen, Spaen-gien en drincken de Vrouwen nauwlicx yet anders als water, maer het is aldaer beter en klaerder, en ſo raeuw niet, als hier te Lande, alwaer het inſonderheydt om de kouw wat raeuwer valt, als in die heete Landen. Dan men kan hier mede wel goet water hebben, en het ſelfde en krijght ſijne deught, ofte en verlieſt ſijne rauwigheyt niet door de Son, alleen dewijl haer hitte het Water niet en kan verwermen diep in de aerde; want ſy en komt ſoo verre niet, ja ſchiet by ons even door het dack van de huyſen. Sulcks is te ſien aen de kelders, die ſomers koelder zijn. Derhalven doen de kouw, ofte hitte, die in de aerde is, veel tot de deught ofte ondeught van het Water. Want indien de aerde werm is, ſoo is 't Water gekoockt; maer indien daer brant is, dan valt het Water heet, ofte lauw; ſo dat-ter alderhande Wateren in alle deelen van de wereldt konnen loopen. Daer-beneffens en is dat het ſuyverſte niet, alle het welcke tegen den opganck van de Son loopt: maer 't gene, dat het klaerſte is; en alſſer niet wat anders onder gemenght en is, ſoo kan het de gehe-le werelt door wel ſuyver weſen. Dewijl het dan meeſt hanght aen de klaerheyt, en dat het van de plaets daer het door-loopt, geen vuyligheyt mede en ſleept: ſoo blijckt genoeghſaem dat alleſins goede, en quade Wa-teren konnen zijn, na dat het door-kleynſen beter ofte arger geſchiedt. Ende dat werck hanght veel aen den aert van de Aerde. En waer die eenige onſuyverheydt aen 't water geeft, die kan in 't beſincken, en op-koken wech-genomen werden. Hier in begaen de Brou-wers veeltijts een misſlagh, dat ſy het kleyn Bier van onklaer water maken, en maer lucht op-koken. Want met weynigh ſieden en kan de onſuyverheyt niet ge-ſcheyden, noch de raeuwigheyt wech-genomen wer-

den: en daer door komt het ongemack, 't welck de Autheuren het raeuw Water toe-ſchrijven, te weten, dat het dick is, ſwaer in den buyck, langh in het ingewant hanght, lichtelick bederft, en het voedſel niet wel en verſpreyt. Want den Dranck, zal hy goet zijn, moet lucht weſen, en lichtelick konnen door loopen. Maer even-wel hoe goet dat het is, ſoo en bekomt het een yegelick niet even-wel. *Victor Cayet* in 't 2. deel van ſijn Hiſtorye der oorlogen van *Henrick* de IV. in François beſchreven, en voor hem *Cicarelli*, in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van 't leven der Pauſen, verhalen, dat de Paus *Gregorius de* 14. van ſijn achtien jaren af niet als water gedroncken hadde, en dat by vele geoordeelt werde, ſulcx de meeſte oorſaeck te weſen, dat hy ſeer met de ſteen gequelt was: om datter, ſeyt *Cicarelli*, geen water ſoo ſuyver en is, ofte het heeft eenige aerdtachtige vuyligheyt, dewelcke in Lichamen die daer toe genegen zijn, (en een ſteenachtige vruchtbaerheyt hebben, gelijck *Aretæus* ſpreeckt) ſeer lichtelick in graveel en ſteen komen te veranderen. Daer is in *Ormus* een gemeene ſieckte van wormen, die in de beenderen groeyen, welckers oorſpronck op het water, datſe aldaer drincken, geleyt wert: waer van onder andere te leſen is by *Linſchoten* in ſijn Ooſt-Indiſche Reyſe op het 6. capittel. Daerom ſtaet ons wel te letten, wat water wy gebruycken, en waer in wy onſe ſpijſe laten koken. Het gemeen Water is van gematigheyt kout en vochtigh, geeft het lichaem meer veranderingh, als de Lucht: om dat het water lange in een plaets ſtede hout, daer de lucht haeſt vervlieght, en die van daegh in Vlaenderen is, komt binnen twee drie dagen in Afrijcken, en ſoo al voort in de andere Landen, als uyt *Ariſtoteles* aenwijſt *Huarte* in ſijn Spaenſch onderſoeck der Verſtanden. En gelijck de Wijſ-gerige ſeggen, dat geen ſuyver *element* kan *aliment* ofte voedſel weſen, ſoo gaet het oock met het water, dat by ons nergens ſuyver, ofte onvermengt gevonden wert; welck mengſel groot onderſcheyt en verſchil in 't water maeckt.

Het beſte en *geſontſte Water*, ſeyt *Plinius* 31. 3. is, 't welck de Lucht alder-gelijckſt is, dat klaer in 't oogh is, nergens naen ruyckt ofte en ſmaeckt. Die geen wijn en drincken, zijn de bequaemſte, om hier van te oordeelen, dewelcke het onderſcheyt van 't water ſoo naeu konnen proeven, als yemant anders van wijn ofte bier. De Autheuren beſchrijven hier-beneffens noch andere keuren van goet water. Te weten, het welck ras heet, en ras kout wert. *Hip.* 5. *Aph.* 6. en *Gal.* 1. *Simp.* 18. Want 't gene het van buyten door de uyterlicke wermte lijdt, is geloofelick, dat het oock van ons innerlicke wermte lijden, en het ingewant niet beſwaren en zal. Om welcke oorſaeck ſoo werden vleeſch, en vruchten veel eerder moruw in goet water. Soo dat dra yet genoegh ſieden, mede een teecken is van goet water. Siet *Caſaubon. Animad. in* 2. *Athen.* 7. Gelijck oock is, dat het den buyck niet op en blaeſt, noch lang daer in en blijft, maer ras gelooft wert. Siet *Cæl. Rhod.* 27. *A. L.* 5. Voor het beſte water, wert van *Hip.* gehouden, 't welck niet veel wijns en kan verdragen: dat is, 't welck by een weynigh wijns gemengt zijnde, noch ſterck genoegh is, als breeder geſien kan werden by *Caſaubon.* op *Athen. cit.* Sommige wegen het water en houden het lichtſte voor 't beſte, *Plin. cit.* Andere nemen eenige ſtucxkens linden, en maken die in verſcheyden water nat, en 't gene eerſt drooght, keurenſe voor het dunſte en lichtſte.

Deſe teeckenen van goet Water, werden minder ofte meerder in de wateren bevonden, na den aert en de verſcheyden natuere van de ſelvige. Want daer is *Fonteyn-water*, *Rivier-water*, *Regen-water*, *Put-water*, *Moeraſch-water*, *Znee-water*, *Zee-water*.

Fonteyn-water heeft alder-meeſt de teeckenen van goet water, indien het beſte gekoſen wert. Want alle Fonteyn-water en is niet even goet: maer het beſte is, dat de verhaelde teeckenen heeft, by dewelcke noch andere gedaen konnen werden. *Hippocrates* in ſijn boeck van de Lucht, Wateren, en Plaetſen, prijſt voor het beſte, 't welck ſpruyt en loop tegen het opkomen van de Son, inſonderheyt de Somerdaegſe: dat oock uyt ſuyvere aerde voort komt, en door geen ſlickerigen gront en loopt, maer dat over zant en ſteenen vloeyt, en geen modder mede en ſleept: (ſoodanige van de bergen komende zijn krachtiger, ſeyt *Plutarchus*, als die in grachten: ofte in het vlack loopen, 8. *Sympoſ.* 5.) dat des winters lauwachtigh, en ſomers koel is, waer van de oorſaeck de diepte, en dien-volgende de ſuyverheydt van de aderen toe-geſchreven werdt. Maer de wateren die eenigen ſmaeck hebben, wijſen aen den aerdt van de plaetſe (*Senec.* 3. *Nat. Qu.* 20) daerſe doorloopen, en brengen met haer de krachten van 't *mineræl*, als aluyn, ſwavel, koper-root, en diergelijcke, en moeten derhalven niet voor gemeenen dranck, maer voor *medicinalen* dranck gebruyckt werden. Gelijck wy hier het Spae-water doen. Siet daer van breeder by Dr. *Langius* in ſijnen 43. en 44. brief van het 2. boeck.

Rivier-water / is gemeenlick 't meeſtendeel Fonteyn-water: want uyt veele Fonteynen te ſamen loopende groeyen de Rivieren. En om dat alle Fonteynen, die in een Rivier loopen, niet juyſt van een nature en zijn, ſoo heeft het Rivier-water oock eenen vermenghden aerdt, en krijght daer-en-boven noch een verſcheyden natuere van d'aerde, daer het dickwils een groot ſtuck weegs door-loopt, dewelcke ſomtijts kleyachtigh, ſomtijdts modderigh, ſomtijts zandigh van gront is. Alremet wert het Rivier-water oock ſeer vermeerdert door het Znee-water, dat van de bergen komt vallen, ofte door 't ſtorten van veel regens. Maer dit voordeel ſchijnt even-wel 't Rivier-water te hebben, dat, dewijl het een groot reck loopt, door dat ſcholpen en bewegen verdunt, (*Plin.* 31. 3.) en

ſijn

ſijn rauwigheyt als gebroken,en met eenen van de ſtralen der Sonne verteert wert. Maer men moet daer op letten, dat als men Rivier-water wil gebruycken, inſonderheyt dat uyt onſe havens, daer men alle dingen in laet vallen, geſchept wert, het ſelve eerſt in den emmer laet ſtaen beſincken, op dat het ſlick en de vuyligheyt in den bodem magh blijven.

Regen-water wert van *Palladius*, *Averroës*,&c. boven alle ander water gepreſen, inſonderheyt, ſeyt *Avicenna*, het welck des Somers met den donder nedervalt, als zijnde het dunſte en lichtſte; gelijck te voren oock *Hippocrates* geleert heeft 6. *Epid*. En het is waer, indien men maer op de dunnigheyt en lichtigheyt ſoude willen letten, dat men het ſelfde voor het ander water moet ſtellen. Maer alſo uyt de aerde, door de hitte, verſcheyde dampen op-getrocken werden, die tot den regen ſtof by-brengen; ſoo ſchijnt wel dat 't Regen-water ſoo heel ſuyver niet en is. Om welcke oorſaeck het oock lichtelick komt te bederven, gelijck *Plinius* mede ſeyt op de gemelte plaets, en de redenen daer van aenwijſt *Cæl. Rhodigin.* 27. *Ant. Lect.* 2. En ons Regen-water, dat van het dack gemeenlick in een loode goote valt, en ſleept niet alleen daer van een deel vuyligheyt, maer treckt oock dickwils eenige ceruyſheyt uyt het loot; ons Lichaem ſeer ſchadelick.

Put-water alſoo het onder de aerde is, en boven d'aerde niet verheven en werdt, maer in de diepte, en ſtil blijft, tot dat het met een emmer uyt-geput wert, is grof en ſwaer; waerom 't langh in den buyck blijft hangen, en het ingewant beſchadight.

Stil-ſtaende water, en dat uyt **Moeraſſen** gehaelt werdt, zijn van de alder-quaetſte. Want des Somers zijnſe nootſakelick (ſeyt *Hippocrates de Aer.&c.*) heet, dick, en ruyckende, des Winters kout, beroert, en bevroſen. En dewijlſe ſtil ſtaen, ofte niet als heel langhſaem beweeght en werden, ſoo komenſe lichtelick te bederven: als ook, gelijck *Plutarchus* ſchrijft 8. *Sympoſ.* 5. om datſe veel aerde in-genomen hebben; en zijn derhalven raeuw, dick, en veeltijts quaetaerdigh en peſtachtigh. Anders beſwaren ſy even-wel de Maegh, verſtoppen het Ingewant, verderven de Vochtigheden; waer uyt niet ſelden Koortſen en andere Sieckten voort-komen.

Snee-water, en dat van geſmolten **ys** komt, wert mede voor ſeer ongeſondt gehouden, (*Hipp. cit.* en *Ariſtot.* by *Agellium* 19. *Noct.* 5. en *Muretum.* 9. *Var. Lect.* 9.) als heel grof en dick zijnde. Want als het water door de kouw ſoo bevrieſt en verdickt, dat het znee ofte ys wert, ſoo werden de fijnſte deelen daer uyt geperſt. Behalven dat in het ſelve oock een groote kouw is, dewelcke de Maegh onſtelt en beſchadight. En al is 't, dat jonge ſtercke luyden haer ſchade niet terſtont gewaer en werden: ſoo vernemen ſy die even-wel met den ouderdom; en krijgen ſodanige gebreken in de gewrichten, zenuwen, en het ingewant, datſe de ſelve niet lichtelick en verwinnen. Doen ick uyt Italyen over de hooge bergen quam, *Alpes* genaemt, ſagh ick 't volck aldaer met ſeer groote kroppen, om datſe znee-water drincken: het welck my meerder zoude verwondert hebben, hadde ick niet te vooren by den Poëet *Iuvenalis* geleſen in ſijn derthiende Schimp-dicht:

Wie vont oyt vreemt de dicke kroppen,
Als hy genaeckt de koude toppen,
En onder hem de klippen ſiet
Die al de werelt Alpes *hiet?*

Om alderhande fouten te verbeteren, en alle wateren bequamer tot den dranck te maken, wert het opſieden ſeer gepreſen; waer door niet alleen de kouwigheyt en raeuwigheyt verbetert en wert, maer de aerdtachtige en ongeſonde deelen, die daer in zijn, en ſoo naeuw onder een gemengt blijven, dat menſe niet gewaer en kan werden, komen te ſcheyden, en de wermte over zijnde, op de gront gaen ſitten. *Plinius* ſeydt op de meer-gemelte plaets, dat de verbetering voor quaet water is, indien 't op de helft gekoockt wert. Dit gekoockt water is al by de oude Griecken in 't gebruyck geweeſt, gelijck blijckt uyt *Hipp.* 6. *Epid.* en *Athen.* 3. *Deipn.* 34. maer niet op de manier, als de Keyſer *Nero* dat toe-maeckten, (*Caſaub. in Animad. ad Ath. cit.*) en te Romen gebruyckelick was, na hem *Decocta Neronis* genoemt. Het is een vont, ſeydt *Plinius* van den Prince *Nero*, het water te koken, en dan in een glas gedaen in 't znee te koelen; waer door men het vermaeck van de koelte heeft, ſonder de ſchade van 't ſnee. *Iuvenal. Sat.* 5.

Het water eerſt gekoockt, en dan met ſnee verkoelt,
Hier uyt is dat de vorſt geen kleyne luſt gevoelt:
Te weten als ſyn maegh, verhit door drancken ſpijs,
Vereyſt tot haer behulp de koude van het ijs.

Maer deſen leckeren dranck en quam *Nero* niet wel te pas, als hy vluchtende uyt Romen, en om ſijn tyrannye ter doot vervolcht werdende, onderwegen water uyt een plas met ſijn hant dronck, ſeggende, *Et hæc eſt Neronis decocta.* En dit is het lecker gekoockt waterken van *Nero*, gelijck *Suetonius* in ſijn leven beſchrijft. In Italyen is noch ſeer gemeen, de wijn in dubbele glaſen te doen, daer in 't buytenſte ys is: maer hy is al te kout, en doet oock ſchade, inſonderheyt als men ſeer verhit zijnde, die groote kouw in-drinckt. Jae ſoo verre, dat in ſoodanige gelegentheyt het kout drincken niet alleen *Pleuris*, ofte Zijde-pijn, en andere Sieckten komt te veroirſaken, maer oock de Doot ſelve onverſiens over den hals dringht. Waer van hier breeder zoude konnen gehandelt werden, 't en ware wy voor hadden een Vertoogh van het Werm drincken, uyt het Engels achter dit Werck te doen volgen. Sommige miſprijſen het koken van 't water, meenende dat daer door de dunſte deelen van 't ſelfde uytwaeſ-

waeſſemen,en de dicke blijven: maer men hoeft niet te vreſen, dat het water met ſieden dicker ſal werden: want het ſoude eer allegader verſieden, en uyt-waeſſemen,als dicker werden: en 't gene uyt-waeſſemt, en is niet het dunſte deel van 't water,maer het heele water; en wat dickigheyt datter onder vermenght is, dat komt na het koken te ſincken,en van de ſuyvere deelen des waters te ſcheyden. Maer ſoo yemant het water met een helm overhalen wil, die ſal het ſonder twijffel ſuyverder, en veel beter maken.

Zee-water / als zout zijnde, is gantſch ondienſtigh om den dorſt te liſſen: maer wert goet, als het van de natuyr door het zant en de aerde gekleynſt is. Indien men een put maeckt op den oever van de Zee in een plaets een weynigh hooger, als de hooghſte vloet gewoon is op te komen, en hem op-graeft leeger als de leeghſte ebbe valt, ſoo ſal men hem alle daegh nae het af-loopen van de Zee vervult vinden met ſoet water. Sulcx wert ſeer veel gedaen op de grenſen van Barbaryen, alwaer de ſchaersheyt der Fonteynen het volck dit geleert heeft. Het ſelfde is oock by *Iulius Cæſar* in 't werck geſtelt in de belegeringe von *Alexandryen*, om den dorſt te bluſſen van ſijn heyr-leger, dat anders ſoude zijn gedwongen geweeſt, om op te breken, en maeckten alſoo te niet den arbeyt van ſijne vyanden, die het Zee-water hadden doen loopen in al haer Fonteynen. Dien grooten Helt, bracht die vont ſeer wel te pas, maer en wiſt even-wel de reden niet. Want hy meenden, dat op alle ſtranden Fonteyn-aders gevonden wierden; daer nochtans ſeker gaet, dat het is 't ſelfde Zee-water, het welck gedreven, en als gekleynſt zijnde door het Zant, ſijn zoutigheyt uyt treckt, en wederom bekomende ſijne vorige ſoetigheydt, bequaem wert tot het gebruyck der Menſchen. Sommige hebben willen beſoecken, ſchrijft *Bacon*, of het zout water ſoude konnen ſoet gemaeckt werden, met het ſelfde door vele potten vol aerde te kleynſen: maer wat ſorge een moeyte, dat ſy daer toe by brachten, ſoo en hebben ſy noyt tot haer voor-nemen konnen geraken, om het ſelve drinckbaer te maken. Soo veel gaet de Nature boven de Konſt. Hy ſtelt het onderſcheyt in de verſcheyden hoedanigheydt van de Aerde, en het Zant, te weten, dat de Aerde wat vettigheyt, en zoutigheyt by haer heeft, waerom ſy tot ſulcx onbequamer is, als het Zant: ofte liever, dat de verſcheydenheyt van de beweginge der Wateren, haer belet, datſe geen gelijcke kracht en hebben. Het Zee-water, dat door het zant loopt, om den put te vullen, komt op met den vloet: maer in tegendeel, dat door de aerde leeckt, daelt neder. En wy bevinden, dat de zoutigheyt, als het ſwaerſte, altijt den gront kieſt: waerom niet vreimt en is, dat het water, 't welck door ſoodanige vaten gegoten wert, niet en kan ſoet werden, dewijl het met hem treckt de ſtoffe, van de welcke het de zoutigheyt ontfanght.

Van Wijn.

Het XVIII. Capittel.

O Wijn, ô machtigh nat! ô wijngaerts ſoete vruchten!
Ghy doet de bleecke ſorgh en alle droefheyt vluchten,
Ghy jaeght de vreeſe wech, en geeft een blooden man
Dat hy oock voor een Prins vrymoedigh ſpreken kan:
Hy ſchijnt hem vet te zijn, ſchoon dat hy bijſter ſchrael is,
Hy beelt hem rijckdom in, al is hy maer een kalis.
Hy pocht op ſijn beleyt, en niemant ſijns gelijck.
Een hooft vol ſoete moſt dat is een Koningh-rijck.
Indien een jonge vrou u krachten koomt te ſmaken,
Ghy ſult haer gulle jeught, haer luſten gaende maken:
En alſſe boven maet haer met u vocht begiet,
Sy kent haer eygen man, haer echten hoeder niet.
Ghy kont door uwe hulp een dommen geeſt verlichten,
Ghy kont een traegh verſtant een veersjen leeren dichten:
Ghy maeckt dat menigh vorſt ſijn hoogen ſtaet vergeet,
En als het hem betaemt ſijn plichten niet en weet.
Maer ghy noch even-wel, gelijck wy konnen mercken,
En pleeght niet over-al op eenen voet te wercken:
Hier wort een deftigh man door u gelijck een ſchaep,
En daer een hoogh gemoet gelijck een rechten aep:
En ſooje noch een reys voor hem wilt laten tappen,
Hy ſal in korter ſtont gelijck een exter klappen:
En ſoo ghy vorder gaet, een menſch die wort een ſwijn;
Siet daer, ô ſoete jeught, de krachten van de Wijn.

DE Wijn is beter en bequamer dranck, dan het water. Want al is 't, dat het ſelfde den dorſt ſoo wel verſlaet, als de Wijn: indien men nochtans op de gesontheyt wel wil letten, ſoo ſal men de Wijn verre boven het water houden. Want de Wijn en is niet alleen de Nature aengenamer, maer het teeren, en verſenden van 't voetſel wert daer door meerder geholpen. Evenwel hebben de Roomſche wetten verboden, de Vrouwen Wijn te drincken. Jae de Koningh *Romulus* (gelijck *Plinius* verhaelt 14. *Nat.* 13.) en liet geen ſtraf doen over de gene, die daerom ſijn vrou met een ſtock hadde doot geſlagen. Hierom was het onder de Romeynen de manier (*Plin. cit.* en *Athen.* 20.) dat de Vrienden haer Nichten met een kus (om te ruycken of ſy Wijn gedroncken hadden) begroeteden.

Van den aerdt en nature van den Wijn zijn de Autheuren van verſcheyden gevoelen. Sy ſtaen wel allegader toe, dat hy werm is: maer of hy werm en vochtigh, ofte werm en drooghis, daer in verſchelen ſy. Wy ſullen de redenen van beyde zijde, om kortheyts wille, overſlaen, en alleen voor ſtellen, 't gene ons dunckt met de waerheyt over een te komen, houdende het met de gene, die gevoelen dat de Wijn kracht geeft om te verwermen en te verdroogen. En indien der niet anders en was, dat ſulcx betoonde, en dat de Wijn veel van de nature van 't vyer hadde, dit alleen zoude genoegh weſen, dat de geeſt, die daer uyt getrocken wert

(en

(en waer van de Wijn alle ſijn kracht heeft) en de fijnſte Brandewijnen, die meeſt van die geeſt hebben, ſeer lichtelick branden. Van wegen deſen geeſt, en de brandige, heete en drooge nature, wert de Wijn dickwils veel jaren goet gehouden. Maer het ſelfde bewijſt oock genoegh, 't gene hy doen kan. In wonden en ſweringen, wert de Wijn bequamelick gebruyckt, en inſonderheyt den geeſt ofte brandewijn, die de ſelve ſchoon houdt, en van alle vuyligheyt ſuyvert. Oock maeckt ſtercke en milde Wijn dorſt, belet den ſlaep, en toont oock door andere wegen, ſoo als Genees-middel, ſoo als voedſel, ſijn verwermende en verdroogende kracht. Want hy en verdrooght niet, gelijck ſommige meenen, als genees-middel, en vervochtight als voedſel. Want hy heeft een nature, en toont de ſelve krachten, in wat gelegentheydt hy gebruyckt wert: en voor voedſel genomen, maeckt hy bloedt, maer van ſijnen aert, te weten, werm en droogh. Alſo de Wijn, gelijck wy hier voren geſeyt hebben, is van die ſoorte van voedſel, 't welck niet alleen het bloedt en vermeerdert, maer oock ſijne hoedanigheyt eenigſins verandert. Want als hy gedroncken wert van yemant die gematight van aert is, ſoo maeckt hy ſijn bloedt werm en droogh: van een die ſelve werm en droogh is, ſoo vermeerdert hy ſulcke ongematigheyt: van een die kout en vochtigh is, ſoo verandert hy ſoodanige ongematigheyt.

De Wijn is dan een *medicamenteus* voedſel, werm en droogh: den eenen in den eerſten, den anderen in den tweeden, en ſommige in den derden graed. Soo dat de Ouden, om dat hy niet met ſijne hoedanigheden 't lighaem ſoude veranderen, de Wijn met water plegen te drincken, gelijck noch hedenſdaeghs in Vranckrijck, en andere plaetſen gebruyckelick is, en in Italyen wert hy met water geperſt. Waer door inſonderheydt ſijn droogende kracht gebroken wert. Want al wert ſijn wermte oock wat verandert, ſoo en wijckt die ſo veel niet voor de kouw van 't water: maer de droogte wert lichtelicker verandert, en tot matigheyt gebracht: ſoo dat gewaterde Wijn niet t'onrecht voor werm ende vochtigh magh gehouden werden.

Al 't gene dus verre geſeyt is, moet verſtaen werden van rijpe Wijn. Want alle Wijn van wat aert en nature hy zy, als hy maer rijp is, heeft kracht om te verwermen en te verdroogen: maer als hy onrijp is, en meer na het verjuys, als na de wijn ſmaeckt, ſoo wijckt hy veel van de nature van den rechten wijn.

Ondertuſſchen iſſer oock in 't verdroogen en ver-

wermen van den rechten Wijn geen kleyn onderſcheyt, niet alleen van wegen ſijnen ouderdom, maer oock van wegen ſijn nature ſelve. Want den eenen wijn is ſtercker, en magh meer water verdragen, eer hy verandert, als den anderen: en ſulcke zijn oock meerder verwermende en verdroogende.

Maer men telt ſeer veel verſcheyde Wijnen, na den ſmaeck, reuck, verwe, dickigheyt, ofte dunnigheyt, dat is in de geſtalteniſſe en gantſche ſtoffe van den wijn, als oock na het Lant, daer hy waſcht, waer door wy van ſijn hoedanigheyt oordeelen.

Wat de ſmaeck belanght, de rechte **Soete Wijn** voedt beſt, en alſoo hy niet alleen de tongh en mont, maer oock de maegh en ingewant aengenaem is, ſoo wert hy begeerlick van haer ontfangen. Maer alſo hy wat dickachtigh is, ſoo verſtopt hy, en is derhalven de gene, die een verſtopte ofte verhitte lever ofte milt hebben, ſeer ſchadelick: verweckt mede ſpanninge en opblaſinge in den buyck, en verandert oock lichtelick in gal. Maer is geſont voor de longe, en verſacht de rauwigheydt van de keel: ende en is niet te heet, noch en vlieght ſoo in 't hooft niet, ofte en beſchadight de zenuwen niet. **Wrange Wijn** heeft onder alle wijnen de minſte wermte, blijft langh in den buyck, ende en gaet niet haeſt door de aderen, noch en ſchiet niet ras door het water af. Soo dat hy goet is voor den buyck-loop: maer quaet voor de gebreken der borſt en longe. Want hy hout het op-ſpouwen tegen. Het is de beſte wijn, ſoo veel den ſmaeck belanght, die tuſſchen beyden gaet, en niet al te ſoet, noch al te wrangh en is.

Daer en is oock geen kleyn onderſcheydt onder de wijnen van wegen den reuck. Want die een wijnigen en goeden reuck hebben verquicken het herte, vermeerderen de geeſten, verheugen het gemoet, en verſtercken alle de krachten van het Lichaem. Maer de wijnen die geen reuck en hebben, zijn ſlechter, en zijn tot volmaecktheyt van de wel-rieckende wijnen niet gekomen. Waeromſe oock met ſulcken begeren van de maegh niet na haer genomen en werden, noch ſoo wel verteert, noch en geven oock ſoo goet voedſel niet, ofte ſoo goeden ſtoffe voor de geeſten, noch en verſtercken het herte ſoo veel niet, noch en verquicken ſoo niet het heele lichaem. Maer die eenen vreemden ſmaeck hebben, het zy na het vat, ofte verdervinge, ofte datter yet onder gemenght is, gelijck de geſwavelde, zijn allegader ſchadelick.

Wt de verwe en kan men ſoo wel van de Wijn niet oordeelen, als uyt den reuck en ſmaeck. Dan daer kan men oock wat uyt raden. Want **Witte Wijn** verwermt minder als de geelachtige: maer daer is noch onderſcheyt in de witte. Sommige zijn waterachtigh, en niet alleen wit, maer oock dun. Deſe en zijn niet ſterck, trecken niet veel in 't hooft, maken wel water, en zijn de heete en galachtige gematigheyt bequaem. Nochtans werdender eenige onder de witte Wijnen gevonden, die in dunnigheyt en klaerheyt het water ſo gelijck zijn, datmenſe met het oogh daer van naeulicks onderſcheyden en kan, en vallen even-wel ſterck en heel verwermende.

De **Swarte** / of **Bruyn-roode Wijn** is dick van geſtaltenis, valt meeſtendeel ſoet, en voedt meer dan eenige andere, maer maeckt dick en grof bloet, blijft langh in de maegh hangen, verſtopt de lever en milt, en vervult het hooft met ſware dampen. Hy is de ongeſontſte van alle wijnen, inſonderheyt als hy door outheyt noch dicker geworden is.

Wijnige / of **Yperige Wijn** / dat is na den gelen of gulden treckende, is middelmatigh tuſſchen den Witten en Swarten te rekenen. Die noch wat bleycker is, en na den Witten meer treckt, by de Latijnen *Vinum fulvum* genoemt, gelijck de **Rijnſche Wijn** / is de beſte en bequaemſte, om het hert, en alle de krachten te verſtercken.

Roode Wijn is gemeenlick ſoo werm niet, inſonderheyt den Bleeck-rooden, maeck goet bloet, ende en beſwaert het hooft niet, is de mont en de maegh aengenaem; die hy mede door ſijn t'ſamen-treckende kracht wat verſterckt. Maer indien hy daer-beneffens dick van geſtaltenis valt, ſoo en is hy de Lever en Milt, om de verſtoppingen die hy aldaer veroorſaeckt, niet ſeer bequaem.

Maer met deſe verwen gaet gemeenlick de mate van de geſtaltenis. De dunnigheyt is inſonderheyt in den witten en waterachtigen wijn: daer na in den Wijnigen: de dickigheyt in den Swarten en Roden. Dick zijn oock de ſoete en wrange. Daer en is oock niet weynigh aen gelegen, dat men op de dunnigheyt en dickigheyt van de Wijn lette. Want de dunne ſchieten haeſt door, en zijn alderbequaemſt, alſſer haeſtige verſterckinge der krachten van nooden is, ſy openen, doen ſweeten, en water maken, en reynigen den loop des waters, dan geven den Lichame weynigh voedſels. Maer de dicke geven veel voedſels, dan blijven langer in de leden ſteken, en verwermen en verdroogen de ſelve, en veroorſaken dickwils veel verſtoppingen.

Den ouderdom maeckt mede groote verandering onder de Wijnen. De **Moſt** is dick, en windachtigh, verweckt colijck, en graveel, en belet den water-loop: maer maeckt gemeenlick den buyck weeck, en die dat niet en doet, is ſoo veel te erger: en veroorſaeckt dickwils groote krimpſelen in de dermen, en root-melizoen, en diergelijcke gebreken. Het welck meeſt van de Moſt komt, die uyt ſuyrachtige en werme druyven vloeyt.

Nieuwe Wijn / die noch wat van de moſtachtige ſoetigheyt behouden heeft, en wert niet lichtelick door het lichaem verdeelt, en maeckt rommeling in den buyck, de maegh, en het gantſche ingewant met winden vervullende.

Oude Wijn / te weten de gene, die door ouderdom

ſcherp

ſcherp en ſterck geworden is, beſchadight de zenuwen, en vervult de herſſenen met vele dampen, en verhit het lichaem.

De Wijn die in ouderdom tuſſchen beyde is, valt tot alles de bequaemſte. Want door den ouderdom openbaert den wijn ſijn wermte: de welcke weynigh kracht heeft in den nieuwen, meer in de gene, die wat ouder is, meeſt in de gene, die over het jaer is. Doch hier in valt mede verandering na den aert en nature van den wijn. Want ſommige zijn ſterck en wijnigh, die ſeer verwermen, ſeer goet zijn voor een koude maegh, de teringe helpende, en de ſlijmachtige vochtigheden verdrijvende: dan ſy klimmen wat in't hooft. Sommige zijn ſlapper, en hare krachten zijn oock in alles minder. Sommige gaen tuſſchen beyden. Eenige mogen tegen 't leggen; ſommige werden terſtont ſuyr, ofte verſchaelt.

Behalven alle deſe verſcheydenheyt der Wijnen, maeckt het Lant daer de ſelve waſſchen, noch een groot onderſcheyt. Hier te Lande is de Franſche de gemeenſte; de Spaenſche, de Malvaſey, en de Muſcatell' de ſterckſte: maer de Rijnſche (die van den profeſſor *Baudius* voor den beſten borger van Dordrecht plagh gerekent te werden) den lieffelickſten, ſoo van ſmaeck, als van reuck.

De **Malvaſey** komt uyt een Griecx eylant, tegenwoordigh *Candia* en eertijdts *Creta* genoemt, alwaer groote ketelen langs de zee-kant ſtaen, daerſe in geſoden wert. Maer die niet verder als Italyen en gaet, die wert niet geſoden. Sy is tweederley, de eene ſoet, ſulcx als eygentlick *Malvaſia* heet, ofte *Malvaſia dolce*: de ander is rinſch, die niet geſoden en wert, ſulcx als *Malvaſia garba*, ofte *Liatico* genaemt is. Deſe heb ick veel te Venetyen, dan hier noch noyt geſien. **Muſcatel Wijn** waſcht mede in het ſelfde eylant, en op andere plaetſen. Die van *Frontignac* in *Languedock*, heb ick op de plaets ſelve gedroncken, en is den aengenaemſten dranck die men zoude mogen wenſchen, en daer voor oock door geheel Vranckrijck en elders vermaert.

Wijn Tint / ofte **Wijn van Alicanten** komt uyt den zee-kant van Spaengien, en waſcht meeſt in Catalonyen, en by Alicanten, en van daer wert hy hier te lande gebracht; maer meer gebruyckt om den buykloop te ſtoppen, dan om veel van te drincken: anders, als hy noch jongh en moſtigh is, ſmaeckt hy ſeer ſoet, doch ontſtelt de herſſenen ſeer.

Dewijl dan ſoo grooten verſcheydenheyt onder de Wijnen gevonden werdt, ſoo is lichtelick te ſien, dat ſy niet allegader even geſont, en allegader een yegelik niet even bequaem en zijn. Dan in't gemeen zijn dat de beſte Wijnen, die van ſmaek tuſſchen ſoet en wrang zijn, wel ruycken, klaer ofte wat na den gelen trecken, niet te dun ofte te dick, nochtans meer na de dunnigheyt komende, niet te ſterck ofte te ſlap, niet te jongh ofte oock al te oudt.

Alſoo de Wijn voor vele te ſterck valt, ſoo is al van ouden tijden in 't gebruyck geweeſt, den ſelven met water te mengen: en den dullen Godt, gelijck *Plutarchus* ſpreeckt (*lib. anſeni ſit gerenda reſpublica.*) door den nuchteren en ſoberen te bedwingen. Het welck den wijn niet alleen lieffelicker en maeckt, gelijck *Athenæus* betuyght 15. *Deipnoſ.* 5. maer oock veel geſonder, te weten, daer goet water is. Want, gelijck *Hippocrates* in 't boeck van d'oude Genees-konſt betuyght, den ongemenghden ofte ongewaterden Wijn veel gedroncken, maeckt den menſche eenighſins ſlap, en beneemt een groot deel van ſijn krachten. Het welck den Poëet *Ovidius* oock te kennen wil geven met deſe verskens:

Gelijck onmatigh ſpel ontrent de jonge vrouwen
Kan menigh ongemack, en vreemde qualen brouwen;
Soo baert ons oock de wijn, gedroncken ſonder maet,
Verſwackingh in de kracht, en menigh ander quaet.

Maer hier te Lande, daer wy niet wel verſien en zijn van ſoo goet water, mogen wy den wijn liever ongewatert drincken, dan daer rauw water by doende onſe Lichamen gichtigh ofte ten minſten rappigh en ſchurft maken. Want de Rijnſche Wijn vereyſcht immers geen water om te verkoelen: en de Franſche hoe heet hy is, heeft ſo veel waterachtigheyt en ſlijmerigheyt, dat hy de menſchen van Vranckrijk, al doen ſy daer ſeer goet water by, al te lichtelick vol krauwagie maeckt. Voorts ook de heete Spaenſche Wijnen werden wrang en onlieffelik, als men daer water by doet: en de Italiaenſche wel-rieckende Wijnen, als oock die ſy *Vino Greco* ofte Grieckſche Wijn noemen, die ſijn van deelen zijn, worden onlieflick van ſmaeck, alſſer water by gedaen is. Dan de ſtercke dicke wijnen verdragen wel water, inſonderheyt de Siciliaenſche, die dan oock beter van ſmaeck worden, dan ſy ſonder water zijn. Dit heb ick oock te *Montpellier* hoogh in Vranckrijck geſien in onſe gewoone tafel-wijn, die ick noch d'ander ſtudenten niet en konde ſonder water drincken, hoe-wel wy ſulcks pooghden te doen; ſonder dat even-wel yemant van allen eenigh ſchurft gewaer werde, door dat het water heel ſuyver en klaer was, en de wijn ſterck en volkomen rijp.

Soo verre is 't by de luyden hier te Lande van wijn met water te drincken, dat ſy ſelve het water, dat de nature daer in doet waſſen, daer uyt trecken, en drincken alleen den geeſt, die wy gemeenlick **Brande-wijn** noemen, waer mede meenigh dronckaert ſijn leven verkort. Inſonderheydt de gene die heet van naturen is, ofte met galachtige vochtigheyt overladen. Die hy noch meer ontſteeckt, en verdroogt, en de Lever, gelijck men ſeydt, verbrant. Want hy is by-nae heet tot in den vierden graedt. Anders is hy ſeer bequaem in koude lichamen, en koude gebreken. Want in ſulcke verquickt en vermeerdert hy de natuerlicke wermte, verſterckt alle de krachten des lichaems, en doet yemant die flaeuw is wederom tot ſijn ſelven komen.

Siet verder van den **Brande-Wijn** by Dr. *Lemnius* in ſijn 2. boeck van de Verborgen wonderen der Naturen op het 34. capittel.

Van ſuyren wijn wort **Edick/ofte Wijn-azijn** gemaeckt, die verkoelt en maeckt de maegh graeyigh, en luſt om te eten. Is bequaem in de gene;die galachtigh, en heet van bloet zijn: maer gantſch ondienſtig voor de gene, die kout van aerdt, en ſwaermoedigh zijn, gelijck *Galenus* ſchrijft 1. *Simp*. 31. De ſelfde kracht heeft 't ſap van onrijpe druyven, **Verjuys** genoemt, maer en is niet bequaem, alſſer eenige verſtoppinge in de milt ofte lever is. Dan geen van beyde wert tot dranck, maer alleen tot ſauçe gebruyckt. Ick heb even-wel geleſen in de Hiſtorye, die in het jaer 1632. van onſe Nederlantſche Oorlogen te Romen gemaeckt is by *Famianus Strada*, in 't 8. boeck, dat de vermaerde *Chiapin Vitelli*, zijnde boven maten ſwaerlijvigh, en ſo vet en dick van buyck, dat hy den ſelven met ſwachtel om den hals moſt op-ſchorten, en daer verdriet, als in den oorlog ſeer hinderlickſ, in krijgende, hem gantſch van de wijn hiel, en daer na al ſijn leven niet als azijn en dronck, waer door hy rancker werde, en ſijn lichaem 87. pont af-nam.

Van Bier.

Het XIX. Capittel.

Wie kander van het Bier den rechten aert beſchrijven,
En of het dienſtigh is voor alderhande lijven?
Dewijl het wort gekoockt uyt veelderhande graen,
En datter ſelſaem kruyt oock onder wort gedaen.
De waters even-ſelfs zijn niet van eener krachten,
Het eene wort geput uyt ongeſonde grachten,
Het ander uyt een beeck, of uyt een driftigh zant,
Het ander uyt een poel, of uyt een ſiltigh lant.
Ick ſal dan, Hollants volck, in weynigh hier beſluyten,
En op dit gantſch beſlagh een korten regel uyten;
Maeckt dat ſigh uwen dranck in deſe palen hout,
Niet al te bijſter jongh, niet al te lijdigh oudt.

Bier wert gelooft een nieuw, en niet langh gevonden brouwſel te weſen. Maer ick vinde al in den Grieckſchen hiſtory-ſchrijver *Diodorus* van Sicilyen, hoe hy in ſijn eerſte boeck verhaelt, dat *Oſiris*, Koning van Egypten, 't gebruyck van den Wijn gevonden, en de Werelt geleert heeft, en op de plaetſen, daer de Wijnſtock niet en wilde aerden, het volck geweſen heeft, eenen drank van Gerſte te maken, den welcken den Wijn in goede reuck weynigh weeck. En hy ſeyt, dat de Egyptenaers van *Oſiris*, tot de tijde van *Alexander de Groote*, die aldaer de Stadt Alexandryen gebouwt heeft, meerder als thien duyſent jaer, rekenen, ofte, gelijck ſommige ſchrijven, wat minder als drie-en-twintigh duyſent.

Men kan niet wel in 't gemeen ſeggen, van wat aert en nature het Bier zy, dewijl het ſo ſeer verſcheyden is, van wegen de ſtoffe, het water, den ouderdom, de maniere van bereyden. Het wert hier te Lande gemeenlick gebrouwen van Water, Gerſte-mout, ſomtijts oock Terwe of Spelte, en de bloemen ofte bellen van de Hoppe. Deſe verſcheyden deelen hebben elck hun eygen en beſondere krachten. Want het Water, daer het Bier van gebrouwen wert, is kout en vocht: 't Mout is droogende en af-vagende, met wat wermte: de Terwe en Spelte zijn middelmatigh werm en droogh: de Hoppe verwermt en verdrooght in den tweeden graed, beroert het hooft, en vervult dat met waesdomme, verweckt het water-maken, en heeft oock een af-vagende en openende kracht.

Het Bier dat van Terwe gebrouwen werdt, geeft meer voedtſel als het geene dat van Gerſt komt, verwermt, en vervochtight oock meer, inſonderheyt dewijl by de Terwe gemeenlick minder Hop gedaen werdt, als by de Gerſt. Dewijl oock de Terwe wat taeyer gijl heeft, als de Gerſt; ſoo maeckt het Terwen-bier oock taeyer vochtigheden in 't Lichaem, maeckt lichtelicker verſtoppinge, inſonderheyt ſo het niet heel klaer en is, en drijft 't water ſoo ſeer niet af.

Bier van Gerſte gebrouwen en verwermt ſoo ſeer niet van wegen de gerſte, maer alſooder dickwils veel Hoppe by gedaen wert, ſoo krijght het daer van een verwermende en verdroogende kracht, het voedt minder, en maeckt dunder ſap in 't lichaem, en ſet het water beter af. Het gene van terwe en gerſt onder een geſoden wert, heeft oock een gemengde kracht. Dat van geen mout, maer alleen van koren in de Son gedrooght, gebrouwen is, heeft meer overtollige vochtigheyt, en maeckt dickwils verſtoppinge in de kleyne aderkens, en kortheyt op de borſt. Hoe der meer Hoppe by gedaen wert, hoe het meerder drooght, maer minder voedt, ſoo licht niet en verſtopt, en meer water doet maken.

Maer het meeſte onderſcheyt van de Bieren komt uyt 't Water. Want dewijl het water van d'een plaets ofte d'ander ſeer verſcheyden valt, en het Bier niet anders en is als water met mout en hop op-geſoden: ſoo en kan het niet geſchieden, ofte den aerdt van het water blijft oock in het Bier. Daerom die van de nature der Bieren wel wil oordeelen, die moet inſonderheyt wel letten, op de nature van de Wateren. Want die geven ſommige Bieren eenige byſonder eygenſchappen. Waer toe niet weynigh en helpt de maniere van brouwen, en het Bier toe te maken.

Jongh of Verſch Bier/ dat noch niet wel gereſen en geſoncken is, doet den lichame veel hindernis, gelijkerwijs wy van den Moſt geſeyt hebben. 'T maeckt winden in den buyck, doet het graveel in de nieren en blaes groeyen, en veroorſaeckt veele verſtoppingen.

Suer Bier is de zenuwen en de nieren hinderlick, beroert de maegh, en doet in 't Lichaem quade vochtigheden groeyen.

Maerts-

Maerts-Bier / dat in de Maert gebrouwen zijnde niet voor de Somer en plagh gedroncken te werden, is ſoo klaer als wijn en by-nae ſoo ſterck, wert hier te Lande by ſommige voor ongeſont gehouden, als crimpſelen in den buyck maeckende: dan de gene die het ghewendt zijn, en voelen dit ongemack niet. Maer men moet wachten, dat het niet al te oudt ende te ſtraf en wert; want dan wringht het te ſeer in de keele, ende buyck, en is de zenuwen quaet. Voorts is het dunſte ende lichſte Bier wel kout en vocht van aerdt, door dien dat de waterige eygentheyt en ſtoffe in't ſelve wel de meeſte is: het en is nochtans niet gantſch ſonder eenige wermte. Maer de dicke Bieren zijn veel wermer; doch minder als de wijn, die oock veel dunder ende fijnder van ſtoffe is.

Bier dat wel geſoden, en klaer is, niet te jong ofte te oudt, is voor alle menſchen bequaem om te drincken.

Van ſuer Bier wert mede **Azijn** gemaeckt, dan en is ſoo ſterck niet, als Wijn-azijn.

Onder de Grieckſche *Epigrammata* leſen wy dit Schimp-dicht van *Iulianus* tegens den wijn van gerſte gemaeckt, by ons Bier genaemt:

Wie zijt ghy, lieve vrient? ſoudt ghy wel Bacchus weſen
Van alle man bemint, van yeder een gepreſen?
Van Iupiter geteelt? neen, die en zijt je niet,
Gelijck men aen u verw en al u weſen ſiet.
Ghy zijt van quaden reuck, en uwe dampen ſtincken,
O! 't is een ander nat daer van de Goden drincken,
Dat heeft een friſſchen geur, en vry al beter ſmaeck,
My dunckt ick word een God als ick het vocht genaeck.
Voorwaer ghy zijt geteelt daer noyt geen druyf en groeyde,
En daer noyt acker-man haer gulle rancken ſnoeyde,
Ghy kreeght u weſen niet uyt 's wijngaerts edel hout,
Maer uyt een brouwers kuyp, en vunſtigh gerſten-mout.

Van den Taback.

Het XX. Capittel.

De Taback-blaſer ſpreeckt.

WAt macher eenig volk ſpeck, vlees, of hammē wenſchē,
Al dat maekt drabbig bloet; en onvermeuge menſchen;
Voor my ick weet een ſpijs die ick al beter houw,
Die draegh ick in mijn ſack, of in mijn wijde mouw.

Kroom let om mijn bedrijf, ten zijn geen ſlechte ſaken,
De kock dien ick gebruyck dat zijn mijn eygen kaken,
Mijn keucken is een pijp, een doos mijn ſchapperae,
Die draegh ick altijt met, waer dat ick henen gae:
Een blat is myn gebraet. Van hier, ô grage monden,
De ſchoorſteen is mijn neus, is dat niet wel gevonden?
En roock dat is mijn dranck, wat pas ick op den wijn,
Ick kan oock ſonder hem geruſt en vrolick zijn.
'K en hoef aen geen ſervet mijn vingers af te vegen,
Een kleyntje wel gebruyckt dat is een grooten ſegen:
Wel laeckt my dien het luſt. Het is een ruſtigh man
Die met de minſte koſt hem vrolick maken kan.

DEwijl wy nu van alderhande dranck geſproken hebben, ſoo en ſal niet ondienſtigh weſen, hier een weynigh by te voegen van den Taback, die wy mede in onſe tale ſeggen te drincken, al is 't dat wy daer van geen vochtigheyt, maer alleen den roock of in trecken. **Taback** heeft den naem nae een Lantſchap van Weſt-Indyen daer hy veel waſt, even gelijck de wortel *China*, en *Mechoacan* heeft, beyde in de Apoteken bekent. Hy heeft mede den naem van **Nicotiaen**, na eenen *Nicotius*, die den ſelfden, Geſant in Portugael zijnde, van daer alder-eerſt in Vranckrijck bracht in 't jaer 1560. gelijck de Ridder en Admirael *Drake*, den ſelfden mede in Engelant gebracht heeft ontrent het jaer 1564. Daer nae is hy oock in Hollant gekomen, alwaer met den ſelfden nu een ſtercken handel gedreven wert.

De Taback is niet kout van aert, om dat hy den menſche ſlaperigh maeckt, gelijck *Dodonæus* eertijts plagh te meenen, maer heet en droogh, gelijck hy daer na oock door reden en ervarentheyt wel geoordeelt heeft, en dat wel ontrent den derden graed, gelijck hy oock geſtelt wert van den Engelſche ſchrijver *Edoard Done*, hoe-wel hier in wat verſchillen den Italiaenſchen *Caſalpinus*, den Spaenſchen *Monardes*, en den Françoiſchen *D'alechamps*, van welke de twee laetſten niet verder en gaen in beyde de gematigheden als in den tweeden graed, de eerſte hout hem wel voor droog in den derden, maer alleen werm in den eerſten. Deſe hitte blijckt genoegh uyt de bijtende ſcherpigheyt, die men in den Taback gewaer wert, als oock door dien hy ſoo geweldigh alle vochtigheyt en ſlijmerigheyt uyt het hooft treckt. Maer behalven deſe kracht, heeft hy noch een verdroogende eygentheyt, en den roock in 't lichaem komende (inſonderheyt in de gene, die hem ongewent zijn te drinken) werpt de maeg om, en maeckt den buyck heel los, met groote ontroeringe van 't geheele lichaem. Daer-beneffens wert hem noch ſonderlinge kracht tegens 't vergif toe-geſchreven. Het is t'Antwerpen gebeurt dat een ſnoepige kat eenen brock met rotte-kruyt toe-geworpen was, die ſy in-ſlickende op en neder ſpronck, ſoecken-de den ſelfden uyt te braken; maer te vergeefs. De vrouw ſulcx ſiende, maeckte den mont op te krijgen, en ſtacker Taback met boter in, waer door de kat aen 't brake komende, te lijf bleef. Maer dit zoude alleen op 't braken konnen geleyt werden. Dan vele verſekeren, dat hy wonder goet is tegens het peſtilentiael fenijn. En my is van geloofweerdige luyden verhaelt, dat ten tijde alſſer ſeer groote ſterfte te Londen in Engelant was, de Taback-huyſen geheel bevrijt waren.

Het is aen-merckers weerdigh 't gene de gemelte *Monardes* ſchrijft, dat de Indianen honger en dorſt met den Taback verſlaen, op deſe maniere: Sy branden eenige ſchelpen van Rivier-flecken, die ſtooten-ſe fijn als kalck. Hier van en van den Taback nemen-ſe even veel, dat knaeuwenſe tot dat het gelijck deegh aen malkanderen hangt, daer rollenſe ronde bollekens van, als erweten, de welcke ſy in de ſchaduwe droogen, en wech leggen. Als ſy dan door eenige boſſchen moeten reyſen, daer te eten noch te drincken en is, ſoo nemenſe al gaende een bolleken tuſſchen de lippen en het onderſte van de tanden, en de vochtigheyt daer van komende, ſlickenſe door: en met dat middel konnenſe 3, 4. dagen ſonder de minſte flaeuwigheyt honger en dorſt wederſtaen. De in-wooners van *Florida* doen het ſelfde met den roock van den Taback. Den ſelven drincken ſommige ſlaven en arbeyders in Indyen en Spaengien, als ſy heel vermoeyt gewerckt zijn, ſoo veel tot dat ſy ſuyſelende daer van in ſlaep vallen: en wacker werdende is al haer vermoeytheyt over.

De Taback moet des morgens gedronken werden, en als de maegh ledigh is, niet van kinders ofte die ſwack van herſſenen zijn, ofte die een heete en drooge gematigheyt hebben: maer van de gene, die ſterck, kout en vochtigh zijn, en veel met ſinckingen gequelt werden. Indien even-wel ſoodanige hem te veel drinken, ſo zal hy in plaetſe van de fluymen op te brengen, en de herſſenen matelick op te droogen, het verteren van de maegh beletten, (waer door veel raeuwe vochtigheden verweckt werden) de herſſenen onſtellen, en de fluymen in de borſt verharden. So heb ick onder andere een man in deſe Stadt geſien, die alle daegh gewent was in de twintigh pijpen te drincken, het welck hy ſoo lang dede, tot dat hy ſijnen adem niet meer halen en konde, en in de fluymen, die hy door geen middel op en konde brengen, ten leſten ſtickten.

De Taback wert van de Indianen geſaeyt, en verplant, gelijck by ons de Koole, daer nae eer hy bloeyt, af-geſneden, de kleynſte bladeren, ſtelen, en knoppen in Spaenſche wijn, Malvaſey, ofte oock Ioppen-bier geſoden met Zout, en dan Anijs-zaet, en Gember daer by gedaen. In dit uytgeperſt en af-gegoten nat (van de Spaengiaerts *Caldo* genoemt) latenſe de grootſte bladeren werm ſtaen broeyen, tot datſe geelachtigh werden, dan rijgen ſyſe aen een dicken draet, en hangenſe uyt de Son te droogen, en gedroogt zijnde rollen ſy de ſelfde op, gelijck wyſe hier te lande krijgen.

Van

Van Zout.

Het XXI. Capittel.

HEt Zout is wonder nut, het moetet al bewaren,
Wie kander ſonder dat in verre landen varen?
Al wat den menſche voedt, al wat men ſuyvel hiet,
En deught of ſonder zout, of ſonder pekel niet.
Geen kock en kan beſtaen, geen meyt en weet te koken,
Soo haeſt als haer het zout of pekel heeft ontbroken;
En wie de tafel deckt, en zout daer op vergeet,
Die toont dat hy ſijn ampt in geenen deel en weet.
Zout dient ontrent het vleys, het dient ontrent de viſſen,
Dies kan men beter gout, als zout, op aerden miſſen:
Maer hier en over-al ſoo dient de middel-maet,
Want als men die vergeet, ſoo wort het goede quaet.

WY hebben hier voor geſeyt, dat alle voedſel genomen wert van dingen die Leven hebben, als Aerd-gewaſch en Dieren; en die geen Leven hebben, als Water en Zout. En alſoo wy van 't water na d'ander voedſelen onder den Dranck gehandelt hebben, ſoo is het Zout alleen overigh, welckers nature wy in dit Capittel nu kortelick ſullen uyt-leggen.

Het *Zout* heeft ſijnen oorſpronck van de ſultigheyt, die meeſt in het Zee-water ofte in ſommige aerde is. De Preſident de *Thou* ſchrijft in 't 56. boeck van ſijn Hiſtorye, dat den Koningh van Polen ſeer veel inkomen heeft van diep gegraven Zout; en datter in de Warande van *Podolia* een ſtilſtaende water is, 't welck in heete Sonne-ſchijn, als ys bevrieſt, ſoo datter Wagens, en Peerden over loopen, en elck een ſoo veel met bijlen uyt hout, als hy wil mede nemen. Wy leſen in den *Atlas*, datter in de Stadt *Lunenburgh* een Fonteyn is, die al van oude tijden Zout water op-geeft (daer ſy Zout in pannen van koocken) in ſulcken menighte, dat elck Borger en Inwoonder van die Peeckel, ſoo veel mach halen, om ſijn vleyſch te zouten, als hy begeert, ſonder yet daer voor te betalen.

Hier te lande plagh eertijts geen Zout in 't gebruyk te zijn, als dat ontrent de Zee uyt de aerde gegraven werde. Die aerde brandenſe tot aſſche, en met werm water daer een loogh van makende, trocken daer ſeer wit en blinckent Zout uyt, het welck ſy **Zel** ofte **Zilt-zout** noemden. Deſe maniere van Zout maken ſagh ick noch onlanghs te Zierickzee ('t welck hier van groote neringh hadde) in eenige oude ſchilderyen ſeer aerdigh uyt-gebeelt. Daer nae heeft het Spaenſch en Franſch Zout, 't welck hier te lande gebracht werde, het gegraven Zout te niet gemaeckt. Doen ick in 't jaer 1615. te *Montpellier* ſtudeerden,

ſagh ick met d'heere Dr. *Geſſel* (tegenwoordigh vermaert Genees-meeſter tot Utrecht) ontrent 't ſtedeken *Aguefmortes*, een plaetſe, daer het Zout uyt de Zee vergadert wert, genoemt *Salins de Pecais*, alwaer ſy het Zee-water op een groot pleyn in-laten, en het ſelve met een rant beſetten, uyt het welcke daer nae door de hitte van de Son uytgewaeſſemt zijnde, aldaer geheele bergen van Zout vergadert werden. De groote hitte die in *Languedoc* is, maeckt het Zout veel aengenamer, als ander, jae oock ſtreckelicker, ſoo dat men eens ſoo veel daer mede zouten kan, als met het zout van *Poictou*, gelijck *Catel* verhaelt in 't eerſte van ſijn *Memoires*, daer hy oock ſchrijft; dat het in-komen van die *Salius* den Koningh jaerlicks geeft ſeven-en-tnegentigh duyſent quintals zout, het welck in gelt doet thien hondert, en vijf-en-twintigh duyſent gulden. Op de ſelfde manier wert oock onder andere in Sicilyen het Zee-water door groeven in-gelaten, en dan laten ſtaen op-droogen. En aldaer is mede, gelijk *Facelles* in ſijn Siciliaenſche hiſtorye verhaelt, op veel plaetſen goet Zout, uyt ſoet-water, dat van den regen, ofte Fonteynen in de zultige Poelen by een vergadert, en door langhdurige hitte van de Son gedrooght zijnde, tot Zout verhart.

Wy hebben hier te lande, en inſonderheyt ontrent deſe Stadt Dordrecht, de Zout-keeten, in de welck 't bruyn en grof Zout van Spaengien, en Vranckrijck met Zee-water (waerdoor den hoop vermeerdert) gekoockt, en alſoo tot geheel wit en goet Zout gebracht wert.

Van alle oude tijden is gelooft, dat het zout 't noodighſte was, dat in de Spijſe gedaen werde, en dat wy ſonder het ſelve niet en konden leven. *Plin.* 31. 7. En noch hedens-daeghs en wert niet een tafel gedeckt ſonder zout: ſoo dat de dienſt-maeght, die dat verſuymt, gemeenlick geſeyt wert geen maeght te zijn: 't welck haer niet aengenaem zijnde, wel ſorge draegt, om het Zout eerſt op te ſetten. Het is eertijts in ſoo groote achtingh geweeſt, datſe met Zout, in plaetſe van Wieroock, plegen haer offerhande te doen. Waer van noch tot deſen tijdt gekomen is, dat men 't voor ongeluck rekent, als het zout-vat over tafel komt te ſtorten, al of de tafel daer mede ontheylight was. Daer is veel water in vermenght, het welck de oirſaeck is, dat het in 't vyer geworpen zijnde, ſoo dapper kraeckt.

De groote nootſakelickheyt van het Zout, bevinden wy alle daegh, en ſonder het ſelve en zoude niet alleen de koſt onſmakelick zijn, maer geheel bederven. Het is de alderbeſte ſauçe, en een ſauçe voor alle ſauçen, gelijck *Plutarchus* ſeyt. 5. *Symp.* 8. Voorwaer het gene in de oogen de groenigheyt is, in de ooren een accoort van ſtemmen, in den reuck de lieffelickheyt, en de ſachte wermte in het gevoelen, het ſelve doet het Zout met ſijnen aengenamen geur aen den ſmaeck. Want het hout hem ſoo onder de ſauçen, dat al is het, dat de ſoete ſubtijlder en volkomender den ſmaeck bewegen, even-wel voor een yder ſo aengenaem niet en zijn, noch oock by verſcheyden ſpijſe ſoo niet gemenght en konnen werden ſonder walginge, als de gene, die van het Zout deelachtigh zijn, dewijl het Zout alleen gemeenſchap heeft met alderhande ſmaken. En al hoewel dat onder de ſelvige ſoo ontallick onderſcheyt is, alſſer in alle d'ander ſinnen kan gevonden werden, ſoo maeckt het even-wel in alderhande ſauçen een aengename over-een-ſtemminge. Daerom ſeyde eertijdts de wijs-gerige *Plato* ſeer wel, dat de Kocks volkome meeſters van de Spijſe zouden weſen, indien, gelijck de Sangh-meeſters letten op den toon van de verſcheyde ſtemmen, en hoe die beſt het gehoor bevallen, ſy oock alſoo acht namen op de verſcheyde ſmaken, tot een goet accoort, en een aengename lieffelickheyt te brengen. Het is noodigh dat al de ſinnen niet alleen met een maeghſchap en oorſpronck over-een-komen, maer oock een gelijckformigheyt onder malkander hebben. Want gelijck in een ronde circkel, hoe dat de linien verder van 't middel-punt af-getrocken werden, hoe datſe verder van malkander wijcken, even-wel nochtans haer evenheyt, ofte de gelijckheyt, die ſy onder malkanderen hebben, daerom niet en verlieſen: even-eens de ſinnen, die van een gemeene fonteyne af-vloeyen, al is 't datſe door verſcheyde dienſten geſcheyden, en in beſondere ampten verdeelt zijn, ſoo verſtaenſe niet te min malkander door een gemeene gelijckheydt en over-een-ſtemminge. Alſoo gaet het inſonderheydt met de ſmaken, al is 't dat haer kanten en uyt-ſteeckſels ſeer verre van malkanderen af-wijcken, ſo werden ſy even-wel van 't Zout door een aengename over-een-ſtemminge tot accoort, en eenen lieffelicken ſmaeck gebracht. Waer uyt merckelicken blijckt de deught van 't Zout, de welcke ſo groot is, dat het ſelfde oock door het geſtadigh gebruyck, nimmermeer tegen en valt. Welkers treffelickheyt noch elders aen blijckt. Want alſoo de ſmaken haer woon-plaets hebben in de vochtigheyt, gelijck de reucken in drooghte, ſoo wert nootſakelick die ſmaeck, boven alle andere geſtelt, de welcke de meeſte vochtigheyt om te proeven de tong en gehemelte kan aenbrengen. Dewijl dan de zoutigheyt dat meeſt doet, gelijck men uyt wat zout onder de tongh geleyt, gewaer kan werden: waerom en ſal men dan het Zout, als een geſtadigen voort-ſetter en leydtſ-man van den ſmaeck, ons niet alder-eerſt op tafel laten voor-ſetten? Derhalven en is 't niet vremt, dat vele hier te lande de Kaes in 't laetſte eten om de maegh te ſluyten, en in 't beginſel van de maeltijt wat Zout, 't welck ſy den ſleutel van de maegh noemen, gebruycken, om de ſelfde te openen, en tot etens-luſt te verwecken. Maer de Oude de hebben het Zout niet alleen voor een ſauçe, en om luſt tot eten te maken, gebruyckt, maer oock voor toe-ſpijſe genuttight, (het welck noch onder gemeene luyden gebruycke-

lick

lick is, alſſe yet willen gelijck als met eede beveſtigen, datſe daer op Zout en broodt eten) en daerom werde Ceres en Neptunus in eenen tempel ge-eert, gelijck in *Plutarchus 4. Symp. 4.* te leſen is.

Maer dit was, gelijck het oock noch is, alleen koſt voor ſlechte en arme luyden; hoe-wel dat oock de rijckſte het Zout niet miſſen en konnen. Het verwekt den etens-luſt, en doet de Spijſe wel ſmaken, ſuyvert de maegh van alle ſlijm en onreynigheyt, jae maeckt een wacker verſtant, ende een vet lichaem. *Appollonius* de diſcipel van *Herophilus*, een van de grootſte Medicijns, verboodt de ſchrale en magere luyden de ſoetigheyt, maer geboodt zoute ſpijſe te gebruycken, om dat des ſelvigers dunnigheyt en fijnigheyt van deelen het voedſel lichtelick door de kleyne aderkens zoude voeren, gelijck *Plutarchus* verhaelt 4. *Symp.* 4. En 't Zout en maeckt niet alleen het lichaem vetter, maer wert ook gehouden onder de dingen, die de vruchtbaerheyt vermeerderen. De geheel vette, en ſwaerlijvige vrouwen, de welcke gemeenlick onvruchtbaer zijn, werden door matigh gebruyck van zout tot vruchtbaerheyt gebracht. Want het ſuyvert en verdrooght alle overtollige vochtigheyt des lijf-moeders, ſoo dat de verglaeſtheyt (gelijckſe dat noemen) daer door vergaet, en ſy in een ſuyvere en drooge lijf-moeder daer nae beter ontfangen. Dat het in de mans de lenden oock wacker maeckt, bevint men genoegh aen de gene, die gewoon zijn veel zoute koſt te gebruycken. Daerom placht men de Spring-hengſten, die te traegh in 't werck waren, zout onder haer voer te geven: en de honden oock zout vleeſch voor te werpen, om haer te ritſiger te maken. Dit is d'oorſaeck, waerom de Poëten verçiert hebben, dat *Venus* uyt de zee geboren was: als oock, dat de Prieſters van Egypten die kuysheyt belooft hadden, haer heel van het zout onthielen, ſo datſe oock ongezouten broot aten: om dat het zout door ſijn wermte en ſcherpigheyt den luſt tot by-ſlapen ontſteeckt, gelijck *Plutarchus* getuyght 5. *Symp.* 10 ofte oock gelijck hy in ſijn Boeck van *Iſis* en *Oſiris* ſchrijft, om dat het zout etens-luſt verweckende, de Prieſters tot gulſigheyt en dronckenſchap mocht brengen. Maer met dit over-geloove en hebbenſe haer geſontheyt geen voordeel gedaen.

Het Zout en maeckt niet alleen alderhande ſpijſe aengenaem en ſmakelick, maer kan oock de ſelvige een lange tijt van de bedervinge bewaren. Gelijck men ſiet aen geſprenght vleeſch, en gezoute viſch. Want 't verdrijft, en verteert de overtolligheyt, en heeft met eenen een packende en toe-treckende kracht. Derhalven drooge dingen, indienſe met veel zout beſprengt werden, ſo zijnſe onbequaem tot ſpijſe: gelijk of yemant een haes in 't zout wilde bewaren, die zoude veel te droogh, en niet eetbaer weſen. Maer Speck wort door de pekel veel beter. 't Welck oock van andere Spijſe moet verſtaen werden. Want hoe vleeſch, ofte viſch ſlijmiger en vochtiger is, hoe het bequamer valt om het zout te vatten, en daer door te verbeteren. Daerom en dient in de ſomer het zout ſo veel niet ge-beſight, als des winters. Daer-beneffens in koude landen, in vochtige, vette, en ſwaerlijvige menſchen, is het bequamer. Want in de gene, die veel gals, ofte heet van naturen zijn, doet het, te veel genomen, groote ſchade, in de ſchrale en magere verbrant het en verdrooght het door ſijn ſcherpe hitte 't bloet en d'ander vochtigheden. Vorder ſeggen de Arabiſche Geneeſ-meeſters, dat veel zout het geſicht verduyſtert, het zaet verteert, juckte, en ſchorft veroorſaeckt. Indien yemant alle daegh nuchteren een weynigh zouts onder de tonge hout, tot dat het ſmelt, die en zal met geen bedorven tanden gequelt zijn. Vele gelooven, dat den adem van de gene, die geen zout en eten, een vyerigen aert krijght; en dat daerom de Joden een ſtinckenden adem hebben. Die de hiſtorye van de nieuwe werelt beſchrijven, vertellen dat de Swarte met Zout haer geſontheyt bewaren, en het ſelve by-na tegen Gout op-wegen.

PLINIUS aen ſijn xxxj. Boeck het vij. Hooftſtuck. Het Menſchelijcker leven ſou ſonder Zout niet konnen beſtaen. Jae 't is ſulck een nootſaeckelijcke Hooftſtoffe, dat de beteeckenis daer van, tot de welluſten des gemoeds overgegaen is. Want alſoo wort alle aerdigheyt van leven en de opperſte vrolijckheyt, SALES, of Soutjens genoemt, gelijck de ruſt des arbeyts, met geen ander woort beter uytgedruckt wort.

HUARTE aen het xv. Hooftſtuck vers iv. van ſijn onderſoeckingh der verſtanden. Geen voedſel van al dat de menſchen gebruycken, geeft ſulck een goet verſtant als dit Minerael het Sout. Het is kout met de hoogſte trap van verdroging, die in eenige ſaecke te vinden zy, en indien wy het gevoelen van Heraclitus willen toeſtaen, die ſpreeckt aldus: drooge glants de wijſte Ziel. Door het welcke hy ons wil te kennen geven, dat de droogte van het Lichaem de verſtandichſte en wijſte Ziel maeckt, en het Zout heeft ſulck een droogte, en is ſoo bequaem voor het verſtant, dat de heylige Schrift de voorſichtigheyt, wijsheyt en kenniſſe met dien naem genoemt heeft.

CELSUS aen het eerſte Boeck vande Medicijnen. Traegheyd verſtomt het Lichaem, maer arbeyd maeckt het ſelve vaſt, het eerſte brenght een vroegen ouderdom aen, het tweede maeckt de Jeught langdurigh.

OVIDIUS elf vande veranderingh.

O ſlaep der dingen ruſt en ſoetſte vande Goôn;
O vrede van de Ziel geleerd de zorg te doôn,
Die 't Lichaem afgeſloofd door haer gedurig ſlaven,
Ten nieuwen arbeyd weer herſtellen kond en laven.

MONTAIGNE xj. van ſijn Eſſais of proeven. Metrocles zijnde in ſijn School beſig met reden-twiſten, liet onvoorſichtelijck een wind van hem gaen, waer door hy ſich van ſchaemte bedeckt en verborgen hield tot dat hem Crates quam beſoecken, de welcke by ſijn vertrooſtingen en redenen, oock het voorbeeld van ſijn vryheyd voegende, latende met hem winden om ſtrijd, waer mede hy hem die ſwarigheyt benam; en daer en boven tot de vrye Secte der Stoyken trock, van de beleefde Peripatiſche, de welcke hy tot daer en toe had aengehangen.

HET VIERDE BOECK,

VAN DE

Beweginge ende Ruſte des Lichaems, *Slapen, Waken, Af-ſetten* en *Behouden.*

Van de Beweginge ende Ruſte des Lichaems.

Het eerſte Capittel.

En die geſontheyt wenſcht, die moet hem ſtaegh bewegen,
Dat is de rechte gront van ſoo gewenſchten ſegen;
Speelt, Ionckheyt, met den tol, of met den harden bal,
Of jaeght een vluchtigh wild in eenigh luſtigh dal:
Of roeyt een ſchuytjen voort, of rijt op ſnelle paerden,
Of opent met de ſpa den boeſem van de aerden,
Ter eeren van den hof, op hope van de vrucht,
Soo tijdt het bleeck geſpuys, de Sieckten, op de vlucht:
Soo wert het innigh vyer, de gronden van het leven,
Verwackert, fris gemaeckt, en uyt den ſlaep gedreven,
Soo wort het lichaem ſterck, en al de binne-kracht
Indien het ſomtijts flaeuwt, in beter ſtant gebracht.
Wel, vrienden, repje dan: Want ſtil en ledigh weſen
En wert noyt, door de kunſt, de menſchen aen-gepreſen:
Het water als het ruſt, dat wort in korten vuyl,
En van een klare bleeck ontſtaet een modder-kuyl.

DE Beweginge en Ruſte des lichaems, ofte Arbeyt en Ledigheyt en hebben mede geen kleyne kracht om 't Lichaem in Geſontheyt te onderhouden.

De Beweginge doet inſonderheyt het Lichaem drieder-hande vordeel. Ten eerſten, maeckt het al de leden, door het onderling vrijven, vaſter en ſtijver. Ten tweeden, vermeerdert het de natuerlike wermte. Ten derden, roert en beweeght het de geeſten. Wt de welcke wederom ander vordeel ſpruyt, te weten, ſoodanige geſtaltenis des Lichaems, die niet lichtelick van eenige uyt-wendige oorſaken beſchadight en kan werden, en die geheel bequaem is tot alderhande wercken. Door de vermeerdering van de wermte wert het Lichaem oock beter gevoedet: en door het bewegen van de geeſten werden de dampen, en de vuyligheyt door de gaetjens van de huyt uyt-gejaeght.

Met den naem van Bewegingen des Lichaems verſtaen wy alderhande arbeydt ende *oeffeninge*, gelijck *wandelen, loopen, ſpringen, rijden, varen*, en dierge-lijcken. Tegen malkanderen te loopen is een oeffeninge onder de gemeene lieden; en daerom prijſt *Cæſar* in 't I. boeck van de Franſche oorlogen de krijghsknechten van *Arioviſtus*, dat ſy haer houdende aen de mane der peerden met de ſelve voort-liepen. *Juſtinus* verhaelt in ſijn 37. boeck van den koning *Mithridates*, dat hy plagh met ſijn loopen de wilde dieren te verjagen, waer door hy ſulcken ſterckte kreegh, dat hy van geenen arbeyt en konde gebroken werden. Maer onder alle de Bewegingen heeft elcke ſijn byſondere kracht, ende oeffent oock byſondere leden. Met wandelen en loopen werden de beenen meeſt beweeght: met ſchermen en roeyen meeſt de armen, en bovenſte leden. Singen, roepen, overluyt leſen, oeffent inſonderheyt de borſt en keel. Maer al het lichaem wert bequamelick geoeffent door 't ſpel van den kleynen bal: welcke oeffeninge daerom tot bewaringe der geſontheydt ſeer gepreſen werdt van *Galenus*, die een geheel Boeck van het ſpelen met den kleynen bal geſchreven heeft. En hier mede heeft de Keyſer *Auguſtus* ſijn lichaem, tot dat hy al geheel out was, geoeffent. Maer dat ſpel en is het eygen niet, dat nu in de *Kaes-baen* met het net geſpeelt wert. Want in het oude plegen ſy veel met malkanderen te worſtelen, en den eenen den anderen by den hals te grijpen, het welck tegenwoordigh in onſe Kaes-banen niet gebruyckelick en is. Dan ick heb geſien te Florençen in Italyen dit noch gebruycken in een oudt ſpel datſe *la Caccia* noemen, en werde aldaer in 't jaer 1616. geſpeelt voor twee Cardinalen *Ubaldini* en *de' Medici*, den Hertogh, de Hertoginne, en het gantſche Hof, na de bruyloft van den Hertogh van Mantua met des Hertoghs van Florençen ſuſter. Het welck even-wel niet geſchiede met een kleynen bal, maer met een groote ballon, die door twee partyen (elck beſtont uyt twaelf edel-lieden, van d'eene was des Hertoghs outſten ſoon, tegenwoordigh Hertogh, van d'ander ſijn tweede broeder Don *Lorenzo de' Medici*) in gout en ſilver laken gekleet, over malkanders palen geſlagen werde. Onder Prinçen, en groote Heeren is de jacht ſeer gebruyckelick, en die oeffeningh werdt voor ſeer geſont gehouden by *Xenophon*, in ſijn Boeck, dat hy van de jacht beſchreven heeft. Hier komt by het te paert rijden, en op een houte paert te ſpringen, het welck de leden hart en ſterck maeckt, als oock alderhande harde en ſtercke oeffeninge: gelijck een ſwacke het Lichaem verſacht, en verſwackt. Alſoo maeckt een haeſtige beweginge

het

het lichaem vaſt en dun : en een langhſame vermeerdert en opent het vleeſch. Maer dit is al te ſamen te verſtaen van matelicke oeffeninge. Want die te veel is, en boven de kerf gaet, verſtroyt de geeſten, en verteert de krachten van de vaſte deelen, en verkout het gantſche Lichaem : verſpreyt de kracht van ſpieren, zenuwen en banden : ſpant ſomtijts de vlieſen ſoo ſeer, datſe ſcheuringh veroorſaeckt : beroert het ingewant met ſulcken gewelt, dat de aderen open berſten, waer uyt bloetſpouwen, bloedigh water maken, pleuris, en diergelijcke ſieckten ontſtaen. Soo dat nootſakelick op den Arbeydt de *ruſte* moet volgen. *Ovid.* 1. *de Ponto* 5.

Met ruſten is de geeſt en oock het lijf gepaſt,
En beyde die vergaen door al te ſtagen laſt.

Vorders de ruſt en veel ſtilte, ofte het langh opſchorten van de Oeffeninge, gelijck daer is onder de luyaerts, maeckt de geeſten traegh, benaut de natuerlicke wermte, en maeckt het gantſche lichaem loom en onluſtigh. Hier op volght rauwigheydt, verſtoppinge, veel overtolligheydt, het welck oorſaken zijn van alderhande Sieckten. *Ovid.* 1. *de Ponto* 6.

Wanneer het water ſtille ſtaet,
Wanneer de menſche ledigh gaet,
Wanneer het yſer ruſten moet,
Niet een van drie en blijfter goet.

Van Slapen en Waken.

Het II. Capittel.

HOe kort is onſe vreucht en van hoe weynigh uren!
Al wat men blijdtſchap hiet en kan niet lange dueren;
Te midden in het ſpel of in een blijde feeſt
Daer ſiet men menighmael een lichaem ſonder geeſt.
Gaet kieſt tot u vermaeck het puyckje van de luſten,
Ten is als geenen tijt; de ſinnen willen ruſten:
Geſelſchap, ſoete wijn, geſangh en ſnaren-ſpel,
Een nacht-waeck ſonder meer verkeertet in gequel.
O ſlaep, ghy zijt een ſalf voor alle droeve ſaken,
Ghy kont de ſinnen nieu en weder luſtigh maken:
Ghy, ſlight dan over ons wanneer het licht vergaet,
Maer des al niet te min ſoo doeter in de maet:
Te veel in ruſte zijn, en al te langh te waken,
Dat kan ons allebey onnut en deuſigh maken.
Geſellen met een woort, de maet gelt over-al,
En waer men die vergeet daer baertet ongeval.

GElijck in de krachten, ſoo volght oock de Beweginge en Ruſte naeſt in ordre het ſlapen en *Waken*: dewijl de ſlaep niet anders en is, als de ruſte van de Sinnen, en het Waken de Oeffeninge van de ſelve. De Ziele gebruyckt tot uytvoeringe van haer wercken, den dienſt van de geeſten: en derhalven werden in het waken de geeſten van binnen nae buyten het werck-tuygh der ſinnen gedreven. Soo dat het matigh waken de geeſten, en ſinnen opweckt en rapper maeckt, de geeſten en wermte door al het Lichaem verſpreyt, de verdeelinge van het voedſel helpt, en het uyt-werpen van de vuyligheyt bevordert. Maer Waken, dat onmatigh is, verſtroyt en verteert de geeſten, en verdroogt het geheele Lichaem, inſonderheyt de herſſenen, vermeerdert en ontſteeckt de gal, en is dickwils oorſaeck van koorts, en andere heete ſieckten: en als ten leſten de wermte vervlogen is, van koude.

Attenuant juvenum vigilatæ corpora noctes.

Na het Waken komt de Slaep. Want alſoo door den arbeydt van den dagh de menſche vermoeyt werdt, en de krachten vergaen, en door het geſtadigh wercken van de ſinnen de geeſten vervliegen, ſoo is de Slaep ons gegeven als een genees-middel voor de vermoeytheydt. Want de matige Slaep doet den menſche veel goets. De vermoeyde krachten werden als dan verquickt en herſtelt; de geeſten die door den daegſchen arbeyt vervlogen waren, werden dan weder gemaekt, en de natuerlicke wermte werdt na binnen getrocken, en daerom zijn de ſlapende van buyten koelder, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt, en hebben meer deckſel van doen, als de gene die waken. Hier door geſchiet de teringe des voedtſels, en der raeuwe vochtigheden in het geheele lichaem beter: en in alle deelen, inſonderheyt het ingewant, wert in den Slaep goet voedtſel gemaeckt, en het Lichaem ſachtjens vervochtight, ſoo dat, gelijck *Hippocrates* ſchrijft 6. *Epid.* 5. de Slaep voor het ingewant ſpijſe is, en wy gemeenlick ſeggen, dat de Slaep ſoo wel voedt als het eten. Want uyt de Spijſe, die door den Slaep wel verteert is, komt beter en overvloediger bloet: het bloet vermeerdert zijnde, vermeerdert de wermte, alſoo werdt het gantſche lichaem wel gevoedt en geſterckt. Door den Slaep wert de ſorge wech genomen, de gramſchap geſtilt, en het gemoet geruſt geſtelt. De ſelfde hout alle loſingen tegen, behalven van het ſweet. Maer de Slaep is inſonderheydt dienſtigh voor oude luyden, en daer en is naeuwlicks yet, dat de droogheyt van den ouderdom ſoo vervochtigen kan, als de Slaep. En dit vordeel en genieten niet alleen de geſonde, maer oock de ſiecke: alſoo door den Slaep de krachten toenemen, het voedſel verteert, en de overtolligheyt geſcheyden, en de pijnelickheyt geſtilt wert. Maer onmatige Slaep is 't Lichaem ſeer ſchadelick, verduyſtert en vertraegt de geeſten, maeckt een dom en bot verſtant, en door vergaderingh van raeuwe vochtigheden, en in-houden van overtollige, ſoo verſtolpt hy de natuerlicke wermte, gelijck een vyer dat geen lucht en heeft.

Van

Van Af-ſetten, en Behouden, of van het loſen des Kamergancks, Waters, en andere overtolligheyt, als oock van het By-ſlapen.

Het III. Capittel.

HOe nietigh is het vleeſch, hoe veerdigh om te ſterven!
Een wint te ſeer geperſt die kan een menſch bederven:
Het water in de blaes dat brenght hem in den noot,
En ick en weet niet wat dat brenght hem aen den doot.
Doet wat natuer vereyſcht het ſal u konnen baten,
Wat pooght om uyt te zijn dient uyt te zijn gelaten:
Mengeeſt noch wat verdrags ſchoon dat men honger lijt,
Maer alſſer afgangh perſt dan ſchaedt de minſte tijt.

INdiender eenige Spijſe te vinden was, die geheel in de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem konde veranderd werden, ſoo en zouder geen overſchot blijven. Maer alſoo alle Spijſe eenige ongelijckheyt heeft met ons Lichaem, ſoo moeter nootſakelick yet van overſchieten, dat aen ons Lichaem niet gehecht en kan werden. De grove en onſuyvere koſt laet veel overtolligheyt, de ſuyvere weynigh: maer meeſtendeel gaet het derdepart, ofte wat meerder van onderen af: en ontrent het derdepart gedijd tot voedſel, het overige gaet tot ander vuyligheyt, ſlijm, water, gal, ſweet, roockachtige dampen, &c.

Dewijl dan de Spijſe om de ongelijckheyt dieſe met ons Lichaem heeft, niet al te ſamen in goet voedſel en kan veranderen: ſoo is noodigh, dat het quaet van het goet geſcheyden, en het een behouden, en het ander gelooft wert. Als ſulcx nae behooren geſchiet, ſoo wert het lichaem in natuerlicken ſtant onderhouden: maer indien 't gene in-gehouden moet werden, af-ſchiet, en dat gelooft dient, in 't Lichaem blijft, als dan komt de Geſontheyt een grooten afbreuck te lijden.

Maer gelijcker verſcheyde kokingen, ofte teringen in 't Lichaem zijn, te weten de *eerſte* in de *Maegh*, de *tweede* in de *Lever*, de *derde* in elck van de *Leden*: ſoo werter oock verſcheyden overſchot vergadert, als kamerganck, water, gal, melancholy, drooge en dampige vuyligheyt, die de huyt uyt-werpt, en waer van de hemden vuyl werden, en dickwils het ſweet, de welcke al te ſamen uyt de algemeene verteeringen voortkomen, en boven deſe noch eenige die de beſondere verteringe van de leden voort-brengen, gelijck die uyt de herſſenen door neus en mont dickwils gelooft werden. Deſe dan indienſe wel af-ſchieten, en doen niet weynigh tot de bewaringe der Geſontheyt: maer indienſe ofte op-gehouden, ofte ontijdigh af-gedreven werden, ſoo komenſe de ſelve te veranderen.

Den *af-treck*, ofte 't overſchot van de maeg en dermen, indien 't niet t'ſijner tijt af en ſchiet, (dat is voor ſobere luyden eens daegs voor den eten, en voor de gene die wat veel eten, tweemael) belet het teren; alſoo daer van quade dampen in de maegh en by-leggende deelen op-ſtijgen. Sulcks beſchadight oock voornamelick een ſwack hooft, en valt mede d'ander deelen moeyelick, verweckt winden, krimpinge in de dermen, en diergelijcke quellingen. So verhaelt *Alexander Benedictus* 19. *de cur. morb.* 36. van een hartlijvige vrouw, die in d'eene zijde geraeckt was, en in een geheele maent geen af-treck en hadde, datſe daer van uyttermaten op-ſwol. En een voor-naem Raets-perſoon van deſe Stadt Dordrecht, nae dat hy een wijl geſeten hadde op een winderige heymelickheyt, bevoelde hem niet wel, ende en konde door geenderhande middel gebracht werden, om ter ſtoel te gaen, ſoo dat hy daer van op den ſevenden dagh quam te ſterven. Het ſelve is mede in korter dagen te Middelburgh een jonge dochter gebeurt. Siet *Schenckius* 3. *Obſ.* 275.

Den *Buyck-loop* ofte los-lijvigheydt is dickwils geſonder als ongeſonder, te weten wanneer de Nature voelende in de Maegh een beginſel van verdervinge der vochtigheden, haer terſtont ontlaſt ofte oock door haer kracht de quade vochtigheden uyt andere deelen, af-drijft, en alſo dickwils de oorſaken van vele Sieckten voor-komt: maer wanneer ſulcx veel en lang aenhoudt (want als de Nature wel werckt, en den buyck van ſelfs weeck is, ſoo en duert die loop niet langh, en de Nature haer ontlaſt hebbende, hout terſtont op) ſo werdt het Lichaem nootſakelick van ſijn voedtſel verſteken, en begint heel af te gaen, de krachten verminderen, en de dermen werden daer door verſwackt, en af-geſcharpt, waer uyt Perſingh, bloetganck, en diergelijcke qualen voort-komen.

Op de ſelfde maniere als het Water op ſijn behoorlicke tijdt gelooft werdt, dat is het Lichaem nut en dienſtigh: maer indien het te haeſtigh af-gedreven, en inſonderheydt te langh opgehouden wert, ſoo en verweckt het geen kleyne ſchade. Want ſulcx en beſwaert niet alleen de blaes en de naburige deelen: maer vervolt en ſpant de blaes dickwils oock ſo ſeer, datſe daer nae haer ſelven niet toe-trecken, ofte het water uytdrijven en kan, (welcke oorſaeck *Galenus* wel ſtelt 6. *loc. aff.* 4. hoe-wel het van *Fernelius* beriſpt werdt 6. *Pathol.* 13. gelijck ick in het *Steen-ſtuck*, namelick in 't tweede deel van den *Schat der Ongeſontheyt* op het 3. Boeck Capittel 29. Als oock Capittel 39. des gemelden deels breeder met redenen, en ervarentheydt, uyt de Anatomye ſelve bewijſe) waer uyt dickwils een ontſtekinge in de blaes komt, ja de ervarentheydt leert, dat door ontijdige beſchaemtheydt in maeltijden en geſelſchappen het *Water* ſoo langh *op-gehouden* is, dat het *de doot veroorſaeckt* heeft. Ick en kan niet naer-laten, een exempel hier van by te brengen, 't welk my mede gedeelt heeft in 't leſte jaer ſijns levens mijn weerde neve, d'heere *Gerard van der Laan* zalr. Borgemeeſter van Haerlem. Deſe ſchrijft van ſijn oom

Nicolaes

Nicolaes vander Laan, mede Borgemeeſter,dat als hy te Delft, zijnde Lant-raedt ende geheymen Raedt van ſijn Excellentie, genoot was ter maeltijt by den Grave van *Hohenloo*, en aldaer boven vermogen tot drincken gedwongen werde, ſoo lange ſijn water op-hiel, om andere niet op te doen ſtaen, dat hy daer na door geenderhande middelen gebracht en konde werden om water te maken: en dat hy van pijne te bedde geworpen zijnde, daer by de ſprou en ontſtekinge in 't aenſicht krijgende, alſoo ſijn leven eyndighde.

Geen minder *gevaer* konnen de *Winden* veroorſaken. Het welck de Keyſer *Claudius* beweeghde,om een wet te maken,waer by yemant oock in maeltijden,'t welck te voren ongeoorloft was, zoude vermogen een wint te laten: want hem was aen-gedient, datter yemandt met groot gevaer een wint uyt ſchaemt in-gehouden hadde, gelijck *Suetonius* verhaelt in ſijn leven. Daerom ſeyden de Stoiſche Wijs-gerige, (*Cicero* 9. *Ep. ad Fam.* 22.) dat de winden ſoo vry behooren te weſen als het riſpen. En onſen *Eraſmus* ſchrijft dat de gene, die uyt ſchaemte een wint in-houden, meer letten op de beleeftheyt, als op de geſontheyt: en raet als ſulcx in geſelſchap yemant over-komt, den ſelfden met een gemaeckten hoeſt te bedecken.

Qui veut vivre longuement,
Doit donner le cul au vent.

Wilje langh en luſtigh leven,
Aen den eers dien wint gegeven.

Doctor *Fernelius* ſchrijft 6. *Pathol.* 10. dat hy in vele, die geſtadigh gewent waren de winden op te houden, nae haer doot bevonden heeft, dat den derm *Colon*, ſoo wijt als een arm uytgereckt was: en andere gekent heeft, die de winden van onderen in de Maegh op-ſtegen, ſoo datſe meer riſpen, als woorden uyt-brachten. De Heere van *Montaigne* verhaelt 1. *des Eſſais* 20. een vremt exempel van een, die veertigh jaren geduriglick winden looſden, tot dat hy ten leſten al vijftende ſterf. Soo ſchrijft de oudt-vader *Auguſtinus* van een, die ſoo veel winden liet,als hy begeerde;ende *Lodewijck Vives* voegter in ſijn uyt-legginge een exempel by van ſijnen tijt,van een, die op de maet winden konde laten. Dier-gelijcke heb ick geſien te Florençe, in een Nederlants Schilder, die boven door de mont de lucht in-halende niet alleen ontallicke winden en allerley geluyt en liet, maer oock alderhande liedekens ſoo volkomen wiſt na te bootſen, dat men de wijſe daer van lichtelick konde verſtaen.

Het gene nu verhaelt is, heeft mede plaets in ander vuyligheyt. Want dit is een gemeene wet der naturen, dat de vuyligheyt moet uyt-geworpen worden, op dat het Lichaem een ſuyver voedſel krijge. Als ſulcx geſchiet, ſoo verteert de ſpijſe, het Lichaem blijft wel gedaen, en wert fris en geſont gehouden. Maer als die in-gehouden wert, ſoo vervuylt het voedſel, waer uyt verſcheyde ſieckten ſpruyten.

Ten leſten behoort tot 't afdrijven en behouden mede 't *By-ſlapen*,in 't welck 't *zaet* af-ſchiet. Want al is 't ſelve eygentlik geen vuyligheyt, ſo is 't evenwel overſchot van de de derde teringe, en moet daerom ook geſtelt werden onder de dingen,die af-ſchieten,of binnen blijven, alſo 't Zaet, gelijck *Hippocrates* betuyght, van den gantſchen lijve, en alle de deelen af-komt. En dewijl 't af-ſchieten en behouden van 't Zaet, groote veranderingh in de Geſontheyt kan maken, ſoo is billick, dat alhier mede van 't By-ſlapen gehandelt wert.

Alle Dieren is van nature gegeven een begeerte tot verſamelingh, en een groote genuchte in 't teelen, om datſe dat werck geerne ſoude by de hant nemen, en alſoo voort-ſetten. En ſulcx matelick en na behooren geſchiedende, is den Lichame nut en geſont. Soo dat wel waer is, 't gene den out-vader *Ambroſius* ſchrijft in ſijnen 66. brief, (en *Lutherus* in ſijn Tractaet van den Echten-ſtaet,) dat de Genees-meeſters getuygen, geſont voor 't Lichaem te weſen, ſich met een vrouw te vermengen. Hoe-wel dat de wijſe *Epicurus* meer op de ſedigheyt,als de geſontheyt ſiende, ſeggen dorſt,datter geen by-ſlapen dienſtigh en was, volgende daer in miſſchien de wijs-gerige *Pythagoras*, de welcke gevraeght zijnde, wanneer men by een vrou behoorden te komẽ, gaf voor antwoort,als ghy ſwacker wilt werden. Daer men nochtans ſiet, dat in mans en vrouwen, inſonderheyt weduwen, 't zaet te lang opgehouden zijnde, het gantſche Lichaem ſwaer en loom maeckt: en metter tijt komende te bederven, ſware toevallen, als op-ſtijgingh van de Moeder in de Vrouwen, en diergelijcke mede in de Mans verweckt. So dat *Ariſtoteles* ongelijk heeft, als hy ontkent, dat man, noch vrou niet ſieck en werden, ofte en ſterven door 't ophouden van 't zaet. Een ander, te weten, *Diogenes* verſtont dat wel anders, gelijck *Galenus* in een onbeſchaemt exempel van hem verhaelt 6. *loc. aff.* 5. en *Ariſtoteles* ſelve maeckt gewag 4. *Probl.* 30. van verſcheyde Sieckten,die de mans door onthoudinge overkomen. So verhaelt oock *Godwin* in 't leven van de Engelſche Biſſchoppen, hoe *Thomas* de 27. Biſſchop van Yorck in een ſieckte vervallẽ zijnde, by de Genees-meeſters voor doodelijck geoirdeelt, 't en ware hy met een Vrouwe te doen hadde, liever koos te ſterven, als met ſulcken ſchandelijcken vleck vande Biſſchoppelijcke waerdigheyt ſijn leven te koopen, 't welck hy oock verloor. Wy leſen oock van een ſeer geleert Spaengiaert *Michael Verinus*, dat hy hier van ſieck zijnde, niet en konde beweeght werden tot het by-ſlapen, en dat hy daer over binnen Romen (alwaer ſoodanigen ſieckte weynigh te vinden is) op ſijn achthiende jaer quam te ſterven, nae dat hy veel geeſtige en ſtichtige verſſen, die noch in weſen zijn, na gelaten hadde. De aerdige Poëet *Politianus*, heeft t' ſijnder eere 't volgende Dicht in Latijn gemaeckt, gelijck het met de ſelfde aerdigheyt by d' Heere, Mr. *Adriaen van Blyenburgh*, Heeren *Adriaenſz.* Heere van Naeltwijck, en Schepen in Dordrecht, aldus vertaelt is:

Verinus gaf aen geeſt, terwijl ſijn jonge jaren
Noch in de eerſte bloem, in d'eerſte fleur noch waren:
De deught had hem begaeft, begaeft had hem 't verſtant,
Doch wie van beyde meer, getwijffelt wiert van 't Lant.
Geleerde verſſen heeft die fraeye Geeſt geſchreven,
Die over-groote ſin in korte woorden geven.
Hy kreegh een ſware krenck, die door een trage ſmert
Vervuylde, wat in 't lijf geſont gevonden wert:
Geen drancken, geen Doctoor koſt deſen krenck geneſen;
Alleen een Venus-dier koſt ſijn geneeſter weſen:
Doch eer hy deſe ſmet wou halen uyt haer ſchoot,
Gaf liever d'aert ſijn lijf, ſyn leven aen de doot.

Dan om dat ſulke vogels, ſeer ſelden vliegen, en vele wel ſoecken, door de aengenaemſte middel tot hare geſontheyt te komen, ſoo hebben de Vaders van 't *Lateraenſe Concilye*, ſulcx op den ban verboden, ſeggende in het 20. capittel: *Dewijl de Ziele veel koſtelicker is, als het Lichaem, ſo verbieden wy op den ban, datter geē Geneesmeeſter aen den Siecken eenige raedt geeft voor de Lichamelicke geſontheyt, die tot gevaer vande ziele mochte ſtrecken.* Waer op *S. Antonius part. 3. tit. 7. c. 2.* en andere, aengemerckt hebben, dat een Genees-meeſter dit gebodt overtreet, wanneer hy tegen een Siecken ſeydt: *Icken rade het u niet; maer indien ghy by een vrouw quamt, ghy waert geneſen. Want als ick u wat verkoop, daer by ſeggende, indiender eenigh mangel aen is, ick en wil daer in niet gehouden weſen, als ick weet, dat het ſoodanigh is, ſoo ben ick daer vaſt aen.* Lib. 19. D. de act. em. & vend. L. Prima.

Van *Verinus* volck was mede *Guido van Montfoort* (gelijck beſchreven werdt by *Fazellus* in ſijn Siciliaenſe Hiſtorye) maer niet ſeker Biſſchop, dewelcke als hy door raet van den Doctor, en ſijn vrienden, deſe middel tot geneſinge gebruyckt hadde, en daer na ſchreyende, van ſijn vrienden, die meenden, dat ſulcx quam uyt berouw van de ſonden, getrooſt werde, ſoo gaf hy haer tot antwoordt, dat hy niet en ſchreyde om de ſonde, maer om dat hy niet eerder begonnen hadde, gelijck verhaelt wert by *Fulg. in l. fi. ultra. fi. ff. de pig. act.* So dat het wel ſwaer te begrijpen is, hoe ſtercke en geſonde luyden haer kuys en eerlick konnen houden ſonder quetſinge van haer geſontheyt. Seer wel ſeyde de Paus *Pius de 2.* dat om gewichtige reden den houwelicken-ſtaet de Prieſters benomen was; maer dat hy om grooter reden haer wederom behoorde toegelaten te werden. Want het is meer als ſeker, datſe allegader niet en konnen zijn, als de vrome Cardinael *Bellarminus*. Dewelcke als hy yet hoorde ofte las de Houwelickſe ſaken betreffende, was altijt genootſaeckt een ander te vragen, wat ſulcke woorden beteyckende, waer in hy ſoo onwetende was, als in de ſake ſelve, gelijck onlangs in ſijn leven beſchreven is van *Fuligatto*, en uyt ſijn Italiaens in Latijn over-geſet, en t'Antwerpen gedruckt in 't jaer 1633.

Wy ſien by de Poëten, hoe mildelick datſe een deel van haer jaren geven aen de gene, dieſe beminnen. Sy gevenſe, ſeyt *Seneca* in 't 6. boeck van de Weldaden op het 25. cap. en ſy en wetent niet: en ſy gevenſe ſo, datſe haer af-gaen, ſonder aen haer Lieven te vermeerderen. De Perdrijs, ſeydt *Plutarchus*, wert van dit ſpel vet. Maer het gaet met ons geheel anders. Soo dat wel waer-genomen dient de leſſe van *Celſus* uyt het eerſte boeck en capittel aldus in rijm geſtelt:

Een ſacht, een reyn, eē vrolick bet,
Daer voor men twee paer ſchoenen ſet,
Dat is de menſch een nutte ſaeck,
En kan hem dienen tot vermaeck,
Indien hy na den regel gaet,
En hout de gulde middelmaet:
Maer die, met luſten opgevat,
Spilt al te ruym ſijn dierbaer nat,
Diens rijk en kan niet lange ſtaen,
Maer ſal in korten onder gaen;
Want als de luſt te dertel ſpeelt,
De geeſt, en ook 't lichaem queelt:
En zijdje ſwacker als je plaght
Eer datje by een vrouwe laght,
Soo leght u ſaken beter aen;
Want, vrient, ghy hebt te veel gedaen.
Weeſt daerom hier en over-al
Niet al te wijs, niet al te mal.

Want die in dit werck onmatigh en al te driftigh zijn, verdrijven de natuerlicke wermte, verkouwen en verſwacken haer gantſche Lichaem, vergaderen veel raeuwigheydt, beſchadigen de zenuwen, maken haer lichaem vol gicht, en lammigheydt, en veroorſaken een ſwackheyt in 't verſtant en ſinnen: ja dikwils (daer van wy hier en elders exempelē hebben) de doot ſelve.

Het zaet is dierbaer nat; laet vry een ader ſteken,
Oock veel gelaten bloets en ſal u geenſins breken,
Of ſoo veel hinders doen als hier een drop alleen;
Want vocht dat menſchen teelt is hondert tegen een.
Het fijnſte leven-ſap, het beſte van de leden,
Wort in een korten ſtont door luſten af gereden:
Al watter over blijft en is maer enckel draf,
En ſiet! dan komt de doot, en ſnijt het leven af.
Is niet de wijſe Vorſt met een-en-vijftigh jaren
In haeſten wech-geruckt, en in het graf gevaren,
Alleen maer out geſeyt (ſoo menigh man gelooft)
Om dat hy door de luſt van krachten was berooft!
Wel aen dan, weligh volck, wilt uwe jeught beſnijden,
En op een rechte maet, en op bequame tijden;
Want als het echte paer geen regel houden kan,
'T is ſchande voor de vrou, en ſchade voor de man.

Hier dient mede de tijt aengeſien, te weten, dat het niet en geſchiet terſtont na de maeltijt; met een volle maegh; noch op het heetſte van den dagh, en 't jaer. Soo ſeggen de Françoiſen, *Les Caniculaires ſont le careſme des mariez*, De Honts-dagen ſijn de vaſten voor de gehouden. En al ſeggen de Vrouwen (gelijck Dr. *Joubert* verhaelt) dat de Honts-nachten niet verboden en zijn, ſoo moet men ſulcks als ongehoort heen laten gaen, en haer overſlaende, letten op deſe leſſe:

Als ghy geen R vint in de maent,
So weet, dat gy daer wert vermaent,
Dat u geen vrouwe, maer eē glas,
Voor u geſontheyt komt te pas.

CASTIGLION in 't 3. boeck van den Hoveling.

Xenocrates was ſo gematigd, dat een ſeer ſchoone vrouwe ſig naeckt by hem geleght, en hem alderhande vriendelijckheden en dartelheden (daer in zy, een goede Meeſterſche was) betoond hebbende, ſy even-wel de minſte beweging tot onkuysheyd van hem niet en konde krijgen, alhoewel zy den geheelen nacht met hem toebracht.

Eynde van 't Eerſte DEEL.

HET TWEEDE DEEL VAN DEN SCHAT DER GESONTHEYT.

Waer in verhandelt wert, hoe en op wat manier de verhaelde middelen in elck gedeelte des Ouderdoms tot de Geſontheyt moeten gebruyckt werden.

HIPPOCR. II. Aph. LI. Al te veel is Nature ſchadelijck.

ARIST. VII. Ethic. XI. Gewoonte is de halve Nature.

HIPP. VI. Epidem. IV. XX. Onderhoudinge der geſontheyt beſtaet in matigheyt van eten, en neerſtigheyt tot wercken.

CICERO I. Officior. Matiglijcke beweginge is dienſtigh, oock ſoo veel Spijs en Dranck dat de krachten verquickt, maer niet benauwt en worden.

CELSUS de re Med. III. Uytſuyveringen zijn ſomtijds noodſakelijck, maer dickwils gebruyckt brengen gevaer by, want 't Lichaem word gewoon niet gevoed te worden, en daerom wort 't ſwack, welcke ſwackheyt alderhande ſieckten onderworpen is.

Hoe by een yegelick in 't gemeen de Geſontheyt moet bewaert worden.

Het eerſte Capittel.

Treedt dieper in de kunſt, en leert gemeene gronden
Die tot uws lijfs behout de reden heeft gevonden,
Leert hoe men ſpijs, en dranck, en lucht gebruycken moet,
Ten eynd' in u ontſtae een fris en jeughdigh bloet.
En om tot uwen dienſt een weynigh hier te ſeggen,
En tot het vorder werck de gront te mogen leggen,
Soo leert van heden aen, als voor den beſten raet,
In alle dingh te gaen na rechte middelmaet.
Geen menſch en zy te leuy, geen menſch en moet de leden
Tot al te grooten werck en ſtagen laſt beſteden:
Hebt niet te ſchralen kock, oock niet te gullen keel;
En ſlaept niet al te langh, en waeckt niet al te veel.
Gewent u niet te licht om op geſette ſtonden
Te drincken machtigh nat, en vaſt te zijn gebonden
Aen regels van de kunſt; en neemt geen drancken in,
Om ick en weet niet wat, en uyt een luchten ſin.
Door vaſten, ſtil te zijn, en door geruſt te leven,
Wort dickmael ſonder meer een koortſe wech-gedreven:
Weeſt matigh, dertel volck; ghy kont oock ſonder koſt
Van pijn, van ongemack, van ſieckten ſijn verloſt.

De ſtoffe, waer mede de Geſontheyt onderhouden wert, is in 't eerſte Deel wijtloopigh verhandelt; en aldaer oock aengeweſen wat dingen het zijn, en wat kracht ſy hebben om ons Lichaem in Geſontheydt te bewaren, ofte ongeſontheyt en ſiekten te veroorſaken. Nu is overigh, dat mede vertoont werdt hoe, en op wat manier men Lucht, Spijs en dranck, en d'ander middelen moet gebruycken, om het Lichaem langh in 't Leven, en in geduerige Geſontheyt te behouden. Dit werck vereyſcht twee dingen. Voor eerſt, dat in 't algemeen aengeweſen wert, het gene alle Menſchen moeten onderhouden. Daer na wat een yegelick in 't byſonder dient waer te nemen, volgens het onderſcheyt datter is tuſſchen den eene Menſche, en den anderen, noopende de jaren, de gematigheydt des Lighaems, als oock 't verſchil van Man en Vrou.

De algemeene leeringen zijn ſeer weynigh, alſoo alles allen en eenen yegelick niet even nut en is: maer het gene den eenen goet en dienſtigh is, bevint men dickwils dat eenen anderen beſchadight en hindert; het gene den eenen aengenaem is, en heel wel bekomt, dat is een ander heel tegen, en hy wert daer van beſwaert. Hierom ſeyt onſen *Hippocrates*, dat de manier van leven om geſont te blijven, moet gepaſt werden nae den ouderdom van den Menſch, den tijt van 't Jaer, en de geſtaltenis van 't Lichaem. Derhalven zullen wy oock weynigh van de algemeene maniere van Leven ſeggen, maer de ſelve met een lichten arm overloopen; en ſooder miſſchien yet mochte ontbreecken, dat hier toe ſcheen te ſtrecken, dat zal hier nae in de maniere van Leven van een gematight volwaſſchen Menſche verhandelt werden. Want gelijck in andere deelen der Genees-konſte, ſoo werdt oock alhier een gematight Menſche, als tot een regel geſtelt, en hem een bequame maniere van leven voor geſchreven; en dan zal men daer na beter konnen ſien, op wat maniere die geregeert moeten werden, welckers Lichamen van de gematighde geſtaltenis af-wijcken.

De gemeenſte wet, en die van een yegelick moet onderhouden werden, is altijt en in alles maet te houden: al wat te veel is, valt ons tegen, en is de Nature vyant, gelijck *Hippocrates* ſeyt 3. *Aph.* 52.

Al watter uyt den regel gaet,
Dat is voor alle menſchen quaet:
En daerom dient na rechten aert
De gulde middel-maet bewaert.

Want al-hoe-wel de ongematighde Lichamen door tegen-geſtelde ongematigheydt tot natuerlicke ſtant en geſtaltenis, gebracht werden, even gelijck men een krom hout aen de weder-zijde ombuyght, om recht te maken; ſoo en ſchaedt even-wel aen geender-hande geſtaltenis de rechte gematigheyt, maer het gene dat buyten de maet gaet, kan aen vele ſchade doen. Hier komt by de Gewoonte, die by-na de ander nature is, (*Ariſt. 7. Ethic. 11.*) en het gene men van langer hant gewent is, ſeydt *Hippocrates. 2. Aph. 50.* al en is het van 't alder-beſte juyſt niet, en valt ſoo moeyelick niet, als het gene dat men geheel ongewent is.

Al wat de menſch ſtaegh weder-vaert,
Wort als ſijn ingebooren aert.

Na deſe twee voorſchriften ſal men het wit ſtellen van de ſes middelen der Geſontheyt, die in het Eerſte Deel beſchreven zijn, en na deſelve micken en aenleggen een gemeene maniere van Leven, die voor allen en eenen yegelick nut en bequaem is.

Voor-eerſt wat de **Lucht** belanght: Voor alle Menſchen is een klare, ſuyvere, en gematighde Lucht dienſtigh en geſont, gelijck een onſuyvere, donckere, en ongematighde ſchadelick en onbequaem. Voor Lichamen die heel gematight zijn, is oock de alder-matighſte Lucht alder-geſontſt. Maer den genen, die van de middel-maet wat af-wijcken, is bequaemſt ſodanige Lucht die van tegene hoedanigheyt is: gelijck voor koude Lichamen werme Lucht, voor werme koude, voor vochtige drooge, en voor de gene, die te droogh zijn, een Lucht ſoo veel te vochtiger, als de gematigheydt van de Lichamen in drooge hoedanigheyt uyt-ſteeckt. Even-wel al is ſulcke Lucht in ongematighde Lichamen bequaem, ſoo en is nochtans de gematighde haer niet ſchadelick, gelijckſe voor de gematighde Lichamen alder-bequaemſt is. Dit is de oorſaeck, dat de Lenten voor een yegelick aengenaem vallen, de welcke de gematighſte zijn van al de getijden des jaers, en oock de geſontſte, gelijk wy uyt *Hippocrates* hier voren vermaent hebben.

De *Teyckenen* van een goede, ofte quade Lucht, werden meeſt genomen uyt haer werckinge. *Vitruvius* verhaelt, dat de Oude, de Lucht onderſochten door het Vee. Want eer ſy haer in een nieu Lant begaven, ſonden ſy de beeſten voor uyt, om het voer en Lucht te verſoecken. En alſſer veel, en ſonder merckelicke oirſaeck quamen te ſterven, daer uyt werde geoirdeelt, de Lucht aldaer ongeſont te zijn: maer als het anders gingh, ſo hielen ſy de Lucht voor geſont. *Ruellius* heeft dickwils ondervonden, dat in Broot, 't welck in een onſuyvere en bedorven Lucht gelegen hadde, wormen groeyden. Sommige nemen heet Broot, dat even uyt den oven komt, en leggen het in de Lucht, dieſe rekenen bedorven, wanneer het ſelve beſchimmelt. *Plinius* ſchrijft in 't 10. boeck van ſijn Natuyrlicke hiſtorye op 't 18. cap. dat de *Elei* door lange ervarentheyt bevonden hebben, menichte van Vliegen te beteyckenen Peſt, en bedorven Lucht. Quade Lucht werdt men oock dickwils door de ſtanck gewaer. In het korte zoude ick 't Lant, en de Lucht voor geſontſt, en beſt keuren, daer de Luyden geſontſt, en langſt leefden: en in tegendeel voor quaet en ongeſont, alwaer ſy veel ſiekelick gingen, en vroegh quamen te ſterven.

Elck een moet dan, ſoo veel als mogelick is, *kieſen* een ſuyvere en klare Lucht, als de alder-bequaemſte tot behoudeniſſe der geſontheyt. Want een vuyle en ſtinckende Lucht, die miſtigh en met quade dampen vervult is, en kan niemandt goet ofte geſont weſen, en moet daerom van een yegelick geſchout werden. Inſonderheyt indien op eenige plaetſen de Lucht altijdt ongeſont is, ſoo zal de gene, die ſijn leven en geſontheyt lief heeft, hem wachten om aldaer te gaen wonen. Maer de gene, die nootſakelick in alſulcke ongeſonde plaetſen haer woonplaets hebben, en dat haer gelegentheyt niet toe en laet, om de ſelve te verlaten, die zullen haer beſt doen, om de quade *Lucht*, ſoo veel alſt mogelick is, te *verbeteren*. Sulcks geſchiedt met de Lucht veel te roeren en te bewegen. Want hoe daer door de Lucht verdunt en geſuyvert wert, is 't af te nemen aen de Wijn, den welcken als hy begint te bederven, wederom ſuyver en goet wert, als hy met een ketingh aen een hout gebonden geroert wert. 'T welck oock de oirſaeck is, dat die Putten de ſuyverſte, en geſontſte zijn, daer meeſt uyt geput, en 't water dienvolgende meeſt beweeght wort. Sommige en raden niet ſonder reden, dickwils geſchut af te ſchieten, om door dat geweldigh dreunen de Lucht te dunnen, en te ſuyveren. Hier toe is mede dienſtigh de deuren en venſters, die in 't Ooſten en Noorden ſtaen, open te ſetten, en de Son en Winden daer door te ontfangen, als oock in de kamers veeltijts *Vyer* te ſtoken van *Welrieckent hout*, ofte *Peck-tonnen*. Op ſoodanige manier heeft *Hippocrates* de peſt uyt Griecken-lant verjaeght, en de Lucht met vyeren geſuyvert. En *Empedocles*, gelijck *Plutarchus* beſchrijft, met het ſluyten van een gat in ſeeckeren bergh, die over de gantſche Landouwe een ſwaren en ongeſonden damp uytgaf, ſloot mede de Peſt uyt dat Landtſchap. Wy leſen, dat de *Egyptenaers*, als ſy voelden, dat haer Lucht des nachts te dick geworden was, en dat de ſelfde, als een gewicht haer Lichamen beſwaerden, en met haer taeyigheydt de wegen van 't Herte ſtopte, op-ſtonden, en *Hers* aenſtaken, door welckers ſcherpen roock ſy de geronnen lucht ontdeden? Daer na vernemende, dat op de middagh veel vochtigheydt door de Son uyt het aertrijck op getroeken werde, branden *Myrrhe*, wiens heeten roock opdrooghde, en verdreef al 't gene onderweegh bleef hangen, en in de wolcken niet en was op-

opgehaelt. 's Avonts brandenſe *Cypſi*, ofte Reuck-ap-pels, die met haren lieffelicken reuck de wolcken en dampen der herſſenen deden verdwijnen, de Geeſten verquicken, en de Lichamen tot een aengename ruſte brachten. Dit en geſchiede aldus niet te vergeefs in Egypten, dewijl de Nijl aldaer alleen onder al de ri-vieren geen wint uyt de wateren geeft. Sulcx en zou-de ons niet minder dienſtigh zijn, als woonende in een kout, en vochtigh Landt. Hier toe zoude bequaem zijn, dat de Kamer, 's morgens eer men op ſtont, en 's avondts als men ſlapen gingh, inſonderheydt in de winter, en by vochtigh weder, geroockt werde met *Ladanum*, *Styrax*, *Wieroock*, ofte diergelijcke, gelijk wy terſtont zullen ſeggen.

En al-hoe-wel wy het uyt-muyten van de Lucht in hitte, koude, vochtigheydt en drooghte niet geheel en konnen vlieden: ſoo kan ſulcx even-wel ten deele verandert, en verbetert werden.

De *Lucht*, die al te koût is, kan men met goet vyer verwermen, van *Eycken-hout*, ofte *Genever-hout*, het welck oock een aengenamen reuck geeft. So kan men oock een kamer beroocken met *Nagels* te branden, of-te *Genever beſien*: ofte oock op een yſere ſchop, heet gemaeckt zijnde, te laten druypen van den bruynen *Balſem*, die veel uyt Weſt-Indyen gebracht wert. In Duytſlant gebruyken ſy hier toe de *Bad-ſtoven*, ſo datſe van haren winter een Somer maken, en dat niet alleen in haer huyſen, maer oock midden in 't lant. Gelijck daer zijn de Hoven te Heydelbergh in den Pals, en te Caſſel in 't landt van Heſſen, die men 's winters met planken beſluyt, hebbende op de vier hoecken ſtoven, die 't binnenſte matelick verwermen, ſo dat daer waſ-ſen Orangie-boomen, Citroen-boomen, Vijge-boo-men, Granate-boomen, alſo groote vruchten dragende, als ick op de grenſen van *Provence* in Vranckrijck, ofte by *Genua* en elders in Italyen geſien hebbe. En gelijk *Galenus* wel vermaent in 3. *Epid.* 3. 32. dat men de ſchadelikheyt van de Lucht door manieren van Leven moet ſchouwen, ofte verbeteren: ſoo mogen de gene, die in een koude lucht wonen, wel hertelick eten en drincken, beyde van 't gene werm is, de Koſt wel kruy-den met *Peper*, *Gengber*, *Nagelen*, *Caneel*, en diergelijcke, en daer dan op ſetten een goeden dronck van *dick Bier*, *Bordeauſche*, ofte andere ſtijve *Wijn*. En haer Lichaem magh wel ſtercke Oeffeninge verdragen.

Indien oock de *Lucht* al te *heet* was, deſelve kan ge-matight werden met *Kout water* geſtadigh van 't eene vat in 't ander te gieten, ofte over de vloer te ſprengen, ofte oock linden dat in 't kout water geſteken heeft in de kamer op te hangen, en de vloer te beſtroeyen met *verſche Roſen*, *Wilge-bladeren*, *Bieſen*, *Wijn-gaert-rancken*, bloemen van *Plompen*, en diergelijcke verkoelende kruyden. In Italyen werdt over vele tafelen een deur ofte bart boven aen de ſolder vaſt zijnde open neder gehaelt, byna gelijck men de klock luyt, welcke wint, gelijck als een waeyer, groote verkoeling aen de gaſten geeft. En, gelijck de Beeſten ſelve, als de Son te ſeer ſteeckt, weten van naturen in haer hollen en ſchuyl-plaetſen te loopen, ſo moet oock in deſe gelegentheyt de ſchaduwe gekoſen werden. Daer toe is goet, dat men hooge huyſen, en naeuwe ſtraten maekt, gelijck te *Genua*, en in veel andere ſteden gedaen is. *Linſchoten* verhaelt in 't 6. cap. op het eylant *Ormus*, leggende op 27. graden, in de Somer ſoo uytermaten, en onlijdelic-ken hitte te weſen, dat de de inwoonders gedwongen zijn om in houte backen (daer toe gemaeckt) vol wa-ters naeckt te ſlapen, liggende geheel onder 't water, behalven 't hooft. Alle de huyſen, ſeyt hy, zijn boven plat, en ſy maken daer boven gaten in, om den tocht, en de koelte daer door te krijgen, op de ſelfde maniere, als oock die van *Cayro*, en gebruycken dingen, gelijck ſchongelen, met waeyers, om 't volck daer in te wie-gen, en wint te maken, om te verkoelen, dieſe noemen *Cattaventos*. Hier op volght D^r. *Paludanus* van Enck-huyſen, in ſijn Aenmerckinge, dat *Cayro*, een groote Stadt in Egypten, ſeer groote huyſen heeft, met over-hangende daken, om de ſchaduwe te maken, en de hit-te der Sonne te vlieden. In 't midden door deſe huy-ſen zijn ſeer groote pijpen, wel thien ellen boven uyt gemaeckt, naer het Noorden geſtreckt, om koude Lucht te ontfangen, en die te verſpreyden door de ge-heele huyſinge, inſonderheyt om de benedenſte plaet-ſen te verkoelen. In ſodanige heete Lucht, magh men oock, om reden terſtont uyt *Galenus* verhaelt, bequa-melick gebruycken verkoelende Spijſe, gelijck *Me-loenen*, *Comcommers*, *Lattouw*, *Endivye*, *Suyringh*, *Porce-leyne*, *Morellen*, *Bogard-kerſſen*, *Aelbeſyen*, *Aert-beſyen*, *Krake-beſyen*, *Suyre appelen*, *Berberis*, *Suyre Pruymen*, en diergelijcke. Het Lichaem en dient geen ſtercke oef-feningh, inſonderheyt in de Son.

Al te vochtige Lucht kan met vyer, en reuck van wel-rieckent hout verbetert werden, gelijck terſtont van de koude Lucht geſeyt is. Helpt mede een ver-droogende Maniere van Leven, gelijck veel *Oeffe-nen*, niet te veel *Slapen*, te eten *Gezouten* en *Geroockt-vleyſch*, *Ham*, *Stock-viſch*, *Vogels*, *Haſen*, *Conijnen*, *Har-ten*, en alderhande *Wildtbraet*.

Al werdt de *drooge Lucht* van *Hippocrates* gekeurt voor de alder-geſontſte: als ſy even-wel te onmate-licken droogh, ofte al te langh na malkanderen droog blijft, ſoo brenghtſe al mede haer ongemack voort. In ſoodanigen gelegentheyt is goet de vloer dickwils met een natten dweyl op te laten nemen, hier en daer een emmer met water ſetten, de kamer met Bieſen, en diergelijcke Kruyden te beſtroyen, langhs de Riviere te gaen wandelen, Melck, Viſch, en andere Vochtige ſpijſe te gebruycken, niet, ofte ſeer weynigh het Li-chaem te oeffenen, meerder te Slapen, als te Waken.

Ten tweeden, wat **Spijs** en **Dranck** aengaet; al-hoe-wel mede een en de ſelve ſpijs een yegelick niet bequaem en is, en elck ſijnen eygen koſt heeft, gelijck hier na geſeyt ſal werden: ſo is nochtans hier ook yet,

dat alle,en een yeder dient wel te onderhouden. Want voor eerſt ſoo en kan ſpijſe van quaden gijl voor niemant geſont zijn. Alſo moet oock 't langh gebruyck van grove,taeye,ſlijmerige,koude,heel vette,en ſcherpe Spijſe van een yegelick gelaten werden. Want van ſodanige koſt, alſoo hy niet wel en verteert,noch oock geen goet voedſel en geeft, groeyen veel quade vochtigheden, oorſaken van menighvuldige en verſcheyde Sieckten. Soo dat de beſte ſpijſe is, en die 't beſte voedtſel geeft, de welcke niet te dick ofte te taey van gijl en is, ofte oock al te dun en te waterigh. Want die te dun is, alſooſe weynigh voedtſel geeft, en, gelijck men ſeyt, niet aen de ribben en kleeft, ſo maeckt ſy de Lichamen ſlap en mager. Die dan tuſſchen beyde gaet, dat is de geſontſte, en ſoodanige maeckt middel-matigh bloet, en een friſch, geſont, en ſterck Lichaem. Wy moeten dan altijdt de geſonde en goede koſt voor de quade en ongeſonde verkieſen; de beſte voor de ſlechtſte. Maer hier dient even-wel oock eenigh oogen-merck genomen te werden op den Luſt. Want deſelve maeckt dat de aengename ſpijſe ſterckelick van de maegh wert in-getrocken,wel en vaſt omhelſt, geluckelick verteert, en het quaet datter in is overwonnen en verbetert. Daer onaengename ſpijſe, hoe goet datſe oock is, alſſe ſonder ſmaeck en luſt gegeten werdt, doet walgen; en alſooſe de Maegh met tegenheyt ontfanght, en niet wel en verteert, ſoo en konnen daer van niet anders als rauwe en quade vochtigheden in 't Lichaem groeyen. Ten anderen, dienter op de gewoonte gelet, gelijck breeder in 't volgende 11. capittel geſeyt ſal werden. En het gene wy van de ſpijſe nu vermaent hebben, moet oock van den Dranck verſtaen werden. Hier-beneffens ſtaet dit ook by een yegelick waer te nemen, dat men ſoo veel van de Spijſe nuttight, waer door de krachten verquickt, maer niet overladen en werden,gelijck *Cicero* ſeer wel ſeydt in 't 1. boeck van ſijn Offiçien. Want als men de ſpijſe gebruyckt op de behoorlicke mate, en niet te veel ofte te gulſigh in en ſlockt, ſoo wert de naturelicke wermte in goeden ſtant bewaert, het welck den Menſche in een vaſte geſontheyt onderhout, en doet alle werckinge vlijtiger geſchieden. Maer als door te vele ſpijſe de natuerlicke wermte overſtolpt wert,dan is 't datter veel grove en rauwe vochtigheden groeyen, en dat alle werckingen der Zielen, en des Lichaems vertragen, oock een wanckelbare Geſontheyt,en veelvoudige Sieckten voort-komen. Alſoo komt mede door te veel vaſten het Lichaem te verdroogen, en uyt te teren. Dan hier en is ſo dickwils geen ſwarigheyt af te verwachten,als van 't veel braſſen en ſlempen, waer toe den eenen den anderen in gelagen en maeltijden dickwils met gewelt perſt; gantſch tegen de Geſontheyt, en de Tafelwetten van onſen Poëet:

De weert, na onſen raet, die moet ten eerſten ſchouwen,
De gaſten aen den diſch met kracht te willen houwen;
De gaſten tegen meugh te porren tot den dranck,
De gaſten in het huys te ſluyten tegen danck.

En gelijck men Water in den Wijn doet, om ſijn kracht te breken, ſoo is oock nut en dienſtigh dat het langh ſitten aen tafel juyſt niet met drinken, maer met goede en bequame redenen over-gebracht wert,mengende alſoo den fellen godt *Bacchus* met de ſoete Muſen en Gratien, gelijck *Plutarchus* ſpreeckt 1. *Symp.* 1. Deſe redenen moeten vermakelick,en niet al te diepſinnigh weſen, noch oock met ſubtijle diſputen vermengt,op datſe de ſinnen niet te ſeer en ontroeren,of de geeſten te veel van de Maeg na de Herſſenen optrecken, en alſoo 't verteren van de Spijſe beletten. Sulcks is mede in de ſtichtige Tafel-wetten niet vergeten:

Wat is van groote koſt? noyt heefter vreught ontbroken,
Daer ſoete tafel-praet wert geeſtigh uyt-geſproken;
Daer is in dit geval yet beter als de wijn,
De tafel even-ſelfs die kan een ſchole zijn.
Doch wacht u over diſch van diep geheym te ſpreken, &c.

Het is een oudt ſeggen *Apoculis abſint ſeria*,dat men by den dranck geen groote wijsheydt moet voor hebben. De Grieckſche Orateur *Iſocrates*, over maeltijt verſocht zijnde, dat hy wat zoude uyt-leggen van de wel-ſprekentheyt, gaf voor antwoort: Het gene de tegenwoordige plaetſe en tijt vereyſcht, en verſtae ick niet: en 't gene ick verſtae, en paſt niet op de tegenwoordige tijdt, noch plaetſe. Daer zijn veel dingen, uyt de Hiſtorie, uyt voor-vallende ſaecken, uyt exempelen van Wijſen voort te brengen, die een ſtilſtant in het drincken maken, en evenwel den geeſt verheugen, en ons manieren niet minder ſtichten. Alſoo plag geſeyt te werden van de maeltijden van den wijſerigen *Plato* dat men van de ſelve noch 's anderendaeghs vrolick was. De Grieckſche Poëet *Homerus* brenght tot den ſelven eynde de Muſijck en het geſpel over de Maeltijden, niet ſoo ſeer tot vermaeck, ſeyt *Plutarchus*, maer om het gemoet op te wecken, en de heete kracht van de wijn te matigen. Daerom ſeyde *Ariſtoxenus* dat de Muſijck over de maeltijt gebracht was, om gelijck de Wijn het Gemoet en het Lichaem van de gene die daer van te veel drincken, verſwackten, dat alſoo de Muſijck deſelve door haer ſoet accoort ſtilde en in contrarien ſtant bracht.

Van de **Paſſien** ofte *Bewegingen* des Gemoets kan dit in het gemeen geboden werden, dat een yegelick Vreeſe, Schrick, Droefheyt, onmatige Blyſchap, en diergelijcke ſoecken te ſchouwen, indien hy geſont van Lichaem, en geruſt van Gemoet wil blijven. Hier van heeft de vrome *Boëthius* wel geſchreven 1. *de Conf. Phil.* 7.

Pooght ghy een ſtillen geeſt, en wel-geſtelde ſinnen,
Pooght ghy een vaſten ſtant in u gemoet te winnen:
Siet hier een korten les die wonder veel beſluyt,
Iaeght hope, jaeght den angſt, jaeght drucken blyſchap uyt.

Daer

Daer is geen beter wegh om wel te mogen leven,
Als aen dit grilligh volck, geen plaets in u te geven;
Want konje dat gewoel niet wijſen van der hant,
Ghy wort gelijck een ſlaef gehouden aen den bant.

Op den Kamer-ganck moet mede wel acht genomen werden, dat hy ſijnen loop houdt, en niet te lang achter en blijft, op dat de hart-lijvigheydt, en het inhouden van de vuyligheyt niet en kome de natuerlicke wermte te overvallen, verderving e van vochtigheden te veroorſaken, het verdeelen van 't voedſel te beletten, en alſoo aen onſe geſontheydt een groote krack geven.

Van d'ander Niet-natuerlicke dingen en kan in het gemeen niet veel vermaent werden. Want voor kinderen, jonge luyden, oude mans en vrouwen, en is geen een maniere van oeffeninge, ſlaep, en diergelijcke te beſchrijven. Dan dit zal ick hier even-wel noch aen-roeren: dat men volgens de leſſe van *Celſus* 1. *de re Med.* 1. wel moet wachten de behulpſelen voor de ongeſontheydt en ſieckten niet te gebruycken in tijde van geſontheyt.

Het is by wijlen nut met drancken of te drijven
Het ſlijm dat in de maegh of elders plagh te blijven:
Maer als men dat te veel of ſonder regel doet,
Soo wort na rechten eyſch het lichaem niet gevoedt;
En daerom wort de menſch verſwackt in al de leden,
Dat leert de ware daet en oock de wijſe reden,
En ſwackheyt is de gront, en als een vruchtbaer zaet,
Waer uyt de bleecke koorts en ander quael ontſtaet.

Want gelijck *Galenus* wel ſeyt op de 37. kort-bondige ſpreucke van *Hippocrates* in 't 2. boeck, een Medicament ofte purgatie geen quade ofte ongeſonde vochtigheden in een Lichaem dat wel te pas is vindende, ſoo purgeert het de goede, en doet het bloedt en vleeſch verteren, waer op volgen groote krimpingh in den buyck, draeyingh in 't hooft, en diergelijcke accidenten. Soo dat wy hier uyt konnen ſien, wat voor een quade gewoonte dat ſommige hebben, die haer ſonder eenige noot dickwils purgeren, en buyten reden juyſt alle Mey haer Lichaem met *Laten*, en *Purgatien* quellen.

Al die haer billen
Gewennen tot pillen,
Die mogen wel ſtillen
Haer malle grillen;
Ten zy ſy willen
Haer leven ſpillen.

Dit is even-eens als of men ſchoon en wit linden in den waſch ſmeet, en liet dat buyten noot door de ſeep en waſters handen af-vrijven, gelijck *Plutarchus* deſe gelijckenis bequamelick gebruyckt. Het is dan beter 't Lichaem dagelicx matelick te bewegen, op datter geen overtollige vochtigheden en komen te vergaderen, maer veel eer verdouwt en verteert mogen werden.

Die 't lijf geſont behouden wil,
En weſen niet geduerigh ſtil:
Maer plege ſtaegh een matigh werck,
Dat maeckt de ſwacke leden ſterck.
En wert oock niet te ſeer gevoedt,
Dat is voor ziel en lichaem goet.

En indiender een weynigh ongeſontheyt ſchijnt onder de leden te willen komen, ſoo is deſen raet van *Hippocrates* den beſten, dat door ſtilte en vaſten veel groote ſieckten voorgekomen werden.

Waer de Ouders op moeten letten in het telen der Kinderen.

Het II. Capittel.

EEn die genegen is na rechten eyſch te ſchrijven,
Hoe dat men langen tijt magh fris en jeughdigh blijven,
Dien is ten eerſte nut dat vlijtigh zy gelet,
Wat regel noodigh is ontrent het echte bedt.
Al die maer vunſtigh zaet in haren acker zaeyen,
En kunnen anders niet als ſnoode vruchten maeyen:
En wie dat huyſen bout, en quade gronden leyt,
Heeft ſich maer enckel leet en moeyte toe-bereyt.
Ghy die eens Naſo laeſt om wel te leeren minnen,
Leeſt hier te deſer tijt hoe kinders zijn te winnen:
De kunſt heeft wonder in. Wie nutte dingen weet,
Hem dienen even hier de ſinnen in beſteet.
Koom leert dan na den eyſch een jonge vrouw beſlapen,
Om uyt het echte bedt bequame vrucht te rapen;
Want die hier na de luſt, en buyten reden gaet,
Beklaeght ſijn dom gewoel, wanneer het is te laet.

NA dat wy in 't voorgaende Capittel aen-geweſen hebben, wat in 't gemeen by een yegelick tot ſijn geſontheydt dient onderhouden te werden; ſoo ſullen wy nu vorder gaen vertoonen, wat elck in 't beſonder na de jaren, gematigheyt des Lichaems, en andere omſtandigheden voor maniere des Levens moet gebruycken, beginnende aen de beginſelen van de Menſche, en tot den ouderdom op-gaende, en voor eerſt zullen wy volgen het voor-ſchrift van den voor-treffelicken wijs-gerigen *Plutarchus*, die in het boeck van de opvoedingh der Kinderen ſijn leeringen aenvanght van de telinge der ſelver, als van een ſake, daer veel aen gelegen is: dewijl in deſelve de gronden geleyt werden van 't gantſche wel-varen der kinderen, en dat de Ouders de beginſelen van goede ofte quade geſtaltenis des Lichaems en Gemoets de Vrucht in de telinge mede-deelen. Soo dat het aen de telinge hanght, dat de Gemeene ſaeck met vrome en geſonde, ofte booſe en ſiekelicke luyden verſien wert. Waerom miſſchien *Ariſtoteles* de telinge *demiurgean*, een gemeen werck genoemt

genoemt heeft, gelijck *Iulius Scaliger* meent in ſijn uyt-
legginge over het 1. boeck van de Hiſtorye der Die-
ren op het 3. capittel van den gemelten *Ariſtoteles*.

Dewijl dan het wel-varen der kinderen meeſten-
deel hangt aen de goede gematigheyt der beginſelen,
uyt de welcke ſy beſtaen, ſoo is voor al van nooden, dat
wy aenwijſen, hoe de ouders geſtelt moeten weſen, om
geſonde en ſtercke kinderen voort te brengen. Want
daer is ſoo veel gelegen aen de goede geſtaltenis van
de ſtoffe, en werckende oorſaeck, om wel geſtelde en
gematigde kinderen te telen, alſſer is aen ſtercke gron-
den, om een goet en vaſt huys te bouwen. Daerom ra-
den de groote wijſ-gerige *Plato*, en *Ariſtoteles* in haer
boecken van de *Politie*, in den Houwelijcken-ſtaet in-
ſonderheyt te letten op de behoorlicke gematigheyt
van man en vrouw. Want de kinderen, die een quade
gematigheydt der voor-naemſter deelen hebben, en
van wegen haer innerlicke beginſelen qualick geſtelt
zijn, en konnen haer niet wel in de werelt behelpen:
dewijlſe niet alleen onbequaem zijn tot de wercke des
Lichaems, maer oock des Verſtants. Waerom ſy oock
gemeenlick van andere Menſchen veracht werden;
alſo alderhande menſchelicke leelikheyt, indienſe wat
te verre gaet, komt het eene beeſt, ofte het ander te ge-
lijcken. Nae welcken regel plegen *Ariſtoteles*, en d'an-
der Wijſ-gerige niet ſonder reden uyt de uyterlicke
gedaenten van den menſche te oordeelen van ſijnen
aert en manieren. Wy ſeggen hier van gemeenlick, dat
men hem wachten moet van de gene, die Godt geteyc-
kent heeft. Derhalven de Poëet *Homerus* beſchrijven-
de den ongeſchickten en onbeſchoften *Therſites*, die
niet en dede als de beſte te na te ſpreken, geeft hem een
leelick en miſmaeckt Lichaem. In tegendeel gaet het
met de gene, die ſchoon en wel-gemaeckt zijn, want
tot de ſelvige hebben wy een natuerlicken treck, en
vertrouwen daer alles goets van. Die van Lacedemo-
nyen trocken dit wat te verde. Want de regeerders
maeckten terſtont onderſcheyt in de kinderen, en die
van goede nature, en van lijf en leden wel geſtelt wa-
ren, lietenſe op-voeden, maer aen d'ander achtenſe die
moeyten onnoodigh, en dedenſe aen een kant helpen,
gelijck wy leſen by *Diodorus Siculus* in ſijn 17. boeck.
Dit hardt en wreet volck en wilden onder haer nie-
mant hebben, als die met raet en daet ſijn vaderlant
konde dienſt doen, vaſt ſtellende daer toe alleen be-
quaem te weſen de gene, die wel geſchapen en wel ge-
matight waren. Daerom lieten de wetten van haren
Lycurgus toe, dat een out man, die een jonge vrou had-
de, vermocht een wel-gedanen jongen baes by haer te
brengen, om 't gene ſy van hem ſoude berecht werden,
voor ſijn ſelven te houden. Soo vermocht oock een
eerlick man, die geen quade ſin en hadde in een eerba-
re, en vruchtbare vrou, haren man aen te ſpreken, en te
verſoecken, om dien vruchtbaren acker te beſaeyen.
De Poëten hebben ſulcx oock wel verſtaen, als ſy hare
helden fraey van lichaem maeckten. Soo beſchrijft
Homerus den vromen en ſtrijtbaren *Achilles*, den wijſen
Ulyſſes, den graef van Hooren *Menelaus*, en andere tref-
felicke mannen: *Virgilius* geeft aen ſijnen *Æneas*, byna
een goddelicke geſtaltenis. 'T welck ſoo vremt niet
en is, als zijnde een natuerlicke ſoon van *Venus*, de god-
dinne der liefde, die hem van dēn goeden *Anchiſes* met
groote begeerte, en vermaeck ontfangen hadde, ge-
lijck te ſien is uyt den lof-ſanck, die haer gemaeckt
is van den Poëet *Homerus*. En ſoo ſiet men dat de
baſtaerden veeltijts fraey en geeſtigh zijn, om datſe
gemeenlick komen van heet en droogh zaet: het
welck rijp en wel gekoockt zijnde, oock volmaeck-
ter vruchten voort-brengt, als ander, dat te raeuw is,
en dickwils al te vroegh (*par forme d'acquit*, ſeyt *Mon-
taigne*) ten orber gebracht wert. Want uyt de ſtoffe
der Ouders, komt het, dat de kinderen kloeck ofte ſlap
zijn. Derhalven heeft *Homerus* wel geſchreven, dat
Ulyſſes veel kracht aen ſijnen ſoon *Telemachus* gegeven
hadde, willende te kennen geven, dat de kinderē ſterk-
te aenkomt uyt de eerſte beginſelen, die ſy van haer
Ouders ontfangen. Het ſelfde betuyght de poëet *Ho-
ratius*, als hy ſeyt dat de ſtercke komen van de ſtercken.
Derhalven heeft *Galenus* groot gelijck, als hy (in 't 10
boeck en cap. van 't Gebruyck der deelen) klaeght,
daer de huyſluyden groote neerſtigheyt aenwenden in
't zaeyen, en goede ſorge dragen om de aerde wel te
bereyden: dat in het telen van den Menſche ſoo nauw
niet gelet en wert, en dat elck meer ſijn eygen wel-luſt
volght, als het gene behoorlick is. Yemant zoude hier
wel te recht mogen vragen, indien volgens het gene
nu geſeyt is, en ons gemeen ſpreeck-woort oock mede
brengt, dat het kint heeft een aertjen, na ſijn vaertjen,
hoe het dan komt, dat wijſe luyden ('t welck oock van
Alexander Aphrodiſæus voor-geſtelt wert *Probl. 26.*)
gemeenlick de wijſte kinderen niet en krijgen? Op
welcke vrage ſeer qualick geantwoort wert, dat wijſe
luyden, veel in haer hooft hebben, en oock ſeer eerlick
en beſchaemt zijn, waer door ſy dickwils in de telinge
de ſinnen tot het werck niet en geven, en dien volgen-
de mede eenige dingen overſlaen, die noodigh zijn
tot volmaecktheyt van de vrucht. Sulcx willenſe be-
wijſen met eenige plompe en onbeſuyſde vaders, die,
om datſe al haer kracht en macht van lijf en ziel tot de
telinge aenwenden, veeltijts wijſe en verſtandige kin-
deren voort-brengen. Maer deſe antwoordt en komt
niet over een met de natuerlicke wijsheyt. Derhalven
om wel te antwoorden, moeten voor-eerſt eenige an-
dere dingen vaſt geſtelt werden: van de welcke een is,
dat de redelicke kracht ſtrijdigh is tegens de haeſtige
en begeerlicke, in vougen, als een man geheel wijs is,
ſoo en kan hy niet weſen van groote moet, van dappe-
re krachten, een grooten eter, noch ſterck om te telen,
alſoo de natuerlicke geſtalteniſſe, die noodigh is om
de redelicke kracht te doen wercken, gantſch ſtrijdigh
is van 't gene, de haeſtige en begeerlicke vereyſſchen.
De moet, en de natuerlicke *ſterckte*, gelijck *Ariſtoteles*

wel ſeyt 14. *Probl.* 15. beſtaet in wermte: maer *wijſheyt* en *verſtant* in kouw en drooghte. Soo ſien wy oock dageliks dat de alderſtoutſte weynich verſtant hebben, niet veel en ſpreken, niet wel jocken en verſtaen, en haeſt geraeckt zijn, ſoo datſe terſtondt de hant aen den degen ſlaen. Maer die verſtandigh zijn, gebruycken veel reden, aerdige antwoorden, en eenige kluchten; waer mede ſy vermijden, handts-gemeen te werden. Van ſoodanigen aerdt ſchrijft *Saluſtius* dat *Cicero* was, ſeggende, dat hy het veel in de mont hadde, maer ſeer licht in de beenen was: waer in hy gelijck heeft; want ſulcke wijsheydt en konde niet beſtaen, als met bloo-heydt om te vechten. Niet minder en ſtrijdt de kracht met het begrip, ſo dat een man van groote ſterckte des lichaems, niet en kan een aerdigh verſtant hebben; de reden is, dat de ſterckte van armen en beenen, komt door harde en aertachtige herſſenen. En al is waer, dat door de kouw en drooghte van de aerde het verſtandt goet zoude konnen weſen, ſoo wert even-wel het ſelve verlooren door de grovigheyt; en door de kouw komt daer-beneffens de moet te vergaen. Soo ſiet men ſomtijdts eenige, die groote ſterckte hebben, en nochtans ſeer bloode zijn. De ſtrijdtbaerheyt, die de natuerlicke ziele heeft met de redelicke, is noch bekender, als d'andere: dewijl hare wercken (te weten voede en telen) beter geſchieden met wermte en vochtigheyt, als met andere hoedanigheden, het welck de ervarentheydt klaer aenwijſt, ſiende hoe ſterck de kinderen, en hoe ſwack d'oude luyden zijn, en in de kintsheydt en kan de redelicke Ziele niet wercken, maer in den ouderdom (dewijl daer hitte noch vochtigheydt en is) doetſe wonderlick haer werck. In voegen, dat hoe de Menſch krachtiger is in 't telen, en in veel koſt te verteeren, hoe hy meer verlieſt van de redelicke kracht. Hier op ſlaet het geene *Plato* ſeyt *Dial. de nat.* datter geen vochtigheyt in den Menſche en is, die ſijn verſtant ſoo vermindert, als vruchtbaer zaet; alleen helpt het, ſeydt hy, *in Sophiſta*, om verſſen te maken. Sulcks ſiet men oock dagelicks, ſoo drae yemandt begint te lief-kooſen, dat hy terſtont een Poëet wert; en die te vooren een ſlons was, dat hy terſtondt heel net is, en den hoet op drie haertjens ſet.

Daer is een ſpreuck van langer hant
Gekomen uyt het Griecken-lant,
Die ſeyt, dat Liefde ſingen leert,
En plompe ſinnen omme keert,
Dat is geſeyt, dat ſoete min,
Brenght alle ſoete dingen in.

De reden hier van is, dat ſulcke dingen hangen aen d'Inbeeldende kracht, dewelcke waſcht, en allencxkens op-klimt, met de groote wermte, die de liefde veroorſaeckt heeft. En dat de Liefde, een werme veranderinge is, ſiet men klaer; uyt de ſterckte en den moet, dieſe in de Lief-hebbers maeckt, en om datſe haer den luſt tot eten doet verlieſen, en niet en laet ſlapen. Ten laetſten, al de natuyrlicke krachten, die den Menſche regeeren, indienſe geheel ſterck zijn, ſo verjagen ſy de redelicke. En daer uyt komt het, dat de wijſe luyden, met eenen oock bloode en maſ zijn, kleyne eters, en onſterck om te telen. De oorſaeck is, om dat de hoedanigheden, die haer wijs maken (gelijck zijn kouw en drooghte) de andere krachten doen verſwacken, gelijck men ſiet aen oude luyden, die, behalven in raet en wijsheyt, in andere dingen kracht noch macht en hebben. Deſe leere vaſt geſtelt zijnde, leert *Galenus* 1. *de Semine* 8. dat tot de telinge van eenigh volmaeckt dier tweederley zaet van nooden is, het eene, om te weſen het werckende en fatſoen gevende, het ander, om te dienen tot voedſel van 't ſelfde. Even-eens gaet 't in de eyeren, in dewelcke het kuycken uyt het wit komt, en den doir tot voedtſel ſtreckt. Het vrouwen-zaet behoort tot voedtſel; maer dickwils is het krachtiger als het mannelicke, 't welck het dan oock overwint, ende ſelve tot voedſel gebruyckt. En dit is de reden, dat de kinderen van wijſe vaders veeltijts bot zijn, om datſe op-geleyt zijn van haer moeders zaet: dewijl dat van de vaders (uyt oorſaken verhaelt) onvruchtbaer is, en in de telinge niet en ſtreckt als tot voedtſel. En de Menſche, die uyt vrouwen-zaet geſproten is, en kan niet verſtandigh ofte geeſtigh weſen, om de groote kouw en vochtigheyt der vrouwen. So dat vaſt gaet, als een kint verſtandigh is, dat hy van ſijn vaders zaet komt, en als hy bot is, van des moeders. Daer op ſiende miſſchien de Wijſe-man, ſeydt *Prov.* 10. *Een wijſe ſoon, verblijt ſijn vader: maer een dwaſe ſoon, is de droefheyt van ſijn moeder.*

Indien dan de Lant-man, eer hy den acker bezaeyt, wel acht neemt om daer goet zaet in te werpen, wetende dat van licht en voos zaet geen goede vruchten en konnen voort-komen, hoe veel te neerſtiger en ſorghvuldiger behooren de Ouders daer op te letten in het telen der kinderen? dewijl de kinderen niet alleen en aerden na haer ouders in weſen en manieren, maer oock in de gebreken des lichaems. Soo is dickwils geſien, dat maer een uyterlick teycken op 't lichaem, 't welck de Vader gehadt hadde, de kinderen en alle de nakomelingen behielden. Het gebeurt oock ſomtijts dat de Kinderen haer groot-vader ofte Over-groot-vader gelijcken, om datter in het zaet van de Vader noch eenige kracht van de Groot-vader, ofte Over-groot-vader gebleven is, ſoo dat, als *Ariſtoteles* ſeyt, deſe gelijckenis tot in den vierden graet voort-ſet. Want gelijck de Seyl-ſteen ſijn kracht over drie, vier, en meer naelden aen malkander leggende, verſpreyt: alſo wert oock de kracht der gelijckeniſſen, van het eene zaet tot het ander over-gedragen. Soo leſen wy, dat een vrouw die by een Moor geſlapen hadde, geen ſwarte dochter en baerde, maer dat de ſoon van die dochter, wederom een Moor was, gelijck ſijn Groot-vader. Even-eens heeft de Poëet *Niceus*, gebooren van blancke Ouders, geaert nae ſijn Groot-vader, en is ſwart

ter werelt gekomen. Deſe kracht van het Zaet ſtreckt hem ſoo verre, dat het ſelve oock de Lichamelicke gebreken, en ongeſontheden doet erven, gelijck wy alle daegh gewaer werden in de gene, die gebooren zijn van Ouders, jae oock van Voor-ouders, die met Graveel, Steen, Gicht, Vallende-ſieckt, Melaetsheydt, Teringh, en diergelijcke quellingen zijn beſmet geweeſt. Daerom indien de gene, die ſware en aen-klevende Sieckten onderhavigh zijn, haer onthielen van het voort-telen, het zoude haer geruſter, en het Menſchelicke geſlacht, beter weſen.

Dewijl dan de Lant-man niet alleen en let, dat het zaet niet voos ofte verduft en is; maer oock, dat het volkomen rijp, en niet al te oudt en is, en daer-benefens, dat hy daer toe vruchtbare aerde krijght: ſoo moeten oock de gene, die gewenſchte vruchten van haer houwelick willen ſien, wel acht nemen op de jaren, en den ouderdom van haer ſelven, en van de gene daer ſy mede paren. Het welcke nae de leere van de Wijſen (te leſen by den hoogh-geleerden Heere vander Putte in *Genial. ſerm.* en *Montaigne* 2. *des Eſſais* 8. Maer ſeer wijtloopigh by *Tiraquell. in* 6. *Leg. Connubial. gloſſ.* 1. *part.* 6. en *Ioh. Gerhard Loc. Comm. t.* 7.) Sibylle in het vermaert *Houwelick* aldus bepaelt heeft:

Indien ghy ſoeckt een aerdigh paer,
Soo geeft de maeght drie ſeven jaer:
De jonghman ſeven boven dien,
En groet ſe dan voor echte lien;
Een weynigh meer, of weynigh min,
Dat maeckt een eerlick huys-geſin.

Die geheel jongh, ofte ſtock-out zijn, en bederven niet alleen haer eygen nature, en verkorten haer leven met *by-ſlapen*, maer haer zaet is oock gemeenlick onnut en onvruchtbaer. De geſchiedeniſſen, die wy leſen, dat hier wat tegen ſchijnen te gaen, zijn ſeer ſelden, ſo dat niet voor waer op-genomen moet werden, het gene men gemeenlick ſeyt, dat *een man ſoo langh hy een veder van ſijn mont kan blaſen, noch een kint kan telen.* En dit ſpreeck-woort,

Een jonge oey, een oude ram,
Dat viel wel binnen 's jaers een lam.

is te verſtaen niet van ſlappe, en ſtock-oude, maer van kloecke en wel-varende oude luyden, en die noch niet met het een been in 't graf en gaen.

De Grieckſche wijſen hebben den trouw-tijt van den man ontrent de dertigh, van de vrouwen ontrent de ſeventhien jaren geſet, als den ouden Poëet *Heſiodus* in deſe verſſen betuyght:

Verkieſt bequamen tijt om wel te mogen paren,
Een man beginne werck ontrent ſijn dertigh jaren,
Een vrijſter mach het doen ontrent de ſeventhien,
En eer (om wel te gaen) en mach het niet geſchien.

De nature moet tijdt hebben, om haer te bereyden en bequaem te maken tot het werck, ſonder dat men de ſelve in haer beginſelen yet moet vergen, dat haer als een nieuwe, en eerſt op-gaende vlamme, terſtont zoude doen verdwijnen, en uyt-gaen. Gelijck men oock ſiet, dat nieuw-geplante boomen niet eerder en dienen geſnoeyt, voor de ſelve in vollen wasdom en zijn. *Ariſtoteles* heeft ſeer wel gemerckt 7. *Polit.* 2. & 16. dat de jonge en al te oude lieden niet als ſwacke kinders en telen, en voor het meerendeel vrouwelicke ſchepſelen, om dat in de eerſte de natuerlicke wermte noch niet volmaeckt, en in de tweede vervallen is.

Ick en wil hier nu niet aenwijſen hoe de luſt tot dit werck verweckt kan werden, gelijck Mr. *Ambroſius Paré* dat gedaen heeft in ſijn groote *Chirurgie* op het 4. capittel van ſijn 23. boeck: 't welck onſen goeden Dr. *Carel Battus* in de Françoiſe tale heeft laten ſtaen, als hy dat werck in 't Nederlants overſette. Ick en wil oock niet veel ſpreken in hoedanigen geſtaltenis des Lichaems de telinge behoort te geſchieden, alſo ſulcx onlanghs by ſekere geeſtige Joffrou onnoodig geacht werde, dewijl, gelijck haer Ed. ſeyde, het werck ſijn ſelven leerde, en die het niet en konden, mochten laten. De Latijnſe Poëten *Horatius* 1. *Sat.* 2. en *Ovidius* 3. *de Arte*, die beyde hier in geen hangers en waren, prijſen de gemeene ſleur. De natuerlicke Poëet *Lucretius* beſchrijft mede, dat de gerieffelicke godinne *Venus* (die het beſte immers wel op haer duymtjen behoorde te weten) met haren *Mars*, een wackere kabouter, ſo lange om jock worſtelde, tot datſe ten leſten, als de ſwackſte, de onderlage kreegh. Waer op ſy van haren man, den mancken en beroockten *Vulcanus*, ſchierlick betrapt zijnde, in een fijn net te ſamen werden toe-geſtrickt, en tot haer beyder ſchaemte van den onbedachten dwaes ſo ten toon geſtelt voor alle de Goden. Onder dewelcke eenen drol was, met namen *Mercurius*, die wenſchte, dat hy oock eens ſoo mochte beſchaemt werden, gelijck na het out geloof betuyght is, onder anderen by *Ovidius* in *Metam.* en *Lucianus* in de t'ſamenſprekinge der Goden.

Notior in cœlo fabula nulla fuit.

De aengeroerde geſtaltenis wert alleen voor goet en natuerlick op-genomen van den Spaenſchen Jeſuwijt *Sanches* in ſijn groot en grouwelick werck van het Houwelick: en hy maeckt een groote ſonde van het gene de ſelfde Poëet *Lucretius* ſchrijft in ſijn vierde boeck, als of het gantſch tegen de nature was:

Daer is vry wat aen gelegen
Hoe men tot een vrouwe gaet,
Hoe men door bequame wegen
In haer brenght het edel zaet.
Even als de dieren paren
In het boſch of jeughdigh groen,
Soo plagh in voorlede jaren
Man en vrouwe wel te doen:

En

En daer zijnder die gewagen,
Dat een wijf alſoo geraeckt,
Al vry raſſer plagh te dragen,
Als een die het anders maeckt.

Mercurialis een ſeer vermaert Genees-meeſter in Italyen hout het met *Lucretius*, en ſchrijft *Lib. de hominis generat. cap.* 13. en 1. *Var. Lect.* 6. dat deſe manier van doen niet te verwerpen, maer op reden gegront is, ſoo datſe ſchijnt onbequamer (gelijck oock het geheele werck) om van te ſpreken, als om te doen. Sulcx wert mede van ſommige Grieckſche Genees-meeſters gepreſen: en ick heb eenige gekent, die dit de oorſaeck gaven, datſe Vader geworden waren, daerſe te voren niet toe en hadden konnen geraken. *Rodericus* van *Caſtro* een Portugijs geneeſ-meeſter te Hamburg, beriſpt in het tweede boeck van de Nature der Vrouwen op 't 5. capittel, den vermelten *Mercurialis*: dan van ſijn reden wert in tegendeel by de Vrouwen ſelve geoordeelt,

Die Kinderen zoecken te krijgen, moeten wel letten, dat ſy haer ſelven niet al te vet en meſten. So verhaelt *Froiſſart*, in ſijn Françoyſe hiſtorye 4. 34. dat de grave *Guy de Blois*, en ſijn huyſvrouw *Marie de Namur*, niet geſtelt en waren, om kinderen te verwecken, door dien haer lichamē van veel ſuypen, veel en lecker eten, al te grooten dickigheyt, en vettigheyt hadden aengenomen. Soo ſiet men oock dat de Hoenderen, als ſy door veel broot, ofte gerſt te eten, te ſeer gemeſt werden, geen ofte weynigh eyeren leggen. *Hippocrates* geeft hier van in de Vrouwen deſe reden, dat het vette Net ſchietende op de krop van de Lijf-moeder, 't ſelve indruckt, waer door het onfangen van 't Zaet belet wert. In de mans als haer meeſte Bloet tot Vettigheyt vergaet, en is 't mede niet vremt, dat ſy tot de Telinge niet ſeer bequaem en zijn.

Hier en dient oock niet vergeten 't gene na *Hippocrates* in 't boeck *de ſuperfœtat.* en *Plato* in het tweede en ſeſte boeck der Wetten, *Plutarchus* ſeer wel vermaent, dat die ſijn vrouw wil genaken, ſulcks niet beſchoncken, maer nuchteren moet doen: alſoo de gene, die van volle en droncke Ouders geteelt zijn, gemeenlick dronckaerts werden. Het welck *Diogenes* oock te kennen gaf tegens een onbeſchofte jongen: gelijck uyt *Plutarchus* aen-gewesen is in 't derde Deel van het *Houwelick*:

Genaeckt geen echte vrou wanneer je zijt beſchoncken,
Ghy zijt dan niet bequaem, als om te leggen roncken;
'T is hinder aen het Lant als yemant qualick mint,
Een ongeregelt bedt, een ongeregelt kint.
Sy doen een dubbel quaet die van den Wijn verwonnen
Oyt met een droncken hooft dit wichtigh ſtuck begonnen;
Wat kan het anders zijn als ſchuym van lichten aert,
Dat Bacchus heeft geteelt, en Venus heeft gebaert?
Diogenes vernam een onbeſuyſde jongen
Die met een vreemt gebaer op ſtrate quam geſprongen,
De lecker (ſey de man) die ſoo onaerdigh ſpeelt,
Moet uyt een droncken hooft voorſeker zijn geteelt.

Ick heb een man gekent, die ſijn vrouwe noyt als wel droncken zijnde en beſliep, en vele kinderen teelde, die allegader de vallende ſieckten kregen, en ten laetſten daer oock van ſtorven. Even-wel alſoo dit een werck is, 't welk niet veel en ſchijnt te paſſen een langen baert, ofte een ſtatige troonje van een wijſe, ofte vijſe Grieck, ſo en ſoude het miſſchien niet ongeraden weſen, dat men hier toe quame wat vervrolickt, en na datter een kleyn glaesjen gedroncken was, om met geen gefronſt hooft een heugelick werck te doen; het welck van *Plutarchus* ſelve oock toe-geſtaen wert. En is wel geſeyt van *Ovidius* in 't tweede boeck van de Konſt der Minnen:

De wijn verheught den geeſt, de wijn geeft jeughdigh bloet,
De wijn maeckt dat de ſorgh uyt ons verhuyſen moet,
De wijn ontfronſt het hooft, de wijn verweckt de vreucht,
En ſtort in alle dingh gelijck een nieuwe jeught.

Dan dit is te verſtaen van den Wijn, die met matigheyt gedroncken wert, dewelcke niet alleen den geeſt en verheught, en tot een vrolick werck verweckt: maer maeckt oock goede ſtoffe tot de telinge, inſonheydt, na het oordeel van den Spaenſchen ſchrijver *Huarte*, om gauwe en verſtandige kinderen te krijgen.

De wijn, de ſoete wijn is dienſtigh om te minnen;
Maer neemt hem niet te veel tot ondienſt van de ſinnen,
Door wint ſoo leeft het vyer, en brant na onſen luſt,
Maer is de wint te groot ſoo wortet uytgebluſt.

Even-eens werdt door te veel ſuypen den luſt der minnen wech-genomen, en als de man heel droncken is, ſoo is het gemeenlick al droncken, om dat, gelijck *Ariſtoteles* ſeyt, het zaet tot water verſmelt. Dit is de oorſaeck, dat veeltijts de dronckaerts om de vrouwen niet en geven, gelijck in tegendeel de gene die vrouwachtigh zijn, het droncke drincken haten. Het een heeft plaets in de Italianen en Spaengiaerden, het ander in de duytſchen. Van *Alexander de groote* leſen wy in de Hiſtoryen, dat hy een grooten dronckaert was, maer ſeer kuys ten inſichte van de vrouwen. *Iulius Cæſar* was een dapper vrouwen-man, maer ondertuſſchen heel ſober: ſoo dat *Cato* van hem ſeyde, dat hy 't alleen was, die in ſoberheyt de gemeene ſake onder gebracht hadde.

Is vorders van nooden tot bequame telinge, dat de Ouders haer Lichaem matelick oeffenen, van de beſte en voedſaemſte ſpijſe eten, en even-wel niet te veel. Moeten oock met den vollen buyck niet terſtont van tafel na bedt gaen, maer wat *tijts* tuſſchen beyde laten. Een ſeker Genees-meeſter van ſijn vrouwe gevraeght zijnde, welck beter was 's avonts ofte 's morgens? antwoorde, dat het 's avondts vermakelicker, maer 's morgens geſonder was. Waer op het ſoet Hertjen

 antwoor-

antwoorde, Doet het dan 's avonts om de genuchte, en 's morgens om de geſontheyt. Ter eeren van deſe trooſtelijcke Juffrou, zijn eertijts eenige verſſen in Latijn gemaeckt, en nu aldus over-geſet:

Moy Geertruyt eerſt getrout die was geſint te weten,
Wanneer men alderbeſt den echten acker ſpit:
Een geeſtigh medeçijn, beneffens haer geſeten,
Bedacht hem op de vraegh, en ſey ten leſten dit:
Wanneer den dageraet haer roſen komt ontluycken,
Dan is het ſpel geſontſt en voor de leden goet;
Maer die ontrent de nacht haer echte deel gebruycken,
Genieten dieper luſt, en vinden meerder ſoet.
Wel, ſey de jonge vrou, ſoo wil ick dan beſorgen,
Te plucken in het bed de vruchten van de jeught:
Voor-eerſt, om wel te zijn, ontrent den rooden morgen;
En als het avont wert, dan om de ſoete vreught.

Dan is geſontſt niet alleen voor den bou-man ſelve, maer oock voor de vrucht, en om de telinge bequamer te maken, dat de Venus-feeſt 's morgens gehouden wert, als de ſpijſe wel verteert is, en dat men geen raeuwigheyt in de Maegh en voelt, gelijck breeder te ſien is by *Ioubert* 2. *des Erreurs populaires* 7. En daerom raedt *Ariſtoteles* in deſe gelegentheydt des avonts weynigh te eten; en om niet flaeu te werden, te voren een goet middagh-mael te houden. En hier toe en moet geen ongeruſt gemoet, geen bedroefden geeſt, geen hooft vol muyſe-neſten by-gebracht werden.

Geen ongeſtuymigh hooft, geen omgeroerde ſinnen,
Zijn dienſtigh aen het volck om zaet te mogen winnen;
'T zy dat men menſchen plant, of dat men haver ſaeyt,
Het is de beſte tijt wanneer het niet en waeyt.
Haer dient een ſtille ziel die niet en is bewogen,
Die uyt een vorigh leet geen ſpijt en heeft geſogen:
Hier dient een ſtille ziel die niet en is beſchroomt,
Die van geen droevigh lijck of ſiecke lieden koomt:
Hier dient een ſtille ziel bevrijt van alle tochten,
Die wraeck uyt enckel ſpijt op haren naeſten ſochten:
Hier dient, ô ſoete jeught, hier dient een ſtille ziel
Die noyt op vremt gepeys in deſen handel viel.
'T is menighmael geſien dat lieden van verſtande,
De kloeckſte van de ſtadt, de grootſte van den lande,
Voor ouders zijn gekent van kinders ſonder naem,
Recht-kluntens voor de ploegh, en anders niet bequaem.
Voor reden wert geſeyt, dat als de wijſe mannen
Zijn met een diepe ſorgh geduerigh in-geſpannen,
Het beſte leven-ſap en al het fijnſte bloet,
Niet is gelijck het ſou, of daer het weſen moet.
Of ſy dan ſchoon het werck ter rechter uren plegen,
De ſinnen reyſen uyt, of blijven onder-wegen,
De ziel is elders vaſt, het lijf is maer een romp;
Dus werter yet geteelt, het is geweldigh plomp.
Ghy daerom hebje luſt een aerdigh beelt te malen,
Soo laet in dit geval geen ſinnen elders dwalen:
En raeckt noyt echte wijf als met een vollen wenſch;
De menſch die menſchen teelt behoeft een gantſchen menſch.
De kracht van al het lijf moet hier te ſamen wercken,
De geeſt moet niet-te-min de buyte-leden ſtercken;
Noyt ſiet men datter menſch of eer of danck behaelt,
Die met den lijve werckt, en met de ſinnen dwaelt.
Daer is op dit geval noch vry al meer te leſen,
Maer een gebodt alleen kan u voor duyſent weſen:
Maeckt ſoo te zijn geſtelt wanneer je kinders bout,
Gelijck je metter daet u kinders wenſchen ſoudt.

Linſchoten verhaelt in 't 17. cap. van ſijn Ooſt-Indiſche reyſen, dat in het Koninghrijck van *Pegu*, de Grooten, en Eedelen, ja de Koningh ſelve, als ſy trouwen zullen, een vremdelingh gaen beſoecken, om haer Bruyt den eerſten nacht te beſlapen, en haren *Maeghdom* te nemen: waer voor ſy hem een vereeringe doen, en houden het voor groote eere, dat een ander haer die moeyte, en den pijnelicken arbeyt heeft afgenomen. Ick en weet niet wat dan beduyde, dat ſy de Dochters, ſoo dra ſy gebooren waren haer ſchamelheyt toenaeyden (haer alleen een kleyne openingh latende tot loſingh van het water) om op haer bruyloft van den bruydegom open getornt te werden (gelijck *Linſchoten* getuygt ſelfs geſien te hebben) als ſy ſulcx tot haer koſten den gaenden man aen-beſteden. Seker in ons Landt, daer elck geerne ſijn eygen werck doet, zijn de Luyden vry wat vijſer, en zouden naeuwlicx, ick laet de vereeringe ſtaen, yemandt daer voor een ſtoel ſetten.

Het is aldernatuerlickſt, ſeyt *Ariſtoteles*, ſijns gelijck te teelen, en op een ander plaets ſchrijft hy, dat men in ſeker lant, daer de vrouwen gemeen waren, de kinderen een vader plag te geven, dienſe beſt geleken, als of de gelijckenis teken genoeg was, om den rechten vader aen te wijſen. *Volaterranus* ſchrijft 5. *Geograph.* van *Giacomo Appiano*, Heere van *Piombino*, in Italyen, dat hy geen kinderen hebbende, en meenende, dat ſijn boel, die ondertuſſchen met ſijnen ſpeel-man, weſende een Moor, geſpeelt hadde, by hem ſwaer gingh; de geſanten van de naburige ſteden op de geboorte en den doop van het kint dede nooden: en dat ſy ondertuſſchen van een ſwart kint, de vader gelijck, verloſte, tot lacchen van de genoode, ende ſchaemte van Heer Jacob, die dat ſpel niet wel in ſijn ooren klonck. Soo is oock onder ons niemant rouwigh, dat de kinderen hem gelijcken, en ſulcx wert de vrouwen tot een teecken van eerbaerheyt toe-gerekent. *Catullus* in het Bruylofts-dicht, dat hy ter eeren van *Manlius Torquatus*, en *Iulia* gemaeckt heeft, gebruyckt deſe toe-wenſchinge:

Ick wenſche dat een aerdigh kint,
Het ſchoonſte dat men yewers vint,
Het ſoetſte van de gantſche ſtadt,
In uwen ſchoot gedoken ſat:
En dat het met een ſoeten lagh
Sijn vader wenſchte goeden dagh:
Sijn vader even ſoo geleeck,
Dat yder die het eens bekeeck
Terſtont aen 't kroos en weſen ſagh
Wie dat de vader weſen magh;
Ter eeren van de rechte trou,
En u ten goede, weerde vrou.

Om.

Om de eere, die de vrouwen in deſe gelijckenis ſtellen, ſoo en is het kint nauw'licx ter werelt gekomen, ofte elck roept: *Ie! hoe wel gelijckt dat kint ſijn vaertjen; Het is al of het uyt ſijn aengeſicht geſneden was.* Het welck *Theophraſtus* oock aengemerckt heeft *Eth. Char.* 5. Tot deſe gelijckenis doet ſeer veel, dat de gehouwde malkander wel geſint hebben, ſonder haer ſinnen en onkuyſche gedachten op een ander te laten loopen. *Tibullus* 1. *Eleg.* 6.

Met deſen beſigh in het minnen,
Op genen loopen haer de ſinnen.

Want deſe inbeeldinge heeft ſoo grooten kracht, datſe de gelijckenis oock aen de vrucht kan geven, van degene, die over het werck niet geweeſt en is. Soo is 't gebeurt, dat een vrouw dewijlſe met een ander doende was, ondertuſſchen bekommert zijnde, dat de man onverſiens mocht t'huys komen, en haer betrappen, op de negen maenden gelagh van een kint, niet den Pol, maer den Man wel gelijckende. Waer van een ſeer aerdigh. Dicht in Latijn gemaeckt is, by *Thomas Morus*, weerde Cançelier van Engelandt, en een ſeer groot vrient van onſen grooten *Eraſmus van Rotterdam*: 't welck in onſe tale mede over-geſet is by de eer van de Hollantſche Regeringe en Poëſye in deſe verſſen:

Nae dat Ian Al-beſchick getrout was binnen Lonnen,
Soo had hy metter tijt al menigh kint gewonnen;
Maer als de goede Ian den gantſchen hoop bekeeck,
Soo vont hy onder hen niet een dat hem geleeck.
Dit heeft ſijn loſſen kop te bijſter ſeer geſpeten,
Hy meynde dat het wijf had achter-uyt-geſmeten:
En watter yemant doet, en wat hem wert geſeyt,
Het ſtuck by hem gelooft en wert hem niet ontleyt.
'T geviel om deſen tijt dat Trijn een ſoontje baerde
Dat ſchier in alle dingh na ſynen vader aerde,
Dit heeft het grilligh hooft in volle daet bemint,
Hy meynde dit alleen dat was ſijn eygen kint.
Maer ſiet een kluchtigh quant die quam met hem te ſpreken,
En ſeyde, lieve maet, ghy ſeylt verkeerde ſtreken:
Hebt ghy geen vaſter gront ontrent een echte vrou,
Soo waerje beter noyt gekomen in de trou.
Siet als een dertel wijf laet haren acker telen,
Van yemant wel gewoon met haer te komen ſpelen,
En datſe ſeker weet haer man is in de ſtadt,
Soo iſſe van den anghſt geduerigh op-gevat;
Sy is geheel ontſet, en al haer ſinnen ſchromen
Dat hy ſal daer ontrent en by den handel komen:
Hierom ſoo wert ſijn beelt ſoo diep in haer geprent,
Dat ſy het aen de vrucht ten vollen over-ſent.
Haer man is daer te ſien. Siet, dus ſoo gaen de ſaken,
Men kan op dit geheym geen vaſte gronden maken:
Of 't kint ſijn vader lijckt, of dattet anders gaet,
Ten maeckt geen vrouwe goet, ten maeckt geen vrouwe quaet.
Het gaeter ſelſaem toe als mans en jonge vrouwen,
Ten goede van het lant, den ſoeten acker bouwen:
Nature doet haer werck, doch waer, en hoe, en wat,
Dat heeft tot heden toe geen menſche recht gevat.
Daer ſtont doen Ian en keeck, en gaf het ſtuck gewonnen,
En heeft ſijn ouden luym na deſen noyt begonnen.
Wel, vrienden, alsje ſcherſt, of ſoete reden drijft,
Maeckt ſtaegh dat man en vrou in goeden vrede blijft.

Staet oock te letten, ten aenſien van de vrouw, dat het dienſtigh is puys te laten ſlapen, wanneer de Maen achter de kerck is, *Moſes* 15. *Levit.* 19. Alſoo in die tijt boven de tegenſtaende vuyligheyt, het ontfangen niet en kan gelucken, om dat de vruchtbare kracht van 't zaet niet alleen verdooft, maer oock geſtickt wert, *Ioubert.* 2. *des Erreurs populaires* 5. dan indien het mannelijck zaet met gewelt door-breeckt, en door ſijn ſterckte, de kracht van de vloet tegen-ſtaet, ſo werter een ſlappe vrucht geteelt; en ſulcke kinderen werden by ons geſeyt, tegen de Maen gepiſt te zijn, en zijn gemeenlick Melaetsheyt, en ander ongemack onderworpen, *Avicenna* 4. fen. 4. c. de Lepra. *Lævin. Lemnius* 1. de occ. Nat. mirac. 8. *Mercariael. de hom. gener.* 5. Hier van ſeyt de hoog-geleerde Heere *Hugo de Groot*, uyt het gene wy leſen *Iohannis* in 't 9. alwaer de Diſcipulen vragen van een blinden, wie datter geſondight heeft, hy, ofte ſijn ouders, om blint gebooren te werden? Te weten, ſeyt d' Heere *de Groot* beyde ſijne ouders, ſondigende tegen de wet, *Levit.* 20. 18. het welck onder de groote ſonden geſtelt werdt by *Ezech.* cap. 18. v. 6. En uyt ſoodanigen verſamelinge komen onvolmaeckte ſchepſelen, dewijl de Nature, met loſen beſigh zijnde, belet wert het behoorlick weſen aen de ſelve te geven, gelijck de Joden aen-mercken. Siet hier breeder van by *Ioh. Gerardus* tom. 7. *Loc. comm.* §. 438. Daerom is wel geſeyt van dén Poëet in 't noyt genoegh gepreſen *Houwelick*:

Daer zijn in 't echte bed veel ongelege ſtonden,
Wanneer u kinder-ſucht is dienſtigh in-gebonden:
Het is een oude wet oock voor een jonge bruyt,
Viert Mena, reyne jeught, en ſtelt u ſaken uyt.
Delant-man mocht te-mets het ſaeyen beter ſtaken,
Om datter nutter is by wijlen eens te braken;
Daer is een ſeker tijt te toomen uwen brant,
Daer is een ſeker tijt wanneer men menſchen plant.

Nu en is oock niet alleen van nooden, dat wel op den tijt gelet wert, te weten korts na dat de vrouw geſuyvert is, en dat beyde de Ouders geruſt van gemoedt, en geſont van Lichaem zijn; maer dient oock wel waer-genomen te werden, de vermaninge van den grooten wijs-gerigen *Ariſtoteles*, dat men de vrouwe met ſedigheyt en beſcheydelickheyt genake, op datſe door te groote dertelheyt, en ketelige welluſt, buyten het ſpoor van eerbaerheyt niet en kome te ſpringen. Deſe leſſe is by den ſtichtigen Poëet mede niet vergeten:

Men heeft van outs gepooght de vrouwen aen te praten,
Dat ſlucx een echte wijf haer ſchaemte dient te laten
Soo haeſt ſy maer de borſt des avonts open doet,
Maer datſe met het kleet die weder nemen moet.
Voor reden wort geſeyt, en metter daet gepreſen,
Dat vrouwen op den dagh wel eerbaer moeten weſen,
Maer als de ſwarte nacht bedeckt de gantſche kuſt,
Dat dan het echte wijf mach ſygen in de luſt,
Mach uyt een volle drift met haer geſelſchap mallen,
En met een loſſen toom in minne-ſtuypen vallen,

Mach ſpringen uytten bant, en plegen metter daet
Al wat een lichte-koy by wijlen onder ſtaet.
Maer hoe! ſal onſe vrouw Ulyſſes wijf gelijcken?
En als het duyſter wort van hare plichten wijcken?
Sal oyt een reyne ziel gaen breken inder nacht
Al watter op den dagh ten goede was gebracht?
O neen, vriendinne, neen, ten is u niet te raden,
Het ſal u in den geeſt en aen de ſeden ſchaden;
Siet als de jonge vrouw haer kleet heeft uyt-gedaen,
Soo moetſe metter daet de ſchaemte trecken aen.
Sy moet oock als de Son gaet in het water ſincken,
Met des te meerder glans in reyne ſeden blincken:
Sy moet, al is het licht ſchoon uyte weegh gebracht,
Haer ſtralen laten ſien oock in de middernacht.
Sy moet in ware tucht met haeren man verkeeren,
Hoe duyſter dat het zy. De nacht is oock des Heeren,
De nacht is enckel dagh voor Godes hel geſicht;
Ghy, viert dan alle tijt een reyne vrouwe-plicht.

't Gene de Geleerden voor de goede ſeden, en eerbaerheyt gebieden, wert by de Genees-meeſters oock voor ſeer nootwendigh tot de teelinge geoordeelt. Want de overtollige wel-luſt, de welcke met te grooten drift geſchiet, belet het ontfangen. *Lucretius* in 't vierde Boeck:

In 't bedt te weligh zijn belet het vruchtbaer telen,
En daerom moet het wijf niet al te dertel ſpelen;
Want in een loſſen doel, daer na dat yemant ſchiet,
En treft men noyt het wit daer op de ſchutter ſiet.

Nu oock te dickwils hervat zijnde, ſoo bederft het zaet, en werdt onvruchtbaer, alſoo het voor ſijn rijpigheyt gelooft wert. De wijſe *Plutarchus* ſeyt ſeer wel in het leven van *Lucullus*, gelijck onmatigh ſpreken de reden ydel en dwaes maeckt, dat oock alſoo het zaet, van de gene, die ongebonden in 't by-ſlapen zijn, gemeenlick voos en onvruchtbaer is. Soo datter niet beter en bequamer en is tot de telinge, en om wel te zaeyen, en oock wel te ontfangen, als de matigheyt, en niet te plocken, voor dat het rijp is.

Onmaet in alle dingh verveelt,
Doch meeſt wanneer men kinders teelt.

De Koninginne *Zenobia* wert in de Hiſtoryen hier over ſeer geroemt. Deſe als ſy eens by haren man geweeſt hadde, wachte de maent uyt, om te ſien offe ſwanger was; en ſulcx zijnde, beyde nae de verloſſinge, om geen vergeefs werck te doen: maer niet ſwanger zijnde, ſoo namſe wederom een proefken voor een maent, gelijck *Trebellius Pollio* getuyght. En wy leſen by *Soſomenus* van een vremt wijſ-gerige, met namen *Æas*, hoe dat hy een ſchoone vrouw hebbende, haer maer driemael en bekende, en drie ſonen teelde. Van dit exempel ſeyt een geleert Rechtſ-geleerde in Vranckrijck (*Tiraquellus in* 15. *Leg. Connubial. gloſ.* 1. *part.* 15. §. 83.) die de Gemeene ſake alle jaer een kindt, en een boeck maeckte (gelijck de Preſident *de Thou* in ſijn Hiſtorye van hem ſchrijft) indien dat het alle mans zouden willen navolgen, dat de vrouwen, hoe eerlick ſy oock mochten zijn, daer mede niet wel vernought en zouden weſen: en dat het beter was, heel vergeten, als ſoo ſelden gegroet te zijn. Want gelijck ſommige hier van plegen te ſeggen, *Die noyt en at, noyt en hongerde*. *Populia* de dochter van den vermaerden Romeyn *M. Agrippa* gevraeght zijnde, waerom de beeſten na datſe met jongen waren, niet meer en ſpeelden? antwoorden aerdigh, *Om dat het beeſten zijn*: gelijck beſchreven is by *Macrob.* 2. *Sat.* 5.

TEEL-KUNST.

Voor de gene die genegen zijn haer geſin, en met eene de werelt, te vermeerderen.

INdiender yemant is genegen om te weten
Hoe dat de minne-plicht behoort te zijn gequeten,
Die lett' op dit geſchrift, en op de bedde-wet
Die hier u door de kunſt voor oogen wert geſet.
In 't ſoetſte van de Mey wanneer de velden bloeyen,
De kruyden jeughdigh ſtaen, de jonge boomen groeyen,
Als ghy dan hebt geruſt, u mage wel geteert,
En dat u geen verdriet of ſwaer gepeys en deert,
U leden zijn verquickt, vermoeytheyt wech-genomen,
En dat in hare plaets de geeſten zijn gekomen;
Soo dat u jeughdigh bloet, als van den ſlaep verweckt,
Wort gaende door het lijf, en nae de vrouwe treckt,
En dat u ſoete duyf heeft wel-geſtelde ſinnen,
En leden wel bequaem om zaet te mogen winnen,
Soo roept tot u behulp den Vader van de trou,
Begeeft u dan met ernſt ontrent de jonge vrou,
En doet dat u betaemt: en naer u reyne luſten,
Soo blijft noch op het bedt een weynigh leggen ruſten,
En ſluymert noch een wijl; of ſoo u ſlaep ontbreeckt,
Soo maeckt dat ghy alleen van ſoete dingen ſpreeckt:
Een quellijck bedt-gepraet en dient geen jonge vrouwen,
En paſt geen echte mans die haren acker bouwen.
Ghy dan jaeght bange ſorgh en droefheyt op de vlucht;
Een acker eerſt beſaeyt die wil een ſachte lucht.

Hoe een bevruchte Vrouw haer onderhouden zal.

Het III. Capittel.

ALs nu de teere vrucht is binnen u ontfangen,
Soo komt, ô jonge vrouw, en leert bequame gangen,
Leert regels tot het werck; want alſſer yemant draeght,
Soo dienter aen de kunſt om nieuwe raet gevraeght.
Dus als het u gebeurt, dat, naer een diep verlangen,
Ghy voelt een teere vrucht in u te zijn ontfangen,
Soo neemt met alle vlijt u ſwacke leden waer,
En doet niet alle dingh gelijck als voor en naer:
Een vrouw die ſwanger is die moet haer leeren mijden
Van ongeregelt ſpel, van rotſen ende rijden,
Van al te ſwaren pack, van al te raſſen ganck,
Van al te goeden reuck, van al vuylen ſtanck,
Van alle mal geraes, van alle dertel ſpringen,
Van door een vreemt gebaer de leden om te wringen,
Van over al het oogh te willen laten gaen,
Van angſt, van alle ſchrick, van onbedachte waen.

Een

Een vrouw die ſwanger is moet even dan gedencken
Door praem van enge dracht haer niet te laten krencken;
Geen dingh ſoo onbequaem ontrent een teere vrucht,
Dan als een jonge vrouw in naeuwe kleeren ſucht.
Een vrouw die ſwanger is moet haer geduerigh wachten,
Van naere dweperij, van alle droeve nachten,
Van door een gramme ſucht te werden omgevoert,
Iae van een groote vreught te werden omgeroert;
Want als het ſwanger lijf is beſigh met de tochten,
Soo kromt de ſwacke geeſt in veelderhande bochten:
En wat ontrent de vrucht ſijn kracht beſteden moet,
Vergeet ſigh in de galen aen het vinnigh bloet.
Ghy, maeckt u daerom ſterck om uyt te mogen jagen
Schrick, wrevel, gramme ſucht, en alle quade plagen:
Gewent u tot gedult, en wacht u van de ſpijt,
Schoon dat je licht te peert, en wonder haeſtigh zijt.
Wanneer het jeughdigh hout met vruchten is beladen,
Een vlijtigh hovenier die vint terſtont geraden,
Met allerley behulp den boom en yder tack
Te ſtijven tegen wint en ander ongemack;
Want als hy dat verſuymt, ſoo kan het licht gebeuren
Dat van den eerſten ſtorm de tacken ſullen ſcheuren:
Siet daer een jonge ſtam, en al het teer gewas,
Geſlingert op het velt, gedommelt in het gras.

ICk zal my wel wachten om in geen ongenade van eenige happige wijfs te vallen, het gene in 't voorgaende capittel van de Koninginne, en den Wijſ-gerigen verhaelt is, hier veel te prijſen: nochtans en kan ick niet verſwijgen, dat al-hoe wel de Vrouwen den Beurtman niet aen Lant en laten ſtaen, al heeft het Schip ſijn volle vracht in (gelijck by-na plagh te ſeggen *Iulia* de dochter van den Keyſer *Auguſtus*, by *Macrob.* 2. *Saturn.* 5.) en dat ſulcx haer meerder vernoeght als te voren, om reden by *Andreas Laurentius*, en andere te leſen: ſo is even-wel beter, en behoort oock onderhouden te werden de leſſe van de Genées-meeſters, dewelke in 't *Houwelick* met deſe verſſen uyt-gedruckt is:

'T is voor het echte volck geraden om te ruſten,
Wanneer het ſwanger wijf gevoelt haer eerſte luſten:
Wanneer een jonge vrou haer maegh en herte klaeght,
En voelt in haer geheym een teken datſe draeght.
Want als een teere vrucht haer eerſt begint te ſetten,
Al wat de vader doet dat ſal de moeder letten;
Wie veel den acker ploeght wanneer hy is beſaeyt,
Die breeckt ſyn eerſte werck, en maeckt het al bekaeyt.

Dan in 't alder-laetſte van de dracht en kan dit ſpel geen quaet doen, en wert oock gelooft, dat het den arbeyt als dan lichter, en de baen gladder maeckt.

Al de Konſt om de vrucht te behouden beſtaet daer in, dat de Swangere vrouw wel onderhout het recht gebruyck van de Niet-natuerlicke dingen. Want het gebeurt dickwils, dat een gematighde en wel-geſtelde Lijfmoeder de beſte beginſelen van ons leven ontfanght, en een volkomen ſchepſel voort-brenght, het welck daer nae door verſuym en onachtſaemheyt van de Moeder qualick bejegent wert. Daerom raet *Hippocrates* ſeer wel in ſijn eerſte boeck van de Vrouwelicke Sieckten, dat de Vrouwen ſonderlinge ſorge dragen, om de vrucht te behouden, en wel te onderhouden tot den tijt van de verloſſinge. 'T welck geſchieden zal, indienſe haer geſontheydt wel gade ſlaet, en haer Lichaem niet en pranght met naeuwe kleederen. Want dat prangen beſchadight de vrucht op de ſelve manier, als andere uytwendige en in-wendige oorſaken, die de Lijf-moeder drucken en benaeuwen. Daerom ſeyde *Ariſtoteles* ſeer wel, in ſijn eerſte boeck van de Telinge der Dieren op het 12. capittel, dat ſeer goet is voor het wel-varen en groeyen van de Vrucht, geen ſwaerte op de Lijf-moeder te brengen. En daerom is den buyck met geen been beſet, gelijck 't hooft en de borſt, op dat de Maegh en de Lijf-moeder haer vryelick zouden konnen uyt-ſetten. Daerom leyt ook op den eyndelderm, als op een ſacht kuſſen voor de hardigheyt van den rugh-graet, gelijck *Galenus* aenwijſt in 't vierde boeck van 't gebruyck der Leden op 't 14. capittel.

Maer inſonderheyt dient een ſwangere vrouw haer te wachten voor groote Beweginge des Lichaems, en des Gemoets, als rijden, rotſen, loopen, danſſen en ſpringen: van verſchricken, en haeſtelick te ontſtellen. Want hier door krijghtſe dickwils voor den tijdt den arbeyt op den hals. Ick en prijs even-wel niet een leuy en leuſigh leven, waer door vele ongeſonde vochtigheden vergaderen, en de natuerlicke wermte overſtolpt wert: maer de bevruchte vrouwe dient wel in de eerſte maenden weyniger, in 't leſte van haer dragen, en tegen dat den arbeyt komen zal, haer meer en dickwilder te bewegen, en veel te gaen wandelen.

Hier en boven heeft een bevruchte vrouwe haer oock te wachten voor te grooten hitte en te grooten koude. Want dewijl ſy ſelve ſieck kan werden door het langduerigh in-halen van al te heete ofte te koude lucht: ſoo zal veel lichtelicker de teere vrucht daer door beſchadight werden: inſonderheyt indien op het langh in-halen van hitte en koude, ſchierlick volght het in-trecken van vochtige en drooge lucht. Want dat is de oorſaeck, waerom, als op een natten en ſoelen winter drooge, en koude lenten volgen, dat de ſwangere vrouwen een miſ-dracht krijgen, ofte by aldien de kinderen, levend' ter werelt komen, daer na lichtelick ſterven, gelijck *Hippocrates* leert in 't 3. boeck van de Kort-bondige ſpreucken, en *Galenus* in ſijn uytlegginge. Het welck hy ſeydt alſoo te zijn, om dat de Lichamen die van de wermte en vochtigheyt los en ſacht geworden zijn, lichtelik tot haer binnenſte toe konnen ontfangen de koude, drooge, en ſcherpe hoedanigheyt van de lucht. Derhalven de teere kinderen, die lange tijt aen een ſoele lucht gewent zijn, komen dapper te ontſtellen van een ſchierlicke, en drooge kou, inſonderheyt die wat tenger zijn, en door haer moeders lichaem

chaem en klederen niet ſorgvuldigh bedeckt ofte bewaert en werden. Den Spaenſchen genees-meeſter *Mercatus* is hier te vergeefs tegen,alſoo men nootſakelick moet toe-ſtaen,dat de kinderen niet even-eens geſtelt en zijn, of de moeder gematighde, ofte raeuwe, heete, en ongematighde lucht in-haelt, dewijl ſy die ongematigheydt in haer niet en matight, maer ſoodanigh de vrucht toeſent. Daerom behoort een vruchtbare vrouwe haer, ſo veel als mogelick is,uyt de lucht, die in eenige hoedanigheydt te ſeer uyt-ſteeckt te onthouden,maer inſonderheyt uyt quade,onſuyvere,ſtinckende,en miſtige. Behoort haer oock te wachten voor ſtanck van uyt-gedaen kaerſſen,ſwavel, beverſwijn, en diergelijcke ſtinckende dingen; als oock van ſeer ruykende kruyden, gelijck munte, poley en andere,inſonderheyt van muskeljaet,amber,civet,en ruyck-ballen, die daer van gemaeckt werden.

Vorders zal ze voor haer eten gebruycken Spijſe van goet voedſel, en een weynigh verdroogende. De menichte moet weſen ſoo voor haer ſelven, als voor de vrucht, ſo datſe de mont dickwils al wat bieden moet, al heeftſe de grootſte luſt niet om te eten: ſy en behoeft haer oock ſoo naeuw aen de vaſt-dagen niet te binden: want door veel vaſten ſoude de vrucht lichtelick ſlap en ſieck werden, en voor den tijdt uyt willen, om ſijn voedſel buyten te ſoecken, dat het binnen moſt derven. Sy moet haer even-wel oock wachten van al te veel te eten, alſoo door al te veel voedſel het kint lichtelik komt te ſticken; ofte wert ten minſten daer door ſoo grof, dat het op ſijn plaets niet wel ſoo langh en kan dueren, om vol-dragen te werden; ofte valt daer van in een ſieckte,dewijl te veel ſpijſe niet wel konnende verteert werden, haeſtelick bederft,en quaet bloedt maekt,het welck tot ongeſont voedſel voor de vrucht, die dat na hem treckt,nootſakelik moet gedyen. Noch is noodigh haer te mijden voor alle ſpijſe die te kout,te heet, ofte te vochtigh is, en inſonderheydt ſoodanige in 't beginſel van de maeltijdt niet te eten. Gekruyde ſpijſe, en die in korſten geleyt is,en dient haer niet. De *Speceryen* machſe oock niet gebruycken, als alleen op het leſte de Caneel en Safferaen. Andere ſcherpe ſpijſe moetſe oock laten, als loock, ajuyn,en diergelijcke,inſonderheydt die eenige *medicinale* kracht heeft om water te doen loſen, en walginge ofte nieſſen verwecken kan. Want,gelijck *Hippocrates* ſchrijft in 't eerſte boeck van de Sieckten der vrouwen, de ſwangere vrouwen die wat ſcherps, of bitters buyten gewoonte eten, ofte drincken, konnen de teere vrucht bederven. Soo ſeydt oock *Galenus* in 't 8. boeck van de Ongemenghde genees-middelen, dat wilde Comcommers, en alle ander bittere dingen, als oock die fijn van deelen zijn, inſonderheyt de heete, de vrucht doen ſterven. Daerom vermaent *Avicenna* lib. 3. fen. 21. tr. 2. cap. 2. de bevruchte vrouwen, om haer te wachten van alle ſcherpe en bittere dingen, gelijck Cappers en Vijghboonen: het ſelve leert oock *Paulus* in 't eerſte boeck en capittel. Want dat bitter, en heel ſcherp is, heeft een kracht om in te eten, en om te brengen de tere dieren. En daerom heeft *Aloë*,en diergelijcke,kracht om de wormen te dooden. Derhalven en bedervenſe niet alleen de vrucht, om datſe den buyck beroeren en kamerganck verwecken,gelijck *Mercates* meent,en oock van *Hippocrates* te voren geſeyt is, alſoo door de beweginge de Lijf-moeder mede komt te lijden; maer ook om de bitterheydt ſelve, dewelcke de teere vrucht gantſch tegen is. Geheel zoute dingen dienen mede van een ſwangere vrouwe geſchout te werden. Want, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt in 't ſevende boeck van de Hiſtorye der Dieren op 't vierde capittel, als de ſelvige te veel zout gebruyckt, ſoo wert het kint ſonder nagelen geboren. Met welcke woorden hy ſchijnt te kennen te geven, dat het gene zout is, kracht heeft om nae hem te nemen het klevende deel van de ſtoffe der telinge. En *Hippocrates* in ſijn boeck *de Superfœt.* ſtelt onder de teyckenen, dat een kint niet op en zal komen, indien het ſonder nagelen gebooren wert. Derhalven is ſeer noodigh, dat een bevruchte vrouw haer ſelven daer van wacht. Dan indienſe groote luſt kreegh tot eenige koſt, die juyſt van de beſte ſtoffe niet en was, die en moet men haer niet geheel onthouden, maer hier in vry wat door de vingeren ſien. Want by ſwangere vrouwen heeft het meeſt plaets, dat wy in 't eerſte capittel uyt *Hippocrates* van de luſt en aengenaemheydt der ſpijſe geſeydt hebben. Staet even-wel te letten, dat men by haer geen praet en maeckt van ongeſonde koſt, ofte die niet te krijgen en is, om niet te vergeefs haer tanden waterigh te maken.

Noch is dienſtigh dat een ſwangere vrou niet hartlijvigh en zy, en datſe alle daegh, ſoo 't mogelick is, eens ter ſtoel gaet. En indien dat van ſelfs en uyt de natuer niet en wil komen, ſoo zal ſe 's morgens nemen ſap van pruymen, en corinthen,appelen ſacht gekookt wel geſuyckert, en een goet ſtuck boter daer in. En dat niet helpende ſoo en ſal men niet licht tot ſet-pillen, ofte clyſteren (als in 't alder-leſte, en wanneer den arbeydt voor de hant is) komen, inſonderheyt die wat ſcherp zijn, alſoo ſe de Lijfmoeder, die op de dermen leyt, lichtelick zouden beſchadigen,en een mis-dracht konnen veroorſaken. Daerom is 't beter, dat men haer van boven ingeven eenig ſacht genees-middel, als daer is *Manna* in wat hoender ofte weren nat geſmolten, en dan wel door-gedaen. Den *Rhabarber* en is oock niet ondienſtigh met wat lange rozijnen in-genomen het gewichte van een halven franſchen kroon, ofte wat meer. Het is een groote misſlagh, dat ſommige meenen, een bevruchte vrouwe ſchadelick te weſen, het Lichaem te ſuyveren en ader te laten: daer het beyde niet ſonder gevaer van de vrucht en de vrouw dickwils na-gelaten wert. Ick bekenne even-wel, dat men hier in met groote ſorghvuldigheydt moet te werck gaen.

Men zal haer dan, nae de leere van *Hippocrtes* 4. *Aphor.* 1. als het den noot vereyſcht van de vierde tot de

de ſevende maent matelick mogen ſuyveren, om dat de vrucht in die tijdt op het ſterckſte is; maer vroeger ofte later, als deſelve noch ſwak, ofte al rijp is, zal men daer mede niet licht door gaen. Indien men dan magh ſuyveren, het Lichaem vol vochtigheden zijnde, ſoo mach men oock wel laten; alſo het ſelfde minder ontſtelt, als het ſuyveren, inſonderheyt in 't beginſel, alſſer overvloet is van bloet, en de vrucht noch teer zijnde weynigh voedſel van doen heeft. Dewijl de Nature ſelve ſomtijdts het Lichaem van de ſware vrouwen door het bloeyen uyt de neus, het ſpeen, jae oock ſomtijts door de Lijf-moeder, ſonder eenigh letſel ontlaſt, waerom zoude de Konſte ſulcx niet mogen navolgen? Ick ken verſcheyde bloet-rijcke vrouwen, die als ſy ſwaer zijn, haer gemeenlick twee drie mael doen laten, oock in dẽ leſte maenden, en als ſy dat overſlaen, ſoo zijn de kinderen vol vyerigheyt. Ja de ervarentheydt leert ons, dat ſommige vrouwen ſoo bloet-rijck zijn, dat indienſe niet terſtont op de tweede maent gelaten en werden, miſdragen, ofte van een doot kint verloſſen. Een ſeker Genees-meeſter verhaelt, dat hy over twee bevruchte vrouwen gegaen heeft, waer van in de eene door overvloedigheyt van bloet vier kinderen op de achtſte maent verſtickt waren; in de andere, twee op de ſeſte maent. De welcke, als hyſe op de vijfde maent veel bloets af-gelaten hadde, daer na verſcheyde reyſen geluckelick van voldragen kinderen verloſten. De aderen van de voet en moeten in ſwangere vrouwen niet gelaten werden, om dat ſulcks het bloet met gewelt na beneden treckt, en de vrucht doet ſacken. Op de achtſte en negenſte maent en magh men niet ſonder grooten noot laten, inſonderheyt in de gene die door ſwackheyt ofte ſlibberigheyt van de Lijf-moeder lichtelick een miſſchienis krijgen.

De Slaep (om geen van de ſes Niet-natuerlicke dingen over te ſlaen) ſal weſen by nacht, tot koocken, en verſpreyen van de ſpijſe: want het waken veroorſaeckt raeuwigheyt en ſiekten, daer de miſdracht dickwils op volght, niet terſtont na den eten, maer 's morgens vry wat langer, alſſe gemeenlick gewent is.

Eer ick dit Capttel beſluyte, ſoo en dient niet vergeten de nootwendige leſſe, die de Ed. heer *Iacob Cats*, geeft in ſijn vermaert *Houwelick*, met deſe verſſen:

Wanneer de vrouwe draeght ſoo dient de man te letten,
Dat niemant door het huys miſſchien en kome ſetten
Yet dat wan-ſchapen is, een wreet of ſelſaem beelt
Dat ons het ooge terght, en ſoo de ſinnen ſteelt.
Al wat oubolligh ſtaet, of vreeſe kan verwecken,
Of met een ſnellen ſchrick ons in de leden trecken,
En dient een jonge vrou voor al niet daerſe ſlaept,
En van de reyne trou de ſoete vruchten raept.
Wilt oock om deſe tijt u niet te ſeer vergapen
Aen eenigh ſelſaem dier, alſ ſimmen, katten, apen:
En draeght niet in den arm, en leght niet aen den mont
Een vreemden baviaen, of plat-geneuſden hont.
'T is by de vrouwen ſelfs in geenen deel te mercken,
Hoe dat een vremt geval kan op de vrouwen wercken:
Hoe onverwachte ſchrick tot aen de vrucht belent,
En hoe een ſelſaem ſpoock ſigh in de moeder prent.
Wanneer een vrouwe draeght, het ſchijnt dat alle krachten
Zijn beſigh aen de vrucht, en op de moeder wachten;
Dies waerder eenigh dingh ſigh in de ſinnen veſt,
Dat ſackt van ſtonden aen, en druckt in dat geweſt.
De Schrift getuyght het ſelfs, dat Iacob voor de dieren
Van Laban heeft geleyt geſtreepte populieren,
Om even als het ſchaep ſou paren metten ram,
De plecken van het hout te drucken in het lam.
Ghy die genegen zijt om zaet te mogen winnen,
Hebt geen wan-ſchapen dier, geen monſter in de ſinnen:
Stelt liever voor het oogh, wanneer ghy vruchten teelt,
Een ſchoon een geeſtigh kint, een aerdigh menſchen beelt.
Hier door iſt wel gebeurt dat yemant van de Moren
Vont in voor-leden tijt een witte vrucht geboren:
Hier door iſt wel gebeurt dat van een leelick paer
Men wert, oock tegen hoop, een aerdigh kint gewaer.
Een wijf by al het volck vermaert in leelickheden,
Wiens man haer niet en weeck in onbeſchoſte leden,
Kreegh even-wel een kint het ſchoonſte dat men vant,
Een peerel van de ſtadt, een wonder in het lant,
Een kint gelijck een beelt, dat alle menſchen preſen,
En namen in den arm, of met den vinger weſen,
Een kint na vollen wenſch, een gaeu en aerdigh fret,
En niet te bijſter ſchrael, en niet te lijdigh vet:
Een yder ſtont verbaeſt, en ſagh de friſſche leden,
En ſagh de ſchoone verw, onſeker van de reden;
Dies gincker over-al een ſpreucke door de ſtadt,
Als of hier in de vrouw haer eer vergeten hadt.
Een man die vorder ſagh gingh al het huys beſchouwen,
Gingh letten op het ſtuck, ter eeren van de vrouwen:
Hy vint een ſchoon vertreck, daer op een ſchoon buffet
Een aerdigh kinder-beelt ſtont geeſtigh af-geſet.
Hy vont een ledekant behangen met gordijnen,
Een leger voor den weert, gelijck het mochte ſchijnen:
Hy vraeght wie datter ſlaept? hem wort beſcheyt gedaen,
En ſtracx ſoo gift de man hoe dat de ſaken ſtaen.
Hy ſpreeckt tot al het volck, Ick ſal het oordeel vellen,
Laet maer het jonghſte kint hier in de kamer ſtellen.
De meyt die loopter om ſoo veerdigh alſſe kan,
En brenghtet in de ſael, en geeftet aen den man.
Die gaetet metter daet ontrent de beelden ſetten,
Die maent een yeder aen hier op te willen letten:
En ſiet, die nu het beelt en dan het kint bekeeck,
En vont noyt eenigh ey dat ſoo een ey geleeck.
Daer gaet de kloeckſte geeſt met vaſte reden wijſen,
Wat datter uyt het oogh kan in de ſinnen rijſen:
En hoe een diep gepeys, door onbekende macht,
Het ingenomen beelt kan prenten in de dracht.
Stracx reſer groote vreught, de booſe tongen ſwegen,
De vrou heeft metter daet haer eere we'er gekregen:
En waer doen eenigh paer te ſamen wert geſet,
Daer was een ſchoon geſicht ontrent het echte bedt.

Diergelijcke geſchiedeniſſe wert mede verhaelt by den oudt-vader *Hieronymus*, en ſeydt de waerheyt van de ſelve ontdeckt te zijn door vernuft en wijsheyt van den treffelicken genees-meeſter *Hippocrates*. Sodanigen exempel is oock te leſen by den Grieckſchen Hiſtory-ſchrijver *Dionyſius Halicarnaſſeus*, van eenen onbeſchoften boer, die ſijns gelijcke niet en wilde voort telen, als ook by den grooten wijſ-geer *Plutarchus* daer hy verhaelt van een vrouwe, die ontrent haer bedt eenen Moor had uytgeſchildert hangen, en daer door een ſwart kindt gebaert heeft. Soo ſchrijft *Galenus* in ſijn boeck van den Theriakel, dat hy eenen Moor om een fraey kint te krijgen, geraden heeft een ſchoon beelt aen de voeten van 't bedt te hangen, en dat de vrou in 't by-ſlapen daer ſterck op kijcken zoude: en dat ſulcx by den Moor na-gekomen, en oock wel uyt-gevallen is. Wy leſen oock onder andere by *Montaigne* 1. *des Eſſais* 20. dat eertijts aen den Keyſer *Karel* de vierde vertoont is een dochter, die heel ruygh was: 't welck de moeder ſeyde gekomen te zijn, door dien datter een beelt van Sint Jan den Dooper in haer bed gehangen hadde. Welcke exempelen oock beveſtight werden door de Hiſtorye van *Iacob* in 't eerſte boeck *Moſis* op het 30. capittel, by yder-een genoegh bekent, en in de verhaelde verſſen oock aen-geroert. Al hoewel hier met ſpies en ſpeer tegen is den geleerden Dr. *Huarte* in ſijn Spaenſch boeck van 't Onderſoeck der Verſtanden, c. 15. §. 4. en ſeyt dat de Hiſtorye van Jacob een geheel wonder werck is, en 't ander van den Moor een recht praetjen: alles gebouwt (gelijck hy voorgeeft) op een los gebouw, en valſche reden van *Ariſtoteles*.

In hoe veel maenden een kint voldragen wert.

Het IV. Capittel.

HEt is een oudt verſchil, en over langh gedreven,
Waerom men in het recht niet ſelden heeft gekeven,
Hoe langh een echte vrouw haer kinders dragen kan;
Om niet verdacht te zijn van eenigh ander man.
Daer is een vaſte tijt die alle beeſten dragen,
Een hont en heeft niet meer als hondert twintigh dagen,
Thien maenden hout het peert ſijn vullen in de bant,
Twee jaren geeft het volck den grooten olifant.
De tijt van hare dracht die wort hun langh gegeven
Naer mate van het beeſt, of naer het plaght te leven;
Iſt groot, of leeftet langh, ſoo hoeftet ruymer tijt
Als yet dat kleynder is, of haeſt ter aerden glijt.
Doch wat de menſchen raeckt, men kent geen vaſte ſtonden
Daer aen een vruchtbaer wijf in deſen is gebonden;
Soo dat haer goede naem niet eens in twijffel ſtaet,
Schoon ſy een langer tijt als negen maenden gaet.
Doch wilder eenigh menſch dit naerder onderſoecken,
Wat hoeft men vremde tael, of ver-geſochte boecken?
U pen, en diep vernuf, geleerde Beverwijck,
Is hier een volle born en uytermaten ryck.

ALle d'ander Dieren en telen, ofte en werpen gemeenlick haer jongen niet, als op een ſekeren tijt van 't jaer. Maer het gaet in de Menſchen geheel anders, die geen jaer-getijden, geen maenden, geen dagen, ofte uyren aen te ſien. Waer op ſiet het ſpreeckwoort van *Languedoc* in Vranckrijck; *Donne & Capones touſiours de ſaiſon*. Vrouwen, en Capoenen zijn nimmermeer buyten tijts. De Cançelier *Baçon* treckt hier van de reden, 6. *Hiſt. nat.* 2. uyt de verſcheydenheyt van haer nature. De Menſchen, ſeydt hy, nutten beter voedtſel, en hebben meerder wermte, als de ander Dieren; ſoo dat ſy t'allen tijde bequaem zijn tot de telinge. Maer de Beeſten hebben daer toe van doen de hulpe van de gematigheyt des tijts. Hy voeghter by, dat de Duyven alleen, als ſeer heet zijnde, het geheele jaer door telen. Voorder en is den bepaelden tijt, dat d'ander Dieren haer jongen voort-brengen, in alle niet even-eens. De oorſaeck van die verſcheydenheyt leydt *Ariſtoteles* op de groote van haer Lichaem, ofte op de langhduerigheydt van haer Leven. Zijnde waerſchijnelick, dat een groot dier en van lang leven, langer tijt moet hebben, om tot ſijn volmaecktheyt te komen, als dat kleyn, en kort van leven is. Soo ſiet men, dat een Hont die kleyn en kort van leven is, op de vierde maent geworpen wert, het Paert, het welck groot is, al en leeft het niet langh, op de thiende maent: maer den Oliphant, die groot is en van langh leven, wert eerſt volmaeckt en voldragen in twee jaer. En by aldien, dat ſulcke dieren weyniger tijdt in de Lijf-moeder blijven, als haer bepaelt is, ſoo en blijven ſy niet te lijf. Maer de Vrouwen en hebben geenen ſekeren tijdt om te verloſſen, en konnen op verſcheyde ſtonden haer kinderen ter werelt brengen: hoe-wel ſy niet alle even bequaem en zijn, en de kinderen niet van alle drachten even kloeck en langh-levende geboren werden. Want de ervarentheyt leert ons, dat het kint, 't welck minder als ſes maenden gedragen is, niet op en komt, en dat eerſt op de ſevende maent, een kint dat leven ſal, gebooren wert, en dat de verloſſingh haer oock op de elfde maent kan uyt-ſtrecken; dat nochtans meeſtendeel ontrent den uyt-gangh van de negende maent, en het in-gaen van de thiende de natuerlicke verloſſinge geſchiet, en dat deſen tijt de natuerlickſten is van des menſchen geboorte: alſoo de dingen, die meeſtendeel gebeuren, meeſt volgens de nature zijn, gelijck *Ariſtoteles* ſeyt. Hierom hebben alle goede Autheuren de negende en thiende maent voor den wettigen tijt geſtelt van de natuerlicke verloſſinge. Want alſoo het ſcheppen en het bewegen van de vrucht in de Lijf-moeder niet altijt juyſt op eenen dag en valt, maer eenige breete heeft, als *Hippocrates* en *Ariſtoteles* getuygen, en men gewoon is met *Hippocrates* van de geſchapenheyt te tellen tot de beweginge, van de beweginge tot de verloſſinge; ſoo en kan de tijt van de verloſſinge ſoo naeu aen de negenſte maent niet gebonden werden, maer loopt gemeenlick tot in

de:

de thiende. Want dewijl datter groote verſchey-denheyt is in de gematigheden en geſtalteniſſen der Lichamen, ſoo gebeurt het, dat de eene vrucht raſſer, de ander lanckſamer volbracht en voldragen wert: en de voldragen vereyſcht meerder voedtſel, en ruymer lucht. En alſoo de Moeder hem van beyde door de aderen, en ſlagh-aderen van den navel niet genoegh en kan toe-ſenden, ſoo ſoeckt hy uyt ſijn hol te ſpringen; en de Lijf-moeder niet wel konnende verdragen al dat ſpringen en en uyt-recken, ſoeckt haer ſelven van dat laſtigh pack te ontlaſten. Als dit voor het half jaer ge-beurt, ſo en kan het kint niet oudt werden. En by al-dien al-te-met geſchiet, dat in het begin van de ſeſte maent, gelijck Dr. *Spiegel* ſeyde gekent te hebben, een bode van Zeelandt op Hollant, ofte een weynigh voor de ſevenſte maent, gelijck andere getuygen, een kindt op-komt, ſulcks moet gerekent werden, onder de te-kingen, die heel ſelden gebeuren. De reden is, om dat ſoodanigh kint al te ſlap, en noch niet volbracht en is. Daerom indien het ofte uyt gebreck van voedtſel, ofte door eenige andere oorſaeck als dan uyt-komſt moet ſoecken, ſoo kan het lichtelick in den arbeyt verſtickt ofte verplet werden; en al geboren zijnde, en is het niet bequaem om de lucht, en nieuw voedtſel te ver-dragen.

Een kint van *ſeven maenden* (wy rekenen voor elc-ke maent dertigh dagen, gelijck de Rechts-geleerden oock doen, *Mynſinger* 6. *Obſ.* 40.) wert wel geboren, om dat tot volmaecktheyt van ſijn leden, niet en ont-breeckt. Want de twee volgende maenden en werter niet meer by-gedaen tot volmaecktheyt van de leden, maer alleen tot volmaecktheyt van de kracht en ſterc-te. Soo dat ſulck een kint wel in 't leven kan blijven, en out werden, (ſiet *Cuiacium* 4 *rec. Sentent. Iul. Paul-li. t.* 9.) inſonderheyt, gelijck *Hippocrates* dat bepaelt, het welck is van 200. en thien dagen, dat is van het laetſte van de ſevende maent. Nu de oorſaeck waer-om dat ſommige ſo langh voor den tijt komen, is ſon-der twijffel in de gematigheydt van het zaet en bloet, waer aen de natuerlicke ſterckte en ſwackheyt hangt. Den tijt van den arbeyt wert oock al-te-met verhaeſt door de ſterckte van de *formatrice faculteyt*, ofte de we-ſen-werckende kracht, daer by komende, een wel-gekoockte ſtoffe, de welcke de werckinge van de ge-ſeyde kracht lichtelick aen-neemt, en haer met de be-hoorlick weſen ofte geſchapenheydt laet bekleeden. Deſe tijdt kan mede gevordert werden door uytwen-dige oirſaken, gelijck ſchrick, vallen, ofte dierge-lijcken. *Crantzius* verhaelt in het 11. boeck van ſijn Saxen op 't 21. cap. hoe *Anna van Baden*, huys-vrou-we van *Gerard*, Hertog van Sleeſwijck, gevallen heb-bende op de ſevende maent, nae datſe getrouwt was, van twee kinderen beviel, en niet tegenſtaende ander oirdeel van twee Vroemoeders, en, Genees-meeſters, daer toe van alle kanten ontboden, de vrome vrouw even-wel de quade tongen moeſte wijcken. Maer al-hoe-wel het kint van ſeven maenden van goede ſtoffe op-geleydt is, en van goede kracht voort-komt, ſoo is het even-wel wat ſlapper, om dat de geſchapenheyt van al te haeſtige beweginge gevolght wert.

Een kint van *acht maenden* en blijft niet te lijf, ſeyt *Hippocrates*, om dat het twee ſtooten korts op malkan-der niet en kan verdragen. Want dewijl het kint op de ſevende maent gearbeyt heeft om uyt te komen, en daer over vermoeyt is, ſo kan het den arbeyt, daer ter-ſtont wederom op volgende, niet wederſtaen: maer om ſulcx wel te konnen uytſtaen, ſoo was van nooden, dat het de achtſte maent noch beſlooten bleve, om middelertijdt ſijn krachten te verhalen. Andere dies niet tegenſtaende, houden het daer voor, dat oock een kint van acht maenden wel ſomtijdts op kan komen. Want indien de breete van de menſchelicke gematig-heyt, en de verſcheyden geſtaltenis der Lichamen oor-ſaeck is dat ſommige op de ſevende maent, andere op de negende, eenige op de thiende voldragen werden: ſoo en iſſer naeulicx een noodige oorſaeck te vinden, de welcke beletten zoude, dat uyt haer ſelven ofte de nature van 't zaet den tijt van voldragen en verloſſen niet op de achtſte maent ſomtijts en zoude vallen. Het ſchijnt oock datter naeulicx een bondige reden by te brengen is, waerom dat een kint op de achtſte maent niet volkomen en voldragen zoude zijn, en wel gebo-ren zijnde niet op en ſoude komen, en over-ſulcx voor onwettig ofte een miſdracht zoude gerekent werden. Want het gene dat men ſeyt, van de beweginge op de ſevende maent, heeft grootelicx ſijn bedencken, of het vaſt gaet, dat alle kinderen nootſakelick op de ſevende maent haer roeren om uyt te komen. Want al-hoe-wel de kinderen op de ſevende maent, haer eerſte vol-komenheyt krijgen, ſoo en zijnſe nochtans allegader niet ſoo volkomen, datſe poogen geboren te werden: maer die alleen, de welcke van krachtige gematigheyt en ſterk maekſel zijn, porren om op de ſevende maent uyt te komen, te weten die haeſtigh volmaeckt zijn, haeſtigh bewegen, en haer uyt-komſt haeſtigh vorde-ren, gelijck *Avicenna* ſchrijft *Lib.* 3. *Fen.* 21. *tract.* 2. *cap.* 1. In het vordere en is geen waerſchijnelicke re-den, waerom dat de vrucht ſoo vroegh ſoude ſoecken geloſt te zijn. Het en gaet mede niet ſeker, dat de be-vruchte vrouwe ſtercker beweginge voelen op de ſe-vende maent, als op andere. En indien het kint van die beweginge ſo ſeer verſwackt op de ſevende maent, dat het in geen geheele maent ſijn krachten verſchep-pen, en daerom op de achtſte maent gebooren zijnde niet te lijf en kan blijven, veel minder ſoude het 't le-ven konnen behouden, als het in de eygen maent gebo-ren werde. Daer-beneffens en komt met de ervarent-heyt niet wel overeen, dat de vrouwē meeſt op d'acht-ſte maent qualicker te pas zijn, als op de ſevende, ofte negende. Schijnt derhalven datter uyt de nature van de vrucht en van de moeder naeulicx bondige redenen konnen gegeven werden, om te betoonen, dat een

kint van acht maenden niet en zoude konnen in 't le-ven blijven.

De wettigſte tijt om te verloſſen is de *negende maent*, en ſulcke kinderen leven gemeenlick langh: ende na-tuerlickſte en gemeenſte tijt wert gehouden te zijn van den vijf-en-twintigſten dagh in de negende maent tot den vijf-en-twintigſten in de thiende. Maer of deſen tijt noch verder uyt-geſtreckt kan werden, en blijckt ſoo klaer niet. *Hippocrates* ſtelt ergens den langſten tijt in de thiende maent, en op een ander plaets komt by tot in de elfde, gelijck oock doet *Ariſtoteles*, 't welck van verſcheyde met verſcheyden exempelen beve-ſtight wert, hier al te langh om te verhalen; en is oock by eenige Rechts-geleerden voor wettig geoordeelt. *Balduin. Revard.* en andere *in Leg.* 12. *Tabb. P. Victo-rius* 5. *Var. Lect.* 18. Plaut. *Ciſtell.*

Tum illa, quam compreſſerat,
Decimo poſt menſe exacto hic peperit filiam.

Al-hoe-wel dat de knoddige D^r. *Rabelais* daer mede ſpottende ſeyt, dat de jonge weduwen twee maenden na haer mans doot mogen met vryer herten ſpelen op ſijn rekeningh. De Keyſer *Juſtinianus* en hout een kint van elf maenden niet voor wettigh *in Auth. de reſtit. & ea quæ parit. in* 11. *menſe. c.* 2. *§. fi.* maer ſulcx, als te wreet zijnde, wert van den grooten Rechts-geleerden *Andreas Alciatus* miſpreſen. 3. *Parad.* 7. en uyt hem van *Menoch.* 2. *de arbit. judic. Cent.* 1. *Caſ.* 69. *N.* 50. Soo be-riſpt oock D^r. *Spiegel, Lib. de formato fœtu* 7. *Ulpianum*, om dat hy *L. inteſtato ff. de ſuis, & leg. hæred.* een kint dat thien maenden na ſijn vaders overlijden geboren is, uyt-ſluyt van de vaderlicke erffenis, en hy brenght een exempel by van een vrouw die ſeſthien maenden ge-dragen hadde: gelijck *Avicenna* van veerthien, *Plinius*, en *Cardanus* van derthien, *Augenius* van twaelf maen-den. In deſe gelegentheyt moet onderſcheyt gemaeckt werden, tuſſchen het gene de Natuere gemeenlick werckt, en wat ſelden geſchiet. En op die manier heeft *Hippocrates* wel geſeyt, dat de thiende maent den uyt-'erſten tijt was om te verloſſen, als den gemeenſten en natuerlickſten, alſoo de vrucht na de thiende maent nu groot zijnde, naeulicx plaets en voedſel genoegh in de Lijf-moeder kan hebben. Al is 't dan dat niet al-leen kinderen op de elfde maent, maer oock op de twaelfde, derthiende, veerthiende, vijfthiende, en ſeſthiende, geboren, van de Genees-meeſters, en andere beſchreven werden: ſoo moeten wy ſulcx nemen voor dingen, die heel ſelden gebeuren, ofte oock dat de vrouwen haer rekeningh qualick gemaeckt hebben, of datter wat van *Rabelais* ofte *Sint Annen* onder loopt.

Wy zullen nu, tot beſluyt, wat dieper onderſoecken de oorſaeck van deſe verſcheydenheyt des menſchen geboorte. Vele leggen de ſelfde op de verſcheyden ge-matigheydt en geſtaltenis, daer by komende, dat de andere dieren een ſeeckeren tijdt hebben datſe ritzigh werden, en dat na die tijt de wijfkens ſchouwen de by-komſte van de mannekens, daer de menſchen deſen be-paelden tijt niet en hebben, en de goede vrouwen, ge-lijck D^r. *Ioubert* ſeydt 3. *des Erreurs populaires* 2. ſoo vriendelick en gerieffelick zijn, datſe geen tijt aen en ſien; en niet en weygeren, als om welſtaens wil; dat-ſe daer-beneffens alderhande koſt eten, verſcheyde veranderingen door de bewegingen des Gemoets, en inbeeldingen onderworpen zijn. Maer D^r. *Spiegel* van Bruſſel, onlanghs Profeſſor te Padua, meent dat deſe oorſaken al te verre van den wegh gaen, en brengt een ander by, die hy voor nader houdt, te weten, dat de vrucht rijp en voldragen wert op onſekere tijt, en dickwils op verſcheyde maenden, na de *faculteyt* ofte kracht, die de ſelve regeert en onderhoudt, ſlapper ofte ſtercker is. Welcke kracht ſlap ofte ſterck is, ofte door haer ſelven, te weten uyt het zaet, waer in ſy als in haren oorſpronck vaſt is; ofte door toe-val, te weten, by gebreck van goet voedſel, waer door de beenderen niet verſterckt en konnen werden, en de andere deelen niet wel en konnen toe-nemen, ſoo dat het kint op den rechten tijt als het behoorde geboren te werden, hem niet buygen, noch roeren en kan. Dit gebreck van voedſel komt, ofte door mangel van de Moeder, te weten uyt ſieckte, vaſten, en diergelijc-ke: ofte door ſieckte van de Vrucht, veroorſaeckt uyt quaet ofte te veel voedſel, dat het van de Moeder na-genomen heeft. Want dat de kinderen oock in 's moe-ders lichaem verſcheyde ſieckten onderworpen zijn, blijckt niet alleen uyt de ſchriften van de Ouden, maer oock uyt de *Anatomie*, ofte ontledinge van haer Lig-hamen, (*Sylvius in Iſag. Anat.*) Alſoo wy dan ſien in ons die geboren zijn, dat het ſwack Lichaem dickwils weynigh, ſomtijts niet met allen en groeyt, inſonder-heyt als het aen een lange quellingh gegaen heeft; 't en zy het de krachten wederom verſamelt: ſoo konnen wy lichtelick bemercken, dat op de ſelfde maniere door eenige ſieckte de rijpigheyt van de vrucht op-ge-houden, en het voor-komen uyt de Lijf-moeder uyt-geſtelt kan werden ter tijt toe, dat het verſterckt zijn-de tot ſijn volmaecktheyt gekomen is. Wy ſien oock dat de gene, welckers Lichamelicke krachten ſtercker zijn, raſſer volbracht, en eerder geboren werden; en dat die op de ſevende maent ter werelt komen, meeſt knechtjens zijn, ſelden meysjens, en de ſelvige niet langh levende. Men ſiet oock in Appel, en andere Fruyt-boomen, dat niet alle vruchten, die op eenen tijt bloeyen, gelijck rijp werden, en af-vallen: maer eeni-ge, om datſe niet wel ter Son, of te ſeer op den Noor-den wint geſtaen hebben, ofte door hagel en nevel be-ſchadight zijn, haer voedſel niet wel na haer nemen-de ofte verteerende, langh na d'ander op de boomen blijven hangen, eer datſe volkomen rijp worden. Waer uyt af te nemen is, dat de raſſigheyt ofte de langhſaemheyt van het rijp werden, den arbeyt doet verhaeſten ofte vertrecken; ende dat de oorſaeck van het uyt-komen van de vrucht niet ſoo veel en is ſijn

groote, noch gebreck van voedſel, gelijck de Ouden gemeent hebben; maer de volmaecktheyt en rijpigheyt ſelve van de vrucht, de welcke inſonderheyt ontrent de levend-makende en natuerlicke deelen ſoodanigh zy, dat het in de werelt komende door neus en mont ſijnen aeſſem halen, en ſogh uyt 's moeders borſten ſuygen konde. Wy ſien dat vele Moeders dickwils kleyne kinderen baren, die nochtans daer na met de jaren ſeer opſchieten; ſomtijts oock groote kinderen, en tweelingen; en na de verloſſingh de tweelingen, de groote, en de kleyne alleen met ſogh uyt haer borſten voeden, niet een maent of twee, maer oock een geheel jaer: het welck niet en zoude geſchieden, indien de vrouw verloſte, ofte het kint uyt quam om de groote van ſijn Lichaem, ofte om gebreck van voedſel. Want dat bloet, 't welcke na de verloſſinge met ſoo grooten menighte nae de Borſten loopt, konde het oock niet loopen na de Lijf-moeder om de vrucht noch meer te voeden?

Vorders de gene, die de onſekerheyt van de verloſſingh ſtellen in den onſekeren tijt van 't by-ſlapen, verſcheydenheyt van ſpijſe, inbeeldingen, en alderhande bewegingen des Gemoets, zijn in haer gevoelen gantſchelick bedrogen, om datſe meenen, dat de viervoetige dieren, die een ofte twee jongen werpen, als de Merrye, Eſelinne, Koe, Oliphant, op een ſekeren tijt verloſſen, te weten de Merrye op het eerſte jaer, den Oliphant op het tweede, en dat ſulcx den bepaelden tijt van haer geboorte is: het welck de reden, en de aenſienlickheyt van de Schrijvers betoonen onwaerachtigh te weſen. Want de raſſigheyt ofte langhſaemheyt van de geboorte kan in deſe dieren om oorſaecke komen, hen met de menſchen gemeen. Daerom al is 't, dat *Abſyrtus* een goet Vee-meeſter ſchrijft, een vullen elf maenden en thien dagen gedragen te werden, ſoo doetter nochtans *Varro* een maent by, en ſeyt, dat de gene, die laeter komen, meeſt onnut en onbequaem zijn. Alſoo heeft *Ariſtoteles* geſchreven, dat den jongen Oliphant twee jaer gedragen wert, dan *Strabo*, *Diodorus Siculus* en *Arrianus* ſeggen van ſeſthien, ofte ten langhſten achthien maenden; andere als *Plinius* getuyght, van thien jaer.

Van den Arbeyt, en het ampt der Vroe-vrouwen.

Het V. Capittel.

HEt wonderbaer geheym, den inganck van het leven,
Dient mede voort-gebracht en na de kunſt beſchreven;
Want als ſigh quaet beleyt ontrent het baren vint,
Het ſchaeter twee gelijck, de moeder en het kint.
Wel aen de vrucht is rijp, ſy kan niet langer dueren:
In dat verſegelt ſlot, bereyt de kinder-lueren;
De moeder voelt gewoel, haer leden zijn onſtelt,
Het kint wil meerder lucht en ſoeckt een open velt.
Hier dient een handigh wijf in deſe kunſt ervaren,
Die ſchickt voor al het werck om wel te mogen baren,
Die leert de jonge vrou, hoe ſy haer vougen moet
Als ſigh de vrucht beweeght en tot de reyſe ſpoet.
Die weet het teer gewas al ſachtjens af te leyden,
En kan het van de pees en van de moeder ſcheyden:
Die weet het tanger lijf, het riecken nieuwe vleys
Te vatten daer het dient, te keeren na den eyſch.
Ghy weeſt dan hier beſorght om wel te mogen kieſen,
Indien ghy niet en wilt u goeden ſtant verlieſen:
Het raeckt u, jonge vrou, en u, ô deftigh man,
Dus roept hier niemant toe als die het ambacht kan.

HEt Kint tot ſijn volmaecktheyt gekomen zijnde, ſoo en iſſer niet overigh, als dat het geluckelick geboren wert, waer in geen minder wonder van de Nature, en wijsheyt van Godt almachtigh en blijckt, als in het ſchepſel van de vrucht. 'T welck niet onbekent en is geweeſt onſen *Galenus*, die na dat hy onder andere plaetſen, 15. *deuſ. part.* 4. met groote reden hem verwondert over het gene de Nature werckt in het ſcheppen van de Vrucht, en de maniere om de ſelfde door bequame wegen en middelen te voeden: vint daer na op 't ſevende Capittel van 't elfde boeck ſulcke grouwelicke wonderen van de Nature in den arbeyt, dat hy ſeyt, de ſelvige het menſchelicke verſtant te boven te gaen; ſoo datſe voor ons meer te verwonderen, als te begrijpen zijn. En de Prins van de Arabiſche geneesmeeſters *Avicenna lib.* 3. *Fen.* 21. *tr.* 1. *cap.* 2. ſchrijft, dat de dingen, die in de geboorte geſchieden, van de verborgentheden en geheymeniſſen Gods zijn. Want het dunckt hem vreemt, dat die ſelvige kracht, die de vrucht geſchapen en groot gemaeckt heeft, daer na oock wonderbaerlick de ſelfde ſoeckt uyt te ſetten: te weten dat een en de ſelvige ſaeck, ſonder eenige veranderinge te lijden, in een geheel tegene manier van werckinge verandert. Sulcx is merckelicker in een hoen te ſien. Want het ſelve ſoude in den tijdt van twintigh dagen, dat het broeyt, eer van honger ſterven, als het de eyeren zoude laten in gevaer van breken ofte verkouwen: maer als het merckt, dat het kuycken volbracht is, en tijt is gekipt te werden, dan verandert het terſtont van voornemen. Want dan haeſt het hem om de ſchael om ſtucken te picken, en het kuycken uyt te krijgen, op dat het niet en zoude ſticken, en van honger vergaen; even-eens de Lijf-moeder, die de vrucht negen maenden ſoo wel bewaert heeft, heel vaſt toe-geſloten zijnde, ſoo drae alsſe gewaer wert, dat de vrucht voldragen is, en dat alle de leden en deelen des lichaems kloeck en ſterck zijn, ſoo ſoecktſe haer van dat pack met alle kracht te ontlaſten. Het kint mede nu tot ſijn volkomen rijpigheyt gekomen zijnde, ſoeckt niet langer in den naeuwen buyck beſloten te blijven, maer tracht in de ruyme lucht

 te

te komen. Daer toe beroert het handen en voeten, en breeckt al ſpringende en ſpartelende de vlieſen, daer het in gewentelt is.

In deſen ſtrijt ofte arbeyt (gelijck die wel te recht genoemt wert) is de Craem-vrou in groote benauwtheydt, ja in grooter als eenige van d'ander dieren, en ſulcx tot ſtraffe van haer ſonden. Hier konnen oock natuerlicke redenen by-gevoeght werden. Ten eerſten, dat de vrouwen veel teerder, veel banger, en kleynzeeriger zijn, als de wijfkens van alle andere dieren, die ſterck, moedigh, en hertig zijn. Nu om te verloſſen is moet en kracht van nooden, gelijck *Hippocrates* ſeyt. Ten tweeden, dat de vrouwen meeſt ſitten en veel van haer ſelven houden, en als het op den arbeyt aenkomt, dan ſtaenſe vremt toe en kijcken, als niet gewent zijnde pijn te lijden. Boven haer ledigheyt, eten ſy veel ongeſonde ſpijſe, waer door ſy veel quade vochtigheden vergaderen, en de ſelfde veroorſaken korten aeſſem, de welcke ſeer moeyelick valt in het verloſſen. Ten derden, dat het kints hooft grooter is, als het ander van 't lichaem, in vergelijckinge met d'ander dieren, gelijck *Albertus Magnus* ſchrijft: waerom oock *Ariſtoteles* de kleyne kinderen dwergen genoemt heeft; en het hooft, eerſt uyt-komende, maeckt een groote openingh en ſcheuringh, en dien-volgende groote pijn. Het welck meeſt gewaer worden, ſeydt *Hippocrates*, die het haer eerſten is, om datſe ſulcken arbeyt niet gewent en zijn; als mede die out en bejaert zijn, om dat in ſoodanige de Yſch-beenderen ſoo lichtelick niet en wijcken, als in de jonge; de peſen en banden harder en drooger zijnde.

Dewijl hier nu gehandelt wert van den arbeyt, ſoo zullen wy van het *ampt der Vroe-vrouwen* een weynigh aenroeren. De dagelickſche ervarentheyt laet ons ſien, hoe dat vele vrouwen verloſſen ſonder hulpe van eenige Vroe-vrou. Ick heb verſtaen uyt een Boerin van Dubbeldam, die eenige jaren in Yerlant gewoont hadde, dat de vrouwen aldaer ſommige van de buervrouwen in-roepen, en dat het kint van de ſelve ontfangen wert, ſonder daer toe te hebben een byſondere Vroe-vrouw: en datſe oock van in de kraem te leggen, ofte haer wel te laten koeſteren, niet met allen en weten. Soo ſchrijft *Ariſtoteles* van de Vrouwen van *Liguſtrie*, datſe ſonder pijn baren, en alſoo haeſt ſy verloſt zijn, wederom tot haer werck keeren. In 't 3. boeck van de Grieckſche Werelt-beſchrijvinge van *Strabo* verhaelt *Poſidonius*, hoe ſeker Vrouw al delvende den arbeyt kreegh, en het kint gebaert hebbende, wederom, om haer dagh-gelt niet te verlieſen, tot haer werck gingh. Van een ſoodanige ſchrijft *Diodorus Siculus* in 't 4. boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye, die op 't lant, daer ſy voor loon werckte, den arbeyt krijgende, haer wat ter zijden onder eenige ſtruycken begaf, en aldaer verloſt zijnde, het kint met eenige bladeren bewonden, daer onder verberghde, en ſoo weder by de ander quam, en haer werck voort dede, tot dat het ſchreyen van 't kint, haer nootſaeckte daer uyt te ſcheyden. *Linſchoten* verhaelt op het 39. cap. van ſijn Indiaenſche Reyſen, dat hy een van de *Canarijns* vrouwen geſien heeft, een kint datſe terſtont alleen gebaert hadde, ſelve ſtaen waſſchen, en weder tot haer gewoonlick werck gaen. Siet *Cluverum* 1. *German. antiq.* 21. en *Montaigne* 1. *des Eſſais* 40. De Hiſtoryſchrijvers van *America*, getuygen van de vrouwen aldaer, datſe na de verloſſinge de mans haer plaetſe geven, en de ſelve lief-kooſen en wel koeſteren, gelijck men hier de Craem-vrouwen doet, en dat die mede alſoo van de vrienden en goede kennis gevand werden. Dit ſelfde bevint men oock by andere volckeren. Des niet tegenſtaende wijſt d'Outheyt aen, datter van alle tijt Vroe-vrouwen geweeſt zijn. Wy leſen in de ſchriften van *Plato*, *Laërtius*, *Valerius Maximus*, en andere, dat de Moeder, van den wijſen *Socrates* een Vroe-vrou was. Men vindt oock dat de oude Rechtſ-geleerden weddens toe-geleyt hebben aen de Vroe-vrouwen, als *Ulpianus* getuyght *L.* 1. *de extraord. cognitione*. ende oock ſtraffe voor de gene, die haer ampt qualick bedienden. *L. Item ſi obſtetrix.*

Deſe Vroe-vrouwen plegen in oude tijden drie dingen ter handt te trecken, na de getuygeniſſe van *Plato* in *Theæteto*, en *Galenus* in ſijn uytleggingeop 5. *Aphor.* 62.

Haer eerſte ampt was, de man aen ds vrouw te koppelen, en te oordeelen of het een goet paer weſen ſoude, om fraeye kinderen voort te brengen. Men ſiet huydenſdaeghs verſcheyde luyden geen kinderen in haer houwelick voort-brengen, die nochtans beyde wel vruchtbaer zijn, gelijck blijckt datſe oft voor oft naer de vrouw by een ander man, of de man by een ander vrouw kinderen verweckt hebben. Om tot ſulck ongeval niet te komen, haddenſe hier voormaels haer Vroe-vrouwen, die oordeel konden geven, of de gematigheyt van beyde wel op een ſoude ſluyten, en alſo een vruchtbaer houwelick weſen. Want het komt den eygen bou-man toe, ſeyt *Plato*, de vruchten te verſamelen, en goede aerde te verkieſen, om 't een of 't ander zaet daer in te werpen. Dit ſoude ſeer wel te pas komen voor Koningen en Prinçen; als oock andere die haer geſlacht geerne vervolght hebben: maer onſe Vroe-vrouwen en zijn hier in gantſch niet t'huys.

Het tweede ampt van de Vroe-vrouwen was, de Craem-vrouwen in barens-noot by te ſtaen, de kinderen van haer te ontfangen, en eenige genees-middelen in te geven, gelijck blijckt uyt *Andria* van *Terentius*, alwaer een Vroe-moer aldus ſpreeckt:

Naer ick hier teyckens ſie en alle dingh bemerck,
Soo gaen de ſaken wel en 't is behouden werck;
Om hier dan wel te gaen, ſoo laet de kraem-vrou waſſen,
En wilt na rechten eyſch op hare dienſten paſſen:
Oock ſchenckt haer geenen dranck die icker heb bereyt,
Maer laet de mate zijn gelijcker is geſeyt.

Dit

Dit volgen oock ſommige van onſe Vroe-moers, maer meeſt tot haer eygen ſchande, en groote ſchade van d'arme Craem-vrouwen. Maer haer ampt was inſonderheyt om met de hant het werck van den arbeyt uyt te voeren; en het kint in de geboorte te ontfangen. Sulcx en vermochte niemant te doen, als de gene, die ſelve kinderen gehadt hadde, alſoo men, gelijck *Plato* ſeer wel ſeyt, niet ſoo wijs noch ſoo bequaem en kan weſen om ſulcx by der hant te nemen, als door volkomen kenniſſe en ervarentheyt van het ſelve. Sy en vermocht oock het Vroe-moers ampt niet te oeffenen, voor al eerſe uyt het kinderen geſcheyden was: alſoo het een vrouwe die noch kindert en ſwanger gaet, ſeer moeyelick valt de kraem en arbeyt van andere waer te nemen.

Het derde, dat de Vroe-vrouwen deden, was te onderſcheyden of een Vrouwe bevrucht was, ofte niet. En daerom beveelt de wet, gegeven *à D. D. fratribus*, dat drie eerlicke Vroe-vrouwen, en in haer konſte wel ervaren, zullen beſien, en onderſoecken den buyck van de Vrouwe, en oordeelen van hare ſwangerheyt.

Maer de Vroe-vrouwen zijn daer na, boven de geſeyde, noch in een ander ampt getreden, en hebben tot haer getrocken het oordeel over den *Maeghdom* van de jonge dochters. En al iſt, dat de Genees-meeſters alle *de tekenen* voor ſeer los en bedrieglick houden, ſoo weten ſy even-wel wonder daer af te ſpreken, en veel voor den dagh te halen; 't welck al te ſamen weynigh ſlots heeft, alſoo de gronden, op de welcke ſy haer kenniſſe bouwen, geheel los zijn, en de ontledingh van 't geheym der Vrouwen by haer niet verſtaen en wert, gelijck klaerlick te ſien is in de getuygeniſſen, die ſy geven van dochters, die geſeyt waren verkracht te zijn, in de welcke ſy ſoo veel dingen over hoop halen, al of die plaetſe den walviſch van *Lucianus* was. So dat 'et meeſt louter bedrog is, dat de Vroe-vrouwen de luyden wijs maken, datſe ſekere teeckenen hebben, om te konnen oordeelen of een dochter Maeght is, ofte niet. De teeckenen zijn te ſien onder andere by den Italiaenſchen genees-meeſter *Bonaciol. Ennead. mul.* 3. en den Spaenſchen Jeſuwijt *Sanchez* 7. *de matrimonio diſ.* 113. §. 10. Maer de onſekerheyt van de ſelvige wert aengeweſen in Latijn by den Cançellier *Ranchin* (die ick te Montpellier gehoort hebbe) 1. *de morbis virg.* in 't Françoys by *Ioubert*, 5. *des Err. pop.* 4. en in Spaenſch by den Heel-meeſter van den Koningh, *Fragoſo* 2. *Chirurg. univerſ. tit. para conocer la virginidad en la muger.*

O maeghdom, dier juweel, wie kan u recht beſchrijven,
Wie kan u in het gout of in het koper drijven,
Wie kander ſchilder zijn van dat men noyt en ſagh,
En dat men nimmermeer met handen raken magh?
Ghy zijt een diep geheym daer van de rechte gronden
By niemant zijn geſien, by niemant ondervonden:
Men leſe, men beſie, men ſoecke wat men wil,
Ghy ſtelt noch even-wel de werelt in verſchil.
Wat iſſer al te doen, wat iſſer al te klappen
Van u beſcheyden aert, en wonder eygenſchappen!
Maer 't is al ſonder ſlot; want u verholen ſchat
En wort door geen vernuf na rechten eyſch gevat.
Ghy wacht dan wie ghy zijt door ver-geſochte reden,
Of door een diep vernuf in dit paleys te treden;
De maeghdom heeft te veel dat niet geweten dient;
Een die haer niet en raeckt dat is haer beſte vrient.

Den Out-vader *Ambroſius* ſeyt ſeer wel, 8. *Epiſt.* 64. dat de voornaemſte Doctoren altijt geoordeelt hebben, in het beſien van de Vroe-vrouwen gantſch geen vaſtigheyt te zijn: en getuyght ſelve geſien te hebben, datter ſoo groot verſchil onder de Vroe-vrouwen was, datſe meer twiſteden over de gene, dieſe beſien, als dieſe niet beſien en hadden. Want, gelijck een ander Out-vader *Cyprianus* ſchrijft 1. *Epiſt.* 11. het oogh en de hant van de Vroe-vrouw kan veeltijts miſſchen. Maer het voornaemſte is, dat de teeckenen ſelve, indienſe al vaſt gingen, lichtelick na-gebootſt konnen werden, (ſiet *Arnoldum de Villanov.* 3. *Breviar.* 6. en *Panorm. in c. fraternitatis, & c. ſi. de frig. & malef.*) 't welck in Italyen dickwils gebeurt, al waer de Maeghdom van een jongh meysjen aen verſcheyden, en op verſcheyden tijt verkoft wert. Soo brenght *Balzac* een exempel by in den 16. Brief van ſijn 3. boeck, van een moy meysjen, dat vijftigh mael te Hoof verkocht, 't gene ſy in de School verloren hadde. De wijſe Koningh *Salomon* ſeyt in ſijn Spreucken 30. 18. datter vier dingen zijn, van de welcke geen ſpoor ofte teecken te vinden en is, des arents wegh in de lucht, der ſlangen wegh op eenen rotzſteen, des ſchippers wegh midden in de zee, en eenes mans wegh tot eene maget. Dit en brengen wy niet by, om dat de Dochters het daer op aen zouden laten komen, als offe, wat gebeſight zijnde, even-wel voor goede maeghden door zouden gaen (het welck ſoo niet en is, gelijck op een ander plaets breeder zal aen-geweſen werden:) maer alleen om te verwerpen de neuſwijſigheyt van eenige Vroe-vrouwen, die noch met deſe laet-dunckentheyt ſwanger gaen. Alle de Italiaenſche Genees-meeſters zijn hier tegen de Vroe-vrouwen. Voor de Françoyſche is de vermaerde Rechts-geleerde *Cuiacius* 17. *Obſervat.* 27. daer hy ſeyt, dat de macht om van den Maeghdom te oordeelen, by de borgerlicke wetten haer noyt en is gegeven. Daerom behoort men dat ongeſchickt bekijcken en betaſten, als oneerbaer en ſchandelick, te verwerpen, en de Vroe-vrouwen, die haer met ſoodanige vuyligheyt behelpen, voor bedrieghſters te laten loopen. Alſo niet alleen door de Vroe-vrouw, maer oock door het naeukeurigh onderſoeck van de maeghden ſelve, de Maeghdom dickwils verloren wert.

Els in haer eerſte jeught die wou geduerigh weten,
Waer dat haer maeghdom lagh, of waer ſe was geſeten,
Sy ſeyde menighmael, Indien men 't haer verſweegh,
Dat ſy wou elders gaen, tot ſy des kennis kreegh.

Haer

Haer voeſter was beducht om dit naeu-keurigh vragen,
En vreeſde dat het dier het elders mocht gewagen;
Dies ſloot ſy in een doos een ongetemde vinck,
Daer mede ſy in haeſt tot onſe vryſter ginck.
Siet Elsje (ſey de vrouw) hier binnen leyt verholen
Dat u door mijnen raet ten dierſten wert bevolen:
Ick doe noch (ſoo ghy ſiet) ten leſten uwen ſin;
Hier is dat wonder dingh, hier ſit de maeghdom in.
Doch mits ghy deſen gunſt van my nu hebt genoten,
Wat ick u bidden magh, ſoo laet de doos geſloten;
Want ſo dat ſchoon juweel eens krijght de ruyme lucht,
Het ſal van ſtonden aen gaen tyden op de vlucht.
De voeſter had geſeyt; maer ſy was naeu vertogen,
De doos is op-gedaen, de vogel uyt-gevlogen:
Daer ſtont doen Els en keeck vervult met enckel ſpijt;
Een die haer maeghdom vint, die is haer maeghdom quijt.

'tIs dan beſt, dat de Vroe-vrouwen haer alleen met haer ampt bemoeyen, dat is nae de kunſt het kindt te ontfangen. Tot welck werck ſy niet en konnen komen, als ſulcks welverſtaende. En daerom heeft de E. Magiſtraet deſer ſtede Dordrecht ſeer wel geboden datter geen Vroe-vrouwen in haer Stadt het ampt en mogen bedienen, als die te voren by den *Examinateur* (waer toe haer Ed. my geſtelt heeft) ondervraegt zijn, en wel geantwoort hebben. Een Spaens genees-meeſter *Gallego* beklaeght niet ſonder reden, dat ſulcx in Spaengien niet gebruyckelick en is: en datſe daer-om met veel onwetende Vroe-vrouwen geplaeght zijn.

Sulck een Vroe-vrouw dan (de naem ſelve brenght wijsheydt mede) by een ſwangere vrouw, die op haer tijdt is en den arbeydt krijght, gehaelt zijnde, zal haer bequamelick ſtellen en niet verſchricken, indienſe nae ſtercke ween heel bangh en qualick wert, alſoo den arbeydt daer gemeenlick op volght, gelijck ick noch voorleden weeck in mijn huyſvrouw geſien hebbe. Die flaeuwigheyt en kan geen quaet teecken weſen, alſoſe niet veroorſaeckt en wert uyt eenige quade dampen ofte ſcherpe vochtigheden: maer alleen door het kint, 't welck nu negen maenden beſlooten geweeſt zijnde, en uytkomſt ſoeckende, buytelt met het hooft, als 't ſwaerſte wegende, na beneden, en ſtoot alſoo tegen de Maegh, 't welck de Vrouwe qualick maeckt; maer gaet haeſt over. En als het kint aldus gebooren wert, ſoo konnen d'ander leden ſonder belet wel volgen, en dat is den natuerlickſten arbeyt. En hier van komt de oude manier, dat men de dooden met de voeten voor uyt ter aerden draeght, als weſende de doodt recht tegen de geboorte. *Perſius* in ſijn derde Schimp-dicht:

Wanneer der eenigh menſch op aerden wort geboren,
Hy buytelt onder uyt, en met den hooſden voren:
Maer alſſer yemant ſterft en ſijne dagen ſluyt,
Soo reyſt hy naer het graf de voeten voren uyt.

Als het kint aldus geboren is, zal het terſtont (nae de kunſt) van de ſtrengh geſcheyden werden, ſonder onderſcheydt te maken van knechtjens (die veel vrouwen menen, dat hier na verſien blijven) ofte meysjens, gelijck te ſien is by Dr. *Spiegel de formato fœtu*, en *Joubert 4. des Erreurs populaires 4.* Daer na zal men het by-hangende ſtuck met linde-doecken bewinden, op dat het door ſijn koude het kint geen pijn in de buyck en make, gelijck geſchiet, als dat verſuymt wert, en ſulcx ſoo lange, tot dat het van ſelfs rot, en alſoo af-valt. Hier zoude yemandt mogen vragen, waerom dat den menſche voor 't af-ſnijden den navel gebonden wert, en andere dieren niet, dewelcke allegader na de verloſſingen den ſtrengh met de na-geboorte op eten, ſonder eenigh ongeval van bloeyen. Op deſe vraegh dienen twee redenen. Eerſtelick, om dat in de navel van de menſchen de vaten veel grooter en wijder zijn, inſonderheyt die *ader*, *die eenigh is*, door welcke vaten het bloedt, en de levendige geeſten lichtelicker konnen uyt-vloeyen. Ten anderen, bijten de dieren den ſtrengh af dicht aen den buyck van haer jongen, ſoo datter niet over en ſchiet, en dan treckenſe met licken het vel, dat rontom den navel leydt, over de uyterſte eynden van de navel-aderen, het welck daer na daer op en over groeyende, in ſommige vier-voetige gedierten, in ſtede van de navel, een knoopjen laet, in andere maer een kleyn teken, ſoo dat men het in eenige naeulicx ſien en kan. Dit is de rechte reden, waerom dat de menſchen een grooten navel hebben, en d'ander dieren een kleynen ofte genen, en niet de gene, die van *Ariſtoteles* by-gebracht wert 3. *Probl.* 45.

Nae dat den navel wel gebonden en de ſtrengh af-geſneden is, ſoo ſal de Vroe-vrouw terſtont het kint reynigen. Want als het ter werelt komt, ſoo is ſijn geheele huyt, mont, neus, ooren en oogen vuyl van ſlijmerige vochtigheydt. *Hippocrates* beveelt ſulcx te doen met laeu water, in ſijn Boeck van de geſonde manier van leven: het welck *Galenus* in ſijn uyt-legginge oock toe-ſtaet, en met reden beveſtight. De ſelve beriſpt ſeer de waſſinge met kout water, en ſchrijft 1. *San. t.* 10. dat de manier van de Duytſchen, die ſulcx deden, beter is voor de Eſels, als voor de Menſchen. Waer op ſlaen deſe verſſen van *Virgilius* 9. *Æneid.*

Wy zijn een hartigh volck, gewoon in koude beken
Een nieu-geboren kint of in het ys te ſteken;
Dat maeckt de leden hart, en geeft een rauwe borſt,
Die op geen kouw en paſt, oock midden in de vorſt.

Van welcke manier breeder te leſen is by *Cluverum* in het eerſte boeck van ſijn beſchrijvinge van out Duytſlant op het 21. capittel. *Ariſtoteles* in 't 7. boeck van ſijn Polityen op 't laetſte capittel ſchrijft, dat het goet is de kinderen van jonghs op tot de kou te wennen, en dat ſulcx geſonde en ſtercke Lichamen maeckt. Want het is ſeker, gelijck *Galenus* ſeyt, indien de wermte van de kinderen ſoo ſterck is, datſe van de kouw niet over-

won-

wonnen en wert, dat de ſelvige noch ſtercker worden van het kout, als van het werm water. Maer alſo ſulcx geen plaets en heeft, als in geheele ſtercke Lichamen, en dat andere daer door lichtelick om hals raken, die oock van de koude Lucht ſelve beſchadight werden: ſoo is 't wreet en onmenſchelick, gelijck *Galenus* wel vermaent, om een onſeker en kleyn voordeel, de jonge kinderen in de waegh-ſchael te ſtellen. Waerom alder-beſt is, dat men de ſelvige met laeu water alleen, ofte met wijn gemenght, af-waſcht. Want ſy ſullen lichtelick van ſelfs, en door 't gebruyck van uyt-wendige dingen, gelijck lucht, linden, en diergelijcke, komen tot ſulcke gematigheyt des huyts, die van *Galenus* vereyſcht wert tot gebruyck van een deckſel. Maer die dit wat nader wil inſien, moet letten op de natuer, geſtaltenis, en manier van leven, daer elck kint in opgetrocken zal werden. Want voor teere vrouwen, en ledige mans is bequamer dat de huyt ſacht en open is, als vaſt en hart: voor de gene, die in den oorlogh ofte op 't lant opgevoedt werden, is de vaſtigheyt en hardigheyt beter, als de openheyt, daerom moet de ſelve van begin geſlooten werden, met dingen, die een te ſamen-treckende kracht hebben, in 't water te laten ſieden. Nae het waſſchen ſmeert men gemeenlick het Lichaem met geſmolte boter, ofte olye van ſoete amandelen. En tot meerder verſterkinge met olye van roſen, of diergelijcke.

Het Kint aldus gewaſſchen, en geſmeert zijnde, zal ſachtjens in de luyeren geſlagen en op-gebakert werden. Waer aen vry veel gelegen is, om dat de teere en ſachte leden, na datſe gehandelt werden, niet anders als waſch, mede geven en buygen: ſoo dat door het qualick bakeren, de kinderen veeltijdts een ſlim lijf, kromme beenen, en andere gebreken krijgen. Wt de verſcheydenheydt van het bakeren in verſcheyde landen, ſien wy de nootſakelickheydt. Meeſt geheel Spaengien door ſwachtelt men maer den buyck met de korte ribben, en men bewint oock de armen in de winter tot de vierde maent, in de ſomer tot de derde. Want alſoo die beentjens heel teer zijn, indienſe los hingen, ſoo zoudenſe lichtelick breken ofte ontleden. Even-wel latenſe op eenige plaetſen deſelve heel los, om datſe door het ſtil houden, niet en zouden vertragen. Want door het bewegen komt de kracht beter, als met ſtil zijn. Maer hier te lande, als oock in alle koude landen, worden de kinderen van den hoofde tot de voeten in de luyeren geſlagen, en ſoo oock met de armen (in 't eerſte) en beenen met ſwachtels bewonden. Het welck mede in Vranckrijck en elders geſchiedt, en wert gepreſen van *Plato*, *Galenus*, *Moſchius*, *Erotius*, *Bonacciolus*, en andere. Want door deſe manier van bakeren zijn al de leden beſt beſchermt, en werden oock recht gehouden. Maer onder al de uyterlicke leden moet ſonderlinge acht genomen werden op het hooft. Want als het ſelve in deſe landen niet wel bewaert en wert, ſo vatten de teere en ſachte herſſenen terſtont een koude, waer door een geſtadige ongeſontheyt veroorſaeckt. Het is vremt dat my verhaelt is, hoe in Ooſt-Indyen de kinderen van de Nederlanders aldaer geboren, voor deſen niet en konden opgequeeckt werden, maer allegader vroegh ſtorven, als niet konnende verdragen 't broeyen in de luyeren: tot dat onlanghs bevonden is, dat de ſelve ongebakert, op de maniere van de Indianen, gelaten zijn, ſy opkomen, fris, en ſterck werden.

Als het Kint nu op-gebakert is, en behoeft men het niet terſtont te quellen met in-geven van *Wijn*, *Mithridaet*, *Theriakel*, ofte diergelijcke: noch oock *Syroop van Roſen*, ofte yet anders om eenige vuyligheyt af te ſetten, gelijck gemeenlick gedaen werdt: alſoo ſulcks genoeg en beſt doen kan het eerſte ſogh van de Craem-vrouw, gelijck wy in 't volgende Capittel zullen aenwijſen. Dan men zal haer in 't eerſte op-bedden wat hoogh met het hooft en de voeten, op dat de vuyligheyt beter af-ſchiete, den buyck ſwachtelende met een kleyn tafel-laken dubbelt, ſoo om de Lijf-moeder op haer plaets te houden, als om de vuyligheyt ſoetjens neder te perſſen: wel toeſiende, dat de Lijf-moeder geen wint en vat, het welck ſeer lichtelick gebeurt, en ſulcks doet de ſelvige op-blaſen, de mondekens van de aderen, door de welcke de ſuyveringh geſchiet, toe-ſluyten, waer op dan volght pijn, ſnijdingh, krimpingh, opſtijgingh, koortſe, en veel ander, en noch quader toe-vallen, gelijck ick in verſcheyde Craem-vrouwen geſien hebbe.

Als men dan de Craem-vrou drie ofte vier uyren na de verloſſinge in ſtilte (even-wel ſonder ſlaep) gehouden heeft, ſoo magh men haer wat *Weren*, ofte *Hoender-nat*, ofte een eptien Lombaerts doen beſigen, en daer mede laten ſlapen; de deur en venſters wel geſloten zijnde, datter geen wint, en weynigh licht in kome. Sommige hebben een quade manier, dat ſy de Craem-vrouwen terſtont met veel eten quellen, al of ſyſe kroppen wouden; gevende voor reden dat de Lijf-moeder ledigh is, en wederom vervolt moet werden. Maer de Lijf-moeder, die haer eenige dagen na de verloſſinge ontlaſt, alſſer niet meer overigh en is, ſo ſluytſe, en treckt haer vaſt by een: ſoo datter geen ledige holligheyt en blijft, noch oock vervulling vereyſcht. En als ſy dat al van doen hadde, ſoo en ſoude ſulcx uyt de ſchapraey niet te halen zijn. En het ander en komt niet te pas, dan als de kraem wel uyt is. Derhalven en is 't niet dienſtigh, inſonderheydt in d'eerſte dagen, de Craem-vrouwen ſo veel te doen eten. Want daer door de koorts, quade tepels, ofte yet anders, datſe ſouden mogen hebben, komt te vermeerderen. Even-wel inſicht nemende op 't gene ſy quijt geworden zijn, magh men de ſelve wel wat meerder voeden na d'eerſte ſeven ofte acht dagen: en noch meerder, alſſe, gelijck behoort, ſelve ſuygen.

Dit zy nu alles geſeyt van den gemeenen en natuerlicken Arbeyt: dan 't gebeurt ſomtijts, dat den ſelven

ſoo ſwaer valt, en datter yet anders tuſſchen komt, dat de vrouwen 't eynde raet zijn: in die gelegentheydt moet men ſijn toevlucht naeſt Godt tot de Genees-meeſters nemen. Want het en is hier ons oogen-merck niet, om alles wat tegen de nature valt, te leeren wech-nemen, en te hulpe komen: te meerder, om dat ſulcx alles volkomentlick zal verhandelt werden in 't twee-de Deel van den *Schat der Ongeſontheyt.*

Diodorus Siculus verhaelt in 't vijfde boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye, dat men in 't eylant *Corſica* geen werck en plagh te maken van de Vrouwen, als ſy ver-loſt waren; maer dat de Man, gelijck of hy qualick was, eenige dagen in de Craem lagh. 't Selve getuygen ſommige noch tegenwoordigh gebruyckelick te we-ſen, in eenige plaetſen van Indyen.

In *Florida* gelijck den *Atlas* verhaelt, zijn de Vrou-wen gewoon haer kinderen, na drie uyren, dat ſy daer van verloſt zijn, in de Rivier te gaen af-waſſchen.

Dat het eerſte Sogh van de Craem-vrouw, de jong-geboren Kinderen nut ende dienſtigh is.

Het VI. Capittel.

Maer ſiet het kint is hier, het kint dat is geſcheyden
Van daer het was geplaetſt. Wilt voedſel gaê bereyden,
De mont, de teere mont, die dient te zijn gevoet,
Maer niet gelijck men plagh of als men heden doet;
Want ſchoon men menighmael ten hartſten heeft gedreven
Dat hier geen moeder ſelfs het voedſel dient te geven,
En dat aen hare borſt geen kint en dient geleyt,
Vermits haer raeuwe melck niet recht en is bereyt:
Wilt efter dit geheym wat naerder overleggen,
Ghy ſultet anders doen, ghy ſultet anders ſeggen;
Nature, Godes hant, die wetet watſe doet,
En hoe een ſwacke vrucht behoort te zijn gevoet.
Het nieu en bieſtigh ſogh is nut aen teere magen,
Om daer het taeye ſlijm met krachten uyt te jagen:
Syroop van roſen ſelfs, of ander medeçijn,
En kan in dit geval niet goet of dienſtigh zijn.
Waerom ſoeckt yemant baet in kruyt en vremde drancken?
Gebruyckt maer moeders borſt, ghy ſulles u bedancken:
Gaet ſiet een ambachts-man, of boer, of herders kint,
Hoe dat het geen behulp, als aen de moeder vint.
De moeder ſooght haer vrucht by-naeſt ter eyger uren
Dat ſy met barens-noot haer vreughde moet beſuren;
En des al niet-te-min het kint dat is geſont,
Al ſooght het enckel bieſt oock met een teeren mont.
Al wat nature werckt dat heeft beſette reden,
Daer komt geen bieſt om niet in uwe teere leden:
Wel aen dan, jonge vrouw, die op u baren gaet,
Waer toe hier vremt behulp? gebruyckt hier eygen raet.

SOo drae het Kint geboren, geſuyvert, en op-geba-kert is, geven ſommige het ſelve, dewijl de moeder van den arbeyt vermoeyt is, een weynigh *Syroop van Violen*, ofte wat *verſche Boter* met *Suycker*, ofte een wey-nigh *Honigh*, ofte wat *Olye van ſoete Amandelen*: ofte oock *Syroop van Provençy-roſen*, om de vuyligheyt, die het kint in de dermen heeft, af te ſetten: andere mee-nende dat die bruyne vuyligheyt fenijnigh is, geven het kint een weynigh *Theriakel*, ofte *Mithridaet* in, het welck in *Ambroſius Paré* ſeer miſpreſen wert van den Spaenſchen geneesmeeſter *Gallego de la Serna, De alend. inf. cap. 7.* De Boeren beſigen hier toe mede haren Theriakel, te weten het *Loock*. Soo leſen wy in de Françoyſche Hiſtorye van *Victor Cayet*, dat *Henrick d' Albret* Koningh van Navarre, ſijn dochters ſoon (die daer nae geweeſt is de groote *Henrick* de IV. Koningh van Vranckrijck en Navarre) ſoo drae hy geboren was, aen een bolleken loocks liet ſuygen, en vorder als een boere kint dede op-voeden; welcke harde op-voedingh hem daer na wel te pas quam, als hy met veel ongemack, om de Kroon groote oorlogen moſt voerê.

Wat belanght de taeye en bruyne ſtoffe, die de Kin-deren terſtont na de geboorte, ofte binnen 24. uren daer na, van onderen quijt werden; daer van en zijn de Genees-meeſters allegader niet van een gevoelen. Sommige Ouden hebben gemeent, dat de vrucht in 's moeders lichaem ſoogh, en door de mont gevoedt werde, alſoo ſy niet en konden bedencken, waer dees vuyligheyt anders van daen zoude komen. D. *An-dreas Laurentius*, en meeſt alle de nieuwe, ſeggen dat het een overſchot is, van onſuyver en grof bloet, het welck door kleyne aderkens uyt de Milt in de Der-men geſonden wert. Andere gelooven dat het uyt het heele Lichaem door de aderen van het derm-ſcheyl in de dermen loopt. Maer al-hoe-wel ick niet en on-kenne, dat het uyt de Milt en 't geheele Lichaem in de dermen kan komen, ſoo ben ick even-wel van gevoe-len, dat ſoodanige ſuyveringh van ſwart en grof bloet door de aderen niet en geſchiet ſoo lange de Vrucht noch in de moeder beſloten is, wel geſtelt zijnde, ge-lijck de nature altijt pooght, alſoo niet ſonder ſwarig-heyt de openingh der aderen in de vrucht zoude kon-nen geſchieden, en dat oock de groove en dunne vuy-ligheyt meeſtendeel bequamer door de wijde ſweet-gaetjens van de huyt uyt-geworpen wert. Daerom houde ick het liever daer voor, dat deſe vuyligheyt uyt de maegh en dunne dermen voort-komt. Wt de maegh eenige ſlijmerigheyt, aldaer uyt het hooft gevallen: uyt de dunne dermen de galachtige vochtigheden, die aldaer uyt het gal-blaesjen geſonden zijn. Dit beyde haer in de dicke dermen vermengende, en langh onder wege zijnde, wert allencxkens door de hitte harder en bruynder, gelijck men ſiet, dat het de kinderen af-gaet. En alſoo deſe gal groenachtigh wert, alſſe minder aen-gebrant is: en daer na meerder aen-gebrant en ver-drooght zijnde, ſwart wert, daerom is de dunne vuy-ligheyt in de dunne, en eerſte dermen geelder, en de dicke in de onderſte en dicke dermen ſwarter. Hier uyt

uyt kan dan blijcken, waerom de kinderen terſtont nae de geboorte, ofte den eerſten dagh, kamer-ganck van verſcheyde verwen quijt werden, eerſt bruyn en hard-achtigh, daer na geel, ten leſten dun en wat witter.

Deſe vuyligheyt alſoo ſy nootſaeckelick af moet ſchieten, ſoo en is even-wel daerom niet te prijſen, het quaet gebruyck van de Vroe-vrouwen, jae van ſommige Geneeſ-meeſters, die deſe vuyligheyt uyt de maegh en dermen van de nieuw-geboren kinderen doen ſuyeren, met *Syroop van Roſen*, en diergelijcke, als geſeyt is. Want ſy gaen voor-by de groote en ſonderlinge voorſienigheyt der Natueren, de welcke voorwaer het kint, ſoo dra het ter werelt gekomen is, van de Moeder niet en ruckt, en de *Apotekery* over-geeft: maer heeft het in deſe nootſakelickheyt verſorght met de bequaemſte, en natuerlickſte geneeſ-middel uyt des Moeders borſten, de welcke veel aengenamer, beter en geſonder is, als eenige andere, die de Vroe-vrouw zoude mogen in-geven. Want indien dit bieſtigh ſogh, dat de eerſte dagen in de Craem-vrouws borſtē komt, terſtont van het jongh kint geſogen wert, ſoo zal het deſe vuyligheyt ſonder eenige ſchade, en lichtelick loſſen. Alſoo het Sogh van de Craem-vrouw een *Medicinael* voedſel is, het welck de Nature tot dien eynde voort-gebracht heeft, om dat het matelick voedende, met eenen ſachtelick na de ſwackheydt van 't jonge kint, eenige dagen zoude ſuyveren. Daer de Geneeſ-middel, die wy zouden mogen ingeven, te ſlap ofte te ſterck kan weſen, als de krachten vereyſſchen. Daer-beneffens ſoo verleent de Nature ſevens, daer wy verſcheyde reyſen zouden over in-geven; en vermindert allencxkens de kracht van ſuyveren, en vermeerdert die van 't voeden. Derhalven wert met groot onverſtant gelooft, dat het kint de eerſte dagen het moederlicke ſogh niet en behoort te ſuygen, en dat van ſulcken bieſtigh ſogh de kinderen ſieck werden, dat het in de maegh ſtremmelt, en met de geſeyde vuyligheyt vermenght zijnde, komt te bederven, en alſoo quade dampen in het hooft doet opſtijgen, oorſake van verſcheyde Sieckten: dat het oock van geen ofte quaet voedſel is, als niet hebbende de teeckenen, die de Autheuren het goet ſogh toe-ſchrijven: te weten, van matige geſtaltenis, wit van verwe, lieffelick van reuck, ſoet van ſmaeck: maer in tegendeel grof, geelachtigh, onlieffelick. Waerom *Cardanus* meent, dat het kint ten minſten in geen maent de Craem-vrouw en behoort te ſuygen. Wat het eerſte quaet belanght, dat wert by ons ontkent, en oock door de ervarentheydt beweſen. Wat letſel hebben de kinderen van de Boerinnen, en diergelijcke, die de ſelfde de eerſte dagen geen andere te ſuygen en geven, maer terſtont aen haer eygen borſt leggen? Dat het van 't beſte, dat is, van 't voedſaemſte ſogh niet en is, wert by ons toe-geſtaen: maer wy ſeggen, dat het even wel voor de eerſt-geboren kinderen beter en bequamer is, als het gene, dat ouder is, en meerder voedſel geeft. Derhalven ſoo moeten de Craem-vrouwen en Vroe-vrouwen vermaent zijn, dat ſy het *eerſte Sogh* niet en verwerpen, als of het onnut en ſchadelick was, en haer ondertuſſchen dan laten ſuygen van jonge hondekens, of ſoogſters, tot dat het goet ſogh komt: alſoo de Nature het eerſte ſogh de Vrouwen niet te vergeefs, maer tot geſontheyt van het kint gegeven heeft, om het ſelve van de eerſte vuyligheyt te ſuyveren. Behalven dat het oock niet goet voor het kint en is, terſtont met ſulcken ſogh, het welck veel en 't beſte voedſel geeft, gevoedet te werden, voor al eer het te vooren met bieſt eenige dagen geſuyvert is. En als 't gebeurt dat de kinderen de eerſte dagen nae de verloſſingh niet wel geſuyvert en werden, gelijck dickwils geſchiet, daerſe de Min moeten ſuygen, die al over eenige maenden uyt de kraem gekomen is, en dit bieſtigh ſogh niet en heeft; ſoo gebeurt het datſe lichtelick ſieck werden, en veel koortſchen, ſtuypen, vyerigheyt, quaet ſeer, en diergelijcke quellingen onderworpen zijn; ſoo dat het een naeuw geneſen is, of het ander borſt weder op. Want hoe het ſogh ouder is, hoe het meer voedt, en minder ſuyvert; ſoo dat het kint daer van hartlijvigh wert. Waerom oock van nooden is, als men geen verſche Craem-vrouw (gelijck *Paulus* en *Avicenna* ſeer wel vereyſſchen) tot een Min kan krijgen, haer eens ſachtjens te ſuyveren, en ſomtijts het kint wat *Syroop van Violen*, ofte *Provençy-rooſen*, uyt een lepel, met ſogh in te geven.

Dat elcke Moeder haer eygen Kinderen, ſoo het mogelick is, behoort te ſuygen: ofte anders, wat Minne ſy ſal verkieſen.

Het VII. Capittel.

Wanneer de milde Godt u kinders heeft gegeven,
En dat u beyder jeught in haer begint te leven,
Siet daer een ſoete vreught, een wettigh tijt-verdrijf,
Ten goede van de man en van het echte wijf.
Hier is de suyſte ſtont dat alle moeders poogen
Het nieu-geboren kint met eygen borſt te ſoogen.
'T is onrecht dat het wijf ontrent een teere vrucht
Niet recht en ſtelt te werck de ware moeder-ſucht.
U tepels zijn gemaeckt niet om u borſt te çieren,
Maer liever tot gebruyck van uwe teere dieren;
Ey voedt met uwe melck de vrucht van uwen buyck,
Dat is ſijn eygen werck, ſijn recht en reyn gebruyck.
Siet alle dieren aen, die in de diepe kuylen,
Die in het woeſte boſch of in de rotſen ſchuylen,
Niet een van al den hoop ſoo vinnigh of verwoet,
Dat niet met eygen borſt ſijn kleyne jongen voet.
Siet hoe de bogert-man verfoeyt de ſnoode tacken,
Die haer gewaſſen fruyt ter aerden laten ſacken

Eer dattet is geſpeent: geen boom en iſſer goet,
Die niet het jongh gewas ter voller rijpte voet.
Het was u groote vreught eens binnen u te dragen
Yet icken weet niet wat, dat noyt de menſchen ſagen,
Nu dat het u beſiet en op ſijn moeder lacht,
Soo laet u moeder-ſucht vernieuwen hare kracht;
Wilt uwes eygen vleeſch en uwer vrucht erbermen,
Nadien het aerdigh dier tot u begint te kermen,
Tot u ſijn handen reyckt, en klopt aen uwe borſt,
Om daer (gelijck het dient) te laven ſijnen dorſt.
'T is vry een wijt verſchil als eygen moeders ſoogen,
En met een open borſt een gunſtigh herte toogen,
Als dat een vremde Min het kint te voeden heeft,
En dickwils ongeſint geſtoorde borſten geeft.
Sy die een teere vrucht laet eygen borſten ſuygen,
Sal tot de ſoete plicht haer leden willigh buygen,
En ſchoon het doet haer wee, s'en acht de pijne niet,
Maer voelt een ſtage vreught als ſy haer maeckſel ſiet.
Als maer de kleyne mont nu wat begint te quelen,
Te gapen na de mem, en met de borſt te ſpelen,
Dat maeckt een geeſtigh ſogh al waſſet eerſt beſwaert,
Gelijck de gulde Son een droeven hemel klaert.
Gebruyckt dan, jonge vrouw, gebruyckt u reyne fleſſen,
Om aen de teere vrucht ſijn dorſt te mogen leſſen:
Een die haer kinders baert is moeder voor een deel,
Maer die haer kinders ſooght is moeder in 't geheel.

DEwijl dan, gelijck wy nu beweſen hebben tegens de gemeene Gewoonte, 't Sogh van de Moeders oock in de eerſte dagen, als 't noch van 't voedſaemſte niet en is, voor de Nieuw-geboren kinderen even-wel bequaem en dienſtig gevonden wert: hoe veel te meerder is het te gelooven, dat het ſelve allencxkens verbeterende, oock tot beter voedſel van de kinderen kan geraken. Daerom en hebben niet ſonder groote reden de Wijſen van alle tijden, en landen, hertelicken alle Moeders vermaent, datſe doch hare kinderen geen vremde, maer haer eyge borſten ſouden laten ſuygen. De wijs-gerige *Phavorinus* by *Agell.* 12. *Noct. Att.* 1. gaet ſo verre, dat hy weynig onderſcheyt maeckt tuſſchen de gene, die het verveelt haer kint te ſuygen, en het berooft van ſijn natuerlick voedſel, daer het al in 't Lichaem mede gevoedt is geweeſt: en ſoodanige, de welcke het ombrenght ſo drae 't ontfangen is, om het ongemack van 't dragen te ontgaen. Want hy meent, datſe ſoo licht haer bloedt weygeren ſouden aen de vrucht, die noch in 't Lichaem beſloten is, alſſe weygert aen 't geboren kint haer ſogh 't welck niet anders en is als bloet, dat in de borſtẽ een witte verwe krijgt, als de vrucht rijp geworden is, om van 't ſelfde, geboren zijnde, ſijn voedſel te trecken. Dan ſommige ſaerſe en cancatige wijfs, die haer geerne van de moeyten ontſlaen, ſullen hier mogelik op antwoorden, dat men het kint wel een ander kan laten ſuygen, en ſelve 't oog daer over laten gaen. Maer ick bidde haer datſe willen letten op de ongelegentheyt en het ongeluck, dat hier uyt kan ontſtaen. Siet voor-eerſt op de verwiſſelingh, die ſeer lichtelick kan geſchieden. Het kint wert aen de Min gegeven, als 't naeulicx kenbaer en is. Het kan in haren ſlaep, gelijck ſy het dickwils aen de borſt leggen, en ſoo in ſlaep vallen, verſtickt werden (waer van niet als al te veel exempelen en zijn, en een oock verhaelt wert in het leven van *Iulius Scaliger*) ofte door eenigh ander verſuym verongelucken (alſoo ſy ſo veel ſorgh niet en dragen als de Moeder ſelve:) waer over ſy vreeſende van geſtraft te werden, lichtelick het een bedelaerſters kint, ofte het ander de Vrouwe t'huys brengen. Men ſeyt gemeenlick van de kinderen, die haer Ouders noch in weſen, noch in Lichamen en gelijcken, datſe by de Minne verwiſſelt zijn: 't welck ſomtijts wel op ſijn hooft geraden wert. De Hiſtoryen getuygen van *Arthebar*, den Koning van *Epirus*, dat hy out zijnde een ſoontjen hadde, het welck verwiſſelt werde met een ſoontjen van een Edelman, die de Min daer toe met groote geſchencken om-gekoft hadde. Maer na het overlijden van den Koning, de Min van 't feyt berouw krijgende, bracht de verwiſſelingh uyt: 't welck ſoo ſware oorlogen verweckten tuſſchen den verwiſſelden, en wettigen ſoon, datſe beyde in eenen ſlagh om-quamen. Hierom koſen die van Lacedæmonyen uyt de twee ſonen, die *Thomiſte* haren ſevenden Koningh na-liet, den jongſten, die van de Koninginne ſijn Moeder geſooght was, tot Koning, voor-by gaende den outſten, die een vremde vrouw geſogen hadde, vreeſende of hy mocht verwiſſelt zijn. Ten tweeden, ſoo is 't onmogelick, dat de liefde niet ſeer veel en vermindert, ofte ſo vyerigh en is, ſoo van wegen de Moeder tot het Kint, als van wegen het Kint tot de Moeder, indien ſy het ſelve niet geſooght, en op-gebracht en heeft. Want ſoogende ſoo geeft ſy het Kint van haer eygen bloet: ondertuſſchen groeyt de gemeenſchap en genegentheyt, en daer andere kinderen krijten, als de Moeder haer maer eens wil nemen, en geſtadigh na de Min joocken, ſoo en tracht het niet als by de Moeder te zijn, en haer alle ſoete vrientſchap te bewijſen: het welck een vreught boven alle vreught is. En *Plato* en ſeyde niet ſonder reden, dat de kinderen nimmermeer ſoo ſeer haer ouders beminden, dan als ſy van de Vader dickwils op den arm gedragen, en van de Moeder ſelve geſooght waren. Sulcx wert mede betuyght door het exempel van den Velt-overſten *Cornelius Scipio*, de welcke verweſen hebbende thien van ſijn braefſte Capiteynen, en achte niet eens op 't voor-bidden van ſijn broeder *Scipio Africanus*, maer lietſe los op 't verſoeck van de gene, die met hem een borſten geſogen hadde: het welck hem van ſijn broeder verweten zijnde, gaf voor antwoort, dat hy meer gehouden was in ſijn Minne-moeder, die hem geſooght hadde van ſijn Moeder verlaten zijnde, als in die Moeder, die hem wel ter werelt gebracht, maer daer na een ander overgegeven hadde. Diergelijcken exempel leſen wy van een ander Romeyn *Gracchus*: gelijck het ſelve met

veel-

veelvoudige redenen in 't *Houwelick* van de Ridder-licke Poëet, Heer *Iacob Cats* ſeer aerdig verhaelt wert.

Wat vorders de manieren betreft. Daer en is geen gelijckenis tuſſchen het voedſel van de Min, en van de Moeder. *Galenus*, en andere hebben geſchreven, dat de manieren volgen de gematigheyt van het Lig-haem, welcke gematigheyt gebouwt is op het goet voedſel; en gelijck de vochtigheden geſtelt zijn, ſoo zijn oock de manieren. Men moet dan gelooven, dat een kint, het welck de borſten ſuyght van een Minne, die niet veel en ſtuyt, met het ſogh haer feylen en gebreken in-ſuyght: en daer-en-boven, als het verſtant begint te krijgen, en let op het gene de Min al ſeydt en doet, dat het ſulcx oock onthoudt, na ſeydt, en nae aept. Nu al 't gene, dat van jonghs op in-geprent is, en kan men daer na nimmermeer, ofte ſeer qualick uyt-krijgen. Daerom raet *Plato* de kinderen niet te ſeggen ofte te toonen, dan dat fraey en eerlick is. Soo verbiedt oock *Ariſtoteles*, dat men haer geen ongeſchickte ſchilderyen en zal laten ſien. Hoe veel te meerder kan dan tot het bederven van de goede zeden doen het geſtadigh by-weſen van een ongeſchickte Min. Men ſchrijft van een kint, dat een teve geſogen hebbende, 's nachts op-ſtont, en met d'ander honden gingh baſſen. De *Trogloditen*, een volck in Moorenlant, zijn wildt, om dat ſy niet haer moeders, maer de wilde beeſten en ſuygen. En de Griecksche Poëet *Oppianus*, die van de jacht geſchreven heeft, raet de Wint-honden te laten ſuygen aen de Hinden, om te raſſer te konnen loopen.

Laet yemant eenigh lam een geyten-elder ſuygen,
Het krijght een geyten-aert; de wolle ſal 't getuygen:
Want ſchoon ſijn eerſte bont was uytermaten ſacht,
Het krijght door geyte-melck, een harde geyte-vacht.
Men leeſt van ſeker kint in boſſchen op-getogen,
Dat uyt een vuyle ſeugh ſijn voedſel hadt geſogen,
En als het grooter werd en hooger was bejaert,
Soo haddet inder daet een rechten ſeugen aert:
'T en was niet uyten dreck, uyt modder niet te keeren,
Het rolde in het ſlick, oock met de beſte kleeren,
Het vont ſijn beſten dranck ontrent een vuyle plas,
En niet en achtet ſchoon, als datter leelick was.
Het is een Frans gebruyck een geytjen uyt te kieſen,
Wanneer de voeſter-wijfs haer eerſte ſogh verlieſen,
En dan ſoo komt het kint, ſoo dickmael als het dorſt,
En voeght ſijn teere mont ontrent de geyte borſt.
Het wicht aldus gevoedt heeft wonder vremde grillen,
Heeft, ick en weet niet wat, dat niet en is te ſtillen,
Het trippelt alle tijt, en ſlaegh een nieuwen ſpronck,
En heeft ſigh over-al gelijck een geyte-jonck:

Plato willende reden geven, waerom dat *Alcibiades* ſo ſtout en onvertſaeght was, zijnde van Athenen, daer de luyden vreeſachtigh en bloode van naturen waren, ſeyde, dat hy gevoed was van een vrouw van Lacedæmonyen, de welcke voor ſtercke hay-bayen gehouden wierden. Waer op de wijſ-gerige *Diogenes* eens gaende van Lacedæmonyen na Athenen, ſeyde, dat hy quam van de mans, en ging na de Vrouwen. En *Tacitus* ſchrijft, dat de Hoogh-duytſchen onder alle volckeren in groote en ſterckte plegen uyt te muyten, om datſe haer moeders ſogen, die mede groot en ſterck waren. Men bevint oock, dat eenige kinderen, die kleyne Minnen geſogen hebben, niet ſoo groot, noch ſo ſterck en zijn, als die de Moeder ſelve opbrengt. De Griecksche Hiſtory-ſchrijver *Dion* en wijt de wreetheyt van den Keyſer *Caligula* vader noch moeder, maer alleen de Minne. En deſes oot-oom, en voorſaet *Tiberius*, was een dronckaert, om dat hy een droncken Minne geſogen hadde. Alſoo leert ons de dagelickſche ervarentheyt, dat de Min niet alleen haer quade manieren, maer oock haer ongeſontheyt en gebreken de kinderen mede-deelt. Soo getuyght *Pierre Matthieu* in ſijn Franſche hiſtoryen, dat een groot Koningh van onſen tijt ſijn Minne de pocken af-ſoogh.

Leert hier, ô jonge vrouw, wat onbekende vlecken
U kinders uyt de melck van vremde borſten trecken;
Leert hier, ô jonge vrouw, gelijck de daet betuyght,
Dat yemant beeſtigh wort wanneer hy beeſten ſuyght.
Hoe menigh eerbaer wijf heeft dochters op-getogen,
Die buyten alle tucht, en in het wilde vlogen!
Men wiſt niet hoe het quam, maer die het onderſocht
Vondt dat haer voeſter-wijf niet veel en had gedocht.
Hoe menigh aerdigh kint, geſont en wel-geboren,
Heeft door een ſnoode Min ſijn eygen aert verloren!
Het is een goede leer, het is een oude vont,
De viſch aert na de zee, de plante nae de gront.

Wat moeder en zoude dan niet veel liever haer, wat pijnigen, om haer kint ſelver te ſoogen, en alſoo een geheele moeder te weſen: als het onnooſel ſchaep al deſe gevaerlickheden te onder-werpen. Niemant en behoeft te dencken, dat ſy te edel, te rijck, of te groot is, om haer eygen kint op te queecken, en met het ſelfde wat moeyten te hebben. Ick hebbe met vreugt geleſen in de *Memoryen van Marguerite de Valois*, Koninginne van *Navarre*, dat doen ſy veynſende qualick te pas te zijn, maer in daet om haren broeder den Hertogh van *Alençon* meeſter van 't lant te maken, gelijckſe oock door haer beleyt te weegh gebracht heeft, een reyſe op *Spae* dede, en in eenige Nederlantſche Steden quam, verhaelt dat ſy aldaer ſittende met de grootſte Vrouwen en Prinçeſſen in ſeecker banckert, de ſelve niet en ontſagen haer ſuygende kinderen over tafel te laten brengen, en de ſelvige aldaer de borſt te geven. Een van deſes Koninginne, als oock van haer mans Henrick de IV. voor-ouders, de Koninginne *Blanche van Caſtilyen*, huyſvrouw van *Lodewijck* de VIII. Koningh van Vranckrijck, ſooghde ſelve haren ſoon, met ſulcken ſorghvuldigheyt, dat hy eens krijtende

in haer af-weſen, de borſt geſogen hadde van een groote Vrouw, die hem wilde ſtillen, ſy ſulcx vernemende ſtack haren vinger in ſijnen mont,en dede hem dat ſogh uyt-ſpouwen, geſtoort zijnde en qualick nemende,dat haren ſoon yemant anders borſten zoude ſuygen, als de hare. En deſe is daer nae geweeſt Koningh *Lodewijck* de I X. die om ſijn vroom en Godtſaligh leven na ſijn doot onder 't getal der Heyligen gheſtelt is. *Pighius* van Campen in ſijn boeck *Hercules Prodicius* genaemt, verhaelt niet ſonder reden, voor den eerſten trap van geluck, dat *Carel*, outſte Sone van Hertogh *Willem van Cleve*, dat hy met de edele borſten van ſijn Moeder is geſooght geweeſt, en alſoo uyt de rechte en ſuyvere fonteyne, den aert van de Ooſter-rijckſche deughden geſogen hadde. Sy was *Maria*, dochter van Keyſer *Ferdinand* den I. Maer wat wil ick hier breeder gaen weyden, daer dit alles volkomentlick in het *Houwelick* van onſen Poëet aengeweſen is met deſe verſſen:

De boeſems dieſe draeght, ſoo geeſtigh op-geſwollen,
Soo kunſtigh uyt-gewrocht gelijck yvoire bollen,
En dienen niet alleen tot çierſel van het lijf,
En minder tot de pronck van eenigh dertel wijf:
Gewis die weerde ſchat, die lieffelicke bergen,
Die knoppen van de roos is ander dienſt te vergen
Als ick en weet niet wat, als hant en ooge-luſt,
De dorſt van uwe vrucht die dienter mégebluſt;
Dat is haer eygen wit. Eylaes! de kleyne dieren
En vinden geen vermaeck noch in de ſware bieren,
Noch in de Rijnſche druyf, noch in de malveſy,
Alleen u reyne melck kan ſtillen haer geſchrey.

Een dinge zal ick hier noch by-voegen; dat al is 't, dat de Vrouwen wel te vreden zijn om haer kinderen ſelver te ſuygen, ſulcx even-wel ſomtijts belet wort door de Mans, die 't gekrijt van de kinderen 's nachts niet en mogen hooren, en daerom alleen gaen ſlapen, 't welck de vrouwen niet geerne hebbende, haer kinderen liever aen de Minne geven. Andere zijnder ſoo kankatig, datſe haer vrouwen niet en willen laten ſuygen, om den reuck van 't ſogh niet te ruycken,ofte om dat de borſten niet te ſlap en ſouden werden. Maer ſulke quanten (gelijck *Ioubert* ſeyt 5.*des Erreurs popul.* 1.) en zijn dickwils in beyde niet te vijs ontrent de Minnen, die veeltijdts als het kint al geſpeent is, van haer niet ongeſpeent en blijven. En daerom ſullen de Vrouwen wel doen, datſe met alle middel trachten haer kinderen ſelve te ſoogen. Het welck wy even-wel verſtaen willen hebben, indien ſy geſont en ſterck genoeg zijn. Want vele zijnder, die het hert wel goet is, maer de welcke ofte geen ſogh genoegh en krijgen, ofte het ſuygen niet en konnen verdragen. Als de moeder oock met geyligheyt, haeſtigheyt,ofte eenige quade manieren bevleckt is, in ſulcke gelegentheyt is 't veel beter, na een goede Minne uyt te ſien, om ſoo veel mogelick is voor te komen, dat het kint de quade gebreecken van de Moeder met de melck niet in en ſuyge. Dan men dient wel ſorge te dragen, dat men van het water niet in het vyer en loopt. Dewijl de kinderen die de Min quaet ſogh af-ſuygen, de ſteen,gelijck *Hippocrates* ſeyt,en andere ongeſontheyt krijgen. Sulcks geſchiet, als ſy ofte van nature,ofte door quade maniere van leven ongeſont is. Want na dat het voedſel is, ſoo is het bloedt, nae dat het bloet is, ſoo is het ſogh: waerom oock van *Ariſtoteles* geſchreven is, dat een droncke Min ſoo veel quaets doet aen het kint, al of het ſelve wijn dronck. So dat wy, gelijck *Cicero* ſeyt, gemeenlick nae-volgen 't gene wy met de melck in-geſogen hebben. Daerom zal men ſulck een Minne kieſen, die deſe dingen volkomen,of ten naeſten by heeft. Te weten, datſe van een goeden tock is, van goede manieren, van luſtigen geeſt, goet ſogh heeft, en van een knechtjen te voren in de Kraem gelegen heeft. Elk en behoef ick niet nader uyt te leggen,alſo ſulcx volgens de leere van *Galenus* 1. de ſanit.tuend. 9. *Plutarchus* de educat. libb. *Avicenna* 1.Fen.3. *doctr.* 1.*cap.* 9. en andere,al te voren volkomentlick aengeweſen is, in de Moeder-wetten van den meer wel-gemelten Heer *Iacob Cats* met deſe verſſen, die ick alhier uyt het *Houwelick* zal by-brengen:

Wie goede kinders heeft, en niet en wil verlieſen,
Die leere met beſcheyt een goede VOESTER kieſen,
En dat op deſe wijs: Verkieſt een handigh wijf,
Van leden wel-gemaeckt, en van een vleeſigh lijf,
Van aengename verw, en ſuyver aen de tanden,
Geboren in de ringh van onſe Nederlanden,
Niet root ontrent de neus, niet elders ongeſont,
En die geen vuylen ſtanck en aeſſemt uyt den mont,
Niet al te bijſter ſchrael, niet al te ſeer geſwollen,
Met braſſen niet gewoon haer leden op te vollen:
Niet in haer eerſte jeught, niet al te ſeer bejaert,
En die voor deſen mael een ſoontjen heeft gebaert.
Die niet en is gewoon, door ſpijt, of hevigh kijven,
Of door een mallen angſt haer vruchten af te drijven:
Niet treurigh uyter aert, of die geduerigh klaeght,
Of die een verſſen rou in haren boeſem draeght.
Niet tot onguere luſt, tot ſnoepen niet genegen,
Die voor een dertel wicht niet bloot en heeft gelegen,
Die in onkuyſche jock haer vreughde niet en raept,
Die niet te veel en drinckt, en niet te vaſt en ſlaept.
Haer tepels root en gaef, haer borſten blaeu geadert,
En van een vaſte ſtof, en ront in een vergadert,
Haer ſogh van ſoete geur, niet ſchrael en niet te vet,
Maer dat ſigh om een hair, of op een nagel ſet.
Siet daer een rechte Min, gelijcker naer het leven
By lieden van de kunſt is geeſtigh afgeſchreven:
Doch ſoo ghy deſen ſlagh niet byder hant en vont,
Ten minſten brenght het ſtuck ſoo na ghy immer kont.

Hoe lang de kinderen dienen te ſuygen, en hoe ſy tot haer ſeven jaren op-gevoedt moeten werden.

Het VIII. Capittel.

WEl aen de tijt verloopt, het kint begint te waſſen,
Dus moetje des te meer op uwe dienſten paſſen;

O *moe-*

O moeder, zijt getrooſt al weent u teere vrucht,
Ghy des al niet-te-min en ſet geen droeve ſucht.
Ghy kont tot ſijnen trooſt verſcheyde dingen plegen,
Ghy kontet mette wiegh; of metter hant bewegen,
Ghy kont of door geklanck, of door een kinder-liet
Verjagen ſijnen druck en ſtillen ſijn verdriet.
De menſch bemint den ſangh ſoo haeſt hy is geboren,
Een ſtem, een ſoete ſtem die kan hem licht bekoren,
Of als dat niet en helpt, ſoo leght het aen de borſt;
Want 't heeft voorſeker pijn, of anders heeten dorſt.
Alleen een weynigh ſoghs dat kan het al geneſen,
Een dronck uyt uwe borſt die geeft een ander weſen,
Het lacht ſyn moeder toe. en met het ſchaepje lacht,
Soo wort u ſwaer gemoet in beter ſtant gebracht.
Wat breeder van den dranck. wilt voor de late jaren,
Wilt voor een treurigh hert het ſap van druyven ſparen:
Het is een oude ſpreuck: Het kint met wijn gevoedt,
Dat krijght een grilligh breyn, of ongeſinnigh bloet.
De blijdſchap van de jeught die komt haer van het ſpelen.
Geen jonckheyt dient verdriet, geen kint en dient te quelen;
Het ſpel ontſluyt den menſch, en oeffent hem het lijf,
En dat is al het huys een eerlick tijt-verdrijf.
Voor meysjens is de pop, den hiltick met de noten,
Voor knechtjens rauwer werck, de ballen met de koten;
Ey laet de jonckheyt doen, benijt haer vreughde niet,
De ſchool die naerdert vaſt, en dat is haer verdriet.
Dus gatet over-al, dus gatet hier beneden,
Stracx naer een weynigh vreughts ſo worter druck geleden,
Waer ons een klaren dagh een vrolick uyrtjen ſent,
Daer is van ſtonden aen een ſture vlaegh ontrent.

HEt ſchijnt (ſeyt *Galenus* in 't eerſte boeck van de Onderhoudinge der Geſontheydt, op 't 7. cap.) dat de Nature niet alleen het Sogh tot voedtſel voor de kinderen bereydt en heeft, maer oock van beginſel haer een natuerlicke kracht heeft ingeſtort, om 't ſelve te gebruycken. Want als men een kint, ſoo dra 't geboren is, den tepel maer in de mont en ſteeckt, ſo weet het terſtont te ſuygen, en het ſogh door te ſwelgen. Ja als het moeyelick is, ſoo laet het hem dadelick met de borſt ſtillen. By welcke middel voor de krijtende kinderen noch twee andere zijn, te weten, matelicke beweginge en ſangh: waer door de Moeders ofte Minnen niet alleen de kinderen en ſtillen, maer oock in ſlaep ſuſſen: de Nature daer mede te kennen gevende, datſe tot Muſijck en Oeffeningh van haren eygen aert genegen zijn. Wat nu belanght den tijt, en hoe langh de kinderen ſuygen moeten, die en is ſoo heel even niet te bepalen. Maer daer toe is noodigh, dat men in-ſiet, of het kint kloeck en ſterck wert, en andere koſt (die men het ondertuſſchen al dickwils moet geven) garen eet, en of de tanden vroegh uyt-komen. Want in ſoodanige gelegentheydt vereyſcht het vaſter ſpijſe, en magh veel eerder geſpeent werden, als een ander, dat niet op en wil, en ſwack en onder-bleven is, ofte langh-ſaem tanden krijght. *Paulus* van *Ægina*, een Griecx genees-meeſter ſchrijft, dat een kint twee jaren moet ſuygen; het welck oock beveſtight werdt door den Arabiſchen *Avicenna*, als hy ſeyt, dat de natuerlicke tijdt van te ſuygen is twee jaren, om dat op die tijt de tanden uyt-komen, ſulcx beteyckende, dat het meerder en vaſter voedtſel van doen heeft. Maer als men let, op het gene ick nu verhaelt hebbe, zoo zal men 't oock vroeger, te weten, op het ander-half jaer, ofte op het jaer, en wel voor het jaer, ſo de vrouwe bevrucht wert, mogen van de Mam nemen. Waer toe het niet tſevens, en op een bot, maer allencxkens moet gebracht werden. Derhalven ſal men het ſelve hoe langhs hoe meer met bier-en-broot, pap, panade, en diergelijcke voeden, en ondertuſſchen met bier laven, ofte ſelve uyt een lul laten drinken, ſonder te vreſen, gelijck den Engelſchen ſchrijver *Barclaius* 4. *Satyr.* 1. uyt geeft, dat het daerom van jonghs op aen den dronck zoude ſlaen. Op deſe manier de Kinderen gehouden zijnde, ſoo zullenſe allencxkens van de Mam wennen, en van het ſpeenen, daer ſy anders ſieck en moeyelick af zijn, niet eens weten. Hoe wel dat men hem oock niet te ſeer en behoeft te ontſetten, als de Kinderen op deſe tijt, als oock voor ofte naer wat komen te krijten: dewijl het weynigh ſchreyen de ſelve niet ondienſtigh en is, gelijck na de redenen van *Ariſtoteles* in 't 7. boeck van ſijn Polityen op 't laetſte capittel, *Avicenna*, en andere Genees-meeſters, met deſe verſſen aengeweſen wert:

De moeder dient de jeught niet alle tijt te vleyen,
Het is de kinders goet indienſe matigh ſchreyen;
Want (na de kunſte leert) als yemant tranen krijt,
Soo wort het vochtigh breyn ſijn quade dampen quijt.
De mage wort verwermt, en al de taeye ſluymen
Die worden even dan gedwongen om te ruymen,
De milte doet haer op al iſſe ſchoon verſtopt;
Ghy, maeckt dan dat het kint geen tranen op en kropt.

Dan hier dient men wel neerſtelick te letten, datter goede maet gehouden wert, alſoo 't veel en langh krijten en ſchreeuwen de kinderen dickwils doet ſcheuren, en verſuft werden. Want alſoo ſy haren noot niet klagen en konnen, pijn van het uyt-komen der tanden ofte anders hebbende, moede gelegen, ofte vuyl zijnde, ſoo en doenſe niet als krijten, het welck wy niet langh en moeten aenhooren, maer deſelve op-nemen, en ſooſe vuyl zijn, verſchoonen, de borſt geven, ſingen, en met deſelve ſpelen, en alſoo het krijten ſtillen.

De *Oeffeninge der Kinderen* zal weſen, het wiegen, en 't bewegen van de Moeders ofte Minnen in de armen. Meerder beroeringh van rijden en rotſen is de jongh-geboren kinderen te ſterck: dan die nu drie ofte vyer jaer out zijn, magh men wel vryelick op wagens en ſchuyten mede nemen. En men maghſe haer ſelven wel laten oeffenen, alſſe beginnen op handen en voeten te kruypen, en noch meerder, alſſe beginnen

aen

aen ſtoelen en bancken te gaen. Dan men moetſe niet al te vroeg tot het gaen porren,(gelijck *Plato* de Minnen ſeer wel vermaent in 't 7. boeck van de Wetten) op dat door de ſwaerte van 't lichaem de teere en ſlappe beenen niet krom en werden. Voorwaer men ſiet oock in de eerſte kintsheyt, wat een gemeenſchap dat onſe Nature heeft met de oeffeninge, daer de kinderen, al zijnſe in een plaets beſloten, niet en laten te ſpelen, en gints en herwaerts te loopen. Soo heeft oock elck dier een natuerlicke genegentheydt om yet te doen, waer mede de geſontheyt onderhouden werdt.

Nu de Kinderen, die van den gematighſten aerdt des Lichaems zijn, en hebben oock geen feylen aen haren geeſt en manieren. De gene die haeſtigh, moeyelick, korſſel, bot, ſtout, ofte bloode zijn, die en hebben de deelen des lichaems, waer mede ſoodanige werckingen geſchieden, niet wel geſtelt. In een kint, dat wel gematight is, alſo men geen van ſijn manieren en behoeft te verbeteren, ſo moet men de ſelve bewaren, datſe niet bedorven en werden. Elck dingh wert met het eygen bewaert, daer door het bedorven wert.

De *Manieren* werden bedorven door quade gewoonte en misbruyck in 't eten, drincken, oeffenen, hooren, ſien, en diergelijcke. Op welcke dingen wel te letten ſtaet voor de gene, die de kinders geſontheyt wel zal waernemen. Want geſtoortheyt, krijten, niet ſlapen, verweckt koortſen, en beginſelen van ander ſieckten: en aen d'ander zijde te groote ſtilte en loomigheyt maeckt de kinderen ſlap, bleyck, ſchrael en mager, van wegen de ſwackigheydt, van de natuerlicke wermte; de welcke in de palen der Geſontheyt moet gehouden werden.

Daer toe ſal men dan de kinderen van jongs op haer laten oeffenen in alderhande vermakelick kinder-ſpel, om haer Lichamen allencxkens friſſcher en ſtercker te maecken. Want de gront van eenen goeden ouderdom, te weten een ſtercke geſtaltenis des Lichaems, moet in de jeught geleyt werden. Maer behalven de ſorge des Lichaems, ſoo moet men oock wel letten op de volmaecktheyt des Gemoets. Want het en is niet genoegh om de volmaecktheydt te bekomen, dat de Redelicke ziele alle ſijne natuerlicke kracht heeft, die noodigh zijn tot behoudeniſſe des levens, 't en zy oock alle de Begerende, en Kennende krachten door goede oeffeninge tot volmaecktheyt gebracht werden. Derhalven moet men begeerte, heugeniſſe, wille, en verſtant terſtont in de kintsheydt door goede oeffeninge wel en na de konſte ſtieren. Want alle de natuerlicke werckingen werden door oeffeninge ſtercker en volmaeckter, en door ſtilte trager, als *Plato* leért in *Timæo.* En gelijck het Lichaem, ſeyt *Iſocrates*, door matelicke oeffeninge, alſoo vergroot oock het Verſtant door goede leeringe. Want alle Konſten, en wetenſchappen vervollen 't gene aen de Nature ontbreeckt. *Ariſtoteles 7. Polit.* 15. wil hier in gegaen hebben na de ordre, die de Nature hout in de telinge. Derhalven, gelijck in de ſelvige de Natuere eerſt voort-brenght het gene onvolmaeckter is, en het welck om yet anders dat volmaeckter is, geſchapen wert: alſoo oock, dewijl het lichaem gemaeckt is om 't gevoelick, en dat om 't redelick, ſoo moet het lichaem eerſt volmaeckt weſen om ſigh wel te hebben tot de gevoelicke werckingen, en die moeten mede volkomen zijn, op datſe goeden dienſt en gehoorſaemheyt mogen bewijſen aen de redelicke. Daerom beſtaet al 't ſteunſel van de menſchelicke volmaecktheydt in 't matigen van de gevoelicke begeerlikheyt. Want door die gematicheyt wert de begeerte gebracht tot gehoorſaemheyt van de reden. En de ſelfde maeckt den menſche vroom, en geluckſalig: alſo hy als dan niet onbehoorlicx en zal aenrechten. Derhalven moeten in de kinderen ten eerſten de Beroeringen gedwongen werden, die anders door gewoonte de overhant nemen. En alſſe daer toe vervallen zijn, zal menſe eerder breken als buygen.

Nempe adeo à teneris conſueſcere multum eſt.

Gelijck men dan (ſeyt *Plutarchus* in ſijn boeck van d'Opvoedinge der kinderen) in goet weder reeſchap maeckt voor het onweder: alſo moet men oock in de jonckheydt reys-gelt ree maken voor den ouderdom, met ſedigheydt en matigheydt. Want na de kinderen van jonghs op gehouden werden, ſoo zullenſe daer na in haer oude jaren weſen. Siet *Guyon 4. des diverſ. leçons* 19. En een wel-geregelde opvoedingh en houdt niet alleen het Lichaem in een groote gematigheyt en geſontheydt, maer geeft oock een vroom gemoet, en maeckt de kinderen luſtig en aerdigh van geeſt. Daerom dienen de Ouders van jongs op de kinderen in eenen goeden regel te houden, alſoo het licht is teere gemoederen te leyden: maer ſwaer de feylen wech te nemen, die met ons op-gewaſſen zijn.

Terwijl het rijs is jongh en ſwack,
En heeft niet eenen harden tack,
Terwijl het ſpruytjen buygen kan,
Soo moet een neerſtigh bogert-man
Het boomken leyden metter hant,
Het boomken houden in den bant;
Ten eynde dattet ſonder bocht
Ten voller hooghte komen mocht.
Leyt, vrient, en leert u weerde kint,
Soo haeſt ſijn eerſten jeught begint;
Want kromt het dan, en recht ghy 't niet,
Soo is 't een eeuwigh huys-verdriet.

Even gelijck de paerden (ſeyt *Plutarchus* op de gemelte plaets) indienſe niet van jonghs op getemt, en wel geleert en werden, altijt hart in de mont blijven, en nae den toom niet en luyſteren: ſoo gaet het oock met de kinderen, indien men haer den vollen toom geeft, en in 't wilt laet op-waſſen.

Met

Met kinders, die men heeft geteelt,
En dient niet alle tijt geſpeelt;
Want ſchoon men die ten hooghſten mint,
En boven-maten heeft geſint,
Noch kan het efter niet beſtaen
Hen ongetucht te laten gaen;
Want ouders van te ſachten mont
Zijn voor de jonckheyt ongeſont.
Men hout dat meeſt de kinders zijn
Gelijck een mack en weligh ſwijn,
Dat, ſoo men 't troetelt in de neck,
Gaet leggen midden in den dreck;
Dus ſoo ghy tracht na deught en eer,
En ſtreelt u kinders niet te ſeer.

Hier in moet men den middel-wegh in gaen, en niet al te mal met de kinderen weſen, om haer niet te wulps en te ſtout te maken; noch tegen haer oock al te hart en ſtuers, op datſe daer door niet al te bloode en vreeſachtigh en werden; altijdt acht nemende op den aerdt en nature van de ſelve. Sommige kinderen zijn dom en loom, die moeten met ſoetigheyt op-ge-weckt, en haer moet gegeven werden: andere al te wilt, die dienen getemt, en tegen gehouden. Sommige moeten onder vreeſe, en de roede gehouden wer-den, het welck andere verhardt. En het doet door de banck meer quaet als goet, dat mẽn de kinderen met veel ſlaen meent na ſijnen ſin te krijgen: alſoo ſulcke hardigheydt de beſte kinderen quaet maeckt, en de fraeyſte verſtanden verſtockt. En voorwaer het ſlaen voeght beter boeven en ſlaven, als kinderen; diẽ met goede vermaningen geleydt, en niet met wreetheydt moeten gedwongen werden. Die dan al te ſtout, on-vertſaeght, oploopende, en, gelijck men ſeydt, te heet gebakert zijn, moet men met ſoetigheyt onder-gaen, en door ſtilte, ſingen, en ſpelen, als oock met ſpeultjens te vertellen, tot ſachtmoedigheyt brengen. Maer den Goddelicken *Plato* (ſeyt *Plutarchus*) heeft de Minnen ſeer wel geboden, niet alderhande Speult-jens en fabulen de kinderen te vertellen, op dat haer verſtant niet van jongs op met beuſelingen en zouden belemmert werden. Daerom en is het niet goet, dat men een luys in de pels ſet: maer men moet de kin-deren van jonghs op het beſte in-ſtampen; volgens de leſſe van den Grieckſchen Poëet *Phocylides*:

Als 't kint is jongh, ſijn leden teer,
Dan iſſet nut tot goede leer;
Ghy vaders onderwijſt het dan,
Soo waſt het tot een eerlick man.

Inſonderheyt behooren de Moeders, die meeſt met de kinderen omgaen, hier wel op te letten: en heb-ben eenige fraeye geſchiedeniſſen gereet, die ſtrecken-de zijn tot lof van de deught, en verachtinge van de on-deught: zulcx de kinderen met aengenaemheyt aen-hoorende, zullen al eerſe weten wat deught ofte on-deught is, de eene beginnen lief te hebben, de andere te haten; en daer in opwaſſende, haer ſelven leeren ſchicken tot het gene ſy dickwils hebben hooren prijſen.

Alſoo ſal men dan mede de kinderen die al te bloo-de, en vervaert zijn, met oeffeninge des Lichaems, met vermaningen, en het hert onder den riem te bin-den, op-wecken, en wacker maken. Die al te be-ſchaemt zijn, by 't volck veel doen komen, en in geſel-ſchap laten ſpreken. Waer van in Vranckrijck en elders beter manier is, als hier te lande, daer de kinderen het ſpreken in geſelſchappen gemeenlick verboden wert, waer door ſy bloode, en verbluft werden, en dickwils alijt blijven. Want gelijck het zegel (ſeyt *Plutarchus*) in 't waſch lichtelick gedruckt wert, 't welck daer na als het waſch droogh geworden is, niet lichtelick uyt en gaet; ſoo is 't mede in het gene, de kinderen van eer-ſten aen in-geprent wert. Waerom men oock ſonder-lingh wachten moet de kinderen met een bulleman, ofte diergeljcke vervaert te maken.

Daer in een vremt bedrijf in menigh huys te vinden,
Bequaem, gelijck men acht, om kinders in te binden,
 Om kinders, ſoo het ſchijnt, te houden in den bant,
 En 't is (nae mijn begrijp) een enckel onverſtant.
Soo haeſt men in het huys een kint begint te ſtillen,
Soo brenght men aen den dagh een deel verſierde grillen,
 Een ſpoock, een bulleman, een lijvelooſe geeſt,
 Of eenigh vremt geſpuys, of eenigh ſelſaem beeſt.
Dit wort ſoo vaſt gedruckt in alle teere ſinnen,
Dat niemant machtigh is die weder in te winnen:
 Iae datter koude ſchrick door al de leden ſchiet,
 Al roerter maer een bladt, al ruyſter maer een riet.
Al wie van deſen angſt is een-mael in-genomen,
Sal ick en weet niet wat, ſal alle dingen ſchromen,
 En ſien dat niet en is, en uyt een dwaſe waen,
 Niet onder in het huys, niet boven willen gaen.
De jeught in tegendeel vrypoſtigh op-getogen,
En die uyt dit bedrogh geen vaer en heeft geſogen,
 Gaet midden inder nacht, gaet vlijtigh over-al,
 En vreeſt geen ydel ſpoock, of ander ongeval.
Ick bidde jonge vrouw, hier op te willen achten;
De ſchrick van deſen aert verbaſtert alle krachten,
 Verwijft een edel hert, ſoo dattet niet en rijſt
 Daer deught en vrye ſucht of daer de reden wijſt.
En laet geen meyſſen toe met enckel vijſevaſen
Een ongeſouten angſt de kinders in te blaſen;
 Noyt worter eenigh menſch van deſe waen geraeckt,
 Dan alſſer ſotte klap de ſinnen gaende maeckt.
Verhoet met alle vlijt dat aen de teere ſpruyten
Geen breyn en zy vervoert, geen oiren mogen tuyten
 Door yet dat Fauſtus doet, of Wagenaer verhaelt;
 Niet datter aen de jeught meer in de ſinnen maelt:
Ghy, wilt geen tijt-verdrijf aen uwe jonckheyt ſoecken
In eenigh ſpoock geſchrift, of diergelijcke boecken;
 Maer doet een ſoet verhael, dat, ſchoon in jock geſeyt,
 De ſinnen even-wel tot goede ſaken leyt.

Een wijs en geleert Spaengiaert *Lodewijck Vives*, die hier te Lande langh gewoont heeft, miſprijſt ſeer (in ſijn boeck van de onderwijſinge der Chriſtelicke

vrouwe) dat men de jonge meysjens laet ſpelen met de poppen, als zijnde een beelt van de afgoderye, en het 't welck een begeerlickheyt leert, en vermeerdert van proncken en op-toyen. Hy hout meerder van 't gene wy poppegoet noemen, waerin al den huyſraet in loot ofte tin uyt-gebeelt wert. Want dat is de meysjens aengenaem, en leeren daer door al ſpelende de namen, en 't gebruyck van al wat in huys is.

Om nu voort het voedſel, daer van wy hebben beginnen te ſpreken, aen te wijſen: Het is dienſtigh dat de jonge kinderen, na datſe de borſt verlaten hebben, voor-eerſt met *pap* op-gebracht werden, niet van ſoete melck, en terwe-blom gemaeckt, die te ſeer verſtopt, maer met *wel-gebacken witte-broot*, ofte *kruym van terwen-broot*: *ſopkens van hoender* ofte *weren-nat*: *ſlorp-eykens*, en diergelijcke.

Daer na zal men allencxkens tot vaſter en ſtercker ſpijſe komen: altijt lettende, dat de ſpijſe de eerſte drie jaren wat vochtachtigh is, en met de gematigheyt van de jonckheyt over-een komt, en datſe de vochtigheyt en natuerlicke wermte vermeerderen mach, en 't gantſche lichaem bequaem maken, om daer na al den tijdt des levens het ſelve in Geſontheyt te behouden.

Men ſal oock de kinderen wat dickwilder laten eten, (*Hipp.* 1. *Aphor.* 14.) om dat ſy waſſen en groot worden moeten; en haer van de beſte ſpijſe geven, doch met maten, alſoo ſy van al te veel eten, niet te meer en groeyen, gelijck men meent; maer onder-bleven en ſo veel te kleynder blijven, en daer-beneffens traegh en plomp werden.

Door ſpijs te veel genut is meerder hoop bedorven,
Dan alſſer door gebreck oyt menſchen zijn geſtorven.

Daer-en-boven moet men altijt ſorge dragen, datſe niet dertel en lecker en werden, maer alles, dat geſont en goet is, leeren eten. 'T welck oock niet over-geſlagen is van den Poëet in ſijn leeringen voor de kinderen.

Hoort noch een huys-gebodt, hier mede nut geweten;
En maeckt noyt eenigh kint naeu-keurigh in het eten,
Niet lecker in de ſpijs, niet dertel in den dranck:
Het blijft hun anders by haer leven-dagen lanck:
Siet! als men wort genoot in rouwer lieden huyſen,
Daer ſal u teere jeught ellendigh ſitten pluyſen:
Een mont van kieſchen aert dat is een laſtigh pack,
En voor haer eygen-ſelfs een droevigh ongemack.
Noch moet ick voor een les de moeders hier belaſten,
Geen kinders immermeer te ſetten by de gaſten;
Want onder dit gewoel gebeurt niet ſelden wat,
Dat by de teere jeught niet op en dient gevat:
Het kint in deſen ſtant gaet buyten alle palen,
Het laet een gerigh oogh op alle ſchotels dwalen,
Het eyſt, een yder geeft, en dit, en weder dat,
En hier af wort de maegh tot aen de kele ſat;
Dit hindert, jonge vrou, dit hindert aen de leden,
Dit hindert aen den geeſt, dit hindert aen de ſeden;
Ey! ſtreelt niet al te ſeer, al is de liefde groot,
Doet kinders uytte weegh wanneer men gaſten noot.

Dit laetſte dient oock daer toe, dat, als de kinderen over tafel komen, elck een van de gaſten haer lichtelick wijn laet proeven: 't welck ſeer ſchadelijck is, om dat de wijn haer lieffelicke wermte op de manier van een *purgatye* overwint, den ouderdom verhaeſt, de vochtigheyt vermeerdert, en haer teere geeſten beroert. Hierom heeft *Plato* in ſijn 2. boeck van de Wetten verboden, de kinderen voor haer achthien jaren wijn te geven, ſeggende, dat men geen vyer in het Lighaem en de Ziele en moet ſtorten, voor al-eer ſy mannen geworden zijnde, beginnen te arbeyden: alſoo ſy anders raſende werden. Maer dit en is de rechte reden niet, dewijl de lichamen op het achtiende jaer heeter zijn, als te voren, ſoo dat om die reden van geen vyer by vyer te doen, op die tijt het wijn drincken noch minder plaets zoude hebben. Dan miſſchien is de Wijn dan beter, om dat in ſulcke jonge luyden de natuerlicke wermte en geeſten daer door vermeerdert en gevoedt werden, daer hy in de kinderen beyde vermeeſtert en verſlint.

Ick en wil even-wel onſe kinderen ſoo naeu aen deſe wet niet binden, voor-eerſt om dat onſen gemeenen Rijnſchen, ofte Franſchen wijn nergens na ſoo heet en is, als de Grieckſche wijn, daer *Plato* van ſpreeckt: daer-beneffens, om dat onſe kinderen ſoo naeu niet gewacht en werden, ofte ſy ſnoeyen tuſſchen tijden veel raeuwigheyts in, waer door ſy dickwils een koude en ſlijmerige maegh hebben. Daerom en zoude ick niet ongeraden konnen vinden, ſoodanige kinderen al te met een weynigh wijns over tafel te geven, op dat haer maegh wat verſterckt, en de raeuwigheyt te beter verteert mochte werden. Dan hier dient met groote ſorghvuldigheyt in gegaen. Want indien de kinderen te veel wijns drincken ſo werdenſe heel wilt en woeſt. Dr. *Gallego de la Serna*, genees-meeſter van den tegenwoordigen Koning van Spaengien *Philips* de IV. verbiet (in 't 16. cap. van ſijn boeck, dat hy onlangs uytgegeven heeft van de Maniere om de kinderen op te voeden) heel met allen het wijn drincken, de kinderen die men verſtandigh, gemaniert, en van goeden aert wil hebben; inſonderheyt in gematighde en heete Landen. Want in de Noortſche Landen, ſeyt hy, zijnſe gedwongen wijn te drincken, ſoo om de groote kou, als uyt gebreck van goet water, waer door geſchiet dat het meeſtendeel niet anders, als de beeſten, haer begeerlickheyt volght, den meeſten tijt met braſſen en ſlempen over-brengende. Wt welcke maniere van leven, ſeyt hy, werdenſe ſoo verbijſtert in haer verſtant, datſe verlatende de Roomſche Kercke, alle nieuwigheyt en ketteryen aen-nemen, de tijdelicke vreught voor de eeuwige verkieſende. Maer of de ketters en ketteryen alleen uyt het Noorden gekomen zijn, laet ick den Leſer oordeelen: jae oock of by ons door de banck de kinderen te veel wijn drincken. Het ſchijnt om dat de Spaengiaert geſtadigh van ons raeuw en quaet water praet, dat hy niet en weet van ons Bier; ofte daer moſt oock de kettery uyt te halen zijn.

Wat den Slaep belangt, die moet mede in de kinderen meerder weſen, als in de vol-waſſene. Dan hoeſe,

ouder

ouder werden, hoe men hem allencxkens moet verminderen: anders zouden ſy door al te veel ſlapen, onluſtigh, loom en traegh werden.

Maer gelijck alle menſchen ſin hebben in fraeye en aengename dingen, ſoo ſiet men dat de kinderen inſonderheyt, alſooſe levend' en vrolick van aert zijn, groot vermaeck ſcheppen in yet dat blinckt ofte flickert, als oock in vriendelicke woorden, en ander dingen, die den geeſt verheugen, en het gemoedt vrolick maken. Sulcx bevint men; dat alſſe moeylick zijn, lichtelick door een brandende kaers, ofte yet anders glinſterende, tot ſtilte gebracht, ofte oock met een deuntjen in ſlaep geſuſt werden. Daer in tegendeel ſwarte, donckere, en onaengename dingen haer vervaert en verſchrickt maken. Soo ſiet men, dat als een out, en verſchrompelt besjen een kint op den hals neemt, en daermede wil ſpelen, hoe dat het terſtont ſal ſpartelen en tieren, om wech te weſen: maer by aldien dat het van een fraeye, en op-geſchickte vrouw genomen wert, ſoo neyght het daer met beyde armen na toe, en is wel te vreden. Derhalven doen ſommige ſeer onbedacht, die haer kinderen aen moeyelicke en leelicke Minnen geven, ofte van oude wijfs laten kauwen, en by de ſelve ſlapen. Want alſooſe eenen ſwaren en vyerigen adem hebben, en na den bock ruycken, ſoo gebeurt het, dat wat uyt ſoodanige lichamen komt, van de kinderen nae-getrocken wert. Het welck de teere ſchapen tot groote ongeſontheyt gedijt.

Van de maniere van op-voede in de tweede en derde ſeven jaren.

Het IX. Capittel.

U Kint doet ſijnen loop tot twee-mael ſeven jaren,
En ſiet hier komt de geeſt ſijn krachten openbaren;
Wel op nu, vader op, geleyt de friſſche jeught
Tot kunſt, en tot vernuf, en tot de ware deught.
Dit is de rechte bloem van al het vorder leven,
Ghy kont nu aen den Staet bequame ſteunſels geven;
Gaet oeffent haren geeſt en eygent haer verſtant,
Ten dienſte van de Kerck en van het Vaderlant.
Maer wilt u gantſch bedrijf met reden over-wegen,
En let waer toe het kint van eerſten is genegen,
Doorgront ſijn innigh hert, en waer het henen ſweeft;
En wat het voor een drift in ſijnen boeſem heeft.
Wat deſen wel bevalt dat doet den genen ſuchten,
Geen gront en iſſer nut tot alderhande vruchten,
Hier waſt het koren beſt, en ginder ſoeten wijn;
De jeught dient aengeleyt na dat haer tochten zijn.
Geen dwangh en is bequaem ontrent de jonge ſinnen,
Weeſt ſoet in u beleyt al wat je wilt beginnen:
Hoe menigh geeſtigh kint is van de kunſt geruckt,
Vermits het in de ſchool wert lijdigh onderdruckt?
Een hoogh en edel hert en kan geen felle ſlagen,
En wil geen harden dwangh of ſtuere woorden dragen:
Wanneer een moedigh paert is geeſtigh uyter aert,
Soo dient het vinnigh ſpoor en ſweep te zijn geſpaert.

HEt kint nu in ſijn tweede ſeven jaer getreden zijnde, is noch werm van gematigheyt in ſulcken graed, als het te voren was: maer ſoo vochtigh niet, alſoo alle dieren van haer geboorte af allencxkens drooger werden. Waerom ook de vochtigheyt van de ſpijſe, daer wy hier vorenaf vermaent hebben, allenxkens een weynigh verminderr moet werden: evenwel naerſtigh toe-ſiende, dat de natuerlicke vochtigheyt, daer wy tot behoudenis van 't leven groote ſorge voor te dragen hebben, door te veel droge ſpijſe niet verteert, ofte al te ſeer verdrooght en den waſdom daer door belet en wert. Om welcke oorſaeck mede de oeffeninge van 't lichaem wat minder en lichter dient te weſen, als de krachten wel ſouden konnen verdragen. So moet oock gelet werden, datſe op deſe tijt met te veel hippelen, en ſpringen, geen leden en krencken, ofte, gelijck ick dickwils tot groot verdriet van d'ouders, geſien hebbe, in eenigh ſcheurſel en vervallen.

Alſoo nu met de jaren het verſtant mede begint te vermeerderen, ſoo ſal men niet alleen letten om de kinderen geſont en ſterck van lichaem op te voeden, maer haer ziele ſoecken te vercieren met deughden en goede manieren, op datſe haer goede Ouders gelijck, en daer na tot vreught van de ſelve, en tot dienſte van haer Vaderlant mogen geraken.

Om de *Republijck* ofte Gemeene ſake goede borgers te geven, is meeſt gelegen aen de op-voedingh der kinderen. Daerom ſeggen de vermaerde Wijſen, *Lycurgus*, *Socrates*, *Plato*, *Xenophon* en *Plutarchus*, dat de verdorventheyt van de Gemeene ſaken komt door onachtſaemheyt en verſuym van goede op-voedinge, en dat de feylen die de jeught in-geprent zijn, niet licht uyt-gewiſt en werden; gelijck in tegen-deel, als de deught daer by tijts wel wortelt, daer nae vele goede vruchten voort-brenght.

Alle Ouders moeten dan vermaent weſen, dat als haer een kint geboren wert, daer van wel mogen goede hoop hebben, dat het verſtandigh en deughdelick zal werden, indien ſy het wel op-trecken en onderwijſen, gelijck *Quintilianus* ſeydt. Want dewijl het voor de menſchen ſoo natuerlick is de reden te gebruycken, als voor alle de vogels is het vliegen, ſoo moeten wy oock voor vaſt houden, dat gelijcker ſeer ſelden vogels uytkomen, die onbequaem zijn om te vliegen, dat oock alſoo ſeer weynigh menſchen geboren werden, die alſſe goede opvoedingh hebben, onbequaem ſouden weſen tot het recht gebruyck van de reden. Want al is 't dat ſommige kinderen in 't eerſte loom, bot en plomp ſchijnen, ſo werden even-wel vele ſwarigheden overwonnen door langh en geſtadigh onderhout van goede dingen, door goede exempelen, en na-volginge. Want,

gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft 1. *Met*. 1. alle menſchen zijn van naturen genegen om te leeren. Derhalven dienen alle vrome ouders wel ſorgvuldigh te weſen, om hare kinders van jongs op het beſte in te ſcherpen. Want gelijck het teere lichaem van de jonge kinderen, als hier voor in 't 5. capittel geſeyt is, indien het niet van beginſel wel geſwachtelt en onderhouden wert, in verſcheyde miſmaecktheyt komt te vervallen: alſoo gaet het oock met het gemoet; 't welck van beginſel niet wel gade geſlagen zijnde, tot geen deught en kan geraken. De kinderen die ſonder ſnoeyen, gelijck de wilde boomen, gehouden werden, brengen gemeen-lick bittere vruchten voort. Want gelijck *Plato* ſchrijft in 't 2 boeck van de Gemeene ſake, wy zijn van nature meer genegen tot de feylen, als tot de deughden. De baen tot de feylen is glat, en daer komt men lichtelick toe, maer voor de deught, ſeyt hy, hebben de Goden het ſweet geſtelt. Het ſelfde getuyght oock *Ariſtoteles* 1. *magn. moral*. 9. En reden gevende 6. *Polit*. waerom de Wet-gever niet en behoorde toe te laten, dat elk een na ſijnen ſin leefde, ſeyt ſulcx behoorlick te zijn, om dat alle menſchen de boosheyt aen-geboren is. Dewijl dan in de kinderen de Reden, de welcke is den toom van 't gene ons tot quade begeerlickheyt lockt, noch geen kracht en heeft, maer dat haer gemoet, ten aenſien van de werckinge, weynigh verſcheelt van het gemoet der beeſten, gelijck *Ariſtoteles* leert in 't 8. boeck van de Hiſtorye der dieren op 't 1. capittel: ſoo is nootwen-digh datſe ten eerſten door een goet leytſ-man tot de deught geleyt, en van de feylen af-geleyt werden. Want, gelijck *Quintilianus* ſeyt, wy zijn van naturen ſeer vaſt houdende van 't gene wy in onſe jonge jaren aen-genomen hebben: even gelijck de verwe, daer de witte wol mede geverwt is, niet en kan uyt-gewaſſen werden. En gelijck de Poëet *Horatius* ſeydt in ſijnen 2. Brief van 't 1. boeck:

Een ton, of fles, of ander vat,
Smaeckt veeltijts na ſijn eerſte nat.

In deſe op-voedinge en onderwijſinge moet men de kinderen niet al te naeu houden, maer haer de oeffe-ninge van de kintsheyt toe-laten, op dat wy niet en ſchijnen de Nature te willen beſchuldigen, (die de jonckheyt ſwack gelaten heeft) en met ontijdelick zaet den onbereyden acker des verſtants bederven. Laet haer vryelick ſpelen en het ſchool meer gebruyc-ken tot verandering van ſpel, als tot tegenheyt: anders werden ſy het leeren tegen, eerſe weten wat leeren is. Ick hebber veel gekent, die om de hardigheyt van de Meeſters de ſchole en ſtudyen verlaten hebben, daer over ſy haer daer nae, als over wreede beulen, altijt be-klaeghden. Een die de roovers ontloopen was, die hem gedreygt hadden op te hangen, gevraeght zijnde, met wat gemoet hy de doot verwacht hadde, antwoor-de, gelijck ick eertijdts, een kint zijnde, de ſlagen van den meeſter. Daer-beneffens ſoo verteert de geſtadige vreeſe van de kinderen haer natuerlicke vochtigheyt, waer door haer lidtmaten moeten groeyen en rat wer-den. De maegh en kan oock haer werck niet doen, als het vyer op-treckt tot hulp van de ontſtelde herſſenen; het bloedt en kan door het lichaem niet verſpreyt wer-den, maer wert door de geſtadige benautheyt onder-druckt. De veullens laten wy nae haren luſt in de wey ſpringen en ſpelen, om haer aen-komende kracht niet voor den toom vervaert te maken. Dat wy in de bee-ſten toe-laten, zullen wy dat in ons kinderen niet doen? Met recht wert dan gepreſen d'Heere *Chriſtiaen Huy-gens*, geheym-ſchrijver des Raets van Staten, die ſijn kinderen al ſpelende geleert heeft, waer van wy de vruchten noch onder andere ſien in ſijnen Sone, de Heer *Conſtantijn Huygens*, Ridder, Heere van Zuy-lechem, Raedt en geheym-ſchrijver van ſijn Hoog-heyt, den Prinçe van Oraengien. 'T welck mede aen-geroert wert in het vijfde deel van 't *Houwelick*:

Ick weet een achtbaer man, die ſonder eenigh kijven,
Alleen uyt ſoete jock, ſijn kinders leerde ſchrijven:
Hy gaf hem op de vloer, daer ſat hy in het zant,
En wees een A een B te ſtellen metter hant;
Al ſcheen het gantſch beſlagh tot ſpel alleen te ſtrecken,
Soo leerde doch de jeught bequame letters trecken;
Siet! eer de ſchrijver wiſt wat ſchrijven was geſeyt,
Soo waſſer in de kunſt een vaſten gront geleyt.
Dit pleeghde deſe vrient in veelderhande dingen,
En tot uyt-heemſche tael, en om te leeren ſingen.
Siet wat een wijs beleyt! de jeught by hem geteelt
Heeft alle tijt geleert, en niet-te-min geſpeelt.

Hier in heeft hy gevolght den grooten Romeyn *Cato*, die al hadde hy ſelver een Leer-meeſter binnens huys, even-wel ſijnen ſone onder-wees niet alleen in de letteren, maer oock in alderhande oeffeninge des Lichaems. Schreef hem ook voor met groote letteren de geſchiedeniſſen, om ſijnen ſoon alſoo op te wecken tot naevolgen van de vrome daden der voor-ouders. Sorghden mede datter noyt een oneffen, ofte onge-ſchickt woort in ſijn by-weſen geſproken werde.

Men moet even-wel deſe eerſte jaren in geen onge-bonden vryigheyt laten loopen. Laet haer altijt ontſag hebben, eerbiedingh tot haer Ouders, en niet verſtaen wat ſy doen mogen. Maer inſonderheyt moet gelet werden, alſſe yet zullen leeren, waer mede ſy haer daer nae zouden mogen generen, op haer nature en gene-gentheyt, en waer op dat haer ſinnen meeſt loopen.

En om met goet beleyt hier dieper in te treden,
Soo proeft u jongh gewas en ſijn genegentheden,
Hebt acht met alle vlijt, en dat van eerſten aen,
Waer op de ziele ſpeelt, en hoe de ſinnen gaen.
Het is om niet gepooght door ongetijdigh kijven
Een kint van goeden aert geduerigh aen te drijven;
Al waer het innigh hert is tegen aen gekant,
Dat wort te gener tijt de menſchen in-geplant.
Wie is ſijn leven oyt tot hoogen lof gekomen,
Die tegen ſijn vernuf heeft ſaken aen-genomen?
Wie heeſter oyt beroep ter eeren uyt-geſtaen,
Die tegen ſijnen aert heeft dingen ondergaen?

Men vint eenige verſtanden, die tot de eene konſt ofte wetenſchap heel bequaem van naturen zijn, en de ſelve haeſt vatten: daer ſy een ander met geen moeyten, ofte arbeyt en ſullen konnen leeren. Want daer en kan geen konſte tot volmaecktheyt gebracht werden, ſonder natuerlicke genegentheydt van de gene die ſe leert. By aldien dat *Cicero* had moeten *verſſen* maken, ende *Ovidius geſprecken*, geen van beyde zoude daer mede grooten naem verkregen hebben. Soo ſeyt *Hippocrates* in ſijn Wet, dat het verſtant van de menſchen de ſelfde mate heeft met de wetenſchappen, die de aerde heeft met het zaet. Want al is de aerde vruchtbaer, ſoo moet menſe even-wel bouwen, en beſien watſe voor zaet beſt draeght; alſoo alle aerde niet bequaem en is om allerley zaet even-wel te dragen; ſommige heeft liever terwe, ander rogge, garſt, ofte haver. Maer de Landt-man en ſiet niet alleen op dit onderſcheyt: maer na dat hy d'aerde in goet weder om-geploeght heeft, ſoo verwacht hy oock goeden tijt om te ſaeyen, (alſoo alle tijt mede niet even bequaem is) en als het op-gekomen is, en wel ſtaet en waſt, ſoo doet hy het wyen, op dat het den verwachten Oegſt mocht in-brengen. Soo moet men oock doen met de Jeught, en als men geſien heeft haren ſin en bequaemheyt, ſo dient menſe te doen leeren in haer eerſte jaren, die de bequaemſte daer toe zijn, gelijck *Ariſtoteles* ſeyt 30. *Probl.* 4. en oock om dat de konſten langh zijn, en ons leven kort, *Hipp.* 1. *Aphor.* 1. Even-wel en moet men geen hoy over de balck eten, en de kinderen al te veel opleggen. De gene die haer kinderen al te vroegh wijs willen hebben, ſien dickwils dat het anders uytvalt. Ten is niet gelegen, om wel gedaen te werden, in 't veel eten; maer dat matelicke ſpijſe van binnen wel verteert werdt. En gelijck gras en kruyt (om de gelijckenis van *Plutarchus* te gebruycken) met matelicke nattigheyt waſcht, met vele verdruckt werdt: alſoo wert oock de geeſt, door matelicken arbeyt verſterckt, en door al te grooten overlaſt. De Italianen ſeggen wel, *Chi va paiano, va lontano.* Als oock de Poëet *Heſiodus*.

Doet by een kleyntje dickmael wat,
Soo wortet noch een groote ſchat.

Men ſiet, ſeydt *Barclaius* 4. *Sat.* 1. dat de Verſtanden, daer de krachten uyt-geput zijn, ſoo ſtil ſtaen, dat de gene die boven ander kinderen in wijsheyt uyt-ſtaken, daer na ſonder mannelick verſtant half leuteren. De Preſident *Thuanus* in 't 1. boeck van ſijn leven, beriſpende de Ouders, die haer kinderen al te vroegh geleert willen hebben, brenght het exempel by van *Quintilianus*, die ſijn Soontjen van groote hope, door veel ſtuderen om den hals bracht.

Van 't tweede ſeven jaer tot den uyt-ganck van het derde, ſeyt *Galenus*, is het tijt om het Gemoet te verçieren met alle gaven, die de wetenſchap en wijsheyt betreffen, en om het Lichaem tot ſijn volle krachten, en ſterckte te brengen. Daerom ſal oock een yegelick op deſe tijt ſoodanige manieren des levens aenvangen, als hy denckt voortaen te onderhouden, en hem gewennen tot ſulcken oeffeninge aen te nemen, en daer nae den *regel van ſpijs, dranck*, en diergelijcke aen te ſtellen. Op een ander manier moet een die ſtudeert, en ſijn tijdt meeſt met ſitten en ſtilligheydt overbrenght, hier in gaen, als een krijghs-man, en een die yet ter hant treckt, daer ſwaren arbeyt mede gemengt is. Want deſe moeten op haer derde ſeven jaer meerder eten, en haer oock tot ſulcke ſpijſe gewennen, die veel en ſterck voedſel maeckt; als mede met meerder oeffeninge haer lichaem ſtercken, op datſe daer na bequaem zouden zijn alderhande werck en arbeyt, als oock alderhande geſtaltenis des luchts te verdragen. Maer andere, die ſtil op en neder gaen, is ſoo ſtercke oeffeninge onbequaem, als oock ſoo veel en grof voedſel. Wat onder ſoodanige, de Studenten aengaet, die moeten in deſe jaren ſorge dragen, dat hare geeſten en inwendige ſinnen altijt ſuyver en net zijn, om veel te konnen ſtuderen. Het welck ſy verkrijgen ſullen, alſſe, ſoo veel alſt mogelick is, haer onthouden in een ſuyvere, en klare lucht: en daer-beneffens gebruycken geen grove ofte taeye ſpijſe, en daer veel vuyligheyt van overſchiet: maer ſulcke, die ſuyver en goet bloet kan maken. Want uyt ſoodanige Lucht en Bloet werden oock ſuyvere en goede Geeſten gemaeckt. Noch moeter gelet zijn, dat alle de overtollige vuyligheydt op behoorlicke tijdt geloſt wert: alſoo inſonderheyt, die ſtuderen daer aen gelegen is, dat haer Lichaem van de onreynigheydt, die de werckingen des Geeſts belet, geſuyvert zy. En haer ſtaet oock voornamelick te wachten, datſe door ongetijdigh ſtuderen geen raeuwigheyt en vergaderen, en het Lichaem ſlap en ſieck maken: maer men moet de Sinnen alſoo oeffenen, dat oock 't Lichaem in ſijn volle kracht gehouden wert, op dat het een bequame woon-plaetſe magh blijven voor de Ziele. Want als dat gebouw begint te vallen, ſoo lijt den heelen ſchat der Zielen groot gevaer. Maer alſoo deſe dingen oock in de volgende jaren plaets hebben, ſoo en behoeven wy van de ſelve hier niet breeder te ſpreken. Alleen ſullen wy hier voor 't leſt by-voegen, dat men hem in deſe tijt onthoude van by-ſlapen, alſoo het de natuerlicke wermte ontijdelick verſlint, het lichaem verſwackt, verkout, en verdrooght, en den behoorlicken waſdom belet: daer-beneffens werden door het aen-locken van de wel-luſt de ſinnen verdraeyt, en haer werckinge verdooft, en die gebreken de volgende jaren mede-gedeelt.

Van de maniere van leven der vol-waſſene, of middel-jarige, en voor eerſt van de verkieſinge der Spijſe.

Het XI. Capittel.

WY komen tot de koſt en watter dient gegeten,
Want dat moet yder menſch op vaſte gronden weten:
Oock op dit keucken-tuygh behoort te zijn gelet;
Wel leert dan van de kunſt een nutte tafel-wet.
En wilt geen ſlappe beurs, geen ſwacke maegh bevechten
Met dier-gekochte ſpijs, of veelderley gerechten:
Het een en 't ander ſchaedt; ghy ſet op uwen dis
Dat niet te veel en koſt, en niet te ſelſaem is.
Men ſietet menighmael, al wat de lieden achten
En is niet in de daet, maer ſlechts in waen-gedachten:
Wat ons van buyten komt is dickmael niet ſoo goet
Als yet dat even hier geringe lieden voedt.
Men wil Fayſanten-vleeſch en diere koſt gebruycken,
En 't is een lecker aes voor alle luye buycken;
Ons Bout is al te ſlecht, een Gans en acht men niet,
Om dat men het geſtaegh op onſe tafel ſiet.
Wat uyt een verre kuſt in Hollant wert geſonden,
Dat is gewenſchte koſt voor af-gerechte monden:
Men acht voor al de Worſt die ons Boloigne ſent,
Om dat hy ſelſaem is en niet te ſeer bekent.
Men ſiet hier dertel volck met grage tanden bijten
In raeuwen Kaveaer, een vont der Moſcovijten,
Daer viſch uyt onſe zee, en vleeſch uyt onſe ſtal,
Is beter in de ſmaeck en verre boven al.
En wilt geen vremde koſt uyt verre landen halen,
Al wat ons noodigh is dat waſt in onſe palen:
Het is een rechte wraet, of dertel weelde-kint,
Die wat hem voedſel geeft in Hollant niet en vint.

DEn Ouderdom, die het derde ſeven jaer volght, en, door vier volgende ſeven jaren, gaet tot het vijftighſte jaer, houden wy voor de middel-jaren, in de welcke een menſche op het beſte van ſijn leven gerekent werdt. Daerom zullen wy nu vervolgens gaen beſchrijven de maniere van leven, de welck wy dienſtigh achten voor de gene, die in het midden zijn ſoo van jaren, als oock van gematigheyt des Lichaems. Want deſe vier ſeven jaren vereyſſchen meeſten-deel eenen regel van leven: behalven dat de eerſte helft van het vierde ſeven jaer, gelijck oock de laetſte helft van het ſevende, wat meerder over een komen met de maniere des levens van die jaren, dieſe naeſt raken. En in deſe middel-tijdt des levens, werden de meeſte feylen in eten, drincken, en diergelijcke begaen, en vele halen als dan door braſſen, ſuypen, gramſchap, en ander ongeregeltheyt de doot op den hals, ofte maken ten minſten, datſe vroegh out en ongevalligh werden. Want de misbruycken van deſen tijt moet den Ouderdom daer na miſgelden. *Perſius Sat.* 2.

Indien ghy langen tijt geſont begeert te leven,
Ghy moet u nimmermeer tot ſlempen over-geven;
Want die te gulſigh drinckt, en al te dickmael braſt,
Wort in der haeſten out en van de doot verraſt.

Op dat dan ſulcx niet en geſchiede, ſoo heeft men te letten op een goeden regel over de Niet-natuerlicke dingen. Onder de ſelve en valt hier van de Lucht niet ſonderlinghs te ſeggen boven het gene, dat al te voren vermaent is. Wat nu de Spijſe belanght, daer in ſtaet te letten op de Hoedanigheyt, Menigte, den Tijt, Maniere van eten, en diergelijcke omſtandigheyt.

Men zal dan uyt de *Spijſe*, van welckers hoedanigheyt en kracht *in het Eerſte deel* geſchreven is, verkieſen de gematighſte, en die met onſe nature meeſt over een komt. Onder de welcke wel de voornaemſte is, het wel-gebacken *Broot*, dan het *Vleeſch* en al wat van de Dieren komt, daer na de *Viſch*, en van 't gene de aerde voort-brenght. In deſe ſoorten van Spijſe zijn verſcheyde deelen: ſommige trecken na den aert van het been, en zijn bequaem om het been te voeden: ſommige zijn van den aert van zenuwen, van kraeckbeen, van bloedt, van geeſt, en werden van de natuerlicke wermte geſcheyden, verandert, en door de gelijckheydt met de deelen, dieſe voeden moeten, daer nae toe getrocken. Het welck wy oock bevinden in dingen die buyten ons ſmelten van de Son, ofte een matelick vyer, dat ſommige haer na de lucht, ſommige na 't water, en ſommige na d'aerde begeven. Maer wy moeten weten, dat alle voedſel meerder in heeft om te voeden ſulcks, daer het ſelfs uyt ontſtaet. En derhalven is 't dat van *Kalfs-vleeſch* alle de deelen van ons Lichaem gevoedet werden, ſoo krijght even-wel het vleeſch daer het meeſte voedſel van; gelijck van *kerſſen* en *druyven*, het *bloedt*; van *longen* en *vijgen*, de *longe*; van *pluck-vruchten* het *gebeente*; van *eyeren* en *piſtacien*, het *zaet*; van *moſtaert* de *gal*; en ſoo voort. Daerom dewijl der in den Terwe eenige vettigheydt is, yet beenighs, en vleeſighs, als oock geeſten, en dat hy de gematigheyt van ons lichaem niet te buyten en gaet, ſoo werdt hy een beqname ſpijſe: maer alſoo hy al de deelen van ons Lichaem, gelijck deſelve van nooden is, niet genoegh aen en brenght, ſoo wert by de Terwe, ofte het Broot bequamelick toe-ſpijſe gedaen. De gene, die haer gewennen tot vleeſch, ofte ander ſpijſe, weynigh broot te eten, krijgen gemeenlick eenen ſtinckenden adem. In Engelant is een eygen ſieckte, dieſe *Conſumption* noemen, de welcke geſtadigh meerder menſchen wech-ſleept, als eenige andere, gelijck men uyt het aen-brengen, daer gebruykelick, kan weten. De oorſaeck van de ſelfde werdt geleyt op de quade manier, die de Engelſchen hebben, in veel vleeſch te eten, en naeulicx geen broot; daerbeneffens in veel vettigheyt en ſoetigheyt te gebruycken. 'T welck veel gals, bedorvene vochtigheden, en walginge veroorſaeckt. So datſe ſchierlick, gelijck als

van

van een boors, komen te ſterven. Voor de beſte Terwe werdt met reden gehouden de gene, die vaſt en gelijvigh is, en van haer gantſche ſtoffe en geſtaltenis ſoo hart, en dicht in een gedrongen, dat menſe met de tanden naeuwlicx breken, ofte in ſtucken bijten kan. Want ſoodanige Terwe geeft in kleyn gewichte het Lichaem veel voedtſel. En indienſe in geen vuyle, moeraſſige, en ſeer gemiſte: maer in een drooge en geſonde aerde gewaſſen is, ſoo bewaertſe de jeught, het leven, en geſontheyt: anders brenghtſe weynigh en quaet voedtſel by, en verhaeſt den ouderdom.

Van gelijcken de Moes-kruyden, en vruchten die uyt een ſuyvere en niet gemiſte aerde ſpruyten, zijn mede geſonder, als d'andere.

Het vleeſch van jonge Dieren, maeckt jeught; van oude, ouwelickheyt. Van heel *jonge* terſtont nae de geboorte, *ſwackigheyt*; van *looſe* (nae ſommige meenen) gelijck *Voſſchen, looſheyt*; van *bloode*, gelijck *Haſen, bloodigheyt*: en ſo van andere. Derhalven indien 't vleeſch van fenijnige dieren niet om en brenght, ſo maeckt het mede 't Lichaem, dat het voed, fenijnig, ende en heeft dan geen ſchade van vergif te verwachten. Gelijck aen den Koning *Mithridates* wel gebleken is. Want als hy van de Romeynen overwonnen zijnde, hemſelven met vergif wilde ombrengen, ſoo bevont hy dat het ſelfde op hem geen vatten en hadde; door dien dat ſijn Lighaem van langer hant daer toe gewent was. 'T welck de Poëet *Martialis* oock aenroert in deſe verſſen;

Een vorſt die Mithridates hiet,
Dien is een vremde ſaeck geſchiet;
Hy was ſoo tot fenijn gewent,
Dat hem 't vergif liet ongeſchent.

Maer het en is niet waerſchijnelick dat ſoodanige lang konnen leven, om datſe ſoo verre van haer eygen natuere af-geweken zijn.

Veel leckere luyden laten het *vleeſch* drie vier dagen, of oock langer hangen, om dat het *korter* en malſſer zoude werden. Maer ſulcx is ſeer ongeſont; alſoo die kortigheyt een beginſel is van bedervinge, gelijck men aen den reuck wel gewaer wert: en daer zijn genoegh andere middelen, om 't vleeſch kort te maken.

De deelen en leden van de Dieren, door de gemeenſchap dieſe met de ſelfde leden van ons lichaem hebben, konnen deſelve beſt voeden. De *voeten* van de dieren voeden onſe voeten; de *levers*, onſe *lever*; vleeſch maeckt *vleeſch*, en ſoo voort. Waerom dat te letten ſtaet, alſſer yet aen eenige van onſe leden hapert, de ſelve met het eeten van diergelijcke te onderhouden.

Dat de Vruchten *oock* op haren tijdt de menſchen van 't Lant daer ſe waſſen, inſonderheyt van ſelfs, nut en dienſtigh zijn, ſchijnt ons de Goddelijcke voorſichtigheyt te vermanen. Want in 't voor-jaer bloeyen de bloemen, op datſe, door haren lieffelicken reuck ons Lichaem, dat hem dan mede rontſom ontſet, zouden verquicken. In de Mey en Junio zijn de **Kerſſen/ Kriecken/ Aert-beſſen/** bequaem voor ons *bloet*, van nieus dan gelijck als bloeyende. In Julio zijn ſachte **Vijgen/** en daer na de waterachtige **Pepoenen/ Appelen** / en **Peren** / nut om de vochtigheden, die door de hitte verdroogen, te ververſſen: en oock, alſoo de natuerlicke wermte dan ſlap is, om te voeden. In den Oegſt als het lichaem nae de Somerſche hitte verdrooght is, en de geeſten met een donckerheyt en ſwarte gal bedwelmt zijn, heeft Godt de **Druyven** verleent, die het Lichaem verſachten, de geeſten verheugen, en de vochtigheden herſtellen. Hier op volgen de **Granaet-appelen** tot het ſelfde gebruyck, maer ſoo ſappigh niet, om dat het regenachtigh weder de Lichamen begint te vervochtigen. Daer nae komen de *Kaſtanyen*, en andere harde vruchten, om dat de Lichamen nu overvloedige vochtigheyt hebben, door het aen-komen van den winter. Volgen de **Queen/** en **Miſpelen** hart te verteren, om dat den buyk werm en vol vochtigheyt is: en in deſen tijt bewaert men het *Winter-ooft*, het welk door de overvloedige wermte en vochtigheyt genoegh verdout wert. De **Orangie-appelen** beginnen gelijck rijp te werden, en te bloeyen, om datſe het heele jaer door dienſtigh zijn. 's Winters om de grove taye vochtigheden te ſcheyden, en af te ſetten, als oock om te openen de geſloten mondekens van de aderen, die den etens-luſt verwecken. Des Somers om te verkoelen, de gal te doen loſen, en de bedervinge te wederſtaen. Men bewaert de **Olyven** / en de **Kaes** om de maegh te verſtercken, en de ſpijſe neder te ſetten. En indien men op alles wel acht neemt, men zal bevinden, dat men t'allen tijde in kruyden, vruchten, en dieren, bequame ſpijs, en genees-middelen van Naturen kan hebben, ten zy de gaven Gods misbruyckt werden. En de gene daer geen Orangie-appelen en waſſen, en behoeven daerom haer Lant niet te beſchuldigen: want ſy hebben in de plaets **Azijn.** En om dat het een Land zoude konnen bekomen uyt het ander, 't gene, dat het ſelve niet en heeft, daer in is verſien door de Schip-vaert. Hoewel dat elck Landt genoegh heeft, om den honger van d'inwoonders te verſadigen, en de ſieckten, die daer vallen, te geneſen: gelijck by ons beweſen is in de *Inleydinge tot de Hollantſche Genees-middelen.* Soo dat het een groote dertelheyt is, ſijnen eygen koſt, en eygen dranck te verſmaden, en niet te meugen, als dat van verre komt en veel koſt, tot ondienſt niet alleen van de Lichamelicke geſontheyt, maer dickwils oock tot bederf van het huyſ-geſin. De Romeynen, doenſe in groote matigheyt, en ſoberheyt leefden, brachten de geheele werelt onder haer gebiedt; dan zijn ten leſten door haer groote weelde en overdaet ſelver onder-gebracht, gelijck onder andere ſeer wel aen-gemerckt is by *Ribadeneyra lib* 2 de las virtudes del Principe Chriſtiano *cap.* 2. En de Poëet *Iuvenalis* beriſpt ſulcx in ſijnen tijt met deſe verſſen in het 11. Schimp-dicht:

Sy

Sy ſtreelen haren luſt, en ſoecken aller wegen
Waer toe dat even-ſtaegh haer buycken zijn genegen:
Het ſchijnt dat ſy alleen tot vreten zijn gemaeckt,
En hoe yet dierder is, hoe dattet beter ſmaeckt.

Sommige hier te Lande houden meer van *Cavaiar* uyt Moſcovien, als van onſen verſchen Viſch: meer van Sauçijſen van Bolognien, als van de gene die hier gemaeckt werden; en ſoo voort al wat van verre komt, is ſoet. Het welck in de Romeynen mede be-riſpt wert van *Petronius Arbiter* in Sat.

Een jongh Faiſant gehaelt uyt ver-gelege kuſten,
Dat is een ſoete beet voor hare grage luſten,
Dat is gewenſchte koſt voor joncker Lecker-tant,
Om dat hy niet en is te vinden in het lant.

Daer nochtans ons Lant van alles overvloedigh verſien is, de Nature haer oock met een weynigh te vreden ſtelt (*Cic. 2. de Fin.*) en lichtelick haer be-komſte krijght. Laet ons water, laet ons meel hebben, ſeyde de wijſe en ſobere *Epicurus*, (by *Senec. Ep. 110. Ælian. 4. 13. Stob. 17. Laërt. in vit.*) en wy zullen ons geluck tegen Jupiter ſtellen. Seer prijſelick zijn deſe verſſen van den Poëet *Euripides*, verhaelt by *Athen. lib. 4.* en *Agell. 6. Noct. 16.*

Hebje water, hebje broot,
Klaeght dan niet van hongers noot,

Behalven Water en Broot, daer mede de Nature kan verſadight, en ons Lichaem gevoedt werden, heeft de goede Godt noch veelderhande Lijf-tocht ver-leent, die ons even-wel niet aen en ſtaet, of hy moet op verſcheyde manieren, waer door dickwils groote ont-ſteltenis in 't Lichaem komt, toe-gemaeckt werden. Maer anders en zoude het niet wel ſmaken; de ſmaeck moet voor de geſontheyt gaen. Daer nochtans den Honger de beſte ſauçe is voor de Spijſe, en den Dorſt voor den Dranck, *Socrates* by *Cicer. 2. de Finib.* en *Athen. lib. 4.* Als *Ada* de koninginne van Caryen veel-derley ſpijſe en alderhande Bancquet van haer Kocks op 't leckerſte toe-gemaeckt, dickwils ſond aen *Alexander de Groote*; ſoo ſeyde *Alexander*, dat hy by ſijn ſel-ven al veel beter Kocks hadde, het reyſen by nacht, waer door hy ſijn middagh-mael, en een ſober mid-dagh-mael, waer door hy ſijn avont-mael ſoet en ſma-kelick maeckte, *Plutarch. in Apopth. & lib. non poſſe ſuaviter. vivifec. Epicur.* Men hiel te Lecedæmonyen ſeer veel van een ſekere bruyne ſop. Om de welcke te proeven liet *Dionyſius* den Tyran van Sicilyen een Kok van Lacedæmonyen komen, hem belaſtende, dat hy geen koſten ſparen zoude, om die ſop wel toe te ma-ken. Maer de ſelfde geproeft hebbende, ſpooghſe uyt. Waer over de Kock ſeyde: Heer Koningh, die ſop moet eerſt gegeten werden, als het lichaem op de ma-niere van Lacedæmonyen geoeffent is, *Cicer. 5. Tuſc.* en *Plutarch. in Lacon. Inſtit.* De Koningh *Darius* van *Alexander* in de vlucht geſlagen zijnde (*Cicer. 5. Tuſc.*) als hy met troubel-water, en dat van de doode Licha-men noch vuyl was, ſijnen dorſt geliſt hadde, ſeyde, nimmermeer met beter ſmaeck gedroncken te heb-ben. Want hy en hadde noyt met dorſt gedroncken. Noch *Ptolomæus* en hadde noyt met honger gegeten; de welcke, als hy door ſijn Koninckrijck van Egypten reyſde, en van ſijn gevolgh verdwalende, hem in een boeren hutte grof broot voor-geſet werde, ſeyde nim-mermeer gegeten te hebben, dat hem beter ſmaeckte. Soo ſeggen wy voor een ſpreeck-woort, *Honger maeckt raeu boonen ſoet.* Derhalven zal men de Spijſe niet ge-bruycken tot wel-luſt, maer als een geneeſ-middel voor den honger, en altijt meerder letten op de geſont-ſte, als op de leckerſte koſt. De Keyſer *Auguſtus*, daer hy van alles vol op konde hebben, hadde de beſte ſmaeck in huyſ-broot, kleyne viſchkens, en kaes, ge-lijck *Suetonius* beſchrijft.

Oock ſlechten dranck, en ſachten bry,
Verſaet den menſch, en maeckt hem bly.

De wijſ-gerige *Apollonius Tyanæus* ſeyt by *Phyloſtra-tus*, Ick gebruyck luchte en ſlechte ſpijs, die my veel beter ſmaeckt, als de leckere koketten van andere, het welck mijn verſtant wonderlick verklaert, ſoo dat ick oock alle duyſtere dingen, gelijck als in een klaren ſpiegel, volkomentlick kan ſien. Maer inſonderheyt moet men hem wachten voor Spijſe, die van quaet ſtof is. *Galenus* heeft ons dat wel uytdruckelicken ge-leert in het 2. boeck van de krachten der Voedſelen op het 6. capittel. Een yegelick, ſeyt hy, moet dat al-tijt onthouwen, al is 't ſchoon, dat yemant yet verteert, 't gene voor een ander quaet te verteren is, ſoo behout de gijl, die daer van door het lichaem verſpreyt wert, even-wel de eygenſchap van het voedſel. Want het en kan niet geſchieden, dat de gijl, die van een Pepoen komt, grof en dick zoude worden, al is 't dat hy wel verteert was, en die van Linſen, ofte Oſſen-vleeſch komt, en is noyt dun ofte waterachtigh. En daer in is veel voor de geſontheyt aen gelegen. Om die oorſaek dan, ſeydt hy vorders, rade ick, datmen alle Spijſe van quaet ſap ofte gijl laet varen, al is 't datſe van ſommige wel verteert wert. Want terwijl wy minſt daer op acht nemen, ſoo vergadert ondertuſſchen nae langer hant quaet ſap in de aderen: het welck de minſte gele-gentheyt tot bederven krijgende, quade koortſchen doet ontſteken. Soo dat niet aengenomen en moet werden, 't gene de Poëet *Lucretius* voor-geeft, datter weynig aen gelegen is, wat voor Spijſe men gebruykt, alſſe maer wel verteert en wert.

Maer onder de Spijſen, die van de gematigheyt wat af-wijcken, beſchadight de eene veel lichter als de an-der, meeſt uyt oorſake van de gewoonte, dewijl het ge-ne men gewoon is, ſoo moeyelick niet en valt, als het gene men ongewent is, ſchoon genomen het wat beter was.

Vele

Vele luyden hebben de manier, wanneer ſy ergens met een Genees-meeſter ter maeltijt genoodight zijn, hem geſtadigh te vragen, wat ſpijſe ofte dranck, die op tafel komt, aldergeſontſt is. En dat is ſo ſchandelick, ſchrijft *Plutarchus*, gelijk of ſy vraegden, wat ſoet, wat bitter, wat ſuyr was: al of of ſy ſelver geen gevoelen en hadden, en blint en doof haer lichaem bewoonden, die ſulcks van een ander moſten leeren. Derhalven ſtreckt tot antwoort, dat die Koſt, en Dranck voor de Vragers, de beſte is, die ſy liefſt gebruyken, en gewoon zijn; waer van ſy geen beſwaertheyt in de Maegh en vernemen, en wel gevoedet werden. Want de Gewoonte en heeft hier niet veel minder plaets, als de Nature. En wy varen beſt by 't gene, dat wy gewent zijn, het welck oock in 't lichaem beſt verteert werdt. Derhalven is 't nootſakelick, dat men hem van jonghs op tot het beſte gewenne. Want al ſchijnt het, dat ſommige den ongeſonden koſt oock wel verteren, ſoo doet hy even-wel van langer hant eenige quade vochtigheden in 't lichaem groeyen, die dan vorder bedervende, en verrottende, felle Sieckten veroirſaken. Men moet hem oock niet ſo ſeer tot eenderhande Koſt gewennen, dat men daerom van alle andere ſoude walgen. Want alſoo wy niet altijt t'huys en zijn, ofte ter plaetſe, daer alles te krijgen is, ſoo moeten wy ons hier in ſo aenſtellen, dat wy ſonder moeyelicke ongewoonte oock alderhande Spijſe konnen gebruycken.

Dan-hier ſtaet voor een algemeene wet te houden, dat in 't verkieſen van de Spijſe geen eenen voet, voor alle man geraemt en kan werden. En al-hoe-wel de Spijſe, voor ſoo veel het ſpijſe is, niet ſeer en behoort uyt te ſteken; dewijl nochtans de geheel gematighde Spijſen ſeer weynigh zijn, en de Lichamen verſcheyden, ſoo konnen oock de hoedanigheden van de Spijſen, nae haer verſcheyden nature, mede verſcheyden zijn. Want de Spijſe, die in een ſwacke maegh en lever qualick verteert, kan in een goede en ſtercke ſeer wel verdouwt werden. En een vaſte en ſtercke wermte in de maegh en lever, en een kracht als van een vyer, door arbeyden inſonderheydt, bekomen, verteert alles, en geen harde of ſware ſpijſe en deert haer: ja ſlappe ſpijſe zoude by haer bederven, ofte al te ras verteert zijn. Soo ſeyde *Ariſtoteles*, dat die een heete maegh hadden, beter en geſonder was Oſſen-vleeſch te eten, als eenige teere en ſlappe ſpijs. Maer indien den harden koſt een ander, die hem niet gewent en is, ofte niet en arbeyt, nochte ſterck en is, eens drie dagen wilde eten, die zoude, den ſelven niet konnende verdouwen, ſeer lichtelick ſieck werden.

Men dient hem even-wel niet te gewennen, om ſlappe ſpijſe, dewijlſe wel te verteeren is, altijdt te eten: want alſoo deſelve geen vaſt voedſel by en brenght, ſo en kanſe tot geen langh leven ſtrecken, gelijck *Hippocrates* ſeer wel ſeydt 6. *Epid.* 5. En om deſe oorſaeck meent *Cardanus*, dat *Braſavolus*, vermaert genees-meeſter van den Hertogh van *Ferrara*, tot den eerſten ouderdom niet en konde geraken: dewijl hy meeſt altijt de *Ptiſane*, ofte gepelde gerſt gebruyckte, dewelcke weynigh en kout voedtſel geeft, en in een koude maegh lichtelick ſuer wert.

Hier ſtaet vorder aen te mercken, *Of het beter is op eenen tijdt eenderhande Spijſe te gebruycken, ofte verſcheyden.* Vele meenen, dat de ſimpelſte koſt de beſte is, en datter naeuwlicx yet anders en is, dat meer ſieckten veroorſaeckt, als veel verſcheyde ſpijſe op een maeltijt gegeten (*Senec. Ep.* 2. & 95.) Alſo de nature van verſcheyde Spijſe oock verſcheyden is, van dewelke eenige ras, eenige langſaem verteert wert, (*Ariſt.* 1. *Probl.* 15. ubi multa *Septalius*) en dewijl de eene verteert, ſo bederft de ander. Want de verſcheyden Spijſe in de maegh onder malkander vermengt zijnde, komt ſoo in de Lever, 't gene daer wel verteert is, wert goet bloedt, het ander noch raeuw zijnde, blijft ſteken, en veroirſaekt verſtoppinge, waer uyt allencxkens groeijen Koortſen, Geelſucht, ofte Water: maer by aldien het doorſchiet tot in Nieren, niet te voedſaem zijnde, dan maeckt 't daer Graveel en Steen; en als 't gantſch dun en waterachtigh is, dan valt het op de Gewrichten, aldaer Gicht verweckende; dan als 't tot de Deelen komt, om voedſel te geven, dan is 't ſoo veel te arger, alſoo het de ſelve verſwackt, en tot vele Sieckten oorſaeck geeft. Waer uyt blijckt dat de verſcheydenheydt van ſpijſe veel quaets en ongeſontheydts, welcke de raeuwigheydt, en bedorven teringe, en verrottinge van Vochtigheden gemeenlick volght, den lichame in-brenght. *Gal.* 1. *acut.* 18. Waerom ſeer wel geſeydt is, van den Poëet *Horatius* in het 2. boeck en Schimp-dicht:

Koom leert hier uyter daet en uyt de reden weten,
Wat voordeel datter is in ſchaers en matigh eten;
Een menſch die ſober leeft die is geduerigh fris,
En door het gantſche lijf geſont gelijck een vis.
Maer veelderhande koſt in eenen buyck te mengen,
En kan niet anders doen als leedt en hinder brengen;
Ey denckt hoe wel het gingh doen ghy eens weynigh aet,
En ſonder groot beſlagh aen uwe tafel ſaet.
Maer nu ghy viſch en vleeſch u voor beſtaet te ſetten,
En eet als ſonder maet en buyten alle wetten,
En nut op eenen tijt geſoden en gebraet,
Soo doet het aen het lijf en aen de ſinnen quaet.
Wat ſoet was keert in gal, en byſter taeye ſluymen
Ontſtellen u de maegh, onwilligh om te ruymen:
Ey kijck hoe bleyck hy ſiet, hoe vol van ongeval,
Die raet ſlaet over dis wat koſt hy eten ſal.
Die giſter heeft gebraſt, die is door al de leden
Swaer, logh, en onbequaem oock op den dagh van heden:
En als het lichaem queelt en na der aerden helt,
De geeſt, ons beſte deel, is even ſoo geſtelt.

Daerenboven, ſeggenſe, dewijl de verſcheydenheyt een aengenaemheydt by haer heeft, en gelijck men gemeenlick ſeydt, nieuwe koſt maeckt nieuwen luſt tot eten, ſoo noodight de ſelve den mont om de maegh op te vollen, en doet meerder eten, als den lichame dienſtigh en geſont is. Hierom rade *Socrates* ſeer wel, gelijk *Plutarchus* ſchrijft, (in ſijn regulen der Geſontheyt, en ſijn Boeck van de Naeukeurigheydt) dat men hem

wachten zoude van Spijſe, dewelcke tot eten verwekt, de gene, die geen honger en hebben, en van Dranck, die tot drincken verweckt de gene, die niet en dorſten.

Jovius ſchrijft van de Turckſchen Keyſer *Solymus*, hoe hy maer gewent was eenderhande ſpijſe, en dat lie-ver van viervoetige Dieren, die hy ſelve inde Jacht, daer hy ſeer toe genegen was, gevangen hadde, ofte ander gemeyn Vleeſch, als gevogelte, en dat ſulcx oor-ſaeck was, waerom hy in ſoo verre reyſen, en in meer-der lucht altijt geſont bleef.

Nu aen d'ander zijde houden 't eenige daer voor, dat de veranderinge van Spijſe niet heel te verwerpen en is. De Poëet ſeyt ſeer wel in de *Mannelicke achtbaerheyt*:

Geen koſt bevalt de maegh, al iſſe noch ſoo goet,
Indien men dagh aen dagh niet anders eten moet.

Want alſoo ſimpele en eenderhande koſt haeft ver-ſadight, en lichtelick doet walgen, en daer-en-tegen de verandering aengenaem is, en 't gene men met ſmaeck eet, van de maegh beter omhelſt en verteert wert: ſoo en ſchijnt de verſcheydenheyt van ſpijſe, ſoo ondien-ſtigh niet. Hier-beneffens ſoo iſſer in 't lichaem groo-te verſcheydenheyt van de leden, de welcke elck met byſonder voedſel volgens haer eygen nature moeten gevoedet werden, waer toe de verſcheyde ſpijſe ſchijnt nut ende van noode te weſen.

By *Plutarch. 4. Sympoſ.* 1. en uyt hem by *Macrob. 7. Sat. 4.* werden deſe redenen onder de Tafel-vragen over weder zijden by-gebracht, doch daer op niet beſloten. Ons dunckt datſe beyde plaetſe konnen hebben, alſſe wel verſtaen werden. Want ſoo veel belangt 't gene ge-ſeyt wert, dat de verſcheydenheyt van ſpijſe ſchadelick is, en veel ſieckten veroorſaeckt, ſulcx is te verſtaen van ſoodanige verſcheydenheyt, als men ſevens en onder malkanderen eet ſpijſe van verſcheyden aert, en ge-ſtaltenis, als men onder een lapt dick en dun, heet en kout, dat ſwaer en licht om te verteren is: gelijck ofte yemandt vleeſch, viſch, melck, en ſoo voort onder malkanderen at. Want uyt ſoodanige verſcheydenheyt komt het, dat de eene al heel verteert is, als d'ander noch raeuw blijft (*Hipp. de Flat.*) het welck niet anders als een quaet mengel-moes en een verdervinge kan veroorſaken. En moet daerom ſoodanige verſcheyden-heyt van Spijſe by een yegelick, die ſijn geſontheyt lief heeft, geſchouwt werden. Maer indien de Spijſe van aert en gematigheyt malkander gelijck is, ſoo dat tot het verteren van de ſelſde by-na een wermte en tijt van noode is: dan en ſchaedt het niet op eenmael ver-ſcheyde ſpijſe te gebruycken. En deſe verſcheydenheyt is de Nature aengenamer, inſonderheyt indien de toe-bereydingh mede ſoo bequaem is. Maer men moet letten, datter niet te veel gegeten en wert: want de ſpijſe als dan qualick bekomende, moet ſulcx niet den aert van de ſpijſe, maer de tonge der menſchen, die haer door de leckerheyt laet verleyden, geweten wer-den.

Van de mate der Spijſe, ende hoe veel men eten moet.

Het XII. Capittel.

A L is de ſpijſe goet, en even hier gewaſſen,
Noch moet een billick menſch hem geenſins overbraſſen;
Want ſoo men al te veel ſyn gulle luſten biet,
De maegh wert over-laſt, en doet haer plichten niet.
De koſt die light gepaekt, men kanſe niet verdouwen,
Dies iſſet alderbeſt ſyn luſt te wederhouwen;
De maet is over-al en in de ſpijſe goet,
Dus leert op vaſten gront hoe veel men eten moet.
Wilt ghy geen hinder doen aen lever, maegh, en longer,
En drinckt niet ſonder dorſt, en eet niet ſonder honger,
En nut oock niet te veel, dat is voor u geſont;
'T is quaet den vollen eyſch te geven aen den mont.
Doch als ghy zijt beſwaert door al te groote laſten,
Gaet betert u gebreck, en ſtelt u om te vaſten:
Is u het lijf ontſet, of anders als het plagh,
Maeckt dat het wederom te rechte komen magh.
Wilt oock geen vreemt beſlagh en grage çauſen maken,
Door honger ſal u moes en raeuwe boonen ſmaken;
Onthout dan dat de kunſt en onſen raet belaſt,
Eet niet dan als het dient en als de mage baſt.

T En is niet genoegh, dat gelet wert op de hoeda-nigheyt van de Spijſe, en dat men de geſontſte verkieſt: maer men moet oock ſorge dragen, dat men van de beſte ſpijſe niet te veel en eet. Sommige hebben gemeent, dat de gene die veel aten, langſt leefden; dan het tegendeel is waer. Want als de Spijſe al te veel op malkander geſtout wert, dan belet de eene de andere, datſe ſoo wel niet verteert en kan werden; waer door dan veel overtollige Vochtigheden groeyen, oirſaken van verſcheyde Sieckten. En al verteerden ſy al, ſoo en kanſe even-wel ſoo bequamelijck niet voeden, om datter, van wegen de veelte, tijt onbreeckt om in elck deel te veranderen. Jae al voeden ſy oock beter, ſoo en doet tot het leven niet, datter ſoo groote verandering in de Vochtigheyt geſchiede. By gelijckenis. Neemt twee Lampen van eender groote, en ſtoffe, giet in de eene veel en dickwils olye, op een dicke lemmet: doet in d'andere een dunne lemmet, met weynigh olye. De Lampe, die de grootſte vlamme geeft, uyt den dicken lammet, en veel olye, zal veel eerder vervuylen, als de gene, de welcke met een kleyne vlam brandt. Even-eens gaet het met de Lichamen; en daerom ſiet men hier te lande ſoo veel meerder oude Vrouwen, als Mans, dewijl de ſelve ſoberder in haer eten zijn. Hier dient dan waergenomen de Leſſe, ons gegeven by *Ci-cero* in 't 1. boeck van ſijn Offiçyen:

Door ſpijs en haer genut, en dranck van goeden wijn,
Soo dient het lijf verquickt, en niet belaſt te zijn.

Men moet dan niet meer eten, dan de Nature ver-dragen-

dragen kan, en waer van men voelt geſterckt, en niet beſwaert te zijn. Het welck men, gelijck *Hippocrates* ſchrijft in ſijn boeck van d'oude Geneeſ-Konſte niet door 't gewichte, of 't getal afmeten en kan; maer alleen na dat men ſigh bevoelt. En na dat de Spijſe verteert is, en is 't niet quaet te raden, of de maet in eten en drincken wel gehouden is. Want indien ſes ofte ſeven uren nae den eten bevonden wert, dat de maegh ledigh is, en men honger krijght, en datter noch riſpen, reuck, noch beſwaerte by en is; indien de ſlaep niet ongeruſt en is, indien men niet veel wacker en wert, indien het hooft 's morgens niet ſwaer, ofte den Menſche niet ſlaperigh en is, maer gaeu en wacker tot ſijn dingen, en datter oock geen vremden ſmaeck in de mont en komt: ſoo is 't een teycken dat de Spijſe op ſijn behoorlicke mate gegeten is.

Maer waer van men de maet van de Spijſe nemen zal, terwijl men noch eet, dat en is ſoo licht niet te bepalen. Sommige meenen datmen ſoo lange behoort te eten, als men honger heeft. Andere zijn van gevoelen, om dat *Hippocrates* ſeyt 6. *Epid.* 4. dat de oeffening der Geſontheyt beſtaet in niet te veel te eten, en niet traegh tot den arbeyt te weſen, dat men met eenigh over-blijfſel van honger van tafel moet gaen, gelijck *Avicenna* leert 3. *primi. doct.* 2. c. 7. Dan dit en is ſoo in 't gemeen niet te beramen: maer om de mate der Spijſe te ſtellen, ſoo dienter op drie dingen gelet te werden, eerſt op den aert en de nature van 't Voedſel, ten tweeden op de Geſtalteniſſe des Lichaems, en de Maniere des levens en oeffeninge, ten derden op de Tijt des jaers, en gedaente des Hemels.

En voor eerſt, ſoo iſſer groot onderſcheyt tuſſchen de Spijſe. Harde ſpijſe te veel gegetē doet meer quaets als ſachte, en die licht te verteren is. Ten anderen doet 't oock minder quaet, als de ſpijſe alleen te veel is, als of ſy ook daer by een quade gematigheyt hadde. Want indien de ſpijſe eenige quade gematigheyt heeft, en te veel ingeſlockt wert, ſo en kan 't niet weſen, of ſy moet den Lichame beſchadigen. Dan hier dient niet weynich gelet op den ſmaeck, en aengenaemheyt. Want alſoo de Maegh de lieffelicke en aengename Spijſe met begeerte ontfangt, en verdout: ſoo wert daer van grooter menighte lichter verteert, als veel minder hoop van de gene, die niet ſmakelick en aengenaem en is. Doch al is het Broot, gelijck op ſijn plaetſche geſeyt is, ons ſoo aengenaem, dat wy het geſtadigh tot alle ſpijſe etende, even-wel 't ſelfde nimmermeer moede en werden: ſoo en iſſer dies niet tegenſtaende niet quader ofte ongeſonder, als van te veel droogh broot vervolt te zijn; dewijl 't door ſijn taeyigheyt te ſeer op malkanderen packt, en alſoo niet wel konnende neder-ſchieten, leyt en bederft. Ik heb geſien in ſommige bevrugte vrouwen, die uyt groote luſt lange tijt veel droogh broodt aten, datſe heel vol wormen wierden. Wy en zullen alhier miſſchien niet buyten reden onderſoecken, Dat dewijl de lieffelicke en aengename ſpijſe, gelijck nu geſeyt is, met meerder begeerte van de maegh ontfangen, en beter verteert wert, als grove en ſlechte koſt, waer uyt dan komt, dat de Spijſe, hoeſe leckerder en ſmakelicker is, gelijck daer zijn Hoenderen, en Perdrijſen, hoe wyſe raſſer moede werden, en hoe datſe de Maegh eerder tegen is: Ende waerom wy in tegendeel het geheele jaer door Kaes-en-Broot; Runtvleeſch, en andere grove koſt eten, ſonder de minſte tegenheyt. Daer zijn 2. ſekere en vaſte gront-ſteenen in de natuerlicke Wijsheyt, op welcke de beantwoordinge van den voor-ſlagh gebout moet werden. Den eerſten is, Dat al 't gene den Menſche regeert, bloot is, en ſonder eenige eygenſchappen ofte hoedanigheden van 't *Object*, daer het op werckt, op dat het wel zoude konnen kennen en oordeelen van alle ſijne verſcheydenheyt. Soo ſiet men aen de oogen, dewijlſe alderhande gedaente en verwe moſten ontfangen, datſe nootſakelick daer van ontbloot zijn: want by aldienſe geel geweeſt waren, ſoo zouden haer alle dingen, dieſe ſagen, geel geſchenen hebben, gelijck men bevint in de gene, die met de Gele-ſucht gequelt zijn. Soo moet oock de Tong (zijnde het wercktuygh van de ſmaeck) gantſch ſonder eenige ſmaeck weſen: en wy bevinden door de dagelickſche ervaringe, als de ſelve ſoet, ofte bitter is, dat al het gene wy eten ofte drincken, den eygen ſmaeck heeft. Het ſelfde gebeurt in 't gehoor, reuck, en gevoelen. Den tweeden gront-ſteen is, Dat alle dingen, die geſchapen zijn, haer behoudenis van naturen ſoecken, en beſorgen dat ſy altijdt mochten blijven, en dat den tijt die Godt en de nature haer gegeven hebben, niet af-geſneden en werde: al was het ook datſe daer nae tot beter naturē zouden mogen geraken. Door deſen gront-ſteen, hebben alle natuerlicke dingen, by dewelcke eenige kenniſſe ofte gevoelen is, een af-keer van al 't gene haer natuerlike t'ſamen-voeging kan veranderen ofte bederven, en vlieden van het ſelfde. De Maegh is ontbloot en verſteken van het weſen en de hoedanigheden van al de Spijſe der werelt (gelijck het Oogh is van al de gedaenten en verwen) en als wy een van de ſelfde komen te eten, en die oock van de Maegh overwonnen en verteert wert, ſoo doet deſelfde ſpijſe even-wel oock haer werck tegen de Maegh (als hebbende recht tegen-een-ſtaende beginſelen) en verandert en bederft haer gematigheyt en weſen: dewijl geen werckende ſaeck ſoo ſterck en is, ofte en lijdt mede van 't gene, daerſe op werckt. De lieffelickſte Spijſen maken groote verandering in de Maegh, ſommige ten aenſien ſy de ſelvige koockt en omhelſt met groote begeerte en vermaeck; ſommige om datſe ſelve ſeer fijn zijn, en ſonder overtolligheyt, haer ſchuyven in de ſelfſtandigheyt van de Maegh, waer ſy niet uyt en konnen geraken. De Maegh daer nae gevoelende, dat ſoodanigh voedſel haer natuerlicke geſtaltenis verandert, en haer berooft van de mate dieſe heeft met ander voedſel, krijght er een tegenheyt in; en indien 't daer op aen komt, om ſulcx te eten, ſoo is van nooden

 met

met *veel zout* of *ſuyr* den etens-luſt te verwecken, en de Maeg te bedriegen. Al 't ſelfde is gebeurt aen de *Man-na* in 't beginſel: de welcke al was 't een lecker en lieffelick eten, nochtans werden 't de kinderen Iſraëls in 't laetſte ſoo moede, datſe ſeyden Num. 21. *Onſe ziele walght nu van die luchte koſt.* 'T tegendeel geſchiet in 't terwen-broot, dat wy eten, en 't vleeſch, dat wy uyt de hal hálen. 'T grof eten, en dat van de beſte geſtaltenis niet en is (gelijck Koeyen-vleeſch) heeft veel overtolligheyt, ende en wert van de maeg met ſulcken begeerlickheyt niet ontfangen, als leckere en aengename ſpijſe; en heeft oock langer werck om daer eenige veranderingh van te voelen. Van deſe vrage is niet vremt noch een andere, te weten, Dewijl de ſoete dingen de nature ſoo aengenaem zijn, waerom datſe dan ſoo drae den honger over doen gaen; ſoo dat yemant die maer weynigh ſoete koſt en eet, terſtont verſadight wert. *Ariſtoteles* heeft dit aen-gerocht 22. *Probl.* 3. daer hy ſeyt, Dat wy van ſcherpe en ampere dingen, alſooſe niet veel voedſel en geven, maer veel overtolligheyts by haer hebben, veel eten, en onſen honger niet wel en verſadigen, maer dat ſoete dingen geheel bequame ſpijſe zijn. Waeruyt blijckt, de meeninge van *Ariſtoteles* te weſen, dat ſoete koſt daerom den honger ras over doet gaen, om dat hy geheel tot voedſel ſtreckt. Maer het voeden en kan ſoo ras niet geſchieden, als den honger wel vergaet. En ſommige dingen, die meer voedſel geven, als ſuycker, en ſouden miſſchien den etens-luſt ſoo drae niet over doen gaen. Hierom meent *Nicander Ioſſius* in een kleyn boecxken, by hem van Honger en Dorſt geſchreven, dat het raken van ſoete ſpijſe ſoo lieffelick en aengenaem in de Maeg is, dat de ſelfde daer toe komt als los te werden, daer by komende een aengename uyt-dampinge door den geheelen buyck, waer by ſchijnt als of hy niet als ſpijſe en was, en dat dit de oorſaeck is dat den etens-luſt ſo drae vergaet, dewijl deſelfde geſchiet door matelick toe-trecken van de maegh. Dan hier op paſt alder-beſt de ſelfde antwoort, die wy terſtont van alderhande leckere Spijſe gegeven hebben.

Daer na moet oock gelet werden op de nature van het Lichaem, de maniere van leven, en d'oeffeninge. Een koude maegh heeft gemeenlick meerder honger alſſe kan verteren: daerom zullen de gene, die een koude maegh hebben, wat minder eten, als ſy wel zouden na haren honger, en ſtaen van tafel op, eer ſy volkomen verſadight zijn. Maer die werm van maegh zijn, alſooſe gemeenlick weyniger honger hebben, alſſe verteren konnen, die mogen wel ſoo langh aen tafel blijven, tot datſe wel verſadight zijn. Want indien ſulcx niet en geſchiede, en de wermte meer verteerde, als de Spijſe her-ſtelde, ſoo zoude 't Lichaem verminderen en afnemen. Maer de gene, die een gematigde maegh hebben, alſooſe geen grooter luſt tot eten en hebben, dan ſy konnen verteren, die mogen na den luſt de mate van haer eten ſtellen, en geen ſpijſe nutten, voor dat den honger en komt: en die komende eten, tot dat hy over is: want hy en vereyſcht niet meer, dan hy verteren kan. Maer het is altijt beter, dat de wermte des maeghs wat boven de mate der ſpijſe is, als datter raeuwe vochtigheden vergadert werden door de Spijſe, die boven de ſelve wermte was. Soo dat het een geſonde les is, *noyt ſat te eten*, en op te houden, eer dat men voelt de maegh beſwaert te weſen.

Ten leſten moeter op geen een maet gegeten werden van de gene, die ledig gaen, en die veel arbeyt doen. Want die ledigh gaen, verteren minder: die wercken, meerder. Soo dat die ſtuderen, en al de gene, die ſtil op en neder gaen, ſonder het lichaem veel te oeffenen, minder moeten eten, alſſe wel honger hebben: maer die ſtercken arbeyt doen, mogen ſoo veel eten, als haren honger vereyſcht.

De tijdt van 't Jaer komt hier oock in achting: ſoo dat men na de leere van *Hippocrates* in het derde boeck van de *Diete*, des winters meer moet eten, en minder drincken, en regel-rechts anders des ſomers. Alſoo, gelijck hy leert in de 6. Kortbondige ſpreuck van ſijn 1. boeck, het Ingewant des winters en in de lenten de meeſte wermte heeft, en de Slaep langſt is, waerom de Spijſe dan beter verteert wert.

Daerom zal de gene, de ſijn Geſontheyt lief heeft, wel neerſtelik letten, hoe veel Spijſe hy verdragen kan, op dat hy door te grooten hoop ſijn natuerlicke wermte niet en overſtelpe, en door braſſen en ſuypen ſieckte op ſijn hals hale.

En of 't gebeurde dat yemant of door quaedt wenſel, ofte door ſmakelickheyt van de Spijſe, hem hier wat in te buyten gegaen hadde: dat zal hy daer na verbeteren met vaſten, ſoberheyt, ſlaep, ſtilte, braken. Daerom is goet voor de gene, die ſomtijts wat te veel eten, datſe eens in de weeck haer avontmael over ſtier laten loopen, of ten minſten ſober eten. Want op die manier werden de raeuwigheden verteert, en de oorſaken van ſieckten wech genomen. Gelijck oock dienſtelick js, als yemant eenige raeuwigheyt buyten gewoonte voelt, dat hy dan wederom wat goede ſpijſe neemt. Want de Nature wert door de nieuwe, en goede Spijſe verweckt tot de teringe, om 't gene ſy niet en konde verwinnen wederom aen te grijpen, en gelucke-lick uyt te voeren.

Sommige leven ſoo naeuw (gelijck ſy meenen) op hare geſontheyt, datſe niet en eten, of en drincken, als op een maet, daer toe 's middaghs en 's avonts ſpijſe en dranck wegende. 'T welck gelijck 't van weynige gevolght kan werden; ſo kan ick oock niet ſien, dat ſulcx tot de Geſontheyt noodigh is. *Lodewijck Cornaro*, een Venetiaens Edelman, prijſt die maniere van leven ſeer in een Italiaenſch boexké daer van geſchreven, en ſeyt daer door tot een hoogen Ouderdom, hoewel hy in ſyn jonkheyt ſiekelijck was, gekomen te zijn. Dan 't ſelfde gedaen zijnde by den grooten rechts-geleerdé *Bartholus*, en quam hy maer tot ſyn ſes-en-veertighſte jaer.

Hoe dickwils daeghs men eten moet, ende op wat ure.

Het XIII. Capittel.

Wilt ghy nu vorder gaen, en tot den handel komen
Hoe dickmael op den dagh de ſpijſe dient genomen,
Weet dat oock dit beleyt naer reden moet geſchien,
En 't is hier alderbeſt de lieden aen te ſien.
Wie rappe gaſten zijn, of met den lijve wercken,
Laet die oock vier-mael daeghs haer jonge leden ſtercken;
Een ambachts-man verteert den koſt in ſyn bedrijf,
En van geſtage ſpijs ſoo waſt een jeughdigh lijf:
Maer een die niet en woelt, en heeft nu rijpe jaren,
Die mocht ſoo ruymen koſt na deſen beter ſparen,
Hy ete ſomtijts laet, en dan eens weder vroegh,
Maer twee-mael op een dagh dat is voor hem genoegh.

WAnneer, en hoe dickwils des daeghs men eten moet, als oock wat gebruyck in Oude tijde daer van geweeſt is, wert onder de Geleerde niet even-eens gepirdeelt. De Griecken plachten ten tijde van de Troyaenſche oirlogen, gelijck *Athenæus* betuyght in 't 1. boeck, viermael des daeghs te eten, het welck onder de arbeyders, en jonge luyden, die in haer waſſen zijn, noch geſchiet, te weten, onbijten, middagh-mael houden, ſchoven, en 't avont-mael eten. *Palamedes*, volgens 't ſchrijven van den ſelven *Athenæus* in ſijn 5. boeck, ſtelt, dat de oude Griecken maer driemael daeghs aten, 's morgens, 's middaghs, en 's avonts, welcke manier noch door de banck gevolght wert. Maer die gewoonte was alleen onder de gene, die in den oirlogh grooten arbeyt uytſtonden, niet onder andere. Waer uyt, als oock uyt *Hippoc. 2. acute.* blijckt dat de Griecken in haer eten geen een gewoonte en hebben gehouden. Het is even-wel een misſlagh, 't gene ſommige meenen, dat de Griecken maer eens daeghs plachten te eten, 't welck geſproten is uyt den brief van *Plato*, in den welcken hy ſchrijft, miſnoegen gehadt te hebben, over 't gene hy ſagh, dat men in Sicilyen tweemael daeghs ſat werde. Dan het is wat anders tweemael daeghs te eten, gelijck meeſt onder de Griecken gebruyckelick was (daer van ſeyde dien Helt *Leonidas*, als hy met ſijn volck tegens *Xerxes* als na een vleeſch-banck trock, dat ſy een goet middagh-mael ſouden doen, als 't avont-mael in d'ander werelt te verwachten hebbende) te weten ſober des middaghs, en ruym 's avonts; een ander dingen is 't, ſat en vol te eten, gelijck die van Sicilyen gewoon waren. Dat de Romeynen mede op de Griekſche wijſe tweemael daegs plachtẽ te eten, is af te nemen uyt *Cicero, Plautus, Suetonius*, en andere. Dat de maniere mede onder de Joden gebruyckelick is geweeſt, en blijckt niet alleen uyt de H. Schrifture, maer oock uyt haer vaſten, in den welcken ſy tot 's avonts toe niet en aten: Dit wert oock meeſt hedendaeghs in alle landen onderhouden, en is genoeg voor de gene die geen grooten arbeyt en doen. Daer van ſeydt *Hippocrates*, op de gemelte plaets; dat het ſeer ſchadelick is driemael des daeghs ſijn bekomſte te eten, en noch ſchadelicker indien het dickwilder geſchiet. Soo dat maer voor een boerte moet aengenomen werden, 't gene wy by *Laërtius* leſen van de wijſ-gerige *Diogenes*, die gevraeght zijnde, op wat uyre yemant moſt eten, voor antwoort gaf; *Indien hy rijck is, als hy wil; indien hy ſchamel is, als hy kan.*

Maer om nu te komen op de Vrage, *Of het geſonder is maer eens daeghs, ofte dickwilder te eten*; daer in valt vry wat verſcheydenheyt. Want men kan dickwils en veel, ofte dickwils en weynich, ofte veel en ſelden eten. Dickwils en veel te eten, gelijck eertijts de ſchermers en worſtelaers deden, en is noch voor 't lichaem noch voor den geeſt geſont. Wat de ander manieren belangt, het is beter dickwilder, als eens te eten. Want alſoo ſalder niet ſevens te veel Spijſe ingeſlockt en de maegh overladen werden, noch 't lichaem en zal niet uyt-teren. Hierom ſeyt *Celſus* ſeer wel, dat 't beter is twee-mael, als eens daeghs te eten: en beyde genoeg, als 't maer verteert wert. Maer of mẽ nu ook meer als tweemael eten magh, en wanneer, daer van kan dit in 't gemeen geſeyt werden: datter ſoo veel tijts moet gaen tuſſchen het een mael en het ander, dat de voorgaende koſt heel verteert kan zijn, en dat den honger, de beſtẽ ſauçe, wederom gekomen is. Want ſoo lange men geen honger en krijght, dat is een teycken, dat de Spijſe noch in de maegh, ofte in de aderen is. Even-wel en moet men niet, ſoo haeſt men honger begint te voelen, aen het eten vallen: noch oock den honger lange lijden. Want dat is beyde ſchadelick. Te eten ſoo drae men honger begint te krijgen, veroorſaeckt veel raeuwigheyt. Want de krop van de Maegh zijnde ſeer gevoeligh, wert haeſt beweeght, en als wacker gemaekt, alſſer maer wat voedſel, het welck hen noch niet verdeelt en heeft, overigh is. Lang oock honger te lijden, vervult de Maegh met quade vochtigheden, die ſe uyt het lichaem treckt.

Soo men u vraeght, *Hoe dickwils dat men eten moet?* 't geſontſte is, voor een menſche van middelbare jaren, en die wel gematight is, tweemael daeghs te eten. Want daer door kan al 't ongemack, 't welck door te lang vaſten, en te dickwils eten veroorſaeckt, voorgekomen werden. 'T en is oock niet ſchadelijck tweemael daeghs ſijn bekomſte te hebben: als men ſo veel niet en eet, dat het de Maegh beſwaert. In het vordere moet men de jaren, de gematigheyt, de maniere van leven, en de gewoente wat toe-geven.

Wat de *Iaren* belangt. De kinderen moeten dickwils eten, want ſy niet veel ſevens verteren: en hebben veel van doen; niet alleen om gevoedt te werden, maer om te groeyen en te waſſen. Stock-Oude Luyden, die mede ſlappe krachten hebben, en veel koſt niet verdragen en konnen, moeten dickwils en weynigh ſevens eten. Maer middelbare oude luyden konnen beſt tegen

het vaſten. Die van middelbare jaren, dewijlſe tuſſchen beyden geſtelt zijn, als twee-maels alle daegh eten, ſoo konnenſe haren honger verſadigen, en hare krachten genoegh verſtercken.

Daer en is nu oock geen minder onderſcheyt van wegen de *Gematigheyt*. De gematighſte, daer wy hier inſonderheyt van ſpreken, hebben haer in de middelmaet. De gene die werm van nature zijn, en konnen niet wel honger lijden: maer gaen door te veel vaſten lichtelick van haer ſelven. En moeten derhalven dickwils eten, inſonderheydt de gene, die de gal veel opbreeckt. Maer die kout van aert zijn, konnen langer honger lijden. 'T en ſchaet oock de vochtige niet, datſe wat lange vaſten. Want den honger verdrooght. Die dun en ſchrael zijn, en een open huyt hebben, in de welcke het voedſel veel vervlieght, moeten dickwils eten: en die vet zijn, en dicht van huyt, ſoo dickwils niet.

Hier beneffens moet oock gelet werden op de *Oeffeninge*, Arbeyt, en Maniere van leven. De gene, die haer weynigh, ofte tamelick oeffenen, hebben genoeg aen twee-mael daeghs te eten: maer die meerder en grooter arbeyt doen, mogen 's morgens wel ontbijten, en na den middagh ſchoven: want als ſy ſulcx niet en doen, ſoo en zijn de krachten niet ſterck genoegh, om den arbeyt te wederſtaen.

Hier moet mede grootelicx acht genomen werden op de **Gewoonte**. Want, gelijck *Hippocrates* ſeyt in het 2. boeck van de Maniere van Spijſe in felle ſieckten, ſoo voor de gene, die eens, als die twee-mael gewent zijn te eeten, is 't ſchadelick en ongeſont ſchierlick te veranderen: en die niet gewent zijnde middagmael te houden, even-wel 's middaghs eten, werden daer door ſlap, loom, en beſwaert. En indien ſy daer op des avonts wederom eten, ſoo riſpen ſy ſuer, ofte krijgen den loop. Want de maegh wert buyten gewoonte over-laſt, gewent zijnde twee-mael op te droogen, niet twee-mael te ſwellen, en tweemael ſpijſe te verteeren. Daer-beneffens, gelijck hy daer mede verhaelt, die twee-mael des daeghs gewoon zijn te eten, indien ſy haer middaghmael niet en nemen, werden ſlaeu, en krijgen pijn voor 't hert. Het ſchijnt dat haer ingewant hanght, maken heet water, en verbranden kamer-ganck: ſommige hebben eenen bitteren mont, holle oogen, de ſlagh van 't hooft klopt haer, en de buytenſte deelen van 't lichaem zijn kout. Vele oock, die geen middagh-mael gehouden hebben, en konnen des avondts niet eeten: de welcke als ſy 's avonts eten, werden ſeer beſwaert, en verteeren de ſpijſe qualicker, als of ſy 's middaghs gegeten hadden. Hierom heeft *Celſus* mede ſeer wel geſeyt 1. 3. dat gevaer liep, ſoo de gene, die eens, als die twee-mael daeghs na malkanderen buyten gewoonte at. Want nae arbeydt ſchierlicke ledigheyt, en na te groote ledigheyt ſchierlicken arbeyt, en valt niet ſonder groot gevaer. De tyran *Dionyſius*, als hy in 't belegeren van ſijn ſtadt wat te langh ſijnen gewoonelicken dranck gelaten hadde, ſtorf van de Teringh.

Dewijl nu voor een gematight menſche, en van middelbaren ouderdom, bequaemſt is, 't en zy de noot hem dwongh te wercken, twee-mael daeghs te eten: laet ons gaen ſien op wat ure van den dagh hy eten moet. Alſo eenen natuerlicken dagh (gelijck de Autheuren dagh en nacht noemen) beſtaet uyt 24. uren: ſoo en ſchijnt niet ongevoeghlick den ſelven in twee gelijcke deelen af te meten, en datter 12. uren quamen tuſſchen de noene, en het avont-mael. Maer dewijlder oock acht moet genomen werden op andere dingen, tot de maniere des levens behoorende: ſoo heeft het gemeen gebruyck vaſt geſtelt, dat de tijdt van 't middagh-mael tot het avont-eten korter is, als van het avondt-mael tot den middagh. Want alſoo de Slaep den menſche gegeven is, om ſijn krachten te verhalen, en de geeſten, die door den dagelickſchen arbeydt vervlogen zijn, te herſcheppen: en dat op die tijdt, de ſinnen ruſtende, alleen de levende en natuerlicke kracht haer werck doet, en om de verteringe te volbrengen, en alle raeuwe vochtigheden te verdouwen veel vermagh: ſoo moet de Slaep wat toegegeven werden. Maer alſoo men terſtont na den eten, gelijck hier nae breeder geſeyt zal werden, niet en moet ſlapen, en dat wy niet terſtont uyt het bedt na de tafel en moeten loopen: ſo is nootſakelijck de tijt tuſſchen het avont-mael en middagh-mael des anderen daeghs langer, als tuſſchen het *middagh-mael* en *avont-mael* den ſelfden dagh.

Welck beter is des middaghs, ofte des avonts meerder te eten, en wat voor ofte na gegeten dient.

Het XIV. Capittel.

HEt is een oude vraegh en over langh gedreven,
Daer menigh edel geeſt heeft deftigh op geſchreven,
Te weten of de noen, dan of een avont-ſtonp
Is beter om den eyſch te geven aen den mont:
Voor my ick vinde ſtof, en dat ter weder-zijden,
Om met een ruymen toom op deſe baen te rijden:
Maer als ick op het ſtuck mijn oordeel vellen moet,
Ick houden nacht bequaemſt om wel te zijn gevoet;
Dan ſtaen de geeſten ſtil, dan ruſten al de leden,
Dan magh de binne-kracht ſich aen de maegh beſteden,
En dat vry langh genoegh; want (ſoo een yder weet)
Het is een lange wijl eer dat men weder eet.
Doch wilder eenigh menſch hier in geleerder weſen,
Die moet een meerder werck en grooter boecken leſen,
Ick hebbe maer alleen den eerſten gront geleyt;
Ghy, ſiet wat onſe vrient op deſen handel ſeyt.

MEn heeft veel en langh onderſocht, welck van beyden beter is, 's middaghs ofte 's avont meerder

der te eten. Sommige willen met vele redenen bewijſen, dat 't middagmael ruymer behoort te weſen: dan alſo de ſelve van verſcheyde Genees-meeſters volkomentlijck, gelijck wy meenen, wederleyt zijn, ſo ſullen wy de ſelve alhier overſlaen. Andere dan ſeggen, dat men des avonts meerder magh eten, als des middaghs, om deſe redenen: dat na het avontmael de ruſt en ſlaep volght, dat alſoo de natuerlicke wermte en geeſten door de kou van buyten na binnen gedreven werden, en dat het uyr-werck van de Sinnen ſtil ſtaende, de natuerlicke werckinge de meeſte kracht heeft, en daerom de verteringe geluckelick uytvoert. Dat daerbeneffens de tijt tuſſchen het avont en middaghmael veel langer is, als die tuſſchen het middagh en avontmael komt. Waerom oock *Hippocrates* van dat men in de Winter, en Lenten meerder eten magh, deſe reden geeft 1. *Aphor.* 15. dat den ſlaep dan op ſijn alderlangſt is. Soo dat de wermte na den eten niet alleen ſtercker, maer oock langer tijt werckende, genoegh is, oock om vele ſpijſe te verteren. Nu meerder des middaghs, als des avonts te eten, ſchijnt niet weynigh ongelegentheyt mede te brengen. Want indiender op 't middagh-mael maer wat meerder ſpijſe gebruyckt en wert, als in die korte tijdt tuſſchen middagh en avontmael niet wel verteert kan werdē, en dat men dan daer 's avonts wederom van nieuws op eet: ſoo moet nootſakelick volgen, datter veel raeuwigheden vergaderen, en dat daer door de Geſontheyt te kort gedaen wert. Die oock maer even ſoo veel 's middaegs en at, als tot 's avonts wel verteert konde werden, ſoo datter tegen 't avont-mael gantſch geen raeuwigheyt over en was, en dat hy daer na 's avonts noch minder at, die een zoude in geen minder ongelegentheyt vervallen. Want alſſer minder des middaghs, als des avonts gegeten wert, en 't gene, dat de ſpijſe moet verteren, ongelijck krachtiger is, en den tijt langer: ſo en kan 't anders niet zijn, als dat die weynige ſpijſe in korten tijt vertere, en in de geſtaltenis van 't lichaem verandere. Welcke tijt verſtreken zijnde, alſſer noch niet weynigh tijt overigh en is tot het middagh-mael, ſoo zal de natuerlicke wermte, die niet ſtil en is, wercken op de vochtigheden van het gantſche Lichaem, en het voedſel der leden verteren, het lichaem verdroogen en mager doen werden.

Alſoo deſe redenen niet ſlecht ſchijnen te zijn, ſoo zouden wy het oock houden met de gene, die leeren dat men des avonts meer moet eten, als des middaghs. En by de Ouden is dit ſoo vaſt gehouden geweeſt, datſe 't ſelve niet alleen in geen twijffel getrocken hebben, maer dat oock by haer deſe maniere van leven neerſtelick onderhouden is, haer beſte mael altijt des avonts doende. Op dat even-wel niet ſchijnen zoude, dat wy hier te licht mede deur gingen, en ſonder eenigh onderſcheyt, dat hier vereyſcht wert, yet ſtelden, ſoo ſeggen wy al voren; Dat als wy het avont-mael wat ruymer nemen, als het middaghmael, dat wy dat verſtaen van een geſont en wel gematight menſche, en die ſijn eygen meeſter is, en niet en vraeght watter gedaen wert, maer watter gedaen moet werden, en die het beſte wil kieſen. Daer-beneffens en is het ruymer avontmael alſoo niet te verſtaen, als of men de Maegh als dan met ſpijs en dranck mocht over-laſten: maer dit is onſe meening, indien de ſpijſe, daer de menſche eenen dagh aen genoegh heeft, in tween gedeelt werde, dat men 't grootſte deel 's avonts en het kleynſte 's middaghs nemen zoude. Vorders ſtaet hier oock aen te mercken, dat wy in dit verſchil alleen van de menighte der ſpijſe ſpreken. Anders ſtaen wy toe, datter ſommige koſt is, de welcke, ſoo men op ſijnen aert en nature let, miſſchien beter 's middaeghs als 's avonts gegeten wert. Want gelijck *Cardanus* hier van ſchrijft 1. *de tuend. ſan.* 3. indien yemant uyt vreeſe van vergif *Wijnruyt* wil eten, dat zal hy met minder ſchade, en beter 's middaghs doen, als 's avonts. Soo oock indien yemant *Ajuyn, ſtercke Wijn*, ofte andere koſt, daer ſcherpe en ſtinckende dampen van op-ſtijgen na de herſſenen, wil beſigen, dat zal mede bequamer 's middaghs geſchieden. Want alſoo by daegh de mont open ſtaet, en de wermte van den dagh uyt-treckt, ſoo zal het middagmael minder ſchade doen, als het avont-mael: om dat 's avonts nae den eten; de vuyle, ſcherpe, verbrande, quade, en fenijnige dampen van de Lever in-getrocken, en in 't Hooft op-ſtijgende, ende wederom door de rouwe ſlag-ader in de Longen geſonden zijnde, een ſchade die niet te verbeteren en is, in deſe vier byſondere deelen des Lichaems veroorſaken. Oock ſoo en ontkennen wy niet, dat de gene, die de geſontſte niet en zijn en een ſwack hooft hebben, en veel met ſinckingen, ſuyſeling, en ander quellingen in de herſſenen gequelt zijn, minder des avonts moeten eten, als de gene, die ſoo ſwack van herſſenen niet en zijn. En hier moet mede op de *Gewoonte* gelet werden, alſoo 't gene dat men langh gedaen heeft, de nature al gewent is, en ſoo vele niet en ſchaet; 't en zy men de gewoonte allencxkens verbeteren wil.

Soo wy op onſe manier ende gewoonte letten, men ſiet datter 's middags langh genoeg over tafel geſeten, en veel gegeten wert. Want alſoo de lieden tegen de middag aen tafel komen, na dat de ſpijſe wel verteert, en den buyck heel ledig is, ſoo hebbenſe grooten honger, en ſonder op 't avontmael te dencken, verſadigen ſy den ſelven volkomentlick met veel te eten. Endewijl die ſpijſe om de kortheyt van de tijt niet wel verteren en kan, ſoo en voelenſe 's avonts niet veel hongers: en daerom indienſe niet ſieck willen werden, ſoo etenſe nootſakelick des avonts wat weyniger: of indienſe dat niet en doen, ſoo hebbenſe een ongeruſten nacht, ende werden 's morgens raeuwigheyt gewaer. Derhalven alſoo 't quaet is twee-mael op eenen dagh heel verſadight te werden, ſoo is 't nootſakelick, na de huydenſdaeghſche maniere van leven, dat op een vol middagh-mael een ſoberder avont-mael volge, en dat van het ſelfde wat vermindert werde.

Alexan-

Alexander de Groote (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt) en was ſo ſeer niet bekommert in de Spijſe ſelfs, als wel in de Maniere, en Ordere om de ſelve te gebruycken. Om hier van mede in 't korte wat te ſeggen, datter vry aen gelegen is deſe ofte die ſpijſe eerſt of leſt te eten, toont de dagelijckſe ervarentheydt ſelve, die ons doet ſien dat men walght, weeck of hart in de buyck wert door het voor of naer eten van eenige ſpijſe: dat men na *Loock* en *Ajuyn* minder ofte meerder ruyckt, nae het eerſte of leſt gegeten wert. Soo dat men eerſt dient te eten, 't gene den buyck ſacht maekt, en dat van 't beſte voedſel niet en is, licht verteert, en haeſt uyt de Maegh ſchiet: waer op dan volge moet 't gene den buyck kan hart maken, ſo licht niet te verteren en is, langſamer nae beneden gaet, en van beter gijl is. Want ſo deſe ordere niet onderhouden en wert, en de ſpijſen, die eenige gladdigheyt maken, op 't leſt gegeten werden, ſo wert de krop van de Maegh los gemaekt, en daer door walging en braken veroorſaekt. Indien oock de ſpijſe, die licht te verteren is, en haeſt nae beneden ſchiet, tegen gehouden, en gelijck als beſloten wert, ſoo zalſe te lang in de Maegh blijven, en van de wermte, die noyt ſtilt en ſtaet, verdorven werden, en met eenen oock alle d'ander ſpijſe bederven. Het welck veel lichter oock zal doen ſoodanige ſpijſe, die de verdervinge anders onderworpen is, en ſoo heel goet ſap ofte gijl niet en heeft. Maer ſooſe in het eerſt van de maeltijt gegeten wert, al verderftſe al: ſo zalſe lichtelicken een uytkomſt vinden, en andere ſpijſe niet bederven. Doch al en kan niet ontkent werden dat de koſt in 't verteren ſigh onder malkander vermengt: ſo moet men even-wel gelooven dat de ordre van 't beſigen niet heel omgeroert en wert. Maer als 't gene gladder, luchter, of de bedervinge meerder onderworpen is, voor gegeten wert, als dat verteert is, of dat de nature eenige beſwaert voelt, of eenige ongemack van de bedervinge gewaer wert, dan ſchicktſe haer tot uyt-ſmijten, en kan haer ſo lichtelicker quijt maken dat eerſt gegeten is. De redenen die *Mercenarius* hier tegen in-brengt, werden wijt-loopigh wederleyt van *Augenius* 5. *Epiſt. Med.* 5. alhier te lang, en niet ſeer dienſtigh, om tegens malkander te ſtellen.

Van den Dranck: ſijn mate, en tijt.

Het XV. Capittel.

Van eten al genoegh: laet ons te drincken brengen,
Wilt nat met drooge ſpijs (maer na den regel) mengen;
De maegh bemint de maet, het is een edel vat,
Het mortel datje maeckt en dient niet al te nat.
Het mortel datje maeckt dat moet de mueren bouwen
Die 't lichaem en de ziel te ſamen moeten houwen,
Die vrienden zijn gevoeght door ſoo een ſwacke bant;
Ghy, doet dan even hier u ſaken met verſtant.
Wanneer men ſpijſe nut dan iſſet beſt te drincken;
Soo kan het droogh en nat te ſamen neder-ſincken;
Maer als ghy zijt vermoeyt, of uytermaten heet,
Soo drinckt geen killigh vocht terwijl het lichaem ſweet.
En als ghy naer het mael tot ſlapen wort genegen,
Soo laet u tot den dranck niet op een nieu bewegen:
Oock maeckt u niet gewent te drincken inder nacht,
Want hierom wert de maegh als uyte zó gebracht.
Maer wacht tot aller tijt de leden vol te ſuypen,
Dat maeckt een grilligh breyn en baert onguere ſtuypen:
Hy quetſt ſijn beſte deel al wie onmatigh giet;
Ghy daerom, Hollants volck, verdrenckt u ziele niet.

DAtter ſommige *Dieren* zijn, die gantſch niet en drinken, is al over lange aengeweſen van *Ariſtoteles* in ſijn boeken van de Hiſtorye en Deelen der Dieren. De ſelfde zoude men te vergeefs met den Dranck quellen, als ſtrijdende tegen haer nature. Maer ſulcx heeft ſelden plaets in de Menſchen. De Raetsheer *Eſt. Paſquier* verhaelt in 't 13. boeck van ſijn Françoiſche brieven aen *M. Servin*, dat de *Marquis de Piſany* ſijn leven noch water, noch wijn, noch yet anders en dronk. En meerder diergelijcke exempelen zijn te leſen by *Plin.* 7. *Nat.* 18. *Cæl. Rhod.* 13. *Ant. lect.* 24. *Deodatus* 1. *Panth. Hygiaſt.* 20. *Fazell.* 1. *de reb. Sicul.* 8. *Montaigne* 3. *des Eſſais* 13. Maer al is 't datter ſomtijts eenige menſchen gevonden werden, die of nimmermeer, of in vele jaren (gelijck oock van het eten getuyght wert by *Quercet.* 2. *Diæt.* 4. *Schenck.* 3. *Obſerv.* 39.) gantſch *niet en drincken*, ſoo en is even-wel ſulcx daerom niet geſont: dewijl den Dranck ſoo wel, als de Spijſe, tot onderhout des levens van noden is, ſtreckende niet alleen om den gijl van de Spijſe te verdunnẽ, en beter te verſpreyen, maer oock om ſelve beſondere deelen te voeden. Jae den dorſt is ſoo qualick te lijden, dat wy in de Hiſtoryen leſen, ſoo door den ſelven, niet anders als door hongers-noot, ſterckten, en ſteden overgegeven zijn. *Lyſimachus*, als hy onder de Scythen (gelijck *Plutarchus* verhaelt) groot gebreck van dranck lijdende, hem en ſijn geheel leger in handen der vyanden over gaf, en doen eens kout water dronck, O goden! ſeyde hy, om wat een korte vreugt heb ick een groot geluck verloren. Maer het is nu ſoo verre met ons gekomen, dat wy niet alleen ſonder noot en drincken, maer oock eenige dingen daer toe alleen eten, om op den drank te komen. Daer van ſeyden de Scytiſche Geſanten, Hoe de *Parthers* meerder droncken, hoe datſe meerder dorſt kregen. En haren Koning *Antheas* ſchreef aen den Koning *Philips* van Maçedonyen, *Ghy gebiedt de Maçedonyers, die geleert hebben oorlog te voeren: maer mijn gebiedt ſtreckt over de Scythen, die tegen honger en dorſt konnen ſtrijden.* 'T is voorwaer te verwonderen, dat onder alle Dieren, de menſche alleen, daer hy nochtans met reden en verſtant begaeft is, ſonder dorſt kan drincken. Daer van is een Spreeckwoort in Vranckrijck, Dat men een Eſel, als hy geen dorſt en heeft, tot geen drincken zal

konnen krijgen. Het welck oock inder daet alſoo bevonden werdt. Set hem voor het water, en ſlaet hem ſo ghy wilt; hy en ſal ſonder dorſt geenſins drincken. De dronckers ſouden hier op miſſchien ſeggen (gelijck wy by-na van *Populia* in een ander ſaecke verhaelt hebben) dat hier uyt blijckt, dat het rechte Eſels zijn.

Het voornaemſte gebruyck van den Dranck is, gelijck wy geſeyt hebben, de vochtigheyt, die vervlogen is, te herſtellen. In ſimpele vochtigheyt vint 't bloet en andere vochtigheden alleen haer voedſel, maer niet het vleeſch, been, of zenuwen. Want indien men ſuyver *Water* met een helm wil over-halen, men ſal onder in de gront niet vinden. Daerom en voedt het water niet anders als de geeſten, dauwachtige vochtigheden, en de wey van 't bloet. Maer de *Wijn*, ofte *dick bier* niet alleen de ſelfde, maer oock het dicke deel van 't bloet, als mede het vleeſch, beenen, en zenuwen. Het welck de oorſaeck is, dat de gene, die veel Wijn of dick Bier drincken, weynigh eten; en dat de Water-drinckens hongerigh zijn. Soo dat het Water-drincken bequaem is voor de gene, die verſcheyde, harde, en wel riecken-de Spijſe gebruycken, en in heete Landen woonen. Maer de Wijn, voor de gene, welckers Spijſe enckel, of ongemengd is, van weynigh ſelfſtandigheyt, en ſonder reuck, en welckers Lant, en gematigheyt kout van aert is. Daer-en-boven is de Wijn nutter voor den genen, die haer maegh en ingewant wat ſwack en teer is: en het water voor den genen, die de maegh vaſt en ſterk is, gelijck men ſiet aen de hoenderen en vogelen, datſe oock ſteenkens verdouwen, door de groote hitte ende ſterckte van de Maegh, en door datter niet licht uyt en kan ſchieten.

De *Wijn* is als een geneeſ-middel gegeven voor den *ſwacken*: en om datter weynigh zijn, die niet eenige ſwackheyt en hebben, ſoo is hy een dranck geworden van alle menſchen. *Hy* verſterckt de *krachten*, vervochtight het lichaem, onderhout de geeſten, helpt tot het verteren en verdeelen van de Spijſe, doet het water loſen, verwermt de gematigheyt van ons lichaem, verweckt den ſlaep, is een geneeſ-middel tegen de kouwigheyt en drooghte van den Ouderdom, verquickt het gemoet, en maeckt vrolick. Is daerom ſeer goet voor de gene, die ofte van natuere, ofte door ongeluck ſwaermoedigh zijn, gelijck *Salomon* en *Plato* getuygen. By den Poëet *Homerus* (die van alle tijden voor de fonteyne van alle geleertheyt gehouden wert) drinckt *Helena* en *Telemachus* den Wijn om de droefheydt te vergeten: *Ulyſſes*, om de moeyigheyt, die hy, ſchipbreuck geleden hebbende, gekregen had, te verdrijven. *Timotheus* drinckt hem, door raet van den Apoſtel, 1. *Timoth.* 5. om ſijn ſwacke maegh te verſterc-ken. De deughden van den Wijn zijn ſeer aerdigh beſchreven by d' Heere van *Bartas*, wiens verſſen uyt het François aldus over-geſet zijn:

De wijngaert die geen boom en ſchijnt te mogen weſen,
Maer om ſijn edel vocht ten hooghſten is gepreſen,
De wijngaert die den Olm als ſijn vriendin om-vanght,
En even als verlieft aen hare tacken hanght.
Die plante geeft vermaeck, en door haer ſoete vruchten
Geneeſtſe menigh hert dat eertijts plagh te ſuchten,
Geeft eet-ſucht aen de maegh, en baert geſuyvert bloet,
En is ſoo voor de blaes als voor de lever goet,
Verweckt bequame verw, en maeckt de geeſten wacker,
En is gelijck een dau ontrent een dorren acker,
Verquickt het deuſigh breyn, en maeckt de leden werm,
En maeckt een ſachten buyck, en maeckt een open derm,
En maeckt de leden fris, al ſchijnt de ziel geweken,
En leert een ſtommen mont bequame reden ſpreken:
In 't kort', het edel nat dat van den wijngaert koomt
Maekt dat een 's menſchẽ hert geen noot of doot en ſchroomt.

Maer om den Wijn ſijn deugdẽ te behoudẽ, moet ſonderling gelet werden op de maet, en tijt van drincken. Want gelijck hy matelick gebruykt zijnde, alle de verhaelde deugden over hem heeft: ſoo is in tegendeel ſijn onmatigh gebruyck, en het droncke drincken een peſt voor des menſchen geſontheyt. Dewijl door 't ſelve de natuerlicke wermte over-ſtolpt wert, veel raeuwe en quade vochtigheden vergaderẽ, de ſinnen ontſtellen, en de Menſche by-na dul en raſend' wert. Gelijk ſulcx de Poëet *Lucret.* ſeer wel beſchrevẽ heeft in ſijn 3. boek:

Wanneer een grage mont te gulſigh heeft gedroncken,
En dat alſoo de menſch ten leſten is beſchoncken,
Soo wort het lichaem ſwaer, de beenen wonder ſwack,
Oock rijſter onverſtant, en ander ongemack;
De mont is ſonder ſlot, het oogh begint te ſwieren,
Men ſchreeuwter over-hoop gelijck als wilde dieren;
En ſooder yemant ſoeckt de gronden van het quaet,
Het komt ons van den wijn gedroncken ſonder maet.

Daerom is 't een ſchadelicke leere, eerſtelick van de Arabiſche genees-meeſters *Rhazes* en *Avicenna* gekomen, en oock by Dr. *Sylvius* van Parijs gepreſen, gelijck *Montaigne* getuyght van hem verſtaen te hebben 2. *des Eſſais* 2. eens of tweemael 's maents (*Campanella* ſtelt eens 's jaers) droncken, en, gelijk de Dronckaerts ſpreken, den buyck uyt de kreucken te drincken, als of de maegh daer door wackerder zoude werden: ſo dat dit gevoelen wel te recht wederleyt wert van *Sylvatic.* *Contr.* 14. Beter was de vermaninge, die de wijſe *Androcides* dede, (*Plin.* 14. *Nat.* 11. 5. (om des Koninghs *Alexanders* dronkenſchap in te toomẽ; *Gedenckt, Heer Koningh*, ſeyde hy, *als ghy Wijn ſult drincken, dat ghy het bloet der aerden drinckt.* En men leeft van den wijſ-ge-rigen *Anacharſis* (by *Plin.* 15. *Nat.* 22. *Senec. Epiſt.* 83. & 94. Stob. *Serm.* 18.) dat hy het eerſte glas rekende voor de geſontheydt, het tweede voor den luſt, het derde tot de ſmaet, en de vordere tot dulligheyt; waer door de Menſchen dickwils in grove ſonden, en voornamelijck tot onkuyſcheyt vervallen: Derhalven voeght de Dronckenſchap de Mans qualick, ſy paſt de Vrouwen noch minder. Soo ſchrijft de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Dionys. Halycarnaſſeus* in ſijn 2. boeck van de Outheden der Romeynen, dat haren eerſten Koningh *Romulus* de Mans toeliet haer Vrouwen, die haer in Onkuysheydt verliepen, ofte bevonden waren Wijn gedroncken te hebben, te ſtraffen na haer goet-duncken, achtende de ſelve te weſen beyde

de grootſte miſdaden, die een Vrouw-menſch begaen konde; en de onkuysheyt rekenende voor een begin van uytſinnigheyt, en den Wijn van onkuysheyt. En langen tijdt heeft beyde die miſdaet, ſeyt *Dionyſius* by de Romeynen eenen onverſoenelicken toorn verdient, toeſtaende de billigheyt van de Wet ſoo veel eeuwen. Hierom wilde den ouden *Cato* (gelijck *Plinius* 14. *Nat.* 13. verhaelt) dat de naeſte vrienden een Vrouwe mochten kuſſen, om te weten of ſy na Wijn ruycken: Het Wijn drinken was niet alleen ſwaerlijk verboden, en geſtraft by de Romeynen; maer oock by de ander Latijnſche volckeren, als mede de Mileſyers, en Maſſilyers, gelijck *Theophraſtus* verhaelt, en uyt hem *Celſus* 5. *antiq. Lect.* 6. en het is byna by alle volckeren in het gebruyck, dat de Vrouwen ofte gantſch geen Wijn en drincken, ofte veel gewatert, gelijck *Xenophon de Rep. Laced.* ſchrijft, het welck oock noch huydens-daeghs onderhouden wort in Vranckrijck, Spaengien, en Italien. De Griecken en ſagen ſoo naeuw niet, en rekenden dit, (als de gemelte *Dionyſius* getuyght) voor de alderminſte miſdaet, waerom den Apoſtel in 't 5. cap. van ſijnen Send-brief des Epheſyers vermaent, haer te wachten van dronckenſchap in Wijn daer overdaet in is. De Poëet *Ovidius* ſtelt *Bacchus* by *Cupido* in het 3. boeck van de konſte der Minnen.

Cum Veneris Puero non male Bacche Facis. dat is:

O *Bacchus*! ghy komt ongemeen,
Met Venus zoon wel over een.

Maer hier en dient niet alleen op de maet, maer ook op de tijt gelet te werden. De bequaemſte tijdt om te drincken is over maeltijt, en tuſſchen het eten. Want dan helpt den Dranck tot het verteren en verſpreyen van de Spijſe. Soo dat het een quade manier is van de *Touonpinambaoutlis*, de welke, gelijck beſchreven wert by *Lery* in ſijn Franſche Hiſt. van *America chap.* 9. als ſy ſitten en drincken noyt en eten, en over maeltijt zijnde nimmermeer en drincken, even gelijck de paerden. Nuchteren in een ledige maegh, (Hipp. 3. *de vict. acut.* Gal. *ad* 2. *Aph.* 21.) ofte oock na de maeltijt te drincken, en is ſoo goet niet. Want als den dranck in een ledige maegh komt, ſoo beſchadight hy de herſſenen en zenuwen: na de maeltijt gedroncken, verſtoort hy het teren van de maegh (niet anders gelijck een pot, die men van de zó brenght, als men, terwijl hy ſtaet en ziedt, daer eenige vochtigheyt in komt te gieten) waer door veel raeuwe vochtigheden veroorſaeckt werden. Somtijts is het even-wel dienſtigh, om 't voedſel door het lichaem te verſpreyen, nae den eeten te drincken: maer alleen den genen, die de Spijſe niet lichtelick na beneden en gaet. Nochtans en dient men dan ook niet te drincken voor al eer de Spijſe wel en volkomentlick verteert is. Want anders wert de teringe niet alleen belet, maer de koſt noch raeuw zijnde uyt de maegh nae de lever gedreven. Het is oock beter den dranck, die men over maeltijt drinkt, te verdeelen, als ſevens eenen grooten teugh te drincken. Want ſoo kan hy bequamer onder de Spijſe vermengen, en den dorſt beter verſlaen. Maer met een reys een groot glas gedroncken, maeckt ſchoumelingh in de maegh, het welck het inhouden en verteren van de ſpijſe ſchadelick is.

Men moet hem oock onthouden van drincken, als men ſtaet om te gaen ſlapen, ofte te bedde is. Want den dorſt, die men dan mocht hebben, ſal met den ſlaep wel over gaen, gelijck *Hippocrates* leert 5. *Aph.* de welcke het gene, dat den dorſt verweckt, doet verteren. En inſonderheydt als men heet gewerckt is, ofte *beſweet* gegaen heeft, ſoo is het kout drincken heel ſchadelick, (*Celſus* 1. 3. *Dioſc.* 6. 33.) ja ſomtijts doodelick. Alſo ſchrijft *Buonfiglio* in 't 3. boeck van het 2. deel van ſijn Italiaenſche Hiſtorye van Sicilien, dat den Dolphijn van Vranckrijk, de ſoon van *Françoys* de eerſte Koning van Vranckrijck, geſtorven is, om dat hy heel heet geſpeult zijnde, kout gedroncken hadde, waer door ſijn bloet ſchierlick ſtremde. Diergelijcke exempel verhaelt *Froiſſart* in 't 4. deel van ſijn Françoiſche Hiſtorye, op 't 25. cap. van den Grave *Iean d' Armignac*, dat hy in 't midden van de ſomer met ſijn volk voor de ſtad *Alexandrye* in Lombardyen gewapent zijnde, ſo ſlaeuw van groote hitte werde, dat hy hem buyten 't leger moſte begeven. En aldaer vindende een rivierken, ſoo docht hem dat hy in den hemel was, daer hy oock haeſt quam. Want ſijn helmet ('t welck hy van qualickheyt naeulicx doen konde) af-nemende, ſoo ſtack hy ſijn geheel hooft in 't water, en dronck wat hy mochte. Maer hoe veel hy al van dat kout water in-nam, ſo liet de hitte en drooghte ſijnen dorſt niet verſadigen: waer tegen hy al meerder drinckende, ſo begon ſijn bloet door de overgroote kouwe te ſtremmelen, ſijn leden kracht, en gevoelen, de tonge hare ſpraeck te verlieſen: waer over hy aldus van Geraecktheyt den volgenden nacht overleedt. Het ſelfde is in onſen tijdt mede geſeyt van den Prinçe van *Walles*, de ſoon van *Iacob* de I. Koningh van Engelant, en is oock ſo aengeteyckent in 't tweede ſtuck van de Franſche *Mercure*.

Claude Maluigre verhaelt in ſijn Franſche Hiſtorye hoe *Chriſtiaen* de II. Hertogh van Saxen, na dat hy van ſterck te paert te rijden, ſeer verhit was, ſoo veel Biër dronck, dat men hem met de Caroſſe in ſijn Hof moeſte voeren, daer hem ſoo ſchierlick een Popelzy overviel, dat hy ſpraeck en krachten verlieſende 's avondts overleedt.

Maer 't gene gemeenlick geſeyt wert van de gene, die 's avonts beſchoncken geweeſt zijn, en 's morgens over 't hooft klagen, het hayr van den hont ('t welck geleyt wert op den beet, die den hont yemant gegeven heeft) te gebruycken, dat is, den onluſt van den wijn met wijn wederom te doen vergaen: heeft alleen plaets in ſoodanige, die door ſwackheyt van de maegh uyt kou, de wijn 's avonts te voren gedroncken niet wel verteert en hebben, waer van ongure dampen nae 't hooft geſonden werden. Soodanige gebiet *Hippocrates*

ſelve

ſelve op 't laetſte van 2. *Epid.* een roomerken ſtercke wijn te drincken, om 't koken van 't voedſel te helpen, de raeuwigheyt te verbeteren, en de raeuwe dampen van 't hooft te doen vervliegen. Aen de ſelfde ſchaet oock 't vaſten, dewijl 't de menichte en ſcherpigheyt van de opwellende dampen vermeerdert, dewelcke de in-genomen ſpijſe tegen hout en verſacht. Soo mede als yemant die door te veel ofte quaet voedſel genomen te hebben, raeuwigheyt in de maegh voelt, wederom een weynig ſpijſe nut, van beter ſtoffe, ſulx zal de raeuwigheyt wech nemen. Want de nature neemt 't koken en verteren door het aenkomen van nieu voedſel, van nieuws byder hant, en volbrengt daer door het gene ſy te voren niet en hadde konnen uytvoeren. Dan raeuwigheyt op raeuwigheyt geleyt, overvalt de kracht van de Maegh: maer dat weynigh en goet genomen wert, brengt de nature wederom tot tering, en verbetert de raeuwigheyt. In deſe dan, is 't goet, datſe 's anderen-daeghs een wijn-ſopken, of een glas alſſen-wijn nemen, ofte op een biſcuytjen een roomer andere wijn drincken. Dan voor de gene die ſoodanige raeuwigheyt in de Maegh niet en voelen, is 't veel beter datſe haer netten van ſelfs laten droogen.

Wat den tijdt des Jaers belangt, dewijl in de Winter door de uytwendige kouw de inwendige wermte en dampen in-gehouden werden, en daer door het ingewant wermer, ſtercker, en vochtiger is, ſoo is dan wel veel ſpijſe, maer weynigh dranck van nooden. In tegendeel des Somers, wanneer het ingewant ſlapper en koelder is, om dat de natuerlicke wermte en de dampen door de uyterlicke hitte uyt-getrocken werden, ſo moet dan weynigh; en van luchte ſpijſe gegeten, maer vry meerder gedroncken werden. Maer 't en behoeft juyſt niet altijt van 't kleynſte bier te weſen, ofte oock, gelijck men ſiet dat de luyden dan ſoecken, geheel koelen dranck, alſo de weynige wermte van de maegh daer door lichtelick uytgebluſt wert. Derhalven mag men ſelfs in de honts-dagen, wel Spaenſche, ofte andere ſtercke wijn drincken: het welck met *Heſiodus*, en *Plinius* de ervarentheydt ſelve oock voor goet keurt. In de tijden die tuſſchen beyde komen, moet men hem oock hier in tuſſchen beyde aenſtellen.

Van de Oeffeninge, en Ruſte des Lichaems.

Het XVI. Capittel.

HEt lichaem, lieve vrient, is niet alleen te ſpijſen,
Ick wil u boven dat al naerder onderwijſen;
Indien een water-put gedeurigh ſtille ſtaet,
Het vocht dat krijght een reuck, en wort ten leſten quaet.
Maer ſoo ghy wilt den born by wijlen ledigh maken,
Het nat ſal klaerder zijn, en des te beter ſmaken;
Dus gatet met den menſch. hem dient geen ſtage ruſt,
Ten is hem niet genoegh dat hy den honger bluſt.
Geen lijf dient altijt ſtil, het dient te zijn bewogen,
Maer dat oock met beſcheyt; want iſſet vol geſogen,
En met de koſt belaſt, ſoo dientet niet geroert,
En geenſins door gewelt met horten op-gevoert.
Verwacht een beter tijt, of doet het voor den eten,
Wanneer het edel gijl ten leſten is geſeten,
De mage ſonder ſpijs: gaet dan en roert het lijf,
Dat is voor alle man een noodigh tijt-verdrijf.
Oock is in dit geval, en diergelijcke ſaken,
Iae meeſt in alle dingh een onderſcheyt te maken;
Want een die ledigh gaet, of die gedurigh waeckt,
En dienen niet gelijck in deſen aengeraeckt.
Een wacker ambachts-man die mach de gantſche leden,
Oock dan wanneer hy ſweet, in eenigh ſpel beſteden:
Maer die niet veel en doet, of by de boecken ſit,
En dient maer op de maet en niet te ſeer verhit.
De tijt dient oock bemerckt; want in de water-vlagen
Soo dienter meerder kracht te dringen op de magen:
Maer als den ſomer blaeckt met heeten ſonne-ſchijn,
Soo moet het lijf-geroer maer kort en matigh zijn.
Een woort noch tot beſluyt. Al die gedurigh ſpeelen,
Die moet de weelde ſelfs in korten tijt vervelen,
En die gedeurigh werckt beſuert te grooten laſt;
De menſch dient alle dingh met beurten toe-gepaſt.

GElijck de putten die uytgeput en beweeght werden, veel klaerder water geven, en in tegendeel, die ſtil blijven, komen te bederven: en gelijck het yſer ſtil leggende, verroeſt, en met beſigen ſchoon gehouden wert: ſoo maeckt oock de Oeffeninge dat 't Lichaem en den Geeſt in eenen goeden ſtant blijven, daer de geſtadige ſtilte de ſelvige af brengt. Hierom plagh de keyſer *Nero* ſijn lichaem alle daegh te oeffenen met worſtelen, gelijck *Suetonius* verhaelt. En voor hem *Iul. Cæſar* verwon vele ſieckten, die hy onderworpen was, door de oeffeninge. Den hiſtory-ſchrijver *Cranzius* verhaelt, dat de keyſer *Charlemagne*, met worſtelen, rijden, en jagen, ſijn ſelven een ſterck lichaem maeckte. Hier op ſiende den grooten wet-gever *Lycurgus*, hadde de maeghden ſelver eenige Oeffeninge toegeſchickt, te weten, 't worſtelen, en werpen met een groote ſteen. En als yemant daer van reden vraeghde, ſoo antwoorden hy, om dat ſy niet alleen zouden in geſontheyt leven, maer oock om dat de wortel van de vrucht een ſterck beginſel in ſtercke lichamen zoude krijgen, wel zoude groeyen, en ruſtigh daer nae de pijn van den arbeyt zoude konnen uytſtaen. Even-wel en is alle Oeffeninge een yegelick niet even-dienſtigh. Voor magere en ſchrale Lichamen is weynige, en voor ſtercke meerder beweginge nut en bequaem. Die kout van gematigheyt zijn, mogen haer oock meer oeffenen, als de gene, die heet en galachtigh van aert zijn. Voor de Geſonde is tot behoudenis van haer geſontheyt, het wandelen en diergelijcke ſachte oeffeninge genoegh, alſoo ſulcke beweginge beſtaen kan, om de wermte te vermeerderen, de geeſten te bewegen, en de vuyligheyt

heyt af te ſettten,tot welken eynde het lichaem geoeffent wert. Soo plagh den jongen *Cato* (gelijck *Plutarchus* verhaelt) ſijn lichaem met wandelen te bewegen. Maer de gene,die geſont zijnde,haer veel ſtercker oeffenen, die putten 't Lichaem uyt,en ontroeren eenighſins ſijne geſtaltenis; ſo datſe ſelver oock ſieckten veroirſaken. Daer van verviel *Cn. Plancus*, als hy oirlogh voerde tegens *Antonius*, in een gevaerlicke Koortſe. 'T ſelfde gebeurde den Palts-graef van Tweebrugge, doen hy met een groot leger in Vrankrijck trock. Dan hier moet oock, na de leere van *Hippocrates* 2. *Aphor.* 49. op de *Gewoonte* oogen-merck genomen werden, alſoo de gene, die dagelicx gewent is te arbeyden, al is hy out en ſwack,daer minder of weet,als een ander,die jonck en ſterck is, en niet gewoon is te arbeyden. Men dient oock te letten op den *tijt des jaers*. Want in de *Somer* moet de oeffeninge lichter, en korter weſen,en dat uyt de lucht: in de *Winter* vry meerder en langer. De *Maet zal zijn*, tot dat het aengeſight begint te bloſen, en 't ſweet maer even te komen: en in ſtercke Oeffeninge, als den aſſem begint te veranderen. En als men deſe tekenen gewaer wert,dan is het tijt om op te houden. Want onmatige Beweginge verſtroyt de geeſten, krenckt de krachten, en verſwackt het lichaem: verhet en onſteeckt oock 't bloet, inſonderheyt in de heete naturen. Al te ſlappe ofte weynige Beweginge beweeght en roert de overtolligheyt, maer en kanſe niet uytwerpen. Soo dat hier, gelijck in alle dingen, de middel-maet beſt is.

Dewijl mede de Oeffeninge de overtolligheyt uytſluyten kan, ofte door het lichaem verſpreyen,ſo dient wel waergenomen te werden, datmē geen vol lichaem tot de oeffeninge en brengt. Derhalven is de bequaemſte tijdt, als de Spijſe en 't voedtſel in de maegh al verteert is, en het lichaem de dermen en de blaes van hare overtolligheydt ontlaſt heeft. Want alſoo de verdeelinge van 't voedtſel door het lichaem van de Oeffeninge veel geholpen wert,ſoo moet men ſorge dragen, deſelfde niet te beginnen, als de maegh noch met onverteerde ſpijſe, ofte de aderen met raeuwe vochtigheden vervolt zijn. Maer de verteringe van beyde gedaen zijnde,dan is beſt,het Lichaem te oeffenen. Sulcx blijckt uyt de verwe van het *water*. Want als het ongeverwet, en gelijck gemeen water is, ſulcks beteyckent, dat de gijl, die de maegh na de aderen geſonden heeft, noch raeuw is. Maer als het geel en galachtigh is, ſulcx beduyt, dat de ſelfde gijl, gekoockt en verteert is. En het gene maer wat bleyckachtigh is, toont dat de tweede kokinge maer volbracht en is. Als nu dan blijckt uyt 't geel water, dat oock de derde gedaen is, ſoo is 't de rechte tijt om het lichaem te oeffenen. Want als dan werpt ſoodanige Beweginge, de overblijfſelen uyt, en de vuyligheydt, die in de kleyne ſweet-gaetjens ſteeckt. Maer indien men het Lichaem oeffenen wil, eer dat de ſpijſe verteert is, ſoo wert het verteeren belet, en 't voedſel noch niet wel verdouwt zijnde, door het lichaem verſpreyt, en alſoo vele raeuwe vochtigheden in de aderen vergadert, en daer door verſcheyde ſieckten veroorſaeckt. Nu gelijck de Oeffeninge bequaemſt is voor den eten, en als de Spijſe van de voorgaende maeltijt volkomentlik verteert is; ſo en moet men oock met deſelve niet al te lang wachten,ofte tot dat men al wederom honger heeft. De bequame tijt dan om 't lichaem te oeffenen kan met deſe eenige wet bepaelt werden: Daer honger, ofte noch raeuwe Spijſe in het Lichaem is, en moet men niet arbeyden. *Hipp.* 2. *Aph.* 16. Daerom is de morgen-tijt, de bequaemſte om 't lichaem te oeffenen,als de maegh ledigh, en de vuyligheyt en 't water gelooſt is. Men mag oock wel langer wachten tot een uyr of twee voor den eten, 't welck den luſt tot eten verweckt. Hier van ſeyde *Hippolytus*, by den Poëet *Euripides*, dat een wel-gedeckte tafel ſeer genuchlick viel voor yemant die van de jacht quam. Want de Oeffeninge is even-eens als de kock die een graeyige ſauçe maeckt. De Koning *Cyrus* (gelijck *Xenophon* ſchrijft) en dede noyt maeltijt,voor dat hy eenigen arbeyt gedaen hadde; 't welck hem mede tot groote geſontheyt ſtreckte. Waerom hy oock ſorgh droegh, dat het ſelve by ſijn volck gedaen werde. De jeught van Egypten, (gelijck *Herodotus* ſchrijft) en vermocht niet; volgens het gebodt van haren Koning *Amaſis*, te eten, voor datſe haer lichaem met lopen geoeffent hadden. De wijſe *Seneca* gevraegt zijnde, als hy op de merckt ging wandelen, wat hy dede, gaf tot antwoort, Ick vertrede my, om etens-luſt te krijgen. 'T welck wy oock veeltijts ſeggen,en doen. En dit is de oirſaeck waerom dat de boeren, en werckluyden, al is 't dat ſy veel ongeſonde koſt eten, evenwel geſonder leven als de gene die ſonder werck, en ſtil zijnde de beſte en leckerſte koſt eten.

De Morgeſtont is oock bequaemſt om te ſtuderen, en met de ſinnen te arbeyden. Want de wermte is dan wackerder, en niet beſigh met het verteeren van de Spijſe, en de geeſten konnen dan vryer in de herſſenen op-getrocken werden, die oock door den ſlaep als dan vermeerdert zijn. Maer indien men *terſtont nae den eten* wil gaen *ſtuderen*, ſoo werden de geeſten en de wermte van de maegh af-getrocken, en de herſſenen met dampen vervult,'t welk raeuwicheyt in de maeg, ſwaerte in 't hooft, en ander quaet veroorſaeckt.

Over dit algemeen gevoelen van de Geneeſ-meeſters ſchrijft *Cardanus*, dat hy niet door de Boecken, maer door de leerende Natuere ſelve gevordert heeft. En geſien hebbende, dat vele geleerde luyden, die niet anders en deden,als geheele dagen ſtuderen, en onder deſelvige *Leonicenus*, *Iaſon de Mayno*, beyde de *Derij*, tot ontrent de hondert jaren gekomen waren,als mede veel ſmits, en timmer-luyden, hem daerom vremt docht, te meenen, dat de Oeffeninge na den eten altijt ſchadelick zoude weſen. Maer dat wanneerſe niet ſwaer,noch moeyelick en is, gelijck van de gene, die ſtuderen, ofte in de welcke het geheele lichaem niet verplaetſt, maer

alleen

alleen beweeght wert, en de Spijſe vaſt van de maegh omhelſt wert,niet alleen geen ſchade,maer oock groot vordeel van de Offeninge en komt. Dan de ſelvige moet ſoodanigh weſen, datſe niet en doet van plaets veranderen. Want ſpringen, danſſen, loopen, rijden is ſeer ſchadelick. En de Spijſe dient oock ſoodanigh te zijn, datſe geen ſpanningh en kan verwecken, ofte oock niet vet en is; en den Dranck niet meerder, als om de Koſt even te vermengen. In welcke gelegentheyt het teeren niet belet, maer gevordert ſal werden, inſonderheyt ſoo de Maegh van de gene, die hem ſoo moet oeffenen, van naturen wel ſluyt, en dat hy op bequame tijt ſlaept.

In de Oeffeninge moet dit ook waergenomen werden; dat vele beweginge in de Son 't Lichaem verhet, de vochtigheden ſmelt en beroert,en den genen die een ſwack en vol hooft hebben, ſeer ſchadelick is. Daerom is 't nut en oirbaer, dat mẽ hem oeffent in de ſchaduwe. Hier-en-boven moet men oock letten dat in de Oeffeningen de meeſte leden beweegt werden. Want alſſer maer een lidt en beweegt, gelijck de armen in de ſchoen-makers, de beenen in de loopers, dan wert dat lidt alleen door de oeffeninge ſtercker: en de ander ongeoeffende blijven ſwacker, en trecken na haer al de quade vochtigheden, ende gebreken van de ſtercke. Daerom wert gelooft dat de Napolitanen, die meeſt rijden, jae oock, gelijck ick aldaer geſien hebbe, met een ſtoel door de ſtadt gedragen werden, ſeer met het *Podagra* gequelt zijn, en niet al te bequaem, om haer vrouwen, ofte veel liever om haer eygen werck te doen: 't welck *Hippocrates* vermaent van de Scythen in ſijn Boeck van de Lucht, Wateren, en Plaetſen. So getuyght *Cardanus* geſien te hebben binnen *Milan* elf Genees-meeſters na malkander van gebreck in 't water-maken overlijden, van wegen het geſtadigh rijden door ongelijcke ſtraten, en elcke reys op en van het paert te gaen. Maer het Oogh wert nuttelick geoeffent, wanneer het in een open lucht aenſchouwt velden, boſſchen, bergen, rivieren, en by nacht de ſterren in een heldere lucht, by daegh glinſterende paerlen, en diamanten, als oock ſomtijts een vermakelick boeck, ofte een heldere ſchildery. De Longen, en de Borſt wert geoeffent met ſangh; die met eenen het gemoet verheught: alle andere bewegingen oeffenen oock de ſelvige, en wercken altijt, als men niet en leyt. De Handen, en Armen bewegen haer in alle Konſten, inſonderheyt met het radt te draeyen, ofte water te putten. Met wandelen werden voornamelick de Beenen geoeffent, en noch meerder in 't loopen.

En gelijck de lichamelicke beweginge niet prijſſelick en is alſſe te luttel, te veel, ofte maer in een lidt en geſchiet: ſoo gaet het oock met de oeffeninge van onſen geeſt ofte verſtant. Die haer verſtant gantſch niet en oeffenen, zijn in alle dingen los, en moeten met ſchaemte dickwils ſwijgen, daer een ander met eeren ſpreeckt. Die het weynigh oeffenen, laten haer veel voorſtaen, en meenen dat ſy alle man te wijs zijn. Soo ſeyde eertijts de wijſe *Socrates* van de jonge ſtudenten, dat alſſe eerſt te Athenen quamen heel wijs waren, en alſſe daer van daen gingen, maer half wijs: want daer een tijt geſtudeert hebbende, ſagenſe wat haer al ontbrack, en die te voren meenden alles te weten, verſtonden na veel leeren de zinne-ſpreuck van den hooggeleerden, en noyt genoegh gepreſen Heere, *Daniel Heinſius*; *Quantum eſt quod neſcimus!* Wat iſſer al dat wy niet en weten!

Die maer in een deel van de ziele geoeffent werdẽ, zijn traeg in 't ander. Die alleẽ ſien op de ſtudyen, zijn gemeenlick heel bot in den borgerlijcken omgang; ſo datſe by 't volck eer voor ſot, als wijs gehouden werden: die een hoveling alleen wil weſen, blijft gemeenlick ongeleert. 't Is ook een miſlag, dat ſommige meenen door eenderley ſtudye, 't zy de Rechten, Medicyne, of yet anders, alles te weten, en van alles te oordeelen; want die altijt in een konſt blijft hangen, is in een ander heel onervaren. Maer dewijl alle Wetenſchappen, gelijck *Cicero* ſeer wel geſeyt heeft *pro Archia*, eenen gemeenen bant hebben, en als met een maegſchap onder malkander verknocht zijn, ſo is alder-beſt dat men van eene ſijn voornaemſte werck maeckt, ſonder even-wel de andere heel aen een zijde te ſetten.

Die haren Geeſt oeffenen ſonder het Lichaem, zijn een roof, ſeyt de Preeck-heer *Campanella*, voor de machtigen, ſtruyck-roovers, vry-buyters, geneeſ-meeſters, en apotekers: gelijck die het Lichaem ſonder den Geeſt oeffenen een roof zijn voor de neuſ-wijſen, hooftketters, en guychelaers. Daerom en plachten de Romeynen, gelijck *Salluſtius* betuyght, den Geeſt noyt te oeffenen ſonder het lichaem.

Die het verſtant te veel oeffenen, en haer ſinnen al te veel te doen geven, verteren haer geeſten, en krencken haer lichaem: gelijck men ſiet aen het teer weſen van de gene die ſonder op-houden geſtadigh met den neus in de boecken ſitten. Laet ſulcke luyden nae de vermaninge van haren *Seneca* luyſteren, die aldus ſpreeckt op 't laetſte cap. in 't boeck van de Geruſtheyt des Gemoets, *Men moet*, ſeyt hy, *het Gemoet wat los laten: geruſt hebbende zal het te beter en te vlijtiger op-ſtaen.* Gelijck men vruchtbare ackers niet te veel en moet vergen: want de vruchtbaerheyt noyt braeck leggende zoude haeſt uytgeteelt zijn, alſoo breeckt oock den geſtadigen arbeyt een wacker verſtant. Waer uyt blijckt dat de Ruſt niet minder noodigh en is, als den arbeyt. Want de ſelfde is de toevlucht en een geneeſ-middel van de vermoeytheyt, en herſtelt de vervallen kracten. Daerom gaet 't ſeer wel met den Geeſt, en 't Lichaem als arbeyt en ruſte bequamelick door malkanderen gaen. *Ovid. Epiſt. Her. 4.*

Die altijt woelt, en niet en ruſt,
Wort veel in haeſten uyt-gebluſt;
Maer ſomtijts ſchoven tuſſchen bey,
Is als een regen in de Mey.

Van Slapen, ende Waken.

Het XVII. Capittel.

DE nacht daelt uyt de lucht, en noot ons om te ſlapen,
Ghy doet na ſijn bevel, hy iſſer toe geſchapen:
En ſchoon dat u de geeſt tot leſen is beluſt,
Ghy des al niet-te-min begeeft u tot de ruſt.
Doch eer ghy dat beſtaet, ſoo buyght u ſwacke leden,
En gaet tot uwen Godt, en offert hem gebeden;
Wat weter eenigh menſch, die heden ſlapen gaet,
Of hy ſal mogen ſien den naeſten dage-raet?
Ghy neemt tot u gerief een ſlaep van ſeven uren,
Maer laet u bedde-ruſt voor al niet langer duren:
Wie ſeven uren ſlaept, die heeft ſyn volle maet,
Het zy de jonckheyt rijſt, of datſe neder gaet.
Het gantſche lichaem ſluyt wanneer de ſonne-paerden
Sigh geven na de zee, en wijcken vander aerden:
En hy weckt op een nieu de ſinnen uyt den droom,
Wanneer hy weder koomt gereſen uyt de ſtroom.
Verſet u diep geheym, verdrijft de ſware ſorgen,
Maer laetſe weder toe ontrent den vroegen morgen,
Maeckt u dan veerdig op, dat is de beſte tijt
Die vander aerden ſtijght, en na den Hemel rijt.
Is u de ſnelle pen genegen om te ſchrijven,
Of wilje dijnen geeſt tot in den Hemel drijven,
Of hebje diep gepeys ten goede van den ſtaet,
Daer is geen nutter tijt als in den dageraet.
Wanneer ghy neder-ſijght, ſoo wilt u matigh decken,
En pooght noyt al te ſeer de leden uyt te ſtrecken:
En leght niet op den rugh als ghy den ſlaep verwacht,
Dat maeckt u menigh-mael een ongeruſte nacht.
Het ſtopt de geeſten op, en baert onguere droomen,
Die, ſchoon het u verdriet, ghy niet en kont betoomen:
En laet geen venſters op; en ſoo het weſen magh,
En ſlaept niet in de maen, of midden op den dagh.
En wilt oock, als je ruſt, den mont niet open ſetten,
Dat ſal u inder nacht den ſchralen dorſt beletten;
Want die in ſynen ſlaep de lippen niet en ſluyt,
Die jaeghter onverhoets de beſte dampen uyt.
Oock ſoo ghy zijt geneyght den acker van de vrouwen,
En onder dit geheym u eygen huys te bouwen,
Dit is de nutſte tijt, nu dient het lant bezaeyt;
Het lichaem is geruſt, de geeſt die verfraeyt.
Gelooftet, rauwe jeught: die echte vruchten telen,
Gaen tot een deftigh werck, en geenſins om te ſpelen;
En doet het nimmermeer (het is een quaet gebruyck)
Of met een droncken hooft, of met een vollen buyck.

ALs 't, datter van ſeker volck, *Troglodyten* genoemt, geſchreven wert, datſe *nimmermeer* en *ſlapen*; en dat *Plinius* mede getuyght 7. *Nat.* 51. dat *Mecenas* in geheele drie jaer niet een oogenblick geſlapen heeft, ſoo is ſulcx even-wel geheel tegens de Nature. Want de *Slaep* ons niet veel minder *noodigh* en is, als het *eten*. Maer om hem wel te gebruycken, moet voor eerſt op den **Tijt** gelet werden.

De bequaemſte voor dē Slaep is **des nachts**/om dat het als dan duyſter, ſtil, en koel is. Laet dan de Oeffeninge, gelijck geſeyt is, voor den eten geſchieden: en de Slaep na den eten, doch evenwel niet terſtont, maer een uyr ofte twee naer het avontmael, want het hooft zoude anders met veel dampen vervult werden, gelijk *Galenus* ſeer wel aen-merckt op 4. *Aph.* 67. De wijſe *Socrates* ſeyt by *Plato* in ſijn boecken van de Borgerlicke regeringe, dewijl 't deel van onſe Ziele, 't welck de Reden deelachtigh is, in den ſlaep mede gelijck ſlapende wert, ſoo komt het deel, dat wilt en woeſt is, door veel ſpijſe en dranck op te blaſen, en in den ſlaep heel vremt te ontroeren, waer door quade en ongeruſte droomen veroorſaeckt werdē. Daerom raet *Plato*, dat als men ſlapen zal gaen, het lichaem ſoo te ſtellen, datter niet en is, 't welck ons gemoet eenige ontſteltenis aen kan brengen. Maer dit zal geſchieden, indien wy wel geruſt tot de ruſte gaen, en met matige en geſonde ſpijſe gevoedt, doch niet overladen en zijn.

De Slaep *over dag* is mede om de ſelfde reden voor den geſonden ongeſont, alſoo hy de dampen in 't hooft doet op-ſtijgen, die anders door het waken lichtelick verteren, waer uyt ſinckingen, pijn in 't hooft, en ander quellingen voort komen. Maer yemant, die door veel arbeyt ſeer vermoeyt en verſlapt was, of een ongeruſte nacht gehadt hadde, en wacker gehouden was, die magh ſulcx by daegh wel wederom in-halen.

Men moet oock letten dat de Slaep niet te kort, ofte te langh en zy. De rechte maet is, tot dat de Spijſe in de maegh en lever verteert is, en de vervlogen geeſten herſtelt zijn. Maer deſe tijt moet wat verandert werden na dat de natuerlicke wermte veel ofte weynigh is. Minder als ſes uren te ſlapen, is naeulicx genoegh: al wat boven de negen uren gaet, dat is te veel: ſeven uren mogen door de banck beſtaen, ſoo dat die de middel-maet mogen ſtellen.

Hier dient vorder aen-gemerckt, dat ſommige, inſonderheyt de gene die ſtuderen, ſeer qualick doen, alſſe 's avonts lang na den eten op-blijven, en daer-en-tegen des morgens na 't op-gaen van de Son blijven leggen, en alſoo, gelijck men ſeyt, een gat in den dagh ſlapen. Want ſy veranderen alſoo de ordre der Naturen: dewijl den nacht om te ſlapen en den dagh om te waken in-geſtelt is. Want als de Son op-komt, en d'aerde beſchijnt, ſoo opent hy door de wermte de kleyne gaetjens van de huyt, en treckt de vochtigheden en geeſten van binnen nae buyten, ons alſoo noodigende tot waken en arbeyden. Maer als hy wederom onder gaet, dan werden de ſelve gaetjens geſloten, en de vochtigheden en geeſten in-getrocken, en den menſche alſoo tot de ruſte vermaent. Die dan 's morgens als de Son en de Werelt ons op-wecken, ſlaept, en diep in den nacht, als de Nature ons beveelt te ruſten, waeckt, die ſtoot de gemeene ordre, en de beſondere in ſijn ſelven, gantſch om, en verſwackt de vochtigheden, en geeſten door tegen-ſtrijdende bewegingen, dewijl hy

alles

alles nae buyten treckt, als de Nature 't ſelve tot ruſten binnen roept. De gene, ſeyt de Platoniſche wijsgeer *Fecinus 1. de Vita 7.* die de nacht tegen de nature voor den dagh, en in tegen-deel den dagh voor den nacht gebruycken, gelijck de uylen, die volgen oock tegen haren danck daer in de uylē; dat gelijck de oogen van de ſelvige in 't licht verduyſteren, alſoo mede het licht van haer verſtant tegen 't blincken en glinſteren van de waerheyt verduyſtert. Daerbeneffens wert het verteren van de ſpijſe, door die manier van doen ſeer verhindert: Want van de Lucht, die by daegh wermer is, en van arbeyt en waken, zijn de geeſten wat vervlogen, ſoo datſe van nieus wederom gemaeckt, en herſtelt moeten werden: 't welck de gene, die 's nachts lang op blijven, inſonderheyt die ſtuderen, beletten, alſoo dat haer geeſten tot het teeren van de maegh, en het over-dencken niet en konnen genoegh doen. Want ſy trecken een groot deel van de ſelvige uyt de maegh na het hooft, en vervollen met eenen de herſſenen met dampen, waer door verſcheyde raeuwigheden door 't geheele Lichaem, en ſinckingen in het hooft groeyen.

Die een ſlappe maegh hebben (onder welck getal een groot deel van 't Steedts-volck is, en by-nae alle luyden van ſtudyen) moeten inſonderheyt op haer ſlapen wel acht nemen: op dat het gene, van wegen het lichaem, de plaets, ofte de ſtudye af-neemt, door ſorgvuldigheyt herſtelt magh werden. Onder deſe, die 's nachts ſijn ſpijſe wel verteert heeft, magh ſonder omſien 's morgens wel op-ſtaen: die niet wel verteert en heeft, dient noch wat te ruſten: en indien hem de noot gedwongen heeft om vroeger op te ſtaen, magh vry wederom wat gaen leggen. Wiens ſpijſe geheel niet verteert en is, die moet hem geheel ſtil houden, ſonder het lichaem veel te bewegen.

Hier moet oock gelet werden, hoe men hem leggen zal om te *ſlapen*, (*Hipp. 2. Prognoſt. Ariſt. 5. Prob. 3.*) te weten niet heel ſtijf uyt-geſtreckt, maer armen en beenen een weynigh gebogen, het hooft wat hooger, en het lichaem op een zijde. Siet *Guyon* 3. *de divers. lec.* 7. Het ſlapen op den buyck, en op den rug is beyde ſchadelick. Als oock het ſlapen onder den blauwen hemel, en onder het ſchijnen van de maen, en met open venſters: maer de ſlaep-kamer dient van alle lucht, damp, ſtanck, en vuyligheyt geſuyvert gehouden te werden. Het bedt moet ſacht zijn, en na den tijt des jaers geſtelt. Wat belangt de *ſtoffe*, die en is in alle Landen niet even-eens. De bedden, en mattraſſen werden gemaeckt van wol, katoen, ofte pluymen. Elck magh gebruycken, daer hy aen gewent is, ſonder te letten op 't gene hier over geſchreven wert by Dr. *Roderick* van *Fonſeca*, eertijts Profeſſor te Padua, alwaer ick in 't jaer 1616. ſijn Leſſen gehoort hebbe. Men moet hem wel wachten, ſeyt hy, *lib. de tuend. valet. cap. 6.* te ſlapen op bedden, die met pluymen gevolt zijn, gelijck in Duytſlant: alſoo ſulx graveel in de Nieren doet groeyen, onnatuerlicke wermte verweckt, en het lichaem tot de teringe bereyt. Maer dat den geleerden Heere hier in bedrogen is, blijckt aen veel duyſendē van menſchen in Duytſlant, en in Nederlant, die alle haer leven op ſoodanige bedden geſlapen hebben, en even-wel nimmermeer ſoodanigh ongemack gewaer en zijn geworden. Behalven dat de hitte der Nieren juyſt geen oorſaeck en is van Graveel, gelijck ick breeder aengewesen hebbe in 't *Steen-ſtuck*, nam: in 't 2. deel *van den ſchat der Ongeſontheyt* op 't 3. boeck cap 32. Dit ſtaet hier even-wel waer te nemen, dat ſommige ſeer qualick doen, die te bedde gaende, haer hooft met bonte mutſen, en diergelijcke heete dingen bedecken, en al te ſeer broeyen, waer door het uyt-waeſſemen belet zijnde, verſcheyde Sinckingen veroorſaeckt werden.

Om de ſelfde oorſaeck meenen ſommige, dat 't geſont is *met een open mont* te ſlapen. Want dat als dan alderhande dampen beter konnen vervliegen, en den adem oock vryer kan gaen. Maer 't tegendeel is waer. Want gelijck het leggen op den rugh aen de longe en het middel-ſchot hinderlick is, alſoo de ſelvige door toevloeyen van vochtigheden op-ſwellen: ſo en doet oock geen minder ſchade aen de geſontheyt 't ſlapen met een open mont. Dewijl de Longe door de ſtrotpijp de lucht daer ontrent in haelt, de welke des nachts meeſt onſuyver en troubel is, waer van de lucht-aderen vervult zijnde, een heeſe, ofte verdoofde ſtem maken. Maer als de mont geſloten is, ſo en ſchiet de lucht niet ſevens in; maer gaet allencxkens door de kromme wegen van den neus, en ſoo van langer hant wat opgehouden, en daer door bereyt zijnde in de longen, en matight alſoo de hitte van 't herte. Waer door geſchiet, dat de gene, die met een toe mont ſlapen, ſoo dorſtigh niet en zijn. Maer die met open kelen ſlapen, doordien den adem en lucht tegen malkander ſpelen en verhitten, wert tong en gehemelt droogh, en krijgen derhalven 's nachts veel dorſt. Dit gevoelen kan met vele, en vaſte redenen beveſtight werden, maer met geen vaſter, dan dat het teren in de maegh veel beter geſchiet, als yemant met een gesloten mont ſlaept: dewijl daer door de natuerlicke wermte geſterckt wert, dewelcke haer kracht dan oock op de ſpijſe ſtercker uyt voert. Want gelijck potten en vleeſch-ketels, veel eerder de ſpijſe gaer maken, wanneerſe een deckſel opgehadt hebben, om datter geen wermte ofte, waeſſem uyt en vlieght: op de ſelfde manier gaet het toe in ons lichaem, dat als de wermte in-gehouden wert, de ſpijſe veel eerder en beter verteert.

Vorders als nu door den Slaep het verteeren van de Spijſe volbracht is, en de geeſten en krachten verſterkt zijn, ſoo moet men tijdelick op-ſtaen, en aen ſijn werck gaen, ſonder lang te blijven leggen ſnorken, en niet alleen een ſtuck van den dagh, maer een grooter deel van het leven door den ſlaep te verlieſen; volgende daer in de neerſtigheyt van den Grieckſchen voorſpraeck *Demoſthenes*, die hem bedroefde, als hy ſagh, dat yemant van de ambachts-lieden voor hem op was. *Ariſtoteles* prijſt

prijſt mede het opſtaen voor den dagh 2. *Oecon.* 6. en ſeyt, dat 't nut is voor de geſontheyt, goede huyſ-houdinge, en de ſtudie. Die ſlaept, ſchrijft *Plato* in 't 7. boeck van de Wetten, is niet waerdigh; niet meerder als of hy niet en leefden. Want recht ſoo lang leven wy, als wy waken. Even-wel ſoo moet 't waken mede matigh weſen. Want te veel zijnde, verteert 't de natuerlicke wermte, verſtroyt de geeſten, verdrooght het Lichaem, verduyſtert de ſinnen, en beſchadight alle werckingen des Lichaems.

Van het loſen des Kamergancks, Waters, &c. als oock van het By-ſlapen.

Het XVIII. Capittel.

Et lichaem is gevoedt, het moet ſyn af-gangh hebben,
Al waer het is gevloeyt, daer moet het weder ebben,
En als dit in de menſch niet over-hant en gaet,
Soo iſſet aen de maegh en al de leden quaet.
Ghy, als dit qualick wil, ſoo wilt den af-gangh wetten
Door pruymen, langh rozijn, of moes van violetten,
Van beete, van lottou, van ander ſelſaem kruyt,
Dat maeckt de wegen glat, en jaeght het ſwadder uyt.
Wilt vorder t'uwer baet in alle vlijt beſorgen,
En kemmen daer het dient, en waſſen alle morgen,
Maeckt neus en oiren reyn, en ſpoelt voor al den mont,
Dat is voor eerſt de maegh en al het lijf geſont.
Noch iſſet wonder nut om dampen uyt te drijven,
De leden alle-daegh met doecken af te wrijven:
Al dit is wonder nut en even wonder net,
Dus ſiet dat ghy geſtaegh op deſen regel let.

NU is noch overigh' tot onderhoudinge der Geſontheyt, dat 't overſchot, 't welck alle dage na 't verteren van de Spijſe vergadert wert, af-ſchiet, om 't Lichaem ſuyver te houden. Daerom is 't dienſtig, dat men des morgens op-ſtaende terſtont te kamer gaet, op dat de vuyligheyt door 't werck van den dagh niet en kome te verdroogen, en verſtoptheyt te veroorſaken. Indien den buyck wat hartachtigh is, ſoo zal men hem verſachten, met in 't beginſel van de maeltijt ofte wat te voren te nemen, lange rozijnen, hanen-nat, koolwermoes, of dat van groen-kruyt gemaekt is, als beet, maluwe, violen, en diergelijcke, pruymen met corinthen geſtooft, ofte oock eenig vleeſch-nat met wat ſenebladeren geweykt, een uyr voor den eten genomen.

So moet ook 't overſchot van de tweede vertering, die in de lever en aderen geſchiet, als mede van de derde in elck deel, af-geſet werden. En dewijl dit leſte naeuwlicx van de Nature gedaen en wert, ſoo moet de dagelijkſche oeffeninge haer daer tot helpen. Soo drae dan yemant op-ſtaet, zal hy ſijn hooft kemmen, den mont ſpoelen, de tanden en tonge reynigen, oiren en neus ſchoon maken, de oogen en 't geheele aengeſicht met kout water af-waſſchen, het lichaem, en inſonderheyt armen en beenen, wrijven: en aldus bereyt zijnde, hem tot ſijn gewoonlick werck begeven.

Hier toe behoort mede het af-ſchieten van het natuerlick zaet. Want als 't ſelve in ſijn vaten overvloedig is, ſo moet 't nootſakelick by tijts gelooft werden, of bederven, en een fenijnige nature aen-nemen, inſonderheyt in de gene, die geſont en fris van lichaem, werm en vochtigh van gematigheyt, en dienvolgende van bloet (het welck de ſtoffe van 't zaet is) overvloet hebben. Want in ſulcke, indien het zaet niet by tijts af en ſchiet, werden veel ſchrickelicke en doodelicke gebreken verweckt, te weten, kortheyt van aeſſem, ſwaermoedigheyt, loomheyt, geeuwen, ſuchten, benautheyt, ydelheyt van hooft, en diergelijcke. Dan als ſy dat quijt werden, ſoo zijn ſy mede van alle die qualickheyt verlicht, en werden wederom fris en wel-gedaen; te weten, als ſy daer van overladen zijn geweeſt. En men behoort het oock niet eerder in 't werck te ſtellen. Doch men moet de nature en krachten aenſien. Want daer den eenen over krocht en ſteent, daer gaet den anderen licht mede deur. De Preſident *de Thou* verhaelt in 't 41. boeck van ſijn Hiſtorye, hoe dat *Philips*, dien ſtrijtbaren Landt-graef van Heſſen, (die 3. zweſers hadde) ſoo onuytputtelick was tot het minne-gebruyck, dat ſijn huyſvrouw 't ſelfde niet en konde verdragen; en alſoo hy kuys was, en elders niet en wilde gaen, door haer toe-laten, de ſake met de Predicanten overleyt hebbende, een byſit aennam, waer mede hy den brant wat fliſſende, haer ſoo moeyelick niet en viel. Daer werden even-wel ſommige gevonden, ſelver oock in Vrankrijck, die ront uyt bekennen, gelijck Dr. *Riolan* mede getuyght, hem bejegent te weſen, die in dit werck geen vermaeck, ofte luſt, maer niet als arbeyt en moeyte en vernemen, en derhalven hare lieve bedt-genoten niet een ſtreelen, als, gelijck *Montaigne* ſpreeckt, *par forme d'acquit*: daer andere ſoo wel verſien zijn, datſe wel by-na geſtadigh op haer neus zouden leggen. Waer van ick eenige mede heb hooren roemen, dat ſy den amoereuſen Poëet niet toe en gaven, die van ſijn ſelven aldus aengaet 3. *Amor.* 7.

Soo veel daer yemant telt van onſe Sangh-godinnen,
Soo dickmael gaf ick tol aen die ick plagh te minnen;
Moy Aeltje, nette Trijn, en Roosje weter van,
En yder hout het vaſt dat ick het ambacht kan.

Dan dit en is geen gewoonlik werck, maer een buyte-kans geweeſt, gelijk *Soſia* by *Plautum* ſpreeckt *Amphitryone*, van den langen nacht die *Iupiter* by *Alcumena* beſteden, om den ſtercken *Hercules* voort te brengen.

Hæc nox ſcita, exercendo ſcorto conducto malè.

Maer dit en komt noch niet by 't gene van een ſekeren Springer verhaelt wert in de Franſche Proeven van d'Heere van *Montaigne* 3. *des Eſſais* 5. die hierom van ſijn vrouw in recht betrocken werde. Waer over de

de goede Koninginne van Arragon vonnis wijſende, eens ſoo veel daeghs ſtelt,als de wet-gever *Solon* in een maent. De Keyſerinne *Meſſalina* was hier in gantſch onverſadelik,ſo dat de Poëet *Iuvenalis* vã haer ſchrijft:

Sy was geſtaegh aen Venus dans,
En eer vermoeyt, als ſat van mans.

Een Dominicaner Monick *Thomas Campanella* ſtelt, in 't Genees-boek in 't jaer 1635. uytgegeven,de *mate* voor de gehoude 's weeks na 't getal der Gratien,voor de ongehoude,alſo,ſeyt hy,ſy minder daer toe verwekt werden, ſoo veel 's maents, als de Maen in die tijt om-loopt.Laet dan de Geuſen vry ſtil ſwijgẽ,met haer ver-wijten, dat de Monicken onwetende zijn, dewijl ſy ſo naeuw weten te bepalen oock die dingen,in de welcke haer onwetenheyt ſo geheel ſchandelick niet en zoude weſen. Maer om de verſchillende geſtalteniſſe der Li-chamen,en de verſcheyde gematigheyt der menſchen, en kan hier in geen algemeene wet geſtelt werden: dan is altijdt beter ſijn nature te weynigh toe te geven, als te veel; en men vinter ſeer weynigh, die de ſtantva-ſtigheyt van den wijſ-gerigen *Xenocrates* navolgen, de welcke met geenderhande aenlocken, ofte troetelen van eẽ ſchoone en wackere baſin tot wellust konde be-weegt werden, al was 't dat ſy haer ſulcx wel verſtont; en eenen heelen nacht daer toe beſteden, gelijck uyt *Laërtius* ſchrijft *Caſtiglione* in 't 3. boek van ſijnen Ita-liaenſchen Hoveling,en is met deſe verſſen uytgebeelt.

Xenocrates die was een ſtrengh en eerbaer man,
Die met een hoogen moet de welluſt overwan:
Daer was in ſijnen tijt een van de ſchoonſte vrouwen,
Die konde prinçen ſelfs en vorſten onderhouwen;
Want dat was haer bedrijf, dat ſy tot in den gront,
En na den rechten aert, en na de kunſt verſtont.
Sy lagh by hem te bedt, bedeckt met ſijde ſpreyen,
En gingh eerſt ſijn gemoet met ſachte woorden vleyen,
Sy ſtreeld' hem na den eyſch by na den heelen nacht,
En heeft daer op gewrocht als met de gantſche kracht.
Sy nam de volle preuf van alderhande ſaken
Die in een dertel menſch de luſten gaende maken,
Sy pleeghde ſlim bejagh en alle vrouwen liſt,
Daer noyt een echte wijf of vrijſter van en wiſt.
Maer wat ſy poogen mocht ſy kon hem niet bewegen,
Hy wert tot dertel jock tot mallen niet genegen,
Hoe ſy hem ondergingh, of watſe nam ter hant,
Geen teycken in den man van luſt of minne-brant.
Hy bleef gelijck hy was, en van haer dertel woelen
En ſcheen ſijn ſtil gemoet in 't minſte niet te voelen;
Dies wert het wijf geſtoort, en ſeyd' in ſchamper jock,
Dit lijf en is geen menſch, het is een houten block.

Een ander liefjen, met namen *Caliſto*, meende al va-ſter in dit ambacht te weſen. Deſe,gelijk *Ælianus* ver-haelt in 't 13. boeck van ſijn verſcheyde Hiſtoryen op het 32. cap. alſſe eens tegen den wijſen *Socrates* ſeyde: Ick vermagh voorwaer vry wat meerder, als ghy. Want daer ghy niemant van mijn volck kont vervrem-den, ſoo kan ick, alſt mijn luſt, alle uwe leerlingen van u af-trecken. Maer *Socrates* gaf haer een goede ant-woort: Wat wonder is dat, ſeyde hy? Want ghy treckt ſe nae een leege en vlacke wegh; en ick nae de deught, 't welck een ſteyle en ongebaende wegh is.

De rechte maet in het by-ſlapen is, tot dat men voelt, dat het lichaem hier van verlicht, en veel luch-ter werdt als te voren: maer die na 't werck een ſwac-kigheydt voelen, moeten weten dat ſy meer doen als ſy konnen verdragen, en haer krachten toe-laten, die daer door ſeer verminderen. Die kout en droogh van gematigheyt zijn, oude en ſieckelicke luyden, en mogen hier niet wel tegen, jae voor de leſte en is het niet alleen ſchadelick; maer dickwils doodelick. Want tot een werck, daer uyt een menſch een ander ſpringht, gelijck de wijſ-gerige *Democritus* ſprack, (*Plin.* 28. 6.) behooren al vry wat krachten. Soo dat ſulcx beſt paſt de gene, die kloeck van lichaem zijn, een werme en vochtige gematigheyt, gelijck geſeydt is, en dien-volgende veel bloets en zaets hebben: als oock die in de fleur van haer leven zijn, en daer van ſeggen wy gemeenlick: *Oude luyden 't mogen doen, maer het is jonge luyden werck.*

Niemandt en dient hier toe ſijn nature te verwec-ken: maer ſoo langh te beyden, ſeyt *Ariſtoteles*, tot dat hy daer toe van ſelfs geprickelt wert. *Petronius* ſchrijft van het misbruyck wel te recht:

Een die ſijn vleys misbruyckt door hitte van de jeught,
Die pleeght een vuyl bejagh en heeft maer korte vreught;
Want ſchoon hy luſt geniet oock by een ſchoone vrou,
Wanneer het is geſchiet dan is het maer berou.
En weeſt in dit geval geen onvernuftigh dier,
Maer hout u luſten in en bluſt het ſchendigh vyer.
Het is van outs gemerckt, dat naer een vuyle daet
Men dickmael heeft geſpeurt uyt liefde wrangen haet.

Wat de *Tijt* des jaers belanght; al iſſer weynigh ſchijn, dat ſommige hare uyt-puylende driften daer na ſullen uyt-ſtellen: ſo en dient hier oock niet overgeſla-gen, dat het by-ſlapen geſonder is 's winters en in het voor-jaer, als des ſomers ofte in den herfſt. Het welck na de leere van *Celſus* in ſijn 1. boeck en capittel aldus uyt-gedruckt is:

Wilt gy gebruycken na dẽ eyſch
De krachten van u jeugdigh vleys,
Soo hout, ô vrienden, deſe wet
Die u de kunſt voor oogen ſet:
Wanneer de groene lente-tijt
Met haer gebloeinde wagen rijt,
Of dat de ſtuere noorde-wint
Een groote meyr te ſamen bint,
Soo dat de jeught glijt op de veſt,
Dan is een by-ſlaep alderbeſt.
Maer als een heete ſonne-brant
Komt ſtralen op het dorre lant,
Of dat het jaer ter neder helt,
En ons met droeve ſieckten quelt,
Of dat de wint het velt ontbloot,
En ſoeckt u dan geen bed-genoot.
Maer hoe het gae, of wie je zijt,
De ſomer is de quaetſte tijt;
Maeckt dan u leden niet gemeen,
Maer leeft geruſt, en ſlaept alleen.

Al ſchijnt het oock datter verſchil is onder de oude Genees-meeſters, of het geſonder is, hier toe met een volle, ofte een ledige maegh te komen: ſoo is even-wel het beſte gevoelen, dat het niet geſont en is terſtont na den eten met een vollen buyk, maer 's mor-gens als de ſpijſe verteert is; het lichaem lucht en de geeſt luſtigh is, dit heugelick werck te beginnen: en daer dan wat op te ſlapen: ofte altijt wat te ruſten, ſonder terſtondt op te ſtaen, volgens het ſpreeck-woort, *Op gedaen werck is goet ruſten.*

Van de maniere des levens van Oude luyden.

Het XIX. Capittel.

MAer ſchoon op ons bedrijf wert neerſtig acht genomen,
Noch laet den ouden dagh niet over ons te komen;
Al ſtaet een keerſſe ſtil en buyten alle wint,
Men ſiet dat eygen vyer ten leſten haer verſlint.
De doot woont binnen ons, en deſe ſwacke leden
Die ſnellen naer het graf, en hellen na beneden:
Al wort een out gebou by wijlen eens vermaeckt,
Noch ſiet men even-wel dat ſijnen val genaeckt.
Wel om dit kranck geſtel te mogen onderhouwen,
Soo moet men na den eyſch verſcheyde dingen ſchouwen,
Verſcheyde ſaken doen. Van beyde dient gewaeght
Voor u die van den tijt en oude dagen klaeght.
Voor-eerſt wilt u gemoet van alle tochten keeren;
En laet u nimmermeer van luſten over-heeren;
Al wat den geeſt beroert dat is geduerigh quaet,
Doch meeſt wanneer de menſch tot hooge jaren gaet.
Voort hoedt u van de ſpijs die ſwaer is om verteren,
En laet geen harde koſt u teere leden deren:
Siet oock dat ghy voortaen u niet en over-braſt,
Want voor een ſwacke maegh en dient noyt ſware laſt.
Van tafel naer het bedt. Vermijt u van de vrouwen,
En laet de friſſche jeught den echten acker bouwen;
Het is een ware ſpreuck, Wie op ſijn leerſen piſt,
Dien iſſet meer als nut dat hy ſijn boeltjen miſt.
Of wel een ſchoone maeght by David was gelegen,
De vorſt en dede niet, dat jonge luyden plegen:
Sy gunt hem jeughdigh bloet doch bleef gelijckse was,
Soo dat hy noyt een bloem van haren maeghdom las.
De vorſt verſtont het ſtuck, hy wiſt hoe deſe ſaken
De krachten hinder doen, en ſwacke leden maken:
De menſch is kout en droogh ontrent den ouden dagh,
Soo dat hy heet en vocht niet meer ontbeeren magh.
Wel oeffent dan het lijf, maer door een ſacht bewegen,
En voedt een langer ſlaep, dat is u beſten ſegen:
Neemt noch tot u behulp de geeſten van den wijn,
Maer die moet even-wel naer eyſch gedroncken zijn.
Betracht een open lijf, en dat met ſachte kruyden.
Een vocht dat krachtigh ruymt en dient geen oude luyden;
Dat raet de kunſte noyt, als in een hoogen noot,
Want aen een kranck geſtel en dient geen harden ſtoot.

WAt ſorge en neerſtigheyt men oock aen-went om het lichaem wel te regeeren: ſoo gaet het even-wel nootſakelick altijt na ſijn eynde, en den ouderdom komt ons onverwacht, en gelijck als al ſlapende op den hals. Het is dan oock dienſtigh en nootwendigh, dat dewijl wy van d'ander jaren gehandelt hebben, nu alhier beſchrijven de maniere van leven, die by de Oude luyden dient onderhouden te werden. Want alſoo de natuerlicke wermte in deſe jaren ſlap is, en de kracht en ſterckte van het geheele Lichaem nu verſwackt; ſo openbaren haer lichtelik in de ſelve, de feylen en ongeregeltheden, die in de vorige jaren begaen zijn: en die noch in de ſelve begaen werden, en blijven niet langh verholen, en verſuymt en geen acht geſlagen zijnde, ſoo komenſe alle dagen te vergrooten. Waerom wel gelet dient, dat men op deſe tijt, een goede maniere van leven waer-neme.

Dewijl dan in den Ouderdom (wiens beginſel wy rekenen na het ſevende ſeven-jaer, ofte het vijftighſte jaer) het lichaem alle daegh meerder verdrooght, en de natuerlicke wermte verteert: ſoo moeten alle Oude luyden in 't gemeen letten, om de droogte voort te komen, en de wermte ſoo veel als mogelick is, te bewaren: derhalven dient alle haer maniere van leven te ſtrecken na de wermte en vochtigheyt.

Laet dan de oude luyden een werme en vochtige **Lucht** ſoecken; en die van haer ſelven ſoo niet en is, nae die gematigheyt toe-maken, in den Herfſt inſonderheyt en Winter, de welcke de Oude-luyden aldermeeſt tegen is. Want al is de Winter vochtigh, ſoo werden even-wel op die tijt de Oude luyden door de kouw, die onſe natuerlicke wermte tegen is, en ſy weynigh hebben, ſeer beſchadight.

Het **Voedſel** moet oock werm en vochtigh zijn, van goet ſap en licht om te verteeren: gelijck daer is broodt dat wel gereſen en gebacken is, vet vleeſch-nat, vleeſch van kiekens, hoenderen, en capoenen; als oock kalfs-vleeſch, geyten-vleeſch, eyeren, en diergelijcke, die haeſt in de ſelfſtandigheyt van ons lichaem veranderen, en den lichame veel en goet voedſel geven, en in de maegh niet lichtelick en bederven. Veele prijſen hier, als de Oude luyden ſeer nut, en dienſtigh, den **Honich** / dewijl de ſelve verwermt, en de ſlijmerachtigheyt, die veel in Oude luyden is, af-veeght en ſuyvert. Alle grove, harde, taeye ſpijſe, oock die licht in 't hooft treckt, die in de maegh ſuer werdt, en lichtelick bederft, hoedanigh die oock is, moet gantſchelick geſchout werden, en ſoo veel te meerder, hoe den ouderdom hooger geklommen is. Soo dat op 't leſte de Stock-oude luyden haer alleen dienen te onderhouden met vleeſch-nat en ſlorp-ſpijſe: alſo de wermte in de ſelfde ſeer af-genomen heeft, waer door ſy niet wel en verteren, en de tanden oock, om vaſte ſpijſe te breken en te knauwen, haer nu ontbreken. Hier en moet mede niet alleen gelet werden op ſpijſe van goet voedſel: maer oock dat de gewoonlicke mate vermindert werdt. Want gelijck het licht van een Lamp, die by-nae uyt is, noch onderhouden wert, met weynigh en dickwils olye by te gieten, en met veel en teffens over-gieten, uyt-gaet: ſoo wert oock in Oude luyden de weynige en by-na uytgaende wermte, door weynigh en dickwils voedſel te nemen, verquickt, en door te veel uyt-gebluſt. Derhalven moeten de Oude luyden ten minſten twee-mael, ofte liever drie-mael daeghs eten, en den koſt dieſe beſigen willen, in drien verdeelen. Eerſt voor den onbijdt

eenigh

eenigh ſop ofte vleeſch-nat, ofte een ey, ofte een ſné broots met boter ofte honigh, ofte yet diergelijcke dat in drie vier uren ontrent kan verteert werden. Daer na ſullenſe op den middagh wederom wat beſi-gen; als oock des avonts, en als dan ſullen ſy het grootſte deel van drien nemen. Maer hier moet ſonderlingh waer-genomen werden, dat Oude luyden niet al te veel en eten. Een ſeer geleert Genees-meeſter in Italien *Nicol. Leonicenus* al gekomen zijnde tot 90. jaren, met volkomen ſinnen, en ſtercke geheugeniſſe, ſonder, al was hy langh van Perſoon, eens te bucken ofte met een ſtock te gaen, werde gevraeght van den treffelijcken Biſſchop *Iovius* (gelijk hy ſelve getuygt *Elog.* 60.) wat heymelijcke konſt hy gebruyckte, om met ſulcken wackerheyt van Lichaem en Gemoet de ſwackheden des Ouderdoms tegen te ſtaen. En gaf tot antwoort: *Wy behouden lichtelijck een levend verſtandt, door geſtadigh vroom leven; en een geſont Lichaem door een vrolijck behulp van ſoberheyt.* Doch al is 't dat hier in de hoedanigheyt der Spijſe ſomtijts wel eenige veranderinge mach vallen, ſoo is evenwel ſeer quaet de gewoonlicke maniere van leven in den ouderdom te veranderen. 'T welck als de Paus *Clement de* 7. beſtont door raet van ſijnen geneeſ-meeſter *Curtius*, quam daer over te ſterven, gelijk *Sleidanus* betuygt in ſijn 8. boek.

De Oude luyden mogen voor haren **Dranck** nemen goet *vet Bier*, waer uyt ſy mede voedſel voor haer Lichaem konnen trecken. Van ſodanigh Bier ſeyt men gemeenlick, dat men ſo goet koren brouwt, als backt. De *Wijn* is mede haer niet min dienſtigh, en wert derhalven de Melck van de Oude luyden genoemt. Ende de wijſe *Plato* ſchrijft in 't 2. boeck van de wetten, dat Godt de *Oude luyden* den *Wijn* gegeven heeft als een heylſaem *geneeſ-middel* tegens de ſtrafheyt van den ouderdom, en om haer beſwaertheyt in vrolickheyt te doen veranderen. Maer dit moet van het matelick gebruyck verſtaen werden. Want gelijck het ſelve den geeft en 't hert verheught, ſo verweckt het veel drincken, hooft-pijn, finckingen, en door de ſelvige veelderhande ſieckten: en doet oock de hitte van den Wijn de vochtigheyt des Lichaems te raſſer verdroogen. Sy zullen dan met matigheyt drincken-Wijn, die werm, dun, van goeden reuck en ſmaeck, niet te oudt ofte te nieu en is. Maer dicke Wijnen, die een verſtoppende, ofte te ſamen treckende kracht hebben, ofte het water tegen-houden, zijn voor Oude luyden ſeer ongeſont. En alſoo deſe jaren veel ſieckten onderworpen zijn, als finckingen, gicht, graveel, ſteen, droppelpis, beven, ſchudden, en diergelijcke; ſoo moeten de Wijnen, die ſulcx yet konnen verwecken, in de ſelve heel nae gelaten werden. Voor Oude luyden is de *Mede* oock bequaem gedroncken. Men leeſt by *Plin.* 22. *Nat.* 24. dat *Pollio Romulus*, over de 100. jaren oudt zijnde, van den Keyſer *Auguſtus* gevraeght werde, door wat middel inſonderheyt hy ſoo lange die friſheyt van geeſt en lichaem bewaert hadde; en dat hy antwoorden, van binnen met Mede, en van buyten met Olye. Dan wat Dranck ſy gebruycken, de kouw dienter wel wat af te weſen, daer op ſlaet het gene *Iovius* verhaelt van den geleerden *Pomponius Lætus*, hoe hy 70. jaer out zijnde, door geheel kouden Dranck de wermte in de maegh ſoo uytbluſchte, dat hy daer van ſtorf.

De **Oeffeninge des Lichaems** is voor Oude luyden mede nut en dienſtigh, op dat, ſeyt *Galenus*, haer kleyne wermte door te grooten ſtilte niet vaddigh en werde. Dan deſe Oeffeninge moet niet te ſwaer zijn, maer alleen om als een koel windeken de natuerlicke wermte te doen ontfoncken, en niet uyt te blaſen. Even-wel die den arbeyt van jongs op gewent zijn, en moeten hem niet terſtont ſevens achter-laten, aengeſien de gewoonte haer den ſelven beter doet verdragen, als andere, die jonger en ſtercker zijn, maer ongewoon te wercken. (*Hipp.* 2. *Aph.* 49.) Dienen nochtans den ſelven allencxkens te verminderen (*Cicero Catone*) en wat lichter arbeyt aen te houden tot haer ſeſtigh jaren, te weten alſulcken, op de welcke geen groote vermoeytheyt en volght. Daer na is het langh wandelen genoegh; even-wel niet achter een: maer tuſſchen beyde wat ruſtende, op dat de krachten niet en komen te verſlappen. Want Oude luyden en dient gantſchelick geenen arbeyt ofte oeffeninge, die vermoeytheyt maeckt, ofte ſwaer en laſtigh valt. Maer inſonderheyt is het wrijven, en ſulcx meeſt 's morgens de Oude luyden ſeer goet. Want alſoo door den ouderdom haer kracht van het voedſel te verteren en te verdeelen ſeer ſwack is: ſo wert de wermte door 't wrijven 's morgens na den ſlaep meer ontvonckt, en de verteringe en verdeelinge van 't voedſel, en dien volgende 't voeden van 't Lichaem geſchiet als dan ſo veel te beter. Maer dit wrijven moet geheel matigh zijn, 't welk de wermte alleen verweckt, en 't voedſel na haer trekt, maer het nae-getrocken niet en verſtroyt.

De **Slaep** is de Oude luyden hoogh-noodigh, en moet in haer oock langer weſen als in andere, om haer droogh lichaem te vervochtigen, de raeuwe vochtigheden te doen verteren, en de beginſelen des levens te verſtercken. En dat yemant ons hier tegen wilde werpen het François ſpreeckwoort,

> *Quand jeune veille, & viel dort,*
> *C'eſt ſigne de prochaine mort.*
>
> *Als jonge luyden niet en ſlapen,*
> *En oude luyden niet en waken,*
> *Sy konnen 't bey niet lange maken.*

daer op antwoorde wy, dat ſulcx waer kan weſen van ſieckelicken en onnatuerlicken ſlaep, gelijcker dickwils veroorſaekt wert door verſtoptheyt en veel vochtigheyt in de herſſenen: maer niet van de gene die matelick en natuerlick is. Want daer is naeuwelix yet anders, dat de Lichamen der Oude luyden ſoo verſacht, als de Slaep; en daerom hebben ſommige den Slaep het leven van de Oude luyden genoemt, ende *Galenus*

 prijſt

prijſt den Poëet *Homerus*, dat hy hierom den oudẽ *Neſtor* beſchrijft, hoe hy gewaſſen en gegeten hebbende, na bedt toe ging; als ſulcx 't recht zijnde van de Oude luyden. De redenis, om dat geduyrende den ſlaep de Geeſten ſtil blijven ſonder eenige beroeringe, waer door 't verteren, en alle wercken des Lichaems, die in Oude luyden ſlap zijn, veel lichter toe gaen. Maer het waken is haer ſeer tegen, als 't welcke drooghte, die d' Oude luyden alderſchadelickſt is, veroorſaeckt. Waerom, ſo veel als mogelick is, gelet dient, dat men haren ſlaep behoude, of verloren zijnde, weder doe komen. Waer toe bequaem zijn, de ſoete amandelen, lattouw, en dil. **Lattouw** om datſe kout is, moet geſtooft op 't laetſte van de maeltijt getegẽ werden. **Dil** en is niet alleen goet, om dat hy doet ſlapen, maer oock om ſijn wermte en vochtigheyt. Het is mede dienſtig de voeten te waſſchen, eerſe ſlapen gaen, in werm water, daer bloemen van plompen, dil, manckebollen, wilge-bladeren, en diergelijcke in geſoden zijn.

Voornamelick moeten haer de Oude luyden wachten voor alle *Ontroeringen des Gemoets*, de welcke de ſwacke wermte lichtelick verſtroyen, ofte verſticken, en oock de vochtigheyt verteren, den ſlaep beletten, en de doodelicke drooghte verhaeſten. Laet dan de Oude luyden meeſt letten, datſe met eerlick vermaeck haer Lichaem en Gemoet oeffenen, en geen van beyde met arbeyt ofte ongenucht en quellen. De Liefde paſt een out man, gelijck een harnis. Soo dat *Ovidius* ſeer wel ſeyt, in de Konſt der Minnen:

Een oudt ſoldaet en voeght niet wel,
Hy mocht al beter ruſten;
En min noch dient gerimpelt vel
Tot amoureuſe luſten:
Is yemant kael of is hy grijs,
Indien hy vrijt, hy is niet wijs.

De gierigheyt is hem geheel onnut: dewijl de gene, die niet veel wegs meer reyſen en moet, weynig reysgelt van doen heeft. En waer voor wil yemant bekommert weſen, die ſijn broot op een ſtuck na op heeft.

Ten leſten dienen de Oude luyden daer oock op te letten, datſe haer *vuyligheyt* wel quijt werden. Want om de ſlappe wermte blijft in haer veel overſchot, en haer uytdrijvende kracht is ſwack, en het Lichaem droogh, waer door ſy dickwils hartlijvigh zijn. Derhalven is dienſtigh haer den buyck, de noot ſulcx vereyſchende, met vochtige ſpijſe weeck te maken: het welck in de Somer en den Herfſt geſchieden kan met rijpe vruchten, gelijck *druyven* en *pruymen*, 's winters met *rozijnen, corinthen, vijgen, pruymen van Damaſc*, ofte het ſap daer van, in 't eerſte van de maeltijt genomen. Sulcx doet mede *Honich*, en *Mede*, die van Honich gemaeckt wert: als oock ſommige moeſ-kruyden, gelijck *kool, beet, ſpinagye, lattouw, maluwe*; en *ſoete olye*, ofte *verſche boter* alleen genomen. Den *Honich* van Provençy-roſen is hier toe mede ſeer bequaem: want hy heeft van de *Roſen* de kracht om den buyck weeck te maken, en van den Honich om te ſuyveren, en af te vegen. Maer ſtercke dingen, en die heel *Medicinael* zijn, en moet men Oude luyden niet geven, 't en zy de groote noot ſulcx heel vereyſt; en, gelijck *Galenus* oock gebiedt, indien met de verhaelde dingen den ſtoel-gangh komt, al en is 't juyſt niet alle daegh, maer alleen over den anderen dagh, ſoo en is niet dienſtigh yet *medicamenteus* in te geven. Het gebruyck van deſe dingen, moet, na de vermaninge van *Galenus*, ſomtijts verandert werden, en men dient niet altijt een, en het ſelve te beſigen. Want als de Nature, door 't veel gebruyck, een dingen gewent wert, ſoo en zalſe ten laetſten nae de kracht van het ſelve niet vragen, ofte daer door eenighſins beweeght werden. Daer-beneffens moetenſe niet al te veel daer van nemen, om in haer ſwacke Lichamen geen loop te veroorſaken. En dickwils hoe den buyck van ſulcke dingen loſſer wert, hoe hy de volgende dagen meerder zal ſtoppen.

Oude mannen, die in haer jonckheyt wel geleeft hebben, en geen af-geſlooft lichaem aen den ouderdom over en geven, konnen noch wel tot ſeventig jaren, en verder vruchtbaer zijn. So vertelt Dr. *Lemnius*, dat te *Stockholm* in Sweden, een man van hondert jaren, een dochter troude van dertigh jaren, en by de ſelfde noch veel kinderen teelde. En die onlanghs in Engelandt overleden is op het 151. jaer ſijns ouderdoms, had (na de wettẽ van 't Lant) ter oorſake van onkuysheyt doen hy 105. jaer out was, met een wit hemt in de kerck ten toon geſtaen. En voorwaer op den genen, die ſijn pijlen niet te vroegh verſchoten heeft, van den welcken men gemeenlick ſeyt, *Vroegh hengſt, vroeg ruyn*, kan wel gepaſt werden het gemeene ſeggen:

Geen ſchip ſoo oudt, ſey ſchippers meysjen,
Of doet noch ſomtijts wel een reysjen.

Soo leſen wy by *Plin. 7. Nat. 14.* dat *Catõ*, nae ſijn 80. jaer, en de Koning *Maſiniſſa* op ſijn 86. jaer noch een ſoon teelden. In de Kempen, daer de luyden in een geſonde lucht leven, en heel fris en ſterck van Lighaem zijn, is 't by-na gemeen, dat oude mans van tachtigh jaer jonge meysjens trouwen, en daer by kinderen verwecken. Dan dit en is niet over-al de gemeene ſleur: gelijck de Poëet *Horatius* oock van ſijn ſelven getuyght 3. *Od.* 26. in deſe verſſen:

Ick was in mijnen tijt eens lief-tal aen de vrouwen,
Ick kon, met goeden lof, de vrijſters onderhouwen;
Maer dat is nu gedaen, dewijl een grijſen baert
Voortaen my niet en raet om meer te zijn gepaert.

Soo dat den Ouden man groot gelijck heeft, als hy aldus ſpreeckt in den *Spiegel* van onſen Poëet:

Wel vrienden hoort een woort: wie ſtil begeert te leven,
Die moet dit mal gewoel de jonckheyt over-geven.
Want uyt de daet geleert, ſoo roep ick met berouw,
Ontrent een grijſen baert en dient geen jonge vrouw.

Maer

Maer men vint huydenſ-daeghs veel oude haſen,die op deſe leſſe niet veel en paſſen, en meer op hare luſt als op haer krachten en geſontheyt letten.

Men vinter over-al, die in haer oude jaren
Noch even zijn gemoet als ſy te voren waren;
Men ſiet dat hun de jeught noch in de leden rijt,
Al is haer kranck geſtel verwonnen van den tijt.

Hierom ſpotten *Cicero* ſijn vrienden uyt, als ſy hem aen-ſeyden verwondert te weſen, dat hy nu bedaeght zijnde, ſoo jongen Maeghdeken troude. Want hy antwoorden, *Sy zal morgen een Vrouw zijn.* Den Hertogh van *Berry*,niet tegenſtaende hy out was, dorſt noch wel na een jong Maeghdeken ſtaen, en ſulcx aengevende ſijn neve den Koningh *Carel* de V I. van Vranckrijck, kreeg van den ſelfden al lacchende antwoort, *Wel Oem, wat zult ghy met ſoo jonge deerne doen? Sy heeft noch maer twaelf jaren,en ghy al ſeſtigh.* Daer op ſeyde den Hertog, *Is het Meyſken jong, ick zalſe drie vier jaren ſparen,tot datſe een volkomen Vrouw is. Maer Oem* (antwoorde de Koning) *Sy en zal u niet ſparen.* En ſiende,dat de Man noch ſcheen een ſack te malen te hebben, beſorghden hem even-wel 't molentjen,gelijck *Froiſſard* beſchrijft in 't 3. deel van ſijn Françoyſe Hiſtorye op 't 141. capittel. *Een oudt jager* (ſeyt het ſpreeck-woort) *hoort geerne van de weyery.* Maer hy en kan even-wel de jacht ſelve niet volgen. Oude luyde moeten dan wel ernſtigh vermaent zijn, haer ſtil te houden, en te dencken datſe haren tijt gehadt hebben, die nu verſtreken is; en dien volgende mogen ſy dit werck de jonge luyden wel overgeven, ofte anders by tijts nae een doot-kiſt uyt ſien. Hier op hebben de Engelſchen een aerdigh ſeggen, het welck in deſe verſſen uyt-gebeelt is:

Een oudt man die een vrijſter trout,
En haren gullen acker bout,
Indien ſyn kracht ſoo verre ſtreckt,
Dat hy een vrucht by haer verweckt,
Dan iſſet dat men ſeggen kan,
Hy maeckt een kint, maer breeckt een man.

De Franſoyſche hiſtory-ſchrijvers getuygen van haren Koningh *Lodewijck* de X I I. hoe dat hy nu bejaert zijnde, troude des Koninghs ſuſter van Engelant; maer 18. jaren oudt, en ſonderlingh ſchoon zijnde, in de welcke hy groote vreught en vermaeck ſchepte; dan dat hy ſulcx wel haeſt met de doot bekoſt. So verhaelt de Preſident de *Thou* in 't 79. boeck van ſijn Hiſtorye, van eenen anderen *Lodewijck*, Palſgraef, hoe dat hy goet ouwers zijnde, troude de dochter van den Koningh van Sweden, die maer 16. jaer oudt was, met de welcke hy ſoo onmatigh de liefde pleeghde, dat hy in een langhſame, en uyt-terende ſieckte verviel, waer aen hy oock ſtorf. De ſelfde maeckt gewach in 't laetſte van ſijn 3. boeck, hoe *Hariadenus Ahenobardus*, Admirael vanden Turckſchen Keyſer *Soliman*, in ſijnen hoogen Ouderdom van tachtich jaren, dit werck noch aenhiel, en daer door verviel in een langdurige loop,daer hy ten laetſten af ſtorf. *P. Iovius* ſchrijft van *Iohannes Manardus*, vermaert geneeſmeeſter van *Ferrara*,dat hy krom van gicht,en met het een been in 't graf gaende, noch een jonge friſſche deerne, daer beter een hupſen baes op gepaſt zoude hebben, tot ſijn huyſvrouw nam: maer dat het ſpel met hem haeſt uyt-geſpeelt was. Waer op dit of dier-gelijcke vers, volgens het Latijn doen gemaeckt, kan gepaſt werden:

Een die hem wel verſtont (gelijck het wert gelooft)
Te ſeggen yder menſch ſyn gantſch toe-komſtigh leven:
En hoe dat hy daer van eens ſtont te zijn berooft,
Die had aen onſe Fob hier op bericht gegeven;
Hy ſeyd' hem dat hy ſou verſmoren in een ſloot,
En dat een diepe graft hem ſou aflijvigh maken.
Maer Fob geheel vervaert van ſoo een vremde doot,
En wou noyt water-put, of beeck, of vaert genaken:
Doch naer hy had geleeft tot in de tſeſtigh jaer,
En dat ſyn eerſte wijf nu lange was geſtorven,
Doen wert men nieuwe jeught aen onſe Fob gewaer;
Dies heeft hy metter daet een jonge vrou verworven,
Hy was ſchier even-ſtaegh ontrent een nieuwe bruyt,
En 't wijfje ſocht vermaeck en wou gedurigh ſpelen:
Eylaes! de goede man die ſchut ſyn beursjen uyt,
Maer 't was als geenen tijt dat hy begon te quelen.
En waerom ſal ick langh op deſen handel ſtaen?
Hem mocht geen machtig kruyt,geen dranck of wortel baten,
Syn kracht is uyt-geput, ſyn le ven heeft gedaen,
Hy moeſt de jonge vrouw en al ſyn vreughde laten:
Hier riep doen al het volck: T' ſy linckers, vuylen hoop,
Die ſigh door al het lant van waer te ſeggen roemen,
Van hier met u bedrogh; 't en heeft geen vaſten loop,
Men hoort u al gelijck maer leugenaers te noemen.
Maer ſeker geeſtigh quant, bewuſt van deſe doot,
Die ſprack: De kunſtenaer en heeft u niet bedrogen,
De graft maer van hy ſpraeck dat is een vrouwe-ſchoot,
Daer, daer is onſe Fob de gantſche ziel ontvlogen.

Maer 't is even-wel goet en prijſſelick, dat men by ſtock-oude en koude mannen, om haer lichaem te verwermen, en de weynige wermte die ſy hebben te vermeerderen. Ionge kinderen laet ſlapen,gelijck *Galenus* ſeyt 7. *Meth.* 'T welck door raet van een Ioodſch Geneeſ-Mr. gedaen zijnde by den voorgemelten *Hariadenus*, daer mede ſijn krachten voor een tijt geſterckt wierden, gelijck den ſelfden de *Thou* getuyght. Sulcx kan oock doen een friſſche jonge maeght, volgens het exempel van den Koningh *David*. Want de Oude luyden hebben koude en drooge lichamen, en luttel natuerlicke wermte, de welcke door kleederen en deckſel wel wat bewaert (*Plutarch.* in ſijn boeck van de Deugt en Ondeught) maer niet verſterckt ofte vermeerdert en kan werden;gelijk geſchiet door het by-leggen van een jonge maeght, welckers lichaem werm en vochtigh is, en overvloet heeft van natuerlicke wermte.

Daer-beneffens hebben de Oude luyden een gooren en ſtinckenden aeſſem, van veel raeuwigheyt dieſe vergaderen, en om de onſuyverheyt van de levend-makende deelen, en de quade geſtaltenis van 't gantſche lichaem: noch is haer huyt droogh, rou, en ſtraf. In tegendeel hebben de kinderen, ofte jonge dochters een ſoeten en lieffelicken aeſſem, een vol en poeſelachtigh vleeſch, en een ſachte huyt. Soo dat in alle manieren de ſelve groot vordeel konnen doen aen ſtock-oude luyden. Want dewijlſe de ſelve van haer wermte mede deelen, ſoo helpen ſy veel tot het verteren: waer toe ſommige jonge honden op haren buyck plegen te leggen. Sy verquicken oock het hert met haren lieffelicken aeſſem: en de beginſelen des levens werden door haer vermeerdert. Want de groote drooghte, en de kleyne wermte, die in deſe Oude mannen is, treckt als een ſpongye, ofte een kop, na hem de aengename en lieffelicke wermte uyt het maeghdelicke lichaem tot haer voedſel: waer door die kinderen ofte dochters, daer na uyt-teren, alſſe een jaer ofte wat meer by d'oude luyden geſlapen hebben, gelijck d'ervarentheyt ons leert. Even-eens ſoo gaet het met jonge mans die by oude wijfs ſlapen: en dat is de kortſte wegh na de doot. Maer om de oude geen goet te doen tot verderf van de jonge, ſoo is beter dat men hier toe neemt vette jonge hondē. Want al is 't dat ſy de natuerlicke wermte ſoo wel niet en konnen vermeerderen, dewijl der ſoo grooten gemeenſchap niet tuſſchen beyde is, ſoo kan even-wel oock haer wermte, gelijck *Galenus* getuygt, veel helpen, en de verteringe te beter doen geſchieden.

Van de maniere des levens der gener, die een ongematight, en ſwack Lichaem hebben.

Het XX. Capittel.

Wanneer de ſoete ſlaep van u begint te vluchten,
Dat voor een bly gepeys u quelt een angſtigh duchten,
Dat u geen koſt en ſmaeckt gelijckse voortijts plagh,
En dat geen jonge vrou u meer bewegen magh:
Of dat u blijde verw nu krijght een ander weſen,
Of dat een witter hair in u komt op-gereſen,
Of datje niet en looſt, dat van u plagh te gaen,
Gelijck je menigh-mael voor deſen hebt gedaen;
Soo ſteltet voor gewis dat uwe ſaken hellen,
Dat uwe krachten gaen, u leden haer ontſtellen,
Dat u bouvalligh lijf, en u geheelen ſtaet,
Niet meer en is geplaetſt in haer beſcheyden maet.
Om hier in wel te gaen, ſoo dienter waer-genomen
Hoe dat u ſnelle val magh werden voor-gekomen;
Koom leert oock dit geheym van uwen Beverwijck,
En wenſcht hem voor ſyn loon het eeuwigh Koninckrijck.

WY hebben dus verre geſchreven de maniere des levens die van kintſ-been aen tot den hoogen ouderdom moet tot geſontheyt aengewent werden by luyden, die gematight van naturen zijn. Maer alſo vele menſchen ofte van haer geboorte, ofte daer na door toe-vallende oorſaken van de beſte gematigheyt afwijcken: ſo en zal niet ondienſtigh zijn, dat wy oock alhier voor-ſtellen, op wat wijſe, en door wat middel ſy haer lichaem beſt voor de ſieckte en kranckheden zullen bewaren.

De Lichamen, die van de beſte gematigheyt, en geſontheyt af-gaen, zijn tweederley.

Voor-eerſt werden daer ſommige Lichamen gevonden, dewelcke wel genoegh uyt-voeren alle werckingen en ampten des levens, en waer van luttel vrees is, datſe haeſt in ſieckten mochten vervallen, maer wijcken even-wel van die beſte gematigheyt, en zijn ofte te heet, ofte te kout, ofte te vochtigh, ofte te droogh.

Daer zijn noch andere Lichamen, dewelcke de ongeſonde en ſiecke geſtaltenis wat nader komen, als de voorgaende, en zijn wederom tweederhande. De eene hellen door de groote ongematigheyt geheel nae de ſieckte, en zoude in de ſelvige lichtelick vervallen, ten ware de Geneeſ-meeſter door ſijn konſte ſulcx belettede: de andere, die even uyt een ſieckte opſtaen, en noch ſwack ende ſlap zijn.

De teeckenen van alle deſe geſtalteniſſen zijn ſeer noodigh wel te weten. Van d'eerſte ſchrijft *Galenus* overvloedelick in ſijn boeck van de Geneeſ-konſte, en wijſt volkomentlijck aen, hoe dat te kennen zijn de uyt-muytende hoedanigheden in 't geheele Lichaem, als oock in elck deel van 't ſelvige in 't beſonder. Maer om de Lichamen, die van den natuerlicken ſtant na de ſieckten toe hellen, wel te mogen kennen, ſo dient ſonderling acht genomen op deſe drie toe-vallen: Indien eenige werckinge in 't Lichamen haer verſtelt; indien honger, dorſt, ſlapen, waken, geſicht, reuck, ſmaeck beginnt te veranderen, indien de leden ſonder oorſaeck moede zijn, ofte ſeer doen, (*Hipp.* 2. *Aph.* 5.) ofte diergelijcke veranderinge vernomen wert; ſulcx is een teycken, dat de natuerlicke geſtalteniſſe des lichaems begint te vervallen. Daer-en-boven werdt het ſelve hier oock uyt gemerckt; indien de verwe van 't lighaem, ofte eenige andere hoedanigheyt verandert; indien oock het Lichaem ſelve af, ofte toe-neemt. Ten laetſten betoont 't over-ſchot ofte de vuyligheyt mede de verandering in de geſontheyt, als die ofte in menigte, ofte in hoedanigheyt, ofte in de wijſe van loſen en af-ſchieten, ofte op eenige ander manier van den natuerlicken ſtant begint af te wijcken.

Wat nu belangt de Lichamen van den eerſten graed (van de welcke wy in dit tegenwoordige capittel zullen handelen) die van de natuerlicke middel-maet geweken zijn, ten aenſien de gematigheyt, ſulcke zijn ſodanigh (te weten, heete, koude, vochtige, drooge) ofte van d'eerſte geboorte; ofte door gewoonte, ſpijſe, en diergelijcke. Nu al is 't ſulcx, dat men een gematigheyt, die aen-geboren is, ofte, gelijck men ſeyt, die al in

in 't gebeente is, en by-nae het natuerlick weſen aengenomen heeft, niet wel en kan veranderen, ſoo en is het even-wel niet onmogelick; dewijl wy alle daegh ſien, dat de Lichamen niet alleen met de jaren, maer oock door ſpijſe, en maniere van leven, verſcheydelick komen te veranderen, en daer door, die te voren heet waren, kout, en die vochtigh, daer na droogh; en in tegendeel, de koude heet, en de drooge vochtigh werden. Maer ſulcx en kan niet haeſtigh geſchieden; dan daer toe werdt lange en naerſtige ſorghvuldigheydt allencxkens vereyſcht: en om daer toe te geraken, is de ſtilte oock noodigh.

Nu met wat middel en maniere van leven ſoodanige Lichamen geregeert, en onderhouden moeten werden, en zijn de Genees-meeſters allegader niet van een gevoelen. Sommige willen haer gelijcke, andere tegen-gaende dingen gegeven hebben. Maer uyt het gene nu by ons geſeyt is, en ſal 't niet ſwaer weſen, dit geſchil neder te leggen. Want indien men geen gelegentheyt, tijt, ofte wil en heeft, om een ongematight Lichaem tot een beteren ſtant te brengen, ſo moet het door gelijcke onderhouden werden; te weten, de heete gematigheyt met heete dingen, de koude met koude, en ſoo voorts in d'andere gematigheden. Waer in nochtans dient waer genomen, dat niet alleen in 't gemeen, ofte van wegen de menichte, maer oock in den ſelfden graed de gelijcke dingen genomen werden; te weten, als het af-wijcken van de gematigheyt niet al te veel en verſcheelt. Want ſulcx zijnde, zal men gelijcke dingen minder, en in leeger graed van gematigheydt beſigen. Anders, indien de Lichamen, die op den hooghſten trap ongematight zijn, gelijcke dingen gebruycken, ſoo zullen ſe lichtelick in gelijcke Sieckten vervallen; te weten, heete in heete, en koude in koude. Maer by aldien men pooght om de ſelvige in beteren ſtant te brengen, ſo moeten ſoodanige Lichamen allencxkens tot tegengaende dingen gewent werden. Derhalven wil men werme Lichamen in deſelve gematicheyt houden, ſo is werme lucht haer bequaem, even-wel niet heel heete ofte brandende. Want in ſodanige geſtalteniſſe des luchts zouden ſe lichtelick in koortſen, ofte andere heete Sieckten vervallen. Maer wil men de hitte tot gematigheyt brengen, daer toe is koele lucht bequaem.

Hier dient even-wel acht genomen op de verſcheydenheyt van de gematigheden. De werme en vochtige komt met onſe nature beſt over een; en alſoo de ſelvige geen ſieckten en veroorſaeckt, en moet gantſch niet verandert werden, dewijl datſe een lang leven veroorſaeckt: maer de gematigheyt, de welcke veeltijts oorſaeck van ſieckten is, moet in de kintsheyt en jeugt met vochtige dingen in minder graed, in den ouderdom met vochtige in gelijcken graed onderhouden werden. Dan Lichamen, die tot drooghte vervallen, moet men altijt, ſo veel alſt mogelick is, en al den tijt des levens vervochtigen. Het welck niet ondienſtigh zal zijn, dat wat nader aen-geweſen wert.

De gene, die heet van aert zijn, dewijlſe al den loop van haer leven tot den ouderdom toe meerder en ſcherper hitte hebben, inſonderheyt in de jeught en middel-jaren; vergaderen oock veel ſcherpe overtolligheyt, en werden na haer jonge jaren alle daeg drooger. Daerom dient wel gewacht, dat door het gebruyck van heete en drooge dingen, die ongematigheyt niet toe en neemt. Soodanige zullen dan ſchouwen heete lucht, heete ſcherpe ſpijſe, die gekruyt is, en alderhande, die galachtige vochtigheyt in 't Lichaem doet groeyen; gelijck daer zijn loock, ajuyn, moſtaert, en diergelijcke. Sy mogen wel tamelick veel, maer geen ſtercken dranck drincken. Den genen, ſeyt *Galenus* in ſijn uyt-legginge op de leſte kort-bondige ſpreucke van *Hipp.* in 't 4. boeck, die droogh van buyck ofte ingewant zijn, magh men wel veel dranck geven, maer die daer vochtigh zijn, weynigh. Voor ſoodanige Lichamen is ſulck Bier bequaemſt, het welck men ſiet dat de Lichamen vet maeckt, gelijck op vele plaetſen van terwe gebrouwen wert, 't welck vervochtight, en redelick verwermt. De Oeffeninge moet matelick, en niet te ſterck weſen, ofte te langh dueren. Hier is oock dienſtigh, het Lichaem dickwils in ſoet water te baden. Deſe moeten voor-al den toorn en gramſchap mijden: haer hooft oock niet breken met diepe gedachten. De lange ſlaep is haer goet; maer het waken quaet. Waerom ſy juyſt niet op den geſetten tijt en behoeven te letten; maer ſlapen als ſy beſt ſlapen konnen.

Als u de ſlaep niet toe en lacht,
Als ghy die nut en dienſtigh acht;
Soo maeckt ten minſten dat je ruſt,
Wanneer 't u ſiecke leden luſt.

Nu als niet alleen de hitte uyt en ſteeckt, maer oock de vochtigheyt ofte drooghte buyten de maet gaen, ſo dient op de ſelfde mede acht genomen te werden. Die heet en droogh zijn, moeten alle heete en drooge dingen ſchouwen; en toeſien dat de drooghte niet door groote hitte ontijdelick en vermeerdere, en de kou te ras in de plaets komende, den ouderdom verhaeſt wert. Derhalven doet een heete en drooge geſtaltenis des luchts; en ſulcke ſpijſe, als oock ſtercke oeffeninge, aen ſoodanigen gematigheyt veel meer ſchade, als aen de gene, die ofte alleen heet, ofte te ſamen heet en vochtigh zijn. De werme en vochtige gematigheyt, indien beyde die hoedanigheden niet veel boven de maet en gaen, is den Menſche alderbequaemſt tot een lang leven: en als deſe hoedanigheden al een weynigh uyt-muyten, ſo en ſtrijt even-wel ſoodanigen geſtaltenis niet tegen een lang leven, dan is vele vuylicheit onderworpen, daer uyt lichtelick verſcheyden ſieckten, en inſonderheyt eenige verrottinge veroorſaeckt wert, daer op dickwils de doot haeſtelick komt te overvallen. Daeromme is noodigh, dat men de vochtigheyt, indien de ſelve matelick is, neerſtelick onderhout, en niet en laet verdroogen, op dat den ouderdom niet

voor

voor ſijnen tijt en kome: en dat men meerder ſorge draeght, dat de hitte en vochtigheyt niet toe en neme, en alſo ſieckten veroorſake, als dat de tegenwoordige wermte en vochtigheyt door verkoelende, en verdroogende middelen vermindert zouden werden. Want door den onvermijdélicken loop der Naturen komen wy ten laetſten allegader tot de droge en koude geſtaltenis des Lichaems, en daer door tot de doot ſelve. Soo dat deſe noot-dringende vyanden, die ons over het hooft hangen, en de nature geſtadigh dreygen, niet ontijdelik dienen van ons aengehaelt te werden: maer men moet de wermte en vochtigheyt, in welcke hoedanigheden ons leven beſtaet, met alle ſorgvuldigheyt ſoecken te bewaren. Dan hier op dient wel gelet, dat de maet niet en werde te buyten gegaen, waer uyt verrottinge, en ander ſieckten groeyen. Deſe hebben daerom haer te wachten van heete en vochtige *lucht*, inſonderheyt die niet wel door-waeyt en werdt. Haer *ſpijſe* zal zijn, de welcke eenige dun-makende kracht heeft; neerſtigh lettende, datſe in de maegh wel verteert, op datſe anders komende aldaer te bedervē, geen verrottinge ofte ſieckte en verwecke. De *oeffeninge* moet ſodanigh zijn, datſe de overtolligheyt en vuyligheyt wel doet ſchieten, maer de vaſte leden niet en verdrooght. De andere dingen dienen allegader oock matig te weſen, meer kracht hebbende om deſe gematigheyt te behouden, als om te veranderen. Inſonderheyt moet ſorge gedragen werden, dat de kamerganck en het water haren vryen doorganck hebben. En deſe gematigheyt magh beter tegen drancken, als eenige andere. Wanneer dan *ſuyveren*, ofte *ader-laten* in ſodanigh Lichaem van nooden is, dat dient terſtont in de Lenten te geſchieden. Want als de hitte vermeerdert, dan werden deſe Lichamen door overvloet van vochtigheden met alderhande ſieckten gequelt.

Die kout van aert zijn, moeten met werme ſpijſe gevoet werden, oeffeninge gebruycken, die de wermte alleen kan verwecken, maer niet verteren; indiender eenige ſlijmerigheyt vergadert, deſelve by tijts affetté.

Die droogh zijn, zullen vochtige ſpijs en dranck gebruycken, dickwils in ſoet water baden, en haer van ſtercke oeffeninge wachten.

De quaetſte gematigheyt is de koude en drooge, die van bigin af den ouderdom gelijckt, en tot den ſelvigen haeſtelick loopt: en by aldienſe niet verbetert en wert, alle den tijdt des levens ſlappe werckingen veroorſaeckt, en den menſche ſieckelick maeckt. Sodanige moeten dan met alle neerſtigheyt verwermt en vervochtight werden; werme en vochtige ſpijſe gebruycken; en het lichaem alſoo oeffenen, dat daer door de wermte alleen opgeweckt en verſterckt wert, maer niet en verdwijnt. Lange ſlaep is haer dienſtigh: maer het by-ſlapen ſeer ſchadelick.

Indien de gematigheyt kout en vochtigh is, ſo zal men de kouwigheyt, ſoo veel als mogelick is, verbeteren, en de vochtigheyt even-wel behouden. Waer toe inſonderheyt helpt matige oeffeninge; alſoo de ſelve die wermte beweeght, en gaende maeckt om van de overtollige vochtigheyt meeſter te werden. Dewijl oock in ſodanige gematigheyt des Lichams veel vuyligheyt groeyt, ſoo moet men ſorge dragen, om de ſelve wel en tijdelick quijt te maken. En dit is ſoo vele belangt de maniere des levens van Ongematighde Lichamen.

Maniere des levens der gener, die van verſcheyde Sieckten gedreyght werden.

Het XXI. Capittel.

Wanneer u ſtant verſwackt, en dat de laetſte jaren
Ontrent u kranck geſtel haer krachten openbaren,
Soo datter dit en gunt aen maegh of lever ſchort,
Of datter quelligh vocht van boven neder ſtort;
En laet u niet terſtont een dranck of pillen brengen,
En laet geen bitter ſap met vremde kruyden mengen:
Maer oeffent u gedult, en hout de leden ſtil,
En let hoe datter gaet, en waer het henen wil.
Gebruyckt maer weynigh ſpijs, en tracht geruſt te weſen;
Dat kan oock menighmael een ſware quael geneſen.
Weet dat een kranck geſtel niet hart en dient gedruckt,
En dat een brakigh touw niet ſtijf en dient geruckt.

DE Lichamen, die noch verder van de geſontheyt geweken zijn, en door de minſte oorſaeck in ſieckten vervallen zouden, 't en zy ſulcx door de konſte belet werde, zullen wy nu mede in dit Capittel haren regel van leven voorſchrijven. Waerom ſodanige lichamen de ſieckten ſoo onderworpen zijn, moet inſonderheyt op twee oorſaken geleyt werden, te weten overvloet, en bedervinge van 't bloet. Als een van beyde ons met eenige ſieckten ſchijnen te dreygen, ſo di[illegible]enſe terſtont wech-genomen te werden, al eerſe het [illegible]ichaem van den natuerlicken ſtant in een ſieckelicken verwerpen. Maer hier ſtaet wel aen te mercken, dat het niet altijt noodigh en is, ſijn toevlucht terſtont tot de geneeſ-middelen te nemen: dewijl door ruſten en vaſten alleen veel groote ſieckten konnen voor-komen werden, ſo dat dickwils genoegh is in deſe gelegentheyt niet te arbeyden, en luttel te eten. Maer indien het verval grooter is, als dat het op deſe manier zoude verbetert konnen werden; dan zal men tot de twee voornaemſte geneeſ-middelen van den overvloet en bedervinge des bloets komen, te weten het ader-laten, en ſuyveren, en daer mede de volheyt verminderende, en de quaetheydt verbeterende. Het welck niet alleen nopende 't geheele Lichaem, maer oock aengaende de byſondere deelen, te verſtaen is. Dan hoe dit alles dient in 't werck geſtelt, dat gaet de Geneeſ-konſte aen, en wert van ons verhandelt in den *Schat der Ongeſontheyt*. Alhier hebben wy alleen voor,

het

het Lichaem voor ongeſontheydt te bewaren, en niet van de ſelvige te geneſen. Derhalven en zal ick daer van hier geen breeder gewagh of maken: maer alleen twee dingen vermanen.

Eerſtelick, dat de Lenten, ofte het Voor-jaer de bequaemſte tijt is, om de ſieckte voor te komen; ende dan is het goet, *bloet te laten*, en te *ſuyveren*, gelijck *Hippocrates* leert in ſijn 47. Spreucke van 't 6. boeck. Dan het is bequamer de ſlijmerachtige, ende ſwaermoedige vochtigheden, die inden winter vergadert zijn, in 't beginſel van de Lenten te ſuyveren; en op 't laetſte, de galachtige, die als dan inſonderheydt beroert werden. Het is oock goet, de ſwaermoedige vochtigheden en ſwarte gal in den Herfſt te ſuyveren, en alſoo de ſieckten, die daer uyt plegen te groeyen, voor te komen.

Ten anderen dient oock wel onthouden, dat het ſo goet niet en is, als ſommige voor-geven, *Aloë*, *Bitter-heylig*, ofte Pillen, die daer van gemaeckt werden, voor de geſontheyt dickwils in te nemen. *Galenus* ſchrijft in 't 6. boeck van de ongemengelde Genees-middelen, dat den *Aloë* de Maeg ſoo aengenaem is, als eenigh ander geneeſ-middel: ende de *Bitter-heyligh* wert van vele ſeer gepreſen, om de bedorven vochtigheden, die aen de ſluyſen van de Maegh gebacken zijn, te ſuyveren. De Arabiſche geneeſ-meeſter *Meſue* hout dẽ *Aloë* voor een van de beſte, en alder-geſontſte geneeſ-middelen. Want alſo ander ſuyverende dingen de Maegh plegen te verſwacken, en de Leden te beſchadigen; ſoo meent hy, dat den *Aloë* daer van bevrijt is, als de welcke niet alleen niet en zoude beſchadigen, maer daer-en-tegen oock verſtercken. Jae hy is van gevoelen, dat de gene, die hem geſtadigh gebruyckt, geen ſieckte overkomen ſal, de welcke niet geneesbaer en is. Maer dit wert wel te recht wederleyt van *Cardanus* 1. *de Sanit*. 45. alwaer hy ſchrijft, dat *Galenus* ſeer qualick geleert heeft, dat den *Aloë* des Maeghs vrient is: en dat hy door die dwalinge ontallicke menſchen, die door ſulck behulp tot een hoogen ouderdom meenden te geraken, vroeg om den hals gebracht heeft. Want dewijl de ſoete dingen de Maegh aengenaem zijn; en den *Aloë* ſeer bitter is, ſoo valt hy dien-volgende oock onaengenaem en ſchadelick. De *Bitter-heylig* mede, al iſſe verbetert, en ſomtijts niet onnut; ſoo keurt hy even-wel de ſelve oock hinderlick aen de Maeg, en 't leven. En daerom meent hy, dat *Meſue*, als aen *Galenus* te veel geloofs gegeven hebbende, niet alleen geenen hoogen top geſchoten heeft, maer in de fleur van ſijn jonckheyt met den *Aloë* geſtorven is. Dat de Lever daer van beſchadight wert, gaet wel vaſt, en ſulcx getuyght *Scaliger* 40. jaren lang ondervonden te hebben, 160. *exerc*. 3. en dat hy vele verloſt heeft, die door het gebruyck van *Aloë* in groot gevaer vervallen waren. Dan dit wil ick alleen aennemen van ſchrale en magere luyden, in de welcke den *Aloë*, gelijck oock alle *Purgatyen*, als mede andere heete en drooge geneeſ-middelen, gantſch onnut en ſchadelick zijn. Soo ſchrijft *Galenus* 8. *ſec. loc.* dat den *Aloë* alder-hinderlickſt is, alſulcke menſchen, die ſonder eenige quade vochtigheden van een heete ende drooge gematigheydt gequelt werden. Ende dat de naeſte ſchade komt over de gene die kout ende droogh zijn, ende in 't gemeen alle, die alleen uyt quade hoedanigheydt in eenigh deel beſchadight zijn. Want daer geen overvloedt van vochtigheyt en is, daer wert door het gebruyck van *Aloë*, het lichaem uyt-gedrooght. Maer de gene die veel met Sinckingen gequelt zijn, een ſlijmerige Maech hebben, en vochtigh van gematigheyt zijn, konnen den *Aloë*, inſonderheyt als hy wel bereydt is, ofte daer hy verbetert in komt, als *Bitter-heylig*, ende *Pillen Ruffi* ſonder hinder gebruycken. Dan die aen 't ſpeen vaſt zijn, kan hy door het openen van die aderen, niet altijt dienſtig weſen. Siet van die kracht breeder by *Matthiolus* op het 3. boeck van *Dioſcorides* cap. 22. *Valeſius* 9. *Contr*. 3. *Dodonæus* in 't 11. boeck van ſijnen Kruyt-boek op 't 2. cap. ende 't Eerſte deel en 4. Boek van onſen *Schat der Ongeſontheyt* op 't 7. cap.

Hoe de gene leven moeten, die even uyt een ſieckte op-ſtaen.

Het XXII. Capittel.

HOort noch een korte les u nut te zijn geweten:
Waert ghy noch onlangs ſiek, ſo wilt met oordeel eten;
Maekt datj' het ſwacke ſterckt, en ſachtjens henen drijft
Dat u noch van de quael in maegh of lever blijft.
Zijt ghy langh ſieck geweeſt, en metter tijt geneſen,
Soo moet oock deſgelijcks u voedtſel langhſaem weſen:
Maer was u ſieckte kort, en waerje ras geſont,
Soo geeft in volle maet het voedtſel aen den mont.
Ghy hebt nu weynigh bloets, en dat moet weder groeyen,
Dus wilt u niet te ras met ſware dingen moeyen:
Gebruyckt meeſt ſachte koſt, en ſap vol gulle jeught,
Op datje buyten ſorgh u ſaken redden meught.
'T is dienſtigh even ſelfs voor alle jonge vrouwen,
Haer jonſten totten man met kracht te wederhouwen,
Wanneer ſijn brooſe jeught, na ſieck te zijn geweeſt,
Vernieuwde krachten voelt, en wederom geneeſt.
Hier iſſet tegen recht u vrient ſyn recht te geven,
Want wie hem dan gelieft die taſt hem aen het leven:
Hier is de ſoetheyt wreet, de wrange ſtuerheyt ſoet,
Hier is het geven quaet, hier is ontſeggen goet.
Noyt dienter eenigh vyer van vyer te zijn genomen,
Wanneer de gulde vlam eerſt uyt begint te komen:
Geen boom van nieuws geplant en dient te zijn beſnoeyt,
Tot dat het jeughdigh hout in volle tacken groeyt.

DE gene, die van eenige Sieckte ontſlagen zijnde, weder op de been komen, en dienen niet te dencken, genoegh te weſen, datſe geduerende de ſieckte, haer van alles wel gewacht, en nergens in vergrepen hebben, en nu ſoo naeu niet en behoeven te ſien; maer vryelick haren luſt mogen volgen. Sulcx heb ick dick-

wils geſien eenige ſeer qualick bekomen te zijn. Men ſiet hoe haeſt, dat een kaers die even uyt is, wederom aengeblaſen wert. Even-eens gaet 't met de ſieckten. Derhalven, die uyt een ſieckte even op-ſtaen, moeten met goede manier van leven, wel ſorge dragen voor twee dingen, datſe niet weder in en ſtorten, en datſe haer voorige krachten wederom mogen bekomen. Voor-eerſt, gelijck (als *Hippocrates* wel ſeydt in de xij. Spreucke van ſijn 2. Boeck) 't gene, nâ het ſcheyden van de ſieckte noch overſchiet, wederom doet inſtorten: ſoo is noodigh alſſer wat van de ſtoffe der ſieckte overblijft, al ſchijnt men al wel te zijn, dat men 't ſelvige allencxkens en met ſoetigheyt wech-neme, en de voornaemſte deelen ondertuſſen verſterke. Maer wanneer datter geen quade ſtoffe meer overigh en is, dan ſal men 't Lichaem alleen ſijnen deeg doen. Want in een Lichaem, 't welck wederom bekomt, is wel goet bloedt, maer weynigh, en in de vaſte deelen, is meerder drooghte. Derhalven is als dan van nooden vochtige ſpijſe, die licht te verteeren is, en goet voedſel geeft: gelijck daer zijn doyren van eyeren, panade, kuykens, capoenen, en diergelijcke. De Slaep helpt het teeren, en derhalven magh hy in deſe gelegentheyt wel wat langer zijn, ofte oock dat aen den nacht ontbroken heeft, by dage ingehaelt werden. Men zal de *Maegh voor den eten ſtrijcken met verſterckende olye*; niet te veel ſpijſe ſevens gebruycken, maer deſelve lieve verdeelen, en is beter driemael daeghs weynigh, als eens veel te eten. *Hippocrates* heeft ons wel geleert in de 7. Kort-bondige Spreuck van 't 2. boeck, dat de Lichamen die van langer hant uyt-geteert zijn, mede van langer hant moeten herſtelt werden: maer de gene die ras vervallen, mede haeſtelick. En alſoo de gene, die uyt een ſieckte op-ſtaen, ſeer ſlap ende ſwack zijn, ſo moet inſonderheyt gelet werden, om de ſlappigheyt met verſterckende dingen wech te nemen. En al is 't, dat 't gene voor het hert aengenaem valt, ende de natuerlicke wermte vermeerdert, ſoodanige Ligchamen nut en dienſtigh is; ſoo en moeten ſy even-wel alles ſonder onderſcheydt niet gebruycken, maer ſien op de oorſaeck van hare ſwackheyt, en beſigen 't gene het overſchot van hare ſieckte wederſtaen kan, ende haer ſeer wachten van 't gene de ongematigheydt, van de welcke haer ſieckte geſproten is, eenighſins zoude wederom doen komen.

Maer dewijl de gene, die uyt een ſieckte op-ſtaen, niet terſtont en ſevens haer krachten weder en krijgen, ende de ſwackigheyt uyt de ſieckte veroorſaeckt, allencxkens door goede maniere des levens verwonnen wert, alleen de deelen der telinge terſtont kracht krijgen, en grooten hooghmoet en opgeblaſentheyt vertoonen, ſoo moeten even-wel deſelvige oock tegen danck in den toom gehouden werden, 't en zy dat men niet alleen met de geſontheyt, maer oock met het leven ſelve wil ſpelen. Als die deelen verrijſen, en vol levens zijn, daer al d'andere noch ſwak en ſlap blijven, is een ſeker en ontwijffelick *teycken van geſontheyt*, en dat 'et leven behouden is. 'T welck daer uyt geſchiet, om dat de verſtoppinge van d'aderen geopent zijnde, Lever, Nieren, en d'ander deelen, die het voedſel door het lichaem verdeelen, alder-eerſt de ſpijſe nutten, en voor d'andere verſterckt werden; waer door ſy krachten bekomen, en met natuerlicke, en levende geeſten overvloedighlick vervullen, van welckers beweginge, en voort-drijvende beroeringe de geſeyde deelen op-geblaſen, en tot een ketelende begeerlickheyt verweckt werden, daer de verſte leden, gelijck armen, beenen, ſchouders, dye, hals, laeter het voedſel en 't levende ſap ontfangen; behalven oock dat de nature de natuerlicke deelen vry naeuwer gevoelen heeft gegeven, gelijck hier voren verhaelt is, waer door de ſelvige het wel ofte qualick varen van 't geheele Lichaem veel eerder gewaer werden. Als dan de geſeyde deelen door geſont en ſuyver bloet van de Lever beginnen te verquicken, ſo brengen ſy het eerſte teycken aen, dat het lichaem nu geſont en wel geſtelt is. Het ſelve en is de goede vrouwen oock niet onbekent, als ſy de kinderen voor heel geſont oordeelen, wanneerſe wel op-geſchort zijn. Al is 't dan, dat de gene, die even uyt een ſieckte bekomen, al de krachten door de ſieckte gebroken, het lichaem vervallen en ongedaen, en alle de leden heel verſwackt zijn: ſo brengt even-wel dat lidt de eerſte tijdinge van geſontheyt. Maer in gevalle dien eerſte luſt in-gevolgt wert, ſoo krijgt men terſtont tijts genoeg van berouw. Ick weet verſcheyde exempelen van Heeren van aenſien, die alſus om hals gekomen zijn; ſommige, die naeulicx een uyr daer na geleeft hebben; andere, die jaer en dagh gingen quellen. De reden is, om dat het beſte en ſuyverſte deel van 't voedſel, en de dauwachtige vochtigheyt, waer door de ſchrale, verdroogde, en door de ſieckte uytgemergelde Leden, beſprengt en vervochtight werden, het Lichaem ontrocken, en gelijck den room van de melck af-geſchept wert: waer door geſchiet, dat de krachten, die nu begonnen wat aen te nemen, vervallen en te niet gaen. Maer het is een geheel andere ſaeck met de vrouwen, die van 't byſlapen ſo niet en vermoeyen, als de mans, ja daer door bekomen en ſtercker werden, ſoo dat ſommige die hier toe wat genegen zijn (gelijck de meer-gemelte Dr. *Lemnius*, geneeſ-meeſter van Ziericzee ſchrijft) haer ſomtijts ſieck houden, om datſe wat deeghs zouden gedaen werden. Waer van ſy veeltijts dit ſpreeck-woort in den mont hebben: *Men moet de ſiecke vroukens altijt wat bieden*. Daer mede verſtaende, ſeyt *Lemnius*, datſe juyſt niet altijt met hoender-nat, candeel, ofte eenige leckere ſpijſe moeten gekoeſtert zijn, maer datter dikwils wat anders hapert, daer de nature na treckt. Dan gelijck een eerlick man veel doet om ſijn lieve vrouw te believen, en daer door goet huys te houden: ſo moet hy even-wel van dit werck heyligh avont nemen, als hy ſelve *ſieck* geweeſt is, en ſijn vorige krachten noch

niet

niet bekomen en heeft ; anders doende breeckt hy het ſteunſel van ſijn geſontheydt, en ſpilt al ſpelende ſijn leven.

Hoe verre alle de verhaelde middelen der Geſontheyt by een yegelick moeten waer-genomen werden.

Het XXIII. Capittel.

Het aengevangen Werck, uyt enckel gunſt beſchreven,
Dat aen het Vaderlant uyt liefde wert gegeven
Ten goede van het volck, dat krijght hier ſijn beſluyt,
En komt van nieus geçiert gelijck een jonge bruyt.
Het brenght u ſchatten met en alderley juweelen,
En wil, al waer het koomt, de vrienden mede deelen ;
Ghy, Leſer, wie je zijt, ontfanght het edel pant,
En bietet over-al u trouwe rechter-hant.
Al zijn de regels veel, en wilt u niet ontſetten,
'Ten zijn niet al-te-mael gelijck als ſtrenge wetten.
Al wie een kunſt beſchrijft die geeft de volle maet ;
Maer oordeel met beſcheyt dat brenght ſe tot de daet.

ALs ick meende hier op te houden, en tot het eynde gekomen te weſen, ſoo kreegh ofte nam ick ſtoffe om dit Capittel noch tot beſluyt te ſtellen, door het ſchrijven van den vermaerden heere Dr. *Caſpar Barlæus*, Profeſſor tot Amſterdam, die ſijn onuytſprekelicke geleertheyt gewoon is te vermengen, en gelijck als te larderen, met een ſeer aerdige geeſtigheyt. Op deſe wijſe ſchrijft hy my onlangs, dit Werck geſien hebbende, indien alle de werelt juyſt na een regel moſt leven, dat het gedaen zoude weſen met het menſchelicke geſlacht, het welck al te geerne tot yet ongewoons verandert: Dat hy veel hout van een goede maniere van leven ; maer ſoodanigen, tuſſchen de welcke ſomtijts wat ongelijckheyt valt : dat ſo harde en ſtercke wet in eten, drincken, oeffenen, ruſten, &c. een rechte tirannye is, en een pijn-banck van een goet verſtant. Laetſe eten en drincken, ſeyt hy, op de maet, die 't niet en luſt te lacchen : laetſe op een geſetten tijt ruſten, dien het arbeyt is, haer te verroeren : laetſe letten op de verandering van de Lucht, en de trappen van de wermte, die leeuwercken begeren te weſen : laetſe op haer tijt ſlapen, die 's nachts noyt te ſchrijven en hebben. Ten laetſten beſluyt hy, dat gelijck een goet *Orateur* de konſte van wel-ſprekentheyt bedeckt, alſo oock de maniere om geſont te leven beſt overleyt wert by de gene, die de wetten der Geneeſ-meeſters ſo heel naeuw niet en onderhouden. Deſe woorden van ſoo treffelick perſonagye, en hebbe ick niet wel konnen over het hooft ſien, ſonder de ſelvige wat naeuwer te overwegen. Men hoort vele luyden in den mont hebben, dat die meeſt op haer geſontheyt leven, dickwils eerſt ſterven, en dat men meerder oude dronckaerts vint, als oude geneeſ-meeſters. Wat het laetſte belangt, dient voor antwoort, datter mede vry meer dronckaerts zijn, als geneeſ-meeſters. Behalven dat oock de geneeſ-meeſters niet altijt en leven na de geſontheyt: ja in 't gene ſy een ander belaſten, haer ſelven dickwils te buyten gaen. Een ſodanig geneeſ-meeſter, als hem ſulcx van een ander toe-geſchoten werde, en gaf niet ongerijmt tot antwoort, Dat hy een ander rade, 't gene den *Geneeſ-konſte* leerde, maer dat hy ſelve dede, 't gene den Geneeſ-meeſter behaegde. Het is oock onwaerachtigh, dat die op haer geſontheyt leven, raſſer ſterven. Want indien de gene, die ſwack van naturen, ofte eenige quael onderworpen zijn, (hoedanige gemeenlick wat meerder op haer geſontheyt letten) onordentelick quamen te leven ; men zoude wel haeſt beſpeuren de kortheyt van haer leven, daer men nu in tegendeel bevint, dat ſodanige met een goede maniere van leven, oock buyten hope van alle menſchen, by-na tegen de nature 't ſelve verlengen, en andere, die wat beter geſtelt zijn, tot den hooghſten ouderdom geraken. De beroemde Biſſchop, geneeſ-meeſter, en hiſtory-ſchrijver *Paulus Iovius*, verhaelt in 't leven van paus *Adriaen de* 6. van Utrecht, (alwaer ſijn vader een Schip-timmermans knecht geweeſt was : maer niet 't gene de Hiſtorien van hem getuygen) dat hy ſo naeu de uyre van ſijn maeltijt waer-nam, dat al was hy doende met de aldergewichtigſte ſaken, de ſelvige terſtont liet ſtaen, ſoo drae den hoof-meeſter hem aenſeyde, dat de tafel bereyt was. Hy leefde over de vier-en-ſeſtig jaer (gelijk *Panvinio* in ſijn leven getuygt) noch kloek en gaeuw, ſeyt *Iovius*. En zoude lichtelick veel langer geleeft hebben, by aldien het hem niet verkort en ware geweeſt. De Hiſtory-ſchrijvers en maken daer geen gewagh van, dan my is te Romen ſelve de plaetſe getoont, daer hem de vijg, na de welcke hy geen andere meer en at, gegeven zoude zijn. Maer by *Iovius* wert de oorſaeck van ſijn ſieckte qualik geleyt op 't bier drinken. Hoe aengenaem ſijn doot de Romeynen was, bleeck wel, alſſe by nacht het huys van ſijnen geneeſmeeſter, *Antracino*, met groene meyen beſtaken, ende daer by ſtelden deſen titel, *Liberatori patria S. P. Q. R.* dat is, Den raet en 't volk van Romen heeft dit geſtelt ter eeren van den verloſſer des vaderlants. Wy zullen wat nader komen met een ander exempel. Een deftig Venetiaens edelman, *Lodowijck Cornaro*, als hy noch jongh zijnde ſeer ſieckelick ging, werden by de Geneeſ-meeſters geoordeelt haeſt te moeten ſterven, by aldien hy geen nauwe ende ſcherpe maniere van leven en hiel. Welcke vermaninge hy wel ter herten nemende, paſten op alles, 't welck ſijn geſontheyt aen-ging, ſoo naeu, dat hy ſelfs alle ſijn ſpijſe en dranck 's middaghs en 's avonts dede wegen, en die maet in 't minſte nimmermeer te buyten en ging. En hy, die anders geſchapen was, jong te ſterven ; quam met de voorſeyde maniere van leven tot den hooghſten ouderdom. Doen hy dit ſelve in Italiaens beſchreef ('t welck in

Latijn over-geſet is van den hoogh-geleerden *Leſſius*, en by ſijn *Hygiaſticon* te Antwerpen gedruckt) was hy al in de tachtigh jaer. En dat meer is, was altijt wel geſtelt van gemoet en lichaem, vrolick en geſont. Het gebeurde, dat hy eens by ongeval met ſijn caroſſe om-viel, en hem ſeer queſte: waer over de Geneeſ-meeſters hem wilde naer gewoonte ſuyveren, en Laten. Dan hy, de gelegentheyt van ſijn eygen lichaem beter ken-nende, ſeyde haer, Heelt maer de wonden toe, ſonder eens te vreeſen, datter eenige quade vochtigheden mochten na toe ſincken, alſoo ick die niet en hebbe. Het welck oock alſoo geſchiede. Aldus in volkomen geſontheyt geleeft hebbende, gingh ten laetſten ſoet-jens uyt, en ſtorf ſonder eenige benautheyt binnen Padua in 't jaer 1565. over de hondert jaren oudt zijnde, gelijck de Preſident de *Thou* getuyght in 't 38. boeck van ſijn Hiſtorye. Deſe maniere van leven, is in Italyen, als *Cardanus* verhaelt, by de treffelicke mannen *Dom. Saulus Gabr. Panigarola*, en *Nic. Leonicenus* gevolght, die alle met ſware, en by-na onverwinnelicke ſieckten gequelt zijnde, even-wel tot hoogen ouder-dom gerochten, *Saulus* tot 94. *Panigarola* tot 84. *Leonicenus* tot 111. jaren. De laetſte gevraeght zijnde van *Iovius* (gelijck die ſchrijft in *Elogiis*) door wat heymelicke Konſte, hy ſijn gemoedt, en lichaem ſoo fris buyten ongeval van den ouderdom hiel? gaf voor antwoort, Wy beſchermen lichtelick ons gemoet en verſtant voor onweder met een geſtadig vroom leven, en ons lichaem voor ſieckten, met een vrolicke ſober-heyt. So ſchrijft ook *Fichardus* in 't leven van *Bartolus*, dat dien grooten Rechts-geleerde, om ſijn verſtant te ſcherpen, op 't gewicht plach te eten. (Siet *Sanctorium de Medicina ſtatica.*) Diergelijcke exempelen ſoude ick meer konnen verhalen, dan ſal die, als haeſtende na het eynde, tegenwoordigh overſlaen. Nu komt het hier op aen, of het wel geraden is, dat een yegelick ſo nauw op alles ſoude letten, en ſijn ſelven by-na tot een ſlave van ſijn lichaem maken. Om dit wel te verſtaen, ſoo moeten wy weten, datter tweederhande ſoorten van menſchen zijn, welckers geſontheyt in achtinge wert genomen. Sommige zijn fris, ſterck, en heel volkomentlick geſont, andere ſwack, teer, en ſieckelick. De laetſte, indienſe haer uyt een teere en weecke geſont-heyt niet in ſieckten willen werpen, moeten nootſake-lick na Geneeſ-meeſters raet leven; vlieden 't gene met haer ſieckelicke genegentheyt over een komt, en gebruycken 't gene, daer tegen ſtrijt: volheyt van vochtigheden, ofte quaet bloet, als het eenige ſieckten ſchijnt te dreygen, by tijts wech nemen. Ende die een ſekere en vaſte manieren van leven aen-genomen heb-ben, moeten die niet te buyten gaen, maer haer aen de ſelve vaſt houden, anders komenſe in ongelegentheyt te vervallen. Soo ſchrijft de vermelte *Cornaro*, dat hem ſeer qualik bequam, als hy door aen-raden van ſommige, die meenden dat hy te weynigh at, ſijn gewoonlicke mate wat vermeerderde. Het is aen-merkens weerdigh, 't gene *Celſus* verhaelt in ſijn 3. boeck op 't 21. cap. van een treffelick Geneeſ-meeſter, die by den Koning *Antigonus*, een die de waterſucht began te krijgen, beſoeckende (die hy kende voor gulſigh en ongebonden, daer die ſieckte vereyſcht lijtſaemheyt, honger, dorſt, en veel ander moeyelickheyt) hem voor onge-neeſlik oordeelde. En alſſer een ander Geneeſ-meeſter was, die hem beloofde te geneſen, ſoo ſeyde hy, dat die ſagh op de ſieckte, maer hy op den siecken. Daerom bevint men oock, dat ſommige, die ſchijnen op haer geſontheyt te leven, tot haer voornemen, daer ſy anders wel toe zouden komen, niet en geraken, dewijlſe ofte niet en volherden, ofte haer ergens in miſgrijpen. Om nu oock te ſpreken van de gene, die dapper ſterck en volkomen geſont zijn, die en behoeven haer ſoo nauw niet te verbinden: maer gewennen haer lichaem vry tot alles; d'een tijt vaſten, d'ander vrolick zijn; ſomtijts ruſten, maer meeſtendeel doende zijn; alder-hande ſpijſe gebruycken, die het volck eet, alſſe niet geheel ongeſont en is, evenwel ſulcx niet te veel, alſoo quade koſt in geen lichaem goet voedſel kan brengen; liever tweemael daeghs, als eens te eten. En inſonder-heyt wel wachten, gelijck *Celſus* mede vermaent, dat men de middelen, die tot de Sieckten van nooden zijn, in tijt van geſontheyt niet en verbeſight. Maer gelijcker ſeer weynigh gevonden werden, die met ſoo een volmaeckte geſontheyt, en ſtercke kracht verſien zijn, en de gene, dieſe al hebben, wel verlieſen ofte verminderen, ſoo dient een yegelick wel gewaerſchout, indien hy juyſt alles ſoo even niet en kan onderhouden, dat hy immers ſoo nae komt, als hem mogelick is. *Cicero*, daer hy beſchrijft een volmaeckt *Orateur* (om te blijven by de gelijckenis van den hoogh-geleerden heere *Barlæus*) ſeyt, dat hy den ſelvigen ſtelt, niet nae datſe gemeenlick zijn, maer gelijck hy by ſijn ſelven overleyt heeft, datſe behooren te weſen: en als yemant juyſt niet en kan komen tot die hooghſte vol-maecktheyt, dat hy even-wel groote eere in leyt, die van de naeſte is. Het ſelve dient hier mede waer genomen, altijt voor oogen hebbende de waerheyt van 't gemeen ſeggen, dat de GESONTHEYT eenen ver-borgen SCHAT is.

FINIS.

IOH. VAN BEVERWYCKS

SCHAT
DER
ONGESONTHEYDT,
OFTE
GENEES-KONSTE
VAN DE
SIECKTEN.

Verçiert met Hiſtorien, en koopere Platen;

Als oock met Verſſen van de

Heer IACOB CATS,

Ridder, Raedt-Penſionaris van Hollandt.

t'AMSTERDAM,

By JAN JACOBSZ. SCHIPPER. Anno 1663.

Aen den

LESER.

ALſoo, gelijck eertijdts een Wijſe by *Plato* wel geſeydt heeft, de gene, die yet ſchrijft, en die van ſijn ſchriften oordeelt, beyde den Menſchelicken aerdt deelachtigh zijn, en dat den ſelfden door verſcheyde en vreemde ſinnen gedreven werdt: zoo en is 't niet vreemt, dat men ſiet yemandts werck verſcheydelijck by verſcheydene opnemen. Waerom de Poëet wel ſchrijft, dat de Boecken ontfangen werden, na het verſtandt van den Leſer. Seer boertigh ſeyde een ander Griecx wijs-gerige *Bion*, dat de gene, die aen een yder wel ſmaken wilde, van noden hadde, om in ſoete Baſtaert-wijn, of ſoete Paſtey te veranderen. Maer dat en ſoude evenwel noch niet genoegh zijn, dewijl men bevindt, dat ſelfs Honich en Suycker in een vervuylde Maech in Gal veranderen. Alzoo ick oock wel konde dencken, dat het Schrijven van de Sieckten in onſe Tale, ſommige niet wel en ſoude aenſtaen, als of de Konſte daer door te gemeen gemaeckt, en als ontheylight werde, gelijck *Hippocrates* oock verbiedt de ſelvige niet voort te leeren, als de gene, die in den Eedt zijn: zoo en heb ick niet konnen nalaten U L. gunſtige Leſer, met weynige woorden mijn ooghmerck, en voornemen van dit Werck voor te dragen, ſonder evenwel noodigh te achten, daer over groote onſchult te doen. De oude *Cato*, gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt, belachte eertijdts ſekeren *Paſtumius Albinus*, die ſich ſelf ontſchuldighden, en verlof verſocht, om dat hy, zijnde een Romeyn, ſeker Hiſtorie in de Grieckſe Sprake geſchreven hadde; ſeggende, dat men hem ſulcks wel mochte toeſtaen, indien hy door den grooten Raedt daer toe ware aengeport geweeſt. Alſoo ick oock deſen laſt wel lichtelick door niemandts laſt aengenomen hebbe: zoo ſal genoegh zijn, alleen te zeggen, dat deſe beſchrijvinge van de Genees-konſte niet en ſtrijdt tegens den Eedt van onſen oudtſten, en grootſten Genees-meeſter. Want al is 't dat het t'ſijnen tijt de manier was, deſe Konſte niet onder den Man te brengen, maer als een koſtelijcke, en vordelijcke erffeniſſe ſijn eygen kinderen na te laten; gelijck de Chaldeers, als *Diodorus Siculus* in ſijn tweede Boeck getuyght, eertijdts oock deden ten inſichte van hare wetenſchap, om toekomende dingen uyt de ſterren te voorſeggen: ſoo heeft evenwel *Hippocrates* zelve de Leer-ſtucken en Ondervindingen van ſijn Konſte, in de Grieckſe, dat is, ſijn moederlijcke Tale beſchreven, en na hem *Aretæus*, *Galenus*, *Ruffus*, *Epheſius*, *Oribaſius*, *Paul. Ægineta*, *Aëtius*, *Alex. Trallianus*,

Acturius, *Nic. Myrepſus*. En in de Latijnſe op de ſelfde wijſe, *Corn. Celſus*, *Plinius*, *Scrib. Largus*, *Marcellus Empiricus*, *Cælius Aurelianus*; als oock de Arabiers, *Avicenna*, *Meſve*, *Rhazes*, *Avenzoar*, *Haly*, *Haliabbas*, *Iſaac*, *Serapion*, *Averoës*. Welck voorſchrift van de oude, oock by de nieuwe Schrijvers onder allen volckeren nagevolght is: waer door wy mede in onſe Tale verſcheyde Boecken hebben van alderhande Sieckten, en gebreken, zoo opgepropt met veel verſcheyde, doch niet wel onderſcheyde, Genees-middelen, dat den Leſer daer gantſch in verwerret. Het welck ick ſchouwende, hebbe (om niet meermael, gelijck anders op veel plaetſen, na de Sieckten die uyt gelijck oorſaeck ſpruyten, zoude noodigh zijn geweeſt, de ſelfde Genees-middelen overhoop te halen) die na haer krachten, en byſondere eygenſchap, die ſy hebben met de Deelen onſes Lichaems, verdeelt, en byſonderlick beſchreven in 't Eerſte Deel; en in 't Tweede, hoe ſy tot de Sieckten te pas komen, op het eerſte aengeweſen. Welcken wech, gelijck hy den kortſten, en bequaemſten is, oock, na mijn oordeel, voor den beſten, hoewel noch van niemandt betreden, behoort gekeurt, en opgenomen te werden. Mijn meninge en is evenwel niet, om de gene, die buyten de Konſte zijn, groote Konſtenaers te maken; als ſulcks door ſoo geringh werck niet doenlijck zijnde. Laet men yemandt al het Timmer-gereedtſchap voor-leggen, hy en ſal daerom niet terſtondt een Timmerman weſen, hoewel hy daer beneffens veel Huyſen heeft ſien bouwen, even ſoo gaet het met andere Ambachten en Konſten. De Wijsgerige *Plato* ſchrijft ſeer wel, in ſijn Boeck, genaemt *Phædrus*, dat men die man wel voor dwaes mach houden, de welcke wat uyt een Genees-boeck gehoort, ofte eenige Geneſinge geſien hebbende, en evenwel niet vande Konſte verſtaende, meent al vry een Genees-meeſter geworden te weſen. Sodanige zijn ſommige Barbiers, Apotekers, en meeſtendeel eenige neus-wijſe Vrouwen, die dickwils al meerder derven aennemen, als een ervaren Genees-meeſter ſelve, tot groote ſchade van de Siecken; ſoo dat de Koninghlijcke Genees-meeſter *Laur. Ioubert* (wiens woorden wy hier achter ſullen ſtellen) ſeer wel beſluyt, dat de gene, die wat van de Genees-konſte weten, dickwils ondienſtiger by de Siecken zijn, als die gantſch niet geſien, en anders geen leſſe geleert hebben dan van gehoorſaemheyt, te weten, om wel na te komen al 't gene van den Genees-meeſter belaſt is. Maer wat my belanght; ick hebbe hier in mijn Vaderlijcke Stadt bevonden, dat de verſtandigſte Juffrouwen het minſte daer van niet en wilden over haer nemen. Onder andere een wel van de voornaemſte, die, als zijnde Dochter, en Suſter van Princen-Genees-meeſters, en met ſoodanige oock te Venetien en te Padua dickwils geſproocken hebbende, en daer toe ſelfs een kloeck, en leerſaem verſtandt brengende, al ſeer diep in de kenniſſe van de Genees-konſte gekomen was, my, als gevraeght zijnde na yet, dat ick ſeyde hare Ed. ſelve uyt haer eygen wetenſchap wel, ſonder bekommeringh, hadde mogen

gen

gen in 't werck-ſtellen, voor antwoort gaf: Dewijl ick van de Konſte wat verſta, ſoo weet ick oock wat gevaer het loopt ſonder volkomen kenniſſe eenige Genees-middelen in te geven. Diergelijcke wedervaert my oock dagelijcks onder de verſtandighſte Heel-meeſters, en Apotekers. Soo dat ick niet ſien en kan, ofte ſoodanige mogen wel van de Sieckten en hare Genees-middelen leſen, en ſomtijdts daer van yet de Genees-meeſters voor-ſlaen: en voor andere, die doch wijs willen weſen, is oock beter, dat ſy wat goets volgen, en dat met eenige wetenſchap doen; als datſe na de Sieckten ſlaende, gelijckerwijs een blinde na 't ey, de Genees-middelen ſonder oordeel, en onderſcheyt gebruycken. Altijt en is voor niemandt ondienſtigh te weten, wat Spijſe, en Dranck gebeſicht, en wat vorder Manier van Leven in elcke Sieckte behoort aengeſtelt te werden; waer op alhier inſonderheyt gelet is. Hier zijn tuſſchen beyde gevoeght eenige geſchiedeniſſen uyt oude, en nieuwe Hiſtorien, ſoo om U E. tuſſchen beyden wat te doen verſcheppen, als inſonderheyt om de ſtoffe meerder licht te geven. Ick en hebbe in dit kleyn Werck alle de Sieckten (hoewel tot alle de Genees-middelen aengeweſen zijn) niet konnen beſchrijven; maer ſal de ſelve vervolgen in een byſonder ſtuck, ſommige oock wijtloopiger, gelijck ick van 't Graveel gedaen hebbe, in 't byſonder verhandelen. En voor eerſt de *Blauw-ſchuyt*, in de welcke ick, gelijck mijn meninge en voorſtel is, ſal beginnen te beweeren, en te bewijſen, dat elck Landt van den goedertieren Godt genoegh verſien is met al 't gene, dat d'Inwoonders tot het leven dient, en waer in ſy konnen rapen een Schat voor haer Geſondtheydt, en tegens haer Ongeſontheyt; ſonder eens van doen te hebben de vergeſochte verdroogde, en verouderde Droogen, van ver-gelegene Landen, die alleen by d'Oude beſchreven zijn. Dan wy ſullen noch voor laten gaen de *Schat der Geſontheyt*, voor de laetſte reys overſien, en op ontallijcke plaetſe vermeerdert: den welcken by U E. meermalen voor ſoeten Moſt gunſtelijck aengenomen zijnde, nu wel lichtelijck voor klaren Deelwijn ſal mogen verſtrecken. Vaert wel. In Dordrecht, den xxv. May, M. D. C. XLII.

JOH. VAN BEVERWYCK.

REGISTER
Der Capittelen van het Tweede Deel der Geneeſ-konſte,
Genaemt den
SCHAT DER ONGESONTHEYT.
Welckers Eerſte Deel handelt op het

Eerſte Boeck.
Van de Sieckten in 't gemeen.

CAP. 1. Vande Gelegentheyt der Geneeſ-konſte, haren naem-reden, beginſel en Fundament. Fol: 1
2. Vande Sieckte en hare vergelijckinge tegen de Geſontheyt. Fol: 2
3. Vande verſcheydenheyt der Sieckten. Fol: 3
4. Vande Tijden der Sieckten. Fol: 4
5. Vande Oirſaken der Sieckten. Fol: 4
6. Vande Teyckenen der Sieckten. Fol: 5
7. Vande Noodſakelijckheyt der Voorzienigheyt in 't gemeen, en in 't byſonder inde Geneeſ-konſte. Fol: 6
8. Vande Teyckenen uyt den Pols ende 't Water. Fol: 7
9. Van 't Waters ſtoffe, oirſpronck, Ken-teyckenen, Misbruyck, met kluchtige geſchiedeniſſe. Fol: 8

Tweede Boeck.
Van de Geneſingh in 't gemeen.

CAP. 1. Vande Macht der Geneeſ-konſte, die dickmaels de nature ſelfs overtreft. Fol: 14
2. Vande Geneſinge in 't gemeen, als oock waer in die ſelvige beſtaet. Fol: 15

Derde Boeck.
Van Ader-Laten en Purgeren.

CAP. 1. Van verſcheyden ſoorten der ontlaſtingen, voornamelijck door het Ader-Laten. Fol: 17
2. Door Egels, Scherven, Koppen. Fol: 19
3. Van verſcheyden ſoorten van Purgatien, oock van Braken, Clyſteryen, Set-pillen, &c. haer gebruyck, tijt, mate, ende hinderniſſe. Fol: 20
4. Van Nieſ-middelen, Quijl-middelen, en Hoeſt-middelen. Fol: 23

Vierde Boeck.
Van de genees-middelen, ſo enckel als gemengde.

CAP. 1. Van gemeenen tegenſtrijt, aert, nature en onderſcheydt van Voedſel en Genees-middel, hare ſoorten, vermenginge, hoedanigheyt, onderſcheyt van getal, wichte, en mate. Fol: 24
2. Van de kracht der byſondere Genees-middelen, op byſondere deelen, op enckele en gemenghde ongematigheyt, hare toebereydinge, verſchil van gediſteleerde, gekoockte, &c. Fol: 27
3. Van byſonder onderſcheyt der Genees-middelen en verdrijvinge van ongematigheyt met of ſonder ſtoffe. Fol: 29
4. Van dryderhande onderſcheydt der enckele, verkoelende middelen, en hoe die gemenght worden. Fol: 30
5. Van de ſimpele Genees-middelen tot verſachtinge en bereydinge van ſwarte Gal, en hoe die gemengt worden. Fol: 33
6. Van ſimpele en gemenghde die door verwermende kracht, de koude vochtigheyt bereyden. Fol: 35
7. Van alderhande Braecken Purgeer-middelen, haer gebruyck, vermenginge en hinderniſſe. Fol: 37
8. Vande byſondere genees-middelen voor het hooft en herſſenen, oock hoe die ontlaſt worden. Fol: 48
9. Van ſimpele en gemenghde die verkoelende den brant des hoofts, de raſernye bedwingen. Fol: 50
10. Van de Genees-middelen die de koude ſieckten der Herſſenen verdrijven. Fol: 53
11. Vande Genees-middelen die de ſinckingen tegen houden, en de Herſſenen verſtercken. Fol: 56
12. Van de Genees-middelen die de borſt en de longen verſachten, ſuyveren en heelen. Fol: 60
13. Van verkoelende en verwarmende Genees-middelen om vergift en quaetaerdigheydt, flauwte en qualickheyt te weeren, en 't herte te ſterken. Fol: 65
14. Van de Genees-middelen die de maech ſuyveren, verwarmen, verkoelen, doen teeren en het quade verteeren. Fol: 76
15. Van de Genees-middelen die een heete ofte koude verſtopte Lever openen. Fol: 78
16. Van de Genees-middelen die een verſtopte Milt openen en ſuyveren. Fol: 80
17. Vande Genees-middelen die het Water af-ſetten, de Nieren ende Blaes ſuyveren, het Graveel aldrijven, en den Steen breken. Fol: 81
18. Van de Genees-middelen die de Lijf-moeder verſtercken, haren onmatigen Vloedt op-houden, en te veel opgehouden doen komen. Fol: 86
19. Van de Genees-middelen voor de Gichte en andere pijn der Lidtmaten, ſoo om den brandt te verkoelen, de pijn te verdooven, als oock te verſachten, ende de pijnelijcke ſtoffe te doen verteeren. Fol: 92

Inley-

REGISTER.

Inleydinge tot de Hollandtſche Geneeſ-middelen.

Waer in getoont wert

CAP. 1. Dat elck volck in haer eygen Landt ghenoegh heeft tot nootdruft en Geneeſ-middel. Fol: 101

2. Een vergelijckinge der uytheemſche droogen, met de Inlandtſche in ſuyverheyt, ſekerheyt, oprechtigheyt, &c. Fol: 107

3. Eenige wederleggingen der redenen tegens de Inlandſche kruyden gebruyckelijck. Fol: 111

4. Hoe de krachten der kruyden te kennen zijn, namelijck door den reuck, ſmaeck, &c. Fol: 115

5. De Inlandſche kruyden die door byſondere eygenſchap verſtercken de Herſenen, het geſicht en gehoor, Item voor de Borſt, Hardt, Maech, Lever, &c. Fol: 123

Eenige Kort-bondige Spreucken uyt Hippocrates. Fol: 125

REGISTER

Der Capittelen van het Tweede Deel der Geneeſ-konſte,

Genaemt den

SCHAT DER ONGESONTHEYT.

Welckers Tweede Deel verhandelt,

Het Geſpreck der Anatomie, ofte noodſakelijckheyt der ontledinge. Fol: 3

Op het Eerſte Boeck.

Van de Sieckten des Hoofts.

CAP. 1. De redenen der benaminge van ſieckten, midtsgaders een beſchrijvinge van de deelen des hoofts. Fol: 13

2. De verdeelinge van de hooft-ſieckten, oock hooftpijns onderſcheyt, oirſaken, kenteyckenen, voorteyckenen, maniere van leven, geneſinge. Fol: 16

3. Waer in de ſinnen ende het verſtandt beſtaen, haer verlies, kenteyckenen, voorteyckenen, &c. Fol: 22

4. Hoe het verſtant in raſernye verkeert, door koortſe, dronckenſchap, &c. geneſinge, &c. Fol: 26

5. Van de uytſinnigheyt, oirſaken, &c. Fol: 33

6. Van de Melancholy, haer werckinge, &c. Fol: 37

7. Van Sotte liefde, Minnedrancken, &c. Fol: 48

8. Van de Dulligheyt, &c. Fol: 53

9. Van Dulligheyt door dulle beeſten. Fol: 56

10. Van de noodtwendigheyt van ſlapen. Fol: 60

11. Van het onnaturelijck ſlapen. Fol: 61

12. Van de Deuſeligheyt. Fol: 64

13. Van de Droomen. Fol: 64

14. Van het wandelen in den ſlaep. Fol: 67

15. Van de Nachtmerrye. Fol: 68

16. Van ſlapende verſtijftheyt. Fol: 70

17. Van de Suyſelinge. Fol: 71

18. Van de Vallende-ſieckte. Fol: 73

19. Van de Kramp of Convulſye. Fol: 74

20. Van de Schuddinge. Fol. 76

21. Van de Popelſy. Fol: 77

22. Van de Geraeckhheyt. Fol: 79

23. Van de Sinckingen. Fol: 82

24. Dat de ſinnen haer legerplaetſe en werckhuygh in 't hooft hebben, dat onder de uyterlijcke het geſicht 't edelſte is, hoe dat geſchiet, beſchrijvinge der Bogen en hare deelen. Fol: 84

25. Ellendigheyt der blindtheyt, haer oirſaken, als oock van ſwack of verkeert geſicht, teyckenen, &c. Fol: 87

26. Van roode of vyerige oogen, &c. Fol: 94

27. Van de verſcheydenheyt der tranen en loopende oogen. Fol: 96

28. Van het gehoor en de gelegentheydt der ooren. Fol: 97

29. Van het tuyten der ooren. Fol: 98

30. Van harthoorentheyt en doofheyt. Fol: 100

31. Van de reuck en waerdigheydt van de neus. Fol: 101

32. Van wechgenomen, verminderden en verkeerden reuck. Fol: 103

33. Van den ſtinckenden adem. Fol: 105

34. Van den ſmaeck, &c. Fol: 107

35. Van verminderden, weghgenomen en verkeerden ſmaeck. Fol: 107

36. Van de gelegentheydt en 't gebruyck van 't ghevoelen. Fol: 108

37. Van het gebruyck des mondts en ſijne deelen. Fol: 108

38. Van geſwollen, opgegeten en ontſteken tandtvleys. Fol: 111

39. Van

39. Van den Sprouw. Fol: 111
40. Van de Tandtpijn. Fol: 112
41. Van ſwarte en vuyle tanden. Fol: 113
42. Van loſſe en uytvallende tanden. Fol: 114
43. Van den huych en ontſteken lelleken. Fol: 116
44. Ontſtekinge van de keel en amandelen. Fol: 116
45. Waerdigheyt van den ſpraeck en ondienſt van de klappernye, ſpraecken-gebreken, meeſt ontſtaen-de door de tongh, wiens fauten en hare oorſaec-ken, &c. Fol: 117

Op het Tweede Boeck.

Van de Sieckten der Borſt.

CAP. 1. Van de gelegentheyt der Borſt en hare dee-len. Fol: 119
2. Van de Squynatye, hare oirſaken, teyckenen, &c. Fol: 120
3. Van het Pleuris of Zijde-pijn. Fol: 123
4. Van de Heesheyt. Fol: 126
5. Van den Hoeſt, ſijn eygenſchap, &c. Fol: 127
6. Van 't Adem-halen en Aemborſtigheyt. Fol: 129
7. Van 't Bloed-ſpouwen. Fol: 132
8. Van de Teeringe. Fol: 133
9. Van het Hert en de Hert-kloppinge. Fol: 136
10. Van Flauwte en Onmacht. Fol: 137
11. Van de Koortſe, haren aert, nature, &c. Fol: 140
12. Van geſtadige of binnekoortſen. Fol: 142
13. Van afgaende koortſen, haer leger-plaetſe, &c. Fol: 143
14. Van de anderdaeghſche Koortſe. Fol: 144
15. Van de vierdendaeghſche Koortſe. Fol: 146
16. Van de Uytdroogende Koortſe. Fol: 149
17. Van de Peſte en hare beſmettinge, &c. Fol: 151

Op het Derde Boeck.

Van de Sieckten des Buycks.

CAP. 1. Beſchrijvinge van de innerlijcke deelen des Buycks. Fol: 172
2. Van het eten en drincken, waer door dat belet wort. Fol: 180
3. Van Onluſtigheyt, hare oorſaken, teyckenen, &c. Fol: 182
4. Van den Honts-honger. Fol: 183
5. Van verkeerden luſt. Fol: 185
6. Van kleynen en grooten dorſt. Fol: 186
7. Van den Nock. Fol: 188
8. Van walgen en braken. Fol: 189
9. Van de Boorts. Fol: 191
10. Van Loslijvigheyt. Fol: 192
11. Van Buyckloop. Fol: 193
12. Vanden Roodeloop. Fol: 193
13. Van Perſinge. Fol: 196
14. Van het Speen. Fol: 197
15. Van hardlijvigheyt. Fol: 198
16. Van 't Colijck. Fol: 200
17. Van Wormen. Fol: 201
18. Van een verſtopte Lever. Fol: 204
19. Van Geele-ſucht, ende Bruyne-ſucht. Fol: 205
20. Van de Inlandſche Sieckten, als Blauwſchuyt, &c. Fol: 207
21. Van Blauwſchuyts oorſaken, en plaetſe daerſe groeyt. Fol: 209
22. ——— Kenteyckenen. Fol: 213
23. ——— Voorteyckenen. Fol: 215
24. ——— Geneſinge. Fol: 215
25. Van de Geneſinge der toevallen van de Blauw-ſchuyt. Fol: 218
26. Maniere van leven in Lucht en Spijſe. Fol: 219
27. Van Sucht ende Waterſucht, oirſaken, &c. Fol: 222
28. Van den Steen, en waer hy al groeyt. Fol: 228
29. Van de Nieren, Melck-aderen, Water-peſen, de Blaes, &c. Fol: 230
30. Beſchrijvinge van 't Graveel en de Steen. Fol: 245
31. Hare Oirſaken, en daer over verſcheyden gevoe-len. Fol: 246
32. Van de Maniere op welcke den Steen in 't water, op de aerde, ende in ons Lichaem waſcht en toe-neemt. Fol: 250
33. Van de Uytwendige Oorſaeck. Fol: 256
34. Van 't onderſcheyt der Steenen en haer plaetſe. Fol: 259
35. Van Graveel en Steens kenteyckenen. Fol: 262
36. ——— Voorteyckenen. Fol: 271
37. Maniere van leven tot belet van 't Steen-groeyen. Fol: 273
38. Geneſinge van Steen en Graveel. Fol: 277
39. Van 't ophouden van 't Water, oirſaken, &c. Fol: 287
40. Van 't Ontloopen van 't Water. Fol: 291
41. Van de koude Piſſe. Fol: 291
42. Van bloedigh en etterich Water maken. Fol: 292
43. Van de Opſtijginge der Lijf-moeder. Fol: 293
44. Van de Maent-ſtonden, en hare ſtoffen. Fol: 296
45. Van het ophouden der Maent-ſtonden. Fol: 297
46. Van te veel af-ſchieten der Maent-ſtonden. Fol: 298
47. Van de Witte Vloedt. Fol: 298
48. Van de algemeyne Teelinge en Onvruchtbaer-heyt. Fol: 300
Het Lof der Gichte, uyt Cardanus overgeſet. Fol: 321
Op de Misſlagen van 't gemeene Volck, nopende de Genees-konſt en Genees-meeſters. Fol: 327
Lof der Genees-konſt. Fol: 1
Wederleggingh van Montaigne. Fol: 11

FINIS.

HET EERSTE BOECK VAN DE SIECKTEN

In 't gemeen.

Het Eerſte Capittel.

1. *Gelegentheyt der Genees-konſte.*
2. *Naem-reden van Genees-konſte, ende Schat der Ongeſontheyt.*
3. *Beginſel uyt d'Ervarentheyt.*
4. *Daer na wel te recht mede gebouwt op de Reden.*
5. *Hoe de Ervarentheyt moet beſtiert worden.*

(1)

INdien de Nature het voor-treffelick, ende noyt-genoegh te verwonderen gebouw des Menſchelicken Lichaems, hadde konnen onderhouden, gelijck het geſchapen is: daer en zoude nimmermeer noodigh gheweeſt hebben, een *Genees-konſte* te vinden, ende aen te houden. Maer ghelijck alle andere dingen, die de Wereldt in ſijnen omvang begrijpt; ſoo heeft oock de Menſche ſijnen ſekeren onderganck, ende wert van verſcheyde oirſaken geſtadigh beſprongen, om hem daer aen, indien hy niet wel toe en ſiet, onbehulpelick te helpen. Derhalven is den Menſche, van den goedertieren Godt, met een redelicke Ziele begaeft zijnde, genootſaeckt geweeſt, door ſijn verſtandt, ende vernuft, een Konſte op te ſpeuren, waer door hy ſijn tegenwoordige Geſontheyt mocht bewaren, ende die, by ongeluck, ofte verſuym verloren hebbende, wederom bekomen. Soo dat de *Genees-konſte* in deſe twee dingen alleen beſtaet, te weten, om de tegenwoordighe geſontheyt te beſchermen, ende de verloorene te herſtellen.

(2) Ende hoe-wel het woort *Geneeſen* alleen ſtaet op 't gene dat nu alreede ſieck is, waer aen de Konſte oock haer beginſel, ende naem van heeft: ſoo is nochtans den ſelven oock gebleven over al 't gene, dat daer na by het eerſte gekomen is, ende alles met den vorigen naem van *Medicine*, dat is *Genees-konſte* genoemt. Sulcx ſiet men oock, onder andere, in de *Geometrye*, dat is, de Konſte van Landt-meten, de welcke dien naem bekomen heeft, om dat ſy in *Egypten* de landt-palen, door de jarige overvloeying van de riviere *Nyl*, vermengt ende vernietigt, herſtelden met ſekere af-metinge der landen. Welcke Konſte op die tijt noch rouw zijnde, al is 't datſe daer na met veel deftighe aenwijſingen, ende diepſinnige ondervindingen verrijckt is, ſoo heeftſe niet-te-min haren eerſten naem behouden. Hoe ende door wat middelen de Geſontheyt te bewaren is, heb ick in den *Schat der Geſontheyt* aengeweſen: ende alſoo den ſelfden niet ongunſtigh van den Leſer is ontfangen, ſoo heb ick my laten bewegen, om het ander deel der *Genees-konſte*, dat is, de eygen geſeyde Genees-konſte, te weten, van het geneſen der qualen, die het menſchelicke lichaem van de geſontheyt berooven, mede in 't licht te geven. Ende ſulcx onder den naem van den SCHAT DER ONGESONTHEYT. Eenen Titel, die wel lichtelijck by ſommighe ſoude mogen vremt op-ghenomen werden. Want daer al de *Schatten* ſeer wel in de Wereldt begeert zijn: ſoo en iſſer niemandt die de *Ongeſontheydt* voor eenen ſchat rekent, ſelver oock de gene, die met geen minder moeyten, als de Gierigaerts haer ſchatten, den ſelfden, door hare maniere van leven, ſoecken te verkrijgen. Ick ſoude my wel konnen verdedigen met de wijſe van ſpreken der Griecken, ende Latiniſten, dat ick houdende eenen naem in beyde de deelen der Genees-konſte, mede het woordt *Schat* gebruyckt hebbe van een quade ſake (ſoo is by *Plautus*, te leſen, *Theſaurus mali*, ende *Theſaurus ſtupri*, een *Schat van quaet*, ende een *Schat van hoererye*, ende ſelfs by den Apoſtel, *Rom.* 2. v. 5. een *Schat des toorns*:) maer ick meene, gelijck de *Geſontheyt* ſelve, volgens ons waerachtigh Spreeck-woordt, *eenen verborgen Schat is*, dat oock een Schat is de Konſte, ſoo om de ſelve, wanneer ſy teghenwoordigh is, te bewaren, als wanneer ſy verloren is, te her-ſtellen. Dan dit is ghenoegh van den naem. Wy komen nu tot de ſake ſelfs.

(3) Deſe Genees-konſte heeft haer beginſel,

ende aenvangh ghenomen, van de Ervarentheyt; ende aen de Ervarentheydt is oirſaeck gegeven door den daghelickſchen Noodt. Want het gingh in de oude tijden ſoo ſlecht toe, dat men de Siecken op de ſtraet droegh, ende aen den voorby-gaenden man raet vraeghde. Hier uyt zijn eerſt eenighe Genees-meeſters ontſtaen, die de Konſte alleen bouwden op de dagelickſche Ondervindinge: niet anders als gelijck de Smits het Yſer na haer konſte weten te ſmeden, ſonder den aert van 't ſelve eens te onderſoecken. Deſe oirdeelden, dat de Reden van de dingen ondienſtigh was, dewijlſe ofte het ſelfde moeſte leeren, van de Ervarentheyt, ofte wat anders; ende by-aldienſe 't ſelvighe aen-wees, datſe dan onnoodigh was, by-aldienſe wat anders in tegen-deel mede bracht, datſe dan valſch was, als de welcke van de ſekere meeſterſſe der ſaken, te weten de bevindinge, af-weeck.

(4) Maer wanneer de vernufte, ende weet-gierige Menſchen, de Bevindinghe ſochten te verſtercken door hare Oirſaken, alſoo de ſelvighe niet gheweten zijnde, de uyt-komſt bedrieghlick valt, ſoo hebben ſy genegentheyt genomen, om die te onderſoecken. Onder deſe is wel de voornaemſte gheweeſt den grooten *Hippocrates*, uyt het geſlachte van *Eſculapius*, ende *Hercules*; wiens ſchriften noch op deſen tijdt, na meerder als twee duyſent ende hondert Jaer, (want hy leefde ten tijde van den Koningh *Darius Longimanus*, een ſone, ghelijck gelooft werdt, van *Heſter*, getrouwt met den Koning *Aſſuerus*) by ons noch in weſen zijn. Deſe leere begon wat te verflauwen ten tijde van de eerſte Keyſers; tot dat ſy wederom haer hooft heeft op-geſteecken onder de Keyſers *M. Aurelius*, ende *Commodus* ſijnen Soon, als wanneer dien voor-treffelicken, ende neerſtigen Genees-meeſter *Galenus*, de verouderde ende verdonckerde Boecken van *Hippocrates*, die hy by na voor eenen Godt houdt, wederom door den luyſter van ſijn geleerde uyt-leggingen, in 't heldere licht bracht, ende de ſelvige Reden-gevende leere, door ſijn uytmuytende ſchriften, groote kracht, ende vaſt ſteunſel gaf. Ende ghelijck door het korte leven der Menſchen, niet alles en kan geweten, noch ondervonden werden: ſoo zijn noch na de tijden van de wel-ghemelte *Hippocrates*, ende *Galenus*, dien, als d'eerſte, de eerſte ende hooghſte eere toe-behoort, andere gekomen, die in haer voetſtappen tredende deſe Leere noch verder uyt-gheſtreckt, ende met nieuwe Leeringen, ende Ondervindingen meerder verſterckt hebben. Welckers voor-ſchrift wy volgende, ſullen niet by-brengen, als 't gene op Redenen, ende Ervarentheyt ghebouwt is. Want wy en moeten niet ſteunen op de enckele ende naeckte Ervarentheydt, dewijl de ſelve, wanneer ſy met de Reden niet verknocht en is, vol ghevaers ſteeckt: om datter vele dingen gehouden werden te geſchieden door de kracht der Natueren in 't menſchelicke lichaem, die nochtans door gewelt van de Sieckten uytgeperſt werden. Hier komt noch by, dat geene Sieckte in een yegelijck even-eens en is, ende datter geen ſoorte van ghenees-middel en is, de welcke in een yeder de ſelvighe kracht heeft. Men moet oock niet op de Reden, ende het Oirdeel alleen blijven ſtaen: alſoo dickwils bevonden werdt, dat het gene na de Reden ſchijnt vaſt te gaen, door de Bevindinge omgeſtooten werdt. Hierom ſchrijft den geleerden Jode *Philo*, in ſijn Griecx Boeck van de Landt-bouwinge, ſeer wel, dat de onvruchtbare boomen, gelijck zijn de leeringen, die alleen beſtaen in overdencken ende inbeeldingen, onder welcke hy ſtelt de leedige Genees-konſte, die haer niet en begeeft om de geneſinghe der Siecken ſelfs by der handt te nemen; alſoo het gene men by zijn ſelven overleyt heeft, niet en ſiet, door de bevindinge, ende dagelickſche Ervarentheyt, altijt beveſtigen.

(5) Hier uyt blijckt dan, dat Reden, ende Ervarentheyt te ſamen moeten gaen, ende dat ſy beyde de vaſtigheydt in de Genees-konſte ſtellen. Doch indien 't gheviele, dat de Reden ſchene te ſtrijden tegens de Ervarentheyt, alſdan moſt de Ervarentheyt meeſt wegen. Want dat men ſiet ende bevindt, ſtaet meerder te ghelooven, als 't gene by ons door waerſchijnelicke Reden ſoude mogen in-ghebeelt werden. Deſe Ervarentheyt geſchiet in 't Menſchelicke Lichaem, door Genees-middelen; daerom de gelegentheyt van beyde hier te beſchrijven. Dan en is de Ervarentheyt niet te rekenen uyt het gene nu, ende dan eens gheſien werdt: maer uyt gheſtadige, ende langhdurige Oeffeninge in alderhande Lichamen, ende Sieckten, ende daer op neerſtighe ende wackere Aen-merckingen. Ende alſoo ſeyt, met den wijs-geer *Ariſtoteles*, de Poët *Manilius*, dat, door menighvuldigh ghebruyck, het exempel den wegh banende, de Ervarentheydt de Konſten ghebaert heeft.

Per varios, uſus artem Experientia fecit,
Exemplo monſtrante viam.

Nu dewijl het Byſondere niet bequamelick onderſocht, nochte wel verſtaen en kan werden, ſonder voorgaende Kenniſſe van het Algemeene: ſoo ſullen wy, voor al eer wy komen tot elcke Sieckte in 't byſonder, eerſt uytleggen den Aert, ende gelegentheyt van de Sieckte in 't gemeen.

Het II. Capittel.

1. *Beſchrijvinge van de Sieckte.*
2. *Haer Vergelijckinge tegen de Geſontheyt.*

(1)

Sieckte is een gheſtalteniſſe tegens de Nature in het Menſchelicke Lichaem, ſijne Werckingen belettende.

Met

Met het woordt *Geſtalteniſſe* hebben wy willen uyt-beelden het Grieckſche *Diatheſis*, ofte Latijnſch *Diſpoſitio*, *Conſtitutio*, ofte diergelijcke. Is *tegen de Nature*, als de welcke de ſelve gheſtadigh beſtrijdt, ende de overhandt krijgende, de Doodt aen-brengt. Wy hebben noch geſeyt *in 't Menſchelicke Lichaem*, als zijnde het *ſubject* van onſe Genees-konſte, ende niet Oſſen, ofte Paerden, die ſy laet aen een andere, genoemt *Ars veterinaria*. Daerom en hadde onſen *Operateur* geen ongelijck, als hy my onlangs klaeghde, over de laetdunckentheyt van ſeker Paerde-lubber, die ſijn E. begroet hadde met den naem van *Confrater*. Waer op vragende of hy mede een *Operateur* was, kreegh tot antwoort, Ja: maer dat 't gene ſijn E. was in de Menſchen, hy was in de Beeſten. Ick beſluyte, dat ſy *de Werckingen des Lichaems belet*, 't welck haer recht-ſtrijdigh ſtelt tegens de Geſontheyt.

(2) Want ghelijck de Geſontheyt is een geſtalteniſſe volgens de Nature, door haer ſelven alle werckingen der deelen, ende leeden uytvoerende: alſoo is in tegen-deel de *Sieckte* een gheſtalteniſſe in ons lichaem tegens de Nature, eerſt, ende door haer ſelven de werckinghe belettende, ofte verhinderende. Hierom is wel geſeyt van *Cicero*, in ſijn Boeck van de Vrientſchap, dat in andere dingen, die begeert werden, elck bequaem ende meeſt ghelegen valt voor yet byſonders: maer de Geſontheyt, om buyten pijn te leven, ende de werckingen des Lichaems wel uyt te konnen voeren. Ende als daer yet aen komt te haperen, dan iſſer Sieckte.

De weynighe woorden nu verhaelt, beſchrijven kort-bondigh, ende volkomentlick den Aert, ende Nature der Sieckte: waerom wy oock gantſch onnoodigh achten hier naeukeurigh te toetſen het verſchillende gevoelen der Genees-meeſters, of wel de Sieckte *Subſtantie*, ofte Weſen is, of *Relatie*, als tegen de Geſontheyt ſtaende, of liever *Qualitas*, dat is, Hoedanigheyt. Derhalven zullen wy alleen, ende kortelick vervolgens aenwijſen der Sieckten Verſcheydenheyt, Tijden, Oirſaken, Ken-teyckenen, ende Voor-teyckenen.

Het III. Capittel.

1. *Verſcheydenheyt der Sieckten driederley*;
2. *Sommige in Enckele, ende gelijckformige Deelen*,
3. *Andere in te Samen-gevoeghde, ende Werckende*,
4. *Eenige Gemeen in beyde.*

(1)

DEwijl alle Sieckten haer leger-plaets hebben in de Deelen onſes Lichaems, ſoo moet haer voorname *Verſcheydenheyt* genomen werden uyt de verſcheydenheyt der Deelen. Die de gematigheyt, ofte het Weſen van enckele Deelen beſchadigen, noemen wy Enckele, ghelijck t'Samen-gheſtelde Sieckten, die de t'Samen-geſtelde deelen ontſtellen. Ende alſoo beyde ghemeen is uyt haer ghevoeghde ſtucxkens te beſtaen: ſoo maeckt haer ſcheydingh het derde onderſcheyt, ende werden ſoodanighe Sieckten den naem gegeven van Gemeene.

(2) Enckele Sieckten zijn, wanneer in Enckele, ende Gelijck-formige deelen, voor eerſt de Gematigheyt van de vier Elementen, die tot de werckinge van nooden is, ende de Geſontheyt maeckt, komt te veranderen in *Ongematigheyt*, waer door eene Hoedanigheydt de andere drie; ofte twee de vordere overtreffen. Daer uyt volght een Enckele ongematigheyt, als eene Hoedanigheyt uytſteeckt, de welcke vierderley is, Heete, Koude, Vochtighe, ende Drooge: ofte Gemengde, als twee uytmunten, die oock volgens vierderhande mengeling vierderhande is, Heete ende Vochtige, Heete ende Drooge, Koude ende Vochtige, Koude ende Drooge. Dan alſoo het Menſchelicke Lichaem niet alleen een enckel mengſel is, maer oock een levend, ende gezielt lichaem, hebbende natuurlicke wermte, leven-de geeſten, oirſpronckelicke vochtigheyt, ende een byſondere gedaente, daer het van gezielt wert, ende waer uyt Edele hoedanigheden ſpruyten, die in de vermengingh van de vier Elementen niet te vinden en zijn; ende ſonder welcke de gheſtaltenis van de Enckele deelen niet en kan beſtaen; derhalven beſchadight zijnde, noch een andere ſoorte van enckele Sieckten veroirſaken, die wy noemen van *Verborgene Hoedanigheyt*, ofte *geheel Weſen*, gelijck *Peſt*, Venijnige beten, ende diergelijcke.

(3) De Werckende deelen hebben een bequame t'ſamen-voeginge, ende verſcheyden maeckſel na de verſcheydenheyt van haer werckinge, ende ſulcks in Gedaente, Getal, Groote, ende Plaetſche; waer uyt dan rijſen vier ſoorten van Sieckten der Werckende deelen.

Voor eerſt zijn Sieckten in *Gedaente*, wanneer de natuurlicke Figure, ofte ghedaente van eenigh Deel verkeert ſtaet, gelijck kromme Beenen; wanſchapenis, gelijck een Hooft dat geheel ront ofte al te langh is. Wanneer 't gene nauw moet weſen, te ſeer uytgeſet wert, ghelijck den Oogh-appel, gereckte Aderen ende Slagh-aderen; ofte de ruymte benauwt wert, ghelijck in Squinantie, ende alderhande Verſtoppinge. Als noch wanneer yet, dat van Naturen rouwachtigh is, gelijck Maegh, Dermen, ende Lijfmoeder, om vaſter te houden, gladt ende glibberigh werden; ofte dat de Stroot-pijp rouwer gemaeckt zijnde, Heeſigheyt aen-brengt.

Ten tweeden, komen de Sieckten in *Getal*, te weten, alſſer eenigh Deel te veel, ofte te kort is, gelijck de ſeſte Vinger, den derden ofte vierden Bal; dat yemandt ſonder Arm, Been, Handt gheboren werdt, ofte daer na verlieſt.

De derde ſoorte maken de Sieckten in *Groote*, wanneer eenigh Deel boven ofte onder de natuurlicke mate te groot ofte te kleyn is, als een Water-hooft, een over-groote Neus, een Tonge ſoo groot, datſe de Mondt niet en kan bedecken; ghelijck die oock in ſommige te kort komt.

Ten vierden ſchieten Leden uyt hare *Plaetſche*, gelijck in Ontledinge, uytſtekende Tanden, ende Scheurſel.

(4) Het derde Onderſcheyt van de Sieckten beſtaet in het ſcheyden van het gene geheel was; ende alſoo ſulcx de gemelte Deelen eenparigh aengaet, ſoo werden ſy *Gemeene* genoemt, en zijn Wonden, ende Breucken.

Het IV. Capittel.

1. *Tijden der Sieckten,*
2. *Tweederley;*
3. *Algemeene vier-tijdigh,*
4. *Beginſel, ofte Aenvang,*
5. *Opgang, ofte Vermeerdering,*
6. *Op 't Hooghſte te zijn,*
7. *Af te gaen,*
8. *Byſondere Tijden, mede vierderhande.*

(1)

De Tijden der Sieckten maken mede haer Verſcheydenheyt. Ende gelijck een Vyer, dat even aengeleyt is, in 't eerſte ſmoockt, daer na ſijn vlamme allengskens op-ſteeckt, tot dat het gheheel aen brandt raeckt, ende dan wederom metter tijdt vergaet, tot dat het ten laetſten gantſch uyt-geblufcht werdt: even-eens gaet het met de Sieckten, welckers ſtoffe in 't begin als ſmoockt, daer na doorbreeckt, ende dan op 't hooghſte ontſteeckt, ende in 't laetſte wederom af-gaet, ende ſoo allengskens verdwijnt.

(2) Deſe Tijden zijn tweederhande: ſommige Al-gemeen, ſommige Byſonder. Al-gemeene werden geſeyt ten aenſien van de geheele Sieckte, ende zijn de gene, de welcke in haer den geheelen loop der Sieckte beſluyten. Byſondere tijden hebben haer begrip in een byſondere verheffinge.

(3) De Al-gemeene tijden werden by onſen leermeeſter *Galenus*, ende ſijn Na-volgers, geſtelt Vierderley te weſen.

(4) Het *Beginſel* is den eerſten tijdt, wanneer de Sieckte eerſt aenvanght, ende haer ſtoffe noch rauw is.

(5) *Opgang* werdt genoemt, als de Sieckte toeneemt, de Toevallen beſwaren, ende de Teyckenen van teren, ofte koken haer beginnen te openbaren in Sieckten, daer men van op ſtaet; ofte als haer Teyckenen vertoonen ſtrijdigh tegens het teren, die dan doodelick zijn; in welck geval oock de vier Tijden niet nootſakelick uytgebracht en werden.

(6) De Sieckte is *op 't Hooghſte*, wanneer de ſelve in den hevighſten ſtrijdt ſtaet tegens de Nature, ende dan vertoonen haer oock alle Toe-vallen op het quaetſte. Op welcke Tijdt de overwinninge aen een van beyde zijden nootwendigh moet vallen, ende ofte de Nature, ofte de Sieckte de overhandt behouden. In 't eerſte geval vertoonen haer Teyckenen, dat de ſtoffe gekoockt ende gerijpt is, waer op dan de Geſontheyt volght: in 't ander zijn tegenſtrijdende Teyckenen, ende die verdervinge aenwijſen.

(7) Als in den gemelten ſtrijdt de Nature de ſterckſte blijft, ende de Sieckte overwonnen heeft, dan verminderen terſtondt al de quade Toe-vallen, ende de Sieckte werdt geſeyt *Af te gaen*, op die maniere allengskens met de Geſontheydt verwiſſelende.

(8) Deſe vier Tijden en nemen niet alleen plaets in den vollen loop der Sieckten: maer oock in haer byſondere aen-vallen. Soo beſtaet het Begin van Af-gaende Koortſchen, in 't huyveren, ofte beven, ende in een in-getrocken, ofte kleynen Pols. Ende als de ſelve hem begint uyt te ſteken, volgende de Hitte, die haer over het geheele Lichaem verſpreyt, dat is het op-gaen. Wanneer de Hitte noch toeneemt, ende dien-volgende de Pols ſtercker ſlaet, ende het Hert benauder werdt, dan is de Koortſche op 't Hooghſte. Ten laetſten, de Hitte merckelick af-nemende, komt de Koortſche aen 't Af-gaen, de Pols gaet natuurlicker, ende de overige Stoffe werdt door onſienlicken damp, ofte ſweeten uytgedreven.

Het V. Capittel.

1. *Oirſaken der Sieckten tweederley;*
2. *Uytwendige,*
3. *Inwendige,*
4. *Nootſakelickheyt der kenniſſe.*

(1)

De *Oirſaken* der Sieckten zijn ofte uytwendigh, ofte inwendigh.

(2) De Uytwendige beſtaen meeſt in de ſes Niet-natuurlicke dingen in de Voor-reden van den *Schat der Geſontheyt*, Cap. 8, verhandelt, te weten, Lucht, Spijſe, Dranck, &c. ende dat is 't gene *Diogenianus* ſeyde by *Plutarchus* in 't 8. van ſijn Tafel-redenen 9. dat de ſelfde dingen, die ons doen leven, oock de Sieckten aen-brengen.

(3) Van de Inwendige, zijn ſommighe ons door de beginſelen ende ſtoffe van ons maeckſel aen-gekomen, het welck de oirſaeck is van Erf-ſieckten, als

als onder andere, Gicht, Graveel, Tering, Vallen-de Sieckte. Soo dat het een groot geluck is, geſonde Ouders gehadt te hebben, ende wel geboren te zijn. Derhalven ſoude het Menſchelicke gheſlacht grooten dienſt geſchieden, indien alleen, gelijck de gemelte *Plutarchus* wel vermaent, in ſijn Boeck van de Opvoedingh der Kinderen, geſonde ende wel-varende Luyden haer tot den Houwelicken-ſtaet begaven. Want, indien een Bouman, die ſijn landt ſal gaen bezaeyen, ſuyver ende hart Koren daer toe neemt, in der daet bevonden hebbende, dat van ſlecht, ende voos zaet, niet als licht ende quaet ge-was voort en komt, hoe veel te meerder behoort men daer op te letten in het telen der Kinderen. Andere Inwendige oirſaken door Sieckten in ons Lichaem groeyen, uyt het Bloedt, Slijmerigheyt, Gal, ende ſwart Bloedt, als ſy van haer Natuurlicke gematigheyt af wijcken, ofte datter eenigh Deel in't Lichaem komt te veranderen, verſtoppen, ofte ver-derven. Hier uyt blijckt wel geſeyt te weſen van den meer-gemelten *Plutarchus* (in ſijn Boeck, om niet te leven volgens *Epicurus*) dat het Lichaem niet al-leen van buyten, gelijck een Zee door ongeſtuymig onweder en helt: maer dat het meerder geroert, ende ontſtelt werdt, door 't gene het ſelver van bin-nen voedt, ende opgeeft; ende dat yemandt meer-der reden heeft, om te hopen op goet ende ſtil weder midden in den Winter, als dat ſijn Vleyſch een ſtant-vaſtighe gheſontheyt ſal behouden. Want al ſtondt *Eſculapius* ſelve (die de Heydenen plachten te vie-ren voor eenen Godt, ende vinder der Genees-konſte) geſtadigh by yemandt van ſijn geboorte af, ende alles wat door ongeſontheyt van buyten aen konde komen, af-keerde; ſoo ſoude evenwel het Lichaem van binnen veranderen, door den ſtrijdt, die daer valt tuſſchen de beginſelen onſes levens, ende de natuurlicke ende in-geboren Wermte; de welcke ons wel, ſoo langh wy leven, voedt, be-ſchermt, ende onderhoudt; maer nochtans metter tijdt verandert, ende verteert, ſommighe vroeger, ſommighe later, na dat elck den tijdt ſijnes levens geſtelt is, welckers palen, de Genees-meeſters ge-looven, dat van weynighe bereyckt werden. Dan hier over is onder andere een treffelicke uyt-ſpraeck gedaen by de Wel-edele, ende noyt genoegh gepre-ſen Juffrouw, Juffr. *Anna Maria van Schurman*, in ſekeren Brief aen my geſchreven, ende in Latijn, ende Nederlandts gedruckt, te ſien in 't Aen-hang-ſel van de Heel-konſt, onder de Brieven N°. 3.

(4) Wat vorder de Oirſake der Sieckten belangt, daer is ſoo veel aen gelegen dat de Genees-meeſters (gelijck *Cicero* ſchrijft in 't boeck van het Noot-lot) meenen, wanneer maer de Oirſaeck der Sieckte gevonden werdt, dat dan oock de Genees-middel gevonden is. Want wat ſoude, ſchrijft de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Polybius*, in 't derde boeck, een Genees-meeſter by een Siecken uyt-rechten, die niet en verſtondt de Oirſaken der Sieckte? Dewijl ſoodanigh een nimmermeer den rechten wegh van gheneſinghe en ſal ingaen. Derhalven, ſeyt hy, en moet op geen dingen meerder acht genomen wer-den, als op de Oirſaken van al 't gene, dat gebeurt. Maer alſoo ſulcks niet licht en valt, ende een yege-lijcks werck niet en is, ſoo mogen wy met den Poët *Virgilius* wel ſeggen,

Fœlix; qui potuit rerum cognoſcere cauſas.

Het VI. Capittel.

1. *Teyckenen der Sieckten.*
2. *Toe-vallen.*
3. *Teyckenen tweederley.*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Eygene,*
6. *By-ſittende.*

(1)

DEwijl de Oirſaken der Sieckten dickwils ver-borgen zijn, ſoo werden de ſelvige af-genomen door de uytwendige *Teyckenen*, ende *Toe-vallen*.

(2) De *Toe-vallen* werden gemeenlick met den Grieckſchen naem genoemt, *Symptomata*, ende zijn mede teyckenen der Sieckten. Alſoo beteyckenen geele Oogen, ende de ſelvige verwe over 't geheele lichaem, een geele ſucht, als een toeval ofte gevolgh van die Sieckte; het welck, alſoo het ſichtbaer is, een teycken geeft van de inwendige ende verborgen ſieckte, daer het van daen komt. Soo ſeyt *Plutar-chus*, 5. van de Meeningen der Wijſen 29. dat het gene wy ſien, ons klaerlick voor ooghen ſtelt 't gene in duyſter is. Ende alſoo konnen oock ſommighe dinghen Teyckenen weſen, hoe-wel geen Toe-vallen.

(3) De Teyckenen zijn tweederley; ſommighe wijſen aen de teghenwoordige gelegentheyt, die wy *Ken-teyckenen* ſullen noemen, andere de toekomen-de, die wy met den naem van *Voor-teyckenen* be-kleeden.

(4) Een *Ken-teycken* openbaert, ende geeft te kennen het gene verborgen is. In welcke gelegent-heyt oock uyt de Oirſaken, die voorgegaen zijn, ofte noch tegenwoordigh by-blijven, Ken-teycke-nen der Sieckten getrocken werden.

(5) Dan de *Eygene* teyckenen (*Pathognomonica* by de Griecken genoemt) volgen het weſen, ende de eygenſchap der Sieckte, ende hangen aen de ſelve noodſakelick vaſt, ſoo dat ſy van 't beginſel daer by zijn, ende daer van niet geſcheyden en konnen wer-den, derhalven oock ſoodanigen Sieckte nootwen-digh te kennen geven. Want alſoo de Sieckte ſeer ſelden door een eenigh, ende eygen Teycken werdt

aengeweſen: ſoo neemt men gemeenlick de Eygene, uyt vele Teyckenen by malkander ghevoeght; de welcke byſonder genomen zijnde, ſulcken Sieckte gantſch niet en beteyckenen. Wy ſullen hier toe, in plaetſche van vele, alleen by-brengen het vermaerde voor-beeldt van 't *Pleuris*. Noch Korten-adem, noch Hoeſt, noch geſtadige Koortſche, noch ſtekende Zijde-pijn, noch een harde Pols, en konnen by haer ſelven, ende geſcheyden, geen *Pleuris* uyt-beelden; gelijck ſy volkomentlijck doen, wanneer ſy haer te ſamen allegader ghelijckelick vertoonen.

(6) Behalven deſe Eygene teyckenen, ſtaen noch aen te mercken andere, die wy na den Grieckſchen naem *By-ſittende* moghen heeten; de welcke de Sieckte niet altijdt en volgen, ende derhalven oock hare eygenſchap niet aen en wijſen; maer even-wel haer by de andere voegende klaerder licht by-brengen, ofte byſonder onderſcheyt te kennen geven. Soodanighe zijn in 't voor-gemelte *Pleuris*, dat de Sieckte beter kan leggen op de verſeerde zijde, als op de geſonde, ende dat de pijn op-rijſt tot boven na den ſtroot, ofte tot beneden in den onderbuyck ſackt.

Het VII. Capittel.

1. *Voorſienigheyts nootſakelickheyt in 't gemeen,*
2. *Byſonderlick in de Genees-konſte.*
3. *Voor-teyckenen,*
4. *Haer Onderſcheyt,*
5. *Byſondere krachten.*

(1)

HEt en is niet ghenoegh, dat men uyt de tegenwoordighe Teyckenen de Sieckte wel kendt: maer is oock hoogh-noodigh, om de ſelve niet te mis-handelen, haer Uyt-komſte te voorſien.

Iſtuc eſt ſapere, non quod ante pedes modo eſt
Videre: ſed illa etiam, quæ futura ſunt,
Proſpicere,

gelijck *Terentius* wel ſeyt *Adelphis*. Maer die niet verder en ſiet, als (gelijck men ſeyt) ſijn Neus langh en is, ſchiet meeſt te kort. Die yet begint ſonder inſicht van 't eynde, ende wat tuſſchen beyde ſoude konnen vallen, valt gemeenlick tuſſchen twee ſtoelen in de aſſche. Soo ſchrijft de Ridder *Partua*, in 't 5 Boeck van ſijn Italiaenſche Hiſtorie van Venetien, dat als Romen, door ſijn floſſigheyt, ende quade toeſicht in-genomen, ende jammerlick gep'ondert werde, de Paus *Clemens de VII.* toonde met een ſeer aen-merckens waerdigh voor-beeldt, dat in gelegentheden, die 't grootſte ghevaer onderworpen zijn, wijſe raedt is, alle mogelicke dingen te overleggen, ende gelijck als of ſy ſtonden om te gebeuren, ende voor haer te ſoecken, ſoo veel mogelick is, tijdelick behulp-middel. Derhalven ſeyde eertijdts (by *Ammian. Marcell.* in 't 16. boeck van ſijn Hiſtorie) de Keyſer *Iulianus*, dat in de ſwaerſte ſaken de tijdelicke toeſicht dickwils verſien heeft, ende den ſtaet van wanckele dingen, goeden raet wel op-genoomen zijnde, door Goddelicke middelen veeltijts herſtelt is. De Voorſienigheyt ſchijnt voorwaer wat Goddelicx te weſen; ghelijck de Indianen wel toonden aen *Columbus*, als hy haer den aenſtaenden *Eclipſis* voorſeyde. *Laërtius* ſchrijft van den wijs-geer *Democritus*, dat als hy wat voor-ſeydt hadde, 't gene daer na gebeurde, van vele geoirdeelt werde Goddelicke eere waerdigh te weſen. Doch al is 't, dat (ghelijck *Dionyſius Halicarnaſſeus* ſchrijft in 't 8. van ſijn Grieckſche Hiſtorie 28.) de Goden aen niemandt van de ſterffelicke Menſchen ghegeven hebben een ſekere wetenſchap van het toe-komende, ende dat ſulcx voor-weten by *Iſocrates*, in ſijn geſpreck tegen een Neus-wijſe, gehouden werdt het Menſchelicke verſtandt ſoo verre te boven te gaen, dat de hoogh wijſe Poët *Homerus*, ſelve de Goden in ſijn Verſſen ſtelt, raetſlagende met malkanderen over 't gene gebeuren ſal, als of 't ſelve voor haer onſeker, ofte verborgen was: ſoo kan even-wel een vernuftigh, ende rech-ſinnigh Genees-meeſter uyt het gene, 't welck de Sieckte te voren vertoont heeft, ende noch tegenwoordigh voor-geeft, met goede redenen af-nemen, wat daer op volgen ſal. Alſoo ſchrijft *Polybius* in ſijn 6. Boeck van ſijn Hiſtorie, niet ſwaer te zijn, dat door overleggen van 't gene gebeurt is, geoirdeelt werdt van 't gene noch gebeuren ſal, te weten, als het met de ſaeck ſoo gelegen is, gelijck *Cicero* ſeyt in 't 6. Boeck van ſijn Brieven, dat haer uytkomſte voorſien kan werden.

(2) Om voorſichtigh te geneſen, moet een Genees-meeſter de Voorſienigheydt ten hooghſten in achtinghe nemen. Want voor-ſeggende het gene den Siecken daer na over-komt, is hy vry van na-praet, als den aert van de Sieckte wel verſtaen hebbende. Behalven dat hy oock de goede Genees-middelen, die andere geholpen hebben, niet te vergeefs en verſpilt. Waer by noch komt, dat de Siecke grooter vertrouwen ſtelt op den Genees-meeſter, die hy ſiet, niet alleen het tegenwoordige te begrijpen, maer oock het toe-komende te voor-ſeggen; gelijck *Hippocrates* wel aen-merckt in 't begin van de Voor-teyckenen.

(3) Het Voor-weten, dat een Genees-meeſter van nooden heeft, beſtaet voornámelick in drie dingen; te weten, wat Uyt-komſte de Sieckte ſal hebben, op wat Tijt, ende op wat Maniere. Hier ſullen wy ſulcx maer in 't gemeen aen-roeren, houdende het byſondere in de beſchrijvinge van de byſondere Sieckten.

(4) Het *Onderſcheyt* der Voor-teyckenen is drieder-

derhande. Sommighe boodtſchappen van Rauwigheydt, ofte wel Teren, Andere van Op-komen, ofte Sterven, Eenighe van ſcheyden, *Critica* ghenoemt.

De Voor-teyckenen van Rauwigheyt, ofte wel Koken van de Vochtigheden, beſtaen in 't Water, Aftreck, ende Fluymen.

De Voor-teyckenen van Doodt, ofte Leven zijn in 't ghene met het Water, ende den Kamer-gangh geloſt werdt; als mede Sweeten, Langen, ofte Korten-adem halen, de Sieckte licht, ofte beſwaerlick te verdragen, een even ofte on-even Pols, geen, ofte veel veranderingh in 't Aengheſicht, dat men in 't Bedde leyt na gewoonte, ofte over hoop.

Voor-teyckenen, *Critica* gheheeten, komen met een ſchielicke veranderingh, ende ontſteltenis. Ende van de ſelve zijn ſommige als Oirſaeck, ende Teycken, gelijck Braken, Kamer-gangh, veel Water, bloeden uyt den Neus, Sweeten, Geſwellen achter de Ooren, Sinckingen van d'eene plaets op d'ander. Sommige zijn alleen Teyckenen, als Raſernye, Waken, diepen Slaep, Hooft-pijn, Onghe-ruſtheyt, ſchemerende, ende tranende Oogen, ruyſſende Ooren, bevende Onder-lip. ſterck Schudden, root Aengeſicht, ende Oogen, Treckingh in den Buyck, Walging, Brandt, ende grooten Dorſt.

(5) Deſe Teyckenen en zijn niet van eenderhande kracht. Die mede brengen dat de Vochtigheden wel gekoockt zijn, vallen altijt goet, op wat tijt datſe haer oock vertoonen: maer de *Critica* zijn altemet quaet. Want ſy en moeten haer niet openbaren, dan als de Sieckte op 't Hooghſte is; ende in 't begin, ofte toe-nemen komende, en ſeggen ſy niet goets, nochte en brengen eenige verlichtingh aen de Sieckte.

Het VIII. Capittel.

1. *Teyckenen uyt den Pols, ende 't Water.*
2. *Beſchrijvinge van den Pols.*
3. *Sijn Verſcheydenheyt, ende Oirſaken.*

(1)

OM de Sieckten te beteyckenen, en hebben de *Pols*, ende het *Water* geen kleyne kracht. Want de Pols wijſt aen de ghelegentheydt van het Herte, ende de Slagh-aderen, ende dien-volgende van de ſterckte onſes Lichaems. Het Water vertoont hoe dat de Lever, ende Aderen gheſtelt zijn, ende met eenen oock de hoedanigheydt van 't Bloedt, ende d'ander Vochtigheden daer in zijnde, als oock van de Sieckten uyt de ſelvighe ſpruytende: maer wat duyſterder van de krachten. Een quaden Pols geeft altijdt arger teycken, als quaet Water: ende geſont Water is ſekerder, als eenen geſonden Pols.

(2) De *Pols* is een beweginghe, ofte kloppingh (het welck 't Latijnſche *Pulſus* beteyckent) van de Slagh-aderen, die uyt het Herte ſpruyten, van 't welcke ſy daer mede het Bloedt door 't geheele Lichaem ſpeuten, beſtaende in opheffen, ende nederſtijgen. Ende al-hoe-wel de Slagh-aderen, het gheheele Lichaem over kloppen, ſoo is men even-wel ghewoon geen anderen Pols te voelen, als die voor aen den arm ſtaet, om dat die gereeder leyt, ende oock blooter, als tegen het vel aen ſlaende.

(3) Om den Pols wel te verſtaen, ſoo moet men eerſt, ende voor-al wel letten, op de gene die gematight is, als zijnde de wet, ende de maet van alle d'andere. Want deſe werden, na vergelijckinge van den ſelven, geſeyt Groot ofte Kleyn, Ras ofte Langſaem, Hart ofte Saght, Sterck ofte Flauw, Gelijck ofte Ongelijck. De gematighde Pols en werdt niet gevonden, als in de alderbeſte naturen; ende in alſulcke geſtalteniſſe des Lichaems, de welcke midden tuſſchen de uytſtekende hoedanigheden gematight is. Maer in Ongematighde naturen, al is 't datſe gheſont zijn, ſoo verſchillen de Polſen daer van. Want die Heet van Naturen zijn, hebben een Raſſen, Grooten, ende Sterck-achtigen Pols: in tegendeel, die Kout zijn. De Magere eenen Langſamen, Stercken ende Grooten; dewijl dat de Ader geen belet en heeft, om haer wel op te geven. In Mans, ende Jongelingen is hy Grooter ende Stercker, als in de Vrouwen, in Oude luyden ſlap, ende Traegh, in Kinderen tuſſchen beyden. Soo verandert hy oock na de Getijden des Jaers, na de Landen, na de Oeffeninge des Lichaems, als oock na de beweginge des Gemoets. Een ſtercke Pols beteyckent in de geſonde een lang leven, in Siecken, dat ſy wel ſullen op-komen. Een ſlappe is een bode van ſlapheyt der krachten, alſoo geworden, ofte door langhdurigheyt der ſieckten, ofte datſe door eenige andere oirſaken vervlogen zijn, als vaſten, waken, pijn, ongeruſtheydt, loop, ofte diergelijcke. Een Raſſe Pols beteyckent Hitte, ofte gebreck van levende Geeſten: een groote, dat de Krachten niet ſwack en zijn; een ſtercke, dat de ſelfde ſterck ende kloeck zijn. Een kleyne Pols geeft te kennen, ghebreck van natuurlicke Wermte, ende een groote verkouwinge. Nu dat een Pols niet wel, ofte volkomen uyt en ſlaet, ſulcx en gheſchiet niet uyt nootſakelickheyt, ofte en betoont geen eygenſchap van ſieckte: maer alleen eenig beletſel, dat ontrent de ſlag-ader valt, te weten, wanneerſe van de omliggende vlieſen, vet, ofte vleyſch verdruckt werdt. Soo hebben Vette luyden een Korten, ende Kleynen; Magere een Langen, ende grooten; Vier-ſchotige een gematigden Pols. Een ſachte Pols betoont een ſachte ſlagh-ader, ende dat het Lichaem vol ſlijmerachtige Vochtigheyt is, ghelijck in Water-ſucht, ende ſlapende ſieckten. Een Harde Pols, indien hy niet en komt uyt Flau-

wigheyt,

wigheyt, noch uyt Vreeſe, noch uyt ſchaemte, beteyckent altijt een Harde ſlagh-ader: die alſoo wert, ofte door Drooghte, ofte door Benauwinge, ofte door Spanninghe. De Drooghte heeft haren oirſpronck uyt onmatigh gebruyck van heeten dranck, uyt brandende ende verdroogende Koortſchen, uyt de vierden-daeghſche Koortſch, ende ſwaermoedigheyt. De Benauwinge komt ſomtijdts van kouw, 't zy door de Lucht ofte kouwen dranck, ſomtijdts oock van quade Vruchten, die veel dick glas-ſlijm in 't Lichaem doen groeyen. De Spanning geſchiet door ontſtekingh, ofte door een hardigheydt in de Lever ofte Milt. Maer in wat ſoorte dat hy gelijck ſlaet, dan gaet hy vaſt, ende ſeker, waer op men hem mach vertrouwen; dan ongelijck gaende, valt hy ontrouw. Derhalven is een goede Pols, die gelijck gaet, de ſekerſte, ende beſte: een quade ende ghelijcke, de archſte; ende arger als een die Quaet, ende Ongelijck is. Wat Pols nu in elcke Sieckte is, ſullen wy hier na op ſijn plaets uyt-leggen.

Het IX. Capittel.

1. *Waters Stoffe, ende Oirſpronck.*
2. *Sijn Ken-teyckenen.*
3. *In 't beſien waer te nemen.*
4. *Beſchrijvinge van Geſont Water.*
5. *Onderſcheyt in Veelte,*
6. *Verwe,*
7. *Weſen, ofte Geſtalteniſſe,*
8. *Vermenginge.*
9. *Misbruyck in 't Water te beſien, ende daer van eenige kluchtige Geſchiedeniſſen,*
10. *Dat het geen Teycken en geeft van Man, ofte Vrouw,*
11. *Noch van Swanger gaen.*

(1)

DEwijl de Vuyligheyt van ons Lichaem, gelijck als een af-ſchietſel is van beſchadighde deelen, ofte quade vochtigheden, ſoo brenght het mede haer gelegentheyt, ende heeft de voornaemſte plaets onder de Ken-teyckenen. Maer het Water alleen ſchiet van 't gheheele Lichaem, en kan derhalven een algemeen teycken geven. Want het Water en is niet anders, als de Wey van het Bloedt door de Nieren gheſcheyden, ende af-gheleeckt. Gelijck in Melck, alſſe ſtremmelt, ſoo werdt oock in 't Bloedt de Wey van het dicke ende grove af-geſondert: de welcke onder het Bloedt vermenght was, om dat het door de kleyne Aderkens tot het uyterſte van 't Lichaem ſoude konnen loopen. Deſe Wey heeft haren oirſpronck van den Dranck, ofte ander Nat, waer mede vaſter ſpijſe vermengt werdt, ende ſonder het welcke het Lichaem nauw'licx eenigh voordeel uyt de Spijſe en ſoude trecken. Hierom is den Dranck alle Dieren ſeer bequaem ende noodigh; ſommigen, ghelijck de Vogelen, die geen water en maken, ſchaerſſer, anderen, als Menſchen, ende Vier-voetighe dieren, meerder. Door het koken van de Maegh werdt de geheele vochtigheyt met de Koſt vermenght, ende alle de ſpijſe werdt verdunt, ende met de vochtigheyt gebracht tot een gelijcks ende eenparigh weſen, het welck wy *Chylus*, ofte Gijl noemen. Deſen door de Dermen loopende, werdt uyt-geſogen door de Aderen van het Dermſcheyl (ghelijck tot noch toe gemeent is) ofte door de Melck-aderen (onlanghs gevonden, ende by ons oock in levende ontledinge der Beeſten ondervonden) die het fijnſte, ende nutſte uyt-ſuygen, ende voeren na de Lever. Als hier dan van gijl Bloedt gemaeckt is, gelijck de Gal na het Gal-blaesjen, het ſwart, ende grof Bloedt na de Milt, alſoo werdt oock het Water ('t eygen uytſchot van de Lever, gelijck de Kamer-gangh is van Maegh ende Dermen) ſijn werck, dat geſeyt is, gedaen hebbende, ende 't gene nu onnut, ende overigh is, uyt het bultige deel des Levers gedreven, door de Suygh-ſlagh-aderen tot in de Nieren, ende van daer door de Water-peſen in de Blaes. Doch even-wel niet al: want haer noch een deel met het bloet door het Lichaem verſpreyt, het welck 't ampt van door-voeren volbracht hebbende, ofte door het ſweet uyt-dampt, ofte wederom den eygen wegh keerende, door de Nieren ende Blaes gheloſt werdt. Soo dat het Water niet alleen uyt de Lever, maer oock uyt de groote ende kleyne Aderen, ende 't gantſche Lichaem voort-komt: het welck een yegelick volkomen gewaer kan werden, wanneer hy in drie a vier dagen niet ofte weynigh en drinckt,

(2) Dit Water, als het met gheen onmatighen dranck, ofte met yet anders vermenght en is, ſoo geeft het klaerlick te kennen de gelegentheyt van 't Bloedt, ende d'andere Vochtigheden, die in de Lever, ende Aderen zijn. Want het Water, ſoo lange het met de ſelvighe vermenght was, trock na hem hare hoedanigheden, ende nu, daer van als af-geſneden zijnde, vertoont hare gheſtaltenis. Derhalven indien het Ingewant, ofte de Aderen, ofte het Hooft, ofte de Longen, ofte eenigh ander Deel des Lichaems met Sieckte beladen is, om dat de ſelvighe haer geſtalteniſſe mede deelen aen de vochtigheden, die ſy by haer hebben, ſoo ſal oock het Water, 't welck met het Bloedt, ende d'ander Vochtigheden door het Lichaem gevloeyt heeft, daer van deelachtigh weſen, ende gemaeckt zijnde, eygen teycken geven van haer ghelegentheyt. Maer het vertoont oock inſonderheyt, hoe de plaetſchen, daer het door-loopt, te weten, Nieren ende Blaes geſtelt zijn. Want al is 't, dat het daer niet langhe in en blijft,

blijft, ſoo treckt het nochtans met hem de vuyligheyt die in de ſelvige ſoude mogen weſen. Soo dat het meeſtendeel kan aenwijſen de gelegentheyt van alle de plaetſen, daer het aen geweeſt is.

(3) Het Water, daer men uyt oordeelen ſal, moet gemaeckt weſen in den na-nacht, na den eerſten ſlaep, ende als de ſpijſe wel verteert is, ende beſien in een klaer glas, ende ter plaetſe daer het licht niet al te helder en flickert, ofte al te duyſter en is.

(4) Gelijck van de Pols geſeyt is, ſoo moet men oock voor-eerſt kennen het beſte Water, als zijnde een wet ende regel van d'andere. Soodanigh Water is middelmatigh van weſen, niet dun gelijck gemeen water, noch dick ende grof, ghelijck van paerden, ende diergelijcke beeſten: klaer, ende niet beroert: van verwe geel, van veelte met den dranck over een komende, ofte wat weyniger, dewijl daer wat van den dranck in 't lichaem verteert wordt. Het gene hier in beſinckt, is wit, effen, ende eenparigh, wat ſcherp opwaerts drijvende. Soodanigh Water en beteyckent niet alleen dat de Nature alles wel verteert maer oock dat het Lichaem ſijn volkomen geſontheyt heeft. Het gene hier af wijckt, beduyt het Lichaem qualijck geſtelt te zijn. Waer toe wel gelet moet werden op de Veelte, Verwe, Weſen ofte Geſtaltenis, Klaerheyt, ende 't gene daer in drijft, ofte beſinckt.

(5) Wanneer het Water matelick veel gemaeckt werdt, ſulcx beteyckent dat het bloedt matelick veel Wey heeft, het welck een teycken is dat de nature wel vaert, ende alles bequamelicken uyt-voert. Maer veel, ende overvloedigh Water komt ſomtijts door veel drincken, ofte water-drijvende Genees-middelen, ofte door kracht van kouw, ende diergelijcke; ofte oock door eenige ſieckte, gelijck *Diabete*, Water-ſucht, ende alſſer veel rauwigheyt ontrent het ingewant vergadert, ofte de vochtigheyt des Lichaems tot water verſmelt. Weynigh water, indien het geen oirſaeck en heeft van weynigh drincken, ofte wrangen ende onklaren dranck, ofte drooghe koſt, ofte veel ſweeten, ofte veel ter ſtoel te gaen, ofte dat het op grooten arbeyt volght, betoont Sieckte, ende die in de wegen, daer het water doorloopt. Waer van t'ſijner plaetſe breeder ſal gehandelt werden.

(6) Onder de Verwen van't Water, komen meeſt in achtinge Wit, Bleyck, Geel, Root, Groen, ende Swart. Deſe veranderingh geſchiet uyt tweederley oirſaken; datter Hitte in 't Ingewant, ende 't gheheele Lichaem is, ofte dat haer eenige ander Vochtigheyt onder 't Water vermengt. Want Arbeyt, Vaſten, Hitte, Koortſch, ende al 't gene dat het Lichaem kan verhitten, doen het Water van gelijcken verwen, ende ſoo veel te hooger, hoe ſy krachtiger zijn; ende 't Water, dat langen tijdt in 't Lichaem blijft, ende langh na den eten ghemaeckt werdt, is altijt hooger van verwe, als 't gene te voren geloſt is. Wanneer oock de Gal haer in de Aderen met de Wey vermengt, ghelijck in de Gele-ſucht, dan valt het Water Hoogh-geel, ſoo dat het ſelfs oock waer het aen komt, de geligheyt mede deelt. Maer van een gematight, ende wel-varend Menſche, ende die in 't beſt van ſijn leven is, komt geelachtigh Water, daer in de verwe van een Citroen niet ongelijck. Wit Water, ende dat met eenen dun ende klaer is, ende recht waterigh, indien het niet en komt van veel dunnen dranck, betoont datter groote verſtoptheyt is in de Nieren, ofte Dermen-ſcheyl, ende Lever, ofte dat de verterende kracht in Maegh ende Lever door te groote kouw ſeer beſchadight is. Het gebeurt ook in brandende Koortſchen, dat de Gal in de Herſſenen op-gheſtegen zijnde, Water gemaeckt werdt, ons gemeen water gelijck, waer uyt de Genees-meeſters een teycken van Raſernye trecken. Wit ende dick Water, beduydt, datter overvloet van ſlijm is. Ende als ſulcks langh gheloſt werdt, is een voorbode van koude Sieckten. Water dat maer Bleyckachtigh en is, geeft teycken van minder rauwigheyt, ende dat de inwendige wermte niet ſoo veel van de natuurlicke af en wijckt. Groen Water komt door vermenginghe van groene Gal: ghelijck Swart, door Swarte; dan dat beteyckent oock ſomtijdts een volkomen uyt-bluſſinge van de Natuurlicke wermte.

(7) Van wegen het weſen, ende de gheſtaltenis van 't Water, werdt driederhande onderſcheyt ghemaeckt, Dun, Dick, ende Middelbaer. Dun Water, indien het niet en komt van overvloedigen dranck, beduydt verſtoppinghe in de Nieren, ofte Water-peſen, gelijck men ſiet als in de ſelvige een Steentjen vaſt ſit, dat het dunſte van 't water alleen kan af-loopen. Het volght oock wel op de ſlappigheyt van de verterende kracht: want de Natuurlicke wermte is ſomtijdts ſoo weynigh, dat ſy den dranck laet loopen, ghelijck hy in-ghenomen is. Middelbaer water in dunte, ende dickte, betoont wackere wermte, goede teringh in Maegh, Lever, ende Aderen. Maer 't gene Dick is, indien het niet en ſchiet door al te wijde wegen, is een teycken van Rauwigheyt, ende dat de Natuurlicke wermte door veel rauwe, ende ongekoockte vochtigheden overvallen werdt.

Klaer, ende helder is 't water, als men daer lichtelick door ſien kan: in tegendeel is het Duyſter, ofte Troubel water. Klaer Water betuyght een goede Verteringh, dat de Natuurlicke wermte, ende Vochtigheden in goeden ſtant zijn, waer door het oock beſoncken is. Duyſter ende onklaer water komt veeltijdts door ghebreck in de Nieren, ofte Blaes, het zy dat in de ſelvige eenige overtolligheyt is van grove Vochtigheydt, die het water met hem ſleept, ofte datter yet verſweert. Sonder die gebre-

ken beduyt Onklaer Water, overvloet van dicke vochtigheyt in de Aderen, die de Natuurlicke wermte niet wel en kan verteren. Nu dat Onklaer ende Dick (daer terſtondt af geſeyt is) verſchillen, gelijck oock Dun, ende klaer, blijckt daer uyt, dat wit van Ey, Olye, geſmolten Glas, ende bruyne Wijn, als Wijn Tint, wel recht dick zijn, ende evenwel niet troubel, maer ganſch klaer. Ende dat oock witte, ende dunne Wijn, ja oock ſelver Brande-wijn, wel ſomtijdts kan onklaer weſen.

(8) Wanneer op het Water, ſonder gheroert te zijn, veel Schuym drijft, ſulcks beteyckent datter veel winden in 't Lichaem malen, dat Maegh, ende Dermen geſpannen zijn, datter Colijck voor handen is, ende ſulcks door onmatigh gebruyck van Vruchten, Erweten, Boonen, ende diergelijcke, ofte door ſwackheyt van de Natuurlicke wermte. Indien dat Schuym met groote Bellen langh blijft ſtaen, geeft teycken van dicke, ende ſlijmerige Vochtigheden, ende daer uyt groeyen de Verſtoppingen: maer indien die Bellen lichtelick breken, ende verdwijnen, ſulcks betoont, datter dunne winden, ende dunne Vochtigheden zijn. Alſſer Vettigheyt, ghelijck Spinne-web, op het Water drijft, dat is een teycken van Teringe. Dan ſulcks kan oock wel gebeuren, wanneer yemandt Olye gedroncken heeft. Van het vorder ſullen wy ſeggen in de Teyckenen van elcke Sieckte.

(9) Maer al is't, dat het Water al vry veel, ghelijck nu ten deele is aengeweſen, kan vertoonen, ſoo is't even-wel een groot misbruyck al langh by de treffelickſte Genees-meeſters wel te recht mis-preſen, maer even-wel noch niet gerecht, dat men met het Water loopt na de Genees-meeſters, om volkomentlick onderrecht te zijn van de gelegentheyt der gene, die Sieck leyt, ofte eenigh ghebreck onder de Leden heeft. Ja ſommighe onvoorſichtige Siecken (ſeyt onſen grooten *Eraſmus* in ſijn uyt-legginge der Spreeck-woorden) verwachten van de Genees-meeſters, dat ſy, het Water eens beſiende, ſullen konnen raden, oft van een Man, ofte van een Vrou is, ende van wat Ouderdom; van wat Aert de Sieckte is, waer, ende van waer die gekomen is, wat dat de Siecken ghevoelen, ende by-na wat ſy in den ſlaep gedroomt hebben. My ſelve is voor-ghekomen, dat een Backers Vrouw pijn in de Tanden hebbende, wilde dat ick ſulcks uyt haer Water ſoude ſien. Die ick voor antwoordt gaf, dat het Water niet en konde beduyden, als van 't gene het gerocht hadde, ende als ſy op een ander tijdt daer van beſcheyt wilde weten, dat ſy dan eerſt haer Tanden daer mede ſpoelen ſoude. Waer uyt dit voordeel oock te trecken is, dat het witte Tanden maeckt, ghelijck de Poët *Catullus* ſeyt, in ſijn 40. Dicht, daer hy eenen ſekeren Bloet belacht, die met ſijn witte Tanden te veel pronckte:

Egnatius, *quòd candidos habet dentes,*
Renidet uſquequaque, ſeu ad rei ventum eſt
Subſellium, cum orator excitat fletum,
Renidet ille: ſeu pii ad rogum fili
Lugetur, orba cum flet unicum mater,
Renidet ille: quidquid eſt, ubicunque eſt,
Quodcumque agit, renidet, hunc habet morbum,
Neque elegantem, ut arbitror, neque urbanum.
Quare monendus es mihi: bone Egnati,
Si urbanus eſſes, aut Sabinus, aut Tiburs,
Aut porcus Umber, aut obeſus Etruſcus,
Aut Lanuinus ater, atque dentatus,
Aut Tranſpadanus, ut meos quoque attingam,
Aut quilibet, qui puriter lauit dentes,
Tamen renidere uſquequaque te nollem.
Nam Riſu *inepto res ineptior nulla eſt.*
Nunc Celtiber in Celtiberia terra
Quod quiſque minxit, hoc ſibi ſolet mane
Dentem, atque ruſſam defricare gingivam:
Ut quò iſte veſter expolitior dens eſt,
Hoc te amplius bibiſſe prædicet lotii.

Een ſeker Boerin bracht haer Mans Water hier in de Stadt by een Doctor, ende als hy 't ſijne gheſeyt hadde, ſoo dede ſy daer by, dat het hem op-quam in de Keel, ende vraeghden, of het niet wel opſtijgingh van de Moer ſoude weſen? Ende als den anderen hem niet konde onthouden van lacchen, ſoo ſeyde ſy, Hoe na en hebben de Mans geen Moer? Neen, antwoorden hy. Maer hem quelt de Opſtijgingh van de Vaer. Ick mochte wel dencken, ſeyde de Boerin; want het komt hem even-eens in de Keel op, ghelijck het mijn plach te doen. Daer mede ginckſe wel ghetrooſt na huys, ende den Doctor kreegh groote neringh in dat Dorp van de gene, die met d'opſtijgingh van de Vaer gequelt waren. Want al die voor 't Hert, ofte in de Keel het minſte maer ſchorten, werden al datelick verklaert, de Opſtijgingh te hebben. Een ander Boerin quam met haer Mans Water in den Hage, ende verſocht alleen van den Genees-meeſter te weten, of hy van de Sieckte ſterven ſoude. Want, ſeyde ſy, wat behoef ick verlore koſten te doen, is hy veegh, ſoo en ſullen hem geen drancken helpen; is hy niet veegh, ſoo ſal hy wel ſonder drancken gheneſen. Ick gheloof dat den goeden Heere al dapper verſet ſtondt, om dat Boerinnen haper-werck te ontwarren. Beter wiſten haer te redden drie andere, waer van ick de kluchtige geſchiedeniſſe ſal verhalen. Seker Huys-man bracht midden in den winter Water by de Genees-meeſter, hy vragende of het van ſijn Vrouw was; Den Boer ſeyde, Ja; maer ſiet eens, ofte ghy daer uyt niet wat anders en merckt. Den Doctor, alſoo het Water van goede verwe was, kreegh achterdencken van

eenige

eenighe uytwendige Pijn, ende gaf die oock tot antwoordt. Braef, riep den Boer, dat is wel gheraden: dan waer van komt de Pijn, die ſy voelt in haer zijde, daer het blauw is? De Genees-meeſter hoorende van de blauwigheyt, konde lichtelick af-nemen, ſulcks door vallen, ofte ſtooten gheſchiet te zijn: daerom vraeghden hy, of de Vrouw niet ghevallen hadde? Den Boer hier over verwondert ſtaende, Meeſter, ſeyde hy, ſoo ghy mijn kondt ſeggen, waer van dat ſy ghevallen is, ick ſal u houden voor den alderbeſten. De Genees-meeſter de plompigheyt van den Huys-man bemerckende, ende over-leggende de ghelegentheyt van de wooningen, gaf voor antwoordt, dat ſy van de Trappen ghevallen was. By get, ſeyde den Boer, indien ghy uyt het water kondt weten, van hoe veel Trappen ſy ghevallen is, ick ſal alleman ſeggen, dat ghy een hups Man bent. Hier en konde de Genees-meeſter hem nauwlicx van lacchen houden, even-wel wetende, dat de Boeren Solders niet ſeer hoogh en zijn, antwoorde, ontrent van twaelf Trappen. Waer op den Huys-man ſeyde, Siet het water te degen; want daer moet meerder zijn. De Genees-meeſter neder ſiende, bedacht wat anders: daer na een ſtatigh gelaet toonende, ſeyde, De wegh is door de Vorſt gheheel gladt, en hebt ghy niet onderweegh ghevallen, ende wat water geſtort? Den Boer, gelijck het een ſlechte Loer was, ſiende den Genees-meeſter voor een Propheet aen, bekennende dat hy ghevallen hadden, ende datter wat gheſtort was. Daer op ſeyde doen de Genees-meeſter met een groote ſtemmigheyt, Fijn Man, op die plaets, daer ghy ghevallen hebt, moet ghy de andere Trappen ſoecken, want ick en hebſe hier in dit glas niet. Den Boer ſeer verwondert zijnde over de gheleertheyt, ende ervarentheyt van den Genees-meeſter, gingh ſoo na huys, ende vertelden ſijn karen met groot ghenoegen, hoe wijſſelijck den Doctor hem geantwoordt hadde.

Iaſon van Praet, vermaert Genees-meeſter van den Marck-graef van der Veere, verhaelt hoe dat twee Vrouwen by hem Water ghebracht hebbende, ende hy daer op ſeyde, dat het Lichaem door eenigen arbeyt vermoeyt was, ende de Sweet-gaetjens van de huyt daer van geopent zijnde, de Kouw na 't Herte ghetrocken was, daer op volgende verſtoppinge, brandt, ende benauwtheyt op de borſt. Waer op de eene vraeghde, Heer, dunckt U dat het een Mans, ofte een Vrouwen water is? Hy raden juyſt na de verwe, dat het van een Man was. Waer op ſy terſtondt verder gingh, Is 't eenen Bruydegom, ende die haer Trouwen ſal? Daer op bleef hy wat ſtaen kijcken, door ſoo vremde vraghe ontſtelt zijnde. Het welck ſy merckende, Ick verſta wel, ſeyde ſy, dat ghy weet den ſelfden Bruydegom te weſen; dewijl ghy ſeght, dat hy vermoeyt is van arbeydt, ende een kouw ghevat heeft. Het welck hem ghebeurt is met te veel danſſen op het Voor-ſpel, waer hy beſweet zijnde, ſchielick in de koelte gegaen is.

Hier te Lande was een ander Genees-meeſter, vermaert van goede kenniſſe te hebben in 't Water te beſien; by hem wilde een Boerin het Water van haren Man brenghen, dan gingh onderweegh aen tot haer Landt-vrouw. Deſe wijs-neuſe Trip, de welcke aen-nemende die ghelegentheyt, om den Genees-meeſter te bedriegen, verſocht de Boerin, dat ſy haer het Water ſoude geven, om 't ſelfde te laten beſien. Den Doctor haer ſiende, ende wel wetende, dat het een door-trapt wijf was, ghekomen (gelijck veeltijts geſchiet) om hem maer uyt te hooren, was op ſijn hoede. Derhalven als het Water uyt het kanneken ('t welck gheſtopt was met kruyt, dat maer op eene plaets en wies) ghegoten werde, ſeyde hy, Dit is water van geen Edel-man, noch borger, maer van een boer, ende het en komt uyt deſe Stadt niet, maer is van buyten door ſoodanigen poort in-gebracht. Het wijf, ſulcks gehoort hebbende, ſtont geheel verſtelt, ende verhaelde doen van ſelfs alle de gelegentheyt van des Huys-mans Sieckte, ende ſy en konde haer niet ghenoegh verwonderen, meenende dat hy alles uyt het Water geſien hadde. Een ander Genees-meeſter, ſeyde het Water, dat hem gebracht was, van een Snijder te weſen; waer over gemeent werde, dat hy ſulcks niet door de konſte, maer door het in-geven van eenigen geeſt geoirdeelt hadde. Dan het bedrogh beſtondt hier in, dat het kanneken gheſtopt was met ſnipperingen van verſcheyde verwen, gelijck de Snijders gemeenlick haer Kuſſens maken. Dus bevindt men de waerheyt van 't Spreeck-woort, Dat *de Werelt wil bedrogen zijn.*

Sekere dienſt-maeght bracht haer Vrouwen Water na den Doctor, ende als ſy by ghevalle het ſelve gheſtort hadde, niet wetende wat ſy doen ſoude, ſoo hielſe haer Kanneken onder een Koe, die daer juyſt ſtondt en piſten, ende bracht dat water in plaetſe van 't ander. Hy ſeyde daer op, dat de Siecken te veel gras ende kruyden at. Dit was een gheluckigh raetſel; ende door meeder gauwigheyt, als reden beleyt. Want *Hippocrates* ſelve ſtaet toe 4. *Aphor.* 70. Dat ons Water kan de gelijckeniſſe hebben van Peerden, ende Oſſen, ende dat ſulcx pijn in 't Hooft beduydet. Ende al is 't, dat ſommige hebben willen beſchrijven de Teyckenen, waer door het Water van andere vochtigheyt konde onderſcheyden werden, ſoo zijn de ſelvige allegader los ende bedriegelijck. Ende daer en is niet lichter, als een Doctor, hoe voorſichtigh hy oock ſoude mogen weſen, met eenigh nat, ofte ander water te bedriegen. Ende al is 't dat de Genees-meeſters dickwils hier na gheluckelick ſlaen, ende dat ſy door eenige omſtandigheyt ofte looſe ondervraginge, de ſake op het hooft treffen; ende dat het dien-volgende na haren ſin wel uyt-valt (ghelijck oock die by *Boccacio*, de welcke

door eenighe Boeven daer toe op-gerockent zijnde, uyt het Water oirdeelde, dat de Man met Kindt was) ſoo gaet het mede ſomtijts wel tegen haren ſin, ende werden dan van de gene, die ſy verkeert oirdeel ge-geven hebben, achter den rugh uyt-gelacchen, ende beſpot. Daer toe komen ſommighe met bier, ofte eenigh ander nat, ende krijghen even-wel al eenigh beſcheyt. By ſeker Genees-meeſter werde een be-deckt glas ghebracht met Spaenſche wijn, om te be-ſien: hy den ſelfden aen-ſiende voor root water; ſeyde, dat de Lever heel ontſteken was, ende dat grooten brandt hem door het gantſche lichaem ver-ſpreyde. De Schalck, die daer op uyt was, het glas weder aen-nemende, gaf tot antwoord, ſulcx wel te gheloóven waer te weſen, wanneer hy het ſoude in-gedroncken hebben, gelijck hy op ſtaende voet dede. De gierigheyt van ſommighe Siecken die niet geern voor haer eygen geſontheyt eenige koſten doen, als oock de ſlordighe karigheydt van ſommige Genees-meeſters, die menen datter geen Koren van de Mo-len behoort ghewefen te werden, zijn oirſaeck, dat deſe ketterye ſoo langh in ſwangh gaet. Als ick uyt Italien in Brabandt af-komende, te Leuven begroete den vermaerden *Thomas Fienus*, aldaer Profeſſor in de Medicine, ende hier van, onder andere, reden viel, was verwondert dat hy my ſeyde, ſulcx aen te houden, om groot profijt, dat hy daer van trock, ende dat men door onder-vragen, ende konſtigh raden, ten naeſten by tot de waerheyt konde geraken. Al-ſoo mede de ghemelde Doctor *Crellius*, voor eenige Jaren Medicijn alhier te Dordrecht, die grooten loop van water te beſien hadde, daer over gevraeght zijn-de, Wat hy daer uyt ſagh? gaf voor antwoordt, Ten minſten een, ofte twee Schellingen. Dan wer-de oock ſomtijdts wel deghelick bedrogen. Beter heeft my, als ick eerſt t'huys komende, de Konſte ſoude gaen oeffenen, wel gheraden mijn weerde Meeſter Doctor *Everard van Vorſt*, ſeer geleert Pro-feſſor te Leyden, dat ick die quade ghewoonte al-lengskens ſoude af-ſchaffen. Hier toe heeft mede den Edelen, ende ſeer ervaren Genees-meeſter, Mr. *Pieter van Foreeſt*, in een boecxken in Latijn gheſchreven van het onſeker oirdeel der Wateren, ende 't ſelve is door Doctor *Nollens* in Nederlandts over-geſet, uyt-gegeven.

Ick en kan even-wel niet ondienſtigh vinden, al-hier te wederleggen tweederley misbruyck, dat al-dermeeſt by 't gemeene volck in ſwangh gaet, ende daer de Doctoren dapper mede ghequelt werden. Die met het water komen, willen van de ſelve ghe-meenlick weten, of het van een Man, of van een Vrouwe is. Dit wetenſe heel behendigh (ghelijck ſy meenen) aen te leggen, ſeggende het water te bren-gen van een *Perſoon*, ende haer wel wachtende voor het woordt *Hy* ofte *Sy*. Daer beneffens zijnſe oock veel uyt, om te weten, ofte een nieuw-ghetrouwde Vrouw (ghelijck ſoodanighe ghemeenlick na Kin-deren verlangen om geen verloren werck te doen) ſwanger is. Ende ſulcks en ghebeurt niet weyniger van jonghe Dochters, die bevreeſt zijn, dat haer de Kermis, die ſy met vreught ghehouden hebben, wel ſonder vreught mochte vergaen, ende met ſchande uyt-berſten. Maer ick ſal klaer bewijſen, dat uyt het water niet gheſien en kan werden; of het van een Man, of van een Vrouw is; noch of een Vrouw ſwaer gaet.

(10) Wat het eerſte belanght; Al maeckt een Jongelingh ander water als een Oudt Man, een Man anders als een Vrouw, ſoo beſtaet ſoodanigh on-derſcheyt alleen in de Verwe, ende het weſen: de welcke, alſoo ſy mede van verſcheyden andere oir-ſaken konnen veranderen, ſoo en kan het eygent-lick niet vertoonen, of het van een Man, of van een Vrouw is: want een Vrouw van heete ofte gal-achtige gematigheyt, ſal na oeffeninge van haer Li-chaem, ende ghebruyck van heete Spijs hooger ghe-verwt water maken, als een Man van koude ghema-tigheyt. Inſgelijck een Vrouwe, die de Koortſche heeft, ofte met een andere Sieckte ghequelt is, ſal ſonder twijffel na den aert van de Sieckte ander wa-ter maken. Die dan alderhande Water beſiet, hoe ſal hy konnen onderſcheyden of het van een Man, of van een Vrouw komt, als hy de gematigheyt niet weet van de gene, die het ghemaeckt heeft. Derhal-ven wanneer een gheſont, ende gematight Man met ſoodanighen Vrouw, een die werm van aert is met een werme, een ſieck Man met een ſiecke Vrouw vergeleken werden, ende datter niet van buyten toe en valt, 't welck het Water verandert, ſoo ſoude miſſchien het Water van een Vrouw eenighſins on-derſcheyden mogen werden van Mans water, maer anders niet; dewijl van waer het Water by een Ge-nees-meeſter gebracht werdt, dickwils onbekent is. Ende aldus is te verſtaen 't geene ſommige Genees-meeſters ſchrijven van het onderſcheyt in 't Vrou-wen, ofte Mans water. Want om dat de Mans ghe-houden werden wermer te zijn, ende dat ſy meer-der oeffeninge doen, ſoo maken ſy dunder, ende ge-verwder Water, ende in 't welcke weynigh beſinckt. Maer de Vrouwen om dat ſy kouder van naturen zijn, ende haer Lichaem weynigh oeffenen, ſoo ma-ken ſy bleyk Water, het welcke veel beſinckt. Dan dit kan uyt oirſaken nu verhaelt, veranderen: der-halven dat hier in niets ſeker en is, ende ſulcx uyt het Water te oirdeelen, is een groote lichtveerdigheyt, ende ſtreckt meeſten-tijdt om het gemeen volck te bedriegen.

(11) Van wegen de Swangerheyt en ſtaet niet minder te twijffelen, ende in dit ongeſtadigh weder moet een Genees-meeſter dickwils tegens ſijnen danck aen 't roer ſtaen. Maer onſen eerſten, ende opperſten Meeſter *Hippocrates*, die alle teyckenen van

van ſwaer gaen wel neerſtigh onderſocht, ende be-ſchreven heeft, en maeckt nergens eenigh ghewagh van de Wateren. Daer-en-boven en werdt het Water niet verandert, door de ſwangerheyt ſelve, maer alleen door het op-houden van de ſtonden, die men moet bekennen, dat de Wateren konnen ver-anderen, door dien het Bloedt, ende de vuyligheyt haren loop wederom nemen in de Aderen. Maer die veranderingh van Water kan oock in de Maegh-den uyt op-ſtoppinghe van haer ſtonden ondervon-den werden, ja oock in alderhande Sieckten uyt ſoo-danige op-houdinghe veroirſaeckt, als mede in ver-ſtoppinge van 't ander Ingewant. Soo dat het Wa-ter hier niet eygens, of byſonders en kan uyt-wijſen. Wy ſien dat de Waters ſomtijts ongeverwt zijn (ge-lijck in de verſtoppinge dickwils geſchiet) ſomtijdts hoogh geverwet, ſomtijts de geſonde gelijck (als de ſwangere Vrouw ſelver geſont is) ſomtijdts dun, ſom-tijdts dicker, ghelijck oock in andere ghelegentheydt gemaeckt werden. Ende wanneer de Vrouwe qua-lick te pas is, dan werdt het Water door de kracht van de Sieckte ſoo verandert, dat alle de teyckenen van Swangerheyt, indien daer eenige waren, ſouden te niet gaen. Waer uyt volkomentlick blijckt, hoe los dat het gaet, de ſelvighe uyt het Water te willen oirdeelen. *Avenzoar*, een treffelick Arabiſch Ge-nees-meeſter ſchrijft, dat hy in ſijn eygen huys-vrou bedroghen is gheweeſt, daer hy nochtans behalven 't Water, noch andere Teyckenen konde waer ne-men. Ende een ſeer gheleert Italiaenſch Genees-meeſter *Saxonia* verhaelt, dat doen ſijn Moeder van hem groot gingh, hy van de Genees-meeſters geoir-deelt werde voor een *Mola*, ofte klomp Vleyſch, ende dat ſijn Moeder, niet tegenſtaende ſy met vele drancken ghequelt werde, even-wel de Vrucht tot ſijner tijdt behiel. Dan de ſterckte van de Lijf-moe-der, en de Vrucht en is altijdt ſoo groot niet, dat ſy die onvoorſichtige Middelen kan weder-ſtaen. Daer-van hebbe ick een Exempel geſien, dat wel verdient alhier, tot waerſchouwinghe van andere, gheſtelt te werden. Een jonghe, ende anders gheſonde Vrouw kreegh, na dat ſy eenige maenden geen veranderinge gehadt en hadde, ſeer groot jeuckſel onder aen haer lichaem; waer over ſy eerſt dede verſoecken Doctor *Foreeſt*, daer na oock My; maer alſoo ſy uyt onver-dult, ende verbolgen ſinnen enckel begeerden, dat wy haer ſtonden ſouden doen komen, als wel weten-de, ghelijck ſy ſeyde, niet bevrucht te zijn, ende wy anders oirdeelende, daer toe niet en wilden verſtaen, ſoo liet ſy halen den voor-gemelten Doctor *Crellius*, die hem verwondert hiel over onſe onwetentheyt, ende ſtofte ghenoegh te konnen ſien uyt het Water, ende te onderſcheyden of yemandt een Knechtjen, ofte een Meysjen, als oock een, ofte meerder Kin-deren droegh: ende verſekerde haer, dat ſy gantſch niet ſwanger en was. Hier door de Vrouwe in haer verſoeck, ende begeren ghevolght ende verſterckt zijnde, nam door ſijnen raet de ſterckſte af-drijvende drancken in, die ick oyt gheſien hebbe. Maer wat uytkomſte? De Vrouwe konde door haer ſtercke Nature de ſtercke kracht van de drancken uyt-ſtaen, dan verloſte daer na van een ſeer tenger Kindeken, vol waters, ſoo dat het gheheele Lichaem ſoo klaer was, dat men met een Kaerſſe daer dwers door by-na ſien konde; waer op na weynigh dagen de doodt volghde. Dit was de vrucht van de vermetele ken-niſſe der Wateren. My dunckt dat hier op niet qua-lijck te pas en ſullen komen de woorden, met de welcke *Hippocrates* ſijn Wet begint: *De Medicine*, ſeyt hy, *is de treffelickſte van alle Konſten. Maer wert, om de onwetentheyt van de gene, die haer oeffenen, ende 't verkeert oirdeel der gener, die ſoodanige gebruycken, veel achter andere Konſten gheſtelt. Ick meene dat de oirſaeck van deſen mis-ſlagh is, datter in de Steden voor de Medicine alleen anders geen boete gheſtelt en is, als van ſchande, ende on-eere. Maer die raeckt weynigh de gene, die ſchijnen uyt de ſelve gemaeckt te zijn. Want deſe gelijcken de Commedianten; ende gelijck die het we-ſen, ende 't kleedt wel hebben van de Perſoon, die ſy ſpe-len, maer even-wel die Perſoon niet en zijn: even alſoo zijnder oock vele Doctoren met den naem, maer ſeer weynige met de daet.* En voorwaer hoe menig iſſer, die in deſe ſware ende wichtige Konſte ſo plotſeling valt, gelijck (volgens het Spreeck-woort) een Koe in een weteringh: daer wel hoog-noodig is, dat de gene die wat goets ſal uyt-rechten, van jonghs op, by de beſte meeſters daer in met alle neerſtigheyt ende goet ver-ſtant opgetrocken wert. Het gene niet en was by den genen, die ick nu genoemt hebbe; ende daerom al-leen genoemt, op dat lichtelick anders achter-denc-ken op yemandt anders mochte vallen. Hier uyt is nu lichtelick af te nemen, hoe ſchadelick dat het is, te veel op de Wateren te vertrouwen, ende hem te-gens goet oirdeel daer in te laten bedriegen. Der-halven is beſt dat men het Water by den Siecken beſiet, als een teycken onder andere: maer dat het niet gehouden en werdt, als alleen genoegh zijnde, om van alles een volkomen teycken te geven.

Noch minder dat het kan aen-wijſen, ofte een Vrouwe, ghelijck wy nu verhaelt hebben, Bevrucht is; ick laet ſtaen, dat men ſoude konnen uyt het Water ſien, ofte een Knechtjen, ofte een Meysjen gedragen werden, als Doctor *Crellius* voor gaf. Een ander Genees-meeſter (van Broer *Cornelis* geſlach-te) ſulcks wel verſtaende, ende niet konnende van ſeker Vrouw, die daer enckel beſcheyt af begeerde, ontſlagen te zijn, ſeyde dat hy 't ſelfde uyt het Wa-ter niet en konde weten, maer indien ſy daer van wilde verſekert zijn, dat hy haer (niet eens dencken-de, dat ſy daer toe ſoude komen) moeder-naeckt moſt ſien. De begeerte van de Vrouw was ſoo groot, dat ſy 't ſelve toe-ſtondt. De Genees-meeſter daer

over ſeer verbaeſt ſtaende, en wiſt niet waer hy met ſijn milde toe-ſegginge ſoude blijven, ende was niet minder bedut, als eertijdts *Paris* voor de drie naeckte Godinnen; ſeyde even-wel verwondert te zijn, in die vremdigheydt: want als hy haer van achteren beſagh, dat hem docht, dat ſy een Knechtjen droegh; maer ſiende van voren, dat het teycken hem dan vertoonde van een Meysjen. Dit viel noch na de Konſtuyt. Want ſy verloſten daer na van een Soon, ende een Dochter.

HET TWEEDE BOECK, VAN DE GENESINGE *In 't gemeen.*

Het Eerſte Capittel.

Macht der Genees-konſte, dickwils de Nature over-treffende.

ALs de Sieckte ghenoeghſaem bekendt is, ſoo en valter niet anders te doen dan de ſelvige wel te geneſen, het welck alderbeſt ghedaen werdt (ghelijck *Aſclepiadis* ſeyde) by de gene, die raſch, ſeker, ende niet ongenuchelijck en gheneeſt. Dat is, die ſulcke middelen aen-went, de welcke haeſtigh helpen, ſonder eenigh gevaer zijn, ende van de Siecken met geen tegenheyt gebruyckt en werden. De Genees-middelen ſtelt een Genees-meeſter in 't werck, niet alleen als zijnde een dienaer van de Nature, maer ſomtijdts als een helper, ſomtijdts oock als een opper-baes. Want de Konſte gaet in ſommighe dinghen de Nature te boven: als de welcke niet alleen de Nature na en volght, maer oock altemet de ſelvige te hulp komt, altemet mede overtreft, ende dickwils beter geneeſt, als de Nature. Want de ſelfde, zijnde als de meeſterſche onſes levens, regeert alles ſoo bequaem, als ſy kan, ende tracht gheſtadigh daer toe, dat het Lichaem, tot het eynde des levens mochte in gheſontheydt blijven: ende indien het van buyten met eenigh onghemack ghedreyght werdt, om het ſelve na vermogen af te keeren. Nu al 't gene, dat de Nature, ſoo in 't behouden der Geſontheyt, als in 't geneſen der Sieckten, wel doet, ſulcx werdt na-ghevolght, ende door wijſlick overleggen geſtiert van de Genees-konſte, die anders geen wit en heeft, als de Geſontheydt. Maer wanneer ſomtijdts de Nature door hartneckigheyt van de Sieckte verhindert, ofte van haer ſelfs verſwackt is, dan komt de Genees-konſte haer te hulpe, ende volvoert het begonnen, ende onvolmaeckt werck, ende maeckt alſoo dat langhdurighe Sieckten meeſten-deel verkorten. Hier-en-boven, overtreftſe noch altemet de Nature. Want ſy de Beenderen, die uyt het lidt zijn, wederom inſet, ſy vereenight de kanten in de wonden, die wijdt van een geweken waren, ende doet in verſcheyde andere gebreken het voornaemſte werck, het welck de Nature niet eens aen en ſoude grijpen, veel minder wel uyt-voeren. Ende voorwaer waerom ſouden ſoo veel geleerde, ende treffelicke Mannen ſoo langen, ende neerſtigen arbeyt hier toe aen-ghewendt hebben, by aldien deſe Konſte niet wat grooter ende deftiger uyt en wracht; als de Nature? Gelijck een Gout-ſmidt in 't gout, het welck een natuurlicke ſtoffe is, aerdige ende konſtige dingen werckt, ende maeckt dat het fatſoen boven de ſtoffe is, 't gene de Nature ſelve niet en ſoude konnen by-brengen: ende ghelijck de Bouw-konſte uyt hout ende ſteen de huyſen, ende kercken maeckt, die de Nature nimmermeer en ſoude konnen op-bouwen: ſoo overtreft oock de Genees-konſte, in vele Sieckten te overwinnen, de Nature ſelver. Want de Nature werckt alleen door aen-gheboren ingeven, maer de Genees-konſte werdt gheleyt door de kenniſſe ende verſtandt. Dewijl dan de Genees-konſte de krachten kendt, van alles, dat in de werelt is, ende 't onderſcheyt weet tuſſchen 't gene geſont, ende ſchadelick is, ſoo wacht ſy haer van 't eene, ende neemt aen

het

het andere; waer door ſy Sieckten, die anders doodelick ſouden weſen, verlicht, ende overwint, het welck voor de Nature onmoghelick ware gheweeſt, om alleen te weghe te brenghen. Kleyne Sieckten werden wel van de Nature overwonnen, maer die ſwaerder zijn, hebben de Konſte van doen.

Het II. Capittel.

1. *Geneſinge, beſtaende in drie dingen,*
2. *De Soorte van Genees-middelen, zijnde regelrecht ſtrijdende tegen de Sieckte,*
3. *Haer Mate,*
4. *Maniere van gebruycken.*
5. *Fatſoen, ofte Gedaante.*
6. *Bequaemheyt des Tijts,*
7. *Maniere van Leven.*

(1)

IN 't geneſen moet inſonderheyt acht ghenomen werden, op drie dinghen, de Soorte van Genees-middel, ſijn Mate, ende Maniere om te gebruycken. Wat de Soorte belanght, die beſtaet in een, ofte veel. Ende als het een moet weſen, ofte 't ſelfde dient enckel, ofte ghemenght, ende als veel, of ſy aliegader t'ſeſſens, ofte elck in 't byſonder moet ghebruyckt werden. De Mate ſal wel aen-ghewefen werden, wanneer men weet hoe ſterck de Genees-middel is, van wat hoedanigheyt, hoe dickwils ende hoe langhe men het ſelve mach in geven. De Maniere van ghebruycken wijſt aen door wat wegh de Sieckte te verjagen is, op wat plaets de Genees-middelen moeten ghebeſight werden, op wat fatſoen, ende op wat tijdt van de Sieckte. Dit moet hy al te ſamen wel weten, die de Genees-middelen bequamelick ſal gebruycken.

(2) Een *Genees-middel* is 't gene, dat de Sieckte verjaeght: nu al 't gene de Sieckte verjaeght, doet daer ghewelt op: 't gene gewelt doet, is tegenſpannigh: waer uyt volght dat de Genees-middel nootſakelick de Sieckte moet tegenſpannigh weſen, ende dat alle Sieckten verdreven ende ghene ſen werden door het ghene, haer recht teghen is. Alſoo werdt kouw door hitte, ende hitte door kouw verjaeght, ende ſoo voorts. Ende al ſchijnt het dat eenighe Sieckten door ghelijcke middelen ghene ſen, ſoo zijn even-wel de ſelvighe de oirſaeck der Sieckte eerſt, ende in haer ſelven, gantſch tegen-ſtrijdende: maer de Sieckte by toeval: ende nemen deſe niet in haer ſelven wegh, maer alleen door het wegh-nemen van haer oirſaeck. Soo verdrijft *Rhabarber*, al is ſy heet, de Koortſch, die oock heet is, om dat ſy de Gal, die de Koortſch veroirſaeckt, uytwerpt. Ende de Vermoeytheyt werdt verſacht door de Oeffeninge, om dat ſy de Vochtigheydt, die door de Spieren verſpreyt was, verdrijft. Braken werdt door Braken opgehouden, ende Loop, met yet 't welck doet af-ſetten 't geene dat den Loop veroirſaeckt. Ende dit is de rechte Maniere van geneſen. Want ſoo lange de Oirſaeck blijft, ſoo en kan de Sieckte niet wegh-genomen werden. Ende by aldien men ſulcks pooghden te doen; ſoo veel als men van de Sieckte aftrock, ſoo vele ſoude de Oirſaeck (die nimmer ſtil en ſtaet) aen-nemen: ende al ſchijnt het, dat de Sieckte ſomtijdts wat vermindert is, ſoo en volght even-wel daer op, ſonder wegh-nemen van de Oirſaeck, geen volkomen gheneſinghe. Als de Sieckte eerſt begint, ende noch niet diep ghewortelt en is, dan verdwijntſe gantſch met het wegh-nemen van de Oirſaeck: maer als een deel daer van al vaſt gheſtelt is, een deel noch al gheſtadigh aen-groeyt, dan en neemt het verdrijven van de Oirſaeck de Sieckte niet al wegh. Derhalven moet eerſt de Oirſaeck, ende dan de Sieckte uyt-geroeyt werden: want alſoo gaetſe met den wortel uyt, datter daer na niet met allen meerder af noch op en ſlaet.

(3) *De Mate, ofte groote van 't Genees-middel* ſtaet te nemen na de groote van de Sieckte: gelijck na de ſoorte der Sieckte ghenomen werdt de ſoorte van Genees-middel: ende na de ghelegentheyt van het deel de maniere ende wegh om 't ſelfde te ghebruycken. De ſoorte der Sieckte werdt door haer eygen ken-teyckenen aen-ghewefen. De groote, door de kracht ende 't ghewelt van haer toe-vallen, als oock door het af-wijcken van den vorigen, ende natuurlicken ſtandt, waer in het Lichaem was voor de Sieckte. Sulcks werdt vernomen uyt de nature van den Siecken, ende uyt ſijn gewoonlicke maniere van leven. Laet yemandt kout ende vochtigh van Naturen zijn, een ander heet ende droogh, wanneer ſy beyde een Koortſche krijgen, ſoo moet den eerſten ſtercker verkoelt werden, als ſtercker Oirſaeck in hem hebbende, om ſoodanigen Koortſche te verwecken. Gelijck men bevindt, dat nat hout meerder vyer van doen heeft om te branden, als 't geene dat droogh is, 't welck lichtelick ontſteken werdt. Dan de groote van de Genees-middel, die de groote van de Sieckte aenwijſt, moet oock na de gelegentheydt van het deel vermeerdert, ende vermindert werden. Dat vaſt van weſen is, diep leyt, ende wat onghevoeligh is, vereyſcht ſtercker Middelen, als 't gene ſacht ende ydel is, voor aen komt, ende een ſcherp gevoelen heeft. Een Voornaem Deel en wil oock geen hevige Middelen hebben, alſoo het ſelvighe daer door beſchadight, ende verhindert werdt in ſijn werckinghen, die tot onderhoudt des levens dienen.

(4) Wat nu het derde belanght, te weten, de *Maniere van gebruycken*: Onder de Genees-middelen zijn ſommige die alleen veranderen, ſommige die ledigh maken. Die maer veranderen, die moeten, het

het zy 't gebreck uytwendigh, ofte inwendigh is, op de plaets ſelve geleyt werden. Het welck in uytwendige licht is, ende in de inwendige moet men weten, door de ontledinghe, waer de deelen onder leggen. De ſelfde wijſt oock niet minder aen de maniere van in-geven, als van op-leggen, want als men weet, door wat wegh de Genees-middelen lichtelicker konnen ghebracht werden tot het beſchadight Deel, dan is het licht te weten, hoe de ſelvige dienen ghebruyckt te weſen. Soo helpt men de ghebreken der Herſſenen door Middelen, die boven op 't Hooft ontrent den Kroon-naet van buyten gheleyt, die in de Ooren ghefteken, ofte door de Neus in-ghehaelt werden: maer 't geene men anders mocht in-nemen, heeft daer weynigh kracht. Tot inwendighe ghebreken van de Borſt, ende Longe, zijn dienſtigh de Genees-middelen, die van buyten op de Ribben gheleyt werden, ende die men van binnen damps-wijſe met den aeſſem in-haelt, als oock die met lic-ken allengskens door de Stroot-ader in de Borſt leken, maer niet die dadelick in de Maegh gheſlockt werden. Alſoo geneeſt men de Maegh ende de bovenſte Dermen door Middelen van bovenen, de onderſte van onderen, door Clyſteren. In de Ontlaſtingh ſtaet mede te letten op de wegen die de Nature aen-wijſt. De Maegh werdt beſt ontlaſt door Braken, de Dermen door Kamer-gangh. Het bultige Deel van de Lever door het Water, het holle door den Stoel-gangh. De Nieren ende Blaes door het water: de Lijf-moeder door haren eygen hals.

(5) Het *Fatſoen* ofte de *Gedaente van de Genees-middelen* werdt begrepen in dun, ende dick. Welck te ghebruycken ſtaet, wijſt ons aen de ſoorte van 't gebreck, als oock den aert, ende de gelegentheyt van het ghebreckelick Deel. Wanneer dit verre af-leyt, ofte hart ende vaſt is, ſoo vereyſcht het dunne, ende weecke middelen, op dat die lichter ſouden door-ſchieten. Maer het deel, dat nader ofte ydelder is, kan oock met dicke gheholpen werden. Dan alle Middelen, die men in-neemt ofte van buyten gebruyckt om te verſachten, te verdunnen, te ſuyveren, te doen verdwijnen, toonen, dun zijnde, haer meeſte kracht. Maer de gene die afweren, te ſamen treccken, dick maken, ſtoppen, ofte verſtercken, het zy de ſelvighe van binnen, ofte van buyten ghebruyckt werden, hebben haer meeſte kracht in dicke ghedaente. Die in haer werckinghe tuſſchen beyden gaen, moeten oock daer na het fatſoen hebben, ghelijck Salven, Syropen, ende diergelijcken. Ende dit is van wegen het fatſoen der Genees-middelen. Wy ſullen nu komen tot de tijt, om de ſelvige te beſigen.

(6) In 't ghenefen van alderhande Sieckten ſtaet voornamelick te letten *op de bequaemheyt des Tijdts*. Langhdurighe gebreken en werden nauwlicx geholpen, als door veranderingh van middelen. Een enckele Sieckte, die voor ſachte middelen t'ſijner tijdt niet en wijckt, moet harder aen-ghetaſt werden. Daer verſcheyde middelen na malkanderen noodigh zijn, daer en moet men het laetſte niet by der handt nemen, voor dat het eerſte ſijn werck ghedaen heeft. Soo en moet men een hart gheſwel niet ſoecken te verdrijven, voor al-eer 't ſelve gemoeygh ende ſacht ghemaeckt is. Want dat ſoude te vergeefs weſen. Ende even ghelijck de Sieckten in haer ſtonden, ſoo veranderen oock de Genees-middelen. In 't beginſel van een Sinckingh ſtaen alleen te ghebruycken, de gene, die te ſamen-treckende van aert zijn, als de welcke kracht hebben om de ſelvige te rugh te drijven: maer als ſy vaſt gheſtelt is, moet men gebruycken middelen om te doen verdwijnen, ofte, als ſulcx niet weſen kan, te verſweren. Soo moet het oock toegaen in inwendighe Sieckten. Ende wanneer aldus op de gelegentheyt der gebreken, de verandering van middelen volght, dan heeft men oock de Nature te baet; ende als die tegen-werckt, dan en kander niet veel goets uyt-gerecht werden.

(7) De *Maniere van Leven* ſtaet oock uyt de Tijden der Sieckte af te nemen. Want in 't beginſel moet men weynigh eten, in 't verhoogen noch weyniger, ende als ſy op het hooghſte is, alderweynigſt: om dat als dan, dewijl alle de Toevallen hevighſt zijn, ende de Nature gantſch doende is, om de Sieckte te verteren, daer van niet afgheleyt, noch met het koken van de Spijſe elders ghetrocken werde. In Sieckten, die tuſſchen beyden af-gaen, ende weder komen, gelijck Koortſchen, en dient men tegens de tijdt, datſe aen-komen, niet te eten, alſoo men daer door niet het Lichaem, maer de Sieckte voedet. Noch oock wanneer ſy op haer hevighſte zijn, alſoo als dan door den damp, die het gheheele Lichaem door loopt, de in-ghenomen ſpijſe komt te verderven. Derhalven is alleen bequamē tijdt om te eten, als de Koortſch in 't af-gaen is, ofte noch beter, als ſy geheel over is.

't Gene dus verre in 't ghemeen gheſeyt is, ſullen wy nu wat nader gaen onderſoecken, ende van elcke ſoorte der Genees-middelen aen-wijſen op wat mate, ende maniere de ſelvige gebruyckt moeten werden, beginnende van de Ontlaſtinge, die alle Sieckten by na gemeen is.

HET

HET DERDE BOECK, VAN ADERLATEN ENDE PURGEREN.

Het Eerſte Capittel.

1. *Verſcheyde Soorten van Ontlaſtinge.*
2. *Oirſpronck van het Aderlaten.*
3. *Nootwendigh Gebruyck van het ſelve,*
4. *Mate van 't Bloedt.*
5. *Tijt van't Laten.*
6. *Plaetſe van de Ader; waerom onder den Bant? Om-loop van 't Bloedt.*
7. *Stoppen van de Openingh.*
8. *Keure van het Bloedt.*

(1)

HEt Lichaem wordt ontlaſt door Alghemeene middelen, ofte byſondere. De Alghemeene Ontlaſtingh is de gene, die van 't gheheele Lichaem af-neemt, als daer zijn Sweeten ofte Uyt-dampen, Bloeden, Braken, ende te Kamer gaen. Want door deſe werdt wel eerſt, het deel, dat ſy eerſt raken, ontlaſt, maer dat ledigh zijnde, oock by ghevolgh de andere. Het Braken ſuyvert eerſt, ende meeſt de Maegh, de Kamer-gangh eerſt de Dermen, maer die by-blijvende, vorders oock het ander Ingewant. Door het Bloeden werden eerſt de Aderen geledight, ende de Slagh-aderen, die aen de ſelve ghehecht ende in geopent zijn, daer na oock het geheele Lichaem. Het gene door de Huyt doet vervliegen, neemt eerſt wegh dat daer naeſt onder leyt, daer na dat in de grootſte Aderen is, ende ſoo voorts uyt het Ingewant. De byſondere Ontlaſting, ontlaſt alleen een deel, dat met overtolligheyt belaſt is. Alſoo werden de Herſſenen door de Neus ende Mondt geſuyvert, de Borſt ende Longen door Opſpougen, de Nieren ende Blaes door Water-maken, de Lijf-moeder, ende Speen door Bloeyen, de onderſte Dermen door een Set-pil, ofte Clyſteer. Waer van wy nu elcks in 't byſonder ſullen handelen, beginnende van het Aderlaten.

(2) Gelijck de Menſchen, hoe-wel vernuftigh zijnde, vele dingen gheleert hebben van de onvernufte Dieren: ſoo is oock in dit deel van de Genees-konſte (ſeyt *Plinius* in 't 8. boeck van ſijn Natuurl. hiſt. op 't 26. Capittel) ons een Leer-meeſter gheweeſt het *Rivier-paert*, een groot beeſt dat hem in de Nijl, een Rivier in 't Landt van Ægypten, alwaer van oudts de eerſte Genees-meeſters gheweeſt zijn, onthoudt. Dit, wanneer het verneemt, dat het door langhdurige gulſigheyt met al te veel bloedt overlaſt is, ſoo begeeft het hem op den Oever van de Rivier, om te vinden eenigh verſch af-gebroken Riet: ende een ſcherp-ſiende, queſt daer mede (ſijn Lichaem daer in druckende) een Ader in ſijn Dye, ende ontlaſt alſoo ſijn Lichaem, dat anders in Sieckte ſoude vervallen, van het overtolligh bloedt, ende hem dan wentelende in 't ſlick, ſluyt ſo wederom de openinge.

(3) Het gene dit *Nijl-Paert* door aen-geboren ingeven van de Nature aldus in 't werck ſtelt, dat wert door ondervinden, ende reden van den Menſche beveſtight ſeer dienſtigh te weſen. Want het Bloedt en kan niet alleen quaet veroirſaken, als het quaet is, maer ſelfs oock als het wel goet, maer al te overvloedigh is. Derhalven wanneer men voelt, dat ons Vleyſch geſpannen is, ende de Aderen dick op-ſwellen, ende daer door ghevaer loopen om te barſten, ofte Sieckten, uyt Ontſtekinghe, ofte Verſtoppinge te veroirſaken, ende ſulcks met geen Af-ſettende, ofte andere Middelen te helpen is: ſoo moet men ten eerſten komen tot het Ader-laten. Want het ſelvighe verſacht terſtondt de ſpannende Pijn, verlicht het beſwaerde Lichaem, het welck aldus verquickt zijnde, bequaem werdt tot alle ſijn werckinge. Dewijl oock hier door, de Natuurlicke wermte meerder lucht krijght, ende de gheſloten nauwe wegen openen, ſoo werden daer door de dreygende Sieckten vermijdt. Men magh oock Laten in quaet Bloedt; ende ſoo veel te beter hoe het meerder is: dan ſoo veel te minder hoe het quader is. Want dan is beter te gebruycken een Genees-middel, 't welck ſuyvert, ende alleen de quade vochtigheyt af-drijft: daer het Ader-laten het goet (waer door de krachten, die altijdt by quaet Bloet, ſeer ſlap zijn, noch meerder vermindert werden) ſoo wel, als het quaet laet uyt-loopen.

(4) Of men *Veel*, ofte *Weynigh* laten ſal, ſtaet af te meten na de ſterckte der Sieckte, ende der krachten. Als de Sieckte groot is, ende de Krachten ſterck, moet men ſoo veel laten, als de Krachten eenighſins konnen verdragen: matelick, als ſy beyde matelick zijn: maer wanneer de Sieckte wel groot, maer de Krachten ſlap zijn, is beter, om die te behouden, het quaet Bloedt allengskens, dat is in verſcheyde reyſen af te trecken. Dan alſoo men in andere dingen niet alleen en dient te ſien op 't gene voor de voeten ſtaet, gelijck de oude Poët *Terentius* ſeyt, maer oock voorſien het gene toe-komende is: ſoo moet hier mede in 't op-mercken van de Krachten, niet alleen gelet werden op de gene, die tegenwoordigh zijn, maer oock op de gene, die na het Laten noch over-blijven. Want de ſelvighe moeten de vordere Genees-middelen noch doen wercken, tot overwinninghe van de Sieckte, die ſy noch hebben uyt te ſtaen. Daerom is 't alletijdt ſekerder wat te weyniger, als te veel te Laten, alſoo het weynighe wederom verhaelt kan werden, ende niet het vele.

(5) Daer het Laten vereyſcht, is het beſt in 't *Beginſel*, alſoo als dan de Sieckte noch niet hoogh gheklommen is, ende de Krachten op haer ſterckſte zijn. Dan dient wel, dat eerſt Maegh, ende Dermen ſachtelick geſuyvert zijn, te weten, wanneer de Sieckte ſulcks kan wachten: maer *Pleuris, Squinancy,* ende dierghelijcke en willen geen uytſtel lijden. In Sieckten, die gaen, ende komen, ghelijck Koortſen, moet men niet laten in haer hevigheydt: dewijl de Nature anders door beyde te ſeer beſwaert werdt. Als men tot voor-komen van Sieckten wil Laten, ofte oock in Sieckten, die dat mogen verwachten, ſoo is 't beſt in de Morgen-ſtondt. Want met het opgaen van de Son werdt het Bloedt dunder, ende driftiger, ende alſoo bequamer om uyt te loopen. Ende ſulcks na dat de Siecke ten minſten een ure wacker gheweeſt is, ende ſijn Spijſe, van daeghs te voren, wel verteert heeft.

(6) De *Plaets* daer men de Ader ſteken ſal, moet eerſt wel gewreven werden, tot datſe gheheel verwermt, ende dan den arm nauw ghebonden, om het Bloedt tegen te houden. Sulcx werdt altijdt gedaen recht boven de plaets, daer men de Ader ſteken wil; het welck de ervarentheydt gheleert heeft, ſonder even-wel de reden te weten. Want indien het gheſchiede om het Bloedt van bovenen na den bant toe te trecken, gelijck dus lange gemeent is, als of het uyt de holle Ader door haer tacken onder de Oxelen na den Arm geſonden werde, dan moſt nootſakelick niet de Ader, die onder den bandt komt, maer die boven is, meerder bloedt geven. Het welck gantſch anders bevonden werdt, ende daer uyt wel beſloten, dat het bloedt van 't Hert, door de Pols-aderen (waer van haer klopping komt) het geheele lichaem door ghedreven werdt, ende dan wederom door de Aderen uyt de uyterſte deelen na het Hert ghetrocken, om aldaer verdunninge, ende vernieuwinge te ontfangen. Sulcx blijckt daer oock aen, dat als men het Laten wil op-houden, ende het Bloedt ſtoppen, den vinger ſet niet boven de openingh, maer onder: het welck nochtans ſoude moeten gheſchieden by aldien de bovenſte Aderen het bloedt na beneden ſonden. De waerheyt van deſe Leere is te ſien ende te voelen in het maeckſel der wegen, daer het bloedt door gaet. Want van het Hert in 't neder-drucken door de Slagh-aderen met kloppingh (het welck de *Pols* is) ghedreven werdende, en vindt aldaer geen verhinderinghe, ende van daer door de *Aderen* door het ophalen van 't Hert dan na 't ſelfde wederom toe getrocken zijnde, werdt wel een weynigh tegen gehouden, door *Klap-vlieskens*, die in de *Aderen* alleen ſtaen, maer niet belet. Alſoo de *Klap-vlieskens* allegader na het Hert open gaen, ende tegens het Hert gheſloten zijn. Ende dit is de oirſaeck, dat het bloedt, 't welck uyt den *Arm* ghelaten werdt van onderen, ende niet van bovenen en komt; ghelijck de *Heel-meeſters* oock toonen, als het niet wel volgen en wil, dat ſy de Ader van onderen na de openingh toe ſtrijcken, ende daer door noch eenigh bloedt doen uyt-leken. Van dit *circuleren*, ofte geſtadigh om-trecken van het bloedt door het Hert, is beneden breeder te ſien in het Steen-ſtuck,

na-

namentlijck in het 2. Deel, 3. Boeck, en Cap. 29. N°. 5. van de *Schat der Ongeſontheyt.*

(7) Na dat het Bloedt gheſtopt, ende den Laet-bandt wegh-genomen is, ſoo moet de openinge ſuyver ende droogh met een Spongie ghemaeckt werden; want als daer eenigh bloedt blijft ſteken, dat beletʰet toe-heelen, ofte breeckt daer na wederom op, ofte komt tot ſweren.

(8) Het is beter, dat het bloedt ontfangen werdt in Tin, Silver, ofte Aerde-werck, als (gelijck nochtans ghemeenlick geſchiet) in Koper, dewijl het in 't ſelfde van weſen, Verwe, als andere Hoedanighe-den, lichtelick verandert, waer door het oirdeel, dat men daer uyt van de Sieckte nemen ſoude, onſeker gemaeckt werdt. Men moet oock niet in een, maer in verſcheyde Beckentjens het ſelve laten loopen, om de verſcheydenheyt wel te konnen aen-mercken. Waer in aldereerſt te letten is op het weſen van 't bloedt. Het is Taey bloedt, 't welck langhſaem uyt-loopt, ende als Lijm aen de vinger hangt, gelijck Goet, ende ghematight bloedt geen van beyde en doet. Het is Dick, ende Vaſt, veel Veſelen hebbende, dat raſch runt, ende ſtijf werdt: het welck Verſtoppingen, ende Sieckten, daer uyt ontſtaende, veroirſaeckt. Dat langhſaem runt, is Dun Bloedt: maer 't gene dat nu al kout is, ende niet dick en wert, is ofte geheel waterachtigh ofte bedorven, als wiens Veſelen (die het Bloedt dickte, ende vaſtigheydt geven) al te ſamen verrot ende vergaen zijn. Dick, ende vaſt Bloedt, werdt met moeyten van een ghe-ſcheyden; Dun Bloedt lichtelick: maer 't geene bedorven is, en ſcheyt niet dan ſoo dra het aen-geroert werdt, ende als het vlies, datter gemeenlick op drijft, maer gheraeckt en is, ſoo loopt het in kleyne deelen, die veeltijdts verſcheyden geverwt zijn, van malkander. Veel Geel water op het Bloedt, als het kout gheworden is, drijvende, beteyckent ofte veel voor-gaenden dranck, ofte een ſwacke Lever, ghelijck in water-ſuchtige, ofte oock dat de Nieren verſwackt, ofte verſtopt zijn: uyt welcke oirſaken de weyachtige vochtigheyt te overvloediger in de Aderen onder het Bloedt vermenght werdt. Even-wel en dient het Bloedt ſonder de ſelvighe niet Geheel te weſen; ghelijck in de gene, die gantſch ſober drincken: want al te Dick Bloedt kan qualick door de kleyne Aderkens verſpreyt werden, het welck daer-om de ſelvighe lichtelick verſtopt. Het Schuym, dat op het Bloedt drijft, indien het niet veroirſaeckt en is door ſterck uyt-ſpeuten, betuyght grooten brandt van die Vochtigheyt, welckers Verwe het draeght: ghelijck Root Schuym, van Root Bloedt; Geel, van Gal-achtigh; Wit, van Slijmerigh; Bruyn van Swart Bloedt.

Het II. Capittel.

1. *Byſondere Af-treckinge van Bloedt, door*
2. *Egels,*
3. *Scherven,*
4. *Koppen.*

(1)

IN 't naeſt-voorgaende Capittel is kortelick ghehandelt van de Al-gemeene ontlaſtinge door Bloet laten. Maer wanneer het Bloedt in eenigh deel ſoo vaſt ſit, dat het noch door Openingh van Ader, noch door Af-drijvende Genees-middelen uyt-getrocken en kan werden: in ſulcken gevalle moet men komen tot ſoodanighe behulpſelen, die op het deel ſelve haer kracht konnen doen, daer op ghebracht zijnde, ende alſoo oock ontlaſtende. Soodanighe zijn een Egel, Scherven, ende Koppen, die 't bloedt uyt het deel ſelve, dat alreede beſchadight is, merckelick trecken.

(2) Den Egel en bijt niet alleen door de Huyt, maer gaet, wanneer de ſelve teer is, gelijck in Kinderen, noch dieper, ende ſuyght alſoo het bloedt uyt, tot dat hy vol, ende geſpannen zijnde, van het deel, daer hy aen geſtelt was, af valt. Soo dat de Griecksſe Poët *Theocritus* de Liefde, die mede het bloedt van de Minnaers uyt-ſuyght, niet qualick by den Egel vergelijckt. Het gebeurt oock ſomtijts, dat al is den Egel al af ghenomen, de plaets noch ſterck bloeyt, inſonderheydt wanneer hy op een ſwellende Ader gheſet is, ende dan ſtreckt hy voor een vlijm. Aldus treckt hy ſomtijdts uyt de Speen-ader het bloedt ſoo overvloedigh, dat het ſelve moet op-geſtopt werden. Maer en kan niet veel trecken, wanneer hy op een harde Huyt geſet werdt, ofte daer geen groote Ader onder is. Derhalven komt hy meeſt in 't ghebruyck om de Gebreken uyt te ſuygen, die boven in de Huyt zijn, gelijck Schorft, Quaet Zeer, Puyſten aen de Neus, Aengeſicht, ende diergelijcke.

(3) Het *Scherven* geſchiedt met het door-ſnijden van de Opper-huyt, rakende tot in de rechte Huyt. Het ontlaſt alleen het Deel, dat alſoo geraeckt wert, 't en zy datter een Ader gequetſt is. Het is een rechte Genees-middel voor de Huyt, ende de Gebreken, die wy gheſeyt hebben, dat den Egel te hulpe komt. Daer beneffens van verouderde Hardigheydt, Kout Vyer, ende andere bedervinge, in de welcke de Natuurlicke wermte verſtickt zijnde, nootſakelicken moet verlucht werden.

(4) Maer het Scherven ſal veel meerder bloedt geven, indien een *Kop* terſtondt op die plaets gheſet werdt, die dan krachtigh het bloedt in hem treckt. Uyt wat reden de Koppen aldus na haer trecken, beſchrijft ons *Plutarchus* in ſijn Platoniſche Vragen.

De Lucht, ſeyt hy, die dicht aen het Vleyſch is van de Kop met de wermte om-vat ende ontſteken, ende dunder gheworden zijnde als de onſienlicke gaetjens in 't Koper, ſchiet in geen ydele plaets (die niet ghevonden werdt) maer in die Lucht, de welcke, van buyten om den Kop is, ende ſtoot haer wegh, die weder, die voor hem is, ende ſoo ſtoot gheſtadigh de een Lucht de ander, die aen 't wijcken is, trachtende te komen in de plaets, die ledigh gemaeckt is, door het vertreck van de eerſte, ende de Lucht alſoo komende op het Vleyſch, dat van den Kop ghevat is, ende ontſteken zijnde, doet het Bloedt in den Kop ſchieten. Door kracht van deſe Hitte, uyt de Vlam van het aen-geſteken werck in den Kop veroirſaeckt, en treckt hy niet alleen al de dunne Vochtigheyt, ende geeſten die ontrent het Deel ſweven, maer oock 't geene verder ende dieper leyt. Ende als de Huyt te voren ghe-ſcherft is, dan werdt het merckelick in den Kop ghetrocken: maer als die gladt, ende heel blijft, ſoo treckt hy uyt verder, ende dieper Deelen in de Huyt, ter plaetſche, daer hy geſet werdt. De naem van *Kop* ſchijnt hem ghegeven te weſen, na de ghelijckenis, die hy heeft met den Kop, ofte het Hooft van een Menſche: ende ſoo is mede van *Hippocrates* geſeyt, dat het Hooft op ons Lichaem ſtaet als een Kop, die van onderen vele dampen ontfangt. Den Kop is een ghereet ende gantſch onghevaerlick behulp-middel, alſoo hy het Lichaem geen ſwackheydt, noch eenighe quade hoedanigheydt mede en deelt. Ende werdt derhalven minder mis-daen by de gene, die haer twee drie-mael 's Jaers ſonder veel oirſaecks doen Koppen, als die haer, Geſont zijnde, uyt quade gewoonte doen Laten, ende haer lichaem daer door van goet Bloedt, ſonder noot, berooven. Doende alſoo vrywilligh, 't geene eertijdts in den Oorlogh tot een ſtraffe op-gheleyt werde. Want men plagh in Oude Tijden, gelijck *Agellius* ſchrijft 10. *Noct. Att.* 8. de Krijghs-knechten, die haer qualick gequeten hadden, tot haer ſchande, een Ader te openen, ende Bloedt te laten. Het welck hy meent, dat in den beginne ghedaen is aen bloode Krijghs-knechten, ende wiens ghemoet van de natuurlicke geſtaltenis af-weeck, als of het niet ſoo veel voor een ſtraffe, als wel voor een Genees-middel te rekenen was: ende dat 't ſelfde daer na oock om veel andere miſdaden, door gewoonte, in 't werck geſtelt is, als ofte al de geene, die mis-deden, niet wel met den Hoofde bewaert en waren.

Dus verre is ghehandelt van de Middelen, die het Bloedt, ghelijck het komt, ſoo in 't ghemeen, als in 't byſonder af-nemen: derhalven ſullen wy nu komen tot de geene, die de quade Vochtigheden af-ſetten.

Het III. Capittel.

1. *Verſcheyde Soorten van Purgatyen,*
2. *Oirſpronck van Braken,*
3. *Sijn Gebruyck, ende Mis-bruyck.*
4. *Oirſpronck van de Clyſteer,*
5. *Haer Gebruyck, ende Krachten.*
6. *Set-pils Werck, ende Hinderniſſe.*
7. *Aert, ende Verſcheydenheyt van Purgatyen;*
8. *Haer Gebruyck, ende onderſcheyden Werckinge,*
9. *Mate,*
10. *Tijdt in de Sieckte.*
11. *Voor-bereydinge.*

(1)

WAnneer de Overtolligheyt, ende de Vochtigheden onſes Lichaems ſoo verre in Onmatigheyt, ofte bedervinge gerocht zijn, datſe noch door goede Maniere van Leven, noch door enckele Veranderinge; noch door hulpe van de Nature, ofte ingeboren Wermte tot haer vorige goetheyt gebracht en konnen werden, dan moet al 't geene, ſoo verre van den Natuurlicken ſtant af-geweken is, als onnut ende ſchadelick, wegh-ghenomen werden door Genees-middelen, die kracht hebben, om de quade Vochtigheden uyt den Lichame te drijven. Soodanighe, doen ſulcx door Braken, Clyſteren, ende Af-treck, eygentlick *Purgatye* genoemt.

(2) *Cicero*, in ſijn tweede boeck van de Nature der Goden, ſchrijft, over weynigh Eeuwen (hy ſtorf twee-ende-veertigh Jaer voor de Geboorte onſes Heeren) door 't verſtandt der Genees-meeſters bevonden te weſen, dat de Honden haer Ingewant met Braken ſuyveren. Want de Honden alſoo ſy ſeer wraetachtigh, ende gulſigh zijn, ſoo komen ſy haer lichtelick te overlaſten: het welck ſy vernemende, Gras eten, waer van ſy hare overtolligheydt uyt-braken. Hier uyt ſchijnt het, ſeyt *Plinius* in 't 4. Cap. van ſijn 29 boeck, dat dit Beeſt oock de Menſchen het Braken heeft aen-geweſen.

(3) Gelijck de Lijf-moeder in den Arbeyt met alle kracht haer ſelven van bovenen toe-treckt, om van de Vrucht verloſt te werden: even alſoo de Maegh geprickelt zijnde, door yet, dat in haer ſchadelick is, van onderen by een treckende, begeeft haer na bovenen, met Braken, alles, wat haer tegen is, uyt-ſmijtende. Soo dat in deſe beweginghe de Maegh van haer eygen plaets ſpringt, ende de naeſt-liggende Deelen, daerſe aen vaſt is, met groot ghewelt uyt-treckt. Hierom valt het Braken ſwaer, ende moeyelick, ſommige meerder, ſommige minder. Die nauw ende ſluyck van Borſt zijn, ende die eenen ſchralen ende langen Hals hebben, en kon-

nen

nen niet, als met gewelt, braken: maer ſeer lichtelick, die recht anders geſtelt zijn. Wederom geweldigh, ende ghevaerlick de Aem-borſtige, Teringhachtige, die eenige ontſtekinge, ofte pijn in 't Ingewant gevoelen: want daer uyt te vreeſen ſtaet, ofte Sticken, ofte Bloedt-ſpouwen, ofte yet te berſten, gelijck in alle geweldige beweginge. Door dickwils en ſwaerlick Braken werdt de Maegh, ende het Ingewant, van wegen het dickwils ende gheweldigh ſchudden, verſwackt, ende de onſuyvere Vochtigheden daer na toe gedreven: het Hooft vervult, de Sinnen beſwaert, ende verduyſtert. Maer dat licht ende matelick valt, is 't gheſontſte, ende beſte van alle Purgatyen. Want het treckt de ſchadelicke Vochtigheden uyt de fonteyne ſelfs, het ſuyvert de Maegh, ende by-gevolgh de naeſt by-leggende Deelen. Derhalven is 't een ſeer goet behulp-middel in verloren Honger, Walgingh, Opwerpingh, ende Spanningh van de Maegh, Geel-ſucht, af-gaende Koortſchen, ende alle Sieckten, die in 't Hooft, door dampen van onderen, veroirſaken. Want als men ſiet, dat in de ſelvige de Purgatyen weynigh voordeel doen, dan heeft men meerder hulp uyt het Braken te verwachten.

Dan men dient even-wel, alſoo het een beweginghe tegens de Nature is, de welcke den wegh, om haer te ontlaſten, door de Dermen gekoſen heeft, de Maegh tot het Braken niet te gewennen. *Heredotus* getuyght in het tweede boeck van ſijn Griecksche Hiſtorye, op 't 78. capittel, dat de Ægyptenaers gewoon waren haer alle Maenden te ſuyveren met Braken, ende Clyſteren, tot onderhoudt van hare Geſontheyt: meenende dat alle Qualen den Menſche over quamen uyt Spijſe, die ſy aten. Dan al valt deſe reden veeltijdts waerachtigh; ſoo en is niet

minder waerachtigh 't geene *Plutarchus* ſchrijft in ſijne Leeringen der Geſontheyt; Dat Braken ende Purgeren, leelicke Genees-middelen zijn van overdaet, ende die niet ('t welck *Plato* oock ſeyde *in Timæo*) als in groote noot en behoorden in 't werck geſtelt te werden.

(4) Wy hebben geſeyt, hoe het Ader-laten, ende Braken ghevonden, ende de Menſchen geleert zijn door de Beeſten; even-eens is 't oock gelegen met de Clyſteer. Daer is, ſchrijft de gemelte *Plinius* 8. 27. een Vogel in Ægypten, met namen *Ibis*, (den Oyevaer niet ongelijck, ende hier ontrent de Stadt van *Alexandrye*, uyt-ghebeeldt) die in ſijnen beck het Nijl-water op-nemende, dat deel doorſpoelt, door het welck geſont is, dat het overſchot van den koſt af-ſchiet.

(5) De *Clyſteer* komt eerſt, ende voor-al te hulpe de Gebreken der Dermen, inſonderheyt de dicken. Want alſooder een Clapjen, ofte Middel-ſchotjen gheſtelt is in den Kertel-derm, by den blinden ofte Slop-derm, het welck maer open gaet na beneden, ende na bovenen geſloten is, ſoo en kan de Clyſteer daer niet voor-by ſchieten. Derhalven kan een Clyſteer, beſt de Onderſte, ofte dicke dermen ſuyveren: want ſy daer in komt met haer volle kracht, waer toe een drancxken, dat men in neemt, niet dan ſlapper, als door langhe wegh veel af-genomen hebbende, en kan gheraken. Soo vele dan alſſer gebreken in de Dermen vallen, ſoo vele ſoorten zijnder oock van Clyſteren. Sommige ſtillen pijn, ſommige Verſachten de ſcherpe Vochtigheden, ſommige Suyveren ende verdroogen de Sweeringen, ſommige maken Af-treck, ſommige Stoppen. Het begin van alle Purgatyen is een Clyſteer, die maeckt de baen klaer voor den Af-treck, ende neemt wegh de beletſelen van 't Braken. Ende wanneer in de Dermen eenige taeye Vochtigheden vaſt ſitten, ofte eenigh ander Gebreck aldaer te gheneſen is, ſoo moet voor-al de Vuyligheyt ende Winden door een Clyſteer af-gheſet werden, op dat daer na de volgende Genees-middelen meerder kracht ſouden konnen doen op het Gebreck ſelver. Op de rechter-zijde het Lichaem geſtelt zijnde, ſoo ſchietſe lichter ende raſſer op, ende dieper in loopende, beſproeyt de Dermen: dan op de ſlincker-zijde leggende, blijft dickwils hangen in den Rechten, ofte Kartel-derm, die door 't ghewicht van d'andere ghedruckt werdt. Wanneer de Clyſteer niet wel wercken en wil, ſoo werdtſe door een ander, die ſcherper is, ofte door een Set-pil wacker gemaeckt.

(6) Een *Set-pil* kan veel minder uyt-rechten, als een Clyſteer (want hy en neemt niet wegh, noch en geneeſt niet van 't gene de Dermen beſchadigt) maer maeckt daerom alleen Kamer-gang, om dat hy door ſijn ſcherpigheyt het endt tot uytdrucken verweckt. Dickwils Pillen ſetten, opent, ende veroirſaeckt Speen, die al te ſcherp zijn, verwecken ſomtijts Sweringen. Tot de Gebreken van 't endt maeckt men alderhande Set-pillen, ſuyverende, verſachtende,

heelende, na het de ghelegentheydt van 't ghebreck vereyſcht.

(7) Gelijck de Boomen ende Plantſoenen haer voedſel uyt der Aerden, den Amber-ſteen het Kaf, ende den Zeyl-ſteen het Yſer na haer trecken, door de ghelijckheydt, die tuſſchen de ſelfde is van weſen ofte Self-ſtandigheyt: van wegen ſoodanige gelijckheydt trecken mede de Purgerende Genees-middelen de quade ende ongeſonde Vochtigheden uyt het Lichaem. Ende derhalven en is 't niet ghenoegh dat men yemandt Purgeert, maer men moet juyſt ſulcken Vochtigheyt Purgeren, ende af-drijven, die de Sieckte veroirſaeckt. Want die de koude Vochtigheyt af-ſet, daer de Gal in de weegh is, die en verlicht niet alleen de Sieckte niet, als de Oirſaeck in 't Lichaem latende: maer beſwaertſe, als wegh-nemende de Vochtigheydt, waer door de hitte ende ſcherpte van de Gal wat verſacht, ende in den toom ghehouden werde. Waer uyt blijckt het groot miſverſtandt van de ghemeene Lieden, die meenen dat het even-veel is, als ſy maer een Purgatye en laten halen by den geenen, die haer niet gheſien en heeft, ofte oock dit onderſcheyt nieten weet. Nu in deſe gelijckheyt, 't gene ſterckſt is treckt het ſlapſte; ſoo treckt *Rhabarber* de Gal, niet in tegen-deel de Gal den Rhabarber, om dat in den ſelven ſtercker kracht is, die oock verweckt, ende geholpen werdt door de wermte van de Gematigheydt. Maer als ghebeurt, datter ſoo weynigh van een Af-ſet-middel in-genomen werdt, dat het van de veelte der Vochtigheydt komt overſtelpt te weſen, ſoo ſal het ſelve ſijne af-ſettende kracht verlieſen, ende in een andere ſelf-ſtandigheydt veranderen. Het ghebruyck wijſt ons aen driederley Ordre van Af-ſettende Middelen. De eene is van Quaet-aerdige, welckers kracht, ende weſen Fenijnigh is, hoedanigh gherekent werden *Coloquint-Appel*, *Scammonea*, *Antimony*. De andere ordre is van gantſch Sachte, die weynigh af-wijcken van den aert der Voedſelen, gelijck daer zijn Pruymen, Corinthen, Violen-bladeren, Manna, Wey, Morgh van Caſſie, Thamarinden. De derde is van Middelmatighe, waer onder behooren Rhabarber, Agaricus, Zene-bladeren, Aloë. In een ſterck Lichaem, ende dat langh ghevaſt heeft, verandert, een weynigh van een ſacht af-ſet-middel in-genomen in de ſelfſtandigheyt van het Lichaem: maer een deel van het Quaet-aerdigh, al is 't oock weynigh, in een bedervinghe het Fenijn na by komende: het Middelmatighe in de Vochtigheydt, die het ſoude af-ſetten, de welcke in 't Lichaem overigh is, ende onbequaem om 't ſelvige te voeden. Derhalven al is den *Agaricus* werm, kan even-wel in *Pituita*, ofte koude Vochtigheydt veranderen, als die niet in ghematigheyt, maer in weſen ſoodanighe Vochtigheyt en gelijckt.

(8) De Purgatye is de rechte Genees-middel van vervuylde Vochtigheden. Want al 't gene ſoo onſuyver ende bedorven is, dat het de Natuurlicke Trappen overſchreden heeft, alſoo het ſelve door geene Konſt verbetert ofte goet gemaeckt en kan werden, ſoo moet men het nootſakelick uyt-werpen. Ende ſulcx en is niet alleen dienſtigh om de Sieckte, die alreede het Lichaem beſtrijdt, te weten, maer oock, om de ſelve, alſſe ghevreeſt werdt, voor te komen. Nu na de ſoorte is van de vervuylde Vochtigheyt; ſoo moet oock weſen de ſoorte van 't Genees-middel. Andere ſuyveren de Gal, andere het Slijm, andere het Swart Bloedt, ofte Swarte Gal, andere de Waterachtighe Vochtigheden; die wy hier na elck op ſijn ordre ſullen verhalen. Ende gelijck de ſoorte van Vochtigheyt ons aen-wijſt, door wat ſoorte van Purgatye die moet af-ghedreven werden, ſoo toont de gelegentheyt en plaetſche van de ſelfde, hoe ſterck die weſen moet. Want een ſlappe Purgatye kan genoegh trecken uyt het eerſte deel des Lichaems, een middel-matighe uyt de groote Aderen, een ſtercke uyt het uyterſte van 't Lichaem, ende de byſondere Deelen. Licht ende ghemackelick valt het ſuyveren van de Maegh, ende Dermen: beſwaerder van de Aderen in 't Derm-ſcheyl, daer na van de Lever, ende Milt: maer alderbeſwaerlickſt van de ſelf-ſtandigheyt der Deelen, die tot de Huyt, ende Lidtmaten toe ſtrecken. Want hoe een Deel verder leyt, ende minder Aderen heeft, hoe het minder voor een Genees-middel wijckt: dewijl meerder kracht ghedaen kan werden op yet dat na by is, ende opene wegen heeft.

(9) De *Mate* van Purgeren moet af-ghemeten werden na dat yet licht ofte beſwaerlick af-ſchiet, ende ſulcx is af te nemen uyt de gelegentheyt van 't Lichaem, de Vochtigheyt, den Tijdt, ofte het Weder. Onder de ghelegentheydt van 't Lichaem ſtaen begrepen de Gematigheydt, de Geſtalteniſſe, ende Gewoonte. Uyt een dor ende ſchrael Lichaem en is niet veel te trecken: maer veel uyt het geen, dat vochtigh ende vier-ſchotigh is. Een ſterck ende vaſt Lichaem, wiens Ingewant, Aderen, ende Dermen ſelve nauw zijn, ofte lichtelick verſtoppen, ofte noch benauder werden, houdt het overſchot tegen, ende en laet het niet uyt-ſchieten. Maer een ſacht, ende los Lichaem, ghelijck daer is van Vrouwen, Kinderen; ende die ledigh gaen, is veel opender, ſoo dat door het ſelve de beweeghde, ende ghetrocke Vochtigheden bequamelick haren loop hebben. Die ſtercken arbeydt doen, ghelijck oock die wat plomp van ghevoelen zijn, en vragen niet veel na ſlappe Middelen: in tegendeel werden haeſt bewogen, die wat Gevoeligh zijn, als oock die, ofte van Naturen, ofte door Sieckte, ofte maniere van leven, Teer, ende Tenger zijn. Die gewoon zijn dickwils te Purgeren, zijn quader, door een Purgatye te bewegen, als die ſulcks onghewoon zijn. Want ſelve

het

het dencken, ende vreeſen van wat lelick in te ne- men, maeckt dickwils door het ontſtellen de nature los, ghelijck ſomtijdts oock doet den Reuck, ja het ſien van het Bekertjen; daer het Dranckxken in ghe- weeſt is. Ick heb een Backer gekendt, die Sieck leg- gende, maer hoorende dat ſijn Genees-meeſter de Trappen op-quam, wel hertelick over-gaf: door het inbeelden, dat hy kreegh, van den geur van de Drancken, daer hy de proef af ghehadt hadde. Die van ſelfs Los-lijvigh zijn, werden door de minſte Purgatye haeſt geraeckt. Nu ſtaet oock uyt de ſoor- te van de Vochtigheydt de Mate van de Purgatye aldus af te nemen. Waterighe Vochtigheydt, ende dunne Gal, ſchiet lichtelick af: in tegen-deel Slijm, ende Swarte Gal. Veel Vochtigheydt, ende die als tegen ghehouden werdt, gelijck in de Swaer-lijvige, ende de Dronckers, ofte in de welcke uyt eenighe andere oirſaeck vele Overtolligheydt vergadert is, kan met een ſlappe Purgatye den Buyck doen om- roeren, ende een ſtercken aftreck verwecken. Want dien overvloet, de Aderen geopent zijnde, loopt lichtelick uyt, ghelijck uyt een vol vat; niet door Sterckte van de Purgatye, maer door Kracht van de Nature, die haer ſelven ontlaſt, ghelijck ſy oock wel dickwils van ſelfs doet, ſonder datter yet in-gheno- men is. Hier moet daer-en-boven noch gelet wer- den op den Tijt, ende het Weder. In, ende ontrent de Hondts-dagen, iſſer weynig ende ſcherpe Voch- tigheyt in 't Lichaem, ende die oock na buyten toe ghetrocken werdt, ſoo dat het Purgeren alſdan ſoo wel niet en ſoude willen vallen. Midden in de Win- ter is 't Lichaem vaſt ende gheſloten, ſoo dat de Vochtigheyt, die half tegen-gehouden werdt, niet wel en wil ſacken. Ende om de ſelvighe reden voi- oirſaken oock de Noorde Winden veeltijdts hart- lijvigheyt. Daer in tegen-deel de Zuyde den Buyck vochtigh, ſacht ende weeck maken. Derhalven werden alleen in deſe ghelegentheydt de Purgatyen op haer bequaemſte tijdt in-gegeven.

(10) Wat vorder de *Tijdt* belanght. 't Is beſt in Sieckten, die haren keer hebben, te purgeren op den goeden dagh. Want wanneer de Sieckte min- der druckt, ende de krachten verbaelt zijn, alſdan kan het wercken van de Purgatye lichtelicker ver- dragen werden. Is oock noodigh, dat ſulcx geſchiede 's morgens, ende in een ledighe Maegh, alſoo anders het eene 't ander in de wege ſoude weſen.

(11) Maer, ghelijck in alle andere dingen, ſoo moet oock in 't Purgeren, voor-gaen een *Bereyding*, waer door de Wegen geopent, ende de Vochtighe- den driftigh ghemaeckt werden. Soo dat voor eerſt het Lichaem hier ſoo voor-bereyt moet weſen, dat alle de Wegen, die de Purgatye door-loopen ſal, ende door de welcke de ſchadelicke Vochtigheydt ſal uyt-gheworpen werden, vry ende open zijn. Derhalven en dient de Maegh hier niet door te veel Vochtigheden walghachtigh, op dat de Purgatye ten eerſten niet uyt-ghebraeckt en werdt. 't En dient oock niet dat de Dermen verſtopt, ofte benauwt zijn, dewijlſe als dan het wercken ſouden tegen- houden, waer door dan Krimpinghe, Qualickheydt, ende draeyingh in 't Hooft komt te veroirſaken. Ende by aldien datter ghetrocken moet werden uyt het Ingewant, de Aderen, ofte oock uyt de Geſtalte- niſſe des Lichaems, ſoo moeten niet alleen Maegh, ende Dermen, maer oock de Aderen van het Derm- ſcheyl, ende het Ingewant vry ende onbekommert zijn. Derhalven dient voor het Purgeren alle Wal- gingh wegh-ghenomen, 't zy door Vaſten, 't zy door Braken, 't zy door een Pilleken van Aloë. Als den Kamer-ganck langh achter-gebleven heeft, ofte hart is, ſoo ſal men eerſt een verſachtende Clyſteer doen ſetten. Hier-en-boven vereyſcht oock de ſchadelicke Vochtigheydt haer Bereytſel. Want die hart ende dick is, en wil niet wel door de nauwe Wegen in den Buyck ſchieten: die Taey is, blijft tuſſchen wegen hangen. Daeromme moet het har- de verſacht, het dicke verdunt, het Taeye ende Slijmerige geſuyvert werden, al eer dat men 't ſelve purgeert. Al 't geene ſulcx doet, opent oock met eenen de Verſtoppinge der Aderen, door de welcke de Purgatye geſchieden ſal. Ende dat is ofte Voed- ſel, ofte Genees-middel. Van het eene hebben wy gehandelt in den *Schat der Geſontheyt*, het andere ſal hier volgens aen-geweſen werden.

Het IV. Capittel.

1. *Byſondere Purgatyen*,
2. *Neus, ende Nies-middelen*,
3. *Quijl-middelen*,
4. *Hoeſt-middelen*.

(1)

Behalven de Purgatyen, die het geheele Lichaem ontlaſten, ſoo zijnder noch andere, die alleen maer byſondere Deelen ſuyveren, ghelijck de geene die doen Nieſſen, Quijlen, ende Op-hoeſten. Maer men dient de ſelve niet te ghebruycken, voor al-eer het ander wel gheſuyvert, ende van alle Vuyligheyt ghereynight is, op dat ſy van elders geene quade Vochtigheydt en trecken in het deel, dat ſy willen ſuyveren. Want altijdt moet het Al-gemeene gaen voor het Byſondere.

(2) De *Neus-middelen* in den Neus gheſteken, ofte op-ghetrocken zijnde, trecken de overtollighe Vochtigheydt uyt de Herſſenen. Sulcx moet ghe- ſchieden met het Hooft voor over, op datſe recht mach ſincken door het Zeef-been, ende niet in de Kele ſchieten. Dit is dienſtigh in Slaperighe Sieck- ten, Loomheydt, ende inwendighe Pijn. Het ſelve werdt

werdt oock door de *Nieſſen* uyt-gherecht: maer heeft, door ſijn dapper dreunen, noch meerder kracht. Want het en ſuyvert niet alleen de Herſſenen, maer het treckt oock na hem 't geene in 't Achter-hooft, ende na de Kele ſelve komt te ſincken. Dan is ondienſtigh, ende ſchadelick voor de geene die met ſwack Geſicht gequelt zijn; dewijl het, door de naderheyt, met eenen de Vochtigheyt na de Oogen drijft, die bequamelicker na den Mondt toe getrocken werdt.

(3) *Quijl-middel* gheknauwt ofte geſpoelt zijnde, treckt het Zever ende Quijl uyt de Keel. Dit heeft meerder kracht om de holligheden van de Herſſenen te ſuyveren als die een neder-gaende wegh hebben in 't verhemelt van den Mondt: derhalven ſal een Quijl-middel ſijn meeſte kracht toonen, wanneer dat het Hooft achter over, in de Neus ghetrocken werdt, ende daer na door het verhemelt. Ende deſen Genees-middel is, van de Konſte, de Herſſenen byſonderlick toege-eygent, om dies wille de ſelvighe meeſt onderhavigh zijn vele, ende overtollighe Vochtigheydt te vergaderen. Sulcks is bequamelicker na het verteren van de Spijſe, als dewijl de rauwe Maegh noch met de Koſt beladen is. Dan moet met groote voorſichtigheyt gebruyckt werden in de geene, die veel met Sinckingen gequelt werden, ofte de Teringe onderhavigh zijn.

(4) De Longen, ende 't binnenſte van de Borſt werdt ontlaſt door de *Hoeſt-middelen*. Want al is 't ſulcks, dat van de ſelve yet in de Maegh ghetrocken kan werden; ſoo is dat even-wel gheheel weynigh, ende 't meeſte dat in de Borſt door Sinckinge, ofte eyghen ghebreck vergadert, moet nootſakelick door Hoeſten op, ende uyt-ghebracht werden. Hier toe zijn de Syropen alder-bequaemſt, om dat de ſelvige door haer klevende dickigheyt in de Keel wat blijven hangen, ende ſoo allengskens in de Borſt ſacken, daer de dunne dingen terſtondt in de Maegh ſchieten. Sommighe Lickingen werden gemaeckt om de dicke ende taeye Fluymen te verdunnen; andere om de geene die al te dun zijn, tot meerder lijvigheyt te brengen, eenige om de ſcherpigheyt te verſachten.

Van Braken, Clyſteer, ende Set-pil is in 't voorgaende Capittel ghehandelt, ſoo dat wy nu verhaelt hebben hoe op verſcheyde manieren het Lichaem ontlaſt ende geſuyvert werdt. Wy ſullen nu komen tot de Genees-middelen, die als werck-tuygh van de Konſt zijn, om de Sieckten te verdrijven.

HET VIERDE BOECK, VAN DE GENEES-MIDDELEN, *ſo Enckele, als Gemengde.*

Het Eerſte Capittel.

1. *Gemeenen Tegen-ſtrijdt van alles.*
2. *Aert van Voedſel, ende Genees-middel; midtſgaders haer byſonder Onderſcheyt.*
3. *Twee ſoorten van Genees-middelen; ende de Oirſaeck waerom verſcheydene onder malkander vermengt werden.*
4. *Waerſchouwinge op het Vermengen.*
5. *Na driederhande Hoedanigheyt der Droogen drievoudigh Onderſcheyt.*
6. *Haer Getal, Wichte, ende Mate.*

(1)

DEwijl alle Beweginge, ende Werckinghe haren Oirſpronck hebben uyt Verſchil, en de Strijdt van dinghen, die malkanderen recht Teghen zijn, ſoo heeft de Nature, doenſe de gantſche Wereldt een geſtadige veranderingh onderworp, oock nootſakelick de ſelve met verſcheyde ſoorten van Verſchillen als bezaeyt. Ende gelijck ſy de vier beginſelen aller dingen, als Vyer ende Warer, Lucht ende Aerde, gantſch tegen malkander geſtelt heeft, ſoo heeftſe oock elck dingen, dat uyt de ſelvige ontſtaet, yets tegen-ſtrijdende gegeven. Derhalven en kander geen gebreck in ons weſen, waer toe ſy niet een Tegen-middel voortgebracht en heeft, hoe-wel alles door de Konſte noch niet geopenbaert, nochte ondervonden en is. Soo dat veeltijdts, als de Sieckten niet geneſen en werden, het gebreck niet en is in de Genees-middelen, die de goedertiere God daer toe geſchapen heeft, maer wel in ons Verſtandt, dat noch tot de kenniſſe van de ſelvige niet gekomen en is. Daer en is nauwlicx eenige Sieckte, in haer ſelven, ongeneeſlick: maer daerom alleen, ofte datſe boven-maten toegenomen zijnde voor de kracht der Genees-middelen niet eens en krenckt, ofte dat de ſwacke Krachten onder de langhdurige geneſinge gantſch komen neder te ſtorten. Derhalven ſullen wy nu de Genees-middelen neerſtigh gaen onderſoecken,

ende wat Gebruyck, ende Kracht ſy in de Sieckten hebben, kortelick, ende met ordre aen-wijſen.

(2) Een *Medicament*, ofte Genees-middel ſtaet in Weſen ofte Selfſtandigheyt regel-recht tegen het Voedſel. Want het Voedſel is Selfſtandigheydt van ons Lichaem eenighſins gelijck, ende werdt ten laetſten daer in verandert, het ſelve voedende, ende ſomtijdts oock vergrootende. Dit, als het ſoo gelijck valt, dat het in de Selfſtandigheydt van 't Lichaem verandert zijnde, aen het ſelve ondertuſſchen geen vremde Hoedanigheyt mede en deelt, dan is 't een recht ende volkomen Voedſel, gelijck *Broodt*, *Vleyſch*, een *Ey*. Maer wanneer het, in Weſen eenighſins gelijck zijnde, door ſijn uyt-muytende Hoedanigheyt het Lichaem verandert, dan is 't *Medicamentens* Voedſel, gelijck *Lattouw*, *Endivye*, ſtercke *Wijn*, *Miſpelen*, *Quee-peren*. Maer 't gene in Selfſtandigheyt geheel verſchilt, noch oock eenige Hoedanigheyt en beſit om het Lichaem merckelick te veranderen, dat en kan voor geen Voedſel, noch Genees-middel gerekent werden. Dan 't gene in Weſen ons ongelijck, ſeer uyt-ſtekende Hoedanigheden geeft, het zy van wegen de Gematigheyt, als *Pyretrhum*, *Hyoſcyamus*; het zy van wegen de Stoffe, als *Galnoot*, *Aluyn*; het zy van wegen de Gedaente, ghelijck *Scammonea*, *Aloë*, ſulcks is, dat wy *Medicament* ofte Genees-middel noemen, het welck vermach de Natuurlicke geſtalteniſſe onſes Lichaems te veranderen.

(3) De Genees-middelen zijn tweederhande. Sommige zijn Enckel, ofte ongemenght, de welcke van ſelfs door de Nature voort-komen; ghelijck *Roſen*, *Alſſen*. Andere Gemenght, als die door de Konſt uyt vele Enckele vermenght zijn; ſoodanigh is den *Theriakel*. Sommige meenen, onder de welcke oock is *Guevara* in ſijne Spaenſche brieven, dat men alleen enckele droogen, ende geen gemengde en behoort te ghebruycken, om dat Godt de Enckele alleen tot het ghebruyck der Menſchen geſchapen heeft. Maer om niet breeder te gaen, het *Spa-water*, ende diergelijcke kan alleen genoegh ghetuygen, dat Godt oock door een ſonderlinge Konſte de gemenghde geſchapen heeft, als de welcke uyt *Aluyn*, *Swavel*, *Salpeter*, *Yſer*, *Zout*, ende andere beſtaen. Het en ſoude oock niet volgen, dat men alleen Enckele *Droogen* moeſt ghebruycken, alſſer geen *Gemenghde* geſchapen en waren. Want van Godt Almachtigh zijn alderhande Dieren tot ons gebruyck, ende nootdruft geſchapen; maer daerom en behoeft men de Viſſchen, ende andere, ſonder eenige bereydinghe, ende vermenginge niet te eten. Ick en wil even-wel niet ontkennen, dat al wat men met een Enckel doen kan, dat men daer toe geen gemengelt en behoeft, noch en behoort te gebruycken; alſoo beter rekeningh gemaeckt kan werden van ſijne kracht. Maer om dat men niet altijdt elcke Sieckte een byſonder Genees-middel kan tegen-ſtellen, ſoo moet men nootſakelick komen tot vermengen. Daer by komt noch een ander reden, dat wanneer het Genees-middel te ſlap, ofte quaet-aerdigh is, dat het eerſte door vermenginge van wat ſcherper geholpen, als *Rhabarber* met wat Spijck, ofte Caneel, het ander door beter verſoet kan werden: ſoo verſacht men de ſcherpigheyt van *Scammonea*, ende van *Aloë*, met Maſtick, Tragacanth, Quee-appel, Roſen, Dadels. De derde Oirſaeck van het mengen der Genees-middelen werdt ghenomen uyt des deels Weſen, Plaetſche, Voornamelickheydt, ende Gevoelen. Want in Gebreken van een deel, dat vaſt is, ende verre leyt, ghelijck de Nieren ende Lijf-moeder, mengt men gemeenlick met den eygen, ende voornamen Genees-middel eenige andere van verdunnende kracht, die ſoo verre konnen komen; ſomtijts oock ſoodanige, die het ſelve, door gelijckheyt, ende verborgene eygenſchap met het deel, daer na toe brengen. Alſoo vermengt men met de Genees-middelen voor 't Hooft, *Betonye*; voor de Longe *Hyſſoop*; voor 't Herte, *Buglos*; voor de Lever, *Agrimony*; voor de Milt, *Scolopendrium*; voor de Lijf-moeder *Byvoet*. Een Edel deel, ende van ſcherp gevoelen, vereyſcht (indien de voorname Genees-middel wat ſterck is) yet anders haer nature aengenaem, ende 't welck haer, ende hare krachten kan onderhouden. Derhalven moeten de Genees-middelen van 't Ingewant met verſterckende onderſtut werden, ende die men onder ſchijn van Voedſel neemt, gelijck toe-gemaeckte *Wijn*, als *Hippocras*, ende diergelijcke, om datſe aengenaem zijn, overtreffen de andere. De vierde, ende de nootſakelickſte Oirſaeck van vermenginge is de Verſcheydenheyt van de Sieckten, alſoo geen enckel Genees-middel een Gemenghde Sieckte kan verdrijven. Want Enckel ſtaet recht tegen Enckel, ende niet tegens gemenght: ende alles moet door ſijn recht tegenſtaende verjaeght werden.

(4) Maer al is 't dat de gemenghde Genees-middelen ſoo wel, als de Droogen, tot ons dagelijcks gebruyck nootſakelick vereyſcht werden: ſoo ſtaet even-wel op die mengelinge dapper te letten, alſoo men ſomtijdts bevindt, datter groot misbruyck in geſchiedt. Ende voor eerſt is 't een grove ende gevaerlicke mis-ſlagh, dat het zy om welſtaens wil, ofte uyt onwetenheydt, veel Droogen over hoop gehaelt werden, die verſcheyden van aert ende werckinge zijn. By exempel, Als Sweet-middelen, ofte die 't Graveel af-ſetten, ofte 't Water, ofte de Stonden verwecken, gemenght werden met Purgerende dingen. Het welck niet alleen tegens de leere en is, van de Oude Genees-meeſters: maer oock tegens de Reden, gelijck ick roerende de vermenging van de gene, die 't Graveel af-ſetten, met de

Purgerende, breeder aengeweſen hebbe in 't *Steen-ſtuck*, namentlick, beneden in het 2. Deel, 3. Boeck, en Cap. 37. van de *Schat der Ongeſontheyt*. Want dewijl de verhaelde Genees-middelen elck volgens haer byſonder werckinge na eenen byſonderen weg drijven, ſoo en kan het niet geſchieden, ofte ſy moeten, wanneer ſy vermenght zijn, malkanderen nootſakelick verhinderen. In het ſelfde misbruyck vervallen de geene, die purgerende Wijnen, ofte die 't Graveel af-ſetten, ofte die Sweet verwecken, met ſpijs ende dranck vermengen. Want daer op moet ſeker volgen, ofte dat de Spijſe minder voedſel geeft, ofte datſe noch niet verteert zijnde, door het Genees-middel uyt de Maegh gedreven werdt, waer door verſcheyde Verſtoppingen in de Aderen veroirſaken. En dit is onder andere Gebreken, die daer uyt ontſtaen, dat ſommige van het Graveel nimmermeer en konnen ontſlagen werden, alſoo ſy geſtadig de Gravelige Stoffe na de Nieren doen drijven.

(5) Volgens de driederley hoedanigheden van de Enckele Genees-middelen werden de ſelvige in driederley Soorten verdeelt.

De eerſte Hoedanigheydt komt uyt de vermenginge der *Elementen*, ende volght de Nature van 't gene de andere in de Gematigheydt te boven gaet. Hier door is een Genees-middel, Heet, Kout, Vochtigh, ofte Droogh. Ende om dat alles, by exempel, 't geene Heet gheſeyt werdt, niet even groote hitte en maeckt, ſoo heeft het gebruyck daer in vier verſcheyde Trappen gheſtelt, ende in den Eerſten, die noch wat duyſter, ende niet blijckelick en wercken; in den Tweeden, die merckelick; in den Derden, die dapper; in den Vierden, die op het alderhooghſte, als de welcke onder de heete branden, ende een korſte maken.

De Tweede Hoedanigheyt der Genees-middelen komt uyt haer ſtoffe met de Kracht van de Gematigheyt, ofte eerſte hoedanigheyt over-goten. Van deſe Stoffe zijn ſommighe Dun, die haer lichtelick in 't Lichaem, ende door de vochtigheden verſpreyden: ſommige Dick ende Taey, die tuſſchen wegen blijven hangen, ende niet diep door en dringen: ſommige Middelmatigh, welckers kracht midden tuſſchen beyden is. Nu de hitte, in wat voor Stoffe dat ſy komt, vermeerdert de kracht, ende de haeſtigheyt in 't wercken, gelijck oock de Drooghte: maer Kouw, ende Vochtigheydt houden die tegen. Uyt deſe verſcheyden Menginghe ſpruyten de Tweede Hoedanigheden der Genees-middelen, ghelijck daer voornamelick zijn, het Verdunnende, ende Dick makende, het Suyverende, ende Plaeſterende, het Rauw makende, ende Ver-effenende, het Openende, ende Sluytende, het Treckende, Verdrijvende, ende Wegh-ſtootende, het Verſachtende, ende Verhardende, het Rijp makende, ende Verrottende, het Heelende, ende Openende, het Vleyſch makende, ende In-etende, Vel-makende, ende Brandende. Nu de Werckinge, uyt ſoodanigen mengſel van hoedanigheydt ende Stoffe, gaet aldus toe: Een Genees-middel dun van Stoffe, dat met eenen heet is, ende ſulcx onder den derden Graed, ghelijck *Peterſelye*, opent van binnen de kleyne wegen des Lichaems, verdrijft de dunne Vochtigheydt, ende verweckt alſoo Water-loſingh ende Sweeten; maer verdunt de dicke Vochtigheydt: Van buyten op-geleyt maeckt het een open Huyt, treckt oock uyt het Lichaem de Geeſten ende Vochtigheydt. Maer 't geene dat op den vierden Graed van hitte geklommen is, werdt In-etende genoemt, het welck ofte brandt, ofte verſweert, ofte bladeren verweckt, ofte wegh neemt. Dan het gene dun van Stoffe, ende ghematight, ofte oock kout is, gelijck *Azijn*, in-ghenomen zijnde, opent mede, ende verdunt dan ſoo wel niet, als dat werm is: maer buyten op 't Lichaem, ſtoot het, door ſijn kouw, terugghe, ende ſulcks met meerder macht, als 't geene dat kout ende t'Samen-treckende is, alſoo het door ſijn dunnigheydt de kracht van de kouw dieper in-voert. Maer een Genees-middel, dat in een Matelicke ſtoffe kout is, ghelijck *Verjuys*, *Porceleyn*, verſtoot, ende weder-houdt matelick de Sinckingen, verdrooght, ende treckt te ſamen. Het geene van Matelicke Stoffe, ende met eenen in hoedanigheden ghematight is, gelijck *Olye*, verſacht, koockt, rijpt, ende maeckt etter. Maer Matelick Werm zijnde, gelijck *Camillen*, ſtilt Pijn. Dat noch wat heeter is, maer onder den derden graed, gelijck *Alſſen*, opent in-genomen de Aderen, ſuyvert de taeye Vochtigheden, ende ontſluyt alle Verſtoppinge; het gene dunne Stoffe ſoo wel niet en doet, om datſe te haeſtigh door-ſchiet. Dat nu al over den derden graed van hitte gheklommen is, ghelijck *Coloquint-appel*, en ſuyvert niet alleen, maer dewijl het vry wat ſcherp is, ſchrapt de Deelen, ende ſulcks ſoo wel van buyten als van binnen. Een Genees-middel, dat in dicke, ende Aerd-achtige Stoffe een Gematight van hitte ende koude bekomen heeft, gelijck *Bolus*, ofte *Geſegelde Aerde*, verſtopt de inwendighe Wegen, ende ſluyt de Huyt, verſacht het geene te rouw is, ende heelt 't geene van een gheſcheyden is. Maer dat matigh Werm, ofte Koel is, gelijck *Roſen*, *Myrtus*, maeckt de weecke Deelen vaſt, ende heet dien-volgende een verſterckende kracht. Maer 't geene boven maten, als in den Vierden graed, Heet is, ghelijck *Kalck*, *Oripigment*, *Rotte-kruyt*, eet in, brandt, ende maeckt een Korſt. Dan 't geene boven maten Kout, ende droogh is, gelijck *Cypres-noten*, ofte *Gal-noten*, verſtopt niet alleen inwendigh de Mondekens der Aderen, maer ſluyt de ſelve gantſch toe, ghelijck het oock alle andere Wegen benauwt, ende toe-ſtopt, ende de Vochtigheden

ſelve

ſelve boven maten dick maeckt. Van buyten op-geleyt, doet de Huydt vaſt werden, houdt den loop van de Sinckinghen tegen, ende doet Vel op een Wonde groeyen.

De derde Hoedanigheydt der Genees-middelen en komt niet voort uyt de Gematigheydt, noch uyt de Stoffe, maer uyt de geheele Selfſtandigheydt, ende en is anders niet als een verborgen eygenſchap van het geheele Weſen der Genees-middelen. Hier uyt komt tweederhande Onderſcheyt, want ſommige zijn Af-ſettende, ſommige alleen Veranderende. De Af-ſettende zijn, die door gelijckheydt van Weſen yets byſonders na haer trecken. Ende van deſe Purgeren eenighe, als in 't voorgaende Boeck geſeyt is, uyt het geheele Lichaem, ſommige uyt een Deel. Maer de gene die water doen maken, gelijck *Peterſelye*, ofte de Stonden af-ſetten, gelijck *Byvoet*, ofte de Fluymen op doen komen, ghelijck *Hyſſoop*, dewijlſe niet door trecken, maer ofte met ſuyveren, ofte verdunnen, ofte openen, de Over-tolligheyt uyt-ſmijten, konnen wel Loſende, maer geen Purgerende gheſeyt werden, om datſe door geen gelijckheydt, ende over-een-ſtemminge van Weſen en trecken. Maer al treckt wel een *Scorpioen* het Vergif, dat hy gebeten heeft, uyt de Wonde, van buyten op-geleyt zijnde, ofte oock ander Tegen-gift, door ghelijckheydt, uyt-treckt; ſoo is dit wel een Ontlaſtinghe, dan even-wel geen Purgatye. Hier onder zijn mede te rekenen, die van buyten op de Wonde leggende, een Pijl, ofte Splinters uyt-trecken, gelijck de wortel van *Riet*. Maer al is 't, dat de Genees-middelen, die door de eerſte, ofte tweede Hoedanigheydt haer werck doen, eygentlick Veranderende genoemt werden, ſoo zijnder oock vele, die door de derde Hoedanigheydt, ende 't geheele Weſen veranderingh maken. Soodanige zijn, die door een verborgen Eygenſchap, het Vergif gantſch tegen-ſtaen, ende ſoo verandelen, dat het ons Lichaem niet en kan beſchadigen, gelijck *Citroen-ſaet*. Waer onder mede behooren die Peſt; ende andere beſmettelicke Sieckten verdrijven, ghelijck *Mithridaet*: als mede, die men gelooft, dat ſeker Eygenſchap hebben tot het een ofte ander Deel, gelijck *Salye* voor het Hooft, *Buglos* voor het Hert, waer van in de volgende Capittelen geſeyt ſal werden.

(6) Alle dingen, ſeyt de Wijſe-man, werden gerekent met Getal, Wichte, ofte Mate. Het *Getal* is by alle volckeren even-eens: maer niet *Wichte*, ofte *Mate*, die niet alleen in elck Landt, maer ſelfs hier te Lande by-na in elcke Stadt verſcheyden zijn. Een Pont beſtaet door de banck by de Koop-luyden uyt ſeſthien Onçen, maer by de Genees-meeſters uyt twaelf. Een Onçe uyt acht Drachmen. Een Drachme uyt drie Scrupels. Een Scrupel uyt twintigh Greynen, om welckers ongelijckheyt in kleyn gewichte, de Aſen in 't gebruyck aen-genomen werden. De Kruyden ende Bloemen werden gerekent na dat men met een Handt, ofte drie Vingeren kan vatten. Nattigheydt, als Wateren ende Drancken neemt men mede na Ponden, ofte Pinten, gelijck Syropen met Onçen.

Het II. Capittel.

1. *Byſondere kracht der Genees-middelen op byſondere Deelen;*
2. *Op Enckele, ende*
3. *Gemengde Ongematigheyt.*
4. *Verſcheydene Toe-bereydinge dienſtigh in verſcheydene Gelegentheyt; 't zy dat de Genees-middelen in-gegeven werden in haer Stoffe ſelfs, ofte in de uyt-getrocken Kracht.*
5. *Verſchil der ſelver in Gediſteleerde, Gekoockte, Uyt-geperſte, ende Geweeckte, ſoo groene, als gedrooghde Kruyden.*

(1)

VAn de Krachten der Droogen, ofte enckele Genees-middelen is nu geſproken, ende om wat redenen de ſelvige moeten vermenght, ende onder malkanderen gevoeght werden. Nu ſal ick in 't byſonder al haer Stoffe gaen vervolgen, ende na hare Krachten verdeelen; waer uyt geſien ſal konnen werden, wat in elcke ſoorte voor elck ghebreck bequaemſt is. Want al 't geene onder eene, ende de ſelfde ſoorte behoort, gelijck verdunnende Genees-middel, en is malkander niet gantſch gelijck: maer elck heeft daer-en-boven noch byſondere kracht, waer door het dit ofte dat gebreck beter helpen kan, ofte het eene deel dienſtiger is, als het ander. Vorders beſtaet de Algemeene geneſinge in de Middelen, die de Ongematigheydt der Deelen verbeteren, die de Wegen, ende quade Vochtighe-den bereyden, uyt-ſluyten, ende daer na de geſuyverde Deelen verſtercken.

(2) De Enckele Ongematigheyt van de inwendige Deelen, ende 't geheele Lichaem, werdt verbetert door het gebruyck van 't gene recht tegen is, het welck, in-ghenomen zijnde, ofte van wegen de Hoedanigheydt alleen, ofte met eenen van wegen de Stoffe ons verandert. Met Hoedanigheyt alleen; die niet in ons ſelfſtandigheydt verandert en werden, maer in 't voorby-gaen haer Hoedanigheydt ons mede deelen, ende alſoo de tegen-ſtrijdende ongematigheydt matigen. Onder deſe zijn Koude, werme, Vochtighe, ende Drooghe, die wanneer ſy meerder kracht hebben, elck haer tegen-ſtrijdende verdrijven.

 (3) Maer

(3) Maer een Enckele Ongematigheydt en kan niet wel langh alleen beſtaen, ſonder voort te brengen overtollige Vochtigheydt van dien eygen aert, ende alſoo van Enckel, gemenght te werden: ende dat en is niet wegh te nemen, voor al-eer de quade Vochtigheyt, die het onderhoudt, af-geſet is. Deſe en kan oock niet bequamelick af-geſet werden door bequame Bereydinge, ſoo van wegen het Lichaem, als van wegen de Vochtigheden. Beyde gheſchiet wel ſomtijdts van de Nature, die door de in-geboren wermte de Wegen van ſelfs opent, de bedorven Vochtigheydt ſcheyt, ſuyvert ende uyt-drijft. Maer alſoo de Nature niet altijdt ſterck ghenoegh en is, om de gebreken der Vochtigheden te vermeeſteren, ſoo zijn wy meeſt gedwongen, haer door hulpe van de Konſte te bate te komen, inſonderheyt door Af-ſetten, ende het Voor-bereyden. Hier door en werdt juyſt de overtollighe Vochtigheydt niet recht gekoockt, maer heete en ſcherpe gematight, dicke verdunt, harde verſacht, taeye af-geveeght, de rouwe wegen des Lichaems vereffent, ende de geſlotene geopent; ende hier in beſtaet inſonderheydt alle de bereydinge van 't Lichaem, ende van de af-te-ſettene Vochtigheden. Van welckers krachten wy nu ſullen handelen, na dat eerſt van het Fatſoen ſal gheſeyt weſen.

(4) De Genees-middelen werden in de Apoteken op verſcheydene wijſe gereet gemaeckt, ende ſulcks met goede reden, dewijl datter veel aen gelegen is op wat gedaente, het zy een gemenght, het zy een ongemenght Genees-middel gebeſight werdt. Want behalven dat eenige Gedaenten, ofte Fatſoenen ſommighe aenghenamer vallen, ſoo zijn oock eenige bequamer ſoo voor het Deel, als voor het Gebreck: daer-en-boven en hebben alle Fatſoenen niet even veel krachten. Want om te verdunnen, ende diep in te gaen vindt men de dunne ende weecke bequaem, om te ſtoppen ende te verſtercken, de dicke ende Vaſte. Die ſoo genomen werden; gelijckſe van ſelfs groeyen, ofte Verſch, als Zalaet, ende Moes, ofte droogh, als gedrooghde Wortelen, ofte Zaet, die en verſtaet men niet, dat eenigh Fatſoen aen-genomen hebben. Het eerſte onderſcheyt der Fatſoenen werdt daer na gerekent, dat men van een Genees-middel, het zy Enckel, ofte gemengt, ſomtijts de Stoffe ſelfs in-geeft, ſomtijts maer alleen de Kracht uyt de ſelvighe door de Konſt getrocken. Het kan gebeuren dat het dienſtiger is, dat de Kracht met de Stoffe vermenght blijft, gelijck in ſtoppende, verſterckende, ende verdroogende Genees-middelen: ſomtijdts is 't oock beter, dat de Kracht van de Stoffe af-geſcheyden wert, gelijck in de gene, die verdunnen, doen ſweeten, ende af-ſetten; alſoo de dicke ende vaſte Stoffe de krachten tegen houdt. Derhalven is dan al het Fatſoen ofte dick, ende vaſt, ofte dun, ende vloeyende.

Het eerſte ende enckelſte onder de vaſte Genees-middelen is het Poeyer, het welck daer na oock in andere Fatſoenen verkleet werdt, als daer zijn *Conſerven*, *Pillen*, *Koecxkens*, *&c.* Maer die alleen de Kracht behouden zijn meeſt weeck ende dun ('t en zy Pillen van *Extract*) gelijck gediſteleerde ende over-gehaelde Wateren, geweeckte ende gekoockte *Drancken*, *geleckte Wijnen*, uyt-geperſt *Sap*, ende de *Syropen* daer van gemaeckt.

De Fatſoenen van de Uytwendige Genees-middelen konnen na de ſelve ordre geraemt werden, *Poeyer* om te ſtroyen, een *Sacxjen*, *Stovingh*, *Badt*, *Olye*, *Plaeſter*, *Salf*, *Pap*.

Nu ſal wel dienſtigh zijn, dat van deſe Fatſoenen in 't byſonder geſeyt werdt, ende aen-geweſen op wat wijſe, ende mate van Enckele, de ſelve gematight moeten werden. Maer al is 't, dat de kenniſſe der Kruyden, ende het toe-maken der Genees-middelen de Apotekers gemeenlick toe-geſchreven, ende bevolen werdt: ſoo moet de geene, die haer voor-ſchrijft, hem inſonderheydt daer in wel verſtaen, indien hy by de ſelvighe niet tot ſpot, ende verachtinge wil weſen, gelijck ick wel in ſommighe Genees-meeſters, die niet en verſtonden wat ende hoe yet by malkanderen vermengen konde, hebbe ſien gebeuren.

(5) Om nu te komen tot de Krachten der Fatſoenen: Al de Krachten der Genees-middelen, die ons by de Oude beſchreven, ende na-gelaten zijn, die hebben ſy eerſt beproeft, ende gevonden in de geheele; andere daer na, om de ſelvige by de Siecken aengenamer te maken, hebbenſe op verſcheyden manieren van haer dicke ende aerdtachtige ſtoffe af-geſondert: gelijck met over-halen, weecken, uyt-koken, ende ſap uyt-perſſen. *Gediſteleert Water* en is anders niet, als het dunſte van de waterighe Vochtigheyt, die uyt de Kruyden getrocken werdt, het welcke, indien het ſonder reuck ofte ſmaeck is, geene, maer indien het reuck ende ſmaeck van 't Kruyt behoudt, noch eenige van ſijn krachten heeft. Dan *gediſteleerde Olye* is een deel van ſijn vette, ende aen-geboren Vochtigheydt, ende gelijck die reuck ende ſmaeck heeft, ſoo vertoont hy oock veel van ſijn krachten, hoe-wel daer van mede al wat door de kracht van 't vyer vervlogen is. Door *Koken* werdt de kracht (inſonderheyt de welcke in een dicke ſtoffe ſteeckt) merckelick uyt-getrocken, ende in het af-ziedſel gebracht; maer die in een dunne ſtoffe beſtaet, vervlieght meeſt allegader. Het *Weecken* ſtort veel meerder kracht in alderhande bequame vochtigheyt, ende en verlieſt niet, ofte weynigh van de dunne ſtoffe, door dien het ſacht ende allengskens geſchiet, ſonder gewelt van onmatige hitte. Het *Sap*, dat door Uyt-perſſen ſonder vermengen van eenige andere Vochtigheyt uyt-getrocken wert, is als het Bloedt van een Plantſoen, ende brenght

ſijn

ſijn meeſte kracht mede. Dit heeft inſonderheyt plaets in Kruyden, van ſeer dunne, ende fijne ſtoffe, als *Lepel-bladeren, Suuringh, Beecke-boom*, die ghekoockt zijnde, haer kracht verlieſen. Maer hier dient nader onderſcheyt ghemaeckt van wegen de verſcheyde krachten. De kracht om te Verkoelen, te Vervochtigen, te Verſachten, is alleen te vinden in Groene, ende die vol Sap zijn. Want noch *Lattouw*, noch *Endivye*, noch *Weechbre-bladeren* en ſullen, verdrooght zijnde, niet merckelick verkoelen: gelijck oock drooghe *Maluwe*, *Bingel-kruyt*, ofte *Glas-kruyt*, niet en ſullen merckelick vochtigh maken. Ende voorwaer die kracht en kan door Over-halen met den Helm, ofte *Diſtelleren*, niet wel ſuyver uyt-ghetrocken werden, om dat de Hitte eenigen brandt ende drooghte mede deelt. Maer door Koken ende Weecken blijft de kracht ſtercker, ende veel meerder door Uyt-perſſen, gelijck in Sap, Olye, ende uyt-getrocken Slijm. Dan de Verwermende, Verdroogende, Dun-makende, Suyverende, Door-dringende, ende Tegen-houdende kracht blijft oock geheel in 't ghedrooghde, ende noch ſtercker als in 't Groene, alſoo hier, door de vele vochtigheydt, haer aen-geboren kracht verdooft werdt. Deſe kan uyt groene Plantſoenen ten deele door den Helm getrocken werden, maer meerder door uyt-perſſen; matelick, 't zy van groene, 't zy van drooge, door weecke, ofte koken; inſonderheydt wanneer ſulcks geſchiet in bequaem nat, ghelijck *Mede*. Want *Water* belet ende vermindert de verwermende, ende dun-makende Kruyden, die daer in ghekoockt werden, ende en kan haer gheheele krachten niet over nemen: maer is van nooden, dat het af-ziedſel een vermenghden aert heeft, te weten beyde tuſſchen het Water, ende 't geene daer in gekoockt is.

Het III. Capittel.

1. *Byſonder Onderſcheyt der Genees-middelen,*
2. *Haer Werckinge.*
3. *Verdrijvinge der Ongematigheyt door Middelen van tegen-ſtrijdende Hoedanigheyt alleen;*
4. *Ofte met eenen oock van Stoffe.*

(1)

NA dat in 't gemeen gehandelt is van de Krachten der Droogen, ofte enckele Genees-middelen, ende waerom ſy ſomtijts moeten vermenght werden: ſoo ſullen wy in 't byſonder al hare Stoffe vervolgen, ende de ſelvige, gelijck als in eenige rotten, verdeelen, ſlaende regel-recht op ende tegen de voorname Gebreken. Waer uyt gevonden ſal konnen werden, wat Genees-middel, tot elck Gebreck, ende Deel bequaemſt is. Want alle die onder een gheſlacht behooren, ghelijck verdunnende, Verſterckende, &c. en zijn malkander in alles niet gantſch gelijck: maer beſitten daer-en-boven elck noch een byſondere kracht, waer door ſy tot het een ofte ander Gebreck bequamer zijn, ofte 't een deel beter helpen, als het andere. Dit hebben wy breeder aengeweſen in de Wederlegginghe van *Montaigne*, op de 20. verdeelinge.

(2) De Algemeene geneſinge van inwendige Sickten wert volbracht door Middelen, die de ongematigheydt van elck Deel verbeteren, die de Vochtigheden verſachten, verdunnen, ofte ſuyveren, die de Wegen onſes Lichaems gemoedigh maken ende openen, waer in beſtaet alle de bereydinge tot het af-ſetten, daer-en-boven oock door de geene, die de bereyde Vochtigheden af-trecken, ende uytwerpen, die het overſchot na den af-treck uyt elck deel loſen, die dan de gantſch geſuyverde deelen van alle quaet-aerdigheyt, ende onmatigheyt bevrijden, die eyndelick de ſelvige verſtercken, ende haer vorige kracht wederom geven. Daer na ſullen wy op gelijcke maniere de Genees-middelen van uytwendige gebreken mede aenwijſen. Nu wat Middelen elcke Sieckte, ofte toe-valligh gebreck door een byſondere kracht te bate komt, dat ſal in de byſondere geneſinge van elcks verhandelt werden. Sonder even-wel groot getal, tot ondienſt van den Leſer, over hoop te halen: maer alleen 't gene, dat door ervarentheyt alderbeſt, ende ſekerſt bevonden is.

(3) De Enckele *Ongematigheyt* van de inwendige Deelen, ende 't geheele Lichaem werdt verbetert door het gebruyck van *Genees-middelen*, die recht tegen-ſtrijdende zijn. Soodanige ingenomen veranderen ons, ofte door de Hoedanigheydt alleen, ofte oock met eenen door haer Stoffe. Door Hoedanigheydt alleen, die niet in de ſelfſtandigheydt van ons Lichaem en veranderen, maer in 't voor-by gaen ons hare Hoedanigheydt mede deelen, ende hare Ongematigheydt matigen. Hier van zijn ſommighe Kout, ſommighe Werm, Vochtigh, ofte Droogh. Onder de Koude, is voor-eerſt ons gemeen, kout *Water*, het welck ſonder eenighe vermeerderingh van onſe ſelfſtandigheydt de groote Hitte bedwinght: waer na dan by komt *Water met Azijn* vermenght, ende verſcheyden Dranck van Water toe-gemaeckt, als oock *Sap van Granaet-Appels*, *Citroenen*, *Oraengy-Appelen*, ende diergelijcke; daer even-wel noch een ander kracht, als verkoelen, by is. Onder het geſlacht der Heeren ſtelt men *Peper*, *Gengber*, *Moſtert*, ende al 't geene, dat buyten voedſel de verkoude deelen kan verwermen. Het ſelve ſeggen wy by-na van Vochtige, ende drooge, dat Water gedroncken, ofte in een badt, al is 't ſulcx, dat het binnen gaet, ende de ledige wegen vervult, dewijl het even-wel in de nature van ons Lichaem niet en verandert, alleen vervochtight,

gelijck daer zijn *Violen*, *Maluwe*, *Witten Heumſt*, *Garſte-water*: maer dat weynigh Drincken, ende alle Drooge dingen, dewijlſe de overtollige vochtigheyt verdoen, verdroogen.

(4) Nu van wegen Stoffe ende Hoedanigheydt wert de Ongematigheydt verbetert, door 't geene, 't welck verteert zijnde in Bloedt ende Gijl verandert, dat bequaem is om ons Lichaem te voeden. Want dewijl het ſelvighe noch altijdt deelachtigh blijft van ſijn oude Hoedanigheyt, ſoo brengt het in ons een Stoffe, voort ſijnen aerdt gelijck, ende ſtellende in plaetſche van de vervloghen Heete, een Koude, ſoo verandert het oock beneffens de Stoffe de Ongematigheydt, een nieuwe aldaer plantende. Soodanige zijn, die wy *Medicamenteus voedſel* noemen. Onder 't rot van de Koude zijn *Lattouw*, *Concommeren*, *Pepoenen*, *Kerſſen*, en andere Vruchten meer, de welcke dewijlſe ons voeden, ons oock met eenen verkoelen, ende de hitte der Deelen ende Vochtigheden matigen. Onder de Werme rekent men *Soete Wijn*, *Rozijnen*, *Piſtacyen*, *ſachte Doyeren*, *jong Vleeſch van vier-voetige Dieren*, ende *Vogelen*: want door het gebruyck van de ſelvige werdt de ſelfſtandigheyt van ons Lichaem gevoedet, ende van kouw werm gemaeckt, oock mede ons natuurlicke ende ingheboren Wermte ghekoeſtert, ende verquickt. Onder de Vervochtende en zijn niet, die door overtollige vochtigheyt, maer door nutte, ende voedſame, de ſelfſtandigheyt van de vaſte Deelen vervollen, voeden, ende vermeerderen, ſonder eenige uytſtekende hitte, ofte koude, gelijck *Room van Garſt*, *Kuyckens-ſap*, ofte *Kalfs-nat*, waer in oock eenige vochtige kruyden mogen gekoockt, ofte geſtooft werden. Maer de ſelfſtandigheydt van ons Lichaem verdrooght, ende verteert ſeer door Vaſten, ende dat by toeval, dan, by ſijn ſelven, door droogh *Beſcuit*, ghebacken van gheroooſte *Boonen*, *Erweten*, *Garſte*, ende *Geerſte*, ende wat *Zout*; als oock door het afweeckſel van *Pochout*, *Sarza parilla*, ende diergelijcke.

Wy ſullen nu vervolghens de krachten van de meeſt-gebruyckelicke Genees-middelen gaen verhalen, ende daer nae aenwijſen hoe, ende wanneer die in elcke Sieckte gebruyckt moeten werden.

Het IV. Capittel.

1. *Driederhande onderſcheyt van Enckele Verkoelende Middelen.*
2. *Gemengde uyt de ſelvige.*

(1)

Onder de Droogen zijnder ſommige, die alleen verkoelen, gelijck *Lattouw*; ſommige, die, al verkoelende, de kracht van de ſcherpe Vochtigheden inbinden, gelijck *Sap van Granaet-appelen*, ſommige die verdunnen, ſuyveren, ende openen, ghelijck *Cichorey*: van de welcke wy nu in't byſonder ſullen ſpreken.

Lattouw is koudt in't beginſel van den derden graed, vochtigh in den tweeden, ende ſulcks enckelick, ende ſonder eenige uyt-muntende hoedanigheyt. Die rauw voor Salaet gegeten werdt, verkoelt maer gelijck koudt Water, bedwingt den brandt van een heete Maegh ende Ingewant; van Gal, ende heet Bloet, ende dat, ſonder de Leden, ghelijck Water te verſlappen: maer geeft, ſonder eenigh letſel, voor heete Vochtigheyt, gematighde, ende aengename, door welcke de ghematighde ſy den ſlaep verweckt, ende vorders doet, gelijck in 't eerſte deel van den *Schat der Geſontheyt* onder de Moes-kruyden by ons beſchreven is, ende onnoodigh daerom alhier te verhalen.

Porceleyne is koudt in den derden, ende vochtigh in den tweeden graed, wat wrang van ſmaeck, verſacht ende verkoelt den brandt van de Gal in brandende Koortſchen, bedwingt ſijnen loop, ende vorder bedervinge. Verſterckt de Mage, ende ſtelpt het Braken, inſonderheyt wanneer 't ſelve door overvloet van Gal veroirſaeckt. Hout den Galachtigen loop, ende Bloet-ganck tegen.

Weeghbree is koudt, ende droogh in den tweeden graed, een weynigh wrang in haer bladeren ende ſaet, de wortel is ſonderlingh bequaem om de Koortſchen, te verdrijven. Sy matight mede de hitte van de Gal, ſtilt den Dorſt, al is't dat men alleen het af-ſietſel, ofte het gediſtilleert Water in den mont en houdt. Sy is goet tegen alle heete Sinckingen, ſtelpt het Bloet-ſpouwen, bloedige ende galachtige Loop, als oock overvloedige Maent-ſtonden: ende niet teghenſtaende ſoo opent ſy de verſtoppingen van Lever, ende Nieren.

De Rose is koudt in den eerſten, ende droog in den tweeden graed, weynigh te ſamen treckende, inſonderheyt de *Witte*: maer de *Roode* is minder kout, dan wat drooger, ende meer te ſamen treckende. Daerom houdt ſy de hitte van de Gal teghen, is nut voor brandende Koortſchen, ende alle andere, die uyt quade galachtige Vochtigheden ontſtaen. Verſterckt de Lever, ende de Maegh, ſtuyt de Dompen, die in de Koortſchen nae't Hooft ſtijgen, ende verſacht de Pijn van't ſelvige, ende verweckt den Slaep. Om datſe niet ſeer aengenaem van ſmaeck en is, ſoo gebruyckt men veeltijdts in haer plaetſch, het Water, dat nochtans dien lieffelijcken reuck niet en heeft van het *Roſen-water*, het welcke uyt Bleycke ofte Witte Roſen gediſtilleert werdt, om dat ſy, als oock de *Moskeljaet-roſen*, zijn luchtachtigh ende geeſtachtigh van Deelen, die licht in den helm op-vliegen. Deſe zijn bitter, ende te ſamen treckende, ſy ontdoen de verſtoptheyt van de Aderen, inſon-

inſonderheyt des Levers, ſy ſetten de Gal, ende wa-terachtige Vochtigheyt af, ende zijn derhalven ſeer dienſtigh in de *Gele ſucht*, ende 't beginſel van't Wa-ter.

V**erjuys**, Sap van ſuyre, ende onrijpe Wijn-druyven, is koudt in den tweeden graed, ende droog in den eerſten, wrangh ghelijck alle Sap van onrijpe Vruchten. Is ſeer verkoelende den brandt van de Koortſchen, belet de Bedervinghe, ende ſliſt den Dorſt. Door ſijn t'ſamen-treckende kracht is het de Maegh ſeer dienſtigh, belet het walgen ende op-werpen van de ſelve, verweckt luſt tot Eten, en-de ſtelpt alderhande *Buyck-loop*.

De roode ende rijnſche B**ogaert** K**ers-sen** zijn koudt in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed. Verſtercken de Maegh die uyt hitte verſwackt is, verſlaen den Dorſt, ende maken de Maegh graeyigh. Het uyt-geperſte *Sap*, klaer geworden zijnde, werdt een jaer lang bewaert, ende is ſeer bequaem in heete *Koortſchen*, ende verquickt het Herte door ſijnen aenghenamen reuck. Belet oock ('t geene het met andere ſarpe ende wranghe dinghen gemeen heeft) de voort-loopende Beder-vinge. Maer dat uyt ſoete *Kriecken* geperſt werdt, is de Maegh ſchadelick, ende van quaden *Gijl*, ende derhalven in de Koortſchen ſeer ondienſtigh.

De roode A**elbesyen** zijn mede gelijck de *Bogaerd-kerſſen* rijnſch van ſmaeck, ende van geen minder kracht. Haer *Sap* is koudt, ende verdroo-gende in den tweeden graed, wat wrang, ende t'ſa-men-treckende; verſlaet den Dorſt, verweckt be-geerte tot Spijſe, verkoelt de hitte van de Gal, ende van de Koortſchen, wederſtaet alle Verrottingen, bedwingt het *Braken*, ende galachtighen Buyck-loop.

Het *Sap* van Suyre G**ranaet-appelen** is wranger, ende meerder t'ſamen-treckende, als het Sap van Kerſſen, ofte Aelbeſyen, maer onlieflijcker. Derhalven is het krachtiger om de hitte van de Gal, ende den *Loop* in te toomen, het bedwingt niet al-leen de ſcherpigheyt, ende verrottinge in hevighe Koortſchen, maer oock hare quaet-aerdigheyt, het doet de qualickheyt over gaen, ende verſterckt een hitte Maegh ende 't ander Ingewant.

Het *Sap* van C**itroenen** ofte O**raen-gien-appelen** is ſuurder, ende wranger, als dat van Granaet-appelen, maer even-wel minder t'ſamen-treckende. Het kan oock minder Braken, ende Loop ſtoppen, ofte het Ingewant in ſijn ſterck-te behouden: maer en bedwingt niet minder de ſcherpe ende quaet-aerdige Koortſchen, ende ſuy-vert door ſijn ſijne ſtoffe de wegen. Is mede ſeer dienſtigh voor het *Graveel*.

A**zyn** is koudt, ende droogh in den tweeden graed; al is hy dun, diep in-dringende, ende dat hy de dicke Vochtigheden verdunt, ſoo en houdt hy even-wel de Sinkingen niet weynigh tegen. Hier-om is hy bequaem voor Bloeden, ende beginnende Ontſtekingen, ſoo van buyten, als van binnen: be-dwingt de felligheyt van de Gal, ende matight de hitte der Koortſchen; verſlaet den Dorſt, neemt de Walgir gewech, ende verweckt den luſt tot Eten. Dan prickelt het weſen van de Deelen, ende en verſterck de ſelve niet ghelijck de voor-verhaelde Sappen.

E**ndivye** ende C**ichoreye** zijn beyde koudt, ende droogh in den tweeden graed; dan de laetſte is wat t'ſamen-treckende, ende door hare matelicke bitterheyt wat af-vagende, ende openen-de, gelijck ſy doet het Ingewant, ende de Lever: de welcke, als oock de Maegh, ende Nieren, ſy ver-ſterckt door haren t'ſamen-treckenden aerdt. Zijn beyde ſeer bequaem om de Hitte te verkoelen, ende de brandige Vochtigheden te ſuyveren. Al het ſel-vighe doet mede het kruyt ende de wortelen van P**aerde-bloemen**, die ick daerom te beter achte, om dat ſy van ſelfs, ende onbedwongen hier te lande groeyen.

S**uuring** is koudt ende droogh in den twee-den graed, verſterckt de Maegh, verquickt het Her-te, verſlaet den Dorſt, verbetert alle inwendighe Ontſtekinge, ende Verrottinge. Opent eerſt ende voornamelick de verſtoptheyt van de Lever, daer nae oock van de Milt ende Nieren. Hier uyt is ſy bequaem om de Geel-ſucht, ende de Blauwſchuyt te helpen, het Graveel af te ſetten, ende de Ston-den te doen komen, ende dit alles ſeer ſachtelick.

De M**eloenen** ende C**oncommeren**, alſoo ſy quade Gijl maken, ende die lichtelijck be-derft, ſoo werdt alleen uyt haer tot de Genees-mid-delen ghebruyckt het *Saet*. Dit gheheel ghekoockt zijnde, geeft het af-ſietſel een matigh verdroogende, verdunnende, ende ſuyver-makende kracht, ende 't welck eygentlick de Lever ende Nieren ſuyvert, ende 't Graveel af-ſet. Maer 't geen, dat den Baſt quijt zijnde, gheſtooten werdt met Gerſte-water (gelijck als men Amandel-melck maeckt) ende dan door-gedaen, verkoelt het Bloet, ende verſacht de ſcherpigheyt van't Water, ende verdrooght min-der.

Het E**del** L**ever-kruyt** is koudt ende droogh van aerdt, met eenighe t'ſamen-treckinghe: Verkoelt, opent, ende verſterckt de Lever; ſuy-vert de Nieren, ende de Blaes.

De wortels van G**ras** ende A**sperges** zijn matelick verkoelende, droogende, ende ſuyve-rende. Hier door openen ſy de verſtoptheydt van Lever ende Nieren, ende zijn dien-volgende dien-ſtigh de geene, die aen de Gele-ſucht, ende 't Gra-veel gaen.

A**grimonye** is droogh, ende van dunne dee-len, verdunt, ſuyvert, ende treckt matelick te ſamen, ſonder

ſonder merckelicke hitte. Opent de beſlootenheyt van het Ingewant, maer eygentlick van de Lever, met eenen de ſelve verſterckende. Sy is ſeer bequaem in langhdurige Koortſchen, ende Sieckten, die uyt verſtoppinghe ontſtaen. Tot al het ſelfde is mede ſeer dienſtigh het BOELKENS-KRUYT.

(2) Den Dorſt, die in groote hitte, ofte in brandende Koortſchen dapper quelt, werdt inſonderheyt gebluſt door WATER, 't welck ſuyver is, licht ende buyten alle vremde ſmaeck ofte reuck, gelijck dat uyt een ſuyvere Fonteyne over ſteenen ende ſandt komt vloeyen. Het welck even-wel noch meerder verdunt, ende lichter gemaeckt kan werden, ofte door veel bewegen, ofte door dickwils over-gieten; als oock dat men daer in weeckt de Kruym van *Terwen* ofte *Roggen-broodt*, de welcke door de ſerpigheyt van de Suur-deeſſem het water, behoudens ſijnen ſmaeck, verbetert. Het gene langen tijt in eenen ſchoonen aerden Pot gekoockt heeft, al is 't datter veel dunne dampen uyt-gewaeſſemt zijn, ſoo is het even-wel verdunt, ende lichter gheworden; maer minder verkoelende, door dien dat uyt het Vyer eenige kracht geſchept heeft: waerom het oock wat van ſijn vorighe aengenaemheyt quijt geworden is, als door de tegen-ſtrijdende kracht van 't Vyer verandert zijnde, ende wat van ſijnen eygen aert verloren hebbende. Nu op dat het ſekerder, ende ſonder letſel van het Ingewant voor Dranck, ende in plaets van Bier ſoude gedroncken mogen werden, ſoo dient daer in gekoockt *heele Gerſte*, (als men veel ſuyveren moet) ofte *gepelde Gerſte*, (die meerder verkoelt om dat ſy den wermen baſt quijt is) tot datſe murruw begint te werden; niet juyſt tot datſe heel ſplijt, gelijck de Genees-meeſters belaſten, om datſe quanſuys het Water niet winderigh ſoude zijn; alſoo die winder-achtigheyt niet in 't Water, (gelijck ſy voor-geven) maer wel in de Gerſte blijft, als die niet genoegh gekoockt en is. Anders door al te lange Koken, werdt het Water te veel af-getrocken van ſijn verkoelende Kracht. Ende, dewijl, daer andere ſoetigheyt dorſt verweckt, ende de Gal vermeerdert, het *Soet-hout* matigh van aerdt is, redelicken vocht ende waterachtigh, ende derhalven ſeer nut tegen de Hitte, ende Ontſtekinge, (ſoo dat ſelve het *Sap*, als men daer van onder de Tongh laet ſmelten, den dorſt verſlaet) ſoo kan men het ſelve bequamelick in 't Water op-koken, ende te bequamer, als daer eenigh gebreck in de Borſt is. In welcke gelegentheyt daer mede by gedaen konnen werden *lange Rozijnen*, *Corinthen*, ofte een weynigh *Suycker*, ofte diergelijcke: ende af-geſet zijnde, kan men daer een ſtucxken geheele *Caneel* in ſteken, wanneer de Maegh ſwack is. Ende by aldien de Suurigheyt aengenamer valt, ofte datter walging ende qualickheyt door de ſoetigheyt verweckt wert; ofte datter felle Vochtigheyt moet ingetoomt, ofte de Kracht van 't Ingewant moet behouden werden, ſoo kan men daer, eens op-gekoockt zijnde, onder vermengen het *Sap* van *Kerſſen*, *Citroenen*, *Granaet-Appelen*, *Suuringh*, *Aelbeſyen*, ofte *Aerdtbeſyen*, met een weynigh *Suycker*; ende des winters mach men gebruycken de *Syropen* van de verhaelde Sappen gemaeckt; als oock van Azijn, *Oxyſaccharum* genoemt. Men kan oock t'allen tijde het water op-koken met bruyne Suycker (*Maſcovade*, die een ſuyver-makende kracht heeft) ende dan op 't laetſte daer ſoo veel *Verjuys*, *Azijn*, ofte van de verhaelde *Sappen* by-gieten, als men het ſuur wil hebben. Door deſe maniere van doen werdt het water, behoudende ſijne verkoelende kracht; ende ſijne ſlappigheydt, die ten laetſten de Maegh, ende 't Ingewant verſwackt, geholpen, ende verbetert. Derhalven is den verhaelden Dranck in brandende, ende quaet-aerdighe Koortſchen ſeer nut ende bequaem den geenen, die een ſwacke Maegh ende Ingewant hebben, ende die met walgingh, ofte flauwten, ofte Loop, ofte quaet-aerdige Verrottinge gequelt zijn. Maer in langhdurige Koortſchen, ende in andere Sieckten, die uyt hitte, ofte een oude Verſtoptheydt van Lever ofte Milt met eenigh geſwel ontſtaen, gelijck in *Geel-ſucht*, *Water-ſucht*, in langhdurigen *Buyck-loop*, indien de *Wijn* ondienſtigh is (gelijck hy dickwils niet en is) dan werdt bequamelick voor dranck gebruyckt het Af-ziedſel van *Gras-wortelen*, ofte van *Suuringh*, ofte van *Chicorey* met de wortel, 't welck het beſte is. Want daer door wert onder eenigh ongemack, ende behoudens ſijne kracht, het verhaelde gebreck van de *Lever* geholpen: gelijck oock van de *Milt* door het Af-ziedſel van de wortel van *Buglos*, de bloemen van *Bernagye*, *Venus Hayr*, de ſchorſch van de wortelen *Tamariſch-Boom*. Nu voor den Dorſt, de hitte van de Gal, ende den brandt van de Koortſchen, ende haer verrottinghe te beletten, maeckt men *Koel-drancken* (*Iuleb* ghenoemt) van Wateren uyt de verhaelde Kruyden gediſtilleert, ende uyt het verhaelde Sap, met wat Suycker, ofte de Syropen daer van gemaeckt. Maer alſoo het gediſtilleert Water geen groote kracht en heeft, 't en zy van Kruyden die geeſtigh, ende dun van deelen zijn, gelijck *Roſen*, *Conſilie de Greyn*, ende ander wel-ruyckende: ſoo is ſeer noodigh dat men (om de volle kracht uyt het Kruyt te hebben) ſijn eygen *Zout* daer onder vermenght, inſonderheyt wanneer daer (gelijck gemeenlick in de Koortſchen gebeurt) eenige Verrottinghe van de Vochtigheden by is. Dan alſoo uyt koude ende vochtige Kruyden (als in de welcke veel Water, ende weynigh aerde is) nauwelicx eenigh Zout getrocken en kan werden, ſoo kan men by het water van de ſelvige Zout vermengen van Kruyden, die drooger van aert zijn, ende het eygen inſicht hebben. By exempel,

N. *Wa-*

N. *Water van Cichorey, Endivye, Suuring*, van elcx 6 onçen. *Syroop van Citroenen*, 3 onçen. *Zout van Agrimonye*, 1 ſcrupel. *Olye van Swavel*, ſoo veel droppelen, tot dat het rinſch genoegh is. *Voor een Iulep.*

Die geen gediſtilleerde wateren en begeert, magh het volgende gebruycken,

N. *Gepelde Gerſte*, 1 hant vol. *Thamarinden*, een onçe, Te ſamen gekoockt in water, tot een pinte, dan door-gedaen zijnde, daer by gemengt, *Syroop van Citroenen*, (ofte andere die verhaelt zijn) 3 onçen. *Ol. van Swavel*, &c. *Voor een Iuleb.*

Deſe Koel-dranck is dienſtigh den genen, die wat Hart-lijvigh is, ende in die gelegentheyt kander oock wel meerder *Thamarinden*, ofte Suure *Pruymen* by gedaen werden. Maer in de gene die te Loſch van Lichaem zijn, is bequaem een Koel-dranck van *Weeghbre-water*, ofte *Porceleyn-water*, in de welcke lauw ghemaeckt zijnde de verwe uyt ghedrooghde roode *Roſen* getrocken is, ende gemengt met *Syroop van Suure Granaten*. Dan alſoo de Rinſcheyt van de Koel-drancken in de Koortſchen, ſoo om de Walging, ende Qualickheyt, als om den Brant ende Verrottinge van de Gal, tegen te ſtaen, ſeer noodigh is, ende dat de ſelvige, wanneer de Sappen tot Syropen werden ghekoockt, veel vervlieght ende verdooft wert; ſoo vinde ick beſt geraden, dat men het rauwe *Sap* met wat *Suycker*, ſoo veel van beyde tot een aengename ſmaeck noodigh is, vermenght met het Water. Ende deſe Koel-drancken zijn bequaem om in alle Koortſchen, het zy die gheſtadigh zijn, ofte tuſſchen beyde op-houden, den brandt te ſliſſen. Maer de Bereydingh van de heete ende ſchadelicke Vochtigheden, die in de ſelvige zijn, wert te wege gebracht door andere middelen, de welcke al verkoelende met eenen ſuyveren, ende dun maken. Want niet tegenſtaende de *Gal* heet is, ſoo valtſe nochtans veeltijts dick ende taey, gelijck in het *Gal-blaesjen*. Het gebeurt oock dickwils, datter by ſoodanige Koortſchen in het Ingewant, ende de dunne Aderkens een Verſtoppinge is van ſlijmerige, ende verharde vochtigheden. Als dan moet de *Verſtoptheyt* door een Apozema (dat is een dranck van kruyden, die wy Mey-dranck voortaen ſullen noemen) wechgenomen werden, 't welck uyt deſe, ofte diergelijcke beſtaet:

N. *Wortels van Cichorey*, *Paerde-bloemen*, *Gras*, *Aſperges*, van elcx 1 onçe; *Bladeren van Endivye*, *Suuring*, *Agrimonye*, van elcx 1 hant vol; *Thamarinden*, 1 onçe; *Saet van Concommers*, *Meloenen*, van elcx een half loot. Te ſamen gekoockt in water, ofte Suure Wey, tot een pinte, ende dan beneffens een half drachme *Zout van Agrimonye*, wat *Suycker*, ofte enige *Syroop* daer onder gemengt. *Een Apozema.*

Indien datter eenighe Quaet-aerdigheydt by de Koortſche is, ſoo kan daer by ghedaen worden de wortel van *Tormentilla*, *Alant-wortel*, *Sap* ofte *Saet van Citroenen*, *Saet van Carduus benedictus*; ofte het *Zout* van't ſelfde, 't welck in geenderhande Meydranck voor de Koortſche ondienſtig en kan weſen. Indien de ſake rinſcheyt vereyſcht, ſoo magh men de wortelen drie vier uyren in *Azijn* laten weecken, ofte by het door-gedaen af-ziedſel (maer dan moeten de verkoelende Saden daer uyt blijven) ſoo veel droppelen van *Olye van Swavel* vermengen, tot dat het aengename ſuyverigheyt heeft. Dan dewijl men ſommige Kruyden des Winters niet wel hebben en kan, ſoo komen hier toe dan wel te paſſe de Syropen, die des Somers van de ſelvige gemaeckt werden, als daer zijn, *Syroop* van *Cichorey ſimpel*, ende met *Rhabarber*, van *Suuring*, van *Endivye*, ende *Byzantinus*, die oock allegader de ongematigheyt, nae de *Purgatye* over blijvende, wech nemen, ende verbeteren.

Het V. Capittel.

1. *Simpele Genees-middelen tot verſachtinge.*
2. *ende bereydinge van de Swarte Gal;*
3. *Hoe tot de Gebreken, die de ſelve veroirſaeckt, de Mengel-middelen gemaeckt werden.*

(1)

DE Middelen die nu vorder tot de *Swarte Gal*, als oock tot de gelijcke *Blauwe*, ofte *Groene* (die van een ſeer verbrande *Gele-gal* komen) dienſtigh ſouden mogen weſen, die ſelfde zijn verſcheyden, nae den aert van de *Gal*. Want indien hare ſcherpigheyt moet in-getoomt werden, ſoo dienen de ſelve middelen ghebruyckt, die in't voorgaende Capittel geſeyt zijn de ſcherpigheyt van de *Gele-gal* te bedwingen: want door geſtadigh gebruyck ſullen ſy ſoo wel de toevallen van de Swarte Gal, als van de Gele te bate komen. Maer wanneer de Hitte minder is, ende die maer verſacht dient te weſen, daer toe zijn eygentlick nut ende bequaem de volgende.

De VIOLEN verkoelen in den eerſten, ende vervochtigen in den tweeden graed; wanneer ſy 's morgens, eer haer kracht van de Son uyt-getrocken, ofte door den regen verdooft is, ende verſch, gepluckt zijn. Matigen ende verſachten alle Hitte, ende ſcherpe Vochtigheden, bedwingen de felligheyt van de Gal, ende verlichten Pijn in't hooft uyt de ſelvige ontſtaende, verwecken Slaep, ende verquicken het Herte.

BERNAGYE is merckelick vochtigh, maer tuſſchen koude ende heete gematight, doet al 't ſelfde dat wy van de *Violen* geſeyt hebben, ende verweckt *Blijtſchap* des herten, waerom het volgens de Grieckſche namen Ε'υφρόσυνον, ende Νήπενθες wel ſoude *Coragie* mogen genoemt werden. Tot al 't ſelve is mede bequaem de BUGLOSSE.

Het Sap van GULDELINGEN, ende andere wel-rieckende APPELEN, gelijck het door ſijnen aengenamen Reuck het *Herte* verquickt, ſoo bedwinght het oock al 't geene het ſelve ſchadelick is, inſonderheyt de dampen van de ſwarte Gal, verſacht met ſijn weſen de Stoffe van de ſelve, ende verdrijft de Hert-kloppinge.

CONFILIE DE GREYN is werm, ende droog in den tweeden graed, verſoet de *Swarte Gal*, verdrijft *Schrick*, ende *Droefheyt*, die ſonder oirſaeck haren oirſpronck nemen uyt de *Swarte Gal*, verſterckt de *Geeſten*, verheught het *Herte*, ende maeckt *vrolicke Droomen*. Daer by heeft ſy noch een ſuyvermakende kracht.

(2) Maer als de *Swarte Gal* moet bereyt weſen om uyt-gedreven te werden, ſoo dienen de volgende middelen, indien de ſelvige te heet ende te ſcherp is, vermenght te werden met de verhaelde Verſachtende: maer by aldien datſe dick, taey, ende aerdtachtigh is, ende als gift van 't Bloedt geen hitte en heeft, gelijck in de *Milt-ſucht*, ende andere langhdurige *Sieckten* uyt de ſelve ontſtaende, dan ſal men de volgende alleene gebruycken.

DUYVE-KERVEL is altijdt gehouden geweeſt voor heet in den eerſten, ende droogh in den tweeden graed. Dan *Rembert van Doedoens* ſchrijft, dat hy verkoelende is; hoe-wel ſijnen ſcherpen, ende bitteren ſmaeck wel teycken geeft van heete deelen. Hy opent alle verſtoptheyt van 't Ingewant, het ſelve verſterckende, ſet ſachtjens af de verbrande Vochtigheden, ſuyvert het Bloedt, doet galachtigh ende veel Water maken. Is een goet Genees-middel voor langhdurige Koortſchen, die uyt verſtoppinge van 't Ingewant gegroeyt zijn, ende voor alderhande Sieckten, die uyt onſuyver Bloedt ontſtaen; alſoo hy het Lichaem ende de Vochtigheden voor bedervinge bewaert.

HOPPE is heet, ende droogh in den tweeden graed, opent inſonderheyt de verſtopte Milt, ende daer na het ander Ingewant, ſet af de Swarte Gal, ende de Slijmerige, als oock Gal-achtige Vochtigheden, doet oock Water-maken; ende volght voorts in krachten de Duyve-kervel, dan met minder tegenheyt van ſmaeck.

WRANGE is heet in den eerſten, ende droogh in den tweeden graed, bitter ende t'ſamen-treckende, verdunt eygentlick, ende ſuyvert het ſwaermoedigh Bloedt, ontdoet de verſtopte Milt, ende Lever, geneeſt de Milt-ſucht, ende langhſame, ende langhdurighe Koortſchen, dewijlſe alle de Aderen van verrotte Vochtigheden ſuyvert, behoudende evenwel de Lever, ende 't ander Ingewant in haer volle kracht.

STEEN-VAREN werden geſtelt middelmatigh te weſen in wermte ende koude, ſijn van deelen, ende wat verdroogende. De bladeren en geven geen onaengenamen ſmaeck, ende in Azijn geſoden zijnde, ende veertigh dagen (ghelijck *Dioſcorides* ſchrijft 3. 134.) achter een gedroncken, maken de Milt kleyn, als ſy te ſeer geſwollen is, ja nemenſe heel wegh. Sy ſuyveren de quade Verwe, die uyt verſtoppinge veroirſaeckt is, geneſen de Droppelpiſſe, oock de Gele, ende Milt-ſucht, ende doen ſelfs, gelijck vele ſchrijven, den Steen in de Blaſe morſelen.

BOOM-VAREN (te weten haer wortels) verwermen in den eerſten, ende verdroogen in den tweeden graed, zijn ſoet, ende met eenen wat wrang van ſmaeck. Sy ſuyveren de taeye ende ſlijmerige Vochtigheden, doen de ſwarte, ende andere dicke Gal ſachtjens af-ſchieten. Maer hare groote wrangigheydt moet met eenighe Vochtigheydt, ghelijck Schapen-nat, ofte Hoender-ſap verſacht werden.

CAPPERS, welckers Bloem, als ſy niet ontloken is, maer noch in haer knopken ſchuylt, ende ſchorſſen van de wortelen wy gebruycken, zijn werm, ende droogh tot in den derden graed, ende dun van deelen. Derhalven hebben ſy kracht om te verdunnen, ende te ſuyveren met een ſachte t'ſamentreckinge, ſy drijven de taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden uyt den Lijve, openen de verſtopte Lever, ende verſachten de verharde Milt, inſonderheyt de ſchorſſe van den wortel, die oock gelooft werdt de ſelve te verkleynen.

TAMARISCH-BOOM is werm, ende droogh in 't beginſel van den tweeden graed, af-vagende, ende door-ſnijdende van krachten, met eenige t'ſamen-treckinghe. Hy is een ſonderlingh Genees-middel tegens de verſtopte ende verharde Milt, ende de gebreken, die daer uyt ontſtaen. Waer toe (gelijck *Cambdenus* ſchrijft) ten tijde van de Koninginne *Eliſabeth* den ſelfden eerſt in Engelandt gebracht is door den Aerts-Biſſchop *Grindal*. De eerſte kracht heeft het groen Sap, daer na de ſchorſſe van den Wortel, ende dan de Blom, ende de Bladeren, ten laetſten het Hout; van het welck ſommige Bekers laten draeyen, om de Milt-ſuchtige daer uyt te laten drincken.

(3) Hier van konnen bequamelick gemenghde Genees-middelen gemaeckt werden, voor de Swaermoedigheyt, Ydel-hoofdigheyt, Kloppingh van 't Herte, ende diergelijcke Gebreken, die haren oirſpronck uyt de Swarte Gal trecken.

De Koel-drancken kan men maken van gediſtilleerde Wateren uyt *Vyolen, Bernagye, Buglos, Confilie de greyn*, ofte *Duyve-kervel*, met *Sap van wel-rieckende Appelen*, ende *wat Suycker*, ofte de *Syroop*, uyt beyde beſtaende.

Men kan oock nemen, als het in de tijdt is, de Bloemen van de verhaelde Kruyden, met den bloeſſem van de wel-rieckende Appelen, ende laten die weyc-

weycken in lauw *Gerſte-water*, ende door-gedaen zijnde, mengen dan daer een weynigh Suycker by. Van de ſelfde Kruyden, ende hare Wortelen kan mede een *Mey-dranck* ghekoockt werden, voor de Grove ende Swarte Vochtigheden, Verſtoppinge ende Swellinghe van de Milt, tot de *vierdendaeghſe Coortſche*, ende alderley Swaermoedighe Sieckten, By exempel,

N. *Wortels van Boom-varen* 1 once. *Van Bugloſſe, Schorſſen van wortels van Cappers, van Tamariſch-boom*, van elcx 1 loot. *Duyve-kervel, Hoppe, Wrange, Steen-varen, Couſtlye de greyn*, van elcx 1 handt vol. Te ſamen ghekoockt in *Gerſte-water*, tot een pint, ende dan daer by ghedaen drie oncen *Suycker*, ofte *Stroop van wel-ruyckende appelen*, tot een Apozema.

Het VI. Capittel.

1. *Droogen, ende ſimpelen die met Verwermende kracht de Koude vochtigheden, bereyden.*
2. *Hoe uyt de ſelfde de Gemengde gemaeckt wer-den.*

(1)

WErme middelen komen inſonderheydt te pas, wanneer het Lichaem te ſeer verkouwen, ofte met koude, ende ſlijmerige Vochtigheden vervult is. Uyt deſe maecken ſommighe goet, ende bequaem Bloet, ſommighe helpen de Rauwigheyt verteren, andere ontdoen ende verdunnen de overtollige en-de ſlijmerige Vochtigheden, ſuyveren ende berey-den deſelve tot uyt-loſſinge. Van den eerſten ſlagh is het werm Voedſel, het welcke, om dat het van goeden *Gylus*, de natuyrlicke Wermte vermeer-dert, ende met eenen werme Vochtighe ſen voort-brengt. Onder de ſelvige heeft *milde Wijn* de eerſte plaetſch, daer aen het vleyſch van *Vogelen*, ende *Vier-voetige Dieren, Doyren van ſlorp-eyeren, Rozij-nen, Piſtacyen*. Maer werme Speceryen, ende de gene, die wy terſtont ſullen by-brengen, verſterc-ken door haer wermte de kracht, ende ingeboren Wermte der Deelen, ende doen de Rauwigheydt verteren. Dan de verwermende, die door de fijnig-heydt van haer weſen de dicke Slijmerigheden ver-dunnen, ofte de taeye ſuyveren, ſoo dat ſy daer door driftiger werden, die bereyden tot het af-ſetten, on-der welcke de volgende inſonderheyt gerekent wer-den.

JOFFROUW-MERCK heeft ſijn meeſte kracht in de wortel, daer nae oock in't ſaet, wert gehouden heet te weſen in den tweeden, ende droogh in den derden graed. Door ſijn ſuyverende, afgevende, ende verdunnende kracht opent het de verſtoptheyt der Aderen ende Nieren, ende verdrijft de Winden. Dan het is ſchadelick den genen, die de Vallende Sieckte onderhavigh zijn, door een byſondere ey-genſchap, gelijck *Simeon Sethi* ſchrijft. En al iſt, dat *Galenus*, ende hem volgende *Avicenna* daer tegen zijn, ſo wert nochtans anders door de ervarentheyt bevonden; te weten, dat de gene, die de gemelte Sieckte gehadt hebben, ende al aen de beter handt zijn, in de ſelvige door het gebruyck van *Joffrouw-Merck* wederom vervallen. Het doet oock ſwan-gere Vrouwen miſvallen, ende de Kinderen, die ſoodanige ſuygen, de Vallen-ſieckte krijgen, gelijck *Plinius* getuyght in't 20. boeck van ſijn Natuyrlijcke Hiſtorye, op't 11. Capittel.

PETERSELYE is heet ende droog in den twee-den graed, dan noch ſtercker in't Saet. Heeft een verdunnende ende openende kracht, verweckt de Stonden, ende het Water, opent de Verſtoptheyt, ende doet de Winden vervliegen. Verſch gedronc-ken, ofte van onderen geſet drijft de Nageboorte, ende de doode Vrucht af.

VENCKEL heeft ſijn meeſte kracht in het ſaet ende den wortel, ſoo veel, dat hy, nae het oirdeel van *Galenus*, geſtelt kan werden heet te zijn in den derden graed, maer droogh alleen in den eerſten; ende daerom, ſeyt hy, kan de enckel *Soch* doen groeyen, 't gene niet en ſoude geſchieden, by aldien hy ſeer verdroogende was. Dan het kruyt ſelve en valt ſoo heet niet, ende is nut om het Water te doen rijſen, ende 't Graveel af te ſetten. Het welck oock doen de wortels ende 't ſaet, ende daer-en-boven openen ſy alle verſtoptheyt van Lever, Milt, Nieren, ende 't ander Ingewant, Stilt de Krimpingen in den Buyck beter, ende ſekerder als de voorgaende. Hier van is dit veerſken, 't welck ſeker Rijmer in ſijn le-ven gemaeckt heeft.

Semen fœniculi reſerat ſpiracula culi.

HYSSOOP is hier een teer ende kleyn kruyt, dan waſt in de Ooſterſche landen ongelijck hooger, ende langer als een elle. Ende dat iſt, aen wiens ſtam de Joden de Spongye ſtaken, als ſy onſen Heere aen't Cruys, uyt ſpot, laefden. Want de Cruycen en ſton-den ſoo hoogh niet, gelijck ſy door de banck afge-beelt werden. Van die ſlagh heb ick mede in mijnen hof gehadt, een half elle lang, de ſtam heel ſtockigh, ende is dien volgende geen kruyt, maer een heeſter. Onſen *Hyſſoop*, wiens bladeren alleen in't gebruyck zijn, wijſt wel uyt, met ſijnen ſcherpen, ende bitte-ren ſmaeck, heet ende droogh te weſen in den der-den graed, daer-en-boven dun van deelen. Sijn voornaemſte kracht beſtaet in te verdunnen, ende te ſuyveren de taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden, die hy oock door den kamerganck af-ſet. Soo opent hy oock de verſtoptheyt van al het Ingewant, maer inſonderheyt van de Longen.

BETONYE is heet ende droogh in den tweeden graed, van door-ſnijdende, door-drijvende, ende dun-makende kracht. Sy verſterckt de Maegh, ende helpt de ſpijſe in de ſelve verteren, verdrijft de ſuyre Winden, die met riſpen opgheworpen werden.

Suyvert de gebreken van Longe, Lever ende Milt. Verweckt de Maent-ſtonden, doet Water-loſen, jaeght het Graveel af, geneeſt de Gele-ſucht. Ende, om in't korte te begrijpen, is nut ende dienſtigh om alle verſtoptheden te openen, 't zy die met, ofte ſonder Koortſche zijn. Maer is even-wel ſonderlingh geeygent tot de Gebreken van't Hooft, die uyt koude haren oirſpronck nemen.

MALROVE is met bladt, ende ſaet heet in den tweeden, ende droogh in den derden graed, fijn van deelen, ende bitter van ſmaeck, ende derhalven krachtigh om Lever, Milt, ende de Lijf-moeder te ontſluyten, ende te ſuyveren. Maer doet inſonderheyt de ſlijmerige Vochtigheden uyt de Borſt loſen. Dan *Dioſcorides* meent dat ſy de Nieren, ende de Blaes beſchadight.

Al de ſelfde krachten heeft de STOECHAS, die alleen met fijn bloemen in't ghebruyck komt, is werm, ende droogh in den eerſten graed, wat t'ſamen-treckende, ende matelick bitter, waer door ſy af-veeght, ſuyvert, opent, ende verſterckt.

OREGO heeft in ſijn bladeren, ende aer-wijſe hoofdekens, een verwermende ende verdroogende kracht tot in den derden graed; door-ſnijdt ende opent alderhande verſtoptheydt, is derhalven nut ende bequaem voor de geene, die aen een quelligen *Hoeft* gaen, die met *Gele-ſucht*, met *Milt-ſucht* gequelt zijn, ende die de *Lijf-moeder* opgheſtopt is. Helpt oock een rauwe, ende *walgende Maegh*.

CALAMINTHE, ſoo de gemeene, als de *Bergh-Calaminthe*, is in den ſelven graed, mede af-vegende ende door-ſnijdende, opent alle verſtoptheden. Sy verteert de dunne Vochtigheden, ende verdunt de dicke. Set het Water, ende de Stonden af, ſuyvert de Gele-ſucht, ende de Aenborſtigheyt. Dan is de ſwangere Vrouwen ſchadelick; door dien ſy de Vrucht, 't zy van binnen ingenomen, ofte van buyten opgeleyt, af doet ſchieten.

POLEYE ſtaet oock in den ſelfden graed van hitte, ende drooghte, is dun van deelen, waer door ſy de dicke ende ſlijmerige Vochtigheden verdunt; is wat bitterachtigh, waer door het de taeye ſuyvert. Treckt de dicke Fluymen uyt de Longe, ende Swarte Gal uyt de Milt, ſet de Stonden ende Nageboorte af, bedwinght de Rauwigheyt, ende Walginge van de Maegh.

THYM verdrooght ende verhit al mede in den derden graed, door-ſnijdt geweldelick, ende ſuyvert al het Ingewant, inſonderheyt de Longen, ende de Borſt. Verweckt de Stonden, maer drijft de Vrucht af.

CHAMEDRYS is al by nae op den ſelfden graed verwermende, ende verdroogende, ende krachtigh om de dicke, ende taeye Vochtigheden door te ſnijden, ende te ſuyveren, de verſtoppinghe des Ingewants te openen, het Water, ende de Stonden te verwecken, de Milt-ſucht te ontdoen, ende te geneſen.

VELT-CYPRES drooght in den derden graed, ende verwermt in den tweeden, heeft de eyghen kracht van *Chamedrys*, ende is ſonderlingh bequaem voor de Gele-ſucht, ende Gicht.

MEE, ofte MEEKRAPPE heeft haer kracht in de wortel, ende 't ſaet, is werm in den tweeden, ende droogh in den derden graed. Is ſeer ſuyver-makende, waer door het Lever, Milt, Nieren, ende Lijf-moeder van onreynigheydt ontlaſt. Want ſy geneeſt de Gele, ende de Milt-ſucht, ſet veel, ende dick Water ſterck af, verweckt de Maent-ſtonden. Ende is over ſulcx een ſwangere Vrouwen ſeer ſchadelick.

Kleyne SANTORYE, wert gebruyckt in de bladeren, ende bloemkens, die droogh ende werm zijn in den tweeden graed, met een uytmuytende bitterheyt. Sy openen de verſtoptheyt van Lever, Milt, Nieren, ende Lijf-moeder ſoo geweldigh, datſe oock, doch door onmatigh gebruyck, Bloet af-ſetten. Waer over die Bevrucht zijn haer van 't ſelfde moeten wachten.

De wortel van GENTIANE is werm, ende droogh in den tweeden graed, ſeer bitter van ſmaeck. Suyvert, verdunt, opent, ende doet vorders al dat de *Santorye*, ende noch veel krachtiger.

(2) Hier uyt kan men eenighe gemenghde Genees-middelen toemaken, om de dicke, taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden te bereyden, ende ſware verſtoptheden te openen. Gelijck by exempel het volgende Juleb:

N. *Water van Hyſſoop*, *Venckel*, *Betonye*, van elcx 5 onçen. *Suycker*, ofte *Syroop van de verhaelde kruyden*, 3 onçen. *Olye van Swavel*, ſoo veel droppelen als noodigh is tot een aengename rinſigheyt. *Voor een Juleb.*

Een Mey-dranck kan aldus bereyt werden,

N. *Wortels van Vrouw-merck*, *Peterſelye*, *Venekel*, van elcx 1 loot. *Bladeren van Hyſſoop*, *Betonye*, *Orego*, van elcx 1 hantvol. Te ſamen gekoockt in *Mede* tot een pinte, ende dan door-gedaen. *Tot een Apozema.*

De kracht van de werme Kruyden ſchiet ſuyverder ende ſtercker in de *Mede*, als in Water, het welke door ſijn koude de ſelvige wat tegen houdt.

Indien men den *Mey-dranck* wat ſuyrder, ende meerder door-dringende begeert, ſoo mach men de Wortelen ſes uyren laten weecken in ſtercken *Azijn*. Ende dat ſal oock noch krachtiger weſen, indien het heeft de *Mee-wortel*, *Malrove*, *Calaminthe*, *Thijm*, *Poley*, ofte *Santorye*: maer onlieffelick van ſmaeck, ende gevaerlick voor een bevruchte Vrouw. Dit kan 's Winters ſoo wel, als des Somers gemaeckt werden, alſoo werme kruyden gedrooght zijnde van haer volle verwermende, door-ſnijdende, ende ſuyverende krachten niet en verlieſen. Behalven dat hier noch by gedaen konnen werden, het Saet van

Anijs,

Anijs, Vrouw-merck, Peterſelie, ende *Venckel*, die men het geheele jaer door heeft, als oock de ghemenghde *Syropen*, uyt het Sap, ofte af-ziedſel van de verhaelde kruyden gemaeckt.

Indien daer een ſeer verdunnende, ende diep-door-dringende kracht vereyſcht wert, ſoo dienen de ſelve geſoden te werden in een af-ziedſel van *Pochout*, voornamelick in koude ſieckten van ghewrichten, ende lidtmaten: ende ſulcx (mits voorgaende een ſachte Purgatye) met ſweeten, indien het gebreck boven, ende niet diep in't Lichaem en is. Maer indiender een verouderde verſtoppinge in't Ingewant verbolen leyt, dan en dienter geen ſweet verweckt.

Het VII. Capittel.

1. *Manier van Af-drijven der purgerende middelen, Simpelen,*
2. *De Gal Af-ſettende,*
3. *De Swarte-gal,*
4. *De Slijmerigheyt,*
5. *De Waterige Vochtigheden.*
6. *Braeck-middelen.*
7. *Mengel-middelen uyt de ſelve tot Conſerven, ende Pillen,*
8. *Set-pillen,*
9. *Clyſteren,*
10. *Drancken.*
11. *Suyveren van Hooft, Lenden, &c.*

(1)

NAe dat aengeweſen zijn de Middelen, om de Vochtigheden onſes Lichaems, ſoo wel heete, als koude wel te bereyden, ſo iſt nu tijdt dat wy oock by-brenghen de geene, die de ſelvighe aldus bereyt zijnde uyt den lijve drijven, ende alſoo alle onſuyverheyt wech nemen. De Middelen, die het Lichaem eeniger wijſe van bovenen, ofte van onderen ontlaſten, doen ſulcx door eenighe gelegentheydt van haer Stoffe, ofte door eygentſchap van haer Weſen, ofte door beyde. Door kracht van de Stoffe alleen, maken al verſachtende den buyck weeck, *Olye*, ende *Boter, Maluve, Violen, Pruymen, Soete appelen*, ende diergelijcke: de welcke alſoo ſy niet en hebben eenige eygenſchap van Weſen, en werden onder de Purgerende middelen niet gerekent; als oock niet *Lauw-water* met *Olye* gemenght, het welck nochtans doet braken. Ende de *Queen* werden oock gelooft door haer toe-treckende kracht niet weynigh vochtigheyt uyt te perſſen: dan ick en kan niet ſien, dat ſulcx veel om het lijf heeft. De Af-ſettende middelen, die door aengeboren eygenſchap, een byſondere Vochtigheyt nae haer trecken, doen loſen ofte door Braken, ofte door Kamer-ganck. Het Braken verwecken ſommighe ſlappelick, als *Saet van Melde*, ende de *Schorſſen van Radijs*, ſommighe middel-matigh, gelijck *Mans-ooren*, ofte *Haſel-wortel*, ſommighe geweldigh, gelijck *Nies-kruydt, Crocus Metallorum*, ende andere, die by de Alchimiſten gemaeckt werden. Onder de middelen, die Kamer-ganck verwecken, drijven eenighe de Gal af, eenighe de Swarte Gal, eenighe de Slijmerighe, eenighe de Waterighe Vochtigheden. In elcx wercken ſommighe ſacht, ſommighe ſterck. De *Gal* werdt ſacht af-geſet door *Rhabarber*, ſterck af-gedreven door *Scammonye*: de Slijmerige vochtigheyt matelick door *Agaricus*, geweldigh door *Turbith*, ende *Coloquint-appel*: de Swarte Gal, ſachtelick door *Sene-bladeren*, moeyelick door *Swart Nies-kruydt*: de Waterige, ende dunne vochtigheden ſlappelick door *Mechoacan, Gialappa, Iryas*, ofte *wilde Comcommers*, onmatigh ende geweldigh door *Guttagammau, Mezereon, Laureola*. Maer het onderſcheyt van de ſelvige beſtaet niet alleen in de kracht, ende wercKinghe, maer oock in de maniere van wercken. Want al iſt, datter ſoo veel *Rhabarber* was, dat ghelijcke krachten hadde met een weynigh *Scammonye*, ſoo ſal het even-wel niet gelijcklick, ofte op een maniere wercken; ende *Rhabarber* al iſt ſeer vermenighvuldight en kan den aert, ende de nature van de *Scammonye* niet navolghen, noch *Scammonye*, hoe weynigh daer van mochte weſen, en kan den aerdt van de *Rhabarber* niet krijghen. Want behalven de gemeene, ſoo is in elck noch een byſondere eygenſchap, die in een ander niet te vinden en is, de welcke uyt de ſchriften van de Ouden, ofte de ervarentheydt moet onder-vonden werden. Die in elcke ſoorte ſlap zijn, ſetten alleen af uyt de naeſte plaetſchen, de Maegh, Dermen, Dermen-ſcheyl, Lever, ende Milt: die ſtercker zijn, trecken met gewelt uyt vergelegene plaetſchen. Vorders gelijck van de Vochtigheden, ſoo moeter op de Deelen, die te ſuyveren zijn, acht genomen werden, volgens den aert van't Genees-middel; het welck gelijck het met ſeker Vochtigheyt over een komt, ſoo doet het oock met het Deel, dat te ſuyveren is. De *Agaricus* is het *Hooft*, de *Caſſia fiſtula* de *Borſt*, den *Aloë* de *Maegh*, ende *Dermen*, den *Rhabarber* de *Lever*, de *Sene-bladeren* de *Milt*, de *Hermodactylen* de *Gewrichten*, door eygenſchap toe-gedaen, waer mede ſy oock hare kracht daer nae toe ſtrecken, ende uyt de ſelvighe ſtercker trecken. Dit is in't gros de kracht, ende 't onderſcheydt van de Af-drijvende middelen, het welck wy nu in't byſonder ſullen vervolgen.

2. *Middelen, die de Gal ſuyveren, ende af-jagen.*

MANNA is een douw, die uyt de lucht op boomen, kruyden, ſteenen, ende d'aerde vallende in eenige ſtucxkens ſtremmelt. De beſte is, die in *Calabryen* (een Provinçye van't Koninck-rijck *Napels*) valt, inſonderheydt op de bladeren van de boomen;

de welcke daer uyt te kennen is, dat ſy beſtaet uyt kleyne, vaſte, ende doorluchtige greynen, gelijckende die van *Maſtick*, wit, ende lieffelick van ſmaeck. De tweede plaetſch heeft de gene, die van tacken verſamelt wert, de derde die van de ſteenen. Deſe is Grover, ende ſoo ſuyver, noch ſoo klaer niet. Een treffelijck Genees-meeſter *Chriſtoffel van Vega* getuyght in Spaengjen yet gheſien te hebben, 't welck ſoude ſtrijden tegens 't gene *Galenus*, ende alle andere meenen, dat de *Manna*, gelijck wy geſeyt hebben, ſoude weſen een hemelſchen dauw.
,, In 't jaer (ſchrijft hy) 1532, ende de twee vol-
,, gende, is in de Somer op vermakelicke plaetſchen
,, gevonden veel ſchoone, ende ſpier-witte *Manna*
,, op de wilgen, die ſuycker-ſoet was, ende van een
,, yegelijck, die begeerde, van de boomen ende
,, ſteenen verſamelt werde. Ick hoorende van mijn
,, Meeſters, dat het *Manna* was, ginck 's morgens
,, vroegh in de Maent van Julio met eenige vrien-
,, den daer nae toe. Wy vonden een groote verga-
,, dering van kleyne Byen, in gedaente van livighe
,, muggen, die drie vier openingen in 't lijf hadden
,, uyt-puylen, daer eenighe kleyne witte droppelen
,, uyt-leeckten, gelijck eenen dauw op de bladeren
,, leggende, &c.

Manna is ghematight, ofte werm in den eerſten graed, verſachtende, ende ſachtelick ſuyverende, ſet de Galachtige vochtigheyt ſachtjens, ende ſonder eenige verſwackinge af. Derhalven kan ſy wel kinderen, van twee jaer, ofte daer onder inghegheven werden, tot *twee drie draghme* in wat *Gerſten-water*, ofte *Hoender-nat*: in volwaſſene en zijn *drie oncen* naulijckx ghenoegh. Dan alſoo de ſoetigheyt oock dickwils in Gal verandert, ſoo iſt beſt, dat de *Manna* geſmolten wort in een af-ſietſel van *Thamarinden*, *ſuyre Pruymen*, ofte diergelijcke.

Het morgh, uyt de verſſe ende niet rammelende pijpen van Cassia ghetrocken, is werm, ende vochtigh in den eerſten graed, verſacht de ſcherpigheyt van de Gal, ende den brant van Coortſchen, maer verweckt winden, waerom datter gemeenlick wat *Anijs-ſiet* by gedaen wert. Set in de kinderen ſachtjens de Galachtige vochtigheyt af, in ghegheven tot *anderhalf draghme*; in volwaſſene tot *1 once, ofte anderhalf*. Wert bequamelick ghebruyckt om de gebreken van de Longe, ende Borſt te verſachten; maer is ondienſtigh in een ſwacke, ofte walghende Maegh.

De Thamarinden zijn ſuyre vruchten van een Indiaenſchen boom, den Pruym-boom gelijckende. De beſte zijn de gene, die uyt den ſwarten wat nae de roſachtighe verwe trecken, verſch ende ſacht, met veel ſenuwen, ende veſelingen, vet, ende rinſachtigh van ſmaeck. Soodanige verkoelen ende verdrooghen tot by nae in den derden graed, ende ſetten de Galachtige vochtigheyt, ſonder moeyelickheyt, uyt den lijve. Derhalven is haer af-ſietſel, een nut ende aenghenaem drincken in alderhande Coortſchen ende Geel-ſucht, verſlaet den Dorſt, verkoelt de Maegh ende Lever, ende bedwingt de hitte ende ſcherpigheydt van de Gal. Haer af-ſettende kracht is ſoo weynigh, datſe niet eens, maer dickwils moeten genomen werden.

De bleyck-roode Provency-Rosen, zijn werm ende droogh in den eerſten graed, bitter, af-vegende ende opende. Haer *Sap*, ofte Af-weeckſel, met ſuycker gemengt, ofte tot *Syroop* gekoockt, doet de Gal, ende Galachtige vochtigheyt ſeer ſachtelick nederſacken, te weten, die niet vaſt, maer alreede loſch ende gereet leyt; derhalven wert in de ſelve gemeenlick, by de Apoteeckers *Rhabarber*; waer na de Syroop dan oock haren naem treckt van *Syroop van Roſen met Rhabarber*) geweeckt, om meerder te wercken, ende is bequaem om met ſuyre Wey in te geven. Dienen eygentlick voor verſtopte Lever, Geel-ſucht, beginſel van Water-ſucht, ende langhdurige Coortſchen: dan zijn ondienſtigh voor Swangere vrouwen, alſoo ſy de Aderen dickwils ontſluyten.

Rhabarber, die vaſt in weſen, ende van de meluwen niet door-knaeght en is, verwermt ende verdrooght in den tweeden graed, is bitter-achtigh van ſmaeck, in ſijn dicke deelen t'ſamen-treckende ende verſterckende, maer in ſijn dunne ſuyverende ende af-ſettende. Derhalven moet hy daer toe met ſeer weynigh Caneel in eenigh nat, ofte af-ſietſel geweeckt, ende dat door-gedaen zijnde, om ſijn droogte te matigen, met eenighe Syroop vermengt werden. Hy is een nut ende ſeker Genees-middel in alle jaren. De jonghe kinderen hebben genoegh aen het af-ſietſel van een ofte anderhalf drachme, de volwaſſene mogen wel komen tot een loot ofte anderhalf. Het *Extract* is oock ſeer bequaem tot een ſcrupel in drie pillekens genomen. Hy is, ſeyt den Arabiſchen *Meſue*, een ſachte, ende uytnemende Medicine, die alle deughden heeft van een af-drijvenden dranck. En hierom wert hy oock een byſonder Genees-middel, ende 't welk by al het Menſchelicke geſlacht alle eerbiedinge weerdigh is, genoemt van den Spaenſchen Dr. *Chriſtoffel van Coſta*. Hy ſuyvert en verſterckt eygentlick de Lever (waerom hy oock by de treffelickſte Genees-meeſters genoemt is de *Siel van de Lever*) opent alle der ſelver verſtoppinghen, ende ontdoet de beginnende verhardinghe, geneeſt de Geel-ſucht, ſuyvert mede ende verſterckt de Maegh, ende ſulcx ſachter als *Aloë*. Maer en treckt de quade Vochtigheden uyt geen vergelegene plaetſchen, ende daerom en is ſy ſoo bequaem niet voor ſtercke luyden, ende in de welcke grove Vochtigheden door nauwe wegen moeten gehaelt werden; als oock om dat hy nae het af-drijven wat t'ſamentreckinge achter laet, waer toe inſonderheyt tegen,

is dat hy geheel ingegeven wert. Ende dat is even-wel ſeer nut, ende dienſtigh voor *Braken*, *Bloedt-ſpouwen*, ende *Buyck-loop*, te weten *een half drachme* van't poeyer met *Weechbre-water* ingegeven. Dit laetſte en ſoude het verſchil niet raken, of men oock dragende Vrouwen Rhabarber ſoude mogen inge-ven. De gemelte *Meſve* was van dat gevoelen: maer wert daer over beriſpt van den Hoogh-duytſchen Dr *Fuchs*, als of het af-trecken van de Galachtighe Vochtigheden niet en konde als met een ontroerin-ge, de Swangere Vrouwen ſchadelick zijn: dan het gevoelen van *Meſve* wert wel te recht voorgeſtaen van den Italiaenſchen Kruyt-beſchrijver *Matthiolus*, ende door reden (alſoo de t'ſamen-treckinge, die wy geſeyt hebben dat hy nae laet, voor ſoodanighe dienſtigh is) ende ervarentheyt genoeghſaem beve-ſtight. Aen d'ander zijde valt hier noch een ander verſchil in't poeyer, het welcke ſommige Genees-meeſters in den Buyck-loop gerooſt ingeven, waer door de af-drijvende kracht ſoude vermindert, ende de t'ſamen-treckende vermeerdert werden, ſtrec-kende om de Dermen te verſtercken. Maer dit wert tegen-geſproken van den Françoiſchen Dr. *Ronde-letius*, die beter acht, dat het eerſte af-ſietſel uyt-gegoten zijnde, ende dan wederom geweeckt, dat tweede gebruyckt wert. Dan tegen hem, als oock tegens den Portugyſchen *Amatus*, ende den Fran-çoiſchen *Hollerius* komt wederom den Spaenſchen *Pereda*, ſeggende dat ſy luyden door een kleyne re-den teghens den gherooſten Rhabarber ingenomen zijn, alſoo het weynigh rooſten geenen brandt nae en laet, maer het geweldigh, het welck de gedaente van een dingen kan veranderen, gelijck men ſiet in gebrande, ende ſwarte Gal, in Kalck, &c. Tot be-ſluyt, in Galachtighe, ofte ander Buyck-loop iſſer weynigh aen gelegen, of men het op d'een, ofte d'an-der manier doet: maer het rooſten moet maer ge-ſchieden in een papier, ghelijck men den Taback drooght. Even-wel is beſt dat in *Root-melizoen* geen van beyde ingegeven wert, gelijck van den gemel-ten *Fuchs* oock wel aengemerckt is.

ALOE, die wy gebruycken is het geronnen ſap van ſeker Ooſt-Indiſch Kruydt, mede ſoo genoemt in't Griecx nae *Als*, het welck zout beteyckent, daer het gaerne mede beſproeyt werdt, als meeſt aen de Zee-kant waſſende, gelijck den Italiaenſchen *Pena* ſchrijft, ofte om dat het uytwendigh eenige ſultig-heyt ſchijnt te hebben, als *Lobel* meent: want dat het oock in de woeſtijnen waſt, betuyght ons de Por-tugyſche Dr. *Garcias ab Orta*, die dertigh jaren in In-dyen Medicijn van den Viçeroy geweeſt is.

Aloë moet verkoſen werden, die ſuyver, glinſte-rende, uyt den roſſen, ende vaſt is, de Lever in ge-daente gelijckende, ende daerom *Hepatica* genaemt; ofte om dat ſy gelooft werde daer toe nut te zijn, gelijck oock den Italiaenſchen *Manardus*, ende den Duytſchen *Fuchſius* ſoecken te beweren; dan ſulcx wert wel te recht miſpreſen van den hoogh-geleer-den *Scaliger*. *Die*, ſeyt hy *Exercit.* 160. *Sect.* 3. *ont-kennen, dat de Lever door den Aloë geholpen wert, zijn waerdigh den geeſſel van de ervarentheyt. Wy hebben ſulcx nu in veertigh jaren ondervonden, ende onder-tuſſchen vele geneſen, die't gebruyck qualick bekomen was.* Ende de treffelicke Genees-meeſter van wijlen den Koning van Vranckrijck, *Fernelius*, geeft reden, dat *Aloë* de Lever ſchadelick is, om datſe des ſelfs teere ende dunne Aderen door haer bitterheyt, ende ſcherpte al te veel ſchrapt, ende ophaelt.

Aloë is heet in den tweeden, ende droogh in den derden graed, wat t'ſamen-treckende, ende bitter van ſmaeck. Drijft af de galachtige, ende ſlijmerige Vochtigheden, maer langſaem, ende inſonderheyt uyt de Maegh ende Dermen, welcke Deelen ſy al ſuyverende, ende ontlaſtende met eenen verſterckt. Men magh haer geven van een tot een vierendeel, ofte anderhalf loots. Dan ſy is beter in de *Bitter-heylig*, in de welcke ſijne traghe werckinghe, ende ſcherpigheyt door de by-gevoegde middelen verbe-tert wert. Helt eygentlick de Walginge, Rauwig-heyt, ende de gene, die de Maegh, ofte Ingewant met vele rauwe Vochtigheden overladen is; be-quaem in koude, ende vochtige Lichamen; want de ſelvige drooght ſy genoegh op. Dan, gelijck *Gale-nus* ſchrijft, ende treckt nauwelicx yet dat boven de Lever leyt. Belet alle verrottinge, ende bederffe-niſſe: opent oock alle verſtoppinge, ende dat ſoo geweldigh, dat ſy de Aderen ſchrapt, ende door veel gebruyck haer mondekens ſoo opent, dat ſy bloeden. Waer door ſy oock de Maent-ſtonden verweckt, ende voornamelick het Speen. Soo dat ſy ſeer ſcha-delick is voor de gene, die Bloet ſpouwen, ofte an-ders quijt werden, ende die met Speen veeltijdts ge-quelt zijn. Ende daer van had ick onlangs by nae een ongeluck gheſien, in ſeker Juffrouw, die door raet van een Apoteker, Swanger, ende de Speen on-derhavigh zijnde, *pillen* ende *Aloë* ingenomen had-de, waer van de Ambeyen ſoo hoogh opſwollen, dat ſy ſcheen van pijn te ſullen borſten, ende gevaer liep van miſdraght. Soo dat *Aloë* ſeer ſchadelick is voor Bevruchte Vrouwen, als oock voor Kinderen, ende oude luyden, die geen groote vergadering van over-tollige Vochtigheden by haer en hebben: ende om de ſelfde reden dientſe niet gebruyckt in heete, droo-ge, ende dorre Lichamen.

SCAMMONYE, is een Kruydt de *Winde* ſeer gelijck, groeyende in *Syrien*, ende *Antiochyen*, heeft alleen gebruyck in't ſap van ſijn wortel, gemeenlick *Diagrydium* genoemt, het welck by den Prince van de Arabiſche Genees-meeſters *Avicenna*, geſteldt wert heet ende droogh in den derden graed, daer in hy oock van de gemelte *Fernelius*, ende ande ghe-volght werdt. Dan onſen *Dodoens* wil het veel eer

geſtelt

geſtelt hebben onder 't getal van de matelicken werme, ende drooge dingen. Want in't ſmaken, ſeyt hy, en kan men daer in geen geweldige hitte op de tonge gevoelen ofte gewaer werden: gemerckt dat het by eenigh nat, ofte ander dinck vermenght zijnde, 't ſelve geen bitterheyt ofte ſcherpigheyt mede en deelt. Heeft gemeenlick by haer veel ſlickerigheyt, die ſy af-leyt, als men de ſelve twee dagen laet met *Brandewijn* te weeck ſtaen in werm water, ende dan verſcheyde reyſen door een ſtrumijn, ende dick papier kleynſt. Treckt de galachtige ende waterachtige Vochtigheden met groot gewelt, ende ſelle ontſtellinghe uyt het gantſche Lichaem. En is derhalven ondienſtigh voor kinderen, voor oude, ende ſwacke luyden, voor ſwangere vrouwen, voor de gene die een brandende Koortſche, ofte eenighe andere hevighe Sieckte hebben: maer moet alleen gebruyckt werden by den genen, die fris, ende ſterck is, ende veel af-treck van doen heeft. Men magh evenwel vordelick een weynigh ſomtijts vermengen onder eenige ſlappe middelen, om haer traghe kracht wat te wackeren. Dan de gene die het alleen ingegeven kan werden, dat magh weſen *van ſes aeſen tot twaelf*, doch even-wel verbetert zijnde, het welck geſchiet, dat het eerſt gekoockt werdt in ſuyvere *Quee-appel*, uyt-gheholt zijnde, met wat *Olye* van ſoete *Amandelen*, ende een weynigh *Maſtick*, ofte gomme *Tragacanth*.

3. *Middelen, die de Swarte Gal af-ſetten.*

SENA is werm, ende droogh in't beginſel van den tweeden graed, doet haer werck door de bladeren, ende blaesjens met het ſaet. De Genees-meeſters, ende Kruydt-beſchrijvers en zijn niet eens, welcke van beyde de meeſte kracht hebben. Den Arabiſchen *Meſve* ſchrijft die toe de blaesjens, hauwkens, ofte ſaet-huysjens, ende wert daer in gevolght van *Fernelius*, *Braſavolus*, *Sylvius*, ende *Fuchſius*: maer tegen-geſproken van *Manardus*. Dit geſchil kan aldus geſlicht werden: De Hauwkens van de *Sene*, die gedrooght bewaert werden, zijn tweederley. Een dat al op ſijn n ſtruyck verdrooght was, daer ſwart, ende nietigh ſaet uyt genomen wert, het welck geen, ofte ſeer weynige kracht heeft. Het ander wert voor ſijn rijpigheyt af-gemaeyt, ende is dick, ſwaer, ende ſappigh, het welck men op matten in de ſchaduwe drooght. Indien *Meſve*, ende ſijn navolgers van dit laetſte ſpreken, ſoo hebben ſy gelijck. Maer alſoo ſulcke *Hauwkens* ſeer ſelden in de Apoteken gevonden werden, ende dat ſy oock veel winden in den Buyck verwecken, ende krimpingen in het Lichaem maken, ſoo iſt beſt dat men de Bladeren gebruyckt, in welck gevoelen oock ſteken den Italiaenſchen *Fallopius*, ende den Françoiſchen *Mizaldus*, te meerder alſoo de af-drijvende kracht beſtaet in de ſappige ſtoffe, ende dat die meeſt in de Bladeren.

De *Sene-bladeren* zijn wat bitterachtigh van ſmaeck, ende af-vegende van krachten. Setten bequamelick af de verbrande Melancholye, de Gal, ende dick Slijm, niet terſtont uyt de verlegene plaetſen, maer inſonderheyt uyt de Milt, daer nae oock uyt het ander Ingewant, ende het Derm-ſcheyl, daer de vergadering is van alle Onſuyverheyt. Derhalven zijnſe een bequaem middel voor verouderde Koortſchen, Swaermoedigheyt, Laferye, Schorft, Vallende Sieckte, ende voor alle Onſuyverheyt. Scherpen oock de Sinnen, verheugen het Hert: dan maken veeltijdts Krimpinge, niet ſoo ſeer van Windachtigheyt, maer om dat de vaſt-klevende, ende dickwils ſcherpe Vochtigheden niet en konnen ſonder pijne, ofte moeyelickheyt af-getrocken werden. Is even-wel nimmermeer bevonden, dat ſy de Dermen geſchrapt, ofte bloet verweckt hebben: maer ſetten ſachtelick af, met geenderhande hoedanigheyt beſchadigende, behalven datſe de Maegh wat verſwacken, gelijck *Meſve* ſchrijft, ende derhalven noodigh hebben, dat daer by gevoeght werden eenighe dingen, die de Maegh konnen verſtercken, de Winden verdrijven, ende de trage werckinge wat doen wackeren, gelijck daer zijn *Gember*, *Caneel*, *Anijs-ſaet*, ofte *Spyck*; ende die all verſachtende nae beneden leyden, gelijck *Vleyſch-nat*, *Pruymen*, *Rozijnen*, *Iujuben*, *Violen*, *Heymſt-wortel*, *Boomvaren*, ende de Syropen, die daer van gemaeckt werden. Ende al iſt, dat *Manardus*, ende *Matthiolus* voor-geven, ſoo verre van daen te weſen, dat de *Sene-bladeren* ſoude verbeteringe van doen hebben, datſe eerder door hare droogende, ende t'ſamen-treckende kracht de Maegh verſtercken: ſo wert even-wel deſe meeninghe met vele redenen by *Lobel* wederleyt, als ſelfs oock door de dagelickſche Ondervindinge.

Het gebruyck van de *Sene-bladeren* en is noch kinderen, noch oude luyden, noch ſwangere vrouwen ſchadelick. Wert ingenomen in *poeyer* tot *een half loot* ten hooghſten: in't *af-weeck ſel* van *drie drachmen tot ſes*.

NIES-KRUYDT, te weten de wortel, is heet, ende droogh in den derden graed. De *witte Nies-wortel* doet braken, maer met ſchrickelick gewelt, ende vreeſe van ſticken, door ſijne venijnige hoedanigheyt. Derhalven is beſt, dat hy uyt het Lichaem blijft. Maer de *ſwarte Nies-wortel* treckt de Gal, inſonderheyt de ſwarte, ende de taeye Slijmerigheyt in de Dermen, niet alleen uyt het Ingewant, maer ſelfs uyt de Aderen, ende de Herſſenen. Derhalven kan hy dienſtigh zijn voor de Laferye, Cancker, Melancholy, Dulligheyt, Hooft-draeyingh, ende Vallende Sieckte. Even-wel is ſoodanig afdrijven ſeer moeyelick,

lijck, ende ſchrickelijck, ende en moet in geen kinderen, noch oude, noch ſwacke luyden in 't werck geſtelt werden: maer alleen in de alderſterckſte, als de nootſakelijckheyt van een hertneckighe Sieckte, die voor geen andere Middelen en heeft willen wijcken, ſulcx ten hooghſten vereyſcht. In ſoodanigen gelegentheydt mogen de ſchorſſen van de wortels geweyckt worden *van een ſcrupel tot een drachme*, ofte in *Schapen-nat*, ofte in *Mede*, ofte in *Gerſten-water*, ende door-gedaen, in-gegeven: doch evenwel niet alleen, maer met andere ſachter Middelen vermenght. Inſonderheyt het poeyer niet op ſijn ſelven, op datter geen treckinge van zenuwen, ofte andere ſwarigheydt verweckt en werde. De Italiaenſche Hiſtory-ſchrijver *P. Iovius* verhaelt van den Cardinael van Pavyen, dat hy noch niet oudt zijnde, geſtorven is, om dat hy 't ſelfde, door raet van een Quack-ſalver, voor de Vieren-daeghſe Koortſche, ingenomen hadde.

4. *Middelen die de Slijmerige Vochtigheden af-drijven.*

AGARICUM is een manier van Boom-campernoelyen, waſſende aen de vermolmde Lorcken-boomen; het beſte moet gekeurt werden het witſte, lichtſte, ende breuckſaemſte. Is werm in den eerſten, droogh in den tweeden graed, tot vele gebreken bequaem, waerom het oock eertijts *Medicine des Huyſgeſins* van den Philoſooph *Democritus* genoemt is. Heeft een door-ſnijdende, af-vegende, ſuyverende, ende dun-makende kracht. Drijft af de ſlijmerighe Vochtigheden, daer na oock beyde de Gal, inſonderheydt uyt de Maegh, Derm-ſcheyl, Lever, Milt, Lijf-moeder, ende Longen: welckers verſtoptheden, ende daer uyt-ſpruytende verouderde Sieckten het wegh neemt. Dan treckt wat ſlapper uyt de Herſſenen, Zenuwen, Gewrichten, ende uyterſte deelen, alſoo het geen groote kracht en heeft. Is ſeer tegen-ſtaende van ſmaeck, ende de Maegh onaengenaem; werdt daerom met *Wijn*, daer wat *Gember*, ofte *Nagelen*, ofte *Spijck* in gheweeckt is geweeſt, tot kleyne koecxkens ofte pillekens gemaeckt. Tot *poeyer* werdt het in-gegeven van *een drachme tot twee*, in *af-ziedſel* ofte weeckſel van *twee drachme tot vier*, ofte *vijf*. Maer alſoo het te veel uyt-geeft, ende ſeer tegenſtaende valt, ſoo is beter dat het niet alleen geweeckt en werdt; te meerder om dat het alleen geweeckt zijnde, weynigh ofte geen af-drijvende kracht in 't nat over en geeft, gelijck *Maſſarias* oock getuyght bevonden te hebben. Anders is 't een genees-middel dat Jonge, ende Oude, die noch niet ſtock-oudt en zijn, als oock Swangere Vrouwen, indien de gelegentheyt van de Sieckte ſulcx mede brenght, in-gegeven kan werden.

TURBITH, te weten de wortel van een melckachtigh ſap-gevende Kruyt, alſoo genaemt, werdt voor beſt uyt-gekoſen die wit, ende gomachtigh is (hoe-wel *Gracias van Orta* die keur loſch ſtelt) verhit ende verdrooght in den derden graed. Treckt niet alleen de dunne ſlijmerige Vochtigheden, maer oock de dicke ende taeye, uyt de Herſſenen, Zenuwen, ende Gewrichten, ende noch meerder uyt de Longen, ende het Ingewant. 't Is nut voor oude ende verkoude Sieckten, in de welcke een ſlappe Purgatye niet uytgherecht en heeft. Dan keert de Maegh om, *turbeert* ende ontroert het Lichaem, ende maeckt onmatighe drooghte. Sulcx werdt verbetert door vermengen van *Gember*, *Maſtick*, *Olye* van ſoete *Amandelen*, ende *Suycker*, Het en moet niet alleen in-genomen werden, maer vermenght met ſlapper dingen, in *poeyer* van *een tot twee ofte drie ſcrupels*, in *af-ziedſel* van *een drachme tot twee*; ende van niemant, als die ganſch ſterck van naturen is.

HERMODACTYLUS, wiens ronde wortel van binnen ende van buyten wit, vol-lijvigh, ende redelicken vaſt is, verwermt ende verdrooght in 't beginſel van den tweeden graed. Treckt de dicke, ende taeye Slijmerigheyt eygentlijck uyt de Gewrichten, (derhalven goet voor de Gicht) dan ſeer ſlap ende langhſaem, ende werdt daerom naulicx alleen gebruyckt: maer door ſtercker dingen kracht gegeven. Beſchadight de Maegh, ende verweckt Winden; welcke ſchade wegh-genomen werdt door *Cumijn*, *Gember*, ofte *Spijck*. Het *poeyer* is gebruyckelick van *een halve drachme tot een geheele*: maer het *af-ziedſel* van *een geheele tot twee*.

COLOQUINT-APPEL, die rijp, wit, ende licht is, verhit ende verdrooght in den derden graed, in alle haer deelen uyttermaten bitter van ſmaeck, ende daerom af-vegende, ſuyverende, ende openende. Doet al 't gene van den *Agaricum*, ende *Turbith* verhaelt is, ende ſulcx noch ſtercker. Maer ontſtelt dapper de Maegh, het Ingewant, ende 't geheele Lichaem: opent de Aderen, ende treckt het bloedt daer uyt, veel krachtiger als *Aloë*, ofte yet anders, (ſoo dat een ſterck man, gelijck *Dodoens* verhaelt *in Obſ.* van een vierendeel loots, met een Clyſteer in-ghegeven korts daer aen ſtorf, ende doodt zijnde hem veel bloedt van onderen afgingh) ende de Dermen ſchrappende, verweckt ſnijdinghe. Derhalven werdt hy, dun gheſtooten zijnde, vermenght met *Olye* van ſoete *Amandelen*, ende daer by doende *Tragacanth*, ende *Maſtick*, tot kleyne *Koecxkens* ghebracht; ofte gekoockt in vet *Vleyſch-ſap*, ofte eenighe andere verſachtende Vochtigheydt, ende dat van een *ſcrupel* tot een half *drachme*, ende niet ſonder met andere vermenght te werden, ende alleen in de alderſterckſte Lichamen.

5. *Die de Waterachtige vochtigheden quijt maken.*

Onder de Drooghen, die de Waterighe vochtigheden af-ſetten, is de MECHOACAN wel de vermaerſte, hoe wel de ſelve by ons niet lange en is bekent geweeſt. Want is eerſt by de *Spaengjaerts* gevonden in't jaer 1524, doen het Lantſchap *Mechoacan*, (waer van deſe wortel de naem treckt) een deel van nieuw Spaengjen in Weſt-Indyen, veertigh mijlen boven *Mexico*, van *Ferdinand Corteſius* werde ingenomen. Dit is een ſeer vruchtbaer lant, van gematighde, ende geſonde Lucht, ende dat veel Kruyden voort-brenght, tot verſcheyde *Sieckten* gantſch dienſtigh, ende bequaem; waerom al de buyren, voor de komſte der Spaengjaerden, hier nae toe plegen te komen, om van hare qualen geneſen te werden. Dan korts nae de veroveringh zijn aldaer geſonden Franciſcaner Monicken, die even-wel, de Lucht, als van de Spaenſche veel verſchillende, niet gewent zijnde, in Sieckte vervielen, onder welcke mede was haren *Gardiaen*. Deſe onderhiel groote vrientſchap met den Overſten van al dat geweſt, die hem ſeer kranck ſiende, gaf te kennen, een van ſijn Onderſaten te hebben, die hy voor Genees-meeſter gebruyckte, ende wel lichtelick goeden raet ſoude weten voor ſijn ſieckte. Dit was den *Gardiaen* ſeer aengenaem, die van andere *Genees-meeſters* ontbloot zijnde, verſocht dat de ſelve by hem ſoude moghen gebracht werden. Hy komt, ende de Sieckte onderſocht hebbende, ſeyt ſijn Heer, dat hy den *Monick* ſal geneſen, indien hy maer wil in-nemen het *poeyer* van een *wortel*, dat hy hem ſoude geven. De *Gardiaen*, hakende nae ſijn geſontheyt, nam het *poeyer* met een weynigh *Wijns* in, ende kreegh daer van ſonder eenighe krimpingh ſoo veel af-treck, dat hy groote verlichtingh dien dagh gevoelden, ende noch grooter de nae-volgende, tot dat hy ſijn vorige geſontheyt wederom bequam. Hier door is daer nae deſe Wortel niet alleen by de *Spaengjaerts* in *Mexico*, *Peru*, ende andere plaetſchen van Weſt-Indyen met groot voordeel gebruyckt: maer oock in Spaengjen ſelfs over-geſonden, al waer hy ſoo ſeer in ſwangh gaet, dat de *Spaenſche Genees-meeſter Manardus* getuyght, uyt ſeker *Apoteker* verſtaen te hebben, in een jaer, behalven 't gene by de Borgers geſleeten was, by hem meer als duyſent pont daer van verſonden te weſen. Soo dat tegenwoordigh de *Mechoacan* in alle landen in gemeen gebruyck is gekomen.

Van deſe plante (gelijck, nae de Spaenſche Schrijvers de hooch-geleerde *de Laet*, aenmerckt in't 5. boeck van ſijn Weſt-Indiſche beſchrijvinge, op het 19. capittel) werden driederhande ſoorten gevonden; welckers onderſcheyt meeſten-deel beſtaet in de dickte, ofte dunte van den wortel. Onder de ſelve is de alderdunſte, doch langſte, XALAPA genoemt, mede nae de plaetſche, daer ſy eerſt ondeckt is; ende en is ſoo wit niet als de ander.

De MECHOACAN wert van ſommighe *witte Rhabarber*, *Indiſche*, ende *Mechoacaenſche Rhabarber* genoemt; dan heeft gantſch geen gelijckeniſſe met den Rhabarber, ghelijck Dr. *Dodoens* oock aenmerckt. Want de wortel van Rhabarber is geel, die van Mechoacan wit; behalven dat het loof oock gantſch verſcheyden is. Dan deſe naem-gevers hebben wel lichtelick geſien op de kracht, waer in ſy malkanderen gelijcken, als beyde ſacht ende matigh werckende. Andere meenen, dat deſe plante van wegen ſijn klimmende, ende om-windende taxkens, beter onder *Winde-kruyden* mach gerekent werden. Ende de gemelte *Dodoens* ſeyt, dat de ſelve met het *Scammonium* wel over een komt, ende een ſoorte ſchijnt van *Americaenſch*, ofte *Weſt-Indiſch Scammonium*. Want, ſchrijft hy, *Scammonium* kruypt als de Winde-kruyden, ende heeft eenen witten, ende dicken wortel, welckers ſap weynigh ſmaeck heeft: waer in de *Mechoacan* met het ſelve ganſch over een komt. Maer ſy verſchillen ſeer veel in werckende krachten; alſoo de *Mechoacan* ſachtelick af-ſet, ende de *Scammonium* geweldigh af-drijft. De beſte ghelijckeniſſe ſoude noch weſen, ſoo van wegen de omwindende taxkens, groven, witten, gomachtighen, ende rimpelenden wortel, als oock van weghen de kracht, op de Waterige vochtigheyt werkende, met den *witten Wijngaert*, waerom ſy oock, gelijck *Manardus* getuyght, by ſommighe voor eene, ende de ſelfde plante, ofte altijt van eender ſoorte, gehouden werden. Evenwel ſoo is ſulcx mede niet toe te ſtaen. Want al zijn de taxkens van beyde kruypende, ende haer met om-windſelen vaſt makende, ſoo is niettemin de gedaente van bladeren, bloemen, ende vruchten ſeer verſcheyden. Daer-en-boven is de wortel van *witte Wijngaerd*, ſoo groen, als droogh, bitter van ſmaeck, ende ſcherp op de tonge, daer de *Mechoacan* ſmets is, ſonder eenige ſcherpigheyt, by nae gelijck meel. Soo dat wel geſeyt is, van den Italiaenſchen *Pena*, de geene, die in ſulcken gevoelen ſteken, eveneens bedrogen zijn, als die den *Laurier* voor een ſoorte van *Caneel* houden.

Wat den *Aert* van den *Mechoacan* belanght: Dr. *Dodoens* ſtelt hem in't midden van hitte, ende koude, doch heel droogh. De meer-gemelte *Manardus* (in ſijn Spaenſche beſchrijvinghe van Enckele Genees-middelen) ſchrijft den ſelven te zijn werm in den eerſten, ende droogh in den tweeden graed. Soo dat my ſeer vremt dunckt 't geene d'Heere *de Laet* ſeyt, hem te weſen werm, ende drooghende in den vierden graed, nae dat de Spaengjaerden nu ſchrijven. Wie dat ſchrijft, is my onbekent: maer de ſmaeck ſelve overtuyght ſulcx van on-waerheyt. Andere houden hem werm by nae tot in den twee-

den

den, ende droogh tot in den derden graed, eenſdeels gemaeckt van luchtige, ende fijne deelen, waer door hy de verſtopte Aderen, ende de taeye en de ſlijmerige Vochtigheden ontdoet, ende loſch maeckt; eenſdeels van eenige aerdachtige ſtoffe; de welcke wat t'ſamen-treckinge veroirſaeckt, gelijck daer uyt blijckt, dat hy, nae het wercken, 't Lichaem niet en verſwackt, gelijck de Af-drijvende middelen gemeenlick doen; maer 't ſelve ſtercker laet, als het voor 't in-nemen geweeſt is.

Wy komen tot de *Krachten*. De Mechoacan doet ſachjens af-ſchieten de Weyachtige, ende Slijmerige Vochtigheden, ende is derhalven bequaem tegens de Sieckten, die uyt de ſelve ontſtaen, gelijck Water-ſucht, Slijmerige Maegh, Hooft-pijn, Vallende Sieckte, Hoeſt, ende diergelijcke. Opent oock de Verſtoptheyt van Lever, ende Milt, ende helpt, dien-volgende, de Gele, ende Bruyne-ſucht, Swaermoedigheyt, ende andere Sieckten, daer uyt ſpruytende.

Deſe wortel, alſoo hy ſlappelick werckt, geeft weynigh kracht aen het nat, daer hy in geweeckt is. Derhalven is nutter het *poeyer* gebeſicht uyt een lepel met wat *Syroop van Violen*, ofte *bleycke Roſen*; ofte gemenght onder ſoodanige *Conſerve*, ofte *Geley* van *Queen*. Want alſoo deſe wortel geen ſmaeck en heeft, ſoo kan hy op die manier voor lieffelickheydt in-genomen werden. Het ſelve *poeyer* is oock bequaem te gebruycken met wat *Vleyſch-nat*, ofte *lever Wijn*. Men kan oock *Pillekens* maken van het *Extract*, met *voor-loop van Brandewijn* uyt-getrocken.

Het *Poeyer* van de gemeene Mechoacan mach in-gegeven werden van *een vierendeel loot tot twee*, dan kinderen hebben genoegh aen *een half vierendeel loot* in *Suycker-koexkens gegeten*, ofte onder *Marci-peyn*, gebacken. Maer de *Xalapa*, als veel ſtercker werckende; dient niet, als in ſeer hart-lijvige, hoogher gebruyckt, als tot *een vierendeel loot*. Dan de meer-der-gemelte *Manardus* meent, dat men de mate van de werckinge ſelfs in de hant heeft. Want, ſchrijft hy, ſijne werckinge, met wat *Vleyſch-nat* ofte dier-gelijcke te nemen, komt op te houden. Het welck den *Byvoeger* van *Dodoens* een teughsken *Wijns* oock toe-ſchrijft. Maer ſulcx wert wel te recht beriſpt in *Manardus* van een ander *Spaenſch Genees-meeſter Fragoſo*, die voor hem de Ondervindinge heeft.

WITTE WYNGAERD, ofte *Bryonia alba*, is van de ſelfde kracht, doch, gelijck alreede geſeyt is, vry wat ſcherper. Dan, alſoo die mede beſchreven is in 3. en 5. van onſe *Inleydinge tot de Hollantſche Genees-middelen*, ſoo en ſullen wy alhier daer van geen wijt-loopiger gewach maken. Onder de Water-af-ſettende Winde-kruyden is mede de *Tamus*, *Labruſca*, ofte WILD'EN WYNGAERD, gemeenlick *wilde Bryonie* genoemt, ſelver oock by *Lobel*, hoewel *Dodoens* ſulcx teghen-ſpreeckt. De *wortel* is werm, ende droogh tot in den derden graed, met een af-vegende kracht. Doet de waterige vochtigheden, 't ſy in *af-ziedſel*, ofte *poeyer* loſen. Het ſelve konnen oock de *Bezyen*, doch wat ſlapper.

Dit is alleen dat men in jonge, oude, ende ſlappe Luyden, als oock water-ſuchtighe Vrouwen, die ſwanger gaen, ſoude mogen in-geven: dan de gene die volgen, alſoo ſy ſterck ende krachtigh werden, en dienen niet als voor heel ſtercke Lichamen.

CARTHAMUS, ofte *wilde Saffraen*, wiens ſaet alleen gebruyckt wert, is werm in den eerſten, ende droogh in den tweeden graed. Dat ſaet geſtooten, ende 't ſap daer van uyt-geperſt zijnde, met *Mede*, ofte *Hoender-ſap* in-gegeven, jaeght af niet alleen de taeye Slijmerigheden, maer oock de waterighe vochtigheyt. Opent mede de Lever, helpt de Gele-ſucht, ende 't Water. Dan beroert de Maegh, ende doet walgen: het welck gebetert wert, midts daer by mengende *Anijs-ſaet*, *Gember*, *Maſtick*, ofte dier-gelijcke, die de Maegh konnen verſtercken. Uyt het binnenſte *Mergh* wert een goede Genees-men-gelinge in den Apoteeck gemaeckt, *Diacarthamum* genoemt, om alle waterige, dunne ofte weyachtige vochtigheden uyt den lijve te drijven, ende daerom ſeer nut om de waterſuchtighe menſchen van haer overvloedigheyt te ontlaſten. Men magh de *Species*, ofte het toe-gemaeckt *Poeyer*, in-geven van *twee ſcrupels tot vier*.

BREM, ofte *Geniſta*, is verwermende ende verdroogende tot in den tweeden graed, ontſluytende ende ſuyver-makende, ende dun van deelen, inſonderheyt het ſaet, 't welck oock meeſt ghebruyckt wert. 't Selve, als mede de Bladeren, ende Toppekens in *Wijn* geſoden, ende die gedroncken openen alle Verſtoptheydt, ende ſetten het Water ſeer af. Waer toe noch krachtiger bevonden wert het *Zout*, getrocken uyt de Looghe van de drooghe taxkens, ofte rijskens tot aſſchen verbrant.

VLIER is werm in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed, nut ende bequaem voor de water-ſuchtige, dewijl ſy de waterighe, ſlijmerighe, ende galachtige vochtigheden af-drijft, hoewel niet ſonder beroeringe van de Maegh. Sulcx doen ſachtelick de jonge ſcheutjens, die in 't voor-jaer uyt de wortel, gelijck Aſperges, voort-komen, als Salaet, ofte Moes gebruyckt, ofte oock het uyt-geperſte ſap gedroncken. De verſche *bloemen* hebben de ſelve kracht, die ſy ghedrooght zijnde verlieſen. De groene *middel-ſchorſſe* van de taxkens is de bladeren, ende jonge ſcheutjens niet ongelijck van werckinge, anders dan het ſap daer van met *Wijn* ofte *Wey* uyt-gedouwt ſtercker is, ende dapper doet braken: De *ſaden* ofte *beſſen* in *azijn* geweyckt, dan gedrooght, tot *poeyer* gebracht, ende *een drachme*, met een weynigh *Anijs-ſaet* in wat *Wijn* eenige dagen na malkan-

der

der ingegeven, jaghen ſachtelick de waterige Vochtigheden uyt den lijve.

Hadigh is werm, ende droogh in den tweeden, ofte in't beginſel van den derden graed, drijft het water van de Water-ſuchtighe door de kamer-gang af, ſomtijdts oock door braken, ende beſwaert de Maegh. Het ſap heeft de meeſte kracht, ende wert getrocken uyt den *wortel*, ofte de *middel-ſchorſſe* van den ſtam, geſtooten zijnde met Gerſten-water, ende vermenght met *Suycker*, ende een weynigh *Caneel*, ofte *Noten-muſcaet*, ende ſulcx tot *een once*.

Lisch met een purpere blom (noch ſtercker is de witte) is heet ende droogh in den derden graed, ſcherp ende bijtende, ende daer door de Maegh ende 't Ingewant ſeer tegen. Jaeght ſeer krachtelick af de waterachtighe Vochtigheden, daer nae oock de Gal, ende Slijm, ende opent de Verſtoptheyt. Daer toe is bequaem een once van het ſap geperſt uyt de verſſe wortelen, ende vermenght onder *Wey*, ofte *Corinthen* ofte *Roſijnen-ſap* met wat *Suycker* ende een weynigh *Caneel*. Het ſelfde met *doyers van eyeren* dickwils gebruyckt, geneeſt de verouderde Water-ſucht. Het poeyer van de gedrooghde wortelen moet genomen werden van *een drachme tot twee*, uyt het ſelfde nat. Gekoockt zijnde en geeft geen af-drijvende kracht over. Is ondienſtigh voor de gene, die al te ſwack zijn, inſonderheydt voor ſwangere vrouwen, alſoo het, gelijck andere dingen, die het Water ſterck af-ſetten, de Stonden ende Vrucht af-drijft.

Zautenelle, ofte *Zee-winde*, is heet ende droogh tot in den derden graed, bitter en brackigh van ſmaeck met eenige ſcherpigheyt de tonghe bijtende. Loſt ſterckelick door den kamer-ganck alle rauwe ende waterige overtolligheyt, ende opent de Verſtoptheyt van de Lever, ende helpt dien-volgende de Water-ſuchtighe met wat *Rhabarber* geweeckt, ofte het *Sap* tot *een half once* met eenigh *vleyſch-nat* in-gegeven, ofte oock het *poeyer* tot *een drachme* met wat *Caneel*, *Gember*, ende veel *Suycker*, in het ſelvighe nat. Want anders beroert het al te ſeer de Maegh. Wy zijn hier te lande ghewent de bladeren te ſulten, ende in tonnekens te legghen, om voor Salaet, ofte tuſſchen de ſpijſe te gebruycken.

Wilde ofte Esels-Concommer is van de ſelfde hoedanigheden, gelijck de *Zautenelle*, ſeer bitter, af-vegende, ende de mondekens der aderen openende. Drijft inſonderheyt het Water onder, ende boven af, als oock het Slijm ende de Gal, het welck even krachtigh de wortel oock doet, maer noch krachtiger het ſap uyt de rijpe vrucht in't naejaer ſachtelick gheperſt, het welck men *Elaterium* noemt. Dan het werdt vermenght, ende ghematight met eenigh verſachtende nat, ofte met *Tragacanth*, daer by doende een weynigh *Caneel*, ofte *Spijck*. Men geeft dit *Elaterium* van *thien tot twintigh aſen*. Dan *Caſtor Durant* ſchrijft, dat hy te Romen veel Waterſuchtige geneſen heeft, haer in-gevende alle daegh maer *drie aſen met een drachme Conſerf van Roſen*. Het *poeyer* van de *wortel* magh men gebruycken van *vijfthien tot dertigh aſen*; het *af-ziedſel van een half tot een geheel drachme*.

Alſo mede met al te groote hevigheyt het water af-gedreven wert door *Wonder-boom*, ofte *Mollen-kruydt*, *Wolfs-melck*, *Duyvels-melck*, *Eſula*, *Mezereon*, *Laureola*; als noch heviger door *Euphorbium*, ende dat wy de ſelvige ongeraden vinden te beſigen, als meer ſchade den Lichame by-brengende door haer gewelt, dan voordeel door af-ſetten: ſoo hebben wy onnoodigh geacht daer van hier breeder te handelen. Maer ick en kan niet over-ſlaen een Genees-middel, dat over weynigh jaren uyt China ghebracht is, den *Aloë* wel ghelijckende, zijnde oraengje-root, klaer, breuckigh als geſmolten Hars, Guttagammau ghenoemt. Geeft in't eerſt weynigh ſmaeck, dan brandt daer nae ſoo dapper, dat *Cluſius* twijffelde, of het ſoude weſen ſap van *Euphorbium*. Wert van *vijfthien tot twintigh aſen* in-gegeven om het water af-te-ſetten. Dan geen heel ſtercke Maegh treffende, beroert die mede tot *braken*.

6. *Die het Braken verwecken.*

Oxymel (dat is Syroop van Honigh ende Azijn) wert van ſommighe onder de Braeck-middelen geſtelt, dan en kan daer toe niet veel ſelver doen, maer wel helpen. Want als de Maegh overladen is, met veel taeye, ende ſlijmerighe vochtigheden, ſoo konnen de ſelvige bequamelick door het *Oxymel* te voren verdunt, ende bereyt werden, inſonderheyt door het geene dat met *Agaricum* vermenght is, het welck oock tot het *braken* doet.

Radys, (inſonderheyt de ſchorſſen, die ſcherper van ſmaeck, ende ſtercker van kracht zijn) voor den eten gegeten, doet ſonder moeyelickheyt braken, inſonderheyt met het gemelte *Oxymel* in-gegeven. Verdunt, ende ſuyvert de ſlijmerigheydt van de Maegh, ende ſmijt die boven uyt, ſonder ongemack van jonge, ofte oude luyden. Werden *twee oncen* van den ſelfden in ſchijfkens geſneden kleyn geſtampt, ende dan met *Honigh-water*, ofte *Mede* het Sap uyt-geperſt, ende lauw in-gegeven: dan van het *Saet* ('t welck ſtercker is) drie ofte vier drachme geſtooten, oock met *Mede*, ofte *Wey*, ende *Gerſte-water*.

De Wortels van Peponen en hebben geen uyt-ſtekende hoedanigheyt, ſuyveren mede (gelijck de *Radijs*) door braken, de Maegh, ſonder eenige moeye-

moeyelickheyt, ende ſulcx, tot *poeyer* gebracht van *twee ſcrupſels tot een drachme.*

NETELEN zijn wat ſcherper, als de voorgaen-de, en werpen niet alleen de ſlijmerige Vochtigheden uyt de Maegh, maer treckenſe oock uyt de omlig-gende deelen, ende doen, ſonder verhitten ofte bij-ten, lichtelick braken. Men geeft het geſtooten *ſaet* met *Mede*, ofte yet anders, van *een half tot een heel drachme.*

De plante die in 't Griex, ende Latijn *Aſarum*, in 't François *Cabaret* geheeten wert, voert by ons den naem, nae de gelijckeniſſe van de bladeren, MANS-OOREN, ende, om dat het veel onder de Haſelaers groeyt, HASEL-WORTEL gelijk oock by de Hooghduytſchen *Haſel-wurtz*. Is heet ende droog in den derden graed, dun makende, ende openende, doet ſtercker, als de voorgaende, loſen, eerſt de Maegh, daer nae oock de naeſt, ende verder gele-ghene Deelen, ende ſulcx met weynigh moeye-lickheydt. De *wortel* geſtooten geeft men van *een half drachme tot vier ſcrupels*: maer in eenigh nat *geweeckt*, van *anderhalf drachme tot drie.* Met koocken vervlieght ſijn kracht, gelijck oock van andere Braeck-middelen. In de Somer valt het ge-reeder het Sap van de bladeren te gebruycken, uyt-geperſt met *Mede*, *Wijn*, *Wey*, ofte diergelijcke. Men is gewoon daer toe de bladeren te tellen, dan alſoo het eene grooter ende ſwaerder is, als het ander, ſoo maeckt ſulcx onſekere rekeningh. Derhalven is 't beter, dat de ſelvige gewogen werden; ende ſoo kan men nemen van *een*, *tot anderhalf, ofte 2. drach-men*, ende by het uyt geperſte mengen *een once Oxy-mel* met *Agaricus.*

Nu, om de ſelvige het heele jaer door te konnen gebruycken, ende dat ick bevonden hebbe de Blade-ren des *Winters* nergens nae ſoo veel kracht te heb-ben, als *Somers*, *ſoo laet ick in de Mey daer van Con-ſerve maecken, met drie mael ſoo veel Suycker, ende daer van een once, ofte derd' half loot in 't voorſz. nat een nacht, werm ſtaende, weecken*: ende dan uyt-perſſen.

De middel-ſchorſſe van een OCKERNOTEN-BOOM, inſonderheyt wanneer hy in ſijn volle ſap is, gedrooght, ende kleyn geſtooten, verweckt overge-ven; ende noch ſachter de kleyne *kattekens*, die voor het bloeyſel gaen, ende af-vallen als de bladeren ko-men. Want in den oven gedrooght, ende dan ge-ſtooten zijnde, doen van een half drachme tot een geheele braken, met *Wijn*, ofte eenigh verſachtende nat in-gegeven, ende geneſen de pijn in den Buyck, ende Nieren.

(7) Ende dit is belangende de ſimpele af-drijven-de middelen. Nu werden uyt de ſelfde ook gemeng-de gemaeckt, ende in den Apoteek tot het gebruyck gereet gehouden.

Soodanighe zijn om Alderhande Vochtigheden af te ſetten *Diacatholicum*, ende *Extractum Catholi-cum*: om de Gal, *Syroop van Provency-Roſen*, *Bitter-Heyligh*, *Pruym-Cruydt*, *ſimpel* ende *gemengt*, *Suycker van Roſen*; als oock deſe ſachte *Pillen*, *de Hiera*, *Sto-machicæ*, *Aſſaieret*, *Ruffi*, ende die ſtercker zijn, *Sine quibus*, ende *Aureæ*: om de Slijmerigheyt, *Conſerf van Dadels*, *Benedicta Laxativa*, *Hiera Diacolocynthi-dos*, *Diacarthamum*, *Pillen van Agaricus*, *Lucis*, *Co-chiæ*, de *Hermodactylis*, ende *Polychreſtæ*: om de Swar-te Gal *Diaſena*, *Confectio Hamech*, *Pillen van Duyve-kervel*, *Indæ*, *de lapide Cyaneo*: om het geel Water, *Diacarthamum*, *Elect. Hydragogum*, *Elect.* ende *Pillen è Thymelæa.*

Men kan uyt de Simpelen met weecken *Extract* maeken, gelijck van *Rhabarber*, *Sene-bladeren*, *Aga-ricus*, *ſwart Nies-kruydt*, ende andere, in Brande-wijn, waer van dan in kleynder hoop Pillekens kon-nen gemaeckt werden.

Om vorder te vertoonen, op wat wijſe de verhael-de af-ſettende Genees-middelen moeten in 't werck geſtelt werden; ſoo ſal ick beginnen van de Set-pillen, ende Clyſteren, ende komen dan tot de ge-ne, die uyt elck deel des Lichaems de overtollig-heyt loſen.

(8) Den Buyck wert geprickelt tot Kamergangh door SET-PILLEN. Daer toe konnen voor jon-ghe kinderen dienen een wortelken van *Beet*, ofte *Althea*, met zoute boter vet gemaeckt. Men kan oock nemen een endeken van een dun *Keerſjen* mede alſoo beſtreeken: ofte een *Doeyer* van een verſch *Ey* met zout, ende een weynigh *Saffraen* in een dun langh *doucxken* gedaen. Sommighe ſetten de ſelve een langhwerpighe geſuyckerde *Amandel.* Hier toe kan mede genomen werden *Spaenſche ſeep*, ofte een langhwerpige reep van *Speck.* Maer de meeſte *Set-pillen* werden gemaeckt van *Honigh*, in een yſere lepel gekoockt tot dat hy ſwart ende hart wert; want daer van krijght hy een ſcherpig-heyt, waer door hy den aers-derm tot loſingh pric-kelt. Ende als hy noch ſcherper dient, ſoo wert daer zout onder gemenght, ende moet hy noch ſtercker weſen, *Muyſe-keutelen*, *poeyer* van *Bitter-heyligh*, of-te *Coloquint.* Dan dit en zoude niet dienen de gene, die met ſpeen gequelt zijn, ofte die eenighe ſwee-ringhen aen 't endt hebben, (alſoo daer toe verſach-tende, ende ſuyverende middelen dienſtigh zijn) noch oock bevruchte vrouwen. Want, gelijck een *out Griecx Genees-meeſter* ſchrijft, de gene, die drie maenden gedragen hebben, bederven met ſcherpe pillen haer vrucht.

(9) Dewijl tot een lichte, ende gereede ontla-ſtingh de wegen, door de welcke de overtolligheyt af-gedreven wert, nootſaekelick dienen vry te zijn, ſoo mach een CLYSTEER, die de Dermen ſuyvert, ende de mondekens der aderen van 't Derm-ſcheyl opent, wel gerekent werden onder de bereydende

middelen. Hier te lande plagh men voor deſen groote ſwarigheydt te maken om een *Clyſteer* te laten ſetten, ja men dede de vrienden daer over vergaderen, als ofte den hals daer'aen ghehangen hadde, gelijck ten deele oock te ſien is in de Aenmerckingen van Dr. *Pieter van Foreeſt* van Alckmaer. Nochtans is het de alderſachtſte *Genees-middel*, dewijl ſy niet eens eenigh voornaem deel en raeckt, als over by de dicke Dermen (gelijck hier voor in 't 3. Capittel, 3. boeck, en No. 4. van de *Schat der Ongeſontheydt*, verhaelt is) niet ſchietende: waerom wy oock ſomtijts, wanneer het gebreck ſulcx vereyſcht, ſcherpe dingen, daer by vermengen, die het deel anders niet en ſoude konnen verdragen, ende nochtans ſonder eenigh letſel geſet werden. Veel minder konnen beſchadigen, die wy verſachtende, ende verkoelende noemen, tot *Koortſchen*, ende andere heete *Sieckten*, in de welcke niet en komt, als dat men wel van boven ſoude mogen in-nemen. Maer de *Clyſteren* werden bereyt van verſcheyde krachten: Sommige verſachten de verharde Vuyligheyt, ende doen loſen de gene, die op-geſtopt is, Andere verdrijven de beſlote Winden, Eenige ſuyveren de Dermen van dick ende taey ſlijm, die aen de ſelfde ghekleeft is, Andere trecken de overtollige Vochtigheden van bovenen na beneden; Sommige ſtillen ende verſachten de ſcherpigheydt van de Pijn, Sommighe houden den Buyck-loop tegen, ſtoppen het bloedt, ofte geneſen de ſweringen in de Dermen: Een *Clyſteer* beſtaet gemeenlick uyt *thien ofte elf oncen nat*, *drie oncen Syroop ofte Olye*, ende *een weynigh Zout*; ende ſomtijdts *een once*, ofte meer van af-drijvende *Electuaryen*.

Een verſachtende *Clyſteer*,

N. *Heemſt*, ende *Lelyen-wortels*, van elcx 1 once, *Bl. v in Maluwe*, *Violen*, *Bilſen-kruydt*, *Glas-kruydt*, van elcx 1 handt vol. *Lijn-ſaet*, *Fenu-grieck*, van elcx 1 half loot. Gekoockt in water, ofte half ſoete-melck tot op 10 oncen, ende dan door-gedaen zijnde, doet daer by *verſſe Boter*, *Ganſe-ſmout*, van elcx 1 once, *Olye van Violen* 3 oncen. Menght.

Een Clyſteer om de winden te verdrijven.

N. *Glas-kruydt*, *Orego*, *Calaminthe*, *Camillen*, *Dil*, van elcx 1 handt vol. *Bakelaer* 1 once, *Anijs-ſaet*, *Venckel*, *Carui*, *Cumijn*, van elcx 1 loot. Gekoockt als boven, tot 10 oncen, ende dan by-gedaen *Conſerf van Dalen* 1 once, *Olye van Wijnruyt* 3 oncen, *Zout* 1 drachme. Menght *tot een Clyſteer*.

Een ſuyverende, ende af-vegende Clyſteer werdt aldus gemaeckt:

N. *Calaminthe*, *Averrone*, *Alſſem*, *Kleyne Santorye*, *Winter-gerſte*, *Magere Semelen* van elcx 1 handt vol. *Saet van Wilde Saffraen*, 1 loot. G. tot 10 oncen, ende dan by-gedaen *Bitter-heyligh*, 1 once, *Honigh van Roſen* 3 oncen, *Zout* 1 drachme. M. *tot een Clyſteer*.

Hier van kan men oock een *Clyſteer* maken die *werckt*, ende *af-drijft*, daer by kokende 1 *once Zene-bladeren*, ofte 1 *loot Coloquint*, ende ſtercker *Elect.* by-mengen, als *gemengt Pruym-kruyt*, *Conf. Hamech*, ofte diergelijke. Sonder eenige *Olyen*, ofte *Vettigheyt* daer by te doen.

Na den *aftreck* iſſer ſomtijts van nooden een *Clyſteer*, ofte die *Pijn* kan ſtillen, ofte den onmatigen *Loop* tegen-houden, ende de *Dermen* verſtercken; ofte het *Bloet-ſtoppen*, ofte de *ſweeringen* der *Dermen* geneſen.

Een *Pijn-ſtillende* kan gemaeckt werden even als de *Verſachtende*, alleenlick daer by doende twee *Doyeren van Eyeren*.

Een *ſtoppende* ſal men aldus bereyden:

N. *De Wortels van Herts-tonge*, d. 1. *Biſtorte*, 1 once, *Bladeren van Weechbre*, *Wit Wolle-kruydt*, van elcx 2 handt vol. *Bloemen van Wilde Granaden*, *Roode Rooſen*, van elcx 1 handt vol. *Zaet van Porceleyn*, *Suuringh*, van elcx 1 loot. Gekoockt. in Smits-water tot 10 ofte 12 oncen, ſonder Olyen. *Tot een Clyſteer.*

Noch meerder ſal het ſtoppen, het bloedt ſtelpen, ende de ſweringen der Dermen verdroogen, ende heelen, indiender by-gedaen werdt *Draken-bloedt*, *Bolus Arm.* van elcx 1 *half loot*, ende indien het gekoockt werdt in plaets van *Water* in *ſap* van *t'ſamentreckende Kruyden.*

(10) Daer zijn oock ſommighe dingen, die ingenomen den Buyck weeck maken, ende ſachtelick de Vuyligheyt, die ſy ontmoeten, doen loſen. Soodanighe werden bequamelick voor den eten ghebruyckt, op dat ſy door de ſelvige neder-geſet zijnde, te raſſcher mochten af-ſchieten. Derhalven indien om den buyck ſacht te maken niet en helpen noch *Moes*, noch *Olie*, noch *Boter*, noch *Pruymen*, noch *Corinthen*, dan ſal men een ure voor den eten in-ſlorpen een once ofte anderhalf *Manna* in Vleyſnat geſmolten, ofte *een once Morgh van Caſſie met wat Suycker ende Annijs*. Maer als hier met eenen oock vereyſcht werdt eenighe ſuyveringhe van de Maegh, ſoo kan men een *half-drachme van Maegh-pillen*, *Pillen Ruffi*, van *Aloë*, ofte *Rhabarber* tot vijf ofte ſeven *Pillekens* ghemaeckt, ofte een *ſcrupel Extract van Rhabarber* mede voor den *eten* in-nemen. Want dat ſal alſdan meerder wercken, als offer dry-mael ſoo veel op een ander tijt in-genomen was. Sulcks bevinden wy dat bequamelick des *avondts* geſchiet; want dan werckt het '*s anderen-daeghs* 's morgens wel, ende gemackelick. Die deſe dingen, hoe-wel geheel ſacht, noch tegen ſtaen; mach *twaelf Pruymen* koken in eenigh nat, daer te voren twee ofte dry drachme *Zene-bladeren* in geweeckt zijn geweeſt, ende eten die met wat Suycker. Op de eyghe maniere werden in den Apoteeck bereyt de *Geconfijte Corinthen*, tot den ſelfden eynde die-

dienende. Wanneer den buyck noch weecker dient gemaeckt te werden,ſonder merckelicke beroeringe der Vochtigheden, voornamelick in het Weder, brandende Koortſchen, ende ſellen Dorſt, dan ſal men 't volgende voorſchrijven:

N. *Manna*, 2. onçen. Smeltſe in een Af-ziedſel van *Thamarinden* in Hoender-nat gedaen, tot een Dranxken, ende drie uyren voor den eten in-gegeven.

Ofte noch ſtercker aldus:

N. *Het mergh van Caſſia* 10 drachme, met wat *Sp. Diauiſi*, ende bereyde *Wijn-ſteen*, voor een Bolus.

Ofte ſoo:

N. *Simpel Pruym-kruydt* 6 drachme, *Diacatholicum* 1 loot, mede voor een Bolus.

Maer als de Vochtigheden beſonderlick moeten af-gedreven werden, dan moet de Genees-middel langer tijdt voor de ſpijſe gaen, op dat het ſuyver, ende door geenderhande gemenghſel gebroken uyt de Maegh ſchiete, ende eerder in de Aderen door-dringe, als het door het by-komen van de ſpijſe belet kan werden. Om de Maegh te ſuyveren ende te ontlaſten, is *Aloë* bequaem, voor de Lever *Rhabarber*, voor de Milt *Sene-bladeren*, voor de Dermen, ende het Derm-ſcheyl *Agaricum*; hoe-wel oock elck noch in andere deelen, ende op andere Vochtigheden haer krachten doen. Door deſe werden dan uyt het eerſte deel des Lichaems ſonder het vorder Lichaem te beroeren de bereyde Vochtigheden ghetrocken. Ende by exempel aldus uyt de Maegh:

N. *Pillen van Aſſaieret*, ofte van *Bitter-Heyligh* een half drachme, *Extract van Rhabarber* 1 ſcrupel, ofte *poeyer van Rhabarber* een half drachme, met *Syroop van Alſſen*. Maeckt 9 ofte 11 Pillekens.

De pillen blijven langer in de Maegh, ende ſuyveren dien volgende beter als een dranckxken, hoe-wel gelooft wert, het ſelfde de kanten van de Maegh beter af te ſpoelen. Behalven dat de bitterheyt van de dranckxkens meerder geproeft wert, ende derhalven meer tegen-ſtaen. Dan die niet wel *pillen*, ofte *Bolus* ſlicken en kan, mach men in-geven, het volgende.

N. *Specyen* ofte *Poeyer van Bitter-Heyligh*. *Rhabarber*, van elcx een half drachme, Gemenght met *Alſſen-wijn* 1 once. *Tot een Dranckxken.*

Indien het ſtercker weſen moet, ſoo kan men daer by doen *Conſerf van Dadels* een half loot.

Maer als de Slijmerige, ofte Galachtige onſuyverheyt van de Maegh, qualickheyt, walging, met een ſwacke pols, ofte oock flauwte veroirſaeckt, dan moet men met ſachter dingen de ſake ſeker beſtieren. Indien yemandt oock de bitterheyt van den *Aloë* tegen is, die mach *Rhabarber* gebruycken, ende den gene, die den *Rhabarber* walght, kan *Sene-bladeren* beſigen op die maniere, gelijck ick terſtont ſal ſeggen. Maer wanneer nu de Galachtige vochtigheyt dieper om de Maegh, om het Buyck-klier-bedde, om het Derm-ſcheyl, leyt, dan moetſe aldus wech-genomen werden,

N. *Rhabarber dun geſneden* 3 drachme, *Caneel* een half ſcrupel, 's nachts geweeckt in *Cichorey-water* 2 oncen; des morgens door, ende dan daer by gedaen *Simpel*, ofte *Gemenght Pruym-kruydt* (nae het ſterck moet wercken) 3 drachme. *Syroop van Cichorei met Rhabarber* een half once. *Bereyde Wijn-ſteen* een half drachme. G. voor een dranckxken.

Als het haeſtigh te doen is, en heeft men maer in te nemen anderhalf loot van *Conſerf van Dadels*, *Pruym-kruydt*, ofte een loot ofte anderhalf *Suycker van Roſen*, by ſijn ſelve, ofte liever met de voorſchreven *Syroop*, *Wijn-ſteen*, ende gediſtilleert water, als van *Endivye*, ofte *Agrimonye* vermenght.

Wanneer het quaet ſoo vaſt ſteeckt in deſe plaetſchen, datter te vreſen ſtaet, het ſelvighe voor een *Purgatye* niet en ſal wijcken, dan kan men een *Mey-dranck* maken, om in drie vier reyſen te drincken, ende ſoodanighen, die met eenen bereyt, ende afdrijft, gelijck volght:

N. *Wortels van Cichorey*, *Peterſelye*, van elcx een once, *Schorſſen van Capper-wortels*, in azijn ſes uyren geweeckt een half once. *Bladeren van Agrimonye*, *Endivye*, *Chamedrys*, *Duyve-kervel*, van elcx een hant vol. *Anijs-ſaet* een half loot. Te ſamen in water gekoockt tot 9 oncen, ende dan 's nachts in't doorgedane geweeckt *Sene-bladeren* 6 drachme, *Rhabarber* 3 drachme, *Caneel* een ſcrupel, 's Morgens by het door-gewrongen gemenght, *Syrup. Byzantin.* ofte van *Cichorey met Rhabarber* een once. M. tot een Apozema, voor 3 reyſen, 's morgens te drincken.

Nae dit voorſchrift konnen voor alderley Vochtigheden Drancken bereyt werden, om de onſuyvere uyt het eerſte deel van't Lichaem te drijven. Maer even-wel in Water-ſucht, alſoo het Geel water in vaſte vlieſen beſloten leyt, ende van den purgeer-wegh wat af-gelegen,ſoo wert aldaer vereyſcht de kracht van ſtercker *Pargatyen*.

(11) Vorder de Onſuyverheydt der Vochtigheden in het tweede deel van't Lichaem, dat is, in de groote Aderen, zijnde, moet, by aldien ſulcx de Swackigheyt van de krachten, ofte de Sterckte van de Sieckte niet en beletten, door ſtercker middelen wech genomen werden, ende dient by de verhaelde gedaen andere die *Scammonye*, *Turbith*, *Hermodactyli*, *Quint-appel*, ende diergelijcke in hebben; gelijck daer zijn *Diacarthamum*, *Conſerf*, *Hamech*, ende oock eenige te voren al genoemt.

Nae dat dan de eerſte deelen van ons Lichaem wel geopent, ende geſuyvert zijn, ſoo komt men tot het derde, 't welck is van d'uyterſte deelen, gelijck

ce onſuyverheyt van Hooft, Lendenen, Gewrichten, als oock de waterachtighe vochtigheden in de Water-ſuchtighe, moeten met noch ſtercker uytgetrocken werden; de welcke na de krachten ſullen weſen, ende het Lichaem bereyt is, in behoorlijck gedaente, ende gewicht, dienen in't werck geſtelt.

Het VIII. Capittel.

Byſondere Genees-middelen voor het Hooft, ende de Herſſenen,

1. *Die de Slijmerighe Vochtigheden door den Neus trecken,*
2. *Door het Nieſſen uyt-drijven,*
3. *Door den Mont doen uyt-quijlen,*
4. *Hoe daer toe uyt enckele, de gemenghde Genees-middelen in't werck geſtelt werden.*

(1)

NA dat wy verhaelt hebben de Genees-middelen, ſoo de geene, die de ſchadelicke Vochtigheden bereyden, als dieſe uyt de algemeene deelen des Lichaems drijven, ſoo ſal ick nu gaen vervolgen die, de welcke het over-blijfſel van de algemeene Purgatyen uyt elck deel,inſonderheyt uyt de Herſſenen, uyt de Longen, uyt de Borſt, uyt het Herte, uyt de Lever, uyt de Milt, uyt de Nieren, uyt de Lijf-moeder, ende Gewrichten trecken ende doen loſen. Ende ſoodanige dan oock, die de deelen, nu gantſch geſuyvert zijnde, verſtercken, ende in hare vorighe geſontheyt herſtellen. Sulcx moet met Genees-middelen geſchieden, de welcke door byſondere gaven elck deel te bate komen. Derhalven trecken het Snot ende 't Slijm door de Neus de volgende:

(1) MARIOLEYNE ghewreven, ende in de Neus-gaten gheſteken, ofte 't ſap daer af door de Neus opgenomen, ſuyvert de Herſſenen, als af trecckende alderhande ſlijmerige ende taeye Vochtigheyt uyt den Hoofde.

SALYE, ende BETONYE beyde geſtampt ofte gewreven, ende dan in een van beyde Neus-gaten wat lang laten ſteken, trecken de ſlijmerigheyt ſonder moeyten uyt, ende verlichten wonderbaerlick de Herſſenen.

BEETE, ſoo wel Roode, als Witte, treckt met hare bracke Salpeterachtighe kracht de vuyligheydt uyt den hoofde, wanneer het ſap met wat honigh-water in den Neus op-getrocken wert. Daer toe magh men oock de wortelkens ſelve gebruycken.

KOOLE treckt mede met ſijne Salpeterachtigheyt, gelijck de Beete, in den Neus geſteken zijnde, pe ſlijmerige vochtigheyt uyt het hooft, ende ontlaſt de Herſſenen van alderhande overtolligheyt.

Ick ſal nu ſeggen hoe de verhaelde Middelen vermenght in't gebruyck gebracht werden:

N. *Bladeren van Salye Koole, Marioleyne, Beete,* van elcx 1 hant vol. Geſtampt, ende *het Sap met* wat *Wijn, ende Betony-water uyt-geperſt* (tot een Slijm-uyt-treckende middel) *in de Neus op-getrocken.*

Moet het ſtercker weſen, ſoo kan daer by gedaen werden Sap van *Liſch*, *Elaterium*, ofte yet anders van't gene terſtont volgen ſal. Maer als dan en dient het Sap niet opgetrocken, dan alleen een langwerpigh ende gedraeyt doecxken, dat daer in geweeckt heeft, in den Neus geſteken. Want dat Sap in de Herſſenen komende, ſal daer wel veel ſlijms uyttrecken, maer met een ſcherpe, hoe-wel niet langduerige pijne: waerom mede niet goet en is, dat men het poeyer van drooge kruyden (gelijck gemeenlick geſchiet) door een ſchacht in den Neus blaeſt. Men moet oock met het gene men in-ſteeckt de Neusgaten niet geheel ſtoppen, op dat den aeſſem, als hy gehaelt wert. Den damp ende de kracht van het Neus-middel mach brengen in de Herſſenen. De Siecke moet oock ſijn hooft voor over houden, op dat de vuyligheyt, die om de Herſſenen ende haer Vlieſen hanght, te gereeder mach in de Neus-gaten ſchieten.

(2) Die vorder nu de ſlijmerigheyt door Nieſen uyt-drijven, hebben verſcheyden aert. Want ſy zijn ſcherper als de verhaelde, ende drijven door beroeringe van de Herſſenen hare overtolligheyt na voren, ende de Neus-gaten. Van ſoodanighen aerdt zijn de volgende:

De Wortel van ons hierlants LISCH, in de Neus-gaten geſteken doet nieſen, ende verweckt het loſen van de ſlijmerigheydt; het welck het Sap noch ſtercker uyt-voert, als veel ſcherper zijnde, ende derhalven oock van nooden heeft met eenigh verſachtende nat gematight te werden.

ELATERIUM, ofte het Sap van wilde Concommers, daer hier voor van gehandelt is, gaet noch het Sap van Liſch in kracht te boven, ſoo datter oock meerder gematigheyt van nooden is:

SEEP-KRUYDT is ſeer heet ende droogh van aert, dapper ſuyver-makende, waerom het voor Seep gebruyckt wert, om de wolle te Suyveren, daer van het oock de naem heeft van *Lanaria*, dat is Wolle-kruydt, ende *Herba fullonum*, *Herbe à foulon*. Verweckt nieſen, ende treckt de Slijmerigheyt uyt het Hooft, met Honigh gheſtampt, ende in de Neus-gaten gebracht.

GROOTEN VEYL, in't Latijn *Hedera major*, wert oock *Hedera Dionyſia* by *Dioſcorides*, ende by andere *Bacchica* genoemt. Want de oude Griecken hadden de Veyl *Bacchus* toe-geeygent, ofte om dat ſy altijdt groen, gelijck hy jeughdigh, blijft: ofte, om dat gelijck de *Veyl* alles, waer ſy by kan met haer bladeren, vaſtelick om-vat, dat oock alſoo *Bacchus*, dat is, de Wijn het verſtant der Menſchen met malligheyt verſtrickt. De Vrouwen (ſeyt *Plutarchus* in

in ſijn Roomſche vragen) die haer overgegeven hadden tot den Raſenden (daerom *Mænades* in't Griecx genaemt) Godts-dienſt van *Bacchus*, loopen regelrecht na den *Veyl*, ſcheuren die af, ende etenſe; ſoo dat het niet ongelooflick en is, het gene ſommighe ſeggen, datter eenen geeſt in de Veyl is, die Raſernye verweckt, ende de Sinnen beroert, ende ontſtelt, ende een dronckenſchap maeckt ſonder wijn. De Poëten plachten oock haer kranſſen van Veyl te doen vlechten, ende die op haer hooft te ſetten, gelijck *Plinius* verhaelt 16. 34. dewijl ſy mede, gelijck *Democritus* van haer gevoelde, in een halve Raſernye verſſen maken. *Horat.* 1. *Carm.* 1. roert dit aen:

Me doctarum hederæ præmia frontium
Dis miſcent ſuperis.

Deſe *Veyl* is ſeer heet van aert, ſcherp, doordringende, ende wat t' ſamen-treckende. Het ſap van de bladeren, ende bezyen, door den neus opgehaelt, doet nieſen, ſuyvert de Herſſenen, ende treckt uyt het Hooft de overtollighe taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden.

BEVERSWYN, gelijck het in andere krachten de Herſſenen, ende Zenuwen helpt, ſo ſuyvert het oock de ſelvige door nieſen.

De wortel van HANEN-VOET is ſeer ſcherp, gedrooght ende geſtooten zijnde, ende in de neuſe geſteken, verweckt het nieſen.

Witte NIES-WORTEL doet ſterckelick nieſen indien men maer een ſnaſel in den neus ſteeckt, ende noch beter indien de ſelve te voren in brande-wijn geweekt is. Het poeyer daer van en dient niet in den neus gedaen, 't en ſy yemant door Slapende ſieckte, ofte Popelſye vervoert is.

EUPHORBIUM is in den reuck alleen een nies-kruyt: met welckers Olye oock de neus-gaten beſtreken zijnde, laten veel Waterigheyt uyt-leken.

Seep-kruydt, ende *Hanen-voet* moeten geſtampt, ende geweekt werden in Honich-water ofte Mede, ende de wiecxkens daer in gedoopt in den neus geſteken.

Nu dewijl alle de ſelvige zeer ſcherp van krachten zijn, op datter niet onverhoets over en kome, ſoo is ſekerder dat elck byſonder, ende niet vele onder malkander gemenght zijnde, gebruyckt en werden.

(3) De Middelen die het Slijm uyt het Hooft door 't gehemelte in den mont treken met knauwen, ofte gorgelen, zijn de volgende:

MASTICK (te weten, die klare, ende uyt-geleſene greynen) geknauwt zijnde, treckt ſacht, ende ſoetjens de Slijmerigheyt meerder uyt de mont, ende de keel, als uyt verre gelegene plaetſen, gelijck by nae alle andere dinghen, die men langhe in den mont laet omgaen.

ROSYNEN met Amandelen, ende Peper geknaut, ſuyveren mede met ſacht quijlen.

Maer MOSTAERT geſtooten, ende in de mont genomen treckt het ſlijm uyt de Herſſenen, ende in de neus-gaten geſteken doet nieſen.

KERSSE vermach met haer ſaet het ſelfde dat nu van het Moſtaert-ſaet geſeyt is.

Gelijck door grooter ende ſcherper hitte noch ſtercker doet de wortel van PYRETHRUM ofte *Bertram*.

Lange PEPER, al is hy zeer heet, en is even-wel ſoo krachtigh niet om de Slijmerigheyt uyt den Hoofde ſoo overvloedigh in den mont te doen komen.

LUYS-KRUYT niet alleen van wegen dat het door ſijn ſcherp ſaet in den mont ende keel ſijnen brandenden aert toont, maer oock van wegen byſondere kracht, treckt de Vochtigheyt ende Slijmerigheyt uyt de Herſſenen, ende doetſe uyt de mont loopen.

(4) De verhaelde Middelen moeten aldus in 't werck geſtelt werden.

N. *Suycker Candy*, 1. once, *Maſtick*, 1. loot. *Lange Peper, Bertram, Luys-kruydt*, van elcx 1. drachme Dit tot poeyer gebracht, ende in popjens gebonden, tot een quyl-middel, om in den mont te houden, ende te knauwen, ſuyvert de tanden, het tandtvleyſch, wanghen, ende alle deelen van den mont, ende keel, te weten tot de welcke haer hitte kan reyken. Maer met gorgelen, alſoo hare kracht dan dieper doordringht, treckt het noch verder uyt de keel ſelve, uyt de amandelen, uyt de ſtroot, ende de holligheyt van 't gemelte. Sodanigen Gorgel-water kan op deſe manier bereyt werden:

N. *Moſtaert-ſaet in azijn geſtooten* 1. once. Opgekoockt in Honich-water tot 1. pint, ende door-gekleynſt zijnde, vermengt met *Sap van Kerſſe* 1. once tot een *Gorgel-water*. Ofte N. *Vijgen in riemen geſneden* No. 4. *Rozijnen ſonder karlen* 2. oncen, *Soet-hout* 1. loot. Gekoockt als boven, ende dan by-gedaen *Fijn poeyer van Betram* 1. drachme. *Lange Peper* een half drachme tot een *Gorgel-water*. De kracht van Kerſſe, Bertram, ende Peper, vermits haer ſijne en-de geeſtige ſtoffe, vervlieght met koocken.

Even-wel en wert noch door het gorgelen 't binnenſte van de Herſſenen niet wel geſuyvert, om dat het niet en raeckt den gront van de Herſſenen, daer hare Overtolligheyt meeſt nae toe vloeyt. Maer de beſte, ende bequaemſte ſuyvering der Herſſenen ſal geſchieden door het gemelte, indien eenigh goet nat den neus ingehaelt zijnde met het Hooft achter over, komt vallen in de keel. Want voor by den gront van de Herſſenen gaende, ſoo opent het den wegh, door den welcken de Overtolligheyt ſijnen loop heeft, druckt ſijn kracht in de Herſſenen, ende brengt hare Vuylicheyt uyt. Sulcks nat moet wat ſachter weſen, gelijck op de volgende maniere:

N. *Beet-wortels, Heymſi-wortels*, van elcx 1. once

Winter-garſt, Soet-hout, Rozijnen, van elcx 1. loot. G. in Mede tot 12. onçen; waer in men weycken zal *Wortel van Bertram* een half drachme. Het door-gevrongen nat te gebruycken als geſeyt is, tot een op-ſnuf middel.

Het IX. Capittel.

1. *Verkoelende Simpelen, om den brandt van 't Hooft, ende de Raſernye te bedwingen, als oock Slaep te verwecken.*
2. *Hoe uyt de ſelve de Mengel-middelen gemaeckt, ende gebruyckt werden.*

(1)

ROSE droogh zijnde, belet de Sinckingen, die ſy nochtans vochtigh ende verſch alleen door haren reuck verweckt, ſtilt de Hooft-pijn van hitte, doet Slapen, verſterckt de Herſſenen, ende het Verſtant, ſoo dat de Grieckſche poëet *Anacreon* niet ſonder reden tot lof van de Roſen de volgende verſſen geſongen heeft, die niet minder lieffelickheyts en hebben, als de Roſen ſelve:

Roosje, 't ſchoonſte van de bloemen
Die oyt menſche konde noemen,
Die oyt Godt op aerden ſent,
Of aen Nymphen zijn bekent,
Ghy hebt reuck en groote krachten,
Ghy kont drouve pijn verſachten,
En of ſchoon uw' glans vergaet
Noch ſoo doeje groote baet.
Schoon uw' bladers zijn verſtorven,
Uwe geur is niet bedorven,
Ghy kont weſen ſonder jeught,
Maer en zijt noyt ſonder deught.

Daer zijn weynigh bloemen, die ſoo vele deughden in hebben, ende ſo vele deelen in ons Lichaem dienſtigh zijn, als de Roſen; daerom verçiert *Anacreon*, dat die glinſterende roodigheyt haer aengeblaſen is, door dien de Goden de ſelvige met haren *Nectar*, ofte Deel-wijn beſproeyt hadden.

VIOLEN verkoelende, ende vochtigh-makende verſachten met haren reuck ende weſen den brandt van 't Hooft, ende d'onſtelde ſinnen met het in-brengen van een ſachten ſlaep.

De geheele PLOMPEN verkoelen in den tweeden graed, haren wortel ende ſaet verdroogen, maer de blom vervochtight, de ſelvighe voor de neus-gaten, ende 't voor-hooft gedaen verminderen de Hooft-pijn uyt brandt ofte gal ontſtaende, verweckt den Slaep, ende in-genomen verdrijft alle Hitte.

LATTOUW ſoo van buyten opgeleyt, als van binnen gebeſight, kan alderhanden Brandt uyt-bluſſen, ſtilt de op-loopende Sinnen, ende verweckt door haren lieffelicken damp den Slaep, ende ſulcx ſlap, ende ſonder eenige hinderniſſe.

NACHT-SCHADE, te weten de Tamme, ofte *Hof-Naſ kaye*, van buyten op-geleyt, verweckt mede de ſlaep, ende verkoelt den brant, dan moet met voorſichtigheyt gebruyckt werden, om de hitte niet te veel in te ſlaen, immers en dient niet van binnen in-genomen.

BILSEN-KRUYT, dat een witte bloem, ende wit ſaet heeft, komt alleen onder de Genees-middelen: maer het ſwarte, ofte gele, om dat het raſernye, ofte ſwaren ſlaep veroirſaeckt, moet men ſchouwen; hoe-wel de witte ſelver mede niet veyligh en is, alſoo ſijn veel gebruyck Mal maekt. De witte *bloemen* van HEUL ofte *Manckebollen*, zijn mede kout in den derden graed, als ook den grooten DONDER-BAERT, maer ſonder eenige quaetaerdigheyt. Deſe drie voor den neus ende 't voor-hooft gedaen, bedwinghen de ſcherpe Sinckingen, ſliſſen den Brandt van 't Hooft, verſachten de Pijn van hitte, ende heete Coortſchen gekomen, maken Slaep, ende ſtillen de Raſernye.

De *Saet-bollen* van den witten HEUL, noch niet volkomen groot zijnde, werden wat geſneden, ende gequeſt, ende de melckachtige druppels, die uyt de ſneden vloeyen, laten ſy daer aen, tot datſe wat dick worden, door de kracht des luchts, ofte der ſonnen. Dit wert by de Indianen, die het maken, *Oſium* genoemt, in onſe Apoteken *Opium*.

Door geheel Aſyen, ende Afrijcken is het gemeen volck aen dit *Opium* ſoo gewent, datſe in ſtervens-noot ſchijnen te weſen, wanneer ſy 't ſelve niet meerder en eten: al iſt dat het gebruyck van *Taback* de achtinghe van *Opium* nu onlanghs in Turckyen zeer vermindert heeft. Want eer den *Taback* in 't gebruyck quam, ſoo en ontſagh een ſlecht man niet zijn laetſte gelt aen *Oſium* te beſteden, gelijck wy hier te lande ſien in Taback. Ende gelijck by ons de gene; die daer op geſtelt zijn, een Taback-doosjen by haer draghen, ende waer ſy komen geſtadigh *Taback* ſuygen: even-eens zijn de Turcken gewent te doen met haren *Oſium*, die ſy altijdt by haer hebben, maer noch alder-meeſt gebruycken in tijde van oorlogh, inſonderheyt wanneer ſy met haer vyanden ſlaegs ſullen gaen. Want ſy voelen, door het gebruyk van 't *Oſium* haer ſelven kloeckhertiger, ofte (om beter te ſeggen) het gevaer minder bevroeyende, ende dien volgende minder ontſiende; gelijck, in ſoodanige gelegentheyt onſe matroſen een glasSpaenſche, ofte Brande-wijn voor de maſt geſchoncken wert. Want dat kan oock, gelijck de poeet *Horatius* wel ſeyt, een ongewapent man in den ſtrijdt ſtooten.

Quid non ebrietas deſignat? operta recludit,
Spes jubet eſſe ratas, in prœlia trudit inermem.

Hier-

Hierom als den Grooten Heer te velt gaet, dan en iſſer in Turckyen naulijcx *Ofium* te koop te vinden. *Proſper Apinus* doeter noch by, datſe nae het in-ne-men van *Opium* ſlapende,een genuchelicken droom hebben, ende ſchijnen groote hoven vol boomen, kruyden, ende bloemen te ſien. Sy nemen gemeen-lick 't ſevens van de twintigh tot de vijftigh azen, jae ſommige (gelijck ick hier oock kenne, die dagh voor dagh twintig, ende dertigh pijpen Taback drincken) een half drachme, ende dat tot een onçe daeghs, en-de ſulcx ſonder eenig letſel, anders dan dat ſy dronc-ken ſchijnen te weſen. Ende hier te lande heeft men genoegh aen drie azen, ende in de grootſte noot, ende ſware Raſernye ſes, ende ſulcx moet noch al met groote voorſichtigheyt in-gegeven werden, en-de van *Opium*, dat zijn bereytſel, ende verbeteringe by hem heeft, waer toe inſonderheyt ſtreckende is het *Beverſwijn*.

Opium is van alle tijden gehouden geweeſt koudt in den uyterſten, ofte vierden graed, ende op dat inſicht hebben de Genees-meeſters in alle Men-gel-middelen, daer *Opium* in komt, om die kou-we te matighen, de heetſte ſimpelen gemenght, gelijck onder andere te ſien is in *Philonium Romanum* daer ſy ſelfs tot het brandende *Euphorbium* komen. Dan by aldien uyt den ſmaeck, ende werckinghe te kennen is de gematigheyt ende hoedanigheydt der Genees-middelen, het *Opium*, dat wy gebruycken, zijnde niet alleen bitter van ſmaeck, maer oock ſoo ſcherp, dat het maer een weynigh in den mont gehouden, den mont, ende de keel ontſteeckt, ende eenen brant op de borſt maeckt: ſoo is daer uyt wel klaerlijck af te nemen, dat het van ſeer heete hoedanigheydt is. Het welcke noch meer-der beveſtight werdt, door den ſtercken, ende ſwaren reuck, die het van hem geeft. Hier uyt blijckt volkomentlick, wat een ſchadelicke leere het is van ſommighe, die alles willen brenghen tot de eerſte Hoedanigheden, ende alle oirſa-ken juyſt willen halen uyt hitte, koude, vochtig-heydt, ende drooghte. Welck miſbruyck dus langh gemaeckt heeft het vaſt gevoelen, dat den Slaep in-gebracht werde door koude: daer noch-tans de ſaecke, by aldien men alles wel inſiet, ge-heel anders gelegen is; ende dat ſelfs de Middelen, die voor den ſlaep werden in-gegeven, niet kout, maer heet en zijn. Sulcx bevinden wy in den *Wijn*, *Dolick*, *Dil*, *Styrax*, *Kennip-ſaet*, *Noten-moſchaet*, *Perſick-kaernen*, *bitter Amandelen*, *Alſſen*, *Hop*, *Loock*, die allegader merckelick heet zijn, ende even-wel Slaep verwecken. De andere, die ge-houden werden door haer kouwigheyt te doen ſla-pen, en zijn niet allegader kout. Selver het *Bol-ſaet*, 't welck gelooft wert kout te zijn, en is't niet, dewijl den Olye, daer van geſlagen, ſoo wel in de lamp brandt, als andere. Niet anders en is 't met het ſap, ofte *Opium*. Waer noch by komt, dat het ſelfde, ofte *Landanum*, maer tot twee ende drie azen in-gegeven zijnde, niet en zoude kon-nen het geheele Lichaem (inſonderheydt alſſer een heete Coorts by is) ſoo verkouden, noch ſoo veel dicke ende grove dampen, om al de weghen van de Herſſenen te ſluyten, konnen op-bren-ghen. Dewijl het dan met ſoo weynigh hoops, niet alleen een diepen, ende vaſten Slaep, maer oock wat te veel in-ghenomen zijnde zijn broeder, den Eeuwighen ſlaep verweckt: ſoo iſt beter, dat men die ſlapende kracht toe-ſchrijft een verborghene, ende by-ſondere ey-genſchap, beſtaende in een ſwavelighen geeſt, ghelijck uyt den reuck, ende het licht branden, te merckenis. Want deſen geeſt maeckt de Zie-licke geeſten in de Herſſenen traegh, loom, ende als onbeweeghlick: waer door ſy dan onbequaem zijn tot haer werck, ende ſy ſtil zijnde ſoo valt den Menſche in ſlaep, die *Opium* niet alleen krachtelick en verweckt, maer bedwinght oock d'aldergrootſte pijn, niet (gelijck beter was) in 't wech-nemen van d' oirſaeck, maer in 't verdoo-ven van 't ghevoelen, ghelijck veeltijdts nae het verlichten van de pijn, een doovigheydt ende ſwackheydt in het deel laet, het welck hier door verſwackende, daer nae ſoo veel te meer-der, de wijl die ſoo veel te ſtercker gemeenlick weder keert, te lijden heeft. Derhalven is 't veel beter, dat men voor-eerſt beſouckt, of men door uyt-wendighe Middelen ofte den ſlaep doen komen, ofte de pijn kan wech-nemen: dan in de ſelfde dient mede wel gelet op de Sieckte, ende op de Nature, te weten, datſe niet ghebruyckt en werden, voor dat de alghemeene Middelen voor-ghegaen zijn, ende gheen ſtercke en leydt op Kinderen, ofte ſachte Lichamen. Want in ſoodanighe laten ſy een verdooftheydt, beſcha-dighen de Heugheniſſe; ofte verwecken eenigh ander ghebreck. Ghelijck ſommighe in de ſlaep van 't Hooft met *Opium* geſtreken zijnde, voor den ſlaep, daer van een ſlapende ſieckte gekregen, andere op die plaetſch altijdt een kouw gevoelt heb-ben, ghelijck Dr. *Foreeſt* wel aenghemerckt heeft 7. *Obſ.* 22. 23. hoe wel *Platerus* ſchrijft ſulcx met uy-terlick op-legghen by hem noyt vernomen te zijn. *Galenus* leert ons hier wel, de middel-maet te houden. Want, ſeyt hy 12. *Meth.* 1. die de ſiecken zoucken te behaghen, gaen in deſe Ge-nees-middelen de maet te buyten: ende die al te nauw gaen, ende de ſelvige ganſch niet en willen ge-bruycken, laten de ſiecken van pijn ſterven. Derhal-ven indien men tot ſijn oogenmerck kan komen met die Genees-midden, die de oirſaeck van de ſieckte wech nemen, ſoo zal men het Slaep-kruydt laten blijven. Dan indien de ſieckte door waken, en-

de pijn ſijne krachten verlieſt, ſoo mach het wel in-gegeven werden t'ſijner tijdt, altijdt denckende dat het Lichaem daer van wat beſchadicht wert, maer dat de ſchade beter is, als de doot. Hier dient wel waer genomen, ofte de Krachten ſterck genoegh zijn om de ſieckte ſoo lange te wederſtaen, tot dat de oirſaeck van 't waken, ofte de pijn door gewoonlicke Genees-middelen kan wech genomen werden: ende men moet niet eerder tot Slaep-kruydt komen, voor al eer dat men vreeſt voor eenigh ongemack, dat het langh waken, ofte de pijn zoude moghen veroirſaken. Men moet oock wel letten ofte de Krachten door de ſieckte niet te ſeer verſwakt en zijn, ofte alleen van wegen de pijn, ende 't waken gevaer loopen. Want in die gelegentheydt mach men ſonder bekommeringh, als andere dinghen niet en helpen, ſlaep-kruydt in-geven: het welck door den ſlaep maeckt, dat de Pijn niet gevoelt en wert, de Geeſten verquicken, ende de Sieckelicke ſtoffe, door de verſterckte wermte, te beter gekoockt ende overwonnen wert.

In 't gebruyck van ſlaep-kruydt moet men altijdt beginnen van 't ſlaptſte, eerſt van Spijſe, daer nae van Genees-middelen, ten laetſten komen tot *Opium*, ende 't geene daer van gemaeckt wert. Dan wanneer niet alleen van wegen het waken, ende de pijn gevaer en is, maer als oock van de ſieckte ſelve de Krachten neder-geſlagen zijn, ſoo dat men al van 't Leven vreeſt, dan en moet men geen *Opium*, ofte eenigh ander *Bol-kruydt* in-geven; het welck in ſoodanighen gelegentheydt anders niet en doet, dan met de Geeſten loom ende traegh te maken, de Doot te verhaeſten. Staet oock waer te nemen, als het de krachten al toe-laten, het ſelfde niet dickwils te beſigen, op dat het de Herſſenen niet en bedwelmt, noch de Maegh ende 't ander Ingewant niet en beſchadight. Dan in een volle *Borſt* en dient het nimmermeer gebruyckt, alſoo het de verſtopte *pijpkens* van de *Longe* voorts ſluytende, den adem verſtickt; gelijck ick meerder als eens bevonden hebbe.

MANDRAGORA wert geſtelt kout in den derden, droogh in den eerſten graed, gebruyckelick in haer wortel, bladt, ende vrucht. Heeft een ſonderlinge kracht om te verkoelen, ende den brandt van heete Coortſchen te verſachten, als oock de Hooft-pijn, ende Raſernye, maer inſonderheyt om den Slaep te verwecken, ende 't gevoelen te verdooven, ende ſulcx doet ſy ſoo door den reuck van de vrucht, als door de wortel, ende bladeren geſtampt, ende met *Olye van Roſen* over 't *Voor-hooft*, en den *ſlaep* van 't *Hooft* geleyt.

CANFER is een gomme van een Indiaenſchen boom, den Ockernoten-boom in gedaente niet ongelijck, tranende uyt de ſpleten ofte kloven, als oock uyt het binnenſte van den ſtam. Sy wert gehouden koudt ende droogh in den derden graed, is ſcherp, van ſtercken reuck, ende van ſoo dapper fijne deelen, datſe dickwils in waeſdommen vervlieght. Hierom, als oock om datſe ſeer lichtelick onſteeckt, ende 't vyer vaſt behoudende langh brandende blijft, meenen andere, dat ſy werm is. Blijckt even-wel dat ſy in ontſtekinge, ende verbrantheyt een ſeer verkoelende kracht uyt-brenght. Dan men zoude mogen ſeggen, dat ſy de heete dampen uyt-treckt, door gelijckheyt van ſelfſtandigheydt, gelijck op verbrant geen kouwe dinghen, maer heete, op verkoude des winters geen werme, maer ſnee ende kout water gewreven werden. Op de ſelfde wijſe konnen oock vochtige middelen de vochtigheydt uyt het Lichaem trecken, gelijck het *vleyſch* van *Slecken* van buyten opgeleyt de Vochtigheydt heel diep uyt-treckt, als *Galenus* aenwijſt, ende de Ervarentheydt beveſtight. De Canfer beneemt de hitte, ende de pijne daer uyt onſtaende van 't Hooft, onder den neus gehouden, ofte met *Sandel-hout*, ende *Roſen-water* het voor-hooft, ende den ſlagh van 't *Hooft geſtooft*, ſtelpt het bloeyen uyt den neus, verquickt met haren reuck de verhitte Herſſenen, dan beneemt (hoe-wel ſulcx ontkent wert van *Scaliger exerc.* 104. *ſect.* 8.) ander verquickinge, niet alleen geleyt ter plaetſche, maer oock aen ge-roken.

Canfer is gom, die wonder kan,
Haer reuck allen ont-mant een man;
En neemt men in dit ſelſaem kruydt,
Soo gaet de luſt tot vrouwen uyt.

(2) Dit is de voornaemſte ſtoffe, waer uyt tot het verhaelde gebruyck gemaeckt werden *Syropen*, *Pillen*, ofte *Electuaryen*: gelijck daer in den Apoteeck bereyt ſtaen: *Syroop van gedrooghde Roſen*, *Syroop van Plompen*, *van Bollen*, *Pillen van Hons-tonge*, *Conſerf van Bollen*, *Trochiſcen van Amber-ſteen*, ende *van Canfer*. Maer datelick kan men maken *Stovingen*, *Strijck ſels*, ende *Pappen*. Gelijk in brandende Coortſche, ende in Hooft-pijn uyt hitte, wert een Stoving toebereyt, als volght:

N. *Gediſtilleerde Wateren van Weeghbre*, *Roſen*, *Nachtſchade*, van elcx 3. onçen, *Azijn van Roſen*, anderhalf onçe. *Canfer* een half drachme. Een ander, N. *Roſen*, *Violen*, *Plompen*, *Lattouw*, *Donder-baert*; van elcx 1. handt vol. *Saet van Lattouw*, *Bollen*, *Bilſen-kruydt* van elcx 1. loot. Gekoockt in water tot op 1. pint tot een ſtooving, in 't laetſte daer by gedaen een muddeken *Roos-azijn*, ende dan lauw met een wollen douck om 't voor-hooft tot aen de ooren toe geſlagen, ende dickwils nae malkander verſcht.

Het overblijffel met *Betonye* ende wat *Wijn-ruyt* gemengt, ende dan geſtampt, ende door een teems geſlagen, ende daer dan onder gemengt *Roos-ſalf* ofte Popel-

Popeljoen-ſalf, ofte *Olye van Bollen*, tot anderhalf oſ-te twee onçen, tot een cata plaſmo, ende tuſſchen twee doucken voor het Hooft gebonden, is een be-quame Pap voor de raſende Coortſchen. Ten ſelf-den eynde kan oock een *Strijckinge* gemaeckt werden, uyt *Olye van Violen, van Roſen, van witte Bollen*, ende *Mandragora*: waer by, als het de uyterſte noodt ver-eyſcht, *Opium* gedaen kan werden, maer met die ge-matigheyt, dat elck onçe Olye maer thien azen en ontfange. Hier *Waſch* onder gemengt, zal een *Plae-ſter* weſen, om over 't voor-hooft, ende den ſlaep van 't hooft te leggen. Uyt de ſelfde is noch een an-der Genees-middel te bereyden, om op de ſelfde plaetſchen te brenghen *Oxyrhodinum* genoemt, als meeſt beſtaende uyt *Olye van Roſen*, ende een wey-nigh *Azijn*, die daer by gedaen wert, om door ſijn dunnigheyt, den Olye te dieper in te leyden. Dit middel en is niet alleen ſeer gereet, maer wert oock by *Galenus* gekeurt voor het alder bequaemſte, die daer toe neemt het vierdepart *Azijn*. Dan die mate en kan ſoo effen niet bepaelt werden. Want in de gene, die een teer, ende open Lichaem hebben, en behouft den Olye niet veel behulps tot inleydingh: maer wel in ſoodanige, die vaſt ende beſloten van huytzijn. In vochtige Herſſenen magh men oock vryelick by de Olye meerder *Azijn* mengen, weyni-ger in drooge. Want den *Azijn* verdrooght, ende be-let dien volgende den Slaep. Men kan een *Oxyrho-dinum* bequamelick maken, als volght: N, *Olye van Plompen, Bollen, Violen*, van elcx 1. onçe. *Water van Betonie, Nacht-ſchade, Azijn tot een Oyxrhodinum van Roſen*, van elcx een half onçe. Onder een geſlagen, ende daer mede het Hooft voor ende boven lauw geſtooft. Een Plaeſter tot het ſelfde.

N. *Populjoen-ſalf, Roos-ſalf, met Azijn van Roſen gewaſſchen*, van elcx 1. loot, *Saet van Bollen, Vloey-kruydt* kleyn geſtooten, van elcx een half loot, *Waſch* 1. loot, Te ſamen gemaeckt tot een Plaeſter, om op douck geſtreken voor het Voor-hooft te doen. Hier toe kan mede ſtrecken (alſoo ſommige de kouw en-de nattigheyt van de Stovingen, als oock de Vettig-heyt van de Olyen, ende Plaeſters niet en konnen verdragen) het volgende Sacxken:

N. *De Kerne van Perſick-ſteenen*, 1 once, *Gedroog-de Betonye, Roode Roſen, Bilſen-kruydt, Saet van Lat-touw, Bollen*, van elcx 2. drachme. Alles grof geſtoo-ten, ende als een langhwerpigh Sacxken, ofte Kuſ-ſenken, tuſſchen twee doucken ingeſtickt, ende dan wat beſproeyt met *Roſen-water*, ende op een ſtoof, ofte anders werm gemaeckt, geleyt op het voor-hooft ende den ſlaep.

Het X. Capittel.

1. *Werme Simpelen, die de over-blijfſels van de koude Sieckten der Herſſenen door by-ſondere ey-genſchap verdrijven.*
2. *Hoe uyt de ſelve mengel-middelen gemaeckt en gebruyckt worden.*

De *Bloemen* van den Linden-Boom zijn werm, ende droogh van aert, ende ſeer fijn van deelen. Doen groot vordeel den genen, die met Hooft-pijn, ende Draeyingen gequelt is, haren oir-ſpronck uyt koude hebbende. Zijn mede nut, ende dienſtigh voor de *Popelſy*, ende *Vallende-ſieckte*. Soo wert oock de jonge Kinderen, die de *Stuypgens* heb-ben, het gediſtilleert Water bequamelick in-ge-geven.

Mey-blomkens (*Lilium Convallium* ge-noemt) waſſen overvloedigh in 't Haeghſche-boſch, ende zijn werm ende droogh van aert, dun maken-de, ende verterende. Sy werden met groote baet ge-bruyckt in Draeyinge, Beroertheyt, Popelſy, Val-lende-ſieckte. Ende het Water geeft men mede de Kinderen in, voor de *Stuypgens*. Sommige doenſe op Wijn, om de Heugenis te verſtercken, waer toe, als tot de verhaelde Gebreken, de ſelvige beneffens *La-venderbloemen, Roſmarijn-bloeſſem*, de knoppen van *Confilye de Greyn*, ende diergelijcken, in Wijn eenige dagen geweeckt, ende dan het Water met een helm over-gehaelt zijnde, niet alleen de Herſſenen, maer oock het Hert ſonderlinghe verquickt, ende ver-ſterckt.

Savye ofte Salye, is werm, ende droogh in 't hoogſte van den tweeden graed, de kleynſte wert voor de krachtighſte gehouden, ende daerom *Edele Salye* genoemt. Is wat t' ſamen-treckende van aert; ende ſtelpt dien volgende het Bloedt, verſterckt de Maegh, ende Herſſenen, verweckt den verloren luſt om te eten. Maer is byſonder nut, ende bequaem om de *Zenuwen* te ſtercken, ende al de gebreken die daer in uyt koude ende vochtigheyt vallen, door hare verwermende ende opdroogende kracht, te geneſen. Daerom en doen niet qualick de oude luyden, die al-le morgen de bladeren van Salye op haer Boter-en-broot eten. De Schole van *Salerno* heeft dit kruydt ſoo hoogh geacht, dat ſy ſchrijft niet te weten, hoe een Menſche komt te ſterven, die Salye in ſijnen hof heeft.

Cur moriatur homo, cui Salvia creſcit in horto?
Contra vim mortis, non eſt medicamen in hortis.
Salvia confortat nervos, manuumque tremorem
Tollit, & ejus ope febris acuta fugit,
Salvia ſal vatrix, naturæ conciliatrix.

Of aldus:

Waerom toch ſterft een menſch, wiens Hof hem Saley geeft?
Om dat voor 't Wee des doots zijn Thuyn geen Kruyds en heeft,

De Saly Zeen'wen ſterckt, weerd't beven van de handen
En bluſchſt de Coortſchen uyt die fel en vinnigh branden.
Sy is een Heylandin, verſoenſter der Natuur
Die 't leven als vernieuwt, en in-ſtord jeughdigh Vuur.

BETONYE is al van oudts by de Romeynen,ende noch in Italyen ſeer veel geacht, Sy komt de Herſſenen te hulpe, de welck ſy oock alleen door den reuck verquickt. Daerom is ſy dienſtigh den gene, die niet wel met het Hooft bewaert en zijn, die de Vallende-ſieckte, Beroerte, ende Lamme leden hebben.

MARIOLEYNE is heet ende droog in't beginſel van den derden graed, zeer doordringende;verſterkt met haren lieffelicken reuck de Herſſenen,ende Zenuwen, ende ondoet in de ſelvige de winden, ende dicke ſlijmerigheden, ende de hier uyt veroirſaeckte, verſtoptheyt.

ROSMARYN is van de ſelfde gematigheyt,maer noch beter als *Marioleyne* om het Hooft,ende de Zenuwen te verſtercken, als oock om de Geheugeniſſe, ende al de Sinnen.Helpt de Schuddinge, ende Lammigheyt.

STECHAS, wiens bloemen ofte knopkens alleen in't gebruyk zijn,geeft een ſonderling behulp aen de Herſſenen, ende Zenuwen, hare koude ghebreken met matelicke wermte geneſende,ende dien volgende ſeer dienſtigh voor Suyffeling, Vallende-ſieckte, ende Swaermoedigheyt.

ACORUS, ofte *wel-rickent* LISCH, is verwermende ende verdroogende in den derden graed, bequaem tot de koude, ende winderige gebreken van de Maegh, ende Herſſenen, die hy, in de neus geſteken,verſterckt,Geknaut zijnde maekt eenen goeden adem, ende verweckt de geyligheyt, gelijck *Avicenna* ſchrijft.

WYNRUYT is heet ende droogh in den derden gaed,bedwingt,geroken ende van buyten op-geleyt de verwaeyde Sinnen,ende ydelheyt der Herſſenen, verſet het ſwaermoedig ſchricken, ende met *Oxyrhodinum* gebruyckt verſacht de Hooft-pijn van alderhande oirſaken. Het *Sap* met *Honigh*, *Olye van Roſen*,ende *Olye van Bakelaer* vermengt, geneeſt de *Dovigheyt*, ende het Tuyten van de ooren, als men 't dickwils in de ooren druypt,inſonderheyt wat *Beverſwijn* daer by doende.

LAVENDER, wiens bloemen wy maer en gebruycken, is mede heet ende droogh in den derden graed,dun ende geeſtig van deelẽ.Geneeſt alle koude gebreken des Hoofts,als ſwijmelinge,Slapende ſucht, Beroertheyt, ende Vallend e-ſieckte.

De kleyne SANTORYE is een behulp-middel voor de Sinckingen,de Zenuwen ſeer bequaem, alſo ſy de ſelvige te ſeer vervochtight zijnde buyten ſchade ontlaſt ende verdrooght.

LAURIER is één wel bekende heeſter, ende by alle Schrijvers ſeer vermaert. De Poëten verçieren dat *Apollo* verlieft zijnde op de ſchoone *Daphne*,ende haer vervolgende, ſy verandert is in een Laurier, ſulcx haren naem ook beteyckent. Hier over ſpreekt *Apollo* by den poeet *Ovidius* ſijn veranderde *Daphne* aldus aen, in 1. boeck van de *Metam.*

Indien ick tot mijn vrou u niet en kan verwerven,
Noch ſal in mijn gemoet u liefde niet verſterven,
Ghy ſult mijn eygen zijn, en dat voor alle tijt,
Schoon gy nu tot een boom, Eylaes! verandert zijt.
Ick ſal ontrent uw' loof mijn dickmael gaen verluſten,
Mijn luyt, en pijl, en boogh ſal op uw' tacken ruſten,
En als ick in het wout van jagen ben vermoeyt,
Dan ſal ick komen ſien hoe dat mijn boomtje groeyt.
Doch als een moedigh heldt den vyandt ſal verjagen,
Sal hy een groene krans van uwe bladers dragen,
Tot loon van ſijn bedrijf, en ridderlicke daet,
Terwijl een bly gejuygh tot aen den hemel gaet.

De plaetſchen,daer veel Laurier waſt, werden gerekent een ſeer geſondeLucht te hebben: Ende daerom oirdeelden de oude,dat Antiochyen de geſontſte ſtad was,om te bewonen,van geheel Aſyen,dewijl het lant daer rontſom den Laurier in overvloet voortbrengt.Sulx wert oock beveſtigt van den Griekſchen Hiſtory-ſchrijver *Herodeanus* in ſijn 1.boeck,daer hy ſchrijft van een Peſt die geheel Italyen door-ging.De keyſer *Commodus* (ſeyt hy) heeft hem doen, volgens den raet van ſommige *Genees-heeren*, begeven nae de Stadt *Lauretum*.Want die plaets koel zijnde,ende donckerachtigh door de dichte boſſchen van Laurier (waer van de plaets den naem treckt) werde geoirdeelt bequaem te zijn om deGeſontheyt te bewaren; als mede om de bedervinge van de Lucht te wederſtaen, ſoo van weghen den liffelijcken reuck, als van wegen de vermaeckelijcke ſchaduwe der Boomen.

Den Reuck van de Laurier wert oock ſeer geſont gehouden in geſonde Lucht, ende ſelfs oock goet te zijn om de Vallende-ſieckte te beletten, ende 't verſtant te ſcherpen, waerom de Poeeten eertijdts daer mede gekroont plegen te werden, gelijck oock van *Petrarca*,ende andere te leſen is,ende noch de Keyſer gelaurierde Poeeten maekt.Dan zoude goet zijn,dat hy met den kroon van den *Apolliſchen-boom*,haer mede den geeſt konde geven. De Bladeren zijn werm, ende droogh diep in den tweeden graed: de *Bayen*, ofte *Bakelaers* werden met andere Genees-middelen gemengt tot verlichtinge van de moeyigheyt der zenuwen, ende by Salven om te verwermen,ende te verteren.Het ſap laet men in de ooren druypen voor de Pijn, ende *Hart-borigheyt*.

PEONYE manneken is beter, als wijfken, verwermt in den eerſten ende verdrooght in den tweeden graed,gebruyckelick in wortel,bloem ende ſaet.

Ver-

Verquickt wonderbaerlick de Herſſenen door haren reuck, maer meerder opgeleyt ende in-genomen zijnde, ſtilt de onſtelde Sinnen, verdrijft Schrick ende Vreeſachtigheyt, helpt de ſware Droomen, ende het 's nachts over vallen, ofte rijden van de *Nacht-merrye*. Dan inſonderheydt is van alle tijden ſeer vermaert geweeſt voor de Vallende-ſieckte, ſelver maer om den hals gehangen. *Galenus* gaet hier in ſoo breedt, dat hy ſchrijft een jongh kint geſien te hebben, het welcke ſomtijdts acht gehele maenden, mits deſe wortel aen den hals hangende, vry was van de Vallende-ſieckte, ende die wortel namaels door ongheluck af-vallen zijnde, het van ſtonden aen wederom de ſelve ſieckte kreegh. Maer wanneer de wortel, ende 't ſaet, het kint wederom aen den hals gehanghen werde, dat het alſdan daer af bevrijt bleef. Hy, om hier in ſeker te gaen, ſeydt ſulcx wederom van den hals af genomen te hebben, ende dat het kint daer over wederom in de ſelve Sieckte verviel. Waerom hy daer nae dat niet meer en heeft willen beſoucken, maer een groot ſtuck van de verſche wortel wederom aen ſijnen hals gehanghen, waer door het van de ſieckte ontſlagen, ende volkomentlick geneſen is geweeſt. Hy, hier van reden onderſouckende, meent, dat eenighe deelen, ofte dompen, die uyt deſe wortel quamen, ende door den aeſſem van dit kint in-getrocken wierden, de kranc-ke ende gebreckelicke deelen des Lichaems konden geneſen, ende de quade geſtalteniſſe der Herſſenen verbeteren: ofte dat de Lucht, die de onſtelde Herſſenen ſchadelick was, eenpaerlick door deſe wortel verandert, ende verbetert zijnde, de Vallende-ſieckte in dit kint niet meerder veroirſaken en konde. Hoe het zy, wy en konnen die groote, ende ſoo wonderbare kracht in de *Peonye* huydenſdaeghs niet bevinden.

Thym is in den ſelfden graed verwermende ende verdroogende, van door-ſnijdende kracht. Sijnen reuck is ſeer nut, gelijck *Plinius* getuyght, voor de gene, die de Vallende-ſieckte hebben, als daer door opſtaende ende wederom bekomende. Daerom is 't goet, dit kruydt tuſſchen haer lakens, ende rontſom haer bedde te ſtoven. Is mede dienſtigh voor de gene die ſwaermoedig van geeſt, ende ſonder reden vreeſachtigh zijn, met wijn gebruyckt.

Quendel, ofte *Wilden Thijm*, 't welck oock *Onſer Vrouwen bed-ſtroo* genoemt wert, is van de ſelfde hoedanigheyt met den *Hof-Tijm*, mede ſcherp, fijn van deelen, door-ſnijdende, ende dun-makende. Geroken, ende met *Oxyrhodinum* opgeleyt, helpt en-de verſterckt de Herſſenen, ſo dat hy daer door de Pijn, ende Raſernye verlicht met ſlaep te maken. Kan niet-te-min teghen houden, ende verdrijven, van buyten op-geleyt zijnde, de Snuf, ende koude Sinckingen,

De wortel van Lisch, ende Aloe, behalven datſe ſlaep verwecken, ſoo ſtillen ſy oock de Hooft-pijn met *Roſeſalf* voor 't hooft, ende op den ſlagh geſtreken: ende daer aen geroken zijnde verquicken de Herſſenen.

(2) Van deſe werden weynigh gemengde Genees-middelen gevonden, ende de voornaemſte ſijn *Syroop van Stechas*, ende *Betonye*, *Diacorum*, *Canf: Capitalis*, *Diapœnias*: maer elckers Water wert bewaert; oock ſommige *Conſerven*, als van *bloeſſem* van *Roſmarijn*, *Salye*, *Betonye*. Als mede *Wijnen* van *Salye*, *Roſmarijn*, *Lavender*, ende Olyen van *Thijm*, *Bakelaer*, *Wijnruyt*.

De Turcken pleghen de verſche wortelen van *Acorus* ſchoon af te ſchellen, ende te confijten: ende daer van 's morghens met nuchteren monde wat te knauwen teghen de quade lucht, in tijde van *Peſt*. Dan ſy konnen oock tot al het verhaelde gebruyckt werden, ende daer toe zijnſe in onſe Apoteecken mede te vinden. Nu voor yet dat wy terſtont gereet maeken, alſſer ofte de ſtoffe van koude ſieckten te verdrooghen is, ofte de Herſſenen moeten verſterckt werden, ſoo koockt men vele van de ſelvighe met *Genever-beſyen*, *Venckel*, ende *Anijs-ſaet* in *Loogh* van *Wijngaert-rancken*, ofte in Water, daer op 't laetſt wat *witte Wijn* by gegoten wert. Daer toe en magh men niet alleen de groene Kruyden, maer ook de gedroogde nemen, dewijl de ſelvige haer volkomen kracht behouden. Men kan oock eenen *Olye* tot alderhande koude Sieckten aldus toe-bereyden:

N. *Baeckelaer*, *Genever-beſyen*, van elcx 1. loot. *Saet van Venckel*, *Wijnruyt*, *Peonye*, van elcx 3 drachme. *Salye*, *Betonye*, *Marioleyne*, *Bloemen van Stechas*, *Roſmarijn*, *Lavender*, van elcx een half loot. Grof geſtooten, ende daer op-gegoten ſes oncen Brandewijn tot dat alles door nat is, ende dan met twaelf oncen *Olye* gekoockt, tot dat alle den Brande-wijn vervlogen is, ende daer na den Olye uyt-geperſt, ende bewaert tot gebruyck.

Alle deſe Genees-middelen, die wy nu by-gebracht hebben voor de overblijfſels van de koude Gebreken der Herſſenen, en moeten niet gebeſight werden, wanneer daer groote menichte van vochtigheydt by ghemenght is. Want door het ghebruyck van ſoodanighe heete dinghen, die door haer eyghen aert het Hooft vervullen, ende ſwaer maecken, wert de Sieckte vermeerdert, ende den krancken in noot van zijn leven gebracht: inſonderheydt als daer geen behoorlicke Ader-latinghe, ofte andere ontlaſtinge voor-gegaen is. Het welck wel waer dient genomen by de gene, die in ſlapende Coortſchen, ende Popelſy terſtont met de heete Wateren in de weer zijn, ſelfs daer toe oock de mont opbreken, ende dat ſonder onderſcheyt, ofte aenſien van de gelegentheydt des Krancken, die ſy aldus wel een korte ſieckte, maer met eenen geen langer leven maecken.

Het

Het XI. Capittel.

1. *Enckele*, *ende*
2. *Gemengde Genees-middelen om de Sinckengen tegen te houden*, *ende de Herſſenen te verſtercken.*

(1)

POCHOUT komt van een boom in Weſt-Indyen, van waer het hier te lande gebracht wert. Heeft ſijnen naem aldaer *Guayacan*, ende by ons *Pochout*, om dat het de *Pocken* geneeſt, die by de Indianen, een gemeene ſieckte zijn; ende aldaer weynigh ge-acht. Want, dewijl de Nature de Genees-middelen in elck lant voort-brengt voor de Siekten, die aldaer gemeen vallen, gelijk wy ook elders aenwyſen, ſament-lik in de Inleydingh tot de Hollantſe Genees-midde-len, cap 1. Soo laet ſy oock voor de Pocken, een al-gemeene ſieckte in Weſt-Indyen, een Genees-mid-del aldaer overvloedigh waſſen, te weten het Poc-hout, uyt het welcke de inwoonders, noch verſch zijnde, het Sap perſſen, ende daer mede de Pocken licht, ende haeſt geneſen. Het waſt meeſt in 't eylant *ſan Domingo*, het welck in 't jaer 1493. door *Chriſtof-fel Colombo* ondekt zijnde, heeft daer van vele Vrou-wen, ende ſlaven met de Pocken in Spangjen ge-bracht, ende zijn uyt Spaengjen (daerom *Spaenſche pocken* genoemt) ſo voort geſet, dieſe oock in 't jaer 1496. de prinçeſſe *Iohanna*, bruyt van *Philips*, eerts-hertogh van Ooſtenrijck over-brengende, de Zeeu-wen, als ſy lange tijdt voor Vliſſinghen lagen, mede deelden. Soo dat elck daer nae het Genees-middel heeft moeten ſoecken in 't lant, daer het gebrek eerſt van daen gekomen was.

Het beſte *Pochout* is ſwaer, dick ende vaſt, binnen ſwart, buyten geelachtigh, bedeckt met een effen ſchors vaſt aen 't hout klevende, van wegen ſijne vettigheyt. Het wert gehouden werm, ende droogh in den tweeden graed, zeer fijn van deelen, met ſijn bitterheydt verdeylende, af-vegende, uyt-drijvende verdroogende, dun makende, ondoende van krach-ten. Is bequaem om te doen ſweeten, om alle ver-rottinge, ende bedervinge te wederſtaen, inſonder-heyt de Pocken, oude Zeeren, Schorftheyt, ende alle Vuyle gebreken des Huyts. Drooght op alle *Sinckingen*, ende dunne Vochtigheden die uyt de Herſſenen op d'ander Deelen vallen. Wert in een beſloten vat tot elcke onçe een half pint water, ge-weeckt; ende dan tot op de helft gekoockt met ſoda-nige Kruyden als de ſieckte vereyſcht.

SASSAFRAS is een boom in *Florida* waſſende, ende aldaer *Pavame* geheeten, van gedaente eenen middelbaren Pijn-boom gelijck. Het hout is mede werm, ende droogh in den tweeden graed, geneeſt in ſijn af-ſietſel (bereyt als van 't *Pochout* geſeyt is) me-de de Pocken, ende alle Sieckten, die van verſtopt-heyt, ende koude komen, als Water, Milt-ſucht, en-de diergelijcke: is goet om de Maegh, Lever, ende al het Ingewant te verſtercken. Met ſuyker wert het gebruyckt tegen alderhande koude ende vochtige *Sinckingen*, die uyt het Hooft op de Borſt, ende an-dere Deelen neder-dalen.

SARZAPARILLA is een gewas in Weſt-Indyen, de ſtekende Winde gantſch gelijck; alleen gebruyc-kelijck in den wortel, die beſt gehouden wert, als hy is taey, buyghſaem, vaſt, gelijvigh, merghachtigh, van binnen wit, ende die lichtelick ſijn geheele leng-te door geſpouwt kan werden.

De *Sarza* is mede werm ende droogh van aert, en-de ſoo fijn van deelen, dat het veel beter doet ſwee-ten, ende oock de Pocken, ende d'ander verhaelde gebreken beter geneſen, als de voorgaende.

CHINA, is de wortel van een kruyt in Ooſt-In-dyen, ende eygentlick in *China*, daer het ſijnen naem van heeft; de beſte is ſwaer, vaſt, dicht, onvermelu-wet, ende wit; wert gehouden voor droogh in den tweeden graed, met wat wermte, doch onder *Sarza*, ende *Pochout*. Geneeſt mede de Pocken, ende an-dere Sieckten door ſweeten. Belet alle *Sinckingen*, helpt de Geraeckthteyt, Lammigheyt, Bevinge, Gicht, ende alle Gebreken der *Zenuwen*, ende ande-re die uyt koude, ende vochtigheyt haren oirſpronck nemen.

PALMEN-HOUT heeft mede een verwermde, ende verdroogende kracht, ende wert by ſommige in plaetſche van Pochout gebruyckt. Ende al-hoe-wel ſulcx *Dodoens* niet aen en ſtaet, ſoo verſekert nochtans *Lobel* bevonden te hebben, dat een dranck van 't ſelfde de Pocken geneſen heeft. Belet mede de Sinckingen, ende alderhande koude gebreken der Senuwen, inſonderheydt de Treckinghe, ofte Kramp, gelijck wy in 't tweede Boeck des tweede deels van de Schat der Ongeſontheyt cap. 9. in de verhandelinge van de Kramp breeder zullen aen-wijſen.

Agallochum, ofte *Ligum Aloës*, dat wy PARADYS-HOUT noemen, waſt in *Malacca* ende *Samatra*, is heet ende droogh in den tweeden graed, bitterach-tigh, t'ſamen-treckende, ende welruyckende. Ver-ſterckt al het Ingewant: maer drooght byſonderlick, verfriſt de Herſſenen, ende vermeerdert het *Verſtant* ſo in de mont geknaut, als van 't gebrande den roock door de neus-gaten op-getrocken.

NARDUS, wiens zaet alleen gebruyckt wert, is heet ende droogh in den derden graed, ende dun van deelen. Heeft de ſelfde kracht van *Styrax*, ende dien noch ſtercker. Want geſtooten, ofte gerooſt, ofte alleen op 't vyer gedrooght, en werm gemaeckt, ende in een doecxken, tot een popgen geknoopt, ende daer dickwils aen geroken; drooght de Herſ-ſenen, verteert alle vochtighe Sinckinghen, die

die van den Hoofde plegen nederwaerts te dalen, ende herſtelt den Reuck, die door verkoutheyt, ende langdurige verſtoptheyt verloren was. Dan is ſchadelick van binnen in-genomen.

NAGELEN, zijn tot vele dingen zeer nut, aſſe verſch ende geheel onbedorven, te weten goet van reuck, ende krachtigh van ſmaeck zijn, boven aen haer hooft breedt, wat vochtigheyts hebbende, als menſe met de vingeren drukt. Verwermen, ende verdroogen niet verre van den derden graed, zijn ſcherp ende bitterachtigh van ſmaeck, ende hebben een verſterckende, opende, door-ſnijdende, ende door-dringende kracht, dun makende met eene t' ſamen-treckinge: daer door ſy al het Ingewant ſtercken. Verheugen door haren reuck het Hert, verdroogen ende verſtercken de Herſſenen, ende geneſen alle haer Koude gebreken, vervrolicken den Geeſt, ende verſtercken de Heuchgeniſſe.

NOTE MUSCATEN ende FOELYE zijn beyde werm, ende droogh in 't laetſte van den tweeden graed, wat t' ſame-trekende, te weten als ſy goet ende verſch zijn, de *Noten* niet gegaet, maer ſwaer ende dick, wat nae den roſſen treckende, goet van reuck, die met een naelde geſteken zijnde een Olyachtige vochtigheydt van haer geven, ende de *Foelye* die bruynachtigh, ende wel-ruyckende is. Vermoghen beyde al 't gene van de *Groffels-nagelen* geſeyt is, ende 't zy datſe geknauwt, ofte in de neu-gaten geſteken werden, vermeerderen, ſoo door haren reuck, als weſen, de krachten van de Herſſenen, *Verſtant*, ende Sinnen.

STEYRAX is een traen, ofte vette vochtigheydt, als gomme, druypende uyt een boom de Que-boom niet ongelijck. Verwermt in den eerſten, ende verdrooght in den tweeden graed, is de Herſſenen, door ſijnen aengenamen reuck ſeer aengenaem, wanneer hy niet te veel en is. Want anders beſwaert hy 't Hooft, ende doet te veel Slapen. Door ſijnen roock verdroogen de Herſſenen, de Sinckingen werden tegen gehouden, ende de *Verkoutheyt verſacht.*

BENZOIN is een gomme, tranende uyt ſekeren boom de Citroen-boom van bladeren gelijck, waſſende in *Sian*, *Martaban*, *Samatra*, ende *Iava*: maer de beſte in *Boninas*, een landſchap van *Bayros*. Is werm, droogh, ende zeer dun van deelen. Verheugt met de ſoetigheyt van ſijnen reuck het Hert, de Herſſenen, ende al de Sinnen, verdrooght met ſijnen roock het Hooft, ende verteert ſijne Overtolligheyt, een bequaem middel voor gebreken, die aen 't ſlijten zijn.

MYRRHE is een gomme ofte traen van eenen vremden boom in *Indyen*, maer meeſt in *Arabyen* waſſende. *Ioh. Dubravius* ſchrijft in ſijn Hiſtorye van Bohemen, dat in Moravyen *Myrrhe*, ende *Wieroock* gevonden wert, niet uyt een boom tranende, maer die uyt de Aerde gegraven wert; ende dat maer op een plaetſch, *Gradiſco* genoemt; alwaer niet alleen de Wieroock, die nae de gelijckeniſſe van de Zweſers, Mannelike geheeten wert maer oock dat andere Deelen van Mans, ende Vrouwen gelijckent, van daer komt. Ende noch onlangs (ſeyt hy) doen *Wenceſlaus*, een Edelman uyt het geſlacht van der Eyck, als hy op ſijn hof-ſtede Stern-bergh een Vyver dede graven, vondt aldaer een geheel Lichaem van een Menſche, dat anders niet als Myrrhe en was. De ſlechtſte is ſwaer, van buyten, ende van binnen gelijckelick ſwart. De gene, die verſcheyde verwen van binnen toont, als menſe breeckt, is wat beter. Maer de alderbeſte is bekeuſelt, gelijck beſmeurt, licht, alom eenverwigh, die veel witte aderen vertoont alſſe gebroken wort, in kleyne ſtucxkens, ende niet in groote klonten verſamelt, ſcherp ende bitter van ſmaeck, ſterck van reuck. De *Myrrhe* is werm ende droogh in den tweeden graed, ende af-vegende van aert. Sy verquickt met haren roock de Herſſenen, ſuyvert ende verteert hare overtollige Vochtigheden.

TACAMAHACA is een gomme ofte herſt (die in nieu Spaengjen vergadert wert uyt de ſpleet van een boom, ſoo groot als een Populier, ſeer goet van reuck) van verwen het *Galbanum* gelijck, met witte placken, als *Ammoniacum*, ſwaer van reuck, ende ſmaeck.

Deſe gomme is werm in den eerſten, ende droogh in den tweeden graed. Sy is wonderbaer bequaem om alle Sinckingen van het Hooft te bedwingen ende tegen te houden, geleyt op de plaetſch daer de ſelve van daen vallen. Sy verdrijft den *Tant-ſweer*, in de quade, ende holle tanden geſteken; ende als eenen bedorven Tant, daer mede gebrant wert, dan en gaet de bedervinge niet voort. Sy wert oock op de Borſt, ende ſchouders plaeſters gewijs gedaen, om de ſmerte te verſoeten. Voor alle heeft ſy kracht om de Heup-gichte, ende alle pijn der Lidmaten te verſachten, wanneer die van koude, ende dunne Vochtigheden haren oirſpronck nemen; Want beneffens haer ontdoenende, verſachtende, ende ſcheydende kracht, is ſy mede deelachtigh van eenighe t' ſamen-treckinge, door de welcke ſy de Leden wonderliken kan verſtercken.

CARANNA is mede een gomme ofte herſt van een Weſt-Indiſchen boom ontrent *Carthagena*, ende *Nombre de Dios*, van verwe de *Tacamahaca* gelijckende, maer meer blinckende, vochtiger, ende grover; oock ſwaerder van reuck, wel vet ende taey, maer niet kleefachtigh, ende daerom (als oock om veel vuyligheyt, die ſy by haer heeft) dientſe met Olye van Terebinthijn geſmolten, om de ſelvige bequamelick tot een Plaeſter te ſtrijcken.

De *Caranna* is wermer als de *Tacamahaca*, ende al over den tweeden graed, is oock tot alle de ſelvige

Gebreken veel krachtiger ; ſoo dat het gene de *Tacamahaca* niet doen en kan, door de *Carana* uyt-gewracht wert. Is inſonderheyt nut in de pijn der Zenuwen, ende Lidtmaten beſtaende uyt koude ofte gemenghde Vochtigheden, welckers Sinckingen ſy oock wonderbaerlick belet. Waer toe mede een plaeſterken van *Carana* in de ſlagh van 't Hooft kan geleyt werden.

AMBER-STEEN, *gelen Amer*, ofte *Emmer*, heet in oudt Duytſch, gelijck *Plinius* ſchrijft, *Gleſſum*, te weten Gles, ſonder twijffel om dat het klaer, ende blinckende is als een gles ofte glas. De oude Latinen, ſeyt hy, meenende dat het een ſap van een boom was, hebben het daerom *Succinum* genoemt, ende de Griecken *Elektron*, van de welcke de oude poeten *Heſiodus*, ende *Theocritus* verhalen, dat als de ſuſters van *Phaethon*, ſijnen doodelijcken val aen de riviere *Pò* in Italyen ſonder ophouden beſchreyden, door bermhertigheyt van de Goden in Populier-boomen verandert zijn, ende dat de tranen, daer uyt druypende, *Amber* wierden. Dit is mede beveſtight by den Latijnſchen poeet *Ovidius* 2. *Met.*

Inde fluunt lacrymæ : ſtillat aque ſole rigeſcunt
De ramis Electra *novis : quæ lucidus amnis*
Excipit, & nuribus mittit geſtanda Latinus.

Waer uyt, als oock uyt den gemelten *Plinius* blijkt, dat niet alleen nu in Italyen, gelijck oock hier, ende elders den *Amber* by de Vrouwen om den hals, ende handen gedragen wert: maer dat ſulcx al in tijden van d' eerſte Keyſers gebruyckelick is geweeſt. Dit is wonderbaerlick in den *Amber* dat hy (gelijck de Seyl-ſteen het yſer) het kaf nae hem treckt. Waer van *Cardanus* redenen by-brengt, die wel wederleyt werden van *Scaliger*, dan en geeft geen andere. Siet verder den nieuwen *Atlas* in ſijn 1. Deel op de caerte van Pruſſen, Fol. 25.

Deſen *Amber* is werm in den eerſten, droogh in den tweeden graed, matelick t'ſamen-treckende, in poeyer in-genomen ſtelpt het Braken, den Loop, ende Sinckinghen, gevreven zijnde geeft van hem eenen aengenamen reuck, ende gebrant eenen bequamen roock, om de Herſſenen te verquicken, te verdroogen, ende hare ſinckingen tegen te houden. Waer toe hy oock niet weynigh en helpt, als hy om den hals gedragen wert.

Wat AMBER, ofte *Amber-grijs* is, wert onder de Schrijvers ſeer getwijffelt. Want eenighe meenen, dat het Zaet is van de Walviſſchen, andere een uyt-worpſel van eenigh Zee-monſter, ſommighe ſchuym van de Zee. Maer gelooflicker is 't ſegghen van de gene, die het ſtellen te zijn, een lijm, die onder uyt de Zee op ſtrandt geworpen wert. De Arabiſche Genees-meeſters *Avicenna* ende *Serapio* hebben geſchreven, dat gelijck op de aerde, ende rotſen de Campernoelye, alſoo den *Amber* in de zee groeyt, ende in onweder met de ſtenen aen ſtrandt geſmeten wert. Het welck ſoo vremt niet en is. Want als het ſterck uyt den Ooſten waeyt, dan werter veel opgeworpen in *Sofala*, ende d' eylanden *Comaro*, *Deigoza*, *Mozambique*, ende de by-leggende. Maer als de wint Weſt is, dan wert het overvloedigh gevonden in de eylanden, die gemeenlijck van *Maldiva* genoemt werden, met een bedorven woort, alſoo men *Naledivā* moſte ſeggen. Want *Nale* beteyckent in de Maleyſche ſpraeck vier, ende *Diva* een Eylant: ſoo dat *Naledivā* niet anders te ſeggen en is, als vier eylanden, even-eens gelijck wy *Angediva* heeten die eylanden, de welcke twaelf mijlen van *Goa* leggen de hooft-ſtadt van Ooſt-Indyen, om dat ſy vijf in getal zijn, aen malkander palende. Want *Ange* is in haer tael ſoo veel als vijf. Maer dit is buyten onſen wegh, het welck ick even-wel, om dat *Maldiva* te pas quam, in 't voor-by gaen, hebben willen aenroeren.

Den beſten *Amber* is, die uyt den grijſen ſiet, ende daerom oock *Amber-grijs*, genoemt wert, de geheel witte en is ſoo goet niet, de ſwarte is de ſlimſte. Hy is werm, ende droogh van aert, met eenige vettigheyt, die hem een verſachtende kracht geeft. Verheught door ſijnen lieffeliken reuck het Herte, ende de Herſſenen, die hy oock verwermt, opdrooght, ende verſterckt. Vermeerdert oock de Heugeniſſe, ende verquickt de Geeſten. Met eenighe wel-riekende Olye, ofte Balſſem van *Peru* (die nu in ons Apoteeken overvloedigh is) in een werme vijſel gemenght, ende als een ſalve op 't Hooft geſtreken, verlicht ſijn pijn, geeft kracht aen de Herſſenen, ende Zenuwen, ende doet de koude Vochtigheden, daer in ſtekende, verdwijnen: waer toe mede helpt, dat het, met *Alipta muſcata* tot een plaeſter gemaeckt, geſtadigh gedragen wert. Den reuck, ende roock is ſeer dienſtigh voor de gene, die de Vallen-ſieckte hebben: want den roock in de neus treckende doet haer als ſy daer in leggen, bekomen, ende wanneer ſy daer geſtadigh aen ruycken, ſoo en krijgen ſy die ſieckte ſo lichtelick, noch ſoo ſterck niet. Hy is (gelijck oock de voorgaende) ſeer nut voor Oude, ende Koude luyden, ende derhalven zijn ſoodanige de handtſchoenen, die nae *Amber*, *Muſcus*, ofte *Zivet* ruycken, veel bequamer als de Jongelingen, dieſe nochtans meeſt dragen.

SIVET wert uyt Syryen gebracht, ende groeyt in 't uyterſte blaesjen van de klooten van ſeker dier, de Katten, die haer op de oude vervallen huyſen outhouden, niet ongelijck, 't welck aldaer oock een *Kat* genoemt wert, gelijck by ons *Zivet-kat*. Soo dat de *Zivet* niet anders en is als een ſweet, het welck hem ſet tuſſchen de klooten van dit beeſt, zeer ſterck van reuck, ende werm, ende vochtigh van aert. Een weynigh in de holte van den navel geſtre-

ſtreken is ſeer goet tegen het opſtijgen van de Lijf-moeder, verquickt mede de Geeſten door ſijnen aengenamen reuck, dan en doet even-wel ſo veel dienſt niet aen het Hooft, als *Muſcus* ende *Amber*: hoewel die mede, doch niet ſoo ſeer, de ſwacke ende heete Herſſenen ſchadelick zijn.

MUSKELYAET komt ons van Indyen, alwaer het groeyt in den navel van ſeker beeſt, een geyt gelijckende, maer veel grooter. Als dit ritſigh wert, ſo ſwelt ſijnen navel dick op, ende wert gelijck een verheven apoſteunye vol grof bloet: op welcke tijt het beeſt, als dul ende ontſinnig zijnde hem onthout van eten ende drinken, ende rolt geſtadig over d'aerde, waer van den uytpuylende ende opgeſpannen navel doorbreeckt, daer uyt borſtende dat dick ende grof bloet, ſiende bruyn-geel, ende daer nae een ſeer lieffelicken reuck van hem gevende. Dit van de Jagers vergadert zijnde, wert in vellekens van de ſelve beeſten, die te voren by haer gevangen waren, geſteken, ende bewaert. *Linſchoten* verhaelt in 't 23, cap. van ſijn Ooſt-Indiſche Reyſen, dat de Chineſche dees beeſteen gedoot zijnde ſommighe dagen begraven, ende dan verrot, ende met ſlagen wel gemorwet weſende, het bloet ende 't vleyſch onder malkanderen vermengen, ende daer van ronde ballekens maken, die de Portugyſen *Papo* noemen, ende over al vervoeren.

Muſkelyaet is heet, ende droogh in den derden graed, ſeer dun van deelen, ende verquickt de Geeſten door ſijnen reuck, verſterckt de verkoude Herſſenen, verdrooght de vochtighe Sinckingen, ſtilt de verouderde Hooft-pijn, te weten de gene, die door overtollige koude Slijmerigheyt gegroeyt is.

Deſe drie zijn ſeer lieffelijck van reuck, ende werden gehouden, de Liefde te maken, om dat ſy verwermen, ende de Geeſten op-wecken. Maer *Wieroock*, ende andere van ſwaren reuck, die men al van outs in de Kercken gebruyckt heeft, trecken de Geeſten in, ende maeken derhalven het Herte genegen tot den Godts-dienſt; waerom oock by de Joden verboden was, de ſelvige te brenghen tot ander gebruyck, als van haer Kercken.

WIEROOCK, nae het ſchrijven van *Galenus*, ende *Avicenna*, is werm in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed, dan moghen in beyde wel nae het eerſte gelijck geſtelt weſen. Hier van werden de koude Sinckingen, ſoo inwendighe nae de Keel, Longen, ende Maegh, nae de Tanden ende Wangen, als de uyt-wendige tegen gehouden, ende ten deele verdreven; ende opgedrooght, ſo door ſijnen reuck, als van buyten opgeleyt in manier van een Plaeſter.

MASTICK, is een harde herſt uyt den boom *Lentiſcus* vloeyende, heeft eenen gematighden aert in hitte ende koude, maer eenen droogh-makende in den tweeden graed, ende t'ſamen-treckenden. Verdickt ende houdt tegen, met ſijnen roock, de dunne Sinckingen, ingeſlickt beſchermt ende verſterckt de Herſſenen, die met dunne dampen gequelt werden, inſonderheyt in Coortſchen, Vallende-ſieckte, Suyſelinge, ende diergelijke, die haren oirſpronck van onderen hebben. Men maeckt een plaeſterken van *Maſtick*, met een heet yſer op een ſtucxken ſwart armeſyde uyt-geperſt, ende op den ſlagh van 't hooft geleyt voor de Sinckingen.

Den roock van VERNIS, ofte Gomme van Geneveren, is wat meerder t' ſamen-treckende, ende ſtercker al de *Maſtick*, om de overvloedige Vochtigheyt des Hoofts op te droogen, ende de Sinckingen te ſtelpen: maer de gomme ſelve en is even-wel ſoo goet niet om van binnen te gebruycken.

(2) Uyt de verhaelde Droogen zijn weynigh Mengel-middelen in den Apoteeck gereet, maer de ſaeck ſulcx vereyſſende, konnen wel terſtont gereet ghemaeckt werden. Men weeckt, ende koockt, als geſeyt is, het verhaelde Hout, ende 't ander wert gemeenlick geſtooten tot poeyer, ſtreckende voor verſcheyden ghebruyck. Een t' ſamen-treckende Roockingh voor dunne, ende ſcherpe Sinckingen beſtaet uyt geſtooten *Roode Roſen*, *Maſtick*, *Vernis*, *Amber-ſteen*, van elcx 1. loot. Maer om dicke ende koude tegen te houden, ende de Herſſenen te verſtercken N. *Amber-ſteen*, *Nardus-ſaet*, van elcx 1. loot. *Styrax*, *Benzoin*, van elcx 3. drachme. *Foelye*, *Nagelen*, *Noten Muſcaet*, van elcx 3. drachme. Alles grof geſtooten, tot een roockingh voor 't Hooft. Dan *Maſtick*, ende *Myrrhe*, van elcx 1. once in *Roſe-water* geſmolten, daer by doende het voorſchreven poeyer, konnen tot Pillekens gemaeckt werden, ſeer nut om te roocken. Het volgende Poeyer is bequaem om op 't Hooft geſtroyt de Sinckingen te beletten. N. *Maſtick*, *Para-*

dijs-hout, *Amber-ſteen*, *Nagelen*, van elcx 3 drachme. *Roode Roſen*, *Marioleyne*, *Foelye*, *Noten Muſcaet*, van elcx 2 drachme, tot een poeyer. Men maeckt oock een Kuſſenken, jae wel een geheele Muts om het Hooft teghen de Sinckingen, ende Koude gebreken te beſchermen. N. *Marioleyne*, *Roode Roſen*, *Bloemen van Roſmarijn*, *Lavender*, *Stechas*, *Salye*, van elcx een half loot. *Citroen-ſchellen*, *Maſtick*, *Foelye*, *Noten Muſcaet*, *Nagelen*, van elcx 3. drachme. Grof geſtooten tuſſchen boom-wol geſtroyt, ende in rooden taf geſtickt tot een Muts. De Herſſenen werden oock verſterckt, ende opgedrooght, door *Popkens* uyt welrieckende kruyden ghemaeckt, ofte in gedaente van een *Appel* gelijck.

N. *Gerooſt Nardus-ſaet*, *Lavender*, *Noten Muſcaet*, *Nagelen*, van elcx een half loot. *Amber-grijs*, 1. ſcrupel. Geſtooten in rooden taf gebonden voor een Popken om aen te ruycken. De Ruyck-appels werden aldus bereyt: N. *Marioleyne*, *Roode Roſen*, *Lavender*, van elcx 2 drachme. *Paradijs-hout*, *Foelye*, *Noten Muſcaet*, *Nagelen*, van elcx 3 drachme. *Styrax*, *Benzoin*, van elcx 1 onçe. Alles kleyn geſtooten, ende met ſlijm van gomme Dragant gemengt, ende dan gemaeckt tot door-geboorde Appelen, beſtroyt met *Muſkeljaet*, ende *Amber-grijs*, van elcx een half ſcrupel, tot ruyck Appelen.

Het XII. Capittel.

Enckele ende Gemengde Genees-middelen voor de Qualen van de Longen, en de Borſt.

1. *Verſachtende*,
2. *Suyverende*,
3. *Geneſende.*

DE Qualen, ende Gebreken, die ſoo de Borſt, als de Longen aenhangen, werden meeſt, nae dat het Lichaem wel geſuyvert, ende de Sinckingen opgehouden zijn, wech-genomen, ofte door verſachten, ofte ſuyveren ende dun-maken. Waer toe uyt de openende Genees-middelen bequaemſt zijn, de welcke door-ſnijdende, ende ſuyverende, niet ſeer en verhitten, ofte verdroogen, noch oock ſcherp ende ſchrael zijn: maer verſachten, ende ten deele vervochtigen, gelijck gepelde *Gerſt*, *Rozijnen*, *Amandelen*. Men mach oock ſomtijts wel wat ſcherpere gebruycken, maer met *Mede*, *Gerſte-water*. *Soete-wyn*, ofte eenigh verſachtende nat. Nu de ſchraligheyt van de Stroot, ende de Borſt wert verſacht door de volgende, die oock met eenen den brant uyt-bluſſen.

(1) SOET-HOUT gematigt in de wermte, ende redelick vochtigh, verſacht al wat rouw is, inſonderheyt de Stroot, geneeſt den droogen Hoeſt, korten Aeſſem, eñ daer andere ſoetigheyt Dorſt verwekt, ſoo doet het, door ſijne vochtigheyt, den ſelven overgaen.

KNOLLEN zijn werm by-nae in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed, met een af-vegende ende openende kracht. Haer af-ſietſel, ofte noch liever 't ſap, dat uyt de ſelvige gekoockt zijnde, geperſt wert, is ſeer goet voor de gene, die *Hoeſten*, ende *Heeſch* van *verkoutheyt* geworden zijn, gedroncken met Suycker, ofte wat geſchuymdens Honigh. Het ſelfde is oock een nut, ende lieffelick *Gorgel-water* voor de *Sprouw*.

Soete PRUYMEN zijn matelick verkoelende, maer vervochtigen in den tweeden graed, maecken den Buyck weeck, ende verwecken ſachten Kamer-ganck. Verſlaen den Dorſt, ende verſachten de Borſt ende Stroot.

In Syrien, ende Egypten waſt een boom den Pruym-boom niet ſeer ongelijck, die vruchten ofte beſyen geeft in de Apoteken met een Arabiſchen naem SEBESTEN bekent, ende gelijckſe veel ſoeter zijn, als de Pruymen, ſoo zijnſe oock krachtigher om de Borſt te helpen. Sy verſachten den Hoeſt, de Heeſcheyt van de keel uyt ſcherpe ende zoute Sinckingen veroirſaeckt; beteren de Enghborſtigheydt, Longher-ſucht, Zijde-pijn, ofte Pleuris.

JUIUBEN zijn mede een vrucht van de ſelve plaetſche, ende aert, als de *Sebeſten*, te weten, matelick verkoelende, ende vochtigh makende. Sy zijn nut, ende bequaem om te verſachten de rouwigheyt van de Kele, Borſt, ende Longen: zijn oock goet tegen den Hoeſt, Bloet-ſpouwen, ende andere gebreken, die uyt zoute, ende ſcherpe Sinckingen haren oirſpronck nemen.

Room van GERSTE, dat is, die moruw gekoockt zijnde door-geſlagen is, verkoelt, vervochtight, ende verſacht, verſlaet den Dorſt, ſuyvert ſonder t' ſamen-treckinge, ende loopt lichtelick in de Borſt.

Sap van *ſoete* AMANDELEN verſacht de Stroot, ende de Longhen, doet de Vochtigheden uyt de Borſt opſpouwen: dat uyt *bittere* Amandelen gedruckt wert, brengt de harde, ende taeye Fluymen beter op.

Saet van MALUWE, om dat het vervochtigt, ende verſacht, wert de Aemborſtige te drincken gegeven, helpt door eygenſchap de Borſt, ende de Longen, ende verſacht een haerſche ſtem.

Saet van COTTOEN, ofte BOOM-WOLLE, dewijl het de dickigheyt verſachtende dun maeckt, is byſonder goet om den Hoeſt, ende de gebreken van de Borſt te geneſen.

VIOLEN matigen de heete, ende ſcherpe Vochtigheden, ende verquicken met vochtigh maken, de Longe, wiens rauwe wegen ſy oock verſachten.

GOMME DRAGANT, die ſuyvert, doorluchtigh, dun, gladt, effen, ende wat ſoetachtigh van ſmaeck is, wert voor de beſte gekeurt. Vervochtigt in den eerſten, ende verkoelt in den tweeden graed.

Is ſeer bequaem teghens alderhanden Hoeſt, Rouwigheden van de Kele, ende Strote, Heesheyt, ende alle ſcherpe dunne Sinckingen op de Borſt, ende andere deelen.

GOMME VAN ARABYEN, dat is de gene, die uyt den *Acacye-boom* traent, doorluchtigh als glas, ende gelijck wormkens ('t welck de beſte is) t'ſamen getrocken, is verkoelende van aert, ende matelick verdroogende, dan dewijlſe een klevende, ende papachtige eygenſchap heeft, ſoo geneeſt ſy alle Rouwigheydt, ſonder evenwel de Maegh te verſlappen.

PINGELS, dat is, de *Keerne* van *Pijn-appels*, zijn werm in den eerſten, ende vochtigh in den tweeden graed, verſachten, ende ſuyveren de Borſt, ende doen de dicke, taeye, ende etterachtige Fluymen opkomen. Ende zijn derhalven voor de gene die de *Tering* hebben, ende uyt-droogen. Dan ſy en dienen geenſins de gene, die veel met Hooft-ſweer gequelt zijn. Want ſy beſwaren het Hooft, ende en werden oock niet haeſt, noch licht in de Maegh verteert.

De ſelve heylſaemheyt, ende hinderniſſe met de *Pijn-keernen* hebben de PISTACYEN: dan om datſe al verſachtende wat bitterachtigh ende t'ſamen-treckende zijn, ſo verloſſen ſy de Borſt, ende Longe van verſtoppinge.

HASELNOTEN zijn middelmatigh in koude, ende hitte, als ſy verſch zijn. De keernen gerooſt beletten de Sinckingen: maer rauw ende verſch genefen den verouderden Hoeſt, dan beſwaren de Maeg inſonderheydt die van ouderdom verdrooght zijn, die oock een quade Kele veroirſaken.

HONICH wert, gelijck bekent is van de Byen gemaeckt, ende by haer uyt de bloemen, ende welruyckende kruyden geſogen, waerom hy oock van de ſelve eenigen aert ende kracht behout. In *Syryen* ende elders; daer de Byen niet als Alſſen en genieten, is den Honich bitter van ſmaeck. Soo is oock den Honich, ende de Mede, die daer van gemaeckt wert, uytermaten lieffelick, ende wel-ruyckende, die van *Languedoc* ende *Provence*, in't uyterſte van Vranckrijck, ende ons door *Marſeille* overkompt; dewijl aldaer (gelijck ick met groot vermaeck geſien hebbe) gantſche velden zijn, eenige daghreyſen lang, met niet anders als Marioleyne, Thijm, Roſmarijn, ende diergelijcke wel-ruyckende kruyden, waer uyt de Byen eenen ſeer aengenamen Honich treckken. Even-wel de Ridder *Cenelme Digby*, Raets-heer in den byſonderen raedt van den Koningh van Groot-Britannyen, gelijck ſijne Ed. in't onderſoeck van alle wetenſchappen wonderbaerlick forghvuldigh is, ende inſonderheyt in de natuyrlicke wijſheyt, heeft my geſeyt uyt alle geweſten, ſelfs oock uyt Turckyen, Honich ontboden te hebben, dan dat de Spaenſche de beſte was. Den Honigh is werm ende droogh in den tweeden graed, ſuyvert ſterckelick, ruymt de Borſt, ende maeckt den Buyck weeck. En dient niet als gekoockt gebruyckt; want rauw zijnde verwekt hy windt, ende beſchadight de Maegh.

SUYCKER en is ſoo heet, ende droogh niet als den *Honigh*, ende gelijck het ſoeter, ende lieffelijcker is, ſo doet het oock alles ſachter als den Honigh, ende en is de Maegh niet tegen. Hier van is breeder te ſien in 't 1. Deel van den *Schat der Geſontheyt* op 't 9. cap. van het 3. boeck.

TERMENTHYN is verwermende, ſuyver-makende, ende af-vegende, daerom ſuyvert hy de Borſt, ende treckt daer alle verrotte Vochtigheden uyt; met Honich ofte Suycker gemenght. Ende is goet voor de Engborſtige, Bloet-ſpouwende, ende *Uytterende* Menſchen.

Uyt de verhaelde Simpelen werden Mengel-middelen gemaeckt, ende in de Apoteken gereet gehouden *Syroop van Violen, van Soet-hout, van Iuiuben*; *Diatragacanthum frigidum*, *Loch*, ofte *Eclegma è pino*; *Pilulæ albæ*, ende *B chicæ*. Tot welcken eynde oock andere dadelick konnen gereet gemaeckt werden, als mede eenige verſachtende drancken, die wy Borſt-drancken noemen, beſtaende uyt *Gepelde Gerſte*, 1. hant vol, *Lange Rozijnen* 2 onçen, *Iuiuben*, *Sebeſten* van elcx 9. *Soet-hout* een half loot, in water tot een pint gekoockt voor een Borſt-dranck. Soo kan men oock de *Pingels* ſieden, tot datſe moruw zijn, ende dan geſtooten gelijck de Amandelen, ende daer Suyker by gedaen, ende Corinthen, ende dat met Hoender-ſap, ofte diergelijcke in-genomen. In Italyen werden van de *Pingels*, als ook van de *Piſtacyen* Marcepeynen gemaeckt, die ſy *Pignocchiate*, ende *Piſtocciate* noemen.

(2) Maer de volgende ſuyveren de gebreken van de Borſt, ende Longen, door haer af-vegende ende dun makende kracht,

ROZYNEN, die ſoet zijn, de keernen uyt-genomen (alſoo die ſtoppen) hebben een matelick verwermende, ende verdroogende kracht, als oock verſachtende, ende af-vegende. Daerom zijn ſy goet tot de rouwigheden van den Stroot, teghen den Hoeſt, Engh-borſtigheydt, ofte moeyelick herhalen des Adems, als mede om de ſlijmerighe taeye Vochtigheden van de Borſt te doen rijſen, ende verteren.

VYGEN zijn werm in den eerſten, ende droogh in't beginſel van den tweeden graed, fijn van ſtoffe. Hebben een af-vegende, ſcheydende, dun-makende, verwermende, ende verterende kracht, ſuyveren inſonderheyt de Borſt, zijn bequaem voor verouderden Hoeſt, ende oude qualen van de Longe, verlichten den korten Aeſſem, ende verſachten de rouwe ende heeſche Kele. Van de *Vijgen*, ende *Rozijnen* is breeder geſchreven in den gemelten *Schat der Geſontheyt*, op 't 8. cap. des ſelfde 1 Deel en 3 boeck.

VENUS-HAYR is verdroogende, ende dunmakende van aert, in hitte ende koude middelmatigh. Het is ſeer goet om de dicke, taeye, ende ſlijmerige Vochtigheden van de Borſt, ende Longen te doen rijpen, rijſen, ende op te brengen, ende dernalven bequaem voor het Pleuris, Engh-borſtigheyt, Ontſteckinge van de Zijde ende diergelijcke. Dan in onſe Apoteken gebruycken ſy in plaetſch van *Venus-hayr* de STEEN-RUYTE, een kruyt het ander niet qualik gelijckende, het welk alomme op de oude mueren waſt, Is mede van aert ende krachten het *Venus-hayr* niet ongelijck. Want ſy rijpt de rauwe ſlijmerigheyt van de Longe, ende doet de ſelve op komen, verdrijft de koude gebreken van de Borſt, verlicht den korten Aeſſem, ende verſacht de pijne van de Zijde.

HYSSOOP is bitterachtig ende ſcherp van ſmaek, dun van ſtoffe, openende, door-ſnijdende, ende ſuyvermakende van krachten. Is eygentlick nut ende bequaem voor alle koude gebreken van de Borſt, ende Longen, welckers grove ende dicke Vochtigheden hy door-ſnijt, ende veroirſaeckt datſe gemackelick opgebracht werden. Hy geneeſt de kortheyt van den Aeſſem, ende den verouderden Hoeſt; inſonderheyt als hy gekoockt wert met *Honigh*, *Rozijnen*, *Vijgen*, ende *Wijn-ruyt*, welck af-ſietſel een gantſch ſuyver-makende kracht heeft.

MALROVE jaeght de dicke ſlijmachtige vochtigheydt uyt de Borſt, wert nuttelick in-gegeven de Hoeſtende, Aemborſtige, Uyt-terende Menſchen. Want ſy ſuyvert inſonderheydt de etterachtighe Fluymen.

OREGO met Honigh gemenght, ende daer een Lickingh af bereyt, geneeſt den ouden Hoeſt, opent ende ſuyvert de verſtopte Longeren, ende de Borſt, geneeſt het af-gaende Pleuris, ende pijn in de Zijde.

CALAMINTHE dun makende, ende verdeelende van kracht zijnde, is bequaem voor de gene, die haren Aeſſem niet als met het Hooft ende Borſt regt over endt en konnen halen.

AVERRONE is heet ende droogh verre in den derden graed, ende dien-volgende van fijne deelen, van verbreydende, ende verterende kracht, waer doorſe doet ſcheyden alle ſlijmerighe, ende taeye Vochtigheden. Is ſeer behulpigh, inſonderheyt het Saet, den genen, die haren Adem niet wel en konnen geſcheppen, ende verſtopt op de Borſt zijn, die den Kramp hebben, ofte met Treckinge, ofte Spanninge der Zenuwen gequelt zijn.

De Wortels van BOOM-VAREN, gebruyckt (als hier voor in 't 1. Deel 4. Boek en cap. 5. van de *Schat der Ongeſontheyt* verhaelt is) jaghen de dicke Slijmerigheyt uyt den lijve, inſonderheyt, dewijl ſy ſoet, ende verſachtende zijn, uyt de Longen.

De WILDE SAFFERAEN, dat is het morgh van 't Saet, ſuyvert ende opent, drijft eygentlick uyt de Borſt, ende Longe de taeye ende ſlijmerige Vochtigheden, maeckt een heldere Stem.

LISCH geneeſt, met Bloem, ende Wortelen, alle verouderde gebreken van de Borſt ende Longen, hare Fluymen ſachtelijck op-brengende.

ALANT-WORTET is heet in den derden, ende droogh in den tweeden graed, ſeer bequaem om alle dicke, grove, ende taeye Slijmerigheydt, die in de Borſt ende Longen vaſt ſteeckt, loſch ende rijp te maken, ende te ſuyveren. Derhalven helpt hy de gene, die eenen verouderden Hoeſt hebben, die haren Adem niet en konnen halen, als met opgerechten hals. Is oock goet voor Treckinge van Zenuwen, Windachtigheydt, ende een ſwacke Maegh, als mede om 't Water, ende de Stonden af-te-ſetten.

THYM, gelijck hy de verſtoptheyt van de Lever, ende 't Ingewant opent ende ſuyvert, ſo doet hy oock het dick ende taey Slijm uyt de Borſt, ende Longen opkomen, ende is derhalven ſeer bequaem voor de Aemborſtige met Honigh gebruykt. By-nae al de ſelvighe kracht hebben *Thymbra*, ende *Satury*, ofte *Keule*.

GENEVER-BOOM is heet, ende droogh, in den derden graed; dan de Beſyen zijn wat minder verdroogende, ende verdunnen de dicke ende taeye Vochtigheden. Helpen de gebreken van de Borſt, den Hoeſt, Opblaſinge, ende Krimpinge inden Buyk. Sommige hebben gelooft, dat het geraſpt hout ingenomen zijnde, doodelick was; dan ſulcx wert wederleyt by *Matthiolus* in ſijn Uytlegginge op den Grieckſchen *Dioſcorides*.

SESELI *van Marſeille*, by ſommige *Sermonteyne* genoemt, is verwermende, ende verdroogende in den tweeden graed. De Wortel ende 't Saet zijn geheel fijn van deelen, geneſen de Eng-borſtigheyt, ende als men den Adem niet ſcheppen en kan, als met uyt-gereckten hals, verdrijven alle Windachtigheyt, ende verſtercken de Maegh, ende 't Ingewant.

SPEER-WORTEL is heet, ende droogh, ſcherp, ende bitter, dun van deelen, ende een weynigh t'ſamentreckende. De Wortel ſuyvert alle het Ingewant met dun maken van de grove, ende taeye Vochtigheden, ende verlicht den Hoeſt, die uyt Sinckingen voort gekomen is; twee drie mael opgeſoden, ende dan in ſpijſe gebruyckt ontlaſt de Longen van haer Slijmerigheyt.

CALFS-VOET is heet ende droog in den tweeden graed. Heeft alle de ſelfde krachten van *Speerwortel*, dan veel ſlapper.

AJUYN, ZEE-AIUYN, PAREYE, LOOCK, LOOCK SONDER LOOCK, hebben een ſcherpe en verhittende kracht, waer door ſy in alle het Ingewant, maer voornamentlik in de Borſt de dicke ende

taeye Vochtigheden verdunnen, ende ſuyveren: dan *Pareye*, ende *Loock ſonder Loock* jagen inſonderheyt de dicke ende etterighe Fluymen uyt de Longhen, ende ſuyveren de Stroot-pijpkens, in *Gerſte-water* ende *Mede* geſoden, ofte met *Kerſſe*, ende *Honigh* tot een Lickingh gemaeckt. Indien ſy te voren eens ofte twee-mael van water veranderen, ende wat opſieden, ſoo verlieſen ſy veel van hare ſcherpigheydt, maer met eenen oock van haere krachten.

SAFFRAEN verwermt in den tweeden, ende verdrooght in den eerſten graed, ende is daerom verdouwende, ende verterende. Het matelick gebruyck van den *Saffraen* is de Herſſenen ſeer nut, ende bequaem, verwackert de Geeſten verquickt de Sinnen, beneemt de ſlapericheydt ende loomicheydt des Hoofts, waer door hy ſeer dienſtigh is in *Lethargye*, dat is, Slapende Coortſche, verheught het Herte, ende doet alle droefheydt aen een zyde ſtellen. Dan te veel, ende, ſoo men ſeyt, drie vierendeel-loots in-genomen, maeckt de Menſchen ſoo vol blijdtſchap, datſe hen ſelven te berſten lacchen. Want daer door werden de levend-maeckende Geeſten niet ſachtjens van het Herte door het geheele Lichaem geſonden, maer met gewelt uytghedreven, waer op noodtſakelick de doodt volght. Daerom en dient hy niet als matigh in genomen, te weten van een half ſcrupel tot een half drachme, ende is dan dienſtigh om de rauwe Vochtigheden van de Borſt tot morwigheydt, ende rijpigheydt te brenghen, ende de verſtoptheydt van de Longhen wech te nemen. Waerom hy ſonderlingh behulpigh is voor de gene, die Engh-borſtigh zijn, ghelijck *Camerarius* getuyght. ende *Cardanus* verhaelt, met het ſelve alleen veel Eng-borſtige geholpen te hebben, dat hy daerom oock onſe noemt de Ziele van de Longhen. Is niet minder bequaem voor de gene, die Hoeſten, die Pleuris, ende pijn in de Zijde hebben.

GENGBER, wit, ende niet gegaet, goet van reuck, ſcherp-bijtende op de tonge, noch verſch zijnde, is heet in den derden, ende droogh in den eerſten graed, maer de drooghe verwermt, ende verdrooght in den derden graed, ende doet al dat Peper vermagh, doch wat tragelicker, dewijl hy grover van ſtof is, als de Peper, ende altijdt eenighe onverwinnelicke vochtigheydt behout, die haer ſoo lichtelick doet ſteken, ende vermeluwen. Hierom wert den *Gengber* by alle onſe Schrijvers een vervoegende kracht toegeſchreven, ſommige hem ſtellende vocht in den eerſten, andere, ſulcx niet genoeg zijnde, ende dat beriſpende, vocht in den tweeden graed, als of de vochtigheydt van de ſtoffe noodtſakelick moſte veroirſaken een vochtigh-makende kracht. Indien dit vaſt ging, ſoo zoude Brande-wijn, ende vele Kruyden, die in 't water waſſen, ende hier te lande uyt de ſlooten gehaelt werden, ſcherper op de tong, als peper, oock vervochtende van aert moeten weſen. Hy verdunt de dicke vochtigheden in de Longen, ende verteert de dunne. Is een goet ende gereet Genees-middel voor den verouderden Hoeſt, Eng-borſtigheyt, ende alle Koude gebreken, inſonderheyt die verſch in Indyen, ende niet die hier te Lande in kalck geweeckt, met gekoockte ſuycker in-geleyt, ofte geconfijt is.

ARISTOLOCHIA, ſoo wel lange, als ronde, is heet, ende droogh in den derden graed, bitter ende ſcherpachtigh van ſmaeck, af-vegende, ſuyverende, ende verterende van krachten: maer de Ronde is fijnder van ſtoffe, ende krachtiger om de dicke ende grove Vochtigheden te verdunnen, ende de verſtoptheden, daer uyt beſtaende, te ontdoen ende te openen. Derhalven valt ſy ſeer bequaem voor de geene die Aemborſtigh zijn, ofte het Pleuris hebben.

GENTIAEN, te weten de Wortel is mede bitter van ſmaeck, ende van de ſelfde hoedanigheden. Heeft groote kracht om dun te maken, te ſuyveren, af te vegen, ende van verſtoptheydt te verloſſen, ende dat ſoo ſterck dat hy ſelfs Oſſen, ende Paerden, die niet alleen en kuchen, maer niet meer der voort en konnen, in-gedroncken zijnde, kan helpen.

MYRRHE wort door-geſlickt de groote van een Erweet voor den verouderden Hoeſt, Eng-borſtigheyt, Pijn in de Borſt, ende de Zijde.

PISSEBEDDEN, ofte SEUGEN, hebben een by ſondere kracht, om de Longhen te bevrijden van verſtoptheydt uyt dicke, ende taeye Vochtigheden. Men waſchtſe eerſt met wijn, ende nae datſe dan in anderen wijn geweyckt hebben, perſtmen die wijn uyt, ende geeft hem te drincken, ende is een wonder Genees-middel voor de Engh-borſtigheyt.

(3) De Volgende zijn door een ſonderlinge gave nut ende dienſtigh voor de Teringe.

SCABIEUSE is werm, ende droogh heel diep in den tweeden graed, dun ende fijn van deelen. Suyvert de Longhe, (niet alleen om hare bitterheydt, maer oock door in-geboren aert) ſoo krachtigh, dat ſy mede hare Apoſteunen, als oock het Pleuris door doet breken.

DUYVELS-BEET is van den ſelfden aert, ende kracht met de *Scabieuſe*, ſoo genoemt, als of de Duyvel, uyt nijdigheyt van ſijn deught, een ſtuck van de Wortel gebeten hadde.

PIMPINELLE is werm, ende droog in den tweeden graed, ſuyverende ende t'ſamen-treckende; een ſeer bequaem Genees-middel voor de gene, die de *Teringh* hebben. Want het ſtelpt het Bloet-ſpouwen, ſuyvert ende reynight de vervuylde ende etterighe

Swe-

Sweringhen, drooght op, ende gheneeſt wonderbaerlick.

HOUF-BLADEREN noch groen zijnde vallen ten naeſten by gematight, maer gedrooght zijnde, werden werm, ende wat ſcherp. Sy geneſen den ouden Hoeſt, ende de gene die haren Adem niet wel verhalen en konnen, als met opgerechten hals. Den roock uyt een pijp, gelijck men Taback doet, geſogen, ſuyvert de Longen ſo ſachtelick, dat hy gelooft wert alle de Apoſteunen van de Borſt ſonder eenige ſchade te konnen doorbreken.

WAEL-WORTEL is werm ende droogh in den tweeden graed. Hy ſtilt den Hoeſt, doet het Bloetſpouwen ophouden, ſuyvert de etter, die in de Borſt, ende de Longen vergadert was, de ſelve oock wonderbaerlick heelende.

De gedrooghde VOSSCHE-LONGEN hebben een byſondere eygenſchap voor de Aemborſtige, heelen de ſweringen der Longen, ende verſtercken de ſelvige.

BLOEM van SWAVEL is ſeer bequaem in alle Gebreken van de Longhe, Engh-borſtigheydt, Sinckinghen, Teringhe, ende alderhanden Hoeſt. Men kan daer toe Nemen een half vierendeel loot, met even-veel Suycker Candy, ende ſlorpen dat in een Doyer van een Ey. Gemeenlick werden daer Koecxkens af gemaeckt met Suycker in Roſen-water geſmolten, ende tot volkomen lijvigheydt gekoockt, een drachme voor een onçe Suycker. Dan alſoo de *Bloem van Swavel* in de heete Suycker komende, ſeer lichtelick als geers by malkanderen gaet, ſoo menghe ick de ſelve liever met *Conſerve van Roſen*, die mede ſoo goet voor de Teringhe is, dat eenighe ſchrijven de ſelvige door haer gebruyck alleen geneſen te zijn. De Bloem wert uyt geſtoote Swavel met een helm overgehaelt, gelijck onder andere te ſien is by den Françoiſchen *Quercetanus*, ende den Duytſchen *Crollius*. Deſe ſchrijft wel, dat het rauw ſwavel geen gebruyck (te weten inwendigh) in de Genees-konſte en moet hebben, 't en zy 't gene, dat men *Sulpher ſciſſile* noemt, het welck (gelijck de Bloemen door het gemaeckt vyer) door het natuyrlicke opgedreven, ende alſoo meerder gekoockt, ende verdunt wert. In de Landouwe van *Cracouw* in Polen is ſoodanige *Swavel* door wonderbare konſte der Nature. Het ſelfde geſchiet oock in 't Koninghrijck van Napels, ontrent het oude ſtedeken eertijdts (*A*) *Puteoli*, nu *Pozzouli* genoemt ('t zy nae de Putten die daer ontrent zijn met heet water, ofte nae den ſtanck van de brandende Swavel, ende Aluyn) vier mijlen van de ſtadt (*B*) *Napels*. Hier ſchrijft *Crollius* dat hy eertijdts met begeerte geſien heeft den Swavel-berg (*D*) *Veſuvius*, (tegenwoordigh *Monte di Soma* genoemt, leggende recht over Napels) die geſtadig brant. Dan het ſchijnt, dat hy ſulcx alleen met begeerte geſien heeft, alſo dien bergh noch op ſijnen tijdt, noch eenige honderd jaren te voren niet gebrant en heeft, maer ſchone wijngaerden gedragen van Muſcadel-wijn, gelijck ik ſelve geſien hebbe, aldaer op de plaetſe zijnde in 't

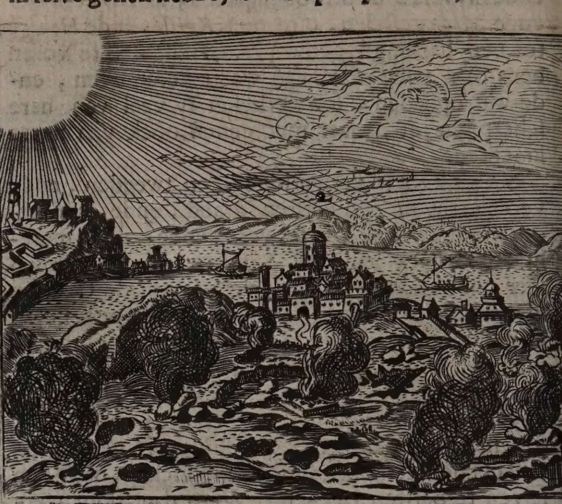

jaer 1616. Maer het is waerachtigh, dat hy in oude tijden gebrandt heeft. Want ſoo leſen wy in een brief van den jongen *Plinius* aen den hiſtory-ſchrijver *Tacitus*, dat ſijn oom *Plinius Secundus* (wiens Natuyrlicke Hiſtorye wy noch hebben) uyt weetgierigheydt in groot onweder hem daer ontrent begeven hadde, ende dat hy door den dicken damp van de brandende Swavel geſtickt, ende gheſtorven is. Waer over hy als veel ſchrijvende, ende onvoorſichtigh ſtervende overgehaelt werdt van den Italiaenſchen poëet *Petrarca* in ſijn *Triompho di Fama*:

Mentr'io mirava, ſubito hebbi ſcorto
Quel Plinio Veroneſe ſuo vicino,
A ſcriver molto, à morir poco accorto.

Maer deſen grooten brandt, geſchiet ten tijde van den Keyſer *Titus Veſpaſianus*, is ſoo ſchrickelijck geweeſt (gelijck ſeer wel by den Grieckſchen hiſtory-ſchrijver *Dion Caſſius*, ende andere beſchreven is) dat de aſch daer van, niet alleen over de ſtadt Romen door de heftige winden gedreven is, maer oock over zee in Afrijcken, ende Egypten; dat mede de Viſſchen in de ſiedende zee gekook twierden, de Vogels in de lucht ſtickten; dat de nabuyrige, ende van outs vermaerde ſteden, *Stabiæ*, *Herculaneum*, ende *Pompey*, met aſch ende ſteenen overſtolpt zijn geweeſt. Deſen brandt wert met een aerdigh dicht beklaeght van den Latijnſchen poëet *Martialis*, die oock ſeyt, dat den Bergh t' ſijner tijdt groen ende vermakelick ſtont van wijngaert-rancken, ende ſeer leckere wijn voort-bracht, *Epigr.* 44.

Dit

Dit was een ſchoonen berg;omringt met vrugtbaer lant,
Die tot ſijn hooghſten top met wijngaert ſtont beplant.
Hier wiert een gulle druyf van edel nat geſwollen,
Dat menigh deftigh vat was machtigh op te vollen.
Dies waſſer groot vermaeck en alderhande vreught,
Ten goede van het lant en van de rauwe jeught.
De vinder van den wijn met al ſijn met-geſellen,
Die was van outs gewoon ſijn woningh hier te ſtellen.
De grooten Hercules die was hier oock bekent,
En Pan met ſijn gevolgh die quam'er veel ontrent.
Doch Venus boven-al met hondert velt-Godinnen,
Die quam in dit geweſt haer eerſte rey beginnen.
Want in het gantſche lant en was geen ander kuſt
Bequamer tot vermaeck, en ongemeene luſt.
Maer nu is hier, eylaes! een vreemt, een ander weſen,
't Is al in roock vergaen wat eertijdts wert gepreſen.
Die wijt-beroemden bergh en is nu anders niet
Als enckel oogen-pijn, en innigh ziel-verdriet.
Hy glimpt gelijck een vyer, en brant gelijck een oven,
Syn groent' is over-al met aſſchen overſtoven.
Door voncken afgeſenght, ſoo dat geen ackerman
Of boom in dit geweſt, of wijngaert planten kan.
Nu is mijn hoogſte wenſch, dat aen de ſtrenge Goden
Soo wreeden lant verderf mocht eeuwigh zijn verboden.
En dan hun dit alleen mocht ongeoorloft zyn,
Te geven aen het vyer de rancken van de wijn.

Die aſch, als ook de ſteenen, ende kluyten, door den reghen geſmolten zijnde, hebben den Bergh daer na voor miſch geſtrekt, die den Wijngaerd weeldig doen groeyen heeft. Dan in onſe tijden is hy wederom aen brant gerocht, Soo dat de gemelte *Plinus* wel ſchrijft in het 2. boeck van ſijn Natuyrlicke hiſtorye op 't 93. Capittel, Dat de Nature door alles verſpreyt zijnde, gemeenlick op d'een maniere ofte d'andere, als eenige Godtlickheyt uyt-berſt. Om weder te keeren op den wegh, daer ons d'aengename heugeniſſe van die plaetſche, af-geleyt heeft. By *Pozzouli* is 't lant (ovaels gewijs, dat is, langer als breeder, rontſom met kleyne heuvelkens beſet behalven na het ſtedeken,) vol van Swavel, ofte Solfer, daerom *Solfataria* genoemt, eertijdts van wegen het branden *Forum Vulcani*, gelijck *Strabo* ſchrijft, ende *Campi ofte Phlegri*, ofte *Phlegræi ſinus*, by *Virgilius*, *Silius*, ende *Plinius*. Dit Landt is ſoo uyt-gebrant, datter bakens geſtelt zijn, om geen ongeluk te krijgen, oft om niet buyten ſpoor te gaen, ende gelijck ſomtijdts gebeurt, in de uyt-gebrande hollen te verſmachten. Jae daer het noch veyligh is, dreunt het onder de voeten. Men verneemt van alle kanten niet als vlammen, ende roock in de lucht, met eenen ſwaren reuck van Swavel, ende niet alleen op de plaetſch ſelve, maer oock tot in de ſtadt van Napels, als het daer nae toe gewint is. Dan dien ſtinckenden reuck is even-wel (gelijck Br. *Leandro Alberti* wel ſeyt in ſijn treffelicke *Deſcrittione di tutta l' Italia*) ſeer behulpſaem voor de gene, die kout van herſſenen zijn, ende veel met Sinckingen gequelt werden. Het welck onſen *Galenus* be veſtight de welcke 5. *Method.* 12. deſe Lucht, als oock de Melk, die al hier gewonnen wert, ſeer prijſt voor die gene, die eenige Sweringen in de *Longen* hebben, ende aen de *Teringe* gaen quelen, als door hare opdroogende kracht de ſelve geneſende. De *Swavel*, die alhier door de kracht van 't vyer op-geworpen wert, zoude men in de verhaelde gebreken bequamelick konnen gebruycken; dan om dat hy by ons weynigh overkomt, ſo beſigen wy de *Bloemen van Swavel*; tot welcken eynde oock by de Alchymiſten gemaeckt werden *Rubinus*, *Lac*, *Cremor* ofte *Butyrum Sulphuris*.

Van de andere Drooghen werden Genees-mengelingen in den Apoteeck bewaert *Syroop van Hyſoop, van Iuiuben, van Soet-hout, van Malrove, Oxymel Scylliticum, Elect. Diaireos, Simpel*, ende *gemenght, Conſerf van Venushayr*, ende *Liſch-bloemen, Lehoch ſanum & expertum, de Pino, de Papavere, de Scylla, geconfijte Alant-wortel, Gengber*, *ende Pillen Scabieuſe*: ende tot bloet ende etter ſpouwen in de Teringhe, *Troch van terra Lemniâ, Lohoch de pulmone Vulpis, Syroop van Wael-wortel van Fernelius*. Dewijl daer overvloet is van ſoodanighe Genees-mengelingen, ſoo kan men hem met de ſelvige wel behelpen, ten zy die niet gereet en waren, ofte datter tot vermenghde gebreken een ander vermenginghe van nooden was; ghelijck het volghende kracht heeft om de borſt te verſachten, ende de Fluymen op te brengen: N. *Wortels van Alant* 1. onçe. *Bladeren van Hyſſoop, Orego, Venushayr*, van elcx een hant vol. *Saet van Wilde Saffraen, Althea, Maluwe, Seſely*, van elcx een half loot. *Rozijnen ſonder carlen*, 2. onçen, *Iuiuben*, *Sebeſten*, van elcx No. 9. Gekoockt in Gerſte-water tot een pint, ende daer by gedaen twee ofte drie onçen van de verhaelde Syropen, tot een borſt-dranck.

Voor de gene, die Etterige fluymen ſpouwen en heb ick niet beter gevonden, als het volghende: N. *Wael-wortels* anderhalf onçe, *Bladeren van Scabieuſe, Sanickel, Alchymille, Hoef-bladeren*, van elcx een hant vol. *Rozijnen*, twee onçen. Gekoockt als voren, ende daer by gedaen *Syroop van Wael-wortel van Fernelius*, *&c.* Wanneer overvloet van Sinckingen meerder opdrooginghe van doen heeft ſoo kan daer 1. loot *Wortel van Sina* by gedaen werde tot een borſt drank.

Het XIII. Capittel.

1. *Verkoelende, ende*
2. *Verwermende Simpelen om Vergif ende Quaet-aerdigheyt te weren: als oock*
3. *Koude, ende*
4. *Werme om het Hert te ſtercken, flaute ende qualikheyt wech te nemen,*
5. *Hoe uyt deſelvige Mengel-middelen bereyt werden.*

1 DEwijl het herte met weynig gebreke kan overlaſt werden, ſo ſtrecken de hert genees-middelen

len inſonderheyt, om alle Quaet-aerdigheyt te weren, ende 't Hert te verſtercken.

Die de Quaet-aerdigheyt weren, ende wech-nemen, verwermen, ofte verkoelen. De Koele Hert-middelen zijn deſe.

(1) BERNAGYE ende BUGLOSSE zijn goet voor de gene, die Flauw werden, verheugen de Swaermoedige, ende verquicken die uyt een Langdurighe ſieckte bekomen.

VIOLEN ende PLOMPEN verluſtighen mede een benaut Hert, verwecken de Geeſten, ende weren de quade Dampen.

SUYRING-SAET neemt wech de Swaerſte qualen van de Maegh ende 't Hert, ende geneeſt voornamelick het ſteken van de Scorpioenen.

Het SAP van QUEEN, GULDELINGEN, ende diergelijcke WELRUYCKENDE APPELEN verſterckt het Hert, ende de Maegh, neemt de Flauwe wech, verdooft ofte verdrijft het Vergif. So leſen wy van den wijsgerigen *Ariſtoteles*, dat hy op ſijn ſterven leggende, het leven noch een wijl tijts verlengde met een reuck van ſoodanighe Appelen. Ende de *Queen* werden oock vordelijck tegens het Vergif gegeten. Daerom ſchrijft *Pilarchus*, dat aen yemant vergiftige Appelen geſonden zijnde in een korf, daer te voren Queen in bewaert waren, geen hinder en deden aen de gene, dieſe aten. Sulcx verſtonden oock eertijts de Spaengiaerts wel, als ſy haer vergiftige Pijlen, daer mede ſy het wilt ſchoten, nooyt en leyden, daer Queen ontrent waren, om de kracht van 't Vergif niet te verſtercken.

CITROEN-SAET wederſtaet het Vergif, maeckt een lieffelicken Aeſſem, ende geneeeſt de quade Luſten van de Vrouwen.

Het SAP van ſuyre CITROENEN, ORAENGJEN, ende GRANAET-APPELEN is kout ende droogh in den derden graed. Dient inſonderheyt tegens de inwendige, ende Peſtilentiale verrottinge, tegens ſteeckte van de Maegh, tegens de ſwackheyt van de Voorname deelen, inſonderheyt van 't Hert, ende oock tegens Vergif. Daer toe zijn de Citroenen ſoo goet gehouden, dat my voorſtaet ergens geleſen te hebben, hoe yemant, die geleyt werde om door vergiftige dieren te ſterven, onderweegh eenige Citroenen kreegh, de welcken hy gegeten hebbende, ſtreckten hem tot een tegen-gift, ſoo dat het Vergif op hem geen vatten en hadde. Deſe kracht, als oock den Citroen-boom ſelve (gelijck hy waſt in een provinçye van Aſyen, *Media* genoemt) wert aerdigh beſchreven van den poëet *Virgillius* in 't 2. boeck van de Lant-bouwinge:

In Meden is een boom die geeft ons wrange vruchten,
Maer doen het ſlim vergif en quade dampen vluchten,
Sy drijven ſpokery en alle ſwadder uyt,
Soo dienſtigh aen het volck als eenigh heylſaem kruyt,
De ſtam gaet wonder hoogh, en laet haer tacken ſwieren,
En toont hem in den ſchijn gelijck de lauwerieren;
Neemt wech den ſoeten reuck die uyt haer bladers gaet,
Het is een lauwer-boom, en dat in volle daet.
De wint en kan het loof niet van de tacken drijven,
En 't bloeyſel ſchoon het ſtormt, ſal vaſt en ſeker blijven,
Dit ſtyft den ouderdom, en maeckt den menſch geſont
Aen wien een vuyle ſtanck komt reyſen uyten mont.

BEZOAR, ofte *Bezoar-ſteen* (wiens gebruyck eerſt van de Arabiers over ſeven hondert jaren gevonden is, ende naulijcx hondert jaren in Europa bekent en is geweeſt) wert van de Spaengjaerts genoemt *Piedra contra venenoy deſmayos*, een ſteen tegens het Vergif, ende de Flauwte. Hy is tweederley, *Oryentael*, ende *Occydentael*, te weten, dat ſommige uyt Ooſt-Indien, andere uyt Weſt-Indien komen. Deſen Steen wert gevonden in de Maegh van ſeker dier, *Pazain* genoemt, eenſdeels een Hert, eenſdeels eenen Bock gelijckende, (gelijck het hier uyt-gebeelt ſtaet by de ſtadt *Ormus*) het welck op de berghen hert-ſterckende kruyden gebruyckt, ende na dat het ſlangen ingeſlockt heeft (gelijck de Spaengjaerts ſeggen,) eenen wortel eet, die ſy *Tegen-gift* noemen, uyt welcke vermenginge van Slangh ende Wortel, men ſchrijft, dat de *Bezoar* groeyt, elcke reys droogende, ende met nieuwe ſchorſſen, even als den Ajuyn, d' een over d' ander komende. Op de ſelfde

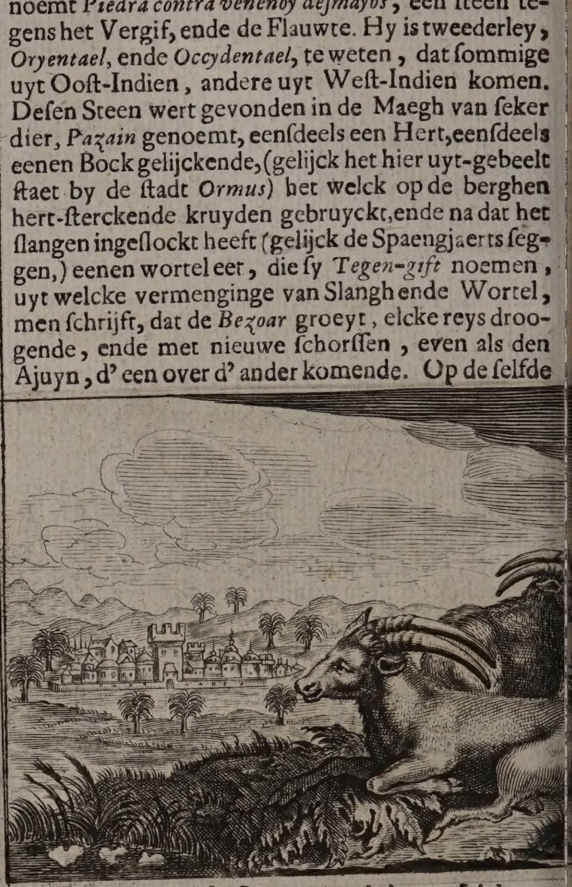

maniere groeyen de Steenen mede in ons Lichaem ſchors-gewijs. Jaeſy gelijckenen dickwils den Bezoar van verwe, ende gedaente ſoo wel, datſe naulijcx te onderſcheyden zijn; ende werden derhalven daerom by de Operateurs opgeſocht van ſommige bedriegers, dieſe voor Bezoar verkoopen. De heer Dr. *Tulp* verhaelt in ſijn Aenmerckinghen, van een Amſterdamſche Raed, die van de Steen geſtorven was, ende dat men nae ſijn doot, in de Blaes vondt 29. Steenen van fatſoen ende groote wel ongelijck: maer van gedaente, ende gladdigheyt malkander ſoo ge-

gelijckende, ende ſo na met den Bezoar, de in Ooſt-Indyen groeyt, over-een-komende: dat ſy oock den gauſten droogiſt, ofte apoteker konden bedriegen. Ende gelijck alles dat veel gelt, door het groot voordeel, datter inſteeckt, meeſt nae-gebootſt wert, ſoo wert mede de Bezoar met ſijn ſchilfferen nae gebacken: dan ſoodanige is beter te kennen. Over eenige jaren leyde hier kranck den treffelicken koopman *Elias Trip*, die (als ick hem Bezoar zoude voorſchrijven) my een groot papier vól van ſoodanighe liet behandighen, de welcke in een vochtige plaets gelegen hebbende, van malkanderen geweken, ende half gemorſelt was. Dit menighvuldigh vervalſchen van den Bezoar heeft veroirſaeckt, dat hy by veele Genees-meeſters, haer dickwils in de krachten, die hem toegeſchreven werden, bedroghen vindende, voor ondienſtigh, ende onnut is geoirdeelt geweeſt, gelijck te ſien is by den hoogh-geleerden *Caſper Bauhinus*, Doctor ende Profeſſor eertijdts tot Baſel, welke ampten nu aldaer ſijnen ſone *Iohan Caſp. Bauhinus* met lof bekleet. Om dit bedrogh te ontdecken werden ontallicke ken teyckenen van de oprechtigheyt beſchreven, onder de welcke niet een ſoo vaſt en gaet, als dat men hem nijpt tuſſchen een gloeyent wafel-yſer; want die door konſt toegemaeckt, ende gebacken is, gaet dan van malkander, daer den oprechten ſtede hout, ende vaſt aen een blijft. Den *Bezoar* en vertoont geen ſonderlinge hoedanigheyt, hoe-wel hy van ſommige voor kout ende droogh gehouden wert; maer werckt alleen uyt ſonderlinghe, ende verborgen eygenſchap tegen vergif, ende vergiftige beten, Quaetaerdigheyt in Coortſchen, ende andere ſieckten, verſterckt het Hert, ende verquickt ſijne levend-maeckende Geeſten, van weyniger tot 20. ende 30, aſen ingegeven. Dan men moet hem niet al te veel betrouwen. Seker Edelman prees dien ſoo ſeer voor alderhande *vergift* by den Koningh van Vranckrijck, *Carel* de I X. dat hy den ſelven dede beſoecken aen een, die de galge verdient hadde. Maer als die op *Sublimaet* ('t geene de Maegh ſwart verbrandt) *Bezoar* innam, ſoo voelden hy ſoo weynigh baet, dat hy voor een korte benaeutheyt, die hem in 't hangen te verwachten ſtont, nae de grootſte ellende, ſeven uyren geduyrende, even-wel quam te ſterven.

HERTS-TONGE is koudt, ende droogh in den tweeden graed, ſeer t' ſamen-treckende, ende derhalven het Braken, ende alle Loop ſtelpende. Het poeyer van den Wortel, ofte het af-ſietſel, in-gegeven, is ſeer bequaem tegen 't Vergif, Peſte, ende Peſtige Coortſchen.

(2) De werme Genees-middelen om de Quaetaerdigheyt te verdrijven, zijn de volgende.

CONFILYE de GREYN doet de Onmacht, uyt een koude oirſaeck ontſtaende, overgaen, verdrijft den Onluſt ende Swaermoedigheyt.

DICTAMNUM, ſo wel bladeren als wortelen, ſijn dun van deelen, ende werden gebruyckt teghens de *Vergiftige beten* ende ſteken, als oock tegen de quaetaerdigheyt van peſtige Coortſchen.

VYF-VINGER-KRUYDT, ende TORMENTILLE, (die by ſommige qualick voor een genomen werden) te weten beyde haer wortelen, verdroogen tot in den derden graed, ſonder merckelicke hitte. Sy zijn dun van deelen, doen ſweeten, wederſtaen alle Verrottinge, Vergift ende Peſtige ſieckten: zijn oock wat t'ſamen-trekende van krachten, waer door ſy de Maegh ſtercken, ende alderhande *Bloet-ſpouwen* tegen houden.

CARDOBENEDICTUS is in den tweeden graed werm ende droogh, ſeer bitter van ſmaeck, openende ende ſuyver-makende van krachten. Ontdoet dien-volgende de verſtoptheydt van de inwendighe deelen, ende geneeſt hare ſweringen. Is krachtigh teghen alle Vervuylde, Vergiftighe ende Peſtighe Sieckten.

SCABIEUSE, gelijck ſy de inwendige Apoſteunye doet deur-breken, ſoo wert ſy oock bequaem gehouden om het vergift van de peſtige Sieckten uyt het hert te drijven, ende ſoo in-genomen, als van buyten opgeleyt, de Peſtige geſwellen te doen verdwijnen.

GOUTS-BLOEMEN zijn werm ende droogh diep in den tweeden graed, fijn van deelen, verſtercken het herte, wederſtaen het Vergift, als oock alle Peſtige ende beſmettelicke Coortſchen.

(3) Volgen de hert-ſterckende Genees-middelen van koude hoedanigheyt. Onder de ſelvige wert gelooft EENHOREN het treffelickſte te weſen om het hert te beſchermen, al de kracht van 't Vergifte breken, ende de felligheydt van peſtighe ſieckten te verſachten. Maer de ervarentheyt en brengt dit niet mede, ende niemant en heeft oock noch te recht aengeweſen, wat het voor dieren zijn, die ſoodanigen horen dragen; Soo dat niet alleen aen de Kracht getwijffelt en wert, maer oock aen het Dier, dat ſodanigen horens zoude draghen. Hierom plagh Dr. *Capellain*, eerſte Genees-meeſter van *Carel* den I X. Koningh van Vranckrijck, dickwils te ſeggen, dat hy geerne zoude af-ſchaffen de onnoodige manier, van een ſtuck *Eenhoren* te ſteken in des Koninghs wijn, 't en ware het te diep ingebroken, ende te verdein *. geloof der Menſchen ware in-gewortelt geweeſt, gelijck den grooten Heel-meeſter *Paré* van hem ſchrijft; die oock verhaelt, verſtaen te hebben uyt *Louys Duret*, mede ſeer geleert ende ervaren Genees-meeſter des Koninghs *Henrick* den III. dat hy 't gene voor *Eenhoren* verkoft wert, gantſch de verhaelde krachten niet toe en ſchreef: maer als hy die, volgens de quade gewoonte, moſte voorſchrijven, ſulcx met anders geen inſicht gedaen en hadde, als om te helpen de Flauwigheytd, ende Qualickheyt,

ontſtaende uyt overvloet van Vochtigheden, die om den krop van de Maegh vloeyen. Het welck niet minder gedaen en werde door gebrande. ende bereyde *Herts-horen*; als oock door ſchrapſel van *Olifants-tanden*, de welcke kout ende droogh zijn in den

eerſten graed, bewaren de kracht van 't hert, ende helpende tot het Ontfangen. Selver het geene dus langhe voor den rechten Een-horen gehouden is geweeſt, ende noch dagelijcx daer voor gebruyckt wert, en is geen horen, maer een Tant van ſeker Zee-dier, in gedaente, ende groote een Walviſch gelijck, hem ont-houdende by Ys-land, Groenland, e nde andere naerder het Noorden leggende, Eylanden, *Narhval* genoemt, nae de doode Lichamen, die het gemeenlijck eet. Want *Naer* beteyckent in de Ys-lantſche tale een doot Lichaem. Deſen Walviſch heeft tuſſchen de ander tanden in de opper-kaeck een Tant, in lenghte, ende dickte een horen niet ongelijck, met ſtrepen rontſom als ghedraeyt, ghelijck hy hier in ende buyten de kaeck is af-gebeelt. Dit is den Tant, ſchrijft Dr. *Worm*, Genees-meeſter, van den Koningh van Denemarcken, die voor den oprechten Een-horen vertoont wert te S. Denijs in Vranckrijck, te S. Marco tot Venetyen, in 't hof van den Paus, ende in andere heeren hoven. Van ſoodanigen Tant was het ſtuck, dat de Paus *Iulius* de 3. koft voor twaelf duyſent goude kroonen. Het welck op die tijdt wel konde geſchieden, doen den Tant ſelden gevonden werde, als alleen door ſchip-breuck aen den oever op-geſmeten zijnde. Maer huydens-daeghs door geſtadighe Coopmanſchap op Groenlandt, ende inſonderheydt Sptisberghen, is de nature, ende den overvloet van dien Tant voor den dagh gekomen: Want de Deenſche Coop-luyden hadden onlangs met dien verçierden Een-horen geheele hulcken vervult, die ſy voor den op-rechten door Europa ſouden gebracht hebben, 't en ware het bedroch by verſtandige ondeckt, ende voor een Tant ware bekent gemaeckt geweeſt.

Doch al loopt hier, gelijck in alle dingen, die veel gelden, groot bedroch onder; ſoo gaet evenwel vaſt, datter een Dier is, 't welck den rechten Een-horen draegt, ende daerom niet alleen in onſe tale na ſijnen horen, maer oock in 't Griex *Monoceros* genoemt is; ende in 't Latijn *Vnicornis*, welcken naem gevolgt is by de Italianen, Spaengiaerts, ende Engelſchen. De Franſchen heten het *Licorne*, gelijk de Italianen oock *Alicorno*, ende de Spaengiaerts mede *Bara*, 't welck ſy anders eygentlijck op den *Rhinoceros* duyden. *Iunius* ſtelt onder de Latijnſche namen *Aſinus Indicus*, dan den Indiſchen eſel is een dier, gelijck te ſien is by *Bartholinus de Vnicorn.* 17. die oock verſcheyde getuygeniſſen by-brenght, niet alleen van oude Schrijvers, maer oock van de gene, die het rechte Dier ſelver geſien hebben. Onder deſe is wel de voornaemſte *Lud. de Varthema*, die op twee eeuwen boven de teghen-woordighe al de Ooſterſche landen door-reyſt heeft, Egypten, Arabyen, Moorenlandt, ende Indyen, ſoo verre het ſtreckt, gelijck blijckt uyt ſijn Reys-beſchrijvinge, die hy in de Italiſche tale heeft uytgegeven. Deſe *Varthema* ſchrijft, dat hy komende te *Meccha*, een treffelicke ſtadt van woeſt Arabyen aldaer, nevens de vermaerde Kercke van *Mahometh*, beſloten geſien heeft twee levende Een-horens, die den *Sultan* van de plaets, als een ſonderlingh geſchenck vereert waren van den Koningh van Moren-landt. Den eenen ſeyt, hy was gelijck een veullen van 30. maenden, eenen horen in ſijn voor-hooft hebbende van ontrent drie ellen. Den anderen haelde maer de groote van een jarig veullen ende had een horen van vier hant breedt. Waren beyde vael van verwe, met een hooft als een herte, &c.

Wy komen tot den *Horen* ſelve. De *Ken-teyckenen* van den rechten Een-horen werden by vele geſtelt, Sweeten in 't by-weſen van Vergif, Opſwellen in 't Water, dat twee Duyven, ofte Honden beyde even veel Venijn in hebben, den eenen daer op in-neemt Een-horen, datter van 't Poeyer een circkel gemaeckt wert, waer in een Scorpioen, ofte Spinne gheſet zijnde, niet over en kan. Maer hoe loſch dit al te ſamen gaet, wert aengeweſen by den wel-gemelten heere *Bartholinus* in 't 29. cap. van ſijn geleert boeck, hier byſonder van geſchreven, ende op ſijn wederkomſte van Maltha, Sicilyen, Italyen, &c. my, onder ander ſijne wercken aldaer ghedruckt, mildelijck vereert. Meerder klemt, het geene hy ſchrijft, dat *Iob. Veſlingius*, profeſſor tegenwoordigh tot Padua, zoude geſien hebben, by den hooch-geleerden *Fabr. Bartoleti* (ons beyder meeſter van loffelijcke gedachtenis)

te weten, dat Spinnen van Venijn op-geſwollen, gheſtelt op den Een-horen van den Hertogh van Mantua, terſtont doot vielen. Een groot bewijs, dat die een recht Teghen-gift was van 't Vergif. Soo verhaelt *Amnatus Luſitanus* in 't 2. boeck van ſijn Uyt-legginghe over *Dioſcorides*, op 't 52. cap. dat de Portugyſche Genees-meeſters (ghelijck oock *Garcias ab Horto*, die langhe jaren in Indyen ghewoont heeft, bekent 't ſelve nooyt gheen ge- ſien te hebben) ende andere, die diep in Indyen geweeſt zijn, van ſoodanighen Dier niet en ver- tellen, dan dat het by de Indianen in groote waer- de gehouden wert teghens Venijn, ende Peſtighe Koortſchen.

Deſe onſeeckerheyt van den rechten Een-horen, heeft andere horens in achtinghe doen nemen, om hare krachten tegen de gemelte Qualen te verſoeken Hier van ſullen wy eenige mede beſchrijven, begin- nende van de Olifants-tanden, ende herts-horen, hier voren maer aen-geroert.

Het grootſte van alle de Dieren der aerden is (gelijck *Plinius* ſchrijft 8. *Nat.* 1.) den OLYFANT, ſoo by ons, ende de Engelſche genoemt, als mede *Elephant*, gelijck by de Duytſchen *Helffant*, de Françoiſchen *Elephant*, de Spaengiaerts *Elephante*, ende de Italianen *Lionfante*, nae het Griecx, ende Latijnſch *Elephas*, ende *Elephantus*. Heet oock *Bar- rus*, daer van ſijn geluyt *Barrire* genoemt wert, als mede ſijn Tanden (gelijck *Servius* getuyght) *Ebur*, by ons *Yvoor*, ende *Elpenbeen*, gelijck oock by de Duytſchen in Hooghduyts *Helffants-beyn*. De andere Talen volgen meeſt het Latijn, behalven dat het in Spaenſch noch *Marfil* genoemt wert.

De Olyfanten hebben haer beſcherm, gelijck *Ari- ſtoteles* ſeyt, in de groote, zijn van verwe vael, ofte grauwachtigh, ſommige oock geheel bruyn. Daer op ſlaet dit versken van den poeet *Horatius*, *Epod.* 12.

Quid tibi vis mulier nigris digniſſima barris?

Haer huyt is aen den buyck ſacht, dan op den rugh gantſch hart, ſonder hayr, ofte borſtels bedeckt; jae ſy en vinden oock (gelijck *Plinius* aen-merckt) ſelfs in den korten ſtaert geen behulp om de Vlie- gen af te keeren. Dan de Nature heeft daer in ver- ſien door de huyt, de welcke, als getraeylijt zijnde, ſy noch in kronckelen trecken, ende alſoo de Vlie- ghen dooden. Sommighe hebben gemeent, dat een harde huyt, teycken was van plompigheyt, ende ſoo ſpreeckt een knecht by *Plautus*, dat ſijn heer niet in ſijn eyghen, maer in een Olyfants vel ſtack; ende niet meerder wijſheyt en hadde, als een ſteen: dan werden wel te recht beriſpt van *Plinius*, al- ſoo het Verſtant niet in de huyt, maer in de herſ- ſenen ghelegen is, ghelijck den Olyfant ſelfs ge- noeghſaem uyt-wijſt, in vernuft ende verſtant alle andere dieren over-treffende, gelijck onder andere *Ariſtoteles*, ende *Cicero* getuygen. Ende de ſelfde *Cicero* ſchrijft oock, dat dit Beeſt eenighe ge- meenſchap ſoude hebben met den Menſche, gelijck *Philoſtratus* ende *Plinius* het ſelve in wijſheyt, ende vernuft ſtellen aen den Menſche. Over dit verſtant van den Olyfant hebbẽ wonderbare dingen geſchre- ven, behalven de gemelte *Plinius*, de Grieckſche *Elia- nus*, de nieuwe ſchrijvers *Geſnerus*, ende *Aldrouandus*, in haer Hiſtoryen der dieren, noch *Matthiolus* op *Dioſcor.* 2. 50. *Lipſius.* 1. *Epiſt. miſcell.* 50. ende in onſe tale *Linſchoten* in 't 46. capittel van ſijn Ooſt- Indiſche reyſen. Dit gaet ſoo verre, dat ſy onder veel konſten, die ſy leeren, eerbiedinge bewijſen, ende haere knye buygen voor Koninghen ende Princen, gelijck van *Ariſtoteles* ende *Plinius*, getuyght door ondervindinge beveſtight wert. Daer op ſlaen de vier volgende vley-verſſen van den poeet *Martialis*, aen den Keyſer *Domitianus*.

Quod pius, & ſupplex elephas te Cæſar adorat,
Hic modo, qui tauro jam metuendus erat:
Non facit hoc iuſſus, nulloque docente magiſtro,
Crede mihi, numen ſentit & ille tuum.

Sy hebben een groot hooft, een korten hals, na haer groote kleyne ooghen, ende ooren, een neus, ofte ſnuyt, ter aerden toe (eygentlick *Promuſcis* genaemt) die ſy in plaetſch van handen gebruycken, ende ſoo groote kracht daer in hebben, dat ſy geſtoort zijnde, een menſch daer mede op-vatten, ende ſoo hoogh werpen, dat hy doot is, eer hy wederom beneden komt. Sy hebben de mont, gelijckende een Verc- kens-muyl, dicht aen de borſt, ende aen elcke zijde vier Tanden, om de ſpijſe te breecken, ende kleyn te malen. Behalven deſe ſchieten daer noch twee van ter ſijden uyt, in 't eynde nae beneden wat om-gebo- gen, in tegendeel van de wilde Verckens, dieſe nae bovenen om-gekromt ſijn, ſtreckende beyde voor wapens. *Gillius* verhaelt, dat ſy dickwils groeyen tot de lenghte van thien voeten, ſoo dat ſy oock konnen ſtreken tot poſten in de huyſen, ende de ſwarten ge- bruycken haer in de heyningen voor palen. De ge- melte *Martialis* roert het ſelve aen in deſe verſſen.

Grandia taurorum portant qui corpora, quæris
An Libycas poſſint ſuſtinuiſſe trabes?

Hierom ſouden deſe Tanden wel voor horens mo- gen gereeckent werden: waer toe ſy oock gekeurt zijn by *Iuba*, als ſpruytende uyt den ſlaep van 't hooft niet uyt de herſſenen, gelijck *Iunius* voor-geeft. De- ſe benaminge is haer oock gegeven by *Elianus*, *Op- pianus*, ende andere Griecken, ende wert ſeer be- weert van *Pauſanias* in 't 5. boeck van out Griec- ken-lant: alwaer hy niet te min haren oirſpronck in den mont ſtelt, ende ſeyt, dewijl den Elant de ho- rens uyt de Wijn-brauwen, de Moorſche ſtieren uyt den neus ſpruyten, geen groot wonder te weſen, datter een dier gevonden wert, 't welck horens uyt den mont geeft. Ende dit ſtaende, ſoo maeh

oock den Tant van den Walviſch, hier voor vermelt (die oock diergelijcke kracht heeft) den naem van *Een-horen* wel dragen De Latijnſche *Plinius* noemtſe dan Tanden, dan Horens. De *Beenen* van de Olyfanten zijn groot ende ſterck, niet uyt een been beſtaende, ende dien-volgende onbeweeghlijck, gelijck ſommige meenen, die daerom oock de Joffrouwen, die wat traegh ende ſtijf in 't nijgen zijn, Olyfants-beenderen toe-ſchrijven: maer buygende haer knyen huycken voor de gene, die haer zal beklimmen, gelijck betuyght wert van *Cadamuſtus*, *Linſchoten*, ende andere, die Ooſt-Indyen, ende d' omleggende Eylanden, daer de Olyfanten in menichte zijn, ſelfs geſien hebben.

Wy komen tot den *Aert*, ende *Krachten*. Den *Olyfants-tant*, ofte *Horen*, Y VOOR genoemt is, nae 't gevoelen van *Silvius* ende *Duretus*, kout ende droog in den eerſten ofte na anderen meer en, in den tweeden graed; Niet t'ſamen-treckende van kraght, als *Dioſcorides* ende *Serapio* meenen, maer wat kleven-de, ende ſonder ſcherpicheyt verdroogende. Sy hebben miſſchien geſien op het ſtoppen, maer niet al wat ſtopt, is juyſt t'ſamen-treckende. Het houdt den *Witten vloet* teghen van de Vrouwen, ende helpt tot haer ontfanghen, ende behouden van de Vrucht. Drijft de Wormen af in de Coortſchen, waer toe het veel bequamer is, als de heete middelen, die tot het ſelve gemeenlijck werden in-gegeven. Daer beneffens is het oock dienſtigh in langduyrige Verſtopheden, ende derhalven bequaem voor de *Geel-ſucht*, gelijk *I. Agricola* ſchrijft. Dan ſijn voornaemſte kracht beſtaet in 't Herte te verſterken, alle Vergiftige dampen, die in vyerige, ende quaetaerdige Koortſchen, daer nae toe ſtijgen, af te keeren, ende de bedervinge der Vochtigheden te verbeteren.

Soo weynigh als de horens van den Olyfant, ende 't HERT van krachten verſchillen, ſo weynigh onderſcheyt heeft de Griekſche tale in haer *Benaminge* gemaeckt. Want daer den Olyfant *Elphas* genoemt wert, daer hiet het Hert *Elaphos*. Het Manneken heeft in Latijn den naem van *Cervus*, ende daer nae in François *Cerf*, in Italiaenſch *Cervo*, in Spaenſch *Ciervo*: maer by de Engelſchen heet het *Hirde*, gelijk by ons *Hert*, ende de Hoogh-duytſchen in Hoogh-duyts *Hirts*. Het Wijfken noemen ſy in de gemelte ſpraken *Cerva*, *Biche*, *Cerva*, *Cierve*, *Hinde*, ende ſommige Duytſchen oock *Wilprecht*.

De *Verwe* van de Herten treckt wat na den roſſen daer werden oock wel Witte gevonden, maer geheel ſelden. Ende daerom gebruyckte den looſen velt-overſten *Sertorius*, als hy in Spaengien ſwaren oirlog voerde, een wit hindeken, wijs-makende ſijn krijgsvolck, dat het ſelfde hem uyt den hemel toe-geſonden was van de godinne *Diana*, door wiens in-geven, het met hem ſprack, ende aen-wees welck beſt gedaen diende. Inſonderheyt wanneer eenen gevaerlijcken aenſlagh voor handen was, ſoo ſeydt hy, van de hinde daer toe aen-geport te zijn; gelijck breeder te ſien is by *Plutarchus* in ſijn leven, ende *Agellius* in 't 15. boeck. Sy zijn *Bloode*, ende *Wilt*, ende daerom hebben ſy de Snellicheyt te baet, daer toe de dunne Beenen haer wel te pas komen. Konnen evenwel metter tijt mack gemaekt werden, gelijck men oock ſiet in 't Haeghſe boſch dat de Herten van ſijn Hoogheyt niet ſeer voor de Menſchen weg en loopen. De poëet *Virgilius* beſchrijft 7. Æneid. een Hert, het welck by daegh in 't boſch ging weyden, ende ſavons laet wederom t' huys quam, ende hem ontrent de tafel vervoughde.

Cervus erat forma præſtanti, & cornibus ingens;
Tyrrheidæ pueri, quem matris ab ubere raptum
Nutribant, Tyrrheus que pater, cui regia parent
Armenta, & late cuſtodia credita campi.
Aſſuetum imperys ſoror omni Silvia cura
Mollibus intexens ornabat cornua ſertis,
Pectebatque ferum, puroque in fonte lavabat.
Ille manum patiens, menſæque aſſuetus herili,
Errabat ſilvis, rurſusque ad limina nota
Ipſe domum ſera quamvis ſe nocte ferebat.

De Herten zijn van geheel lang leven, ende om dat ſulcx ſeeckerlick ondervonden zoude werden, ſoo liet *Alexander* de Groote verſcheyde een gouden hals-bant om doen, die nae hondert jaer gevanghen zijnde, noch geen teycken van ouderom mede en brachten, de hals-banden door de vettigheyt al in den hals gegroeyt zijnde, gelijck *Plinius* 8. *Nat.* 32. ende nae hem *Solinus*, ende andere getuygen. Wy leſen oock, hoe een hinde van den Keyſer *Auguſtus*, lange jaren nae ſijn overlijden gevangen zijnde, niet en konde gekeelt werden, door dien de huyt by nae gewaſſen was over eenen ſilvere hals-bant, in den welcken geſchreven ſtonden deſe woorden, *Noli me tangere, quia Cæſaris ſum.* En wilt my niet raecken, alſoo ick den Keyſer toe-behoor. Daer zijn noch eenige diergelijcke exempelen, dan dewijlſe allegader op malkanderen ſlaen, ſoo is onnoodigh, de ſelve alhier te ſtellen.

Wy komen tot de *vivacis Cornua cervi*. De Herten en krijgen het eerſte jaer geen horens, maer wel als voor-loopers, twee Knobbelen. Het tweede jaer ſchieten de horens uyt, maer alleen recht op, ende enckel, op het derde jaer krijgen ſy twee Tacken, op het vierde drie, ende ſoo voort (gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft) tot het ſeſte jaer. Maer in Italyen, ſeyt *Matthiolus*, ſpruyten ſy elf mael uyt, het welck *Albertus Magnus* mede getuyght in Duyts-lant geſien te hebben, gelijck *Matthiolus* oock van ſijn ſelven verklaert. Die noch ſchrijft, ſeeckerlijck te weten, dat den hertogh *Willem van Beyeren* onder ſijn koſtelijckheden hadde twee herts-horens van eenen twintigh Tacken, de welcke daer nae, als een ſonderlinghe gifte, vereert zijn geweeſt aen de Koninginne *Maria*,

Keyſer

Keyſer *Karels* Suſter,ende uyt ſijnen naem, Gouver-nante van de Nederlanden. De Hinden en krijgen geen Horens, ende als ſulcx al eens gebeurt (waer van exempelen zijn) dat is ſoo ſelden, als een Baert in de Vrouwen. Soo gaet het oock met de Herten, wanneer ſy voor den tijt van Horens te dragen,gelubt werden; maer al Horens hebbende, en doet het Lubben de ſelve niet af-vallen, gelijck de gemelte *Ariſtoteles* getuyght. De Herten verwiſſelen in 't voor-jaer horens, ende dan begeven ſy haer in een-ſame, ende lommerige plaetſchen,het ſy om de Vlie-gen te vermijden, gelijck *Theopraſtus* ſchrijft, ofte door kenniſſe van haer ſwackheyt,ofte ſchaemte, dat ſy van haer çieraet, ende wapenen berooft zijn, ge-lijck de meeninge is van *Oppianus*, *Elianus*, ende *Si-mocatus*. Nu waerom de Herten, 't welck in andere Beeſten niet en geſchiet, (gelijck *Ariſtoteles*, ende *Plinius* ſchrijven) de horens af-vallen, geven ſom-mige deſe redenen: Voor eerſt, van wegen de Stof-fe, daer ſy uyt beſtaen, die droogh ende aerdachtigh is, gelijck oock het geheele Hert, ende daerom niet anders, als de verdrooghde bladeren van boomen, ende kruyden, lichtelijck af-vallen: het welck in an-dere horens niet en gebeurt, om dat ſy een lijmic-heyt, ende klevent ſap by haer hebben, waer door ſy haer oock laten ſacht maken,ende buygen. De twee-de oirſaeck waerom ſy af-vallen, is van weghen de Plaeſch, dewijl de herts-horens niet uyt het Becke-neel en waſſen, gelijck andere, maer daer alleen aen-geheght zijn. Ten derden helpen hier toe de Werc-kende oirſaken: want door de hitte van de Somer werden ſy drooger ende harder, ende ſoo krijgen ſy oock des Winters door de kouw groote verandering. Want hoe yet vaſter is, hoe het lichtelijcker verkout; ende in 't gene verkout is, werden de tocht-gaetjens te ſeer geſloten, ſo dat de natuyrlijcke wermte komt te verſterven, waer door ſy haer voedſel (de wech oock geſloten zijnde) niet en konnen bekomen; het welck in andere Dieren, die holle horens hebben, ende de dampen konnen ontfangen, ſoo niet en ge-ſchiet. Dan de gemelte *Albertus* ſeyt, dat wanneer ſy even af-gevallen zijn, in de ſelve beſcheydelijck te ſien is, hoe een Worm haer van alle kanten allenx-kens af-gegeten, ende ten laetſten haer ſtanſel, ende ſteunſel loſch gemaeckt heeft; ende dat die plaetſch dan gantſch wit is, met eenige ſtipkens bloet, waer van noch uyt het hooft wat by vloeyt. Maer het is aen-merckens waerdigh, dat den tweeden, ofte op 't langſte den derden dagh de opening wederom ge-ſloten wert met een nieuwe,ende vaſte huyt,vol van Bloet, het welck daer nae in Kraeckbeen verandert, ende dat ten eerſten in horens. Want daer ſy in Maert, ofte April af-gevallen zijn, daer ſtaen in Au-guſtus al wederom andere in haer plaetſch.

Den herts-horen is van den eyghen *Aert*, ende *Krachten*, die wy de Olyfants-tanden hebben toe-geſchreven. Is derhalven mede kout, ende droogh in den eerſten graed, gelijck *Simeon Sethi* ſchrijft; ende beyde oock hert-ſterckende, alle Vergif, ende Quaet-aerdige ſieckten weder-ſtaende. Waerom oock *Duret*, *Renou*, ende vele andere Genees-mee-ſters,hem in plaetſche van den oprechten Een-horen in gebruyck houden. Geraſpt zijnde wert bequame-lijck met andere Droogen in de Dranckenn gedaen; ſelfs oock in Water kort geſoden ſtremmelt tot een *Geley*, die ſeer aengenaem is, om met een weynigh Suycker te beſighen; het welck in Engelant ganſch gemeen is. Soo vinde ick oock dat de Italiaenſche hiſtory-ſchrijver *Blondus* al verhaelt, dat de rijcke, ende edele een ſpijſe toe-bereyden uyt de teere uyt-ſpruytſels, van de herts-horens. Want, ſeyt hy de ſelve beſitten groote, ende koſtelijcke gaven tegen 't Vergif. Sulcx getuygen andere van de Hoogh-duyt-ſche Edelluyden. Deſe horens werden op't weeder-ley wijſe gebruyckt, rauw geraſpt, als nu geſeyt is, ofte gebrandt, ende dan op een marmer ſteen ge-wreven, ende met Roſen-water, ofte diergelijcke, bereyt. De oude Genees-meeſters ſchijnen de ſelve rauw niet veel in 't gebruyck gehadt te hebben; want ick vinde maer dat *Galenus* 13. *Euporiſt*. 38. het Schrapſel voorſchrijft tegens de Wormen met oude Wijn ingenomen, ende *Marcellus* met wrange Wijn tegens den *Buyck-loop*. Dan ſy ſchrijven de Aſſche al de krachten toe, te weten, tegens de *Gele-ſucht*, Milt-ſucht, ende alderhande Verſtoppingen; oock tegens *Braecken*, *Buyckloop*, ſelfs mede *Root-melezoen*, *Bloet-ſpouwen*, *Vrouwen-vloet*, ende diergelijcken. Tot de eerſte zoude ſy, door haer zultige ſcherpigheyt eenig vordeel konnen doen, maer ganſch niet voor de an-dere, waer toe ſy niet en dient als gewaſſchen, ende dan bereyt, gelijck terſtont is aengeweſen. Deſe is ſeer gemeen onder de Vrouwen voor de Wormen, dan ick en hebbe die kracht nooyt bevonden.

Voor al eer te komen tot andere horens, ſo ſullen wy noch twee Genees-middelen, die van de herten genomen werden, kortelijck aen-wijſen.

In 't herte van een Hert groeyt een Beenken, in de winkels met den naem van *Os de Corde cervi* bekent, bequaem tot Kloppinge, Flaute, ende alderhande Gebreken, die het herte over-komen. Wederſtaet alle Venijn, ende Quaet-aerdigheyt; waerom het ook gedaen wert in Mengel-middelen voor de Peſt.

Selver de geſtremmelde *Tranen* van een Hert, werden goet bevonden om het herte te ſtercken, ende van alle Venijnicheyt te bevrijden. So ſchrijft de wel verſochte Arabiſche Genees-meeſter *Avenzoar* in ſijn 1. boeck, dat hy alleen daer mede yemant ge-neſen heeft; die ſoo quaet Vergif ingenomen hadde, dat het hem over 't geheele Lichaem de Gele-ſucht bracht. Hierom hebben ſy by ſommige den naem, ende achtinge van *Bezoar* verkreghen, de cardinael *Ponzetti* noemt ſe oock Steen. De ervarentheydt ſchrijft

ſchrijft hy, heeft bekent gemaeckt de kracht tegens alderhande Venijn van den ſteen, die *Kimme*, ofte *Bezar* geheeten wert, klaer, ende den reuck van Wijn hebbende; geſproten uyt de Tranen van de herten. Want ſwack ſijnde door ouderdom, (als oock gelijck ſommige meenen, door het eten van Slangen, die ſy ſelfs weten met haer ſnuyven, ende adem uyt de hollen te locken) ſoo gaen ſy in de Ooſterſche lan-den in een rivier, ende blijven daer tot den hals toe in ſtaen, tot dat ſy Tranen uyt-geven, de welcke door de kouw van 't water, ende de lucht ronnende, in een ſteen veranderen, op de groote van een haſel-noot; die haer in 't op-komen uyt het water af-valt. Hier van ſeſthien azen ingenomen, jagen alle Vergif uyt door Sweeten.

Wy keeren nu wederom tot de horens. Den Oly-fant en is niet ſeer ongelijck den *Rhinoceros*, ſoo ge-noemt nae den horen die hem de Neus uyt-ſteeckt, gelijck of men ſeyde *Neus-horen*. Onſen *Linſchoten* heet hem oock *Abada* in 't 47 cap. van Ooſt-Indyen, ende *Garcias ab Horto* verhaelt lib. 1. cap. 14. dat de inwoonders van Cambaya, ende Patane hem *Ganda* heeten. *Plinius* 11. *Nat.* 37. dat de nieuwe manieren op fijnen tijdt het leppigh ſpotten den neus toe-eyge-nen; waer van verſcheyde verſen konnen geſien werden by *Eraſmus* 1. *Agad.* 8 22. Maer om dat den *Rhinoceros* hier in uyt-muyt, ſoo hebben de Poeten hem daerom oock by-ſonder in 't ſpel gebracht. *Mar-tial.* 1. *Epigr*, 4.

Maiores nuſquam ronchi, iuveneſque, ſeneſque,
Et pueri naſum Rhinocerotis habent.

Wy ſeggen mede, in onſe tale, van yemandt die wat ſcherp over-gehaelt is, dat hy een neus gekre-gen heeft, gelijck oock door den neus boren, maer dat wert meeſt verſtaen van by-brengende, ofte be-driegen.

De Latijnſche ſchrijver *Curtius* verhaelt in 't 9. boeck van ſijn Hiſtorye, dat als *Alexander de Groote*, een machtigh Koningh in Indyen *Porus* overwon-nen hadde, aldaer in de berghen gevonden wierden de *Rhinocerotes*, een dier, ſeyt hy, dat ſelden op een an-der te ſien is. Maer *Linſchoten* ſchrijft op de voor-gemelte plaetſen, dat ſy in Indyen niet en zijn, dan alleen in Bengala, ende Patane. Evenwel leſen wy dat ſy oock in Cambrya gevonden werden, ende daer van iſſer een in 't jaer 1515. overgebracht aen Ko-ningh *Emanuel* van Portugael. De Roomſche Key-ſers hebben hem in haer ſchouw-tonneel voor het volck laten vechten tegen andere dieren, die hy lich-telijck van kant holp. Soo ſchrijft de poeet *Marthio-lis* van den *Rhinoceros*, die by ſijnen tijdt, door den Keyſer *Domitianus* in doen brengen, met ſijn Horen een ſtier niet anders als een bal in de lucht ſmeet.

O quam terribilis exarſit pronus in iram,
Quantus erat cornu, cui pila taurus erat?

Sy zijn (volghens de beſchrijvinghe van *Linſchoten*) kleynder, ende leeger dan den Olyfant, hebben ee-nen korten horen op den neus, achter die dick-ach-tigh ende voor ſcherper, van doncker, blauwe, ende witachtige verwe, met een muyl gelijck een Verc-ken, de huyt gefronſt, ende als met ſchilden gewa-pent. Sommige meenen (vervolght hy) dat het den rechten Eenhoren is, overmits dat men anders geen tot noch toe gevonden heeft, dan alleen van hooren ſeggen, ofte geſchildert. De Portugeſen, ende oock de Inlanders getuygen, dat by de riviere Ganges, nu Koninckrijck van Bengalen, veel van deſe Beeſten zijn, ende als ſy willen drincken, ſoo ſtaender de an-dere dieren nae en wachten, die dan nae hem drinc-ken. Want den horen ſtaet hem ſoo dicht op den neus, ende by den muyl, dat hy niet en kan drincken ofte den ſelven moet onder water komen. Deſe hoornen werden in Indyen ſeer hoogh geacht, ende gebruyckt tegen alle Vergift, ende andere Sieckten. Deſe woorden van *Linſchoten* werden beveſtight door deftige Genees-meeſters, ſoo dat in plaetſche van den rechten Eenhoren, hem tegen 't Venijn ge-bruycken *Garzias* (een Portugijs Genees-meeſter in Indyen) *Monardes*, *Pona*, *Caſtileus*, *Renodæus*, ende andere.

Daer worden (ick ſtel hier de woorden van *Lin-ſchoten*) oock by Malacca, Sian, ende Bengala gevon-den ſommige BOCKEN, ofte GEYTEN, die in 't wilt lopen, wiens hoornen geeſtimeert werden voor de beſte teghen Venijn, ende voor alle Vergift, die men mach vinden; worden genaemt *Cabras de mato*, dat is, wilde Geyten. Deſe hoornen worden dapper in Indyen geeſtimeert, ende in weerde gehouden, ende ſijn dikwils by experientie goet gevonden, daer ick ſelfs goede getuyge af ben, ende ſulcx geprobeert hebbe.

GOUT is het treffelickſte, ende gematighſte van alle de Metallen, gelijck in alle ſijn deelen, licht ende helder blinckende, ende derhalven gemeenſchap hebbende met de luchte ende lichte Geeſten onſes Lichaems, die het daerom oock, door byſondere eygenſchap, kan bewaren, vermeerderen, ende die verſwackt ofte vervlogen zijnde, herſtellen. Ver-quickt ende verſterckt dien-volgende het herte, ver-heught het gemoet, ende is daerom zeer bequaem voor ſwaermoedigheyt, hert-kloppinge, qualickheyt ende diergelijcke. Sijn gebruyck is, gloeyent in ee-nigh Sap ofte nat geſliſt, ende dat gedroncken; ofte een half ſcrupel van 't poeyer ingenomen. Soo ſchrijft *Renou.* 2. *de Mat. med.* 3. 2. dat hy in plaetſche van bereyt Stael gewoon is met vordeel in te geven jonghe dochters (die de bleycke Verwe geſtelt heb-ben) het vijlſel van Gout in Pillen, ofte Koexkens. Maer beter is 't geſlagen gout, het welck tot vergul-den in boecxkens bewaert wert, met eenigh nat ofte conſerf gemengt. Dan de Alchymiſt en ſchrijven, dat het *Gout* ſijn verhaelde deughden niet en kan uyt-

voeren

voeren 't en zy het op hare wijſe bereyt wert. Ick heb bevonden dat een *Cautery*, ofte Brandt-middel van Gout ongelijck beter is, als 't gene van Yſer ofte ander Metal ghemaeckt is, als druckende met het branden in 't Deel eenighe verſterckende kracht.

SILVER is matelick kout, ende vochtigh, ende volght eenighſins de krachten van 't *Gout*, dan is al eenige metallige quaetaerdigheyt deelachtig.

SAPHYR is een blauw, helder, edel-geſteente, het welck groeyt in Ooſt-Indyen, ende 't beſte in Zeylon, ende Pegu. Het wert gelooft te helpen de gene, die van Venijnige beeſten gebeten zijn, ende 't herte van alle Venijn te beſchermen, ende de inwendige Sweringen te geneſen. Waer toe oock in 't gebruyck komen in hert-ſterckende Genees-middelen, die tegen 't Vergift, ende de Penſtilentiaelſche ſieckten gemaeckt werden, den *Hyacinth*, *Smaragdus*, *Carbonckel*, *Granaeth*, *Sardonius*, ende zijn bekent onder den naem van *Fragmenta Lapidum pretioſorum præparata*. Maer om dat de Apotekers deſe ſteenen niet wel kennende, dickwils het een voor het ander nemen, ſoo en is 't niet geheel ſeker, de ſelve in te geven. Ende de rechte ſtucken al hebbende, is noch noodigh te letten, dat ſy op een Marmer, ofte *Porphyr-ſteen* ſo kleyn, als ſtof, met eenigh hert-ſterckende water gewreven werden. Want als men de ſelvige in kopere Vijſels ſtoot, ſo trecken ſy eenige koperigheyt van den Vijſel, ende yſere ſmetſheydt van den ſtamper, die het Genees-middel een quaetaerdigheyt mede deelt, tot groote ſchade van de Siecken, Jae men heeft bevonden, dat ſommige, van eenige vrouwen in-genomen hebbende *Paerlen* ende *Coral*, die in kopere vijſels geſtooten waren, daer over ſeer qualick wierden.

PAERLEN, die niet alleen tot çieraet van de Joffrouwen, maer oock in de Genees-konſte gebruyckt werden, groeyen in Schelp-viſch, onſe Oeſters gantſch gelijck. Deſe, wanneer haer d'ure van de teel-ſucht over-komt, laten haer ſchelpen wat gapen, ende werden met ſeker dauwighe vochtigheydt vervult. Aldus bevrucht zijnde, verloſſen daer nae van de Paerlen, die verſcheyden zijn nae de hoedanigheydt van den ontfanghen douw. Want als hy daer geheel Suyver in-geloopen is, dan vall[e]nſe ſpier-wit; anders geel ende onklaer. Sy zijn oock bleyck, ende niet blanck, die in onweder ende donckere lucht ontfangen zijn; waer uyt blijcken kan, dat ſy meerder gemeenſchap hebben met den Hemel, als met de Zee. Daer van trecken ſy een donckere verwe, ofte nae den helderen morghen-ſtondt een klare. Indien ſy tijdelijck gevoelt werden, ſoo groeyt oock de vrucht; als het weerlicht, ofte dondert ende blixemt, werden de ſchelpen toe-getrocken, gelijck door ſchrick, ende de Paerlen bedorven.

Deſe *Oeſters* werden met ſeer groote moeyten van de Indyanen geviſcht, die om de ſelve te vinden, ſes, negen, jae ſomtijdts twaelf vademen onder 't water duycken, het welck aldaer zeer kout is, ende 't gene meerder benauwt; is datſe den adem qualick konnen halen, moetende aldaer een vierendeel, ofte half uyr blijven, ende dan de ſelvige, die gemeenlick vaſt leggen aen de ſteen-rotſen, met gewelt af-trecken. Sommighe ſchrijven, dat, gelijck wy ſien in 't geſwerm van de Byen, oock deſe Oeſters haer in menighte by malkander houden, ende van de grootſte, ende outſte tot overſte hebben, die dapper gaeuw zouden weſen om haer te wachten van gevangen te werden: dat daerom de Duyckelaers groote moeyte doen, om de ſelvige te bekomen. Want als de Koningh gevanghen is, de andere ſonder leydts-man dwalende, werden dan lichtelick in 't net gekregen. De Oeſter ſelve, wanneer ſy een hant verneemt om haer te vatten, dan ſluytſe haer ſchelp toe, ende bedeckt den ſchat, daerom ſy weet geſocht te werden, ende indien ſy de hant kan voorkomen, ſoo ſnijdt ſy die met haer ſcherpte af. Gevangen zijnde werden in aerde potten met veel ſout beſtroyt: want de viſch afge[t]eert zijnde, vallen de Paerlen geſuyvert onder op den bodem. Vorders zijn de Paerlen onder het water ſacht, maer ſoo drae als ſy in de lucht komen, werden ſy hart, gelijck wy mede van het *Corael* ſullen ſeggen. Om haer hemelſche helderheyt zijnſe altijt in ſeer groote achtinge geweeſt, die geſtelt wert in haer witheyt, groote, ronte, effenheydt, gewichte; hoe-wel datter weynigh *Paerlen* te vinden zijn, die alle deſe deughden over haer hebben. De koſtelickſte, daer wy van leſen, is geweeſt die *Cleopatra*, Koninginne van Egypten, van haer oir trock, ſmolt, ende indronck, om den Roomſchen velt-overſten

Antonius in overdaet te boven gaen. Wy krijghen onſe Paerlen uyt beyde de Indyen, ende de by-legghende Eylanden. Maer het is ſeeker datter oock ſommighe geviſcht werden in de Weſt-zee by Engelandt, ende Schotlandt, dan die en zijn noch ſoo groot, noch ſoo klaer niet, als andere; gelijck *Plinius*, ende *Marcellinus* getuygen. Op hope evenwel van de ſelvige, ſchrijft *Suetonius*, dat *Iulius Cæſar* nae Britannyen zoude getrocken weſen, ende die van ſulcken groote gevonden te hebben, dat hy ſomtijdts haer gewicht in de hant onderſocht heeft. Andere doen hier by, dat hy daer van een ſchilt aen de godinne *Venus*, met een onderſchrift, ende noch een gift ſoude gedaen hebbe in dẽ tempel van *Diana*.

Tot Gences-middelen en werden de groote *Paerlẽ* om haren hoogen prijs niet genomen, maer alleen de kleynſte, die men gemeenlick daerom den naem van

ſaet-Paerlen geeft. Sy dienen even-wel wit, ſwaer, ende geheel te ſijn, dat is niet gegaet. Want als ſy door boort werden, ſo krijgen ſy eenigh yſerſmet, 't welck hare krachten verandert. Waerom ſy oock geenſins en dienen geſtooten in kopere vijſels.

De Paerlen zijn kout ende droogh van aert, hebben een eygentheyt om het Hert te verſtercken, de Flaute ende Onmacht wegh te nemen, de Verrottinge, die het Hert beſtrijdt, Gave ende Vergift tegen te ſtaen. Sy werden in de Apoteken fijn op een Marber-ſteen met Roſen-water gewreven, het welk de naem heeft van *bereyde Paerlen*. Maer beter is het *Magiſterium*, het welck ſmelt, ende heeft al ende vol-komentlick in kleynen hoop de kracht van de *Paerlen*. Wert gemeenlick met *ſap van Citroenen* gemaeckt, dan alſo het ſelve altijt eenige vuyligheyt van hem geeft, ſoo is de gediſtilleerde *Azijn* hier toe bequamer, wiens ſcherpigheyt daer na wederom af-gewaſſchen wert.

Soo veel als by onſe Vrouwen de Indiaenſche Paerlen in waerde zijn, ſoo koſtelick plagh by de Indiaenſche mans het CORAEL geacht te weſen, ende haer Prieſters drongen heet, om haer ſelven voor alle gevaer te beſchermen, gelijck *Plinius* ſchrijft. Het waſt in de Zee gelijck een boom, ende dat op verſcheyde plaetſchen, dan meeſt by het eylant *Sicilyen* ſomtijts oock ontrent *Provence*, tuſſchen *Niza* (alhier afgebeelt) ende *Marſeille*, alwaer het met groote moeyten ende koſten ſeer diep in de Zee geviſcht wert. Het blijft in 't water ſacht, maer ſoo raſch het uyt-getrocken is, wert het ſteen-hart.

Alle Corael is by-nae van eenderley aert, te weten kout in den eerſten, ende droogh in den tweeden graed, inſonderheyt *Root*, 't welck meeſt in 't gebruyk is, ende eygentlick verſtaen wert als men van Corael ſpreeckt, ende is ſoo veel te beter hoe het rooder is. Het wit verkoelt wat meerder, ende hoe witter hoe beter: dan het *ſwart Corael* is het Root van krachten aldergelijckſt.

Corael, gelijck het door ſijn t' ſamen-treckenden aert de Maegh ſterckt, ende het Bloet-loſen ſeer ſtelpt, ſoo behout het oock het Hert in ſijn krachten, ende beſchermt het ſelve teghen de beſmettinghe van Peſtighe Sieckten. Corael wert mede bereyt, ende daer van Zout, ende *Magiſterium* gemaeckt; even-eens gelijk wy van de Paerlen verhaelt hebben.

AMBERSTEEN verſterckt het Hert, ende de Maegh, is ſeer bequaem den genen, die met pijn voor 't Hert ende hert-kloppinge gequelt zijn.

BOLUS ARMENA, ende SIGILLUM LEMNIUM (ſoo genoemt om dat in ouden tijden op die aerde van 't Eylant *Lemnos* het beelt van de Godinne *Diana* gedruckt was) werden om goede redenen, te ſien by *Matthiolus* in ſijn 5. Boeck op *Dioſcoridos* cap. 73 voor een gehouden: hoe-wel dat in de Apoteken elck byſonder te vinden is. Verkoelt, ende verdrooght in den eerſten graed, geneeſt de beten der Slangen, ende ander Venijnigh gedierte, helpt de Peſtighe Coortſchen, beneemt de krachten van Vergiftighe drancken, wederſtaet te Verrottinghe, ſtelpt het Bloedt-ſpouwen, Roode-loop ende Sinckingen.

Wert niet verre van de ſtadt Vaſſy in het lantſchap van Champagne, als oock by Cuyſel in Bourgoigne, Aerde gegraven, die den Armeniſchen Bolus gelijck is.

CANFER heeft kracht om uyt te bluſſen de quaetaerdige dampen, inſonderheyt de heeten, ende weert de Flauwigheyt door de ſelve veroirſaeckt.

SANDEL-HOUT is driederley van verwen, ende komt van driederhande Ooſt-Indiſche boomen in groote ons Ockernote boomen gelijckende, verkoelt, ende verdrooght in den tweeden graed. Dan het *Root* is het koutſte, ende ſlechtſte het

het *Wit* is beter ende wermer, het *Geel* is het beſte, ende meerder nae de wermte treckende; dan om dat het oprechte ſelden gevonden wert; ſoo is men genootſaeckt het *Wit* in zijn plaets te gebruycken. Alle die geſlachten van *Sandel-hout* geven voornamelick kracht aen het herte, daer nae oock aen het ander Ingewant, verheughen den Geeſt, ende verſachten de hert-kloppinge.

(4) Zijn alleen overigh de hert-ſterckende Genees-middelen, de welcke werm van hoedanigheyt zijn, die wy nu gaen beſchrijven.

PARADYS-HOUT wert tot pijn voor 't Hert, tot Flauwte, Onmacht ende alle koude gebreken van 't Hert bequamelijck in-gegeven.

CITROEN ende ORANGJE-SCHELLEN zijn werm ende droogh, lieffelick van reuck, beſchermende 't Hert, ende ander voorname Deelen, weder-ſtaen ſy de Verrottinge ende 't Venijn.

CANEEL, die wy hier te lande hebben, is de binnenſte ſchorſſe van ſekeren boom, den *Citroen-boom* niet ongelijck, waſt in 't vaſte lant van Ooſt-Indyen, ende d' Eylanden, maer beſt in *Zeylon*. Ende wert daer voor gekeurt die lieffelick van reuck is, byna als Roſen die eerſt wat ſoetachtigh van ſmaeck is, daer nae op de tonge bijtende, dun, effen, gekronckelt, uyten paerſſen bruynachtigh.

Caneel is heet in den derden graed, ende droogh in 't beginſel van den ſelfden, ſeer fijn van deelen, bequaem om te doen ſcheyden, te verteren, te verdeylen, ende ſacht te maken: doch met eenige t' ſamen-treckinge, waer door het alle 't Ingewant kracht kan geven. Verdrooght, ende verteert alle overtollige, ende verrote Vochtigheden. Het wederſtaet de Vergiftigheyt, ende belet alle Bedervinge. Tot al 't ſelvige is mede nut ende dienſtigh het *Caneel-water*, 't welck met *Roſen-water*, ende *Rynſchen Wijn*, ofte *Malvazey* overgehaelt wert. Maer alderkrachtighſt is den *Caneel-Olye*, met eenigh Nat, ofte Conſerve tot drie vier droppels in-gegeven.

GROFFELS-NAGELEN, verdrijven de qualickheyt van het Herte, doen de Onmacht overgaen, verſterken het Ingewant, verluſtigen ende herſtellen de levend-makende Geeſten.

SAFFRAEN verſterckt inſonderheyt het Herte, daer na oock andere Deelen, ende verbetert hare Verrottingen. Maer boven maten genomen zijnde wert gelooft doodelick te weſen, gelijck hier voren in 't 1. deel 4. boeck, cap. 12. *van de Schat der Ongeſonheyt* breeder verhaelt is.

MUSKELJAET verſterckt de ſwacke krachten, ende inſonderheyt het Hert, alle welckers gebreken het geneeſt ende doet bekomen, die van haer ſelven zijn.

AMBER-GRYS vermeerdert door ſonderlinge eygenſchap de krachten van het Hooft, ende het Hert, neemt de Onmacht wech; maer wert gelooft, in Wijn gedaen zijnde, dronckenſchap te verwecken.

(5) Van deſe Simpelen werden Gemenghde Genees-midden gemaeckt, ende in den Apoteeck tot gebruyck gereet gehouden de *Syropen van Bernagye*, *Buglofs*, *Violen*, *Plompen*, *Suyringh van Limoen-ſap*, *van Citroen-ſchellen*, *van wel-ruyckende Appelen*, *van ſuyre Granaten*, ende *Queen*, die alle een verſterckende kracht hebben; om het hert te bewaren, ende de Verrottinghe te weren: maer de *Syroop van Confilye de Greyn* alleen verdrijft alderley quaetaerdigheyt, gelijck oock doen *Elect. de Gemmis*, *Diamargariton*, *Deambra*, *Exhilarans*, *Theriakel*, ende *Mithridaet*: als oock *Confectio Cordialis Al. Benedicti*, ende *Conf. Alkermes*, het welcke de Doctoren van *Montpellier* voor den Coningh doen maecken hebben, ende werde by mijnen tijt aldaer bereyt by eenen *Catelan*, die daer van oock een boucxken uytgegeven heeft tegens Dr. *Fonteyn* van *Aix*, als by den welcken de ſelve mengelinge beriſpt was. De Bloemen ende Vruchten werden mede met ſuycker ingeleyt, gelijck *Conſerf van Bernagye*, *van Buglofs*, *van Violen*, *van Gouts-bloemen*, *Geconfijte Orangjen* ende *citroen-ſchellen*, *wel-ruyckende Appelen*, ende *Noten Muſcaten met den bolſter*. Soo konnen oock hier met eenighe Poeyers van de verhaelde droogen gemengde Conſerven bereyt werden, daer na gelegentheyt een aes twee drie *Muſkeljaet*, ofte *Amber-grijs*, voor af in de vyſel met een weynigh Syroop gewreven zijnde, onder vermengende. In den Apoteeck wert bewaert *Parel-ſuycker*, die in de Latijnſche tale *De Hant Chriſti* genoemt wert, dan en is ſo veel van krachten niet, alſoo het vijf-ende-twintighſte deel maer van *Paerlen* is. Ick gebruyck liever ofte de bereyde *Paerlen* met wat anders Hert-ſterckende, ende meeſt het *Magiſterium*, hier voor vermelt:

Daer werden in Italyen uyt *Muſkeljaet* ſuycker-koecxkens gemaeckt van ſeer lieffelicke ſmaeck, die ſy *Moſcardini* noemen, ende beſtaen uyt het volgende, N. *Gom Dragant* 1 onçe, *Tranen van Draken-bloet* ſoo noemen de Italyanen een Gomme uyt eenen Africaenſchen boom tranende, in welckers plaets wy zouden moghen nemen *Gom van Arabyen*, ofte ſoo veel meerder *Dragant*) een half loot. Te ſamen twee uyren in Roſen-water geweekt, ende daer nae in de vyſel geſtampt, ende gemenght met *Witte Canary-ſuycker*, 3. loot, *Wit ſtijffſel*, 1 loot, *Muſkeljaet* 2. aſen te voren (om beter te vermengen) met wat Roſen-water gewreven, ende dan tot kleyne Suycker-koecxkens gemaekt, ende in de ſchaduwe laten droogen. Deſe zijn ſeer bequaem voor een Ruyckenden Aeſſem, twee drie in de mont gehouden.

De ſelfde Italianen maecken oock uyt *Muſkeljaet* ſeer leckere Suycker-koecxkens, die *Moſtacioni* heeten, op deſe wijſe: N. *Witte Canary-ſuycker fijn ge-*

ſtooten, Terwen-blom, van elcx een half pont. *Twee Doeyeren van Hoender-eyeren, Caneel*, 3. drachmen. *Gengber*, *Nagelen*, van elcx 2. drachmen, *Peper* 1. drachme. Met 5. aſen *Muſkeljaet*, in *Roſen-water* geſmolten onder een geſtooten, tot koecxkens gemaeckt, ende die onder een Marcipeyn-pan gebacken.

Een hert-ſterkende Conſerve kan aldus bereyt werden, N. *Geconfijte Citroen-ſchellen*, *Conſerf van bloemen van Violen, Buglos, Roſmarijn*, van elcx een half loot. *Berey de Paerlen, Corael*, van elcx een vierendeel loot. *Syroop van Citroenen*, ſoo veel genoegh is tot de lijvighet van een *Conſerf*.

Een *Epithema*, ofte een hert-ſtovinghe wert gemaeckt op de volgende maniere: N. *Sandelhout, Paradijs-hout, drooge Citroen-ſchellen, Nagelen* van elcx grof geſtooten 1 drachme. *Saffraen*, 1. ſcrupel. *Canfer* een half ſcrupel. Te ſamen werm geweekt, ende opgewelt in *Water van Confilye de Greyn, Buglos, Cardo-benedictus, Roſen*, van elcx 2. oncen. *Azijn van Gousbloemen*, 1. once. Door gedaen zijnde ſal men het hert daer mede ſtoven, om de hitte ende quaetaerdigheyt af te wenden. Tot den ſelfden eynde werden oock de Poeyers in ſacxkens geſtickt om droogh, ofte in't voorſeyde nat uytgedout, ofte liever over een hooghe pot gehouden, daer een gloeyende ſtraet-ſteen in leydt, alwaer wijn ende azijn opgegoten zijnde, een ſeer heeten damp van optreckt, ende het ſacxken doorwaeſſemt. Men kan oock voor de gene, die gantſch ſwack ende kranck zijn: N. een Hoen met een mager ſtuck Kalfs vleyſch gehackt, ende ſonder eenige vochtigheyt in een Kan doen, ende die wel geſtopt zijnde, in een ketel met water vijf ſes uyren laten koken, ende dan door een ſtruymijn het nat uyt-perſſen, ende daer na het ſelve kout geworden zijnde, het vet met een lepel afſcheppen. Van dit *Nat* drie vier lepels vermengt met een ofte twee lepels *Rijnſche Wijn*, ofte een lepel *Sap van Citroenen*, met een weynigh *Parel-ſuycker*, is ſeer aengenaem van ſmaeck, veel voedende, ende dapper ſterckende. Men kan daer oock by doen, ſonder den ſmaeck te bederven, een ſcrupel van het *Magiſterium Perlarum*, ofte *Corallorum*, tot een Colys.

Het XIV. Capittel.

Simpelen voor de Maegh, waer van ſommige in de ſelvige ſuy veren ende verteren

1. *De Heete.*
2. *Ende Koude vochtigheden: Als mede die een*
3. *Heete, ende*
4. *Koude Maegh doen teren, ende in alle ſijne werkingen verſtercken.*
5. *Gem eng de Genees-middelen.*

(1)

VAn de Genees-middelen voor de Maegh, ſuyveren ende verteren eenighe de Vochtigheden daer hy mede doorweeckt is, behoudens ſijne ſterckte: andere helpen ſijn kokende, ende verterende kracht, ende verſtercken ſijn vordere werckinghen. Uyt den eerſten ſlagh zijn *Citroenen*, *Queen*, *Granaet-appelen, Kerſſen, Aelbeſyen, Porceleyn, Miſpelen*, ende alle de gene, die ick voor deſen geſeyt hebbe, den brandt van de Gal te konnen betoomen. Want ſy het overſchot van Gallachtige vochtigheden verdrijven, het Braecken ſtelpen, de heete Maegh verkoelen, den Dorſt verſlaen, de Walgingh benemen, Luſt tot eten verwecken, ende door een t'ſamen-treckende kracht een loſſe Maegh verſtercken.

(2) Maer die nu volgen doen het ſelve in Koude vochtigheden, die haer in de ſluyſen van de Maegh begeven hebben.

MUNTE ofte *Bruyn-heyligh*, is een kruydt ſeer lieffelick van reuck; waerom het oock *Hedioſmos* genoemt is geweeſt by de Griecken. De ſelvige hadden eertijts een gemeen ſeggen, 't welck met dit vers van den wijſgerighen *Ariſtoteles* by-gebracht 20. *Problem*, 2.

Mentham nec comedas, nec plantes tempore belli.

Willende ſeggen, dat men in tijde van oirlogh geen *Munte* en moet eten, noch ſaeyen. *Ariſtoteles* hier van de reden onderſoeckende, ſeyt, dat *Munte* het lichaem verkout, ſulcx blijckende door dienſe het Zaet vermindert; dat de koude de ſterckte ende ſtoutigheyt tegen is, gelijck hy betoont 14. *Probl, ult.* daer hy ſeyt, dat de gene, die kout van naturen zijn, bloode van moet zijn, ende in tegendeel de heete, een ſtout hert hebben. Maer dit ſpreeck-woort zoude wel ganſch anders konnen uyt-geleyt werden. Want alſoo de *Munte* heet is, ſelver met haren reuck den Geeſt verquickt, luſt tot eten verweckt, ende de ſpijſe wel doet verteren, waer uyt de Lever goet bloet makende, mede bequaem ſtof overlevert tot Zaet: ſoo ſoude wel waerſchijnelick de *Munte* mogen gehouden werden niet van krachten om den geyligen brant uyt te bluſſen, maer wel eerder om te ontſteken. Ende dat hier over de Menſchen nae de prickels des vleeſch luyſterende, ende haren opgeweckten luſt boetende, daer door de krachten hares lichaems ſoo verminderen, dat ſy onluſtigh ende onſterck werden om te vechten, ende alle kloeckmoedigheyt, die in een Krijgs-man vereyſcht wert, komen te verlieſen. Andere (onder de welcke oock *Sennertus* is 1. *Prax* 2. 10) verſtaen wel, dat de *Munte* heet is, maer dat het ſpreeck-woort even-wel zoude ſlaen op de kracht, die ſy heeft van het Zaet te verminderen. Want dat de *Munte* daer door in den Oirlogh ſchadelick zoude weſen, als veel Volcx verſlindende, daer wederom andere in de plaetſch die-

nen

nente komen. Hier van is breeder te leſen in de Vraegh-brieven die ick daer over met den wel-achtbaren, ende hoogh-geleerden heere Dr. *Andla* gewiſſelt hebbe, ende in Latijn gedruckt zijn.

Munte noch verſch, ende groen zijnde, is werm ende droogh in den tweeden graed, maer gedrooght, beyde in den derden, ſonderlinge de Wilde, die heeteris, als de Tamme. Heeft eenen ſcherpen, ende bitterachtigen ſmaeck, dunne deelen, een t'ſamentreckende, ende verdroogende kracht. Sy is ſonderlinge nut voor de Maegh, de ſelve graeyigh maeckende, waer toe ſy bequamelick by de Spijſe gedaen wert, ende dan verwermtſe, verduntſe, ende verteertſe ſijn koude, ende dicke Vochtigheden; doet ophouden het *Nicken*, *Braken*, de *Boors*, ende *Bloedi-ſpouwen*, inſonderheydt met Sap van eenen ſuyren Granaet-appel in-genomen. Maer *Dioſcorides* meent datſe de Ontfanginghe beletten kan.

BETONYE helpt de Rauwigheyt verteren, ende wert derhalven bequamelick gebruyck by de gene, die een koude *Maegh* hebben, ende ſuyr opriſpen. Sy ſtelt oock de *Hooft-pijn*, die door uyt-dampen van de Maegh veroirſaeckt is.

ALSSEN is heet in den tweeden, droogh in den derden graed, ſeer bitter ende ſcherp van ſmaeck, t' ſamentreckende, ſuyver-makende, verſterckende ende verdroogende. Hy heeft byſondere kracht om de Maegh door ſijn t' ſamen-treckinge te ſtercken, ende de gallachtige Vochtigheden door ſijn bitterheyt, 't zy in de kamerganck, 't zy in 't water af te ſetten. Derhalven geneeſt hy de *Gele-ſucht* geeft kracht aen een ſwacke ende walgende Maegh, ondoet ſijne Opblaſinghe, verdrijft quade Luſten, ende verweckt Begeerte tot eten, ende doodet de Wormen. Van hem werden gebruyckt de Bloemen ofte Toppen, Bladeren, ende 't Saet; maer het Sap, gelijck *Avicenna* ſchrijft, is de Maegh ſchadelick.

SALYE verwermende, ende wat t' ſamen-treckende, verweckt Luſt om te eten, verteert de rauwe, ende dicke Vochtigheden, verſacht de *Nock*, ende geeft kracht aen de Maegh.

AMBER-STEEN verſterckt de Maegh ende het Hert, ſtilt de Walginge, verteert de quade Vochtigheden des Maeghs, ende belet dat ſy niet wederom en groeyen, ſtilt oock den *Buyck-loop*.

(3) De Verſterckende, ende t' ſamen-treckende koude Geneeſ-middelen, die het overſchot van ſcherpe Vochtigheden verteren, ende het teren van de Maegh helpen, zijn de volgende.

ROODE ROSE is bitter van ſmaeck, t' ſamen-treckende, gedrooght ſijnde verſterckt de Maeg, ende Lever, ſtelpt het Braken, ende den Loop.

GRANAET-BLOEM doet het ſelve, ende wert nuttelik gedroncken van de gene, die Bloet ſpouwen.

MYRTUS al heeft hy eenighe verwerminge in, nochtans ſo wert hy eygentlick gehouden voor kout in den eeſten, ende droogh in den derden graed, beneffens een t' ſamen-treckende kracht. Waerom hy in ſijn bladeren, ende beſyen, het gantſche Lichaem kan verſtercken, alle overvloedige Vochtigheden, inſonderheyt van de Maegh, opdroogen ende verteren, de Walginge wech nemen, de Sinckingen beletten, Braken, Bloet ſpouwen, ende alle Bloet-gang ſtoppen.

CORIANDER heeft ſijnen naem by de Griecken na *Koris* dat is, een *weegh-luys*, om dat het Kruyt den ſelfden ſtanck heeft. Het *Saet* behoorlick bereyt ſijnde (dat is 24 uyren in Wijn-azijn geweyckt, ende daer na opgedrooght) treckt te ſamen, ſuyvert, helpt tot het verteren van de ſpijſe, inſonderheyt na den eten genomen, verſterckt de Maegh, ende belet ſijne Opdampinge nae 't Hooft, als mede het gedurigh Spouwen.

OLYVEN noch verſch, maer niet rijp zijnde, hebben een verkoelende, verdroogende, ende t'ſamen-treckende kracht. Zijn mede nut ende dienſtigh die geſtadigh ſeveren, verſtercken de ſwacke Maegh, verdroogen ende verteren ſijne ſcherpe Vochtigheden, benemen de Walginghe, ende maken Luſt tot eten. Het ſelve doen mede de *Geſulte Olyven*, gelijck wy die niet anders en konnen hebben. De kleyne Olyven, die in *Languedock* waſſen, gelijck ick daer eertijts geſiẽn hebbe, werden noch onrijp in pekel ingeleyt, als oock geſchiet in Spaengjen; dan in Portugael nemen ſy daer toe de rijpe ende ſwarte. Maer deſe alſoo ſy matelijck werm ende vochtigh van aert zijn, en dienen gantſch niet tot het gene wy nu verhaelt hebben.

SMACK, ofte *Sumach*, is kout in den tweeden, ende droog in den derden graed, ſterckelick t'ſamen-treckende, ſterckt de Maegh ende alle ſijne werckingen van binnen ofte buyten gebruyckt, ſtelpt het Braken, den Rooden-loop, ende alderley langdurige Sinckingen, als oock de Maent-ſtonden, ende verſacht de Ontſtekingen.

ACACIA, te weten het Sap van den heeſter, alſo genoemt, is kout in den eerſten graed, (maer gewaſſchen zijnde, in den tweeden, dewijl daer door ſijn ſcherpigheyt, ende werme deelen verminderen) ende droogh in den derden graed, treckt ſterckelijck te ſamen, verſterckt de Maegh, ſtelpt het Braken, ende de overvloedige ſtonden.

Tot al het ſelfde zijn mede bequaem de *Slehen*, ofte WILDE PRUYMKENS, ende plachten niet buyten reden voor de oprechte *Acacia* gebruyckt te werden, dewijl haer Sap mede een verkoelende, droogende, ende t'ſamen-treckende kracht heeft.

Van de ſelfde kracht is de CISTUS ofte *Honts-Roſe*, doch wat meerder droogende, eñ t'ſamen-treckende; waer in krachtiger is d'en aenwas, die ſomtijts

by de wortelen van *Ciſtus* groeyt, *Hypociſtis* genoemt,

(4) De Werme Genees-middelen, die haer voorname kracht hebben om de koude, ende rauwe Vogtigheden te verteren, ende het teren van de Maegh te vermeerderen, zijn meeſt deſe:

Masticx is wat t' ſamen-treckende met de minſte ſcherpigheydt, helpt de Maegh, ſtelpt het Braken, houdt de Sinckinghen op ende verteertſe, belet het opwaeſſemen ende verſacht de ſcherpte der Afdrijvende Genees-middelen.

Saffraen is bequaem voor de Maegh, ende helpt de ſpijſe verdouwen.

Al de Geſlachten van Myrobalanen zijn ſterck t'ſamen-trekende, ſuyveren ende verſtercken de Maegh, ſtelpen het Braken, ſtoppen het Root meliſoen, ende alderley Buyckloop, ende brenghen den verloren Luſt om te eten wederom.

Galigaen is heet ende droogh byna in den derden graed, met fijnen ſcherpen ſmaeck ſeer op de tong bijtende, ende t'ſamen-treckende. Hy verſterkt alle het Ingewant, maer voornamentlijck de Maeg, verdrijft de verhole Winden, helpt Verteren, maekt een lieffelijcken Aeſſem, ende verweckt luſt tot byſlapen.

Spica Nardi is werm in den eerſten, ende droogh tot in 't uyterſte van den tweeden graed, een weynigh ſcherp ende bitterachtigh, waerom ſy de Maendt-ſtonden ende het Water ſterckelijck af-ſet; is t'ſamen-treckende, waer door ſy de Maegh verſterckt, wiens Walginge, Knaginge, ende Op-blaſinghe ſy oock gheneeſt, als mede de Gele-ſucht; ende verteert alle Koude gebreken van de Lever, Nieren, ende 't ander Ingewant.

Paradyshout lieffelik van reuck, wat bitterachtigh van ſmaeck, ende t' ſamen-treckende, geeft krachten aen een verkoude Maegh, helpt het Teren, neemt wech de Verrottinghe, verdrijft de overtollighe Vochtigheden, ende verjaeght de Winden.

Noten Muscaet, Foelye, Gengber, Nagelen, Caneel, brenghen elck by-naal de ſelfde krachten by, om de Winden te verſtroeyen, de overtollighe Vochtigheden te verdrijven, ende alle de werckinghen van de Maegh te verſtercken.

De gomme Tacamahaca met een derden deel *Styrax*, ende wat *Amber-ſteen*, tot een plaeſter gebracht, is ſeer nut om de Maegh te verſtercken, den etens-luſt te doen komen, de verdouwinge der ſpijſe te bevorderen, ende alle Winden te verdrijven. Daer toe dient mede Caranna, een gomme van den ſelven aert, maer van meerder krachten.

Ambergrys verteert door ſijn drooghte de overvloedighe Waterachtigheydt, die in de Maegh vloeyt, verbetert door ſijnen lieffelijcken reuck, ende geur de quade hoedanigheyt, alle onſuyverheyt, ende verrottinge, verweckende de natuyrlijcke wermte ende geeſten, ſterckt de Maegh aen haer Teringhe, ende andere Werckingen kracht gevende.

(5) Hier uyt werden Gemengde Genees-middelen bereyt, ende in de Apoteken gereet gehouden, *Syroop van gedrooghde Roſen, van Myrtus, van Munte, van Queen, van Alſſen; El. Myrteinum, Diarhodon, Diaxyloaloe, Diatrionpipereon, Diazinziber, Roſata Novella, Aromaticum Roſatum, Quee-kruyt; Troch, è Spodio; Conſerf van Roſen, van Munte, van Alſſen; Geconfijte Genghber, Citroen-ſchellen, Noten-Muſcaet, Myrobalanen, Onrijpe ockernoten, Quee-appelen.* Nae welckers voorſchrift wy oock andere mogen doen maken, gelijck *Alſſen Wijn*, die wy altijt konnen op ſtaende voet hebben, alſmen een Glaeſgen gereet heeft met *Extract* (dat is brandewijn daer Alſſen in geweyckt is geweeſt) ende daer van een halven ofte geheelen lepel in een glas wijns doet. Soo kan men oock terſtont Koel-drancken bereyden uyt de Wateren der Kruyden, met de Syropen, ende met eenige droppelen *Olye van Swavel* rinſch gemaeckt. Als oock Stovingen van *Roſen, Granaet-bloemen, Salye, Munte, Alſſen*, wat van de wel-ruyckende Hert-ſterckende, gelijck *Caneel, Nagelen*, &c. in water gekoockt, ende op 't laeſt Wijn by gedaen; ofte de Kruyden droogh tuſſchen dun Linden in platte Sacxkens geſtickt. Een ſachte Plaeſter van *Olye van Maſtick, van Alſſen, van Noten Muſcaet, van Nardus, van Foelye* ofte eenige van die, met wat *Waſch*. Onder de ſelvige kan men mede, om tot *Salven* te brengen, Poeyer ſtroyen van *Galigaen, Foelye, Noten Muſcaet, Paradijs-hout* ende *Gengber*, dat elcke onçe Olye een drachme poeyer heeft met een weynigh *Waſch*, ende twee drie aſen *Muſcus* ende *Amber*. Ofte indien daer meerder poeyer ende waſch is, dan ſal het een harde *Ceroen* vallen, waer by oock *Maſtick* gedaen wert, met een heete vijſel-ſtock gewreven; hier toe behoort mede het *Ceratum Stomachicum*. Men kan oock ſeer bequamelick nemen gebarſte kruym van *Witte-broot*, de ſelve laten weyken in *Roode Wijn*, ofte *Peck*, ende daer dan onder mengen het morch van een *Quee* onder d' aſſche morw gebraden, ende daer by doen Poeyer van de gemelte Droogen.

Het XV. Capittel.

Simpele Genees-middelen

1. *Om een heete, ende*
2. *Een koude verſtopte Lever te openen,*
3. *Om een heete, ende*
4. *Koude te verſtercken.*
5. *Genees-mengelingen hier toe uyt de ſelvige toegemaekt.*

(1)

Dewijl ſoo de ſelfſtandigheyt van de Lever, als de kleyne ende naeuwe Aderkens door verſtopt-heyt

heyt ende vervuyling beſchadight werden, ende dat dit Deel van groote weerdigheyt is, ſo vereyſcht het ſulcke Genees-middelen, die de geſlotenheyt konnen openen, ende haer lichaem ende ſelfſtandigheyt verſtercken, ſonder merckelijcke hitte. Waer toe niet alle over hoop, maer ſommige, die wy hier ſtellen door byſondere eygenſchap bevonden ſijn hulpe te bieden.

(1) GRAS, te weten, de Wortelen, die alleen gebruyckt werden, zijn matelijck kout ende droogh, ſoet van ſmaeck met eenighe amperheyt ende t' ſamen-treckinghe, dun van deelen, ontdoen de verſtoppinghe des Levers, ende vermeerderen ſijne krachten.

ENDIVIE, CICHOREY, PAERDE-BLOEMEN, ende de andere Geſlachten van de ſelvige, als oock het EDEL LEVER-KRUYT, verdrijven de heete Ongematigheyt van de Lever, ende bluſſen uyt ſijne Ontſtekinge, verkoelen het Bloet, ende nemen wech de Verſtoptheyt van de Lever, ſuyveren daer uyt de Gallachtige vochtigheden, verſtercken door een eygene kracht de Lever, ſonder de Maegh eenighſins te hinderen.

SUYRING (als oock haer Geſlachten, mede met ſaet ende wortelen) opent ende ſuyvert de Lever, ende geneeſt de Sieckten, die uyt Verſtoptheyt ontſtaen, ende verſterckt met eenen door een ſachte, ende niet on-aengename t' ſamen-treckinge de ſelfſtandigheyt van de Lever.

VENUS-HAYR verdunt, verteert en opent de verſtoptheydt van de Lever, ende helpt de Geelſuchtige.

De VIER KOUDE SADEN, groote ende kleyne, verkoelen, doorſnijden ende ſuyv eren, ſijn dun van deelen, ſo datſe de verſtoptheyt van de Lever oock konnen ontdoen.

WEEGHBRE is wat t'ſamen-treckende, maer en verteert niet te min, opent de verſtoptheyt van de Lever, bedwinght de Verrottinghe, ende Rooden buyck-loop, ſtelpt heete ende ſtercke Sinckingen, oock in haer Wortels ende Saet.

(2) *Werme* AGRIMONIE, ende BOELKENS-KRUYT, verwermen, doorſnijden, ſuyveren ende ontlaſten eygentlick de Lever van verſtoptheyt, behoudens ſijne kracht, beyde ſeer bequaem voor langdurige *Binne-koortſchen*.

DUYVE-KERVEL opent de verſtopte Lever, verſterckt de ſlappe, ſuyvert de Gal, verklaert het onſuyver Bloet, ende wederſtaet de verrottinge.

HOPPE (te weten de blom ofte belle) is werm, ende droogh in den tweeden graed, ſuyvert ende opent de verſtoptheydt van de Lever, Milt, ende Nieren, reynight het Bloet van alle onſuyverheyt, geneeſt de Geel-ſucht, ende verweckt de Maendtſtonden.

ASPERGES verloſt de Lever van verſtoppinge, ſoo met ſijnen wortel, als met ſijn ſaet, ende helpt oock de Geelſucht. Het ſelfde doen mede, ende noch krachtiger de *Wortels* van JOFFROU-MERCK, PETERSELYE, ende VENCKEL, de welcke als de Sieckte te heet is, dienen in Azijn geweeckt te weſen.

ALSSEN gelijck hy de Maegh behulpſaem is, ſoo doet hy oock de Lever ende 't Ingewant, ende jaegt af de Gallachtige onſuyverheyt uyt de Aderen.

MALROVE opent door haer bitterheyt de verſtopte Lever, ende geneeſt de Geelſucht.

CHAMEDRYS bitter, ende ſcherpachtig zijnde, heeft een door-ſnijdende af-vegende kracht, ſuyvert ende opent het Ingewant, maer voornamelick de Lever, waer door het de Geelſucht geneeſt: tot alle 't welcke de VELT-CYPRES mede nut ende dienſtigh is.

(3) *Koude verſterckende Genees-middellen*: Alle de geſlachten van SANDEL-HOUT zijn goet voor de gene, die werm van aert zijn, maer eygentlick verſtercken ende verkoelen ſy de Lever, ende helpen de Flaeuwhertige.

YVOOR is kout ende droog. Het af-vijlſel helpt de Geelſuchtige, voor den eten met Wijn ingenomen; ende by aldien daer Coortſche by is, met *Cichorey-water*. Sijn vordere krachten zijn hier voor beſchreven.

GEBRANT YVOOR, ofte *Spodium* verkoelt, treckt te ſamen, verſlaet den dorſt, verſterckt de Maegh, ende Lever. Maer wat het *Spodium* eygentlick is, en zijn de Genees-meeſters niet een-ſtemmigh. Want de Griecken, ende de Arabiers hebben elck yet byſonders voor *Spodium* gehouden. Waer van veel te leſen is by *Matthiolus* in ſijn Uytlegg. op *Dioſcor.* 5. 46. *Gargias ab Horto* 1. *Arom. Hiſt.* 13. *Weckerus* 1. *Antidot. ſpec.* 5. ende *Renodæus* 2. *de mat. Med*, 3. 11.

ROODE ROOSEN verſtercken de Lever; gelijk mede doet CORAEL, het welck den brant van de Gal verſacht ende ſijn vlucht, 't ſy nae onderen ofte bovenen tegenhout, maekt vaſt ende ſterckt de ſelfſtandigheyt van de Lever, door wat oirſaeck ſy oock ſoude mogen verſwackt weſen, ende ſtelpt het Bloet van waer het magh loopen.

(4) *Werme verſterckende*: CALMUS, te weten den oprechten (anders wert in ſijn plaetſche *Acorus* ofte *Galigaen* genomen) is een Indiaenſch ſterckruyckende riet, heet ende drooghin den tweeden graed, een weynigh t'ſamen-treckende. Verwermt, ende verſterckt de Lever, geneeſt het Water ende den Hoeſt.

WEL-RIECKENDE BIESE, waſt meeſt in Arabyen met ſulcken menichte, als hier te lande het Gras, alwaer de Kemels de topjens van de ſelfde ſeer gaerne eten, waerom ſy gemeenlick *Kemels-hoy*, *Kemels-ſtroo* ofte *Kemels-voeder* genoemt wert, in 't

in't Latijn met den Grieckſchen naem *Schoenanthos* na den ſonderlingen Roſemarijnachtigen reuck van hare bloemen. Sy is matelick werm, met fijnigheyt van deelen, ende t'ſamen-trekinge. Breekt, verteert, ende opent de locht-gaten van de aders, geeft kracht aen de Maegh, ende Lever, ende helpt de gene die Bloet ſpouwen.

ROZYNEN zijn met alle haer ſelfſtandigheyt de Lever ſeer aengenaem, door een matelicke t' ſa-men-treckinge de ſelve verſterkende.

Het ſelve doen oock de PISTACIEN, die mede door haer fijnigheydt van deelen de verſtopte Lever openen.

(5) De Genees-mengelingen, die het overſchot van de Vochtigheden uyt de Lever door het water af-ſetten, zijn *Syroop van Endivye, van Cichorey, Simpel*, ende met *Rhabarber, Byzantinus, van 5. wortelen*, ende *Oxymel compoſitum*. Verſtercken, *Diacoſtum, Dirabodon, Diacubebe, Dialacca, Diacurcuma, Diatrion, Santalon, Trochiſci de Eupatorio, de Succino*. Verkoelen, *Conſerve van Cichorey*, ende de *Wortelen* daer van *geconfijt*, als oock de *Confijte ſtelen van Endivie, Lattouw*, ende *Porceleyn, Kerſſen, Morellen, Aelbeſien*. Ende nae de ſake vereyſcht, konnen mede Drancken gekoockt werden van de verhaelde Simpelen, op de wijſe, gelijck nu meer-malen verhaelt is. Als oock *Electuaryen* van de Conſerven, ofte Confijten, met de gemelte *Specyen*. Noch mede ſtovingen, wanneer datter te verſachten, ofte te verwermen is, ende een *Epithema*, alſſer te verkoelen is, uyt overgehaelde Wateren van *Endivye, Porceleyn, Weechbre Agrimonye*, ende *Roſen*, van elcx evenveel, met het achtſte deel *Azijn van Roſen*, waer in te vore geweykt hebben *Roſen, Sandel-hout*, ofte eenige van de *ſpeceyn*. Dan hier dient wel gelet, dat op de Lever, zijnde een voornaem deel, niet te veel, ofte al te lang Verkoelende dinghen geleyt en werden, ende dat men altijt onder de ſelvige mengt eenige Verſterckende. De ſelve *Salven*, ende *ſtrickingen* konnen hier mede dienſtigh weſen, die wy voor de Maegh beſchreven hebben.

Het XVI. Capittel.

1. *Simpele*, ende
2. *Gemenghde Genees-middelen, om de verſtopte Milt te openen, ende hare ſware en ſwarte Vochtigheden te ſuyveren.*

(1)

DE Genees-middelen voor de Milt, zijn de gene, die haer aerdachtige Vochtigheden ofte verſichten, ofte ten deele doen ſmelten, ſuyveren, ende verdunnen, ſonder merckelicke t'ſamen-treckinge, op dat de verſtoppinge geopent zijnde, de ſelvighe mochten neder ſacken. Onder deſe zijn ſommige matelick verkoelende, ende vervochtende, de welcke dienen tot verbrande Gal, gelijck *Violen, Bernagye, Bugloſſ, Sap van wel-ruyckende Appelen*. Maer de meeſte zijn werm, ende van dunne deelen, om die dicke ende giſtachtige *Melancholy*, ofte *ſwarte-gal* te dunnen, ende te verdrijven. Soodanige zijn *Wrangh, Hoppe, Ceterach, Radijs*, ende de volgende:

VROU-MERCKS-*Wortelen* ſuyveren ende openen de Milt, ende ontdoen haer Swellingen.

De ſchorſch van den THAMARISCHS-WORTEL heeft een byſondere kracht om de Milt te ſuyveren, de verſtoptheydt te openen, ende de Milt-ſucht te geneſen.

De ſchorſch van den CAPPER-WORTEL, als oock de Vrucht, zijn ſeer bequaem voor een verharde Milt, ſuyveren ende door-ſnijden door haer geſtadigh gebruyck de taeye ende dicke Vochtigheden, die ſy oock door het water, ende den kamerganck ten laetſten affetten.

AGNUS CASTUS, ofte *Cuyſch-boom*, wert gebruyckt in fijn bladeren, bloem ende ſaet, is heet ende droogh in den derden graed, ende fijn van deelen, bequaem om alle Winden, ende Opblaſingen te verdrijven, te openen, ende dun te maken. Ondoet ende verſacht de verſtopte, ende verharde Milt: maer verteert het zaet, ende benemende de geyligheyt, doet kuyſch leven. De Vrouwen van Athenen, plachten eertijds in hare Feeſt-daghen van de Godinne *Ceres*, die ſy *Theſmophoria* noemden haer bedden, ende bedſteden met deſe bladeren te beſtrooyen, om haer ſelven, ende de hare in reynigheyt te houden, gelijck *Dioſcorides, Galenus*, ende *Plinius* ſchrijven. In ſommige Cloosters leggen ſy mede deſe bladeren tot den ſelvigen eynde onder het bedde, ofte ſy vullen daer van ſacxkens, die de Geeſtelicke onder haer lendenen leggen, om geen vleeſchelicke droomen, ofte invallen te krijgen. Eenige Monicken van Italyen, gorden haer met de taeye rijſkens van den Cuyſchboom, hoe-wel andere ſoo veel moeyten niet en willen doen.

CHAMEDRYS ſuyvert de Milt ſo geweldigh, dat ſy gelooft wert de ſelve te verteren.

ACORUS, ofte *Liſch met wel-ruyckende bladeren*, wiens wortel alleen gebruyckt wert, is heet en droog in den derden graed, ſcherp ende bitterachtigh van ſmaeck, lieffelick van reuck, dun van ſtoffe, van verdunnende ende ſuyver-makende kracht, verſacht een harde Milt, ende mindert de gene die te groot is. Geneeſt alle hardigheyt, ende vergaderinge, als men van buyten met fijn af-ſietſel ſtooft.

SCYLLA, ofte *Zee-ajuyn*, is heet ende droogh in den derden graed, ſeer ſcherp ſnijdende, dun-makende, ende ſcheydende van aert. Verdrijft de hardigheyt van de Milt ende vergaderingen, opent dapper de verſtoppingen, geneeſt de Vierdendaegſe Coorts, ende de Gele-ſucht.

PATICH, PATIENTIE, ende SUYRINGS (alle van een geſlacht) zijn matelick verkoelende met eenige fijnigheyt van ſtoffe, maer ſterck verdroogende ende t'ſamen-treckende. In Azijn geweyckt, verteren ende geneſen een harde Milt; in witte Wijn opgewelt, helpen de Gele-ſucht, ende doen het Lichaem weder een goede verwe krijgen. Het afſietſel is oock goet voor het Jeuckſel ende quaet Schorft.

Saet van ME-CRAP met Azijn-honich ingenomen, ende op de ſelfde wijſe RADYS, ende LISCH, verteren de Milt. Maer ARISTOLOCHYE is noch ſtercker om de ſelve te openen, ſuyvert oock, ende geneeſt 't gene vervuylt, ende begint te bederven.

Sommighe van de verhaelde hebben mede kracht om van buyten op-geleyt, de Milt te verſachten, maer meeſt de volgende.

WYNRUYT ſoo in-ghenomen, als paps-gewijs, in Azijn geſoden zijnde, op-gheleyt, neemt wech de verſtoppinghe, ende hardigheydt van de Milt. Tot het ſelvighe is STRUTHIUM oock bequaem.

KERSSE inſonderheyt het ſaet, met Honich geſtreken, verdunt ende mindert de Milt.

BROE-NETELEN met Olye, ende Waſch tot een ſalve gemengt, geneſen de harde Milt.

MOSTAERT is heet ende droogh in den vierden graed, trekt van binnen na buyten de Swellingen van de Milt ende alderhande pijn.

Kleyne SANTORYE is ſeer bequaem van binnen ingenomen om de verſtoptheydt van de Milt, ende Lever te ontdoen, ende buyten opgeleyt, om de harde Milt ſacht te maken.

MANSOOREN zijn gantſch fijn van deelen, openen de verſtopte Milt ende Lever, verdrijven haer verhartheyt, geneſen de Gele-ſucht, ende helpen de Langhdurighe Coortſchen. Sommighe houden de Wortels voor krachtigher, dan ick heb bevonden dat het Sap van de groene Bladeren beter werckt.

VERCKENS-BROOT, wiens wortel (die de Verckens geerne eten, 't welck de oirſaeck aen den naem gegeven heeft) alleen in 't gebruyck komt, is heet ende droogh in den derden graed, fijn van deelen, van kracht ſcheydende, ontdoende, afvegende, ſuyverende ende openende. Gheneeſt de hardigheydt van de Milt, daer mede geſtooft, ofte geſtreken zijnde. Soo verſch als droogh zijnde helpt de Geel-ſuchtige, ende verweckt Gallachtigh ſweet.

(2) Van deſe Kruyden ende droogen werden ſommige Genees-mengelingen gemaeckt tot Syropen, om de ſware dampen van de Swarte gal te verſachten, gelijck daer zijn *Syroop van Violen, van Buglos, van Bernagye, van Sap van wel-ruyckende Appelen, van Conſilye de Greyn, ende Confectie Alchermes.* Andere tot de gene, die het overſchot van de Swarte gal uyt een geſwolle Milt ofte verdrijven ofte verteren, als *Syroop van Duyve-kervel, van de vijf Wortelen, Byzantinus, Oxymel Scylliticum, Geconfijte Acorus, El. de Capparibus, Troch. de Capparibus, Dialacca, El. de Gemmis, Exhilarans,* ende verſcheyden andere, hier voor onder de Hert-ſterckende verhaelt. Uyt de welcke oock nae voor-vallende gelegentheyt Drancken, ende Conſerven konnen gemaeckt werden. Van buyten mede Stovingen ende *Pappen* van *Wijnruyt, Netelen, Moſtaert, Santorye, Kerſſe in Azijn* geſoden. De *Strijckingen* van *Olye van Wijnruyt, van Cappers, van bittere Amandelen, van Lelyen* met *Azijn van Zee-ajuyn* gewaſſchen, ende een weynig *Waſch* daer in geſmolten. Onder de welke als de Poeyers van de wortels van *Manſooren, Liſch ende Verckens-broot* ghe-ſtrooyt ende geroert werden, ende daer by de gommen *Bdellium ende Ammoniacum*, in de gemelte *Azijn*, ofte andere ſtercke geſmolten, ſo ſal daer uyt rijſen een Plaeſter, ſeer nut ende dienſtigh voor een Milt, die verſtopt ende geſwollen is.

Het XVII. Capittel.

1. *Simpele, ende*
2. *Gemenghde Genees-middelen, om op verſcheyde wijſe het Water af te ſetten, de Nieren ende Blaeſe te Suyveren, het Graveel af te drijven, ende den Steen te breken.*

(1)

DE Verſachtende ende Verkoelende Genees-middelen, en laten niet toe, dat het Sant tot Steenkens ſoude backen, matigen ende verſoeten de ſcherpigheyt van 't Water, ende maken dat het lichter af-ſchiet, gelijck *Maluwe, Violen, Gerſte, &c.* De gene die het Water af-ſetten, verdunnen door haer fijnigheyt van ſtoffe, het Bloet, ſcheyden de Waterigheyt, ofte Wey, ende leyden die tot in de Nieren. Onder deſe werden geſtelt eenige matelick Verkoelende, als *Pepoenen, Couwoerden, Concommers,* inſonderheyt haer *Saet*, ende *Gras-wortels.* Maer hier toe geven de meeſte kracht, die in dunne deelen verwermen ende verdroogen tot in den derden graed, gelijck *Peterſelye, Peterſelye van Macedonye, Eppe* ofte *Iuffrou-Merck, Berch-eppe, Groote-eppe, Venckel, Dil, Valeriane, Seſeli ende Manſooren.* De gene, die het Water ſterck af-drijven, de ſelvige ſuyveren ook de Nieren ende Water-wegen, door haer afvegende, ende door-ſnijdende kracht, ende ſetten met eenen het Zant af, ende ontdoen de Steentjens, die maer van even aen malkander hangende Zant gegroeyt zijn. Maer die geſeyt werden eygentlijck te minderen, ende te breken de harde ende rechte Ste-

nen, de ſelvige maken dun, ende door-ſnijden ſonder merckelijcke hitte, ofte drooghte: want al te groote hitte doet eenen ſteen, die nu aen 't verſtijven is, noch meerder verharden, ende brenght met eenen mede in de Nieren alle de Overtolligheydt, die ſy onder wegen vint, waerom het water ſomtijts opgeſtopt wert, ſomtijdts dun ende klaer voor by vloeyt. Van dit geſlacht zijn *Sap van Limoenen, Wortels van Suyring, van Bramen, van Aſperges, van Gras, ende van Cliſſen, Betonye, Adianthum, Steen-varen.* Sommighe ende niet van de minſte Genees-meeſters, ſtellen hier mede ſoodanighe Genees-middelen, die door hare ſcherpigheydt het buytenſte van den ſteen zouden af-ſchuyren, ende met wrijven verminderen, gelijck ſy ſegghen te doen, *Gebrandt Glas, Eyer-ſchalen, Steen-ſaet, ſteen van een Spongye, ſteen uyt een Menſchen blaes,* ofte *uyt de Gal-blaes van een Os.* Maer dit gevoelen en is niet waerſchijnelijk. Want die dinghen en werden niet geheel ingegeven, om dat ſy met haer ſcherpigheydt den ſteen in de blaes zouden konnen af-ſchrappen, maer tot een fijn poeyer geſtooten, jae oock geſmolten, ende tot *Magiſteria* gebracht. Het is waerſchijnelijcker, dat ſulcx geſchiet, door eenen ſultigen geeſt, die in haer is, de welcke hem binnen in den ſteen dringht, ende alſo vermorſelt: even eens gelijck de Metallen, ende Mineralen van 't ſtercke water, Corael, Paerlen, ende diergelijcke van den Azijn geſmolten werden. Daer zijn oock eenighe middelen die door een byſondere eygenſchap den ſteen breken, gelijck *Ioodſche Steen,* &c.

Wy ſullen nu gaen verhalen de Genees-middelen, die de ontſtelde Nieren helpen, ende het Graveel af-ſetten.

Bittere ende *Soete* AMANDELEN, mitſgaders haren verſchen *Olye,* als oock de *Haſelnoten,* ende haren *Olye, Iuiuben, Sebeſten, Soet-hout, Gomme van Bittere Amandel-boomen, van Kerſſe-boomen, Piſtacyen, Vijgen,* ende alle die wy geſeyt hebben de Longe te verſachten, die verſachten oock de ſcherpigheyt van de Nieren, ende de blaes, verſoeten ende ſetten het water af, ende beletten dat het Zant niet tot een ſteenken by een en loopt. *Solenander* ſchrijft, dat hy in geſtadigh gebruyck heeft de *Bitter Amandelen,* tot beſcherminghe voor het *Graveel,* daer van thien ofte twaelf ingevende voor den eten, ende latende dan een roomerken wijn daer op drincken.

Het af-ſietſel van den wortel van ALTHEA gedronken doet al't ſelve, helpt de Droppelpiſſe, neemt wech de rauwigheydt van de Nieren ende de blaes. Haer ſaet breeckt oock de ſteenen van de Nieren.

De *Vier Kleyne Verkoelende ſaden,* te weten van *Lattouw, Endivye, Cichorey* ende *Porceleyn* verſachten de drooghte, ſcherpigheydt, ende hitte van de Nieren.

MELOENSAET, ende d'andere drie *Groote Verkoelende ſaden,* dat is, van *Concommers, Couwoürden,* ende *Citrullen,* zijn kout tot in 't laetſte van den eerſten graed, doorſnijdende, ende afvegende van kragt, ende fijn van deelen, inſonderheyt droogh ende geſtooten: waer door ſy het Water ſo ſterck af-ſetten, dat ſy de Nieren, die met Graveel ofte ſteen beladen zijn, groote hulpe by brengen.

KRAECKEN over ZEE, ofte de roode vrucht van *Alkekengi,* ſijn koel van aert, verdunnende ende afvegende, openende de Lever, ſuyveren inſonderheyt de Nieren, ende doen het water loſen.

BRAEM-BESYEN, HINNE-BESYEN maer inſonderheyt AERT-BESYEN, ende ſwarte ALL-BESYEN (welckers bladeren geknaut, ofte maer gewreven ende geroocken, doen de *Koude-piſſe* overgaen) werpen de overtollige vuyligheyt uyt de Nieren ende de blaes, drijven 't Graveel ende de kleyne ſteenkens af, inſonderheyt het overgehaelde water, ende noch meer de Rijnſche Brande-wijn, daer ſy op geſtaen hebben.

WEECHBREE, te weten het ſaet, ofte gedroogde blat, opent de verſtoptheyt van de Nieren, ende dat door een ſonderlinge kracht, die ſy heeft om dun te maken, ende af te vegen.

STEEN-RUYTE, die in den Apoteeck voor *Venus-hayr* gegeven wert, verſacht de pijn van de Nieren, ende de blaes, ſet de ſtonden, ende 't water af, ende ſuyvert de Nieren ſo geweldigh, dat ſy gelooft wert de ſteenkens te breken.

GLAS-KRUYT is wat koelachtigh, afvegende van kracht, ende wat t'ſamen-treckende, maer evenwel bequaem voor 't Graveel, den rijſenden ſteen, ende de Droppelpiſſe, 't ſy van binnen ingenomen, ofte van buyten opgeleyt.

GRAS-WORTEL matelijck verkoelende, ende verdroogende, ende van fijne deelen, helpt de gene die qualijck water konnen maken, ende breeckt de ſteenachtighe beginſelen in de blaes; 't welck oock het ſaet doet.

ASPERGES-WORTEL geſtooten, ende met Rijnſche-wijn ingenomen, verwerckt water-maken, ontlaſt de Nieren van verſtoppinge ende pijne, drijft de ſteenkens af. Sonder dat men behoeft te gelooven 't gene *Plinius* ſchrijft in 't 20. boeck van ſijn Natuyr. Hiſtorye op 't 10. Cap. dat door ſijn langh gebruyck de blaes zoude komen te verſweren. Vermeerdert daer-en-boven het Zaet, ende den luſt om quijt te werden.

STEKENDE PALM, in de Apoteken *Bruſcus* genoemt, ſoo met haren bitteren wortel, als met haer bladeren, ende beſyen uyt wijn ingenomen, doet water maken, geneeſt de Droppel-piſſe, drijft het Graveel ende ſteenkens af, verweckt de ſtonden, ende geneeſt de *Geel-ſucht.*

De Wortel van CRUYS-DISTEL, ofte *Eryngium,* is matelijck werm, maer ſeer droogh, geneeſt

het Colijck, ende is ſeer bequaem voor de gene, die met het Graveel, Droppel-piſſe, ofte eenigh ander gebreck van de Nieren ofte blaes gequelt zijn. Een Griecx genees-meeſter *Aetius* getuyght een man gekent te hebben, die door het geduerigh gebruyck van die Wortel volkomentlijck ghteneſen is ghe-weeſt van 't Graveel, daer hy langhen tijdt aenge-gaen hadde.

Camillen ſo ingenomen, als van buyten geſtooft, verdrijven het *Colijck* ofte pijn in de Dermen, ende doen het water ende Graveel af-ſchieten.

Maer de gene, die volgen, om datſe heeter ende ſcherper zijn, werden voor de ſelvige gebreken van de blaes ende de Nieren voor krachtiger gehouden.

Alle de Cicers ſijn werm ende droogh in den eerſten graed, door-ſnijdende, ende afvegende van kracht. Sy openen de Verſtoptheyt, doen water maken, ende ſuyveren de Nieren, breken de ſteenen van de Nieren ende de blaes: maer alderſterckſt de ſwarte ende kleyne, daer na de roode.

Terebinthyn ofte Termentyn, die wy tegenwoordigh gebruycken, is de rechte niet van de Ouders, maer alleen Herſt van Lurcken-boom, evenwel in krachten met de rechte over een komende. De beſte is wit ende helder, als een glas. Hy verwermt, vermorwt, verdout, ſuyvert, ontdoet de verſtoptheydt van het Ingewant, voornamelijck van de Nieren, opent de nauwe weghen, verweckt het water maecken, weder-ſtaet de Verrottinghe, jaeght den ſteen ende 't Graveel af; twee ofte drie drachme ingeſlickt; ofte voor de gene, die niet door-ſweigen en kan, met een weynigh van een Ey-doeyer geſmolten, ende dan met een halfonçe *Syroop van Althea*, ofte andere, ende eenig nat, ofte ghediſtilleert water ingedroncken. Hier toe is meeſt in 't gebruyck de *Venetiaenſche Termentijn*, die veel klaerder valt als de gemeene, ende wert van Dr. *Dodoens* gehouden voor de vochtighe Herſt van den witten Denne-boom, die in Italyen *Lagrimo* hiet. Deſelvige belaſt, om den *Termentijn* ſekerlijck te gebruycken, dat men hem voor al eerſt in te geven, waſcht met eenige verkoelende wateren, het zy van *Weechbre*, 't zy van *Lattouw*, om door de verkoelende kragt van de ſelve de ſcherpigheyt van den *Termentijn* een weynighſken tē temmen, ende ſijn hitte te matigen. Dan wy achten dit onnoodigh. Want hoe men meerder waſcht, hoe hy wel blancker, ende witter wert, ende daerom het oogh aengenaem, maer hem wert daer mede oock vermindert, ende afgewaſſchen ſijn afvegende ende ſuyver-makende kracht, de welcke veel in die kleyne ſcherpigheyt beſtaet. Dit is eveneens gelijck ſommige om den *Alſſen* ſijn felle bitterheyt te benemen, ende alſoo aengenamer te maken, den ſelven vier en twintigh uyren weycken in *Muſcadel-wijn*, oft andere ſoete *Wijn*, ende dan daer uyt nemen, ende laten droogen: waer door hy een grooten rock van ſijn werckinge uyt trekt, dewijl de deugt ende kracht, gelijck de neerſtige Kruyt-beſchrijvers, *Lobel*, ende *Dodoens* ſelve wel aengeweſen hebben. Dan den *Termentijn* magh wel gewaſſchen ingegeven werden, alſmen den witten vloet ofte het af-loopen van 't Zaet wil tegen houden.

Byvoet in wijn geſoden, ofte gedroogt ende geſtooten, ofte het ſap met wijn ingenomen, ofte oock van buyten met het af-ſietſel geſtooft, ofte gebaeyt, ſet het Graveel af ende doet de ſteen breken.

Pimpinelle met wijn gedroncken doet de ſteen breken, ende gekoockt zijnde helpt de Drop-pel-piſſe.

Wilt-vlas, ofte *Linaria*, (dat hier om de ſtadt in menichte voort-komt) is heet ende droogh in den derden graed, bitterachtigh van ſmaeck, ont-doet ende ſuyvert de verſtoptheyt uyt koude ende ſlijmerige Vochtigheden van de Lever ende Milt, ſcheyt het groeyende Graveel; ende drijft ſterckelick (waerom het by ſommighe *Vrinalis* geheeten wert) het water af, waer toe ſelfs oock ſijn gediſtilleert water met groot vordeel gebruyckt wert in Leverſuchtige, Milt-ſuchtige ende water-ſuchtige *Ad. Lonicerus* ſchrijft, dat een drachme van de wortel met wijn, ofte eenigh gediſtilleert water ingegheven de ſteen breeckt, ende uyt dēn lijve drijft.

De bladeren, wortelen ende vruchten, ende noch meerder de ſaden van Paliurus hebben een door-ſnijdende kracht, bequaem om den ſteen te morſſelen, ende het water af te drijven. In welckers ghebreck genomen kan werden de *Steen* van de *Iuiuben*.

Yser-kruyt, ofte *Verbenaca*, is koel ende droogh met een t'ſamen-treckinge. Sijn af-ſietſel, ſap, gediſtilleert water, ofte geſtoote wortel, doen grooten dienſt aen de Graveelige.

Gulden-Roede is werm ende droogh in den tweeden graed, reynigende ende af-vegende met eenige t'ſamen-treckinge. Sy verweckt het water-maken, jaegt het Graveel uyt de Nieren, ende breekt den ſteen. *Arnoldus de Villanova*, een out genees-meeſter, ſchrijft verſocht te hebben, in yemant, die met de ſteen in de Blaes gequelt was, de welcke dit geſcherfde kruyt onder eyeren geroert ſmorgens at, negen dagen achter een geduyrende, ende dat de ſteen daer door quam te breken. Maer dat en gaet ſo vaſt niet.

Steenbreken heeft twee geſlachten; het een is groot ende heet *Bevernaert*, het ander kleyn; ende wert *Bevernelle* genoemt. Haer wortelen ende ſaet verwermen, ende verdrooghen in den derden graed, ende zijn boven dien heel dun, ende ſijn van deelen. Sy drijven het water veel krachtiger af, als de *Pimpinelle*, geneſen de Droppel-piſſe, openen de

L 2 ver-

verſtoptheyt van de *Lever*, *Milt*, ende inſonderheyt van de *Nieren* ende *Blaes*, ſy ontdoen, ende breken de Steenen, die in de ſelvige vaſt aen een zijn, ende ſetten die met kleyne ſtucxkens af, waer van ſy haren rechten naem van *Steenbreke* gekregen hebben.

ZEE-VENCKEL, in de Apoteecken met den naem van *Creta marina* bekent, is werm ende droog in 't beginſel van den derden graed, af-vegende ende ſuyver-makende. Van de ſelvige zijn de bladeren, ſaet ende wortelen in 't gebruyck, die ofte elck byſonder, ofte alle t'ſamen in Wijn geſoden, ende gedroncken doen Water maken, geneſen de Droppel-piſſe, breken de Steen der Nieren, ende helpen de *Geel-ſuchtige*.

STEEN-SAET, ofte PEERLEN-KRUYT, in de Apoteeken *Milium Solis* genoemt, is tweederhande, groot ende kleyn, doch beyde werm ende droogh tot in den tweeden graed. Met Wijn ingedroncken breeckt den Steen, ſet het Water ende 't Graveel af, ende geneeſt de Droppel-piſſe. Inſgelijcx een half loot van dit ſaet geſtooten zijnde met Vrouwenſoch gedroncken, is de Vrouwen, die in arbeyt gaen, een ſonderlinge ende haeſtige hulpe. Dan daer toe is het kleyn *Steen-ſaet* bequamer, als het groote.

WATER-KERSSE is merckelick, ende werckelick wermende droogh, ſcherp van ſmaeck, ende dun van deelen, ſet het Water ſterck af, helpt de Kou de piſſe, drijft het Graveel uyt de Nieren, ende morſelt den Steen. De meeſte Genees-meeſters gebruycken het af-ſietſel, maer qualijck, alſoo al de kracht, beſtaende in ſeer fijne ende ſalpeterachtighe ſtoffe, in 't ſieden vervlieght. Waerom beſt is, datſe in een ſteene mortier geſtampt, ende het Sap met Wijn uytgeperſt wert.

NETELEN zijn mede ſcherp ende dun van deelen, ſoo ſterck afvegende, datſe den buyck weeck maken, de verſtoptheyt der Nieren ontdoen, ende de Steenen breken. Daer toe is noch krachtiger het Sap van de DOOVE NETELEN met witte bloemkens.

PRANG-WORTEL, ofte STAL-KRUYT, (ſoo geheten om dat het Water, daer 't ſelve of den wortel in geſoden is, de Peerden te drincken gegeven, haer lang opgehouden Piſſe doet voort komen) gemeenlijck met den Grieckſchen naem *Ononis* genoemt, is verwermende ende verdroogende in den derden graed, dun-makende ende doorſnijdende. Waer door de ſchorſſe inſonderheyt van deſe wortel, met Wijn gemenght, ende ingenomen het Water doet loſen, het Graveel afſchieten, ende den Steen breken. In veel landen wert deſe Schorſſe in Suycker ofte Honich geconfijt. Sommighe eten oock de jonge ſcheuten van 't kruyt eer ſy ſtekeligh werden, inſonderheydt de bovenſte 't ſoppen, voor Salaet, gelijck *Aſperges* die oock in Pekel ofte Azijn bewaert even eens gelijck *Cappers* ofte *Zoutenelle*, op tafel komen.

PETERSELYE, opent met haer bladeren, ſaet ende wortels de Verſtoptheden, verweckt het Water maken, ſuyvert de Nieren ende de Blaes, ende vermorſelt hare Steenen: het ſelvighe doet ſy oock van buyten geſtooft ofte gebaedt.

PETERSELIE, *van Macedonyen*, is heet ende droog in den derden graed, haren wortel, ende voornamentlick het ſaet drijft het Water af, ende ingedroncken zijnde verſacht de pijn van de Nieren ende de Blaes.

VENCKEL-WORTEL, als oock de bovenſte 't ſoppen ſuyveren de onreynigheyt van de Nieren ende de Blaes, doen Water loſen, ſo van binnen ingenomen, als van buyten opgeleyt.

LAVAS is van wortelen, bladeren ende ſaet werm ende droog in 't beginſel van den derden graed, ende dun van ſtoffe. De Wortels gedrooght, ende met Wijn ingegeven, verſtercken de Maegh, helpen de ſelve de Spijs beter verdouwen, ende d' onrijpe Vochtigheden verteren, ende doen Water loſen. Verdrijven mede de windachtigheyt ende Opblaſinge; waer toe oock ſeer dienſtigh zijn, de groene Bladeren met Wijn geſtampt, ende 't uytgeperſte ſap werm ingegeven. Het Saet heeft al de ſelvige kracht, ende daer en boven verweckt het de Maent-ſtonden, ende drijft de nageboorte af, ſuyvert de Nieren ende de Blaes.

RADYS, ſoo wel de wortel als het ſaet, heeft een af-vegende kracht om de Nieren te ſuyveren, water af te ſetten, ende het Graveel te ontdoen, ende af te drijven.

VOGELS-NEST, *Kroonkens-kruyt* ofte *Wilde Paſtinaken*, die niet ſonder reden voor den Candiotſchen *Daucus* ghebruyckt werden, zijnde eerſt door haer ſaet, daer nae mede door haren wortel verwermende, ende verdroogende tot in den tweeden graed, met eenen roock onſluytende, openende, ende dun-maeckende. Drijven het water ſoo ſterckelick af, datſe met eenen het Graveel af-ſetten.

SERMONTEYNE, ofte *Seſeli van Marſeille*, wiens Saet ende Wortelen gemeenlick maer gebruyckt werden, is bequaem, om het Water te doen rijſen, de Droppel-piſſe te geneſen, ende de Stonden te verwecken. Al de ſelfde kracht heeft mede het MOORSCH SESELI.

CLISSEN, te weten de Wortel ſet het water, ende 't Graveel af, het welck het Saet noch krachtiger doet, ſoo dat het oock de Steen ſelve breeckt, ende vermorſelt.

Den ſcherpen, ende bitterachtighen wortel van PEONYE met Wijn ingenomen, verſacht de pijn van de Nieren ende de Blaes, het ſaet neemt in de kinderen de beginſelen van Steen wech.

BREM,

BREM, dat is de rijſkens ofte 't ſoppekens, bloe-men ende inſonderheyt de ſaden, ſijn door-ſnijden-de, ende dun-makende van krachten, ſetten het wa-ter af, ende doen den Steen in de Nieren ende Blaes morſelen, met eenen oock de ſtoffe, daer ſy van groe-yen, uyt jagende.

GENEVER-BESYEN zijn heet in den derden, ende droogh in den tweeden graed, verdunnen, ope-nen ende verteren. Zijn de Maegh ende Borſt aen-genaem, geneſen de pijne der ſijden, ſuyveren de Nie-ren, ſetten het Water af, ende breken den Steen in de ſelvige; maer wat te veel gebruyckt ſijnde, verwecken Hooft-pijn.

LAURIER Bladeren ende BAKELAER, helpen ſoo met ſtoven, als baden, de gebreken van de Blaes: de *Schorſſe* van de wortel ſuyvert de Nieren, ende morſelt den Steen.

CALMUS doet water maken, geneeſt de Drop-pel-piſſe ende de gebreken van de Blaes.

De wortel van CYPERUS, ofte *Wilde Galigaen* door-ſnijt ſonder ſcherpigheyt, drijft het water, ende 't Graveel af.

CARDAMOMUM van deſen tijde (want wy hebben het rechte van de Oude niet) wert gere-kent voor heet ende droogh tot in den derden graed. Doet water maecken, is goet teghen de Droppel-piſſe, ende de ſlappigheydt ofte pijne der Nieren, ende breeckt den Steen, een drachme ſwaer met de Schorſſe van *Laurier-wortel* ende Wijn in-gegeven.

MEMMEKENS-KRUYT, ofte *Caprifolium* is geweldigh heet ende droogh, doet met ſijn bladeren ende noch ſtercker met ſijn vruchten ofte beſyen het water loſen, ende drijft de Steenkens af, maer te veel ofte dickwils in-genomen, verweckt bloedigh water. Daerom en' moet het geenſins onbedachte-lick binnen den lijve gebruyckt werden, inſonder-heyt van de vruchtbare Vrouwen: de welcke daer door niet alleen onvruchtbaer en werden, maer ook in noot van den lijve komen. Even-wel raden ſommige de ſwangere Vrouwen, die niet wel ver-loſſen en konnen, 't gewichte van een drachme van de beſyen met Wijn in te geven. Ende de geleer-de Profeſſor van Montpellier *Rondelet* heeft het ge-bruyck van dit Kruyt wederom vernieuwt, om den arbeyt lichter ende korter te maecken, ende gaf het water daer af te drincken van anderhalf tot twee, ende dry onſen toe, met een drachme poeyer van *Lavender Saet*.

MISPEL-STEENEN kleyn geſtooten, ende met eenigh nat, als verhaelt is in-genomen, verwecken het water, drijven het Graveel uyt de Nieren, ende minderen den Steen van de Blaes. Het is aen-merckens weerdigh, ſchrijft den Italiaenſchen *Braſa-volus*, dat niet teghenſtaende de *Miſpelen* (te we-ten de onrijpe) van t' ſamen-treckende ende ſtop-pende krachten zijn, het poeyer even-wel de Stee-nen in de Nieren ſeer doet af-nemen, het welck hy ſeyt door de ervarentheydt ſelver bevonden te hebben.

In de Gal-blaes van een Os groeyt een morwen *Steen*, die in wijn geleydt ſijnde, den ſelven terſtont (dat heb ick oock geſien van de gene, die uyt de Gal-blaes van een Menſch komen) geel verwen. Deſen wijn alle daegh by-gegoten zijnde, ende ſo lange ge-droncken, tot dat de Steen geheel verteert is, ſchrij-ven eenige bevonden te hebben, de Steenen te doen breken. De ſelfde kracht heeft *Lapis Iudacius*, ende andere Steenen, breeder in ons *Steen-ſtuck* be-ſchreven.

KREEFTEN OOGEN konnen al het ſelfde, als oock haer ſchelp tot poeyer geſtooten, ofte oock ge-heel in een pot tot aſch gebrant, ende met wijn ofte eenigh gediſtilleert water in-gegeven. Ick heb een Man van Nimwegen geſproken, die my een doof-ken vol van alderhande Steenkens toonden, ſeggen-de de ſelvige meeſt quijt geworden te zijn van wijn, die hy gegoten hadde op verſche ende levende (want anders ſeyde hy, datſe niet bequaem en waren) kley-ne Kreeften, aldaer in de Maes gevanghen, ghe-ſtampt ende uyt-gheperſt, ende dan gedroncken. Dan alſoo de ſelvighe hier ſoo verſch niet en ko-men, ſo en heb ick daer van geen ervarentheyt kon-nen nemen.

De KAKEN van een SNOUCK, als oock ſijn VEL, werden by ſommige voor een groot ende ver-borgen Genees-middel geroemt tegens den Steen, met wijn ofte eenigh Steen-brekent water ingege-ven: waer toe oock gebruyckt wert het VLIES van een HOENDER-MAEGH.

PISSEBEDDEN werden van den Françoiſchen genees-meeſter *Hollerius*, ende onſen Nederlant-ſchen *Heurnius*, ſeer gepreſen om het water (waer van ſy lichtelick haren naem hebben) af te ſetten, ende de ſteenige ſtoffe uyt de Nieren te drijven. *Hol-lerius* geefter vijf in met drie onçen *Water*, ende ſchrijft dat ſy wonderbaerlick helpen de gene, die met de Steen in de Nieren gequelt zijn. *Heurnius* doetſe ſtooten met *Rinſchen-Wyn*, ende 't gene dan door een ſtremijn gedaen is, geeft hy te drincken. Dan dienen al voren wel ſchoon met wijn geſuyvert te zijn. Haer wonderbare kracht om ſelver de ſtee-nen in de Blaes te doen ſmelten, ende tot ſlijm te doen af-gaen, wert ſeer breet beſchreven van den Italiaen-ſchen *Augenius*, ende noch nader van de gene, dieſe ſeyt in ſijn ſelven verſocht, ende alſoo bevonden te hebben, den Duytſchen *Laurenbergh*. De doorluch-tige ridder *Digby*, heeft my verklaert 't ſelfde in an-dere geſien te hebben.

SALPETER was by de Oude driederley, Na-tuyrlijck, Gemaeckt ende *Aphronitrum*, het welck was als de bloem van *Nitrum*, niet ongelijk de douw-

achtige ruychte, die aen de zultighe muyren uyt-ſlaet. Wy hebben tegenwoordigh maer een geſlacht van *Nitrum*, te weten ongekoockt *Boraes*, het welck eenige houden voor gegraven *Nitrum*. Dit kleyn geſtooten in een ſmelt-kroes gedaen, ende met bloem van ſwavel twee drie mael uytgebrant, ende van fijn vettigheydt geſuyvert ende uytgegoten zijnde, is ſeer wit ende aengenaem van verwe, ende wert *Sal Prunelle* genoemt, om dat het goet is voor de *Prunella* ofte *Bruyn*, in de mont gehouden, ofte mede geſpoelt. Sommige even-wel gebruycken de *Salpeter* liever onbereyt, alſoo ſy geloven, dat hy door het branden van de ſwavel eenighe kracht verlieſt.

Salpeter is een ſonderlingh middel om door te ſnijden, te ſuyveren, alle berdervinghe te beletten, ende wech te nemen. Wert bequamelijck gebruyckt in alderhande Koortſchen, inwendighe Onſtekinghen, Pleuris, Squynancy, in alderley Verſtoppinghen, inſonderheydt van de Lijf-moeder, Nieren ende blaes; doet het water ende 't Graveel wacker af-ſchieten, van een half tot een geheel drachme met een weynigh Rijnſche wijn werm ingedroncken. Men magh daer oock by doen een half onçe *Syroop Althæla Fern*, ofte eenighe andere, nae gelegentheydt: maer geen *Olye van Coper-root* (dat anders onder andere bequamelijck ghemenght werdt) dewijl Salpeter, ende Coper-root de kracht van ſterck-water te ſamen brenghen, het welck ons Lichaem niet en kan verdraghen.

(2) De voornaemſte Mengel-middelen, die uyt de verhaelde ſimpelen in de Apoteken bereyt ſtaen, zijn *Syroop van Venus-hayr*, *van Limoenen*, *van Heemſt-wortel*, *van Fernelis*, *van Radijs*; *Elect*, *Diaſpermaton*, ende *Lithontribon*. Sommighe hebben oock de wortels van *Cruyſdiſtel*, ende *Cliſſen* geconfijt (ſoo konnen oock d' ander ingeleydt werden) ende het *Cliſſen-ſaet*, ghelijck Vier-ſaet, in ſuycker gebacken. Eenighe trecken het *Malvaſy* een *Extractie* uyt den *Pranghwortel*, ende diſteleren daer water uyt.

Welck water met de Extractye gemenght het water ſterckelick af-ſet, de Maent-ſtonden vervordert, ende de verſtoptheydt van Milt ende Lever opent: maer boven alle den ſteen van de Nieren, ende blaes morſelt ende uyt-drijft. Soo kan men oock gediſtilleert *Water* houden van den ſelven *Pranghwortel*, *van Aert-beſyen*, *Swarte Aelbeſyen*, *Alkekengi*, *Genever-beſyen*, ende andere. Dan altijt is te vinden den *Olye van ſoete* ende *bitter Amandelen*: waer van *Matthiolus* de bittere voor de beſte keurt. Andere prijſen daer-en-boven de verſche *Olye uyt Haſelnoten* geperſt. Dan de *Olye van Scorpioenen*, dat is: *Bitter Amandel Olye* daer *Scorpioenen* ingeweeckt zijn, toont meerder kracht om het water, ende de ſteenkens uyt de blaes te drijven, inſonderheyt met Kervel geſnerckt, ende op 't gemacht geleyt.

Daer werden oock dadelijck Drancken, op verſcheyde wijſe, nae de gelegentheydt, voorgeſchreven, ende bereyt, ſommighe om te verſachten, ſommighe om te ſuyveren, ende Graveel ofte ſteen af te drijven, waer by men ſomtijdts bequamelijck doen kan *Oxymel Scylliticum*. Soo konnen oock ghemaeckt werden, Poeyers ende Conferven, op de wijſe nu meer-maels aenghewefen. Als meede ſtovinghen ende baden, ſoo om de lendenen, ende zijde-pijn te ſtillen, als om de ſteenen te breken,) van het af-ſietſel der verhaelde ſimpelen: van welckers overſchot met meel van *Fenugrieck*, ende geſtooten *Saet van Heemſt-wortel*, ende diergelijcke, met Ganſe, ofte Conijnen-vet een bequame Pap kan gemaeckt werden. Als oock een ſmeeringh uyt *Olye van Lelyen*, *Camillen*, *Bakelaer*, *Nardus*, *Scorpioenen*, ende *Termenthijn*.

Sommighe zijn oock ſeer dienſtigh om in de Clyſteren ghemenght te werden, jae om alleen voor een verſachtende Clyſteer te ſtrecken, na dat de vuyligheydt te voren uyt de Dermen geſuyvert is.

Het XVIII. Capittel.

Simpele Genees-middelen voor de Lijf-moeder,

1. *Om haren onmatigen vloet op te houden,*
2. *Die te veel opgehouden wert te doen komen,*
3. *Om de Lijf-moeder te verſtercken.*
4. *Hoe uyt de ſelvige de Mengel-middelen bereyt werden.*

Onder de genees-middelen, die behulpſaem voor de Lijf-moeder gehouden werden, ſtellen ſommige haren onmatigen Vloet, ſommighe reynigen ende waſſchen de ſelvige van de overtolligheden, ſommighe ſtrecken alleen tot Verſterkinghe.

(1)

Die den loop van de ſtonden teghen-houden, zijn meeſt al kout van aert, verdooven het Teel-zaet, betemmen de geyligheydt, ende houden

den de Op-ſtijgingh teghen : anders en treckt oock de Lijf-moeder van Koude dinghen gantſch geen voordeel.

PLOMPEN, inſonderheydt die een witte wortel hebben, geneſen den Vrouwen vloet, beletten de geylighe droomen, ende verdooven het Teel-zaet.

GRANAET-BLOEMEN door haren verkoelenden, droogh-maeckenden, ende t' ſamen-treckenden aert, houden de ſtonden, ende andere Vloet tegen.

Het *Saet* van SMACK in plaetſche van zout by de ſpijſe gedaen, ende het af-ſietſel te drincken gegeven, ſtopt de ſtonden der Vrouwen, ende haren witten vloet. Het ſelvighe doet oock het af-ſietſel van de tacxkens ende noch ſtercker het ſap uyt de bladeren ende jonge ſtelen geperſt, ende in de Son gedrooght.

Bereyden HERTS-HOREN, ende YVOIR, tot geheel fijn poeyer gebragt, fijn ſeer dienſtig voor Vrouwen die te ſeer verloopen, weg hvloeyen, en met eenig bequaem nat ingenomen.

PORCELEYN ſtelpt den Vrouwen-vloet, ende bedwinght de Geyligheydt, met haer Droomen.

WEEGHBRE verkoelt, ende verdickt, waer over ſy alderhande Bloeden ſtelpt, ende gelijck ſy den Buyck-loop, ſo houdt ſy oock alderhande Vloet van de Lijf-moeder teghen; ende wert voor een *Peſſus* tot de Opſtijgingh van onderen opgeſteken. Tot al 't welcke DONDERBAERT oock dienſtigh is, in den derden graed koel weſende, ende wat verdroogende.

(2)

Maer de Genees-middelen, die de ſtonden verwecken, zijn meeſtendeel heet in den derder graed, ſonder even-wel geweldigh te verdroogen. Sodanighe zijn bitter en ſcherp van ſmaeck, welckers macht ſoo groot is, datſe beboudens hare krachten, in de vergelegenſte deelen konnen doordringhen, ende de mondekens van de Aderen ontſluyten, de Dicke vochtigheden verdunnen, ende de Taeye afvegen; ende eenighe door byſondere eygenſchap met de ſtonden de Lijf-moeder van andere vuyligheydt ſuyveren. Onder de ſelvighe en zijnder niet weynighe die de Nageboorte af-drijven.

CAMILLE-BLOEMEN zijn werm ende droog in den eerſten graed, dun van deelen, verterende ende pijn verſachtende. Gedroncken ende ingebaedet, ſetten ſy de ſtonden af, verſachten de hardigheyt van de Lijf-moeder, ende verdrijven de windachtigheydt.

BETONYE ſuyvert de Lijf-moeder, ende en verſterckt niet te min, ende behout het Schepſel: is ſeer nut voor ſwangere Vrouwen, die den witten, en de vuylen Vloet hebben.

LAURIER verwermt ende verſacht, ende ſijn af-ſietſel werdt bequamelijck gegoten in 't badt voor de Vrouwen, alſoo hy oock ſonder gevaer in bevruchte Vrouwen de vuyligheydt van de Lijf-moeder afveeght; hoe wel *Plinius* hier van anders oirdeelt.

LELYE, wert met wortel, bladeren, ende bloem gebruyckt, gebraden ende met Olye van Roſen geſtampt, ende van onderen ingeſteken, verſacht de Lijf-moeder, de ſelfde oock ſachtelick ſuyverende.

MATER', ofte *Moeder-kruydt* is heet in den derden, ende droogh in den tweeden graed, afvegende, ſuyverende, ende openende. Sy brenght groot behulp aen de gebreecken van de Lijf-moeder, verwekt de opgeſtopte Maent-ſtonden; ende in Badt gebruyckt, verſacht de hardigheydt van de Lijf-moeder, ende doet de Opſtijging neder gaen.

CLAVEREN, te weten de *groote*, ende *wel-ruyckende*, zijn heet, ende droogh in den derden graed. Sy ſetten het water gemackelick af, verwecken de ſtonden 't zy ingegeven, ofte in een *Peſſus* gebruyckt, ende beletten het Opſtijgen van de Lijf-moeder.

De wortel van PEONYE, ende ſijn ſwart ſaet, met wijn ingenomen, helpt de pijne ende Opſtijging van de Lijf-moeder.

CONFILIE DE GREYN is bequaem, ſoo ingenomen, als ingeſeten om de Maent-ſtonden te verwecken, ende het Ontfangen te bevorderen.

De Genees-middelen, die noch ſtercker de Maent-ſtonden verwecken, ofte de Lijf-moeder ſuyveren, zijn ondienſtigh, ende ſchadelick voor een ſwanghere Vrouw, alſoo eenighe de Vrucht bederven.

DICTAMNUM is heet ende droogh in den derden graed, ſeer fijn van ſtoffe. De bladeren ende wortel zijn bequaem om de ſtonden af te ſetten, doen gemackelick Baren, verſachten de Na-ween, drijven de Nae-geboorte, ende doode Vrucht af, 't zy met wijn inghenomen, ofte op 't vyer geleyt, ende de beroockinghe daer af ontfanghen. Het beſte, ende meeſte waſcht in 't Eylandt eertijdts *Creta*, ende teghenwoordigh, nae de voornaemſte Stadt, (1) die hier met (2) *Retimo* in 't verſchiet afgebeelt is, *Candia* genoemt. Inſonderheyt

heyt groeyt het op den bergh *Dicte*, daer het oock den naem van voert: als mede aen een anderen bergh *Ida* genaemt. Daer van ſchrijft de poeet *Virgilius* 12. *Æneid.* dat de Geyten (andere ſegghen oock van Herten) de Geyten, als ſy geſchoten zijn, dat (3) kruyt eten, waer door de pylen terſtont uyt-vallen, ende de wonden geneſen. Ghelijck *Virgilius* daer van mede getuyght op de gemelte plaets, ſprekende van den gequetſten *Eutas.*

Daer Ida, dicht begroeyt van alderhande boomen,
Haer tot het water neyght en ſpiegelt in de ſtroomen,
Nam Venus haren gangh, en vonter ſeker kruyt,
Dat meeſt uyt hard: ſteen of op de rotſen ſpruyt:
Het is van ſchoone veruw wanneer het plag te bloeyen
Het aerdigh purper-root dat ſchijnter in te gloeyen.
Sijn loof is jeugdig groen, en van een groote kragt,
Vermits het heylſaem is, en alle pijn verſacht,
De geyten van het wout die in het wilde leven,
En op een harde klip of in der hooghten ſweven.
Die kennen dit gewas als haer een yſer pranght,
Of dat een ſtale ſchicht haer in de leden hanght.
Want als van dit gewas de bange dieren eten,
Soo wort het yſer los, hoe diep het is geſeten.
En geeft hem uyt het vleyſch. Dies ſijn de geyten bly
En ſpringen in het wout van alle ſmerten vry.

POLEYE is van ſeer dun-maeckende kracht, waer door het in-genomen, de Stonden, Nae-geboorte, ende doode Vrucht af drijft. Tot een badt, ofte ſtovingh gebruyckt, geneeſt de harde, ende verdraeyde Lijf-moeder. Ick gebruyck in plaets van de gemeene, de *Herten-poleye*, als lieffelicker, ende krachtiger, daer in volgende mijn Meeſters van *Montpellier*.

MARIOLEYNEN in-gedroncken ofte van onderen geſet, verweckt de Maent-ſtonden.

BASILICUM in ſalaet gegheten, ſuyvert de Lijf-moeder, ende verweckt luſt tot by-ſlapen.

OREGO doet met ſijn dun-maekende, ende openende kracht de Maendt-ſtonden voort-komen.

MALROVE is de Vrouwen, die niet geſuyvert en werden, ſeer dienſtigh, drijft de Stonden, ende nae de verloſſinge de Nageboorte af, ende verlicht den Arbeyt.

SCORDIUM ontſluyt de Lijf-moeder, verweckt de Stonden, ende wackert den Arbeyt 't ſy gedroncken, ofte daer in gebadet.

BACCHARIS is ſoo lieffelick van reuck, dat men eertijdts van haer wortelen, gelijck *Plinius* betuyght, Welruyckende Salven plach te maecken, van de welcke oock gewach gemaeckt wert by den Griekſchen poeet van bly-eynde-ſpelen *Ariſtophanes.* Is mede in voorlede tijden gehouden geweeſt voor bequaem om alle Tooveryen ende Beſweringhen te beletten, ende de quade Tongen machteloos te maeken. Sulcx blijckt uyt de Prinçe van de Latijnſche poeeten *Virgilius* in ſijn Herder-dichten,

—— Baccare frontem

Cingite, ne vati noceat mala lingua futuro.

ende daer hy 't 't kint van den Borgemeeſter *Aſinius Pollio* geluck wenſcht.

At tibi prima puer nullo munuſcula cultu,
Erranteſque hederas, paſſium cum Baccare tellus,
Mixtaque ridenti colocaſia fundet acantho.

De wortel van onderen geſet, doet de Lijf-moeder openen.

BYVOET is werm in den tweeden, droogh in den eerſten graed, dun van deelen, in-ghenomen, ofte tot ſtovinghen ende baden gebruyckt, ſet de Maent-ſtonden af, opent de geſloten Lijf-moeder, doet de Nageboorte, ende de doode Vrucht af-ſchieten. Zijn ſap met *Myrrhe* gemengt, ende van onderen geſet, treckt uyt al 't gene in de Lijf-moeder overtollig is.

De Wortel van CYPERUS tot een ſtovinge bereyt, helpt de verkoude, ende beſloten Lijf-moeder, ende verweckt de Maent-ſtonden.

VALERIANE, is werm ende droogh in den tweeden graed, doet in een ſtovinge de ſtonden, ende het Water af-ſchieten.

De Wortel ende het ſaet van ME-KRAPPE konnen van bovenen ende onderen de ſtonden, Nageboorte, ende doode Vrucht quijt maken.

SE-

SESSELI geneeſt met Wortel, ende Saet de Opſtijging van de Lijf-moeder: loſt de Stonden, ende doode Vrucht.

WYN-RUYT door ſnijt, ende verteert, ſet de Stonden af, verdrijft de opblaſende geſwellen van de Lijf-moeder in Olye gekoockt, ende ingeſpeut; verloſt van de opſtijging, met Honing gheſtampt, ende van onderen geſet bluſt de Geyligheyt, ende 't Zaet uyt. Het ſelfde doet het DAUCUS-SAET.

CALAMINTHE is ſcherp ende bitterachtigh, dapper doorſnijdende, ende afvegende, drijft de Stonden ſoo ſterckelijck af, datſe oock de doode Vrucht, 't zy inghenomen, 't zy van buyten gebruyckt, afjaeght.

SAVEL-BOOM is heet ende droog in den derden graed, ende dapper ſijn van deelen, ſcherp, ende gheweldig doordringende. In Wijn geſoden, ende ghedroncken, doet ſoo ſterckelijck Water-maken, datter ten laetſten bloet nae volght. Verweckt oock, indien yet anders, geweldighlijcken de Stonden; drijft de Nageboorte, wanneer ſy de Vrucht niet terſtont en volght, uyten lijve, als mede de doode Vrucht; dan is doodelijck voor de levende.

ARISTOLOCHYE, ſoo wel de Ronde, als de Langhe, met *Myrrhe*, ende *Peper* inghenomen, ofte oock van onderen gheſet, maeckt dat de Stonden, Nagheboorte, ende doode Vrucht af-ſchiet; ende reynight de Lijf-moeder van haer vuyligheyt.

De Wortel van GENTIANE in-genomen, verdunt, veeght af, ſuyvert, ende opent de verſtoptheydt; ende niet alleen in-ghenomen, maer oock gheſedt kan de Stonden, ende Nagheboorte uytſluyten.

LISCH-WORTEL in een ſtovingh ghebruyckt, verſacht ende opendt de Lijf-moeder, treckt de Stonden, ende op de wijſe van een Set-pil, de doode Vrucht, ghelijck oock doet den HASEL-WORTEL.

MYRRHE is dun-makende, ende ſterck ſuyverende, verſacht de verharde Lijf-moeder, ende opent die gheſloten is, ſet de Stonden ende doode Vrucht af, inſonderheydt die *Stacte* ghenoemt wert. De welcke by *Dioſcorides* anders niet en is, als de vettigheydt van *Myrrhe* met wat waters gheſtampt, ende uytgheperſt. By *Serapio*, ende d'ander Arabiſche Geneeſ-meeſters, als oock in de Winckels werdt het *Styrax liquidâ* ghenoemt, Hare krachten volghen STYRAX ende BDELLUM.

BEVERSWYN ofte *Caſtoreum*, is de ſwezer van een viervoetigh beeſt, een dogh niet ſeer ongelijck, dan korter van voeten, met vijf teenen, ghelick de Bergh-muyſen, *Bever*, *Fiber*, ende *Caſtor* genoemt. Het leeft te water, ende te lande, ende treckt uyt beyde ſijn voedſel.

Hier van is voor deſen ghelooft gheweeſt, ende al van deſtighe Schrijvers betuyght, dat als hy nae-gejaeght werdt, wetende de oirſaeck, zijn ſelven de ſwezeren af-bijt, ende alſoo ontkomt. *Redimunt*, ſeyt Cicero, *ſe ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur*. Waer op mede ſlaet de Poëet *Juvenalis* in zijn 12. Schimp-dicht.

De Bever heeft de kunſt om Iagers af te weren,
Schoon dat hem in den loop ſijn trage leden deren;
Want als hy wort vervolght of wel verneken ſit.
Soo ſcheurt hy van hem af zijn edel manne-lidt.
Het beeſt dat heeft verſtant, en weet op vaſte reden
Dat hem de jager ſoeckt alleen om deſe leden;
En daerom lijt het pijn, en miſt zijn lieffte deel;
Soo groot is ſijn gedult, uyt liefde van 't geheel.

De landen by *Pontus*, dat men nu de *Swarte Zee* noemt boven *Conſtantinopelen*, plagten eertijts veel *Beverſwijn* uyt te leveren, ghelijck oock de Poëet *Virgilius* ghetuyght in 't eerſte boeck van zijn Lantwinninghe; daer hy verhaelt, dat elck Landt volgens ſijnen aert wat byſonders voort-brengt; wiens verſſen aldus ghevolght zijn:

Siet hoe dat yder lant heeft ſijn beſcheyden aert,
En hoe het in de vrucht ſijn weſen openbaert,
De geelen Indiaen, uyt ſijn vermaerde landen,
Sent ons den Olifant, en ſijn yvoire tanden,
Hondura geeft haer verw, Gunea 't edel gout,
En Pontus Beverſwijn, en Belen ebben-hout;
Het ſuycker Pharnambouck, en uyt het luſtig Suyden
Koomt Wierrook, Muſkeljaet, en alle ſoete kruyden,
Noch iſſer ander lant dat geeft ons voor kôrael,
Of ſijd', of ſachte wol, of loot en vinnigh ſtael.
Dit ſagh den ouden tijt, dit weten onſe dagen,
Een lantſchap kan alleen niet alle vrugten dragen,
Een yder geeft het zijn' al naer het gaven heeft;
So koomt het dat de menſch van al de werelt leeft.

Waer op den uytlegger *Servius* gheſchreeven heeft, dat het woordt *Viroſa Caſtorea* beteyckent *Vergiftigh Beverſwijn*. Want, ſeydt hy, al ſtreckenſe vele voor een Geneeſ-middel, ſoo ſcheyden evenwel de Swanghere Vrouwen door zijnen reuck van kindt. Maer is beeter dat *Viroſa* verſtaen werdt van den zwaren ofte ſtercken reuck, (daerom oock by andere gheleghentheydt *Caſtoreus odor*, voor ſtinckende by *Plinius* ghebruckt) die het *Beverſwijn* van hem geeft, waerom het oock *Caſtoreum grave* van den Poëet *Lucretius*, ende in 't Griex *Baryosmon*, ende *Bromodes*, dat is Swaer van reuck, ende Stinckende (ghelijck die woorden mede wel uytgheleydt zijn by Heer *Claude Saulmaiſe*, Ridder, ende Raetſ-heer van den Koningh van Vranckrijck, in zijn *Plin. Obſervat. fol.* 361. alwaer hy oock ſchrijft dat het woordt *Virus* by de Oude voor quaden reuck, ofte ſtanck ghebruyckt wert.) van *Dioſcorides* gheheeten is. De ſelve *Servius* dwaeldt oock, als hy, ſiende op 't ghene verhaeldt is, den

naem van *Caſtor* treckt *à caſtrando* , van lubben : dewijl dat gheen Latijnſch, maer een Griecx woort is , ende *Kaſtor* komt van *Gaſtèr* , dat is , buyck (waer van ſommighe onſe *Gaſten* trecken , al of ſy maer quamen om den buyck te vollen) die hy ganſch dick , ende voor-uyt-ſtekende heeft, ghelijck hy oock uytghebeeldt wert van den grooten Rechtſ-geleerden *Alciatus* in zijn 152 Sinne-beelt ; alwaer hy mede volght het ghemeene ghevoelen van af-bijten , daer het nochtans al van oudts wederleydt is by *Dioſcorides* , ſegghende dat de Swezeren van de *Bevers* haer niet uytwaerts en beghe-ven, ghelijck in de Bocken, maer datſe, ghelijck in de Swijnen, inghetrocken, ende vaſt aen 't lijf ſtaen , even-eens als de halve Pilaren in de muyr (want ſoo wert ſeer wel het Griecx woordt *Proſtupa* van den wel-ghemelden Heere *Saulmaiſe* uytghe-leyt in 't Franſch *en demie boſſe*, *fol.* 1047.) ende over ſulcx onmoghelijck te weſen dat het beeſt daer by konde komen , om deſelvighe af te bijten. Wat den aert van het *Beverſwijn* belanght , ick vinde al veel meer der Schrijvers , die het voor vergiftigh ghekeurt hebben. De Poëet *Lucretius* heeft het ſelvighe in ſijn 6. boeck af-ghebeelt met deſe verſſen :

Eſt etiam in magnis Heliconis montibus arbos,
Floris odore hominem tetro conſueta necare.
Scilicet hæc ideo terris ex omnia ſurgunt ;
Multa modis multis multarum ſemina rerum
Quod permiſta gerit tellus, permiſtaque tradit.
Nocturnumque recens extinctum lumen , ubi acris
Nidore offendit nares , conſopit ibidem :
Deycere ut privos qui morbus ſæpe ſuevit :
Caſtoreoque gravi mulier ſopita recumbit,
Et manibus nitidum teneris opus effluit ei,
Tempore eo ſi odorata eſt, quo menſtrua ſolvit.

My en is oock niet onbekendt dat de Arabiers, ende de nieuwe Geneeſ-meeſters , haer volghende , mede ghewach maecken van het vergift van de *Beverſwijn* : maer ick en kan niet denkken , dat ſulcx anders ſiet ; als op 't ghene dat alreede bedorven, ende verrot is ; want door de bedervinghe vervallen ſoodanighe dinghen lichtelick tot een quaetaerdighe , ende veninighe hoedanigheydt , ghelijck men ſiet aen Gerſtighe Noten , ende dierghelijcke. Nu het *Beverſwijn* kan ſeer lichtelick bederven, als vochtig, ende noch beſloten zijnde in een blaeſjen, te meer als het, om zijn vochtigheyt wel uyt te doen dampen , in gheen drooghe ende luchtighe plaetſ opghedroogt en wert. Maer anders wel waerghenomen zijnde , is het een ſeer bequaem Geneeſ-middel voor alle koude Ghebrecken der Herſſenen , ſet neder door zijnen ſtercken reuck de Lijf-moeder, die als een byſonder dier (ghelijck de wijſgierighe *Plato* ſpreeckt) in den buyck van de Vrouwen woeldt, ende wel-ruyckende dinghen volght, ſtinckende vliet. Met Foley in-ghenomen, drijft het Stonden , doode Vrucht , ende Na-ghe-boorte af.

DUYVELS-DRECK wert ghenoemt nae zijnen grooten ſtanck, ende in Brabant met den drollighen naem *Frerilonfanſa* in de winckels *Aſſa fœtida*, mede van weghen den onaenghenamen reuck, waer door het bequaem is , om de Opſtijgingh van de Lijf-moeder neder te ſetten. Het is een gom, ofte ſap van ſeecker kruyt, dat noch niet wel bekendt en ſchijnt te weſen. Meeſt al de Kruyt-beſchrijvers houden het te komen van *Laſerpitium*, uyt Syrien, ofte Medyen , dan ſulckx wert zeer gheleerdelick wederleydt van den nu meer wel-ghemelten Heere *Saulmaiſe* ; *fol.* 360. van 't ſelfde boeck.

De gomme GALBANUM niet alleen van binnen ghebruyckt, maer oock buyten opgheleyt, doet de Stonden doode Vrucht ſcheyden.

TACAMAHACA op een kool gheleydt zijnde, doet door haren zwaren reuck de Opſtijginghe des Lijf-moeders neder gaen , ende op de Navel plaeſter-ghewijs gheſtreken , houdt deſelvighe op haer plaets.

Al 't ſelfde doet oock de CARANNA.

SAGAPENUM is een gomme , de welcke met Honigh-water in-ghenomen zijnde , de Stonden krachtigh afdrijft, maer de Vrucht hindert.

OPOPONAX ondoedt , ende verſacht de Opſwellinghe, ende Hardigheydt van de Lijf-moeder van buyten opgeleyt zijnde, verweckt de Stonden , maer beſchadight de Vrucht.

(3) De Geneeſ-middelen, die ghehouden werden de Lijf-moeder te verſtercken, zijn tweederhande. Sommighe gheven aen de ſelvighe kracht, ende behouden het Schepſel, andere onderhouden haer met een ghematighde wermte , ende verterende vloeyende vuyligheydt ; zijn bitterachtigh ende welruyckende , op datſe te ghelijck zouden openen , de natuyrlijcke Wermte als aenblaſen, ende door de lieffelijckheydt van den reuck de Lijf-moeder vermaecken. Van den eerſten ſlagh zijn.

HERTS-TONGE, in de Apoteecken met den naem van *Biſtorta* bekendt , is matelijck koel, ende droogh , ſtelpt door zijn t'ſamen-treckende, kracht de Stonden , verſterckt de Lijf-moeder, behoudt ende onderhout het Schepſel, ſoo van buyten als van binnen gebruyckt met Noten Muſcaet ende Nagelen.

CORAEL ſoo in-ghenomen , als van onderen geſet, hout de Stonden tegen , ende geeft kracht aen de Lijf-moeder, ende de Vrucht.

COSTUS heeft een verwermende kracht, verweckt het Water-maken, drijft de Maent-ſtonden af, ſuyvert de onſuyverheydt van de Lijf-moeder, ſoo in ſtovinghen , als beroockinghe ghebruyckt.

Helpt

Helpt oock tot het ontfanghen.

NAGELEN 't zy in-ghenomen met milde Wijn, 't zy van onderen geſet, verſachten de Opſtijginghe, ende verquicken ſoo de Lijf-moeder, als oock de Vrucht.

NOTEN MUSCAT, ende FOELYE hebben de ſelvighe kracht.

SPICA NARDI verteert de onſuyvere Vochtigheydt, ende vloedt van de Moeder, ende helpt met roocken tot de Vruchtbaerheydt.

STYRAX ſuyvert mede door het roocken de Lijf-moeder, de ſelvighe oock verdroogende, ende verſterckende, bedwingt de Opſtijginghe, ende bereydt tot het Ontfangen.

AMBER-STEEN in-ghenomen, ende gheroockt, heeft kracht om de Lijf-moeder, die al te vochtigh is, op te drooghen, ende te beletten datter quade vochtigh-heden groeyen. Daer-en-boven verſterckt hy, ende helpt tot lichter Ontfanghen.

NARDUS-SAET gheroockt, doet de Stonden, die van weghen haer dickte ende taeyigheydt opgeſtopt zijn, voort-komen, verwermt, drooght, ende verſterckt de Lijf-moeder.

CALMUS ſoo gedroncken, geſet, als geroockt, ſet de Stonden af, drooght, ende verquickt de Lijf-moeder.

BENZONY verteerdt met zijnen verdunnenden damp, gheroockt ofte gheleydt, neemt wech de vloedt van de Lijf-moeder, ende verſterckt de ſelvighe, als oock alle Zenuachtige deelen.

MUSKEL JAET, AMBER, ende ZIVET, ſoo in-ghenomen, als van onderen gheſedt, verwecken, ende gheven kracht tot byſlapen, verquicken met haren reuck de Lijf-moeder, de ſelve oock droogende, ende verſterckende, helpen daer-en-boven tot het Ontfanghen. Sommighe gebruycken ſe oock van onderen tot de Opſtijgingh, dan alſoo ſulckx niet en kan gheſchieden, of den reuck ſtijght nae bovene in den neus, ſoo en zoude ick dat niet geraden vinden.

(4) De Menghel-middelen, die ſtrecken om de Lijf-moeder te verkoelen, ende haer overtollighe Stonden teghen te houden, zijn in den Apoteeck, *Syroop van Queen*, *van Porceleyn*, *van Suyringh*, *van Weechbre*, *van Myrthus*, die men kan menghen met Water van de ſelfde Cruyden: *Trochiſci de Terra Sigillata*, *de Spodio*, *de Succino*: *Olye van Roſen*, *van Plompen*, *van Myrthus*: *Vng. Comitiſſæ*. Men kan oock op ſtaende voet maecken eenighe Poejers van *Corael*, *Paerlen*, *Bloet-ſteen*, *Amber-ſteen*, *ende Bereyden Hertſ-horen*, ofte de voorſz. *Trochiſci*, ende menghen de ſelvighe met Quee-*kruyt*, *Conſerf van Roſen*, *van Acacia*, ofte eenighe andere t'ſamen-treckende.

Seker Vrouw, die ſoo ſtercken vloet hadde, datſe by nae hgeſtadigh van haer ſelven gingh, werde gheholpen, met *Weechbre-water*, ende *Roode wijn*, van elckx 3 lepels, gheſlagen onder een *Doeyer* van een *Ey*, ende licht opgheſoden, alledaegh des morghens in-ghenomen, ende daer dan wat opgheſlapen. Het was naulijcx twee drie daghen ghedaen, of de Vrouw bleef gheneſen. Het welck Dr. *Foreeſt* ſchrijft by hem dickwils alſoo bevonden te zijn. Onſe Vroukens hebben onder haer voor wat heymelickx teghen den overtollighen Vloedt nae een miſdracht, *Geroockt Vleyſch*, dat ten minſten een jaer out is, het welck ſy kleyn gheſneden in een aerde pan op 't vyer drooghen, om tot poeyer te brenghen, dat gheven ſy in met Rooden wijn, die wat t'ſamen-treckende is. Dit is een ſeer goet Geneeſmiddel, ende niet minder dienſtigh voor den *Rooden loop*, die ick weet daer mede gheholpen te zijn, nae dat andere dingen te vergeefs ghebeſicht waren. Tot het ſelfde ghebruycken ſy oock een gedrooghde en gheſtoote *Ockernoot*, driemael met Bier ofte Roode Wijn ingegheven, Men kan mede een *Hippocras* maecken op deſe manier, N. *Caneel*, 1 once, *Roode Rooſen*, 1 Drachme, *andel-hout*, *Sp. Aromat*, *Roſ. Diarhod.* van elcx een half drachme. *Roode-Wijn*, 1 pinte. Te ſamen gheweyckt, ende door een *Hippocras-ſack* met ſuycker gheleckt. Die het koelder begeert, magh in plaetſe van Wijn, *Weegbre-water*, ofte dierghelijcke, nemen, nae gheleghentheydt.

Van buyten kan men maecken een Plaeſter van *Bolus in Azijn gewaſſen*. 5 onçen, *Draken-bloet*, *Maſtick*, van elcx 1 once, *Cypres-noten*, *Galnoten*, *Roſen*, *Granaet-bloemen*, van elcx 1 loot; Alles kleyn ghewreven, ende ghemengt met ſoo veel *Vng. Comitiſſæ*, ende *Waſch*, *als* genoch is tot de lijvigheydt ende ſtijvigheyt van een Plaetſter. Men zoude oock konnen nemen *Boone-meel*, onder de ſlijmerigheyt van *Gom*, ofte *Dragant* vermenght, ende dat Plaeſters ghewijs op de Lendenen, ende 't Ghemacht gheleydt.

Vorder om de Maent-ſtonden te verwecken, ende de Lijf-moeder te ſuyveren, werden in de winckels ghereet ghehouden *Syroop van Venuſ-hayr*, *van Yſoop*, *van Malrove*, *van het Sap van Byvoet*, ende *de ghemengde van Gradi*; *Elect. Diacalaminthes*; *Trochiſci de Myrrha*, die oock de Nagheboorte afdrijven, ende de *Pillen van Sagapenum* die mede kracht hebben, om een doodt kint quijt te maken. Voor de Stonden is zeer bequaem dit Vrouwen-poeyr: N *Saet van Seſeli*, *Cumijn*, *Fenckel*, *Savel-boom* van elcx 1 once. *Galigaen*, *Zedoar*. *Foelye*, *Nagelen*, van elcx 1 drachme. *Caneel* een half loot, *Saffraen* 1 ſcrupel. Hier van zal men alle morghen een vierendeel loots in nemen met wat werme Wijn, ende Suycker. Ick heb hier toe in 't ghebruyck het volghende Poeyer, het welck wel om te beſigen, ende

ganſch ghereet valt, alſoo het in een dooſken in de ſack ghedraghen, ende uyt de hant gegeten kan wer- den: N. *Rauw Stael*, ofte *Naelden-vijlſel* ſijn als ſtof op een marberſteen ghewreven, 1 loot. *Baneel* 1 onçe, *Zuycker* 2 onçen: Alle gader tot een kleyn Poeder onder malkander vermenght Soo kan oock van buyten een Stovingh in 't werck gheſteldt wer- den, van de ghemelte Cruyden ghekoockt, ende 't ſelfde kan mede dienen om van onderen in te ſpeuten. Ghelijck men oock een *Peſſus* maecken kan van de wortels van *Dictamnus*, *Ariſtolochye*, *Gentiane*, van *Myrrhe*, *Styrax*, ende *Aloë*, met *Termenthijn* te ſamen ghebracht. Om te doen ver- loſſen, als het kint wel ghekeert is, ende de Weens achter blijven, heb ick altijdt ſeer goet ghevonden, het volghende Poerken met gheſuyckerden Rhijn- ſchen wijn ingegheven, N. *Troch. de Myrrha*, een half drachme, *Boraes van Venetien* 1 ſcrupel, *Saf- fraen* 5 azen. Een Portugijs Geneeſ-meeſter *Ama- tus* prijſt ſeer het volghende, 't welck niet veel het mijne en verſchilt: N: *Caneel*, *de Myrrha*, van elcx een half drachme, *Saffraen* een half ſcrupel. De Françoiſche profeſſor *Rondelet* hiel voor beſt het volgende Drancxken, N. *Saet van Lavender*, twee drachme, *van Weechbr. Endivye*, van elcx 2 ſcru- pels. Tot poeyer gheſtooten ende met Water van *Memmekens kruyt*, ende *Endivye* ingegheven. On- ſen *Lobel* verheft de kracht van dit Poerken, ſelver oock om een doodt kindt af te drijven: N. *Conf. Alkermes*, *Saet van Lavender*, *Weechbre*, *Endivye*, van elcx 2 ſcrupels; *Troch. de Myrrha*, *Boraes*, van elckx 1 ſcrupel. Met wat *Byvoet*- *Water*, ende *Wijn* in-gheghaeven. De ſelfde prijſt oock het vol- ghende: N. *Boraes* anderhalf drachme. *Caneel*, 2 ſcrupels. *Saffraen*, 5 azen, inghegeven als boven.

Eyndelick om de Lijf-moeder te verſtercken, ende het Ontfangen te bevorderen, zijn in den Apoteeck *El. de Gemmis*, *Aromaticum*, *Diaſatyrium*; *de Wortels van Satyrium*, ende *Eryngium gheconfit*. Men mach oock een Rooſkſel maeken van *Nardus- ſaet* 1 loot, *Styrax Calamitha*, *Amber-ſteen*, *Calmus*, *Spicanardi*, van elcx 3 drachme; *Rode Roſen*, 2 drach- me, Geſtooten, ende daer mede geroockt, Ofte de- ſen Peſſus: N. *Benzoin*, *Liſchwortel*, *Roode Rooſen*, van elcx 1 loot, *Zivet*, *Amber*, *Muſkeljaet*, van elcx 3 azen, Geſtooten, ende in een doecxken gebonden voor een popgen om te ſetten.

Het XIX. Capittel.

1. *Verſcheydenheyt der enckele Geneeſ-middelen voor de Gicht, ende andere pijn der Lidtmaten,*
2. *Waer van Sommige den Brant ver koelen.*
3. *ende de Pijn verdooven,*
4. *Sommighe verſachten*
5. *ende het overſchot van de pijnelicke ſtoffe verteeren.*
6. *Hoe uyt die Drooghen Mengel-middelen ghemaeckt werden.*

(1).

DE Uytwendighe Ghebreecken, die op eenigh byſonder Deel, het zy met ofte ſonder Swe- ringhe, komen te vallen, alſoo ſy eygentlick raken de HEEL-KONST. die wy, in een byſonder Boeck verhandelen, ſoo en zullen wy alhier van de ſelvighe gheen ghewach maecken. Maer de geene, die veele Deelen te ghelijck aengrijpen, ghelijck *Gicht*, *Geraecktheyt*, *Schuddinghe*, ende *Treckin- ghe der Leeden*, *Pijn in de Gewrichten*, en al die uyt alghemeene *Sinckinghen* voortkomen, konnen al- hier bequamelick gebracht werden. In de ghemelte Ghebreecken dan, nae dat het Lichaem wel ghe- ſuyvert, ende de Sinckinghen opghehouden zijn, indien het overſchot van de Vochtigheden door in- wendighe Geneeſ-middelen dient verdreven ende verdweenen te weſen, daer toe zullen bequaem zijn de Simpelen, die wy hier boven in 't 4. Boeck cap. 8. ſoo 't gheene het Hooft kan helpen, mede dienſtigh is voor de Zenuwen. Maer eygentlick, ende in 't byſonder werden tot de Pijn der Gewrich- ten ghepreſen, *Alantwortel*, *de Wortel van Liſch*, ende *Acarus*, *de Bladeren van Velt-Cypreſſ*, *Kleyne Santorye*, *Calaminthe*, *de groote ende kleyne Sleutel- bloemen*, ende den *Hermodactylus*, tot Drancken, ofte ander Mengelingen bereydt: waer van ick ter- ſtondt in 't byſonder zal ſpreecken. Dan de hulpe van de verhaelde Gebreecken te helpen, beſtaet oock in uytwendige Heel-middelen, van de welc- ke ſommighe in 't beginſel den Brant, ſoo daer eeni- gen is, leſſen, ende de Sinckingen beletten, ſonder nochtans de Vochtigheden in 't onſteecken Deel vaſter te ſetten: eenighe ſtillen de Pijn, dewelcke ſonder ontſtekinge is: andere, de Pijn over zijnde, verdunnen de ingeſope Vochtigheyt, ende doen deſelve verteeren ofte verdwijnen, om datſe met- ter tijt niet tot klonters ofte knobbels en zoude ver- harden.

(2) Wanneer dan in 't beginſel van de Gicht, Pijn ende Brant in de gewrichten van Handen, en- de Voeten ſit, dan zullen dienſtigh weſen de *ghedi- ſtilleerde Wateren van Roſen*, *van Weechbre*, ende *van Nacht ſchade*, met het ſeſte deel *Azijn van Rooſen*. Want daer mede werm gheſtooft zijnde verlicht de Onſtekinge, ſteut de Sinckingen, ende verdrijft ten deele die alreede vergaderdt zijn, ende daerom by veele gehouden voor een recht Geneeſ-middel van de Gicht, ofte Fledercijn. Indien men in een half pint van den ſelvigen laet ſmelten een dragme *Cam- fer*, dat ſal oock de andere Gewrichte-pijn, die al diep van binnen is, wech-nemen. Dan hier in moet groote voorſichtigheyt gebruyckt werden, alſoo de indringhende kracht van den Azijn wanneer men

daer

daer mede 't zy met *Camfer*, ofte alleen wilde ſtoo-ven, de Pijn wel doet vergaen, ofte verdooven: maer de Voeten beſchadight. Soo is te leeſen by *Plinius* in 't eerſte Capittel van ſijn 23. Boeck, dat *M. Agrippa*, zwagher van den Keyſer *Auguſtus*, onverduldigh van pijn zijnde, wilde liever het ghe-bruyck ende 't gevoelen van zijn Voeten miſſchen, als de ſelve langer uytſtaen, ende ſtoofden zijn Voe-ten in heeten *Azijn*. Soo hebben andere hare Voe-ten in Sneegeſteecken, waer door de felle Pijn wel verdoofde, maer oock beledt is, dat de oirſaeck niet en konde uyt-dampen.

Degemelte *Plinius* verhaelt nae *Vaaro*, als oock *Quintilianus* in ſijn boeck *de ill. Grammat.* van een Romeynſch ridder *Servius Clodius*, hoe hy door onverduldigheyt van Pijn gedwongen was, zijn be-nen te ſtrijcken met Venijn, ende dat hy daer met de Pijn, oock al 't Gevoelen verloor.

Het *Saet* van VLOE-KRUYT in eenige nat ghe-weeckt, geeft een ſlijmerigheydt van hem nut ende bequaem tot alle Onſtekingen, van inſonderheydt tot de verhitte Pijn der Gewrichten.

Saet van ALTHEA, als oock den HEEMST-WORTEL ſelfs, ende de *Carlen* van QUEEN, le-veren mede een ſlijmerigheyt uyt van geen minder krachten, voornamelijck indienſe met *Water van Nacht-ſchade* ofte *van Weechbre* uyt-getrocken is.

(3) BILSEN-KRUYT, te weten de verſche bla-deren, ofte by haer ſelven, ofte met Gerſten-meel opgeleyt, beletten de heete ende ſcherpe Sinkingen, verſachten alderhande Pijn, ende werden bequame-lick gedaen onder de Geneeſ-mengelingen daer toe ſtreckende.

Duretus, genees-meeſter van den Koninck van *Vranckrijck*, getuycht *Enar.* in *Holleri.* 63. een he-vige Gichte, nae 't gebruycken van Clyſteren, La-ten, ende 't Wijndrincken laten, met een ſtoving van *bilſen-cruydt*, in *Soetemelck* ghekoockt, geneſen te hebben. Want, ſeyt hy, dat is een Pijn-ſtillen-de middel, het welck de ſcherpe, ende quaet-aerdi-ghe hoedanigheydt breeckt, de dunne vochtigheyt verdict, ende het deel niet en beſchadight. Want het Bilſen-kruydt zijnde kout in den 4. graed, ver-lieſt die groote verkouwende kracht door het kooc-ken in Soete-melck.

SCHEERLINCK, ofte *Dulle Kervel* is uytter-maten kout, ja volkomentlick in den vierden graed, ende dien-volgende doodelick; als het in-genomen wert. Ende die daer mede omkomen (ghelijck men eertijts te Athenen de miſdadigen plach te doen) be-ginnen in haer uytterſte leden, als de kracht door het Lichaem gheſchooten is, een koude te verne-men. Daerom oock kout ghenoemt by den Poëet *Juvenalis*:

Hunc inopem vidiſtis Athenæ
Nil præter golidas auſæ conferre cicutas,

Dit Kruyt is daer door te vermaerder, om dat de Rechters van Athenen oock daer mede den vroo-men, ende wijſen *Socrates* omghebracht hebben. Het welck ick, hoe wel het zoude moghen ſchijnen alhier niet wel te paste komen, om even-wel den Leeſer een weynigh veranderingh van ſtoffe te ghe-ven, wat hoogher ſal ophalen. Als de ſtadt, ende Gemeene-ſaecke van *Atheenen*, door die van *Lace-demonien* onderghebracht was, ende dat ſy daer over dertigh Gouverneurs geſet hadden; die van weghen haer onverdraeghlicke regheringhe de xxx Tyrannen ghenoemt waren, ſoo werde *Socrates* be-ſchuldight van eenen *Melitus*, dat hy de Ionckheyt bedorf, ende de Goden van haer Voor-ouders ver-achte, ende nieuwe ſocht in te voeren. Alle vrome Luyden waren hier over met *Socrates* ſeer bekom-mert, ende den wel ſpreeckende *Lyſias* ſchreef voor hem een Verantwoordinghe, dewelcke hy hem voor-gheleſen hebbende, ſoo ſeyde *Socrates*, Mij-nen vrient *Lyſia*, het is een goet ende treffelick Geſpreeck, maer my even-wel niet paſſende. Want het was meerder op ſijn Advocaets ingeſtelt, als op ſijn Philoſoophs. Ende *Lyſias* daer op vraghende, indien het Geſpreck goet was, waerom dat het hem dan niet en paſte? Wel antwoorden hy, en konnen niet Kleederen ende Schoenen wel ghemaeckt zijn, ende my even-wel niet paſſen? Voor de Rechters komende, ende zijnen beſchuldigher ghehoort heb-bende, werde van haer ghevraeght (ghelijck daer de manier was) wat ſtraffe hy meende verdient te hebben. Waer op hy antwoorde: Voor het ghene by my ghedaen is, meen ick, dat men my in *Pry-taneo* (het welck aldaer de grootſte eer was; die ſy alleen aen deden de ghene, die op 't hooghſte van de Gemeene-ſaecke wel verdient hadden) op het ghemeen behoort te onderhouden. De Rechters deſe kloeckmoedigheyt tot ſpijt opnemende, ver-weſen hem te ſterven: het welck hy met ſoo effen ghemoet aen-nam, als of het hem niet eens aen en hadde ghegaen. De langhe tijt, die hy, nae 't vonnis, noch ghevanghen was; en beſtede hy niet als met Godtſalighe redenen van de Onſterffelijckheyt der Zielen, ende dat daerom de Doot voor een eerlijck man niet te vreeſen en was. Deſe ende dierghelijcke redenen (beſchreven by den wijſ-gerighen *Plato* in zijn boeck, *Phædo* ghenaemt) hadde hy tot het laetſte toe, met ſijn goede Vrienden, die hem ge-ſtadigh quamen beſoecken, om van zijn wijſheydt deelachtigh te werden. Als de ure des doots gheko-men was, ende dat hem de wijs-gerige *Crito* vraeg-de, Hoe hy begraven wilde weſen? antwoorde, ſo het U lieden goet dunckt, maer indien ghy my ſult konnen nemen, ende ick U niet en ontſnap. En-de met eenen in zijn ſelven lacchende, ende hem tot de omſtanders keerende, Ick en kan deſen *Crito*, ſeyde hy, niet wijs maecken, dat ick dien *Socrates*

ben, die nu ſoo veleredenen voert: maer hy meent dat ick dat Lijck ben, dat hy terſtont zien zal. Daerom vraeght hy, hoe ick begraven wil weſen. Maer 't ghene ick nu met veele redenen hebbe ſoecken te bewijſen, dat, als ick het Vergift ſal ghedroncken hebben, niet langer by U lieden en zal weſen, maer gaen tot de gheluckigheyt der Saligen, ſulckx ſchijnt te vergeefs van my tegens *Crito* gheſeyt te zijn, doen ick te ghelijck U lieden, ende mijn ſelven trooſtede. Nae dat hy noch een weynigh over deſe ſtoffe met ghelijcke Godvruchtigheyt, ende Kloeckmoedigheyt gheſproocken hadde, ſoo quam den Dienaer van de Elf-mannen. Die hem groetende, ſeyde, *Socrates* ick en ſie in U niet, dat ick altijdt in andere gheſien hebbe. Want ſy zijn gheſtoort, ende vervloecken my, als ick haer aenſegghe, door laſt van de Magiſtraet, dat ſy *Vergift* moeten drincken. Maer ick heb U altijt ghekent, inſonderheyt nu ter tijdt, den kloeckmoedighſten, den ſachtmoedighſten, ende alderbeſten man, die ymmermeer in deſe plaetſch ghekomen is: ende ick ben nu oock wel verſeeckert. dat ghy op mijn niet vergramt en zijt, maer op de ghene, die U bekent zijn, daer van oirſaeck te weſen. Nu weet ghy dan, wat boodſchap ick u brenghe. Vaert wel, ende ſouckt licht te dragen 't ghene weſen moet; ende daer mede hem omkeerende, gingh wegh al ſchreyende. *Socrates* den man nae ſiende, Vaert ghy oock wel, ſeyde hy, ende wy zullen dat alſoo beſtellen. Ende met eenen hem nae de andere wendende, Wat een ſoeten man is dat, ſeyde hy, want hy en heeft hem niet alleen nu, maer altijdt ſeer vriendelick teghen my ghedraghen, ghelijck hy my nu noch beſchreyt. Wel aen dan *Crito*, laten wy gaen doen, dat hy belaſt, ende

laet yemant het Venijn, ſo het al gheſtoolen is, hier brengen. Ick gheloof, O *Socrates*, ſeyde *Crito*, dat de Son noch niet onder en is, ende ick weet wel dat andere, als ſy deſe bootſchap ontfanghen, 't ſelfde ſeer laet in drincken, nae datſe eerſt haer ſelven met eten ende drincken wel ghetoeſt hebben. Derhalven en iſt niet van nooden, dat ghy U ſoo haeſt, daer is noch tijt genoegh over. Daer op ſprack *Socrates*, Die Luyden, *Crito*, hebben gelijck. Want ſy meenen daer wat mede te winnen, het welck in

mijn

mijn geen plaets en heeft, die daer niet anders door en zoude winnen, wanneer ick het Venijn wat later dronck, als dat ick my ſelven tot ſpot zoude ſtellen, ghelijck of ick ſoo begerigh was om te leven, ende ſoo ſpaerſaem van 't gene ick niet meerder en hebbe. Wel aen dan doet mijnen ſin, ende niet anders. *Crito* dit hoorende, wenckte den Iongen, die daer niet verre van daen en was. De Ionghen uytgaende, quam terſtont wederom, mede brengende den ghenen, die 't Venijn zoude in-gheven, het welck hy in een beecker hadde geſtooten zijnde. *Socrates* hem ſiende, Wel aen, Fijnman, ſeyde hy ghy hebt hier verſtant af, wat moet ick doen? Niet anders, antwoorden hy, als nae het in-gedroncken is, te wandelen tot dat ghy voelt U beenen ſtram, werden, ende dan te leggen; ende ſo zult ghy doen. Dit ſeggende, gaf hy den beecker aen *Socrates*, die hem aennam gantſch niet onſtelt, noch eenighe veranderinge in verwe, ofte weſen vertoonende. Ende geſeyt hebbende, de Goden te bidden, dat ſijne verhuyſinge mocht geluckſaligh weſen, zoo dronck hy heel gherust ende kloeckmoedig het Vergift in. Endeals alle d' Omſtanders hier over ſeer jammerlick weenden, ende kermden, ſo ſeyde hy Wel Mannen, wat begint ghy; ick hebbe daerom meeſt de Vrouwen van my laten gaen, om datſe ſulcx niet en zouden doen. Want ick hadde wel gehoort, dat men met vrolickheyt ende gheluck-wenſchinghe uyt dit leven behoort te reyſen. Daerom hout U ſtil, ende weeſt welgemoet. D' ander en dat hoorende ſtonden beſchaemt, ende kropten haer tranen in. Maer *Socrates* voelende in 't wandelen, dat ſijn beenen begonnen te beſwaren, gingh op zijnen rug legghen, ghelijck hem bevolen was van den genen, die het Venijn bereydt hadde, die hem korts daer aen de voeten druckende, vraegden, of hy dat wel voelden. Als *Socrates* neen ſeyde, ſo taſten hy hooger, ende bevont, dat het daer oock al kout, ende ſtijf was. ende ſeyde tegen de Omſtaenders, als het aen 't Herte komt, dan ſal het gedaen weſen. De Venijnige kou was al tot de Maeg geklommen, ende het deckſel van ſijn Lichaem werpende, Sprack hy ſijn laetſte woorden, *Crito*, wy zijn *Eſculapius* eenen haen ſchuldigh, betaelt hem doch, ende en verſuymt het niet. *Crito* antwoorden, Al wat ghy beveelt, dat ſal geſchieden, ende vraegden ofter niet anders en was, waer op hy niet meer en ſprack. De Heydenen plachten in oude tijden *Eſculapius*, den ſoon van *Apollo*(dat is de Son)eenen Haen op te offeren, als zijnde de bode van den dagh, ende opkomende Son, waer mede ſy wilden te kennen geven, dat ſy de Godlicke goetheyt ende weldadigheyt, die alle Sieckten geneeſt, ſchuldig waren den dagh, dat is, het licht van 't leven. Na ſodanigen Geneeſ-meeſter, die de ſieckten van 't ghemoet helpen konde, hadde *Socrates* te voren gevraegt. Ende op 't laetſte, als nu van alle ſieckte der vreſe ende twijffelinghe geneſen zijnde, wilde Godt met offerhande bedanckt hebben. Aldus is geſtorven de vrome *Socrates*, met ſo eſſen gemoet, dat de Poëet *Iuvenalis*, daer hy tegens de wraeckgierigheyt invaert, hem beſchrijft, niet eens te zoude willen geven hebben aen zijnen beſchuldiger een deel van 't Vergift, dat hy door ſijn toedoen moſte drincken.

De wraeck is wonder ſoet, en die te mogen plegen
Daer vind' ick menig breyn ten hoogſten toe genegen,
En dit al menigmael om, ick en weet niet, wat,
Door eenig miſ-verſtant ten quaetſten opgevat,
Het minſte datter ſchort, en kleyne beuſel-ſaken,
Die konnen vinnig bloet, en gramme ſinnen maken;
Maer dit pleegt ſlegts 't volk dat noyt en heeft geleert
Hoe dat men, nae den eyſch, ſijn even ſchepſel eert.
Dat heeft de goede ziel Chryſippus niet geſchreven;
Dat heeft oock Socrates, noch Thales oyt gedreven;
Dit was geduldigh volck, tot aen het duyſter graf,
Dat nimmer eenig quaet den quaden weder gaf.

Sulcken ſterven, ſulcken leven heeft onſen grooten *Eraſmus* eenighe goede hope doen hebben over het toekomende leven van ſodanige Wijſen, gelijk te ſien is uyt de Voorreden, die hy geſtelt heeft aen de *Tuſculaenſche Vragen* van *Cicero*. Die van Athenen ſagen oock wel haeſt wat ſy ghedaen hadden. ende kreghen daer over ſo groot berou, dat ſy al haer Speel-plaetſchen deden toeſluyten; die daer toe geradē hadden, uyt-banden; ende ſijnen aenklager *Melitus* om hals brengen Sy rechten oock ter eeren van *Socratus* op de vermaerſte plaetſch van de Stad hem een Copere beelt op, dat ſy van de treffelijcke meeſter *Lyſippus* hadden doen maken. Dit ſy genoeg, ende wel lichtelijck voor ſommige(die het konnen overſlaen)te veel van *Socrates*. Dan gelijck de gene die buyten 'slants reyſen, haer wel buyten den weg begheven, om yet fraeys, dat ter zijden afleydt, te beſien, alſo en hebbe ick mede niet konnen laten wat buyten het voorgenomen ſpoor te treden, om by gelegentheyt van *Scheerlinck*, te verhalen het heerlijck eynde van dien eerlijcken *Socrates*, het welck my ſo genuchlijck gevallen is, dat ick mijnen luſt met gewelt tegen gehouden hebbe, om niet breeder alle ſijne andere ſtichtigeredenen te verhalen. Maer om weder op het pat te keeren; daer ons *Socrates* af geleyt hadde. Al iſt, ſeyt *Plinius* in 't 15. boeck van zijn Natuyrlijcke Hiſtorye op 't 13. Capittel, dat *Scheerlinck* vergif is, ende gehaet door de openbare ſtraffe van de Athenienſers, ſo moet nochtans ſijn gebruyck tot veel dingen niet overgeſlagen werden. Dit is inſonderheit dat ſijn bladeren ſaet, ende opgedroogt ſap alderhande Pijn ſtillen, maer voornamelijcke, de gene, die uyt onſtekinge veroirſaeckt is. Het vergif van den *Scheerlinc* heeft mede ſijn tegengift. te weten den Wijn, ghelijck wy met een aenmerckens waerdig exempel uyt *Plutarchus* in 't 2. deel, 1. boeck en Cap. 22. van ſchat der ongeſontheyt, zullen aen wyſen.

De

De verdoovende kragt hebben oock MANDRAGORA, groote ende kleyne DONDERBAERT, door de welcke als de onlijdelike Pijn niet en kan geſtilt werden, ſo raden ſommige daer wat *Opium* by te doen, het welck meerder verdoovinge in 't gevoelen brengende, inſonderheyt in heete gebreken, alderley Pijn doet overgaen.

Maer hier in moet dapper voorſigtig gegaen werden. Want de verlichtenis, die door *Opiun Scheerlinck Bilſem, Mandragora*, ende diergelijcke komt, en geſchiet niet door wech-nemen (gelick anders behoorde) van de oorſaeck, die de pijn ende ſmerte verwekt: maer het Lidt, daer de weedom in is, wert alleen als vooſch ende half doot gemaeckt, ſoo dat het de pijn niet en kan gevoelen. Waer op dan deſe ſchade volgt dat als het Lit wederom tot zijn ſelven komt, de oirſaeck ſo veel te quader, dewijl het door de felle koude verſwackt, ende de naturlicke wermte ſeer vermindert is, wech genomen kan werden. Behalven dat ook in de grootſte Ontſtekingen door al te koude dingen lichtelick het kout-vyer geſtoockt wert: gelijck ick nog binnen weynig dagen geſien hebbe in een been, dat dapper ontſteken ende ghespannen was, alwaer Aſijn ende Water, eñ evenwel noch werm gemaekt, op-geleyt was. Hierom en ſal men duſdanige verdoovende, ofte te ſeer verkouwende Geneeſ-middelen tot verligtẽ van Pijn niet gebruykẽ, als in de grootſte noot, eñ wanneer de ſelve ganſch onverdragelik valt.

(4) Derhalven is beter, om de Sieckte niet te verachteren, ofte het Lid te hinderen, ſodanige Middelen te gebruycken, die een verſachtende kracht hebben, waer door ſy den wedom konnen verſoeten.

MALUWE met Bladers, ende Wortelen in *Wijn*, ende *Azijn* gekookt tot op 't derde, ende dan *Roggenmeel* daer onder vermengt, tot een Pap, ende heet opgeleyt, wert ſeer gepreſen van *Solenander*.

De DOREN van EYEREN onder *Olye* van *Roſen*, ofte van *Bollen* geſlagen, hebben kracht om de Pijn te verſachten.

MELCK met wolle lappen, heet om het Gichtigh deel geſlagen, kan ſonderling de Pijn ſtillen, inſonderheyt die even gemolcken is. Soo ſchrijft *Amatus Luſitanus. cap.* 41. *cent.* 6. van yemant, die met grouwelijcke Pijn gequelt was, een Geyt in zijn Kamer liet brengen, ende van haer de Melck op ſijn Gichtig deel dede melcken, waer door hy terſtont verlichting van ſijn Pijn voelde. Men kan mede van de Melck een Pap maken met *Gerſten-meel* gekoockt, ofte daer in laten weecken een *Kruym van Witte-broot*, daer by doende *Doeyers van Eyeren*, ende wat *Saffraen*. Men mach oock het *Morch van Heemſt-wortel* onder de Melck vermengen, ofte hem daer in laten koocken. *Dr Foreſt* verheft, als wat wonders, een Pap van *Ende-kroos*, ende *Camillen*, in Melck gekoockt, ende daer dan wat *Gerſten-meel* by gedaen.

KAES, die verſch is, alleen ofte met Gerſte-meel vermengt, verſacht de Omtekinge, drijft de Sinckingen te rugge, ende verſoet de Pijn in de gewrichten. Daer toe helpt mede oude beſchimmelde Kaes, in Ham-ſap geweeckt: die oock de hardigheyt in de Gewrichten kan verſachten.

OLYE van KALFS-VOETEN ſtilt de Gigt-pijn, ende wert aldus gemaeckt: De Kalfs-voeten, in ſtucken geſlagen zijnde, werden geheel moruw gekoockt ende de Olye, die op 't water drijft, af-geſcheept. Den ſelven met Brandewijn, ende Zout gemengt, ſtrijckt men op de Pijnelijcke Deelen.

KOEYE-MIS, ende GEYTE-MIS, inſonderheit ſomers, als de Beeſten in de wey gaen, verſacht, ende verteert, verlicht Pijn ende Brant, ende met Azijn gemengt, doet de Geſwellen verdwijnen.

VET *van ongewaſſchen Wol*, verwermt, ende verſacht, ende verteert een weynig, ſtilt de Pijn, uyt wat oorſaeck, het zy alleen, ofte met *Rooſ-olye*, ende *Wijn*, ofte met *Vrouwen-ſoch* opgeleyt: dat oock de *Wolle met der Yecken* ſelve doen kan.

Dit heeft den Ed. heere Ridder *Heynſius* beweegt, om in ſijnen *Ariſtarch. ſacer*; het wordt *Hyſloop* by de Euangeliſten, daer ſy ſchrijven, hoe de Kriſgſ-knechten onſen Heere ſpottelijck laefden, te nemen voor *Oiſop*, het welck in 't Griecx onghewaſſen wolle beteyckent, als of 'tgene ſommige goede herten aldaer mede gebracht hadden, om de pijn van de gerechteden wat de verſachten, ſy luyden de vuyle wolle met de azynige ſpongye uyt ſchimp aen den ſtock geſteken hadden. Een uytlegginge niet minder geeſtig, als waerſchijnelick.

OLYE 't zy alleen, ofte onder *Wijn* vermengt op de Gichtige gewrichten geſtooft, verſoet haer pyn.

WIEROOCK, ofte ALUYN onder *Wit van Ey* geſlagen, verſacht de Pyn: So doet oock BUYSTEL in verſſche *Gyl* van het dickſte bier gekoockt:

(5) Het overſchot van de Pyn, en Vochtigheden wert verteert, en uytgetrocken door de volgende:

GERARD, ofte *Gerards-kruyt*, den Hadijck wel gelijckende, geſtooten, ende op de Leden, die van het Flereſijn gequelt zyn, geleyt zynde, verſoet de Pyn, ende doet het Geſwel vergaen, waerom het oock *Fleerſijn-kruyt* genoemt is

SLEUTEL-BLOEMEN, die oock, om de gelijckeniſſe van haer bladeren, *Witte Betonye* genoemt werden, zyn heet ende droogh tot in den derden graed, 'ſamentrckende, verterende, ende af-vegende. Wertden vordelick gebruyckt in alle koude gebreken der Herſſenen, ende Zenuwen, inſonderheyt met *Salye*, ende *Marioleyne* ghekoockt. Welcken dranck oock bequaem is voor de ghene, die Bevende Leden hebben, ofte Geraeckt ende Beroert zyn, het welck de oorſaeck is, dat de *Sleutel-bloemen* in 't Latijn oock *Herba Paralyſis* genoemt zyn. De geſtoote bladeren werden oock nuttelijck geleyt op de Beroerde; ende Gichtige leden.

VELT-CYPRES van buyten opgeleyt, verdroogt ende verteert ſonder merckelijcke hitte ofte ſcherpigheyt, de Vochtigheden die diep in de ſwacke Deelen gedrongen zijn, ende verſterckt oock de ſelvige.

Die drie ſoorten van CALAMINTHE over het gewricht gheleydt, verwermen het ſelve, trecken de diep-gelegen Vochtigheyt uyt, ende zyn bequaem voor de Heup-pyn.

Saet van KERSSE, als oock van NETELEN, is deelachtig van een brandende kracht, ende overwint daerom vaſte ende hartneckige Pyne der Heupen.

Saet van AVERRONE met eenig bequaem nat ingedrencken, is goet tegens de Gicht, ende haer *Bladeren* geleyt op de harde Geſwellen, die na de Onſtekinge van de Gicht overblijven, doen deſelvige vergaen.

LOOCK van binnen ingenomen, ende van buyten met Honig opgeleyt, verdrijft de oirſaeck van de koude Heup-pyn.

ALANT-WORTEL, geneeſt de koude ende langdurige gebreken der Lidtmaten, als oock de Heup-pyn, ende de Gewrichten, die door de groote vochtigheyt loſch, ende uyt ter lidt ſchieten.

Het af-ſietſel van *Kleyne* SANTORYE dickwils met een Clyſteer geſet is ſeer bequaem voor de gene die met de Heup-pyn gequelt zyn; Want het treckt de vochtigheyt af, ende verſacht de pyn Maer het ſap gedroncken, ofte oock het kruyt ſelve in Mede geſoden, helpt eygentlick de gebreken van de Zenuwen: ende met Olye op geſlagen ende gepletterde Leden geleyt, brengt datelijck baet by.

HERMODACTYLUS treckt ende ſuyvert het dicke ſlijm uyt de Gewrichten, is nut voor de Gicht, ſo ingenomen, als van buyten papſ-gewijs op-geleyt.

VYGH-BOONEN, of *Lupinen* MEEL in Azyn ofte Mede geſoden ende met eenige werme Olye gemengt, verdrijft de Heup-pyn.

PEKEL van *Hering*, ende ander zoute Viſch heeft een ſeer af-veghende kracht, ende is derhalven bequaem om de Gichtige vochtigheden te verteeren.

OPOPONAX is een ſap ofte gomme van een vremde ſoorte van *Panace*, nae de gedaente van *Ferula*, van buyten gedrachtigh, van binnen wit, bitter, van goeden reuck, brooſch, ende in 't water ſmeltende. Het verſoet de weedom van de Gicht, alleen, ofte met het vleyſch van rozynen daer opgeleyt.

BDELLIUM is mede een gomme ofte traen van eenen Indiaenſchen boom, die noch niet geheel wel bekent en is. Het beſte is bitter ſonder ſuyrigheyt, wel-ruyckende als *Zee-nagel*, wanneer het ghebrant wert, klaer als lijm, vet van binnen, ende brooſch. Het verwermt ende verdrooght in den tweeden graed, ende verdrijft de hardigheden, ende de knobbelen van de Zenuwen in Wijn geſmolten Geneeſt daer-en-boven de Geſcheurtheyt, ende de geſpanne, ghequetſte, ende verſtuyckte Zenuwen.

Ammoniacum, *Sagapenum*, ende *Galbanum* zijn alle drie een gomme, ofte ſap van een beſonder geſlacht van *Ferula*, ende op verſcheyde plaetſen waſſende.

AMMONIACUM vloeyt uyt een *Ferula*, die *Agaſylſis* genaemt is, ende in *Cyrenen* (een lant in Africken) als ook in *Libyen* by den tempel van *Iupiter Ammon*, (waer van het zynen naem heeft) groeyende. Voor het beſte wert gehouden 't gene vaſt, ende ſuyver is, ende geen houtachtige ſplinters, ſteenachtigh gruys, ofte ander vuyligheit in en heeft, dat bitterachtig van ſmaeck, in kleyne ſtucxkens verdeelt is, van reuck na het Beverſwijn wat treckende. Deſe gom is werm, ende droog in den tweeden graed, ende is van de voornaemſte onder de vermorwende ofte verſachtende Geneeſ-middelen, geneeſt de verharde Milt ende Lever in Azyn geweeckt. Met Honingh, ende Peck vermengt, doet de harde Geſwellen, ende Knobbels vergaen ende uytbreken, die aen de Gewrichten gewaſſen, ende van de Gicht gekomen zyn, Wert oock van binnen ingegeven een vierendeel loots ſwaer, ende jaeght dan af de taeye koude Fluymen, de ſelve uyt de verre leden nae hem treckende: ende is mitſdien goet tot de Kortigheit ende Benautheyt van den Adem, Beſlotenheyt van de Borſt, Vallende-ſieckte, Gicht. Heupe-pyn, ende alle Sieckten der Herſſenen, Zenuwen, ende Uytwendige leden.

SAGAPENUM is mede een ſap vloeyende uyt een geſlacht van *Ferula*, 't welck in Medyen waſt, oock *Sagapenum* geheeten. De beſte van deſe gomme is, die lichtelik in 't water ſmelt, ofte van een gaet, ſcherp van ſmaeck, klaer van verwen, geel van buyten, ende wit van binnen, van reuck het loot wat gelijckende. Het verwermt tot in den derden graed, ende verdroogt in den tweeden, ſeer krachtig verterende, ſuyvert de Herſſenen, ende is ſeer goet tegen de Hooft-pyn, Popelſye, Vallende-ſieckten, Lammigheit, Treckinge der Zenuwen, ende voorts, van binnen, ende van buyten gebruykt, tot alle het gene wy den *Ammoniacum* toegeſchreven hebben.

GALBANUM is oock een ſap, ofte gomme van een geſlacht van *Ferula* in Syrien waſſende, *Metopium* genaemt. De beſte is knorachtig, als van klonters vergadert, wat ſaet van zyn *Ferula* behoudende, niet vochtigh ofte droog, ſuyver, ſterck, ende ſwaer van reuck, den wieroock van gedaente gelijck. Is van aert heet tot by-nae in den derden graed, droog by-nae in den tweeden, verſacht, treckt uyt, ende doet ſcheyden ende vermag voorts al 't geene wy van de voorgaende gomme verhaelt hebben.

De gomme TACAMAHACA, waer van hier vooren meerder gehandelt is plaeſter-wijs geſtreken, belet alle Sinckingen, verſterckt de Herſſenen, Zenuwen, ende Gewrichten, verſoet alderhande Gicht, die van koude, ofte gemengde Vochtigheden haren oirſpronck treckt. Tot alle het welcke de gomme CARANNA noch krachtiger is.

BEVERSWYN is werm, ende dun van deelen, bequaem voor de Zenuwen, wiens harde, ende hartneckige gebreken het geneeſt, van binnen ofte van buyten gebruyckt, als ook het Schudden ende Trecken van de Leden.

EUPHORBIUM, van brandende hitte, ende fijne ſtoffe, doet de dicke ende taeye Vochtigheden, in wat plaetſche ſy oock ſteken, ſcheyden, ende verteren, neemt wech de Ruyſſching, ende Pijn van de ooren, ende helpt de Gichtige.

(6) Uyt de verhaelde Droogen werden vele Mengel-middelen bereyt, ſommige ſachtelick Verkoelende, ſommige Pijn ſtillende, ſommige Verterende ende Verdroogende. Tot het eerſte kan genomen werden een Stoving van Wateren uyt de verhaelde Kruyden getrocken, ofte van *Sap van Weechbre, Nagtſchade*, ende *Roſen*, ofte oock van *Bilſen-kruyt*, indien de pyn zeer hevig is, daer onder een vierde deel *Azijn* gemengt.

Ofte indien de pyn diep in 'ſteeckt, gelijck in 't gelit van de Schouder, Elleboogh, Heupe, dan dienter oock wat *Canfer* by gedaen, te weten in elck pont een half loot. Daer-beneffens is goet Slijm getrocken uyt *Quee-ſaet*, ofte '*t Saet van Vloey-kruyt*, ofte beyde op deſe maniere.

N. *Saet van Queen*, *Vloey-kruyt*, van elcx 1. loot. Te ſamen op heete aſch geweeckt in *Weechbre-water*, *Nachtſchawater*, van elcx 2 onçen. Ende het Slijm door een ſtromijn gewronghen tot een ſmerinkje *Oxycratum* gedoopt, daer bovē over geleyt. Men kan oock de Kruyden tot een Papken in *Oxycratum* koken, ſonder Vet, ofte Olye. Want geen Vettigheyt en dient op de onſteken deelen gebruyckt. Sulcx getuygt ſelver van de Kaes *Sennertus*. Seker Gichtige, ſchrijft hy, plach met groot vordeel te gebruycken tot ſtillen van zyn pyn verſſche *Schapen-Kaes*, op het pijnelijck Deel geleyt, maer dickwils ververſcht. Want ſoo drae hy door de hitte van 't Lidt began te ronnen, ende als boter uyt te geven, dan vermeerderden de pyn. *Solenander* ſchrijft 4. *Conſil.* 24 dat ſeker Gichtig out man ſijn ſelven aldus plag te helpen: Wanneer de pyn groot was, de plaetſch onſteken, ende geſwollen, ſo nam hy *Zout*, *Aſch*, *Water van een joncxken*, ende *Azyn*; ende in die onder een gemengt, doopten hy een wolle lap, ende leyde hem uytgeperſt, dickwils op het Deel, daer de pyn was; de welcke daer door meeſtendeel ſtilde. De gemelte *Solenander* prijſt het volgende Papken, als 't welke ſonder merckelijcke wermte verdrijft, de pyn ſtilt, ende de Gewrichten verſterckt.

N. poeyer van twee onçen *gedrooghde roode Roſen*, een onçen *Maſtick*, een half vierendeel loot *Canfer*. ſes onçe *Gerſten-meel*, te ſamen in *witte Wyn* ghekoockt, geſtadigh roerende, tot dat het dick wert, tot een papken, ende dan heel werm op-geleyt.

Als den brant over is, ende de felligheydt van de pyn wat afgenomen heeft, ſo ſal men een Pijn-ſtillent papken maken van kruym van Witte-broot (gelijck hier voor oock verhaelt is.) aldus: N. *Kruym van Witte-broot* een half pont. Gekoockt in Soete-melck, tot dat het dick wert, ende dan in geſtrooyt het poeyer van *Camille-bloemen*, *Meliloten*, van elcx 1 loot, *Roode Roſen*, *Salye*, van elcx een half loot. *Saffraen* 1. drachme tot een papken. Men doeter ook ſomtijts by *Olye van Camillen*, ofte *Lelyen*. Waer toe mede bequaem is de volgende Strijcking. N. *Slijm getrocken met Camille-water uyt Lijn-ſaet*, *Saet van Hemſt-wortel*, *Fœnugrieck*, van elcx anderhalf onçe. *Olye van Lelyen*, *Camillen*, *Violen*, van elcx 1 loot. *Ganſen-vet*, ander half loot. *Saffraen*, 1 drachme. *Waſch*, ſoo veel van doen is tot een *Smaring*.

Ten laetſten doen de ſtoffe, die de pyn gemaeckt heeft, ende noch in de Leden ſteeckt, verdwijnen *Empl. de Mucilaginibus*, *de Meliloto*, *Oxycroceum*. Maer ſtercker het volgende, N. *Gomme van Pijnboom*, *Peck*, van elcx 1 onçe. *Waſch*, *Verckens-reuſel* van elcx 1 loot. *Wieroock*, *Hermodactylen*, *Wortel van Liſch*, *Rauwe Swavel*, van elcx een half loot, *Olye van Luſch*, ſo veel noodigh is, tot een *Plaſter*; ofte een van oude, ende ſtercke *Kaes*, met het Sap van een zoute *Ham* gewreven, 't welck *Galenus* ſeer prijſt, van de nieuwe Genees-meeſters oock na-gevolgt wert, ende van ons hier voor mede is aengeroert. Op vaſter, ende dieper Deelen, inſonderheyt in de Heupe, mogen noch wel ſtercker gebruyckt werden, oock een *Sinapiſmus*, ofte *Veſicatorium*.

AENHANGHSEL

Des Eerſten Deels van de

SCHAT DER ONGESONTHEYT,

Welck is een

INLEYDINGE

Tot de

HOLLANTSCHE GENEES-MIDDELEN,

Ofte

KORT BERICHT,

Dat elck LANDT *genoegh heeſt, tot onderhoudt van het Leven, ende de Geſontheyt der Inwoonders.*

DEN

Wel-edelen, ende Hoogh-achtbaren Heere, Heer

JOHAN OEM van WYNGAERDEN,

Preſident van den Hove van Hollandt, Zeelant, ende Weſt-Vrieſlant.

Mijn Heer, ende Vader,

ALſoo een yegelick door de Nature
ſelve geprickelt wert om zijn lie-
ve Vader-landt voor te ſtaen, en-
de dat Hollandt by alle de Werelt
voor een wonder geacht wert, als
waer (gelijck de Roomſche hiſto-
ry-ſchryver Strada ſelfs getuygt)
uyt ſommige Viſſchers ſchuyten een nieuwe Repu-
blijck het hooft ſchierlick heeft opgeſteken, dewelc-
ke alledaegh ſtercker werdende, niemant boven haer
noch te lande en wil, noch ter zee en kan lijden: ſo en
hebbe ick mede niet konnen lijden, dat langer geloof
zoude werden, daer ons Landt van alles ſo mildade-
lick, ende genadelick van den goeden Godt verſien
is, alleen ongeſegent was gebleven in Geneeſ-midde-
len, ende gedwongen zoude weſen met ſoo veel moey-
ten ſoo veel koſten, ſoo veel gevaers de ſelvige uyt
een andere werelt te gaen halen. De ſchult hier van
en is niet in 't gebreck van 't Landt, maer in onſe on-
achtſaemheyt. Alle onſe wegen, weyden, venen, duy-
nen, wateren, brengen ons alderhande Kruyden tot
overvloet; waer van wy ſommige gantſch niet en
kennen, ſommige alleen met de namen, welckers
krachten de Kruyt-beſchrijvers ſegghen ofte geen te
zijn, (het welck valſch is) ofte immers (tot haer
ſchande, en de ſchade der gemeente) by haer onbekent,
daer ſy ſoo veel weten te ſchrijven van de Uytheem-
ſche. Wy behooren eerſt te kennen de geene, die wy te
huys hebben, ende laten de andere voor de gene, daer
ſy waſſen. Want ick ben verſekert, dat men ſulckx
doende, zal bevinden, Hollandt volkomentlick ver-
ſien te ſijn van al 't geene, tot het leven, ende de ge-
ſontheyt van noode is. Of ick in deſe Inleydinge tot
grooter werck het Hollandtſche Kruyt-recht wel be-
waert, ende beweert hebbe, onderwerpe ick het ge-
wijs van U Ed. als voorſittende in de loflicke ver-
gaderinge, daer het Hollandts recht gerechtelick ge-
weſen wert. Ick zoude mogen by ſommige ſchijnen
eenen verkeerden wegh ingegaen te weſen, als of
Eſculapius geen gemeenſchap en hadde met Themis:
dan de ſelvighe en is onder geen van alle de Goden
grooter. Want om hier niet te verhalen 't gene ick eer-
tijts over de Ontledinge geſchreven hebbe, de Ge-
neeſ-konſte ſiet op het Menſchelicke Lichaem, het
Hof op het Lichaem van de Gemeente. De Geneeſ-
konſte verdrijft de ongeſontheyt van haer Lichaem,
Het Hof de Ongerechtigheyt. De Geneeſ-konſte
helpt de ſieke uyt het Bedde, op ſtoel, het Hof op het
Kuſſen. Ende gelijck de Geneeſ-meeſter zijne dranc-
ken verandert na de jaren van de gene, daer hy over
gaet, na de jaer-getijden, ende na de plaetſche, (Want
anders dient een out man gehandelt als een jongeling;
anders in de ſomer, als in de Winter; anders in Griec-
ken-lant ofte Italyen, als in Hollant:) even alſoo
ſtrecken haer de Rechten ende Wetten, zijnde niet
anders als Geneeſ-middelen van de Gemeene ſake, na
de verſcheydenheyt der tijden, ende volckeren. Waer-
om niet vremt en is, dat in dingen die geheel verval-
len zijn, oock ongewoonlicke middelen werden aen-
gewent. Soo doet men in de Gemeene ſake, volgens
de Wet-gevers; ſo doet men in de Geneeſ-konſte, vol-
gens de Geneeſ-meeſters na de leſſe van Hippocrates.
Welcken grootſten Geneeſ-meeſter by alle in alles ge-
volght, ick alhier in 't byſonder volge. Dan de nae-
ſte gemeenſchap, die my de ſtoutigheyt gegeven heeft,
om U Ed. dit toe te eygenen, is waer mede ick door
U Ed. ſonderlinghe gunſte vereert ben, van te
zijn.

Mijn Heer, ende Vader,

U. Ed. dienſt-plichtige Swager, ende dienaer

JOH. VAN BEVERWYCK.

INLEYDINGE
Tot de
HOLLANTSCHE GENEES-MIDDELEN.

Het Eerſte Capittel.

1. *Dat elck Volck in haer eygen Land genoeg heeft tot nootdruft.*
2. *Dat elck Landt verſien is met Kruyden voor de Sieckten, die aldaer voor-vallen:*
3. *Dat daerom ſoo menigerhande Kruyden hier ende elders, in 't wildt van ſelfs voort-komen.*
4. *Dat daerom oock de H. Schrifture alleen gewag maeckt van de Kruyden, die in 't H. Landt waſſen.*
5. *Dat de Grieckſche, ende Arabiſche genees-meeſters niet anders en doen; ſelver oock de Boeren, ende Beeſten een ige weten.*
6. *Dat hierom die op 't Landt is, in de Stadt niet en behoeft te loopen.*

I.

VY hebben een goet *Spreeckwoort* hier te Lande, Dat *Godt niet en ſlaet, of hy ſalft* wederom, ende dat hy een yeder *kouw* geeft, na ſijne *kleederen*, de waerheyt hier van konnen wy in alle Volckeren, ende alderhande Plaetſché aenmercken, in de Ooſterſche *landen*, alwaer de ſtralen van de Son te heet ſchijnen, ende de lichamen ſchijnen te ſullen verbranden, daer wert de Lucht alle jaers ververſcht ende verkoelt door het waeyen van koele Winden. In Egypten, daer het niet en regent, loopt de Nijl over, ende 't land ſacht, ende vruchtbaer gemaeckt hebbende, begeeft het water hem wederom binnen zijn palen. *Lucanus* in 't 8. boeck:

Terra ſuis contenta bonis, non indiga mercis,
Aut Iovis, in ſolo tanta eſt fiducia Nilo.

Soo dat Egypten (gelijck *Senica* ſchrijft 4. *Nat.* 4. 2.) haer eenige hope op den *Nijl* ſtelt, ende nae dat hy veel, ofte weynigh overloopt, ſo is 't lant ſchrael, ofte vet. Daerom en behoeven de *Huyſluyden* aldaer niet eens (gelijck ſy elders dickwils doen) om tegen te roepen. *Claudian. Epigr.* 6.

Fælix qui Pharias proſcindit vomere terras,
Numina non ſperat tenebris condentia cælum.
Nec graviter flantes pluviali frigore sauros
Invocat, aut arcum variata luce rubentem.
Ægyptus ſine nube ferax, imbreſque ſerenos
Sola tenet, ſecura poli, non indiga venti,
Gaudet aquis, quas ipſa vehit, Niloque redundat.

Dat het behouw, ende de welvaert der Egyptenaren is, zoude ons bederf weſen, ende derhalven laet Godt de hemelſche vochtigheyt over ons land ſtorten. In 't *Noorden*, daer de Menſchen ſchijnen te zullen van kouw bevrieſen, hebbende de Inwoonders overvloet van alderhande *Bont*, kleederen nae haer kouw. Hier te lande, daer wy nauwlicx eenige boſſchen hebben, ende dienvolgende tegen de winter niet wel van brant zouden verſien weſen, hebben wy de Venen, die ons in overvloedt *Turf* voort-brenghen. Een dingh ſoo vremt in andere Landen, dat Dr. *Platerus*, die te *Baſel* twee kamers vol alderhande vremdigheden hadde, daer onder mede vertoonde een *Turf*. *Plinius* ſchrijft, dat het Lant ongeluckigh is, dat ſijn eygen aerde verbrant, dan wy maecken wel datter noch aerde genoegh overblijft. Hier van is by de geeſtige Poëet *Caſper Barlæus* dit raetſel gemaeckt:

Dic quibus in terris pereunt tot rura colonis,
Ipſaque concepto fomite flagrat humus,
Et mox effoſſi vectantur navibus agri,
Naiadeſque natant nunc, ubi Vecta ſtetit?

In de Landen, daer geen *Terwe*, ofte *Rogge* en waſt, eten ſy in plaets van *Broot*, *Rijſt* uyt de handt; ſommige backen oock *Broot* van *Caſtanyen*, ofte eenige voedſame *Wortels*.

De ſauce van *Broot*, ende meeſt alderhande *ſpijſe* is het Zout, ſoo noodigh dat men acht ons niet dienſtiger te zijn, als de *Son*, ende het *Zout* (*ſol*, & *ſal*:)

waerom

waerom het van den Griecksché Poëet *Homerus* Goddelick genoemt wert Ende de Heere *Chriſtus* Matth. 5, 13. ſeyt tegens ſijne *Diſcipulen*, ofte (gelijck Heer *Hugo de Groot* in ſijn Aenmerckingen op die plaetſch meent) tegen de geloovige gemeente, Ghy zyt het *Zout* der aerden. Want het *Zout* hout goet, ende reynight alles. Met *Zout* placht men verbont te maecken, (ſiet hier van den noyt genoeg gepreſen Ridder *Heinſius* in ſijn heylige Oeffeningen over den Euangeliſt *Marcus* op het 5. Capittel (daer toe voor heyligh ſelfs oock by de roovers gehouden. So plagt men hier te Lande om yet te beveſtigen, zout ende broot te eten. Die dit ſoo nootwendigh *Zout* in haer lant niet en hebben, vinden noch al raet, om haer te behelpen, ende yet anders in de plaetſch te gebruycken. So ſchrijft de geleerſte Romeyn *Varro* in 't 1. boeck van de *Lant-bouwinge* op 't 7. cap. dat te ſijnen tijde in *Vranckrijck* by den *Rhijn* verſcheyde landen waren, daer noch gegraven zout (gelijck eertijts in *Zeelandt* plach te geſchieden) noch het gemene zout uyt het zee-water gevonden werde, maer dat het volck eenig hout brande, ende de zoute koolen beſigden in plaetſche van zout. Dan dit moet (nae mijn oordeel) verſtaen werden, niet dat ſy die ſwarte kolen aten, maer wel het zout, het welck uyt de aſſche van de ſelvige met werm water getrocken was; gelijck alle dingen luttel, ofte veel zout in haer hebben, het welck, in het loog, uytgewaeſſemt zijnde, op de gront ſinckt, ende vergadert wert. Ende aldus maecken de *Apotekers* haer *zout van Alſſen*, *Cardobenedictus*, *Wijn-ruyt*, ende andere Kruyden.

Eertijts en was niet alleen in *Sweden*, ende *Noorwegen*: maer oock in alle de *Landen*, aen deſe zijde van den *Rhijn*, ſoo veele *Wijn* niet te krijgen, om den dienſt te doen (gelijck wy leſen in de Verdeelinge vande Rijcken onder de kinderen van *Charlemagne*) even-wel en vinden wy nergens, dat de inwoonders aldaer dorſt leden. Want daer den *wijngaert* niet wel waſſen wil, om *Wijn* te geven, drinckt men wat anders, gelijck *Abol-dranck*, *Peer-dranck*, ende *Water*, in *Normandeyn*; *Ael*, in Engelant, *Bier*, hier te lande ende elders; ofte eenigh ſap van vruchten, gelijck in *Indyen*, ofte eenigen anders toe-gemaeckten dranck, gelijck in *Turkyen*, daer de *Wijn*, door *Mahomets* wet, verboden is. *Diodorus Siculus* ſchrijft in 't 1. boeck van ſijn Griecksche hiſtorie dat *Oſiris* eerſt den *Wijngaert*, ende den *Wijn* gevonden heeft, ende dat daer het land den *Wijngaert* niet en wilde aennemen, hy een dranck leerde maercken van *Gerſte*, weynigh minder geurs hebbende, als de *Wijn* ſelve. Jae men zoude hem in noot met *Water* wel konnen helpen, ghelijck in *Vranckrijck*, *Spaengjen*, *Italyen*, niet alleen gheſchiet by het ghemeen volck, ende de vrouwen, maer oock by veele grooten. *Lucretius* heeft dit beveſtight in ſijn 4. boeck:

Namque Ceres fertur, Liberque liquoris
Vitigeni laticem mortalibus inſtituiſſe:
Cum tamen his poſſet rebus ſine vita manere;
Ut fama eſt aliquas etiam nunc vivere gentes.

Hier uyt blijckt nu, datter geen Lant en is, daer de Luyden van ſelfs niet verſien en ſijn tegens hitte, ende koude, tegens honger, ende dorſt.

Als onlanghs hier van te ſpreecken quam over tafel, ſeyde daer op een wijs, ende verſtandig Heer, die binnen ende buyten 's lants groote ampten met lof bekleet heeft, ende noch bekleet, dat wy van wegen den koop-handel niet en zouden konnen miſſen *Gout*, noch *Silver*, die in ons landt niet voort-gebracht en werden. Voorwaer al zijnder weynigh, die geerne zouden ſeggen met de *Apoſtelen*, Wy en hebben *Gout*, noch Silver: Actor. 3. ſo zouden wy even-wel beyde wel konnen ontberen, gelijcker al van ouden tijden, ende noch huydendaeghs eenige volckeren ſonder de ſelvige zijn. De wet-gever *Lycurgus*, gelijck *Plutarchus*, ende *Juſtinus* verhalen, heeft het gebruyck van *Gout*, ende *Silver*, als een oorſaeck van veel quaets, wech genomen: ſo datter onder die van Lacedemonyen niet van ſulcx gevonden mochte werden, ofte het was ſtrafbaer met de doot. Soo ſchrijft oock *Diodorus* dat het verboden is geweeſt by de *Baleares*, by de *Satarchen*, ende *Atheneus* by de *Cordiſten*. De wijſe *Plato* en begeerde *Gout* noch *Silver* in ſijn Republijck, ende den veltoverſten *Spartacus* in ſijn leeger gebracht te hebben.

Multa ſolent auro ſæpe ſubeſſe mala.

Dat men wil ſeggen, Dat de Koopmanſchap niet en kan gedreven werden ſonder *Gout* ofte *Silver*, als een middel, die in plaetſch van waer is, ende als een maet, ende gewicht, die na de verſcheydenheyt van de waer vermeerdert, ende vermindert kan werden, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft 1. *Polit.* ende oock dat *Gout* ende *Silver* lichtelicker mede gedragen konnen werden, als eenige grove ende groote dingen.

——— auri pondera parvi
Exuperant pretio numeroſos æris acervos.

Hier tegen ſal ick by-brengen de klachte van *Plinius*, die hy doet in 't beginſel van het 33. boeck; *Och of het Gout geheel uyt de wereldt konde gebannen worden, dat van de alderbeſte veracht wert, ende gevonden is tot verderf van de Menſchen: wat geluckiger eeuwe waſſer, doen de waren tegens malkanderen vermangelt wierden, gelijck ten tijde van de Troyanen, als uyt Homerus blijckt. So meen ick dat de Koopmanſchap gevonden is om te leven. Hy verhaelt dat ſommige voor huyden, andere voor yſer, ende ſlaven, andere voor ko*per, ende beeſten, Wijn *koften*, ende dat *Laërtes* voor een friſſe *Maeght* een-en-twintigh oſſen gaf. So ſchrijft de Griechſche *Pauſanias* in *Loced*, dat het huys van *Polydorus*, nae ſijn doot by de weduwe verkoft is voor Oſſen. De rechtſ-geleerde *Paulas* heeft mede

mede na *Ariſtoteles* getuyght 18. *Digeſt*. 1. *Dat den Oirſpronck van koopen, ende verkoopen begonnen heeft van het mangelen, ende datter geen onderſcheyt en plagh te weſen tuſſchen de waer, ende de prys; ende dat een yder nae den noot van tijdt ende ſaken het gene hem niet en diende vermangelde tegen wat anders, dat hy van doen hadde: gelijck veeltijts gebeurt, dat het gene den eenen te kort komt, den anderen ten overen heeft.* Hebben de *Luyden* eertijts aldus konnen leven, ende wy oock ſo plachten te handelen met de *Indyanen*, waerom en zouden wy het noch niet konnen doen? Hoe veel duyſenden werdender onder de *Koop-luyden* verhandelt, ſonder *Gout* ofte *Silver* te ſien? Het ſelve is noch dagelicx gebruyckelick, onder onſe *Huyſluyden*. Ick en wil niet ontkennen, dat om alles te koopen, het gelt bequaemſt is, dewijl men juyſt niet hebben en kan, dat een ander begeert: maer ick ſegge alleen, dat wy ons by noot oock ſonder Gelt zouden konnen behelpen. Ja al vry wat beter ſonder het vremde *Silver*, ende *Gout*, als ſonder *inlants Broot*, *Botter* ende *Kaes*. Dat werde de Koningh *Midas* wel gewaer, als alles (volgens ſijnen wenſch) wat hy aenrocht in *Gout* veranderde; waer door hy van *honger* meende te ſterven. Jae *Hoy* is dickwils beter. Als in't leeger van *Alexander de Groote* yemant in ſtede van voeragye gelt bracht, ſoo dede hy dat de Paerden voor-werpen, ende die daer van niet eens prouvende, ſoo ſeyde hy, Waer toe hebben wy dit dan van doen? ende dede den brenger gevangen ſetten, gelijck *Plutarchus* in zijn leven verhaelt.

Uyt het gene nu geſeyt is, kan klaerlick af-genomen werden, dat den goeden Godt alle Landen genoegh geſegent heeft met alles, is 't niet tot overvloet, ten minſten, dat tot onderhout van het leven van nooden was. Ende alſoo, gelijck de Poëet *Martialis* wel ſeydt, het Leven niet en beſtaet in ſlechts te leven, maer in geſont te leven: ſo heeft oock de goede Godt elck Landt ſonder twijffel begenadight met heylſame Kruyden voor de Onheylen, ende Sieckten, die aldaer vallen, ſonder dat yemant genoot ſaeckt zoude weſen de ſelve elders in verre geweſten te gaen ſoecken. De treffelicke ſchrijver *Plutarchus* verhaelt in't leven van den grooten *Pompeius*, hoe de ſelfde ſieck zijnde, ende van alle ſpijſe walgende, geraden werde door ſijnen Geneeſ-meeſter, om van een Lyſter te eten. Ende alſoo dat gevogelte, als buytens tijt ſijnde, niet te koop en was, ende een daer op ſeyde, dat de ſelvige genoegh te krijgen waren by *Lucullus* (een rijck *Romeyn* van groote weeldigheydt, die ſelve een vyver van *Zee-viſch* in de *ſteenrotſen* ontrent *Napels*, daer het *Zee-water* uyt ende in liep, waer van de overblijffels noch te ſien ſijn, hadde doen uythouden, ſo dat hy den zee-godt *Neptunus* ſelver in de *viſſcherye* niet en wilde wijcken, gelijck *Varro* van hem ſchrijft op 't eynde van ſijn boecken *de R. R.*) die de *Lyſters* het gantſche jaer overhiel; dat *Pompeius* daer op een vragende antwoordt gaf, Indien *Lucullus* niet dertel en was, zoude dan *Pompeius* niet konnen leven? Ende dat hy daer mede ſijnen Geneeſ-meeſter bedanckt hebbende, gebruyckten ſpyſe, die gereet ende wel te bekoomen was. Op de ſelfde maniere zouden wy oock wel mogen ſeggen, Indien de gelt-ſucht, ofte eer-ſucht, om rijck, ende machtigh te werden, de reyſen in verre Landen niet en hadden op-gebracht, zouden wy dan van onſe qualen, ende kranckheden ongeneeſ baer ſijn gebleven? Voorwaer dewijl den Menſche, door ſijn overtredinge van Gods gebodt, de Doot, ende daer toe leydende Siecke onderkeurigh geworden ſijnde, door den ſelven Godt uyt grondelooſe barmhertigheyt begenadight, ende begaeft is met behulp-middelen: ſoo was wel van noode, dat de ſelve in elck lant voort-quamen. Wy bevinden dat de Geneeſ-middelen, voor algemeene Sieckten, alleſints voort-gebracht werden; ende in de landen, daer eygene ende byſondere in ſwangh gaen, voor de ſelfde oock byſondere *kruyden* van ſelfs groeyen. In de heete Landen, daer veel *Slangen* ſijn, waſſen de *Speceryen*, ofte *Kruyt* ende het *Tegen-gift*. *Weſt-Indyen* zijn de *Pocken* ende het *Pock-hout* eygen. Wy ſien dat de *Kruyden* voor de *Blaeuwſchuyt* hier te Lande van ſelfs in overvloet uyt de Aerde ſpruyten, daer ſy in *Italyen*, alwaer de Sieckte onbekent is, niet en groeyen, ende aldaer geplant ſijnde, naeuwlicx en willen waſſen, ende qualick tot het tweede jaer konnen over-ghehouden werden, volgens het ghetuygenis van Dr. *Ioh. Provotius*, over weynig jaren noch Profeſſor tot Padua; daer nochtans *Italyen* alder-bequaemſt geoirdeelt wert van *Columella*, om alderhande vruchten voort te brengen. So ſchrijft oock *Bapt. Porta*, van *Napels*, datter vele vremde Kruyden te *Romen* geſet, ende gezaeydt waren, maer datſe allencxkens (gelijck hier ende elders oock bevonden wert) afnamen, ende gantſch vergingen: om datſe, ſonder twijffel, voor de *Sieckten* aldaer zijnde, ondienſtigh zouden hebben geweeſt: daer de dienſtige van ſelfs in 't wilt voort-komen, ende alle jaer ſonder yemants hulpe over blijven.

3. Daer-en-boven, dewijl de *Nature*, den beſten konſtenaer (gelijck *Galenus* haer noemt) niet te vergeefs en doet, volgens het getuygeniſſe van *Ariſtoteles*, ende de Waerheyt: ſo en ſtaet gantſch niet te gelooven, dat onſe *Duynen*, onſe *Dycken*, onſe *Venen*, onſe *Velden*, onſe *Slooten*, *Grachten*, ende *Poelen* te vergeefs, ofte tot niemants gebruyck van ſelfs zouden voort-brengen ſo veel, ende verſcheyde Kruyden, ſoo veel lieffelicke Bloemen, die met haer verwen, ende konſtige veranderingh het ooge vermaecken, met haren reuck, ſmaeck, ende gedaente merckelicke teyckenen van haer krachten aenwijſen. Scheppen wy genucht in de Hoven, daer

alles

alles gedwongen wast, hoe aengenamer behoordt ons dien Hof te weſen, in den welcken alles ſonder moeyte van ſelfs uyt de rauwe (gelijck *Columella* ſpreeckt) ende ongemoeyde Aerde ſpruyt? Verwonderen wy ons over de kracht Godts, die hy in de vremde Kruyden geſtort heeft, laet ons meerder verwonderen, ende daer over ſchuldige danckbaerheyt bewijſen, dat hy ons niet minder daer in geſegent en heeft, als andere. Want door wat reden, zoude de Nature (dat is Godts werck-tuygh, gelijck de wiſe *Plato* haer noemt) de welcke altijdt het beſte doet, ende in 't geene noodigh is, niet en ontbreeckt, gelijck *Ariſtoteles* wel ſeydt, alleen voor het *Ooſten* een goede moeder zijn, om 't ſelfde van alle Geneeſ-middelen tot overvloet te verſien, ende andere *Landen*, als een quade ſtiefmoeder, van het gene haer noodigh was, ontbloot te laten, ende door den noot de ſelvige dwingen, om ſulcx uyt een andere werelt te gaen halen?

Hier op ſeyt Dr. *Primeroſe* François geneeſ-meeſter in Engelant, Dat wy wel alledaegh gebruycken *Wijn Suycker*, *Peper*, ende ander *Kruyt*, die ons van andere Landen moeten toekomen. Dat Godt niet gewilt en heeft, dat elck landt van alles, ende altijdt zoude verſien weſen, op dat de Menſchen onderlinge vrientſchap met malkander zouden houden. Dient tot antwoort, Dat ons voorgeven niet en is, *Wijn*, *Suycker*, ende *Peper*, gantſch uyt het landt te bannen, als in goet gebruyck zijnde: maer alleen, dat de ſelve ons ſoo noodigh niet en zijn, ofte wy zouden die wel konnen miſſen, ende wat anders, dat ons eygen lant geeft, in haer plaetſch beſigen, gelijck voor *Wijn*, *Bier*, in de plaetſch van *Suycker*, *Honich*, voor *Peper*, *Water-peper*, &c. Die van *Weſt-Indyen* en hebben oock niet bevonden, dat *Paerlen*, *Gout*, ende *Silver* haer vorderlick geweeſt zijn, om in vrientſchap te ſtaen met vremde volckeren: maer wel dat die waren haer alleen geſtreckt hebben, tot haren deerlicken onderganck. Soo dat het Lant, het welck niet en heeft, daer de vremde op loeren, het geluckighſte is. Waer daer niet te rooven, ofte te halen en valt, wert wel met vrede gelaten, ende een heeft geen gevaer van vremdelingen te verwachten.

Cantabat vacuus coram latrone viator.
Die kruys noch munt heeft in ſijn tas,
Paſt op de ſtroopers niet een bras;
Want hy, wiens teer-gelt is een niet,
Betaelt den roover met een liedt.

De Aerde, ſeyde *Apollonius* (by *Philoſtr.* I. 12.) is een gemeene moeder voor ons allen, om dat ſy rechtveerdigh is. Nu wy weten dat de rechtveerdigheyt mede brenght, een yegelick het ſijne te geven, ſoo en kan dan niet verſtaen werden, dat het onſe de *Indianen* toegevougt zoude weſen. Seer wel ſchrijft *Columella* voor aen 't 8. capittel van 't 3. boeck der Lantbouwinge, *Indien wy de nature der dingen als met ſcherpe oogen des verſtants wel inſien, wy zullen bevinden, dat ſe gelijcke wet van vruchtbaerheyt geſtelt heeft over de groente, als over de menſchen, ende andere dieren; ende dat ſy ſoo geen andere landen ende volckeren eygene gaven verleent en heeft, dat ſy geheel aen andere diergelijcke zoude geweygert hebben.* Nu dat ſulcx alſoo is, ende dat wy niet van doen en hebben, het geene uyt andere *Landen* te halen is, ſchijnt ſelfs uyt het maeckſel, ende de ſcheydingh van de *Landen* af-genomen te konnen werden. Dat de ſelvige door ſoo wijde *Rivieren*, ſoo hooge *Bergen*, ſo vervaerlicke *Zee*, van malkanderen, gelijck als afgepaelt zijn, wil ſulcx anders ſeggen, als dat elck genoegh voor ſijn ſelven heeft, ſonder van nooden te hebben, ſulcx met gevaer elders van daen te krijgen? De Viſſchen ſwemmen in 't water, de Vogels vliegen in de Lucht: maer de Menſche is (als de gemelte *Columella* hem noemt) een Aerts dier, ende niet geboren om brekende het verbond der Naturen ſijn ſelven te begeven op de genade van de ontſtuymige Zee, ende gelijck een vremde vogel altijd te dwalen in een onbekende wereld. De Poëet *Horatius* klaeght over de vermetele ſtoutigheydt van den genen, die hem eerſt op de woeſte Zee met een broos ſchip heeft derven begeven; ende ſeyd, Dat den wijſen Godt het Aerdrijck van de onvermenghſame Zee te vergeefs af-geſneden heeft, als even-wel de Godtlooſe ſchepen over de plas ſpringen.

Illi robur, & æs triplex,
Circa pectus erat, qui fragilem truci
Commiſit pelago ratem
Primus, nec timuit præcipitem Africum
Decertantem Aquilonibus,
Nec triſtes Hyadas, nec rabiem Noti.
Quem mortis timuit gradum,
Qui ſiccis oculis monſtra natantia,
Qui vidit mare turgidum, &
Infames ſcopulos, Acroceraunia?
Nequicquam Deus abſcidit
Prudens Oceano diſſociabili
Terras: ſi tamen impiæ
Non tangenda rates tranſiliunt vada.

4. Hoe meenen wy, dat onſer aller vader *Adam*, als hy terſtondt nae den Val de ſieckten onderhavigh was, dadelick een ſchip-timmerman werde, om de Kruyden (van alle de welcke hem volkomen kenniſſe gegeven was) tot ſijne geſontheydt over Zee te gaen ſoecken? ofte geloofflicker te weſen, dat hy de ſelvige overvloedigh in, ende ontrent het *Paradys* gevonden heeft? Wy en leſen oock nergens, dat de volgende Nae-ſaten van onſe eerſte Ouders, uyt vergelegene plaetſchen, voor haer Leven, kruyden gehaelt hebben, met een ſchip, dat ſoo veel van de Door was, gelijck *Anacharſis* eertijts ſeyde, als het vingeren dick is. Het welck wel uytgebeeldt is van den

den Poëet *Iuvenalis* in ſijn 12. Schimp-dicht:

I nunc, & ventis animam committe, dolato
Confiſus ligno, digitis à morte remotus
Quattuor, aut ſeptem, ſi ſit latiſſima tæda.

Is dat niet het ſelfde, dat een ander Poëet ſeyt, *ne moriare mori*, te ſterven, om niet te ſterven? om 't gevaer van de Sieckten te ontkomen, in gevaer van de Zee, het Onweder, ende de Roovers te loopen? Daerom en is niet eens te twijffelẽ, ofte die Voor-vaders zijn wel by huys gebleven, alwaer ſy alles tot onderhout ende geſontheit in overvloet hadden. Wy weten uyt Godts woort, dat hy ſelfs om de H. Salve (waer mede hy den Opper-prieſter wilde doen ſalven) te maecken, aen *Moyſes* niet en belaſte, buyten 's landts te reyſen, om wel-ruyckende Kruyden (waer over wy ſelve uyt Hollandt niet een voet behouven te ſetten) te gaen halen; maer was te vreden met *CaſſieCaneel*, *Calmus*, ende *Myrrh*, Exod. 30. alle *Drooghen*, die daer in 't Landt van ſelfs waſſen. De gemelte *Moyſes* om de bitterheyt van het water van *Mara* wech te nemen, ende 't ſelve drinckbaer te maecken, ſant hy wel Droogiſten, ofte andere nae de ander werelt (gelijck wy nu geſtadigh doen) in plaetſe van de kracht van den boom, die op de kant van de riviere ſtont, in 't werck te ſtellen? Exod. 15. De voor-ſegger *Eliſeus* ſuyverde hy de wateren van *Iericho* met ander middel, als 't welck gemeen, ende in elck huys gebruyckelick is, te wetẽ, het Zout? 2. Con. 2. en Ieſa. 28. Een ander, namelik *Eſaias*, en heelden hy niet een quaetaerdige ſweringe in den koning *Ezechias* met een pappen, alleẽ van Vygen, aldaer waſſende, gemaekt? 2. Con. 20. De jonge *Tobias* om te geneſen de blintheit van ſijn vader, hadde hy anders van doen, als de Gal van een viſch, die hy uyt de naeſte riviere trok? Tobiæ 11. De *Samaritaen*, een gequetſte op den weg vindende, goot hy yet anders in de wonde, als *Olye*, ende *Wyn*, dat hy gereet, ende by hem hadde? Lucæ 10. Alle welcke geneſinge, ende meer andere, van de welcke de H. Schrifture gewagh maeckt zouden wel lichtelick van ſommige geſtelt mogen werden by de wonder-wercken, gelijck daer ſijn de gene die de Heere *Chriſtus*, ende d'Apoſtelen gedaen hebben 't en ware (hoe-wel niet te ontkennen en is, dat de ghemeene eygenſchap door wat ongemeens van boven geholpen is) dat wel uytdruckelick de kracht, van het bitter water, ſoet te maecken, het *Hout* toe-geſchreven werde; de ſuyverende kracht van het *Zout* een yegelick niet bekent en was; als oock die van de *drooge Vygen* rijpmakende bevonden werde: de Gal van ſeker viſch, die de Françoiſchen nae het Griecx *Collyonyme*, ofte *Hyene* noemen, tot de Blintheyt in geluckigh gebruyck was; gelijck Dr. *Foreſt* daer toe mede ſeer prijſt, ende de Viſſchers wel bekent is, den traen uyt de lever van een viſch, den ael niet ongelijck, ende daerom *Ael-puyt*, ofte *Puyt-ael*, geheeten? *Olye*, ende *Wyn* ſtreckt mede om een wonde te verſachten, te ſuyveren, ende te geneſen. De wijſe koning *Salomon* verſtont hem grondelick op de kracht, ende d'eygenſchap der Kruyden ende Boomen van den Ceder tot den Hyſſoop, dan wy en leſen niet, dat hy eenigh werck maeckte om Geneeſ-middelen (waer toe hem anders ſijn leer-ſucht zoude konnen geprickelt hebben) uyt verre landen te ontbieden: maer alleen, dat hy tot onderhout van de Geſontheydt raet tot de aldergemeenſte, te weten, Sober te leven, ende als de Maeg overladen is, te Braken.

5. Om nu noch nader tot de Geneeſ-meeſters ſelver te komen, noch *Hippocrates*, *Galenus*, ende andere Griecken, die hare voet-ſtappen volghen, noch de Arabiers, die nae de Griecken de Konſte met ſoo veel Geneeſ-middelen verrijckt hebben, en ſchrijven geen andere voor, als die haer eygen Lant geeft, ende ongemoeyt van ſelfs opſlaet. Ende voorwaer wat ontbreeckt ons meeder, als andere? Godt heeft ons ſoo veel Kruyden tot behulp verleent, als andere Landen; waerom dan de ſelvige onwaerdelick met den voet getreden, ende de gene, die ons ſoo dienſtigh niet en ſijn, tot groote moeyten, koſten, ende gevaer van ſoo verre ontboden? In Vranckrijck is overvloet van alderhande lijf-tocht, dan men wil even-wel wat vremts hebben. Onſen Geſant heeft my onlanghs verhaelt by de grootſte, ſelfs oock op des Koninghs tafel, kleyne Schilt-padden in de grootſte achtinghe te zijn. Het en is niet minder waer van de vremde *Kruyden*, als van den vremde Koſt, 't gene de Poëet *Lucanus* ſeyt in ſijn 4. boeck:

—— O prodiga rerum
Luxuries, nunquam parvo contenta paratu,
Et quæſitorum pelago, terraque ciborum,
Ambitioſa fames, & lautæ gloria menſæ.
Diſcite quam parvo liceat producere vitam,
Et quantum Natura petat; non erigit ægros
Nobilis ignoto diffuſus conſule Bacchus,
Non auro, myrrhaque bibunt, ſed gurgite puro
Vita redit, ſatis eſt populis fluviuſque, cereſque.

Wy laten ons hier in de neerſtigheyt van ſommige Vrouwen te boven gaen, dewelcke tot vele gebreken behulp-middelen hebben van gemeene dingen; ende al iſt, dat men met haren raet, om de eenvoudigheydt, ende de gene, die hem geven, dickwils den ſpot drijft, ſo en is hy daerom niet te ondienſtiger, ende veeltijdts al bequamer als die van verre komt, ende wat grooter omſlagh heeft. De oude Poëet *Heſiodus* ſpot daerom wel te recht, met de gene, die niet en weten, datter oock groot behulp in ſlecht, ende gemeen kruyt ſteeckt. Sijn verſſen ſijn eertijdts uyt het Griecx door Dr. *Iooſt van Ravelingen* aldus overgeſet:

't Zijn dwaſen onbedocht: want ſy niet wel bemercken.
Dat dickwils beter is de helft, dan 't heel te willen,

En dat de Maluw ſlecht, en oock de Affodillen
Seer nut zijn,en ſeer goet,en kragtig in haer wercken.

Seer wel is geſeyt van *Carrichter*, dat de gene met enckele kruyden,ende wortelen geneſen,aldergeluckigſt geneſen; van welck gevoelen mede is den biſſchop *Guevara*, in ſijn Spaenſche Brieven. Wy ſien oock datter naeuwlicx een dorp en is, voornamelick als 't wat verre van de ſtadt leyt,alwaer de Huyſluyden niet eenige *Kruyden*, die daer van ſelfs gegroeyt zijn, weten te plucken, voor haer eygen, ofte haer vees (waer op ſy inſonderheydt acht ſlaen) quellingen, ende gebreken. Want elck Huyſman (gelijck dien grooten onderſoecker der Naturen *Paracelſus* wel ſchrijft) heeft een rechten Apoteeck voor ſijn wooning: ende ſo ſeyde voor hem *Plinius*, dat oock de armſte,de regte,ende ſekere *Geneeſ-middelen* over tafel heeft,ende alle daeg in ſijn hofken,ofte ackerken met de voet treet. Iſt dan niet een grote onachtſaemheyt van de Geneeſ-meeſters, dat ſy daer niet eens op en letten,ende ſorglooſer in haer Konſte ſijn, als de eenvoudige Vrouwen, ende de plompe Boeren? Ick en geloof niet, dat de oude Hollanders (hoe bot ſy ook mochten afgeſchildert werden)eer dat ſy haer veel met de Zee-vaert bemoeyden, geen Inlantſche Kruyden voor haer geſontheit en gebruykten. Want anders zouden ſy ſlechter geweeſt zijn, als Honden, ende Katten,die *Gras*,ende *Nip*, (geſeyt *Katte-kruyt*) t'huys weten te vinden, ende voor haer geſontheyd gebruycken, ſonder eens ſeyl te maecken om andere Kruyden uyt Engelandt, ofte elders over te ſchepen. De Wijſe-man wijſt de ſorghlooſe Leuyaerts na de ſorghvuldige Mieren.

Ghy Leuyaert, die nu legbt en ſlaept,
En dan een wijle ſit en gaept,
Op, op, en gaet eens tot de Mier,
Dat is een kleyn, maer neerſtigh, dier,
Dat is voorſichtigh, ende wijs;
Dat gadert ſomers ſijne ſpijs,
Op dattet door de ſtrenge kou,
Niet door gebreck vergaen en zou.

Zouden wy mede de Kruyt-ſoeckers uyt verre Landen niet mogen wijſen aen Honden, Katten,ende andere dieren, die alle wat ſy van nooden hebben hier te lande vinden, ende haer Geneeſ-middelen ſelver weten uyt de naeſte plaetſchen te plucken? Ofte zullen wy moeten gelooven, dat God meerder ſorge gedragen heeft voor de onvernufte dieren, als voor den Menſche,die na ſijn even-beeld geſchapen is? Dat men hier tegen ſoude willen werpen,daer de andere Dieren gekleet,ende gewapent ter wereldt komen, ende met kenniſſe van 't gene haer goet, ofte quaet is; den Menſche daer-en-tegen naeckt, ongewapent, ende onwetende geboren wert: ſtaet te antwoorden,dat de Menſche tweederley voordeel heeft boven de Beeſten,waer mede hy de ſelve verre overtreft: de Reden, waer door hy alles verſinnen, ende leeren kan,ende de Handen,waer door hy klederen, wapenen,ende alles,hem noodig ſijnde,kan maken.

Voorder,is het wel waerſchijnelick,dat eer de Venetianen op Egypten (alwaer de Indyaenſchen,ende Arabiſche droogen,voor de verder vaerten uyt Portugael,plachten gebracht te werden) de Portugyſen, ende ten laetſten wy op Indyen voeren, deſe Landen doen ſijn geweeſt ſonder eenige Geneeſ-middelen, ende dat de Krancken te dier tijt hebben gelegen,als verlaten van alle hulpe? Wy leeſen van verſcheyde Volckeren, by de welcke in oude tijden de maniere plagh te weſen, hare Siecken op de hoecken van de ſtraten te brengen om van den voor-by gaendē man eenigen raet te hebben,met den welken te voren andere geholpen waren. Wie ſoude derven dencken, dat ſoodanigen raet niet van een gemeen dingen en was,ende dat ſy terſtont konden gereet hebben? Wy leſen oock,dat de Oude op verſcheyde plaetſen,ſelver langs de wegh,ende in de boſſchen,kercken hadden ter eeren van *Eſculapius*; in de welcke elck op ſchrijft bracht den raet, daer hy mede geneſen was; waer uyt het voornaemſte van de Geneeſ-konſte onder de Griecken ſijnen oorſpronck genomen heeft. Het welck genoeg bewijſt, dat ſy ſodanige middelen niet uyt de Stad, ofte uyt de winckels gehaelt, maer ſelfs op 't land,ende in de waranden,ofte aen de wegh gevonden, ende geplockt hebben. Soo mede geloof ick, dat het volck eertijts hier te Lande, noch goet ront, goet Zeeus ſijnde, ende haer ſonder Geneeſmeeſters behelpende, ſelver eenige Inlantſche middelen, gelijck in vorige tijden de Romeynen, ende noch hedendaegs de Turcken in 't gebruyk hadden; ende dat daer na,door den handel met vremde Volckeren, oock vremde Geneeſ-meeſters over-gekomē ſijn,die de Uytheemſche Kruyden,volgens hare boecken,ende gewoonte, in't werck geſtelt hebben, waer door allencxkens de oude,ende eenvoudige maniere van geneſen door Inlantſche Kruyden, met het inbrengen van Vremde af-genomen,ende ten laetſten by-nae geheel wech-genomen is.

6. Het ware beſt dat wy wederom wel keerden tot het gene by ons Voor-ouders qualick verlaten is, op dat wy mochten weten in alle plaetſchen wel te gebruycken de gaven, die Godt almachtigh aldaer ſoo mildadelick verleent heeft,ſonder ſelfs, als wy op het Landt zijn,yet gebreck te hebben van 't gene uyt de Stadt te halen is: dewijl ſelve die van de Stadt veele Kruyden van het Land moeten krijgen, hoe-wel de Boeren ſulcks ſo nau niet wijs gemaeckt en wert. Dit is ſeer aerdigh uyt-gebeelt by den Heer *Iacob Cats*,in ſijn geeſtige Herder-klachte:

Dan, al treft ons ſieckt' en pijn,
Gantſch het Lant is medicijn,
Het geſonde ſchapen-wey,
Verſch gedroncken in de Mey,

Doet

Doet den Lant-man groot gerijf,
Want het jaeght hem uyttet lijf
Watter in 't geheele jaer,
Is vergadert hier of daer.
Iſſer yemant in de Stadt,
Van een heete koorts gevat,
Of van ander quael ontſtelt,
Stracx ſoo loopt men na het velt,
Om een wortel, om een kruyt,
Dat hier aen de wegen ſpruyt,
Dat hier aen de dijcken waſt,
En daer niemant op en paſt;
Noyt en werter yet ſoo ſlecht,
By den Apothekers knecht,
Uyt het velt in ſtadt gebrocht,
Of 't en wert wel dier verkocht.
Eenigh ſpruytjen uyttet zant,
Uyt een hollen delliſ-kant;
Uyttet ſlick, of ſchorr' gehaelt,
Wert ten dierſten daer betaelt;
't Schijnt het wert dan eerſt bequaem,
Als men 't geeft een vremden naem,
't Schijnt het krijght dan eerſt ſijn prijs,
Als men dees en geen maeckt wijs
Dattet van het Moren-lant,
Of den Barbaryſche ſtrant,
Dattet van den Indiaen
Herwaerts komt gedreven aen:
't Dunckt de ſlechte luyden beſt,
Wat ons geeft een vremt geweſt.

Dan onſen grooten Geneeſ-meeſter, ende voorganger *Galenus* en is van dit ſlegte gevoelen niet geweeſt. Want komende te Landewaerts by ſeecker Huyſman, die eenige harde knobbelen op de gewrigten hadde, de ſelfde verſachte, ende ſonder pijn dede door-breken met *Kaes*, die van ouderdom ſterck geworden was, in 't ſap van een *Zoute Ham* geweeckt; een verſche wonde heelde alleen met *verſche Kaes*, ende daer over geleydt de bladeren van *Patigh*, in welckers plaetſch, als die niet by de hant en ſijn, men wel nemen mag *Wijngaert-bladeren*, *Beet*, ofte *Lattouw*; oock een wonde op de Zenuwen geluckelick genas met een plaeſter van *Propolis* (dat is, een waſchachtigheyt, die men vint aen de gaetjens van de Bye-korven, waer van *Varro* 3. R. R. 16.) met wat Zuyrdeegh vermengt. Ende 't ſelfde in een ander met het ſap van *Wolfs-melck*, die hy hadde ſien waſſen ontrent des huyſmans kot. Als hy mede op 't landt quam by een Smit, daer hy *Teer* vont, die leyde hy op diergelijcke queſtuere met *Zuyr-deegh* gemenght: gelijck oock by een andere het ſelve onder *Erven-meel* gedaen. So verhaelt de Keyſerlicke geſant *Buſbeke*, dat op ſijn Turckſche reys de Peſt onder ſijn volk quam, die geneſen werde met *Scordium*, een kruyt dat ſy by geval daer aen de wegh vonden. Welcke, ende verſcheyden andere geneſingen, die *Gal.* gedaen heeft met gemeene ende ſlechte dingen, betonen genoeg, dat wy na ſijn voorſchrift, ons wel lichtelick konnen behelpen, met het gene wy aen ons ſelven hebben. So dat niemant, die de Sieckten, ende de Kruyden wel kent, behoeft verlegen te weſen, ofte hy kan hem wel behelpen met de Kruyden die in 't wildt waſſen, ende 't gene in yders huys altijdt te vinden is. Dit heeft de gemelte *Galenus* beweeght, een treffelick boeck te ſchrijven van de gereede *Geneeſ-middelen*, waer mede hy, ofte den Autheur (want daer aen wert getwijfelt) niet anders en ſchijnt voor te hebben, als om ons aen te wijſen, dat de Aerde in alle plaetſen vol is van *Geneeſ-middelen*, ende dat de boomen, ende vruchten (gelijck de Scythen by den hiſtory-ſchrijver *Iuſtinus* wel ſeyden) bequamelick onderſcheyden waren, volgens den aert van elck lant; als mede, dat den grooten hoop ende de mengeling uyt ſo veel verſcheyde onnoodig, ende te vergeefs is, te weten, als men tot het gene, met weynig ende ſlecht gedaen kan werden, ſo vele, ende koſtelike droogen over hoop haelt, dat elken Dranck, elcke Conſerf, die ſommige voor-ſchrijven, ſchijnt een toeruſtingh van Theriakel te weſen, niet allen tot ſchade in de beurs, maer oock in 't lichaem, in 't welcke ſy dickwils eenen ſtrijt tegens malkander aenrechten.

Calida pugnabant frigidis, humentia ſiccis.

Het II. Capittel.

1. *Klagte van Plinius over de Uytheemſche droogen.*
2. *Vergelijckinge der ſelvige met de Inlantſche, in*
3. *Sekerheyt, ofte Oprechtigheyt,*
4. *Verſſigheyt,*
5. *Suyverheyt, ofte onvervalſcht te zijn,*
6. *Onkoſten,*
7. *Gemeenſchap met den aert der Inwoonders:*
8. *Maer dat het gene van verre komt meeſt geagt is.*

I.

DE Romeynſche ſchrijver *Plinius*, heeft al in voortijden geklaegt over de vremde, ende vergehaelde Droogen, als over een belacchelicke ſake, ende de welcke meerder ſtreckten om de *Apotekers* rijck, dan om de Krancken geſont te maken; ſeggende: Daer de Nature gereede, licht te vinden, onkoſtelicke uyt de Aerde van ſelfs hadde voort-gebracht, het bedriegen, ende dwars-drijven der Menſchen gevonden hadde de winckels, in de welcke een yders leven voor gelt te koop ſtont. Daer werden (ſchrijft hy) terſtont verſcheyde, ende onbegrijpelicke Mengel-moeſſen opgepronckt. Arabyen, ende Indyen komen te voorſchijn, ende voor een kleyne ſweringe moet een heel-middel uyt de roode zee gehaelt werden: daer nochtans ſodanige middelen voor ons niet en waſſen, ſelver oock voor haer niet, want ſy en ſoudenſe anders niet verkopen. Dan op dit laetſte kan te ſeggen vallen, dat ſy alleen verkopen, 't gene ſy over

O 2 heb-

hebben, gelijck wy al hier het Koren uyt Ooſten,ende den *Wijn* uyt Weſten krijgen. Ende wat het eerſte aengaet van de *Apotekers*,hoe haer yet minder ſtaet, hoe ſy meerder konnen winnen. Want die het inneemt, en weet niet of het aen den dijck ghewaſſen heeft,ofte dat het van verre overgekomen is. So datter ongelijck meerder voordeel,ende winſt ſteeckt in onſe, als in vremde Kruyden.

2. Om nu noch nader ons bewijs aen te trecken; dewijl, volgens de leere van den wijſ-gerigen *Ariſtoteles*;als dingen, die regel-recht tegens malkanderen ſtrijden,over een geſtelt werden, de waerheydt daer uyt klaerlick kan blijcken: ſo ſullen wy het merckelik onderſcheyt, datter valt tuſſchen de Uytheemſche droogen, ende de Inlantſche Kruyden, gelijck recht by krom,tegens malkander vergelijcken,op dat door het tegen-een-ſlaen, de voncken der waerheyt ende waerdigheyt uyt de ſelvige mochten ſpringen.

3. Voor-eerſt, ſo en konnen wy ons niet verſekert houden, dat de Droogen, die van ſo verre ghebracht werden,alle de ſelvige ſijn,die wy vinden in de boecken van de oude *Geneeſ-meeſters*, aengeſien de verſcheydenheyt van haer benamingen,ende dat wy hare ken-teyckenen dickwils ſoo ſober beſchreven vinden, dat daerom de nieuwe Kruyt-beſchrijvers nootſakelick in verſchil,ende oneenigheit vervallen. Hoe vele Drogen komender in den *Theriakel*,voor de welcke, om dat ſy onbekent, ofte niet te krijgen en ſijn,den eenen Apoteker dit,den anderen dat neemt, ende het blijft even-wel al Theriakel, doch in den welcken wy op verre na niet en bevinden de krachten, die hem van de Oude toegheſchreven werden. Wie weet als nog te ſeggen, wat het rechte *Amomum* is? Wie kan tegenwoordig het *Opobalſamum* vertonen,ofte den oprechten *Eenhoren*, die nochtans van hem ſo veel doet praten? Het en is noch niemant bekent wat *Amber-grijs* is. Het *gele Sandel-hout* werdt geſchreven dierder te ſijn in Indyen,als in Portugael, hoe konnen wy dan het rechte hebben? Soo zouden wy van veele andere het ſelfde konnen by-brengen. Hier tegen ſijn de Kruyden van ons Lant buyten alle twijffel,en 't gene wy dagelicx ſien, valt ligt te kennē.

4. Ten tweeden, al gingen wy al vaſt in de teyckenen,ende dat de *Kruyden*,die wy in gebruyck hebben, de eygene waren, die by de Oude beſchreven ſijn, ſo hapert 't even-wel veeltijts aen de verſſigheit. Want de Droogiſten, dieſe eerſt krijgen, al hielen ſy de ſelve noch ſo veel jaren, verwachten haren koopman,ende dien al gevonden ſijnde, blijvenſe dickwils noch lange in de Apotekers dooſen,waer door ſy ten laetſten verolmen, (gelijck men veel ſiet aen de *lange Peper*, *wortel China*, ende al dat wat overtollighe vochtigheyt by hem heeft)ende wormſtekig werden, ende ſo met de verſſigheyt oock haer kragt verlieſen.

5. Ten derden, laet de Uytheemſche al verſch overkomen, ende verſch gebruyckt werden, wy en konnen ons niet verſekeren, datſe ſuyver ende onvervalſcht ſijn. *Matthiolus* een treffelik Geneeſ-meeſter, ende kruyt-beſchijver getuyght, dat wy tegenwoordigh weynigh ſuyvere, ende oprechte Droogen krijgen,doordienſe moeten gaen door de handen van Moren Turcken, ende Joden, die Godt een dienſt meenen te doen,als ſy de Chriſtenen bedriegen. Ende ſulcx geſchiet van de Bedriegers ſo veel te meerder; hoe yet koſtelicker is, De *Bezoar-ſteen* wert ſeer volkomē na-gebacken,ofte een ander ſteenken(ſelfs oock uyt de blaes van een menſche) hem ſeer na gelijckende,in ſijn plaets de Apotekers in de hant geſteken, waer mede de gauſte oock wel bedrogen ſijn geweeſt. De *Muskelyaet* vermengen ſommige hier met fijn turf-mul; den *Saffraen* met het draeyig en hayrigh paerde-vleyſch. Al over lange plagh den *Aloë*, gelijck *Dioſcorides* getuygt,vervalſcht te werden met het ſap vā wilde pruymkens:het *Opium* met 't ſap van *Glaucium* (wat het ſelfde was, ſtaet noch in twijffel) met gomme, ende ſap van wilde lattou: ende noch huydendaegs met reuſel. Onder de *Scammonye* doen ſy ſap van wolfs-melk met erven-meel: onder *Manna*,als hy verpietert, ende krachteloos geworden is, Scammonye. Waer van de *Geneeſ-meeſters* niet wetende,in plaetſche van daer mede den buyck ſachtelik loſch te maken,een ſtercken loop verwecken,gelijck Dr. *Foreſt* klaegt hem ſelfs gebeurt te zijn. De *Tamarinden* werden gelengt met het vleyſch, ofte morg van ſuyre pruymen: dan dit ware te lijden, dewijl ſy beyde,als niet tegen malkander ſtrijdende,wel te ſamen mogen gaen,indien de luyden pruymen betaelden voor pruymen, die ontrent 't ſeſte deel minder gelden, als de *Tamarinden*.

6. So dat ten vierden hier noch in achtinge komē de Onkoſten. De Uytheemſche Droogen,genomen ſy zijn oprecht, verſch, ſuyver, onvervalſcht, ende voor ons bequaem: ſo koſten ſy dickwils ſo veel, dat de gemeene man,die de onkoſten niet en kan vergelden,gedwongen is te verwachien(gelijk vertelt wert, dat om dierte van het tou, yemant het gebruyck van een ſtrop uytſtelde) met groote benaeutheyt, ofte dat de Sieckte van ſelfs door de Nature, ofte de Nature door de Sieckte overwonnen wert. Ende ſulcx en ſchijnt met de H. Schrifture niet wel over een te komen. Want de ſelfde beveeld, *Eccleſiaſt*. 38. dat een wijs man de *Geneeſ-middelen*, die Godt uyt de aerde geſchapen heeft, ſal gebruycken.Nu dewijl de rijcken alleen de onkoſten, van ſoo ver-gehaelde droogen, konnen lijden,ſo ſoude ſchijnen,dat aen de arme verboden was haer aengebodene wijſheyt te plegen, het welcke ongherijmt is. Hoe-wel anders niet dan al te waeragtig bevonden wert het Spreeck-woort. Datter niet minder geagt en is,als ſchamele luyden wijsheyt, Daer wy in tegendeel ſien,dat't gene de rijcke ſeggen al ſluyt het dickwils niet al te veel, even-wel al voor wat goets door gaet.

7. Hier

7. Hier ſtaet ten vijfden noch te letten, dat de vremde drooghen niet meerder met ons Lichaem over een en komen als de vremde manieren met onſen Geeſt ende Gemoet. De Spartaenſche wet-gever *Lycurgus*, hadde ſijn volk verboden niet buyten lants te reyſen, om geen vremde manieren in't vaderland te brengen. Want hy verſtont (ſchrijft *Plutarchus* in ſijn leven) ſo wel te moeten voorſien, dat deStad met geen quade manieren zoude vervult werden, als datter geen vremde luyden met beſmettelicke Sieckten in de ſelve ſouden komen wonen. Daer de wijſe wet-gever ſo naeu gelet heeft op hetGemoet, daer ſijn wy gantſch onachtſaem in ons Lichaem, het welck wy met uytheemſche ende vremde droogen niet en laeten te beſmetten, als met het ſelfde gantſch niet over een-komende. Want het gaet vaſt, dat de Dieren, Kruyden, Vruchten, ende daer wy anders ons voedſel uyt trecken, genietende met ons de ſelvige inſtorting uyt den Hemel, omvangen ende omhelſt werdende van deſelve Lugt, beſproeyt ende gevoet ſijnde van het ſelve Water, daer uyt wy ons Spijſe koken, ende ons Bier brouwen, hier door oock een groote gemeenſchap hebben met onſe Lichamen, ende eenen aert aentrecken, die met onſen nature gantſch over-eenſtemt. Seker François Geneeſ-meeſter *Iacques Primeroſe*, wil hier wat tegen brengen, doch ſober genoeg, op't 7. Capit. in ſijn boeck van de gemeene Dwalingen in de Geneeſ-konſte, te weten, dat de Geneeſ-middelen ons nature niet gelijk en zijn, maer ten deele tegen, dewijlſe de ſelve veranderen. Dan die veranderinge; die de Geneeſ-middelen op ons Lichaem doen, is mede in onsHierlantſche, (ſelver oock meeſt in al het gene, dat ons voedſel geeft) ſonder dat ſy daerom behouven met haer gantſch weſen teghen onſe nature te ſtrijden. Beter heeft dit verſtaen een "François Voor-ſpraeck, *Eſtienne Eaſquier*, in het "2. boeck van ſijn Franſche brieven, daer hy handelt "van de Talen, welckers ſuyverheydt met vremde "woorden bedorven werde, niet door gebreck in de "tael, maer in ons ſelven, ende in onſe onachtſaem-"heyt, even-eens (ſchrijft hy) gaet het met onſe Ge-"neeſ-meeſters, die in haer jonckheyt geleerdt heb-"bende in de ſchriften van *Hippocrates, Galenus, Avi-"cenna*, ende diergelijke, de Kruyden gaen halen uyt "de Ooſterſche landen, verachtende de gene, die "voor haer voeten waſſen, na de gematigheit van de "Lucht, dewelke gelijk-formig is de gematigheit van "onſe Lichamen. Ende in ſijn 29. boeck, daer hy in "ſeker Brief aen den raetſ-heer *Tournebus* met op-"ſtel van de Geneeſ-konſte handelt, beriſpende het "halen van de Droogen uyt verre Landen, Als wy "leſen, ſeyt hy, de werken van *Hippocrates*, bevinden "wy dan wel, dat hy het ſelve gedaen heeft? Elck "lant heeft ſijne lucht, aert, ende gematigheyt, waer "van wy verſcheydelik ontleenen de geſtaltenis van "onſe lichaem ende geeſten. Ende voorwaer de Na-"ture ſoude grootelicx een ſtiefmoeder, ende on-"danckbaer geweeſt hebben, indien ſy ſend ende de "Sieckten in elck lant na de ghelegentheydt van de "Lucht, niet met eenen aldaer voort-gebracht en "hadde Kruyden, Boomen, ende andere Geneeſ-"middelen. Ende dit is, daer den ouden *Cato* over "klaegden. Want als hy riep tegens de Geneeſ-mee-"ſters van Roomen, dat was tegen de gene, die van "Griecken-lant ontboden waren, die haer nieuwe "Geneeſ-middelen in 't werck ſtelden, nalatende de "oude, die in *Italyen* wieſſen. Gelijck hy metter daet "wel betoonde, want het is daer ſoo verre af, dat hy "in tegendeel daer van een boek gemaek heeft voor "hem ende ſijn huyſgeſin: maer dat was op de wijſe "van ſijn voor-ouders, getrocken uyt de Kruyden, "ende Geneeſ-middelen, die Italyen voort-bracht, "ſonder om die te gaen bedelen in Griecken-land. "Ende het ſelve, indien ick ſo derf ſeggen, is eertijds "onderhouden in Vranckrijck, (dat bevinde ick uyt "onſe *Romans*, ofte oude Storyen, regte beelden van "het gene doen ter tijd gebruyckelick was) dat een "*Ridder* gequeſt ſijnde, gemeenlick geheeld werde "door een *Ioffrouw*, ende ſo kreegh by den *Italiaen-"ſchen* Poëet *Arioſto* een krijghſ-knecht *Medor*, leg-"gende onder de dooden, midden op 't velt, geneſin-"ge door de ſchoone *Angelica*. Jae men zal noch by "ons eenige overblijfſels van die outheyt vinden op "het platte lant, daer men ſiet dat het gemeene volk "geneeſt van hare Koortſchen, niet door Geneeſ-"middelen, gelijk wy in de ſteden gebruycken, maer "met geſtampt kruyt, dat ſy op dē pols binden, ende "daer eenige dagen op laten leggē, waer van ſy geen "minder baet en hebben, als wy van onſe drancken. "Men ſeyt, dat men in oude tijdē in de kerk van *Eſcu-"lapius* plag op te hangen 't gene, daer yemant mede "geneſen was, ende dāt *Hippocrates* daer uyt een deel "van ſijn wercken gemaêkt heeft. Indien wy het ſel-"ve deden, eñ dat een braef verſamelaer de moeyte "wilde nemen om by een te ſtellen onſe Geneeſ-"middelen, die in Vranckrijck waſſen, ende uyt dien "grooten hoop een verkieſinge dede door een wijs "oordeel, ende vergelijkinge met andere verſochte, "gelooft dat wy voortaen niet veel van doen en ſou-"den hebben om uyt Ooſten te gaen bedelen de Dro-"gen, met dewelke wy tegenwoordig onſe Geneeſ-"konſte opſtellen. Dus verre hier vā de hoog-geleer-de *Paſquier*, wiens gevoelen 't mijn gantſch beveſtigt.

De Grieckſche hiſtory-ſchrijver *Herodotus* ſtelt een circkel, ende omloop in den handel ende wandel der Menſchen, aengeweſen in den *Spaenſchen Xerxes*; de wijſgierige *Ariſtoteles* in de Groote werelt, de Engelſche geneeſ-meeſter *Harveus* in de Kleyne werelt, dat is, ons Lichaem, beyde verhaelt ende uyt-geleyt voor in 't *Steen-ſtuck*, ſo voelt oock elck in ſijn ſelven eenen omloop uyt beyde de ſelve werelden. Want de Aerde door het Water bevochtigt, ende door den

vruchtbaren Regen beſproeyt ſijnde, ende daer op de ſtralen van de Son met de Lucht ontfangende, ſlaet ſonder yemants toe doen Gras, ende ander Groente op, ſulcx ſtreckt tot voer van Beeſten, die met haer Melk, Boter, Kaes, ende haer eygen Vleyſch de Menſchen voeden, ende het Menſchen-vleyſch wert wederom dickwils (gelijck tegenwoordig in Duytſlant, ende elders, daer den oorlog veel volck verſlint,) van de Beeſten gegeten: ten minſte met het ſtof de Aerde ten laetſten gemiſt. De Poëet *Lucretius* heeft dit geeſtig uytgebeelt in ſijn 2. boeck:

Sic tempeſtivis ex imbribus humida tellus.
Vertit ſe primum in frondes, & pabula læta
In pecudes, vertunt pecudes in corpora noſtra
Naturam, & noſtro de corpore ſæpe ferarum
Augeſcunt vires, & corpora pennipotentum.

Uyt de Redenen, die wy nu wijdloopig tegen malkanderen geſtelt hebben, meene ick volkomentlick te blijcken, dat onſe Inlantſche kruyden onſe Lichamen dienſtiger, bequamer, ende nuttelicker zijn, als ons met aengeboren aert ende gematigheyt, gelijck als in Maegſchap beſtaende: daer de Vremde, ende Uytheemſche daer van gantſch vervremt ſijn, als die onder eenen andere Lucht, uyt andere Aerde, ende Water haren oorſpronk, ende onderhout getrocken hebben. Waerom wel te regt in de voorgaende eeuwe geſchreven is by den Françoiſche kruyt-beſchrijver *Ruellius*, Datter geen deel van de Geneeſ-konſte onſekerder en was, dan het welk uyt een ander Land, als het onſe, de Geneeſ-middelen kreegh; ende een ander, ontrent twee hondert jaren ouder, *Arnoldus de Villa nova*, geneeſ-meeſter van keyſer *Frederik* de II. dat hy onwetende, ofte een bedrieger is die vremde Geneeſ-middelen ſoeckt, daer hy met gemeene kan helpen. Nu, om met een rouwe gelijckeniſſe de twijfeling over de deught van onſe Inlantſche kruyden wech te voeren, genomen datter Droogiſten waren, die den droogen Kaes van Lombardyen (den welken wy na de ſtad *Parma*, daer ontrent hy meeſt gemaekt wert, *Parmeſaen* noemen) uyt Italyen, dat in verre noch al vry wat ſcheelt van Indyen, deden komen, ende van den ſelfden pack-huyſen vol hadden, uyt de welcke de Apotekers twee drie's jaers ontboden, ende dat die dan moeſten wagten, tot datter yemant (die juyſt van den Inlantſchen walgden (uyt luſt een ſtuck liet halen; ſoude men ſodanige Kaes wel keuren voor den onſen, die wy weten waer van, ende hoe hy gemaekt is, ende wy t'allen tijde verſch konnen hebbē, die daer beneffens oock lichter te verteren is, ende ongelijck beter voedſel geeft? Ick gelove een yegelik wel kennelick te weſen, dat onſe Hollantſche Boter, ongelijck beter is, als die uyt eenige Landen ſoude mogen over-geſonden werden, ende waerom en geloven wy ſulcx oock niet van de Kruyden, dewijl de ſelvige de voornaemſte oorſaeck geven aen de deugt van de Boter? Het gene wy, geſont ſijnde, uyt andere Landen niet en ſouden begeren, ſullen wy dat in onſe Sieckten, ende Kranckheden ſo dier koopen?

8. *Cicero* en kan hem niet genoeg verwonderen, hoe dat wy ſo een vremde walging hebben van onſe eyge dingen, 1. *de Finib.* My dunkt dat hier van tweederley oorſaken ſijn, de Gewoonte, ende de Seldenheyt. Van de Gewoonte ſpreeckt de gemelte *Cicero* aldus in ſijn boeck van de Vrientſchap: *De Outheyt, ende Gewoonte heeft een groote kracht. Niet alleen in dat, 't welck een dier is; maer oock in de ziel, gelt de Gewoonte, dewyl wy op bergen ende wilde plaetſchen geerne zijn, om dat wy ons aldaer lang onthouden hebben.* Siet ſelfs, in de borgelike regering, daer yet, dat te voren meerder gedaen is, voor een voor-ſchrift (wanneer de ſake maer tot het voornemen dient van de gene, die meeſter van't ſpel is) als quanſuys geen nieuwigheit ſijnde bygebracht werd: gelijck offer niet meerder te letten was, wat te Roomen geſchieden, gelijck de vrome Rechtſgeleerde ſpreeckt, als watter behoorde te geſchieden. Laet de Gewoonte weſen de tweede Nature, gelijck men ſeyt, wy moeten even-wel een vaſter ſtock-regel houden in de Menſchelicke handelingen, als de Tyrannye (gelijck *Hieronymus* ſpreekt) van een oude Gewoonte. Een miſſlagh hoe ouwer, hoe arger; ende hoe hy, eer hy dieper wortels maekt, raſſer dient uytgeroeyt.

De Seldenheyt (die wy de ander oorſaeck geſtelt hebben (doet hier mede al vry wat toe. Want al wat niet wel te vinden is, ſeyd *Plato*, dat is koſtelick,

Quicquid quæritur, optimum videtur.

Maer hy vougter by, Dan het Water is beſt te krijgen, ende alderbeſte koop, daer het even-wel het alderbeſte dingen is, gelijck de Poëet *Pindarus* ſeyd. Laet ons maer Water, laet ons maer Meel hebben (ſeyde de wijſgerighe *Epicurus*) ende wy en behouven *Iupiter* ſelve ſijn geluck niet te benijden. De gemelte *Plato* prijſt ſeker wet, waer by verboden werde, yemant by ſijn buyren water te gaen halen, voor al eer hy op ſijn eygen erf diep hadde laten graven: ſijnſe niet grooter beriſpinge waerdig, die in haer eyge beken ſchoon ende klaer water hebbende, 't ſelve laten ſtaen, ende met groote moeyte modderig water uyt vremde gronden gaen putten? die Gods gaven, die ſy t'huys hebben, ende waer van alle Landen verſien ſijn, verachten, ende die op een ander ſijn alleen achten? Maer dit iſt, ons en behaeght, noch en vermaeckt niet, als dat van verre komt, ende met gevaer gehaelt werd.

——— *ultimis ab oris*
Attractus ſcarus, aut arata Syrtis
Si quid naufragio dedit, probatur.

Maer gelijck wat vremt is, by ons geacht wert, ſo wert oock het onſe by de vremden. Indien de volckeren, ſeyd *Montaigne*, daer wy van daen halen het *Pok-hout*, *Sarzeparilla*, ende *China*, Geneeſ-meeſters hebben, hoe veel meenen wy, dat ſy niet door de ſelfde

vremdig-

vremdigheyt,ſeldenheyt,ende dierte, en houden van onſe *Kool*, ende *Peterſelye*? Onſe Matroſen, die nae Ooſt-Indien,op de kuſt van *Guynea*,eñ andere vaerten doen, ſijn door de banck wel verſien van *Loock* om onderwege te gebruycken;ende krijgen,van elck bolleken, dat ſy over houden, gout ende handen vol nagelen,ende dat volck houd ons Loock koſteliker, als hare koſtelickheyt. Wy belachten de Indyanen, doen ſy tegens eenige nietige, ende by ons weynigh waerdige dingen, haer betere waren plachten te vermangelen: maer en ſpelen ſy ons dat niet wel betaelt als wy voor haer Droogen, die ſy anders niet en ſouden achten,ſo goede ſtucken van achten moeten betalen? Wy zouden meerder reden hebben, om met haer te ſpotten, by aldien ſy ſo grooten zee quamen overvaren,om hier te halen onſe Gras-wortels,Broenetelen,Paerde-bloemen, ende diergelijcke. Want het gene, wy van haer aldus halen,en is niet een hayr beter,by haer niet meerder geagt,ende ſelfs voor ons nergens nae ſo goet niet. Dan het heeft hier al mede plaetſch, *Familiaritas parit contemptum*,dat gelijk al te groote ghemeenſchap onder de luyden allencxkens kleynachtinge broeyt, ende daer na ſmaet,ende verachtinge baert: ſo verachten wy oock de Kruyden, die by ons gemeen zijn, ende dagelickx werden. Dat men kent en wil men niet,ende dat men niet en kent neemt men graeyigh aen.

Ita plerique ingenio ſumus omnes:noſtri noſmet pœnitet.

Geeft yder Hoen een vollen back,
Op dat het ete met gemack,
En let eens hoe het ſal vergaen,
Niet een en ſalder blijven ſtaen;
De volheyt is hun geenſins ſoet,
Daer is geen luſt in overvloet,
Een yder loopt bezijden af,
Om graen te ſoecken in het kaf.

Wy treden ons eygen Kruydē,die tot onſen dienſt ende gebruyck gewaſſen zijn, met de voeten, ende laten de ſelvige alle jaer onnuttelik vergaen als geen meerder kenniſſe daer van hebbende,dan den Eſopiſchen haen, van den diamant, die hy met de pooten wegſchrappelde: ende wy halen onſekere, oubacke, vervalſchte, ondienſtige, met groote koſten, ende gevaer uyt vergelegene Landen. De Vrouwen, die ſwanger gaen,hebben dickwils een verkeerden Luſt, dat ſy haer eyghen eten ende goeden koſt niet en meugen, maer verlangen na yet, dat ſelſaem, buyten tijts ofte anders niet te krijgen,ja oock hinderlick is: my dunckt,dat wy aen de ſelfde ſiekte vaſt ſijn,als ons de goede middelen,die wy t'huys hebben,tegenſtaen ende alleen gebruyken willen de gene die van ſo verre moeten gebragt werden. Ik neem beyde voor een gebreck op, het welck byſondere Geneeſ-middelen van doen heeft, doch die niet in 't eylant *Anticyra* en behouven gehaelt te werden,maer die elck in ſijn eygen land genoeg kan vinden Dr.*Primeroſe*,hier voor vermelt,wenſcht dat Engelant(daer hy woont)gelick het by ſijn ſelven genoegh heeft tot nootdruft, ende kleederen, oock verſien was van Geneeſ-middelen, beſluyt even-wel, dat, indien ſelve met even-veel voordeel konde geſchieden, de Inlantſche altijt voor de Uytheemſche behoren genomen te werden. Nu dat ſulcx met meerder voordeel geſchiet,meenen wy by ons beweſen te werden.

Het III. Capittel.

1. *Redenen, tegens de Inlantſche Kruyden, als nieuw ende onverſocht,vederleydt.*
2. *Dat de ſelvige niet alleen Veranderende en ſijn,maer oock Purgerende.*
3. *Dat tot de inwendige Mengel-middelen, met den Honich,de Suycker wel kan ontbeert werden;*
4. *Ende tot de Uytwendige den Olye, in wiens plaetſche wy de Boter hebben.*
5. *Dat de vremde Kruyden, al werden ſy in onſe Hoven aengehouden, haer vorige kracht niet en houden.*

NA dat in 't laetſt-voorgaende Capittel, uyt het tegen een ſtellen van de Inlantſche,ende Uytheemſche kruyden,klaerlick aengeweſen is,hoe veel de Onſe in deugt de Vremde overtreffen, ende niet alleen en behooren boven d'andere gehouden, maer ſelfs alleen gebruyckt te werden: ſo ſullen wy nu tegenwoordigh gaen beantwoorden de tegenworpingen,die aen het gene wy beweren ende bewijſen,eenige verhinderinge ſchijnen te maken.

1. Voor eerſt, kan ons tegen-geworpen werden, dat alle nieuwigheyt ende het verſoecken,gelijk *Hippocrates* ſelve ſpreeckt, gevaerlick is, ende derhalven ſekerder te weſen,dat men hem houdet by het oude, ende ſo veel hondert jaren beproufde.

Eventus varios res nova ſemper habet.
Nonne placet melius certis confidere rebus?

Ick en wil hier nu niet op ſeggen, dat al wat van outs gedaen is, daerom niet voor beter te rekenen en is, ofte dat de Outheyt niet en zoude zijn een Moeder, gelijk den oudt-vader *Arnobius* daer van ſpreeckt, vol van mis-ſlagen: maer ick ſal alleen vragen de gene,die op het oudt gebruyck ſoo vaſt ſtaen; indien de oude Grieckſche ende Arabiſche geneesmeeſters, die wy alleen na-volgen, in Hollant geboren waren,ende aldaer geleeft hadden,hare Droogen uyt Griecken-landt, Arabyen, ofte Indyen zouden gehaelt hebben, of veel liever, dat by haer niet zouden gebruyckt, en beſchreven zijn geweeſt, die hier waſſen, ende uyt onſe aerde van ſelfs voort-komen? Ick geloof, dat een yegelick my dit geerne ſal toeſtaen. Wel waerom en doen wy dan ſelver niet het het gene wy meenen, dat die treffelijke mannen alhier ſouden gedaen hebben, gelijk wy weten, dat by haer gedaen is in haer eygen vaderlandt, inſonderheyt, dewijl ons daer toe niet minder ſtoffe, noch gelegentheyt en ontbreeckt?

Commoda Naturæ nullo tibi tempore deerunt,
Si fueris contentus eo, quod poſtulat uſus.

My dunckt hier tegens al te hooren een gemeen geroep, Niet tegenſtaende het goet ſoude geweeſt hebben, dat in 't beginſel de Geneeſ-konſte geſtelt ware op Kruyden van ons Land, even-wel, dewijl van de Uytheemſche al over lange de prouf genomen is, ende hare krachten door de ervarentheyt van ſo veel hondert jaren beveſtigt ſijn, dat het tegenwoordigh niet alleen onnoodigh ſoude weſen, om andere in te voeren, maer oock gevaerlick, om met onverſochte Kruyden de geſontheit in de waeg-ſchael te ſtellen.

Om hier op te antwoorden, en ſal ick geen nieu verhael maken van het loſch gebruyck der gebruyckelicke Uytheemſche droogen: maer alleen ſeggen, gelijck de Oude, door Reden ende Ondervindinge, de krachten ende werckinge der Kruyden van haer Land hebben leren kennen, dat even den ſelven weg noch voor ons open ſtaet, gelijck wy in 't naeſt-volgende capittel nader ſullen aenwijſen. Behalven nog datter vele onder de Oude ſijn, die veel van de krachten der Geneeſ-middelen ſchrijven, om datſe ſo voor haer van andere beſchreven ſijn, ſonder dat ſy ſelve daer van de minſte prouf genomen hebben. Ende ſo wert den eerſten misſlagh in gevolgh getrocken, die men dan eerſt gewaer wert, als men tot de ervarentheyt komt. Van ſo een verhael *Galenus* 1. *Simp.* 27. die dapper ſtofte, een wonderbaerlick geneeſ-middel te hebben tegens de Gicht, ende dat daer by geval over quam yemant die de ſelfde in de voeten hadde, maer niet ſoo ſwaer of hy konde noch gaen: derhalvē verſogt ſijnde om die groote kragt aen de man te toonen, ende hy daer mede geſtreken ſijnde, den gantſchen nacht van pijn niet en konde ſlapen, ende dat, die te voren noch gegaen hadde, 's anderendaegs niet lijden en konde dat men hem droeg. Om verder te gaen, ten tijde, dat de Grieckſche geneeſ-meeſters haer Kruyden eerſt in 't werk ſtelden, doen was het by haer ſo nieu als 't tegenwoordig by ons ſoude weſen.

Quicquid novellum ſurgit, olim non fuit.

Daerom mag ick de gene, die al by 't oude ende gebruyckelicke willen gebleven hebben, wel antwoorden met de verſſen van den meer-gemelten *Eſtienne Paſquier*, die hy ſelve in ſijn *plaidoy* te pas bracht, als hy ſprack voor de *Paracelſiſten* (die alle nieuwe ende vele goede dingen hebben) tegens de gewoonlicke Geneeſ-meeſters:

Dicitur eſſe novus vobis Paracelſus, ob idque
Crimen, in obſcurum pellitur exilium.
At novus Hippocrates, novus & Chryſippus, & ipſe
Romæ Aſclepiades, tempore quiſque ſuo.
Qui nova damnatis, veteres damnetis oportet.
Aut iſta nihil eſt in novitate novi.

De Arabiers, en hebben 't daer oock niet by gelaten: maer nog verſcheyde Geneeſ-middelen in haer Lant gevonden, die veel ſachter ende bequamer haer werck doen, als die te voren by de Griecken in 't gebruyk waren, ende even-wel by de ſelve gantſch onbekent ſijn geweeſt. Waerom en ſouden wy dat loffelick voorſchrift hier te Lande niet mogen naevolgen? Waer toe en ſouden wy niet met danckbaerheit gebruycken de Kruyden, die Godt tot ons gebruyck hier ſo mildadelick doet groeyen, ende van de welke al een groot deel van ons verſocht is, ende noch alle daegh gebeſight wert.

2. Dan hier op valt wederom tegen, dat wy wel in 't gebruyck hebben eenige Kruyden hier waſſende, die wy *Alterantia*, ofte Veranderende noemen, te weten, die wercken door haer hoedanigheden met hitte koude, vochtigheyt, ende drooghte, dat is, die koude vochtigheden ofte delen konnen verwermen, heete verkoelen, die te vogtig ſijn verdroogen, de al te droge vervochtigen; als oock die van wegen haer ſtoffe verdunnen ofte verdicken, openen ofte ſtoppen, &c. maer dat ons Lant geen Kruyden en draegt, om den buyck weeck te macken, ofte aftreck te verwecken, die wy *Purgantia*, ofte purgerende noemen.

Dit is ſoo een gemeen, ende vaſt gevoelen by een yegelick, dat men meent ſulcx onwederſprekelick te weſen. Ick meene niet-te-min, ſoo door de Reden, als door de Ondervindinge, twee vaſte ſteunſels van bewijs, volkomentlik te bet oonen, dat ons Lant mede voort-brengt veelderley *Kruyden*, die ſo wel als de Uytheemſche, alderhande quade vochtigheden door den kamergangh af-drijven. Want alſo wy dagelickx bevinden, datter onder onſe Inlantſche kruyde, die van outs in 't gebruyk ſijn geweeſt, ſommige het ſlijm uyt het Hooft door nieſſen, ende quijlen, ſommighe door ophoeſten de Borſt ſuyverē, ſommige de Maeg met braken ontlaſten, ſommigehet Graveel ende het Water affetten, ſommige de Maent-ſtonden verwecken, de Uytheemſche daer in gantſch niet wijcken: waerom en ſouden in het ſelve Land niet waſſen, die de Dermen, ende 't anderIngewant van hare vuyligheit reynigen? Iſt wel gelooflick, dat de Nature, die een yegelick rechtvaerdelick geeft, gelijck *Galenus* ſchrijft, dat hem noodig, ende dienſtig is, ende die ons van alle andere Geneeſ-middelen ſo volkomentlick verſien heeft, haer hant alleen in Purgerende ſoude geſloten, ende ons als gedwongen hebben de ſelvige uyt ſo verre Landen met ſulcken gevaer, ende koſten te ontbieden? Dit ſoude voorwaer niet veel ſluyten. De meer-gemelte *Galenus* bewijſt in ſijn noyt-genoeg gepreſen boeck van het gebruyck der Deelen, dat in ons Lichaem gantſch niet overigh, noch te kort gemaeckt en is. Het gene God in de kleyne werelt (gelijck de wijſgerige ons Lichaem noemen) ſo konſtigh gedaē heeft, en is niet minder in de groote te vinden: derhalven oock niet te geloven, dat Godt almachtig, die alle Landen met ſijnen genadigen ſegen begaeft, de Indianen ten overe ſoude gegeven hebben, daer van wy geſtadigh gebreck ſouden lijden. De Onder-

vindinge

vindinge ſal de Reden vaſt ſtellen. De purgerende middelen zijn, volgens de mate van haer werckinge, driederhande, ſommige maken den buyck maer een weynig week, ende 't en ſy dat men van de ſelve veel in-neemt, ſullen weynig werken, ſodanige ſijn onder de Uytheemſche, ende gebruyckelicke, *Pruymen, Tamarinden, Caſſia, Manna,* waer voor wy hier te lande hebben, *roode Kool* (ſiet *Cato* de R. R. alwaer hy de toebereydinge beſchrijft) *bleyke Roſen, Spinagye, Beet, Suyring, Patientye, Violen,* &c. ende van de gene, die buyten de hoven opſlaen, (van de welcke wy meeſt ſpreken) *Maluwe, Thalictrum, Broenetelen,* de jonge ſcheutjens van *Hoppe,* het loof, ende de wortelen van *Varen, Melde, Mayer,* wilde *Zee-koole, Algoede,* ofte *Lammerkens oore, kleyne Santorye, Duyve-kervel, Alſſen,* de wortels, van *geel Liſch,* ende *Boom-varen, Mede, ſoete* ende *ſuyre Wey,* in de welcke de verhaelde Kruyden bequamelick geſoden werden. Hier toe kan mede ghebruyckt werden het *Sap van een ouden Haen.* Sommige ſetten matelik af, gelijk *Rhabarber,* in wiens plaetſche wy konnen gebruycken den *Water-patig,* die oock *Rhabarbarum monachorum* genoemt wert, als of hy by de twee Minder-broeders, die over den Arabiſchen *Meſue* geſchreven hebben, voor den regten Rhabarber gehouden was; als oock het zaet van *Iennettekens,* het affietſel in Wijn van het hout van *Alfs-rancke,* ſap van *Bingel-kruyt.* Soo magh men in plaetſche van *Sene-bladeren,* ende diergelijke, nemen het zaet ofte ſap van *Salomons ſegel,* de jonge ſcheutjens, ofte wortelen van *witte Bryonye,* ofte *wilde Wijngaert, Speer-wortel,* ofte *Water-kalfs-voet,* de jonge ſcheuten, knoppen, bloemen, beſyen. bladeren, ſadekens, ofte wortelen van *Hadig,* ende van *Vlier,* ende, die geweldig af-drijft, de middelſte ſchors vã de taxkens, die wel voor *Gutta gamma, Scammonye, Turbith* ende andere ſterck af-drijvende mag verſtrecken; als oock het ſap ofte poeyer van *Rhijn-beſyen,* van *Zeewinde,* ofte *Zautenelle, Brem-zaet,* de wortel van *Vyerkruyt,* ofte *ſwart Nieſ-kruyt,* het ſap van *Muer-peper,* het ſap, zaet, wortelen van *Wolfs-melck, Duyvels-melk,* ende veel meer andere van dit ſlach, die wy hier nae ſullen beſchrijven. Ick weet wel, dat deſe laetſte uytermaten ſcherp, ende ſterck ſijn, ende ſo ſijn oock de verhaelde Uytheemſche: dan gelijck die ſcherpigheit door vermenginge van wat anders verſacht ende verbetert wert, het ſelvige konnen wy oock bequamelick doen in onſe Inlantſche, gelijk ook onder wat Boters mengen, ofte met vet Vleeſch-nat, waer in de ſcherpigheit blijft ſteken. De eerſte (gelijck ſeker Grieck van 't verſtant ſeyde) hebben een ſpoor, de laetſte den toom van doen Nu waer beyde te vinden is, ende hoe dat uyt de verhaelde, ende andere Kruyden voor de winter Syropen, Conſerven, ende diergelijcke Mengel-middelen konnen bereyt werden, ſal ick hier na wijdloopigh aenwijſen.

3. Hier ſoude wederom een nieuwe ſwarigheit konnen vallen, dat dewijl de gemelte Syropen, Conſerven, &c. nootſakelicken met *Suycker* moeten gemaeckt werden, ende het Suycker-riet by ons niet en waſt, wy gedwongen ſijn de ſelve van buyten te krijgen. Dan hier in en ſteeckt gantſch geen ſwarigheyt. De Suycker wert by de Geneeſ-middelen gemengt, ſoo om dat het door ſijnen ſoeten ende aengenamen ſmaeck de onaengenaemheit van de ſelve ſoude verminderen, ofte wech nemen, als inſonderheyt om die te bewaren, ende goet te houden, op datſe altijdt by noot gereet, ende by de hant ſouden weſen. Tot bey de inſicht is onſen *Honich* bequamer als de Suycker. Want wat de ſmaeck belangt, daer en is niet dat den Honich in ſoetigheyt overtreft. Wel is waer datter een weynigh ſcherpigheyt onder is, dan die wert betoomt door het vermenghen van 't *Water,* met het welck men gewoon is den Honich, tot de Geneeſ-middelen, op te koken. Want 't Water, als of het was een gemeene ſtoffe, van al't gene, daer het mede vermengt wert, en verwermt niet met verwermende, nog verkoelt met verkoelende, gelijk tegens den Italiaenſchen *Montanus* wel aengeweſen is van dẽ Françoiſchen *Fernelius:* maer verdooft en vermindert altijt de kragt van de Werme, ende Dun-makende drogen, die daer in gekookt werden. Dat den Honig oock bequamelik bewaert, blijkt genoeg aẽ *Theriakel, Mithridaet,* en andere Mengel-middelen, die met Honig gemaeckt ſijn, dewelcke ſo vele jaren duyren, datter naeuwlicx eenige tijt de ſelve kan doen bederven, als den Honich maer goet, bequamelick gemenght, ende na de konſt gekookt is. Want hy is van dien aert, ſeyt *Plinius,* dat hy mede de Lichaemen voor de bedervinge bewaert. Waerom ook het lijk van *Alexander de Groote* met Honich is ghebalſemt geweeſt. *Statius* in Sylvis:

Duc & ad Æmathios manes, ubi belliger urbis
Conditor Hyblæo perfuſus nectare durat.

Daer-en-boven brenght den Honich, de Geneeſ-middelen, onder dewelcke hy vermenght wert, het ſy de ſelve veranderen, ofte aftrek maken, noch een ander voordeel by, ende vordert de kracht van de ſelvige. Want door ſijn afvegende kracht vermenght met wat ſcherpigheyt wert de afdrijvende kragt vermeerdert, ende by d'andere helpt hy de verſtoptheyt openen, ende de grove ende taeye vogtigheden ontdoen ende verdunnen. So dat de Syropen (in de welcke de Suycker meeſt te pas komt) ſtaende by-na alleen op die twee werckingen, veel dienſtiger, ende bequamer ſijn, van Honig gemaekt, als van Suycker. Men ſoude mogen ſeggen, dat den Honig wel dienſtig is in ſodanige Syropen, die alleen ſtrecken om te openen, ende de vogtigheden te bereyden: maer dat hy aen d'ander ſijde ſchadelik ſoude weſen in de gene, die verkoelen, ende daer toe in de brandende Koortſchen, ende andere heete Sieckten in-gegeven werden: daer op ſtaet te antwoorden, dat de Suycker ſelve (waer uyt blijckt de

de miſſlag van onſe vrouwen,die meenen,dat ſy met Suycker de kracht van den Wijn breken) oock een hitte ende ſcherpigheyt by haer heeft,gelijck de Chymiſten ſulcx met haren uyt getrocken Geeſt volkomentlick vertoonen , ende derhalven onbequaem is om gemenght te werden onder het gene dat men tot verkoelinge wil ingeven.Dit is de oorſaek dat de gene,die een Onſtekinge,ofte de ſprou in de keel hebben , klagen dat ſy ſelfs van *Syroop van Violen* ſulcken brant,als of ſy enckel peper lickten,in de keel gewaer werden. Derhalven is beter voor de onſtekinge een verkoelent gorghel-water te beſighen , ende voor de ſprou verſſe , ofte ongeſoute boter te licken , ende voor den brant te drinken*Gerſte-water*, Water.daer de *Verkoelende zaden* mede uytgetrocken zijn , ofte ('t gene de Vrouwen in Vranckrijck doen) daer de rootachtige wortels van *Suyring* eens lucht in opghekoockt ſijn,het welck lieffelick in 't geſichte(als rooden Wijn niet qualick gelijckende) ende niet onaengenaem van ſmaeck en is. Tot het ſelfde ſtreckt mede onſe *Suyre Wey*,die wy,heet gemaeckt zijnde,met *Suyring*,ofte *Schaeps-Suyring* konnen uytperſſen,ende alſo,ofte oock alleen , laten drincken.

4. Ende gelijck wy met denHònig de Suycker wel konnen derven,even-eens iſt gelegen met den *Olye*, in wiens plaetſche wy hier de*Boter* in overvloet hebben , dewelcke geen minder kracht en heeft , als den Olye,om te verſagten,ende te doen rijpen. Kan ook ſeer lang bewaert , ende ſonder zout goet gehouden werden , wanneer men de ſelve in 't eerſte met een glas in de Son ſtelt , ende de wey, daer op komende , geſtadig af laet lopen : anders bederftſe lichtelik,ende geeft van haer een onlijdelicken ſtanck. Maer wel gehouden ſijnde wert bequamelick , in plaetſche van Olye,gedaen in Pappen,Plaeſters,Salven,ende diergelijcke Heel-middelen.

5. Yemant ſoude ons noch tegen mogen werpen, dat,alſo vele van de vremdeKruyden in onſe Hoven konnen onderhouden werden , dat wy die in 't ghebruyck ſouden mogen houden,ſonder de ſelve elcke reys van buyten te ontbieden. Dan dit is al mede ligtelick te beantwoorden. De wijſgerige *Plato* heeft eertijts ſeer wel geſeyt, dat verſcheyde plaetſchen op der aerde verſcheyde dingen voort-brachten. Doen in de ſchepping de Kruyden , ende Boomen uyt het aertrijk opſlougen,ſo droug elck(gelijk *Moſes* ſchrijft Gen. cap. 1) zaet na ſijnen aert. Deſen aert beſtaet uyt de nature van de Aerde , Water , en Lucht ; als oock op wat graed het onder de Son , ende onder wat geſternte hetLant gelegen is De wijſe *Anaxagoras* ſeyde dat de Aerde was de moeder van de Plantſoenen,ende de Son de vader,dat is,den Hemel met de vier Elementen , onder welcke de Aerde de voornaemſte ſtoffe geeft, die van ſelfs volgens haren aert de Cruydē voort-brengt.So bevint men dat in't eylant *Candia*,de aerde geroert zijnde,alſſer niet anders geſaeit en wert,daer uyt*Cypres* groeyt.So brengt het Joodſche lant allen*Balſem* voort,Arabyen *Myrrhe* de Ooſt-Indiſche eylanden *Speçeryen* , onſe Landen mede haer byſondere kruyden. De Poëet *Virgilius* heeft dit mede wel aengeweſen.

Diverſæ arboribus patriæ,ſola India nigrum
Fert ebenum,ſolis eſt thurea virga Sabæis.
Quid tibi odorato referam ſudantia ligno
Balſamaque,& baccas ſemper florentis acanthi?

Van wegen deſen ingeboren aert en konnen onder de vremde Kruyden , ende Boomen de meeſte niet overgebracht werden,om alhier te waſſen : ſommige waſſen wel,maer onvolmaeckt, ſoo datſe noch bloemen,noch vrugten voort en brengen, ende gaen dan ten laetſten uyt , gelijck ick noch onlangs in *Aloë* bevonden hebbe. Nu die al welig waſſen, en wel overblijven , om dat ſy een geheel ander voedſel moeten trecken uyt vremde Aerde, ende onder eenen anderen Hemel leggen,verlieſen de kragt,die haer van de Oude toe-geſchreven wert: Sy ſchrijven de *Perſiken* in Perſſyen ſo vergiftigh te weſen, dat ſy terſtont yemant ombrengen : ende by ons , daer ſy een ſachter aerde,ende lugt hebben,ſijnſe een aengename vrugt. *Scheerlinck* heeft hier weynig kracht , daer men met den ſelvigen eertijts te Athenen de miſdadige plag te dooden,gelijck in't exempel van *Socrates* by ons verhaelt is,in't 3.deel 4 boek van Schat der Ongeſontheit op 19.of laetſte Cap. *Kool* en kan in Egypten niet gegeten werden om ſijn bitterheit,daer hy by ons,ende elders voor ſalaet eñ moes,een aengename ſpijſe is. De *Cappers*,die in Afriken voort-komen,vallen te ſcherp om te eten,daer de Spaenſche ons ſtrecken voor een lieffelicke ſouce. En de ſo gaet het voorts met andere. Selver in elck Lant, heeft elck Kruyt nog een byſondere plaetſch, daer het, na ſijnen aert, ende eygen voedſel waſt. Soo ſchrijven de Oude dat *Santorye* in den Eliſchen acker vrugtbaer was,op de bergen onvruchtbaer,in de beemden maer een bloem en kreeg, in de dalen noch geen bloem en konde voort-brengen. Wy bevinden oock merckelick dat Lepel-bladeren,Bekeboom,ende andere kruydē, veel van haer kragt verlieſē,die ergens verplant ſijn, van de plaetſch daer ſe van ſelfs na haren aert opſlaen. *Virgilius* heeft ſulcx mede aengemerckt in't 2.boeck van ſijn Landbouwinge ,

Sponte ſua quæ ſe tollunt in lumini auras,
——læta,& fortia ſurgunt Quippe ſolo Natura ſubeſt.

Daerom ſeyde *Prophyrius* dat de plaets , niet minder, als het vaderlant het beginſel aen de telinge gaf. Waer door alles niet alleſins en waſt , ofte daer het al waſt , als gedwongen voedſel,ende 't welk tegen ſijnen aert ſtrijt,inſuygende, ſo goet niet en is, wat naerſtigheyt daer oock toe gedaen wert.

Vidi ego lecta diu,& multo ſpectata labore,
Degenerare tamen.

De Wijngaert wert hier wel onderhouden , ſo dat hy

hy oockſtijpe ende ſmakelike *Druyven* voort-brengt, dan de ſelvige en konnen even-wel geen goede wijn uytleveren. De *Meloenen* werden met groote ſorghe op-gequeeckt, ſo dat ſy ook tot haer volkomen gro-te komen, dan en hebben nergens nae de deugt, van de gene, daer ſy uyt de Aerde, ende Lugt na haren in-geboren aert groeyen. Sien wy oock niet dat het een Land liever, ende weeldigher het eene Koren ofte Zaet draegt, als het ander. De geleerde Poëet *Virgilius* (ende de ſchrijvers van de Lant-bouwinge, hier voor gemelt, hem volgende) heeft daerom met goe-de reden, in ſijn 1. boeck van de Lant-bouwinge, de Huyſluyden geboden, voor het zaeyen, hier wel op te letten, ſeggende, dat al van den beginne elck lant, als een vaſte wet, ſijnen byſonderen aert van de Nature gekregen heeft.

At prius ignotum ferro quam ſcindimus æquor,
Ventos, & varium cœli prædiſcere morem
Cura ſit, ac patrios cultus habituſque locorum,
Et quid quæque ferat regio, & quid quæque recuſet.
Hic ſegetes, illic veniunt felicius uvæ,
Arborei fœtus alibi, atque injuſſa vireſcunt
Gramina; nonne vides croceos ut Tmolus odores,
India mittit ebur, molles ſua thura Sabæi,
At Chalybes nudi ferrum, viroſaque Pontus
Caſtorea, Eliadum palmas Epirus equarum?
Continuò has leges, æternaque fœdera certis
Impoſuit Natura locis, quo tempore primum
Deucalion vacuum lapides jactavit in orbem.

Dit en heeft niet alleen plaetſch in Bomen, Kruy-den, ende alles wat de Aerde voort-brengt: maer ook in de Beeſten, Vogels, Conijnen, ende alle andere Dieren, die men hout, hoe goet voedſel dat men haer geeft, ſo en heeft het dien aert ende deugt niet dat ſy ſelve in 't wild ſouden rapen, ende waer van ſy beter varen. Men ſiet ook dat de Luyden, die uyt een verre Lant verplaetſcht werden, eerſt ſelve, ende daer nae hare navolgers door den aert van 't Lant haren ou-den aert allencxkens veranderen. So ſchrijft *Fazelli* in ſijn hiſtorye van Sicilyen, dat de Stadt van *Mazara*, daer de hoenderen groter waren, als ergens in Euro-pa, ofte Afriken, door de oproerige Spaengjaerts in 't jaer 1517. overrompelt, ende na uytjagen van de Borgers, vijf jaren bewoont ende in die tijt alle de hoenderen vernielt ſijnde: als de inwoonders daer na weder quamen, mede brengende een deel paren uyt de naeſte ſteden, dat hy ſelve geſien heeft de kuykens van de hoenders komende, door inſtorting van den Hemel, allencxkens tot de eerſte grote ſijn gewaſſen. Kan de gelegentheit van de plaetſch dit in de Dieren wercker hoe veel te meerder hebben wy, diergelijke veranderinge te verwachten in de Plantſoenen, die vaſt in de aerde ſtaen, ende dat wy ſien hoe ſommige (gelijck ſelfs de *Made-lieven*) door dickwils verplan-ten elcke reys veranderen.

Het IV. Capittel.

1. *Hoe de krachten der Kruyden te kennen ſijn uyt de*
2. *Smaeck,*
3. *Reuck.*
4. *Gelijckeniſſe van Verwe,*
5. *Van Gedaente met de Deelen des Lichaems,*
6. *Ofte met de Gebreken.*
7. *Dan ſekerſt door de Ervarentheyt.*

1.

NA dat met goede redenen, gelijck wy meenen, bewefen is het recht ghebruyck der Inlantſche Kruyden: ſo ſtaet nu te vertoonen, hoe dat men tot kenniſſe van haer Krachten ſal geraken. De krachten moeten in ſimpele, ende geen ghemengde Geneeſ-middelen onderſocht werden: ende dan oock gelet, gelijck *Galenus* beyde vermaent, niet wat hoedanig-heyt ſy in haer ſelven hebben, ofte na haren aert ende gantſche nature, gelijck de Natuyrlicke wijſgerige doen, maer nae datſe met ons, ende onſe nature ghe-ſtelt ſijn. Te weten, niet ofte yet in 't gemeen heet, kout, vochtig, ofte droog is, ofte dat het eenigh ander dier kan verwermen, verkouwen, vochtig maken, of-te verdrogen, maer dat het ſodanige hoedanigheden het Menſchelicke lichaem mede-deelt.

De Enckele, ofte ongemengde Geneeſ-middelen hebben hare kracht na driederley Hoedanigheyt, ge-lijck breeder aenghewefen is in het Eerſte deel, 4. Boeck, Cap. 1. No. 5. van den *Schat der Onghe-ſontheydt*, Nae de eerſte, te weten, het uytſteken om eenigh *element*, dat boven de andere de overhandt heeft, is een Kruyt heet, kout, vochtig, ofte droog. Na de tweede, te weten de ſtoffe, is het een dun, ende fijn van deelen, het ander grof, ende taey. De derde hoe-danigheyt en ſpruyt niet uyt de gematigheyt, nog uyt de ſtoffe, maer uyt de geheele ſelfſtandigheit, ende en is niet anders als een verborge eygenſchap van haer gantſche weſen, gelijk daer ſijn die affetten, ende het vergif wederſtaen, ofte diergelijcke kracht hebben: gelijck die van den eerſten ſlag, verwermen, verkoe-len, &c. van den tweeden, openen, ſluyten, &c. Van deſe twee konnen wy door kennelicke teyckenen ko-men tot wetenſchap van haer krachten: maer de der-de hoedanigheyt en is niet als door ervarentheyt te ondervinden.

De Ken-teyckenen werden gheſtelt in Smaeck, Reuck, Gelijckeniſſe van Verwe, ende van Gedaente met de Deelen onſes Lichaems, ofte met de Gebre-ken.

2. Wel te recht beriſpt *Galenus*, een Bottert, die voor gaf, dat om de Kragten der Kruyden te kennen, de Sinnen geen plaets en hadden. Want hoe (ſeyt hy) weten wy dat het vyer heet, en het Ys kout is, als uyt het gevoelen? Ende die ontkennen wil, 't gene de Sinnen ons merckelik openbaren, die en ſal niet we-ten waer hy 't beginſel van ſijn bewijſ-redenen van

daen ſalhalen. De Poëet *Lucretius* is van het ſelfde gevoelen in ſijn 4. boeck:

Invenies primis à ſenſibus eſſe creatam
Notitiam veri, neque ſenſus poſſe refelli:
Qui niſi ſint veri, ratio quoque falſa fit omnis.

De Grieckſche geneeſ-meeſters *Hippocrates, Theophraſtus, Galenus*, als oock de Kruyt-beſchrijver *Dioſcorides*, ende na haer de Arabiſche, hebben allegader de kennelicke teyckenen van de Krachten der Kruyden, ende Droogen getrocken uyt den Smaek. Want alſo den ſelfden voortkomt uyt haer ſtoffe, ende gematigheyt, ſo kan hy te kennen geven wat heet, ofte kout, grof ofte fijn van deelen is. Het onderſcheyt van den Smaeck wert geſtelt negenderley, Scherp, Suyr, Vetachtig, Zout, Serp, Zoet, Bitter, Wrangh, Smers: waer van de drie eerſte ſpruyten uyt een dunne ſtoffe, de middelſte uyt een middel-matige, de laetſte uyt een grove, ende aerdachtige.

Scherpe ſmaeck is in 't gene geproeft ſijnde op de tongh bijt, ende met eenen verwermt, ende ſomtijts oock als brant; gelijck *Peper, Loock Kerſſe*. Beſtaet in een heete hoedanigheit, ende een fijne drooge ſtoffe. Derhalven al wat ſcherp, ende bijtende van ſmaeck valt, dat heeft eenen aert na het vyer: den welken als hy noch niet te ſterck en is (de hoedanigheden der droogen, werden na haer ſlappe, ofte ſtercke werkinge in vier graden onderſcheyden) maer buyten den derden graed blijft, gelijck in *Hyſſoop, Peterſelye, Venckel*, heeft kracht binnen in 't Lichaem, om door te dringen, de wegen te openen, ende de dicke vochtigheden te verdunnen, van buyten opgeleit om de huyt open te maken, de vogtigheden uyt te trecken, ende te doen vervliegen. Dat nog ſcherper, ende heet over den derden graed is, ende geproeft ſijnde niet alleen een groote ſcherpigheit op de tong en laet, maer nog met een dunnen damp in 't hooft opſtijght, het ſelve brant ende maeckt puyſkens, gelijck *Moſtaert*, ofte verwekt bladeren, gelijk *Loopigh-kruyt*, ofte *Sondauw, Peter-kruyt*, ende *Water-hanen-voet*, ofte doet verteren, en verrotten, gelijck *Rotte-kruyt*, ofte *Sublimaet*.

Suyre ſmaeck prickelt mede met een bijtende fijnigheyt de tonge, doch ſonder eenige wermte, ende komt voort uyt een dunne, ende drooge ſtoffe, welckers wermte, ofte door bederven vervlogen is, gelijk in *Azijn*, ofte dat de koude ongematigheyt van begin de fijne ſtoffe bygewoont heeft, gelijk in *Suyring*, ende *Citroen-ſap*. Derhalven en is het Suyre niet minder doordringende, ende ontdoende, als het Scherpe: jae daer toe en is niet krachtiger, als den *Azijn*, in ſonderheyt wanneer hy out, ofte over-gehaelt is: want dan doet hy ſelver het metael, gelijck het *Citroen-ſap* de paerlen, af-eten, ende verteren. Dan dit onderſcheyt valt tuſſchen deſe twee Smaken, dat het Suyr van buyten opgeleyt, niet en ondoet, ofte en doet vervliegen, gelijck het Scherp, maer in tegendeel te rugge ſtoot, ende de Sinkingen ſteut, ende ſulcx veel ſtercker, als 't gene kout, ende t'ſamen-treckende is; want door fijnigheyt kan het de kouw dieper in dringen. So bevinden wy, dat den Azijn, de Sinckingen te rugh ſtoot, het bloeden uyt den neus, ende alderhande bloet-gangh, ende loop ſo door ſijnen damp, ſelfs alleen, ofte met water ingenomen, tegen houd.

Vette, ofte *Smeerachtige ſmaeck* en is eygentlick geen ſmaeck, maer even-wel onder de ſelfde eerſt geſtelt van *Theophraſtus*. Hy en vertoont gantſch geen hitte, noch ſcherpigheyt op de tonge, maer alleen eene lijmerigheyt, daer de ſelve als mede beſtrekē blijft. Sodanige is in *verſche Boter, Olye, Vet, Heemſt-wortel*. Hy beſtaet in een dunne, ende lugtachtige ſtoffe, dewelke in hitte, ende koude gematigt is ſonder droogte (want ſoude anders mede, gelijk Scherp, ende Suyr, door-dringen, ende door-ſnijden) deelachtigh van een luchtige vochtigheyt, waer door het gene vet is, inſonderheyt bequaem valt om te verſachten, ende vochtigh te maecken.

Zoute ſmaeck en verhit de tonghe niet ſeer, dan ſchraptſe door ſijn ſterck verdroogen. Want hy en komt niet van ſeer ſcherpe hitte, maer die even-wel allencxkens ende metter tijd de aerdachtige deelen, dewelcke in de waterige vochtigheyt ſijn, opdroogt, ende verbrant: ſo dat men in de ſoute ſmaeck meerder droogte, als hitte gewaer wert. Sulcx blijkt voornamelick in het *Zout* ende *Salpeter*, ende minder in de *Zoutenelle*. Het gene zout is, beſtaet in matelicke ſtoffe, als vermengt hebbende, waterige, ende aerdagtige deelen, verdunt, prickelt, ſuyvert, ende opdrogende de overtollige vochtigheyt, bewaert voor bedervinge, te weten, matelick gebruyckt ſijnde; want anders valt het, door te veel verdroogen, hinderlick.

Soete ſmaeck is de mond lieffelik, ende aengenaem, geen uytſtekende hoedanigheyt deelachtigh zijnde, doch wat na de wermte treckende. Ende ghelijck het werm Water ons koude leden met vermaeck verwermt, tot dat de koude deelen daer uyt vervliegen, ſonder aldaer eenige moeyelicke hitte in de plaetſch te brengen: ſo is oock alle ſoetigheyd wermachtigh, maer ſonder eenige ſcherpigheyt, blijvende binnen de palen van verſoeten, ende verſachten. Sodanigen ſmaeck prouven wy in *Honich, Suycker, Soet-houdt, Boom-varen, Vygen, ſoete Appelen*, ende andere ſoete Vruchten. Deſen ſmaeck heeft groote gemeenſchap met den Vetten, als beyde matelick werm ſijnde, dan verſcheelt in de ſtoffe, dewelke in de Vette wat dunder is, in de Soete een weynig grover, maer die even-wel niet en treed buyten de middelmaet. Derhalven verſagten de Soete dingen mede ten deele, maer minder als de Vettte, gelijck ſy ook (hoe wel *Fernelius* anders gevoelt) de rouwigheit ſo veel niet en vereffenē. Dan alſo ſy in ſtoffe ende gematigheyt de maet houden, ſo hebben ſy kracht om de pijn te verſoeten, te doen rijpen, ende etter te maken.

Bittere ſmaeck is onſoet, ende tegenſtaende, ſteekt

uyt

uyt in *Alſſen*,ende *kleyne Santorye*. Komt uyt een gro-ve,ende aerdachtige ſtoffe,dewelke door groote hitte verbrant, ende verdrooght is. Waerom al 't gene bitter ſmaeckt,eenen heeten ende drogen aert heeft, ende een ſonderlinge kracht om af te vegen,ende te ſuyveren, onder weghen al mede ſlepende, ende afſchrappende, dat het ontmoet, ende ſulcx hoe bitterder,hoe ſtercker. Opent alle verſtoptheyt,wederſtaet de verrottinge,reynigt de vuyle ſweringen,ende verdroogt de waterigheyt die daer in vloeyt. Ende in 't korte,kan alles lang voor bedervinge bewaren, ende goet houden.

Wrange ſmaeck valt te ſamen treckende op de tonge. So ſeyde *Plato*,dat de aerdachtige deelen in vochtigheyt geſmolten ſijnde,te ſamen trecken,ende verdroogen de vochtige, ende gevoelicke deelen van de tonge. Is tweederhande. Sommige,gelijck in *Verjuys*, ende onrijpe Vruchten,beſtaet in een middelmatige ſtoffe tuſſchen waterig ende aerdachtigh,waer in niet de hitte,maer de koude,de overhant heeft. Want alſo de onrijpe Vrugten metter tijd rijpende,van wrang ſoet werden, ſoo blijckt dat de ſoetigheyt haer aenkomt door de wermte,maer dat den wrangen ſmaek ontſtont uyt koude. Al wat wrang ſmaeckt,is daerom verkoelende, verdroogende,ende de Sinckingen beletten, ende dit is de ſmaek die in Latijn *Auſterus*,ende by ons *Serp* ſoude mogen genoemt werden. Andere wrangigheyt,gelijk in *Gal-noten*,ende *Granaet-ſchellen*,en is niet deelachtigh van merckelicke vochtigheyt: maer gantſch droog,ende aerdachtigh, derhalven als koude ende t'ſamen-treckende,houden ſy de Sinckingen tegen, als verdroogende ſluyten ſy de wonden,daer over een rove makende, ende als aerdachtighe verdicken ſy de vochtigheden; *Acerba* in 't Latijn geheeten.

Onſmaeckelickheyt,ofte *Smettigheyt* noemen wy dat ganſch geen ſmaeck en heeft, noch eenighe merckelicke hoedanigheyt op de tonge en vertoont. Indien men de ſmaek van ſuyver Water vint in yet dat droog is,het ſelve magh geoordeelt werden by na gematigt, doch wat na de koelte,ende drooghte hellende. Dan alſoo beyde niet uyt en ſteekt, ſoo en kander geen ſmaek,noch eenige hoedanigheit vernomen werden, gelijck in ſommighe vruchten, als *Pompoenen*, ende *Cauwoerden*, als oock in *Terwe*, *Spelte*, ende *Stijffel*. Welckers ſtoffe, alſoo ſy recht klevende is, daerom voelt,ende ſtopt alle wegen, ſoo binnen,als buyten, verſacht de rouwigheyt, ende heelt toe het gene van een geſcheyden was.

Dit is ſo veel belangt de ſuyvere,ende ongemengde ſmaken: maer de dingen, die verſcheyde ſmaken hebben,ſijn oock van verſcheyde krachten. In *Alſſen* prouven wy behalven de bitterheydt, die haer eerſt openbaert, eenige t'ſamen-treckinghe, waerom hy oock boven de ſuyver-makende een te ſamen treckende, ofte verſterckende kracht heeft.

3. Het tweede Ken-teycken van de Kragten der Droogen wert getrocken uyt den *Reuck*. Onſe *Galenus* is hier gantſch tegen in 't 2. boeck van de Ongemengde,ofte Enckele geneeſ-middelen op 't 3. Cap. ſeggende het ſelve eenen grooten misſlag te weſen, ende dat niet al wat heet is,juyſt wel ruyckt, ofte dat wel ruyckt,juyſt heet is. Dan hy ſchijnt tegen ſijn ſelven te zijn,als hy in 't 10. boeck ſchrijft,uyt den reuk van oude Kaes (het welck een yegelick licht is) gheoordeelt te hebben, dat hy ſcherp, ende ſterck was, ende daerom hem dede leggen op een Gichtig been, gelijck hier voor verhaelt is;ende inſonderheyt als hy in het 18. Cap. van ſijn 4. boeck getuygt, ſommige Kruyden te weſen, die ons terſtont met haren reuck tegen ſijn; ende een geheelen ſtrijt tegens den Menſche beteyckenen,gelijck het ſap van *Scheerlinck*, *Mane-bollen*, ende *Bilſen-kruyt*. Aldaer verhaelt hy oock een kruyt geſien te hebben, ontrent Egypten gewaſſen ſijnde, van ſo ſtercke ende onaengename reuck, dat hy 't niet en dorſt prouven, maer oordeelde het ſelve doodelick te weſen. Wel is waer,dat den Reuck ſo vaſt niet en gaet,als de Smaeck,alſo de Smaeck geſchiet door het raken van de tonge ſonder datter yet tuſſchen beyde is:maer in den Reuck ſchiet de Lugt tuſſchen beyde,die dikwils verandert (ſonder dat wy 't gewaer werden) van wat anders, als het gene wy ruycken. Daer-beneffens is het weſen der Droogen ongelijk,ende uyt veel verſcheyde deelen beſtaende, gelijck wy terſtont met eenighe Bloemen ſullen aenwijſen,ende derhalven door eenderhande reuck geen kent-teycken en konnen geven van haer krachten. Dingen die niet en ruycken en vertoonen ons geen merckelicke hoedanigheyt, 't ſy heete, ofte koude, gelijk onſmakelicke een koude: maer alleen een grove ſelfſtandigheit. De meeſte Kruyden hebben eenen byſonderen ſmaeck, maer weynige reuck. Die geen ſmaeck en hebben, ſijn oock ſonder reuck, als mede de wrange,ſoute,ende bittere. Want alſo haer weſen, grof,ende aerdachtig is, ſo en kan het niet uyt-waeſſemen, om daer door reuck uyt te geven. Nu datter veel bittere dingen zijn, die ruycken, ſulcx en komt niet door de bitterheit,maer datter een andere ſmaek by vermengt is, dewelcke uyt dunder ſtoffe beſtaet, gelijck men bevint in *Citroen-ſchellen*, ende diergelijke. Doch al iſt dat *Galenus* den Reuck niet en ſchijnt toe te ſchrijven,om de gematigheyt van de Droogen daer door te kennen: ſoo hebben even-wel veel van de Oude geloofť, gelijck oock van de Jonge beveſtigt wert,dat al 't gene wel ofte lieffelick,ende ſwaer ofte ſterck ruyckt,heet ende droog was. Waer van de reden klaer is. Want den Reuck wert in een Kruyt, ofte yet anders gebracht, door koken, op dat het ſijn van deelen ſoude werden,om alſo in ruykende dampen te konnen uytwaeſſemen. Waerom heete,ende drooge Landen veel wel-ruyckende Kruyden geven hoewel oock ſodanige, doch weynige, by ons, ſelver

 in

in de flooten groeyen. Maer als men alle Ruycken-de Kruyden heet ende droogh ſtelt, wat ſal men dan ſeggen van Roſen, Violen, ende diergelijcke, dewelcke al gevenſe van haer eenen lieffeliken reuck, evenwel voor kout ghehouden werden? Tot antwoordt dient, dat in die Bloemen verſcheyde deelen zijn, eenige werme, ende veel meerder koude, waer na haer gematigheyt gerekent wert: maer de werme geven een dampigheyt op, van wegen hare fijnigheyt, dewelcke leyt in 't uyterſte van de bladeren, dat is, naeſt aen de lucht. Sulcx blijckt volkomentlick hier uyt, dat ſodanige Bloemen, geſtooten ſijnde, gantſch geenen reuck van haer en geven. Want in het ſtooten werden veel grove, ende koude deelen vermenght met de werme, ende fijne, die dan meeſt vervliegen. Ende dat de ſelvige gantſch weynig ſijn, is genoeg te mercken aen den lieffelicken, maer onſtercken reuk van ſodanige Bloemen. Nu de meeſte wel-ruycken-de Droogen hebben haer werme, ende drooge Deelen, ofte alleen van binnen, als de gene die niet en ruycken, dan geſtooten ſijnde, (want ſy ſijn van buyten bekleet met een aerdachtig, grof ende kout weſen, waer door het uytwaeſſemen van den reuck uyt de inwendighe deelen belet ende in-gehouden wert) ofte in eenig byſonder deel, ofte door haer gantſche ſelfſtandigheyt, gelijck de gene die ſo wel geheel, als geſtooten, goeden reuck uyt-geven De Napolitaenſche *Bapt. Porta*, ſchrijft 2. *Phytogn.* 40 dat Kruyden van eenen reuck, mede van eender kracht ſijn, ende dat ſy daerom openbaer liegen, die ontkennen, dat uyt den reuk de krachten voort-komen Hy verhaelt daer toe verſcheyde exempelen, waer van wy hier eenige, die by ons bekent zijn, ſullen ſtellen. *Zedoar*, ende *Confilie de Greyn* (daerom *Citrago* genoemt) ruycken na de *Citroenen*, verſtercken het Herte, verquicken de Geeſten, ende wederſtaen het Vergif. So doet oock *Ocymum citratum*, vel *Caryophyllatum*, *Baſilycum* met den reuck van *Citroenen*, ofte *Nagelen*. De wortels van *Caryophyllata* (dat men *Nagel-kruyt* ſoude mogen noemen) volgen in reuck, ende kracht de *Nagelen*; *Lavender-bloemen* de *Nardus*; *Scordium*, ende *Alliaria*, ofte *Loock ſonder Loock*, het *Loock*; *Kerſſe* de *Moſtaert*; *Velt-cypres* de *Pijn-boom*; *S. Ians kruyt* den *Herds*; *Muer* gheſtooten de *Concommers*; *Nip* de *Poley*, &c.

4. By deſe twee Kent-teyckenen van de Oude, vougen eenige Ionghe Geneeſ-meeſters een derde, ('t welck ſy wel voor het voornaemſte rekenen) genomen van de uyterlicke gelijckeniſſe: waer mede ſy niet alleen aen en wijſen van de kennelicke krachten in hoedanigheyt ende ſtoffe, maer oock van de verborgen eygenſchap. Hier komt voor-eerſt in aenmerckinge de *Verwe*. De Grieckſche *Galenus*, ende den Arabiſchen *Averroës* en houden niet van de teyckenen, die uyt de Verwe genomen werden, om dat de Verwen beſtaen in het buytenſte van 't geverwde, ende dickwils geſchiet, dat de hoedanigheyt van het geverwde deel, heel verſcheyden valt van hoedanigheyt dieder is in 't gehele, ende dat buyten geverwt is. Ende dat derhalven de Wittigheit in Snee, ende Kalk in Canfer, ende Zout geſien wert: dat het anders gelegen is met den Smaeck, die de inwendige hoedanigheden vertoont. Maer deſe (volgens het oordeel van den gemelten *Porta* 3. *Phyt.* 3.) en overweghen de ſake niet in de rechte ſchale. Want wat heeft de Snee gemeens met de Kalck, het Zout met de Canfer? dewijl wy niet en ſpreken, ſeyt hy, van alle wit, maer van eenderhande, ende dat juyſt niet boven op, maer ook van binnen is, waer toe men komen kan door het wrijven met de vingers, gelijck tot den ſmaeck, met het knauwen, waer door het buytenſte, met het binnenſte geprouft wert. De bloemen van *S. Ians kruyt* ſijn gout-geel, de bladeren bleyck-groen, wat nae den gelen treckende, ende geſtampt, ofte gewreven ſijnde, geven een verwe het ſwart bloet niet ongelijck, welcke veranderinge ook in de Smaeck plaets heeft, die met de Verwe over een komt, ende te ſamen de hoedanigheden aenwijſen, anders en ſoude de over-een-ſtemminge van de werelt, die altijdt moet vaſt gaen, op malkander niet ſluyten.

Hierom ſuyveren, veranderen, ende af-drijven de Kruyden de Vochtigheden onſes Lichaems, daer ſy in gelijcke verwe mede ſtaen.

Het Bloet wert geſuyvert, ende kracht gegeven door *Roſen*, *Violen*, de roode Bloemkens van *Bernagye*, van *Oſſe-tong*, *Duyve-kervel*, *Guygel-heil*, *Klootkens-kruyt*, de wortels van *Mee-krappe*. Soo ſtelpen oock den Bloet-loop de ſelfde rode wortels van *Mee-krappe*, als mede van *Tormentille*, van *Herts-tonge*, van *Patig*, de *roode Roſen*, *root Sandal-hout*, *Draken-bloet*, *Roode aerde*, *root Corael*, *Bloet-ſteen*.

Met de Gal hebben gemeenſchap om de ſelfde te bereyden, ende af te ſetten, *Citroen-ſap*, *Saffraen*, grote, ende kleyne *Santorye*, *Velt-cypres*; *Stinckende-gauw*, *Rhabarber*, *Aloe*.

De verwe van de ſwarte Gal is in *Cappers*, *Varen*, *Boom-varen*, *ſwarte Wyngaert*; *Sene-bladeren* de wortel van *Swart-nieſ-kruyt*: die de ſelve bereyden, eenige afdrijven.

Met het *Pituita*, ofte Slijm komen in verwe over een *Agaricum*, 't zaet van *wilde Saffraen*, *witte Nieſwortel*, *Turbith*, *Coloquint-appel*: die de ſelve uyt den lijve af-jagen: gelijck de witte Bloemen van de *dove-Netelen* den Witten-vloet ſtelpen.

Dan niet tegenſtaende, dat dit van wegen de gelijkeniſſe der Verwen in ontelbare Kruydē ſeer wijtloopigh aengeweſen wert in 't gemelte 3. boeck van *Porta*: ſo dient hier wel waergenomen 't gene *Galenus* waerſchout. *Indien yemant* (ſeyt hy 1. Simpl. 9.) *wil tot overvloet van uytwendige dingen; eenigh bewijs trecken, daer en hebbe ick niet tegen: maer ik rade hem daer goede acht op te nemen. Want het is een loſſe ſaeck,*

ende

ende en heeft niet weynig wegen om bedrogen te werdẽ. Derhalven en is hier alleen niet veel op te ſtaen, te meerder dewijl de Kruyden, gelijck *Porta* ſelve bekent,na haer plaets, als oock na haren ouderdom, in verwe komen te veranderen.

5 Komt ten vierden noch in achtinge,de uyterlicke Gedaente,die de Kruyden hebben met deDeelen onſes Lichaems, ofte des ſelfs Gebreken: waer van wy eenige, die by ons waſſen, ofte beſt bekent ſijn, alhier zullen bybrengen,beginnende van de gene die een Kenteecken dragen van de Deelen.

Ockernoten hebben de gantſche teyckeningh van het *Hooft*; den Belſter van het Panne-vlies, ende is derhalven 't zeut van den ſelven ſeer bequaem voor het gequetſte Panne-vlies;de ſchelpen hebbenſe van de Pan, ende geſtooten ſijnde werden bequaem gehouden tot de ſelfs quetſuren; de tweebinnenſte Vlieſen, die om de keerne ſijn, gelijcken ſeer nae de twee, die de Herſſenen bekleeden, gelijck oock de Keerne de Herſſenen, die hy verſterckt, geſtooten, ende met brandewijn beſproeyt,op het hooft geleyt.

De Knop van *Peonye*, eer de bloem noch ontſloten is,vertoont een gelijckeniſſe van het Hooft, met ſijn naden, ende de aderkens die om de Herſſenen gaen,ende in dien-volgende nut voor alle ſijn gebreken. De Bloemen, die daer na uyt-komen, openen het buytenſte velleken, 't beckeneel niet qualick gelijckende, als oock het zaet, 't welck daer na als een blixem uyt ſijn hauwen berſt, verdrijft de Vallende-Sieckte.

De *Plompen* gelijcken mede het Hooft,wiens heete ſieckten ſy oock helpen.

Slaep-bol,ofte*Man-kop*,heeft ſijnen naem na de gedaente van 't Hooft,ende ſijn bequaem voor Hooft-pijn,ende in verſcheyde Sieckten, om het Hooft in ruſte te brengen.

De teyckening van het *Hooft*, ende van het *Hayr* is in de *Spongijekens*, ofte dat hayrig ſacht gewas, het welck in 't midden vande doornen aen den wilden Roſelaer ſomtijts waſt, verweckt mede den Slaep, daerom in hooghduytſche letters *Schlaf*, ende *Schlafaffel* in Duytſlant genoemt,ende d'aſſche met honig vermengt,belet het uytvallen des Hayrs, gelijck *Plinius* getuygt 25. *Nat.* 2. Waer toe, om de ſelvige reden,mede doen de *wollige-haſyrkens* van *Linch-doſſen* van *Riet-veders*, ende *Wegh-diſtel* de *WollighHeyt*, die aen de *Queen* groeyt, de *Boom-moſch*, *Venus-hayr*, ofte (het welck wy in de plaetſch ghebruycken) *Steen-ruyte*, ende alle d'andere genaemde Hayr-kruyden.

De Bloemen van *Oogen-trooſt*, *Havigs-kruyt*, (ſoo genoemt,om dat de Haviken, ofte Valcken,het ſelve tegens haer doncker geſicht gebruycken) *Ganſerick*, ofte *Silver-kruyt*, *Goutſ-bloemen*, *Anemone*, *Moeder-kruyt*, *Sterre-kruyt*,hebben eenige gelijckeniſſe met de *Oogh-appel*, ende is derhalven haer ſap in de Oogen gedruypt ſijnde,ſeer bequaem voor de Duyſterhey ende andere gebreken der Oogen.

Mans-ooren, hebben na de ghelijckeniſſe van de bladeren haren naem. De *Conſerve* van haer bloemen is goet om 't ghehoor, ende de geheugeniſſe te verſtercken.

De gomme die uyt deStruycken van Vlier vloeyt, *Vlier-oor*,ofte *Iudas-oor* genoemt(om dat men meent *Iudas* aen een Vlier-boom verhangen te ſijn,het welk ſeer anders verſtaen wert van den hoogh-geleerden Heere *Heinſius* in ſijn H. Oeffeningen op 't N. *Teſtament*) is bequaem tot alle geſwellen van het Oor.

Muyſen-oor doodet de Oor-wormen.

De bladeren van *Verckens-broot* hebben groote gelijckeniſſe met de Ooren, ende de wortels helpen tot het Tuyten,ende de Doofheyt.

Slecken met langhe oorkens werden ghekoockt in water met zout,dan geſchuymt,ende gedroogt, daer nae geweekt in Olye van Amber,ende over-gehaelt. Den Olye, die daer uyt druypt, is ſeer goet voor de Doofheyt.

Bruyn-heyligh vertoont met ſijn rou lang-werpigh blad de gedaente van den*Neus*,ende doet met ſijn ſap den verloren reuck weder komen.

Muer-peper heeft de teyckeningh van het *Tant-kleyſch*,ende wert over-ſulcx bequamelick gebruykt, als het ſelve door de Blaeuſchuyt bedorven wert.

Het zaet-huyſken van *Bilſen-kruyt* gelijckt een *Kies* ende ſtilt,den uytgeperſten olye,ofte het af-ſietſel in azijn gedaen,ende daer mede geſpoelt,de Tant-pijn; ſoo doen oock de *Paerde-bloemen*, in 't Latijn *Dentes leonis*, ofte *Leeuwen-tanden* geheeten, als mede *Dentaria*,ofte Tant-violen.

Varen-wortels,die als *Tanden* over een leggen,ſtillen de pijn van de Tanden,maken de ſelve vaſt, ende ſijn nut in de Blaeuſchuyt. Het ſelve doen de keernen van *Granaet-appelen*.

Pingels hebben groote gelijckenis met de *Voortanden*, welckers bladeren in azijn geſoden de Tant-pijn verſachten.

Herts-tonge, ofte *Biſtorta*, *Honts-tonge*,ofte *Cynogloſſum*, gelijcken met haer langwerpige bladeren een *Tonge* ende ſijn ſeer bequaem tot gorgel-water om de geſwollen,ende ontſteken Tonge, Amandelen,ende andere deelen van den Mont te helpen.

Hals-kruyt, welcken naem het oock voort in het Griecx ende Latijn,om de gelijkeniſſe die ſijn kloks-wijſe bloem (daerom mede *Companula* ghenoemt) heeft met de *Keel*, brengt van wegen die gelijckeniſſe groot behulp, ſchrijft *Lobel*, ſo wel inwendigh,als uytwendig aen de Keel, geſwollen, op-gewreven, ofte vervelt ſijnde, als men daer van een gorgel-water,pap,ofte ſtoving maeckt. Het welck oock ſtreckt voor de geſwollen, ende onſteken Amandelen, als mede voor den Huyg, waer van het *Uvularia* geheeten is na *Uvula* dat is,het lelleken,'t welk in den Huyg

te

te lang hangt. *Winter-groen* (dat 's winters, ſo wel als des ſomers groen is) heeft de ſelfde gelijckenis, ende kracht.

Longen-kruyt, ofte *Onſer-vrouwen-melck-kruyt*, *Steen-longen-kruyt*, *Wael-wortel*, ſijn wonderlik goet, volgens de gelijckeniſſe van haer bladeren, voor de gebreken van de Longen, ſelver oock de Teringe; als mede ſijn de Spongiachtighe, die overvloet hebben van luchtige wermte (gelijck de Longen) ende rouw ſijn, als *Boom-moſch*, de ſoorten van *Wolle-kruyt*; die om datſe vol Lucht ſijn, de Longen, Slag-aderen, ende de Herſſenen ſelve toe-geeygent werden, ende derhalven veel bequamer vallen voor de Tering, om de Borſt te ſuyveren, ende de Sinckingen te beletten, als de Syropen, die daer voor in 't gebruyck ſijn.

Citroenen, Orangjen, Queen, Granaet-appelen, Confily de Greyn, hebben alle groote gelijckeniſſe met het Herte, ende dien-volgende ſonderlinge kragt om het ſelve, ſelver ook door haren reuck, te verſterken.

Edel Lever-kruyt heeft bladeren als een groote klaver-blat, uytbeeldende daer mede de *Lever*, wiens ſwackigheydt uyt hitte ſy te bate komen. Waer toe mede ſtrekt het *Steen-lever-kruyt*. De *Peren* ſijn oock om de ſelfde gelijckeniſſe de Lever dienſtigh.

Herts-tonge, ofte *Phyllitis*, als ook *Steen-varen*, ofte *Milt-kruyt*, om de gelijckeniſſe die ſy hebben in haer lange bladeren met de *Milt*, ontdoen, ende openen haer verſtoppinge.

Gengber, de wortel van *Angelica*, *Ajuyn*, *Loock*, hebben de teykenen van een koude *Maeg* te verwermen.

Het draeyen van de *Dermen* volgen *Hoppe*, *Winde*, *Veyl*, *Alfs-rancke*, welckers affietſel ſonderlinge dienſtigh is voor het *Colijck*.

Daer en is niet dat de *Nieren* beter gelijckent, als de *Turckſche boontjens*, ſtreckende om haer kracht te vermeerderen.

Kriecken over zee, oock *Veſicaria*, ofte *Blaes-kruyt*, na de gelijckeniſſe genoemt, ſetten het water ende 't graveel af.

Kalfs-voet, ende *Speer-wortel* krijgen tuſſchen haer bladeren een ſteel, ontrent een ſpanne hoog, voortbrengende een lanckwerpig omwinſel, als een ſchey wijt open ſtaende, uyt het midden van 't welcke een langhachtigh doddeken voort komt, wiens wortelen met wijn in-gedroncken, verwecken, begeerlickheyt om diergelijcke ghereetſchap in 't werck te ſtellen: gelijck mede doen de *Ongers-eyeren*, ofte *Zee-Campernoelye*, dat is de *Phallus*, beſchreven by den hooghgeleerden Dr. *Adriaen de Ionge*, van Horen.

De *Satyrs* ſijn by de oude Heydenen ghehouden geweeſt voor Velt-goden, die gantſch onkuyſch, ende ritſigh waren, waerom de Kruyden die daer toe ſtrecken, ende trecken, *Satyria* genaemt ſijn, ende nae de gelijkenis van haer twee ronde wortelkens, *Klootjens-kruyt*. Welcke wortelkens, beneffens de *Aerd-noten* die het vetſte van 't Lant roven, 't ſelve wederom beſteden. So doen oock *Bieſ-loock*, *Lelye-wortels*, ende *Boomen*, waerom de laetſte wel lichtelik van den wijſgerigen *Pythagoras* aen ſijne leerlingen verboden ſijn. Siet *Agell.* 4. *Noct.* 11. Het *Boomē-meel* wert mede bequamelik geleyt op de ſwellingen van het Gemagt.

Ronde Ariſtolochia heeft de gedaente van de *Lijf-moeder*, ende helpt de ſelve in de verloſſinghe, ende ſuyveringe; gelijck de *Savel-boom* oock doet, om de gelijckeniſſe, die hy heeft met de Moer-aderen.

Navel-cruyt, met ſijn ronde, ende holle bladerkens den *Navel* (in den welcken ſommighe de plaets van geyligheyt ſtellen) niet qualik gelijkende, is bequaem (gelijck *Dioſcorides* ſchrijft) om de geſloten, ende beklemde Roede loſch te maken.

Handen, ende *Voeten* werden toe-geſchreven *Sanikel*, *Wonder-boom*, ofte *Mollen-kruyt*, in den Apoteek, na het Frans ende Engels, met den naem van *Palma Chriſti* bekent, ende hebben groote kracht tegens de Gicht in Handen, ende Voeten; als oock *Hermodactylen*, die de vochtigheden uyt de Gewrichten trecken, gelijckenis hebbende met de knobbelen daer op komende.

Paerde-ſtaert, ende *Varen wijfken* hebben de teyckenen van den *Rug-graet*, ende geneſen de Pijn aldaer vallende, als mede Sciatica, ofte Heup-pijn (Heup-gicht).

Weegbree vertoont de gelijkeniſſe van Aderen, ende Zenuwen, gelijck oock *Savel-boom*, ende komen dien volgende bare gebreken te hulpe.

Hypericum, ofte *S. Ians kruyt* by de Apotekers *Perforata* genoemt; om dat de bladeren vol kleyne gaetjens ſijn, opent de onſienlicke gaetjens van de huyt, het ſweet daer door uyt-drijvende.

Dit is van wegen de ghelijckeniſſe met de Deelen van ons Lichaem, volght die van de Sieckten, ende Gebreken.

6. *Mey-bloemkens*, ofte *Lelykens van den Dale*, hangen als droppels, ende ſijn dien-volgende bequaem voor de *Sinckingen*, ende andere Hooft-ſiekten, daer uyt ontſtaende.

De half-maens-wijſe *Steen*, die boven het oog van de *Carper* groeyt, wert gepreſen in die *Popelſy*, de welcke aenkomt met trecking van de ſpieren, die boven de oogen zijn.

Al 't gene den Steen afdrijft is meeſt met eenighe ſteenige gedaente geteyckent, gelijck *Steen uyt een Menſchen-blaes*, *uyt een Spongye*, *Loſch-ſteen*, *Ioodſche ſteen*, *Keyen*, *Miſpel-ſteenen*, *Iujube-ſteenen*; *Keernen van Perſick-ſteenen*, *van Kerſſe-ſteenen*; *Steen-zaet*, ofte *Paerle-kruyt*; *Creeften-oogen*; *Cicers*, *Genever-beſyen*, *Kriecken over zee*, *ſwarte Aelbeſyen*, *Aert-beſyen*, *Braem-beſyen*, *Hinne-beſyen*, *Ajuyn*.

Sondauw, ofte *Lopig-kruyt* heeft de teyckening van *Kancker*; als mede *Maen-kruyt*, met het welcke *Carrichter* ſchrijft alle Kanckers in de borſt gheneſen te hebben.

De

De wortelen van *Ledt-gras*, gelijcken ſeer wel de *Wormen* der *kinderen*, die daerom ook haer *af-ſietſel* kan *dooden*, en *af-jagen.* Ick moet hier tuſſchen beyde voegen een *klucht* van ſeker *Quack-ſalver*, die ick vindende in den *Apoteeck*, vraeghde wat ſy in haren *Worm-koeck* deden, waer op hy antwoorde, datter niet beter en was, als het gemeene *worm-kruyt*, ofte *Zeewar-zaet* (dat hy daer koft) maer dat ſy in 't eerſt, als ſy over quamen, het ſelve daer in lieten *backen*, en in 't laetſte maer enckel *koeck* en verkoften. Daer na gevraeght zijnde, hoe ſy terſtondt aen ſoo veel *wormen* quamen, ſeyde dat ſy ſommige hier, ende daer lieten ſoecken, oock eenige in haer *glaſen* hadden van wit *waſch* gemaeckt, die uyt de rechte niet te kennen en waren, maer dat die ſtil moſten ſtaen. Dan als ſy de glaſen draeyden, roepende hier zijnſe met hondert duyſent hoofden, dat ſulcx *Gras-wortels* waren. Het ſelve doen ſy oock met de *wortels* van *Krabben-klauw.*

In de holligheyt van de *knoppen* der *Roſen* vint men ſommige witte *Meluwen*, ofte kleyne *Wormkens*, de welcke gedrooght, ende gepoeyert zijnde, ſeer nuttelick voor de *Wormen* gebruyckt werden.

Agaricum, ende diergelijcken *Aenwas* van *boomen*, geneeſt den *Aenwas* onſer *Leden.*

Voor de *ſcherpe*, en ſtekende *pijn* werden nuttelick gebruyckt *Kruyden* die *ſtekende bladeren* hebben, gelijk *Genever*, *ſtekende Palm*, en alle de ſoorten van *Diſtelen.*

Kruyden met *Knobbelige wortelen* werden dienſtigh gebruyckt tot *knobbelen*, ende *geſwellen*, gelijck *Scrophularia*, ſoo genoemt om dat het de *klieren* in den *hals*, ofte *Krop-ſweeren* (*Scrophulæ* geheeten) kan helpen. Hiet oock *groot Speen-kruyt*, om de ſelfde reden. Waer toe geen minder kracht en heeft *kleyne Gouwe*, oock *kleyn Speen-kruyt* geſeyt, niet alleen van *buyten opgeleyt*, ofte mede *geſtooft*, maer ſelfs oock in de *Kleederen gedragen.* Tot het ſelfde werden dienſtigh gehouden *kleyne Speer-wortel*, *Witte lely-wortel*, *Ajuyn*, *Loock.*

Kruyden, die *door-boort* zijn, ofte de *gedaente* hebben van een *ſage*, *bijl*, *pijl*, ofte yet anders dat *quetſen* kan, *heelen* de *wonden*, gelijck *S. Ians-kruyt*, *Deur-was*, *kleyn Maen-kruydt*, *Sanikel*, *Betonye*, *Oyevaers-beck*, *Duyſent-bladt*, *Agrimonye*, *Synnauw*, *Heydens-wondt-kruyt*, *Serratula*, ofte *ſaeghachtigh kruyt*, *Securidaca*, ofte *Bijl-kruyt*, *Peert-yſer*, *Water-ruyters kruyt*, ofte *Krabben-klauw.* 'T ſelve doen oock alle *Kruyden*, die een langh, en klevent ſap hebben, als mede die *gomme*, ende *hars* uytgeven, gelijck *Wael-wortel*, *Heemſt-wortel*, *Fabaria*, ofte *Craſſula major*, in Hoogh-duydtſlandt daerom **Wundt-kraut** genoemt, *Aloë*, *Myrrhe*, *Draken-bloet*, *Terebinthijn*, *Maſtick*, *gomme Elemi*, *Sarcocolla.*

Kruyden met *vlackige* ende *ſchobachtige bladeren*, *beteren* het *Schorft*, ende ander *vuyl zeer*, gelijck *Scabieuſe*, *Duyvels-beet*, *Patig*, *groot Speen-kruyt*, *Varen*, *Boom-varen*, *Perſſen-kruyt*, *Herts-tonge*, *Savel-boom.* Soo doen oock de *Maſelen*, ende andere *vlacxkens* van de *huyt uytſlaen*, *Raep-ſaet*, en *Linſen*, als de ſelve gelijckende.

Kruyden, die *Slangen*, *Scorpioenen*, ofte eenige andere *vergiftige beeſten* gelijcken, *geneſen* hare *beten*, gelijck *Adder-kruydt*, ofte *Slangen-kruydt*, *Slangen-hooft*, *Adders-tonge*, *Scorpioen-kruydt*, ende veel andere, die ick hier niet en verhale, als ons weynigh te pas komende.

Ende dit is van wegen de *Teyckeninge* der *Kruyden*, de welcke geheel anders opgenomen wert van *Quercetanus*, Genees-meeſter van Henrick de IV. een *Heer* die van de *Konſte*, en de *Genees-middelen* wel verdient heeft. Deſe verſtaet by de *inwendige teyckeningh* niet de byſondere *gelegentheydt* van *verwe*, *gedaente*, ofte *maecſel*: maer het *onderſoeck* der *krachten* uyt *drie beginſelen* (waer uyt de *Chymiſten* ſeggen alles te ontſtaen) *Zout*, *Zwavel*, en *Quick-ſilver.* Want hy ſeyt, dat de *Smaeck* van het *Zout* komt, den *Reuck* van het *Zwavel*, de *Verwe* van *beyde*, maer inſonderheyt van het *Quick-ſilver*, ende dat derhalven de *Kruyden* hier in *anders* ende *anders* geſtelt zijn, na dat ſy *meerder* van het *eene*, ende *minder* van het *ander* hebben.

7. Nu al iſt, dat de *Teyckenen*, uyt de *gelijckeniſſe* te trecken, voor een *nietige leeringh* gehouden wert van Dr. *Dodoens*, en Dr. *Spiegel*, ja oock dat *Libavius* wel derft ſeggen, *by geval* te komen, als de dingen, met haer *uyterlicke gedaente over-een-ſtemmen*: ſoo en is even-wel ſulcx in 't minſte niet te *verwerpen.* Want de uyterlicke gedaente en is de Kruyden *niet by geval* toegevallen, maer door de gene, *die alles geſchapen heeft*, *niet te vergeefs* ende *ſonder reden* in-geſtort. Ende al iſt dat ons de ſelve onbekent is, als mede wat de *gedaente*, en de *verwen* in vele *kruyden* beteeckenen, daerom en is de ſake niet te minder, dewijl wy wel moeten bekennen, noch weynigh te weten, by het gene noch te weten ſtaet. Seer wel ſeydt den *Oudt-vader Lactantius*, dat niemant en behoeft te dencken alles te weten, 't welck *Goddelick is*; noch niet met allen te weten, 't welck *beeſtelick is*: maer datter wat *tuſſchen beyde* is voor den *Menſche*, te weten, een *wetenſchap met onwetentheydt vermenght.* Vele *luyden* ontkennen al 't gene ſy niet en begrijpen, gelijck of de waerheyt haer aen onverſtant gebonden was. Wy bevinden gemeenlick dat uyt het uyterlick weſen wel geoirdeelt kan werden van yemants aert, genegentheyt, en manieren, en daer van is het Spreeck-woort, *Wacht u voor de gene, die Godt geteyckent heeft.* *Therſites* werdt by den Poëet *Homerus* beſchreven voor de *leelickſte* van alle de gene, die voor *Troyen* trocken, ende in ſulcken *Lichaem* diergelijcken *ziel* te dragen. Soo ſpreeckt den Poëet *Martialis* oock van *Zoilus*, dat mede een groot ſpotter was:

Crine ruber, niger ore, brevis pede, lumine læſus,
Rem magnam præſtas, Zoile, ſi bonus es.

Soo wert yemant die *bruyne*, en wat *ingevalle oogen* heeft, gelijck een *Leeuw*, geoirdeelt *ſterck* en *moedigh* te weſen. Die *groote*, *klare*, *ſchierlicke*, en *ſtraffe* heeft, wert gehouden voor *ſtraf*, *wreet*, en *roofachtigh*, gelijck de *Beeren*, en *Wolven.* En die, gelijckerwijs de

Leeuw, een *ruyge borſt* heeft, wert gelooft heet *gebakert* te weſen, en *wildt hayr in den neus* te hebben: en die *ruyge beenen* heeft, om dat hy daer in de *Bocken* gelijckt, *geyligh* te zijn. Een *geck*, ſonder dat hy yet *geckelicks* ſpreeckt, ofte doet, is lichtelick aen ſijn *weſen* te *kennen*. Als voorleden weke ſeker *Heer*, van de *Stadt* onthaelt was geweeſt, vraeghden ſijn Ed. my na een van de *Schepenen*, die mede aen de taeffel geſeten hadde, wie de ſelfde was; en niet tegenſtaende hy ſijn Ed. gantſch onbekent was, oirdeelde niet-te min uyt het uyterlicke ſoo van ſijne manieren, en genegentheden, dat niemant, die hem van jonghs op gekent hadde, daer van zoude beter beſchrijvinge konnen geven. Even-eens weten oock *harders*, *jagers*, *ruyters*, en *vogelaers* uyterlick te ſien, hoe de *dieren*, daer ſy mede omgaen, inwendigh geaert zijn. Diergelijcke *teyckenen* zijn de *Kruyden* ſonder twijffel in geprent. Men ſeyt, *Droomen* is bedrog; maer ſoo uyt de *Droomen* (die wy maer en achten voor droomen, dat is beuſelingen) door gelijckeniſſe de waerheyt kan voorſeyt werden, waerom en zal men het ſelve niet aennemen van de Kruyden, die altijt op de ſelfde maniere wederom komen? Den *Droom* van den *Schencker*, dat den *wijngaert* drie *tacken* geſchoten hadde, en dat hy den *wijn* daer uyt-geperſt, aen *Pharao* ſchonck, leyde *Ioſeph* uyt, tot *ontſlaginge* van ſijne *gevangenis*, en *herſteltenis* in ſijn vorigh ampt. En hy voorſeyde den *Backer*, dat hy *hangen* zoude, *Gen.* 40. als gedroomt hebbende, een *broot-korf* op het hooft te dragen, daer de *vogels* uyt quamen *eten*; gelijck ſy gewoon zijn, de gehangene op 't hooft te picken. Om de ſelfde *gelijckeniſſe* konde hy *oordeelen*, uyt den *droom* van *Pharao*, dat de ſeven vette, en magere beeſten, ſoo veel vruchtbare ende ſchrale jaren beduyden. *Gen.* 41. Soodanige *Droomen* zouden veel konnen by-gebracht werden: dan uyt die drie is genoegh te ſien, dat oock in de *Droomen* de gelijckeniſſe teycken geeft van waerheyt. Het ſelve en kan in de *Kruyden* nauwlicks ontkent werden, dewijl oock by de *Geneeſ-meeſters*, die van deſe teyckeninge niet geweten en hebben, door lange ervarentheyt ondervonden is, dat vele Kruyden voor de Deelen, welckers gelijckenis ſy dragen, dienſtigh en bequaem zijn. By exempel, *Peony*, en *Man-kop*, als geſeyt is, voor het *Hooft*, en de *Herſſenen*: de *Hayr-kruyden* voor de *gebreken* van 't Hayr: *Varen-wortels* voor de *Tant-pijn*; *Citroenen* voor het *Herte*; *Boom-moſch* voor de *Longen*; *Herts-tonge*, en *Steen-varen* voor de *Milt*; *ronde Ariſtolochia* voor de *Lijf-moeder*; *Kriecken over zee* voor de *Blaes*; *Steen-zaet* voor de *Steen*, en veel andere van de gene, die hier voor verhaelt zijn.

8. Dan gelijck in de *Sieckten* een *teycken* geen vaſtigheyt en geeft, maer *vele* te ſamen komende, by *exempel* noch *hoeſt* alleen, noch *bloedige ſluymen*, noch *korten adem*, noch *koortſch*, noch ſtekende *zijde-pijn*, noch *harde pols*, noch *niet te konnen leggen* op de goede *zijde*, en wijſen elck geen *Pleuris* aen, maer wel als ſy alle, ofte meeſt by malkander zijn: op de ſelfde maniere en moet men niet ſtaen op een teycken, om daer uyt te oordeelen van de Krachten der Kruyden: maer alſſer veel op een ſlaen. By exempel, *Noten-muſcaet* is ſterck van reuck, en ſmaeck, geelachtigh van verwe, en heeft de teyckeninge van het *Hooft*, waer uyt wel af te nemen is, dat ſy goet moet weſen in de koude *gebreken der Herſſenen*. Want niemant en moet ſoo ſlecht zijn, als hy weet datter yet goet is voor eenigh deel van ons Lichaem, het ſelve ſonder onderſcheyt, gelijck de onwetende doen, zoude ingeven in *heete*, ofte *koude gebreken*. Dan hier is inſonderheyt noodigh de *Ervarentheydt*; want de *enckele reden* zal dickwils yet ſchijnen toe te ſtaen, het welck daer na in de *bevindinge* anders uytvalt. Dit bevint men inſonderheyt in de *Chymiſten*, die haer nieuwe Geneeſ-middelen wonderbare krachten toe-ſchrijven: maer als die hoogh-dravende *vleucken* aen de *Son* van *Ervarentheyt* raken, dan *ſmeltenſe*, en *ſchieten* met *Icarus* een *duycker*. Vorders gelijck alle *Konſten*, en alle *Wercken* door dagelicx gebruyck, en geſtadige oeffeninge gevordert werden, als *Vegetius* wel ſchrijft: ſo en beſtaet de Ervarentheyt oock niet in 't gene twee drie mael, maer in 't gene dickwils bevonden, en daer wel op gelet is. Het welck aenkomt op het *Geneeſ-middel*, en het *Lichaem*. In 't *Geneeſ-middel* moet toegeſien werden op de menichte, het weſen, hoedanigheyt, of het op ſijn eygen plaets gewaſſen, ende op ſijn tijt geplockt is. Hierom zoude wel *noodigh* zijn, dat al de *Geneeſ-meeſters* (hoe-wel de meeſte hier mede haer weynigh bemoeyen) de *Kruyden* ſelver *kenden*; want anders zijnſe even-eens als de *Omroepers*, die een *verloren kint uytroepen* met de *teyckens* die haer van andere geſeyt zijn, het welck ſy ſelver, al ſtonde het voor haer, niet eens en zouden kennen, gelijck *Galenus* deſe gelijckeniſſe gebruyckt 6. *Simpl.* al waer hy ſoodanige oock bequamelick vergelijckt by *Schippers* uyt de *boecken*. Nu de *Krachten* moeten genomen werden, niet na andere, maer alleen nae het *Menſchelicke Lichaem*: want dat andere niet en ſchade, het ſelve zoude voor den *Menſche* vergif konnen weſen. En ſulcx moet oock geſchieden, met een *Kruyt* ſevens, want anders als vele by een waren, ſoo en zoude men niet konnen weten, welck van alle de *geneſinge* gewrocht hadde. Moet oock gedaen werden volgens den raet van *Avicenna* (alſo in geſonde de Geneeſ-middelen niet alleen ondienſtigh, maer oock ſchadelick zijn) in de *Siecken*, en in een enckel, en ongemenght gebreck. Gelijck als yemant by een *verſtopte Lever* de *Koortſche* hadde, in ſulcken geval en zoude men van de *Cichorey* de rechte proef niet konnen nemen, of ſy heet, ofte kout was. Want laet gebeuren, dat de *Koortſche* achter blijft: ſoo en weet men noch niet of de *Chichorey* ſulcx gedaen heeft met *verkoelen*, ofte met *openen* van de verſtoptheyt. Soo dat hier oock in achtinge komt, of eenigh Geneeſ-middel yet van eerſten, ende recht uyt

werckt,

werckt, ofte door yet anders, en by toeval. Men be-vint oock dat ſommige Geneeſ-middelen tot yet an-ders gebruyckt zijnde, by geval ons een andere werc-kinge leeren, waer van *Plinius* vele exempelen heeft in ſijn Natuyrlicke hiſtorye. Soo ſchrijft *Galenus* dat een *melaetſche* drinckende *Wijn*, daer een *adder* by geval in-gekropen, ende *geſmoort* was, van ſijn *laſernye* genas. Waer toe ſulcx daer na in gebruyck getrocken is. Dat, gelijck diergelijcke veel voorkomt; oock aenge-merckt, onthouden en beſchreven werde, men zoude van veel krachten der *Kruyden*, en andere *middelen* weten, die nu geheel *onbekent* zijn.

Het V. Capittel.

1. *Inlandtſche Kruyden voor het Hooft, Oogen, Ooren, Tanden, Keel,*
2. *Borſt, ende Longen,*
3. *Herte,*
4. *Maegh, ende Dermen,*
5. *Lever,*
6. *Milt,*
7. *Nieren, ende Blaes,*
8. *Lijf-moeder,*
9. *Lidtmaten,*
10. *Geſwellen,*
11. *Wondt-kruyden.*

Nu genomen de verhaelde *Merck-teykenen* en gin-gen altijt ('t welck wy oock niet en ſeggen, want dan zoude het wel licht zijn, aen de *kenniſſe* der *Kruy-den* te komen) niet vaſt, ſoo en ſoude even-wel ons voorſtel daeromme niet te minder vaſt gaen over 't ge-bruyck van ons *Inlantſche Kruyden*: dewijl de meeſte al over lange verſocht, en bekent zijn, hoe-wel niet ſoo volkomentlijck, of daer valt noch vry wat by te doen. Om tegenwoordigh een prouf daer van te geven, ſoo ſullen wy de ſelve over de voornaemſte Deelen en Ge-breken alleen met haer namen bedeelen.

1. Voor het Hooft, ende 't *verſtercken* der *Herſ-ſenen*, als oock om de *Sinckingen* te *beletten*, zijn dienſtig *Honts-tonge*, *Yſer-kruyt*, *Linde-bloeſſem*, *Mey-bloem-kens*, *Penſée*, *Witte Plompen*; en de *Hooft-pijn* wert *ver-licht* door *rooden Heul*, ofte *Koren-roſen*, en *Bilſen-kruyt*.

Quade Oogen werden geholpen door *Braem-bla-deren*, *Ende-krooſt*, *Havicx-kruyt*, *Gele-violetten*, *Melilo-ten*, *Mey-bloemkens*, *Oogen-trooſt*, *Rogge-bloemen*, *Stinc-kende-gouwe.*

Voor de Ooren zijn *Beeren-klauw*, *Kleef-kruyt*, *Melilote*, *Muer*, *Onderhave*, *Oyevaerſ-beck* met den *knobbelachtigen wortel.*

Tot de Tanden helpen eenige de *pijn verdrij-ven*, eenige de *loſſe vaſt maken* van de volgende, *Bilſen-kruyt*, *Braem-ſcheuten*, *Ganſerick*, *Prangh-wortel*, *wilde Paſtinaken*, *Vijf-vinger-kruyt*, *Weeghbre*, *Wolfs-melck.*

De Keel wert *gebetert* door *Bramen*, *Duyvels-beet*, *Hals-kruyt*, *Heer-moes*, *ſwarte Iacea*, *Iudas-oore*, *Yſer-kruydt*, *Keel-kruydt* ofte *Mont-hout*, *Penningh-kruydt.*

2. Borst, en Longen *ſuyveren*, en *geneſen* de *Teeringe*, *Aerd-noten*, *Broe-netelen*, *Caryophyllate*, *Clave-ren-zaet*, *water-Claveren*, *Cliſſen-kruyt*, *Cleef-kruyt*, *Coren-roſen*, *Duyvels-beite*, *Hoef-bladeren*, *Longen-kruyt*, *Malrove*, *Onderhave*, *Penſée*, *Scabieuſe*, *Seep-kruyt*, *Steen-ruyte*, *water-Speer-wortel*, *Water-loock*, *Wael-wortel.*

3. Om het Herte *ſtercken* zijn bequaem ge-vonden *Herte-geſpan*, *Mey-bloemkens*, *Robrechts-kruyt*, *Slangen-kruyt.*

4. Voor de Maegh zijn *Alſſen*, *Angelica*, *Bruyn-heylige*, *Cruyſ-wortel*, ofte *Cruyſ-kruyt*, *Gras van Parnaſ-ſe*, *Havicks-kruyt*, *water-Peper*, *Rakette*, *Zee-porçeleyne*, die in-geleyt, *luſt* tot *eten* verweckt.

De Dermen werden geholpen in alderhande *Buyck-loop*, door *Aerd-noten*, *Donder-baert*, *Eycken*, *Fon-teyn-kruyt*, *Ganſe-rick*, *Geruwe*, *Haſen-pootkens*, *Krake-beſyen*, *Liſch*, *Nagel-kruyt*, *Partike*, *Paerde-ſtaert*, *Pen-ning-kruyt*, *Reynette* ofte *Geyten-baert*, *Robrechts-kruyt*, *Steen-longen-kruyt*, *onrijpe Stekel-beſien*, *Teskens-kruyt*, *Verckens-gras*, *Weeghbre*, *Water-weeghbre*, *Wederick.*

In *Colijck* door *Beemd-klaveren*, *Camille*, *Ganſerick*, *Heyde*, *Yſer-kruyt*, *Melde*, *Meliloten*, *Meeſter-wortel.*

In *Scheurſel* met *Donſen* (de reden van *Lobel* en doet hier niet tegen) *Ende-krooſt*, *Heer-moes* (al of men ſey-de Heel-moes) *Knawel*, *Sene-groen*, *Steen-ruyte*, *Va-leriane*, *Wael-wortel*, *Water-eppe.*

Voor de *Wormen* dienen *Alſſen*, *Cruys-wortel*, ſaet van *Hoppe*, *Gras-wortels*, wortels van *Ledt-gras*, *Ne-gel-bloemen*, *Peſtilenty-wortel*, *Reyn-vaer*, *kleyne Santo-rye*, *Varen-wortels.*

Voor het *Speen* zijn *Een bladt*, *Eeren-prijs*, *Keyckens*, groot ende kleyn *Speen-kruydt*, *Water-loock.*

5. Tot *Verſtoptheyt*, *Gele-ſucht*, *Water*, ende ande-re *gebreken* van de Lever zijn bequaem bevonden, *Agrimonye*, *Alfs-rancke*, *Beeren-klauw*, *Bingel-kruydt*, *Boelkens-kruydt*, *water-Boelkens-kruydt*, *Brem*, *Caryo-phyllate*, *Conyza*, *Eeren-prijs*, *Stinckende Gouwe*, *Havicx-kruydt*, *Helleborine*, *Hoppe*, *Innettekens*, *water-Klave-ren*, *Lever-kruydt*, *Motten-kruydt*, *Onderhave*, *Paerde-bloemen*, *kleyne Santorye*, *Sene-groen*, *Seep-kruyt*, *Vlier*, *witte Wijngaert*, *Zee-winde*, ofte *Zautenelle.*

6. Om de Milt te *ontdoen*, ende het *grof bloedt* daer in te *bereyden*, dienen *Brem*, *Boter-bloemen*, *Duy-ve-kervel*, *Eeren-prijs*, *Gamanderlijn*, *Lepel-bladeren*, *Prangh-wortel*, *Robrechts-kruydt*, *kleyne Santorye*, *Seep-kruydt*, *Splith*, *Varen*, *boom-Varen*, *Veyl*, *Vijf-vinger-kruydt*, *Water-eppe.*

7. Om de Nieren, ende Blaes te *ſuyveren*, ende het *Water*, ende *Graveel af te ſetten*, hebben, langh ende dickwils verſochte kracht, *Aerd-moſch*, *Beke-boom*, *Bingel-kruydt*, *Boter-bloemen*, *Braem-beſyen*, *Brem*, *Broe-netelen*, *Camille*, *Cliſſen-kruyts-zaet*, *Co-nyza*, *Cruys-diſtel*, *Cruys-kruyt*, *Diſtel onſer Vrouwen*, *Botter-bloemen*, *Duyven-voet*, *Eeren-prijs*, *Glas-kruyt*, *ſtinc-*

ſtinckende Gouwe, Hadigh, Herte geſpan, Hoppe, Yſer-kruyt, Ledt-gras, Loock ſonder Loock, water-loock, Maluwe, witte Maluwe, Negel-bloemen, Onder-have, wilde Paſtinaken, Peſtilenty-wortel, gele Plompen, Prang wortel, Quendel, Radijs, Rakette, Riet-wortel, Robrechts-kruyt, Salomons-zegel, wilde Savye, Spuyrye, Steen-ruyte, Steen-zaet, Valeriane, Veyl, Verckens-gras, Vitſen, wilt Vlas, Water-eppe, Water-kerſſe, Zee-porçeleyne.

8. De *opſtijgende* Lyf-moeder gaet neder met *zaet* van *Loock ſonder Loock*; de *Stonden*, die *opgeſtopt* zijn, werden *verweckt*, en den *ſwaren Arbeydt* verlicht, door *Byvoet, Bruyn-heyligh, Catte-kruyt, Conyza, Cruys-kruyt, Diſtel onſer vrouwen, Gele--violetten, Herte-geſpan, S. Ians kruyt, Malrove*, Mater ofte *Moeder-kruyt, Mee-krappe, Negel-bloemen, Padde-bloemen, wilde Paſtinaken, Peſtilenty-wortel, Quendel, Riet-wortels, Salomons-zegel, kleyne Santorie, wilde Savye, Valeriane, Water-eppe, Waterloock*. De *overvloedige ſtortingh* der ſelver wert *geſtelpt*, ende de *Lijf-moeder verſterckt* met *Aerd noten, Beemd-klaveren, Bilſen-kruyt, Boom-moſch, Eycken, Ganſerick, Geruwe, Liſch, Partike, Penningh-kruyt, Peerde ſtaert, Ruer-kruyt*, groot en kleyn *Steen-longe-kruyt, onrijpe Stekel-beſyen, Teſkens-kruyt, Verckens-gras, Wael-wortel, Wal-ſtroo, Wederick, Water-weederick, Water weeghbre, ſaet* van *Witte Maluwe*.

9. In de uyterſte Lidtmaten geneſen het *Fledercijn*, en andere *Siecktenn*, *Byvoet* (het welck ſeer geprefen wert in *Bier*, ofte *Zee-water* gekoockt, van Dr. *Iaſon van Praeg*, in ſijn 2. boeck van de *onderhoudinge der Geſontheyt*, *Gerard*, ofte *Fledercijn-kruyt, Herts-hoey, Madelieven, Onderhave, Verckens-broot, wortelen* van *Witte-wijngaert*.

10. De Geswellen werden *verſacht, ontdaen, verdwenen*, ofte *gerijpt*, onder ontallicke, door *Alſſen, Bingel-kruyt, Boonen-meel, Cliſſen-kruyt, Glas-kruyt, Maluwe, Quendel, Seep-kruyt, Speen-kruyt, Weedt*: oock werme *Koe-mis*, die mede ſonderlinge dienſtigh bevonden wert ſelver in de *Roſe*: gelijck door andere hoedanigheyt *Robrechts-kruyt, Weeghbre*, &c.

11. Om de vuyle en verouderde *Sweringen* te ſuyveren, en de open Wonden toe te heelen, ſtrecken *Adders-tonge, Beeck-ſchuym, Brem-rape, Bruynelle, Bruyn-heylige, Cliſſen-kruyt, Crabben-klauw, Cruys-wortel, Docke-bladeren, Een-bladt, Eeren-prijs, Fonteyn kruyt, Geruwe, Glas-kruyt, Guygel-heyl*, manneken, en wijfken, *Herts-hoey, S. Iacobs-kruydt, S. Ians-kruydt, Yſer-kruyt, Kleef-kruyt, Ledt-gras, Madelieven, Maen-kruyt, ſwarte Malroven, Mee-krappe, Onder-have, Paerde-ſtaert, Penningh-kruyt, Perſen-kruyt*, groote *Ratelen, Robrechts-kruyt, Rogge-bloemen, Ruyr-kruyt, Salomons-ſegel, kleyne Santorye, Sene-groen, Stinckende-gouwe, Thalictrum, Varen, Veyl, Velt-ajuyn, Wael-wortel, Water-boelkens-kruyt, Water-loock, Water-peper, Weeghbre, Winter-groen.*

Onder deſe zijn noch vele, die tot *andere*, ende *byſondere Siecktenn*, en *Gebreken* merckelicken dienſt doen, waer van, als van noch veel andere, wy de *gedaente, plaets, tijdt, aerdt*, en *krachten*, daer nae *wijdtloopich* zullen *beſchrijven*. Wt het getal van de gemelte, en wel verſochte is genoegh te ſien dat ons Lant niet gebreckelick is van *Kruyden*. Wat *Geneeſ-meeſter* iſſer, die ſoo veel verſcheyde *Wtheemſche* in 't gebruyck heeft? Iſſer wel eenen *Apoteker*, die tot dienſt van de *Siecken* meerder *gedwonge Kruyden* in ſijnen *Hof* aenhout, als in deſen *vryen* en *onbedwongen Hof* uyt den aert van het lant ſonder yemants toedoen van ſelfs opſlaen, weligh groeyen, haer in-geboren krachten volkomentlick behouden, die ſy de *Siecktenn*, voor dewelcke ſy in-gegeven werden, door haer natuyrlicke eygenſchap bequamelick, en met ongelijck meerder vordeel, (gelijck my de menighvuldige ondervindinge geleert heeft) wonderbaerlick aenbrengen? Waer mede dan wy nu meenen beweſen te hebben, dat het onnoodigh is op een ander met ſoo veel koſten en gevaer te loopen ſoecken het gene, wy t'*huys* ende beter hebben. Inſonderheyt als by de *Kruyden* noch komt het gene onſe *Beeſten* geven, als *Melck, Wey, Boter, Kaes, Honich, Morgh, Reuſel, Gal, Mis*, en andere, die elck haer byſondere en ſonderlinge kracht hebben, hier na elck in 't byſonder, benevens de maniere van gebruycken, breeder te beſchrijven.

Eenige

Eenige Kort-bondige Spreucken

Uyt

HIPPOCRATES.

Eerſte Boeck.

I.

ONs tijt is kort, de konſte langh,
En kans neemt vaerdich haren gangh,
Oock heeft het proeven zijn gevaer,
Al leefde yemand hondert jaer,
En ſchoon men yet met oordeel doet,
Noch vindmen dickmael tegenſpoet:
Dies moet niet ſlechts den Mediçijn
In als geſet en wacker zijn:
Maer oock de Krancken ſynen vrient
En wie hem in ſyn Sieckte dient
Heeft ſtaegh te letten op het ſtuck
Of hem genaeckt groot ongeluck.
Dan noch al wat van buyten koomt
Is hier oock nut te zijn geſchroomt.

6.

Dit is van outs een wijs beſluyt,
In felle Sieckten vinnigh kruyt.

13.

Vraeght ymand, watter voor een Man
Den honger beſt verdragen kan?
Voor-eerſt die na ſyn eynde gaet,
Maer is dan noch in goeden ſtaet.
Daer na een die niet meer en waſt,
En ſchaet 't et niet ſchoon dat hy vaſt:
Maer ymand in ſyn jeugdigh bloedt,
Lijt hinder als hy vaſten moet.
Dan kinders van een blijden geeſt
Die ſchaet het vaſten aldermeeſt.

Veel te vreten, langh te vaſten,
Is noyt goet voor jonge gaſten,
Wilje zijn in goeden ſtaet,
Houdt in beyd' de middelmaet.

In alle ziecckten kort of langh
Is beſt een ſachten kamergangh.

Uyt het Tweede Boeck.

I.

Wanneer de ſlaep een menſch vermoeyt,
Dat ſecht hem dat de Sieckte groeyt:
Maer als de ruſt hem wel bekoomt
Soo dient geen voorder leet geſchroomt.

3.

Slaept ghy of waeckt ghy boven maet,
De kunſt die ſchat het beyde quaet.
't Is beyde voor de leden quaet.

4.

Te luttel of te veel gevoedt,
En dede noyt het Lichaem goedt.

5.

Voelt ghy vermoeytheyt aen het Lijf,
Niet door de laſt van u bedrijf:
Maer die als ſonder oorſaeck koomt,
't Is tijdt dat ghy voor Sieckte ſchroomt.

6.

Heeft ymant yet aen hand of voet,
Dat wee aen yemand anders doet;
Maer hem doch niet met al en quelt,
Dien is het breyn gewis ontſtelt.

7.

Soo ghy door loop van langen tijt
Verſwackt en gantſch verhongert zijt,
Soo leert de reden lieve vrient
Dat u een langhſaem voedſel dient:
Maer leed ghy onlanghs hongers noot,
Soo bijt dan veerdigh in het broot.
U Maegh is beſt om metter ſpoedt,
En niet om traegh te zijn gevoedt.

10.

Hoe meer ghy 't onreyn Lichaem voedt,
Hoe dat het u meer hinder doet.
Die ſpijſe geeft een Siecken vrient,
Die maer geſonde lieden dient,
Doet hinder aen den Siecken man,
Daer hy een kloecken maten kan.

11.

Met Dranck verquickt veel eer het bloet,
Als het door vaſte ſpijſe doet.

16.

Een Lijf door honger uytgeput,
En is geen luſt of moeyte nut.

18.

Leert hier den aert van alle koſt,
Wat haeſt verteert wordt haeſt geloſt.

20.

Die al ſijn jonge dagen langh
Is hardt in ſynen kamergangh,
Die wordt ontrent den ouden dagh
Veel weecker als hy voortijts plagh.
En ghy die jongh hard-buyckigh waert,
Krijght in 't gemeen een ſachter aert.

49.

Een oudt Menſch tot verdriet gewendt,
Die leet en ſweet en moeyte kendt,
Draecht vry al beter ſynen laſt,
Als eenigh jongh en weeldigh gaſt.

51.

Geſellen als het weſen moet
Dat ghy geſwackte deelen voet,
En doet dat niet met ſnellen ſpoet;
Want dat en was noyt yemandt goet.

Uyt het Vierde Boeck.

38.

Ontrent het deel daer yemandt ſweet
Is veel de woonplaets van het leedt.

39.

Waer 't heet is of te bijſter kont,
Daer is 't dat zich het quaet onthout.

43.

Een ſtage Koorts den derden dagh,
Niet ſachter als ſy voormaels plagh,
Sal naderhand niet ſtille ſtaen:
Maer plagh dan harder aen te gaen.
Maer ſooſe ſtilt dien eygen tijt,
Soo is het quaed ſyn angel quijt.

83.

Die 's nachts veel nats te looſen plagh,
Heeft weynich afgancks op den dagh.

Uyt het Vijfde Boeck.

2.

Wie na een Wonde ſtuypen lijdt,
Die is ontrent ſyn leſte tijdt.

3.

Als yemandt uyt een Wonde bloedt
En dat in grooten overvloedt,
En krijght dan Kramp of ſchralen hick,
Dat hoort noyt Meeſter ſonder ſchrick.

4.

Eerſt Buyck-loop, Hick of Kramp daer naer,
Dat ſtelt het leven in gevaer.

5.

Wordt yemandt ſtom na gulſich ſuypen,
En valt daer na in harde ſtuypen,
Krijght hy geen Koorts dien eygen tijt,
Soo is hy ſtracks het leven quijt.

7.

Een die met ſtuypen is gequelt,
Wanneer hy weynigh jaren telt,
Die brenght de Kunſt geſontheyt aen:
Maer ſoo die jaren hooger gaen,
En dat hy komt tot vyfmael vyf,
Dan zit de Doot hem op het lijf.

11.

Die Teringh heeft en hoeſt een wijl,
En ſpouwt dan eenigh ſelſaem quijl,
Valt dat in 't vyer en ſtincket dan,
Soo ſtaet het ſlecht met onſen Man;
En dat wort des te meer gelooft,
Indien het hair valt uyt het hooft.

12.

Wie van de Teringh is gevat,
Krijght hy den buyck-loop boven dat,
Die make vry ſyn Teſtament,
Want wis ſyn tijdt die is volendt.

37.

Als aen een Vrouw die ſwanger gaet,
De Borſt in haeſt ter neder ſlaet;
Hout vaſt, dat om dit ongeval
De vrucht haer niet belacchen ſal.

39.

Die noyt en baert, en niet en draeght,
Maer is als noch een friſſche Maeght:
Heeft ſy dan ſoch des niet-te-min,
Soo houdt de jeught haer Stenden in.

Uyt het Vijfde Boeck.

42.

Die van een Soontje ſwanger gaet,
Heeft veel een ſchoon en bly gelaet:
Maer gaetſe van een Meyſien ſwaer,
Soo is haer weſen niet te klaer.

46.

Noyt prees ick al te vetten bruyt,
Vermits het vet de moeder ſluyt:
U dient een ſchraelder, lieve vrient,
Wilt ghy van kinders zijn gedient.

Uyt het Derde Boeck.

9.

Een koorts ontſteken in den herfſt,
Maeckt dickmael dat de menſche ſterft:
Maer ſieckten in de lente-tijt
Die wordt men vry al lichter quijt.

Uyt het Seſte Boeck.

15.

Als yemandt langh den af-ganck heeft,
Hy dan ten leſten over-geeft;
Die make ſtaet uyt dit geval
Dat hem den loop verlaten ſal.

35.

Als yemandt ſwelt door water-ſucht,
En dat hy daer na bijſter kucht,
Geſellen maeckt dan vaſten ſtaet,
Dat hy in poſt ter aerden gaet.

Uyt het Sevende Boeck.

14.

Is yemandt in het hooft gewondt,
Hy dweept hem 't breyn dien eygen ſtondt,
Die worden haeſt ſijn hooftſweer quijt,
Want hy verhuyſt in korten tijt.

15.

Als yemandt eerſt heeft bloedt geſpouwt,
Soo dat hy namael wederhouwt,
En datter daer na etter koomt,
Soo worter eenigh quaet geſchroomt.

18.

Als eenigh menſch langh heeft gewaeckt,
Hy dan in dweepery geraeckt,
Of van de ſtuypen is gequelt,
Houdt dat hy na den grave ſnelt.

Uyt het Achtſte Boeck.

18.

Wanneer de menſch ſijn tijt beſluyt
Dan vlieght de ziel allencxkens uyt,
En dan is 't lichaem niet met al,
Als vleeſch, en bloedt, en ſnot, en gal.

Als een menſch begint te raſen,
En ſijn buyck werdt opgeblaſen,
En ſijn nagels kout en blaeuw,
Dan is 't leven wonder flaeuw.

Horat. II. Sat. 3.

Indienje ſieckte voelt, of ongewoone pijn,
En blijft niet ſonder hulp, maer roept den medeçijn.

Ovid. I. de Remed. Amor.

De Siecke doet te laet op ſijn geſontheyt paſſen,
Wanneer door langen tijt ſijn kranckheyt is gewaſſchen.

Eurip. apud Stob.

Een die met goet beleyt de menſchen wil geneſen,
Moet letten op het volck, en op haer innigh weſen.
En op den aert van 't landt daer in de Siecke woont,
Soo doende werdt de konſt na rechten eyſch getoont.

Ovid. I. de Ponto. 7.

Schoon dat een Medeçijn den ſiecken menſch verlaet,
En dat ſijn flauwe puls bykans niet meer en ſlaet,
De hoop gelijckenwel en laet haer niet verwinnen,
Sy ſweeft hem om het hert, en ſpeelt hem in de ſinnen.

Lucret. Lib. I.

Wanneer daer is een quelligh kint,
Dat tot geen bitter is gezint,
En daerom noyt een aelſſem pil
In ſijnen mondt gedoogen wil,
Soo gaet de ſweege Medeçijn
En maeckt dan dat, met ſoeten ſchijn,
Door ſuycker of door honich-raet,
Het bitter kruydt na binnen gaet,
En ſoo gebeurtet dat het kindt
Sich door bedrogh geneſen vindt.

Met

Met wat moeyte van outs, ende voor de Ooſt-Indiſche vaert, de Droogen in Egypten (van waer de Venetianen, ende die van Genua de ſelfde in Europa voerden) plachten gebracht te werden, (aengeroert op 't 17. bladt) verhaelt den Italiaenſchen ſchrijver

TOMASO GARZONI,

In ſijn gemeene plaets van al de Profesſien en beroepingen des Werelts, in 't XC. *Geſpreck.*

DE Koningen van Egypten hebben eertijts den handel van de Speceryen, en de Ooſterſche Genees-kruyden gehadt, koopende de ſelve vande Arabiers, Perſianen, Indianen, en andere volckeren van Aſia. En den Koningh Pholomeus Auleſes, Vader van de Koningin Cleopatra, (gelijck *Strabo* ſchrijft) trock uyt dien handel twaelf Talenten 's jaers, verkoopende deſe dingen weder aen de Schyten, Duytſchen, Franſchen, Italiaenen, Spangiaerts, Griecken, en andere Volckeren van Europa. En hebbende de Romeynen ſich Meeſter van Egypten gemaeckt, nam dien handel noch veel meer toe, tot dat het Rijck tot de uyterſte verminderingh begoſt te vervallen, alwaer alſdoe de Kooplieden alleen om winſt beſtonden over Zee en over Landt te reyſen, en hun handel te drijven in Caffa, of in Tana, anders den Tanais, voerende hun Koopmanſchappen met groote moeyten de rivier Indus op, na den Oſus toe, en reyſende door de Bactren of de Bactrianen, voerden hun kruyden met Cameelen, langhs de Rivier Oſus, na de Caſpiſche Zee, van waer ſy hun Waeren verdeelden door verſcheyden Landen, maer voornamentlijck na Citraca, en de Rivier Volga, alwaer de Armeniers, Meden, Parthen, Perſianen en andere, de ſelve quamen handelen. Van Citraca wierden ſy voorts nae Tartaria de Volga op-gevoert, en van daer met paerden nae Caffa, en andere Zee-havens by den Tanais, alwaer onſe Europiſche Volckeren voornamentlijck de Venetianen en Genoeſen deſelve quamen handelen. Uyt Indien quamen oock deſe Koopmanſchappen aen de Caſpiſche Zee tot Trebiſonda, en gingen van daer nae de groote of Euxiniſche Zee, door de Rivier Taxus: maer zijnde dat Keyſerrijck door de Turcken t'ondergebracht, wiert oock den handel aldaer vernietight, en men begoſt de ſelve den Euphrates op te voeren nae de Perſiſche Zee, en van daer ten laetſten tot Damaſco in Aleppo, Barutti en andere Zee-havens. De Soldanen hebben daer nae dien handel aen het Roode Meyr en in Alexandria langhs den Nijl gedreven, maer niet in ſulcken overvloet. Maer nu hebbende den Koninck van Portugael de Nieuwe Vaert op de Indies gevonden, is hy Meeſter van dien handel, en brenght de ſelve tot Lisbon, &c.

Van ſulck een gewicht was het.

TWEEDE

TWEEDE DEEL

VAN DEN

SCHAT

Der

ONGESONTHEYT,

Aenwijſende

De gelegentheyt van de Inwendige Deelen des Menſchelijcken Lichaems, legerplaetſe der Sieckten, haer oorſaecken, kenteyckenen, voorteyckenen, geneſinge, en maniere van leven daer in te houden.

t'AMSTERDAM, By I. I. SCHIPPER, 1663.

J. CATS
Op het
GESPRECK
VAN DEN
Hoogh-geleerden, en Wel-achtbaren HEERE
JOHAN van BEVERWIJCK,
Roerende de nootſaeckelijckheyt van de Ontledinge des Menſchen Lichaem.

DOorſoeckers van den Menſch, en al ſijn diepſte leden,
Van hart, en hooft, en breyn, de woonplaets van de reden,
Van aders, been, en mergh, en watter is ontrent;
Komt ſiet wat u voor nieus de kunſt hier weder ſent.
Komt ſiet wat u voor nieus, in onſe laetſte jaren,
Een geeſt van onſen tijdt komt geeſtigh openbaren;
Komt ſiet, indien u geeſt nae hooge ſaecken dorſt,
Wat geeſt u geeſtigh maeckt, oock uyt u eygen borſt.
Vermaerde BEVERWIJCK, *de krachten uwer pennen*
Die leeren aen het volck haer eygen weſen kennen,
Haer eygen wonders ſien; die leeren ons gemoet
Te klimmen uyt het ſtof tot aen het hooghſte goet:
Die leeren met den geeſt tot in den Hemel rijſen,
En, om der menſchen wil, den grooten Schepper prijſen;
Hoe diep is dit geheym! hoe boven maten groot!
Wy vinden even ſelfs het leven in den doot.
Wy konnen onſen gront, en groote dingen mercken,
Wy vinden hoogh beleyt, en duyſent wonder wercken,
Wy vinden Godes handt, en dat in vollen eys,
Wy vinden ſijnen Geeſt te midden in het vleys.
Wel! is dit aerden vat ſoo weert te zijn gepreſen,
Wat moet ons beſte deel? wat moet de ziele weſen?
Wat maeck ſel moet het zijn dat al wat Lichaem hiet,
Gelijck een machtigh vorſt, in volle macht gebiet?
Iae, maer hy die het Al te ſamen heeft gebonden,
Soo datter niet een menſch en weet de rechte gronden,
Wat is die, mijn Gemoet, een wonderbaren geeſt?
O weert te zijn geſocht, ô weert te zijn gevreeſt,
O weert te zijn gedient, ô Vader van de lichten,
Komt daelt in ons gemoet, en woont in ons gewrichten,
Gebruyckt dit ganſch geſtel, gelijck een eygen ſael;
Wie u te rechte kent, die weet 'et al te mael.

EEN
LIEF-HEBBER
Van de
ONTLEDINGE,
Om ſijne genegentheyt tot de ſelve te betoonen, plagh dickmaels te ſeggen, als hier volght:

ALs ick eens menſchen lijf mach grondigh onderſoecken,
Dan raep ick meerder luſt als uyt geleerde boecken:
Ick vinder ſoet vermaeck, ick vinder harten-wenſch,
Ick vind' een Staet, een Rijck, een Werelt in den menſch.
Dies als mijn nietigh vleeſch ſal neder zijn gelegen,
En dat mijn aderſlagh haer niet en ſal bewegen,
Soo ſchenck ick deſen romp, en dat uyt enckel gunſt,
Ten goede van het volck, ter eeren van de kunſt.
Aen God geef ick mijn ziel, dat is mijn hooghſte wenſchen;
Maer wat 'er overblijft dat gun ick aen de menſchen:
't Is nutter dat het vleeſch noch yemant voordeel doet,
Als dat het ſlechts alleen de naeckte pieren voedt.

GE-

GESPRECK,

Eertijts gedaen, en nu hier tot *Voor-reden* gepaſt,

OVER DE

NOOTSAECKELIJCKHEYT

Der

ANATOMYE,

Ofte Ontledinge der Lichamen.

HEt is een Oude en Wijſe Spreucke, de welcke *Plato* getuyght, dat geſtelt plagh te werden voor den Tempel van *Apollo*, als weerdigh geacht zijnde van Godt gekomen te weſen, en die de Poëet *Iuvenalis* ſeydt, dat uyt den Hemel neder-gedaelt is, *Kent u ſelven.* De rijcke Koningh *Crœſus* van Lydien, quam op eenen ſekeren tijdt het *Orakel* van den ſelven *Apollo* raedt vragen, hoe dat hy tot de geluckſaligheyt ſoude komen? en kreegh voor antwoordt, gelijck *Xenophon* beſchrijft, *Indien ghy u ſelven ſult kennen.* Maer hoe nut en nootſakelijck dat deſe kenniſſe den Menſche oock zy, ſoo van wegen ſijn Ziele, als van wegen ſijn Lichaem, ſoo wertſe evenwel weynigh acht geſlagen. Een vreemd knecht by den ſchryver van Bly-eynde-ſpelen *Plautus*, vraeght eenen *Ballio*, die hy ontmoeteden, of hy daer wel een ſeecker man kende, en voor antwoordt van hem krygende, dat hy ſijn ſelven wel kende, ſeyde daer op: *Weynigh Menſchen doen 't geene ghy daer ſeght; want op de merckt is naeuwelijcks den thienden Menſch, die ſijn ſelven kent.* Ja ick ſoude wel derven ſeggen, datter naeuwelijcks den honderſte Menſch is, die ſijn ſelven ſoeckt te kennen, en die niet begeeriger en is, om liever van alle andere dingen kenniſſe te hebben, als van ſijn eygen ſelven. Ons weſen beſtaet uyt Ziele en Lichaem. De natuere van de Ziele, ſeyt *Hippocrates*, is onſichtbaer: daerom en kanſe niet gekent werden, als uyt haere werckingen: die leert men door het onderſoeck en de kenniſſe van al de Deelen en Leden van ons Lichaem, door de welcke deſelfde werckingen uytgevoert werden. Willen wy dan tot kenniſſe van onſe Ziele komen, ſoo moeten wy alvoren de kenniſſe van ons Lichaem hebben. *Philippus Melanchthon* ſeyt met goede reden in ſijn Boeck van de Ziele, een ſchande voor den Menſche te weſen, dat hy het gebouw van ſijn Lichaem niet en kent. Wie iſſer doch die het gebouw van 't huys, dat hy bewoont, niet en kent? en hy kent evenwel niet eens het ghebouw van het huys daer ſijn Ziele, (de welcke eygentlijck nae de leere van de wijſe *Socrates* de Menſche is) haer woonplaets in heeft: te weten, ſijn eygen Lichaem. Wy beſoecken de vreemde landen, om tot kenniſſe en verſtant te komen, en wy zijn in ons eygen huys vreemdelingen: Jae in ſulcken huys, dat wy geſtadigh ſien, en met ons dragen. Wy zijn nieuſgierigh te weten wat in de geheele werelt omgaet, en wy en zijn niet eens begeerigh om te onderſoecken, hoe het met ons eygen ſelven ſtaet. Wy ſpreken met groot vermaeck van de regeeringe van alle Landen, Koninckrijcken, en Gemeene ſaecken, wat de oorſaeck van haere langhduerigheyt, ofte ondergang is, en van de fraeye en volkomene beſtieringe, dieder is tuſſchen de Deelen van ons Lichaem, en van de oorſaeck van haren welſtant ofte qualijck-varen weten wy weynigh te ſpreken: daer den Keyſer *Tiberius* nochtans, gelijck *Tacitus* ſchrijft, plach te ſpotten met de gene, die nae haer dertigh jaren ander mans raedt van doen hadden, om te onderſcheyden wat haer Lichaem goed of quaed was. Wy weten hoe de geheele Werelt gelegen is, wat rivieren en bergen in Italien en Spaenjen zijn, en van de gelegentheyt van de kleyne Werelt: te weten, ons Lichaem, het welck mede ſijn bergen en rivieren heeft, en weten wy niet met allen. Wy bouwen hooge toorens om de Teeckenen, en Sterren des Hemels te kijcken, en wy en dencken niet eens dat wy mede Teeckenen en Sterren in ons Lichaem hebben. De wijſgeerige *Socrates* hield het voor een ſlagh van dulligheyt, hooge en vreemde dingen te onderſoecken, en niet eens te weten het geene in ons ſelven was. Sulcks is van een out Wijf den wijſ-geerigen *Thales* ſeer aerdigh verweten. Deſe als hy ſterre-kijckende onverhoets in een put viel. *O ghy ſot*, riep het oude Wijf, *ghy ſoeckt dat boven u is, en 't gene beneffens u voeten is, en weet ghy noch niet.* En daer in was voorwaer het oude Wijf meer *Philoſooph*, als de *Philoſooph* ſelve. Een ander met namen *Demonax*, gevraeght zijnde,

wanneer hy hadde beginnen te *philoſophceren*, en antwoorde: niet ſedert ick een Sterre-kijcker geworden ben, maer ſedert ick mijn ſelven heb beginnen te kennen. Nu alſoo de kenniſſe van ſijn ſelven een edele en treffelijcke ſaeck is, ſoo is mede gelijck alle fraeye dingen, volgens het Griecks ſpreeckwoort, niet ſonder moeyten en neerſtigheyt te bekomen. De gemelde *Thales* gevraeght zijnde, wat datter ſwaer was? antwoorde, *Sijn ſelven te kennen.* En *Socrates* ſeyde tegen een Jonghman die by hem quam, *Spreeckt op dat ick u ſie*, als niet konnende van hem oordeelen, voor hy eerſt gehoort hadde, wat in hem ſtack: alſoo en kan niemant oordeelen van ſijn Lichaem, als door de *Anatomye*, en Ontledinge der Deelen van het ſelvige. Waerom oock de Wijſte van de Werelt niet alleen van oude tijden, maer oock van deſe onſe eeuwe haer ſelven altijd neerſtelijck in de Ontledinge geoeffent hebben. *Paulus Servita*, die onlanghs te Venetien geleeft heeft, in ſulcken faem van wijſheyt, datter in die wijſe Republijck niet beraedſlaeght, noch beſloten en wierde, ſonder den raedt van die Monnick, heb ick te Venetien altijdt hooren houden voor den alderſcherpſten Ontleder, en uyt wien den vermaerden Profeſſor in de *Anatomye* tot Padua *Hieronimus ab Aquapendente* het voornaemſte, en het murgh van ſijn ſchriften getrocken hadde. Men ſiet op veele plaetſen geſchildert twee Wijſ-geerige, waer van den eenen: te weten, *Heraclitus* de werelt beſchreyt, den anderen: te weten, *Democritus*, de ſelve belacht. Deſen *Democritus* alle Wereltſche dingen, als malle en ydele beſpottende, begaf hem buyten de Stadt, en gingh daer in ſijn eenigheyt verſcheyde dieren ſitten open ſnijden, en ontleden. Het volck van *Abdera*, daer hy woonde, ſulcks ſiende, was hier over ſeer ontſtelt. Want ſy meenden, dat de gene dieſe voor de wijſte van de Werelt gehouden hadden, nu bijſter van ſinnen geworden was. Ontboden derhalven met openbare brieven (die noch hedenſdaeghs te leſen zijn) den grooten Genees-meeſter, *Hippocrates*, om haren *Democritus*, dieſe de eere en wijſheyt van hare Stadt noemen, by te ſtaen, en wederom tot ſijn vorige geſontheyt, en verſtant te brengen. *Hippocrates* komende, wierde geleyt daer *Democritus* ſat rondom in de op-geſnede dieren, het volck ondertuſſchen over ſijn dwaeſheyt weenende. Maer *Hippocrates* met hem ſprekende, wierde wel haeſt gewaer, geen geckheydt te weſen, datter haperde. En hem vragende, wat alle die dieren beduyden, en wat hy daer mede voor hadde, ſoo antwoorde *Democritus*, dat hy onderſocht den oorſpronck van de dwaeſheydt. En nae veel andere redenen, als *Hippocrates* vertrock, bedanckte hy *Democritus* van de wijſheyt, die hy van hem genoten hadde, en bedanckte oock het volck, dat hy van haer by ſoo een man geroepen was, wiens wijſheyt hy met verwonderingh aengehoort hadde. Siet hier eens hoe vreemd het in de Werelt toe-gaet. Een wijs man ſoeckt de oorſaeck van de malligheydt van ſijn mede Burgers, die hy langh beſpot hadde; en ſy ontbieden den vermaerſten Genees-meeſter van 't geheele Landt, om hem ſelver van de key te boeten. Nu om te toonen dat dit volck groot ongelijck hadde, uyt het ſnyden en ontleden van de dieren een beſluyt te maken, dat het met de ſinnen van *Democritus* niet wel en ſtondt: ſoo ſullen wy gaen bewijſen, datter geen dingh ter werelt weerdiger en is om van eén wijs man gedaen te werden, en dat de Ontledinge niet alleen voor de Heel-meeſters, en Genees-meeſters, als den welcken, de gelegentheyt des Menſchelijcken Lichaems volkomentlijck te verſtaen, de natuere van alles te onderſoecken, noodigh en dienſtigh is: maer dat oock alle Menſchen, die niet en willen vreemdelingen in haer eygen huys weſen, uyt de ontledinge der Lichamen noodige en dienſtige leeringen konnen trecken.

De Godts-geleerde, die in hare vermaningen den Menſche ſoecken af te leyden van alle opgeblaſentheydt, en hem tot nederigheyt te buygen, konnen onder andere een goedt beſluyt nemen van ſijne beginſelen. De Ontledinge leert ons, dat de Lijf-moeder, in de welcke het kindt gemeenlijck negen maenden huys houdt, gelegen is tuſſchen de Blaes en den Aerſderm, waer van ick dit ſpreeckwoort, te *Mompeliers* in Vranckrijck, gehoort hebbe, *Entre la merde & loupis, ſe nourris loubel fils*. Een fraeye plaets voorwaer voor ſoo een trots en laetdunckend dier. Voor ons Oude Vrouwen-huys, ſtaen onder de uytbeeldingh van een oude en gerimpelde Vrouwen aengeſicht deſe veerſſen,

Ionge Dochters, fiere Ieught,
Siet wat dat je worden meught.

Maer laet de gene die al haer tijdt verſlijten, met het Hayr op te krullen, aenſchouwen het kale bec-keneel van de Doodts-hoofden: laet de gene die al haer werck maecken, om het Lichaem op te proncken, en op haer ſchoonheydt wonder hooveerdigh zijn, het aengeſicht, en de beenderen van een Geraemte wel beſien, en dencken dat die geweeſt zijn, gelijck ſy zijn, en dat ſy worden ſullen, gelijck die zijn. My heeft altijd ſeer behaeght een graf-ſchrift, dat ick eertijdts in Italien geſien hebbe, en dat onlanghs hier geſtelt is op het treffelijck graf van d'Heer Ambaſſadeur *Berck* zal[r]. *Quod es fui, quod ſum eris.* Een Griecks ſchrijver, *Lucianus*, die, gelijck *Rabelais* onder de Franſen, met veele dingen van de Werelt ſeer aerdigh ſpot, brenght in ſijn t'ſamenſprekinge der Dooden, twee op de baen, twiſtende met malkanderen wie van hun beyde de ſchoonſte was: te weten, *Nireus*, die van den Poëet *Homerus*

ge-

geroemt wert voor de ſchoonſte die voor Troyen quam, en *Therſites*, die hy leelick en onbeſchoft beſchrijft. Beyde komende voor *Menippus*, die het oordeel ſoude ſtrijcken, vraeghde hy terſtont, wie van haer beyde *Nireus* ofte *Therſites* was? Soo *gelijck maeckt de doodt de ſchoonſte en leelickſte!* Geen dingh, als *Diego de Eſtella* wel leert in ſijn Spaens Boeck van de Ydelheyt der Werelt, kan den Menſche meerder tot Nederigheyt trecken, als dat hy denckt, wat hy worden ſal. En het overdencken van de Doodt, ſeydt *Socrates* by *Platonem*, is de beſte *Philoſophye*. Men leeft van de *Egyptenaren*, datſe over haer vrolijcke maeltijden, een Geraemte lieten brengen, om de gaſten aen haren ſtant, en ſterffelijcken aerdt te doen gedencken. Als te Venetien een Hertogh ſterft, dan wert hy voor het volck eenige dagen in een openbare plaetſe geſtelt: en de nieuw verkorene werdt daer nae oock op de ſelve plaetſe gedragen, en hem daer aengeſeyt, dat hy nu ſit op de plaets, daer hy oock daer nae doodt ſitten ſal, en dat hy daerom wel toeſie, om de Gemeene ſaecke wel te beſtieren, en een yegelijck goedt recht te doen. Dewijl oock het voornaemſte ooghmerck van een Godts-geleerde is, den Menſche te brengen tot de kenniſſe Godts, ſoo kan hem daer toe mede dienen de Ontledinge. Dien grooten Godt en kan met geen Menſchen oogen geſien, met geen gedachten begrepen, maer alleen door ſijn wercken gekent werden. De onſienelijcke dingen Godts, ſeyt den *Apoſtel*, werden geſien door de gene die ſienlijck zijn. Daer en is niet in de Werelt, hoe gering het oock ſoude mogen weſen, daer de groote en wonderbaerlijcke macht Godts niet in aengemerckt en kan werden. Het welck de gemelde wijſgeerige *Heraclitus* wel te kennen gaf, als hy ſittende in een backery, en eenige, die hem ſpreken wilden, niet en dorſten inkomen, tot haer riep: *Komt vry in; want hier zijn oock de Goden.* Maer inſonderheyt ſien wy de groote macht Godts in het wonderbaerlijck ſchepſel van den Menſche: waer van de Koninck-lijcke Propheet *David* Godt oock danckt, in ſijnen 139. Pſalm. En de heylige *Job* roept hier over met vollen monde tot den Heere, *Uwe handen hebben my geſchapen, en gemaeckt alles wat ick om en om ben. Denckt doch, dat ghy my uyt leem gemaeckt hebt, en ſult my weder tot aerde maken. Hebt ghy my niet als melck gemolcken, en als kaſe laten runnen. Ghy hebt my huyt en vleeſch aengetogen, met beenen en aderen hebt ghy my te ſamen gevoeght.* En onſen *Galenus* ſeydt, dat hy hier over onſen Scheppers macht en wijſheyt niet genoegh en kan prijſen, alſoo ſulck werck niet alleen alle prijs, maer alle Lof-ſanck te boven gaet. En daer hy uytleydt het gebruyck van al de Leden des Menſchelijcken lichaems, ſeydt hy, dat hy Godt aldaer met die wonderlijcke beſchrijvinge eenen rechten Lofſanck maeckt, in de welcke hy oock meynt de rechte Godtſaligheyt te ſteken, niet in eenige offerhanden: te weten, dat hy ſelfs eerſt kent, en daer nae andere leert, hoedanigh Godts wijſheyt, macht, en goetheyt hier in zy; en dat de onwetentheyt van het ſelve, godtlooſheyt is, niet het naelaten van d'offerhanden. Wie ſoude van de Chriſtenen onſen Schepper beter konnen roemen en loven, als deſen Heyden gedaen heeft? De Ouden hebben het gebouw van 't Menſchelijcke Lichaem den Boeck Godts genoemt, als in den welcken de macht en kracht Godts te leſen is. En voorwaer wie en ſal Godts wijſheyt niet bekennen, die maer overleyt, dat hy uyt een weynighſken zaets, en eenige druppelkens bloet, ſoo veel verſcheyde deelen gemaeckt heeft, de ſelfde elck haer werck en gebruyck gegeven, en ſoo bequamelijck aen malkander gehecht heeft, datſe allegader op malkander wercken, en maer een van de minſte ontſtelt zijnde, al d'andere mede komen te lijden? Soo ſien wy dan, dat Godt, gelijck de Koningh *David* ſeyt, de groote van ſijn wijſheydt betoont heeft in de ſcheppingh van het Menſchelijcke Lichaem. Het welck *Moſes* oock ſchijnt te kennen te geven; want daer hy komt tot de ſcheppinge van den Menſch, en ſeydt hy niet, Ende Godt ſchiep ofte maeckte, gelijck hy ſpreeckt van andere ſchepſelen; maer Godt werdt daer beſchreven, als met ſijn ſelven overleggende, *Latet ons menſchen maken, een beeldt dat ons gelijck zy.* En ſoo ſpreeckt oock de wijs-geerige *Seneca* in 't 6. Boeck van de Weldaden op 't 23. Cap. *De Natuere heeft ons eerſt by haer ſelven overleyt, eer ſy ons ſchiep: en wy en zijn ſoo lichten werck niet, dat wy haer konden ontvallen.* Even als of de ſcheppinge van d'andere dingen licht, maer die van de menſche ſwaer en moeyelijck was: waerom oock de Hemelen genoemt werden het werck van de Vingeren Godts, *Pſalm* 8. maer de Menſche het werck van de Handen Godts, *Pſalm* 119. Want gelijck *Galenus* aenwijſt in het voor-verhaelde Boeck, daer hy ſpreeckt van het gebruyck der Handen, kleyne en gemeene dingen kan men met de vingeren vatten en beſtieren, maer tot groote en wichtige is de geheele hant van doen. Op de ſelfde wijſe wert het werck van onſe verloſſinge toegeſchreven den arm van den Salighmaker, in den Lof-ſanck Mariæ. *Luc.* 1. Nu dit wonderlijck maeckſel van het menſchelijcke lichaem, waer uyt men de wijſheyt en goetheyt van Godt Almachtigh ſpeuren kan, en is niet van buyten aen den uytwendigen menſche te ſien: maer moet van binnen door de ontledinge aengeweſen werden. Vorder kan een *Godts-geleerde* den menſche van de wereltſche dingen tot hemelſche opwecken, hem voor oogen ſtellende, dat hy daerom van Godt niet met het hooft nae de aerde, gelijck de beeſten, maer recht op nae den Hemel geſchapen is. Waer uyt volght, dat de gene die haer ziele met wereltſche ydelheyt altijdt

beſlommert houden, een verkeerde ziele in een menſchelijck lichaem omdragen. Daer en kan niet onbehoorlijcker, niet vremder gevonden werden, ſeydt de vrome Oudt-vader *Bernardus*, als datter eenen bultighen Geeſt woont in dat lichaem, het welck recht en over endt is: niet leelijcker, niet onbequamer, als dat de oogen des lichaems den Hemel vry beſchouwen, en dat de oogen van de ziele alleen op de aerde, en diſtelen ſien. Schaemt u, ſeyt het lichaem, ô mijn ziele, ſchaemt u, ſeg ick, die na het evenbeeld van uwen Schepper geſchapen zijt, als ghy mijn uwen dienſtknecht ſiet hooge dingen aenſchouwen, en dat ghy in de modder van verganckelijcke dingen verſopen legt. Aldus ſpreeckt dien heyligen *Doctor*, en ſoo konnen oock uyt de gedaente van het menſchelijcke lichaem ſpreken, en hare toehoorders van de aerde nae den Hemel trecken alle Godtſalige Vermaenders.

Hier beneffens zijn noch verſcheyde plaetſen in de H. Schrifture, die niet wel en konnen verſtaen werden, als door behulp van de *Ontledinge*. Om niet te langh te weſen in 't gene daer Godts woordt ſoo vol van is, dat het ons volkomen ſtoffe kan geven, om een geheel Boeck uyt te ſmeden: ſoo ſullen wy alhier alleen, als tot een proef van ons voorgeven, maer eene plaets by-brengen, die ick oock meen dat aenmerckens weerdigh is. De Euangeliſt *Johannes* ſchrijft in ſijn 19. cap. dat de Heere *Chriſtus* aen het kruys hangende, van een krijghs-knecht met een ſpeere in ſijn zijde geſteken is, en dat terſtondt bloedt en water uyt de wonde liep. Die de *Anatomyè*, ofte de gelegentheydt van het menſchen lichaem niet en verſtaen, en weten niet, waerom den *Euangeliſt* juyſt heeft willen beſchrijven datter water uyt de wonde liep. Maer de gene, die weten dat het Hart, in een ruym Vlies, *Pericardium* daerom genoemt, beſloten leydt, het welck vol water is, en dien volgende het Harte rontſom in 't water ſpringht, weten wel dat den *Euangeliſt* heeft willen betoonen, deſe plaets gequetſt te weſen, en door dien ſulcke wonden doodelijck zijn, dat *Chriſtus* oock waerlijck geſtorven was, eer hy in 't graf geleydt werde: om te benemen het naepraten van de Joden, die anders ſouden konnen geſeydt hebben, dat hy half doodt begraven had geweeſt, en daer na niet verreſen, maer ſlechts wederom bekomen was.

Laet ons nu komen tot de RECHTS-GELEERDEN, al is 't datſe niet eens en verwachten, dat de *Anatomye* haer in 't minſte dienſtigh ſoude konnen weſen. Ick ſal het evenwel ſoecken te bewijſen.

Sy woelen veel, om te verklaren, of yemant die een dochter voor maeght trouwt, en geen maeght en vint, deſelve magh verlaten. Dit is voorwaer een ſaecke, daer ſeer veel aen gelegen is, en daer de ruſte van de gemeente aen hanght. Dan de grondtveſten hier van en konnen uyt geen Wetten, maer alleen uyt de Ontledinge gehaelt werden. Indien de Maeghdom beſtaet in enckele inbeeldinge, ende, gelijckſe ſeggen, geen viſch noch vleeſch en is,

Het is maer eenen naem, een ydelheyt, een niet,
Dat niemant niet en voelt, dat niemant niet en ſiet,
Hy gaet gelijck de wint: de wijſte van ons allen
En weet niet wat hy is. ———

gelijck onſen grooten vriendt, de Ridderlijcke Poëet, Heer *Daniel Heinſius* hier mede ſpeelt: indien ſulcks is, ſoo en behoeft men om de ſelve niet veel waters vuyl te maken. Maer indien hy ergens in beſtaet, gelijck de Ontleders aenwijſen, aen de welcken men hier in meer geloof behoort te geven als aen de Poëten, het zy ſulcks is de naeuwigheyt van den hals van de Lijf-moeder, gelijck de hooggeleerde *Fernelius*, en andere ſchrijven; het zy een dwers velleken, *Hymen* genoemt, als een ſchutſel in den hals ſtaende, gelijck het gemeene gevoelen al van oudts is, het welck oock in ſijne brieven, die hy hier van aen my geſchreven heeft, gevolgt wert, van d'Heer Doctor *Heurnius*, Profeſſor der Ontledinge in de Hooge ſchole van Leyden: het zy dat het zijn vier vlees-achtige vlieskens aen malkanderen komende, en een bloemken uytbeeldende, gelijck my te Parijs geweſen heeft den vermaerden Ontleder *Pineau*; die over deſe ſtoffe oock een Boecxken uytgegeven heeft. Hoe het zy, de waerheydt hier van moet uyt de ontledinghe blijcken. Want ick en kan qualijck gelooven, dat men hier in, als het ſpreeck-woort ſeyt, door een dubbelde heuke kan ſien, en dat de Neus eenigh teycken ſoude konnen geven (al was hy daer ontrent geweeſt) van het gene hy niet geſien en heeft. Sommige Geneesmeeſters houden evenwel ſulcks ſtaende, en daer op wert deſe Konſte het Spaenſche Heydinnetje in den *Trouw-ringh* toegeſchreven,

Oock uyt den Neus alleen ſoo kanſe gronden trecken,
Waer in dat yemants luſt, of gulle ſinnen ſtrecken;
Want iſſe plomp, of ſcherp, of hoogh, of bÿſter plat,
Sy heeft van ſtunden aen ſijn aert daer uyt gevat.

De gemelte *Democrites* een dochter den eenen dagh ontmoetende, groete haer, *Goeden-dagh maeghdeken*, en 's anderen daeghs haer wederom ſiende, begroeten haer met, *Goeden-dagh vrouwken*. En het was ſoo: want ſy had dien nacht een ongeluck gehadt, gelijckſe dat noemen.

In de Wetten van deſe Stadt ſien wy, dat nopende de vecht-boeten onderſcheyt gemaeckt wert tuſſchen gemeene ofte kleyne, en groote, ofte achtbare wonden: de ontledinge moet dat oordeelen.

En als yemant ter nedergeleyt wert, of de wonde doodelijck is, en de gequetſte van de ſelfde geſtorven is, moet de ontledinge mede alleen aenwijſen. Soo dat op het oordeel en vonnis van de ontledinge den Rechter een vonnis velt over het leven van een menſche.

Om nu voorts niet alles tot het fijnſte uyt te ſiften. De Keyſer *Juſtinianus* wijſt in ſijn *Inſtitutis* aen, drie algemeene leeringen, uyt de welcke, als uyt een fonteyne, al de Wetten en *Loyen* ſpruyten, *Honeſtè vivere, alterum non lædere, & jus ſuum cuique tribuere.* Eerlijck leven, een ander niet beſchadigen, en een yegelijck het ſijne te geven. Uyt de ontledinge, en het gebruyck van alle de leden, ſien wy dat de nature de ſelvige in ons lichaem geplant heeft. Elck lidt leeft wel in ſijn beroep, beſchadigt geen ander, en geeft elck het ſijne. De Lever geeft het geheele lichaem voedtſel, het Hart het leven, de Herſſenen het gevoelen. Elck lidt treckt nae hem ſijn eygen voedtſel, en laet gaen 't gene voor een ander dienſtigh is.

Ick zal noch vorder komen, en aenwijſen, dat de POLITYE ſelver in de Ontledinge te leeren is, en dat uyt 't onderling Ampt vande voornaemſte en Dienſtbare leden men ſien kan, hoe Prinçen en Magiſtraten behoren te regeeren, en hoe Onderſaten moeten gehoorſamen. Vyt de Herſſenen aenmercken de Overheden, hoe ſy 't volck recht moeten wijſen: uyt het Harte, hoe ſy 't leven en welvaren vande Burgers moeten bewaren: uyt de Lever, hoe ſy de Stad ofte 't Lant van alle noodruft moeten verſien. Want de Herſſenen in 't opperſte van 't Lichaem als in eenen Konings-ſtoel verheven zijnde, doen recht, en verdeelen de ampten in alle billickheyt uyt, aen het werck-tuyg der ſinnen. Het Hart, als een Koning, beſchermt met zijn levendige warmte het leven. De Lever voedt, gelijck een mildt Prins op ſijn eygen koſten, het huyſgeſin van 't ganſche lichaem. Nu 't gemeen volck zal oock lichtelijck de wetten van onderdanigheyt uyt het dienende wercktuygh konnen afnemen. Want de deelen en leden, die in den Buyck zijn, ſtaen alle gader ten dienſte van de Lever. De Maegh koock de ſpijſe, de Dermen verdeelen ſe, de Gal-blaes, Milt, Nieren, Water-blaes maken het paleys ſchoon, en boenen de keuken uyt. Alle de deelen van de Borſt, dienen het Hart, van het Hooft de Herſſenen, en helpe ſoo malkander. En indiender maer een van zijn ampt op en hout, ſo valt terſtont al den hoop in duygen. De Ooge, ſeyt den Apoſtel 1 Cor. 12. *en kan tot de hant niet ſeggen: ick en behoeve u niet: of wederom het hooft tot de voeten: ick en behoeve u niet.* Want de Leden hebben allegader malkander van doen, en het eene en kan het ander in 't minſte niet ontberen. Even eens gaet het in een gemene ſake, daer de meerder de minder, en de minder de meerder de hand moet bieden. Dit verſtondt ſeer wel den Romeyn *Menenius Agrippa*, de welcke als 't gemeene volck door oproer tegens de Magiſtraet buyten de Stad geloopen was, en haer op den Heyligen bergh beſchanſt hadde: hy, van de Magiſtraet geſonden zijnde, om haer te ſtillen, gebruyckte dit geſpreck, 't welck by *T. Livius* in 't tweede Boeck van ſijn Hiſtorye noch te leſen is: *T'en tijde,* ſeyde hy, *als de leden niet met malkanderen, gelijckſe nu doen, wel over een quamen; maer dat elck lidt zijnen eygen raet, en eygen ſpraeck hadde, ſoo waren d'ander qualijck te vreden, dat al haer ſorgh, dienſt, en arbeyt voor den Buyck was: dat den Buyck hem in 't midden luy en ledigh hiel, en verteerden vaſt van den hogen boom al dat d'ander aenbrachten. Hier over ſpanden ſy met malkander, dat de hand de ſpijſe niet aen den mondt en zoude brengen, de mondt niet en zoude ontfangen, de tanden niet en zouden knaeuwen. Dewijlſe door deſe gramſchap den Buyck willen uythongeren ſoo zijnſe ſelver, en 't geheele lichaem uytgeteert, en ganſch mager geworden: waer uyt bleeck dat den Buyck meede geen ſlechten dienſt endede, en niet alleen ſelve gevoedt en werde, maer oock ander leden voeden, verſpreydende door al de leden van 't geheele lichaem het Bloedt uyt de verteerde ſpijſe gemaeckt, waer door haer leven onderhouden werde.* Door deeſe gelijckeniſſe uyt de ontledinge, en het ampt van de leden genomen, is den oproer geſtilt, en 't volck wederom met ſtilligheydt in de Stadt gekomen.

Hier en boven is de ontledinge noch nut en noodigh voor de MORALE PHILOSOPHYE en SEDIGHEYT. De Deucht wert by de *Morale Philoſophen* geſtelt in Godtſaligheydt, en vromigheydt. Als door de *Anatomye* ontdeckt werdt het wonderbaerlijck ſchepſel van den Menſche, dan werdt hy opgetrocken om ſijnen Schepper daer over te loven, en vermaent met een vroom en matig leven 't ſelve te onderhouden. Als hy het weſen, gedaente, gebruyck, gelegentheyt, en de wonderbaerlijcke konſt van elck lidt, en het werck-tuygh van ons vijf ſinnen wel doorſiet, ſo ſal hy haeſt aenmercken wat maniere hy houden moet, om de ſelve wel te gebruycken. De gedaente van de Menſch is recht over end, de oogen zijn boven in 't Lichaem geſtelt, om, gelijck geſeyt is, niet op aerſche dingen te blijven hangen, maer altijdt opwaerts te ſien na den Hemel, en hem met Hemelſche dingen te bekommeren. De Nature heeft twee oren, en die open geſchapen, om te leerẽ, dat men eens ſoo veel horen moet, als ſpreken. Maer een tong, met thien ſpieren, en een vaſten bandt, gelijck als met een toom gebonden, en met de tanden, gelijck als met paliſſaden beſet; om dat de woorden te voren wel overleyt, en dan eerſt uytgebracht moeten werden. Die wel aenmerckt de wonderbaerlijcke overeenſtemminge van de leden onder malkander, hoe dat geen van de ſelve met gierigheyt beladen is, maer een ander van 't ſijne mildadelijck mede deelt: die kan daer uyt leeren ſijn begeerlijckheydt te matigen, en het gebreck van ſijnen even naeſten met medogen te hulpe te komen. Men ſiet dickwils, dat yemant om het hooft te beſchermen, de handt in 't geweer ſlaet: zullen wy dan oock malkanderen de handt niet bieden, dewijl wy allegader leden van een lichaem zijn? De ontledin-

ge

ge wijſt aen den oorſpronck van gramſchap, ſwaermoedige droefheyt, vreeſe, en diergelijcke bewegingen des gemoedts, ontdeckende de plaets van de Gal in de Lever, van de ſwarte, en ſware vochtigheden in de Milt. Wy dan wetende de oorſaeck van ons ontroeringen, ſoo konnen wy de ſelve lichtelijck voor komen, en ons oploopende gemoet te beter bedwingen.

Gelijck wy dan ſien dat de *Anatomye* in de *Morale Philoſophye* te pas komt, en dat wy ons manieren daer uyt konnen leeren ſchicken; ſoo en behoeft niet wijdloopig beweſen te werden, dat de NATUERLICKE PHILOSOPHYE ſonder de ſelve niet en kan beſtaen, en dat een *Philoſooph*, ofte Wijs-gerige, die de natuere van al wat in de werelt is, onderſoeckt, inſonderheyt hem behoort te verſtaen op de gelegentheyt van 't edelſte ſchepſel van de werelt: ja ſoodanigh, dat het in ſich, als in een kort begrijp, alles wat in de werelt is, beſluyt. Onder alle de deelen des werelts, ſeyt *Ariſtoteles*, en iſſer van Godt Almachtigh niet fraeyer, niet Goddelijcker geſchapen als den Hemel: niet alleen om ſijn treffelijcke en volmaeckte gedaente, grooten luyſter, bequame beweginge: maer oock om hondert andere dingen, die wy uyt ſijne werckinghe hier beneden volkomentlijck ſien. Den Hemel heeft maer een gedaente: te weten, de ronde: maer het hooft en heeſter geen een ofte twee, maer al dieder zijn: de *Ovale*, dat is eys-gewijſe langhwerpige in de oogen, de *Pyramidale*, dat is, langhwerpigh ſpits opgaende, in den neus, en voorts alderhande in de beenderen, daer deſen aerdtſchen Hemel van geſtut wert. Den Hemel heeft ſijn ſterren, het hooft ſijn oogen. Den Hemel houdt in ſijn draeyen altijdt de bovenſte plaets: het hooft al werdt het in 't wandelen beweeght, blijft evenwel altijt om hoogh. Den Hemel werckt door ſijn invloeyingen op de geheele Werelt: het hooft op het geheele lichaem. Indien het draeyen van den Hemel geſtut wierde, al wat hier beneden is, zoude oock ſtil ſtaen: als het Hooft ruſt, dan ruſt oock het vorder lichaem. Men verneemt mede een groote gemeenſchap tuſſchen het hooft, en den Hemel. Want als den Hemel met donckere wolcken betrocken werdt, en met regen ofte znee dreyght, dat ſchijnt ons op het hooft te hangen, en daer van krijgen wy hooft-pijn, draeyinge, duyſterheyt, en ſinckingen, die niet eerder over en gaen, voor dat de lucht opklaert, en den Hemel ſich wederom helder vertoont.

Wat ſal ick van de vier Elementen ſeggen, die nergens volkomender gevonden werden? De koude en drooge aerde wert in de koude en drooge Beenderen uytgebeeldt: het koudt en vochtigh water in de koude en vochtige Herſſenen: de werme en vochtige lucht in het vleeſch van de ſelve gematigheyt: en noch meerder in ons geeſten, het heet en droogh vyer in het Harte, en de natuerlijcke wermte. Nu de vier eerſte hoedanigheden, hitte, koude, vochtigheyt, en drooghte, ſiet men bequamelijck in de vier vochtigheden, (die daerom de Elementen onſes Lichaems van *Galenus* genoemt werden) te weten, de heete Gal, het *Phlegma*, dat is, de koude en ſlymerige vochtigheydt, het luchtigh en vochtigh *Bloet*, en de *Melancholy*, dat is de ſwarte Gal, ofte de koude en drooge vochtigheydt. Het gene in de werelt de Son is, dat is in de menſche het herte. Want gelijck door het licht en de ſtralen van de Son alles in de werelt verquickt, alſoo verſpreyt het Harte ſijn werme ſtralen door het geheele Lichaem, en verquickt alſoo alle de leden. Hierom hebben ſommige Ouden de Son genoemt het Harte van de werelt, en het Harte de Son van het lichaem. De vochtigheyt van de Maen verneemt men in de Herſſenen. De *Planeet*, ofte dwalende ſterre van *Venus* wert geſpeurt in 't gemacht, *Mercurius* in de tongh. *Iupiters* goedaerdige en heylſame ſterre in de Lever, de fonteyne van d'aengename vochtigheyt, daer het lichaem door gevoedet wert. Den brant en felligheyt van *Mars* vint men in de Gal-blaes. De Milt en gelijckt niet qualijck de koude en quaetaerdige ſterre van *Saturnus*. Soo dat wy ſien, hoe al de ſeven *Planeten* van beyde de wereldenmet malkanderen wel over een komen. Het ſelfde heeft mede plaets in de *Meteoren*, ofte hoogh-vliegende dampen. Het weerlicht ſiet men in 't flickeren van de oogen, inſonderheyt alſſe ontſteken zijn. Het rommelen van den buyck, en 't gene daer uyt volght, gelijckt alderley ſlagh van donder: ja de wind ſelve verneemt men in 't ruyſſchen, en tuyten van de ooren. De ſinckingen, die uyt het hooft vallen, zijn als den regen. Ick heb ſien ophoeſten harde kleyne ſluymkens, even gelijck den hagel. Ons tranen gelijcken den douw. Het ſitteren, ſchudden, en beven, is gelijck in de werelt de aerdtbevingh. Men vint rivieren in ons lichaem: te weten de Aderen, door de welcke den nootdruft aen alle plaetſen gevoert wert, en als die geſloten werden, dan vaert ons lichaem even eens, gelijck deſe Stadt in 't ſluyten van de Maes, en Rhijn. Men vint Mijnen, daer men Steen uyt haelt: te weten, in de Nieren inſonderheyt, en Blaes. In 't korte, al wat in de groote werelt gevonden wert, dat is mede in de kleyne, en dat met meerder konſt. Want het is lichter veel te ſchilderen op een groot bert, als het ſelve in een kleyne plaets wel te begrijpen. Indien dan dien *Timantes*, die op een plaetjen van een duyts groote, eenen *Cyclops* van uytter-maten groote, en by hem eenige *Satyrs*, ſijnen duym met de el metende, geſchildert heeft, van geheel Griecken-lant ge-eert en gepreſen is geweeſt: indien de gene, die ten tijde *Galeni*, op een kleyn ſtucxken Kopers *Phaëton* met de Sonne-wagen, en daer vier groote peerden voor geſpan-

geſpannen, uytgebeelt heeft, een eeuwige naem bekomen heeft: indien *Myrmecides* onverganckelijcken lof ingeleyt heeft, om dat hy van yvoir een wagen met vier raden gemaeckt heeft, den welcken een vliegh met een vleuck bedecken konde; en een ſchip met al ſijn toeruſtingh geſneden heeft, dat een bye met haer vleugelen konde beſluyten: en indien hy oock ſoo geroemt wert, die vier en twintig boecken van *Homerus* over de belegeringe van Troyen, dat is, vier duyſent ſes hondert ſeven en tnegentigh verſſen op een kleyn perckement, dat in de ſchelpen van een Note beſloten konde werden, beſchreven heeft; hoe konnen wy dan genoegh roemen en loven dien Grooten Schepper, van wien d'ander Konſtenaers al haer konſt en aerdigheydt geleert hebben? Hy heeft ons verçiert met het konſtighſte en aerdighſte lichaem, dat onder den Hemel is; en daer in 't gene dat de grootſte Konſtenaers maken, altijdt noch yet ontbreeckt, ſoo is dit gantſch volmaeckt. Watter by gedaen ofte af genomen, ofte anders geſet wert, dat bederft terſtont het geheele werck, gelijck wijdtloopigh aengeweſen wert van *Galenus*, in ſijn meerder, maer nooyt genoegh, gepreſen Boecken van het gebruyck der Leden.

En op deſe volmaecktheyt van het menſchelijcke lichaem de grootſte KONSTENAERS en BOUMEESTERS haer ooghmerck nemende, hebben van alle tijden al haer wercken getrocken na het gebou van het ſelve, als weſende de mate van alle dingen, volgens de leere van *Pythagoras*, en *Socrates*. Ick ſoude derven ſeggen, dat de eerſte *Schiptimmer-lieden* haer ſchepen na het menſchelijck lichaem gemaeckt hebben. Want wat is de kiel van 't ſchip anders als den Rug-graet, de dwerſſe balcken anders als de ribben, de plancken daer over; als vel en vleeſch? De *Molenaers* malen het koren met twee Steenen, waer van den eenen omgaet, en den anderen ſtil ſtaet: ſoo wert de ſpijſe in den mont tuſſchen beyde de kaken gemaelt, en de onderſte beweeght haer tegen de bovenſte, die ſtil ſtaet. Want dat beweeght wert, moet op yet dat ſtil is beweeght werden, gelijck *Ariſtoteles* wel leert. En *Vitruvius* ſchrijft dat al de huyſen nae ons lichaem moeten gebout werden. Den oudt-vader *Auguſtinus* ſeydt in 't 12. Boeck tegen *Fauſtus Manicheus* op het 14. cap. dat de *Arcke Noë*, en *Salomons Tempel* na het voorbeeldt van ons lichaem ſonden gemaeckt weſen. Want des lichaems lenghte van 't hooft tot de voeten heeft ſes mael ſoo veel, als de breete van d'eene zijde tot de ander, en thien mael ſoo veel als de diepte, die nae de lengte van 't Middelrift, dat is, van 't rugge-been tot het borſt-been, gemeten wert. Hierom had de *Arcke* drie hondert ellen in de lenghte, vijftigh in de breete, en dertigh in de diepte. Van deſe over-een komſte is wijdtloopig geſchreven van een Spaenſch Jeſuwijt *Villapandus*, in het groot werck, dat hy op den Propheet *Ezechiel* gemaeckt heeft. Waer uyt blijckt dat niet ſonder reden ons lichaem van den Apoſtel *Petrus* een Tabernakel genoemt wert, en van den Apoſtel *Paulus* den Tempel van den H. Geeſt.

Om deſe over een ſtemmingen is de Ontledinge de SCHILDERS en BEELDT-HOUWERS ſoo noodigh, dat ſy de ſelve gantſch niet miſſen en konnen. Want al is 't dat de Schilders en Poëten, gelijck de Poëet *Horatius* ſeyt, altijdt de macht gegeven is, om alles te derven doen, en dat ſy op een lichaem van een menſch wel een verckens hooft ſetten, en op een menſchen hooft wel een paer fraeye horens, waer onder *Acteon* buyten ſchilderye de ongeluckighſte was: ſoo is evenwel waerachtigh, dat niemant een goet Schilder ofte Beeldt-houwer weſen en kan, of hy moet de Ontledinge, en d'over-eenkomſte van al de leden volkomelijck verſtaen; gelijck ſeer wel aengeweſen is van *Aelbert Durer*, en *Carel van Mander*.

Of nu de Ontledinge de POETEN oock noodig is, ſien wy onder andere, uyt haren Prinçe *Homerus*; die ick elders hebbe beweſen, ſoo goet verſtant gehadt te hebben van de inwendige deelen, en welcke wonden doodelijck ofte geneſelijck zijn, dat hy veele en oock van de beſte Hiſtory-ſchrijvers beſchaemt, die dickwils groote mis-ſlagen daer in begaen, te langh om alhier te verhalen. En al is 't dat *Galenus* in den Poëet *Pindarus* toeſtaet het verſieren van de *Centauri*, half man half peert, ſulcks de nature niet en kan lijden, indien hy als Poëet, den leſer wil vermaken, maer hem beſchuldight, ſoo hy dat met ernſt, en als een wijs man gedaen heeft: ſoo en behoeft de Poëet *Homerus* deſe onſchult niet voor te wenden.

Gelijck dan, als wy nu verhaelt hebben, de kenniſſe van ſijn ſelven, en de wetenſchap van ſijn eygen lichaem voor een yegelijck nut en dienſtigh is: ſoo iſſe inſonderheyt en voor-al gantſch noodſakelijck de gene, die de Genees-konſte, ofte een deel van de ſelve oeffenen; als *Doctoren*, *Chirurgijns*, en *Apotekers*. Het welck wy oock van de *Vroe-vrouwen* verſtaen willen hebben.

Het eenige wit en oogen-merck van een DOCTOOR, ofte GENEES-MEESTER is de geſontheyt te bewaren, ofte de ſieckte te geneſen. Geen van beyde kan geſchieden ſonder kenniſſe van de gelegentheyt en werckinge der leden. Elck deel wert gereeckent geſont te weſen, ſeydt *Galenus*, als het ſijne werckinge wel uytvoert, en ſieck, als het daer in miſt. * Die eenige beſwaertheydt voor het Hart voelt, en niet wel eten en kan, wetende dat de Maegh aldaer leyt, en dat haer werck, en ampt is de ſpijſe te verteeren, en luſt tot eten te verwecken, kan lichtelijck beſluyten dat het hem aen de Maegh ſchort. Die eenige pijn ofte ſwellingh van binnen onder de korte ribben heeft, ſal uyt de gelegentheyt

konnen weten, dat het in de Lever hapert, ſoo het in de rechter zijde is, en anders in de Milt. Nu de gelegentheyt, als oock het ampt, en de werckinge van al de leden, en kan niet geleert werden als uyt de Ontledinge. Wy leſen, dat voor de ſchole van *Plato* plagh geſtelt te weſen: *Niemant en trede hier in, als die de Mathematiken wel verſtaet*, als waerſchouwende dat ſijne leere anders niet te begrijpen en was: ſoo heeft oock de hoogh-geleerde Genees-meeſter *Fernelius* met groote reden voor aen ſijn Boecken van de ſieckten en gebreken vermaent, dat niemandt de ſelve en behoefde te leſen, als die al vorens volkomen kenniſſe van de *Anatomye* hadde. Want gelijck de beſchrijvinge des Aerdt-bodems, van landen en ſteden, noodigh is tot de kenniſſe der Hiſtoryen: alſoo wert oock tot de Genees-konſte vereyſcht de kenniſſe van ons lichaem. En die daer in onwetende is, die en kan haer gebreken niet wel onderſcheyden, noch qualijcker geneſen, en alderqualijckſte, wie datter door komen ofte ſterven ſal, konnen voorſeggen. De ken-teeckenen van een beſchadight deel werden inſonderheyt (gelijck nu geſeyt is) getrocken uyt de leger-plaetſe, en de verhinderde werckinge. De *Prognoſticatie*, voor-teyckenen, ofte voorſegginge van d'uytkomſt der ſieckten hanght onder andere aen de veranderingh van de geſtalteniſſe des lichaems. Wie kan dan onderſcheyden, hoe een lichaem, en hoe verre het door de ſieckte vervallen is, die niet en weet ſijn natuerlijcke geſtaltenis? Seer wel ſchrijft de wijs-geerighe *Ariſtoteles*, in 't eerſte Boeck van de Ziele *text.* 85. dat recht ſijn ſelven aenwijſt, en oock het krom. En daerom beveelt *Hippocrates* in het Boeck van de Genees-winckel, dat een Medicijn voor eerſt letten ſal op gelijcke dingen, en daer na op ongelijcke. Want, gelijck *Galenus* wel ſeyt in ſijn Boeck van de Been-deren, al watter in de Genees-konſt is, heeft ſijn oogen-merck op het gene natuerlijcken is gheſtelt. Hoe ſoude yemant gebrokene, ofte ontledene been-deren herſtellen, indien hem haer gedaente, ghebouw, en plaetſe niet volkomentlijck bekent en was? Daer beneffens werden oock de genees-middelen verandert nae den aert, natuere, en gelegentheyt van de plaets.

Wy ſeggen voor een gemeen Spreeck-woort. *T'en zijn al geen Kocks, die lange meſſen dragen.* Soo gaet het oock met de Genees-meeſters. Van de welcke *Hippocrates* al op ſijnen tijdt geſeyt heeft, datter veel met de naem waren, maer weynigh met de daet. Onder andere is de Ontledinge mede om de ſelvige te onderſcheyden. Want die kan oordeelen wie dat wel ofte qualijck van de Sieckten geoordeelt heeft. *Ambroſius Paré* verhaelt van een ſeker Kock, die om ſijn dievery zoude gehangen geworden hebben, wien met verlof van den Koning, *Sublimaet* ingegeven werde, om de kracht van de *Lapis Bezoar* tegen het vergift te verſoecken: maer hy had de galgh te dier afgekocht, alſoo hy ſtorf met groote en ellendige pijn, ſeven uuren na het innemen van 't vergif. Geopent zijnde, werde bevonden, dat het onderſte van de Maegh heel ſwart was, even gelijck offer *corroſijf* op gelegen hadde. Indien voor de geene, die ſonder eenigh verſtant in alderley ſieckten, en perſonen de *Medicamenten* van de *Alchymiſten* ingegeven, de welcke meeſt uyt *Quicſilver*, *Antimonye*, *Sublimaet*, en diergelijcke beſtaen, door de Ontledinge de Maegh geopent werde van haer Siecken, die met ſchrickelijcke toevallen komen te overlijden, ſy ſouden ſonder twijffel de Maegh op diergelijcke maniere geſtelt vinden. *Het heeft in deſe konſt alleen plaets*, ſeyt Plinius, *dat een yegelijck, die hem maer voor een Medicijn uytgeeft, terſtont gelooft wert: daer nochtans in geenderhande logen meerder gevaer is.* Niemant zal een kleet laten maken, als van een ſnijder, die een goet meeſter is, vreeſende dat het een brodder mocht bederven: maer ſijn lichaem vertrout hy een yder, die maer ſeyt, dat hy goeden raet weet. Dit is d'oorſake dat ſommige door lantloopers, en waeg-halſen onnoſelijck om den hals komen, gelijck wy noch onlangs hier gehadt hebben eenen *Duytſch*, die jong, en oudt in alderhande ſieckten niet in en gaf, als *Præcipitaet*. Van deſe is het, dat *Pliny* woorden te verſtaen zijn, *Sy leeren op ons Perijckel, en krijgen hare ervarentheyt door de dood van de menſchen.* De Ontledinge, alſooſe alles ſonder grondveſt van wetenſchap doen, is alleen den wegh, om ſoodanige miſgrepen aen te wijſen, en om haer daer na van de ſelve, is 't mogelijck, te leeren wachten. Anders wert het ongeluck met de aerde bedeckt, en d'onwetenheyt met het noot-lot, en den geſetten tijdt van ons leven geſtijft.

Voor een CHIRURGYN, ofte HEEL-MEESTERS is de Ontledinge oock ſeer nootwendigh, inſonderheyt van de uytwendige deelen, als ſpieren, aderen, en zenuwen: op dat hy in 't ſnijden een breden bandt niet aen en ſie voor een vlies, een ronden voor een zenuwe: in 't laten geen ſlag-ader ofte zenuwe en ſteke voor een ader, het welck ſommige ſoo qualijck bekomen is, datſe nimmermeer haren arm wederom tot haer gebruyck gekregen hebben. Hoe ſal oock een Heel-meeſter een been dat gebroken, ofte uyt het lidt is, wel inſetten, indien hy te voren niet volkomentlijck en weet, waer, en hoe, het ſtaen moet? De onwetenheyt hier van brengt dickwils dat ongeluck mede, dat een been qualijck geneſen zijnde, een geheel lidtmaet ſlim en wanſchappen maeckt: jae dickwils wederom gebroken moet werden, tot grote pijn en ſchade van den Siecken, en tot oneere en ſchande van den Heel-meeſter.

Het inſetten van de leden is van alle oude tijden gehouden geweeſt, als het oock in der daet is, voor een van de voornaemſte wercken der Heel-konſte: maer 't is nu ſoo verre verlopen, dat het volck meent,

dat ſulcks geen Heel-meeſters werck en is, en loopt derhalven na een Lede-ſetter, dat dickwils een vier-kanten boer, ofte een anderen plompaertis. En dat het quaetſte noch is, deſe maets en laten het by het Lede-ſetten niet blijven, maer ſlaen alle gebreken aen, die haer voor komen, waer door menig menſch verſuymt wert.

Onder de Heel-meeſters behoren oock de OPERATEURS; die de Ontledinge wel dienen te verſtaen, om het ſnijden van de ſteen, ſcheurſel, en andere geluckelijck te volbrengen. Door de Ontledinge wert de rechte plaets, daer het geſchieden moet, aengewefen, en de miſgrepen, die begaen zijn, ontdeckt. *Michiel*, Heere van *Montaigne* ſchrijft in het 2. Boeck van d'*Eſſais* ofte Proeven op het 26. Cap. dat te *Parijs* een Edelman geſneden werde, in de welcke niet meerder ſteen in de Blaes en was, als in de hand: en dat aldaer mede een Biſſchop ſeer geraden werde, om hem te laten ſnijden; die nochtans wel, overleden zijnde, bevondt geen gebreck in de Blaes, maer alleen in de Nieren te hebben. Het ſelve heb ick Saterdagh voorleden geſien in een man, die over acht jaren voor de ſteen van een onvoorſichtigh meeſter geſneden was, en werde nu noch in de Blaes, noch in de Nieren eenig ſteen ofte zant, maer alleen een ſweringh in de lenden, en de Blaes bevonden. De ſelfde quant had ten ſelven tijde een kint op de eyge quade maniere gehandelt: 't welck het de volgende nacht beſturf. Sulck ongeluck, hoewel ick over ſeer vele van haer Werckingen geſtaen hebbe, is, Godt zy gelooft, in mijn bywefen noch noyt gebeurt. En ick en laet oock niet toe, dat de *Operateurs* ſnijden voor al eer ick wel verſekert ben, datſe de ſteen op de vingeren, en alſoo in haer gewelt hebben, ofte dat ick hem ſelve hoor tegens de *Catheter* ſtooten. Vorders ſtaet de *Operateurs* uyt de Ontledinge te leeren de opening niet te groot te maken, dat de Blaes niet gerocht en werde, de welcke niet en kan geneſen: en voor het ſnijden niet al te ſel en met gewelt den buyck neder te drucken; alſoo ſulcks dickwils in de gedruckte deelen het kout vuur veroorſaeckt, gelijck ick kan getuygen in eenige overledene geſien te hebben.

De APOTEKERS dienen oock eenige kenniſſe van d'Ontledinge te hebben, ſo om te weten, hoe de ſiecken, dieſe een clyſteer-ſetten, behoort te leggen; als oock om de uytwendige genees-middelen; dieſe toemaken, na de gelegentheyt van het deel wel op te brengen. Gelijck tot exempel, datſe een Plaeſter voor de Milt langhwerpigh maken, en leggen onder de korte ribben in de ſlincker zijde: voor de Maegh ſchilds-gewijs, om voor tuſſchen de korte ribben in te ſchieten. En ſoo voort van andere.

De VROE-VROUWEN en konnen de kenniſſe van de deelen, dieſe handelen, niet miſſen, ſonder groote ſchade van de Vrouwen. De onweten-heyt hier van is oorſaeck dat vele vrouwen, in den arbeydt mis-handelt zijnde, ongeſontheyt en verſcheyde gebreken uyt de kraem houden, die haer alle haer leven aenhangen. Daerom is het prijſelijck, 't gene hier, en in veele andere plaetſen geſchiedt, dat geen Vroe-vrouwen aengenomen werden, die niet te voren goede kenniſſe uyt de Ontledinge van die deelen bekomen hebben.

Dewijle dan de *Anatomye* ofte Ontledinge, ſoo dienſtigh en hoogh-noodigh is, dat alle ſoorten van menſchen uyt de kenniſſe van haer lichaem goede en nutte leeringen konnen trecken, ſoo en behoort de handelinge en oeffeninge van de ſelve niet veracht, maer in weerden gehouden te werden, gelijck oock in alle tijden by de grootſte en wijſte luyden is gedaen geweeſt. *Alexander de Groote* plagh hem te beroemen, dat hy midden onder ſijn groote daden en overwinningen, de natuere van de dieren, en alle haer ghedeelten by ſijn Meeſter *Ariſtotelem* geleert hadde. Wy leſen in de Hiſtoryen dat de Koningen van Egypten met haer eygen handen de Ontledinge gedaen hebben. En den vermaerden Overſte *Marcus Antonius* plagh te ſeggen, dat hy uyt het Ontleden van de lichamen het ſijne hadde leeren kennen. *Boethius* en *Paulus Sergius*, beyde Borgermeeſters van Romen, lieten haer vinden ter plaetſe daer *Galenus* te Romen de Ontledinge vertoonde. Ende, om ſoo verre niet te loopen, ſedert de Konſten en weten-ſchappen hier te lande begonnen te klimmen op de hooge trappen, daerſe noch op vervolgen, ſoo hebben de treffelijckſte van 't lant de Ontledinge bygewoont, en is oock van voorname mannen ſelfs geoeffent gheweeſt. Gelijckſe noch onlanghs in de machtige ſtadt van Amſteldam gedaen is by d'Heer Doctor *Sebaſtianus Egberti*, Borgermeeſter aldaer, en gecommitteerde Raedt van d'Heeren Staten van Hollandt; in wiens plaetſe gevolght is, en die het huyden noch met grooten lof bekleedt, d'Heer Doctor *Nicolaes Tulp*, Raedt en Schepen van de ſelve Stadt, die eertijdts met my geſtudeert heeft onder d'Heer Doctor *Pauw*, Profeſſor van d'*Anatomye* in de Univerſiteyt tot Leyden, voor ons beyden van ſeer aengename gedachtenis: wiens gelijck ick in het Ontleden noch binnen, noch buyten's landts niet geſien en hebbe.

Nu volkomentlijck beweſen hebbende, gantſch onmogelijck te weſen, dat yemant tot voordeel der ſiecken yet kan in 't werck ſtellen, ſonder kenniſſe van het lichaem, in het welcke hy ſal wercken: ſoo ſullen wy, al voren tot de ſieckte te komen, de gelegentheyt, en 't gebruyck van elck deel laten voorgaen; doch alleen ſoo veel daer van verhalen, als ons even tot de kenniſſe der ſieckten van nooden ſal weſen. Gelijck dan de Wereldt-beſchrijvers, willende den gantſchen Aerdt-bodem vertoonen, beginnen van des ſelfs algemeene verdeelinge: ſoo

ſullen wy oock nae haer exempel voor eerſt het geheele lichaem in ſijn deelen afmeten. Men leeſt dat *Diocles*, een van d'oudtſte Schrijvers, het menſchelijcke lichaem geſcheyden heeft in 't Hooft, Borſt, Buyck, en Blaſe. Welcke wijſe van verdeeling niet ondienſtigh en is tot de geneſinge, gelijck oock ſijn meeninge waerſchijnelijck geweeſt is. Want hy in dien Brief voor een gront-veſt ſtelt, dat de ſieckten voornamentlijck in de vier holligheden haren oorſpronck nemen, uyt toe-vloet en vergaderinge van quade vochtigheden, en ſchrijft derhalven aen den Koningh *Antigonus* eenighe genees-middelen, bequaem om de vochtigheden uyt de gemelde holligheden te trecken. De Egyptiſche Genees-meeſters, verdeelden het lichaem, gelijck *Herodotus* ſchrijft, in Hooft, Borſt, (dat by haer den geheelen romp is) Handen, en Voeten. Deſe verdeelinge ſcheelt weynigh van de gene, die *Galenus* by-brenght in ſijn Boeck van de On-even ongematigheyt, alwaer hy het menſchelijcke lichaem ſcheyt in drie Buycken, dat is, Hooft, Borſt, Buyck, en de uyterſte Lidtmaten: te weten, Handen en Voeten. Die drie buycken noemt *Galenus* drie groote holligheden, in dewelcke een voornaem deel ſijn woonplaets heeft. En gelijcker drie edele deelen zijn, ſonder de welcke den menſche niet en kan leven, de Herſſenen, het Hert, en de Lever, ſoo waren oock drie buycken ofte holligheden van nooden, om deſe drie voorname deelen te ontfangen. Den eerſten is, den Onderbuyck, die den naem van Buyck alleen behouden heeft, in de welcke de Lever is met alle de natuerlijcke deelen, die haer ten dienſt ſtaen. Den tweeden, ofte Middel-buyck, is de Borſt, in dewelcke het Hart ſijn leger-plaets heeft, als oock de ander levend-makende deelen. Den opperſten is 't Hooft, in 't welcke de Herſſenen, en zielige deelen haer woon-plaets nemen.

In deſe drie Buycken zullen wy hier aenmercken haer Maeckſel, en gelegentheyt, waer in ſy veel van malkanderen verſchillen.

Den opperſten Buyck, ofte het Hooft is rontom met been beſet, om de Herſſenen, de woonplaets van ons verſtant, en redelijcke Ziele te beſchermen. Den Middel-buyck, ofte de Borſt, is ten deele van vleeſch, ten deele van been gemaeckt. Van been, tot bewaringh van 't Herte, en om een holligheyt te maken: van vleeſch, om dat in 't adem halen de borſt te lichter op en neder ſoude gaen. Den onder-buyck is voor heel van vleeſch, om dat hy moet intrecken en uytgeven in 't verteren van de Spijſe, ophouden van de kamerganck, en in 't dragen van de kinderen.

Wat de gelegentheyt belangt. Het Hooft ſtaet in 't bovenſte van 't lichaem, ſoo om de oogen, en d'ander ſinnen, als om dat het verſtant verre van de keucken zijnde, haer vette en quade dampen ſoo lichtelijck niet en zoude ontfangen. De Borſt is in 't midden geſtelt, om ſoo veel te beter na boven en beneden de levende Stralen van 't Hert te ſenden. Den Buyck ſtaet onder, om dat het overſchot van 't voedtſel door de ſwaerte na beneden ſackende, ſoo veel te lichter zoude gelooft werden.

Dit is in 't korte een verdeelinge van 't menſchelijcke lichaem, de welcke volgende zullen wy in beſondere boecken van elckers ſieckten en gebreken handelen.

HET

HET EERSTE BOECK, VAN DE SIECKTEN DES HOOFTS.

Het I. Capittel.

1. *Redenen der benamingh van de ſieckten,*
2. *Beſchrijvinge van 't* HOOFT,
3. *Sijn Gedaente,*
4. *Groote,*
5. *Gelegentheyt,*
6. *Maeckſel,*
7. *Panne-vlies,*
8. *Panne,*
9. *Twee Herſſen-vlieſen.*
10. *Herſſenen.*
11. *Haer verdeelingh,*
12. *Groeven,*
13. *Achterbreyn,*
14. *Ruggen-morch.*

(1) AEn de gene, die alder-eerſt de beginſelen, en als de grondt-veſten van de Genees-konſte ghe-leydt hebben, en is niet ſonder reden de eere ge-laten, om de ongewoon-lijcke Gebreken by haer gevonden, cock onghe-hoorde namen te geven. Maer alſoo by haer niet als een rouwe en onbeſchaefde kenniſſe van ſaken en was, ſoo hebbenſe voor de ſieckten namen ver-dicht, niet van wegen de eygenſchap der dingen, waer toe wy voornamelijck de Geneſinge ſtrecken: maer na het gene, dat eerſt voor quam, gelijck wy ſien dat op deſe tijdt de Pocken verſcheyde bena-mingen toegepaſt werden. Derhalven zijn ſommi-ge ſieckten genaemt na het deel, datſe beſitten: te weten, *Pleuris*, *Longen-ſieckt*, *Colijck*, *Buyck-wee*, *Sciatica*; Sommige nae haer oorſaeck, gelijck *Me-lancholye*, *Graveel*, *Steen*; De meeſte, van eenigh uytmuntende toeval, als *Vallende Sieckte*, *Popelſy*, *Beroertheyt*; Sommige oock nae eenige uyterlijcke gelijckenis, als *Cancker*, *Nacht-merry*, *Polypus*, *Speen*, *'t Spit*. By de volgende Medicijns ofte Genees-meeſters, die de rouwe ervarentheydt van d'Oude beſchaeft, en door onderſoeck, en bevindinge, de Konſt met leeringe, tot meerder volmaecktheyt ge-bracht hebben, zijn evenwel, om door nieuwigheyt van woorden de Konſte niet te verduyſteren, de na-men der ſieckten, door lange tijdt gebruyckelijck zijnde, oock gebleven en behouden geweeſt. De welcke wy mede in onſe tale ſullen navolgen: en volgende de deelen onſes lichaems, alle de gebre-ken der ſelviger kort en ſoo veel ons mogelijck is, bondig beſchrijven, het begin nemende van het

(2) Hoofd, met welcken naem de *Genees-meeſters* verſtaen alle 't gene met den *Opper-top* en het eerſte *Wervel-beentjen* van den *Hals* beſchreven wert. Hier van ſullen wy, al vorens tot ſijn gebreken te komen, gaen beſchrijven 't gene hier toe noodighſt is: te weten, ſijn *Gedaente*, ofte geſchapenheyt, *Groote*, *Gelegentheyt*, *Maeckſel*, en byſondere *Deelen*.

(3) De gedaente is ofte Natuerlijck, ofte On-natuerlijck. De Natuerlijcke moet weſen ront, wat langwerpigh, voor en achter uytſtekende, en ter zij-de plat. Rondt, eerſt om de ruymte, dewijl de Herſ-ſenen van de menſch veel zijn, en de ronde gedaente de ruymſte is, en aldermeeſt kan bergen. Ten twee-den, om de ſterckte, en ſoo licht niet beſchadight te werden: dewijl dat ront is, geen hoecken, ofte eeni-ge oneffenheyt en heeft. Ten derden, tot lichter be-weginge, om dat het aen alle kanten te raſſer ſoude omgaen. De *Platoniſche* wijſ-gerigen ſeggen, het *Hooft* ront geſchapen te weſen, om dat het een woon-plaets is van de *Ziele*, de welcke uyt den ronden He-mel ons ingeſtort is; behalven dat het edelſte deel oock de edelſte geſchapenheyt toekomt. Dan al heeft het *Hooft* een ronde gedaente, ſoo en is 't even-wel niet geheel ront, gelijck een bol, maer een wey-nigh langwerpigh, om te bevangen de *Herſſenen* en de *By-herſſenen*, ofte *Minder-breyn*. Uytſtekende voor, om de tepelachtige uytpuylinge; en achter, om 't Minder-breyn. Is mede ter zijde plat, maer meeſt nae voren; ſoo, om dat den loop van het *Ruggen-mergh* veel dicker is, als dat de *Zenuwen* des *Aenge-ſichts*; ſoo, om dat de *Slaep-beenderen* niet in de weeg

en

en zouden zijn aen de *Oogen*, alſſe ter zijden omkijcken; ten leſten oock, om dat het achterſte deel gelijck op den hals in gewicht ſtaen ſoude; alſoo het voorſte om de beenderen van de *Opper-kaeck* ſwaerder is. Een onnatuerlijcke gedaente valt in grootheyt, ofte in ſchepping. In grootheyt, wanneer een *Hooft* al te groot ofte al te kleyn is. In ſchepping, wanneer het heel ront is ſonder uytpuylinge, of ſcherp, ofte anderſins van de gemeene loop des natuers afwijckende. Waer van breedt gehandelt wert by *Hippocrates* in ſijn boeck van de *Hooft-wonden*, en de gene die daer overgeſchreven hebben, als onder andere d'Heer Profeſſor *Pauw* zal^r. mijn weerde meeſter.

(4) Het Hooft van een Menſch is grooter nae gelijckmatigheyt als van eenig ander Dier, en dat om de groote van de Herſſenen, in de welcke het Verſtant gelegen is. Soo dat *de kleynſte Menſch wel tweemael ſoo veel Herſſenen heeft, als twee van de grootſte Oſſen.* En onder de Beeſten, die de gauſte zijn, en het menſchelijck vernuft meeſt naderen, als daer zijn Apen, Voſſen, en Honden, hebben meerder Herſſenen als andere, die grooter van lichaem zijn. Dan hier van zullen wy breeder ſpreken in 't derde Capittel.

(5) De *gelegentheyt des Hoofts* is in de opperſte plaetſche des lichaems, om dat, gelijck de Platoniſche Wijſgerige ſeggen, het *Verſtandt* als een Koninginne in 't opperſte verheven moeſte werden, op dat de haeſtige en begeerlijcke krachten, als dienareſſen op haer ſouden paſſen: ofte, gelijck het gevoelen van *Galenus* is, om 't *Geſicht.* Want alſoo de *Oogen* zijn als onſe wachters, ſoo vereyſchen ſy oock de hooghſte plaetſch. Dewijl oock tot het *Geſicht* een ſachte en korte Zenuwe van doen was, op dat door den langen wegh een ſacht en teer deel geen gevaer en zoude loopen; ſoo moeſten nootſakelijck de Herſſenen, het *beginſel van de Zenuwen*, ontrent de oogen geſtelt werden. En door deſe gelegentheyt des hoofts en geſchiet niet alleen dienſt aen de oogen, maer oock aen andere ſinnen: den reuck ontfangt beter de opgaende Dampen, de *Stem* wert van hooge beter gehoort.

(6) Het Hooft beſtaet uyt tweederhande deelen, beſluytende, en beſloten.

Die andere beſluyten, zijn mede tweederley, gemeyne en eygene.

De gemeyne, die over 't geheele lichaem gevonden werden, zijnde *Op-huydt*, de *Huydt*, het *Vet*, en *Vleyſch-vlies*, van dewelcke wy in de *Heel-konſte in 't 2. Deel, Cap.* 1. als daer beter te pas komende, breeder zullen ſpreken, en hier alleen aenwijſen 't gene in 't Hooft (ſoo veel de inwendige Sieckten betreft) ſtaet aen te mercken.

De Eygene beſluytende deelen des hoofts zijn, het *Panne-vlies*, de *Panne*, en *Herſſen-vlieſen.*

(7) Het *Pericranium*, ofte *Panne-vlies*, het welck uyterlijck de geheele Hooft-panne bedeckt, ſpruyt uyt de veſelen van het harde *Herſſen-vlies*, die het ſelfde door de naden van de Panne opgeeft, en ſoo verbreyt, dat dit *Buyten-vlies*, over de pan uytgeſpannen wert, en oock met eenen daer door ſijn ſelven ophout.

(8) Onder dit Vlies leyt de *Panne* ſelve, die wy oock *Beckeneel*, en *Hooft-ſchele* noemen, ofte met den Grieckſchen naem *Cranium*, den welcken een *Hemel* beteyckent, dewijl dit beenig deckſel de Herſſenen, de plaetſe van ons *redelijcke Ziel*, gelijck een ſtormhoet, beſchermt. Daer toe moeſt het nootſakelijck ofte vaſt en dun, ofte vaſt en dick, ofte vaſt en voos weſen. Niet vaſt en dun; want dat zoude lichtelijck hebben konnen gequetſt werden. Niet vaſt en dick; want dat zoude, door zijn ſwaerte, al te moeyelijck zijn geweeſt. Het beſte was dan dick en voos. Dick, om dat het van buyten ſoo licht niet en zoude beſchadight werden. Voos nochtans, om drie redenen. *Eerſtelijck*, op dat het de Herſſenen door al te ſwaer gewicht niet parſſen en zoude. *Ten tweeden*, dat het in ſich Mergh mochte beſluyten tot ſijn voedingh; waerom de Panne oock dubbelt is, de *Heel-Meeſters* noemen 't gemeenlijck *twee Tafelen.* *Ten derden*, op dat het doortocht zoude geven aen de opwellende dampen.

(9) Onder het *Beckeneel* vertoonen haer twee *Vlieſen*, die de Arabiſche Genees-meeſters *Moeders* noemen, om dat, gelijck de moeders hare kinderen, ſy de Herſſenen bewaren. Het bovenſte is dick en hart, en bekleet rondtſom van binnen het Beckeneel, even eens gelijck het *Plura* de *Borſt*, en het *Peritonæum* den *Buyck*. Het is grooter, als het dunne *Harſen-vlies*, om dat hare kleyne vaten niet lichtelijck en zouden verdruckt werden. Want als die met te veel bloedt overladen en geſpannen zijn, ſoo verweckenſe *Hooft-pijn*, en wel ſomtijdts *Popelſy*, gelijck wy 't ſijner plaetſe in 't volgende 2. en 21. *cap.* breeder ſullen aenwijſen. Het *gebruyck* van het dicke, ofte harde Herſſen-vlies is *eerſtelijck* om de Herſſenen, en het Ruggen-morch rontſom te bekleeden, en te beſchermen. *Ten tweeden*, om de Herſſenen in rechter en ſlincker, en voor en achter te verdeelen. *Ten derden*, om al de Aderkens, die het Beckeneel voeden, te ontfangen, en voor de Herſſenen als een fleſſe te zijn, waer uyt het bloedt tot nootdruft getrocken werdt. Onder dit dicke vlies leydt een dunder. Dan gelijck aen 't Hart, en de Longe een ruymte gegeven is, in de welcke ſy vryelijck beweegt konnen werden: ſoo is oock voor de Herſſenen een ruymte gelaten. Want het harde Herſſen-vlies en leyt niet dicht op de Herſſenen, maer laet een merckelijcke ruymte tuſſchen beyde. De bewegingh van de Herſſenen geſchiet gelijckelijck met de Hertklopping, gelijck ick in de Hooft-wonden, die door de Pan gingen, ſomtijdts geſien hebbe; en ſulcks kan

kan oock in de jonge kinderen, die het hooft noch niet geſloten en is, waergenomen werden. Dit dunne Vlies en bedeckt niet alleen rontſom de Herſſenen, maer gaet oock ſelve van binnen in, en is derhalven heel dun, ſoo om de Herſſenen niet te beſwaren, als om te beter de Vaten door het geheele lichaem van de Herſſenen te verſpreyden. In deſe Vlieſen ſien wy een groote voorſichtigheyt; die Godt in de natuere werckt. Want hoe ellendig ſoude ons leven geſtelt geweeſt hebben, indien de ſachte Herſſenen tegens de harde beenen van 't Beckeneel ſtadig geſtooten hadden? Om dan ſulcks voor te komen, ſoo zijn deſe twee Vlieſen, harder als de Herſſenen, en ſachter als het been, tuſſchen beyde geſtelt: en het ſachtſte teghen de Herſſenen, het hartſte tegens het been.

(10) Volgen de *Herſſenen*, welckers weſen wit en ſacht is. Wit, van wegen haer zadelijcke ſtoffe, daerſe uyt ontſtaen. Sacht, om alles te konnen vatten. Uyt welck weſen, als oock uyt het gevoelen, blijckt, datſe van gematigheydt kout en vochtigh zijn. Sulcks was van nooden, op dat de *Zielijcke Geeſten*, die ſeer fijn zijn, niet ras en ſouden vervliegen, ofte oock onſteken, gelijck men ſiet, dat in brandende Koortſchen door de *hitte* der *Herſſenen*, de ſinnen op de loop komen, en de luyden *Raes-kallen*: oock om dat den ſlaep, die de ruſt is van de *Zielijcke kracht*, niet ontroert en ſoude werden. Want de hitte is van natuere, om alles te ontſtellen. Evenwel en zijn de Herſſenen niet geſchapen, om het Herte te verkoelen, als de wijs-geerige *Ariſtoteles* meende (want dan en behoefde in de ſelvige ſoo veel werck-tuygh niet:) maer, gelijck *Galenus* wel leert, om de werckinge van de innerlijcke Sinnen, van de voornaemſte krachten, en tot makinge van de zielijcke Geeſten.

(11) De Herſſenen werden verdeelt in *Voor-breyn*, en *Achter* ofte *Minder-breyn*, door het verdubbelen van 't harde Vlies, maer alleen boven; want onder komenſe by malkander. Het Breyn werdt oock boven over midden geſcheyden, door een deel van 't Harde Vlies, 't welck, nae ſijn gelijckenis, een *Seyſſen* genoemt wert. Dit is aldus gedaen om lichter beweginge, luchtigheyt, en voedſel van het binnenſte morch. De Herſſenen gelijckenen by-na van buyten, de Dermen, gelijck men die in den buyck ſiet: want ſy hebben veel kronckels en draeyingen, dewelcke *Eraſiſtratus* meende, dat wat tot het verſtant deden. Maer indien ſulcks waer was, ſoo ſoude oock in een Eſels-kop, en een Schaepſ-hooft verſtant gelegen zijn. Daerom is 't beter dat wy met *Galenus* ſeggen, de Herſſenen aldus gedraeyt, en gekronckelt te zijn, op dat het dunne vlies door ſijn aderkens het voedtſel in 't binnenſte van de herſſenen zoude konnen brengen. Want deſwijl de Herſſenen heel dick zijn, ſoo en ſoudenſe niet hebben konnen gevoedt werden van aderkens, die maer van buyten over en liepen.

(12) Onder de bovenſcheyding van de Herſſenen, daer het weder by een komt, is een witter en harder lichaem, *Corpus calloſum* ofte Eelt-achtigh lichaem genoemt. Dit is met twee *groeven*, dieſe *Ventriculus* heeten; uytgeholt, van gedaente een halve maen, ofte een oor gelijckende. Sy zijn recht in 't midden van de Herſſenen, ſoo van onderen en boven, als van achteren en voren. Sy zijn ruymer als de andere, om datſe in haer hebben de *grofſte Geeſten*.

Het gebruyck van deſe groeven is driederhande. 1. om de Geeſten te bereyden. 2. om het in en uytgaen van den Adem, 3. en den reuck te ontfangen. Tot bereydingen van de Geeſten dient de *Plexus choroides*, ofte Herſſen-groef-netteken; tot den Adem en reuck in te halen, dienen de *Proceſſus mamillares*, ofte Tepel-achtige uyt-ſteeckſels. Het Groef-netteken en is anders niet, als kleyne Aderkens en Slach-aderkens onder een gevlochten, in de welke de zielijcke Geeſten gekoeckt, verdunt, en verdeelt werden. De Tepelachtige uyt-ſteeckſels komen onder van deſe Groeven tot het Seef-been, en door de ſelvige gaet de lucht en den reuck nae de Herſſenen. De twee gemelde Groeven, werden van een geſcheyden door een dun deel der Herſſenen, het welck om ſijn helderheydt, de *klare ſpiegel* genoemt wert. Onder deſe twee Groeven komt een derde, de welcke overwelft is met een driehoeckigh lichaem, daerom *Welfſel* genoemt. Heeft oock het ſelfde gebruyck, dat het Welfſel in de huyſen: te weten, de ſwaerte der Herſſenen te onder ſtutten, dat den derden Groef niet toe en valle. Deſen Groef en is niet anders, als een gemeene holligheydt uyt de twee bovenſte ſpruytende; en daer de ſelvige na beneden in uyt gaen. Hy maeckt twee wegen, den eenen nae achteren in den vierden Groef, den anderen nae onderen, eyndigende in een kleyn ſtucxken van het dunne-Herſſen-vlies, eerſt wyder en dan naeuwer, *Trechters* gewijs, en daerom oock ſoo genoemt, door de welcke als door een ſack de fluymen in het *Fluymklierken* leken op het *Wigge-been*, en door het ſelfde, hierom met veel gaetjens doorboort zijnde, in den Mont. Den anderen wegh van den derden Groef tot den vierden is veel ruymer, in den welcken eenige lichamen gevonden werden, nae haer gedaente *Billekens* en *Klootjens* genoemt, dienende om den ganck open te houden. De vierde Groef, die het Achter-breyn gemeen heeft met het Ruggen-merch, is de kleynſte en aldervaſte; waer by te ſien zijn eenige uyt-ſteeckſels een worm gelijckende, mede ſtreckende om den wegh van den derden Groef in den vierden open te houden. Maer al is deſe vierde Groef de kleynſte van allen, ſoo heeft hy evenwel ruymte genoegh om den zielijcken Geeſt van de voorſte Groeven door den derden te ontfan-

gen,

gen, en aldaer bereydt zijnde de vordere volmaecktheyt te geven, en door de Zenuwen over het geheele lichaem te verſenden. De Arabiers *Avicenna*, *Averroës*, en die haer gevolght zijn *Albertus Magnus*, *Thomas*, *Scotus*, en andere *Scholaſticke* wijs-gerigen hebben aen elcken inwendigen Sin ſijne byſondere plaets in de Herſſenen toegeweſen, en ſtellen de *Memorie*, ofte *Heugeniſſe*, in deſen vierden Groef, om ſijn hardigheyt en droogte; de *Inbeeldinge* in de twee voorſte, om datſe werm en vochtigh zijn: de *Reden* in den middelſten, om ſijn gematigheyt tuſſchen beyden: daer nochtans de gevoelijcke Ziele, noch hare krachten geen holligheyt tot hare woonplaets van doen en hebben, maer alleen de ſelfſtandigheyt der Herſſenen.

(13) Het *Achter-breyn* is harder en bruynder, het welck de natuere ſchijndt gemaeckt te hebben tot hulpe van 't Voor-breyn: te weten, om de zielijcke Geeſten uyt de voorſte Groeven te bewaren, en aen het Rugge-merch mede te deelen. Hier en valt niet aen te mercken, als een uyt-puylſel van het Breyn, een worm gelijckende, en daerom *Worm-ſcheute* genoemt, ſtreckende om de vierde Groef op te houden, gelijck terſtont verhaelt is.

(14) Uyt de ſelfſtandigheydt van het Voor, en Achter-breyn, ſpruyt, gelijck een ſtam uyt de wortel, het *Ruggen-merch*, en loopt tot het onderſte van den Ruggen-graet, *Salomon* noemt het een *Silvere Koorde*. Ende en is anders niet als uytgeſtreckte Herſſenen, die noodtſaeckelijck ſoo moeſten verlenght weſen, om dat van de Herſſenen in 't hooft alle de Zenuwen door 't geheele lichaem niet en konden gebracht werden, daer nochtans alle ons leden de ſelvige van doen hadden tot gevoelen, en bewegen, dat ſy de ſelvige geven, door de zielijcke Geeſten, die uyt de Herſſenen komende, elck deel mede deelen.

Het II. Capittel.

1. *Verdeelinge van de Hooft-ſieckten.*
2. *In en uyt wat plaetſen de Hooft-pijn komt,*
3. *En hoe ſy te onderſcheyden is, teykenen.*
4. *Hare oorſaken,*
5. *Voorteyckenen,*
6. *Voor-ſorge en Maniere van leven.*
7. *Geneſinge.*

(1) NAe de Deelen des Hooft, in 't voorgaende capittel aengeweſen, werden hare Sieckten bequamelijck verdeelt in driederley geſlagten. *Eenige* beſitten de *Vlieſen*, *eenige* de ſelfſtandigheyt van de *Herſſenen*, eenige de *Groeven* en *Wegen*. In de Vlieſen: te weten, het *Panne-vlies*, en de twee *Herſſen-vlieſen*, als van ſcherp gevoelen zijnde, komt meeſt alle *Hooft-pijn*. In de ſelfſtandigheyt der Herſſenen, de welcke is de woon-plaets en het werck-tuygh van de Reden, Inbeeldinge, en Heugenis, werden de werckingen beſchadight door *Raſerny*, *Melancholy*; *Swaermoedigheyt*, geheel belet door *Sotheydt*, *Dulligheyd*, *Verloren Heugeniſſe*, *Diepen ſlaep*, *Slapende Koorts*. In de Groeven der Herſſenen, en die wegen, door de welcke den zielicken Geeſt in het werck-tuygh van 't Gevoelen en bewegen verſpreyt wert, vallen deſe gebreken, *Suyſeling*, *Vallende-ſieckte*, *Nacht-merry*, *Popelſy*, *Geraecktheyt*, *Kramp*, *Trecking*, *Beving*, *Sinckinge*. Van elck zullen wy in 't byſonder nu vervolgende gaen ſpreken.

(2) Het HOOFT wert meerder met PYN gequelt, als eenigh ander deel, ſoo om dat het op 't lichaem als een *Kop* ſtaet, gelijck *Hippocrates* ſpreeckt, en derhalven alle de dampen, die van onderen optrecken, lichtelijck ontfanght; als oock om dat de Herſſenen koud en vochtigh van natueren zijn, waer door in de ſelvige veel overtolligheyt groeyt, en die wat toenemende en op ſijn behoorlijcke tijdt niet gelooſt zijnde, ſoo wert 'er Pijn, en andere Sieckte veroorſaeckt.

(3) Nu alſoo de pijn beſtaet in 't gevoelen; ſoo is wel te begrijpen, dat de meeſte en ſwaerſte pijn in de Deelen valt, die het ſcherpſte gevoelen hebben, gelijck alhier zijn de Vlieſen, binnen en buyten het Beckeneel. De oorſaeck van deſe pijn, is ofte binnen in 't Hooft, en dan blijftſe gemeenlijck geſtadigh, ofte wert van de onderſte Deelen nae bovenen geſonden, en die houdt tuſſchen beyden op. Sodanige komt meeſtendeel uyt de Maegh, van wegen het ſeſte paer zenuwen, datſe uyt de Herſſenen krijght, (om welcke onderlinge gemeenſchap op gequetſte Herſſenen Braken volght) en deſe pijn vermeerdert ofte vermindert, nae dat de Maegh beter ofte erger geſtelt is: ſy verſacht oock na den eten, en beſwaert nae langh vaſten. Want als de Maegh ledigh is, ſoo trecktſe nae haer veel rauwe en ſcherpe vochtigheden uyt de omleggende Deelen, waer van de dampen als dan nae het Hooft opſtijgen. De Hooft-pijn ſpruyt oock dickwils uyt de Lijf-moeder, en die is meer achter als voor; alſo de oorſaeck aen de Herſſenen mede gedeelt wert door het Ruggen-mergh. Sy verſpreyt haer evenwel van den Neck en 't Achter-hooft, oock over d'ander deelen van 't Hooft, gelijck men veeltijdts ſiet in 't ophouden van de ſtonden, ofte het bederven van 't zaet. Indien de pijn elders van daen komt, ſulcks kan uyt de beſondere *Teyckenen* der gebreken in alſulcke plaetſen aengemerckt werden. Als deſe pijn van buyten komende, langh aen houdt, ſoo wertſe ten laetſten het Hooft eygen. Want door langhduerige pijn, verſwacken de Herſſenen ſoo ſeer, datſe haer eygen vochtigheden niet en konnen verteren, noch de gene, dieſe dan geſtadigh van andere ontfangen, quijt maken. De pijnelijcke oorſaeck, die van onderen

deren nae de Herſſenen geſonden wert, en gaet niet terſtont het geheele hooft over: maer beſet alleen de helft, daerom by de Griecken *Hemicrania* ghenoemt. By ons heeftſe den naem van *Schelen Hooft-ſweer*, om datſe aen een zijde is, gelijck de Schelen de oogen ſtaen. De Hoog-duytſchen noemen 't den *Nagel*, om dat de pijn ſoo ſeer ſteeckt, als of'er een nagel in 't hooft ſtack; begint ghemeenlijck met kloppinge in de ſlaep van 't hooft.

Noch is de Hooft-pijn van buyten, ofte van binnen. De uyterlijcke pijn, alſooſe op het *Panne-vlies* kómt, vermeerdert met douwen op 't hooft, daer de inwendige door verlicht. Sy en kan oock niet verdragen, dat het hayr geſtreken wert. *Galenus* ſchrijft, dat alleen de inwendige pijn komt tot de Wortelen van de oogen, en wert daer in gevolght, uyt de Italiaenſche Genees-meeſters, van *Altimarus*, *Maſſarias*, en *Aquapendens*, uyt de Françoiſche van *Rondeletius*, *Hollerius*, en *Bertinus*, uyt de Spaenſche van *Marcatus*, uyt de Duytſche van *Fuchſius*: dan wel te recht is ſulcks niet toegeſtaen by *Fernelius*, *Duretus*, en *Saxonia*. Want het *Panne-vlies*, daer de uytwendige pijn, ſijn plaetſe meeſt neemt, bekleet van binnen het hol, daer de oogen in zijn, en uyt ſijnen rock ſpruyt het uyterſte vlies van de oogen. Waer uyt genoegh blijckt, dat oock door uyterlijcke oorſaken, de pijn van het Panne-vlies onder aen de oogen mede-gedeelt kan werden.

(4) De *Oorſaken* van de Hooft-pijn zijn ofte uytwendige ofte inwendige. Onder de uytwendige is de *hitte der Sonnen*, waer door de Geeſten beroert, en de dampen in de Herſſenen opgetrocken werden. Sulcken Hooft-pijn hadde *Ionas*, als hy in de lucht, en dorren Ooſten-windt ſittende, de opgaende Son hem op het hooft ſtack, *Ion.* 4. 8. Soo verhaelt *Cardanus* in 't 8. Boeck van de Verſcheydenheydt der Dingen op 't 44. cap. van een, die alle daegh met het opgaen van de Son pijn in 't hooft kreegh, de welcke tot de middagh al meerderde: maer nae de middagh allencxkens af-nam, tot datſe tegens den avont geheel over gingh. Diergelijcken exempel werdt mede by-gebracht van *Iacchinus* over 9. *Raſis* 14. De *Koude* kan oock Hooft-pijn veroorſaken, met het ſluyten en toetrecken van de onſienlijcke gaetjens, waer door de roockachtige dampen, die anders uytvliegen, ingehouden werden, en de Geeſten oock ontſteken. Onder de uytwendige oorſaecken zijn mede *Dronckenſchap*, miſtige ofte onſuyvere *Lucht*, langhduerigen *Zuyden-wint*, *Slagh*, *Stoot*, alderhanden ſtercken *Reuck*, inſonderheyt *ſtanck*. Een die de lichamen van de verſlagen krijghſluyden voor Nieupoort in 't jaer 1600 geroken hadde, kreegh daer van, nae groote Hooft-pijn, een doodelijcke *Geel-ſuckt*. Ick hebbe hier verſcheyde *Heel-meeſters* gekent, die van de *Stanck* in 't verbinden van vuyle wonden, andere, die door den ſtanck van te langh gehoude lijcken, daer ſy op de begraeffeniſſe waren, met een ſware Hooft-pijn de dood op den hals kregen. De gemelde *Hollerius* verhaelt van een Italiaen, die door het ruycken van 't kruydt *Baſilicum* een *Scorpioen* in de Herſſenen groeyde, waer van hy nae ſchrickelijcke en lange pijn quam te ſterven. Gelijck oock in Italien uyt het ſelfde kruydt tuſſchen twee vochtige plavuyſen in de Son geleydt, binnen 24 uuren ontelbare *Scorpioenkens* al krielende voortkomen. Den Arabiſchen *Avicenna* ſchrijft, uyt het getuygenis van de Indiaenſche Genees-meeſters, datter Wormen in 't hooft groeyen, die met haer bewegen, en bijten pijn verwecken. Het welck hy ſeyt ſelden te geſchieden, maer niet onmogelijck te weſen. Hier in de Stadt is een Dienſtmaeght gheweeſt, die na langhduerige Hooft-pijn een levende worm uyt den Neus quijt werde, de genoemde *Oirwormen* gantſch gelijck. Dr. *Forceſt*, verhaelt van een, die groote en langhduerige Hooft-pijn gehadt hadde, die met geen middelen en konde wechgenomen werden, tot datter een gaeuw en handig *Heel-meeſter* hem boven in 't voor-hooft (alwaer de pijn ſtack) een openingh door de Pan maeckte, en aldaer van de *Harde Moeder* nam een ſwarte worm, gelijck een *Calander*, waer nae de pijn wonderbaerlijck op-hiel, ſonder immermeer wederom te komen. Dit ſelve wert by onſe huys-luyden in oſſen, en koeyen met het ſelfde geluck in 't werck geſtelt. En waerom en ſoude dat ſoo wel niet gebeuren in de menſchen, als het geſchiet, na het ſchrijven van ſommige, in ſchapen en geyten? *Kentman* maeckt gewach van een, die langh onlijdelijcke pijn in 't hooft gehadt hadde, waer van hy de oorſaeck leyde op het eten van *Moerbeſien*, en daer van ten leſten geſtorven zijnde, datter in ſijn Herſſenen bevonden werden een Steen, van groote en fatſoen een *Moerbeſie* gelijckende. Dan dit is onder de dingen, die heel ſelden gebeuren.

De Hooft-pijn werdt inwendigh meeſt veroorſaeckt door ongematigheyt, en onſteltenisse van de vier vochtigheden, die in 't bloedt zijn, veeltijdts van een kouwe en ſlijmerige vochtigheyt, die de naeuwe wegen van 't hooft verſtopt; en ſoodanige pijn is gemeenlijck met ſwaerheyt, gelijck als van gewicht, ſomtijdts oock geheel ſcherp: te weten, wanneerſe ſchielijck overvalt; hier is noch by bleecke verwe in 't aengeſicht, de ſiecke is kout en vochtig van gematigheyt, en heeft oock langen tijd ſoodanighe ſpijſe gebruyckt. Somtijdts werdt de Hooft-pijn mede verweckt door veelheydt van 't bloedt; 't welck gemerckt kan werden uyt de maniere van leven, weſen en ghematigheydt des lichaems, jaren, en andere dingen, die het bloedt vermeerderen: dat komt oock van opgeſtopt ſpeen, en ſtonden, als mede van tegenhouden van bloedt, 't welck op ſijn geſette tijdt plag gelooft te werden.

Alſdan voelt men ſpanningh met pijn en hitte, en dat meeſt in 't voor-hooft, het water is hoogh gevervet, het aengeſicht en oogen zijn root. Somtijdts werdt de hooft-pijn veroorſaeckt door dun en galachtig bloedt, het welck al is 't maer weynig, groote pijn verweckt, die ſonder eenige ſwaerheyt, maer ſcherp, bijtende, ſtekende, en kloppende is, en valt meeſtendeel in de rechter zijde van 't hooft met grooten brandt, daer by komende bitterheyt in de mondt, en geduerigh waken. De hooft-pijn kan mede komen door veelheydt van winden, die tuſſchen de Pan en 't Panne-vlies, ofte tuſſchen de Pan en 't harde Herſſen-vlies inſchieten, en alſoo doen ſpannen, dat ſy ſchijnen de Vlieſen van de Pan te ſullen af-ſcheuren. Deſe pijn is ſpannende ſonder ſwaerheyt, en wert vergeſelſchapt met ruyſſing ofte tuytingh der ooren, de welcke dickwils op haer geſette uure weder komt, en deſe winden ſtijgen gemeenlijck van onderen op. Dan het hooft en lijdt niet alleen pijn door ſtoffe, maer oock door enckele ongematigheyt in groote hitte en koude. Evenwel en duert ſoodanige hooft-pijn, die alleen uyt ongematigheyt voortkomt, (om dat alle pijn na haer treckt) niet lange, ofte daer wert terſtont veel vochtigheyt vergadert, die mede pijn verweckt, en ſulcks geſchiet inſonderheyt, als de pijn langh duert, en het lichaem vol bloedts ofte quade vochtigheden is. Van een heete ongematigheyt is de pijn ſcherper, als van een kouwe, daer valt oock by een merckelijcke hitte in 't hooft, en roode oogen; en ſoodanige voelen laeſſenis van koude dingen. Het tegendeel geſchiet in een koude ongematigheyt, de welcke oock groote pijn maeckt, en langer duert als van hitte. Uyt drooge ongematigheydt, alſooſe niet ſchielijck en komt, en kan geen groote pijn ſpruyten, maer alleen lange en langhſame. De hitte en valt hier oock niet moeyelijck, maer de huyt van 't hooft is drooger, ſy werden verlicht door vochtige dingen, en beſchadight door drooge. Van vochtige ongematigheyt alleen en kan geen pijn verweckt werden, om datſe by haer ſelven geen groote en ſchielijcke veranderingh en maeckt, noch oock yet, dat te ſamen is, van een kan ſpannen, ten zy datter veel vochtigheden toeloopen. Dan elcke ongematigheyt, alſoo ſy (gelijck geſeyt is) niet en kan weſen, ſonder te veroorſaken vochtigheden van haren aert en hoedanigheyt, ſoo en ſtaet oock ſoodanigen hooft-pijn niet lange ſonder bykomen van ſtoffe.

Dit zy genoegh van de *Oorſaken*, en haer *Kenteeckenen*; ick ſal nu oock in 't korte aenroeren de *Voorteeckenen*.

(5) Hooft-pijn in het Panne-vlies van een uytwendige oorſaeck verweckt, ofte oock van binnen door onmatigheyt, ofte winden, en valt ſoo ſwaer niet te helpen, als die van andere inwendighe en vaſter oorſaecken in de binnenſte deelen voortkomt.

In hooft-pijn is minder gevaer, als in andere deelen, gelijck *Ooren, Oogen, Tanden, Colijck, &c.* om dat de Herſſenen, na de getuygeniſſe van *Galenus*, geen gevoelen en hebben. Waerom hy oock ſchrijft *2. ſec. loc. 1.* datter nooyt yemandt door hooft-pijn van ſijn ſelven gevallen is, ofte ſijn ſelven omgebracht heeft, gelijck wel uyt onverduldigheyt van 't *Colijck* geſchiet is. Het welck ſtrijt, tegens het gene wy leſen by *Plinius 25. Nat. 3.* dat by-na ſottigheyt ſchijnt, te willen onderſcheyden welck de ſwaerſte pijn is, dewijl een yegelijck de ſijne de quaetſte dunckt. Maer dat evenwel de Voor-ouders daer van geoordeelt hebben uyt de ervarentheydt, dat de grootſte *Pijn* quam door de *Droppel-pis van de Steen*, daer nae *pijn in de Maegh*, de derde in 't *Hooft*, en datter by-nae om geen andere de doodt verhaeſt en was. Maer ſulcks komt veel aen op de geduldigheydt van de geene, die de pijn hebben. Soo ſien wy oock in de brieven van eenen anderen *Plinius* (Neve van den gemelden) dat door over groote pijne van een *Lijckdore*, en andere, het leven by ſommige met de pijn quijt gemaeckt is. In ſtercke hooft-pijn, is klaer en bleyck water een quaet teycken; (want het beduyt dat de Gal opvlieght, en de Herſſenen ſal ontſteken) als mede wanneer ſy ſchielijck op-houdt, ſonder eenige looſinge (als beteyckenende ſwackheydt der natuere) als oock dat de uyterſte deelen koudt werden, om de felligheydt van de pijn de wermte nae binnen treckende.

Verouderde pijn in 't hooft uyt koude ſtoffe, kan ſeer ſwaerlijck geneſen werden, inſonderheydt in oude luyden. Maer hooft-pijn, die geſtadigh quelt, en den ſlaep beneemt, en is niet ſonder gevaer: want ſy beteyckent, dat de raſernye voor de deur is, en meeſt, indiender veel groens uytgebraeckt werd: hier volght oock veeltijdts op *Doofheydt, Apoſteunye, Treckingh der zenuwen, Nock*, en diergelijcke, als de pijn niet en kan wech-genomen werden. Wanneer by groote pijn in 't hooft ſpanning van zenuwen komt, dat is heel gevaerlijck. Die geſont zijnde ſchielijck pijn in 't hooft krijgen, en terſtond ſtom zijn en ſnorcken, ſterven in ſeven dagen, ſoo daer geen Koorts toe en ſlaet, volgens de leere van *Hippocrates* in de 5. Kortbondighe Spreucke van 't 5. Boeck.

Wort yemandt ſtom nae gulſigh ſuypen,
En valt daer nae in harde Stuypen,
Krijght hy geen Koorts dien eygen tijt,
Soo is hy ſtracks het leven quyt.

Als het hooft ergens ſeer doet, indien daer etter, water, ofte bloet uyt den neus, mond, ofte ooren komt, ſoo mach men wel gelooven dat de natuere het quaet quijt maeckt. Hooft-pijn, die in de ſieckten van beginſel niet geweeſt en is, beteyckent, dat de natuere haer ſal ontlaſten, door braken, ofte bloeyen uyt de neus, ende tot ſulcke pijn en be-

hoeft,

hoeft men geen raet te doen, om de nature niet te verhinderen.

(6) Om niet lichtelijck in hooft-pijn te vervallen, ſoo is dienſtigh, dat men van jongs op het hooft ſterck maeckt, waer door het ſoo lichtelijck niet en ſal eenige ſchade gewaer werden. De Grieckſche *Herodotus* in het 3. Boeck van ſijn Hiſtorye op 't 12. cap. verhaelt, dat de hooſden der Perſianen ſoo ſwack zijn, datſe met een kleyn ſteenken door-geworpen werden: en dat de Egyptenaers ſoo ſtercke hooſden hebben, datmenſe met een ſteen naeuwlijcks en beſchadight. Waer van ſy deſe reden geven; die *Herodotes* oock goet vint, dat de Egyptenaers van jongs op het hooft ſchrappen, en alſoo de Pan in de Son laten hard werden. Dat ſien wy oock aen ons Boeren-kinderen, die bloots hoofts in de Son langhs den dijck leggen en rollen, en van geen Pijn in 't hooft en weten. De Moren hebben ſulcke harde en dicke hooſden, datſe geen beenderen maer ſtorm-hoeden ghelijcken. Het welck de Spaenjaerdts wel wetende (nae dat *Aloiſius Cadamuſtus* vertelt) als ſy nae 't Eylandt van *Sant Thome*, *Angola*, en andere plaetſen trocken, om die te veroveren, geboden voornamentlijck aen de krijghsknechten, datſe met de inwoonders vechtende, hun hooft niet ſouden trachten te raecken: want op de ſelve geſlagen weſende, het geweer aen ſtucken ſprongh, even als of het op een ſteen geſtuyt hadde. Soodanigh *Moren-beckeneel* placht ons te vertoonen d'Heere *Pauw*, van een die eertijdts knecht geweeſt hadde van den *Heere van Batenburch*, en voor Haerlem gebleven was. Maer dat de hooſden der Perſianen ſoo ſwack zijn, geeft *Herodotus* deſe reden, datſe van jongs op haer gewennen de ſelvige te decken, opſettende hoeden en mutſen. De ſtrijdbare *Hannibal*, de Koningh *Maſiniſſa*, de Keyſers *Iulius*, *Hadrianus*, en *Severus*, hebben door lange gewoonte van 't hooft te ontdecken, ſulcken ſterckte bekomen, dat of de Son ſcheen, ofte het regende, ofte waeyden, oock midden in de winter en in 't ſnee, ſy even-wel bloots hoofts uytgingen, en reyſden; ſoo ſeer was haer hooft tegen alle ongemack des Luchts verhart. Dit is de oorſaeck, (als *Varro* ſeyt, by *Plinius*. 28. 6.) dat het *ondecken van 't hooft* voor de *Magiſtraet*, (ofte in 't groeten) by de ouden is ingeſtelt, niet om de eerbiedingh, maer om de geſontheydt, alſoo het door gewoonte ſtercker werde. In 't voorkomen van de ſieckten des hoofts dient oock in 't gemeen waer-genomen, alſoo het hooft in 't opperſte des lichaems ſtaet, en daerom, gelijck wy geſeyt hebben, de dampen van onderen opwellende, lichtelijck ontfangt, dat het van de ſelve dampen geen hinder en kome te lijden. Derhalven en dient niet alleen het hooft ſelve verſterckt te werden: maer men moet oock inſonderheydt wachten, datter geen dampen in de onderſte deelen en groeyen, ofte gegroeyt zijnde in 't hooft op en ſtijgen. Daerom ſal men hem in de ſwackigheydt des hoofts wachten van ſpijſe en dranck, die veel waeſſem opgeven, gelijck daer is ſtercke *Wijn*, als oock *Bier* van veel *Hops* gebrouwen: maer inſonderheyd moet ſoodanigen dranck geſchout werden nae ſtercke oeffeninge, ofte groote beweginge des lichaems. Want het lichaem verhit zijnde, ſoo wert het hooft, met dampen overlaſt. Onder de ſpijſen, die het hooft vervullen, is voornamentlijck de *Melck*, de welcke lichtelijck in de Maegh bederft, waerom dat *Hippocrates* oock ſchrijft 5. *Aph*. 63. dat de Melck ſchadelijck is voor de geene die met hooft-pijn gequelt zijn. Daer benevens vervullen oock het hooft, *Caſtanjen*, *Haſel-nooten*, *Ocker-nooten*, *Moſtaert*, *Ajuyn*, *Dadelen*, en *Druyven*: den reuck van *Genever-beſien*, *Wieroock*, en alle ſterck-ruyckende dingen: als oock den ſtanck van geweyckte *Kennip*, en diergelijcke. Het hooft werdt mede bedwelmt, door *Hart-lijvigheydt*, en *Vaſten*. Gelijck oock ſchadelijck voor het hooft is, in ſijn *Schoenen* te ſlapen. Nu op dat oock den damp, die alreede gegroeyt mocht weſen niet op en ſoude vliegen, ſoo moet inſonderheydt ſtercke *Oeffeninge*, nae den eten geſchout werden, als mede *ſtijf roepen*, *nae-middagſlaep*, *braken*, en *hoeſten*.

(7) Dewijl de hooft-pijn niet alle een *oorſaeck* en heeft, ſoo is het *geneſen* oock verſcheyden. De ongematigheyt ſonder ſtoffe heeft dit gemeen, dat geſijckſe alleen in hoedanigheydt en verandering van gematigheyd beſtaet: ſoo wertſe oock als ſoodanig tot haren voorgaenden en natuerlijcken ſtandt gebracht, alleen door verandering van die uytſtekende hoedanigheydt, ſonder eenige ontlaſtingh van 't lichaem. En al gebeurt het ſomtijdts, dat in ongematigheydt des hoofts ſonder ſtoffe ontlaſting vereyſcht werdt, ſoo en geſchiet ſulcks even-wel niet om de ongematigheydt in ſijn ſelven: maer om dat men vreeſt indien het lichaem vol bloets, ofte quade vochtigheden is, dat het hooft door de ongematigheydt verſwackt zijnde, de overtollige vochtigheydt des lichaems lichtelijck ſoude ontfangen, en alſoo werden een ongematigheydt met ſtoffe. De heete ongematigheydt des hoofts is in deſe landen ſoo gemeen niet, als in de heete, daer de Son meerder brandt, en de lucht dapper hitte geeft. Even-wel die van natueren heet van hooft is, kan oock door uyterlijcke *hitte* van de *Son*, ofte *Vyer*, in dit landt wel pijn krijgen. Het welck mede geſchiet, door *ſterck-ruyckende kruyden*, *heeten dranck*, gebrande, ofte andere *heete* Wijn, *het hooft ſeer te broeyen*, *groote haeſtigheydt*, *ſtercke gedachten*, waer door de Geeſten ontſteken. De geneſinge en is niet ſwaer. Want alſoo de wermte des hoofts tot hitte gerocht is, ſoo moet de ſelfde door tegenſtrijdende: te weten, met koele dinghen, tot hare vorige

gematigheydt gebracht werden. Even-wel dient men in 't gebruyck van verkoelende genees-middelen voorſichtigh te gaen, op dat de Herſſenen geen hinder en lijden: inſonderheydt in Kinderen, Vrouwen, en de gene, die een ſacht en teer lichaem hebben, en ledigh gaen, als oock in oude luyden, en die met ſinckingen gequelt zijn. Want in ſoodanige lichamen door-dringen de Geenes-middelen lichtelijck, en de kracht van de natuerlijcke wermte en is ſoo groot niet, datſe grooter kouw ſoude konnen wederſtaen: daerom werden de Herſſenen door geheel verkouwende dingen lichtelijck beſchadight, en tot een regel-recht ander quaet gebracht. Men ſal dan, nae dat den brandt veel ofte weynigh is, van die genees-middelen hier toe inwendigh ofte uytwendigh beſigen, die wy in 't eerſte Deel 3. Boeck, Cap. 1. en 2. in 't 4. Boeck cap. 9. van de Schat der Ongeſontheyt beſchreven hebben. De ſiecken ſal hem ondertuſſchen onthouden in een koele ofte gematighde plaetſe, en by aldien de lucht te werm is, ſoo ſal men de ſelfde verkoelen door die middelen, die op het 1. Capittel in 't tweede Deel van den *Schat der Geſontheyt* aengeweſen zijn. In tegendeel ſal men hem wachten van in de Son te gaen, en van groote geſelſchappen, alwaer veel aeſſemen de lucht verhitten. De kamer en moet niet heel licht zijn, maer wat donckerachtigh. Want het licht beweegt de Geeſten, en vochtigheden. De ſpijſe moet verkoelende zijn, gelijck *gepelde Gerſte*, ofte met verkoelende kruyden ghe-ſtooft: te weten, *Latouwe*, *Suyringh*, *Porceleyn*, *Endivye*, ofte *Verjuys*, *ſap van Citroenen*, *Azijn*, en diergelijcke. Een moes van een paer handen vol *Suyring* met een weynigh Boter ſachtjens op 't vuur laten ſmelten is ſeer aengenaem, en dienſtig. Den dranck kan weſen *Gerſte-water*, alwaer de *verkoelende Zaeden* in gekoockt zijn, ofte een Melcxken uyt de ſelfde gemolcken. Van Wijn, en ander dingen, die wy geſeyt hebben, dat in 't hooft trecken, dient hy hem te wachten. Hy moet altijt een open lichaem houden, op dat de ſcherpe dampen niet na het *Hooft* op en klimmen; en indien het wat geſloten was, ſoo moet het los gemaeckt werden met *Verſachtende ſpijſe* in 't eerſte van de maeltijdt gegeten, ofte met *Clyſterien*. Op 't laetſte van de maeltijdt ſal men yet nemen, dat eenige t'ſamentreckende kracht heeft, gelijck van een *Queen*, om de *Maegh* te ſluyten, en alſoo 't opſtijgen van de dampen nae 't hooft te beletten. *Stilte* en *Slaep* is hier dienſtigh. Maer ſchadelijck alle ſtercke beweginge des gemoedts, inſonderheyt *Gramſchap*, *Roepen*, *Schreeuwen*, *Vaſten*, *By-ſlapen*, en alle *Stercke oeffeninge*.

De Herſſenen werden verkout inſonderheydt door koude lucht, het zy deſelve ſoo is door den tijdt des jaers, ofte door byſondere geſtaltenis, gelijck koude en Noortſche winden. Want alſoo de ſelfde door de neus ingetrocken wert, en rontſom ons lichaem ſweeft, ſoo kanſe het ſelvige, voornamelijck naeckt ofte niet wel gedeckt zijnde, verhinderen. Hier toe helpt mede verkoelende ſpijs. Als oock het quijt werden van veel bloedt, veel ſtilte en langen ſlaep, die de natuerlijcke wermte als verſticken, groote droefheyt en vreeſe, die de Geeſten benaeuwen, verdrucken, en verteeren; over groote blijdſchap, en onmatigh by-ſlapen, waer door de natuerlijcke wermte, en de Geeſten vervliegen. En deſe ongematigheyt zijn veel onderworpen de gene, die al te voren kout van Herſſenen waren. De ander verkoelende oorſaken brengen naeuwlijcks enckele ongematigheyt aen, maer gemeenlijck met ſtoffe. Men ſal hier mede na de groote van de kouw; de hooft-verwermende genees-middelen beſigen, verhaelt in 't eerſte Deel van den Schat der Ongeſontheyt, op het 4. Boeck, cap. 10. en 11. Ondertuſſchen ſal men hem houden uyt de kouwe, miſtige en winderige lucht, en ſoecken de wermte, en die niet te vinden zijnde, met werme droogen (gelijck in 't tweede Deel van den Schat der Geſontheydt cap. 1. beſchreven is) en groote vuuren de ſelfde werm maken. Maer men moet wel ſorge dragen, dat de handen en inſonderheyt de voeten niet en verkouwen. Men ſal de ſpijſe ſtooven en bereyden met *Salye*, *Roſmarijn* en *Kruydt*. Wel *Vleeſch*, maer geen *Viſch*, eten. Dun *Bier*, ofte kleyne *Wijn* drincken, die niet hoofdigh en is. Want al is oude en ſtercke Wijn krachtiger om de koude ongematigheyt te verbeteren: nochtans en is hy niet dienſtigh, om dat hy in 't hooft opklimt. De *Slaep* moet minder zijn, als het *Waken*, gelijck oock de *Stilte* minder, als de *Oeffeninge*. 's Morgens ſal men de *Voeten* wrijven, en des avondts te bedt gaende de ſelve baden in water, daer werme hooft-kruyden (op de verhaelde plaets te ſien) in geſooden hebben. *By-ſlapen*, *Droefheyt*, *Vreeſe*, *Bekommeringh* zijn hier ſchadelijck, maer matige *Blijdſchap* dienſtigh.

Vochtige ongemaetigheydt komt in de Herſſenen, door *Vochtigh weder*; regen en ſneeuw, indien het hooft daer tegens niet genoegh bewaert en is, door de *Maneſchijn*, door een luy en leedigh *Leven*; door veel vochtige *Spijſe*, en langen *Slaep*. Hier dient gekoſen *klare* en *drooge Lucht*, gelijck op hooge plaetſen, ofte in de Heyde; ofte kan oock met roocken droogh gemaeckt werden, gelijck elders beweſen is. In tegendeel moet geſchout weſen *miſtige Lucht*, den *Zuyden-wint*, de ſtralen van de *Maen*. Men ſal gebruycken drooge koſt, liever gebraden, als geſoden; maer wel geſtooft met kruydt; en hem wachten van *Lamſ-vleeſch*, *Speck*, *Herſſenen*, *Oeſt*. Hier moet oock weynigh *gedroncken*, en *geſlapen*, maer het lichaem wel beweeght werden. En by aldien het hier mede niet en wil beteren, ſo kan men komen tot de genees-middelen, die in 't 1 Deel, en 4. Boeck,

4 Boeck, cap. 11. van den Schat der Ongeſontheyt, zijn aengeweſen.

De Herſſenen verdroogen door de hitte der *Sonnen*, van 't *Vyer*, door verdroogende *Spijſe*, alderley onmatige *Loſingh* van *Bloedt*, van *Kamergangh*, *Sweet*, *Byſlapen*; door te veel *Waecken*, *Vaſten*, *Droefheyt*, *Studeren*, *Wercken*. De genees-middelen zijn mede in 't 9 cap. en 4 Boeck des 1 Deels van de Schat der Ongeſondtheyt beſchreven. De maniere van leven moet al te ſamen tot vochtigheydt ſtrecken. Men dient een *vochtige Lucht* te verkiegen, gelijck daer is in de valleyen, ofte leeghten ontrent de Rivieren, en indienſe ſoo niet te vinden en is, ſoo kan menſe vervochtigen met het ſtroyen van vochtige kruyden. Hier is dienſtigh ſachte *Spijs*, kleyn *Bier*, ofte *Gerſte-water* te gebruycken. *Langh te ſlapen*, en daer toe vry *Latouw*, *Endivye*, *Pingels*, ofte een *Amandel-melcxken* te beſigen. Dan de ongematigheydt is meeſt altijdt met ſtoffe, die de ſelfde verweckt ofte onderhout: te weten, vochtigheydt, damp, ofte wint. In overvloedt van bloedt is 't aderlaten bequaemſt. De andere vochtigheden, Galachtige, ſlijmerige, ofte melancholijcke, moeten, wel bereyt zijnde, afgeſet werden. De middelen, die bey-de te weegh brengen, zijn in 't eerſte Deel en 4 Boeck van de Schat der Ongeſondtheydt, op verſcheyde Capittelen beſchreven. Als oock de hooftverſterckende op 't 11 cap. die in 't laetſt dienen gebeſight. Wanneer de pijn door ſtercken reuck, als *Muſkeljaet*, *Baſilicum*, ofte diergelijcke veroorſaeckt is, dan dient men koude wel-ruyckende dingen voor de neus te houden, gelijck *Violen*, *Roſen*, *Plompen*, *Azijn*, ofte *Roſen-water*, *Canfer*, *Sandel-hout*. Als de ſelve van *ſtanck*, gelijck uyt doode lichamen komt, dan ſal men wat *Theriakel*, *Aq. Vitæ Matthioli*, in nemen, en maken een roockſel van wel-ruyckende droogen.

Indien de oorſaeck van de pijn niet eygentlijck in 't hooft en is, maer van onderen op komt, gelijck uyt de *Maegh*, *Lijfmoeder*, ofte andere deelen: ſoo ſal men de ſelve eerſt moeten ſuyveren, eer dat 'er eenigh voordeel met het hooft kan gedaen werden. Die Middelen zijn mede te ſien in 't eerſte Deel, op byſondere Capittelen elck Deel in 't byſonder betreffende.

In alderhande hooft-pijn werdt ſeer gepreſen 't gediſtilleert water van *Verbena*, ofte YSERKRUYDT *vier oncen*, met *drie droppels Geeſt van Zout* in genomen. Jamen magh dit kruydt groen oock om den hals hangen, door welck middel, gelijck als door een wonder, Dr. *Pieter van Foreeſt* yemandt, die door geenderhande genees-middelen, het zy van binnen ofte van buyten en hadde konnen beteren, volkomentlijck geneſen heeft, gelijck hy verhaelt 9 *Obſ.* 52. Waer toe mede het ſelfde kruyt kroonſgewijs op 't hooft kan geſet werden.

In langhduerige hooft-pijn, die uyt eenige *vochtigheden* ontſtaet, en daer door gevoedet wert, magh men oock, nae dat het lichaem wel geſuyvert is, neus-middelen, en quijl-middelen gebruycken, waer van in 't 8 Cap. van het gemelde eerſte Deel geſproken is. En als ſulcks niet en helpt, mach men op den arm een *fiſtel* ſetten, ofte een groyen *draedt* door den hals ſlaen, om alſoo de vochtigheyt van de Herſſenen nae die openingh te trecken. In pijn, uyt koude, ofte gemenghde vochtigheden mach men oock ingeven *een half*, ofte *een geheel dragme Mithridaet*, die niet te oudt en is, ofte *een* ofte *anderhalf ſcrupel Philonium Romanum ſine Euph.* en in alderhande pijn, wanneerſe onlijdelijck is, een *pilleken* van 2, 3, ofte 4 aſen *Laudanum Opiatum*, dan dit en dient geen kinderen, noch oock oude en ſwacke luyden. En het en doet oock anders niet als de pijn verdooven; maer de oorſaeck moet door de aengeweſen middelen wech genomen werden, en de pijn, die overſlaende, niet verdooft, als in den alderuytterſten noodt.

Wat belanght de hooft-pijn, die uyt *Droncken-ſchap* komt; het is gemeenen raedt, dat het *hayr van den hondt* daer goet voor ſoude weſen, willende ſeggen, dat de pijn met wederom Wijn te drincken overgaet. Want de geeft van den *Wijn* (dat is die de brandewijn maeckt) in 't hooft opgevlogen zijnde, ſoo laet hy gemeenlijck ſijn koude vochtigheydt (*Phlegma* genoemt) in de Maegh. Inſonderheydt wanneer de ſelve ſwack en kout is, en derhalven dat overſchot niet en kan verteren; waer van daer oock raeuwe dampen nae het hooft geſonden werden. Soodanige beveelt oock *Hippocrates* een roomer wijn (die in ſijn landt ſterck is) te geven, om het verdouwen van de ſpijſe te helpen, de raeuwigheydt te verbeteren, en de raeuwe dampen uyt de Herſſenen te doen vervliegen. Ick hebbe verſcheyden hooren ſeggen, dat ſy daer toe *Vaſten*: dan het ſelve vermeerdert de menighte en ſcherpigheydt van de opwellende dampen, dewelcke de genomen ſpijſe verſacht en vermindert. Derhalven is 't veel beter; als yemant, door 's avonts te voren al te veel ingenomen te hebben, des morgens raeuwigheydt in de Maegh voeldt, dat hy een weynig goede ſpijſe in den mond ſteeckt. Want de natuere daer door verweckt zijnde, ſtreckt haer tot verteren, en volvoert de kokinge van de raeuwigheydt, die ſy te voren niet aen en roert. Want dat *Hippocrates* ſeyt, dat men onſuyvere lichaemen, met voeden beſchadight, is te verſtaen, dat men raeuwigheydt, op raeuwigheydt leyt, en wederom door veelte de Maegh belaſt. Maer weynigh gebruyckt, brenght de nature wederom tot koken, en verbetert de raeuwigheyt.

De Koningen plachten eertijdts in plaets van de kroone, een bandt om haer hooft te dragen, die

de Griecken, en na haer oock de Latijnſche noemden *Diadema*, dat is ſoo veel te ſeggen, als omwinſel, ofte ſwachtel. Den ſelfden, gelijck *Plinius* verhaeldt in ſijn 7. Boeck, is eerſt gevonden van *Bacchus*. Daer van geeft de Grieckſche hiſtory-ſchrijver *Diodorus Siculus* deſe reden, dat het hooft haer gebonden werdt, die pijn, die door het oproocken van den Wijn, in 't hooft verweckt wert. Onſe vrouwen, al en maken ſy daer mede geen Koningen, zijn terſtont in de weer, als yemandt hooftpijn heeft, met een doeck voor 't hooft te binden, het welck veeltijts verlichtinge by brenght.

Het III. Capittel.

1. *Hoe ſommige in haer geheugenis geſlagen werden.*
2. *Waer in de Sinnen en 't Verſtant beſtaen.*
3. *Ken-teyckenen van haer verlies,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) DE REDEN en 't VERSTANT, waer door den menſche alleen de beeſten overtreft, zijn in ſommige ſoo ſober geſaeyt, datſe ſeer weynigh van de beeſten en verſchillen. In ſulcke ſtaen de inwendige ſinnen, de *Inbelende*, en voornamelijck de *Reden-kavelende*, ofte *Overleggende* kracht der Herſſenen, door gebreckelijcke oorſaecken ſoo belet, dat ſy geen gedachten en konnen maecken, die tot wijſheydt ſtrecken, noch oock de beginſelen, die tot alle Konſten trecken, niet en konnen begrijpen. Waerom haer al de wegh tot de wijſheydt geſloten is, en ſoodanige te willen onderwijſen, en is niet anders als den Moorjaen waſſchen; en aldus zijn de gene, die wy *Narren*, *Sotten*, *Dwaeſen* en *Gecken* noemen.

Van de drie inwendige Sinnen, door de welcke het Verſtant werckt, wert ſomtijts maer een beſchadight: te weten, de *Inbeeldinge*, *Reden-kavelinge*, *Geheugenis*, ofte alle te ſamen. De twee eerſte a ſoo ſy meeſt van de geboorte afkomen, ofte met den ouderdom overvallen, ſoo zijnſe ongeneeſlijck. Derhalven zullen wy handelen van de verminderde, ofte wechgenomen heugeniſſe, (van de gene, die ſoo geſtelt zijn, ſeggen wy, datſe in haer memorie geſlagen zijn) waer op de twee andere nootſakelijck volgen, en welckers exempelen meeſt vernomen werden. Soo verhaelt de Romeynſche ſchrijver *Plinius* 7. 34. van yemandt, die van een hoogh dack gevallen zijnde, ſijn Moeder en Vrienden niet en kende; van een andere die den naem van ſijn dienaers, van den Romeynſchen *Miſſala Corvinus*, die ſijn eygen naem vergeten hadde. En de Spaenſche *Criſtoffel van Vega* ſchrijft 3. *Art. Med.* 10. hoe een ſeker Monick, uyt een brandende Koortſche ſijn geheugeniſſe ſoo verre verloren hadde, dat hy, wel geleert weſende, van alles, oock van 't geene hem dagelijcks meeſt voorgekomen was, in 't minſte niet meerder en wiſte. Den Italiaenſchen *Baſſianus Landus* vertelt van een Venetiaens Edelman *Françeſco Barbaro*, dat al was hy heel geleert, in ſijnen uyterſten ouderdom, alles vergat, behoudende niet te min noch goet verſtant, en oordeel. Van den ſelfden verhaelt *Volaterranus*, dat, als hy een gheſpreck ſoude doen voor den Hertog van *Milan*, kort ſtom ſtont, hebbende vergeten al 't gene hy meende te ſeggen. Soo ſchrijft de ſelfde van dien geleerden Grieck *Georg. Trapezuntius*, dat hy in ſijn ouderdom alles vergat, 't gene hy te vooren geweten hadde. *Gomezius* maeckt gewach van een Godts-geleerde, die begaeft was met een van de beſte heugeniſſen van de werelt, hoe hy na een ſware ſieckte de ſelfde gantſch verloor. Soo leeſen wy oock van andere, die door een quetſure van 't hooft, leſen, en ſchrijven vergeten hadde, en 't ſelve wederom van nieuws moeſten gaen leeren.

(2) Om de *Oorſaken* hier van te vinden, is hoognoodig te weten, op wat wijſe, en door wat wercktuyg deſe werckingen in de geſonde toegaen. Want wy ſien, dat oock de geſonde luyden na de verſcheydenheydt van haer jaren deſe verſcheydelijck uytvoeren. De kinderen hebben voor eerſt hier in weynigh kracht, ende en ſchelen niet veel van de onvernuſte dieren, daer na in 't voortgaen van de jaren beginnen de *Heugenes*, *Inbeeldinge*, *Reden-kavelinge* allencxkens meerder, en meerder voor te komen, tot dat ſy in de jeught, en mannelijcken ouderdom tot haer rijpigheyt geraken, en in den Menſche wonderlijcke wercken doen. Van daer wederom in 't afgaen van de jaren begint het verſtandt mede allenckskens af te nemen, ſoo dat oock veele ſtockoude luyden, gelijck wy wel ſeggen, verkindtſchen. Daer van is 't Latijnſche ſpreeckwoort. *Bis pueri ſenes*, en *Plautus* ſeydt, *Mercatore:*

Wanneer den ouden dagh den menſche komt bekruypen,
Soo krijght hy wederom ſijn eerſte kinder-ſtuypen,
Sijn wijſheyt die vergaet; daer blijft geen reden in,
En wat hem overkomt, dat gaet hem uyt den ſin.

Soo verhaelt de Preſident *de Thou* in 't 26. Boeck van ſijn Hiſtorye, hoe dien grooten zee-helt *Andrea Doria* buyten *Genua* in ſijn huyſinge, Koninglijck (gelijck wy oock met verwonderingh geſien hebben) by hem gebouwt, in 't jaer ons Heeren 1570. overleden is, drie en tnegentigh jaren oudt zijnde, met minder luyſter (ſeyt hy) om dat de krachten van lichaem, en gemoet afgeſlooft zijnde, en noch borgerlijcke, noch oorloghs ſaken waer konnende nemen, by ſijn Borgers in kleynachtinge was gekomen, en langh, eer hy ſtorf, al ſcheen uyt het leven te weſen. De Wijſ-gerige *Ariſtoteles* ſeyt in *Polit.* Dat nae de acht-en-veertigh jaer (dat

al

al volle vroegh is) het verſtant begint af te nemen; en gelijck *Seneca* ſchrijft *Oedip.* Eerſt de geheugeniſſe: ——— *prima langueſcit ſenum*
Memoria, longo laſſa ſublabens ſitu.

Siet hier op *Ariſtot.* 4. *Prob.* en *Eraſmus* over het verhaelde ſpreeck-woort. De veranderingh van deſe werckingeh in die jaren en kan de Ziele niet toegeſchreven werden, de welcke altijdt de ſelfde blijft, en geen veranderinge en ontfanght: maer komt alleen uyt de verſcheydene geſtaltenis van het werck-tuygh: te weten, de Herſſenen, en de zielijcke Geeſten. Het is buyten twijffel, dat de Herſſenen eenen ſekeren graed van warmte en vochtigheyt tot deſe werckingen van doen hebben, 't welck oock genoegh daer uyt blijckt, dat de kinderen, om haer al te groote vochtigheyt, in de ſelvige weynigh vermogen, en dat die verterende, en 't lichaem allencxkens drooger werdende, deſe kracht hoe langer hoe meerder begint op te ſteken. Maer dien trap te bepalen, is in de duyſterheyt van des Menſchen verſtandt ſwaerlijck, ja onmogelijck. Dat ick nu niet en ſegge van de verborgen hoedanigheden, die de Herſſenen niet te ontrecken en zijn; als oock van de maet van haer ſelfſtandigheyt, en welcke geſtaltenis dienſtigh en bequaemer is tot de heugenis, welcke tot de reden-kavelingh, welcke tot de inbeeldinge. Want men ſiet, dat de Menſchen in deſe wercken veel verſchillen, en dat geheel ſelden yemandt in alle drie uyt-munt. Het welck ſonder twijffel voortkomt uyt een byſondere geſtaltenis der Herſſenen, en der Geeſten: die tot alle werckingen niet even bequaem en is. De geſtaltenis van de jonckheydt is ſeer nut tot de *Vegetative* en *Senſitive* werckingen van groeyen, bloeyen, en gevoelen: maer niet tot die van 't verſtant: en in tegendeel, is de geſtaltenis der oude luyden daer toe bequaem, en niet tot de andere. Waer door oock geſchiet, dat in de ſieckten, die de geſtaltenis der Herſſenen, en Geeſten veranderen, gelijck daer zijn *Raſerny, Melancholy,* en *Dulligheyt,* de Menſchen by nae in een oogenblick van al ſijn verſtant, en wetenſchap, die hy te voren hadde, berooft wert. En in tegendeel bevint men, dat eenige botten en dwaſen meerder verſtant uyt een ſieckte krygen. *Ariſtoteles* verhaelt 30. *Probl.* 2. dat eenen *Marcus* van *Syracuſen*, als hy buyten-weſten was, beter Poëet werde. Het welck ſoo vreemt niet en magh ſchijnen, indien het waer is, 't geene de wijſgerige *Democritus* (ghelijck *Cicero* ſchrijft in 't 1. Boeck van de Voorſegginge) ſeyde, dat 'er geen groot Poëet en konde weſen, ſonder dulligheydt.

Om de Redelijcke wercken wel uyt te voeren, wert vereyſcht een bequame Geſtaltenis der Herſſenen, beſtaende in een drooghachtige, en matelijck warme gematigheyt, in dunte van ſelfſtandigheyt, behoorlijcke veelte, en natuerlijck maeckſel: derhalven al wat hier af wijckt, dat verhindert en belet het verſtant. Gelijck daer zijn voor eerſt *koude*, en *vochtige Herſſenen*, 't zy van geboorte (want de ſottigheydt, is mede onder de erf-ſieckten, en *uylen broeyen uylen*) by gebleven, het zy daer nae aengekomen: gelijck geſchieden kan door koude en vochtige lucht, als oock ſoodanige ſpijſe en dranck, inſonderheydt die eenige *verdoovende* kracht hebben. Hier werden eens in een kraem onder de Vroukens geſproken, hoe quaed het was de Kinderen te *bollen*, als dat ſy daer *dom* en *geck* van wierden. Waer op een ſeecker Juffrouw: die een huys vol Kinderen hadde, tot antwoort gaf, dat de ſaecke ſulcken laſt niet en lede: want ſy had 'et al haer Kinderen gedaen. Het welck de anderen in haer meeninge dapper verſterckte: alſoo niemant by na van al die Kinderen en was, of hy toonde wel, dat hy vry al wat aen den *Bol* gekloven hadde. Ick en ſtae nimmermeer tegens den avont hier in den Apoteeck, of daer wert van ontallijcke luyden gehaelt KINDER-RUST, een conſerf ken dat ſijn voornaemſte kracht uyt de *Slaep-bollen* treckt. Een ſeer booſe, en ſchadelijcke gewoonte, en die ons metter tijdt het Land wel mocht vol gecken brengen. De behoorlijcke warmte der Herſſenen kan oock beſchadight werden door *Vergif*, en *Minne-drancken* (waer van hier nae) als oock door lange en quaedt-aerdige *Sieckten*. Soo ſchryven *Thucidides* in 't 2. Boeck van ſijn Grieckſe hiſtorie, en de gemelde *Lucretius* op 't eynde van ſijn 6. Boeck, dat, in de vermaerde *Peſt* van Athenen, het volck daer van ſoo vergetelijck wierde, dat ſy noch haer ſelven, noch haer vrienden meer en kenden. Hier toe behoort mede overtolligheydt van *koude vochtigheden*, die de Herſſenen bedwelmen, en verkouden; als oock veel *bloeden*, veel *wercken, waecken, ſtuderen*; waer door ſomtijdts de gene, die al te wijs willen zijn, ſot werden. Soo ſlaen oock ſomtijts in de Sinnen *over groote ſpijt*, en *droefheyt*, gelijck in de Koningh *Iugurtha*, van den welcken *Plutarchus* ſchrijft, dat hy zijnde een ſeer grooten, en archliſtigh man, als hy van den Borgemeeſter *Marius* overwonnen, gevangen, en te Romen in den triumph gevoert werde, geheel van ſijn verſtant en ſinnen verviel, en al 't gene dat de natuerlijcke wermte der Herſſenen kan verteren, verminderen, jae oock te ſeer vermeerderen.

De dunnigheyt van de ſelfſtandigheyt der Herſſenen is mede noodigh om goet verſtant te verooorſaken. Want die grof en dick van Breyn zijn, en vallen tot alle redelijcke werckingen niet ſeer onbequaem. In fijne Herſſenen konnen de Geeſten haer vlijtigh bewegen, die in dicke tegen gehouden werden. En hoe het Breyn fijnder en ſuyverder is, hoe dat oock de zielijcke Geeſten fijnder en ſuyverder gemaeckt werden.

Wy hebben hier voren mede aengeweſen, dat de Herſ-

Herſſenen oock matelijck veel moeten weſen. Hierom heeft *Galenus* ſeer wel geſeyt, dat een kleyn hooft altijt quaet was: want het beduyt, datter weynigh ſtoffe is, en ſwackheyt van de toeſtellende kracht; oock weynigh Herſſenen, en dien volgende weynigh verſtandt. De wijſen, die uyt het uyterlijck weſen des Menſchen van de inwendige genegentheydt en manieren oordeelen, ſeggen, dat een kleyn hooft, haeſtige, corſele, en onverſaeghde ſinnen bereyckent, om dat de Geeſten, in een naeuwe plaets beklemt zijnde, geen vry ſpelen en hebben, en daer over ſeer verhitten. Maer een groot Hooft, als de Herſſenen nae gelijckmatigheyt geſtelt zijn, is altijdt goet. Dan het gene dick en grof van beenderen, vet en vleeſigh is, en kan niet gepreeſen werden; eveneens gelijck men ſiet, dat veel groote Oraenje-appelen heel dick van ſchel zijn, en weynigh morch hebben. Daer en is niet, dat de redelijcke Ziele ſoo veel verhindert, als datſe bekleedt is in een lichaem met beenderen, vleeſch, en vet beladen. En ſoo ſeyde oock de wijſ-gerige *Plato*, dat de hoofden van wijſe luyden gemeenlijck teer ende ſwack waren, en in alderhande gelegentheydt lichtelijck konden beſchadight werden; en dat de natuere deſelvige daerom bedeckt hadde met een luchte pan, uyt vreeſe van het verſtandt anders te verhinderen. Deſe leeringe van *Plato* is ſoo waerachtigh, dat oock de Maegh, al leytſe al verre van de Herſſenen, deſelvige evenwel beſchadight, indienſe met vet ofte vleeſch vervult is. Waer op *Galenus* ſeyt, dat eenen groven buyck, grof verſtandt maeckt: en hier op ſtaet het klippel-versken,

Repletus venter non vult ſtudere libenter.

En in tegendeel, als de Maegh ledig, ofte niet overladen is, dan helptſe aen 't verſtandt: ghelijck men mercklijck kan ſpeuren aen de gene, die arm en behoeftigh zijn. Waer op niet qualijck en paſt 't geene de Poëet *Perſius* ſeyt, dat den buyck het verſtant aen de Dieren geeft, en dat den honger de Beeſten doet leeren.

Quis expedivit pſittaco ſuum Chaire,
Picaſque docuit verba noſtra conari?
Magiſtar artis, ingenique largitor
Venter, negatas artifex ſequi voces.

Ariſtoteles ſchrijft in 't 4. Boeck van de deelen der Dieren, dat de geene, die grof en vet van lichaem zijn, veeltijdts weynigh beleyt hebben. Als in 't leger van *Alexander de Groote* twee malkanderen om te vechten beroepen hadden: te weten, *Coragus* van Macedonien, en *Dioxippus* van Athenen, en dat *Coragus* tot groot leetweſen van ſijne lands-luyden, en de Koningh ſelfs, verwonnen was: ſoo rieden ſy een van ſijne tafel-dienaers; dat hy een goude kop onder ſijn oorkuſſen ſoude leggen, waer op ſy hem beſchuldighden van dievery. *Dioxippus* ſiende ſijn vyanden nae hem toe komen, nam ſijn ſelven het leven. Een onvoorſichtige daed (ſeyt de Grieckſche *Diodorus* in 't 17. Boeck van ſijn Hiſtorie) dat hy met den Macedonier vocht, maer met noch veel grooter dwaesheydt vermengt, dat hy op die manier ſijn leven verkorte. Veele daerom, die ſijn ſotheyt miſpreſen, voegden noch tot de verachtinge daer by, dat het *naeuwelijcks te ſamen gaet, ſterck van lichaem te weſen, en vernuft van Geeſt.* Dit verſtondt *Iulius Cæſar* ſeer wel. Want, (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven betuyght) als hem aengebracht was, dat *Antonius* en *Dolabella* wat nieuws teghen hem voor hadden, ſoo gaf hy voor antwoordt, dat hy niet en vreeſden voor die dickers, maer meer voor die bleycke en magere; te kennen gevende, *Brutus*, en *Caſſius*, die hem daer nae oock ombrachten. *Carel* de *IX*. Koningh van Vranckrijck konde dit mede wel vatten. Deſe, (als de preſident *Thuanus* ſchrijft in 't 57. Boeck van ſijn Hiſtorie) was ſelfs een goet Poëet, en overſulcks oock een groot lief-hebber van de Poëten, maer ſeyde niet te min, dat men deſelvige, even als de koſtelijcke paerden, wel moſt onderhouden, maer niet te vetmeſten. Gelijck hy oock dede tegens den treffelijcken Poëet *Ronſard*, die hy wel vele, maer kleyne weldaden bewees. Ten inſichte van deſe vettigheydt en grovigheyt meent Doctor *Iuan Huarte* in ſijn Spaenſch onderſoeck der verſtanden, dat een groot hooft, al is 't, dat het komt door een ſtercke natuere, en veelheyt van goede ſtoffe, ſoo veel verſtant niet en zal hebben, als een matigh Hooft. *Ariſtoteles*, ſeyt hy, is van ander gevoelen, als hy 30. *Problem*.3. ſchrijft, dat de menſche onder alle dieren de wijſte is, om dat hy een kleyn en kort hooft heeft. Maer door die kleynigheyt te verſtaen, de buytenſte dunnigheyt van vleeſch en been, niet de holligheyt die van binnen is, gelijck *Andreas Laurentius* dat uyt-leydt, en hier voren met het exempel van de groote en dick-ſchellige Oranje-appelen aengeweſen is. Den gemelden *Huarte* ſeyt hier van, door ervarentheyt ondervonden te hebben, dat in luyden, die kleyn van lichaem zijn, beter is, dat haer hooft wat na de grote treckt, en in de gene, die groot zijn, na de kleynte: om deſe reden, dat de veelheyt der Herſſenen als dan matelijck is, met de welcke de natuere alderbeſt wercken kan.

Hier toe doet mede het fatſoen van 't hooft, en daerom ſeyt de Poëet *Homerus* van *Therſites*, die hy voor een boos en onbeſchoft menſch beſchrijft, dat hy een ſcherp en ſpits hooft hadde. Daer toe ſtrecken *ſware ſlagh, ſtoot, hoogen val* en *quetſuren*, waer door de gedaente der Herſſenen beſchadight wert, gelijck wy oock hier voor uyt *Plinius* verhaelt hebben, dat ſommige daer door hare heugeniſſe zijn quijt geworden. En *Rondeletius* ſchrijft van een geleert man,

dat

dat hy diep in ſijn oogh geſteken zijnde, door die wonde de geheugeniſſe ſoo verre verloor, dat hy alles, wat hy geweten hadde, vergaet, en gedwongen was om wederom van nieuws aen A. B. te gaen leeren.

Wy hebben een Spreeckwoort hier te lande, van yemant, die wy ſien, dat met het hooft niet wel bewaert en is, dat men ſeyt, *De Boonen bloeyen*, ofte *Hy is in de Boonen.* Want in't voor jaer, als de Boonen beginnen te bloeyen, bevint men dat de vochtigheden onſes lichaems beginnen uyt te ſpruyten, en met dampen de Herſſenen te vervullen: de welcke dan door den welriekenden bloeſſem van de Boonen geſcherpt zijnde, ſoo raken de Sinnen op den loop. Want al komter uyt den *Boon-bloeſſem* eenen lieftelijcken en aengenamen reuck, ſoo beſwaert hy even-wel de gene, die ſwacke Herſſenen hebben.

(3) Wat de *Ken-teyckenen* belangt. Dit gebreck is uyt ſijn beſchadighde wercken lichtelijck te kennen, gelijck licht te ſien is ofte yemandt niet onthouden en kan, ofte geen verſtant en heeft. En wat de oorſaeck betreft, indien de ſelvige beſtaen in een quaedt maeckſel, dat valt terſtont in de ogen, het zy ſulcx van de geboorte af komt, het zy daer nae door vallen, ofte ſtooten. Deſe niet zijnde, ſoo hapert het aen de gematigheyt der Herſſenen, het welck aldus te kennen ſtaet. Indien de ſelvige te kout en te vochtigh zijn, dan valter een langen en diepen ſlaep by: indien ſy alleen te vochtigh zijn, dan is den ſlaep wel langh, maer niet diep, wanneer het breyn alleen kout is, dan zijn ſoodanige matelijck ſlaperigh: wanneer het kout en droogh is, dan zijn die niet ſlaperigh. Soo wert oock door veel, ofte weynigh vochtigheydt te loſen bekent, ofte de koude alleen is, ofte met vochtigheydt ofte droogte vermengt. Want die koude en vochtige Herſſenen hebben, werden veel vuyligheydt door den neus en mont quijt; weynigh die kout en droogh zijn: matigh, die kout alleen zijn. Wanneer de Herſſenen heet en droogh zijn, dan iſſer by het gebreck van vergetenheyt een raſernye.

(4) De *Voor-teyckenen* van de uyt-komſt werden aengeweſen door de oorſaecken. Want de toevallen en beteyckenen van haer ſelven niet: maer gelijck ſy aen haer oorſaecken hangen, ſoo en werden ſy niet wech genomen, het en zy deſelve wech zijn.

Indien ſonder uytwendige oorſaeck de heugenis onvoorſiens beſchadight wert, in een menſch, die anders geſont is, ſulcks beteyckent datter Popelſy, Vallende-ſieckte, ofte Geraecktheyt onderweeg is. Maer als een krancken, die krachteloos is, de heugenis onbreeckt, dat is een ſeker Voor-teycken van de dood.

Swackheyt van ſinnen, en bottigheyt die aengeboren is, en van begin uyt wanſchapenheydt van't hooft ſijnen oorſpronck heeft, is ongeneeſlijck; als mede die door den ouderdom komt; en niet veel beter en is, die uyt hitte en drooghte ſpruyt, en die van een vallende-ſieckte overblijft: ofte die door quaet-aerdige ſieckten, Vergif, en Minne-dranc-ken verweckt is. Maer die van koude en vochtigheyt ofte koude ſlijmerigheyt voort-komt, en die met een ſlaep-ſieckte vermenght is, al is de ſelve oock ſeer ſwaer, ſoo wertſe noch wel ſomtijdts geneſen, inſonderheyt als yemant in't beſte van ſijn leven is, en de krachten ſterck zijn.

(5) Belangende de *Geneſinge.* De ongematigheyt der Herſſenen en der zielijcke Geeſten, en de oorſaek van de ſelfde moet gebetert en gematight werden, door recht tegenſtrijdende genees-middelen, gelijck die ſelve aengeweſen zijn in 't eerſte deel, en 4 boeck van de Schat der Ongeſondtheyt op 't 8, 9 en 10 cap. en als daer ſtoffe, ofte vochtigheden by zijn, gelijck gemeenlijck gebeurt, die moet dan geſuyvert, en afgeſet werden, door middelen, die in 't 1 Deel, en 4 Boeck en 7 capittel beſchreeven zijn. Daer na dienen de Herſſenen verſterckt, en de loome Geeſten verquickt, door 't gene in 't 1 Deel en 4 Boeck op 't 11 cap. verhaelt is. Uyt alle de welcke na gelegentheyt verſcheyde Genees-middelen konnen bereyt werden. Wy zullen hier alleen een *Conſerve* by brengen, die Dr. *Foreſt* ſchrijft geluckelijck gebruyckt te hebben in een Vrouw, die na een Popelſy, al haer geheugenis bynae verloren hadde. N. *Wortelen van Acorus geconfijt*, *Conſerve van Roſmarijn-bloeſſem*, *Betony-bloemen*, van elcks 1 once, *Velt-cypres-bloemen*, een half once, *Cubebe*, *Noten Muſcaten*, *Caneel*, van elcks geſtooten, 1 drachme. Met *Syroop van Stœchas* gemaeckt tot een Conſerve, en alle morgen daer van genomen de groote van een Caſtanye.

(6) Het komt hier veel aen op een goede *Maniere van leven*, die wy daerom oock zullen beſchrijven. *Benivenius* verhaelt van een, die uyt de ſieckte ſoo kort van heugeniſſe gebleven was, dat hy niet en konde onthouden, noch ergens van kenniſſe dragen. Maer dat hy, krijgende nae drie weken een ſtercken loop, al de quade vochtigheden, die haer vergiftige dampen in de Herſſenen opgaven, afſchietende, verſtant, en heugeniſſe wederom kreegh, ſonder evenwel yet te weten, van al't gene hem in den tijt van drie weken wedervaren was.

Wanneer de geheugenis en 't verſtandt beſchadight is door koude en vochtigheydt, het welck wel de meeſte oorſaeck is, zal men een *Lucht* kieſen ofte maken, die werm, droogh, ſuyver, en dun is. Het hooft wel bewaren voor tochten, koude en vochtigheydt.

De *ſpijſe* dient mede te zijn werm, droog, en dun van deelen, toebereyt met *Nagelen*, *Noten Muſcaet*, *Caneel*, *Galigaen*, *Peper*, *Gengber*, *Zafferaen*, *Mariolevne*, *Salye*, *Roſmareyn*. Hier werden ſeer gepreſen de *Herſſenen van Hoenderen*, en *Cardanus* ſchrijft de

ſelvige ſulcken kracht toe, datter al eenige, die begonden te raſen, door 't gebruyck van dat *Breyn* wederom tot haer ſelven quamen. Men ſal hem wachten van *Speck*, *Enden*, en *Ganſen-vleeſch*, als inſonderheydt van *Viſch*, voornamelijck die ſacht, en ſlap is, *Melck*, *Kaes*, *Kool*, *Lattouw*, en ander *Salaet*, alderhande *Oeſt*, inſonderheydt *Appelen*, en voornamelijck *Abricoos*, *Polcken*, *Melikottons*, en voort van al 't gene dampachtigh is, grof van deelen, en hart te verteren.

Wijn matelijck genomen verheught den Geeſt, en helpt tot het verteren van de Spijſe: dan te veel gedroncken, doet veel dampen in de Herſſenen opſtijgen, die het hooft vervullen, de Geeſten ontſtellen, en de wermte uytbluſſen. Maer inſonderheydt moet de gulſigheydt en dronckenſchap geſchoudt werden, als inbrengende, gelijck *Plinius* wel ſeyt 14. 22. een vergetenheydt van alle dingen, en de dood van de geheugenis. Het welck de Griecſche Poëet *Critias* oock wel aengemerckt heeft, by *Athenæus* 10. *Deipn.* 9.

Vyt gulle Dronckenſchap daer rijſen booſe dingen,
Wie kan in dit gebreck ſijn loſſe tonge dwingen?
Want iſſer yemant vol, of van de Wijn gevat,
Die ſpreeckt dan ſotte klap, en ick en weet niet wat.

En by aldien, datter oock uyt het matig gebruyck van Wijn, eenigh ongemack vernomen wert, ſoo kan men hem met Bier, dat klaer en niet hoofdigh en is; ofte oock ſomtijts met Water behelpen, daer wat *Acorus*, *Noten Muſcaet*, en *Caneel* in gekoockt is.

De *Oeffeninge* ſal weſen door matigh bewegen des lichaems, de uytterſte leden dienen dickwils gewreven, het hooft alle morgen wel gekemt, om de onſienlijcke gaetjens te openen. En gelijck andere wercken door ledigheydt verſtrammen, ſoo werden oock deſe werckingen der Herſſenen door veel oeffeninge geſlepen. Soo dat de geheugeniſſe geſcherpt werdt door veel van buyten te leeren: het verſtant, met diepſinnige dingen te overdencken. Dan ſulcks moet al ter rechter tijdt geſchieden, niet terſtondt na den eten; maer des morgens, wanneer de Geeſten verquickt, en geſterckt zijn, en de verterende deelen in haer werck ſoo beſigh niet en zijn. Waerom den dageraet geſeydt werdt te weſen een vriendt van de geleertheyt. In tegendeel doet het nacht-braken veel ſchade aen het verſtant.

De *Slaep* moet hier matigh weſen, niet al te lang, ofte te kort, en niet terſtont na den eten.

Dient mede gemijdt te weſen alle benaeutheyt, en bekommering; en het gemoet in aller madieren tot *blyſchap* geſtelt te werden.

In de vergetenheyt van koude en drooghte moet de maniere van leven haer ſtrecken tot wermte en vochtigheydt, de ſlaep magh wel wat ruymer weſen, en het byſlapen nagelaten. Het hooft dient ſomtijts gewaſſchen met aſſietſel van *Camillen*, en *Meliloten*.

Het IV. Capittel.

1. *Hoe het verſtant in de Raeſerny verkeert,*
2. *zijnde de eene met, de andere ſonder Koortſche.*
3. *Ken-teyckenen van de Eerſte,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *De andere veroorſaeckt door dronckenſchap,*
7. *en waer door deſelvige, als oock de Raſernye verweckt wert.*
8. *Hare Ken-teyckenen,*
9. *Voor-teyckenen,*
10. *Voor-komen,*
11. *en geneſen.*

(1) I*Nbeeldinge* en *Verſtandt* en wert niet alleen vermindert en wegh genomen, maer oock verkeert, en kan met eenen gemeenen naem RASERNYE genoemt werden, 't zy de ſelvige een ſimpele *Raſernye* is, het zy *Vytſinnigheyt*, 't zy *Melancholy*, 't zy *Dulligheyt*: die oock daer in allegader over een komen, dat de ſaken haer niet wel voor de Inbeeldinge en vertoonen, even-eens gelijck het gaet in 't droomen, en daerom en wert den droom niet qualijck geheeten raſernye van de ſlapende, en de raſernye den droom van de wakende.

(2) Simpele raſerny is met Koortſche, ofte ſonder Koortſche, de welcke niet en komt door eenigh gebreck dat in de Herſſenen ſelve is, maer wordt door eenige heete dampen, van beneden opſtijgende, verweckt: en is oock een vervolgh van de Koortſche, daer in *Freneſye*, ofte uytſinnigheydt de Koortſche ſelfs een toe-val is.

(3) Deſe Raſernye ofte lichthoofdigheyt, is te *kennen* uyt dien, dat de Koortſche voorgegaen is. En dat het raſen voorhanden is, wert gemerckt uyt het veel praten, en 't veranderen van manieren. Te weten, indien yemant die ſtil, en goet-aerdigh is, onvoorſiens woeſt, en toornig hem aenſtelt, die een ſwijgert is, veel ſnaps heeft, ongeſchickte dingen over hoop haelt, het deckſel van 't lijf ſmijt, ſijn bedt bepiſt, terſtont vergeet wat hy geſproken heeft, een dingh dickwils verhaelt, dat ſijn weſen, en inſonderheyt de oogen ſchielijck veranderen, en geſtadig flickeren. Waer wel op ſtaet te letten. Want alſoo ſy dicht by de Herſſenen ſtaen, en met de ſelvige door Aderen, Slagh-aderen, en Zenuwen verknocht zijn, ſoo werden ſy alder-eerſt gewaer de ſchade van de Herſſenen, en als de raſernye onder wegen is, ſoo draeyen ſy geſtadigh ginſch en weder. Hier komen noch by, dat yemandt in een heete Koortſch knerſt met de tanden, ſulcks van jongs op niet gewoon zijnde, als mede kloppingh in den

buyck

buyck met ontſteltenis, alle voorboden van aenſtaende Raſernye.

Nu de Raſernye tegenwoordigh zijnde, is licht te kennen aen de praet, en 't doen van de Siecken, die beyde veel van de gewoonte wijcken, dewijlſe veel ongerijmde en vreemde dingen voortbrengen, in 't bedt ſeer leggen woelen, de deken plocken, vliegen ſoecken te vangen, die daer niet en zijn, haer lichaem ontblooten, ſchielijck uyt het bedt ſpringen, buyten gewoonte lacchen en krijten, alles in 't bedt laten loopen, langhſamer, als de noot vereyſcht, den adem halen, de pijn niet en voelen.

(4) Geen Raſernye kan in de Koortſch anders, als een quaet *voor-teycken* geven. Beter is evenwel de gene, die met lacchen, als 't ernſtigh toegaet, gelijck *Hippocrates* leert.

De uytkomſt kan ghenomen werden nae de Koortſch, en de krachten. Want het gene 't ſterckſte is, krijght de overhant. En de Raſernye, die op een verſwackt lichaem komt, is doodelijck: Raſernye, die met goede teyckenen vergeſelſchapt is, heeft minder gevaer; als oock die niet geſtadigh, niet hevigh, en alleen in 't verheffen van de Koortſch en komt. Quade teyckenen: te weten, dat de Siecken niet en ſiet noch en hoort, dat hy 't licht niet en kan verdragen, dat ſijn oogen tranen, en verdraeyen, ofte het een grooter ſchijnt, als het ander, ofte het wit van 't oogh root wert, dat hy ſtom is, ofte een holle ſtem heeft, wijſen allegader aen, een kort eynde. Raſernye in 't beginſel van een Koortſch, en ſonder teycken van verteeringe, is quaet, en vervalt tot Uytſinnigheyt. De ſlaep is in de raes-kallende een goet teycken, inſonderheyt indien hy de raſernye ſtilt. Daer van ſpreeckt de Poëet *Tibullus* 3. *Eleg.* 4.

De Slaep-godt is geweldigh ſoet,
Hy doet de krancke ſinnen goet.

De tijd van de Raſernye is kort, alſoo die Koortſchen niet langh en dueren, maer eyndight haeſt tot beterſchap, ofte de dood. Tot beterſchap, wanneer de Koortſch, die deſelve veroorſaeckt, op houdt, en datter een goede looſingh, door de kracht der natueren, op volght, gelijck, na voorgaende teyckenen van verteeringe, een ontlaſtingh door de neus, de ſtonden, de ambeyen, ofte ſweeten. In tegendeel gaet het nae het eynde, wanneer de Koortſch toeneemt, datter niet, ofte te weynigh gelooft en wert, gelijck datter maer eenige droppelen uyt den neus en bloeyen, datter koudt ſweet aen 't hooft komt, en diergelijcke. Ick vinde een ſeer aenmerckens weerdigh exempel by den Grieckſchen Schrijver *Lucianus* van een raſernye met een Koortſche, en dat door veel bloeyen, en ſweeten de Koortſch wel op den ſevenden dag (den rechten ſchey-dagh, volgens de leere der Genees-meeſters) haer afſcheyt nam, maer de raſernye noch lang bleef. De geſchiedeniſſe ſal ick hier ſtellen, gelijck *Lucianus* met de ſelvige begint ſijn Boeck, hoe men behoort Hiſtorien te beſchrijven. Ten tijde van den Koning *Lyſimachus* (ſeyt hy) gevielder een ſieckte, dat eerſt alle die van de ſtadt *Abdera* de Koortſche kregen, en die, van begin af, ſterck en geſtadigh. Maer ontrent den ſevenden dagh hiel in ſommige door veel bloeden, in andere door veel ſweeten, de Koortſche op. Dan haer ſinnen waren van een belacchelijcke ontroeringe beſeten. Want ſy ſtelden haer met ſchreeuwen, en rijmen op te ſeggen, ſoo aen, als of ſy op het tooneel ſpelen ſouden. De ſtadt was vol van die bleycke, en ſchrale ſpeelders, roepende, *Ende ghy dwingelandt der Goden, en menſchen Cupido*, en dat eenen geruymen tijdt, tot dat de Winter met een groote kouw daer overkomende, haer raſernye ſtilde. De oorſaeck, ſeyt *Lucianus*, dunckt my, hier van gegeven te weſen, by den vermaerden Tonneelſpeelder *Archelaus*, die midden in de Somer, als het dapper heet was, de fabel van *Andromeda* voor haer ſpeelden. Soo datter veel uyt het ſpel met de Koortſche t'huys quamen, en 's anderen daegs buyten haer ſinnen zijnde, in het ſelve ſpel vervielen, ſoetelijck in haer geheugenis woonende *Andromedas* en *Perſeus* met *Meduſa*, in yeders Herſſenen noch om-vliegende.

(5) Als men merckt, datter eenige raſernye voor handen is, moet men toeſien, datſe niet voort en gaet, en in uytſinnigheyt komt te veranderen. Derhalven dient de hitte van de vochtigheden, die de dampen verwecken, gematight; de dampen, die na 't hooft opſtijgen afgetrocken, te rugh geſtooten, en onderſchept; die alreede in 't hooft opgeklommen zijn, verdreven te werden.

De hitte van 't bloedt wert gematight door verkoelende genees-middelen; dewelcke in het eerſte Deel, 4. Boeck Capittel 4. en 9. van den Schat der Ongeſontheyt beſchreven zijn.

Om af te trecken, ſal men de beenen wrijven, vaſt binden, koppen, oock met ſcherven ofte pricken, ſoo het de noodt vereyſcht. En by aldien ſulcks niet en helpt, en dat de hevigheyt van de Koortſche door het eerſte laten niet af-genomen heeft, ſoo magh men het ſelve de krachten ſulcks toelatende, wederom verhalen, en een ader in den arm openen, ofte noch liever, indien de ſtoffe niet te vaſt in de Herſſenen en ſit, in de voet. Waer toe oock de Clyſteren dienſtigh zijn. En als de Koortſch afgaet, ofte vermindert, magh men op den goeden dagh ingeven een ſachte Purgatie van *Manna*, *Caſſia*, *Thamarinden* en wat *Syroop van Roſen met Rhabarber*. Tot het aftrecken dienen mede, die blaeſ kens maken, op armen, ofte beenen geſet. Oock dat men wat onder de voeten bint, gelijck het volgende, N. *Suyr-deeſſem* een halve hant vol, *Seep* 1 once. *Zout* anderhalf once. Met *Vlier-azijn* gemenght, en tot twee

ballekens gemaeckt, en dan plat nedergedruckt, en daer wat gemalen *Moſtaert* opgeſtreken, en ſo op doeck werm onder 't hol van de voeten gebonden. Indien het meerder dient te trecken, ſoo kander een half loot *Euphorbium* onder gemengt werden.

Ondertuſſchen ſal men oock verkoelende en t'ſamen-treckende genees-middelen voor het hooft gebruycken, die den brandt verminderen, en het oprijſen van de dampen tegen-houden; waer onder, dewijl de raſebollen gemeenlijck niet en konnen ſlapen, gemengt dienen, ſlaep-verweckende genees-middelen, gelijck die beyde te leſen zijn in het eerſte Deel, van den Schat der Ongeſondheyt in 'et 4 Boeck en 9 Cap.

Ten laetſten, om de ſtoffe, die nu al in 't hooft ſit, te loſen, dienen geopent de Aderen onder de tonge, en het hooft gewaſſchen met het affietſel van *Maluwe, Camillen, Betonye, Dil, Meliloten,* en het ſelve daer na geſtreken met *Oly van Camillen*, en *van Dil.* Hier is oock ſeer bequaem een levende *Duyve* midden door geſneden, en ſoo warm op 't hooft geleyt: ofte de werme *Longen van een Lam*, ofte die in *Soete-melck*, ofte *Camillen-Olye* werm gemaeckt zijn, mede ſoo gebruyckt, en het hooft daer na met werm Water, ofte het gemelde affietſel afgewaſſchen. *Iaſon van Praet*, een treffelijck Genees-meeſter van Ziericzee, ſchrijft dat hy in een ſoontjen, noch geen ſes jaren oudt, van den Heere van *Boſſu*, hebbende een brandende, en raſende Koortſche, de *Lamſ-longen* gebruyckt heeft, en dat de Raſernye al over zijnde, het ſelve veel puyſten op 't hooft kreeg, die door-ſwoeren, en dan genaſen. Maer hoe dat het gebreck meerder aen 't dalen is, hoe ſoodanige middelen dienſtiger zijn: maer dient wel gelet, dat door al te heete dingen de Herſſenen niet en komen te verhitten. Want daer door ſouden meerder dampen van onderen in 't hooft opgetrocken werden.

(6) Men vint oock Raſernye ſonder Koortſche, waer toe behoort de DRONCKENSCHAP, op de eygen manier als de andere haren oorſpronck nemende. Want gelijck in de Koortſchen uyt bedorve vochtigheden heete dampen in 't hooft opvliegen, die de zielijcke Geeſten ontſtellen: ſoo werden oock uyt de Maegh, als ſy met Wijn, ofte dierelijcke vervult is, werme dampen nae 't hooft geſonden, die de inbeeldinge, en 't verſtant beſchadigen en hare Wercken verwarren. Waerom de dronckenſchap wel te recht geſeyt wert van *Seneca*, te weſen een vrywillige Raſernye; dewijlſe oock, gelijck de Grieckſche Poëet *Steneleus* ſeyde, van wijſe luyden ſotten maeckt. Dit wiſt ſelver wel te ſeggen een ſot Jonghman tot Utrecht, die een wijs Doctor tot een broeder hadde: te weten, dat hy, en ſijn broeder maer een ſtoop Wijns en verſcheelden. Hierom hebben *Ariſtophanes*, en *Homerus* de *Dronckenſchap* in de eygen ſchael geleyt, daer ſy de *Raſernye* in ſtellen. Laet dat droncke gelaet (ſeyt de gemelde *Seneca* in den 83. Brief) veel dagen dueren, ſult ghy aen de Raſernye twijffelen? Nu en iſſe oock niet minder, maer korter. Soo wert mede van de Poëet *Horatius* de gramſchap genoemt een korte Raſernye, en de dronckenſchap by *Plutarchus* de macker van de Raſernye, gelijck de gramſchap den leydts-man. Want wat iſſer, ſeyt *Cicero*, de Raſernye ſoo gelijck, als de gramſchap? die onmatigh zijnde Raſernye verweckt, als *Seneca* wel getuygt. En gelijck de dronckaerts veel dingen aenrechten als raſende luyden, en dat de Wijn, en de Raſernye haer verandering hebben na de geſtaltenis van 't lichaem, dat ſy veranderen; Soo valter groot verſchil in het doen, en de manieren van de gene, die droncken zijn. Sommige zijn vrolijck, ende en doen niet als ſingen, en boerten; ſommige houden haer ſtil, en ſtatigh; ſommige willen kijven en vechten; andere ſoenen en mallen; andere vallen onbekommert in ſlaep, *Vino ſomnoque ſepulti.* Waer van den gemelden *Horatius* wel ſchrijft 3. *Carm.* 21.

De Wijn heeft wonder in, de Wijn heeft vreemde krachten,
En na eens yeders aert ſoo buyght hy haer gedachten,
Hier ſit'er een en lacht, daer ſit'er een en ſchreyt,
Hier ſit'er een en ſnorckt, daer ſit'er een en vleyt,
Hier ſit'er een en wrockt, en ſtelt hem om te kijven,
Daer maeckt'er een een veers, en wil dan wonder ſchrijven,
Maer ginder is een quant die nooyt en heeft gemint,
En is nu, door den Wijn, een enckel Venus-kint.
Een ander, eertijdts ſtom, die wil nu deftigh ſpreken,
En die een Calis is, die pooght hem op te ſteken,
Een ander is een wolf, een ander is een ſchaep,
Een ander is een hont, een ander is een aep.
Wat dient'er meer geſeyt, de Wijn kan wonder brouwen,
Wie kan in dit gewoel ſijn tochten weder-houwen?
Maer ſchoon hy menighmael oock kloecke ſinnen breeckt,
Noch ſeydt men in 't ghemeen dat hy de waerheydt ſpreeckt.

De Hiſtory-ſchrijver *Herodotus* ſchrijft in 't 6. Boeck, op 't 34. Cap. dat *Cleomenes*, door den grooten omgangh, die hy hadde, met de *Scythen* ('t welck groote dronckaerts waren) ſoo ſterck leerde drincken, dat hy daer door in Raſernye verviel. Maer het is een genuchlijcke geſchiedeniſſe, die den Grieckſchen *Athenæus* verhaelt van een huys, dat eenighe droncke Jongelingen meenden in een ſchip veranderd te weſen, de welcke (ſeyt de hoogh-geleerde *Caſaubon* in ſijn Uytleggingen) onder de vreemde meeningen der Philoſophen, noch onder de verſieringen der Poëten niet en moet geſtelt werden. Sy is wel wonderbaerlijck, (ſchrijft hy) maer die niet te min geloof verdient. Want droncke luyden en ſien

ſien niet alleen alles dubbelt: maer oock 't gene, dat ſy ſien, meenenſe geſtadigh beweeght, en beroert te werden. De reden en oorſaeck van die inbeeldinge (ſchrijft de gemelde *Caſaubon*) is een beweginge en beroeringe der Herſſenen, ontſtaende uyt dampen, die van de Wijn aldaer opwaeſſemen, en niet uyt en konnen geraken. Soo dat die luyden door het draeyen van de Herſſenen meenden, dat de kamer beweeghde, en gedraeyt werde. Maer wy ſullen de geſchiedeniſſe ſelve, om dat ſy vreemt en kluchtig is, uyt het Griecx van *Athen. 2. Deipn.* 2. alhier overſtellen. Daer waren eenige Jongelingen ſoo verre door den dronck buyten Weſten gebracht, dat ſy meenden in een ſchip over zee in ſchrickelijck onweder te varen, en waren ſoo verre van haer verſtant vervallen, dat ſy alle den huys-raet, bedt, en bult op ſtraet, gelijck of 't de zee was geweeſt, ſmeten, om 't ſchip, dat quanſuys gevaer in 't onweder liep, te ontlaſten, en ſulcks door bevel van den Schipper. Als hier op eenen grooten toeloop van volck quam, om den uytgeworpen huys-raet te ſtelen, ſoo en is evenwel door die vergaderingh de Onſinnigheyt van de Jongelingen niet overgegaen. Als 's anderen daeghs de Magiſtraet de Schouten daer nae toe ſandt, de Jongelingen noch quaps, en onluſtigh leggende, gaven voor antwoort, hoe ſy in een groote ſtorm geweeſt waren, en over ſulcks de overlading in de zee geworpen hadden: de Schouten over deſe groote ſlechtigheyt verwondert ſtaende, ſoo waſſer een, die de oudſte onder haer ſcheen te weſen: Ick ſeyde hy, mannen *Tritones* (*Triton* is een Zee-godt) met ſchrick bevangen zijnde, hebbe my, ſoo veel ick konde, onder d'onderſte ſolderinge van 't ſchip, verburgen gehouden. De Rechters ſiende, datſe gantſch buyten verſtandt en oordeel waren, ſagen 't over 't hooft, en nae bekijven, en vermanen, haer niet meerder met wijn ſoo op te vullen, lietenſe onbekommert gaen. Maer ſy ſeyden danckbaer te ſullen weſen, en als ſy buyten gevaer in de haven ſouden komen, de gene, die haer bewaert, en ſoo wel te pas verſchenen waren, in 't openbaer beneffens de Zee-goden, een beeldt te ſullen oprechten.

(7) De oorſaeck van deſe Dronckenſchap, en daer op volgende Raſernye was de *Wijn*, 't welck noch ſtercker doen kan de *Brandewijn*, beyde deelachtigh zijnde van een verdovende kracht (gelijck met *Platerus* de ervarentheydt genoegh bewijſt) de welcke eer ſy ſulcks werckt, eerſt Dronckenſchap, en een manier van Raſernye verweckt. Het welck oock doen *Maenkop*, *Bollen*, *wortels* van *Mandragora*, *Bueken-nootjens*, *Zaet van bilſen-kruyt* (gelijck *Xenophon* mede getuygt) *Zaet* van *Kennip*, *Koren-roſen*, en van *Dolick* (daerom by de Francoiſche *Yvraje*, ofte *Yvroje* genoemt) met ſtercke Wijn ingedroncken, ofte onder ander Koren-werck, daer men het Bier van ziedt, vermengt. De ſelve kracht heeft *Philoſtratus* toegeſchreven de *Dadels*, *Chryſippus* den *Baſilicum*, en *Dioſcorides* den *Coriander*, wat te veel gebruyckt zijnde. Het welck de Grieckſche Poëet *Nicander* oock aengemerckt heeft in *Alexiph.*

Het dick, en ſwaer *Bier* kan mede raſende dronckenſchap verwecken, ten deele uyt oorſaeck van de *Hoppe*, ten deele van het *koren*, waer uyt oock eenen heeten Geeſt, gelijck uyt den Wijn, getrocken kan werden, den Brandewijn in ſterckte weynigh wijckende. En van het Bier is *Plinius* te verſtaen, als hy 14. *Nat.* 22. klaecht, dat door verſcheyde volckeren gevonden is, hoe het Water oock ſoude konnen droncken maken.

Lobel getuyght, dat een Engelſche vrouw ſwanger gaende, nae datſe thien, ofte twaelf *Noten Muſcaten* gegeten hadde, droncken geraeſt heeft.

Matthiolus ſchrijft dat *Amber* in Wijn geleyt droncken maeckt; het welck oock *Paradijſ-hout* in Wijn geweyckt ſonder ſchade doen kan.

Daer was eertijts onder de *Scythen* ſeker volck, *Meſſagetæ* genoemt, die gewoon waren water te drincken; maer als ſy vrolick wilden weſen, dan maeckten ſy een goet vuur, daer in ſy eenige welruyckende kruyden brandeden. Om dit vuur gingen ſy in 't ront ſitten, en dien reuck brachten ſy, gelijck andere een glas Wijns, malkander toe, tot dat ſy wel droncken begonnen te ſingen, en te danſſen, gelijck *Herodotus*, en *Max. Tyrius* ſchryven. Soo getuyght oock *Mela*, dat die van *Thracyen* geen Wijn en kenden; maer dat ſy by 't vuur etende, daer eenigh zaet in geworpen was, eenen vrolijcken dronck kregen.

Het ſelfde kan oock doen *Opium*, gelijck daer van breeder in 't 4 Boeck, en 9 Capittel van dit eerſte Deel geſproken is; als oock den *Taback*, daer ſommige ſoo gulſigh in zijn, datſe twintigh en dartig pijpen daeghs ſuygen, al haer verſtant, en geheugeniſſe alſoo verdrinckende. Dan daer van is gehandelt op 't 20 Capit. in 't eerſte Deel en 3 Boeck van den Schat der Geſontheyt.

Proſper Alpinus, een geleert Profeſſor te *Padua* (alwaer ick hem, als hy ſoo ſtock-oudt was, dat hy in den Hof moeſt gedragen werden, de Kruyden hebbe hooren uyt-leggen) ſchrijft in ſijn Genees-konſte der Egyptenaers, by de welcke hy hem eenige jaren onthouden hadde, dat de Turcken uyt de *Kennip*, die ſy *Aſſis* noemen, een poeyer weten te maken, het welck ſy in-nemende, droncken werden. Hy verhaelt oock dat de Egyptenaers ſeecker Conſerf in 't gebruyck hebben, die in Indyen gemaeckt wert, *Pernavi* genoemt, waer van *een once* ingenomen zijnde, de Menſchen eerſt vrolijck werden, praten, ſingen, ſpringen, lacchen, en veel malligheyt aenrechten, en dat ſulcks een uur geduert hebbende, ſy terſtont moeyelijck, en toornigh werden; en ſoo

een weynigh geweeſt zijnde tot droefheyt vervallen, met ſulcken vreeſe en benaeuwtheyt, datſe geſtadigh ſuchten en klagen, tot dat ſy ten laetſten in ſlaep vallen.

Het langh *Waken* kan oock ydele ſinnen veroorſaken; als mede groote *Schrick*, daer yemandt onvoorſiens mede bevangen werdt, en hem niet quijt en kan werden, gelijck den Orateur *Gorgias* getuygt, en waer van *Platerus* eenige exempelen by brenght. Sommige uytwendige dingen konnen 't ſelve doen, gelijck *Rondelet* verhaelt, dat een, die de bladeren van *Bilſen-kruydt* om ſijn hooft gebonden hadde, in Raſernye verviel.

(8) De *Teyckenen* van de Raſernye blijcken genoegh aen haer doen en wercken, en van wat oorſaken de ſelve gekomen is, kan men met ondervragen de gene, die daer ontrent zijn, te weten komen.

(9) Wat de *Voor-teyckenen* belangt, *Dronckenſchap*, door *Wijn* ofte *Bier* veroorſaeckt, gaet gemeenlijck na eenige uuren over, inſonderheyt als de dampen door den ſlaep vervlogen, ofte den ballaſt door 't braken geloſt is. Maer als *Raſernye* beſtaet uyt *Vergif*, ofte *Slaep-kruydt*, dan looptſe meerder gevaer. Ja oock de Dronckenſchap, indienſe te dickwils na malkander komt, beneemt het Verſtant en de Heugenis, (gelijck in 't laetſte voorgaende Capittel geſeyt is) beſchadight de Zenuwen, waer uyt *Beven*, *Geraecktheyt*, *Popelſy*, *Gicht*, (gelijck de Poëet *Ennius* gebeurt is, *qui nunquam niſi potus ad arma*) verweckt wert, ende, alſoo de ſelve de Lever oock quaedt doet, ſoo veroorſaecktſe dickwils de *Waterſucht*. De raſende Gramſchap is mede ſorgelijck.

(10) De wereltis op veel plaetſen (daer ons lant mede een goet deel in heeft) ſoo vervallen, dat het ſchijnt, geen goet vriendt wel onthaelt te konnen werden, ten zy dat men hem wel met Wijn opvult, en dat het oock voor onbeleeftheyt gerekent werdt geen beſcheydt te willen doen.

Hoe ſiet men menighmael, hoe ſiet men lieve gaſten
Door weldaet hinder doen, door vriendſchap overlaſten,
Door heuſheyt in gevaer, door gunſte ſchier gedoot,
Door blydſchap in verdriet, door nooden in den noot,

Men laet een groote plas in diepe koppen ſchincken,
Men moet'er op een Prins, of op een Koningh drincken,
Voor-al doch op het heyl van onſen vryen ſtant,
En ſiet, dit is het volck gelijck een dwingelant.

Daer is geen ſeggen aen, ten baet geen tegen-ſpreken,
Het is een ſtille wet, en daerom niet te breken,
De Wijn moet uyttet glas, en wort'et niet gedaen,
Het moet dan (ſoo het ſchijnt) de landen qualijck gaen.

Noch is'et niet genoegh, men laet de deuren ſluyten,
Men houdt de gaſten in, en niemant kander buyten,
Al is de Maegh gepaeyt, men hitſe totten dorſt,
Men brenght'er raeuwe vis, of heet gekruyde worſt,

In plaetſe van de mondt in rechte maet te laven,
Soo lijdt de Wijn gewelt, de vrienden worden ſlaven;
Ey wat een ſeldſaem dingh! waer toe gedwonghen dranck?
Of laet de vrienden t'huys, of laetſe buyten dwanck.

Wy woonen, ſoo het ſchijnt, in vry gevochte landen,
En leven even-wel in enge tafel-banden,
Wie maer een eerlijck man eens ſpijſt aen ſijnen dis,
Die meynt dat hy een heer van ſijne vryheyt is.

Waer toe een vriendt gepraemt met deſe groote backen?
Die niet de Maegh alleen, maer al de leden ſwacken,
Ghy toeſt hem aen het lijf, maer queſt hem aen den Geeſt,
Hy quam gelijck een menſch, hy gaet gelijck een beeſt.

Waerom het edel nat ſoo gulſig uytgegoten?
Waerom u ſoete vreught met ſotte pijn beſloten?
Wat Godſdienſt *kan het zijn te drincken ſonder dorſt?*
Ey, ſoo ghy zegen eyſcht, ſoo bid voor uwen Vorſt.

Vermijdt doch uwen vrient van reden af te leyden,
Want door beſchyt te doen, ſoo wort men onbeſcheyden.
Geſontheyt *maeckt gewis de menſchen ongeſont,*
Wanneer ſe mette wijn komt vloeyen in de mont.

Dewijl men dan ſomtijts, in geſelſchap zijnde, aldus geperſt en by na ter drincken gedwongen wert, en dat, gelijck het ſpreeck-woort ſeyt, die met de Duyvel geſcheept is, met hem voort moet: ſoo en ſal niet ondienſtigh weſen, dat wy alhier eenige Middelen by brengen, om te beletten, dat de Wijn in de Herſſenen niet op en ſtijght, ofte de beenen en bevanght. Want de Wijn, gelijck *Plautus* ſeyt, is al een looſe worſtelaer, die terſtont yemant by de beenen vat.

Men gelooft dat ſes ofte ſeven *Perſe-keernen* voor de maeltijt gegeeten, konnen beletten dat men niet droncken en wert. De ſelve kracht, ſchrijft men de *Bitter Amandelen* oock toe. *Plutarchus* verhaelt in de 6. Tafel-reden van ſijn 1. Boeck, datter by *Druſus* (ofte *Droes*) de ſoon van den Keyſer *Tiberius* een *Genees-meeſter* (gelijck ſommige van die *Broeders* mede gaerne een fris glaesjen op de geſontheydt heffen) was, die al d'ander gaſten van de banck dronck, en dat hy bevonden werde vijf ſes *Bittere Amandelen* voor het drincken op te eten, om van den dronck niet bevangen te werden, en ſulcks belet zijnde, en niet konnende de ſelvige voor af eten, dat hem de Wijn dan ſchielijck by den neus hadde. Sommige meenen, dat die Amandelen een bijtende, en 't vleys afvegende ofte ſuyver makende kracht hebben, ſoo dat ſy oock de ſproeten, die de hitte van de Son in 't aengeſicht opwerpt, konnen doen verdwijnen; dat ſy dan, wanneerſe voor het drincken genomen werden, door haer bitterheydt de onſienlijcke gaetjens prickelen, en bijten, en alſoo de vochtigheyt van 't hooft nedertrecken, die dan uyt-

waeſſemt,

waeſſemt, en vervlieght. Dan het dunckt *Plutarchus* waerſchijnelijcker te weſen, dat de Bitterheydt kracht heeft om op te droogen, en de vochtigheyt te verteren. Want onder alle ſmaken is den bittere, de onaengenaemſte, die de ſachte, en fijne aderkens van de tonge (gelijck *Plato* ſeyt) tegens de nature te ſamen treckt. De wonden werden oock toegeheelt, met bittere dingen de welcke door haer verdroogende kracht de vochtigheyt, daer in zijnde, verteren, gelijck de Poëet *Homerus* oock aengeweſen heeft, daer hy beſchrijft, hoe de wonden geneſen werden. Want dat bitter van ſmaek is, heeft een verdrogende kracht, en dienvolgende, ſchrijft *Plutarchus*, en wert niet ſonder reden gelooft, dat de bitterheyt van de Amandelen goet is tegens den Wijn, als het binnenſte van 't lichaem opdroogende, en niet toelatende, dat de Aderen vervult werden, door welckers ſpanning, en beroerte men ſeydt dat de dronckenſchap verweckt wert. Tot deſe ſaecke geeft groote reden 't gene de voſſen overkomt; de welcke (dit is al te voren van *Plinius* verhaelt in't 23. boeck van ſijn natuerlijcke Hiſtorye op 't 8. capit., daer hy oock de ſelve prijſt tot pijn in 't hooft van dronckenſchap, met *Aſijn*, *Olye van Roſen*, en wat *Water* van buyten opgeleyt) als ſy bittere Amandelen gegeten hebben, en daer niet terſtont op en drincken, komen te ſterven, alle de vochtigheyt 's effens verteert zijnde. Van 't ſelfde gevoelen is de Grieckſche *Athenæus* in de 12. Tafel-reden der wijſ-gerigen van 't 2. Boeck. Dan men ſoude mogen ſeggen, wel ſoo waerſchijnelijck te zijn, dat de bittere Amandelen het opvliegen van den Wijn, en dienvolgende de dronckenſchap beletten, door dien ſy het Water doen affetten, gelijck in 't 1 Deel, en 4 Boeck, en 17 Cap. van de Schat der Ongeſontheyt te ſien is, en derhalven den Wijn, een regel recht anderen loop geven, en oock niet lange in de Blaes op enhouden, om veel Dampen na het hooft op te konnen geven. Ick en ſoude het evenwel niemant raden, om hier op veel wijns ſonder ſchroom te drincken.

Hier over verhaelt de treffelicke Hiſtory-ſchrijver *Iovius*, dat ſeker Poëet, met namen *Camillus Luernus*, ſtaende aen de taeffel van dien grooten liefhebber der Poëten, en alle geleerde vermakelijckheyt, *Paus Leo* de 10. op alle de voorvallende ſaecken terſtont een Latijnſch vers ſeer aerdigh maeckte, en tuſſchen beyde een goet glas aerdige Wijn dronck. Waerom ſijn mede geſellen hem krToonden, gelijck men de Poëten gewent is; doch met een ongewone Krans: te weten, van jonge Wijngaert-rancken, Kool, en Laurier (dat laetſte als Poëet) waer door hem ſo ſpijtigh, als geeſtigh aengeweſen werde, om ſijne dronkenſchap door middel van Kool te helpen.

Om ſijn ſelven tegens den Dronck nuchteren te houden, werdt in een koude Maegh, ſeer gepreſen den *Alſſem*, en daer van ſchrijft *Arculanus* uyt eygene ervarentheyt, dat, als yemant de toppen van Alſſem, ofte de bladeren van *Wijn-ruyt* nuchteren eet, hy van de Dronckenſchap bevrijt blijft.

Men ſeyt oock, dat de bladeren van raeuwe roode *Kool* alleen, ofte in Salaet, in 't eerſte van de maeltijdt gegeten, de Dronckenſchap beletten, en nae den eten, verdrijven. De oorſake hier van wert toegeſchreeven, de eygene, en aengeboren vyantſchap, die daer is tuſſchen den Kool, en den Wijngaerd, ſoo verre gaende, datſe by een niet en konnen dueren; maer ontrent malkander geplant zijnde, terſtont verwelcken, en vergaen. De reden hier van wert gegeven, dat de een des anders voedſel berooft, daer ſy beyde veel vochtigheyt van doen hebben. Het *Kool-zaet* in ſpijſe gebruyckt, heeft de ſelfde kracht, als oock *Betony-wortel*, *Yſer-kruydt* en *Soete-melck*, in een ledige Maegh genomen. Siet verder het 3. Boeck, en 3 Capit. van den Schat der Geſontheyt in 't Eerſte Deel.

Zoutenelle, ofte *Zee-winde* (die mede een geſlacht van Kool is, en hier te lande, inſonderheyt in Zeelandt, aen de duynen, en aen ſtrandt waſt) als oock de *Zee-porceleyne* werden van *Levinus Lemnius*, eertijts Genees-meeſter tot Ziericzee in ſijn 2 Boeck van de verborgene wonderen der nature op 't 17 Capittel, ſeer gepreſen, om de Dronckenſchap te wederſtaen, wanneer ſy, tot Salaet bereyt, voor afgegeten werden, om den luſt tot eten te verwecken. Want ſy maken (ſeyt hy) begeerte tot ſpijſe, en dranck, die ſy oock door ingeboren kracht verteren. Waer door geſchiedt, datter geen Wijnnige dampen in 't hooft en konnen optrecken, als de welcke door den ſtoel-ganck, en 't Water geloſt werden.

Die de Dronckenſchap wil voorkomen, dient oock te letten, dat hy in 't eerſte van de Maeltijdt niet veel 's effens en drinckt; maer al langſaem, en alſſer eenen goeden dam geleydt is.

De Cancelier *Verulam*, verſekert in 't 4 Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorye in 't Engels geſchreven, en in 't Frans overgeſet, op 't 10 Cap. dat yemant ſo lichtelijck niet en ſal beſchoncken werden, wanneer hy een hertelijcken dronck doet, als wanneer hy ſippert met kleyne teughjens. En daer van geeft hy deſe reden; om dat de Wijn weynigh 's effens genomen, ſoo ras niet en ſackt op den gront van de Maegh; en blijvende alſoo boven aen ſitten, ſijn dampen raſſer, en lichter nae de Herſſenen ſent. Het welck mede de oorſaeck is, dat de ſopjens van geharſt broot in Wijn gedoopt yemant eerder ſullen bevangen, als ſoo veel Wijn 's effens gedroncken. Geſuykerde Wijn en maeckt oock ſoo licht niet droncken, als die ſuyver is: om dat de Suycker de geeſten van den Wijn verdickt, ſo dat hy weynigh dampen op geeft; jae ſelve na veel drincken ſal men een roomer *Geſuykerde Wijn* vinden te

zijn

zijn een goet Genees-middel voor de Dronckenſchap, ſo wel als den *Olye*, ofte de *Melck*.

Om van buyten op 't Hooft te leggen, werden gepreſen de *Koolſ-bladeren*; en van ſommige de *Veyl*, en dat daerom de oude in maeltijden kranſen van *Veyl* op haer hoofden ſetteden: het welck nochtans ganſch ſtrijdende ſoude zijn, van het gene wy in 't eerſte Deel, 4 Boeck en Cap. 8. van de Schat der Ongeſondheyt, uyt *Plutarchus* hebben by-gebraght: te weten, dat in de *Veyl* eenen geeſt is, die de ſinnen ſoo beroert, dat ſy dronckenſchap, en raſerny verweckt. Dan ſy hebben evenwel voor haer het aenſien van den geleerden *Athenæus* die in 5 Capit. van ſijn 15 Boeck, verhaelt uyt een Griecks Geneesmeeſter *Philonides*, dat, als *Bacchus* den Wijngaerd uyt de roode Zee in Griecken-landt braght, vele op den Wijn te ſeer verleckert zijnde, al te veel in namen, en daer door eenige in raſernye raeckten, andere voor doodt ter aerde vielen, en dat ſommige aen de ſtrandt drinckende, als het begon te regenen, moeſten ſcheyden, ende de kan, daer noch wat Wijn in was, ſtaen latende, en die voort vol Waters regenende, de gaſten, als het quaedt weder ondertuſſchen over was, weder gekomen zijnde ter ſelver plaetſe, en die gewaterde Wijn proevende, daer in een lieffelijcke en aengename ſmaeck vonden. Waerom de Griecken, als 'er Wijn over tafel gebraght werde, riepen met luyder ſtemme den goeden Godt, eerende den genen, die hem gevonden hadde: te weten, *Bacchus*. Maer als na de maeltijdt, het eerſte glas met Water gemenght geſchoncken werde, dan riepen ſy *Iupiter* den heylant, den gever van den regen, als den vinder van de matige, en geneuchlijcke vermenginge. Voorwaer de gene, welckers hooft door het wijn drincken ontſtelt was, die hadden eenige hulpe van doen. Daer toe was een bandt aldergereetſt, de natuere ſelve dien aenwijſende. Want als yemant eens hooft-pijn kreegh, en daer op druckende, laeſſenis voelde, ſoo vondt hy daer uyt ('t welck onſe Wijfs nu oock wel weten, die te ſtont met een doeck voor 't hooft in de weer zijn) de Genees-middel voor de hooft-pijn. Waer door d'eerſte genoegh hebben gehouden, dat ſy, voor de pijn, en beſwaertheyt van 't hooft, uyt drincken ontſtaende, om het hooft maer een bandt, hoe hy oock was, leyden: dan de nakomelingen hebben daer nae, om çieraedts wille, kranſſen van bloemen, en groente gevlochten, om 't hooft gebonden, inſonderheydt van *Veyl*, die alleſins van ſelfs overvloedigh voort komt, niet onaengenaem van gedaente, met ſijn Bezyen, en groene Bladeren, het voor-hooft overſchaduwende, t'ſamen-treckende, en daer nae oock verkoelende ſonder beſwaerlijcken reuck. Om welcke reden die krans aen *Bacchus* toe-geeygent is, als die den dranck gevonden heeft, en het quaet daer uyt ontſtaende, te help komt. Dus verre *Athenæus* uyt andere. Den Oudt-vader *Tertullianus* in ſijn Boeck *de Corona militis*, is in 't ſelfde gevoelen, nopende de kracht van de *Veyl*, als hy ſchrijft, dat den aert, en de kracht van de *Veyl* is, het hooft van de dronckenſchap te beſchermen, en de hooft-pijn van drincken over te doen gaen, door ſijn verdryvende en opdroogende kracht, van buyten op 't hooft geleyt; ofte eenige Bezyen, die geel van verwe zijn, te voren ingenomen. Het ſelfde wert beveſtight van *Euſebius 2. præp. Euang. 2.*

De Menſchen hier door van de welluſt aengelockt zijnde, en hebben niet genoegh gehadt aen een krans, die de moeyelijckheyt van de dronckenſchap konde beletten ofte verdrijven: maer zijn oock uyt-geweeſt om met eenen het vermaeck van 't geſicht, en den reuck te genieten. En hebben derhalven gebruyckt kranſſen van *Myrtus*, die t' ſamentreckt en het opwaeſſemen van den Wijn tegen houd, als oock van *Roſen*, die de hooft-pijn wat ſtillen, en daer by verkoelen. Sommige hebben oock den *Laurier* op het laetſte gerecht laten komen, ſoo om dat door de opdroogende kracht der bladeren de dampen, die nae 't hooft opſtijgen, te lichter zoude verdwijnen, ſoo om dat den ſwaren adem, die de Koſt, en de Wijn uytgeeft, niet en ſoude geroken werden. Het welck de Poëet *Martialis* aerdigh te kennen geeft in deſe verſſen:

Fœtere multo Myrtale ſolet vino,
Sed fallat ut nos, folia devorat Lauri,
Merumque cauta fronde, non aqua miſcet.
Hanc tu rubentem prominentibus venis
Quoties venire Paule videris contra,
Dicas licepit, Myrtale bibit Laurum.

Andere even wel hebben den *Laurier*, als verwermende, en om ſwaren reuck, over maeltijdt voor onbequaem geoordeelt. Soo gebiet oock de Poëet *Empedocles* de *Laurier-bladeren* gantſch te laten blijven. Want ſy ſeggen, ongevoeghlijck te weſen, dat de menſche hem verçiert met het onçieren der boomen, die bladeren hebben tot haer, en hare vruchten beſchermenis. En datter in tegendeel geen ſchade gedaen en wert aen de Bloemen, die maer en zijn tot het vermaeck van 't geſicht en den reuck. Even-wel en plegen de oude over de maeltijden niet te gebruycken kranſſen van *Violen* ofte andere bloemen, en kruyden, die door haren reuck het hooft beroeren, de Herſſenen beſwaren, ofte deuſigh maken. En daerom oock niet van *Marioleyne*, gelijck de gemelde *Athenæus* betuyght, hoe wel *Catullus* ſulcks beveelt in 't Bruylofts-dicht van *Iulia* en *Manlius*.

Cinge Tempora floribus
Suaveolentis Amaraci.

(11) Maer voor yemandt, die op 't voor-komen niet verſien en is geweeſt, en van den dronck overvallen

vallen is (gelijck de Wijn, als *Habacuc* ſeyt, Cap. 3. oock een wijs man bedrieght) en iſſer geen beter middel, wanneer de Wijn noch ten deele in de Maegh ſchommelt, als het Braken. Sulcks leert oock de Wijſe man, *Wanneer ghy te veel gebraſt hebt, gaet uyt, en braeckt.* Syr. 39. Het welck mede met de vinger ofte eenige ſacht Braeck-middel kan geholpen werden, te ſien in 't 4. Boeck Cap. 7. N. 6. van 't eerſte Deel, van de Schat der Ongeſontheyt.

Daer nae is goet te beſigen ſuere en ſerpe dingen, gelijck *Citroenen*, *Orangie-appelen*, *Kerſſen*, *Morellen*, *Suere Appelen*, *Perſen*, *Cornoelyen*, *Queen*, *Karne-melck*, *Salaet van Lattouw*, ofte *Kool*; *en Azijn met Water*, ofte alleen gedroncken, het welck 't rechte tegen-gift is voor de dronckenſchap, als oock voor vergif, dat deuſeligh, en raſende maeckt.

Van buyten konnen hier ondertuſſchen dienſt doen een *Oxyrhodinum* (te ſien in 't 1. Deel, 4. Boeck, en Cap. 9. van den Schat der Ongeſontheyt) om 't hooft geſlagen, en, aen *Canfer* en *Sandelbout* geroken: de voeten gewreven, en in werm water geſet, ofte een natten doeck kout om het gemacht geſlagen, waer mede, gelijck D^r. *Lemnius* getuyght, de Dronckenſchap terſtont over gaet.

Dan onder alle de Behulpſelen is beſt, dat yemandt die beſchoncken is, niet en loopt malen, maer ten eerſten het bedt kieſt, om de kracht van den Wijn uyt te ſlapen.

Het V. Capittel.

1. *Hoe de Uytſinnigheydt verſcheydelijck met de Sinnen ſpeelt.*
2. *Haer Oorſaken*,
3. *Teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Waerſchouwinge voor de Genees-meeſter*,
7. *Maniere van Leven.*

(1) F*Reneſye* ofte UYTSINNIGHEYT is een hevige raſernye ofte een verkeerde inbeeldinge, en reden-kaveling, met een geſtadige Koortſche, ontſtaende uyt een ontſtekinge van de Breyn-vlieſen, die de Herſſenen mede gedeelt wert.

Gelijck in andere geſlachten van raſernye, ſoo en doen hier mede de inbeeldinge, en reden-kaveling haer ampt niet; maer dwalen in 't oordeel, ſonder te konnen onderſcheyden de waerheyt van de logen, het goet van 't quaet, wat recht ofte onrecht, wat redelijck is, ofte geen ſloten heeft, noch wat de tijdt, en plaetſche toekomt: doen derhalven, die deſe uytſinnigheyt in 't hooft geſlagen is, alles met knorren, kijven, haeſtige en dulle ſinnen.

Het gebeurt gemeenlijck, dat de inbeeldinge en de reden-kaveling, ofte het oordeel te ſamen verkeert werden, dan komen even-wel ſomtijdts de een ſonder de ander te beſchadigen. Wanneer het de inbeeldinge alleen raeckt, dan vertoonen haer vremde dingen, die niet en ſluyten, en 't gene daer niet ontrent en is, wert gemeent tegenwoordigh te weſen, het oordeel even-wel in andere dingen goet zijnde. Het welck een Genees-meeſter ſelfs, *Theophilus* genaemt, gebeurt is, gelijck verhaelt wert by *Galenus*, in ſijn Boeck van de onderſcheyden der toevallen op 't 3. Cap. Deſe, als hy meende, dat ſommige Fluyters in een hoeck van 't huys, daer hy lagh, ſtonden en ſpeelden, hadde daer in een bedorven, en verkeerden inbeeldinge: maer dat hy de ſelvige, als hem moejelijck vallende, en de ruſt benemende, uyt den huys wilde gejaeght hebben, en anders wel ſprack, en dede, oock geneſen zijnde konde vertellen, wat elck van de gene, die by hem geweeſt waren, hadde gedaen en geſproken, en dat hem noch heughde de verkeerde inbeeldinge van de Pijpers, ſulcks betoonde, dat de reden, en heugeniſſe in hem wel geſteldt waren. Een ander, die de deuren toegeſloten hebbende, het huys-raet boven door de venſter den voor by gaende man toonde, en elck noemende, vraeghde, of ſy wilden dat hy 't op ſtraet ſmeet, gelijck hy oock dede, hadde de inbeeldinge, en heugeniſſe ſoo verre vaſt, dat hy al het huys-raet met den naem kende: maer dat hy het ſelven uyt de venſter ſmeet, daer in bleeck, dat de reden ofte 't oordeel loſch ſtont. *Valleriola* verhaelt, in ſijn Uytleggingen, van een jonge Dochter, die, haer ſinnen bijſter geworden zijnde, alle de gene, die haer quamen beſoecken ſeer wel kende, en wat elck van haer gedaen, en ſy geſien, ofte gehoort hadde, wel wiſt te ſeggen: maer die, datſe geeſten, lijcken, graftmakers, en haren dooden Broeder (onlangs te voren geſtorven zijnde) voor haer ſagh komen, haer ſoo vaſt ingebeeldt hadde, dat men ſulcks met geenderhande reden haer uyt het hooft en konde praten: en dat de ſelfde daer na ſoo uytſinnigh werde, dat menſe moſte binden, en even-wel noch genas. *Hollerius* ſchrijft, dat hy eenen uytſinnige geſien heeft, die meende, dat hy in 't Vagevyer was: ende als hem geſeyt werde, dat hy at, en ſprack, gaf voort antwoort, dat hy die niet en was, die men ſagh eten en drincken, maer ſijn Broeder.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van dit gebreck is een ontſtekinge van de vlieſen der Herſſenen, als Gallachtigh bloet buyten ſijn aderen geſchoten zijnde, de Breyn-vlieſen onſteeckt, en daer door de Herſſenen ſelve, en de zielijcke Geeſten verhit.

Hier toe helpen, en zijn ſoo voorgaende, en uytwendige oorſaken, al die het Bloet te ſeer konnen verhitten, en nae het hooft doen opſtijgen, gelijck *heete Lucht*, ofte *lang in de Son te blijven*, als ſy op 't ſterckſte brant, (waer door de Herſſenen ontſteken,

en alle de heete vochtigheden uyt het gantſche lichaem in 't hooft opgetrocken werden) *Bekommering*, *Waken*, *Schrick*, *Gramſchap*, en diergelijcke. Alle welcke oorſaken te ſamen komen in de uytſinnigheyt van den Koning van Vranckrijck *Carel de* VI. die ſeer geſtoort zijnde op den Hertogh van *Bretagne*, hem den oorlogh wilde aendoen. Trock dienvolgende uyt de Stadt *Mans* in 't jaer 1393. met een machtigh leger 's morgens ten *negen uuren*, op een ſeer *heeten dagh* in 't *midden van den Somer*, zijnde ſelfs (ſeydt de Hiſtorye) *ſwack van hooft*, en *Sinnen*, uytgeput van *Gramſchap*, *Spijt*, en *Verdriet*, ſonder te konnen eten ofte ſlapen, hebbende een *ſwaren hoet op ſijn hooft*, en ſoo *dick gekleet* zijnde, gelijck of het midden in de winter ware geweeſt, rijdende door het *Zant*, 't welck ſoo verhit was door de ſtekende ſtralen van de *Brandende Son*, dat oock de alderſterckſte van ſweet wech-dreven, en naulijcks haren adem konden ſcheppen. Als hy in 't boſch quam, 't welck nae *Angiers* toe gaet, ſiet ſoo komt daer ſchielijck tuſſchen twee boomen uytſpringen een Man, bloots hooft, en met naeckte voeten, geſcheurt gekleet, en vervaerlijck van weſen, die plotſelijck het paert van den Koningh by den toom vattende, en tegenhoudende, ſeyde, *Koningh, en rijdt niet voort, maer keert wederom; want ghy zijt verraden*. De Koningh op wat anders denckende, was over deſe woorden uytermaten ſeer verſchrickt, ſoo dat ſijn bloedt, en hert dapper ontroerde. Sijn volck quam terſtondt toe-loopen, en ſloegen op den Man, dat hy den toom liet gaen, en hy, ſonder aengehouden te zijn, ontdoock terſtont uyt haer oogen. Sommige meenen, dat hy van den Hertogh van *Bretagne* opgemaeckt was, om den ſwacken Koning deſen ſchrick aen te jagen; die by hem voor des Konings wapenen ſoo groot was, dat hy al voor hadde ſijn lant te verlaten, en in Engelant te vluchten. En gelijck men ſeyt, dat een ongeluck noyt alleen en gaet, ſoo quam hier oock, als ſlagh op ſlagh, noch een ander by. In het uytkomen van het boſch reden de Koning, en ſijn Heere wat verre van malkanderen, om het ſtuyven van 't zant te mijden, en hy vol gedachten zijnde, was alleen met twee pagien, die ſijn paert dicht op de hacken waren. De naeſte droegh ſijn helmet op 't hooft, den andere de lantie met roode Sijde geſtoffeert. En gelijck de hitte van den Middagh yemant loomigh maeckt, ſoo gebeurdent, dat de pagie, die de lantie droegh, in ſlaep vallende, de ſelfde liet vallen op 't helmet van den anderen, met een groot geklanck. De Koning was geheel *verbaeſt* over dat geluyt, en ſiende het root van de lantie blincken, en vaſt overdenckende wat hem in 't boſch geſeyt was, alles juyſt by een komende in *ſwacke Herſſenen*, en konde ſijn ſelven niet anders inbeelden, dan dat hy verraden was, en dat men hem ſocht om te brengen. Hier door tot uytſinnigheyt gedreven zijnde, trock hy ſijn geweer uyt, ſtack na de Pagiens, roepende met luyder keelen, *Na de verraders*. De Pagiens meenden in 't eerſt dat hy op haer verſtoort was, om het vallen van de lantie, en ontreden hem wat ſy mochten. De Koning haer nae, verdubbelende zijn ſtem. Op dat geroep ſtelt den Hertog van *Orleans* ſijnen loop na hem toe, om te ſien watter gaende was. De Koning tijd hem te lijf, ſonder hem te kennen. Den Hertogh begeeft hem op de loop, de Koning volght hem, elck rijdt om raſt, ſoo lang tot dat de Koning vermoeyt zijnde, en het paert buyten aeſſem, becingelt werde van ſijn volck, die hem van 't paert af namen, en op een tapijt neder leyden. Sijn *Oogen* waren *ontſtelt, hier en daer draeyende*, hy was *ſtom*, *ſuchtende*, ſijn *lichaem*, en *Hooft ongeruſtelijck omwendende*, hy *kende noch Broeder* noch Oomen, *noch yemant van ſijn volck*. In deſen ſtaet werdt den Koningh wederom tot *Mans* gebracht, en van daer na *Creil* op de Riviere *Oyſe*, een van de Koninckliјcke huyſen, ſeer vermaeckelijck en in goede lucht ſtaende. Het gantſche Hof was hier over ſeer ontſtelt, en de Genees-meeſters vol bekommeringh, en angſt, hoe ſy hem beſt tot ſijn vorige geſontheyt ſoude helpen. In 't laetſte, werde goet gevonden te halen een out, en ervaren Genees-meeſter uyt de ſtadt *Laon* in Picardye, met namen *Guillaume de Harſely*: de welcke aen nam den Koning te geneſen, waer in hy hem ſoo bequaem en geluckigh droegh, dat hy eerſt de Koortſche wech genomen hebbende, vervolgens oock den luſt tot eten dede komen, en door den ſelfden middel hem mede bragt tot ſlapen; werckingen, die meeſt aen malkanderen hangen. Want gelijck de Koortſche, door haer onnatuerlijcke hitte, wederhoudende het werck van de natuerlijcke wermte onſes lichaems, de begeerte tot ſpijſe wech neemt: ſoo oock wanneer de Herſſenen, niet en konnen de vochtige, en aengename dampen ontfangen uyt een ledige, ofte gallachtige Maegh, dan en kan de ſlaep niet wel gemaeckt werden met verdooven van de Zielijcke Geeſten. En alſoo de Koning noch ſlap was door de langduerigheyt van de ſieckte, ſoo verſterckten hy hem hant over hant; ten laetſten bracht hy ſijne geſontheyt op ſoo goeden voet, dat de Koning te paert quam, op de jacht reedt, in den raet gingh, met goet oordeel ſprack, ſoo dat hy ſcheen niet verloren te hebben van ſijne krachten, ſoo des lichaems, als van 't verſtant. Die treffelijcke Genees-meeſter gemerckt hebbende, dat de ſieckte van den Koning haren oorſpronck voornamentlijck nam uyt ſwaermoedigheyt, belaſten alleen, hem geen ſwarigheyt in 't hooft te brengen: maer dat men hem in alles ſoude ſoecken te behagen, en vrolijck te maken. Hy hier op eerlijck bedanckt zijnde, reyſde wederom nae huys, alwaer hy korts daer nae ſtorf. Het welck een groot onge-

luck

luck was voor den Koning, en 't gantſche Rijck. Want de Koning 't elckens wederom in die uytſinnigheyt vervallende, ſoo verviel het Rijck oock in ontallijcke beroerten. Als men aen alle kanten doende was om een uytnement Genees-meeſter te vinden, die den Koning wederom tot ſijn verſtant mochte brengen, ſoo quamender twee Auguſtiner Monnicken haer ſelven aenbieden, om ſulcks aen te nemen. Maer den Koning gebracht hebbende in gevaer van ſijn leven, ſoo heeft men haer beter (waerom niet van te voren?) ondervraeght: en bevonden zijnde Quackſalvers te weſen, ſoo werden ſy in 't openbaer ont-wijdt door den Biſſchop van Parijs, en doen aen een galgh gehangen. *I. Juvenal des Urſins* verhaelt dat veele dit recht vreemt vonden: maer dewijl die miſdaedt betrefte het leven van den Koningh, dat het van de wijſte onder de Geeſtelijcke werde geoordeelt wel en te recht gedaen te zijn.

(3) *Teeckenen* van aenſtaende uytſinnigheyt zijn te nemen, uyt geſtadigh waken, ofte ongeruſt ſlapen, met ſchrickelijcke droomen, ſommige ſchreeuwen in haren ſlaep, en ſpringen uyt den bedt. Sy beginnen te raeskallen, zijn onſteken in haer aengeſicht, inſonderheyt de oogen, ſy voelen een geruys, en getuyt in de ooren. Alles wat ſy ſien, ſchijnt haer dubbelt te weſen, de oogen tranen, en ſtaen haer in 't hooft geſtadigh en flickeren, leggen niet een oogenblick ſtil, ſpouwen dickwils, en ſonder noodt, haer water is bleyck, en raeuw, de Gal in 't hooft opgeſtegen zijnde, ſy vergeten 't gene te vooren geſeyt is, antwoorden met gramſchap. En als ſy de uytſinnigheyt nu gantſch op den hals hebben, ſoo kijcken ſy, al de gene, die haer komen beſoecken ſterck en ſchielijck aen, plucken de deken, doen niet als raſen, en laten alles onder haer loopen. Sy en voelen geen pijn, al is 't dat ſy de pijnelijcke oorſaeck in haer lichaem hebben. Hier van ſpreeckt *Hippocrates* in de 6. Kort-bondighe Spreuck van 't 2. Boeck:

> *Heeft yemant yet aen hand of voet,*
> *Dat wee aen yemant anders doet,*
> *Maer hem doch niet met al en quelt,*
> *Die is het breyn gewis ontſtelt.*

(4) De *Uytkomſt* ſtaet hier te ramen uyt het overſlaen van de krachten, en de groote der fieckten, (gelijck voor deſen geſeyt is) en de toe-vallende qualen. Want alſoo hier het gebreck valt op een edel deel, en daerom alle uytſinnigheyt gevaerlijck is, indien daer dan by-komt, treckinge ofte ſpanninge van de Tonge, en de Zenuachtige deelen, Stomigheyt, Nock, Sprouw, knerſſen van Tanden; een holle Stem, ſchuddinge der leden, en andere, die verhaelt zijn, ſulcks beteeckent, dat de ſiecken daer van niet en ſal opſtaen. Maer indien die toevallen, ofte meeſtendeel daer niet by en zijn, en dat de krachten haer ſterckte noch hebben, dan valter hope van geneſinge.

Wy ſullen hier dit maer alleen by-voegen; dat het niet goet en is, als de uytſinnigheydt verandert in een ſlapende ſieckte, dewijl ſulcks beduydt, dat de ſelfſtandigheyt van de Herſſenen begint te bederven; en ſoodanige ſterven den derden dag, gelijck *Hippocrates* leert in ſijn Kortbondige Spreucken.

(5) Alſoo de uytſinnigheydt een ontſtekinge is uyt gallachtigh Bloet, ſoo en is hier niet noodiger, als het Ader-laten; en dewijl het geſtadigh waken de heete dampen doet optrecken, en de Herſſenen ſoo veel te meerder ontſteken: ſoo moet inſonderheydt ghelet werden om ſlaep te maecken. Daer toe ſal men van binnen ingeven ſoodanige Geneesmiddelen, die beneffens hare verkoelende kracht, met eenen den ſlaep konnen verwecken, gelijck *Latouw, Vyolen, Plompen, Bollen*: ofte oock de *Syroop* daer van, ofte het *Requies Nicolai*. Tot ſtercker, als *Laudanum*, en dient men niet lichtelijck te komen, op dat de uytſinnigheydt in geen ſlapende Roortſche en kome te veranderen: maer ſy moeten gantſch gelaten werden, wanneer datter weynigh ſterckte is. Dan roerende de krachten van ſoodanige Geneesmiddelen, is te ſien in 't Eerſte deel, 4. Boeck, en 9. Cap. van de Schat des Ongeſondtheyt.

Maer vermits ſomtijdts geſchiet, dat het Water in deſe ſieckte opgehouden wert, 't zy ſulcks van ſelfs gebeurt, ofte ('t welck gelooflijcker is) dat de ſiecken het ſelve vergeten te maken, waer door die deelen ſpannen en daer na ontſteken, het welck alleen genoegh is, om den ſiecken een eynde te maken: ſoo moeten de ſelvighe dickwils tot wateren geport werden, en den onder-buyck geſtooft met verſachtende, en water-af-ſettende middelen, verhaelt in 't eerſte Deel, 4. Boeck, en 17. Cap. van den Schat der Ongeſondtheydt. Men ſal evenwel daer toe geen heete nemen, maer gematighde, gelijck een ſtoovingh van *Heymſt-wortel*, *Glas-kruydt*, *Peterſelye, Maluwe*, ofte diergelijcke; en na het ſtooven ſtrijcken met *Oly van ſoete Amandelen*, *Scorpioenen*, met *Conijnen-vet*, ofte *Salf van Heymſt-wortel*. Men magh oock een papken maken van *Glas-kruydt* met *Oly van Scorpioenen* in de pan geſnerckt, en tuſſchen twee doecken heet onder op den buyck geleydt.

Altimarus prijſt ſeer in deſe ſieckte, het hooft kael geſchoren zijnde, op de Kroon-naedt te ſtorten *Oly van Rooſen* met een weynig *Azijn*, 's Somers laeuw, en 's Winters wat wermer, (het welck in ſoodanige middelen altijdt dient waergenomen) en indien de lucht heel kouwt is, dat'er dan evenveel *Camil-oly* by vermenght werdt: waer mede hy ſeydt geneſen te hebben den Sone van den Prinçe van *Melfi*, die van andere Genees-meeſters verlaten was.

Indien den brandt van de Koortſch, en den dorſt quellen, ſoo ſal men met de matelijck t'ſamentreckende *Syroopen*, gelijck *van Suere Granaten*, *van Citroenen*, *van Berberis*, *van Aelbeſien*, vermengen de wateren van verkoelende kruyden, beſchreven in 't eerſte Deel, 4. Boeck, en 4. Cap. van den Schat der Ongeſontheyt.

En gelijck wy geſien hebben, dat de uytſinnigheyt door ſchrick op den hals gehaelt werdt, ſoo zijnder exempelen van de gene, die daer door wederom tot haer ſelven gekomen zijn. Het is ghebeurt te Parijs, dat een ſtil en ſedig Edelman in een geſtadige Koortſche en uytſinnigheyt verviel, die hem dede uyt de venſter ſpringen, waer door hy dapper geplettert werde; maer geneſen zijnde behiel hy ſijn verſtant. Soo is oock in Switſer-landt gebeurt, dat een uytſinnige uyt de venſter in de Rivier ſprongh, en dat hem 't water terſtondt mede ſleepten, maer wederom in 't ghebruyck van ſijne ſinnen ſtelden. Dan *Ambroſius Paré* ſeyt wel, dat, al is ſulcks niet qualijck geluckt, hy evenwel niemant raden ſoude, ſoodanige krancken uyt de venſter te werpen. Maer hy vint beter geraden, dat men een uytſinnige onverhoets in een tob met kouwt water voor over ſoude ſtooten, en niet uyt halen, (het welck evenwel niet te lang en moeſte dueren) voor al-eer hy veel waters ingeſoopen hadde, op dat door dien ſchrick de ſtoffe van de uytſinnigheydt mocht verplaetſen, en van de edele deelen na de on-edele vertrecken. Dat ſulcks wel geſchieden kan, blijckt uyt de verhaelde exempelen, als oock uyt de gene, die van een dullen hondt gebeten zijnde, voor het water ſchroomen, en in het ſelve met voordeel gedompelt werden.

(6) By ſoodanige ſiecken dient een Genees-meeſter wel voorſichtigh te zijn. My gedenckt, dat ick over veele jaren een beſocht hebbe, die hoorende dat ick hem Gerſte-pap voor-ſchreef, mijn handt heel vaſt hiel, belaſtende ſijn Huyſvrouw, dat ſy eens ſoo veel ſoude maken: want dat hy begeerde, my daer op te gaſt te houden, en hoe ick meer ſeyde te moeten gaen, hoe hy my vaſter hiel. Ten laetſten quam ick noch los, op beloſte, daer in de buert eens te ſullen gaen, terwijl ſijn Huyſvrouw de Pap gereet maeckte, en dan te ſullen wederkomen. Dan ick ken ſommige die ſulcks ſoo wel niet vergaen en is; en het en geluckt altijdt niet ſoo wel, als 't een gebeurt is, daer *Lucianus* af verhaelt in ſijn Mael-tijdt. De Genees-meeſter *Dionicus* (ſchrijft hy) quam beſoecken een Fluyter, die uytſinnigh was, niet wetende dat hy die ſieckte hadde. Maer de Fluyter ſprongh terſtont uyt het bedde, en de deuren toegeſloten hebbende, trock den degen uyt, en gaf hem de fluyte, begeerende dat hy daer op ſpeelen ſoude. En als hy dat niet doen en konde, ſoo ſloegh den anderen met een rottingh toe, den degen om hoogh in ſijn handt houdende. Hy in dit gevaer vernuft zijnde, beriep den anderen om tegen hem te fluyten, met beſpreck, dat den winner den anderen, ſeker getal van ſlagen ſoude geven. Hy begon ſelver eerſt, maer ſeer ſlecht en onwetende: en de fluyt den Fluyter behandigende, kreegh wederom van hem de rotting, met den degen, die hy terſtont uyt de venſter op de plaetſch wierp, en worſtelde voort met hem in minder gevaer, tot dat de gene, die daer ontrent waren, op 't gerucht hem te hulpe quamen. Wel lichtelijck heeft die vermoeytheyt den ſiecken geen quaedt ghedaen. Want in den Grieckſchen Blom-hof leſen wy, dat'er ſeker uytſinnige met een, die de ſlapende Koortſche hadde, by geval op een bedt rochten: maer dat den uytſinnigen terſtont daer uyt ſprongh, en dapper op den deuſeligen klopten: ſoo dat die ſlagen voor beyde, genees-middelen zijn gheweeſt, waer door den eenen wacker bleef, en den anderen van vermoeytheyt in ſlaep viel. De Grieckſche verſſen zijn aldus vertaelt:

Een die het ſlapen quol, en niet en konde waken,
En een die van den ſlaep hem nooyt en liet genaken,
Vermits ſijn raſent hooft, die lagen nevens een,
Haer wooning, haer vertreck, haer bedde was gemeen;
Maer hoort doch hoe't er gingh, het is een ſeldſaem weſen,
Hoort hoe dat yeder een ſijn macker heeft geneſen:
Die dul was gaf hem op, en ſloegh ſijn bed-geſel,
Tot dat hy niet en had als blaeuw en bloedigh vel;
En ſiet, met dit gewoel is beyder quael verdreven,
Die raeſde gantſch vermoeyt gingh hem tot ruſten geven,
En hy die ſlaep-ſieck was, en lagh in ſlage ruſt,
Is wacker van de pyn, en heeft geen ſlapens luſt.

(7) Wat de *Maniere van leven* belangt. De *Lucht*, daer de ſiecken hem in onthoudt, moet matelijck koel zijn. Want de heete vermeerdert de ſieckte. En die al te kouwt is, door dien ſy de huydt te ſeer packt, en het ongevoelijcke uytwaeſſemen belet, is mede ſchadelijck. In de Sömer dan, wanneer de lucht te heet is, ſoo dientſe verkoelt te werden op de manier, die wy in 't 1. Cap. van 't 2. Deel in den Schat der Geſontheyt beſchreven hebben. Soo konnen mede *Wijngaert rancken* elcke reys verſch om de bed-ſtede gehangen werden. Men moet oock beletten, dat de Son niet in de kamer en komt: als oock weynigh menſchen, alſoo ſy door den adem de lucht heet en bangh maken.

De *Spijſe* dient licht, en verkoelende te zijn, en ſoo veel te lichter, hoe de ſieckte heviger is. Hier valt ſeer dienſtigh, gelijck mede in alle andere heete, en hevige ſieckten, den *Room van Gerſte*. Oock Moes-kruyden, die een verkoelende kracht hebben, gelijck *Latouw*, *Porceleyn*, *Endivye*, en andere elders verhaelt. De ſiecken en moeten niet lange vaſten; alſoo de ſpijſe de ſcherpigheyt van de vochtigheden ver-

verſacht. En de ſelve dient oock weynigh t'ſeffens, maer dickwils gebruyckt te werden. Den *Dranck* ſal weſen kleyn Bier, ofte *Gerſte-water*, daer oock wel in gekoockt mogen zijn de *Verkoelende zaden*, uyt de welcke mede een Amandel-melck met Gerſte-water getrocken kan werden, waer by wel komen magh *Wit Bol-zaedt*. De Wijn dient gantſch geſchouwt, dewijl hy hoofdigh is, en verhit. Op het laetſte is goet te eten, dat een weynigh t'ſamentreckende is, gelijck *Morellen*, *Queen*, ofte diergelijcke, om de dampen, die in't hooft opſtijgen, neder te houden.

Men moet altijdt een open lijf houden, op dat de ſcherpe dampen niet op en vliegen, en ſoo ſulcks van ſelfs niet en geſchiet, ſal men in 't eerſte van de maeltijd beſigen verſachtende dingen, gelijck *Pruymen*, *Corinthen*, *Moes van Beet*, *Latouw*, *Maluwe*, *Suezingh*; en als dat niet en helpt, een Clyſteer ſetten.

Stilte, en weynigh woelen is hier nootſakelijck.

Al 't gene de Geeſten, ofte de Herſſenen kan onſtellen, beroeren, ofte ontſteken, gelijck de bewegingen des gemoets; inſonderheyt *Gramſchap*, *Geraes*, *Geroep*, *By-ſlapen*, *Stercke oeffeninge des lichaems*, en *Vaſten*, is ſchadelijck.

Hier dient mede wel onderſocht, welck beter is, den ſiecken in een lichte, ofte een donckere kamer te leggen. De Latijnſche *Celſus* ſchrijft daer van al-
„ dus in ſijn 3. Boeck, op 't 19. Capittel: De Oude
„ plachten ſoodanige ſiecken in doncker te houden,
„ om dat ſy meenden, dat de duyſterheyt tot de ruſt
„ holp: maer *Aſclepiades* ſeyde, datſe in 't licht
„ moeſten weſen, om dat den doncker haer vervaert
„ maeckten. Dan geen van beyde en heeft altijdt
„ plaets. Het is beſt, dat men alle beyde beproeft,
„ en den genen, die voor de duyſterheyt ſchrickt,
„ in 't licht houdet; en die het licht verveelt, in den
„ doncker. En wanneer datter ſoodanigen onder-
„ ſcheyt niet en is, ſoo ſal men den ſiecken, wan-
„ neer hy noch ſterck is, in een lichte plaets, indien
„ niet, in een donckere leggen. Dit is van *Celſus* ſeer wel geſeyt. Want hier valt een groote verſcheydenheydt der natueren; ſoo dat de een meer door het licht, de ander door de duyſterniſſe beſchadigt wert. En ſommige, als ſy in een lichte plaets zijn, beelden haer in veel te ſien, datter niet ontrent en is, ſien het een voor 't ander aen, en hebben wondere inbeeldingen in 't hooft. En in ſoodanighen gelegentheyt en moet men niet alleen al de ſchilderyen uyt de kamer doen, alſoo de verſcheydenheyt van ſoo veel verwen oorſaeck geeft, dat den ſiecken vele valſche inbeeldingen krijght: maer hy moet dan oock in den doncker gehouden werden. In tegendeel wanneer de ſiecken in den doncker vervaert is, ſoo dient men hem licht te houden. En om hem in ſtilte te laten, moet hy weynigh ofte geen beſoeck hebben; en de weynige, die by hem zijn, moeten verſtandigh, en den ſiecken aengenaem weſen.

Hy dient oock ſomtijdts wat verquickt te werden met *Muſijck*, die de Wijs-geerige *Pythagoras* ingebracht heeft om de Ziele te verſachten, en te bevredigen, gelijck *Plutarchus* ſchrijft, in ſijn Boeck van de Zedige deught, en de ſelfde getuyght in 't 7. Boeck van de Tafel-redenen, dat de Muſijcke kan matigen de beroeringen, en onſtelteniſſe van ons gemoedt. *Empedocles* bracht een raſent Jongman door ſangh tot ſijn ſelven; en *Clinias* plach de gramſchap met het Liere-ſpel over te doen gaen. Siet *Guion* 3. *des diverſ. Leç.* 14.

De ſiecke moet oock wel bewaert werden, dat hy noch ſijn ſelven, noch een ander eenig hinder en doe: en wanneer hy met vermanen, noch kijven niet en kan ſtil gehouden werden, ſoo moet men hem noodtſakelijck binden.

Maer in alle manieren dient den ſiecken in ſlaep gekregen: alſoo voor de uytſinnige niet bequamer en is, als den Slaep, die de verdrooghde Herſſenen vervocht, en de ontſtelde ſinnen ſtilt. Hierom ſpreeckt *Amphitruo* by *Seneca* van *Hercules*, die met uytſinnigheyt geſlagen was (in de *Tragedye* van die naem) en uyt vermoeytheyt ſlaperig begon te werden, deſe woorden:

Siet wat een ſeldſaem werck, ſijn oogh begint te ſweven,
Sijn aenſicht is geſtreckt, en al ſijn leden beven,
Sijn hooft ſijght op de borſt, ſijn lichaem na de gront,
En daer en rijſt geen ſtem uyt ſijn beſchuymden mont;
Hy is gelijck een boom, die, met een bijl geſlagen,
Met al ſijn tacken helt, en neder wert gedragen,
Gewis de man die ſterft, ſoo vreemt is hy geſtelt,
Maer neen, het is de ſlaep die hem ter aerden velt;
Ick hoor ſijn adem gaen, ey laet hem neder ſijgen,
Hy ſal ſijn eerſten ſtant, met ruſten, weder krijgen:
Want als het deuſigh breyn door woelen is ontſet,
Dan wort men, door den ſlaep, geneſen in het bedt.

Met deſen ſlaep gingh ſijn uytſinnigheyt oock over: gelijck mede ghebeurden den uytſinnigen *Oreſtes*, die daerom by de Grieckſche Tragedyſchrijver *Euripides* den ſlaep aldus aenſpreeckt:

De ſlaep, de ſoete ſlaep kan ſwacke ſinnen ſtercken,
Kan in een droef gemoedt veel nutte dingen wercken:
O ruſte, nacht-vriendin, hoewel quaemt ghy te pas,
Doen my het ydel breyn geheel onſtuymigh was.

Het VI. Capittel.

1. *Melancholye, en haer verſcheyde werckinge.*
2. *Vyt wat plaetſe ſy voort komt.*
3. *Hare Oorſaken,*
4. *Onderſcheyt,*
5. *Ken-teeckenen,*
6. *Voor-teeckenen,*

7. *Geneſinge,*
8. *Maniere van leven.*

DE wijs-geerige *Ariſtoteles*, ſtelt voor 30. *Probl.* 1. waerom dat die menſchen, die in verſtant, konſten, geleertheyt, ofte regeeringe uyt-gemunt hebben, allegader Melancholijck geweeſt zijn; waer van hy oock veel redenen by brenght. En hierom wert de *Melancholye* het Element van de fraeye Geeſten, en de moeder der wijſheyt genoemt. Dan inſonderheydt heeft dit plaets in de Poëten. Soo verhaelt de Preſident *de Thou*, in 't 113. Boeck van ſijn Hiſtorye, dat *Torquato Taſſo*, in ſijn jonckheyt een Melancholijcke dulligheyt gehadt hebbende, die hem by pooſen wederom quam overvallen, daer na met het grootſte oordeel, geeſtigheyt, en fraeye tael ſoo aerdige verſen maeckten, dat hy de bermhertigheyt, die hem veele te vooren toe-drongen, daer door in verwonderingh dede verkeeren, ſchijnende ſijn Herſſenen by die verandering ſoo geſuyvert te weſen, dat 't gene de geſontſte menſch, door grooten arbeyt en neerſtigheyt, niet en ſoude konnen te wege brengen, hy nae het omroeren van ſijn Herſſenen van ſelfs, en ſoo geluckelijck uyt-wracht, dat hy niet in ſijn ſinnen geſlagen, maer door eenen Goddelijcken Geeſt (gelijck oock van *Cicero*, *Ovidius*, en andere, de Poëten werdt toegeſchreven) ſcheen gedreven te werden. Sijn uytgegeven Italiaenſche wercken beveſtigen genoegſaem deſe getuygeniſſe. Men wil ſeggen, dat de ſinnen van de Melancholijcke veel ſaken ontdecken, en dat ſy met haer verſtant verre reyſen: maer hare reys valt dickwils ſoo verre, dat ſy vergeten wederom t'huys te keeren. Sulcks en is den gemelden *Ariſtoteles* niet onbekent geweeſt, als hy daer op by-brenght de raſende helden *Hercules*, die vrouw, met kinderen, en *Aiax*, die ſijn ſelven door dulligheyt ombracht; als oock van *Bellerophon*, die eenſame plaetſen ſocht, van de welcke hy by-brenght deſe verſſen van *Homerus*:

Hy gaet veel in het eenſaem velt,
Daer hy ſijn droeve ſinnen quelt,
En even alle menſchen ſchout,
En ſich met treuren onderhout.

Hier kan breeder op geſien werden *Sigr. de Boſcq.* in ſijn François Boeck van de Eerlijcke vrouw, daer hy handelt *de l'Humeur gaye, & de la Melancholique.*

Melancholye, is onder de ſieckten, die, gelijck *Galenus* ſchrijft, haren naem hebben van de oorſaeck; te weten, de Melancholijcke vochtigheyt. Maer wy noemen de ſelvige nae haer werckinge, *Swaermoedigheyt*, is een kranckſinnigheydt, meeſtendeel vermengt met ſchrick, en benaeutheyt van herten, ſelden met vreucht, en vermaeck, ſonder Koortſche, ontſtaende uyt een vaſte en verkeerde inbeeldinge. En gelijck in andere ſoorten van *Raſernye*, ſoo wert oock alhier de *Inbeeldinge* en *'t Verſtant* beſchadight: maer inſonderheyt de inbeeldinge. Want het *Oordeel* der Melancholijcken ſtaet dickwils een dingen de verkeerde inbeeldinge toe, en de Melancholijcken nemen voor waer aen, dat valſch is, daer ſy in andere ſaken (het welck *Vives* niet ſonder reden vremt en dunckt) wel en wijſlijck oordeelen. Soo verhaelt Dr. *Foreeſt.* 10. *Obſ.* 15. van een Koopman, die anders wel by ſijn ſinnen, en met verſtant alleſins aſſprack, alleen dat hy klaeghde tot de uyterſte armoede gekomen te weſen. Ick hebbe oock over eenige jaren onder handen gehadt een rijcke Vrouwe, die haer liet voorſtaen ſoo arm te weſen, datſe ſoude moeten gaen bedelen, gelijck ſy mede ſijde, voor deſen gedaen te hebben; en vraeghde my wel ernſtelijck, of ick oock als ſy wederom omging, haer noch wel wat om Godts wil ſoude geven: Want, voeghden ſy daer by, indien ghy dat niet te voren gedaen en haddet, ick ware al langh van honger geſtorven geweeſt. Dit en was haer niet uyt het hooft te praten; al hoewel dat men haer aenwees, dat ſy van alles overvloet hadde; en ſy oock andere dingen wel begrijpen konde. Dan werde niet te min wel geneſen, en leeft noch in volkomen geſontheyt van lichaem en gemoet.

Scipion du Pleix verhaelt (in ſijn Hiſtorye van Vranckrijck op 't jaer 1615. dat ſy ſterf) hoe in *Marguerite de Valois*, door de ſchrick, die ſy hadde van de dreygementen van haer Broeder *Henrick de* III. als oock uyt vreeſe, dat haer Man *Henrick* Koningh van Navarre, en daer nae van Vranckrijck, de IV. van dien naem, om haer ongebonden leven, mochte 't ſelve doen verkorten, en van wegen de eenigheyt in de welcke ſy (om de oneenigheydt met haer Man) twintig jaer leefden, haer gemoet en geeſt ſoo dapper beroerden, dat ſy in een groot miſtrouwen verviel van alle de werelt: ſoo dat haer geſtadige ongenucht, en vreeſe veroorſaeckten een ſoorte van *Melancholye*, die maer op eenige dingen ſloegen, by hare huyſgenooten bekent.

Onlangs een Man, anders goet van verſtandt, in den Hage, liet hem voorſtaen dat hy wonder wel ſtonde met een Juffrouw van ſeer hoogen ſtaet. In alle ſijn ander redenen en konde men niet mercken, dat ſijn ſinnen eenighſins geraeckt waren, voor dat men van de Juffrouw vermaende, en dan ſpeelden hy 't ſpel luſtigh uyt.

Eſt. Paſquier in 't 7. van ſijn *Recherches* op 't 8. Cap. en in 't 19. en 22. Boeck van ſijn brieven, verhaelt van eenen *Tulenus*, een man vol geleertheyt, en wetenſchap, dat hy niet en miſten in de Inbeeldinge, als in twee dingen: te weten, in de liefde van een groote Prinçes, al langh te vooren overleden, en in de meeninge, dat hy was Biſſchop van Camerijck. Men bracht naeuwelijcks een van beyde voor, ofte hy ontroerde ſoo, als of hy van ſijn ſelven ſoude gegaen hebben.

En

En voor hem hadden wy eenen (ſchrijft *Paſquier*) *Villemanoche* genaemt, die de werckinge van ſinnen en verſtant wel uytvoerde, behalven alleen, als hy viel op de hope van ſijn houwelijcken, hem inbeelende, datter niet een groote Prinçeſſe gevonden en werde, die niet op hem verlieft en was.

Die eerſt beginnen *Melancholijck* te werden, zijn wee-moedigh, en verſlagen van Herte, laten haer dingen verloren loopen, hoewel ſy evenwel noch niet geerne en ſouden verhuyſen. Als het quaet toeneemt, ſoo beelden ſy haer veel vreemdigheyt in, en mommelen al benaeude dingen binnen 's monts: andere blijven ſtom ſitten, van de welcke naeuwlijcks een woort te krijgen is. Soo wert *Niobe* geſeydt (ſchrijft *Cicero* 3. *Tuſc.*) in ſteen verandert te zijn, om het eeuwigh ſtil-ſwijgen in haer droefheyt. Daer na vlieden ſy alle geſelſchap, (meenende dat haer Inbeeldinge daer door verhindert werdt) en begeven haer in eenigheyt, gelijck *Homerus* oock ſchrijft van *Bellerophon* in 't 7. Boeck der belegeringe van Troyen:

Hy gaet veel in een eenſaem velt,
Daer hy ſijn droeve ſinnen quelt,
En even alle menſchen ſchout,
En ſich met treuren onderhout.

Eenige verſteken haer ſelven daerom in de boſſchen, ſpeloncken, ja de graven ſelve. Voor eenige jaren is 't hier gebeurt, dat een eerlijck Borger, uyt vreeſe van gevangen te werden, ſijn ſelven over de acht dagen in 't kouwtſte van de Winter onder de doots-beenderen gingh verbergen, tot dat hem de Koſter (ſiende de beenderen wat verwemelen, dat hem ten eerſten ſelfs mede verſchrickten) ten laetſten gewaer werde, en met groote moeyte wederom t'huys bracht. Hy vertelde daer nae, doen hy wederom tot ſijn ſelven gekomen was, gelijck hy oock noch leeft, dat hy 't volck na de Kerck gaende van hem had hooren praten; en mede hoe hy des nachts over het Y's uyt een bijt van de nieuwe haven was gaen drincken.

Gelijck *Chæremon* ſeyde, by *Ariſtoteles* 3. *Probl.* 16. van den Wijn, dat hy hem ſtelde na den aert en manieren van de gene die hem drincken: ſoo ſchickt haer oock de *Melancholye* nae de geſtaltenis der gener, die daer mede gequelt werden. En daerom vallen hier ontallijcke ſoorten van *Melancholye.* Want gelijck yemandts vaſte gedachten van oudts geweeſt zijn, ofte gelijck ſijn wijſe van leven, ofte ſijn ſinnen tot het een ofte 't ander genegen zijn geweeſt, daer nae geeft haer de Melancholye, eveneens ghelijck men ſiet in de droomen, (zijnde de Melancholye oock niet anders, als eenen droom van wakende luyden) waer van de Poëet *Lucretius* ſeer wel ſeyt in ſijn 4. Boeck:

Al wat de ſinnen doen, en wat de Geeſten plegen,
Of waer toe eenigh menſch van herten is genegen,
Dat wort hem in den ſin en voor het oogh gebracht
Oock als een yeder ſlaept te midden in der nacht.
Een Krijghſman (ſchoon hy ruſt) ſchijnt menighmael te vechten,
Een Pleyter (ſchoon hy droomt) begeeft hem om te rechten,
Een Iager (ſchoon hy ſlaept) is met de gantſche kracht
Geduerigh in het woudt, en beſigh met de jacht.

Mede nae de verſcheydenheyt van de ſwaermoedige vochtigheden, die op verſcheyde wijſe, de gematigheyt van de Herſſenen veranderen, en alſoo oock verſcheydelijck de kracht van onſe Inbeeldinge beſtormen, en ontroeren; zijnder ſoo verſcheyde ſoorten van Melancholye, datter niet ſoo vreemt, dwaes, en miſſelijck een geſondt menſche en kan voor komen, ofte het wert van de Melancholijcke ingebeelt, en vaſtelijck gelooft.

Yemandt met deſe benaeuwtheyt beladen, geloofde vaſtelijck, dat hy een aerde pot was, ende en dorſte daerom niemant genaken, uyt vreeſe van geſtooten, en gebroken te werden.

Een ander hoorende de Hanen kraeyen, gelijck die met haer wiecken ſlaen, beweeghde oock alſoo ſijne armen, en kraeyde haer na, meenende mede eenen Haen te zijn.

Daer was een, die vreeſde dat *Atlas*, die de Poëten ſeggen, den Hemel te onderſtutten, onder dien laſt ſoude beſwijcken, en omvallende ons allegader om hals brengen. Gelijck *Galenus* deſe drie exempelen bybrengt 3. *loc. aff.* 6.

Trallianus ſchrijft 1.17. een Vrouw geſien te hebben, die haer voor liet ſtaen, datſe de geheele werelt op haren vinger droegh ende en dorſt daerom die vinger niet eens buygen, maer hiel hem altijdt ſterck uyt, vreeſende dat de werelt anders vallen ſoude.

Soo getuyght oock *Montanus*, *Conſ.* 5. dat hy een Vrouw beſocht heeft, die haer vaſt inbeelden, dat de geheele werelt rontſom van ſijn glas was, en datter onder ſlangen lagen, dat ſy in haer bedt, als in een eylandt lagh, en indien ſy daer uyt ging, dat ſy dan het glas ſoude breken, en onder by de ſlangen vallen; ende en wilden derhalven niet opſtaen.

Lemnius verhaelt in 't 2. Boeck van de gematigheden op 't 6. Cap. datter op ſijnen tijt een man in Kranckſinnigheyt ſoo verre verviel, dat hy geloofden, ſijn billen van glas te weſen, en dat hy daerom alle ſijne dingen al ſtaende dede, vreeſende, indien hy quam te ſitten, dat ſijn billen ſouden breken, en de ſtucken glas hier en daer wech ſpringen.

Een groot Heer in Vranckrijck (gelijck *Quercetanus* ſchrijft in *Diætetico*) beelde hem vaſt in, dat hy geheel van glas was, en badt over ſulcks ſijne vrienden dat ſy hem niet naderen en ſouden.

Een

Een ander meende dat hy een korenken was, en verſchrickte ſeer voor de hoenderen, vreeſende van haer op-gepickt te werden.

Platerus ſchrijft, 1. *Obſ.* dat in ſijn Lant een Jongman was, die hem waſſchende in de Rivier, en 't hooft eens onderduyckelende, geloofde dat hy met eenen het zaet van de Vorſſchen in gekregen hadde. Waer door ſeer verſchrickt zijnde, liet hem ſoo vaſt voorſtaen, datter een levende Vorſch in ſijn Maegh, ofte Dermen was, die haer ſelven met 't gene hy at, en dronck, onderhiel, dat hem niemant in vele jaren ſulcks en konde uyt het hooft ſteken. Dan hoe hy even-wel noch op 't laetſte genas, ſullen wy daer nae verhalen.

Het is mede een ſeer vremde inbeeldinge, die by *Parée* by-gebracht wert in ſijn 11. Boeck, op 't 17. Cap. dat de gene, welckers been af-geſet is, noch lange maenden daer nae klagen over de pijn in 't af-geſette been; waer van eenige geſchiedeniſſen te leſen zijn *cent.* 3. *Obſ.* 14. 15. van *Gul. Fabricius.*

Ick hebbe hier beſocht een Juffrouw van aenſien, die haer vaſt inbeelde, dat den booſen Geeſt in haren buyck was, om dat ſy daer geſtadige rommelingh in voelden; en een andere, die met geenderhande redenen uyt het hooft en was te praten, dat ſy den Satan niet boven in de keel en hadde ſitten, en dede my daer dickwils nae ſien. Van welcke ſchrickelicke inbeeldingen ſy beyde daer na, geneſen zijnde, ſelve ſeer verwondert waren. Dan is beſt, dat men haer ſulcks niet wederom in de ſin en brenght.

De Maegden van *Miletus* waren op ſekeren tijt ſoo kranckſinnig, datſe met gewelt liepen, om haer ſelven om te brengen; waer toe ſy noch door bidden en ſchreyen van Ouders, noch door vermaninge van vrienden, afgebracht konden werden: dan alleen door Maeghdelijcke eerbaerheyt, en ſchaemte, gelijck wy breeder uyt *Plutarchus* verhaelt hebben in 't 3. Boeck van de *Vyteinentheydt des Vrouwelijcken geſlachts*, op 't 6. Cap.

Men vint vele van deſe Melancholijcke, datſe van haer zaligheyt wanhopen, haer inbeeldende, van Godt verlaten te zijn, en dat hy geen ſorge voor haer en draeght.

Onder deſe hebbe ick een Caes-kooper gekent, die alwaer hy ging, ſtont, ofte lagh, den Bibel geſtadigh by hem hadde, en meerder leſende, als verſtaende, en het hooft daer over licht werdende, beelde hem in, dat hy geen kint Godts en konde weſen, en dat duerde ſoo lange, tot dat hy ſtorf.

Platerus getuyght eenige te Baſel gekent te hebben, die niet en dorſten in de Kercke gaen, die, als ſy den Rhijn, ofte meſſen aenſagen, verſchrickten, en beefden: want dan werden ſy als uytſinnige gedreven om haer ſelven te kort te doen. Soodanigen een, de Huys-vrouw van een rijck Koopman, lange met die beſoeckinge gequelt zijnde, als ſy veynſden, ſulcks al over te zijn, ſtont 's nachts van haer man heymelijck op, en uyt den huys gaende, verdronck haer ſelven in den Rhijn. Diergelijcke exempel heeft *Foreeſt* van een Jonghman van Alckmar, die ſijn ſelven in een put verdronck, 10. *Obſ.* 13. Andere hebben haer verhangen. Sommige met een mes doorſteken. Eenige haer ſelven vergeven, die oock niet en wilden door tegen-gift geholpen zijn; ſeggende met vreught tegens den Genees-meeſter, nu volbracht te hebben, dat haer langen tijdt belet was. Een ſchoone jonghe Vrouw, tegens haren danck getrouwt zijnde, daer ſy liever een ander, op den welcken ſy ſeer verlieft was, genomen hadde, en konde geen vermaeck ſcheppen uyt al 't gene de man haer aendede: maer eens alleen zijnde, verhingh haer met een ſervet boven aen de bedt-ſtede. Een ander hadde geſtadig in de mont, dat ſy in deſe werelt niet langer en konde blijven, ofte leven, dat ſy moeſt henen gaen, moeſt ſterven, ſonder evenwel eenige oorſaken daer van by te brengen. De welcke, als ſy haer ſelve verhangen hadde, werde van een, die daer over quam, afgeſneden, en noch door genees-middelen, inſonderheyt om te braken, geneſen. Twee broeders, geleerde mannen, hadden beſorght, dat eenige, die, in de leere, van haer gevoelen niet en waren, gebannen wierden: waer van ſy daer nae berouw krijgende, in een wanhoopige ſwaermoedigheyt vielen, ſoo dat den eenen, hoe naeuw hy bewaert werde, uyt de hooghe venſter ſprongh, en den anderen ſijn ſelven daer nae verhingh.

De gemelde *Platerus* brenght verſcheyde exempelen by van Vrouwen, die uyt groote *Ialoerſheyt* in Melancholye vervallen zijn. Soo leſen wy oock in de Hiſtorien, van *Iohanna*, dochter van *Ferdinand*, en *Iſabella*, Koningin van Spaengjen, ghetrouwt zijnde met *Philips*, Hertogh van Borgongne, Grave van Hollandt, &c. die, na het overlijden van ſijn Schoon-moeder, Koningh van *Caſtilien* werde, onder den naem van *Philips* de I. wy leſen, ſeg hick, hoe deſe *Iohanna* ſoo jaloers was op Koning *Philips*, een ſeer ſchoon man, en daer by een groot liefhebber, dat het aen haer ſinnen gingh, het welck meeſt openbaerde, na ſijn doot, en doen, gelijck *Gomeſius*, en andere ſchrijven, reyſden ſy, van d'een ſtadt in d'andere met het lijck, by nacht onder het licht van de toortſchen. Dit was de meeſte oorſaeck, dat *Carel* haren ſoon, naemaels Keyſer, haer dede bewaren, en het Rijck van *Spaengjen*, by haer leven, aen-nam. Deſe Jaloerſheydt gaet in de Vrouwen ſoo verre, dat ſy oock ſorgen voor 't gene nae haer doodt ſoude gebueren. Een Glaes-makers Vrouw had haren tweeden man ſoo lief, dat als het haer in den ſin quam, dat hy na haer overlijden een andere ſoude trouwen, (want ſy was al tot haer jaren, en hy noch jongh) dan was ſy ſoo ſwaermoedigh, dat

ſy

ſy ſcheen haer ſinnen bijſter te werden. Siet hier van *Guyon* 5. *des diverſ. Leç.* 11.

Vele onder deſe Melancholijcke hebben die Inbeeldinge, datſe vreeſen gevangen, en verweſen te werden; en ſchricken daeromme voor alles, wat haer voor komt, niemandt ter werelt betrouwende.

Hier van verhaelt de ſelfde *Platerus*, dat een Jonghman van Baſel van goede ſtudien, komende in dienſt van den Hertogh van Saxen, aldaer groot bewindt gehadt hebbende, rocht in ſware en benaeude gedachten, dat hy by ſijn Heere niet wel en ſtont; en dat, om ſijn reeckeningh te hooren, laſt gegeven was, hem gevangen te nemen. Deſe ſchrick hem op ſekere tijden overvallende, dwaelde dan te voet, dan te paert, om het gevaer te ontvluchten; doch keerde daer na, de vreeſe over zijnde, wederom. Een Rechts-geleerde van ſijne vrienden, om hem dit verkeerde gevoelen uyt het hooft te ſteken, bracht hem te paerde, met ſijn knecht, buyten in een Klooſter, op dat hy aldaer ſijn vermaeck mocht ſcheppen; en als ſy daer te ſamen haer middaghmael genomen hadden, en de Rechts-geleerde met ſijnen knecht t'huys ſoude rijden, ſoo kreegh hy wederom die verkeerde Inbeeldinge, dat hy gewapende krijghs-knechten ſagh; die hem wilden vangen, en ſeggende, dat die vriendt en leydts-man ſulcks beſtelt, en hem by-gebracht hadde, trock met een groote toornigheyt een piſtool uyt de koker, en doorſchoot daer mede den Rechts-geleerden ſijnen vriendt, dat hy doodt van 't paert viel; en ſulcks gedaen hebbende doorſtack ſijn ſelven. Dit dubbelt ongeluck toont een goede leſſe te zijn, die Heer *Iacob Cats* geeft in ſijnen Spiegel:

Wanneer ghy weet in uw gemoedt,
Dat yemandt vreemde kueren broedt,
Dat yemandt loſſe grillen heeft,
En op geen vaſten regel leeft,
Soo ſtelt u nooyt in ſijn gebiet,
En leent hem oock u vinger niet,
Of anders ſal het grilligh hooft,
Als ghy het alderminſt gelooft,
U ſoo eens grijpen by der handt,
U ſoo eens nypen metten tandt,
Dat ghy, uyt enckel onverdult,
U ſotte daet verfoeyen ſult.
Het is daerom de beſte voet,
Dat yeder ſich van narren hoet:
,, Want 't is voorwaer geen wijſe Geeſt,
,, Die voor geen ſotten is bevreeſt.

Dan het is een ander dingh met genuchlijcke Sotten, die niet beter en weten, of ſy zijn Schat-rijck, ofte grote Prinçen; waer van ick oock eenige exempelen ſal by-brengen.

Thraſillus, woonende te Athenen, viel in ſulcke dwaesheyt, dat hy meende, alle de ſchepen, die in de haven aenquamen, hem toe te behooren, en gingſe derhalven, als hy dacht datſe komen zouden, ſitten wachten, en ontſingſe met groote blijſchap. Wanneer ſy oock nae Ooſten, ofte nae Weſten af-voeren, dan volghden hyſe lange tijdt met het geſicht. Als dit eenige jaren aldus geduert hadde, ſoo quam ſijn Broeder *Criton* uyt Siçilien, die hem aen eenige verſtandige Genees-meeſters overgaf, van de welcke hy geneſen, en met eenen berooft werde van dat groot genoegen. En gelijck hy noch een weynigh heugenis overgehouden hadde van ſijne malligheydt, ſoo ſwoer hy dickwils, nooyt in meerder vreucht geweeſt te zijn, als ten tijde van de malligheydt, geduerende de welcke hy noch pijn, noch eenige droefheydt gewaer en was geworden; gelijck *Athenæus* betuyght.

Diergelijcke vertelt *Huarte*, in ſijn Spaenſch boecxken van 't onderſoeck der verſtanden, van een Pagye, om wiens geneſinge den Doctoor noch van ſijn Heer, noch van den ſiecken geen grooten danck en had. Want in ſijn raſerny konde hy met groot verſtant van regering, en ander hooge ſaken wijſſelijck ſpreken, daer hy, geneſen zijnde, den ouden knecht werde. En ick, ſeyde hy, die te voren de grootſte inbeeldinge van de werelt hadde, en meenden, dat ick ſoo grooten Heer was, dat al de Koningen mijn leen-mannen waren, ('t en ſcheelden niet, al en waſt niet waer, dewijl ick my dat als waer liet voorſtaen, en oock ſoo veel vermaecks daer in hadde, al of het waer geweeſt was) bevinde my nu, 't welck ſoo veel te arger is, inder waerheyt een armen Pagye, en dat ick wederom ſal moeten dienen den genen, die ick geduerende mijn ſieckte niet voor een Lacquay ſoude, begeert hebben. Van diergelijcke ſpreeckt de Poëet *Horatius* in ſijnen tweeden brief van 't tweede Boeck:

Indien ick eenigh ſoet uyt dwaeſheyt mocht genieten,
Ick woude liever geck by al de werelt hieten,
Als wijs en treurigh zijn. Daer is een man geweeſt
Van wien men wonder hoort, en vremde dingen leeſt:
Nu ſagh hy (naer het ſcheen) gedans en kamer-ſpelen,
En hoorde ſoet geluyt, en ſang van helle kelen;
Maer ſchoon al is de man in deſe raſerny,
Noch is hy niet te min van quade parten vry.
Hy dede niemant quaet, en van ſijn loſſe vlagen
En konde niet een menſch met recht of reden klagen,
Wie dat hem immer ſagh, of veel ontrent hem quam;
Niet een die quaet onthael of eenigh leet vernam.
Maer deſen onverlet een van de naeſte magen,
(Die in ſoo goeden vrient geen dwaeſheyt wou verdragen,
Vermidts het vreemt geraes hem byſter tegen was)
Bequam een Medeçijn die hem de key genas.
Maer als hem dit gewoel was uyt het hooft genomen,
En dat hy wederom geſontheyt had bekomen,
Doen was de man ontſtelt, en byſter ſeer geſtoort,
En gaf ſijn naeſte bloet al menigh bitter woort.

Wat ging de vrienden aen mijn breyn te leggen quellen,
Om juyſt nae haren ſin dit hooft te willen ſtellen?
'k En dede niemant leet, maer was geduerigh ſoet;
Nu lijd' ick oock verdriet gelijck een ander doet.
Men heeft my quaet gedaen, men heeft my niet geneſen,
Ick wenſte noch te zijn gelijck ick plagh te weſen,
Ick was (hoe dattet ging) geruſt en wonder bly,
Waerom dan wech-gejaeght mijn ſoete dwepery?
Voorwaer dat ghy beſtont en zijn maer vijſſe-vaſen,
Wat roerdet eenigh menſch of my de ſinnen raſen?
Wat had ick doch te doen ontrent een medecijn?
Ick heb verſtants genoeg magh ick maer vrolick zijn.

Seer wel ſeyt *Aretino*, dat hy geluckigh is, die mal is, en in ſijn malligheydt een ander vrolick maeckt, en ſijn ſelven. Soo waſſer een, die veel Katten hiel, de welcke hy dapper ſtreelden, ſeggende dat het Leeuwen waren.

In de laetſt voorleden eeuwe was te *Milan* een knecht van *Cremona*, die hem vaſt voor liet ſtaen, Paus te weſen, en had ſijn kamer tot een raet-kamer gemaeckt, en daer in Kardinalen, Aerts-biſſchoppen, Biſſchoppen. Op ſeker uure van den dagh, die hy van ſijn Meeſter vry hadde, ſloot hy ſijn ſelven in die kamer, ging ſitten op een groote ſtoel, gelijck een nieuwe Paus, ſtack ſijn voeten uyt om te laten kuſſchen, ontfing Geſanten, koos Cardinalen, ſchickte brieven uyt; en vergaf nieuwe ampten van den Apoſtoliſchen ſtoel. En aldus volbracht hebbende deſe ſijne treffelijcke malligheyt, en wonderlijcke vreught, ſoo keerden hy wederom tot ſijnen gewonen dienſt ſonder eenigh gerucht te maken.

Den edelen Heere *Piero Ubaldini*, Ridder, in de ſtadt *Urbin*, in Italien, hadde eenen ſtal-knecht, genaemt *Triumpho de Camarino*, de welcke, als hy in ſijnen dienſt quam, bedong een uure daeghs tot ſijn tijdt-verdrijf, de ſelve geduerende ging hy in ſijn kamer, en ſloot die ſoo vaſt toe, datter niemant, als met ſijnen wil, in en mochte, daer na hing hy tegen de muur een gordijn van ſwart linden, daer de Paus met de Cardinalen op geſchildert was, als ſy raet houden, en veel Koningen, Prinçen, Heeren, en Velt-overſten. Dat gedaen zijnde, ſpeelden hy de perſoon van den Keyſer (die hy hem liet voorſtaen te weſen) hebbende een Kroon van papier op 't hooft, en een Scepter in de handt, en gingh daer by ſitten, en beginnende in de perſoon van de Paus eenige dingen voor te ſtellen, noopende den ſtaet van de Chriſtenen, gebruyckte de volgende reden: „ Mijn lieve broeders, en kinderen in Jeſu Chriſto, onſe vergaderinge ſtreckt daer toe, dat ghy malkanderen wilt lief hebben; en om u in achtinge te geven, dat ghy u volck regeert in alle Godt-vreeſentheyt, dat ghy de wapenen nederleght, en ophoudt van onder malkander te oorlogen, en alleen ſtrijdt om voorte ſtaen het Chriſtelijck geloof, gequelt, en onderdruckt van de ongeloovige, en raſende Turcken. Indien ghy niet en omhelſt met groote moedt deſen mijnen voorſlagh, ghy ſult ten laetſten verlieſen het geluck op deſe aerden, en de heerlijckheyt van den Hemel, en ſult gaen in 't rijck der hellen, daer ghy eeuwigh ſult gepijnight werden. Derhalven, mijn zalige kinderen, let wel op mijne woorden, en volght mijnen raet. Als *Triumpho* dit, en meerder diergelijcke redenen in den naem van de Paus geſeydt hadde, ondertuſſchen dickwils uytſpouwende; ſoo antwoorden hy daer nae van wegen den Keyſer, wiens gewaedt hy aen hadde: „ Heylige Vader, ghy ſpreeckt ſeer wel, en het ſoude goet weſen, dat men dede 't gene ghy voor-ſlaet: maer begeert ghy, dat men uwe redenen geloof geeft, begint ſelve eerſt om ons een goet exempel te geven, als een goet herder; en by aldien ghy ſulcks niet en doet, ick verſtae, ſoo veel mijn belanght, te beſitten mijn Rijck ſonder vreeſe van de Turcken, noch van de helle, daer ick verſekert ben, dat het niet quaet te woonen en is. Want de voorleden nacht heb ick daer in mijnen ſlaep geweeſt, met groote vreught, en genoegen van mijnen geeſt; ick ſpeelde in de *Palmagie-baen* met vele Heeren, en Baroenen, en daer nae reed ick op lichte, en raſſe paerden; diergelijcke te Napels, en te Sicilyen niet en zijn: ten laetſten ſpeelende, en boerende met de ſchoonſte, en lodderlijckſte Juffrouwen van de werelt, ſagh ick *Lucifer* (die de tanden een voet uyt de mont ſtaken) komen uyt een treffelijck Hof, om te paert te gaen. En als ick na hem wilde toe-loopen, om met een groote eerbiedigheydt hem de ſtegel-reep te houden; ſoo quam my een Edelman waerſchouwen, dat ick niet voorder ſoude gaen, wilde ick niet op-gegeten weſen: ick gingh evenwel ſonder eenige vreeſe na hem toe. Den goeden Heer my bewijſende alle de vriendtſchap van de werelt, ſeyde: Mijn ſoon, weeſt nu, en alle tijdt van herten wellekom. En doen te paert geſeten zijnde, gingh door alle ſijn Koninckrijck, het welck met ongelooflijck getal van volck bewoont wert. Als ick daer nae wilde vertrecken, om mijn middaghmael te houden, ſoo ſeyde my een braef Edelman, Waer heen Chriſten Keyſer? ghy kondt hier wel eten. Ick antwoorden hem, Wel eet men dan oock in deſe plaets? Jae men eet en drinckt hier luſtigh, ſeyde hy. Dewijl men dan hier luſtig, en vrolijck is (antwoorden ick) en, by den baert van *S. Antony*, goede dagen, en een genuchlijck leven heeft, ſoo en wil ick hier niet van daen. Ick verſtae, Heylighſte Vader, dat de genuchten, die ghy in u byſonder leven, en in huys hebt, boven alle menſchen, met uw kinderen de Cardinalen van de H. Kercke, mijn oock geoorloft zijn. *Triumpho* alle

deſe

deſe ſotte klap uytgelapt hebbende;eens van vreugden roepende, en opſpringende, began te ſpreken van ſijn vroome krijghs-daden, en nemende den roskam in de handt, ſchermde voor die Koningen, Prinçen, en Heeren, en ſeyde doen uyt haren naem de grootſte drollery, die men ter werelt ſoude mogen bedencken. En als hy ſijn reeckeningh maeckten, dat de uure om was, dan gingh hy uyt ſijn kamer, de eene tijdt wat vroeger, de ander wat later, en begaf ſich dan om de paerden te kammen, het huys te vegen, en alles neerſtigh te doen, dat van ſijn werck was. *Ubaldini* ſijn meeſter, niet konnende bedencken, waer de ſtal-knecht die uure in beſtede; nam voor, daer op te letten, en hem verbergende ontrent de kamer van *Triumpho*, ſagh al de tijdtkortingh, door een reet van de muer, en willende dat eenige van ſijn huys-genooten mede deelachtig ſoude weſen van dat vermaeck, dede die komen op de ſelfde plaets, daer ſy al het ſpel van den ſtal-knecht aenſagen, en hoorden 't gene nu verhaelt is. Op 't eynde als ſijn Meeſter ſagh, dat hy began op „te houden, ſoo riep hy hem luyt toe, Mijn *Trium-* „*pho*, ick verblijde my grootelijcks in uwen trooſt, „en geluck, dat ghy van ſtal-knecht geworden zijt „Keyſer der Chriſtenen. Ick bidde u dan, dat, ſoo „lange de fortuyn u houdt op den geluckigen top „van het radt, u gelieft ſomtijdts om mijn eens te „dencken. *Triumpho* hoorende dat hy geroepen werde, en ſiende dat hy ontdeckt was, ſtondt verbaeſt als een klock-gieter, en was ſoo verſtoort, dat hy, ſijn gordijn ſchielijck van de muer afgenomen, en opgevouwen hebbende, terſtondt uyt den huys gingh, ſonder oorlof aen ſijn Meeſter te nemen, en ſonder dat men ooyt daer nae heeft konnen weten waer hy vervaren was. *Des diverſ. Leç. de Guyon.*

Ick hebbe hier in de Stadt een degelijck man verſocht, die my ſeyde, den gantſchen nacht overleydt te hebben; by aldien den Hertogh van Brabant, te Dordrecht quam,of hy hem de hoge handt behoorde te geven; maer dat hy beſloten hadde ſulcks niet te doen, als verre boven den Hertogh weſende. Deſe ſchonck veel Kaſteelen wech, en gaf den Geneesmeeſter ſijn Nichte, die by hem was, met het Graefſchap van Hollant; Want ſeyde hy, 't en komt my op ſoo een beuſeling niet aen.

Marcellus Donatus verhaeldt in 't 2. Boeck van ſijn vremde geſchiedeniſſe op 't 1. Cap. van een Vrouken, dat geloofde aen een Koning verlooft te weſen, de welcke als ſy by gevalle eenige ſtucxkens glas, ofte yet anders blinckende in handen kreegh, liet haer voorſtaen, dat het Paerlen, en Diamanten waren, geſonden by haren vryer den Koningh, en bewaerde ſulcks, als een aengenamen Schat, in een kofferken, dat van diergelijcke knoejery vol-gepropt was.

Hier uyt ſiet men, al is 't, dat de Melancholijcke menſchen wel meeſten tijt vol benaeutheyt zijn, en dat daerom *Hippocrates* twee teyckenen, als haer eygen zijnde, ſtelt, *Vreeſe* en *Droefheyt*: dat evenwel eenige onder haer zijn met ſonderlingh *Vermaeck*. Onder de twee Wijſ-geerige *Heraclitus*, en *Democritus*, wert den eerſten, die de ellendigheydt van de Werelt geſtadigh beſchreyde,en de eenſaemheyt ſochte, by *Theophraſtus* voor Melancholijck gehouden: en men hout, dat den anderen die niet en dede, als de ydelheyt des Werelts ſonder ophouden te belacchen,aen de ſelfde malligheyt vaſt was. Soo iſſer een die geſtadigh lachten, inſonderheyt by volle Maen, geneſen van *Valeſcus*.

Ariſtoteles verhaelt, datter te *Abydos* een Man was, die beginnende te leuteren, eenige dagen nae malkanderen op het tonneel gingh, als of hy een ſpel ſoude ſpelen, en dat hy daer alles dede, 't welck tot ſoodanige ſpelen vereyſcht wert: maer dat ſulcks daer nae wederom vergingh.

Vertelt noch van een Waert te *Tarente*, die 's nachts ſtal, en daeghs ſijn dingen wel waer nam: die dagh, en nacht de ſleutel van de herbergh aen ſijnen riem droeg, ſonder die ooyt te verlieſen, ofte dat hy hem af-handigh konde gemaeckt werden van de gene, die daer op toeleyden.

Het was mede eenen drolligen haen, daer *Seneca* van ſchrijft *Suaſor. 2. Senetio*, ſeyt hy, was van heel beroert verſtandt, die anders niet en begeerde, als dat groot was. Sprack groots, hy wilde geen huysraet, nochte knechts hebben, als groote: jae broeden ſijn ſelven ſoo mal, dat hy grooter ſchoenen liet maken, als ſijn voeten: nam oock een Byſit van de grootſte, die hy krijghen konde: ſoo dat hy in de wandelingh geheeten werde, *Senetio de groote.*

Siet verder van deſe vreemde Inbeeldingen den wijdt-beroemden *Zacutus Luſitanus* 1. *Hiſtor.* 37.

(2) Dat in deſe Kranckſinnigheyt de kranckheyt in de Herſſenen is, daer en ſtaet geenſins aen te twijffelen, gelijck terſtont uyt de oorſaken ſal blijcken. Maer alſoo mede niet ontkent en kan werden, dat wanneer het gemoedt ontroert door gramſchap, droefheyt, blijdſchap, vreeſe, en andere bewegingen, ons Hert merckelijck benaeuwt ofte verheugt wert,en dat de bewegingen des gemoedts in 't Hert geſchieden; en dat de *Melancholye* is een kranckſinnigheyt met ſoodanige beweginge: ſoo moet men oock toeſtaen, dat in de Melancholijcke ſieckten het Hert mede lijdt, jae dat dickwils het beginſel van de Melancholye uyt het ſelfde komt. Want als de gematigheyt van het Hert bedorven is, dan bederftſe oock de gematigheyt van de Herſſenen: en als de levend-makende Geeſten van 't Hert onſuyver zijn, ſoo vallen oock de Zielijcke onſuyver, die van de ſelvige in de Herſſenen gemaeckt en onderhouden werden.

(3) De naeſte *oorſaeck* van de Melancholye beſtaet

uyt een ſtercke Inbeeldinge, de welcke de Zielijcke Geeſten der Herſſenen vaſt ingedruckt is. Die Melancholijcke Geeſten werden onſuyver, en bedwelmt op driederley manieren: ofte dat ſy ſoo voortkomen door eenig gebreck van de Herſſenen; ofte al zijnſe van haren eygen aert ſuyver, door vermenginge van eenige onſuyvere ſtoffe, ofte, door mangel, datter is aen 't bloedt, en de levend-makende Geeſten, de ſtoffe van de Zielijcke, gelijck nu geſeydt is.

(4) Het *Onderſcheydt* van de Melancholijcken wert eerſt genomen uyt de gedaente van de Kranckſinnigheyt, die veel en verſcheyden is, nae de verſcheydenheyt van de verkeerde Inbeeldinge. De oorſaeck van die verſcheydenheyt is, eerſt den aert van de Melancholijcke vochtigheyt, die in ſommige onſuyver, in andere ſuyver is, in eenige wat aengebrant; daer na de natuere en gelegentheyt van de Herſſenen, en 't geheele lichaem. Dan mede de gewoonte en maniere van leven. Maer het voornaemſte onderſcheyt, 't welck tot het geneſen meeſt doet, wert genomen van de plaets, in de welcke die vochtigheyt groeyt, ofte overvloedig vergadert; en daer uyt ſpruyt vierderhande onderſcheydt van *Melancholye*. De eerſte is, die haren aenvangh in de Herſſenen heeft. De tweede, die komt door mededeelen van 't Hert, en 't geheele lichaem. De derde, die haren oorſpronck heeft uyt het Ingewandt, *Hypochondriaca* geſeyt. Waer toe mede behoort de gene, die veroorſaeckt wert door de Lijf-moeder. Die wy evenwel van de derde daerom verſcheyden, om datſe een byſondere geneſinge vereyſcht.

(5) [Belangende de teeckenen,] Wanneer de Melancholye voor handen is, dan heeft de ſiecken ſware droomen, en ongeruſten ſlaep; daer na wert hy geſtadigh wacker gehouden, is droevigher en ſwaermoediger, als hy plagh, vreeſt en ſchrickt ſonder eenige oorſaeck, ofte blijft hartneckigh op eene gedachte ſtaen; de welcke als ſy by-blijven, *Teeckenen* zijn van tegenwoordige Melancholye. Hier na werden de ſiecken ſwijgende, ſoecken alleen te weſen, zijn vol achterdencken, vergeten ofte en begeren niet, te eten, ſuchten, en verhalen dickwils haren adem; en ten laetſten, als het quaedt toeneemt, ſoo brengen ſy met woorden en wercken haer Inbeeldinge voor den dagh, ſoo dat men merckelijck kan ſien, datſe niet wel by haer ſinnen en zijn, ſonder evenwel eenighe dulligheydt ofte Koortſche.

Indien de Melancholijcke vochtigheden van het Hert, en alle Slagh-aderen van 't geheele lichaem nae de Herſſenen geſonden werden, dan is de Kranckſinnigheyt geſtadigh, de welcke evenwel eenige verheffinge, en verminderinge heeft. Men ſiet oock dat het weſen van Melancholijcke geſtalteniſſe, is bruyn, mager, ſoober.

Wanneer het Ingewant eenen ſwarten, ofte donckeren damp in 't verſtant op geeft, ſulcks wert men gewaer, datter een brant en kloppinge in den buyck is, ſonder dorſt. Want het teren van de Maegh beſchadight zijnde, werter veel Speeckſel uytgeworpen, het welck de mont vochtigh hout. Daer van komt oock windigheyt, riſpen, rommeling in den Buyck, dickwils oock Hert-klopping, en groote bekommering. Nae het gebruyck van heete ſpijſe, en die hart te verteren is, ſoo wert den damp nae bovenen geheven, waer van de verhaelde toevallen, en de malle gedachten toe-nemen; maer verſachten door verkoelende ſpijſe, door aftreck, braken, en op-riſpen. In vele kan men van buyten een ſtijf, en pijnlijck geſwel voelen ontrent de Milt en Dermſchijl (die deſe kranckſinnigheyt inſonderheyt veroorſaken) en dan zijnder andere teyckenen by, hier nae in de gebreken van die deelen te verhalen.

Als den ſwaermoedigen damp uyt de lijf-moeder in de Herſſenen opſtijght, dan zijn ſoodanige, 't zy Vrouwen, ofte Jonge Dochters (want die, en de Weduwen daer meeſt mede gequelt werden, als het Bloet te overvloedigh in de Lijf-moeder vergadert zijnde, geen uytkomſt en vindt) ſeer benaeut en ſchrickachtigh ſonder reden, ('t welck niet geſtadigh en duert, gelijck mede in de laetſt voorgaende) ſy en maken nergens werck van, maer alles ſtaet haer tegen. Sy klagen van pijn op verſcheyde plaetſchen, maer inſonderheyt ter zijden het Hert, aen de ſlincker zijde, die dickwils de gantſche man beſlaet: en voornamelick van klopping in den rug ontrent het middelrift, het welck geſchiet door de groote Slag-ader aldaer leggende. Want alſoo het Bloet, ontrent de Lijf-moeder ſittende, onſteeckt, ſoo wert dien brant de groote Slach-ader mede gedeelt. Sy ſlap en oock ongeruſtelijck: de kamer-ganck, en ſtonden zijn ofte geſtopt, ofte weynigh voortkomende.

De Melancholye, die haer begin in 't Hooft ſelve heeft, wert daer aen bekent, datter geen teyckenen uyt het Hert, ofte Ingewant en zijn, en dat ſy geſtadigh is, heel ſel, met ſterck geſicht. Datter voor gegaen zijn waken, ſorge, geſtadige gedachten, onvoorſiene ſchrick, en diergelijcke dingen, die de Herſſenen verdroogen, en de Melancholijcke vochtigheden daer in laten komen, gelijck uytſinnigheyt, vallende-ſieckte.

(6) Wat de *Voor-teyckenen* belangt. De Melancholye, wanneer ſy niet te diep gewortelt en is, en maeckt ſoo veel gevaers niet, als de dulligheydt, ofte uytſinnigheyt, en kan in 't eerſte oock lichtelijck geneſen werden. Gelijck *Galenus* ſchrijft dickwils gedaen te hebben, alleen met een goede maniere van leven, waer door goet, fijn, en klaer Bloet gemaeckt werde; en daer beneffens met het lic-

lichaem, en 't Hooft te vervochtigen, inſonderheyt met badt-ſtoven van werm Water. En dan is 't een goet teycken, dat het lichaem van de Melancholijcken toeneemt. Want ſulcks beduydt, dat het Bloet beter, en gematiger wert, dan als ſy veroudert is, valtſe ſeer moeyelijck om te helpen, en blijft gemeenlijck tot het eynde by; gelijck oock de gene, die aenge-erft is.

De Melancholye die uyt andere delen voortkomt, heeft minder gevaer, en valt lichter te geneſen, als die haer begin in de Herſſenen heeft. En van d'andere lichter, die uyt het Ingewant, en Lijf-moeder opſtijght, als die van het Hert en 't geheele lichaem haren oorſpronck treckt. Wert oock met minder moeyten verdreven, die met een lach is, als die ernſtigh is, om arger vochtigheden; gelijck oock lichter is, in de welcke maer alleen de Inbeeldinge, als daer met eenen de reden-kavelinge bedorven is. Die buyten gewoonte in lacchen, of ſchreyen uytberſt, vervalt lichtelijck in een dulligheyt.

De wegh, die in de Melancholye tot de doot leyt, is ofte door verſwacken van de krachten, 't welck allenckskens geſchiet, als de fiecken, door hertnec-kigheyt, eten, nochte drincken en willen, weynigh ofte niet en ſlapen, en haer met droefheyt, en ſwaermoedige gedachten ellendighlijck van de been helpen: ofte door treckinge der leden, ofte Vallen-fieckte, wanneer de ſtoffe haer begeeft tot het beginſel der Zenuwen, ofte nae de Breyn-vlieſen.

De wegh tot de geſontheyt is, als de Melancholijcke vochtigheyt ofte verdwijnt, wanneer ſy weynigh is, ofte nae leeger, en ſlechter deelen van de nature gedreven wert, en dan komt te loſen door het ſpeen, Kramp-ader, ofte de Aderen van de Lijf-moeder; ofte in ſchorſt en diergelijcke Huyt-gebreken verandert; ofte oock dat ſy door goede Genees-middelen begint te minderen, en overwonnen te werden.

(7) Om nu tot de *Geneſinge* te komen. Alſoo de *Melancholye* beſtaet uyt ſwart, en onſuyver Bloet, ſoo dient het ſelve geſuyvert, en wederom tot behoorlijcke geſtaltenis en gematigheydt gebracht te werden. Indien de veelte beſwaert, ſoo mach men Ader-laten, ofte egels ſetten aen de Speen-aderen, die het ſwaerſte, en groſte Bloet hebben. *Hollerius* verhaelt in ſijn uytleggingen op de 21. Kortbondige ſpreucke van *Hippocrates* in 't 6. Boeck, van een Melancholijcke, die 's nachts langs de ſtraet loopende, by ongeval een quetſuere in ſijn been kreegh, en hoe hy, door veel bloeden, van ſijn Melancholye ontſlagen werde: Wat voorder de inwendige genees-middelen belanght; de Melancholijcke vochtigheden bereyt zijnde door die middelen, die beſchreven zijn, in 't eerſte Deel, 4. Boeck, en 5. Cap. van den Schat der Ongeſontheyt, moeten allenckskens geſuyvert, en afgeſet werden, door de droogen, ofte mengel-middelen in 't 7. Capittel aengeweſen: maer hier dienen alleen gebruyckt de ſlapſte, dewijl de Melancholijcke vochtigheyt door de ſtercke meerder geterght, als geſuyvert wert. Wanneer deſe Kranckſinnigheydt haren oorſpronck neemt uyt de Milt, gelijck meeſt geſchiet, ofte eenig ander ingewant, ofte de Lijf-moeder, gelijck de Vrouwen ſulcks veeltijdts onderworpen zijn, dan dienen gebruyckt de genees-middelen, die tot die deelen, in 't eerſte Deel, en 4. Boeck mede beſchreven zijn, (als voor de Milt, in 't 16. en voor de Lijf-moeder, in 't 18. Capittel.) ſonder te verſuymen by de ſelvige te doen de gene, die de Herſſenen konnen ſtercken, in 't 11. Capittel te ſien, als oock het Herte (in 't 13.) verheugen, waer onder in deſe gelegentheyt wel de voornaemſte zijn *Saffraen*, en *Conf. Alkermes.*

Hier moet met alle neerſtigheyt gelet werden, om goet, ſuyver, en klaer bloedt te maken, het welck alle quade oorſaecken kan beteren, en overwinnen. Hoe ſulcks te doen is, ſullen wy terſtont in de maniere van leven aenwijſen. Ondertuſſchen dient inſonderheyt gearbeyt om die quade Inbeeldinge, in een andere, die daer regel-recht teghen ſtaet, te veranderen. Soo ſchrijft de Grieckſche Genees-meeſter *Trallianus* in 't 17. Cap. van ſijn 1. Boeck, van een Vrouwe, die door het langh afweſen van haren Man, gantſch Melancholijck was, ſoo datſe een yegelijck oock grammelijck toeſprack. Dan ſy genas door het gene de Poëet *Tibullus* aen ſijn Vryſter ſchrijft:

Ick wil in grooten haeſt aen u vertreck genaken,
Eer dat een ſnelle poſt u des ſal kondigh maken,
Soo dat ick ſchijnen ſal aen u verbaeſde Ziel,
Als of ick vleugels had, of uyt den Hemel viel.

Want de Man ſchielijck, ſonder te vooren yet te laten weten, t'huys komende, vertoonden ſijn ſelven noch wel te pas te zijn. De Vrouw hem alſoo, buyten hope, ſiende, en met groote blijdſchap omhelſende, werde terſtont van alle vrees, en ſwaermoedigheyt ontſlagen, en quam wederom tot hare natuerlijcke geſtaltenis, ſoo datſe geen andere geneſinge van doen en hadde.

(8) Mae? alſoo men tot de veranderingh van Inbeeldinge niet wel en kan komen, en dat ſoodanige door ernſtige vermaningen dickwils noch hartnec-kiger werden; ſoo en is'er niet beter, als dat men [hier ſoodanige maniere van leven onderhouden als in 't volgende 8. Cap. van de dulligheyt beſchreven ſtaet: en voorders] hare gedachten in volght, als ofte ſy ſoo wel waren, en dat men haer niet te min na de konſt bedrieght. Waer van wy eenige geluckige geſchiedeniſſen ſullen verhalen.

Levinus Lemnius ſchrijft in 't 2. Boeck van de Gematigheden op 't 6. Cap. hoe t'ſijnen tijde een

groot Heer ſoo verre van ſijn ſinnen gedwaelt was, dat hy ſijn ſelven liet voorſtaen, al overleden te weſen. En als ſijn vrienden hem, door bidden, ſmeecken, kijven, vermaenden, om wat harts te maken, ſoo en wilde hy nergens toe verſtaen, voorwendende, dat hy doot was, en dat die ſoo geſtelt waren, geen voedſel van doen en hadden. Doen hy ſcheen van honger te ſullen ſterven, (alſoo den ſevenden dagh voor handen was, die in ſoo langh vaſten meeſtendeel doodelijck valt) ſoo begonnen ſy een middel te bedencken, waer door hy mochte van deſe ſchadelijcke Inbeeldinge verloſt werden. Daer op lieten ſy in de ſlaep-kamer (die te vooren wat duyſter gemaeckt was) komen eenige mannen, met een doodt-kleet om haer naeckte lichaem, gelijck men de dooden in de kiſt leyt, die gingen ſitten aen

een tafel, daer van alles wel op-gediſcht was, en vermaeckten haer luſtigh met eten, en drincken. De ſiecke ſulcks ſiende vraeght wat daer te doen was, en wat voor volck hy ſagh? Hem werdt van haer geantwoort, dat ſy doode luyden waren. Waer op hy ſeyde, Wel eten oock de dooden? Wel jae, riepen d'andere, en wilt ghy ſulcks weten, komt mede aenſitten. Terſtont ſprongh de Melancholijcke ten bedde uyt, en dede met die geveynſde dooden een goede maeltijdt: en nae den eten gaf men hem een ſopken, daer wat in was om te ruſten, en quam alſoo nae den ſlaep wederom tot ſijn ſelven. Even diergelijcke geſchiedeniſſe vertelt *Guyon 2. de diverſes Leçons 25.* van een Advocaet, de welcke gebeurt ſoude weſen in 't jaer 1550.

Seker Genees-meeſter *Philodotus*, genas een, die meende, dat hem 't hooft afgeſlagen was, als een tyran zijnde, met hem een looden hoet op 't hooft te ſetten, welckers gewicht hy vernemende, voelde dat hy een hooft hadde, en was ſeer verblijd van ſijn verkeerde Inbeeldinge verloſt te zijn. *Trall. 1. 17.*

Een ander (gelijck den ſelfden *Trallianus* verhaelt) genas een Vrouw op de volgende manier. Als ſy geloofde, een ſlangh in-geſlockt te hebben, ſoo dede hy haer in een pot braken, en leyde daer in even ſoodanigh beesken, als ſy geſeyt hadde in 't lijf te hebben.

Daer was een ander, die geloofde, ſijnen neus in ſoo ſchrickelijcke lengte uytgewaſſen te weſen, dat hy de ſnuyt van een Olifant geleeck, en dat hy aen tafel

tafel in de ſchotelen hingh. Seker Genees-meeſter hier over gehaelt zijnde, en ſiende dat het uyt een ſwaermoedige Inbeeldinge quam, hiel met een aerdige behendigheyt eenen gevolden derm aen ſijnen neus, en den ſelfden met een mes wat ſchraepende, liet ſoo nae malkanderen al een ſtuck van den derm vallen; en hem daer op terſtont een ſlaep-drancxken ingevende, en daer nae een goede maniere van leven voorſchrijvende, ſoo bleef al het quaet achter.

Michiel, Heere van *Montaigne au* 1. *Livre de ſes Eſſais*, *Cap.* 21. daer hy ſeer breet handelt, en vele geſchiedeniſſen by brengt, roerende de groote kracht van de Inbeeldinge, verhaelt onder andere, van een Vrouw, die niet beter en wiſt, ofte ſy hadde een ſpel met haer broot ingeſlickt, riep en kermde daer over, gelijck of ſy een onverdraeghſame pijn in de keel hadde, daer ſy meende, dat de ſpel was blijven ſteken. Maer om datter noch onſtekingh, noch ſwellingh van buyten haer eenighſins en openbaerde, ſoo bedacht een gaeuw Man, dat het maer loutere Inbeeldinge en was, genomen uyt het doorſwelgen van een ſcherp korsjen broodt, dede haer braken, en wierp onder 't gene over-gegeven was, heymelijck een kromme ſpel. De Vrouwe meenende, dat ſy die uytgebraeckt hadde, voelden haer terſtont ontlaſt van de pijn.

d'Heere Dr. *Cornelis van Someren*, Schepen, en ervaren Genees-meeſter deſer Stede, heeft my vertelt, over eenige jaren onder hand gehadt te hebben, een Advocaet, die hem vaſt inbeelden, dat achter beyde ſijn ooren een horen begon te waſſen; en den ſelven genefen te hebben met twee Cauſtiken (dat is, Brandt-middelen) op de plaets te ſetten, en dat den Advocaet ſiende 't vleeſch daer uyt vallen, geloofde dat het de horens waren. Een fraeye geneſinge in een gebreck, het welck in de Voor-teeckenen van Mr. *Rondibilis* voor ongeneeſelijck gekeurt wert.

Een ander, wiens Melancholye uyt het Ingewant quam, alſoo hy, door de winden, daer in veel gerommel voelden, liet hem voorſtaen, datter vorſſen, en padden ſijn Dermen door-boorden, en die Inbeeldinge en konde hem door geenderhande redenen uyt het hooft gepraet werden. De Genees-meeſter, om dat hy ſoo veel te beter na ſijnen raedt ſoude luyſteren, ſeyde datter ſoo wat in 't lijf was. Derhalven een Purgatie ingenomen, en een Clyſteer metter haeſt geſet zijnde, werden beſorght, datter in 't becken van ſoodanig gedierte ſoude weſen. Nae dat alles wel gewerckt hadde, hy beſiende de vuyligheyt, en daer in het gene, hy ſijn ſelven ingebeelt hadde, liet voorder die gedachten varen. Het ſelfde meende *Platerus* in 't werck te ſtellen in een Jonghman hier boven vermelt, die mede vaſte, en ſeer hartneckige Inbeeldinge hadde, van vorſſen in 't lijf te hebben: dan alſoo hy ſelfs Doctor gemaeckt was, en dit, en diergelijcke exempelen wel geleſen hadde, ſoo en konde men hem door dit bedrogh niet helpen.

Alex. Benedictus verhaelt in 't 1. Boeck van de Geneſinge der ſieckten op 't 28. Capittel een exempel, van Kranckſinnigheyt uyt een verſtopte *Lijf-moeder* veroorſaeckt. Een Vrouwe, ſeyt hy, liep in ſekere ſtadt van Italien naeckt langhs de ſtraet, de welcke in een Huer-winckel komende, werde daer den geheelen nacht berecht van vijfthien Winckel-knechts, door welcke waer, in den dageraet veranderingh quam, die ſy in eenige maenden te vooren niet gehadt en hadde, en quam alſoo wederom tot haer ſelven. Doch al ſchijnt het ſoo, dat, gelijck de Poëet *Ovidius* ſchrijft 1. *de Ponto* 11.

Wie treurigh is, of ongeruſt;
Geen treck en heeft tot Minne-luſt:

ſoo trooſt evenwel de goede *Thetis* (by Homerus *Iliad.* 24.) haren ſone *Achilles* in ſijne ſwaermoedigheydt, en raedt hem daer toe met diergelijcke woorden,

Indien ghy treurigh zijt, en ſwaer in u gedachten,
Wel aen ick weet u raet, gaet maeckt u blijde nachten,
Gaet kieſt tot u vermaeck een maeght, of geeſtig wijf,
Dat is, voor een die treurt, een luſtigh tijdt-verdrijf.

Een jongh Edelman uyt het hooge landt van *Lymoſin*, verſtaen hebbende, datter een wilde ſwijn ontrent ſijn huys was, gingh gevolght van eenighe knechts, om 't ſelve te ſoecken, met een halve pieck in de handt, en d'andere namen 't gene ſy gereedt vonden, om het wilt te dooden. Het welck van haer opgedaen, en omcingelt zijnde, quam recht op den Edelman aen, en liep by geluck tuſſchen ſijne beenen door, en dede hem ſoo vallen; daer nae willende keeren, om hem te verſcheuren, ſoo werde het van ſijn volck verſlagen. Die Jonghman kreegh ſulcken Inbeeldinge, dat het ſwijn hem een van ſijn beenen opgeſlockt hadde, dat hy de ſelvige in twee jaren, door geenderhande middelen en konde quijt werden. Tot dat ten laetſten twee Monicken op ſijn huys quamen vernachten, de welcke hy ſeyde, geerne ſijn ſelven te ſouden willen begeven in haer ordre, maer dat hy daer geen raedt toe en wiſt, alſoo ſy geen verlamde, ofte gebreckelijcke in en namen, en dat hy maer een been en hadde. De Monicken vraeghden hem, ofte hy een gemaeckt been onder ſijne ſijde kous, die hy droegh, hadde, en baden hem, om 't ſelve te ſien. Waer over ſy hem ſoo vele by-brachten, dat hy die Inbeeldinge verliet, en nu ſagh dat hy twee beenen hadde, met de welcke hy wel gemoedt in 't Klooſter gingh. *Guyon* 2. *de divers Leçons* 25.

d'Heere Dr. *Tulp*, vermaert Genees-meeſter tot Amſterdam, verhaelt in 't 1. Boeck van ſijne Aenmerckingen op 't 50. Capittel, van een Jonghman, die om een blaeuwe ſcheen, die hy onverwacht geloopen hadde, ſijn leven ſo verre moede was, dat hy

ſijn

ſijn ſelven den hals meenden af te ſnijden. Dan de wonde tegen ſijnen danck geneſen zijnde, en quamen de Herſſenen niet tot haer ſelven, maer ſijn inbeeldinge viel daer op, dat hy geloofde geen kuyten te hebben, waerom hy naeulijcks en dorſte door de kamer gaen, vreeſende voor eenigh ongeluck, alſoo hy dat behulp (verſtaende ſijn kuyten) quijt was, het welck den menſche in 't gewicht hiel. Welcke verkeerde inbeeldinge den gemelden Heer *Tulp*, met een aerdigen vont wech nam, latende hem onvoorſiens op ſijn kuyten kloppen, waer door de pijn merckelijck voelende, werde genoeghſaem gewaer, dat hy kuyten hadde, ende en praten na die tijdt niet meerder van die malligheyt.

Het VII. Capittel.

1. *Sotte Liefde*,
2. *Haer naeſte, en verder* Oorſaken, *lief-kruyds quaedt.*
3. *Teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge van de ſelve, als oock*
5. *van 't Vergif der minne-drancken.*

(1) ONder de *Melancholijcke uytſinnigheyt* mach mede wel begrepen werden de MALLE en DULLE LIEFDE, alſoo de ſelve oock de alderwijſte luyden van haer verſtandt berooft, ſoo dat P. *Syrus* wel heeft derven ſeggen, dat Minnen, en wijs zijn naeulijcks de Goden ſelfs toegelaten wert. Soo ſchrijft de treffelijcke Poëet *Arioſto* in ſijn Italiaenſche dichten van *Orlando*, (die hy tot een voorbeelt van een braef helt voorſtelt) dat de ſelfde te voren heel wijs zijnde, door liefde dwaes, en dul geworden is.

Che per amor venne in furor, e matto,
D' huom, che ſi ſaggio era ſtimato prima.

Daer en kan niet ontkent werden, ofte de *Minnaers* hebben een bedorven *Inbeeldinge*, en *Oordeel*; waerom oock van alle oude tijden de liefde afgebeeldt is blindt te weſen. Waer op *Propertius* wel ſeyt 3. *El.*

Mixtam te varia laudavi ſæpe figura,
Vt, quod non eſſes, eſſe putaret amor.

(2) De naeſte en voornaemſte *Oorſaeck* van deſe malle en raſende liefde is, een ſtercke *Inbeeldinge van het beminde.* En alhoewel de liefde in ſijn ſelven niet miſprijſelijck en is, ſoo lange ſy binnen haer palen blijf: als ſy nochtans, die te buyten gaet, dan is ſy, ,, ſeyt *Seneca*, de vergetenheydt van de reden, en ,, naeſt de ſotheydt, een onbequame en vuyle vlec- ,, ke van de geſonde Ziele; verſtoort de beraedtſla- ,, gingen, breeckt hooge en edele geeſten, en treckt ,, den menſche van groote gedachten tot de alderſlechtſte. Want na dat men hem yet dat ſchoon is, ofte ons ſchoon dunckt, ſterckelijck inbeelt, en daer op geſtadigh de ſinnen laet loopen; dan onſtater een onlijdelijck verlangen van het beminde, en daer door ſoo grooten veranderinge in de gene, die bemint, dat men niet ſeggen ſoude (als *Terentius* wel voorgeeft) dat hy de ſelfde was. Want niet konnende het beminde verkrijgen, ſoo en dencken ſy om eten noch drincken, als ofte ſy van haer ontroerde gedachten konden gevoedet werden. Sy en luyſteren nae geen vermaninge, en werden daer door dickwils noch hartneckiger, gelijck *Plautus* ſeer levendigh aenwijſt in *Trinummo.*

Het minnen is een ſelſaem ſpel,
Het brengt de minnaer in gequel,
Het is een los en loſe vont,
Het is een weſen ſonder gront:
Al wat men aen de vryers raet,
Dat dunckt de jonckers enckel quaet;
Doch wat hun afgeraden wert,
Daer henen wil haer grilligh hert:
En wat men ſoo een lincker biet,
Dat wil hy doch ſijn leven niet.
En wat hem niet gebeuren magh,
Daer haeckt hy na den gantſchen dagh.
Roept yemant ſoo een vyſen quant,
Gewis die wijſt hem van der hant;
En ſchoon hem yemant henen ſent,
Hy is ſtracks weder daer ontrent;
In 't korte,, 't is een wreede pijn,
,, In Venus hof verdoolt te zijn.

De reden van deſe hartneckigheyt is, dat de gene die minnen, leven nae hare inbeeldinge, en ſulcke, gelijck *Ariſtoteles* ſeydt 10. *Ethic.* 10. ſluyten voor de reden en vermaninge haer ooren. Daerom moet de tijdt wel beſpiet werden, dat ſy beſt geſint zijn, en hooft en ſinnen geſteldt hebben, om goede vermaningen plaets te geven.

Deſe verſcheyde beweginge komt daer uyt, dat ſy d'eene tijd als ſy goede hope, en inbeeldinge hebben gevat, van tot haer voornemen te geraken, uytberſten in onmatelijcke blijdſchap, en door de ſelve gedreven zijnde, gelijck als op een hollende wagen, veel malligheydt uyt-ſlaen, en vele ſoete kueren bedrijven. Soo dat men van ſoodanige wel ſeggen mach, 't gene *Demodocus* eertijdts ſeyde (*Ariſt.* 6. *Ethic.* 8.) van de Mileſyers, ſijnde niet ſot, ſy doen ten minſten, dat de ſotten doen. Maer als ſy den moedt verloren geven, van haer beminde te ſullen konnen verkrijgen, dan ſijnſe ſtil, benaeuwt, korſel, en toornigh. Dewijl dan hoe het gaet de minnaers vol ontroeringe zijn, vol hope, vreeſe, en bekommeringh, ſoo en is 't niet vremt, dat ſy in een Melancholijcke ſwaermoedigheydt vervallen. Want al ſchijnt de liefde in 't beginſel maer een ſoetigheyt, en vermakelijckheydt te weſen ſoo doetſe evenwel metter tijdt door geſtadige bekommeringh, vaſten, waken, en de heyvighſte ontroeringen des gemoedts,

waer

waer de minnaers ſonder ophouden mede gequelt werden, veel Melancholijcke vochtigheden in 't lichaem groeyen, die dan oock ſoodanigen geſtalteniſſe in de Herſſenen drucken. Soo dat het gene eerſt maer jock ſcheen, daer nae allenckskens, als een vermakelijcke ſaeck, diep in de Herſſenen geprent zijnde, vleeſch en been doet verteren, gelijck *Seneca* oock wel ſchrijft in *Hippolyto*:

Labitur totas furor in medullas,
Igne furtivo populante venas;
Non habet latam data plaga frontem,
Sed vorat tectas penitus medullas.

De vierde Oorſaken van deſe Ontroeringe zijn alle de dingen, die tot liefde konnen verwecken. En alſoo de liefde een verlangen, en begeerlijckheydt is, en dat men niet en verlangt, als na 't gene, dat men kent; ſoo is den eerſten trap van de liefde, het *geſichte*, en daer van ſeyt de Poëet *Propertius* 2. *Eleg.* 12.

Het Oogh is in het Minnen
Een leytſ-man van de Sinnen.

Want de ſchoonheydt, ſchrijft den ouden Poëet *Muſæus*, quetſt door 't oogh het Herte veel raſſer als een vliegende pijl; waer door een ſwering in 't Gemoet veroorſaeckt wert. Het welck over een komt met het gene wy leſen by *Plutarchus* 5. *Symp.* 7. dat de Vryer heel ſmelt, aenſiende de ſchoonheyt van ſijn Vrijſter, al of hy in haer ſchoot; en dat aen d'ander zijde het oogh van de beminde aen alle kanten beſigh is, om te om-vatten, en vaſt te binden het Herte van den minnaer. Soo is *David*, door het ſien van *Betſabe*, 2. *Sam.* 11. en *Dido* van *Eneas*, met liefde ontſteken. Maer de liefde die alſo door het oogh, ofte 't oor ingekropen is, wert verder ingelaten door *Eenigheydt, Ledigheyt*, het leſen van *Minneboecken*, den geſtadigen *Omgang*, *Kuſſchen*, en *Lecken* van de beminde. *Seneca* ſeyt wel *Octav.*

Vis magna mentis, blandus atque animi calor
Amor eſt: juventæ gignitur luxu, otio
Nutritur inter lætæ fortunæ bona.

Onder deſe oorſaken wert mede by velen geſtelt het *Lief-kruydt*, geloovende dat het yemant, die niet en bemint, ſoude doen beminnen. Maer ſulcks en kan geenſins geſchieden. Want alſoo de liefde een begeerte is van wat ſchoons, en dat de begeerte niet en kan weſen ſonder voorgaende kenniſſe, en dat de gene, die dat lief-kruydt ingegeven wert, dickwils den minnaer niet en kent, ofte, wel kennende, haet, ſoo en kan het ſelvige geen liefde verwecken, als alleen ſijn werck doende op het lichaem (dat het wel met geyligheydt kan ontſteken, ſonder nochtans het ſelfde tot ſeker perſoon te bepalen) maer niet op het gemoet ofte de Ziele, de welcke haer vrye macht heeft.*Dan wy leeren door de ondervindinge, dat ſoodanige Minne-drancken in plaetſche van minnende, de menſchen dul maken. So ſchrijft *Plutarchus* uyt *Cornelius Nepos*, dat dien rijcken, en grooten Velt-overſten der Romeynen *Lucullus* ſijn ſinnen bijſter geworden is, door dien hy van ſijn dienaer vergeven was, die hem nochtans Lief-kruydt inghegheven hadde, om te beter in ſijn gunſte te ſtaen. Daerom raet den meeſter van de Minne-konſt wel te rechten in ſijn 3. Boeck, de Vryſters geen Lief-kruydt in te geven: als kracht tot uytſinnigheyt hebbende:

Door liſt een minnen-dranck aen vryſters in te geven,
Dat ſchaet haer aen den geeſt, of gaet haer aen het leven.

Behalven *Lucretius*, *Cornelius Gallus*, *Silvanus*, en andere hier door raſende geſtorven, wert oock geſchreven, dat de Roomſche Keyſer *Caligula* van ſijn huyſvrouw *Cæſonia* Lief-kruyt in-gegeven is, waer door hy gantſch onſinnigh werde. De Keyſer, en Koning van Vranckrijck *Karel de Kaluwe*, is mede door een Minne-dranckſken, hem van een Jode ingegeven, omgekomen, gelijck *Krantſius* verhaelt 2. *Saxon* 30.

De Poëet *Iuvenalis* wijſt het vergif aen in ſijn 9. Schimp-dicht, te weten *Hippomanes*, uyt het voorhooft van een geworpen veulen.

Hierom is 't, dat de Roomſche wetten op den hals verboden hebben, yemant minne-drancken in te geven: dewijl de ervarentheydt geleert heeft dat ſy geen Lief-kruyt, maer Dul-kruyt, en Doot-kruydt en zijn.

De vis die giftigh aes heeft in het lijf geſogen,
Wort naer men wilt gefoolt, en daer men wilt getogen:
Maer als men deſe vang aen gaſt of vrienden biet,
Soo dientſe voor de mont of voor de mage niet.
Als yemant is vergift door looſe minne-drancken,
Hy ſchijnt gemaeckt te zijn tot enckel venus jancken;
Maer veeltijts feylt de geeſt, ſoo dat hy niet en kan
Vervullen, daer het dient, de plichten van de man.
Al die met open keel hen geven om te drincken
Wat ſotte liefde mengt, wat Circe plagh te ſchincken,
Zijn dof en ſonder geeſt, gelijck een deuſigh ſwijn,
Soo datſe tot den buyck alleen genegen zijn.
Een van het geeſtigh volck die, met geleerde dichten,
Ging çieren ſijnen tijdt, en in het duyſter lichten,
Verviel in dwepery, om dat ſijn jonge vrou
Hem door een minne-dranck tot minnen trecken wou.
Hier door is (ſoo men hout) Caligula bedorven,
Lucullus uyt-geteert, Silvanus mal geſtorven,
Hier door heeft menigh wijf, al ſcheen de liefde groot,
Door onbedachte ſucht een lieve man gedoot.
Dies iſſer opgevolght dat alle goede wetten
Haer tegen dit bedrogh met harde ſtraffen ſetten;
Soo dat het jongſte recht met al den ouden tijdt
Geen liefde rancken dult, geen minne-drancken lijdt.

(3) De Teycken van deſe malle liefde en zijn niet qualijck te kennen, alſoo de de verliefde de ſelvige niet wel en konnen verbergen? maer ſy latenſe altijt aen het een, ofte ander eynde uytberſten.

Hoe datje Gelt, of Liefde ſluyt,
Sy wil, en zal, en moeter uyt.

Het weſen van de minnaers is bleyck, en ongedaen, haer oogen zijn ingevallen, maken vreucht, als ſy meenen wel met de Vrijſter te ſtaen, zijn droevigh en ſomber, als ſy voor de blaeuw ſcheen vreeſen. Sy doen veel dat ſy niet gewent en zijn, ende en houden haer gewoonlijcke ſtemmigheyt niet. Waer van *Ovidius* wel ſeyt ten inſicht van *Iupiter*,

't En wil niet t'ſamen gaen: 't en heeft oock geenen val;
Geduchtheyt is te ſtrengh, en liefde veel te mal.

De Vader van den Keyſer *Vitellius*, anders (gelijck *Suetonius* betuyght) een fraey Borgemeeſter zijnde, was ſoo verſot op een ſeker meyt, dat hy met haer Speeckſel onder honigh vermenght, niet ſelden ofte heymelijck, maer in 't openbaer en alle-daegh, ſijn aderen, en keel voor een genees-middel beſtreeck. Men vint evenwel ſommige, die de noodt en beſchaemtheyt dwingt, om haer liefde met gewelt te bedecken, jae die liever ſouden ſterven, als de ſelve openbaren. Hier toe dient wel een wacker vernuft. Want een Genees-meeſter by ſodanige gehaelt zijnde, en vindende haren pols ras, haer water root, en vyerigh, van wegen het waken, vaſten, en geſtadige ongeruſtheyt, die het Bloet, en de Geeſten dapper onſteken, ſal niet anders konnen oordeelen, als datter Binnen-koortſche, ofte eenige andere onſtekinge in 't lichaem is. In die gelegentheyt alſſer eenig achterdencken van Verlieftheyt valt, ſoo dient naerſtig gelet te werden op de veranderingh in 't weſen, en den pols: waer door *Galenus* getuygt ondeckt te hebben de liefde, daer een Vrouw ſieck aen lag; als oock van een Ridder, die op een anders Byſit verlieft was. Maer ſulcks is al lang te vorẽ ſeer konſtig in 't werck geſtelt, by den grooten *Hippocrates*, die van wegen ſijn hooge wetenſchap door geheel Grieckenlandt vermaert zijnde, ontboden was by *Perdiccas*, Koning van Macedonien, de welcke aen een langhduerige ſieckte lag, die voor de tering gehouden werde. *Hippocrates* (gelijck *Soranus* in ſijn leven beſchrijft) by hem komende, en neerſtelijck lettende op de nature van des Koninghs ſieckte, merckt uyt ſeker teken, datſe quam uyt eenige ontroeringe des gemoets: want ſijnen pols anders ſlappelijck ſlaende, vermeerderde ſoo haeſt als een van de by-wijven van ſijn overleden Vader *Alexander*, genaemt *Phyle*, van ſonderlinge ſchoonheydt, ontrent ſijn bedde quam. Op welcke de Koning *Perdiccas* ſo verlieft was (ſonder het ſelve te derven aen haer ontdecken) dat hy allenckskens als ſnee verging; ſoo groot was het gewelt van 't bedeckte Vuur, het welck evenwel aen de pols uyt-brack. *Hippocrates* hier door hebbende ontdeckt de oorſaeck van des Koning ſieckte, heeft den Genees-middel oock behendelijck by gebracht. Want als hy de ſelvige aen *Phyle* te kennen gegeven hadde, en dat ſy den Koning wel ſtreelden en lief koosden, ſoo is hy in korten tijdt bekomen, en tot ſijn vorige geſontheyt herſtelt.

Diergelijcke geſchiedeniſſe iſſer beſchreven van *Val. Maximus* 5. 7. en *Plutarchus* in het leven van *Demetrius*, die gehouwt hebbende ſijn dochter *Stratonice* met den Koning *Seleucus*, ſoo geviel het dat de Voor-ſoon van die Koningh, genoemt *Antiochus*, verliefde op deſe *Stratonice*, ſijne Stief-moeder, een vrouw van byſondere ſchoonheyt: jae deſe Liefde gingh ſoo hoogh, dat hoewel hy ſijn beſt dede, om de ſelve te overwinnen, ſoo bevandt hy hem nochtans de ſlapſte, alſoo dat hy oordeelde datter geen genees-middel en was, als alleen de doodt, gevoelende ſijn begeerte beriſpelijck, en ſijne genegentheyt ongeneſelijck. Op deſe wanhope beſluyt hy ſijn leven en liefde te eyndigen door den honger, en veynſende een ander ſieckte te hebben, die hem den etens luſt wegh nam, werde in korte tijdt heel ongedaen, en als uyt-geteert. *Eraſiſtratus* een vermaert Medicijn, en Neve van *Ariſtoteles*, gehaelt zijnde om hem te geneſen, werde haeſt gewaer, dat de quelling uyt Liefde ontſtont: dan hy en konde niet weten, op wien hy verlieft was. Om daer achter te komen, bleef hy een geheelen dagh voor het bedde van den jongen Prinçe, ſeer naeuw lettende op alle de gene, die in de kamer quamen, en op alle de veranderingen, die hy in hem voelde. Voorders werde hy gewaer, ſoo dickmaels als *Stratonice*, ofte alleen, ofte met geſelſchap by hem quam, hoe *Antiochus* veranderde in ſijn aengeſicht, dat dan root, dan bleyck werde, hoe hy haer lodderlijck aenſagh, en dickwils in ſijn reden bleef ſteken, hoe ſijn pols t'elcken raſſer en hooger gingh;

Daer de ſchat is, is het hert,
En de handt is by de ſmert:
En het ooge ſwiert altijdt,
Daer een jeughdigh herte vrijdt.

Remy Belleau ſeydt dat het ken-teecken van de Liefde in de Borſt gedragen wert:

Les Chevaux pour les mieux cognoiſtre,
Bien ſouvent à la cuiſſe dextre,
Portent une marque de feu;
Et moy auſſi toſt, que j'ay veu
Vn amoureux, je le devine:
Car il porte à ſa poictrine
Vn ſignal, qui paroiſt peu.

De Genees-meeſter beſloot uyt deſe, en andere diergelijcke teeckenen, dat het de Liefde van *Stratonice* was, die hem dus verre hadt doen verſeylen. En nae dat hy langh by ſijn ſelve overleyt hadde, of hy de oorſaeck van de ſieckte aen den Koningh te kennen ſoude geven of niet: ten laetſten hem vertrouwende op de Vaderlijcke Liefde, die hy ſijnen Sone toedroeg, en ſiende dat het anders den Prinçe ſijn leven ſoude koſten, verſtoutende ſijn ſelven, om den Vader aen te ſeggen, dat het niet als Liefde

was,

was, 't welck ſijnen Soon quelde: maer dat het ſulcke Liefde was, die niet voldaen en konde werden, en over ſulcks de ſieckte ongeneeſelijck. *Seleucus* werde van deſe tijdinghe heel verbaeſt, en vraeghde na de oorſaeck van de ongeneſelijckheyt. Om dat hy, antwoorde *Eraſiſtratus*, verlieft is op mijn Huys-vrouw. Ey lieve, ſeyde de Koningh, daer ick u altijdt voor ſoo goeden vriendt gehouden hebbe, ſoudet ghy niet willen haer aen mijn Soon laten trouwen, om hem van de doodt te verloſſen? Ghy en ſoudet ſulcks niet willen doen, antwoorde hy, indien het *Stratonice* was, die hy beminde. Och, riep de Koningh, of ſy het was! Het welcke *Eraſiſtratus* hoorende, en vaſt vertrouwende dat de Koningh ſulcks ſeyde, niet uyt een beveynſt herte, maer beladen met liefde van ſijn ſoon, aengeſien de tranen die hy ſtorte: hem by de handt grijpende, ſeyde ront uyt: Ghy hebt Heer Koning hier in mijn hulpe niet van doen: ghy kondt alleen, zijnde Vader, Man, en Koningh; oock Genees-meeſter weſen van de ſieckte van uwen Soon, die op *Stratonice* verlieft is. Het welck by den Vader verſtaen zijnde, laet ſijnen Raet vergaderen, en om ſijnen Soon te behouden, doet hem kroonen Koningh van hoog Aſien, en geeft hem *Stratonice* ten houwelijck. *Canace* ſchrijft deſe wetenſchap haer Minne toe in de brieven van den Poëet *Ovidius*:

Mijn Voeſter heeft den brant, van mijn bedeckte wonden,
Uyt ick en weet niet wat, behendigh ondervonden;
Die ſeyde my in 't oor: Ick ſie het datje mint,
En dat u jeughdigh hert tot vryen is geſint.

Deſe manier om de ingekropte Liefde te ontdecken wert ſeer aertdigh uytgebeelt in het Spaenſche Heydinneken *Conſtançe*, verſocht zijnde, om Juffr. *Giralde*, daer van het bedde houdende, te beſoecken, en haer ondervragende van verſcheyde qualen, als ſy geen recht antwoort bequam, begon ten laetſten een vryer op de baen te brengen. Ick ſal de verſſen hier uyt den *Proef-ſteen* ontleenen, te meer om dat de teeckenen van deſe Liefde aldaer noch breeder uytgebeeldt zijn.

Hoort, (ſeytſe) kenje niet een hups en aerdigh quant,
De ſchoonſte van de ſtadt, jae van het gantſche lant?
Hebt ghy hem menighmael niet geeſtigh hooren praten,
Of door een gunſtigh oogh tot in het hert gelaten?
Waerom doch ſoo geveynſt, dat ghy ſoo langen tijt
Hem in bedencken houdt, en niet te wil en zijt?
Ey lieve, ſooje meent den vryer ooyt te trouwen,
En wilt hem niet te langh in anghſt en twijffel houwen;
Een die ſijn tanden breeckt als hy een noote kraeckt,
Diens vreught is niet te groot ſchoon hy de kerren ſmaeckt.
Giralde kreegh een blos, en wert geheel ontſteken,
Als ſy dit geeſtigh dier van vryen hoorde ſpreken,
En ſchoon ſy veynſen wouw, haer bloedt is boven haer,
Dat maeckt haer innigh hert ten vollen openbaer.
Haer geeſt is op de loop, haer pols *begon te jagen,*
En al met vreemt gevoel van ongelijcke ſlagen.
Conſtançe wederom: Nu ſie ick wat'er ſchort;
Ghy (wat ick bidden magh) en doet u niet te kort,
Spreeckt ſoo de reden eyſcht, en laet u moeder weten,
Wat voor een edel geeſt u ſinnen heeft beſeten;
Want hoe ghy langer ſwijght, en meer u ſieckte deckt,
Hoe dattet uwe jeught tot grooter hinder ſtreckt.
De ſiecke vryſter ſucht, en al haer leden beven,
Haer ſinnen even-ſelfs die worden omgedreven:
Nu ſie ick (ſprack de maegt) wat kunſt en wijſheyt doet:
Ghy weet, gelijck het blijckt, den gront van mijn gemoet.
Des wil ick nu voortaen in geenen deel verſwijgen,
Waer nae te deſer uur mijn jonge ſinnen hijgen,
Wat dient'er meer geveynſt? ick ben van liefde kranck,
En dat heeft nu geduert wel ſeven maenden lanck.
Wilt dit nu met beleyt mijn ouders openbaren,
En raedt hun acht te ſlaen op mijn bedroefde jaren;
Want ſoo ick dien ick min niet haeſt genieten magh,
Soo is de gront geleyt van mijnen laetſten dagh.
My ſal geen ſpruyt, of kruyt, geen ſap, of pap geneſen;
Ick ſal begraven zijn, ick wil begraven weſen,
Indien ick niet en krijgh hem die mijn hert bemint,
En ſonder wien mijn ziel geen ruſt op aerden vint.
T'erſtont nae dit geſpreck ſoo ſtortſe duyſent tranen,
Die met een ſtage vuur haer teere wangen banen.
Conſtançe trooſt de maeght, en geeft haer goeden moet,
En ſtremt, door ſoet geſpreck, haer gullen tranen vloet.
Hier op is, des verſocht, de moeder ingekomen,
Die had tot haer behulp een Doctor met genomen;
Conſtançe gaet'er by, maer tradt bezijden af,
Daer ſy haer met beſcheydt het ſtuck te kennen gaf.
Het ſpeet den Medecijn, dat ſy de rechte gronden
Van deſe maeghde-quael had kunſtigh ondervonden;
Te meer, vermidts hy weet dat oock de kloeckſte man
Dit uyt geen herte-ſlagh of ader voelen kan.
Maer als hy in geſpreck met haer begon te treden,
Doen gingh Conſtançe ront, en gaf hem deſe reden:
Een maegt *van* achtien jaer, afkeerig van genucht,
Die veeltijdts ſonder ſlaep *geheele nachten ſucht,*
Die, als men ſlechts begint van vrijers *yet te ſpreken,*
Verandert in gebaer, *en laet haer* woorden ſteken,
Die ſtaegh wil eenſaem *zijn, en nimmer uyt en gaet,*
En, ſchoon al iſſe jongh, het ſoet geſelſchap haet.
Die geel en deerlijck ſiet, *en leeft* als ſonder eten,
Wat ſoo een vrijſter ſchort dat heb ick wel te weten;
Ick ſegge, dat geen ſalf haer oyt geneſen kan,
Maer dat haer ſtil gebreck vereyſcht een ruſtigh man.
Hier by koomt dat ick ſie haer oogen in geſloncken,
Maer vierigh *even-wel, gelijck als helle voncken,*
Haer pols geweldigh ras, *haer water byſter root,*
Hoe! kan dit anders zijn als enckel minne noot?
Voor my ick ſtel het vaſt. Ghy mooght het overleggen,
V dochter even-ſelfs zal u de waerheyt ſeggen,
Soo gy haer recht bevraeght. Want, na haer ſaken ſtaen,
De noot die roept om hulp, daer is geen veynſen aen.

Als men dan ſiet aen een Vrijſter ſoo ongedane teyckenen, als *Conſtançe* nu verhaelt heeft ſoo dient men in't raken van de pols, van de gene daer achterdencken op valt, indien de perſoon ſelfs niet en kan verſchijnen, eenige redenen te verhalen, en dan wel te letten ofte daer geen verandering in weſen, ofte pols en komt. Want ſulcks geſchiedende, ſoo mach men wel gelooven, datter niet en hapert, als Liefde. Hier uyt hebben ſommige gemeent ofter een minne-pols was, en of men uyt den byſonderen Ader-ſlagh konnende de Liefde gewaer werden: maer datter ſoodanige geen en is, en dat de onvoorſiene veranderinge ſulcks alleen te kennen geeft, wert met de reden aengeweſen by d'Heer Ridder *Iacob Cats*, in ſijn aenmerckinge op de gemelde Hiſtorye.

(4) Wat de voorteyckenen aen gaet die wert ſeer ſwaer gehouden. Daer over beklaeght hem *Apollo* by den Poëet *Ovidius*, dat hy in ſijn macht hebbende de krachten der kruyden, ſijne Liefde even-wel met geen kruyden te geneſen was. Soo dat de Poëet *Propertius* oock ſeer wel geſeyt heeft 2. *Eleg* 1.

Wat ſieckte dat een menſche quelt,
Al is hy wonder vremt geſtelt,
Dat jaeght een dranck, een machtigh kruyt,
Dat jaeght een kunſtigh meeſter uyt.
Maer brant van liefd' en minne-pijn
Die paſt niet op den Medeçijn.

Even-wel is in't beginſel dit quaet wel te ſtuyten: maer als men het diep heeft laten in kruypen, ſoo dat het heel de overhandt genomen heeft, dan verandert het wel in een dulligheyt; en de gene die daer aen vaſt zijn, komen allenckskens uyt te teren, ofte te verdroogen; jae ſommige benemen haer ſelven het leven.

(5) Derhalven dat hier tot geneeſinge gedaen dient, en moet geenſins uytgeſtelt werden, maer in't begin by de hant genomen, eer het quaet te diep gewortelt is. Het welck de Meeſter van de konſte der minnen wel leert in ſijn eerſte Boeck van de remedie der Liefde:

Geſellen hoort een woort. Wanneer u teere ſinnen
Gevoelen eerſt den brant en hellen om te minnen,
Soo vint u metter daet ontrent het weligh kruyt,
En, eer het vorder gaet, ſoo roeyt den wortel uyt.
Gelooft het, dien het raeckt, met lang hier op te wachten
Soo wort de liefde ſterck en boven uwe krachten;
Dat eerſt een beeckje was, dat wort een groote ſtroom:
Dat eerſt een tackje was, dat wort een grooten boom.
Een ſieckte die wel eer ſtont haeſt te ſijn geneſen,
Kan heden buyten raet en ſonder hope weſen:
Een die ſijn tijdt vergeeuwt als hy wat goets vermach,
Sal niet bequamer zijn oock op den naeſten dach.
Wy zijn onachtſaem volck, en ſleuren alle ſaken,
En willen als het dient niet aen het zeer genaken:
Daer kruypt dan even ſtaeg, daer kruypt de kancker voort,
Om dat het ſlim vergif niet eer en was geſtoort.
Voelt daerom eenich menſch van Liefde ſich bevechten,
Die zy flucx in de weer, en laet hem onder-rechten;
Maer doe het met beleyt, en eer het vinnich quaet
De ſinnen overloopt, en vaſt gewortelt ſtaet.
In qualen van den geeſt, in ſieckten van de leden
Daer wijſt de ſtage daet, daer leert de vaſte reden
Dat yder raet behoeft, en dat te rechter tijt,
Al eer het ſlim bejagh tot in het herte glijt.
Daer zijnder onder u van ſoo verdraeyde ſinnen,
Die, ſonder voor beraet, haer ſtellen om te minnen;
En als het ſlim fenijn is aen het hert gegaen,
Dan ſpreeckt men om behulp de beſte vrienden aen.
Dit zijn, onwijſe jeught, dit zijn verkeerde ſlagen,
Ghy dient van eerſten aen om raet te komen vragen;
Het is van oudts geſeyt, ,, Het licht dat voren gaet,
,, Dat geeft in alle ding voor-al de meeſte baet.

Plinius ſchrijft in 't 30. Boeck van ſijn natuerlijcke Hiſtorye op 't 16. Capittel, dat de Liefde verkeert met een dronck van *Bocken-water*, tot meerder tegenheyt *Nardus* onder 't ſelve gemenght.

Ian de Vigo Genees-meeſter van den Paus *Iulius* de II. neemt den dreck van de gene daer yemant op verlieft is, en brant die, ſeggende dat dien reuck den amoureuſen ſeer goet is, om de Liefde te vergeten. Maer deſe vijgen ſchijnen gekomen te ſijn uyt den winckel van de Meeſters, die by *Ariſtophanem* Dreck-eters genaemt werden. *Albertus Magnus*, en *Cardanus* prijſen hier toe verſcheyde geſteenten. Sommige het *Bloedt* van de gene die bemint wert: het welck wy leſen by *Iul. Capitolinum*, in 't werck geſtelt te zijn van den Keyſer *Marcus Aurelius*, om wech te nemen de ongetoomde Liefde, die ſijn huyſvrouw *Fauſtina* een Schermer toe-droegh, door raet van de Chaldeers. Deſe raden den Keyſer, dat hy den ſchermer in't heymelijck ſoude doen door ſteken, en *Fauſtina* van ſijn Bloet laten drincken den ſelfden nacht als hy by haer ſlapen ſoude. Het welck wel na haer ſeggen uyt viel: maer van dat by ſlapen is gekomen *Antoninus Commodus*, een van de Bloedtdorſtige en wreetſte Keyſers van Roomen, die hem altijdt onder de ſchermers begaf, en meer den ſchermer geleeck, als den vromen Keyſer *Aurelius*, die dat quaet alleen aen ſijn Vaderlandt dede, dat hy *Commodus* voortgebracht heeft, gelijck de Poëet *Auſonius* ſchrijft:

Hy dede maer een eenigh quaet,
Tot nadeel van den Roomſchen ſtaet:
Dat was vermidts de goede man
Een Soon by ſijn Fauſtina wan.

Indien deſe dulligheydt uyt overvloedt van 't zaedt komt, ſoo ſal men daer toe gebruycken ſoodanige genees-middelen, die het ſelve verminderen,

ren,

ren, en ſijn prickelende kracht uytbluſſen. Hier toe is eerſt dienſtigh het Ader-laten; en dan het zaedt van *Cuyſch-boom*, van *Wijnruyt*, van *Coriander*, van *Lattouw*, en van *Porceleyn*, *Canfer*, en diergelijcke verkoelende, ofte verdroogende. De *Weegh-bladeren* geſtampt, en ingedroncken verminderen de geyligheydt, en veel gedroncken nemen die geheel wech. Hier toe kan mede gemaeckt werden de volgende Conſerve: N. *Conſerf van Plompen* 2 onçen, *Zaedt van Cuyſch-boom*, *Lattouw*, *Porceleyn*, *Coriander* van elcks 1 ſcrupel. *Troch. de Camphora* 2 ſcrupels. Met *Syroop van Plompen* gemenght tot een Conſerve, en daer van des avonts, en 's morgens de groote van een Ocker-noot gebruyckt.

Wat voorder de maniere van leven aengaet, alſoo de ſelve in 't 1. Boeck 4. Cap. van het eerſte Deel in den Schat der Geſontheyt aengeweſen is, ſoo en behoeft die hier niet wederom verhaelt te werden. Wy ſullen derhalven dit Capittel beſluyten met de geneſinge der gener, die Lief-kruydt ingenomen hebben.

(6) Soo drae achterdencken valt, dat yemandt Lief-kruydt ingegeven is, ſoo ſal men terſtont ſoecken te beletten, dat het vergif, in 't welck het Lief-kruydt verandert, niet nae het Herte en treckt, en alſoo den menſche om hals brenght. Daer toe is voor eerſt noodigh een Braeck-middel (beſchreven in 't eerſte Deel, en 4. Boeck, op 't 7. Cap. N. 6. van den Schat der Ongeſontheyt,) waer by altijdt wat dient gemenght, het welck 't vergif wederſtaet, als *Citroen-zaet*, *Geſegelde aerde*, *Mithridaet*, *Theriakel-water*, *Zout* van *Carduus Benedictus*, van *Alſſen*, ofte *Wijnruyt*, en van de ſelve dient oock na het braecken een drancksken gemaeckt om te ſweeten, het welck eenige dagen na malkanderen moet vervolght werden, in een ledige Maegh. Daer nae, en ondertuſſchen, dienen oock gebruyckt te werden genees-middelen, die het vergif tegenſtaen, en het Herte tegens 't ſelfde verſtercken, gelijck die beſchreven zijn in 't eerſte Deel, 4. Boeck, en 13. Cap. van den Schat der Ongeſontheyt.

Het VIII. Capittel.

1. *Dulligheyt*,
2. *Oorſaken.*
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *en Maniere van leven.*

(1) OP de *Melancholye*, ofte Ydelheyt van ſinnen volght wel lichtelijck een *Mania*, ofte *Dulligheyt*, die niet veel anders van malkander en verſchillen, als in meerder ſelligheyt van oorſaeck, en toevallen. In de Melancholye zijn de Geeſten duyſter, en bedwelmt, in de Dulligheyt vuurig en brandende. Soo dat de DULLIGHEYT niet anders en is, als een bedorven inbeeldinge en oordeel, ſonder Koortſche, met ſtoutigheyt, onvertſaeghtheyt, ſlaen, en ſtooten, haren oorſpronck nemende uyt een heete en vuurige geſtalteniſſe der zielige Geeſten, en Herſſenen.

Deſe Dullen beelden haer mede wel in, gelijck de Melancholijcken, 't gene niet en is, maer ſy gaen vry wat verder, ſonder eenigh onderſcheydt te maken tuſſchen goet ofte quaet, tuſſchen vriendt ofte vyandt. Jae de Uytſinnigheyt gaet haer ſoo verre, dat ſy als dulle beeſten, een yeder met tanden en nagels op 't lijf willen. Sy houden evenwel noch dickwils de geheugeniſſe, het welck daer uyt blijckt, dat ſy hare gewoonlijcke liedekens noch na malkanderen weten te ſingen.

Wat belanght de *plaetſe*, die hier gerocht is, al hoewel het gemeene gevoelen is, dat het de *Herſſenen* alleen aengaet, gelijck 't oock eygentlijck doet; ſoo en is evenwel niet te twijffelen, uyt de groote onſtuymigheyt des gemoedts, dat het *Herte* mede daer toe oorſaeck geeft. Waer toe oock groot blijck by-brenght, dat de Dulle luyden in haer huyſkens geſloten zijnde, al is 't midden in de winter, van geen kouw en weten: het welck niet en ſoude konnen geſchieden, by aldien het Herte de hitte met de Geeſten, door het geheele lichaem niet en verſpreyde. En hebben evenwel geen Koortſche, door dien datter geen verrottinge by en is; en daerom en is niet vreemt het gevoelen van *Platerus*, dat hier by de hitte een quade hoedanigheydt is, gelijck men oock bevindt, dat de Dulligheyt uyt Lief-kruydt, en ander vergif voort-gebracht wert.

(2) Het gene die hitte in de Geeſten onſteeckt, is (als voorgaende oorſaeck) *ſwarte*, *en verbrande Gal*. Het welck *Plautus* oock wel geweten heeft *Amphitr.*

——— *Atra bile percita eſt*,
Nulla res tam delirantes homines concinnat cito.

Deſe Gal houdt haer ſomtijds in de Aderen van 't gantſche lichaem, ſomtijdts in de gene, die dicht by de Herſſenen zijn, veeltijdts in de Vrouwen ontrent de Lijf-moeder, uyt bloedt en zaet aldaer vergadert, en bedorven; waer mede hier ſeker bruyne Weduwe gequelt zijnde, quam onlanghs by den Borgermeeſter loopen, en haer in de beſte geſtalteniſſe niet ſtellende, vraeghde of daer yet onbrack dat men haer geen man en gaf. En ſulcks gingh ſoo verre; dat men genoodtſaeckt was, de ſelve in 't Dul-huys te beſtellen. Andere verhalen van de gene die hier of Dul langhs de ſtraet liepen, en dat het ſelfde geholpen werde op die maniere, als wy van diergelijcke Melancholye geſeyt hebben.

De uytwendige oorſaken zijn een *Heete geſtalteniſſe des luchts*, gelijck in de Honts-dagen, wanneer het bloedt ſeer verhit, als oock in den Herſſt, als 'er

veel ſwarte Gal vergadert werdt. Waer toe inſonderheyt helpen *Droefheyt*, *Bekommeringh*, *Spijt*, en *Gramſchap*.

Cleomenes, als hem tot ſchande na-gegeven werde, dat hy ſijnen eedt gebroken hadde, uyt ſpijt Dul werdende, ſneed ſijn lichaem van onderen tot bovenen open, en ſtorf aldus al lacchende.

Iovius verhaelt, van den Turckſchen Keyſer *Amurathes*, dat als hy de ſtadt *Coria* (de welcke hem van *Schanderbeeck*, die hy ſelfs opgevoedt hadde, met liſt ontnomen was) te vergeefs beſtormt hadde, uyt ſpijt in een Dulligheyt verviel, en alſoo ſtorf. Soo ſchrijft *Platina* van den Paus *Bonifacius* de VIII. dat als hy die van 't geſlacht *Columna*, uyt haer Vaderlijcke Steden gejaeght hadde, en onvoorſiens van *Sarra Columna* te *Anagni* betrapt, en gevangen gehouden werde, Dul en raſende ſtorf. Soo dat hy in den ſtoel gekomen was als een Voſch, geregeert hadde als een Wolf, en geſtorven was als een Hont. *Ranulp. Walſing. Haillan*, &c.

Soo beſchrijft *Sophocles* den Grieckſchen Vorſt *Aiax*, dat hem geweygert zijnde de wapenen van ſijn overleden Neef *Achilles*, die door den Raedt *Ulyſſes* wierden toegeleyt, in ſoo onverbolligen Dulligheyt gerocht, dat hy het vee aen-viel, meenende dat het Griecken waren, ſommige bandt, ſommige keelde, en een grooten ram geeſſelde, geloovende dat het *Ulyſſis* was; en ten laetſten oock in ſijn eygen ſweert viel. Soo dat de gene, die als de ſterckſte onder de Griecken, alles uytgeſtaen hadde, de gramſchap alleen niet en konde overwinnen, ghelijck *Ovidius* van hem ſchrijſt 13. *Met.*

De Vorſt, die groote man, die legers dorſte tergen,
En oock aen Hector ſelfs een velt-ſlagh plagh te vergen,
Die kouwde lijden kon, en ſweet, en heeten brandt,
En kan ſijn eygen hert niet houden in den bandt.
De gramſchap trock hem wech. Hy greep ſijn eygẽ degen,
En ſeyſ; Dit's immers mijn: geen menſch en heeſter tegen,
Of 't moeſt Ulyſſis zijn, een ſlim een oilijck man,
Die niet, als met de tongh, den oorlogh voeren kan.
Wel aen, ick wil dit ſweert eens tegen mij gebruycken,
Dies ſal op heden noch de doodt mijn oogen luycken.
Dit ſprack de gramme Vorſt, met ongemeene tael,
En, eer het yemandt dacht, ſoo viel hy op het ſtael.

De Melancholye die uyt liefde, ofte Minnedranckskens voort komt, indienſe langh by-blijft, verandert mede in Dulligheyt. De beten van ſekere beeſten, gelijck Honden, Katten, Wolven, maken oock een Dulligheyt, die ſoodanige beeſten in manieren nae volght; ſelfs ſoo verre, dat de gebetene meenen in de ſelfde verandert te zijn. Dan van deſe ſullen wy in 't volgende Capittel handelen.

(3) De *Dulligheyd* is ſeer licht te *kennen* uyt het bedorven inbeelden, en oordeel, waer door de Dulle gantſch onvertſaeght elck een te keer willen met krabbelen, ſchoppen, en ſtooten. Haer weſen is ſtraf, en ſchrickelijck, haren mondt ſchuymt (gelijck d'Heere *de Groot* met de verſſen van den Grieckſchen Poëet *Euripides*, en dit Latijns van *Lucanus*,

Spumea tum primum rabies veſana per ora
Effluit, ———

aenwijſt in ſijn Aenmerckingen op den Euangeliſt *Lucas* 9. 39.) en konnen niet ſlapen, noch kleederen aen haer lichaem lijden, die ſy verſcheuren, en, indien ſy niet wel bewaert en werden, doen haer ſelven te kort. Sommige van deſe Dullen (ſchrijft *Xenophon* in 't 1. Boeck der gedenck-weerdighe Spreucken van *Socrates*) en vreeſen niet eens voor 't gene, dat in ſijn ſelven ſchrickelijck is: en andere ſchricken van 't gene niet eens en ſtaet te vreeſen. De toevallen, en teeckenen van de Dulligheyt zijn wel uytgebeelt by *Io* in de Grieckſche tragedie van den ouden Poëet *Æſchylus*, genaemt den gebonden *Promethus*: wiens woorden wy hier, om kortheyts wille, alleen in Latijn ſullen ſtellen:

Heu, heu, heu, heu, heu,
Rurſus me ſideratio, & attoniti
Furores accendunt, æſtrique ſtimulus
Pungit vehemens.
Cor verò metu animum percellit.
In orbem oculi rotantur.
Extra autem curſum rapior, rabiei
Impetu inſano, linguæ impotens.
Confuſæ autem voces accidunt temere
Acerbæ ad fluctus calamitatis.

(4) Alſoo de ſwarte Gal de booſte en hartneckighſte vochtigheyt is, ſoo valt oock de Dulligheyt, daer uyt ontſtaende, ſeer qualijck te helpen, en geduert dickwils jaren en dagen, ſomtijdts oock het gantſche leven. Dan heeft evenwel in haer ſelven geen gevaer, 't en zy de ſiecken niet willende eten ofte drincken, haer ſelven uyt-hongeren, ofte anders te kort doen. Maer het is een goet teecken, dat ſoodanige een ontlaſtingh krijgen door kamerganck, ſtonden, bloeden uyt de neus, ſpeen, krampader. Het is een doodelijck teecken, in de Dulle ſieckte, ſeyt *Plinius* 7. 51. te lacchen; waer by niet alderhande lach, na mijn oordeel, verſtaen en moet werden, alſoo ſulcks ſtrijden ſoude tegens *Hippocrates*, die de Raſernye met lacchen van minder gevaer ſtelt, als die ernſt is; maer alleen de gene, die *Sardonius* genoemt wert, en is een treckinge tegens de natuere van die deelen, de welcke den lach maken, en alſoo door het trecken het ſelve als naemaken.

(5) Om nu te komen tot de *Geneſinge*. Dewijl de naeſte oorſaeck van Dulligheyt beſtaet in verhitte Geeſten, die haer beginſel, en onderhoudt hebben van diergelijcke vochtigheyt, ſoo moet de ſelvige

voor eerſt bereyt en af-geſet, daer nae van de Herſſenen, en het Hert geweert werden. En dan de onmatigheydt der Geeſten herſtelt zijnde, dienen beyde die Deelen verſterckt, en verquickt: als oock de quade toevallen, gelijck geduerigh waken, verbetert.

Hier toe, nae een voorgaende *Clyſteer*, ofte yet anders om de eerſte wegen te ontlaſten, en iſſer niet bequamer, als het *Ader-laten*, van wegen dat het vermindering maeckt van de heete vochtigheydt, en alſoo by gevolgh mede verkoelt. Ick heb geſien aen verſcheyde, die haer meeſte werck maeckten om de Dulle te helpen, datſe haer grootſte toeverlaet in 't Laten hadden, en 't ſelve twintigh, dertigh, en meerder reyſen doende, vele, die ongeneeſlijck ſchenen wederom tot haer ſelven brachten. En daer toe mach men dan de een, dan de ander Ader nemen; oock het ſpeen, ofte de ſtonden verwecken.

Ondertuſſchen dient de Swarte Gal door de Midelen (beſchreven in 't 5. Capittel en 4. Boeck van het Eerſte Deel, van de Schat der Ongeſontheyd, gekoockt in wey) bereyt zijnde, eens des weecks afgeſet te werden, door de Middelen verhaelt, in 't 7. Capittel van 't ſelfde Deel, beginnende van de ſlapſte, en ſoo allenckskens komende tot ſtercker. Onder die is van oudts ſeer vermaert geweeſt het *Nieſ-kruyt*, ſoo dat als ſy yemant ſagen, die met de kop gequelt was, ſeyden, dat hy Nieſ-kruydt van doen hadde, ofte wel diende te varen na *Anticyra*, daer het ſelfde overvloedigh wies. Hier mede genas *Melampus*, (nae wiens naem een ſoorte van nieſkruyt den naem van *Melampodium* heeft) de Dochters van *Prœtus*, Koning van *Argos*, de welcke haer ſelven in ſchoonheyt ſtellende voor de godinne *Iuno*, waren door den toorn van de ſelve met ſulcken dulligheyt geſlagen, datſe koeyen meenden te weſen, en vreeſende voor de ploegh, haer vlucht in 't boſch namen, *Virgilius* ſchrijft oock *Ecl.6.* dat ſy het loeyen nae-volghden:

Prœtides implerunt falſis mugitibus agros.

Na dat de Swarte Gal eens ofte twee-mael afgeſet is, ſoo dienen mede tuſſchen beyden gebeſight ſoodanige middelen, die het Hert, en de Herſſenen verſtercken, het Bloet, en de Geeſten ſuyveren, en de roockachtige dampen doen verdwijnen. Soodanige ſijn *Plompen*, *Roſen*, *Violen*, *Confilye de Greyn*, *Guldelingen*, en andere in 't 5. en 13. Capittel van het meer genoemde Boeck en Eerſte Deel beſchreven; die met eenen oock de Swarte gal veranderen, en bereyden.

En alſoo de Slaep hier ſeer qualijck, jae in eenige maenden ſomtijdt niet komen en wil, ſoo moet de ſelve ſoo door uytwendige, als inwendige middelen (aengeweſen in 't 9. Capittel 4. Boeck en Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſondtheyd*) gevordert werden, waer in altijdt met voorſichtigheydt dient gegaen te weſen.

Als alles niet en helpt, ſoo mach men komen tot een *Cautery*, en branden boven op 't hooft aen in 't *Bregma* tot op de pan, en houden dat lange tijt open, waer door verſcheydene van de dulligheydt geneſen zijn, gelijck *Guainerius* getuyght. Het welck verſterckt wert, door 't geen *Gordonius* verhaelt van een Dulle, die een wonde in 't hooft krijgende met een breuck in de pan, ſoo lange wel was, als de wonde open bleef; maer dat, die geheelt zijnde, de Dulligheydt wederom quam.

Hier toe behoort mede de Vrouwen ſieckte, *Furor Uterinus* genoemt, in de welcke haer de Lijf-moeder Dul maeckt; en wert door Middelen, die het heet Bloet verkoelen, en het Zaet verdroogen en verminderen, te hulpe gekomen. Waer van eenige beſchreven ſijn in 't 18. Capittel van 't 4. Boeck, Eerſte Deel, van den *Schat der Ongeſontheyd*, en ſullen noch elders aengeweſen werden. D^r. *Foreeſt* verhaelt 10. *Obſ.*24. van een Jongen Dochter, die na het toeheelen van eenige Sweringen in haer been, en het opſtoppen van haer ſtonden, in een ſchrickelicke Dulligheyt verviel, geſtadigh roepende dat ſy in de Hel begraven was, en niet als ſwavel en vuur uytſpoog: maer dat de ſelve genas met het openē van de ader ontrent den enckel (*Saphena* genoemt) na datter ontrent acht oncen ſwart Bloet uyt-geloopen waren.

(6) Om te beſluyten met de *Maniere van leven*. De Lucht dient hier koel, en vochtigh te weſen; en de ſpijſe van de eygen hoedanigheydt, gelijck *doorgeſlagen Gerſte*, *verſch Vleeſch-nat met Endivye*, *Lattouw*, *Bernagye* geſtooft, *Kuyckens*, *Lamſ-vleeſch*, *Kalfs-vlees*, *ſachte Eyeren*; en derhalven zijn in deſe gelegenheyt onbequaem, die Gal, ofte grove vochtigheden konnen maken, gelijck *Runt-Vleeſch*, en alle ander, dat geſouten ofte geroockt is, gelijck oock ſoodanige Viſch. De *Wyn* moet hier gantſch geſchout, ofte die heel dun, en dat weynigh gedroncken werden. Het welck mede plaetſche heeft in *Bier*, dat niet te Hoppigh, ofte te Koppigh dient te weſen. Dan men mach in ſtede van 't ſelfde *Gerſte-water* drincken met *Syroop van Violen*, *Granaat-appelen*, ofte *Bernagye* vermengt: ofte oock verſch gemolcken Melck met ſuycker, ofte een manier van *Amandel-melck* van Gerſte water met verkoelende zaden uytgetrocken; het welck oock den Slaep verweckt, die in deſe gelegentheydt hooghnoodigh is. Hier dient *matelijcke Oeffening*; en een *open Lichaem*: het *Gemoet*, ſoo veel mogelijck is vrolick, ſonder yemant by den ſiecken te laten komen, die hem onaengenaem is; waer toe wel dienſtigh is hem alle vermaeck aen te doen, ſelfs van de *Muſijck*, de welcke, gelijck hier voor verhaelt is, van den eerſten wijſ-gerigen *Pythagoras* ingebracht is om de Ziele te ſtillen, en te bevredigen. Soo leſen wy dat de Dulligheydt van

den

den Koningh *Saul* ſtilde, als *David* op ſijn herpe ſloegh. 1. *Sam.* 16.

Guyon geeft ons hier van een goet exempel op 't 14. Cap. alwaer hy verhaelt in 't 1. Boeck van ſijn verſcheyde leſſen, hoe een jonge, hupſe, en degelijcke Vrouw, verſtaen hebbende, dat haren man ſomtijdts by een ander liep, in ſulcken dulligheydt verviel, dat ſy alle oogenblick, haer ſelven wilde werpen, dan in 't vuur, dan uyt de venſter, dan in 't Water, daer ſy oock tweemael uyt-getrocken was: ſoo dat men haer moſt doen bewaren. De Genees-meeſters en konden hier geen beterſchap toe brengen: maer een Capuçijn daer voor by komende, en biddende om aelmis, hebbende verſtaen het vremt ongeluck van de Juffrouw, gaf raet, om een Luyteniſt by haer te halen, en dat men den ſelven langh by haer ſoude laten, en oock des nachts eenige liedekens voor haer bedt ſoude ſingen. Het welck in 't werck geſtelt zijnde, ſoo ging de dulligheyt in drie maenden over, en ſy bleef daer na wel by haer ſinnen.

Het IX. Capittel.

* *Dulligheyt door Dulle Beeſten veroorſaeckt;*
1. *Van Weerwolven.*
2. *Vyt wat oorſaeck die Dulligheyt van de Beeſten komt.*
3. *Teyckenen van een Dullen hont.*
4. *Voorgaende teyckenen van Dulligheyt in een die gebeten is,*
5. *Kenteyckenen,*
6. *Voor-teyckenen,*
7. *Geneſinge,*

(*) TOt de Dulligheydt behooren mede die uytſinnige ſieckten, in de welcke de ſiecken haer inbeelden, datſe in wolven, honden, katten, en diergelijcke dieren verandert zijn; als oock de gene; die verweckt is door het bijten van eenige dulle beeſten.

(1). Dat de menſchen in wolven veranderen is al van oudts gelooft, en geſchreven by de Grieckſche *Homerus*, *Mela*, *Solinas*, *Strabo*, *Dioniſius*, de Latijnſche *Varro*, *Virgilius*, *Ovidius*, en verſcheyde nieuwe ſchrijvers, daerom by den Francoiſchen *Loupgarous* (welcken naem by *Hadr. Iunius* qualijck gepaſt wert op de *Nachtmerrye*) en by ons genoemt *Weer-wolven*, als die van Menſchen Wolven, en van Wolven wederom Menſchen worden. Het welck de Poëet *Horatius* oock ſtelt, als geloofr te hebben, *Epod.* 12. daer hy ſpreeckt van *Ulyſſis* Met-geſellen, die door de tooovereſſe *Circe* in ſwijnen zouden verandert weſen:

Als Circe dienſtigh vont, Ulyſſis Met-geſellen
In hare eerſte ſtant, door toover-kunſt, te ſtellen,
Verdweenen meeſter daet de borſtels van het ſwijn,
En ſtracks ſo was het volck gelijck als menſchen zijn:
Sy kregen haer verſtant, en al haer vorigh weſen,
Naer dat de naere kol haer boecken had geleſen;
Sy ſlockten geenen draf, noch aten eenigh groen,
Maer droegen ſich in als, gelijck de menſchen doen.

De Grieckſchen Hiſtory-ſchrijver *Herodotus*, en Latijnſche *Plinius* (die nochtans al licht van geloof ſchijnen geweeſt te hebben) als oock *Plato* en *Pauſanius*, verhalen wel ſulcks van andere geſeyt te weſen: maer dat ſy het voor een fabel houden. En over dat gevoelen werden oock wel te recht *Spondanus*, en *Bodin* wederleyt van *Delrio* 2. *Diſquis. Magic. q.* 18. Want de menſchelijcke Ziele en kan geen gedaente geven aen het lichaem van een beeſt; noch een ziele van een wolf aen het lichaem van een menſch, dewijl elcke gedaente vereyſcht een bepaelde, en byſonderlijcken toege-eygende ſtoffe. Is alleen waer, dat de Duyvel wel yemant doet gelooven, dat hy in een wolf verandert is, en derhalven als ſoodanigh hem ſtelt om dieren te verſcheuren, oock dat hy de oogen van de gene, die hem ſien, ſoo beguygelt, dat ſy de uytwendige ſchaduwe van de gedaente voor het rechte lichaem nemende, niet anders en weten, of hy is een wolf. Siet breeder het gene hier over vergadert is by *Goulart* 1. *des Hiſtor. admirabl.* Maer hoe het hier mede zy, 't en gaet onſe konſte niet aen: gelijck wel doet aen andere ſoorte van WOLFS-DULLIGHEYT: te weſen, als de gene, die meenen, in Wolven veranderen te zijn, alleen gedreven werden door verkeerde inbeeldinge, en daer door oock de Wolven in haer doen navolgen; daer ſy evenwel by de gene, die haer ſien, klaerlijck blijcken menſchen te weſen. Soo ſchrijft *Fincelius* datter te Padua in 't jaer 1514. een Huyſman was, die hem inbeelde een Wolf te weſen, en veel volcks in 't lant ombracht. Daer nae met veel moeyten gekregen zijnde, hiel vaſt ſtaende een rechten Wolf te zijn, met dat onderſcheyt alleen dat de huyt met het hayr in hem omgekeert was. Daer om ſommige, die daer by waren, toonende haer ſelven als wreede Wolven, quetſten, om de waerheyt te weten, ſijn armen, en beenen, die ſy oock korteden: dan merckende daer nae ſijne onnoſelheyt, beſtelden hem by de Heel-meeſters, maer was ſoo uytgerecht, dat hy 't in weynigh dagen beſtorf. Diergelijcke exempelen zijn by andere Schrijvers meer te leſen.

(2) De *Oorſaeck* van deſe laetſte dulligheyt komt ſomtijts door het *Bloet*, 't welck gedroncken is van ſoodanige Beeſt, in 't welcke de kranckſinnige meent verandert te zijn. Soo verhaelt *Weinrich* van een Dochter, die geſien hebbende yemant onthalſen, uyt ſchrick een Vallende-ſieckte kreegh, waer toe, als andere dingen niet en holpen, ſy, door raet van yemant, indronck *Katten-bloet*: waer door die Dochter een Katten-aert by wijlen kreeg, en dede al na, dat de Katten in huys doen, als meeuwen, ſpringen, en muyſe vangen. Hy verhaelt oock van een an-

der,

der, die *Verckens bloedt* gegeten hebbende, ſijn ſelven ſat van ſlick at. En die veranderingh is oock elders te ſien. Want het *Bloedt*, inſonderheyt heet, en noch vol geeſt, gedroncken, kan een groote veranderingh in den menſche maken, waer door hy ofte in 't gemeen de wildigheydt van de beeſten naevolght, ofte in 't byſonder de manieren alleen nae aept van 't gene, wiens bloedt hy ingenomen heeft. De reden hier van is wel te begrijpen. Want alſoo het bloedt den aert en de natuere heeft van ſijn dier, en dat alle de werckingen der dieren voornamelijck uytgevoert werden door de wermte, en de Geeſten: 't ſelve dan van den menſche gedroncken zijnde, ſoo is geloofſijck, datter in ſijn Geeſten en wermte, en ſoo vervolgens in de vochtigheden, en vaſte deelen veranderingh geſchiet. Want alle dat verandert, volght de natuere van 't gene de veranderingh maeckt. En dit is miſſchien de oorſaeck, waerom Godt ſoo dickwils, en ſoo ernſtig verbiedt het gebruyck van bloedt, inſonderheydt dat noch heet is, en van levende dieren.

Het ſelfde kan oock plaets hebben, hoewel ſoo veel niet, in de *Melck*, inſonderheyt in de teere jaren gedroncken, en in het *Vleeſch* van de dieren, gegeten. Soo heeft men geſien, dat yemant, die met *Geyten-melck* opgevoedt was, groot geworden zijnde, niet en dede als ſpringen, en hippelen, en, gelijck de Geyten, in 't kruydt knabbelde. Daerom meenen oock ſommige, dat vele Françoiſchen, alſoo ſy dickwils met Geyten-melck opgebracht werden, naeuwlijcks ſtil en konnen ſtaen, noch het hippelen, al zijnſe alleen, en konnen laten. *Plinius* en *Edouardus* ſchrijven, dat de *Beeren Herſſenen* gegeten zijnde, inbeeldinge verwecken, of yemandt in een Beer verandert was. Het welck D^r. *Wierus* oock getuyght t'ſijnen tijde geſchiet te zijn in een Spaenſch Edelman, de welcke mede van ſulcken eten, door boſch en over bergh liep, niet anders wetende of hy was een Beer. Soo ſchrijft *Fernelius* van eenige Jagers, als ſy eenen fellen Wolf doodt geſlagen hadden, hem in ſtucken ſnijdende, tot verſcheyde koketten gereet maeckten. Waer van al de gene, die daer af gegeten hadden, dul wierden, en ſommige oock ſtorven. Waer uyt blijckt (het welck oock met verſcheyde exempelen beveſtigt wert van *Ioh. Bauhinus*) dat de *Wolven* oock de dulligheyt onderworpen zijn: gelijck mede getuyght wert van *Swijnen*, *Oſſen*, *Paerden*, *Voſſen*, *Katten*: maer deſe Dulligheyt valt onder de *Honden* (als heet en droog zijnde) verre uyt aldermeeſt.

Dit Dulle vergif wert meeſtendeel mede-gedeelt met een beet: te weten, door de wonde van 't ſpeeckſel ingeprent. Het welck van ſoodanigen felligheyt is, dat een Vrouw, toe-naeyende een gat, 't welck van een Dullen hont in ſeker kleet gebeten was, en den draet af-bijtende, daer van Dul werde. En *Matthiolus* ſchrijft twee geſien te hebben, die alleen van 't ſpeeckſel te raken, ſonder beet, de Dulligheyt kregen. Sommige hebben ſoo veel doens met de honden, dat ſy de ſelve tot walgingh ſoenen en lecken, het welck in deſe gelegentheyt groot ongeluck baert; waer van den grooten Rechts-geleerden *Baldus* een droevigh exempel gaf, als hy met ſijn hondeken ſpeelende, in ſijn lippe gebeten werde, en daer van een Dulligheyt kreegh, die hem in 't graf bracht.

Op welcke van de verhaelde manieren het vergif van een Dul beeſt den menſche mede-gedeelt wert, en toont terſtont ſijne kracht niet: want hy en voelt dickwils in 't eerſte geen quaet, als miſſchien wat pijns in de wonde, ſoo dat het veeltijdts nae eenige maenden, jae oock jaren eerſt uyt breeckt. Soo hebbe ick onlanghs geſien in den Dijck-graef van Ryder-kerck, die, acht maenden na den beet, van lichaem en gemoedt ſeer wel te paſſe was, tot dat hy nae die tijdt in hevige Dulligheyt (die hy voorſeyde te voelen komen) vervallende, in weynigh dagen ſtorf. Van drie, en vier maenden getuyght *Hildanus*; van acht *Fracaſtorius*; Andere van 6. 7. en 12. jaer; *Braſavola* van 17. *Guainerius* van 18. *Alzaravius* van 40. En alſoo het vergif beſtaet in een verborgen hoedanigheyt, ſoo en kan niet lichtelijck van dat wonderbaerlijck wercken, de rechte reden gegeven werden. Evenwel magh men waerſchijnelijck ſeggen, dewijl het vergif door ſijn geheel weſen van onſe natuere vervreemt is, en van onſe wermte niet overwonnen en kan werden; dat het ſoo langhe als het in 't lichaem blijft, ſijnen aert houdt, en ten laetſten ſijne kracht uyt-geeft, al geſchiedt ſulcks de een tijdt raſſer, als de ander, nae dat het ſelfde meerder ofte minder kracht heeft, om op ons te wercken; ofte oock het lichaem, dat het ontfanght, ſtercker ofte ſwacker is, om 't ſelfde te wederſtaen.

Dit vergif is van dien aert, dat het oock van de gene, die van een *Hont* gebeten is, voort gaet in een ander, die hy komt te bijten, gelijck *Lucianus* wel ſchrijft in *Philopſeudes*. Soo verhaelt *Bauhinus*, dat eenen Waert ſijn gaſten ſpeck voor ſettede van een ſwijn, dat van een Dullen hont gebeten was, waer door alle, die daer af aten, Dul wierden; en noch van een ander ſwijn dat Dul geworden zijnde van een huyſman doot geſlagen, maer niet diep genoegh begraven was. Het welck de voſſen des Winters opkrabden; en van 't ſelve gegeten hebbende Dul wierden. Van de ſelfde zijn daer nae oock menſchen, peerden, en ander vee gequetſt, en alle in Dulligheyt vervallen, en meeſtendeel geſtorven. Waerom een yegelijck hem wel wachten magh yet te eten, ofte te drincken, dat van een Dulle gheproeft is.

(3) Alle beten, 't zy van beeſten, 't zy van men-

ſchen, dewijlſe met een gramſchap geſchieden, ſoo zijnſe quaet-aerdigh, gelijck genoeghſaem blijckt uyt de geneſinge by *Hildanus*, en andere daer van by-gebracht. Soo ſchrijft de Preſident *de Thou* in 't 5. Boeck van ſijn Hiſtorie, hoe dat'er ſeker half naeckt, maer ſterck man van d'Eylanden, in den Schotſchen oorlogh tegen de Engelſchen, ſijn ſelven midden onder de vyanden begaf, en daer een Engelſman by de kop greep, en op ſijn ſchouderen ſmeet, en alſoo met groote ſnelligheyt by de ſijne bracht; maer dat de gevangen hem een venijnige, en by nae doodelijcken tant in de lenden ſettede. Dan deſe beten ſchelen evenwel ſeer veel in gevaer, van de gene, die door Dulle dieren komen. Derhalven om het ſelve in 't eerſte, ſoo veel mogelijck is, te ſtuyten, ſoo dient wel (alſoo aen de wonde ſelver geen onderſcheydt te ſien en is) geweten of den hont (die wy nu ſullen nemen, als de gemeenſte) Dul is ofte niet.

Om ſulcks te ondervinden ſal men geſtampte *Ockernoten* op de wonde leggen; en daer eenige uuren op laten (na de wonde groot ofte kleyn is; want hoe ſy wyder is, hoe de Noten het vergif eerder na haer nemen) en dan de ſelvige voor de hoenderen werpen. Indien den hont Dul is, ſoo ſterven ſy 's anderen daegs; en niet zijnde, blijvenſe in 't leven. Het ſelve kan oock gedaen werden met wat kruym van *Witte-broot*, ofte diergelijcke. Dan hier in dient mede op den hont ſelve gelet, die Dul zijnde, niet eten, noch drincken wil, veel ſchuym en quijl uyt neus, en mont quijt wert, valt een yegelijck aen, ſoeckende de ſelve te bijten, doch ſonder baſſen, heeft ſeer roode en vuurige oogen, draeght aen niemant kennis, laet ſijnen ſtaert, en tongh, (die veeltijdts bruyn ofte geel is, als met Gal beſtreken) uyt de mondt hangen, loopt ſomtijdts haeſtelijck, jae, als ſonder achterdencken, ergens tegen, en blijft d'ander tijdt ſchielijck ſtil ſtaen, en andere honden vluchten voor hem.

(4) Wanneer de gene, die gebeten is, begint benaeuwt en ſonder reden korſel te werden, een ſwaerte, en loomigheyt, gelijck als in quaet weder, door alle de leden voelt, niet ofte ongeruſt ſlaept, vol vreeſe is, en weyniger, als hy gewent is, ſoeckt te drincken, binnen 's mondts mommelt, en al is 't midden op den dagh, om licht roept; pijn in de wonde voelt, (al iſſe al lange geheelt) die na 't hooft treckt, en aldaer een draeyingh veroorſaeckt, ſoo dat hy niet wel voort en kan gaen. Als dit, ſeg ick, gemerckt wert, ſoo magh men wel rekeningh maken, datter Dulligheyt op handen is.

(5) Maer de gene, die nu alreede aen de Dulligheyt vaſt zijn, recken by pooſen haer leden uyt, gelijck die geeuwen, zijn dapper onſteken in haer aengeſicht, hebben een ſchrickelijck geſicht, ſchuymbecken, en ſpouwen op de gene, die haer voor komen, baſſen, en bijten als de honden. Hoewel ſommige noch wat oordeels behouden. Soo vertelt *Gentilis*, datter een Dul Jonghman ſijn Moeder afraden, hem te genaken: want dat hy ſich niet en konde onthouden van te bijten al de gene, die by hem quamen. Sommige van de ſelvige raſen, eenige houden noch wat verſtant tot het laetſte; doch op die tijdt verandert het meeſtendeel. De ſtem is heeſch, den adem kort, ſy braken Gal, en op 't eynde met nock, treckinge der leden, en knarſſen der tanden.

Het gemeenſte teecken is, dat ſy voor het water, en alle vochtigheyt ſeer ſchricken; waer van de reden al van oudts by vele gegeven is, dat ſy in 't water haer inbeelden te ſien het ſchijnſel van den hont, die haer gebeten heeft. Sulcks heeft mede eertijdts een Grieckſch Poëet *P. Silentiarius* getuyght:

> *Wie van een dullen hont is in het lijf gebeten,*
> *Die meynt een hont te ſien als hy by water koomt,*
> *Het beelt van dat hem ſchaedt en kan hy niet vergeten,*
> *En daerom is hy bangh, en wonder ſeer beſchroomt.*

En hier van ſullen wy oock terſtondt een exempel by brengen: maer en is evenwel de algemeene reden niet, dewijl ick dickwils geſien hebbe, dat ſoodanige, maer hoorende de pomp gaen, ofte een emmer waters voor-by hare kamer dragen, groote ſchrick op haer lijf kregen, en daer door merckelijck verarghden. Waer uyt blijckt, dat deſe ſiecken niet uyt een verkeerde inbeeldinge, maer dewijl ſy voelen, dat alle vochtigheyt haer beſchadight, van de ſelfde vervaert zijn; gelijck men walght, en ontſtelt, als yemant wat voor komt, dat hem tegen is.

(6) Wanneer de gebeten wonde terſtondt veel bloedt, niet diep in en gaet, noch geen Ader, Slagader, ofte Zenuwe gerocht en is, dan valt 'er hope van geneſen, midts datter in 't begin goede geneesmiddelen gebruyckt werden. Maer als de ſchrick van 't water al gekomen is, dan wert het gemeenlijck met de doodt bekoft. *Aëtius* verhaelt wel van twee, die evenwel geneſen: dan die waren niet van een hont, maer van een menſche gebeten, welck vergif ſoo krachtig niet en is, want het vergif neemt een weynigh af, als het van den hont in den menſch komt, inſonderheyt als hy van geen heete ofte galachtige gematigheyt en is. Maer de honden en zijn oock niet altijdt even Dul, ofte en bijten met geen even groote booſheyt. Waer door het niet vreemt en is, dat ſomtijdts, hoewel oock ſeer ſelden, als het vergif ſoo veel al toegenomen heeft, dat de vreeſe van 't water daer al is, evenwel door een wacker Genees-meeſter met Godes hulpe, geholpen wert. Gelijck aldus aenwijſt mijn weerde Meeſter, Mr. *Gerard de Vos* 4. *Phyſiol. Chr.* 37.

(7) Al ſchijnt dit quaet in 't eerſte ſijn ſelven ſoo gevaerlijck niet voor te doen, ſoo moet het evenwel in tijdts tegen geſtaen weſen, of het brenght

den

den menſche tot de ſekere doodt. Dit heeft tot ſijnen ondergangh wel vernomen de voor-gemelde Rechts-geleerde *Baldus*. Want van een kleyn hondeken, in ſijn lip even gebeten zijnde, niet wetende dat het Dul was, en de wonde, om de kleynheyt, niet en achten, ſtorf daer van Dul nae vier maenden, op welcke tijdt alle genees-middelen, maer te vergeefs aengewendt wierden. Derhalven ſal men terſtont ſoecken te beletten, dat het vergif, het welck door den beet in 't lichaem geprent is, niet voort en gaet, en 't gene gevat is, uytgetrocken wert; en dan dient het beſchadight deel wederom te recht gebracht te weſen.

Om tot dit oogenmerck te geraken, ſal men eerſt het deel, drie vier vingers boven den beet binden, doch niet ſoo vaſt dat men het gevoelen beneemt: maer indien door de geſtalteniſſe van 't deel het binden niet en kan geſchieden, ſoo ſal men op de aengeweſen plaets leggen wech-drijvende middelen, als poeyer van *Draken-bloedt*, *Granaet-ſchellen*, *Bolus*, *Cypres-nooten* met *wit van Ey* gemenght.

Te gelijck dient op de wonde (eerſt geſcherft, indienſe kleyn is) een *Kop* met vele vlam geſtelt, om het vergif uyt te ſuygen. Waer toe oock bequaem zijn, geſet levende *Duyven*, ofte *Hoenderen* met het hinderſte, de vederen eerſt wat uytghe-plockt, en d'een doodt zijnde, wederom een ander genomen: het welck mede doen konnen *jonge Duyven*, ofte *Hoenderen* levend over midden geſneden, en ſoo heet op de wonde geleyt. Hier toe kan de wonde mede bequamelijck gewaſſchen en gewreven werden met *Moſtaert* in Azijn, ofte Pis geſmolten, latende op de ſelve een dubbelden doeck in 't ſelfde nat gemaeckt. Is mede goet *Paerde-mis* in ſtercken Azijn gekoockt; ofte geſtoote *Swavel* met ſpeeckſel gemenght; ofte *Peck* met wat *Zout*, en *Euphorbium* geſmolten. In 't korte is hier dienſtigh al wat ſcherp, en dapper treckende is. Sommige ſchrijven dat het *Hayr* van den *Hont*, die gebeten heeft, op de wonde geleyt, door gelijckheyt van weſen, het vergif uyt-treckt: gelijck de *Scorpioen* geſtampt op de ſteeck, die hy gegeven heeft, geleyt zijnde, al 't vergif na hem treckt. Dan al wert dit by vele ſeer gepreſen, ſoo ſoude ick my meerder betrouwen op een Pap gemaeckt van *Loock*, *Wijnruyt*, *Duyve-mis*, *Zout*, *Moſtaert*, met *Suer-deegh*, *Honigh*, *Voorloop van Brandewijn*, en wat *Theriakel* gemenght. Maer het alder-geraetſaemſte, daer ick altijdt de beſte baet in gevonden hebbe, is, dat men ten alder-eerſten de gebeten plaetſe met een gloeyend yſer brant, waer door het vergif verteert wert, en de wonde langh open gehouden. Derhalven dient terſtont de korſte wechgenomen, op dat de ſelve, het vergif, dat gelooft moet werden, niet tegen en houdt: het welck geſchieden kan door het beſtrijcken van een Doyer met verſche Boter; dan alſoo ſulcks watte langhſaem voort gaet, en dat het wachten hier ſorgelijck valt, ſoo is beter, dat men de korſte ten eerſten met de ſchaer wech neemt. En moet dan de wonde wel een paer maenden open gehouden werden.

Daer en is by ons niet gemeender als de gene die gebeten zijn in de Zee te *dompelen*, om haer de ſchrick van 't water wech te nemen. Soo ſchrijft oock de Griecklche *Philoſtratus* in 't 6. Boeck van 't leven van *Apollonius*, hoe de ſelfde een Dullen hont in de Rivier wierp, en dat die, daer wat in geweeſt zijnde, ten laetſten aen landt ſwom, en aen de kant ſtaende, begon te baffen ('t welck de Dulle honden niet en doen) en latende de ooren hanghen ſijnen ſtaert roerden, als willende te kennen geven, dat hy geneſen was. Want het genees-middel (ſeyt *Philoſtratus*) van de Dulligheyt is het water, by aldien den Dullen het ſelve derft genaken. Die kloeckmoedigheyt hadde eertijdts een Wijs-geerige, gelijck *Aëtius* ſchrijft, de welcke van een Dullen hont gebeten zijnde, en de bewegingen ſijns gemoedts krachtelijck tegenſtaende, dewijl hy in 't badt ſagh het ſchijnſel van een hont, hier over wat by ſijn ſelven denckende, *Wat*, ſeyde hy, *heeft den hont gemeen met het Badt?* (het welck daer na een ſpreeck-woort onder de Griecken is geweeſt) en daer op tredende in 't Badt, dronck onbeſchroomt, en quam alſoo wederom tot ſijn voorige geſontheyt. Dr. *Foreeſt* verhaelt van ontallijcke, die haer door ſijnen raedt lieten *Doopen*, waer van niemant daer nae yet quaets en vernam: dan ick hebbe 't ſelve wel ſien-miſſen; het welck, in ſijn Boeck van 't Venijn, oock aengemerckt heeft de Cardinael *Ferrand Pozetus*. Inſonderheydt heeft ſulcks ſijn ſwarigheyt in de Winter, indien men niet terſtont by het vuur en komt. Soo weet ick dat een Huys-man, die gedoopt zijnde, ſoo nat op de ſlede geſet werde, eer hy t'huys quam, doodt gevroren was.

Om voorder den voortganck van 't vergif te beletten, en de voorname deelen te verſtercken, zijn bequaem *Theriakel*, *Mithridaet*, *Diaſcordium*, *Conf. Alkermes*, alle daegh tweemaels gebruyckt, tot een drachme elcke reys. Ionchr. I. *Godſchalck van Schurman* (wel-geleerde Broeder van de aldergeleerſte Juffrouw) heeft my mede-gedeelt, voor een ſeker genees-middel, gebruyckelijck in 't landt van der Marck, alwaer de honden veeltijdts Dul werden, het volgende: N. *Wijnruyt*, *Averrone*, *kleyne Salye*, *Betonye*, *Katten-kruyt*, *Huys-loock*, *roode Byvoet*, *Meeſter-wortel*, *Lavaſch*, de kruyden in water, en den Huys-loock in Wijn geſooden, door-gedaen, en vermenght, en daer van negen dagen, drie mael daeghs een roomerken af gedroncken, en ondertuſſchen de wondt met den ſelfden dranck gebet, en geſuyvert.

Voor ſpijſe en is'er niet arger, als *Duyven*, die

door byſondere eygenſchap hier ſchadelijck zijn; gelijck aen d'ander zijde vorderlijck *Bocken-vleeſch*, *Caſtanyen*, *Kool*, *Rivier-kreeften.* Zijn oock dienſtig *Ocker-nooten*, *Amandelen*, *Vijgen*, *Loock*, *Ajuyn*, *Bies-loock*, *Aſperges*, *Radijs.*

Het X. Capittel.

1. *Nootwendigheyt van den Slaep,*
2. *Schade van langh Waken,*
3. *Oorſaeck,*
4. *Teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge.*

(1) AL is 't dat de Slaep maer een ſchutſel is tuſſchen leven, en niet leven, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, en dat wy maer ſoo veel en ſchijnen te leven, als wy wacker zijn, waer op ſlaet het *devijs*, dat den Preſident *Viglius van Aytta* plach te voeren, *Vita vigilia:* ſoo en kan evenwel ons leven nochte geſontheydt ſonder den ſelven gantſch niet beſtaen. Jae het is tegen de natuere, en uyt een ſieckelijcke oorſaeck beſtaende, 't gene wy leſen by *Plinius*, en *Seneca*, van *Mæcenas*, die drie jaren, en van weynigh andere, die lange tijdt ſonder ſlapen zijn geweeſt. Want alſoo de ingeboren wermte, en Geeſten in het Waken ſlijten en verteeren, ſoo is nootwendigh dat ſulcks wederom door den Slaep herſtelt wert. Waerom de Poëet *Ovidius* den *Slaep-godt* in 't 11. Boeck van *Metam.* aldus doet aenſpreken:

Somne quies rerum, placidiſſime, Somne, deorum,
Pax animi, quem cura fugit, qui corpora duris
Feſſa miniſteriis mulces, reparaſque labori.

Derhalven als yemant ſijn werck al wakende gedaen heeft, ſoo moet hy hem tot de ruſt geven. Want door den Slaep werden niet alleen de vervlogen Geeſten her-maeckt, en de natuerlijcke wermte vermeerdert: maer oock de raeuwigheydt verteert, het lichaem vervochtight, en wederom bequaem en ſlucks gemaeckt tot nieuwen arbeyt.

Maer ſoo wel Slapen, als Waken, wanneer ſy boven maten gaen, zijn quaet, en veroorſaken verſcheyde ſieckten, gelijck *Hippocrates* ſchrijft in de 3. Kortbondige Spreucke van 't 2. Boeck:

Slaept ghy of Waeckt ghy boven maet,
't Is beyde voor de leden quaet.

(2) Wat voor eerſt het WAKEN belangt; wanneer het ſelve onmatigh is: te weten, als yemandt in eenige dagen niet en ſlaept, ofte niet genoegh, na de gelegentheydt van ſijn lichaem (welck onderſcheyt aengeweſen is in het eerſte Deel, 4. Boeck, en 2. Cap. en in het tweede Deel, Cap. 17. van den *Schat der Geſontheyt*) ſoo en kan hy daer niet ſonder letſel af komen. Want alſoo door het geſtadigh beſigh zijn, het bloedt, en de Geeſten niet alleen en ontſteken, het welck Hooft-pijn, Suyſſelingh, Koortſche, en Ydel-hoofdigheydt veroorſaeckt; maer oock verteeren: ſoo volght daer op nootſaeckelijck een algemeene ſwackigheyt van 't gantſche lichaem. Het welck indien 't veel ſpijſe neemt, veel raeuwe vochtigheden, door beletſel van wel te verteeren, komt te vergaderen, indien weynigh, ſoo ſtreckt het tot een uytdroogingh.

(3) Dewijl de Slaep verweckt wert, wanneer de zielijcke Geeſten belet zijn, om uyt de Herſſenen in het Werck-tuygh der ſinnen te vloeyen, ſoo valt nootſakelijck het Waken, wanneer de ſelvige niet tegen gehouden en werden, maer vryelijck door de ſinnen ſpelen. Sulcks wert veroorſaeckt, door dien datter geen dampen genoegh op en komen, om het beginſel van de Zenuwen te ſluyten, en de zielijcke Geeſten, als in ſlaep te wiegen; ofte datter ſcherpe dampen op rijſen, die de ſelve Geeſten beroeren, en onſtellen; ofte oock door groote pijn, korten adem, ofte eenige ongeruſtheyt, en beroerte in 't gemoedt.

(4) Dat yemant niet en Slaept, en behoeft men niet uyt veel *Teeckenen* te ſoecken, dewijl wy dat uyt de luyden ſelve konnen verſtaen: en ſonder dat, is 't oock wel te ſien aen het ongedaen weſen, en de ingevalle oogen, die los ſtaen; en qualijck konnen toegedaen werden.

(5) [Noopende de *Voor-teeckenen*,] Dewijl de Slaep dient om de vervlogen krachten te herſtellen, ſoo en kan het lichaem niet als met ghevaer van groote ſwackigheyt, ſonder ſlaep weſen. Minder evenwel de gene, die het waken gewent zijn, en jonge luyden minder, als mans, en die minder, als kinderen. Het waken uyt inwendige oorſaecken is arger, als van uytwendige. Wanneer dat op langh Waken door groote drooghte treckingh van Zenuwen, Raſernye, Hoeſt, ofte een algemeene ſwackheyt komt, ſulcks is veeltijdts doodelijck.

(6) Om den Slaep te verwecken is voor eerſt noodigh al wegh te nemen, dat yemant van de ſinnen kan opwecken, groot licht, alderhande geluyt. Derhalven dienen ſy geheel ſtil gehouden, in een ſacht bedt geleyt, daer muggen, noch vlooyen ontrent en zijn; haer oogen toe te doen; haer gedachten van d'ander ſinnen op eenen te trecken, waer door de Geeſten mede afgetrocken zijnde allenghskens in ſtilte komen. Sulcks geſchiet door een ſoet deuntjen, Muſijck, (gelijck *Seneca* ſchrijft dat de gemelde *Mæcenas* geneſen is) door het ruyſſchen van water, gelijck by de Rivieren, door het leken van veele fonteynkens in de beckens. Dit is veel in Duytſlandt de manier; en ick heb verſtaen, van yemandt dien dit laetſte niet helpende, door raedt van den Genees-meeſter, twee Kamp-hanen voor 't bedt gebracht wierden, welckers gevecht hy aenſiende in Slaep viel.

Van

Van binnen wert den Slaep verweckt door het gene dat gematighde dampen in de Herſſenen op-geeft, en 't gene de ſcherpe en heete drooghte kan matigen, en te ſamen oock eenige kracht heeft om de zielijcke Geeſten in ſtilte te brengen. Soodanige zijn beſchreven in 't eerſte Deel, en 4. Boeck, op 't 9. Capittel, van den *Schat der Ongeſontheyt*. Maer al-ſoo 't gene, tot den Slaep dient, geeſtigh aengeweſen is in den *Proef-ſteen*, ſoo ſullen wy dit hier met de verſſen beſluyten, die den Slaep beſchrijven:

Daer was een hollen bergh in ouden tijdt te vinden,
Gelegen in het kalm, en buyten alle winden,
Men ſagh hier geenen dagh of ſtralen van de Son;
Vermidts het duyſter hol geen licht ontfangen kon.
De deur was ſonder har om geen gerucht te maken,
En dat door haer gekir geen oogh en zouw ontwaken.
Daer was geen ambachtsman, die met den hamer wrocht,
Geen ongeruſtigh hooft, dat op ſijn handel docht.
Daer quam geen hagel-buy gevallen op de bergen,
Daer quam geen donder-ſlagh de ſtille velden tergen.
Daer was een ſoete beeck die over keytjens liep,
En door een ſacht geſuys het oogh tot ſlapen riep.
Op 't voor-hof was een tuyn gebogen nae het zuyden,
Beplant met Manekop, en duyſent groene kruyden,
Verweckers van den Slaep. Geen hont baſt op het erf,
Geen gans, of ander dier en queeckt' er op de werf.
Daer was geen yver-ſucht, geen ongeruſte ſorge;
Maer niet als ſtage ruſt tot aen den lichten morge.
Daer was geen haet bekent, geen druck, of ſwarte nijt,
Geen nare dwepery, die in de ſinnen bijt.
Daer quam een dicke wolck ontrent het ſlot geſegen,
En maeckten wie daer quam tot ſluymer-ſucht genegen.

Het XI. Capittel.

1. *Onnatuerlijcke Slaepen,*
2. *Slaep-ſucht,*
3. *Oorſaken,*
4. *Ken-teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge.*

(1) MAer gelijck het onmatelijck Waken oor-ſaeck geeft tot ſieckten, ſoo doet oock ſoo-danigh Slapen. De natuerlijcke *Slaep* is, die na matigh en gewoon waken den menſche tegen den nacht overkomt, door de dampen van de ſpijſe de Geeſten in de Herſſenen opgehouden zijnde; op dat de wermte binnen blijvende, het voedſel beter verteert, en de Geeſten, die in 't waken vervlogen zijn, wederom herſtelt ſouden werden. Maer een onnatuerlijcke Slaep (daer wy hier van ſullen han-delen) komt door een ſieckelijcke oorſaeck, en houdt de Geeſten ſoo dapper tegen, datter geen wacker maken aen en is, ende en doet noch tot ver-ſcheppen van de krachten, noch tot de geſontheyt eenigh goet. Hier toe behooren *Slaep-ſucht*, *Deuſe-ligheyt*, *Slapende Koortſch*, *&c.*

(2) *Coma*, ofte SLAEP-SUCHT, is een ſoo vaſten, en diepen Slaep, dat al wert ſoodanige ge-ſteken, naeuwlijcks en voelt, noch oock door eenig geroep wacker kan gemaeckt werden, behoudens evenwel den adem-tocht; waer in hy van de Po-pelſy verſchilt.

(3) Deſe verdoovinge, en verſtoppinge komt door een byſondere verdoovende kracht, die de zie-lijcke Geeſten ſoo loom, en onbequaem tot haer werckinge maeckt, datſe niet en konnen ſchieten in het gereetſchap der Sinnen; en kan weſen in een damp, die uyt de Aderen, ofte geheele lichaem (gelijck men ſiet in quaet-aerdige Koortſchen) in 't hooft opſtijght, ofte uyt de Maegh van te veel Wijn, en quade vochtigheyt, ofte uyt de Dermen, van de ſelfde, en oock Wormen, ofte uyt de Lijf-moeder, gelijck in de gene, die met de Opſtij-gingh gequelt zijn, uyt de Blaes: te weten, als in Graveelige, en andere het Water opgehouden zijn-de, in de Herſſenen op klimt; waer van breeder te ſien is in 't 2. Deel en 3. Boeck van den *Schat der Ongeſontheyd* op 't 35. en 39. Cap. Hier toe behoo-ren mede eenige genees-middelen, die een verdoo-vende kracht hebben, gelijck *Dolick*, *Nachtſchade*, ſommige *Campernoelyen*, *Bollen*, en haer ſap, *Opium* genaemt: het welcke, ſeyt *Plinius* 20. 18. niet al-leen een ſlaep-makende, maer oock door den Slaep een doodende kracht heeft, gelijck hy ſulcks met exempelen beveſtight; en wy meer als eens geſien hebben. Het ſelfde doet oock eenigh *Vergif.* Soo ſchrijft *Laertius* van den Wijs-geerigen *Demetrius*, in ſijn leven, en *Florus* 4. *Hiſt.* 11. van de Egypti-ſche Koninginne *Cleopatra*, dat ſy geſteken van een adder (*Aſpis* genoemt) als van een diepen Slaep overvallen zijnde, ſeer ongevoeligh en ſachtjens is geſtorven. Het af-ſcheyden van *Cleopatra* wert ons in den *Trouw-ringh* wel afgebeeldt:

Het gif doet ſijnen loop door onbekende wegen,
En 't komt, gelijck een Slaep, haer om het breyn geſegen:
Sy trilt, ſy ſuyſſebolt, en in een korten ſtont,
Soo vloogh haer met een ſucht het leven uyt den mont.

Sulcks geſchiedt mede door den damp van onſte-ken doof-koolen, als ſy geen lucht en hebben, waer van niet als te veel exempelen alle daeg geſien wer-den. *Val. Maximus* 9. 12. *Appianus* in ſijn 1. Boeck van de Borgerlijcke oorlogen, en *Plutarchus* in 't le-ven van *Marius* verhalen, hoe dat in de Roomſche beroerte, de ſelfde *Marius* binnen Roomen (alwaer hy als vyandt van 't Vaderlandt te vooren uyt-ge-ſchreven was) met geweldiger handt komende, veel volck ombracht, en aen *Q. Catulus* (met den welcken hy Borgermeeſter geweeſt, en te ſamen van wegen de overwinninghe der *Cimbers* op den

triumph-wagen ingekomen waren) dede weten, dat hy ſterven moeſte; en dat *Catulus* ſijn ſelven daer op begaf in een kamer, welckers mueren rontſom met verſche kalck beſtreken waren, en daer in vuur aen-ley, en alſoo in de waeſſem ſtickte. Op de ſelfde manier is door liſt van ſijn vyanden omgekomen de Keyſer *Iovianus*, gelijck onder andere *Ammianus* beſchrijft in 't 25. Boeck van ſijn Hiſtorie. Want alſoo onſe Geeſten dun, werm, luchtigh, en klaer zijn: ſoo en is haer niet ſchadelijcker, als die leelijcke waeſſem, die uyt de heete kolen, en de vochtige muer treckt. Want door ſijn hitte onſteeckt hy de Geeſten, en door ſijn donckerheyt verduyſtert hy haer licht, en door ſijn dickigheydt verſtopt hy de wegen ſoo ſeer, dat ſy niet en konnen door vloeyen. Sulcx en doet niet alleen de verſſe kalck, maer oock de kolen alleen, in een naeuwe plaets, waer van wy terſtont een exempel ſullen by brengen. Hier van ſpreeckt de Poëet *Lucretius* in ſijn 6. Boeck aldus:

De lucht, die wort verweckt door reuck van heete kolen,
Door-kruypt het gantſche breyn, en doet de ſinnen dolen;
En ſoo men geen behulp verſchaft in deſen noot,
Het geeft van ſtonden aen het lichaem aen de doot.

Wanneer de Pan door ſlagh, ofte val ingebogen zijnde, de Herſſenen druckt, ofte datter ſlagh ofte ſtoot gekomen is op den ſlach van 't hooft, daer door kan mede ſware Slaep verweckt werden. Soo verhaelt *Fernelius* geſien te hebben, yemandt van een groote ſlagh ter aerden vallen, dien het bloedt quam loopen uyt oogen, ooren, neus, en mondt, waer door hy in ſulcken deuſeligheyt verviel, dat de Pan, ſonder eenigh gevoelen, geopent, en wederom geſloten zijnde, hy de derde maendt genas, ſonder yet te weten van 't gene gedaen was. Soo ſchrijft oock *Mercurialis* van een, die, de Pan qualijck doorboort zijnde, een Slapende ſieckte kreeg: te weten, als in de wonden in 't booren, ofte 't been uyt te nemen het Breyn-vlies gequetſt wert.

(4) De *Ken-teeckenen* en zijn hier niet verre te halen, dewijl merckelijck te ſien is het langh en vaſt Slapen, gemeenlijck met open mondt, de onderſte kaeck wat hangende, ſonder dat men ſoodanige wacker kan maken, ofte ſy vallen al terſtondt wederom in ſlaep.

(5) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Den onnatuerlijcken Slaep is altijdt quaet, door dien hy in plaetſe van te verſtercken, en te verteeren, verſwackt, en overtolligheyt veroorſaeckt. Hy is ſeer gevaerlijck, die ſijn oorſaeck in 't hooft heeft, die van opgehouden water, ofte van doof-koolen komt, ofte op een heete en drooge ſieckte volght, ofte wanneer de krachten verſwackt zijn. Dan is meeſt doodelijck, als hy door vergif veroorſaeckt is. Minder gevaer loopen de gene, die ſlapen van wegen eenige dampen, die uyt de Maegh, ofte andere deelen in de Herſſenen opſtijgen: want die oorſaeck wech-genomen zijnde, ſoo gaet de Slaep over.

(6) Tot *Geneſinge*, dient de verdooftheydt der Herſſenen wech genomen, en als de oorſaeck in de Herſſenen is, die verdreven, en geſuyvert: wan-neerſe van onderen opkomt, verdreven, en neder-gehouden; de ſinnen wat hevighs voorgheſtelt, 't welck haer wacker maeckt, en dan de krachten verſterckt.

Hoe het hooft, als daer eenige quade vochtigheyt de overhand heeft, te ſuyveren is, hebben wy nu meermael aengeweſen. Indien de dampen van onderen opkomen, ſoo moet men letten op het deel, dat de ſelvige opgeeft, en 't ſelve ontlaſten; gelijck by exempel, de Maeg door het braken. Soo verhaelt Dr. *Foreeſt* in ſijn 24. Aenmerckinge van 't 10. Boeck, dat hy 's nachts gehaelt zijnde by een die ſonder ſpreken, en bewegen leyde, ja ſoo verre ſcheen gekomen te zijn, dat de Prieſter al gereet ſtont om hem het laetſte Olyſel te geven, aen een oude Vrouwe, die daer te gaſt geweeſt hadde, de gelegentheyt ondervragende, en vernemende, datſe vry wat nae den Wijn roock, en dat haer tongh al yſer ſloegh; terſtont groot achterdencken kreegh, dat deſen diepen Slaep ſijn oorſaeck nam van dampen, die den Wijn uyt de Maegh in de Herſſenen geſonden hadde. Want als hy, in ſijn ſtoel ſittende, noch met nijpen, noch wel by 't hayr te trecken, geweckt en konde werden: ſoo brack hy ſijnen mont open, en goot hem tegens ſijnen danck *Honig-azijn* in de keel, en een ſchacht in 't ſelve nat makende, kittelde daer mede de tongh, en de keel; waer door hy uytermaten brakende, wederom begon te ſpreken, en ſoo tot ſijn ſelven quam.

Men dient hier oock met *Koppen, binden, wrijven, onder de voeten te leggen*, de *Dampen neder te trecken*, en voor het hooft *Oxyrhodinum* te binden, om de ſelvige te rugh te ſtooten; en dan de verdoovende kracht te overwinnen, en te verdrijven. Sulcks wert bequamelijck te wege gebracht door *Azijn*, en al wat ſuer is, gelijck *Sap van Citroenen*, en *Limoenen*; als noch *Moſtert-zaet*, *Ajuyn*, *Wijnruyt*, *Beverſwijn*, *Nardus-zaet*, in een Azijnigh popjen voor den neus gehouden. Daer toe is mede bequaem dat de ſelfde Droogen met Azijn gemenght, op een heete ſchop gegoten werden, en den roock van den ſiecken (die in een lichte, en luchte kamer moet leggen) door den neus opgetrocken.

Het is nu twee jaren geleden, dat alhier ſeker dienſt-maeght, die op een kleyn kamerken met drie kinderen ſliep, 's avondts een teſt met gevonckte *Doof-kolen* mede nam. De luyden 's morgens geen gewach hoorende, quamen boven, en vonden twee kinderen doot, het derde met de meyt op wegh, en gantſch buyten haer ſelven. Waer by terſtont een Doctoor gehaelt zijnde, dede ſoo veel met Cly-

ſteeren,

ſteeren, Braken, *Aqua Vitæ Matthioli* in te geven, en aen 't verhaclde te laten ruycken, dat ſy beyde behouden bleven, en noch in 't leven zijn. *Catullus*, *Epig.* 17. wilde yemant wecken, hem van de brugh in 't water ſmijtende. Gemackelijcker ging het gene *Horatius* beſchrijft van een gierige Slapert, 2. *Sat.* 3.

Een ſieckte van het breyn die Doot-ſlaep wort geheten,
Die had een vijſen Grieck in ouden tijdt beſeten,
Een man van vrecken aert, en tot et gelt geſint,
Soo dat hy geen vermaeck als daer alleen en vint.
Al wat'er yemant doet met trecken, roeren, vrijven,
Men konde lijckewel den ſluymer niet verdrijven,
En ſchoon een harde ſtoot hem eens by wijlen weckt,
Stracks lagh hy in het bed al weder uytgeſtreckt.
De Meeſter, die het quaet door kunſte ſouw geneſen,
Die kende deſen Snaeck en al ſijn innigh weſen,
En vont daer op een treck, die ſneegh en geeſtigh was,
Waer door hy deſe quael, tot ſijnen lof, genas.
De vrienden die alreeds den leſten ſnick verwachten,
En vry meer op het erf als op den ſiecken dachten;
Die ſweefden om het bedt, en ſagen happigh toe,
Gelijck een gragen hont ontrent een ſiecke koe.
De Doctor hiet een deel van deſe rappe gaſten
Te doen in dit geval al wat hy ſouw belaſten:

Daer gingh de gelt-kiſt op, die naeſt den bedde ſtont,
Daer in men machtigh gout, en oude ſtucken vont,
Die liet de ſneege gaſt ſtracks op een tafel gieten,
Soo dat, gelijck een ſtroom, de gulde beken vlieten.
Dit maeckte groot geſchal. En op het hel geklanck
Vernam men dat de man uyt ſijnen ſlaep ontſpranck.
De Meeſter ſtont'er by, en riep met luyder kelen:
Nu waeckt op, lieve vrient, men wil u ſchatten ſtelen,
U kiſt is opgedaen, u gelt is uyt de kas;
En ſiet ſtracks is de man als hy te vooren was.
Siet wat de gelt-ſucht doet ontrent verſtroyde ſinnen!
Alleen de bloote klanck die kan den ſlaep verwinnen,
Die maeckt een wacker oog, en drijft den ſluymer uyt,
Veel beter als de kunſt, of als het beſte kruyt.

Men kan de ſlapers oock wacker maken door geluyt, roepen, tieren, en haer wat vreemts voor te werpen.

Wanneer de Slaep door eenen vergiftigen beet komt, dan moet het vergif uytgetrocken werden, gelijck hier voor in 't 9. Cap. geſeyt is. Dan van de gene, die door een ingebogen Pan verweckt wert, ſullen wy de geneſinge in de *Heel-konſt* by-brengen.

Op 't

Op 't laetſte dienen de Herſſenen verſterckt door *Sp. Diambræ, Diamoſchi, Caſtoreum*, ofte andere, na gelegentheyt, te ſien in 't eerſte Deel, en 4. Boeck, op het 11. Capittel, van den *Schat der Ongeſontheyt.*

Het XII. Capittel.

1. *Deuſeligheyt,*
2. *Oorſaeck,*
3. *Teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Slapende Koortſche.*

(1) COma *vigil*, ofte DEUSELIGHEYT, is een halven Slaep, wanneer de ſiecken haer oogen toe houden, gelijck of ſy ſliepen, handen, voeten, en 't geheele lichaem wenden, en keeren, geweckt zijnde een ſtraf geſicht hebben, raſen, en veel praten. Want het is meeſt, doch niet altijdt, met Raſernye, gelijck oock was de gene, die opſtaende den Celle-broer, die hem waeckte, het hooft af ſneed, en wederom ging leggen ſlapen.

(2) De *Oorſaeck* is een heeten en quaet-aerdigen damp, die (gelijck die van *Wijn*, en *Brandewijn*,) de menſchen beyde doet ſlapen, en raſen: ofte tweederley dampen, van de welcke den eenen het ſlapen, den anderen het waken verweckt.

(3) De *Teeckenen* zijn in de beſchrijvinge terſtont aengeweſen.

(4) Wat de *Voor-teeckenen* belanght: deſe Deuſeligheyt en is niet ſonder gevaer, om dat ſy gemeenlijck in een Raſernye, treckinge van Zenuwen, ofte Slapende Koortſche eyndight.

(5) Dewijl dit gebreck ſelden alleen komt, en veeltijdts op een quaet-aerdige Koortſche volght: ſoo dient alles by-gebracht om de quaet-aerdigheyt te verbeteren, en de Koortſche te verdrijven. Want dat lichaem uyt de wegh zijnde, ſoo ſal de ſchaduwe wel volgen. Om met eenen 't gene na het hooft ſtijght neder te trecken, ſoo is dienſtigh een *Ader* in de voet te openen; en ſtercke *Pillen*, en *Clyſteeren* te ſetten. *Oxyrhodinum* voor 't hooft te binden, in 't 4. Boeck Cap. 9. van 't eerſte Deel, van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven. Voorders de ſtoffe bereyt, en afgeſet zijnde, moet het overige verdreven, en dan het hooft geſterckt werden, gelijck mede in 't 1. Deel aengeweſen is.

(6) Wanneer by den ſwaren ſlaep een Koortſche is, ofte dat hy op de Koortſche volght, dat noemt men *Lethargus*, ofte SLAPENDE KOORTSCHE, en komt mede uyt eenen verdoovenden damp, die meeſt uyt eenighe verdorven ſlijmerigheydt in de Herſſenen opſtijght. De teeckenen en geneſinge, alſoo ſy genoegh uyt het gene nu verhaelt is, afgenomen konnen werden, ſoo is 't onnodigh daer van yet voorders te verhalen.

Het XIII. Capittel.

1. *Beſchrijvinge van den Droom,*
2. *Onderſcheyt, en ſijn Oorſaken,*
3. *Driederhande geſlacht,*
4. *van Godt,*
5. *van Geeſten,*
6. *van de Natuere,*
7. *Maniere van leven, en middelen om de ſelvige voor te komen.*

TOt den onnatuerlijcken Slaep behooren mede het *Ongeruſt Droomen, het Wandelen in den Slaep, de Nacht-merrye, en de ſlapende Verſtijftheyt.*

(1) Den DROOM is een inbeeldinge in den ſlaep ſonder eenigh uytwendigh voor-beeldt. Want al is 't, dat in den ſlaep de uyterlijcke ſinnen ruſten, ſoo en zijn evenwel de inwendige dickwils niet ſtil, en doen de Herſſenen verſcheyde dingen inbeelden.

(2) De Droomen dragen haer verſcheyden na de Dampen, die veel ofte weynigh opkomen. Want als ſy menigvuldigh zijn, en met een gedruys in de Herſſenen opſtijgen, dan valter ſelden veel te Dromen, om dat de Herſſenen van de ſelfde ſoo vervult werden, dat de ſchijnſels door die beweginge gansch verdwijnen, ofte door de wolck, om haer ſtaende, van de inbeeldinge niet en konnen onderſcheyden werden. Maer als die beweginge en met eenen de dickigheyt van de dampen beginnen te minderen, dan vertoonen haer de ſchijnſels wel, maer overhoopt, en niet aen malkander hangende. Dan nae datter naeulijcks eenige beweginge en is, en de dampen door het koocken veel verdunt zijn, dan vertoonen haer de ſchijnſels klaer, en volkomentlijck. Dit ſal voor ſommige wat duyſter ſchijnen, dan wy ſullen het verlichten met de gelijckeniſſe van 't water, die de wijſ-gerige *Ariſtoteles* hier toe bybrengt in ſijn Boeck van de Droomen, op 't 3. Capittel. *Gelijck men*, ſeyt hy, *in geroert water ofte geen beelt en ſiet, ofte een dat verdraeyt, en miſmaeckt is: ſoo mede, wanneer de Herſſenen, ofte haer gereetſchap, door de groote menighte van dampen beroert wert, dan en geſchieden geen Droomen, als beroerde, ongeruſte, en die niet aen malkander en hangen.*

Hier uyt en is dan niet qualijck te verſtaen, waerom de gene die nae een goede maeltijdt gaen ſlapen, meeſtendeel in den eerſten ſlaep niet en Droomen, in 't midden gemeenlijcke ongeruſte Droomen hebben, en in 't laetſte geruſte, en beſcheydene. En ſoodanige vallen meeſt in den morgenſtont, als wanneer de ſpijſe verteert is, en derhalven ſoo veel dampen niet nae de Herſſenen geſonden en werden, en het bloedt geſuyvert is. En daerom (al is 't dat wy in verſcheyde talen den naem van Droom nemen, voor yet dat niet te beduyden en heeft, en dat hy oock van *Ariſtoteles* be-

ſchre-

ſchreeven wert vóór een beelt, 't welk ons bedriegt) ſoo gelooft men even-wel dat de Droomen in de morgenſtont eenige waerheyt mede brengen.

Men meynt, dat als een droom de menſchen komt beſtoken,
Wanneer den dageraet alreed is uytgebroken,
De ſpijſe is verteert, dat jae het nacht geſicht,
Heeft dan een vaſten gront, en vry een groot gewicht.

(3) De Droomen werden in drie geſlachten verdeelt, als komende van Godt, de Geeſten, ofte de natuere. *Siet Plutarch. de defectu Oraculo,* en in 't leven van *Brutus, Macrob.* 1. *in Somn. Scipion.* 3. *Tertullian. de Animâ* 47.

(4) De Goddelijcke Droomen en beuren niet altijt, noch aen een yegelijck; maer zijn yet byſonders, door de welcke God eertijdts de Patriarchen, Propheten, en Ouderlingen, ſommige dingen liet weten, *Numer.* 12. 6. *Ioël* 2. 18. *Handeling. der Apoſt.* 2. 17. Waer van oock vele exempelen zijn, als in 't oude verbont, den Droom van *Abraham, Abimelech, Iacob, Laban, Ioſeph, Pharao, Salomon, Nabuchodonoſor, Daniel, Mardocheus, Iudas de Machabeer;* en in 't nieuwe van *Ioſeph, de Wijſen uyt Ooſten, de vrouw van Pilatus, den Apoſtel Paulus.*

De Poëet *Propertius* ſeyt derhalven ſeer wel 4. *Eleg.* 7.

Non tu ſperne piis venientia ſomnia portis;
Cum pia venerunt ſomnia, pondus habent.

(5) Van de Geeſten werdt gelooft gekomen te zijn den Droom van *Hannibal,* daer *Valerius Maximus* van ſchrijft 1. 7. van *Calphurnia* de huyſvrou van *Iulius Cæſar,* voor ſijnen moort, beſchreven by *Suetonius,* en *Plutarchus* in ſijn leven, van *Brutus,* waer in hy mede van ſijn doodt gewaerſchout werde, by den gemelden *Plutarchus,* en andere verhaelt.

Soo wert verhaelt by *T. Livius* in ſijn 2. Boeck, en *Dion. Halicarnaſſeus* in ſijn 7. ſeker *T. Latinus* gedroomt te hebben, hoe *Iupiter* hem gewaerſchoudt hadde, dat ſeker Gods ſpel qualijck voorgedanſt was, met geeſſelen van een Slaef: Het welck de Borgemeeſters aengedient, en van haer in de windt geſlagen zijnde, daer over in Sieckte vervielen, tot dat ſy het begane verbeterden.

Reydt ſchrijft in het 10. Boeck van de Nederlandſche geſchiedeniſſen, hoe *Iooſt Matthceuſſz.* Ingenieur, met Graef Willem, in der nacht de bequaemſte aenkomſte des huyſes Wedde beſichtigende, op des grachts kante door de borſt geſchoten werde: nae dat hy den ſelven dach vertelt hadde, des nachts gedroomt te hebben, ſijne handt in den boeſem te ſteken, en vol bloedts weder uyt te trecken; en dat hy gelijcken droom voor eenige jaren noch eens gehadt hadde, en korts daer op ſwaerlijck gewondt was geworden.

De Preſident *de Thou* verhaelt in 't 78. Boeck van ſijn Hiſtorye, hoe dat *Henrick de* III. Koning van Vranckrijck gedroomt hadde, van de leeuwen verſcheurt te werden; ſulcks verſtaende van de leeuwen, die hy by ſijn hof, de ſelvige liet dood ſchieten: dan dat anderen den droom uyt-leyden niet van de leeuwen, die wel beſloten en bewaert waren, maer van de gene, die korts daer aen tegens hem opſtonden, en noch uyt Parijs verjoegen, en als hy daer weder in wilde komen, om hals deden brengen.

Aengenamer exempel is 't, dat de gemelde Heere Preſident getuygt (in ſijn 69. Boeck) van *Andreas Dudithius,* dat hy geſonden zijnde van Keyſer *Maximiliaen* den II. in Polen, en komende in ſijn Biſſchops gewaet in de kamer van des Konings Dochter, al waer veel edele Juffrouwen waren, aen eene onder de ſelfde, die hy noyt te voren geſien en hadde, een root aengeſicht maeckte, tot groote verwondering van de omſtaenders, ſoo dat nae ſijn vertreck de Prinçeſſe terſtont haer afvraeghde, wat de oorſaeck was, dat ſy op het inkomen van den Geſandt, ſoo merckelijck onſtelt was; ſy haer ſelven wat achterhoudende, maer nader geperſt zijnde, bekende ten laetſten, 's nachts te voren gedroomt te hebben, dat haer Vader en Moeder haer een Man toegevoeght hadden, den Geſant, in al ſijn weſen, behalven de Biſſchops kleederen, ſoo gelijck, dat ſy hem ſiende, en aen den Droom gedenckende, niet en konde onbeſchaemt zijn. De Prinçeſſe, en al de gene die dit hoorden, geloovende dat Droom bedrogh was, lougen dit uyt: dan gebeurde even-wel nae twee jaren, dat den gemelden Biſſchop de ſelfde Juffrouw troude.

De hoogh-geleerden *Caſſendus,* verhaelt in 't leven van den Raedts-heer *Nic. Claudius Fabricius de Peireſo,* den rechten *Mæcenas* van onſen tijt, hoe dat hy reyſende van Montpellier op Niſmes, onder-wegen eenen vremden Droom hadde. Een ander, die in de ſelve kamer ſliep, op 't gemommel, hem wacker makende, vraeghde, ofter yet ſchorte; dan kreeg voor antwoort, Ey! uyt wat fraeye, en aengename Slaep hebt gy my geweckt. De ander vragende, hoe dat ſtondt; Ick Droomde, ſeyde hy, te Niſmes te weſen, en dat my aldaer van een Goudt-ſmit geveylt werde een goude penning van *Iulius Cæſar* (daer van *Peireſo,* als van alle oude, en ſonderlinge dingen, een ſonderling Lief-hebber was,) voor vier Kronen; en dat hy al vaſt telde, als hy in den Droom van hem ontijdelijck geſtoort werde, waer door hy den Goutſmit uyt de oogen, en den penning uyt de handen verloren hadde. Daer nae, weynigh paſſende op den Droom, reyſde voort op Niſmes, en dewijl het noen-mael gereet gemaeckt werde, ging wandelen door de ſtadt. En ſiet, by wonderbaerlijck geval quam hy te geraken by een Gout-ſmit, en als hy den ſelfden vraeghden, of hy yet ſonderlings hadde, ſoo ſeyde den anderen, te hebben eenen Gouden *Iulius Cæſar.* Vragende hoe hoogh hy den ſelven

hiel, op vier Kroonen, antwoorde de Gout-ſmit. De Raets-heer gaf hem die terſtont, en heeft alſoo, door wonder geluck, ſijnen Droom volbracht.

Ick en kan niet laten hier eenen by te brengen, die *Ian Funger* van Leeuwarden, in *Etymologico* ſchrijft in onſe ſtadt in de laeſt voorgaende eeuwe gebeurdt te zijn. Een Jongman van Dordrecht hebbende al ſijn goet verteert, en noch veel ſchulden gemaeckt, en wiſt niet waer henen hy hem ſoude wenden. In deſe ongeruſtheyt eens vaſt in ſlaep vallende, Droomde hy, dat hem geraden werde te gaen in de Kempen, en dat hy aldaer op ſeker brug yemandt ſoude vinden, die hem uyt de ſwarigheydt ſoude helpen. Hy ſulcks nakomende, als hy by nae een geheelen dagh vol bekommering op die brug hadde gaen wandelen; een bedelaer, aen de brug ſittende om aelmis, ſulcks ſiende, badt hem, te willen ſeggen de oorſaeck van ſijne benaeutheydt. Na eenige woorden, openbaerde hem de Jongman de ſaeck, en hoe hy een byſondere hulpe van Godt verwachten tot vertrooſting van ſijn gebreck. En hoe, ſeyde den Bedelaer, zijt ghy ſoo mal, dat ghy ſoo verre komt reyſen om eenen ydelen, en belacchelijcken Droom? Indien men mocht werck maken van ſulcke beuſelingen, ick ſoude konnen gaen na Dordregt, om te vinden in den hof die my beſchreven is in den Droom, eenen verborgen Schat onder ſeker eglentier. Waer op hy voeghden andere omſtandigheden, uyt welcke de Jongman verſtont, dat het was den hof van ſijn overleden Vader. Derhalven, ſonder te laten blijcken, dat hy op ſijne woorden acht nam, ſcheyde ſoetjens van den anderen, keerde wederom nae Dordrecht, ging nae den hof, groef onder de eglentier, en vant aldaer ſoo veel gout, en ſilver, dat hy ſijn ſchulden terſtont af dede en daer nae noch rijckelijck leefde.

(6) De natuerlijcke Droomen komen van de natuere, en ſulcks op vierderley wijſe na vierderhande inwendige oorſaecken: te weten, voedſel, vochtigheden, bewegingen des gemoets, dagelijckſche gedachten. De een *Spijſe* doet meerder Droomen, als de ander; gelijck wy terſtondt ſullen ſeggen. Soo ſchrijft *Plutarchus* in de 10. Tafel-vrage van 't 8. Boek, datter ſpijſe was, die ongeruſte, en vervaerlijcke Droomen maeckte, gelijck *Boonen*, en 't hooft van de viſch, *Polypus* genoemt: van de welcke haer moſten onthouden de gene, die uyt de Droomen yet wilden voor-ſeggen. De tweede oorſaeck van de vochtigheden ofte de gematigheyt onſes lichaems. Want de Bloet-rijcken Droomen van boomgaerdts, hoven, en vermakelijcke landouwen; als oock van ſpelen, maeltijden, danſſen, ſoenen, en al wat vermakelijck is. De Phlegmatike van hagel, ſneeu, regen, water, varen, verdrencken. De Galachtige van kijven, vechten, brant. De Melancholijke van roock, duyſternis, geeſten, doden, en al wat verſchricken kã.

De derde oorſaeck was van de *Bewegingen des gemoets*. Want de vervaerde, al ſienſe op den dag een hont, menen dat 't een wolf is. Die vryen, ſienſe van verre yemandt die haer lief gelijckt, ſy dencken ſtracks, dat het de vrijſter ſelve is. Wat is 't dan vremt dat ſy oock alſoo na haer genegentheden oordeelen in den Slaep? De vierde oorſaeck der Droomen zijn de *gedachten*, die yemandt in den dagh heeft. Soo droomt een Gierigaert van gelt, een Smit van ſijn kolen, en gelijk de Poëten *Lucretius*, en *Claudianus* wel ſeggen:

Waer toe men is geneyght, wanneer men plag te waken,
Daer in gaet oock de Ziel haer in de nacht vermaken.

Onſen grooten *Hippocrates* ſchrijft in ſijn boeck van de Droomen, dat het een teycken is van goede gematigheyt, wanneer de dingen, daer wy daeghs om dencken, ons des nachts in den Droom voorkomen, als daer uyt blijckende, dat onſe Ziele noch van overvloedt, noch van gebreck overwonnen werdt: gelijck dit alles breeder uyt hem, en *Ariſtoteles* aengeweſen werdt, by den, in alles wonderbaerlijck, geleerden Heere, Mr. *Gerardus Voſſius*, in ſijn treffelijck werck de *Theolog. Gentil. & Phyſiol. Chriſt.* (onlanghs my vereert) *Lib.* 3. *Cap.* 35.

Maer noch van ſoodanige Droomen, ofte die natuerlijck, door het ſpeelen van de Geeſten, noch oock van beſwaerde, de welcke uyt een bekommert en benaeuwt gemoet veroorſaeckt werden, en willen wy hier niet ſpreken: maer alleen van de gene, die voortkomen van onſuyvere, en bedwelmde dampen overvloedigh opwellende uyt diergelijcke vochtigheden, de zielijcke Geeſten onſuyverende, en beroerende, ofte van een heete ongematigheyt der Herſſenen, die de dampen van onderen opſtijgende met de Geeſten in de Herſſenen omroert. Soodanige Dampen hebben mede haer voorgaende oorſaeck, in *Boonen*, *Dolick*, *Kool*, *Loock*, en diergelijcke. De *Wijn*, wat te veel ingenomen, maeckt mede ongeruſten Slaep, en ſware Droomen, gelijck oock het *Slaep-kruyt*. Sodanige dampen rijſen uyt al te vollen Maegh, ofte dat de Spijſe daer in bedorven is, inſonderheyt van het *Sogh* in de jonge kinderen: en ſulcke ſwaermoedige dampen werden oock wel opgegeven van de Aderen, ofte 't geheele lichaem in de Herſſenen.

(7) Hier in kan lichtelijck met een goede *Maniere van leven* verſien werden. De gene, die windachtige en quade ſpijſe gebruyckt heeft, magh die laten, en geſonde in de plaetſch nemen. Indien yemant gewent is 's middaghs al te veel te eten, die kan ſulcks verbeteren met een ſober avontmael, en dat hy twee drie uuren na den eten vertoeft, eer hy te bedden gaet. De vochtigheden, die in een Deel, ofte in 't geheele lichaem, door haer menigte, ofte quade hoedanigheydt, dampen opwerpen, om de zielijke Geeſten in de Herſſenen te ontſtellen, moeten gelooft werden, door *Ader-laten* ofte *Af-ſetten*, en

en de oorſaeck, die haer doet groeyen, wech genomen. Na den eten, dient oock genomen 't gene de opſtijgende dampen neder kan houden, en de Maeg ſluyten, gelijck *Quee-kruydt*, *Conſerve van roode Rooſen*, ofte een lepel van het volgende Poeyer, N. *Coriander-zaet met Azijn bereyt*, 1 once. *Caneel*, *Anijs*, *Cumin*, van elcks een half drachme. *Roode Rooſen*, *Maſtick*, van elcks 1 ſcrupel. *Paerl-ſuycker*, 1 once. Indien de heete dampen uyt ſpijſe ofte dranck, 't zy Wijn, ofte hoofdigh Bier, opwellen, ſoo moeten die met een dronck *kouwt Water*, ofte *Azijn* nedergehouden werden. Indien daer oock eenige hitte in 't hooft is, die dient wech genomen, gelijck hier vooren verhaelt is, en met eenen oock gebruyckt die de onſuyvere dampen konnen doen verdwijnen. Daer toe is bequaem *Conſilye de Greyn* op 't avondtmael geknaeuwt, ofte het poeyer van *Buglos-wortel* ingenomen met wat *Water van Linden-bloeſſem*. Indien een kint ſulcks door quaet ſogh over komt, ſoo ſal men het ſelve een ander laten ſuygen. Hier, als oock in de volgende gebreken, is ſeer quaet op den rugh te ſlapen.

Het XIV. Capittel.

1. *Wandelen in den Slaep*,
2. *Oorſaken*,
3. *Geneſinge.*

(1) MEn vint ſommige, die het niet genoegh en is in ſtilligheyt te droomen; maer die door hare inbeeldinge ſoo verre gebracht werden, dat ſy al ſlapende opſtaen, wandelen, klimmen, en dingen uytvoeren, die ſy wacker zijnde, niet en ſouden konnen doen: waer van ſy evenwel daer nae, als ſy ontwaeckt zijn, ſelden heugeniſſe hebben.

Ick ſoude van dit WANDELEN IN DEN SLAEP vele exempelen konnen by-brengen, dan ſal genoegh weſen, om haer vreemdigheyt, deſe twee uyt *Horſtius*, in plaetſe van alle te verhalen.

Seker Edelman ſtont in den ſlaep naeckt op, ſijn hemt in de handen houdende, gaende na de venſter van 't Slot, en vattende het touw dat aldaer aen een catrol hingh, klom daer aen op tot in 't bovenſte van een hoogen tooren, alwaer hy een neſt met jonge Exters vonde, die hy in ſijn hemt mede nemende, wederom by het ſelve touw neder door de venſter quam, en te bedde gaen leggende, en wel geſlapen hebbende, als hy 's morgens wacker werde, vertelde ſijn broeders, die in de ſelfde kamer ſliepen, hoe hy van de Exters gedroomt hadde, 't gene nochtans in der daet ſoo was. Daer nae willende opſtaen, en ſijn hemt ſoeckende, bevondt datter de neſt met Exters in gewonden was: die hy daer op, gaende boven met ſijn broeders, vernam daer uyt gelicht te zijn.

Een ander quam van de trappen over een lange plaets, die hy over gingh, en tradt in de keucken, beneffens de welcke een put ſtont, daer hy ſijn ſelven in liet, aen de kanten met vingers en teene heel vaſt houdende; maer als hy 't water rochte, door de kouwde wacker werdende, riep, *O mijn been, helpt my, helpt my.* Waer door de ander in 't huys geweckt zijnde, ſochten hem ſoo lange, tot dat ſy hem in den put vonden, en daer uyt trocken. Maer hy was ſoo door den ſchrick, en 't roepen verſwackt, dat hy eenige dagen ſtom, en onbeweeghlijck het bedt hiel.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van dit Wandelen is een ſtercke inbeeldinge, de bewegende kracht tot eenig werck prickelende, de reden, en de ſinnen ondertuſſchen door de dampen verdooft zijnde.

De voorgaende oorſaeck wert van Dr. *Lemnius* in 't 2. Boeck, van de verborgen Wonderen der Natueren, op 't 5. Capittel, geſtelt in een opwellende en ſchuyment bloedt, het welck een heeten Geeſt in de Herſſenen opgeyende, de kracht van de Ziele, door de welcke ſy haer werck uytvoerde, als oock de leden daer toe helpende, verweckt tot ſoodanige beweginge. Hier toe zijn meeſt genegen de gene, die Melancholijck van gematigheyt zijn, en dun en heet van Geeſten. Sulcke als ſy ergens een ſtercke inbeeldinge op ſetten, dan verhitten haer Geeſten noch meerder; en ontſteken zijnde, ſoecken ſy meerder plaets, en ſchieten lichtelijck met haer heete ſijnigheyt door de groove en taeye vochtigheden, en bewegen Zenuwen, en Spieren om te verkrijgen, dat ſy haer ſoo ſterck ingebeelt hadden.

Soodanige menſchen hebben een loſſe en ydele geſtalteniſſe des lichaems, en zijn gemeenlijck kort van perſoon: maer ſeer wacker van Geeſt. Waer door geſchiet, dat, als ſy maer met de uyterſte geleden (in de welcke de zielijcke Geeſten meeſt zijnde, maken dat ſy alles ſterck vaſt houden) van handen, en voeten yet vatten, haer ſelven in 't gewicht houden, en ſteunen. Het gaet met ſulcke lichamen even-eens, als met de tonnen, die men op de mont van de havens, en elders voor bakens gebruyckt. Want de ſelve al zijnſe met ſwaer yſer beſlagen, aen een kettingh en ſteen vaſt gemaeckt: ſoo drijvenſe evenwel, om datſe, door de blaesbalcken, vol lucht, en wint zijn. Soo oock die Wandelaers, om datſe van wint opſwellen, en van luchte Geeſten opgevolt zijn, werden als opgelicht, en drijven met een luchten gangh oock op de hoogſte plaetſen, by-nae gelijck men ſiet aen de ſlecken, die al en ſienſe niet, weten haer hoornen voor uyt te ſteken, om te voelen of de baen klaer is. Nu dat die Wandelaers haer alſoo bewegen ſonder eenigh ongeluck, en ſonder van hooge te vallen, geſchiet daer door, om dat ſy ſulcks allenghskens doen, en ſonder eenige vrees klimmen, daer ſy, wacker zijnde,

de, van ſouden ſchricken. Want ſy en beginnen dit niet anders, als die droncken, ofte uytſinnigh zijn, de welcke ſonder eenigh beraet, met lichtvaerdigheyt, en ſtoutigheyt, haer niet en ontſien in 't grootſte gevaer te begeven, waer op ſy 's anderen daegs, ofte als ſy tot haer ſelven komen, denckende, een grooten ſchrick krijgen. Ja *Lodewijck Vives* verhaelt ons een exempel in ſijn 3. Boeck van de Ziele, hoe een Jode daer over doodt bleef. Hy quam van ſijn lant by nacht nae huys gereeden op een eſel, en viel onder weegh in ſlaep. Het beeſt de wegh gewent zijnde, gingh op een ſmalle planck over een wijdt en diep water. De Jode 's anderen daeghs overleggende in wat groot gevaer hy geweeſt hadde om te verdrencken, en 't ſelve door ſtercke inbeeldinge ſich geſtadigh voor oogen ſettende, werde met ſulcken ſchrick geſlagen, dat hy 't beſtorf. Wanneer nu in ſoodanige lichamen, die wy geſeyt hebben des nachts in den ſlaep te wandelen de vochtigheden minder branden, en datter ſoo grooten hitte, ofte beweginge niet en is in de Geeſten, dan en roepen ſy maer, en vliegen in 't bedt wel op, maer niet uyt: want de Geeſten en zijn dan ſoo ſterck, noch ſoo luchtigh niet, dat ſy het lichaem gantſch konnen oplichten.

(3) Om dit gebreck te helpen, moet op twee dingen gelet werden: te weten, wat te doen ſtaet, als het yemant op den hals heeft, en waer door het daer nae voor te komen is.

Wat het eerſte belangt, als deſe Wandelaers op een verſekerde plaets zijn, mach men de ſelvige met roepen ofte anders wecken, ofte oock in een gevaerlijcke plaetſch weſende aengrijpen, ſoo ſulcks gedaen kan werden. Anders op een hooghte geklommen ofte elders zijnde, daer ſy wacker ſonder gevaer niet en ſouden konnen van daen komen, ſoo moet men haer laten begaen, en gantſch niet wecken. Want men anders in ſtede van te helpen haer om hals brengt. Soo ſchrijft *Bodin*, datter een ſlaper 's nachts hem op de kant van de Rivier begaf, ſonder voort te treden: maer als ſijnen macker vreeſden dat hy vorder ſoude gaen, en hem daerom met ſijnen eygen naem riep, hy terſtont in 't water viel en verdronck.

Nae dat ſy wacker geworden, ofte geweckt zijn, moeten ſy wel hart bekeven ofte oock geſtraft werden, op dat ſy daer voor vreeſende, het opſtaen mogen afwennen. Maer dient wel gelet, ofte het geen gemaeckt werck en is; alſoo wel bevonden is ſulcks ſomtijdts geſchiet te weſen. Die hier aen vaſt zijn, moeten haer wachten voor 't gene daer toe ſtoffe kan geven, als van terſtont nae den eten te ſlapen, ofte in de maneſchijn, van windige ſpijſe, en van ſware of ſwaermoedige Inbeeldinge. Ondertuſſchen moet oock het lichaem van de vochtigheden, die de inbeeldinge, door haer dampen opmaken en beroeren, ontlaſt werden, gelijck het Bloet door laten, andere door Afdrijven, en dan het hooft geſterckt weſen, gelijck hier voren aengeweſen is.

Het XV. Capittel.

1. *Nacht-merrye,*
2. *Oorſaecken, en plaetſch,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*

(1) WY komen nu tot de gene, die haer niet en konnen bewegen, maer als vaſt gehouden, en gedruckt werden, van een gebreck dat wy de NACHT-MERRYE noemen. De wijſgerige *Plato*; de wijſe Joden, *Philo*, *Ioſephus*, en alle de oude *Synagoge*; de heylige outvaders *Cyprianus*, *Iuſtinus Martyr*, *Tertullianus*, *Auguſtinus*, *Clemens van Alexandryen*, en andere, als mede onder de jonge ſchrijvers *Brodæus*, *Cardanus*, *Bonzinibius*, en *Porta*, meenen dat dit een werck is van de Geeſten, die haer in ſchijn van Mans met Vrouwen, ofte in ſchijn van Vrouwen met Mans poogen te vermengen, *Incubi* daerom in Latijn en *Succubi* genaemt, *Nacht-hengſten* en *Nacht-merryen*. De gemelde Out-vader *Auguſtinus* ſchrijft in 't 5. Boeck van de ſtadt Godts, dat de *Galli* haer *Duſios* hieten, alwaer ſonder twijffel moet ſtaen *Druſios*, dat wy noch *Droes* ſeggen. *Plinius* (die oock van *Bodin* gevolght wert) hout dit voor een Spoockſel van de Boſch-goden, *Fauni*, en *Satyrs* genoemt: dan dit gevoelen wert wederleyt van de Grieckſche Genees-meeſter *Aëtius* en *Oribaſius*; als oock van *Soranus*. Doch al is 't, dat de droeſen, gelijck oock gelooft wert van melancholijcke ſieckten, wel lichtelijck onder ſoodanige qualen haer booſ-heyt uytvoeren: ſoo komt in de genees-konſte, maer alleen in achtinge ſoodanige *Nacht-Merrye*, die een natuerlijcke ſieckte is, waer door yemant niet anders en meent, als dat hy ſal ſticken (gelijck als of yemant hem op de borſt lagh) ſonder te konnen eenigh geluyt geven, ofte den adem wel te halen, gelijck ſeer aerdigh beſchreeven is van den Poëet *Virgilius* in deſe verſſen:

Gelijck wanneer men droomt in 't holſte van de nacht,
Men poogt 'k en weet niet wat, als met de gantſche kracht;
Maer ſchoon men bijſter woelt, en wonder ſchijnt te maken,
Men kan niet uyttet bedt, of van de plaets, geraken,
En of het hert beſwijckt, en van benaeutheyt ſlaet,
Men roept maer ſonder ſtem, men worſtelt ſonder baet.

Soo ſchrijft *Hollerius* 1, *de morb. int.* van een ſeker Apoteker, die met den Genees-Meeſter by een ſiecken reyſende, 's nachts van de Nacht-merrye gereden werde, en beſchuldighden 's anderen-daeghs de gene,

gene, die met hem in een kamer geſlapen hadden, als ofte by haer ſijnen hals ſoo toegetrocken was, dat hy meenden te ſticken. Maer d'ander ſulcks ſtoutelijck ontkennende, en al de ſchult op hem leggende, dat hy den geheelen nacht hadde leggen raſen, ſoo werde goet gevonden, dat hy na een goet avontmael, en windtachtige ſpijſe, alleen ſoude gaen ſlapen, de kamer wel geſloten zijnde. De Nachtmerrye quam weder: hy ſwoer, dat het de duyvel was, wiens weſen, en werckingen hy oock nae de konſt beſchreef. En men konde hem niet anders wijs maken voor dat hy door goede Middelen daer van geneſen was. *Iaſon van Praet* eertijdts Genees-meeſter van der Vere, verhaelt in ſijn Boeck van de Breyn-fieckten op 't 26. Cap. van een Prieſter, die by hem quam klagen, datter 's nachts een Vrouwken op ſijn borſt quam leggen, die hem ſoo benaeuwde, dat hy, geen adem konnende halen, daer in meende te blijven: jae als hy wilde om hulp roepen, geen geluyt en konde ſlaen. Deſe hadde eerſt by een Monick geweeſt, die hem ſeyde, datter hertelijck voor gebeden diende, daer nae by een Toovenaerſter, de welcke hem raden, in den avont-ſtont, ſoo drae hy water gemaeckt hadde, den pot te decken met ſijn rechter kous, en dat hy dan noch van den eygen dagh dat Vrouwken ſien ſoude. Maer al docht hem ſulcks ydel te zijn, en dat hem de religye het beſoecken tegen maeckte, even-wel overwonnen zijnde door onverdult, ſoo nam hy daer een proef van, en het viel oock ſoo uyt, datter een Vrouwken in huys quam, de welcke klaeghden, pijn in de Blaes te hebben, en hy en konde noch met bidden, noch met dreygen van haer verwerven, dat ſy hem's nachts niet en ſoude komen beſtormen: maer bleef onverſoenlijck haer oude manier houden, om hem eens deerlijck te doen ſticken. Als hy dit tegens den gemelden van *Praet* aldus vertelde, en dat den anderen hem ſeyde, ſulcks een fieckte te weſen, ſoo en konde hy dat niet, als eenige dagen daer na, door veel redenen, ſijn ſelven doen gelooven.

(2) Uyt wat *Oorſaeck*, en op wat *plaetſch* de Nacht-merrye groeyt, daer in verſchillen de Genees-meeſters. Het gemeen gevaelen is, dat de naeſte oorſaeck van dit gebreck beſtaet in verſtoppinge van de Herſſen-groeven, inſonderheyt de achterſte, ofte van de wegh, die nae 't beginſel van het Ruggen-morch toe gaet, den welcken geheel, ofte ten deele verſtopt zijnde door eenige ſlijmerigheyt, ſoo en konnen de Geeſten niet komen in de ſpiere van de Borſt, en derhalven die niet beweeght werden, het welck den adem belet. Dan *Fernelius* meent in 't 5. Boeck op 't 3. Cap. dat de oorſaeck niet in de Herſſenen, maer ontrent het Ingewant ſteeckt, het welcke, door gulſigheyt, en den dronck, ſwellende, het Middel-rift, en de Longen ſoude drucken. En *Rondeletius* 44. ſtelt de ſelve in de Borſt-aderen. Den eerſten en laetſten wert tegen-geſproocken van den Spaenſchen *Pereda*, *ſchol. in Paſch.* 1. 10. en *Fernelius* van de Italiaenſche Genees-meeſters, *Mercurialis*, en *Maſſaria*. Maer ſijn gevoelen kan met gemeene, als niet tegens malkander ſtrijdende, wel verdragen werden. Het Middel-rift ('t welck tuſſchen den buyck en den borſt ſtaende, het voornaemſte gereetſchap is om die te bewegen, en den adem te halen) kan lichtelijck gedruckt, en benaeuwt werden, gelijck men bevint, dat yemandt nae dronckenſchap, raeuwe en windige ſpijſe dit gebreck veel onderworpen is, en dat oock de gene, die den buyck van winden uyt ſwaermoedige vochtigheden rommelt en ſwelt, dickwils klagen van Kort-borſtigheydt, de welcke komt door drucken van het Middel-rift. Maer dat de Herſſenen mede niet vry en zijn van Dampen, blijckt daer uyt, dat ſoodanige noch veeltijdts als ſy al geweckt zijn, ſoo lang het hooft niet ontlaſt en is, noch by de ſelfde inbeeldinge blijven; en de wortel niet wechgenomen zijnde, de Nachtmerrye dickwils een voorbode is van ſwaerder fieckte, gelijck Popelſy, Vallende-fieckte, of andere. Soo ſtelt oock *Fernelius*, datter uyt het Ingewant eenen dicken Damp in de Keel, en Herſſenen opſtijght, die het geluyt tegen hout, 't verſtandt, en de ſinnen ontſtelt, en met ſwaermoedigheydt bedwelmt.

De voorgaende oorſaeck van deſen Damp is ſlijmerige, ofte ſwaermoedige vochtigheyt meeſt ontrent het Ingewant haer houdende: ſomtijdts oock in de Herſſenen ſelve groeyende, uyt haer dun voetſel door de kouw aldaer ſchielijck ſtremmelende, en niet konnende verdouwt werden.

De uytwendige oorſaecken van deſen damp beſtaen in het overladen van de Maegh door ſpijs, en dranck, en daer opvolgende Raeuwigheyt, van de tafel terſtont gaen ſlapen, inſonderheydt op de rug; waer door de dampen haer lichtelijcker na het achterſte van de Herſſenen opgeven. De Kinderen zijn dit mede onderhavig, om dat ſy wat gulſig eten, als oock van wegen de wormen, en dat is de oorſaeck, dat ſy veeltijts ongeruſt en ſchrickachtigh ſlapen.

(3) De *teeckenen* blijcken genoegh uyt de beſchrijvinge.

(4) [Belangende de *Voorteeckenen*] die van een uytterlijcke kouw ofte dronckenſchap komt, niet lang en duert, en niet dickwils wederkeert, en heeft het grootſte gevaer niet: dan wel die uyt een inwendige oorſaeck gegroeyt is, en dickwils overvalt, als metter tijt de ſelfde een quaet-aerdigheydt krijgende ofte de Herſſenen geheel verſtoppende, het welck Vallende-fieckte, ofte Popelſy veroorſaeckt.

(5) Die nu inder daet met de Nacht-merrye gequelt wert, de ſelve dient ten eerſten ſachtjens geweckt te weſen, en dan, om de dampen te verdrijven, de uytwendige leden gevreeven. Daer nae om

de wederkomſt te beletten, dient'er een Ader geopent, ſoo het lichaem bloet-rijck is: in Vrouwen, die geſtopt zijn, in de voet. Maer als dat niet te paſſe komt, magh men koppen op de ſchouderen, en beenen doen ſtellen.

Indien de ſlijmerige, ofte de ſwarte en ſwaermoedige vochtigheyt diep en vaſt ſit, ſoo moet de ſelve bereyt werden door middelen in 't eerſte Deel, 4. Boeck, Cap. 5. en 6. van den *Schat der Ongeſontheyt* aengeweſen, en dan afgedreven door de gene, die aldaer mede in 't 7. Capittel N. 3. en 4. verhaelt zijn. En op 't laetſte dienen gebruyckt ſoodanige, die de Herſſenen (beſchreven in 't 11.) en het Herte (in 't 13. Cap.) konnen verſtercken.

Ondertuſſchen moet men mijden gulſigheydt, dronckenſchap, winderighe en beſwaerde ſpijſe; niet terſtont nae de maeltijdt, noch op den rugh te ſlapen. 's Avonts de Maegh fluyten met *Quee-kruyt*, daer onder wat geſtooten *Peony-zaet* (het welck hier ſeer nut is) gemenght.

Het XVI. Capittel.

1. *Slapende Verſtijftheyt,*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge.*

(1) TOt deſe Slaep-ſieckten behoort mede een ſeer vreemt gebreck, dat de Griecken *Catalepſis* noemen, *Had. Iunius*, *Slaep-ſucht*, dan ſoude nae mijn oordeel bequamer zijn, SLAPENDE VERSTIJFTHEYT. Want die het op 't lijf valt, blijft ſchielijck heel ſtijf, als een beelt, ſonder hooren ofte ſien, ofte een lidt te bewegen, en in ſulcken gedaente, als het den ſelven in 't aenkomen vonde.

De Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus* verhaelt in 't 2. Boeck van de Borgerlijcke oorlogen, datter in ſeeckere Heel-meeſters winckel gevonden zijn twintig oude luyden, ter aerden met de bekers leggende, gelijck of ſy droncken waren, een op den ſtoel ſittende, gelijck als een Meeſter, die de andere drancken ingaf.

Plinius in 't 7. Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorye op 't 53. Capittel, daer hy handelt van de gene, die onvoorſiens geſtorven zijn, vertelt, dat ſeker bly-eynde-ſpeelder, na dat hy 't volck wel behaeght hadde op ſijnen geboort dagh, en ſijn taert gegeven hebbende, na den eten heete Wijn eyſchten, en met eenen ſiende op de perſoon, die hy geſpeelt hadde, en de krans van ſijn hooft, daer op ſettende, in die geſtalteniſſe ſtijf bleef, ſonder dat het yemandt gewaer werde, tot dat een van de gaſten, die naeſt hem was, hem vermaende dat de Wijn laeuw werde.

De Milaenſche Genees-meeſter *Cardanus* ſchrijft in 't 8. Boeck van de Verſcheydenheyt der ſaecken op 't 44. Capittel, datter in 't Eylandt *Lemnos* acht mayers ſittende onder een Eycken-boom om te eten, ſchielijck van den donder geſlagen wierden, waer van ſy doodt en ſtijf bleven in de eygen geſtalteniſſe, gelijck ſy waren gaen ſitten, ſoo dat den eenen ſcheen te eten, den anderen de kan aen ſijn mont te ſetten; en alſoo het allegader Mooren waren, ſoo ſcheenen het ſoo veel beelden te weſen.

Soo getuyght oock *Iacot* in ſijn Uytleggingen op 2. *Coacar. aph.* 7. geſien te hebben een oudt man, die dit over tafel aen quam, en bleef ſoo met open oogen ſtijf ſitten, de hand in de ſchotel houdende, ſoo dat hy doodt zijnde, ſcheen te eten.

Ick hebbe hier in de Stadt geſien een Vrouw, die de Vallende-ſieckte ſeer onderhavig was, ſchielijck ſtijf wierde, gelijck ſy ſat en ſpon, met den draet aen de mont: dan en duerde niet langh; en leeft noch tegenwoordigh; het verhaelde al twintig jaer geleden zijnde.

Fernelius, Genees-meeſter des Koninghs van Vranckrijck, vertelt 5. 2. van een, die van dit gebreck ſoo ſtijf wierde, dat hy ſittende met de pen in de handt de oogen op de boecken geſtreckt hebbende, niet anders en geleeck als te ſtuderen, tot dat hy, geroepen en aengeſtooten zijnde, bevonden werde het gevoelen, en bewegen hem benomen te weſen.

Bucchananus, Leer-meeſter van *Iacob* de VI. Koningh van Schotlant, daer nae de I. van Engelandt, verhaelt in 't 20. Boeck van ſijn Schotſche Hiſtorie, dat in 't beklimmen van ſeecker hooge plaets, een krijghs-knecht ſoo vaſt aen de ſporten bleef hangen, dat hy op geenderley wijſe daer af getrocken konde werden. En al noemt hy dit Popelſy; ſoo dunckt my dat het beter magh gehouden werden voor Slapende verſtijftheyt, waer door hy ſoo vaſt aen de ladder verſtijft was. Meer andere exempelen zijn te ſien by *Donatus* in 't 2. Boeck van ſijn Wonderlijcke geſchiedeniſſe op 't 7. Capittel, en *Schenckius* 1. *Obſ.* 115.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van dit gebreck is een onbeweeghlijckheyt, en als een bevrieſing van de zielijcke Geeſten: want in het deel die ſtil zijn en tegen gehouden werden, daer en kan geen beweginge geſchieden. Dit ſelfde ſien wy in den *Blixem*, die den Wijn ſchielijck doet dick werden, en noch beter in 't exempel, dat wy uyt *Cardanus* hebben bygebracht. Is oock bevonden in de Aertbevingen, datter ſoo krachtige dampen uyt berſten, die menſchen, en vee op ſtaende voet doen ſtil, en ſtijf ſtaen: gelijck oock ſommige ſpeloncken Geeſten uyt geven, die het water doen bevrieſen. Soo ſiet men mede een groote kracht om te verſtijven, in *Salpeter*, en andere dingen, die uyt de aerde gegraven werden.

De

De voorgaende oorſaeck van deſe onbeweegh-lijckheyt is meeſt een *Swaermoedige Vochtigheyt*, wiens dampen ſomtijdts ſoodanige kracht krijgen. Waer toe helpt *Spijſe*, uyt de welke ſodanigen vochtigheydt groeyen kan. Voor uytterlijcke oorſaken werden oock by vele gerekent *Koude Lucht*, *Regen*, *Wint*, *Ys*, *Sneeu*, en te reyſen door koude plaetſen, en Sneeu-bergen. Als de ſtadt *Mets* in 't 1552. van Keyſer *Karel* belegert was, midden in de ſtrenge kovde des winters, ſoo vont men de ruyters op haer paerden, maer inſonderheydt het voet-volck met de piecken in de handt op de Schildt-wacht, ſtijf doodt gevrooren. In 't jaer 1414. ten tijde van 't *Concilye* van *Trenten*, werde een Ruyter ſtijf op het Paerd bevroren, voor den Keyſer *Sigiſmundis* gebracht. Soo ſchrijft *Theoneſtus*, in ſijn Boeck van de Genees-konſte der Paerden, datter doen ſy nae Italien te treckende, over de *Alphes* gekomen waren, een uur langh ſulcken hoop ſneeu viel, dat de krijghs-knechten allegader als bevrooren voortgingen, de Ruyters verſtijft en ſoo vaſt op haer Paerden bleven, dat ſy daer naeulijcks waren af te krijgen. De Paerden gingen al meeſt voort: maer die niet vorder en konden, ſtonden gantſch ſtijf. Soo verhaelt oock *Curtius* in 't 8. Boeck van ſijn Hiſtorye, van ſommige die als ſtaken, niet alleen of ſy leefden, maer oock tegen malkander ſpraken, ſtijf ſtonden, blijvende in de ſelfde geſtalteniſſe, daer ſy in geſtorven waren. Die, gelijck ſy uyt bittere koude deſe verſtijfſtheydt gekregen hadden, ſoo bequamen ſy ten laetſten wederom voor een groot vuur. Ick hebbe mede, komende in 't jaer 1617. uyt Italien over de *Alphes* (bergen die 't ſelfde aen die zijde van Switſerlant, en Savoyen bepalen) op den hoogen Sneeubergh van *S. Godhart* geſien drie dooden; die daeghs te vooren (zijnde al den 14. April. als aen beyde zijden van 't Geberghte het lant groen ſtont) in 't ſneeu verſtijft waren, gelijck my vertelt werde aldaer veeltijdts door de kouw te geſchieden: het welck niet te verwonderen en is, alſoo men twee uuren werck heeft om op te klimmen, en ſoo veel om af te komen, al door het Sneeu; ſoo wel in de ſomer, als des winters. En al gater een leydts-man voor, die, volgende de bakens, met een ſchop het ſneeu van het padt werpt, ſoo is hy dadelijck wederom vervuldt, en de koude wolcken en nevel drijven heel leegh aen den bergh, waer door men niet veel van ſich en kan ſien, en oock geheel nat werdt. En daer van is 't, dat eenige ſeggen, ſoo hoogh geweeſt te zijn, dat ſy haer handen in de wolcken gewaſſchen hebben.

P. Iovius verhaelt in 't 25. Boeck van ſijn Hiſtorye, dat drie hondert Venetiaenſche Krijgs-knechten, gaende van *Sulmo* nae *Romen* onder wegen ſoo overvallen wierden met Sneeu, dat ſy allegader in de bergen haer leven lieten, en nae het onweder gevonden wierden op de manier, gelijck of ſy hadden leggen ſlapen. Daer zijn (ſeyt hy) in die naeuwe plaetſchen tuſſchen de bergen eenige holle tocht-gaten, die ſoo *ſcherpe Winden* uyt-blaſen, dat ſy in een ogenblick den adem, en 't leven van den reyſenden man benemen. De remedye (ſchrijft hy) is ſijn ſelven uyt die gevaerlijcke en benaeuwde naeuwte met alderhaeſt te begeven.

De Soon van Gijsbert van Beaumont, out 13. jaer verviel in een *Coma Vigil*, konde ſien, noch horen, had gevoelen, noch bewegen, ley even-wel met de Oogen open; daer by komende dede hem een Pil ſetten, en dickwils een lepel geven van Theriakel-water, daer Beverſwijn in geweyckt was. Waer door hy bequam, nae dat hy 24. uuren daer in gelegen hadde, dan het en duurde maer drie uuren, doen hy weder inviel. Daer op dede ick hem een Clyſteer ſtellen, nae welcken werckinge hy weder bequam.

(3) Dit gebreck is licht te *kennen*, dewijl het den Menſche onvoorſiens ſtijf maeckt, in ſulcke geſtalteniſſe als het hem vint, met open en ſtijve oogen, ſonder gevoelen, ofte bewegen.

(4) Belangende de *Voorteeckenen*, de ſlaepſtijvigheyt is een gevaerlijcke ſieckte, en indienſe niet ras over en gaet, ſoo eyndight ſy gemeenlijck, 't zy door verſwacking van de krachten, 't zy door ſticken in den adem, tot de doot, en de dooden leggen ſtijf, niet anders als die van wegen de kouw ſtijf bevroren zijn.

(5) Om tot de *Geneſinge* te komen, ſoo dienen de dampen, die de geeſten verſtijven, en onbeweeglijck maken, uyt het hooft getrocken, en verdreeven, en de ſtoffe, daer ſy van op-komen, afgeſet. Derhalven, indien de ſiecke bloet-rijck is, ſal men hem ten eerſten doen laten. In andere een ſtercke Clyſteer ſetten. Daer nae de Melancholijcke vochtigheden bereyden door de middelen, die beſchreeven zijn in 't 1. Deel, 4. Boeck, en 5. Cap. en dan af-drijven, door de gene, die aengeweſen werden in 't 7. Cap. N. 3. Van buyten dient oock het hooft verſterckt, als te ſien is in 't 11. Cap. van 't ſelve Deel. So konnen Stovingen gemaeckt werden van *Betonye*, *Velt-cypres*, *Roſmarijn*, *Marioleyne*, *Thijm*, *Sleutel-bloemen*; *Stœchas* *Linden-bloeſſem*, *Mey-bloemen*, Met diergelijcke *Olyen* kan oock geſtreken werden.

Het XVII. Capittel.

1. *Suyſſelinge*,
2. *Oorſaken*,
3. *Teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*.

(1) SUYSSELINGE, ofte *Swijmelinge* is een verkeerde inbeeldinge, waer door yemandt meent

meent dat alles omdraeyt, ſoo dat hy dickwils ne-
der ſoude vallen, indien hy nergens aen vaſt en hiel.
(2) De naeſte *Oorſaeck* is een ongewoone, en in 't
ront gedreven beweginge van de zielijcke Geeſten,
die haer in de Herſſenen omdraeyen, even-eens als
het water in een wiel, waer door geſchiedt, dat al
het gene wy ſien, ſchijnt om te draeyen. Want de-
wijl in het geſicht niet alleen ontfangen wert het
ſchijnſel van de verwen, maer oock, onder andere,
het ſtil zijn, ofte het bewegen van 't gene gheſien
wert: indien de zielijcke Geeſten, die het ſchijnſel
van de dingen aen de inbeeldinge brengen, in 't ront
draeyen, ſoo wert die beweginge mede-gedeelt,
niet anders als gelijck yet, al is 't wit, dat men door
een geverwet glas ſiet, oock van de ſelve verwe
ſchijnt te weſen.

Het gene dit omdraeyen van deſe Geeſten ver-
oorſaeckt is, ofte inwendigh, ofte uytwendigh. In-
wendigh door eenen winderigen damp, die door de
Aderen en Slagh-aderen komende, de zielijcke
Geeſten met hem ſleept, en tegens de kanten van
de Herſſenen gedreven zijnde, deſe valſche inbeel-
dinge maeckt. Maer al is 't, dat *Pereda* by nae alle
de Genees-meeſters over dit gevoelen beriſpt, en
meent noodigh te weſen, dat die Geeſten eerſt da-
len in de oogen, en voor de Cryſtallijne vochtig-
heyt, die beweginge maken; want dat anders niet
en kan ſchijnen yet omgedraeyt te werden: ſoo
blijckt wel klaerlijck dit gevoelen valſch te zijn,
dewijl dat oock de gene, die ſijn oogen toe houdt,
en omgedraeyt wert, de Suyſſelinge krijght, en
meent dat de vloer daer hy op ſtaet, mede om-
draeyt, ſoo dat hy ſonder vaſt houden, ſoude om
vallen. Deſen damp wert opgegeven uyt een van
de vier vochtigheden, 't zy de ſelve in de Herſſenen
haer plaetſe hebben, het zy datſe aen de ſelvige van
onderen, mede gedeelt werden.

De uyterlijcke oorſaken zijn *Zoel weder*, *groote
Hitte*, ofte langh in de *Son* te weſen, *Gramſchap*,
Vaſten, *Dronckenſchap*, *Onmatige oeffeninge*, *Omdrae-
yen* van het lichaem, de *Schrick* (waer door de Gee-
ſten eerſt verſpreyen, en terſtont wederom inge-
trocken werden) in 't ſien van een hooge plaets,
van veel met grof geſchut te hooren ſchieten, geſont
zijnde veel te *purgeeren*, en al 't gene de vochtighe-
den kan doen ſmelten, en dampigh maken. Maer
inſonderheyt dat men langh ſiet op het draeyen van
een rat, ofte wiel. En daerom ſchrijft de Grieck-
ſche *Theophilus*, dat de Schippers, als ſy weten dat
yemant lichtelijck Suyſſelt, hem een doeck voor de
oogen binden, om het bewegen van de ſterren, ofte
de baren niet te ſien. En dit is de oorſaeck dat de
paerden, die in de molen gaen, geblint werden.

(3) De *Teeckenen* zijn hier klaer.

(4) Wat de *Voor-teeckenen* belanght; De gene,
die van een uytwendige oorſaeck komt, is lichter,
als van inwendige. Is in oude luyden, van wegen
haer ſwackigheyt, ſwaerder; en als ſy dickwils
komt, ofte dat ſy ſoo ſel is, dat de menſche neder
ſtort, dan valtſe gemeenlijck op een Vallende-
ſieckte, ofte Popelſy uyt.

(5) De *Geneſinge* beſtaet in tweederhande tijdt:
te weten, als yemant de Suyſſelingh op den hals
heeft, en als ſy over is.

Geduerende de Suyſſelingh dient alle vlijt aen-
gewent om de draeyingh van de zielijcke Geeſten
te beletten, en dat de ſiecken tot ſtilte komt. En
indien de dampen van onderen opſchieten, ſoo ſal
men ſoecken de ſelve te vertrecken, met eenen
vaſten *bant* om de beenen te leggen, het hol van de
voeten *met Zout*, en *Azijn te wryven*, ofte daer wat
treckens onder te binden, als beſchreven is boven in
dit tweede Deel, Cap. 4. Indien de Draeying heel
ſterck is, ſoo magh men daer en boven *Pillen*, en *Cly-
ſteeren* doen ſetten. Daer nae dient men eenige wel-
rieckende dingen voor den neus te houden, dan met
onderſcheyt van de oorſaeck; derhalven indien de
ſelve werm is, ſal men doen ruycken aen *Aſijn* en *Ro-
ſen-water*, indienſe kout is, aen *Aſijn* met *Muſkeljaet*,
Amber, en *Nardus-zaet*. De neuſ-gaten ſal men be-
ſtrijcken met *Olye van Foelye*, *Marioleyne*, *Orego van
Noten muſcaet*, ofte *Balſem van Peru*, daer eenige
dropkens van *Caneel*, *Nagel*, ofte *Roſmarijn-olye* in ge-
mengt zijn. Op de ſlapen van 't hooft, als oock
den pols, ſal men leggen het ſap van *Roode Beete*,
ofte *Roſmarijn-water*, ofte *Water*, en *Aſijn van Roſen*,
daer by doende wat *Caneel-water*. In de mont ſal
men een weynigh *Zout* nemen, en knaeuwen wat
Cubeben, ofte *Foelye*; ofte innemen geſtampte *Avero-
ne* met warme *Wijn* ofte *Honigh van Aſijn*. Indien de
Suyſſeling ſoo hevigh is, datter meerder ſwarigheyt
te verwachten ſtaet, ſoo mach men komen tot *La-
ten*, en *Koppen*. Wanneer het Suyſſelen uyt de Maegh
komt, gelijck in de gene, die vol Gal zijn, ſoo ſal
men ſoodanige geeven, een kruym *Witte-Broot* ge-
weyckt in wat *Sap van Queen*, *Granaten*, ofte *trecken-
de Wijn*. Wanneer het uyt opſtijging van de Lijf-
moeder komt, dan moet men de ſelve neder-houden,
gelijck t' ſijnen plaetſche te ſien is, namentlijck in
't 1. Deel 4. Boeck, Cap. 18. en in 't 2. Deel, 3. Boeck
Cap. 43. van de *Schat der Ongeſontheyt*.

Als de Suyſſeling nu over is, dan ſtaet te letten,
dat de ſelfde verhindert werde wederom te komen.
Hier wert ſeer toe gepreeſen, *Caru-zaet* in Wijn ge-
weyckt, en daer nae opgedrooght, en daer van een
halve lepel vol eer men te bedde gaet, lang ge-
knaeut, en dan doorgeſlickt, ſulcks eenige dagen na
malkander vervolgende. Het ſelfde doen oock de
Cubebe, en andere genees-middelen, die de Herſſe-
nen verſtercken, beſchreeven in 't 11. Cap. van 't
gemelde 1. Deel, dan alſoo de oorſaeck dickwils van
andere deelen, gelijck Maegh, Lever, Milt, Lijf-
moeder.

moeder ofte het geheele lichaem de Herſſenen mede gedeelt wert, ſoo dient de Geneſinge aengeſtelt, gelijck wy in die Sieckten van ſoodanige deelen aenwijſen.

Het XVIII. Capittel.

1. *Vallende Sieckte*,
2. *Oorſaken*,
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge.*

(1) DE *Swijmelingh*, wanneer ſy heel ſwaer is, doet vallen, en is dan veeltijdts een voorbode van de *Vallende-Sieckte*, en wert derhalven van *Avicenna* een kleynder Vallende-ſieckte genoemt.

De VALLENDE-SIECKTE is een treckinge van al het lichaem, waer door den menſche ſchielijck neder valt, met tegenhouden van al ſijn ſinnen, ſoo dat hy noch ſien, noch hooren, noch gedencken en kan. Wy ſien met ons gemoedt, (ſeyt *Plinius* 11. 37.) de oogen brengen het ſienlijcke maer over. Soo maeckt een groote gedachten blint, om dat het geſicht na binnen getrocken wert. Soo en ſien open oogen in de Vallende-ſieckte niet, om dat het gemoedt duyſter is. Hier van zijn verſcheyde exempelen uyt de Aenmerckingen van verſcheyde Genees-meeſters verſamelt by *Goulart* in 't 2. Deel *des Hiſtoir. admirables.*

(2) De naeſte *Oorſaeck* is een damp, ofte vochtigheyt, die door een byſondere, en verborgen quaet-aerdigheyt, de Breyn-vlieſen prickelt. *Avicenna* noemt het NIESSEN een kleyne Vallende-ſieckte. Want gelijck de Herſſenen, 't gene voor aen ſit, uytdoen berſten, met nieſen: ſoo ſoeckt oock de natuere 't gene in de Vallende-ſieckte van binnen de vlieſen der Herſſenen ſteeckt, haer quijt te maken. En 't gene in 't Nieſſen ſchielijck gheſchiet, dat duert in de Vallende-ſieckte langer; komen evenwel beyde van gelijcke oorſaken. En gelijck de Vallende-ſieckte by de Griecken eertijdts *Heylige ſieckte* genoemt is, ofte om dat ſy geloofden de ſelve van Godt den menſche toegeſonden te werden, gelijck *Hippocrates* meent, ofte om dat ſy, als *Plato* ſchrijft, het edelſte, en heylighſte deel van 't lichaem bevanght, en ontſtelt: ſoo hebben ſy oock om de laetſte reden (volgende 't gevoelen van *Ariſtoteles*) het Nieſſen, als een heyligh dingh, ja oock voor eenen Godt gehouden, ghelijck *Athenæus* ſchrijft. Soo leſen wy by *Xenophon* in 't derde Boeck van de tochten van *Cyrus*, Koningh van Perſſen, dat dewijl hy tot de krijghs-knechten ſprack, yemandt van de ſelve quam te nieſſen, waer door al d'andere ſchielijck op haer knyen vallende, dien Godt aenbaden. Alſoo deſe ſake my ſeer vreemt dachte, ſoo heb ick daer over in 't jaer 1633. aen den wel-edelen, en hoogh-geleerden Heere *Cl. Salmaſius*, Ridder, en Koninckllijcke Raedt geſchreven, welcken brief en ſijne antwoort, alſoo ſy onder mijne *Epiſtolicas Quæſtiones* is gedruckt, ick hier onnoodigh achte, daer van breeder gewagh te maken. Dit moet ick evenwel noch by voegen, dat gelijck de Griecken eertijdts plachten te ſeggen, als yemandt nieſden, *Zeu ſooſon* ſoo ſeggen wy noch GODT SEGEN U, en doen den hoet af; als zijnde, gelijck de Heer *Salmaſius* meende, een goet teecken; en daer van is oock ons gemeen ſeggen, dat als een ſiecken driemael nieſt, uyt het gaſthuys moet. Soo ſchrijft *Theophraſtus*, dat de ſiecken qualijck konnen nieſſen, van wegen de ſwackheyt van hare Geeſten, en natuerlijcke krachten. Ja geſchiet ſomtijdts met ſulcken gewelt, dat het blintheyt kan veroorſaken. Soo ſchrijft *Alex. Benedictus*, van een Grieckſche ſlaef, die voor vijf jaren met een pijl in de ſlach van 't hooft geſchoten was, en als hy op ſekeren tijd ſijn mont ſpoelde met kouwt water, daer over ſoo quam te nieſſen, dat hem een ſtuck van de pijl uyt het eene neuſgat ſchoot, ſonder eenigh letſel te behouden. En *Fabritius* verhaelt van een jongen van 14 jaer, die tegen een ander wedde, hondert mael achter malkanderen te ſullen nieſſen: het welck hy gedaen hebbende, blint werde: dan dat hy evenwel nae een Purgatie, met Koppen op de ſchouderen, en een draet in den hals, ſijn geſicht wederom kreegh.

Tot de Vallende-ſieckte doet mede het *Scherp gevoelen van de Herſſenen*, die het prickelen van de ſcherpe ſtoffe, 't zy damp, ofte vochtigheyt ras gewaer wert. Daer van is 't, dat ſommige, die ſijne Herſſenen, en ſcherp verſtandt hebben, veel daer mede gequelt zijn: gelijck wy leſen van den Koningh *Cambyſes*, by *Herodotus*, van *Iulius Cæſar* by *Suetonius*, en by de nieuwe Schrijvers van der Turcken Propheet *Mahomet* (die het volck wijs maeckte, dat hy op die tijdt opgetrocken was, en met den Engel *Gabriel* ſprack) en haren Keyſer *Amurath.*

De voorgaende oorſaken zijn de vochtigheden onſes lichaems, wanneer ſy eenige quaet-aerdigheyt ontfangen, en de ſelfde aen de Herſſenen mede deelen. En ſoodanige quaet-aerdige ſcherpigheyt wert verweckt door ſommige ſpijſe, gelijck *Moſſen, Quackels, Ael, Palingh, Peterſely, Ioffrouw-merck, Campernoelye, Loock*; als oock *Geyten-vleeſch*, dewijl de Geyten, gelijck *Hippocrates* ſchrijft, ſelver met de Vallende-ſieckte gequelt zijn, waerom mede de Prieſters in oude tijden haer ſelven daer van plachten te onthouden, gelijck *Plutarchus* verhaelt. Hier van is breeder te ſien in het voortreffelijck werck, dat de wijdt-beroemde Heere Mr. *Gerard de Vos* dit jaer uytgegeven heeft *de Theolog. gentil, & Phyſiologia Chriſtiana, Lib.* 3. *Cap.* 68. Hier toe doen oock het

ſlapen op *Geyten-vellen*, als oock op andere, *Stanck*, *Droefheyt*, *Vaſten*, *Schrick*.

(3) De Vallende-ſieckte is wel (al is 't datſe onder de bedelaers ſomtijdts nae-gebootſt wert) te kennen. De gene, dieſe op den hals krijght, valt terſtont neder, al de leden werden getrocken, de mont, en duymen in de handt geſloten, en leyt buyten kennis, door dien alle de zielijcke Geeſten ontſtelt, en beroert zijn. Want alſoo de ſinnen niet en wercken ſonder den dienſt van de Geeſten, en dat de Geeſten het werck niet en konnen uyt-voeren, 't en zy de ſelvige wel geſtelt zijn; ſoo volght noot-ſakelijck, als de ſelve ontroert, en met quade dampen bedwelmt werden, en ſoo lange de natuere beſigh is om met alle kracht haer van dat kommer te ontlaſten, dat als dan hare macht tegen gehouden, en van de ſinnen ingetrocken wert. Het welck *Fernelius* en *Gorræus* oock meenen, dat daer door, uyt verſlappinge van de Spieren, de ſiecken, water, kamer-gangh, ofte het zaedt ontloopt. Maer het gevoelen van *Platerus* is, dat ſulcks meerder geſchiet uyt het inhouden van den aeſſem, en het ſchudden van 't lichaem; waer door oock de ſlijmerige vochtigheydt van de Herſſenen geroert zijnde, het ſchuym in de mondt uytberſt. De Poëet *Lucretius* beſchrijft deſe toevallen in ſijn 3. Boeck aldus:

Hy ſtort in haeſten neer wie deſe plaegh genaeckt,
Als of hy van het vuur des Hemels was geraeckt;
Hem komt ſchuym in de mont, en bevingh in de leden,
Hy miſt van ſtonden aen de gronden van de reden,
Hy ſucht en hijght, &c.

(4) Belangende de *Voor-teeckenen*, alle Vallende-ſieckte ſteeckt vol gevaers. Beter is te geneſen die niet langh by en blijft, ofte niet langh geduert en heeft, en in jonge luyden: maer nae de 25. jaren, blijftſe meeſt altijdt by. Dit is 't gene *Hippocrates* leert in de 7. Kortbondighe Spreucke van ſijn 5. Boeck:

Een die met Stuypen is gequelt
Wanneer hy weynigh jaren telt,
Die brenght de kunſt geſontheyt aen;
Maer ſoo de jaren hooger gaen,
En dat hy komt tot vijf mael vijf,
Dan ſit de doodt hem op het lijf.

Verandert oock ſomtijds in een Geraecktheyt, hoewel *Fernelius* ſeydt ſulcks nooyt bevonden te zijn. Maer is bevonden by *Valeſcus*, *Iacobus de Partibus*, *Amatus*, *Saxonia*, *Eraſtus*; en dat het geſchieden kan wert geleert van *Galenus*, en *Avicenna*.

(5) De *Geneſinge* is hier mede twee-deeligh: te weten, om den genen, die gevallen leyt te doen bekomen; en te verſorgen, dat de ſieckte daer na niet weder en kome.

En ſoodanige konnen noch lange tijdt het leven behouden. Dan wanneer ſy ſlaet tot een Popelſy, als dan ſtaet de doodt gemeenlijck voor de deure. Soo ſchrijft de Preſident *de Thou*, dat den Turckſchen Keyſer *Soliman*, in de belegeringe van *Zigeth*, 1566. na eenige Stuypen van de Vallende-ſieckte in een Popelſy verviel, daer hy van ſtorf, in 't 76. jaer ſijns ouderdoms.

Wat het eerſte belanght, den genen, die aen de Vallende-ſieckte leyt, ſal men in een lichte kamer brengen, ſetten hem met het hooft om hoogh, en breken hem den mont open, (maer wel wachtende dat de tonge niet tuſſchen de tanden en komt, alſoo ſulcks de ſelfde wel ſomtijdts gekort heeft) op dat den aeſſem te beter mocht gehaelt werden, en het ſchuym uyt loopen; en een lepel *Theriakel-water*, ofte *Aqua Vitæ Matthioli*, daer wat *Beverſwijn* in geweeckt is, ingeven; daer na hem in d'oore roepen, de geſtreckte deelen ſachtjens rechten, de uyterſte leden ſterck binden, tuſſchen beyden ſomtijdts los laten; en, als het te langh duert, een ſtercke *Pil*, ofte *Clyſteer* ſetten: de neuſgaten beſtrijcken, gelijck terſtont in de Suyſſelingh geſeyt is, ofte een popjen van *Wijnruyt* in *Azijn* gedoopt voor den neus houden.

Nae dat de beſieckte tot ſijn ſelven gekomen is, ſoo ſtaet te beſorgen, dat hy niet wederom in 't ſelfde onheyl en vervalt. Waer in dient gelet te werden op de voorgaende oorſaecken: te weten, de vochtigheden, die men, bereyt zijnde, ſal afdrijven, gelijck nu meermaels is aengeweſen, en hare quaet-aerdigheyt voornamelijck beletten met ſoodanige genees-middelen, die door een verborgen en byſondere eygenſchap de Vallende-ſieckte tegenſtaen, als daer zijn *Peonye manneken*, *Elandts-klaeuw*, *Mey-bloemkens*, *Linden-bloeſſem*, *Marentacken*, *Schraepſel van de Herſſen-pan*, *Beverſwijn*.

Het XIX. Capittel.

1. *Kramp, ofte Convulſie,*
2. *Oorſaken,*
3. *Onderſcheyt,*
4. *Ken-teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge.*

(1) MEt de Vallende-ſieckte komt in treckinge der leden over een de *Convulſie*, ofte KRAMP, de welcke is een bedorven beweginge van de Zenuwen, en Spieren, wanneer de ſelve tegens wille nae haer beginſel toe geſtadigh getrocken werden. Hier moet het lidt, in 't welck den bandt van de Spier komt, met eenen nootſakelijck intrecken, en van ſijne natuerlijcke gedaente wijcken met groote pijn.

(2) De naeſte *Oorſaeck* is een prickelingh van de ſnaſelen, en Zenuwachtige deelen in de Spieren, de welcke de zielijcke Geeſten tot bewegingh verweckt,

weckt,

weckt, even-eens gelijck de natuere in 't Hooft, Borſt, ofte Maegh geprickelt zijnde, haer ſelven beweeght tot nieſſen, hoeſten, ofte braken.

De voorgaende oorſaken zijn alle de vochtighedenonſes lichaems (waer onder de *Gal* wel de meeſte is) die de Zenuwen, en ſnaſelen van de Spieren konnen tergen, en tot trecken bewegen. Diergelijcke geſchiet oock ſomtijdts uyt *Wint*; welck gebreck wy eygentlijck den *Kramp* noemen, en komt dickwils met groote pijn, voornamelijck in de kuyten, als yemant met de beenen bloot leyt en ſlaept: maer dat gaet meeſt wederom van ſelfs over, ofte ſlaet tot een rechte Kramp. Dit overvalt gemeenlijck de gene, die vol *winden* zijn, ofte *gulſigh* drincken. Dr. *Foreeſt* heeft een exempel van ſeker Graef, die van te veel *kouwt water* te drincken in een rechte Kramp, ofte treckingh van leden verviel: gelijck het ſelfde oock overkomt, als in het Laten, ofte anders een *Zenuwe gerocht* wert. Soo kan ſulcks oock gebeuren door dien de Zenuwen, ofte de Zenuwachtige deelen te ſeer gedruckt werden, onſteken, ofte uyt het lit zijn, door groote *Schrick, Gramſchap, Vergiftige beten, ſchielijcke Hitte*, ofte *Koude*, in 't korte al wat tot eenige prickelingh der Zenuwen kan ſtoffe, en hulpe geven.

(3) Het *Onderſcheyt* wert genomen uyt de verhaelde oorſaken, die de treckinge verwecken, ofte uyt het gene getrocken wert. Dit is ſomtijdts het geheele lichaem, ſomtijdts een ofte vele leden. Het geheele lichaem wert met den hals en rug-graet ofte voor, ofte achter over getrocken; ofte ſoo van beyde zijden tegens malkanderen, dat het ſtijf blijft. Onder de deelen komt de trecking veeltijts in armen en beenen. Het hooft wert oock ſomtijdts getrocken, en inſonderheyt de kaken (ſoo dat de mont toeſluyt) in de lippen (wanneer ſoodanige ſchijnen te lacchen) in de oogen, in de huyt van 't voorhooft, in 't achterſte van de Tong: te weten, als de Zenuwe, ofte Spier beſchadight is, die aen ſulcken lidt het bewegen geeft. Het is vreemt, dat *Donatus* verhaelt, in ſijn vreemde geſchiedeniſſen, van een die onthalſt zijnde, terwijl hy gedragen werde nae de begravenis, noch ſulcken trecking kreegh, dat de plancken van de kiſt van een weken, en 't lichaem by nae van de ſchouderen der dragers viel, geduerende ſulcks wel een ſchoot weeghs.

(4) *De kramp* is zeer licht *te kennen*, door dien het lidt tegens wille nae ſijn begin toe getrocken wert, en ſtijf blijft ſtaen, ſoo dat de Siecke het ſelve niet en kan nae ſijnen ſin bewegen.

(5) Belangende de *Voorteeckenen*, dit gebreck is gevaerlijck, nae dat het lang duert, en ſijnen oorſpronck heeft in de Herſſenen, ofte eenige voornamme deelen. Is oock gevaerlijck, als 't nae een wonde komt, van wegen de onſtekingen die in de Zenuwen valt, inſonderheyt als het hooft gequetſt is. Daer van ſeyt *Hippocrates* in de 2. Kort-bondige ſpreucke van 't 5. Boeck:

Wie nae een Wonde Stuypen lijdt,
Die is ontrent ſijn leſten tijdt.

Deſe voor-teeckenen vervolght *Hippocrates* in de volgende Kortbondige ſpreucken; gelijck in de derde:

Als yemandt uyt een Wonde bloet,
En dat in grooten overvloet,
En krijght dan Kramp, of ſchralen Hick,
Dat hoort noyt meeſter ſonder ſchrick.

De vierde luyt aldus:

Eerſt Buyck-loop, en de Kramp daer naer,
Dat ſtelt het leven in gevaer.

De vijfde:

Wort yemandt ſtom nae gulſigh ſuypen,
En valt daer nae in harde Stuypen,
Krijght hy geen Koortſch dien eygen tijdt,
Soo is hy ſtracks het leven quijt.

Want door de Koortſche, werdt de vochtigheydt verteert, die den Kramp verweckt heeft. Daerom ſeyt *Hippocrates* in de 37. van 't ſelve Boeck, beter te weſen, dat de Koortſche op de Kramp komt, als de Kramp op de Koortſche. Want dit laetſte toont, dat ſy van een quaet-aerdige ſtoffe veroorſaeckt is.

Is oock ſeer quaet, wanneer door langh waken quade vochtigheden en dampen gegroeyt zijnde, de Herſſenen, en Zenuwen prickelen. Daer op ſlaet de 18. Kort-bondige Spreuck uyt het 7. Boeck:

Als eenigh menſche heeft gewaeckt,
En dan in dwepery geraeckt,
Of van de Stuypen is gequelt,
Houdt dat hy nae den grave ſnelt.

In ſtock-oude luyden is het onvoorſiens ſchudden, en trecken van Zenuwen doodelijck. Soo verhaelt de Preſident *de Thou* in het 134. Boeck van ſijn Hiſtorie van den hoogh-geleerden *Theodore de Beze*, hoe dat hy zijnde 86. jaren oudt (nae dat hy twee jaren geweeſt hadde ſonder yet te konnen onthouden, als dat hy van oudts wiſt) nae de Kercke meende te gaen, en onder wege ſoodanigen treckinge krijgende, daer van ſtorf.

(6) Om de Kramp te geneſen, dient wel gelet te werden op de voorgaende oorſaken, die de prickelingh der Zenuwachtige deelen verwecken. Indien het lichaem vol bloedt is, ſoo ſal men het ſelve daer van ten eerſten ontlaſten. Soo verhaelt *Plutarchus* in 't leven van *Ageſilaus*, Koningh van Lacedemonien, hoe hy leydende het leger uyt het landt van *Thebe*, en te *Megara* op het Caſteel gaende, ſijn een been met groote pijn getrocken werde, daer nae ſwol, en, van bloedt ſpannende, dapper onſtack. En als een Siciliaenſch Genees-meeſter hem hadde doen laten in den voet, dat de pijn wel over gingh; maer alſoo het bloedt te veel en ſterck uyt-ſpringende, niet geſtopt en konde werden, dat hy geheel

van ſijn ſelven gingh; waer door hy daer nae, als 't al geſtopt was, noch langen tijdt ſlap bleef. Hier is meerder bloedt af geloopen, als de ſieckte ver-eyſchte, het welck tegen de konſte is. Wat nu be-langht de andere vochtigheden, die de Kramp en treckingh verwecken, de ſelve bereyt zijnde, moe-ten afgedreven werden, op de ſelfde wijſe, gelijck terſtont van de Vallende-ſieckte geſeyt is. En om niet veel genees-middelen over hoop te halen, ſoo ſal ick alleen by-brengen 't gene, daer mede ver-ſcheyden van de Kramp verloſt zijn: N. Geraſpt *Palmen-hout*, Wortel van *Peonye manneken*, van elcks 2 oncen, Bladeren van *Betonye*, *Salye*, *Velt-cypres*, *Sleutel-bloemen*, van elcks anderhalve handt vol, Bloemen van *Roſmarijn*, *Lavendel*, van elcks een half lood, Zaet van *Anijs*, en *Angelica*, van elcks een vierendeel lood. Laet eerſt Palmen-hout 24 uuren weecken in een ſtoop water, en dan koken tot op het derde-part, te vooren nae de konſte daer by doende de verhaelde droogen. Neemt de helft van het doorgedaen nat, en nae dat daer drie vier uuren in geweeckt hebben vier oncen *geſuyverde Pieren*, ſoo druckt het ſap wederom uyt, en deckt het ſelve in drien, elcks in te geven nae malkanderen 's avonts twee uuren voor den eten. In d'ander helft van 't affietſel ſal men des nachts laten weecken *Sene-bla-deren* 1 lood, *Agaricus* een half lood, en dan door-gevrongen zijnde, mede in drien des morgens in-geven. Daer nae dient den Rugh-graet, en de ge-trocken leden, eerſt wel met heete doecken gewre-ven zijnde, neerſtigh geſtreken met het volgende Salfken: N. *Ol. Lumbricor.* 1 once, *Ol. Lilior. Ol. Laterin.* van elcks een loodt, *Ol. Ceræ*, *Ol. gum. Elemni deſtillator. Pingued. human. Taxi*, *Ol. de Caſtor.* van elcks 2 drachme. Dit onderhouden vijfthien dagen, beneffens een goede maniere van leven, waer van terſtont ſal geſeyt werden.

Het XX. Capittel.

1. *Schuddinge*,
2. *Oorſaken*,
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van leven.*

(1) SCHUDDINGE is een bedorven bewegin-ge, waer door een lidt geſchudt wert, door dien het van ſelfs door ſijn ſwackte neder valt, en de ſwacke kracht 't ſelve niet en kan vaſt oprechten, waerom het lidt, ſoo langh het ergens vaſt op ſteunt, geen ſchuddinge en voelt: maer dan alleen, wanneer de bewegende kracht het ſelve vryelijck wil bewegen. Het gaet hier mede toe, gelijck in de gene, die eenig gewicht dragen. Want indien 't ſelfde licht is, en de kracht ſterck genoegh om dat te dragen, dan en geſchiet'er geen Schud-dinge, door dien de bewegende kracht genoegh we-derſtaet het neder wegen van 't gewicht. Maer als het gewicht ſwaerder is, als de krachten konnen dragen, dan beven de leden daer onder. Maer die gantſch te ſlap zijn om 't ſelve te dragen, die be-ſwijcken daer onder, en zijn onbeweeghlijck. Soo en valt'er oock geen Schuddinge in de gene, die wel te pas zijn, ofte die eenigh lidt gantſch lam hebben, maer alleen als de ſwacke kracht ſlappelijck be-weeght. Waer uyt blijckt, dat het geheel anders met de Schuddinge ſtaet, als met de Lammigheyt, en Kramp. Want in de ſelve blijft het lidt ſtaen in die gedaente, gelijck het verſlapt, ofte ſtijf getroc-ken is. Maer in 't Schudden is tweederhande, en recht tegens den anderen ſtaende beweginge.

(2) Dat de ſwackheyt, van de bewegende kracht *Oorſaeck* is van 't Schudden, gelijck genoegh aen de oude luyden, dronckaerts, die uyt kouw, ofte eeni-ghe andere oorſaeck in haer Zenuwen verſwackt zijn. En alſoo de beweginge geſchiet door de zie-lijcke Geeſten, en de Spieren, in de welcke, die uyt de Herſſenen door de Zenuwen vloeyen: ſoo moet oock in de ſelve gevonden werden de oor-ſaeck van deſe bedorven beweginge.

By foute van de zielijcke Geeſten veroorſaeckt de Schuddinge, wanneer de ſelve niet genoeg en zijn. Sulcks geſchiet als de ſelve niet gemaeckt en wer-den, ofte gemaeckt zijnde vervliegen. Sy en wer-den niet genoeg gemaeckt, door te groote kouwde der Herſſenen, gelijck in de oude luyden, en koude ſieckten, als oock door dien haer ſtoffe: te weten, de Levend-makende Geeſten ontbreken, gelijck ge-ſchiet in ſieckten, daer de wermte, en de kokende kracht verſlapt, ofte mede, door dien ſy in ongere-gelde beweginge niet wel en vloeyen, het welck geſchiet in ſtercke ontroeringe, gelijck groote *Blijd-ſchap*, *Gramſchap*, *Vreeſe*, en *Schrick*. De zielijcke Geeſten gemaeckt zijnde vervliegen door langdue-rige ſieckten, door te veel *Bloeyen*, *Af-gaen*, *By-ſlapen*, *Oeffenen*, *Vaſten*, *Waken*, en diergelijcke.

De oorſaeck van het Schudden is in de leden, en Zenuwen, wanneer de ſelve te droogh gemaeckt werden, gelijck in raſernye, en dulligheyt, als de innerlijcke wermte der Zenuwen door de onna-tuerlijcke hitte verteert, ofte door quade hoedanig-heyt verſtroyt wert. Maer meeſt geſchiet ſulcks uyt kouwde, en vochtige ongematigheydt, komende door uytwendige kouwde, ofte inwendige vochtig-heden. Het ſelfde geſchiet oock wanneer de Zenu-wen verſtopt, ofte gedruckt werden, ſoo dat de Geeſten daer niet en konnen door vloeyen. Als mede door een quade hoedanigheydt, gelijck in quaet-aerdige Koortſchen; ofte die door een by-ſondere eygenſchap de Zenuwen tegen is, als men ſiet in 't *Quick-ſilver*, waer door de Gout-ſmeden, en

en andere, die den roock ontfangen, gemeenlijck beven. Hier toe doen oock alle verdooyende ge-nees-middelen, gelijck *Opium*, *Bilſen-kruydt*, als me-de *Stercke wijn*, inſonderheydt in een ledige Maegh, waer van men ſiet dat de *Dronckaerts*, inſonderheydt de *Brande-wijn-drinckers* meeſten-tijdt met Schud-den gequelt zijn.

(3) De ſchuddinge toont haer ſelven, ſoo dat on-noodigh is van haer *Teeckenen* te ſchrijven.

(4) Nopende de *Voor-teeckenen*, de gene die van uytwendige oorſaken komt, gelijck ſchrick, en dier-gelijcke heeft geen noot, maer gaet met de ſelvige over, van inwendige ſlaet lichtelijck tot een Ge-raeckheyt, Popelſy, ofte Slapende Koortſche. Die allenckskens gegroeyt, ofte aengeerft is, kan nae-lijcks geneſen werden. En in oude luyden is ſy gantſch ongeneeſlijck.

(5) De *Geneſinge* van 't ſchudden moet verſchey-den aengeſtelt werden, volgens de verſcheyden oor-ſaken. Wanneer de zielijcke Geeſten van wegen de koude ongematigheyt der Herſſenen niet gemaeckt en werden, ſoo dienen de ſelfde verwarmt en ver-ſterckt, door ſodanige genees-middelen, als in 't 1. Deel, 4. Boeck en 11. Cap. van de *Schat der Onge-ſontheyt* beſchreven zijn. Voor vervlogene, moeten de krachten verſterckt werden door een goede ma-nier van leven, en de Hart-ſterckende genees-mid-delen in 't 13. Cap. van 't gemelde Deel aengeweſen. En deſe dienen oock voor de ſchuddinge, die in quad-aerdigheydt beſtaet. De gene die haren oor-ſpronck heeft van koude, en vochtige ſtoffe, 't zy die de innerlijcke warmte der Zenuwen beſchadight, 't zy datſe de ſelfde verſtopt, benaeut, of doordringt, moet geholpen werden door ſulcke genees-midde-len, die ſoodanige vochtigheden bereyden, en af-ſetten, waer van mede in 't 1. Deel gehandelt is.

(6) In alle deſe onnatuerlijcke Beweginge valt by-nae een *Maniere van leven* waer te nemen: te weten, hem te houden uyt donckere, en nevelachti-ge *Lucht*, uyt de ſtralen van *Son*, en *Maen*; hem wachten van harde *Spijſe*, en die vele dampen nae het Hooft op-geeft, gelijck boonen, erweten, en an-dere pluck-vruchten, van melck, ſlijmerige viſch, moſſelen, oeſters, caſtanyen, noten, loock, ajuyn, moſtaert; oock van veel eten en drincken, inſonder-heyt hoofdigen dranck, en daerom is de wijn on-dienſtigh, 't en zy de Maegh ſwack is, en dat 'er Geeſten ontbreecken. In het bier en dient niet veel hop, maer wel ſalye, betonye, en roſmarijn. Nae den eten dient wat gebruyckt om de Maegh te ſluy-ten, gelijck hier voor is aengeweſen. De *Oeffeninge* dient hier niet te veel, noch te ſterck te weſen, de *Slaep* wat lang na den eten. De *Ontroeringe des ge-moets* moeten geſchout werden. In de Suyſelinge en dient niet geſien van hooge plaetſen, noch yet dat ſterck beweeght, ofte omdraeyt.

Het XXI. Capittel.

1. *Popelſy*,
2. *Oorſaken*,
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Sorghvuldigheyt in 't begraven*,
6. *Geneſinge*.

WY hebben gehandelt van het quaedt en ver-keert bewegen, is nu overigh te ſpreecken van de gebreken, in de welcke het ſelve wech-genomen is, als Popelſy, en Geraecktheyt.

(1) POPELSY is een ſchielijcke beroovinge van gevoelen, en bewegen, mitſgaders van alle zie-lijcke werckingen. Want die daer van geſlagen wert, valt ſonder eenige voorgaende teeckenen on-voorſiens ter aerden; en, als het gebreck ſwaer is, ſoo leyt hy met geſtreckte oogen, ſonder bewegen, ſonder gevoelen, en buyten verſtant, in 't adem (den welcken de natuere, door de noodſaeckelijckheydt geprickelt zijnde, ten uyterſten behout) halen, alleen van een doode verſchillende, het welck terſtont oock met groote benautheyt geſchiet, en beſwaert ſnorcken, waer door het mede den Siecken meeſt wech ſleept. Soo verhaelt *Paulus Diac.* van den Keyſer *Valentinianus*, dat hy, in 't antwoorden van eenige Geſanten, *Eutropius* van *Verus Antoninus* en *Capitolinus* van *Lucius Verus*, dat ſy ſittende in de Koets, ſchielijck van de Popelſy doodt geſlagen wierden. Daer van ſturf oock onvoorſiens op ſijn 63 jaer, ſittende in ſijn ſtoel, den grooten Cancel-lier, en Veldt-overſten in Polen, *Ioh. Samoski*, als de Preſident *de Thou* beſchrijft in het 134. Boeck van ſijn Hiſtorye. Hoe *Wendeſlaus*, Koningh van Bohe-men, en *Mathias*, Koningh van Hongaryen, uyt gramſchap van een doodelijcke Popelſy bevangen zijn, hebben wy in den *Schat der Geſontheyt* beſchre-ven, in 't 1. Deel en Boeck, Cap. 8.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van de Popelſy is belet en verhinderinge van de zielijcke Geeſten, waer door ſy niet en konnen door-vloeyen, om hare werckinge uyt te voeren; het welck geſchiet, ofte dat ſy ſelve bedwelmen, beroeren, vervliegen, ofte dat de we-gen, daer ſy door moeten, geſloten werden. Sulcks geſchiet door *ſlijmerige Vochtigheden*, die het beginſel van den rug-graet (daer de Zenuwen uyt-ſpruyten) verſtoppen; als oock door *Bloedt*, 't welck door eenigh uyterlijck gewelt, ofte anders aldaer uyt ſijn Aderen ſchiet: Soo komt yemandt door een ſlagh aen 't Hooft met de Popelſy neder te vallen, ſonder ooyt wederom op te ſtaen; het welck oock ge-ſchieden kan door het in-buygen van de Pan, en wanneer de Breyn-aderen door te veel Bloedt hoogh op-ſwellen. De zielijcke Geeſten vervlie-gen in ſware wonden; die werden bedwelmd en traegh gemaeckt door *Opium*, ofte ander Slaep-

kruydt, ofte oock door ſommigh vergif, waer door ſy niet en konnen haer werckinge wel uytvoeren. Sulcks geſchiedt oock door eenighe verdoovende dampen, die van onderen in de Herſſenen optrecken, gelijck men ſiet aen den *Wijn*, en *Brande-wijn*. Soo zijn ſommighe die van de tafel voor ſlapende wech gedragen waren, daer nae doodt gevonden. Soodanigen exempel wert by-gebracht by *Iaſon van Praet* in ſijn Boeck van de ſieckten der Herſſenen op 't 27. Capittel. *Lonicerus* verhaelt van een Marpurger, die vol Brande-wijn zijnde, wilde gaen rijden, en ſoo drae hy in de kouwde lucht quam, door de Popelſy van 't paert ſtijghde, en ſoo doodt bleef. Diergelijcke vertelt *Sennertus* van een kindt, het welck van ſijn ouders, om dat het door het huys niet en ſoude loopen, in een kamer geſloten was, en daer vindende een fles vol Brande-wijn, als het de ſelvige meeſt uyt gedroncken hadde, van de ouders, t'huys komende, gevonden is met de fles in de armen, op de vloer half doodt leggende, dat korts daer nae ſtorf.

Benevinius ſchrijft van een Vader en Soon, die van den *Donder* met een Popelſy geſlagen zijn geweeſt, en evenwel na den ſevenden dagh bequamen, met beter geluck, als een ſoogent kindt, het welck een Popelſy op denhals kreegh, door ſchrick van een afgeſchoten roer, gelijck *Amatus* verhaelt 3. *Cent*. 22.

(3) De Popelſy is genoegh uyt de beſchrijvinge te kennen.

(4) Belangende de *Voor-teeckenen*, dan is ſoo quaet te geneſen dat *Hippocrates* daer van geſeydt heeft in de 42. Kort-bondighe Spreucke van 't 2. Boeck, dat een ſtercke onmogelijck is te ontdoen, een ſlappe ſeer ſwaerlijck, welck onderſcheyt uyt de kortheyt van den adem te nemen is. De ſelfde *Hippocrates* ſeydt in de 14. Kort-bondige Spreucke van 't 7. Boeck:

Is yemant in het hooft gewont,
En dweept hem 't breyn dien eygen ſtont,
Die wert in haeſt ſijn hooft-ſweer quijt;
Want hy verhuyſt in korten tijt.

Het welck *Henrick* de II. Koning van Vranckrijck, wel gewaer werde, als hy in 't jaer 1559. vrede met den Koningh van Spaengjen gemaeckt hebbende, tot teecken van vreught een tornooy-ſpel dede aenſtellen, alwaer hy loopende tegens den Grave van *Mongommery*, de viſier van 't helmet niet wel geſloten zijnde, en een ſplinter van de gebroken ſperre in ſijn oogh ſpringende, hy al ſuyſſelende van het paert genomen werde, en daer aen ſtorf. Wanneer de Popelſy niet ten eerſten om hals en brenght, dan verandert ſy meeſten tijdt in een Beroertheyt.

(5) Die men meent van een Popelſy geſtorven te zijn, en behooren niet ras begraven te werden, gelijck in vele plaetſen geſchiet, en niet voor (om dat in die tijdt al de vochtigheden haer natuerlijcke beweginge hebben) den derden dagh, gelijck wy hier te lande een goet gebruyck hebben, alſoo eenige, al is 't dat ſy van de ſterckſte (in de welcke men geenen adem en kan gewaer werden) geſlagen zijn, geheel langhſaem wederom tot haer ſelven komen, en de Ziele die ſtil, en ingetrocken was, haer wederom uyt ſpreyt. De Portugijſche *Amatus* verhaelt hier van twee exempelen 4. *Cent*. 23. Het eerſte is van een Dochter, die in de Popelſy leggende, by een yegelijck voor doodt gehouden werde. De Moeder, die de ſelfde ſeer lief hadde, en wilde haer niet ſoo drae (als in Italien, daer dit gebeurde, de gewoonte is) laten begraven, maer hiel de ſelve tot den derden dagh, doen de Dochter, gelijck als van de doodt verrees, en noch lange jaren daer nae geleeft heeft. Het ander is, van een man, die 's morgens van een wacker Genees-meeſter verſocht zijnde, geoordeelt werde uyt den pols, noch ſoo ras niet te ſullen ſterven. Maer tegen den avont wederkomende, werde hem aengeſeyt, dat de krancken al overleden was, dan de Genees-meeſter betrouwende op 't gene, daer uyt hy eenige uuren te vooren voorſeyt hadde, ging evenwel binnen, en doende het lichaem ontdecken, taſte nae den pols, die hy noch voelde bewegen, waer op hy den ſelfden met bequame genees-middelen wederom dede tot ſijn ſelven komen, ſoo dat hy noch vele jaren daer nae in 't leven geweeſt is. Een ander Portugijs Genees-meeſter *Zacutus* tot Amſterdam, getuyght geſien te hebben een Viſſcher, die, na dat hy twintigh uuren in de Popelſy gelegen hadde, en nae het graf gedragen werde, een haers en vremt geroep maeckte, het welck de Selle-broers hoorende, de baer terſtont neder ſetteden, en ſagen dat het doodt-kleet aen ſijn mont nat, en vol ſchuyms was. Waer op ſy den ſelven Heere *Zacutus*, met noch twee andere Genees-meeſters, daer ontrent zijnde, riepen, om te ſien wat van de man was; dien ſy bevonden den pols noch te ſlaen, ſoo dat hy nae luchte *Koppen*, en ſcherpe *Clyſteeren* allengskens bequam, en ſijn vooriger geſontheyt wederom verkreegh. Noch naeder is geweeſt een Vrouwe te Colen, wiens huys aldaer noch op de nieuw merckt getoont wert, die al voor doodt begraven was. De Graf-makers wetende, dat ſy een ringh aen den vinger gehouden hadde, opende het graf, en de kiſt. Soo haeſt ſulcks gedaen was, lichten de Vrouw haer ſelven op, waer door de Graf-makers van ſchrick wegh loopende, haren lanteern lieten ſtaen, die de Vrouw opnemende na huys by haren man gingh, die haer kende, en ſoo wel koeſterde, dat ſy wederom geheel fris werde, en daer nae noch drie kinderen kreeg, dieſe tot den Goddelijcken dienſt dede opvoeden, gelijck *Camerarius* ſchrijft. Aldus leſen wy in 't *Graf-houwelijck* van een Jonghman, die ſijn oude Vrijſter, de welcke voor doodt begraven was, noch eens, eer het graf

graf geſloten werde, wilde ſien, en dat hyſe daer levend uyt haelde:

Gaurijn tradt in den kuyl, en liet de kiſt ontſluyten,
En als die open was, ſoo ging de koſter buyten.
Doen ſtont hy wat verſtelt, al is hy bijſter koen,
Hy ſagh haer bleecken mont, onſeker wat te doen.
Maer als den Iongeling het Lichaem ſou genaken,
En dat hy metter hant haer boeſem quam te raken,
Soo wert hy van den ſchrick geweldigh omgevoert,
Hy voelt 'er eenigh dingh, dat hem van binnen roert.
Hy voelt een ſlaeu geklop, onſeecker van de reden,
Hy geeft hem wederom ontrent haer teere leden,
Hy taſt haer aen de borſt, juyſt daer het Herte lagh,
En voelt ter ſlincker handt een kleynen ader-ſlagh:
Hy voelt 'et ander-mael, hy voelt een ader leven,
Hy voelt een bange ziel ſich op en neder geven,
By wijlen met verlies, dan weder met gewin,
Doch hoe het weſen mocht, hy vont 'er leven in:
Soo haeſt hy dit vernam, hy laet ſijn dienaers komen,
En heeft de jonge Vrouw in ſtilheyt op-genomen.
En in ſijn huys gebraght; verblijdt tot aen de ziel.
Dat hem ſoo weerden pand aldus in handen viel.

Dit is al wel uyt-gevallen, dan wy leſen een jammerlijck exempel van den ſcherpſinnigen *Iohannes Scotus*, hoe hy tweemael geſtorven is, en maer eens begraven, de welcke (gelijck *Iovius* ſchrijft 6. *Elog.*) van een Popelſy bevangen zijnde, al te haeſtigh voor doodt begraven was, alſoo hy, als de natuere te laet den overval van de ſieckte verdreef, te vergeefs met een droevigh gekerm om hulp riep, en lang met ſijn hooft tegens den ſerck geſtooten hebbende, ten laetſten met een gebroken hooft geſtorven is. Andere getuygen, dat hy den derden nacht bekomen was, en dat ſijn roepen gelooft werde van een Geeſt te weſen, tot dat men daer nae, in 't openen van het graf, de waerheydt bevondt.

(6) Tot de *Geneſinge* dient gelet, om de zielijcke Geeſten, ten eerſten door-tocht te geven, en dat 'er van onderen niet aen de Herſſenen op en ſtijght. Voor eerſt ſal men ſoodanigen ſiecken doen recht over end ſitten, om te beter ſijnen adem te ſcheppen, ſijnen mondt met eenigh gereedſchap open ſetten, en daer wat *Aqua Vitæ Matthioli*, ofte *Theriakel-water* in gieten, armen en beenen vaſt binden, het hol van de voeten met *Zout* en *Azijn* ſterck wrijven, aen *Wijnruyt*, *Salye*, *Beverſwijn*, ofte gebranden *Amber-ſteen* laten ruycken, ſtercke *Pillen*, en *Clyſteren* doen ſetten. Daer nae werden met groote baet *Koppen* geſet, 't zy op den Hals, het welck den Arabiſchen genees-meeſter *Raſes* ſchrijft, ſeer wel geluckt te zijn in den Koningh *Hamech*, 't zy op de Schouderen, gepreſen by *Petrus Aponenſis*, en *Iaſon van Praet*, 't zy op de kruyn van 't Hooft, waer mede *Fracaſtorius* een Dochter te *Verona* genas. Het welck hy noch gedenckende, als hy ſelfs van de Popelſy gerocht was, en niet ſpreecken en konde, ſulcks met ſijn handt wees, en als hy niet verſtaen en werde, daer in bleef.

Het vorder geneſen moet geſtreckt werden na de oorſaecken, gelijck hier voor aengeweſen is.

Het XXII. Capittel.

1. *Geraecktheydt,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Manier van Leven.*

(1) Het gene de Popelſy over 't geheele lichaem, dat doet de GERAECKTHEYT over alles onder 't Hooft, ofte over de helft, gelijck den rug-graet gedeelt is, ofte eenige byſondere deelen, als handen, voeten, tong, ofte diergelijcken, wanneer de ſelfde lam zijn.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van de Geraecktheydt, ofte Lammigheydt, is gebreck van zielijcke Geeſten, waer door veroorſaeckt wert, dat het deel, in het welcke die niet en vloeyen, ſonder bewegen, ofte gevoelen is, en ſomtijdts oock ſonder beyde. En alſoo de Zenuwen de ſelve Geeſten, in de Spieren over-brengen, om de leden te doen gevoelen en bewegen, wanneer de ſelvige ongematight, verdooft, benaeuwt, ofte afgeſneden werden, ſoo blijven de deelen ſonder Geeſten, en dien volgende ſonder gevoelen, en bewegen, het welck wy Lammigheydt, Beroertheyt, ofte Geraecktheyt noemen.

De ongematigheydt ſulcks veroorſaeckende is koud en vochtigh, ſonder ofte met ſtoffe, komende van uyterlijcke oorſaeck, gelijck *Koude Lucht*, *Noorde Windt*, 's nachts in de ſtralen van de *Maen* te ſlapen, langh *Snee* ofte *Ys* te handelen, langh in den *Regen* te gaen, op een *kouden Steen* te ſitten, waer van *Galenus* een exempel heeft, die oock verhaelt van een, die in den regen den natten mantel om ſijnen hals geſlagen hebbende een Lammigheyt in ſijn handt kreegh, door dien de Zenuwen, die de gevoelende en bewegende Geeſten uyt het ruggemergh in de handt brachten, te ſeer verkout, en vervochtight waren. *Godwin* ſchrijft in 't leven van de Biſſchoppen van Engelant, hoe *Simon Iſlib*, Aerts-Biſſchop van Cantelbergh met ſijn paert in een moeras viel, en ſoo nat en beſlickt t'huys komende, gingh leggen ſlapen, ſonder verſchooningh van kleederen; waer over hy terſtont Beroert werde, daer hy van ſtorf. Het ſelfde doen inwendigh eenige koude, en ſlijmerige *Vochtigheden*, die meeſtendeel uyt de Herſſenen op de Zenuwen vallen.

Sulcks geſchiet oock door Verdoovinge, die niet alleen en is in ſommige droogen, en vergiften, maer oock in de vochtigheden, die den ſelfden aert aentrecken,

trecken. Soodanigen Lammigheyt is 't, die eenige Gout-ſmeden, ofte Spiegel-makers krijgen, door het handelen van 't *Quick-ſilver*; als mede van den *Stomp-viſch*, *Torpedo* genaemt, die maer met een ſtock, ofte yet anders van verre geraeckt zijnde, Lammigheyt maeckt, gelijck *Plinius* verhaelt 32.1. Hier van zijn oock deſe verſſen by den Poëet *Claudianus* 3. *Epigr.*

Is 't niet een ſeldſaem werck, de Stomp-vis, ſeldſaem beeſt,
Doet ſaken wonder vreemt en boven onſen geeſt;
Al is hy in de Zee hy ſwemt met ſware leden,
Al komt hy op de ſtrant hy gaet met trage ſchreden,
Hy toont geen wreet gebaer, ten minſten na den ſchijn,
Maer in ſijn holle borſt daer is een ſlim fenijn;
Wie tot hem maer en naeckt, of hem beſtaet te wrijven,
Die ſal van ſtonden aen ſijn handen ſien verſtijven;
Daer komt, men weet niet wat, gereſen uyt den vis,
Dat even aen den menſch gelijck de winter is,
Het kruypt door al het lijf, en doet het bloedt bevrieſen,
Soo dat de kloeckſte man ſijn krachten moet verlieſen,
Ia ſchoon men raeckt het niet, maer viſt 't met de roe,
Noch wert de menſch verkleunt, en niemant weter hoe,
Daer komt een ſlim vergif uyt deſen viſch gereſen,
Daer van nooyt geeſtigh quant te voren heeft geleſen,
Die ſluypt eerſt in den hoeck, en ſoo voort in den draet,
Tot dat het door het riet tot aen den vanger gaet;
Die krijght een ſtijven arm, en kan hem niet bewegen,
Soo dat hy met ſijn vanghſt ten vollen is verlegen.
Het gaet hier anders toe als hy wel had gedacht,
Sijn hant is ſonder klem, ſijn vingers ſonder kracht;
Hy kan, eylaes! de Sô niet aen ſijn macker langen,
De viſſer is geviſt, de vanger is gevangen.
Wel vrienden viſt bedacht, en met een rijpen ſin,
Want al wat yemant vanght en heeft geen voordeel in.

De Wijn heeft mede een verdoovende kracht, en is de Zenuwen ſeer ſchadelijck, als wel blijckt aen het beven van de dronckaerts. Van ſoodanighen Lammigheyt is de Wijs-geerige *Lacydes* geſtorven, gelijck *Laërtius* ſchrijft. Evenwel is de Wijn een genees-middel voor den *Scheerlinck*, ofte *Dulle Kervel*. Die dat kruydt gedroncken hebben, krijgen (ſchrijft *Plutarchus* in ſijn Boeck *De his qui ſero*, &c. en is oock in 't laetſte Capittel van 't eerſte Deel in 't exempel van *Socrates* aengemerckt) eerſt een ſtrammigheyt in de beenen, daer nae een uytbluſſingh en bevrieſing van de wermte, het gevoelen wegh nemende. De gemelde *Plutarchus* verhaelt, in ſijn Boeck van de Klapperñye, een fraeye geſchiedeniſſe, noopende dat den Wijn, de verhaelde toevallen van den *Scheerlinck* ſoude geneſen. Te Lacedemonien, ſeyt hy, was de Kercke van *Pallas* berooft, en daer werde in gevonden een ledige fleſſche, Waer over, als het volck, datter toe quam loopen, verſcheyden praet hadde, ſoo ſchooter een uyt den hoop, ſeggende, Indien ghy wilt hooren, ick ſal u uytleggen wat my dunckt van deſe fleſſche. Ick meene dat de kerck-roovers ſoo gevaerlijcken ſtuck aengaende, te vooren *Scheerlinck* gedroncken hebben, en den Wijn mede genomen is, op dat, indien het wel geluckte, ſy de kracht van 't vergif, met Wijn drincken ſouden breken: maer indienſe beklipt werden, voor het pijnigen met een lichte, en onpijnelijcke doodt ſouden verſcheyden. Dit geſeyt hebbende, ſcheen ſoo duyſtere en verwarde ſaeck niet te weſen van achterdencken, maer van wetenſchap. Derhalven het volck hem van alle kanten omgingelende, ſoo begon elck te vragen wie hy was, waer hy kennis hadde, en hoe hy ſulcke dingen wiſt. Op deſe maniere ondervraegt zijnde, viel ten laetſten door de mande, en bekende, dat hy een van de kerck-roovers was.

De Zenuwen werden benaeuwt, en belet de Geeſten over te brengen door verſtoppinge uyt ſlijmerige vochtigheyt, ofte dat de ſelve van buyten de Zenuwen toe druckt, het welck oock geſchieden kan uyt andere oorſaken, als een geſwel, gebroken been, vaſten bant: als mede, wanneer een Zenuwe gebroken, door-gegeten, ofte afgeſneden is.

(3) De Lammigheyt is ſeer licht te *kennen* aen de ongevoeligheyt en onbeweeghlijckheyt, en dat de zijde veeltijdts, als weynig voedſel krijgende, vergaet, als oock heel kout is, wanneer alſdan de geſonde zijde, daer alle wermte vryen ingangh heeft, groote hitte heeft. De Geraeckte en werden niet alleen in haer lichaem, maer oock dickwils in haer verſtant geſlagen, ſoo dat ſommige daer door half ſlecht zijn. Soo dat gantſch ſelden gebeurt het gene *Iovius* ſchrijft van den geleerden *Ant. Nebriſſenſis*, dat hy tot de ſeven en ſeventig jaren gekomen zijnde, met een ſchielijcke Beroertheydt overvallen werde, en evenwel ſulcken kracht van verſtant, en lichaem behiel, dat hy den arbeydt in 't ſtudeeren gantſch niet en verminderde; en, gelijck hy van natueren vrouwachtigh was, het by-ſlapen tot den laetſten dagh toe gebruyckten.

(4) Nopende de *Voor-teeckenen*, alle Lammigheyt, voornamelijck die uyt inwendighe oorſaken haren oorſpronck neemt, is ſwaer te geneſen, dewijl de vochtigheden ſoo klaer van de Zenuwe niet te krijgen en zijn, ofte daer blijft gemeenlijck wat over, 't welck altijd eenige loſſigheyt veroorſaeckt. Sy is meeſt doodelijck, de welcke komt uyt een ſtercke ontledinge van de Wervel-beenderen; als oock die op een Popelſy volght. Door af-ſnijden van Zenuwen is mede ongeneeſlijck. Meerder gevaers heeftſe, in de welcke gevoelen, en bewegen, dan als daer maer een van beyde beſchadight is; gelijck oock, die uyt het ruggen-morgh, ofte vele Zenuwen komt, en het deel vergaet, dan wanneer het ſelfde werm, en in ſijnen voorigen ſtant blijft,

en maer door een Zenuwe veroorſaeckt wert. Valt des Winters, en voornamelijck in oude luyden qualijck te geneſen.

(5) Voor al eer men tot de *Geneſinge* komt, en dient niet alleen neerſtigh gelet op de verſcheydenheyt van de oorſaken, maer oock op de plaets, daer het gebreck eerſt van daen komt, alſoo niet altijdt op het lamme lidt yet geleyt moet werden. Waer van wy een aenmerckens waerdig exempel hebben in *Galenus*, van een die in 't reyſen, van den wagen op den rügh gevallen was, waer door hy het gevoelen van drie vingeren verloor; en na dat den Heelmeeſter wel goede middelen op de vingeren geleyt hadde, ſoo en dede ſulcks geen voordeel, als doen *Galenus* de ſelfde leyde op den Rugh-graet, alwaer den val op gefchiet was, en de Zenuwen van daen komen, die 't gevoelen, en bewegen in de handt, en vingeren veroorſaken. Derhalven is alhier noodigh uyt de Ontledinge te weten, waer dat elck deel ſijn Zenuwen van daen krijght. Want de geneesmiddelen moeten geleyt werden op de plaets, daer de oorſaeck ſteeckt, gelijck wanneer al het lichaem onder het hooft verlamt is, achter in de neck, daer het Rugge-mergh begint, en 't zy het beginſel, 't zy het midden van de Zenuwe beſchadight is, het genees-middel moet gebracht werden ter plaetſe, daer het gebreck ſijnen eerſten oorſpronck van daen heeft.

De Lammigheydt veroorſaeckt zijnde uyt verſtoppinge (gelijck meeſtendeel gebeurt) der Zenuwe van ſlijmerige vochtigheden, ſoo moeten de ſelvige met het af-ſietſel van *Betonye*, *Velt-cypres*, *Sleutel-bloemen*, ofte andere in 't eerſte Deel, 4. Boeck, en Cap. 6. van den *Schat der Ongeſontheyt* te ſien, bereyt zijnde, afgeſet werden door Purgeerende middelen, mede in 't eerſte Deel, Cap. 7. N. 4. 17. 11. beſchreven. Sommige raden hier het Laten, dan ſulcks, waer van ick exempelen weet, is ſoo ſchadelijck, dat het door verminderen van de ingeboren wermte, en Geeſten, de Beroertheyt vermeerdert. Daer nae alſoo de vochtigheyt van 't hooft op de Zenuwen valt, ſoo moet het ſelfde oock byſonderlijck geſuyvert en verſterckt zijn, in 't eerſte Deel te ſien, en dan het deel ſelve geholpen werden. Hier toe is ſeer bequaem een Sweet-dranck gemaeckt van *Pock-hout*, en diergelijcke, met de Kruyden in 't 11. Cap. en 4. Boeck des eerſten Deels van den *Schat der Ongeſontheyt* aengeweſen, en het ſweet afgedrooght zijnde, de oorſpronckelijcke plaets, en het lamme lidt ſelve geſtreken met de Olyen, op de gemelde plaets beſchreven.

(6) De Maniere des levens moet tot wermte, en drooghte ſtrecken, en indien de *Lucht* ſoo niet by haer ſelven is, door vuur, en branden van ſommige Droogen, elders verhaelt, ſoo te bereyden. Doch hier dient wel gelet, dat ſulcks niet al te hevigh en is, dewijl al te heete lucht het hooft vervult, en de vochtigheden, daer in zijnde, driftig maeckt; waer door men oock bevint dat de Son, ofte groot vuur pijn in 't hooft verweckt. Derhalven is hier beſt een drooge, en werme, maer geen heete lucht.

Soodanigh dient oock de *Spijſe* te weſen, by de welcke men daer toe bequamelijck doen kan *Caneel*, *Nagelen*, *Noten Muſcaet*, *Roſmarijn*, *Salye*, en diergelijcke werm, en droogh kruyt. Soo kan vleeſch geſtooft werden met *Roſmarijn*, en *Foelye*; dan is beter gebraden, het welck men met *Nagelen* magh beſteken, oock een Hoen ofte Kalkoen met groene *Salye* vullen, en ſoo braden. Hier toe dient mede ſoodanigen ſpijſe verkoſen, de welcke door een byſondere kracht deſe ſieckte tegen ſtaet, geen ſlijmerigheyt en doet groeyen, en die gegroeyt is verteeren, gelijck daer zijn *wilde Duyven*, *Tortel-duyven*, *Swaluwen*, *Koekoeken*, *de Herſſenen van een Haes*. Zijn mede goet *Fingels*, *Piſtacyen*, *Amandelen*, *Haſel-noten*; als oock *Anijs-biſcuyt*, ofte *Terwen-broot*, daer *Anijs*, *Venckel*, ofte *Carui* in gebacken is. Aen d'ander zijde moet alle vochtige, en koude ſpijſe geſchouwt werden, gelijck *Fruyt*, *Melck*, *Viſch*, *Lams-vleeſch*, *Speck*, *Endtvogels*.

Voor *Dranck* kan men *Mede* gebruycken, ofte *Bier*, dat met *Salye*, *Roſmarijn*, *Sleutel-bloemen*, *Caneel*, *Cardamomum*, *Peper*, gegiſt heeft, ofte oock *Hippocras*, met de verhaelde Droogen ofte andere geleckt. Als de ſiecke aen 't beteren is, magh hy wel *Wijn* drincken: maer niet in 't beginſel, als wanneer hy oock heel ſoober moet eten, doch daer nae de Maegh nimmermeer overladen.

Het beroerde lidt, dat nu aen 't beteren is, moet wel geoeffent werden, inſonderheyt gewreven, om wermte, bloedt, en Geeſten daer in te trecken. De *Slaep* moet maer matigh zijn. Het lichaem dient open gehouden, en om dat in de Beroerde het ſelfde veeltijdts geſloten is, ſal men ſomtijdts een *Clyſteer* ſetten, ofte des avondts twee uuren voor den eten in-geven twee drie pillekens *Aloë*.

De *Bewegingen des Gemoedts*, die de Geeſten beroeren en ontſtellen, dienen voor al geſchouwt te werden, inſonderheyt *Schrick*, en *Gramſchap*; hoewel (gelijcker ſomtijdts wonderen in de natuere gebeuren) *Valleriola* verhaelt, dat ſijn Neef, die eenige jaren met ſtijve beenen geſeten hadde, door grooten toorn op ſijn knecht, die hy ſocht te ſlaen, het lichaem ſoo beroerde, dat de Zenuwen van de beenen, en de Haſen ſoo verſachten, dat de gene die veel jaren ſtijf geſeten hadde, van die tijd recht over-ende gingh; en noch van een ander ('t gene ons hier eygentlijck aengaet) die vele jaren aen een zijde beroert was geweeſt, en nae dat hy door gene genees-middelen en hadde konnen geholpen werden, ſoo quam den brandt in 't huys, en al dicht aen de kamer, daer hy lagh, waer door hy, met groote

ſchrick bevangen zijnde, ſijn ſelven in 't bedt met gewelt oplichten, en de noot porrende alle krachten by een ruckten, en liet alſoo ſijn ſelven van boven uyt het huys vallen, de vrienden hem beneden waernemende, en gingh nae die tijdt ſonder eenige bekommeringe.

Het XXIII. Capittel.

1. *Sinckingen*,
2. *Oorſaeck*,
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van leven.*

(1) DEwijl wy hier leven in een kouwt, en vochtigh landt, het welck onſe Herſſenen de ſelfde hoedanigheden mede deelt, waer door haer voedſel niet wel verteert, en dien volgende veel overtolligheyt vergadert wert, ſoo en valter onder ons geen gemeender gebreck, als 't gene wy SINCKINGEN, ofte, na den Grieckſchen naem, *Catharren* noemen, dat is wanneer de overtollighe vochtigheyt uyt de Herſſenen op eenige van de onderſte deelen komt te ſincken.

(2) Om den *Aert*, en *Oorſpronck* van de Sinckingen wel te verſtaen, ſal noodigh zijn aen te wijſen, wat en waer uyt de ſelvige verweckt werden.

Wat de *Stoffe* belangt, die is een overtollige Vochtigheyt, de welcke ſomtijts in de Herſſenen ſelfs haren oorſpronck heeft, ſomtijts van onderen daer geſonden wert. De vochtigheyt groeyt in de Herſſenen, wanneer de ſelvige, door ſwackheydt, haer voedſel niet wel en verteren, (waer door dan veel overtolligheyt blijft) ofte de opwellende dampen niet en konnen doen verdwijnen. Sulcks geſchiet door een koude Ongematigheyt, inſonderheydt ſoo daer een vochtige by komt, gelijck in oude luyden, koude en vochtige lucht, 's winters, nae lang ſlapen. En als die koude weynigh is, dan zijn de Sinckingen ſoetachtig, ofte ſonder ſmaeck: indien ſy veel is, ſuer; en wanneer daer een hitte bykomt, bitter, ofte ſout. De menſche alleen is onder andere dieren (van de ſchapen getuygen ſulcks *Ariſtoteles*, en *Columella*, als oock de ervarentheyt, dat ſy van Sinckingen de kugh krijgen, van de Hoenderen, die uyt de nieuwe Wereldt komen, de nieuwe Schrijvers) de Sinckingen meeſt onderhavigh, om dat, (gelijck *Fernelius* ſeyt) hy ruyme Herſſenen heeft, en om hoogh ſtaende, uyt de welcke de overtollige vochtigheden lichtelijck op het geheele lichaem konnen vallen, en 't ſelve als beſproyen en nat maken. Dan hier komt noch by, dat hy meerder vochtige koſt eet, en vele misbruycken begaet in ſijn maniere van leven. Daer beneffens en vloeyt niet alleen de Vochtigheyt lichtelijck uyt ruyme en hooge Herſſenen na beneden: maer oock om dat hy die ruymer, en grooter, nae gelegentheyt van ſijn lichaem heeft, als andere dieren, ſoo ontfangen ſy oock meerder dampen, die van onderen opwellen. Want ſoo ſchrijft *Hippocrates*, dat het hooft op het lichaem ſtaet als een Kop, die wy in de Genees-konſte gebruycken, om de vochtigheden na hem te trecken. Hier toe doet mede de hooge plaets (gelijck *Ariſtoteles* oock aenwijſt) waer door de dampen recht op konnen klimmen. Want de Sinckingen en groeyen niet altijdt in de Herſſenen, maer trecken dickwils haren oorſpronck uyt de onderſte deelen, gelijck Maegh, Lever, Milt, Suygh-aderen, en Lijfmoeder, welckers dampen, door de kouw in de Herſſenen tot waterachtigheyt verdickt zijnde, wederom neder ſincken, even-eens gelijck de dampen van de aerde en zee boven in de kouwde lucht opgetrocken, en aldaer tot wolcken verdickt zijnde, wederom neder regenen; ofte gelijck, als men Wijn, ofte eenigh water, met een helm overhaelt, de optreckende dampen in 't kouwt glas komende, terſtondt in vochtigheydt verandert zijnde nederdruypen. De gemelde *Fernelius* wil hier tegen weſen, en meent dat ſulcks ſeer weynigh overtolligheydt kan by-brengen. Maer dat van onderen vry wat by-gebracht wert, blijckt merckelijck in de gene, die droncken zijn. Want ſy hebben het hooft ſoo vol van de opwellende dampen, dat ſy daer van heel top-ſwaer werden, en haer oogen naeuwlijcks en konnen oplichten. Dat de Sinckingen ſomtijdts jaren en dagen dueren (waer op hy miſſchien geſien heeft) en geſchiet niet alleen, om dat de Herſſenen ſelve, onſtelt zijnde, haer voedſel bederven: maer oock om dat ſy van onderen eenige ſtoffe ontfangen, die ſy niet en konnen verdouwen, en ſoo ſchrijft *Hippocrates*, dat de Herſſenen door de Maeg vervochtight werden. Dan *Fernelius* heeft het meeſt tegens de gene, die den Arabiſchen *Avicenna* volgende, meenen dat de ſtoffe van Sinckingen opgedreven werde door een verhitte Lever, daer nochtans, ſeyt hy, de Sinckingen gemeenlijck vallen in de gene, die een gematighde, ofte koude Lever hebben. Dan hier op dient tot antwoort; ten eerſten, dat al is de Lever, ofte 't ander ingewandt gematight, ofte verkouwt, uyt verſcheyde oorſaken evenwel kan onſteken, en alſoo veroorſaken dat de dampen optrecken. Want noch Sinckingen, noch andere ſieckten komen den menſche over, als hy wel en natuerlijck geſteltis, maer alleen wanneer dat'er yet ontbreeckt. Ten anderen, al krijgen de gene, die kouwt van Lever zijn, Sinckingen uyt ſtoffe, die in de Herſſenen groeyt, ſulcks en ſtoot evenwel niet om, datter geen andere en zijn, in de welcke de ſelvighe uyt een heete Lever voort komen. Behalven deſe redenen, hebben wy noch voor ons een deſtigh exempel uyt de Romeynſche

Hiſto-

Hiſtoryen van den Keyſer *Auguſtus*. Deſe, gelijck *Suetonius* ſchrijft, heeft al ſijn leven ſware en gevaerlijcke ſieckten uytgeſtaen; inſonderheyt nae 't vermeeſteren van Spaengjen, werde hy met Sinckingen, uyt een quade Lever ſoo dapper aengetaſt, dat hy tot wanhope quam, maer evenwel, doen werme Stoovingen niet en holpen, door koude genas. Een teecken voorwaer, dat de Sinckingen door een heete Lever quamen, dewijl de ſieckten (gelijck in 't eerſte Deel geſeyt is) recht tegens de geneesmiddelen moeten ſtrijden.

De Sinckingen werden verweckt door de menigte van de overtolligheyt, ofte haer hoedanigheyt, als ſy door zoutigheyt, en ſcherpigheyt de Herſſenen prickelt, ofte door alle beyde: waer toe vry wat van buyten helpen de uytdrijvende kouw, (*Mercatus* dat ontkennende wert wel wederleyt van *Caſtrenſis* 4. *de meteor. microcoſm*. 14.) ſmeltende hitte, los-makend ſtooven, ſtercke oeffeninge, en ontroeringe des gemoedts.

(3) De Sinckingen zijn licht te kennen: te weten, wanneer de vochtigheyt uyt de Herſſenen ſinckende door den neus uytgeſnuſt, door de oogen uytgetraent, door de mont uyt-gequijlt, door de keel uyt-gehoeſt wert, ofte in eenigh inwendigh deel gevallen zijnde, de werckinge van het ſelvige komt te verhinderen. Nu de ſtoffe van de Sinckingen ſtaet te mercken, aen haer weſen, hoedanigheyt, en andere omſtandigheden. Want indienſe dun, en ſcherp zijn, het hooft heet, het aengeſicht en oogen root, dat de plaets, daer ſy door loopen, raeuw gemaeckt wert, indienſe bitter ofte zout ſmaken, Koortſch by is, ſoo werme dingen niet en helpen, maer ſchade doen, ſoo magh men wel ſtaet maken, dat de Sinckingen uyt hitte, en heete vochtigheyt beſtaet, voornamentlijck daer by komende een ſoodanigen hoedanigheydt van ouderdom, lichaem, lucht, en maniere van leven. Maer als de ſinckende vochtigheyt ſonder ſmaeck is, en gantſch niet bijtende, oock geen van de verhaelde teeckenen, dan komen de Sinckingen uyt kouwde. Maer hier ſtaet wel te letten, dat de ſtoffe wel kouwt kan weſen, en de drijvende oorſaeck heet: te weten, wanneer de ſelve door de hitte, gelijck van de Son, geſmolten wert.

(4) Belangende de *Voor-teeckenen*, al is 't, dat de Sinckingen ſeer gemeen zijn, ſoo en behooren ſy evenwel niet licht geſchickt te werden, aengeſien dat uyt de ſelvige ſoo veel ſware ſieckten haren oorſpronck trecken. De lichtſte zijn, die in den neus vallen, arger in de keel, de quaetſte op de borſt, alwaer ſy veeltijdts een langhduerigen hoeſt, die niet wel volkomentlijck te geneſen is, veroorſaken, en waer uyt ten laetſten de Teeringh te verwachten ſtaet. Wanneer ſy in de Maegh ſincken, dan verweckenſe walgingh, braken, en doen den etens-luſt vergaen. In de Gewrichten, makenſe Gicht, ofte Flereçijn, waer toe uyterlijck veel helpen, dronckenſchap, en geyligheydt, gelijck een Grieckſch Poëet oock wel wiſt, als hy 1. *Antholog*. deſe rijcke luyden ſieckte aldus aenſpreeckt, en beſchrijft:

Godinne, die men noemt het pijnigh Flereçijn,
Wiens moeder is de Luſt, wiens vader is de Wijn,
O temſter van het volck, dat, uyt een volle weelde,
Met haer alweerdigh vleeſch, en met de vrouwen ſpeelde,
Of met een loſſen hoop, of met een friſſen glas,
Te midden in der nacht by wijlen beſigh was,
Hoe wortje ſtaegh geviert, oock van de grootſte lieden,
Die u, waer datje komt, gemack en eere bieden,
Ghy wort oock ſacht gekleet, en leckerlijck gevoet,
Gelijck men in 't gemeen de grootſte Prinçen doet;
Ghy neemt meeſt u vertreck in rijcke lieden voeten,
Die ſoecken dan met ernſt wat pijne mach verſoeten,
Daer wordje dan beſocht by-nae van alle man,
Soo dat u nimmermeer de tijdt verdrieten kan.
Maer nooyt en kander menſch ſijn gaſt aldus onthalen,
Als een die machtigh is, en die het kan betalen;
En daerom zijt ghy wijs, en ſneegh in u bedrijf,
Dat ghy nooyt ſchrael vertreck en neemt tot u verblijf.

(5) In alderhande Sinckingen moet voor-eerſt haer ſtoffe geſuyvert werden, en dan belet, dat ſy niet wederom en groeyt; en verſorght, dat de quade geſtaltenis van het deel, daer de ſelve haren oorſpronck uyt hebben, verbetert wert; daer na dient het hooft verſterckt, en by aldien ſy vallen op een g deel, gelijck op de Longen, daer groot gevaer in ſteeckt, ſoo ſal men de ſelvige elders verleyden, (waer toe niet beter en is, als een *Fontanel* van binnen op den arm geſet) en ondertuſſchen d'andere vochtigheyt opdroogen met af-ſiedtſel van *China*, en diergelijcke middelen in 't eerſte Deel beſchreven, alwaer oock te vinden zijn, die d'ander deelen aengaen, de welcke, de ſtoffe der Sinckingen aen de Herſſenen mede deelen, waer van hier mede in voorgaende ſieckten geſproken is.

(6) Dewijl de meeſte Sinckingen uyt een koude en vochtige oorſaeck ſpruyten, gelijck wy oock in 't voorgaende Capittel van de Beroertheydt geſeydt hebben, ſoo magh hier wel de ſelfde *Maniere van leven* gebruyckt werden. Hier toe is niet ſchadelijcker als *vochtigh weder*, *Zuyde* ofte *Noorde winden*, en alle ſchielijcke veranderingh van hitte tot kouw. Soo is mede ondienſtig alle *Vochtige* en *Koude ſpijſe*: maer de ſelfde moet zijn droogh en werm; liever gebraden als geſooden. Twee-geback, dat wy gemeenlijck *Biſcuit* noemen, nüchteren gegeten, is hier ſeer bequaem; als de vochtigheyt intreckende; waer toe het ſelfde geſtadigh by hem droegh, en gebruyckte de Raets-heer *de Peireſo*, gelijck *Gaſſendus* getuyght in 't 6. Boeck van ſijn leven. Het avondtmael dient oock ſoober te weſen, op dat de

quade vochtigheden in den ſlaep te beter ſouden konnen verteeren, en ſoo veel dampen uyt de Maeg niet en ſouden in de Herſſenen opvliegen, en aldaer Sinckingen verwecken. Is oock noodigh in 't laetſte van de maeltijdt wat gebruyckt om de Maegh te ſluyten, en de Sinckingen tegen te houden, gelijck *Quee-kruydt*, *Bereyt Coriander-zaet*, ofte diergelijcke, waer van hier voor geſeyt is. Men moet hem oock wachten van allen hoofdigen dranck, 't zy *Wijn*, ofte *ſwaer Bier*, dat veel gehopt is. *De oeffeninge* dient hier matelijck te weſen: dan is niet arger als die terſtont na den eten geſchiet. Het welck wy oock verſtaen van den *Slaep*; 't en zy yemandt gewent is een achter-middagh ſlaepjen op te nemen, ofte 's nachts te lange wacker heeft geweeſt. Anders vervult den dagh-ſlaep het hooft met dampen, gelijck het al te langh waken veel raeuwigheden doet groeyen. Derhalven, om alles wel te verteeren, is beſt des nachts, en matelijck te ſlapen. Hier ſtaet mede aen te mercken in wat geſtalteniſſe des lichaems den ſlaep beſt geſchiet: waer in met onderſcheyt moet gegaen werden. Indien de ſtoffe in 't hooft is, 't zy aldaer gegroeyt, ofte van onderen opgekomen, dan ſal de ſelvige (als ſwaer zijnde) beter neder ſchieten, wanneer men hoogh met het hooft leyt. Daerom dient wel gelet, welck van beyde meerder klemt, of het onheyl, dat door het vallen in Sinckingen, de onderſte deelen mede gedeelt wert; ofte het voordeel, dat ſoude overkomen, door de ontlaſtingh, die de Herſſenen doen, op de onderſte, en onedele deelen. Indien het eerſte, 't ſwaerſte weeght, dan ſal men met het hooft effen en recht leggen, ofte altijdt niet hoogh: indien het ander, vry ſteyl op veel kuſſens; gelijck oock wanneer datter kortigheydt van adem is, als meeſt in Sinckingen geſchiet.

Het XXIV. Capittel.

1. *Dat de Sinnen haer leger-plaets en werck-tuygh in 't hooft hebben.*
2. *Dat onder de uyterlijcke 't Geſicht, het edelſte is.*
3. *Beſchrijvinge der Oogen,*
4. *Van haer Zenuwen,*
5. *Vet, Klierkens, en Spieren,*
6. *Vlieſen,*
7. *Vochtigheden,*
8. *Hoe het geſicht geſchiet.*

(1) DE menſchelijcke Ziele, het treffelijckſte datter onder de Son is, en de welcke (gelijck de Griecksſche *Heliodorus* ſpreeckt) wat Goddelijcks heeft, en uyt de natuere van boven, als blijckt uyt haer wercken, niet tegenſtaende ſy in haer ſelven onveranderlijck is, evenwel in dit veranderlijcke, en verganckelijcke lichaem (het welck by ſommige haer gevangenis, maer beter haer kleet, ofte herbergh genoemt wert) beſloten zijnde, en werckt niet, als door de lichamelijcke deelen. Soo heeftſe tot het Verſtant, Inbeeldinge, en Heugeniſſe van doen de Herſſenen, en die beſchadight zijnde, wert oock dat werck verhindert, gelijck te vooren is aengeweſen. Daer en is niet (ſeyt de Wijs-geerige *Ariſtoteles*) in 't verſtant, het welck te vooren niet van doen gehadt en heeft den dienſt van de ſinnen. En gelijck het hooft de leger-plaets is van 't verſtant, ſoo is het oock van de ſinnen, die niet anders en zijn als boden en dienſt-knechten van de Ziele. Die de ſekerheyt van de ſinnen in twijffel treckt (gelijck *Anaxagoras*, als *Ariſtoteles* verhaelt, niet en wilde toeſtaen, dat de ſneeuw wit was) die moeten wachten, ſeyt *Plato*, tot dat de dinghen ſelver ſpreken, en haren aert openbaren. Derhalven die niet alles op loſſe ſchroeven wil ſtellen, moet het houden met 't gene de Poëet *Lucretius* leert in ſijn 1. en 4. Boeck:

> *Invenies primis à ſenſibus eſſe creatam*
> *Notitiam veri, nec ſenſus poſſe refelli,*
> *Qui niſi ſunt veri, ratio quoque falſa fit omnis.*

Deſe zijn vijf, volgens het getal der ſimpele lichamen, den Hemel, en de vier *Elementen*. Het Geſicht ſlaet op den glans van den Hemel, den Reuck op het Vuur, het Gehoor op de Lucht, de Smaeck op het Water, het Gevoelen op de Aerde. Deſe laetſte, al is hy door het geheele lichaem verſpreyt, ſoo krijght hy evenwel ſijne kracht uyt het hooft, en wert oock gekrenckt, als het ſelvige beſchadight is, gelijck wy te vooren in de hooft-ſieckten hebben aengeweſen. De vier eerſte hebben mede haer werck-tuyg in 't hooft, het welck wy nu, beneffens hare gebreken, en geneſinge ſullen beſchrijven.

(2) Onder de verhaelde *Vijf* uyterlijcke *Sinnen* wert het Geſichte wel te recht voor het *Edelſte* gehouden. Soo ſchrijft de Joodſche *Philo*, in ſijn Boeck van *Abraham*, datter uyt de vijf, drie beeſtig en dienſtbaer zijn, Smaeck, Reuck, en Gevoelen, waer door haer de beeſten, als alleen dagh en nacht voor den buyck, en den aenhangh, ſorge dragehde, onderhielen, en dat de twee andere: te weten, Geſicht, en Gehoor, de gemelde regeerden, en ons ('t welck *Plato* te vooren geſeyt hadde) tot de wijsheyt leyden, waer toe het Geſicht, als vaerdiger zijnde, de eerſte plaets boven het gehoor toe quam. Dit wijſt de Poëet *Horatius* mede aen *de Arte Poëet.*

> *Segnius irritant animos demiſſa per aurem,*
> *Quam quæ ſunt oculis ſubjecta fidelibus, & quæ*
> *Ipſe ſibi tradit ſpectator.*

Hierom ſeyde de Griecksſche Hiſtory-ſchrijver *Polybius* ſeer wel, dat de oogen ſekerder getuygen waren, als de ooren, en daerom houden wy oock meerder van een getuyge, die yet geſien heeft, als van thien, die van hooren ſeggen ſpreken, gelijck *Plautus* mede aenmerckt *Truculento*:

Pluris

Pluris eſt oculatus teſtis unus, quam auriti decem.
Qui audiunt, audita dicunt, qui vident, plane ſciunt.

Hoe raſſer ſien wy oock het weer-licht, als wy den donder hooren? Soo als'er yemandt in een boſch hout hackt, ſiet men de bijl al opgeheven om den tweeden ſlagh te geven, eer men den eerſten ghehoort heeft. Jae het geſicht vlieght in een oogenblick tot den Hemel toe.

Wy hebben de Sinnen (ſeyt *Ariſtoteles* 1. *Metaph.* 1.) oock ſonder gebruyck om haer ſelven lief, en boven alle die door de oogen geſchiedt: want niet alleen om wat te doen, maer oock als wy niet te doen en hebben, ſoo ſoecken wy boven alles te ſien: Hierom is't, dat als de Heylige, en andere ſchriften gewagh maken van yet wel te bewaren, ofte ſeer lief te hebben, gelijckeniſſe nemen van de Oogen, ofte den Oogh-appel. Soo doet oock de Poëet *Catullus* op verſcheyde plaetſen, en onder andere ſeer aerdigh *Epigr.* 83.

Quinti ſi tibi vis oculos debere Catullum,
Aut aliud ſi quid charius eſt oculis:
Eripere ei noli multo quod charius illi
Eſt oculis, ſi quid charius eſt oeulis.

De oogen hebben in onſe tale (gelijck de Hebreeuſche *Ogin*) haren naem gekregen van de *Hooghte*, dewijlſe als wachters van ons lichaem om hooge ſtaen, om ſoo veel te verder van haer te konnen ſien: even-eens gelijck men de wachters op hooge torens ſtelt. *Serenus cap. de ocul.*

Summa boni eſt alacres homini contingere viſus,
Quos quaſi cuſtodes, defenſoreſque pericli,
Proſpiciens ſummâ natura locavit in arce.

Want indien ſy om leegh geſtelt waren, ſoo en ſoude het geſichte niet verre hebben konnen dragen, dewijl het Aerdtrijck vol hooghten, en heuvelen is, en de Zee ſelve, van wegen de ronte, haer bultigh, en verheven toont. En om dat men voor uyt gaet, ſoo zijnſe oock in't voor-hooft geſtelt.

De *Gedaente* der oogen is rondt, om de ruymte, minder beſchadight te konnen werden, en lichter te bewegen: als mede om bequamelijck de ſtralen, van wat zijde die mochten komen, op het punt van den Oogh-appel te ontfangen. Die langhwerpige oogen hebben werden voor quaet-aerdigh geoordeelt, gelijck *Plinius* ſchrijft 11. *Nat.* 52.

De *Verwe* der oogen is driederley, blaeuw, ſwart, en tuſſchen beyde, die wy na de gelijckenis *Geyten-oogen* noemen. Die de laetſte oogen hebben, zijn van natueren ſcherp van geſicht, en vroom van manieren (gelijck die oock uyt de oogen konnen geſien werden) als *Athenæus* ſchrijft 8. *Deip.* 12. uyt *Ariſt.* 1. *Hiſt. an.* 10. Blaeuwe, ofte graeuwe oogen zijn gemeen onder de Nederlandtſche, Duytſche, en Engelſche, om dat ſy wel veel vochtigheyts hebben, maer die van de natuerlijcke wermte, de onſienlijcke gaetjens van 't lichaem door d'uytwendige kouwe geſtopt zijnde, gantſch verdunt wert. In tegendeel hebben de Moren, en Indianen door de banck ſwarte oogen, om dat, dewijlſe in heete landen woonen, ſy wel drooger zijn, maer de vochtigheyt heeft veel aerdtachtigheyt by haer, alſoo de natuerlijcke wermte veel uyt-waeſſemende, de ſelve ſoo niet en kan verdunnen, gelijck wel aengewesen is by mijn weerde Meeſter, *Gerardus Voſſius* 3. *Phyſiol. Chriſt.* 23. De Keyſer *Auguſtus* hadde ſeer klare, en ſuyvere oogen, in de welcke hy wilde gelooft hebben (ſchrijft *Suetonius*) datter wat van een Goddelijcke luyſter in was; en verblijde hem, als yemant die hy ſcherp aenſag, moeſt voor hem kijcken, als of't tegen de Sonne ware geweeſt.

De *Groote* van de oogen is een yegelijck niet even gelijck. De Grieckſche Poëten prijſen de groote oogen, als wat ſchoons, in de dochters; en ſoo wert van den Prinçe onder de ſelvige *Iuno*, de Koninginne van den Hemel ghenoemt *Boôpis*, *potnia Here*, de eerweerdige Koe-oogh. En ſelver de Hiſtorie-ſchrijvers roemen de groote oogen van *Alexander de Groote*, de Keyſers *Auguſtus*, *Theodoſius*, en andere. Dan het volck van het Rijck *Cathay* (gelijck *Haltho Armen* beſchrijft *de Tartar. c.* 1.) hebben kleyne oogen, en zijn wonder gaeuw van verſtant, ſoo dat ſy, andere volckeren verachtende, wel derven ſeggen, dat ſy alleen met twee oogen ſien, de Latijnſche (ſoo noemen ſy die van Europa) met een, en dat al d'andere blint zijn. En voorwaer de ervarentheydt leert ons, dat de gene, die kleyne en diepe oogen (gelijck de Paus *Paulus de* 4. als *Panvino* in ſijn leven verhaelt) hebben, veel gaeuwer ſien als welckers oogen groot, en uyt-puylende zijn, daerom te arger, om dat ſy oock veel met ſinckingen gequelt werden. De Italiaenſche Genees-meeſter *Mercurialis* heeft mede wel aengemerckt, dat *Puyl-oogen* in ſware ſieckten ſwarigheyt beteeckenen: als toonende de zielijcke kracht der Herſſenen ſoo vervallen te zijn, dat ſy de Ooghſpieren niet meerder in haer eygen plaets kan vaſt houden.

Tot beter geſicht was van nooden, ſeyt *Aquapendens*, dat wy *Twee oogen* hadden, alſoo een oogh weyniger, en onvolmaeckter ſiet, gelijck een yegelijck bevinden kan, wanneer hy het eene oogh toeſluyt: als mede inſonderheyt om de verte van 't gegeſien wert, bequamelijck af te konnen meten, gelijck *Keplerus* wel aenwijſt. Beyde deſe hebben haer behoorlijcke middel-plaets. Want indien de ſelvige grooter was, ſoo en ſouden de dichte dingen niet geſien konnen werden; indien die kleyner was, ſoo ſoude 't geſicht vermindert weſen, van de dingen, die ter zijde ſtaen. In andere dieren is die plaets breeder, om dat (gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft 10. *Probl.*) ſy geen handen hebbende, van ter zijden moeten ſien.

(3) Nu gelijck het Geſicht wonderbaerlijck is, ſoo heeft het oock ſoodanigh werck-tuygh, ofte gereetſchap: te weten, de *Oogen*, daeromme Goddelijcke leden van *Galenus* genoemt. Haer vernufte t'ſamen-ſettinge beſtaet uyt ſes Spieren, ſes Vlieſen, drie Vochtigheden, verſcheyde Aderen, en Slagh-aderen, als oock veel Vet.

(4) De Oogh-zenuwen zijn twee-parigh, het eene paer om de oogen te bewegen, het ander om de zielijcke Geeſten te brenghen aen het Nettevlies, op dat de Ziele in de Herſſenen ſoude konnen oordeelen van het gene het oogh geſien heeft.

(5) De oogen zijn begroeyt met veel *Vet*, ſoo om de ſelve van de uytwendige kouw te beſchermen, waerom ſy, hoewel de alderſwackſte onder alle de deelen (gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft 31. *Probl.* 22.) geen beven onderworpen zijn, hoedanige nochtans *Plinius* getuyght 11. 37. den Keyſer C. *Caligula* gehadt te hebben; als oock, om datſe te lichter ſouden bewegen, en door het bewegen niet verdroogen: waer toe mede helpen de ſachte, en ſpongieachtighe klierkens, die in den grooten hoeck ſtaen, en de oogen geſtadigh bevochtigen.

De oogen werden om wel en recht te ſien, ſnellijcken aen alle kanten gedraeyt door ſes *Spieren*, van de welcke vier rechte zijn, en twee ſchuynſe. Van de rechte draeyt den eerſten het oogh om hoog, den tweeden om leegh, den derden aen de ſlincker, den vierden aen de rechter zijde. De twee ſchuynſe draeyen het ſchuyns om. Behalven deſe hebben de beeſten den ſevenſten, die de Geſicht-zenuwe rontſom beſlaet, het oogh vaſt houdende. Deſen en was de menſchen niet van nooden, als recht over endt gaende: maer wel de beeſten, die met het hooft voor over na de aerde bocken.

(6) Alſoo het Oog doorluchtig was, en vol vochtigheyt, ſoo moeſt het oock om niet wech te vloeyen, met een vaſt kleet bevangen, en omgordt werden. Tot dien eynde zijn de *Vlieſen*, die ſes in getal oock tot het geſicht haer byſonder gebruyck hebbẽ.

Het eerſte, ofte buytenſte, is het *Bint-vlies*, nae ſijn verwe, gemeenlijck het *Wit van't Oogh* ghenoemt, en is een ſpruytſel van het Panne-vlies, bindende en hechtende het Oogh vaſt aen den Ooghwinckel, om niet uyt te ſchieten, ende en gaet niet rontſom, maer ſcheydt aen den Oogh-appel. Het tweede is het *Hoornigh-vlies*, alſoo genoemt om dat het met ſijn hardigheyt, en klaerheyt den horen van een lanteerne gelijckt. Heeft ſijnen oorſpronck van het dicke Breyn-vlies, den Geſicht-zenuwe omvattende, bekleedt en beſchermt rontſom de vochtigheden, en teere Vlieſen van het oogh door ſijn hardigheyt en vaſtigheyt. Maer voor, daer het doorluchtigh is, ontfanght het de ſchijnſelen van de ſienbare dingen, ſonder het welcke 't geſicht niet en kan geſchieden. Nu op dat ſoodanigh ſchijnſel, ofte gedaente der dingen niet qualijck, ofte verkeert en ſoude in-vloeyen, ſoo heeft de natuere dit Vlies uytwendigh ſtreck, en gantſch gladt gemaeckt.

Het derde heeft mede den naem nae ſijne gelijckeniſſe: te weten, *Druyf-beſie-vlies*. Spruyt van het dunne Breyn-vlies, den gemelden Geſicht-zenuwe bekleedende, van waer het ſich rontſom het Ooge verſpreyt, behalven van vooren, daer het wat ingetrocken, en met een ront gaetjen als door-boort wert. Wy noemen het ſelve den *Oogh-appel*, ofte het *Swart van de Oogen*, ſtreckende om te konnen ſien. Want indien dit Vlies klaer en licht was, het en ſoude geen ſchijnſels konnen vatten: gelijck den hooggeleerden *Plempius* wel aenwijſt, in ſijn ſcherpſinnige beſchrijvinge der Oogen, met de gelijckeniſſe van de donckere kamer (terſtont uyt te leggen) alwaer het ſchijnſel, hoe ſy donckerder is, beter geſien wert, en door 't minſte licht vermindert, en vergaet.

Het vierde Vlies heeft den ſelfden oorſpronck, en ſijnen naem van wegen de groote fijnigheyt nae een *Spinne-webbe*, bekleedt rontſom de Cryſtallijne vochtigheyt, waerom het klaer, gladt, en ſijn is, op dat het de door-ſchijnende gedaente door ſijn rouwigheyt, ofte grovigheyt niet en ſoude beletten.

Het vijfde is genoemt *Glaeſachtigh-vlies*, als de glaeſachtige vochtigheydt bekleedende, en bewarende, dat ſy niet onder de waterige en vloeyt. Belet mede, dat de glaeſachtige vochtigheyt het Nette-vlies niet en vervochtigt, en alſoo verſlapt. Hier in 't midden ſiet men eenige bruyne ſtreenkens, de *Hayrkens der Wijnbrauwen* ſeer naeuw gelijckende. Welckers gebruyck *Keplerus* ſtelt te zijn om door haer bruynigheyt het ooge van binnen donckerheyt te geven, en voornamelijck om het Nette-vlies van en na den Oogh-appel te brengen.

Het ſeſte, en laetſte Vlies wert oock na de gelijckeniſſe, die het heeft met geen uytgeſtreckt ofte gatigh, maer ingetrocken net, den naem gegeven van *Nette-vlies*; ende en is anders niet als uytgeſtreckt morg van de Geſicht-zenuwen. Sijn ampt is, de gedaente en verwen der uytwendige dingen met een glants door het gat van den Appel in de Ooge vallende te ontfangen, en uytgedruckt te vertoonen.

(7) Onder deſe Vlieſen verſchijnen drie vochtigheden, de Waterachtige, Cryſtallijne, en Glaeſachtige, alle na haer gelijckeniſſe alſoo genoemt.

Voor aen is de *Waterachtighe vochtigheydt*, in de welcke de breede ſtralen door de lucht hier in vallende gebroken, en als ingetrocken werden in de naeuwte van den Oogh-appel. De *Cryſtallijne* vergadert allenghskens de ſtralen uyt de Waterachtige ſchietende; waerom haer lichaem oock vaſter is, als d'andere. De *Glaeſachtige* geeft den door-tocht voor de ſchijnſels nae 't Nette-vlies.

Dit is in 't kort van de gelegentheyt der Oogen, en het konſtigh gebouw om haer werck uyt te voeren,

ren, het welck niet beter en kan begrepen werden, als met een uyterlijck en vermakelijck exempel, dat na het Oogh ſelve verſonnen is, en ſijne werckinge ſoo volkomentlijck aenwijſt, dat al de ſchriften, die voor deſen ſoo langh en menighvuldig daer over tegens malkander verwiſſelt zijn, nu niet eens in achtinge en komen, als verre van den rechten wegh afdwalende.

(8) Men ſal dan een kamer gantſch doncker maken, en in een venſter een ront gat booren, en daer voor ſetten een Bril-glaesjen (het welck oock met de Cryſtallijne vochtigheydt gedaen kan werden) om het licht met het ſchijnſel van 't gene buyten is, door te doen komen; de muer die recht over 't gat komt moet wit weſen, om de ontfangene verwen te verlichten; en d'ander ſwart, om ſchaduwe te maken. Nu de dingen, die van buyten moeten doorſchijnen, hoe die meerder geverwet zijn, en den dagh klaerder en lichter, hoe bequamer: dan is beſt dat de kijckers, haer te vooren een wijl in 't doncker gehouden hebben. Dit aldus gedaen zijnde, ſal men alles wat van buyten tot dat gat reycken kan, tegen de witte muer, op een wit papier, ofte linden, daer verre ofte nader, na dat het glas geſlepen is, tegen houden, ſeer volkomentlijck konnen ſien. Ick hebbe 't ſelve op een torentjen van mijn huys, in het welcke ick, rontſom dicht geſloten zijnde,

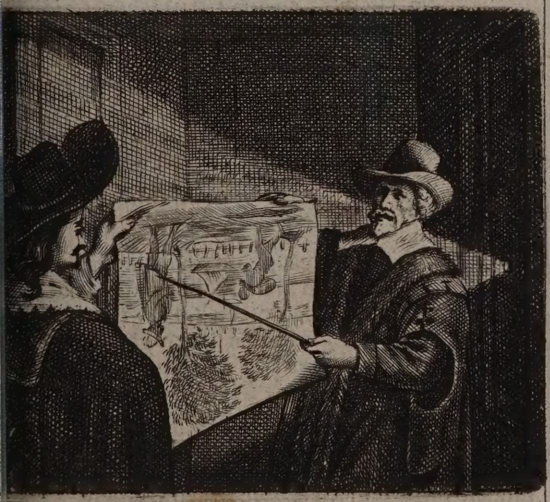

op papier, ofte tegens de muer, ſien de luyden langs de wal gaen wandelen, ſoo volkomen, dat menſe kennen kan, als mede de ſchepen komen ſeylen, alles met de verwen van de vanen, en beweginge, het welck ſeer geneughlijck om ſien is. Maer alles ſtaet verkeert, en de menſchen ſchijnen met haer voeten tegen den ſolder te loopen, en de ſchepen oock alſoo te varen. De reden is, om dat de ſtralen uyt het uyterſte van 't gene geſien wert vloeyende voor het gat malkander door-ſnijden, en daer door getrocken zijnde, haer ſtantſel veranderen. Recht op de ſelfde wijſe gaet het Geſicht in 't Ooge. Dat in een kamer het venſter is, is in 't Ooge het Druyve-beſye-vlies: het gat in 't venſter, is in 't Ooge den Appel; het glas dat daer voor 't gat gheſtelt wert, is hier de Cryſtallijne vochtigheyt, ofte al 't gene in 't Oogh de *refractie* doet: dat aldaer is de ſwarte muer, is hier mede het Druyſ-beſie-vlies: en dat daer de witte muer, ofte 't papier is, is hier het Nette-vlies. Dan de natuere heeft alles ſoo met Vlieſen, als vochtigheden noch volkomender gemaeckt. Maer hier valt een vaſte knoop, niet wel om te ontdoen: te weten, Als het Geſicht op de ſelfde wijſe geſchiet, waerom wy dan niet mede alles verkeert en ſien. De wel-gemelde Profeſſor *Plempius* ſnijdt hem aldus door; Al is 't (ſeyt hy) dat het ſchijnſel hem mede verkeert aen het Nette-vlies vertoont, ſoo neemt ſulcks nochtans de kennende kracht niet aen; de reden is, om dat die kracht, gelegen zijnde in de Herſſenen, dat ſchijnſel niet voor haer en heeft. Want het hol van het Nette-vlies ſteeckt van binnen met een hooft uyt; en achter dat hol ſit die kracht. Waerom moet ingebeelt werden, dat op de ſelfde manier de gevoelende kracht in 't Ooge de gedaente onderſcheyt, als wy in een beſloten kamer de ſchijnſels ſouden vernemen, ſtaende achter het papier, en daer van bovenen in neder ſiende: want dan ſoude alles blijcken, en hem vertoonen in die gedaente en geſtaltenis, als het in der waerheyt van buyten is. Op de ſelfde wijſe de ſienlijcke kracht van de Ziele niet van voren, maer als van bovenen op het geſchilderde Nette-vlies ſiende, vat al 't gene ſy ſiet, in den rechten ſtant, die het buyten heeft. Daer beneffens vat het Geſicht een dingen op die plaets, alwaer de geſicht-ſtrael, indien ſy gemaeckt werde, ſoude uytſchieten. Dewijl ſy dan alle tijd gedreven wert, ſoo geſchiet daer door het verſchil van het aennemen der ſinnen met het papier. Maer den ſcherpſinnigen *des Cartes*, ſpreeckt hier gantſch anders van, hier te lang te verhalen, te meerder, dewijl ſulcks na geſien kan werden in ſijn *Dioptrique, au diſcours cinquieme.*

Het XXV. Capittel.

1. *Ellendigheyt der Blintheyt,*
2. *De Oorſaken van de ſelve, als oock van Swack, en Verkeert geſicht,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) WY ſeggen wel te recht, dat een Blint man, een arm man is. Want (gelijck den Oudtvader

vader *Baſilius* ſchrijft *Orat.* 36.) de ſchade van elck byſonder deel des lichaems valt het gemeen moeyelijck: maer de oogen te moeten miſſen maeckt dat het leven geen leven en gelijckt. Is 'er eenigh mangel aen de voeten, ſoo wert aen 't lichaem het loopen benomen, de oogen verlichten ondertuſſchen met haer toeſien de pijn. En indien de ooren haer kracht verlieſen, hier wert mede het gebreck door het oogh met wencken getrooſt. Maer het oogh uyt zijnde; dan vallen alle ſinnen ter neder, het lichaem wert traegh, de beenen weygeren te gaen, roepende om haren leyts-man het oogh, de handen ſmijten de konſten wech, te ſamen met de oogen verblint zijnde, het oor en kan niemant van 't geſelſchap, als hy ſtil ſwijght, bekennen, de tonge ſtaet gebonden, als niet wetende, teghen wien ſy ſpreken ſal. Voor ſoodanige ſchijnt de Son te vergeefs met het gevolg van de Sterren, de Maen met haer ſtralen de nacht verlichtende, en kan aen alſulcke de duyſterniſſe niet benemen. Noch de lieffelijcke en met haer baren ons als toelacchende Zee, noch de Aerde, groente, en bloemen uytgevende, en met gaven der Lenten gekroont zijnde, en konnen haer gantſch geen vermaeck aen brengen: maer het is als een verweſen leven, een leven van eenen nacht, een onſichtbare werelt, dewijl de ſchoonheyt van de wereltlijcke konſtigheyt haer onbekent is. De Poëet *Manilius* heeft dit mede wel verſtaen in ſijn vierde Boeck:

At niger obſcura Cancer cum nube feretur,
Quæ velut extinctis Phœbeis ignibus ignis
Officit, & multa fuſcat caligine ſidus,
Lumine deficient ortos, geminamque creatis
Mortem fata dabunt, ſe quiſque ut vivit, & effert.

Dat is, gelijck het de hoogh-geleerde *Scaliger* uytleyt, de gene die onder het nevelige Creeften-teycken geboren wert is Blint, en alſulcke leeft, en begraeft ſijn ſelven alle daegh; want hy is dood levende. Daerom ſeyt de Poëet, dat die blint geboren werden, tweederhande dood hebben. Want het leven, dat ſy leven is een doodt, als ſonder licht; en de andere algemeene doodt ſtaet haer niet-te-min te verwachten. Om de onbequaemheyt, die het gebreck der Oogen aenbrenght tot eenige bedieninge, weygerde eertijdts te Romen *T. Manlius Torquatus* het Borge-meeſterſchap, daer hy toe verkoren was, aen te nemen, gelijck *Livius* verhaelt in 't 26. Boeck. *Boleſlaus* de 3. Koningh van Bohemen, blint zijnde, werde van andere, en ſijn ſelven geoordeelt tot de Kroone onbequaem te zijn, en moeſt daerom het Rijck aen ſijnen Soon overgeven. Het ſelfde verhaelt oock *Dubravius* van andere in ſijn Hiſtorie. Jae de Rechten verbieden een blindt *Advocaet*, ofte Voor-ſpraeck, voor den Rechter te ſpreken, om dat hy de teeckenen van de *Magiſtraet* niet ſien, en, dien volgende, niet wel eeren en kan; hoewel hy, volgens *Ulpianus*, wel magh vonnis wijſen, (gelijck wy oock by *Livius*, en andere leſen, dat *Appius* blint zijnde, in den Raet ſat, en hevigh tegen den Koningh *Pyrrhus* aengingh) *L. 6. D. de judic.* het welck *Bartolus* verſtaet, indien de Blintheyt yemant overgekomen is, na dat hy alreede Rechter, ofte Raetsheer was. In 't eylant *Ormus* is een wet, datter niemant, die blint is, magh Koningh werden, waerom de Koningen, tot haer voorſekeringh, ſoo drae ſy de kroon op 't hooft krijgen, al haer Broeders, en naeſte Erfgenamen, de oogen uyt doen ſteken, en latenſe daer nae rijckelijck onderhouden. Het welck wel wreet, maer evenwel vry beter is, als het worgen, ſoo gemeen by de Turcken.

Dewijl dan de Blintheyt ſoo ſchadelijck, en hinderlijck is, ſoo en hadde ſeecker knecht (van den welcken *Galenus* vermaent op 't 4. Cap. in ſijn Boeck van te kennen, en te geneſen de Sieckten des Gemoedts) geen ongelijck, als hy zijnde door den Keyſer *Adriaen*, een oogh uyt geſteken, en verſocht, om voor dat ongelijck een goede ſchenckagie te kieſen, eerſt daer op ſtil ſweegh, en daer na vorder geport zijnde, om al te eyſchen wat hy begeerde, voor antwoort gaf, niet anders te begeeren, als ſijn oogh, dat hy verloren hadde; dewijl datter geen gave en konde gevonden werden, om een verlooren oogh te vergoeden. Want het gene de Son (daerom oock het Oogh der werelt genoemt van den Griekſchen Poëet *Orpheus*, en den Latijnſchen *Ovidius*) in den Hemel is, het ſelfde is het oogh in den aerdtſchen menſche. Het lichaem en ſoude maer een donckere kercker weſen (ſeyt den Oudt-vader *Ambroſius*) 't en ware het ſelve door 't oogh verlicht werde; waerom onſen Salighmaker het ſelfde oock noemt de Kaerſſe, ofte den Lichter des lichaems, vergelijckende het oordeel met de oogen, het gemoedt met het lichaem, gelijck de hoogh-geleerde Heere *Hugo de Groot*, dat breeder uytleyt in ſijn Aenmerckinge op den Euangeliſt *Matthæus* in 't 6. Cappittel. Selve werden in de H. Schriftuere oock de ſondaers, *Math.* 15. *Ioh.* 9. en 2. *Petr.* 1. (als blint zijnde in 't goede) met den naem van Blinde beteeckent. Soo dat het wel een blindt, en onwijs werck was, het welck de ſiende, en Wijs-geerige *Democritus* beginghꞏ, als hy ſijn ſelven blindt maeckten, om dat ſijn bedenckingen over de natuerlijcke oorſaecken, door het belet van de oogen niet en ſouden verſtoort, en afghetrocken werden, (ghelijck uyt de Griecksche Hiſtorien *Agellius* verhaelt 10. *Noct.* 17.) ofte (als den ouden Poëet *Laberius* ſeyde) om dat hy niet ſien en ſoude, dat het de quade Borgers ſoo wel gingh.

O miſeras hominum mentes, ô pectora cæca.

Ick geloove de antwoordt (beſchreven by *Cicero* in 't 5. van ſijn Tuſculaenſche vragen) die twee andere gaven, niet en was volgens haer meeninge:

maer

maer dat ſy daer mede ſochten het ongeluck in de beſte vouwe te ſlaen. Den eenen: te weten, *Aſclepiades*, gevraeght zijnde, wat ongemack hem de Blintheyt aengebraght hadde; *Dat ick*, antwoorde hy, *met een Ionge te meerder gae.* Maer ick ben van gevoelen, dat hy eerder wenſchte, om ſulck gevolgh te mogen miſſchen. Den anderen, namelijck *Antipater van Cirenen*, als eenige goede Vroukens ſijne Blintheyt beklaeghden, *Wat is dat*, ſeyde hy, *dunckt u oock datter des nachts geen vermaeck en is? 's nachts zijn wy allegader blint, en daer over en doen wy evenwel geen klachten.* Dan die blintheyt wert haeſt door den glans van 't groote Licht verdreven, en de vermakelijcke wercken der duyſterniſ, al werden ſy geoordeelt haer beſiens niet waerdigh te weſen, en behoeven evenwel ſoo veel tijts niet, om daerom altijt blint te willen blyven.

(2) Het Geſicht, gelijck, alle andere Lichamelijcke werckingen, wert beſchadight op driederley wijſe, in verminderen, wech-nemen, verkeeren. Vermindert Geſicht hebben de gene, die noch van dichte, noch van verre wel en ſien, die alleen van dichte en niet van verre, en in tegendeel, die alleen van verre ſien, en welckers geſicht wel goet is by daegh, maer niet by avont. Wech-genomen Geſicht is by de gene, die ſteken-blint zijn. En die twee en verſchillen maer in de grote van oorſaken. Verkeert Geſicht is by de gene, die de dingen verkeert, en anders ſien, als ſy in der daet zijn.

De *Oorſaeck* hier van beſtaet in de Deelen van 't Oogh, die wy in 't laetſt voorgaende Capittel beſchreven, en aengeweſen hebben het Geſicht uyt te wercken, ofte in de Herſſenen, uyt de welcke de ſelvige haer kracht, en oorſpronck trecken. Het Geſicht wert uyt de *Herſſenen* beſchadight, als de ſelvige door eenige ongematigheyt bevangen zijn, waer door weynige, ofte onſuyvere geeſten voort-gebraght werden, ofte als ſy door groote loſingh, lange en ſware ſieckten verſwackt, ofte oock door droefheyt, en ſwaermoedigheyt benaeuwt, en beſloten zijn, waer door als dan den vryen toegang van de geeſten door de geſicht-zenuwen belet wert. Daer is by-nae niet, dat het geſicht ſoo verſwackt, als het onmatigh by-ſlapen, daer nochtans oock de geſneden door de banck ſwack van geſicht zijn. Waer in ('t welck in 't eerſte vreemt ſchijnt) een en 't ſelfde werck uyt-gewroght wert, door twee gantſch tegen malkander ſtrijdende oorſaken. Maer ſtaet te letten, dat in de eerſte het quaet voor-komt, door het vervliegen van al te veel geeſten, waer door de Herſſenen, en Oogen verſwacken: dan in de ander, veroorſaeckt ſulcks door overtollige vochtigheyt der Herſſenen, die haer over alle de deelen van 't Oogh verſpreyt.

De *Geſicht-zenuwen* krijgen haer ongemack door uytwendige kouw, ſlaen, ſtooten, vallen, ſtuypen, hooft-pijn; maer meeſtendeel door ſlijmerige vochtigheden, het zy dat de ſelve de geſicht-zenuwen van buyten te ſeer bevochtigende toe-perſſen, het zy datſe van binnen den door-gangh verſtoppen. Dit gebreck noemen de Genees-meeſters in Latijn *Gutta Serena*, in Duytsſch *de ſwarte Star.*

Wanneer de *Oogh-ſpieren* vertrocken, of verſwackt werden, dan verdraeyen de Oogen, het welck wy *Scheligheyt* noemen. Sodanige, als ſy yet willen ſien, moeten om den Oogh-appel over het ſelfde recht over te brengen, haer Oogen geheel verdraeyen, en een Scheel geſicht maken. Sulcx overkomt ſomtijts na eenige Sieckten, gelijck Kramp, Vallende-ſieckté, Geraecktheyt; ſomtijts nae de geboorte: te weten, als de Moeder in haer dragen ſchele luyden te veel aengeſien heeft, ofte verſchrickt is geweeſt van yet dat dapper glinſtert. Hier toe kan mede veel doen een quade gewoonte in 't geſtadigh verdrayen van d'Oogen, die dan daer nae ſoo blijven ſtaen, gelijck veeltijts gebeurt in de jonge Kinderen, die in de wiegh haer geſicht geſtadigh nae de kaers, ofte ander licht verkeert trecken.

Als het Oogh door de Spieren onder, ofte boven, jae oock ter zijden gedreven wert, dan ſchijnt alles dat men ſiet dubbel te weſen. Sulcks kan men beproeven met de vinger, het eene oogh op-lichtende, en 't ander neder-druckende, gelijck de Poëet *Lucretius* mede aenwijſt:

Aut ſi forte oculo manus uni ſubdita ſubter
Preſſit eum, quodam ſenſu fit, ut videantur
Omnia, quæ tuimur, fieri tum bina tuendo,
Bina lucernarum florentia lumina flammis,
Binaque per totas ædes geminata ſupellex,
Et duplices hominum facies, & corpora bina.

Dit wert oock beveſtight by *Langius*, Genees-meeſter van den Palts-graef, met een, die op een mes vallende, ſijn Oogh van het onderſte ſcheel tot de wijn brauwen door ſnede, welcke wonde geneſen zijnde, alles dubbelt geleeck, om dat den Appel, het Oogh vaſt zijnde aen den onderſten ſcheel, leeger ſtont als het ander: maer doen het Oogh, door geſtadigh bewegen, wederom los werde, ſoo ſagh hy wederom wel. Want als beyde de Oogen eveneens geſtelt zijn, dan ſienſe één dingen: maer als de Nette-vlieſen van beyde Oogen verſcheydelijck gelegen, ofte van binnen geſchildert zijn, dan ſien wy twee voor een. Verſcheydelijck geſchildert werden geſeyt, als het eene Net de ſchijnſels recht, het ander ſchuyns ontfanght, ofte oock alle beyde ſchuyns, maer beyde in verſcheyde deelen. Sulcks geſchiet, wanneer de aſſen van de Oogen niet gedraeyt en werden na 't gene men ſien wil, ofte wanneer eenige oorſaeck de gemeenſchap der Oogen komt te ſcheyden, ſoo datſe niet eenparigh beweegt en werden. Dit gebeurt in de raſende, gelijck de Poëet *Virgilius* in 't 4. Boeck *Æneid.* den dullen *Pentheus* beſchrijft:

Eumenidum veluti demens vidit agmina Pentheus,
Et ſolem geminum, & duplices ſe oſtendere Thebas.

Het ſelve geſchiet in kinderen, dronckaerts, ſcheluwe, en in andere, die met ſwacke Oogh-ſpieren gequelt zijn, ſoo datſe haer geſicht niet en konnen vaſt ſetten: in de welcke gebeurt, dat het eene Oogh hier, het andere daer ſwierende, het ſienlijck ſchijnſel verſcheyde, en ongelijcke deelen van het Nette-vlies beſchildert. Welcke verſcheyde ſchilderyen den gemeenen ſin in de Herſſenen gewaer werdende, die als twee gantſch onderſcheyde oordeelt. Nu dat de gene, die wel droncken zijn, alle dingen dubbelt ſien, is, om dat haer Oogh-ſpieren door te vele dranck ſeer vervochtight zijnde, en het verſtant dwalende, de Oogen niet vaſt en konnen ſtaen, om gelijck en eenparigh ergens op te ſien.

Het *Hoornigh-vlies* bekommert het Geſicht, wanneer 't ſelve ſijne gladdigheyt, doorluchtigheyt, ofte glans verlieſt, als oock wanneer het door een andere verwe beſmet wert, en als dan ſchijnt alles van die ſelve verwe, gelijck wanneer dat men door een geel glas ſiet. Het wert in ſijn weſen verdickt door dicke vochtigheyt, al te kouwde heel-middelen; rouw, en droogh gemaeckt in den ouderdom; bevleckt met een wit litteecken nae een quetſuere, ſweeringen, puyſten, kinder-pocken en geſtadigh in den roock te zijn. Soo leſen wy dat in geen plaetſe meerder Blinden gevonden werden, als in Vilna, by de inwoonders Vilenzki genoemt, de hooft-ſtadt van Lithouwen, om dat ſy daer geen ſchoor-ſteenen en hebben, en veel Ajuyn en Loock etende, altijdt in den roock ſitten. Op deſe maniere meenen ſommige, dat den ouden *Tobias*, door de heete mis (als een ſeer brandende, en droogende kracht hebbende) der Swaluwe, blindt geworden is; waer van breeder te ſien is by den Spaenſchen *Valleſius* in ſijn Boeck van de *H. Philoſophie* op 't 42. Capittel. Soo leſen wy oock in de Hiſtorien, als de Turckſche Keyſers, en andere Vorſten van Ooſten, yemandt niet met de doodt, maer met Blintheydt willen ſtraffen, haer een gloeyent yſer voor de Oogen doen houden. Soo heeft de voorgemelde *Democritus* ſijn ſelven, gelijck als met een brant-glas blindt gemaeckt, volgens het ſchrijven van den Poëet *Laberius*, hier voor mede vermelt, met deſe verſſen:

Clypeum conſtituit contra exortum Hyperionis,
Oculos effodere ut poſſet ſplendore æreo,
Ita radiis Solis aciem effodit luminis;
Malis bene eſſe ne videret civibus.

In het *Druyf-beſie-vlies* wert het Geſicht belemmert, wanneer den Oogh-appel te ruym, ofte te naeuw is.

Den Oogh-appel is te ruym, als het gat, 't welck het Druyf-beſie-vlies in 't Oogh maeckt, om de ſienlijcke ſchijnſels te ontfangen, aen den regenboogh, ofte het kroonken te ſeer uyt-geſteken wert, waer door niet alleen al dat men ſiet kleynder ſchijnt, maer het geheele Geſicht verſwackt: ſoo dat alſulcke; oock dingen, die niet verre van hier en zijn, niet wel en konnen bekennen. De redenen daer van zijn: Eerſtelijck, datter te veel van 't uyterlijcke licht door het groote gat ſchiet, het welck 't Geſicht beſchadight, de Geeſten te ſeer verſpreydende: gelijck men bevindt, dat, als men yet ſcherp ſien wil, de Oogen naeuw aen treckt, het welck de Keyſer *Nero* geſtadigh doen moeſt, gelijck *Plinius* verhaelt (in 't 11. Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorie op 't 37. Cap.) en wy in verſcheyden alle daegh konnen mercken. Ten anderen, dewijl de rechte ſtrael ſtercker is, de ſchuynſe ſlapper, en in eenen ruymen Appel veel ſchuynſe vallen, ſoo en is 't niet vreemt, dat de gene, die alſoo geſtelt zijn, een ſwack Geſicht hebben. Dit gebreck komt meeſt uyt de natuer, ſomtijdts oock van toevallende oorſaken; gelijck wanneer yemant in een duyſtere gevangenis gheſeten heeft, waer door, hy na licht hakende, ſijnen Oogh-appel komt wijdt te werden, en met lenghte van tijden in die geſtalte verhart. Het welck oock de oorſaeck is, dat de gene, die alſoo doncker gevangen hebben geſeten, het licht, dat te grof in haren wijden Oogh-appel valt, niet en konnen verdragen. *Denijs*, tyran van Sicilien, hadde boven op de gevangeniſſe doen bouwen een licht, en luchtigh huys, en de kamers wel doen witten. En nae dat hy dan de gevangens langh onder in duyſter hadde doen houden, liet de ſelve ſchielijck boven komen, de welcke na het gewenſchte licht hakende, en door de ongewoonte het ſelfde niet konnende verdragen, ſteke-blindt wierden. Het ſelfde ſeyt *Seneca*, van *Hercules*, als hy even uyt de donckere hel in de lichte werelt quam,

—— *torpet acies luminum,*
Hebeteſque viſus vix diem inſuetum ferunt.

Sulcks gebeurde oock de krijgs-knechten van *Xenophon*, als ſy een geruymen tijdt door het ſneeu trocken, gelijck, behalven *Xenophon*, onſen *Galenus*, en *Suidas* verhalen. De gewoonte heeft hier (gelijck oock in vele andere werckingen) ſoo groote kracht, dat ſeker oudt Romeyn, wetende dat men op ſijn lijf gingh, op ſijn een Oogh, om niet bekent te weſen, een plaeſter droegh, maer de ſelve, als het gevaer over was, afdoende, bevont het Geſicht verloren te hebben, gelijck de Grieckſche *Appianus* verhaelt in 't 4. Boeck van de Borgerlijcke Oorlogen der Romeynen.

Het *Spinne-webbe*, en *Glaeſachtigh-vlies* beſchadigen mede het Geſicht, wanneerſe door haer dickte, de ſchijnſels geen door-tocht en geven, ofte geverwet zijnde de ſelve veranderen.

Wy komen nu tot het *Nette-vlies*, het voornaemſte gereetſchap van 't Geſicht, het welck, dien volgende, qualijck geſtelt zijnde, het ſelve veel kan bekom-

bekommeren, en in ſijn werckinge beletten. Als het te nae by de Cryſtallijne vochtigheyt ſtaet, dan ſiet men alleen van verre, gelijck de oude luyden; wanneer het daer verre van daen is, dan ſiet men maer ſoo verre, als, gelijck men ſeyt, de neus langh en is, 't welck de Stick-ſiende gebeurt, hoe jong ſy zijn. De reden hier van wert aerdigh uytgeleyt van den hoogh-geleerden Heere *Plempius* 4. *Ophth.* 39.

Noch wert het Geſicht beſchadight in de *Schemeringe*, gemeenlijck *Cataracta* genoemt, al of men ſeyde *Water-val*, en gebeurt, wanneer datter eenige vochtigheyt binnen in het Oogh ſchiet, meeſt tuſſchen het Hoornigh-vlies, en de Cryſtallijne vochtigheydt, ſomtijdts oock tuſſchen de ſelve, en de Glaeſachtige, waer door belet wert, dat het ſchijnſel van de ſienlijcke dingen niet en kan ſchieten tegen het Nette-vlies.

Die groot van Oogen zijn, behalven datſe een ſwack Geſicht hebben, om dat in een ruyme plaets de kracht (die vereenight zijnde ſtercker is) te ſeer verſpreyt wert, zijn dit gebreck oock meerder onderhavigh, ſoo om dat ſy lichtelijcker de ſtinckende vochtigheyt konnen ontfangen, als om datſe raſſer van uytwendige oorſaken konnen beſchadight werden. Hier toe doen inwendigh ſeer veel vochtige Herſſenen, die de Aderen, en Geſicht-zenuwen, waer door de gemelde vochtigheydt in het Oogh leeckt, los, en ſlap maken; en uyterlijck een ſlagh, ſtoot, vochtigh, en regenachtigh weder, ofte (gelijck ick geſien hebbe) een natten hoet op te ſetten, langh in de Son te ſtaen, en diergelijcke, die de vochtigheydt konnen vermeerderen, ofte driftigh maken.

Dit gebreck geſchiet meeſt altijdt, gelijck geſeyt is, in de *Wateraachtige vochtigheyt*, die oock in haer ſelven het Geſicht kan beſchadigen, wanneerſe het Hoornigh-vlies door quetſuere, ofte ſweeringe, door-boort zijnde, ten deele, ofte al te ſamen uytloopt, ofte, die anders dun en klaer is, grof, en duyſter wert, door toevloeying van eenige vochtigheyt, ofte opſtijgen van groove dampen, die verweckt konnen werden uyt groove, en winderige ſpijſe, als *Boonen*, *Erweten*, en diergelijcke; inſonderheyt door veel dronckenſchap. Soo verhaelt den Grieckſchen *Athenæus*, van *Denys* den jongen, tyran van Sicilien, hoe hy door droncke drincken ſijn Oogen ſoo bedorf, dat hy ſteke-blindt werde. Het welck niet vreemt en is, alſoo hy, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft, negenthien daghen achter malkanderen droncken was. *Ovid.* 6. *Faſt.* 5.

——— *vinis oculique animique natabant.*

Hoe dat den dronck op het Geſicht werckt, is genoegh van buyten, aen de dronckaerts te ſien, hoe dat ſy Oogh-ſprieten, en elck kan ſulcks in ſijn ſelven bevinden, als hy maer een roomer te veel gedroncken heeft. Het welck de Wijs-geerige *Anacharſis* oock wel wiſt te ſeggen, als hem yemant over tafel, daer ſijn vrouwe mede was, verweet, dat hy nergens nae de ſchoonſte getrouwt en hadde, daer op antwoorde, Dat dunckt my oock; maer flucks jongen, geeft my eenen grooten roomer, om haer ſchoon te maken: willende te kennen geven, dat droncke Oogen ſoo naeuw niet en ſien, gelijck by nacht alle Katten graeuw zijn.

Het Geſicht wert door de *Cryſtallijne vochtigheydt* beſchadight, als ſijn blancke ofte heldere verwe graeuw, ofte bruyn wert, waer door ſy de ontfangene ſchijnſels mede verandert, en alles hem laet aenſien, als ofter een roock ofte nevel voor was. Dit geſchiet door verdrooginghe, gelijck in oude luyden, en in langhduerige ofte heete ſieckten. En daer deſe vochtigheyt voor wat ingebogen, en achter wat bultigh is, indien de ſelfde gedaente verandert, en ronder valt, ſoodanighe zijn *Stick-ſiende*; en werden geholpen met holle brillen. Indien ſy oock al te breet is, dan en kan men van dichten niet ſien; het welck gebetert wert met bultige brillen, gelijck wy daer na in de Geneſinge ſullen aenwijſen.

Wert voorder het Geſicht bekommert, wanneer een deel van de *Glaeſachtige vochtigheyt* voor de Cryſtallijne ſchiet, gelijck gebeuren kan door een ſlagh ofte ſtoot op het Oogh. Soo verhaelt *Amatus* 7. *Cent.* 44. dat ſeker Vrouw, door een kinneback-ſlagh, dieſe van haer man kreegh, dien ſelſden dagh in beyde haer Oogen blint werde.

(3) Wat de *Ken-teeckenen* belanght. Wanneer de oorſaeck in de Herſſenen is, dan en gaen de ander ſinnen niet vry, en brengen ſoodanige teeckenen voor den dagh, als in de Hooft-ſieckten beſchreven zijn.

De *Scheligheyt*, ofte het verdraeyen van den Ooghappel, als oock datter op 't Hoornigh-vlies groeyt, brengt haer teecken ſelver mede. Die aen het laetſte vaſt zijn, meenen dat het geene ſy ſien, verder van haer leyt, als het in der daed is, om dat het haer ſlaeuw, en duyſter voorkomt, even eens gelijck in de geſonde het gene verre van haer is.

Dat de *Geſicht-zenuwen* van binnen geſtopt, ofte van buyten toegedrongen zijn, ſchryven de Genees-meeſters daer uyt te kennen, dat het Geſicht wech is, ſonder dat men yet in de Oogen kan ſien, dat het eene Oogh toegehouden zijnde, den appel van het ander niet en vergroot, om dat den wegh ſoude geſtopt weſen, waer door de Geeſten, die den appel vergrooten, haren doortocht hebben. De meerder gemelde Dr. *Plempius*, na dat hy dit gemeen gevoelen wat ontledet, en onderſocht hadde, beſluyt ten laetſten, datter verſtoppinge kan weſen in de Geſicht-zenuwen, die het Geſicht wech-neemt; maer niet geheel al 't gevoelen van het Druyſ-belye, en het Nette-vlies. En hy geeft deſe reden, om dat tot het Geſicht vele Geeſten nodigh zijn; maer weyni-

ge, genoegh tot eenigh Gevoelen. Wanneer dan de alder-grootſte verſtoppinge in de Zenuwen niet en geſchiet, daer op volght wel Blintheyt: maer evenwel ſal den Oogh-appel in flauw licht, ofte donckerheyt, als mede wanneer het eene Oogh geſloten is, ruymer werden; en nauwer, tegen grooter licht, van wegen het gevoelen datter noch in de gemelde Vlieſen overgebleven is, hoe wel het ſelfde alſdan geen vordeel en geeft. Maer ſulcks en gebeurt niet, als de verſtoppinge ſoo groot is, datter gantſch geen Geeſten door en konnen, om ſoodanigen gevoelen de Vliſen aen te brengen.

De Teyckenen van den *ruymen* en *naeuwen Oogh-appel* wijſen haer ſelven van buyten, en zijn oock hier voor in de beſchrijvinge ten deele verhaeldt. Waer noch by komt, dat de gene, die den ſelfden al te naeuw is, meerder licht van doen hebben, en konnen derhalven wel by daegh ſien: want dan kander licht genoeg oock door een naeuw gat ſchieten; dan ſien weynigh tegens den avont, als het doncker begint te werden. In tegen-deel, die den Oogh-appel al te ruym hebben, ſien beter by avont, als by daegh, om datſe dan al te veel licht krijgen, het welck haer Geſicht te ſeer doet ſchemeren. Dit kan men gewaer werden aen de katten, en noch meerder aen de uylen, die oock by nacht ſien, en tegen de klaerheyt van den dagh haren Oogh-appel inttecken, om ſoo veel licht niet te krijgen, en 's nachts wijt uyt-ſpreyden, om 't gene, datter dan is, volkomentlijck te ontfangen.

Als de *Cataracta*, ofte *Schemeringe* eerſt begint, dan ſchijnt het offer eenig raegh, ofte muggen (veroorſaeckt door ongelijcke dampen, die in de waterige vochtigheyt drijven) voor de Oogen ſwermden, de welcke men geſtadigh met de handt ſoeckt wech te doen. Hier op wert het Geſicht allencxkens verduyſtert, tot dat het ten laetſten gantſch vergaet, en dan kan men van buyten ſien, dat de Star van binnen geheel begroeyt is.

(4) Om tot de *Voor-teeckenen* te komen: De *ſcheligheyt* is meeſt ongeneeſlijck, inſonderheyt die van de geboorte: dan in jonge kinderen, die het even in de wiegh gekregen hebben, kan het noch geholpen werden.

De vaſte, en dicke Schellen, ofte vlacken, die nae de Pocken, ofte anders, op den Oogh-appel blijven, en zijn naeuwlijcks af te doen.

Als de *Cataracta* de gantſche ſtar beſloten heeft, en het Oogh niet met allen en ſiet, dan is 't alleen met den naelt te helpen: maer als die ſwart is, en is nergens mede te beteren.

Blintheyt, ofte Swack geſicht door Ouderdom is gantſch ongeneeſlijck; gelijck mede als de Geſicht-zenuwen geheel verſtopt zijn, ofte de Vlieſen, en vochtigheden dick en onſuyver, als oock wanneer de vochtighedẽ uyt haer plaets verſchoten zijn.

(5) In de *Geneſinge* moet wel acht genomen werden op 't gene al van *Plato*, en *Ariſtoteles*, vermaent is: te weten, dat men de Oogen niet en kan helpen, ſonder eerſt het hooft te geneſen, en het hooft niet ſonder het geheele lichaem. Daer beneffens dient de geneſinge verandert, nae de verſcheydenheydt der oorſaecken.

Wanneer het mangel in de *Herſſenen* ſteeckt, dan moeten de ſelvige geſuyvert en geſterckt werden, gelijck in 't 1. Deel, en verſcheyde Hooft-ſieckten hier voor is aengeweſen.

Als de *Scheligheyt* van een Kramp, ofte Geraecktheyt veroorſaeckt wert, daer voor ſal men de Genees-middelen mede vinden in de beſchrijvinge van de ſelfde Sieckten: te weten, in 't tweede Deel, 1 Boeck, 19. en 22. Cap. van de *Schat der Ongeſontheyt.* De kleyne kinderen magh men twee *Noten-ſchelpen*, ofte diergelijcke, met elck een ront gaetjen, recht in de midden voor d' Oogen binden, om haer ſoo allenckskens te leeren en gewennen den appel daer recht na toe te draeyen.

Als het *hoornigh-vlies* door eenige quade vochtigheyt, gelijck in de Gele-ſucht, qualijck geverwet is, de ſelve moet bereyt zijnde, af-geſet werden, door de middelen beſchreeven op het 7. Cap. en 4. Boeck, van het 1. Deel, van den *Schat der Ongeſontheyt.* Maer als het ſelve wat verdickt, ofte bevleckt is, die vlacken, als ſy niet langh geduert en hebben, gaen af met de *Gal van een Ael*, *Perdrijs*, ofte andere dieren, onder *Venckel-water*, en een weynigh *Suycker-Candy* vermenght. Soo heeft oock den jongen *Tobias*, de ſchel van ſijn vaders Oogh gedaen, met de Gal van een viſch, die men meent *Callyonymus* te weſen, waer van te ſien is behalven *Valleſius*, hier voor vermelt, den Italiaenſchen *Aldrouandus*, en den Duytſchen *Geſnerus.*

Wanneer de Geſicht-zenuwen beginnen te verſtoppen door verkouwtheyt, ofte koude vochtigheden, dan dienen de Herſſenen verwermt, verdroogt (gelijck *Cardanus* getuyght, dat hy met een dranck van *Pock-hout* yemant geneſen heeft, die in eenige maenden niet, ofte weynigh geſien en hadde) de vochtigheden, bereyt en geſuyvert door genees-middelen, verhaelt in 't eerſte Deel, en 4. Boeck, op het 6. 7. 10. en 11. Capittel, van den *Schat der Ongeſontheyt.* Vele raden hier te gebruycken *Nier-middelen*, dan ick vinde de ſelvige t'eenemael ongeraden, en ſulcks van twee redenen. Ten eerſten, om dat het ſtrijdig is tegens de wetten van de Konſte, yet quaets te trecken ofte te drijven in, ofte ontrent de plaets, die alreede belaſt is, gelijck hier zijn de Oogen, daer den neus dicht by ſtaet, en dien volgende het gene men ſoude willen door den neus uyt trecken, lichtelijck in de Oogen kan ſchieten. Ten anderen is het Nieſſen hier ondienſtigh, om dat de Herſſenen daer door te ſeer ſchuddende, noch

meerder

meerder vochtigheydt in de Geſicht-zenuwen gejaeght wert, waer op dickwils een volkomen blintheyt gevolgt is. Hierom achte ick beter, het welck de ondervindinge oock beveſtight, de *Quijl-middelen*, (beſchreven in 't 8. Cap. van 't gemelde Deel) die de Herſſenen in 't minſte niet en ontſtellen, en evenwel meerder vochtigheyt in den mont (alwaer het beginſel van de Geſicht-zenuwen niet verre van daen en zijn) trecken, de welcke dan ſonder moeyte uytgeſpogen wert. Men heeft ſomtijdts bevonden, (waer van *Alex. Benedictus* 2. *de Morb.* 29. een exempel heeft in een man van 80. jaer) dat de wonden van 't voor-hooft de Blintheydt geholpen hebben, ſonder twijfel om dat de Aderen, en Slagh-aderen, door te veel bloedt geſpannen zijnde, en daer door de Geſicht-zenuwen benaeuwende, met het bloeden neder gingen, en alſoo het Geſicht weder deden komen. Het welck ons aenwijſt, ſeer goet te zijn in deſe gelegentheydt, de Ader van 't voorhooft te openen, en ſoo langhe het bloedt te laten loopen, tot dat het van ſelfs ophoudt.

De gene, die alleen van verre konnen ſien, werden geholpen door bultige, en die van dichte, door holle brillen. Door beyde wert het punt van de ſtralen in de Oogen ſchietende na den eyſch verandert. Sulcks blijckt oock in de gemelde donckere kamer. Want hoe het glaesjen, dat voor het gat van 't venſter ſtaet, bultiger is, hoe het papier nader, om alles wel te vertoonen, dient by gehouden, en hoe minder bultigh, hoe het de ſchijnſels verder uyt-geeft. De reden is, om dat ſoodanigh glas, dat niet ſeer bultigh en is, grooter *cirkel*, ofte begrijp maeckt, en dat uyt een grooter om-greep de ſtralen haer wijder verſpreyden, als uyt een kleynen, en ronden. Indien oock voor een even glas, dat in 't gat van de venſter ſtaet, dan een ander bultigh, dan een hol geſtelt wert, men ſal bevinden, dat het bultige de ſtralen verſpreyt, het holle intreckt. Alle het ſelfde doen de brillen in de Oogen. Waer uyt blijckt, dat alle brillen voor een yegelijck niet dienſtigh en zijn: maer nae de gelegentheyt van 't gebreck moeten verandert werden. Dan dit heeft alleen plaets wanneer het Nette-vlies te nae voor, ofte al te achter ſtaet: maer niet in de gene, die ſtick-ſiende zijn van wegen de verdickinghe van hare Oogh-vochtigheden, in de welcke de brillen veel eerder, door de dickte van het glas, de ſtralen noch meerder ſouden verdooven.

D^r. *Foreeſt* verhaelt 11. *Obſ.* 28. van een Jonghman, die in de Kaetsbaen een bal in ſijn Oogh kreegh, waer van hy by-na blint was, en geneſen is, na dat het lichaem wel geſuyvert was, met het volgende Oogh-water, N. *Gedrooghde Rooſen*, 2 ſcrupels, *Saffraen*, *Spicanardi*, *de ſchors van Wieroock*, van elcks een half ſcrupel, *Pompholyx*, *Spodium*, *Acacia*, van elcks 1 ſcrupel, te ſamen tot ſijn poeyer gebracht, en dan in een fijn doeckſken gedaen, en dat popjen gehangen in drie oncen *Rooſen-water*, en uyt het ſelfde eenige droppels in 't Oog laten vallen.

Als de *Schemeringe* begint, dan moeten op de ſelfde wijſe de aengeweſene bereydende, ſuyverende, hooft-ſterckende, en opdroogende middelen nae malkander in 't werck geſtelt werden, waer onder dienen gemengt die eygentlijck op de Oogen ſien, gelijck *Oogen-trooſt*, *Gouts-bloemen*, *Venckel*, *Braembladeren*, *Ende-krooſt*, *Havicks-kruyt*, *Gele-violetten*, *Meliloten*, *Mey-bloemkens*, *Rogge-bloemen*, *Wijn-ruyt*. Dan inſonderheydt dient lange tijdt alle morgens, en 's avonts gebruyckt de *Conſerf van Oogen-trooſt*, van de welcke den beſten trooſt voor de Oogen te wachten is. Ondertuſſchen dient mede, 't welck hier de bequaemſte *Purgatie* is, ingenomen een vierendeel lood *Pillen Lucis majores*. Daer na is noodig *Koppen* achter op het hooft te ſtellen, *Bladeren* achter de ooren te maken, en door den hals een *Draet* getrocken, en langh open gehouden. Het gene van buyten op de Oogen mocht gedaen werden, en ſchijnt hier niet veel te konnen helpen: is evenwel ſeer goet bevonden de Olye uyt de Lever van een viſken, *Ael-puyt*, ofte *Puyt-ael* genoemt. Deſe Lever wert in de Son, ofte voor het vuur gehangen, alwaer dan het vet uyt druypt, waer mede alleen de Oog-ſchelen geſtreken zijnde, de duyſterheyt van 't Geſicht wonderbaerlijck verlicht wert. Maer als de *Cataracta*, ofte vochtigheyt den Oog-appel van binnen gantſch beſlaet, en alreede dick en rijp genoeg is, dan moet de ſelve met een naelt van 't Geſicht neder gedruckt werden: waer van wy, als zijnde een werck der handen, op ſijn rechte plaets, dat is in de *Heel-konſte*, wijdt-loopiger ſullen handelen.

Dan ick vinde in de Grieckſche Hiſtorien twee vreemde geneſingen, die ick hier ſal by voegen. De eerſte is beſchreven by *Diodorus Siculus* 1. *Bibl.* 4. van *Seſoſtris*, Koningh van Egypten, die blint zijnde, van ſijn Prieſters geraden werde, een Vrouw aen te ſien, die anders geen man en kende, als haren eygenen, beginnende van ſijn eygen Huys-vrouw. Maer vele verſocht hebbende, en vond' geene ſuyver, als een arme Tuyn-mans Vrouw, die hy, ſiende geworden zijnde, trouwde, en d'andere liet verbranden. De andere geneſinge werdt verhaelt by *Pauſanias* in *Meſſen.* van den Poëet *Ophioneus*, de welcke blint geboren zijnde, door groote pijn in 't hooft, ſijn Geſicht weder kreegh; doch naderhant weder verloor. De oorſaeck ſonder twijfel wat vertrocken zijnde, en daer nae weder komende. Niet minder en is te verwonderen, het gene *Marineus* verhaelt in ſijn Hiſtorie van Spaengjen, hoe *Ian de* 18. Koning van *Aragon*, door ouderdom ſomtijts blint, en dan wederom ſiende werde. En dat hem ſulcks tweemael gebeurde, eens uyt blijdtſchap, als hy tijdinge kreegh, dat ſijn Soon de overhandt gehadt

hadde, tegens de Koningh van Portugael; en eens door droefheyt, als hy verſtont, dat den ſelven de nederlage gehadt hadde tegens *Iean d'Anjou*, die ſij-ne afvallige onderdanen tegen hem opwierpen.

(6) Om met de *Maniere van leven* kortelijck te beſluyten. Hier dient gekoſen een ſuyvere, klare *Lucht*, doch en is te grooven duyſternis, noch te hel-deren *Licht* niet voorderlijck, gelijck veel voor 't *Vuur*, ofte in de *Son* te ſitten. En ſoo moet voorder geſchouwt werden al 't gene verhaelt is het Geſicht te beſchadigen: als mede inſonderheydt het veel *Leſen*, en *Schrijven*, dewijl met het hooft voor over te bocken, te lichter eenige vochtigheydt nae de Oogen ſoude ſacken.

Het XXVI. Capittel.

1. *Roode, ofte Vuurige Oogen,*
2. *Hare Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) DE Oogen werden root, en vuurigh, als door onſteeckinge de witte verwe van het Bint-vlies in roode verandert, en ſulcks geſchiet met brandt, en pijn, die dan gemeenlijck oock ſcherpe tranen verwecken.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van deſe onſtekinge is heet, ſcherp, ofte bedorven, ofte galachtigh Bloet, vloeyende uyt de Aderen van 't hooft in de kleyne Aderkens van het Bint-vlies, de ſelve ſoo ſpannen-de, dat die in geſonde onſienbaer zijn, haer ſelven als dan merckelijck vertoonen. Dit gebeurt dick-wils in de gene, die vol heet bloet zijn, ofte veel ſcherpe dampen van onderen in haer Herſſenen ont-fangen. Waer toe mede uyterlijck helpt *Roock*, *Stof*, ofte eenige andere ſcherpigheyt in de Oogen val-lende, als oock veel in de *Son*, ofte voor een heet *Vuur* te ſitten; voornamelijck in de gene, welckers Oogen al te vooren ſwack zijn geweeſt, en derhal-ven het toe-vloeyen ſoo lichtelijck niet en konnen wederſtaen.

(3) De roode Oogen ſijn haer eygen *Teecken*, en nu in de beſchrijvinge oock al verhaelt.

(4) Belangende de *voorteeckenen* de onſtekinge en is in haer begin niet ſwaer te geneſen: maer lang geduert hebbende, eet dickwils in, en bederft dan met eenen het Hoornigh-vlies, in het ſelfde een Sweringe druckende, waer op dan wel een Blint-heydt volght. En ſoo is dien vermaerden veltover-ſten *Hannibal*, door een onſtekinge, in ſijn een Oogh blint geworden, gelijck de Grieckſche hiſtory-ſchrij-ver *Polybius* betuyght in ſijn 3. Boeck. Valt mede moeyelijck te helpen in kinderen, om dat ſy voch-tigh van Herſſenen zijn, de Oogen niet wel en wil-len op-doen, en veeltijts op de ſelvige leggen, waer door datter dan meerder nae toe ſackt. Wanneer datter op de onſtekinge een loop van ſelfs komt, ſulcks is een goet *Voor-teecken*: dewijl als dan de vuurige ſtoffe na beneden gedreven, en gelooft wert.

(5) Derhalven is dienſtigh in 't *Geneſen*, hier in de natuere, als de beſte Leer-meeſterſſe te volgen, en het lichaem terſtont te ontlaſten door middelen, die de Galachtige vochtigheyt af-ſetten, beſchre-ven in 't 4. Boeck, en 7. Cap. van 't eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*. Daer nae, als ſulcks niet genoeg en helpt, en 't gebreck al wat geduert heeft, magh men komen tot *Laten* in den arm, en *Koppen* achter op 't hooft, ofte ter zijden in den hals, altijd hier in houdende de zijde van het onſteken Ooge. Het welck mede plaets heeft in 't gene hier dienſte-lijck achter het oor geleydt wert, als *Zout* met *Zeep*, ofte *Suerdeegh* met *Spaenſche-vliegen*, *Water-Hanen-voet*, *Muer-peper*, ofte *Son-dauw*. Sommige raden hier mede tot het Nieſen, het welck ick gantſch ongeraden vinde, om redenen in 't voorgaende Ca-pittel by-gebracht, om de welcke hier oock beter zijn de *Quijl-middelen*.

Door de verhaelde middelen alleen wert dickwils de onſtekinge gantſch geneſen, ſonder dat men yet van buyten behoeft op de Oogen te leggen. Dan de noot evenwel ſulcks vereyſchende, ſoo dient'er ſorghvuldigh in gegaen; alſoo het Oogh, een teer lidt zijnde, niet veel op-leggens en kan verdragen, ſoo dat het ſelve alleen door de uytwendige voch-tigheydt noch meerder komt op te ſwellen; het welck ſomtijdts wel tot een blintheydt kan doen vervallen. Hier op ſiet het Spreeck-woort:

Hebt ghy een quaet, of vuurigh oogh,
Geneeſt het met den elleboogh.

Sommige en ontſien haer niet de doeckskens, ofte veerkens, waer mede ſy de Oogen betten, elcke reys wederom in 't geheel Waterken te doopen, waer mede ſy het allegader vuurigh en vuyl maken. Derhalven moet men geſtadig een vers doecksken, ofte veerken nemen, ofte maer ſoo veel in een lepel gieten, als men ſeffens van doen heeft. Hier toe is gebruyckelijck, gereet, en bequaem om het toe-vloeyen wat tegen te houden, den brant, en de pijn te verſachten, *Kruym van Witte-broot* in *Vloet-water* geweeckt, en tuſſchen een ſchoonen doeck op het onſteken Oogh geleyt: dan moet alle vier ofte vijf uuren verandert werden. Het welck onſe vrouwen niet doende, en 't ſelve een geheelen dagh, ofte nacht door oplatende, en vernemen de rechte hulpe niet; alſoo de Pap, door dat langh opleggen, ſelfs verhit zijnde, de hitte van 't Oogh eerder vermeer-dert, als vermindert. De vrouwen begaen hier in noch een andere misſlagh: te weten, dat ſy ſonder onderſcheydt daer onder mengen *Saffraen*, die ſeer heet is, en derhalven in 't beginſel ſchadelijck:

maer niet in 't af-gaen, om 't gene, dan noch overig is, te doen verdwijnen. Ick en hebbe in 't beginſel nooyt yet beter bevonden, als dit Waterken, N. Bereyde *Tutia* een loodt, *Spaenſch-groen* heel ſwart gebrandt, een half lood, *Rijnſche-wijn* vier oncen, *Rooſen-water*, *Weegh-bree-water*, van elcks twee oncen, met malkanderen opgekoockt [tot een Oogh-water.] Hier van eenige druppelen uyt een ſchaft in 't Oogh gedropen zijnde, vergaet de onſtekinge in weynigh tijdts.

Wanneer de pijn te ſeer ſteeckt, ſoo en moet men niet licht komen tot middelen, die verdooven, gelijck die van *Opium* gemaeckt werden, alſoo ſy de Geeſten verdicken, en 't geſicht verſwacken: maer liever daer in laten druypen werm *Vrouwen-ſogh*, het welck ſeer verſachtende is. Doch het ſelve en dient'er oock niet te langh in te blijven, dewijl het lichtelijck door de hitte van 't Oogh bederft, en eenige ſcherpigheydt deelachtigh wert. Waerom noodig is, het ſelve by-na alle uuren te ververſchen.

(6) In deſe gelegentheyt moet geſchout werden een onſuyvere, en heete *Lucht*, wint, en ſtof. De kamer en dient niet te licht te weſen, ofte beſchenen van de Son, alſoo die glans, als vuur in hebbende, ghelijck de Poëet *Lucretius* in ſijn 4. Boeck ſpreeckt, meerder pijn ſoude verwecken.

——ſplendor, quicunque eſt acer, adurit
Sæpe oculos, ideo quod ſemina poſſidet ignis
Multa, dolorem oculis quæ gignunt inſinuando.

Derhalven moeten ſoodanighe doncker gehouden werden, ofte met een lapjen voor de Oogen, doch niet dat wit ofte root is. Seer wel ſchrijft *Plutarchus* in ſijn Boeck van de Ballinghſchap, datter verwen zijn, die het geſicht door groote en ſtercke kracht doen ſchemeren, en verſlappen, en dat de ſchaduwe ſulcks helpt, ofte dat men de Oogen draeyt nae 't gene groen is, ofte eenige andere aengename verwe heeft. By-nae het ſelfde hadde voor hem geſeyt *Seneca* in 't 3. van de Gramſchap op 't 9. Capittel. De witte verwe, ſchrijft *Plato*, in ſijn Boeck van de Natuere der Werelt, doet het Geſicht verſpreyden, (daer van heeft *Galenus* veel exempelen in 't 10. van 't gebruyck der Deelen op 't 8. Cap.) het welck de ſwarte by een houdt. Dan het en moet niet te lange dueren. Want om dat de ſwarte verwe het Geſicht ſeer by een dringht, ſoo kan het door lanckheyt van tijdt het ſelve oock verſwacken, gelijck bevonden is aen de gene, die langh in een duyſtere kercker gevangen ſittende, daer door ſoo duyſteren geſicht gekregen hadden, dat ſy, vry gelaten zijnde, naeuwlijcks en konden ſien. Uyt de gemenghde verwen ontſteeckt de Roode, de Oogen, alſoo y 't bloedt van binnen nae buyten treckt, waerom y in dit gebreck ſoo ſchadelijck is, als voorderlijck in de *Kinder-pocken*, en *Maſelen*; waerom wy oock de gene, die daer aen leggen, niet alleen root laten ſien, maer oock roode deeckens geven, om de ſelvige te beter uyt te doen komen. Dan de blaeuwe, en groene verwe (*Ariſtoteles* ſoeckt hier van de reden 31. *Probl.* 20.) is voor het Geſicht aengenaem, en derhalven dient het gemelde lapjen, dat men voor de Oogen hanght, van die verwe te weſen. Als dan en moet niet alleen het onſteken, maer oock het geſondt Ooge bedeckt werden, dewijl het een hem roerende, oock het ander geroert wert. Dan dit en dient mede niet al te langh in 't werck geſtelt, om niet te vervallen in 't ongeluck, daer de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus* gewach van maeckt in 't 4. Boeck van de Borgerlijcke Oorlogen der Romeynen: te weten, hoe ſeker oudt man, op wiens lijf gelt geſtelt was, op ſijn Oogh, om niet bekent te zijn, een plaeſter droegh, en daer nae, als de Vreede getroffen was, de plaeſter af dede, maer dat ſijn Oogh door lange ſtilte blint was geworden. De *Spijſe* moet hier weynigh zijn, en verkoelende, hier voor meer-maels verhaelt; gelijck oock gewacht moet werden van 't gene ſcherp, dampigh, zout, en galachtigh is, als Loock, Ajuyn, Melck, Suycker, Honigh, en Kruydt. Den beſten *Dranck* is *kleyn Bier*, ofte *Gerſten-water*: en dient gantſch geſchouwt ſwaer, ofte hoofdigh Bier, Mede, en inſonderheyt de Wijn; het welck de Poëet *Martialis* oock wel aengemerckt heeft 6. *Epigr.* 78.

Fop hadde maer een oogh, en dat oock niet te goet,
Vermidts hy even-ſtaegh te groote droncken doet.
Sijn Doctor riep geſtaegh, wilt ghy niet ſober weſen,
Geen ſap, geen machtigh gom, geen kunſt ſal u geneſen.
Doch Fop bleef als hy was, ſijn mont genoot den wijn;
Maer 't was voor ſijn Geſicht een doodelijck fenijn.

Den ſlaep valt hier ſeer bequaem, om dat in den ſelfden de Oogen niet en bewegen, noch geen licht en ontfangen, en de pijn geſtilt wert, waer door geen meerder toevloeyingh en geſchiet. Dan hier dient wel gewacht, dat men niet, gelijck van de kinderen geſeyt is, op de Oogen en leyt, noch oock op de zijde, daer het quade Oogh is, maer op d'ander, ofte den rugh, en altijdt hoogh met het hooft. Het *Lichaem* dient weynigh *beweeght*, maer ſtil gehouden, ſelver oock niet veel geſproken, om de vochtigheden ontrent de Oogen niet driftigh te maken. Het ſelve is te verſtaen van de *Bewegingen des Gemoedts*, inſonderheydt de gramſchap, en droefheyt, die tranen verweckt. Hier dient oock altijdt een *open lichaem* gehouden.

En tot beſluyt ſullen wy hier by voegen, dat de gene die ſwacke Oogen heeft, hem wel wachten magh, een anders roode Oogen veel aen te ſien, alſoo ſulcks beſmettelijck is, en lichtelijck mede gedeelt wert, gelijck een onſeker Poëet in 't 1. Boeck van den Grieckſchen Bloem-hof mede aenwijſt:

Een

Een Oogh dat vuurigh is, dat kan een ander letten,
Een ſieckte kan haer gif een ander over ſetten.
Veel qualen van den menſch die zijn van deſen aert,
Dat door een overgangh een ander wert beſwaert.

Het XXVII. Capittel.

1. *Verſcheydenheyt der Tranen.*
2. *Tranende, ofte loopende Oogen, waer door veroorſaeckt.*
3. *Hare Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) Daer en is niet (ſeyt *Plinius* in ſijn voor-reden van 't 7. Boeck) dat den menſche kan, ſonder geleert te hebben: dan het ſchreyen doet hy van ſelfs uyt de natuere. Jae dit is het eerſte, daer wy in de werelt komen, ons leven mede aenvangen. Dan van dat ſchreyen, noch van de Tranen, die verweckt werden door blijdtſchap, droefheyt, vreeſe, als natuerlijck zijnde, en willen wy hier niet ſpreken, noch oock van de gene die ſommighe van ſelfs weten te maken, waer van de Jongelingh gewach maeckt in den *Spiegel*:

Wel aen, voor my, ick heb geleert,
Terwijl ick by haer heb verkeert,
Dat juyſt wanneer een hoere ſchreyt,
Sy dan haer ſlimſte lagen leyt.

Maer men magh andere dinghen veynſen ſoo men wil, die ſijn gelt, en goet verlieſt, en ſal geen valſche Tranen laten.

Ploratur lacrimis amiſſa pecunia veris.

En gelijck de menſche alleen onder alle de dieren het lacchen gegeven is, ſoo kan hy oock alleen ſchreyen. De reden is, om dat hy onder alle, nae mate van ſijn lichaem, het grootſte hooft heeft, waer toe dan veel voedſel van doen is, en daer van (als niet alles konnende in de koude Herſſenen verteeren) ſchiet veel vochtigheyt over, waer uyt het wāterachtighſte na de Oogh-klieren gedreven wert, de ſtoffe zijnde der Tranen, die ſy door uyt-trecken, en toe-trecken uyt laten. Dit doen onder andere de bewegingen des gemoedts, gelijck droefheyt, vreeſe, bekommeringh, om dat de wermte na binnen getrocken zijnde, de buytenſte deelen verkouwen, de wegen toe-getrocken werden, en alſoo de Klierkens, gelijck als een natte ſpongie uyt perſſen. In tegendeel gaet het in de blijdſchap; want dan berſten de Tranen uyt, om dat de wermte, haer van binnen begevende, alle wegen opent, en los maeckt, als oock de vochtigheyt driftig doet werden. *Terent.*

Homini illico Lacrymæ cadunt, quaſi puero, præ gaudio.

(2) Dan van deſe *Oorſaken*, als natuerlijck zijnde, en hebben wy hier niet voor te handelen: maer alleen van de gene, die onnatuerlijck de Oogen doen loopen. De naeſte is overtolligheyt van veel dunne, en weyachtige vochtigheyt uyt de Herſſenen nae de Oogh-winckels vloeyende, de welcke ſomtijdts maer kouwt, en waterigh en is, ſomtijts ſcherp, zout en bijtende, met pijn, waer door het Oogh ſmart, en root wert, en de Oogh-ſchellen gemeenlijck ſweeren. Hier toe helpt veel de ſwackigheydt der Oogen, het zy de ſelve aenge-erft is, ofte daer nae aengekomen: als oock kouwde, en vochtige Herſſenen, waerom de Vrouwen, en Kinderen, lichter ſchreyen als de Mans. Gelijck mede inſonderheyt, als de Klierkens uytgeſneden, ofte verſworen zijn. De uyterlijcke oorſaken zijn *Slaen*, *Roock*, *Stof*, *Loock*, *Ajuyn*, *Oranje-ſchellen*, en alles wat door ſijn ſcherpigheydt de Oogh-klierkens, zijnde, gelijck alle andere klieren, ſwack, kan prickelen, om haer vochtigheyt uyt te perſſen.

(3) De *Ken-teeckenen* wijſen haer ſelven, en zijn in de oorſaken al aengeweſen.

(4) Wat de *Voor-teeckenen* belanght: het Tranen van uytwendige oorſaken wert lichtelijck geneſen, 't en zy de ſchade diep in het Oogh geprent is. In kinderen ſtelpt het metter tijdt, alleen met te houden een goede maniere van leven, om de overtollige vochtigheyt van haer Herſſenen op te droogen. Maer als het verouderı is, ofte oude luyden overkomt, verandert gemeenlijck in een *Fiſtel*, ofte loopent gat. Wanneer het veroorſaeckt, door het afweſen van de Klierkens, ſulcks is mede, als het ſchutſel van de Tranen wech genomen zijnde, ongeneeſlijck; inſonderheyt, als ſulcks door ſnijden is geſchiet. Wanneer in Koortſchen de Tranen van ſelfs uytloopen, dat is een teecken van ſwacke Herſſenen: maer veel arger, als ſulcks in gantſch hevige ſieckten geſchiet.

(5) De gene, die door droefheyt, rouw, benaeutheyt, ſpijt, ofte anders de Tranen, gelijck men ſeyt, op den dijck ſtaen, en moeten de ſelvige niet in kroppen, alſoo ſulcks veel ſware en gevaerlijcke ſieckten kan veroorſaecken, ghelijck *Iſidorus* wel ſchrijft. En *Cardanus* verhaelt van ſijn Moeye, dat als ſy haren man, en vier kinderen aen de Peſt verloren hadde, en niet en dorſt ſchreyen noch miſbaer maken, uyt ontſagh van ſijn vader, ſchielijck, van binnen barſtende, doodt viel. Hy ſchrijft oock andere gekent te hebben, die daer door een quade Koortſche kregen, en daer van ſtorven. En als het al ten beſten gaet, ſeyt hy, en de doodt daer niet op en volght, ſoo is het ſekerſte loon van verhouwen druck, de grijſheyt. Derhalven en kan men niet beter doen, als dat men de benaeutheyt te degen uytſchreyt. Jae gelijck alle natuerlijcke ontlaſtingen het lichaem eenig vermaeck aen brengen, ſoo doen oock ſelfs de Tranen, wanneer de Oogh-klieren door haer menigte geſpannen zijn. *Ovid. 4. Triſt. 3.*

Fleque meos caſus: eſt quædam flere voluptas,
Expletur lacrymis, egeriturque dolor.

Maer als de Tranen onnatuerlijck, en ſonder reden

afloo-

afloopen, dan moet de oorſaeck van de Sinckingh weghgenomen werden, en na dat de vochtigheden in de Herſſenen ſulcks doen, ſoo dienen de ſelve geſuyvert, en afgeſet, door middelen op 't 7. Cap. en 4. Boeck, van 't 1. Deel, van den *Schat der Ongeſontheyt*, beſchreven, en de ſelve oock van de Oogen afgeleyt, en afgetrocken, gelijck in 't laeſt voorgaende Cap. verhaelt is: onder-tuſſchen mede van binnen gebruyckt die de vochtigheden op-droogen, en de Herſſenen verſtercken, aengeweſen in 't 11. Cap. en 4. Boeck, van 't 1. Deel, van den *Schat der Ongeſontheyt*. Van buyten is dienſtigh van het waterken (in 't voorgaende Capittel beſchreven) in de Oogen te laten druypen, ofte daer op te leggen een Papjen van *Smack*, *roode Rooſen*, *rooden Bolus*, tot poeyer gebracht, en met *wit van Ey* gemengt. Wat tot de *Fiſtel* te doen ſtaet, ſal in de Heel-konſte verhandelt werden; by de ander uytwendige gebreken der Oogen, en Oogh-ſchellen.

(6) Hier dient een verdroogende, en wat verkoelende *Maniere van Leven* gehouden te werden: ſodanige hier voren in de ſinckingen is aengeweſen.

Het XXVIII. Capittel.

1. *Dat het gehoor in waerdigheyt aen 't Geſicht volght.*
2. *Beſchrijvinge der Ooren, ſoo uytwendig, als inwendigh.*
3. *Hoe het Gehoor geſchiet.*

(1) DEn Hiſtory-ſchrijver *Thurius* (ſeyt de Keyſer *Iulianus* in ſijnen 22. Brief, verſtaende den Grieckſchen *Herodotus*.) oordeelde, dat de Ooren ſoo ſeker niet en gingen, (gelijck wy oock hier voor in 't 1. Cap. hebben geſtelt) als de Oogen. Dan de wijſe *Socrates* ſchijnt daer wat tegen te hebben. Want ſiende een fraey Jongeling, maer die wat lange ſtil ſweegh, *Spreeck*, ſeyde hy, *op dat ick u ſie.* Want hy en konde met de Oogen niet meerder ſien, als het weſen: maer met de Ooren uyt ſijn reden hooren, wat in hem ſtack.

De oude Remeynen hebben de Ooren ſoo veel toegeſchreeven, dat by haer de maniere was, als men yemant, die te voren voor Recht gedagh-vaert was, daer na in perſoon wilde doen komen, en dat hy weygerden: dat men in ſulcken gevalle, yemant tot getuyge daer over nam ('t welck ſy *anteſtari* noemden) en tot teecken, ſijn Oor aenrocht, gelijck uyt *Horat.* 1. *Sat.* 9. en verſcheyde plaetſen van *Plautus* blijckt. Het is mede al een oudt gevoelen, als te mercken is uyt den Grieckſchen *Lucianus*, dat yemants Ooren tuyten, als van hem geſproken wert, en men hout het noch gemeenlijck daer voor, dat als ons rechter Oor tuyt, yemant wat goets, en als het ſlincker, wat quaets van ons ſeyt. Hoe het zy, ſoo komt altijt het Gehoor in waerdigheyt, en volmaecktheyt, onder de uytwendige ſinnen, naeſt het Geſicht. Sy Strecken wel beyde om verſtant, en wijſheyt te verkrijgen, als *Ariſtoteles* ſchrijft: maer, gelijck het Geſicht tot nuttigheyt des levens gantſch noodigh is, en den ſekerſten leytſman tot het vinden van alderhande konſten: ſoo doet oock het gehoor veel tot het mede deelen der konſten, door het mede deelen van geſelligheydt. Want de Menſch is een geſelligh dier; en die geſelligheydt heeft hy, als hy een ander wat hoort vertellen, ofte opſeggen, gelijck *Scaliger* ſchrijft *Exan.* 218. Want hier door leeren wy van andere alderhande konſten, en wetenſchappen. Waer van oock miſſchien komt het woort *Oordeelen*, want *Deel*, en *Deelen*, beteeckent in d'oude tael ſoo veel als nu oordeel, en oordeelen: het Oor daer by gevoeght, als daer toe bequaemſt zijnde.

(2) En gelijck wy aengeweſen hebben, hoe wonderbaerlijck dat de Oogen gemaeckt zijn, ſoo ſal nu oock uyt de volgende beſchrijvinge blijcken, dat de t'ſamen-ſettinghe van de deelen der Ooren, geen minder verwonderingh en verdient.

Het *Oor* heeft ſijnen naem ſonder twijfel nae het Latijns *Auris* (gelijck de veranderingh van *Au* en O eer gemeen is) ſoo genoemt van *Haurio*, om dat de ſtem door het ſelfde gevat, en ontfangen wert, gelijck de Poëet *Virgilius* oock ſpreeckt 4. *Æn. vocemque his auribus hauſi.*

De *Ooren* ſtaen mede om *hoogh*, op dat wy te beter den klanck, die altijdt optreckt, ſouden ontfangen. Staen geſtadigh *open*, op dat wy oock in den ſlaep ſouden konnen geweckt werden. Zijn mede, gelijck de Oogen, *twee* in getal, om de nootſakelijckheyt.

De *Ooren* werden by de Ontleders verdeelt in uytwendige (die wy alleen gemeenlijck den naem van Ooren geven) en inwendige.

De *Uytwendige Ooren* zijn van weſen kraeck-beenigh: te weten, tuſſchen vleeſch en been; en ſulcks om groote reden. Want indienſe hart en beenigh waren geweeſt, ſoo ſouden ſy lichtelijck konnen gebroken hebben, en oock in de weeg zijn, als men op een Oor lagh en ſliep: indien ſy oock ſacht, en vleeſich waren, ſoo ſouden ſy het ſtijve maeckſel van een ſchelp, om op te ſtaen, niet hebben konnen ſtaende houden, en alſoo den ſlagh van de lucht niet konnen ontfangen; dewijl het vleeſch lichtelijck mede geeft, en toe valt. Soo dat het Kraeck-been, om de beweeghde lucht wel te ontfangen, alderbequaemſt was, en de gene, die alreede half voor-by is, met den achterſten tant te ſtuyten. Hierom plachten eertijds de Roomſche Keyſer *Adrianus*, en de Borgermeeſter *Arianus*, (het welck vele noch alſoo bevinden) om ſcherper te hooren, een holle handt neven haer Ooren te houden. En de gene, die het Oor af is, hooren het geluyt, gelijck of het als water voorby haer Ooren dreef, of gelijck als het ſingen van muggen. Den Ezel, als hebbende groote

 Ooren,

Ooren, hoort ſonder twijfel wel ſcherp : maer, gelijck vele van ſijn navolgers, alleen lettende op ſijnen buyck, luyſtert weynigh nae eenigh ſoet geluyt. De Ooren gaen in 't midden met een holte nae binnen, in de welcke eenige geele vuyligheyt ſteeckt, by ſommige *Oor-ſmeer* genaemt, de welcke *Cicero* (gelijck het minſte in ons niet en is, ſonder ſijn gebruyck) ſchrijft in 't 2. Boeck van de natuere der Goden, aldaer geſtelt te zijn, op dat de kleyne beeſjens, die in 't Oor mochten kruypen, aldaer als in lijm, ſouden blijven ſteken.

De *Inwendige Oor*, in 't welcke het Gehoor voornamelijck beſtaet, vertoont in het *Steen-been* voor eerſt een *Holligheyt*, de welcke gedraeyt en krom is, om dat de beweeghde lucht niet te ſterck ſoude in-

ſchieten, en alſoo het Trommel-vliesjen beſchadigen, als oock op dat de klanck door die kromte ſoude breken, en de beweeghde lucht daer by een vergadert werden. En om te meerder konnen by een houden, is ſy ront, maer naeuw, op datter geen vuyligheyt lichtelijck ſoude in vallen, ofte eenige beeſjens in kruypen, die aldaer anders plegen onlijdelijcke pijn te veroorſaken. Deſe holte wert geſloten met een geſpannen Vliesjen, na de gelijckeniſſe *Trommel-vliesjen* genoemt. Dit is dun, om ſoo veel te lichter, het geluyt te ontfangen: vaſt, om niet licht te breken, als het geluyt te ſterck is: droogh, om te beter te klincken. Achter dit Vliesjen volght een *tweede Holligheyt*, in-houdende de *ingeboren Lucht*, met noch drie kleyne beenkens, die den naem hebben van 't gene ſy gelijcken: te weten, *Hamerken*, *Aembeeldeken*, *Stegel-reepken*, en werden met een ſeer dun ſnaerken, gelijck de pees onder den Trommel, aen het Trommel-vliesjen gehecht. Hier op volgen twee *kleyne Veynſterkens*, daer op dan twee *Holligheden*, en ten laetſten de *Gehoor-zenuwe*, ſpruytende uyt het vijfde paer. Hier en boven is aenmerckens waerdigh een *Kraeck-beenigh pijpjen*, dat van de inwendige lucht in 't gehemelte komt, ſtreckende om de Ooren door den mont te ſuyveren, als oock, op dat de gene, die door gebreck in 't Trommel-vliesjen niet en hooren, het geluyt door dit pijpjen ſouden ontfangen in de innerlijcke lucht: het welck evenwel niet en helpt als de holligheden achter de gemelde lucht, ofte de Gehoor-zenuwe verſtopt is. Want het geluyt gaet door twee wegen na de innerlijcke lucht: maer van daer is maer eene wegh na den algemeenen ſin in de Herſſenen. Voorder, gelijck om het uytwendige geluyt door het Trommel-vliesjen te vernemen, nootſakelijck is, dat de inwendige ſtil is: ſoo oock, op dat het geluyt door dit pijpjen gaende van de binnen lucht ontfangen werde, ſoo en moeter geen geluyt in den mont zijn van het eten. De hooghgeleerde Mr. *Gerard Voſſius* ſchrijft (3. *Phyſiolog. Chriſt.* 27.) dit in ſijn ſelven ondervonden te hebben. Want door het verſtopte Trommel-vliesjen doof geworden zijnde, en konde in 't minſte niet hooren, ſo lange hy de ſpijſe knaeude: dan moeſte nootſakelijck, ſoo lang yemant ſprack, den mont ſtil houden.

(3) Het *Gehoor* geſchiet op deſe manier: De uytwendige lucht van harde lichamen geſtooten, en klinck-baer gemaeckt zijnde, beweeght de naeſte, en die wederom andere, tot dat het vervolgh ten laetſten tot het Oor toe komt, even-eens gelijck men ſiet, dat een ſteenken in 't water gheworpen zijnde, draeyingen, en als ronde ringen maeckt, waer van den eenen den anderen verweckt. Deſe beweginghe en geſchiedt in de lucht niet op een oogen-blick, maer nae malkander; en daerom is 't, dat nae een ſlagh het geluyt van verre niet terſtondt gehoort en wert. De klinckende lucht ſlaet door de altijt openſtaende holligheyt tegens het Trommel-vliesjen, waer door de drie kleyne beenkens beweeght werden, en alſoo de klanck drucken in de innerlijcke lucht, die hem door de kleyne veynſterkens, en de twee groeven mede deelen, voort tot in de Oor-zenuwe, door de welcke hy gebracht wert in de Herſſenen, alwaer ontfangen zijnde, door den algemeenen ſin onderſcheyden wert.

Het XXIX. Capittel.

1. *Ruyſſchen, en Tuyten der Ooren,*
2. *Uyt wat reden, het met een holle handt ofte kinckhoren verweckt wert.*
3. *Beſchrijvinge, en Plaetſe,*
4. *Oorſaken van ſieckelijck Ruyſſchen,*
5. *Ken-teeckenen,*
6. *Voor-teeckenen,*

7. Gene-

7. *Geneſinge*,
8. *Maniere van Leven.*

(1) HEt Gehoor, gelijck oock van't Geſicht geſeyt is, wert op driederley manieren bekommert; want het verkeert, vermindert, ofte vergaet.

(2) Het Gehoor verkeert, wanneer de Ooren ſonder bewegen van eenige uytwendige lucht in haer ſelven ruyſſchen en tuyten, even eens gelijck de kinderen na ſpelen, met een kinckhoren, ofte yet anders dat hol is, aen haer Oor te houden. Waer van wy oock, eer wy voort gaen, de reden ſullen nae vorſſchen. Sommige meenen de ſelvige te weſen, om dat de ingeboren lucht altijt beweegt, en dat die beweginge niet gevoelt en wert, dan als het Oor bedeckt is. Maer andere ſtellen die lucht onbeweeghlijck, en ſeggen dat ſulck geruys geſchiet door de hollehant, ofte den hooren, die men tegen het Oorhout, om dat de lucht die in de kromme hollen der Ooren gehouden wert, van natueren altijt ſoeckt uyt te berſten, en haer te verſpreyden; derhalven, als ſy door eenig beletſel tegen gehouden wert, datſe dan komt te ſtoten, waer door dat geluyt ſoude veroorſaken. 't En is voorwaer ſoo vreemt niet, dewijl dat de Ooren, ſoo kromme holligheden hebben, dat de Lucht, die daer in is, door wermte beweeght zijnde, uyt ſoeckt te berſten, en als ſy belet wert, een tuytende weer-klanck geeft: te meerder, nademael de Natuerlijcke wermte der Ooren luchtig is, en van ſoodanigen geeft gedreven wert. Sulcken beſlet kan oock geſchieden door onnatuerlijcke ſaken, waer van wy hier eygentlijck handelen.

(3) Om eerſt dit gebreck te *beſchrijven*, ſoo ſtellen wy de Ruyſſinge, ofte Tuitinge der Ooren te zijn een gevoelen van onaengenaem geluyt binnen in de Ooren, al is alles buyten gantſch ſtil: beſtaende voornamelijck in de binnenſte holte, daer de Gehoor-zenuwe uyt-geſpannen, ontfangen wert.

(4) Deſe Tuytinge kan van wegen den tijt, twederhande geſtelt werden. Sommige komt ſchielijck, ende en houdt niet lang aen. Deſe wert *inwendigh veroorſaeckt* van een *Wint*, ofte *Damp*, de inwendige Lucht van de Ooren beroerende, en ſpruyt uyt eenige *Slijmerigheyt der Herſſenen*, ofte wert van onderen uyt de *Maegh*, ofte 't ander *Ingewant* op-gewaeſſemt. Andere duert weken, maenden, ja e ſomtijts jaren aen malkander, en komt uyt een *Verſtoppinge van 't Oor*, waer door het ſpelen van de inwendige Geeſten belet wert, en ſy haer ſtootende ſoodanigh geruys maken, gelijck wy terſtont van het uytwendigh belet geſeyt hebben. Dit blijckt klaerlijck daer uyt, dat een lang-duerigh tuyten geſtadigh met Hart-hoorentheyt gemengt is, en dickwils tot Doovigheyt ſlaet.

De *Vytwendige Oorſaken* zijn, al *te koude* ofte *te heete Lucht*, als mede *te veel Eeten*, waer door veel rauwigheyt in 't Lichaem vergadert wert, het welck dan oock veel dampen op-geeft, gelijck mede doet het *lange Vaſten*, door dien dat de ledige Maegh, dan veel quade Vochtigheden na haer treckt, die dan in 't hooft uyt-waeſſemen: waer toe inſonderheyt de *Dronckenſchap* helpt, als oock een *ſware ſlagh op de Ooren*, en het dapper gedruys van *Donder*, *Geſchut*, ofte diergelijcke.

(5) De *Ken-teeckenen* der Oorſaken, konnen uyt de ſelve, na 't gene voorgegaen is, afgenomẽ werden.

(6) Wat de *Voor-teeckenen* belangt: Het Ruyſſchen van uytwendige Oorſaken, en dat ſchielijck gekomen is, als oock dat op 't laetſte uyt een ſieckte ſpruyt, heeft geen ſwarigheyt: maer wanneer het verjaert is, ofte by heete Koortſchen ofte andere ſware ſieckten valt, dan is het ſeer ſorgelijck.

(7) De *Geneſinge* is, nae de Oorſaken, verſcheyden. Indien de ſelfde in 't Hooft is, ſoo moet die geſuyvert, en de Herſſenen geſterckt werden, en indienſe van onderen op-komt, ſoo dienen de ſelvige deelen 't zy Maegh, Lever, Milt, Lijf-moeder van haer vuyligheyt ontlaſt, alles door ſoodanige middelen, als in 't Eerſte Deel, van de *Schat der Ongeſontheyt*, en in de ſieckten van het verhaelde Ingewant zijn aen-geweſen.

Vele laten in 't Oor druypen, ofte ſteken daer met boom-wol, ofte ſchaeps wol in *Olye van bitter-Amandelen*, ofte diergelijcke; dan ick en kan geen vettigheyt hier toe goet vinden, alſoo het Oor daer door van binnen beſmeert wert; niet beter en vinde ick (hoe-wel ſy hier toe ſoo gemeen is) den *Azijn*, dewijl alle koude en ſcherpe dingen de Vlieſen, en Zenuachtige deelen tegen zijn; noch minder ſtaet my aen het *Opium*, (dat men hier mede toe gebruyckt) als door ſijne verdovende kracht, niet vermogende, als het quaet arger te maken. Maer ick en hebbe niet beter bevonden als in 't Oor geſteken, ofte eenige druppelen heet laten druppen van *Theriakel water*, ofte *Voor-loop van Brande-wijn*, daer te voren *Beverſwijn* in geweeckt heeft, met ſoo veel *Ajuynſap* vermengt. Hier dient oock wel waer genomen, dat ſulcks maer 's morgens, ofte altijt voor den eten geſchiede. Want tegens dat men te bedde gaet, om dat het Hooft dan met dampen vervult is, ſoude dat in-druypen meerder in-trecken, als verdrijven.

(8) De *Maniere van Leven* alhier te houden is wel te verſtaen uyt de uyterlijcke Oorſaken, die geſchout moeten werden; als oock al 't gene, dat in de voor-gemelde gebreken, die het Tuyten verwecken, verboden is. De ſtatige Genees-meeſters houden geraetſaem, ſijn ſelven in 't gemoet geruſt te houden, en des nachts liever op een Oor te ruſten, als op den Neus te leggen; voorwendende, dat ſulck Tuytelen alleen de Tuyteling der Ooren ſoude konnen verwecken. Dan dit is voorwaer al wat verre geſocht, inſonderheyt voor Jonge-luyden: maer in oude evenwel, en kan ſulcks niet, als 't quaet verargeren.

Het XXX. Capittel.

1. *Hart-hoorentheyt*, *en Doofheyt.*
2. *Oorſaken*,
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van leven.*

(1) VAn verkeert Gehoor hebben wy gehandelt: volght nu vermindert en vergaen Gehoor, die maer in groote verſchillen, waerom wy de ſelve in een Capittel ſullen begrijpen. Wanneer yemant wel groot, maer geen kleyn geluyt en hoort, die ſeggen wy *Hart-hoorende* te weſen: maer alſſer noch groot, noch kleyn gehoort en wert, dat gebreck noemen wy *Doofheyt*, een ſeer droevige quellingh, als belettende den menſche om yet van andere te konnen verſtaen, en ſelfs als daer Stomheyt by is, andere te konnen doen verſtaen. Soo ſchrijft *Fernelius* van ſeker Raets-heer, die by een geſonde Vrouwe niet als Doove en ſtomme kinderen kreeg. Sulcks komt oock ſomtijdts voort te erven; waer van wy een nieuw, en vreemt exempel hebben by *Chartes Bernard* in 't 9. Boeck van ſijn Franſche Hiſtorie van *Louis* den XIII. De Koningh komende 1622. in de ſtadt Arles, werde aldaer begroet van den Heere van *Beynes*, een ſeer rijck Edelman, die Doof en ſtom van natueren was, by hem hebbende twee van ſijn ſonen, waer van de jonghſte meerder als dertigh jaer hadde, ſtout, en moedigh, maer die met de ſelve ſwarigheyt van haer vader, en groot-vader gequelt waren. Al haer geſlacht was ſulcks onderhavigh, ſoo veel de mans-perſonen aengingh; maer de vrouwen konden wel ſpreken. Nu waerom dat al de gene, die Doof geboren werden, altijdt met eenen ſtom zijn, daer van verſcheyde redenen by verſcheyde Schrijvers gegeven zijn. De Griecksche *Alexander Aphrodis*; meent ſulcks te geſchieden, om dat de Dooven geen tael en konnen leeren. Het ſpreken, ſeyt hy 1. *Probl.* 133. geſchiet door het leeren, het leeren door het gehoor: derhalven het gehoor gebrekende, ſoo en is'er geen raet tot leeren, en dien volgende wert de ſpraeck belet. Hy voeghter noch een tweede reden by, dat volgens het oordeel van ſommige Genees-meeſters, het ſelfde paer Zenuwen de kracht ſoo wel aen de Tongh brenght, als aen de Ooren. Deſe laetſte reden, al iſſe van eenige Genees-meeſters, en wert niet voor waer opgenomen van den Italiaenſchen Genees-meeſter *Mercurialis* 1. *Prax.* 40. maer wel de eerſte. Dan ick ben van gantſch ander gevoelen: te weten, dat de laetſte de beſte is. Want indien de Dooven daerom alleen ſtom zijn, om datſe niet en konnen leeren, hoe komt het, datſe naeuwlijcks en konnen ſuchten, ofte ſtenen, het welck natuerlijcke bewegeniſſen zijn? Souden ſy mede niet, even gelijck de eerſte vinders, eenige woorden hebben konnen verçieren, met de welcke ſy haer meeninge mochten uyt drucken? Al is een menſche Doof, ſoo heeft hem de natuere evenwel verſien met reden, van yetwes te vinden. Om nu het recht beſcheyt te geven, ſoo ſtellen wy twee oorſaken van het voor-geſlagene, waer van de eene hanght aen de Gehoor-zenuwe, de andere aen 't gemelde Pijpjen, dat uyt de tweede holte van het Oor in den mont en gehemelte komt. De Zenuwe van het vijfde paer heeft verſcheyde tacken, waer van de grooter ſich in 't Oor, en het Vliesjen verſpreyt, de kleynder in de Tongh, en 't Stroten hooft. Om deſe gemeenſchap geſchiet het, dat het gebreck van de Ooren de Tongh mede gedeelt zijnde, de gene, die Doof geboren werden, met eenen oock ſtom zijn.

(2) De *Oorſaeck* van quaet gehoor is ofte in de Herſſenen, ofte binnen in 't Oor. Als de *Herſſenen* met eenige ongematigheyt, ofte overtollige vochtigheyt beladen zijn, ſoo en konnen ſy geen goede Geeſten voortbrengen. Het binnenſte van 't *Oor* verſtopt zijnde, door *Etter*, *verharde Vuyligheyt*, *Geſwel*, *Galachtige*, doch meeſt *Slijmerige vochtigheden*, maeckt, dat het geluyt niet en kan door ſchieten. Soodanige vochtigheyt ſackt ſomtijds uyt de Herſſenen, en ſchiet ſomtijdts van onderen met dampen op; waer door men ſiet, dat veeltijdts de luyden, in 't ſcheyden van de ſieckten Hart-hoorig werden. Hier toe doet mede *miſtige Lucht*, en alderhande *groove Waeſdom*. Soo ſchrijft d'Heer Droſſart *Hooft*, in 't 9. Boeck van ſijn Nederlandtſche Hiſtorie, dat een braef Hopman *Iacob de Ryck*, in een onderaerdts hool gevangen ſittende, dagh en nacht kaerſſen brande, die hem met haren damp 't eene Oor ongeneeſlijck Doof maeckten. Sulcks geſchiedt mede door den *damp* van heet *Witte-broot*, als het al te veel en te dickwils gegeten wert. Wanneer oock het *Trommel-vliesjen* door gewelt geſcheurt, ofte van geboorte, ofte door den ouderdom, te dick is, dat maeckt Doofheyt: en, als het met al te vele vochtigheyt door-drongen is, Hart-hoorigheydt. Als mede na dat de drie beenderkens, die aen dit Vliesjen gehecht zijn, veel ofte luttel verſchuyven, het zy ſulcks geſchiedt door toe-vloeyen van vochtigheyt, groote ſlagh, ofte dapper geluyt. Soo getuygen *Cicero* in den droom van *Scipio*, en *Philoſtratus* in 't 6. Boeck des levens van *Apollonius*, dat ontrent *Catadupa* in Moren-landt, ſoo hooghe vallen zijn, dat het water met ſchrickelijck geruys van de doorſneden klippen neder ſtortende, de gene, die daer ontrent woonen, Doof maeckt. Het ſelfde ſchrijft *Leunclavius* van een Rivier in Lijf-landt, *Eynbeck* genaemt, welckers water van ſteyle bergen, door een naeuwen wegh, tſeſſens neder ſtort.

(3) Wat de *Ken-teeckenen* belanght: Als de oorſaeck

ſaeck in de Herſſenen is, dan zijnder gemeenlijck andere Herſſen-ſieckten voor gegaen, ofte andere ſinnen met eenen beſchadight: gelijck die vry zijn, wanneer het mangel alleen in 't Oor leyt. Dan daer is evenwel voor gegaen eenighe hooft-pijn, waer door de overtollige vochtigheyt nae de Ooren toe geſackt is. Als het Hart-hooren voort komt door mede deelen van de Maegh, dan beſwaert het ſelf-de nae den eten; gelijck mede, als het uyt andere deelen veroorſaeckt wert, en is ſoo geſtadigh niet, maer komt met vlagen. Dat de verſtoppinge door heete vochtigheyt geſchiet, wert beteeckent van de Koorts, groote hitte, en pijn in 't Oor: door kou-de, van wat ſpanningh ſonder hitte, ofte Koorts. De uytwendige oorſaken, als miſt, ſlagh, ſtoot, gedruys, damp, toonen haer ſelven.

(4) Om te komen tot de *Voor-teeckenen:* Langh-duerige Hart-hoorentheydt verandert gemeenlijck in Doovigheyt. Als de oorſaeck van onderen op-komt, en het gebreck niet geſtadigh en is, dat ver-gaet beter, als 't gene, door vaſte oorſaeck in de Herſſenen, ofte Ooren, geſtadigh by blijft. De Hart-hoorentheydt komende op 't ſcheyden van eenige ſieckten, vergaet gemeenlijck van ſelfs: ge-lijck mede, als'er een loop op volght. Wanneer het Trommel-vlies te dick, ofte verſeert is, en dat de Doofheydt van de geboorte, ofte langen tijdt ge-duert heeft, dat is ongeneeſlijck.

(5) De *Geneſinge* valt verſcheyden nae de ver-ſcheydenheyt der oorſaken. Wanneer de ſelvige in de Herſſenen hangen, ſoo moeten die geſuyvert werden, gelijck hier voor in de Hooft-ſieckten ver-haelt is, als oock, wanneer ſy uyt de Maegh, ofte andere deelen op-komen. Sommighe gebruycken hier Nies-middelen: dan, alſoo, door die felle be-weginge, oock de vochtigheyt nae de Ooren ſoude konnen gedreven werden, ſoo is beter ſulcks laten-de, nae dat het lichaem door af-ſettende geſuyvert is, te gebruycken *Quijl-middelen*, beſchreven in 't 8. Capittel N. 3. en 4. Boeck van 't eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*. Daer na kan men ko-men tot middelen om in 't Oor te ſteken, waer toe ſeer bequaem is de *Gal* van een *Perdrijs*, als oock 't gene in 't naeſt voorgaende Capittel beſchreven is.

(6) *Maniere van leven* aengaende, alſoo het Hart-hooren meeſt voort komt uyt koude, en ſlijmerige vochtigheyt, ſoo dient hier de ſelve waergenomen, die wy in koude ſieckten der Herſſenen hebben aen-geweſen.

Het XXXI. Capittel.

1. *Waerde, en gebruyck van den Reuck,*
2. *Waerdigheyt, en gelegentheyt van den Neus, en wat oordeel daer uyt te trecken is,*
3. *Sijn Gebruyck,*
4. *Beſchrijvinge ſoo uytwendigh, als inwendigh.*
5. *Hoe den Reuck geſchiet.*

(1) NAe het Gehoor handelt *Ariſtoteles*, van den Reuck, als in de Edelheyt het Geſicht, en 't Gehoor volgende, welckers bericht, hy ſeyt, ſwaerder te zijn, als van andere ſinnen: om dat de menſche een ſwacken Reuck heeft, en veel ſwacker als veel andere dieren. Want hy en wert niet als groote Reucken gewaer, die den Reuck-ſin geheel tegen, ofte aengenaem zijn. De reden is, dewijl de Herſſenen der menſchen kouwer, en vochtiger zijn, ſoo en konnen ſy niet veranderen, als alleen van dapper heet en droog, en derhalven geen reuck gewaer werden, als die dapper ſterck is. Dit is oock de oorſaeck, dat men des Winters den Reuck minder voelt als des Somers, om dat hy 's Winters toegedrongen wert, en derhalven niet wel op en kan ſchieten, en des Somers, de dampen verdunt zijnde, lichtelijck in de Herſſenen trecken. Maer deſe onvolmaecktheyt in 't Ruycken, beſtaet alleen in 't ontfangen, niet in 't onderſcheyden van goeden ofte quaden Reuck, in 't welcke de menſche alle d'ander dieren overtreft, gelijck *Scaliger* ſchrijft *Exerc.* 247. Evenwel wert den Reuck by ſommige onder d'andere ſinnen de leegſte plaets gegeven, als datter geen minder noodig en is. Ja *Thomas Aquinas* ſeyt, dat den Reuck geheel ſchijnt te ſtrecken tot nootſakelijckheyt van 't voedſel, en weynigh tot de wijſheyt: en dat derhalven in al de gene, die vol-komen wijſheyt hebben, den Reuck minſt is. Het voorname gebruyck van den Reuck ſchijnt te we-ſen, om te oordeelen van den Smaeck. Want daer zijn veel dingen, die anders, niet ſonder gevaer van de geſontheyt, en het leven, ſouden voor ſpijſe ge-bruyckt werden. Het welck men nu door den Reuck voor-komt. Soo ſiet men dat de honden, en andere dieren, 't gene ſy eten willen, eerſt met haer neus beſnuffelen. Behalven dit gebruyck, is'er noch een ander. Want alſoo het gene, dat Reuck geeft, maer is een roockachtigen damp, ofte waeſſem, getroc-ken uyt wel gematigde dingen, ſoo heeft hy kracht om de lucht te ſuyveren, en in de Herſſenen ontfan-gen zijnde, (gelijck blijckt uyt het exempel van *Democritus*, die ſijn doodt, met den Reuck van Ho-nigh, ofte heet broot, drie dagen tegen hiel, gelijck in de Voor-reden Cap. 4. van den *Schat der Geſont-heyt* verhaelt is) om de Geeſten te verquicken en een tijdt te bewaren. En dit is wel lichtelijck de oor-ſaeck, dat *Moſes* den Reuck in de Kercken heeft gebracht, en daerom oock van de Heydenen ge-volght is; gelijck ſy in veel andere dingen gedaen hebben.

(2) Het gereetſchap van den *Reuck* is de *Neus* mede geſtelt in 't opperſte van 't lichaem. Want, gelijck de wachters om hoogh ſtaende verder van haer ſien, en de ſtem boven beter gehoort wert: ſoo

kan oock den Reuck den opgaenden waeſſem, die de natuere van vuur heeft, bequamer ontfangen, als den neder-gaenden. Derhalven, gelijck het gereetſchap van 't Geſicht, en 't Gehoor: ſoo is oock dat van den Reuck in 't hooft, als in 't hooghſte van 't lichaem geſtelt. Dit noemen wy den Neus, na het Latijns *Naſus*, den welcken de menſche onder alle dieren, alleen hooger uyt ſtaende heeft, om de fraeyigheyt. Daer van ſeyt men gemeenlijck, dat een fraeye gevel een huys verçiert. En voorwaer al is ſulcks, dat elck deel in 't aengeſicht het ſijne bybrenght, om door een ſoete over-een-ſtemminge, het ſelfde ſchoon te maken: ſoo heeft evenwel de Neus hier wat byſonders, en wel gemaeckt zijnde, geeft hy een groot çieraet aen 't geheele aengeſicht, en een groote tegenheydt als hy wanſchapen is. Hierom weygert *Clitipho* by *Terent. Heaut.* een Dochter, die ſijn Moeder hem aen-prees, te trouwen, alſoo ſy eenen platten Neus hadde. Sulcks wijſt oock de Poëet *Horatius* wel aen *de art. Poëet.* ſtellende weynig onderſcheyt in een quaet Meeſter te weſen, en een quaden Neus te hebben.

Infœlix operis ſumma, quia ponere totum
Neſciet: hunc ego me, ſi quid componere curem,
Non magis eſſe velim, quam pravo vivere naſo.

Soo en wilde oock de Heere geen Prieſter, die een ingevallen Neus hadde, *Levit.* 21. 18. Hierom heeft de Abdiſſe *Ebba* (gelijck wy leſen in de Engelſche Hiſtorien) als de Deenen in Engelandt vielen, haer ſelven, en al de Bagijnen den Neus doen korten, om van de vyanden in haer maeghdelijcke eere niet verkort te werden. Want voorwaer, daer en is niet dat meerder tegenſtaet, als een aengeſicht ſonder Neus, waerom de Poëet *Virgilius* oock ſeydt 6. *Æneid.*

—— *truncas inhoneſto vulnere nares.*

Jae die ſoo geſtelt zijn, werden onbequaem geacht tot de regeeringe, gelijck geſchiet is aen den Koningh der Joden *Hircanus*, die, door ſijn Broeder, Neus, en ooren afgeſneden zijnde, het Rijck moeſt verlaten, als *Ioſephus* verhaelt in 't 24. Boeck van de Oudtheyt der Joden. Het ſelfde is gebeurt aen de Keyſers *Iuſtinianus*, *Leontius*, en *Heracleon*, Sone van den Keyſer *Heraclius*. Soo dreyght oock Godt by den Propheet *Ezechiel* op 't 23. Cap. die van *Samaria* en *Ieruſalem* (onder den naem van de hoereerende *Ohola*, en *Oholiba*) om dat ſy van den waren Godsdienſt waren afgeweken, met Neus, en Ooren, af te laten ſnijden. En by ons is dit mede de grootſte ſtraf naeſt de galge: wanneer men de diefweggen, den Neus op-ſplift. Want dan werden ſy voor al de werelt ten toon geſtelt. De *Phyſiognomi*, ofte de gene, die uyt het uyterlijck weſen, willen oordeelen van den inwendigen aert, genegentheyt, en manieren der menſchen, ſchrijven den Neus vry al veel toe. Ja de Oude (gelijck *Plato*, en *Plutarchus* verhalen) plachten de gene, die eenen zneeu-witten Neus hadden, te eeren voor kinderen der Goden: die, den ſelfden bruynachtig was, voor dapper, en manhaftigh te houden. Uyt een krommen Neus nemen ſy eenen quaden aert, uyt een langen, en ſpitſen, booſheyt (ſoo ſeggen wy die langh geneuſt, en dun gelipt is, een boos wijf te zijn) uyt een ingevallen, onbeſchaemtheyt en hoererye; en ſoodanigen hadde *Socrates*, die daerom oock ſoo gekeurt werde: dan hy bekende, ſulcke genegentheyt van natuere te hebben, maer datſe by hem door de oeffeninge der wijſheyt overwonnen was. Een Arents-neus, ofte Havicks-neus, hielen de Perſianen voor Koninck-lijck, om dat haren grooten Koning *Cyrus* al ſulcken een gehadt hadde; gelijck oock de groote Koningen van Vranckrijck *François de* I. en *Henrick de* IV. en de groote *Coſmus* van Florençen. De Egyptenaers, die alle dingen met beelden, ſonder woorden, te kennen gaven, plachten met den Neus de gaeuwigheyt uyt te beelden, en ſo neemt *Feſtus*, het woort *Naſutus*, ofte Geneuſt, voor een gaeuw man: het welck by ons den naem geeft van Neus-wijs aen yemant, die al te wijs, ofte te vijs is. By andere, gelijck *Lampridius* aengemerckt heeft, wert een wel geneuſde genomen voor een die wel geſtelt is, waer van het ſpreeck-woort komt, *De naſatorum peculio*, en het versken, *Ex forma naſi, &c.* Maer dat ſulcks niet altijt vaſt en gaet, toonde onlangs ſeker vrouw, die haren man verweet hier door bedrogen te weſen. Het Spaenſch Heydinnetjen wiſt mede wat, van welcke in den *Trouw-ringh* aldus geſchreven wert:

Oock uyt den Neus alleen ſoo kanſe gronden trecken,
Waer in dat yemants luſt, of gulle ſinnen ſtrecken;
Want iſſe plomp, of ſcherp, of hoogh, of bijſter plat,
Sy heeft van ſtonden aen ſijn aert daer uyt gevat.

(3) Het gebruyck van den Neus is, voor-eerſt, om den Reuck daer door te brengen tot de Herſſenen. Ten tweeden, om daer door de lucht in te trecken, tot maken der Geeſten, en de ſtem. Ten derden, om de ſnotterige vochtigheyt daer door te ſuyveren. En die de Neus hier van verſtopt is, roncken in haer ſlapen. Daer van ſeyt *Plautus Milite:*

—— *An dormit Sceledrus intus?*
Non naſo quidem nam eo magnum clamat.

Deſe, en de gene, die den Neus veel loopt, en zijn gemeenlijck van de vernuftſte niet: daer van noemen de Latijnen yemant *obeſæ*, ofte *emunctæ naris*, van verdickte, ofte geſnoten neus-gaten, willende door het eerſte bottigheyt, door het ander verſtant te kennen geven.

(4) De Neus ſullen wy mede verdeelen, in uytwendigh, en inwendigh. Uytwendigh, gelijck hy geſien wert, is met vleeſch, en vel bekleedt: dan van binnen half van been, half van kraeck-been. Hy en diende niet geheel van vleeſch, want dan ſoude hy lichtelijck toegevallen hebben: niet geheel van been,

been, om ſoo licht niet door een ſlagh, ofte ſtoot te breken, maer het bovenſte moeſt van been zijn, om een holligheyt te maken: het onderſte van kraeck-been, om te beter te konnen ſnuyten, te beter te konnen uytgeſpreyt werden, tot halen van adem (gelijck men ſiet in Aemborſtigheyt de Neus-gaten trecken) en te beter toegeſloten voor ſtanck. Het binnenſte van de Neus beſtaet uyt twee deelen, het *Seef-been* (alſoo genoemt, om dat het als een ſeef, met kleyne gaetjens door-boort is) en de *Tepelachtige uytſteeckſels der Herſſenen*, de welcke voor het voornaemſte gereetſchap van den Reuck gehouden werden.

(5) Om te beſluyten met de wijſe van Ruycken, die gaet aldus toe. Met het in halen van de Lucht, volgen de roockachtighe dampen, die ruyckende dingen uytgeven, en werden door de Neus-gaten, en ſoo voort door de gaetjens van 't Seef-been gebracht tot de uyt-puylende Tepelkens, en dan door de algemeene ſin in de Herſſenen onderſcheyden.

Het XXXII. Capittel.

1. *Oorſaken van Wech-genomen, Verminderden, en Verkeerden Reuck.*
2. *Ken-teeckenen,*
3. *Voor-teeckenen,*
4. *Geneſinge.*

DEn Reuck wert mede, gelijck wy van andere werckingen verhaelt hebben, op driederley wijſe beſchadight.

(1) Dat den Reuck wech genomen wert ontſtaet ſomtijdts uyt een wanſchapenheydt van den neus. Hier van hebben wy een ſeer vremt exempel in een Dochter noch levende, die al over twintigh jaren de neus en mont in een zijn beginnen te waſſen, gelijck hier van beyde zijden is afgebeelt. Dit miſmaeckt, en ſchrickelijck gebreck, neemt van tijdt tot tijdt toe, ſoo dat de ellendige noch ruycken, noch, dat vry moeyelijcker is, eten en kan: maer is genootſaeckt eenige vochtigheyt met een pijpjen te ſuy-

gen. In 't beginſel wilde ſeker Heel-meeſter, hier de handt, en 't mes aen ſlaen, dan bevont het kraeck-beenigh. Soo dat het ſonder twijfel een uyt-was is van het Kraeck-been van den neus. Maer het Ruycken wert meeſten tijdt verhindert door ongematigheyt, voornamelijck koude, en vochtige (blijckende in de Verkoutheyt) der voorſte Herſſenen, ofte der Tepelachtige uytſteeckſels: als mede uyt een naeuwte, 't zy der Herſſenen, gelijck in de Popelſy, 't zy der gemelde uytſteeckſels, 't zy des Seef-beens, ofte den neus ſelve. Sulcks geſchiet door verſtoppinge van ſlijmerige vochtigheyt, verhartheyt, ſweeringe, ofte een geſwel van binnen in den neus groeyende, en niet alleen den Reuck wechnemende, maer oock den adem (die met groote moeyte door den mont gehaelt moet werden) en de

ſpraeck

ſpraeck dapper bekommerende. Dit gebreck wert in't Griecks *Polypus*, na een viſch met veel voeten, gelijck de Kancker, genoemt, en is taey en hart, en gelijck een kraeck-beenigh vleeſch, (boven vaſt aen eenighe dunne wortels) het welcke veeltijdts aen den neus onder uyt hanght; en ſomtijdts oock boven aen den grooten Oogh-winckel uyt-waſt, als wy terſtont ſullen aenwijſen, jae ſelfs oock in den

mont, en hem met ſijn voeten, ofte tacken (b) door het gehemelte en de keel verſpreyt, gelijck het alhier met ſijnen (a) wortel is uytgebeelt.

Wanneer de gemelde oorſaken ſoo ſwaer niet en zijn, dan is het Ruycken niet geheel wegh, maer alleen vermindert. Verkeerden ofte quaden Reuck wert veroorſaeckt door eenigen ſtinckenden damp, voortkomende uyt den neus ſelve, ofte uyt de Herſſenen, Mont, Maegh, ofte andere deelen aldaer gebracht; waer door geſchiet, dat al 't gene ſoodanige voor komt, al ruyckt het noch ſoo wel, nochtans ſchijnt te ſtincken: even-eens gelijck yemant, die de mont Galachtigh is, al beſicht hy wat leckers, alles ſchijnt bitter te ſmaken. Dit zijn de Blaeuw-ſchuytige ſeer onderhavigh.

(2) De *Ken-teeckenen*, als de oorſaeck in de Herſſenen is, zijn nu al dickwils aengeweſen: te weten, datter dan meerder ſinnen beſchadight zijn, en alhier inſonderheyt de ſmaeck. Sulcks ſiet men, dat in de verkoutheydt, ofte ſnofferinge oock den etens-luſt over gaet, door dien, van 't ſelfde derde paer der Zenuwen eenige dunne ſprancksken het Vlies van de neus-gaten, andere wat groover dat van de tonge maken. Wanneer het alleen hapert aen de gemelde uyt-puylingen, dan en valt'er geen letſel in de Herſſenen, ofte d'andere ſinnen: de ſtem en is oock niet heeſch, noch den adem kort, gelijck geſchiet, wanneer dat'er verſtoptheyt is in het Seefbeen, ofte in den neus ſelver. Nu welck het geen is, dat de verſtoppinge veroorſaeckt, is gemeenlijck te ſien, met de neus-gaten tegens het licht te houden. De ongematigheyt, kan uyt gevoelen van hitte, ofte koude waergenomen werden.

't Gene den quaden Reuck veroorſaeckt, ſtaet uyt de gelegentheydt van de gemelde deelen nae te vorſſchen.

(3) Den beſchadighden Reuck, ſpruytende uyt ſinckingen, ofte alleen verſtoppinge, en is ſoo ſwaer niet, en houdt gemeenlijck met de ſinckinge op; 't en zy de verſtoppinge te groot is, uyt de overvloedige vochtigheden, en al te lang geduert heeft; want dat valt gemeenlijck uyt op Slaep-ſucht, Popelſy, en diergelijcke hooft-ſieckten. De ſweeringen in den neus, als oock het *Polypus*, zijn door de banck quaet-aerdigh, en derhalven ſwaer om te heelen. Wanneer den Reuck van geboorte wech geweeſt is, inſonderheyt door wanſchapenheyt van de neus-gaten, als mede ſtanck uyt verrottinghe voortgekomen, is ongeneeſlijck.

(4) De *Geneſinge* verandert nae de verſcheydenheyt der oorſaken. Indien den Reuck vergaen is, door ongematigheyt, de ſelfde moet wech genomen werden, door tegen-middelen, nu meer-maels verhaelt. Indien door verſtoppinge van ſlijmerighe vochtigheden, die moeten, eerſt bereyt zijnde, door middelen, beſchreven in 't eerſte Deel, 4. Boeck, en 6. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt*, geſuyvert werden met af-drijvende middelen, verhaelt in 't ſelfde Deel op het 7. Cap. N. 4. Daer nae moet men komen tot de byſondere ontlaſtinge. Sommige hebben hier toe voorgeſchreven *Nies-kruydt*, het welck met voorſichtigheyt dient gebruyckt, dewijl het ſoo licht in als uyt de neus kan trecken, en de Herſſenen te ſeer beroert. Ick acht gevoeghlijcker van de beſchadighde plaets de vochtigheyt te trecken in den mont, door *Quijl-middelen*, aengeweſen op 't 8. Cap. N. 3. van 't eerſte Deel, en 4. Boeck, van den *Schat der Ongeſontheyt*. Is ſeer dienſtigh veel te ruycken aen een popjen van *Nardus-zaedt*, en *Beverſwijn*, in *Theriakel-water* een weynigh geweeckt. Wanneer dit gebreck veroorſaeckt wert door ſweeringen, ofte geſwellen in de neus-gaten, die hebben haer byſondere geneſinge, gelijck wy die ſtellen in de *Heel-konſte*. Ick ſal alleen hier waerſchouwen van het *Polypus*, dat men het ſelve door de banck wech ſoeckt te nemen door d'alderſcherpſte middelen, ſelfs die eenige vergiftigheyt by haer hebben, waer door het quaet, ſelfs eenen quaden en vergiftigen aert hebbende, noch meerder geterght zijnde, veel arger wert. Soo hebbe ick geſien, dat in de gene, die men met *Sublimaet*, ofte *Rotte-kruydt*, het ſelfde ſocht wech te nemen, het *Polypus* in de gedaente

van

van een verſſche Vijgh, ofte Peer (gelijck hier afgeteeckent is) in den grooten hoeck van 't Oogh den Neus uyt-wies, het Oogh gantſch verdruckende,

en den ſiecken ellendigh wech-ruckende. Nu onlanghs was een Juffrouw het ſelfde gedaen, die al een kleyne ſwellingh aen den Oogh-hoeck hadde, en niet en konde verdragen, dat men in 't minſte daer op raeckte, die van het aenſtaende gevaer verloſt is, met een gloeyende Goude priem, geſteken door een Silver pijpjen, op het *Polypus*. Dit hebbe ick bevonden te weſen den alderbeſten middel. Want daer het een vergif het ander vermeerdert, ſoo verteert het vuur alles, en is het Gout het gematighſte, en ſuyverſte onder alle metalen. Dit dient vijf ſes mael aldus achter een gebrant, en verſcheyde pijpjens in een kommeken waters (alſoo ſy door het door-ſteken van den gloeyenden priem terſtont ſeer heet werden) gereet gehouden, en dan met een nat doecksken om-wonden, en tegens het *Polypus* geſet, en daer dan met de gloeyende priem gebrant. En dit dient aldus twee, ofte drie mael daeghs gedaen. Want als men in 't eerſt maer eens ſulcks over en ſlaet, ſoo is'er gemeenlijck des anderen daeghs ſoo veel aengegroeyt, als'er daeghs te vooren was uytgebrandt. Dan als het hooft, ofte de Neus ſulcks ſoo dickwils niet wel en konnen verdragen, dan magh men wat langher tijdt nemen, om met minder moeyelijckheyt, maer oock langhſamer te geneſen. Van den aert, en geneſinge van 't *Polypus* is breeder te leeſen onder andere by *Paré*, *Pigré*, in 't Handt-boeck der Chirurgyé van Dr. *Carel Battus*, eertijdts ordinaris Genees-meeſter van onſe Stadt Dordrecht: maer inſonderheydt by Dr. *Aquapendens* 1. *Obſerv. Chirurg.* 26. die, als oock de voorgaende in onſe tale ghedruckt zijn.

Quaden Reuck ſal verdreven werden door ſoodanige middelen, die ſtrecken om de oorſaeck wech te nemen in ſoodanige deelen, die den ſelven voortbrengen, alle op haer byſondere plaetſen aengeweſen.

Het XXXIII. Capittel.

1. *Stinckenden Adem*,
2. *Oorſaken*,
3. *Ken-teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*, en *Maniere van leven.*

(1) DEn Stinckenden Adem is een ſeer tegenſtaende gebreck, ſoo dat by ſulcke naeuwelijcks te weſen is, waerom oock haer geſelſchap geſchouwt dient, als mede ſeer ſchadelijck voor de geſontheyt der gener, die met alſulcke veel omgaen. En derhalven hadt de vader van den Keyſer *Galba* (gelijck *Suetonius* betuyght) en de Wijsgeerige *Crates* (als *Apuleius* verhaelt) groot gelijck, als den eenen van *Livia Ocellia*, den anderen van *Hipparchia*, beyde twee rijcke, en ſchoone Juffrouwen ſelfs ten houwelijck verſocht zijnde, haren bult (die gemeenlijck den adem doet ruycken) eerſt vertoonden, om hare gebreken niet te verſwijgen, het welck als ſtrijdigh tegens de wetten gehouden wert van *Plato*, *Cicero*, en andere. Want ſy en zijn niet alle, als de Romeynſche *Bilia* Huyſvrouw van *Duellius*, ofte de Huyſvrouw van *Hiero*, ofte *Gelo*, Koningh van Syracuſen, die voor gaven, dat ſy de ſtanck van haer Mans niet en hadden gemerckt, als niet beter wetende, dan dat al de Mans ſoo roken; gelijck van den eerſten de gemelde *Cicero*, van den anderen *Lucianus*, en *Plutarchus* gewach maken.

(2) Dit gebreck wert *Veroorſaeckt* door den ſtinckenden damp, ofte waeſſem uyt den neus, ofte mont met den Adem voort komende. Dit heeft weder om ſijn verder *Oorſaken*, en die verſcheyden: te weten, bedorven, ofte vervuylde tanden, vuyle ſweeringen in den neus, aen 't Seef-been, Amandelen, Lelleken, ofte Gehemelte, gelijck in de *Pocken*, ofte dat het tant-vleeſch bedorven is, gelijck in de *Blaeuw-ſchuyt*. Komt oock noch van verder, en voor eerſt uyt de Maegh, als yemant ruyckende koſt gegeten heeft, als *Loock*, *Ajuyn*, en diergelijcke. Soo bevindt men oock dat de dronckaerts nae *Bier*, *Wijn*, ofte *Brande-wijn*, andere na *Taback* ruycken. Komt mede uyt de Maegh, niet alleen door de ſpijſe, die in ſijn ſelven ruyckt, maer aldaer verdervende, eenen ſtinckenden damp uyt-waeſſemt. Dan deſen damp en komt niet altijdt eerſt uyt de Maegh, maer wert daer door ſomtijdts geſonden uyt de Dermen van wormen, ofte ſweeringen aldaer zijnde; jae van den kamer-gangh ſelve: te

weten, als den Deurwachter, ofte den onderſten mont van de Maegh, niet wel, en na behooren geſloten is. Want als dan trecken de ſtinckende dampen van de vuyligheydt in de Maegh, en van daer door den Slock-derm in de mondt, alwaer ſy den Adem ſoo beſmetten, dat hy na kamer-gang ſtinckt. Sulcks gebeurt veeltijdts in dronckaerts, door dien ſy, met geſtadigh drincken, den gemelden Deurwachter te ſwack, en te los maken. Dit geſchiedt oock door bedorven vochtigheden, die in de Suyg-aderen, Lever, Milt, ofte Lijf-moeder ſteken. Soo heb ick oock dickwils bevonden, dat de Vrouwen, die een doodt kint by haer hadden, onnatuerlijck ſtoncken: als mede die aen de Teeringe gaen quijnen. Gelijck oock verwecken de wonden, ſweeringen, en de beſloten etter van de Borſt, *Empyema* genoemt. De gebulte hebben mede gemeenlijck een ſtinckenden Adem, om dat de beſloten lucht door geen rechten wegh uyt kan gaen, maer door de krommigheyt van de Borſt te lang ingehouden zijnde, den Adem met een ſtinckenden damp beſmet.

(3) Dit gebreck geeft ſijn ſelven te *kennen*. Nu van wat oorſaeck en plaets het ſelve voortkomt, moet onderſcheyden werden. Een ſweeringh in den Neus, Amandelen, en Lelleken kan men ſien: die van 't Seef-been wert men gewaer, met de mont vol waters toe te houden. Wanneer het uyt de Maegh veroorſaeckt wert, dan is de ſtanck nuchteren grooter, en minder na den eten: om dat de koſt, de dampen van den mont vereenight, maer de lucht in een nuchteren Maegh niet bewegende verhit, (gelijck den dorſt uyt-wijſt, nae de leere van *Ariſtoteles*) en brenght alſoo de Geeſten, en vochtigheden, daer in zijnde, tot bedervinge; daer de beweginge ſulcks tegenſtaet. In een nuchteren Maeg ſtaet den Deurwachter open, die door de ſpijſe toegeſloten wert, ſoo dat de vuyle dampen ſoo geſtadigh niet en konnen uyt de Dermen opſtijgen. Wanneer uyt de ſelve, 't zy door ſweeringe, wormen, ofte yet anders, uyt de Lijf-moeder, ofte andere deelen de ſtanck verweckt wert, dat heeft ſijn byſondere ken-teeckenen, die in de gebreken van de byſondere deelen zijn aengeweſen.

(4) Nae de waerdigheyt der deelen, en de grootte van 't gebreck, vallen de *Voor-teeckenen*, en 't gevaer grooter, ofte kleynder. Die van uytwendige oorſaken, gaet van ſelfs over. Die van het Ingewant verweckt wert, vergaet mede, als die verbetert zijn, indien het quaet niet te langh geduert en heeft, en alreede vaſt geplaetſt is. Wanneer den Adem ſtinckt in de gene, die de Teeringh hebben, ſulcks valt gemeenlijck doodelijck; hoewel ick getuygen kan ſommige noch te leven in voorſpoedige geſontheyt, die ſoo uyt de mont ſtoncken, dat niemant ontrent haer bedt, ofte ſluymen konde dueren. Den ſtanck van de Pocken, en inwendige verſweeringen is mede ſeer gevaerlijck, en ſwaer te beteren.

(5) Om den ſtanck des Adems te helpen, konnen tweederley weghen ingegaen werden; den eenen, om den tegenwoordigen ſoo verre wech te nemen, dat ſy niet geroken en wert; den anderen, om de oorſaeck (het welck de rechte *Geneſinge* is) uyt te roeyen.

Belangende het eerſte, wert den ſtanck verdooft met het knaeuwen van *Nagelen*, *Kaneel*, *Zedoar*, *Noten-muſcaet*, den wortel van *Angelica*, wel-ruyckent *Liſch*, ofte diergelijcke: maer noch beter met gemenghde, waer mede de mondt geſpoelt wert, ofte die men kan in de mont houden, en door laten gaen. Een *wel-ruyckent Spoel-water* kan gemaeckt werden van de voorſeyde Droogen in Wijn ghekoockt, en daer by gemenght eenige aſen van *Muſkeljaet*, ofte *Amber*: het welck oock wel door magh gaen. Dan langer blijven in den mont de *Trochiſci*, ofte *Kaeuw-pillen*, en zijn over ſulcks bequamer om met haren goeden reuck den quaden te verdooven. Deſe konnen mede uyt het poeyer van de ſelfde Droogen, daer by doende wat *Muſkeljaet*, ofte *Amber*, gemaeckt werden, met het ſlijm van *Gumme Dragant* door Rooſe-water uyt-getrocken, en dan tot kleyne koeckskens (gelijck de Hoeſt-koeckjens) gebracht, en gedrooght zijnde in den mont laten ſmelten. Hier toe zijn mede bequaem de Muſkeljaet-koeckjens, in Italien *Moſtacioni* ghenaemt, en werden aldus bereyt: Neemt *Canary-ſuycker*, *Terwen-bloem*, van elcks een vierendeel pondt, *Kaneel*, een half loodt, *Gember*, *Nagelen*, van elcks een vierendeel loodts, *Muſkeljaet*, *Amber*, van elcks vijf aſen. Deſe twee laetſte in een vijſel met *Rooſen-water* geſmolten, een *Doyer van een Ey*, daer onder geroert, en dan allenghskens het gemelde Poeyer, tot dat het te ſamen tot een deegh gebracht is. Hier van maeckt men dan koeckjens, gelijck van witte-broot, en laetſe backen onder een *Marcepeyn pan*, tot Muſkeljaet-koeckskens. Als men ergens wil gaen, daer den quaden Adem ſoude mogen vervelen, ſoo magh men een koeckjen eten, ofte van de verhaelde pillekens in den mont houden, ofte den ſelven met het voorſchreven Water ſpoelen.

Maer door de verhaelde middelen wert de ſtanck alleen als gebreydelt, en den quaden reuck door eenen anderen, die lieffelijck is, verdooft; evenwel niet wech genomen, ofte geneſen: het welck beſtaet in 't wech nemen van de oorſaeck. Deſe alſoo ſy verſcheyden is, ſoo is oock de geneſinge. Wanneer het komt uyt quade tanden, ofte ſweeringen in de neus, ofte mont, ſulcks ſal geneſen werden gelijck in de *Heel-konſte* aengeweſen is. Als door bedorven tant-vleeſch gelijck in de *Blaeuw-ſchuyt*, die ſtanck veroorſaeckt, daer toe ſullen wy onder de *Milt-ſieckten*, in 't tweede Deel, 3. Boeck, Cap. 24.

van

van den *Schat der Ongeſontheyt* de Genees-middelen hier nae by-brengen. Wanneer datter quade vochtigheden in de Maegh zijn, ſoo dienen die gelooft, en de Maegh verſterckt, gelijck in 't eerſte Deel, 4. Boeck, 7. en 14. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven is, waer toe inſonderheyt *Alſſenwijn*, en pillen van *Aloë Roſata* dienſtigh zijn. En om dat de ſpijſe niet lichtelijck in de Maegh en ſoude bederven, ſoo mag men het vleeſch ſtooven met *Roſmarijn*, *Salye*, *Foely*, daer by doende wat *Wijn*, *Azijn*, *Verjuys*, ofte *Citroen-ſap*; in 't welcke men het gebraden oock magh doopen. Hier valt oock bequaem in 't broot te backen *Anijs*, *Venckel*, ofte *Carui-zaet*; als mede het *Anijs-biſcuyt*, dat van Aken komt, en gemeenlijck *Spa-biſcuyt* genoemt wert. Nae den eten dient de Maegh geſloten met *Queekruyt*, en voorder een *Maniere van leven* gehouden, als in 't tweede Deel, 1. Boeck, Cap. 23. en 3. Boeck, Cap. 5. van den *Schat der Ongeſontheyt* is aengeweſen. De geneſinge van de andere gebreken, die den Adem doen ſtincken, wert op haer eygen plaetſe verhaelt.

Het XXXIV. Capittel.

1. *Gelegentheyt van den Smaeck*,
2. *Beſchrijvinge van de Tonge*,
3. *Hoe de Smaeck geſchiet.*

(1) AL is het Smakelijcke, ghelijck *Ariſtoteles* ſeydt, wat gevoelijck, en dat men niet en kan proeven, ſonder raken, ſoo en moeten evenwel de Smaeck, en 't Gevoelen, als ſommige doen, niet voor eenen ſin gehouden werden. Want alle de deelen onſes lichaems hebben gevoelen: maer de Smaeck is alleen in de Tonge, ofte oock 't Gehemelte. Jae ſelfs de Tonge, als men wat onſmakelijcks voort brenght, en ſal niet ſmaken, al raeckt ſy. Waer uyt blijckt dat Smaeck, en Gevoelen, verſcheyden inſicht hebben, en derhalven oock verſcheyde ſinnen zijn.

(2) De menſche heeft onder alle de dieren de volmaeckſte Tonge, om haer uyt te ſpreyden, en in te trecken, alſoo ſy moeſt ſtrecken tot tweederley gebruyck: te weten, om te ſpreken, 't welck hem eygen is, en om te proeven, 't welck hy met d'andere dieren gemeen heeft. Sy beſtaet uyt een ſacht, en ſpongyachtigh vleeſch, het welck bekleet wert met een dun vliesjen, gemeen met het Gehemelt, dat daerom mede ſmaeckt. Hier in werden eenige kleyne Zenuwkens verſpreyt, die 't gevoelen aenbrengen.

(3) De Smaeck gaet aldus toe: Al wat vochtigh is, geeft terſtont ſmaeck van hem, en druckt den ſelven in de Tonge. Is 't eenigh dick ſap, bry, ofte diergelijcke, ſoo ſmelt het door de wermte van den mont, en wert vermenght met de vochtigheyt, die aldaer is. Maer 't gene droogh is, wert eerſt met de voor-tanden door-ſneden, met de back-tanden, als het te hart is, gemorſelt, daer nae op de molen-tanden gemalen, en dan met de vochtigheyt des monts vermenght zijnde, daer door gebracht tot het ſpongyachtigh vleeſch van de Tonge, en de gemelde Zenuwkens, die den Smaeck-geeſt in haer hebben. Soo dat de vochtigheyt hier ſoo noodigh is, dat een drooghe Tonge geen drooge koſt en kan ſmaken. Het eynde en wit van den Smaeck is, het voedtſel te onderſcheyden.

Het XXXV. Capittel.

1. *Oorſaken van Verminderden, Wech genomen, en Verkeerden Smaeck.*
2. *Of 't geen den eenen ſoet, ofte bitter ſchijnt, oock een ander ſoo ſmaeckt,*
3. *Ken-teeckenen van verkeerden Smaeck,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge.*

DE Smaeck wert mede, gelijck nu dickwils van andere werckingen geſeydt is, op driederley wijſe beſchadight, als hy vermindert, wech genomen, en verkeert wert.

(1) De *Oorſaken* van dat de Smaeck geheel wech is, ofte vermindert (dat is, als men niet als wat ſtercks en proeft) verſchillen maer in groote, en beſtaen in een quade geſtaltenis van dat deel der Herſſenen, daer de gemelde Smaeck-zenuwkens de Tonge haren oorſpronck uyt trecken, ofte dat de ſelve Zenuwkens te ſeer verkouwt, vervochtight, ofte verſtopt zijn, ofte dat ſy, door wanſchapenheyt, aen de Tonge niet en komen. Soodanigh exempel verhaelt den Italiaenſchen Ontleder *Columbus* gevonden te hebben in ſeker Glas-eter, die, doen hy leefde, in geenderhande koſt, ofte dranck, ſmaeck en hadde gehadt: maer alles ſonder onderſcheyt infloegh, wat hem voor quam. Op ſekeren tijdt hadde hy geweddet met een Apoteker van Padua, dat hy een ſack met kolen ſoude op eten: het welck gedaen hebbende, voldede hem den Apoteker, met beſpreck; dat hy niet weder ſoude komen, uyt vreeſe, of hy hem met winckel met al mochte opſlocken.

De Smaeck wert verkeert, ofte bedorven, als de Tonge, ofte haer vliesjen door yet uytwendighs, als eten, ofte drincken, ofte inwendigh, door eenige quade vochtigheyt beſmet is, het zy dat de ſelve uyt het hooft op de Tonge ſackt, ofte uyt de Maeg, Lever, Lijf-moeder, ofte 't ander Ingewandt met dampen opvlieght. Soo bevint men in Koortſchen, Gele-ſucht, en andere fieckten, dat ſelfs ſoete dingen bitter ſmaken, om dat de Gal haer onder het ſpeeckſel vermenght.

(2) Hier en ſal niet onaengenaem vallen (gelijck het niet geweeſt en is mijn weerde Meeſter,

Mr. *Gerard de Vos* in ſijn 3. Boeck *Phyſiol. Chriſt.* op't 29.cap.) kortelijcken te onderſoecken, ofte het gene den eenen ſchijnt ſoet, ofte bitter te weſen, een ander mede even ſoo ſmaeckt. Dit en ſtaet de Poëet *Lucretius* niet toe in ſijn 4. Boeck. Dan de reden, die hy daer van geeft, wert wel wederleyt by den welgemelden Heere *Voſſius*, ſtellende, dat het gene inder daet bitter is, oock een yegelijck bitter ſmaeckt, maer het onderſcheyt te weſen in de verſcheydenheyt der gematigheden, waer door het gene ſoet is, aen ſommige onaengenaem valt, aengenaem in tegendeel, dat bitter is; niet om dat ſy niet en proeven dat het bitter is, maer dat ſy bitter geerne gebruycken, gelijck men ſiet, dat ſommige wel Alſſen-wijn over tafel ſouden drincken, en liever hebben, als ſoete wijn.

(3) Wat de *Ken-teeckenen* belangt: Wanneer de Tonge ſchoon en wel gedaen is, en de ſmaeck vermindert of verloren, dan ſteeckt de oorſaeck in 't Hooft, ofte de Zenuwen, die de ſmacck veroorſaken. Dan als het gebreck door eenige Vochtigheyt komt, de ſelve wijſt hare verwe, en ſmaeck van ſelfs aen. Soo beteyckent bitterheyt en geelte Gal, ſoutigheyt en wittigheyt bedorven Slijm, ſuerigheyt en bruynigheyt ſwart Bloet. Quade ſmaeck toont datter quade, en bedorve vochtigheyt ſteeckt in de verhaelde Deelen, inſonderheydt in den krop van de Maegh.

(4) Tot *Voor-teecken* dient, dat het verlieſen van Smaeck, wanneer het lange duert, ſeer gevaerlijck is, als de natuerlijcke werckinge verhinderende, door dien niet alleen het voedtſel daer door niet onderſcheyden, maer oock met geen luſt aengenomen en kan werden. Valt oock ſwaerder te geneſen 't gene door een koude, en droogeongematigheyt voortkomt, als van een werme en vochtige. Alſſer quade geſtaltenis van de geboorte opkomt, ſulcks is ongeneeſlijck.

(5) De *Geneſinge* valt verſcheyden na de verſcheydenheyt der oorſaken. Wanneer de ſelve uyt het hooft ſacken, dan dient dat geſuyvert, gelijck nu meermaels geſeyt is, waer toe de *Pillen Cochiæ* wel beſt zijn, tot een vierendeel loots ingenomen. Indienſe van onderen op komen, ſoo moeten ſulcke Deelen, het zy Maegh, Milt ofte yet anders ontlaſt werden, gelijck in 't Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt* is aengeweſen.

Wanneer de Smaeck belet wert door een heete ofte Galachtige vochtigheyt, de ſelve ſal men wech-nemen door ſuyverende, en Gal af-jagende middelen, beſchreven in 't Eerſte Deel, 4 Boeck, op 't 7. Cap. N. 2. van den *Schat der Ongeſontheyt*; daer nae lang door den mont laten ſpelen *Azijn*, ofte ſap van ſuere *Granaet-appelen*, van *Queen*, *Suering*, *Porceleyn*, ofte het morgh van *Citroenen*.

Wanneer een koude ofte ſlijmerige vochtigheyt dit quaet veroorſaeckt, die moet bereyt en geſuyvert werden, gelijck in 't gemelde Eerſte Deel, 4. Boeck, 6. en 7. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* is aengeweſen. Daer nae ſal men een gorgel-water maken van *Winter-gerſte*, *Hyſſoop*, *Marioleyne*, en *Lavendel*, in half water en wijn gekoockt, en daer by gedaen *Syroop* van ingeleyde *Ockernoten*.

Het XXXVI. Capittel.

Gelegentheyt, en Gebruyck van 't gevoelen.

De vijfde, en laetſte onder de vijf Uyterlijcke Sinnen is het Gevoelen; waer door wy onderſoecken wat ons nut, ofte ſchadelijck is, oock alle wetenſchappen leeren. Want alderhande Konſten werden daer door uytgevoert. Waerom oock in ſcherp voelen de Menſche, gelijck *Ariſtoteles* gevoelt, alle andere dieren overtreft, als hebbende de voelende deelen aldergematighſt. De kracht van 't gevoelen komt door de Zenuwen uyt de Herſſenen van binnen aen de Vlieſen, en van buyten aen de Huyt. En al is 't dat de Zenuwen om haer hardigheyt het af-ſcheyden ofte quetſen ſcherper voelen; ſoo verneemt even-wel de Huyt, van wegen haer beter gematigheyt, lichter kouw en hitte, vochtigheyt en drooghte.

Het Gevoelen wert beſchadight, ofte wech-genomen in ſommige Hooft-ſieckten, gelijck Popelſy, Vallende-ſieckten, Slap-ſucht, als oock in byſondere leden door het verſeren, ofte af-ſnijden van Zenuwen; van 't eerſte is hier voor gehandelt, en van 't ander ſullen wy ſpreken in 't Tweede Deel; Eerſte Boeck, Cap 4. N. 9. en in 't 3. Boeck, Cap. 1. N. 7. van de *Heel-konſt*.

Het XXXVII. Capittel.

1. *Gebruyck van den Mont.*
2. *Sijn Deelen,*
3. *Tant-vleyſch gebruyck;*
4. *Tanden, haer weſen, oorſpronck, gelegentheyd, en getal*
5. *Gehemelt,*
6. *Lelleken,*
7. *Keel,*
8. *Amandelen,*
9. *Tonge.*

(1) Het *Gebruyck* van den *Mondt* ſtreckt inſonderheyt om te eten, en de ſpijſe tot het koken van de Maegh te bereyden, en om de Lucht nae de Longe te brengen, ſoo tot dienſte van de Spraeck, als tot voeden, matigen, en ſuyveren van den Levendigen Geeſt. Waer ſoude mogen by gevoeght werden den dienſt die hy doet, in 't loſen van de fluymen en vochtigheyt door ſpouwen uy het Hooft, als oock door braken uyt de Maegh.

(2) De *deelen* van den Mont vertoonen haer in 't gapen

gapen, en zijn *Tant-vleeſch*, *Tanden*, *Gehemelt*, *Lelleken*, *Keel*, *Amandelen*, *Tonge*.

(3) Het *Tant-vleeſch* en is niet gelijck het vleeſch der Spieren, beweeglijck, ſtreckende om de tanden vaſt in haer huyſkens en onbeweeghlick te houden.

(4) De *Tanden* zijn de alderhartſte beenderen, van binnen hol, met Aderen, Slagh-aderen, en Zenuwen verſien, in de huyſkens van de kaken, als ſpijckers, ingevoeght, met vlieſen, en vleeſch, als met banden vaſt gemaeckt. Dat het beenen zijn, bewijſt genoegh haer weſen: dat het d'alderhartſte zijn, blijckt onder andere daer uyt, datſy alleen, gelijck *Plinius* getuyght met het doode lichaem (als by de Romeynen de manier was) niet en verbranden; en daer in den *Steen* (daerom *Sarcophagos* in 't Grieckſch genoemt) het geheele lichaem in veerthien dagen vergingh, de Tanden alleen in haer geheel bleven. Deſe hardigheydt was haer wel nootwendigh, op datſe door het veel knaeuwen, en bijten op harde dingen niet te ſeer en ſouden verſlijten. Sy hebben tot de ſeven jaren van binnen by de wortels een merckelijcke holligheyt, met een dunne vlieſachtige ſchobbe, gelijck de Waſſche huyſkens, omcingelt (daer alle de andere beenen haer vlies van buyten hebben) en die veroorſaeckt het gevoelen, als oock de *Zenuwkens* van het derde paer, die hier mede binnen ſchieten. Dit wijſt de pijne der Tanden, en oock dat ſuere, en wrange dingen haer eggerigh maken. Deſe werden vergeſelſchapt door Aderen, en Slagh-aderen. Door de *Aderkens* krijgen de Tanden haer voedſel, ſoo datſe ſoo veel aennemen, als af-ſlijten. Nu dat ſy geſtadigh af en toenemen blijckt daer uyt, dat als een Tant uyt valt, ofte uyt getrocken is, de gene, die daer recht over ſtaet, veel langer wert, dan de neven ſtaende, om dat hy geen Tant recht over hem heeft, daer hy tegen werckt, en die andere en groeyen niet verder, dan ſy door het bijten afgeſleten zijn, daer deſen al aen, en niet af en neemt. De *Slagh-aderkens* bewaren hier de natuerlijcke wermte, en fijn oorſaeck, wanneer den Tant door-boort, ofte gebroken wert, datter dickwils veel bloedts uyt ſpringht; en in onſtekinge een kloppinge gevoelt wert.

De Tanden en zijn niet even gegroeyt, als ſy uyt komen; gelijck men veel meent; maer werden als met de andere beenderen af-geteeckent, dan allenghskens voltrocken, ſoo datſe eenige tijdt onvolmaeckt in de kaken blijven ſteken, en niet tſeffens uyt en ſchieten. De voorſte komen raſſer voort, ſoo om datſe veel ſcherper zijn, als om dat het Tantvleeſch, daer ſy onder ſchuylen, in 't ſuygen, tegens den tepel geſtadigh wrijft, verhit, verdunt, en derhalven lichtelijcker door-boort wert. Wy leſen by *Plinius*, van de Romeynen *M. Curius* (die daerom *Dentatus*, ofte Getant, geheeten was) en *Cn. Papirius Carbo*, als mede van *Valeria*, datſe met Tanden geboren zijn. Het ſelve getuygt *Lycoſthenes* geſchiet te weſen in Engelandt, en *Polydorus Virg.* in Italien. Dan ſulcks gebeurt ſeer ſelden: maer komen gemeenlijck eerſt uyt op, en ontrent de ſevende maent, ofte wat later, indien het kint kucht, hoeſt, ofte ſwack is; en dan krijght het veeltijdts *Stuypen*, en *Loop*, inſonderheyt van de Honts-tanden. Nu waerom dat in den menſche de Tanden langhſamer uyt komen, als in de beeſten, gelijck den Olifant, dieſe ſoo drae heeft, als hy geboren is, volgens de getuygeniſſe van *Ariſtoteles*, daer van geeft hy ſelve deſe reden, om dat de aertachtige overtolligheyt, de ſtoffe daer de Tanden van groeyen, by den menſche, onder alle dieren, alderminſt is. De natuere, ofte liever Godt almachtig, heeft daer in wel voorſien, en de kinderen ſonder Tanden laten ter werelt komen, op datſe in 't ſuygen den tepel niet querſen, ofte door bijten ſouden, gelijck men dickwils ſiet, als de kinderen met Tanden ſuygen, dat het bloedt langhs de borſten loopt, het welck de Moeders, maer de Minnen inſonderheyt, ſoo groote genegentheyt niet hebbende om pijn uyt te ſtaen, wel lichtelijck afkeerigh ſoude maken, om met ſmerte te ſoogen. Daerom is voorſichtelijck ingeſtelt, dat de Tanden eerſt ſouden te voorſchijn komen, als de kinderen beginnen te eten; en derhalven meent *Ariſtoteles*, dat de Voor-tanden eerſt uyt komen, als de Back-tanden, om dat de ſpijſe eerſt door-ſneden, als kleyn gemalen wert. Dan dit dient wel op malkanderen te volgen.

Het getal der Tanden is in alle menſchen niet even-eens, maer altijdt is het meerder beter, als het minder. Want die vele Tanden hebben, leven gemeenlijck langh, ſeyt *Hippocrates*, waer mede *Ariſtoteles* oock over een komt, als hy ſchrijft, dat de gene, die weynigh, en ydele Tanden hebben, kort van leven zijn. Maer gelijck alle regulen niet in alles even vaſt en gaen, ſoo is het hier mede. Want van den Keyſer *Auguſtus* getuyght den Hiſtoryſchrijver *Suetonius*, dat hy ydele, kleyne, en rouwe Tanden gehadt heeft: en evenwel ſes en tſeventig jaren oudt geworden is. Welck exempel *Cardanus* tegens den gemelden *Ariſtoteles* in-brenght. Dan *Scaliger* ſeyt wel, genoegh te weſen, dat ſoodanige leeringen meeſtendeel waerachtigh zijn, gelijck ſulcks ſelfs in de kort-bondige Spreucken van *Hippocrates* mede plaets heeft; en dat hy beter gedaen hadde de reden van den Prinçe van alle de Wijsgeerige te onderſoecken, als met een eenigh exempel te willen verminderen de aenſienlijckheyt van ſoo grooten man. De reden, die voor *Ariſtoteles* ſouſtrijden, is deſe: Weynige Tanden beteeckenen weynigh ſtoffe, ofte weynigh kracht, om voort te brengen, beyde niet alleen teeckenen van kort leven, maer oock oorſaeck. Want daer de kracht ſoo kleyn is, dat ſy 't gene noodigh is, niet en kan uyt-

drijven, daer valt ſy oock tot andere noodige werc-
kingen te ſlap. Die oock weynigh Tanden hebben,
en konnen de Spijſe niet wel kaeuwen, waer door
de ſelfde onbereyt in de Maeg komende, aldaer niet
wel en verteert, en de Lever daer na (alſo de twee-
de verteringe de eerſte niet en verbetert) geen goet
bloet en maeckt, wanneer ſy raeuwe, en qualijck
verteerde gijl uyt de Maegh ontfangt. Nu dat het
leven aen goet bloet hangt, is een yegelijck genoeg
bekent. En hierom heeft miſſchien *Ariſtoteles* geoor-
deelt, dat de gene, wiens Tanden ydel ſtonden, van
kort leven waren. Maer het ſoude konnen gebeuren,
dat het noch aen kracht, noch aen ſtoffe onbreken-
de, de Kaeck-beenderen ſoo hart waren, dat ſy van
de Tanden niet wel en konden door-boort werden,
in ſulcken gevalle en ſoude het geen teecken van
kort leven weſen. En dit heeft miſſchien plaets gehat
in den Keyſer *Auguſtus*. Vorder, al is 't dat wy leſen
by *Plutarchus*, van *Pyrrhus*, Koning van *Epirus*, by *Plin.*
Valer. Max. en *Solinus*, van *Pruſias* den ſoon des Ko-
nings van den ſelfden naem, by *Pollux* van *Euryptole-
mus*, den Koning van Cypers, by *Melanchton* van een
dochter uyt Saxen, dat al haer Tanden aen malkan-
der vaſt, en alleenlick als met een linye onderſchey-
den waren, ſoo dat ſy maer eenen tant ſchenen, die
de geheele kaeck beſloegh, en dat oock *Valer. Maxi-
mus* verhaelt, hoe *Dripetine*, de Dochter van den gro-
ten Koning *Mittridates*, en *Timarchus* van Cypres,
een dubbelde rye tanden gehadt hebben, en, als
Plinius getuyght, *Hercules* drie ryen, gelijck oock
Columbus verhaelt van ſijn ſoon *Phœbus*: ſoo zijn dit
allegadex dingen, die niet na den gemeenen loop
der naturen en vallen, en derhalven in veel duyſen-
den niet eens en gebeuren: maer beſtaen door de
banck de tanden onder, en boven in een rijde, en
beyde in 't getal van ſeſthien, en werden verdeelt
in vier voor-tanden, twee Honts-tanden, en thien
Kieſen, ofte Back-tanden, die haer byſonder maec-
ſel, en gebruyck hebben. De *Voor-tanden* zijn ſcherp,
komen eerſt, en vallen oock eerſt uyt, om datſe maer
op eenen wortel en ſtaen. Haer gebruyck is, de Spij-
ſe als ſy eerſt in den mont komt, gelijck een mes te
ſcheyden, en door te ſnijden, waerom ſy *Doorſny-
ders* in 't Griecx genoemt werden; by de welcke ſy
oock den naem hebben van *Lach-tanden*, om dat ſy
in 't lacchen meeſt geſien werden, daer van ſeyt *Plau-
tus*, in ſijn Bly-eynde-ſpelen, *Rideo albis dentibus*. De-
ſe hebben aen elcke zijde maer eenen *Hooren-tant*,
ofte (gelijck hem de Griecken noemen) *Honts-tant*
om dat de menſch (gelijck *Galenus* ſeyt 11. van 't ge-
bruyck der Deelen 9.) een tam, en borgerlijck dier
is, wiens kracht meerder in wijsheyt beſtaet, als
in ſterckte; waerom hy ſoo veel Honts-tanden niet
en behoefde, als de Honden, ofte de wilde beſten:
maer hadde genoegh in elck kaecks-been aen twee,
om eenige harde dingen, die de Voor-tanden niet
gemorſelt hadden, aen ſtucken te breken. Deeſe
werden mede *Oogh-tanden* genoemt: te weten, die in
de opperſte kaeck ſtaen, om datter een deel van de
Zenuwen in komt, die de oogen bewegen, en daer-
om met deſelve groote gemeenſchap hebben. Der-
halven, ſeyt *Celſus* gevaerlijck te zijn, de ſelve uyt
te trecken. En Dr. *Pauw* ſchrijft, dat hy in Pijn
van deſe Tanden beving van Wijn-brauw vernomen
heeft. Hier volgen aen elcke zijde vijf *Kieſen*, by
de Griecken, en Latijnen *Mole-tanden* genoemt, om
datſe de alree gebroken Spijſe in de mont, gelijck
molens, noch kleynder malen. Sy ſtaen dieper in
den mont, ofte kinnebacken, en hebben daerom by
ons den naem van Back-tanden. Want alſoo de
ſcherpe *Lach-tanden*, en gehorende *Honts-tanden* voor
aen moſten ſtaen, om de Spijſe eerſt te ontfangen,
dan door te ſnijden, en daer na te breken, ſoo zijn
de platte *Back-tanden*, die de ſelve kleyn moſten ma-
len midden in den mont, die gedeckt is, wel te recht
geſtel, op dat alſſe de Spijſe malen, en met de Ton-
ge gints, en weder ſtooten, de ſelve niet en ſoude
uyt den mont vallen. De twee laetſte Back-tanden
werden *Wijsheyts-tanden* genoemt, om datſe gemeen-
lijck uytſchieten, als het koten uyt is, en de wijsheyt
begint aen te komen. Deſe tijt, gelijck blijcken kan
uyt de verſcheydenheyt der groote Autheuren, en
kan niet even bepaelt werden. Want de hoogh-ge-
leerde Romeyn *Varro* ſtelt haren oorſpronck op het
ſevende jaer, de Grieckſche wijſgerige *Ariſtoteles* op
het thiende, de Prins der Genees-meeſters *Hippocra-
tes* op het achtiende, de Arabiſche Prins *Avicenna*
op het dertighſte, en andere noch later jae tot op
het tachentighſte jaer. Ick hebbe ſommige oude
luyden gekent, die na groote pijn in de mont,
daer ſy veel raet toe gedaen hadden, deſe Tanden
ten laetſten voort-quamen. Dit is 't getal van alle de
Tanden, die alle met hare *Wortelen* in 't kaecx-been
genagelt zijn, de voorſte, en Honts-tanden met
eenen, de Back-tanden met twee, drie, ſomtijts
oock, doch ſelden, met vier.

(5) 't *Gehemelt* is als den hemel van den Mont,
met vleeſch tegens het been betrocken, en helpt
de Tonge den koſt, en Dranck proeven. Hier
in werden aen 't uyterſte twee gaten geſien, waer
door de groote gemeenſchap komt van den Neus,
en Mont.

(6) Aen 't Gehemelt achter in de keel hanght
een *Lelleken* van ſpongyachtigh vleeſch, dienen-
de om de koude Lucht wat te ſtuyten, datſe niet
ſchielijck op de Longe en valt, en om de ſtemme
op de maet te houden; waerom de gene, die dit
Lelleken quijt zijn, hebben hinder aen haer Stem-
me, en krijgen de Teringe. Even-wel ſchrij-
ven *Bauhinus*, en *Hildanus*, eenige gekent te heb-
ben, die dit Lelleken af-gegeten was, en nochtans
wel ſpraken.

(7) De

(7) De *Keel* noemen wy de openingh, die men in 't gapen achter in den mont ſiet. Beſtaet uyt acht Spieren, aen elcke zijde vier, dienende tot het door-ſwelgen. Soo zijnder veerthien daer ontrent, om het *Stroten-hooft* uyt te ſetten, in te trecken, te ope-nen, en ſluyten, alles noodig om de ſtem te maken.

(8). Aen elcke zijde van de Keel ſtaet een Klier, na haer gelijckenis *Amandelen* genoemt, de welcke Keel, Tongh, en Mont geſtadigh vochtigh houden. Want de ſmaeck en kan niet weſen ſonder vochtig-heyt, gelijck wel gewaer werden de gene die in ſieckten met een drooge mont leggen.

(9) Is nu alleen overigh de *Tonge*, beſtaende uyt ſacht, en ſpongyachtigh vleeſch, het welck bekleet is met een dun vliesjen, gemeen met den Mont, en Gehemelt, waer in eenige tackskens van Zenuwen uyt het derde, en vierde paer ſchieten. Dit onder-ſcheyt al de ſmaken, en door eenige quade vochtig-heyt beſmet zijnde, proeft verkeert. De Tonge heeft tien Spieren, in de welcke mede eenige Zenuwkens ſchieten, dienende tot beweginge en de ſpraeck.

Het XXXVIII. Capittel.

1. *Geſwollen Tant-vleeſch, ſijne Oorſaken, en Geneſinge,*
2. *Opgegeten, en Vergaende, ſijne Oorſaken, en Geneſinge,*
3. *Ontſteken Tant-vleeſch, ſijne Oorſaken, Voor-teecke-nen, en Geneſinge.*

HEt Tant-vleeſch is vele gebreken onderwor-pen, ſomtijdts waſt het te weeligh, ſomtijdts vergaet het, ofte wert ontſteken: ſomtijdts ſweert het, ſlaet tot Fiſtelen, Kancker, en Kout-vuur. De laetſte raken de *Heel-konſte*: (beſchreven aldaer op 't tweede Deel, 2. Boeck, Cap. 8. en 14. en 3. Boeck Cap. 11.) ſullen derhalven hier alleen de eerſte verhandelen.

(1) Alſoo het Tant-vleeſch ſacht, en ſpongyeach-tigh is, ſoo komt het lichtelijck te ſwellen, als daer eenige waterige, ofte bedorvene vochtigheyt (ge-lijck in de Blaeuw-ſchuyt) in-ſijpt; jae ſoo verre, dat het ſelfs de Tanden, inſonderheydt de Kieſen, bedeckt, en gevreven zijnde, terſtont bloedt.

Wanneer dit ſwellen niet groot en is, en ſonder bedervinge, dan kan het lichtelijck geholpen wer-den door het Tant-vleeſch te waſſchen met *Aluyn-water*, 't welck bint, en opdrooght, als oock met het af-ſietſel van *Granaet-ſchellen, Gal-nooten, roode Rooſen,* ofte andere t'ſamen-treckende genees-middelen, onder de welcke ſeer goet is het *Tant-water*, te be-ſchrijven in 't volgende 42. Capittel. Het poeyer van de verhaelde Droogen kan men oock mengen met *Syroop van Miſpelen*, daer by doende een wey-nigh *Aluyn*, om daer mede, gelijck met een Salf-ken, het Tant-vleeſch te ſtrijcken. Maer als 'er eenige bedervinge by is, ſoo magh men hier onder vermengen *Olie van Swavel*, ofte van *Koper-root*, en ſoo veel droppels, als den noodt ſal vereyſchen; doch niet te veel, dewijl dat ſacht vleeſch niet vele ſcherpigheyt en kan verdragen.

(2) En gelijck het Tant-vleeſch ſomtijdts te weeligh is, ſoo waſt het ſomtijdts ſoo ſchrael, dat de Tanden naeckt ſtaen, en daer over los werden; het welck geſchiedt by gebreck van voedtſel, doch meeſtendeel door eenige toevloeyingh van quade, ſcherpe, en in-etende vochtigheyt.

Hier toe ſal men het *Tant-vleeſch* ſtrijcken met het volgende. N. *Wieroock*, *Maſtick*, *Draken-bloet*, van elcks een half lood; *Liſch-wortel*, *Boonkens-hool-wortel*, van elcks een vierendeel loods, gemenght met *Oxymel*, dat is, Syroop van Azijn, en Honigh, [Tot een Strijck-ſalfken.]

(3) De Onſtekinge van het Tant-vleeſch (het welck veroorſaeckt wert door heete vochtigheden, uyt het hooft aldaer vallende, ofte van onderen op-ſtijgende) is noch wel ſoo quaet, alſoo het met pijn vermenght is, en dickwils, wanneer het niet ten eerſten geſtuyt en wert, door breeckt, en tot een Fiſtel, Kancker, ofte Kout-vuur vervalt.

Om tot Geneſinge te komen, ſal men eerſt Bloet laten in den arm, daer na onder de Tonge, dan het Tant-vleeſch waſſchen met het Tant-water in 't volgende 42. Capittel te beſchrijven.

Dan voor alles dient in deſe drie gebreken de vochtigheyt bereyt, en afgeſet, door ſulcke midde-len, als in 't eerſte Deel, 4. Boeck, Cap. 6. 7. en 8. van den *Schat der Ongeſontheyt* verhaelt zijn.

Het XXXIX. Capittel.

1. *De Sprouw.*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) NIet alleen het Tant-vleeſch, maer oock de Tonge, Lelleken, Keel, Gehemelt, jae den geheelen Mont, alle teer van vleeſch, en met een dun vliesjen bekleet, zijn onderworpen kleyne ſweerkens, (die wy den naem van *Sprouw* geven) niet ſeer diep gaende, en die nae haer ſtoffe verſcheyden van aert, en verwe zijn.

(2) De *Sprouw* heeft ſeer ſelden haer *Oorſaeck* in den mont alleen, maer groeyt gemeenlijck uyt het gene aldaer van buyten wert toegeſonden. Het zy ſulcks geſchiet door ſinckingen van *ſcherpe Vochtighe-den* uyt het hooft: ofte door op-wellen van ſooda-nige dampen uyt de Maegh, ofte 't ander Ingewant, wanneer aldaer eenige vochtigheydt, gelijck men meeſtendeel in de Koortſchen verneemt, onſteken, en bedorven is. De jonge kinderen zijn dit gebreck ſeer onderhavigh, het welck meeſt komt van wegen

het *Sogh*, als het ſelve te ſcherp, en te weyachtigh zijnde, haer teer Montvleyſch ontſteeckt.

(3) De *Ken-teeckenen* van de *Sprouw* wijſen haer ſelven, alſoo ſy van binnen gevoelt, en van buyten geſien werden. Sy zijn meeſtendeel witachtigh, als uyt ſoodanigh Slijm beſtaende. Somtijts treckenſe wat nae den geele; het welck een teecken is, datſe van de Gal deelachtig zijn. Somtijdts vallenſe wat bruynachtigh, een teecken van ſwarte Gal: gelijck de ſtanck beduyt verrottinge.

(4) Wat de *Voor-teeckenen* belanght. Witte Sprouw, die lichtelijck af gaet, en weynigh is, en heeft geen ſwarigheyt: maer wel die lang by blijft, ofte verdwijnende geſtadigh weder komt, door den geheelen mont voort gaet, inſonderheyt die ſtinckt, en bruyn is. Ick hebbe geſien, dat na geneſinge van hevige Koortſchen, als de luyden al bequaem waren om uyt te gaen, de Sprouw noch voor-komen: dan die en hadde (hoewel het den onervarenen verſchrickte) gantſch geen noot: dewijl het alleen beteeckent, datter uyt de ſieckte noch eenige vuyligheydt overgeſchoten is, die de natuere nu ontlaſt zijnde, uyt werpt.

(5) De *Geneſinge* verandert nae de oorſaken. Als die uyt het hooft dalen, ofte het Ingewandt opgeſonden werden, ſoo dient daer in voorſien, gelijck nae elck deel t'ſijner plaetſe is aengeweſen. Het lichaem nae gelegentheyt geſuyvert zijnde, ſal men een Gorgel-water beſigen, N. Een handt vol *Winter-gerſte* in een kan waters op de helfte gekoockt, ofte *Endivie*, en *Weegh-bree-water*, van elcks een half pint, met een once *Roode Suycker-Candy* vermenght. Het gebruyckelijck licken met Syropen en vinde ick hier niet dienſtigh, 't en zy miſſchien in 't beginſel met *Syroop van onrijpe Moer-beſien*. Beter is 't een *Pilleken* te nemen van *verſſche ongeſoute Boter*, (het welck de kinderen oock moghen nemen, die het Gorgel-water niet en konnen ghebruycken) vermenght met de gemelde *Candy*, doch geheel weynigh, alſoo de ſoetigheydt van Suycker, als mede Honigh, ſcherp, en bijtende is. Het welck ſelfs de *Syroop van Vyolen* uyt wijſt; waer over ick de gene, die de Sprouw hadden, dickwils hebbe hooren klagen, dat ſy de ſelve lickende, haer als Peper in de keel brande. Ick ſal hier by voegen 't gene Dr. *Foreeſt* ſchrijft verſtaen te hebben, hoe een oude vrouwe te Antwerpen, als aldaer vele kinderen van de Sprouw ſtorven, een levend' jongh *Kick-vorſchken* aen haer mont ſettede, en, als het ſelve met de vurigheyt ſijn doodt geſogen hadde, wederom een ander, en ſoo al voort, waer door veel kinderen op quamen. Het eygen is my oock van andere verhaelt, maer en hebbe daer van ſelve geen ervarenis. Dan het en kan niet ſchaden, alſoo de Kick-vorſchen vochtigh, koel, en niet quaet-aerdigh zijn. Jae ick kenne ſommige, die 's anderen daeghs, als ſy te veel gedroncken hebben, eenige jonge Vorſchen ſonder eenige ſchade door-ſlicken. In Italien is 't een gemeene ſpijſe, en oock ſmakelijck, gelijck ick aldaer ſelfs bevonden hebbe.

(6) De *Maniere van leven* dient hier gehouden, na de maniere en gelegentheydt der ſieckte, uyt de welcke de ſelve ontſtaet, inſonderheyt na de Koortſche (daer de Sprouw meeſt op volght) gelijck in dit tegenwoordige Boeck ſal aengeweſen werden. Doch uyt wat oorſaeck de ſelve voort komt, hier en is niet dienſtiger als een papjen van moruw ghekoockte, en door-geſlagen *Gerſte* (als verkoelende, vochtigh makende, en ſuyverende) met *Weren-nat*, *verſſche Karen-melck*, ofte diergelijcke, en een weynigh *Candy* vermenght. Wanneer de Sprouw in de kinderen uyt quaet Sogh komt, dan dient de Min ten eerſten verandert, ofte de ſelvige ſoo lange by een andere geſooght, tot dat het verbetert is.

Het XL. Capittel.

1. *Tant-pijn.*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

De Tanden zijn verſcheyden gebreken onderhavigh, gelijck loſſigheyt, bruynigheyt, bedervinge, uyt-vallen, en diergelijcke: maer niet dat gemeender, en moeyelijcker valt, als de Pijn.

(1) De Tant-pijn komt meeſtendeel in de Kieſen, ſelden ofte nimmermeer in de voorſte. Deſe pijn wert verweckt in de Zenuwkens, en het vanbinnen bekleedende Vliesjen, die het gevoelen maken; anders zijn de Tanden ſelve (dewijlſe oock ſonder pijn gevijlt, en gebrant werden) ongevoelig.

(2) De *Oorſaken* van Tant-pijn zijn *koude*, *heete*, ofte *ſcherpe* en *zultige vochtigheden*, aldaer uyt het hooft op de Zenuwkens vallende, ofte van onderen op-wellende, die dan op die plaetſe dickwils bedervende, en ſomtijds kleyne *Wormkens* voort brengen. Hier toe helpt van buyten *kout*, en voornamelijck *winderigh* weder, geheel *heete Spijſe* te gebruycken, ofte oock ſoodanigen dranck, als mede die gantſch kilt, te drincken, gelijck de *Troglodyten* gebeurt is, als *Scaliger* ſchrijft *Exerc.* 271. Want de *groote Hitte* verſpreyt de natuerlijcke wermte, en maeckt de t'ſamen-voeginge der Tanden los. De *Kouw* keert het voedtſel van de Tanden, en bluſt haer wermte uyt. De Pijn wert mede verweckt, door te veel in de Tanden, inſonderheyt, met een ſpel te peuteren. Dan de gemeenſte, en ſwaerſte Pijn komt door *Bedervinge* van den Tant.

(3) De *Ken-teeckenen* zijn verſcheyden van weger

de

de plaets, en de oorſaeck. Wanneer de oorſaeck op 't Zenuwken is, dan is de pijn ſeer groot, en diep, en ſtreckt haer tot in 't Oor-wech: in tegendeel, wanneer alleen het Vliesjen beſchadight is. De vochtigheden hebben haer byſondere teeckenen. Soo verwecken Gal, en ſwarte Gal ſwaerder pijn, als ſlijmerige vochtigheydt. De uyterlijcke oorſaken wijſen haer ſelfs aen; en de verdorventheyt kan geſien werden.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] De *Tant-pijn* is wel een verachte, maer evenwel een dulle pijn, ja die ſommige, gelijck *Galenus* verhaelt, ſoo raſende gemaeckt heeft, dat ſy door ongedult, haer ſelven het leven benamen. De Wijs-geerige *Seneca* ſchrijft in ſijnen 78. Brief, dat Pijn in de Tanden, Oogen, Ooren, de alderſcherpſte is, om datſe in een naeuwte van 't lichaem groeyt, niet anders als in 't hooft ſelve. Wanneer op de Pijn, de Koon, ofte Kaken ſwellen, dan vergaet ſy gemeenlijck; alſoo de Tanden haer dan van de vochtigheyt ontlaſten. Maer wanneer by Tant-pijn een ongewoonlijcke knerſſinge, en brandende Koorts is, als komende door getrocke Slaep-ſpieren, dat valt gemeenlijck uyt op een algemeene Treckingh, Vallende-ſieckte, ofte Raſernye.

(5) De *Geneſinge* verandert nae de veranderingh der oorſaken. De ſelfde moeten nae haren aert, en plaetſen, daer ſy van daen komen, geweert werden door ſoodanige middelen, als in 't eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*, en daer na op haer eygene plaetſen verhaelt zijn. Nae dat het lichaem door algemeene middelen wel geſuyvert is, ſoo ſal men, als de pijn-makende ſtoffe heet is, den mondt en Tanden ſpoelen met *Azijn* daer *Fenugrieck-zaedt*, ofte de wortel van *Patich* in geſooden is: indien kout, met half *Azijn* en *Wijn*, daer in geweeckt, en licht opgewelt zijn de wortel van *Pyrethrum*, het zaedt van *Nardus*, *Luys-kruyt*, en *Moſtaert*; en aen den Tant met wat Boom-wol houden *Olie van Orego*, ofte *Nagelen*. En dit niet helpende, magh men aen den Tant leggen, ofte, ſoo hy hol is, in ſteken drie vier aſen *Laudanum Opiatum*: het welck oock in over groote pijn, en daer groote ſwarigheyt van te verwachten ware, ingegeven kan werden, dan met voorſichtigheyt. Waer toe mede ſeer dienſtigh is den *Taback*, het zy gedroncken, ofte, voor de gene, die hem niet gewent zijn, den roock van den ſelfden, ſoo langh ſy konnen, ontrent den pijnigen Tant gehouden, ofte een bladeken Taback (dan dit en helpt ſoo veel niet) daer tegen geleyt. De bedorvene Tanden ſal men ſuyveren met *Brande-wijn*, waer in wat *Myrrhe* geweeckt, ofte *ſtinckende Gouwe* in gekoockt is; het welck oock bequaem valt, wanneer datter alreede Wormen gegroeyt zijn. Doch als het ſoo verre gekomen is, dat den Tant meeſt opgegeten is, ofte dat hy een ſweeringe in 't kaecks-been opgeworpen heeft, dan is het tijdt, dat men hem uyt treckt. Dan hier in moet wel voorſichtelijck gegaen werden, en ſulcks niet begonnen, voor dat hy los is. Want het gebeurt ſomtijdts, dat ſy vaſt aen 't Kaecks-been groeyen, ſoo datter een ſtuck van 't ſelve met het uyt trecken aen den Tant vaſt blijft. De Françoiſche Genees-meeſter *Hollerius* heeft hier over een aenmerckens waerdigh exempel, van een Heel-meeſter, die in ſijnen tijdt te Parijs een Tant uyt treckende, met eenen uyt ruckte een ſtuck van het Kaecks-been, en de nabuerige Tanden, waer op een gevaerlijcke bloet-vloeyingh volgde. De Tant-trecker voor recht geroepen zijnde, werde vry en onſchuldigh geweſen, vermidts bevonden werde, dat de Tanden niet nae de gewoonte, en natuere in haer holen, ofte huyſkens geplant, maer gantſchelijck vaſt met de Kaeck vereenight waren. Dit vonnis komt over een met het gene de Wijs-geerige *Plato* ſtelt in ſijn 9. Boeck der Wetten, als hy een Genees-meeſter onſchuldigh kent, wanneer hy onnooſel, en niet willens een ſiecke beſchadight. Want 't gene verhaelt is, ſoude *Eſculapius* ſelve (die voor een Godt in de Genees-konſte gehouden werde) wel konnen gebeurt hebben; de welcke, gelijck *Cicero* getuyght, het Tant-trecken gevonden heeft.

(6) De gene, die met Sinckingen gequelt zijn, dienen haer te ſchicken na de *Maniere van leven* in 't tweede Deel, 1. Boeck, en 23. Capittel van den *Schat der Ongeſontheyt* verhaelt. Maer inſonderheyt moet gelet werden, om de Tanden voor bedervingh te bewaren; waer toe alle morgen den mont dient geſpoelt, oock na den eten; en geen ſpijſe tuſſchen de Tanden te laten ſteken. *Pekel*, ofte (als men 't hebben kan) *Zee-water* is bequaem, om na de mael-tijdt, de Tanden te wrijven. De gene, verhaelt *Plutarchus*, die ſeyde, tegens de gebreken der Tanden niet te ſchrijven voor de gene, die aen zee woonen, gaf het gebruyck van het Zee-water te kennen. In de plaetſe van het Zee-water gebruycken ſommighe haer eygen Water. Het welck niet tegenſtaende ſulcks in ſekeren *Egnatius* beſpot werdt by den Poëet *Martialis*, en in de Spaengjaerts by den Griecksſchen Hiſtory-ſchrijver *Diodorus*, als mede onſen *Eraſmus*, ſoo wert het wel; en te recht gepreſen van *Lucius Marineus*, in 't 1. Boeck van ſijn Spaenſche Hiſtorie. Hier moet geſchouwt werden het gebruyck van veel Melck, en al wat te ſoet, te ſuer, ofte te ſcherp is.

Het XLI. Capittel.

1. *Swarte, en vuyle Tanden.*
2. *Oorſaken,*
3. *Haer Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*

5. *Geneſinge.*
6. *Maniere van Leven.*

(1) DE Tanden, die uyt den aert wit en helder zijn, werden ſomtijts van verwe verandert, en gelijck als met peck, ofte roet beſmeert, het welck daer na tot vervuylinge, en bedervinge ſtreckt.

(2) Dit geſchiet door uytwendige, en inwendige *oorſaken.* Uyterlijck werden de Tanden ſwart door het eten van *ſwarte Kriecken*, ofte *Granaet-appelen*, door het kraken van verſche, en *niet wel gebolſterde Noten*, door blanckerſel, daer *Quick-ſilver* in is, gelijck men oock ſiet in de gene die *Precipitaet* ingenomen, ofte de *Strykade* gehadt hebben. Het veel *Suycker*, ofte andere ſoetigheyt te ghebruycken, maeckt mede ſwarte Tanden, gelijck men dickwils bevint in de Apotekers, door het veel proeven van haer Syropen, inſonderheyt in de Kinders, die te veel Suycker-werck eten. Sulcks gebeurt mede uyt *Stanck*, gelijck te ſien is aen Leer-touwers, Schoenmakers, en Lappers, die eenigh ſmettende vet gebruycken. Inwendelijck wert de geeligheyt, en ſwartigheyt der Tanden veroorſaeckt, door eenige quade en bedorvene Vochtigheden, die haer ontrent de Tanden houden, ofte van bovenen, ofte van onderen aldaer gebracht zijnde, aen de ſelvige vaſt hangen.

(3) De *Teeckenen* vallen van ſelfs in 't Oogh: gelijck oock licht te weten is, wanneer de ſwarigheyt door uyterlijcke oorſaeck voort-gekomen is. Nu van waer de quade vochtigheden haren oorſpronck hebben, ſtaet te weten aen de teeckenen van elck deel, nu meermaels aengeweſen.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Als dit gebreck uyt inwendige oorſaken ſpruyt, en langh by blijft, dan komen de Tanden te bederven, te breken, en uyt te vallen: en dient derhalven wel ten eerſten wech genomen: dan dat door eten van eenige vruchten komt, gaet van ſelfs, ofte met weynigh ſpoelen wech.

(5) De *Geneſinge* wert uyt gemaeckt door het reynigen der Tanden, en het wech nemen van de oorſaeck.

Het eerſte wert beſtelt, dat men de Tanden waſcht met *Wijn*, en *Citroen-ſap*, en de ſelve wrijft met *Aſch van Taback*, ofte *gebraden Zout* onder *Honigh van Roſen* gemenght. En, alſoo deſe Tanden dickwils een quaden reuck van haer geven, ſoo mag men du ſdanigh een poeyerken maken, N. *Bereyde Wijnſteen*, een half loot, *Aſch van Taback* een vierendeel loot, *Nagelen*, Wortels van *Welrieckend-Liſch*, van elcks een half vierendeel loot, *Ambergrijs* drie aſen, [tot een Tant-poeder.] Sommige mengen hier *Caneel* by, dan ick oordeele de ſelve de Tanden gantſch ondienſtigh te zijn, als bevonden hebbende, dat eenige Vrouwen, ſwanger, en luſtigh na Kaneel zijnde, door te veel den ſelfden te eten, meeſt alle haer Tanden met ſtucken verloren.

Wanneer de oorſaeck van binnen in 't lichaem is, dan moeten de quade vochtigheden geſuyvert, en afgeſet werden door de middelen meer-maels verhaelt, als oock het groeyen belet door een goede *Maniere van Leven.*

(6) Hier toe ſtreckt, dat men de Tanden dickwils af wrijft, en ſpoelt, inſonderheyt na den eten; hem wacht van vette ſpijſe, Melck, en al 't gene wy onder de uytwendige oorſaken geſtelt hebben. Wanneer de quade vochtigheyt elders van daen komt, dan dient geleeft, als in de gebreken van ſoodanige deelen is aengeweſen.

Het XLII. Capittel.

1. *Loſſe, en Uytvallende Tanden.*
2. *Oorſaken,*
3. *Haer Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

(1) DEwijl de Huyſkens van de Tanden met de andere Leden groeyen, en dat de eerſte Tanden, ſacht zijnde, allenghskens harder, en dienvolgende onbequaem voedtſel krijgen, ſoo ſtaenſe gelijck als uyt en teren, en daer op los-werdende, komen uyt te vallen. Dit geſchiedt gemeenlijck ontrent de ſeven jaren, gelijck *Plinius*, volgens de ervarentheyt verhaelt in ſijn 7. Boeck, als oock de Poëet *Plautus* in ſijn bly-eynde-ſpel, genaemt *Menæchmi.*

Quot eras annos natus?
Septennis. nam mihi dentes tum cadebant primulum.

Nae deſe uyt-gevallene komen andere, die harder en vaſter zijn, in de plaetſch, het welck wy verwiſſelen noemen. Sommige hebben gemeent, om dat de eerſte aen 't eynde onvolmaeckt, ſacht, en als uyt-geholt zijn, dat het maer by-hangſels en waren van wortels, die in het Kaecks-been bleven, en dat die af-gevallen zijnde, wederom andere Tanden uyt dien eygen wortel ſproten. Maer de ontledinge leert ons, dat tuſſchen de gene, die uytvallen, en die in de plaets komen, geen ſamen-voeging en valt; ja ſy en konnen malkanderen niet raken, van wegen het middel-ſchot, dat tuſſchen beyde ſtaet, het welck den nieuwen Tant door-boort, als hy uyt-komt. Dit los werden, en uytvallen der Tanden is natuerlijck: maer het geſchiet oock daer na ſomtijts gebreckelijck, waer van ons alleen te handelen ſtaet.

(2) De Tanden werden los, en vallen uyt, inſonderheyt de voorſte, vermits ſy maer aen eene wortel vaſt zijn, door uytwendige, en inwendige *oorſaken.*

Sulcks

Sulcks geſchiet uytwendigh, ofte van buyten, door *Slaen, Vallen*, ofte *Stooten*; waer door den Tant in ſijn huyſken gewickelt wert.

Inwendigh, door gebreck van voetſel, (gelijck men ſiet in oude luyden, en ſomtijts oock in de gene, die even uyt een ſieckte op-ſtaen) het welck de Tanden ſchraelder, en dien volgende de huyſkens, daer ſy in ſtaen, ruymer maeckt: als oock de groote vochtigheyt, aldaer uyt het hooft, ofte geheele lichaem geſonden zijnde, de welcke de Zenuwen, en banden, die de Tanden aen 't Kaecks-been vaſt hechten, los maken, inſonderheyt wanneer daer een quaet-aerdigheyt by komt, gelijck in de Blauw-ſchuyt, in de welcke ick geſien hebbe, meeſt alle de Tanden in een, en twee dagen uytvallen, gelijck oock in de pocken, door het ghebruyck, en het ſtrijcken met *Quick-ſilver*. Het gebeurt mede, datter een ſcherpe vochtigheyt op de wortels van de Tanden ſackt, die de ſelve dan doet leuteren, en haer wortels door-etende, doet uytvallen: ofte darſe het Tant-vleeſch verteert, waer door het ſtutſel der ſelviger dan wech-ghenomen wert. Daer waſt mede uyt eenige *Sultige vochtigheyt*, inſonderheyt *oude Kaes*, als hy aen de Tanden blijft hangen, ſekere ſteen-achtigheyt aen de handen, waer door ſy dickwils los, en uytgelicht werden.

(3) Het los werden, ofte uytvallen toont ſijn ſelven. Wat de *Ken-tekenen* der oorſaken belangt; Die van uytwendighe brengen oock haer ſelven mede. Dat het ghebreck van voetſel in gebrekenis, kan men afnemen, als het oude, ofte ſieckelijcke luyden over-komt: van vele, ofte quade vochtigheyt, uyt de maniere van leven, voorgaende ſieckten, ſinckingen, Tant-pijn, veel ſpeeckſel, ghefwolle Tant-vleeſch. De blauw-ſchuyt, ende de pocken hebben mede haer byſondere teeckenen, hier na te beſchrijven.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Aen de Tanden is ſoo vele gelegen, dat de overſte der geneeſ-meeſters, *Hippocrates*, en de wijſ-gerige *Ariſtoteles*, in haer getal (als hier voor in 't Tweede Deel eerſte Boeck en 37. Capittel van den *Schat der Ongeſontheyt* is aengeweſen) de oorſaeck van kort, ofte langh leven geſtelt hebben. Want ſy dienen om de ſpijſe te knauwen, en alſoo voor de Maegh te bereyden. Sulcks niet wel doende, ſoo en kan de Maegh de ſelve niet wel verteren; waer uyt dan daer nae in de Lever en Aderen geen goet bloet (waer in ons leven beſtaet) en kan gemaeckt werden. Die in de kinderen uytvallen, groeyen weder-om: maer ſelden in volwaſſene. De vermaerde ontleder *Fallopius* getuygt, dat ſelfs de uyt-getrocke Kieſen (hoewel ſulcks van den ghemelden *Ariſtoteles* geloochent wert) ſomtijts wederom waſſen, voornamelijck tuſſchen de ſeven, en veerthien jaer. De loſſigheyt, ofte uytvallen in oude luyden, door gebreck van voedtſel, en is gantſch niet te helpen.

(5) Uyt wat oorſaeck de Tanden los zijn, ſoo moeten de ſelve vaſt geſtelt werden door t'ſamentreckende middelen. Hier toe heb ick veel jaren in 't ghebruyck gehadt het volgende *Tant-water*. Neemt *Salye*, *Broc-netels*, *Roſmarijn*, van elcks 3 handt vol. *Malruve*, *Weegh-bree*, van elcks 2 hand vol. Wortels van *Vijf-vinger-kruydt*, *Lever-kruydt*, *Ocker-noote-boomen* (het pit uytgenomen) van elcks 2 oncen. *Bereyde Coriander*, *Citroen-ſchel*, van elcks een half loodt, *Cypres-nooten*, n. 10. *Groene-pruymen*, n. 5. *Fijnen Bolus*, *Maſtick*, van elcks een half loodt. Alles geſtooten in roode en treckende Wijn drie dagen werm geweeckt, en dan door een glaſen helm over-gehaelt, en in dat water ſoo veel *Aluyn* gemenght, als men nae gelegentheyt ſal bevinden te behooren, [Tot een Tant-water.] Die het niet te pas en komt, dus alſoo te maken, kan de ſelfde Simpelen in roode Wijn doen koken, en met het door-gekleynſde nat de Tanden ſpoelen.

Wanneer door overtollige vochtigheyt de Tanden los zijn, dan moet de ſelvige afgeſet werden, door middelen meer-mael verhaelt, altijdt acht nemende op de plaets, dieſe toe ſendt. Voor de loſſigheyt, die door *Blaeuw-ſchuyt*, ofte de *Pocken* veroorſaeckt wert, ſullen hier na de Genees-middelen aengeweſen werden in 't Tweede Deel, 3. Boeck, Cap. 25. gelijck hier voor in 't 38. en 40. Cap. deſes Boecks verhaelt is, alſſe komt door los Tant-vleeſch.

Wanneer ſteenachtigheyt aen de Tanden begint te groeyen; ſoo moet men het ſelve afdoen met een goude, ofte ſilvere priem, en daer na om het groeyen te beletten, de Tanden ſuyver houden met ſpoelen, en anders, gelijck in 't laetſt voorgaende Capittel beſchreven is. Ondertuſſchen oock ſorge dragende, datter geen ſpijſe tuſſchen de Tanden blijft ſteken. Daer toe en dient geen mes, gelijck gemeenlijck geſchiet, gebruyckt te werden, alſoo het Yſer de Tanden tegen is: maer wel de lange beenderkens die in de beenen van Hoenderen, ofte Kalkoenen zijn, ſommige viſch-graten, een Silvere priemken: dan alderbeſt was een Goude tant-ſtoker.

En alſoo de Tanden, die uytgevallen zijn, 't zy door gebreck van voedſel, 't zy door bedervinge, niet en zijn te herſtellen, ſoo konnen evenwel, om dat een Tandeloose mondt ſeer leelijck ſtaet, en oock de ſpraeck ſeer ontçiert, andere van *Yvoor* in haer plaetſe met een Gouden draet, vaſt gheſtelt werden. Dan ſulcks en geſchiet niet ſonder gewelдige pijn, waer op dickwils een groote onſtekinge volght; inſonderheydt wanneer men het Tant-vleeſch, ofte de Zenuwkens te ſeer druckt, waer op derhalven wel dient gelet.

(6) De gene die loſſe Tanden hebben, en doende zijn om de ſelve vaſt te maken, dienen haer

te wachten, om koude lucht, en wint op de ſelvige te ontfangen: de Tanden niet met de vinger, ſelfs oock, ſoo veel mogelijck is, met de Tonge, niet aen te roeren; geen harde ſpijſe, ofte die veel knaeuwen van doen heeft, te gebruycken, maer alleen *Weren-nat*, *Kalfs-nat*, en broodt daer in gheweeckt, dat wy *Sop* noemen, *ſachte Eyeren*, en diergelijcke. Tot vaſtigheyt van de Tanden konnen doen *Queen*, met *roode Wijn*, ofte by vleeſch geſtooft. Men magh oock gehackt vleeſch, ofte middel-rijſt eten, dewijl daer ſoo veel niet aen te knaeuwen en valt. Killenden dranck is hier ſchadelijck; beſt *Rooden Wijn*, die wat veel deelachtigh is van t'ſamen-treckinge.

Het XLIII. Capittel.

1. *Huygh, en Onſtekinge van 't Lelleken.*
2. *Haer Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) ALs het Lelleken, dat in de keel ſtaet, te langh ofte te dick hanght, dat noemen wy *Huygh*, en geſchiedt met ofte ſonder ontſteeckinghe.

(2) Dit Lelleken wert aldus verlenght, ofte vergroot, door Sinckingen, en veel waterige vochtigheyt, die uyt het hooft daer op ſtort: en als by de ſelve eenige hitte, ofte ſcherpigheyt is, dan verweckt het onſtekinge.

(3) Dit gebreck is met de oogen te ſien, wanneer men met een ſpatel de tonge neder houdt. Dan uyt wat oorſaeck het gekomen is, ſtaet hier in te onderſcheyden, dat als het Lelleken door koude vochtigheyt, gelijck meeſt geſchiedt, uytgeſpreyt is, dan is het ſacht, klaer, en bleyck, ofte weynigh verſchillende van de verwe des keels, ſonder pijn, ofte hitte, alleen met eenige moeyelijckheyt in 't ſlicken. Maer als daer uyt heete en ſcherpe vochtigheden een onſtekinge by is, dan wert'er vernomen ſtijf geſwel, brant, pijn, benaeuwtheyt in 't ſwelghen, en adem halen, waer op veeltijdts een Koortſche volght, maer dickwils voor gaet.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Den Huyg uyt koude *Sinckingen* heeft geen groote noot: maer die met onſtekinge vermenght is, valt moeyelijcker te helpen.

(5) Wanneer de koude Sinckingen geſtadig aenhouden, en den Huygh vermeerdert, ſoo dienen die voor eerſt geweert, en belet, gelijck hier voor in 't Tweede Deel, 1. Boeck, en 23. Capittel van den *Schat der Ongeſontheyt* is aengeweſen. Daer nae ſal men komen tot middelen, die t'ſamen-trecken, ofte doen op-krimpen; waer toe dient het gorgelen met het *Tant-water* (in 't naeſt voorgaende Capittel beſchreven) gemenght, ſoo het al te ſterck valt, met een weynigh *Weegh-bree-water*, en *Syroop van Queen*, *roode Rooſen*, ofte *Miſpelen*. Men magh oock den Huygh lichten met wat geſtooten *Peper*, en gebraden *Zout*, in een ſpatel-lepelken aen 't Lelleken gehouden; als mede met het poeyer van *Granaet-ſchellen*, *Gal-nooten*, *rooden Bolus*, en diergelijcke.

Wanneer hier brandt, en onſtekinge by vermengt is, dan ſal men, het lichaem ſacht ontlaſt zijnde, eerſt in den arm, in de Vrouwen oock op de voet, en daer na onder de tonge *Ader-laten*, als mede *Koppen* ſetten in den hals, ter zijde den *Neck*. Daer nae magh men het verhaelde *Gorgel-water* gebruycken, en den Huygh lichten met het laetſte Poeyer.

(6) De *Maniere van leven* moet hier ſtrecken tot opdroogen. Derhalven dient geſchouwt een vochtige, en miſtige lucht, ſlijmerige koſt, veel dranck, ſtercke oeffeninge, en al wat in 't Tweede Deel, 1. Boeck, en 23. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* geſeyt is Sinckingen te verwecken. Wanneer daer brant by is, dan moet men hem dragen, als in andere onſtekingen.

Het XLIV. Capittel.

1. *Onſtekinge van Keel, en Amandelen.*
2. *Haer Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) DE Keel, en Amandelen, alſoo ſy, tot het door-ſwelgen, van doen hebben geſtadigh vervochtigt te werden: ſoo krijgen ſy ſomtijdts al te veel, waer door ſy komen te ſwellen. Hier valt meeſtendeel een Onſtekinge by. De ſelve ſweerende, en door brekende laet ſomtijdts een vuyle ſweeringe.

(2) Wy hebben hier de ſelve *Oorſaken*, die terſtont van den Huygh verhaelt zijn.

(3) De geſwollen, ofte onſteken Keel, en Amandelen konnen in den mont geſien werden. Sonder onſtekinghe hebben ſy haer gewoonlijcke verwe, ende en doen niet ſeer, noch en verwecken geenen dorſt, dan beletten wat in 't ſwelgen. Maer ongelijck meerder, als daer onſtekinge by is, en daer op volght dan brant, roodigheyt, dorſt, korten adem, en gemeenlijck, voor ofte nae, Koortſche.

(4) [Belanghende de *Voor-teeckenen*,] Als de Amandelen de Keel gantſch toe ſwellen, dan valter gevaer van ſticken. Die haer tot verdwijnen, ofte verſweeren ſtrecken, en hebben geen noot: maer wel de gene, die verharden, dewijl ſe nimmermeer, ofte ſeer ſelden geneſen werden.

(5) De Keel, ofte Amandelen, die eerſt even begin-

beginnen te ſwellen, werden lichtelijck geholpen met een Gorgel-water, dat maer een weynigh te ſamen treckt, N. *Weegh-bree-water*, 1 pint, *Syroop van gedrooghde Rooſen*, 2 oncen: ofte een pint kleyn *Bier*, daer een half loodt fijnen *Bolus* onder geroert is, [Tot een Gorgel-water,] het welcke ick hier toe een wonderbaer Genees-middel bevonden heb-be. Maer als'er brant, en onſtekinge by is, ſoo dient men het lichaem te ontlaſten, en Ader te laten, ge-lijck van den Huygh in 't laetſt voorgaende Cap. geſeyt is. Als het geſwel hier mede niet verdwij-nen en wil, maer ſijn ſelven tot ſweeren ſtelt, (het welck te weten is aen 't meerder ſwellen, onſteken, en verheffen van pijn) ſoo ſal men gorgelen met *ſoete Melck*, daer *Vijgen* in gekoockt zijn, en buyten om de Keel een papken leggen van *Kruym van Witte-broot*, geweeckt in *ſoete Melck*, en daer dan onder ge-menght *ongezoute Boter*, en een weynigh *Saffraen*: ofte een plaeſter van *Meliloten*, ofte *Mucilaginibus*. Nae dat het verſworen is (gelijck uyt het vermin-deren van de gemelde toevallen te weten ſtaet) ſoo moet gelet werden om het gheſwel te doen door-breken met ſtercker, en ſcherper Gorgel-water van *Bertram-wortils*, *Hyſoop*, *Thym*, *Marioleyne*, *wit Moſtaert-zaet*, in *Mede* geſooden: en ſoo de huydt, door ſijn dickte, ofte dat de etter te diep leyt, hier mede niet door en breeckt, ſoo mag men met 't *lan-ſet* een openinge maken, en dan gorgelen met *Mede*, om te ſuyveren; daer na met *Weegh-bree-water*, ofte *Bolus*, gelijck hier in 't beginſel verhaelt is, tot dat de ſluytingh volght.

Wanneer de Amandelen door verſuym van mid-delen, ofte anders, verhart zijn, ſoo ſal men de ſelve ſoecken te verſachten met Gorgel-water van *Heemſt-wortels*, van *witte Lelien*, *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Vyolen*, *Lijn-zaedt*, *Vijgen*, *Camillen*.

(6) Wat de *Maniere van leven* belanght. Hier dient gewacht voor alle hitte, ſoo van vuur, als de Son; voor al wat ſcherp is; gelijck oock voor hee-te en ſcherpe ſpijſe, en dranck, voor groote bewe-ginge des lichaems, en gemoedts, en, om in 't kort te ſeggen, voor al 't gene de vochtigheden driftigh kan maken, en op de Keel doen ſincken, in 't meer gemelde 23. Cap. te leſen.

Het XLV. Capittel.

1. *Waerdigheyt van de Spraeck, en ondienſte van Klap-pernye.*
2. *Spraecks Gebreken, en beletſels in de Tonge,*
3. *Oorſaken,*
4. *Haer Ken-teecken,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van leven.*

(1) GOdt Almachtigh en heeft niet alleen den menſche met de Reden, maer oock met de Spraeck, boven de ſtomme beeſten verheven. Het welck voorwaer geen kleyne weldaedt en is. Want hoe ellendigh en ongeneuchlijck ſoude des men-ſchen gelegentheyt weſen, indien den eenen den anderen ſijne meyninge niet en konde te kennen ge-ven? Sulcks en blijckt niet alleen wanneer wy zijn by ſtomme, en dooye, maer oock by luyden, wiens Spraeck wy niet en verſtaen. Hier van ſpreeckt den H. Oudt-vader *Auguſtinus* in 't 19. Boeck van de Stadt Godts op 't 7. Cap. aldus: *Wanneer de men-ſchen, 't gene ſy gevoelen, malkander niet en konnen mede deelen, alleen om de verſcheydenheyt der Talen, dan en helpt die groote gemeenſchap der natuere niet om de men-ſchen te verſamelen, ſoo dat een menſche liever is by ſijnen hont, als by een vreemt menſche.* Derhalven heeft Godt gewilt, dat oock daer de krachten ontbreken, de Spraeck niet en ſoude vergaen, gelijck men ſien kan niet alleen in vele Krancken, die ſelfs met de doodt op de lippen noch ſpreken: maer oock in oude luyden, die gemeenlijck veel praets hebben: waerom by de Poëten verſiert is, dat *Tithonus*, om ſijnen hoogen ouderdom, ten laetſten verandert ſou-de weſen in een Krekel, een ſwack, maer luyt-ruſ-tigh dier. Hoe dat door het praten van oude luyden in een Barbiers winckel, de ſtadt Athenen van *Sylla*, Overſte der Romeynen, is ingenomen, wert ver-haelt by *Plutarchus* in ſijn Boeck van de Klapperny, daer hy oock ſeydt, niet wonder te weſen, dat de Barbiers klapachtigh zijn, dewijl al de klappers en ſnappers op haren winckel komen, en daer blijven ſitten, ſoo dat ſy daer door een gewoonte van klap-pen krijgen. Derhalven gaf de Koningh *Archelaus*, als hy de ſcheer-doeck al om hadt, den Barbier, die vraeghde, hoe hy geſchoren wilde weſen, een aer-dige antwoort, *Stil-ſwijgende*. Jae het Spreken en kan niet alleen aengenaemheyt, en onaengenaem-heyt verwecken: maer oock goet, en quaet doen. Met de Tonge wert Godt gelooft; en onſen even-naeſten gelaſtert. Hierom liet *Bias*, als hem van *Amaſis*, Koningh van Egypten een geſlacht dier ge-ſonden was, om daer van te hebben het beſte, en quaetſte vleeſch, aen den Koningh de Tonge bren-gen: welcke ſake, ſeydt de gemelde *Plutarchus*, hem tot groote eere, en verwonderingh geſtreckt heeft.

(2) Om wel te konnen ſpreken, en de letteren volkomentlijck uyt te brengen, is, gelijck *Ariſtoteles* wel ſchrijft, bequaem een ſachte, breede, en vol-komene Tonge: als de welcke haer kan uytſtecken, intrecken, en nae alle bewegingen voegen. Wan-neer de ſelfde daer in eenig gebreck komt te lijden, dan wert de Spraeck verhindert, vetargert, ofte gantſch wech genomen. Dit heeten wy *Stommig-heydt*, het andere *Stameren*, *Liſpen*, en *Keeckeren*. Welck geſchiet, wanneer eenige letteren, ofte ſyl-laben in 't ſpreken als opgeſlorpt werden, ofte dat de

de eene letter voor d'ander, inſonderheydt de R en L, qualijck wert ingevoeght.

(3) De *Oorſaken* zijn in de Tonge ſelve, ofte in de Herſſenen, waer uyt ſy haer kracht, en bewegen krijght, door de Zenuwen van het ſevende paer, en als deſe door eenige toevloeyinghe van vochtigheden benaeuwt, ofte verſtopt zijn, dan werden de zielijcke Geeſten belet, om nae de Tonge te vloeyen; gelijck oock geſchiet, wanneer de groeven der Herſſenen verſtopt, en geſloten zijn, als in *Popelſy*, *Slaep-ſieckte*, en diergelijcke, waer door de Spraeck gantſch opgehouden wert. Doch komt de Stommigheyt meeſt door aengeboren *Wanſchapenheydt*, gelijck oock het Stameren, en Liſpen, het zy dat de Tonge te langh, te kort, te dick, ofte de Spieren qualijck geſtelt zijn.

De uytwendige oorſaken zijn *Gramſchap*, *Schrick*, onverwachte *Blijdſchap*, en diergelijcke *Ontroeringe*, waer door de gemelde Geeſten van haer plaets getrocken werden; *Dronckenſchap*, waer door de Spieren te ſeer vervochtight zijnde, de Tonge niet recht tegen de Tanden en konnen ſtieren. En ſulcks en geſchiedt niet alleen door overtollige *Vochtigheydt*, maer oock door al te groote *Drooghte*, waer door het bewegen van de Tonge tegen wert gehouden.

(4) Het beletſel van de Spraeck toont ſijn ſelven, gelijck mede doen de uyterlijcke oorſaecken. Wanneer het uyt de Herſſenen komt, dan en hapert het aen de Spraeck alleen niet; en als de Zenuwen verſtopt zijn, dan volghter een Geraecktheyt uyt, ſomtijdts in de geheele, ſomtijdts maer in de halve Tonge, het welck ſoo in de Spraeck, als in 't uytſteken gemerckt kan werden.

(5) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Wanneer de geheele Tonge geraeckt, ofte beroert is, dan is'er gevaer van toekomende Popelſy, gelijck *Galenus* aengemerckt heeft, doch en volght altijdt niet, als bevonden is by *Fernelius*, *Foreſtus*, en *Sennertus*, dan ſoodanige blijven gantſch *Stom*; gelijck mede doen, die alſoo geworden zijn nae een *Popelſy*, *Slapende ſieckte*, ofte diergelijcke.

(6) De *Geneſinge* moet geſtelt werden na de oorſaken. Wanneer de ſelvige in de Herſſenen haer onthouden, ſoo dienen die ontlaſt, de vochtigheden bereyt, en afgeſet, gelijck nu meer-mael aengeweſen is. Men moet oock de Aderen onder de Tonge Laten, en Koppen ſetten ter zijden den hals, en op de ſchouderen, en doen gorgelen; indien het door koude veroorſaeckt is, met *Orego*, *Thijm*, *Hyſoop*, *Bertram*, en diergelijcke in *Wijn* gekoockt, ofte de ſelve in *Brande-wijn* weecken, en aen de Tonge houden. Waer toe mede ſtrecken *Aqua Vitæ Matthioli*, en *Theriakel-water*. Is oock dienſtigh, als te vooren het lichaem, en 't hooft wel geſuyvert is, eenige kleyne koeckskens op de Tonge te houden beſtaende uyt het poeyer van *Peper*, *Bertram*, *Luys-kruydt*, *wit Moſtaert-zaedt*, en een weynigh *Beverſwijn*, met *Conſerve van Salye*, en *Syroop van Stoechas* vermenght. Indien de Spraeck door drooghte, gelijck in Koortſchen, belet wert, die ſal men wech nemen, als hier nae in de Koortſchen beſchreven is. Ick ſal hier alleen verhalen twee exempelen van de gene, die van Stameren, en Stommigheyt vreemt verloſt zijn. De eerſte is geweeſt de grootſte Voor-ſpraeck onder de Griecken *Demoſthenus*, de welcke (gelijck *Cicero de Oratore* en *Plutarchus*, in ſijn leven verhalen) in ſijn jonckheyt ſoo Stamerde, dat hy de eerſte letter van de Konſte, die hy leeren wilde, niet en konde uytbrengen, evenwel met eenighe ſteenkens in den mont te ſteken, en een langen adem te ſpreken, ſoo verre quam, dat hy de wel-ſprekenſte onder alle de Griecken geacht werde. Het ander is van de Sone van *Crœſus*. Deſe zijnde Koningh over Lydien, en van *Cyrus* Koningh der Perſen overwonnen, als hem ſeker krijgs-man, die hy onbekent was, meende om te brengen; de Soon, die altijdt Stom geweeſt hadde, ſulcks ſiende, berſtede uyt ſchrick ſijn Tonge los, en riep, Man, en ſlaet u handen niet aen *Crœſus*. En nae deſe eerſte woorden, bleef hy daer nae altijdt ſpreken, gelijck *Herodotus* getuyght in 't 1. Boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorie, hy, die meerder als vijf jaren Stom geweeſt was, gelijck *Seneca* ſchrijft 3. *Contr.* 5.

(7) De *Maniere van leven* moet volgen de oorſaken, en is op haer plaetſe in ſoodanige ſieckten aengeweſen.

HET TWEEDE BOECK, VAN DE SIECKTEN DER BORST.

Het Eerſte Capittel.

1. *Gelegentheyt van de Borſt.*
2. *Strot.*
3. *Ribbe-vlies. Middelſchot.*
4. *Longen.*
5. *Herte. Herten-vlies.*
6. *Middel-rift.*

(1) NAE dat wy gehandelt hebben van de ſieckten, die in de eerſte en hooghſte holligheydt van 't menſchelijcke lichaem: te weten, het Hooft, vallen, ſoo brenght ons nu het vervolgh tot de beſchrijvinge der gebreken, waer mede de tweede gequelt is: te weten, de Borſt, de welcke begindt boven aen de Keel, en eyndight onder aen het ſwaerdtachtigh Krake-been, ſoo datſe recht in de midden is tuſſchen het Hooft, en den Buyck. Wy ſullen hier alleen beſchrijven 't gene tot ons oogenmerck dient, en maer de t'ſamen-treckingh, en 't gebruyck aenwijſen der deelen, van welckers ſieckten wy voor hebben te ſpreken; als daer zijn de *Strot-ader*, *Ribbe-vlies*, *Longen*, *Hert*, *Middel-rift*.

(2) Alle de dieren, die ſonder Longen zijn, gelijck Viſſchen, en die geen volkomen ſtem en hebben, zijn oock ſonder HALS, die daerom inſonderheydt ſchijnt gemaeckt te zijn voor het geluyt. Hier toe ſtreckt de STROT-PIJP, ofte LUCHT-ADER, de welcke als een lange pijp de lucht door den hals in de *Longen* brenght. Beſtaet inſonderheyt uyt Kraeck-been, als tot de ſtem bequaemſt zijnde, en dat ringhs-gewijs, voor ront, maer achter platachtigh, om den *Slock-derm*, aldaer voor-by gaende, niet te perſſen ofte te benaeuwen. Het bovenſte wert *Lareynx*, ofte STROTTEN-HOOFT genoemt, en daelt van daer pijps-gewijs in de Longen, alwaer ſy eerſt in twee tacken, rechter en ſlincker geſcheyden, en dan door de ſelvige in ontelbare pijpkens verdeelt wert. Het Strotten-hooft heeft een ſcheurtjen (*Glottis* in 't Griecks) door 't welcke de Lucht in komt, aen 't ſelfde ſtaet een klapjen (*Epiglottis* geſeyt) dat nedergedruckt wert, als de menſche eet ofte drinckt, (want anders ſoude het daer in ſchieten, het welck wy de averechſe keel noemen) anders alleen om den adem te ſcheppen, open ſtaende. Dit Strotten-hooft, is te ſamen gevoeght uyt vier Krake-beentjens, die ſoo aen malkanderen gevoeght zijn, dat het daer door gemackelijck uytgeſet, ofte ingetrocken, geopent ofte geſloten kan werden. Deſe beweginghe geſchiet door veerthien kleyne *Spierkens*, en die ontſteken zijnde maken een *Squynancye*.

(3) Gelijck de Herſſenen van de Pan beſchut werden door het dicke Breyn-vlies, ſoo werden de Longen tegens de Ribben bewaert door het RIBBE-VLIES, het welck oock uyt kleyne veſelen van het ſelve ſijnen oorſpronck neemt. Wert *Pleura* genaemt by de Griecken, en geeft ſijnen naem aen het gebreck *Pleuris*, zijnde een onſtekinge van het ſelfde Vlies. Het gebruyck van dit Vlies is, de geheele Borſt van binnen te bekleeden, en elck deel, op datſe te vaſter aen malkander ſouden verknocht blijven, een gemeen vlies mede te deelen.

Het Ribbe-vlies midden in de Borſt van beyde zijden tegen het Borſt-been verdubbelt, maeckt het *Mediaſtinum*, ofte MIDDELSCHOT. Het voornaemſte gebruyck van 't ſelvige is, de gedeelten des Borſts op te ſchorten en te veſtigen, op dat ſy in verſcheyden lichaems geſtalten niet en ſouden herwaerts en derwaerts ſlingeren. Belet oock dat de Longe aen d'eene zijde beſchadight zijnde ſulcks ſoo lichtelijck aen d'ander zijde niet ghewaer en wert, en dat de etter, die aen d'een zijde leyt niet door de geheele Borſt en vloeye.

(4) Onder het Ribbe-vlies vertoonen haer terſtondt

ſtondt de LONGEN, ſoo genoemt, gelijck de Heere *Plempius* meent, van Lucht vangen, als oock *Loſe*, om dat ſy niet alleen de Lucht in en halen, maer oock de brandende Herts onnuttigheden looſen. Het welck wel waerſchijnelijck is, alſoo met beyde namen op die maniere uyt-gebeelt ſouden werden haer tweederley gebruyck: te weten, in 't adem halen door de koele Lucht de hitte des Herten te verkoelen, en in 't uyt aeſſemen de roockachtige dampen uyt te looſen. Het weſen van de ſelvige is vooſch, en ſpongyachtigh, beſtaende in vier (waer by ſomtijdts een vijfde, doch kleynder, by komt) ſneden, op dat, als wy den rug buygen, de Longen niet en ſoude verdruckt, ofte geſcheurt werden. Sy zijn van buyten bekleet met een vlies, het welck heel doortochtigh is met kleyne gaetjens, waer door de drijvende vochtigheden in des Borſt ruymte, als oock de Etter in de Teeringe, en eenige Sweeringen, ingenomen werden, en dan door de Stroot-pijp, en den Mont uytgebracht.

(5) Het *Herte* ſwemt, en werdt hangende gehouden in een *Waterige vochtigheydt*, om door ſijn ſwaerte niet overlaſtigh te vallen, de welcke beſlooten is in een vaſt en dick *Vlies*, ſpruytende uyt het dicke endt van 't HERTE. Dit HERTENVLIES heeft de gedaente van een Pijn-appel, en hoe de Dieren ſtouter, en onvertſaeghder zijn, hoe ſy kleynder, en gedrongender hert hebben, daer in bloede, en ſachtaerdige een groot, en ſlap hert gevonden werdt. Het Hert heeft een gedrongen, en vaſt Vleeſch, om dat het geduerigh moet kloppen, en bewegen. Deſe beweeginghe beſtaet in uyt-breydingh en t'ſamentreckingh. In de t'ſamentreckingh ſent het uyt ſijn ſlincker holligheydt het Bloedt, en de levende Geeſten door de Slagh-aderen in 't geheele Lichaem, en ontfanght het grooſte wederom door de Aderen in de rechter holligheydt, en komt ſoo wederom door de Longen in de ſlincker, en in dit omgaen beſtaet ons leven, en als dat op-houdt, ſoo is 't met den Menſche gedaen.

(6) De Borſt werdt onder van den Buyck geſcheyden door het MIDDEL-RIFT, beſtaende uyt twee cirkelen, waer van den eenen, die in 't midden ſtaet, vlieſigh is, den anderen, die om den ſelvigen gaet, is geheel vleeſigh, gelijckt te ſamen gantſch wel een Rogh. Het is 't voornaemſte werck-tuygh van den adem vry te halen, in ſtercker werdt hy geholpen door de Borſt-ſpieren, en als hy noch geweldiger is, ſoo komen de Buyckſpieren hem mede te hulpe.

Het II. Capittel.

1. *Hoe licht de Menſche komt te ſticken,*
2. *Doch meeſt door Squynancye, Haer beſchrijvinge,*
3. *Oorſaken,*
4. *Onderſcheyt,*
5. *Teeckenen,*
6. *Voor-teeckenen,*
7. *Geneſinge,*
8. *Maniere van Leven.*

(1) HEt jammert my, en ick ben beſchaemt (ſeydt *Plinius* 7. 7.) als ick bedencke hoe ſlecht het ſtaet met het begin van de Menſche, en hoe leſch het gaet met ſijn leven. In het dragen kan hy verſuymt werden door den *ſtanck van een kaers*, die niet wel uyt-gedaen en is, daer nae licht omgebracht door den minſten beet van een ſlange, jae kan, gelijck de Poëet *Anacreon*, van een Rozijn, ofte een hayr, gelijck de Raets-heer *Fabius*, met de melck ingedroncken, ſticken. Soo verhaelt *Suetonius*, van *Druſius Pompeius*, het Soontjen des Keyſers *Claudius*, hoe het een peer om hoog werpende, en de ſelve in de mondt vangende, dan te diep inſchietende, daer van omgekomen is. *Godwin* ſchrijft van den Engelſchen Biſſchop *Quivil*, dat hy van een Syroop lickende, geſtickt is. Hier van zijn veele exempelen te ſien by *Schenck* in de 14. Aenmerckinge van ſijn Tweede Boeck.

(2) Maer niet en iſſer dat de Menſchen meerder ſtickt, en de Keel toetreckt, als het gebreckt, dat wy SQUYNANCYE heeten, nae den Grieckſchen naem *Synanche*. Waer mede al is 't, dat de Oude in 't gemeen verſtaen hebben alderhande pijn in de Keel, den aeſſem, en het door-ſwelgen belettende, ſoo beſtaet evenwel de *Squynancye* eygentlijck alleen in het opperſte van den Slockderm, en Strot, wiens opening ſy boven ſluyt, ſoo dat noch adem, noch ſpijſe (jae den dranck ſelve ſpringht den neus uyt) doortocht kan hebben, niet anders zijnde, als een onſtekinge van de kleyne Spieren, die de ſelve openingh nae de Longen en Maegh op en toe doen. Nae welcke gelijckeniſſe, ſeyt *Feſtus*, ſommige geſeyt werden een *Wijnige Squynancye* te hebben, de welcke van droncke drincken komen te ſticken. En die dat geſeyt heeft (ſchrijft *Scaliger* in *Caſtig.*) ſagh op 't gene yemant den voorſpraeck *Demoſthenes* nae gaf: te weten, dat hy een *Silvere Squynancye* hadde. Hier van wert by *Agellius*, 11. *Nat.* 9. en *Plutarchus*, in 't leven van den gemelden *Demoſthenes*, een kluchtige geſchiedeniſſe verhaelt, die wy hier ſullen bybrengen. Daer quamen eenige Geſanten van *Miletus* te *Athenen*, om hulp te verſoecken. Waer toe ſy eenige Voorſpraecken gebruyckten. Tegens de

ſelve

ſelve viel *Demoſthenes* hevigh in, voorgevende, dat de *Mileſyers* geen byſtant waerdigh en waren, en dat ſulcks het Gemeene beſte niet vordelijck en ſouden weſen. Als de ſaecke 's anderen daeghs weder-om te berdt moſte komen, ſoo hadde *Demoſthenes* ſijnen hals rontſom bewonden, ſeggende, dat hy met de *Squynancye* gequelt was, en derhalven de *Mileſyers* niet teghen-ſpreken en konde. Waer op een van 't volck riep, dat het een *Silvere Squynancye* was. *Demoſthenes* ſelve wilde ſulcks daer nae wel weten, ja hy ſchreef hem dattot eere toe. Want als hy een ſeker *Commediant* ghevraeght hadde, hoe veel loons hem van 't ſpel betaelt was, en dat den anderen antwoorden een *Talent*. Maer ick, ſeyde hy, hebbe meerder gekregen van ſwijgen. Op het ſelfde mocht hem onlanghs een in den Hage roemen, die nu eeuwigh ſwijght, doch voor niet.

(3) De *oorſaeck* van de Squynancye is een bloedige ſinckinghe die uyt de tackens van de Keel, en Strot-aderen ſchiet tuſſchen de ghemelte Spierkens, aldaer een onſtekinghe, ſpanninge, en benautheyt verweckende. Zijn de ſelve veel onderworpen de gene, die overvloedigh van bloet zijn, ſtercke Herſſenen hebben, en deſe plaetſche ſwack, waer door het een deel toeſent, en het ander niet quijt en kan werden.

De uytwendige oorſaken, zijn *nat*, en *regenachtigh weder*, *kout drincken* als men ſeer verhit is, een *graet* in de keel ſtekende, verdraeyen van de *Wervel-beenderen* in den hals, en al 't gene in 't laetſte voorgaende Boeck, Cap. 23. gheſeyt is, Sinckingen te konnen verwecken.

(4) In de Squynancye wert ghemeenlijck vierderley *Onderſcheyt* gemaeckt. 1. Wanneer de inwendighe Spieren van de Keel onſteken zijn, en van buyten en binnen ſich eenigh geſwel openbaert. 2. Wanneer de onſtekinge maer gaet over de uytterlijcke Keel-ſpieren, het geſwel ſich ſomtijts tot de Borſt verſpreydende. 3. Wanneer de inwendighe Strot-ſpieren onſteken zijn, en dat haer noch van buyten noch van binnen eenige verhevinge en openbaert, en de Siecken den adem niet en konnen halen, dan met eenen opgerechten hals. 4. Wanneer de uytwendighe ſpieren van de Strot onſteken, en datter van binnen in de Keel een gheſwel geſien wert. By welcke *Galenus* noch een vijfde voeght, wanneer de Wervel-beenderen in den Hals, door ſlaen, vallen, ofte ſinckinghen uyt het lidt gaen, en den Hals verdraeyen, en de Keel toeſtoppen.

(5) De *Squynancye* is licht *te kennen*, alſoo de gene, die aen de ſelfde vaſt zijn, niet ſwelgen, noch haren adem halen en konnen, met groote pijn, en benautheyt in de Keel, grooten brandt, ſpanning, en een geſtadige Coortſche, alles minder en meerder na de ſpieren, daer de ſieckte haer geſet heeft, gelijck terſtont ſal blijcken. De Squynancye, die uyt verdraeyen van Wervel-beenderen beſtaet, is te kennen aen de holligheyt die haer boven in den hals vertoont.

(6) Om tot de *Voor-teeckenen* te komen: Alſoo de menſche niet en kan leven ſonder Voedtſel, en Aemtocht, die beyde in de Squynancye belet werden, ſoo is de ſelvige met groot gevaer vermenght, en ſoo veel te meeder, hoeſe de Keel meerder klemt. De beſte is, in de welcke haer van buyten eenigh geſwel openbaert: maer is quaet als dat ſchielijck verdwijnt, dewijl het bloet wederom na binnen keerende, doet ſticken. Heeft oock minder gevaers, in de welcke het ſwelgen meerder belet wert, als het *Adem-halen*. Want de menſche kan ſonder ſpijſe en dranck noch lange tijdt leven, maer niet ſonder aeſſem, inſonderheyt wanneer daer een ſtercke Coortſch by is. De alderſwaerſte is, in de welcke van binnen, ofte buyten niet gheſien en wert, en ſoodanige is ghemeenlijck doodelijck, ſomtijts in eenige dagen, ghelijck ick meeſt geſien hebbe, ſomtijdts in 18. uuren, gelijck *Fernelius*, ofte 12. gelijck *Amatus*, ofte 10. gelijck *Braſavolus*, ghetuygen. *Heurnius* ſchrijft, yemant gheſien te hebben, die in eenen dagh aen een Squynancye ſtickten; jae ſulcks geſchiet wel, als *Hugo Senenſis* verhaelt, in een uure. En ſoodanige ſterven meeſt wel by haer ſinnen, en kloeck van herten, niet anders als die met een ſtrop gheworght werden. Soo verhaelt *Seneca* van een Sober man, die ſijn avontmael in vrolijckheyt gehouden hebbende, onvoorſiens de Squynancye op den hals kreegh, ſoo dat hy ſijnen adem naeulijcks tot den dagh konde halen, en na dat hy alles berecht hadde, gelijck yemant die gheſont, en wel te paſſe is, in ſeer weynigh uuren ſtorf. Den grooten velt-overſten *Maximiliaen*, Grave van Buren, als hem van *Andries van Weſel*, een geneeſ-meeſter van ſonderlinge gheleertheyt, en oordeel, de uure, en by nae het oogenblick van ſijn ſterven voorſeyt was, dede een groote maeltijdt bereyden, en al ſijn ſilver-werck op de tafel ſetten, en met ſijn vrienden daer aen ſittende, deelde het ſelve mildadelijck onder haer om, ſijn laetſte affſcheyt ſondereenighe ontroeringe van de ſelvighe nemende. Daer na hem te bedde begevende ſtorf op de eygen uure en oogenblick, dat *Veſalius* voorſeyt hadde, gelijck de Preſident *de Thou* beſchrijft in 't vijfde Boeck van ſijn Hiſtorie. De Raetſ-heer *Eſtienne Paſquier* verhaelt in 't 18. Boeck van ſijn Françoiſche brieven, hoe den vermaerden *Michel de Montaigne* een Squynancye kreegh, die hem drie dagen ſtom hiel, doch volkomen by ſijn ſinnen, ſoo dat hy alles ſchreef, dat hy wilde ſeggen, en voelende het eynde, badde hy op een kleyn brief-

ken ſijn huyſ-vrouw, de vrienden te doen haelen, om ſijn affcheyt te nemen, gelijck hy dede. De Squynancye, die uyt ontledinge van de *Wervel-beenderen* beſtaet, is ſwaerlijck te geneſen: maer gantſch ongeneeſlijck, indien, door onſtekinge, de Wervelen uyt haer plaetſch gelicht zijn, dewijl het ſwelgen, en aeſſemen dapper belet wert, en de onſtekinge het inſetten verhindert. Het is mede een doodelijck teecken, ſeyt *Hippocrates*, wanneer datter *Schuym* aen den mont komt: want het beteeckent de ſwaerſte benaeutheyt des Herten, en eenen grooten brant, waer door de vochtigheydt tot ſchuym-uytberſt. Hy ſchrijft oock, dat de gene, die de Squynancye op de *Longen* ſlaet, binnen den ſevenden dagh ſterven, en die overkomende, datſe dan etterigh werden. Want als de Onſtekingh van binnen doorſweert, ſoo en voelen de ſiecken geen pijn meer in de keel, halen beter aeſſem, en konnen lichter ſwelgen, ſoo datſe meenen geneſen te weſen. Jae ſy zijn de Squynancye wel quijt, maer verandert zijnde, in geen minder Sieckte. Want de etterige en brandende vochtigheydt vallende door de ſtrot in de Longe, verweckt aldaer een onſteeckinge, *Peripneumonia* genoemt. De gemelde profeſſor *Heurnius* verhaelt van een ſterck krijghſman, die ſulcks gebeurt zijnde, de Genees-meeſters vraeghden; wat moet ſy nu hadden, dewijl al de pijn, en benaeutheyt uyt de keel was. Maer ſy antwoorden, dat het haer niet wel aen en ſtont. Hy liet even-wel twaelf eyeren koocken, die hy noch at: dan ſtorf den ſelfden dagh. Soodanige ſterven ten uytterſten op den ſevenden dagh: alſoo het geſwel in de Longe gemaeckt, dan meeſt doorbreeckt. Maer by aldienſe deſe daegen overkomen, ſoo maecken ſy aldaer vergaderingh van etter, die niet wel geſuyvert en kan werden, waer door ſy dan even-wel daer na moeten ſterven van de Tering.

(7) Dewijl de Squynancye is een onſtekinge van bloedt, en in ſoodanigen plaetſch alwaer het gevaer van te ſticken voor de deur ſtaet, ſoo ſal men terſtondt, en voor alle middelen, *Bloedt laten*, eerſt in den arm, en vry wat veel, indien de krachten ſulcks konnen verdragen. Daer op, ofte oock wel voor het laten (ſoo het gebreck dat uytſtel kan wachten) dient een ſtercke *Clyſteer* geſet, en dan een (ſonder vreeſe te hebben, gelijck ſommige in ſoo fellen ſieckte dwaeſlijck doen, dat de vochtigheden noch raeuw zijn) *Purgatye*, uyt afweeckſel van *Rhabarber*. Dan alſoo hier gemeenlijck ſoo veel niet door de keel en kan, ſoo laet ick, in gerſten water, ofte eenigh ander verkoelende, ſmelten een ſcrupel *Extract. Catholicum*, het welck maer een lepel vol nats en maeckt. Ondertuſſchen ſal men een Spoel-water bereyden van *Ende-kroos* in ſoete Wey gekoockt, en daer wat *Sal prunelle* in-geſmolten. Daer nae oock de *Aderen onder de tonge* openen: en dat noch niet helpende, twee drie *geſcherfde koppen* ter zijde de keel en leeger ſetten. Waer in ick wonderbare baet gevonden hebbe. Tuſſchen beyde moet oock de keel van buyten geſtooft, en dan een pap daer op geleyt werden van ſoodanige genees-middelen, die verſachten, en doen verdwijnen, als *Heemſt-wortel*, Wortel van *Wilde wijngaert*, van *Lelyen*, *Semelen*, *Lijnſaet*, *Fœnugrieck*, *Vijgen*: *Album Græcum*, *Swaluwen* poeyer (ſtreckende door verborgen eygenſchap tot geneſinge van de Squynancye) *Camillen*, *Dil*, *Hoendervet*, en diergelijcke. Wanneer het Geſwel niet en verdwijnt, dan doorbreeckt, ſoo moet men wel wachten dat de Etter niet nae beneden en ſackt, maer met het hooft voor over uyt-geſpoogen wert. Waer op dient de Sweringe geſuyvert met *Meede*, en daer nae, om te heelen, gheſtreecken met fijn geſtooten *Bolus*, *Myrrhe*, en *Wieroock* in ſoo veel *Syroop van gedrooghde Rooſen* gemengt, tot dat het de gelijvigheyt van een Salfken heeft.

Als het gene nu verhaelt is, noch niet helpen en wil, en dat de ſiecken gevaer loopt, om haeſt te ſullen ſticken, ſoo is al van ouden tijdt verſonnen by de Grieckſche, en Arabiſche Genees-meeſters een maniere om den *Strot* te *openen*. Dan alſoo ſy luyden in de maniere met malkander niet over een en komen (gelijck te ſien is by *Schenck*. 2. *Obſ*. 40. en *Aquapendens* 1. *Operat. Chir.* 43.) ſoo ſullen wy hier de beſte wijſe by-brengen. Men ſal een rechte ſchreef met inckt trecken recht in 't midden van de Strot van bovenen tot beneeden by na aen de holligheydt, en dan ſorghvuldigh met een vinger voelen nae het Strotten-hooft, en ſoo neder-gaen tot dat men komt aen den derden Ringh van den Strot, in korte Halſen, ofte den vierden, in langhe, om aldaer de openingh te maecken, niet dicht aen het Strotte-hooft, maer wat verder van de Onſteeckinghe. Aldus ghevonden zijnde de Vlieſighe plaetſch midden tuſſchen twee Ringen, de ſelvige moet mede met inckt in de breete geteeckent werden, daer nae de Huyt op-getrocken, en in de lenghte volgens de eerſte ſchreef door-geſneeden (want ſoo doende en werden geen Aderen, noch Zenuwen, noch Spieren gequetſt) ſoo dat de andere dwers ſchreef in 't midden van de opening blijft, de welcke oock ſoo lang moet weſen, datter een *Lançet*, in kan; en op de breete van een duym. Daer nae moet de Huyt, ofte met de vingers, ofte met een ſpatel van een geſcheyden werden, om de twee Spieren, die op de Strot leggen, en een witte ſchreef, die tuſſchen beyden is, voor den dagh te doen komen. Dan ſtaen deſe Spieren in de lenghte van een te ſcheyden, ſoo dat het Strotten-hooft geſien werdt. Het welck

welck ſich openbarende, ſoo ſal men een dwerſſe ſnede geven tuſſchen de twee gemelde Ringen, en het *Lançet* tot in de holligheydt (het welck men merckt door den wint, die uyt de wonde komt) la-ten ingaen. Daer nae ſal men een looden pijpjen op de groote van de openingh, en niet langer, als de Strot wijdt is, maer omgevleuckt, om daer niet in te ſchieten, in de wonde ſteken; en ſoo lange in laten, tot dat de vreeſe van ſticken over is. Ten laetſte, vernieuwende de wonde, ſoo het noodigh is, met ſcherven, ſal men de lippen vereenigen, en de openingh, na gewoonte, toe-heelen. Deſe ma-niere van geneſen is weynigh gebruyckelijck, om de vreeſe, die elck heeft, by aldien het niet wel en geluckte, daer over grooten ondanck, en qua-lijck ſpreken te ſullen moeten uyt ſtaen. Een Ita-liaenſch Genees-meeſter *Braſavolus* ſchrijft, dat hy met ſijn eygen handen, als een onervaren Heel-meeſter ſulcks niet en dorſte beſtaen, een openingh in de Strot gemaeckt heeft van yemandt die de doodt al op de lippen hadde; en dat het doen, en op veel andere reyſen, geluckelijck uyt-gevallen is.

(8) Wat eyndelijck de *Maniere van leven* belangt. De *Lucht* moet hier gematight zijn, ſonder in eeni-ge hoedanigheyt uyt te ſteken. De ſiecke dient te ſitten, ofte te leggen met een opgerecht lichaem, en in ſoodanige geſtalte, als hy voelt, dat den adem beſt door kan ſchieten. Van de *Spijſe* en valt hier niet veel te ſeggen, alſoo de ſelve niet gebruyckt en kan werden. Indien daer evenwel yet ſoude door willen, 't ſelfde kan weſen, *Room van door-geſlagen Gerſte*, met wat *Schapen*, ofte *Hoender-nat* gemenght. Men kan oock maken een *Wermoes van Beet*, *Lat-touw*, *Maluwe*, ofte diergelijcke. Den *Dranck* magh weſen *Kleyn Bier*, ofte *Gerſten-water*. Dan *Wijn*, en al 't gene Koortſche vermeerderen, ofte Sinckin-gen kan verwecken, moet gantſch geſchouwt wer-den. Maer indien datter niet met allen door de keel en kan, in ſoodanigen benaeuwde gelegentheydt moet men komen tot voedende *Clyſteeren*. En al is't, dat ſommige meenen, de ſelvige niet veel te beduy-den en hebben, ſoo kan ick evenwel verklaren, by my het tegendeel bevonden te zijn, in de gene, die eenige dagen het minſte niet en hadde konnen door krijgen, datſe door Clyſteeren van *Calfs-nat*, met *doyeren van Eyeren*, verſterckt en verquickt zijn, ge-lijckſe ſelver bekenden, en daer door oock alleen onderhouden wierden, tot dat de keel wederom, door bequame Genees-middelen, haer voorige, en behoorlijcke openingh kreegh. Want alſoo de Der-men mede een verteerende kracht hebben, indien *Vleeſch-nat*, ofte *Kandeel*, van de ſelve in een dunne gijl verandert wert, ſoo kan het noch eenigh voed-ſel voor ſekeren tijd aen den lichame aenbrengen, hoe-wel het ſelfde ſoo volkomen niet en voedt. Noch minder doet (daer men nochtans met de riemen moet roeyen, die men kan hebben) den *Reuck van heet Broodt*, en *geſooden*, ofte *gebraden Vleeſch*. En al is 't, dat wy voor een ſpreeck-woort hebben, *Hy is daer van gehardt, als of hy voor-by een backers deur ge-gaen hadde*, van yemant die noch honger heeft: ſoo leſen wy evenwel van *Democritus*, (gelijck in de Voor-reden van den *Schat der Geſontheyt* Cap. 4. ver-haelt is) dat hy al op ſijn ſterven leggende, noch eenige dagen in 't leven bleef door den *reuck* van heet broodt. Soo ſiet men oock Kocks, en andere die over de ſpijſe gaen, door den reuck, en damp ſoo vervult werden, dat ſy ſonder honger aen tafel komen. Alle beweginghe, veel ſlapen, als oock de ontroeringe des gemoedts zijn hier gantſch ſcha-delijck.

Het III. Capittel.

1. *Pleuris, ofte Zijde-pijn,*
2. *Sijne Oorſaken,*
3. *Onderſcheyt,*
4. *Teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van leven.*
8. *Vergaderingh van etter in de Borſt, en ontlaſtinge.*

(1) PLEURIS is een Onſteeckinghe van het Ribbe-vlies, *Pleura* genaemt, met groo-te pijn, (door ſpanningh, en reckingh van dat gevoeligh vlies). Koortſche, en korten aeſſem.

(2) Deſe onſtekinghe wert gelijck alle andere, (als wy oock in 't voorgaende Capittel van de Squynancye geſeydt hebben) *Veroorſaeckt* uyt een *Sinckinge*, van heet, en ſcherp bloedt, het welcke uyt de tackskens van de Borſt-aderen valt tuſſchen de Borſt-ſpieren, en het Ribbe-vlies. Hier toe helpt al 't geene, dat veel, ofte heet bloedt doet groeyen: gelijck het *Ophouwen van bloeden* uyt den neus, voor yemandt, die ſulcks gewendt is, van Speen, van Stonden; *het ſchielijck ſluyten van verou-derde*, en *loopende Sweeringen*. Nu waerom dat in ſoodanigen overvloedigheyt van bloedt het ſelfde juyſt op de Borſt vloeyt, en aldaer *Pleuris* verweckt; daer van is oorſaeck, de *ſwackigheyt* van die plaets, de welcke de toe-vloeyende vochtigheydt lichte-lijck ontfanght, en behoudt, het zy ſulcks van na-tueren is, ofte datter eenighe treckende hitte by komt, ofte oock door voorgaende pijn. Soo ſchrijft *Braſavolus*, dat hy *Alfonſus* de III. Hertogh van *Ferrara*, van pijn in de zijde geneſen hadde: maer dat hy daer na, ſoo langh als hy leefde, op de ſelfde plaets uyt de minſte oorſaeck pijn kreegh. Dit wert mede gevordert door al 't gene de vloeyingh nae de

zijde kan verwecken, als een *ſlach*, *ſtoot*, *val op de borſt*, *ſtercke oeffeninge*, *groote hitte*, het bloet te driſtigh makende, *felle Koude* het ſelve uytperſſende, *Sterken dranck*, ofte oock *Kouden dranck* (gelijck daer van *Canis Scaliger* ſtorf, als *Iovius* verhaelt) na dat men gantſch verhit en beſweet is, ofte dan oock in *Koude lucht* het lichaem te ontblooten.

(3) Het *Onderſcheyt* in de Zijde-pijn wert inſonderheyt genomen na de plaetſch, en oorſaeck. Wanneer de onſtekinge is in de Spieren, die tuſſchen, ofte buyten op de Ribben leggen, dat is van wegen de plaets een *Baſtaert-pleuris*: gelijck oock is van wegen de oorſaeck, wanneer een galachtigh bloet, maer kout en ſlijmerigh tegen het Ribbe-vlies geſoncken is, ofte dat aldaer eenige Winden vergadert zijn. Dan het *rechte Pleuris* noemen wy, als heet bloet het Ribbe-vlies onſteeckt, en aldaer groote pijn verweckt. Deſe pijn treckt oock ſomtijts om hoogh na de keel toe, ſomtijts om leegh na den buyck. En hier in beſtaet het onderſcheyt, waer op de Geneſinge verſcheydelijck moet aengeleyt werden.

(4) Dat het *rechte Pleuris* aen vijf *Teeckenen* te kennen is, daer in zijn al de Geneeſ-meeſters van alle tijden eenparigh van gevoelen geweeſt. 1. Pijn in de zijde met groote ſteeckte en ſpanninge, de welcke na boven, ofte beneden treckt, volgens het Vlies, dat de geheele borſt van binnen bekleet. 2. Geſtadige Coortſche, om dat de onſtekinge niet verre van 't herte en is. 3. Korten adem, dewijl de borſt, om de pijn, en den brant, haer ontſiet op te geven. 4. Een harde, en raſſe Pols, van wegen het ſpannen van het Ribbe-vlies, en ſlagh-ader, de welcke 't gene ſy niet ſeffens doen en kan, in meerder reyſen moet verhaeſten. 5. Hoeſt, door dien de nature, voelende en geprickelt zijnde door het gene haer in de weegh is, het ſelve ſoeckt uyt te ſmijten.

In een *Baſtaert Pleuris* is geen, ofte weynigh Coortſch, oock weynigh hoeſt, ten zy datter wat uyt het Hooft op de Borſt ſinckt. De Pols en is mede ſoo hart, noch ſoo gheſpannen niet, en de pijn veel minder, en haer ſoo verre niet verſpreydende, die oock, van buyten de Borſt gedruckt zijnde, vermeerdert. Het ſelfde heeft mede plaets in de winden; daer by komende, dat ſy geen ſtede en houden, maer lichtelijck van d'een plaets op d'ander vervliegen.

(5) Het zijn hier goede *Voor-teeckenen*, en dat de ſiecke wel door de ſieckte ſal geraken, als het lichaem wel ghedaen is, eenparigh warm en ſacht, als de pijn niet te benauwt en valt, den adem redelijck wel gaet, den dorſt niet te groot en is, water en kamergang wel af-ſchiet, en de ſluymen ſonder moeyelijckheyt opkomen, en de ſelve in weſen, en verwe wel geſtelt zijn.

In tegendeel en iſſer niet goets te verwachten in de gene, die een droogen hoeſt hebben, ofte weynigh en quade ſluymen opbrengen, groote onſtelteniſſe en benautheyt voelen, met een ongelijcke ongematigheyt: te weten, van binnen van brandt verſmachten, en van buyten kout zijn, niet en loſſen, van dorſt meenen te ſticken. Als daer by het water dun, en bleeck is, alſoo dan de gal na het onſteken deel getrocken wert, ofte de ſiecke raeſ kalt, ſulcks beteeckent het Middelrift mede onſteken te weſen; in ſoodanige gelegentheyt en iſſer niet veel anders te verwachten, dan de doodt.

(6) Dewijl het *rechte Pleuris* is een onſtekinghe door toevloeying van heet bloet, ſoo moet het gene, noch aen 't vloeyen is, verleyt, en dat alreede ingevloeyt is, gelooſt, en verdreven, als oock de pijn, indien ſy groot is, verſacht werden.

Soo drae als yemant het recht Pleuris ghewaer wert, dient hy terſtont te *Laten*, en vry veel, indien de krachten ſterck zijn; anders mach hy dat in twee, ofte drie reyſen verdeelen. Daer is van alle tijden een grooten ſtrijdt geweeſt onder de Geneeſmeeſters, of men in den ſelfden arm, daer de pijn is, de Ader moet openen, ofte in den anderen. De ſcherpſinnige redenen, die aen beyde zijde bygebracht werden, ſouden alhier te langh vallen om te verhalen: derhalven ſal ick alleen ſeggen, nu in vijf-en-twintigh jaren, dat ick de Geneeſ-konſte oeffene, bevonden te hebben, dat het Laten aen de pijnelijcke zijde beſt is, en de pijne bequamelijck verlicht. Het ſelfde beveſtight oock de ſeer ervare *Platerus*, niet alleen van wegen de rechte der Aderen, maer om dat in 't *Pleuris* de Aderen in de pijnelijcke zijde meerder vervult zijn, als die van de gheſonde zijnde. Daer komt noch by, dat het Pleuris zijnde een felle en hevige ſieckte, en die terſtont toe-neemt, gantſch geen uytſtel en kan lijden, noch wachten tot dat het bloet *gherevelleert*, ofte van verde ghetrocken wert: maer vereyſcht, dat de onſtekinge mach lucht krijghen, en het bloet, datter ontrent is, ten eerſten mach verminderen. Hier en behoeft men mede op geen tijdt te letten, maer, al was het midden in den nacht, ſoo moet men de Ader in den arm openen; ſelfs oock al waren Stonden, Speen, ofte yet anders opgeſtopt. Want dat ſwaerſt is, gelijck het ſpreeckwoort ſeyt, moet meeſt wegen. En het Pleuris (het welck om ſijn hevigheyt, en gevaer geen uytſtel en kan lijden) geneſen zijnde, ſoo magh het ander, dat wel ſoo langh wachten kan, bequamelijck geholpen werden. Na het Laten (het welck de eerſte reys niet helpende, nae eenighe uuren, ofte des anderen daeghs wel wederom mach gedaen werden) ſal de ſiecke een dranck ghebruycken van de Geneeſ-middelen, die de ſluymen op doen brenghen, de borſt verſachten, en den

brandt

brandt wat verkoelen, gelijck de ſelve beſchreven zijn in 't 4. Boeck, en 12. Capittel van 't Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*. Hier toe hebben de *Koren-rooſen* een ſonderlinge eygenſchap, uyt welckers ſap een Syroop in de Winckels bereydt ſtaet, van de welcke 2 oncen bequamelijck ghemengt werden onder 1 pint van 't gemelde affietſel; ofte oock onder *Gerſte-water* (voor daegſche dranck, in plaetſe van Bier) met ſeer weynighe droppelen *Olye van Swavel*. Tot den ſelfden eynde magh men de ſelfde Syroop licken, doch niet veel alleen, maer met *Syroop van Soet-hout*, ofte diergelijcke vermengt: alſoo ick bevonden hebbe, dat de ſelfde, te veel gebruyckt zijnde, de fluymen niet alleen te dick maeckt, maer oock het opkomen belet. Ondertuſſchen (indien het lichaem niet al te ſeer met bloedt overlaſt en is: want dan ſoude de onſtekinge door meerder toevloeyingh vermeerderen) ſal men de zijde, ſoo om de ſpannende pijn te verſachten, als een deel van de ſinckingh te doen verdwijnen, *ſtooven* met wolle lappen werm ghemaeckt in een afſietſel van de aengewefen Droogen, daer by zijnde eenige verſachtende, gelijck *Heemſt-wortel, Maluwe, Glas-kruyt, Camille-bloemen*; en dat dickwils een half uur nae malkanderen gedaen zijnde, wederom ſoo langh ophouden, ſonder de zijde tuſſchen beyde (gelijck de gewoonte is) met eenige Salven, ofte Olien te beſtrijcken; alſoo de ſelve wel door hare vettigheyt verſachten, maer oock het uytwaeſſemen van de onſtekinge (waer toe wy de Stoovingen mede gebruycken) door het ſtoppen van de onſienlijcke gaetjens in de huydt, beletten. Dan hier dient wel waergenomen, dat indien men bevint, dat de pijn door het Stooven toeneemt, ofte niet en vermindert, het ſelve laet blijven; alſoo het anders ſoude ſchade doen. En is eygentlijck bequamer middel voor het Baſtaert-pleuris, inſonderheyt uyt winden ontſtaende (in welcke gelegentheydt het Laten ſchadelijck is) als in 't rechte. Dan hier te lande is de ander veel gemeender, ſoo dat de Stoovingen ſelden te onpas komen. Wat belanght de *Purgatien*; ſtercke zijn gantſch ondienſtig, uyt oorſaeck dat ſy het ontſtelde lichaem noch meerder ſouden ontſtellen, en wel lichtelijck nieuwe Sinckingen verwecken. Maer de gene, die hart-lijvigh zijn, mogen ſachtelijck gheſuyvert werden, met *Manna, Diacatholicum, Syroop van Rooſen met Rhabarber*, het weeckſel van wat *Rhabarber* in *Pruym-ſap*, ofte diergelijcke, beſchreven in 't 7. Cap. van 't gemelde Deel.

(7) Om hier mede wat by te voegen van de *Maniere van leven*: De *Lucht* moet hier gematight weſen, niet te heet, ofte te kout; en alſoo in alle hevige ſieckten weynigh *gegeten* dient, ſoo en valt hier geen bekommeringh om veel gereedt te maecken. De Oude hebben evenwel al te ſoober gegaen, het welck het volck van ons landt niet en ſoude dienen. Derhalven mogen ſy wel voor eerſt ghebruycken *Schapen*, ofte *Hoender-nat* niet ofte ſeer weynigh gezouten zijnde, daer onder geroert twee drie lepels *Room van door-geſlagen Gerſte*, het welck niet alleen aengenaem van ſmaeck en is, maer oock verkoelende, vochtigh makende, en ſlibberigh, waer door het de fluymen doet opgeven. Daer onder konnen mede gedaen werden (wanneer de hitte ſulcks vereyſcht) de *vier groote verkoelende Zaden* geſtampt. Dan de groote ſteeckten, en Koortſche beletten wel een luſt tot eten. Soo ſchrijft *Krantſius* 2. *Sax*. 20. Dat de Keyſer, en Koningh *Charlemagne* in een hevige Koortſche verviel, waer op een *Pleuris* volgde, en dat hy niet etende, en ſeer weynigh drinckende op den ſevenden dagh, nae dat hy gelegen was, quam te ſterven. Dan hy was al een en t'ſeventigh jaren oudt. In 't verminderen, en afnemen van de ſieckte, mogen ſy wel tot *Panade Eyeren*, en vaſter ſpijſe allenghskens komen. Haren dranck ſal weſen *Gerſte-water* met *Rozijnen*, en een weynigh *Soethout* gekoockt: dan dient wat werm gemaeckt, om de fluymen niet tegen te houden. De Wijn is hier fenijn: en daerom dient hy gantſch geſchouwt. Al dat door ſijn ſcherpte, zoutigheyt ofte treckinge, de keel kan raeuw maken, is hier ſeer ſchadelijck: alſoo dickwils bevonden is, dat de gene, die het *Pleuris* hadden, door eten van *Salaet*, ofte *Zoute-viſch*, ofte oock veel *kout Water* te drincken, om hals gekomen zijn. Alle *Bewegingе*, ſelfs oock het ſpreken is ondienſtigh: als mede het *Slapen*, inſonderheyt na het *Laten*, wanneer de ſiecke (om geen nieuwe Sinckinge, en dien volgende, meerder pijn te verwecken) met gewelt moet wacker gehouden werden. Ja ſoo lange de pijn niet aen 't minderen en is, dient 'er weynigh geſlapen, alſoo den ſlaep alles tegen houdt, behalven het ſweet. Waerom het een groove misſlagh is gelijck ſommige doen, nae de beſchrijvinge van onervaren *Genees-meeſters*, in deſe gelegentheyt in te geven *Amandel-melck* met *Syroop van Bollen*.

(8) Het gebeurt ſomtijdts, dat het *Pleuris*, als oock de *Squynancye* door de verhaelde Genees-middelen niet en wil vergaen, maer ſweert, en van binnen door breeckt, het welck een vergaderingh van *Etter* in de Borſt maeckt *Empyema* genoemt: met een huyveringe over al de leden, in plaetſe, van bloedige etterige fluymen ophoeſten, en daer nae holle oogen, roode wangen, het welcke gemeenlijck met een uyt teeringe beſloten wert. Dan ſoo de krachten, en d'andere teeckenen noch eenige hope geven, ſoo magh men een openinge maken, onder in de Borſt, tuſſchen de vijfde en ſeſte Ribbe, het welck wy breeder beſchrijven in 't Tweede Deel, 4. Boeck, en 3. Cap. van de *Heel-konſte*.

De Grieckſche Voor-ſpraeck *Demoſthenes* ſchrijft

tegen *Conon.* aen dit gebreck vaſt te zijn gheweeſt. Ick hadde geſtadigh Koortſchen (ſeydt hy) met dappere en ſchrickelijcke pijn door 't geheele lichaem, maer inſonderheydt in de zijde, en den buyck, ende en konde gantſch niet eten. Ick aldus van de pijne overvallen, en buyten hope zijnde, ten ware (gelijck de *Genees-meeſter* verklaerde, daer van ſelfs geen groote *Bloedt-looſinge* op gekomen en was, ſoude van een *Empyema*, ofte Etter-ſpouwen moeten vergaen hebben, het welck het Bloedt-looſen nu voor-gekomen heeft. Deſe ſcheydingh van het *Pleuris* is minder te verwonderen als de gene, die verhaelt wert van *Valleriola* 1. *Obſ.* 4. alwaer hy ſchrijft van een Joncker van twintigh jaren, die al in doodts noode zijnde op den veerthienden dagh een Loop kreegh die eenige dagen aen hiel, en hem van het *Pleuris* volkomentlijck genas.

Het IV. Capittel.

1. *Heeſheyt.*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) DE Lucht-ader zijnde ten deele vleeſigh, om den adem in, en uyt te halen, ten deele Kraeck-beenigh, om de ſtemme wel te doen klincken, ſoo moeten beyde daer toe in haer gematigheyt gehouden werden, en ſulcks miſſende, wert de ſpraeck beſchadight, 't gene wy gemeenlijck Heeſheyt noemen.

(2) De uyterlijcke *Oorſaken*, die de Lucht-ader, ofte de keel Heeſch maken, zijn *ſchrale Lucht*, en *Noortſche Winden*, eenige *ſcherpe Dampen*, *Roock*, ofte *Stof*, dat men met de lucht in treckt, *langh*, en *hevigh Spreken*, voornamelijck *Singen*, en *Schreeuwen*, het eten van *Noten*, inſonderheyt die niet meerder ſchellen, als mede van *Garſtigen Olie*, van *ſcherpe ſuere Spijſe* en *Dranck*.

Inwendigh wert de Heeſheyt veroorſaeckt door *zoute* en *ſcherpe Sinckingen*, uyt het hooft vallende, ofte ſoodanige *Dampen*, van onderen op komende, als oock quaet-aerdige, gelijck in de Pocken.

(3) De Heeſche ſtemme brenght haer eygen *Teecken* by: gelijck oock de oorſaken, als nu meermalen is aengeweſen.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] De Heeſheyt van uyterlijcke oorſaken vergaet lichtelijck: te weten, als ſy verſch gekomen is: maer de gene, die verjaert is, en lijdt naeuwlijcks eenige geneſinge. Jae *Gordonius* ſtelt die van een jaer gantſch ongeneeſlijck.

(5) De *Geneſinge* verandert nae de oorſaken. Die van Sinckinge voort komt, en kan niet geneſen werden, voor dat de Sinckinge (te ſien in 't Tweede Deel, 1. Boeck, op 't 23. Capittel, van den *Schat der Ongeſontheyt*) wech genomen is. Daer op magh men gorgelen met *kleyn Bier*, daer een weynigh *rooden Bolus* onder vermenght is, en dan komen tot de keel verſachtende, die wy terſtont ſullen verhalen. Wanneer de Heeſheydt veroorſaeckt werdt door ſcherpe dampen, ofte oock quaet-aerdige, die opgevende ſtoffe, dient dan voor eerſt wech genomen, volgens het deel, ofte ſieckte, daer uyt ſy van daen komen. Ondertuſſchen ſal men in deſe, als in andere Heeſheyt licken *Syroop van Iujuben*, *van Soethout*, ofte *Olie van ſoete Amandelen* verſch ſonder vuur geperſt, en met witte *Suycker-Candy* vermenght: in de mont laten ſmelten *Drol-ſuycker*, *verſſche Boter*, *Sap van Soet-hout* (ofte *Soet-hout* ſelve knaeuwen) oock de *Hoeſt-koeckskens*, in 't volgende Capittel te beſchrijven.

Ick ſal hier by voegen uyt het nutte by-voegſel, dat Dr. *Iooſt van Ravelingen* geſtelt heeft op 't Kruytboeck van *Rembert Dodoens* noopende ſeker kruydt, dat in ons landt aen alle wegen in 't wildt waſt, de Moſtaert in bladeren en bloemen niet qualijck gelijckende. De bladeren, ſchrijft hy, van *Eryſimum* (ſoo is de naem van 't kruydt, als oock *Irio*) zijn goet tegen de Heeſheyt, hoe oudt, en onverwinnelijck die magh weſen. Want dit kruydt heeft een middelmatige dunne, en fijne door-ſnijdende ſtoffe, gemenght met vochte ſuyverende deelen, waer door de groove taeye ſlijmerige vochtigheden geſcheyden werden ſonder groote verhittinge, ofte drooginge, en van een verdeelt zijnde (om eenige windigheydt die daer mede gemenght is) ſonder grooten arbeydt uyt de Borſt gebracht werden, en geſuyvert, als *Dodonæus* van het zaet oock te kennen „geeft. Ick weet, ſeyt *Lobel*, Heeſche Sangers, en „ſoo wel jonge, als oude, die by-kans ſtemme, en „aeſſem verloren hadden, en op korten tijdt een „klinckende heldere ſtemme weder gekregen heb„ben door hulpe van dit kruyt. Hy beſchrijft oock een *Syroop van Eryſimum* gemaeckt, waer mede hy geneſen heeft ettelijcke, die veel jaren langh heel Heeſch geweeſt waren: te weten, het groen kruydt ſelve ſtootende, en van dat ſap, met andere daer toe dienende dingen, nae de konſt een Syroop bereydende. Ick hebbe de ſelvige mede dickwils ghebruyckt, en ſeer goet bevonden, doch niet in verouderde, ofte alderhande Heeſheyt, dewijl het kruyt in aert, en gematigheyt ſoo wel, als in gelijckeniſſe treckt nae den Moſtaert. Hy getuyght evenwel in ſijnen Kruydt-boeck, een Dochter van een thienjarige Heeſheyt daer mede geholpen te hebben.

(6) Tot *Maniere van leven* dienen geſchouwt de uyterlijcke oorſaken hier voor verhaelt, als mede

Salaet,

Salaet, en al waer Azijn en Peper by is: maer gebruyckt verſachtende ſpijſe, en dranck, gelijck *Eyeren*, *Weren*, ofte *Kalfs-nat* ongezouten, *Melck*, *Gerſte-water*, *Amandel-melck*, *door-geſlagen Gerſte*, en diergelijcke.

Het V. Capittel.

1. *Hoeſt, ſijn Eygenſchap.*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) GElijck alle dieren door ingeboren aert gegeven zijn om 't gene ſy vernemen ſchadelijck te weſen, van haer af te weeren: even-eens doen oock de deelen onſes lichaems. Alſoo *ontlaſten* haer de *Herſſenen* door het *Nieſſen*, de *Maegh* door het *Braken*, de *Borſt* door het *Hoeſten*. Het tweede en ſchijnt ſoo natuerlijck niet te weſen; maer van het eerſte, en laetſte ſeyt *Galenus*, dat den opperſten Schepper tweederhande beweginge in de dieren geſtelt heeft, om 't gene haer tegen is, uyt te ſmijten: te weten, *Nieſſen*, en *Hoeſten*. Alle dieren en Hoeſten evenwel niet, onder welcke zijn de Oſſen, om datſe, als *Ariſtoteles* leert, haer vochtigheden uyt quijlen. Soo beſchrijven wy dan den Hoeſt te zijn een raſſe beweginge van de Longe, de welcke door yet, dat haer moeyelijck valt, geprickelt zijnde, 't ſelve ſoeckt uyt te werpen, daer toe tot hulpe treckende de Spieren van de Borſt, en 't Middel-rift. Doch alſoo de Longen geen, ofte weynigh gevoelen hebben, ſoo wert den Hoeſt alleen verweckt, als het velleken komt te beſchadighen, dat de Strot-pijp, en hare tacken door de Longen verſpreyt, van binnen bekleedt, en van ſoo ſcherp gevoelen is, dat het oock 't minſte, van 't geene de Longen raeckt, ofte in de Stroot-pijp ſchiet, terſtont gewaer wert, en alſoo, om 't ſelve uyt te ſmijten, Hoeſt verweckt.

(2) De naeſte, en algemeene *Oorſaeck*, is, al 't gene het ghemelde velleken der Longe, en Strot-pijp beſchadigen, en tot uyt-hoeſten verwecken kan. Sulcks doet ſomtijdts *Hitte*, gelijck door lang verblijven in de Son, veel *Peper*, ofte diergelijcke te eten, *Brandende Koortſchen*: maer meeſt *Koude*, als *koude Lucht*, *Kouwt*, ofte *Zneeu-water drincken*, ofte anderen dranck, die door *Ys*, ofte *Zneeuw* verkouwt is. Inſonderheydt vermagh de *Koude* ſeer veel, wanneer ſy met *Drooghte* vermenght is. Want daer door wert de Borſt geheel ſchrael, gelijck men verneemt, als de *Winden* laugh uyt het *Noorden* waeyen. De *Vochtige ongematigheyt* meent *Iacchinus* hier geen moeyelijckheyt te baren, als de welcke van verſachtenden aerdt is, 't en zy dat ſy ſoo ongelijck aen-komt, en dan kanſe mede een kleyn kuchjen verwecken. Deſe onghematigheydt is ſomtijdts ſonder, maer meeſtendeel met ſtoffe. Hier benevens doen noch hoeſten *Roock*, *Stof van Kalck*, en *Steen*, *Garſtige-nooten*, *hart Roepen*. Maer meeſtendeel yet datop de Longen valt, het zy datter eenige *Sinckingen* uyt de Herſſenen door de Strot-pijp ſacken, het zy datter yet onder het eten, ofte drincken, ofte lacchen, gelijck als in een verkeerde Keel ſchiet.

Hier op en ſoude miſſchien niet qualijck paſſen, te verdragen het verſchil, al van oudts (gelijck te ſien is by *Plato*, *Ariſtoteles*, *Plutarchus*, *Agellius*, en uyt de nieuwe, by *Rhodiginus*, *Fernelius*, *Laurentius*, *Sennertus*) tuſſchen de Geleerden ontſtaen, of den Dranck mede in 't drincken nae de Longe gaet. Om hier niet in 't breed de redenen van weder-zijde by te brengen, ſoo ſal genoegh zijn vaſt te ſtellen, dat het meeſte nat van Dranck, en diergelijcke, meeſt door den Slock-derm, nae de Maegh gaet, maer dat niet-te-min oock eenige vochtigheydt door de Strot-ader in de Longen ſijpt, als daer mede noodigh zijnde, en dat het Klapjen, het welck op het Strotten-hooft ſtaet, aldaer niet geſtelt en is, om het ſelfde ſoo vaſt te ſluyten, datter gantſch geene vochtigheydt voor-by en ſoude ſacken, maer om datter niet harts, ofte te veel nats ſevens in ſoude ſchieten: het welck terſtont doet hoeſten, en ſomtijdts wel ſticken gelijck boven in 't Teede Deel, Boeck, en Cap. van den *Schat der Ongeſontheydt* van de *Squynancye* verhaelt is. En daer van en is geen noot, wanneer een weynigh van het nat, door het Klapjen tegen-gehouden zijnde, allenckskens langs de kanten van de Strot-pijp tot in de Longen ſijpt.

Nu zijnder noch andere oorſaecken die het Hoeſten verwecken: In de Borſt, wanneer de Longen geprickelt werden door *Pleuris*, *Onſtekinge*, verborgen *Geſwel*, daer etter in vergadert is, *Bloedt-ſpouwen*, *Teeringe*, en diergelijcke: Buyten de Borſt, als de *Lever*, *Milt*, *Maegh geſwollen* ofte *onſteken* zijnde tegen het Middel-rift drucken, en eenighe quade, ofte ſcherpe Dampen (gelijck in 't Water, en Gelefucht) de Longe mede deelen.

(3) Al is 't, dat den Hoeſt, gelijck *Ariſtoteles* wel ſeyt, een yegelijck door ſien en hooren kenbaer is, ſoo en vallen even-wel de *Ken-teeckenen* der oorſaken, waer nae de Geneſinge geſtiert moet werden, voor een yegelijck niet kenbaer, en dienen derhalven met onderſcheyt wel aengeweſen.

Wanneer den Hoeſt veroorſaeckt uyt Hitte, dan iſſer uytwendige ofte inwendige hitte voorgegaen; is ghemeenlijck maer een drooghe kuch, ende en over-komt niet, dan als men ſpreeckt. Soodanige zijn dorſtigh, en voelen baet by verkoelinghe. Haer Hooft en Borſt is root onſteken, en de Pols ſlaet

ſlaet ras. Gantſch tegen ſtrijdende teeckenen vertoonen haer in de koude ongematigheyt: te weten, geen dorſt, bleyck weſen, baet by wermte. De drooghte wert beteeckent door droogen hoeſt, en ſoodanige voorgaende oorſaken. De vochtigheyt is naeuwlijcks ſonder ſtoffe: te weten, Sinckingen, en als die oock by de gemelde ongematigheden zijn, daer van ſtaen de ken-teeckenen aengeweſen hier voor in 't Tweede Deel, 1. Boeck, en 23. Capittel van den *Schat der Ongeſontheyt*; gelijck oock op haer plaetſe, de gene, die door andere ſieckten, 't zy binnen, ofte buyten de Borſt, hoeſt verwecken. De uyterlijcke oorſaken toonen haer ſelven.

(4) Wat de *Voor-teeckenen* belanght. Den Hoeſt, die van ſinckingen verweckt wert, als van enckele ongematigheyt, en wanneer die lange duert, brengt van wegen ſterck ontroeren der Borſt, waer door eenige Aderen komen te berſten, als mede, dat de fluymen in de Longe bederven, en ſcherp werdende, haer teer vleeſch door-eten, eerſt *Bloedt ſpouwen*, waer op daer nae de *Teeringe* volght. Valt oock ſwaerder den Kinck-hoeſt in jonge kinderen, en die van Sinckingen in oude luyden, als andere, die in 't beſt van haer leven zijn. In de kinderen, om dat hy haer den adem, en 't ſlapen belet, en dickwils doet ſcheuren. In oude luyden, om dat de fluymen in haer niet en rijpen, en hy derhalven gemeenlijck by-blijft. Den Hoeſt, die voort komt uyt yet dat van buyten in ſchiet, gaet over, als 't ſelve wech is, gelijck *Sennertus* verhaelt van yemant, die een Karſſe-ſteen door de averechtſe keel ingeſlickt hebbende, daer van drie weken langh by vlagen hoeſtede, tot hy ten laetſten, nae dat hy op een nacht een gantſche uur ſterck gehoeſt hadde, de Karſſeſteen uyt ſmeet. Quader is de gene, die door *Pleuris*, ofte *Bloedt-ſpouwen* komt, dewijl ſoodanighe ſieckten in haer ſelven beſwaerlijck zijn; als mede die door het *Water* veroorſaeckt wert, als niet alleen door gewichte, en menighte het Middel-ſchot benaeuwende, maer oock beteeckenende, het ſelve ſoo toegenomen te hebben, dat het niet konnende in den buyck alleen geberght werden, op ſtijght tot in de Borſt. Den Hoeſt, die door geſwollen Lever, Maegh, ofte Milt, veroorſaeckt, ſchickt hem nae de geneſinge van de ſelfde deelen.

(5) De rechte *Geneſinge* beſtaet hier mede in 't wech-nemen van de oorſaken: dan den Hoeſt valt wel ſomtijdts ſoo ſwaer, datter gevaer is van barſten der Aderen, ſcheurſel, miſdracht, ofte diergelijcke, en in ſulcken gevalle moet voor eerſt den ſelven verſacht werden door *Gomme Dragant*, en *van Arabien*, *zaet van Maluwe*, en *van Boom-wolle*, Suycker-koeckskens van *Heemſt-wortel*, *Soete-melck* daer *Heemſt-wortel* in geſooden is, met *Candy*, ofte *Drol-ſuycker geſoet*; *Door-geſlagen Gerſte*, *Olie van ſoete Amandelen*, verſch ſonder vuur geperſt, *Slijm van Queekeernen* met water van *Hoef-bladeren* uyt-getrocken; *Soet-hout*, ofte Drop, *Ongezoute Boter* met wat *Candy*, ofte *Drol-ſuycker*, ofte een lickingh van *Syroop van Iujuben*, van de welcke, als oock van alle de Hoeſt-middelen breeder te ſien is in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, en 12. Cap. van den *Schat der Ongeſontheydt*.

Maer als den Hoeſt nae de verſachtende niet en luyſtert, ſoo raden ſommige te komen tot de gene, die de ſcherpigheyt van 't gevoelen verdooven, gelijck *Syroop van Bollen*, verſſchen *Theriakel*, ofte *Mithridaet*, *Philonium*, *Romanum*, *Pillen van Honts-tonge*, *Laudanum*. Dan in deſe middelen, dient ſeer voorſichtigh gegaen: want ſouden den Hoeſt wel wat over doen gaen, maer de oorſaeck ſoo veel te vaſter ſetten. Derhalven dienen ſy weynigh ghebruyckt, en niet als in de uyterſte noodt; en dan noch gemenght, onder de gemelde verſachtende, gelijck *Syroop van Bollen*, onder die van *Iujuben*, van elcks even veel, ofte van de eerſte wat minder. Van de *Honts-tongh-pillen* zijn 3 à 5 aſen genoegh, en 2 à 3 van *Laudanum*, (ſiet in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, en 9. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt*,) van *Theriakel*, ofte *Mithridaet* een vierendeel loodts, van *Philonium* (te weten ſonder *Euphorbium*) een ſcrupel, de drie laetſte alleen in koude oorſaken, als die heet en ſcherp zijn: de eerſte in alle.

Wy komen nu tot het wech nemen van de oorſaken. Den Hoeſt uyt heete ongematigheyt, wert geholpen van binnen met *Syroop van Vyolen* te licken, en van buyten de Borſt met den *Olie van Vyolen* te ſmeeren: uyt koude, van binnen met *Honigh*, *Syroop van Hyſoop*, *van Venus-hayr*, *Soet-hout*, *Taback*, *Malrove*: met *Vygen* en *Saffraen* te beſigen: van buyten met *Olie van Camillen*, *van Wijn-ruyte*, *bitter Amandelen*, *Foelye*. De vochtigheyt wert verbetert door de laetſt verhaelde, en datter van buyten een heet ſacksken van *Zout*, met *Gerſt* in de pan gerooſt op de Borſt geleyt wert. De drooge Longen, en Keel werden vervochtight door geknaeuwt *Soet-hout*, *Rozijnen*, *Iujuben*, met *verkoelende Zaden*, *door-geſlagen Gerſte*, *Amandel-melck*, van buyten met *verſſche Boter*, ofte *Olie van ſoete Amandelen*. Dan het komt hier meeſt aen op een bequame maniere van leven, die wy terſtont ſullen aenwijſen.

Wanneer den Hoeſt door Sinckinghen voort komt, dan moeten de Sinckingen belet werden, gelijck in 't Tweede Deel, 1. Boeck, en 23. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* is aengeweſen, daer onder vermengende na gelegentheyt eenige van de nu verhaelde Hoeſt-middelen, altijdt lettende dat de fluymen niet te dun, ofte te dick en zijn. Want als ſy al te dun zijn, en konnen niet wel met Hoeſten op gebracht werden, door dienſe van de Geeſten met kracht opgeheven zijnde, van malkander ſcheyden, en ſoo wederom in de Longe vallen.

Maer

Maer veel ſwaerder vallenſe om op te brengen, die dick en taey zijn, als die door de Geeſten niet licht beweeght en konnen werden. Derhalven dienenſe in een matige geſtalte gebracht, door ſulcke middelen, als in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, en 12. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* zijn beſchreven.

(6) Wat nu de *Maniere van Leven* betreft: die van wegen *Hitte* Hoeſt, dient een *koele Lucht* te ſoecken, ofte indienſe alleſins van ſelfs te heet is, te verkoelen, gelijck in 't Tweede Deel, Cap. 1. van den *Schat der Geſontheydt* is aengeweſen. De ſpijſe moet mede verkoelende weſen, ofte geſtooft met *Endivye*, *Lattouw*, en diergelijcke: den dranck *Gerſte-water*, ofte *kleyn Bier*, maer gantſch geen Wijn. Soodanige moet hem oock wachten van veel ſpreken, roepen, ſtoornis, en in de Son te gaen wandelen. Wiens Hoeſt door *Koude* ongematigheydt verweckt wert, moet een *werme Lucht* hebben, *werme Spijſe* gebruycken, gelijck *Vleeſch*, doch niet daer Peper, ofte eenige ſcherpigheyt by is, drincken *Spaenſche Wijn*, *Baſtaert*, *Malvaſey*, ofte *Mede*, en tot leſten gerecht *Pingels*, en *Piſtaçyen*, het lichaem *matelijck Oeffenen*. In *Vochtige Longen* dient *Drooge Lucht*, gelijck die van Bergen, aen de Zee, en den Hey-kant: *drooge ſpijſe*, gelijck *gebraden Vleeſch*, inſonderheyt van *Vogelen*, als *Patrijſen*, *Snippen*, en diergelijcke: *Wijn*, daer *Hyſoop*, en *Alant-wortel* op geſtaen hebben. Hier valt noodigh meerder *Bewe-ginge des lichaems*, als oock der Longen met *veel Spreken*. De *Drooge ongematigheydt* vereyſcht *Vochtighe Lucht*, oock ſoodanige *Spijſe*, *Soete-melck*, *Slorp-eyeren*, *Kalf-vleeſch*, *Kuyckens*, *Rivier-viſch*, *Boſſe-krabben*, *Garnaet*, doch ſonder Azijn en Peper. Den dranck van *Gerſte-water* met wat *Rozijnen*, en *Soethout*, en behoeft niet ſpaerſaem te weſen. Hier is de *Slaep*; daer *ſtilte* gantſch dienſtigh.

De *Maniere van leven in Sinckingen*, is in 't meergemelde Tweede Deel, 1. Boeck, en 23. Capittel verhaelt.

Het VI. Capittel.

1. *Nootſakelijckheyt van het Adem-halen, en hoe 't ſelve geſchiet.*
2. *Aem-borſtigheyt, beſchrijvinge, en leger-plaets.*
3. *Oorſaken,*
4. *Ken-teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge in de Benaeutheyt,*
7. *buyten de ſelvige,*
8. *Maniere van Leven.*

(1) GElijck de vlamme, in Koppen, ofte een naeuwe plaetſe beſloten, en geen lucht krijgende, verdwijnt: even-eens gaet het met onſe natuerlijcke wermte, in de welcke het leven beſtaet, en als de ſelve niet geſtadigh koele lucht en ſchept, verſtickt, ofte wert geheel uytgebluſt. Hier van en wat lucht daer toe beſt is, ſtaet breeder te leſen op 't 1. Cap. van 't 2. Boeck in 't Eerſte Deel, als mede op 't 1. Cap. in 't Tweede Deel van den *Schat der Geſontheyt*.

Deſe ververſinge geſchiet door het Adem-halen, een werck ten deele zielijck, dat wy een wijle op konnen houden, ten deele natuerlijck, dat noodtſakelijck moet voort gaen, waer by de lucht door den mondt in de Longen, met het op-halen, en uyt-ſetten van de Borſt, in gehaelt werdt, en de roockachtige dampen met het in-halen van de Borſt uyt-gedreven werden, tot behoudeniſſe van de natuerlijcke wermte, en het maken van levendighe Geeſten.

Tot dit gebruyck van Adem-halen, wercken twee oorſaken: te weten, de Kracht die de Borſt beweeght, de welcke zijn de zielijcke Geeſten, uyt de Herſſenen door de Zenuwen in de Borſt-ſpieren, en Middel-rift ſchietende, als oock de Longen, die de lucht ontfangen, en de Strot-ader, die de wegh is, waer ſy door gaet, daer toe het eerſte ontfangen geſchiet in neus, mondt en keel.

(2) Hier uyt kan blijcken, dat door verſcheyde Oorſaken den Adem verhindert kan werden, ſelfs oock die buyten de Borſt zijn, gelijck in verſcheyde Hooft-ſieckten verhaelt is: dan wy ſullen hier alleen handelen van het ſwaerſte, by de Griecken *Aſthma*, en by ons gemeenlijck *Aem-borſtigheyt*, ofte *Engh-borſtigheyt* genaemt, waer door yemant, niet ſonder hygen, en reutelen, ſijnen Adem kan halen, jae veeltijdts niet als met gereckten, en uytgeſtreckten halſe, 't welck de Griecken *Orthopnœa* noemen, als of men ſeyde *Recht-aeſſemen*, en ſoodanige en konnen geenen Adem krijgen, ofte ſy moeten recht over-ende ſitten, en hygen nae den ſelven, gelijck de gene, die ſeer vermoeyt zijn.

Alle de Genees-meeſters ſtellen de leger-plaets van de Aem-borſtigheydt in de Longen: maer de Preſident *de Thou* verhaelt in 't 122. Boeck van ſijn Hiſtorie een exempel van 't Herte, het welck miſſchien ſoo ſeldſaem niet en ſoude ſchijnen, indien men meerder wercks maeckte, om alle Aem-borſtige nae haer doodt te openen. *Scombergen*, ſchrijft hy, is in ſijn koets geſtickt. Deſe was al langhen tijdt met Aem-borſtigheyt gequelt geweeſt, waer by met pooſen ſomtijdts quam een ſcherpe pijn voor 't Herte, en die krijgende, gutſde hem 't ſweet 't geheele lichaem uyt, ſoo ſeer verſwackende, dat hy ſcheen van ſijn ſelven te gaen. Maer gelijck hy was van een matige, en duldige natuere, als hy evenwel niet nae en liet dagelijcks op 't Hof te verſchijnen, ſoo maeckten hy de ſieckte by ſijn ſelven gewoon, en by de ſijne niet verdacht. Het lichaem, dat hy in 't leven vaſt, en ſterck gehadt hadde, geo-

opent zijnde, waren de Genees-meeſters, en Heel-meeſters verwondert, dat het vlieſch, en al het vleeſigh deel, het welck de ſlincker zijde van het Herte bedeckt, en tot geſtadige verluchtingh op, en neder gaet, door onmatige hitte, en milde maniere van leven (hy was een van de grooten in Vranckrijck, maer uyt Saxen geſproten) gantſch beenigh bevonden wierdt; ſoo dat het belette, den Adem wel te halen; het welck gelooft werde, ten laetſten oorſaeck geweeſt te zijn, om hem ſo ſchielijk te doen ſticken. Want hy was anders van ſeer geſonde gematigheyt; gelijck hy oock was in alle ſijn delen, en hem en hadde niet geſchort, als alleen dat hy dickwils van Aemborſtigheyt meende te ſticken.

(3) De naeſte *Oorſaeck* van deſe Aemborſtigheyt is een naeuwte van de pijpjens der Longen, verweckt van buyten door eenig raeuw Geſwel aen de ſlagh-aderen van de Longen gehecht, ofte door wanſchapenheyt en naeuwte van de Borſt, als mede van te over groote vettigheyt, waer door de aderen ſoo naeuw zijn, dat de weynigh Geeſten daer in zijnde lichtelijck geſtickt werden. Waerom *Hippocrates* wel geſeyt heeft, als van de Ondervindinge beveſtight werdende, dat de gene, die van naturen geheel ſwaerlijvigh zijn, niet ſoo lang en leven, als de magere. Van binnen veroorſaken deſe naeuwte, taeye en ſlijmerige vochtigheden, die de gemelde pijpjens verſtoppen, waer van oude luyden veeltijts onderhavigh zijn. Deſe Vochtigheden ofte hebben haren oorſpronck in de Longen ſelfs, ſeyt *Galenus* 3. *Aph.*31. te weten als ſy van eenige Ongematigheyt haer voedtſel niet wel en konnen verdouwen, ofte groeyen in 't geheele lichaem, en werden alſoo door de Aderen de Longen toegeſonden; maer ſacken meeſtendeel uyt het hooft, gelijck men bevint, dat de gene, die de Sinckingen onderworpen zijn, veeltijts met Aem-borſtigheyt gequelt werden.

Hier toe helpen uyterlijcke *Koude* en *Vochtige Lucht*, inſonderheyt miſtige, en daer een quaet-aerdigheyt by is. Te Babylonien (ſchrijft de Griecksche hiſtory-ſchrijver *Diodorus Siculus*, in ſijn 2. Boeck) is een Ader van een lijmige fonteyn, niet groot, maer wonder krachtig. Want ſy geeft uyt eenen ſwaren, en ſwavelagtigen damp, waer door alle de dieren, die daer ontrent komen, onvoorſiens en ſchielijck ſticken, het lichaem onſtekende, en opſwellende, inſonderheyt ontrent de Longen. Soo is mede den vermaerden ſchrijver der Natuerlijcke dingen, *Plinius* by den bergh *Veſuvius*, ofte *di Soma*, ontrent de ſtadt Napels, geſtickt door de grove, en ſwavelachtige dampen, die de aerde aldaer opgeeſt, gelijck wy breeder beſchreven hebben in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, op 't 17. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt*. Siet diergelijcke in 't Eerſte Deel van den *Schat der Geſontheyt* op 't Eerſte Cap. van 't 2. Boeck.

Als dit wat aenhout, ſoo verhart de taeye vochtigheyt tot ballekens, als hagel, die dan uytgehoeſt werden, gelijck eerſt van *Galenus* aengemerckt is, en den Italiaenſchen genees-meeſter *Saxonia* getuyght twee reyſen, ſulcks geſien te hebben; en by ons oock meermalen is bevonden. Dit Hagel langer ingehouden zijnde, wert ten laetſten tot Steen-kens gebacken, waer van behalven den ouden *Aretæus*, gewach maken uyt de jonge Genees-meeſters, den Italiaenſchen *Trincavellius*, en Dr. *Sebaſtiaen Egberſz*. Borgemeeſter van Amſtelredam, behalven noch verſcheyde andere ſo oude, als nieuwe, te ſien by *Schenck* in de 49. Aenmerckinge van ſijn Twede Boeck. De gemelde *Saxonia*, als oock de Françoiſche *Riolan* ſchrijven, dat de Menſch, als de Longe verdroogt, allencxkens uytteert, en *Saxonia* ſtelt die drooghte mede onder de oorſaken van Aemborſtigheyt, gelijck oock doen de Françoiſche *Hollerius*, en de Leytſche Profeſſor *Heurnius*, en ſulcks te recht, hoe-wel het tegen geſproken wert van den Spaenſchē *Pereda*.

(4) De *Ken-tekenen* van de Aem-borſtigheyt zijn niet alleen uyt de beſchrijvinge te mercken, maer ſelfs oock uyt horen en ſien, inſonderheyt wanneer den Adem niet alleen kort en gaet, maer oock, gelijck veeltijts gebeurt, reutelt. Dan tot geneſinge komt het aen op het onderſcheyden van de oorſaeck. Wanneer de ſelvige zijn dicke en taeye vochtigheden, en die allencxkens hare vergaderinge in de Longe gemaeckt hebben, dan begint den Adem allencxkens korter te werden, en die kortigheyt hout geſtadig aen; daer hy af en aengaet wanneer de ſtoffe uyt het Hooft, ofte elders van daen komt. En als de Herſſenen daer toe oorſaeck geven, als dan openbaren haer de tekenen van ſinckingen, beſchreven hier voor in 't Twede Deel, 1. Boeck en 23. Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt*. En die niet zijnde, ſo is genoeg af te nemen, dat de oorſaeck door de Aderen in de Longen vloeyt, en wanneer ſulcks uyt de Lever, ofte Milt ſijnen oorſpronck treckt, dat betonen geſwollen Benen, en bolligheyt in 't aengeſicht, en over 't geheele lichaem.

Als de Aemborſtigheydt veroorſaeckt door een raeuw Geſwel, dan valt den Adem van tijt tot tijt ſwaerder, ſonder yet uyt te ſpouwen, daer wert oock een ſwaerheyt ontrent de ſlag-aderen van de Longe gevoelt (gelijck ſulcks den Genees-meeſter *Antipatur* gebeurt is) ſonder geluyt, ofte reutelen.

Wanneer de Drooghte in gebreecke is, dan zijnder verdrogende oorſaken voor gegaen, waer op gevolght is, magerheyt over 't gantſche lichaem, en daer op werden gantſch geen ſluymen gelooft.

(5) [Belangende de *Voor-teeckenen*] de Aemborſtigheyt is ſoo gevaerlijck, dat ſy ſommige gaende en ſtaende onverſiens wech-ſleept, gelijck Dr. *Foreeſt* verhaelt mede gebeurt te zijn den Raets-heer Mr. *Adriaen Wentzen*, van Dordrecht, die hier van op ſtraet ſchielijck nederſtorte, en alſoo dood bleef.

In

In oude, en ſwacke luyden blijftſe, gemeenlijck by, tot de dood toe, gelijck oock in jonge Kinderen. Dewijl ick dit ſchrijve, ſoo heeft de Aemborſtigheyt een kint van acht jaren in twee dagen geſtickt, de Longen geopent zijnde, wert in de Pijpjens onder aen de Strot-pijp bevonden menighte van taey ſlijm, het wit ſtijfſel niet ongelijck, waer van ſommige al hartachtig was, het welck de gemelde pijpjens gantſch geſtopt hadde. Niet veel beter gaet het, als ſy aen-geerft is; ofte dat ſy voor de 14 jaer een bult gemaeckt heeft, om de naeute van de Borſt. Loopt mede groot gevaer, wanneer daer Koortſche by is, alſoo de ſelve de vochtigheden harder en drooger maeckt, en meerder adem van doen heeft.

(6) Wat de *Geneſinge* betreft: Dewijl de Aemborſtigheyt niet altijdt even quaet en is, maer haer tijden heeft, datſe lijdelijck, ofte gantſch beſwaert is, en de Siecken metſticken dreyght; ſoo dienen de Genees-middelen n'a de gelegentheyt verandert, en andere gebruyckt, als die groote benaeutheyt op den hals valt, andere, wanneer de ſelvige over is. Dit beſwaren komt uyt driederley oorſaken door het *bewegen van de ſtoffe* die in de pijpjens van de Longen te voren ſtil was, ofte door *nieuwe toevloeying*, waer toe ten derden oock helpen eenige *Winden*, ofte *Dampen*, van elders daer nae toe ſchietende. Die *Beweginge* werdt verweckt door *heete Lucht*, lang in de Son, ofte by het vuur te zijn, als meede uyt *Gramſchap*, (waer door ſommige in het toornigh uytvaren onvoorſiens komen te ſticken, ghelijck blijckt by eenighe exempelen, in 't Eerſte Deel en Boeck cap 8. van den *Schat der Geſontheyt* te leſen) en vorder alle hevige beweinghe van het gemoet en lichaem. Wert noch de *ſtoffe* vermeerdert door *Braſſen* en *ſuypen*, *Nat*, en *Miſtigh-weder*, *Zuyde-winden*, *grove*, en *wint achtige ſpijſe*, en *onklaren dranck*. Dit aldus zijnde, ſoo moet wel gelet werden, uyt welcke van deſe oorſaken de Aemborſtigheyt haren oorſpronck neemt. Want by aldien te voren geweeſt zijnde, door yet van buyten, als nu verhaelt is, beweeght, en geroert wert, ſoo en kan men niet beter doen, als den ſiecken ſtil houden, en alleen doen beſigen 't gene de beweegde vochtigheyt kan doen verdwijnen, ghelijck terſtont ſal beſchreeven werden. Maer alſſer andere plaetſchen daer yet nae toe ſenden, dan magh men, om nae beneeden te trecken, de Beenen ſterck wrijven, en binden, oock een ſtercke Pil, ofte Clyſteer ſetten. Men ſal oock het lichaem met den hals recht op tegens kuſſens ſtellen, om den Adem te rechter te laten gaen, niet te veel deckſel op de Borſt leggen, den Siecken een kamer geeven, daer de Lucht gematight, ofte een weynigh nae de koelte treckt, hem niet veel doen ſpreecken, noch veele beſoeckers by hem laten komen. Indien het lichaem geheel bloet-rijck was, ſoo ſoude men mogen komen tot *Ader-laten*; maer anders niet, alſoo het ſelfde ſeer weynigh, ofte niet en kan wech nemen van 't gene, in de Longen ſteeckt. Daer toe dienen verſachtende Middelen, en die een ſuyverende, en af-vegende kracht hebben, wijdt-loopigh beſchreven in 't 4. Boeck en 17. Cap. van 't Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*.

(7) Wanneer de grootſte benaeutheyt over is, dan moet men letten om de oorſaeck wech te nemen. Derhalven dienen voor eerſt de taeye fluymen, bereyt, loſch, en driftigh gemaeckt, door alſulcke Middelen, die in 't gemelde 17. Capittel N. 2. zijn aengeweſen, daer nae gelooft en af-geſet, door 't gene in 't Eerſte Deel en 4. Boeck op 't 7. Cap. N. 4. van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven is. En dit alles en moet niet ſterck, ofte ſevens, maer ſachtjens, en allencxkens in 't werck geſtelt werden, op dat door het ſterck af-ſetten, het dickſte niet en mocht over blijven, noch door het bereyden met al te heete droogen, de vochtigheyt niet en kome te verharden.

Het raeu geſwel, dat de Aemborſtigheyt ſoude mogen verwecken, is beſt in ſtilte te laten, alſoo het niet wel gebracht kan werden tot verdwijnen, en rijp gemaeckt door brekende, meeſt ongeneeslijck valt.

De drooghte wert verbetert door de middelen in 't laetſt voorgaende Capittel verhaelt.

(8) De *Maniere van leven*, alſoo de Aemborſtigheyt meeſt veroorſaeckt wert, uyt kouwt, en taey ſlijm, moet ſtrecken tot verwermen, en dun maken. Derhalven zijn hier dienſtigh een *heldere*, en *werme Lucht*, en oock *Spijſe*, en *Dranck* van den ſelfden aert, en de welcke met eenen vervochtigen kan, om de fluymen te beter op te doen komen. Hier is inſonderheyt bequaem het *ſap van een ouden Haen*, met wat *Hyſoop* geſtooft; inſonderheyt met *Saffraen*, het welck hier voor geſeyt is, de Ziele der Longen te weſen. Is mede dienſtigh een Huts-pot met *Ajuyn*; en *Soete-melck* met *Loock* op-gekoockt ofte daer in geſtooten, gelijck *Plinius* ſchrijft 20. *Nat.* 6. Voor *Dranck* kan ſtrecken *Bier*, daer *Hyſoop*, ofte andere Borſt-kruyden in geweeckt zijn, als oock *Mede*: ofte als'er Koortſche by is, *Gerſte-water*, met *gepelde Rozijnen*; en een weynigh *Soet-hout* op-gekoockt. Men behoeft hier geen dorſt te lijden, alſoo de fluymen daer door te ſeer verdrooghen, maer vry veel drincken, om de ſelve ſoo veel te lichter op te brengen, en liever tuſſchen tijde, als over maeltijdt, op dat de Maegh te ſeer geſpannen zijnde tegen het Middel-rift niet en kome te drucken. De *Slaep* moet matigh weſen, met het hooft, wat hoogh. De *Oeffeninge* mede matigh; en voor den eten. Stercke *Beweginge van Lichaem*, en *Gemoedt*, mitſgaders al 't gene wy onder de uyterlijcke oorſaken geſtelt hebben, moet geſchout werden.

 Het

Het VII. Capittel.

1. *Bloet-ſpouwen.*
2. *Oorſaken,*
3. *Haer Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) ALle loſing van Bloedt, behalven in de ſtonden, is tegens de nature gelijck *Galenus* wel ſeyt. Maer al is, dat het Bloet-ſpouwen uyt veele plaetſchen, gelijck hooft, keel, maegh, lever, milt, kan voort-komen: ſoo en ſullen wy even-wel alhier van geen ander handelen, als dat uyt de Borſt, en met hoeſten wert op-gebracht.

(2) Soodanigh Bloet-ſpouwen geſchiedt door eenige Aderen in de Borſt, ofte Longen, die ontſloten zijn. Van dit ontſluyten, ofte berſten der Aderen zijn *Oorſaken* uytwendigh, *Slaen, Stooten, Vallen*, (gelijck gebeurt is den Keyſer *Adrianus*, doen hy ter jacht rijdende hals, en ribben brack, volgens 't gene *Spartianus* verhaelt) als mede *Roepen*, en *Schreeuwen.* Soo heeft de vermaerde velt-overſte der Romeynen *L. Sylla*, met hevigheyt geweldigh roepende, en daer over de borſt verſeerende, ſijnen geeſt met bloet, en dreygementen vermengt, overghegheven, ghelijck *Valerius Maximus* van hem ſchrijft. Het ſelve getuygen de Grieckſche ſchrijvers *Polybius*, en *Plutarchus*, van den Koning *Antigonus*, ghelijck oock *Suidas* van den Keyſer *Valentinianus*. Werden meede de Aderkens geopent door groote *Hitte*, *Badt-ſtooven*, door *veel* en *heete ſpijſe* ofte *Dranck*, als oock dat de gheſtopte *Stonden* na de Borſt op-ſlaen, die dan uytghehoeſt werden. Inwendig openen ſomtijts de teere Aderkens, door-gegeten zijnde, van *Scherpe vochtigheden.*

(3) Het *Ken-teecken* dat het Bloet uyt de Borſt komt, is den Hoeſt; maer als het daer by ſeer ſchuymigh is, dat wert uyt de Longen opghebracht. Dan hier dient wel, gheler, of het Bloet recht uyt de Borſt komt, ofte dat het van andere plaetſchen daer nae toe wert geſonden. Indien de Neus korts te voren ghebloedt heeft, ofte yemant dat onderhavigh is, met voorgaende Hooft-pijn, ofte te voren Bloet uyt den mont quijt geworden is ſonder hoeſten, en't hoeſten daer na volgt, als dan mag men wel rekening maken, dat het Bloet uyt het Hooft op de Borſt geſackt is. Dat oock eenige pijn ofte ſpanningh ontrent de verhaelde deelen te voren gevoelt is, ofte de Stonden op-geſlagen zijn, en dat het Bloet niet alleen op-gehoeſt, maer oock uytgebraeckt wert, in ſulcken gevalle ſtaet wel te geſooven, dat het Bloedt van onderen op-komt, als niet alleen de Borſt, maer oock de Maegh meede gedeelt zijnde. Maer wanneer die Teeckenen niet geſpeurt en werden, en dat de gemelde uytwendige Oorſaken voor-gegaen zijn, dan veroorſaeckt het Bloedigh op-hoeſten uyt de Borſt ſelve.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*] alle Bloetſpouwen is gevaerlick en kan een Menſche om 't leven brengen, doch alder-meeſt wanneer het uyt de Longen, als het teerſte vleyſch hebbende; en als het niet met den eerſten geſtut wert, ſoo valt het ongeneeſlick, en verandert in Etter-ſpouwen, waer op dan Teringe, en ten laerſten de dood volght. Dit heeft de Poëet *Ovidius* wel geweten, als hy 1. *de Ponto* 4. aldus ſchrijft:

Cernis ut è molli ſanguis pulmone remiſſus,
Ad Stygias certo limite ducit aquas.

(5) De *Geneſinge* moet veranderen nae de verſcheydenheyt der Oorſaken. Als door Slaen, Stooten, Roepen, ofte diergelijcke, eenige Ader in de Borſt geopent is, ſoo dient het Bloet alleen op-gehouden, en de Ader ten eerſten geſloten, en by aldien het Lichaem bloet-rijck is, een Ader geopent in den Arm, en als het van onderen op-komt, in de Voet. Indien het Bloet onder andere Sinckingen uyt het Hooft valt, dan ſal men de Geneſinge tegens de ſinckingen in 't werck ſtellen, gelijck in 't Tweede Deel, 1 Boeck en 23 Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* verhaelt is, en ſo moet oock op d'andere Deelen, die daer toe de eerſte oorſaeck geven, gelet werden. Ondertuſſchen dient het Bloet verdickt, ſijn ſcherpigheyt benomen, en de geopende Ader geſloten. Dit doen *Wael-wortel*, *wortel van tormentilla*, *Weegh-bre-bladeren*, *Silver-kruyts Beurſkens-kruyt*, *Porçeleyn*, *Smack*, *Granaet-ſchellen*, *Eycke-bladeren*, *roode Roſen*, en diergelijcke, in water tot een Dranck gekoockt, en met de volgende Syropen verſoet. Soo kan men duſdanigh een Konſerfken maken, N. *Conſerf van Roſen*, twee onçen, *Bolus*, *wit ſtijfſel*, *Gomme van Arabyen*, van elcks een vierendeel loot, met *Syroop van Wael-wortel* gemengt, [tot een conſerf] en dickwils op de punt van een mes gebruycken. En indien den Hoeſt, door de cherpte der Vochtigheden te ſeer prickelt, daer onder vermengen ſoo veele *Syroop van Bollen*, en eenige avonden nae malkander door-ſlicken een vierendeel loot (in 't eerſte, verſche van drie vier maenden, daer nae vry ouder) *Theriakel* ofte *Mithridaet.* Daer nae alſſer veel geronnen Bloedt (het welck men uyt de beſwackthèyt kan gewaer werden) in de Borſt gebleven is, het ſelve ſal geſcheyden werden door wortels van *Mee-krappe*, en *Nardusſaet* in *Iopenbier* geſoden, ofte oock door het poeyer van beyde met wat *Ioopenbier*, daer by doende een weynigh *Oxymes*, ofte *ſyroop van Azyn.* Onſe Vrouwen ghebruycken hier toe, met goede baet *Mumia*, en *Spermaciti*, met wat *Roode wijn*, ofte *Ioopen-bier* werm gemaeckt. Hier is meede dienſtigh

ſtigh *Veneetſche Terbinthijn*, met een weynigh *Honigh*, ofte *Suycker* gemenght zijnde, voor een *Bolus* door-geſlickt, ofte met wat *Doyer van een Ey* gebroken, en een roemerken *Roode-wijn* in-gedroncken. Deſen raet is al gegeven by den ouden Poëet *Plautus*: in ſijn Bly-eynde-ſpel genaemt Koop-man,

—— *Jam dudum ſputo ſanguinem*,

Ch. *Reſinam ex melle Ægijptiam vorat, ſalvum ſe-cerus.*

(6) Een goede *Maniere van leven* vermach hier veel, derhalven ſtaet te verkieſen een gematigde *Lucht*, ofte die wat na de koelte, en drooghte treckt; de ſpijſe dient wat kleefachtigh en geneſſaem te weſen, gelijck *Soete Melck met witte Broodt*, *Rijſten-Bry*, *Bloeme Pap*, *Speck*, *Ionge Kaes*; maer geen *Boter*, noch yet daer veel *Soudt*, *Kruydt*, ofte *Azijn* by is; onder het vleeſch, is dat van *Kalveren* het beſte, en liever *Gebraden* als *Geſoden*; daer nae van *Schaapen*, *Conijnen*, *Kapoenen*, &c. onder de *Viſch* magh men in deſe gelegentheydt wel *Palingh* en *Ael* verkieſen. Den *Dranck* magh weſen beſteldt *Bier* ofte *Amandel Melck*, geen *Wijn*; hier is *Stilte* des lichaems en ge-moedts noodigh, meerder *Slapen* als *Waken*.

Het VIII. Capittel.

1. *Teeringe*,
2. *Haer Oorſaken*,
3. *Teeckenen*,
4. *Voor-teeckenen*,
5. *Geneſinge*, en
6. *Maniere van Leven*.

(1) Teeringe is een ſweeringe in de Longen, met een geſtadige Koortſche, waer door het gantſche lichaem af-gaet, en uyt-teert. Want de verrotte dampen waeſſemen geſtadigh uyt de Sweeringh in't Herte, en verwecken aldaer een onnatuerlijcke hitte, waer uyt door de Slagh-aderen over het geheele lichaem geſonden zijnde, maken een verrotte Koortſch, die nimmer-meer af en gaet. Waer door, het verteeren van het voedſel (de natuerlijcke wermte beſmet zijnde) in Maegh, Lever, en al de deelen belet werdt, het welck het lichaem doet af-gaen, en ten laetſten tot op het been toe uyt-teeren. Ick heb in de Ontle-dinge van ſoodanige lichamen gevonden de Longen hardtachtigh, ſomtijdts eenige door-geſwore ga-ten, en een deel van de Longen verteert, veeltijdts maer kleyne ſweeren door de geheele ſelfſtandig-heydt van de ſelvige verſpreydt, die gemeenlijck oock aen het Ribbe-vlies vaſt waren.

(2) De *Oorſaeck* van de Teeringe is tweederley; de eene, quade geſtaltenis van de Longen, de an-dere in-etende vochtigheyt.

Met de *quade Geſtaltenis* wert verſtaen geen onge-matigheyt, maer een ſachte, teere, en de beder-vinge onderworpen ſelfſtandigheydt der Longen. Soo bevindt men veeltijdts, dat yemandt van ſijn geboorte af ongeſonde Longen heeft, die hem al-lenghskens tot de Teeringe brengen, al is 't datter geen ofte weynige Sinckingen uyt het hooft, ofte van elders na toe ſchieten. Hier van ſiet men dick-wils, dat ſeer jonge kinderen van de Teeringe ſter-ven. Die van ouders, die de Teeringe onderhavigh zijn, geboren werden: teeren mede meeſt al uyt, gelijck wy hier in de Stadt in verſcheyde huys-ge-ſinnen geſien hebben, dat alle de kinderen nae mal-kanderen van de Teeringh ſtorven. Daer en boven die van natueren een *naeuwe* en *ſluycke Borſt* hebben, zijn tot de Teeringe genegen, niet om dat de Lon-gen dan mede naeuw zijn, hoewel de Spaenſche *Pereda*, en den Italiaenſchen Genees-meeſter *Saxo-nia* ſulcks meenen; want dat ſoude maer een Kort-borſtigheyt aenbrengen: maer, gelijck de Françoi-ſche *Fernelius* wel ſeyt, om datſe ſoo teer en ſwack zijn, datſe allenghskens af-gaen, en van ſelfs be-derven.

De andere oorſaeck van de Teeringe is een *ſcher-pe*, en *in-etende Sinckinge* uyt het hooft, ofte een *ſcherpe Vochtigheydt* uyt het Herte in de Longen ge-ſchoten, ofte oock een *vergaderingh van Etter* in de holligheydt van de Borſt, waer van in't Tweede Deel, 1. Boeck, Cap. 23. en 2. Boeck, Cap. 3. N. 8. van den *Schat der Ongeſontheydt* geſproken is. Deſe oorſaken doen oock de alderſterckſte Longen allenghskens, en ongevoeligh verſweeren.

De uytwendige oorſaken zijn mede tweederley. Sommige verwecken de eerſte, andere maken door haer ſelven, ſonder middel-wegh de Teeringe.

Van den eerſten ſlach is de *Lucht*, indienſe door haer hitte de ſcherpe vochtigheydt uyt het hooft in de Longen doet vallen, ofte door haer koude te ſamen treckt, en uyt wringht, ofte de vaten van de Longen verdickende en benaeuwende, ofte oock Hoeſt verweckende, de ſelve doet berſten. Maer de Herfſt-lucht verweckt inſonderheyt, door haer ongelijckheyt in kouw, en hitte, ſcherpe en zoute Sinckingen, en is ſeer ſchadelijck voor de gene, die eenighſins tot Teeringe genegen zijn, gelijck *Hippocrates* oock aengemerckt heeft. Waer toe me-de behoort de *koude*, en *vochtige geſtaltenis van ſom-mige Landen*, *den roock van Metael*, en langh in de *Mijnen* te blijven, *het ſtof van ſteen*, inſonderheydt *Bentemer*, waer van ick meenigh Steen-houwer heb-be ſien ſterven. Want het is ſoo fijn, en ſcherp, dat het in een blaes, die boven in de winckel aen de ſolder hanght, door-dringht. Daer en boven *ſcherpe* en *zoute Spijſe*, *Sueren* en *ſcherpen Dranck*, en al wat ſoodanige overtolligheydt in 't lichaem kan doen groeyen; als mede alles wat de Aderen van de

Longen kan doen berſten, gelijck *Vallen, Vermoeyen, Slagh*, ofte *Stoot* op de Borſt, ofte oock doorgaende *Wonden, ſterck roepen*, ofte oock door verſtopte *Stonden*, die haer in menighte nae beneden begeven. *Fernelius* meent evenwel, dat uyt het ſimpel opbreken van een Ader, als de Longen ſelfs geheel en gaef zijn, niemant en ſal uyt-teeren: ofte indien daer eenige Teeringe op volght, ſulcks te geſchieden, om dat het bloedt van de wonde in de ſelfſtandigheyt van de Longen loopt, en onſteken zijnde, en daer nae verrottende, de ſelvige verſwackt, en bederft.

Onder de uytwendige, en evenwel naeſte oorſaken, die de Longe konnen doen ſweeren, en bederven, is inſonderheydt de *Beſmettinge*, waerom de Teeringe oock by *Ariſtoteles*, en *Galenus* onder de beſmettelijcke ſieckten gerekent wert, en *Iſocrates* ſchrijft vele gekent te hebben, die een ander in die ſieckte dienden, met de ſelvige ſtorven. Soo dat het gantſch gevaerlijck is, veel met de gene die de Teeringe hebben, om te gaen, alſoo haren aeſſem, die ſy in de lucht uytgeven, van een ander ingetrocken, ſijn Longe kan bederven. En dit vergif is van ſoo taeyen en klevenden aert, dat oock de kleederen (gelijck *Fracaſtorius* getuyght, dickwils bevonden te weſen) van de gene, die aen de Teeringe gegaen hadden, noch nae twee jaren de beſmettinge aenbrachten: ſoo beſmettelijck werden oock, ſeydt hy, de kamers, bedden, en bedſteden, daer yemandt van die ſieckte overleden is. Waer uyt blijckt, datter een vonck, ofte eenigh beſmettelijck zaet uyt die verrottinge waeſſemt, de welcke een wonderbaerlijcke gelijckheydt heeft met de Longen, dewijl het anders geen deelen en beſmet, gelijck oock doet de *Zee-haes*, (waer van wy breeder geſproken hebben, in de Wederlegginge van *Montaigne* N. 20.) de welcke door een verborghen eygenſchap, gegeten, ofte gedroncken, een vergiftige ſweeringh in de Longen maeckt. Soo is *Arceſilaus* Koningh van Cyrenen, door *Laarchus* ingegeven van den *Zee-haes*, (ghelijck *Plutarchus* ſchrijft) en den Keyſer *Titus* (als *Philoſtratus* ghetuyght) door ſijn Broeder *Domitianus*, waer van ſy beyde uyt-geteert ſtorven. Het ſelve doet oock door diergelijcke eygenſchap ander vergif, gelijck wy leſen by *Polybius*, en *Plutarchus*, dat Koningh *Philips* den Vorſt *Aratus* om dede brengen. Maer daer en is niet daer het volck de Teeringe meerder op leyt, als op de droefheyt; en voorwaer ſy en is niet van de minſte oorſaken. Soo verhaelt *Dionyſius Halicarnaſſenſis* dat de Romeynſche Borgermeeſter *Menenius*, door droefheyt, en benaeuwtheydt van herten, de Teeringe op den hals kreegh.

(3) Onder de *Teeckenen* van de Teeringe, als ſy maer begint, is voornamelijck geduerigh ophoeſten van dicke en ronde fluymen, als van dicke en taeye ſtoffe zijnde, die metter tijdt een ſcherpigheyt krijgende, de Longen doen ſweeren. Somtijdts komt'er eenigh bloedt onder, het welck niet ſuyver, maer etter-achtigh is. Het gantſche lichaem wert mager, krijgen geen krachten van haer eten, hebben meeſt al luſt tot groove ſpijſe, zout, en ſuer, en de gene die haer ondienſtigh is, ofte te hardt om te verteeren in een ſwacke Maegh, daer dan by komt een langſame Binne-koortſch. Welck alles noch verſterckt wert Teeringe te beduyden, indien die ſieckte in't geſlacht is, ofte datter de uyterlijcke oorſaken, hier boven verhaelt voor gegaen zijn.

Als de gemelde teeckenen langh by-blijven, dan beteeckenen ſy een volkomen Teeringe, waer by komt blooſende wangen, etterighe fluymen, die meeſtendeel ſtincken, als oock den adem, die moeyelijck, en met hoeſten gehaelt wert. De Pols is ſlap, ras, en ongelijck. Op't laetſte valt het Hayr uyt, de nagels krommen, de wangen, en 't heele aengeſicht is bruyn en ingevallen, de beenen ſwellen, al wat ſy beſighen gaet haer raeuw af.

(4) Belangende de *Voor-teeckenen*, de Teeringh is een ſeer ſware, en gevaerlijcke ſieckte, ſoo van wegen haer oorſaeck, zijnde een Sweeringh in de Longen, als van wegen datſe ſoo ſwaerlijck te geneſen is, en dat om driederley redenen. 1. Al wat geneſen ſal, moet ſtil gehouden werden, en de Longen bewegen haer geſtadigh, en al de etter, daer ſy in't geneſen van geſuyvert moeten werden, en kan niet op komen, dan met hoeſten. 2. Het toe-heelen van de Sweeren geſchiet door verdroogen, (het welck oock de Koortſche, en het uytdroogen teghen is) en de Longen zijn geſtadigh vochtigh. 3. De Genees-middelen, alſoo ſy meeſt in de Maegh komen, verlieſen, in die lange wegh tot de Longen, haer meeſte kracht. Men bevindt evenwel dagelijcks, als de Sweeringh niet te langh geduert en heeft, dat de Teeringhe wel geneſen wert, waer van ick hier in de Stadt vele kan aenwijſen. Sommige oock, in de welcke ſy niet en wil beteren, houdenſe veel jaren al kucchende gaende, waer van by de Genees-meeſters vele exempelen zijn, en ick hebbe hier een Vrouwe geſien, die ontrent veertigh jaer aen de ſelvige gegaen hadde, eer ſy daer van ſtorf. Wanneer de Sweeringe komt, door in-eten van eenige ſcherpigheyt, dat is meeſt ongeneeſlijck. Gelijck oock vol gevaers is, als de fluymen op een kole vuurs gedaen (het welck ſeker Genees-meeſter beſoeckende, de Teeringh kreegh, en koſt het onderſoeck met de doodt, gelijck *Iacobus à Partibus* ſchrijft, waerom ick het altijdt in de lucht doe) ſeer ſtincken, en het hayr uyt valt, gelijck *Hippocrates* ſchrijft in de 11. Kort-bondighe Sprencke van ſijn 5. Boeck;

Die

Die Teeringh heeft, en hoeſt een wijl,
En ſpout dan eenigh ſeldſaem quijl,
Valt dat in 't vuur, en ſtinckt 't dan,
Soo ſtaet het ſlecht met onſen man;
En dat wert des te meer gelooft,
Indien het Hayr valt uyt het hooft.

Want het uyt-vallen van 't Hayr beteeckent ghebreck van voedſel, en ſtanck groote verrottinge in de ſelfſtandigheyt van de Longen. Ick hebbe evenwel verſcheyde geneſen, welckers fluymen de geheele kamer door ſtoncken, oock onlanghs een Juffrouw, die daer by den adem ſoo ſtonck, dat men naeuwlijcks by haer bedde konde gedueren, de welcke doen weduwe zijnde nu hertrouwt is, en tegenwoordigh in de kraem leyt, en haer kindt ſelve ſuyght, dat ſy te voren niet en konde doen. Soo geſont is den bandt des Houwelijcks voor de ſwacke vaetjens! Maer als by andere quade teeckenen de Loop komt, dan is de doodt voor de deure, gelijck de wel-gemelde *Hippocrates* ſchrijft in de 12. Spreucke van 't ſelve Boeck:

Wie van de Teeringh is gevat,
Krijght hy den Buyck-loop boven dat,
Die make vry ſijn teſtament:
Want wis ſijn tijdt die is vol-ent.

(5) *Plutarchus* verhaelt, dat men eertijdts de kinderen, welckers ouders van de Teeringe geſtorven waren, placht, dewijl het lijck verbrant werde, te laten ſitten met de voeten in 't water.

Ick hebbe altijdt de meeſte ſwarigheydt gevonden dat de luyden, als ſy beginnen te hoeſten meenen dat het maer verkouwtheyt is, het onheyl laten inwortelen, het welck te lichtelijcker geſchiedt, om dat ſy geen pijn en voelen: en daer nae dickwils ſpreken, als het te laet is, en de Sweeringh te ſeer toegenomen heeft. De Poëet *Ovidius* ſeyt derhalven ſeer wel in 't 1. van den behulp-middel der Liefde:

Ick heb wel eer geſien, ick hebbe jae geweten
Dat yemants wonde ſtonck, en datſe wert vergeten;
Dat eerſt geneesbaer is, dat krijght een quaden ſtant,
Indien men niet en leſcht den nieuw-gereſen brant.

De voornaemſte *Geneſinge* beſtaet in 't ſuyveren, en heelen van de Sweeringe, en ſulcks geſchiet door werme, en drooge middelen. De Koortſche daer en tegen vereyſcht verkoelende, en vochtigh-makende. Het welck daerom ſoo moet gematight werden, dat het een het ander niet in de weeg en is.

Wanneer de Sinckingen noch geſtadigh vallen, ſoo dient ſulcks voor eerſt belet, met de middelen hier voor beſchreven. Dan hier valt een *Fontanel* op den arm wel alderbequaemſt. Hier en dient geen *Purgeeren*, als alleen met *Manna, Pruymen*, ofte dier-gelijcke, noch veel minder het *Ader-laten*.

Tot het ſuyveren van de Sweeringe zijn dienſtig ſoodanige Genees-middelen die de fluymen ſachtjens doen op komen, op 't 12. Capittel en 4. Boeck des Eerſten Deels van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven: alwaer oock by-gebracht zijn de gene, die de ſelve konnen toe-heelen. Wy ſullen hier evenwel yet van het lichſte, en beſte verhalen. Tot het ſuyveren is ſeer bequaem een *Bolus*, beſtaende uyt N. *Verſſe Boter* 1 loodt, *Terebinthijn*, *Roode Candy* kleyn geſtooten, van elcks een half loodt, Tot een *Bolus*. Tot geneſinge wert van wegen byſondere eygenſchap gebruyckt de *Longe van een Vos*, waer van een *Loch* in den Apoteeck is. De Arabiſche Genees-meeſters, inſonderheyt *Avicenna* verheffen hier ſeer hoogh de *Conſerve van Rooſen*, (het welck oock van *Montanus*, *Valleriola*, en andere beveſtight wert) en hy verhaelt, dat een Vrouwe, die al verweſen was om van de Teeringe te ſterven, door het gebruyck van de ſelvige, niet alleen geſont, maer oock vet werde. Want daer is in de *Rooſen* een ſuyverende, geneſende, verkoelende, en verſterckende kracht, waer toe mede helpt de *Suycker* daer by zijnde, de welcke oock wat voedſaem is. Maer in 't gebruyck van de Conſerve ſtaen drie dingen waer te nemen. 1. Dat het gene ſuyvert, voor gaet, en derhalven is in 't beginſel beſt de verſche Conſerve, die meerder ſap, en dien volgende grooter ſuyver-makende kracht heeft. 2. Datſe veel tſeffens, en dickwils gebeſight wert, jae wel onder het eten. 3. Wanneer door de ſelvige het op-ſpouwen wat tegen gehouden werde, tuſſchen beyde eenige Syroop te lecken, gelijck van Soethout, om de fluymen op te brengen. De ſelve kan aldus bequamelijck vermenght werden, N. *Conſerve van Rooſen* 2 oncen, *Loch de pulmone Vulpis* 1 loodt, *Sp. Haly ad tabem*, *Bloem van Swavel*, van elcks een half lood, gemenght met *Syroop van Waelwortel*. Tot een *Conſerve*. *Rembert van Dodoens* ſchrijft in 't 7. Boeck van het Tweede Deel des Kruydtboecks op 't 15. Cap. den *Saffraen* ſoo grooten kracht toe, dat hy dickwils de uyt-teerende menſchen, die in grooten noodt van den lijve waren, en by-nae op haer ſterven ſchenen te leggen, ſoo wederom verquickt, en haer verlooren Geeſten vernieuwt zijn geworden, dat haer leven ettelijcke dagen verlenght is geweeſt, als ſy daer van een half ſcrupel ſwaer, ofte ten hooghſten eenen heelen ſcrupel met ſoeten Wijn, als Malveſeye, ofte Baſtaert, ingenomen hadden.

(6) Dewijl de Teeringe veeltijdts een langhduerige ſieckte is, ſoo ſtaet hier inſonderheyt te letten op de *Maniere van leven*.

Aen de *Lucht* is voor eerſt veel gelegen, alſoo de Teeringh beſtaet in een deel, het welck geſtadigh de ſelve door den adem ontfanght. De gene, die daer aen vaſt zijn moeten vlieden die te heet, ofte te kouwt is, als oock haer ſchielijcke veranderingen, midtſgaders regen, en windt. Maer hel-

dere

dere en drooge lucht, het zy van natueren, ofte door de konſte gemaeckt, is ſeer bequaem om de ſweeringen der Longen te heelen. Waerom *Galenus* prijſt de lucht van de Swavel-berghen by de ſtadt *Napels*, waer van wy op 't gemelde Eerſte Deel, 4. Boeck, en 12. Capittel van den *Schat der Ongeſontheyt* geſchreven hebben. En door diergelijcke drooge lucht, heeft een Backſter, die aen de Teeringe gingh, met geſtadigh by den oven te weſen, haer Sweeringe geneſen. Maer dit is alleen te verſtaen van Teeringe, die noch hope geeft van beternis: want als het te verre gekomen is, en de ſiecken maer vel over 't been heeft, dan ſoude hem ſoodanigen lucht de doodt verhaeſten.

De *Spijſe* moet weſen van goet, en veel voedſel, en die licht te verteeren is. Hier valt ſeer dienſtigh den *Room van Gerſte*, (hebbende een verkoelende, en ſuyverende kracht) met *Melck* gemenght. De *Melck* voorwaer is hier niet alleen het-alderbequaemſte voedſel, maer oock met eenen Genees-middel. Want ſy ſuyvert met haer Weyachtige deelen de Sweeringh, heeldt met haer Kaeſachtige, vervochtight de drooghte, en verſacht de ſcherpigheydt van de vochtigheden met de Boterachtige. Hier toe is beſt *Vrouwen-ſoch*, om de gelijckheyt van ons lichaem; inſonderheyt werm uyt de Borſt van den ſiecken geſoogen. *Eſels-melck* is dunder, en Weyachtiger, en derhalven dienſtigh om de Sweeringh te ſuyveren. Tuſſchen beyden komen *Koeye-melck*, en *Geyten-melck*. Welcke laetſte ick kan verklaren te zijn als een groot wonder, werm, gelijckſe even van de Geyt komt, gedroncken. Dan als 't aen 't heelen is, kan oock *Schapen-melck*, die veel kaes in heeft, gebruyckt werden. Maer op dat de Melck in de Maegh niet en ſoude ſtremmelen, ſoo magh men daer wat Suycker, ofte Honigh, oock wel water onder menghen. Waer van breeder te ſien is op 't 15. Capittel in 't 3. Boeck en Eerſte Deel, van den *Schat der Geſontheyt*. Men kan oock eenige *Doyers van Eyeren* (die voedſaem en heelſaem zijn) onder de Melck roeren, en met de ſelve opwellen. Gelijck 't ſelve oock gedaen kan werden onder *Kalfs-nat*, inſonderheydt van een *Tol-boom*. Dan de Melck en dient niet gebeſight, als in een ledige Maegh, en niet te veel tſeffens, noch oock daer terſtont op te ſlapen, ofte yet anders op te eten. Den *Dranck* ſal weſen *Gerſte-water*, ofte *Kleyn-bier*. De *Wijn*, alſoo hy verhit, en Sinckingen verweckt, is hier ſchadelijck: gelijck oock zijn alle *ſtercke Bewegingen van Lichaem*, en *Gemoedt*: dan matelijcke *Blijdſchap*, en een vrolijck Herte is ſeer voorderlijck, inſonderheydt wanneer de Teeringe haren oorſpronck getrocken heeft uyt droefheyt.

Het IX. Capittel.

1. *Dat het Herte geen Quellen en lijdt,*
2. *Hert-kloppinge,*
3. *Oorſaken,*
4. *Teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge.*

(1) DE ervarentheyt leert ons ſeer wel geſeydt te zijn van *Ariſtoteles*, en *Plinius*, dat, onder alle het Ingewant, het Herte alleen geen groot gebreck en lijdt, noch het leven in ellende laet ſlapen: En ſulcks, ſeydt *Ariſtoteles*, met goede reden: Want als het beginſel bederft, ſoo en is'er niet, dat het ander, daer alles aen hanght, hulpe kan by brengen. Hier op ſlaen de verſſen van den Poëet *Propertius* 2. *El.* 4. die aldus uyt het Latijn nagevolght zijn:

Het Herte van de menſch is van een ſeldſaem weſen,
Want is het eens gequetſt ſoo kan het nooyt geneſen,
Hier baet dan geen behulp van ſap of edel kruyt,
Daer is geen houwen aen, het leven wilder uyt;
Hier baet geen drinckbaer Gout, in onſe tijdt gevonden,
Geen Peerel die in vocht door kunſte wert ontbonden;
Hier baet geen machtig Gom, dat uyt den hemel daelt.
Geen Beſar die het volck uyt verre landen haelt;
Hier baet geen groen Poley, dat Ida plagh te geven,
Al hadde 't Venus ſelfs met eygen hant gewreven;
Hier baet geen ſoeten Tijdt, geen aengename Lucht,
Want al wat yemant doet de Ziel en Leven vlucht;
Hier baet geen naer gelol van hondert toovereſſen,
Noch al dat Cirçe brouwt in hare ſwarte fleſſen.
Want als de wortel ſelfs, in eenigh dingh, bederft,
Daer is geen twijffel aen het gantſche lichaem ſterft.
Wel iſſet ſoo geſtelt met onſe ſwacke lijven,
En kan in dit geval in ons geen leven blijven,
Wat raet dan voor de menſch, wiens hert is aengeraeckt
Te dencken dat de Ziel tot haren Schepper naeckt.
Tot Godt, ſoo veel men kan, te rechten ſijn gedachten,
En op geen ander hulp van eenigh menſch te wachten,
Te ſpreken uyt een hert dat nu geen doodt en vreeſt,
O Godt! aen dijne gunſt beveel ick mijnen geeſt.

Het Herte is evenwel twee toevallen onderworpen, de welcke ſijne werckinge onſtellen: te weten, *Hert-kloppinge*, en *Onmacht*, die veeltijdts geholpen werden.

(2) HERT-KLOPPINGE is een ſtercke en onnatuerlijcke beweginge van 't Herte, geprickelt zijnde door eenige moeyelijckheyt, die 't ſelve ſonder ophouden geweldig op en neder doet ſpringen. Dit gaet met ſulcken kracht toe, dat dickwils ondervonden is, gelijck *Fernelius* getuyght, de naeſte Ribben hier van gebroken, en de verdere uyt

haer

haer plaetſe verſchooven te zijn. Soo verhaelt oock Dr. *Foreeſt* van een Jonghman, die in de Borſt gequetſt was, ſulcken Hert-kloppinghe daer van gekregen te hebben, dat men de ſelve buyten op ſtraet, als men de oore aen 't venſter hiel, konde hooren. Diergelijcken exempel heeft *Chriſtoffel à Vega*. En ick hebbe over twaelf jaren ſulcks oock geſien in een Kraem-vrouw, noch in 't leven zijnde, wiens Herte ick hoorde kloppen, eer ick in haer kamer tradt.

(3) De bewegende kracht van het Herte werdt geprickelt door yet onaengenaems, ofte moeyelijcks, het welck het hem ſoeckt quijt te maken. Want als het Herte beſwaert, en in ſijn beweginge belet wert, ſoo ſpant het terſtont alle ſijn kracht, die ſeer groot is, in, om ſulcks uyt te ſtooten, en maeckt derhalven ſoo ſtercke beweginge, en kloppinge.

De *Oorſaken* die het Herte aldus tot uyt-ſtooten tergen, zijn eenige *Winden*, ofte *Dampen*, die niet alleen door veelte, maer oock door bekende, ofte verborgene hoedanigheyt, het Herte beſchadigen. Sulcks gebeurt van *Vergif*, van de *Stanck* (die oock een Miſſchienis veroorſaeckt) *van een uyt-gedaene Kaerſſe*, gelijck de Poëet *Lucretius* mede getuyght in ſijn 6. Boeck:

Nocturnumque recens extinctum lumen, ubi acris
Nidore offendit nares, conſopit ibidem.

Als oock van verbrande, en Galachtige, ofte *bedorven*; en *verrotte Vochtigheden*, in quaet-aerdige *Koortſchen* en *Peſt*, van quade en ſtinckende dampen, geſtopte *Milt*, *Lijf-moeder*, ofte ander Ingewant. Keyſer *Maximiliaen* de II. placht ſeer met de Hert-kloppinge gequelt te zijn, in wiens Longen, en Herten-vlies ſeer veel waters gevonden werde, gelijck ſijnen Genees-meeſter *Crato* getuyght in den 136. Brief. Het ſelfde geſchiedt mede ſomtijdts door de *ſtercke Oeffeninge des Lichaems*, ofte *Ontroeringe des Gemoedts*, inſonderheyt *Gramſchap*, en *Vreeſe*. Soo ſchrijft *Plautus Ciſtell.*

Extimuit illam, jam horret corpus, cor ſalit.

Soo ſpringht het oock wel op van vreughde, en blijdtſchap, gelijck de gemelde Poëet ſeyt *Milite*:

Dicito docte, & cordate, ut ei cor ſaliat.

(4) Het *Teecken* wijſt ſijn ſelven, als men maer de handt en leydt op de plaets van 't Herte. Maer de verſcheydenheyt van de oorſaken en is ſoo licht niet te onderſcheyden. Indien de Hert-kloppinge ontſtaet uyt een windt, ofte damp, ſoodanige komt ſchielijck, en gaet oock ras over: in tegendeel ſtaet het, wanneerſe door eenige vochtigheydt veroorſaeckt wert. Nu wat vochtigheyt het is, en in wat plaets ſy ſit, is aen de byſondere teeckenen te kennen; gelijck verſtoptheydt in de Aderen, Milt, Lijf-moeder, van haer volkomen kenniſſe geven. Maer datter overtolligh water in 't Herten-vlies is (gelijck wy van den Keyſer *Maximiliaen* geſeydt hebben) valt qualijck te kennen, behalven dat ſoodanige geſtadigh met het kloppen gequelt zijn, en klagen dat haer Herte ſchijnt in 't water te ſullen ſticken. Indien datter eenige quaet-aerdigheyt by de dampen, ofte vochtigheden is, dan vindt men een groote veranderingh in den Pols, met qualijck, en bangh te werden.

(5) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Hert-kloppinge is een gevaerlijcke ſieckte, als beſtormende het voornaemſte deel van ons lichaem, en ſijne beweginge, waer door het leven onderhouden wert, beſchadigende. En men bevindt dat de gene, die het ſelve dickwils krijgen, ten laetſten in Onmacht vallen, en alſoo ſterven; altijdt ſeer *ſelden* eenen *hoogen top* ſcheeren.

(6) Wat de *Geneſinge* belanght. Indien daer overvloet van bloedt is, ſoo ſal men terſtondt doen *Laten* in den arm, ofte oock in den voet, om neder te trecken, inſonderheydt wanneer het uyt de Lijf-moeder ſpruyt. Is oock dienſtigh de Speen-aderen te openen, voornamelijck als de dampen uyt de Milt opſtijgen. Dr. *Foreeſt* ſchrijft van ſijn Meeſter *Elideus*, hoe dat hy te *Bononyen* in Italien van buyten plach te gebruycken *Conſilye de Greyn*, waer by hy *Bernagye* doende, beyde kleyn geſcherſt, ofte geſtooten, en met *Rooſen-water*, en een weynigh *Azijn* beſproeyt, en werm gemaeckt op 't Herte geleyt hebbende, de Hert-kloppinge, als een wonder, ofte tooverye over gingh. Het welck ick mede alſoo dickwils bevonden hebbe, onder andere oock in de gemelde Kraem-vrouw. Voorders alſoo de dampen haren oorſpronck trecken uyt eenige quade ofte bedorven vochtigheden, ſoo moeten de ſelve gelooft werden met de Genees-middelen beſchreven in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, en 7. Cap. van den *Schat der Ongeſontheydt*, uyt de welcke de alderſlapſte hier alleen dienſtigh zijn. Ondertuſſchen dient mede wel ſorge gedragen, om het Herte, 't welck door deſe geſtadige kloppinghe ſeer verſwackt is, te verſtercken, en de ingetrocken dampen daer uyt te verdrijven. Hier toe ſtrecken de gene, die in 't gemelde Deel, en Boeck, Cap. 13. verhaelt zijn.

Het X. Capittel.

1. *Flaeute, en Onmacht,*
2. *Hare Oorſaken,*
3. *Teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) FLAEUTE, ofte ONMACHT, is een ſchielijcke vervallinge van al de krachten, ſoo dat voor yemant, die ſulcks niet meer geſien en heeft, ſoodanige ſchijnen dood te blijven.

(2) De naeſte *Oorſaeck* is een ſchielijck gebreck van Levend-makende geeſten, ſonder de welcke het Herte, noch eenigh ander Deel, hare werckinge wel uyt kan voeren; en veroorſaeckt dat den Menſche onverſiens *flaeuw* wert, en van ſijn ſelven in *Onmacht* valt.

De Levend-makende Geeſten en werden, door 't geheele lichaem, en al de leden niet geſonden, ofte om datſe niet gemaeckt en werden, ofte om datſe gemaeckt zijnde, vervliegen, ofte koomen te ſticken.

Sy en werden niet gemaeckt, het zy door gebreck van ſtoffe: te weten, wanneer het goet en fijn bloet, door groote en langdurige hitte verteert is, het ſy, door ſchult van de makende, en voort-brengende kracht: te weten, als de ſelfſtandigheydt van 't Herte, de welcke de Geeſten doet voorkoomen, niet wel geſteldt en is, gelijck in hevige Coortſchen, en verſcheyden andere Sieckten, de welcke de gematigheyt, en natuerlijcke wermte van 't Herte bederven.

De Levend-makende Geeſten bederven door eenige quaet-aerdige, en het Herte tegen-ſtrijdende hoedanigheyt, het zy de ſelfde in 't lichaem gegroeyt is, gelijck geſchiet door quade dampen, die uyt wormen, ofte verrotte vochtigheden nae het Herte ſchieten, ofte datſe van buyten aen komt, gelijck van quade, en ſtinckende lucht, ofte vergif. Waer toe oock behoort eenighe verborgen tegenheyt, die yemandt van eenige dingen heeft, al en zijnſe in ſijn ſelven niet tegen-ſtaende. Soo hebbe ick geſien ſommige, die geen Kaes en aten, van haer ſelve gaen, als hy op tafel quam; een ander van den reuck van Rooſen, en Rooſen-water. Men ſeyt dat Prins *Maurits*, die nochtans ſoo veel bloets ſien ſtorten hadde, ſijn bloedt niet en konde ſien, als hy gelaten werde, ſonder geheel te beſwijmen. Men ſiet oock dickwils, als yemant gelaten wert, dat de gene, die daer by ſtaet, ſtijf van ſijn ſelven valt, het welck ſoodanige niet en gebeurt, wanneer ſy ſelve gelaten werden. Hier van ſpreeckt de „Wijs-geerighe *Seneca* in ſijnen 58. Brief: Vele „ſtercke, en die bereyt zijn haer bloedt te ſtorten, „en konnen een anders bloedt niet ſien. Eenighe „maer aenſchouwende het verbandt van een won„de, gaen van haer ſelven. Andere ontfangen lich„telijcker een degen in 't lichaem, als dat ſy hem „ſien. Dit en is geen vreeſe, maer een natuerlijcke „genegentheydt, onverwinnelijck voor de reden. Hier en boven vervliegen de Geeſten door grooten *Honger* (gelijck *Brutus* een exempel geeft in 't 2. Capittel van 't volgende Boeck) door *brandende Hitte*, 't zy uytwendigh in de *Lucht*, *Bad-ſtooven*, ofte inwendigh in de *Vochtigheden*, als oock door *Gramſchap*, *over-groote Blijdſchap*, waer van ſommige in doodelijcke Onmacht gevallen zijn, gelijck wy elders verhaelt hebben: gelijck mede door groote *Pijn*, inſonderheyt *van de Krop van de Maegh*, door groote *looſingh van Bloedt*, ofte andere *Vochtigheden*, inſonderheydt wanneer daer pijn by is, als in het *Root-meleſoen*.

Ten laerſten werden oock de Levend-makende Geeſten overvallen, en verſtickt, wanneer ſy met het bloedt ſchielijck nae het Herte gedreven werden, gelijck in *Flaeu-makende Koortſche*, als 'er *raeuwe Vochtigheydt* op de krop van de Maegh leyt, en in *Droefheyt*, *Schielijcke Schrick*, en *Verbaeſtheyt*, ofte wanneer datter eenige dicke, en roockachtige *Dampen* tegen 't Herte opſtijgende, aldaer blijven ſteken, en van den beſchadighden Aem-tocht niet en konnen verdreven werden.

(3) De *Ken-teeckenen* van Onmacht zijn, geen, ofte ſeer weynigh Pols, bleyck aengeſicht met een kouw over 't geheele lichaem, inſonderheydt de uyterſte leden, om dat de wermte nae binnen getrocken is; waerom oock een kouwt ſweet uytbreeckt, voornamelijck in 't Aengeſicht, Hals en Borſt. De oogen werden duyſter, ofte het ſchijnt, datter wat groens, ofte geels over ſchiet. Het geheele lichaem leyt gantſch onmachtigh, ſonder eenigh weten, ofte gevoelen.

(4) Wat de *Voor-teeckenen* betreft. Flaeute komende uyt onmachtige ontlaſtingh, vreeſe, droefheyt, blijdſchap, ofte eenige andere uytwendige oorſaeck heeft minder gevaers, als die uyt eenige inwendige oorſaeck haren oorſpronck treckt. Dan alle Onmacht: te weten, dat yemandt langh wech is, valt ſeer ſorgelijck, inſonderheyt die dickwils over-komt, en ſonder merckelijcke oorſaeck. *Fernelius* ſchrijft ſomtijdts geſien te hebben, dat ſoo een *Flaeute* 24 uuren nae malkanderen duerde ſonder Pols, en evenwel noch over gingh. Daerom dient wel gelet, dat ſoodanige niet voor doodt gehouden, en te vroeg begraven werden. Dan hier van is breeder in 't 1. Boeck des Tweeden Deels, op 't 20. Capittel van den *Schat der Ongeſontheyt* geſproken.

(5) De *Geneſinge* heeft twee leden. Het eene beſtaet in de Flaeute, ofte Onmacht, als ſy tegenwoordigh is, over te doen gaen; het andere, in 't beletten, als ſy over is, van niet wederom te komen.

Om yemandt uyt de Flaeute te doen bekomen, moeten de Levend-makende kracht verſterckt, en de vervloogen Geeſten herſtelt, en tot haren natuerlijcken aert wederom gebracht werden. Sulcks doet van buyten wanneer yemandt in een benaeuwde, ofte beſlotene plaets is, dat men hem in de *open*, en *koele Lucht* brenght. Soo ſchrijft oock de Poëet *Homerus Iliad.* 5. dat als den gequetſten

Sarpe-

Sarpedon doende was met den geeſt te geven, ſijnen korten adem elcke reys noch wat weder quam door de verkoelende winden. Sulcks doet mede het beſprengen met *kout Water*, gelijck de gemelde Poëet ſchrijft *Iliad.* 24. gedaen te weſen in *Hector*, wanneer hy ter doodt gequetſt zijnde, van 't paert genomen was, en al ſtervende ſijnen adem noch verhaelde, en 't volck aenſagh. Het welck de Poëet *Ovidius* oock aenmerckt in *Laodamia*, als ſy om haer mans vertreck van haer ſelven gingh:

Lux quoque tecum abiit. tenebriſque exanguis obortis
Succiduo dicor procubuiſſe genu.
Vix ſocer Iphiclus, vix me grandævus Acaſtus,
Vix mater gelida mæſta refecit aqua.

Het ſelve kan oock gedaen werden met een popjen van *Azijn* en *Wijnruyt*, ofte *Rooſen-water*, *Caneel-water*, *Rijnſche Wijn* voor den neus gehouden: als mede *Confilye de Greyn*, gelijck hier voor geſeyt is, op het Herte geleyt, ofte een Stoovingh van andere Droogen, en Hert-ſterckende Wateren, als die alle beſchreven zijn in 't 4. Boeck, en 13. Capittel, van 't Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*. Van binnen magh men wat *Wijn* in gieten, het welck de Poëet *Ovidius* op verſcheyden plaetſen, daer toe prijſt, inſonderheyt, 1. *de Ponto* 4.

Et jam deficiens ſic ad tua verba revixi,
Ut ſolet infuſo vena redire mero.

Hier toe magh men wel van den edelſten nemen, als *Deel-wijn*, *Moſcatel*, *Seek*, *Malvaſey*, 't zy alleen, ofte, als 't weſen kan, daer van een kruym broodt tot een ſopken gemaeckt. Waer toe mede ſtrecken *Caneel-water*, *Aq. Theriacalis*, *Aq. Vitæ Matthioli*, en diergelijcke. Dan deſe laetſten en dienen niet in heete ſieckten: maer wel verkoelende, gelijck *Mag. Perlarum*, *Corallorum*, *Sap van Citroenen*, waer onder wel eenige vermenght mogen werden, om de Geeſten ſoo veel te raſſer te verquicken. Dan in Flaeute uyt koude oorſaken magh men met de boven verhaelde ingeven, *Kruyt*, *Muſkeljaet*, *Ambergrijs*, *Conf. Alkermes*, alle op de aengeweſen plaetſe verhaelt. Evenwel, indien men dit de Vrouwen in gaf, ſoo ſoude men in plaetſe van de Flaeute over te doen gaen, de ſelve vermeerderen. Want daer zijn ſeer weynigh Vrouwen die den reuck, ofte het innemen van wel-ruyckende dingen konnen verdragen; jae wel te pas zijnde, gaen ſy door de ſelvige meeſtendeel van haer ſelven. Derhalven dienen ſoodanige geregeert met dingen, die de Lijf-moeder op haer plaetſe houden, als door ſterck wrijven van de voeten, ſterck binden van de beenen een hant breedt boven de knyen, en ruycken aen *Wijnruyt*, *met Azijn*, *Beverſwijn*, en voorts, gelijck op ſijn plaetſe in 't volgende Boeck ſal geſeyt werden.

Nae dat de Flaeute over is, ſoo dient wel gelet, om de oorſaken wech te nemen, die de ſelfde ſouden konnen wederom doen komen; daer toe moeten oock de verſwackte krachten herſtelt, en het Herte verſterckt werden. Derhalven in een Flaeute, die uyt vergif, groote loſingh, heete lucht, ſweet, ontſtaet, kan men oock de ſelve dingen ingeven, als ſy over is, die nu aengeweſen zijn de ſelfde noch geduerende dienſtigh te weſen: met eenen lettende om de oorſaeck te verdrijven, gelijck in vergif met tegen-gift, in loofingh met het bloet tegen te houden, ofte het lichaem van de quade vochtigheden te ontlaſten, de heete lucht te verkoelen, in overvloedigh ſweeten de onſienlijcke gaetjens van de huyt te ſluyten, de ſelve ſtrijckende met *Olye van Rooſen*, *Myrtillorium*, ofte diergelijcke. Komt de oorſaeck uyt de Krop van de Maegh, en dat de ſiecke lichtelijck braeckt, ſoo magh men een ſacht Braeck-middel in-geven, gelijck beſchreven is in 't 7. Cap. van 't Eerſte Deel, en 4. Boeck, van den *Schat der Ongeſontheydt*: anders de Maegh nae beneden ſuyveren door *Pill*, *Ruffi*, *de Hiera*, *Alephanginæ*, ofte diergelijcke, nae gelegentheydt van de ſchadelijcke vochtigheden, uytwijſende 't gene wy aengeweſen hebben in 't gemelde Deel op 't 7. Capittel. Indien de Flaeute uyt Pijn komt, de ſelve moet verſacht, (doch met geen verdooyende middelen) en dan de oorſaeck wech genomen werden; altijdt en in alles het oogh hebbende, om het Herte met eenen te verſtercken.

(6) Daer toe kan veel doen een goede *Maniere van leven*, en wert voor eerſt vereyſcht een *Suyvere Lucht*, en die met eenige Hert-ſterckende Droogen, door-trocken, na den eyſch van de oorſaken. Maer in de Flaeute, ofte als ſy aen komt, mach de lucht, gelijck geſeyt is, wel koel zijn. De *Spijſe* dient mede verſcheyden nae de verſcheyden oorſaken; dan den Honger (alſoo ſeydt *Homerus*, datter niet onbeſchaemder en is, als den Buyck, die oock de menſchen tegen haren danck nae hem doet luyſteren) en wil geen uytſtel lijden, en gaet ſoodanige Flaeute met eten over, gelijck in *Brutus* geſchiet is. Wanneer datter overvloedt van bloedt, grooten brandt, ſtercke Coortſch, ofte onſtekinge is, en dient'er geen *Wijn* gegeven buyten de Flaeute; maer wel alſſer raeuwe vochtigheydt in de Maegh ſit, ofte dat de ſelve verſwackt is, als oock wanneer de Geeſten vervliegen, in welcken gevalle, gelijck mede als ſy bederven, dienſtigh is het *Colijs* op 't laetſte van 't 4. Boeck, en 13. Cap. in 't Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven. Veel *Beweginge des Lichaems*, ofte *des Gemoedts* is hier ſchadelijck. Gelijck oock de *Slaep*, wanneer de Flaeute uyt vergif komt, dewijl hy 't ſelfde nae het Hert treckt, als mede wanneer de ſelvige op een groote ontlaſtingh volght, hy, de ſwacke wermte indrijvende, de Flaeute ſoude vermeerderen. Maer hy

 is

is dienſtigh in een raeuwe ſtoffe, om de ſelfde te verteeren.

Het XI. Capittel.

1. *Naem-reden van de Koortſche.*
2. *Haren aert, en natuere,*
3. *Oorſaken in 't gemeen,*
4. *Ken-teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van leven,*
8. *Onderſcheyt, en verdeelinge.*

(1) Dewijl de *Koortſche* een ſieckte van 't Herte is (gelijck de Italiaenſche Genees-meeſter *Argenterius* beweert) altijdt (volgens 't gemeen gevoelen) in 't Herte haer meeſte, en voornaemſte leger-plaets heeft, ende 't en zy 't ſelfde ontſteken zijnde den brandt door het geheele lichaem ſendt, geen Koortſche en kan weſen, ſoo ſullen wy mede onder de Borſt-ſieckten de Koortſche beſchrijven.

Deſe Sieckte heeft haer benaminghe in de Hebreeuſche (*Deuteron*. 28. 22.) en andere Ooſterſche talen, na den Brant. Soo wert ſy oock in 't Griecks *Pyretos*, jae van *Hippocrates* ſelfs *Pyr*, dat is Vuur (het welck van 't Griecks komt) geheeten. Sy is in Latijn mede genaemt *Febris*, van het woort *Fervor* (*Iſidoro* en *Conſiliatori*, *diff.* 87.) dat is Hitte, ofte het oude *Februo* (volgens *Scaliger* op *Varro*) het ſelve beteeckende. Welcken naem gevolght wert by de Italianen, en Spaengjaerts *Febre*, ofte *Calientura*, Françoiſchen *la Fievre*, Engelſchen *a Fever*, en Hooghduytſchen *das Feber*. Maer de laetſte noemenſe oock recht in tegendeel nae de kouw en het beven (hoewel dan de Koortſche noch niet en is, gelijck *Fernelius* meent, dan daer *Altimarus*, en *Rod. a Veiga* wat op te ſeggen hebben) DAS KALTWEE, en *der Frerer*. By ons heeft ſy eertijdts den naem gehadt van de *Zage*, welck woordt in oudt Duyts vreeſe beteeckent, gelijck (als *Feſtus* ſeydt) de Latijnen eertijdts *Querquera*, by brengende dit vers van den ouden Poëet *Lucilius*,

Querquera conſequitur febris, capitiſque dolores.

Waerom miſſchien, (doch qualijck) den Duytſchen *Scheuneman* meent, dat alſoo nae vreeſe den naem *Febris* komt, voor-ſtellende een ongehoort Griecks woort *Berphoos*. Maer men ſoude mogen twijfelen ofte die naem van *Zage*, niet en quam van *zagen*, dat is den adem met gewelt op en neder halen, gelijck de Zagers in 't hout zagen met haer zage, en die in de Koortſche leggen met haren adem. Dan wy noemenſe gemeenlijck DE KOORTSCHE, miſſchien van *Koren*, dat is walgen, braken, ofte overgeven, gelijck meeſtendeel by de Koortſche is. Deſe ſieckte is ſoo algemeen, dat vele oude Genees-meeſters gemeent hebben, niemant te ſterven, ſonder Koortſche; waerom ſy oock den naem van *Febris* (gelijck *Horatius* voor het Griecks *Noſos* van *Heſiodus* ſtelt *nova febrium Terris incubuit coſhors*) gebruyckt hebben voor alle ſieckten, en de ſelfde Romeynen hebben de Koortſche een Kercke, en Autaer op-gerecht, en offerhande gedaen, gelijck onder andere *Ælianus*, en *Clem. Alexandrinus* betuygen.

(2) De Koortſche is een onnatuerlijcke hitte, ontſteken in het Herte, en van daer by hulpe der Geeſten en bloedt door de Slagh-aderen over 't geheele lichaem verſpreyt, de natuerlijcke werckinge beſchadende. Het welck niet alleen de beſchrijvinge en is van den Arabiſchen *Avicenna*, maer oock van de Griecktſche *Empedocles*, en *Zeno*, (gelijck *Alex. Aphrodis* getuyght) die oock van meeſt alle de Genees-meeſters gevolght wert.

(3) De naeſte *Oorſaeck* van de Koortſche is *Onnatuerlijcke hitte in 't Herte ontſteken*. Want alſoo het Herte, wel en natuerlijck geſtelt zijnde, is de fonteyne van de natuerlijcke wermte, die het oock onderhoudt, en 't gantſche lichaem mede deelt: ſoo mede, wanneer het in een onnatuerlijcke hitte vervalt, werdt het de Sprinck-ader van ſulcken hitte door het geheele lichaem, welckers gematigheydt daer door terſtont verandert. En al is 't dat *Avicenna* beriſpt wert van den meer-gemelden *Fernelius*, als of niet altijdt vaſt en gingh, dat de hitte van de Koortſche altijdt in 't Herte onſteken wert: ſoo gaet altijdt vaſt (gelijck *Avicenna* oock behoort verſtaen te werden) datter geen Koortſche en is, ofte het Herte moet eerſt verhit zijn. Want al gebeurt het dickwils, dat oock in onſtekinge, ofte bederringhe van vochtigheden in andere deelen, een Koortſche ontſtaet: ſoo en geſchiedt ſulcks niet, voor al eer die hitte het Herte mede gedeelt, en van daer over het geheele lichaem by hulpe van de Geeſten en bloedt (het welck oock de leyts-luyden van de natuerlijcke wermte zijn) door haer eygen *Loop-graven*: te weten, de Slagh-ader, gedreven, en verſpreyt wert.

De gemelde onſtekinge wert verweckt door *ſtercke bewegingе* ſoo *des Lichaems*, als *des Gemoedts*, inſonderheyt *Gramſchap*, door *bedervinge van 't bloedt*, ofte eenige *ſweeringen*, door uyterlijcke *hitte*, als van langh in de *Son*, ofte *ſtooven* te weſen, van veel *heete Koſt*, ofte *Dranck* te gebruycken, als oock door dien het *Lichaem te ſeer geſloten* is, waerom de heete dampen door de huydt niet en konnen uyt waeſſemen, ofte de natuere haer van onderen ontlaſten. Welcke oorſaken haer meeſte kracht toonen in ſoodanighe lichamen, die alreede van wegen haer geſtalte, tot de Koortſche genegen zijn, gelijck *heete*, en *Galachtige*; waerom *Iongelingen* meerder de Koortſche onder-

onderworpen zijn, als oude luyden, ofte kinderen, die van de verhaelde oorſaken ſoo drae niet beſchadight en werden.

(4) Wat de *Ken-teeckenen* belanght; Dewijl de Koortſche van 't Herte komt, den oorſpronck der Slagh-aderen, ſoo en kan het niet anders weſen, ofte ſy moeten door de hitte van 't Herte, harder kloppen, het welck de *Pols* raſſer doet gaen. De onſteken vochtigheden maken oock dat het *Water* hoogh geverwet is. Den *Adem* gaet kort, het gantſche lichaem *Brant*, met een algemeene *ſlappigheyt*, onluſt, walginge, en dorſtigheydt: gelijck breeder in elcke ſoorte der Koortſchen ſal aengeweſen werden.

(5) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] De Genees-meeſters (ſeydt *Plutarchus* in ſijn Houwelijckſche leeringen) houden de Koortſchen voor gevaerlijcker, de welcke uyt *onbekende*, en *allenghskens vergaderde Oorſaken* ontſtaen, als uyt openbare, en merckelijcke. De ſelfde ſchrijft oock in ſijn Boeck van de Gramſchap, een quaet teecken in de Koortſche te weſen, wanneer de *Tonge* niet natuerlijck geſtelt en is. Soo is 't oock, als het *Water* bleyck is, en de *Pols* ongelijck.

(6) Dewijl alle Koortſchen beſtaen uyt hitte, ſoo beſtaet de algemeene *Geneſinge* in die te keeren, gelijck de Poëet *Virgilius* oock wel verſtaen heeft in 't 3. Boeck van de Lant-bouwinge:

Cum furit, atque artus depaſcitur arida Febris,
Profuit accenſos æſtus avertere.

Sulcks geſchiet door verkoelende, en vochtighmakende Genees-middelen, die ſtercker, en ſlapper moeten weſen, nae de ſterckte van de Koortſche, en hoe vele den brant boven de natuerlijcke wermte geſteygert is. Dan alſoo de Koortſchen verſcheyden zijn, ſoo en kan men niet wel een algemeene *Geneſinge* voor ſtellen: maer elcke moet in 't byſonder beſchreven werden.

(7) De *Maniere van leven* moet mede ſtrecken tot verkoelen, en vervochtigen, en dient derhalven gekooſen ſoodanige Lucht, Spijſe, en Dranck. Derhalven is hier dienſtigh *Panade*, vleeſch geſtooft met *Gepelde Gerſte*, *Lattouw*, ofte *Endivye*, *Room van Gerſte*, dat is die door-geſlagen is met Weren-nat, ofte *Kaerne-melck*, vermenght. Uyt het vleeſch magh men verkieſen *Capoenen*, *Kiekens*, *Hoenderen*, *Lampreyen*, *Perdrijſen*, *Phaſanen*, *Kalfs-vleeſch*, *Weren-vleeſch*, daer by doende *ſap van Citroenen*, *Limoenen*, ofte *ſuere Granaet-appelen*. Een *verſch Ey* uyt de ſchael geſlorpt, ofte ſacht met wat geſcherſde *Suringh*, en *Peterſelye* geroert, is mede bequaem. Sommige miſprijſen de Eyeren in de Koortſchen, als of ſy te heet waren, dan te vergeefs. En al is 't dat de Paduaenſche Genees-meeſter *Saxonia* ſchrijft, dat men te Venetien de Coortſighe niet en ſoude derven Eyeren laten eten, ſoo hebbe ick nochtans te *Padua* ſelfs anders geſien. En ſoo getuyght oock Dr. *Ioh. Heurnius* bevonden te hebben, dat de geleertſte Genees-meeſters in Italien de ſelve altijdt voor-ſchreven midden in de Somer, in heete lichamen, ſoo van gematigheyt, als van de Coortſche, en dat ſy niet qualijck en bequamen. Selfs oock de groote *Galenus* ſtaet de Eyeren toe in Ander-daeghſe Coortſchen, die nochtans uyt Gal, de heetſte vochtigheyt, onſtaen, en ſtelt de ſelve elders onder gematighde ſpijſe. De *Doyeren* geven goet, en verſterckende voedtſel, en dat licht te verteeren is. Dan hier van is breeder verhael ghemaeckt in den *Schat der Geſontheydt*, in 't Eerſte Deel, en 3. Boeck, op 't 15. Capittel. Sommige miſprijſen oock alderhande *Viſch* in de Coortſige, als lichtelijck in de Maegh bedervende: dan *Rivier-viſch*, die vrongeligh is, gelijck *Poſt*, *Baers*, *Snoeck*, en diergelijcke (in de *Schat der Geſontheyt* Eerſte Deel, 3. Boeck, en Cap. 16. te ſien) mogen wel ſonder ſchroom gegeten werden. Onder de vruchten al is 't dat Meloenen, en Concommers, een verkoelende kracht hebben, dewijlſe nochtans haeſt bederven, inſonderheydt in een Coortſige Maegh, daer ſy dan de quade vochtigheden ſouden vermeerderen, ſoo zijnſe hier gantſch onbequaem: gelijck niet en zijn gebrade *Peeren*, ofte *Appelen*, voornamelijck die ſuer zijn, de welcke oock door-geſneden met wat Wijns tuſſchen twee ſchotelen konnen gheſtooft werden. Dan wat ſpijſe het zy, en dient niet te veel gegeten, alſoo de Maegh ſulcks niet konnende verteeren, de quade vochtigheden vermeerdert; behalven dat noch de natuere daer door afgetrocken wert van 't verteeren der Coortſige ſtoffe. *Hepheſtion* een van de beſt geachtſte Overſten by *Alexander de Groote*, niet komende, als jong, en een krijgsman zijnde (ſeyt *Plutarchus*) hem wel ſchicken tot ſooberheyt, at, in 't afweſen van den Genees-meeſter *Glaucus*, hertelijck van een gebraden Capoen, en dronck daer op een groot glas gekoelde Wijn: dan het bequam hem ſoo qualijck, dat hy korts daer nae ſterf. Zijn mede ſeer dienſtigh *Bogaert-kerſſen*, *Morellen*, *Aert-beſien*, *Ael-beſien*, *Krake-beſien*, *Berberis*, *Granaet-appelen*, *Citroenen*, *Oranje-appelen*, dewijl ſy met haer rinſch ſap niet alleen en verkoelen, maer oock de verrottinge der vochtigheden weder-ſtaen. Den *Dranck* magh hier weſen *kleyn Bier*, *Gerſte-water*, *Wey*, ofte diergelijcke. Men magh oock nemen *Aert-beſien*, en de ſelve in een kommeken met een lepel aen ſtucken wrijven, en dan met *Rooſen-water*, met een weynigh *Wijn* en *Suycker* door een doeck perſſen. Dr. *Foreeſt* beſchrijft het volgende, dat hy ſeydt van de groote ſeer gepreſen te zijn, N. *Klaer Water* 1 pint, *Kaneel* 1 lood, *Fijne Suycker* 3 oncen, te ſamen kout door een *Hippocras-ſack* geleckt. Siet verder van ſoodanige Verkoelende middelen in 't Eerſte Deel, en 4. Boeck, op 't 9. Cap. N. 2.

van den *Schat der Ongeſontheyt*. Vele *Beweginge* des lichaems en gemoedts, inſonderheyt gramſchap is hier geheel ſchadelijck. Het *Slapen*, als vochtighmakende, en verteerende, magh wel wat meerder weſen, als het Waken. En dient inſonderheyt gelet, dat het *Lichaem niet geſloten* en blijft.

(8) Wy ſullen hier niet aen roeren de gewoonlijcke *Verdeelingen*, die de Genees-meeſters ſtellen: maer alleene by brengen de gene, die onder den gemeenen man gebruyckelijckſt is, anders geen kennende als Afgaende, en Binne-koortſchen. Soo kan men dan de Koortſchen verdeelen in geſtadighe, die nooyt af en gaen, maer geſtadigh by blijven, *Binne-koortſchen* genoemt, waer onder wy ſtellen de *Uyt-teerende*, ofte *Verdroogende*, *Hecticæ* geheeten, en in *Af-gaende*, die gemeenlijck met koude, en beven beginnen, en met ſweeten over gaen.

Het XII. Capittel.

1. *Tweederley Geſtadige, ofte Binne-koortſchen, en haer Oorſaken.*
2. *Hoe, en waer door, het Bloedt bederft.*
3. *Ken-teeckenen der Binne-koortſchen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

(1) DE *Binne-koortſchen*, die niet af en gaen, en ſoo langh geſtadigh by blijven, tot datſe gantſch verdreven werden, zijn tweederley. Sommige hebben haren oorſpronck uyt ontſteken, ofte bedorven bloedt in alle de Aderen, ofte altijdt in de grootſte, en die ontrent het Herte ſtaen. Want, dewijl in deſe Coortſchen geen ophouden en valt, ſoo is nootwendigh dat de heete, ofte bedorvene dampen met gewelt, en geſtadigh het Herte bedwelmen: het welck niet en kan geſchieden, 't en zy het bloedt, ofte d'andere vochtigheden, die in 't bloedt zijn, in alle de Aderen, ofte de grootſte, en die naeſt aen 't Herte ſtaen, ontſteken, ofte bederven. Andere Binne-koortſchen komen by toeval, en gevolgh van andere ſieckten, gelijck van *Raſernye*, *Squinancye*, *Pleuris*, *ontſteken ofte bedorven Lever*, *Milt*, en diergelijcke: waer op in ſoodanige ſieckten te letten ſtaet. Wy ſullen hier alleen de eygene Coortſchen beſchrijven.

(2) De *Hitte* alleen kan mede Coortſche maken, gelijck in de gene, die een geſont, en ſterck lichaem hebben, dan te veel *heeten Dranck*, en te *ſtercke Oeffeninge* gebruycken: maer dat en kan niet langh ſtaen ſonder Bedervinge, 't gene *Putrefactio*, ofte Verrottinge genoemt wert. Want als de onnatuerlijcke *hitte* de overhandt krijght over de natuerlijcke, die in 't bloedt is, ſoo treckt ſe de ſelve uyt, die anders het bloedt bewaert, en onderhoudt. Hier op volgt terſtondt een *Ongematigheyt*, en ſcheydinge van de vier Vochtigheden, die te vooren in 't bloedt wel gemenght waren, en daer op, dewijl haer kracht van onderhoudt, door verminderingh van de natuerlijcke wermte, vervlogen is, dan volght een *Bedervinge*, en Verrottinge, en daer van werden dan oock ſoodanige dampen nae het Herte geſonden, een *bedorvene Koortſche* veroorſakende.

Deſe bedervinge, ofte verrottinge geſchiet in 't bloedt, ofte eenige van de vochtigheden in 't ſelve, ofte door haren eygen aert en geſtalteniſſe, ofte door uytwendige oorſaken.

De *Vochtigheden bederven* lichtelijck, wanneerſe alreede van binnen qualijck geſtelt zijn, ſoo datſe allenghskens van natueren, en door den minſten toeval in een verrottinge vervallen, gelijck gebeurt wanneer datter een ſwackigheyt in de Maegh, ofte 't ander Ingewant is, waer door oock de beſte ſpijſe niet wel en verteert, en tot quaet, en onſuyver bloet gedijdt. Sulcks doet uytwendigh ongeſonde ſpijſe, die van quaden gijl is, gelijck *Ael*, *Palingh*, &c. ofte die haeſt bederft, gelijck *Concommers*, *Meloenen* (daer meenigh menſch de Coortſche op den hals mede eet) ofte dat men oock goede ſpijſe te veel neemt, ofte qualijck toe maeckt, ofte te langh gehouden heeft. In 't korte al 't gene quaedt bloedt kan maken, waer toe oock behooren de ander nietnatuerlijcke dingen, als *op-houden van Kamer-ganck*, *te veel Oeffeninge*, *Gramſchap*; gelijck dit alles wijdloopigh beſchreven is in 't Eerſte Deel, 1. Boeck, en 8. Cap. en in 't 4. Boeck Cap. 1. en 3. en in 't Tweede Deel, Cap. 16. en 18. van den *Schat der Geſontheyt*.

Onder de *Uyterlijcke Oorſaken* die de vochtigheden, de welcke alreede tot bedervinge uyt eygen aert genegen zijn, daer toe haeſt, en de goede, metter tijdt brengen, is wel de voornaemſte, dat het *Bloedt* geen lucht genoegh en heeft, en daer door als komt te verſticken, het zy ſulcks geſchiedt om dat de onſienbare gaetjens in de huyt geſloten, het zy, om dat de Aderen van binnen verſtopt zijn. De *Huyt* wert geſloten, ſoo datter noch lucht in, noch damp uyt en kan, uytwendigh door *felle Kouw*, ofte *Drooghte*, gelijck de heete Son, en vuur kan veroorſaken, ofte inwendigh door *Verſtoptheydt* van vele en taeye vochtigheden; waer door mede van binnen de Aderen geſloten werden, en daer toe helpt veel dat men het lichaem terſtont nae den eten te ſterck oeffent. Hier toe doen mede dat men van buyten eenige bedervinge ontfanght gelijck van beſloten ofte miſtige *Lucht*, ſtinckende grachten, ofte diergelijcke.

(3) Het voornaemſte *Teecken* van Binne-koortſchen is, dat ſy nimmermeer geheel af en gaen, hoewel ſommige d'een tijdt wel wat verheffen, d'andere verminderen, gelijck men merckelijck bevint

aen

aen de geſtadighe Anderdaeghſe, op den derden dagh, en de Vierdaeghſe op den vierden. Maer in een gantſch geſtadige, alleen met hitte, ſonder bedervinge, en vint men die veranderinge niet, het aengeſicht is bloeſende, het geheele lichaem van ſelfs moede, door dien alle de Aderen geſpannen zijn, den adem kort, de huyt niet droogh, maer vochtachtigh, Hooft-pijn, Slaperigheyt, de Pols ras, gelijck, en wel op-ſlaende, het water een weynigh dicker, en rooder, als het natuerlijck is, om dat deſe Coortſche weynigh van de natuerlijcke geſtalteniſſe geweken heeft. Maer de hitte tot bedervinge uytſlaende, dan is de Pols, by 't gene geſeyt is, ongelijck, het water geheel root, raeuw, en ſtreck, en men voelt over 't geheele lichaem ſcherper brandt.

(4) Aengaende de *Voor-teeckenen*, Binne-koortſche alleen met hitte, ſonder bedervinge van bloet, en heeft geen ſwarigheydt, dewijlſe gemeenlijck door ſweet, ofte bloeden uyt den neus gelooft wert. Doch wanneer het onſteken bloedt ſeer overvloedigh is, kan lichtelijck in eenige andere heete ſieckte veranderen. Waer toe dan dickwils bedervinge, ofte verrottinge ſlaet, hoedanige Coortſche vry haer gevaer heeft, en ſulcks meerder, ofte minder, na dat den brandt groot ofte kleyn is, de verrottinge veel ofte weynigh toegenomen heeft, en de lichamelijcke krachten noch ſterck ofte ſlap zijn.

(5) Het eerſte en voornaemſte *Genees-middel* voor een Binne-koortſche, die uyt enckele hitte ſpruyt, wanneer de ſiecke niet hartiijvigh en is (in welcken gevalle een Set-pil, ofte een ſachte Clyſteer voor magh gaen) beſtaet in 't Ader-laten, waer door het bloedt verlucht, den brant verkoelt, en de verſtoptheydt geopent wert. Daer nae dienen gebruyckt Verkoelende middelen.

(6) Als oock ſoodanighe maniere van leven, ghelijck in 't laetſt voorgaende Capittel is aengeweſen. Beyde heeft oock plaets wanneer datter verrottinghe in 't bloedt is. Want de natuere wat ontlaſt zijnde van het bloedt, dat haer te ſeer druckte, keert wederom tot haer werck, koockt en verteert, dat te verteeren is, en werpt uyt het geene ſy te ſeer bedorven vint. Daer nae moet gelet werden om de verrottinge te verbeteren (het welck inſonderheyt geſchieden ſal door de gemelde Maniere van leven) om de verſtoptheydt (ſoo ſy daer by is, gelijck gemeenlijck geſchiet) te openen, en de quade vochtigheden, die de natuere niet en heeft konnen overwinnen, ofte verbeteren te bereyden, en bereyt zijnde af te ſetten, waer toe beyde middelen, nae den aert van de byſondere vochtigheden, in het Eerſte Deel overvloedigh verhaelt zijn.

Het XIII. Capittel.

1. *Leger-plaetſe en Oorſaeck van de Af-gaende Koortſchen.*
2. *Waerom ſy elcke reys op haer tijdt weder komen.*
3. *Haer Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven,*
7. *Onderſcheyt, ofte Verdeelinge.*

(1) NAe dat in 't kort gehandelt is van de geſtadige Koortſchen, die ſonder ophouden, tot datſe geneſen, geſtadigh by blijven: ſoo ſullen wy nu mede ſpreken van de *Af-gaende*, de welcke tuſſchen beyde ophouden, en gaen en komen. En gelijck in de geſtadige de Koortſige dampen uyt de groote Aderen geſtadigh nae het Herte gedreven werden: ſoo beſtaet de oorſaeck van de Af-gaende (gelijck *Fernelius* wel aengemerckt heeft, en, hoewel *Altimarus*, *Liddelius*, en andere daer wat tegen ſtribbelen, gevolght wert van *Rod. à Vega*, *Bertinus*, en *Bauhinus*, en is oock onder andere oorſaecken aengenomen van *Capivaccius Mercatus*, *Saxonia*, *Augenius*, en *Fontanus*) in de eerſte wegen, ofte in 't eerſte deel des lichaems: te weten, het Ingewandt, ontrent de Maegh, Middel-rift, holligheyt van de Lever, Milt, Al-vleeſch, Net, en Derm-ſcheyl. Want in deſe deelen wert al de vuyligheyt van 't lichaem, niet anders als in een *Sloe* vergadert, gelijck ſelfs uyt-wijſen de toevallen, de welcke op de af-gaende Koortſchen gebeuren: te weten, Walgingh, Braken, Hert-pijn, Spanningh ontrent de Maegh, Bitterheyt in de mont, Nock, Onluſtigheyt, en diergelijcke. Men ſiet oock dat in 't aenkomen van ſoodanige Koortſchen, wanneer de Gal, het zy van ſelfs, ofte door middelen, uyt gebraeckt werdt, de ſelvige daer door ophouden; een ſeker teecken, dat die Gal oorſaeck van de Coortſche was, en datſe uyt de gemelde plaetſen van daen quam.

Deſe Coortſige vochtigheyt als ſy in deſe eerſte wegen begint te bederven, te onſteken, en een Coortſche te verwecken, wert ſomtijdts door braken, ofte kamer-ganck uytgedreven, ſomtijdts in de Aderen drijvende, en aldaer verwaeſſemende ongevoelijck, ofte door ſweeten gelooft. Sulcks geſchiet zijnde, ſoo gaet den brandt geheel over, en de Coortſche en komt niet weder, tot datter, door quade geſtalteniſſe, en ongematigheyt van de gemelde deelen, wederom nieuwe ſtoffe groeyt, waer door, als oock door yet dat de Coortſche noch overgelaten heeft, de vochtigheden onſteken, en bederven. En dit is de oorſaeck, waerom deſe Coortſchen af-gaen, en weder komen.

(2) Maer

(2) Maer waerom datſe op haren geſetten tijdt wederkomen, en ſommige alle daegh, ſommighe over den anderen, ſommige over den derden dagh, is van oudts tot deeſen tijdt by veele onderſocht, maer, nae mijn oordeel, noch niet te recht gevonden. Om niet alle haer meeningen, die ſeer veel en verſcheyden zijn, al hier by te brengen, ſal ick alleen ſeggen 't gene my dunckt waerſchijnelijckſt te weſen, ſtellende de oorſaeck in den aert en nature van de Koortſige voehtigheyt, die de ſelve getrocken heeft uyt den brant, en verrottinge, ofte eenigh over-blijfſel van de Koortſige en verrotte ſtoffe, het welck daer na als gift de vochtigheden doet rijſen. Want gelijck men ſiet dat het deegh door een weynigh gift rijſt: ſoo oock dees verrottende gift, de welcke in 't lichaem nae de Koortſche al af is, noch over blijft, geeft een beginſel van brant, en onſtekinge, waer in dan vele vochtigheden, en Dampen oprijſende, en onſtekende, en nae 't Herte loopende, veroorſaecken een nieuwe Koortſche. En ghelijck den hevel verſcheyden is, ſoo oock in 't gene, daer van deelachtig wert, begint het een vroeger te rijſen, als het ander, en heeft oock eerder ofte langſamer gedaen. Waer van wy een klaer exempel hebben in den Moſt de welcke, hoe de druyven rijper zijn, eerder begint te wercken, en in tegendeel verjuys langſaem. Waer uyt genoeghſaem af te nemen is, waerom de Gal raſſer, en de ſwarte Gal trager begint t' onſteken, en te bederven.

3. Onder de *Ken-teeckenen*, dat de Koortſche ſal afgaen, is van alle tijden gehouden het aen-komen met *Huyveringh*, en *Beven*, het welck oock meeſt altijdt waer is, dan ick, ghelijck oock andere, hebben ſomtijtds geſien, dat ſoodanighe Koortſchen ſonder de minſte kouw haren aenvang namen. Een ander teecken is, in 't afgaen het Sweeten, en dan Bevrijding van brant.

(4) [Aengaende de *Voorteeckenen*] de *Afgaende Koortſchen* en hebben nergens nae ſoo veel gevaer, als de *Geſtadige*; jae werden meeſt gekeurt gantſch geen ſwarigheyt te hebben. En voorwaer het gebeurt ſeer ſelden, datter yemant van ſterft; 't en zy datſe door langdurigheyt in een andere Sieckte veranderen, en alſdan trecken ſy aen den aert van de ſelvige Sieckten.

(5) Wat de *Geneſinge* in 't gemeen (van de byſondere ſullen wy in 't byſonder ſpreecken) belanght, dewijl de ſtoffe van de af-gaende Koortſchen voor aen leyt, ſoo en iſſer niet beter, als dat men 't anderen-daeghs als de Koortſche af is, een *Purgatye* in geeft, en met dat de twede Koortſche aen komt, en de kouw eeven begint, een *Braeck-dranck*, daer nae op den goeden dagh, ſoo het lichaem bloedt-rijck, en de Koortſche ſterck geweeſt is, ſal men *Ader-laten*, en dan in 't laetſte doen ſweeten, ondertuſſchen de ſieckẽn doen gebruycken ſoodanige *Mey-drancken*, *Koel-drancken*, en andere Genees-middelen, nae de verſcheydenheyt, en den aert van de Koortſche ſal vereyſchen.

(6) Hier magh wel de ſelſde *Maniere van leven* gehouden werden, die in 't voorgaende 11. Cap. is aengeweſen. Waer by wy ſullen voegen, datter niet en dient *gegeten*, als de Koortſche op 't komen is, maer ten minſten ſes uuren te voren, ofte als ſy over is; oock niet *gedroncken* in de Kouw, maer vry genoeg in de hitte. Want het eerſte doet de Koortſche langer dueren, en het ander vordert het Sweet, waer mede de Koortſche eyndight. Op den goeden dagh magh men wel wat *Wijns* op de ſpijſe gebruycken, inſonderheyt die hem gewent zijn.

(7) De Verſcheydenheydt van de Af-gaende Koortſchen wert gerekent na de drie vochtigheden, daer ſy uyt voor-komen, Slijm, Gal, en Swarte Gal: te weten, de Daeghſe, Anderdaeghſe, en Vierendaeghſe. Maer de Daeghſe Coortſche van Slijm veroorſaeckt zijnde, valt gantſch ſelden, jae van ſes hondert Coortſchen niet eens, gelijck *Fernelius*, ofte nimmermeer, gelijck *Platerus* meent, om dat het Slijm, kout van aert zijnde, door bedervinge ſulcken hitte niet en kan ontfanghen, dat het een Coortſche ſoude onſteken: dan de Coortſchen, die wy Daeghſe noemen, zijn niet als dubbelde Anderdaeghſe. Soo dat wy alleen kennen tweederhande Af-gaende, Anderdaeghſe, en Vierendaeghſe, van de welcke wy nu nae malkander ſullen handelen.

Het XIV. Capittel.

1. *Anderdaeghſche Koortſche.*
2. *Verſcheydenheyt,*
3. *Oorſaken,*
4. *Ken-teeckenen,*
5. *Voor-teeckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van Leven.*

(1) ONder alle de Koortſchen en iſſer geen gemeender, als de gene die wy *Anderdaeghſche* noemen, om datſe over den anderen dagh komt, als oock *Derdendaeghſche*, volgens de benaminge der Griecken, en Latijnen, die oock in andere Talen gehouden wert, hoe-wel Dr. *Iunius* de *Quartana* ſoo noemt, die beter Vierendaegſche geſeyt wert. Want hier in moeten beyde de dagen, op de welcke de Koorſche komt, en op de welcke ſy tuſſchen beyde ſtil ſtaet, gereeckent werden.

(2) De Anderdaeghſe Coortſchen zijn tweederley, *Suyvere*, en *Baſtaerde*, die beyde mede *Enekele* zijn, den anderen dagh houdende, ofte *Dubbelde*, die alle daegh komen, en zijn twee byſondere Coort-

Coortſchen, die over den anderen dagh door malkanderen ſpelen.

(3) De *Oorſaeck* van de Anderdaeghſche Coortſchen is een overtollige *Gal*, met Galachtigh bloet, ofte de vierde vochtigheyt in 't bloedt, de welcke, om haer fijnigheyt, hitte, en drooghte, die ſy met de overtollige Gal in 't Gal-blaesjen heeft, mede Gal genoemt wert, gelijck, tegens den Arabiſchen *Averroës* de Genees-meeſters hier in beriſpende, bewefen werdt van den Italiaenſchen *Maſſarias* in ſijn 7. Boeck, van de Coortſchen, op 't 8. Capittel. Deſe Gal in de eerſte wegen (gelijck in 't laetſte voorgaende Capittel geſeyt is) vergadert zijnde, en niet langer konnende door de natuerlijcke wermte behouden werden, bederft aldaer, en verweckt deſe Coortſche. Het is aenmerckens waerdigh 't gene de hoogh-geleerde *Fernelius* hier vermaent, en door de dagelijckſche bevindinge wert beveſtight. De overtollige Gal, ſchrijft hy, het zy de ſelve uyt haer eygen Blaesjen, het zy uyt de Lever met gewelt in de Aderen uyt berſt, gelijck in de Gele-ſucht, Anderdaeghſche Coortſche, ſomtijdts oock Geſtadige, en veel andere ſieckten, en vermenght haer niet met het bloedt, maer in der daedt met wey, ofte waterachtigheydt, ende en wert geen deel van 't bloedt, gelijck oock niet de wey. Het welck daer uyt blijckt, dat het bloedt, 't welck in ſoodanige ſieckten gelaten wert, beſtaende uyt vier Vochtigheden, hem ſuyver ('t en zy het van yet anders eenige onſuyverheyt getrocken heeft) vertoont, ſonder met een Galachtige geelte geverwet te weſen. En ſoo en wert die overtollige Gal nergens geſien met het bloedt te ruymen, dewijlſe haer gantſch by de wey voeght ('t en zy een weynigh daer van in ſchuym verandert zijnde, boven op het bloedt dreef) en daerom valt het water in deſe Coortſchen door vele vermenginge geheel grof, en geel. De verder oorſaken van deſe Coortſchen zijn al 't gene, 't welck ſoodanige Gal kan voort-brengen: te weten, een *Heete* en *Drooge Ongematigheydt* des lichaems (waerom miſſchien oock de Leeuwen de Anderdaeghſche Coortſche onderworpen zijn, gelijck *Cardanus* getuyght 7. *de Rer. var.* 27. dan ick ben nooyt ſoo verre geweeſt, om daer van kenniſſe te konnen nemen) ſoodanige *Lucht*, *heete Somer*, *Waken* en *Braken*, *Bekommeringh*, *Gramſchap*, *ſtercke Oeffeninge*, *Vaſten*, veel *heete Spijſe*, ofte *Dranck* te gebruycken, als inſonderheyt een *heete Lever*. En door 't gene nu verhaelt is wert de *ſuyvere Anderdaeghſche Coortſche* verweckt, waer by komende de oorſaken, die haer onder Slijm, ofte ſwarte Gal vermengen, dan is ſy, die men *Baſtaert* noemt: te weten, als de gemelde Gal-makende oorſaken vallen in een vol lichaem, het welck overvloedt van groove, en ſlijmerige vochtigheden in de Maegh heeft, en daer van verſtoppinge in het ander Ingewandt. Als de Gal op twee verſcheyde plaetſen onſteeckt, dan maecktſe een *dubbelde drie-daeghſche Coortſche*, die elck byſonder over den anderen dagh op malkander ſluyten, het welck een *Alle-daeghſche Coortſche* in der daedt is.

(4) De Anderdaeghſche Coortſche valt de ſiecken ſchielijck op den hals (om dat de Gal dun en heet zijnde, lichtelijck onſteken wert) met groot *ſchudden*, *beven*, waer door 't geheele lichaem ſchijnt te daveren. Het welck geſchiet, om dat de Gal, door haer ſcherpigheydt, en hitte, de gevoelijcke deelen prickelt, en ſy die moeyelijckheyt willen van haer ſchudden. Als dit beven by-nae over is, dan wert gemeenlijck de *Gal uyt-gebraeckt*, om dat de ſelve als noch in de eerſte wegen leydt, daerſe daer nae haer begeeft in den om-loop van 't lichaem, alwaer ſy uyt-geſweet wert. Hier op volght terſtondt een *ſcherpe*, *ſtekende Hitte*, die ſelfs de voelende hant prickelt, maer ten eerſten verſacht, alſoo de Gal heet, en dun zijnde, lichtelijck, en ras vervlieght. Hierom onſteeckt ſy oock haeſtelijck, en eenparigh, als zijnde door alle ſijn deelen even bequaem, om den brandt te ontfangen, het welck niet en gebeurt in onſtekinge van ſlijm, welckers brandt ſomtijdts ſmoort, ſomtijdts blaeckt, gelijck *Galenus* aenwijſt. Deſen brant verweckt eenen onlijdelijcken dorſt, die inſonderheyt in de kouw over-komt, om dat de Gal haer dan noch ontrent de Maegh onderhoudt, daer in de Binne-koortſchen den meeſten dorſt is; als den brandt vermeerdert. Deſen brandt maeckt dat de ſiecken niet een oogen-blick ſtil en leyt, maer geſtadigh woelt, en nae ſijnen adem hijght, en met eenige Gallighe dampen in 't hooft opſtijgende, verweckt aldaer *Pijn*, en *Lichtigheyt*, en belet het *Slapen*. De *Pols* is in 't eerſte kleyn, en ingetrocken, daer nae raſſer, als in andere Coortſchen, om dat hier meerder verkoelingh vereyſcht wert. Het *Water* is brandigh, en hoogh-root, middel-matigh van weſen, oock ſwaer ruyckende, gelijck de Grieckſche *Aëtius*, den Arabiſchen *Rhazes*, en haer volgende de Franſoiſche *Fernelius* voor-geven. Maer den Italiaenſchen *Mercurialis* ſchrijft, dat noch de ervarentheyt, noch de reden ſulcks getuygen. Want, ſeydt hy, dewijl de Gal geheel drooghis, en niet langh in 't lichaem en blijft, ſoo en kan het naeuwlijcks geſchieden, datſe groote ſtanck ſoude aen-trecken. Ick heb evenwel het Water in deſe Coortſchen veeltijdts ſeer ſterck ruyckende bevonden, en de reden is 'er oock by, dewijl al dat bedorven, ofte verrot is, gemeenlijck een quaden reuck van hem geeft. Deſe Coortſche ſcheyt met *Sweeten*, en den langhſten overval duert twaelf uuren, ſomtijdts oock maer ſeven, ofte vier, jae oock drie, gelijck *Nicolus* ſchrijft geſien te hebben: te weten, nae dat de Gal veel ofte weynigh, dun ofte dick, de kracht

ſterck ofte ſlap, de geſtalte van 't lichaem open; ofte geſloten is.

En dit heeft alles plaets in een ſuyvere Anderdaeghſche Koortſche, die hier te lande ſoo gemeen niet en is, als de gene, die den naem van *Baſtaert* gegeven is, alſoo wy woonen in een koude, en vochtige lucht, die in de lichamen veel ſlijmerige, en groove vochtigheden doet groeyen, de welcke beneffens de Gal bedervende, ſoodanige Koortſchen doet groeyen, die daerom oock met minder ſchudden aen komt, maer 't welck langer by-blijft, de hitte en is oock ſoo ſcherp niet, en wert wel geleken by den brandt van nat hout, alſoo hier de ſcherpigheydt van de Gal gedempt wert door de koude ſlijmerigheyt, waerom ſy oock gemeenlijck noch na de twaelf uuren by-blijft, en met weynigh ſweeten op houdt. De Pols en is hier ſoo ras niet, noch het Water oock ſoo vuurigh.

Een *dubbelde Anderdaeghſche*, ofte, om beter te ſeggen, twee Anderdaeghſche, zijn daer aen te kennen, datſe met deſelve teeckenen alle daegh, doch als twee verſcheydene zijnde, op verſcheyde tijden aen komen, en elcke met deſſijne in hevigheyt over den anderen dagh over een komt.

(5) [Belangende de *Voor-teeckenen*.] De Anderdaeghſche Koortſchen, gelijck ſy de gemeenſte zijn, ſoo loopen ſy oock gemeenlijck het minſte gevaer ('t en zy datſe qualijck gehandelt werden) ende en komen ten hooghſten, gelijck *Hippocrates* ſeydt, maer ſeven mael. Dan de Baſtaerde houden langer ſtede, en ſcheyden ſelden op den ſevenden, jae dubbelt ſevenden omme-gangh. Als ſy mede ſommige maenden geduert hebben, ſoo vervallen ſy tot eenige ſieckten van Lever, ofte Milt, die haer dan oock noch langer aen houden.

(6) De maniere van *Geneſen* is in 't laetſt voorgaende Capittel aengeroert. Staet hier alleen te letten, dat in de Suyvere Koortſche de Gal, in de Baſtaerde, de ſelve beneffens de gemenghde vochtigheden, behoorlijck bereyt zijnde, geſuyvert, en op den goeden dagh afgeſet werden, door ſoodanige middelen, als in 't Eerſte Deel, en 4. Boeck, op 't 7. Capittel, N. 2. van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven zijn. Is ondertuſſchen mede dienſtigh, dat, om de quade dampen van 't Herte te trecken, op den Pols van beyde armen, twee drie uuren voor het aen komen van de Koortſche geleyt wert N. *Suerdeegh* 1 lood, poeyer van *Wieroock* een half loodt, met *Azijn* gemenght, het welck ick wonderbaerlijck goet gevonden hebbe. Sommige nemen *Roet*, met *Saly* geſtooten, en door *wit van Ey* by een gehouden. Sommighe mengen onder *Roet* met *wit van Ey* en *Azijn*, geſtampte *Loock*, ofte *Ajuyn*. Andere binden op den Hart-vinger een geſtampt ſchijfken *Loock*. Eenige komen verder, en leggen op den Pols, de *ſchorſe van Vlier-hout*, dan treckt te ſeer; gelijck noch meerder doet de wortel, ofte het kruydt van *Hanen-voet*, groote bladeren verweckende, die derhalven beter dienen naegelaten.

(7) Men magh hier houden de ſelvige *Maniere van Leven*, die in 't 11. en 13. Capittel deſes Boecks verhaelt is. Soude alleen mogen getwijfelt werden, of men in de rechte Anderdaeghſche, dewijl dit de heetſte Koortſch is, als uyt loutere, ofte ongemenghde Gal haren oorſpronck hebbende, wel op den goeden dagh vermochte *Wijn* te drincken? Tot antwoort dient, dat de gene, die Wijn gewoon zijn, wel mogen in 't af-gaen, ofte af-weſen van de Koortſche, voornamelijck op eenigh eten (want dan en gaet de Wijn ſoo drae niet nae de Aderen) een roomer Wijn drincken, inſonderheyt *Moeſel-wijn*, ofte andere, die niet ſterck en is. Soo ſchrijft D[r]. *Foreeſt*, dat hy den Preſident *Suys*, die gewoon was meerder Wijn, als Bier te drincken, ſelver in een Suyvere Anderdaeghſche Wijn toegelaten heeft, die hem te vooren by een ander verboden was, en dat hy daer door eerder van de Coortſche ontſlagen, en ſtercker geworden is. Dient oock inſonderheydt acht genomen dat in de kouw, op 't aenvangen van de Coortſche niet te veel deckſel op-geleyt en wert, alſoo *Fernelius* ſeyt, dat jonge, en ſtercke luyden binnen den tijdt van drie uuren daer door verſmacht zijn.

Het XV. Capittel.

1. *Vierendaeghſche Koortſche.*
2. *Oorſaken,*
3. *Ken-teeckenen,*
4. *Voor-teeckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van leven.*

(1) DE *Vierendaeghſche Koortſche* is, de welcke op den vierden dagh komt, en twee dagen tuſſchen beyde over ſlaet: dan is ſomtijdts dubbelt, en dan is 'er tegen twee dagen, maer eenen goeden tuſſchen beyde; en de eene houdt oock op, dat d'ander noch langh by-blijft. Daer van ſchrijft *Cicero* aen ſijnen vrient *Atticus* in ſijn 7. Boeck: *Alteram Quartanam Pamphilus ſuus mihi dixit deceſſiſſe, & alteram leviorem accedere.* De Grieckſche *Aetius* verhaelt, dat alle menſchen nootſakelijck, inſonderheyt als ſy op haer jaren komen, in een Vierendaeghſe Koortſche moeten vervallen, en de ſelve geen twee-mael en krijgen: maer beyde wert door de ondervindinge weder-leyt, gelijck men oock ſiet, het welck nochtans gaet tegens 't gemeen gevoelen, dat een yegelijck geen Kinder-pocken, ofte Maſelen en krijght, en ick ſelve nu in 't vijftighſte jaer gaende, geen gehadt en hebbe, en veel ouder, ſonder

ſonder van de ſelve ooyt bevangen te zijn geweeſt, hebbe ſien over-lijden. Oock hebbe ick bevonden (ſulcks evenwel ſelden gebeurt) dat een menſch twee drie mael de Kinder-pocken, en Maſelen kreegh: het welck in de vierendaeghſche Koortſche oock plaets heeft.

(2) De naeſte *Oorſaeck* van de Vierendaeghſe Koortſche is *Swarte Gal* in de eerſte wegen, by de *Milt*, en daer ontrent verrottende. Deſe wert lichtelijck aldaer vergadert in de gene, die droogh van gematigheyt, en op haer jaren zijn, inſonderheyt in den Herfſt, en als het ongeſtadigh weder is, die vol bekommeringh; ſorge, en ſwaermoedigh zijn, die veel rouwe koſt, als gezout, en *geroockt vleeſch*, ofte viſch eten, onklaer Bier, ofte Wijn drincken, en daer door, ofte van natueren met een geſwollen, ofte verſtopte Milt gequelt zijn. Waer toe mede helpt het opſtoppen van de *Stonden*, en inſonderheyt het *Speen*, waer door het ſwarte bloedt voornamelijck ſijn looſinge heeft.

(3) Deſe Koortſche (gelijck *Fernelius* oock ſchrijft) begint met een *ſtercke Kouw*, de welcke allenghskens ſoo verre toe neemt, datſe een dappere ſchuddingh maeckt. Dit wert beriſpt van *Mercuria-lis*, ſeggende 5. *de Febr.* 9. verwondert te zijn, hoe *Fernelius* tegens de meeninge van *Galenus* in 't beginſel van deſe Koortſchen ſtellende is een groote kouw. Dan *Mercurialis* ſchijnt ſijn ſelven hier in vergeten te hebben, alſoo hy te vooren het ſelve geſeyt heeft, ſchrijvende, de Koortſche *Zerzera* (hy meynt *Querquera* hier voor in 't 11. Cap. vermelt) die hy houdt voor de Vierendaeghſche, ſoo genoemt te zijn van de kouw, en 't beven, daer de ſelve mede begint. Deſe *Kouw* is even-eens, gelijck men midden in de winter voelt, niet ſcherp, ofte ſtekende, als in de Anderdaeghſche, maer beſwarende, en als de beenderen brekende, gelijck de Griecken dat noemen. Want dewijl de ſtoffe grof, en dick is, ſoo en kan ſy ten eerſten niet haeſtigh beweeght werden: maer komt daer nae allenghskens, en de dampen, die van de ſwarte Gal uytwaeſſemen, zijn grof, kout, en droogh, en raken de de Vlieſen van de beenderen, die van grof bloedt gevoedt werden, verwecken aldaer de gemelde Pijn. Hier op volght de *Hitte*, maer ſoo ſterck niet, als in de Anderdaeghſche. Want dewijl de ſwarte Gal, een koude en groove vochtigheyt is, ſoo en wertſe ſoo drae niet onſteken. Hierom en hebben ſommige den brandt van de Anderdaeghſe Koortſchen niet qualijck geleken by een brandende vlam, en die van de Vierendaeghſche by gloeyende kolen. *Dorſt*, *Hooft-pijn*, en andere toevallen, zijn hier oock minder, als in de Anderdaeghſche. De *Pols* ſlaet in den aen-vangh ſlap, kleyn, en langhſaem: maer na ſterck, groot, en ras, en ongelijcker, als in andere Koortſchen. Het *Water* is in 't beginſel: te weten, de eerſte acht dagen, bleeck, dun, en als gemeen water, dewijl de ſtoffe van deſe Koortſche dick zijnde vele verſtoppinge maeckt, waer door 't grofſte van 't Water niet en kan af-ſchieten. Maer daer nae de verſtoptheydt geopent, en de groove vochtigheden bereyt, en gekoockt zijnde, wert het Water grof, en geverwet. Ten laetſten houdt ſy op met veel *Sweeten*, alſoo de ſwarte Gal veel wey (de ſtoffe van 't ſweet) by haer heeft.

(4) [Aengaende de *Voor-teeckenen*,] De Vierendaeghſche Koortſche, die ſuyver is, en ſonder vermenginge van andere ſieckten, ofte eenige gebreken der voornaemſte deelen, heeft weynigh ſwarigheyt, dewijl de natuere haer in de twee goede dagen verſchept. Waer op ſlaet het Italiaenſch ſpreeck-woort: *Febre quartana non fa ſonare campana.* En *Plato* ſchrijft, dat de gene, die deſe Koortſche gehadt heeft, en wederom fris, en ſterck geworden is, daer na langer, en vaſter geſont ſal blijven. Behalven datſe oock de quade vochtigheden verteerende, ſommige van ſieckten geneeſt, daer gantſch geen hope toe en was, gelijck *Hippocrates* ſchrijft van de Vallende-ſieckte. Siet D^r. *Foreeſt* in 't 4. Boeck van ſijn Aenmerckingen op 't 32. Capittel. Waerom oock de ſiecken nae de ſelve verlangen, gelijck den hoogh-geleerden *Voſſius* 4. *Orat.* 12. 3. uyt-leydt deſe woorden van den Poëet *Iuvenalis* in ſijn 3. Schimp-dicht:

—— *jam Quartanam ſperantibus ægris.*

Hier uyt heeft miſſchien de Wijs-geerige *Phavorinus* eertijdts het Lof van de Vierendaeghſe Koortſche gemaeckt, waer toe niet onaerdigh ſpelende (gelijck *Agellius* ſeyt 17. *Noct.* 12.) met dit Griecks verſken:

Α'λλοτε μητρυιὴ πέλει ἡμέρη, ἄλλοτε μήτηρ.

Ipſa dies quandoque parens, quandoque noverca eſt.

Het welck ſeggen wil, dat het alle dagen niet even wel en kan weſen, maer den eenen wel, en den anderen qualijck, gelijck een moeder, en ſtiefmoeder. Sulcks dan alſoo zijnde, ſeyt hy, dat het goedt, en quaedt in menſchelijcke dingen met gebeurten om gaet, ſoo is deſe Koortſche, die twee dagen vry heeft, geluckigh, als hebbende maer een ſtief-moeder, en twee moeders. Is niet te min de langhſte van alle de Koortſchen, ende en duert niet alleen maenden, maer oock jaren. In de Soomer (ſeydt *Hippocrates*) zijnſe meeſtendeel korter, om dat de vochtigheyt als dan dunder is, en de huyt loſſer, waerom ſy beter kan vervliegen. In den Herfſt, ſeyt hy, vallen de langhſte, inſonderheyt als ſy den Winter raken, en ſulcks om dat haer ſtoffe dicker is, de huyt harder en geſloten van wegen de uytwendige kouw, 't welck het ſuyveren belet, en de Koortſige ſtoffe nae binnen drijft. Die wat komen te verouderen, vergaen ſelden, als in de Lenten, om dat de lucht als dan gematigt is, en het

bloedt de overhandt heeft, het welck regel-recht de ſwarte Gal wederſtaet. Maer indiender geen miſſlagh in begaen en wert, ſoo en duertſe niet boven een jaer, ſeyt *Fernelius*, nae den Arabiſchen *Avicenna*. Dan ick hebbe een geſien van over de drie jaer. Soo getuyght *Wierus* van vijf en ſeven jaren, *Fernelius* en *Foreeſt* van negen, *Maſſarias* van twee en twintigh, de gemelde *Wierus* van achthien, en drie en dertigh. De reden is, om dat de oorſaeck ofte ſtoffe door quade maniere van leven geſtadigh gevoedet wert. Als ſy langh duert, dan iſſe in oude luyden ſeer gevaerlijck, waer van de Italianen mede dit Spreeck-woort hebben: *Quartana el giovane ſana, el vecchio ammazza*: dat is, de Vierendaeghſche Koortſche geneeſt een jongh man, en doodt een oudt man. Sulcks werdt in 't ſterven van verſcheyde aengemerckt by *Godwin*, in ſijn Boeck van de Engelſche Biſſchoppen. Dan dit en gaet evenwel niet altijdt vaſt, dewijl oude luyden, die ſterck genoegh zijn, en niet van binnen bedorven en hebben, beter konnen geneſen, als jonge, qualijck geſtelt zijnde, gelijck de gemelde *Wierus* aenwijſt van een Vrouw over de ſeſtigh jaren, die ſelfs in den Herfſt deſe Koortſche krijgende, evenwel geneſen is: daer jonge luyden afſtorven. Een enckele is lichter te helpen, als een dubbelde. Die met een gebreckelijcke Lever, ofte Milt, ofte eenighe andere ſieckte vermenght is, vervalt gemeenlijck tot een ſware Blaeuw-ſchuyt, ofte doodelijck Water. Met een ſtercken Buyck-loop wertſe ſomtijdts van ſelfs geneſen, gelijck *Dodonæus* daer mede een exempel van heeft in ſijn Aen-merckingen op het 59. van *Benivenius*. In magere luyden ſlaetſe wel tot een Uytdroogingh, ofte Teeringe. Soo ſchrijft *Ioſephus* in 't 13. Boeck van d'Outheden der Joden op 't 23. Capittel, hoe *Alexander*, Koningh der Joden, als hy drie jaer de Vierendaeghſche Koortſche gehadt hadde, en beſigh zijnde met oorlogen, de ſelvige verſuymde, van een Uyt-teeringe geſtorven is.

(5) De *Geneſinge* van de Vierendaeghſche Koortſche volght oock de gene, die wy in 't 13. Capittel van de Af-gaende Coortſchen hebben aengeweſen, derhalven ſullen wy hier alleen by-brengen, dat de ſelvige in 't byſonder vereyſcht. Maer alſoo daer geen Coortſche en is, die langer duert, als beſtaende uyt een aertachtige vochtigheydt, de welcke volght haren oorſpronck de Aerde, zijnde van de langhſaemſte beweginge, gelijck de wijſe *Plato* ſchrijft, waerom de ſelve vochtigheyt oock maer op den vierden dagh en onſteeckt: ſoo dienen de ſiecken wel verdacht te zijn, dat ſy haer ſelven in de langhduerigheyt niet en quellen, alſoo ſulcks ſwaermoedigh bloedt veroorſaeckt, het welck dan de Coortſige ſtoffe vermeerdert, en ſoo veel te langer doet aen houden. Dewijl dan de naeſte oorſaeck van deſe Coortſche aerdtachtigh, grof, en taey is, en derhalven ſoo wel niet en wil volgen, als de licht bewegelijcke Gal in de Anderdaeghſche, ſoo moetſe te vooren wel bereyt zijn, voor al eer dat men de ſelve door ſtercke middelen ſoeckt af te drijven, en 't gene dat men in de Anderdaeghſche tſeffens doet, moet hier allenghskens, en in verſcheyde reyſen te werck geſtelt werden. Voor eerſt ſal men dan, als de Coortſche eens, ofte tweemael gekomen is, de Maegh, en de voorſte wegen van het gene los is, ſachtjens ſuyveren met *Manna*, *Diacatholicum*, *El. Lenitivum*, *Syroop van Rooſen met Sene-bladeren*, *Pruym-kruyt*, en diergelijcke. Ondertuſſchen tweemael drinckende op de goede dagen van een dranck tot bereydinghe van de ſwarte Gal, verhaelt in 't Eerſte Deel, en 4. Boeck, op 't 5. Capittel; ſal men mede daeghs te vooren, ofte oock wel op den ſelven dagh, als de Koortſche laet komt, *Ader-laten*, uyt den ſlincker arm: het welck meerder als eens gedaen dient, doch elcke reyſe niet te veel af-getrocken, 't en zy de ſiecke uytermaten bloedt-rijck is, het welck met deſe Koortſche niet veel en gebeurt. Indien de *Maent-ſtonden*, ofte het *Speen*, dat pleegh te bloeden, geſtopt is, ſoo dient ſulcks ten eerſten geopent. De *Stoffe*, door de aengeweſene middelen, verſacht, los, en bereyt zijnde magh men ſtercker afdrijven, mede daeghs voor de Koortſche, en dat met ſoodanige middelen, als in 't gemelde Eerſte Deel, en 4. Boeck, op 't 7. Capittel, N. 3. zijn beſchreven. En ſoo in 't bereyden, als in 't af-ſetten, moet al eenige tijdt volhardt werden. 's Anderen daeghs, tegen dat de Kouw aen komt, is oock dienſtigh ('t en zy de ſiecke gantſch hardt van braken was) een Braeck-dranckſken in te nemen van 't gene te ſien is op 't verhaelde 7. Capittel N. 6. altijdt beginnende van het ſlapſte. Men kan oock daer toe drincken een roomer *Alſſen-wijn* met een weynigh *Syroop van Azijn*. *Crato*, Genees-meeſter van drie Keyſers, prijſt hier ſeer het *Sap van Knollen*, daer in volgende *Guainerius*, de welcke ſchrijft, ſekeren Abt daer mede geluckelijcker geneſen te hebben, dan met eenige andere middelen. Hy doetſe eerſt ſchellen, dan ſieden, en dat water afgegoten zijnde, met verſch water, tot datſe ſacht zijn, koken; daer nae uytperſſen. Dit Sap geeft hy in met Suycker, en Boter vermenght. 's Morgens laet hy innemen vijf *gepelde Perſick-keernen*, en by die wijſe van geneſen blijft hy gemeenlijck vijfthien dagen. In 't afgaen, magh men het ſweeten helpen met N. Een vierendeel loods *Theriakel*, ofte *Mithridaet*, en een ſcrupel *Zout van Cardo-benedictus*, in een half roomerken heete *Wijn*. Het welck men oock magh in-geven met dat de Koortſche aen komt, de welcke haer ſelve, en voornamelijck het beven vermindert. Uytwendigh kan hier mede yet op den Pols gebon-

gebonden werden van't gene in't 13. Capittel is beſchreven. Maer voor deſe Koortſche wert by verſcheyde Genees-meeſters ſeer gepreſen een vierendeel loodts *Raegh*, ofte *Spinne-webbe*, met een half loodt *Populjoen-ſalf* gemenght, en op den Pols geſtreken. Sommige hebben 't ſelve Raegh oock willen in-geven, dan is qualijck bekomen, gelijck *Wierus* betuyght.

Wanneer by deſe Koortſche eenige verſtoptheyt is van Lever, ofte Milt, *Blaeuw-ſchuyt*, ofte *Water-ſucht*, dan moet de Geneſinge daer nae geſtelt werden, gelijck in't volgende 3. Boeck, Cap. 24. en 27. ſal werden aengeweſen.

Tot beſluyt van de Geneſinge, ſal ick by-brengen eenige wonderbare exempelen, in de welcke het geval ſchijnt Genees-meeſter te zijn geweeſt. De Vierendaeghſche Koortſche, ſchrijft *Seneca*, is in ſommige met geeſſelen verdreven. Ofte by geval, ofte dat die groove, en taeye Vochtigheydt verwermt, en beweeght zijnde, vervlogen is, gelijck *Lipſius* daer op aenmerckt. Men vint oock ſommige, welckers natuere door geeſſelen tot *By-ſlapen* geprickelt wert, gelijck in't volgende Boeck ſal uytgeleyt werden. Den Romeynſchen helt *Q. Fabius Maximus*, gelijck *Livius*, en *Plinius* verhalen, hadde langh gaen quijnen aen de Vierendaeghſche Koortſche, ſonder dat hy door eenige Genees-middelen konde geholpen werden, tot dat hy in ſekeren ſlagh tegens den vyant, als door eenen nieuwen brandt in 't vechten, den ouden van de Koortſche, uyt bluſten. De treffelijcke Genees-meeſter *Paré* verhaelt noch twee by-nae diergelijcke, maer van ſchrick. Seker François Edelman wandelende beneffens de Riviere, om te ſien of hy de Koortſche konde afgaen, werde van een goet vriendt, die hem ontmoete, onvoorſiens in de Rivier geſtooten, waer door hy (niet tegenſtaende het ſwemmen hem gemeen was, gelijck de gene, die hem in't water geſtooten hadde, oock wel wiſte) met ſoo grooten ſchrick bevangen werde, dat hy nae die tijdt geen Koortſche meerder en kreegh. Noch verhaelt *Paré* van ſeecker Hop-man, de welcke, al hadt hy de Koortſche op den hals, evenwel by 't gevecht wilde weſen, alwaer hy een muſket kogel midden door den hals krijgende, met ſulcken ſchrick des doodts bevangen werde, dat de heete Koortſche voor de koude Vreeſe wijckende, hy daer nae van de Vierendaeghſche bevrijdt bleef.

(6) Hier dient gebruyckt *lichte Spijſe*, die wel te verteeren is, en ſeer goet voedtſel geeft, geen ſwarte Gal, ofte ſwaermoedige vochtigheden en doet groeyen, te ſien in den *Schat der Geſontheydt*. Sommige evenwel, nae dat by haer, groote begeerte, juyſt de beſte koſt niet, maer ſelfs oock *Pekelharingh*, ofte noch arger genut was, hebben de Koortſche daer mede afgegeten. Het welck maer helpt, ſeydt *Eraſtus*, als de ſieckte al verteert is. Want in 't begin doet ſulcks groote ſchade, gelijck hy ſchrijft eenen gekent te hebben, die op die manier ſchielijck ſtickte. Hy verhaelt noch van een ander, die eenige maenden aen de Vierendaeghſe Coortſche gegaen hebbende, en groote luſt krijgende, om klaer, en fris Fonteyn-water te drincken, nae dat hy, alleen zijnde, daer van niet alleen de Maegh gevolt, maer gantſch gekropt hadde, nae een overvloedigh braken van de Coortſche ontſlagen werde. Dan hier dient wel gelet op de krachten. Soo verhaelt de meer-gemelde *Wierus* van eenen vraet, die voor het komen van deſe Coortſche (als die al een wijl hem by-gebleven was) een en twintigh half gebrade Haringen at, waer op een ſtercken aenval ten eerſten volghde, doch bleef daer nae achter. Indien, ſeyt *Wierus*, een ander ſulcks hadde beſtaen, die ſwack was, hy ſoude wel lichtelijck daer in gebleven hebben. Derhalven en moet diergelijcke niet, dan met de grootſte ſorghvuldigheyt, toegelaten werden. Want al is 't, dat door het gebruyck van ſoodanige ſpijſe, de ſiecke wel ſomtijdts van de Coortſche bevrijdt werden, het zy de ſelvige met luſt gegeten zijnde, beter verteert, en daerom geen quaet overſchot en laet groeyen, ofte liever, dat de natuere daer mede overladen zijnde, haer ſelve daer van door braken ontlaſt, en met eenen de Coortſige vochtigheyt over geeft: nochtans dewijl niemandt ſulcks in ſijn handt en heeft, en geſchieden kan, dat de natuere door ſoodanigen ſpijſe beſwaert, en overvallen zijnde, de ſelve niet en verteert, waer door dan de quade vochtigheden ſouden komen te vermeerderen, en de Coortſche dien volgende verargeren; ſoo is 't ſekerder ſulcke ſpijſe te laten. Den dranck magh hier weſen *kleyn Bier*, ofte *Wey* met *Confilye de Greyn*, en *Bernagye* geſooden, en van 't vuur afgenomen zijnde *Sueringh* by gedaen.

Het XVI. Capittel.

1. *Uyt-droogende Koortſche, haer Benamingen*,
2. *Oorſaken*,
3. *Verſcheydenheyt*,
4. *Ken-teeckenen*,
5. *Voor-teeckenen*,
6. *Geneſinge*,
7. *Maniere van leven*.

(1) Nae dat gehandelt is van de Koortſchen, die in het bloedt, en de vochtigheden onſes lichaems beſtaen, ſoo ſullen wy nu komen tot de gene die de ſelfſtandigheyt ſelve verteeren, en 't lichaem gantſch verdroogen; waerom wy de ſelvige *Uyt-droogende Koortſchen* noemen, D^r. *Iunius* geeft haer den naem van *Verdwijnende Koortſchen*. In't Griecx wert ſoodanige Coortſche geheeten *Hectica*,

'twelck oock gevolght wert by de Latijnen, en nieuwe Schrijvers, waer voor de Barbaren, en Italianen ſeggen *Ethica*, de Françoiſen even-eens *Fievre etique*, en de Duytſchen der Ettick.

Deſe Koortſche en is anders niet, als een hitte tegens de natuere, van begin, en door ſijn ſelven vaſt in de ſelfſtandigheyt van 't Herte geprent zijnde, en van daer de ſelfſtandigheyt van alle de deelen mede gedeelt, ſoo dat ſy evenwel beſtaet, en vaſt blijft, al en is'er geen oorſaeck die haer onderhoudt.

(2) De oorſaken van deſe Koortſchen, zijn al 't gene de ſelfſtandigheyt van ons lichaem kan verhitten, en uyt droogen, gelijck daer zijn *Brandende Koortſchen*, die langh geduert hebben; alle verouderde *Onſtekinge* van voorname deelen, *Teeringh*, verborgen *Fiſtels*, *Loop*, en diergelijcke; en uytwendigh, *Gramſchap*, *Droefheyt*, *Hitte*, *Honger*, *Dorſt*, *Waken*, als ſy te ſeer buyten de kerf gaen.

(3) De Uytdroogende Coortſche heeft driederhande trappen. Den eerſten is, als de dauwachtige vochtigheyt van 't Herte, en d'andere deelen verteert, en verdrooght wert, het welck eerſt geſchiet, als dunder zijnde dan vleeſch en vet (die oock daer uyt gemaeckt wert) en wanneer 't ſelvige daer nae mede verdrooght, dat is den tweeden trap; gelijck den derden is, als den brandt ten laetſten aen de vlieſige, en ſnaſelachtige deelen komt, en de ſelvige voorts verdrooght.

(4) [Belangende de *Voor-teeckenen*,] Deſe Coortſche is in 't beginſel wel te geneſen, maer qualijck te kennen, daer nae lichtelijck te kennen, dan gantſch ongeneeſlijck. Derhalven dient in 't eerſte op haer ken-teeckenen naerſtigh gelet te werden. Deſe zijn van een beginnende, en in den *Eerſten trap*; Als de verhaelde uytwendige oorſaken hevigh voor-gegaen zijnde, daer op drie vier dagen een geſtadige, en gelijcke Coortſche by blijft, ſonder verheffen, ofte verminderen, de welcke als om datſe gelijck en eenparigh is, oock den brandt, geen pijn en veroorſaeckt, ſoo dat de ſiecke naeuwlijcks eenighe Coortſche gewaer en werdt. Want die Coortſige hitte ſtaet alreede vaſt, ende en wert van geen nieuwe oorſaeck aengeſtoockt, waer door verheffinge ſoude veroorſaken. En als'er ſomtijdts haer eenige verheffinge ſchijnt te openbaren, ſulcks en geſchiet niet door haer ſelve, maer Coortſche daer by komende, ofte, nae den eten, gelijck terſtont ſal geſeyt werden. Hier is terſtondt een groote ſwackheyt van krachten. De *Pols* ſlaet ſlap, en ras: en de Slagh-aderen voelt men veel heeter, als de omliggende deelen: om dat de ſelvighe van het Herte meerder brandt ontfangen. Een uure, ofte twee *nae den eten* verheft haer de *Hitte* merckelijck, en dien volgende gaet de Pols oock raſſer; en dat ſoo lange, tot dat die ſpijſe verteert is. Het welck ick bevonden hebbe een ſeker teecken van een Uytdroogende Coortſche te weſen. Maer om daer in vaſt te gaen, ſoo moet de uure van 't eten eenige dagen verandert werden, en indien den brandt toeneemt den eerſten, tweeden, derden, vierden dagh, met die veranderinge; ſoo en is'er geen twijfel aen te ſlaen, of het is ſoodanige Coortſche. De reden is, om dat de hitte alhier gehecht is in de vaſte deelen, die van wegen haer drooghte, niet en konnen veel uyt-dampen: maer de ſpijſe vochtigh zijnde, geeft de hitte meerder ſtoffe, waer uyt dan oock meerder waeſſem voort komt. *Galenus* neemt hier toe de gelijckeniſſe van de kalck, gelijck na *Cardanus*, en *Scaliger*, breeder wert vertoont by *Stephanus Caſtrenſis* 4. *de Meteor. microcoſm*. 19. Want gelijck als men op levende kalck water giet, daer uyt veel dampen, en ſcherpe hitte op-ſchiet: ſoo oock de vaſte deelen onſes lichaems met een eenparige hitte onſteken, vertoonen, en verſpreyden meerder brant, als ſy door de vochtigheyt van de ſpijſe verſpreydt werden. Doch al is 't, dat deſe gelijckeniſſe niet wel en bevalt den Arabiſchen *Averrhoës*, als oock eenige andere, ſoo wert ſy genoeghſaem beweert, en beveſtight van *Altimarus*, *Vega*, *Augenius*, *Maſſarias*, *Heurnius*, *Caſtrenſis*, en *Sennertus*. Tot de welcke wy den leſer wijſen, onnoodigh achtende, de redenen over en weder, hier wijdtloopigh te verhalen. Als deſe Coortſche op den *Tweeden trap* klimt: door dien het Herte noch drooger wert, ſoo vergaet het geheele lichaem, en de *Pols* wert ſlapper, drooger, en gelijck als geſpannen. *Galenus* meent dat men uyt het *Water* geen teecken van deſe Coortſche en kan trecken, het welck te verſtaen is van de verwe en het weſen des Waters, als mede van den eerſten trap. Waerom ick oock geloove, dat de hoogh-geleerde *Fernelius* van 't Water alleen ghewach maeckt in den tweeden trap, en ſeyt met den Arabiſchen *Avicenna*, datter vet op drijft, en gelijck als raegh, ofte ſpinne-webbe. En *Altimarus*, die dit tegen ſpreeckt, wert wel te recht daer over beriſpt van *Saxonia*, 8. *de Febr*. 38. Doch al is 't, datter oock in andere ſieckten, ſonder deſe Coortſche, ſoodanigen Water gemaeckt kan werden; wanneer evenwel de ſelvige uyt andere teeckenen alreede blijckt, dan is ſulcken water een onverſcheyden teecken van de Uytdroogende Coortſche. Want het beduydet, dat het vleeſch, en vet alreede verſmelt. In den *Derden trap* is een rechte uyt-drooginghe, waer door de *Oogen* hol, en ingetrocken ſtaen; den *Appel* oock kleynder, door dien het vet, dat veel aen de oogen ſtaet, en de vochtigheden ſelve door de drooghte veel verteert zijn. Hierom ſteken de *Kaken*, en *Oogh-beenen* uyt. Daer hanght van buyten eenige *Vuyligheyt aen 't Oogh*, door dien het weynigh voedſel, datter noch overigh is, niet verteert en kan werden, dan aldaer verdrooght. De *Oogh-ſchelen* zijn door de drooghte ſoo ingetrocken,

datſe

datſe naeuwlijcks op gedaen en konnen werden, ſoo dat ſoodanige ſiecken ſchijnen ſlaperigh te weſen, dan het en is den rechten ſlaep niet, (alſoo ſy van wegen de hitte, en drooghte wel wacker gehouden werden) maer alleen een ſwackigheydt en verhinderinge in 't bewegen. Het *Aengeſicht* is heel ſaluw, en ongedaen, ſonder eenige glantz, niet anders als loot: over al gantſch mager, en ſtijf, inſonderheyt aen 't *Voor-hooft*, om dat aldaer onder de huydt een gantſch vleeſige Spier leydt, die verdrooght zijnde, de huydt mede droogh en geſpannen maeckt, niet rimpeligh, gelijck in oude luyden. De *Slagh van 't Hooft*, door dien al het vleeſch verteert is, ſchijnt gantſch hol te weſen. Men telt de *Ribben*, men kan qualijck *Buyck*, ofte *Ingewant*, gewaer werden. In 't korte al het *Lichaem* is ſoo *uytgeteert*, datter maer *Vel over het been* is, niet vele van een Geraemte verſchillende.

(5) Deſe Coortſche heeft grootelijcks hare ſwarigheyt. Dan de eerſte, als ſy wel bekent is, valt de lichtſte om te geneſen, dewijl de dauachtige vochtigheyt door goede middelen kan herſtelt werden. Swaerder is de tweede, om dat het verdroogen van 't vleeſch ſwaerlijcker te ſtuyten is. Dan de derde is gantſch ongeneeſlijck; mitſdien alle de natuerlijcke vochtigheyt in de gront verteert is, en de gantſch uytgemergelde deelen niet wederom en konnen met eenige vochtigheydt meer verquickt werden.

(6) Dewijl deſe Coortſche uyt hitte, en drooghte beſtaet, ſoo moet de *Geneſinge* daer tegen geſtelt werden van verkoelende, en vochtigh makende, ſoo genees-middelen, als maniere van leven. Want hier en is noch Af-ſetten, noch Ader-laten noodigh, maer alleen het herſtellen van 't gene door de hitte, en drooghte verteert is. Daer toe ſtreckt *Gerſte-water*, geſooden met *Vyolen-blaederen*, *Bernagye*, *Endivye*, *Plompen*, *Porceleyn*, *Lattouw* (in 't Eerſte Deel, 4. Boeck en Cap. van den *Schat der Ongeſontheyt*) en de *Verkoelende Zaden*. Men kan oock geſtadigh gebruycken een *Amandel-melck* met de ſelvige zaden uyt-geperſt.

(7) Dan de voornaemſte hulpe, dewijl het een langſame ſieckte is, en die haer alreede in 't vleeſch vaſt gehecht heeft, komt aen op een goede, en welgeſtelde *Maniere van leven*. Derhalven moet verkooſen, ofte gemaeckt werden een *koele en vochtige Lucht*, als mede ſoodanige *Spijſe*, de welcke oock licht te verteeren is, veel voedtſel geeft, en weynigh overtolligheyt nae-laet, gelijck *verſche Eyeren*, *door-geſlagen Gerſte*, *Soete-melck*, en diergelijcke. De *Oeffeninge* dient hier maer weynigh, en den *Slaep* wat meerder, als gewoonlijck: alſoo 't laetſte het lichaem vervochtight, en het eerſte verdrooght.

BERICHT VAN DE PEST.

Het XVII. Capittel.

1. De PEST, *haer Naem-reden.*
2. *Oorſaken*,
3. *Ken-teeckenen, met bewijs van de Beſmettinge*,
4. *Of de Palen van 't Leven vaſt ſtaen, ofte by ons verſet konnen werden*,
5. *Voor-teeckenen*,
6. *Middelen om de ſelve te vermijden*,
7. *Geneſinge, en Maniere van leven.*

DUs verre hebben wy gehandelt van Coortſchen, die door haer hitte, bedervinge, verdrooginge, onſe geſontheydt komen beſtormen: daer zijn nu alleen overigh, die by de gemeene ongematigheyt eenige quaet-aerdigheydt, ofte ſelver oock eenen Peſtilentialen aert hebben. Dan dewijl de ſelvige, voor ſoo veel het Coortſchen zijn, moeten geneſen werden, als Coortſchen, en van wegen haren quaden aert, als de Peſt, en nae het een 't ander over-treft, oock de Geneesmiddelen daer toe geſtreckt werden; ſoo ſullen wy om kortheyts wille, de ſelve overſlaen, en van de Peſt ſelver handelen, alſoo uyt hare teeckenen me" de ſoodanige Coortſchen te kennen zijn.

(1) De *Peſt* is een algemeene ſieckte, waerom ſy oock by den Latijnſchen Hiſtory-ſchrijver *Livius* met een algemeenen naem *Morbus*, by de Françoiſchen *Maladie*, en by ons *de Sieckte*, beteeckent wert. Blijft ſeer ſelden onder weynige ſtil ſtaen, maer daer ſy eens komt, gaet gemeenlijck door haren beſmettelijcken aert dapper voort, het welck de oorſaeck is, datſe in 't Latijn den naem van *Peſtis*, ofte *Peſtilentia*, bekomen heeft, die oock in onſe, de Franſche, Italiaenſche, Spaenſche, en andere talen is gebleven.

(2) De *Oorſaeck* van de Peſt is natuerlijck, ofte boven de natuere. De boven-natuerlijcke komt van Godt, ofte van de Duyvel.

Dat Godt tot ſtraffe der ſonden de menſchen de Peſte toe ſendt, blijckt uyt de H. Schriftuere, en 't exempel van den Koningh *David*, om wiens ſondelijck tellen des volcks den verwoeſtenden Engel in drie dagen 70000. menſchen door de Peſte ombracht, 2. *Sam. Cap.* 24. Het ſelfde is oock klaer te ſien aen de Vermaningen, die gedaen werden *Levit.* 25. 36. *Numer.* 14. 12. *Deuter.* 26. *vers* 21. Dan niet alleen Godts volck, maer oock de blinde Heydenen, hebben ſulcks konnen ſien, als

ſy dit quaet wat Goddelijcks, gelijck *Hippocrates*, een van Godt toe-geſonden Ellende, ('t welck wy de gave Godts ſeggen) gelijck *Diod. Siculus*, en *Dionyſ. Halicarnaſſeus*, de ſelve noemen: ofte gelijck *Agathias*; de van Godt toe-geſonde Straffe. Soo getuyght de gemelde Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Dionyſius Halicarnaſſeus* in 't 3. Boeck van d'Oudtheden der Romeynen, hoe dat haren vierden Koning *Aucus Martius*, den Godts-dienſt, die onder ſijnen Voor-ſaet (welcken ſulck oock qualijck bequam) vervallen was, weder oprechten, voorgevende dat door de verachte Goden, de Sieckten, Peſt, en andere plagen de ſtadt over-geſonden waren, de welcke een groot deel van 't volck hadden wech-geruckt. Soo meenden die van 't Grieckſche Eylant *Delos*, dat ſy de Peſte gekregen hadden door de gramſchap van haren Godt *Apollo* (die in dat Eylant geboren was, en het ſelve daerom voor heyligh gehouden werde) door dien aldaer een groot Heer begraven was, buyten de oude gewoonte, gelijck *Æſchines*, en *Diod. Siculus* getuygen. Soo ſchrijft oock d'oude Poëet *Homerus*, dat den ſelfden *Apollo* de Peſt in 't Grieckſche leger ſandt, om dat haren Overſten *Agamemnon* de Dochter van ſijnen Prieſter vervoert hadde. Maer daer zijn andere, ſeyt *Euſtathius*, in ſijn Uytleggingen, die de ſelve Peſte van den Prieſter *Chryſes* meenen door toover-konſte gemaeckt te zijn. En hy voeght daer by, dat de Duyvels en Toovenaers de Peſt dickwils verwecken. Maer ſoo deſe, als de gene, die Godes gave is, wert gemeenlijck onſteken door natuerlijcke oorſaken, en ſoo verſtont (gelijck den ſelfden *Euſtathius* aen-wijſt) den heldt *Achilles*, die de Genees-konſte van ſijnen Meeſter *Chiron* geleert hadde, dat de gemelde Peſte quam uyt quade geſtalteniſſe van de Lucht. En aldus wert oock de Peſte van *Iuno* geſonden, by den Poëet *Ovidius*, wiens treffelijcke beſchrijvinghe wy hier ſullen brenghen uyt het 7. Boeck van de Her-ſcheppinge:

Dira lues populis ira Iunonis iniquæ
Incidit exoſæ dictas à pellice terras.
Dum viſum eſt mortale malum, tantæque latebat
Cauſſa nocens cladis, pugnatum eſt arte medendi,
Exitium ſuperabat opem, quæ victa jacebat.
Principio cœlum ſpiſſa caligine terras
Preſſit, & ignavos incluſit nubibus æſtus.
Dumque quater plenio explevit cornibus orbem
Luna, quater plenum tenuata retexuit orbem;
Letiferis calidi ſpirarunt æſtibus Auſtri.
Conſtat & in fontes vitium veniſſe, lacuſque,
Milliaque incultos ſerpentum multa per agros
Erraſſe, atque ſuis fluvios temeraſſe venenis,
Strage canum primò, volucrumque, aviumque boumque,
Inque feris ſubiti deprenſa potentia morbi eſt.
Concidere infelix validos miratur arator
Inter opus tauros, medióque recumbere ſulco.
Lanigeris gregibus balatus dantibus ægros,
Sponte ſua lanæque cadunt, & corpora tabent.
Acer equus quondam, magnæque in pulvere famæ,
Degenerat: palmæ, veterumque oblitus honorem,
Ad præſepe gemit morbo moriturus inerti,
Non aper iraſci meminit, nec fidere curſu
Cerva, nec armentis incurrere fortibus urſi.
Omnia languor habet. ſylvis, agriſque, viiſque
Corpora fœda jacent, vitiantur odoribus auræ.
Mira loquor, non illa canes, avidæque volucres,
Non cani tetigere lupi; dilapſa liqueſcunt,
Afflatúque nocent, & agunt contagia latè.
Pervenit ad miſeros damno graviore colonos
Peſtis, & in magnæ dominatur mœnibus urbis.
Viſcera torrentur primò, flammiſque fatiſcunt.
Indicium rubor eſt, & ductus anhelitus igni.
Aſpera lingua tumet, tepidiſque arentia ventis
Ora patent, auræque graves captantur hiatu.
Non ſtratum, non ullo pati velamina poſſunt,
Dura ſed in terra ponunt præcordia, nec fit
Corpus humo gelidum, ſed humus de corpore fervet.
Nec moderator adeſt, inque ipſos ſæva medentes
Erumpit clades, obſuntque autoribus artes.
Quò propior quiſque eſt, ſervitque fidelius ægro,
In partem leti citius venit, atque ſalutis
Spes abiit, finemque vident in funere morbi.
Indulgent animis, & nulla quid utile cura eſt.
Utile enim nihil eſt, paſſim poſitoque pudore,
Fontibus, & fluviis, puteiſque capacibus hærent.
Nec ſitis eſt extincta prius, quàm vita bibendo.
Inde graves morbo nequeunt conſurgere, & ipſis
Immoriuntur aquis, aliquis tamen haurit & illas.
Tantaque ſunt miſeris invisi tædia lecti,
Proſiliunt, aut, ſi prohibent conſiſtere vires,
Corpora devolvunt in humum, fugiuntque penates
Quiſque ſuos, ſua cuique domus, funeſta videtur.
Et quia cauſſa latet, locus eſt in crimine notus
Semianimes errare viis, dum ſtare valebant
Aſpiceres, flentes alios, terráque jacentes,
Laſſaque verſantes ſupremo lumina motu.
Membraque pendentis tendunt ad ſydera cœli,
Hic, illic, ubi mors deprenderat, exhalantes.

De natuerlijcke Oorſaeck beſtaet meeſt in bedorven lucht, ſomtijdts oock in quade ſpijſe, ofte dranck.

De *Lucht* wert met Peſtigh vuur bedorven, voor eerſt door een vyantlijcke, en quaetaerdige geſtalteniſſe der Sterren (waer toe de Sterre-kijckers ſeggen *Saturnus* inſonderheyt te doen, als hy door de drie heete teeckenen gaet) alſoo de ſelvige niet alleen door het licht, en beweginge, maer oock door byſondere in-vloeyingen, en verborgene krachten op de werelt wercken. Soo ſchrijft *Thuanus* in het 72. Boeck van ſijn Hiſtorie, geweeſt te zijn een Peſt

Peſt in de kleyne ſteden ontrent Parijs. Dan meeſten-deel krijght de Lucht een quaetaerdigheyt door quade hoedanigheden, ofte bedervinge. De hoedanigheyt ſtelt *Hippocrates* in een Zuydigh jaer-gety, wanneer de Lucht noch met ſachten regen ververſcht, noch met winden door-waeyt en wert. Soo ſchrijft de meerder-gemelte *Diodorus Siculus* in 't 12. boek van ſijn Griekſche hiſtorye, dat die vermaerde Peſte van Athenen haren oirſpronck nam. Want nae dat in den Winter een grooten regen gevallen was, en dat het landt daer door onder water ſtont, inſonderheyt in de leeghten, het welck daer nae door de Somerſche hitte onſteken-de, en bedervende, gaf quade dampen op, die de Lucht bedorven. Waer by quam, dat de Lucht door koele winden niet door-waeyt, en ververſcht en werde. Soo dat oock de Peſte komt, gelijck de Romeynſche hiſtory-ſchrijver *Livius* wel aengemerckt heeft, uyt *Drooghte*, en al te grooten *Hitte*. Soodanigh is geweeſt de Peſte van *Thebe* in Griecken-landt, daer *Seneca* van ſchrijft *Oedipo*:

—— fecimus cœlum nocens,
Non aura gelido lenis afflatu fovet
Anhela flammis corda, non Zephyri leves
Spirant, ſed ignes auget æſtiferi Canis
Titan, Leonis terga Nemeæi premens:
Deſeruit amnes humor, atque herbas color, &c.

Het leger van de Carthagineſers werde in Sicilyen mede van de Peſt overvallen, door dien de Somer ongewoonlick heet was. Waer toe, ſchrijft de gemelte *Diodorus*, het landt ſelve oock wat oirſaeck ſchijnt gegeven te hebben, als leegh, en wat moeraſſigh zijnde. Want in 't beginſel voor den Sonnen op-ganck, van wegen de koele wint, die het water gaf, kregen de Lichamen een huyverigh, de welcke op de middagh ſchenen van hitte te zullen verſmachten. En voorwaer men bevint, datter niet erger en is, om de Peſte te verwecken, als ongeſtadigh weder, en dat ſchierlick van koude in hitte verandert, gelijck de gemelte hiſtory-ſchrijver *Livius* verhaelt, dat te Romen, als op een ſeer vochtigen winter ſeer ſchierlick de Lucht veranderden, daer op eenen ſwaren, en peſtigen Somer volghden. Het welck ſeer wel getreft is by den natuerlicken Poëet *Lucretius* in ſijn 6. boeck:

Nec refert utrum nos in loca deveniamus
Nobis adverſa, & cœli mutemus amiſtum,
An cœlum nobis ultro natura creuentum
Deferat, aut aliquid, quo non conſuevimus uti
Quod nos adventu poſſit tentare recenti.

Soo is (gelijck *Plutarchus* verhaelt) de Peſt van Athenen veel geleyt op den Vorſt *Pericles*, om dat hy al de Boeren, vermits den oorlog, in de ſtadt getrocken hadde, waer door uyt veranderinge van plaetſch, en ongewoone maniere van leven de ſterfte onſtont. Want alſo ſy door de naeuwte malkanderen verſtoncken, ſo werden de Lucht, en ſy ſelfs oock beſmet. En voorwaer daer en is niet gemeender om de Lucht te ontſteken, en te bederven, als quade dampen, inſonderheyt daer geen ververſinge op en valt, gelijck in langh beſlote, en muffe kamers. Waerom niet vremt en is, ſeyt *Seneca*, dat de Peſt dickwils volght op groote *Aerdt-bevinge*: want daer is veel ongeſontheyt in de diepte verborgen, gelijck oock eenige ſchadelicke, en peſtige *Wateren*, die nimmermeer en loopen, noch van een vrye wint verfriſt werden. En de Lucht dan daer onder zijnde, als ſy uyt-breeckt, verſpreyt haer wijdt uyt, en brenght de gene, die haer in-halen, voor een groot deel, om hals. Het welck beveſtight wert, met 't gene *Capitolinus*, en *Ammianus* verhalen, dat te Babylonyen in den tempel van *Apollo* uyt een gout kofferken, het welck juyſt in handen van een krijghſ-knecht viel, ſoo ſchadelicken damp rees, dat hy van daer niet alleen na Parthen gedreven zijnde, maer oock na andere landen, de ſelvige met Peſte vervulde. Soo ſchrijft mede *Guainerius*, dat in Italyen, uyt een geopende put, die langh geſloten was geweeſt, eenen quaden damp quam, die al de omſtanders ten eerſten dede ſterven. Soo wert oock de Lucht vergiftight van *onbegraven Lijcken*, als mede door groote menighte van *doode Sprinck-hanen*, gelijck *Auguſtinus* getuyght daer uyt ſoodadigen Peſte ontſtaen te zijn, die in 't Koninghrijck van *Maſiniſſa* alleen tachtigh duyſent menſchen wech-ſleepte, en datter te *Vitica* (een ſtadt in 't ſelfde *Afriken*, daer hy Biſſchop was) van dertigh duyſent krijghſ-knechten, die daer lagen, niet meerder, als thien over en bleven. Hier-en-boven wert noch de Lucht bedorven door vermenginge van quade Lucht, die uyt andere landen door de winden gedreven wert, gelijck de Peſte van Athenen eerſt (als *Thucydides*, en andere getuygen) uyt Moren-landt in Egypten, en van daer in Griecken-landt quam, en de Sweetende ſieckte uyt Engelandt, eerſt by ons, en daer nae in andere landen voortſettede. Waer in *Plinius* ſchrijft, onder-vonden te weſen, dat de Peſt altijdt gaet van het Zuyden naer het Weſten, 't en zy in de winter, en datſe dan boven de drie maenden niet en duyrt. Noch kan de Peſte verweckt werden door *Vergif*, te weten eenige Salven die ſy ſtrijcken, ofte Poeyers, dieſe ſtroeyen: waer van *Livius* een grouwelicke geſchiedeniſſe verhaelt. Als, ſchrijft hy, de voornaemſte der ſtadt Romen van gelijcke Sieckten, en met de eygen uyt-komſte ſtorven, ſoo iſſer een dienſtmaeght gegaen by den kamelaer *Q. Fabius Maximus*, die vele Joffrouwen van de ſtadt daer over aen-bracht, ſoo datter wel hondert en tſeventigh verweſen wierden. In de ſelfde ſtadt is oock noch op andere tijdt van de ſelfde oirſaeck een groote Peſt geweeſt (gelijck *Xiphilinus* beſchrijft in ſijne Griekſche hiſtorye, in 't leven van den Keyſer *Commodus*) ſoo datter dickwils op eenen dagh binnen Romen

twee duyſent ſtorven, en grouſaem veel in het geheele rijck, door de boosheyt van de quade menſchen. Want eenige kleyne naeldekens met Vergif beſtrijckende, wiſten daer mede de Sieckte voort te ſetten. 'T welck mede ten tijde van den Keyſer *Domitianus* gebeurt is. Wy leſen dat de Turcken, en Joden daer oock weten mede om te gaen. *Paulus Æmylius* verhaelt in ſijn Hiſtorye der Franſche Koningen, van de Joden, een halfterrigh volck, ſeyt hy, en dat met een vervloeckten haet tegens ons raeſt, door den Koningh *Philips de Schoone*, uyt Vranckrijck gejaeght, en ten tijde van ſijnen ſoon *Hutin* daer na wederom in-gelaten zijnde, dat ſy, ſo om haer vorige ballinghſchap, en haer genomen goet, te wreken, als oock uyt vreeſe of het ſelfde haer eens wederom mochte over-komen, daer toe mede van de grooten onder de Turcken, en Heydenen omgekoft weſende, de Melaetſchen, die langhs het lant gingen bedelen, daer toe brachten, datſe Vergif in de putten ſmeten, waer door een ſware Peſte op-rees. Sulcx is mede geſchiet al in vorige tijden, te weten in de vermaerde Peſte van Athenen, door haer vyanden van *Pelops Eylandt*, gelijck de meer-gemelte *Thucydides* aen-roert. Hier van zijn meerder exempelen te ſien by *Droëtus, Portus, Wierus, Saxonia, Iordanus, Polius,* en andere.

De andere oirſaeck van de Peſte hebben wy geſtelt in *quade* en *bedorven Spijſe*, waer door vergiftige Vochtigheden, gelijck van uytwendig vergif in ons lichaem komen te groeyen, als *Galenus* op verſcheyde plaetſen aenwijſt. Sulcks heeft oock veel geholpen tot de meerder-gemelte Peſt van Athenen, gelijck *Diodorus* verhaelt. Want, ſeyt hy, het jaer te voren geheel vochtigh zijnde, hadde bedorven vruchten voortgebracht. Sulcks geſchiet meeſt in hongers-noot, als in legers, daer menighte van volck by een is, en weynigh toevoer, als inſonderheyt in belegerde ſteden. Want aldaer wert al in geſlingert, datter voor-komt, om maer den buyck, van honger baſſende, wat te ſtillen. Soodanigen Peſte is geweeſt in 't leger van *Xerxes*, Koningh van Perſſen, als hy uyt Griecken-lant moſte vluchten. Want (ſchrijft *Herodotus*) den honger was onder ſijn Krijghs-knechten ſoo groot, dat ſy de bladeren, en wortelen van de kruyden aten. Het ſelfde gebeurde oock in 't leger van *Iulius Cæſar* (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt) als hy oirlooghde tegens *Pompejus*. Waer van de Poëet *Lucanus* ſeyt, dat de krijghs-luyden met de bladeren in den mont ſtorven.

Ore novas paſcens moribundus labitur herbas.

Soo mede het krijghs-volck van *Alexander de Groote* (gelijck de gemelte *Plutarchus* en den Latijnſchen hiſtory-ſchrijver *Curtius* getuygen) als ſy in haer wederkomſt uyt Indyen, de wortels van Dadel-boomen aten, vervielen in een ſeer ſware Peſte. Van hongers-noot was mede de Peſt in de belegeringe van *Marſeille* in Vranckrijck, gelijck *Iulius Cæſar*, die daer ſelve voor lagh, ſchrijft in 't 2. boeck van de borgerlicke Oorlogen. Diergelijcke zijnder meer te leſen by *Appianus, Ioſephus, Hegeſippus, Sigonius, Polydorus Virgilius*, en by onſe Hiſtory-ſchrijvers van het deerlick belegh van Leyden: ſo datter niet gemeender en is in alle Hiſtoryen, als exempelen van Peſte in belegeringen uyt Hongers-noot door ongebruyckelicke, en geen eetbare koſt veroirſaeckt. Waer by dan dickwils komt *quaet Water*, het welck, als een vergif, ſeyt *Vegetius*, de Peſte doet groeyen in de gene, die daer van drinckt.

Maer alſoo dickwils bevonden werdt, dat yemandt ſonder de verhaelde Oirſaken de Peſt even-wel ſchierlick op den hals krijght, alleen uyt *Schrick*, 't zy dat hy ergens een baer ontmoet, ofte een doode uyt een Peſtigh huys ſiet dragen, ſoo dient daer van de reden wel onderſocht. Wat wonderbare kracht de Inbeeldinge heeft, toont de dagelickſche ervaringe: maer hoe ſy hier het Peſtigh vyer in-brenght en is niet wel aen te wijſen. Maer gaet altijdt voor eerſt vaſt, dat de Vochtigheden, door de bewegingen des gemoets, op verſcheyde wijſe beroert, en bedorven werden. Ten anderen, is 't oock ſeker, dat de Inbeeldinge altijdt ſtreckt nae een byſondere, en bepaelde veranderinge, gelijck te ſien is aen de ſwangere vrouwen. En alſoo geſchiedt het mede, dat de gene, die uyt vreeſe van de Peſte verſchricken, en niet als om de ſelvige geſtadigh en dencken, door die inbeeldinge en vreſe deſe bepaelde bedervinge de Vochtigheden in-drucken: gelijck een ſwangere vrouw ſoodanigen teycken haer vrucht mede deelt, als 't gene was, daer ſy van verſchrickt is geweeſt. En dit is de voornaemſte oirſaeck waerom Peſt-meeſters, Schrobſters, Celle-broers, en diergelijcke, ſelden de Peſte krijgen, daer een ander, die ſoo ſtout niet en is, indien hy in haer werck maer eens trat, terſtont de Peſte op den hals zoude krijgen, en daer van ſterven. Want ſoo yemant het Peſtigh ſaet-vat, en met eenen dapper vreeſt en ſchrickt, daer van ſal hy nauwlicks geneſen, door dien het te diep in 't Herte ſchiet, en de levende kracht te ſeer verſwackt werdt, om het ſelve uyt te ſmijten.

3. Wy komen nu oock tot de *Ken-teyckenen*, ſeer noodigh zijnde te weten, ſo om de Peſte te ſchouwen, als om te geneſen. Daer toe ſullen wy by-brengen niet alleen de gene, die de tegenwoordige Peſte aen-wijſen: maer oock die bootſchappen, dat de ſelvige op het komen is.

Want datter oock teykenen zijn, waer door de aenſtaende Peſte te kennen is, blijckt uyt den opperſten genees-meeſter *Hippocrates*, die voorſeyde, dat de Peſte van *Illyrien* ſoude komen, en ſont derhalven ſijne leerlingen in de Grieckſche Steden, om deſelvige te ſtuyten, gelijck *Plinius* getuygt 7. *Nat.* 37. De Sterre-kijckers weten hier veel van *Cometen*, en ander geſternten te ſeggen, gelijck oock de Poëet *Manilius*: dan de Genees-meeſters, ſchrijft *Plutarchus*, oirdeelen eenen Peſtigen ſomer uyt de veelheyt van *Spinne-koppen*, als ook

ook uyt al 't gene geſeyt is,de Lucht te beſmetten. Het ſelfde beduyden oock overvloet van ander quaet gedierte, gelijck *Padden*, *Vliegen*, *Scal-bijters*, en diergelijcke: als mede het voort-komen van *quaet Kruyt*, en van *Duyvelsbroot*. Dat de *Viſch* op 't water doot drijft: dat de *Vogels* haer neſten, de *Muſen*, en *Mollen* haer gaten, de *Wilde dieren* haer holen, om beter Lucht te ſoeken, verlaten. Soo ſchrijft *Philoſtratus*, dat *Apollo* het voorſpel van de Peſte doet maken door de Wolven, (te weten,als die van ſelfs in de ſteden komen loopen) de ſelvige ſeyndende uyt goet-hertigheyt,tot de gene, die ſieck ſullen werden,op dat ſy haer ſouden wachtẽ.

Men magh oock wel dencken,dat de Peſt niet verre en is, alſſer ſevens veel volk ſieck wert,en dat de voorgaende Sieckten een quaden aert krijgen. Anders zijn de Teyckenen gantſch verſcheyden en menighvuldigh, oock meeſtendeel gemeen met andere ſieckten: waer door gebeurt,dat of yemant begaeft is,ofte niet, in 't beginſel dickwils onſeker valt,dewijl hem alſdan ſomtijdts maer eenige, jae oock maer een teecken en openbaert, als daer zijn *Qualickheyt*, *Braken*, *Pijn in het Hooft*, *Huyveringh* door al de leden, groote *drooghte*, en *Dorſt*, *Flaute* en *Benautheydt*, *geſtadigh Waken*, ofte in tegendeel *vaſt Slapen*, *Purpere vlacken*, *Peper-koren*, *Geſwellen*, *Peſt-kolen* (de laetſte zijn verre de ſekerſte) en veele andere, eertijts in de Peſt van Athenen aengemerckt, die wy uyt de Grieckſche Hiſtorye van *Thucydides*, en de Latijnſche verſſen van *Lucretius* verhalen, en uytleggen in een Latijnſch boeck, met namen *Idea Medicinæ veterum*, tot Leyden gedruckt. Maer al is 't, dat in de Peſt niet altijt alle, ofte vele teyckenen voor den dagh en komen: ſoo moet een Genees-meeſter voordachtigh zijn, oock op weynige,die hy gewaer wert,in tijde van ſterfte altijt achterdencken te hebben,en de ſieckte alſoo te handelen, als offe meerder quaet-aerdigheydt van binnen verberghde, alſſe wel uytwendigh vertoonde. Want de ervarentheyt heeft altijt geleert, gelijck wy oock jegenwoordigh bevinden, dat meeſt alle andere ſieckten na den quaden aert wat trecken, ofte al warenſe oock in 't eerſte gantſch onbeſmettelick,daer na in een Peſt veranderen. Waer door gebeurt, dat,al is,gelijck men gemeenlick ſeyt,de oude ſieckte uyt het lant niet, in tijde van Peſt naulicx eenige andere gevondẽ wert, die daer van niet wat deelachtigh en is. Sulcx wijſt het geneſen oock volkomentlick uyt. Ick hebbe geſien die de Koortſche kregen, met Qualickheyt, en groote drooghte in den mont: met Pijn in den hals, daer niet aengeſien en konde worden, maer wel grooten Brant gevoelt: de meeſte met pijn in 't hooft en Braken, ofte alleen Walginge: ſommige die alleen pijn in de Lenden en huyveringh door 't geheele Lighaem voeldẽ:en onder deſe woonden ſommige in ſtraten,daer rontſom de Peſt ontſteken was,jae niet alleen by de bueren,maer 't vyer was oock in de ſelfde huyſen gekomen, alwaer alle dienſtboden uyt-gedaen waren: en evenwel en openbaerde hem uytwendigh anders niet, als ick nu verhaelt hebbe. Dan de geneſinge met Peſt-drancken, ſonder gewoonlicke geneeſ-middelen,toonde genoeg,dat het quaet van binnen ſchuylden,al waſt ſchoon dat het ſich door geen uytwendige Teyckenen te kennen gaf. Want ſulcx gebeurt ſomtijts eerſt,den tweeden,derden,vierden,ofte op andere dagen. Dan in geene Sieckte en werckt de Beſmettelikheyt krachtiger,als in deſe. Waerom *Seneca* ſchrijft 4. van de Gramſchap 5. datter tegens de Peſte niet en helpt ſterckte van 't lichaem, noch goede ſorge voor de geſontheyt, dewijlſe ſonder onderſcheyt ſtercke,en ſlappe overvalt, en gelijck de Poëet *Horatius* ſeyt,

Miſta ſenum, ac juvenum denſantur funera.

Dit zijn wy noch onlanghs, te weten in 't jaer 1636. hier in de Stadt (gelijck oock het geheele Landt door) wel gewaer geworden, alſſer geheele huyſ-geſinnen uyt ſtorven, en de Peſt-huyſen te kleyn waren, om de arme krancken te ontfangen. Diergelijke ſterfte heeft onſe ſtadt Dordrecht uyt-geſtaen in 't jaer 1603. ſoo dat men het volck op de ſtraten miſte: als oock voor-leden jaer de ſtadt Leyden. Ten tijde van onſe voor-ouders, in de Jaren 1502. 1505. en 1522. waſſer ſoo hevige Peſt, datter in ſommige ſteden van Nederlandt meer als vijf hondert op eenen dagh quamen te ſterven: ſoo dat de vogels door den ſtanck van de lucht doot ter aerden vielen, veel menſchen over tafel met het eten in de mont,den beker in de hant,doot bleven: de ſtraten met gras bewieſſen, de deuren en venſters met moſch begroeyden. Niet langh daer nae,is geen minder plaegh overgekomen, de *Sweetende-ſieckte* genoemt. Deſe begon in Engelant in 't eerſte van de regeeringe van Koningh *Hendrick* de VII. in 't jaer 1486. met ſoo grooten hevigheyt, datſe niemant ſparende, de kloeckſte menſchen binnen twaelf uyren wech nam. Wt Engelandt quamſe in Noorwegen, Denemercken,daer na oock in Duytſlant, Nederlant, en elders. In onſe Stadt is men de ſelve eerſt gewaer geworden in September 1529. en heeft een groote menighte van borgers mede geſleept. Jae in de kleyne Stadt van *Oudewater*, ſchrijft *Bor*,in ſijn Nederlantſche hiſtoryen,dat als ſy in 't jaer 1575. belegert werde,de borgers geen vier-dalf hondert ſterck en waren, zijnde het voor-leden jaer door de Peſte ontrent drie duyſent wech genomen. Sulcx gebeurt inſonderheyt, daerſe weynigh, ofte niet geſchout en wert, gelijck by de Turcken. Want dit is de rechte wech, om als een loopent vyer,de Peſte te doen verſpreydẽ. En dat het op een plaets in onſe *Voor-ſtadt* in 't gemelte jaer van 1636. ſoo grouwelick voort-geſet is,datter weynigh in een ſtraet over-gebleven zijn, magh meeſt geweten werden, dat de luyden haer ſelven niet gewacht en hebben: en niet alleen ſelve by ſoodanige ſiecken, dickwils ſonder eenige noot, geſtadigh gingen, maer oock haer kinderen mede namen,die veeltijts voor het

bedtbleven ſtaen, als een kranckeaf-ſcheyde, waer door het peſtig vyer in het jonge bloet lichtelick ontſangen en ontſteken is. Dit ſelfde wert mede in de groote ſterfte van *Athenen* beklaeght van den Poëet *Lucretius*, by nae in deſe verſſen:

De ſieckt' gaet dapper voort, het een lijck dringht het ander,
Om dat men ſonder vrees geſtaegh loopt by malkander.
Het vyer is nimmer ſtil, den brant komt over al,
Soo datter niemant blijft bevrijt van ongeval.

In 't Jaer 1577. werde hier door de Peſt onder de Turcken ſoo uyt-geſpreyt, dat ſy in een ſtadt van Egypten, *Cairo* genaemt, binnen vier-en-twintigh uren wel vier-en-twintigh duyſent menſchen wech nam. In 't jaer 1598. ſtorven in eene ſtadt van Barbaryen, *Marocco*, eenige maenden lanck, alle dagen vier duyſent menſchen; en ſomtijts oock wel ſes duyſent. En waer dat de ſterfte onder de Turcken eens komt, daer kanſe naulicx uyt-geraken: ſoo dat in *Cairo*, en *Conſtantinopelen*, gemeenlick het geheele jaer door altijt minder ofte meerder Peſt is. Sulcx moet nootſakelick ſoo gaen, daerſe niet geſchout en wert. Ick en kan niet naer-laten, alhier te verhalen over dit gevoelen van onbeſmettelickheyt, 't gene in ſijnen vierden Latijnſchen Brief geſchreven wert van d'Heere van *Busbeecke*, dat terwijl hy te Conſtantinopelen lagh, als Keyſers *Ferdinands* Geſant, aldaer een felle Peſt is opgeſtaen, die in korte tijt veel duyſenden van menſchen heeft wech-genomen. Want daer ſtorvender in die ſtadt wel twaelf hondert, ten minſten duyſent, alle daegh. Waer door hy bekommert zijnde, inſonderheyt als hy ſagh dat de geheele buerte, en oock ſijn eygen huys ontſteken was, ſandt aen den overſten *Ruſtan* (die niet alleen van wegen ſijn ampt, als groote *Vizier*, maer oock als getrout hebbende de dochter van den *Grooten Turck*, alles in ſijn rijck vermocht) om met verlof te verhuyſen, daer hy mocht weſen buyten vreſe van beſmettelickheyt. *Ruſtan* antwoorde, daer van den grooten Heer te ſullen verwittigen, 's anderendaeghs liet hy weten, dat de Keyſer *Soliman* aldus geantwoort hadde: „ Wat heeft den Ambaſſadeur voor, „ of waer wil hy henen? Weet hy niet dat de Peſte zijn „ pijlen Godes, die haer voorgeſtelde wit niet en miſſchen? waer hy hem verberght, hy en kan die ſcheut „ niet ontlopen? Indien Godt mijn beliefde te treffen, „ ſoo en ſoude my noch de vlucht, noch eenige ſchuylplaets konnen verſchoonen. Het is te vergeefs yet te „ willen ontloopen, dat niet te ontloopen en is. Mijn „ hof, en huys is te deſer ure niet vry van de Peſt, maer „ ick blijver evenwel in woonen: den Ambaſſadeur „ zoude oock, na mijn oordeel, beter doen, dat hy bleve „ daer hy is. Aldus was den Ambaſſadeur van den Keyſer genootſaeckt tegen ſijn danck te blijven in een beſmet huys. Dit had hy van 't Turckſche geloof te bet. De Turcken, ſchrijft hy, blijven wel onbeſchroomt, maer niet bevrijt van de Peſt, van wegen haer gevoelen, en geloof, dat elck menſch van Godt voor ſijn voor-hooft geſchreven is de tijt en maniere van ſterven: en als ſulcx om-komt, dat men dan te vergeefs de doot ſoeckt te ontgaen: als ſulcx noch niet om-gekomen is, dat men dan te vergeefs vreeſt. Derhalven en laten ſy niet linden en wollen, daer yemant van de Peſt in geſtorven is, en daer de ſweterige vochtigheyt noch aen kleeft, terſtont te handelen, ja haer aengeſicht daer mede te wrijven, ſeggende, Indien het God belieft dat ick aldus ſterve, ſoo en kan het anders niet geſchieden: indien 't hem niet en belieft, ſoo en kan dat niet ſchaden. Aldus neemt de ſieckte toe, en heele huyſ-geſinnen komen tot den leſten menſche uyt te ſterven. Maer of deſe jammerlicke ſorgeloosheyt alleen by de Turcken bleef! ſy is oock by ſommige onder de Chriſtenen in-gekropen, en *Gregorius Nyſſenus* ſteeckt onder de Ouden in dat gevoelen: dan wy ſtellen tegen ſijn geſagh den out-vader *Baſilius*, die ſulcx wel uytdruckelick tegenſpreeckt in de uytlegginge van den 1. *Pſal.* Waerom my ſeer vremt dunckt, datter noch onder ons gevonden werden, die ſtaende willen houden dat de Peſt niet beſmettelick en is, en alleen van Godt ſommige, die het hem belieft, toe-geſonden wert, die de ſelve te vergeefs ſouden ſoecken te ontvluchten: en dat de gene, die ſulcx doen, de voorſienigheyt Godts niet en vertrouwen, en haer op de ſelve niet geruſt en ſtellen. *Iovius*, biſſchop, geneeſ-meeſter en hiſtory-ſchrijver, verhaelt van onſen Paus *Adriaen*, hoe dat hy te Romen, in tijde van ſware Peſt, vernieuwde de wetten, die daer geſtelt waren tegens de gene, die haer veynſende geſont te zijn, met de Sieckte onder het volck quamen, op de wijſe der Duytſchen, die ſeyt hy, de Peſte niet en achten; en dat daer door het weſen van de Staet met op-gehoopte lijcken wonderlijck geſchent werde. Soo dat hy genootſaeckt was, door menigvuldige klachten van de opſienders, het out gebruyck wederom te herſtellen. Het is wel waerachtigh, en en zal van niemant ontkent werden, dat de Peſt, andere ſieckten, als oock oorlogh, dieren tijt, den menſche tot ſtraffe van Godt toe-geſonden werden: maer evenwel is het nergens verboden, de plagen te ſchouwen, en daer van ſijn ſelven te bevrijden. Anders was de geheele Geneeſ-konſte, jae alle menſchelicke ſorge en naerſtigheyt te vergeefs.

Laet de gene, die met dit gevoelen ſwanger gaen, maer letten op de ervarentheydt, die wel te recht de Leer-meeſterſſe van de dwaſen genoemt wert. Siet men niet dagelicx hoe de Peſt voort-ſet, en daerſe in een huys komt, met een niet op en hout? En gelijck de gene, die met peck om-gaen, daer mede beſmet werden, en een vliege ſoo langh om de kaers vlieght, tot datſe ten leſten verbrant: even-eens gaet het met de gene, die de Peſt na-loopen, ofte niet en ſchouwen. So dat wel geſchreven is van den Poëet *Ovidius* 7. *Met.*

Daer is gantſch geen behulp, en dieſe wil verjagen,
Is d'eerſte die ſy raeckt met haer beſmette plagen:

Hoe

Hoe yemant nader is, en trouwer by de Peſt,
Hoe dat hy eer betreet de wegen naer het leſt.

Sulcx bevint men dagelicx aen de gene, die veel over ſoodanige fiecken gaen. De Grieckſche hiſtory-ſchryver *Thucydides* ſchrijft, dat in de groote ſterfte van *Athenen* de Geneeſmeeſters meeſt om quamen: als de gene die haer meeſt ontrent de Peſt lieten vinden. Waer-om wel geſeyt is van *Seneca*, *Oedipo*:

Cadunt medentes: morbus auxilium trahit.

Soo getuyght *Diodorus Siculus* van de peſte te *Carthago*, dat alle raet der Geneeſ-meeſters vruchteloos was, ſo van wegen de felligheyt der ſieckte, als van wegen de haeſtigheyt des doots. Waer door ſy noch anderen, noch haer ſelven en konden helpen. Dit is aerdigh af-gebeelt van een Italiaenſch rijmer *Guarino*, in de beſchrijvinge van de Peſt van *Arcadia*, met deſe verſſen:

Perian ſenza pieta, ſenza ſoccorſo,
D'ogni ſeſſo le genti, & d'ogni etade:
Vani erano i remedi, il fuggir tardo;
Inutil l'arte: & prima che l'infermo,
Speſſo nell' opra il Medico cadea.

Dewijl dan de Peſt ſo beſmettelick is, dat de Geneeſmeeſter dickwils eerder komt te ſterven, als de ſiecke: ſoo behooren wy wel vermaent te zijn, niet lichtveerdigh en ſonder noot ons ontrent de ſelve te begeven. Wy zouden hier toe verſcheyde exempelen by konnen brengen, van de gene, die onnoſelick uyt deſe oorſaeck om-gekomen zijn. Dan ick zal maer een verhalen, uyt den brief van den hoogh-geleerden Heere *Adolfus Vorſtius*, Profeſſor in de Geneeſ-konſte, en jegenwoordigh weerde Rector van de hooge-ſchole tot Leyden. Een ſeker borger aldaer, met dit gevoelen beſeten, ſiende dat ſijn vrouw aen de Peſt leggende na haer eynde ging, geboodt ſijn dochterken, dat ſy in haers moeders (die ſulcx in 't minſte niet verſocht en hadde) kamer zoude gaen, om haer voor 't leſte noch eens aen te ſpreken. Sy door jonckheyt, en rechtveerdige oirſaeck van vreſe, beweeght zijnde, was daer lang tegen: tot datſe ten leſten met gewelt daer in-gebracht zijnde, al ſchreyende en bevende het peſtigh vyer ontfing, waer van ſy korts nae de moeder quam te ſterven. Soo deſe luyden en haer leer-meeſters van deſe harſeloofe ſieckte door de Godtſalige leeringe van den vromen en in alle geleertheyt uyt-muytenden *Heydanus* noch niet geneſen en zijn, ſo dienenſe gebracht ter plaetſe, daer geen boonen en bloeyen, om aldaer den wortel van Nies-kruyt tweemael daeghs in te nemen.

Maer om datter aen gelegen is wel te weten ofte de Peſt beſmettelick zy, dan niet, en dat wy te vergeefs ſouden ſchrijven, hoe dat yemandt hem van de ſelve dient te wachten, by aldien datſe niet beſmettelick en was: ſoo dunckt ons niet ondienſtigh te weſen, voor al eer wy leeren de ſelve voor te komen, haer beſmettelickheyt te bewijſen, en met eenen den Peſtigen aert wat nader te onderſoecken.

De Beſmettinge geſchiet, alſſer eenigh quaet zaet op-ſlaet uyt een ſieck lichaem, en dat het ſelve mede-gedeelt wert aen een ander, 't welck tot ſulcx eenige genegentheyt heeft.

Het gene van een beſmet lichaem een ander mede-gedeelt wert, en is de ſieckte ſelve niet, daer den eerſten mede beſmet was, want hy die noch behout: maer alleen yet, dat uyt het beſmet lichaem vloeyt, en in een ander ontfangen zijnde een gelijcke ſieckte kan verwecken. De Griecken noemen 't gene dat uyt vloeyt, Sieckelicke af-ſcheyding, ofte uyt-vloeying, Beſmettinge, als oock Beſmettelick zaet: welcke benaminge niet qualick van de Latijnſche na-gevolgt wert. Want gelijck 't zaet van een levend' lichaem voort kan brengen diergelijcken lichaem, als, daer het van gekomen is, van terwe groeyt terwe, van anijs-zaet anijs, &c. ſo kan oock een beſmettelicke vochtigheyt, ofte damp uyt een begaeft lichaem komende, en in een ander lichaem ontfangen zijnde, het ſelfde de eygen ſieckte mede deelen. Dit Zaet is gelijck den deeſſem, de welcke onder ander ongedeeſſemt deegh vermengt zijnde, maeckt dat het ſelfde mede aen 't rijſen komt.

Soodanig beſmettelick Zaet heeft ſijn plaetſe ſomtijts in eenige van de Geeſten onſes lichaems, ſomtijts in eenige van de Vochtigheden: gelijck ſulck onderſcheyt blijckt in de Peſt, Pocken, Schorft, Roode oogen, en diergelijcke. Maer in het zaet van de Peſtige beſmettelickheyt (daer wy nu alleen of handelen) wert vereyſcht eenige byſondere gelegentheyt. Want wy ſien, dat het ſelve niet alleen haeſtelick in en dringt: maer oock vaſt aen-kleeft, en daer nae door wermte ofte anders beroert zijnde, ſich openbaert, en andere lichamen mede deelt, en niet alleen de kleederen, maer oock de huyſen kan beſmetten, ſoo datſe niet als, met groote moeyten, ende neerſtigheyt konnen geſuyvert werden. Men heeft oock onlangs hier in de ſtadt geſien, dat in ſommige plaetſen, daer yemant van de Peſt geſtorven was, nae dat de huyſen op de ſes weken wel ſchoon gemaeckt waren, glaſen, mueren, huyſraet, en alles wel gereynight was; de beſmettelickheyt even-wel niet uyt-gebluſt konde werden, en eenige weken daer nae wederom op-brack. Jae daer is onder-vonden, dat ſodanigh Peſtigh zaet in de Lucht, al wert de ſelve door Winden beweeght, en van de heldere Son beſchenen, noch lange tijdt by blijft, en in verre gelegen plaetſen met ſijn volle kracht gedreven wert. Het gaet vaſt, en ſeker, dat uyt alle ſieckelijcke Lichamen eenige damp ofte waeſſem voor-komt: jae in ſommige ſieckten, die niet beſmettelick en zijn, wert meerder uyt-gewaeſſemt, als in eenige beſmettelicke: maer dien damp vervlieght ſoo haeſt, ofte heeft oock ſoo weynige kracht, dat hy in 't lichaem, welck hem ontfangt, diergelijcke ſieckte niet en kan verwecken. Alſoo dat in het beſmettelick zaet vereyſcht wert, een

ſeer ſtercke kracht, om als 't waeſſemt uyt een beſmet lichaem, niet lichtelick op het ontmoeten van yet anders en vervlieght, ofte overwonnen wert: maer alderhande tegen-ſtant kan te boven komen. Hierom is 't, dat yemant minder gevaers loopt, om te weſen by de gene die de Peſt eerſt gekregen hebben, als by ſulcke, die daer van op haer doot-bedt leggen, ofte even afgeſtorven zijn, daer nochtans een levend' lichaem meerder uytwaeſſemt, en het geheele lichaem geopent zijnde, door de kracht van de hitte zoude mogen ſchijnen meerder lucht en damp van hem te geven. Maer hier van is deſe reden: gelijck een toorts, ofte kaers, ſoo lang ſy brant, wel een roockachtigen damp uyt-geeft, maer die even-wel niet quaet en is, als den welken van den brant eerder verteert wert, als ſy de lucht, die daer ontrent is, kan beſmetten, dan uyt-geblusſcht zijnde, ſoo komt daer uyt een vuylen, dicken, en ſtinckenden damp: Even-eens gaet het by de gene, die aen de Peſt leggen, en noch redelick zijn, en de gene, die na het eynde gaen. So dat men liever tienmael yemant mocht verſoecken die de Peſt eerſt heeft, als eens gaen by een die daer van op ſijn verſcheyden leyt, ofte even overleden is: als oock by de gene, die uyt ſodanigh huys komen. Want al is 't, dat ſy van geen quaet, ofte ongemak en weten, ſoo konnen ſy het beſmettelick zaet in hare kleederen dragen, en overgeven aen andere, welckers lichaem alreede daer toe bereyt is. Het ſelfde is in de Pocken te ſien. Indien yemant met een vrouw, die noch wel geſont was, maer korts te voren met een die de pocken hadde, beſich ware geweeſt, te doen hadde: ſo zoude 't konnen geſchiede, gelijck de ervarentheyt ſulcx oock dickwils leert, dat die perſoon van de ſnol ſoude beſmet werden, en ſy daer van bevrijt blijven. Want al is 't, dat dit Peſtigh zaet meeſtendeel van 't een Lichaem in 't ander overgebracht wert door de Lucht, en derhalven oock uyt-verre gelegene plaetſen met den wint voort-gedreven kan werden, gelijck, als *Thucydides* ſchrijft, de groote Peſt van Athenen al van Moren-lant door Egypten ende Perſyen af-quam: ſo vat oock de beſmettelicke oirſake in alle dingen, die los, ydel, en open zijn, gelijck *pluymen, bedden, wol, laken, linden, bont*, &c. Waerom wy dagelicx met verwonderingh aenſien, dat in huyſen, daer het al uyt-geſtorven is, als den huyſ-raet ende in-boedel eenige weken daer nae verkoft wert, elck een nae het erf-huys toe-loopt, al of hy te laet zoude komen, om ſijn doot goede koop te hebben. Terwijl ick dit ſchrijve, ſtaet een vrouw boven aerde, die linden gekoft hadde uyt een peſtigh huys, het welck ſy aen de haven waſſchende noch tot winſt mochte verkoopen aen een ander, die op de wal ſtont en ſeer aenhiel om wat uyt die mooyen bondel te hebben, dan weygerde ſulcx op hope van meerder profijt, en t' huys komende bevondt gevat te hebben 't gene ſy uyt het linden meende te waſſchen. *Fracaſtorius*, eertijts Genees-meeſter van *Veronen*, en in de By-een-komſte tot *Trenten*, verhaelt, dat te *Verona* (doen het in 't jaer 1511. onder Keyſer *Maximilian* was) door een kleet, 25. Hoogduytſche knechten om-gekomen zijn, om dat het ſoo drae den eenen doot was, van den anderen aen-getrocken werde. De edele Dr. *Foreſt* ſchrijft, dat buyten de muuren van Alckmaer ſeven kinderen van de Peſt quamen te ſterven, als de moeder eenige kleederen van Zeelant uyt een peſtigh huys gedeelt hebbende, de ſelve in de Son te verluchten hingh, en de kinderen daer by ſpelende begaeft wierden. Soo kan de Peſt, ſeyt hy eenige maenden verholen blijven. En verhaelt op een ander plaets, dat te Delft, een kloeck, ſterck jongman, ſeker huys gehuert hebbende, alwaer voor ſes maenden de Peſt geweeſt was, en ſijn hant in een koffer ſtekende, de ſelfde ſloegh in raegh ofte koppe-geſpin, waer door hem terſtont een peſtigh puysken aen de hant openbaerde. Maer dit beſmettelick zaet, kan oock eenige jaren verholen blijven, en ten leſten geroert zijnde, hem wederom openbaren. *Alexander Benedictus* getuyght, dat te *Venetyen* een hooft-peuluwe, daer achter-dencken op viel, in een hoeck van 't huys geſmeten was, en na ſeven jaren wederom voor den dagh komende, de knechts, die hem uyt-ſchudden, terſtont van de Peſt bevangen wierden. Noch verder gaet het exempel, 't welck bygebracht wert van een ander Italiaenſch genees-meeſter *Trincavella*. Te *Juſtijn-ſtadt* in een ſware Peſt, hadt yemant de touwen, daer mede de ſiecken nae het *Peſthuys*, ofte de dooden nae het graf gedragen waren, achter de kiſt geſmeten; alwaerſe twintigh ofte dertigh jaren waren blijven leggen. Ten langen leſten, als het huys juyſt (onſe vrouwen en plegen ſoo langh niet te wachten) eens ſchoon gemaeckt zoude werden, en de kiſt van ſijn plaets moſt, ſoo rocht een knecht aen het touw, en daer door aen de Peſt, en beſmette met eenen andere, tot datter by dit ongeval tot de thien duyſent quamen te ſterven. *Cardanus* een vermaert genees-meeſter van *Milan*, brenght hier mede toe Honden en Katten, die in het hayr 't fenijn ontfangende, het ſelve van 't een huys in 't ander brengen. Soo dat niet ſonder gewichtige redenen van de Magiſtraten in alle wel-geſtelde regeringe, geboden wert, de Honden, die in deſe tijt langhs de ſtraten loopen, doot te ſlaen. Dat meer is, de ervarentheyt getuyght oock, dat de Muuren ſelve de peſt konnen ontfangen. Sulcx ſtaet af te nemen, uyt het gene wy van het kennen en ſuyveren der Leproſe huyſen in de H. Schrifture leſen. *Lev.* 14. Want de Beſmettinge van de Melaetsheydt was ſoo groot by de Joden, en ſtack haer ſoo diep tot ſelfs in de ſteenen en muuren, dat ſy luyden niet alleen genootſaeckt waren de ſelve af te hacken, en van nieuws met kalck te beſtrijcken: maer dickwils de geheele huyſen moſten af-breken. Evenwel de dingen, die heel hart en vaſt zijn, gelijck ſteen en metael, alſoo ſy de dampen ſoo licht niet en ontfangen, ſoo en zijnſe oock ſoo heel bequaem niet om het peſtigh zaet aen te ſlaen, en te behouden. Hierom ſeyt een ander Italiaenſch geneeſ-meeſter,

meeſter, met namen *Mercurialis*, datſe ſlecht zijn, die uyt vreeſe van beſmettinge, het gelt niet en derven handelen. 't En is evenwel niet ſonder achterdencken, gelt te ontfangen, dat een Peſtigh menſche in ſijn beſweete handen gehadt heeft. Want dewijl het gelt dickwils vuyl en vet is, ſoo kan het oock lichtelick eenige beſmettelicke vuyligheyt ontfangen. Daerom zoude ick alle ſoodanige Siecken raden, haer *Medicijns* en *Chirurgijns* geen oude *Roſen-nobels* te geven, als die wel ſchoon gewaſſen waren: om geen gevaer van weygeringe te loopen.

Dit zoude voor een yeder, die met geen verkeert voor-oirdeel in-genomen is, genoegh konnen weſen, om de beſmettelickheyt vaſt te ſtellen. Maer dewijl ſommige luyden de Scal-bijters ſlachten, die, gelijck 't Grieckſche ſpreeck-woort ſeyt, niet en konnen verlaten 't gene ſy eens gewent zijn te rollen: ſo zullen wy oock bewijſen met de hoofden van onſe Leeraers, dat de Peſt beſmettelick is, en als ſoodanig behoort vermijdt te werden. Een groot Godts-geleerde *Ian Calvin*, (die nu by ons is, 't gene eertijts by ſijne leerlingen was de eerſte, die hem in plaetſe van wijſe, wijſ-gerige liet noemen, *Pythagoras*, van wiens woorden ſy geen ander redenen en vereyſchten, als alleen dat hy 't ſelve alſo geſeydt hadde, αὐτὸς ἔφα) ſchrijft in een van ſijn Sendtbrieven aldus: *Daer ontſtaet een vrage uyt de plompigheyt der menſchen, ſonder gevoelen van menſchelickheydt: Of wy de Peſt niet en vermogen te ſchouwen? Sy begeren dat niemant van lucht en zal veranderen, noch beſmettelicke en vergifte plaetſchen vermijden, noch hem ſelven vermaken in de ſoete uytſicht, &c.* En beſtuyt, *Laet ons deſe vremde grillen vry laten loopen, die anders geen gebruyck en hebben, als ons van alle gevoelen te berooven.* Maer beneffens het aenſien van deſe groote perſonagie, ſoo ſullen wy noch boven de redenen hier voren verhaelt, gaen weder-leggen het gene, by andere hier tegen gebracht wert, gelijck eertijts gedaen is by den recht-ſinnigen *Zanchius*, Predikant van Heydelberg, daer toe geport zijnde door een Predikant in Switſerlant. Deſen Godſaligen man hielt het ongeoorloft hem af te ſonderen van de beſmette, ofte de beſmette plaetſen te verlaten, en prees ſeer den vromen *Bulingerus*, de welcke zijnde ontboden van een vrouwe die de Peſt hadde, ging by haer, en bracht de beſmettinge t'huys, waer door hy ſijn vrouw en twee dochters verloor. Nu *Zanchius* prees wel de liefde en goede genegentheyt van *Bulingerus*, maer en ſtont even-wel de geheele daet niet toe. Want die vrouwe hadt wel op een ander manier konnen getrooſt werden, als door 't verſoeck van *Bulingerus*, aen wiens geleertheyt de Kerck ſoo veel gelegen was. Selver den goeden herder hem te ſeer wagende, werde ten leſten van de Peſt aen-getaſt, en als hy na by de doot was, ſo riep hy uyt: *Och of ick den raet van Zanchius gevolght hadde!* Deſen vromen man vernam wel waer toe hem ſijnen yver (die even-wel in ſijn ſelven prijſſelick was) gebracht hadde: maer hy vernam ſulcx te laet, en als de ſaeck niet verbetert konde werden.

De redenen die hy plagh voor te wenden, werden by gebracht en weder-leyt by *Zanchius*, in ſijn uytlegginge op het 2. capittel van den brief des Apoſtels tot den Philippenſen: en oock geſtelt by onſen weerden vrient *D. Andreas Rivet*, Hof-predikant, en Profeſſor tot Leyden, in ſijnen geleerden brief, over deſe ſake geſchreven.

I. Sy ſeggen, dat de Peſt geen beſmettelicke ſieckte en is, maer een louter geeſſel den menſche tot ſtraffe der ſonden van God toe-geſonden, gelijck blijckt uyt het exempel van *David 2 Samuelis* op 't laetſte capittel.

II. Vorder trecken ſy haer bewijs uyt de voorſienigheyt Godts, die niemant weder-ſtaen en kan. Dat hy al getelt heeft, de gene die hy beſoecken, ofte bewaren wil, en dat ſulcx door geenderhande ſorghvuldigheyt ontgaen kan werden.

III. Noch ſeggenſe dat de liefde niet toe en laet, malkanderen in ſterfte te verlaten.

Wat het eerſte belangt: Al is de Peſt een geeſſel, ofte (gelijck wyſe noemen (een gave Godes, ſo en volgt niet, datſe daerom niet beſmettelick en is. De Melaetſheyt was mede een geeſſel, waer mede Godt de Joden ſtrafte, en en was niet-te-min beſmettelick. En dewijle men hem ſelven door de Wet Godts, daer van mocht wachten, ſoo en is oock niet minder geoorloft, de Peſt te ſchouwen. Waer by komt, dat de Peſt meeſt altijdt haren oirſpronck neemt uyt natuerlicke oirſaken, als de Lucht ontſteken, of verdorven is.

Wat het tweede betreft: de voorſienigheyt Godts en neemt de oirſaken en middelen niet wech, maer ſtelt die vaſt, om datſe door de ſelve haer beſluyt uytvoert. Derhalven al heeft Godt beſloten ſommige te halen, en ſommige te ſparen, ſoo en belet ſulcx niet, dat de Menſchen haer ſoecken te bewaren, het zy met Geneeſ-middelen te gebruycken, ofte de plaetſe, daer de plagen vallen, te ſchouwen. Waerom en zoude men in de Peſt niet mogen doen, 't gene geſchiet in hongerſnoot, oorloge, vervolginge, en diergelijcke? Want wie ſal ontkennen dat Godt die al te ſamen beſtiert, ſo datter niet een hayr van 't hooft en valt ſonder ſijn voorſienigheyt? Daer en is evenwel niemant geweeſt, die beſchuldight heeft de gene, die door hongerſ-noot uyt het heylige Landt in Egypten vloden. Niemant en zal qualik duyden, dat yemant, die tot den oorlogh onbequaem is, hem in de krijgh niet en begeeft: en ter plaetſe gaet daer het vrede is. Hier beneffens, dewijl het beſluyt Godts ons onbekent is, ſoo moeten wy ſoo op de voorſienigheyt ſteunen, dat wy niet over en ſlaen van 't gene tot ons leven en geſontheyt kan helpen. Jae al waren wy verſekert, dat Godt beſloten hadde, ons voor de Peſt te bewaren, ſoo en moeſten wy daerom niet ſorgeloos zijn, ofte ons lichtveerdigh in gevaer begeven. Want den Apoſtel wiſt wel *Hand.* 27. wat Godt van hem, en d'ander, die met hem in 't ſchip waren, beſloten hadde, ſiende even-wel dat de bootſgeſellen

geſellen het ſchip wilde verlaten, ſoo ſeyde hy tegen den Hop-man, Indien deſe wech loopen, ſoo moeten wy alle te ſamen vergaen. Want al wiſt hy wel datſe niet vergaen en ſouden, ſoo en was hem oock niet onbekent, dat de middel, waer door het ſchip behouden konde werden, beſtont in de handen van de matroſen. Waer uyt te beſluyten ſtaet, dat wettige middelen niet en ſtrijden tegen de Goddelicke voorſienigheyt, maer datſe daer onder geſtelt zijn. Het ſelve moet van de Peſt verſtaen werden, dat de Goddelicke voorſienigheyt niet weder-ſtaen en wert by de gene, die in tijde van Peſt ſijn ſelven met genees-middelen tracht te bewaren, ofte de beſmettinge, ſoo veel mogelick is, ſoeckt te vermijden. Laet ons derhalven voor een eeuwige leſſe houden, die ons in de *Voor-reden* cap. 4. van den *Schat der Ongeſontheydt* gegeven wert door den Ridderlicken Poëet, Heer *Iacob Cats*, jegenwoordigh weerde Raet-Penſionaris van Hollant.

Het eynde van den menſch is aen den menſch verholen,
De middels even-wel zijn yder een bevolen;
Gby doet wat u betaemt in ſieckt' en ongeval,
En weeſt dan voort getrooſt, hoe Godt het ſchicken ſal.

Op het derde wert geantwoort, Dat de liefde niet en vereyſcht, dat een yegelick by alle ſiecken behoort te gaen: dat ſy konnen geholpen werden door de gene, die daer toe geſtelt zijn. Dat het oock tegen de liefde ſtrijdt, om eenes menſchen wils vele te beſchadigen: indien hy ſijn huys beſmet: indien hy andere ſonder noot in noot, ofte gevaer brenght. Dat den regel van liefde is, onder den naem van liefde, andere niet te kort te doen. Een yegelick dient dan de Peſt, om de ſelve niet voort te ſetten, ſoo veel mogelick is, te ſchouwen. Te weten, niet te gaen by de gene, daer men ampts en liefden wegen, van ontſlagen kan weſen. Maer hier in moet oock waer genomen werden, dat men de Menſchelickheydt en onderlinge Barmhertigheydt niet uyt en trecke. Want tegen de ſelve zoude ſtrijden, dat een Herder ſijn Schapen, een Man ſijn Vrouw, en de Vrouw haren Man, en de Kinderen hare Ouders, ofte andere beſte vrienden verlieten.

Of dit alles voor ſommige, die 't gene ſy eens aengenomen hebben, hert-neckigh en onverſtandigh drijven, noch niet genoeg en was, ſo zal ick tot overvloet hier by-voegen een verhael, dat een ſeer geleert man in 't jaer 1636. als de Peſt hier te lande dapper in ſwangh gingh, van ontrent Leyden, my toe-geſonden heeft, over deſe ſake, of de Peſt beſmettelick is, ofte niet. Sijn woorden zijn aldus uyt het Latijn over-geſet:

GOdt heeft ons ten leſten met een barmhertigh oogh aengeſien, door wiens genade en goetheyt wy, die ellendelick met de ſieckte geworſtelt hebben, daer over ons nu gaen verheugen. Voor-leden weeck (want van deſe en weet men noch niet) verſtae ick datter maer veerthien lijcken geweeſt zijn: het welck ick meene, dat naeulicx in geheele veertigh jaren gebeurt is. Tot deſe ſieckte is noch een erger, en niet minder ſotte ſuperſtitie *gekomen: dewelcke om datſe dieper in 't gemoet van de Gemeente geprent zoude werden, (hoe-wel ſommige van onſe Godts-geleerde daer tegen waren) hebben aen haer gelegen laten weſen de gene, die bewijs, niet alleen van dwalinge, maer oock ſomtijdts van dwaſe grillen uyt de H. Schrift ſoecken te viſſchen. Men heeft het volck, op dat het niet vreeſachtigh in ſijn doot ſoude loopen, oft het quaet voorſichtigh ſchouwen, ſterck wijs gemaeckt, dat men ſonder onderſcheyt by elck een die Peſt hadde, wel gaen mocht, en dat de ſelve niet beſmettelick en was, als alleen beſtaende maer in de meeninge, en het inbeelden van het volck. Waer door gebeurt is, dat de beſmettinge niet alleen over de geheele ſtadt gekomen is, maer 't vyer oock tot de gebueren ſelve ſich verſpreyt heeft. Doen ick eerſt op de Hofſtede quam, was het dorp ſoo vry van ſterfte, datter in langetijdt niet een begraven en werde. Korts daer na, zijnder tot 80. huys-geſinnen, gelijck 't Dorp ſich wijt uyt-ſtreckt, als in een brant, onſteken. Dewijl dit aldus toe-gingh, ſoo rocht ick by geval by een, die dit edele geheym voor-ſtont. Welckers gront-ſteen dees maets ſtellen, Dat Godt al kan, wat, en hoe hy wil. Dat daer aen te twijffelen, loutere Godlooſheydt is, en dat het geen Chriſten en is, ofte daer voor moet gehouden werden, die van ander gevoelen is. Ick antwoorden, Dat ick niemant ſoude willen raden, te ontkennen dat Godt almachtigh was. Dat ſulcx de Turcken oock toeſtonden: die met den eygen voorſlagh ontkenden, dat de Peſt niet geſchout moſt werden. Iae dat ſy ſeyden, dat de Chriſtenen die de Peſt ſchouwen, ſulcx niet en gelooven ofte ontkennen; noch van Godt, gelijck het behoort, niet en gevoelen, ofte haer hope op hem ſtellen. Ick ſeyde, dat wy vaſt geloofden, Dat Godt al konde, wat hy wilde: maer dat hy even-wel niet al en wilde, wat hy konde. Dat Godt alles vermocht, maer dat hy niet altijt en wilde, dat wy willen: noch, om dat hy alles vermocht, veranderde, ofte ſtuyte den loop van de wereltſche ſaken, ofte de eerſte oirſaken, ofte de nature, na het wel gevallen en den wil der menſchen. Want dat het vyer, 't welck niet beſmettelick en is, en beter gewacht konde werden, daerom niet en verbrande, om dat Godt alles vermochte: en dat het geen Chriſten en was, die daer nader aen quam, alſt behoorden, ofte om dat hy ſoude betoonen, dat Godt alles vermochte, ſijn handt in 't vyer ſtack, en wat het ſelfde vermochte, tot ſijn ſchade voelde: en datter geenen dwaes, van wegen ſijne dwaeſheyt, een Chriſten was. Wat my belanghde, dat ick altijdt geoordeelt hadde, dat men acht moſt nemen op ſijn ampt, en liefde. By exempel. Dat van de Magiſtraet, die te ſorgen ſtont voor haer borgers, van een Predikant, die in deſe tijt ſorgen moſte voor de zielen, als dan niet en behoorde haer ampt verlaten te werden. Maer dat oock de Chriſtelicke liefde haer trappen hadde. Dat die ſijn ouders, ſijn kinderen, ſijn broeders, ſijn alder-beſte vrienden ſoude verlaten, ſeer qualick ſoude doen. Dat alle Chriſtenen broeders zijn, en datmenſe derhalven allegader moet beſoecken, gelijck ſommige voor-geven, niet en bewijſt, dat de ſieckte niet beſmettelick en is,*

dewijl

dewijl datter vele ter goeder trouwe ſterven: maer wel in tegendeel, datſe beſmet. Want dat Godt daer door geterght werde: ende daerom oock ſwaerder ſtrafte. Hier began hy met een ſtatige troonje, jae by-nae dreygende, heel quaet te werden. Ten leſten, als hy een weynigh tot ſijn ſelven gekomen was, vraeghden hy, of ick de H. Schrifture wel met aendacht geleſen hadde. Ick antwoorde, dat ick een menſch was, die noch alle daegh toe-nam, dat ick nochtans tot noch toe ſoo Godtloos niet en was geweeſt, dat ick yet voor de H. Schrifture ſtelden: hoe-wel dat mijn dingen niet te beduyden en waren, indienſe met ſijn geleertheyt vergeleken wierden. Dit ging wel. Daer op vraeghden hy, ofte ick wel onthouden hadde, 't gene ſtaet wel uytdruckelick in den een-en-tnegentighſten Pſalm: Ghy en zult de Peſt niet vlieden, die in 't duyſter ſluypt, en die in den middage verdervet. *Ick antwoorden, Noyt getwijffelt te hebben dat Godt niet boven de Peſt en was: ende dat hy de gene, die hy begeerde te ſparen, tegen de ſelve by-ſtont, als oock dat hy al vermocht, wat hy begeerde, het welck niemant en ontkende: maer dat ick even-wel uyt die plaets noch niet geleert en hadde, ofte dat men de Peſt niet ſchouwen en mocht, ofte datſe niet beſmettelick en was, ofte dat men tegen de ſelve geen middelen en vermocht te gebruycken: Dat het in de macht Godts was ('t welck Godt oock openbaert) dat een man, duyſendt, twee, thien duyſendt in de vlucht zoude jagen: dat men nochtans daerom een man niet en zoude raden dat hy hem, als 't hem luſte, tegen duyſent zoude ſtellen: ofte twee, datſe op thien duyſent zouden vallen: Dat even-wel die twijffelden, ofte ſulcx geſchieden konde, geen Chriſten en was; die het van ſelfs zoude willen verſoecken, raſende zoude weſen. Want dat ſulcke dingen niet te beginnen en waren, ſonder ſekere openbaringe, daer Godt eertijts ſijn volck aen gebonden hadde: dewijl oock de Propheten daer aenhingen. Hier was onſen* Domine *heel ontſtelt: Nu om een eynde, ſeyde hy, van deſe* queſtie *te maken, weet ghy wel watter volght? Daer volght in den eygen Pſalm:* U en zal geen quaet weder-varen, ende geen quaet zal tot uwer hutten genaken. Want hy heeft ſijnen Engelen bevolen van u, dat ſy u behoeden op alle uwe wegen. *Wat dunckt U E. dat ick hier geantwoort hebbe? Recht dat hem ongewoon ende vremt was. Ick vraeghde, of hy in een* Univerſiteyt *geſtudeert hadde, daer de Duyvel* Rector *geweeſt was? Want dat dit de plaets was, die hy den Sone Godts op der aerden tegen geworpen hadde. Tot wat eynde? om dat hy hem ſelven van den tinne des Tempels werpen zoude. Want dat Godt alles vermocht. Dat ick hem dan gaf de ſelfde antwoort van de gene, die alleen niet en konde dwalen. Hy vraeghde, maer met een verbolgentheyt, wat dat was.* Ghy en ſult, *ſeyde ick,* uwen Heere uwen Godt niet verſoecken. *Het welcke geſchiet van de gene die ſtaende willen houden dat de beſmettinge niet beſmettelick en is, om datter geſchreven ſtaet,* Want hy heeft ſijn Engelen bevolen van u. *Dat hy dan 't ſelfde van my oock zoude aennemen. En ſoo zijn wy van weder-zijden geſcheyden, &c. Den 19. Iunij 1636.*

Om vorder de *Ken-teyckenen* te beſchrijven: Alſoo het Peſtigh vergif 't Herte meeſt beſtormt, ſo maeckt het aldaer ſchierlicke *Flaute*, en *Klopping*, waer op dan volght *Koortſche*, een raſſen en ſlappen *Pols*, grooten *Dorſt*, met *Braken*. En de Vochtigheden bedorven zijnde, ſlaen uyt tot *roode*, ofte *bruyne Vlecken* (die wy *Peper koren* noemen) *Geſwellen*, ofte *Bloet-ſweren*, hier *Peſt-kolen* geheeten. En dit uytwendige is 't dat gemeenlick den naem van deſe Sieckte geeft, als men ſeyt dat yemant hier ofte daer de Peſte heeft. Dan deſe Teyckenen en zijn niet by alle Peſt: alſoo het Vergif dickwils ſoo vinnigh is, dat het den Menſche eerder om-brenght, als hem ſelven door eenige teyckenen openbaert. Sulcx hebben wy onder andere geſien aen den wel-geleerden geneeſ-meeſter *Nijſſen* zal:, die weynigh voor ſijn over-lijden ſijn arm ontblootende, ſeyde, Nu en zal men immers niet ſeggen, dat ick van de Peſte geſtorven ben; gelijck men oock noch in ſijn ſieckte, noch na ſijn doot, als mede aen ſijn moeder, en broeder, die hem haeſt volghden, geen teycken van Peſte konde ondervinden. Maer als de ſuſter daer op een kleyn puysken aen haer oogh kreeg, een geſwel in de lieſſen, en verſcheyde bloet-ſweren, en dat ſy 't mede beſtorf, ſoo konde wel geoirdeelt werden, dat oock de voorgaende, hoe-wel de teycken haer hadden in-gehouden, oock van de Peſte geſtorven waren. 't En gebeurt oock niet, dat alle de Teyckenen die wy geſtelt hebben, ofte, die *Diodorus* ſchrijft geweeſt te zijn in de Peſte van *Siçilyen*, ofte *Thucydides*, in die van Athenen, altijt te ſamen komen. Want de ſelve zijn verſcheyden na de verſcheydenheyt van het Vyer, en de Gematigheyt der lichamen.

4. Nu, alſoo de gene, die meenen dat men de Peſt niet en behoort te ſchouwen, vaſt ſtaen op den vaſt bepaelden tijt onſes levens (gelijck van den Turckſchen Keyſer *Soliman* verhaelt is) die niemant onder, of over en kan gaen, en derhalven te vergeefs geſorght wert om in deſe plage te vervallen, ſoo en dunckt my niet ongeraetſaem dat den leſer hier over na-ſie mijn Vrage, en de geleerde Antwoorde, van de onvergelijckelicke Joffrouw, *Joffrouw Anna Maria van Schuurman*, hier achter onder de Brieven N. 11.

5. Daer en is geen ſieckte, inde welcke de *voor-teyckenen* ſo onſeker gaen, als de Peſte. Want als de Siecke ſchijnt behoudē te weſen, dan werd hy dikwils ſchierlijk wech-geruckt: en in 't tegendeel als hy ſchijnt alderkrankſt te zijn, dan bekomt hy noch wel buytē alle hope. Is niet-te-min een goet teyken dat de geſwellen ras voortkomē, en op een ongevaerlijcke plaets, te weten achter de ooren, onder de oxelen, ofte in de lieſſen, zijnde aldaer klieren geſtelt, om te ontfangen de onreynigheyt vande herſenen, herte en lever; en ſulcx beduyd oock dat de natuer ſterck is, en haer ter rechter plaetſe kan ontlaſten. Geven oock minder gevaer *vele geſwellen*, (in 't tegendeel gaet 'et met de *bloed-ſweren*, die, als *van quader* ſtoffe op-geleydt zijnde, in meer-

der getal meerder ſwarigheyt maken) alſſe maer wel verheven zijn, en haer ten eerſten tot ſweren begeven, en daer op de benautheyt, als oock d'andere toe-vallen komen te verlichten. *De Roode placxkens* en zijn ſoo quaet niet, als de bruyne: ja het *Peper-koren* is meeſt doodelick: als mede wanneer de geſwellen langhſaem uyt-komen, en kleyn blijven, ofte ontrent het Herte, en de Keel ſtaen, ofte oock weder in-ſtaen, en daer dan op volght *Raſernye, Treckingh van Leden, Braken, Kout Sweet, Loop,* en *Flaute.*

6. Dewijl het ſwaerder valt, gelijck de Poëet *Ovidius* wel ſeydt, den vyant uyt te jagen, als uyt te houden: ſoo zullen wy voor de Geneſinge van de Peſte, eerſt ſtellen de Middelen, om de ſelve te vermijden.

Het is een gemeen ſeggen onder de genees-meeſters, dat deſe drie pillen beſt zijn om de Peſt, en ſijne beſmettelickheyt te vermijden: *cito, longè, tardè, cede, recede, redi*; *ras uyt een beſmette plaets te ſcheyden, verre van daer te trecken, en niet haeſt wederom te komen.* Welcke leſſe wy met deſe verskens uyt-gedruckt hebben:

Die 't lichaem van de Peſt langhduerigh wil bevrijden,
Die moet beſmette lucht, en ſulcke plaetſen mijden,
Oock vluchten verr' van daer, in een geſonder lant,
En keeren langhſaem we'er, als 't vyer is uyt-gebrant.

Maer dewijl om redenen verhaelt, elck een niet gelegen is de Peſtige plaetſen te vlieden, en ſommige oock niet en betaemt ſijn vrienden te verlaten: ſoo zullen wy alhier kortelick aen-roeren, waer door de beſmettelickheyt voor te komen is.

Voor eerſt gelijck de Peſt een ſtraf is van onſe ſonden, ſoo is voor al van nooden, dat wy door een beter leven ons met Godt verſoenen, en door rechte boetveerdigheyt ſijnen toorn van ons wenden. Sulcx doende mogen wy verhopen ſijnen Goddelicken ſegen, tot de Middelen, die wy tot onſe bewaringe zullen aenwenden.

Deſe Middelen zullen wy vervolgens na 't getal en ordre van de Niet-natuerlicke dingen: door welckers recht gebruyck de geſontheyt onderhouden, en quaet gebruyck de ongeſontheyt verkregen wert. Deſe zijn ſes in getal, uyt welcke eene van de Ziele ofte het Gemoet den Lichame mede gedeelt wert, te weten *de Paſſien ofte Bewegingen des Gemoets*, de vijf andere den Lichame uytwendigh aen-komen, als *Lucht, Spijs,* en *Dranck, Oeffeninge* en *Ruſte, Slapen* en *Waken, Af-ſetten* en *Ophouden.*

Wat voor eerſt de *Ontroeringe des Gemoets* belangt, heeft het oyt plaets meeſter van ſijn *Paſſien* te weſen, ſo is 't voornamelick van nooden in tijde van Peſt. Inſonderheydt dient gewacht van *Gramſchap* en *Droefheydt*, om dat ſy de Geeſten beroeren en ontſteken, en gelijck als tegen het herte perſſen. Maer boven alle ontroeringen, is alhier, gelijck wy verhaelt hebben, de *Vreeſe* de alderſchadelickſte, ſoo om dat deſelve 't Herte ontſtelt, en al de Geeſten ſchierlick ontroert, als oock om datſe geſtadigh vergeſelſchapt is met Swaermoedigheyt, waer door ſware en ſwarte Vochtigheden in 't Lichaem groeyen, bequaem om de Beſmettelickheyt lichtelick te ontfangen. Jae men ſiet oock dagelicx, hoe dat yemant door een Schrick de Peſt plotſelick op den hals krijght, om dat de ſtercke Inbeeldinge, het Hert dapper ontſtelt en verſwackt, en alſo het quaet, 't welck gevreeſt wert, daer vaſt in-druckt. So datter in tijden van Peſt niet beter en is, als wel te doen, en vrolick te zijn, het welck *Plutarchus* heeft willen te kennen geven, als hy ſchrijft dat *Thaleta* van Creten door de *Muſijck* de Peſt uyt Lacedemonien verjaeght heeft. Derhalven en is hier niet dienſtiger, als een effen en onbevreeſt gemoet te houden, volgens de leſſe; hoe-wel in andere gelegentheyt gegeven, van *Terentius* (in den welcken wy noch vry wat anders, als ſuyver Latijn vinden) in het bly-eynde-ſpel, genaemt *Phormio*:

Yemant die nae ſijn wenſch, de kar gaet op een zant,
Moet dencken of hem Godt wat anders over-ſant,
Hoe hy hem houden zouw; Want dat gemeene ſaken,
En 't geen een ander beurt, hem oock wel kan genaken.
Hier door hy onverwacht geen ongeval en lijdt,
En valt het beter uyt, dat hout hy voor profijt.

Maer dewijl de Peſt meeſtendeel door verdervinge van de *Lucht* voort-komt, ſoo moet meeſt op de ſelve acht genomen werden. En alſoo de Lucht veeltijts beſmet van modder ende vuyligheyt, die op de ſtraet blijft leggen ſtincken, ſo dient die voor al wech genomen. Dewijl oock de grachten die niet geſtadigh uyt en in en vloeyen, veel ſtancx verwecken, ſoo is noodigh dat de ſelve door het haven water alle daegh ververſcht werden. Anders zoude daer uyt te verwachten ſtaen, 't gene wy hier voor (in de oorſake vande Peſt) uyt de meer gemelte hiſtory ſchrijver *Diodorus Siculus* verhaelt hebben, dat uyt ſtilſtaende water, door de hitte der Sonnen ontſteken zijnde, grove en ſtinckende dampen op komen, die beſmettinge in de Lucht veroirſaken. Ick en kan hier niet na-laten te vermanen, waer over ick dickwils eerlicke borgers hebbe hooren klagen, te weten van de ſtanck, die in de Kerck komt, door het openen der *Graven.* Het is ſchrickelick dat de graven, daer onlangs luyden, van de Peſt overleden, in begraven zijn, wederom, door vervolgh van ſterfte in een huys ofte in 't ſelve geſlacht, onlangs daer nae geopent werden, en alſoo alle de gene, die met het lijck gaen, van ſtanck vervullen, ende noch meer, als het gebeurt, dat ſy onder de *Predicatye* open leggen, ende de gene, die daer over ofte ontrent ſitten, van ſtanck doen verſmachten. Ick kan verſcheyde exempelen verhalen, die ſulcx in onſe Sadt ende elders heel qualick bekomen is. Daerom zoude het prijſſelick zijn, volgende de waerdige oudtheyt, geen dooden, inſonderheydt in tijden van Peſte, te begraven in een plaetſe, daer het volck vergadert tot den Godſ-dienſt.

De

De Kercken, zijnde huyſen der beden, behooren by ons in meerder waerden gehouden te werden, als dat wy die met onſe ſtinckende Lichamen ſouden beſoetelen. De Turken ſelve houden hare *Moſquees* ſeer net en ſuyver, ſoo datter geen vuyligheyt ofte ſtanck ontrent en komt. Het blijckt oock klaer, dat onder het volck Gods de graven buyten de ſtadt geweeſt zijn, *Gen.* 25. *vers* 9. *Marc.* 5. *vers* 2. 14. *Luc.* 7. *vers* 12. *Ioh.* 11. *vers* 3. en 31. welcke plaetſen betuygen, dat de lijcken buyten de ſtadt gedragen wierden: behalven van eenige Koningen, die in de ſtadt Davids haer begravinge kregen, maer op een plaets, die van het volck afgeſcheyden was, te weten, in de hoven, en daer in zijnde grotten en ſpeloncken. Wy leſen oock in de Grieckſche Autheuren dat die van Athenen, volgens hare wet, de dooden buyten de palen van de ſtadt begroeven. Welcke maniere by de oude Romeynen mede onderhouden werde. De Keyſer *Adrianus* en heeft niet alleen verbodt gedaen de dooden binnen Romen te begraven, maer oock in eenige ſtadt van 't Rijck. En deſe loffelicke wijſe van begraven is in de eerſte Kerck altijdt nae-gevolght. Tot dat allencxkens, als men uyt Godtvruchtigheyt, de lichamen van Heylige Mannen in de Kerck nam, en dat ſulcx oock Heeren en Prinçen niet geweygert konde werden, ten leſten al de gene, die van middelen waren, en wat vermochten, aldaer begraven wilden weſen. Het welck daer nae vervolght is door gierigheyt van de gene, die over het in-komen van de Kercke geſtelt zijnde, 't ſelve hier door verbeterden: en door de hoovaerdye, van de gene die niet en wilden, onder het gemeen volck begraven zijn. Daerſe nochtans d'een tijt ofte d'ander al in een kerck-hof, en in een aerde geraken. Ick heb dickwils hier over peyſende gegaen in de Groote Kerck over de graven van mijn Over-groot-vaders, en aen-gemerckt datter naulicx ſoo veel in konnen leggen, alſſer namen op gehouden zijn: daer nochtans alle daegh weder andere by komen, ſo dat ſonder twijfel de eerſte beenderen op het kerck-hof al over lange gebracht zijn. Of dat dan vijftigh jaer eer of later geſchiedt, wat iſſer aen gelegen? Ick heb te Romen geſien het graf van den Keyſer *Auguſtus*, die meeſter van een ſeer groot deel des wereldts was, maer ſijn beenderen, ofte aſch zoude nu verre te ſoecken zijn. De wijs-gerige *Diogenes* gevraeght zijnde van ſijn vrienden waer hy begraven wilde weſen, antwoorde, werpt my maer op 't velt: waer op ſy ſeggende, dan ſouden u de beeſten eten, ſo antwoorden hy wederom, leght mijnen ſtock nevens my, op dat ickſe af-keer. En ſy wederom ſeggende, hoe ſoudt ghy doot weſende ſulcx voelen? ſoo ſprack hy, Wel als ick dat niet en voele, wat hinder kan ick dan lijden? Veel minder iſſer aen gelegen, ofte yemant in de kerck, ofte op het kerck-hof begraven werdt. Die Godt een goede ziel op-geoffert heeft, en met een geruſt gemoet in den Heere ontſlapen is, ruſt op alle plaetſen even wel.

Dewijl wy alhier van de doode Lichamen ſpreken, ſo en zal niet ondienſtigh zijn te onderſoecken, welcke Lichamen meerder beſmetten, en de Lucht haer peſtigh zaet over geven, Levende ofte Doode? Sommige zijn van gevoelen, dat de Lichamen, die van de Peſt geſtorven zijn, geen fenijn meer by haer en hebben, en alſſer al te met yet van beſmet wert, dat ſulcx meer van de Kleederen als van de Lichamen komt: alſoo de Doode lichamen ſoo geen dampen van haer geven: en dat oock den aeſſem, die uyt levende lichamen, die de peſt hebben, geblaſen wert, meerder gemeenſchap heeft met de geeſten van de levende lichamen, gelijcker oock meerder gemeenſchap is tuſſchen levend' en levend', als tuſſchen levend' ende doot, en dat de beſmettinge door de banck geſchiet tuſſchen dingen die van gelijcke nature zijn.

Andere meenen, datter meer gevaers is van lichamen, die van de Peſt geſtorven zijn, als die noch leven. Om dat in een levend' lichaem 't vergif wat beſnoeyt en verdooft wert van ons natuerlicke wermte: en als de natuerlicke wermte uyt-gebluſt is, dat dan, ſonder eenige tegen-ſtant, het lichaem van 't vergif geheel ingenomen, en ten leſten overwonnen en omgebracht wert. Ende dat daerom door ordre ende raet van de Geneeſ-meeſters, in alle wel-geſtelde *Republijcken* geordineert is, om de doode Lichamen, die van de Peſt geſtorven zijn, niet lang boven aerde te houden, maer ten eerſten te begraven.

Om in dit geſchil wel te ſpreken, ſoo moet voor eerſt onderſcheyt gemaeckt werden, tuſſchen ſulcke ſiecken, die aen een doodelicke Peſt leggen, ofte die daer van door komen. Die de Peſt hebben, en geen gevaer van haer leven en loopen, die en zijn ſoo beſmettelick niet. Ende in ſoodanige is het waer, 't gene te voren geſeyt is, dat de natuerlicke wermte, waer toe mede de *Alexipharmaca*, helpen, haer niet alleen tegen 't vergif en ſtelt, maer het ſelve oock bedwingt, ende ten leſten heel overwint. Soo is by velen ondervonden, dat, alſſer yemant de Peſt heeft, en op komt, in ſulcken huys ſelden een ander mede beſmet wert. Maer als yemant aen een doodelicke Peſt leyt, ofte daer af ſterft, ſoo is 't geheel anders gelegen. Want van ſoodanige lichamen, inſonderheyt als de menſche op ſijn ſterven leyt, te weten als het vergif de natuerlicke wermte nu overwonnen heeft, ſtaet veel meerder gevaer te wachten, als van een doot lichaem. En de ervarentheyt getuyght, dat hoeder meer in een huys ofte ſtadt op komen, hoeder meer hope is, dat de Peſt haeſt gedaen zal hebben. Integendeel hoeder meer ſterven, hoeſe ſelder wert.

Maer 't gene wy geſeyt hebben moet wel verſtaen werden: in een levend' lichaem, 't welck van het vergif heel bedorven is, toont de natuerlicke wermte, die der noch overigh is, haer uyterſte kracht om het fenijn uyt te werpen, ſo datter uyt het geheele lichaem niet en dampt, en inſonderheyt door den aeſſem niet

uyt en waeſſemt, als dat heel fenijnigh en peſtilentiael is. Waerom 't geheel gevaerlick valt, by ſoodanigh menſch te weſen. Maer als hy doot is, en dat, de natuerlicke wermte vervlogen zijnde, het lichaem kout geworden is, door-dien de ſweet-gaetjens geſlooten zijn, en inſonderheyt den aeſſem op-houd, dan komender minder dampen uyt, en dan magh men wel toeſtaen, datter minder gevaer van ſoodanigh lichaem komt, voornamelick in geheel kout weder. Maer datter even-wel wat uyt-waeſſemt, bewijſt genoegh de lucht, en den reuck, die ſodanigh lichaem uyt-geeft: en dat daer van komt, en kan niet als peſtilentiael zijn, dewijl al de Vochtigheden en Geeſten van ſoodanigh lichaem den peſtilentialen aert aen-genomen, en door de doot niet verloren hebben. En indien in Kleederen, &c. het Peſt-zaet bewaert kan werden: waerom en zoude het in de gemelte Vochtigheden, Geeſten, ofte oock de Deelen van ons lichaem niet mede een wijl tijdts blijven konnen? Dewijl oock ander fenijn noch een wijl tijdts in de doode lichamen blijft, waerom en zouden de overblijfſelen van het peſtilentiael vergif niet eenigen tijdt konnen blijven, en daer nae uyt-waeſſemende, andere lichamen beſmetten? *Fernelius*, vermaert Genees-meeſter van *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck, ſchrijft dat eenige jagers een ſeer wreden wolf gevangen hebbende, ſijn vleeſch koockten en aten, en datſe daer van allegader in raſernye vervielen. En Dr. *Bauhinus*, Profeſſor te Baſel, (aen den welcken ick om ſijn vrientſchap, my aldaer beweſen, en noch by ſijnen ſoon, en navolger vervolght, ick hier geerne gedencke) verhaelt, hoe ſommige, die van een verckén, dat van een dullen hont gebeten was, gegeten hadde, ſoo raſende werden, datſe malkanderen met de tanden verſcheurden. Maer als het doode lichaem nu begint aen te komen, en te bederven, dan geeft het ſeer veel dampen van hem, het welck de ſtanck oock wel uyt-wijſt: dewelcke alſooſe uyt een peſtigh lichaem komen, mede niet anders als peſtilentiael en beſmettelick en konnen weſen: jae het vergif werdt ſonder twijffel door die verrottinge noch geſcherpt. Daerom ſeyt *Ovidius* in de beſchrijvinge van de Peſt ſeer wel:

Het lichaem valt daer heen, de lucht ontfanght het vyer,
Geen hont, geen wolf is graegh, noch ſelfs de grage gier,
Te bijten in het vleeſch: dat leyt van een en ſmelt,
En door ſijn vuylen ſtanck een yder neder-velt.

So dat ick verſcheyde exempelen ſoude konnen verhalen van degene, die al de oirſaeck van de ſieckte, en daer op volgende doot alleen weeten den *Stanck*, dieſe van ſodanige lichaem ontfangen hadden. Waerom met groote ſorghvuldigheydt in de laetſte Peſte by de E. Heere Borgemeeſter *Tereſteyn*, loffelicker gedachteniſſe, en de Magiſtraet geordineert is, dat alle dooden binnen tweemael 24. uyren zouden ter aerden gedaen werden.

Vorders om ons huys voor de Peſt te bewaren, ſoo moeten wy letten op de *Winden* die wy in-laten, en volgen 't exempel van den Prinçe der Geneeſ-meeſters *Hippocrates*, de welcke als de Peſt geheel Aſyen en Griecken-lant door-liep, menigh duyſent menſch geſont hiel, door het uyt-ſluyten van ongeſonde winden. *Marcus Varro* mede, als hy te *Corcyren* was, en dat over al de huyſen vol ſiecken lagen, in-latende door nieuwe venſters den Noordt-ooſten wint, en ſluytende die op het Zuyden ſtonden, bracht ſijn volck en huys-geſin geſont t'huys. En de wijs-gerige *Empedocles*, gelijck *Plutarchus* betuyght, met het ſluyten van een gat in een bergh, dat over de gantſche Landouwe een ſwaren en ongeſonden damp uyt gaf, ſloot mede de peſt uyt dat Landtſchap.

Tot ſuyveren van de Lucht ſtreckt oock, dat men dickwils groote vyeren ſtoockt, inſonderheydt van wel-rieckent hout: ofte *geneuer-beſyen, wieroock, nagelen*, en diergelijcken brant: nagelen in een ſchotel azijn op een kool vyer langhſaem laet uyt-waeſſemen: azijn giet op gloeyende pluvuyſen: ofte oock wel-rieckende Kaerskens (die in alle Apoteken te vinden zijn) aenſteeckt. Het vyeren, ofte 't branden van peck-tonnen, kan mede de Lucht bequamelick ſuyveren. Het ſelfde doet het branden van Bus-poeder, en noch beter als het af-geſchoten wert. Dr. *Levinus Lemnius*, eertijts Geneeſ-meeſter van Zierickzee, verhaelt, dat te Doornick in tijde van de Gaef, de Krijghs-luyden die aldaer in garniſoen lagen, al het geſchut na de ſtadt toe wenden, en 't ſelve met kruyt ladende, 's avonts en 's morgens tuſſchen lichten en donkeren door de ſtraten ſchoten: door welck gedruys en roock de beſmettelickheydt wech-genomen, en de ſtadt van de Peſt verloſt werde. Want die middel, ſeyt *Lemnius*, gaet wel ſoo vaſt om de quade dampen te verjagen, en de Lucht te ſuyveren, als 't gene wy van *Hippocrates* leſen, groote vyeren op de ſtraet te ſtoken.

In deſe tijt is het beter dat men *Kleederen* draeght van ſatijn, arme-ſijde, camelot, borat, als van laken, baey, vulpen, fluweel, ofte diergelijcke: oock dat men de ſelve dickwils verandert, inſonderheyt als men ontrent eenige vyerige plaetſen geweeſt is.

De Ruyck-ballen van *Muſqueljaet*, *Amber*, en andere wel-rieckende gommen ofte ſpeceryen zijn onbequaem, om datſe met haren lieffelicken reuck de quade dampen daer ontrent in de Lucht hangende medenemen, en tot de herſenen als in-leyden. Hier toe is beter als men in verdachte plaetſen is, te hebben in een beſloten Balleken een ſpongye wel nat gemaeckt in ouden *Azijn*, daer lange *Wijn-ruyt*, *Gouts-bloemen*, en diergelijcke kruyden in geweyckt zijn.

Alle morgen eer men uyt gaet, dient het aengeſicht, en handen gewaſſchen met klaer water, waer onder een weynigh van den voorſz. Azijn gemenght is. En dan genomen een lepel van het *Theriakel-water* van *Bauderon*, in de Apoteke te vinden: ofte

een

een glas van den volgenden Alſſen-wijn, die behalven ſijne nuttigheyt mede van ſeer goede ſmaeck is. Neemt van 't opperſte van *Alſſen* vier handen vol, Bladeren van *Scordium* twee handen vol, *Alants-wortelen*, vier onçen, Schellen en *Saet van Citroenen*, van elcx een onçe, *Carui-ſaet* anderhalf onçe. Dit gedaen op een tonneken van ſes ofte ſeven ſtoop Rijnſchen, ofte Franſchen Wijn, (voor een beſcherm-dranck) en nae drie vier dagen daer van gedroncken.

Men magh oock nemen op de punt van een mes een weynigh *Theriakel*, *Methridaet*: ofte, die beyde te heet is, *Diäſcordium*: en de gene, die dat noch te werm was, als geheel heet, en gantſch galachtigh van gematigheyt zijnde, konnen het ſelve vermengen met *Conſerve van Goudts-bloemen*, en *Syroop van Citroenen*. De gewelte *Lemnius* getuygt 4. *de occ.* 17. datter niet beter en is om de peſtige dampen te weren, als het *ſaet*, *ſap*, en *ſchellen* van Citroenen: als oock datmen van een verſchen Citroen eet: en ſeyt, dat hy hem daer mede alleen tegen de beſmettinge van de Peſt plagh te wapenen. Dit en is den Poëet *Virgilius* niet onbekent geweeſt, als hy van het ſap der Citroenen, die in *Media* veel waſſen, aldus ſchrijft in ſijn 2. boeck van de Lant-bouwinge:

Wt Meden is een vrucht in ouden tijdt geſproten,
Die heeft een egger ſap in hare ſchors beſloten,
Daer kan geen betêr dranck of metter julep zijn
Voor nare Spokery of ander ſlim fenijn:
Want ſchoon aen eenigh menſch doôr gif de leden ſwellen,
Het ſap dat ſal het lijf in betêr weſen ſtellen;
Het kan meer bate doen als eenigh heylſaem kruyt,
Het is een vinnigh ſüer, het bijt den ſwadder uyt.
Dus als een ſtief-moer pooght, door fellen haet ontſteken,
Haer voor-kint quaet te doen, en haer verdriet te wreken,
Of dat een ſpoockſter grolt, en vremde lagen brout,
Dit ſap is dat de doot met krachten weder-hout,
De ſtam daer aen het waſt is keeſtigh op-gereſen,
En ſchijnt aen ſijn geway een lauwer-boom te weſen;
En ſoo men uyt den reuck geen onderſcheyt en nam,
Het ware jae den boom die eerſt van Daphne quam.
En ſchoon al ruyſt de lucht met wonder harde vlagen,
Het bladt dat kan een ſtorm en harde buyen dragen,
Het bloeyſel even-ſelfs dat houdt geweldigh vaſt,
Soo dat het op geen kou of ſtueren wint en paſt.
De Meden achten 't hoogh, en 't wort van hen gepreſen,
Vermits het van den ſtanck den adem kan geneſen.

Sommige rekenen voor een groote verborgentheyt, wat *Zout* op de tongh te houden, waer van wy elders oock reden zullen geven. En al ſijn vele van gevoelen, dat, 't gene van buyten om den hals gehangen wert, gantſch niet om het lijf en heeft, waer door oock eertijts de Grieckſche Vorſt (gelijck *Plutarchus* in ſijn leven verhaelt) *Pericles* kranck leggende, als een van ſijn vrienden vraeghden, hoe het al met hem was, toonden alleen 't gene hem de vrouwen om den hals gehangen hadden, al of hy daer mede te kennen wilde geven, dat hy toelatende die malligheyt, al dapper krank moſt zijn: ſo is evenwel door lange ervarentheyt by verſcheyden Geneeſmeeſters ondervonden, dat een holle haſe-noot, daer de keerne uyt is, met *Quicſilver* gevolt, ofte het ſelve in een ſchacht van een pen gedaen, en om den hals gehangen, in verſcheyde en groote ſterften ontallick menſchen van de beſmettelickheyt bewaert heeft. Die niet uyt en gaen, en behoeven hier ſo naeu niet op te paſſen. Dan de gene, welckers gelegentheyt niet toe en laet by huys te blijven, en dienen niet uyt te gaen voor dat de Son een ure op geweeſt is, maer inſonderheyt moeten ſy haer wachten voor de ſtralen van de ondergaende Son. Dewijl oock in ander gelegentheydt dit altijdt tot een regel dient:

Niet vroegh uyt, maer vroegh onder dack,
Dat is geſont, en groot gemack:

Soo moet het alhier voornamelick waergenomen werden. Dan het zy wanneer men uyt-gaet, ſulcx en moet nimmermeer nuchteren geſchieden; maer nae dat men een goeden onbijt gedaen heeft. En die nootſakelick moeten weſen by een die aen de ſieckte leyt, mogen wat *Theriakel*, ofte *Methridaet* in de neus ſtrijken, van de wortel *Angelica*, ofte *Zedoar* knauwen, ofte een van de kleyne Peſt-koeckskens (in den Apoteeckte vinden) in den mont nemen. Dienen oock, by den krancken komende, te blijven ſtaen aen 't hoofden eynde van de bed-ſtede, en laten vry de gordijn tuſſchen beyden hangen, altijt wachtende te ſtaen tuſſchen het vyer en de bed-ſtede.

In deſe tijt en dient niet alderhande *Spijſe* gebruyckt; maer alleen de gene, die niet lichtelick en verderft; en goet voedtſel geeft: gelijck de ſelve in 't byſonder in den *Schat der Geſontheyt* wijdt-loopigh aen-geweſen is, al hier onnoodig wederom te ſtellen. Vereyſcht even-wel onderſocht of in deſe gelegentheyt de Viſch geſonder is, als 't Vleeſch. Want ſulcx wert van ſommige ſeer hart gedreven, om dat de Peſt, die muylen en honden, als *Homerus* beſchrijft 1. *Iliad.* in de Troyaenſche oorlogen, eerſt over-viel; nimmermeer de viſchen oyt bevangen heeft; na de getuygeniſſe van *Ariſtoteles* in het 7. boeck van de deelen der Dieren. Waer van miſſchien voort-komt ons gemeen ſpreeck-woort, *Soo geſont als een Viſch.* Maer dit gevoelen gaet heel los. Want al is dat de Zee-viſch, om de nature van ſijn woon-plaets, dat is, het zout-water, de verdervinge inſonderheyt tegen is, even gelijck de Rivier-viſch, dewelcke ſoo lange hy hem in ſijn eygen plaets onthout, van de beſmettinge bevrijt blijft, dewijl de ontſteken Lucht hem niet wel en kan genaken: even-wel als ſy beyde uyt haer gewoone plaetſe zijn, al waer het oock in de ſuyverſte Lucht, ſo konnen ſy veel lichtelicker, als 't vleeſch bederven, en 't ſap ofte gijl daer van komende is geenſins te ſtellen voor 't voedſel, dat 't vleeſch geeft. Waerom beter is,

 dick-

dickwilder vleeſch, als viſch te eten, en dat liever ge-brade, als geſoden. Oock van ſulcke dieren die mate-lick vaſt en droogh van vleeſch zijn. Het welck mede in de viſch inſonderheyt moet waer genomen werden. *Ael*, *Paling*, *Berm*, en andere vochtige en ſlijmerige viſch, om datſe licht bederven, en quade Vochtighe-den doen groeyen, en behoeft men in deſe tijt niet te eten.

Uyt den Hof is bequaem een ſalaet van *Suyringh*, *Endivye*, *Latouw*, *Bernagye*, *Buglos*, met toe-kruyt van *Nippe*, *Munte*, &c. Andere vochtige kruyden, als *Por-celeyne*, en diergelijcke, zijn in deſe tijt ondienſtigh. Maer die kout en droogh van gematigheyt, en wat ſuer van ſmaeck ofte bitterachtigh zijn, oordeelen wy alderbequaemſt. De *Suyring* ſpant onder alle andere de kroon, de welcke van ſommige die getuygenis ge-geven wert, dat de gene, die in de groote ſterfte het ſap daer van droncken, ofte oock acht ofte thien bladeren in azijn geweeckt, aten, van de beſmettelickheyt be-vrijdt bleven. Sulcx kan even-wel niet geſont weſen voor de gene, die een koude Lever, en een ſlappe Maegh hebben.

Onder de vruchten zijn ſeer dienſtigh *Granaet-ap-pelen*, *Citroenen*, *Orangie-appelen*, *Queen* gekoockt ofte ingeleyt, *Appelen*, *Peren*, gedroogde *Pruymen*, *Kerſſen*, die ſuer en ſerp van ſmaeck zijn: maer de ſoete, als de bedervinge meeſt onderworpen, en ſijn ſoo bequaem niet. *Comcommers*, *Meloenen*, als oock de *Pluck-vruch-ten* mogen wel achter gelaten werden. Dan *Olyven* en *Cappers*, die in azijn bewaert werden, konnen bequa-melick in 't eerſte van de maeltijt ofte tuſſchen andere ſpijſe over tafel komen. Den *Loock* wert van den ee-nen gepreſen, van den anderen gelaeckt. Maer alſoo de ſelfde, van alle outheyt voor een recht tegen-gift van fenijn gehouden is, en dat hy daer over oock by *Galenus*, der Boeren Theriakel genaemt wert: ſoo en zoude ick niet ongeraden konnen vinden, dat hy by de boeren, ofte andere, die grof en ſterck zijn, niet voor ſpijſe, maer als medicijne gebruyckt werde. 'T welck ſeer bequamelick geſchiet, als hy in vleeſch geſteken, en daer mede gebrade wert. Maer de gene die onder de menſchen moet verkeeren, is 't ondienſtigh met ſtanck voor den dagh te komen, behalven dat hy noch qua-den Gijl geeft, die niet dan heete en ſcherpe Vochtig-heden voort en brenght; en wert derhalven de Loock nutter gelaten.

Soete-melck is mede in deſe tijt ſoo geheel goet niet: beter is de *Kaerne-melck* met *ſuere Appelen* geſoden. Als oock verſche *Eyeren* uyt de ſchael: geroert ofte gedopt met *Citroen-ſap*, ofte *ſap van Orangie-appelen*. 'T welck, als oock *Suyring*, *Azijn*, *Verjuys*, by alle ſpij-ſe, daer het by kan weſen, bequamelick gedaen wert.

Maer het zy wat ſpijſe dat men eet, altijt dient maet en regel gehouden te werden, ſonder in gulſigheyt te vervallen. Veel gerechten, ſeyt *Seneca* ſeer wel, maken veel ſieckten. Wy leſen in de Grieckſche *Laërtius*, *Ælianus*, als mede in den Latijnſchen *Agellius*, dat wan-neer te Athenen dickwils de Peſt ſeer veel volck wech nam, de wijſe *Socrates* door een ſobere maniere van le-ven ſijn lichaem altijt fris en geſont behiel. Dit moet even-wel verſtaen werden, van niet al te groote ſober-heyt, en te veel vaſten; waer door het lichaem ver-ſwackt, en de beſmettelikheyt eerder ontfangen wert.

Men zal dan eer men des morgens (als de Son een uyr ofte twee op geweeſt is) uyt-gaet, eten eenen vet-ten Boteram (want de *Boter* weder-ſtaet oock het fe-nijn) met Wijn-ruyt, en daer op drincken een goet glas *oudt Bitter Bier*. Over tafel is dat mede niet on-dienſtigh. Maer noch wel ſoo goet een dronck Wijns. Men leeſt, dat op een ſekeren tijt de Peſt komende in 't leger van de Romeynen, de ſelve op-hiel, ſoo dra de Krijghs-luyden quamen ter plaetſe, daer overvloet van Wijn was. Onder alle ſoorten is onſen *Rijnſchen Deel-wijn* de hartelickſte, maer voor de gene, die hy te ſterck is, als daer zijn die veel gals in hebben, en wat heet ge-bakert zijn, kan dienſtigh weſen de *Moeſelaer*.

De wijn verheught den geeſt, de wijn geeft jeughdigh bloet,
De wijn maeckt dat de ſorgh uyt ons verhuyſen moet,
De wijn ontfronſt het hooft, de wijn verweckt de vreught.
En ſtort in alle dingh gelijck een nieuwe jeught.

Maer hier en moet men niet aen-nemen, 't gene van ſommige voor-gegeven wert, dat braſſen en droncke drincken het rechte middel is om deſe Sieckte te we-ren, en dat ſulcx ſoo dichten lijf maeckt, datter geen Peſt in en kan: Want ſodanige ongeregeltheyt veroir-ſaeckt quade Vochtigheden, en brant in 't bloet, het welck als dan ſoo veel lichter het Peſtigh fenijn kan ontfangen, en ſwaerder quijt werden. Die dan ſijn leven lief heeft, dient deſe leſſe te onderhouden:

Indien ghy ſonder peſt laughduerigh ſoeckt te leven,
Ghy moet u nimmermeer tot ſlempen over-geven;
Want die te gulſigh drinckt, en al te dickmael braſt,
Wort in der haeſt beſmet, en van de doot verraſt.

Het Lichaem dient in deſe tijdt geen ofte weynigh *Oeffeninge*, en dat 's morgens, als de Maegh ledigh is. Want het ſelve veel te weren met een volle Maeg, doet dat de ſpijſe rauw en ongekoockt na beneden ſchiet, het welck onſuyver bloet maeckt, en derhalven be-quaem om de Peſt beter te vatten. Maer het na-laten van veel beweginge is ſeer dienſtigh, op dat wy niet genootſaeckt zijnde veel onſen adem te verhalen met eenen de quade lucht zouden in-trecken. Dit wert wel uyt-druckelick belaſt door den Prince van de A-rabiſche geneeſ-meeſters, *Avicenna*. En *Mercurialis* verhaelt, datter in de ſterfte van *Padua* vele, om datſe hier niet op en paſten, om den hals quamen. Want het en is niet te verwonderen, dat een ſtadt van den vyandt ingenomen wert, als men al de poorten open ſet: even-eens is 't met de ſweet-gaetjens van de huyt, die door veel oeffeninge heel geopent werden, waer door de quade

quade lucht dan in-treckt. Ende *Ovidius* ſeydt wel *1. de Ponto 5.*

Met ruſten is de geeſt, en oock het lijf gepaſt,
En beyde die vergaen door al te ſlagen laſt.

Gelijck de *Slaep* na den middagh in tijde van Peſt geheel ſchadelick is, ſoo helpt het ſlapen des nachts om de vervlogen krachten te herſtellen, en door de vervochtinge het ontſteken van de Vochtigheden te beletten. Maer van veel waken, alſoo het verdrooght, verhitten de Vochtigheden, krencken de krachten, en is in deſe gelegentheyt des tijts gantſch ondienſtigh.

Te veel in ſlaep te zijn, en al te langh te waken,
Dat kan ons alle bey gereet tot ſieckte maken.
Geſellen met een woort, de maet gelt over-al,
En waer men die vergeet daer baert et ongeval.

De gene die heel veel en heet bloet hebben, mogen haer wel doen *Laten*: voor andere is het ſchadelick. Dan dient niet gedaen, als met raet van een goet geneeſ-meeſter. Maer de ervarentheyt heeft geleert, dat de *Fiſtelen* op de beenen in deſe tijt gantſch dienſtigh zijn. En Dr. *Mercurialis* ſchrijft, dat in de Peſt, daer te Venetyen een ontelbare menighte van ſturf, niemant en overleet, die een *fiſtel* hadde, als alleen een man. Getuyght mede dat hy ſulcx aen andere geneeſmeeſters gevraeght hebbende, het ſelfde van haer beveſtight werde. Gelijck oock doen *Pariſinus*, *Ingraſſias*, *Maſſa*, *Palmarius*, en andere.

Het Lichaem en dient niet geſtopt te weſen, noch oock met ſtercke *Purgatyen* beroert.

Ghy als dit qualick wil, ſoo wilt den af-gangh wetten,
Door pruymen, lang-rozijn, of moes van violetten,
Van beete, van latouw, van ander heylſaem kruyt,
Dat maeckt de wegen glat, en jaeght het ſwadder uyt.

Is oock goet voor de hart-lijvige eens of tweemael 's weecks te gebruycken twee ofte drie *pillekens Ruffi* 's avonts een uyr ofte twee voor den eten: en is genoegh, alſſe des anderen daeghs eens ofte tweemael wercken. Andere pillen, die in den Apoteeck te koop ſtaen, en zijn ſo goet niet: jae de meeſte ſchadelik. Selver ook de pillen Ruffi, in de gene die met 't Speen gequelt zijn, en vrouwen die ſwaer gaen. In de welcke dienſtigh zal weſen *Manna*, *Diacatholicum*, ofte diergelijcke.

7. Het is ongelijck beter een aenſtaende gevaer te vermijden, als daer nae raet te ſchaffen, om uyt het ſelve te geraken. Derhalven heb ick kortelick aen-geweſen een *maniere van leven*, om, ſoo veel als mogelick is, de Peſt te konnen ontgaen. Maer dewijl ſulcx niet altijdt, wat ſorge dat men oock draeght, na wenſch wel uyt en valt, en dat oock de gene, die haer ſorghvuldighlick wachten, wel ſomtijts beſmet werden, zoo ſullen wy mede kortelick verhalen eenige middelen om de Peſt te geneſen.

Komende dan in een begaefden tijt, en by de gene, al en is 't dat haer noch weynigh Teyckenen openbaren, hebbe ick altijt *met groot voordeel gebruyckt, dit* volgende dranckxken: Neemt *Methridaet*, *Diaſcordium*, van elcx twee ſcrupels: *Zout van Scordium*, *Carde-benedictus*, van elcx een halve ſcrupel. *Syroop van Citroen-ſap* een loot. *Theriakel-water* van *Bauderon* een onçe. *Dit te ſamen gemengt*, en werm in-genomen, daer twee drie uyren ofte langer (na gelegentheyt) op geſweet.

Voor de gene, die wat heet van gematigheyt zijn, ofte grooten brant hebben, konnen *Diaſcordium* alleen nemen ſonder Mithridaet, en in plaetſe van Thriakel-water, *Goutſ-bloem-azijn*, ofte *ſap van Suyring*. Dit magh men alle daegh eens tot twee drie dagen toe, ook wel tweemael daeghs gebruycken, en voor ſterke luyden, ofte kinderen, vermeerderen ofte verminderen na gelegentheyt van de ſieckte, en de krachten van het lichaem. Onder-tuſſchen laet ick den ſiecken voor ſijnen dranck beſigen 't gene hier volght: Neemt de kruyden *Scordium*, en *Suyringh*, van elcx twee handen vol. Koockt het in water, of ſuyre wey (als men voor geen loop en vreeſt) tot een pint, en als het door-gekleynſt is, doeter dan by *Syroop van Citroen-ſap* drie onçen, *Zout van Scordium* een half vierendeel loot, *Olye van Swavel* ſo veel druppelen, tot dat het een aengename ſurigheyt heeft.

Ick zoude ontelbare exempelen konnen by brengen van de gene, die quaetaerdige Koortſen, ja de meeſte van de verhaelde teyckenen der Peſt hadden, alleen door deſe twee inwendige middelen geneſen zijn. Maer ick heb liever, dat een yder ſulcx door de ervarentheydt ſelfs bevindt. Even-wel om dat ick het kruyt, en het zout van *Scordium* in beyde gebruycke, ſoo en zal niet ondienſtigh weſen, daer van wat nader reden te geven. *Scordium* heeft ſijnen naem by de Griecken van *Scorodon*, 't welck Loock beteeckent, om dat het daer na rieckt. Eertijts is langh daer voor, met groote dwalinge, gebruyckt geweeſt een kruyt, dat mede den reuck van Loock heeft, en daerom *Alliaria*, ofte *Alliaris*, *Loock ſonder Loock*, als oft men ſeyde Loock ſonder knobbelen, genoemt wert: en heeft breede rontachtige bladeren, met kleyne ſchaerdekens ſaegh-wijs geſneden. Dit kruyt heb ick hier te lande op veel plaetſchen in 't wilt ſien waſſen. Maer het *Scordium*, daer wy van ſpreken waſcht veel in 't eylant van Candyen (eertijts *Creta* genoemt) van waer het in Italien gebracht wert. En is oock het beſte: heb het van daer noch onlanghs hier in de Stadt geſien. Dan waſcht hier te lande oock in eenige valleyen van de Duynen ontrent den Hage en Luyden. Het is veel kleynder als *Alliaria*, het krijgt veel ſteeltjens die gekant ofte gehoeckt en in knoopen verdeelt zijn, op d'aerde voort-kruypende. Wt welck knoopjen ſpruyten twee bladeren, tegen over den anderen ſtaende, langhwerpigh ront, aen de kanten rontom gekartelt, gelijck wy de ſelve al hier af-beelden.

Deſe

Deſe bladeren, ende oock de ſtelen zijn ſacht, ruygh, en grijſachtigh. Dit kruyt heeft een uytnemende kracht (al is 't dat de kruyt-beſchrijvers daer ſober gewagh van maken) tegen alle ſieckten, daer eenigen quaden aerdt onder gemengt is. Sulcx heb ick eerſt geleert van den hoogh-geleerden Heere *Santorio* (dit jaer tot groote ſchade van onſe konſte, die hy door ſijn ſchriften grooter luyſter gegeven heeft, te Venetyen overleden) Doctor ende Profeſſor van de Geneeſ-konſte in de hooge Schole der Venetianen tot Padua, alwaer ick ſijn Ed: in 't jaer 1616. by de Sieckken vergeſelſchapte, en ſagh dat hy al de gene, die aen de quaet-aerdige, ofte peſtilentiale koortſche (die doen in Italien ſeer in ſwang ging) lagen, geſtadigh dede drincken van *Scordium* in ſuyre wey geſoden: het welck ick in 't volgende jaer mede te Bononyen ſagh gebruycken de Heeren *Claudino*, ende *Bartoleti*, Doctoren en Profeſſoren aldaer. Welcke mijn weerde meeſters ick ſedert die tijt in mijn eygen *practijk* geſtadigh gevolght hebbe: te meer, om dat ick las, dat het ſelfde kruyt, door ervarentheyt van alle oude tijden in groote achtinge was geweeſt. *Galenus* ſchrijft 1. *de antidot.* 12. dat van eenige vermaerde mannen ſchriftelick nagelaten is, hoe dat na ſekeren ſlagh onder vele lichamen onbegraven op 't velt blijvende, al die juyſt op *Scordium* gevallen lagen, minder als d'andere vergaen en bedorven waren, inſonderheyt op de plaetſe, daerſe aen 't kruyt gerocht hadden. Waerom, ſeyt hy, by een yegelick gelooft wert, dat het *Scordium* een tegen-gift is, niet alleen van fenijnige dieren, maer oock van alderhande fenijn, dat het lichaem kan doen verrotten. De ſelfde *Galenus* getuyght mede in 't 9. boeck van de ongemengde Geneeſ-middelen, dat *Epheſtianus* in 't eylant *Lemnos*, onder alle andere dingen, die de verrottinge ofte bedervinge weder-ſtonden, inſonderheyt het *Scordium* plag te prijſen. Hier van hebben wy mede een exempel in den eerſten brief van den meer-gemelten Heere van Busbeke, 't welck wy ſoo van wegen de kracht van dit kruyt, als tot bewijs van de beſmettelickheydt der ſieckte wel aenmerckens weerdigh achten: en derhalven alhier niet qualick zal te pas komen. „ Als wy, ſchrijft hy, in onſe reyſe on-
„ trent *Adrianopelen* quamen, ſoo ſagh ick dat een van
„ de Hongaren, die met ons was, op de wagen ſat met
„ een bloote voet, daer een Peſt-kool op was, om alſo
„ verſachtingh van pijn te ſoecken. Waer door wy al-
„ legader dapper ontſtelt waren, vreeſende dat die
„ ſieckte, gelijck gemeenelick gebeurt, mocht voort-
„ ſetten. En hy en worſtelde oock niet langer met die
„ ſieckte, als dat wy te Adrianopelen, dat niet verre
„ van daer en was, aen quamen, alwaer hy ſterf. Maer
„ ſiet hier 't een quaet uyt 't ander. De ander Honga-
„ ren vallen terſtont aen de kleederen van den overle-
„ dene, den eenen neemt 't wambays, den anderen de
„ broeck, den derden 't hemt: ſonder dat wy eenigh-
„ ſins konden beletten, dat ſy, niet ons met haer in een
„ merckelick gevaer zouden werpen. De geneeſ-
„ meeſter *Quackelbeen* liep vaſt haer om Gods wil bid-
„ den, dat ſy die dingen niet raecken en zouden, uyt
„ welckers beſmettelickheyt de ſeeckere doot te ver-
„ wachten ſtont: maer hy ſongh voor een doof mans
„ deur. Waer op volgde, dat des anderen daegs, als wy
„ uyt Adrianopelen vertrocken waren, de ſelfde ront-
„ om den Geneeſmeeſter quamen loopen, en raet ver-
„ ſoecken voor pijn in 't hooft, loomigheyt van 't ge-
„ heele lichaem, vermengt met benautheyt van hertē,
„ en hoe ſy vreeſde dat 't voorbodē van de Peſt waren.
„ Waer op dē geneeſmeeſter ſeyde, Dat hy haer niet te
„ vergeefs gewaerſchout had: dat ſy nu verkregē haddē
„ 't gene van haer ſo ſeer geſocht was: dat hy evenwel
„ haer niet verlegen wilde laten. Maer wat raet konde
„ hy geven op reys, daer hem alle behoeften ontbrakē?
„ Op den ſelfden dag, gaende, na dat ick in de herberg
„ gekomē was, volgens mijne gewoonte wandelē, vin-
„ de ick op 't velt een onbekent kruyt, dē reuk hebben-
„ de van loock: 't welck den Geneeſ-meeſter te degen
„ be-

„ beſiende, ſeyde dat het *Scordium* was,en ſijne handen „ ten hemel ſlaende, danckte Godt, dat hy ons ſoo „ t'ſijner tijt een Genees-middel voor de Peſt toe-ge- „ ſonden hadde. Hy pluckte terſtont veel van 't ſelfde, „ en koockte het in een groote pot, de Hongaren goe- „ de moet gevende, en verdeelde onder haer het af-ge- „ ſoden nat, om te bedt gaende, het ſelve heet in te ne- „ men met *Aerde van Lemnos*, en *Diaſcordium*; bela- „ ſtende haer niet te ſlapen,eer dat ſy wel geſweet had- „ den. Het welck gedaen zijnde, komenſe des ande- „ ren daeghs wederom, ſeggen datſe beter zijn, en ver- „ ſoecken noch eens den ſelven dranck: en die in-ge- „ nomen hebbende, warenſe geheel geneſen.

Wy hebben 't Zout geſtelt van 't ſelfdt kruyt, en van *Cardanus Benedictus*, door dien wy gelooven dat in aertachtige kruyden de meeſte kracht (gelijck van ſij- ne, welckers geeſt door het vyer vervlieght, het ſap alderbeſt is, en derhalven is beter, dat voor de Blauw- ſchuyt het ſap van Lepel-bladeren, Beucke-boom, Suyringh, &c. gedroncken wert, als het af-zietſel) in 't zout blijft. Sulcx wert beveſtight door den tref- felicken Dr. *Quercetanus*, raedt, en genees-meeſter van *Henrick de* IV. Koningh van Vranckrijck, daer hy ſchrijft, dat de *formen* en *figueren* van de dingen in het zout over-blijven. Het welck hy bewijſt, met een ſeer vremde, doch waerachtige (als hy met vele loof- waerdige getuygen, die ſulcx geſien hebben, wil doen verklaren) geſchiedeniſſe. De Heere *de Luynes*, ſeydt hy, een van de voornaemſte Raets-heeren in het *Parle- ment* van Parijs, by mijn eenige dagen t'huys liggen- de, wilde een genees-middel maken tegen het Gra- veel, daer hy ſeer mede gequelt was; derhalven doet hy in 't laetſte van den herfſt eenen grooten hoop Ne- telen met de wortel uyt-graven, en maeckt uyt de aſch met werm water eenen loogh, om daer uyt het zout te trecken. Maer als hy dat loogh in een aerde pot des nachts in de venſter te koelen geſet hadde, om des an- derendaeghs het water te laten uytwaeſſemen, en het zout op den gront te vinden, ſoo gebeurde, dat juyſt op die nacht, ſoo koude lucht was, dat 's morgens al het loogh bevonden werde bevrooſen te zijn, en daer in duyſendt gedaenten van netelen, met wortelen, ſte- len, en bladeren, die ſoo volkomen uytbeeldende, dat geen ſchilder de ſelve beter ſoude geteeckent hebben. Welke ſake den vermelden Raets-heer door de vrem- digheyt ſo dede verwonderen, dat hy met groote blijd- ſchap nae mijn quam loopen, om dat ick het ſelve ſien ſoude: gelijck ick daer na oock aen andere vertoont hebbe.

Om wederom op den wegh te komen, daer wy door het onderſoecken van mijn voor-geſchreven Ge- nees-middelen, wat af-gedwaelt zijn: ſoo komen ſeer in achte twee groote behulp-middelen, het *Laten*, en *Purgeren*. Van beyde wert veel onder de Genees-mee- ſters gehaer-reept. Wy en ſullen hier de redenen van beyde zijden niet verhalen, om kortheyts wille. Dit ſeggen wy alleen, dat na gebruyck van 't gene verhaelt is, indien men bevint datter eenige vuyligheyt in het lichaem ſchuylt, en de kamer-ganck te langh op-ge- houden heeft: ſoo magh men den ſelven maken met die ſachte middelen hier voren verhaelt, maer geen ſtercke *Purgatyen* beſigen. Het *Laten* is oock beter ge- laten: alſoo ick bevonden hebbe, dat in quaetaerdige koortſen, en daer noch geen teeckenen van Peſt geſien en werden, het bloet af-genomen zijnde, meerder de krachten als de ſieckte doet verminderen. Dr. *Fallo- pius*, ſeer vermaert in de Genees en Heel-konſte, ver- haelt, dat in Italien de gene die van 1524. tot het jaer 1530. gelaten waren, al te ſamen quamen te ſter- ven. *Paré*, ſeer ervaren Heel-meeſter des Koninghs van Vranckrijck, ſchrijft dat hy in 't jaer 1565. als de Peſt door 't geheele Koninckrijck verſpreyt was, in al de ſteden, daer hy door quam, gaende met den Koning *Carel de* IX. na *Bajonen*, de Genees-meeſters, en Heel- meeſters neerſtelick ondervraeghden, hoe ſy haer met *Laten* en *Purgeren* in de Peſt bevonden hadden: en dat ſy daer op antwoorden, hoe al die bloet gelaten was, ofte ſtercke purgatyen in-genomen hadde, overleden waren. En dat de gene, die alleen *Alexipharmaca* ofte tegen-gift gebruyckt hadden, den quaden kans had- den ontſprongen. Selfs in Sieckten, die ſonder Laten anders niet wel te geneſen zijn, alſſer maer Peſt on- der vermenght is, dan valt het Laten qualick uyt. Soo getuyght *Quercetanus*, dat in 't jaer 1600. in 't Landt van *Limoges* in Vranckrijck een peſtig *Pleuris* in ſwang ging, daer elck aen ſterf, die hem hadt doen Laten, en op quamen, die haer met andere middelen hadden doen geneſen. Men moet even-wel toe-ſtaen, datter in ſommige lichamen ſulcke groote noot ſoude kon- nen voor-komen, dat wel in 't beginſel van de ſieckte, het Laten niet wel na-gelaten zoude konnen werden: dan ſulcx moet niet geſchieden als met groote ſorgh- vuldigheydt, en met rijp overleggen van een ervaren Genees-meeſter; maer 't komt ſelden te pas, en dient om alle ſekerheyt beter overgeſlagen. Want alſoo de Peſt niet en beſtaet in vele, ofte quade vochtigheden, waer toe eygentlick het Laten en Purgeren dienſtigh is: maer alleen in een vergiftige hoedanigheyt (die ons Geeſten en Vochtigheden meeſtendeel door de lucht ontfangen) ſo volgt oock, dat ſulcx, gelijck ander ſe- nijn, door ſijn eygen tegen-gift moet verjaeght wor- den. Sulcks is onder andere (die wy hier niet alle en konnen verhalen) 't gene, daer uyt wy onſe twee ge- nees-middelen gemaeckt hebben: die na gelegentheyt konnen gebruyckt werden, altijt acht nemende, dat het hert onder tuſſchen geſterckt, en de krachten, ſoo veel mogelick is, onderhouden werden. Dat geſchiet door het gebruyck van eenige *Hert-ſterckende midde- len*, als men wat qualick ofte ſlaeuw is. En geduerigh door een goede *Maniere van Leven*. Deſe en behoeft ſoo ſober niet te weſen, gelijck wy in andere Sieckten wel raden. Want alſoo de Peſt ons levende geeſten en

natuerlicke wermte ſeer verſpreyt, en dienvolgende de krachten dapper doet af-nemen, ſoo is geraden voor de gene, die aen de Peſt leggen, niet te vaſten, maer wel te eten, is 't niet een reys ſevens, liever den koſt te verdeelen. *Galenus* in ſijn uytlegginge op *Hipp.* 3. *Epid.* 3. 58. ſchrijft, dat alle de gene, die in ſeker groote ſterfte, haer ſelve tot eten porden, alleen de Peſt ontquamen. En dewijl door den Slaep al de hitte van 't lichaem na 't herte treckt, ſoo ſtaet wel te letten, dat men de gene, die eerſt begaeft is, niet al te veel laet ſlapen: hoe-wel dat ick daerom oock niet geraden zoude vinden, gelijck ſommige doen, de ſelfde met gewelt heel wacker te houden. Want ſonder matige ſlaep en kan niemant ſijn krachten behouden. De vordere *Maniere van Leven* ſtaet in de Geneſinge te volgen, gelijck die terſtont in het Vermijden beſchreven is.

Wy zouden nu komen tot d'ander Gebreken, die in de Peſt vallen: dan alſoo ons meeninge niet en is hier alles te verhalen, waer toe een geheel boeck van-nooden was, maer alleen het voornaemſte kortelick aen te wijſen: ſo zullen wy beſluyten met de Geneſinge van de Geſwellen, en Peſt-kolen.

De Peſtige Geſwellen zijn tweederley. Sommige die wy *Bubones* noemen, komen in de Klieren, die de drie voornaemſte deelen des lichaems ſuyveren. Sulke Peſt-klieren komen dicht achter en onder de ooren, (daerom in 't Griex *Parotides* genaemt) onder de oxels, en in de lieſſen. Andere Geſwellen buyten de Klieren, vallen in verſcheyde plaetſen, als onder de kin, midden in den hals, aen de ſchouder, op den arm, en veel andere leden. Sommige onder de ſelve ſchijnen wel ſomtijts van buyten, al offe vol etter waren, dan geneſen even-wel ſonder openingh, alleen door plaeſters, die kracht hebben om te doen verdwijnen, en na haer te trecken.

Bubo is een vyerigh geſwel, in 't eerſt langwerpigh; daer na wat ſcherp uyt puylende, voort-komende in de klieren, door dewelcke de herſſenen, het herte, en de lever haer van het peſtigh vergif ſoecken te ontlaſten. Derhalven moet de nature oock door de konſt geholpen werden. Hier toe ſtrecken de voorverhaelde drancken om 't vyer daer nae toe te jagen, als ook uytwendige middelen, om 't ſelve daer in te trecken. Men zal dan voor eerſt 't Geſwel *ſtoven*, met wolle lappen, ofte een ſpongye, gedoopt in water, daer in geſoden heeft *Heemſt-wortel*, *Bollen van witte Lelyen*, *Maluwe*, *Scabioſa*, *Duyvels-beet*, *Wijn-ruyt*, *Camillen*, *Dil*, *Meliloten*, en diergelijcke. Na de ſtovinge, kan met het ſelfde kruyt ſtampen, en een Pap af maken, daer by mengende de gommen *Opoponax*, *Galbanum*, *Sagapenum*, ofte *Ammoniacum* in *Azijn* geſmolten, en door een teems geſlagen, met wat *Olye van Scorpioenen*, en een weynig *Suerdeegh*, *Theriakel*, en *Saffraen*. Na het ſtoven, zal men onder het geſwel een *Veſicatorium* leggen, en dat daer na met een root koolſ-blat ſo lang op houden, als 't mogelick is: met eenen oock de geſeyde *Pap* om 't geſwel ſlaen. Maer by aldien het geſwel terſtont geheel groot en dapper ontſteken is, en dien-volgende oock groote pijn maeckt, ſo en behoeft men ſo ſterck-treckende middelen niet te gebruycken, maer alleen verſachtende en wat pijn-ſtillende: als daer zijn de *Violebladeren*, *Maluwe*, *Bilſen-kruyt*, *Suyring*, en diergelijcke. Want door het ſterck trecken ſchieten meerder vochtigheden in 't geſwel, als het Deel kan verdragen, waer door eerder verdervinge, als rijp-makinge zoude veroorſaken: daer beneffens vermeerdert hier door de pijn, en dienvolgende de koorts: waer uyt de krachten ſeer verminderen, die inſonderheyt in deſe Sieckte moeten behouden werden. Daer middel-matigh trecken van doen is, kan bequamelick (gelijck die oock in een gemeen gebruyck is) opgeleyt werden de plaeſter *Diachylum cum gummis*.

Als men gewaer wert, dat door deſe middel het geſwel begint te rijpen, ſoo en behoeft men niet te wachten, gelijck men in ander geſwellen gewoon is, tot dat de etter heel gekoockt en volkomen rijp is, (want het vergif en dient ſo lange niet beſloten te blijven:) maer men moet het eerder openen, 't zy met het *Lançet*, 't welck 't gereetſte is, ofte met *Corroſijf*, het welck ick wel ſo goet houde, om dat de openinge van 't Lançet heel naeuw en ſmal zijnde, geſtadig toe-ſuyght, en wil men die met een ſtucxken van een ſpongye, ofte den wortel van *Gentiana* open houden, ſoo wertſe daer mede geſtopt, en dat uytgelaten zijnde, dringtſe wederom toe. Maer de openinge van een *Corroſijf* is wijt, en breet, waer door niet alleen de etter geſtadigh kan loſen, maer oock 't quaet vleeſch een bequame uytkomſt hebben. Hier door en wert mede geen tijdt verloren. Want als het vleeſch doot geweten is, (het welck weynigh tijts van doen heeft, en ondertuſſchen rijpt vaſt de etter, door de hitte van 't *Corroſijf*, en het toeſluyten van de ſweet-gaetjens) ſo en behoeft men niet te wachten tot dat het van ſelfs uytvalt, maer men kan 't terſtont uytſnijden: gelijck oock moet geſchieden, en gaet ſonder eenige pijn toe. Als het geſwel geopent is, zal men 't gene noch raeuw en hart is, voorts met de verhaelde middelen verſachten, en rijpen, daer na ſuyveren met het volgende ſalfken:

Neemt Veneetſche *Terpentijn* twee onçen, *Methridaet*, Poeyer van *Aloë*, *Myrrhe*, *Scordium*, van elcx een half loot. Syroop van ſap van *Alſſen* ſo veel als noodigh is. Indien dit niet genoegh, en doet tot ſuyveringh, ſoo zal men nemen *Unguentum Ægyptiacum*, ofte *Apoſtolorum*, wat geſcherpt met *Ol. Vitrioli*, ofte *Præcipitaet*. Ondertuſſchen het toe-heelen niet verhaeſten, maer tot dat alles wel, en volkomen geſuyvert is, ophouden. En dan ſluyten, met de plaeſter *Diachalciteos*, *Diapompholygos*, en *Ung. album Camphoratum*, het welck om yet fenijnighs, datter mocht blijven, hier het bequaemſte is.

Anthrax komt in alle deelen van 't lichaem, gelijck als een kleyn puysken, ofte hart knobbelken, met jeukte, en grooten brant, in 't eerſte naeuwlicx ſoo groot als

als een erweet, maer wert allencxkens grooter, met ſeer ſtekende en onlijdelick brandende pijn, inſonderheyt des avonts, en 's nachts: oock meer terwijl de ſpijſe in de maegh verteert wert, dan alſſe verteert is. Werpt ſomtijts een, ſomtijts twee blaeyerkens op, dewelcke geopent zijnde, ſiet men het vleeſch, daer onder, gelijk als met een gloeyende kole ſwart verbrant, waerom het by de Griecken *Anthrax*, by de Latijnen *Carbunculus*, en by ons Peſt-kole genoemt wert.

Den *Anthrax*, alſoo het vleeſch doot gebrant is, en kan tot geen rijp-makinge gebracht werden: maer dient terſtont gekerft met dwerſche ſneden tot het geſont vleeſch toe, en tot dat men eenigh bloet gewaer wert; doch na datter eerſt op geleyt is een *Viſicatorium*, te weten *Suer-deegh*, met *Spaenſche Vliegen* kleyn gewreven, en ſtercke *Azijn* gemengt, wat verder als den *Anthrax* gaet. Dan daer op geſtroyt, ſoo verre het hoofken ofte blaeyrtjen ſtreckt, fijn poeyer van *ſwart Nieſ-kruyt*, 't welck een ſonderlingh middel is om de kole te doen ſcheyden, en 't vyer uyt te trecken. Gelijck voorleden jaer tot verwondering geſien is in de Peſt van Leyden. *Galenus* heeft van deſe kracht al wat geweten, als hy ſchrijft, 6. *Simpl.* dat ſwart Nieſ-kruyt gedaen in een verharde *Fiſtel*, in twee drie dagen de harde kanten wech neemt. Maer de boeren ſelve hadden ons ſulcx konnen leeren; dewijl ſy met een geſlacht van dit kruyt, 't welck wy *Baſtaert ſwart Nieſ-kruyt* noemen, paerden, oſſen, ſchapen, verckens, en ander vier-voetige dieren geneſen. Want als ſy mercken dat het vee gaet drullen, en met eenige ſieckte beladen is, ſoo trecken ſy het vel ofte de huyt aen eenigh lidt daer het lichaem minſt beſchadigen kan met een nijp-tangh wat af, alwaer een gaetjen in is, dat ſy dan met een priem door-ſteken, en daer na de geſeyde wortel daer in brengen, die alle quade vochtigheden en vyerigheyt, waerom ſy oock deſe plante *Vyer-kruyt* heeten, na hem treckt, en de beeſten volkomentlick geneeſt. Dit doen de Boeren oock ſomtijdts in haer ſelven.

Over dit *Viſicatorium* magh men leggen de plaeſter *Diachylum cum gummis*, ofte de verhaelde Pap: en als de Peſt-kole uyt-gevallen is, de openinge voorts ſuyveren en geneſen, gelijck wy hier voor in 't Geſwel aengeweſen hebben.

In ancillam Amſterodamenſem, quæ Peſte tribus locis affecta, & in hortum deportata, juveni amatori, cui deſponſata erat, ſingulis noctibus condormivit, & illæſo juvene convaluit.

Incubat in tactam non unâ peſte puellam
Sponſus, & ægrotâ virgine prurit amans,
Figit pallidulis rorantia baſia labris,
Et mediâ partes morte precantis obit.
Non juveni fuit ancillæ facere iſta moleſtum,
Nec fuit ancillæ res gravis iſta pati.
Ite procul medici, nova ſunt medicamina peſti,
Sanatur ſponſo ſuccuba ſponſa ſuo.

C. B.

Of Hollands aldus:

EEn *BRUYDEGOM beſlaept* zijn *BRUYD* met *Peſt* geſlagen:
Zy lijd dat *Liefden-werk*, en laet 'et *haer* behagen;
Hy kuſt de lippjes van '*er* half beloken mond,
Ia zonder datt' '*em* deerd, en 't maekt *haer* weer gezond.
Die *Salf* genas *haer Vuyr*, en dée de *Kool* verdwijnen,
Spijt d'alderbeſte *Pap*, en 't raerſt' der *Mediçijnen.*
Wegh *DOCTORS*, uwe *Konſt* en wil niet an de man,
Vermids nu and're *Hulp* de *Peſt* verdrijven kan.

HET

HET DERDE BOECK, *VAN DE* SIECKTEN des BUYCKS.

Het Eerſte Capittel.

Beſchrijvinge van de
1. *Innerlicke Deelen des Buycx,*
2. *Magen-hals,*
3. *Maegh,*
4. *Dermen,*
5. *Derm-ſcheyl,*
6. *Klier-bedde,*
7. *Net,*
8. *Lever,*
9. *Nootſakelickheyt van de Suyvering des Bloets,*
10. *Door de Gal-blaes,*
11. *Milt,*
12. *Ende Nieren.*

(1) NAE den hoogſten, ende middelſten Buyck, ofte Holligheyt, volght den onderſten, die eygentlijck den naem van BUYCK heeft. Onder de Deelen van den ſelvigen ſtrecken ſommige tot Teren, ſommige tot Telen. Het Teren, ofte Koocken is tweederhande, te weten, het maken van Gijl, ofte van Bloet. Om de ſpijſe te koocken, en als tot een Gijl te brengen, dienen de *Maegh*, *Dermen*, en het *Net*. Wanneer de Spijſe in de *Mont* door de *Tanden* door-geſneden, gebroken, gemalen, en met het ſpeeckſel, als tot een pappigheyt gebracht is, dan ſchietſe allencxkens, nu tot de Teringe bereyt zijnde, door den Magen-hals, ofte Spijs-drager, in de *Maegh*, en wert aldaer gekoockt, en verandert in een wit-achtige ſtoffe, den Room niet ongelijck, die wy na den Grieckſchen naem *Gijl* noemen, het *Net*, als een werm deckſel, daer toe helpende, en wert daer na verſpreyt door de dunne *Dermen*, en de overtolligheyt door de dicke gelooft. Tot het Bloedt-maken doen de Suygh-aderen, Lever, Holle-ader, Gal-blaes, Milt, Nieren, en Blaes. De *Suygh-aderen* den Gijl uyt de Dermen ontfangende, bereyden hem tot eenige beginſelen van Bloet, 't welck de *Lever* volbrenght, en maeckt het na ſijn eygen weſen root van verwe, de *Holle-ader* verſpreyt het door 't geheele Lichaem, het *Gal-blaesjen*, *Milt*, *Nieren*, ſuyveren het van Onreynigheyt, en de *Blaes* looft de overtollige Waterigheyt. De Deelen, die tot Telen, ofte voort-ſetten van 't Menſchelicke geſlacht ſtrecken, zijn de *Zaet-vaten*, *Swezers*, en beneffens de ſelvige in de Vrouwen, de *Lijf-moeder*.

Van elck zullen wy nu in 't byſonder na malkander gaen ſpreken.

(2) Terſtont aen de Keel komt den MAGEN-HALS, dien de Ontleders oock *Spijs-drager*, ende *Slock-derm* noemen. Want hy daelt, gelijck een opgerechten derm tuſſchen den Ruggen-graet, ende Strote-pijp, recht neder, en komt op de vijfde Wervel te ruſten, van waer hy ſich een weynigh verheffende, (om de *Aorta* te wijcken) terſtont het Middel-rift doorſchiet, en van de ſlincker-zijde aen 't opper-endt van de Maegh wert ingevoeght. Hy is ront, om veel Spijſe in de ſwelgingh te konnen vatten, en in de Maegh te brengen; laugh, om dat de Keel verre van de Maegh gelegen is. Beſtaet uyt twee Vlieſen, van de welcke het binnenſte zenuwigh is, het buytenſte vleyſigh, en heeft ronde, en dwerſe veſelen, waer door hy de Spijſe na de Maegh toe drijft, en eenige quade Vochtigheyt door het braken uytgeeft. Deſe twee werden uyterlick bekleet met een derde en gemeen Vlies, ſpruytende uyt de Wervel banden. Hy ruſt in 't midden op een *Klierachtigh lichaem*, ſtreckende niet alleen tot ſteunſel, om niet van ſijn plaetſch te wijcken: maer oock om die wegh gladt, en vochtigh te houden, datter oock wat drooghs zoude mogen doorſchieten. Wert tot het ſlicken met twee Spieren geholpen.

(3) De gemelte *Slock-derm*, eyndight in de MAEG, de keucken van het Lichaem, in de welcke de Spijſe tot voedtſel van alle de Deelen gekoockt werdt. De Menſchen, en andere Dieren, die onder, en boven in den mont getant zijn, hebben een Maegh: maer die herkauwen, gelijck de Hore-beeſten, in de welcke de ſtoffe van de bovenſte tanden tot horens gaet, hebben een vier dubbelde-Maegh. ſommige vogels een twee-dubbelde; waer van *Ariſtoteles* ſeer geeſtigh gehandelt heeft, ſelve oock nae de getuygeniſſe van *Galenus* in ſijn noyt genoegh gepreſen werck van 't gebruyck der Deelen, op 't 17. cap. van 't 4. boeck.

De *Maegh* van een Menſche is ront, om de ruymte, en minder beſchadight te werden; wat lang werpigh, om haer twee deuren, waer doorſe niet qualick by een Lulle-pijp vergeleken en wert. In viervoetige dieren is ſy ronder, om datſe eenen ſcherpen rug hebben.

Haer groote is verſcheyden na de verſcheydenheyt der Lichamen. Is oock gemeenlick kleynder in de Vrouwen, als in de Mans, om dat de Lijf-moeder, wan-

wanneer ſy ſwanger zijn, hier te beter zoude konnen uyt-geven. Dr. *Spiegel* ſchrijft geſien te hebben een Maegh, die veerthien pont water hiel. Dan hoe ſy is, in 't koken omhelſt ſy de Spijſe ſoo nauw datter geen plaetſch tuſſchen beyde blijft, alſoo haer Vlieſen, door een ingeboren, en verborgen eygenſchap, de Spijſe verteren, en in een room doen veranderen. Deſe zijn twee eygene, de welcke van buyten door een gemeene uyt het Buyck-vlies haren oirſpronck hebbende, om-vat werden. De binnenſte van de eygene is gemeen met den Maegh-hals, Tong, en Gehemelt, waer door, alſſer eenige Gal in de Maegh is, de bitterheyt in de Mont vernomen werdt. Was van nooden, dat het alſoo vervolgen zoude, op dat de Mont niet en zoude nemen van 't gene aen de Maegh mocht onaengenaem weſen. Dit Vlies wert van binnen beſtreken met een *Korſt*, welckers nuttigheyt is, te helpen door fijne oneffenheyt de Spijſe wat inhouden, en op dat dit Vlies, door de harde, en dickwils ongekaude brocken, die het ontfangt, geen eelt en zoude krijgen, ende alſo de enge mondekens der Aderen, in de Maegh eyndigende, verſtopt zouden werden. Dit vlieſigh ende zenuachtigh weſen is nootſakelijck voor de Maegh geweeſt, om datſe de Spijſe zoude konnen dicht, tot verteringe, omhelſen; vervolt zijnde, zoude konnen uytrecken; ledigh zijnde, wederom haer in-trecken. In de gene, die geſtadigh droncke drincken, werdt de Maegh door het geſtadigh uyt-ſetten ſoo dun, dat ſy niet wederom tot haren voorgaenden ploy, en ſterckte en kan geraken. 't Welck de oirſaeck is dat Dronckaerts, en Gulſige Wraten, dickwils met een langdurige ſwackheyt der Magen gequelt zijn. Want een dunne, ende uyt-gereckte Maegh en kan ſoo wel niet verteren als die vaſt ende vleyſigh is.

De Maegh leydt onder het Middel-rift, tuſſchen de Lever, en de Milt, maer meeſt in de ſlincker zijde, om de ſelfde met de rechter (in de welcke de Lever leydt, die grooter zijnde, als de Milt, grooter plaetſch beſlaet) van een gewicht te maken. Sy en is niet dicht onder den Mont gelegen, ſoo om dat het wercktuygh van den Adem hooger moſt weſen, als oock om dat de Keucken wel diende leeger te ſtaen, op datſe door haren reuck, en roock, de Herſſenen, en Sinnen niet en zoude beroeren. Heeft rontſom, gelijck een pot in de kolen, haer Deelen, die door de wermte, tot het koken helpen.

De *Maegh* heeft twee halſen in elcke zijde, en beyde in 't bovenſte deel. Door den ſlincker (daer wy van geſeyt hebben) ontfangt ſy de geknaeude Spijſe. Den ingang, ofte krop is dicker en vaſter, als den uytgang, ofte poortier, om dat hy van de doorgaende Spijſe, die ſomtijts van wraten, ende hongerige, half geknaeut in-geſlockt wert, door te veel uytrecken zoude beſchadight werden: is oock grooter ende wijder, om ſo veel te meerder Spijſe te konnen ontfangen. Heeft ronde, en vleyſachtige veſelen, om den ingang, ofte mont toe te ſluyten, het welck ſtreckt tot bevorderingh van het teren, en koken, gelijck men een deckſel op en pot leydt, op dat de waeſſem niet en zoude uytvliegen. Soo ſiet men dat Gulſige menſchen met pijn en draeyingh in 't Hooft gequeldt zijn. In ſommige treckt hy uyt Droefheyt ſoo toe, datſe naulijcx eenige vaſte Spijſe door en konnen krijgen, en daer van ſeyt men gemeenlick, dat de Spijſe voor het Herte blijft ſitten. Soo hebben de Griecken deſen krop van de Maegh al van outs *Kardia*, dat is *Herte*, en de pijn die hier komt, *Kardialgia*, dat is *Hert-pijn* genoemt, om de groote gemeenſchap, die daer tuſſchen beyde is, niet ſo ſeer van wegen de naderheyt, als wel om het ſcherp gevoelen. Want hy is rontſom met uyttermaten veel Zenuwen, ſpruytende uyt het ſeſte paer, omgevlocht. Deſe gevoelickheydt was van nooden, om ten eerſten gewaer te werden 't gebreck van voedſel, en het trecken van d'ander Deelen, waer door dan de begeerte tot eten, ofte drincken verweckt wert. Dewijle deſe krop dichter leyt aen den rug-graet, als voor aen het ſwartachtigh krake-been, ſoo konnen voor fijn gebreken de *Geneeſ-middelen* ſoo wel achter, als voor gebruyckt werden: maer wanneer datter aen de geheele Maeg wat hapert, dan dienen de ſelvige alleen voor opgeleyt. Den Wtgang, ofte den onderſten mont van de Maegh, (*Poortier* ofte *Deur-wachter* genoemt) is in de rechter zijde, onder een ſtuck van de Lever, is naeuwer als de bovenſte, om datter niet door en gaet, als dat wel gekoockt en is, waerom hy oock niet recht om leegh en gaet, maer nae bovenen; want anders zoude de Spijſe door haer ſwaerte te vroegh uyt de Maegh konnen ſchieten. Heeft van binnen, behalven de dwerſe veſelen een dicke cirkel, gelijck een ronde ſpier, om ſoo lange het koken duert, vaſt toe te ſluyten. En wanneer het gebeurt, dat hy loſch en open is, dan veroirſaeckt hy, daer Tant-vleyſch, en Longen wel geſtelt zijn, een *ſtinckenden Adem*, van eenige vuyle Dampen, die geſtadigh uyt de Dermen opſtijgen, en de Geeſten van de mont beſmetten. Dan, niet tegenſtaende ſijne naeuwte, kan even-wel genoegh recken, gelijck men ſiet aen pruym-ſteenen, ofte yet anders dat men door-ſlickt, en van onderen quijt wert. Soo verhaelt *Galenus* van yemant die yemant, die een goeden ringh in geſwolgen hadde, en *And. van Weſel*, van een Spaengiaert, die ſlapende by een moey meysjen, als ſy in de ruſt gewieght was, haer paerle-ſnoer, met een goude kruys daer aen, inſlickte, en daer na met den ſtoelgangh loosde.

(4) Aen den *Deur-wachter* komen de DERMEN, by de Barbaren *Koorden*, en *Snaren* genoemt, en van gedrooghde Dermen werden oock de Luyt-ſnaren gemaeckt. Sy beſlaen de meeſte holligheyt van den Buyck, en alſoo ſy om haer lengte een groote plaetſch van doen hadden, ſo was nootſakelick, datſe, om in den Buyck te konnen beſloten werden, op verſcheyde manieren gedraeyt waren, gelijck als men een lang touw

in de ſack wil ſteken,het ſelve kleyn omdraeyt. Sy werden door hulpe van het *Derm-ſcheyl* aen malkander gehecht, en van het ſelfde, als oock van het Net aen den Rug vaſt gemaeckt, ende door de holligheyt van het Zijde-been opgehouden.

De *Dermen* zijn lange Lichamen, en gemeenlick ſes mael ſoo lang als den Menſch,daer ſy in zijn. Genomen een man is vijf voet lang, ſijn Dermen zullen ontrent dertigh voet halen. Zijn ront, om ſoo veel te meerder te konnen begrijpen, en minder beſchadight werden. Haer werckinge is den Gijl, dieſe uyt de *Maegh* ontfangen, met nader Kokinge voor de Lever te bereyden, ende in de *Suygh-aderen* te verdeelen, en ten laetſten de overtolligheyt uyt te werpen. Zijn derhalven dus lang, en onder malkanderen gedraeyt, om dat het Voedſel niet raſch doorſchietende, de Menſche geſtadigh zoude doende weſen met loſſen ende laden, en ſoo afgetrocken werden van de oeffeninge der Wijſheyt, gelijck de wijſ-gerige *Plato* ſpreeckt. Sulcx wert bevonden in de Dieren, die maer eenen loſſen, ofte rechten Derm en hebben, van de Maegh tot het Endt. Vraetachtige dieren,daerom van *Ariſtoteles* genoemt. Soodanigen vraet iſſer eertijts te Mompellier ontledet, die maer eenen Derm en hadde, de Latijnſche S gelijckende. Wie weet ofte *Kabba*, die hier in 't Gaſthuys ſieck leggende, noch 24 kommekens bry at, en andere Wraten (die hier niet genoemt dienen) van ons Lant, mede ſoo niet gedermt en zijn geweeſt.

Het weſen van de Dermen is vlieſig, om datſe lichtelick zoude konnen uyt-recken, beſtaende uyt twee eygene Vlieſen, en een gemeene van het Buyck-vlies ſpruytende, en ontallicke tacxkens van aderen, ſlach-aderen, en zenuwen. Deſe drie vlieſen waren noodigh om de ſterckte, en om ſoo lichtelick niet beſchadight te werden, van de Gal, die onder den Gijl is,en aen den Kamergang ſijn verwe geeft, waerom de natuere de ſelve oock van binnen met een ſlijmerige en taeye Vochtigheyt beſtreken heeft, die oock in Gallachtige, en *Roode loop* eerſt afgeſchrapt wert.

Nu, al-hoe-wel het geheele Lichaem van de Dermen een, en van de Maegh tot het Endt aen malkanderen is: ſoo werden ſy even-wel in ſes deelen met byſondere namen onderſcheyden. En voor-eerſt werden ſy verdeelt in Dunne,en Dicke,alſoo genoemt,gelijck den neerſtigen ontleder *Pineau* te Parijs, op mijnen tijdt, uytleyde, om datſe dunder, ofte dicker vlieſen hadden, dunder ofte dicker in haer begrijp waren,ende dunder ofte dicker ſtoffe behielden. De dunne volgen aen de Maegh, daer uyt den Gijl ontfangende, om welcken meerder te koken, ſy den ſelfden rontſ-om moſten raken, en derhalven dun weſen; de Dicke komen daer na,om de overtolligheyt (wanneer het ſapigſte uyt den Gijl, om Bloet te maken, nae de Lever getrocken is) ende den dickſten Gijl te vergaderen, ende uyt te ſluyten

Deſe Dermen zijn beyde even-veel in getal, de Dunne, en Twaelf-vinger gedermte, Ydele-derm, Omgebogen-derm, ende Drie Dicke, Slop-derm, Kronckel-derm, Eyndel-derm.

Den eerſten derm is *Twaelf-vinger-derm*, alſoo van den ouden ontleder *Herophilus* genoemt, als of hy twaelf vingeren lang was,daer hy nochtans in ons Lichamen naulicx vier vingeren en kan halen, miſſchien, ſeyt *Bauhinus*, om dat de Menſchen nu kleynder zijn; dan die reden en heeft niet om 't lijf, ende en zoude oock nergens nae ſoo veel konnen ſchelen. Hy heeft ſijnen oirſpronck van den onder-mont des Maeghs, dieſe den *Poortier*, of *Deur-wachter* noemen, en ſchiet van achteren nae den Rug-graet, met vlieſige banden vaſt zijnde, recht nae beneden, ſonder eenige om-draijing, ſoo om dat hy de Poort-ader uyt de holligheydt van de Lever komende, zoude plaetſch laten, ende de Gijl niet wederom te rugge in de Maegh en zoude vloeyen, als om dat hy daer oock geen ledige plaetſch en vint, om ſijn ſelven om te draeyen. Hy is de nauſte van alle de Dermen, om dat de Gijl ſoo drae niet en zoude door-loopen.

Den tweeden,wert *Ydele-derm* geheeten, om dat hy altijdt ledigh is, ofte ten minſten lediger, als d'andere. Deſe ledigheyt komt door de naderheyt van de Lever den Gijl uyt-ſuygende, waer toe hier oock meerder Suygh-aderen zijn, als mede door de ſcherpigheyt van de Gal, geſtadigh prickelende,en uyt-ſtootende; want op het begin van den ſelven komt een ader uyt het Galblaesjen. *Columbus* vought daer by, dat de Gijl daer noch dun is, en derhalven raſſer doorloopt, het welck wel een waerſchijnlicke, maer geen rechte oirſaeck en is, nae het oirdeel van *Piccolominius*. Daer de Dermen beginnen te draeyen, aldaer neemt deſen Derm ſijn begin: maer waer dat ſijn eynde is, dat en kan men ſoo licht niet onderſcheyden, alſoo hy groote gelijckeniſſe heeft met den volgenden Omgebogen-derm. *Columbo*, en *du Laurens* onderſcheyden hem even-wel met deſe drie teyckenen, dat hy rooder is als den anderen,meerder aderen heeft, en lediger ofte yelder is. *Bauhinus* maeckt hem twaelf handen breet, ende drie vingeren langh.

Den derden, ende laetſten van de dunne, wert *Omgebogen-derm* genoemt, om dat hy in vele,en verſcheyde bochten gedraeyt leyt, hem ſtreckende van onder de navel aen beyde zijde in 't weeck van den Buyck ontrent de liſſen. Hy en is niet boven een vinger dick, ofte breedt, maer wel twee mael ſo lang. Als deſen Derm uyt-ſchiet, dan veroirſaeckt hy het *Scheurſel*.

Het beginſel van de Dicke dermen is, daer ſy aen de rechter zijde, als een grooten bol opſwellen. Den eerſten wert *Slop-derm* geheeten, ofte *Blinden-derm*, om het duyſter gebruyck van den ſelven, gelijck *Bauhinus* meent, ofte liever, om dat hy geenen door-gang en heeft (gelijck men ſeyt van de huyſen, ſonder achter uytgang, datſe daer blint zijn) waerom hy oock

ck den naem van *Monoculus*, ofte *Een-oogh* gekregen t. *Fernel.* en andere ſtellen hier twee dermen, maer ſoo dicht by malkander, dat ſy maer eenen en ſchijnen. Dan den eenen, gelijck *van Weſel*, ende *Bauhin* ſchrijven, is het eynde van den *Omgebogen derm*, en den andere, het beginſel van het byhanghſel. Hier ſtaet wel aen te mercken, dat de Ontleders ſeer duyſter van den Blinden derm ſchrijven, om welcke moeyelickheydt te vlieden, moet onderſcheyden werden, dat ſommige by den ſelven alleen verſtaen het Byhanghſel alhier zijnde, en eenen op-getrocken worm niet qualick gelijckende, andere al 't gene dat van den Omgebogen derm tot den Kronckelderm toe ſtreckt, en eenen grooten bol uyt-beelt. Indien men, ſchrijft *Riolan*, een ſtuck derms voor den Blinden derm wil nemen, dat zoude mogen weſen het beginſel van den Kronckel-derm tot het Middel-ſchot. Dan andere, gelijck geſeydt is, nemen voor den Blinden derm het *Wormachtigh byhanghſel*, wiens gebruyck van *Galenus* geſtelt wert, om alſſer wat van de fijnſte, en beſte Gijl door de dunne Dermen de Suygh-aderen voorby geloopen, en ontſnapt is, het ſelfde in dit by-hangſel, als in eenen ſack, by een ſoude vergadert, en aldaer, om de nauwigheydt, als beſloten zijnde, van de Suygh-aderen na-getrocken werden: en dat daerom de Swijnen, en andere wraetachtige Dieren dit by-hanghſel ſeer groot ofte dubbelt hebben. In dit byhanghſel werdt dickwils yet, dat in-geſwelght is, niet alleen ſommige dagen, maer oock maenden bewaert. Ja *du Laurens* getuyght geſien te hebben, dat ſommige de Kerſſe-ſteenen, die ſy ingeſlickt hadden, eerſt vier maenden daer na quijt wierden. Het is in jonge Kinderen veel wijder, om dat ſy dunne ſpijſe gebruycken, de welcke al te haeſtigh zoude door-loopen, ten ware de ſelfde hier als in een ſack werde tegen gehouden.

Volght de *Kronckel-derm*, in wiens verſcheyden cellekens den Kamerganck wat opgehouden wert, en aldaer ſijn gedaente krijght. Heet *Colon* in 't Griecx, en daer nae werdt genoemt het *Colijck*, ofte *Colikompas*, een gebreck in deſen Derm vallende. Hy gaet van de rechter Nier, na de holligheydt van de Lever, en werdt van daer onder aen de Maegh gehecht, (het welck de oirſaeck is, dat in de hart-lijvigheyt den luſt tot eeten vergaet, door de ſtanck van den opgehouden Kamergangh) en ſoo over de Milt ſchietende wert aen de ſlincker Nier gehecht; waer uyt geſchiet, dat het Colijck dickwils van het Graveel niet wel te onderſcheyden is, gelijck *Galenus* ſelve bekent hier in bedrogen te zijn geweeſt. Op de gemelte plaets is de Kronckel-derm, die anders gantſch ruym en wijt is, wat nauwer, om de Milt niet te verdrucken: waerom de gene, die de Milt geſwollen is, geen winden en konnen loſen, ten zy de Milt neder-gedouwet werdt. Wt deſe plaetſe draeyt hy ſich van achteren met twee kromten, gelijck een Latijnſche S, tot het ophouden van den Kamergangh noodigh. En dit is d'oirſaeck, dat wy tweemael nae malkander loſen, en dat den eenen Kamergangh terſtondt van den anderen gevolght werdt. Hy eyndight ten laetſten in 't beginſel van het Stuyt-been, na dat hy met ſijn omdraeyinge by-nae alle de Dermen om-vangen heeft. Het welck de oirſaeck is, datter lichtelick eenige verſtoppinge in de cellekens valt, waer door dan pijn verweckt wert.

Maer alſoo door het drucken van den Buyck, het welck geſchiet door de *Buyck-ſpieren* met hulpe van het *Middel-rift*, wanneer men te kamer gaet, lichtelick eenige Winden, ofte Vuyligheyt uyt den Kronckelderm in den Omgebogen derm zouden mogen ſchieten, en alſoo het verdeelen van den Gijl beroeren, en den Kamergangh van bovenen doen uyt-braecken, gelijck ick in ſwaer Scheurſel dickwils geſien hebbe: ſoo heeft de voorſichtige Nature hier een ſchoof voor geſchoten, het welck by de Ontleders *Valvula* genoemt werdt. D'heere Profeſſor, en treffelick ontleder *Paaw* ſalr. en wilde noyt toeſtaen, datter ſoodanigen Middel-ſchot was, en hebbe hem wel hooren klagen, dat men hem qualick buyten 's landts na-gaf, als of hy daer in niet ter goeder trouwe een gingh. Den vinder, ofte altijdt den eerſten beſchrijver van dit Middel-ſchot *Bauhin*, als ick hier van te Baſel met hem ſprack, ſeyde dat Dr. *Paaw* recht tegen de bevindinge aengingh, als de ſelve in alle Lichamen vindende, en vertoonende, gelijck hy oock door my aen de Heere *Paaw* ſchreef, die den brief ontfingh, als hy aen ſijn laetſte ſieckte lagh, en derhalven niet en beantwoorde. Twee jaer te voren, te weten 1615. in de laetſte Ontledinge, die ick hem hebbe ſien doen, wees hy ons een Ringh, rontſom in deſen Derm, ſeggende, Wil men dat voor een *Valvula* houden, men magh het doen, maer het en is geen *Valvula*, gelijck die in 't Herte zijn, ofte die het wederkeeren van den Kamergang zoude konnen beletten. Die tegenwoordigh de Ontledinge, te Leyden met grooten lof bekleet, Dr. *Valken-burgh*, volgende onſen gemeenen meeſter, noemtet liever een *Ringh* ofte *Cirkel*, gelijck als een *Valvula*, gelijck daer oock dickwils een vlieſige Cirkel geſien werdt: maer meeſt een *Valvula*, ofte Middel-ſchot, gelijck klaerder als de Son blijckt, en oock te Leyden nu eenige jaren vertoont is by d'Heere Profeſſor *Heurnius*, gelijck hy aen my ſchrijft. Dit dick, en vlieſigh Middel-ſchot ſtaet in 't beginſel van deſen Kronkel-derm, als een deurtgen niet neerwaerts (gelijck de meer-gemelte *du Laurens*, en d'hoogh-geleerden *Plemp.* Profeſſor tot Lovenmeenen) maer opwaerts ſiende; want de vuyligheydt ſchiet uyt den Omgebogen derm op, niet neder. De plaetſch, en het ampt van dit Middelſchot, kan aengeweſen werden, wanneer men, de Dermen uyt-genomen, en ſchoongemaeckt zijnde, het bovenſte op heft, en daer water in-giet, het welck ſonder verhinderingh door-loopt, daer het van onderen in de dicke gegoten

zijnde,

zijnde,hier tegen zal blijven ſtaen, ſonder voort te loopen. Ende dit is de reden, dat de Clyſteren niet op en ſchieten in de dunne dermen; het welck *Galenus* wel aengemerckt heeft,ſonder nochtans de oirſaeck te weten. Dan ſulcx moet verſtaen werden van geſonde Lichamen, en in de welcke dit Middel-ſchot natuyrlick geſtelt is. Want men bevindt het ſelve in ſommige Kranckheden ſoo verſlapt; datter Water en in-geblaſe Lucht door de dicke dermen in de dunne ſchiet: Sulcx gebeurt even-wel ſeer ſelden, ende niet anders als tegen de natuyr in de gene die met pijn in den Omgebogen, ofte deſen Kronckel-derm, *Colijck* genoemt, gequelt zijn, in de welcke de Clyſteren ſomtijdts in de Maegh opſchieten,en uytgebraeckt werden. In welcken geval te gelooven is, dat het Middel-ſchot overweldight is, ofte gebroken.

Den Kronckel-derm is ſeven hant-breet, en ſeven vingeren langh, en eyndight in den *Eyndel-derm*, ofte *Rechte-derm*, ſoo genoemt, om dat hy ſonder onwegen recht van het Stuyt-been toe het Endt uytgaet. Hy is kort (maer anderhalf hant breet langh) en onder wat breeder, om dat de Kamergangh te lichter zoude afſchieten,en aldaer te meerder zoude konnen gehouden werden. Is ſeer vaſt gehecht door het Buyckvlies aen het Stuyt-been, om dat hy in 't ſterck drucken niet licht en zoude uyt-ſchieten: gelijck men bevindt, dat in de Kraem-vrouwen daerom ſomtijdts geſchiet; als mede in de jonge kinderen, van wegen haer vochtige natuyr, en veel vochtige ſpijſe, dieſe geſtadigh gebruycken, loſch geworden zijnde.

Het eynde, en onderſte van deſen Derm wert rontſom bevangen met de SLUYT-SPIER, die de Kamergangh tegenhout,en belet dat hy niet eerder af en gaet, als de Menſch en begeert.

(5) De Dermen aldus verſcheyden gedraeyt zijnde, werden, als met eenen gemeenen bant aen de wervelen van de lendenen gehecht, en van malkanderen onderſcheyden,op datſe niet lichtelick en ſouden verwarren, ofte nederſchieten,door een vlieſigh lichaem, DERM-SCHEYL genaemt, beſtaende uyt twee vlieſen, ontallicke aderen, en ſlagh-aderen, veel vet, en klierkens. Sijn voornaemſte gebruyck is, door ſijn Aderkens het fijnſte van de Gijl uyt de Dermen door de *Poort-ader* in de Lever te voeren.

(6) De *Maegh* wert van achteren onderſteunt, dienende de ſelvige, als oock de gemelte Poort-ader voor een kuſſen,met een klierachtigh lichaem, 't welck om de gelijckeniſſe, die het heeft met het vleyſch, by de Griecken AL-VLEYSCH, en SCHOON-VLEYSCH genoemt wert, en van Dr. *Plemp.* in ſijn Byvoeghſel *Buyck-klier-bedde*. De treffelicke ontleder *Varolius* meent, dat gelijck in de beſloten vrucht het Moederlijck bloet, voor al-eer het in de Lever gaet, ſijn vuyle,en ſlijmige vochtigheyt afleyt in de Geboort-koek: alſoo oock in de geborene, en volmaeckte Lichamen voor de poorten des Levers, en Milts geſchapen is dit ſponghyachtigh, en klierigh vleyſch: op dat den Gijl nu root geworden zijnde,door 't ſelve van ſijn raeuwe, en vuyle vochtigheyt geſuyvert zoude werden. Daeren-boven wert gelooft, dat dit Klier-bedde het overſchot van 't ſlijmigh vet, 't geen het Net,noch Dermſcheyl niet en hebben konnen verſwelgen, herberght en verorbert. Hierom is 't, dat in een vleyſigh Ligħaem, het Klier-bedde geheel vleyſigh geſien wert: in een vet Lichaem, geheel vet. In dit Klier-bedde, als oock in 't Derm-ſcheyl vergadert dickwils veel vuyligheyt, oirſaeck gevende tot langhduerige, en uyt-terende Sieckten. Hier getuyght *Fernelius* meeſt gevonden te hebben de oirſaeck van Boors, Swaermoedigheyt, Buyck-loop, Roy-m'eleeſon, Sucht, Uyt-teeringh, Binnen-coortſchen, en verſcheydene verborgene Sieckten. En *Sylvius* noemt het Derm-ſcheyl de moeder van ontallicke Sieckten.

(7) De *Maegh* wert van bovenen bedeckt door het NET, alſoo genoemt, om de groote gelijckeniſſe, die het heeft met een ſchep-net. Want het beſtaet uyt een dubbelt vlieſch, het eene boven en voor, beginnende van de bultigheyt, ofte 't buytenſte van de Maegh, het andere onder en achter, ſchietende van het Buyckvlieſch recht onder het Middel-rift, zijnde vol van Aderen, kleyne Zenuwkens, en overvloedigh Vet. Dit Net leyt op het onderſte van de Maegh en bovenſte van de Dermen, komt ſelden (gelijck wel in Honden,en Apen) in de Menſchen tot het Gemacht-been, maer kronckelt, en ſtreckt hem meeſt na de Mildt. Schiet wel ſomtijts in de Vrouwen tuſſchen de Blaes, en Lijf-moeder, en belet alſoo het ontfangen, dienvolgende de ſelfde onvruchtbaer makende, gelijck *Hippocrates* getuyght 5. *Aph.* 46.

Het voornaemſte gebruyck van 't Net is, om het onderſte van de Maegh, alwaer het teeren voornamentlick geſchiet, en de bovenſte Dermen, zijnde vlieſachtigh, en over ſulcx kout, als een deckſel te verwermen, en door de wermte het koken, en 't verteeren van de Spijſe te helpen. *Galenus* beveſtight dit 4. *de uſu. part.* 9. met het exempel van een Schermer, die ſoo ſeer gequetſt zijnde, dat hem by-nae 't geheele Net moſte afgeſneden werden, even-wel wederom genas: maer een Koude, en ſwacke Maegh behiel, waerom hy genootſaeckt was ſijnen Buyck geſtadigh met wolle ſwachtels bewonden te houden. Men zoudemogen dencken, indien 't Net ſoo noodigh is tot het verteeren van de Spijſe te vorderen, waerom die groote Geneeſ-meeſter het ſelve liet af-ſnijden. *Hippocrates* geeft hier van reden, ſeggende, als het wat uythanght, dat het nootſakelick moet bederven, en verrotten. Want alſoo het Vet, 't welck rontſom de Aderkens van 't Net geklontert is, niet,gelijck ander, ſpruytende voort-komt uyt goet Bloet, maer tuſſchen een groote menighte van kleyne Klierkens, uyt onſuyvere Vochtigheyt, en derhalven maer vuyl Vet en is, ſoo en kan 't de Lucht niet verdragen,en komt terſtont te bederven.

Het Net verſpreyt hem ruymer, en verder in den Menſche, als in ander Dieren, om dat hy recht over endt gaende, en met geen hayr bekleet zijnde, lichtelick van uytwendige Kouw, ofte Hitte konde beſchadight werden. Maer d'andere Dieren, om datſe nederbockende gaen, en hebben ſoo veel quaets van de Lucht niet te verwachten, behalven dat ſy noch met haer pooten den Buyck verwermen. Waer door geſchiet, dat de Dieren, die geen Net en hebben, gelijck Haſen, en Conijnen, de wermte van den Buyck met het in-halen van haer pooten vermeerderen, inſonderheyt nae den eten, om 't voer beter te verteren.

(8) Onder alle de Deelen van den Buyck is de Lever 't voornaemſte, als het Bloet makende, waer door 't gantſche Lichaem gevoedet wert. Is gelegen boven in den Buyck, op datſe haer onthoudende midden in 't Lichaem het Bloet even gereet nae boven, en beneden zoude konnen verdeelen; ontrent een vinger breet van het *Middel-rift*, om haer beweginge niet te beletten. En daerom wanneer de Lever geſwollen, en verſtopt is, dan valt den Adem kort, als deſe plantſch te ſeer druckende, en het *Middel-rift* wat nederwegende. Deſe gelegentheyt verandert ſomtijdts een weynigh nae de geſtalteniſſe van 't Lichaem, te weten, nae wy leggen, ſitten, wandelen, ofte den adem halen. Als men op den rugge leyt, ſo ſchietſe binnen nae 't Ingewant, en druckt het Middel-rift, waer door geſchiet, dat de gene, die ſwaerlijvigh zijn, al leggende haren adem qualick konnen halen. Wanneer men op de rechter zijde leyt, dan ſchietſe wat van de Maegh: maer omvat, en omhelſt de ſelve, als men hem op de ſlincker zijde keert. Hier uyt is de oirſaeck te verſtaen, waerom in Onſtekinge van de Lever, de Siecken klagen, van pijne in de rechter zijde, wanneer ſy op de ſlincker leggen: en in tegendeel minder pijne hebben, haer begevende op de rechte. Want den bant van de Lever, die half hanght, wert dan aengetrocken, den welcken mede onſteken zijnde, nootſakelick groote pijn veroirſaeckt. Hier uyt blijckt oock, dat de gene, die te bedt gaende, eerſt op de ſlincker zijde leggen, veel beter de Spijſe verteren, als die op de rechter zijde ſlapen. Want als de Lever van alle kanten de Maeg omvangt, ſo vermeerdert ſy haer wermte, en helpt alſo tot het koken. In de gene, die ſitten, ofte wandelen, ſijght de Lever wat nae de Maegh toe. Als men den adem inhaelt, en het Middel-rift intreckt, dan ſchietſe, gelijck het ander ingewant, nae beneden, maer als het Middel-rift los ſchiet, en den adem uytgaet, dan ſtijghtſe nae boven. Waer door geſchiet, dat de Lever in doode Lichamen altijdt dicht aen 't Middel-rift onder de korte ribben gevonden wert, dewijl wy uyt-blaſende ſterven, en als dan de Lever met 't Middel-ſchot opſchiet. Mijn ſoonken was van jonghs op ſeer kort van adem, en voor ſijn overlijden ſoo dapper, dat hy naulijcx meerder voort en konde: op ſijn achtſte jaer geſtorven zijnde, werde in ſijn Lichaem bevonde een ſeer gave, en geſonde Lever (gelijck oock al het Ingewant) maer ſoo onnatuyrlick groot, dat ſy den geheelen buyck beſloegh, en ſelfs tot over de Milt haer verſpreyde. En dit was de oirſaeck, dat hy met de Sprouw in den adem ſtickten. De geeſtige Poëet Mr. *Cornelis Boy*, heeft, om den rouw wat te ſtreelen, den ſelfden dagh van ſijn droevigh overlijden, my vereert met de verſſen, die ick hier tot mijn kints geheugeniſſe ſal ſtellen.

IN OBITUM

Singularis expectationis pueri

BARTHOLOMÆI BEVEROVICII,

Nati Primogeniti

Inclyti Viri

D. JOHANNIS BEVEROVICII,

Primariæ Batavorum civitatis Senatoris,
Medicique primarii.

Quis furor hic, Libitina, tuus? Quæ dira voluntas
Fecit in innocuum ſtringere tela caput?
Quin falces abſconde, feras averte ſecures,
Sit que pudor claræ ſpem violaſſe domus,
Ut mecum doluiſſe queas, ſummique parentis
Prima fleas crudâ pignora rapta manu.
Debueras non poſſe mori, divina propago,
Æternoque gradus aſſociaſſe patri;
Iſſe per ambages Veterum, rerumque tenebras,
Et Batavis totum conciliaſſe diem,
Atque omnes hauſiſſe deas, noctemque ſubortam,
Barbariemque tuæ detinuiſſe plagæ.
Spem modò concepit Genitor, mox plorat eandem,
Meque juvat tanto condoluiſſe viro,
Et Clariis fleviſſe meis; quas flumine fuſas
Se damus in fontes præcipitaſſe ſuos.
Phœbe dole, tuus hic dolor eſt; ſi funere cunctis
Flebilis, hic nulli, quam tibi flebilior.
Plebs, alio, lugete, modo. Vos damna nepotum,
Et gemite extinctam poſteritatis opem,
Abruptumque genus. Solum Dordrechta parentem
Muſarum properis vult lachrymaſſe rogis.

De *lever* is, van wegen haer groote, in de Menſchen, en Beeſten niet even-eens: maer de Menſchen hebben de ſelvige vele grooter, ſoo om dat ſy ydelder, en dunder van huyt zijn, waer door meerder vervlieght, als oock om datter meerder Werkingen van de Ziele in de Menſchen zijn, waer toe vele Geeſten behoren, die uyt het Bloedt ſpruyten, 't welck in de Lever gemaeckt wert. Die Bloode, en Wratigh zijn, hebben mede noch grooter Lever. De Bloode, om dat haer levendmakende kracht ſwacker is, door de Koude gematigheyt van haer Lichaem, welk gebreck geholpen, en gebetert wert door de Natuyrlicke kracht. In de Wratige is grooter Lever, van wegen de me-

nigte der Spijſe, dieſe in-ſlocken. Want hoe de Lever meerder voedtſel krijght, hoe ſy oock (gelijck men merckelick ſiet in de Gemeſte Ganſen) grooter wert.

Vorder is mede de Lever in de Menſchen meeſt geheel, en ongeſpliſt: maer in de Beeſten wertſe in 4. 5. 6. jae 7. ſneden verdeelt, om de Maegh rontſom, gelijck met vingeren, te omvatten; het welck anders, dewijlſe voor over gaen, niet en zoude wel konnen geſchiet hebben. En daerom is ſy in de Vogels, die recht op ſtaen, maer in twee ſneden verdeelt.

Wat de gedaente belanght, deſelve is van wegen de by-leggende Deelen ongelijck, alſoo ſy geen byſondere van doen en hadde, maer alleen bequame groote en dickte. Is derhalven boven bultigh, glat, en ront; onder hol, en gelijck een ſteen-rots uyt-gehouwen, om de Maegh, door veel Spijſe opgeſwollen zijnde, te konnen wijcken, te decken, en, door haer wermte te helpen teren. Deſe verdeelingh van de Lever is in de Genees-konſte wel aenmerckens waerdigh, alſoo het een deel wel gebreckelijck kan weſen, ſonder het ander eens te raecken: de Geneſinge is oock verſcheyden. Want het onderſte, en holle deel moet door de Dermen, en het Bultige door de Aderen, en de Nieren geſuyvert werden.

Alſoo de Lever een ſwaer, en wichtigh deel is, ſo wertſe, om niet neder te ſacken, door drie banden, uyt het Buyck-vlies ſpruytende, vaſt gehouden. Den eerſten is breet, en ſterck, aen het Middel-rift gehecht: waer door hy het ſelve, de Lever over-laden zijnde, neder-treckt, en maeckt dat den adem ſo wel, onſonderheyt wanneer yemant ſtaet, ofte op den rug geleyt, niet gehaelt en kan werden. Den tweeden is mede ſterck, en dubbelt, vaſt aen het Swaert-gewijs Kraeck-been, en met het dunſte deel aen 't Middel-rift, ſoo dat de Lever aldus van beyde zijden wert opgehouden. Den derden bandt maeckt de Navel-ader, de welcke nae de geboorte verdrooght, en dan voort tot een bandt verſtreckt, en af-geſneden zijnde, en doet niet alleen de Lever, maer oock het Herte ſelver (als mede aen het Herten-vlies vaſt zijnde) optrecken, waer door den Menſche komt te ſticken, en te ſterven, gelijck wy verſcheyde reyſen geſien hebben, hoe-wel ſommige ſulcx tegen de Outheyt ontkennen.

Het weſen van de Lever en is niet anders als Bloet, dat hem uyt de Aderen begeven heeft (waerom ſy ook root, en ſacht is) en rontſom deſelvige verſpreyt, en onder 't buyten-vlies geronnen en geſtremmelt is. Dit en ſtreckt niet alleen om de Aderen te ſcheyden, te onderſtutten, en te beletten, dat ſy niet onder malkanderen en ſchieten: maer inſonderheyt om met haere aengeboren wermte, en byſondere kracht den bereyden Gijl, die de Lever uyt de Suygh-aderen, door de Poort-ader ontfanght, in Bloet te veranderen. Het welck gedaen zijnde, ſo ſentſe het ſelve door de Holle Ader in alle haer tacken door 't geheele Lichaem, op dat alle de Deelē daer uyt haer voedſel ſouden treckē.

(9) Dewijl in 't koken al wat malkanderen gelijck is vereenight, al wat ongelijck is van een ſcheydt, ſoo en konde den geheelen Gijl, als uyt verſcheyde deelen, na den verſcheyden aert van het voedſel, in geen ſoet, en root bloedt veranderen: maer ſommige deelen zijn in bitter en geel; andere in ſuyr, en ſwart; eenige in *Weyachtigh* en zultigh vergaen; waer uyt mede driederhande overtolligheydt ontſtaet, Gal, Swarte-gal, en Water. De welcke, als onnut zijnde tot voedtſel, dienden *nootſakelick* van het ſuyver *Bloedt* geſcheyden, en in een eygen plaets af-geſondert werden. Want indien de Gal onder het Bloedt vermenght bleef, ſy zouden de Geeſten in de Aderen onſuyver maecken, het Vleyſch, en de Vlieſen door ſijn ſcherpigheydt geſtadigh prickelen, en de ſinnen, gelijck in de Raes-bollen, geſtadigh op den hol brengen. De *ſwarte* Gift ofte *Gal* zoude het bloet vervuylen, en met ſijn vuyle dampen de Geeſten bedwelmende, vreeſe, en ſwaermoedigheydt veroirſaecken. De Wey zijnde gantſch waterigh, en ſonder eenige vettigheydt, zoude de vereeninge van het Bloet verhinderen. Derhalven heeft de voorſichtige Nature om het Bloedt van de bittere Gal te ſuyveren, geſchapen een Blaesjen, daerom het *Gal-blaesjen* genoemt, van de Swarte en ſware Vochtigheyt de *Milt*, van de Waterigheyt de *Nieren*.

(10) De *Gal*, als door ſijn ſcherpigheyt meeſt prickelende, wert alder-eerſt geſuyvert, en ſijn Blaesjen is ſoo dicht aen de Lever, dat het aen ſijn rechter, en hol deel hanght, rakende met eenen de Maegh, en den Kronckel-derm, die het alle-beyde ſomtijts met eenige gelijckheydt verwet. Waer door wel lichtelick komt, dat eenige geſtadigh brandt in de Maegh voelen. Vele kleyne tacxkens werden onder de wortelen van de Poort-ader, en Holle-ader verſpreyt, die dan in eenen ſtonck te ſamen komen, waer door de Gal ſuyver (niet met Bloet vermengt, gelijck het water in de Nieren) in het gemelte Gal-blaesjen getrocken wert, alwaer ſy ſo lang blijft, tot datſe te veel is, of de Nature moeyelijck valt, en dan wertſe door een ander Ader, in 't begin van den Ydelen derm gelooft. Als deſen wegh verſtopt, gelijck geſchiet in de *Geel-ſucht*, dan is de Kamergangh bleyck, die anders uyt deſe Gal een gele verwe treckt. Somtijts, doch ſelden, ſchieter oock een Ader in de gront van de Maegh, door deſelvige Gal op-werpende, het welck ſodanige de Gal doet op-breken, en uyt-braecken. Dit gebeurt oock ſomtijts in Wratige dieren, gelijck *Argenterius* aengemerckt heeft; als onder andere in Honden, gelijck bevonden is by den neerſtigen ontleder *Ioh. Walæus*, weerde Profeſſor tot Leyden. Wanneer het Gal-blaesjen heel ledigh wert, en alle ſijn Gal uyt-ſmijt, dan maeckt het een *Gal-braken*, (dat wy *Overloop van Gal* noemen) *Boors*, *Gallige Buyck-loop*, en langhduyrende *Roy-m'eleeſon*. De hoogh-geleerde *Fernelius* ſchrijft, datter verſcheyde geſtorven zijn, in de welcke

anders

anders geen oirſaeck van de doot te vinden en was, als dit Gal-blaesjen ſonder Gal, en gantſch ydel zijnde.

(11) De Milt leyt in de ſlincker zijde van den Buyck, tegen over de Lever, onder de korte Ribben, vaſt gehecht zijnde aen het Buyck-vlies, en door eenige dunne vlieſen, uyt het ſelve ſpruytende, aen den Rugh-graet; ſo dat ſy in een geſont Lichaem niet onder de laetſte ribbe uyt en hangt: maer wel als de vlieſen verſlappen, en af-ſcheuren, ofte oock wanneer ſy ſelve te ſeer ſwelt en vergroot. Het welck lichtelick en veeltijdts gebeurt. Men heeft ſomtijdts bevonden, de ſelvige (die anders veel kleynder is, als de Lever, van gedaente, en een Oſſen-tongh gelijckt) ſoo uyt-gewaſſen, datſe de Maegh bedeckte, de Lever rocht, en wel tot onderen toe gingh. Ick hebbe ſeker Joffrouw in den Hage beſocht, die ſo groote Milt hadde, datſe den geheelen buyck beſloegh, en ſoo ongelijck hart, dat van buyten niet anders te voelen en was, al of den geheelen buyck vol ſtract-ſteenen ware gepropt geweeſt. Siet veel vremdigheyt, de Milt aengaende, by *Goulart 2. des Hiſtoires admirables. Hippocrates* prijſt de kleyne Milt boven een groote. Want het Lichaem wel geſtelt zijnde, werdt de Milt kleynder: en ſy ſwellende, en vergrootende maeckt het Lichaem mager. Daerom plagh de Keyſer *Trajanus* de Gelt-kiſt, daer het In-komen van de Prinçen in bewaert wert, een Milt te noemen. Want gelijck als de Milt toe-neemt, het Lichaem af-gaet: oock alſoo de Gemeente af-neemt, en verarmt, wanneer de Schat der Prinçen groeyt, en toe-neemt.

De Verwe van de Milt en is niet in alle altijt eveneens. In de ongeboren kinderen iſſe root en helder, gelijck de Lever: in volwaſſene donckerroot. Deſe verſcheydenheyt komt daer uyt, om dat de Milt in de beſloten vrucht haer voedſel treckt uyt reyn bloet, en van de *Melancholy*, ofte droeſem des ſwarten vochtigheyts geſuyvert, daer-en-tegen in de geborene wert ſy van ſwart, aerdtachtigh, en dick bloet gevoedet.

Het Weſen van de Milt, is weeck, voos, en ſpongyachtig, met ontallicke Aderen en Slagh-aderen beſet: ſoo dat ſy niet anders en gelijckt als dick en ſwart geronnen bloet, met veel veſelen gevlocht. Beſtaet uyt geen vaſt, maer voos, en ſpongyachtigh vleyſch, om te beter de dicke Vochtigheden van verre na te trecken, en te ontfangen. Want daer toe is een ſachte ſelfſtandigheydt beter, als een vaſte, daerom zijn ook de Aderen, die daer door loopen veel ſachter en loſſer.

Het Gebruyk van de Milt is altijt gelooft te weſen het dick en drabbigh Bloedt, dat in de Lever van het klaerſte geſcheyden was, te ontfangen; gelijck 't Gal-blaesjē de *Gal*, op dat 't overige van 't bloet geſuyvert en gereynight tot voedtſel van al de Leden door het heele Lichaem geſonden mochte werden: welck grof en melancholijck Bloedt ſy zouden trecken door een tack van de Poort-ader ofte Milt-ader genoemt. Hierom hebben ſommige willen ſeggen, dat de *Milt* haren naem heeft, om datſe ons milt, vrolick, en bly-geeſtigh maeckt. Waer van het oude veersken is: *Splen ridere facit*, de Milt doet lacchen. En de Poëet *Perſius* ſeydt in ſijn 1. Schimpdicht: Ick ben met een dertele Milt verſien, dat is, ick ben tot lacchen genegen. *Petulanti ſplene cachinno*. Maer *Bauhinus* is van gevoelen, dat de Milt ſtreckt voor een tweede Lever, en datſe door de geſeyde Ader 't grofſte van de Gijl, eer dat 't en de Lever komt, na haer treckt, en tot Bloet maeckt, op dat de Lever 't overige van de Gijl in ſuyverder Bloet zoude konnen veranderen. Dat anders de Aderen van de Lever door dit grof Bloet zouden verſtoppen, waer door het Bloet-maken niet alleen ſoude belet geweeſt hebben, maer oock veroirſaeckt hebben Geel-ſucht, Water, Coortſen, ende diergelijcke Sieckten, die over komen als de Milt haer ampt niet wel waer en neemt, en of door ſwackheyt, ofte door verſtoppinge dat grof en aerdtachtigh deel van de Gijl niet nae en treckt, het welck ofte in de Lever komende, ofte in de Suygh-aderen blijvende aldaer groote verſtoppinge veroirſaeckt. En dit gevoelen houde ick veel beter als het oude, om verſcheyde redenen die de wel-gemelte Ontleder by-brenght, alhier te langh om te verhalen. *Andries van Weſel* is hier mede niet vremt van. En *Fernelius* ſchrijft, een Milt gevonden te zijn grooter als de Lever, de welcke by alle de Genees-meeſters gehouden werde, de Lever in het bloet maken geholpen te hebben.

(12) Alſoo de gelegentheydt van de Nieren, en Blaes beſchreven is in het *Steen-ſtuck*, namelick in het 2. Deel 3. boeck en 29. cap. *van den Schat der Ongeſontheyt.* ſo dunckt my onnoodigh, 't ſelfde alhier wederom te verhalen. En hier mede is nu genoegh geſeydt van de Deelen, die geſtelt zijn tot het Teren; wy komen nu, tot beſluyt van den Buyck, tot de Telende.

(13) De nature, zijnde een ſorghvuldige bewaerſter van 't gene ſy voortbrengt, heeft aen alles een begeerte gegeven van eeuwigheyt: de welcke alſoo ſy aen elck byſonder, als verganckelick geſchapen zijnde, niet en konde geven, verkrijgt ſulcx door voortſetten. Hierom is alle Dieren gegeven Gereetſchap om te telen, ende elck luſt, en vermaeck in dat werck. Want hoe zoude anders dat vernuftigh Dier, en tot Godlike dingen geſchapen, van dien vuylen bras geen af-keer gehadt hebben? Wat Vrouwe zoude willen by een man ſlapen, daer het dragen ſoo moeyelick, het verloſſen ſoo pijnelick en gevaerlick valt, en daer nae het opbrengen van de kinderen noch mede ſijn ſwarigheydt heeft, 't en ware ſy een wonderbare genuchte in 't telen ſcheptede? Hier door ſiet men, dat ſy hier in ('t en ware om welſtaens wil) niet ſeer weygerigh en zijn; en daer alle andere Dieren haer ſekere ſtonden hebben, ſy alle dagen voor goet keuren, en ſeydt men haer (dit ſchrijft *Joubert 3. des Erreurs populaires 2.*) dat de Honts-dagen hier toe ondienſtigh vallen, ſy antwoorden, dat de Honts-nachten, niet ver-

boden en zijn, waer van een ſpreeck-woort is in Languedock, *Donne & Capones toufiours de ſaiſon.* Ja men ſiet oock dat de Vrouwen, die een ſeer ſwaren arbeydt geb[illegible]hebben, de Kraem-heer even-wel door de wieg lat[illegible]uypen, eer dat de bewaerſter dickwils haer afſcheydt heeft. En dan zijnſe oock, ſeydt de gemelte *Ioubert* in 't ſelfde boeck, *plus friandes, qu' aparavant.* Waerom hy met verwonderingh over hare goetheydt uyt-roept: *O grande bonté du ſexe feminin!*.

De Deelen tot de Telinge dienende, zijn in Man, en Vrouw ten deele gelijck, ten deelen verſcheyden, doch allegader daer toe ſtreckende, om wat voort, en by een te brengen, waer uyt een ſchepſel kan beſtaen. Hebben beyde vier BEREYDENDE ZAET-VATEN, twee *Aderen*, waer van de rechter komt uyt de neder-dalende Holle-ader, de ſlincker uyt de Melck-ader; twee *Slagh-aderen* ſpruytende uyt de nederdalende Groote ſlagh-ader. Haer gebruyck is het Bloet, in de ZWESERS te brengen, om aldaer tot zaet gekoockt te werden. Het welck dan door de UYTSCHIETENDE VATEN, zijnde een aen elcke zijde, gebracht wert in de BYSTAENDE BLAESKENS, ende VOORSTAENDE KLIERKENS, alwaer het by een vergadert, en bewaert wert, tot de tijdt van uyt-ſchieten. Dan in de Vrouwen wert het geſchoten in de LYF-MOEDER, 't welck een rondt Lighaem is, met een langen hals, een langhwerpige Peer niet qualick gelijckende. Sy is in de Maeghden ſoo kleyn als een ocker-noot; en reckt even-wel (ſiet de wonderbare Macht Godts!) ſoo wijt uyt, dat daer een volmaeckt kindt, ofte dickwils meerder in konnen beſloten leggen. Wy hebben hier te Dordrecht twee exempelen, van vier kinderen. Daer wert by vele geſchreven van *Marguerite*, dochter van *Floris* de vierde, Grave van Hollant, dat ſy zoude verloſt zijn van 364. kinderen, die alle haren doop ontfingen van den Biſſchop van Wtrecht te Looſduynen, alwaer de geheugeniſſe noch te ſien is. Dan al ſchijnt dit geloof te zijn by de treffelicke mannen *Eraſmus, Vives, Guicciardini, Iunius*, en andere die langh daer na geleeft hebben: dewijl even-wel by de Schrijvers van dien tijdt in 't minſte daer van (gelijckſe van ſoo vremden ſaeck ſonder twijffel wel ſouden gedaen hebben) geen gewach gemaeckt en is, ſoo wert het wel te recht voor een fabel gehouden van mijn weerde Meeſter, den wijt-beroemden Heere *Gerardus Voſſius* in 't 3. boeck van ſijn *Phyſiol. Chriſt.* op 't 22. Capittel. Al en ſoude het niet onbetamelick weſen vorder te beſchrijven de Deelen, die van Man en Vrouw haren naém hebben, en 't onderſcheyt maken, als van Godt geſchapen, en hare onheylen mede onderworpen zijnde, ſoo ſullen wy ſulcx even-wel, om andere redenen, tegenwoordigh over 't Hooft ſien.

Het II. Capittel.

1. *Nootſakelickheyt van* ETEN *en* DRINCKEN,
2. *Het welck belet wert door benautheyt in de* KEEL,
3. *Waer aen ſulcx te kennen is,*
4. *Ende waer mede dat gebetert kan werden.*

Cap. III. ONLUSTIGHEYT,
2. *Haer Oirſaeck,*
3. *Geneſinge,*
4. *Maniere van Leven.*

Cap. IV. HONTS-HONGER,
2. *Sijn Oirſaken,*
3. *Teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

Cap. V. VERKEERDE LUST,
2. *Sijn Oirſaeck,*
3. *Geneſinge, ende Spijſe.*

(1) DEwijl onſe Lichamen geſtadigh af-nemen, ſo en konnen ſy niet beſtaen ſonder *Spijſe*, ende *Dranck*, waer door het gene vervlogen, en verteert is, wederom herſtelt wert, gelijck breeder aengeweſen is in 't eerſte capittel van 't derde boeck in 't Eerſte Deel *van den Schat der Geſontheyt.* Het ſelfde ſchrijft de Poëet *Lucretius* in ſijn 4. boeck met deſe verſſen:

De menſch, die ſtaegh verſlijt, gevoelt ſijn ſwacke leden
Geduerigh af te gaen, en hellen na beneden,
Verlieſen haren ſtant, en miſſen hare kracht,
Tot dat hun nieuwe jeught door Voedſel wert gebracht.
Verlies van vaſte ſtof dat leert hem koſt begeren,
Om weder op een nieuw daer op te mogen teren,
En fruyt van eenigh vocht dat geeft hem grooten luſt,
Op dat ſijn heeten Dorſt mocht werden uyt-gebluſt.

Hierom is den Menſche onder andere Dieren gegeven een luſt en begeerte tot ETEN en DRINCKEN, en kracht om het ſelve tot voedtſel te brengen.

(2) Maer voor-al eer het in de Maegh kan komen, ſoo moet het door de Keel, en den Slock-derm doorgeſwelght werden. De *Keel ſwelt* dickwils ſoo toe, datter niet door en wil, gelijck wy in 't voorgaende boeck cap. 2. van de *Squynançye* geſeyt hebben. Sulcx geſchiet oock datter een graet, ofte yet anders in blijft ſteecken. Het welck ſomtijts gebeurt door taey ſlijm den gantſchen hals van den Maegh bewaſſende. Het geſchiet oock wanneer de Zenuwen van het ſeſte en ſevenſte paer die haer ſtrecken in de ſpieren van de Keel, en den Maegh-hals, verſlappen, ofte trecken. Wert oock benauwt en toe-getrocken door Droogh-te in-brandende Coortſchen. Veeltijts gaet het wel door de Keel, maer blijft in de Midden ſteken, daer den Maegh-hals ruſt op een Klierachtigh Lichaem, (het welck te veel vochtigheyt in-genomen heeft,

en derhalven den wegh toedruckt, inſonderheyt alſſer van binnen mede eenigh ſlijm ſit) en daer komende, en niet verder konnende, ſoo moet het ſelfde ten eerſten wederom de mont uyt.

(3) Het gebreck *wijſt* ſijn ſelven: maer als het Slicken belet werdt om de nauwigheydt, dan gaeter lichtelicker dun, als dick door; in tegendeel, als het komt door verſlappinge van den Maegh-hals. De oirſaeck is, om dat in 't ſwelgen 't bovenſten van den ſelfden hals toe-getrocken moet werden, om Spijſe, en Dranck als na de Maegh te dringen. Maer vaſte, en harde Spijs wert aldus lichtelick neder-gedruckt: maer dunne, om dat ſy het in-drucken wijckt, ſo heeft ſy meerder kracht van doen, om neder-gedrongen te werden. Indien het van een Sinckinge komt, dan zijnder Hooft-pijn, en andere Teyckenen voor-gegaen, beſchreven in 't 2. Deel eerſte Boeck en 23. cap. *van den Schat der Ongeſontheyt.*

(4) Wanneer het komt door verſlappingh, of trecking van Zenuwen, ſoo zal men rontom den hals ſlaen ſoodanige Middelen, gelijck wy voor de Geraecktheyt, en Kramp beſchreven hebben in 't 2. Deel eerſte Boeck cap. 21. en 22. *van den Schat der Ongeſontheyt.* Van binnen gorgelen met de Middelen, die het ſlijm uyt-trecken, hier voor mede aengeweſen, en knauwen geſtadigh *Cubeben*, *Moſtaert-zaet*, ofte diergelijcke. Ick zal, om de vremdigheyt, hier een exempel verhalen, van een belet ſlicken, my over een half jaer voorgekomen. Een Lant-vrouw van ontrent 50. jaren, krijgende een Roos, en groote Onſtekinge aen haer been, ſoo werden, door koude middelen, dien brant wel wech-gedreven, maer ſy kreeg terſtont een groote qualickheydt om 't Hert, met ſterck Braken, en ſulcke Flaute, dat ſy ſcheen daer in te zullen blijven; daer van hieltſe een Benauwtheydt in de Keel, ſoo dat ſy dickwils eenige uyren, en dagen was, jae eens veerthien dagen (doen ſy ſcheen tot het uyterſten gekomen te weſen) na malkanderen, datter noch eten, noch drincken door en wilde, en als ſy tuſſchen beyde open gingh, ſloot ſy wederom onverſiens, even-eens gelijck yet dat toevalt. De ſluytingh voelden ſy in het midden van den Slock-derm, alwaer van buyten de twee Klieren ſtaen. Want yet ſlorpende, ofte bier drinckende (gelijck ſy van wegen den dorſt geſtadigh moſte doen) ſoo bleef het daer een weynigh ſtaen, en quam dan weder op, met gevolgh van ſeer veel ſlijm.

Als dit aldus negen maenden geduyrt hadde, en met geenderhande middelen, die by verſcheyde verſocht waren, niet en hadde willen helpen, ſo quamſe te Dordrecht, en verſocht mijnen raet. In de eerſte dagen was de Keel meerder tijt open als toe, gaf haer, open zijnde, drie pillekens in, van 1. *ſcrupel Extr. Catholicum*, die veel ſlijm af-dreven. Daer na den hals van de Maegh wederom ſluytende, dede haer aen elcke zijde ſetten 3. *Koppen doorgeſlagen*, en weynigh tijts daer na kreegh ſy openingh, die langer duerde, als oyt te voren, ſoo datſe geweeckt broot door kreegh, het welck ſy in al de negen maenden niet en hadde konnen doen, ofte het gingh terſtont wederom toe, gelijck nu niet en geſchiede. Even-wel daer na wederom ſluytende, liet ick het ſelve doen, dan en vonde de eygen werckinge niet, de wegh geſloten blijvende. Soo dat ick goet vant, ſiende haer met gorgelen, en drincken ſoo veel ſlijms quijt werden, tot een *Spough-dranckxken* te komen, en latende haer voor af drincken, om loſch te maken, *Wey* met *Oxymel cum Agarico*, en ſoo ſuyr van *Olye van Coperroot*, als ſy verdragen konde, gaf haer in het *Sap* van *anderhalf drachme Bladeren van Mans-ooren*, geſtampt, en met een roomerken Rijnſche wijn uyt-geperſt, en dan daer by gedaen, *een once Oxymel cum Agarico.* Hier van werde ſy wel ontrent een kan ſlijm quijt, met eenige ſeer taeye, maer even-wel gebroken vellen, daer men een holligheydt in ſagh, even-eens als ſtucxkens van Dermen, niet qualick gelijckende 't gene wy Speetgens noemen. Dit gaf my en haer groote moet, niet twijffelende, ofte de oirſaeck was nu wel getroffen, en aen-getaſt. Ick en dorſte, vermidts hare ſwackheyt en vermoeytheyt, dien dagh het Braken niet wederom in 't werck ſtellen: dan liet haer ondertuſſchen al veel van de wey drincken, waer door ſy noch al meerder ſlijm, en diergelijcke vellen looſden. 'S anderen-daeghs nam ſy wederom het ſelfde dranckxken in, en dede wederom het ſelfde werck; ondertuſſchen het braken al vorderende met de voorſz. *Wey*. Den derden dagh liet ick haer van braken ophouden om haer ſwackheyt, dan dronck ſomtijts *Wey*, ſomtijts *Mede*, de Kele haer ſeer ſchrael geworden zijnde. Den vierden dagh (alſo ſy in al die tijdt gegeten noch gedroncken hebbende, ſeer ſlauw was) dede ick haer een *Clyſteer* ſetten, van twee *Doeyeren* met 10. *oncen Soete Melck*, die ſy voelden haer te verſtercken, en hiel die twee dagen in. 'S anderen-daeghs began ſy openingh te voelen, ſoo dat ſy konde drincken, ende voelde dat het op een ander manier, en veel lichter, als te voren, door gingh; ſoo dat ſy oock een *Candeeltgen* konde ſuypen. Om dit te vorderen liet ick haer (het Lichaem ondertuſſchen wat geſterckt zijnde) den 8. in-nemen 5. pillekens van 1. ſcrupel *Extr. Catholicum*, 't welck dien dagh niet en werckten, de wech wederom oock ſluytende: dan 's nachts vier mael wel gebonden, maer geheel dun gedraeyden Kamergangh, gelijck al of hy (zijnde ſeer ſlijmerig, en alle aen malkander klevende) door een nauwe pijp getrocken was, ſulcx genoegh te kennen gevende, dat niet alleen den Hals van de Maegh: maer oock de Dermen ſelve rontſom van ſoodanigh taey ſlijm begroeyt, en by-na toegegroeyt waren. Den anderen morgen heb ick haer wederom een Clyſteer doen ſetten, van *Hanen-nat* met twee *Doeyeren*, die ſy mede in-hiel. Den volgenden dagh, alſoo noch niet doorſchieten en wilde, gaf ick haer

wederom in het *Braeck-drancxken.* Dan werden daer ſoo veel niet af quijt,als te voren ; ende was al wat onſtelt:en even-wel dronck ſy wederom 's anderendaegs 's morgens eens Bier, en eens Mede, het welck beyde door ging, niet gelijck te voren, als ergens tegen ſteutende, en ſoo wat tegen-houden werdende ; maer licht, ende gantſch onbekommert. Waer op ſy vertrock met een doosjen pillen, om twee-mael des weecks in te nemen, tot afnemen ende ſuyveren van 't Slijm. Ende leeft noch op deſe tijt wel etende, ende drinckende. Wanneer datter een graet, ofte yet anders in de Keel, ofte Magen-hals ſteeckt, ſulcx moet door de hant met eenige gereetſchap (te beſchrijven in de *Heelkonſt*) uyt-gehaelt, ofte neder-gedouwt werden.

Dan het Eten wert niet altijt door de Keel belet, maer meer door andere Deelen ; en al is 't dat ſy alle haer voedſel trecken, ſoo wert het ſelve meeſt gevoelt in de Maegh, de welcke niet alleen dat gebreck onderworpen is, van geen Etens-luſt te hebben, maer oock in tegen-deel van te Grooten Luſt,dat wy *Hontshonger* noemen, als oock van *Quade*, ende *Verkeerde Luſt*, die wy na malkanderen zullen gaen beſchrijven.

Het III. Capittel.

(1) **O**NLUSTIGHEYT is, wanneer yemant geen luſt of treck tot eten en heeft, gelijck WALGING, als daer beneffens alle ſpijſe tegen ſtaet, ſo dat men daer voor walght, en nauwlijcx een ander magh ſien eten. Hier van klaeght *Ovidius* 1. *de Ponto* 11.

De Maegh heeft my een walgh van alle ſpijs gekregen,
En als men eten ſal dan ben ick gantſch verlegen ;
Al wat het aerdtrijck ſendt, de lucht, en watter voedt,
Dat is my ſmakeloos, al zijn de ſauſen goet :
Iae ſchoon ick aen den diſch van Iupiter geſeten
Ontfingh daer hemels broot en wat de goeden eten,
En dronck oock Nectar ſelfs, mijn luſt bleef even traegh,
En 't waer my lijcke-wel een ballaſt in de maegh.

(2) De *Oirſaeck* is,dat 't geheele Lichamen vervolt is van voedſel, en derhalven niet en treckt uyt de Maegh, ofte dat de mont van de Maegh met eenige vettigheyt, ſlijmerige, taeye, ofte bedorve (gelijck na een ſieckte) vochtigheyt beſtreken is. Sulcx geſchiet oock door groote Ongematigheyt, dewelcke, gelijck *Galenus* ſchrijft 2. *Aph.* 20. alle werckingen doet verſlappen.

(3) Wanneer door overvloet van voedſel in 't Lichaem, de Maegh geen Luſt en heeft tot Eten, daer toe en is niet beter,als *Vaſten*;want het voedſel in d'andere Deelen verteert zijnde, dan treckenſe al uyt de naeſte, tot dat het ten laetſten tot de Maegh komt, en haer treckinge maeckt dan Honger, en treck tot eten. Indien den Etens-luſt belet wert, door overvloet van gallachtige, ofte ſlijmerige,en taeye, of bedorven Vochtigheden, de ſelve wat bereyt zijnde met de verhaelde Geneeſ-middelen in 't Eerſte Deel 't 4. boeck en 14. cap. *van den Schat der Ongezontheyt*, ofte met een vierendeel loot *Room van Wijn-ſteen*, dienen afgeſet en geſuyvert door 't gene beſchreven is in 't ſelfde Deel, op 't 7. cap. en daer nae de Maegh verſterckt, gelijck aengeweſen is in 't voorverhaelde 14. cap. De Ongematigheyt moet door haer recht tegen-ſtaende geweert werden, heete door koude, koude door heete. *Xiphilinus* ſchrijft in ſijn Kort Begrijp van de Griecksche Hiſtorye van *Dion*, dat de keyſer *Marcus Aurelius* ſijn ſwacke Maegh ende Borſt plach te ſtercken met *Theriakel.* Het welck wel lichtelick geſchiet is, door raet van *Galenus*, die wy leſen op ſijnen tijdt te Romen geweeſt te zijn, en ſelfs voor den Hoogh-gedachten Keyſer *Theriakel* gemaeckt te hebben. Dan moet hier toe wel vijf ſes jaer oudt zijn, en 's morgens gebeſight werden, en dat de groote van een boonken.

(4) Hier dient inſonderheyt gelet op een goede *Manier van Leven.* Alle Spijſe, die den mont van de Maeg los maeckt, gelijck veel *Vet*, *boter*, *Herſſenen*, *Morgh*, ofte *Vleyſch-nat* alleen, moet niet gebruyckt werden. Derhalven is 't een quade manier, de Siecken, die al aen 't op-komen zijn, met enckel Nat ofte Soppen te willen koeſteren. Het welck *Cicero* wel verſtaen heeft, als hy 16. *Epiſt.* 6. ſchrijft aen *Tyro*, niet goet te doen, dat de Geneeſ-meeſter, hem die ſieckelick was, en een ſwacke Maegh hadde, dede Sop geven. Was beter geweeſt *Terwen-broot* in *Vleyſch-nat* geweyckt, het welck wy oock *Sop* noemen. De *Melck* is hier oock gantſch ondienſtigh. De Preſident *de Thou* verhaelt in het 51 boeck van de Paus *Pius de* 5. dat ſijn oude pijn in de Nieren vermeerderende, en etterich water makende, toevlucht nam tot ſijn gewoonlicke genees-middel, te weten, *Eſels melck* eenige dagen te gebruycken, en dat door 't al te veel gebruyk de Maeg verſlapt zijnde, hy in een ſtercke Koortſe verviel, waer na hy ſterf in 't 68 jaer ſijns ouderdoms. Men dient hier oock te laten al wat walgachtig is, en een onaengename reuck ofte ſmaeck heeft, alſoo ſulcx de Maegh om werpt, daer aen d'ander zijde, yet dat lieffelick en wel-ruyckende is, de Maegh verquickt, en den luſt tot eten verweckt. De hiſtory-ſchrijver *Iovius* geeft hier van een exempel in 't leven van den Cardinael *Pompejus Columna*, alwaer hy verhaelt, dat de geneeſ-meeſter *Scipio Lancelotus*, den Paus *Iulius* de II. als hy aen een ſeer ſwacke Maegh lagh, en grooten afkeer van eten hadde, een *Perſick* gevende, tot ſekere hope van leven oprechte. Maer alles en is een yegelick, hoe goet het oock is,niet even aengenaem. Die luſt hebben tot ſpijſe, die de beſte niet en is, ende van de beſte walgen, magh men de ſelfde wel toe-laten, midts ſy niet heel quaedt en is. Want al wat met grooten *luſt* gegeten wert, wanneer het niet te veel en is, wert happiger aengenomen, vaſter gehouden, en beter verteert. Dan hier en is niet beter, als gebruyckt het gene kracht heeft om den Etens-luſt (voornamelick in 't beginſel van de maeltijt) te verwecken, gelijck daer *Zout* is, alſo 't ſelf-

de

de kracht heeft om te door-ſnijden, en te verdunnen: en daer na *Sop van Roode kool*, te weten het eerſte, als een ſeer ſuyver-makende kracht hebbende. Hier toe ſtreckt mede al wat ſuyr, en ſcherp is, gelijck *Azijn*, *Citroenen*, *ſuyre Orangien*, *Cappers*, *Olijven*, *Zoutenelle*, *Zee-peterſelye*, ende al wat met Azijn ingeleydt is. *Peper*, al-is hy wat heet, dewijl hy even-wel, door ſijn fijnigheyt van deelen, het taey ſlijm kan ontdoen, is hier mede bequaem. De Koſt dient oock ſoo wel toe-bereyt, dat hy niet veel knauwens en behoeft; want langh in de mont gedraeyt zijnde, ofte blijvende tuſſchen de tanden hangen, begint tegen te ſtaen, en belet den Etens-luſt: gelijck men mede ſiet, dat, in de gene, die ſonder treck eten, de Spijſe niet neder en wil. Het welck de Poëet *Iuvenalis* oock aenroert in 't derthiende Schimp-dicht.

Perpetua anxietas nec menſæ tempore ceſſat,
Faucibus ut morbo ſiccis, interque molares
Difficili creſcente cibo.

Voor *Dranck* is hier dienſtigh, als de Maegh niet heet en is, *Bitter bier*, ofte *Rooden Wijn*, die wat treckt: dan geen Hoogh-lantſche, Spaenſche, ofte andere ſoeten, alſoo hy den Honger doet over gaen, 2. *Aph.* 21. Een roomer *Alſſen-wijn* des morgens 't zy alleen, ofte op een ſtuck biſcuyt gedroncken, is ſeer bequaem om den Luſt tot eten te verwecken; ſonder dat hy gemijdt behoeft te werden, als de Maegh met eenige Gallachtige vochtigheden overladen is, maer wel als ſy te grooten brant gevat heeft. In welcke gelegentheyt beter is een teugh *kout Water*, voor de gene, die ſulcx gewent zijn. Die door een koude, en vochtige Geſtaltenis een ſwacke Maegh hebben, moeten verwermende, verdroogende, en t'ſamen-treckende Spijſe gebruycken, en de verdooſde wermte door *Oeffeninge*, en arbeyt wacker maecken; welck bewegen hier oock dienſtigh is, om dat het door het verdeelen van de Spijſe, te eerder Etens-luſt in de Maegh doet verwecken. Daerom ſiet men, dat de Arbeyders al eten ſy drie vier mael daeghs, even-wel altijt even graeyigh in 't broot bijten: daer andere, die ſtil en loom zijn, naeulijcx eens met luſt en eten. De gene die oock de Maegh ſoo ſwack is, datſe maer een weynigh kan verdragen, dienen weynig, maer dickwils wat in de mont te nemen. Soo verhaelt *Xiphilinus* van den gemelten Keyſer *Antoninus*, dat hy om ſijn ſwackigheydt, oock 's nachts ſelve altijdt wat moſt gebruycken. Hier kan bequamelick een *Hippocras* gemaeckt werden van *Caneel*, met Droogen, die de Maegh ſtercken, en verwermen, gelijck die hier voor aengeweſen zijn. Doch en moet niet ſoet zijn; dewijl alle ſoetigheyt, 't zy in Spijſe, 't zy in Dranck, den luſt tot eten doet over-gaen. Het welck, behalven de ervarentheyt, de Poëet *Ovidius* oock getuyght 2. *Amor.* 29.

——— *ſtomacho dulcis & eſca nocet.*

Waerom men oock niet ſoo raſch moede en wert, als de Ieckerſte Spijs (dewijl die langh in de Maegh opgehouden wert) daer men Kaes, Boter, en rouwe Koſt een geheel jaer door met ſmaeck kan eten.

Het IV. Capittel.

(1) MAer gelijck de Maegh ſomtijts gantſch geen trecken heeft, ſoo is ſy oock in tegendeel wel onverſadelijck, welck gebreck wy met den Naem van HONTS-HONGER beteyckenen. Die daer mede beladen zijn en doen niet als eten, en eer de eene Koſt verteert is, haken al wederom nae den anderen, ſoo dat de Maegh, niet en konnende den ballaſt dragen, haer ſelven, gelijck in de Honden, door het Braken ontlaſt, ſomtijdts oock nae beneden drijft, geſtadigh te kamer doende gaen. Andere verteren haer Spijſe wel, maer indienſe niet terſtont wederom en eten, gaen van haer ſelven. Deſen onverſadelicken Honger is ſeer wel beſchreven by den Poëet *Ovidius* in 't 8. boeck *Metam.*

De Vorſt die kreegh een plaegh, die, binnen hem geſeten,
Verweckt ſijn ingewant tot onverſadigh eten,
Al wat het aerdtrijck geeft, wat lucht en water ſendt,
Dat wort tot hem gebracht, en ſtracx van hem geſchent.
Al is ſijn keucken vol, ſijn tafel overladen,
'T en is hem niet genoegh, 't en kan hem niet verſaden,
In ſpijſe ſoeckt hy ſpijs, en wort des nimmer ſat,
Schoon hy den koſt verſlint oock van een gantſche ſtadt.
Dat voor een machtigh volck genoegh ſou konnen weſen,
En kan hem lijcke-wel den honger niet geneſen;
Het ſchijnt dat hem de Maegh gelijck een afgront teert:
Hoe dat hy meer verſlint, hoe dat hy meer begeert.
En als de ruyme zee, door veelderhande kreken,
Ontfanght in haren ſchoot het water van de beken,
Maer wort des nimmer ſat; of als het vyer verſlint
Al wattet aen den heert voor drooge ſtoffen vint,
En brandt maer des te meer, en ſtijght met hooger ſtralen
Tot in de blaeuwe lucht, tot aen des hemels ſalen,
Soo gaet de man te werck. de ſpijs wet hem de luſt,
En noyt en wert ſijn dorſt met water uyt-gebluſt.

(2) Deſen Honger wert veroirſaeckt door eenige *Suyre Vochtigheden*, die den krop van de Maegh geſtadigh prickelen, en aldaer begeerte tot eten veroirſaken, de welcke uyt de Milt, en de naeſte Deelen aldaer geſonden werden. Daer beneffens door gebreck van *Voedſel* in 't geheele Lichaem, waer door d'andere Deelen geſtadigh uyt de Maegh trecken. Waer toe mede helpen de *Wormen*, die het Voedſel in de Dermen verteren eer dat het in de Lever kan geraken. Waerom oock de Kinderen, die veeltijts met Wormen gequelt zijn, dickwils ſulcken honger hebben, dat ſy niet verſadight en konnen werden. Gelijck mede geſchiet in de gene, die een groote *Lever* hebben (als geſeyt is in 't 1. capittel, 3. boeck en 2. Deel *van den Schat der Ongeſontheyt*) dewijl de ſelve geſtadigh uyt de Suygh-aderen, en ſy uyt de Dermen, ende die uyt de Maegh ſuygen. So wert oock door ſcherpe

Kouw

Kouw grooten honger verweckt, de welcke, indien hy niet geſtilt en wert, flaute veroirſaeckt. Sulcx geſchiet veel in 't reyſen door het ſnee, gelijck ick ſelfs bevonden hebbe, datter niet wel over de Sneebergen te komen zoude zijn, al is 't dat ſelve den Bergh van S. *Gothard* (waer van in 't 14 cap. 1. boeck en 2. Deel *van den Schat der Ongeſontheyt*, gewach gemaeckt is) maer vier uren van doen en heeft, om op en af te komen, ſonder al vorens een goede maeltijt gedaen, en boven op wederom wat ververſcht te hebben. Gelijck aldaer oock het ghewoonlick ghebruyck is. Br. *Laur. Surius* ſchrijft in ſijn Hiſtorye, dat in het jaer 1511. voor den Keyſer *Maximiliaen* te Ausburgh gebracht werde, een groot, en dick man, van ſoo overgroote *gulſigheyt*, dat hy op een reys een raeuw kalf, ofte ſchaep, konde op eten, ſonder nochtans verſadight te zijn, en ſeyt, dat hy uyt de Noortſche landen was, alwaer de luyden om de kouw wratigh zijn. So ſeyde oock *Eraſiſtratus* (by *Agell.* 16. *Noct.* 3.) datter een kracht van onlijdelijcken Honger de Menſchen veel lichter overkomt in de koutſte dagen, dan als het klaer, en lieffelick weder is: maer dat hy daer van de reden noch niet en weet. Dan ick ſal die by-brengen uyt den hoogh-wijſen *Plutarchus*, gelijck hy die geeft in 't leven van den Romeynſchen Helt *Brutus*, die door arbeyt, ende kouw van deſen Honger bevangen werde. Welck onheyl, ſeyt hy, menſchen en vee overkomt, als ſy haer in 't ſnee vermoeyen, om dat de innerlicke wermte, als het Lichaem door de uyterlijcke Kouw rontſom geſloten is, by malkander treckende, het Voedſel terſtont verteert. So leert *Ariſtoteles* (gelijck de gemelte *Plutarchus* dit vervolght in ſijn 8. Tafel-reden van 't 6. boeck) dat alſſer van buyten ſtercke kouw is, de binnenſte deelen van 't Lichaem dapper verwermt werden. Ende daerom ſeydt *Hippocrates* 1. *Aphoriſmor.* 15. dat men des Winters meerder voedſel van doen heeft. Soo dat de Wermte in-gedreven, en overvloedigh zijnde, als dan het voedſel ſchijnt te verteren, en dat verteert zijnde, als dan mede, gelijck het vyer te vergaen. Daerom de gene, die ſoo grooten Honger hebben, werden met een weynigh Spijſe verquickt: om dat de ſelfde voor een voncke ſtreckt om de Wermte wederom aen te ſteken. *Plutarchus* brengt noch een andere reden by, waerom deſe Kouw ſoodanigen Honger zoude verwecken, te weten, datter uyt het ſnee een fijnen, ende ſcherpen damp komt, die door 't Lichaem treckende het voedſel zoude verteeren en doen verdwijnen.

(3) De *Teyckenen* van deſe Oirſaken en zijn niet ſwaerlick te onderſcheyden. Indien den Honger beſtaet uyt Suyre vochtigheden, ſoo zal men ſulcx gewaer werden aen 't rauw opriſpen; indien hy komt uyt gebreck, dan gaet het Lichaem af; indien uyt kouw, ſulcx wijſt ſijn ſelven aen.

(4) Belangende de voorteyckenen. Grooten Honger, die op Koortſchen, ofte andere Sieckten volght, dreyght een inſtortinge. Want alſoo ſy meerder begeren, als haer verſwackte Maegh kan verteren, ſo moeten nootſakelik aldaer veel raeuwigheden vergaderen, die wederom nieuwe ſieckte maken. Die daer door onvoorſiens flauw werden, loopen gevaer, indien men haer niet terſtont te hulpe en komt, om daer in te blijven: maer die met wat Wijns ofte anders terſtont bekomen, en hebben geen noot. Even-wel lijdt elck niet even-veel ſchade door den Honger, en den eenen kan daer veel beter tegen, als den anderen, het welck volgens de jaren *Hippocrates* in ſijn 13. Kort-bondige Spreucke van 't 1. boeck, aldus bepaelt heeft:

Vraeght yemant watter voor een man
Den honger beſt verdragen kan?
Voor eerſt die na ſijn eynde gaet,
Maer is dan noch in goeden ſtaet.
Daer na een die niet meer en waſt,
En ſchaet 't niet ſchoon dat hy vaſt.
Maer yemant in ſijn jeughdigh bloet,
Lijdt hinder als hy vaſten moet;
Dan kinders van een blijden geeſt,
Dit ſchaedt het vaſten alder-meeſt.

(5) Alle Honger ende Dorſt wert geſlift door het *Soet-hout*, gelijck *Plinius* ſchrijft in ſijn Nat. Hiſtorye 22. 12. Het welck hy oock in 't 8. cap. van 't 25. boeck een kruyt, *Scythice* genaemt, toe-ſchrijft. Dan onſen kruyt-beſchrijver *Remb. van Dodoens* maeckt 3. 11. 17. van beyde, als van de *Scythica radix* van *Theophraſtus*, een kruydt, om dat haer eenderley krachten toegeſchreven werden. *Theophraſtus* ſchrijft, dat de *Scythiſche wortel* den dorſt verſlaet, als menſe in de mont hout. Om dies wille ſeggen ſommige, dat de inwoonders van de Scythiſche landen, met de voorſeyde wortel, en met de *Hippace* haer leven by de elf ofte twaelf dagen konnen onderhouden. Het welck *Plinius* oock getuyght, hoe-wel hy *Hippace* voor een kruydt rekent, daer het niet anders en was, als Kaes van Paerde-melck, gelijck *Hippocrates*, *Herodotus*, *Dioſcorides*, ende *Erotianus*, ons klaerlick aenwijſen. Het ſelfde doet oock *Taback* (inſonderheyt geknauwt, het welck veel vochtigheyt en ſlijm in de mont brengt, die doorgeſwelght moet werden) alle *ſtercke Wijn*, gelijck *Spaenſche*, *Malvoſeye*, ende *Brande-wijn*, niet alleen om dat hy een verwermende, maer oock een verdoovende kracht heeft. Tot den ſelfden eynde ſtrecken *Theriakel*, ende *Mithridaet*, als oock *Opium*, het welck met groote voorſichtigheyt moet gebruyckt werden, hoe-wel wy leſen, dat de Turcken het ſelve, met eenige andere dingen gemengt zijnde, in de mont houden, en daer mede ſonder eten, ofte drincken, eenige dagen konnen reyſen.

Indien den Honger komt van Suyre en Melancholijcke vochtigheden, die moeten bereyt, en afgeſet,

en

en dan de Maegh verſterckt werden; gelijck in 't Eerſte deel is aengeweſen.

De gene, die uyt ledigheyt van 't Lichaem, verwekt wert, dient met grove Spijs, en die lange in de Maegh kan duyren, tegen geſtaen; en van buyten op de Maeg geleyt, 't gene 't vervliegen kan beletten; gelijck *Oly van Roſen, van Myrtus, van Queen, Cerat. defenſivum*. De Wormen werden verdreven door *Aloë, Alſſen*, en diergelijcke. Soo verhaelt *Trallianus* van een Vrouw, die van een onverſadelicke Honger geneſen was, als ſy door het gebruyck van *Bitter-heyligh* een worm van 12 ellen gelooft hadde; en *Nicolaus Florent*. van een andere, die het ſelve gebreck quijt werde, midts men haer, door het gebruyck van *Coloquint-pillen*, beneffens veel ſlijm, over de hondert Wormen afdreef.

Die uyt kouden Honger flauw werden, moetmen ten eerſten doen bekomen met te laten ruycken aen *Wijn*, ofte *Broot* in wijn geweyckt, en daer van een ſopgen ingegeven. *Plutarchus* verhaelt op de gemelte plaetſen, dat *Brutus* in groot gevaer was, als hy van *Dyrrhacium* nae *Apollonia* door veel ſnee reyſde, en niemant van de gene, die de Spijſe droegen, hem volgde. Waer op, als hy, geheel flauw zijnde, moſt neder gaen ſitten, de krijghſ-knechten genootſaeckt waren, aen de wallen te lopen, en van de vyanden, die op de wacht ſtonden, broot te eyſſchen; 't welck krijgende, ſy daer mede Brutus deden verquicken, en bekomen.

(6) Wat de *Maniere van Leven* belangt. Men dient hier te kieſen een werme ende ſoele *Lucht*; voor *Spijſe* niet te gebruycken dat zout, ſuyr, ofte treckende is: maer die vet, voedtſaem, taey, en hart te verteren is, gelijck *Rijs, Speck, Herſſenen, Krabben, Kreeften*, ende diergelijcke. Dan hier moet wel waergenomen werden, dat nae lang vaſten niet te gulſigh gegeten wert. So getuyght *Benivenius*, hoe in 't jaer 1496. ſoo grooten Hongers noot in Italyen was, dat de Menſchen op ſtraet nederſegen, en, die daer nae aen de Spijſe quamen, ſoo onverſadelick aten, dat ſy 't ſelve nae weynig dagen met de doot bekoften. Het ſelfde is overkomen die van Leyden, als ſy, in 't jaer 1574. belegert, ende uytgehongert zijnde, wonderbaerlick ontſet wierden. Het en was (ſchrijft *Pieter Bor* in 't 7. boeck van ſijn Hiſtorye) ſonder mededoogentheyt niet aen te ſien, hoe ellendighlick dat verhongerde volck, de Haringen rauw opſlockten, die haer den Admirael, in ſijn inkomſt, uyt de ſchepen liet werpen, en inſgelijcx het Broot; 't welck ſommige alſoo in-ſlickten, gelijckerwijs of ſy tot geenen tijde en zouden hebben konnen verſadight werden, het welck haer ſo qualick bequam, dat vele daer van ſtorven, eenige het eten noch tuſſchen de tanden hebbende.

Soo ſchrijft de Preſident *de Thou*, in t 78. boeck van ſijn Hiſtorye, hoe eenige krijgſ-knechten, lang door de Hitte getrocken hebben, en by nae van dorſt verſmachtende, daer na by water komende, en te vuyl ſuypende inſonderheyt de Duytſche, quamen te ſticken.

Het gebeurt oock, dat yemandt door al te lang vaſten, gantſch niet en kan door krijgen, waer van wy een exempel hebben by *Haillan*, in 't 24. boeck van ſijn Françoyſche hiſtorye, in Koning *Karel* de VII. die int jaer 1461. ſieckelick zijnde, van eenige pluym-ſtrijckers in 't hooft geſteken werde, datter ſommige uyt waren om hem te vergeven. Waer door hy ſulcken angſt en ſchrick kreegh, dat hy in geheele ſeven dagen niet en wilde eten, al was het, dat de Geneeſmeeſters hem aenſeyden, meerder verſwackt te werden van lang vaſten, als vande ſieckte. Maer willende ten leſten eten, ſo was hem den Maeg-hals (hy noemt hem qualick *les arteres de l'eſtomac*) als oock de dermen ſoo geſloten, dat hy niet eenen beet en konde doorkrijgen, 't welk hy terſtont beſtorf. Den *Dranck* mach hier weſen *dick Bier*, ofte *ſtercken Wijn*, geen dun bier, ofte water, 't welck *Hippocrates* wratig noemt 6. *Epid*. 20. Hier is de *Ruſt* dienſtiger, als veel Oeffeninge: gelijck oock niet dienſtigh en is veel Af-treck.

Het V. Capittel.

(1) DUs verre is beſchreven den Onluſt tot Eten, en den al te grooten Luſt; wy ſullen nu komen tot VERKEERDE LUST, waer door yemant groote treck en begeerte heeft, om rauw Vleys, aerde, kolen, zant, leyen, ſteen, en diergelijcke onnatuyrlicke dingen te eten, gelijck wy daer verſcheyden exempelen af geſien hebben, en oock vele beſchreven zijn by *Donat*. 4. *Hiſt*. 1. *Rhodigin*. 3. *Antiq*. 17. *Lemn*. 1. *Occult*. 6. *Trincavell*. 7. 5. *Schenck*. 3. *Obſ*. 1. 33. &c. Hier op ſiet de Poëet *Martialis* in de volgende verſſen:

Neſcio, quod ſtomachi vitium ſecretius eſſe
Suſpicor, ut quid enim Bætice Saprophageis;

Hier mede werden de Swangere Vrouwen meeſt gequelt, inſonderheyt in de eerſte maenden, als wanneer ſy veel overtollige Vochtigheden vergaderen, en dat de Vrucht weynig van het opgehouden Bloet na hem treckt, het welck dan bederft, en dien quaden luſt veroirſaeckt. Maer na de drie vier maenden, alſoo het ſelve dan meerder van doen zijnde, beter nae-getrocken, ende verteert wert, ſoo begint die quade, ende onnatuyrlicke begeerlickheydt te verminderen. Dan het gebeurt oock ſomtijts, dat de Mans hier mede beladen werden. So verhaelt *Fernelius* van ſeker Edelman, wiens mont lang gewatert hadde nae levendige Kalck, en daer van een vuyſt groot in-ſlockte, ſonder eenige ſchade in de Maegh, ofte 't Ingewant te vernemen. Het ſelfde hebbe ick geſien in een Jongman, die lange tijdt veel at van gemorſelde Leyen.

(2) Deſen Verkeerden-luſt geſchiet als de vlieſen van den mont des Maeghs met eenige quade, en bedorvene Vochtigheyt beſlagen is, door welckers lange gewoonte (*Plutarch. in cauſſ. nat.*) gelijcke quade dingen begeert werden, dan als het quaet vorder gaet, ſo ſtreckt de luſt recht in tegendeel.

(3) Om tot *Geneſinge* te komen en is hier niet beter in Mans, ofte onbevruchte Vrouwen, als de Ongeſonde vochtigheyt, die aen de krop, ofte de binnen vlieſen van de Maegh hangt te doen uyt-braken, ofte bereyt zijnde van onderen af te ſetten. Ende om de Maegh in deſe gelegentheyt te ſuyveren zijn ſeer bequaem *ingeleyde Cappers*, of *Olyven*, *bittere Amandelen*, een Salaet van *Cichorey-wortels*, en om te verſtercken *Mentha*, *Porçeleyn*, een *kruym Broot* in *'t ſap van Suyre Orangien*, *Citroenen*, *Granaten*, ofte *Queen* geweyckt.

Het VI. Capittel.

1. *Gelijckheyt, ende onderſcheyt van Honger, ende Dorſt,*
2. *Waer door yemandt geen Dorſt en heeft,*
3. *ende hoe ſulcx te geneſen is.*
4. *Waer door yemandt al te grooten dorſt heeft;*
5. *de Teyckenen des ſelfs,*
6. *Voor-teyckenen,*
7. *Geneſinge,*
8. *Maniere van Leven.*

(1) NA dat de Gebreken, die in den *Honger* vallen, afgedaen zijn, ſoo zullen wy nu mede gaen uytleggen de gene, die den *dorſt* onderhavigh is, als beyde ſeer weynigh verſchelende, en de ſelfde onheylen onderworpen zijnde. Beyde komen uyt gebreck dat de Deelen gewaer werden, die (gelijk hier voor geſeyt is) ſo lange trecken, tot dat het aen de Maeg komt. De wijſ-gerige *Ariſtoteles* ſtelt alleen dit onderſcheyt tuſſchen beyden, dat den Honger een luſt en begeerte is van werm en droogh; maer den Dorſt van vochtig, en kout. Maer dit is ſoo met de Bommelſche maet wat uytgemeten, gelijck wel geoirdeelt wert van mijn weerde Meeſter, Mr. *Gerardus Voſſius 3. Phyſ. Chriſt.* 36. Want men ſiet dat de Hongerige oock luſt hebben nae Salaet, en ander koude Spijſe: en in tegendeel dat de Dorſtige oock Wijn drincken, die werm is; jae de oude Griecken, en Romeynen, plachten, tot meerder leckernye, wermen dranck te drincken. Behalven, ſeyt hy, dat de Kouw in ſijn ſelven niet met al en doet tot het leven: maer ſtreckt alleen om de natuyrlicke Wermte wat te verkoelen, dat ſy de Vochtigheyt niet te veel en verteert. Derhalven zoude genoegh weſen, als men ſeyde, den Dorſt te weſen een begeerte na waterige vochtigheyt, en den Honger na vette vochtigheyt, waer door de natuyrlicke wermte gevoedet, ende onderhouden wert.

(2) En gelijck wy geſeyt hebben van den Honger, ſo wert oock den Dorſt vermindert, vermeerdert, ofte bedorven. Maer dit laetſte gebeurt gantſch ſelden, te weten, dat yemandt na quaet niet zoude dorſten.

Dewijl den *dorſt* komt uyt gebreck van vochtigheyt, ſoo en is de ſelve niet, wanneer datter ſoodanigh gebreck niet en is, ofte niet gevoelt en wert. Het eerſte heeft plaets, alſſer in de Maegh een koude ende vochtige ongematigheyt is, ofte datter veel ſoete ſlijmerige vochtigheyt over de krop van de Maeg geſtreken leyt, ofte dat het ſelve door koude en vochtige Lucht, ofte ſoodanige Spijſe vervochtight is. Nu dat het gebreck niet gevoelt en wert, geſchiet door belet van trecken der andere Deelen, waer van in de Onluſtigheyt op 't laetſt voorgaende capittel geſeyt is. Het ſelfde geſchiet mede in de Raſende coortſchen, in de welcke wel oirſaeck van Dorſt is, maer door de Raſernye, en onſtelteniſſe van de Sinnen niet gevoelt en wert.

(3) Indien den *Dorſt* achter blijft door eenige ſlijmerige Vochtigheyt, de ſelve dient geſuyvert, en afgeſet, gelijck in 't Eerſte deel is aengeweſen. Komt het door Raſernye, en dat men vreeſt dat de Siecken door te veel drooghte eenigh hinder zal krijgen, ſoo moet men den ſelven oock tegens ſijnen danck doen drinkē.

(4) Maer dickwilder Gebeurt het dat den Dorſt te veel is, te weten, buyten de maeltijt, als wanneer men natuyrlijcker wijſe gewoon is op het eten te drincken. Deſen grooten Dorſt wert veroirſaeckt, als de vochtigheyt van de Maegh geheel opgedroogt is, het zy ſulcx komt door gebreck van dranck, ofte dat de vochtigheyt des Lichaems vervliegt, gelijck in groote *hitte der Sonne*, *Bad-ſtoven*, en diergelijcke. Als mede wanneer de ſluyſen van de Maegh belemmert zijn met eenige *ſcherpe*, *heete*, ofte *Zoute* (ende daerom zijn de Waterſuchtige altijt dorſtigh) vochtigheydt, gelijck nae het eten van ſterck *gepeperde*, ofte *gezoute* koſt. Het ſelve doet oock *gebrande*, ende andere *ſtercke Wijn*, inſonderheyt *brandende Coortſchen*. En in heete landen den *beet van ſommige adders*, voornamelick van een, die na den Dorſt haren naem in 't Griecx heeft, te weten *Dipſas*. De welcke, nae *Lucianus* ſchrijft, ſoo grooten dorſt maeckt, dat hoe yemandt, die daer van gebeten is, meerder drinckt, hoe hy meerder drincken wil; Jae, ſeydt hy, al dronck yemant de *Nijl*, ofte den *Iſter* uyt, hy en zoude niet als te meerder dorſt krijgen. Hier van is dit aenmerckens weerdigh exempel, by den Poëet *Lucianus* in ſijn 9. boeck:

Een Vendrigh in het heyr van Roomen uyt-geſonden,
Heeft ſich eens by geval in ſeker wout gevonden,
Daer treedt hy op een ſlangh die aldaer Dipſas hiet,
En wert terſtont geraeckt eer hy het monſter ſiet.
Het heeft op hem geſtoort dat heeft hem ſlucx geſteken,
En is van ſtonden-aen in ſijnen kuyl geweken.
De man voelt naeuw den beet, oock reſer geen geſwel,
Dies hielt hy dit geval alleen voor kinder-ſpel.
Maer ſiet het ſtil vergif dat kroop hem door de leden,
En nam ſijn aders in van boven tot beneden,
Verſpreyt hem door het mergh en al het ingewant,
Hy meyt dat hem de borſt en oock de lever, brant.
De drooghte ſchijnt de tongh hem aen de raeck te binden,
En daer en is geen ſweet in al het lijf te vinden,
Daer zijn geen tranen meer in ſijn verdrietigh oogh,
Al wat eerſt vochtigh was dat is ten vollen droogh.

En

En mits den heeten gloet in ſijnen buyck ontſteken ,
Sijn maegh is enckel vyer ; ſijn herte ſcheen te breken ;
Al watter vleeſigh is ontrent ſijn ingewant ,
Dat is geheel verdort , en niet als enckel brant.
Al mocht hy in den Nijl , of in den Tyber , baden ,
'T en waer hem niet genoegh , 't en ſou hem niet verſaden.
Hoe meer dat Aulus drinckt , hoe dat hem meerder dorſt ,
Soo vinnigh is het gif ontrent ſijn dorre borſt.
By hem was geen ontſagh , wat Cato mocht gebieden ,
Hy paſt op geen bevel wat Prins of Vorſten rieden ;
Hy loopt , hy woelt , hy ſpringt , hy ſtelt hem ſelſaem aen ,
Hy goyt ſijn degen wegh , en ſlingert mette vaen.
Sijn ſweert is hem een ſpa. hy gaet hem kuylen graven ,
En ſpit in 't dorre zant , om hem te mogen laven ;
Hy dronck oock modder ſelfs , en watter vochtigh was ;
Maer niet dat hem vernoeght of ſijnen dorſt genas.
En waerom langh verhael ? hy pleeght verſcheyde ſaken ,
Doch treft de gronden niet die hem de ſieckte maken.
Maer hoort doch met een woort wat hy ten leſten doet ,
Hy ſnijdt ſijn aders af , en drinckt ſijn eygen bloet.

(5) De *Teyckenen* zijn hier openbaer, en oock te ſien in de volgende verſſen van den gemelten *Lucianus* in ſijn 4. boeck:

De Maegh met haer gevolgh , en al het Ingewant
Is uytermaten dor , en als in vollen brant.
De Tong is als een raſp , de drooge Lippen-bijgen ,
En gapen na de lucht , om lavenis te krijgen.

Hoe onlijdelick den Dorſt is, heeft eertijts wel getoont de Koningh *Lyſimachus* ,die, om den Dorſt te ſtiſſen, ſijn ſelven met het leger aen de vyanden over-gaf, hoe-wel hy daer na, gevangen zijnde,dat beklaeg-de,roepende, *O Goden, om hoe korte vreught hebbe ick my van een Koning tot ſlaef gemaeckt!* gelijck *Plutarchus* verhaelt in de Spreucken der Koningen,en Vorſten,al-waer hy oock ſchrijft van C. *Marius*, een groot Velt-overſte, en Borgemeeſter van Romen, dat als hy ſijn leger tegen de Duytſchen geſlagen hadde op een plaetſche daer geen water was, en de Krijghſ-knech-ten klaeghden dorſt te hebben, haer een rivier toonde, die dicht aen de begraving van den vyand liep,ſeggen-de, Van daer is den dranck voor bloedt te koop. Maer ſy baden, dat hy haer leyden zoude, alwaer hy begeer-de,ſoo lange ſy noch driftigh bloet hadden,en 't ſelfde niet al, door den Dorſt, verſtijſt was.

(6) Belangende de voorteykenen. Soodanigen Dorſt veel, ofte geſtadig zijnde, doet veel quaets. Om dat hy het verteren van de Spijſe verderft,de Krachten vermindert, en dat de Dorſtige met al te veel nats in te nemen,in Sucht, Water-ſucht, en andere ſware ſieck-ten komen te vervallen.

(7) Deſen onnatuerlicken Dorſt wert geholpen door verkoelende en vochtigh-makende Middelen, uyt wat oirſaeck den ſelven ontſtaet. Dan men moet met eenen oock op de oirſaeck ſien, en of hy van ſelfs en alleen gekomen is, ofte op een andere ſieckte ge-volght is. Van ſelfs ſpruyt hy uyt inwendige,ofte uyt-wendige oirſaken. Die van uytwendige oirſaeck komt,wert door verkoelenden dranck wechgenomen. Van inwendige, moet elck, nae verſcheydenheyt van ſijn oirſaeck, te bate gekomen werden. Indien hy ſpruyt door gebreck van voedſame ſtoffe, niet alleen in de Maegh, maer oock in 't geheele Lichaem, wert beter door *Spijſe*, als dranck geſlift, dan hier is mede dienſtigh een dronck *Wijn*. Dan alſſer brant,en droog-te in de krop van de Maegh ſit,alſdan is dienſtigh ver-koelenden dranck, als *Gerſten-water*, *Lattouw-water*, *Amandel-melck van verkoelende ſaden*; en de mont dick-wils geſpoelt met kout water, en een weynigh azijn, en dan in de mont gehouden en geknaeuwt: *ſuyre Pruymen, lange Rozijnen*, een ſtucxken *Citroen*, *Granaet-appel*, *Meloen*, *Perſick*, *Queen*, de ſteel van *Lattouw*, verſch *Soet-hout*; ofte op de tong geleyt een blat *Suy-ring*, *Huyſloock* het binne-velleken af gedaen, *Porçeleyn*, in Kout water gebet. Keyſer *Karel de* 5. als hy met ſijn leger in Afriken getrocken was, geboot, dat de Krijgſ-knechten, om de droogte van haer keel te hel-pen, *Zout* mede te nemen, en eenige karlen op haer tonge te leggen, waer door de vochtigheyt in den mont getrocken wert,die dan den dorſt verſlaet. Hier toe ſtrecken oock eenige uytterlicke middelen, gelijk 't *Baden* van Handen en Voeten, *Stovingen* op de Maeg, Hert, en Lever, die, met de hitte van 't geheele Lic-haem te verkoelen, den Dorſt ſliſſen. Soo kan men op de plaetſch van de Lever leggen *Sap* van *Cichorey*, *En-divye*,en *Porçeleyn*,met wat *Azijn*, en *Sp. Diatrionſantal.* Op welcke manier den Dorſt dickwils geſtilt wert: dan en dient niet lange achter een gedaen,alſo het al te groote Koude in de inwendige Deelen zoude ver-wecken,dat daer na ſwaerder mochte uytvallen. Wan-neer den Dorſt komt ſonder Coortſche uyt Gal, ofte brack Slijm,'t ſelfde dient afgeſet,door ſodanige Mid-delen, als in 't Eerſte deel verhaelt zijn, en daer na de Maegh verſterckt. Wanneer hy door de Coortſche veroirſaeckt wert, dan en dienter in de *Kouw* (gelijck nochtans veeltijts geſchiet) niet gedroncken ; om de brandige ſtoffe in haer beweginge niet te ſtuyten, en alſo den brant te vermeerderen, en de Coortſche te verlengen: maer men moet van de verhaelde verkoe-lingen in den mont houden, ofte den ſelven ſpoelen: en niet eerder hertelick drincken, voor dat de Coort-ſche even op 't hevighſte geweeſt is, en wat begint af te nemen, om wat beter tot ſweeten te geraken. Den Dorſt die in de Waterſucht overkomt,en kan met geē drank geſlift werden, voor al-eer de ſieckte wechgeno-men is,gelijk met den Griekſchen hiſtoryſchrijver *Po-lybius*, de Latijnſe Poëet *Horatius* wel ſeyt 2. *Odar.* 7.

Wanneer de Waterſucht beſit het ingewant ,
Soo treckt de menſch het nat gelijck een dorſtigh zant ;
Maer des al niet-te-min ſoo blijft hy ongelaeſt ,
Jae ſchoon ghy hem geſtaegh een volle kanne gaeft.

Maer ſoeckt ghy ſijn behulp, ſoo treckt hem uyt de borſt
De gronden van het quaet, en d'oirſaeck van den dorſt.

(8) Wat de *Maniere van Leven* betreft; hier is dienſtigh verkoelende en vochtigh-makende *Lucht*; als oock ſoodanige *Spijſe*, gelijck *Lattouw*, *gepelde Gerſte* met Vleyſch-nat geſtooft, ofte door-geſlagen, en met geſtampte verkoelende ſaden gemenght. Men dient gantſch te laten al wat ſcherp, zout, en gekruydt is. Het Lichaem moet niet veel *geoeffent* werden; dient weynigh geſproken, en den mont meeſt toe-gehouden. Den *Slaep* is hier ſeer vorderlick, om dat als dan de natuyrlicke wermte, en het bloet binne-waerts getrocken zijnde, het Ingewant daer door verſacht, en vochtigh gemaeckt wert.

Het VII. Capittel.

1. *Nock*,
2. *Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven*.

1.

'T GEne den Hoeſt is in de Borſt, dat is de *Nock* in de Maegh. Want gelijck de Borſt ſoeckt ontlaſtinge van 't gene haer in de weegh is, door den Hoeſt, ſoo doet de Maegh door de Nock. En al kan de oirſaeck wel in de geheele Maegh weſen, ſoo wert het Nocken even-wel meeſt verweckt, in den bovenſten mondt van de ſelve, als ſcherp van gevoelen zijnde, en derhalven raſſer geprickelt werdende, om yet quaets uyt te werpen. Want als de geheele Maegh, en inſonderheyt 't onderſte haer op-heft, dan braeckt-ſe uyt. So dat de Nock even-eens is, gelijck een droogen Hoeſt.

2. De *Oirſaeck* van den Nock ſteeckt eygentlick in de Maegh; te weten, als de ſelve, 't zy door te veel Spijſe ofte Dranck, inſonderheyt die ſcherp is, gelijck Peper, 't zy eenige uytmuntende Hoedanigheyt, ofte Quaden aerdt der Vochtigheden, in haren bovenſten mont geprickelt wert. Somtijdts komt hy oock door mede-deelinge van andere Deelen, gelijck Hooft, Longen, Lever, Milt, Dermen; ofte datter van buyten de Maegh yet met indrucken benauwt. Soo verhaelt Dr. *Fernelius*, dat yemant drie maenden na malkanderen met den Nock gequelt zijnde, door geen gewoone Middelen eerder en konde geholpen werden, voor dat men het eynde van een Ribbe, dien men doen eerſt hadde gemerckt in-gebogen te zijn, en ſonder pijn diep na de Maegh te ſteken, met een ſachte handt allencxkens gerecht hadde; waer door de Nock terſtont achter bleef, die even-wel wederom quam, ſoo dra de Ribbe wat inboogh. Een ander geneeſ-meeſter in Vranckrijck, *Hollerius*, ſchrijft van een dochter, dewelcke van een Oſſen Middelrift ſoo graeyigh at, datter een ſtucxken in de keel bleef ſteken, waer op terſtont den Nock volghden, die met het wech nemen van dat ſtucxken terſtont over gingh. Diergelijcke oirſaeck is dagelicx te bevinden.

3. De Nock brenght ſijn eygen *Ken-teycken* mede, gelijck oock doen de Deelen, die hem verwecken. Want als hy uyt de Maegh komt, ſoo valt daer gemeenlick by *Riſpen*, *Quade ſmaeck*, *Braken*, en diergelijcke. Als hy van de Lever, Milt, ofte yet anders veroirſaeckt wert, ſoo vertoonen haer de Teyckenen, die wy in hare Sieckten beſchrijven.

4. Aengaende de voorteyckenen. Als den Nock komt door eenige ongematigheyt van Spijs, ofte Dranck, ſonder datter yet anders toeſlaet, dan heeft hy weynigh ſwarigheyt: maer wel als hy op eenige andere ſieckten volght. Ick hebbe dickwils ondervonden, dat hy in Koortſchen een voor-bode van de *Sprouw* is: ende als daer *Flauwte*, ofte *trecking van Zenuwen* by komt, dan ſtaet de doot voor de deur. Is oock ſeer gevaerlick dat hy op *Scheurſel* volght, ofte *Onſtekinge van de Lever*.

5. De Nock gaet ſomtijdts ſeer licht over, gelijck die alleen van verkoutheyt verweckt wert, met het *Inhouden van den Adem*, het welck de Longen en omſtaende Deelen verwermt. Sulcx heeft de wijs-gerige *Plato* oock aengemerckt in ſijn Maeltijt. Alwaer hy oock by-voeght, dat die ſulcx niet en wil doen, magh gorgelen met kout water. En als hy hevigh is, den neus te verwecken tot *Nieſſen*. Want indien ghy, ſeydt hy, dat eens ofte tweemael doet, ſoo zal de Nock, hoe groot hy oock is, overgaen. Het ſelfde heeft te voren den grooten geneeſ-meeſter *Hippocrates* oock geleert in de derthiende Kort-bondige Spreucke van ſijn ſeſte boeck. Als de Maegh te ſeer vervult is, dat gaet wel over met *Braken*, ofte *Af-ſetten*, welckers Middelen in 't eerſte Deel beſchreven zijn. De ſcherpe Vochtigheden werden verſacht door *verſche Boter*, *Amandel-olye* ſonder vyer geperſt, *Amandel-melck*, ofte door-geſlagen *Gerſte*. Dr. *Foreſt*, verhaelt van den Prieſter in Rijswijck, een man die gulſig at, en dronck, en hoe hy na een geſtadige koortſche, loop, en braken, in ſoo ſtercken Nock verviel, dat hy by een yegelick geoirdeelt werde, de doot op de lippen te hebben, en even-wel door een drancxken, beſtaende uyt de ſaden van *Dil*, *Caruy*, *Porçeleyn*, en *wit-bol-ſaet* in kleyn bier gekoockt, tegen 't gevoelen van een yder, wonderbaerlick van den Nock verloſt werde. Ick kan getuygen het ſelfde dickwils mede geluckelick gebruyckt te hebben. Men magh van elcx een vierendeel loots, ofte wat meerder, met werme wijn mengen. En ſoo het ten eerſten niet en helpt, ſoo dient het tot twee drie mael ingegeven. En alles te vergeefs zijnde, komen tot *Theriakel*, *Methridaet*, ofte oock *Philonium Romanum*, dan dit laetſte en dient niet in Koortſchen, die langh geduyrt hebben, ofte als de krachten ſwack zijn. De Sieckten, die den Nock

verwec-

verwecken, moeten geholpen werden, gelijck op haer rechte plaets byſonderlick verhaelt is.

6. De *Maniere van Leven* moet mede na de Oirſaken geſtuert werden.

Het VIII. Capittel.

1. *Walgen*, ende *Braken*,
2. *Oirſaken*,
3. *Hare Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

I.

MEt de Nock hebben groote gemeenſchap 't *Walgen*, en *Braken*, dewijl de Maegh door het eerſte haer ſoeckt te ontlaſten van 't gene het Braken in der daet uytwerpt. Het *Walgen* heeft den naem *Nautia* in 't Griecx, en *Nauſea* in het Latijn, van wegen de Schippers, en varende luyden, (gelijck *Plutarchus* ſchrijft 6. *Symp.*8.) dewijl in de ſelvige (inſonderheyt de gene, die de zee niet gewent en zijn) ſeer miſſelick werden, en de Maegh haer ſeer tot Walgen ſtelt, het welck wy *Zee-ſieck* noemen, waer door ſy oock aen het *Braken* komen, ſoo genoemt na de Bracken, dewijl de Honden ſeer braeckachtigh zijn. Ende en is tuſſchen beyden anders geen onderſcheyt, dan dat het Walgen de Maegh ſoeckt te ontlaſten, 't gene het Braken volbrenght. So dat het Walgen wel beſchreven werdt te zijn een vergeefſche genegentheydt tot Braken. Nu al is 't ſulcx, dat het ampt van de Maegh daer toe ſtreckt, om de Spijſe te ontfangen, de welcke door de Rechte ſnaſelen van den *Slock-derm* aldaer gebracht werden; welkers werckinge van boven begint, om neder te dringen: ſo misbruyckt even-wel de Nature, geprickelt zijnde, door de te verhalē Oirſakē, ſomtijts de gemelte ſnaſelen, en doetſe in een om-gekeerde Maeg van onderen na boven op-werpen, waer door eerſt Walginge, en daer na Brakē wert verwekt.

2. Beyde heeft ſijn *Oirſaeck* in yet, dat de Maegh prickelt, en beroert, om 't gene haer tegen is, quijt te maken: en als die weynigh is, ofte ſoo geheel veel, noch ſcherp niet, ofte te vaſt aen de Maegh hanght, dan doetſe maer Walgen: maer anders geſtelt zijnde, brenght ſy het tot Braken. De prickelende ſtoffe komt ofte van buyten, door *quade Spijſe*, *Drancken*, *Vergif*: ofte is in de Maegh door eenige ongematigheydt, ofte ander Gebreck vergadert; ofte oock aldaer geſonden uyt andere Deelen, gelijck daer ſijn Hooft, (als men gewaer wert in ſware Wonden) Dermen, Derm-ſcheyl, Lever, Milt, en Lijf-moeder; waer uyt ick dickwils geſien hebbe, de Stonden achter blijvende door de keel uyt-braken. Deſe ſtoffe, van waer ſy ook mochte herkomen, verveelt de Maeg, ofte door haer veelte, ofte haer quade gematigheydt, inſonderheydt wanneer de ſelve omgeroert wert, gelijck men ſiet in de gene, die raſch rijden, ſulcx ongewoon zijnde, en inſonderheyt, die eerſt op Zee komen, waer van wy geſeydt hebben dit gebreck in het Griecx, en Latijn ſijne benaminge te trecken. Soo ſchrijft *Hippocrates* in de 24. Kort-bondige Spreucke van ſijn 4. boeck, dat na het in-nemen van *Nies-kruyt* ('t welck doet braken) het lichaem dient beweeght te werden: want dat het *ſcheep-varen* wel betoont, hoe de lichamen daer door omroeren. De vermaerde genees-meeſter *Mercurialis*, ſchijnt hem wat te willen tegens den grooten leer-meeſter hier in ſtellen. Want hy ſchrijft 3. *Prax.* 3. al kan de reden van *Hippocrates* in ſommige gelegentheyt te pas gebracht werden, ſoo en is ſy nochtans niet algemeen. Die de Zee beſeylen, (voegt hy daer by) en werden niet meerder beroert, als de gene, die op de Riviere varen, en deſe en walgen niet eens. Tot antwoort dient, dat dit de leere van *Hippocrates* gantſch niet tegen en is. Want dat de Zee meerder doet braken, geſchiet, om dat de golven daer gemeenlick hooger gaen, en meerder bewegen: en als ſulcx mede by ſtercke wint in de Rivieren geſchiedt, dan braeckt men daer ſoo wel, als in de Zee, gelijck de dagelickſche ondervindinge ons hier te lande genoegh leert. *Mercurialis* voeghter noch een tweede reden by, te weten, Indien de Beweginge alleen de walgen, dat in ſulcken gevalle het ſelfde een yegelick niet over en zoude komen, dewijl juyſt alle menſchen de Maegh niet overlaſt en hadden, om de ſelfde door 't omroeren der Vochtigheden te doen overgeven. Waer op voor-eerſt tot antwoort dient, dat niet alle die over Zee varen (gelijck ick ſelve geſien hebbe, en genoegh by ons varent volck bekent is) juyſt en braken, maer alleen het meeſte deel: ten anderen, dat ſelden de Maegh ſoo ledigh is, ofte daer is wel wat in dat tot Walging kan verwecken; behalven dat oock door de Ontroeringe eenige Vochtigheydt uyt de naeſte Deelen, gelijck Lever, Gal-blaeſen, Dermen, &c. in de Maegh opgeworpen wert, gelijck *Fernelius* wel aenwijſt ſomtijts te geſchieden, en wy bevinden dat in de Koortſe, Graveel, en diergelijcke, na veel braken van Slijm, ten laetſten door gewelt de Gal uytberſt. De wijs-gerige *Plutarchus* vragende in ſijn *Natur. Quæſt.* Waerom datſe meerder Walgen, die over Zee varen, als op de Rivieren, al is 't oock ſtil weder; geeft tot antwoort, Dat onder al de Sinnen den *Reuck* 't Walgen meeſt verweckt, en onder de Beweginge des Gemoets de Vreeſe. Want, ſeydt hy, ſy ſchudden, beven, en werden loſch in den Buyck, die haer eenigh gevaer inbeelden. Geen van beyde zijn onderworpen de gene, die op de ſoetſte ſtroomen varen. Want den reuck van alle ſoete en drinckbare Wateren zijn wy gewent, en daer over te varen, en valt ons niet moeyelick: daer in tegendeel den ongewonen Reuck van het Zee-water, ons tegen ſtaet, waer by dan komt de vreeſe van te verdrencken.

Soo dat deſe twee oirſaken gevoeglick by de Beweginge mogen gevoeght werden. Want de Herſſenen door den Stanck van 't Bracke water ontſtelt zijnde, beroeren met eenen (door de gemeenſchap die van wegen de zenuwen, en vlieſen tuſſchen beyde is) de Maeg tot walgen, ofte braken. Het ſelve doet de *Vreeſe*, dewijl ſy, gelijck *Galenus* leert, de Gal in de Maeg treckt. Jae de *Inbeeldinge* gaet ſoo verre dat ſy (gelijck men inſonderheyt bevint in 't *Geeuwen*) doet braken, als men maer yemant anders en ſiet braken. Wanneer oock de Maegh al te ſwack, ofte te kleyn is, en te veel gevolt werdt, dan moetſe haer terſtondt door braken ontlaſten. Ick hebbe hier in de Stad gekent een Koopman, die hertelick eten konde, en na vier ofte vijf uyren alle ſijne ſpijſe met onlijdelicke pijn uyt-braekte, en leefde in deſe ellende veel jaren. Hy geloofde in Duytſlant met onklaren dranck, hem van een oude Vrouw geſchoncken, betoovert te weſen; alſoo hy het ſelve na die tijt eerſt gewaer geworden was. Maer al wat voor gaet en is juyſt geen oorſaeck van 't gene nae komt. Ick meene dat hem den onderſten hals (gelijck diergelijcke exempel van den bovenſten hier voor verhaelt is) van de Maeg meeſt toegegroeyt was (gelijck hy oock gantſch weynigh ter ſtoel gingh) en als de koſt nu verteert zijnde, volgens de natuyrlicke gewoonte, en uytdrijvende kracht der Maegh, na beneden wilde, en geen uytganck vindende, te rugh moſt keeren, het welck niet ſonder pijn en benauwtheyt konde toegaen. Het welck my te meerder ſulcx doet gelooven, om dat hy door geen Genees-meeſters (daer van hy ſeyde my de veerthiende te weſen, en in het beginſel eenige baet ſcheen te voelen) en konde geneſen werden. Het braken geſchiet oock in 't aenkomen van de *Afgaende Koortſen*, als de Gal, ofte andere Vochtigheden ontrent de Maegh beginnen te ſmoocken: als mede in 't *Scheurſel*, dat te langh uytblijft, en ſoodanige geven haer Vuyligheyt over, door dien dat de ſnaſelen van de Dermen, gelijck van den Slock-derm nu geſeytis, ofte oock het Lichaem der Dermen ſelfs haer verdraeyt.

3. Wat de *Ken-teyckenen* belanght, die wijſen haer ſelven; dan het komt aen op die van de Oirſaken. Wanneer de ſelve in de Maegh zijn, dan geſchiet het Braken ſo wel voor, als na den eten, en daer vertoonen haer dan de Teyckenen van een quade Maegh, als *Onluſtigheydt, Walgen, Steeckte, Spanningh, Hert-pijn*, en diergelijcke. Een Maegh, die te kleyn is, kan van buyten gevoelt werden, gelijck *Galenus* getuyght, en ſoodanige eten oock van jonghs op ſeer weynigh, ofte wat te veel gegeten hebbende, moeten 't ſelfde terſtont overgeven. Dat den Deur-wachter in de Maeg geſloten is, blijckt uyt het Braken, als de Spijſe even verteert is. Maer als het Braken verweckt wert door eenigh ander Deel, daer van geeft elck ſijne teyckenen, gelijck nu meermaels verhaelt is.

4. Aengaende de voorteyckenen. Als in 't Braken, ſeyt *Hipp.* 't welck van ſelfs komt, uytgeworpen wort 't gene behoort, te weten het gene, de nature belaſte, dat verlicht, en in tegendeel, als het anders gaet. Het *Braken van Slijm*, als 't noch geen bedervinge en heeft, is het beſte, daer na van 't ſelfde met Gal gemenght. Erger is 't *Groen* overgeven, ofte *Blauw*, als groote Hitte, en Bedervinge der Vochtigheden betoonende, 't en zy miſſchien de Siecke *Kool*, ofte eenigh ander Moes mocht gegeten hebben. Enckel *Swart* te braken in ſtercke Koortſen, heb ick meeſt altijt een quaet eynde ſien nemen. Voor een Maegh, die van naturen te kleyn valt, en is geen raet; en niet veel meerder, als den krop van den Deurwaerder toe begint te ſluyten. Het Braken van de Vuyligheyt in 't *Scheurſel* heb ick altijdt doodelick gevonden, gelijck oock van *Vergif*, 't en zy het ten eerſten al te ſamen gelooft werdt.

5. Wanneer een vervolde of vervuylde Maeg haer ſelven ſuyvert, ſoo en dient de wel-werckende nature niet belet te werden, en te kort komende geholpen, het zy door meerder te doen braken, ofte van beneden af-ſetten. Waer toe Middelen, na elcke Vochtigheyt byſonderlick beſchreven zijn in 't 1. Deel. Daer op dient dan de Maegh geſterckt, om tot haer terende kracht te mogen komen. De middelen hier toe ſtreckende, ſo als de oirſaeck uyt kou, als uyt hitte ontſtaet, zijn mede in 't gemelte 1. Deel en 4. boek aengeweſe op 14. 't cap. Wt deſelve prijſt *Plinius* tot het Walgen op zee, *Alſſen* gedroncken: waer toe wy zouden den *Alſſen-wijn*, of de *Conſerve* mogen gebruycken. Hier is oock dienſtigh *Azijn*, *Wijn*, ofte yet *Wel-rieckende* voor den Neus te houden. Als het Braken door eenig ander Deel veroirſaeckt, ſo moet op die oirſaeck acht genomen werden, gelijck nu dickwils is aengeweſen.

6. Tot het ſtelpen van 't Braken kan mede veel doen een goede *Maniere van Leven.* Wanneer dan het ſelve noch by blijft, na dat de Maegh al ontlaſt, en geſuyvert is, ſoo magh men komen tot Spijſe, en Dranck, die wat t'ſamen-treckende is, en de Maegh kan verſtercken, gelijck *Queen, Peren gebraden Vleyſch.* Men moet hem wachten van alle het gene qualick ruyckt, ofte een tegenheydt in heeft: van al dat walghachtigh is, gelijck Boter, Olye, Melck, Vleyſch-nat, en diergelijcke. Is dienſtigh in heete oirſaken, geharſt *Wittebroodt* met ſap van *Granaten*, ofte *Citroenen*, en een weynigh wijns en Suycker: in koude met *Seck.* Als men vreeſt voor qualickheydt, magh men *Caneel-water* ingeven. Men kan oock het Vleeſch ſtoven met *Nagelen*, *Peper*, en diergelijcke, als het braken uyt Koude ontſtaet, ofte met *Porçeleyn*, *Citroen-ſap*, &c. wanneer 't door hitte gedreven werdt. De *ſlaep* valt hier bequaem, vermidts hy niet alleen alle ontlaſtinge tegen en houdt, maer oock de grove vochtigheden verteert, en de Galachtige matight. Het veel Bewegen dient geſchouwt, en het Lichaem ſo veel als mogelick ſtil gehouden. Gramſchap is hier mede ſeer ſchadelick.

Het

Het IX. Capittel.

1. *Boorts, Naem-reden, ende Beſchrijvinge.*
2. *Oirſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1. MEt het Braken heeft groote gemeenſchap diergelijcke gebreck, dat wy gemeenelick *Boorts* noemen. Den hoogh-geleerden *Iunius*, geeft het den name van *Buyckwee, Krevelinge* (beyde na mijn oirdeel te algemeen) en *Bor*, 't welck hy ſeyt getrocken te zijn van het Griecx woort *Borborygmos*, van wegen het gerommel der dermen, die by deſe ſieckte is. Dan de benaminge en is niet *Bor*, maer *Boorts*; waerom ick meene de ſelve ſoo genoemt te zijn, om dat de benauwde pijn, die haer door het braken, en den af-gangh verweckt wert, Maegh en Dermen ſchijnt te door-boren. Op de ſelfde wijſe hebben *Serenus*, en *Iſidorius*, een groote pijne in de zijde, *Telum* geheeten, dat is *Geweer*, om dat ſy ſcheen als een geweer door de ribben te ſteken. Dan aen den naem is niet veel gelegen. Wy komen tot de ſake ſelfs.

Boorts is een geſtadige, en onmatige uytwerpinge van Gal, door ſel Braken, en Stoel-gangen, met groote Pijn ende Benauwtheyt, ſomtijts oock Flauwte, ende Treckinge der Leden.

2. De Boorts wert veroirſaeckt van al 't gene, dat door ſijn ſcherpe, bijtende, ofte quaet-aerdige kracht de Maegh prickelt, om haer met gewelt te ontlaſten. Sulcx geſchiet door eenige *quade Vochtigheden*, die in de Maegh ſelve gegroeyt, ofte van buyten aldaer geſonden zijn, als oock door het innemen van *Antimonye*, ofte andere al te *ſtercke Purgatien*. In de Maegh wert het Boorts verweckt door het eten van *Vette koſt*, *Suycker-werck, Loock, Ajuyn, Kool*, en al 't gene haeſt in Gal verandert, ofte oock lichtelick bederft, gelijck *Concommers, Pepoenen, Meloenen, Campernoelyen, Perſicken*, inſonderheyt nuchteren, ofte in een volle maegh gegeten. En niet alleen uyt ſoodanigen quade Spijſe werden quade Vochtigheden, die het Boorts verwecken, in de Maegh vergadert: maer oock wel van de beſte koſt, die al te gulſigh gegeten wert, de welcke ofte door ſijn menighte, ofte door de ſwackheyt van de Maegh niet tot goeden gijl gebracht zijnde, aldaer rauw blijft, en bederft, waer door de Nature gedwongen wert den ſelven met gewelt uyt te ſmijten. Van buyten werden de Maegh ſoodanige quade Vochtigheden mede-gedeelt uyt Lever, Milt, en andere Deelen, hier voor dickwils vermelt. Nu datter veeltijts ſoo veel gelooft wert, dat het ſchijnt onmogelick te weſen, waer ſoo vele vuyligheyt zoude geſteken hebben; ſoo ſtaet aen te mercken, dat niet alleen al de quade Vochtigheyt, die door 't geheele Lichaem ſweeſt, alſdan na de Maegh, als het ſwackſte deel gedreven wert, maer dat oock de beſte Spijſe, en gave Vochtigheden, door Beſmettinge van de quade, gelijck van Vergif, bederven, en eenen quaden aerdt bekomen.

3. Het Boorts brenght met het ſterck *Braken*, en grooten *Af-treck*, ſijn eygene *Ken-teyckenen* mede, gelijck oock 't gene gebeſight is, uyt den ſiecken ſelve verſtaen kan werden. Of de Oirſaeck in de Maegh ſteeckt, ofte uyt andere plaetſen aldaer geſonden is, ſtaet uyt byſondere teyckenen aen te mercken, gelijck nu meermaels is aengeweſen.

4. Aengaende de voorteykenen. Boorts is een ſeer benauwde ſieckte, en daer de menſche ſchijnt in te ſullen blijven, inſonderheyt als daer *Flauwte*, *Treckinge van Leden*, en *Nock* toe ſlaet: en valt noch gevaerlicker, wanneer hier *kout Sweet* op volght. Valt oock ſeer ſwaer, wanneer datter *Groen*, ofte *ſwert* uytgeworpen wert. Maer als de Nature, door haer ontlaſtende kracht, den ballaſt looſt, die houdt van ſelfs haeſt op, ende en heeft gantſch geen ſwarigheyt.

5. De *Geneſinge* beſtaet in de verminderinge van de benauwtheyt, behoudenis der krachten, en inſonderheyt het wech nemen van de oirſaeck. Als dan de Maegh belaſt zijnde ofte door veelte, ofte door quaetaerdigheyt van Spijſe, ofte diergelijcke Vochtighe-den, 't zy aldaer vergadert, 't zy van andere Deelen daer nae toe geſonden, haer ſelven daer van, door het Braken, en Buyck-loop, ſoeckt te ontlaſten, ſoo en ſal men geen van beyde tegen houden, maer de nature, uyt haer ſelven wel werckende, laten begaen. Want anders zoude men het gene uytgeworpen dient, inhouden, en alſoo de Sieckte, door het ophouden van haer oirſaeck, vermeerderen. Ja, indien de Nature de vuyligheyt niet wel quijt en kan werden, ſoo ſal men de ſelve te gemoet gaen, en helpen met ſlappe Braeckmiddelen, ſoo het Braken minder is, als den Af-treck; ofte Af-drijvende, als den Af-treck weyniger is, dan het Braken; daer by vermengende 't gene de ſcherpe Vochtigheden kan matigen, verſachten, en ſuyveren. Hier toe en dienen geen ſtercke Braeck-middelen, noch Af-drijvende, om het quaet niet te tergen, en alſoo te vermeerderen. En alſoo hier alreede Walgen, en Braken is, ſoo kan het laetſte vermeerdert werden door *lauw Water*, *Gerſtenwater*, *Wey*, 't zy alleen, ofte met wat Suycker. En als den Af-treck geholpen dient, dan zal men onder een roomerken van 't ſelfde ſmelten *anderhalf once Manna*, ofte ſoo veel *Syroop van Roſen met Rhabarber.* Men magh oock van de ſelfde Syroop met Gerſten-water een *Clyſteer* maken, daer by doende tot verſachtinge een doeyer van een Ey. Wanneer het Boorts, door in-nemen van *Antimony*, ofte ander *Vergif* veroirſaeckt, dan en iſſer niet beter, als terſtont *Soete-melck*, ofte *Verſchen Olye*, voor de ſcherpigheyt, en daer op ingegeven, om de quaet-aerdigheyt te verwinnen, *Diaſcordium*, *Mithridaet*, ofte yet anders, beſchreven in 't 4. boeck en 13. cap. van 't eerſte Deel.

Hier

Hier nae dienen gebruyckt ſoodanige Middelen, die verkoelen, verſachten, verſtercken,en wat tegen houden, gelijck *Conſerve van Roſen*, van *Aelbeſyen*,van *Berberis*, *Quee-kruyt*, *Amandel-melck* met *Verkoelende Saden* gemaeckt, *Sap van ſuyre Granaet-appels*, het *Af-ſietſel van Lattouw*, *Porceleyn*, *Roode Roſen*, *Balauſtyen*. Hier toe wert mede *Munte* gepreſen. Dan en dient niet gebruyckt in groote hitte,als met andere nu verhaelt: *ofte van* buyten onder een Pap, gelijck in de volgende, *N. Kruym, van een geharſt Witte-broot*, een hant vol groene *Munte* geſtampt, en beyde gekoockt in *Roode Wijn*, en *Azijn*, daer dan in geſtroyt het poeyer van *Roode Roſen*, *Maſtick*, *Foelye*, *van elcx een half loot* tot een Pap; en dan werm tuſſchen twee doeken op de Maeg geleyt. En als het hier even-wel niet mede en wil ſtillen,ofte ſtelpen,dan magh men komen tot *Methridaet*, *Requis Nic.* ofte diergelijcke, gelijck meermalen beſchreven is.

6. Wy komen nu tot de *Manieren van Leven*. Hier dient de *Lucht* wat te ſtrecken nae koelte, ofte gematigheyt. De *Spijſe* en komt in de benautheyt niet veel te pas, 't en zy men mocht geven een *Sopken geharſt Witte-broot* geweeckt in wat *Moeſel-wijn*, met *ſap van Granaden*, ofte *Citroenen*, en een weynigh *Suyker*. Den *Drank* moet hier niet kout, noch oock ('t en zy men meerder braken voor heeft) niet werm, maer ſo heet zijn, als men dien drincken kan: want als dan wert de natuyrlike Wermte verweckt, en de Maegh verſterkt. De *Slaep* is hier mede noodigh, en vorder 't gene in 't laetſte voorgaende Capittel over 't Braken uyt heete oirſaken is verhaelt.

Het X. Capittel.

1. *Loſch-lijvigheyt*,
2. *Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven*.

ONder de onnatuyrlicke Ontlaſtingen behoort mede de *Loop*, en is driederley, want ſomtijts ſchiet de koſt af, eer dat hy verteert is, in Latijn *Lienteria* genoemt, ſomtijdts zijn het quade Vochtigheden, het welck de Geneeſ-meeſters met Grieckſche namen *Diarrhœa*, en als het bloedt is, *Dyſenteria*, en wy den *Rooden-loop* heeten. Wy zullen van deſe drie vervolgens handelen, en in dit Capittel van den eerſten.

1. *Lienteria*, wert van Dr. *Iunius* genoemt *Buyck-loop, daer geen verteringe van Spijſe en is*. Wy zullen het den naem geven van *Loſch-lijvigheyt*,en is een raſch afſchieten van Spijſe, en Dranck uyt de Maegh in de Dermen, en dan uyt het Lichaem, ſonder verteert te zijn, ſoo dat het by-na even-eens af-gaet, als het ingenomen is.

2. De *Oirſaeck* van de Loſch-lijvigheyt beſtaet in een loſſigheyt van Maegh,en Dermen, waer door ſy de Spijſe te vroegh laten door-ſchieten. Want om de ſelfde wel te verteren,is noodigh, dat ſy eenen behoorlicken tijt in de Maegh blijve, en aldaer tot Gijl gebracht zijnde,haer voorder volmaecktheyt in de Dermen bekome. Sulcx wert verhindert door Swackheyt van de tegen-houdende kracht, veroirſaeckt uyt koude, en vochtige Ongematigheydt, ofte oock overvloet van ſlijmerige Vochtigheden,als mede door onmatigh gebruyck van *Vette*, en *Vochtige Spijſe*, *Moes*, *Verſch Bier*, *Wey*, en diergelijcke, die den wegh en Dermen glat, en ſlibberigh maken. De Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus* verhaelt in ſijn boeck van den Parthiſchen oirlogh, dat de Krijghſ-luyden van *Antonius*, als ſy door vruchtbaer lant trocken, en haer ſelven, nae langh gebreck, ſchierlick op-volden, in Loſch-lijvigheyt, en Water-ſucht vervielen.

3. De *Ken-teyckenen* wijſen hier haer ſelven,te weten,als de Spijſe niet langh,na datſe genoten is,en dienvolgende onverteert, ſoo af gaet, by-na gelijckſe genomen is,ſonder ſtanck, ofte andere veranderinge, ſoo datter aen den Kamer-gangh te mercken is wat yemant gegeten heeft.

4. Aengaende de voorteyckenen. De Loſch-lijvigheyt als die niet lang en duert, ofte van uytwendige Oirſaken voor-komt, en heeft geen groote ſwarigheyt, als de welcke meeſten tijt wel van ſelfs op hout: maer langh by blijvende, al gaetſe ſomtijts wat over, ſo komtſe om de minſte oirſaeck weder, door dien dat de Maegh en Dermen by lenghte van tijdt ſeer verſwackt zijnde,oock den minſten misſlagh niet en konnen wederſtaen. Dewijl dan het Lichaem mede geen voedtſel en krijght, ſo volght daer wel op een uyt-terende Sieckte, ofte Water-ſucht.

5. De *Geneſinge* is verſcheyde na de verſcheyden Oirſaken. Als de Loſch-lijvigheyt komt, door dien de Maeg,en Dermen al te kout,en al te vochtigh zijn, ſo zal men de ſelve door verwermende en verdroogende Middelen, ſoo van binnen als van buyten verſtercken, gelijck die beſchreven zijn in 't 4. boeck en 14. capit. van 't eerſte Deel *van den Schat der Ongeſontheyt*. Waer toe mede dient de Pap van geharſt Wittebroot, in 't laetſt voorgaende Cap. aengeweſen. En by aldien datter eenige Slijmerige vochtigheden by zijn, de ſelve dienen door de ſelfde Genees-middelen bereyt, en dan af-geſet door de Af-drijvende middelen, verhaelt in 't 7. cap. *num.* 4. van 't gemelte eerſte Deel.

6. Hier moet gekoſen werden werme en drooge *Lucht*: maer inſonderheyt onderſcheyt gemaeckt niet alleen in de *Spijſe*, maer oock in 't vervolgh, te weten welcke voor ofte na dient gegeten. Want wil men t'ſamen-treckende, of ſtoppende Koſt in 't laetſte van de Maeltijt eten, ſoo zal de ſelve den Boven-krop van de Maegh in-trecken, en de voor-gegeten Spijſe neder dringen, en te raſch uyt-drijven; daer in tegendeel eerſt

eerſt gegeten, ſy den Deurwachter ſluyt, en alſoo lang in de Maegh blijft. Derhalven ſal men de Mael-tijdt beginnen met *Queen* in Roode Wijn, ofte met Vleyſch geſtooft, als oock *Miſpelen*, ofte *Wrange Peren*. Den *Dranck* moet gantſch weynigh zijn, en wel beſtelt *Bier*, ofte liever *Roode Wijn*. De *Slaep* magh hier oock wel wat langer weſen, als na gewoonte.

Het XI. Capittel.

1. *Buyck-loop*,
2. *Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

1. ALs 't dat de naem van Buyck-loop voor allerley onmatige Af-treck zoude konnen genomen werden, ſo ſullen wy den ſelven hier alleen nemen voor ſoodanigen Loop, in den welcken de byſondere Vochtigheden ſonder Pijn, of Krimpigh af-ſchieten.

2. De *Oirſaeck* van den Buyck-loop beſtaet in een prickeling van de Vochtigheden, als de ſelve te overvloedigh, ofte te ſcherp zijnde, de nature verwecken tot ontlaſting. Sodanige zijn gemeenlick Galachtigh, ſomtijts oock Slijmerigh, ofte van Swarte gal. Het *dick ſlijm* groeyt meeſt in de Maegh, en Dermen: komt oock dickwils uyt de aderen van het Derm-ſcheyl: ſomtijdts mede uyt het Hooft, ofte geheele Lichaem. En daer van ſeyt *Hippocrates*, dat den Buyk-loop de Water-ſucht geneeſt, en datſe gemeen is de gene die Stameren. De *Gal* wert meeſt in de Dermen gefonden uyt een heete Lever, inſonderheydt als het Galblaesjen overladen is, ſomtijts ook uyt het Derm-ſcheyl, maer ſelden uyt de groote Aderen. Soo ſchrijft *Hippocrates*, dat den Buyck-loop, de Doofheydt, en andere Sieckten, uyt Gal ontſtaende, kan helpen. De *ſwarte Gal* komt uyt de Milt, ofte Derm-ſcheyl, als de Nature, overlaſt zijnde, de ſelve in de Dermen looſt. Hier by ſtaen noch aen te mercken de Wtwendige Oirſaken, te weten veel *Moes* eten. Soo klaeght *Cicero* in 't 7. boeck van ſijne Brieven, dat hy door het eten van *Beet*, en *Maluwe* bedrogen is geweeſt. En de Preſident *de Thou* ſchrijft in 't 48. Boeck van ſijn Hiſtorye, datter te *Siena* in Italien veel volcks ſtorf, en dat de oirſaeck daer van by de Geneeſ-meeſters geleyt werde, om datſe aldaer, in groot gebreck, veel *Maluwe* gegeten hadden, de welcke den Buyck te weeck maeckten, ende het verteren belettede. Het ſelve veroirſaken *Meloenen*, *Pepoenen*, *Concommers*, *Campernoelyen*, *Melck*, na ander Spijſe gegeten, en al wat licht in de Maegh bederft, gelijck mede *ongezo*. *Koſt*, waer door veel Krijghs-knechten geſtorven te zijn, ſchrijft de Grieckſche Hiſtoryſchrijver *Appianus*, in ſijn boeck van den Spaenſchen oirlogh. En *Lucianus* getuyght (*de Merc. conduct.*) dat den loop mede komt door veel drincken van *dunne*, en *ſcherpe Wijn*: het welck de *Moſt* noch meerder doen kan. Noch wert den Buyck-loop veroirſaeckt door al te *ſtercke Af-drijvende middelen*, ofte *Vergif*; het welck beyde aen de Dermen hangende, de Nature geſtadigh prickelt, en de Vochtigheden van alle kanten daer nae toe treckt, en die goet zijn bederft.

3. Den Buyck-loop is licht te kennen, aen het geſtadigh af-gaen; ſonder pijn, ofte eenige vermenginge van bloet, ofte ſchrapſel van Dermen. De uyterlicke oirſaken wijſen mede haer ſelven. Nu welcke van de Vochtigheden den Loop verweckt, is uyt den Af-treck te ſien. Oock van wat deel de ſelvige van daen komen, daer toe geeft elck ſijn byſondere Ken-teyckenen in haer byſondere Sieckte aengeweſen.

4. Nopende de voorteyckenen. Als de Nature ſterck zijnde haer van overtolligheyt ontlaſt, en den Buyck-loop niet te langh by en blijft, dan verlicht hy, ende en kan geen quaet doen. Is even-wel gevaerlick in Swangere vrouwen, die anders door de banck hartlijvigh zijn, om dat de Vrucht als dan van ſijn voedtſel berooft werdt, waerom, en om het geſtadigh afgaen, als oock den quaden reuck, lichtelick een misval kan overkomen. Brenght oock ſijn gevaer mede, als hy te langh duyrt, en verandert dan dickwils in Bloedt-gangh; waer van wy in 't volgende capittel ſullen handelen.

5. De *Geneſinge* van den Buyck-loop beſtaet in het wech-nemen van d'Oirſaeck, en de Maegh, en Dermen te verſtercken, beyde hier voor beſchreven. Daerom dienen hier uyt de ſuyverende middelen genomen, die met eenen wat te ſamen trecken, gelijck 't poeyer van *Rhabarber*, en *Myrobalanen*, van elcx een half loot, met wat *Conſerf van Roſen*. Daer na magh men oock komen tot *Mithridaet*, *Theriakel*, *Requies Nic.* ofte *Laudanum*, en als de Loop niet galachtigh en is, tot *Philonium Romanum ſ. E.*

6. Hier dient gevolght de ſelvige *Maniere van Leven*, die in 't laetſt voorgaende capittel is aengeweſen.

Het XII. Capittel.

1. *Roode-loop*, *ofte Bloet-gangh*; *ſijn Benaminge*, *ende Beſchrijvinge.*
2. *Oirſaken*,
3. *Trappen*, *ende Onderſcheyt*,
4. *Ken-teyckenen*,
5. *Voor-teyckenen*,
6. *Geneſinge*,
7. *Maniere van Leven.*

1.

WY komen nu tot den quaetſten Buyck-loop, te weten den *Bloet-gangh*, (daerom oock in 't *Italiaenſch Il Cagaſangue*, en Spaenſch *Camaras de San-*

gre genoemt) *ofte Rooden Loop*. De Hoog-duytſchen heeten hem **die Rote Ruhr / Darm / Blut-ruhr / Rotſchad** / ende **Rote Weſhe.** Den naem van *Root-meleſoen* zoude men wel konnen ſeggen gekomen te zijn van een François, en twee Grieckſche woorden (gelijcker meer uyt twee talen by een geſtelt zijn) te weten *Roy m'eléeſon*, *Roy m'eléeſon*, dat is, *Koningh ontfermt u mijner*. En is gelijck Κύριε ἐλέησον, *Heere ontfermt u mijner*, 't welck niet alleen is geweeſt het gebedt van de oude Chriſtenen, maer oock van de Heydenen, gelijck uyt *Arrianus* aengeweſen wert by den hoog-geleerden Heere Mr. *Gerard Voſſius* 1. *de Theolog. gent.* 2. En voorwaer de Roode-loop is een van de alder-benaeuwtſte Sieckten, met de welcke men wel mede-lijden magh hebben: alſoo den ſelfden een verſweringe is in de Dermen, die geſtadigh bloedigen af-treck veroirſaeckt, met groote pijn, en ſnijdinge in den buyck. Is ſomtijts algemeen, en beſmettelick, en gaet voort, gelijck een Peſte, over een tijt ontallicke op den hals vallende, en wech-ſlepende. Soo gingh deſe Sieckte geheel Hollant door in 't jaer 1556. gelijck Dr. *Foreſt* betuyght, en in 't Jaer 1624. niet alleen door Hollant, maer oock de naburige, en ver-gelegene Landen.

2. De naeſte *Oorſaeck* van den Rooden-loop beſtaet in een ſcherpe, en bijtende *Vochtigheyt*, meeſt *Galachtigh*, doch by haer hebbende eene byſondere *Bedervinge* (want ſy anders maer gemeenen Buyckloop en verweckt) om de Dermen te doen verſweren, en kracht, op de wijſe van Af-drijvende middelen, de andere Vochtigheden van het geheele Lichaem in de Dermen te trecken, en haren quaden aert aen de ſelvige mede te deelen. Hier van ſpreeckt de wijſ-gerige *Plato* in ſijn boeck, *Timæus* genaemt; *Wanneer de Gal door de Aderen in den onderſten, ofte bovenſten Buyck geſtooten wert, dan vluchtſe uyt het Lichaem, gelijck een overlooper uyt een oproerige ſtadt, ende veroirſaeckt Buyckloop, Bloet-gangh, en diergelijcke ſieckten.* Nu al 't gene, dat ſodanigen Gal, ofte andere Vochtigheden van dien bedorven aert doet groeyen, ofte nae de Dermen drijft, en de ſelve die quaet-aerdigheyt in-druckt, geeft uytwendige oirſaeck tot den Rooden-loop. Daer toe doet veel *vremde*, en *ongewoone Koſt*. Soo ſchrijft de Grieckſche *Ælianus*, in 't 5. boeck van ſijn Verſcheyde hiſtoryen op 't 1. cap. hoe *Tachus* van Egypten, ſoo lang hy by ſijne gewoone ſpijſe, en ſoberheyt bleef, de geſontſte onder alle menſchen was: maer daer na by de Perſianen komende, en in hare gulſigheyt vervallende, als hy niet en konde verdragen de ongewoonlickheyt der ſpijſen, ſijn leven door den Bloet-gangh eyndighde. Dan ſulcks geſchiet niet ſo veel van Spijſe, die ofte door haer vremdigheyt, ofte veelte de Maegh beſwaert, en niet verteert werdende, aldaer quade Vochtigheden op-werpt, als wel door de gene, die van nature en uyt eygen aert de bedervinge onderworpen is, en ſeer lichtelick de gemelte quaetaerdigheyt aentreckt, gelijck daer zijn de *Nae-vruchten*, als *Moerbeſyen*, *Meloenen*, en diergelijcke. Soo ſchrijft *Cuſpinianus*, van den Keyſer *Albert van Ooſtenrijck*, dat hy in de honts-dagen dapper verhit zijnde, en willende den brant met *Pepoenen* (ick meene dat hy *Meloenen* meent) verkoelen, in een doodelicken Bloet-gangh verviel. Diergelijcke verhaelt hy byna van den Keyſer *Frederick den* III. Ick hebber in Vranckrijck verſcheyde Nederlanders door het eten van veele *Druyven*, en drincken van *Moſt*, van den Bloet-gangh ſien ſterven; Het welck niet vremt en is. Want behalven dat de Maegh het wercken ('t welck de Vaten ſelve wel doet borſten) van den Moſt moet uyt-ſtaen, ſo iſſer veel vuyligheyt van nevel, ſpinne-koppen, en ander ongedierte by de Druyven, en Moſt, die de Vochtigheden van ons Lichaem bederven. Soo ſiet men oock dat in Belegerde ſteden, en Legers, door dien aldaer alderhande koſt moet gegeten werden, veeltijdts den Roode-loop komt. De oude Hiſtory-ſchrijver *Herodotus*, vermelt in 't achtſte boeck, 115. hoe de Krijghs-knechten van den grooten Koningh *Xerxes* treckende na den *Helles-pont*, alwaer ſy quamen, de Vruchten roofden, en aten; en daer ſy geen vruchten en vonden, uyt hongers-noot, de Kruyden, gelijck ſy wieſſchen, als oock de Bladeren, en Baſten van de boomen, door-ſlockten; waer op een Peſte, en Roode-loop volgende, ſy onderweegh ſtorven. Soo getuygen oock de Hiſtoryen, datter naulicx eenigen tocht in Hongaryen tegens den Turck aengevangen is, in de welcke niet uyt ongewone Spijſe meerder volck door den Rooden-loop, als door het ſwaert om-quam. Een ander Griecx Hiſtory-ſchrijver *Pauſanias* verhaelt in *Phocicis*, dat die van de Stadt *Cirrha* door de kracht van *Nies-kruyt* in-genomen zijn. Want *Solon* (ſchrijft hy) hadde ſeer vele wortels laten ſmijten in de Riviere *Pliſtus*. En de borgers van 't water drinckende, vervielen aen den Rooden-loop, ſoo datſe de wallen moſten verlaten, en de ſtadt aen de belegeraers over geven. *Amatus Luſitanus* ſchrijft *cent.* 2. *cur.* 45. de oirſaeck te weſen, waerom in Indyen, en Egypten den Rooden-loop ſoo gemeen is, dat de menſchen aldaer Vleyſch eten van dieren, die met *Caſſia* gevoert werden, het welck mede ſoodanige kracht in het Vleyſch brengt, gelijck de *Nies-wortel* in 't Water. Maer ſulcx konnen oock krachtiger te wege brengen, *ſterck Afdrijvende middelen*, gelijck *Coloquint*, *Scammonye*, *Antimonye*, ofte diergelijcke te veel ingenomen. De Griekſche *Zonaras* getuygt oock, dat de Keyſer *Theophilus*, door geſtadigh drincken van *geheel Kout-water* in een Roode-loop verviel, daer hy van ſtorf. Hier toe helpt oock de *Lucht*, als ſy al *te heet* en *vochtigh* is, de welcke de Vochtigheden van ons lichaem doet bederven, ofte oock al *te heet* en *te droogh*, waer door het Bloedt brandigh, en ſcherp werdt. En dit is de oirſaeck, dat den Rooden-loop in de heete Landen ſoo gemeen is, als mede dat hy ſo fel in ſwangh gingh het gemelte

jaer

jaer 1624. zijnde ſoo heet in de Lenten, als ofte het in de Honts-dagen geweeſt ware, ſonder eenigen regen. Soodanigen Bloet-gangh is mede aldermeeſt beſmettelick, ſelfs oock door den omgangh, 't zy dat men met ſoodanige Siecken eet en drinckt, ofte by ſit en praet, en alſoo den vyerigen adem deelachtigh wert: maer inſonderheydt, dat men op de heymelickheydt gaet, daer te voren ſoodanigen Siecke op geweeſt is, waer door in 't meer vermelte jaer ſeer vele Menſchen om-gekomen zijn.

3. Den Rooden-loop maeckt veeltijts de grooten veegh, gelijck de Preſident *de Thou* ſchrijft in 't 113. Boeck van ſijn Hiſtorye, daer hy verhaelt, hoe *Louys Gomaga*, Hertogh van *Nevers*, daer aen ſtorf. Dan hy en valt niet allegader even quaet, maer heeft ſijn trappen, waer na hy driederley is. Eerſt ſchiet het Slijm af (daer de dermen van binnen tegens het ſchrappen van de Gal mede beſtreken zijn) vermenght met een ſwey-nigh bloets, ſonder vet, hoe-wel ſulcx Dr. *Fernelius* en andere ſchrijven, alſoo de Dermen haer vet van buyten hebben, gelijck wel aen-ghemerckt is van Dr. *Spiegel* 8. *Anat.* 9. en dit is de eerſte ſoorte van Bloet-gangh. De tweede is, wanneer dat het binnen-ſte vlies van de Dermen af-geſchrapt wert, welckers draeyen en vellekens in den Kamer-gang te ſien zijn; en gelijckt in 't eerſt by-na Saegh-mul, daer na ſiet men volkomentlick, dat het ſchrapſel van dermen is. De derde ſoorte van Bloet-gangh is, wanneer deſwe-ringe dieper gaet, en ſoo verre in-eet, dat de vleyſig-heydt, en de eygen ſtoffe der dermen verrot af-ſchiet. In ſoodanige hebbe ick, na haer overlijden geſien, dat de Dermen niet alleen van binnen gantſch verſworen, maer oock van buyten door-geſworen waren, met grouwelicke ſtanck, die met geen water en konde af-geſpoelt werden.

4. Nu of de bovenſte, ofte de onderſte Dermen (waer op te letten ſtaet) beſmet zijn, en is niet wel te *mercken* aen de plaetſe van de Pijn, gelijck vele meenen, dewijl dicke en dunne ſoo wel onder, als boven leggen, maer wel uyt de vermenginge. Want als het Bloet, en al wat afgeſchrapt wert, geheel onder den Kamergangh vermengt is, dan hapert het aen de voorſte, ofte dunne Dermen: maer als ſulcx alleen, en ter zijden aen de vuyligheydt leyt, dat is een teycken, dat het uyt de onderſte, ofte dicke komt. Dat den Bloet-gangh uyt de Lucht komt, en beſmettelick is, blijckt aen de ongematigheyt van den tijdt, en datter vele luyden ſevens aen-leggen, en ſterven. De algemeene *Teyckenen* blijcken uyt de beſchrijvinge: dan ick zal hier by voegen ſeker bedrogh (diergelijcke wy oock leſen gedaen te zijn by den Ridder *Wouter Raleygh*, daer door op-gehouden, maer even-wel noch onthalſt, ten tijde van Koningh Iacob van Engelant) verhaelt by den Grieckſchen Hiſtory-ſchrijver *Polibius* 6. *Stratag.* van eenen *Amphiretus*, dewelcke van de Zee-roovers gevangen, en, om hem veel af te perſſen, in 't Eylant *Lemnos* gebracht zijnde, ſijn ſelven onthiel van eten, en dronck zee-water met Roode aerde gemenght. De roovers geloovende, dat hy den Rooden-loop hadde, ontſloegen hem van de banden, op dat hy niet ſterven en zoude: maer hy koos, door een andere loop, het haſen-pat.

5. Wat de *Voorteyckenen* belangt: alle Roode-loop is gevaerlick, doch na ſijn trappen, uyt de welcke de *Derde* gantſch ongeneeſlick is, en het is met de *Twee-de* oock quaet genoegh, (hoewel *Braſavolus* ſchrijft, ſoodanige geneſen te hebben) inſonderheydt als het quaet hanght, in de eerſte Dermen, die dunder en vlieſiger zijn, als de onderſte, alſoo de ſelven dicker, grover, en vleyſiger zijn. De *ſtoffe* maeckt hier mede onderſcheyt, alſo veel gevaerlicker is Rooden-loop, ſpruytende uyt *ſwarte gal*, als uyt gemeene, dewijl de ſelve als Kancker (die daer oock ſijnen oirſpronck af neemt) in eet. Weynigh beter is de gene, die van *Ziltigh ſlijm* verweckt wert, alſoo het ſelve door ſijn taeyigheydt vaſt aen de Dermen klevende, tijt heeft om de ſelve te doen verſweeren. Als op een Rooden-loop den *Nock* komt, dat wert gemeenlick doodelick: gelijck oock *kout* en *klam ſweet* ('t welck in alle ſieck-ten het uyterſte meeſt beteyckent) waer mede ſy even-wel eenige dagen, jae wel vijf weken konnen leven, en behouden tot den laetſten volkomentlick haer ver-ſtant, gelijck ick in ontallicke geſien hebbe in het droevigh jaer 1624. maer ſedert hebbe ick oock wel veele al ſprekende ſien ſterven, dan noyt ſoo langh te voren, die koude klammigheyt vernomen.

Als den grooten, en grootſen Cardinael *Wolsbey*, in ongenade vervallen zijnde van *Henrik den* 8. Koning van Engelandt, te Hove gehaelt, en goede moet gegeven werde, gaf tot antwoort, nu den achtſten dagh te weſen, dat hy den Rooden-loop kreegh, waer by geſtadigh een Koortſe was, welcke Sieckte, wanneer ſy in die tijt niet af en neemt, gemeenlick doodelick te zijn, de Genees-meeſters oirdeelen. Het ſelfde geſchieden oock aen hem korts daer aen, gelijck de Biſſchop *Godwin* beſchrijft in 't leven van d'Engelſche Biſſchoppen.

6. Al is 't een algemeene wet, dat alles moet geneſen werden met het gene hem recht tegen is; ſoo en dient even-wel deſen Loop niet geſtopt, maer moet eerſt gelet werden op de Oirſaeck, en de ſelve, zijnde een ſcherpe, en in-etende Vochtigheyt geſuyvert en afgeſet, de Pijn verſacht, de Quaet-aerdigheyt gebetert, de Dermen verſterckt, de Sweringe geheelt. Tot het ſuyveren en Verſtercken van de Dermen, en de Scherpigheyt wat te verſachten, hebbe ick altijt ſonderling goet gevonden, N. *Bladeren* van *Pimpinelle*, *Weegh-bree*, *Suyring*, *Porceleyn*, van elcx 2. hant vol, *Bolſact* een half loot (ofte meerder, als de Pijn groot is) te ſamen gekoockt in een kan *Soete-Wey* tot op de helft, en dan door-gekleynſt, tot een dranck. Hier van dient men dickwils te drincken, ende ſoo heet als het mo-

 gelick

gelick is. Men kan oock bequamelick van het ſelve Af-ſietſel een *Clyſtery* maken, met een of twee Doeyers van Eyeren. Als mede, wanneer de quade Vochtigheyt boven hanght, *een half loot Rhabarber*, een weynigh op een Papier over een kool *vyers gedrooght*, en ſoo veel *Myrobalanen*, in 't ſelve Af-ſietſel 's nachts laten weecken, en des morgens in-geven met *een halve once Syroop van bleycke Roſen.* Daer nae zal men komen tot het gebruyck van het Af-ſietſel van *Ganſerick*, ofte *Silver-kruyt* ('t welck overvloedigh aen de kanten van ons dijcken, en ſlooten waſt, en is een ſoorte van *Agrimonye*) in half Soetemelck en Water, mede heet gedroncken. Waer van oock, als de noot ſulcx vereyſcht, een *Clyſteer* met Doeyers van Eyeren, kan gemaeckt werden. By dit laetſte magh men des avonts in-geven een ofte twee ſcrupels *Diaſcordium*, ofte *Mithridaet*, en als de Pijn uytermaten groot is, drie vier aſen *Laudanum*. Om de Sweeringe, door het verhaelde geſuyvert zijnde, geheel te heelen, zal men by 't gemelte Silver-kruyt doen *Wael-wortel*, en *Sanikel*. Op 't laetſte zal men de Maegh, en Dermen verſtercken met ſoodanige Middelen, als in 't 4. boeck en 14. capittel van 't Eerſte Deel beſchreven zijn.

7. Wy komen nu tot de *Maniere van Leven.* De kamer in de welcke de Siecke leyt, dient werm gehouden, ſoo om dat hy anders, dewijl hy dickwils op moet, lichtelick een kouw zoude vatten, als oock om dat, het uyt-waeſſemen van de ſcherpe dampen door de huyt, van de uytwendige kouw niet belet en zoude werden. Maer, alſoo de Oirſaeck van deſe Sieckte ſcherp, en heet is, ſoo dient de ſpijſe wat na verkoelinge te trecken, en daer na oock tot t'ſamen-treckinge; gantſch ſchouwende al 't gene dat ſcherp, zout, ofte ſeer ſuyr is. Derhalven is hier dienſtigh een *ſop van Witte-broot* in *Soete-melck* geweeckt; *Rijſten-bry*, *Bloemen-pap.* Dan Melck en is niet bequaem, alſſer veel Koortſch by is. En dan zijn beter geſtooſde *Queen*, *Kalfs-vleyſch*, inſonderheydt 't gene wy *Tolboom* noemen, met *Porçeleyn*, *Suyringh*, en *Lattouw* geſtooft. *Oſſen-vleyſch*, *Hom*, *Speck*, *Viſch*, en al wat hart te verteeren is, ofte Slijmerige gijl maeckt, moet hier geſchouwt werden. Dan *Eyeren* magh men onbeſchroomt eten, zijnde licht te verteren, verſachtende, en geneſende. Maer boven andere werden hier de *Enden-eyeren* alder-bequaemſt bevonden. Dan wat Spijſe het zy, in 't eerſte dient wat ſoberder gegeten, als men gewent is. En ſoo moet het oock gaen met den Dranck, hoe weyniger, hoe beter, en dat *kleyn*, en *wel beſtelt Bier*, ofte *kleyne Roode-wijn*, en daer die te werm zoude mogen weſen, *Amandel-melck* met *verkoelende Saden*, en *Weegbre-water* bereyt. Maer alſoo hier door de banck groote ſlappigheyt van krachten is, en het teeren van de Maegh verhindert wert, ſoo komt een weynigh Wijn ſelden qualick te pas. Men magh oock wel een lepel, ofte twee nemen van *Wijn Tint*, den welcken ick om te ſtoppen ſeer goet bevonden hebbe, als de Koortſche weynigh was, en de Dermen wel geſuyvert. Het lichaem dient hier, ſoo weynig, als mogelick is, beweegt: maer gantſch *Stil* gehouden. De *Slaep* is hier oock, gelijck wy van andere Loopen geſeyt hebben, ſeer noodig. De *Ontroeringe des Gemoets*, alſoo ſy de Vochtigheden driftigh maken, ſijn ſeer ſchadelick, inſonderheyt de Gramſchap. De Siecken dient dickwils van linden, en dekens te veranderen, oock van de een kamer in de andere gebracht, om verſche *Lucht* te ſcheppen. Alſoo men merckelick bevint, dat de Lucht (voornamelick in de Gaſt-huyſen, alwaer in deſe Stadt in 't jaer 1624. in eene ſael over de hondert lagen) eenen ſtercken reuck, gelijck yet dat ſtinckt en brandt, van haer geeft, die voor geſonde ſeer beſmettelick is, en de gene, die daer in blijven leggen, ten onderen houdt, dat ſe niet en konnen bekomen, ofte haer een weynigh verſcheppen. Hier en dient oock niet over-geſlagen, om deſe quale voor te komen, dat ſy niet te veel voort en gaet, de Vuyligheyt niet te gieten in de havens, die door de Steden loopen, en waer uyt gekoockt, en gebrouwen wert, maer wel in de loopende rivieren, ofte de ſelve diep in de aerde te begraven, en daer dan ongebluſte kalck over te werpen.

Het XIII. Capittel.

1. *Perſſinge*,
2. *Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge.*

1.

BY den Bloet-gangh is meeſtendeel de *Perſſinge*, in 't Latijn, na den Grieckſchen naem, *Teneſmus* geheeten, en is een geſtadige en pijnelicke genegentheyt om ter ſtoel te gaen, en de Siecke meenen veel quijt te werden, dan volght ſomtijts niet met allen, ſomtijts ſoo weynigh, dat het geen note-ſchelp kan vollen, en 't ſelve is bloedigh, en ſlijmerigh.

2. De hoogh-geleerde *Fernelius*, *Altimarus*, en andere, ſtellen de *Oirſaeck* van de Perſſinge in een *Sweringe van den Eyndelderm*, die de laetſte is, menende datter geen Perſſinge en komt, 't en zy den ſelven verſweert. Maer alſoo de Perſſinge niet anders en is, als een geweldigh, en meeſt vergeefs drucken, om veel quijt te werden, ſoo gaet het vaſter, dat wy aen-nemen voor oirſaken, al 't gene de uyt-drijvende kracht in 't eynde van den Eyndel-derm kan prickelen, en verwecken. Het welck niet alleen en doet de Sweeringe, maer oock alderhande *ſcherpe Vochtigheden*, te weten, die niet voorby en loopen, maer aen 't eynde van den gemelten Derm (die den Af-treck maeckt) door haer taeyigheyt blijven hangen, en dan door haer ſcherpte, ofte ſultigheyt het ſelve prickelt, en geſtadigh tot Kamer-gangh de nature verweckt. Deſe Perſſinge wert daer-

daer-en-boven noch veroirſaeckt door een groote *Steen*, die in de krop van de Blaes leyt, en alſoo op den Eyndel-derm druckt, als oock eenigh *Geſwel* daer ontrent, gelijck de ſwangere vrouwen dit dickwils onderhavigh zijn, als oock door het *Speen*, waer van wy in 't naeſt volgende capittel zullen handelen.

3. De *Ken-teyckenen* blijcken uyt de beſchrijvinge, dat yemant geſtadigh pooght ter ſtoel te gaen, met pijne, ſonder yet, ofte gantſch weynigh, en ſulcx bloet-achtigh quijt te werden.

4. Wat aengaet de voorteyckenen. Dit gebreck en heeft ſonderling geen ſwarigheyt, 't en zy het door verſuymenis, te lange by-blijft; want alſdan laet het dickwils een *fiſtel*, ofte loopent gat, 't welck ſwaer valt om te geneſen. Indien de Perſſinge oock een ſwangere vrouw over-komt, dat doet, ſeydt *Hippocrates*, haer miſvallen: dewijl, door dat geſtadigh drucken, de banden van de vrucht loſch werden, ende de ſelve daer door lichtelick af-ſchiet.

5. Om te komen tot de *Geneſinge*. Als de Perſſinge by den Rooden-loop is, ofte daer op volgt, dan moetſe op de ſelfde wijſe geholpen werden. Wanneer ſy door een Sweringe veroirſaeckt, dan dient de ſelvige eerſt geſuyvert, en de pijn verſacht, door een *Clyſteer* van *Winter-Gerſte*, ende bloemen van *Wolle-kruyt*, in Soete-melck geſoden, en daer by gedaen twee *Doeyers van Hoender-eyeren*, ende 1. onçe *Honich van Roſen*. Soo de pijn daer mede niet al over en gaet, ſoo magh men wat Pijn-ſtillende in-geven, gelijck *een half onçe Syroop van Bollen*, ofte 3. aſen *Laudanum*. De pijn wech genomen zijnde, dan ſal men de Sweeringe, indienſe genoeg geſuyvert is, helẽ met een ander *Clyſteer*, beſtaende uyt *gepelde Gerſte*, *Wael-wortel*, *Sanikel*, *Ganſerick* in roode wijn, en water gekoockt, en daer onder gemengt twee *Doeyers van Enden eyeren*, en 1. onçe *Syroop van drooge Roſen*. Deſe, als oock de voorgaende, twee drie-mael, na gelegentheyt, geſet zijnde, kan men bequamelick komen tot een *Set-pil*, die de geſwooren plaetſe kan raken, en daer aen blijven, gemaeckt van *Bocken-vet* met het Poeyer van *Maſtick*, *Witte wieroock*, en *Styrax*, daer in een doecxken vet gemaeckt, en met een ſchacht in 't eynde gebracht, en de ſchacht dan uyt-getrocken. Men kan oock het ſelfde Poeyer op een kool vyer ſtrooyen, en den roock op een kofferken van onderen ontfangen. Indien de Perſſinge van een Steen komt, den ſelven dient voor al wech genomen, gelijck hier na in 't 38. Capittel ſal aengeweſen werden.

Het XIV. Capittel.

1. *Speen*, *ſijn Onderſcheyt*,
2. *Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

1. ONder de Plagen, en Sieckten, waer mede Godt de Menſchen ſtraft, is mede het pijnlick gebreck, het welck wy nae de gelijckeniſſe *Speen*, *Ambeyen*, *Tacken*, ende *Vijgh-puyſten* noemen, gelijck ſulcx blijckt uyt het 1. boeck *Samuels* op 't 5. cap. alwaer beſchreven wert, hoe de Philiſtinen, om het nemen van de arcke des Heeren, ſeer dapper met het Speen gequelt wierden. Dit gebreck en is niet anders, als een groote, en ſmertelicke ſpanning der Speen-aderen, uyt dick ende grof bloet, als het welcke daer blijvende ſteken, en niet vorder konnende, die kleyne Aderkens in den Eyndelderm uyt-reckt, en de ſelve als blauwe tacken vertoont; ſomtijts inwendigh, ende noch binnen in 't lichaem, ſomtijts gelijck een *Vijge*, ofte *Beye* aen 't lichaem van buyten uyt-hangende. Somtijts mede gantſch geſloten blijvende, ende ſomtijts bloet uyt-gevende. Soo dat hier uyt blijckt het Speen vierderleye te weſen, Inwendigh, Wtwendigh, Geſloten, ende Bloeyende.

2. De *inwendige Oirſaeck* van het Speen, is overvloet van *grof*, ende *ſwaermoedigh Bloet*, van het welck de Nature haer door deſe Aderen ſoeckt te ontlaſten. Wtwendigh wert het oock verweckt door dapper *Drucken*, gelijck ick dickwils in de Kraem-vrouwen bevonden hebbe, ende wel ſoo groot, als hoender-eyeren, en tot twee drie toe, gelijck ſy my ſelve, ofte de bakermoeders ſeyden. Komt mede door ſcherpe en al te *ſtercke Af-drijvende middelen*, gelijck *Aloë*, *Coloquintappel*, *Scammonye*, *Antimonye*, en diergelijcke: waer door de ſcherpe, ende bijtende Vochtigheden met gewelt af-geſet, ende de Aderen geopent werden.

3. Het Speen is licht te *kennen*. 't Gene Inwendigh is, werdt men gewaer aen de *Spannende pijn* onder in 't Eynde, het welck oock geſien kan werden, als 't ſelve wat uyt-gaet. Het uytwendigh Speen kan men ſien en voelen, als onder aen het Eynde uyt-hangende, ſomtijts met een, ſomtijts met meerder tacken. Ende dit is van wegen het geſloten Speen. Het Open, ende Bloedende wijſt mede ſijn ſelven aen.

4. Belangende de voorteyckenen. Het Open Speen is in de gene die overvloet van grof Bloet hebben, gantſch niet gevaerlick, maer ſtreckt haer tot ontlaſtinge van overtolligheyt, ende dien-volgende ſoo tot voort-komen, als tot geneſen van *Water*, *Melancholy*, *Milt-ſucht*, ende veel andere Sieckten, die haren oirſpronck uyt ſwart en grof bloedt trecken. En in die gelegentheyt gaet de Nature met vervolgh, ende op haren geſeten tijt. Soo hebbe ick in deſe ſtadt een *Schepen* gekent, vol bruyn bloet, ende van ſwaermoedige gematicheyt, die alle maent juyſt op den ſelfden tijdt bloeden, en leefde lang ſonder ſieckte, tot dat hy een oudt man ſtorf. Van de ſelfde geſtalteniſſe verhaelt *Sennertus*, een Vrouw gekent te hebben, die mede alle maent het Speen vloeyde, en dat veerthien dagen nae haer Stonden. Dan deſe vloet en ge-

ſchiet altijdt ſoo even op die tijdt niet, maer meeſtendeel als nu, en dan; al te met twee driemael 's jaers ofte eens in twee drie maenden, nae dat de ſware en ſwarte Vochtigheyt de Nature met menigte beſwaert, ofte ſcherpigheyt prickelt. *Hollerius* ſchrijft van ſommige ſwangere Vrouwen, die baet hadden, als haer het Speen op de vierde maent vloeyden, en haer arger bevoelden, als het ſelve op-hiel. Jae het Speen doet noch dit vordeel in de Vrouws-perſonen, dat het de Stonden gemackelicker doet komen, als het groove Bloet ('t welck anders verſtoppinge in de Lijf-moeder zoude mogen veroirſaken) nae hem treckende, ende de ſelve daer van ontlaſtende. Even-wel, gelijck *Galenus* wel waerſchout, en moet op ſoodanigen ontlaſtinge niet alle te vele geſtaen werden; want het zy datſe te veel is, het zy datſe ontijdigh geſtopt werdt, ſoo kan ſy Water, ende andere Sieckten veroirſaken. Ende gelijck het Bloeden goet ende geſont is, in overvloet, ofte quaet-aerdigheyt, ende daer uyt eenige Sieckte voor de deur ſtaet: ſoo is 't oock ſchadelick, wanneer dat het Bloet niet quaet, ofte niet te veel en is. Want dan mindert het de natuerlicke Wermte, verkout de Lever, ende 't ander Ingewant, waer op dan lichtelick de Water-ſucht volght. Maer indien het Speen ontijdelick geſloten wert, ſoo ſtijght het Bloedt, dat de Nature meenden uyt te werpen, nae boven, ende kieſt een anderen wegh; verweckende in 't Hooft Swaermoedigheyt ende Raſernye; in de *Borſt Pleuris*, ende *Teringe*; in den Buyck *Milt-ſucht*, *Water*, ende diergelijcke.

5. Om tot de *Geneſinge* te komen. Als het Speen matelick vloedet, ende met verlichtingh, ende datter een Sieckte uyt overvloet van grof en quaet Bloedt tegenwoordigh, ofte op handen is, dan moet men de Nature laten begaen, ſonder de ſelve eenigh beletſel te geven. Maer als het al te ſeer af-ſchiet, ofte al te lang aen-houdt, dan zal men het Bloet zoecken te verleyden met *Laten* in den arm, ofte op den voet, ende van buyten een Pap leggen van *Terwen-blom* in Soete-melck gekoockt, en daer onder *wit*, en *doeyer* van een *Enden-ey*. Maer als het Speen te luttel vloeyt, dan zal men het wrijven met *Glas-kruyt*, *roode Beet*, *Vijge-bladeren*, *kleyne Santorye*, ofte diergelijcke. Maer wanneer het geheel geen bloedt van hem en geeft, en gantſch geſloten, ende geſpannen is, ſoo zal men terſtont de Pijn ſoecken te verlichten, en den brandt verſachten. Hier toe is ſeer goet een Salfken van *Olye van Eyeren*, ende *Populjoen-ſalf*, op het uytwendigh Speen werm met een doecxken geleyt, ende als het inwendigh is, het doecxken daer in gedoopt om een ſchaft gedaen, en ſoo ſachtjens in 't eynde gebracht, gelijck in 't voorgaende capittel geſeyt is. De ſelfde pijn, ſchrijft *Henrick van Heer*, gantſch over te gaen, als men het minſte van de wortel, ofte de bladeren van *Speen-kruyt* in ſpijſe, ofte dranck gebruyckt. Jae ick hebbe verſcheydene hooren getuygen, in haer ſelven verſocht te hebben, dat de wortels van kleyn Speen-kruyt alleen by hem gedragen, de pijn van het Speen doen verdwijnen. Dit wijten wy de teyckinge, ende gelijckeniſſe, die deſe wortelkens met het Speen hebben. Waer van te zien is cap. 4. n. 5. in onſe *Inleydinge der Hollantſche Geneeſ-middelen*. Wt ſonderlinge eygenſchap is hier mede toe ſeer dienſtigh, het Vet, dat een *Paling*, aen het ſpit gebraden werdende, ondruypt. Om het Speen niet alleen te verſachten, maer oock wat op te doen krimpen, is ſeer bequaem een Salfken van een *Doeyer* van een *Enden-ey*, *Raep-ſaet kleyn geſtooten*, ende *Terwen-meel*, gemengt met ouden *Raep-olye*. De hoogh-geleerde *Gaſſendus* ſchrijft in 't 6. boeck van 't leven des Raets-heer *de Peirerſe*, dat ſijn Ed. voor het Speen, daer hy ſeer mede gequelt was, niet anders en plagh te gebruycken, als den *Doeyer* van een *Ey*, daer ſomtijts wat *Boter*, ofte *Speck*, onder gemengt was.

6. In het Inwendigh, en Beſloten Speen dient altijt een open lichaem gehouden (alſoo harde kamer-gang, voor by de geſwollen Speen-aderkens komende, ſeer groote pijn verweckt) doch niet met Af-drijvende middelen, om daer niet nae toe te drijven: maer alleen met verſachtende, gelijck *Manna*, *Pruym-kruyt*, *Diacatholicon*, *El. Lenitivum*, ofte *Syroop van Provency-roſen*.

Het XV. Capittel.

1. *Hart-lijvigheyt; in ſommige ſeer lang-duyrigh.*
2. *Oirſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1. DE Kamer-gang is mede, gelijck nu dickwils in andere Sieckten verhaelt is, driederhande mangel onderworpen: ende en ſchiet dien-volgende niet alleen met pijn, ofte te veel af: maer oock te weynigh. Sommige hebben dit van nature, dat ſy maer alle drie vier dagen eens af en gaen. Ja ick hebbe een Joffrouw gekent, die maer alle twaelf dagen af-treck en hadde, anders wel etende, ende wel varende. Diergelijcke exempelen zijn van andere oock aen-gemerckt. Dit gebeurt mede dickwils, als men van huys reyſt, ende ſijn gewoonlick gemack niet en heeft. Sulcks verhaelt een Italiaenſch geneeſ-meeſter *Braſavolus* van ſijn ſelven: gelijck ick oock van verſcheyde andere dickwils verſtaen hebbe.

2. Dit gebeurt veeltijts door een *quade Maniere van Leven*, te weten veel drooge, wrange, ofte t'ſamen treckende Spijſe, gelijck *droogh Witte-broot*, *Miſpelen*, *Queen* (ſiet een exempel by *Fernelius 6. Path.* 9. doch daer op *Sennert. 3. Pract.* 2. 1. 3.) in ſonderheyt in het begin van de Maeltijt gegeten, gelijck mede die papt ende verſtopt, ofte ſlijmerigh is, als *Blomme-paps*, *Kaes*, *Schaeps*, ofte *Kalfs-voeten*. Hier toe doet oock te

te meerder ſevens in-geſlockt, als de nature kan verteren: en daer by *Ledigheyt*, lang op 't bedde te leggen, en veel te *ſlapen*. Dan wy en onderſoecken niet deſe: maer een Hart-lijvigheyt, die haren oirſpronck treckt uyt ſieckelicke *Oirſaecken*. Deſe zijn driederhande.

1. *Ongevoelikheyt van de Dermen*, gelijck maken *ſlapende ſieckte*, *Popelſy*, en *Geraeckt heyt*. Soo verhaelt *Alex. Benedictus* van een Vrouw, die in de eene zijde geraeckt was; en in een geheele maent geen af-treck en kreegh, waer van ſy uytermaten op-ſwol. 2. *Gebreck van Prickel*, als de *Gal*, die de Dermen gewoon is tot af-ſetten te prickelen, *op-gehouden* ofte *verleyt* wert, ſoo datſe in de Dermen niet en komt, gelijck dickwils geſchiet in de Gele-ſucht. 3. *Verſtopte, ofte benaude Dermen*, het welck wel de meeſte Oirſaeck is. De *Benauwtheyt* geſchiet door Geſwel in 't Derm-ſcheyl, ofte eenigh Ingewant, waer door de Dermen naeuw toe-gedouwt werden: ſomtijdts oock door Scheurſel. *Verſtoptheyt* komt van harde en drooge Kamergang, gelijck in de gene, die weynigh eten, ofte even uyt een ſieckte opſtaen, de ledige Aderkens alle de vochtigheyt uyt de Dermen ſuygende; ofte van dick en taey ſlijm, daer van *Fernelius* twee exempelen heeft, 6. *Pathol.* 9. en in 't leven van *Heurnius*, verhaelt wert van *Lipſius*, die nae lange ſieckte ſoo veel taey, en aen een gebacken ſlijm looſde, dat hy bekommert was ſijn Dermen quijt geworden te zijn. De Hartlijvigheyt wert noch veroirſaeckt door geſtadige bedervinge van veel en alderhande Koſt, de welcke een geſtadige rauwigheyt in de Dermen verweckt.

3. De Hartlijvigheyt wijſt haer ſelven. Komen derhalven de *Ken-teyckenen* alleen aen op het onderſcheyden van de Oirſaken. De uytwendige wijſen haer ſelven mede aen; te weten, dat yemant yet ſtoppende gegeten, ofte gedroncken heeft, veel op de reys is geweeſt, ofte lang geſlapen, en het lichaem niet en heeft geoeffent. Indien niet van ſulcx voor-gegaen en is, ſoo moet op de inwendige gelet werden, ofter eenige Verdoovende ſieckte, ofte Gele-ſucht, ofte heete Lever by is; of datter eenige ſieckte voorgegaen is, waer door de Kamer-gang komt te verharden, en op te houden.

4. Belangende de voorteyckenen. Al is 't dat ſommige uyt de nature, ofte gewoonte Hart-lijvigh zijn, en daer van weynigh letſel ſchijnen te vernemen: ſoo is even-wel (dewijl de dagelickſche ſpijſe, die wy nutten, geſtadigh vuyligheyt over-laet) veel beter, dat men alle daegh ter ſtoel gaet. Anders verſpreyden haer de vuyle dampen in de Maegh, en 't ander Ingewant, aldaer de verteringe belettende; ofte ſtijgen op nae 't Hooft, en verwecken daer pijn, en duyſeligheyt. De gene, die door verharde Kamer-gang, ofte Scheurſel komt, heeft dapper haer gevaer, en als die niet verſacht en kan werden, en vaſt blijft ſitten, ſo is ſy doodelick: gelijck oock meeſt is de gene, die door de gemelte Hooft-ſieckten veroirſaeckt wert, 't en zy de ſelvige nae haer Geneeſ-middelen luyſteren: gelijck mede de Hart-lijvigheyt vergaert in de Gele-ſucht, wanneer de verſtopte Gal ontſloten zijnde, haren tocht wederom neemt na de Dermen.

5. De *Geneſinge* moet verſcheyden zijn na de verſcheydenheyt der Oirſaken. Als de Hart-lijvigheyt, nae Beroertheyt, Gele-ſucht, ofte andere Sieckten volght, dan moet ſonderlingh op de ſelve oogh-merck genomen werden, en de Middelen aengewent, die by elcke beſchreven zijn. Onder-tuſſchen zal men veel, en dickwils *Clyſteren* gebruycken, die een verſachtende, en vochtigh-makende kracht hebben, gelijck van *Heemſt-wortel*, *Maluwe*, *Beet*, *Roode-kool*, *Bingel-kruyt* in *Water*, *Wey* ofte *Weren-nat* gekoockt op een halve pint, en daer dan onder vermenght vier lepelen *Boter*, ofte *Olye van ſoete Amandelen*. Tuſſchen beyde magh men oock een ander ſetten van Kruyden, die de Dermen wat meerder prickelen, gelijck *Kool-ſap* met *een onçe ofte ander half Bitter-heyligh*. De af-drijvende middelen van bovenen, zijn hier ondienſtigh, alſoo ſy alleen het loſſche en weecke af-ſetten, waer door dan het andere, noch drooger, en harder wert. Maer *Manna*, *ſimpel Pruym-kruyt*, *El. Lenitivum*, *Diacatholicon*, en diergelijcke ſachte, magh men hier bequamelicke in-geven.

Ick zal hier noch by-voegen een ſeer vremde maniere om een gevaerlicke Hart-lijvigheyt te geneſen, gelijck die ſelfde my van Parijs over-geſchreven is by den hoogh-geleerden *P. Mar. Merſennus* nu te zien achter in zijne brieven. *Hier is*, ſchrijft hy, *een ſtout Meeſter, die alles derft aengrijpen. Deſe heeft onlanghs ſeker man, die in eenige dagen niet ter ſtoel en hadde geweeſt, en niet te helpen ſcheen, den Eyndel-derm* (op den ſelfden komt oock het maken van Kamer-gangh meeſt aen) *rontſom loſch gemaeckt, uyt-getrocken, de verharde vuyligheyt daer uyt gehaelt, den Derm wederom in-geſet, en geheelt.*

6. Dewijl dit gebreck veeltijdts veroirſaeckt wert door een quade *Maniere van Leven*, ſoo kan een goede daer in veel goets doen. Soodanige moeten haer dan voor eerſt wachten van ſulcke Spijſe, die geſeyt is Hartlijvigheyt te maken, en gebruycken alleen de gene, die de Dermen loſch, en glat konnen houden, gelijck geſtoofde *Beet*, ofte *Spenagye*; Werm-moes van *Beet*, *Melde*, *roode Kool*; geſtoofde *Appelen*, *Pruymen*, ofte *Corinthen*; oock *Vygen*, en *Rozijnen* uyt de hant gegeten. Is mede goet des morgens, een goet glas *Bier*, een weynigh laeuw, nuchteren gedroncken. Het Lichaem dient oock beweeght, doch niet door ſtercke Oeffeninge: gelijck mede hier onbequaem zijn groote Bewegingen des Gemoets, 't en zy miſſchien de *Vreeſe*, die in ſommige den Buyck ſeer haeſt loſch maeckt.

Het

Het XVI. Capittel.

1. *Colijck, of het een nieuwe, en wat Sieckte het is, ende waer het ſijn plaetſch neemt.*
2. *Oirſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1. Het is ſeer vremt, dat ſommige Sieckten, die te voren geweeſt zijn, vergaen, ſommige van nieus komen, en ſommige ons by blijven. *Plinius* ſchrijft in 't 26. boeck van ſijn Nat. hiſtorye op 't 1. cap. dat het *Colijck* eerſt gekomen zoude weſen ten tijde van den Keyſer *Tiberius*, en dat niemant dit gebreck eerder gewaer geworden is, als de Keyſer ſelve tot groote verwonderinge van het Roomſche volck, verſtaende dat den Keyſer met een ſieckte gequelt was, waer van ſy te voren den naem noyt gehoort en hadden. Dit ſchijnt oock wel eenige waerſchijnelickheyt te hebben; door dien *Hippocrates*, *Galenus*, noch yemant van d'oude Geneeſ-meeſters eenigh gewagh van het Colijck maken. Dan dewijl de oirſaken, die het Colijck verwecken, altijdt in de Lichamen geweeſt zijn: ſoo is wel af te nemen, dat dit geen nieuw op-gekomen ſieckte en kan weſen: en al hebben de oude Geneeſ-meeſters den naem van Colijck niet gebruyckt, ſoo hebben ſy even-wel ſoodanige Buyck-pijn wel gekent, doch na een anderen Derm geheeten, te weten, een *Omgebogen*, by de Griecken, *Ileos* (zijnde den naem van den Derm, en de Sieckte, gelijck dit *Plinius* oock *Colum* noemt) den derden van de dunne Dermen, in 't 1. cap. beſchreven. En dit is oock de meeninge van *Merculialis* in 't 5. boeck van ſijn Verſcheyde Leſſen op het elfde capittel. Maer de nader Geneeſ-meeſters, wat nader onderſcheyt makende, hebben de Pijn van de dunne, en dicke Dermen verſcheyden, en de eerſte den ouden naem alleen gelaten, ende aen de andere eenen nieuwen gegeven, na den *Kronckel-derm*, in 't Griecks *Colon* genoemt, daer deſe pijn haer meeſt onder-hout, en derhalven de benaminge gekregen heeft van *Colijck*, ofte *Colicompas*, na het Latijnſch *Colica paſſio*. Doch alſoo beyde Pijn meeſt op een manier geneſen wert, ſoo zullen wy, om niet een dingen twee-mael te ſtellen, hier alleen handelen van het gemeenſte.

2. Deſen Kronckel-derm, dewijl hy lang en krom is, als by-na alle d'andere Dermen om-vangende, en daer beneven vol kronckels, ſoo wert hy door eenige vuyligheyt, die haren door-tocht daer heeft, lichtelik verſtopt; waer uyt dan groote Spanning veroirſaeckt, het welck in vlieſige deelen, gelijck de Dermen zijn, ſcherpe pijn verweckt. Deſe Buyck-pijn onſtaet ook ſomtijts uyt eenige *ſcherpe* ofte *Quaetaerdige Vochtigheyt*, de vlieſen van de Dermen te ſeer bijtende: maer meeſt uyt verſtoptheyt van *Koude* en *ſlijmerige Vochtigheden*, die dan vele *Wint* verwecken, en als die nergens doortocht hebben, deſen Derm dapper op doen ſpannen; als mede *verharde* en *verdroogde Kamer-gang*, waer door de dermen verdraeyen, en onder een ſchieten, gelijck *Paré* en *Platerus* daer van exempelen aenwijſen. Soodanige Slijmerigheyt ſteeckt, en verſtopt aldaer door *Ledigheyt*, *Gulſigheyt*, uyt het gebruyck van koude en ſlijmerige Spijſe, gelijck *Moſſelen*, *Concommers*, *Meloenen*, inſonderheyt *Kaes*, die van ſommige al te gulſigh in-geſlockt wert. Soo verhaelt de gemelte *Platerus*, van yemant die lang gequelt zijnde geweeſt met Colijck, en Trecking van zenuwen, na het gebruyck van Clyſteren menighte van geronnen en verharden Kaes door den Kamer-gangh quijt werde, den welcken hy langh in de kronckels der Dermen geſeten te hebben, daerom oirdeelden, om dat hy in langen tijdt, nae dat hem die by Geneeſ-meeſter verboden was, niet gegeten en hadde, maer dat hy voor de ſieckte ſijn ſelven daer mede dickwils onmatelick vervolt hadde. Doch niet alleen door het verhouden van Kamer-gangh, maer oock van Winden, wert het Colijck verweckt, die niet alleen deſen Derm, ſoo lange de Pijn duyrt, en ſpannen, maer ſomtijts noch daer naer geſpannen, en uyt-gereckt laten. So ſchrijft *Fernelius* in de Ontledinge bevonden te hebben, dat ſommige door gewoonte van de Winden op te houden, den Kronckel-derm ſo dick hadden, als een arm. Verhaelt oock van andere, die uyt het onderſte van den buyck de Winden al riſpende op brachten, welckers riſpen in plaetſch van vijſten was.

3. Het Colijck *vertoont* haer met groote *Pijn* en *Spanninge* in den Buyck, die ſy geheel door-loopt, en geen een plaetſch en houdet, als ſy van Winden onſtaet, ſonder de welcke ſy naulicx oyt en is, met groote *Rommeling*, inſonderheyt als de Winden gantſch beſloten zijn, en noch onder, noch boven uyt en konnen, gelijck hier gemeenlick geſchiet, en dan ſchijnen de Dermen, als door-boort te werden, en als ofter een pael inſtack. Dit *Teycken*, als oock het *Walgen* ende *Braken* eerſt van *Slijm*, daer nae van *Gal*, heeft het Colijck gemeen met het Graveel: die daerom door andere Teyckenen, hier nae in 't 35. cap. No. 4. te verhalen, moeten onderſcheyden werden. Dit dient hier alleen aen-gemerckt, dat het Colijck meeſten-tijt in de ſlincker zijde komt, om dat de Kronkelderm aldaer nauſt is. Want, alſoo de vuyligheyt in 't bovenſte, en ruymſte deel van deſen Derm, na de ruymte van den ſelven dick aen een backt, en verhart, en door de wint na deſe nauwte met gewelt gedrongen wert; ſo gebeurt het, dat de vuyligheyt daer dickwils blijft ſitten, en noch harder werdende, den Derm uyt doet ſpannen, het welck groote pijn verweckt. Het Colijck, dat uyt ſcherpe, zoute, ofte heete Vochtigheyt, beſtaet, houdt een vaſte plaetſch, en is vergeſelſchapt met een *Koortſche*, *Dorſt*, en *Waken*;

beſwaert door *heet Eten*, ofte *Drincken*, alwaer het oock dickwils ſijnen oirſpronck uyt treckt. Als hier een quaden aert by is, dan beſtormt het vele en verſcheyde luyden op eenen tijt, en gaet voort als een Peſt. Soodanigen Colijck ſchrijft *Paul. Egineta* eertijts vele landen der Romeynen ſevens beſmet te hebben; gelijck *Sennertus* oock ſchrijft onlanghs in Sileſyen gebeurt te zijn.

4. Belangende de Voorteyckenen. Het Colijck en is niet kleyn te achten, dewijl het een ſeer hevige pijn, en benauwtheyt maeckt, die niet alleen den Buyck, maer het geheele lichaem ontſtelt, en de krachten dapper krenckt. Het minſte houdt wel lichtelick op, en vergaet door weynigh middelen. Maer als de Verſtoppinge groot is, en de Vuyligheyt ſoo vaſt ſit, datter niet met allen van ondere af en ſchiet, dat heeft vry ſijn gevaer; inſonderheyt alſſer *Nock*, en *Flaute*, by komt: want daer op volght gemeenlijck de Doot met kout Sweet. Het Colijck van een Heete, ende ſcherpe vochtigheyt is mede ſeer gevaerlick, inſonderheyt als daer een ſtercke *Koortſche* by is. Als oock ſoodanige Vochtigheyt van plaets verandert, dan verandert met eenen de Sieckte, gelijck ſy na 't Hooft, ofte op de Zenuwen ſchietende, *Vallende-ſieckte*, *Geraecktheyt*, ofte *Gicht* veroirſaeckt. Hier van getuyght de gemelte *Egineta*, dat de gene, die, op ſijnen tijt, van ſoodanigh Colijck in een Vallende-ſieckte vervielen, meeſt al ſtorven: maer die daer door van Geraecktaen-gerocht wierden, meeſt bequamen.

5. Al is 't dat, gelijck dickwils vermaent is, de rechte *Geneſinge* beſtaet in 't wech-nemen van de Oirſaeck: ſoo valt de Pijn hier veeltijdts ſo hevigh, datſe dwingt, om d'Oirſaeck wat aen een zijde te ſtellen, en voor al te gebruycken ſoodanige Middelen, die de ſelve konnen verſachten, jae die het gevoelen verminderen. Dan tot het laetſte en moet men niet lichtelick ten eerſten komen; alſoo ſodanige Middelen de verſtoptheyt noch vaſter, en hart-neckiger maken: maer het Lichaem voor al ontlaſten met een verſachtende, en af-ſettende *Clyſteer*; gelijk in winden en koude Slijmerigheyt, van *Heemſt-wortel*, van *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Eerenprijs*, *Orego*, *Dil*, *Camillen*, *Meliloten*, *Bakelaer*, *Anijs-ſaet*, *Sermonteyn*, en een onçe *Sene-bladeren* in *goet Bier*, tot een half pint gekoockt, en dan door-gekleynſt zijnde, daer onder gemenght, een onçe, ofte ander half (na de Siecke ſterck is) *Bitter-heyligh*, met een vierendeel loots *Zout*. En deſe Clyſteer magh meerder als eens geſet werden. Doch als ſy wel gewerckt heeft, magh men de *Senen*, en *Bitter-heyligh* daer uyt laten, ende in plaetſche daer by doen wat *ongezoute Boter*, *Ganſe*, ofte *Hoender-vet*. Verſſchen *Olye van Olyven*, ofte *van Amandelen*. Van bovenen dient ondertuſſchen mede in-genomen een lepel ofte twee *Olye van ſoete Amandelen*, verſch en ſonder vyer geperſt, met een roomercken heete *Malvaſey*, ofte *Spaenſchen wijn*. Wanneer de vuyligheyt te hoogh ſit, ende met geen Clyſteren af en wil ſchieten, ſoo magh men van bovenen in-geven Af-drijvende Middelen, beſchreven in het 1. Deel, 4. boeck cap. 7. en nu dickwils aengeweſen: Doch als de Pijn ſo hevigh is, datſe gantſch geen uytſtel en wil geven: ſo moet men komen tot *Mithridaet*, *Theiakel*, de ſwaerte van een Franſche kroon, ofte tot half ſoo veel *Philonium Rom. ſine Euphorbio*.

Wanneer het Colijck veroirſaeckt wert door heete, en ſcherpe Vochtigheyt, dan dienen gebruyckt verſachtende, en verkoelende Middelen, gelijck een *Clyſteer* van *Maluwe*, *Vyolen-bladeren*, *Glas-kruyt*, gepelde *Gerſte*, *Lijn-ſaet*, *Camille-bloemen*, gekoockt in water tot op een half pint, en dan vermenght met *Diacatholicon* 1. onçe, en 3. onçen *Syroop van Roſen met Rhabarber*. Doch als geen af-treck van doen is, ſoo dient ſulcx uytgelaten, en by het Af-ſietſel gedaen een *Doeyer van een Ey*. Van bovenen magh men mede gebruycken *Olye van ſoete Amandelen* met wat *Syroop van Vyolen*. Ende, ſoo de Pijn te groot is, komen tot *Amandel-melcxkens* met *verkoelende Saden*, daer een halve, ofte geheel onçe *Syroop van Bollen* by gemenght is. De quaet-aerdigheyt moet weder-ſtaen werden door ſodanige Middelen als in 't 1. Deel 4. boeck op 't 13. cap. zijn aengeweſen; waer van oock 't gebruyckt nader verklaert is in 't 17. cap. van 't 2. Deel en 12. boeck, in het voor-komen, en geneſen van de Peſt.

6. Wat de *Maniere van Leven* belangt. De Pijn doet hier den Etens-luſt wel overgaen; te meerder alſoo 't gene oock gebruyckt wert, gemeenlick terſtont wederom met walginge op-komt. *Galenus* prijſt in kout Colijck 't *Loock*, als kracht hebbende om de Winden te verdrijven, en 't kout en taey ſlijm te verteren. Daer toe mede bequaem is *Ajuyn*, *Werm-moes* van *Kervel*, *Beet*, en *Pareye*; *Wijn* heet gemaeckt met *Noot*, *Foelye*, en wat *Suycker*; als oock *Seck*, ofte andere *werme Wijn*, die niet en treckt, zijn hier dienſtigh; gelijck mede *Bier* met *Camillen* geſoden, en heet gedroncken. Sulck Bier magh oock onbeſchroomt gebruyckt werden in heet Colijck: waer toe mede dienen de Koeldrancken hier voor in de Koortſchen beſchreven. Die het Colijck onder-havigh zijn, moeten haer ſonderlingh wachten van koude voeten, en altijdt een open Lichaem houden, en als haer Winden openbaren, de ſelve uyt den naeuwen buyck, de wijde werelt over-geven.

Het XVII. Capittel.

1. *Wormen*,
2. *Oirſaken*,
3. *Onderſcheyt*,
4. *Ken-teyckenen*,
5. *Voor-teyckenen*,
6. *Geneſinge*,
7. *Maniere van Leven*.

1. ONs Lichaem is ſoo vruchtbaer, datter naulicx een Deel gevonden wert, daer geen *Wormen*

en groeyen, gelijck te ſien ſtaet by *Hollerius, Duretus, Veiga, Marc. Donatus, Fernelius, Foreſtus, Paren, Sennertus Schenkius, Epiſt. à Scholtzio coll.74.* en andere. Maer ſy hebben meeſt haren oirſpronck in de Dermen, ende ſomtijts in ſulcken menigte, datſe met honderden afſchieten.

2. De *Inwendige Oirſaeck* der Wormen beſtaet in de ſtoffe, daer ſy uyt groeyen, en de kracht, die de groey daer in brengt. De *ſtoffe* is geheel verſcheyde, gelijck men oock ſiet, dat buyten den menſche, Wormen voortgebracht werden uyt hout, vleyſch, viſch, kaes, en diergelijcke: maer meeſtendeel van een taey, ende dick *Slijm*, met *Gijl* vermengt, het welcke in de Dermen op een byſondere maniere bedervende, een bereytſel krijght, om leven te ontfangen. Dit wert daer ingebracht, ende uyt het Worm-zaet, alreede in die Stoffen verborgen zijnde, als verweckt, door de Wermte, de welcke by die bedervinge is. En daer toe is bequaemſt de gene, die wat vochtigh is. Het welck de oirſaeck is, als mede haer Gulſigheyt, dat de Kinderen, meerder als volwaſſene, die ſcherper Wermte hebben, de Wormen onderhavigh zijn. Even-wel heeft *Saxonia* geſien, dat een oude Vrouw van tachtigh jaer noch een groote Worm is quijt geworden. Dan dit en dient niet eens by de Kinderen; alſoo oock bevonden is, dat ſy noch ſelfs in de Lijf-moeder, met Wormen gequelt wierden, dieſe terſtont nae de geboorte loosden. De voornaemſte onder de *Uitwendige oirſaken* is *Gulſigheyt*, waer door den eenen Koſt ingeſlockt wert, eer dat den anderen verteert is, die dan lichtelick bederft: inſonderheyt als hy oock van ſijn ſelven lichtelick komt te bederven, gelijck *Melck, Kaes, ſoet Fruyt, Pluck-vruchten, Vleyſch ſonder Broot,* jae oock *Broot ſonder toe-ſpijſe*, gelijck ick bevonden hebbe aen verſcheyde Swangere vrouwen, die uyt luſt niet anders en aten, als verſch Terwenbroot.

3. En Belangende 't onderſcheyt. Alſoo de Spijſe, die de menſchen gebruycken, verſcheyden is, en het Slijm oock verſcheyden gedraeyt wert, ſoo en is 't niet vremt, dat de Wormen niet allegader even-eens en zijn. Behalven de gene, die geheel vremt en ſeltſaem vallen, beſchreven by *Schenkius* 3. *Obſerv.* 211. uyt-gebeelt by *Paren* in 't 19. boeck van ſijne Heelkonſte, op het 3. capittel, ſoo ſtellen *Ariſtoteles*, ende *Galenus* (het welck oock by de Grieckſche, Arabiſche, en meeſt alle de nieuwe Geneeſ-meeſters gevolght werdt) driederley onderſcheyt van Wormen, Ronde, Breede, ende Maeyen.

De *Ronde Wormen*, dat is, de gemeenſte, zijn van gedaente ront, en langachtigh, ende groeyen meeſt in de dunne Dermen, ſoo dat ſy, honger hebbende, lichtelick daer uyt in de Maegh op-komen, jae den Mont, als hy open is, uyt-kruypen, ofte in den ſlaep geſloten zijnde, door 't gehemelt haer in den Neus begeven, en aldaer dan gelooft werden.

De *Breede Wormen*, die in 't Griecx, nae haer gelijckeniſſe, *Tainiai*, dat is, *Swachtels* genoemt werden, en zijn nergens nae ſoo gemeen. Sy nemen haer begin in den *Blinden Derm*, ofte de winckels van den *Kronckelderm*, dan zijn ſomtijts ſoo lang, datſe alle de Dermen beſlaen, gelijck *Galenus*, ende *Trallianus* aenwijſen.

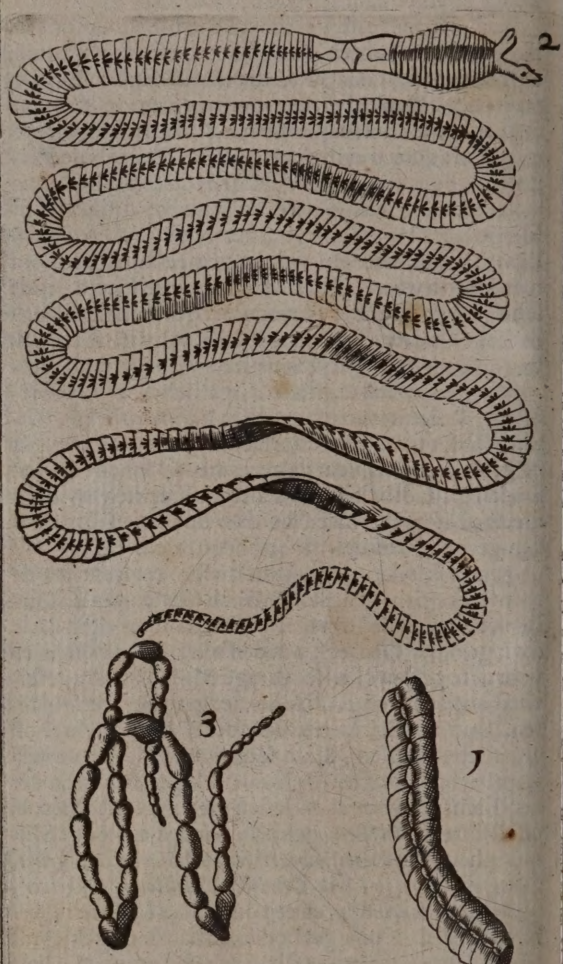

Dan haer lengte is ſeer verſcheyden, *Valleriola* maeckt gewagh van negen voet, en meerder, *Platerus* van veertigh, *Aponenſis* van vijfthien, de gemelte *Trallianus* van ſeſthien. *Saxonia* getuyght eens ſoodanigen Worm van een jongen van ſeven jaer, en tweemael in Vrouwen geſien te hebben, van acht ellen. Dr. *Tulp*

van

vanveertigh ellen. En *Plinius* verhaelt, datter *Swach-tel-wormen* groeyen van drie hondert voeten, en noch langer. Siet *Schenckius* 3. *Obſ.* 208. Sy ſchijnen te be-ſtaen uyt vele kleyne Wormkens, het zaet van Kou-woerden, ofte Concommers gelijckende, met de mondekens aen malkander vaſt houdende, gelijck oock ſommige gemeent hebben inder daet te weſen. *Hier. Gabucinus* ſchrijft, dat den Breeden Worm even-eens is, als een wit af-ſchrapſel van de Dermen, dat al de ſelve in haer lengte beſlaet, binnen het welcke Wormkens, gelijck Kouwoerdenſaet, groeyen. En als dit in 't af-gaen komt te breken, ofte te ſcheuren, dat haer alſdan openbaren die kleyne Wormkens, of-te byſonder uyt-komende, ofte aen malkanderen vaſt zijnde; die hy oock ſeyt bevonden te hebben alleen te leven, en 't geſeyde af-ſchrapſel, als ſy haer roeren, te bewegen; 't welck anders ſonder bewegen, ende leven zoude zijn. Hier uyt ſtelt hy den Breeden Worm niet anders te weſen, als een ſlijmerige Vochtigheyt, die rontſom aen de Dermen hanght, en aldaer verdickt, in dewelcke dan deſe kleyne Wormkens, het zaet van Kouwoerden, ofte Concommers gelijckende, haren groey nemen. Deſe Breede Wormen werden ſeer ſel-den geſien, dan ſchieten gemeenelick met (1) ſtuc-ken af. Sommige hebben twee hoofden, gelijck hier een (2) uyt-gebeelt is. Andere zijn ſonder ſienlick hooft, op de gedaente hier (3) aengeweſen.

Maeyen zijn ſeer kleyne Wormkens, de Maeyen, die in de Kaes komen, gantſch gelijck. Sy groeyen onder aen den *Eyndel-derm*, ofte de *Sluyt-ſpier*, meeſt in volwaſſene, ende ſulcks in ſoo grooten menighte, dat de Kamer-ganck van de ſelve krielt, ſomtijts oock uyt-kruypen, en haer over de billen, en de heupen alleſints verſpreyden.

4. Wy komen nu tot de *Ken-teyckenen*. Deſe zijn *ſpanninge in den Buyck* met *rommeling* en *ſteeckte*, het *verteeren* van de Spijſe wert bedorven, waer op dick-wils *Walgingh*, *Braken*, ofte een *Loop* volght, als mede *ſwackheyt* in de krachten, *bleyckheyt in 't Aen-geſicht*; *Waterige*, ofte *geſwolle Oogen*, te weten, als de dampen, die van de beweeghde Vochtigheden nae het Hooft op-ſtijgen, heet, dun, en ſcherp zijn: *Jucksel in den Neus*, van wegen de gemeenſchap, die hy heeft met het binnenſte vlieſjen van de Dermen. En als ſy nae bovenen gedreven werden, gelijck meeſt geſchiet door honger, en gebreck van voedtſel, dan makenſe *Bevinge*, *benauwtheyt in de Keel*, *dapperen Hon-ger*, en *droogen Hoeſt*, door dien het Middel-rift in ge-meenſchap getrocken wert van den mont des Maegs, 't welck dan met hoeſten ſoeckt uyt te werpen, het gene haer ſchijnt te belaſten, doch niet zijnde, den Hoeſt droogh is. Van wegen de prickelingh, die ſy geven aen den gemelten Mont des Maeghs (door ſijn ſcherp gevoelen groote gemeenſchap hebbende met 't Hert, en de Herſſenen) *Flauwte*, *Trecking van Zenu-wen*, en *Vallende-ſieckte*. Dan dit heeft alleen plaetſch in de Ronde, weynigh in de Breede, gantſch niet in de Maeyen, die niet veel anders als een moeyelick *Juck-ſel* verwecken.

5. Wt de verhaelde Toe-vallen, als die door de Wormen verweckt werden, en zijn geen goede *Voor-teyckenen* te maken, gelijck men oock dagelicks ſiet, dat de kinderen daer veeltijts van ſterven. De Mae-yen hebben de minſte ſwarigheyt, om dat ſy alderver-ſte zijn van de Edele Deelen, en lichtelicker af gaen. De Breede Wormen vallen ſwaerlick te geneſen, dan de Ronde hebben, gelijck geſeyt is, de ſwaerſte toe-vallen. Onder deſe zijn de groote arger, als de kleyne, vele als weynige, roode als witte. Beteyckenen in Sieckten een groote bedervinge in de Vochtigheden, ſomtijts oock een quaet-aerdigheyt: dan is goet, dat ſy op 't laetſte van de Sieckten, met de andere vuylig-heyt, door de kracht der naturen, af-geſet werden. Daer is een oudt gevoelen onder de Vrouwen, dat als yemant in Koortſchen, ofte andere Sieckten eenen Worm quijt wert, dat het den *Herte-worm* is, en de Siecke derhalven moet ſterven. Dan dit wert niet al-leen door de Reden, maer oock door de dagelickſche ervarentheyt ſelfs wederleyt.

6. Dewijl de Wormen een gedierte zijn, ons lic-haem gantſch tegen, ſoo beſtaet de *Geneſinge*, in de ſelve te dooden, ende af te ſetten. Sy werden gedoo-det door dingen die bitter, ofte ſcherp zijn, ofte daer tegen een byſondere eygenſchap hebben. Soodanige zijn *Corallina*, de wortels van *Dictamnus*, *Sleutel-bloe-men*, *Zedoar*, *Gentiane*, *Angelica*, *Bitter Amandelen*, de bladeren van *Alſſen*, *Averrone*, *Kleyne Santorye*, *Wijn-ruyte*, *Yſer-kruyt*, *Malrove*, *Scordium*, *Galega*, ofte *wilde Vitſen*, het ſaet van *Citroenen*, *Reynvaer*, *Sementina*, ofte *Zeewar-ſaet*, het welck wel het krach-tighſte is, en daerom wel te recht een gemeenen naem voort van *Worm-kruyt*. De wortels, en ſaden konnen geſtooten, tot een vierendeel loots, met ee-nigh nat in-gegeven werden, ofte oock met de ge-melte Kruyden gekoockt. Men kan mede het Sap uyt de bladeren perſſen, en het ſelve alſoo gebruyc-ken, ofte met Suycker, ofte Honinch tot een Syrope koken. Dan alſoo de geſeyde Middelen heet zijn, ſo en dienenſe in koortſchen niet gebruyckt, in welckers plaetſe dan genomen konnen werden *Gras-wortels*, *Muyſen-oor*, *Suyring*, *Cichorey*, *Citroen-ſap*, *Verjuys*, ſtercken *Azijn*. Hier en is niet gebruyckelicker, in-ſonderheyt voor Kinderen, als *gebranden Harts-horen*, om dat hy geen ſmaeck en heeft; dan ick en hebbe, daer van noyt eenigh voordeel konnen bemercken. Derhalven is beter dat men haer geve *geſuyckert Worm-kruyt*, ofte Suycker-koeckskens daer van ge-backen. Men kan oock het beekerken, daer ſy wat bitters uyt drincken, eerſt met Honinch beſtrijcken, om haer den ſoeten ſmaeck voor af te geven. Sulcks is al van den Poëet *Lucretius* geraden geweeſt in ſijn 4. boeck:

—— *pueris Abſinthia tetra medentes*
Cum dare conantur, prius oras pocula circum
Contingunt Mellis dulci flavoque liquore;
Ut puerorum ætas improvida ludificetur
Labrorum tenus: interea perpotet amarum
Abſinthî laticem, deceptaque non capiatur.

Dan alſo het niet genoegh en is, dat de Wormen ſterven; maer oock datſe (want anderſins verrottenſe in de Dermen, en verwecken grooten ſtanck, en andere toe-vallen) gelooft werden, zo zal men by 't verhaelde, *Af-ſettende middelen vermengen. By exempel*, N. *Zee-warſaet*, en *Rhabarber*, van elcx een half vierendeel loot, twee ſcrupels, ofte een vierendeel loot, nae het ſterck moet zijn tot een poeyer. En als het noch ſtercker vereyſcht wert, dan magh men in plaets van Rhabarber nemen *Species Diaturbith cum Rheo*. Zijn oock bequaem de *Pillen Ruffi*, 1. vierendeel loot, en voor de gene, die het ſterck verdragen kan, *Extract. Catholicum*, een ſcrupel. Wtwendigh ſal men ondertuſſchen den Buyck ſtrijcken met *Olye van Alſſen*, en over den Navel leggen een pap van groenen *Alſſen* (of van de ander Kruyden, hier voor vermelt) in Wijn geſoden, dan in een vijſel geſtooten, en wederom opgekoockt met *Vijge-bonen-meel*, en dan met wat *Aloë*, een *Oſſe-gal*, en *Olye van Wijnruyt* vermenght. Tot den Breeden worm wert inſonderheydt gepreſen het poeyer van *Varen-wortel*, met water van *wilde Vitſen*, in-genomen. De Mayen, alſoo ſy aen het eynde leggen, konnen bequamelick verdreven werden met *Set-pillen*, uyt *Honich*, *Zout*, en wat *Aloë* gemaeckt, ofte oock van *Aluyn* geſchrapt.

7. De geene, die met de Wormen gequelt zijn, moeten wel letten, datſe geen Spijſe gebruycken, die lichtelick bederft, ofte verſtopt. Het *Terwen-broot* is beter, als Witte-broot. *Viſch* valt hier ondienſtigh; als oock *ſoete-Melck*, doch verſch opgekoockt zijnde met *Loock* ſet de Wormen dapper af. By *gebraden Vleyſch* magh men doen *Citroen-ſap*; en het *geſoden* ſtoven met *Suyring*; *Lattouw*, *Beet*. Den Dranck kan weſen *lichte Wijn*, ofte liever *Mede*; en aſſer Koorts by is, *kleyn Bier*, ofte *Gras-water*, met *Syroop van Azijn* ofte *van Citroenen* gemenght. De kinderen konnen gevoegelick drincken kleyn Bier, daer de vrucht *Sebeſten* in gekoockt is: en haer *Bieren-broot*, ofte *Karen-melck* (als ſy hartlijvigh zijn) ſoeten met *Manna*, ofte *Syroop van bleycke Roſen*.

Het XVIII. Capittel.

1. *Verſtoptheyt van de Lever,*
2. *Hare oirſaken,*
3. *Teyckenen,*
4. *Voorteyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven,*
7. *Als oock in de verſtopte Milt.*

(1)

DE Lever is de *Verſtoptheyt* ſeer onderworpen, en daer en is geen Ingewant, dat van de ſelfde ſoo gequelt werdt, om dat de *Poort-ader* met ſeer dunne tacxkens haer verſpreydt door de ſelfſtandigheydt van de Lever, en dat even dunne uyt de *Holle-ader* met haer open mondekens tegens de ſelve aen kome, door de welcke al 't voedtſel van het geheele lichaem ſijnen door-tocht heeft. Ja dat niet alleen de Aderen, maer ook de ſelfſtandigheyt ſelfs van de Lever kan verſtoppen, bewijſt, met *Avicenna*, tegens *Altimarus*, den wel-geleerden *Mercurialis 3. Pracx.* 18.

(2) Deſe Verſtoptheyt wert *Veroirſaeckt*, wanneer de *Vochtigheden* ofte te veel, ofte te dick zijn, het zy de ſelfde in de Lever groeyen, ofte uyt andere plaetſen daer geſonden werden.

Dat het oock komt van verdrooght, en als *verbrant Bloet*, ſchrijft *Platerus*. bevonden te hebben over tafel, met wel te letten op de Levers van de Dieren. Soo heeft hy oock aengemerckt, dat van *Weyachtige vochtigheydt* deſe Verſtoppinge kan geſchieden, door dien hy de Leveraderen bevonden heeft met root zant, (het welck ſy te voren met het water plegen quijt te werden) in ſommige plaetſen vervolt, ja oock in ſteen, het corael niet ongelijck, verandert. Het welck hy ſtelt, gelijck in de Nieren, uyt de aertachtigheyt in de wey gegroeyt te zijn.

Wterlick helpt tot de Verſtoppinge des Levers veel *grove*, *taeye*, ofte *t'ſamen-treckende Spijſe* te eten, ofte *ſoete dicke Wijn* (gelijck den rooden Hoog-lantſchen) ofte oock veel *Suycker*, en andere *Soetigheyt* te beſigen: als mede *terſtont na den eten* het Lichaem te *Oeffenen*, waer door de rauwe Spijſe te vroegh in de Aderen geſtooten wert.

(3) De Verſtoptheyt des Levers blijckt aenmerckelicke *Teyckenen*, als Spanningh, en Beſwaertheydt in de rechter zijde onder de korte ribben, met doove pijn, ſomtijdts oock wel ſcherpe, te weten, wanneer daer eenige beſlote Wint by is, die niet uyt en kan breken, gelijck *Galenus* ſchrijft op 7. *Aph.* 52. Deſe beſwaertheydt wert men meeſt gewaer in 't gaen, ofte opklimmen, en als men den Adem ſtijf ophaelt, ofte het Lichaem dicht na den eten oeffent; en dan volghter oock terſtondt een Vermoetheyt, en Kortamigheyt. De Verwe van 't geheele Lichaem, inſonderheyt in het Aengeſicht, verandert, om datter geen goet Bloedt gemaeckt, noch wel verdeelt en werdt, waerom den Af-ganck oock loſch, dun, en waterigh is. Het Water en ſchiet niet wel af, en is dun, meeſtendeel klaer en ſterck.

Wanneer de Holligheydt van de Lever verſtopt is, ſulcx en kan men van buyten niet voelen, noch gewaer werden, en de Maegh krijght dan van byſtaen meerder ſchade, waer op volght, Walgingh, Dorſt, en, om dat den Gijl door de Lever niet en kan ſchieten, weecke Kamergangh.

In

In de verſtoptheyt van het Bultige deel, voelt men van buyten een ſwellende en opgevende ſpanningh, en, door dien dat het Middel-rift gedruckt wert, ſo valt den Adem moeyelicken te halen.

(4) Belangende de voorteyckenen. De Verſtop-te Lever en is niet kleyn te achten, om datſe vele Siek-ten kan voort-brengen, als voornamelick Coortſen, Onſtekingen, Verhartheydt, Geel-ſucht, Water, Blaeuſchuyt; ſoo dat de Arabiſche Genees-meeſter *Avicenna* wel geſeyt heeft, de Verſtoptheyt te weſen de Moeder van al de Lever-ſieckten.

(5) Om deſe ſieckte te *geneſen*, zal men eerſt de Maegh ſachtjens ſuyveren, en dan de Verſtoptheyt onſluyten met een Dranck van de openende Droogen, in 't Eerſte deel 4 boeck en 15 cap. *van den Schat der Ongeſontheyt* beſchreven, en de verſtoppende Voch-tigheden, daer door wel bereyt zijnde, af-ſetten, door de Purgeer-middelen, in 't 7. cap. van 't ſelfde Deel aengeweſen, het welck niet eens en tſevens, maer meer-mael, nae de Verſtoppinge groot is, in 't werck geſtelt moet werden. Op 't laetſte, Maegh, en Lever verſterckt, ſoo door de gemelte Geneeſmiddelen, als bequame *Maniere van Leven.*

(6) In deſe Verſtoptheyt is bequaem verdunnen-de, en met eenen ſuyver-makende *Spijſe*, gelijck daer is *Room van door-geſlagen Gerſte.* Hier toe helpen oock *Cappers*, en *Piſtacyen.* Maer ſchadelick is, alle grove, taeye, en t'ſamen-treckende Koſt, gelijck *Rijſten-bry*, *Panne-koecken*, *Kaes*, inſonderheyt den ouden, *Korſten van Paſteyen*, *Schaepſ-voeten*, *Pens*, *Kalfs-tolboom*, *Speck*, *Runt-vleyſch*, *Roock-vleyſch*, *Zee-viſch*, *Ael*, en *Palingh.* Men kan bequamelick beſigen een ſalaet van de jonge ſpruyten van *Hop*, ofte *Cichory*, ofte van de wortels ge-koockt, en, om de bitterheyt, met wat Corinthen ver-ſoet, en dan Azijn, Olye, en Peper daer over gedaen. Men mach oock in eenig Vleyſch-nat koken, ofte den Hutſpot ſtoven met *Peterſelye*, ofte *Venckel-wortels.* Men dient hier niet te veel, noch veel verſcheyde koſt teeten, en niet eer, voor dat de voorgaende wel ver-teert is. Tot *Dranck* dient *Gerſten-water*, ofte dun *Bier*, dat wel *Klaer* is, gelijck hier op ſtjn Engels gebrou-wen wert; als mede *Moeſel*, ofte *Deel-wijn.* Andere gro-ve, ſoete, en dicke Wijnen moeten gelaten werden. Matelicke *Oeffeninge* is hier nut en bequaem, maer voor den eten, ofte langh na de maeltijt.

(7) De ſelfde Maniere van Leven komt oock te paſſe in de *Verſtopte-Milt*, de welck uyt de ſelfde *Oir-ſaken* ontſtaet, en gevoelt wert onder de korte ribben (daer ſy geſont zijnde niet onder en ſchiet) in de ſlinc-ker zijde. *Plautus* doet ſijnen *Cappadox* hier over wel beſcheydelick klagen, met deſe woorden;

Valetudo decreſcit, accreſcit labor.
Nam jam quaſi zona, liene cinctus, ambulo.
Geminos in ventre videor habere filios.
Nihil metuo. niſi ne medius diſrumpar miſer.

Haer *Geneſinge* moet oock op de ſelfde manier aen-geſtelt werden, door de Geneeſ-middelen in 't Eerſte Deel, 4. boeck en 16.cap. *van den Schat der Ongeſont-heyt* beſchreven. De *Oeffeninge* is hier ſonderling dien-ſtigh, als wandelen, loopen, en diergelijcke. Sulcx wert den gemelten *Cappadox* wel geraden op de ver-haelde plaetſch, —— *Ambula. id lieni optimum eſt.* *Plutarchus* verhaelt in het leven van *Demoſthenes*, hoe een ſeker *Laomedon*, door raet van de Geneeſ-meeſters, tot ſijn quade Milt, lang loopen gedaen hebbende; al-lencxkens door gewoonte een groot voor-looper ge-worden is. Sommige Deelen des Lichaems, ſchrijft *Plinius* 7. 2. zijn ergens wonderbaerlick dienſtigh toe, gelijck in *Pyrrhus*, dien vermaerden koning van *Epirus*, den grooten *Tee* van de rechter voet, waer mede hy de Milt ſachtelick druckende, de ſelve genas; welck be-hulp, ſeyt *Plutarchus* in ſijn leven, hy aen niemant, oock den alderarmſte, niet en weygerde, maer had geerne, dat hem daer voor, als den tweeden *Eſculapius*, een Haen geoffert werde. Dan de hoogh-geleerde heere Mr. *Gerardus Voſſius* meent in ſijn meer-gemelte, en noyt genoegh gepreſen werck *de Phyſiol. Chriſt. l. 3. c.* 17. dat dit een vont is geweeſt van ſijn pluym-ſtrijc-kers, ofte, indien der ſommige geneſen zijn, dat ſulcx gekomen is uyt groot vertrouwen, 't welck ſy op den Koningh hadden.

Het XIX. Capittel.

1. *Gele, ofte Lever-ſucht, en Bruyne, ofte Milt-ſucht,*
2. *Onderſcheyt, en haer Ken-teyckenen van de Gele ſucht,*
3. *Voor-teyckenen,*
4. *Geneſinge,*
5. *Oirſaken van de Milt-ſucht.*

(1)

OP de Verſtoptheyt van Lever, volght veeltijts *Ge-le-ſucht*, gelijck op die van de Milt *Bruyne-ſucht*, te weten als in de Lever de Gele-gal, en in de Milt, de Bruyne-gal niet wel geſuyvert zijnde, over het gant-ſche Lichaem verſpreyt wert, en het ſelve een gele, ofte bruyne verwe mede-deelt. *Aurelianus* ſchrijft, dat deſe gelijckheyt meeſt geſien wert in 't wit van de oo-gen, onder de tong, en onder 't hol van de voeten. Te weten in 't horen-vlies, om ſijn groote wittigheyt; onder de tong, van wegen de groote aderen, en 't ſacht vleyſch; onder de voeten, om dat de grooten vaten al-daer eyndigen. Al 't gene de Geel-ſuchtige aen-ſien, dunckt haer geel te weſen, alſoo ſy door het gele Hoornvlies, als door een geel glas ſien. Waer van de Poëet *Lucretius* reden geeft in ſijn 4. boeck:

Luridâ præterea fiunt quæcumque tuentur
Arquati, quia luroris de corpore eorum
Semina multa fluunt ſimulachris obvia rerum,
Multaque ſunt oculis in eorum denique miſta,
Quæ contage ſua palloribus omnia pingunt.

 (2) Ge-

(2) Gele-ſucht ſpruyt uyt verſcheyden Oirſaken. Eene is, den *Beet van Vergiftige dieren*, gelijck *Galenus* getuyght geſien te hebben in een, die van een *Adder* gebeten was. En *Nicander* ſchrijft, dat ſulcx mede geſchiet door den *Zee-haes*: als oock door *Vergif*, dat in-genomen is, waer van den Arabiſchen Genees-meeſter *Avenzoar* verhaelt, *Azijm* onder handen gehadt, en geneſen te hebben. Deſe Oirſaeck heeft hier te Lande, 't welck ſodanigh vergif niet en geeft, ofte oock niet tot ſulcken grouwel misbruyckt en werdt, weynigh, ofte geen plaets. Wy leſen even-wel in 't leven van Dr. *Iohannes Heurnius*, Profeſſor te Leyden, hoe dat hy uyt Italyen (daer het vergeven al wat gemeen is) komende tot Wtrecht, aldaer, beneffens andere Genees-meeſters, ontboden werde by den Heere van *Noorcarmes*, Gouverneur van de Stadt, die van de Spaengiaerts vergeven zijnde, in *Gele-ſucht* vervallen was, (daer hy oock van ſtorf) waer van hy alleen de rechte oirſaeck wiſt by te brengen, De reden, dat het Vergif deſe ſieckte veroirſaeckt, is dat het Bloedt daer door ſijn vorige ſuyverheyt verlieſt, en in een gele, ofte gallachtige vochtigheyt, die het geheele Lichaem verwet, verandert wert, en ſulcx geſchiet ſchierlick, en ſonder Coortſe. Hier moeten uyt den gemelten *Aurelianus* by-gevoeght werden, *Purgerende genees-middelen*, die in 't Lichaem blijven, 't zy dat de gene, die op de Gal ſien, als ſy die niet af en drijven, de ſelve voeden, gelijck *Galenus* meende, ofte liever, dat de Quade hoedanigheyt van ſoodanige het Bloet mede, gelijck nu van 't Vergif geſeyt is, in Gele vochtigheyt doet veranderen. Daer is noch een *andere Gele-ſucht*, die komt op 't ſcheyden van Galachtige Coortſen, wanneer de Nature de ſtoffe der ſelvige van binnen na buyten drijft. Dit komt mede ſchierlick, het doet de Coortſe eyndigen, maer en eyndight niet met de Coortſe, dan blijft dickwils noch lange by, het Water, en de Kamerganck zijn natuyrlick geſtelt. De *Gele-zucht* ſpruyt oock uyt een onſteken Lever, in de welcke een groot deel van het bloet verbrant, en in gal verandert wert, en dan iſſer een ſtercke brandende Coortſe by, een Swaerte en Pijn in de rechter zijde, het Water, en den *Af-treck galachtigh*. Maer gebeurt meeſtendeel door verſtoppinge van de Lever, ofte den wegh waer door de Gal in 't Blaesjen getrocken, ofte uyt het ſelfde gelooft werdt, waer door de Kamerganck dan bleyck is) in de Dermen, ofte dat het Gal-blaesjen, door de Steenkens, daer in gegroeyt, te nauw is. Want datter oock Steenen in het ſelve groeyen, is by vele nieuwe Genees-meeſters ondervonden, en my eerſt vertoont by den geleerden, en ervaren Mr. *Maximiliaen Bouman*, ſal. ged. in ſijn leven eerſte, en loſſelick Heel-meeſter deſer Stede. Dan hebſe daer na noch meerder geſien, en bevonden dat ſy uyt dicke Gal aldaer ſtijven en verharden. Want in werm water geleyt zijnde, ſmolten ſy terſtont wederom tot gal wech. Het Water is hier ſoo hoogh geverwet, dat het by-nae bruyn is, en een weynigh van 't ſelve een groote plas ander water geel maeckt.

(3) Belangende de voorteyckenen. De Gele-ſucht van Vergif is ſeer gevaerlick, en, als het ſelve ſterck is, ofte de Sieckte langh geduert heeft, ongeneeſlick. Maer de gene, daer de Coorts mede ſcheydt, en heeft geen ſwarigheyt, dewijl ſulcx geſchiet, om dat de Nature, door hare kracht, de Galachtige vochtigheden uyt het Ingewant na buyten drijft. Dan die door een onſteken Lever komt, en is niet ſonder ſwarigheyt, en noch meerder, wanneer datter Steenkens in het Gal-blaesjen zijn.

(4) Wat de *Geneſinge* belangt, de ſelve is verſcheyden nae de verſcheyden oirſaken. In de Vergiftige Gele-ſucht van inwendigh Vergif moet het ſelve ten eerſten uyt-gedreven, en overwonnen werden met *Theriakel*, *Mithridaet*, *Diaſcordium*, *Bezoar*, en andere Hert-ſterckende middelen, in 't 4. boeck en 13. cap. van 't Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven. Indien 't door een venijnigen beet van buyten ingeprent is, ſoo moet het oock ten aldereerſten uytgetrocken werden, op de wijſe, als aengeweſen is van de Dulle Honts-beten in 't 9. cap. van 't Eerſte boeck, in dit 2. Deel. Wanneer de Gele-ſucht ſpruyt, door uytdrijven van de Galachtige vochtigheden in 't eyndigen van de Coortſchen, dan en behoeft men niet te doen, 't en zy dat de Nature wat geholpen diende tot uytwerpen met wrijven van buyten, ofte van binnen met *ſweet-middelen*. Maer als de Onſteken ofte verſtopte Lever, hier toe oirſaeck geeft, ſoo wert de ſelve verdreven, door ſoodanige Geneeſ-middelen, als tot verkoelinge, en openinge van de ſelvige beſchreven zijn in 't 15. Cap. 4. Boeck van 't Eerſte Deel *van den Schat der Ongeſontheyt*. *Apollodorus*, gelijck *Plinius* ſchrijft 20.9. gaf de Geel-ſuchtigen in, het *ſap* van rauwe *Kool*; 't welck niet vremt en is, als hebbende een openende, en ſuyverende kracht. By *Plutarchus*, in 't 7. Capittel der Tafel-redenen van 't 5. boeck, wert verhaelt, 't gene andere oock beveſtigen, ſeker Vogel, den Arent nier ſeer ongelijck, in 't Griecx *Charadrios* genoemt, en in Duytſch, gelijck *Geſnerus* ſchrijft, Triel / ofte Griel / van ſoodanigen natuyr en kracht te weſen, dat hy van de Geel-ſuchtigen aengeſien zijnde, alle de geligheyt na hem treckt, en de ſelve doet geneſen.

(5) De Milt-ſucht, als ſy mede niet van Vergif en komt, heeft haren oirſpronck uyt de Milt, wanneer de ſelvige ſoo verſwackt ofte verſtopt is, dat ſy het Bloet, van de Bruyne vochtigheden, niet en kan ſuyveren, waer door de ſelvige met het ander Bloet het geheele Lichaem doorgeſonden werden, ende alſoo een Saluwe verwe over de huyt veroirſaken. Hier van ſpreeckt *Plautus* in ſijn Bly-eynde-ſpel *Menæchmi*:

Viden' tu ill oculos virere? ut veridis exoritur color
Ex temporibus atque fronte?

(6) Deſe

(6) Deſe ſieckte is te geneſen, gelijck de voorgaende, en de Middelen, die de Milt ſtercken, en openen, zijn aengeweſen in 't 16. capittel en 4. boeck van 't Eerſte Deel *van den Schat der Ongeſontheyt.*

Hier ſtaet waer te nemen de ſelfde *Maniere van Leven*, die in 't laetſt voorgaende Capittel is aengeweſen.

VAN DE

BLAUW-SCHUYT.

Het XX. Capittel.

1. *Algemeene Sieckten, tweederley,*
2. *Sommige voort-loopende door verſcheyde Landen, en ten laetſten vergaende, als Peſt, &c.*
3. *Sommige een Lant eygen zijnde, en daer altijt blijvende, als de*
4. *Pocken in Weſt-Indyen,*
5. *Loopende Varen,*
6. *Meer-vlecht in Polen,*
7. *Krop-geſwel in de Snee-bergen,*
8. *Blauw-ſchuyt in de Noortſche landen,*
9. *Alwaer ſy al van outs geweeſt is.*

1.

DE Sieckten, van dewelcke op eenen tijt veel volcx gequelt wert, *Algemeene* by den grooten *Hippocrates* genoemt, zijn tweederhande, ſpruytende wel beyde uyt een gemeene oirſaeck: maer die even-wel gantſch van malkanderen verſchillen, de eene werden by hem geheeten *Epidemii*, de andere *Endemii.*

2. *Epidemii*, ofte Voort-loopende, krijgen haren oirſpronck in een Landt, het welck dapper geplaeght hebbende, gaen voort, gelijck offe met een wint over-woeyen, in andere, eerſt in de naeſte, en daer na in vergelegene Landen; tot dat ſy, aldus als een loopend vyer voort-geloopen hebbende, ten laetſten, haer kracht, als uyt-gebrant zijnde, gantſch verdwijnen. Hare beginſelen ſlaen uyt een gemeene, en ongewoonlicke oirſaeck, beſtaende meeſtendeel in een quade, en vergiftige *Lucht*. Want alſo de Lucht alle Menſchen gemeen is, ſonder de welcke niemant ſijnen adem halen, en dien-volgende niet leven en kan; ſoo is ontmogelick, ofte moet, wanneer ſy met ongeſontheyt gekrenckt is, oock Algemeene ongeſontheden, ende Kranckten verwecken. Soodanige zijn *Peſt*, *Peſtige Koortſchen*, en die ons in 't jaer 1529. uyt Engelandt quam, de *ſweetende Sieckte* genaemt, en ſoo al voortgingh, tot datſe ten laetſten gantſch vergingh. Hier van is breeder te leſen (buyten de ſchriften van de Geneeſ-meeſters) in het 27. boeck der Engelſche hiſtorye van *Polydorus Virgilius*. Van diergelijcken overloop hebben wy hier te lande geſien, *Squynantie*, *Pleuris*, *Rooden-loop*, *Sinckingen*, *Kinder-pocken*, en andere. Hier van is wel gemeenlick de *quade Lucht* oirſaeck, doch niet altijt: dewijl ſulcx oock kan geſchieden door bedorven, en ongeſonde *Spijſe*, ofte *Dranck*, en een quade *Maniere van Leven*; gelijck wel beweſen is by den Milaenſchen *Septalius* in ſijn Wtlegginge op *Hippocrat. 1. de Aer. Aq. & Locis.* Want de Ervarentheyt leert, dat al is de Lucht helder, en ſuyver, evenwel ſomtijts de Peſt onder 't volck komt; als voornamelick in belegerde, en beſlote ſteden, alwaer uyt Hongers-noot (die een ſcherp ſweert is) alles, 't zy eetbaer, ofte oneetbaer ingeſlingert wert, om den raſenden buyck (die gelijck *Homerus* ſeyt, geen ooren en heeft) wat te ſtillen. Sulcx ſchrijft *Cæſar* te *Marſeille* gebeurt te zijn, als die ſtadt van hem belegert was. En daer toe geeft het belegh van de ſtadt *Leyden* in 't jaer 1574. een gantſch droevigh exempel.

3. De Sieckten, *Endemii* genoemt, als of men ſeyde, Inlantſche, ſpruyten mede uyt een algemeene oirſaeck, te weten *Lucht*, *Wateren*, en *Spijſe*, en zijn derhalven oock algemeen, maer in een lant; en al ſetten ſy ſomtijts wel voort, ſoo en vergaen ſy op 't laetſte niet, gelijck de *Epidemii*: maer blijven altijt in haer eygen Lant.

4. Van deſen ſlagh zijn de *Pocken* in Weſt-Indyen, die door de vremde vaerten van daer by de Spaengiaerts eerſt in haer lant, daer na in 't jaer 1492. 3. 4. 5. ofte 96. (want ſoo verſchillen hier de Schrijvers) te Napels gebracht is, als de Françoiſche daer oorloogde, waerom ſy van de Napolitanen, en andere Italianen genoemt zijn *Il mal Franceſe*, gelijck ſy de ſelve in 't wederkeeren geheel Italyen door, en met eenen t'huys brachten. Maer de Françoiſen hietenſe na de naem van de plaets, daer ſy ſe eerſt gekregen hadden, de Napolitaenſche. Siet *Guicciardini*, onder andere, in 't laetſte van ſijn tweede boeck der Italiaenſche oirlogen, die het rechte jaer aenwijſt. Dan de Spaengiaerts (als vinders van de nieuwe Werelt) hebben de outſte brieven, en werden by ons de *Spaenſche-pocken* genoemt, uyt danckbaerheyt van de gene, dieſe in het jaer 1496. met de Konincklijcke bruyt in Zeelandt brachten, by ons te voren, als oock elders, gantſch onbekent zijnde. Deſe Quel en komt niet uyt quade Lucht, want anders zoude hy mede al langh opgehouden hebben: noch oock uyt quade en bedorven koſt, gelijck ſommige voor-geven: want ſoodanige is voor deſen al dickwils gebruyckt geweeſt, ſonder dat daer van het minſte teycken van Pocken hem oyt geopenbaert heeft. Men vint oock dat niet het gemeen volck en de kaliſen, daer meerder mede gequelt zijn, als wel de Groote, en die de beſte koſt nuttigen. Ick en kan even-wel niet naelaten, om datſe wat aenmerckens waerdigh ſchijnt te weſen, alhier te verhalen, de meeninge van een Italiaenſch ſchrijver *Fioravanti*, dat de Pocken in Weſt-Indyen een inlandtſche Sieckte zijn, en aldaer haer begin genomen hebben, door dien dat de Menſchen malkanders vleyſch daer eten;

eten; en ſeyt ſulcx verſocht, en bevonden te hebben, aen een Hondeken, 't welck hy opſloot, en niet te eten en gaf, als alleen gekapt Honde-vleyſch, en dat 't ſelf-de van die koſt de Pocken kreeg. Waer uyt hy beſluyt, dat de Indyanen alſo mede door vleyſch van haren ey-gen ſlagh en aert, de Pocken kregen: en dat de Napoli-tanen 't ſelfde overkomen is, door dien ſy, in de bele-geringe van haer ſtadt, uyt hongerſ-noot, Menſchen-vleyſch aten. En deſe oirſaeck wert van ſommige voor-gewent, waerom het Verckens-vleyſch de Jo-den zoude verboden zijn geweeſt, als ſtoffe gevende tot de *Melaetſcheyt*, die mede een eygene, en gemeene Sieckte onder haer was. En gelijck,

Simia, quam ſimilis, nequiſſima beſtia, nobis,

het looſe gedrocht van Apen uytwendig onſen handel geheel na-aept, ſoo hebben wy inwendigh in ons Lig-haem een groote over-een-komſt (laet de Hoovaerdye vry in ons plaetſch hebben) met de vuyle Verckens. Selfs ſoo verre, dat *Galenus* verhaelt, van een ſchelmſe Waerdt, die ſijn gaſten Menſchen-vleyſch voor-ſette-den, 't welcke ſy voor Verckens-vleyſch aten. Om welcke grouwel ick een Paſtey-backer van Heuſden, die van wegen ſijn leckere paſteyen, grooten loop had-de, te Dordrecht rechtvaerdelik hebbe ſien rabraken.

5. Hier toe behooren mede *Loopende Varen*, ſoo ge-noemt om dat ſy in geen plaetſch ſtil en blijven, maer ſonder ophouden het gantſche lichaem, inſonderheyt de gewrichten, als kruypende mieren, door-loopen, en door-varen. Dit gebreck is eygen, en gemeen in Denemercken, Dithmarſſen, Weſtphalen, en op de kanten van Cleef, Gelderlandt, en Vrieſlant. En wert beſchreven by *Henrick van Bra*, geneeſ-meeſter van Campen, in ſeker brief aen Dr. *Foreſt*, gedruckt ach-ter ſijn 20. boeck.

6. Diergelijcke Inlantſch gebreck is in Polen, en de Landen daer ontrent gelegen, de *Meer-vlecht*, wanneer het Hayr onder malkanderen verwert, en als met ſlijm aen een gevlecht is. Hier van is in 't breet voor deſen geſchreven, by drie Profeſſoren van Padua, *Minadous*, *Saxonia*, en (die ick daer noch heel bejaert, gehoort hebbe) *Fonſeca*, als oock den Duytſchen *Sennertus*.

7. Soodanigen aert hebben mede de groote Krop-pen, die wy geſien hebben in het volck, 't welck aen de *Alpes*, ofte hooge Snee-bergen tuſſchen Italyen, en Switzerlant haer woon-plaets heeft, en veroirſaeckt werden door de Lucht, en het Snee-water, het welck geſtadigh met groot gedruys in menichte (ſoo dat het ons hier den Rhijn brenght) afloopt, en haren dranck is, waer door ſy een groote opblaſinge krijgen in de aderen, ſlagh-aderen, en de ydele plaetſchen, die tuſ-ſchen de Spieren van de Keel zijn. En al iſt dat deſe oirſaeck niet aengenomen en wert by *Fernelius*, tref-felick Genees-meeſter van *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck, (ſtellende ſulcx alleen te komen van grof, en taey ſlijm, aldaer uyt het Hooft ſinckende) ſoo beveſtight even-wel den ervaren Dr. *Foreſt* het oude gevoelen met het exempel van een huyſ-man hier te lande, die uyt armoede niet als viſch gegeten, en daer toe niet als water gedroncken hebbende, me-de een geſwel aen de krop kreegh. Waer in de ge-melte *Foreſt* meent ſoo veel te vaſter te gaen, door dien den Boer het Water-drincken gantſch latende, en na een Purgatye, Middelen, die doen verdwijnen, ge-bruyckende, het geſwel haeſt vergingh. Dan dit ver-ſchil is wel lichtelick by te leggen. Want de koude en miſtige Lucht, die aldaer valt, en 't Snee-water ver-kouwende de Maegh, en Herſſenen, veroirſaken ſoo-danigen grof, en taey Slijm: het welck geſtelt kan werden de naeſte oirſaeck, gelijck de andere de eerſte, en uytwendige, die ſoodanigh ſlijm door haer ſelven maken, en alſoo den gront leggen tot de Krop-ge-ſwellen. Van de welcke, als al van outs gemeen zijn-de, hem niemant en behoeft te verwonderen, gelijck de Poëet *Iuvenalis* daerom vraeght.

Quis tumidum guttur miratur in Alpibus?

Siet onder andere *Langius* in ſijn brieven, en *Septalius* op *Hippocrat. de Aer. Aq. & Locis*. De geeſtige Poëet *Salluſte Bartas* ſpreeckt van ſoodanige Sieckten in den 1. dagh van ſijn 2. Weke:

Mais quoy? ne penſes pas, que la fortune guide
Peſle meſle le champ de la tierce Eumenide,
Ie voy de ſes ſoldats, qui, conduits par raiſon,
Font choix, & de Province, & d'aage, & de ſaiſon.
Ainſi le Portugal eſt fecond en Phtiſiques,
L'Ebre en Eſcrouelleux, l'Arne en Epileptiques,
L'une Inde en Verolez, la Savoye en Goitreux,
En Peſteux la Sardaigne, & l'Egipte en Lepreux.
Suivant les Mœurs de lieux, ou la forte influance
Du Ciel gouverne tout.

8. Wy zouden meerder diergelijcke Gebreken konnen verhalen, die in een plaetſe eygen zijn: dan wy zullen die, om hier in 't beginſel niet te langh te val-len, en (gelijck *Diogenes* ſeyde, van een kleyne ſtadt met een groote poort, te vreeſen dat ſy daer door zou-de uytloopen) de ſelve overſlaen, en komen tot het ge-ne wy voor-genomen hebben, te weten, de *Blauw-ſchuyt*, een Inlantſche ſieckte onder de volckeren van de Noordſche Landen, als met namen van Hollandt, Zeelandt, Vlaenderen, Weſtphalen, Pomeren, Dene-mercken, Sweden, Noorwegen, Yſlant; Groenlandt, Spitsbergen, en de na-buyrige geweſten. Want alſoo de Inwoonders van deſe Landen ſoodanigen Lucht, en Maniere van Leven gebruycken, die (gelijck wy daer nae zullen uytleggen) ſeer bequaem is, om de Blauw-ſchuyt te doen groeyen, ſoo en kan het niet an-ders toegaen, ofte ſy moet aldaer ſeer gemeen zijn, en in andere, gelijck Vranckrijck, Spaengien, Italyen, be-neffens de oirſaeck, onbekent weſen. Ick kan getuy-gen, dat als in den jare 1617. onſe Nederlanders de Venetianen te hulpe geſonden waren, tegen *Ferdi-nand*, doen Hertogh van Grats, naemaels Keyſer,

ſommige van de ſelvige, aen de Blauw-ſchuyt, dieſe hier uyt het Lant gebracht hadden,ſeer ellendigh gingen; en dat de Genees-meeſters van Venetyen niet en wiſten, wat voor een ſieckte ſy daer af maken ſouden. Diergelijcke heeft my oock vertelt onſen Ambaſſadeur van Venetyen komende, hoe dat hy aldaer begroet werde van een Pools Graef, die ſo quelligh aen de Blauw-ſchuyt gingh, dat hy leven, noch ſterven en konde. Deſe klagende,dat hy ſo vele Genees-meeſters verſocht hadde, ſonder eenige verlichtinge te verne-men: ſo ſeyde den wel-gemelten Heere, dat ſijn huyſvrouwe haer wat op diergelijke ſaken verſtont, en dat ſy wel lichtelick die Sieckte ſoude kennen. Waer op Me-vrou zijnde verſocht binnen te komen,en hooren-de, en ſiende de toevallen,en teykenen van 't gebreck, konde wel haeſt oirdeelen, dat het de Blauw-ſchuyt was, en daer over ſprekende met ſijne Genees-meeſters,en haer beduydende van wat aert de Kruyden waren, met de welcke die Sieckte hier te lande genas; ſo verſonnen ſy op een Kruyt, dat ontrent *Verona* in ſeker beeck wies ('t welck haer Ed. niet en konde noemen) wat ſcherpachtigh van ſmaeck, gelijck hier onſe Kruyden, die daer toe gebruyckt wierden, en dat het ſelfde van daer gehaelt zijnde, den Poolſchen Heer, die te voren ſoo veel te vergeefs verſocht hadde, daer door verlichtinge gevoelde; tot dat hy hem elders begevende, alwaer de rechte Kruyden waren, ten laetſten volkomelick genas. Dan deſe Sieckte begint haer allencxkens verder uyt te ſpreyden,en door over-brengen bekent te werden in eenige Landen, daer ſy voor deſen gantſch vreemt geweeſt is. Waeromſe ſomtijdts oock wel *Epidemia* magh gerekent werden met Dr. *Ronſſen*. Want het kan wel weſen, dat eene Sieckte ten inſichte van een Lant *Endemius*,ofte eygen is, en van wegen andere *Epidemius* ofte gemeen, alſoo dat onderſcheyt niet weſentlick, maer alleen toeval-ligh is, en ſoo kan het mede geſchieden, dat in een Landt, maer een menſche ſoude komen te ſterven van de Peſt, die daerom voor geen *Epidemia* ſoude mogen gehouden werden. Soo is aen d'ander zijde de ſweetende Sieckte eerſt Engelandt eygen geweeſt, en daer na voort-loopende in andere landen,algemeen gewerden, gelijck mede de *Blauw-ſchuyt*, die wy niet-te-min ſtellen onder 't getal van de *Endemii*.

9. Sommige nieuwe ſchrijvers hebben de Blauw-ſchuyt willen ſtellen onder de nieuwe Sieckten, gelijck wy doen de geſeyde Spaenſche pocken, ſweeten-de Sieckte, en diergelijcke. Maer al iſt ſulcx, dat ſy met de namen, die ſy tegenwoordigh heeft by de Oudeſchrijvers niet bekent en is geweeſt, ſo en iſſe even-wel niet van huyden, ofte giſteren hier te Lande op-gekomen. Sulcx en blijckt niet alleen uyt *Olaus Magnus*, in ſijn beſchrijvinge van de Noortſche landen; maer ook uyt verſcheyde Oude ſchrijvers. *Plinius* in 't 25. boeck van ſijn natuyrlicke Hiſtorie, maeckt gewagh van een Sieckte, die hy *Stomacace*, en *Scelotyrbe* noemt, met deſe woorden: *Daer en wert niet alleen gevonden Booſheydt onder de Beeſten om de Menſchen te beſchadigen: maer oock in de Wateren, en Landen. Als Germanicus Cæſar in Duytſlandt met ſijn leger over den Rhijn getrocken was, ſoo vont men ontrent de Zee-kant een Fonteyn met ſoet water, waer van gedroncken zijnde, de tanden binnen twee jaren uyt-vielen, en de knyen loſch wierden. De Medicijns hieten het Stomacace, en Scelotyrbe.* Deſe *Germanicus* was een ſone van *Druſus* (die de Duytſchen mede dapper met legers geplaeght heeft, waer van noch de naem van *Droes* overgebleven is) een broeder van *Tiberius*, die na ſijn ſtief, en ſchoon-vader *Auguſtus* Keyſer was. Maer de twee namen van *Stomacace*, en *Scelotyrbe* en zijn niet eerſt gegeven aen die Sieckte in 't leger van *Germanicus*: alſoo ſy de ſelve al langh te vooren hadde. Want *Strabo* in 't 16 boeck van ſijn Grieckſche landt-beſchrijvinge, noemt die ſelfde namen, daer hy beſchrijft de Sieckte, die onder de Krijghs-knechten quam, als *Elius Gallus* een leger, door laſt van den Keyſer *Auguſtus*, voerden in Arabyen. Ja ſelfs deſe Sieckte en is onſen ouden *Hippocrates*, over een-en-twintigh hondert jaer niet onbekent geweeſt, gelijck merckelick blijckt uyt de beſchrijvinge, die hy doet van de *groote Milten*, en *Ileos hæmatites*, met den naem van *bloedende Scheur-buyck*, als oock met de teyckenen over een komende. Dan de Genees-meeſters, die dit gebreck *Stomacace*, en *Scelotyrbe* genoemt hebben, zijn wel lichtelik Griecken geweeſt (gelijck de Romeynen doen gebruyckten) na de toevallen, ofte de ſchade, die het ſelvige in den Mont, ofte de Beenen dede. Want Στομακάκη, *Stomacace*, is ſo veel te ſeggen, als *Mont-quaet*, ofte *Mont-kack*: alſoo de Blauw-ſchuyt de Mont doet ſtinken,en door-eten. Waerom het oock (gelijck Dr. *Wierus* meent, hoewel niet na den ſin van Dr. *Ronſſen*) *Oſcedo* genaemt is van *Marcellus Empiricus*, die geleeft heeft ten tijde van de Keyſers *Gratianus*, en *Theodoſius*, ontrent het jaer 380. En Σκελοτύρβη, *Scelotyrbe*, beteyckent *Scheur-been*, ſoo genoemt nae de Pijn, die de Siecken in de Beenen voelen, gelijck *Scheur-Mont*, na den Mont, en *Scheur-buyck*, nae den Buyck, wiens vlies, in deſe Sieckte, ſomtijdts van een ſcheurt, gelijck *Eugalenus* getuyght. Dr. *Reynier Snoy*, Borgemeeſter,en Genees-meeſter van der Goude, heeft het den naem (*craſſa & pingui Minervâ*, ſeyt *Salomon Albertus*) *Gingipedium* gegeven, na het tant-vleyſch, en de voeten. In Hol-landt heeten wy 't ſelfde gemeenlick, na de blauwe Vlacken, *Blauw-ſchuyt*.

Het XXI. Capittel.

1. *Beſchrijvinge van de Blauw-ſchuyt.*
2. *De Maniere hoe ſy groeyt,*
3. *Op wat Plaetſen.*
4. *De Voor-gaende, en Naeſte oirſaeck.*
5. *De verre, en uyt-wendige Oirſaken, beſtaende in*

6. *Spijſe, ende Dranck,*
7. *Lucht, ende Landen,*
8. *Bewegen, ende Ruſten,*
9. *Ophouden van gewoonlicke loſingh,*
10. *Slapen, ende Waken,*
11. *Bewegingen des Gemoets,*
12. *Koortſchen,*
13. *Geſtalteniſſe van 't Ingewant,*
14. *Beſmettinge.*

1.

Blauw-ſchuyt is een algemeene, en eygene ſieckte in de Noortſche landen, beſtaende in een quaetaerdige, en verborgene hoedanigheyt, de welcke door het geheele Lichaem, inſonderheyt de Deelen, die het voedſel beſtieren, verſpreyt is, ſpruytende uyt Melancholijcke groove, en weyachtige vochtigheydt, vergeſelſchapt met ſwaermoedigheydt der geeſten, ſwaerte in de beenen, vermoeytheyt over 't gantſche lichaem, benauwtheyt op de borſt, bedervinge in het tant-vleyſch, ſtinckenden aeſſem, en blauwe vlacken, voornamelick aen de beenen.

2. Droogh, vaſt, en ſchrael Landt, alſoo het geen vettigheyt en heeft, en niet wel bewerckt en kan werden, is onbequaem om vruchten voort te brengen: daer-en-tegen dat vet, en wel geploeght is, geeft den Lantman groot vordeel. Het ploegen en meſten doet het Landt, dat anders gelijck onderbleven is, als ſmelten, en rijſen, gelijck *Columella* welſchrijft 22. en 15. Het dienſtighſte dat ſoodanige Aerde geeft is Terwe, waer van het Broot gebacken wert, 't welck onſe beſte, en gemeenſte Spijſe is, ('t welck de oirſaeck is dat onſe Salighmaker oock bevolen heeft om ons dagelicx broot te bidden *Matth.* 6. *Luc.* 11.) gelijck den beſten dranck Wijn, en den gemeenſten hier te Lande Bier is. Maer indien ſy alle drie niet wel en rijſen, en geſuyvert werden, ſoo en konnenſe geen goet voedſel aen het Lichaem mede-deelen, dan veroirſaken verſtoptheyt, en doen groove en quade vochtigheden vergaderen: gelijck men bevindt in onderbleven Broot, 't welck als loot in de Maegh valt; als oock in onklaer Bier; en Wijn, die noch niet gewerkt en heeft. Want Gijl, en Moſt, alſoo ſy noch vermengt zijn met Giſt, en Moer, vallen rauw, onſuyver, ende dien-volgende oock ongeſont om te drincken: maer als ſy aen 't wercken komen, dan beginnen ſy als een ſtrijt aen te rechten op haer vuyligheyt; met haer geeſten, en wermte rijſende en opdringende (even-eens gelijck men ſiet in het zieden van eenigh nat) waer door de onreynigheyt ſinckt, en van het ander ſuyvere geſcheyden blijft. Op de ſelfde wijſe gaet het met de Vochtigheden onſes Lichaems. Want als alles wel geſtelt is, dan ſmelt de Spijſe in de Maegh, gelijck tot eenen room, die wy Gijl noemen, en aldaer door de in-geboren wermte mede als wercken-de, ſoo ſcheyden van het voedſame, die deelen, die tot geen goet voedſel en konnen gedyen, en werden daerom, als overtollige vuyligheyt, gelooft. Maer het gene nut en dienſtigh tot voedſel is, wert door den eygen aert, en d'ingeboren kracht van de Maegh, en Dermen, gekoockt. Daer na aldus bereyt zijnde geſonden na de Lever, om aldaer tot ſijn, en ſuyver Bloedt als gemalen te werden. Op dat ſulcx te beter zoude toegaen, ſoo wert het groffte van den Gijl (moetende ſchieten door nauwe wegen) met eenigh wey vermenght, en daer door driftiger gemaeckt zijnde, van de Milt in-getrocken, de welcke niet-te-min dien dicken, en ſuyrachtigen Gijl bewerckt, en verandert in een Bloet, dat haer, en de naeſte deelen dienſtigh is. Maer 't gene tot voedſel gantſch onbequaem valt, dat maecktſe haer quijt, ten deele door de Speen-aderen, ende den tack van de Poort-ader, ten deele door haer Slagh-aderen, van de welcke het overſchot in de Nieren kan gebracht werden: waer door dickwils in de Milt-ſieckten het Water bruyn is.

Wanneer dit aldus nae behooren geſchiet, dan is de Menſche wel te pas: maer als door te veel rauwe, en quade koſt te beſigen, oock in een geſont Lichaem, het ſelve in de Maegh en Dermen niet wel verteert, noch van ſijn vuyligheyt en kan geſcheyden werden, en dat de Gijl alſoo vol groove, en onſuyvere deelen in de Lever komt; dan en kan de Milt alle de ſelve niet nae haer trecken, en 't gene ſy ontfanght, niet genoeg bewercken: waer door dan het Bloet ongereſen, en onſuyver blijvende, oock ſoodanigh voedſel aen het Lichaem geeft: het welck al de Deelen, daer het by komt, met Blauw-ſchuytige toevallen beſmet, gelijck daer na zal aengeweſen werden.

3. Wt het gene geſeyt is, kan nu wel lichtelick afgenomen werden de *Plaetſch*, daer de Blauw-ſchuyt groeyt, te weten, als ſy niet door beſmettinge aengekomen is, die meeſtendeel de Milt is, ſomtijdts oock de Lever (gelijck D^r. *Foreſt* getuyght bevonden te hebben in den Preſident *Aſſendelft*, die oock de meeſte vlacken in 't rechter been hadde) als mede Alvleyſch, de tacken van de Poort-ader, en de aderen van het Middel-rift, en het Net; in de laetſte, als ſy eerſt begint, en in de eerſte, als ſy nu al wat geduyrt, en toegenomen heeft. Het en blijft even-wel daer noch niet by, maer gaet ten laetſten door alle de aderen. Want al iſt, dat yemant die de Blauw-ſchuyt heeft, al goeden koſt at, en dat de Maegh hem wel verteerde, de Gijl, die door ſoodanige onreyne wegen ſijnen door-gangh heeft, ontfanght de ſelve beſmettingen, en wert vermenght met de quade vochtigheden, die hy aldaer ontmoet. Hier door komt het oock aen Lever, en Milt, jae het geheele Lichaem; ſoo dat ten laetſten al het Bloet een bedervinge deelachtigh is, gelijck men uyt de teyckenen, en het gelaten bloet bevint.

4. Wat de *Oirſaeck* belangt, de voorgaende is ſwarte grof bloet, vermenght met eenige rauwe wey, zijn-

zijnde als een loogh, dat beſtaet uyt water en verbran-de deelen, ſomtijts oock met andere raeuwe, en bedor-vene vochtigheyt, gelijck ſulcx de geſtadige verande-ringh van het water kan uytwijſen. Nu alſoo de Vier-den-daeghſche koortſche, en andere Sieckten, die me-de uyt ſodanigen Oirſaeck voort-komen, de ſelve toe-vallen niet en hebben, met de Blaeuw-ſchuyt, die ook beſmettelick is, en als de bedervingh aen de Lever, ofte Milt gerocht is, nauwelicx immermeer volko-melick geneſen wert: ſo is daer uyt genoegh af te ne-men, dat de Blaeuw-ſchuyt een byſondere bedervinge deelachtigh is, en de welcke dieper indruckſel geeft, als door de eerſte hoedanigheden kan geſchieden: jae een ſoodanige, de welcke den aert van vergif navolght, en ſoo diep inbijt, dat die kacht nimmermeer te recht uyt-getrocken kan werden. Derhalven na dat die rauwe en grove Vochtigheden in de eerſte wegen toenemén, en blijven ſteken, en met de ſelvige andere vuyligheyt gemenght wert, en dat de wermte van ons Lichaem (die noyt ſtil en ſtaet) geſtadigh daer op werckt, en ſy onbequaem blijven, om tot voedſel te konnen gebracht werden, ſoo komen ſy van handt tot handt hoe langer hoe meerder te bederven, tot datſe ten laetſten een byſonderen aert, en beſmettelicke ver-rottinge, die de Blaeuw-ſchuyt eygen is, aentrecken: gelijck men het ſelfde oock bevint in het groeyen van andere quaet-aerdige, en vergiftige Vochtigheden, de welcke, hoe ſy langer in 't Lichaem blijven, hoe ſy ar-ger werden.

5. Dit ſwart, grof, raeuw, en onſuyver Bloet, trekt ſijnen oirſpronck uyt een quade Maniere van Leven, beſtaende in ſes Niet-natuyrlicke dingen, waer by ko-men langhdurige, en vierden-daeghſche Koortſche, en een ongeſonde geſtalteniſſe des Ingewandts; als oock Beſmettinge.

6. Seer wel is geſeyt van den treffelicken ſchrijver *Plutarchus* in ſijn 9. Taeffel-reden van 't 8. boeck, Dat wy van de ſelfde dingen, daer wy van leven, oock ſieck werden. Want gelijck door goede Spijſe en Dranck onſe nature langh in dit leven onderhouden wert, van wegen dat ſy, 't gene geſtaſtigh vervlieght, wederom herſtellen, en alle de deelen onſes Lichaems voeden: ſoo en is in tegendeel quaet voedtſel daer toe niet al-leen onbequaem, maer bederft daer-en-boven de na-ture, en verhindert haer werckinge, ende ſulcx ver-ſcheydelick na de verſcheydenheyt van de bedorven ſtoffe. Soo ſchrijft *Galenus*, dat uyt Voedtſel, 't welck ſwaer en grof bloet maeckte, daer by komende de hit-te van de Lucht, veel volcks in *Alexandryen* de Me-laetſheyt kregen. En uyt diergelijcke oirſaeck zijn de Noortſche landen gequelt met Blaeuw-ſchuyt, die aldaer eygen ende heel gemeen is, inſonderheyt by de gene, die aen de Zee woonen, ende ter Zee varen, om dies wille, dat ſy veel gebruycken *gezouten*, en *geroockt Vleyſch*, *garſtigh*, en *raeuw Speck*, *Worſten*, *Zauzijſen*, *gezoute*, *geroockte*, ende *gedrooghde Viſch*, gelijck *Ha-ringh*, *Bockent*, *Salm*, &c. als mede *Enden*, *Ganſen*, *Swa-nen*, ende al 't gene wy in den Schat der Geſontheyt geſchreven hebben grof bloet te maken. Want alſoo duſdanige Spijſe niet wel lucht en rijſende in de Maeg gemaeckt en kan werden, ſoo blijftſe in de eerſte we-gen ſitten, en geeft de eerſte ſtoffe tot de Blaeuw-ſchuyt. Hier doet inſonderheyt toe het *bedorven Koren*, het zy dat het nat opgedaen, ofte oock anders niet wel waer-genomen is. Daer van hebben wy een aenmer-kens weerdigh exempel onlanghs gehadt in de laetſte belegeringe van Breda, alwaer veel jaren te voren te-gen ſodanigen noot een groote menichte van Terwe was opgeleyt, ſonder de ſelve eens te verſchieten: waer door al de gene, die van het Broodt, 't welck van die geſchote en bedorvene Terwe gebacken was, ge-geten hadde, ſeer deerlick aen de Blaeuw-ſchuyt ver-vielen, wel tot het getal van drie-en-dertigh hondert, gelijck my verhaelt heeft den wel-ervarene Mr. *Nico-laes Schavart*, tegenwoordigh gewoonlicke heel-mee-ſter der ſtadt Dordrecht, doen ter tijdt binnen Bre-da, alwaer hy veel van de ſelfde konſtelick geneſen heeft. Soo is door bedorven *Rogge*, van Ooſten de Blaeuw-ſchuyt in 't jaer 1556. in Brabant gebracht, gelijck Dr. *Dodoens* ſchrijft: waer van mede te Lo-ven in 't jaer 1525. geſtorven is den hoogh-geleer-den doctor in de Godtheyt *Martinus Dorpius* van Naeltwijck, (die groot zoude geweeſt hebben, hadde hy mogen leven, gelijck *Eraſmus* van hem ſchrijft) de Geneeſ-meeſters aldaer niet eens wetende, wat ſieck-te het was, als Dr. *Forreſt* getuyght. Die oock verhaelt van twee Geneeſmeeſter in den Hage, die de Blaeuw-ſchuyt van den Raetsheer *Sasbout* niet en kenden, ſoo datter een ander om hem te helpen moſt komen van Amſterdam. Waer uyt blijckt de waerheyt van het gene de wijſe *Plato* ſeyt, dat het geluck van een Ge-meene ſake beſtaet in een geleert Geneeſ-meeſter, en getrouwe Vroe-moeder. De ſelfde Sieckte wert ver-oirſaeckt, door *Twee-back*, (dat op de verre reyſen me-de genomen wert) als het mede van bedorven Terwe gebacken is, ofte op een vochtige plaets gelegen heeft, ofte anders muf geworden is. Gelijck oock van *oude Kaes*, *Kool*, *Ajuyn*, *Boonen*, *Erweten*, en andere *Pluck-vruchten*, voornamelick als ſy niet wel gade geſlagen en zijn. Soo getuyght *Hippocrates* van ſommige, ſoo mans, als vrouwen, die door geſtadigh eten van Pluck-vruchten, ſwacke beenen kregen, en alſoo bleven; en die *Erven* in haer ſpijſe gebruyckten, met pijn in de Knyen gequelt wierden. Want dit alles heeft wey-nigh dat voedſaem is, en veel overtolligheyt, ſtrec-kende om grof, dick, en raeuw bloet te maken: het 't welck (als deſelve langh na malkanderen gebruyckt werden) ten laetſten een bedervinge krijght, die de Blauw-ſchuyt eygen is. Derhalven zijn de Vrieſen, die ſoodanige grove ſpijſe meerder gebruycken, als de Hollanders, oock deſe ſieckte veel meerder on-derhavigh. Waer uyt wy dit vordeel trecken, dat de

Blauw-ſchuyt ons ſoo wel beſchreven is by Dr. *Severinus Eugalenus*, neerſtigh en geleert geneeſ-meeſter van *Doccum* in Vrieſlant.

Onder den *Dranck* komt hier voor eerſte oorſaeck van de Blauw-ſchuyt, het *Water* dat bedorven, ende vol wormen is, het welck die nae Ooſt-Indyen varen dickwils gedwongen zijn te drincken, en wel ſo dapper ſtinckt, gelijck my verhaelt is, dat niemant daer van drincken kan, of hy moet ſijn neus toehouden, en even-wel uyt noot gedroncken wert. Het ſelve doen oock Wateren, die grof, rauw, onklaer, en brack zijn, die tuſſchen het zout en ſoet, ofte uyt ſtil-ſtaende ſlooten, en grachten geſchept werden. Als mede het *Bier*, dat van ſoodanigh Water, ofte oock *quaet Mout* gebrouwen is, inſonderheyt dat niet langh, en met weynigh Hoppe (waer door veel verbetert wert) gekookt en heeft. Gelijck oock *Wijn*, die bekaemt is, langh wert, en begint te bederven.

7. Helpt noch veel tot de Blauw-ſchuyt de *Lucht*, de gelegentheyt der Landen, geſtalteniſſe der Plaetſen, ſtreckende tot koude, vochtigheyt, brackigheyt, ende onſuyverheyt. Soo is bevonde dat als de jaren 1556. en 1562. gantſch vocht en regenachtigh waren, met Zuydelicke winden, daer op gevolght is, een algemeene Blauw-ſchuyt, gelijck Dr. *Ronſſen* getuyght. Het ſelve doet oock een Noortſche lucht, die kout, grof, brackigh, en beſmet is, met veel dampen, dewelcke de Zee, en de Rivieren in 't af-loopen, als oock de Meren, en Gorſingen op-geven, en door den adem in-gehaelt zijnde, de Geeſten, en het Bloet beſmet. Soo bevint men, dat in de Plaetſchen ontrent de Zee, ende daer veel ſtil-ſtaende wateren zijn, de Blauw-ſchuyt gemeen is, daer men in drooge gantſch van haer niet en weet. En ſelfs oock hier te lande en is dat gebreck ſoo ſwaer, noch ſoo gemeen niet ter Goude, of te Rotterdam, en noch minder te Dordrecht, alwaer de riviere, uyt dewelcke gekoockt, en gebrouwen wert, alle daegh op en af loopt, als wel te Amſtelredam, en in Noort-Hollant, daer het vol Meren, en ſtilſtaende Wateren is. Waerom oock (ſiet de voorſichtigheyt Godts) de Lepel-bladeren, het voornaemſte geneeſ-midde, by haer in overvloet waſſen, (gelijck ſy hier aen 't Wijckſche Meer afgebeelt zijn) die by ons in 't wildt niet gevonden werden, maer alleen andere van mindere krachten, als genoeg zijnde voor lichter Sieckte. Sommige hebben gemeent dat een zultige Lucht ontrent de zee, wel de voornaemſte oirſaeck van de Blauw-ſchuyt was: maer wy ſeggen, datſe daer toe wel helpt, maer in haer ſelven geen oirſaeck alleen en kan weſen, aengeſien dat het volck in vele plaetſchen, gelijck midden in Hollandt, daer mede gequelt is, die verre van de zee leggen, en inte gendeel vele aen de zee zijn, gelijck Venetyen, dat rontſom van de zee beſpoelt, en tuſſchen beyde doorloopen wert, alwaer men van geen Blauw-ſchuyt en weet te ſpreken.

8. Hier komt noch by de Maniere van leven in Oeffenen, ofte *Stil zijn*. Want de gene die in ledigheyt haer tijt beſteden, vergaderen vele overtolligheyt, die anders door de Oeffeninge zoude verteren, en daerom zijn de Stée-luyden meerder met de Blauw-ſchuyt gequelt, als de Boeren, de Vrouwen, als de Mans.

9. Waer toe het ſijne mede by-brenght het *Ophouden van gewoonlicke loſinge*, gelijck van *Stonden*, inſonderheyt van 't *Speen*.

10. Als mede onmatigen *Slaep*, die de rauwe Vochtigheden vermeerdert; en al te veel *Waken*, waer door de in-geboren wermte verteert, en dan veel rauwigheyt vergadert wert.

11. Gelijck onder de Bewegingen des Gemoedts oock anders tot het groeyen van ſwart en ſwaer bloet vele doet de *Swaermoedigheyt* ofte *Droefheydt*: ſoo doetſe oock in deſe gelegentheyt; en veel van ſoodanigh bloet voort-brengende, geeft ſtoffe aen de Blauw-ſchuyt, ſoo dat men in de gene, die met een grove Maniere van leven lange in Droefheyt geſeten hebben, wel magh oirdeelen, Blauw-ſchuyt ofte alleen, ofte met andere Sieckten vermenght, op den wech te zijn.

12. Dewijl oock langdurige Koortſchen ten laetſten veeltijdts, in Vierden-daeghſche veranderen, de galachtige Vochtigheden metter tijt tot ſwarte verbrant zijnde, ſoo helpen ſy mede aen deſe Sieckte.

13. Maer alle de verhaelde Oirſaken konnen lichter en vaerdiger dit Gebreck verwecken, indiender in 't Ingewant, inſonderheyt Lever, ofte Milt, eenige ongematigheyt, ſwackheyt, ofte verſtoppinge is, het zy de ſelve aengeboren is, ofte door vermenginge met de quade Vochtigheden aengekomen is, waer door de

groove

groove overtolligheyt niet verwonnen noch af-geſet en kan werden.

14. Hier komt ten laetſten noch by een ander, het welck oock buyten alle de gemelte Oirſaken, alleen deſe Sieckte kan veroirſaken, te weten de Beſmettinge, waer door de Vrucht van de Vader, door het Zaet, 't welck van het Bloet gekoockt wert, en noch meerder van de Moeder (wiens bloet bedorven zijnde, 't ſelfde daer van ſoodanigh voedſel treckt) het ſoogende kint van de Min de Blauw-ſchuyt kan krijgen. Sulcx gebeurt oock lichtelick, als yemant uyt een Kan drinckt (gelijck daerom by ons een ſchadelicke gewoonte is) met de gene, die de Blauw-ſchuyt heeft. Want alſoo ſijn Tant-vleyſch ſacht, en bloedigh is, den adem ſtinckende, ſoo blijfter wat van de vuyligheyt aen 't bier ofte de Kan hangen, 't welck den anderen aenkleeft. Deſe beſmettinge geſchiet oock door den ſtanck der Lichamen, die van de Blauw-ſchuyt overleden zijn. Wert oock ſomtijts wel over-geſet door het Kuſſchen. Wat wonder iſt dan (ſchrijft Dr. *Greg. Horſtius* van Olms) dat de Blauw-ſchuyt in Hollant ſoo lichtelick voort-gaet, en oock de gaſten van buyten mede-gedeelt wert, alwaer het ſoenen ſoo gemeen is als het groeten, inſonderheydt onder de Vrouwen, en niet alleen de jonge (van de welcke de kuskens lichtelick ſoo quaet niet en vallen, ſoo om datſe deſe Sieckte minder onderworpen zijn, als mede om dat haer *Scheur-buyck* ſoo ſeer niet tegen en ſtaet: en hoe yet aengenamer is, hoe het minder beſchadight, dewijl den treck de Inbeeldinge volght, en de ſelve groote kracht heeft op onſe geeſten, en vochtigheden) maer oock, och lacy! oude, en verſchrompelde teutebellen, daer men de kinderen mede zoude te bedde jagen. De welcke indien ſy ſonder een kus begroet wierden, 't ſelfde haer dapper zouden belgen, als of haer het meeſte ongelijck ware aen-gedaen. Over dit tegenſtaende, en ongeſont Kuſſchen, klaeght *Montaigne* 3. *des Eßais* 5. als oock al in oude tijden de Romeynſche Poëet *Martialis* 11. *Epigr.* 99.

Effugere non eſt, Baſſe, baſiatores,
Inſtant, morantur, perſequuntur, occurrunt,
Et hinc, & illinc, uſquequaque, quacunque.
Non ulcus aëre, puſtulæve lucentes,
Nec triſte mentum, ſordidique lichenes,
Nec labra pingui delibuto ceroto,
Nec congelati gutta porderit naſi, &c.

En 't is wonder, dat dit noch ten tijde van den Keyſer *Domitianus* (doen *Martialis* leefde) in ſwang ging, daer ſoo lange te voren de Keyſer *Tiberius* openbaer hadde doen verbieden het dagelickſche Kuſſchen, gelijck *Suetonius* in ſijn leven verhaelt. Ick hebbe te Venetyen geſien dat de Edelluyden malkander op ſtraet ontmoetende, noch op de Romeynſche wijſe, den eene den anderen kuſſchen dat het klapt: het welck in alle d'andere ſteden van Italyen ſeer vremt zoude ſtaen. Wat ons Landt aengaet, onder de Mans heeft dit weynigh plaetſch, 't en ware miſſchien datter een goet glaesjen voor gegaen was: en de ſtatige oude Vrouwen (over de welcke Dr. *Horſtius* ſoo klaeght) behooren haer oock te vreden te houden, dat men haer uyt eerbiedigheyt hier in overſlaet.

Het XXII. Capittel.

1. *Algemeene Ken-teyckenen van de Blauw-ſchuyt,*
2. *Byſondere in 't Begin, Voort-gangh, en Hooghſte.*
3. *Hoedanigh de Pols, en*
4. *Het Water is.*

I.

GElijck de Blauw-ſchuyt, als ſy langh geduyrt heeft, ſeer licht, ſoo iſſe in 't begin ſeer qualick te kennen: als meeſt gemeene teyckenen met andere Sieckten vertoonende. Derhalven en moet uyt geen een ofte twee *teyckenen*, gelijck dat 't Lichaem ſwaer, en ras vermoeyt is, daer van geoirdeelt werden. Noch men moet oock niet meenen (gelijck nochtans het gemeen gevoelen is) dat die alleen Blauwſchuytigh zijn, welckers beenen blauwe vlacken hebben, die het tant-vleyſch ſacht-geſwollen is, ſoo dat even aengerocht zijnde terſtont bloet, of die de tanden gantſch loſch zijn: dewijl dit wel teyckenen zijn, maer alleen van Blauw-ſchuyt, die al verre gekomen is, en datter oock vele aen dit gebreck vaſt zijn, jae daer van ſterven, ſonder die teyckenen te krijgen. Derhalven alſoo de Blauw-ſchuyt uyt geen een teycken, dat ſy altijt mochte mede dragen, te kennen en is, en datter nauwlicx eenige Sieckte gevonden wert, waer onder ſy niet en zoude konnen ſchuylen, ofte by vermenght weſen, ſoo ſtaen alle omſtandigheden hier wel ende nauw waer te nemen.

Voor-eerſt dan, alſſer achter-dencken valt van Blauw-ſchuyt, ſoo zal men ſien of men in een Lant, daer ſulck gebreck eygen, en gemeen is, ofte de Siecke ſwaermoedigh is, ofte hy eenigh mangel aen de Milt heeft, en te voren (het welck voornamelick te paſſe komt) langen tijt ſoodanigen maniere van leven gebruyckt heeft, als in 't voorgaende capittel geſeyt is, tot het ſelve ſtoffe te geven. Hier dient oock gelet, dat als eenige ſieckte de gewoonlicke teyckenen niet en vertoont, noch met gewoonlicke middelen kan geholpen werden, en datſe luyſtert na de gene, die voor de Blauw-ſchuyt goet zijn, als oock datter noch door braken, noch door groote aftreck, geen verlichtinge en komt, maer even groote benauwtheyt blijft, dan magh men wel dencken, datter Blauw-ſchuyt onder ſchuylt.

2. Als de Blauw-ſchuyt even *begint*, dan is het Lichaem terſtont vermoeyt, met beſwaertheyt in buyck, en beenen, in de welcke mede een ſwackigheyt

heydt is, en een doove pijn, kortheyt op de borſt; en die aldus geſtelt is wert gemeenlick ſwaerlijviger, en ſijn levendige verwe treckt allencxkens na een valuwe blauwigheyt.

Hier op *volght* terſtondt roodigheydt, en jockſel in het tant-vleyſch, het aengeſicht is bleyck, ſomtijdts oock wat blauwachtigh. Het water meeſt dun, altemet oock geroert. De pols is ſlap, kleyn, ongelijck, en dickwils maer als kruypende; ofte groot en hart ſonder onſtekinge.

Met het *aengroeyen* van 't Gebreck, ſoo vermeerderen oock de verhaelde *teyckenen*, ſoo dat de Siecken haren aeſſem naulicx en konnen ſcheppen, en het minſte, dat ſy haer roeren, qualick werden. Hier komen by ſnijdingh, en ſcheuringh in den buyck, het tant-vleyſch ſwelt, en is ſacht, en voos, ſtinckt en bloet, als het maer even aengerocht en is, wert oock ſoo af-gegeten, dat de tanden gantſch loſch werden, ſo dat ick geſien hebbe, ſommige, behalven weynigh kieſen, al haer tanden uytſpougen. De beenen en willen het lichaem niet dragen, en zijn al offe met een beroertheyt geſlagen waren; werden ſomtijts gantſch mager, als uyt-geteerde, ſomtijdts ſwellen ſy, met eenige vuyle ſweeringen, gelijck men in de Melaetſche ſiet. Sy ſlaen oock uyt, meeſt in de beenen, ſomtijts in de armen; als mede op den rugh, en lendenen, met blauwe, roſſe, en bruyne vlacken: en dat dickwils ſo vol, als of die plaetſen daer mede geſchildert waren. Hier by vervoegen haer veeltijts Koortſen, en alderhande Sieckten: als mede de Roos, Knobbelen over 't geheele Lichaem, Water, Water-bleynen, Bock-water genoemt, quaedt-aerdige Sweringen, en ten laetſten het Kout-vyer. De oirſaeck van deſe verſcheydenheyt is den aert van de weyachtige, en zoute vochtigheyt, die geheel veranderlick is, en d'eene tijt als water werckt, de andere als een fijnen damp, ſomtijts als bijtent, en in-etent zout, waer by noch komt de byſondere bedervinge, en venynigheyt, daer ſy al de deelen, die ſy komt te raken, mede vergiftight.

Het gene in de zoute Vochtigheydt, die de Blauw-ſchuyt maeckt, fijn, en ſcherp is, ſent de Nature nae bovenen, alwaer het in 't Tant-vleyſch, als ſacht, en teer zijnde, lichtelick ontfangen, en gehouden wert: waer door het ſelve allencxkens voos op-ſwelt, met jeuckſel, en ſtanck, daer na oock verteert: ſoo dat oock, de huyskens, in de welcke de Tanden ſtaen, en als vaſt in genagelt zijn, van de zoute, en ſcherpe Vochtigheydt door-drongen zijnde, de Tanden niet langer tegen konnen houden, waer door ſy nootſakelick moeten uyt-vallen.

Maer het gene in de gemelte Vochtigheyt grof, en aertachtigh is, ſackt na de Beenen, alwaer het met verſcheyde Vlacken uytſlaet, die in 't eerſt wat rootachtigh zijn, gelijck van Vlooy-beten, daer na blau, en bruyn. Dan als by deſe Vochtigheydt noch wat dunder is, ſoo en ſackt ſe niet allegader in de Beenen, maer verſpreyt haer oock over de Lendenen, Armen, Borſt, Hals, en het Aengeſicht ſelfs.

Nu nae dat de verhaelde Vochtigheyt plaets grijpt, daer verweckt ſe groote Pijn, gelijck in de tanden, handen, voeten, armen, beenen, heupe, knyen, en dergelijcken, maer inſonderheyt in den buyck, door welkers ſelligheyt hy ſchijnt te ſcheuren, waer van oock de naem van *Scheur-buyck* gekomen is. Als ſy haer met het Bloet door het gantſche Lichaem verſpreyt, en tuſſchen de Spieren vergadert, dan veroirſaeckt ſy een groote Vermoeytheyt, en Swaerte van 't geheele Lichaem, als oock korten Adem, wanneer ſy tegens het Middelrift op-vlieght, ofte dat het ſelve door de geſwollen Milt, ofte Lever gedruckt wert. Soo verweckt ſe mede, alwaer ſy vergaderingh maeckt, door het Lichaem alderhande Sieckten, ofte wert onder de ſelve ſoo vermenght, datſe met de gewoone Genees-middelen niet en konnen geneſen, gelijck wy in 't volgende Capittel ſullen aenwijſen, en daerom hier geen verhael van ſoodanige Sieckten en maken.

De gemeene *Teyckenen* in alle Sieckten, te weten de *Pols*, en 't *Water*, konnen hier vry wat merckelicx aenwijſen.

3. De *Pols* ſlaet in de Blauw-ſchuyt ſeer verſcheydelick, ſomtijdts groot, en hart ſonder onſtekinge: maer meeſtendeel ſlap, en ongelijck, en ſoo weynigh bewegende, dat hy meerder een kruypende worm gelijckt, als de ſlagh van een ader. Waer noch wat vremts by komt, dat hy ſtercker ſlaet, als de ſiecke begint flauw te werden, als te voren, ofte na dat de flauwte over is; ſonder twijffel, om dat als dan, het Herte, door de quade Dampen gepranght en benauwt zijnde, haer uyterſte kracht by-brenght, om die door het ſlaen van de Aderen quijt te werden.

4. Ick hebbe in 't Eerſte Deel en Boeck cap 9. *van den Schat der Ongeſontheyt* veel geſchreven over het groote en belacchelicke misbruyck van het beſien der *Wateren*: maer ſoo daer yet (gelijck het voorſeker wel doet) uyt geſeydt kan werden, ſulcx heeft hier inſonderheydt plaets, alſoo het Water alleen dickwils volkomen teycken dan de Blauw-ſchuyt kan geven, gelijck ick door menighvuldige ervarentheyt bevonden hebbe. Te weten als in Water, dat klaer, ofte dick, oock bleyck, ofte geelachtig, en anders geſont ſchijnt, geen Wolck en drijft, ofte niet op de gront en leydt 't gene *Hippocrates* vereyſt, te weten, dat het Beſonckenen (*Hypoſtaſis*) zy wit, lucht, eenparigh, en niet ſtinckende: maer dat men ſiet onder in 't water leggen eenigh ſwaer, en grof ſlijm, gelijck of het uyt ſwaerte daer geſackt, en niet door de Natuyr geſcheyden was. Hier onder drijft veeltijts gelijck grof-meel, en wit, ofte roodachtigh zant, het welck, als het glas gedraeyt wert, al volght, gelijck oock het ſlijm, ſonder datter yet aen 't glas blijft hangen. Soo dat het gemeen ſeggen, een quaet teycken te weſen in de Sieckten, als het Water niet aen en ſlaet, hier in waerachtigh valt.

Dit

Dit Teycken en zal niet miſſchen, voor de gene, die het wel kennen, (gelijck dat licht is) en wel gade ſlaen. Als oock niet, 't gene Dr. *Eugalenus* aenmerckt, als haer in 't Water meerder teyckenen van bedervinge vertonen, alſſer van buyten uyt hitte, ofte dorſt blijcken, de ſieckte langſaem zijnde, en tot geen van de oude bekende konnende gebracht werden; in ſulcke gelegentheyt magh men de ſelve wel voor Blauw-ſchuyt houden.

Het XXIII. Capittel.

Voor-teyckenen van de Wtkomſte, ofte hoe het met de Blauw-ſchuyt eyndigen zal.

DE Blauw-ſchuyt en valt in 't begin, en als het gebreck alleen in de Vochtigheden ſijn plaetſch heeft, ſonder dat de quaet-aerdigheyt het Ingewant mede gedeelt is, niet ſwaer te geneſen: dan is lichtelick met een goede Maniere van Leven, en veranderinge van Lucht te helpen. Maer als de ſelve eens vaſt in Lever en Milt geprent is, dan valt het een langhduerige ſieckte, en die naeuwelicx geheel uytgeroeyt kan werden, ſoo van wegen de ſwarte en ſware Vochtigheyt, die niet wel te bewegen is, en hare quaet-aerdigheyt door het geheele Lichaem verſpreyt, als van wegen datter uyt die voorname deelen, nu gantſch beſmet zijnde, geen goet bloet en kan voort-gebracht werden. Waer door gebeurt, dat ſommige, als ſy aen dit gebreck lange jaren hebben gaen quijnen, ten laetſten ſchierlick komen te ſterven. Soo getuyght Dr. *Dodoens* uyt de gene, die het ſelfs geſien hadden, verſtaen te hebben, dat in *Yſlandt* (een eylant, alſoo genoemt nae de groote Ys-kouw, als leggende in de Noort-zee onder den Beercirkel, in 't weſten 150. Duytſche mijlen van Noorwegen) eenige, die aen deſe ſieckte gaen, onvoorſiens neder-ſtorten, en ſoo doot blijven.

De Blauw-ſchuyt verandert ſomtijts in andere ſieckten, gelijck Water, Roode-loop, en Teringe, waer aen de Menſchen dan al quijnende gaen ſterven. Soo gaet het oock als de ſelve vele, en ſware gebréken, gelijck groote Krimping in den Buyck, geſtadigh Braken, felle Koortſen, Sweringen aen de Beenen, Treckinge der Leden, en diergelijcke, by haer heeft, als mede wanneer ſy van de Ouders aenge-erft is, alſo de oirſaeck in de ſelve diep in-gewortelt is, en ſoodanige uyt den aert ſwack Ingewant hebben.

De Vlacken in de Beenen hoe ſy bruynder zijn, hoe arger; en als ſy tot Sweringe uytbreken, die konnen ſeer qualick geneſen werden, maer loopen groot gevaer om tot Kout vyer te vervallen: gelijck mede alſſer eenige bruynigheyt komt in de mont, ofte 't gehemelt, als beteyckenende een uytbluſſing van de ingeboren, en natuerlicke wermte, is een voor-teycken van de aenſtaende doot.

Het XXIV. Capittel.

1. *Aenwijſingen tot de Geneſinge, door*
2. *Bloet-laten,*
3. *Bereyden, Openen, en*
4. *Middelen die eygentlick de Blauw-ſchuyt wederſtaen.*
5. *Suyveren, ofte Purgeren,*
6. *Verſtercken.*

I.

DEwijl de Blauw-ſchuyt haren oirſpronck heeft uyt grof, ſwaer, ſwart, en rauw Bloet, het welck vermenght is met ſcherpe, en dunne Wey, die beyde een byſondere en eygene (die wy Blauw-ſchuytige mogen noemen) bedervinge, en beſmettelicke verrottinge aengetrocken heeft: ſoo moet die quaet-aerdigheyt, door byſondere en eygene Geneeſ-middelen wech-genomen, de ſelvige bereyt, en de verſtopte Aderen geopent zijnde, afgeſet, en dan Milt, Lever, en 't ander Ingewant, verſterckt werden. Waer toe mede ondertuſſchen dient gehouden ſoodanigen Maniere van Leven, die de Oirſaken van de Blauw-ſchuyt tegen is, ende het groeyen van grof Bloet wederſtaet.

2. Het Bloet aldus geſtelt zijnde, dient ten eerſten wat vermindert, ſulcx is beſt door het Speen (alwaer de Nature gewoon is het grofſte nae toe te ſenden) het zy die Aderen van ſelfs vloeyen, het welck beter is, het zy, dat ſy door Egels, ofte anders geopent werden. Maer als dat niet vallen en wil, ſoo magh men in den Arm laten, ofte oock, als de toevallen meeſt beneden zijn, in den voet, doch weynigh ſevens (alſoo de krachten ſulcx niet en willen lijden) en liever twee drie mael; en dat meerder om het Bloet wat lucht te geven, als om veel af te trecken. En dit en dient oock niet gedaen, als in 't begin: want als het gebreck te ſeer toegenomen heeft, dan en zoude het Laten niet de groote Sieckte, maer wel de kleyne krachten verminderen. Maer dan moet men komen om de quade Vochtigheden te bereyden, en af te ſetten, en de quaet-aerdigheyt te benemen.

3. Waer door de ſwarte, en ſware vochtigheden te bereyden zijn, en daer benevens Milt, en Lever te openen, is wijtloopigh aengeweſen in het Eerſte de el en 4. boeck van den *Schat der Ongeſontheyt*, op het 5. 15. en 16. capittel, en derhalven onnoodigh hier wederom te verhalen. Wt de ſelfde hebben wy de Inlantſche verhaelt in 't laetſte capittel van de *Inleydinge.*

4. Maer deſe gemeene en zijn niet genoegh, en men zoude met de ſelvige alleen weynigh uytrechten, ten zy daer by gemengt wierden ſoodanige, die de byſondere bedervinge door byſondere kracht konden overwinnen. En van deſe zullen wy nu gaen beſchrijven, waer ſy waſſen, wat gedaente, aert, en krachten ſy hebben, beginnende van de ſlapſte.

Penning-kruyt / ofte *Nummularia*, alſo genoemt na ſijn ronde bladerkens, een penning gelijckende, die

met

met twee aen elcke zijde van een langen ſteel, langhs de aerde kruypende, beſet zijn, aen 't uytkomen van de welcke op korte ſteelkens kleyne gele bloemkens uytſpruyten. Waſcht onder andere plaetſchen van Hollant in 't Haeghſche boſch, en overvloedigh aen de ſlooten van den Dordrechtſchen waert, maer ſeer dicht onder de wilgen ſtaende aen den dijck, buyten den rijt-dijck, aen den welcken hy eertijts vaſt geweeſt is: gelijck hier (1) beneffens (2) *Beke-boom*, ende (3) *Water-hanen-voet* uyt-gebeeldt is.

Penning-kruyt verkoelt in den eerſten, en verdroogt in den tweeden graed. Behalven dat het een goet, en heelſaem wondt-kruyt is, ſoo wederſtaet het oock de Blauwſchuytige beſmettinge, en quaet-aerdigheyt, en verſterckt de loſſe Lidtmaten, gelijck Dr. *Wierus* mede getuyght.

Suyring is genoegh bekent, ick hebſe ſien waſſen in 't Haeghſche boſch, en ontrent Leyden, is kout en droogh in den tweeden graed, ontdoet de verſtoptheyt, verfriſcht mont en maegh, verquickt ende verſterckt het herte, en wederſtaet alle bedervinge, en verrottinge; als onder andere oock die van de Blauw-ſchuyt.

Kleyne Suyring, ofte *Acetoſella*, by ſommige *Velt-ſurkel*, en by ons *Schaeps-ſuyring* genoemt, heeft de ſelfde kracht met de voorgaende, dan is meerder droogh makende. Sy waſcht onder andere plaetſchen van Hollant in de weyden om Dordrecht.

Coekocks-broot (ſoo genoemt om dat het met de Coe-kock voort-komt, ofte van hem geerne gegeten wert) is een kleyn en leegh kruydt, dunne ſteelkens uyt de wortel gevende, op yders toppen van de welcke drie teere, dunne, kleyne, bleyck-groene bladerkens voort-komen, ſuer van ſmaeck, de Claver-bladeren by-na gelijck, waerom het oock den naem in Latijn heeft van *Trifolium acetoſum*, ofte **Suyre Claveren** / en volght in aert en krachten de Suyringh.

Beke-boom/Beeck-pongen/of Water-pongen/ hebben dicke, vette, gladde, en bruyn groene bladeren, wat langwerpiger, als het Penningh-kruyt, en komen mede ſoo twee tegen een uyt een langen ſteel, waer uyt zijde-tacxkens ſpruyten met blauwe bloemkens, die van Guychel-heyl-wijf ken niet ongelijck. Waſſen aen de kanten van de ſlooten, ende onder andere veel in den Dordrechtſchen waert, even buyten de poorte. *Beke-boom* is werm, en droogh in den tweeden graed, en bequaem voor de Droppel-piſſe, en 't Graveel: maer inſonderheyt voor de Blauw-ſchuyt. Doch al iſt, dat Dr. *Ronſſen*, ende andere de Beke-boom, als ſy alleen gebruyckt wert, miſprijſen, vreeſende, dat hy door ſijne vochtigheyt ſtoffe mocht geven tot vergrootinge van de Milt: ſoo is ſulcx te vergeefs, dewijl het ſelve ſoo wel het rijſent zout heeft als andere Blauwſchuyt-kruyden, hoe-wel niet ſoo veel, als de Lepelbladeren, met de welcke het om ſijne meerder vochtigheyt en minder hitte bequamelick gemenght wert, alſſer brant, ofte koortſche by is.

Boex-boonen zijn ſoo genoemt na haer dicke, en gelijvige bladeren, de Boon-Bladeren gelijckende, behalven datter op elck hol en voosachtigh ſteelken maer drie by een en ſtaen, gelijk aen de Claveren, daerom oock, en om dat ſy in, in ontrent het water groeyen, **Water-Claveren** geheeten. Sy waſſen onder andere menigh-vuldigh in den Alblaſſer-waert, die om ſijn leeghte, den Leegen-waert genoemt wert, en veel in de ſlooten tuſſchen Papendrecht en Alblas. Zijn werm, en droogh in den tweeden graed, en, gelijck de menighvuldige ervarentheyt leert; hebben ſonderlinge kracht tegen de Blauw-ſchuyt, en konnen, tegens den aert van andere Blauw-ſchuyt-kruyden, het koken verdragen, waer toe ſy oock des winters, gedrooght zijnde, gebruyckt werden.

Alle de ſoorten ofte geſlachten van **Kerſſe** zijn vol van lucht, ofte vliegend Zout, gelijck haren ſcherpen ſmaeck wel uytwijſt, en hebben derhalven kracht om de Blauw-ſchuyt te verwinnen; onder de ſelve waſſen ſeer menighvuldigh in de ſlooten buyten Dordrecht, en elders, de groote en kleyne *Water-kerſſe*.

Water-kerſſe heeft een dicken, langen, en hollen ſteel; daer aen waſſen veel langachtige ryen van bladeren, van veel byſonder langworpige ronde bladekens vergadert, bruyn-groen van verwe, en in 't opperſte veel kleyne, en witte bloemkens. Is heet en droogh al over den tweeden graed, van reuck, en ſmaeck de *Kerſſe*, ofte *Kors*, die in onſe Hoven geſaeyt, en onderhouden wert, gantſch gelijck. Helpt, behalven de Blauw-ſchuyt, oock de Droppel-piſſe, en 't Graveel. Dr. *Eugalenus* ſchrijft dat 't ſap inſonderheyt helpt de

gene,

gene, die met eenen een ſlaperigheyt hebben,te weten als 't kruyt in klaer en loopent water gewaſſen heeft. Doch al te vooren is de kracht van dit kruyt voor de Slaperigheyt voor-geſtaen by *Rondeletius* tegens *Fernelius*, die door de ervarentheyt beveſtight wert.

Van de ſelfde gedaente, aerdt, en kracht zijn de **Coekocks-bloemen / ofte Kievits-bloemen** / die met de Coekocken, en Kievitten voort-komen, oock **Kleyne Water-kerſſe** genoemt, en werden met haer lieffelicke, en blauwachtige bloemkens in menichte van de Boerinnen te koop gebracht. De ſelfde gedaente, kracht, en aert is in de **Rakette** / die ontrent Leyden,en elders in't wilt waſcht. Diergelijke kracht heeft oock **Herick** / het welck hier alleſins langhs de dijcken, en ſtadts-veſten waſcht, en een quaet onkruyt in de velden is: als mede **Moſtaert** / die allefints aen de dijcken in 't wilt opſlaet.

Onder alle de Blauw-ſchuyt-kruyden en iſſer geen gebruyckelicker,noch bequamer,als 't **Lepel-kruyt**/ ofte *Lepel-bladeren*, ſoo genoemt na ſijn blinckende, rontachtige, en wat uyt-geholde bladeren, een lepelken van gedaente niet qualick gelijckende;als gantſch in ſmaeck, en reuck de Kerſſe. Waſcht in groote menichte ontrent Amſterdam, en werdt van daer oock verſch in andere ſteden verſonden; alſoo bevonden werdt, dat de geene die aldaer in de hoven gezaeyt, en onderhouden werdt, nergens nae ſoo goet en is,als die van ſelfs uyt ſijn eygen aerde opſlaet. Dr. *Foreſt* ſchrijft groote kracht bevonden te hebben in het Water, op het zant over-gehaelt. Ons volck varende na *Groenlandt*, het welck uyt enckele klippen beſtaet, en alwaer ſtruyck,noch ſtaeck en is(doch even-wel houts genoegh komt drijven uyt Noorwegen, ſoo dat de gene, die daer komen, geen gebreck en hebben, om vyer te ſtoken) getuygen dat tuſſchen de reten van de Steenen, gemiſt met de heete, en ſalpeterige miſt van de Meeuwen, die haer met groote menichte aldaer onthouden, by na niet anders en waſcht, als *Suyringh*, en *Lepel-bladeren*, van de ſelfde ſmaeck, verwe, en gedaente, als d'onſe, behalven datſe wat kleynder, en gekronckelt zijn. De Boots-geſellen hier komende zijn dapper gequelt met de Blauw-ſchuyt, en loopen derhalven aen landt, en eten Salade (gelijck ſy die kruyden noemen) waer mede ſy haeſt geneſen, en ſonder die middel ſoo hevigh aengetaſt werden, dat ſy daer aen ſterven. Gelijck bevonden is in de Matroſen, die hier van onvoorſien zijnde aldaer in 't jaer 1634. wilden overwinteren. Voorſichtiger waren andere ſeven,die daer na in 't eylant van *Spits-bergen* bleven; de welcke eerſt voor-raet van de ſelfde Kruyden gedaen hebbende, die rontſom haer tente leyden, en het Snee daer op vallende, de ſelvige verſch bleven, waer door ſy haer in geſontheyt den geheelen winter aldaer overhielen.

Kleyne Goutwe / of Speen-kruyt heeft rontachtige, en blinckende groene bladeren, en gele bloemkens, begint in den Maert uyt de aerde te ſpruyten, en vergaet gantſch in de Mey, ſoo datter dan niet een bladt of te vinden en is. Het waſcht overvloedigh in 't Haeghſche boſch, aen den Swijndrechtſchen dijck, als oock meeſt het geheele lant door. Is merckelick, en werckelick heet en droogh, wel tot in den derden graed, ſcherp op de tong bijtende, bequaem voor de Blauw-ſchuyt, het welck de oirſaeck is, dat het de Duytſchen *Schor-buyck-Kreutlin* geheeten hebben.

Sondauw/ ofte *Ros ſolis*, en anders *Loopigh-kruyt*, is een teer en leegh kruydeken, hebbende luttel, kleyne,rondachtige uytgehoolde bladekens,wat ruygachtigh, en rootachtigh, met wat vochtigheyt, en kleyne droppelkens,als dauw (het welck de oirſaeck is van de benaminge) ſelfs in 't heetſte van de ſomer, en op de middagh beſproeyt. Het en waſcht nergens meerder als in de Hollantſche venen. Is heet en droogh wel tot in de vierde graed, ſeer ſcherp en wat ſuyrachtigh van ſmaeck, vermenght met eenige t'ſamen-treckinge. De verwe, en ſmaeck blijft oock in 't overgehaelde Water, het welck gout-geel, en ſeer aengenaem in 't geſicht is, gemeenlick, nae het kruyt, *Ros ſolis*, genoemt.

Water-hanen-voet / alſo genoemt na ſijn geſnipte bladeren, met de welcke hy de Boter-bloemen, als oock met de bloemen, gelijck is. Waſcht in en aen het water, en op leegh lant, dat dickwils onder vloeyt, gelijck onder andere, binnen, ende buyten dijcks op Dubbeldam. Is mede heet en droogh in den vierden graed, jae ſoo ſcherp, dat het bladeren treckt; waer toe wy het ſeer bequamelick gebruycken mogen in plaetſe van Spaenſche vliegen.

Muer-peper is een kleyn kruydeken, dunne en korte ſteelkens hebbende, aen de welcke veel bladekens waſſen, die ſeer kleyn zijn, dick,en ſappigh, heeft boven op de ſteelkens gele bloemkens. Waſcht het heele Lant door op oude muren, en riet-daken, ſomtijts oock op d'aerde, gelijck ick onlangs geſien hebbe op Dubbeldam aen den binnen-dijck,een weynigh voor-by de hof-ſtede van d'Heer Threſorier *Schouw*. Is mede in aert en kracht de twee voorgaende gelijck, ſoo dat het oock, van buyten op-geleyt zijnde, bladeren kan maken.

Deſe drie laetſte zijn te heet, en te ſcherp, om in te nemen; maer is beſt, dat met het over-getrocken water,gemengt zijnde onder gemeen water,het bedorven tant-vleyſch geſpoelt wert. Waer voor het by ſommige Boots-geſellen mede genomen, en met groote baet gebruyckt is. Men zoude oock mogen (by gebreck van andere) een weynigh van 't Water, onder Wey, Water, Wijn, ofte Bier vermengen, en ſoo in drincken.

Dewijl de voorgaende oock meeſt allegader heet en ſcherp zijn, ſoo moet wel gelet werden, datſe niet te veel, ofte alleen, maer met Suyringh, ofte andere verkoelende Kruyden, en met Wey ingegeven werden.

Staet mede wel te letten, dat men de ſelfde niet (gelijck nochtans door de banck geſchiet) en koockt, maer het ſap perſt uyt de groene bladeren,en ſulcx met Wey, ofte Wijn na gelegentheyt, vermengt. Want alſo de ſelvige haer meeſte kracht hebben in een ſalpeterachtigheyt,of vliegent zout (gelijck de Chymiſten dat noemen) ſoo vervlieght het ſelve meeſtendeel in 't koken,en ten deele oock in 't droogen: maer blijft geheel in het uytgeperſte ſap, en de *Conſerven*, die gemaeckt konnen werden, en gereet gehouden om des winters te gebruycken: het zy alleen, ofte met Wijn uytgeperſt. Dr. *Foreſt* prijſt ſeer ſijn *Syroop* uyt ſap van *Beke-boom*,en *Lepel-bladeren*,mét Suycker: dan de ſelfde dient eerſt met water hoogh gekoockt, en dan het ſap daer onder gemenght, en niet (gelijck hy doet) te ſamen gekoockt: even-eens gelijck de beſte Apotekers de Syroop van Violen maken. Dan zoude evenwel beter houden het ſap alleen, als met Suycker gemenght: alſo de ſelvige te veel gebruyckt zijnde, verſtoppinge, en opſwellinge in de Lever en Milt veroirſaeckt. Dan dewijl men het verſch ſap in de Winter niet wel hebben en kan,ſoo magh men voor dié tijt alleen de Syroop gebruycken. Maer alſo de rauwigheyt van het ſap oock in de Maegh rauwigheyt zoude konnen veroirſaken: ſoo en is niet beter, als dat de gene, die een ſwacke Maegh hebben, het Water drincken, het welck door het overhalen, ſijn rauwigheyt verlieſt, gelijck *Eugalenus* beveelt, ofte ſomtijts des morgens een roomer drincken van *Alſſen-wijn*, daer by gedaen zijn de wortels van *Paerde-bloemen*, en *Patich*, de bladeren van *Agrimonye*, *Bruyn-heyligh*, en *Bocx-boonen*. En de Maegh kan van buyten geſtreken werden met Olye van *Alſſen*, en *Bruyn-heyligh*. Men kan oock het Water uyt de Kruyden groen, en geſtampt, op 't zant, ofte in een badt, ſonder ander water, overhalen. Maer ſtercker is de Geeſt, die door dickwils overhalen van de Waterigheyt geſcheyden, en vol vliegent zout is. Waer van een halve lepel met Wey, Bier, ofte Wijn kan ingegeven werden.

5. De grove, en Blauw-ſchuytige vochtigheden aldus bereyt en in-getoomt zijnde, moeten af-geſet werden. En alſoo onmogelick is ſoo grooten menichte in een, ofte weynigh reyſen te ontlaſten, en inſonderheyt om dat de Blauw-ſchuyt door ſtercke Purgatyen niet verlicht, maer veel eerder geterght wert, ende daer op beſwaert: ſoo zal men de Vochtigheden allencxkens, en met ſachte middelen door den Kamergangh quijt maken, ende tuſſchen beyde al gebruycken de verhaelde Geneeſ-middelen,die uyt byſonder aert de quaet-aerdigheyt van de Blauw-ſchuyt tegen zijn. En alſoo de ſtoffe van de Vochtigheden niet van een weſen is, ſoo moeten de Bereydende kruyden daer onder gemenght werden. En na het gebruyck van de ſelvige alle acht ofte veertien dagen wederom al ſachtjens gepurgeert, met Inlantſe kruyden in 't 3. capittel van de *Inleydinge* vermelt, ofte die hem by het oude wil houden,kan de ſelvige vinden in den *Schat der Ongeſontheyt* op het 7. cap. en 4 Boeck van het Eerſte Deel.

6. Ten laetſten alſoo door het toe-vloeyen van de bedorvene Vochtigheden, en Dampen, het Ingewant verſwackt wert, inſonderheyt Milt,Lever, Nieren,en Maegh, als mede Herte, Longen, en Herſſenen, die daer oock een quade geſtalteniſſe uyt trecken: ſoo is nootſakelick, dat by de gemelte kruyden gedaen werden de gene,die ſoodanige Deelen konnen ſuyveren en verſtercken,gelijck de Inlantſche daer van aengeweſen zijn in het laetſte Capittel van de *Inleydinge*.

Het XXV. Capittel.

Geneſinge der Toevallen by de Blauw-ſchuyt, als

1. *Korten Adem*,
2. *Quaet Tant-vleyſch*,
3. *Vlacken*,
4. *Pijn in den Buyck, en Lidtmaten*,
5. *Braken*,
6. *Buyck-loop*,
7. *Brant, en Koortſen*,
8. *Geſwellen*,
9. *Sweringen*,
10. *Roos*,
11. *Water*,
12. *Uyt-teeringe*.

NA dat wy verhaelt hebben hoe en door wat Middelen de Blauw-ſchuyt in 't gemeen verjaeght wert, en dat de ſelve veel Sieckten, en Toevallen onderworpen is, die noch yet byſonders van doen hebben, ſoo is nootwendigh, dat wy het ſelfde nu vervolgens aenwijſen.

1. Voor-eerſt,als by de Blauw-ſchuyt vermengt is *Kort-ademheyt*,en benauwtheyt op de Borſt, dan moeten by de Blauw-ſchuyt-middelen gedaen werden die de Borſt openen, gelijck onder onſe Hierlantſche zijn, *Duyvels-beet*, *Houf-bladeren*, *Longen-kruyt*,ofte andere in 't laetſte capittel van de *Inleydinge* vermelt.

2. 'T ſacht, en *verdorven Tant-vleyſch* wert geneſen door Middelen,die kracht hebben om te ſuyveren, de bedervinge te wederſtaen, als oock wat t'ſamen te trecken,en op te drogen. Hier toe mogen Spoelwaters gemaeckt werden uyt Water van *Penningh-kruyt*, *Lepel-bladeren*,ofte diergelijcke,ofte het ſap van de ſelvige, gemenght met het vierde-deel van Water, ofte wat minder,van ſap van *Sondauw*,*Muer-peper*,ofte *Water-hanen-voet*, daer by doende wat *Honinch van Roſen*, ofte *Honinch-azijn*. Hier toe kan mede dienen het afſietſel van *Varen-wortels*, *Ganſerick*, *Geruwe*, *Peerde-ſtaert*, *Verckens-gras*, en diergelijcke: doch moet altijt wat bykomen, 't gene eygentlick den quaden aert van de Blauw-ſchuyt wederſtaet. Tuſſchen beyde magh men oock het Tant-vleyſch ſtrijcken met de voorſchreven *Sappen* onder *Honinch* gemenght.

3. De

3. De *Vlacken* verdwijnen gemeenlick van ſelfs, wanneer maer op het binnenſte wel gelet en wert. En als ſulcx niet ras genoegh en geſchiet, ſoo magh men de ſelve betten of ſtoven, met de verhaelde Wateren, en daer onder doen het af-zietſel van *Camillen, Byvoet, Alſſen, Perſſen-kruyt*, en diergelijcke. Na het Stoven, kan men ſtrijcken met een ſalfken gemaeckt van *Verckens-reuſel, Verſſche Boter*, ofte *Mey Boter*, en het *Sap* van de gemelte Kruyden.

4. In de Blauw-ſchuyt is dickwils ſoo groote pijn in *den Buyck*, dat hy ſchijnt te ſcheuren, gelijck oock wel in het Buyck-vlies gebeurt is, waer van den naem *Scheur-buyck* komt. Als deſelve niet tijdigh op en hout door Blauw-ſchuytige geneesmiddelen, dan mag men daer toe gebruycken een *Clyſteer* van het Afzietſel van *Heemſt-wortel, Maluwe, Bilſen-kruyt, Glas-kruyt, Camillen, Meliloten*, in ſoete-Melck gekoockt, en daer onder wat verſche Boter gemenght.

Wanneer de *Pijn in de Beenen* komt, ſoo magh men de ſelvige ſtoven met het verhaelde afzietſel, ofte, (als het dieper moet gaen) de ſelve houden over den damp van een hooge pot, daer onder een gloeyende key, ofte ſtraet-ſteen in-leydt, en op-gegoten is een lepel ofte twee ſap van *Lepel-bladeren* met *Wijn*, ofte *Azijn* uytgeperſt. Daer nae dient over de pijnelicke plaets geleyt een Pap van *Gerſte-meel*, poeyer van *Camillen*, en *Bilſen-kruyt*, in *Melck* gekoockt, en met *Room*, ofte *verſche Boter* gemenght.

De Blauw-ſchuyt ſchiet oock op andere plaetſen, en vermenght haer met de Gicht, in welcke gelegentheyt niet beter en is, als des morgens te drincken een glas *Alſſen-wijn*, ofte *Alſſen-bier*, daer de bladeren van *Bocx-boonen, Byvoet*, en *Gerard* op geſtaen hebben.

Het ſelve is oock dienſtigh in Bevingh, Geraeckt-heyt, en Treckingh der Leden: en van buyten, de verhaelde Stovingh, en Pap voor de Stijvigheyt.

5. Van 't *Braken*, dat de Blauw-ſchuytige ſomtijts overkomt, getuyght D^r. *Eugalenus*, dat de Siecken van Melck, en 't gene van Melck gemaeckt werdt, (daer ſulcks in andere gelegentheydt van Sieckten de Maegh noch meerder verſwackt) beter varen, als van t' ſamen-treckende, en verſterckende middelen. Want deſe houdẽ de quaet-aerdige vochtighedẽ in de Maeg: maer de Melck verſacht hare ſcherpe hoedanigheydt.

6. Wanneer in de Blauw-ſchuyt eenige *Buyck-loop* valt, die en dient niet geſtopt: want daer door zouden de Siecken in de uyterſte benauwtheydt, en engborſtigheyt vervallen, waer op mede dickwils het Water ofte diergelijcke zoude volgen. Hier toe is bequaem den *Alſſen-wijn* met *Penningh-kruyt*.

7. Sommige krijgen by nacht grooten *Brant*, dewelke haer dienen te wachten van de Kruyden, die geheel ſcherp zijn, maer alleen te gebruycken de wortels van *Paerde-bloemen, Agrimonye, Suyring, Schape-ſuyring, Coe-kocks-broot, Penning-kruyt*, en diergelijcke. 't Welck oock plaets heeft in Blauw-ſchuytige *Binne-koortſen*.

8. De harde *Geſwellen* werden verſacht met een Stoving, of Pap van *Wortel van witte Wijngaert, Wael-wortel, Alſſen, Stinckende Gouwe, Speen-kruyt, Glas-kruyt*, en *Kruym van Witte-broot* in *ſoete-Melck* gekoockt.

Tot de geſwellen (die de Peſtige gelijckenen) gebruyckt *Eugalenus* een Pap van *Alſſen* onder verſche *Eyeren*, die den ſelfden dag geleyt zijn, met doyer, wit, en ſchael geſtampt, en ſoo kout op-geleyt. Daer toe maeckt hy ook een ander van *Camillen, Meliloten, Glas-kruyt, Maluwe, Witte Maluwe, Bingel-kruyt*, ſacht gekoockt, en daer dan by gedaen meel van *Lijn-zaet*, en *Gerſte*, met *Honich*, en *Olye van Roſen*.

9. Als de ſcherpe Vochtigheyt in-eet, en een *Sweringe* veroirſaeckt, ſo zal men de ſelve ſuyveren en heelen met *Beke-boom* in Bier gekoockt, en twee-mael daeghs op-geleyt. En als ſy te ſeer vervuylt, ofte veroudert is, gebruycken met plockſel een Salfken van Sap uyt *Lepel-bladeren, Stinckende Gouwe, Geruwe*, met rauwen *Honich* gemengt. Dient het noch ſtercker, ſo magh men nemen 't ſap van ſcherper Kruyden. Boven over kan geleyt werden, een blat van *Weegbre, Eenblat*, ofte een ander in het laetſte van de *Inleydinge* vermelt.

10. Tot de *Roos* is bequaem *Vlier-water* met eenen dubbelden doeck werm gebet, en op-geleyt.

11. Het *Water*, dat hem ſomtijts onder de Blauw-ſchuyt vermengt, en moet met geen ſtercke middelen af-gedreven werden: maer vergaet veeltijdts alleen met de gene, die openen, en dun maken, gemenght onder Blau-ſchuytige. Want de verſtoptheyt geopent, en de quaet-aerdigheydt verbetert zijnde, verdwijnt de geſwollenheyt. En ſulcx niet geſchiedende, magh de Waterigheydt met *Vlier* ſachtjens af-geſet werden.

12. Op een hevige, en langh-durige Blauw-ſchuyt volght ſomtijts door gebreck van goet bloet, een *Wteringe*, waer toe niet beter en is als *Geyten-melck*, terſtont als ſy gemolcken is, gedroncken; inſonderheyt, als onder haer voer wat van de Kruyden gedaen zijn, die door eygenheyt de Blauw-ſchuyt overwinnen: als mede een *Colijs* van een Hoen, en Kalfs-vleyſch, beſchreven in het laetſte van het 13. cap. en 4. boeck des Eerſten Deels *in den Schat der Ongeſontheydt*. Dan hier moet mede voornamelick gelet werden op een goede Maniere van Leven, waer van in het volgende.

Het XXVI. Capittel.

Maniere van Leven, in

1. *Lucht,*
2. *Spijſe, en Dranck,*
3. *Oeffenen, en Stil zijn,*
4. *Slapen, ende Waken,*
5. *Loſen, en ophouden.*
6. *Bewegingen des Gemoets.*

 Dewijl

DEwijl de Blaeuw-ſchuyt beſtaet uyt grof en bedorven Bloet, ſoo moet ſoodanigen Maniere van Leven waergenomen werden, dewelcke het ſelve mochte verbeteren, en goet Bloet voort-brengen. Daer toe ſtrecken de ſes Niet-natuyrlicke dingen.

1. Voor-eerſt dient des morgens den mont geſpoelt, en de tanden wel gewaſſchen, en dan moet geſchouwt werden een kouwe, vochtige, beſlotene, onſuyvere, zultige *Lucht*, gelijck hier voor geſeyt is, dat de Blaeuw-ſchuyt helpt veroirſaken, en geſocht een die werm, droogh, dun, ſuyver, open is; ofte als men ſoodanige niet hebben en kan, dan magh men de ſelve door de konſte ſoo toe-maken, gelijck in de Schat der Geſontheyt beſchreven is, in 't 2. Deel en 1. cap.

2. Even-eens moet men hem oock wachten van *Spijſe*, en *Dranck*, die grove, en verdorvene Vochtigheden, en dien-volgende de Blaeuw-ſchuyt verwecken, hier voor in 't 21. capittel n. 6. aengeweſen. In tegendeel dient men te gebruycken Spijſe van goet voedtſel, licht te verteren, en van aert, en krachten om dun te maken, openen, ſuyveren, en het rijſen te helpen. Onder ſoodanige zijn *Hoenderen*, *Calcoenen*, *Conijnen*, *Perdrijſen*, *Snippen*, *Lyſters*, *Vincken*; als oock *Schapen-vleyſch*, *Calfs-vleyſch*, *Oſſen-vleyſch*. Het welck, niet out zijnde, als oock Schapen-vleyſch, wel acht dagen in 't zout magh ſtaen, waer door de overtollige vochtigheyt verteert wert, en dan met *Moſtaert* (die mede doet rijſen) gegeten. Dan men zoude niet gelooven, hoe veel de Verſſigheyt hier doen kan. Het welck de Zeevarende luyden wel wetende niet als na ververſſinge haken. Het welck oock de oirſaeck is, dat in onſe ſchepe, die na Ooſt-Indyen varen, geſtadigh een deel levendige verckens gehouden werden, die aldaer voortſettende, goet voedtſel voor de maets geven. Die het Speck verſch (daer het gezoute, en geroockte Blaeuw-ſchuytigh is) etende, haer lichaem voor de Blauw-ſchuyt bevrijt houden: gelijck het ſelve oock, als het niet te vet, ofte te out en is, gepreſen wert van *Hippocr.* 4. *acut.* Den *Hutſ-pot* magh men ſtoven men *Suyring*, *Lepel-bladeren*, *Beke-boom*, &c. Oock een *Kiecken*, om te braden, daer mede vollen.

Het Vleyſch is hier bequamer dan Viſch, en onder de ſelve Zee-viſch arger als Rivier-viſch, welckers ſauçe zal weſen *Peper-wortel*, en waer van de beſte zijn *Baers*, *Snoeck*, *Poſch*, *Salm*, en diergelijcke, te ſien in 't 3. boeck en 16. cap. *van den Schat der Geſontheyt.* Suycker, en ſoetigheyt (alſo het verſtoppinge maekt) en dient niet veel gebruyckt.

Is mede goet ſomtijts een Salaet te maken van *Water-kerſſe* (die daer toe meeſt in 't gebruyck is) ofte d'ander Blauw-ſchuytige kruyden: dan anders is den Azijn gantſch ondienſtigh.

Den Dranck moet klaer, en helder zijn, gelijck wel beſtelt en gehopt *Bier*, *Rhijnſchen wijn*, ofte *Moeſelaer*, als mede *Alſſen-wijn*, ofte *Alſſen-bier*, daer wat gedrooghde *Bocx-boonen* op geſtaen hebben: waer medealleen ick verſcheyde geneſen hebbe. Is mede goet, inſonderheyt wanneer het Lichaem te veel geſloten is, *Suyre Wey* te drincken, het zy alleen, ofte met de gemelte Kruyden: gelijck oock *Geyten-melck*, hebbende goet voedtſel, en dat de Lever kracht geeft.

3. Het Lichaem moet niet te veel (als onſuyver zijnde) maer alleen matelick *geoeffent* werden, gelijck met wandelen.

4. Soo moet oock Slapen en Waken weſen.

5. Het Lichaem en dient niet al te geſtopt, inſonderheydt niet het Speen, voor de gene die daer aen vaſt zijn. En al te groote loſ-lijvigheydt kan oock niet veel voordeel by-brengen.

6. Vreeſe, en Droefheyt (als oirſaeck gevende tot ſwaermoedig bloet) moeten gantſch geſchout werdē.

Wy hebben dit ten kortſten overloopen, om dat de Maniere van Leven breeder verhandelt is in den *Schat der Geſontheyt*, alwaer alles nader kan werdē nageſien.

Hippocrates vande Inwendige gebreken.

EEn Milt-ſieckte: Den Buyck is op-geblaſen, daer nae ſwelt de Milt, is hart, en daer valt ſcherpe pijn in. Hy verandert van verwe, en wert bruyn, en valuwe, gelijck een granaet-ſchel, ſtinckt uyt ſijnen mont en tantvleyſch, het welck van de tanden ſcheyt, krijght op ſijn beenen ſweringen, gelijck nacht-puyſten, de leden nemen af, en de kamer-gang is hart.

Deſelve aen het Tweede Boeck van zijne Voorſeggingen.

DIe de Milt groot is, hebben quaet tantvleyſch, en een ſtinckende mont: en die ſulcx, noch het bloeden over en komt, die krijgen op haer beenen quade ſweringen, en ſwarte vlacken.

C. *Plinius ſecundus in 't* XXV. *Boeck vande natuurlijck Hiſtoryen, op 't* 3. *Cap.*

DAer en wert niet alleen gevonden boosheyt onder de Beeſten om de Menſchen te beſchadigen: maer oock ſomtijdts in de Wateren en Landen. Als *Germanicus Cæſar* ſijn Leger in Duytſlandt over den Rhijn gebracht hadde, ſoo was ontrent de Zee-kant een Fonteyn van zoet water alleen, waer van gedroncken zijnde, de tanden binnen twee Jaren uytvielen, en de knyen loſch wierden: de *Genees-meeſters* noemden dit gebreck *Stomacace*, dat is *Mond-quaed*, en *Scelotyrbe*, dat is *Scheur-been*. Men heeft tot hulpe van deſe Sieckte een Kruyt gevonden, 't welck *Britannica* geheeten wordt.

Cælius Rhodiginus in ſijn 6. *Boeck op 't* 8. *Cap.*

SCelotyrbe ofte *Scheur-been*, is een ſekere Lammigheyt, als men niet recht en kan gaen, en de beenen als op hooghten klimmende, na hem treckt, en ſomtijdts ter ſlincker, ſomtijdts ter rechter-zijde, ſomtijdts aen weder-zijden omſlingert.

Polydorus Vigilius in 't XXVII. Boeck van de Hiſtorie van Engelandt.

IN 't jaer 1486. in 't begin van de regeeringe van Koninck Henrick de ſevende, heeft ſich een nieuwe ſieckte door het geheele Koninckrijck van Engelandt verſpreydt: dit was een grouwſame plaegh, en in geen eeuwen te voren (ſoo veel als bekent is) eenige menſchen over-gekomen: want het lichaem wierde ſchierlijck met een doodelick ſweet bevangen, het welck te gelijck het hooft en de maegh met een geweldige hitte en brandt benauwde. Alle menſchen, die in 't begin deſe ſieckte kregen, om dat eenige de hitte niet wel konnende verdragen; alſſe te bedde lagen, het deckſel af-wierpen, alſſe gekleedt waren, de kleederen uyt trocken; andere dorſt hebbende kouden dranck gebruyckten, en eyndelick andere de hitte en ſtanck deurſtaende (want het ſweet was ſwaerlick ſtinckende) het ſweeten verweckten door het opleggen van meerder deckel, ſtorven altemael, de een ſoo wel als d'ander, terſtont, ofte niet lange na datſe hadden beginnen te ſweeten, ſoo dat den hondertſten van de siecken daer van niet deur en quam. Geen konſt oft wetenſchap der Genees-meeſters konde eenige hulpe oft verquickinge toebrengen, door dien de nieuwigheydt der ſieckte alle hare ervarentheyt te boven gingh. Doch na 24. uren, (want ſoo lange duurden de kracht van die ſieckte) als het ſweeten overgingh, ſoo bequamen ſommige wederom: nochtans warenſe daer door ſo niet uyt-geſuyvert, ofte ſy ſtorteden t'elckens al weder in, en quamen daer vele van te ſterven. Maer dat ſelvige heeft op het laetſte noch een hulp-middel tot ſoo grooten quaet aengeweſen: want die in 't eerſte eens geſweet hadden, alſſe daer na wederom ſieck wierden, namen opmerckingh op die dingen, dewelcke in de eerſte geneſingh haer wel bekomen waren, de welcke ſy daer nae voor een hulp-middel gebruyckten, altijdts daer yets by doende, dat tot de geneſinge dienſtigh was. Soo hebben die ſelvige, wanneerſe tot de ſelve ſieckte vervielen, uyt aenmerckinge van die dingen, door de welcke ſy bekomen waren, haer ſelven ſoo leeren geneſen, datſe de moeyelickheydt van dat ſweeten lichtelicken uytſtonden. Waer door dat het gebeurt is, dat naer een over-groote nederlage van menſchen, een gereet hulp-middel voor een yeder is uytgevonden, het welck duſdanigh is. Soo yemandt by dage het ſweeten overkomt, moet van ſtonden aen met ſijn kleederen te bedde gaen liggen: Soo het hem by nacht en te bedde zijnde overvalt, ſoo moet hy hem ſtille houden, en hem niet verroeren van ſijn plaetſe, en dat volkomen 24. uren langh: ondertuſſchen moet hy hem ſoo decken, dat het ſweeten daer door niet en werde verweckt, maer van ſelfs, ſoetjens voortkome: hy moet geen ſpijſe nuttigen, indien hy anderſins ſoo lange kan honger lijden: hy moet niet meer drancks gebruycken, dan matelicken genoegh is om den dorſt te leſſchen, en dat ſoodanigh als hy gewoon is, en warm gemaeckt: onder 't geneſen moet hy hem voor al wachten, dat hy noch handt, noch voet buyten het deckſel en ſteke om hem ſelven te ververſchen, ofte te verkoelen, 't welck dood'lick is. Dit middel is tegen die nieuwe ſieckte gevonden, de welcke doen ter tijt Engelant alleen doorgeloopen, en naderhant noch dickwils ſwaerlicken geplaeght heeft.

Den Preſident de Thou in 't ſeſte Boeck ſijner Hiſtorien.

IN 't jaer CIↃ IↃL. is Engelandt met een ſwaere en verderffelicke ſieckte aengetaſt geweeſt: de ſterfte is overgroot geweeſt, dewijle de kracht van het quaet met ſoo grooten vinnigheyt en ſnelligheyt voort liep, dat binnen de Stadt van London alleen, in ſeven dagen tijts, 900. menſchen zijn omgekomen. Deſe ſieckte heeft van de plaets, de naem van Engelſche ſweet-ſieckte gekregen: gelijck de Melaetsheyt by *Hippocrates* in ſijne voorſeggingen na het lant van Phœnicien, Phœniſiſche: en de Pocken in onſen tijt opgereſen van Napels in Vranckrijck gekomen zijnde, de de Franſoiſen genoemt zijn, hoewelſe veul liever Indiaenſche ſieckte behoorden geheeten te worden, om dat de Spaengiaerden die daer van daen mede hebben gebracht, gelijck uyt hare Hiſtorien bekent is.

Paulus Iovius in 't 4. Boeck ſijner Hiſtorien.

SOmmige zijn geneſen, drie dagen geſtreken zijnde met quickſilver onder reuſel vermenght, maer behielden grove lick-teeckenen harer ſieckte. Andere, wanneerſe door een arbeydſame oeffeninge, en een ſchaerſe maniere van leven, de wreede handen der Artzen, die op 't gevaer van andere hulp-middelen ſoecken, ontgingen, hebben ſekerder middelen gevonden.

De Thou Hiſt. 71.

IN groot *Java* zijn de Menſchen met de Pocken ſeer gequelt, de welcke ſy op deſe wijſe geneſen: De Siecke ſetten ſich van 's morgens ten 10. uren tot 2. uren na den middagh in 't heetſte van de Son, en ſoo verdroogen ſy, en trecken uyt de quellijcke en quaetaerdige geſtalte.

Franciſco Guicciardini, in het elfde Boeck van ſijn Hiſtorie, of Geſchriften.

HEt dunckt my oock na de verhandeling van andere dingen, geenſints ongedenck-waerdigh, dat zijnde doen ter tijdt *Fatael* of nootſchickelijck voor Italien, dat haer ellenden, van de overkomſt der Franſchen, hun oorſpronck hadden, of ten minſten hen toegeſchreven wierden; dat oock alſdoe die ſieckte ontſtont, die de Franſche de Napolitaenſche ſieckte, en de Italianen *Le Bolle* of Mal Franceſo, en wy de Spaenſche Pocken noemen, zijnde de Franſchen toegeſchreven, om dat ſy onder hen ontſtaen is, terwijl ſy ſich tot Napels onthielden, en van hen op hun weder-keeren

na Vranckrijck door geheel Italien verdeelt. Welcke ſieckte, 't ſy ſy t'eenemael nieu, of tot noch toe aen ons halfront (als allen in de afgelegenſte en laeſte deelen) onbekent was, eenige Jaren ſoo afgrijſelijck geweeſt is, dat men daer van als een ſwaer jammer, met reden gewach maeckt: Want ſich of met ſwaere leelijcke geſwellen, die menichmael ongeneeſlijcke wonden wierden, of onlijdelijcke pijne in de voegen en ſenuwen des geheelen Lichaems, (waer toe de Geneesmeeſters, ſulck een ſieckte ongewoon zijnde, niet alleen geen bequaeme, maer oock menighmael ſtrijdige hulp-middelen, die deſelve ſeer deden vermeerderen, aenwenden) ontdeckende veel Menſchen, ſoo Mannen als Vrouwen, ſoo Oudt als Jonck, van het leven beroofde. Veel leelijck daer van geſchonden zijnde, bleven onnut en vol ſwaere en geduerige pijn, behalven dat het meeſte van deſe, dewelcke meenden vry te zijn, binnen korten tijt weder in de ſelve quaele vielen. Doch nae verloop van veel Jaeren ('t ſy dat deſe Hemelſche invloeyingh een weynigh verſacht is geworden, die deſe ſwaere quellingh voort-gebracht had, of dat men door lange ondervindingh bequaeme hulp-middelen daer toe gevonden heeft) is het quaet veel minder geworden, oock van ſelfs in verſcheyden ſoorten verandert: Voor de reſt een quaele, waer over ſich met recht de Menſchen van onſen tijt hebben te beklaegen, als zijnde hen ſonder hun ſchult toe-gekomen: Naedemael van een yeder, die de eygenſchap van het ſelve noyt of ſeer klaerlijck yemant bevanght, als door vleeſchelijcke vermenginge. Maer het betaemt oock dat wy de Franſchen van deſe ſchande verloſſen, nademael naderhant ondervonden is, dat deſe Sieckte uyt Spaengien na Napels is gebracht geworden, hoe-wel niet eygen aen hem zijnde, maer uyt die eylanden, de welcke alſdoe door het ontdecken van *Chriſtophel Colombo*, Genovees, beſtonden aen onſen halfront, bekent en bevaren te worden, over-gebracht: in welcke eylanden even-wel, door byſondere gunſt van de Natuere, ſeer bequaeme veerdige hulp-middelen daer toe gevonden worden; zijnde het gebruyck van een hout, door ſijn byſondere krachten, ſeer edel, 't welcke aldaer groeyt, waer door men lichtelijck geneſen wort.

Het XXVII. Capittel.

1. *Sucht, ofte Ongedaenheyt.*
2. *Water, ofte Water-ſucht; Haer benamingen,*
3. *Onderſcheyt,*
4. *Oirſaken,*
5. *Ken-teyckenen,*
6. *Voor-teyckenen,*
7. *Geneſinge,*
8. *Maniere van Leven.*

1.

ALs de Blauw-ſchuyt lange duyrt, dan wertſe gemeenlick vergeſelſchapt met *Sucht*, ofte *Water*, waer van de Sucht, in 't Griecx *Cachexia*, genoemt, het beginſel is, gelijck *Paulus*, en als een voorganger, gelijck *Avicenna* ſpreeckt. Ende en is niet anders, als een algemeene ongedaenheyt van het gantſche Lighaem, welckers huyt bleyck, en valuwe wert, het vleyſch ſacht, en bol, even-eens als (den Arabiſchen *Serapio* ſeer aerdig ſpreeckt) een gereſen deegh; ſpruytende uyt quaet voedſel, dat de Lever, en 't ander Ingewant daer nae toe ſenden.

2. Wanneer de Oirſaken van Sucht by-blijven, dan wert ſy *Water-ſucht*, en vervolt het Vleyſch, en Huyt, ofte oock den Buyck met een Waterige vochtigheyt, waerom dit gebreck in verſcheyde Talen naer 't Water ſijn benaminge heeft. De Griecken noemen het *Hydrops*, *Hyderos*, en *Hyderiaſis*, de Romeynſche *Plinius* oock *Hydropiſis*, waer van komt het Italiaenſch *Hidropiſia*, 't François *Hydropeſie*, 't Spaenſch *Idropiſia*, en het ingetrocken Engelſch *Dropſie*. Op de ſelfde wijſe heet het by ons *Water*, ofte *Water-ſucht*, gelijck by de Hoogh-duytſchen *Waſſer-ſucht*.

3. Gelijck daer driederhande verteringe van voedſel in ons Lichaem is, ſoo maken haer gebreken ons driederley *Water-ſucht*. De eerſte, die in de Maegh geſchiet, veroirſaeckt de *Tympanites*, ofte het *Bom-water*. De tweede in de Lever, verweckt de *Aſcites*, welcke eygentlick den naem van *Water* alleen toekomt; als zijnde een vergaderinge van Water in de holligheyt van den Buyck, tuſſchen het Buyck-vlieſch, Net, en Dermen, waer door den Buyck, als een ton, op-ſwelt. De derde in de Aderen, en door 't gantſche Lichaem, brenght aen de *Leucophlematias*, ofte *Wit-ſlijmerigh water*, ſtekende tuſſchen vel, en vleyſch, en daerom by de Griecken *Anaſarka*, en by de Romeynen *Aqua intercus* genoemt. Maer hier moet wel aen-gemerckt werden, dat ſelden, ofte nimmermeer deſe drie ſoorten van Water alleen, en ſuyver: maer meeſt, ofte altijdt onder malkander vermenght zijn, altemet de eene met de andere, altemet alle drie te ſamen; dan elcke neemt den naem van 't gene, 't zy Wint, Water, ofte Slijm, de overhandt over d'andere oirſaecken heeft, ofte het meeſte toe-brenght.

4. Wy zullen nu haer onderſcheyt gaen aenwijſen uyt het onderſcheyt der *Oirſaken*. De naeſte beſtaet in quaet, en onſuyver Bloet, meeſt rauw, ſlijmerigh, en waterachtigh, daer ſomtijts eenige Swarte, ofte Galachtige vochtigheyt onder vermenght is, het welck de oorſaeck is, dat de verwe van ſoodanige ſomtijts valuwe, ofte bruyn is, ſomtijts na den geelen treckt, maer meeſtendeel bleyck valt. Deſe onſuyverheydt komt door gebreck van het Ingewant, daer het Bloet tot voedſel van 't Lichaem gemaeckt wert, te weten, Lever, Milt, Nieren, (in 't 29.cap. n. 5. aen te wijſen) Aderen, als in de ſelve *Ongematigheyt*, *Verſtoppinge*, *Hardigheyt*, ofte *Bedervinge* is, en daer door in plaetſche van Bloet, een Waterachtige vochtigheyt voort-gebracht wert, die wel door het geheele Lichaem tot voedſel

voedſel van alle de Deelen geſonden wert, maer aen de ſelve niet vaſt vereenight, als door haer ongematigheyt, de ſelve, als goet Bloet, niet gelijck zijnde, en derhalven ſoodanige Deelen doet bol opſwellen. Hier toe helpt veel een *koude*, en *vochtige Maegh*, de welcke oock goet voedtſel quaet maeckt: als mede veel *koude en vochtige Spijſe*, komende in een *ſwacke Maegh*. Want de eerſte Verteringe niet wel gedaen zijnde, en wert door het tweede, noch de derde niet verbetert. Soo ſterf de wijs-gerige *Heraclitus* van 't Water, dewijl hy levende op de bergen, niet als *Moes*, en *Groente* en at, gelijck *Laërtius* in ſijn leven getuyght: en hy, die de ellendigheyt der Menſchen leven, met tranen geſtadigh vertoonde, werde door het tranen uyt de Lever van 't ellendigh leven verloſt. Hier toe doet mede *koude, vochte, en quade Lucht*. Alſoo verhaelt *Polybius* in 't 3. boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorye, dat de Krijghſ-knechten van *Carthago*, onder haren Veldt-overſten *Hannibal*, in Italyen overwinterden, en aldaer kouw, en veel ongemack uytſtonden, en daer na noch moeraſſige plaetſchen door-treckende, ſoo Peerden, ſeyt hy, als Menſchen in Sucht vervielen. Deſe wert oock verweckt, als gewoonlicke *Ontlaſtinge* verſtopt, en ophoudt, gelijck van *Speen*, ofte *Stonden*, waerom vele Maeghden, die wat over haer tijt gaen, dit gebreck ('t welck de Françoiſen in haer tale *Les paſtes-couleurs* noemen) ſeer onderworpen zijn. Soo verhaelt oock de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Dion*, dat de Keyſer *Traianus*, uyt geſtopt Speen, in Water-ſucht verviel, daer hy van ſtorf: de natuyrlicke wermte, door overvloet van dat grof, en onſuyver Bloet verſtickt zijnde. Integendeel veroirſaeckt het uyt te *vele loſinge*, waer door de natuerlicke Wermte vervlieght, en dien-volgende de Lever, en 't ander Ingewant verkout, en verſlapt werden. Soo leſen wy by den gemelten *Dion*, dat de Keyſer *Adrianus*, door ſeer veel Bloedt te loſen, van 't Water geſtorven is.

Deſe Oirſaken, als ſy niet ſterck en zijn, ofte niet te lang aen en houden, dan verweckenſe enckele Sucht; maer toenemende, de Water-ſucht, die wy *Wit-ſlijm water* genoemt hebben, verſchillende alleen van malkander in groote, en ſterckte van oirſake.

Maer het rechte Water, ofte *Aſcites*, heeft hier benevens noch een ander oirſaeck, te weten een *Openingh* der Deelen, ofte Vaten, in de welcke de Vochtigheden beſloten werde. En al is 't, dat dit gevoelen van *Fernelius*, tegen geſproken wert door *Maſſarias*, *Augenius*, *Sennertius*, en andere, heeft nochtans ſijn ſteunſel in de Ervaringe: gelijck ick in ſommige lichamen geſien hebbe de Lever, in ſommige de Milt, ſoo hart, ende droogh als of ſy gebraden waren geweeſt, het welck inſonderheyt in de Dronckaerts plaetſch heeft. Dat even-wel de gemelte *Fernelius* ſchrijft, (in welck gevoelen *Cordæus* oock is) eenige (hy verſtaet den Arabiſchen *Avicenna*, en die hem navolgen) eenen groven miſlagh te begaen, ſtellende, dat het Water in den Buyck leeckt door eenige nauwe, en onſienlicke wegen; daer in heeft hy ongelijck, alſoo niet altijt noodigh en is, dat de Lever, Milt, ofte Nieren, door drooghte, ſweringe, ofte yet anders ſcheuren, en een merckelicke opening hebben, waer door het Water dan uyt-loopt: maer kan oock door onſienlicke gaetjens allencxkens uyt-zijpen, en alſo metter tijdt de holte van den Buyck vervullen, en op doen ſwellen: gelijck dit wel tegens den gemelten *Fernelins* beweert wert, by de ervarene geneeſ-meeſters *Iacchinus*, *Mercurialis*, *Maßarias*, *Soxonia*, *Caſtrenſis*, *Spiegel*, en andere. Dan deſe gelooven, dat het Water op die maniere meeſt groeyt; maer ick hebbe bevonden door ontledinge van verſcheyde Lichamen, die van het Water geſtorven waren, dat de oirſaeck by den treffelicken geneeſ-meeſter *Fernelius* by gebracht, meeſt plaetſche heeft. Het welck oock beveſtight wert van den, niet minder in 't Ontleden, als in de Genees-konſte, ervaren, en ſeer geluckigen, gelijck ſijnen naem mede bracht, en ick oock in ſijn huys te Baſel geſien hebbe, *Felix Platerus*. Deſe, al ſtaet hy toe, dat het Water oock door verholen wegen kan als door-ſweeten, en gekleynſt werden in den Buyck: ſchrijft even-wel 3. *Prax*. 1. 3. by hem ondervonden te weſen, dat het dickwils komt, door opening, inſonderheyt van ſcheuring in het vleyſch van Lever, ofte Milt; alſoo de Wey in 't Bloet de vaten van de Poort, en Holle-ader daer door gaende, en de ſelve op-ſpannende, haer van het vleyſch doet ſcheyden, en aldaer dan eenige Blaesjens verweckt. Dit komt de gene over, (gelijck *Fernelius* wel ſeyt) die lang aen de *Gele-ſucht* gegaen hebben, en die met een harde Lever, ofte Milt gequelt zijn: waer door het vleyſch in dit Ingewant uyt drooghte ſcheurende van een wijckt, en het bevangende Vliesjen berſt; ſoo dat de Wey niet langer tegen gehouden kan werden, maer uyt-leeckt, even-eens gelijck de vochtigheyt uyt een pot, die ondicht is. Deſe oirſaeck is oock aengemerckt by *Hippocrates*, als hy in de 55. Kort-bondige ſpreucke van 't 7. boeck ſeyt, Dat in de gene, die de waterige Lever uyt-berſt, den Buyck met Water vervult wert. Maer als alleen het Vleyſch ſplijt, en het bekleedende Vliesjen in ſijn geheel blijft, dan werden daer vele kleyne Blaesjens verweckt, gelijck *Platerus* in een Aep ſchrijft geſien te hebben, en men dickwils bevint in de Lever van de Oſſen, en noch meerder, in de Schapen, (waer van wy de reden gegeven hebben in den *Schat der Geſontheyt*) de welcke, door de menighte van de aendringende Vochtigheyt, open berſtende, het Water in de holligheyt van den Buyck doen lopen. Dit wert te vergeefs beriſpt van den gemelten *Augenius*, voorſtaende, dat het door-breecken van 't Water, niet en beteyckent droogte van de Lever, maer vochtigheyt: want de Lever kan wel gantſch droog in haer ſelvē weſen; en even-wel met de vochtigheyt van 't Water beladen zijn;

gelijck

gelijck dat zout is, en gemeenlick geel, en als loogh. Het gebeurt oock ſomtijts, dat niet alleen de Lever, maer oock Milt, Nieren, Blaes, Lijf-moeder, en al wat in den Buyck is, vol van ſoodanige Blaesjens zijn, gelijck de voor-gemelte *Cordæus* getuyght door de ontledinge bevonden te hebben, ſoo dat het getal van die Blaesjens over de acht hondert was. Niet minder vremt en is 't, dat ick geſien hebbe een ander Vrouw, aen een *Mola*, ofte klomp Vleyſch uyt de Lijf-moeder. Deſe hebbende negen maenden aen malkanderen gegaen, aen de Vloet, voelden ſomtijts, en inſonderheydt op 't laetſte, met ſwellinge van de Borſten, in den Buyck, die geheel dick en hart was, groote treckinge, ende meeſt onder na de Lijf-moeder. Ingenomen hebbende eerſt een ſcrupel *Extr. Catholicum*, met eenige aſen *Guttagammau*, werde weynigh Water quijt, even-wel met groote qualickheyt. Onder-tuſſchen van een Apozema gebruyckenee, roerde in 't 't laetſte romerken een vierendeel loot *Gialappa*, waer van ſy, met weynigh qualickheyt, veel Waters looſde. Maer 't gene haer al de verlichtinge by bracht, was, dat ſy quijt werden een ſtuck Vleyſch, wegende ruym drie pont, vol van Bellen, die geheel dun van Vlieſch waren, en vol Water geſpannen. Waer na den Buyck allencxkens verſacht, en de Vrouwe geneſen is. Dit was veroirſaeckt uyt een vervuylde Lijf-moeder, en menighte van kout, en Waterigh Bloet, zijnde de natuerlicke Wermte, door den langdurigen Vloet, veel vervlogen. Maer als de Lever, ofte Milt ſoo verdroogen, dat ſy in-krimpen, en ten laetſten van een ſplijten, ſulcx en komt uyt geen koude, maer een *Heete oirſaeck*, blijckende niet alleen uyt den grooten *Dorſt*, en uyt het *Roode water*, maer dat het ſoodanigen meeſt over-komt, die lecker etende, veel ſterck *Gekruyde Spijſe* gebruycken, ofte *ſtercke Wijnen*, en *Brandewijn* drincken. In welck leven lang volherdende, haer Ingewant komt, als drooge aerde, van een te ſcheuren, en alſoo 't Water te veroirſaken. 'T welck mede veroirſaeckt wert, door een *Sweringh*, ofte *kleyne Wonde* (want een groote doet terſtont ſterven) in de Lever, ofte Milt.

Is noch ondervonden, dat oock ſonder letſel van Lever, ofte Milt, het water alleen veroirſaeckt werde door de *Nieren*, te weten, wanneer de ſelvige door eenige Steenen komen te ſweren, het zy, dat de Etter, door de verſtoppinge van de Water-peſen, te rug gedreven wert, en al het Bloet beſmet, gelijck *Sennertus* ſchrijft, en wy in 't volgende capittel met een exempel uyt de Ontledinge zullen beveſtigen; ofte, dat het Vleyſch van de Nieren, door de ſcherpigheydt van de Steenkens, ofte de veelte des Etens door-gegeten wert, en alſoo het Water in den Buyck laet loopen, gelijck mede in 't gemelte capittel zal aengeweſen werden.

Het *Bom-water*, dat de Griecken *Trommel-water* (als den Buyck, gelijck een trommel rommelende, en opſpannende) en ſommige Oude *Droog-water* noemden, wert veroirſaeckt door *Wint*, die in de holligheyt van den Buyck beſlooten is, ſpruytende uyt *ſwacke Teringe*, en *Rauwigheydt*; waer van hier voor in 't cap. van 't Colijck breeder gehandelt is.

5. Wy komen nu tot de *Ken-teyckenen*, en voor eerſt van het eerſte, te weten de *Sucht*. Deſe wert bekent uyt de *Valuwe*, ofte *Bleycke Verwe* van 't Aengeſicht, *Bolligheyt* van 't ſelfde (inſonderheyt aen de Oogen) en 't geheele Lichaem, dan meeſtendeel aen de Voeten, ſomtijts oock aen de Handen. Want Handen, en Voeten zijn alderverſte van 't Herte gelegen, ende derhalven koudachtig van aert, als oock om datſe met weynigh vleyſch bekleet zijn, en meeſt beſtaen uyt beenen, kraeck-beenen, zenuwen, en banden. Maer de Voeten zijn dit ſwellen meeſt onderworpen, om dat ſy in 't onderſte van 't Lichaem ſtaende, het ſacken van de Waterige vochtigheden lichtelick ontfangen, het welck inſonderheyt 's avonts, en als het Lichaem wat vermoeyt is, geſpeurt kan werden. Dan des morgens zijnſe gemeenlick wat geſloncken, door dienſe des nachts recht uyt gelegen hebben, en oock wermer geweeſt zijn. Het Aengeſicht, en Wangen, voornamelick de Oogh-ſchelen, als ſacht en teer zijnde, ontfangen oock lichtelick de Waterige vochtigheyt. Dan om dat ſy haer oock door het geheele *Lichaem* verſpreyt, ſoo is 't ſelve gantſch *traegh*, en *loom*. Den *Luſt tot eten* begint mede allencxkens af te nemen.

Dit beſwaert allegader in 't vermeerderen, en toenemen van de Oirſaken, en dan ſlaet het tot een ſoorte van Water-ſucht, die wy *Wit-ſlijmigh water* genoemt hebben, in het welcke 't gantſche Lichaem geſwollen is, ſoo dat het, inſonderheyt aen de Voeten, met de vingers gedruckt zijnde, een holligheyt laet ſtaen. Het *Water* is wit, bleyck, en rauw. Den *Adem* kort: waer by dickwils een langſame *Binne-koortſche* komt. En vorder gaende ſwelt oock het *Gemacht*. Het welck inſonderheyt plaetſche heeft in het rechte *Water*, alwaer het ſomtijts dicker wert, als een hooft, en dan ſpannen oock de Beenen ſoo dapper, dat het Water van ſelfs in menichte daer uyt zijpt, ſoo datter geheele plaſſen onder leggen. Als het Lichaem aen d'eene zijde op d'ander verleyt wert, dan en voelen ſy niet alleen rommelingh, maer oock het drijven van 't Water. En daer den Buyck dick is, vergaet het geheele Lichaem, en wert hoe langer hoe magerder. De *Pols* is kleyn, ſlap, en raſch. Het *Water* is meeſten tijt weynigh, en root: daer van geeft ons den Arabiſchen *Avicenna* tweederley redenen. Eerſt, om dat weynigh Water lichtelick geverwet wert; ten anderen, om dat, als de Teringe in de Lever bedorven is, de vuyligheden niet genoegh en konnen geſcheyden werden. Waer over hy oock, en hem volgende den Italiaenſchen geneeſmeeſter *Maſſarias*, beriſpt de gene, die, uyt de roodigheyt van 't Water, oirdeelen van de hitte der Waterſucht. Dan dat beriſpen is te onrecht; alſoo de hitte hier

hier uyt het Roode Water wel genomen wert, en het geene dat noch in den Buyck blijft, is meeſtendeel hoogh-geel, en brack, gelijck oock den Dorſt wel uyt-wijſt. Hier is weynigh, om dat het eenen anderen loop genomen heeft, te weten in de holligheydt van den Buyck. By het groeyende Water werdt den Adem mede kort, met ſulcken benautheydt, dat den Siecken ſchijnt te zullen ſticken, als hy niet recht over-ende en ſit. Want leggende werdt het Middelrift, door het Water te ſeer gedruckt, behalven datter oock een deel in de Borſt ſijpt. Leeckt mede ſomtijdts in de Lijf moeder, gelijck de meerder-gemelte *Fernelius* getuyght, van een Vrouw, de welcke tegen de tijdt van haer ſtonden door de Lijf-moeder ſoo grooten menichte van Water quijt werde, dat al het ſwellen van den Buyck binnen twee dagen ſlonck; ende 't gene de naeſte maent wederom aengroeyde, op de ſelfde manier wederom looſde. De Teyckenen van *Lever*, *Milt*, ofte *Nieren*, werden op haer byſondere plaetſen aengeweſen.

Hier is een weynigh by te doen van het *Bom-water*, zijnde meeſt Wint, en maeckt derhalven veel rommelingh in den Buyck, die hy oock op-blaeſt, en met de vingers wat gerocht zijnde, geeft geluyt als een trommel, ofte blaes vol wint. Dan de uyterſte Deelen, ofte het ander Lichaem en is ſoo niet geſpannen, als in het ander Water.

6. De *Sucht* is in 't eerſte wel te geneſen: maer ſulcx verſuymt zijnde, verandert in de ſoorte van Water, die in 't Griecx, den naem heeft na ſijn oirſaeck, te weten wit Slijm, het welck even-wel noch minder gevaer heeft, als ander Water. Want de Slijmerige vochtigheydt, die over en door het geheele Lichaem verſpreydt is, kan noch ten deele verteert werden, en komt nader den aert van 't Bloet, als de Wey-achtige, en Waterige vochtigheyt in 't rechte Water, ofte de Wintachtigheydt in het Bom-water. Ja als dit Water komt uyt hardigheyt, ofte bedervinge van Lever, ofte Milt, en daer den *Hoeſt* toe ſlaet, dan is het meeſt ongeneeſlick. Wanneer de Beenen, ofte het Gemacht ſo ſwellen, datſe van ſelfs door-breken, daer op volght gemeenlick het Kout vyer, en ten laetſten de Doot: gelijck oock als 't Water komt, door openingh van de Nieren, ofte 't ander Ingewant. Het *Bom-water* is mede ſeer ſorgelick, inſonderheyt als het wat langh geduert heeft.

7. De *Geneſinge* moet ſlaen op de Oirſaken. Derhalven als de Maegh, Lever, ofte het ander Ingewant verkout is; dan dient het ſelve verwermt, en verſterckt, met ſoodanige Middelen, als hier voor t'ſijner plaetſe zijn aengeweſen: ondertuſſchen oock het ſlijm, wel bereyt zijnde, en het Water, af-geſet door het gene beſchreven is in 't 1. Deel en 4. Boeck van den *Schat der Ongeſontheyt* op het 7. capittel. Sulcx en dient niet ſevens, ofte in een reys, maer allenxkens gedaen, om de krachten te behouden. Doch al wat hier vordeel by kan brengen, moet in 't beginſel gedaen werden. Anders doen ook de beſte Middelen niet met allen, en behalven, datſe weynigh van de ſieckte wech nemen, verminderen de krachten. Seer wel ſeydt derhalven de Poëet *Perſius* in ſijn derde Schimp-dicht:

Elleborum fruſtra, cum jam cutis ægra tumebit,
Poſcentes videas, venienti occurrite morbo.

Om het rechte Water wech te nemen, komt ſeer in achtinge een openingh in den Buyck te maken. Het is eertijdts gedaen een weynigh onder den Navel, ter zijden, om de draeyen van de Spieren niet te raken, en aen de ander zijde van het beſchadigende Deel. De treffelicke ontleder, en Genees-meeſter *Andr. Laurentius 6. An. qu.* 9. en miſprijſt deſe openinge niet, maer meent datſe gevoeghlicker kan geſchieden, midden in den Navel. En daer toe brenght hy by de volgende Ondervindingen, en Redenen. *Ant. Benivenius*, ſeyt hy, verhaelt, hoe ſeker Waterſuchtige, die van alle Genees-meeſters verlaten was, ſijn ſelven by geluckelick geval verloſte. Want door het ſuypen van veel Water, werde de eenigheyt van ſijnen Navel ont-ſlooten, waer door het Water met ſulcken gedruys uyt-ſtorte, dat den Buyck ſlonck, en hy, door deſorge van een goet genees-meeſter, wederom genas. Van ſoodanige werdt gewach gemaeckt by *Hildanus* 2. *Obſ.* 58. En *Laurentius* getuyght diergelijcke ſelver oock geſien te hebben, en voeghter by, dat ſulcx niet alleen de Ondervindinge betuyght, maer dat oock de Reden, daer niet tegen en heeft. Want, ſeyt hy, daer de Nature toe dringht, daer moet men oock na toe leyden, gelijck de Nature hier ſomtijts van ſelfs het Water door den Navel looſt. Daer-beneffens geſchiet deſe Opening in den Navel ſonder quetſinge van veel Deelen: want daer komen de vier Navel-vaten by malkander, en als de ſelfde gapen, gelijck in de Waterſuchtige gemeenlick geſchiet, door het toe-vloeyen, en perſſen van 't Water, dan en behoeft niet als de huyt door-geſneden: inſonderheyt alſoo in meeſt alle de Waterſuchtige den Navel op-geſwollen is, waerom het Blaesjen ſeer lichtelick kan door-geſteken werden. Hierom beſluyt *Laurentius*, dat deſe Openingh ſekerlick kan gedaen werden. Wat my belangt, ick en wil niet tegenſpreken, dat hy, en andere ſeggen, ſelfs geſien te hebben, deſe maniere van het Water af te tappen, wel geluckt te zijn: maer dat de ſelfde met ſoo groote ſekerheyt zoude gaen, dat en kan my noch de Ondervindinge, noch de Reden (die *Laurentius* beyde by-brengt) doen gelooven. Ick ben over eenige jaren gehaelt by een Vrouw, die op haren geſwollen, en waterigen Navel, yet (men ſeyde my, dat het *Kervel* was) geleyt hadde, om het Water te loſen: waer door ſy ſevens het Water liet uyt-loopen, het welck ſy 's anderen-daeghs beſtorf. Dan hier op zoude mogen geſeyt werden, dat ſulcx gebeurt is, om dat het Water niet langſaem, en allencxkens af-geloopen

 is,

is,gelijck den grootē *Hippocrates* leert,die ook ſchrijft, dat, als men uyt de Borſt de Etter, ofte uyt den Buyck het Water ſevens, en op eenen ſtoot laet uytloopen, ſodanige Siecken komen te ſterven. De redenis, om dat met het uyt-loopen van de vuyligheyt, oock de Geeſten, en natuerlicke Wermte, in de welcke ons kracht en leven beſtaet, vervliegen. Maer ick heb dikwils geſien, dat niet tegenſtaende, dit af-tappen, in verſcheyde reyſen, en nae de konſte aengeleyt werde, een-wel qualick uyt-viel. Selfs in de gene, die noch wel aten, en wandelden, en nae de openinge weynigh dagen leefden. De reden is, van wegen de quetſinge, de welcke geſchiet aen de vier Navel-vaten, die, nae dat de Vrucht geboren is, in branden veranderen, om de Lever, en Blaes op en dragende te houden; waerom oock de Egyptenaren noch op deſen dagh de Roovers het vel doen af-ſtroopen, de welcke ſy in groote pijn, noch lange laten leven, als de beul den navel niet en raeckt. Want die door-geſneden zijnde, doet de doot terſtont volgen, door het toe-vallen van deſe vier Vaten, gelijck *Laurentius* getuygt, hoe-wel 't tegen-geſproken wert van *Riolan*, den jongen. Nochtans als dit Openen niet en helpt, ſo kan het even-wel verlichten, en alſoo het leven voor een tijt verlengen. Beſoeckende ſeecker Water-ſuchtige, die vijf Jaren met het Water was belaſt geweeſt, en die, gelijck elck oirdeelde, al op ſijn ſterven lagh, alſoo hy alle oogenblick ſcheen te zullen ſticken, en ſijn aengeſicht door die benautheydt al blauw werde; ſoo ſeyde ick tegens de Vrienden, dat de ſieckte niet te geneſen en, was, door dien ſijn Ingewant, in die langen tijt (gelijck oock de Ontledinge daer na uyt-wees) bedorven zijnde, niet en konde herſtelt werden: maer dat men hem even-wel zoude konnen voor een tijdt verlichten, dan dat hy even-wel van de Sieckte zoude ſterven. Dit geerne aengenomen zijnde, dewijl datter doch niet anders, als de doot verwacht en werde; ſoo dede ick den Navel openen, en daer drie vier pont Water uyt-tappen, en de volgende dagen wederom ſoo veel, tot ſes-en-dertigh pont in alles; waer door hy noch ſes weken in 't leven bleef.

Orodes Koning van Parthen, aen 't Water gaende, werde door ſijn ſoon *Phraates* ingegeven het vergiftig kruyt *Aconitum*: het welck de kracht der ſieckte van onderen dede uyt-beeſten, ſo dat de Koning daer door beter werde, gelijck *Appianus* verhaelt in ſijn Grieckſche hiſtorye. *Gijſbert vander Horſt*, Amſterdammer, vermaert geneeſ-meeſter te Romen (gelijck hem Dr. *Foreſt* daer gekent heeft) vertelde (ſchrijft *Wierus* 3. *de præſt. dæm.* 35.) dat aldaer ſeker Water-ſuchtige lang te bedden gelegen hebbende, en de Vrou ten laetſten verdriet in de onkoſten krijgende, voor nam den ſelfden van kant te helpen. Daer toe gaf ſy hem in het poeyer, ofte de *aſſche van een Padde*, in een pot gebrant, waer van hy veel Water loosde: daer na, om van dat ellendig, en ſchadelick leven een profijtelick eynde te maken, gaffe hem wederom van 't ſelve poeyer, waer door hy uyt de Blaes een groote menichte van Water makende, tegen ſijn Vrouws meeninge genas.

Quam piā fata deūm! prodeſt crudelior uxor,
Et, cum fata volunt, bina venena juvant.

De geſwolle Beenen, dienen geſtooft met voor-loop van *Brande-wijn*, en dan daer heet omgeſlagen de volgende *Pap.* N. *Alſſen* 4. handen vol, koockt het in Wijn, en dan geſtampt zijnde by-gedaen *Meel van Boonen*, en *Vijge-boonen*, van elcx twee onçen, *Ung. Agrippæ*, een halve onçe. Te ſamen onder een vermenght tot een ſtovingh. Doet mede de geſwollen Beenen flincken *Oſſen-miſch*, en noch beter *Peerde-miſch*.

Onder-tuſſchen dient oock ſoo hier, als in de andere ſoorten van Water, de Maegh, Lever, en 't ander Ingewant verſterckt door *Sp. Dialaccæ*, *Diacurcumæ*, *Troch. de Eupator. Cappar. Rhab. Abſinthio*: ofte oock gedroncken een roomer *Alſſen-wijn*, daer *Alants-wortel*, en *Caruyſaet* by is. Want die en verteert niet alleen de rauwe Vochtigheden, en ſet de ſelfde af, verdrijft de wintachtigheydt: maer verſterckt oock met eenen het Ingewant.

Het *Bom-water*, de wijl de Winden niet en zijn ſonder Water, vereyſcht mede dat 't ſelve af-geſet wert. Doch dient inſonderheyt gelet op het voornaemſte, te weten de Winden, en dat met ſulcke Middelen, als in 't Colijck hier voor op 't 16. cap. verhaelt zijn. Ick zal hier alleen by-brengen, waer mede een Borgemeeſters vrouw noch levende, die ſoo dick als een ton was, over eenige jaren geneſen is, gelijck noch onlanghs van de Teringe, door de ſelve Middelen, als aldaer zijn verhaelt. Om het water te loſen, de Maeg, eñ 't Ingewant te ſuyveren, en verſtercken, *nam ſy in twee* reyſen alle weeck de volgende *Pillen*. N. *Wortel van Nechoacan*, *Aloë Roſata*, van elcx een half vierendeel loot, *Olye van Anijs*, en *Kaneel*, van elcx twee druppels, met *Syroop van bleycke Roſen tot* 12. *Pillen* gemaeckt, en ſes ſevens in-genomen. Over den anderen dagh werden de volgende *Clyſteer* geſet: N. *Agrimonye*, *Orego*, *Alſſen*, van elcx een hant vol, *Camillen*, *Meliloten*, *Dil*, van elcx een halve hant vol, *Bakelaer*, een half onçe, *Cumijn*, *Anijs*, *Fenckel*, tot een Clyſteer van elcx een half loot, gekoockt in *Mede* tot negen onçen, en daer onder vermenght, *Bitterheylig*, ander-half loot, ſomtijts minder, ſomtijts meerder. Ondertuſſchen om 't Ingewant te verſtercken, en 't weder-aen-groeyen te beletten, beſigden ſy *Koecxkens* van een half loot *Sp. Diacurcumæ*, met 6. druppelen *Anijs-olye*, in drie onçen Suycker *Agrimonye-water* geſmolten. Wtwendigh werde den Buyck geſtreken met een *Salfken*, beſtaende uyt *Olye van Wijn-ruyt*, *Dil*, *Camillen*, *Alſſen*, *Bakelaer*, *Ung. Marciatum magnum*, *Agrippæ*, van elcks even-veel: en duſdanige heete Sacxkens op en af geleyt N. *Geers*. een pont, *Zout* een vieren-

vierendeel, gebroken *Bakelaer*, *Anijs*, *Fenekel*, *Cumijn*, van elck drie loot, tot een grof-poeyer, in een pan gerooſt, en tuſſchen linden geſtickt, en ſoo heet op den buyck geleyt. Dit is aldus wat langh vervolght, doch eyndelick wel uyt-gevallen; daer toe veel holp de *Oeffeninge* met *Rijden*.

8. Alſoo dit een langhdurige Sieckte is, ſoo moet ſorghvuldelick op de *Maniere van Leven* gelet werden. Derhalven dient gekoſen een werme en drooge *Lucht*: geſchout, die vochtigh, en miſtigh is. De *Spijſe* moet van de ſelfde gematigheyt weſen: liever *Vleyſch*, (inſonderheyt van *Vogelen*) als *Viſch*, en 't ſelfde gebraden. Veel *Biſcuit*, ofte Twee-back droogh gegeten, en ſoo weynigh gedroncken, als eenighſins mogelick is. Want daer door, als oock door weynigh eten, vele vochtigheyt verteert wert. En hoe ſoodanige meerder *Dranck* in-nemen, hoe ſy meerder Water vergaderen, en den dorſt minder ſliſſen. Daerom is wel geſeyt van den treffelicken Hiſtory-ſchrijver *Polybius*, in 't 13. boeck van ſijn hiſtorye, dat het onmogelick is den dorſt van een Water-ſuchtige met eenigh nat te doen overgaen, ten zy dat men de ſieckte van 't lichaem eerſt weet te geneſen. Het welck de Poëet *Horatius* ook wel aengemerckt heeft 2. *Odar.* 7.

Creſcit indulgens ſibi dirus Hydrops,
Nec ſitum tollit, niſi cauſſa morbi
Fugerit venis, & aquoſus albo
Corpore languor.

Hierom ſchrijft *Celſus* in 't 21. cap. van ſijn 3. boeck, dat het Water lichtelicker te geneſen is in Slaven, als in Vryeluyden. Want, ſeyt hy, alſoo hier vereyſcht wert, Honger, Dorſt, duyſent ander Ongemack, en langhdurige Lijdtſaemheyt, ſoo zijn beter te helpen, die licht gedwongen werden, als welckers vryheydt haer geen dienſt en doet. Maer ſelver oock degene, die, onder een ander ſtaen, indien ſy haer niet t'eenemael en konnen wachten, en werden niet geneſen. Derhalven ſeecker deftigh Geneeſ-meeſter, een leerlingh van *Chryſippus*, by den Koningh *Antigonus*, wiens vrient, een man van ongebonden leven, en met de Sieckte beladen zijnde, gaf oirdeel, dat ſy ongeneeſlick was. En als een ander geneeſ-meeſter, *Philips van Epirus* beloofde, den ſelfden te geneſen; gaf voor antwoort, dat deſen ſagh op de ſieckte, maer hy op 't gemoet van den ſiecken. De uytkomſte en heeft hem oock niet bedrogen. Want als de Siecke niet alleen met groote naerſtigheydt waer-genomen werde van den Geneeſ-meeſter, maer oock van den Koningh ſelve: ſoo heeft hy even-wel door Ongebondenheyt van leven ſijn eynde verhaeft. Diergelijcke wert verhaelt van *Philoſtratus* in 't eerſte boeck van het leven van *Apollonius* op 't 6. cap. Seecker Aſſyriſch jonghman, ſchrijft hy, gewent zijnde tot *Slempen*, verviel in Water-ſucht, en in plaetſche dat hy zoude dencken om ſijn overtollige Vochtigheyt op te droogen, vervolgden het droncke drincken. Waerom hem *Apollonius* aenſeyde, dat *Eſculapius* ſijn gebedt niet en verhoorde, dewijl de Goden niet en gaven, als aen de gene, die ſulcx wel naſpoorden, en dat hy al dede, dat de Sieckte tegen was, zijn half bedorven Dermen, en in 't Water drijvende, door ſijn Gulſigheyt, gelijck als met ſlick noch opvolde. En dat is, ſchrijft *Philoſtratus*, klaerder van hem uyt-geſproken, als van *Heraclitus*. Want deſe ſeyde, dat de gene, die aen ſoodanige Sieckte vaſt was, van nooden hadde, uyt Regen Drooghte te maken, niet klaer, ofte wel te verſtaen zijnde. Maer *Apollonius* heeft het gene, hy wijſſelick geſeyt hadde, verklaert, en den jongman tot geſontheyt gebracht. Hetgene *Philoſtratus* van den wijſ-gerigen *Heraclitus* aenroert, wert in ſijn leven breeder uyt-geleyt van een ander Griecx ſchrijver, *Diog. Laërtius* in ſijn 9. boeck. *Heraclitus*, ſchrijft hy, aen 't Water gaende, vraeghden de Geneeſ-meeſters, gelijck als door een raetſel, of ſy uyt een ſlagh-regen droogh weder konden maecken. Sy dat niet verſtaende, ſoo liet hy hem over 't geheele Lichaem beſtrijcken met *Oſſen-miſch*, om door die wermte de Vochtigheyt te verteeren.

Om nu wederom te keeren tot de Maniere van Leven: gelijck wy geſeyt hebben, dat het Drincken hier ſeer ondienſtigh is, ſoo dient een Water-ſuchtige, ſoo veel mogelick is, hem daer van te wachten, te meerder, dewijl ſommige, die in eenige maenden, jae een geheel jaer niet en droncken, van het Water zijn ontſlagen geweeſt, gelijck betuyght wert by *Iacchinus*, *Benivenius*, *Maſſarias*, en andere. Alſoo even-wel de groote drooghte van den Montjnauwlicx te verdragen is, ſoo magh men den ſelven dickwils ſpoelen met *Water*, ende *Azijn*; ofte op de Tonge leggen een blat *Suyring*, ofte *huys-loock*, eerſt in Water geleyt; oock drincken uyt een Pijp-kanneken; want dat vervochtight de Tonge; ende een beſwaert de Maegh niet. Hier wert vereyſcht goede *Oeffeninge* des Lichaems, 't en zy dat de Beenen te ſeer geſwollen zijn. Dan inſonderheyt dient gelet op den *Aftreck*, op dat de Vuyligheyt niet behouden, en het Water vermeerdert wert. De *Slaep*, alſoo hy het verteeren vordert, is hier ſeer noodigh; doch en dient even-wel niet al te lange, noch over dagh te weſen. Dan het *By-ſlapen* is niet alleen by daegh; maer oock by nacht uytermaten ſchadelick: dewijl het ſelve 't alderbeſte Bloet wech ruckt, waer van hier groot gebreck is. En ſoo wel *Droefheyt*, als *Welluſt* ſtreckt in deſe Sieckte tot beſwaerniſſe; de eene doende verſticken, de andere vervliegen de natuerlicke wermte.

STEEN-STUCK.

Het XXVIII. Capittel.

1. *Steen in verſcheyde plaetſen onſes lichaems groeyende,*
2. *Doch meeſten-deel in de Nieren, en Blaes, alleen oock by de oude bekent.*
3. *Die niet in alles, alleen, en altijdt, moeten gevolght werden.*

LEert, Burgers, Hollants Burgers, leert
Het geen' u weder wert vereert
Van een, die al wat dat hy weet,
Gedurigh in u dienſt beſteet.
Die u geſontheyt, 't beſte goet
Dat op der Aerde wert ontmoet,
Met luſt beſorght, en al het zeer,
Dat ons het lichaem ſlaet ter neer,
Soo veel in hem is, tegen-gaet
En 't onheyl uyten velde ſlaet.
U leert u eygen Medicijn,
U leert u eygen Meeſter zijn.
U opent heel den menſch, u wijſt
Waer in, waer uyt het letſel rijſt.
In wat gewrichten, aen wat kant
De vaſte Steen, het loſſe Sant
Sijn oorſaeck, voort-gangh, voedtſel heeft,
Hier is hy die de reden geeft.
Niet naer een anders ſeggen, niet
Gelijck men 't langh beſchreven ſiet
En eertijts leerde, maer gelijck
De wijt-beroemde BEVERWYCK
Het ſelfs, niet aen een vremde ſtrant,
Maer hier bevint in 't Vader-lant.
Daer Plijn, *noch* Ariſtoteles,
Galeen *met ſijn* Hippocrates,
Ick laet de binnen-deelen ſtaen,
Geen menſch van buyten ſagen aen.
Een yeder volge die 't hem luſt,
Ick ſtell' ick voele mijn geruſt,
(In ſaken, daer men ſorgh voor draeght,
Ia daer het lijf en leven waeght)
Op hem, die 't niet en hoort of las,
Maer ſelfs den onder-vinder was.

1. AL is ſulcx, dat by de Oude geen gewach gemaeckt en wert van eenige Steenen, dan die haren oorſpronck hebben in de Nieren, ofte de Blaes: ſo is nochtans daer nae ondervonden, dat in verſcheyden, en vele andere Deelen onſes Lichaems oock Steen groeyt. Soo heb ick dickwils geſien bruyne ſteenkens in de gal-blaes, witte onder de tong, en gelijck hagel uyt de longe op-hoeſten. Andere hebbenſe oock in andere plaetſchen bevonden, die uyt verſcheyde ſchrijvers nae de Deelen onſes Lichaems vergadert zijn by *Schenkius*, in ſijne Aenmerckingen, en in 't korte by malkanderen geſtelt zijn in de Onderwijſinge der Geneeſ-konſte van Dr. *Sennertus*.

2. Even-wel gebeurt het ſeer ſelden, dat in ſoodanige plaetſchen Steen (en wert oock by Dr. *Varandæus*, voor geen rechte Steen gehouden) groeyt; maer dickwils en meeſtendeel in de Nieren en Blaes. Welck quaet, alſoo het ons Vaderlant ſeer gemeen is, en vele om 't leven brengt, en van niemant noch ſoo wel onderſocht, en volkomen beſchreven is, al is 't oock dat vele de handt daer aengehouden hebben, ofte daer is noch wel wat over-gebleven, het welck ſtrecken kan, om yemant op te wecken, alles noch nader te ontdecken, en naeckter voor te ſtellen: ſo zal ick het gene van my in vele jaren verſocht, en aengemerckt is, wat wijt-loopiger verhandelen, en het ſelve met de Aen-merckingen der oude, en nieuwe Geneeſ-meeſters, op den Toet-ſteen van Reden, en Ervarentheyt vergelijcken.

3. Want ick en wil onder 't getal niet weſen van de gene, die, gelijck het een ſchaep het ander, alleen volgen 't gene voor gaet, (daerom *Ames Moutonnieres*, dat is, Schaepſ-zielen, van den kluchtigen *Rabelais* genoemt) en, ſonder eenigh onderſoeck, toe-ſtaen al wat de Oude ons na-gelaten hebben. Wel is waer, dat wy de Oude ſchrijvers, daer van ons ſoo vele treffelicke leeringen toe-komen, alle eer en danckbaerheyt ſchuldigh zijn: maer ſulcx moet even-wel ſoo verre niet gaen, dat wy daerom met ſommige zouden ſeggen, liever te willen met de *Oude miſſchen*, als met de *Nieuwe* ſchrijvers *wel gevoelen*. Ick heb eenige geſien die na de leere van *Galenus*, (daer hy ſelve nochtans, de gene, die voor hem waren, even niet altijdt gevolght en heeft) *Galeniſten* wilden genoemt zijn, en buyten den ſelven niet weten. Soodanige Menſchen, toe-eygenen haer ſinnen aen een ſeker gevoelen, en door die nootſakelickheydt verbonden blijvende, moeten dickwils oock 't gene ſy by haer ſelven niet goet en vinden, om ſtantvaſtigh te ſchijnen, voorſtaen en beweren. Menſchen, gelijck de Keyſer *Tiberius*, van de Romeynen plagh te ſeggen, tot ſlavernye geboren. My en behaeght niet in yemants woorden te ſweren, maer de waerheyt alleen voor oogen hebbende, alles vryelick te onderſoecken. Het gene dan van alle tijden de treffelickſte Geneeſ-meeſters uyt alle volckeren, van het *Graveel* en *Steen* beſchreven hebben, zullen wy overleggen met het gene wy lange jaren in Graveelige bevonden, en in Lichamen, die van de Steen overleden waren, geſien hebben; om op die maniere, even-eens, gelijck het Koren door dorſſen, en wannen van het onnutte Kaf geſuyvert wert, oock het *Steen-*

ſtuck,

ſtuck, dat, door onachtſaemheyt, van vele Geneeſ-meeſters, van onwaerachtigh gevoelen nu lange tijt verroeſt is, met een recht-handigen, en recht-ſinnigen ſchuyr-doeck, tot de klaer-blinckende waerheyt te brengen.

En gelijck de Geneeſ-middelen eerſt door de Ervarentheyt gevonden zijn, en de Menſchen daer na over deſelve gepeynſt, en de oorſaken onderſocht hebben, niet in tegendeel uyt de *Philoſophye*, en het onderſoeck der oorſaken den oorſpronck van de Geneeſ-middelen voort-gekomen is: ſoo en zullen wy oock alhier niet ſtellen 't gene wy door reden ofte gevoelen voor waerachtigh zouden aen-nemen, maer alleen d'oorſaeck onderſoecken, van 't gene wy ſelfs geſien en ondervonden hebben. Het is menſchelick te dwalen: derhalven en behoort niemandts aenſienlickheydt ſoo groot te weſen, by yemant, die de waerheyt naejaeght, dat hy niet meerder geloof zoude geven, aen ſijn eygen oogen, als aen het ſchrijven van *Ariſtoteles* ofte *Galenus*. De Poëet *Lucretius* ſeyt ſeer wel:

Ghy ſult bevinden dat des waerheyts diepe gront
In onſe kennis door de Sinnen is gegront.
En ſoo de Sinnen oock niet vaſt en zouden gaen,
Dat dan de Reden ſelfs niet vaſt en zoude ſtaen.

Het is een out ſpreeck-woort, *Socrates*, ofte *Plato* is ons een lief vrient, maer noch liever de waerheyt. Want (gelijck *Cicero* wel ſchrijft in 't 1. Boeck van de nature der Goden) men moet in het onderſoecken, niet ſoo ſeer letten op 't gewicht van de Aenſienlickheyt, als wel van de Reden. Ja het Aenſien van de Leer-meeſters doet dickwils ſchade aen de gene, die leeren willen. Want ſy houden haer eygen oordeel op; en ſtellen vaſt 't gene ſy geoordeelt vinden van de gene, die ſy achten. Ick en prijs oock niet, (ſeyt hy) het gene ons bericht wert van de *Pythagoriſche wijſgerige*, dat haer reden gevraeght zijnde van het gene ſy vaſt ſtelden, voor antwoordt gaven, *Autos epha*, dat is, *Hy heeft het ſelve geſeyt*. Hy ſelve was haren meeſter *Pythagoras*. So vele vermocht een voor-ingenomen gevoelen, dat oock ſonder reden de aenſienlickheydt plaets nam. Om welcke ſteen-rotſe te ſchouwen, ſullen wy in 't beſchrijven der Oorſaken, Teyckenen, en Geneeſ-middelen van *Steen*, en *Graveel*, kieſen de ruyme zee van wel onderſochte Redenen, en geſtadigh Onder-vinden. Doch al eer, daer toe te komen, dient tot beter onderrechtinge, te voren aengeweſen, en onderſocht het weſen, en de geſtalteniſſe van de Nieren, en de Blaes, daer het ſelve groeyt; als oock van de Melck-aderen, die de Graveelige ſtoffe aenbrengen, en de Water-peſen, die het Graveel en Steen den pijnelijcken door-gangh verleenen. Deſe zijn alte-ſamen gelegen, gelijck ſy hier ſtaen afgebeelt, benevens haer by-leggende Deelen.

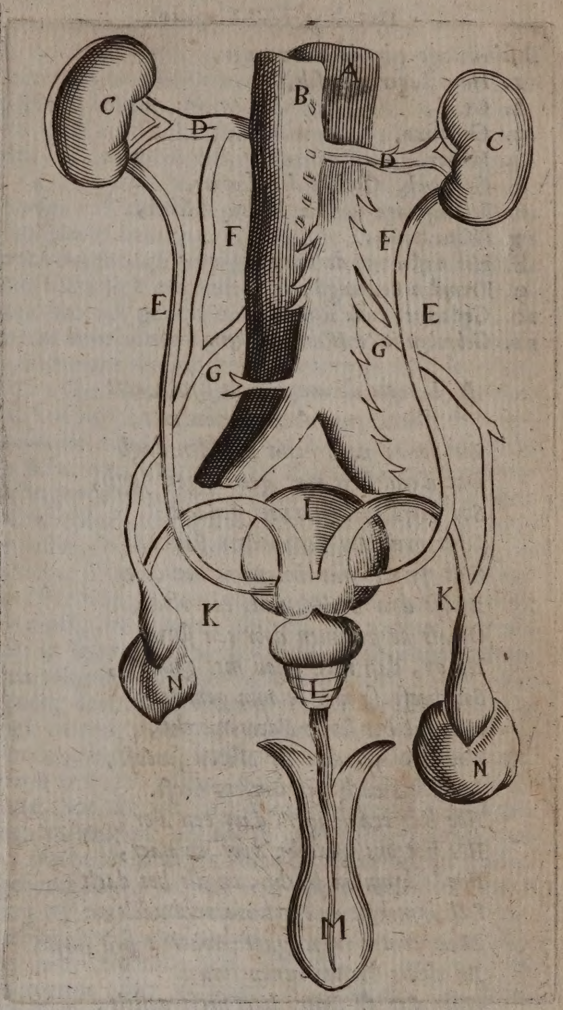

A. De Stam van de Holle Ader.
B. De Stam van de Groote Hert-Ader, op de Holle Ader klimmende.
C C. *De Nieren.*
D D. *De Melck-Aderen.*
E E. *De Water-peſen.*
F F. De bereydende Zaet-aderen.
G G. De bereydende Zaet-Hert-aderen.
H. Den Eyndel-derm.
I. *De Blaes.*
K K. De uyt-ſchietende Zaet-vaten.
L. *De Ring-ſpier van de Blaes.*
M. *De Mannelicke roede.*
N N. *De Zweſers.*

Het XXIX. Capittel.

Beſchrijvinge van de NIEREN,
1. *Haer Leger-plaetſch,*
2. *Getal,*
3. *Gedaente,*
4. *Weſen,*
5. *Gebruyck. Omloop des Bloedts.*
6. *Beſchrijvinge van de Melck-Aderen,*
7. *Water-peſen,*
8. *Het weſen van de Blaes,*
9. *Vremden aenhangh,*
10. *Gedaente, ende Ruymte,*
11. *Gebreken in 't Water-maken.*

AL wert de menſch en ſijnen aert
Allenxkens maer geopenbaert,
En heden noch komt aen den dagh
Dat d'oudtheyt met geen oogen ſagh,
Soo heeft ſy echter veel gedaen
Daer over wy verwondert ſtaen.
Wiſt ſy niet dat het menſchen bloet
Drijft door de leden als een vloet,
Of als de ſtroomen door een ſluys,
Nu op, dan neer gaen met gedruys,
Soo heeft ſy niet te min gemerckt
Hoe dat het leven elders werckt,
Hoe 't water door de Nieren ſweeft,
En elders oock ſijn bouſem heeft.
Hoe hier een ſuyger, daer een a'er
Het nat ons aftreckt voor en naer,
Hoe 't kromten ſoeckt, en als het daelt
Sich krinckelt en loopt als verdwaelt,
Maer echter recht gaet; waer 't ſich ſluyt,
En elders weder henen ſpruyt.
Waer dat de Blaes haer heeft geſtelt,
Of ſy niet al de druppels telt,
Schoon dat de keel ſoo naeu niet ſiet
En haer by vlagen over-giet.
Dit toont ghy nu, vermaerde Vrient,
Flus ſal men mercken waer het dient,
Hoe 't ons den wegh wijſt om 't beſcheyt
Te vatten van u wijs beleyt.
Dus moet hy doen, die onder-ſtaet
Te leeren op de rechte maet.
Eerſt plaets en gronden wijſen aen
Om met het oordeel vaſt te gaen.
Een, die maer ſmijt en vliemt alleen,
Die bijt, gelijck een hont, de ſteen.

1. DE NIEREN leggen wat leeger als de *Lever* en *Milt*, achter in de Lendenen, met haer holicheyt (ſeyt *Hippocrates*) tegen de groote Aderen. Sy en komen niet recht over malkander, maer de eene leyt een weynigh hooger als d'andere. Waer inne dat by vele gemiſt wert. Want de rechter is niet hooger als de ſlincker, gelijck nae den ouden *Ariſtoteles*, *Galenus* en *Plinius* oock gemeent hebben, en onder de nieuwe Ont-leders Dr. *Andries van Weſel*, Geneeſ-meeſter van Keyſer *Karel*, *Fernelius*, Geneeſ-meeſter van *Henrick* de II. Koningh van Vranckrijck: maer de ſlinker is hooger als de rechter, om dat des menſchen Lever groot is, de Milt kleyn. Dan in de Beeſten (welckers Nieren de Oude ſchijnen alleen onderſocht te hebben: het welck *Picolomini* oock van *Veſalio* en *Columbo* ſeydt, en hier ſelfs die miſlagh heeft (ſtreckt de Milt meer nae beneden, en daerom hanght de ſlincker Nier leeger, als de rechter. De ongelijcke groote van de Lever en Milt maeckt de ongelijcke leger-ſtede van de Nieren, niet, gelijck *Galenus* ſchrijft, om dat het trecken van de ſelvige niet verhindert zoude werden; want by aldien dat die reden vaſt ging, ſoo zoude in ſommige lichamen (gelijcker ſomtijts gevonden zijn) in de welcke de Nieren recht over malkander leggen, deſe treckinge niet geſchieden, daer ſulcke luyden nochtans ſonder letſel haer water maken. Maer dat de Nieren niet en trecken, zullen wy terſtondt bewijſen. De ander van *Galenus* en is oock niet veel beter, te weten, dat daerom de Nieren niet recht over malkander en ſtaen, om datter niet van de wey ofte waterigheyt voor-by en zoude vloeyen: want het is nootſakelick, datter een deel voor-by vloeyt, dewijl de waterigheyt niet alleen vereyſcht en wert, ſo lange het voedſel is in de Suygh-aderen ofte Lever-aderen, om, daer mede verdunt zijnde, door de naute te konnen loopen, gelijck vele beſchreven hebben: maer was oock nootſakelick, datter een deel in het Bloet bleef, op dat het door de kleyne taxkens van de uyterſte Aderen aen het vleeſch mocht gebracht werden. Hierom Voetſels Voerder genaemt van *Hippocrates*.

2. Al de Ont-leders ſeggen, uyt eenen mont, dat de Nature ons *twee Nieren* gegeven heeft, op dat den eenen belet, ofte verſtopt zijnde, het water door den anderen zoude mogen loopen. Maer deſe reden wert niet ſonder reden weder-worpen van *Picolomini*, ſeggende, dat de Nature niet gedaen en heeft, tegen geweldige ofte gevallige oorſaken. Want de Nieren, ſchrijft *Mercatus*, geneeſ-meeſter van *Philips* de III. Koning van Spaengien, zijn ſoo ſeer met malkanderen verknocht, en ſoo gelijck van weſen, dat daer uyt lichtelick af te nemen is, alſſer een ontſtelt is, dat den anderen dan mede moet lijden. Haer werck en ampt is haer beyde gemeen, niet elck byſonder. Want al is 't, dat twee Nieren tot een ampt geſchapen zijn, ſoo en volght daer uyt niet, dat een van beyde ſulcx

uyt

uyt-voeren kan, maer datſe beyde van nooden zijn, om ſoo een ſwaer werck te doen. My dunckt dat de Nature, alſſe tot een werck twee werck-ſtucken maeckt, die ſamen-ſtemminge en gemeenſchap onder de ſelve hout, al oſſe alleen om de gelegentheyt van plaetſe een deel in twee verdeelt hadde, en dat daer-om de gebreken van 't een aen het ander haeſt mede gedeelt werden. Sulcks ſiet men dagelicks in de Oogen, en is oock by een Griecks Poëet aengeroert met deſe verſſen:

Als 't licht van 't rechter oogh, bedwelmt is met gebreken,
Soo komt het ſlincker oogh oock lichtelick t' ontſteken.

Alſoo heb ick mede bevonden, dat dén eenen Nier verſtopt zijnde, den anderen mede onbequaem wer-de, en den loop van het water tegen hiel: het welck oock beveſtight wert by de Doctoren *Lud. Duretus*, Genees-meeſter van *Henrick* de III. Koningh van Vranckrijck, *Pieter van Forreſt*, Genees-meeſter van Delft, *Iohan Riolanus* Geneeſ-meeſter van Paris,en an-dere. De Nature dan heeft twee Nieren gemaeckt, ofte eenen verdeelt uyt oorſaeck van de plaetſe, ofte de gelegentheyt. Want indien, datter maer een was, ſoo zoude hy nootſakelick ſoo groot als de twee moe-ten weſen, gelijck men ſiet aen de Lever, Milt, en andere bloedt-makende Deelen. Maer dan en zou-de het Lichaem niet in even gewicht geweeſt hebben, ten ware dat hy midden op den rug-graet geſtelt was, leggende met ſijn holligheydt op de holle-ader, en groote ſlagh-ader; dan deſe leger-ſtede ſoude door het neder-drucken van de verhaelde Aderen, den vryen loop van het bloet, en de levende geeſten verhindert hebben. Soo dat niet ſonder gewichtige redenen in plaets van eenen grooten Nier,twee kleyne geſchapen zijn; oock om dat den buyck niet te ſeer uyt en ſoude ſteken, ofte dat het gewicht van den buyck niet te ſeer na een zijde zoude hellen.

3. De *Gedaente der Nieren*, is een halve maen, ofte beter een Roomſche boon gelijck. Waerom *Ari-ſtoteles*, en die hem volght *Plinius* qualick ſchrij-ven, dat de Nieren van de Menſchen even-eens zijn, als de Oſſen Nieren, gelijck als uyt verſcheyde Nie-ren te ſamen gevoeght. Daer zijn even-wel ſommige onder de Ontleders, die uyt de tepel-achtige vleys-kens, hier na No. 5. te beſchrijven, gelijck als duyf-beyen by-een gevlocht, ſeggen, dat de Nieren der Kinderen, gelijck die van de Kalveren, gemaeckt werden, en datter daer nae, door toe-vloeyingh van bloedt, een vleyſigh deckſel rontſom groeyt, het welck 't uyterſte van de Nieren glat en effen maeckt: En dat derhalven in een Nier over den rugh geſpout, te ſien is blauw-achtigh vleeſch, omvattende ander, het welck root-achtigh is, uyt by-een gevoeghde klierkens beſtaende, waer van den Nier eerſt begon-nen is. Soo werden de Nieren van een beer uyt ver-ſcheyde als klierkens,de groote van een Kers te ſamen gevoegt,dewelke door dē bant van een kleyn vlieskẽ aen malkander gehecht worden, de ſcheydingh tuſ-ſchen beyden met vet gevolt zijnde, gelijck aenge-merckt is door *Euſtachius*: die ook getuyght, ſomtijts geſien te hebben, Nieren van een Menſch, de Nieren van een Os gelijckende. Maer ſulcx gebeurt ſeer ſel-den, en is buyten den gemeenen loop der Naturen.

4. Het *weſen van de Nieren*, ſeydt *Galenus*, is van hart en vaſt vleeſch, om dat anders door te grooten loſſigheydt het water al te ras uyt zoude loopen; als oock om dat de ſcherpigheyt van 't water haer vleeſch niet lichtelick en zoude door-bijten. Deſe laetſte re-den heb ick geleert door een Water-ſuchtige, in wiens doot lichaem gevonden is, een nieuwe, en waer van niemant, dat ick wete, geſchreven heeft, oorſaeck van 't *Geele-Water*. Een Krijghſman, die met een ſeer dicken buyck, en geſwolle beenen overleden was, op-geſneden zijnde, wert bevonden Lever en Milt wel geſtelt: waer over ick verwondert zijnde, en volgens mijn gevoelen, dat de Nieren mede haer deel hebben aen het bloet, ofte water te maken, geboot den Heel-meeſter, de Nieren voort te brengen. Ende als hy de ſlincker Nier maer even aenroerde, ſoo ſaghmen uyt ſijn bultigh deel, door een gat,daer even een pinck in mocht, veel waters loopen. De rechter was on-der in ſijn hol deel noch niet geheel doorboort, maer een weynigh met het *raſoir* aengeroert zijnde, ſoo ſprong daer mede water uyt, doch weynigh. Beyde deſe Nieren waren van weſen, en verwe gelijck ge-ſonde, van binnen waſſer noch etter, noch ſwering, noch zant, noch ſteen, noch yet anders tegen de na-ture. Soo dat ick my geen ander oorſaeck heb kon-nen in-beelden, als dat ſy van de ſcherpigheyt van 't water allencxkens door gebeten waren. Sulcx gebeurt dickwils van een ſcherp ſteenken, waer van wy een ſeer aenmerckens waerdigh voor-beelt hebben by den vermelten *Mercatus*, in een man, die, by onſe Nederlantſche Hiſtory-ſchrijvers van de Beroerten, ſeer vermaert is, *Ieronimus van Roda.* Deſe ſtaende op ſijn reyſe na Nederlant, wert over-vallen met uyter-maten pijn, veertigh dagen lang, van een ſteenken in de rechter Nier, die ſoo groot en fel was, datſe voor geen middelen en wilde wijc-ken. Ten leſten, nae de voorſz. dagen, loſten hy een ſteenken op de groote en gedaente van een Dadel-ſteen, en bleef daer na ſonder pijn drie jaren lanck. Nae welcke tijdt, kreegh hy op een nieu diergelijcke pijn, ſoo van hevigheyt, als van lang duren; in de ſlincker Nier: en werde na veertigh dagen, en na veel middelen, mede diergelijcken ſteenken quijt. Waer door hy wel verloſt was van de pijn, maer niet van erger quaet. Want na drie dagen, dat hy 't ſteenken geloſt hadde, bleef ſijn water heel opge-ſtopt. Waer over de Geneeſ-meeſters vergadert zijn-de, ſloegen daer in op malkander, datter anders geen oorſaeck en was, als verſtoppinge van Zant, ofte Steen,

Steen, ende Slijmerachtige vochtigheyt, waer mede die man veel gequelt was. Het welck wel waerſchijnelick gelijckt in een graveelige, van vochtige gematigheyt, en die in ſpijs en dranck niet ſeer ordentlick en leefde: ten leſten, als het quaet met geenderley middelen te helpen en was, ſoo quaem hy na den dertighſten dagh te overlijden. Op-geſneden zijnde, wert bevonden, dat de Nieren van de holligheyt tot de bultigheyt met een groot gat door-boort waren, en daer was even-wel geen ſlijm, geen zant, ofte yet anders, daer men het ſtoppen van 't water op ſoude mogen leggen, noch in de Nieren, noch in de Water-peſen (*Ureterus* genoemt) bevonden. Waer uyt nootſakelick ſchijnt te konnen af-genomen werden, dat de gaten gelaten zijn van de ſteenkens, die hy met ſulcke moeyte quijt geworden was, die, in 't vleyſch van de Nieren groeyende, allencxkens ſoo vergroot zijn, datſe de Nieren ſelve doorboort hebben. En dat, om de geſeyde gaten, de Nieren daer na niet en hebben konnen trecken: dat even-wel den eenen Nier doorboort zijnde, 't water door den anderen heeft konnen getrocken werden: den tijt van drie jaren, die geweeſt is tuſſchen het loſen van het eerſte ſteenken ende het tweede: 't welck niet langer en konde geſchieden, nae datſe alle beyde door-boort waren. Dus verre ſchrijft D^r. *Mercatus*. Den welcken ick voorwaer niet en kan toe-ſtaen, dat den eenen Nier drie jaer zoude door-boort geweeſt zijn, en dat den anderen ondertuſſchen het werck alleen zoude uyt-voeren, daerſe alle beyde nootſakelick toe gemaeckt zijn. Ende dit ſtrijt oock recht tegen de woorden van *Mercatus* ſelfs, hier voren by-gebracht. Want dewijl, gelijck wy terſtont zullen bewijſen, het Bloet met de wey van de *Arteria emulgens*, ofte de Melck-ſlagh-ader gedreven wert in de Nieren, en het ſelve aldaer van de overige wey ofte wateригheyt geſuyvert wert, indien de Nieren in den vermelten *Roda* van d'een zijde tot de ander dwars door-boort geweeſt hadden, ſoo zoude nootſakelick de waterigheyt, gelijck in ons verhaelt voorbeelt, door de gaten in den buyck gevloeyt hebben. Het welck buyten twijffel in die dertigh dagen geſchiet is, en dat hy daerom oock geen water en konde maken: niet om dat het verſtopt was, gelijck *Mercatus*, en d'ander Geneeſ-meeſters meenden, maer om dat het in plaets van na de Blaes door de Water-peſen te loopen, doen door de gaten van de Nieren in de holligheyt van den Buyck gelooſt was. Ick zal hier noch by-vougen diergelijcken voor-beeldt, dat ſeer onlanghs voor-gevallen is, uyt den grooten wijs-gerige *Gaſſendus*, in 't 6. Boeck van het leven des voortreffelijcke Raets-heers, *Nic. Fabricius Petreskius*, in den welcken, nae langhdurige Lenden-pijn, en Koude-piſſe, het Water op-hiel, met een verheven, en ſpannende Geſwel ontrent de Blaes, ſoo dat het Water met een *Catheter* moſt ſchoot krijgen. Het lichaem, na ſijn overlijden, geopent zijnde, is bevonden, de Blaes ſoo ſeer bedorven te zijn, datſe, als nat papier, door het minſte aenraecken van malkander gingh. Waer uyt gelooft is, ſchrijft *Gaſſendus*, dat de ſelvige al een dagh ofte twee door-gebroken, ende daer door het Water in de holligheyt van den Buyck geloopen zijnde, de gedachte ſwellinge veroorſaeckt hadde. Het achterſte van de Blaes was geſont, en helder; maer op den gront veel ſlijm, met een weynigh ſant. Aen de Sluyt-ſpier van den Eyndel-derm werde bevonden een vleyſigh, en vereelt weſen, dat beneden vergrootende, en by na een derde deel van een vinger dick zijnde, den Hals van de Blaes verſtopte. In den ſlinckeren Nier en was niet vremts: maer in den rechteren veel Zants, en ettelijcke Steenkens, onder de welcke drie wat grootachtigh waren, een als een Amandel, twee als Vijgh-boonen. Uyt deſe oorſaeck hadde dan de Lenden-pijn in de rechter-zijde haren oorſpronck gehadt, gelijck de Koude-piſſe, uyt verſtoppinge van den Hals der Blaſe, door het gedachte vereelt vleyſch. Dus verre ſchrijft *Gaſſendus* van dit gebreck, dat, tot groote ſchade van alderhande wetenſchappen, alle geleerden, te *Aix*, berooft heeft van den tweeden *Mæcenas*.

De Schrijver, van het Boeck der Gebreken der Nieren, het welck *Galeno* toegeſchreven wert, ſeyt datſe een beſonder lichaem hebben, beſtaende uyt vleeſch en veſelen. Maer ſy en hebben anders geen veſelen, als van de vaten. Want ſy en gaen niet op en neder, gelijck het Hert, het welck daerom oock een Spier van *Hippocrates* genoemt wert; noch ſy en hebben geen beſondere kracht; om nae haer te trecken, en uyt te werpen, gelijck de Spieren, de welcke beſtaen uyt vleeſch en zenuachtige veſelen. Derhalven ſchijnen ſy onder de Klieren gerekent te weſen van *Hippocrates*. Dan *Galenus* ſteltſe onder het Ingewant en *Parenchymata*. Welck gevoelen my beſt aenſtaet. Niet alleen om dat ſy de Lever (die eerſt van *Eraſiſtratus* in 't Griecx *Parenchyma*, dat is, toe-ſtortinge, als van geronnen bloet, genaemt is geweeſt) ſoo in haer vleeſigh weſen, en in verdeeling van aderen gelijck zijn, maer oock om datſe een werck helpen uytvoeren. Welcke leere alſooſe nieu is, wat breeder dient beweſen te werden.

5. De Ouden hebben dit gebruyck alleen aengenomen, van het vleeſigh deel des Levers, dat het rontſom de aderen geſtort zoude zijn, om de ſelve aen malkanderen te houden, en te onderſtutten. Soo ſchrijft mede de groote *Ariſtoteles*, dat de Nieren van de Nature aen de Dieren gegeven zijn, om dat ſy te ſamen de ſelfde zoude gebruycken tot het ſtijven en houden van de Aderen, en zoude misbruycken tot het loſen van de over-vloedige vochtigheyt. 'T gene by dien Wijſ-gerigen voor misbruyck gerekent wert, is by de Genees-meeſters het eenigh gebruyck der Nieren. Voor my, al en kan ick dit gebruyck niet ontkennen, ſoo en wil ick daerom de Nieren van haer edelſte

werck

werck niet beroven. Want by aldien datſe alleen om 't Water te kleynſen geſchapen zijn, waer toe dienen ſo veel aderen en ſlagh-aderen door het geheele lichaem vande Nieren verſpreyt? Waer toe dient het vleeſch, gelijck een geronnen bloedt om de ſelvige gegooten? Om het Water door te leyden, zoude miſſchien genoegh geweeſt hebben een vat uyt de Melck-ader in de Water-pees, daer men nu ſiet, dat tot het uyterſte van de Nieren de tacken van de Aderen verdeelt zijn. Men ſoude mogen ſeggen, dat ſulcks was om de Nieren haer voedſel aen te brengen. Dan het ſelfde zoude ick konnen antwoorden van de Lever. Daer beneſſens ſiet men oock, dat de Nature om het ophouden, ofte uyt-ſluyten van de overtolligheydt, te vreden is met een vleeſigh lichaem, gelijck blijckt aen de Blaes, Gal-baesjen, en dermen: de welcke oock ſelve noch eenige kracht om te koocken van de Genees-meeſters toe-geſchreven werdt. Want, gelijck *Galenus* ſchrijft, al is 't dat de Dermen niet geſchapen en zijn, om den Gijl te koken, maer gekoockt zijnde, alleen te houden en te verſpreyden: nochtans, alſoo de Nature nimmermeer leuy noch ledigh en is, ſoo wert de ſelve in den door-tocht noch meer bewerckt, even gelijck als in de groote Aderen eenige kracht is om bloet te maken, de welcke anders in de Lever geſtelt wert. Nu dan, indien *Aretæus*, een oudt en treffelick Genees-meeſter onder de Griecken, *Aphrodiſæus*, *Veſalius*, *Picolomineus*, *Horſtius*, *Bauhinus*, *Riolanus*, en andere, de *Milt*, die voor deſen alleen gehouden is geweeſt om het bloedt van de ſwarte Gal te ſuyveren, mede aen-nemen voor een werck-ſtuck, om bloedt te maken, waerom en zoude men de ſelve werckinge der Nieren oock niet toe-ſchrijven? En gelijck de Milt niet alleen het geen dat al te grof in 't bloet was, verkoockt, op dat het bloet ſo veel te fijnder en klaerder zoude zijn (waerom *Plato* ſeydt dat de Milt by de Lever aen de ſlincker zijde geſtelt is, op dat ſy de Lever altijdt ſuyver, en gelijck een ſpiegel, helder en blinckende zoude houden) maer oock eenigh bloedt op ſijn ſelven maeckt, daerom ſy oock een baſtaert Lever van *Ariſtoteles* genoemt werdt: ſoo is mijn gevoelen, dat de Nieren het Bloet niet alleen en ſuyveren van de wey of overtolligh Water: maer oock datſe nae de Lever en Milt, 't Bloet, 't welck ſy ontfangen, helpen koocken. Daerom ſiet men in de Lichamen, die van ſieckten geſtorven zijn, meeſt altijdt veranderingh in de Nieren: en die in de geſonde root, klaer, en vaſt zijn, werden nae den aerdt van de ſieckte ſomtijdts bleyck, ſomtijts bruyn, ſomtijts heel ſacht, broos, en als bedorven ofte verſwooren bevonden: het welck oock aen-gemerckt is by den neerſtigen Ontleder *Euſtachius*, en van my en andere dickwils ondervonden. Het ſelfde betuygen de raeuwe Wateren, die by de geene, die met Steen gequelt zijn, gelooft worden, ſeer gelijck de gene, die de Water-ſuchtige maken. Waer noch by komt, het geene Dr. *Fernelius* ſchrijft, dickwils gemerckt te hebben, dat de Menſchen die den Steen hadden, het aengeſicht bol ende bleyck was, even-eens als de Water-ſuchtige. Het welck de dagelickſche ervarentheydt mede beveſtight. Van dit gevoelen en kan ick my niet laeten af-trecken door Dr. *Andries du Laurens*, Raedt ende Genees-Heer van *Henrick de Groote*, die niet en wil toe-ſtaen, dat het bloet-maken, twee deelen, te weten, de Lever en Milt zoude bevolen zijn. Want te vergeefs (ſeyt hy) zoude de Nature meerder Bloedt-makende ge-reetſchap geſchapen hebben, daer toe een genoegh was, ofte behoorden te weſen. Maer laet hy eens wel over-leggen de woorden van onſen Leer-meeſter *Galenus*, daer hy reden-kavelt tegens *Eraſiſtratus*, over het bloet-koken: *Ghy ſult antwoorden*, ſeyt hy, *dat het Bloet in de Lever bereyt wert, en van daer in 't Hert komende, aldaer ſijn vordere volmaecktheyt, en eygen weſen bekomt. 'T welck voorwaer niet ſonder reden ſchijnt te weſen. Want een groot ofte volmaeckt werck en geſchiet niet ſchierlick ofte in een reys, noch en kan oock alle ſijn volmaecktheyt van een Deel niet bekomen.* Dat is immers recht voor ons. Het zy dan, dat men, met *Veſalius* en *Joubert*, 't Bloet-maken de Aderen alleen toe-ſchrijft, 't zy alleen het vleeſch van de Lever, als *Argenterius* doet, het zy alle beyde, gelijck *Galenus*, ſoo en kan men de Nieren, die vol Aderen zijn, en Vleeſch, des Levers niet ongelijck, daerom geſpreyt hebben, van de werckinge tot Bloedt-maken, niet uyt-ſluyten.

Soo is dan, naer ons gevoelen, het ampt der nieren, het bloet te koken, en 't ſelfde van de onnutte wey af te ſcheyden. Want, 't welck niemandt en ontkent, ſy ontfangen het bloedt met wey of waterigheydt vermenght. Over ſulcks en wete ick niet wat den wijſgeer *Ariſtoteles* magh bewogen hebben, dit te ſchrijven, in het eerſte boeck van de nature der dieren, Cap. 18. ende in het 3. Boeck van de deelen der dieren, Capittel 9. *Van de groote ader, en groote ſlagh-ader komen vaten of pijpkens tot aen de Nieren, doch niet tot in de holligheyt van de ſelve. Want de nieren hebben in 't midden een holligheydt, ſommige kleynder, ſommige grooter. Welcke vaten of pijpkens naer de nieren gaende, in het Lichaem van de ſelve vernietight worden, en ten eynde loopen. Dat dit ſoo is, blijckt daer uyt, om datter geen Bloet binnen in deſelve en is, oft oock noyt geſtolt gevonden wordt.* Die pijpkens, komende van de groote ofte holle-ader, ſijn de Melck-aderen; van de groote ſlagh-ader, ſijn de Slagh-melck-aderen. In de ſpruytjens van de ſlagh-aderen ſalmen miſſchien weynigh vinden, om de geſtadige kloppingh, waer door ſy onophoudelicken 't ſelve in de aderen uytwerpen.

Maer van de adertjes en moetmen dat geenſins aennemen. *J. Scaliger*, die ſich anderſins ten hooghſten over *Ariſtoteles* verwondert, ſchrijft in de aenteyckeningen op de voorgemelte plaets. *Och oft ſoo grooten man dat noyt geſeght en hadde. Want die ader, de welcke*

Melck-ader genoemt wordt, komt van de ſijde van de groote ader, en daelt neder tot in de nieren, om het water, met het bloedt daer nae toe gebracht zijnde, te kleynſen: 't welck ſy op de wijſe van een ſijghkorfken, gelijck als wey laet deurloopen. Wy hebben in de opgeſnedene Lighamen Bloedt, klonters, ſandt, en ſteenen gevonden.

En voorwaer als het Oogh gequetſt wert, het Geſicht, als het Oor, 't Gehoor beſchadight wert, een ontwijfelick teycken is, dat het Oogh de gereetſchap is van 't Geſicht, het Oor van 't Gehoor. Wanneer de Nieren alleen verteert zijnde, quaet Bloet gemaeckt wert; ſoo gaet het niet minder vaſt, dat de Nieren zijn onder de gereetſchap van het Bloet-maken. Ick zal daer van een voor-beelt by brengen, het gene ick onlangs geſien hebbe. De broeder van den vermaerden D. *Voetius*, wel acht Jaren Ongedaen geweeſt zijnde, verviel ten laetſte in Water-ſucht, klaegde in de laetſte maenden over pijne in beyde zijde van den opper-buyck, en dickwils van de Doppel-pis, tot dat hy ſijn ellendigh leven af-leyde. Het lichaem, gelijck hy ſelve belaſt hadde, geopent zijnde, werde bevonden het Net gantſch bedorven, op vele plaetſchen verhardt, op ſommige als been. Het Buyck-vlieſch door-geſneden zijnde, gaf menighte van dick (alſo daer Etter onder was) en geel Water. De Lever was groot, anders gaef. De rechter Nier hadde in ſijn holligheyt vier kleyne Steenkens van root zant, gelijck men ſien konde, by een gebacken, en eenen grooter, by-na als een haſel-noot: Maer de grootſte ſtack in 't beginſel van den Water-pees, vaſt zijnde aen een andere die noch in de Nieren was, gelijck hier nae uyt-gebeelt zal werden. De ſlincker Nier was grooter, als nae gewoonte, gantſch ſlap en ſacht, geheel vol etter. Op de gront van de Blaes, die gantſch vleyſigh was, lagh een Steen, de groote van een ockernoot, rontſom in wit Slijm, het welck, als hy uyt-genomen werde, daer vaſt aen bleef hangen. Sijn Herte was groot, vaſt, en gantſch onbeſchadight. Alle de Longen, als ſy maer even gerocht wierden, gaven van haer etter. Hier, alwaer Lever, en Milt wel geſtelt waren, moet de oirſaeck eerſt van Sucht, daer na van Water geleyt werden op de Nieren, waer op mede de bedervinge in de Longen, de teerſte Deelen zijnde, gevolght is. Het welck dan oock bewijſt, dat in geſonde luyden de Nieren ſtrecken tot het Bloet-maken.

Derhalven beſluyten wy dan, dat het ampt van de Nieren is, het Bloet te helpen koken (het welck de oirſaeck miſſchien oock is, dat de Nieren in de H. Schriftuere ſoo veel toe-geſchreven wort) en 't ſelve van de overtollige waterigheyt te ſuyveren. Want, gelijck elk bekent is, ſy ontfangen 't Water met Bloet vermengt. Sulcx ſoude konnen geſchieden op driederley manieren. Of dat het door ſijn eygen nature na de Nieren dreef, of dat het van de vaten daer gebrocht werde, of dat het de Nieren na haer trocken. *Eraſiſtratus* meende dat 't Water van ſelfs na de Nieren liep, by vervolgh van 't gene voren daer uyt geloopen was. Sulck gevoelen hadde oock by-na de Arabiſche *Averroes*, ſchrijvende dat het ſelve niet van de Nieren getrocken werde, maer van ſelfs daer in liep, gelijck het voedtſel in de leden komt. In tegendeel de oude Grieken, *Hippocrates, Diocles, Praxagoras, Galenus*, ſeggen, dat de Nieren door een verborgen eygenſchap (Dr. *Bauhinus*, ſtelt deſelve in de gelijckeniſſe van 't geheel weſen: maer die en kan ick niet ſien te zijn tuſſchen het Water en de Nieren) de waterigheyt na haer trecken. En dat de Aderen het ſelfde daer niet in en ſtooten, ſoeckt *Galenus* te bewijſen 2. *de nat. fac.* 1. en 6. *loc. aff.* 3. *item* 9. *de comp. med. ſec. loc.* 2. Hy ſeyt mede op een ander plaetſch, dat de Aderen en Slagh-aderen door het Lichamen van de Nieren verſpreyt zijn, en dat door het hart en vaſt vleeſch, het Bloet behoudende, 't Water met wat Gal, die by Bloet is, over-gegeven wert, en in de water-loop uyt-vloeyt. *Ruffus Epheſius*, een oudt Ont-leder onder de Griecken, ſtelt in 't binnenſte en holſte van de Nieren een vlieſken vol kleyne gaetjens, gelijck een ſeef, waer door het water zoude loopen. Welck gevoelen van vele die den naem meer, als de daet van Ont-leders hebben, gevolght is: dan wert wel te recht wederleyt van den grooten onderſoecker der Lichamen, *Andries van Weſel*, met den welcken mede ſtaet *Colombo*, en andere, als oock de dagelickſche bevindinge. Mijn gevoelen is, dat de Weyachtige vochtigheyt met het Bloet vermenght zijnde, door het bewegen van de Melck-ſlaghaderen, het welck ſy hebben van het Herte, geſtadigh en ſonder ophouden in de Nieren gedreven wert, en dat aldaer het fijnſte bloet als een dau aen 't vleeſch van de Nieren hanght, allencxkens in haer eygen weſen verandert, en daer mede vereenight: en dat het Water, dat nu om het Bloet meer te leyden, onbequaem is, eerſt geſcheyden wert, en daer nae, om ſijn dunnigheyt, door de Tepelachtige vleeskens leeckt, tot in eenige uyt-ſtekende pijpen van de Water-peſen, in de welcke die Tepelkens (alſoo om de gelijckenis met de Tepelen genoemt) uyt-komen, en ontfangen werden, daer door het dan als gekleynſt wert in de holligheyt die midden in de Nieren is aen de in-gebogen zijde, ende ſoo komt het door de Water-peſen in de Blaes. Van deſe tepelachtige vleeskens ſoude konnen verſtaen werden de plaetſe van *Hippocrates*, daer hy deſelve Klieren of Zweeſers noemt, ten waer hy ſe grooter maeckte, want het andere komt hier mede niet qualijck over een. Ick ſal daerom de woorden uyt ſijn boeck van de Klieren voort-brengen: *De Nieren (ſegt hy) hebben Zweeſers, die hier grooter zijn als ergens elders, nochtans wort de vochtigheyt, daer mee de Nieren overladen zijn, van haer niet ingeſwelght, maer ſy gaet beneden na de blaes toe, waeromme ſy na haer trecken, al 't gene ſy uyt de pijpkens konnen veroveren.* Nu het ander Bloet van het overtollige Water geſcheyden, en van het voedtſel der Nieren over-gebleven, en door

het

het neder-gaen van de Slagh-aderen in de Aderen gedreven zijnde, houde ick dat door de Melck-aderen wederom gaet in de Holle-ader, getrocken zijnde door het op-halen van 't Herte. Dit gevoelen bouwe ick op de leere die wel nieu is, maer die in treffelickheyt, en nootwendigheyt geene der Ouden en wijckt, van Dr. *Willem Harveus*, Geneeſ-meeſter van den tegenwoordigen Koningh *Karel* van Engelant. En om dat ſonder de ſelve, 't gene wy nu geſeyt hebben, niet verſtaen en kan werden, ſoo ſal ick hier kortelick voor-ſtellen 't gevoelen van dien vernuften Ontleder, uyt ſijn boeck van de beweginge des Herten; de welcke hy ſchrijft op deſe maniere te geſchieden.

Eerſt treckt het Herten-oor ſich in, en in dat intrecken ſoo drijvet het Bloet (waer van het vol is, als 't hooft van de Aderen, en de ſchapraey van 't Bloet) in de holligheyt van 't Hert, de welcke vervolt zijnde, ſoo recht het Hert hem op, ſpant van ſtonden aen alle de Zenuwen, treckt de holligheden in, en klopt, door welck kloppen drijft het geſtadigh het Bloet van het Oor ontfangen in de Slagh-aderen; de rechter holligheyt in de Longen door de Slagh-aderlicke Ader, van waer het ſchierlick in de ſlincker holligheyt getrocken wert, die het terſtont voort-drijft in de groote Slagh-ader, en door de ander Slagh-aderen (welckers kloppen, dat wy voelen, en den *Pols* noemen, anders niet en is, als het Bloet dat van het Hert voort-gedreven wert) in 't gantſche Lichaem. Daer nae ofte door eenige openheyt van mondekens, ofte door de loſſigheyt van 't vleeſch, ofte op beyde manieren, gaet het Bloet van de Slagh-aderen in de Aderen, en keert dan weder door de holle-ader in de rechter Oor van het Hert, van waer het in de rechte holligheyt geſtooten wert, gelijck nu geſeyt is.

Deſen Om-loop kan oock inde groote werelt geſien werden. Want de vochtige Aerde van de Son verwermt zijnde, geeft damp en waeſem op, die dampen, op-getrocken zijnde, verdicken, verdickt ſmelten wederom tot water, dat valt op de aerde, en maecktſe vochtigh; en op die maniere wert alles voort-gebracht. Soo gebeurt het waerſchijnelick in ons Ligh aem, (by ſommige de kleyne Werelt geſeydt) dat door de Beweginge, het Bloet rijſende, dampigh, en als voedtſaem gemaeckt zijnde, alle de Leden verquickt en voedtſel geeft. En dat in tegendeel het Bloet in de Leden verkout ſtremt, en als onder-bleven wert, waer-om het nae 't begin, te weten, het Herte, als nae de levende fonteyne van 't lichaem weder-keert: aldaer wert het door de natuerlicke en ſtercke hitte, als den ſchat des levens, wederom geſmolten, met geeſten, als een balſem, vervult, en ſoo op een nieus door het Lighaem verſonden: hagende dit alles aen het bewegen en kloppen van 't Herte.

Deſe leere en zal niemant lichtelick tegen weſen, die het maeckſel van 't Herte ſien, als oock der Slagh-aderen geſtadigh kloppen, het konſtigh gebouw, gelegentheyt, en gebruyck van de klap-vlieskens neerſtelick wil over-leggen.

De voor-treffelicke Ont-leder van Padua *Fabr. Aquapendens*, is de eerſte, die Klap-vlieſkens in de Aderen uyt-gebeelt heeft, van gedaente een halve maen gelijckende, en beſtaende uyt het binnenſte vlies der Aderen wat uyt-puylende. Haer gebruyck en heeft de Vinder niet wel gevat; want het en is niet om het Bloet, dat van boven neder zoude ſchieten, te ſtutten; dewijlſe allegader ſtaen tegen het beginſel van de Aderen, en gaen open na het Herte toe. Men ſiet in het openen van de Aderen, indien men van de wortel der ſelver beginnende nae de kleyne ſprancxkens toe een lange priem in ſteeckt, dat de klap-vlieſkens beletten zullen dat hy door-ſchiet: in tegendeel, ſoo men van buyten van de tacken nae de wortel toe ſteeckt, dan ſal hy ſonder belet opſchieten. Alſoo beletten ſy oock, dat het Bloet van de groote Aderen niet en kan ſchieten in de kleyne, maer laten het in, van de kleyne in de groote, gelijck nu verhaelt is. Dewijl dan mede ſomtijdts in de Melck-aderen, van Dr. *Harveus*, en andere, deſe Klap-vlieſkens bevonden zijn, ſoo valt het gemeen gevoelen om verre, dat de Nieren door de ſelve de waterachtige vochtigheyt uyt de Holle-ader zoude melcken, en wert in tegendeel onſe leere beveſtight, dat het Bloet door de ſelve uyt de Nieren wederom ſchiet in de Holle-ader. Want ſulcx en belet de gelegentheyt van de Klap-vlieskens niet, gelijck wel doet den loop van 't bloedt uyt de Holle-ader na de Nieren.

6. Aen elcke Nier komen twee Vaten, te weten een *Melck-ader*, en een *Melck-ſlagh-ader*, alſoo van de Ouden genoemt, al of, gelijck de kinderen met de lippen door de tepel de borſten uyt-melcken, ſoo oock de Nieren door de ſelve, als tepelen, de Bloets-Waterigheyt uyt de Holle-ader melckten en uyt-lockten. Maer alſoo wy dit wat anders verſtaen, ſo zouden ſy bequamer naem hebben met *Nier-ader*, en *Nier-ſlagh-ader*. Deſe Vaten zijn de grootſte onder alle de Aderen, die uyt de Holle-ader, en alle de Slagh-aderen, die uyt de groote Slagh-ader ſpruyten: het welck geenſins van nooden was geweeſt, indienſe alleen geſchapen waren, om het Bloet tot voedtſel van de Nieren, daer toe weynigh van doen is, aen te brengen, en de waterigheyt uyt te voeren: maer wel om dat 't Bloet met menighte geſtadigh door de Niere-ſlagh-aderen in de Nieren gedreven zoude werden, en daer nae dicker zijnde, als geſcheyden van de Wateringheyt, wederom door de Nieren-ader in de Holle-ader. Sy verſpreyden haer beyde door het gantſche lichaem der Nieren, in hun ingebogen gedeelte ingaende, en verdeelen haer terſtont, tot datſe op 't laetſte ſoo fijn en dun als hayrkens werden, waer van ſommige door de geheele Nieren tot het uyterſte haer verſpreyden, andere komen uyt in de tepelachtige vleeſchkens, door de welcke, als door ſpongiachtige Klieren, de Water-

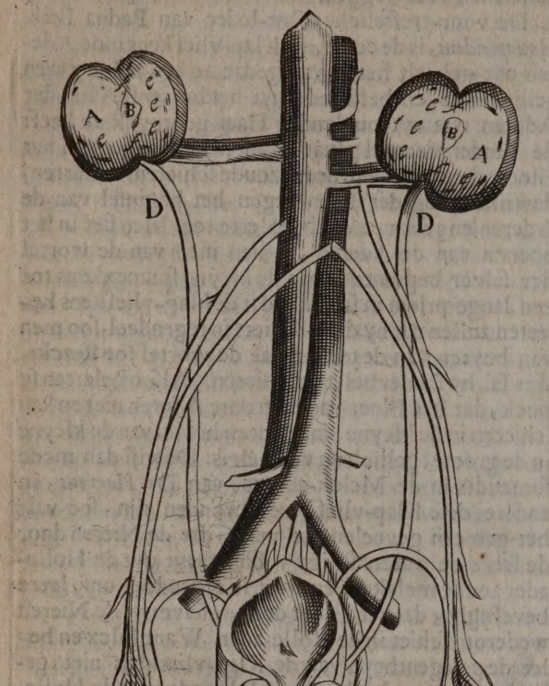

achtige vochtigheyt in de Pijpkens die onder de ſelve, als beckens, komen van de Water-pees, gekleynſt wert. Want na dat den *Vreter* ofte *Water-pees*, (D. D.) van de Blaes in de Nier (die hier *A.* uyt-gebeelt is met ſijn opſtaende Klierken *B.*) komt, ſoo verbreet hy terſtondt en wert in twee, ſomtijts in drie deelen geſpliſt, waer van het een na boven, het ander na beneden gaet, maer werden beyde in ander tacken, ſomtijts vier, dickwils vijf verdeelt, ſoo dat deſe verdeelinge acht, en ten hoogſten negen, ofte thien pijpkens uyt-brenght, (*e, e, e,* 2.) die in een ront endt uyt-komen, het welck als met een vleeſigh deckſel van de verhaelde Tepel-achtige vleeſchkens (*f, f, f,* 2.) gedeckt wert, om de waterigheyt door de ſelve, gelijck door een Ypocras-ſack, te leken in elck water-pijpken; van waer het door de Water-peſen in de Blaes gevoert wert, gelijck de ſelve voor 't 2. Cap. zijn af-gemaelt.

Dat de Nieren, gelijck wy geſeght hebben, de wey met het bloedt door de Melck-ſlagh-aderen ontfangen, en 't ſelve daer van geſcheyden zijnde, terſtont door de water-peſen in de blaes overſtorten: daer van is een duydelijcke plaets by *Ariſtoteles in het* 3. *boeck van de deelen der Dieren, cap.* 9. *Van de holligheden der Nieren gaen twee merckelijcke bloedelooſe vaten* (*Celſus noemtſe witte aderen*) *na de blaes, namelick van elcke niere een: ende komen oock verſcheyden andere van de groote Slagh-ader daer nae toe. 'T welck de natuur alſoo beſtelt heeft, op dat des vochts uytſchot uyt de Slagh-ader nae de Nieren ſoude komen: maer dat de beſinckingh in de Nieren gemaeckt, nae dat de vochtigheden door het Lichaem der Nieren gekleynſt zijn, na 't midden ſouden vloeyen, daer ſe meeſt een holligheydt hebben.* Dat de Melck-aderen aen *Ariſtoteles* niet onbekent zijn geweeſt, blijckt uyt het gene hy in 't eynde van 't ſelve capittel ſtelt; daer hy ſchrijft, dat de ſchapen meeſt onder alle dieren met ſchierlijcke vettigheyt aen de Nieren overladen worden, ſoo dat den vryen loop des vochts en der geeſten wert geſtuyt en beſloten, waer door ſy van 't vier (dat is een ſchierlijcke bederving) haeſtelijk komen te ſterven. Hy voeght 'er deſe reden by. *Want het quaet wort terſtont door de groote Slagh-ader, en de groote ader naer 't hert gevoert. Want daer komen deurgaende vaten van die aderen tot aen de Nieren.* Te weten, na elcke niere twee, een ader en een ſlag-ader; om dat de Oude geloofden, dat de Nieren door de ſelve 't dunſte bloet uyt de holle-ader en de groote Slagh-ader gelijck als ſogen en uytmelckten, daerom wordenſe gemeenlick *Melck-aderen* (of liever *Uyt-Melck-aderen* genoemt. Maer alſo ick deſe kracht in de Nieren ontkenne, ſo wilde ick die liever noemen, *Nier-aderen.* Deſe zijn de grootſte onder alle de Vaten, die uyt de Holle-ader en de groote Slagh-ader ſpruyten. *Galenus* in 't 5. boeck van het gebruyck der Leden, Cap. 5. neemt een bewijs uyt de ruymte van deſe Niere-ſlagh-ader, dat 'er bloet in de ſelve is. Ick voege hier by, om oock hier door, 't gebruyck aen de Nieren toe-geſchreven, vaſt te ſtellen, dat de natuur ſo ruyme vaten niet geſchapen heeft, om alleen 't bloet tot voedſel van de Nieren, die ſeer weynigh van doen hebben, aen te brengen, en de weyachtige vochtigheyt uyt te voeren. Want waerlijck de Nieren ontfangen door de Slagh-aderen ſoodanigen bloedt als 'er in 't geheele Lichaem is, en 't welck nu als geſchift van de waterigheyt, veel dicker, door de aderen gaet in de Holle-ader. Deſe ader en ſlagh-ader gaen van beyde zijden in het ingebogen gedeelte der Nieren. Maer de Ont-leders hebben aengemerckt dat de natuur hier ſomtijts in ſpeelt. Ick hebbe onlanghs geſien dat eene van de Melck-aderen in het benedenſte deel van de rechter Nier, van de Holle-ader was ingeplant. Deſe vaten worden, terſtondt

in

in den inganck, in drie of vier tacken, en elck van deſe wederom in andere, en eyndelick alle in veele verdeelt, tot datſe op 't laetſte ſoo fijn en dun als hayrkens werden, van welcke ſommige tot aen de buytenſte of bultige zijde haer verſpreydende in het vleeſch der Nieren verſchuylen en verdwijnen, andere komen uyt aen de Tepelachtige vleeſchkens, om de wey door te ſygen. Deſe wey ontfangen de pijpkens der Water-peſen, en voerenſe af beneden na de Blaes. Van deſe ſeght verders *Ariſtoteles*, *Dan wort daer na, uyt het midden, door die vaten nu meer en meer gelijck als een uytſchot afgeſondert en uytgeworpen in de Blaes.* Van deſe bedieningh hebben die vaten den naem van *Watervaten*, of *Waterpeſen* ontfangen. Sy beſtaen uyt eenen enckelen rok, gelijk de aderen, maer dick, alleen van ſchuynſe veſelen geweven: want ſoo konnen die vaten lichtelijck uytrecken en inkrimpen, en alle ongemacken tegenſtaen. Na dat de *Ureter, ofte Waterpees* in de Nier ingaet, ſo verwijdert hy terſtont, en wort in twee, ſomtijts in drie deelen geſplitſt, waer van 't een na boven, 't ander nae beneden gaet; doch worden beyde in andere tacken, ſomtijts vier, dickwils vijf verdeelt: ſoo dat deſe verdeelingen acht, en ten hoogſten negen, ofte thien zijn, die in een wijden boeſem eyndigen, waer door ſy elck een Tepelachtigh vleeſchken, uyt het vleeſch der Nieren voortſpruytende, ondervatten; en ſoo wordt de wey uyt de tepelkens in yeder pijpken doorgekleynſt, en door de ſelve in de blaes uytgeſtort. Dickwils zijn oock eenige van deſe tacken doorgaet, alwaer ſy, gelijck als in de uyterſte mondekens, de Tepelachtige vleeſchkens ontfangen.

7. Deſe Water-peſen ſchieten uyt het in-gebogen deel der Nieren over de lenden-ſpieren tuſſchen de vlieſen, en komen niet recht maer ſchuyns en van ter zijden op deſe wijze ʃ in de Blaes, om dat het water niet lichtelick te rugh en zoude ſchieten. 'T welck ſommige eenige klap-vlieſkens, die onder in de Water-peſen zouden ſtaen, toe-ſchrijven: welckers gebruyck zoude zijn, het water nae de blaes loopende te wijcken, en door-geloopen zijnde gelijck een valdeur te ſluyten, dat het niet weder zoude keeren. En voorwaer dit ſluyt onder ſoo nauw, datter niet een wint, (gelijck men ſiet in de verckens-blaſen, die de kinderen opblaſen, en aen den hals vaſt toe-binden) uyt en kan berſten. Het welck *Galenus* wel ſeyt, een teyken te weſen van de uytnemende wijsheyt en voorſichtigheyt, die onſen Schepper gebruyckt heeft in 't ſcheppen van de Lichamen der Dieren. Maer hoe neerſtigh dat men den uyt-gangh van de Water-peſen onderſoeckt, daer en is geen deckſel ofte klap-vlieskeneygentlick te vinden: en in de ont-ledinge, en werckinge der Naturen moet men ſijn oogen het meeſte geloof geven, gelijck *Galenus* ſeer wel beveelt in het 12. boeck van het Gebruyck der Leden, op het 3. Capittel. De Water-peſen zijn van weſen vlieſigh, ront, en hebben in geſonde luyden de breete maer van ſtroo, dan in de gene die ſomtijts ſteenkens loſen, werden ſy ſeer uyt-gereckt, ſoo dat ick geſien hebbe, datter een vinger in ſommige geſteken werde.

8. Ten leſten wert het Water door de Water-peſen gevoert zijnde, ontfangen als in een regen-back, in de *Blaes*; de welcke van weſen, gelijk de Water-peſen, zenuwigh is, op dat ſy uytgereckt zoude konnen werden, wanneer het water overvloediger toe-vloeyt.

9. De Blaes is natuerlick maer een. *Coiter* heeft een dubbelde gevonden. En Dr. *Bauhinus*, my eertijts te Baſel, daer hy Profeſſor was, een groot vrient, getuyght in ſijn treffelick boeck van de Ontledinge, dat hy geſien heeft een Blaes, onder aen gelijck als met een ſack uyt-puylende, daer veel ſteenen in waren. So gedenckt my, dat Dr. *Pauw* ſal: Profeſſor te Leyden, ons in het Jaer 1614. getoont heeft een graveelige Blaes (1) van D. *Caſaubon* uyt Engelandt geſonden; aen welckers ſlincker zijde hing een ander (2) gelijck een ſack, van het ſelfde weſen, alwaer het Water door een gat (3) in quam en wederom uyt-leeckte. Om de ſelſaemheyt van 't gebreck, en in ſoo ſeltſamen man van geleertheyt, hebben wy 't ſelve alhier voor-geſtelt: doch is breeder beſchreven op 't eynde deſes Capittels.

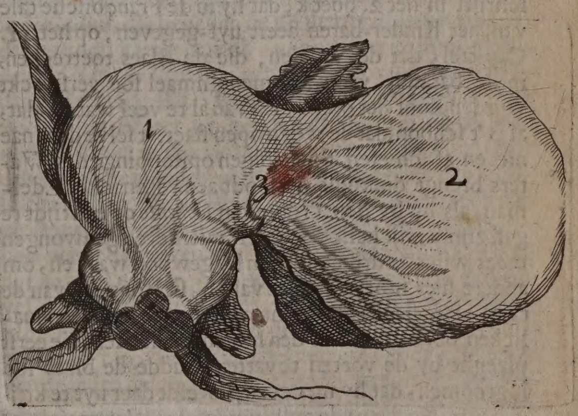

10. De *Gedaente* van de Blaes is langhwerpigh ront, om ſoo veel te meerder te konnen laten; en om dat wy niet genootſaeckt zouden zijn, geſtadigh Water te maecken. Waerom de krop oock met een ringachtige Spier geſloten wert, die als een Poortier het Water op-hout, en uyt-laet. Haer ruymte is te ſien in de Blaſen, die op-geblaſen zijn, ofte vol waters gepropt werden: Maer niettemin op dat den buyck niet al te veel ſoude voor uyt ſtecken, ſtreckt ſe haer uyt in een middelmatige lengte; zy ſchuylt onder het Gemacht-been, in de holte der Heupe-beenderen ingeſchoven, dicht op den Eyndel-darm liggende. Deſe hebben alleen ontfangen die dieren, die een bloe-

dige longe hebben, en onder de ſelve, die heeter van longe ſijn, hebben die ruymer en grooter dan andere. Daerom is de Blaes van een menſch, na proportie, grooter, dan van andere dieren; welckers ruymte men ſien kan, wanneerſe wordt opgeblaſen, ofte met water opgevult. By aldien datſe in levende lichamen te ſeer werdt opgeſpannen door overvloedigheyt des waters, ſoo wordt het ſelve opgeſtopt. Die dit ontkennen moet men met de ervarentheydt overtuygen. *Paré* verhaelt van een Jongman, in 't 16. boeck van ſijn Heel-konſt, op het 48. capittel, de welcke als overgroote waternoodt hadde, en 't ſelve niet en dorſt maken, om dat hy te paert rijdende ſijn Joffrouw achter op hadt, ſoo is het ſoo opgeſtopt, dat hy van de reyſe t'huys gebracht zijnde, 't ſelfde (hoe ſeer hy daer toe oock arbeyden) niet en konde quijt worden. Ondertuſſchen kreegh hy omtrent de Blaes en onder aen den geheelen Buyck, onlijdelijcke pijn, met groote Krimpinge, en benauwt ſweet over 't geheele Lichaem; ſo dat hy by nae in Onmacht viel. *Paré* by hem gehaelt zijnde, bracht een holle *Catheter* in de Blaes, en onder op den Buyck hert perſſende ('t welck *Galenus* oock voor goedt houdt) dede het water ſchieten, ſoo dat de Jongman terſtondt twee ponden looſden. Maer dit en geluckt een ieder altijt ſoo wel niet. *Guillemeau* ſchrijft in het 2. boeck, dat hy in de Françoiſche tale van het Kinder-baren heeft uyt-gegeven, op het 11. Capittel, dat de Veſelen, die de Blaes toetrecken, in de barende vrouwen menighmael ſoo verſwackt worden, door het opſpannen van al te veel waters, dat, al is 't ſchoon, dat de wegh open ſtaet, 't ſelve daer nae niet en af-ſchieten. Soodanigen opſtoppinge des Waters brengt dickwils de doodt aen. Een ſeker Edelman, als hy by den Grave van *Hohenlo* op een tijdt te gaſt zijnde, rijckelick onthaelt wierde, en gedwongen meer wijns te drincken, dan hy gewoon was, en, om andere niet moeyelijck te vallen, ſich ontſagh van de tafel op te ſtaen, heeft t'huys komende hem ſeer qualicken bevoelt. Want den looſen worſtelaer, die eerſt pleeght by de voeten te vatten, hadde de blaes ſoo ingenomen, dat hy met geen geweldt daer uyt te krijgen was. So dat na de opſtoppinge des Waters volghden, koorts, ſprouw, en een weynigh daer na de doodt. Soo ſchrijft *Galenus* in 't 6. boeck van de beſeerde deelen, cap. 4. dat in een ſeker perſoon het water was opgeſtopt, *om dat het gevoelen der Blaeſe door eenigh gebreck der Zenuwen verdooft was. En als dien menſche in het ſlapen niet gewaer en wierde, dat ſijn blaes vol quam, ſoo werde de ſelve ſoo uytgeſpannen, dat hy daer nae geen Water en konde quijt worden. Gelijck oock ſommige geſonde luyden gebeurt, als ſy in geſelſchappen, ofte in den raedt, ofte op de merckt, of in maeltijden, ofte elders belet zijn; want als dan haer Water te langh ophoudende, ſoo komt de Blaes te ſpannen, en de ſelve daer door verſwackende, en kan het Water niet af-ſetten*; om dat de intreckende kracht, door de overmatige ſpanninge gekrenckt is. Of nu het doof gevoelen van de Blaes het Water-loſen verhindert, daer over twiſten de Genees-meeſters. Dat *Galenus* van dit gevoelen is, hebben wy nu geſien. Maer laet ons de woorden ſelfs van dien grooten Leer-meeſter by-brengen. *Het eenige ampt van de Blaes is t'ſamen te trecken. Want de Spier, die rondtom den doortocht des Waters gaende, in het begin van den hals der Blaeſe ſich uytſtreckt, is een inſtrument, wiens werck eygen-willigh is: als de welcke de krop van de Blaes omringende, den ſelven ſoo nauw toe-treckt, dat'er geen vochtigheyt uyt de Blaes in den doortocht kan komen. Diergelijcken werckingh en nuttigheyt heeft oock die Spier, die het uyterſte deel van den Eyndel-darm omvanght. Overſulcks als de ſelve verſlapt zijn, ſoo en kan de Blaes geen Water, ofte den Buyck geen Kamerganck inhouden, maer gaen t'elckens tegen wil en danck (den menſche) af.* En een weynigh daer na. *Wanneer dan de Zenuwen, door de welcke de dierlijcke kracht naer de voor-geſeyde Spieren komt, beledight zijn, ofte dat het Rugge-merch ſelfs beſchadight is, ſoo wort de werckingh der Spieren vernietight, en het Water en het gevoeg ontgaet den menſche, ſelfs tegen wil en danck. Maer wanneer het Lighaem van de Blaes ſoo is beledight, datſe niet en kan uytdrijven het gene daer in is, ſoo wort het Water opgehouden, en deſen toeval wort opſtoppinge des Waters geheeten. Het geſchiet oock wel by wijlen, dat, om het doof gevoelen van de Blaes, het Water, niet ſonder krenckingh van de uytdrijvende kracht, kan gemaeckt worden, indien de eygen Zenuwen van de Blaes beſchadight werden, en dat de Zenuwen van die Spier, de welcke den krop van de Blaes toeſluyt, haer werck doen, dat is, hare kracht behouden. Want indienſe verſlappen, een eygen teycken dat deſe Spier verſlapt is, dan is het een onbewillighde loſinge des Waters.* In welcke woorden twee dingen ſtaen te onderſoecken, te weten, of het Water kan op-geſtopt worden van het doof gevoelen der Blaeſe, en des ſelfs Lammigheyt.

Wat het eerſte belanght. Het gevoelen van de Blaes komt door twee Zenuwen, van welcke de eene van het leſte paer, de andere van het Merch des Stuytbeens haren oirſpronck neemt. Wanneer deſe beſchadight ofte verſtopt zijn, ſo verlieſt de Blaes al haer gevoelen, waer door ſy het geprickel van yet, dat haer moeyelick is, niet gewaer en wort, en daerom wortſe het Water niet quijt. Hierom heeft *Hippocrates* geſchreven, *Sect.* 1. *Lib.* 1. *Prorrhet.* dat'er niet moeyelicks gevoelt wort, en dat het water wort op-gehouden, als de Blaes vol is. Wy hebben oock geſien, dat *Galenus* de oorſaeck van het op-houden des Waters, het doof gevoelen van de Blaes duydelicken toeſchrijft, waer door hy niet gevoelt, datſe vol wordt, en daerom oock niet geterght om uyt te loſen.

Maer *Fernelius* 6. *Patholog.* 13. en uyt hem *Augenius* 4. *Epiſtol.* 2. noemen dit gevoelen van *Galenus*, een ingebeelde of verſierde oirſaeck. Want (ſeggen ſy) ſoo langh als het Water een open en vryen uytgangh heeft, (gelijck als in de gene, die van den Steen geſneden zijn) ſo gaet het ſonder dringen of drijven uyt,

en

en loopt van ſelfs door ſijn eygen drift na buyten. De beſlichtinge van dit geſchil hangt aen de kracht, waer door de Blaes hare bedieningen uyt-voert, dat is, waer door ſy het Water in-houdt en uyt-drijft. *Galenus* in het 1. en 6. boeck van de beſeerde deelen, noemtſe eens-deels natuurlijck, eens-deels dierlijck. *Natuurlijck*, voor ſoo veel als het Water door toe-doen van de ſchuynſe veſelen, onder in de Blaes wort gehouden, en uyt gedreven wort, wanneer het gevoelen van de Blaes wort geprickelt om uyt te loſen yets, dat haer moeyelick en laſtigh valt. *Dierlijck*, voor ſoo veel als het Water, nae het goet vinden van den wille, door dienſt van de Sluyt-ſpier, wordt tegen gehouden, en door hulpe van de Buyck-ſpieren, die den Onder-buyck perſſen, wordt uyt-gedreven. Soo dan is het een gemengelde werckingh, maer meeſt dierlijck. Hier van daen komt het, dat wy ons Water, nu langhſamer, nu haeſtiger maken, naer ons goet-duncken. Indien het van ſelfs, en door ſijn eygen gewelt uytliep, wanneer den wegh open en vry is, ſoo ſoude het in een geſont menſch ſonder op-houden uyt-vloeyen. Maer ſy ſullen ſeggen; dat in deſen, den gemeenen wech van 't Water geſloten wort van de Sluyt-ſpier, *Sphincter* genoemt, de welcke, den krop van de Blaes gelijck een ringh om-vanght, en van de naturen, als *Galenus* ſeydt in 't 5. boeck van het gebruyck der deelen des menſchelijcken lichaems, op 't laetſte capittel, geſchapen is om als een Sluys-wachter den loop van het water tegen te houden, op dat het, 't zy door menichte, ofte quade hoedanigheyt den menſche beſwarende, tegen ſijnen danck niet en ſoude af-ſchieten. Maer en wijſt dat niet aen, dat deſe bedieningh hanght aen het gevoelen; Voeght hier by, dat in de ſiecke, ſchoon datter geen nauwte, ofte verſtoptheyt by en is, de welcke zy als de eenige oirſaken van het op-houden des Waters ſtellen, het Water nochtans van ſelfs niet ontloopt, maer naer haer believen en goet-duncken, of op-gehouden, of gelooſt wort. Behalven dat ſulcx mede beveſtight wert, door het gene wy te vooren geſegt hebben van 't ophouden van 't Water, door te groote ſpanningh in de Blaes. En dat ſy by-brengen van de gene, die van de Steen geſneden zijn, doet weynigh tot de ſaeck. Want alſoo in de ſelve, de Sluytſpier door geſneden, en de tegen-houdende kracht verhindert is, ſoo loopt het Water van ſelfs uyt door een open en nederwaerts-gaende wonde: oock en is de gevoelende kracht niet geheel verdooft, door dien de Veſelen van de Blaes, en den gemelten Spier door de ſcherpigheyt van 't Water geprickelt worden, en derhalven tot 't af-ſetten helpen. Aengeſien dan dat deſe dingen alſo zijn, ſoo beſluyten wy dan dat het gevoelen van *Galenus* 't beſte is, te weten, dat het gevoelen van de Blaes ſoo ſeer verdooft kan worden, dat deſelve gelijck als ongevoeligh zijnde, om het Water-maken niet en denckt.

Maer of oock van de *Lammigheyt* ofte *Geraecktheyt* van de Blaes (want dit was het tweede) het Water op-gehouden kan worden, ſtaet nu te onderſoecken. *Galenus* ontkent ſulcks in 't 6. boeck van de beſchadighde deelen, cap. 4. en oordeelt, dat noch de gebreken der Zenuwen voort-komende uyt het Ruggemergh, noch oock van 't mergh ſelve, eenige ſwackheyt in de Blaes konnen veroorſaecken, waer door het water kan opgeſtopt worden, gelijck, ſeyt hy, ſommige gemeent hebbẽ, gelovende, dat de wercking van de Blaes aen onſen wil hing, te weten, dat wy ons Water ophouden, en loſen als 't ons te pas komt. Waer uyt hy beſluyt, alſoo Water-maken een natuerlick werck is, dat, wanneer de Sluyt-ſpier geraeckt of verſlapt is, niet een opſtoppinge des Waters, maer een onbewillighde loſingh wert veroorſaeckt. *Paulus* daerentegen oirdeelt in ſijn 3. Boeck, cap. 18. dat het beyde van de Lammigheyt van de Blaes kan geſchieden. 'T ſelve leert oock *Aëtius*, *Tetr.* 3. *ſerm.* 3. te weten, in een verſlapte of beroerde Blaes en wort yet moeyelicks niet gevoelt, en daerom wort'ſe niet bewogen om Water uyt te loſen. De ondervindingh verſterckt oock de waerheydt van deſe leere. Ick ſal een voorbeelt by-brengen, 't welck ick als een oogh-getuyge ſelfs geſien hebbe. Een Krijghſman in de wervelbeenderen van de lenden met een Muſket-kogel geſchoten zijnde, kreegh een algemeene Lammigheyt in die leden, die beneden de gequetſte plaets waren, ſo dat hy noch kamer-gangh, noch water en koude houden. In 't eerſte leeckten het water droppels-wijs uyt, daer nae als de Blaes meer ontfingh, als looſde, ſoo ſwierdt het Water op-gehouden, waer door nae drie weken, als hy gewondt was, een groot geſwel ontrent den navel hem openbaerde. Ick hebbe nae ſijn overlijden geſien dat de Blaes ſonder eenige oorſaeck van verſtoptheyt met overvloedigh water ſeer opgeſpannen was (daer even-wel in het doode Lichaem niet uyt en liep) en uyt ſijn eygen plaets tot ontrent den navel, daer de ſwellingh haer vertoont hadde, was op-geklommen. Diergelijcken geſchiedenis ſtelt *Trencavellius* in 't 10. boeck van de maniere om de gebreken van de leden des menſchelijcken Lichaems te geneſen, cap. 8. van een Venetiaenſch Edelman, die nae een Lammigheyt van beyde Beenen, ja van het geheele onder-lijf beneden de Lendenen, gantſch geen water en konde loſen, waer door de Blaes ſeer vervolt zijnde, op-ſwol, ſoo dat ſommige Genees-meeſters waenden, eenige vyerigheyt, ofte hardigheyt in den krop van de Blaes te weſen: en dat hy van wegen de Lammigheyt geen pijn en voelden. Als een ſeker perſoon by *Hollerius* in 't eerſte boeck van de inwendige ſieckten, cap. 48. uyt een ſchierlijcke Lammigheyt der Blaeſe, een haeſtige pijn ontſtont in het Stuyt- en Steert-been, ſoo is daer op gevolght opſtoppinge des waters, het welcke hy nochtans maeckte hoeſtende, en hem ſelven perſſende met de handt aen de ſchamelheyt. *Duretus* verhaelt oock in de aenteyckenin-

gen

gen op de by-gebrachte plaets van *Hollerius*, dat eenen, van de opſtoppinge des waters uyt Lammigheyt van de Blaes ontſtaende, is geſtorven.

Laet ons dan voor vaſt houden, dat uyt ongevoelickheyt en Lammigheyt van de Blaes, den loop des waters kan tegen-gehouden werden. Derhalven oock *Riolanus* een miſ-ſlagh heeft, dat de Blaes van buyten ofte binnen door eenige middelen verkout zijnde, en het gevoelen daer door verdooft wert, het water niet en kan opgeſtopt worden: om dat, ſeyt hy, onmatige konw eerder Lammigheyt veroirſaecken kan, waer door het water tegen wil ons ſoude ontloopen. Want het is nu beweſen dat door Lammigheyt beyde het ophouden, en het afloopen kan geſchieden. Ja het ophouden, kan ſoo veel te lichter door de kouw veroirſaeckt werden, om datſe kracht heeft van toe te trecken. Dat heeft *Hippocrates* bekent en miſpreſen, 1. *Prorrhet.* 1. de ophoudingen van het water ſijn in haeſtige ſieckten ſeer quaet. Het heeft ons goet gedacht de oirſaecken van de op-ſtoppinge des waters wijdloopigh te onderſoecken, om dat het geen van de minſte toe-vallen van den Steen en is, gelijck wy op ſijne plaets ſullen ſien.

11. Wanneer de verhaelde Deelen wel geſtelt zijn, dan wert haer werck wel uytgevoert: maer eenigh gebreck krijgende, ſoo wert het ſelve, gelijck van andere ook is aengeweſen, op driederley wijſe beſchadight; te weten, dat het *Water* gantſch *op-hout*, te *weynigh* en *met pijne*, ofte *ſonder gevoelen af-loopt*.

Doch het gebreck en is niet alleen in 't Water-maken: maer oock in 't gene met het water gelooft wert, te weten, *Bloet, Etter, Graveel, en Steen.* En alſo de laetſte wel de gemeenſte zijn, en by-nae alle d'ander gebreken met hem ſleept, ſoo zullen wy van het ſelfde hier byſonderlijck handelen; den Leſer, van wegen de andere, wijſende op het Tweede Deel van de Geneeſ-Konſte, ofte *Schat der Ongeſontheyt*, op 't derde boeck cap. 39 40. 41. en 42.

Hiſtorie van de wanſchapen Blaes van den Grooten *Caſaubon*.

DEn grooten en hoogh-beroemden Man Iſaac Caſaubon hadde een ſchraepel en dorre lichaem van de nature ontfangen, zijnde van gematigheyt uyt den galachtigen ſeer tot de Melancholye genegen. Een friſſche Ziele, en van een hemelſchen oirſpronck woonde in deſen bouw-valligen kercker, den welcken alſoo hy kleyn was, nochte door moeyelijcke wichte ſwaer viel, heeft ſijnen inwoonder ſijn eygen meeſter laten weſen: waer door het geſchiet is, dat den geeſt, tot geleertheydt boven maten genegen, kleyne ſorge voor ſijn woonſtede gedragen heeft. Soo heeft den grooten Man niet alleen tot bleeck-wordens, maer by-na tot verdorrens toe geblockt. Den loop des levens, hem van Godt de Heere vergunt, heeft hy met weynige, ofte by-nae gene groote ſieckten over-gebracht. En de goede geſchapenheyt van het ſap-looſe lichaem heeft gemaeckt, dat hy niet, ofte weynigh gevoelt heeft die ongemacken, de welcke meeſtentijt over-komen die gene, de welcke ſittende haer leven meeſt verſlijten. De Nieren hebben ſomtijts ſandigh gruys af-geſet, niet ſonder eenigen brandt van de Water-peſen, als hy ſijn Water maeckten: maer nochtans niets weerdigh, ofte dat de hulpe van een Genees-meeſter meer als eens vereyſchten. Hy heeft van lucht en plaets dickwils verandert, van treffelicke Steden en Vorſten van wegen ſijne on-gemeene geleertheyt ſeer beleefdelicken genoodigt, en met groote eere ontfangen zijnde, ſoo dat het blijckt, dat hy hem aen geen eene maniere van leven gewent en heeft. Eyndelick van Jacob den eerſten Koningh van Engelant geroepen zijnde, heeft hy in dat bloeyende Rijck drie jaren geleeft. Hy heeft van den Groot-machtigen Koningh een ſwaren laſt ontfangen, doch voor ſijne ſchouders, die in het op-loſſen van de verwerde vragen en raedtſelen der Ouden was opgevoedt, niet te wichtigh. Tot Theologiſche wercken ſich begeven hebbende, heeft hy over het jaer over *Baronius* gearbeyt. Hoe vele Boecken van de Oudt-vaders heeft hy in dien tijdt door-leſen? hoe vele uyren heeft hy in ſijn oeffen-kamer verſleten ſonder aen ſpijs oft dranck te dencken, gelijck als in een verruckinge van ſinnen op-getogen, met ſijn voeten de aerde betredende, maer met ſijn geeſt aen den Hemel gehecht zijnde? hoe veel nachten heeft hy ſonder ſlapen doorgebracht, op dat hy dat wel-doorwrochten werck ſoude bearbeyden, en eyndelick in 't licht geven; het welck tot ſchande van de verdervers der oudtheyt, al-hoewel het gepurperde mannen zijn, nu te koop is?

Hier door ſijn de krachten allencxkens vermindert, het lichaem meer en meer uyt-gemergelt, de geeſten verſtroyt, de natuerlicke wermte, den werck-meeſter aller bedieningh, verſwackt, de welcke wanneerſe ophouden, ofte ten minſten door de krenckinge der krachten zijn bedorven, ſoo worden de deelen door de menichte, van de dagelicx aen-groeyende vuylighe-den over-laden en onder-druckt, ſoo dat de nature ten laetſten nootſakelick moet beſwijcken.

Omtrent de twaelffte maent voor ſijn over-lijden zijn die ſtekende pijnen en brant in het Water-maken, de welcke te vooren ofte ſtille waren geweeſt, ofte maer ter vlucht hadden moeyelick gevallen, wederom verwackert, en hebben hem beginnen af te matten, in 't eerſte by vlagen, inſonderheyt des nachts overvallende; ſoo datſe den ſoeten ſlaep ſtoorden, en hem wacker gemaeckt hebbende, dwongen water te maecken. Het quijt worden van root gruys wierde geoordeelt de oorſaeck te weſen van die prickelingh. Den ſiecken en konde door geen ongemacken van de ſtudien ofte offeningen worden af-getrocken. Het

Water

Water door ſijn brandigheyt op 't laetſte ſwarigheydt makende, wierde altemet opgehouden, en wierde niet gelooft dan met eenighſins te dringen, het lichaem voor over gekromt zijnde. Somtijdts wierde de uyt-drijvende kracht ſoo ſeer geprickelt, ſoo dat hy, die voortijdts heel weynigh, ofte eens, in een geheelen nacht gewoon was te Wateren, binnen weynige maenden twee, drie, vier, vijf, ſes, en ten laetſten ontallicke maelen gedwongen wierde, ten dien eynde op te ſtaen. Hy hadde pijn omtrent de ſchamelheyt, groote ſwaerte liggende op het Fondament, en onder het piſſen genegentheyt tot ſtoelganck. Het loſen des Waters was verſelt met pijne, ſo langhs de heele Water-pijp, als wel meeſt in het hoofdeken der roede, 't welck als met vele punten van naelden teffens wierde geſteken. Hy hadde by wijlen groote hitte in den rugge, om den welcken te verkoelen hy ſijn klederen dickwils moeſt af-leggen. Sijn Water was meeſtentijt bleeck, met een ſlijmige beſinckinge; nae het rijden te peerde, ofte langh wandelen, met grof gruys, ofte kleyne ronde harde ſteenkens, van de welcke ſommige ſo groot waren als een Terwe-koren, veele gelijck als Geers. Alle deſe toe-vallen hebben de Genees-meeſters doen vermoeden, datter een Steen in de Blaes ſchuylde: den welcken, als ſy met de Catheter wilden onder-ſoecken, ſoo was 'er geen doorganck om in de Blaes te komen, maer de ſelve was ſoo geſlooten, dat 'er geen duyſtere teyckenen en waren, van een vleeſigen uyt-was die de wegh beſet hadde. Onder deſe menichte van toe-vallen, de welcke genoegh waren om oock een Kamp-vechters lichaem onder de voeten te ſmijten, heeft hem in de ſeſte maent voor ſijn doodt, in de ſlincker zyde des Buycks, tuſſchen de witte linie (ofte de plaets van de Blaes boven het Gemacht) en het zijde-been, een geſwel beginnen te openbaeren, in 't eerſte gelijck een Ocker-note, de welcke allencxkens toe-nemende, ſoo groot en breedt als een vuyſt is geworden, met een verheven ſtompe punt; ſy was ſacht, en alſſe wierd' gehandelt, ſoo gaffe door het ſwalpen ſekerlick te kennen, dat 'er water onder was: gelijck als de vrye beweging van de Spieren des onder-buycx in 't hoeſten en adem-halen, aen-wees dat het ſelve niet los in de holligheyt des Buycx, maer in een ſeeckere blaes beſloten lagh. Als 't geſwel wat hart met de hant wiert gedrukt, ſo wierde de Blaes door mede-gevoelen pijnlick, en den Siecken kreegh waterens-noot: 't welcke gelooft werde te geſchieden van wegen de nabuerigheyt der deelen, en de verknochtingh van de Blaes, de welcke tuſſchen de 2. rocken van 't Buyck-vlies begraven leyt, met 't geſwel. Somtijts was 't geſloncken, en weynig dagen daer na quam 't wederom als voren. In dien ſtaet heeft hy ſijn leven eenige maenden ſleypende gehoudé, tot dat de doot van den ſeer Godvrugtigen Man alſo is verhaeſt geweeſt, dat hy op eené helderen dagh, om den geeſt te vermaken, en 't lichaem te oeffenen, 10. Engelſche mijlen in een Kaleſſe gereden heeft. T'huys gekomen zijnde, heeft 's nachts ſeer dikwils gewatert, de pijnen ſijn vermeerdert, de koudepiſſe in 't water-maken zyn-verſwaert: 't water was bloedig met een ſlijmige beſinckingh, de welcke meeſt taeye ſlijm gelijck zijnde, met eenigh etter vermenght was. De genegentheyt tot ſtoelganck onder 't piſſen heeft toe-genomen, vele kleyne Steenskens wierden gelooft; kort om, alles is verergert. De Koorts heeft hem oock overweldight, de welcke hem te voren, by lichte vlagen, nochtans niet ſonder eenige zidderinge, en onordentlicke koude hadde aengetaſt. Men heeft alle middelen aengewent, die de ſcherpigheyt des waters konden verſoeten, de ſlijm doorſnijden, en de ſelve door 't verſachten der wegen, eenen gemackelicken uytganck gevẽ. Maer 't was al verloren moeyte. Want 't water ſtinckende, en onklaer zijnde, gelijck looge of bier, wierde doen ſonder verlichtinge gelooft: alſoo 't water-maken hem gedeurigh over-viel. Den Siecken klaegden dat hem de inwendige hitte aldermoeyelijckſt viel; 't water wierde oock ſoo brandig heet, dat men het met de handen konde voelen. 'T halve water was wel ſlijm, ſomtijts oock wel geheel, ſoo taey aen malkanderen hangende, dat het nauwlick van een konde getrocken worden. Doch 't is aenmerckens weerdigh, dat, na dat hy een menichte van die ſlijm gelooſt hadde, die toeval 2. of 3. dagen langh ſtilſtant heeft gegeven, en als wederom op nieuws gelooſt was, de ſelve wederom quam als van te voren. 'T ſchrale Lighaem door ſoo grouwelicke pijnen afgemat, door een geſtadige Koorts uyt-geteert, door het gedeurigh ledigen van Water, en de Stoelganck drooger als een Puymſteen geworden, en door den ſtanck des waters, de welcke hem ten monde uytquam, beſmet zijnde, heeft het 20. dagen gehardt; tot dat eyndelick de zalige Ziele, niet konnende langer verdragen den Kercker, aen den welcken ſy van het begin der ſcheppinge, met onbillicke conditien was gebonden geweeſt, geroepen van den Opperſten Schepper aller dingen, vertreckende na ſijn oorſpronck, het Lichaem de aerde, den vrienden tranen, en de geletterde een ongemeene geleertheydt, en alle vroome een uytnemende Godtſaligheyt tot navolginge, heeft achter-gelaten, op Vrydagh den eerſten van Hooy-maent 1614. in het ſeven-en-vijftighſte Jaer ſijns ouderdoms.

Het doode Lichaem geopent zijnde, heeft men in 't ſelve, na nauwe en neerſtige doorſoeckinge aller deelen, de volgende dingen geſien.

Een Silvere Catheter in de Schacht geſteecken zijnde, en heeft met geen Konſt oft gewelt in de Blaes gebracht konnen worden, ſoo dat de Water-pijp langs de lenghte van het *Perineum*, dat is de plaets, tuſſchen het Sacxken en het Fondament, door-geſneden zijnde, klaerlick geſien werde het vleeſich lichaem, 't welck den doorganck beſet hadde: de klieren aen den hals van de Blaes, die Voorſtaenders genoemt worden, waren vier-mael grooter als de natuerlicke geſchapen-

heydt vereyſchte. Het Lichaem van de Blaes was in een gedrongen, dick, en heel dicht, aen de binnenſte zyde met veel fronſſen, en gelijck als Mijnen uyt-gegraven, welckers holen vol waren van ontallicke ronde ſteenkens: den hals inwendigh, de welcke nederwaerts af-gaende met een geutjen ſonder eenige uyt-pcylinge in de *Urethra* of Waters doorganck eyndigt, was binnen-waerts geſwollen, en verheven, gelijck als een Hoender-ſtietjen, ofte de inwendige hals van een Lijf-moeder; ſoo datſe in den omme-gangh was gelijck een vore, oft holligheyt, door de welcke een vinger rondtom konde gebracht worden, welckers groote den in-ganck van den hals lichtelick door-liet, door het op-trecken van *Urethra* oft Water-pijp nae boven alſoo geformeert, waer door de Roede in het oprechten een kromminge wierde aengebracht. Aen de ſlincker zijde was het lichaem van de Blaes met een ront gat door-boort, daer men de tippen van vier vingeren door konde ſteken in den ſack ofte uyt-was van de Blaes, ofte by-gevoeghde Blaes; de welcke van Water op-geſwollen, ſes-mael ſoo wijt van begrijp was, als de Blaes. Die ſack hadde drie rocken, ofte vlieſen, met de vlieſen van de Blaes verknocht, ſeer dick, met merckelicke Zenuwen, Aderen, en Slagh-aderen. De gelegentheyt was ſoodanigh, datſe de geheele ſlincker zijde des Onder-buycks beſloegh, tot aen 't *Ox Ilium* ofte derm-been; gelijck als een Blaes, tuſſchen de verdubbelinge ſelfs van het Buyck-vlies ſchuylende. Sijn gedaente was ongelijck, ſoo dat het onderſte deel des ſacks beneden het gat veel voor af hingh: gelijck het bovenſte deel aen het Buyck-vlies vaſt gehecht zijnde, veel boven uyt-ſtack. Beyde de Blaſen waren vol en op-geſwollen van Water: maer in de gront van de by-gevoeghde, beneden het gat, was een grooten hoop van verrot en ſtinckent, ofte glaſigh Slijm, 't welck den ſiecken met ſoo groote toe-druck en pijne quijt wierdt. In de Blaes ſelfs was geen ſweeragie, noch eenigh teycken van ontſtekinge. Het inwendige vlies van de by-gevoeghde, was op verſcheyde plaetſen af-geknaeght, en van wegen de ontſteeckingh root, peerſch, ſwart, en ſeer na om het kout-vyer te krijgen, de welcke de ſekere en onvermijdelicke oirſaeck des doots ſchijnt geweeſt te hebben. De Water-peſen waren wijt, op-geſpannen van Water: de ſlinckere was diepachtigh tuſſchen de vlieſen van den ſack gegroeyt, doch beyde eyndighden ſe in de rechte Blaes, een weynigh boven den hals. De rechter Nier was geheel etterachtigh, de ſlincker geſont. De andere deelen geſont, uyt-genomen de Longen, de welcke bedorven en ſwart geworden waren van ſcherpe en geſtadige ſinckingen, op de pijpen en de ſelfſtandigheyt van de ſelve, geduerighlick vallende, de welcke bemerckt wierden uyt een kleyne hoeſt, en de gewoonlicke heeſcheydt in het laetſte van deſe ſieckte verdubbelt, ja oock met eenige moeyelickheyt in 't geluyt geven.

Aengeſien dat deſe Blaes mis-ſchapen in getal, gelegentheyt en openheyt, genoegh is om de verſtanden der geleerde te oeffenen, en een ruym velt opent tot onderſoeckingh voor de Genees-meeſters; ſo luſt het my hier in wat wijt-loopigh te zijn, ſoo op dat de Genees-meeſters mogen gelooven datter dagelicx nieuwe dingen voor-komen, de welcke onder ſchijn van oude ons dickwils konnen bedriegen, en buyten de giſſinge des verſtants gaen, als oock op datſe in het aenmercken neerſtigh, in het voor-ſeggen en oordeelen voorſichtigh, in het wercken oprecht, en van alle gevaerlicke haeſtigheyt vreemt mogen leeren zijn. Men moet belijden dat de oorſaeck van ſoo veele quaden onbekent, en dat alle Genees-meeſters bedrogen zijn geweeſt, van welcke ſommige meynden dat 'er een grooten Steen, ſommige dat 'er een Sweeringh in de Blaes was, andere dat 'er een waterigh geſwel tuſſchen de Spieren en het Buyck-vlies lagh. Seldſame dingen gaen boven de Konſt, en op giſſingen, alhoewel volgens de Konſt, mach men weynigh vertrouwen. Sijn miſ-ſlagen te bekennen is een teycken een wel-geaerd man. Het en is geen ſchande in ongehoorde voorvallen, en die niemant oyt geſien heeft, bedrogen te worden. Aenmerckingen voor de nakomelingen te ſchrijven (ſchoonſe meer tot voorteyckenen, als tot de geneſinge dienen) is prijſelick.

Ick ben van gevoelen dat de formerende kracht in dit *Subject* ofte onderwerp ſelfs van het begin der ontfanckeniſſe met een dertele en ſware dwaelinge geſpeelt heeft, dewijle ſy, alſoo de Ouders al te veel ſtoffe tot het maken van de Blaes toe bragten, de ſelve met een aen-was en met een gat in 't ſelve gaende, gebootſeert heeft. Op de ſelve wijſe als wy twee Milten, drie teel-ballekens, en de ſeſte vinger meer als eens geſien hebben. So baert de overtolligheyt van de vermenghde zaden, en van het toevloeyende moederlicke bloedt, t'ſamen met de friſche wermte, de welcke de gedaenten uyt de kracht van de voorkomende ſtoffe uyt haelt, monſters ofte wan-ſchepſels. Doch het is gelooflick, dat dit by-voegſel in de eerſte jaeren ofte ſeer kleyn, ofte oock ſoo aen de Blaes ſelfs is vaſt geweeſt, dat het ofte niets ontfangen, ofte het ontfangene terſtont wederom in de natuerlicke Blaes konde ſtorten. Maer het is waerſchijnlick dat het doen heeft beginnen te vermeerderen en ſich uyt te breyden, wanneer den vromen man al te ſeer in-geſpannen met dat ſwaere werck, veele maenden nacht en dagh met de boecken, ſittende heeft over-gebracht, want doen heeft hem het verſtant 't welck alle daegh, ja alle uyren van de natuerlicke tot hooge dingen wierde af-getrocken, hem het water-maken doen vergeten; ſo dat de ziele gelijck als van 't lichaem af-getrocken, noch ongemacken en gevoelde, noch tot noodſaeckelicke plichten, ofte tot de geringe dienſten des lichaems ſich verweerdighden te vernederen.

Indien die gene, de welcke Kranckſinnigh zijn, geen

pijne

pijne en gevoelen, waerom en ſal den laſt van de Blaes niet verſuymt worden? Soo dickwils als de wermte en de geeſten in yverige en ernſtige betrachtingen door een ſekere kracht tot de woon-plaets van de reden ge-trocken zijnde, de geheele herſſenen voor haer ſelven beſigh houden, geen werck makende, om ſoo te ſeg-gen, van de onedele deelen, dan voor ſoo veel als tot het leven genoeg is. Dat ſiet men niet alleen in de ver-treckinge van ſinnen der Melancholijcke ofte Swaer-geeſtige, maer oock van de Gods-dienſtige Menſchen, en oock van de Minnaers. Nu een beginſel van bewe-gingh, hoe-wel ſwack, is genoegh tot aen-groeyingh. Die uyt-was is dagelicx vermeerdert, en heeft metter tijt krachten gekregen, en dat holle, vlieſachtige Lig-haem, licht om te uyt te breyden en te recken, is door op-vullinge gegroeyt, eerſt nederwaerts, tuſſchen de rocken van het Buyck-vlies, om de ſwaertte, ſoo ick meyne, van de in-geſloten vuyligheyt, daer na boven-waerts ſijn grootte gekregen hebbende, heeft eerſt na de ſlincker-zijde des onder-buycx een weynigh uyt-gepuylt, daer na is het met een merckelicke ſwellingh uyt-geborſten, te weten om dat het uyt-waſſen na be-neden van het Darm- ende Gemacht-been als van een hinder-pael belet wierde, 't welck na het weecke van de zijden gemackelick konde geſchieden. De na-tuerlicke Blaes en heeft deſe uytreckingh niet ſonder ſchade geleden, welckers vlieſen met de rocken van het by-voeghſel verknocht zijnde, alſoo deſe breedt uyt-geſpannen waren, noodſaeckelick in-getrocken en gefronſt zijn geworden. Maer dat noch ſwaerder is, alſoo door 't toe-doen van de dwerſche, en ſchuyn-ſche ſnaſelen, 't Water door ſijn veelheyt laſtigh zijn-de, wert uyt-gedreven; en dat de volmaecktheyt van een wercktuygigh deel beſtaet in een wettelicke ge-ſchapentheyt, ſoo is op die ſcheydinge des geheels, gevolght een krenckinge der werckingen, de welcke maeckt dat de Blaes geenen dienſt en kan doen. Soo dan wierde de wey, van de heete Nieren uyt het gehee-le Lichaem getrocken zijnde, door de Water-peſen wel in de Blaes gebracht: maer alſoo de ſelve, niet dan oneffentlijck in ſich ſelven toe-gedruckt konde wor-den, ſoo moeſt den ſack ofte uyt-was in de uytdrijvin-ge ten deelen natuerlick, ten deelen bewilligh de, eer-der den wille was Water-maken, vol worden, oock tot een laſtigh gevoelen van moeyelickheydt, en by noodſaeckelick gevolgh naeſt die dagelicx allencx-kens meer en meer uytgebreyt worden. Hier door is het geſchiet, dat het van het begin der uyt-breydingh, binnen weynige maenden tot een groote ruymte is uyt-gegroeyt, alſoo de menichte des vuyligheyts, en de ſwackheydt der krachten dagelicks toe-namen. Door het fronſſen van het binnenſte vlies der Blaeſe, is de *Urethra* ofte Water-pijp inwaerts getrocken, en den hals ſelfs gefronſt zijnde, is in de gedaente van een Hoender-ſtietjen, uytgedreven: welcke oirſaeck on-der veele een was van moeyelick water-maken, en de eenighſte, ſoo ick meyne, van het krommen der Roede in het op-rechten, alſoo het vlies van de Water-pijp te ſeer volgende, de holle lichamen gelijck als een bo-ge gekromt hielde. 'T ſelfde pleeght te geſchieden in een Zaet-vloet, wanneer door een ontſtekinge een ver-kortende Swellinge wort veroirſaeckt. De gruyſige beſinckinge des Waters heeft ontallicke ſteenkens in de fronſachtige holligheden der Blaeſe gemaeckt. Want het Water was in dit *Subject* ofte onderwerp natuerlicken vol zouts, en de af-ſcheydinge van dat aerdachtigh deel, ofte het ſtremmen des Steens wier-de gevordert, ja volmaeckt, door dien dat de vuylig-heyt, van wegen de traegheyt, ja machteloosheyt van de uyt-drijvende kracht, overmits de gebreckelick-heyt des wercktuyghs, gedwongen wierde lange in de holligheyt te verblijven, waer van de ſelfde door de kracht der hitte, die noyt ſtille en is, verdickt is geworden.

Maer waerom en is 'er geen, ja oock over-grooten Steen onder in den Sack gevonden, aengeſien dat al-daer overvloedige ſtoffe was, en ſeer bequaem om te ſtremmen? namelick daerom dat in den ſelven van binnen gladt en niet gefronſt zijnde, gelijck als een ge-durige ebbe en vloet gingh van Water, waer door het deel wierde gewaſſchen en uyt-geſpoelt: en op dat den Steen door byvoeginge groeye, daer is ruſte toe van noode. De gene die geoirdeelt hebben dat'er een Sweeringe in de Blaes was, die ſijn bedrogen geweeſt door 't geloofde etter, 't welk van de rechter Nier, ver-rot en ontſteken zijnde, en onverdragelicke hitte der Lendenen verweckende, voort-quam. Den Sack was niet ſonder Sweeringe, overmits de ſcherpigheyt van de ſiltige Steenachtigheyt, en verrotte pis, die van het ſtil-ſtaen ſtonck. Welcke ſtoffe, alſooſe op de grondt van dit by-voegſel verre beneden het gat af-hangende, lange ſtille bleef ſtaen, verweckte een uyt-knaginge, van welcke de Blaes vry was, door de welcke, over-mits de nauwte van de ſelve, het maer voor een korten tijt doortocht nam. Den uyt-was hadde veel ſlijm, ofte Steenachtige vuyligheydt in, als zijnde een by-voeghſel dat onnut en ſonder eenige werckinge was: het welcke, behalven de ſcheydinge, die van de ſelf-ſtandigheyt des Waters ſelfs geſchiede, oock van we-gen ſijn eygen vlieſachtige ſelfſtandigheyt, een lijmi-ge vuyligheyt van ſich gaf, niet minder dan de Blaes ſelve, ofte van Steen geprickelt, ofte van het ſcherpe zout des Waters gebeten zijnde, op de ſelve wijze, als de Slecken, geſteken zijnde, uyt haer eygen lichaem in een getrocken zijnde, ſeever uyt-perſſen, en van haer geven. De uytwerpſels van de Zadelicke deelen, inſonderheydt van de Vlieſen, plegen lijmachtigh te weſen.

Deſe dingen gheſtelt en neerſtelijck overwogen zijnde, blijckt klaerlick, welcke dat de oirſaken der toe-vallen geweeſt zijn, van welcke dien grooten Man een bittere en wreede doot heeft moeten lijden.

Maer waerom heeft hy onder het piſſen genegentheyt tot afgangh gehadt, 't welcke meeſtendeel een eygen teycken is van eenen grootachtigen Steen in de Blaes? Waerom een ſwaerte liggende op het fondament, het welck door een bedriegelijcke giſſinge oock de gauwſte Geneeſ-meeſters heeft doen miſſen? Namentlijck, om dat de *Proſtatæ*, oft, Voorſtaenders ſeer geſwollen waren, welckers lichaem, onder het piſſen den Eyndel-derm druckte, en door ſijne ſwaerte laſtigh vallende, verweckte het de Nature tot af-gangh, en dat dies te geweldiger, om dat door gelijcke toedruckinge dan de Spieren des Buycx inwaerts getrocken zijnde, het Water en de grofſte vuyligheden worden uytgeperſt. Maer is de ſwellinge van die Klieren natuerlick geweeſt in een Man, die ruyme Zaedtvaten hadde, en veel Kinderen gewonnen hadde? ofte is die veel liever gemaeckt door het intrecken van de Water-pijp, ofte door het geweldigh optrecken van den hals van de Blaes na boven, 't welck ſoo veel doet tot de breette, als 't neemt van de lenghte? ofte heeft de pijn en de hitte die ſwellinge gemaeckt, welckers eygen werck is, nae het ſwacke deel toe te trecken, veel meer nae de Klieren, de welcke ſlap, ſacht, en voos zijn, bequaem om yets te ontfangen, maer om uyt te drijven geheel onbequaem? Op ſoo grooten menichte van quaden heeft de doot nootſakelick moeten volgen, de welcke met een ſleyp van vele toe-vallen vergeſelſchapt zijnde, dien Man, de welcke een geluckiger doot weerdigh was, langhſaem heeft omgebracht. Ontfanght dit, vermaerde Man, van uwen *Brovardus*.

Van de ſelve Blaes.

Een Sendt-brief van

RAPHAEL THORIUS.

Wijdt-beroemde Man,

ICK en wete niet hoe ick allencxkens tot luyerdye vervalle, en ick en ſoude miſſchien de pen noch niet in de hant genomen hebben, ten ware my daer toe gedwongen hadde de bittere droefheyt over het groote uyt-gebluſchte licht der letteren *Caſaubon*, de welcke van een quijnende ſieckte is wegh geruckt op den eerſten dagh van Hooy-maent. Een geſtadige moeyelickheydt in het Water-maken heeft de bloem der geleerden verteert, uyt een verborgen, en nauwlicx te vooren gehoorde oirſaeck. Alle teyckenen ſchenen te kennen te geven, dat 'er een Steen in de Blaes was. Maer den Buyck geopent zijnde, is, in plaets van een Steen, een Blaes gevonden, die van de Lijf-moeder af wanſchapen was geweeſt. Aen de Slincker zijde van de Blaes was een uytwas van groote ruymte, ſich verheffende tot aen het ſlincker Derm-been, van ſelfſtandigheydt de Blaes gelijck, en daer mede verknocht, ſoo dat het ſcheen datter by de natuerlicke Blaes een tweede by-gevoeght was. In de ſelfde ſlincker zijde van de rechte Blaes was een gat ſoo groot, dat men daer lichtelick de tippen van vier vingeren konde in ſteken, door-gaende van de rechte Blaes in den aen-gewaſſen ſack, daer de piſſe wederom na toe vloeyde: alwaer die lange gehouden zijnde, verrottinge, ontſtekinge, Teeringh, en eyndelick de doodt heeft veroirſaeckt. Hier-by quam het etter van de rechter Nier: waer van het quaet vermeerdert is, terwijl de plaetſen overvloeyden van ſtinckende vuyligheyt. Hierom is den hals van de Blaes inwendigh geſwollen geweeſt van het geduerigh dringen: hier van zijn de wegen naeuwer geworden: hier van zijn de geeſten beſmet, en de ſuyvere Ziele is ten laetſten, van den vuylen ſtanck verjaeght zijnde, vertrocken. Ghy ſult vragen, en dat wel te recht, hoe dat hy tot dien ouderdom heeft konnen leven met een nootſakelick werck-tuygh, 't welck ſo miſſchapen was? Dient tot antwoort. Die uyt-was raeckte in 't begin met ſijnen geheelen omgangh aen de Blaes, en ſtopte dat gat, ſoo dat het water in ſijn natuerlicke plaets bleef, tot ter tijt, dat het behoorlicken gelooft wierde. Maer metter tijdt, is dat by-gewaſſen vlies, door het geduerigh tegendringen, en miſſchien te langh op-houden des Waters (gelijck als ſomtijdts aen die geene pleegh te geſchieden, die met ernſtige ſaken beſig zijn) allencxkens van die openheydt af-geweken, en is dagelicks meer en meer tot eenen Buyck oft holligheyt aengegroeyt (gelijck als men ſiet dat de overtollige deelen lichtelick toe-nemen) tot dat in de ſes oft ſeven laetſte jaren ſijns leven, dien ſack voor een tweede Water-blaes verſtreckte: waer uyt een gedeelte des Waters alleenigh wederom in de Blaes golpten, en van daer in de Water-peſen, blijvende altijts een gedeelte overigh in die borſe ofte ſack. Want van die tijdt af, heeft hy met dringen het Water moeten uyt-perſſen: waer van een groot bewijs is, dat het lichaem van de rechte Blaes in een getrocken was, en dicker dan de nature vereyſcht, en oneffen met dieper rimpels, door-dienſe ontwent was uytgereckt te worden. Uyt die ontſteltenisſe der deelen om de vuyligheden uyt te drijven, is de heele beſtieringh en orde des lichaems vervallen, en die groote Man onder de ſmerte des doodts overlijdende, is door de pijnen tot in den Hemel doorgedrongen, met ſoodanigen ſtantvaſtigheyt, dat hy de omſtaenders alle vreeſe des doots uyt 't hert verdreef. Londen, 13. van Hooy-maendt, des jaers 1614.

Het XXX. Capittel.

STEEN *ende* GRAVEEL,

1. *Benaminge,*
2. *Onder wat ſoorte tegen de Nature ſy behooren,*
3. *Bſchrijvinge.*

HIer wert het Zeer genoemt, en voort
Sijn aert en eygenſchap gehoort.
Het krijght ſijn weſen uyt het nat
Daer aerd en ſcherpe ſilt in ſat,
Dat inde Nier en inde Blaes
Sich ront gelijck de boere-kaes,
Maer wert een Steen gelijck, en toont,
Den harden aert die in ons woont.
Iae pijnight ons, en ſpant en ſtopt
En houwt ons water op-gepropt
Tot berſtens toe, en in die nood
Veroorſaeckt ons een wreede dood.
Geleerde Vriend, het is bekent
Wat Steen is, en wat hy al ſchent.
Scheyt hier haeſt uyt; en leert doch ras
Wat tegen hem oyt dienſtigh was.

NAe dat wy het ampt van Melck-aderen, Nieren, Water-peſen, en Blaes, wijtloopigh voor-geſtelt hebben: ſo zullen wy nu komen tot haer voort-brengende Gebreck, te weten *Steen*, en *Graveel*. En alſoo het beginſel van eenige leeringe, beſtaet in het aenmercken op den naem, gelijck de wijſe *Epictetus* eertijts ſeyde; ſoo zullen wy mede van de Benaminge onſen aenvang nemen.

1. Het *Zant*, daer de Steen van gebacken wert, noemen wy mede *Gruys*, doch meeſt *Graveel*, gelijck de Engelſche *Gravel*, de Françoiſche, *Gravelle*, *Gravois*, *Gravier*, oock *Arene*, en *Sable*, nae het Latijnſch *Arena*, en *Sabulum*. Het eerſte de Spaengiaerts volgende noemen het *Harena*, de Italianen *Arena*, en *Rena*. Het Gebreck dat uyt het Zant voorkomt, te weten, de *Steen*, noemen de Griecken *Lithos*, *Lithiaſis*, en *Lithis*, de Latijnen *Calculus*, na ſijn ſtoffe, te weten, Calck en *Lapis*, nae het Griecx *Laas*, waer van mede komt het woort *Laos*, het welck *volck* beteyckent, om dat, volgens het dichten van de Poëten, nae den algemeenen onder-vloet van de Werelt, *Deucalion* en *Pyrrha*, uyt Steenen, die ſy over rugh wierpen, Menſchen voortquamen. Hier van ſchrijft *Ovidius* in ſijn 1. *Metam.*

't Was een key, of wel een Steen,
Daer uyt eerſt ons Vleyſch en Been,
Is geſproten. Want hoe zouw,
Anders onſen aert ſoo rouw,
Soo verhart zijn? Hoe den laſt
Op ons leden ſoo gepaſt?
Neen wy toonen inder daet,
't Weſen van ons eerſte ſtaet.

2. Den Aerdt van dit Gebreck, en wat ſoorte tegens de Nature het toegeſchreven moet werden, trecken de Geneeſ-meeſters in twiſt. Sommige, ſtellenſe een *Sieckte* te weſen, van yet dat te veel en overigh is. Andere reeckenenſe voor een *Toe-val*, te weten, yet dat tegen de Nature op-gehouden wert. Vele houdenſe voor een *Oirſaeck* van Sieckte. Want de Steen en Graveel zijn oirſaeck van verſtoppinge, en het gene, dat naeſt de werckinge belet, is de Verſtoppinge. Soo dat het laetſte gevoelen, 't beſte ſchijnt te weſen: Maer de ſteenen, daer wy hier van ſullen handelen, en doen de menſchen niet voort-komen, maer brengen de ſelve ellendiglick ten ondergangh.

Den Aert van dit Gebreck, en wat ſoorte tegens de Nature het toegeſchreven moet werden, trecken de Geneeſ-meeſters in twiſt. *Galenus* in ſijn boeck van de onderſcheyden der Sieckte Cap. 8. en in ſijn kort bericht van de Geneeſ-konſt. Als oock *Avicenna* 1. fen. 2. doct. 1. Cap. 3. rekenen die dingen, die uyt haren geheelen aert tegen de Nature zijn, onder de ſieckten van overvloet, te weten, iets by de Nature gevoeght dat natuerlicken daer niet by en hoort. Soo ſtellen zy dan den Steen een ſieckte van Over-tal, ofte Overvloet te weſen: het welcke onder andere oock volgen *Vidus Vidius* 10. de Curat. membratim. 20. *Capivaccius* 3. Pract. 28. *Manardus* 16. Epiſtol. 3. *Varendæus* vande gebreken der Nieren 1. Andere rekenenſe voor een Toe-val, te weten, dat yet tegen de Nature op-gehouden werdt. Vele houdenſe voor een *Oirſaeck* van Sieckte. Want de Steen en Graveel zijn oirſaeck van verſtoppinge; en het gene, dat naeſt de werckinge belet, is de verſtoppinge ſelfs. Soo dat het laetſte gevoelen het beſte ſchijnt te weſen.

Want die ſeggen, dat de Steen een Sieckte is, die drijven dat Sieckte een Selfſtandigheyt is, het welcke in *Fuchſius* beriſpen *Valleſius*, *Varandæus*, *Ranchinus*, en oock in den ſelven, en in *Fernelius* miſprijſen *Sennertus*, en die eertijts te *Bolonien* ſeer wel by my gedaen heeft, *Bartoletus* ſaliger gedachteniſſe. Want waerlick *Sieckte* en is anders niet, als een geſtalteniſſe, gelijck *Ariſtoteles* die noemt, ofte een hoedanigheydt, de welcke de werckingen van de Deelen ende Leeden onſes Lichaems verhindert en beſchadight. Veel minder kan het voor een Sieckte van Over-tal, ofte van yet dat te veel ende overvloedigh is; gereeckent worden; om dat ſoodanigen ſoorte van Sieckte alleenlick beſtaet in de natuerlicke deelen, de welcke in ſtoffe, ofte oock in geſtalte gantſchelick over-eenkomen, maer in 't getal alleenlick miſſen en afwijcken, gelijck den ſeſten Vinger, het derde Teel-balleken, en ſoo voorts. Maer den Steen, Wormen, Wratten,

en andere diergelijcke, de welcke van *Galenus* bygebracht worden, alſooſe niet geſeyt konnen worden deelen van ons Lichaem te zijn, noch met de ſelve in gedaente ofte ſtoffe over een komen, maer gantſch en gaer tegen de Nature zijn, ſo en is 'er geen reden, waerom datſe onder de ſieckten van over-tal ſouden gerekent worden. En gelijck den Steen voor geen Sieckte kan gehouden worden: ſoo oock voor geen Toe-val. Want die dingen worden alleen geſeyt tegen de Nature op-gehouden te worden, de welcke, wanneer den menſche geſont en welvarende is, noodtſakelijck moeten uyt-gelooft worden. Hoedanige ſijn die dingen, die dagelicx door den Buyck en de Blaes worden ontlaſt. Doch dat en heeft in den Steen, die in een geſont Lichaem niet gevonden en wordt, geen plaets.

Soo is dan overich, dat wy den Steen houden voor een oirſaeck van ſieckte. Soo ſchrijft oock *Iulius Scaliger* in de verklaringen op het boeck van *Hippocrates* van de Droomen, dat den ſteen onder de verſtoppinge moet geſtelt worden. Soo ſeght *Fernelius*, dat de vervullinge van een natuerlicke holligheyt, ſieckte is, gelijck den Steen in de Blaes: Maer dat den Steen alleen een oirſaeck van ſieckte is. Want indien hy pijne verweckt, ſoo maeckt hy eerſt een ſcheydinge des geheels; indien hy het Water-maken belet, ſoo verſtopt hy eerſt den door-gang; ſo is hy dan een oirſaeck van ſieckte. Want verſtoppinge en ontbindinge des geheels beſchadigen onmiddelicken de deelen. *Turiſanus* ſchrijft in de verklaringen op de kleyne Geneeſ-konſt van *Galenus*, alhoewel den Steen en diergelijcke, geen deelen van 't Lichaem en zijn, datſe nochtans deelen ſchijnen te weſen, niet wel in de ſelfſtandigheyt van eenigh lidtmaet begrepen, maer van fijne ruymte om-vangen. Welck gevoelen indien het te recht wert uyt geleyt, ſchijnt den beroemden *Sennertus* bequaem genoech te weſen in 't 2. Boeck van ſijn onderwijſinge der Geneeſ-konſt, Cap. 1. ſeggende, dat'er yet tegen de nature by eenigh deel gevoeght is, en dat daerom in het deel yets te veel en overvloedich is, en dat alſoo in ſoodanige een gebreckelick ofte onmatigh getal is, indien niet om de begrijpende, nochtans van wegen de begrepene deelen.

Stephanus Caſtrenſis, *Profeſſor* van grooten name te *Piſe* in *Italien*, ſoeckt op de ſelve wijſe te bewijſen 3. *de Meteoris Nicrocoſmi* 9. dat den Steen van de Geneeſmeeſters voor een Sieckte moet gehouden worden. Want indien, ſeyt hy, een Geneeſ-meeſter gevraecht werdt, wat hy in het menſchelijcke Lichaem wil geneſen; hy ſal antwoorden een Sieckte. En indien men bedenckt wat hy doet, hy en doet anders niet dan met ſelfſtandigheden ſtrijden. De gene die met de Steen gequelt zijn, neemt hy den ſteen af. Die met Koortſen bevangen zijn, verlicht en helpt hy door ontlaſtingen, en ſoo voorts. Op 't laetſte wederleyt hy de meyningen van andere met deſe woorden. *De levende deelen ſeggen wy te ſijn ofte het Subject waer in alle Sieckten hangen, ofte aen de welcke die ten minſten toegeëygent worden, ſoo nochtans dat Sieckte altijt een ſelfſtandigheyt ſy, en ofte door in-klevinge, ofte toe-eygeninge des levenden deels geſeyt wert te zijn. By exempel. Een Geſweer is een Sieckte, welckers Subject van in-hangingh is het levendige deel, en een Geſweer en is anders niet, als een bedervende ſelfſtandigheydt van het vleeſch. Den Steen der Blaſe is een Sieckte, wiens ſubject van toe-eygeningh is de ſelfſtandigheydt van de Blaes. Of nu deſe ſelfſtandigheden Sieckte zijn, ofte hoedanigheden de welcke op deſe ſelfſtandigheden volgen, vraeght dat den Siecken, die anders niet en begeert, dan dat by die gebreckelijcke ſelfſtandigheydt magh quyt worden, de welcke indienſe te veel is, ſoo wordtſe alleenlick door uytdrijven geholpen, indien niet, ſoo wordt nae de uytdrijvingh een herſtellinge van beter ſelfſtandigheyt vereyſcht. Soo geneſen wy den Steen alleen door ontlaſtinge of uytdrijvinge, en ſoo voorts.*

Maer laet ons, deſe dingen over-ſlaende tot ernſtiger ſaken voortgaen. Alſoo wy hier t'eenemael van den Steen ſullen handelen, ſoo dunckt het my beſt te zijn, eerſt te beſchrijven, wat den Steen is. Want alle inſtellinge van eenige ſake (gelijck *Tullius* ſeyt) die van de reden wordt aengevangen, moet van de beſchrijvinge voortkomen; op dat verſtaen mach werden, wat het gene ſy, daer van geſproken wordt. Soo ſtellen wy dan de Steen te zijn, een hart Lichaem, groeyende uyt een aerdachtige en ſiltige ſtoffe, aldermeeſt in de Nieren en de Blaes verdooft zijnde, en in een Steenige geſtalteniſſe te ſamen-gebacken zijnde, ſeer pijnelicke Spanninge, en verſtoppinge veroirſakende. Wy hebben geſeyt een hardt Lichaem, in de geſtalteniſſe van Steen t'ſamen gebacken, op dat hy onderſcheyden werde van andere dingen tegen de Nature, de welcke al is 't, datſe eenige hardigheyt hebben, gelijck Knobbels, eelt, wratten, nochtans die geſtalteniſſe niet en vertoonen, die in de Steenen te ſien is. Wat aengaet de *Oirſaken* en de *Toevallen*, daer van ſullen wy nu ordentlick handelen.

3. Derhalven komende tot de Beſchrijvinge, ſoo ſtellen *wy* de *Steen* te zijn, een hart lichaem, groeyende uyt een aerdachtige ſtoffe door doovigheyt van de Nieren ofte de Blaes, en in een ſteenige geſtalteniſſe verhardt zijnde, ſeer pijnelicke ſpanninge, en verſtoppinge veroirſakende.

Het XXXI. Capittel.

1. *Het Gevoelen der Oude, over den oirſpronck, en werckende oirſaeck van Graveel en Steen, onder-ſocht, en wederleyt:*
2. *Als mede, over de ſtoffe, daer de ſelvige uyt groeyen.*
3. *Oirſaeck van het dick, en ſlijmerigh Water, in de Steenige.*
4. *Waerom de Lijf-moeder, hoe ſy in ſwangere vrouwen meerder uyt-reckt, dicker wert.*
5. *Aen-merckinge van* Dr. *Harveus.*

Siet

Siet hier zijn 't d'oud en jonge 'ſeens,
Dit hebbens' altemael gemeens,
Waer uyt de Steen ontſtaet, en wat
Hy is, en voorts tot oorſaeck hadt.
Op wat manier hy wert gemaeckt,
Ach waer 't altijt ſoo wel geraeckt!
Hoe vaſt ſou dan de konſte gaen
En blijven op haer voeten ſtaen!
Geen pen en wierder meer geſpitſt,
Geen bloet, geen gal meer op-gehitſt.
Men ſou met Boecken met geſchrift
Malkander niet ſien uyt-geſift
En doorgeſteken, en in 't vleys
Gebeten, nu en dan een reys,
Soo bits, ſoo fel, hier van een leew,
Daer van een ſcherp-gebeckte ſpreew,
Hier van een kat, daer van een hond
Als of menſ' in een gote vond.
Dit haet mijn groote Vriend, en haelt
Noyt ymand over daer hy dwaelt,
Maer ſoet en ſaght en reden-rijck,
Toont hy een anders ongelijck;
En waer hy vrede maken kan
Daer toont hy ſigh een vlijtigh man.
Waer hier te Lande School en Kerck
Alſoo geſtelt, dat waer een Werck!

1. AL de Oude Geneeſ-meeſters, en meeſt alle de Nieuwe ſeggen, dat het Graveel en Steen *uyt taye, en ſlijmerachtige Vochtigheyt*, door *de hitte van de Nieren ofte Blaes*, tot een Steenachtige hardigheyt ge-backen wert. *Ariſtoteles* ſchrijft, dat alle dingen ver-harden, ofte door hitte, die de vochtigheyt op-droogt, ofte door koude, die de ſelfde uyt-druckt. Waer uyt miſſchien *Cardanus* ſtelt, dat oock in de Dieren, door de ſelvige oirſaken, Steen groeyt, te weten, van Kou-de, in de Slecken, Kreeften, &c. van Hitte, in de Gal-blaes, Nieren, &c.

Galenus ſeght in ſijn 3. Boeck van de krachten der Voedtſelen, cap. 16. *Rauw ſap, hoedanigh uyt ſuyre Melck, Kaes, en alle Spijſe van grof ſap voort-komt, pleeght Steenen in de Nieren te veroirſaken, wanneer die heeter zijn, als het behoort.* Ick ſoude meer plaetſen uyt den ſelven konnen by-brengen, maer alſoo die by-na het ſelve ſeggen, ſo ſal ick de ſelve om kortheyts wille voor-by gaen. Want uyt eene kan men ſijnen ſin en meyninge genoegh verſtaen. *Alexander Trallianis* in ſijn 9. Boeck, cap. 4. *De Steenen die in de Nieren groei-jen, ontſtaen uyt lijmachtige en grove vochtigheden door de vyerige hitte der Nieren te ſeer gerooſt en gebacken zijnde. So is dan de ſtoffelicke oirſaeck der Steenen, een grove voch-tigheydt; maer de werckende oirſaeck, een vyerige hitte, gelijck wy oock in de uyt-wendige ſien. Want uyt ſoodanige bequame ſtoffe, en met vyer maken de Potte-backers alle hare potten, ſoo hart datſe in het water noyt en konnen ſmelten ofte ontdaen werden.* Paulus Ægineta in ſijn 3. Boeck, Capittel 45. *De Stoffelicke Oirſaeck van het groeyen der Steenen, is een grove en aertachtige vochtig-heydt: maer de werckende oirſaeck is een hittige warmte van de Nieren ofte van de Blaes.* Oribaſius in ſijn vierde Boeck, Capittel 101. *De Nieren trecken van ſelfs nae haer het Weyachtige uyt-ſchot met het fijnſte bloedt in de aderen vermenght zijnde. Als dan den door-ganck, door welcken ſoodanigen uyt-ſchot wort getrocken, te ſeer ver-wijdert is, ſoo is het waerſchijnlick, dat met het fijne bloet te ſamen oock een dicker ſtoffe gebracht wert in de Nieren. En indien de Nieren een heete en ſcherpe gematigheyt ont-fangen hebben, ſoo moet nootſakelick die grove en dicke ſtoffe, heet, en verdrooght geworden zijnde, in de gedaente van ſant, ofte ſteenkens, die den Scheur-ſteen gelijcken, t'ſamen backen.* Aëtius tetr. 3. ſerm. 3. cap. 4. *De oirſaken van het groeyen der Steenen zijn geduerige rau-wigheden, waer van een menichte van ongekoockte en rau-we ſtoffe vergadert wort, en eenen Brandt omtrent de Nie-ren en de Blaes ontſtaet, de welcke de vochtigheden rooſten-de doet t'ſamen ſtremmen, en tot eenen ſteen verharden, op de wijſe van de Sant-ſteenen, die in het Water gevonden worden, inſonderheydt het gene in de kopere vaten van de Badt-ſtoven gekoockt wort.* Actuarius 4. Method. 8. *Men moet hem wachten van alle dingen, die merckelicken verhitten, als oock van heftige oeffeningen of bewegingen: want daer van, om dat de vochtigheden te ſeer gebraden worden, groeyen ſoodanige kleyne ſtuckskens of ſchilferin-gen: de welcke metter tijt aen een klevende, en met een taeye vochtigheyt vermenght zijnde, aen malkanderen packen en tot ſteenen worden, en ofte de Nieren prangen, ofte tot in de Blaes af-ſchieten.* Avicenna den voornaemſten van de Arabiſche Genees-meeſters is van het ſelve gevoelen met de Griecken. Want hy ſchrijft alſoo Lib. 3. Fen. 18. tract. 2. Cap. 16. *De Nieren en de Blaes hebben ge-meenſchap met malkanderen in de oirſaeck van het groeyen van den Steen, want het groeyen van den Steen en ſoude niet volbracht worden, ſoo het niet en geſchiede uyt de lijdende ſtoffe, en de werckende kracht. De ſtoffe is de lijmachtige, grove, ſlijmerige vochtigheyt, ofte oock van etter, ofte bloedt in een Apſteunie vergadert, maer dat gebeurt ſelden. Maer de werckende kracht, is een hitte van beyde uytgaende.* Ick heb de plaetſen ſelve uyt deſe Schrijvers willen by-brengen, op dat mach blijcken, dat van aller oudtheyt af alle Geneeſ-meeſters in beyde de oirſaken van den Steen eenpaerlicken over een ſtemmen. Deſer leerin-gen volgen veele van de Nieuwe, uyt welcke ick de Plaetſen niet en ſal bybrengen, om niet tweemael een werck te doen. Om dat de ſelfde dingen maer met an-dere woorden ſoude moeten geſeyt worden. En het Grieckſche Spreeck-woordt is wel bekent, dat ver-warmde Kool niet wel en ſmaeckt.

So

So ſeggen twee Griekſche Geneeſ-meeſters *Ruffus*, en *Aretæus*, (die oock gevolght werden van *Barolitanus*, *Alemannus*, en *Valleſius*) dat in oude luyden, welckers geheel Lichaem, inſonderheyt die deelen, heel verkout zijn; door ſtrenge kouwe, de ſlijmerige en aerdtachtige Vochtigheyt, gelijck als bevroren zijnde, de Steen ſijnen oirſpronck neemt. Maer dewijl ſoo grooten Kouw, die yet tot Steen zoude konnen veranderen, in een levend Lichaem niet gevonden en wert: ſo en is ſulck gevoelen niet aen te nemen. Van d'ander zijde, oude luyden, en andere, die weynigh wermte hebben, als oock koude plaetſen, in de welcke Steen groeyt, betoonen genoeghſaem, dat het verharden van de ſteenige ſtoffe, de Hitte voornamelick niet toe-geſchreven en kan werden. Want de Hitte der Nieren, inſonderheyt ſooſe groot is, zoude het verharden veel eerder beletten, als bevorderen. En dit is de oirſaeck, dat de kinderen, die van *Hippocrates* voor alder-heetſt gekeurt werden, minder gequelt zijn met het Graveel ofte Steen in de Nieren, om dat de Stoffe daer van, door de Wermte ſmelt en uyt-gedreven wert, gelijck wy hier na breeder zullen aen-wijſen. Het ſelfde blijckt oock aen het Water, dat gemaeckt is. Want indien het ſelve werm gehouden wert, en zal ſoo licht aen de pot niet aenſlaen, ofte eenigh zant doen ſincken, als wanneer het kout geworden is. Dit is miſſchien de oirſaeck, waerom *Galenus* toeſtaet, dat de Steen niet alleen in de Menſch en groeyt door felle Hitte, maer oock door matige Wermte, genoegh om de ſelve te verharden, alſo de dicke ſtoffe, tot Steen inſonderheyt bequaem viel, maer indien de ſtoffe dun was, dat dan vereyſcht werde grooter Hitte, waer door het dunſte mocht uyt-waeſſemen, en het overige tot Steen backen.

2. Dit is ſoo veel belanght de *werckende Oirſaeck*, waer door de Steen mocht gebacken werden. Wy zullen nu oock gaen weder-leggen het gemeen gevoelen van de *Stoffe*, uyt de welcke de *Steen* groeyt. Want dat de ſelve niet en is een taye en ſlijmerige Vochtigheyt, blijckt daer uyt, dat als men ſoodanige ſlijmerigheyt wil op-droogen, 't ſelve veel eer lijmachtigh wert, als ſteenachtigh, het dick ſnot gelijck. Jae het is onmogelick, dat ſulck ſlijm, ofte door de nature, ofte door de konſt, kan verharden, en in Steen veranderen. Daer benevens in de deelen, daer het ſlijm overvloedigh is, als de Maegh, en Herſſenen, zoude dienvolgende dickwils Steen moeten groeyen, het welck in tegendeel wert bevonden. Hier komt noch by, dat in de Nieren, al waer de Steen meeſt ſijnen oirſpronck heeft, naulicx eenige Slijmerigheyt en komt, en indien ſy daer al quam, ſoo en zoude ſy daer ſoo lange niet blijven. Wy ſien oock dat de Steenkens in het Gal-blaeſken niet uyt Slijm, maer uyt Gal beſtaen: gelijck uyt haren aert, en verwe genoegh te ſien is. En *Cardanus* verhaelt, dat een Monick van tachentigh jaren, hem dickwils ſoo veel geronnen Slijm in de water-pot getoont heeft, dat het de groote van een Ganſen ey uytmaeckte, waer van even-wel nimmermeer eenige ſteen en groeyde. Wy ſien oock dagelicx, dat van klaer en dun water, als het wat ſtaet, de pot met zant beſlaet. Daer en boven, alſo het Slijm voor-komt door kouw en rauwigheyt, ſoo was van nooden een uytermaten ſtercke hitte, om van het ſelfde een Steen te backen: daer wy nu in tegendeel dickwils ſien, dat oock in koude plaetſchen Steen groeyt. Ten ſtaet ook niet aen te nemen, 't gene van ſommige voor-gegeven wert, dat het Slijm van nooden is, om als lijm de ſtoffe by een te houden. Want by aldien datter ſoodanigh Slijm by was, ſulcx zoude het backen veel eer verhinderen. Want men ſiet ſelfs in uytwendige dingen, dat lijm in 't water werm gemaeckt zijnde, niet hart en wert, maer komt te ſmelten. Nu alſoo in de Nieren en de Blaes geſtadigh werm water is, ſoo en zoude die taye en ſlijmerighe ſtoffe, welckers aert is van werme vochtigheyt te ſmelten, geenſins tot Steen konnen verharden. Derhalven de oirſaeck, dat ſommige veel Zant quijt werden, en evenwel geen Steen en krijgen, en is niet, dat in haer de ſlijmerige Vochtigheyt niet gevonden en wert, die anders het Graveel by een zoude houden, gelijck *Hollerius* een Geneeſ-meeſter van Parijs gemeent heeft, en by vele oock gevolght is: maer een geheel andere, die wy hier nae zullen by-brengen. Yemant zoude hier tegen mogen werpen, dat in 't Water van de gene, die een Steen in de Blaes hebben dickwils veel taey Slijm gevonden wert. Jae ick heb ſelve niet zelden geſien, datter meerder Slijm was, als Water. En dit is miſſchien de oirſaeck, waerom de oude Geneeſ-meeſters, en eerſte Schrijvers, ſiende dat in de gene, die den Steen hadden, dagelicx ſoo veel taey Slijm met het Water af-ſchoot, gemeent hebben, dat het ſelfde de ſtoffe was, daer de Steen van groeyde: en dat daeromme van andere, ſonder breeder onderſoeck, nae de gemeene gewoonte, ſulck gevoelen gevolght is.

3. Dan dat dit Slijm geen ſtof en is, daer de Steen van gebackē wert, maer alleē 't overſchot van't voedſel, dat een vleeſige Blaes van haer geeft, zal ick ſoecken te bewijſen. In de doode Lichamen der gener, die van de Steen geſtorven waren, en te voren langen tijt groote menighte van taey ſlijm gelooſt hadden, heb ick dickwils ondervonden, dat het weſen van de Blaes, anders vlieſachtigh zijnde, geheel vleeſigh was, eens in een kint van drie jaren op de dickte van een pinck, in volwaſſene dickwils op de dickte van een duym, ſo dat indien de doot niet voor en gaet, de Blaes ten leſten komt toe te groeyen, en alſoo den Waterloop verhinderende, de arme Menſchen ellendelick daer van doet ſterven. In andere die dun, en klaer water maeckten, heb ick geſien, dat de Blaes vlieſigh was, gelijckſe oock is van naturen. De oirſaeck van deſe verſcheydenheyt, dunckt my dat gevonden kan werden, uyt de kortbondige ſpreucke van *Hippocrates*, daer hy ſeyt, dat

ſeer

ſeer quaet is, als in quade en groote Wonden ſich geen geſwel en openbaert. *Galenus* geeft deſe reden, om dat anders, de Vochtigheydt, de welcke van wegen de pijn nae de Wonde vloeyt, nu haren loop geſtelt heeft nae de voornaemſte deelen. Hy ſelve getuyght elders, de Nature in-geboren te weſen, dat elck deel, 't welck ſterckis, door ſijn eygene kracht, 't gene, waer door het beſchadight wert, ſendt nae een ander deel, 't welck ſwacker is, en dat ſulck voort-ſenden niet eerder op en houdt, voor dat het tot 't alderſwackſte gekomen is. Dewijl dan een gequetſte plaetſche niet ſonder reden ſeer ſlap is, en derhalven bequaem om de toe-vloeyende Vochtigheyt te ontfangen, indien de ſelve haren wegh keert tot andere, ſulcx is een teycken, datter ander deelen ſwacker zijn, het welck *Hippocrates* wel te recht quaet oordeelt. Het ſelfde meen ick, dat mede plaets heeft in de Blaes van degene, die met de Steen gequelt zijn. De Steen, inſonderheydt als hy begint toe te nemen, ſteeckt allencxkens de Blaes, waer door Pijn, en meerder Swackigheydt in dat deel *veroirſaeckt* wert. Als dan het Bloet daer niet nae toe een loopt, ſulcx beduyt, datter ander deelen noch qualicker aen zijn ('t is wat anders, als de Steen ſtil leyt) maer als het in de Blaes komt, ſoo wert het aldaer verandert, en tot voedtſel aengehecht, waer door de ſelve allencxkens vleeſigh, en alle daegh dicker wert. Nu dat dit Slijm niet in de Blaes en vergadert, en aldaer gehouden wert om den Steen te doen groeyen, blijckt daer uyt, dat in de Blaes van degene, die een ofte twee dagen voor haer overlijden geen Water hadden konnen maken, niet meer Slijms gevonden is, als ſy in die tijdt te voren plegen quijt te werden. Het welck genoeghſaem beteyckent, dat de ſelfde vochtigheyt uyt een ander plaets alle daegh vloeyden in de Blaes. Soo ſchrijft *Fernelius*, dat ſoodanigen Stoffe van de Nieren vloeyt, en door gebreck en ſwackheyt van de Blaes om den Steen aengroeyt: op deſe bewijs-reden, om datſe, na dat de Steen is uyt-genomen, veeltijdts ſoodanigh blijft. Dit beriſpt t'onrecht *Joubertus* in ſijn Boeck van de Wateren op het een-en-twintighſte Capittel: de welcke verhaelt, dat hy in veele heeft aengemerckt, datſe, als 'er Steen was, dickwils Slijm quijt wierden, de welcke terſtont naer het Steen-ſnijden op-hielde. Het welck, ſeght hy, geenſins en ſoude geſchieden, indien dat de ſelve van de deelen boven de Blaes gelegen, af-vloeyden. Maer ick hebbe menighmael geſien dat ſoodanigen Slijm, nae dat den Steen was uyt-genomen, noch gelooft wierde, en ſomtijts oock, het welck *Joubertus* miſſchien niet gade geſlagen en heeft, door de wonde uyt-vloeyde. Wat wonder is het, als de ſwackheyt van de Blaes, naer het Steen-ſnijden, niet wech-genomen en is? ja dat meer is, my ſtaet voor, dat ick in de Nieren van een Man die van het ſnijden van een ſteen in de Blaes geſtorven was, ſoodanigen Slijmigen ſtoffe geſien hebbe, de welcke hy noch in 't leven zijnde, noyt en was quijt geworden; 't welck hy nochtans wel ſoude konnen doen hebben, indien hy miſſchien ſtercker Nieren hadde gehadt, ofte langer hadde mogen leven. Niet-te-min moet men dit met *Joubertus* bekennen, dat die Slijm veeltijts uyt de bovenſte deelen niet en pleeght af te dalen: maer, gelijck ick gevoele, tot ſijn ſtofſe heeft het voedſel van de Blaes, het welcke, om dat die nu vleeſich is, overvloediger daer nae toe komt, ende daerom oock veel lijmigh uytſchot nae ſich laet. Dit worden die gene, welckers Blaes een vleeſich Lichaem heeft, dagelicks met haer water quijt. Maer in welcke de andere deelen ſwacker zijnde dan de Blaes, de vloedt des Bloedts onderſcheppen, ofte welcke den Steen ſtil blijvende geen pijne en baert, deſe maken by-nae klaer en dun Water, ende oock dickwils geheel waterachtigh. Ende hoe dat de Blaes dicker wert, hoe datter meerder toe-vloeyt, en meerder, nae dat de ſelfde gevoet is, overſchiet, en dat is het Slijm, 't welck ſoodanige met menighte in 't Water quijt werden.

4. Het gene tegen de Natuere van een Steen in de Blaes aldus toe-gaet, houde ick dat natuerlick gheſchiet in de Lijf-moeder, van de Vrucht. De Nature heeft aen de Lijf-moeder, gelijck als aen de Blaes, een vlieſigh weſen gegeven: maer in de gene die bevrucht zijn, is de ſelve geheel vleeſigh, en de uyt-gereckt zijnde, en wert niet dunder, gelijck andere dingen doen; maer hoeſe meerder uyt-geſpannen wert, hoeſe meerder verdickt, ſoo datſe in de laetſte Maenden de dickte halen kan van twee vinger-breedt. Dit is altijdt voor een wonder gehouden geweeſt: het en ſchijnt nochtans niet beſwaerlick hier van reden te geven. Te weten, dat de Natuere alle den tijdt van het dragen, tot voedtſel van de Vrucht, geſtadigh veel Bloedt nae de Lijfmoeder ſendt, ende dewijl het ſelfde al te ſamen van de Vrucht niet genut en werdt, ſoo komter een gedeelte aen de Lijf-moeder, waer van de ſelve tot den arbeydt toe geſtadigh groeyt, ende alſoo grooter ende dicker wert. Hier van ſeght *Hippocrates* Lib. 1. de Morbes muli. *Wanneer een Vrouwe zwanger gaet, ſoo wordt het Bloedt van 't geheele Lichaem na de Lijfmoeder gebracht, ende dien omcingelende vergroot hem.* En korts daer na: *als het mondeken der Lijf-moeder na de ſachtigheyt der zijden leydt, ſoo ontfanght het vleys de vrucht des Bloets, en daer van vervult zijnde, zwelt het.* En dit is de oirſaeck (de welcke ick niet en meene, dat yemant oyt beſchreven heeft) datter twee Navelſlagh-aderen zijn, om het Bloedt van 't Hert tot de Lijf-moeder te brengen, en maer een Navel-ader, waer door 't groſte bloet van de Lijf-moeder weder keert tot het Herte, om aldaer op nieus verkoockt te werden, op de manier hier boven verhaelt. Hierom meen ick oock, dat de Slagh-aderen recht neder gaen nae de Lijf-moeder, op datter het toe-voeren

niet in de weegh zoude zijn, en dat de Ader bultigh en vol knobbelen is, om dat het bloet ſoo ras niet op en zoude getrocken worden, en dienvolgende langer in de Lijf-moeder blijven. Maer 't gene niet minder te verwonderen ſtaet, terſtont na de verloſſing, neemt de Lijf-moeder wederom af, en keert allencxkens by nae tot de vorige kleynte. De reden is, om dat het dickſte Bloet na den arbeyt gelooſt, en 't ander als dan elders verleyt wert. Om te beſluyten: Dat in wonden, ſlagen, breucken een Lit ſwelt; dat in velen, die de Steen hebben, de Blaes; in ſwangere vrouwen de Lijf-moeder vleeſigh wert; is deſe reden: dat ſy 't Bloet, 't welck ſy van de Slag-aderen ontfangen, door ſwackigheyt te langh behouden, waer door 't ſelfde dicker wert, en over ſulcx van de kleyne tacxkens der Aderen niet ſoo wel ontfangen, ofte na het Herte gevoert en kan werden. Het bequaemſte werdt geſtadigh de Blaes en de Lijf-moeder aen-gehecht, waer door ſy vleeſigh en dicker werden: 't overſchot ſchiet in de Steenige alle daegh door 't water af, in de Swangere wert 't nae de verloſſinge mede uyt de Lijf-moeder geſuyvert. Maer in de Wonden rijpt het, en 't Bloet tot Etter gekomen zijnde ontlaſt het deel, daer op het gevallen was.

5. Als het voorgaende in mijn Latijnſch werck geleſen was hy den voor-gemelten Dr. *Willem Harveus*, waerde Geneeſ-meeſter van den Koningh van Engelant, ſo ſchrijft hy my, voor ſijn gevoelen, dat het Slijm, de ſtoffe zoude weſen van den Steen: dewijl als het ſelve alleen in de lucht geſtelt wert, in eenen nacht, ofte eerder, in Gruys, ja Steen verandert, het welck hy ſeyt ſelver bevonden te hebben: jae te kennen een Joffrouw, die van ſoodanigh Slijm, in haer eygen water beſinckende, kleyde ballekens plagh te maken, de welcke in een ſchotel van ſelfs droogende, tot Steenkens verharden. Waer ick op geantwoordt hebbe, by my vergadert te zijn Slijm van een Ionghman, die daer nae van een groote Steen in de Blaes geſtorven was, het welck vier jaren in een open glas geſtaen hadde, waer van een deel vervlogen was, en 't overige geleek mul van verwolmt hout, in 't welcke niet vaſts, ofte harts gevonden werde; waer van ick oock een deel ſijn E. toe-ſonde. Gaf oock Reden, na mijn gevoelen, van 't onderſcheyt; te weten, dat in het Slijm, by my geſonden, niet vermenght en was, de aerdachtige, en ſultige Stoffe, die in-gedroncken was in het Slijmerigh water van de Joffrouw, de welcke daer van Steene ballekens maeckte. Daer na hebbe ick 't ſelve tweemael in eene weeck ondervonden. Een Jongman van 36. Jaren hebbende al de teyckenen van een Steen in de Blaes, en den ſelfden oock voelende verſchieten, maeckten Water, waer in veel dick Slijm beſonck, het welck op een wit papier geleyt zijnde, in weynigh tijts in ſteen verharde, doch ſoo hart niet, of men konde het met de vingers om ſtucken vrijven, en dan was het ſcherp gruys. Het ſelfde gebeurde een Advocates kint van twee jaren, het welck daer na geſneden werde, van een Steenken, de groote van een haſel-noot; doch ſoo dapper ſacht, en papachtigh, dat het in het uyt-trecken allegader meeſt van malkanderen morſſelde, en een deel aen de *Lapidil* bleef hangen. Over de kleynte was ick verwondert, door dien het meeſten tijt, als het waterde, met groote pijn ter ſtoel gingh: dan, na dat het geen half vierendeel uyrs geſneden was, ſeyde ſulcx ſonder pijne te doen.

Het XXXII. Capittel.

1. *Steen uyt Aerde in verſcheyde Plaetſen, en Landen voort-komende;*
2. *Als mede uyt klaer Water;*
3. *Beſtaende uyt inwendigh beginſel van Verhardinge.*
4. *Het gevoelen van* Aretæus, *en* Fernelius, *aen-gaende de Steenachtige geſtalteniſſe der Nieren, onderſocht.*
5. *De Uytlegginge van* Platerus, Saxonia, *en* Varandal, *nopende de Nauwigheydt, en Drooghte der Nieren, wederleyt.*
6. *Dat de meeſte Steenen, doch niet allegader, haer beginſel uyt de Nieren trecken.*
7. *Dat tot het Steen-groeyen een Pit vereyſcht wert.*
8. *Rechte Maniere van Steen-backen, beneffens de naeſte Oirſaeck.*

SIet hier nu d'oirſaeck en met een
Het backen van den droeven ſteen.
Waer dat ſijn oven ſtaet, en wat
Sijn ſtoff is, en oock waer die ſat.
Een menſch, de kleyne Werelt, is
Den grooten, in gelijckenis,
Soo wonder vreemd niet, Siet eens aen
De plaetſen daer al d'ovens ſtaen
Op ons rivieren: Leck en Maes
Houdt die te weſen Nier en Blaes,
En d'Aders van ons Ingewant
Daer 't water door-loopt, daer de ſtrant
En oever Ovens op-wierpt; ſiet
Hoe dat het ſlijmigh water vliet,
En aen de kanten over-al,
Ia ſonderlingh in menigh dal,
In laeghten, ſlijck vergadert, en
Maeckt dick' en drabbe ſellingen;
Die korts daer aen maer wat gekoockt
En met een vyertjen aen-geſtoockt
Soo hart gebacken werden. 'k Meen
Dat even-eens oock onſen ſteen
Alſoo in 't Lijf wert voort-gebracht.
Ons Water, is niet vol van dracht,
En waer het door loopt, vint het niet,
Sijn putten daer 't ſijn ſlijm in-ſchiet?

En iſſer niet aen alle kant
Als ſtranden, daer men vyeren brant
Int's menſchen lichaem? Of en is
De menſch geen Oven ſelfs? gewis
Hy koockt, hy ſmoockt, hy brandt, hy blaeckt,
Tot hy op 't leſt in d'aſſchen raeckt.

1. Dewijl datter ſoo groote gemeenſchap is tuſſchen de Werelt, en den Menſche, dat hy daerom de benaminge van een kleyne Werelt bekomen heeft: ſoo dienter wel een algemeene *Oirſaeck* geſtelt, uyt de welcke de Steenen in de Werelt, en in 't Menſchelicke Lichaem groeyen. Ick hebbe te Napels geſien by *Ferdinandus Imperatus*, die van de vremdigheyt der Natuerlicke dingen in 't Italiaenſch geſchreven heeft, Aerde van *Pozzuolo*, een ſtedeken daer ontrent, in Steen verandert. Sulcx is al voor deſen oock aengemerckt by *Plinius*, in 't 35. Boeck van ſijn Natuerlijcke Hiſtorye op 't 13. Cap. alwaer hy mede gewach maeckt van verſcheyde andere landen, daer een klomp Aerde, door 't Zee-water, tot Steen gebacken wert.

2. Dan het is noch vry wat anders, dat het klaer Water ſelfs in Steen verhart, en het gene, daer het ontrent komt, terſtont met een ſteenige korſte omgroeyt. De Grieckſche hiſtory-ſchrijver *Strabo* getuyght in ſijn 3. Boeck van ſeecker plaetſche, daer warm water uytſpruyt, het welck ſoo verhart, dat de gene die daer Water-loopen maken, geheele mueren van bouwen. De gemelte *Plinius* verhaelt in ſijn 13. Boeck op het 25. Capittel hoe de Krijghſ-knechten van *Alexander de Groote*, op den tocht van Indyen, geſien hadden, Bladers van boomen, die aen de Zee ſtonden, in 't water groen, en uyt-getrocken zijnde, terſtont tot Zout verdrooght; als mede op den ouver, Steenige Bieſen, de rechte ſeer gelijck. Den ſelfden *Plinius* ſchrijft in het 103. Cap. van 't 2. Boeck, dat in de riviere van de *Cicones*, als oock elders, een hout geworpen zijnde, wert met een ſteenige ſchorſe om-vangen. De Poëet *Ovidius* maeckt hier oock gewach van; wiens verſſen wy wat breeder uytgeſet hebben:

By de Cicons komt geloopen
Water van een vreemden aert:
Die 't drinck, moet het dier bekoopen
Want het niemants leven ſpaert.
Die ſijn dorſtigh hert wil laven,
Daer me geenen dorſt verſlaet:
Maer, eylaes! wat droeve plagen,
'T ingewant tot Steen vergaet.
Wat in dees rivier komt drijven,
Of van 't water wert geraeckt,
Siet men haeſtelick verſtijven,
En als Marber hart gemaeckt.

Deſe Verſſen werden oock by gebracht van de wijſe *Seneca* in het 3. *Nat. quæſt.* en hy voeght daer by, *Dat ſoodanigh Water eenen gront heeft van aert, om alle dingen by een te voegen en te verharden. Gelijck het ſtof van* Pozzuolo, *als het maer aen 't Water komt, ſoo verandert het in Steen: even eens in tegendeel dit Water, als het yet harts komt te raken, ſoo blijft het vaſt daer aen hangen. Hier van is 't, dat al 't gene in deſe poel geworpen wert, ſteenigh daer uyt komt.* "*Het welck in Italyen op ſommige plaetſen gebeurt; werpt een tacxken, ofte een bladt in 't water, ghy zult na weynigh dagen een ſteen uyt-nemen. Want daer groeyt terſtont van dat ſteenachtigh ſlijm rondtom.* *Leander Albertus* in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van Italyen, vertelt, datter by *Sena* een Fonteyn uyt een rotz ſpruyt, wiens Water in vijfthien dagen al watter in-geworpen wert, in Steen doet veranderen, ofte met een ſteene ſchelp bekleet. Het onderſcheyt hier van wert by *Fallopius* aengeweſen, dat als het ſteenachtigh nat, alleen onder het water geroert is, en niet geheel vermenght, die dingen niet en verandert, maer alleen van buyten met ſteen doet begroeyen: en dat het ſelfde geſchiet, als ſtucken van ſteenen met het water gemengt werden. Ontrent *Piſa*, een andere ſtadt in Italyen, en eenige ſpeloncken van den bergh *S. Iulaen*, en in Vranckrijck by *Tours* ſiet men het water van de ſteenrotſen af-druypen, en als lange Ys-kegels na-laten. In de valleyen van *Luca* groeyen allencxkens uyt het water geheele Pilaren. Ick hebbe in het ſelfde Italyen ontrent Romen, wat boven *Tivoli*, twee Rivierkens geſien, in de welcke tacken, hout, bladeren, kruyden, ofte yet anders, datter in rocht, met een ſteenachtigheyt omvangen werde. En ontrent den wegh, die van Romen na *Tivoli* gaet, wierden op verſcheyde plaetſchen witte Steenkens gevonden; ſoo gelijck het ſuycker Bancket, als Capittel-ſtocken, geſuyckerde Coriander, Anijs, en diergelijcke, dat ſy van het ſelfde door 't geſicht naulicx te onderſcheyden waren; en werden aldaer, om deſe groote gelijckenis, van 't gemeen volck, Bancket-ſuycker van *Tivoly* genoemt. Sulke ſteenkens en groeyen uyt geen taey ſlijm, dewijl het water, daerſe in gevonden werden, geheel klaer en helder is: niet door hitte ofte koude, alſoo ander water van de eygen hoedanigheyt ſulcx niet en doet. In Sicilyen, ontrent *Sacco*, is een Fonteyn, welckers Water in ſteen verandert, het welcke daerom oock ſteenachtigh genoemt wert. Daer is oock een andere, by de ſtadt *Agrigentum*, ofte *Gergento*, daer van het Water ſoet, en drinckbaer zijnde, by-nae tot een Marberen ſteen verhardt. De Hiſtory-ſchrijver van dat Koningrijck *Faſellus*, verhaelt Dec. 1. in 't 1. Boeck, op 't 5. Cap. en in 't 6. Boeck, op 't 1. en 3. Capittel, dat mede ontrent de ſtadt *Therme*, een Fonteyn gevonden wert, die Water op-geeft, het welck tot ſteen backt; en brenght daer by reden uyt *Ariſtoteles* 24. *Probl.* 11. om dat het heet en lijmigh is. (Dan het laetſte werter van *Fazellus* by gedaen) Want ſeyt hy, dewijl de ſteen,

 door

door gebreck van Vochtigheydt, groeyt, het welcke eerder door hitte, als kouw geſchiedt, en dit Water heet is, lijmerigh, en onſuyver; ſoo gebeurt, dat als het Aerde, ofte yet anders, hart zijnde, komt te raecken, daer vaſt aen-groeyt. Waer door oock geſchiedt, dat, als het tot ſteen geraeckt, laecken, ſtruycken, en al wat vaſtigheydt heeft, aen-neemt, en verhart; alſoo het met die lijmigheydt betrocken werdt. Waer op ſy beſluyten met *Avicenna*, en *Albertus Magnus*, dat de ſteen uyt geen ſuyvere Aerde, noch Water voort en komt, maer uyt beyde, ſoo onder malkander gemenght, dat het eene meerder is.

Om deſe Lijmerigheydt, ofte Slickerigen aert, gelijck het *Facellus* noemt, en behoeft het Water juyſt niet dick, en onſuyver te weſen: maer wert mede in het alder-klaerſte bevonden. Soo ſiet men veel Water, dat de Graveelige maecken, in 't eerſte geheel klaer zijn, en daer niet in geſien en werdt: maer een wijl ſtil geſtaen hebbende, ſlijm, en zant op den gront vertoonen, het welck het glas, ofte de pot, met een korſte beſlaet. Waer van hier te Lande ſeer weynigh bevrijt zijn. Dit groeyen van ſteen en heeft niet alleen plaets in Water, waer van nu ſoo veel geſeyt is: maer oock in den Wijn; niet alleen Moſt; maer mede, die al ooghſchijnlick klaer is, doch niet heel wel uyt gearbeyt heeft, ſlaende een ſteenachtige ſtoffe aen de vaten, by ons *Wijn-ſteen* genaemt.

3. Overvloedigh dan, ſo ick meyne, wederleyt zijnde de ſtoffelijcke en werckende oirſaeck van het Graveel en Steen, daer over ſeer getwiſt onder de Genees-meeſters: is nu nootſakelick te toonen; welcke ons bedunckens de ware oorſaeck zy; want (gelijck *Celſus* wel aenmerckt) waer van men geen rechte kenniſſe heeft, daer toe kan men geen rechte geneſinge vinden. Laet dan voor ſtoffe van ſteen geſtelt werden, die niet van uyt-wendige hitte ofte koude, in een ſteenachtige hardigheydt gebacken werdt, maer die by haer ſelven een inwendigh beginſel van verhardinge heeft. Dit ſelfde is ſeer wel aen-geroert by den Grieckſchen *Strabo* (hoewel hy geen Genees-meeſter en was, maer een treffelick ſchrijver, en beſchrijver van de Wereldt) in ſijn vijfde boeck, alwaer hy ſeydt, dat in de Blaes van de geene, die den Steen hebben, de kracht van vereenigen, en verharden in het Water ſelve is: Want dat oock uyt het Water van jonge Kinderen, de *Chriſocolla* ('t welck een ſoorte van *Salpeter* is) gemaeckt wert. *Galenus* ſelve heeft ſulcx noch moeten bekennen in ſijn uyt-legginge van *Hippocrates* over 6. *Epid.* 15. daer hy toe-ſtaet, dat niet ſo veel de Hitte, als wel de Hoedanigheyt van de ſtoffe, uyt de welcke de Steen beſtaet, het verharden te weegh brenght. Nochtans alſoo de ſteenen meeſtendeel groeyen in de Nieren en Blaes, en dat dit gebreck veeltijts erft, waer van de oirſaeck niet en kan geleyt werden op overtollige Vochtigheydt, ſo dienter noch een ander werckende oirſaeck geſtelt.

4. Deſe ſeydt een out Genees-meeſter, hier voor mede vermelt, *Aretæus*, te weſen, *een ſteenachtige Vruchtbærheyt*, en hier op ſiende miſſchien Dr. *Fernelius*, mede meerder gedachte, *een ingeboren graveelige ofte ſteenachtige Geſtalte der Nieren.* Maer indien deſe aerdighſte der Genees-meeſters, nauwer, na ſijn gewoonte, verklaert hadde, wat hy met de Geſtalte verſtont, ſoo zoude hy ſelve in 't beriſpen van de Genees-meeſters, *Capivaccius*, *Augenius*, *Caſtrenſis*, en andere, ontvlucht hebben, en wy met eenen de verſcheydenheyt, van 't gevoelen der uyt-leggers.

5. Dr. F. *Platerus*, een ſeer geleert en verſocht Geneeſ-meeſter te Baſel, verſtaet die Geſtalte van de *Nauwigheyt*, en *Drooghte der Nieren*, met welck gevoelen over een komt Dr. *Saxonia*, Profeſſor te Padua, en, gelijck ick in ſijn leſſen eertijts gehoort hebbe, Dr. *Varandal*, Profeſſor te Mompelier. Maer dat de Drooghte en Nauwigheyt niet aen-genomen konnen werden, voor een algemeyne oirſaeck, betoonen genoegh de ruymſte en vochtighſte plaetſchen des Lichaems, in welcke oock ſomtijts ſteen groeyt, gelijck by alle Geneeſ-meeſters bekent is. Ick hebbe nu kortelick een ront Steenken geſien, 't welck gegroeyt was in het ſacht, ſpongiachtigh, en vochtigh vleeſch, dat onder de tonge leydt. Hier in de Stadt leeft noch een jonge Dochter, die over eenige jaren van de Steen geſneden is, en op de kanten van de Wont, die niet wil toe-heelen, waſt geſtadigh een ſteenige korſt, de welcke maer aen-gerocht zijnde, lichtelick af-valt: maer terſtondt groeyter wederom een ander in de plaets. Diergelijcke getuyght Dr. *Kentman*, in een kindt geſien te hebben. Datter oock Steen aen de Tanden waſt, niet ofte weynigh van de Steen der Nieren verſchillende, bevinden vele Menſchen in haer ſelven. Maer wat Drooghte ofte Nauwigheydt is in deſe plaetſen? Wat in de Maeghen Dermen, in de welcke oock nae de getuygeniſſe der Genees-meeſters, ſomtijdts ſteen gevonden werdt? Waer by dit noch komt, dat ick in alle de Lichamen (die niet weynigh en zijn) van de ſteen geſtornen, geen drooge en vaſte, maer altijdt vochtige en ſlappe Nieren gevonden hebbe. En voorwaer hoe zoude men alſoo groote Drooghte konnen ſtellen in ſulck een plaets, daer het water geſtadigh door moet loopen? Nu de grootere Nauwigheydt blijft altijt, en de Sultige wey wert oock geſtadigh daer door als gekleynſt, en even-wel heb ick dickwils ondervonden, dat vele, die langen tijt, met groote Pijn in de Lenden waren gequelt geweeſt, en vele ſteenkens gelooſt hadden, daer na eenige jaren, ofte oock voor altijdt, bevrijt bleven. Voorwaer indien de Nauwte alhier oirſaeck was, ſoo zouden de Kinderen die kleynder, ende dien-volgende oock nauwer Nieren hebben, oock nootſakelick dickwils met Graveel gequelt zijn: 't welck nochtans te recht ontkent wert van *Hippocrates*. En al konde de Nauwig-

heyt

heyt in de Nieren al toe-geſtaen werden, ſoo en heeft ſe doch gantſch geen plaetſch in de Blaes.

6. Indien yemant hier tegen mocht werpen het gevoelen van den hoogh-geleerden *Fernelius*, dat alle de ſteenen van de Blaes eenigh beginſel trecken uyt de Nieren, en alleen in de Blaes vermeerderen, ende grooter werden: al is 't, dat ick ſulcx zoude konnen ontkennen, en aen mijne zijde daer toe hebben, de voorname Geneeſ-meeſters van verſcheyde Volckeren, *Rondeletius*, *Cardanus*, *Vidius*, *Mercurialis*, *Augenius*, *Heurnius*, *Iul. Alexandrinus*, *Saxonia Duretus*, *Septalius*, *Valletius*, *Caſtrenſis*, *Fontanus*, *Varandæus*, *Liddelius*, en andere; ſoo ſta ick evenwel toe, dat ſulcx meeſtendeel geſchiet, maer datter nimmermeer van begin af Steen in de Blaes zoude groeyen, of groeyen konnen, dat en dunckt my niet waerſchijnelick. Want ick hebber veel geſien, die een ſteen in de Blaes hadden, en nimmermeer te voren met Pijn in de Lendenen waren gequelt geweeſt. En indien het Graveel in de Nieren niet en komt voor de mondige jaren, gelijck *Hippocrates* ons leert, ſoo volght nootſakelick, dat de Kinderen, die veel onderworpen zijn den ſteen der Blaeſe, geen begin ofte wortel daer van ontfangen hebben uyt de Nieren. Behalven dat *Hippocrates* op een ander plaets, wel uytdruckelick ſeydt, dat de ſteenen in de Blaes groeyen. Het ſelfde werdt oock van *Ariſtoteles* beveſtight. *Galenus* ſchrijft, dat de dickigheyt, die in het Water der Kinderen is, als het lang in de Blaes blijft, en niet ras af en ſchiet, aldaer begint aen malkander te backen, ende hart te worden, en dat al 't gene daer nae af komt, aen het ſelve backt, en alſoo tot een ſteen geraeckt. Wat belangt het Pit, ofte de Keerne, daer *Fernelius* van ſpreeckt, die in alle ſteenen van de Blaes gevonden wert, en dat de ſelve uyt de Nieren gekomen zoude zijn, om de welcke daer nae het vorder in de Blaes aengroeyt: dient voor antwoordt, dat al is waer, dat meeſt alle de ſteenen in de midden ſoo een Keerne hebben, ſoo en volght daer niet uyt, dat de ſelfde juyſt uyt de Nieren zoude gekomen zijn. Ick hebbe geſien, datter een ſteen uyt de krop van de Blaes met gewelt getrocken zijnde, op de aerde in ſtucken van malkanderen viel, wiens Keerne ſoo groot was als een Ocker-noot, derhalven onmogelick om uyt de Nieren door de Water-peſen te komen in de Blaes. Daer benevens, alſoo van een en de ſelfde oirſaeck een ſteen begint, en toe-neemt, en dat hy, gelijck *Fernelius* toe-ſtaet, in de Blaes vergroot, waerom zoude hy aldaer oock niet konnen beginnen? Hier komt noch by, dat degene, die de krop van de Blaes geel nauw is, en dun Water maken gelijck oock die aldaer een aen-was ofte geſwel hebben, behouden eenige aerdtachtige ſtoffe, de welcke daer nae in ſteen verandert. Ick bewaere een tacxken van Vercken ofte Geaert-gras, na de gelijckeniſſe, by ſommige Beſem-kruyt genoemt, dat een kint (in wiens

Blaes daer nae een grooten ſteen gevonden is) voelende in 't water-maken eenigh belet, in de krop van de Blaes geſteken hadde, waer door het water eenige dagen, op-gehouden werde, tot dat het ten leſten met groot gedruys als uyt-borſtende, het voor-ſchreven tacxken mede nam. Aen den rechten ſteel hanght een lang-werpigh ſteenken, een *Piſtatie* gelijckende, ende aen elcke ader, nae haer dickte, hanght mede een kleynder ſteenken, gelijck hier af-gemaelt is. Den eerſten oirſpronck van deſe ſteenkens, dewijl het overige van de ſteel in de roede bleef ſteken, kan de Blaes niet afgeſeyt werden. Alſo ſchrijft *Alexander Benedictus*, van een jonge Dochter, die by ongeluck haren naelt (dieſe in 't hayr droegh) ingeſlickt hadde, om de welcke, tot in de Blaes gedaelt zijnde, een ſteen gegroeyt was, tot de groote van een Hoender-ey.

7. Het ſchijnt even-wel dat in 't groeyen van den ſteen van nooden is eenigh Pit, daer de ſteenachtige ſtoffe om waſt. Want men ſiet ſeer weynigh ſteenen, in de welcke van binnen geen Pit ofte Keerne bevonden en wert. Soo getuyght Dr. *Garzias ab Horto*, die lange tijt in Indyen gewoont heeft, dat de *Bezoarſteen* om een dun kaf groeyt, ende allencxkens met ſchorſen vergroot en toe-neemt. Het welck altijdt in de Apotekers winckels geſien kan werden. Op de ſelfde manier groeyt oock de ſteen in het Menſchelicke lichaem. In 't begin iſſer een grof Zant, ofte een kleyn Pit, het welck meeſt in de Nieren, ſelden in de Blaes groeyt, en in 't Water drijvende, wert omvangen met een ſteenachtige ſtoffe, die in het ſelfde is, en aen-groeyende verhart, en tot een ſchorſe wert, daer komt wederom ander ſtoffe op, de welcke wederom een nieuwe ſchorſe maeckt, tot dat op de ſelfde maniere de eene over d'andere, door nieuwe toe-vloeyingh allencxkens komende, een Steen te ſamen gevoeght werdt, uyt verſcheyde ſchilfe-

ſchilferingen, gelijck by na den Ajuyn, om een vergadert.

Soo hebbe ick oock dickwils geſien, dat, gelijck aen de Oeſters, eenige quabben groeyen, (als hier uyt-gebeelt is) eerſt gelijck Wratten, daer na als kleyne Oeſterkens, die groot werdende, haer dan af-ſonderen; alſoo mede aen de ſteenen in de Blaes kleyne ſteenkens (alhier uyt-gebeelt) groeyen, die grooter werdende, op 't laetſte af-vallen, en alſoo byſondere ſteenkens maken.

8. De maniere dan van 't aengroeyen der ſteenen is oock onſen *Galenus* niet onbekent geweeſt: hier in ſcheelt hy van het gene wy hier ſoecken vaſt te ſtellen, dat hy volgende 't gemeen gevoelen, daer by voeght, dat het taey ſlijm door de hitte der Nieren verhart, en tot ſteen gebacken werdt, even-eens gelijck men kan ſien in onſe Steen-ovens. Maer hier op werdt geantwoordt, dat de Kley niet taey en is ſonder water, alſoo de taeyigheydt niet en kan weſen ſonder vochtigheydt, en dat het water door het vyer verdwijnt, al eer de Kley ſteen kan werden. Dat wel het Vyer de oirſaeck is, dan even-wel ſulcx niet en doet alleen door ſijn hitte, maer van wegen de ſtoffe, de welcke het op-drooght, en verhart, en van wegen de andere dingen, dien het met de vlam en roock mede-brengt, en de welcke, om van Kley ſteen te maken, noodigh zijn. Daer benevens, om dat het die dingen wech neemt, de welcke beletten, dat de Kley niet ſteenigh en kan werden: want het de Waterige vochtigheyt, de welcke de Kley taey maeckt, wech neemt, en doet vervliegen. Het Vyer brengt daer-en-boven een olyachtige vochtigheyt, de welcke ſijn voedtſel is: en noch eenige zoute en ſwavelachtige geeſten, als oock drooge dampen met een weynigh aerdtachtigheyt gemengt: de welcke allegader zijn in de ſtoffe, die bequaem is om te branden: gelijck men ſiet aen het Roet van de ſchoorſteen, beſtaende uyt veel roock by een vergadert. Derhalven ſoo kan het Vyer, ſijn voedtſel, dat is, Aerde, Zout, Geeſten, en Dampen, de welcke in de ſtoffe, die het verbrant, beſloten zijn, voor eerſt uyt-drijvende, de taeye Vochtigheyt, en daer na tot ſlick, ofte Kley brengende, het ſelve lichtelick in ſteen doen veranderen. Waer toe het in den ſteen eenige Aderen (*a*) maeckt, die ſeer ſelden geſien werden, daerom van niemant oyt aengemerckt. Deſe zijn te ſien in een ſteen van deſe uyt-gebeelde groote, en van verwe den *Bezoar* gantſch gelijckende, die den verſochten Mr. *Adriaen Plaetman* ſal:. Operateur de-

ſer Stede, een kint af-genomen heeft. Want oock ſonder die dingen, en alleen door ſijn eygen Zout, dat elcke Aerde in ſich heeft, kan de Kley tot ſteen gebracht werden. Soo dat de rechte en inwendige oirſaeck, beſtaet, in een hart-makenden Geeſt, die de ſtoffe ſelfs by haer heeft, en door den ſelven tot ſteen verhart. Maer de Hitte is maer yet, dat van buyten komt, en de welcke voor de werckende oirſaeck in ſijn ſelven niet en is te houden. Even-wel al is het al waer dat de ſteen door de Hitte, als een werckende oirſaeck in de ovens gebacken werdt, ſo en volght daer niet uyt, dat het ſoo mede geſchiet in het Menſchelick lichaem. Want ſoo lange de Kley vochtigh is, en kanſe in geen ſteen veranderen: maer dan eerſt, als de ſelve op-gedrooght is. Nu alſoo in 't Menſchelicke lichaem de Kleyachtige ſtoffe nimmermeer ſonder veel vochtigheyt en is, voornamelick in de Blaes, Nieren, en Water-peſen, hoe zoude dan de ſelve door de Hitte, niet konnende de Vochtigheyt verdrijven, tot ſteen gebacken werden? Het moet dan wat anders weſen als de Hitte, 't welck backt, en recht ſteen maeckt. Sulcx alſoo 't buyten het Menſchelicke lichaem door het Zout gedaen wert, ſoo geſchiet het veel lichter in 't Lichaem. Derhalven tot het ſteen maken wert ver-

vereyſcht veel Aertachtige ſtoffe, en Zout in nat geſmolten. Want deſe twee, door het nat vermengt zijnde, kleven lichtelick aen malkander, en verharden door den Geeſt, daer in zijnde, te ſamen tot ſteen. Dan in beyde is noodigh een ſekere maet, en over-een-ſtemminge. De Aerdachtige ſtoffe moet ſoo veel weſen, van te konnen oock haeſt vergaen en beletten, dat het Zout met haer vereenight niet en ſmelt: en het Zout ſoo veel, dat de aerde niet en ſcheyt, en, als Zant, van malkanderen loopt. Dat deſe aerdtachtige ſtoffe niet onbekent geweeſt is de oude Prinçen, ſoo in de Genees-konſte als wijs-begeerte, blijckt uyt *Hippocrates Lib.* 4. *de Morb.* alwaer hy het beginſel van den Steen toeſchrijft quaet Soch, niet alleen ſlijmachtigh, maer oock aerdtachtigh. En *Ariſtoteles*, die miſſchien hier in *Hippocrates* gevolght heeft, ſeght 10. *Probl.* 42. datter Steen groeyt alſſer aerdtachtige vochtigheyt in de Blaes geſtooten wort: doch daer moet een ſeeckere over-een-komſt van beydes weſen, want daer moet ſoo veel aerdtachtigheyt weſen, dat hy beletten kan het zout met haer vereenight zijnde, te ſmelten; en ſoo veel zouts, dat de aerde niet machteloos worde, en als ſtof wech-vloeye. Behalven deſe Oirſaken werter noch een ander vereyſcht, te weten, een Geſtalteniſſe van de deelen ſelfs, die wy geſeyt hebben noch in Drooghte, noch in Nauwigheyt voornamelick te beſtaen. Nu is dan overigh, mijn gevoelen hier over te openen. De Aerdachtige ſtoffe op behoorlicke mate met het Zout vermengt, komende met het Water in de Nieren, by aldienſe niet tijdelick gelooſt en wert, maer aldaer langh blijft, uyt oirſaeck van een verdooft gevoelen der ſelver (gelijck ſulcx in de Blaes, oock het water op hout) komt eerſt tot een Pit ofte Keerne, het beginſel, gelijck wy hier voor geſeyt hebben, van een grooter ſteen. Die ſteenige ſtoffe is in alderhande Aerde te vinden. Hier uyt raecktſe in de Kruyden, die het voedtſel zijn van de Beeſten. Het zy dan dat de Menſche Groente, Viſch, ofte vleeſch eet, ſoo nut hy met eenen die Aertachtigheydt met het Zout. Indien dan, het zy door ſwackigheydt van de verteerende, ſcheydende, ofte uyt-drijvende kracht, het zy door de veelheydt van die ſtoffe in het voedtſel, de ſelve in de Maegh niet wel geſcheyden, ofte uyt-gedreven en kan werden, ſoo gaetſe met den Gijl in de Lever, ende van daer met het Bloedt door de holligheden van 't Herte in de groote Slagh-ader, van de welcke ſy door de Melck-ſlagh-ader gedreven werdt in de Nieren, tot datſe ten leſten in de uyterſte kleyne tacxkens van de ſlagh-aderen, ofte het vleeſch van de Nieren daer aenrakende blijft ſteken, al waerſe door het geſtadigh aendrijven van Bloet en Water omgerolt wert, en ſoo allencxkens tot ront Zant gebracht. By aldien dan, dat het gevoelen der Nieren door de ſcherpigheydt van het Zant geprickelt zijnde, ſulcx gewaer werdt, ſoo drijvet het Zant met het Water af. Want alle de Deelen van ons Lichaem hebben door de Geeſten, die van de Herſſenen uyt-gedeelt werden, een gevoelende kracht: waer door ſy het geene haer moeyelick valt, konnen van haer weren. Dat is in de Herſſenen ſelve te ſien, alſſe ofte door de Vallende ſieckte geſlagen, ofte tot Nieſſen geprickelt werden. Sulcx bewijſt mede den Hoeſt in de Borſt; Nock, Walgingh, Braken in de Maegh. En een yder verneemt in ſijn ſelven die prickel, als hy de Vuyligheyt in den leſten Derm, ofte het Water in de Blaes te langh moet op-houden. Het ſelve is van de Nieren te oordeelen. In de gene, die wel te pas en volkomelick geſont is, wert de Graveelige ſtoffe met den Kamergang geloſt, eer datſe aen de Nieren komt: en ofter by geval yet ingerocht, dat werden ſy terſtont met het water quijt, en ten hout ſoo langh geen ſtede, dat het in Zant ſoude konnen veranderen. Die nu wat afwijckt van den geſontſten trap, laet wel Zant groeyen, maer de Nieren door de ſcherpigheyt wacker gemaeckt zijnde, ſetten het ſelfde af, eer dat het tot ſteen kan backen. Dit beveſtight *Galenus* comment. in 6. Epidem. 1. text. 6. als hy ſeght: *Dat met de wey door de doorkleynſende gaetjens wijder geopent zijnde in het buyckje der Niere te gelijck oock eenigh dick ſap ſoetelijck vlietet, wanneer nu dit in de holligheyt der Niere verwarmt zijnde, tot ſteenachtigheyt gebracht is, ſoo ver de uytwerpende kracht der Nieren dit alles met het water uytgeworpen heeft, ſoo ſalder Graveel in de water-pot op de gront beſincken: Maer indien het in de holligheyt der Niere vaſt blijft ſitten, yets anders van de ſelve ſtoffe daer by uyt de Holle-ader komende, vermeerdert het, en wert grooter.* Want men ſiet vele, die meeſt altijdt Water maken, dat dapper aen de pot aenſet, en van anders geen Graveel ofte Steen en weten. Soo verhaelt oock *Cardanus* van ſijn ſelven, dat hy dertig jaren eerſt root, daer na wit Zant alle daegh, en met menighte quijt geworden is, ſonder het minſte achterdencken van ſteen in de Nieren. Maer in de gene, die ſlappe Nieren hebben, en van doof gevoelen, wert niet alleen Zant gemaeckt, maer oock op-gehouden, tot dat ſy te ſamen vereenigende, een ſteenken maken: 't welck de Nieren dan prickelende, mede ſijn uytkomſt vordert. Ten zy miſſchien dat de Nieren geheel verdooft, ende als verſturven zijnde, al haer gevoelen verloren hadden. Want in ſoodanige gelegentheyt, de ſteenen allencxkens vergrootende, beſlaen ten laeſten de geheele Nieren. Ick heb een ſteen geſien van de ſoon des Godtſaligen D. *Becij* (die oock met twee ſteenen in de Blaes overleden is) de welcke alle het vleeſch vande Nier allencxkens verteert, en ſelve met de plaetſch de gedaente van een Nier aen-genomen hadde, alleen bedeckt met het Nier-vlies. Diergelijcke is van *Fernelius*, en andere oock aengemerckt. Wat nu de Ongevoeligheyt aengaet, daer van konnen de Tanden mede getuygenis geven, aen de welcke uyt de geknauwde Spijſe dickwils ſteen groeyt; jae ſomtijts ſoo veel, dat hy de Tanden uyt haer plaets drijft. En datter geen

geen gevoelen in de Tanden is, inſonderheyt van buyten, datſe gevijlt konnen werden ſonder weedom, is wel bekent. Het ſelfde betoonen de geheel ſwaerlijvige, de ſwacke, als oock de Siecke, niet alleen die te bedde leggen, (in de welcke ſulcx gemeenelick geweten wert, dat door de hitte van de bed-veren de Nieren te ſeer broeyen, en ontſteken) maer oock die het noch op gaende been houden. Ick hebbe dickwils ondervonden, dat ſoodanige, alſſe nimmermeer te voren met Graveel waren gequelt geweeſt, als dan van Pijn in de Lendenen klaegden, en veel Graveel quijt wierden. Soo door het innemen van *Opium*, wert niet alleen het Water op-gehouden, 't welck *Iacchinus* ſchrijft; maer oock, gelijck ick dickwils geſien hebbe, Graveel gemaeckt, door dien het ſelve een ongevoeligheyt in de Nieren veroirſaeckt. Deſe Leere wert mede door de Geneſinge ſelfs beveſtight. Want het gene Graveel ofte Steenkens af-ſet, is gemeenlick ſcherp, ende de ſlappe, ofte doove uyt-drijvende kracht der Nieren prickelende. Soo heb ick mede dickwils bevonden, dat van een ſtercke *Purgatye* veel Zants af-ſchoot: het welck oock doet eenige ſcherpe Spijs, ofte dat wy met ſpijs eten, als Radijs, Peper-wortel, ſap van Citroenen, en diergelijcke. Wert noch mede beveſtight door de toetreckende Middelen, die de Ouden, gelijck wy daer nae zullen ſien op het 38. Cap. No. 5. De Graveelige, tot verſterckinge van de Nieren, plegen in te geven. Maer wel aen, laet ons boven de Redenen nu verhaelt, dit noch verder gaen vaſt maken met de aenſienlickheyt van de prinçen der Geneeſ-konſte. *Hippocrates*, nae dat hy in 't 4. boeck van de Sieckten geſchreven hadde, dat de ſteenen in de jonge Kinderen haer beginſel uyt het Sogh kregen, voeght in 't laetſte dit daer noch by, dat 't Kint van de min quaet Sog ſuygende ſlap en ſieckelick wert. Deſe ſlappigheyt is de wegh tot den ſteen. *Galenus* na dat hy op verſcheyde plaetſchen het Backen van de Steen de Hitte der Nieren toe-geſchreven heeft, nochtans in ſijn uyt-legginge op *Hipp. 3. Epid.* 15. alwaer hy reden geeft, waerom dat Oude luyden meer gequelt zijn met den Steen der Nieren, als de Kinderen, heeft nootſakelick moeten aen-nemen *de Swackheyt van de werckinge*: en voegt daer by, dat de Kinderen den Steen der Nieren, daerom minder onderworpen zijn, om dat haer ſtercke wermte, en werckinge niet toe en laten, dat in haer de Steenachtige ſtoffe langh blijft: maer al eer datſe hart kan werden, ras uyt-gedreven wert. Soo ſpreeckt mede den Arabier *Avicenna*, dat de ſtoffe van Steen opgehouden wert, door de ſwackigheyt van de uyt-werpende kracht der Nieren. Laet ons dan beſluyten, dat tot het ſteen-backen nootſaeckelijck moet weſen veel *Aertachtigheyt* met *Zout* in water geſmolten, en dan door den *Zultigen Geeſt* verhart; als noch de *Doofheyt van de Plaetſch*, ofte, gelijck *Galenus* ſeydt, de *Swackheyt van de Werckinge*, ofte, gelijck *Avicenna*, van de *Uytdrijvende kracht*.

Het XXXIII. Capittel.

1. *Voor-gaende, en Uyt-wendige Oirſaken van Graveel ende Steen,*
2. *Swackigheyt van de Verterende deelen, en quade Maniere van leven.*
3. *Gevoelen van Santorio.*

Al is hier voren veel geſeyt
Wat ſteen is, en waer dat hy leyt,
Sijn oirſaeck echter in 't geheel
Is maer geopenbaert ten deel
En niet als ſtuckx-gewijs; hy moet
(Die hem wil treden onder voet)
Al meer beſocht zijn; 't is een quaet
Daer naeuwer op te letten ſtaet.
Al watmen eet, al wat men drinckt
Al watter door de keele ſinckt,
't Zy veel, 't zy weynigh, nae het is,
Geeft hier voor al ſijn hindernis.
Wel merck dan, Leſer, 't onderſcheyt
In al wat ons den dis bereyt.
Wat vleys, wat vis, wat bier, wat wijn
Dat van u dient gebruyckt te zijn.
Al mond u dit niet ſoo als dat
Daer ghy wel eer u ſmaeck in hadt,
Soo moet ghy 't laten, en u luſt
Dient nae den regel uyt-gebluſt.
En of al ſchoon wel eer u eys
Stondt op geroockt en ſiltigh vleys,
Op Speck, op Ham, op Gans of Bout,
't Is beter datj' u dat onthoudt.
En eet geen hart-gebacken ey,
En drinckt geen wijn, die inde key,
Die midden op de ſteenen waſt
Of ghy raeckt aen de keyen vaſt.
De luchtſte ſpijs, de luchtſte vocht
Is voor de beſt al langh beſocht.
Neemt die, indien 't de beurs vermagh,
En laeſt u liever dagh aen dagh;
Als 't immers een van tween moet zijn,
Met Duytſchen als met Franſen wijn.

1. Welcke de naeſte Oirſaeck zy van Steen ofte Graveel, is wijtloopigh genoeg aen-geweſen. Valt nu overig, dat wy de verdere en uytwendige gaen onderſoecken. Onder deſe, zijn ſommige, de welcke de ſtoffe van den Steen voort-brengen, andere doen tot de genegentheydt van de Nieren, en Blaes, waer door de Steenen lichtelick komen te groeyen.

Wy

Wy hebben geſeyt, dat de ſteenen gebacken werden uyt een Aerdtachtige ſtoffe met Zout vermengt, van 't welcke meeſt in alle water wat, dan in 't een meerder, in 't ander minder is, nae geſtalteniſſe van 't Voedtſel, 't welck genoten wert, en van de Deelen, die 't ſelfde koken, en ſcheyden. Derhalven indien de Maegh, Lever, Milt, en voornamelijck de Nieren ſelve, haer werck niet wel en doen, ſoo werter lichtelick Graveel en Steen voort-gebracht. Want als de Maegh niet wel en koockt, noch het onſuyver en ſcheyt, dan ſchiet 't gene rau is nae de Lever, en van daer, alſoo de mis-ſlagen van de eerſte kokinge niet verbetert en werden in de tweede, ſoo komt 't gene onſuyver en aerdtachtigh, is in de Nieren.

2. Dan niet alleen de *Swackheyt van deſe Deelen*, maer oock ſelfs de *Maniere van leven* kan veel doen tot de Steen. Inſonderheyt *Braſſen*, *Suypen*, en *ſtercke Oeffeninge* terſtont nae den eten. Daerom ſeydt *Galenus*, dat de Kinderen dick ('t welck by hem ſteenigh is) Water maecken, om dat ſy onordentlick eten, en terſtondt nae den eten loopen ſpringen, en ſpeelen.

Onder de *Spijſen*, die Graveel veroirſaken, is al van oudts de *Melck* gehouden. Daerom ſchrijft *Hippocrates* dat een Kint graveeligh wert, als het quaedt Sogh ſuyght: en dat het Sogh bederft, als de min veel ongeſonden Koſt eet. Want nae het Voetſel, dat de min gebruyckt, is 't Sogh oock geſtelt. Hierom ſeyt *Ariſtoteles*, dat een Droncke min ſoo veel ſchade aen 't Kint doet, als of het ſelver Wijn dronck. Derhalven plegen wy nae te volgen, gelijck van *Cicero* wel geſeyt is, 't gene wy met de Melck in-nemen. Nu de Melck is, volgens de leere van *Galenus*, dick en grof van natueren, en alderbequaemſt om ſteen te maken. Want al is 't, datſe van wegen de Wey een af-vegende kracht heeft, en van wegen de Botter verſacht, ſoo geeftſe even-wel door de Vrongel ofte haer Kaeſachtigh deel ſtoffe tot den Steen. Daerom ſeydt *Galenus*, dat hy gekent heeft eenige volwaſſene, die door dickwils *Kaes* te eten, ſteenkens in de Nieren kregen. Welcke veranderinge, by *Karel van Malepert*, na de wijſe van het dicht dat de Latijnſche Poëet *Catullus* gemaeckt heeft op een Schip, aldus uyt-gedruckt is:

Lapillus ille, qui tibi manum aſperat,
Ait fuiſſe caſeus Batavicus:
Nec helluonis ullius ſitim impigri
Nequiſſe provocare, ſive res ſoret
Mero gerenda Gallico, aut Iberico,
Et hoc negat patentis Amſterodami
Forum negare: Cyclades Zelandicas,
Britanium ultimam, horridoſque Weſtfalos
Brabantiamque, Friſonumque paſcua;
Ubi iſte, poſt lapillus, antea fuit
Opima vacca: namque Friſorum in ſolo
Boante ſœpe perculit ſolonemus.
Groninga pinguis, Amaſique lympide,
Tibi hæc fuiſſe, & eſſe cognitiſſima,
Ait lapillus: ultima ex origine
Tuo fatetur ambulaſſe margine,
Tuo imbuiſſe plantulas in æquore:
Et inde mulctra tot per improbas manus
Repleſſe lacte, lacte ſive caſeo
Opus fuiſſet, aut utrumque ſedula
Simul colona miſſitaret in forum.
Nec ulla vota nundinalibus diis
Sibi eſſe facta, cum veniret à bove
Batavica, has aduſque jam ſilex manus.
Sed hæc prius fuere; nunc inutili
Senet quiete, ſeque conſecrat tibi,
Megæræ Erinnys, & Megæra Erinnyos.

Maer in geen Kaes is meer aerdtachtige ſtoffe, dan in de gene, die oudt is. Het welck *Galenus* oock wel bekent is geweeſt, als hy van de Kaes deſe dingen heeft geſchreven, in 't derde Boeck van de krachten der Voedſelen, op het ſeventhiende Capittel. Den Kaes, wanneer hy gemaeckt wordt, krijght van het ingeworpen runſel een ſcherpigheydt, en leyt alle vochtigheyt af, en aldermeeſt, als hy oudt geworden is: want dan wordt hy ſcherper als te voren, en merckelicken heeter en brandiger: Daerom maeckt hy meer dorſt, en is ſwaerder om te verteeren, ende wort quader van voedſel. Waerom ſelfs dat goet, dat in andere groove Spijs, die mede ſcherpe en verdunnende krachten heeft, is, den Kaes niet ſonder ſchade en beſit. Want daer komt meerder nadeel uyt ſijn quaet ſap en brandige hitte, dan ſijne dun-makende kracht goets kan toe brengen: alſoo dit ſap niet minder ſchadelick is, tot het groeyen van den Steen in de Nieren.

Nochtans meent *Cardanus*, dat de Melck meer Steen maeckt, als de Kaes, ende meerder verſtopt, en ſulcks door twee redenen, om dat de ſelvige van wegen hare ſoetigheydt raſſer getrocken wert, ende dat ſy dieper door-ſchiet, van wegen haer waterige, ende weyigh deel. Het gene even-wel de Steen ſoude doen groeyen, moet van het Kaeſigh deel komen. Ende onder alderhande Kaes is de oudtſte de ſchadelickſte. Hier toe helpt mede *Broot* dat niet wel gebacken, of gereſen, en heel onderbleven is; als oock alderhande *Pluck-vruchten*: ſelver mede de *Roode-Erweten*. Want al is het nat, daerſe ingekoockt zijn, bequaem om 't Water en 't Graveel af te ſetten; ſoo kan even-wel uyt de Erweten ſelve Graveel voort-komen. Het ſelfde doen mede alle *Onrijpe*. en *Wrange Boom-vruchten*: als oock *Miſpelen, Peren, Queen, Caſtanyen*, *Duyvels-broot* en diergelijcke.

Het *Vleeſch* is mede Graveeligh, 't welck een groven en aertachtigen gijl maeckt, als *Verckens-vleeſch, Oſſen-vleeſch*, inſonderheyt dat *Oudt* is, ofte lang in de *Pekel* gelegen heeft, oft *Geroockt* is: als oock *geroockte, gedroogde ofte gezoute Viſch; Water-vogels, Denen, Swanen, Ganſen, Enden*: en *harde Eyeren.*

Maer voornamelick groeyt de Steen uyt *Wijn*, die *onrijp, wrang, bruyn, dick*, ofte *ſoet* is: en aldermeeſt van *Moſt*, ofte *Wijn*, die op plaetſchen waſt, daer de gront *Steenachtigh* is. En al is 't ſake, datter in geenderhande Wijn, ſo veel Wijnſteen aen de vaten en hanght, als in onſen Rijnſchen, en ſo veel te meerder, hoe den ſelvigen eelder is: nochtans, als hy geheel klaer en wel uytgewerckt is, en kan ick niet ſien, dat hy, gelijck het gemeen gevoelen nochtans is, veel quaets kan doen aen de Graveelige. Want behalven dat hy, door ſijn dunnigheyt en fijnigheyt van deelen, lichtelick door gaet, en 't doof gevoelen van de Nieren door ſijn rinſheydt wacker maeckt, ſoo kan hy daer-en-boven de ſteenachtigheyt, die hem te voren aen-geboren was, en daer hy dan van berooft is, wederom nae nemen, en met hem ſelve uyt het lichaem af-drijven. Dit konnen met my getuygen, die al-te-met een luſtigen dronck door laten gaen, en met eenen niet op en houden. Want ſy voelen, dat niet langh daer na met een ſachte ſnijdinge veel Graveels afſchiet; wel verſtaende indien het te voren in de Nieren geweeſt is.

Tot het groeyen van Graveel, en Steen helpt mede *jong*, en *onklaer Bier*: als oock dat men de Spijſe koockt in *onklaer moeraſſigh*, ofte *ſnee-water*. Hier van is een treffelicke plaets by *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de lucht, plaetſen en wateren: *Die ſijn meeſt met den Steen gequelt, en met ſieckten der Nieren, en Droppel-pis, die allerley wateren drincken, ofte van groote Stroomen, in de welcke oock andere loopen, ofte van ſtil-ſtaende water, in het welcke beecxkens van allerley ſoorte van wateren komen, en die toegevoerde wateren gebruycken, de welcke van verre gebracht worden. Want het en kan niet geſchieden dat de Wateren alle eveneens zijn, maer ſommige ſijn ſoet, andere brack en aluynachtich, andere vloeyen uyt heete plaetſen: noch het water en heeft altijdt de ſelve kracht niet, maer verandert dickwils. En de winden geven oock aen de wateren kracht, als aen deſe den Noorden en aengene den Zuyden Wint, en van andere is de ſelfde reden. Soo moet dan noodſakelick een ſlijcken ſandt uyt deſe in de vaten beſincken, en uyt het drincken van de ſelve ontſtaen de voor-ſeyde ſieckten.* Het water in den *Tyber* te Romen is heel dick en ſlickerigh: en daerom, ſeyden my de Geneeſ-meeſters aldaer, dat de Inwoonders meerder met Graveel gequelt waren, als in andere ſteden van Italyen.

Maer al de gene, die ſoodanigen ſpijs en dranck gebruycken, en werden juyſt niet graveeligh, om datter oock vereyſcht wert een genegentheyt van de plaets, de welcke wy geſeyt hebben te zijn, een *Ongevoeligheydt* ofte *Doovigheyt in de Nieren*. Al 't gene dan, 't welck de Nieren verdooven, ofte ongevoeligh kan maken, dat baent den wegh voor het Graveel. En die ſoodanigen geſtaltenis van haer Ouders hebben, die zijn van naturen graveeligh, en erven met het goet mede dit quaet. Want van vaders en groot-vaders, gelijck *Galenus* wel ſchrijft, werden van wegen het quaet Zaet ſwacke leden voort-geteelt, waer door de kinderen lichtelick vervallen in de gebreken van haer voor-ouders. Indien yemant ſoodanigen ſwackigheyt in ſijn Nieren aengeboren is, die kan geheel qualick het Graveel ontkomen: dewijl, gelijck D^r. *Fernelius* ſeer wel ſeyt, geen gebreck meerder erft, ſoo dat in jonge Kinderen naulicx de Nieren ſelve ſonder Graveel oft Steen geſchapen werden: Het welck D^r. *Rondeletius* ſchrijft, dickwils ondervonden te hebben, gelijck ick mede kan getuygen. Soo dat ſonder reden hier in *Mercurialis* tegen den gemelten *Fernelius* gaen wil, om datter, gelijck hy ſeyt, naulicx een ander Schrijver gevonden wert, die het Graveel ofte de ſteen zoude ſtellen erffelick te weſen. Jae ſulcx is geſtelt by de Geneeſ-meeſters *Vidius, Duretus*, en andere, die my nu niet in den ſin en komen. Ende genomen ſchoon, dat het *Fernelius* alleen geſchreven hadde, zoude daerom minder waer zijn, 't gene ick in mijn ſelven, en mijn broeder ſal: die van de ſteen geſtorvẽ is, bevinde van mijn Moeders Vader erffelick te zijn, en 't welck door de dagelickſche ervarentheydt genoeghſaem beveſtight wert. Want, gelijck de meer wel-gemelte *Hippocrates* ſeyt, nae dat het lichaem van de Ouders geſtelt is, ſoo valt het oock uyt met de Kinderen. Geſonde ouders telen gemeenlick geſonde kinderen, en die ſieckelick gaen, mede gebreckelicke. Dit beveſticht *Hippocrates lib. de natura Pueri*, en noch klaerder *lib. de Morbo ſacro* als hy ſeght: *want indien een ſlijmachtige een ſlijmachtigen voortbrenght, een galachtige een galachtigen, een terinchachtige een terinchachtigen, en een miltſuchtige een miltſuchtigen; waerom ſal niet een nakomelingh, wiens Vader en Moeder met deſe Sieckte gequelt zijn geweeſt, daer oock mede gequelt worden? want het zaet komt van alle deelen des Lichaems, van geſonde geſont, van Siecke Deelen Sieck Zaet.* Het welck een Italiaenſch Poëet *Baptiſta Mantuanus* mede aenroert in ſijn Latijnſche Verſſen, die by-nae aldus luyden:

Het groen, dat in de bladers blinght,
Na boven uyt de wortel dringht:
De kinders van haer ouders quaet,
De kranckheyt in de lenden ſlaet.

Tot het voort-brengen van de Steen helpen mede *Schocken, Springen, langh Rijden*, en alderhande *ſtercke Beweginge*, die bockende geſchiet. Maer inſonderheyt *onmatigh By-ſlapen*, ſoo, om dat door de groote beweginge en ontſtekinge der Lendenen de Vochtigheden na de Nieren vloeyen, als oock, om dat de natuerlicke wermte daer door vervlieght, en de Deelen, die tot het koken geſtelt zijn, verſwacken.

Daer

Daer zijn vele Geneeſ-meeſters, onder andere de Grieckſche *Alexander Trallianus*, de Italiaenſche *Mercurialis*, de Françoiſchen *Varandæus*, die ick te Montpelier, en Dr. *Fonſeca* een Portugijs, die ick te Padua eertijdts gehoort hebbe, meenen dat het Slapen op Veerbedden, alſoo het de Lendenen verhit, oock oirſaeck geeft tot het groeyen van 't Graveel. Maer dat ſulcx niet vaſt en gaet; blijckt daer uyt, dat wy hier te lande allegader op ſoodanige bedden ſlapen, en dat evenwel het meeſtendeel van geen Graveel ofte Steen en weet. Nu dat het verhitten van de Lendenen ofte Nieren tot de ſteen niet veel en doet, is hier voren beweſen.

3. My gedenckt dat de hoogh-geleerde *Santorio*, ons te Padua leerden, dat de oirſaeck van den Steen inſonderheyt beſtont in de *Ruymte van de Aderen des Levers* en de *Melck-aderen*: als oock in de *Nauwigheydt van 't onderſte der Nieren* ontrent de Water-peſen: en dat hy dit gevoelen met verſcheyde plaetſchen uyt *Galenus* beveſtighde. Voor my, als is 't dat ick ontkent hebbe, dat de Nauwigheydt in de Nieren de algemeene en voornaemſte oirſaeck zoude zijn van 't Graveel, dewijl nochtans, gelijck verhaelt is, een beginſel en Pit van noodenis, om 't welck de aerdtachtige ſtoffe allencxkens groeyt, en derhalven wat dient tegen gehouden te werden: ſoo mogen wy de Nauwigheyt wel voor een mede oirſaeck, en als de voornaemſte van de helpende Oirſaken aen-nemen. Hier toe ſterckt de vrage, die van *Ariſtoteles* voor-geſtelt wert. Waerom datter geen Dier, als alleen de Menſch Graveelig en kan werden? En geeft tot antwoordt, Om dat de loop van 't Water, in de Menſch geheel nauw, en in de Beeſten ruym en wijt is: het welck oirſaeck is, dat het gene in d'eene lichtelick door-ſchiet, in de andere blijft ſteecken, en alſoo tot Steen ten leſten gebacken wert.

Het XXXIV. Capittel.

1. *Onderſcheyt der Steenen van wegen haer Plaetſe, van Nieren, en Blaes, en d' Oirſaeck.*
2. *Waerom de Kinderen meerder gequelt zijn met de Steen van de Blaes, Bejaerde met die van de Nieren.*
3. *Maniere van groeyen; meerder in de Mans, als in de Vrouwen.*
4. *Verſcheydenheydt van Steen-plaets in de Nieren.*
5. *Oirſaeck van verſcheyden Gedaente, en groote.*
6. *Dat Graveel en Steen niet Root en is na de Verwe der Nieren: noch Wit na de Blaes.*
7. *Onderſcheyt der Steenen van wegen haer ſelfſtandigheyt.*
8. *Van wegen haer Getal.*

Hier neemt de Steen ſijn onderſcheyt,
En voorts ſoo werter noch geſeyt
Waerom men by een jonger kint
Den Steen meer in het Blaesje vint,
Waerom een menſch nu hoogh bejaert
Hem veeltijts in de Nieren gaert.
Waerom een vrouw, die elders ſwack,
Steeckt vol van menigh ongemack,
Hier min gequelt is als de man.
Is 't om dat hy meer lijden kan
En ſtercker is van aert, als wel
Sy, die maer is een kranck geſtel!
Godt wetet. Laet ons dat geluck
Haer gunnen, die als tot de druck
Geſchapen is, en alſſ' ons baert
Met duyſent anghſten is beſwaert.
Godt heeft het wonder wel verdeelt,
Quelt hy ons hier, ſiet daer, hy ſtreelt
Ons weder elders, en het een
Is mettet ander ſeer gemeen.
De mans, die veeltijts in de wijn
Haer laven, ſent hy 't Flerecijn,
Haer ſtrafheyt ſtraft hy mettet wreet
Graveel, en waſt haer met haer ſweet,
Vermurwt haer hert. De ſoete vrouw
Vint in haer luſten, haer berouw;
En in haer weelde, droefheyt, Al
Wat yemant vint in 't aerdtſche dal
Is haeſt van vreughd' en half van pijn,
Een yeder dient de Medicijn.

1. HEt *Onderſcheyt* van de Steenen wert na verſcheyde dingen genomen; maer inſonderheyt na de plaetſch, daerſe groeyen; waer van wy ſommige ſteenen der Nieren, ſommige der Blaes noemen. Nu waerom by eenige de Steen meerder in de Nieren groeyt, by andere in de Blaes, komt door de *Sterkigheyt*, ofte *Swackigheyt* van deſe Deelen. Die ſwack van Nieren zijn, vervallen lichter in Graveel en Steen van de ſelve: maer die ſtercke Nieren hebben, die groeyt de ſteen lichter in de Blaes.

2. Hier uyt treckt *Galenus* reden, waerom de Volwaſſene, en Bejaerde luyden meerder met de ſteen der Nieren, en de Kinderen met de ſteen van de Blaes gequelt zijn. *Want alſoo in de Kinderen al de natuerlicke werckingen ſterck zijn, zoo werden* (ſeyt hy) *de ſlijmerige Vochtigheden geſmolten, maer in de Oude lieden verdickt; gelijck men ſiet aen uyt-wendige dingen, dat als men yet dicx door een nauwte wil gieten, ſulcx wel luckt, als 't geſmolten is: maer niet geſmolten zijnde, daer niet door en kan geraken. Van deſen ſlagh zijn Peck, Hars, Smeer, Was, en Honich. Dewijl dan in de Kinderen veel natuerlicke Wermte is, en de Werckinge ſterck, ſoo wert de dickigheydt van de ſtoffe, verdunt en driftigh in de Nieren, ende derhalven lichtelick door de ſelve gekleynſt tot in de Blaes, daer toe niet weynigh helpende de ſterckheyt van de*

de uyt-drijvende kracht. Maer vallende in de Blaes, die van weſen zenuachtigh is, en weynigh bloets heeft, en dien volgende kout is, en daer beneffens oock wijt van begrijp, ſoo wort de ſelfde ſtoffe, alſſe daer wat te langh blijft, wederom dick en by een gedrongen. Daer-en-boven ſoo wert die dicke ſtoffe in de Kinderen taey, als van de natuerlicke wermte meer bewerckt zijnde. Want al't gene door de hitte in 't koken verandert, krijght metter tijdt een taeyigheydt, al is 't dat de ſelve in 't begin daer niet geweeſt is. Waerom ſoodanige dingen door haer taeyigheyt oock lichtelicker aen malkanderen kleven. Dus verre *Galenus.* Dan dewijl meeſt alle de Kinderen dick water maken, ſoo krijgen even-wel die alleen maer ſteen, de welcke daer onder veel Aerdtachtige en Sultige vochtigheyt hebben, niet, gelijck Dr. *Mercatus* ſchrijft *Galenum* volgende, dat by de dickigheyt noch een taeyigheyt is. En in ſodanige ſnijt het water een weynigh, als het gemaekt wert, maer in andere niet, 't welk de ſelfde *Mercatus* oock qualick leyt op meerder hitte van de Blaes. Want de Kouwigheyt van de Blaes, die haer werckinge tegen is, bevordert veel eer het groeyen van den ſteen. En al is 't, dat in 't Water van de Kinderen, die met ſteen gequelt zijn, eenige teeckenen van hitte haer openbaren: ſoo zijn de ſelve nochtans eer in 't Water, als in de Blaes. Daer op getuygt oock den Arabiſchen *Avicenna*, dat in 't Water van de Kinderen veel Zout is, en dat het Zout gemaeckt wert uyt waterigheyt, de welcke veel Aertachtige ſtoffe by haer heeft, die door de hitte verdrooght zijnde, ſteen voortbrengt. Maer hier en moeten wy gantſch niet toeſtaen de reden, die *Alexander Aphrodiſæus* geeft 1. *Probl.* 109. Waerom de Kinderen de ſteen meeſtendeel in de Blaes, en Oude luyden in de Nieren krijgen? Om dat, ſeyt hy, de Nieren van de Kinderen een nauwen door-gangh hebben: waerom de Aertachtige en dicke ſtoffe door de ſelvige uyt kracht van die nauwte des door-ganghs, van 't Water, Nieren, en de kleyne Pijpkens in de ſelvige, voort-gedreven wert tot in de Blaes. Deſe geeft van wegen ſijne ruymte plaets om het ontfangen Water af te ſetten, als oock om de ſtoffe van de Steen te laten beſincken. Maer de Nieren van Oude luyden, alſoo ſe eenen ruymen door-gangh hebben, konnen mede plaetſch verleenen om het Water uyt te laten loopen, en de Aerdtachtige ſtoffe te laten beſincken. Maer alſoo de Nauwigheyt, gelijck hier voor verhaelt is, helpt tot het ſteen-maken: ſoo en kan ick niet ſien, hoe dat die nauwen door-gangh niet meerder en zoude helpen om de Aertachtige ſtoffe in de Nieren te houden, als dat ſy het af-ſetten van de ſelfde zoude bevorderen. Behalven dat de reden en ont-ledinge oock leert, dat de Water-loop in de Kinderen, inſonderheyt die wat groot zijn, van wegen haer lieffelicke wermte en vochtigheyt, loſſer en ruymer is, als in de Oude luyden, welckers geheele Lichaem drooger zijnde, hebben oock de vaten der Nieren, en de Water-peſen, vlieſachtige Deelen, drooger, ende dien-volgende oock naeuwer.

Den ouden en Godlicken man *Hippocrates*, in ſijn Boeck daer hy ſchrijft van de Lucht, Plaetſen, en Wateren, heeft een uytnemende plaets, van het groeyen des Steens in de Blaes, de welcken wel de pijne waert is, hier by te brengen. Welckers buyck weeck en geſont is, en welckers Blaes in 't minſte niet brandigh of heet is, en als de krop van de Blaes daer niet ſeer toe en helpt, die maecken gemackelicken water, en in de Blaes wort niets vergadert, of aen een gebacken. Maer die heet en brandigh van Buyck zijn, in de ſelve moet noodſakelick de Blaes het ſelve gebreck ontfangen. Want als die meerder verhit is, als de Natuere vereyſcht, ſoo wort den krop van de ſelve ontſteken. En ſoo ontſteken zijnde (dit brenght *Mercurialis* tegen de meyninge van den Autheur by, 3. *Pract.* 33.) en looſt hy geen water, maer verkoockt en verbrandt het, en het gene dat het dunſte in het ſelve is, wort afgeſcheyden, en het ſuyverſte ſchiet voor-by, en wort met het Water uytgevoert, maer 't dickſte en onklaerſte, wort vergadert, en backt aen malkanderen, in 't eerſt wel met een weynigh, maer naer na met grooter menighte. Want als het door het water wort om-gerolt, ſoo neemt het tot hem het dickſte dat daer blijft, en ſoo vergroot het, en verhart tot een Steen. Dat ſelfde gebeurt oock wel ſonder ontſtekingh, als de weyachtige vochtigheyt van wegen eenigh gebreck van de Maegh, Lever, ofte Nieren, rauw en onklaer zijnde, van de Blaes ontfangen wordt. Want tot goede geſontheyt wort ſoodanigen vereyſcht, dat de aerdtachtige en ſteenachtige deelen met de waterachtige te dege vermenght, en uyt het Lichaem te ſamen werden uyt-gedreven. Daer dit niet en geſchiet, en het waterigh deel byſonderlick wort gelooſt, en het aerdtachtige beſinckt en overblijft, ſoo komt daer van Steen te groeyen. Doch dat pleeght veeltijdts in den gront van de Blaes te geſchieden; meeſtendeel in Mans perſoonen. Want in de Vrouwen, wort, na het getuygeniſſe van *Avicenna*, 3. *Fen.* 18. *tr.* 2. *cap.* 12. ſoodanigen gebreck ſelden bevonden. Want de vrouwen hebben den hals van de Blaes veel korter, wijder en rechter, als de Mannen, en daerom wordt in de Blaes van de Vrouwen die Steenachtige ſtoffe ſo licht niet gehouden en vergadert.

3. Als dan het fijnſte van 't Water af-ſchiet, en 't gene Aerdtachtigh is, beſinckt, dan groeyter Steen. Sulcx geſchiet veel op de gront van de Blaes, inſonderheyt in Mans perſonen: maer weyniger in de Vrouwen, om dat in de ſelvige den hals van de Blaes veel korter, ruymer, en rechter is, als in de Mans, en wert derhalven de Steenige vochtigheyt in de Vrouwen ſo lichtelick niet tegen gehouden.

4. De Steenkens verſchillen oock van plaetſch in de Nieren ſelve, alſoo ſommige in het vleeſch, ſommige in de Vaten haren oirſpronck nemen. Dat het

Graveel niet in de inwendige holligheydt, maer in de eygene ſelfſtandigheyt der Nieren voort-komt,en van daer door 't gewelt van 't door-loopende water in de holligheydt gedreven wert,is ſeer wel geſchreven van Dr. *Fernelius*, het welck te vergeefs weder-ſprooken werdt by Dr. *Spiegel*, voor weynigh jaren Profeſſor te Padua. Ick heb ſelver uyt 't vleeſch der Nieren niet alleen Graveel: maer oock ſteenkens genomen. Het ſelfde getuyght Dr. *Mercurialis* oock geſien te heb-ben. *Cælius Rhodiginus* ſchrijft in het 3. boeck van ſijn oude Leſſen op het 12. Cap. van een Vrouw,de welc-ke,om het joucken en pijn in de lendenen,veel ontrent de Nieren krouden, en dat op die plaets ten leſten een gat door-brack, waer uyt achthien ſteenkens getroc-ken wierden. Hierom meenen eenige Genees-mee-ſters, dat in ſteenige Nieren, als het Water opgehou-den werdt, en de menſch hulpeloos leyt, men vrye-lick en veyliglick openingh in de lendenen magh ma-ken, en door de ſelve den Nier ontlaſten. Dan deſe hantwerckinge wert niet ſonder reden van de Arabi-ſche Geneeſmeeſters *Serapion* en *Avicenna* verworpen. Want de ſelve en kan niet geſchieden, als met groot gevaer van het leven: 't en zy de Nature teycken gaf, gelijck in 't verhaelde exempel, dat ſy haer door de Lendenen pooghde te ontlaſten, aldaer een geſwel of-te gat op-werpende.

5. Het Graveel ofte Zant in de holligheyt der Nie-ren by een komende, hanght daer aen malkander, tot dat het een ſteenken werdt. Sulcke heb ick ſomtijdts geſien, in de welcke merckelick bleeck, hoe,het Zant even aen malkanderen gevoeght was, ſoo broos, datſe met de vingers in ſtucken gewreven wierden. Want 't was maer Zant even aen malkander geſet, en noch niet aen gebacken, en rontſom met een dun vliesgen omvangen. Maer alſſer maer een weynigh Zant in de holligheyt der Nieren komt, dat maeckt een pit, daer wy te voren af geſeyt hebben, het welck in 't Water om-gerolt werdende,allencxkens een ſchorſe krijght, op de maniere, die wy aengeweſen hebben, dat de ſteenen in de Blaes toe-nemen. Soodanige ſteenkens, in de welcke deſe ſchorſen merckelick geſien wer-den, heb ick veel by my, na uyter-maten groote pijn der Lendenen gelooft zijnde. Wt de Tepelachtige vleesjens der Nieren, gelijck hier vooren geſeyt is, leeckt het Water in de open Pijpkens van de Water-peſen, en vloeyt door de ſelvige in de holligheyt. Ick beware eenige langh-werpige ſteenkens, die in deſe Pijpkens gegroeyt zijn, gelijck haer gedaente uyt-wijſt, en de groote pijn, dieſe in de lendenen maeck-ten, alſſe wat beweegt wierden. Ick hebber oock, ge-lijck als van twee te ſamen gevoeght, ſo 't ſchijnt,alſſe uyt 2. aen een ſtaende pijpkens in de holligheydt qua-men, aen malkander gebacken. Soo ſchrijft Dr. *Do-doens Obſ.* 46. van een graveelige vrouw, die in elcke Nier een ſteen hadde met ſoo veel tacken, alſſer in de ſelve door-gangen waren.

Hier uyt is dan lichtelick af te nemen 't onderſcheyt van de gedaente der ſteenen. Want al is 't, dat de ver-ſcheydenheydt van de ſteenige ſtoffe daer al wat toe-doet, ſoo dat de ſteenkens in de Nieren veel ſcherper en meerder gehoeckt zijn, de welcke beſtaen uyt zant greyns-gewijs aen een gevoeght, en ongelijck gebac-ken, als de gene, die effen rontſom 't pit groeyen, en met ſchorſen vergrooten; ſoo brengen nochtans alle ſteenkens meeſtendeel de gedaente voor haer van de plaets, daer ſy haren oirſpronck uyt ontfangen. Ick heb veele ſteenkens geſien, die volkomentlick uyt-beelden de holligheyt der Nieren.

6. Hier uyt kan mede genomen werden de reden van de groote, maer niet van de Verwe. Want het ſtrijt tegen de waerheyt, 't gene *Fernelius*, *Mercurialis*, en andere Genees-meeſters ſeggen, dat het Zant in de Nieren altijdt root is, na de Verwe van de Nieren. Geen meerder waerheydt en iſſer oock in 't gene een Siciliaenſche Monick, die onlanghs een boeck van de *Genees-konſte* uyt-gegeven heeft, *Campanella*, ſchrijft, dat alle de ſteenen van de Blaes wit zijn, en van de Nieren root, hoe-wel met hem ſtaen *Avicenna*, *Vale-ſius*, *Paſchalius*, *Fuchſius*, *Bertinus*, *Epiphanius Ferdinan-dus*, en andere. Ick kan toonen Wit Graveel en ſteen-kens na het over-lijden uyt het vleeſch der Nieren ge-ſneden. Soo dat niet van-wegen de plaetſch, maer van wegen de vochtigheydt, die de aertachtige ſtof-fe met het zout verbint, eenige ſteenen root, eenige bruyn, eenige geelachtigh zijn. Ick heb noch on-langhs een drie-bolligh Wit ſteenken uyt verſwooren Nieren ſien nemen. Dewijl dan op ſoo veel plaet-ſchen de ſteenkens konnen groeyen, ſoo beriſpt *Ga-lenus* wel te recht de geene, die den oirſpronck van de ſelfde alleen ſtelden in de holligheydt, als oock andere, die meenden datſe alleen groeyden in het vleeſch: en leert wel, datſe op beyde plaetſchen, als oock in al de vaten, en in alle door-tochten konnen voortkomen, ſelver mede den geheelen Nier, gelijck hier vooren verhaelt is; beſlaen

7. Wat belangt de Selfſtandigheyt, ſommige ſtee-nen zijn ſacht, en weeck, andere hart en vaſt. Vele breken als ſy op de aerde vallen. Sommige kan men met de vinger om ſtucken wrijven. In tegendeel ver-haelt *Braſavolus*, Genees-meeſter van den Hertogh van Ferrare, datter uyt de Blaes van Dr. *Albert Savo-narola* geſneden zijn thien ſteenen, de welcke op de vloer geworpen zijnde, op-ſprongen, als kaets-bal-len. Dit onderſcheyt hanght aen de ſtoffe, datſe wat harder, ofte ſachter gebacken is. Indien de ſelfde van veel aerde is, en weynigh zout, ſoo valt de ſteen lich-telick in ſtucken. Want 't is het zout, dat de ſteen vaſt en hart maeckt. Maer ſulcx moet even-wel ge-ſchieden na de mate, hier voren verhaelt.

8. Het laetſte onderſcheyt beſtaet in 't *Getal*. Want ſomtijdts iſſer een, ſomtijdts meerder: te weten, nae dat de ſtoffe veel ofte weynigh, nae datſe haer by een

hout, ofte van een geſcheyden, ofte oock in verſcheyde plaetſchen vergadert is. Maer het gebeurt dickwilder, datter op eenen tijt meer ſteenen in de Nieren groeyen, als in de Blaes, om dat in de ſelfde verſcheyde vaten, en holligheden zijn, daer de Blaes maer een holligheyt en heeft. En by aldien deſe ſteenkens glat en effen in de holligheyt van de Nieren komen, dan blijvenſe veel en verſcheyde: maer aldaer komende kantigh, ſcherp, en ongelijck, dan rakenſe lichtelick aen malkander vaſt, inſonderheyt indien ſoodanige in de Blaes by een komen. Van die gedaente heb ick verſcheyde ſien ſnijden, gelijck offe van twee drie kleynder ſteenkens te ſamen gemaeckt waren geweeſt. Hier van is een treffelijcke plaets by *Hippocrates lib. 4. de Morbis*, alwaer hy ſeght: *Als de Steen geronnen en hoogh in de Blaes geſeten is, het Graveel dan afgeſcheyden zijnde, en het by komende Zandt by dien Steen niet gevoeght, maer vermeerdert en verſwaert zijnde, groeyt te ſamen tot Steen, en op deſe wijſe groeyen veele Steenen te gelijck.*

Het XXXV. Capittel.

1. *Ken-teyckenen van Graveel, en Steen: Pijn in de Lendenen, ſomtijts op geſette tijdt komende, en wech-gaende,*
2. *Rauw en Dun; Bloedigh, ofte Rootachtigh, Dick, Onklaer, ende Zandigh Water, Ophouden van 't Water doodelijck.*
3. *Doovigheyt van 't Been.*
4. *Pijn en opwaerts treckingh van 't Klootje.*
5. *Qualickheyt, Walginge, ofte Braken.*
6. *Snijdinge in 't Water-maken, met Perſſinge, Ken-teycken tuſſchen Colijck en Graveel.*

AL die noch twijfelt of hy deel
Heeft aen de Steen of aen 't Graveel,
Die leſe dit hier wert geleert
Wat teycken recht is, wat verkeert.
Waer uyt ghy ſeker weten kont
Of 't water, zandigh op ſijn gront,
Den Steen beduyt, oock kont ghy hier
Sijn onderricht, of in de Nier
't Graveel gevoelt wert. Maer al weer
Is mijnen Vriend en weerdigh Heer
Van oordeel anders, als ſy ſijn
Die d'alderoudtſten Medecijn
Ontbieden en ons doen verſtaen;
Hy treckt geen anders raetſel aen,
Maer leeft hem ſelfs, en met beſcheyt
Weeght hy wat yder letter ſeyt.
Soo vintmen waerheyt, als 't geſchiet
Met 't ooge dat met klaerheyt ſiet,
Dat niet voor-oordeelt, maer beſet,
Op niet, als op den Schrijver let,
En dan beproeft, oft inder daet
Niet even ſoo in ſwange gaet.
O! ware Leerſught, rechte voet
Daer op de waerheyt treden moet,
Treedt ſoo al voort, ſoo ſal wel haeſt
Heel Holland in u ſtaen verbaeſt,
En ghy ſult brengen aen den dagh
Dat niemant in ons Palen ſagh.
Een mis-ſlagh werter meeſt begaen,
Dat kinders op haer meeſters ſtaen,
En dat de gronden van de konſt
De Leeraers ſtaen in 't hooft gefronſt,
Mijn Heer en Vriend doet alderbeſt
Die ſiet waer 't eerſte ſeggen veſt,
Soo gaet hy vaſt. Want die 't beduyt
Die ſpringht al veel ter zijden uyt,
En ſelden beurt het, in die ſprongh,
Dat niemand eygen ſangh en ſongh,
En, t'wijl hy 't ſteeld' op ſijn gemack,
Dat hy 't geen hals en beenen brack.

AL werdt van vele gemeent, dat het Graveel ofte Steen geen ſeker *Ken-teycken* en heeft: nochtans indien men alle de Toe-vallen, die daer van voortkomen wel overleyt, ſoo ſal men uyt de ſelve ſeker genoegh konnen gaen. (Want) *Schierlijcke pijn inde lendenen, met opſtoppinge des Waters, geeft te kennen, dat ſteenkens, of dick water ſal geloofſt werden.* Dit vervolght hy breder in 't boeck van de inwendige gebreken. Uyt de Nieren ſpruyten vier Sieckten. *In 't eerſte wort den Siecken aldus aen-getaſt. Een ſcherpe pijne over-valt de Niere, Lenden, en het Teel-balleken dat aen de zijde van die Niere is, hy maeckt dickwils ſijn Water, en het Water wort allencxkens op-geſtopt, en hy wort met het ſelve oock ſandt quijt, en het ſant door de Water-pijp uyt-gaende maeckt in de ſelve hevige pijn. Maer wanneer het ſant met het water is uytgegaen, ſoo houdt de pijne op, doch daer krijght hy wederom de ſelfde pijnen. En als hy Water maeckt, ſoo wrijft hy ſijn gemacht van wegen de pijne. Veele Genees-meeſters de ſieckte niet kennende, als ſy dit ſant ſien, meynen dat'er een ſteen in de Blaes is. Maer de Steen is in de Nier, en niet in de Blaes.* En lib. 6. Epidem. 1. 5. *Wanneerſe met Spijſe verſadight zijn, ſoo hebbenſe een beſwarende pijne aen de Niere, en ſy worden door Braken Slijm quijt, maer als de pijne boven maten vermeerdert, ſoo brakenſe roeſtige galle uyt, en dan hebbenſe wat verlichtingh. Als ſy de Spijſe quijt zijn, dan wordenſe van de pijne verloſt, en dan beſincken geelachtige ſandekens, en ſy maken bloedigh Water, en voelen een doovigheyt in de Dye, die aen de zyde van de Nier is.*

1. Het

1. Het eerſte Teycken dan van Graveel ofte Steen inde Nieren is *Pijn in de Lendenen*, ſomtijts in de rechte, ſomtijts in de ſlincker zyde, na dat de een ofte ander Nier ontſtelt is. In 't eerſt is het een ſware pijn, gelijck offer eenigh gewicht in de Lendenen was, te weten ſoo langh als het ſteenken noch ſteeckt in het vleeſch van de Nieren; het welck wel in ſijn ſelven ongevoelick is, dan wert die Pijn gewaer door eenige dunne Zenukens daer ontrent zijnde, inſonderheydt als door den ſwellenden Nier, ſijn buytenſte Vlies gespannen werdt. Dan als het ſteenken uyt het vleeſch door de Pijpkens van de Water-pees komt, dan valter ſcherpe en ſteeckende pijn: niet alleen om dat de ſelfde nau zijn, en van wegen het hart en vaſt vleeſch der Nieren niet wel uyt-gereckt konnen werden, maer oock om datſe zenuachtigh, en dien volgende ſcherp van gevoelen zijn. Het welck mede de oirſaeck is, dat de grootſte pijn verweckt wert, als het ſteenken uyt de Nier in de Water-pees ſchiet. Want deſelve beſtaet uyt een hart vlies, en is niet ruymer als een ſtroo. Maer in de gene die vele ſteenen loſen, wert het ſoo uyt-gereckt, datter een pinck ofte vinger in kan ſteken, en als dan konnen ſonder pijn gemeene ſteenkens daer door ſchieten. Voorwaer een groot gemack, maer ſpruytende uyt grooter ongemack. Het is aenmerckens weerdigh, dat ick niet alleen in andere, maer oock in my ſelve dickwils bevonden hebbe, als het ſteenken in de Water-pees komt, jae al tot de Blaes toe neder-geſchooten is, eenige Pijn even-wel noch in de Lendenen gevoelt wert. De reden is, om dat de Water-pees haer door de Nier verſpreyt, en derhalven door de ſpanningh deſe weerpijn veroirſaeckt. Het welck vele bedrieght, meenende dat niet tegenſtaende de langh-durige Pijn het Steenken noch in de Nier ſteeckt, 't welck nochtans korts daer na in de Blaes ſchiet, en den armen Menſche van alle pijn en ſpanningh verloſt. Het gebeurt ſomtijdts dat een ſcherpe pijn, die een ſteenken ſchietende uyt de Nier in het beginſel van de Water-pees aen-gebracht hadde, voor een tijdt komt op te houden. De reden is, dat het ſteenken uyt een nauwe plaets wederom op-ſchiet in een ruymer, te weten, de holligheydt van de Nier. Maer als het ſteenken daer nae weder in de Water-pees daelt, ſoo komt oock de pijn wederom: de welcke gemeenlick ſoo lange by blijft, tot dat het ſteenken in de Blaes geſackt is. Alwaer het ſijn uyt-komſt ſoeckende, het Water (by ons de *Koude-pis* genoemt) geſtadigh doet maken; maer dat gaet terſtont over, na de loſſingh van 't ſteenken, 't en zy datter veel Zant volght, gelijck ick dickwils geſien hebbe, dat nae het af-ſetten van een ſteenken, eenige lepels vol Zant af-ſchoten. Maer indien het ſteenken in de Blaes op-gehouden wert, dan vergroot het aldaer op de manier hier boven verhaelt, en dan maeckt de ſiecke ſijn water met pijn. Deſe Pijn heeft ſomtijdts ſijn om-loop: waer van ick een ſeer vremt, en wonderlick exempel ſal by-brengen. Een wel bekent borger deſer ſtede, out vijftigh jaren, was ontrent anderhalf jaer met de ſteen in de Blaes gequelt geweeſt: de welcke, als hy drie weken ellendige pijn gehadt hadde, bleef dan weder drie weken geheel bevrijt van alle weedom, gelijck al of hy wel te pas ware geweeſt, maer de drie weken voleynt zijnde, quam de pijn wederom, ſoo recht op den tijt, dat het nimmermeer eenen dagh, ja niet een uyr en verſcheelde. En het geene niet minder te verwonderen ſtaet, drie vier dagen voor de weder-komſt van de pijn, quam daer een grooten ſtanck uyt ſijn geheel Lichaem, met een benauwtheydt, en geſwel van het ſlincker been: dan dit geſwel verdween, als hy wat op 't bedt gingh leggen. Onder-tuſſchen was ſijn Water altijdt dun, en geel, doch een weynigh na het roode treckende. Hy hadde tweemael uyt-geſtaen om geſneden te werden, dan men konde geen ſteen beſlaen, de derde reys is hy geſneden van een ſteen, wat grooter, als een duyven-ey, ſonder dat hy na het ſnijden eenige verlichtinge van pijn vernam, tot dat hy den achthienden dagh van de pijn, en met eenen van 't leven verloſt werde. Het doode lichaem geopent zijnde, ſagh men dat de Huyt en de Spieren van den buyck gaef waren, 't Net meeſt vergaen, de Dermen rontſom aen 't Buyckvlies vaſt, als oock de Blaes. Deſe was van buyten blauw, van binnen vol dicke en etterachtige vochtigheyt. De Nieren waren beyde bleyck, en ſlap: de rechte boven, en de ſlincker onder aen ſwart, maer minder als de rechte: in de holligheyt van beyde was een weynigh grof en wit zant. De Melck-vaten, en Water-peſen heel wijt. Ick wenſchſte datter eenen nieuwe *Oedipus* op ſtont, die ons dit raedtſel konde uytleggen, en reden geven van alle de verhaelde Toevallen. Te weten, waerom dat de Pijn ſo effen op den geſetten tijt wederom quam, en waerom datſe als een voor-bode hadde, de benauwtheyt, met geſwel van 't ſlincker been? Dewijl de oirſaeck van den om-loop der Koortſen, gelijck *Galenus* ſchrijft, ſeer ſwaer is, ja dat *Mercurialis* wel vermaent, datter uyt de ſchriften van de Geneeſ-meeſters geen onweder-leggelicke reden kan gevonden werden: ſo en is 't niet te verwonderen, dat wy in deſe ſake ook gedwongen zijn de ſwackheyt onſes verſtants rondelick te bekennen. De Verſſen van den Poëet *Lucretius* ſullen hier niet qualick te pas komen, die uyt het Latijn aldus vertaelt zijn:

Dat de Menſch zoud' alles weten,
Heeft Nature niet begeert.
Hy ſiet meeſt door duyſt're ſpleten,
Schoon hy wijs is, of geleert.
Sy en laet haer niet door-gronden,
En oock aen ons breyn verbiet
'T geen ſy rontſom heeft bewonden,
Soo dat ſulcx geen Menſch en ſiet.

Onder

Onder welcke dingen al en is de oirſaeck van den om-loop in de ſieckten de minſte niet, en dat de ſelve ſchijnt te gaen boven de palen van 't Menſchelicke verſtant: ſoo is het even-wel beter, daer nae te ſlaen, als geheel ſtil te ſwijgen.

Het oudt gebreck in 't vleeſch en verwe, betoonen genoegh dat de Nieren zijn belet geweeſt beyde haer werckinge uyt te voeren, dat is, gelijck wy geſeyt hebben, 't Bloet te helpen koken, (hier van daen quam het Geſwel in 't been, maer een kleyn beginſel van Water-ſucht, waerom het oock lichtelick vergingh) en het ſelve van de Wey te ſcheyden. Ende hierom en heeft de Steenige ſtoffe niet te degen onder het Water gemengt geweeſt, en is derhalven gaen ſitten, en in ſteen verandert: oock een weynigh bloets in 't uytterſte van de kleynſte aderkens, ofte in 't naeſte vleeſch, daer die ſwartigheyt was, vergadert zijnde, en door het geſtadigh toe-vloeyen van 't Bloet allencxkens vermeerderende, en door gebreck vande Nier verdervende: als dan niet alleen door ſijn hoedanigheyt, maer nae den tijt van drie weken oock door ſijn menighte dit quaet bloet de nature moeylick viel, ſoo ſchooter een deel van 't ſelve, in die tijt van wegen de bedervinge verdunt zijnde, door de Melck-ader in de Holleader, van daer in 't Herte, ('t welck de oirſaeck was van de Benauwtheyt) en van 't Herte werde het dan verſonden door het geheele Lichaem, en gaf alſoo door de openheyt van de huyt een algemeene ſtanck, en als dit drie, vier dagen geduert hadde, en dat het bedorven Bloet, door den om-loop des bloets, hier voor in 't 29. capittel No. 5. vermelt, geſtadigh wederom in de Nieren gedreven werde, ſoo is ten laetſten de gevoelende kracht van de Nieren geprickelt, en heeft 't ſelve door de Water-peſen geſonden nae de Blaes. Als het aldaer door ſijnen quaden aert de uyt-drijvende kracht oock perſte, ſoo woude de Steen mede met gewelt uyt, 't welck den armen man de groote pijn gemaeckt heeft. De eerſte oirſaeck hier van is geweeſt de ſlijmerige ſtoffe, die wy in de Blaes gevonden hebben, alwaerſe uyt de Nieren op den geſetten tijt gekomen was. My heeft goet gedocht deſe reden hier te ſtellen van de verhaelde Toe-vallen, niet dat ickſe voor vaſt en bondigh zoude derven verſekeren: maer veel eer om de Geleerden een ſpoor te geven tot nader onderſoeck. En voorwaer in ſoo een ſware en duyſtere ſake magh men wel ſeggen met een Griecx Poëet:

'K houde voor den beſten raets-man,
Dieder alderdighſt nae ſlaen kan.

Maer waerom dat juyſt elcke reys op de drie weken de Pijn op hiel en weder quam, en zoude ick niet meerder uyt konnen leggen, als alle de Geneeſ-meeſters tot noch toe hebben konnen doen in de reden te geven, waerom dat in de Koortſen het Slijm van het Bloet alle daegh, de Gal over den anderen dagh, de Swarte Gal over den derden dagh haer bewegen. Om welcken knoop te ontbinden, alſoo de grootſte verſtanden van alle Eeuwen beſigh zijn geweeſt, en even-wel niet by-gebracht en hebben, dat my voldoet: ſoo zoude ick van dien om-loop wel derven ſeggen 't gene eertijts *Xenophanes* ſeyde, gelijck *Varro* beſchrijft, *Het meenen hier van is by de Menſchen, maer het weten by Godt.* Een ſeer gelijck exempel wert beſchreven by Dr. *Manardus*, Profeſſor te *Ferrare*, van een ſeker Geneeſ-meeſter, die even alle vijfthien dagen, verviel in het op-houden, en pijnelick water maken, drie ofte ten langſten vijf volgende dagen, en de vordere tijdt geheel bevrijt was. *Manardus* ſchrijft, dat dit door geen ſteen en konde geſchieden, niet tegenſtaende dat een ander treffelick Geneeſ-meeſter, en de Siecke ſelve het daer voor hielden. Maer wy zullen de woorden en redenen van *Manardus* hier voort-brengen uyt den 2. Brief van het 12. boeck. *Indien*, ſeyt hy, *deſe Toe-vallen by gebeurte, van den Steen komen: ſoo moet een van beyden zijn, ofte dat de Steen geſtadigh in de Blaes is, ofte dat hy aldaer uyt de Nieren komt. Indien hy in de Blaes is, ſoo en kander geen reden by-gebracht werden, waerom datter ſoo veel tijdts tuſſchen beyde den Siecken ongequelt laet, en dan recht op den geſetten tijdt weder keert. Het zoude miſſchien wel konnen gebeuren, dat hy niet altijdt even grootе ſchade zoude doen, maer minder oft meerder, nae dat hy ofte binnen in de holligheyt lagh, ofte voor nae den krop toe geſchoten was. Maer indien ſulcx zoude weſen, ſoo en kan ick niet ſien, hoe dat al die Toe-vallen juyſt op een ſekeren tijdt weder komen. Het zoude oock licht vallen, als hy ontrent de krop van de Blaes, gevonden werde, met ſchudden van 't lichaem, gelijck* Galenus *beveelt, ofte met eenigh prouf-yſer, den ſelfden in ruymte van de Blaes te ſtooten, waer door dan de Toe-vallen, ofte in 't geheel, ofte meeſtendeel zoude op-houden: daer nochtans die Geneeſ-meeſter van beydts verſocht hebbende, noch door het ſchudden met de beenen om hoogh, noch door het ſtooten van een prouf-yſer,* Catheter *genoemt, in den hals van de Blaes, getuyghde geenderhande laeffenis gevonden te hebben. So dat geenſins te gelooven ſtaet, dat dit by beurten ophouden, ende pijnelick water maken, geſchieden kan door een Steen, die geſtadigh in de Blaes is. Maer dat ſulcx oock niet en gebeurt door een Steen, die uyt de Nieren in de Blaes ſchiet, betoont de uytkomſt ſelve. Want indien ſulcx was, ſoo moſte nootſakelick altijdt voor het op-houden van die Toe-vallen, een Steenken af-ſchieten: anders zouden wy weder-komen tot het gene nu weder-leyt is, te weten, tot den Steen, die in de Blaes blijft, de welcke al is 't, dat hy nu minder dan meerder moeyelickheydt aen kan doen, ſoo en kan hy nochtans ſulcx op geenen geſetten tijt by-brengen. Hier uyt wert klaerlick beſloten, ofte datter geen Steen in de Blaes en is, ofte indien hy daer mocht weſen, datter een ander oirſaeck moet gevonden werden. De welcke ofte met den ſelfden deſe weder-keerende moeyelickheyt zoude bemercken.* Wat my belangt; ick meene, gelijck ick in 't voor-verhaelde exempel geſien hebbe, dat de ſteen hier mede geweeſt is de naeſte oirſaeck van het ophouden en pijnlick water maken, het welck oock een ander treffelick Geneeſ-

Geneeſ-meeſter, en de Siecke ſelve, ſonder twijffel door eenige redenen, alſoo geloofden: en dat de voorgaende oirſaeck is geweeſt eenige ſcherpe Vochtigheyt, den Steen voor-ſtootende, de welcke op haren geſetten tijt van bovenen in de Blaes vloeyde. Hier en ſtrijdt niet tegen, dat men hem niet heeft konnen gewaer werden, dewijl ick ſulcx dickwils hebbe geſien in de gene, die na haer over-lijden een grooten Steen in de Blaes hadden, de welcke men te voren niet en hadde konnen vinden. Want de *Catheter*, jae ſelfs de Vingeren in 't eynde geſteken, miſſchien, als de ſteen verre van de krop der Blaſe leyt, of dat hy met veel gladde en ſlijmerige Vochtigheyt omwonden is. Dat hy oock in een Vlies beſloten zijnde, met geen proef-yſer onder-vonden en kan werden, getuygen onder andere *Mercurialis Conſ.* 36. en *Paré* in het 16. boeck van ſijn groote Heel-konſte op het 39. Capittel. Soo ſchrijft *Hollerius*, dat in ſeker Koopman, die al de teyckenen hadde van een Steen in de Blaes, het ſelfde met een *Catheter* niet konde onder vonden werden: en dat men evenwel in 't doode lichaem vondt 2. ſteenen, elck van 5. loot, en in een beſonder vlies beſloten.

2. Het tweede teycken van de Steen werdt genomen uyt het *Water*, 't welck in de Graveelige meeſt *rau*, *dun*, en waterigh is, ſoo van wegen de verſtoppingh, als (na mijn gevoelen) van wegen, dat de bloetmakende kracht der Nieren verhindert is. Maer als het ſteenken hem begint te roeren, dan is het *Water* in 't eerſt wat *rootachtigh*, daer na ſchietende door de nauwte van de Tepelachtige uytſteeckſels, doorboort het vleeſch: en dan valt het *Water* wat *bloedigh*. Vorders uyt de Nier gedreven zijnde, indien het de Water-pees niet geheel en verſtopt, ſoo is 't *Water veel*, *dick*, en *onklaer*, ſomtijts met eenige kleyne draeyen, en zant in de gront. Maer indien de Steen ſoo groot is, dat hy niet dooren kan, en in de Water-pees blijft ſteecken, dan houdt hy 't Water geheel op, en veroirſaeckt de doodt. Waer van verſcheyde exempelen aen-ghemerckt zijn by Doctor *Trincavellius*, 10. 9. ende den grooten Heel-meeſter *Paré* 24. 19. Het is oock geen wonder. Want de wey wordt met het Bloet verdeelt door 't geheele Lichaem, de welcke de natuerlicke warmte van de deelen uyt-bluſcht, en verhindert datſe niet gevoedt en werden, om dat ſoo dunnen voedſel niet en kan aen-groeyen en beklijven. Veeltijts, als het Water na beneden geen ſcheut en heeft, wordt het naer de Herſenen gevoert, ende veroirſaeckt een onverwinnelijcke Slaep-ſucht, waer van ick geſien hebbe dat veele met een op-ſtoppinge des Waters van vijf, ſes, ſeven dagen, ſonder van eenige pijne te klagen, geduerigh ſlapende zijn geſtorven.

Duretus in de aenteyckeningen op het eerſte Boeck van *Hollerius*, van de inwendige Sieckten, capittel ſeven-en-veertigh, brenght dit gebreck onder de Slaep-koortſe: Maer alſoo de gene die ſoo ſlapen, die ick altoos geſien hebbe, geen Koorts en hadden, ſoo wil de ickſe liever den onnatuerlicken Slaep, ofte Slaep-ſucht toe-ſchrijven. Noch minder behaeght my het gevoelen van *Jacotius*, de welcke ſchrijft *comm.* 1. *ad Lib.* vij. *ſect.* 11. *Aph.* xvj. dat het qualicken onder de ſoorten van Slaep-ſieckte gereeckent wordt. Deſe plaets om datſe ſeer klaer van dit gebreck handelt, ſal ick hier by ſetten. *Byſonderlijck*, ſeyt hy, *als het Water veele dagen blijft op-geſtopt, ſoo keert de wey, de welcke tot in de Water-peſen, ofte de Blaes niet en kan door-vloeyen, wederom na de boven-gelegene deelen, verdruckt de Lever, beſmet ende verkouwt het Bloet, ende op 't laetſte het quaedt aen de Herſenen mede-deelende, ende de Geeſten eenſdeels verkouwt, eenſ-deels beſloten zijnde, brenghtſe een doodlicke loomigheydt of doovigheydt aen.*

Gelijck wy over weynige daghen voorſeydt hebben van een Oudt Man van Arles dat hy ſterven ſoude, de welcke korts daer nae ſlaperigh geworden zijnde, ende gelijck die gene meenden, die by hem ſaten, ſoetjens ruſtende, is Overleden.

Want ſoodanigen doovigheydt, ſoo in deſe, als oock in de Uytſinnige bedrieght de onervarene onder ſchijn van Slaep, om dat de pijn, het Waken, Onruſt en dier-gelijcke ſchijnen te ſtillen. Het is nochtans geenen ſlaep maer doovigheydt, en daer uyt komt een verſtervinge, in welcke de verſtroyinge van de Natuerlicke warmte, het welcke de grootſte verkouwinge is, neemt niet alleen de werckingen des verſtants wegh, maer verhindert oock terſtont in 't begin dat de inbeeldende kracht der Herſenen haer werck niet en kan doen, om dat de ſelfde door warmte volbracht wordt.

Wel laet de doovigheydt een oorſaeck weſen van den Slaep, nochtans om datſe gelijck als in den Slaep begraven zijnde, ghelijck *Virgilius* ſpreeckt, ſterven, waerom en ſullenſe niet ſlaperige en Slaep-ſuchtige genoemt worden?

Ick hebber geſien, die, na datſe langh met koude piſſe hadden gequelt geweeſt, ten laetſten een Op-ſtoppinge des waters hebben gekregen, met ſeer hevige pijn in die zijde, in de welcke den Steen de Water-pees hadde verſtopt; andere hebbe ick gheſien die gheen pijne en hadden, in welckers Nieren een hardt geſwel oock van een geſweer komende, ende oock ſomtijdts een Steen gevonden is, en datſe beyde, om het weder-keeren van de wey of water nae de bovenſte deelen, met Slaep bevangen zijn gheweeſt; uyt den welcken ſy met moeyelijckheydt gheweckt zijnde, op het gene men haer vraeghde nauwlicx antwoordden, ende terſtondt wederom in ſlaep vielen: niet anders dan offe een Slaep-dranck hadden in-genomen. Die ſoo geſtelt zijn, hoe-welſe naderhandt veel Waters maken, die ſterven nochtans; om dat de quaet-aerdigheydt des Waters te diep in de Herſenen is in-ghedruckt.

Derhalven hebben die een grooten mis-ſlagh die in tijdt van Peſt haer eygen water drincken,'t welck wel een middel is dat de ſweet-gaten opent, maer ſeer quaet voor de Maegh. Want als de Nature den dienſt des Waters heeft gebruyckt om het Bloedt te ver-deelen, dan drijftſe het ſelve uyt als yet dat haer moe-yelick en laſtigh valt. *Duretus* verhaelt van eenen, die Slaep-ſuchtich geworden zijnde van Lammigheyt, en niet van verſtoppinge, te weten om dat het Water was te rugge gekeert na de Herſſenen; in 't eerſte had-de hy pijn in de Nieren: het Water werde op-gehou-den, niet om dat de doorgangen verſtopt waren, maer om dat de kracht van de Herſen-vlieſen verſwackt waren, en de Nieren verloren hare kracht van water-maken, waer door 't Water is op-gehouden geweeſt: als hy met Nardus-olie aen de neuſgaten, ooren, rug-graedt en de Nieren geſtreken was, ſoo heeft hy over-vloedigh Water, wel tot drie pinten toe gemaeckt, maer die Slaep-ſucht die vervolgens gekomen was, is niet door het weghnemen van de oirſaeck, waer van de eerſte Sieckte ontſtaen was, geholpen, om dat de venijnige hoedanigheyt van het Water, gelijck wy geſeyt hebben, in de Herſenen was in gedruckt.

Seker Hop-man van de Borgery, dien ick voor de-ſen ſomtijts eenige ſteenkens quijt gemaeckt hadde, verviel onlangs wederom in de gewoonlicke Pijn van de zijde, met geſtadigh braken, ſoo dat hy niet en konde inhouden. Maeckten weynigh, en dickwils wa-ter: doch ſonder ſnijdinge, ofte ſteeckten in de krop van de Blaes; met verſcheyde Clyſteryen, Stovingen, en andere Geneeſ-middelen, die hem te voren wel ge-holpen hadden, werde ſijn Pijn ſomtijts wel wat ver-licht, doch noyt geheel wech genomen. Het luttel

water-maken bleef hem oock by. Waerom hy geſta-dig klaeghde, dat het ſelfde hem ſeer benauwt maeck-te. Den twintighſten dagh, nae dat hy voor den mid-dagh noch tweemael van het bedde, en wederom daer op ſelver gegaen was, ſeyde te gevoelen, dat het Wa-ter hem na bovenen op-ſtijghde, waer door hy aen den middagh, als half ſluymerende, quam te ſterven. Het lichaem des anderen daeghs geopent zijnde, werde bevonden, dat de rechter Nier gantſch verſworen was, de (1) ſlincker geheel loſch, en als door-weyckt, in-hebbende een wit ſteenken, als een Turcks boon-ken, een ander (3) grooter, en langwerpigh, op de dickte van een pinck, ſtekende in 't voorſte van de Wa-ter-pees, (2) die oock ſoo wijt uyt-gereckt was. Bo-ven aen het ſelfde hing een drie-kantigh hooft, dat in de Nier ſtack, van groote en gedaente gelijck hier tuſ-ſchen 1 en 2 uyt-gebeelt is: als mede (4) die van D. *Paulus Voetius*, in 't voorgaende Capittel beſchreven. Waerom het niet te verwonderen en is, dat oock de beſte middelen, ſoo weynigh holpen. Bleeck mede de reden, waerom 't Water wel meeſtendeel, maer niet al ſevens tegen gehouden was geweeſt te weten, om dat de ſteen kantigh zijnde, noch een weynigh voor-by de onevenheyt hadde door laten loopen.

Hippocrates ſchrijft in ſijn boeck van de inwendige Gebreken, wanneer het *Water zandigh* is, datter een ſteen in de Nieren ſteeckt, en beriſpt de oude Geneeſ-meeſters, die meenden, dat ſulcx een teycken was van een ſteen in de Blaes. En ſulcx leert hy nochtans ſelve in de 79. Kort-bondige Spreucke van ſijn 4. Boeck. *Galenus* ſiende, dat dit recht tegen malkanderen ging, ſeyt in ſijn uytlegginge, dat alſſer Zant in 't water is, het niet altijdt in de Blaes en hapert, maer oock in de Nieren, en dat derhalven een mis-verſtant in die ſpreu-ke is, het zy dat *Hippocrates* ſelve, de helft van de reden verſuymt heeft, ofte van den uyt-ſchrijver over-geſla-gen is: want 't zy daer een ſteen in de Nieren, het zy in de Blaes groeyt, datter altijdt zant met het wa-ter af-ſchiet. *Philotheus*, een ander Griecx uyt-leg-ger, meent dat *Hippocrates* alleen van de Blaes gewagh maeckt, om dat in de ſelve, van wegen datſe een groote holligheydt heeft, dickwilder, als in de Nie-ren, Steen groeyt. Maer dat ſulcx onwaerachtigh is, betoont de dagelickſche bevindinge. Het gene oock, dat *Galenus* toe-brenght, en maeckt de Spreucke niet waerachtiger. Want het is kennelik, datter vele Men-ſchen ſant quijt werden, die noch in de Nieren, noch in de Blaes eenige ſteen hebben. Vele zijnder oock met de ſteen gequelt, die even-wel geen Zant in 't water en loſen. Dr. *Iohannes Heurnius* getuyght, dat hy eertijts een Edel-man heeft doen op-ſnijden, die veel ſteenen in de Nieren hadde, waer van te voren noyt eenigh teycken geweeſt was, dan dat hy nae het rijden te paert ſomtijts wat bloedigh water maeckte. Selfs nae het overlijden van den ſelfden *Heurnius*, werden in ſijn Blaes gevonden 7. Steenen, gelijck een Ocker-noot, wegende elck een half loot: daer hy nochtans in ſijn leven geen teycken van Zant oyt in ſijn water verno-men hadde, gelijck my gedenckt eertijts verſtaen te hebben, uyt ſijnen ſoon den hoogh-geleerden *Ottho*

Heurnius,

Heurnius, Profeſſor in de Geneeſ-konſte en Ont-le-dinge tot Leyden. In tegendeel ſchrijft *Cardanus*, dat hy nu dertigh jaer alle daegh veel, dan root, dan wit Zant quijt geworden is, ſonder het minſte achterdenc-ken van ſteen in de Nieren ofte Blaes: en doet daer by, 't gene ick getuygen kan waerachtigh te weſen, datter naulicx van thien menſchen een gevonden wert, die geheel bevrijt is van ſomtijdts Zant in 't Water te lo-ſen: daer men even-wel weynigh Graveelige ſiet, en noch weyniger, die met den ſteen in de Blaes gequelt werden: en datter in tegendeel vele ſteen hebben, die even-wel geen Zandigh water en maken. Dewijl dan dit ſoo klaer is, als de Son, ſo en is 't niet vremt dat de uyt-leggers van *Hippocrates*, aen ſijne vermelte ſpreu-ke geen nouwen en weten te ſetten, om de ſelfde van onwaerheyt te bevrijven. 'Ten paſt mijne kleynigheyt niet, om dit by te leggen, en onder ſoo uyt-nemende Mannen mijn oordeel te ſpreken: nochtans en kan ick niet naerlaten om de aengename heugeniſſe van den hoogh-geleerden D^r. *Santorio* te ververſſen, alhier te ſtellen 't gene ick te Padua in 't jaer 1616. t'ſijnen huyſe (gelijk hy ons niet alleen by ſijn Siecken bracht, maer oock buyten de *Univerſiteyt* in 't byſonder onder-wees) als my by lotinge de uyt-legginge van de ver-melte ſpreucke toe-viel, antwoorde. Namentlick, dat de waerheyt in de ſelfde konde vaſt gemaeckt wer-den, alſſer maer een woort uyt-geleyt werde tegen den ſin van de uyt-leggers, maer niet tegen den ſin en gewoonte van *Hippocrates*. Dat dit was ὑφίσταται, het welck ſy uyt-leyden *beſinckt*, maer dat my beter dacht *op-hout*: om de ſin te maken, dat die met de ſteen in de Blaes gequelt zijn, in welckers water het Zant op-gehouden wert, 't welck te voren plagh af te ſchieten. Want ſulcx en kan niet ontkent werden. Nu dat oock die beteyckeninge van dat woort by *Hippocrates* niet vremt en is, blijckt daer uyt dat hy het woort daer af komende, te weten *Hypoſtaſis* ſomtijts neemt voor het ophouden van eenige vochtigheyt, die anders gewoon is uyt te vloeyen, gelijck *Galenus* ſchrijft in ſijn uyt-legginge op *Hippocrates* van de Geleden. Dat ſulcks miſſchien mede beveſtigt konde werden, om dat hy in die ſpreucke, geen gewagh en maeckte van af-ſetten, gelijck hy dede in de voorgaende. Ofte dat men oock de aengenomen overſettinge konde aennemen, indien *beſinckt* verſtaen werde, niet van 't beſincken in de water-pot, maer van het neder-ſetten in de Blaes. (*Mercatus* in 't 4. Boeck van de inwendige Sieck-ten, Capittel 11. geſchreven hebbende, dat 'er geen onſekerder Teycken en kan gevonden worden, om aen te wijſen dat 'er een Steen in de Blaes is, dan Zandigh Water: nochtans om deſe Spreucke geloofbaer te maken, ſtelt hy onderſcheyt tuſſchen Zandt, en Zan-dige of ſavelachtige beſinckinge: als beſtaende niet uyt Zandekens, maer uyt ſtuckjens en platte, kleyne, half-ſlijmige, en by na aen een gebackene deeltjens, de welcke van de Steenen af-ſchilferen door de dick-wijlige bewegingen. Dat bewijſt hy daer uyt, om dat in de Wateren van die gene, die met den Steen gequelt zijn, als ſy Steen-brekende Genees-middelen hebben in-genomen, een groote Zandtachtige beſinckinge wort gevonden. Soo heeft *Hippocrates* geſeyt in ſijn 4. Boeck van de Sieckten, *dat in de bewegingh van het t'ſamen-wrijven en ſtooten van verſcheyden Steenen, eenige Sandtachtigheyt af-morſelt, en met het Water wort uyt-gelooſt*. *Cardanus* in de verklaringen over het Boeck van *Hippocrates* van de Lucht, Plaetſen, en Wateren, in de 51. leſſe, leyt deſe Kort-bondige Spreucke uyt, dat 'er een Steen in de Blaes is, als 'er zandtachtig-heyt beſinckt, en niet aen de water-pot hanght. Het is een bedriegelick Teycken van de Steen der Nieren, indien, 't gene *Hippocrates* ſeyt, roſch, of geel zandt (*Galenus* gelijckt het by de couleur van Sandarac of Bergh-root) met het Water wort gelooft. Want wy hebben boven geſeyt dat 'er oock wit zandt in de Nie-ren groeyt. Aengeſien nochtans dat het zandt, dat uyt de Nieren komt, veeltijts roſachtigh is, ſoo oordeelen wy dat dien Prince aller Geneeſmeeſters geen beriſ-pinge weerdigh is. Hier heeft plaets, 't gene de groote *Scaliger* in ſijn 271. oeffeningh, aen *Cardanus* ant-woort, de welcke tegen *Ariſtoteles* ontkent hadde dat weynigheyt van Tanden, kortheyt des levens beteyc-kent, door dien *Suetonius* ſchrijft dat de Keyſer Augu-ſtus tot den ouderdom van ſes-en-tſeventigh jaeren gekomen is, en nochtans weynige kleyne, en rouwe Tanden gehadt heeft. Maer, ſeyt *Scaliger*, ghy en hadt met een exempel de achtbaerheyt van ſoo grooten Man niet behooren te verminderen. Want ſoodanige gevoelens zijn geenſins noodſakelijck: het is genoegh datſe meeſtendeel waer zijn. Groote en oneffene Stee-nen ſcheuren ſomwijlen ſoo de ſelfſtandigheyt der Nieren, datſe, gelijck *Hippocrates* heeft geſeyt 6. Epid. cit. *het Water bloedigh maken*: oock ſomtijts, maer ſel-den, worden met dick Water, naer het getuygeniſſe van *Hippocrates* in 't 4. boeck van ſijn Kort-bondige Spreucken 76. *kleyne vleeſchkens van de Nieren uyt-ge-looſt*, 't welck oock van de Nieuwe Geneeſmeeſters is aengemerckt. *Galenus* ſeydt dat deſe vleeſchkens de ſelfſtandigheyt van de Nieren zijn; en alhoewel hy in de uytlegginge van deſe plaets ontkent dat hy die vleeſchkens noyt geſien en heeft: nochtans in 't eerſte en ſeſte van de beſchadighde deelen ſchijnt hy 't ſelve te bekennen, wanneer nu de ſcherpigheyt van het ge-ſweer de deeltjens der Nieren door-gebeten heeft: gelijck als in Teeringh ſtuckjens van de Longe wor-den uyt-geſpogen, en in den Rooden Loop af-ſchaef-ſel van Dermen wort gelooſt.)

Deſe over-ſettinge is als vremt op-genomen, en my wederom door ſijne brieven in bedenckinge ge-bracht, by den Hoogh-geleerden *Plempius*, Profeſſor te Loven: dan mijn nader redenen ſiende, heeft de ſelf-de niet ongerijmt gevonden. De onvergelijckelicke Heere *Salmaſius*, Ridder, en Raedt des Koninghs van

Vranckrijck, hier over van my gevraeght zijnde, ſpreeckt in een geheel boeck (dat ſijne Ed. te Leyden met mijne brieven heeft laten drucken) de oude Over-ſettinge voor, en brenght daer toe vele geleerde redenen by: die ick wederom beantwoorde, gelijck te ſien is in het geene by de Elſeviers gedruckt is, en nu hier achter nevens andere brieven overgeſet, nae te ſien No. X V. Dit gaet altijdt vaſt, dat de ondervindinge (en waer op ſtaet anders de Genees-konſte?) recht voor my is. En ſulcx getuyght onder andere, den vermaerden *Meyſſonner*, Genees-meeſter van den Hoogh-gemelten Koningh, die my oock ſchrijft, hier van met den Heere *Salmaſius* geſproken te hebben, hier achter onder de brieven No. 44. en 46.

Groote en getackte Steenen maken ſomtijts ſulcke ſcheuringh in het vleeſch der Nieren, datſe het *Water* geheel *bloedigh* maecken: jae oock, doch ſelden, yet *vleeſchachtighs* af-ſetten.

3. Het derde Teycken van een Steen in de Nieren ſtelt *Hippocrates*, in een *Doovigheydt van 't been* aen de zijde, daer het ſteenken is. De oirſaeck hier van leggen Dr. *Langius* Genees-meeſter van de Pals-Graef, en de vermelte *Iacot*, op een vervollinge van de tacken der groote Aderen, waer door de Zenuwen ende Spieren zouden gedruckt werden. Hier in ſchijnen ſy *Galenum* gevolght te hebben in 3. *Epid.* die ſchrijft aldus: *hen doove pijn tot in het been af-dalende, geſchiet van wegen de vaten die op den rug leggen, namelijck de holle-ader en groote ſlagh-ader met de Nieren en Dyenen gevoeght zijnde, want die komen ſeer groot in de Nieren, daerna beyde deſe vaten geſcheyden zijnde in tween, loopt in beyde de Dyenen, en verſpreyden hen daer door.* Maer dewijl de Aderen in dit gebreck ſoo ſeer niet vervult en werden, dat ſy de Spieren benauwen, ſoo dienter een ander oirſaeck van deſe Doovigheyt by-gebracht. Deſe is een perſſinge van de Spieren, χόας genoemt, daer de Nieren op-leggen, die het Been doen buygen: ofte een benauwinge van de Zenuwen, die in al de Spieren van 't been verſpreyt wert. Hier door en kan de Geeſt, die uyt de Herſſenen door de Zenuwen tot gevoelen van al de leden geſonden wert, in de Beenen niet komen: 't welck een Doovigheyt veroirſaeckt, even gelijck men voelt, als het een Been wat over het ander leyt, ofte als men wat lang op den elle-boogh leunt. Gemeenlick ſeyt men daer van, dat den arm, of het been ſlaept. Nu dit neerdrucken geſchiet door de hardigheyt en 't gewichte van den ſteen: want een kleyn ſteenken en maeckt de doovigheyt niet. Maer by een grooter en ſlaept niet alleen de Dye aen de zijde van de Nier, in de welcke de ſteen is, maer het geheele ruggen-Mergh wert oock ſomtijts ſoo geſpannen, dat de ſiecken haer Lendenen naulicx konnen bewegen.

4. Het Vierde teycken is pijne en opwaerts treckinge van het klootje dier zijde, daer het quaet zijn plaetſe heeft. De reden hier van is om dat de ſteen die de Nieren en hare vlieſen ſpant, en met eenen de naburige vaten, die na de klootjens gaen, en daer in geplant worden, opwaerts treckt.

5. Het vijfde Teycken is een groote *Qualickheyt*, en *Walginge*, ſoo dat degene, die een Steen uyt de Nieren ſchiet, geenderley ſpijs en konnen gebruycken, ofte braken de ſelve ten eerſten wederom uyt. Ick heb dickwils in my ſelven bevonden ſulcken om-werpinge van de Maegh, dat ick geen in-geleyde Kers en konde in-houden. De oirſaeck is, om dat de Nieren door het Buyck-vlies aen den loſſen derm vaſt zijn, gelijck *Galenus* ſchrijft, ofte gelijck *Avicenna* meent, om de verknochtinge met de Lever, en daer door met de Maegh van wegen de Suygh-aderen: ofte liever, om twee kleyne Zenukens, die de Nieren van de Maegh ontfangen, en om het beſluytende vlies, 't welck de Nieren bekleet, en ſpruytende van 't Buyck-vlies, aen de Maeg gehecht wert.

Als dan de Nieren van de ſteen geprickelt werden, ſoo werden oock met eenen geprickelt die twee Zenuwen, en het buytenſte Vliesjen, en daer door wert de Maegh mede geport om van haer te weren, 't gene haer moeyelick valt, en ſoo komt de ſiecke tot braken. Hier van is 't lichaem meeſt altijt beneden ſoo geſloten, datter naulicx een wint uyt en kan, gelijck ofte al de Nature na boven, en 't Lichaem onder toe getrocken was. In 't eerſte brakenſe veel ſlijm uyt, door dien 't ſelve in de Maeg is, inſonderheyt in de gene die veel of groove en ſlijmerige koſt gegeten hebben. Daer na volgter gemeenlick groene Gal, om dat door de Pijn, ſeyt *Galenus*, en 't waken 't Bloet verdorven is, voornamelick indienſe met eenen de Koortſe, of lang gevaſt hebben. Als die aenhout, komenſe oock enckele Gal te braken, het welck met groot gewelt geſchiet. Maer het braecken, ja de meeſte andere Teyckenen van het Graveel komen ſoo na met de pijn van 't Colijck over een, datſe oock de geleertſte Genees-meeſters bedrogen hebben. *Galenus* bekent dat van ſijn ſelven rondt uyt, in het tweede van de beſchadighde deelen, met deſe woorden: *Ick ben indachtigh, dat my eens een heftige pijn over-quam, ſoo dat my docht, dat mijnen Onder-buyck met een boor doorboort werde; aldermeeſt in die ruymte daer de Water-peſen van de Nieren tot aen de Blaes reycken: een Cliſterie gebruyckt hebbende, ſoo ben ick met over-groote pijn quijt geworden een vochtigheyt, geſmolten glas gelijckende: Ick meynden ſeeckerlijck, dat in eene van de Nieren een Steen moſt ſitten: ſoo ſeer (gelijck het my docht) was deſe ſoorte van pijn gelijck als doorborende: maer die vochtigheyt gelooſt, en de pijn geſtilt zijnde, bleeck het klaerlick, dat geen Steen de oorſaeck en was geweeſt.* In het tegendeel heb ick voor twee dagen een exempel geſien in *Beyer-landt*, in de Huyſvrouw van een Dijck-graef, de welcke een *Wond-meeſter* (die hem veel liet voor-ſtaen) gelijck als het *Colijck* hebbende, met heete planckskens op den Buyck te leggen, wil-

de

de geneſen: de welcke ick, daer by gehaelt zijnde, terſtont hebbe doen wegh nemen, en een *Cliſterie* en- de Stovingen gebruyckt hebbende, en *Salpeter* met *Wijn* in-gegeven zijnde, ſoo heeft de vrouwe, de welcke van pijne ſcheen te ſterven, een *Steen* gelooſt hebbende, wederom gelijck als een nieuw leven ge- kregen. Nademael dan het gene voor 't Colijck goet is, een Graveeligen kan quaet doen, ſoo is het wel de pijne weert, de Teyckenen by te brengen, door welc- ke het eene van het ander kan onderſcheyden worden.

Na dien dan dit Braken van Slijm en daer na van Gal oock plaets heeft in 't *Colijck*, en als 't ſelve komt in de Kronkel-derm, daer hy voor by de Nieren draeyt, in ſonderheyt in de flincker zijde, alwaer hy nauwer is, dan valt de pijn van 't Colijck heel qualick van 't Gra- veel ofte een Steenken te onderſcheyden, waer door dickwils verkeerde middelen gebruyckt werden.

Maer twee teyckenen zijnder, die het verſchil aen- wijſen, de gelegentheyt van de pijn, en de leger-plaets van 't pijnlick deel. Voor eerſt en is de pijn in de Nieren ſo ſcherp niet, als 't Colijck. Daer benevens als de pijn hooger is, dan de Nieren, ſo en is 't geen Graveel, maer Colijk. Noch ſpreyt het Colijck hem veel vorder uyt, gelijck de Kronkel-derm de ruymſte van al de dermen, den gehelen buyck doorloopt: De pijn van 't Graveel blijft vaſt op een plaets, en binnen de palen van de Nie- ren beſloten, en als het ſteenken na de Blaes gaet, dan volght de pijn oock den wech van de Water-pees. In het Colijck bevoelt men oock meer Rommelingh in den buyck, als in 't Graveel. Het Water, gelijck geſeyt is, valt in 't Graveel eerſt dun en rauw, daer na wert het met zant, ſteenkens, ofte bloet gelooſt. Maer in 't Co- lijck, ofte om dat voor de Gal, den wech na de Der- men geſloten is, ofte dat het Gal-blaesjen als geſchut en geroert werdt, valt het Water in 't begin root ende dick. Hier-en-boven verneemt men in het Colijck noch de doovigheyt van 't been, noch andere teycke- nen, die wy van het Graveel verhaelt hebben.

Galenus onderſcheyt dan deſe alſoo, 6. *de Loc. Af- fect.* 2. De Walginge en het Braken zijn veel ſwaer- der en gedueriger, in het Colijck. En die ſoo geſtelt zijn Braken ſekere ſlijmige en verdorven dingen uyt, daer in de Graveelige verre overtreffende: en ſy hou- den haer vuyligheydt meer in, ſoo datſe oock niet ee- nen wint laten, ofte op-riſpen en konnen. Dickwils ſchijnt oock de pijn gelijck als ront te gaen, en ruy- mer plaetſe te begrijpen: ſomtijts wortſe in verſchey- den plaetſen heviger: Maer de pijn van 't Graveel blijft geſtadigh op een plaets. Als dan de pijn hooger is, dan de Nieren, dat is een kennelick Teycken van Colijck: maer indienſe vaſt blijft in een plaets, te we- ten, daer de Nieren leggen, ſoo kan de plaets niet tot de kenniſſe doen: over ſulcx moet men neffens deſe Teyckenen oock de Wateren inſien. Want de Gravee- lige maken in 't begin dun en helder Water: de vol- gende dagen ſchijnt 'er yet oneffens in het ſelve te be- ſincken: op 't laetſte is het t'eenemael zandigh. Maer in 't Colijck, is den Kamer-ganck eeniger maten vol wints, en drijft veeltijdts op 't water, zijnde in dickte den Oſſen-dreck gelijck. Daerenboven, de pijn van het Colijck wort veel meer, door openende Cliſterien verſacht, dan van 't Graveel. Het gebeurt oock ſom- tijts, datſe, eenige koude vochtigheyt mede quijt wor- dende, van ſtonden aen tot ruſte komen: en ſoo is het een verſachtent hulp-middel, en niet alleen verſach- tende, maer oock dienende tot Geneſingh, en tot een ken-teycken. Wijders, gelijck als deſe de koude voch- tigheyt door den Kamerganck, ſo oock de Graveelige het ſteenken met het Water loſende, worden van de pijn verloſt, en toonen met eenen de beſeerde plaets. Daerenboven en worden noch doovigheyt van het been, noch de andere Teyckenen die wy het Graveel toe-geſchreven hebben, in 't Colijck niet gevonden.

Wanneer nu den Steen uyt de Nieren door de Wa- ter-peſen in de Blaes is neder geſackt, ten zy hy hae- ſtelick gelooſt werde, ſoo vergroot hy allencxkens, en wordt openbaer door andere Teyckenen, die van *Hippocrates* verhaelt worden vijf te zijn in 't 4. boeck van de Sieckten. Wanneer hy wil Water maken ſoo heeft hy pijn, en het Water vloeyt allenghs uyt, ge- lijck als in die gene, die met droppel-pis gequelt zijn, en is ſomtijts een weynigh bloedigh, als de Blaes van de Steen gequetſt wort en verſweert, en de Blaes wort oock met ontſtekingh gequelt. Maer dat en kan men niet ſien, dan het uyterſte van de voor-huyt geeft een Teycken. Somwijlen wort hy door 't Water Santach- tigheydt quijt: ſomtijts een, ofte meer Steenkens. Hy voeght 'er by in 't Boeck van de Lucht, Plaetſen en Wateren. En als hy watert, ſoo ſchiet den Steen, van het Water met gewelt voort gedreven zijnde, in den krop van de Blaes, en verhindert het Water, en veroirſaeckt een hevige pijn. Daerom wrijven en trecken de kinderen, die met Steen gequelt zijn, aen haer Gemacht, om dat haer dunckt dat de oirſaeck van het Water-maken aldaer is. Soo oock *Rhaſes* en andere onder de Oude, houden het als voor een open- baer Teycken, dat de gebreckelicke, alſſe willen piſ- ſen, pijn krijgen, ofte dat haer Gemacht tot ſtaen wort verweckt, miſſchien om het mede-gevoelen van het lidt, 't welck, aen ſijn uyterſte ofte het hooftjen, van den Steen gelijck als gekittelt wort (als oock om dat alle de zenuwen in dat hooft eyndigen) en daerom heeft dat deel altijt mede pijn, ofte is genegen hem op te rechten. Dat wordt in de kinderen voornamelick aen-gemerckt van *Hippocrates* en andere Grieckſche Genees-meeſters, als *Aretæus*, *Trallianus*, en *Ægi- neta*. Soo om dat hy den Steen van de Blaes den kin- deren heeft toe-geſchreven in ſijn Kort-bondige Spreucken 3. 26. Als oock, om dat den hals van de Blaes in de kinderen veel teerder is, en over-ſulcks gevoelicker, waer door ſy het kittelen van den Steen eerder gewaer worden.

Voegt by deſe Teykenen een gevoelen van ſwaert-te in de Blaes, die de Graveelige dickwils moeyelick valt. En die dit hebben, konnen qualicken ruſten, maer woelen met haer geheele lichaem, en worden gedwongen de beenen, by beurten te verleggen.

Den Rechten Derm wordt om de nabuerigheydt oock tot het mede-gevoelen van pijn verweckt, waer van komt perſinge, door welcke, ſoo haeſt als ſy haer water maken, oock gedwongen worden ter ſtoel te gaen, en daer op volght oock dickwils het uytſincken van den Aers-derm. Doch dat heeft alleen plaets in een grooten Steen: de welcke oock onderſocht kan worden met een *Catheter* in den hals van de Blaes, of-te een vinger in het fondament te ſteken; alhoewel die op ſulcke wijſe niet altijdt gevonden wort, gelijck ick hier voor hebbe gewaerſchouwt. Het ſelve kan oock geſchieden, als wy den genen, dien het Water is opge-ſtopt, op den rugge leggen, en de beenen op lichten-de, ſchocken: Indien hy dan Water maeckt, het is een Teycken, dat de krop van de Blaes met een Steen geſtopt is geweeſt. *Cardanus* over de voor-gemelte Kort-bondige Spreuck, beveelt den genen, die ver-ſekert wil zijn of hy een Steen in de Blaes heeft, dat hy ſal te peerde rijden, ſpringen, en hem geweldigh-lick bewegen, ofte Steen-brekende Genees-midde-len in nemen, en daer nae ſijn Water beſien: indien drie, of vier dagen poeder geſien wort, dat 'er dan een harden Steen is: indien ſtucken van ſteenen en ge-lijck als zandt, dat 'er dan een breeckende Steen is. Indien geene van deſe dingen te voor-ſchijn komen, dat 'er dan ſekerlijck geen Steen en is. *Celſus* heeft veele van deſe Teyckenen ſeer fraey by een geſtelt in ſijn 2. boeck cap. 7. *Het Water wort met moeyelickheydt gemaeckt* (alder-meeſt op 't eynde van 't wateren, niet ſoo ſeer om de ſcherpigheyt van 't Water, als wel om het gewelt dat de Blaes doet om den Steen uyt te drij-ven) *en het ontloopt allencxkens tegen wil en danck* (om dat het niet en kan in-gehouden worden, gelijck als in de Koude-pis,) *het ſelve is zantachtigh: ſomtijts wort oock bloedt, ofte yet bloedighs, ofte etterachtighs met het ſelve uyt-gelooſt. Sommige konnen haer Water beter maken recht op ſtaende; ſommige, den rugge achter over buygen-de, en inſonderheydt die groote ſteenen hebben; Sommige Wateren oock haer voor over buygende, en haer Roede uyt-reckende, verſachten ſy de pijn. Daer is oock gevoelen van een ſekere ſwaertte in dat deel* (voor al in 't Buyck-vlies: en in 't fondament; waer van komt Perſinge,) *en die wort van loopen, en alle beweginge vermeerdert. Sommige oock, wanneerſe in de pijne zijn, leggen de voeten, by beur-ten over malkanderen. De vrouwen worden dickwils ge-dwongen de kanten van haer ſchamelheyt met de handen te krauwen*) gelijck wy uyt *Hippocrates* hebben aen-ge-weſen dat de kinderen haer Gemacht wrijven van we-gen het kittelen, dat den Steen veroirſaeckt.) *Somtijts als ſy een vinger in ſteken) voelen ſy den Steen, wanneer hy in den hals van de Blaes ſteeckt*, want den hals van de Blaes is in de ſelve ruym en kort. Maer daer en is geen klaerder en blijckelicker Teycken van den Steen, dan dickwils Water maken, ofte Droppel-pis.

6. Als het Steenken nu uyt de Nieren door de Water-peſen in de Blaes geſackt is, indien het niet ten eerſten gelooſt en wert, ſoo vergroot het aldaer, ge-lijck hier voren geſeyt is, en openbaert ſich door ande-re teyckenen. De Siecke maeckt met ſnijdinge en pijn ſijn Water, dickwils en weynigh: het welck oock ſomtijts geheel op-gehouden werdt, als de ſteen voor de krop van de Blaes ſchiet, waer door uyter-maten groote pijn veroirſaeckt wert. Daerom is 't, dat de kinderen die met de ſteen gequelt zijn, geſtadigh aen haer gemacht wrijven, alſoo ſy voelen, gelijck *Hippo-crates* ſeyt, dat de water-loop aldaer belet wert. De kinderen voelen ſulcx eerder, om dat de krop van haer Blaes veel teerder, en dien volgende oock gevoelicker is, ſoo datſe het kittelen van den ſteen meerder gewaer werden. By deſe teyckenen komt noch, dat de gene die een ſteen in de Blaes hebben, ſomtijts een ſwaerte aldaer voelen; oock niet ſtil en konnen weſen: maer moeten haer beenen over malkander werpen, en 't ge-heele lichaem bewegen. Den Eyndel-derm wert van wegen ſijn naderheyt mede beſchadight, waer door vele als ſy het water uyt-drucken, met eenen oock den kamer-gang moeten maken, en daer op volght gemeenlick, doch meeſt in kinderen, dat het endt van den derm uyt-ſchiet. Maer dit gebeurt door de banck alleen van groote ſteenen, hoe-wel ick oock ſomtijts, doch in kleyne kinderen, 't ſelve bevonden hebbe, van kleyne, en ſachte ſteenkens. Dat ſy groot zijn, kan met een *Catheter*, ofte de Vingeren onderſocht werden, hoe-wel dat oock niet altijdt vaſt en gaet, gelijck hier voren geſeyt is. Het ſelve kan mede ondervonden werden, indien men de gene, die het water op-geſtopt is op ſijn rug leyt, en de beenen op lichtende, het lic-haem ſchut: Want indien hy dan water maeckt, dat is een teycken dat de krop van de Blaes door een ſteen verſtopt is geweeſt. De meer-gemelte *Cardanus*, ver-maert Geneeſ-meeſter van Milan, gebiet yemant, die verſekert wil zijn van een ſteen in de Blaes, te rijden, ſpringen, ofte anders 't Lichaem ſterckelick te oeffe-nen, ofte eenige Steen-brekende middelen in te ne-men, en daer op het water te beſien. Want indiender drie ofte vier dagen dun ſtof in is, ſtelt dat een teycken te zijn van een harde ſteen: indiender grof zant ofte breuckſel van ſteen in gevonden wert, dat ſulcx beduy-det een ſachten ofte brekenden ſteen. Maer daer is geen ſekerder teycken van Graveel, en Steen als ge-ſtadigh, weynigh, en met ſnijdinge Water te maken.

Het

Het XXXVI. Capittel.

1. *Voor-teyckenen, en wat Uyt-komſte, in verſcheydene gelegentheyt, van Graveel, en Steen, te verwachten ſtaet.*
2. *Door ophouden van 't Water veroorſaken verſcheyden Sieckten.*

't VOorzien, de moeder van 't beleyt,
Daer dient breed op te zijn geweyt.
't Is noodigh, die dat niet en weet,
Die dient noch lijf noch lidt beſteet.
Want yemant, die 't ſich onder-windt
Moet weten waer hy 't Zeer eerſt vindt,
En waer het heen wil, of hem paſt
't Goreel veel beter als die laſt.
Iae doe ſoo een uyt Scholen gingh
En aen den vinger kreegh de ringh,
Sou 't reddelijcker zijn geweeſt
Dat ſoo een uyt-geleſen Geeſt
Van d'uyre, dat hy rees te vrougħ,
Twee ſchrander Eſels ooren drough.
't Geneſen is de ſwaerſte daet
Die onder menſchen omme-gaet.
Die konſt die daelt uyt Godes handt,
Die al de kruyden heeft geplandt,
Die aen den man, die aen het wijf
Sijn weſen gaf, en 't eerſte lijf.
De menſchen teelen menſchen, maer,
Maer ſy begrijpen 't voor noch naer
Wat dat ſy doen; 't is Godts gebouw,
Al watter komt van man en vrouw.
Hy heeft ons been met vleys bedeckt,
En al ons leden uyt-geſtreckt,
Ons ingewant gevormt, en voort
Ons op-gemaeckt in ons geboort.
Wie ſagh ſich ſelfs van binnen? 't oogh
Siet op ſijn Schepper naer om hoogh
Als tot en danck; te rugh' en in 't
Vertreck ſyns ſelfs daer is het blint.
De Verre-kijcker van de Maes,
Die naeu die gau-geooghde Baes,
Dat helder licht, die klare Son,
Die Hoff en Kerck door-ſtralen kon,
Die ſiet hier qualijck, jae gevoelt
In d'aders, dat maer elders woelt.
Hy, die altijdt in 't midden viel,
En ſich ſoo loos daer buyten hiel,
Die ſpitsheyt mette domme-kracht
Gelijckelijck hem t'onder-bracht,
En altijt wijs en wonder koel
(Gelijck hy ſchijnt) lacht' om 't gewoel
Der menſchen, die te ſits van aert
Malkander ſaten in den baert;
Hy, die een yders keyen ſne,
Verdient ſijn eygen nepen me.

VOor al moet een Geneeſ-meeſter weten welcke *Sieckten* ongeneeſlijck, welcke moeyelijck, en welcke wel om te geneſen zijn. Want het is 't werck van een voorſichtigh man, gelijck *Celſus* ſeer wel geſeyt heeft, den genen, die niet behouden en kan worden, niet aen te raken, noch in vermoeden te komen van yemant omgebracht te hebben, die door ſijn eygen nootlot is vergaen. Ten anderen als 'er groote vreſe is, doch ſonder ſekere wanhope, aen de vrienden van den Patient, bekent te maken, dat de ſake groot gevaer loopt, op dat hy, ſoo de konſt van het quaet overwonnen werde, niet en ſchijnet ofte onwetende geweeſt te zijn, ofte met bedrogh om gegaen te hebben. Maer gelijck deſe dingen een voorſichtigh man betamen, ſo is het wederom kamer-ſpeelders werck, een kleyne ſaecke ſeer groot te maken, om dat hy ſoude ſchijnen groote dingen uytgerecht te hebben. Deſe dingen, hebbe ick goet gedocht, voor af te ſeggen. Nu laet ons tot de ſaecke ſelfs komen. *Als de Nieren beſchadight ſijn,* ſeyt *Celſus* in ſijn 4. Boeck cap. 10. *ſoo ſijn ſy 'er lange qualick aen (het gaet noch qualicker, indien dickwils braken van Gal daer by komt.)*

1. De groote *Ariſtoteles* ſchrijft dat de Menſchen Nieren even gelijck zijn de Nieren der Oſſen, als uyt veel Nieren te ſamen gevoeght; en doeter by, dat daerom oock de Gebreken, die in de ſelvige vallen, ſwaerlick te helpen zijn, als offer niet een, maer verſcheyde deelen ontſtelt waren. Welcke reden, dewijl ſe tegen de dagelickſche onder-vindinge ſtrijdt, gelijck wy hier voor in 't 29. Cap. N. 3. aengeweſen hebben, ſo wert deſe plaetſche niet wel onder de teyckenē en voorbodē vande uytkomſt geſtelt by de meergemelte Doctor en Profeſſor *Mercurialis.* Want de gebreken der Nieren en vallen niet qualick te geneſen, om dat ſy als uyt vele Nieren beſtaen, en dienvolgende als verſcheyde ſieckten van verſcheyde deelen zijn: maer om dat haer werckinge geſtadigh voortgaet, en dat 't gene geneſen zal, ſtilte vereyſcht: als oock om datter geſtadigh het ſcherp water doorloopt: en noch, om dat de genees-middelen ſo verre nauwlicks en konnen komen, als na datſe ſeer verandert zijn. Het welck mede al te ſamen noch meerder plaets heeft in de Blaes, die zenuachtigh en ſwack is. Daerom ſeydt *Hippocrates,* dat de gebreecken van de Nieren en Blaes in oude luyden ongeneeſlick zijn. En voor ſeker in alle Menſchen als geſecht is, maer

be-

beſwaerlicker in oude luyden, om dat in haer meer-der ſwackheydt en doovigheyt der deelen is, daerom ſeght den ſelven *Hippocrates* noyt geſien te hebben, dat qualen der Nieren na de 50. jaren geneſen zijn ge-weeſt: maer *Galenus* leert ons ſeer wel dat de qualen der Blaſe in oude luyden beſwaerlijcker te geneſen zijn, dat daer op by na de doot volght, oirdeelt *Hip-pocrates*. Hier van heeft *Cælius Aurelianus* dry rede-nen: om dat de Blaſe zenuachtigh is en van ſlappe warmte, datſe op diepe platen geſet is, en de genees-middelen tot haer niet door dringen, als veel veran-dert zijnde, dat hy oock door vele vuyligheyt af-ge-ſpoelt wort.

De geene die Graveel ofte Steen van haer Ouders ofte Voor-ouders ge-erft hebben, konnen nauwlicks geneſen werden. Ick heb ſoodanige veel geſien, als ſy een geruymen tijdt van de pijn waren bevrijt ge-weeſt, en meenden geheel geneſen te zijn, even-wel nae eenige jaren in het oude quaet wederom vervielen. Daerom ſeyt de Grieckſche *Aretæus* met geen min-der aerdigheyt, als waerheyt, dat de ſteenachtige vruchtbaerheyt der Nieren ſwaerder valt te beletten, als de vruchtbaerheyt van de Lijf-moeder.

Maer inſonderheyt zijnſe ongeneeſlick, in de welc-ke nae het loſen van de ſteenkens, noch een geſtadige Pijn in de Lendenen blijft, waer by ſomtijts eenige ſwaerte en groote ſteeckte gevoelt wert: want dat is een teycken, datter eenen grooten, ofte veel ſteen-kens in de Nieren groeyen en toe-nemen.

Daer en is mede geen grooter hope van Beterſchap als door het wrijven van een kantigen ende ſcherpen ſteen ('t welck blijckt, als nae bloedigh water, etterigh volcht) de Nieren komen te ſweren. Want de midde-len, die de ſteen af-drijven, zijn dun en ſcherp: en 't ge-ne dat de Sweringe heelt, moet dick en toe-ſluytende zijn.

Het Graveel en komt niet veel in de Kinderen. Maer gelijck *Hippocrates* ſeyt, meeſt van de veerthien jaren tot het twee-en-veertighſte, in welcke tijdt de Nature aldervruchtbaerſte is van gebreken. Wederom van dien ouderdom tot het drie en-ſeſtighſte jaer des levens, ſeyt hy, datter geen Steen in de Blaes, noch Graveel in de Nieren en groeyt, 't en zy het aldaer te voren geweeſt is.

De Vrouwen en werden ſo veel met de Steen niet gequelt, als de Mans, om dat de krop van haer Blaes, korter en ruymer is, waer door ſy alles beter quijt konden werden.

Ronde en gladde Steenkens werden lichtelicker en met minder Pijn gelooſt, als die van andere gedaente zijn, inſonderheyt die langh en getackt zijn.

De gene, die dickwils Steenkens loſen, werden de ſelve met geen ofte weynigh pijn quijt, 't en zy dat-ſe geheel groot zijn.

Indien de ſteen-achtige ſtoffe op een ander plaets verleyt wert, dat is ſeer goet. Alſoo ſiet men, dat de gene, die los van Lichaem zijn, minder gebreck van Graveel hebben, als die hart-lijvigh zijn. Soo neemt oock dickwils de Gicht, alſſe nae komt, het Graveel wech. Want ſy ſpruyten beyde van een oorſaeck. Maer ſy en verloſſen malkander niet altijt. Soo ſeyt den ouden *Guainerius*, dat de *ſteen* Joffrou *Podagra* vrijt, en ſonder haer niet wel weſen en kan. Daer van leſen wy by *Froiſſard*, in 't 1. Boeck van ſijn Françoi-ſche Hiſtorye op 't 29. Cap. hoe *Willem*, Grave van Hollant, te gelijck aen het Graveel, en de Gicht lach. Het welck ick oock dickwils ondervonden hebbe. My gedenckt, eertijts diergelijcke geleſen te hebben in de Brieven van onſen grooten *Eraſmus*, een man ſo vermakelick, als geleert. Als hy lang over de Steen (die hy ſijnen beul noemt) geklaeght hadde, aen ſij-nen vrient die Gichtigh was: ſoo voeght hy daer by, dat ſy beyde ſwagers waren, als hebbende twee geſu-ſters, hy den *Steen*, en den anderen het *Podagra*, maer dat ſijn wijf hem oock ſomtijts quam beſoecken, ſon-der nochtans eenigh achter-dencken van over-ſpel.

Dewijl de Steenen der Nieren dickwils uyt veel Zant by malkander gemaeckt werden, ſoo brekenſe gemeenlick lichter, als de Steenen van de Blaes, die meeſtendeel wat harder gebacken zijn.

Het is de arghſte geſtaltenis, in de welcke de Nieren ſteen maken, en het gantſche Lichaem mager uyt-ge-mergelt is, ſeyt *Galenus*, in 't 6. Boeck van de Geſont-heyt te bewaren op het 16. Capittel. En van d'ander zijde oock, die al te vet zijn, konnen naulicx van de ge-breken der Nieren geholpen werden, gelijck *Ariſtote-les* ſchrijft in 't 3. Boeck van de deelen der Dieren op het 9. Capittel.

Die een Steen in de Blaes hebben, houden den Wolf, gelijck men ſeyt, by de ooren. Want indien ſy hem laten blijven, ſoo wordt hy alle daegh grooter, en vermeerdert de pijn; indien ſy tot ſnijden komen, dat heeft grootelicx ſijn ſwarigheyt, en is met gevaer van 't leven vermenght. Ick heb altijdt ondervonden, dat van het ſnijden meerder Kinderen door quamen, als Bedaeghde: en meer deſe, als Oude luyden, die het ge-meenlick beſterven: gelijck Paulus verklaert Lib. vj. cap. lx. ſeggende: *dat onder die gene die geſneden werden de kinderen tot haer 14. jaer lichtelijck geneſen worden, om de ſachtigheyt der lichamen: maer de oude luyden beſwaer-lijck, om dat de Zweragie in hare lichamen beſwaerlijck ge-heelt werden; de middel-jarige worden lichter als oude, en beſwaerlijcker als jonge geneſen; en wederom worden lichte-lijcker die grooter Steenen hebben, om dat ſy tot ontſtekingen gewennet zijn, beſwaerlijcker de kleyne om contrarie oorſa-ken: maer Steenen van middelmatige grootte worden lichter en ſekerder uyt de Blaes geruckt als groote of kleyne, want deſe ontvluchten lichtelijck de Inſtrumenten, en gene plegen de Blaſe op te ſcheuren.* Soo verhaelt *Sammarthanus* in *Elog.* dat als de Preſident *du Harlay* zijnde tſeventigh jaren oudt, uyt ongedult van pijn hem liet ſnijden, na den hemel reyſde.

De middelmatige Steenen zijn lichter te ſnijden, als heele groote, ofte heele kleyne. Want de groote moeten een ſeer groote openinge hebben, en ſcheuren oock lichtelick de Blaes: de heel kleyne en zijn niet wel te treffen.

Onder al de grootſte pijnen, die yemant in ſijn lighaem lijdt, is al van oudts (gelijck *Plinius* betuyght 25. 3.) gehouden voor de ſwaerſte, het Droppel-piſſen van ſteen. Het welck oock beveſtight wert van den wel-gemelten *Eraſmus van Rotterdam*, een man onwaerdigh om ſo ellendigh gequelt te zijn geweeſt. Ick zal ſijn woorden uyt een Brief geſchreven aen *Jooſt van Gaveren* alhier vertalen. *De wetten, ſeyt hy, wanneerſe alderſtrengſt gaen, houden den Menſch in vier ſtucken, eer datſe het Herte raken: Maer ick geloove, dat yemant minder pijn zoude voelen, die van lidt tot lit gekapt werde, als die moet uyt-ſtaen, dat een Steen door de nauwe Water-peſen in de Blaes boort: al is 't dat de oude Geneeſmeeſters onder de grootſte pijnen die een menſch haeſt om hals helpen, de eerſte plaets geven aen den Steen van de Blaes. De ſelfde is miſſchien daerom arger, om datſe ongeneeſlick is, 't en zy dat men een middel begeert wreeder als de doot, en meeſt de doot ſelve. Voorwaer de Steen in de Nieren komt hier naeſt by, als hy den Menſch hart aentaſt. Hy overvalt my ſoo dickwils, en ſoo ſchrickelick, dat, indien yemant* Eraſmum *haet, zoude nu wel met recht behooren op te houden, om langer ſijn vyant te weſen. Vorder brengt de Steen ſulcken ellende mede, datſe een lichaem al is 't oock kloeck en ſterck, binnen drie dagen ſomtijts uyt het leven rockt: en indienſe wat op-hout, ſoo houtſe maer op, om daer nae ſoo veel te ſelder weder te keeren. Wat is dat anders, als dickwils de doot wederom te ſmaken? En wie zoude wederom willen leven, om daer na weder te ſterven?*

2. Het op-houden van 't Water veroirſaeckt, ſomtijts Sapende-ſieckten, Kramp, blintheyt, Vallende-ſieckte, Suyſelingh; alle welcke meeſt doodelick zijn: of ontlaſtinge van 't water door 't oor, of door den navel: als breeder te ſien is op 't volgende XXXIX. Capittel deſes Boecks.

Het XXXVII. Capittel.

1. *Voor-komen van Steen en Graveel,*
2. *Maniere van Leven.*
3. *Datter in 't begin geen Water af-drijvende Middelen dienen in-genomen.*
4. *Dat het gebruyck van de ſelvige onder Spijſe, ſchadelijck is.*
5. *Datter geen Af-treck-makende middelen van der Water af-ſettende en moeten gemenght werden.*

Hier gaet de Konſt te werck, en raet,
Om niet te zaeyen 't eerſte zaet
Van 't onheyl, dat ghy matigh zijt,
En al dat hinder doet, vermijt.
De Leer' is kort. Eet niet dat backt,
Drinckt niet dat Nier of Blaes verſwackt.
Dit doe een yder, maer voor al
Die ſich daer teer bevinden ſal.
Die weet dat onder ſijn geſlacht
Dit ſeer bekent is, die ſlae acht,
Die lette vlijtigh, die ſie toe
Dat hy ſich ſelf geen hinder doe.
'T is quaet te ſchouwen dat ons aert
Uyt eyge ſwackheyt ſamen gaert,
Maer echter geeft het groote baet
Dat ghy u ſelven gaede-ſlaet.
Een hof, daer 't onkruyt garen waſt,
Indien daer niemant op en paſt,
Werd wild en woeſt, en onbequaem
Te voeren ſijnen eygen naem.
Maer als den hovenier met vlijt
Dat havent en geſtadigh wijdt,
Dan dempt hy 't vuyle groen en gras
Dat daer ſoo vaſt-gewortelt was.
Soo, alſmen 't lijf ten beſten geeft,
En met gewelt in 't wilde leeft,
Dan waſt het aen-geboren zeer
En noch veel ander qualen meer.
Maer die ſich mijd, en haeſt verſaed,
Sich noyt of ſelden over-laed,
En ſchouwt het gene dat hem deert,
En doet al wat de konſt begeert,
Die blijft geſondt. Doet dit in als;
Soo 't miſt, ſoo ſeght, de konſt is vals.

Het geneſen van den Steen beſtaet in twee dingen, dat hem yemant van dat quaet vry hout: ofte het ſelve hebbende, daer van bevrijt wert.

1. Maer het is Lichter, ſeyt *Seneca*, ſchadelicke dingen uyt te ſluyten, als te regeren: en niet aen te nemen, als aen-genomen hebbende, de ſelvige te matigen. Want alſſe haer in 't beſit geſtelt hebben, ſoo en konnenſe niet verwonnen werden. Derhalven dient de vyant voor het in-nemen geſtut. De verſſen van den Poëet *Ovidius* zijn wel bekent uyt het 1. boeck van den Geneeſ-middel der Liefde:

En laet de Sieckt' niet dieper in,
Maer ſluyt haer voort-gangh in 't begin.
Het quaet om geen remedy geeft,
Als 't door de tijt gewortelt heeft.

Want alle quaet, ſeyt *Cicero* in ſijn 5. Geſpreck tegens M. *Antony*; als het eerſt opkomt, ſoo wert het lichtelick overwonnen: maer als het veroudert, dan

valt 't gemeenlick te ſterck. Daerom ſchrijft de Poëet *Perſius* ſeer wel in ſijn 3. Schimp-dicht:

Al 't water heeft de over-hant,
Den buyck gelijck een trommel ſpant,
En d'huyt van 't gantſche lichaem ſwelt,
En al de kracht is neer gevelt:
Dan helpter koſt, noch Doctors raet,
Al wat men doen kan valt te laet.
Geen kruyt, noch wortel is dan nut,
Dewijl in 't eerſt niet is geſchut.
Dus wilje wel geholpen zijn,
Soo roept by tijdts den Medecijn.
Den wortel treckt men lichter uyt,
Als hy niet diep in d'aerde ſluyt.

Die ſijn ſelven dan voor Steen ſoeckt te wachten, moet daer op letten, dat hy hem onthout van die dingen, uyt de welcke het Graveel groeyt, als oock van 't gene de Nieren kan krencken. Hier hebben de niet Nateurlijcke ſaecken groote kracht. *Hippocrates* heeft de ordre en maniere van drie in 't kort geſtelt: *den arbeydt ofte oeffeningh, Spijſe, by-ſlapen, moeten alle middelmatigh weſen.* Een matige oeffeningh is goet. Want luyheyt, gelijck *Celſus* ſeyt, maeckt het Lichaem traech, maer arbeyt verſterckt. En den Poëet *Ovidius* heeft in het tegen-deel geſongen 4. *Epiſt. Heroid.*

Het gene by beurten niet ruſten en magh, dat en kan niet lang ſtaende blijven. Want de ruſt herſtelt de krachten, en verquickt de moede leden.

De Oeffeningh moet altijdt voor het eten gaen: in den genen, die weynigh arbeyt ofte oeffeningh gedaen, en ſijn eten wel verteert heeft, moetſe meerder zijn: in den genen, die vermoeyt is, en ſijn ſpijſe niet wel verteert heeft, minder. Al te veel eten, is noyt dienſtigh. Want men moet, gelijck wel te recht *Cicero* ſeyt, 1. *Offic.* ſoo veel Spijs en dranck gebruycken, dat de krachten verquickt, en niet onderdruckt en werden. Soo is dan dienſtigh matige koſt, die goet van voedtſel is en licht om te verteren. *Galenus in 't 6. van de bewaringe der geſontheyt, op 't* 11. *Cap.* ſchrijft de vette en dicke menſchen, die den Steen onder-havigh zijn, niet alleen een ſobere Diëte oft eet-regel voor ten opſicht van de veelheydt en grootheyt, maer oock ten aenſien van de hoedanigheyt, een verwermende dun-maeckende, en af-vegende, om die taeye en dicke vochtigheden te verwinnen, en het Lichaem wederom tot gematigheyt te brengen; Daer tegen wil hy dat men in die gene, die van Naturen ranck en ſchraepel, ofte door ſieckte mager zijn geworden, en in galachtige, die ſoodanigh Zant vergaderen, wederom een goede geſtalte ſal brengen met goede en voedſame ſpijſe, en datmen den brandt en droogte der ingewanden met verkoelende, verſachtende, en vervochtigende middelen ſal matigen. Waer uyt blijckt, dat alle dingen alle Menſchen niet goet en zijn: maer datmen 't gene gebruyckt wordt, na de gematigheyt en geſtalteniſſe des Lichaems moet onderſcheyden. Derhalven indien de Maeg, Lever, Milt, door ſwackheyt niet wel en teeren, en veel rauwigheyt na de Nieren toe-ſenden, ſoo vereyſchen ſy voor alles verſterckt te worden. Maer inſonderheyt moet men ſich wachten voor de uyt-wendige oirſaken van 't Graveel, die hier voor verhaelt ſtaen.

2. Derhalven dient voor eerſt gebruyckt *Spijſe* van goeden Gijl, ende de welcke licht te verteeren is. *Broodt* van het beſte Kooren, wel gereſen, ende op ſijn pas gebacken. Beter is ons gemeen *Terwenbroot*, als het Witte-broot: alſoo het ſelfde minder ſtopt, om dat het de ſemelen noch by hem heeft. Ende een van de voornaemſte oirſaken is, waerom dat de rijcke luyden veeltijts met Graveel en Gicht gequelt zijn, wert geſtelt by vele Geneeſ-meeſters, en onder andere by den hoogh-geleerden Heere *Lodewijck Nonnius*, door ſijn uyt-nemende ſchriften alomme vermaert, in 't eten van het Witte-broot, en in 't weynig Oeffenen van 't Lichaem. Het *Biſcuyt* is mede in deſe gelegentheyt ondienſtigh, om dat het te droogh is, en wat van de aerdachtige nature aengenomen heeft. Niet beter en is het Witte-broot, dat de backers, om het ſoo veel witter te maken, met melck beſlaen. Alſoo de *Melck* de taeyigheyt van den Terwe vermeerdert, en derhalven rauwe vochtigheden doet groeyen. Behalven dat de Melck oock in haer ſelven, en wat daer van gemaeckt wert, graveeligh is, gelijck wy hier voor onder de Oirſaken verhaelt hebben. Wt-genomen de *Boter*, die wy in 't Graveel prijſen, als hebbende kracht om te ſuyveren en te verſachten. Het *Vleeſch* moet zijn van middelbaren ouderdom, ſoo geſoden, als gebraden, te weten van *Weren, Kalveren, Conijnen, jonge Hanen,* en diergelijcke. *Viſch* die vrongeligh is, gelijck *Snoeck, Baers,* &c. *ſachte Doyren van Eyeren, Pruymen, Amandelen, Appelen,* met Suycker, Boter, en Wijn geſtooft. Dr. *Crato*, Geneeſ-meeſter van drie Keyſers, ſchrijft datter vele door 't eten van *Haſel-nooten* van 't Graveel verloſt zijn, nemende van de ſelfde negen ofte thien voor den eten. Onder de *Moes-kruyden* zijn hier toe bequaem *Maluwe, Beet, Peterſelye, Kervel,* de *uyt-ſpruytſels van Netelen, Pimpernel*, als mede *Aſperges, Paſtinake-peen, Radijs,* voor andere ſpijſe genomen. Want anders drijven ſy de onſuyverheyt, die in de wegh leyt, door haer Water-makende kracht in de Nieren

De *Dranck*, 't zy Wijn ofte Bier, moet altijt klaer, en dun zijn. Daer dient oock wel gelet op het Water, waer van niet alleen het Bier gemaeckt, maer oock de Spijſe in gekoockt wert.

Galenus comment. 4. in 6. *Epid.* 10. ſeyt dat dit het beſte water is, 't welck noch ſlijmich of modderachtigh is, noch quaden reuck, noch eenigen ſmaeck en heeft:

heeft: en het welck ſoodanigh is, vermaent hy, dat met op te koken kan verbetert worden. Want, ſeydt hy, als het is heet gemaeckt geweeſt, en wederom kout geworden, dan verlieſt het allen quaden ſmaeck, die het van ſtanck en verrotting veeltijts gekregen heeft; en alle het aerdtachtige ſinckt lichtelick op de gront, 't welck geheel onder 't water, eer het was heet gemaeckt, vermenght, en t'ſamen met het ſelve gedroncken zijnde, geen kleyn ongemack en ſchade aenbrenght, inſonderheyt aen die gene, die den Steen van de Nieren ofte Blaes onderworpen zijn. Men moet het tot op de helft verkoken, gelijck *Plinius* waerſchouwt. *Dioſcorides* getuycht in ſijn 5.boeck, cap. 30. dat Meed' van Honich en water, ſeer goet is voor de Graveelige. En *Galenus* ſchrijft in het 3.boeck van de krachten der Voedſelen, cap. 39. dat Honich, die niet wel gekoockt en is, winden in de Maegh en Dermen maeckt: maer in tegendeel, die in het ſieden al het ſchuym is quijt geworden, dat die gantſch niet windigh en is, en datſe doet water loſen. Selden by te ſlapen maeckt het Lichaem wacker, maer dickwils, krenckt en maeckt ſlap, en, gelijck wy boven geſeght hebben, geeft gelegentheyt om ſteen te doen groeyen. 't Gemoet moet altijt vrolick weſen; op dat niet uyt ſwaermoedigheyt een ballaſt van ſwartgallige en aertachtige vochtigheden en werde vergadert. Maer wel aen, laet ons de oude ook tot hulpe roepē. *Paulus Ægineta* beſchrijft het verhoeden of voorkomen van den Steen, met deſe woorden, in ſijn 3.boeck cap. 45. *Het groeyen van Steen verhinderen, voor-eerſt matige ſpijſe en die van goet ſap is; daer na oeffeningen, en niet veel Pluckvruchten, ofte Koren-werck te gebruycken: als oock Kaes en Melck, en alle toe-ſpijſe die daer van wort gemaeckt: boven dien ſich te onthouden van ſwarte Wijn, en veel Vleeſch, en om met een woort te ſeggen, van alle 't gene dat grof voedſel geeft, en al dat heet en ſcherp van krachten is, van alle geſouten Viſch en Vleeſch. Want deſe dingen en beletten niet alleen datter geen Steen en groeyt, maer en konnen oock niet helpen om den Steen te breken en te loſen, als 'er een is. Maer laetſe drincken een dranck van Honich, Azijn, en Water te ſamen geſoden,* ('t welck in 't Griecx Oxymel genoemt wordt) *daer by doende het af-ſietſel van eenige ſimpelen, de welcke kracht hebben om Water af te ſetten, gelijck als van Adianthum ofte oprecht Vrouwen-hayr, Joffrou-merck, Gras-wortelen. Indienſe met veele quade vochtigheden overladen zijn, ſoo moet menſe wat Bloedt af trecken, ofte door den Stoelganck ontlaſten.* Het ſelfde ſeyt by na *Aëtius*, in ſijn 11.boeck, cap. 6. *Matigh eten en dat wel te verteeren, doet ſeer veel tot het verhoeden van den Steen. Want verſaetheyt en rauwigheden, en verergeren niet alleen de Sieckte, maer veroorſaken de ſelve, daerſe noch niet en is. Daerom moet men de Siecken aen-manen, datſe na den eten dickwils braecken, en geſtadigh Alſem drincken, en datſe eenen ſekeren tijt langh haer ſelven purgeren of ſuyveren met een Genees-middel dat met haere gematigheyt wel over-een-komt. Sy ſullen ſoodanige ſpijſe verkieſen, daerſe noch volheyt, noch rauwigheden van en ontfangen: ſy ſullen oock Water-afſettende dingen beſigen. Het water datſe beſigen moet altijt ſeer ſuyver en helder weſen, en wel gekleynſt: den wijn moet weſen dun, wit, en het water af-ſettende. De Oeffeningen moeten middelmatigh zijn.*

Het Lichaem dient matelick *geoeffent*: den *Geeſt* moet verheught weſen; Den Buyck niet geſtopt, maer los, is 't niet van ſelfs, met eenige ſachte dingen gemaeckt. Waer van breeder te ſien is in onſen *Schat der Geſontheyt*.

Maer hier en is niet arger, als 't Water langh op te houden. Want daer door komt de ſteenachtige ſtoffe in de Blaes te beſincken, en dan te verharden. Derhalven in 't ſeer goet, dat men de kinderen, als men voor Steen vreeſt, 's nachts opweckt, en haer water doet maken, tot dat de Blaes geheel ledigh is. Het welck mede wel aen-gemerckt is van *Duretus* op de *Coac. præn.* Waer in, nae mijn oordeel, de meer-gemelte Dr. *Cardanus*, in ſijn uytlegginge op *Hippocrates*, van de Lucht, Wateren, en Plaetſchen, een groven miſlagh heeft, als hy raet, niet dickwils Water te maken, als of de ſteen meer groeyde in een ledige Blaes, als in een die vol is. Want het Water, door-drongen zijnde van de Graveelige ſtoffe en belet het groeyen van de ſteen niet, maer helpt veel tot 't toe-nemen van den ſelven.

Nu dewijl, gelijck wy geſeyt hebben, in alderhande voetſel een aertachtigh ſap is, ſoo kan het naulicks geſchieden, dat, de gene, die een graveelige genegentheyt in de Nieren, ofte een ſwacke Maegh, Lever, ofte Milt hebben, geen Graveel zouden vergaderen. Derhalven dient gearbeyt, dat het ſelfde, voor al eer het tot ſteen backt, met ſijn eerſte ſtoffe, eer datſe in de Nieren komt, by tijts uyt-gedreven wert.

Om hier toe te geraken, plegen vele Geneeſ-meeſters, oock (gelijck ick geſien hebbe) niet van de minſte, onder een te vermengen Middelen die ſtoel-ganck maken, en die het water af-ſetten, om te gelijck de ſchadelicke Vochtigheden door de ſtoel-ganck, en 't Zant met het water af te drijven. Maer dat ſulcx noch in 't voort-komen, noch in 't geneſen van deſe plaegh niet en behoort te geſchieden, als ſtrijdende tegen de reden, en de leere van de Ouden, zal ick volkomentlick ſoecken te bewijſen.

3. Voor eerſt wert by alle Geneeſ-meeſters toegeſtaen, dat in 't begin geen Water af-drijvende middelen gebruyckt moeten werden. So gebiet *Hippocrates*, altijt van het deel, daer de toe-vloeyinge, op valt, af te leyden, en niet daer nae toe te drijven. Derhalven alſſer in de Nieren eenigh Graveel, ofte Zandige ſtoffe ſteeckt, ſoo moet men den loop van nieuwe ſtof verleyden, en daer niet na toe brengen. Gelijck geſchiet indien mē terſtont van 't begin water afdrijvende middelen in-geeft. Waer uyt blijckt, hoe qualick ſommige beraden zijn, die om geen Graveel te krijgen, alle daegh *Genever-water*, ofte *Brande-wijn* in-nemen, daer *Aert-beſyen, Honts-draf*, ofte eenigh af-drijvende

Kruyden, in geweyckt hebben. Sy werden daer wel Zant af quijt, waer uyt ſy beſluyten, dat het een goede middel is : maer ſy en weten niet, datſe meerder in de Nieren brengen, als uyt-voeren. Het welck vele bevonden hebben, die volgens mijnen raet, dit quaet gebruyck na-latende, en ſomtijts een ſachte *Purgatye* innemende, daer nae veel beter te pas waren. Het is oock dickwils geſien, dat de Graveelige, door al te veel innemen van Af-drijvende dingen, waer mede ſy haer in tijt van Geſontheyt meenden te beſchermen, vervallen zijn in een ontſtekinge en ſweringe der Nieren: het welck haer op 't leſte ellendigh dede ſterven.

4. Geen minder miſ-ſlagh begaen de gene, die gebruycken onder haer Spijſe, Kruyden, ofte Wortelen, die het Water-af-ſetten. Want daer door wert de Koſt rauw, ofte half verteert uyt de Maegh in de Aderen, en ſo voort in de Nieren gedreven, alwaer hy dan ſtoffe geeft tot Graveel. En al is 't, dat de *Wijn*, inſonderheyt Rijnſche, ofte andere die dun, en 't Graveel kan af-ſetten, ſonder ſchade over tafel gedroncken wert; ſulcx geſchiet, om dat hy, door het gewoonlick gebruyck onſe Lichamen ſtreckt niet voor Geneeſ-middel, maer voor voedtſel; hoe wel hy oock in onſuyvere Lichamen groote gelegentheyt geeft tot verſtoppinge. Het ſelfde ſtaet te oirdeelen van het *Spa-water*, dat het Graveel mede af-ſet: in de gene even-wel, die het voor dagelickſchen dranck gebruycken, werckt het veel ſlapper, en verlieſt den aert van Geneeſ-middel.

5. Ten is oock niet veel beter, dat men de Af-drijvende dingen onder de *Purgatye* mengt. Want indien *Galenus* wel verbiet, dingen, die ſlap en ſterck wercken, by malkander te mengen, om dat het niet ongelijck en zoude doen af-ſchieten: hoe veel te meerder dient ſulcx waer-genomen, in dingen van verſcheyden aert, gelijck daer zijn, die het Water af-ſetten ofte die kamer-gang maken, alſoo elck een beſonderen wegh moet kieſen, te weten de Blaes en de Dermen. Daerom zullen wy, volgende de Oude Geneeſ-meeſters, nimmermeer onder de *Purgatye* vermengen 't gene Water kan af-ſetten.

Maer dewijl by-nae niemant ſoo volkomen geſont is, of hy vergadert uyt alderhande Voedtſel wel lichtelick wat aerdtachtige ſtoffe: ſoo dient wel gelet, dat wy daer in tijdts by zijn, om de ſelve uyt te ſluyten, al eerſe tot in de Nieren komt. Derhalven die lichtelick braken, mogen alle drie vier maenden, de Maegh daer door ſuyveren. Maer men moet laten geheel ſtercke *Purgatyen*, die het Lichaem te ſeer ontſtellen, en verſwacken: waer door al de Vochtigheden dapper ontroert zijnde, lichtelick oock in de Nieren ſchieten. Derhalven is beter ſlappe middelen te gebruyken, die ſacht en ſonder ontroeringe haer werck doen, gelijck daer is *Manna*, *Caſſia*, *Diacatholicon*, *El. Lenitivum*, *Paſſulatum leniens*, *Diaprunum ſimplex*, of diergelijcke. Doch ſoo ghy van de geneeſ-middel een afkeer hebt, eet *Latouwe* en verſachtende *Kiaſies-bladeren*; en voor een verſtopten buyck zijn niet onbequaem *Beete* en *Pruymen*: waer van *Martialis* ſeght:

Wilje Buyck en Mage ruymen,
Eet dan vremd' en drooge Pruymen.

Als Maegh, Dermen, en het eerſte van 't Lichaem aldus geſuyvert is, dan is 't tijt om tot de Nieren te komen, en 't gene daer in is, eer dat het tot een Steenken backt, af te ſetten. In deſe gelegentheyt en iſſer niet beter als Veneetſche *Terebintijn*. Dr. *Iacchinus* ſchrijft, dat by yemant de Graveelige ſtoffe door Terebinthijn of Caſſiâ verleyt, en hem alſoo geneſen heeft. Soo getuyght mede *Amatus*, dat een ſeker Monick, die met Gicht en Graveel dapper gequelt was, en alderley middelen te vergeefs verſocht hadde, ten laetſten door 't geſtadigh gebruyck van Terebinthijn in de tijt van ſes maenden van beyde gebreken verloſt is. Hy nam alle daegh de groote van een noot met wat ſuycker. Men magh den ſelfden door-ſlicken in ſuycker, ofte ſoet-hout gerolt, ofte ook met een ouwel, nat gemaekt zijnde, daerom geſlagen. Dan voor de gene, die niet wel ſlicken kan, dient hy met een weynigh van een Doeyer van een Ey in een vijſel geroert, en met wat wijns, ofte eenigh ander nat vermenght, en dan wert 't heel wit, en aengenaem van verwe, onſen room niet qualick gelijckende. Aldus toe-bereyt, kan hy van een yegelick ingenomen werden. Het gemeen gebruyck is, dat men den Terebinthijn waſcht met Peterſely-water, ofte diergelijcke, waer door hy wit, en lieffelick in 't oogh wert. Maer het is beter, dat men hem ongewaſſchen laet. Want de Terebinthijn en krijght geen kracht van 't kruyt, daer 't water af gediſtilleert is, gelijck gemeent wert: maer 't water treckt de af-vegende kracht veel eer uyt den Terebinthijn: en die is hier meeſt van nooden.

De Oude beſighden den *Terebinthijn* alleen om den Buyck weeck te maken: maer de Nieuwe hebben hem tot de Nieren te ſuyveren, en andere verſcheyden oogmercken in 't gebruyck gebracht, gelijck den ſelfden *Amatus* in de uytleggingen over *Dioſcorides* wijtloopigh heeft vertoont: en hy en maeckt geen onderſcheyt tuſſchen den gemeenen *Terebinthijn*, als hy maer goet en ſuyver is, en die gene, die van den *Terbenthijnboom* genomen wort, en qualick te bekomen is, aengeſien datſe gemeene en gelijcke krachten hebben. Maer om dat vande krachten, toe-bereydingen, en gebruyck van den *Terebinthijn* ſeer fraey geſchreven heeft onſen Lantſman *Levinus Lemnius*, ſo luſt het my ſijne woorden hier in te voegen uyt het 1. boeck van de geſtelteniſſen des menſchelicken lichaems, cap. 9. *Den Terebinthijn en maeckt den Buyck niet alleenlick weeck ſonder ſchade, maer ſuyvert oock alle de Ingewanden, als Lever, Milt, Nieren, Longe, als die ſlechts klaer en doorluchtigh, en niet vervalſcht, maer van den Lorckenboom, of den Dennenboom vergadert is. Want ik hebbe bevonden dat deſelve ſeer krachtigh is in 't op-geſtopte Water af te drijven, den ſteen te breken,*

ken, in Koudepis, in Droppelpis met ſweeren en vuylen ſtank, in 't Flereçijn van handen en voeten, en ſoo voorts. Galenus pleeght die de grootte van een Haſel-noot, ſomtijts oock van twee of drie in te geven, maer op datſe gemackelicker in de Aderen mach trecken, en door alle de deelen des Lichaems verſpeyt worden, ſo menge ick deſelve tot een dranckxken, en make die dun met eenigh gediſtileert Water, ofte met Wijn: want ſy ſmelt ſonder vyer, en wort door geduerigh roeren uytnemende wit, 't welck op deſe wijſe geſchiet. Ick neme een of twee onçen van den beſten Terebinthijn, daer men ſonder achterdencken van bedrogh vaſtelick op betrouwen mach, en breecke die in een Vijſel met een ſtamper, daer by doende een weynigh van het geel ofte doyer van een Ey. Daer na menge ik allencxkens daer by twee of drie onçen Water van Kerſen over Zee, of Joffrou-merck, of eenigh ander nat, na dat den aert van de ſieckte, ofte de gelegentheyt van den Patient vereyſcht. Deſe dingen roere ick ſo langh, tot datſe te dege onder malkanderen vermenght zijn. Dit menghſel wort ſo ſchoon melckachtigh wit, dat het Bieſt ofte Room gantſchelick gelijckt, en datſe haer oock anders niet en laten voorſtaen, die ick ſulcke dranckxkens in geve.

Dr. *Varandal*, meer-vermelte Profeſſor van Mompelliers, ſchrijft, datter, nae een goede bequame *Purgatye* niet beter en is, als het water van Baleruc, buyten Mompelliers, 't welck beſchreven is by Dr. *Dort-man* van Arnhem, mede aldaer eertijts Profeſſor. Ick heb dat weſen beſien met den Heere *Timan van Geſſel*, tegenwoordigh vermaert Geneeſ-meeſter tot Utrecht, als wy daer te ſamen in 't jaer 1615. ſtudeerden. Maer wy en behoeven ſoo verre niet te loopen: dewijl ons *Spa-water* het ſelfde doet, in 't Graveel, en alderhande aertachtige vuyligheyt af te ſetten. Hier van ſchrijft *Plinius Lib. xxxj. cap.* 11. Tongeren op de Grenſen Vranckrijck heeft een ſchoone Fonteyne met veele bellen afdruypende van yſerige ſmaeck, 't welk maer op 't eynde van 't drincken geproeft wert: dit ſuyvert de lichamen, verdrijft de anderdaeghſche koortſe, en de qualen der ſteenen. Het is meerder te verwonderen, het gene Dr. *Vertuman* in ſijn Françoiſche Brieven aen d'Heere *Scaliger* vertelt, van de Wateren van *Pougues*, nae dat yemant van de ſelfde veertigh dagen gedronken hadde, een groote ſteen in ſijn Blaes ſmolt, en dat de pijn noyt weder en quam. Ick wenſchte wel een geheele kelder van dat water te beſitten.

Ick heb in 't gebruyck een ſeker Graveel-water van verſcheyde droogen gemaeckt, waer van ick (het lichaem eerſt, als geſeyt is, door verſachtende *Purgatyen*, en den Terebinthijn, bereyt zijnde) twee-mael 's weecks des morgens laet in-nemen twee lepelen ſes weken langh, en dan weder ſes weecken eenen lepel 's weecks, daer nae ſoo veel alle veerthien dagen, daer op een paer uyren wandelende, en ondertuſſchen onderhoudende een Maniere van Leven, als hier voren verhaelt is. Met welcken middel ontallicke Menſchen, ſoo binnen als buyten 's Landts, van het Graveel gantſch verloſt zijn.

Het XXXVIII. Capittel.

1. *Geneſinge van Steen, en Graveel,*
2. *Door Middelen, die Verſachten, en de baen Gladt maecken,*
3. *Die af-ſetten,*
4. *Die de Steen breecken,*
5. *Met gemenghde T'ſamen-treckende.*
6. *Beſchrijvinge der enckele ſteen-brekende middelen.*
7. *Mengel-middelen, om den Steen te breken.*
8. *Af-nemen door Werck-tuygh,*
9. *door ſnijden op de Vingers,*
10. *op 't* Inſtrument,
11. *na de Franckenſné.*

MAer als de Steen nu is geſet
En ons den water-loop belet,
Of in de Nieren vinnigh ſteeckt
En van ſich ſelfs noch wijckt, noch breeckt,
Soo neemt den raet van mijnen Vriend
Die hier ſich ſelfs daer eerſt van dient,
Die dus beproeft heeft. Och! wat dranck
Wat ſap van ongemeene ſtanck
Drinckt yemant wel, daer Medecijn,
Daer Apoteker, vijs van zijn;
Daer ſy de neus voor ſtoppen, veel
Wert dat gegoten in de keel.
't Is hier wat anders; hier is raet
Die ſijnen eygen meeſter baet,
Die ſteen doet wijcken, en ontbind,
Dat hy geen vaſte leghers vind,
Noch harder op-waſt; maer ontſchiet
En mette ſtroomen henen vliet.
Dit heeft de ver-beroemde Man,
Die ſich geſtadigh helpen kan,
Tot voordeel. Maer ghy, die te laet
Het droevigh onheyl tegen-gaet,
En moet aen 't ſnijden, ſet het mes
Op geen, als oock op deſe les,
Die hier wert klaerlijck uyt-gedruckt,
Die goet is: en als 't u geluckt
Soo danckt u God, en roemt gelijck,
Næſt hem, den Wijſen BEVERWYCK.
Maer, of ghy doot bleeft in de ſmert,
Beſnijdt voor eerſt u ſteenigh hert.

1. WAt de *Geneſinge* belanght: Gelijck door de Middelen, terſtondt aen-gewefen, yemandt, wiens nature tot het Graveel niet ſeer genegen is, wel lichtelick ontſlagen kan werden: ſoo valt ſulcx geheel beſwaerlick te wege te brengen in de gene, wiens Nieren, gelijck *Aretæus* ſpreeckt, geheel vruchtbaer zijn: in de welcke de groey van Graveel nauwlicks belet en kan werden.

2. Hier en valt dan niet te doen, als 't Steenken quijt te maken. Het welck op dat het ſonder gevaer en met minder pijne mach geſchieden, ſoo moeten de wegen, daer den Steen moet door gaen, eerſt ſacht en wijt gemaeckt worden: en ondertuſſchen moet de pijn, die daer dickwils hevich by is, geſtilt worden. De geheele ſaecke heeft *Hippocrates* nauwkeurichlijck voorgeſtelt 6. *Epid.* 1. 6. „ Het is niet goet Stil te zijn, maer „ oeffeningen en bewegingen ſijn dienſtigh. Volheyt, „ ofte verſaetheyt ondienſtich. Men moet de jonge „ lieden Nieſ-wortel ingeven, de Waden-ader ſlaen, „ door Water-affettende dingen ontlaſten, dun ma- „ ken, en ſacht maken. Met welcke woorden dien grooten Man de geheele Geneſingh van den Steen der Nieren in 't kort vervat. Want alſoo het een ſake is, die na haren geheelen aerdt tegen de Nature is, ſoo geeftſe te kennen, datſe moet wech-genomen worden. Ende om datſe in de Nieren hanght, ſoo kanſe niet uyt-gedreven worden, dan door die middelen, die de Nieren ſuyveren, 't welck hy ſeyt, door Water-affettende dingen ontlaſten. Maer om dat in een ſieck Lighaem veeltijts dingen gevonden worden, die deſe ontlaſtinge verhinderen, ſo moeten die eerſt wech-genomen worden. Deſe verhinderingen hangen of van het geheele lichaem, of van 't beſchadighde deel. *Hippocrates* heeft op beyde geſien. De verhinderinge die het geheele lichaem by-brengt, is volheyt ofte overvloet: de welcke tweederley is: want het meeſt overvloet heeft van ſuyver Bloet, ofte eenige andere vochtigheyt. Wat het bloet belanght, 't welcke ontſtekinge van de Nieren, ofte koortſche ſoude konnen veroirſaken, *Hippocrates* heeft bevolen dat den overvloet daer van, *door het openen van de Waden-ader*, dat is een Ader van de Haeſen na den Hiel loopende, moet vermindert worden. Aengaende de andere vochtigheden, hy gebiedt, dat men de *jonge lieden Nies-wortel ſal in-geven*, en die dicker zijn, dat men die ſal *dun maken*. Hy voeght 'er vorder by, *Volheydt ondienſtigh*. Want van wegen de volheyt worden de Dermen opgeſpannen, en perſſen, en benauwen de Nieren en de Water-peſen. 'T ſelve doet de ruſte, of ſtilte. Derhalven ſeyt hy te recht. *'T is niet goet ſtil te zijn, maer oeffeningen en bewegingen zijn dienſtigh*. Want hy oordeelt, gelijck als *Galenus* in de uytleggingen ſchrijft, dat bewegingen vorderlick zijn, als ontlaſtende de veelheyt, en het ſlijmige, dicke, en al 't gene dat rauw is, tot rijpigheydt brengende, en dun makende, en alle de deeltjens des lichaems verſterckende: ick voege hier by, dat door de bewieginge des lichaems, den Steen oock beweeght wort, en meer neer ſinckt. De verhinderinge, die aen den Steen, nu willende uyt gaen, gegeven wort van het beſchadighde deel, is de enghde van de wegen, door welcke hy gaen moet. Daer om wil *Hippocrates*, dat men die ſal *ſacht maken*. En daerom meynen ſommige dat de kinderen minder met den Steen in de Nieren gequelt zijn, om datſe het lichaem ſacht en weeck hebben.

Soo moet dan een Genees-meeſter op die dingen wel te dege letten, in het geneſen van den Steen: maer voor al moet hy het lichaem van alle onſuyvere vochtigheden bevrijden, op dat niet, door het gebruyck van Water-af-ſettende middelen, de rauwe vochtigheden naer de Nieren en werden gedreven. De Genees-meeſters vermanen dat men ſlappe, en verſachtende middelen ſal gebruycken, hoedanige wy in het voor-komen van den Steen hebben voor-geſchreven, en dat men ſtercke *Purgatyen* moet vermijden, als de welcke de Vochtigheden van het geheele lichaem dapper ontroeren, en naer de wegen des Waters konnen af-drijven: maer wy moeten liever volgen onſen Meeſter *Hippocrates*, die Nies-wortel in-geeft; en ick hebbe menighmael geſien, dat de Natuere van een ſtercke *Purgatye* geterght zijnde, oock den Steen ſelfs heeft uyt-gedreven. En men moet hier niet al te ſeer vreeſen de beweginge des Lichaems, aengeſien oock een kleyn Steentjen, ſonder het toe-doen van een Genees-middel, het geheele Lichaem ontſtelt, en ſonder ontſtelteniſſe niet en kan neder ſacken in de Blaes. Maer men moet een yeder ſonder onderſcheyt die Purgerende dingen niet in geven, geen kinderen, oude lieden, noch die ſwack zijn, maer die ſterck van Nature en in 't kloeckſte van haren ouderdom zijnde, die beweginge ſonder ongemack konnen verdragen. En dat is 't gene *Hippocrates* geſeyt heeft, *men moet de jonge lieden Nies-wortel in-geven*. Den ſelven, in 't boeck van de in-wendige gebreken, beveelt dat men het heele Lichaem *met het ſap van Scammoney*, ofte *den Wortel ſelve*, na dat men eerſt geſtooft ſal hebben, ſal purgeren ofte ſuyveren. Maer die heel ſwack zijn, en die groote pijn hebben, en zijn ſoodanige dingen niet dienſtigh. En nademael de *Clyſterien* niet alleenlick de dermen en ontlaſten, maer oock de Water-tochten ſacht en ſlap maken, de pijn verſachten, en de winden, die hier altijt plegen by te zijn, verdrijven, ſoo moet men te recht van de ſelve beginnen.

Hier toe is alderbequaemſt een verſachtende *Clyſteer*, waer door niet alleen eenige vuyligheyt en wint, die de Water-pees kan benauwen, of ſchiet: maer de ſelfde wert daer door ſachter en moeyiger. De eerſte *Clyſteer* kan ghemaeckt werden van *Huemſt-wortel*, *Maluwe*, *Beet*, *Glas-kruyt*, *Camillen*, *Meliloten*, *Sene-bladeren*, *Anijs*, *Venckel*, en diergelijcke, met *Bitter-heyligh*, en wat *Zout* vermenght: nae welcke *Clyſteer* in-gegeven kan werden yets dat oock hooger deelen

ont-

ontlaſt, en dat liever op de manier van een Bolus als een Drancxken: op dat 't et ſo licht niet uyt-gebraekt en werdt. Daer na magh men de Clyſteer nemen uyt enckele *Olyen*, om den door-tocht ſoo veel te gladder te maken, als daer zijn *Olye van Wijn-ruyt*, *Camillen*, *Lelyen*, *Soete Amandelen*, ofte diergelijcke. Die oock bequamelick in een Verckens Blaes konnen gedaen werden, om daer mede werm van buyten te ſtoven, op de plaets, daer de pijn is. Het welck mede gedaen wert met groote ſpongien, ofte wolle lappen, gedoopt en hart uyt-gedrongen in een ſtovinge van verſachtende en af-drijvende kruyden; en na het ſtoven met ſoodanige Olye geſtreken. *Meſve*, een Arabiſch Genees-meeſter prijſt wel te recht den *Olye van Scorpioenen*. Maer hy helpt beſt, als hy met *Kervel* in een pan geſnerckt is, en dan werm geleyt werdt, daer de pijn druckt. So oock *Hippoc. lib. de Internis Affect.* Als hy eerſt hadde 't lichaem geboden te ſuyveren, doet daer by hier na door drinken, eten, en baden: geneeſt met de ſelve genees-middelen die in de koude piſſe ingegeven worden, als de pijn drukt, waſcht met veel warm water, en daer de pijn meeſt drukt, ſtooft met laeu water.

Van binnen wert de baen glat gemaeckt met verſche Boter, vet Vleeſch-nat, Olye van ſoete Amandelen, verſch geperſt, door-gekleynſde Gerſt, en, 't welck nu veel int gebruyk is, de Syroop van Huemſt-wortel, nae de beſchrijvinge van *Fernelius*. Men ſeyt, gelijck *Cicero* verhaelt, dat yemant, droomende by een moy meysjen te ſlapen, Steenkens looſden. Het is oock vorderlick dat men ſomtijts beſight Wermoes van Maluwe, Beet, en Kervel.

3. Als de pijn een weynigh verſacht, en de wegh aldus glat gemaeckt is, dan magh men komen tot de Middelen, die af-ſetten, altijdt beginnende van de ſachtſte. Ick hebbe veel in 't gebruyck het volgende dranxkẽ: N. Sap van Limoenen, Syroop van Huemſt-wortel, van elcx een loot, noten Muſcaet, Breem-ſaet, van elcx een half vierendeel loot, *Rijnſche-wijn een half voomerken* tot een drancxken. Dit verſacht van wegen de Syroop, kan het Zant ontdoen door het ſap van Limoenen, en ſet af door 't vordere. Wanneer dit dranxken des morgens nuchteren in-genomen is, dient (ondertuſſchen niet overſlaende het ſtoven en ſmeeren) over dagh gebruyckt een dranck van affettende kruyden, N. *Wortels van Stal-kruyt*, *Venckel*, *Peterſely*, *Soethout*, van elcx 1. lood; *Saed van roode Ciceren*, ander-half once; *Brem*, *groote Cliſſen*, van elcx ½ loods; *vier groote verkoelende Zaden*, van elcx ½ lood: laet 'et koken tot een pint. In 't doorgedane doet by *Suyr van Citroenen*, *Huemſt van Fernel*, van elcx 1. once. *Crato* prijſt ſeer *Conſ.* 137. het volgende drancxken: N. *groote Razijnen*, *Wortels van Huemſt*, van elcx ½ once; *Blaren van Eerenprijs*, een greepje: koocket in water ſoo veel genoegh is tot op 4. oncen; daer by doende *Suyveren Honich*, *verſche Boter*, van elcx ½ once. M. Op een ander plaets doet hy daer noch by *Honds-draf* een greepje.

Als dit nu niet genoegh en vordert, ſoo en hebbe ick niet beter bevonden, als een vierendeel loot, *Aromafrigidum* (alſoo genoemt van den hoogh-geleerden Baron *Verulam*, Cançellier van Engelant) dat is, *Sal Prunellæ*, met heete *Rijnſche-wijn* in-gegeven. Veel van de oude, en nieuwe Geneeſ-meeſters verheffen de *Koppen*, na den loop van de Water-pees op-geſet. Sy beginnen wat onder de plaetſch, daer de pijn meeſt is, dan nemen ſy de ſelfde af, en ſettenſe wederom leeger, en dat vervolgen ſy ſoo lang, tot dat het ſteenken al-lencxkens in de Blaes getrocken wert. 'T welck daer uyt blijckt, dat de pijn dan ophout. Dit middel hebbe ick mede dickwils bevonden, ſeer vorderlick te weſen.

In de Blaes zijnde, en is niet geraden, aldaer lange te blijven. Ick laet dan het Lichaem met wandelen en ſpringen bewegen, nae datter een goeden dronck heeſte Rijnſche-wijn met Suycker en noten Muſcaet ingenomen is: daer door werden oock de af-geſlooſde krachten wat verquickt. En by aldien dan de Koude pis, een teycken van dat de Nature doende is om het ſteenken af te drijven, niet veel en perſt, ſoo geef ick met den ſelfden wijn wederom het *Aromafrigidum*, en laet van buyten op 't gemacht leggen *Kervel* met Olye van Scorpioenen in de pan geſnerckt. Met welcken Middel alleen ick dickwils in de Kinderen gemeene ſteenkens af-gedreven hebbe.

4. Alle de Middelen, die het water ſterck affetten, hebben oock kracht om de Nieren, en den Water-loop te ſuyveren, en met eenen het Zant af te drijven, als oock ſteenkens, die uyt Zant, dat aen malkanderen hanght, beſtaen, en noch niet vaſt gebacken en zijn, te doen gaen ſcheyden en van malkanderen gaen. Maer 't gene harde, en rechte Steenen zoude *breken*, moet van verdunende, en door-ſnijdende kracht weſen. En al zijnder eenige die ontkennen, dat de Steenen van de Nieren, of de Blaes eenighſins ſcheyden ofte breken konnen, ſoo ſtrijdt nochtans ſulcx tegen de leere van veel oude en nieuwe Geneeſ-meeſters, en van de bevindinge ſelve. Wel is waer, dat de ſteenen van de Blaes met ſeer groote moeyte konnen gebroken werden: maer die van de Nieren als ſachter zijnde, en dickwils uyt by een vergadert zant aen een gepackt, en dat noch in een wermer plaets, konnen lichtelicker door hulpe van bequame Middelen van een geſcheyden werden. Sommige hebben deſe kracht door bekende hoedanigheyt: ſommige door verborgen eygenſchap.

Die ſulcx doen door bekende Hoedanigheyt, ofte fijnigheyt van deelen, zijn *Sap van Limoenen*, de *Wortelen van Suringh*, *Steen-breeck*, *Venkel*, *Cruys-diſtel*, *Cliſſen*, *Calmus*, *Cyperus*, *Smyrnium*, *Aſperges*, *Gras*, *Laurier*, *ſtekende Palm*, *Stal-kruyt*, *Bevernaert*, &c. De bladeren van *Pimpinel*, *Betueny*, *Eeren-prijs*, *Honts-draf*, *Kervel*, *gulden Roede*, *Brant-netelen*. Het zaet van *Brem*, *groote Kliſſen*, *Joffrouw-merckt*, *Peerlen-kruyt*, *Huemſt*, *Peterſely*, &c. *Aert-beſyen*, *Genever-beſyen*, *Kriecken over Zee*, en diergelijcke.

Door

Door verborgen eygenſchap breken den Steen. De Steenen van Spongien, Lyncis, Nephritiaes, Ioodſche ſteen, ſteen die gevonden wordt in 't hooft van een Sleck, Baers, in de blaes van een wildt Varcken of Oſſe, in de gal-blaes van een Stier; De kaken van een Snoeck, de aſſe van Haſen-kuyt of nieren, ja van den geheelen Haſe, Scorpioenen, Piſſebedden, Scalbyter, Pierwormen en Krekels, nagels van Paerden, pluymen van wilde Duiten, Troglodytis, Ligium, Nephritiaen, 't vliesjen van een Hoender-maegh, Kreeften-oogen, tanden van een wildt Vercken, Muyſeſtront, bloedt van Bocken en oude Hanen. Behalven deſe zijn ſommige ſeer bequaem, tot de rauwigheydt van de Nieren en Blaes te verſachten, die te gelijck de ſcherpigheyt van het water verſachten en quijt maken, en niet toelaten dat deſelve tot Steen backt, ſoodanigh zijn Amandelen, Injuben, Soethout, Guinme van bittere Amandelen, van Pruymen, Kerſen, Piſtacyen, Aertiſchocken, drooge Vygen, Heemſt-wortel, de vier groote en kleyne verkoelende Zaden.

5. De* Oude hebben oock T'ſamen-treckende middelen in-gegeven, ſoo onder de af-drijvende vermengt, om datſe ſoo veel te langer in de Nieren zouden blijven: als oock op haer ſelven, om de ſwacke Nieren ('t welck ons gevoelen van de doovigheyt en ſlappigheyt beveſtight) te verſtercken. Van deſen ſlagh zijn de *Spongien*, die aen de rancken van de *Honts-roſe* waſſen, en zijn ronde gehayrde bollekens, *Eeckelen, Bramen, Myrtus, Lentiſcus*, &c. welcke *Dioſcorides* oock acht het Water af te drijven.

6. (Wy ſullen nu alle deſe Genees-middelen in 't byſonder onderſoecken, en hare deucht op de Proef ſtellen, gelijck zy voor deſen in het Latijnſche Steenſtuck geſtelt zijn geweeſt.)

De *Myrtus* wort van *Trallianus* gepreſen om den Steen uyt te drijven. De ſelve beſtaet uyt tegen-ſtrijdige krachten, gelijck *Galenus* ſeyt in ſijn 2. Boeck van de Krachten der Voedſelen, op 't 18. Capittel. Want-ſe niet alleen t'ſamen-treckt, maer heeft oock eenige ſcherpigheyt by haer, om datſe eenige fijne en werme deelen heeft, gelijck hy ſchrijft op 't eynde van 't ſevende Boeck van de Enckele, ofte ongemengde Geneeſ-middelen. En hierom heeft *Dioſcorides* geſeyt dat de Myrtus doet Water loſen: gelijck als oock *Avicenna* en *Aëtius*. Maer het t'ſamen-treckende deel helpt oock, dewijle het de wegen, die tot het Waterloſen gemaeckt zijn, verſterckt.

Den *Steen* die uyt *Judea* gebracht wordt, genoemt *Joden-ſteen*, gelijckt by na een Eeckel, hy is wit, en van een ſeer aerdige gedaente, met ſtrepen, even wijt van malkanderen ſtaende, gelijck als met voordacht en konſt gedraeyt, gelijck als *Dioſcorides* in ſijn 5. Boeck, op het 155. Capittel ſchrijft: en *Galenus* in 't 9. van de Enckele Genees-middelen, die beyde deſen Steen met warm water in-geven, om den Steen van de Blaes te breken. *Aëtius* 2. *Tetr.* 29. ſeydt, dat hy krachtigh is tot den Steen der Nieren, en niet minder tot dien van de Blaes. *Matthiolus* ſeyt, dat hy het eerſte heeft bevonden, maer het laetſte ontkent hy: den welcken ons de ervarentheyt doet toe-ſtemmen. Sommige ſeggen, dat deſen ſteen tweederley is, en noemen de grootſte manneken, en de kleyne wijfken; daer in volgende den Autheur van het boecxken van den Steen, dat *Galenus* wort toe-geſchreven; maer *Duretus* ſchrijvende over *Hollerius* op 't 48. Capittel, ontkent dat *Galenus* den ſchrijver van dit boecxken is, om dat hy op de voor-gemelte plaets maer eenderley gekent heeft.

In de *Spongien* worden witte en morſelachtige *Steenen* gevonden, de welcke met Wijn ingedroncken zijnde, de Steenen van de Blaes breken, gelijck als *Dioſcorides* getuyght in het voor-geſeyde 5. Boeck, Cap. 163. Maer 't gene wy van den Joden-ſteen geſeyt hebben, heeft hier oock plaets. Derhalven ſeydt beter de voor-gemelte *Galenus*, *De Steenen, die in de Spongien worden gevonden, hebben een brekende kracht, doch ſoo ſterck niet, datſe eenen Steen in de Blaes konnen vermorſelen, Derhalven hebben die gelogen, die ſulcx geſchreven hebben: Maer die in de Nieren zijn, konnenſe wel breken. Sy worden ontdaen in een wit melckachtigh ſap: waer uyt blijckt datſe een dun-makende kracht hebben, ſonder merckelijcke hitte.*

Met den *Loſz-ſteen*, in 't Latijn genoemt *Lapis Lyncis* ofte *Lyncurium* (alhoewel *Plinius* dat ontkent in ſijn 37. Boeck, Cap. 3.) breken de Geneeſ-meeſters van Saxen en Spangien den Steen ſoo wel, als met den *Lapis Judaicus* ofte *Joden-Steen*. Siet daer van de uytlegginge van *Matthiolus* over *Dioſcorides*, in het tweede Boeck, Cap. 74.

Den *Gruys-ſteen*, in 't Latijn *Lapis Nephriticus*, (als of men ſeyde *Nier-ſteen*) worden ſoo groote krachten toegeſchreven, dat hy niet alleen in-genomen, maer oock aen den arm gebonden zijnde, de pijn van de Nieren kan ſtillen, en 't gruys, en de ſteenen af-jagen.

De *Steentjens*, die in de Maegh van een *wild Vercken*, ofte van een *Os* gevonden worden in de Maent van Meert, in-genomen met witte wijn, hebben de kracht om den Steen te breken, gelijck door de ervarentheyt van ſommige is beveſtight.

Den *Steen* die in de *Gal-Blaes* van een Stier in de Mey maendt wordt gevonden, in Wijn geleyt zijnde, verandert den ſmaeck van den ſelven een weynigh en maeckt hem geel van verwe. Van deſen Wijn, alle daeg daer verſchen by-gietende, ſoo lange gedroncken tot dat de Steen geheel verteert is, doet den Steen in des menſchen lichaem oock breken, en eyndelick verteren, gelijck *Quercetanus* ſchrijft *de Spagir. med. Præpar. Cap.* 6.

De *Steentjens*, die uyt de *Slecken-hoofden* gehaelt worden, geſtooten zijnde, en de ſwaerte van een vierendeel loots in-genomen ſluyten den Steen terſtont uyt, ſo als *Savonarola* getuygt *Tract.* 6. *Cap.* 18. *Rubr.* 6.

Plinius

Plinius ſeyt in ſijn 32. Boeck, op 't 9. Cap. dat in 't hooft van een *Viſch*, (die hy in 't Latijn *Banchus* noemt, die ſommige voor *Cabeljau*, of *Schelvis* houden) gelijck als *ſteentjens* worden gevondẽ, de welke met water in-gedroncken zijnde, de Graveelige treffelicken helpen.

Galenus en *Avicenna* hebben aengemerckt, dat niet alleen deſe ſteenen, maer oock die in de hoofden van andere *Viſſchen* groeyen, kleyn geſtoten en met Wijn in-gegeven, de pijn van 't Colijck ſtillen, en den Steen, die vaſt in de Nieren leyt, doet ſlijten en verbrijſelen.

Plinius in ſijn 30. boeck op het 8. capittel ſchrijft, dat de *ſteentjens* die in de Maegh van een *Haen* ofte *Wilde Duyve* gevonden worden, kleyn geſtooten en onder het drincken gemenght worden om de Steenen af te drijven. Den ſelven getuyght in ſijn 32. Boeck op 't 2. Cap. dat de *Tacxkens* van *Corael*, in 't vyer tot poeyer gebrant en met water in-gedroncken zijnde, de gebreken van de Blaes en der Steenen helpen.

Kreeften-oogen zijn fijn van deelen en af-drijvende, breken de Steenen, en jagen de ſelve met het Water uyt, gepoeyert en met Water-drijvenden Wijn in-gegeven. Sy worden van de *Alchymiſten* op verſcheyden wijſen ontdaen, ofte geſmolten, maer deſe is de beſte: Neemt de *Kreeften-oogen*, maecktſe tot heel fijn poeijer, doetſe in een glas, en giet daer op Azijn van Terebinthyn, ſtopt het dan dicht toe, en ſet het eenen nacht op werme aſſche te teeren. Daeghs daer aen giet het geſmolten af, en giet wederom anderen Azyn daer op, en dat ſo dickwils, tot dat ghy ſiet dat het poeyer geheel geſmolten en verteert is. Den afgegoten Azyn laet door een wit-graeuw papier loopen, en laet hem dan uyt-dampen in *Balneo Mariæ*, (dat is, in een vat dat in heet water ſtaet) dan ſalder een Sout op de grondt overblijven. Dit Sout ſult gy kleyn wrijven, en op een Marmer-ſteen leggen, en ſoo lang in een Kelder ſetten, tot dat 't geſmolten is; waer van 8. of 10. droppels met Radijs-water konnen ingegeven wordẽ: En dit is veel krachtiger, dan de ſelfſtandigheyt van de oogen ſelve.

Het *Bocken-bloet* wort by de Oude ſeer gepreſen, om den ſteen te breken: 't welck ſy namen van eenen jongen Bock, die ſy de kele af-ſtaken in de tijt, als de druyven rijp worden, (om dat 't Bloet dan heeter is, en derhalven meer doordringende) en latende 't bloet, dat eerſt en leſt uyt-loopt, vongen ſy 't middelſte alleen, (om dat het heeter is, en om dat het komt van de deelen, die naeſt by 't Hert gelegen zijn) in eenen aerden pot. Daer na ſtelden ſy dit in de Son te droogen, en bewaerden het dan tot haer gebruyck. Op ſoodanigen wijſe bereyt zijnde, *is het een gereedt hulp-middel, ſoo tot de pijn in de Nieren, als tot het Graveel. Want het breeckt ende ontdoet de Steenen, die nu van te voren al gegroeyt zijn, ende doetſe ſoo met het Water loſen, dat 'er daer na geen andere meer in de plaets en komen: daer-en-boven ſtilt het de pijn*, na 't getuygeniſſe van *Aëtius Tetrab.* 3. *Serm.* 3. *Cap.* 12. Het ſelve beveſtigen oock *Trallianus*, *Avicenna*, *Marcellus Empiricus*, *Albertus*, *Sylvius*, en andere. *Dat het Bocken-bloet den Steen in de Nieren en de Blaes breeckt, is ſoo ſeecker*, ſeydt den grooten *Scaliger*, *als dat de Son 's middaghs ſchijnt. Want wy hebbender veele door ſijne kracht vermorſelt*: Jae *Serapio* ſchrijft, dat het alleen door op-ſtrijcken van buyten den Steen kan breken. De meer-gemelte *Duretus* getuyght dat het Bocken-bloedt door ſijn ſcherpe en fijne vierigheyt den Diamant doet ſmelten, maer dat het tot den Steen niet doen en kan: maer nochtans ſijn ſelven vergetende, ſchrijft op een andere plaets, dat het Bloedt krachtiger ſal weſen, voor den Steen, indien den Bock in de laetſte dagen met af-drijvende kruyden gevoedt wert. Maer dit ontkent *Michiel de Montaigne*, een François Schrijver in ſijn 2. boeck *des Eſſais* op 't laetſte Capittel, om dat hy in eenen Bock, die hy alſoo hadt laten voeren, eenige Steenen gevonden hadde. Indien yemant hier tegen bracht, dat het bloedt daer van bevrijdt blijft, en derhalven ſijn kracht niet en verlieſt; daer op ſeyt hy, veel gelooflicker te weſen, dat 'er niet in 't Ligbaem en groeyt, als met over-een-ſtemmen, en onderlinge mede-deelen van alle de leden: en waerſchijnelick in alle de deelen van dien Bock een ſteenachtige hoedanigheyt geweeſt is. Dan deſe reden wordt van een ander François Schrijver *Gobeletius*, (die tegen het onderſoeck der verſtanden, van *Huarte* in 't Spaens uyt-gegeven, heeft geſchreven) tegen-geſproken; door dien wy de gene, die met den Steen gequelt zijn, oock Steenen in-geven, gelijck wy nu geſien hebben. *Den Haes*, ſeyt hy, *is een Dier vol grof en ſwaermoedigh Bloet, ende even-wel is 't poeyer van ſijn Hert, met witten Wijn in-gegeven, een krachtigh middel tegens de Vierdendaeghſche Koortſe. De Citroenen, al zijn 't vruchten die ras aen-komen en bederven, en hebben dies niet tegenſtaende geen minder kracht om de bedervinge in ons Lichaem te wederſtaen.* Maer ick kan getuygen, yemant een vierendeel loot *Bocken-bloet* met witte wijn thien dagen na malkander in-gegeven te hebben, ſonder het minſte gruys van den Steen, die hy in de Blaes hadde, quijt te werden. Waer uyt ick oirſaeck nam, het ſelfde in anderen niet te beſoecken.

Dat het *Poeyer* van *Haſen-hair* de Steenen breken, getuygen *Aëtius*, *Martianus den Africaen*, *Marcellus* en andere. Dat oock oude Nieren van een Haes met wijn gedroncken de Steenen af-drijven, is van *Plinius* beſchreven in ſijn 28. Boeck, Cap. 15. Den ſelven wil in 't 13. Cap. van 't ſelfde boeck, dat men de Nierẽ van een Haes rau, of alleenlick gekookt ſal op-eten, ſo dat de tanden niet geraekt en werden. *Hippocrates* getuyght van 't *Haſen-vleeſch*, in ſijn 2. boeck van de Diëte ofte Eet-regel, dat het droogh is, en dat het den buyck ſtopt, maer dat het eenige prickelingh geeft tot het Water-maken. Hierom gebruycken vele het ſelve tot het Graveel. De maniere van dat te bereyden en in te geven, heeſt *Marcellinus de Medic.* 26. beſchreven. Het verſche *Vel* van een *Haes* ſal men in eenen

ſuyveren pot, ofte op een Tichel, met fijn wolle ſoo branden, datmen ſelve tot heel fijn poeyer kan brengen, het welcke men dan ſal ſiften, en wel bewaren: daer van ſal men, als het van noode is, drie lepels met eenigen dranck, 't welck goet is, 't ſy tegen den Steen, ofte pijn van de Blaes: maer het ſal veel krachtiger weſen, indien men eenen levenden Haes in eenen nieuwen pot ſluyt, en alle locht-gaten met Pleyſter wel toe-ſtrijckt, en in eenen oven tot fijne Aſſche verbrant, en gewreven en geſift zijnde bewaert, en daer van de Graveelige eenſeker gewichte in-geeft. *Matthiolus* in de uytlegginge over *Dioſcorides* in 't 2. Boeck. 21. capittel, vult den ſelven, ontweyt zijnde, met verſcheyden Steen-brekende Geneeſ-middelen, en in eenen pot gebrandt zijnde, maeckt hem dan tot een poeyer. Met *Muyſen-dreck* (het zijn de woorden van *Plinius* uyt het 8. Capittel van zijn 36 Boeck) *den Buyck te beſtrijcken, is goet tegen den Steen. Sy willen oock dat men Aerdt-Wormen met Wijn, ofte Baſtaert ſal drincken, om den Steen te vermorſelen.* Het ſelve ſeggen *Dioſcorides* en *Avicenna*: en *Galenus* ſchrijft oock in 't 7. van de Simpelen, dat het Water doet loſen.

De voor-gemelte *Plinius* ſchrijft dat het *Poeyer* van *ledige Slecken-huyſkens* goet is om den Steen te morſelen. *Dioſcorides* getuyght in zijn 2. Boeck op 't 11. capittel, datſe geheel met hare huyskens geſtooten en met een weynigh Wijn en Myrrhe gedroncken, de pijn van 't Colijck ende de ſmerten van de Blaes geneſen.

Vele houden het Vliesjen van een Hoender-maegh voor wat byſonders en geheyms. Waer van *Plinius* eertijts oock al gewach gemaeckt heeft in de aengetogen plaets, daer hy beveelt, dat met het drooge Vliesjen uyt de Maegh van een Haen, ofte ſoo het verſch is, gerooſt zijnde, ſal ſtampen, en in 't drincken ſtroeyen. Hy voeght 'er by, dat oock den dreck van wilde Duyven in een boon gedaen zijnde, tegen den Steen en andere gebreken van de Blaes wort in-genomen. Van gelijcken de aſſche van de vederen van wilde Duyven met ſoet-gemaeckten Azijn: oock de aſſche van de dermen der ſelve drie lepels, met wat van een Swaluwen-neſt. Den dreck van een Tortel-duyve in gehonighden Wijn geſoden, ofte het ſop daer van Lyſter-vogels met Myrtus-beyen gegeten is goet om water te loſen: Krekels in een panne gerooſt: Piſſebedden in-gedroncken; en het af-zietſel van Slange-voeten tot de pijn de Blaes. Den ſelfden in 't 9. Capittel van ſijn 32. Boeck. Den Zee-Scorpioen in Wijn gedoodt geneeſt de gebreken van de Blaes en de Steenen. Den ſteen, die in de ſteert van een Zee-Scorpioen wort gevonden, het gewicht van een half ſcrupel in-gedroncken: de Lever van een Water-ſlangh: men ſeyt oock dat de Zee-netel met Wijn in-gedroncken goet is: als oock de Zee-longe in water gekoockt. (Merckt dat de Zee-netel en de Zee-longe, daer *Plinius* hier van ſpreeckt, onder de *Zoophyta ſeu Plantanimalia*, dat is, Plant-dieren gerekent worden, als hebbende een natuere van half Plant, half Dier; naer de uyterlicke gedaente ghelijckenſe Planten te weſen: maer om datſe eenigh gevoelen en beweging hebben, ſoo komenſe daer in met de Dieren over een.)

Het *Tuyn-ſluypertjen*, 't kleynſte van alle vogeltjens uyt-genomen het Konincxken, 't welck by de Tuynen en Mueren ſijnen koſt ſoeckt, en maer korte vlughten doet, heeft by *Aëtius* en *Paulus* een natuerlicke kracht, die verwonderens weerdich is. Want in 't ſout geleyt, en rauw met ſpijſe gegeten, drijft de ſteenen met het Water uyt, en verhindert dat 'er geen andere wederom en groeyen, en geneeſt die ſieckte volkomentlick. Het wort beſt in-geleyt als men 't de vedenen uytpluckt, en het ſelve dan met veel ſout overdeckt, en dan wort het droogh gegeten. Indien 'er vele by een te krijgen zijn, dan kan menſe koken als andere vogeltjens. Men kanſe ook met de Vederen in eenen toe-gedeckten pot branden, en de Aſſche van eene met een weynich Peper en Caneel in-geven. Daer zijnder die het levendich in 't ſout leggen, eerſt de Vederen uytpluckende, het welcke beter is. Andere bradenſe, en etenſe heel, ſoo datſe niet van de ſelve, dan Vedenen wech-werpen. *Valeſcus* getuyght in 't 18. Capittel van ſijn 5. Boeck, dat oock de *Aſſche* van een Quick-ſteert in-genomen zijnde, op alle manieren den Steen breeckt, en het Water verweckt. *Braſavolus* in het onderſoeck der enckele ofte ongemengde Geneeſ-middelen, ſchrijft dat hy ondervonden heeft dat het Saet van de *Miſpelen* gepoeyert zijnde, de Steenen met kracht uyt de Nieren drijft, het water doet ſchieten, en den Steen van de Blaes doet minderen.

7. Onder de gemengelde Geneeſ-middelen vindtmen hier toe in de winckels *Spec: Lithontribon*, en Elect: Juſtini. Sommige prijſen ſeer een Melckje gemaeckt van een loot *Purpure Violen-zaedt* met water *Eer-en-prijs*, waer door men ſecht een over de Duyſend en vijftich Steenkens gelooft te hebben. Is mede uytnemende goet dit Graveel-water van *Hollerius*, N. *Sap van Limoenen*, twee pond; *Radijs*, twee pinten; *Pimpinel*, *Glaskruyt*, *Beteuny*, *Kiecken over Zee*, *Steenbreeck*, *Huemſt*, *Hof-kerſſe*, van elcx een half pont: te ſamen vermenght zijnde, doet daer by van de diſtels derſchorſen van *Rijn-beſien*, (1) *Wortels van Venckel*, *Petercely*, *Acorus*, *Alants-wortel*, *Eerenprijs*, *Gentianæ*, *Ireas van Florentien*, van elcx 2. onçen. (3) *Zaat van Meloenen*, *Baſilicum*, *Cliſſen*, *Peerel-kruyt*, *Macedoniſche Petercely*, van elcx een onçe; *Concommers*, *Porceleyn*, *Komwoerden*, van elcx een loot. (2) *Bladen en Bloemen van Beteuny*, *Steen-varen*, *Gracht-varen*, *Bloemen van Heemſt*, *Oſſe-tongh*, *Violetten*, *Wolle-kruyt*, van elcx een halve hand vol: laet het eerſt weycken en daer na uytperſſen, en dan daer in ſmelten van den beſten Honich geſchuymt zijnde, twee pond; *Terebenthijn* een pond; *Witten Azijn*, een mutſgen, *Spec: Elect: Duc: Aureæ Alexandr. Lithontrib.* van elcx een onçe: laet dit te ſamen

ſamen Deſtilleren; en N. van deſe Deſtillaty, dry onçen, *Suycker van Violetten*, een onçe, *Caneel* een half vierendeel loots: M. geeft dit tweemael des daeghs in, vier uren na den eten, en daer op dan noch 4. uren vaſten. En inſonderheyt is ſeer goet dit van Dr. *Quercetanus*, beſchreven in ſijn *Pharmacop. Dogm.* N. *Sap van Pareye, Aluyn, Radijs*, van elcx een pint, *van Limoenen, Glas-kruyt, Muyſen-oor*, van elcx een muddeken: Al deſe Sappen moeten met malkanderen ſtaen rijſen, en daer na met een helm overgehaelt werden, tot een Graveel-water. Dit Water magh men van bovenen in-geven, ofte in de Blaes ſpeuten. Het vermindert allencxkens den Steen, en doet ſijn aertachtige, en ſultige ſtoffe ſmelten, en loſen.

Maer by aldien, gelijck dickwils gebeurt, de Steen in de Blaes door geenderhande middelen gebroken en kan werden, en voor de krop van de Blaes ſchietende, den water-loop belet, dan moet hy ten eerſten met het *Catheter* te rugh geſtoten werden, ofte het lichaem dient met op-geheven beenen geſchut.

Het is een groot miſverſtant van veele, die in al de gene die den Steen ofte Graveel hebben, af-drijvende dingen, inſonderheyt *Genever-water*, ofte Brandewijn, daer Aert-beſyen, Honts-draf, en diergelijcke op geſtaen hebben, dagelicks en ſonder onderſcheyt in geven, alſo daer door de Steen, die men dickwils ſonder pijn langen tijt in de Blaes dragen kan, na de krop toe gedreven wert, waer uyt ellendige pijn, en andere toe-vallen ontſtaen.

In deſe Stad Dordrecht heeft my een man getoont een geheel dooskenvol ſtucxkens van Steenen, eveneens gelijck als een grooten Steen van de Blaes om ſtucken geſlagen is, en verklaerde ſulcks geſchiet te zijn door 't volgende: N. *Kreeſten-oogen, Bocken-bloet, Saet van, Daucus*, of *wilde Peen*, van *Peterſelye van Macedonyen, Noten Muſcaet*, van elcx een onçe. Dit te ſamen tot Poeyer geſtooten, en in een dubbelt vat gekoockt in 12. onçen *Genever-wijn*. Hier van dronck hy 't poeyer met de wijn tweemael daeghs 2. onçen tot negen dagen toe. Den thienden dagh, en de ſeven volgende, nam hy een half vierendeel loot *Joffrouwmerck-zaet* kleyn geſtooten, waer mede hy dan de gebroken ſtucken quijt wierde: maer dit ſelfde in andere verſoeckende en hebbe ick die kracht niet bevonden. De ſtucken even-wel, die hy, een geloofwaerdigh man zijnde, my liet ſien, waren ſoo veel in getal, datſe te ſamen een grooten ſteen konde uyt maken.

Den ſelven verhaelden, dat hy aen hem ſelven bevonden hadde, dat de Rivier-Kreeften, die in de Maes gevangen worden, levendigh geſtamt zijnde en met witten wijn ingenomen, veel krachtiger zijn om den Steen te breken. Maer alſoo die nauwlicx levendigh van Nieumegen tot ons gebracht worden, ſoo en hebbe ick daer van geen andere proeve. *Augenius* in zijnen 9. Brief, Cap. 8. prijſt wonderlicken de krachten van Piſſe-bedden, om den Steen van de Blaes te breken: het welck oock voor goet keurt, en getuygt in ſich ſelven bevonden te hebben *Laurembergius* in eenen byſonderen Brief.

By aldien dat den Steen van de Blaes door geen hulp-middelen en kan gebroken ofte vermorſelt worden, gelijck het veeltijts pleeght te geſchieden, en dat hy den Water-gangh met pijne en moeyelickheyt, ofte oock op-ſtoppinge des Waters laſtigh valt, ſoo moet hy terſtondt met een *Catheter* af-gewent worden, ofte het Lichaem moet met de Dijen om hoogh geſchockt worden. *Hippocrates in Coac.* De graveelige, ſeyt hy, ſoodanigh liggende, dat den Steen niet ſackt in den Water-loop, maecken gemackelicker Water. En *Galenus* in 't 6. van de beſchadighde deelen cap. 4. Wy hebben dickwils geſien, dat, in de kinderen, die met een Steen in de Blaes gequelt waren, het Water werde op-gehouden. Derhalven hebben wy de ſelve, op 't Lichaem achter over leggende, geſchockt, ſoo dat daer door den Steen van den Door-tocht des Waters werde af-geſchoven. Het is gedenckweerdigh dat *Pigræus* ſchrijft in 't 7. Boeck van ſijn Heelkonſt, op het 4. Cap. dat hy een ſeker Edelman gekent heeft, de welcke vijf-en-twintigh jaren met den Steen gegaen hadde, ſonder nochtans eenige groote moeyelikheyt daer van te hebben: want als hy ſijn Water ſoude maken, ſoo gebruyckten hy een Inſtrument, waer mede hy het ſonder pijn loofden. Waer uyt blijckt een ſwaere mis-ſlagh van ſommige, de welcke ſonder onderſcheyt, alle die gene, die met Steen gequelt zijn, water-af-ſettende dingen ingeven, waer door den Steen, die dickwils ſonder pijn in de Blaes hangt, in den hals van de ſelve wordt gedreven, de welcke daer geweldige pijn, en andere Toe-vallen veroorſaeckt. Aen-merckens weerdich is de geſchiedenis van *Hippocrates* de welcke hy verhaelt in 't 5. van de Algemeene Sieckten. Het kint van *Theophorbus* te *Lariſe* hadde Steen in de Blaes, het piſten yet lijmichs uyt, en dat met grooten moeyte en grouwelicke pijn, ſoo in het begin, als oock op het eynde van zijn Water-maken. Het wreef de voorhuyt met ſijn handen. Dit kint ingedroncken hebbende een ſterck water-af-drijvende dranck, ſoo is 'er niets in de Blaes, en oock niets uyt de Blaes gekomen: het heeft veel etterachtichs en veel gal uytgebraeckt. En duſdanige andere dingen is het van onder door den Kamer-ganck oock quijt geworden. Den Buyck dede hem heel ſeer, en was van binnen vol brandts; maer vorders was het Lichaem kouder als ys. Alle ledematen hebben hem begeven, en hy heeft niets willen innemen. Daer was een groote verſweringe in den Buyck ſelve, ontſtaende van het ſterke Geneeſ-middel. Den derden dach nae dat het den dranck hadde ingenomen, is het kint geſtorven.

8. Als dan de Steen der Blaſe, door geenderhande middelen gebroken en kan werden, ſoo moeten wy tot de *Chirurgie*, als tot een plicht-ancker, ons toevlucht nemen. Kleyne Steenen blijven ſomtijts in de ſchacht

ſteken, alwaerſe met een bequaem yſerken, gelijck een oor-lepel, uyt-getrocken konnen werden: ofte als ſy te groot zijn, achter aen bindende, ofte met de vingeren tegen houdende; op datſe niet te rug zoude ſchieten. Daer men 't geſwel ofte de ſpanning verneemt, moet men ter zijden een openingh maken. Want aldaer is het vleeſigh: Dan boven, daer een ader en een ſlagh-ader onder leyt, zoude het veel bloet verwecken. Het onderſte deel, alſo het ſonder bloet is, en geſtadigh den loop van 't water ontfangt, en zoude niet wel willen toeheelen.

Maer veel lichter konnen ſy de Vrouwen, als de Mans af-genomen werden ſonder eenige quetſinge, om dat den hals van haer Blaes, kort en ruym is. Doctor *Vega* ſchrijft, dat hy een Steen gelijck een Ocker-noot, die het water met groote pijn op-hiel, uyt de krop van de Blaes in ſeker Bagijn, gebruyckende een uyt-ſettende gereetſchap, *Speculum matricis* genoemt, met een *Koren-tancxken* uyt-getrocken heeft. Hy getuyght oock geſien te hebben een Steen op de groote van een kleyn Hoender Ey, die een Vroe-vrouw gekregen hadde, uyt de krop van de Blaes van een Vrou, de welcke op haer laetſte van 't dragen ging. My gedenckt, dat ick over eenige tijt een dochterken van ſes jaren (die geen Water en konde maken, wat raet datter gedaen was) een Steenken van den Heel-meeſter uyt doen trecken hebbe, gelijck een Amandel, ſonder eenige pijn. Hierom heeft *Celſus* ſeer wel geſeyt. *In de Vrouwen, wanneer den Steen kleyn is, is het mes onnodigh, om dat het Water den ſelven in den Hals drijft, de welcke korter en ruymer in haer is, dan in de Mans. Daerom valt hy dickwils van ſelfs uyt, en indien hy voor in hanght, daer het nauwer is, ſoo kan hy met het ſelve Inſtrument, ſonder ſchade uyt-getrocken worden.* Dit geheele werck wordt wijdloopigh verhandelt van *Aëtius*, wiens woorden het de moeyte weert ſal weſen, hier in te voegen, uyt ſijn *Tetrab. 3. Serm. 3. Cap. 5. de Steenen, uyt de Nieren naer de Blaes neder-geſchoten zijnde, en wegens hare grootheyt omtrent de krop van de Blaes blijvende hangen, brengen dickwils den Siecken in het uyterſte gevaer, ſoo om de ſcherpigheyt en hevigheyt van de pijn, als oock om datſe het Water-loſen verhinderen. So dan moet men die op den rugge leggen met het boven-lijf leeger: daer na moet menſe op veelderley wijſen bewegen en ſchocken; op dat men daer door magh te wege brengen dat den Steen uyt den hals van de Blaes magh vallen: daer nae moet men de Siecken gebieden, datſe veerdichlick en ſnellick haer water maken, en het water gelooſt zijnde, af-laeten. Doch als den Steen niet gelooſt is, ſoo moet men de ſelve wederom bewegen, en dat ſelvige dickwils hervatten. Indien hy dan noch niet gelooſt wordt, ſoo ſalmen een Catheter nemen, 't welck daer toe een bequaem Inſtrument is, en daer mede het Water doen ſchieten. Maer daer na moetmen den ſteen doen af-ſlijten en morſelen door drancken, die kracht hebben om den Steen in de ruymte van de Blaes zijnde, te breken. Doch indien den Steen wel uyt de Blaes ſchiet, maer ontrent het midden van den doorganck der Schamelheyt blijft ſteken, en quetſende, gevaer van een ſweeringe aen-brengt, ſoo moetmen eerſt een Decoctum ofte af-ſietſel van Water-af-drijvende dingen in-geven, en men moet den gebreckelicken belaſten dat hy veel water vergadere, en het ſelve daer nae uyt-piſſe en neerſtichlick uytjage. Want ſoo pleegt den Steen ſnellick uyt te vallen. Ick hebbe eenen gekent; ſeyt Philagrius, in welcken den Steen niet verder en was gekomen, als in 't opperſte van de Schamelheyt, en het en ſcheelde niet veel, ofte den menſche ging verloren, van wegen het op-ſtoppen des Waters, en de uyt'ermaten groote pijn. Wy hebben dan den Steen met een enge Volſella ofte treck-tangetje niet konnen uyt-trecken: derhalven hebben wy hem allencxkens en ſtillekens met een heel dun yſerken gelijck een oor-lepel bewogen: maer als wy hem op die maniere noch niet en konden uyt-krijgen, ſoo hebben wy voor-genomen te ſnijden, en een wondeken gemaeckt van boven omtrent de groote van een eeckel, want van onder te ſnijden en is niet dienſtich: aengeſien het by na altijdt een Fiſtel ofte loopend gat blijft, en het water daer nae door het gat ſelfs gelooſt wordt. Wijders als den Steen met het Water is uyt gekomen, ſoo moet men Eſels melck met een weynich Honich vermenght in-geven, en een ſachten regel in eten en drincken aen-ſtellen, gelijck in de geſweeren pleegt te geſchieden, om de ſmerten welcke den Steen gemaeckt heeft in de plaetſen, daer hy is door gegaen. Daer na moetmen den menſche daer voor verhoeden, dat de Nieren niet wederom met Steen gequelt en werden.*

Doctor *Foreſt* verhaelt van een Vrouw vijf-en-ſeventigh jaren oudt, die een grooten Steen al buyten de Blaes aen 't gemacht in een dun vlies uyt-hangenden hadde, de welcke het vlies door-geſneden zijnde, van ſelfs uyt-viel; ende dat ſy noch lange jaren daer na leefde, maer haer water niet en konde houden.

De vermaerde *Proſper Alpinus*, dien ick in het laetſte van ſijn leven noch in den Hof van Padua gehoort hebbe, beſchrijft een ander manier om den Steen ſonder ſnijden af te nemen, by de Egyptenaers, daer hy gewoont hadde, gebruyckelick. Sy nemen een pijpken van hout, ofte kraeck-been, dat ſteken ſy in de ſchacht, ende houdende haer vingeren van achteren, op dat de wint niet in de Blaes en zoude ſchieten, blaſen ſy daer met gewelt in, om den wegh ruymer te maken: daer nae nemen ſy wederom een dicker pijpken, tot drie viermael toe. Als ſy meenen dat den door-tocht wijt genoegh is, dan ſteken ſy de vingeren in 't eynde, en brengen den Steen in de ſchacht. Ende hy getuyght, ſelve geſien te hebben een Arabier op die manier een Steen van de groote van een Olijf-ſteen uyt-krijgen. Dit en is ſo vremt niet, als 't wel ſchijnt. Want dat de krop van de Blaes, niet ſwaerlicken mede geeft, blijckt aen de krop van de Lijf-moeder, die in den arbeyt vry wat wijder uyt-gereckt wert.

9. Dus verre is geſeyt hoe dat men den Steen moet

krijgen uyt de Nieren, Blaes, en Schacht: is nu noch maer een dingen overigh, te weten, Hoe dat de groo-te ſteenen in de Blaes, alſſer anders geen raet en is, met ſnijden af-genomen werden.

Alſoo ſulcx vol gevaers is, ſo heeft *Hippocrates*, met groote redenen aen ſijne leerlingen verboden de hant aen dit werck te ſlaen, en geboden, dat ſy 't zouden la-ten aen een wel verſocht meeſter, die hem ſulcx beſt verſtont. Het oock noch huyden in goet gebruyck is, ten overſtaen van Geneeſ-meeſters en Heel-mee-ſters.

Als het Lichaem een dagh twee drie wel geſuy-vert, en door goede ſpijſe gevoedet is, dan dienen oock de onderſte deelen by de krop van de Blaes met ver-ſachtende dingen geſtooft. Het Lichaem aldus bereyt zijnde, en de Siecke 't zy van ſelfs, 't zy door een Cly-ſterye ter ſtoel gegaen hebbende, ſoo ſtaender drie din-gen voor een *Operateur* te doen. Te weten, het ſnijden, den Steen uyt te krijgen, en de wonde toe te heelen. Voor al-eer dat men tot het ſnijden komt, zal de Siec-ken wat over en weder wandelen, en dan eenige rey-ſen van een banck op en kuſſen ſpringen, op dat door die beweginge den ſteen na de krop van de Blaes zoude ſchieten. Daer nae aenroepende Godt om ſijnen ze-gen; indien de Siecke groot oft vol waſſen is, ſoo zal men hem op een hooge ſtoel, ofte vaſte tafel ſtellen; indien 't een kint is, op de ſchoot (het welck ick oock veel in bejaerde luyden ſien doen hebbe) van een ſterk man, het lichaem wat af-hangende, en de handen aen de voeten gebonden. Aen elcke zijde dienter oock twee te ſtaen, die de beenen ſtijven, en ſorge dragen dat ſy niet en verſchieten. Dan zal den *Operateur* ſijn twee voorſte vingeren in Olye van ſoete Amandelen, witte Lelyen, ofte diergelijcke geheel vet gemaeckt zijnde, in 't eynde brengen, en met de rechterhandt den buyck onder wat neder-drucken, en alſo den ſteen nae de krop van de Blaes toe douwen. Die beſlaende, zal hy tuſſchen het Gemacht en 't Eynde, aen de ſlinc-ker zijde op den ſteen aen, een openinge maken, niet grooter noch te kleynder, als hy oordeelt dat de Steen is. Te wijt zijnde kan nergens goet toe doen; en al te nauw zijnde, als de ſteen voort-geſtooten, ofte uyt-ge-trocken wert, ſo maeckt hy ſijn ſelven met groot ge-welt plaetſch, die hy voor hem niet en vint, het welck groote ſcheuringe, en bloet-ſtortinge veroirſaeckt. De openinge gedaen zijnde, als hem de ſteen ver-toont, en gevoelt wert, by aldien hy kleyn is, ſoo kan men hem van achteren met de vingeren uyt-ſtoo-ten: indien hy groot is, ſoo moet hy met een werck-tuygh, 't welck ſy *Lapidil* noemen, uyt-getroc-ken werden. De hoogh-geleerde *Aquapendens* hout meerder van de tang: dan ick hebber meer ſien door-komen, die de ſteen met een *Lapidil*, als die met veel vroeten, en miſſen van de tangh ten laetſten uyt-ge-trocken was.

Die uyt zijnde, moet men terſtont gereet hebben *Werck*, met *Wit van Ey*, fijnen *Bolus*, en diergelijcke, om het bloet te ſtelpen, dat op de wonde geleyt, en een plaeſter *Defenſyf* over-geſlagen, met bequaeme banden, ende wert dan vorders, als andere Wonden geneſen.

10. Sommige hebben gemeent, dat de verhaelde en oude maniere van den ſteen te ſnijden, verbetert konde werden. Want dat de Vingeren niet genoegh en waren om den ſelfden juyſt te beſlaen: en dat het uyt-trecken met den *Lapidil* gevarigh was: dewijl de ſteen lichtelick den ſelven onſchiet, en de om-lig-gende deelen daer van beſchadight konnen werden. Derhalven iſſer noch een ander manier van ſnijden be-dacht, dieſe *op 't Inſtrument* noemen. Deſe is gevon-den ende in 't werck geſtelt, by *Iohannes de Romanis*, Geneeſ-meeſter van Cremona, die te Romen leefden ontrent het jaer 1520. en is daer na met het noodigh werck-tuygh beſchreven door ſijnen leerlingh, *Ma-rianus Sanctus*, en nae hem *Mariana* genoemt. Deſe geſchiet aldus: Het lichaem, gelijck in de eerſte ma-niere, bereyt zijnde, wert het de beenen van een, en met gebogen knyen van achteren op een tafel neder-geſet, ſoo dat de hielen by nae aen de billen raken, en de handen van buyten aen de haſen komen: dan wer-den met een dubbelden bant van den hals hangende de beenen en voeten vaſt gebonden, en de Siecke al-ſo van twee ſtercke mannen aen weder zijde vaſt, en onbeweeghlick gehouden. Het ſtelſel hier van is uyt-gebeelt by *Paré* in 't 42. Capittel van ſijn 16. Boeck. Daer nae wert de *Catheter* in ſijn bultige kromte langs met een breedachtige ſcheur geopent, (wiens beelteniſſe op de gemelte plaetſch te ſien is) met Olye beſtreken, tot in de Blaes gebracht. Dan, het ſacxken door de gene, die de rechter knye hout, op-gelicht zijnde, om niet in de wegh te weſen, ſnijt den *Operateur* aen de ſlincker zijde van de naet tuſ-ſchen het Eynde, ende Gemacht, waer nae toe de ſcheur van den *Catheter* oock gedraeyt moet wer-den, twee vinger-breet van 't Eynde, en vervolght met het mes den draet van de Spier, tot dat de punt komt in de reet van de *Catheter*, die in de krop van de Blaes ſteeckt, de openingh niet veel langer ma-kende, als een duym-breedt. Daer nae ſteeckt hy in de Wonde twee langh-werpige, ronde, aen het eynde wat kromachtige yſerkens, die oock van ſil-ver konnen gemaeckt werden, van de welcke het een aen 't eynde bot en glat is, het ander wat holachtigh en Forcken-gewijs, (die In-leyders genoemt werden, om dat ſy het ander werck-tuygh gelijck als in-ley-den, en den wegh, in de Blaes wijſen, en zijn oock by den gemelten *Paré* uyt-gebeelt) deſe werden eerſt gebracht in den reet van den *Catheter* uyt-ge-trocken zijnde in de Blaes ſelve. Dan, met de ſlinc-ker hant deſe twee Yſerkens wel vaſt houdende, brengt den *Operateur* met de rechter een tangh (om de gelijckenis *Enden-beck* genaemt) in de Blaes, waer me-

de hy de Steen, indien hy kleyn is, lichtelick uyt trekt. Maer indien de ſteen grooter is, als dat hy door de opening kan, ſoo wert de ſelve noch meer geopent, ofte uyt-geſet door een wercktuygh, op de verhaelde plaetſch mede beſchreven en uyt-gebeelt. Daer nae wert wederom een tange, het zy recht, ofte krom in de Blaes geſteken, de ſteen gevat, en ſachtelick uyt-getrocken. Indien, nae dat de openinge al vergroot is, de Steen noch niet wel en volght, ſo ſteeckt den *Operateur* de twee voorſte vingeren van de ſlincker-hant wel vet van Olye in 't Eynde, en druckt alſo den ſteen na de krop van de Blaes toe. Men moet wel wachten, dat de ſteen in de tange niet en komt te breken: en derhalven uyt-getrocken zijnde, moet men hem wel beſien, en indien datter noch een ſteen overigh is, die moet op de ſelfde manier uyt-genomen werden, ofte indien datter eenige ſtucken afgebroken zijn, die moet men met een lepels-gewijs yſer uyt-nemen. By aldien even-wel de ſteen grooter valt, als dat hy door de openinge, hoe ruym die oock gemaeckt is, uyt-getrocken kan werden, ſoo moet men hem door een getande tange over midden breken, en met ſtucken uyt-halen. Men dient dan oock wel neerſtigh te letten, datter niet een ſtucxken in en blijft, maer datſe allegader wel uyt-komen.

Voor het laetſte wert de openinge, indienſe groot is, toe-genaeyt, latende in de ſelve een dagh ofte twee ſteken een ſilver pijpken, mede by *Paréin* 't 43. Capittel beſchreven, waer door het geronnen bloet uyt de Blaes kan loopen. Daer nae werdt de wonde verbonden en toegeheelt, gelijck geſeyt is.

By nae op de ſelfde manier ſnijt men de Vrouwen. Met dat onderſcheyt even-wel, dat den *Catheter* die in den Water-loop geſteken wert, en op den welcken de ſnede in den hals van de Blaes geſchiet, in de Vrouwen, niet krom, gelijck in de Mans, maer recht is. Daer-beneffens als men, om dat de ſteen niet wel uyt en wil, genootſaeckt is den ſelven met de vingeren nae den krop van de Blaes te douwen, ſoo moet ſulcx in de vrouwen geſchieden door de Nature, maer in de Maeghden, gelijck in de Mans, door het Eynde.

11. Daer is noch een derde manier van Steen-ſnijden, waer mede, tegen het gevoelen van de Ouden, niet door den vleeſigen hals van de Blaes, maer door den buyck, en 't vlieſachtigh deel van de Blaes geſneden wert. Dit noemenſe de *Francken-ſné*, nae eenen *Franck*, die den vinder is, ofte *Celſiane*, nae den beſchrijver, ofte *Guidoniane*, na de gene, dieſe met gereetſchap verçiert heeft; ofte oock *Mariane* na de gene, dieſe in 't breede beſchreven heeft, als den vinder noch leefde. Deſe manier om den Steen uyt te krijgen, is eerſt gebruyckt geweeſt, in wan-hopigh werck, en gewaeght by een treffelick Heel-meeſter Mr. *Franck*, die even-wel, al is 't hem wel geluckt, niet en raet het ſelve namaels meerder in 't werck te ſtellen. Waer over Dr. *Rouſſet* ſeer verwondert is, toonende met verſcheyde exempelen, dat een gequetſte Blaes kan toeheelen: het welck oock beveſtight wert by den meer-wel-gemelten Doctor en Profeſſor *Bauhinus*.

Maer laet ons eerſt de Hiſtorie ſelfs hooren. *Franck* ſchrijft in 't 33. capittel, dat hem op een tijt een kint van twee jaren te voren is gekomen, dat een Steen in de Blaes hadde omtrent een Hoender-ey groot. En als hy alle vlijt en neerſtigheyt hadde aengewent om den Steen beneden na den hals van de Blaes te ſtooten, en niet en hadde konnen vorderen, en als het kint van den Steen ſoo gepijnight en gequelt werde, dat de Ouders liever wilden dat het mochte ſterven, dan dat het langer in ſoo grooten ellende ſoude leven, en als hy ondertuſſchen het verwijt, dat hem geſchiet was, dat hy den Steen niet en hadde konnen uyt krijgen, ten quaetſten geduyt hadde, dat hy ten leſten by hem ſelven heeft voorgenomen den Steen in de Lieſſche, en het bovenſte deel van het Schaem-been een weynigh tegen over uyt te ſnijden; alſoo den Steen na beneden niet en heeft konnen gebracht worden, dat hy daerom den ſelven, met de vingeren door het fondament in geſteken zijnde, ſo om hoogh opgelicht heeft (terwijle een van de Dienaers de over-gelegene zijde van den Buyk neder-druckte, en den Steen, naer de plaets, daer hy ſoude uyt geſneden worden, voort-ſtiet) dat hy den ſelven aldaer heeft uyt geſneden, en dat het kint, al-hoewel ter allerhooghſten verſwackt zijnde, even-wel op gekomen, en van de Wonde geneſen is geweeſt. *Rouſſetus* oordeelt ſeer qualicken dat men dit moet nae volgen, oock ſelfs tegen de meyninge van den Autheur, de welcke bekent dat hy ſottelick gehandelt heeft. Want om dat eenen behouden is geweeſt, en moet men ontallicke niet om hals helpen. Seer waerachtigh is de Kort-bondige Spreucke van *Hippocrates* 6. 18. *Wien de Blaes is door-geſneden, ofte de Herſſenen, dat is doodlick*: het welck ſelden miſt.

Derhalven behoort de vierde maniere van den Steen te ſnijden die van den ſelven *Franck* gevonden en voor goet gekeurt is, veel liever den naem van den Autheur te dragen, en de *Franckenſné* genoemt te worden: de welcke hy op de aengetogen plaets heeft beſchreven. Het Lichaem van den Siecken, gelijck als geſeydt is, tot het Steen-ſnijden bereyt zijnde, en een ſnede gemaeckt zijnde, op het Inſtrument 't welck *Itinezarium*, dat is: wegh-wijſer ofte leyder genoemt, ſoo ſteeckt hy een wieck in de Wonde, die wel paſt, en doet op datmael niet meer, ten zy dat miſſchien den Steen van ſelfs in de wonde hem vertoont, want dan vat hy hem met tanghskens ofte haecxkens, die daer toe gemaeckt zijn (de welcke aen die kant, daer den Steen effen en glat is, aller bequaemſt en gemackelickſt zijn) ende treckt hem uyt; maer by aldien de Steen niet naer de Wonde toe-valt, ofte te groot is, dan verbint hy de Wonde naer gewoonte, en laet den Siecken neder liggen: eenige dagen daer na wanneer den Siecken wat beter is, en de Wonde ſweert, en hy

geen

geen koorts en heeft, en den Steen in de Wonde ſich vertoont, gelijck het meeſtentijt gebeurt, dan treckt hy den ſelven uyt, gelijck als geſeyt is. Maer als den Steen naer de Wonde niet en komt, ſoo ſteeckt hy de vingeren in het Fondament, en de Spieren van den buyck neder-waerts druckende ſtoot hy hem voort naer de Wonde: het welck hy ſeyt in die tijdt ſonder eenigh gevaer te konnen geſchieden; aengeſien, ſeydt hy, het ſwellen, heeft op-gehouden, en het Water altijdt vryelick heeft uyt geloopen; behalven dat oock den ſiecken tot die tijt toe een goede Diëte, ofte regel in eten en drincken gehouden heeft, en geen ontſtekinge in de Wonde meer te vreeſen is. Het overige kan men by den Autheur ſelfs leſen.

Ick en weet niet dat de twee laetſte ſoorten van Steen ſnijden ergens gebruyckt worden. Maer door menighvuldige ervarentheyt geleert zijnde, oordeele ick, dat de eerſte gelijckſe gemackelicker is als de tweede, datſe alſoo oock veyliger is, al-hoewel ſommige anders gevoelen.

Wanneer den Steen is uyt-gehaelt (het zijn de woorden van *Celſus*) en het Lichaem ſterck, en niet ſeer gematteert is, ſo moet men 't bloet laten loopen, op dat 'er minder ontſtekinge kome; maer indien het van ſelfs niet op en hout, ſo moet het geſtopt worden, op dat alle de kracht niet en kome te vergaen. En dat moet men in de ſwacke terſtont in 't begin van de geneſingh doen. Men moet ondertuſſchen in de wonde een dagh ofte twee een ſilveren Buysje ofte pijpjen laten, 't welck van *Paré* in 't voor-gemelte Boeck op het 43. cap. is af-gebeelt, door het welcke het geronnen bloet magh ontlaſt worden. Den wel-verſochten *Hildanus*, ſeyt dit ſeer noodigh te weſen: en nochtans ſie ick, dat het van onſe Operateurs wort achter gelaten, met geen quade uyt-komſte. Op de Wonde, en de nabuerige deelen ſal men leggen een Genees-middel van Maſtick, Bolus, Draecken-bloet, Eyer-wit, en diergelijcke; de Wonde moet bequaemlick worden verbonden, en de Toe-vallen, die 'er konnen over komen, moet men tegen gaen. Welcke dingen alſoo *Paré* wijtloopigh heeft verhandelt in ſijn Heel-konſt, en inſonderheyt den Phœnix aller Heel-meeſters, die n ick hier voor genoemt heb *Fabritius Hildanus*, in ſijn aller volmaeckſte Verhandelingh van het Steen-ſnijden der Blaſe, ſoo wil ick hier geen verlooren arbeyt doen in 't gene niet en is te verbeteren.

Ick en weet niet dat deſe laetſte maniere van ſnijden ergens gebruyckt wert. Maer van de twee andere kan ick getuygen, als over beyde dickwils geſtaen hebbende, dat de eerſte, de lighſte, ſekerſte en beſte is.

Het XXXIX. Capittel.

1. *Op-houden van 't Water; Grieckſche, en Latijnſche Benaminge.*
2. *Oirſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1. HOe noodigh het loſen van het Water is, hebben wy in den *Schat der Geſontheydt* op 't Eerſte Deel, 4. boeck, cap. 3. en in 't Tweede Deel cap. 18. aengeweſen: derhalven ſulcx nu overſlaende, ſullen alhier handelen, hoe 't ſelve verhindert wert, en eerſt van 't gebreck, in 't Griecx *Iſchuria* genoemt, 't welck *Leonicenus*, en andere in 't Latijn over-ſetten *Urinæ difficultas*, dan die naem paſt beter op de *Dyſuria*, zijnde een pijnelicke ſnijdinge in 't Water-maken, ofte perſſinge in de Blaes, gelijck in de Dermen, de *Dyſenterie, ofte Difficultas inteſtinorum*, hier voor in 't Tweede Deel *van den Schat der Ongeſontheyt* op 't 3. boeck cap. 12. beſchreven. Derhalven ſoude dit quaet beter (na mijn oordeel) geheeten werden in Latijn *Urinæ ſuppreſſio*, dat is, *Op-houdinge van 't Water*.

2. De *Oirſaeck* dat het water ophoudt, beſtaet in de Nieren, Water-peſen, ofte Blaes, en in alle meeſt uyt *Verſtoppinge* van *Slijm, Steen*, en daer door verwekte *Etter*, of *geronnen Bloet*. De Biſſchop *Wicham*, gelijck *Godwin* verhaelt, ſtorf aen de Steen, na dat hy in 14. dagen geen Water gemaeckt en hadde. Komt ſomtijdts uyt door-geſworen Nieren; als het Water in plaetſche van door de Water-peſen in de Blaes te ſchieten, in den Buyck uyt-berſt, gelijck blijckt in 't exempel, dat wy van *Hier. de Rhoda*, in 't laetſt voorgaende capittel, uyt den Spaenſchen geneeſ-meeſter *Mercatus* verhaelt hebben. Wanneer oock de Blaes door groote menighte van Water komt te ſpannen, dan wert het ſelve op-gehouden, door dien ſy te ſeer uyt-gereckt zijnde, haer Veſelen die van *Aquapendens* onder de Spieren geſtelt werden, niet en kan in-trecken. Die ſulcks ontkennen, moeten met de ervarentheyt ende bevindinge overtuyght werden. *Paré*, een vermaert Heel-meeſter van den Koninck van Vranckrijck, verhaelt in het 16. boeck van ſijn Heel-konſte op het 48. capittel, van een knecht, die te paert rijdende ſijn Joffrouw achter op hadt, waerom hy Waternoot krijgende, het ſelve niet en dorſt maken; waer door het ſoo vaſt op-hiel, dat hy t'huys komende niet een drop en konde quijt werden. Onder-tuſſchen kreegh hy ontrent de Blaes en onder aen den geheelen Buyck, onlijdelicke Pijn, met groote krimpinge, en benauwt Sweet over 't geheele Lichaem, ſoo dat hy by-nae in Onmacht viel. *Paré* gehaelt zijnde, bracht een holle *Catheter* in de Blaes, en onder op den Buyck hert perſſende, dede het Water ſchieten, ſoo dat de Jonghman terſtont twee pont quijt werde. Maer dit en geluckt altijdt ſoo wel niet. *Guillemeau* mede Heel-meeſter van den gemelten Koningh, ſchrijft in het tweede boeck, dat hy in de Françoiſche tale van den Arbeyt uyt-gegeven heeft, op 't 11. capittel, hoe de Veſelen, die

die de Blaes in-trecken, dickwils ſoo verſwacken in den Arbeydt, door het ſpannen van te veel Waters, dat het daer nae, al is de wegh open, niet af en kan ſchieten. En ick ſoude verſcheyden exempelen konnen by-brengen, van de gene, die door langh op-houden van 't Water, als ſy het daer na niet maken en konden, overleden zijn. *Galenus* verhaelt ſulcks mede in een, die het Water op hiel, *Om dat de zenuwen ontſtelt zijnde, de Blaes in haer gevoelen beſchadight hadden. Deſe in het ſlapen niet gewaer werdende, dat ſijn Blaes vol quam, ſoo werde de ſelve ſoo uyt-geſpannen, datſe geen Water en konde loſen. Gelijck oock ſommige geſonde luyden gebeurt, als ſy in Geſelſchap, Mael-tijden, ofte elders belet zijn; want als dan haer Water langh op-houdende, ſo komt de Blaes te ſpannen, en de ſelve daer door verſwackende, en kan het Water niet af-ſetten.*

Of nu een Blaes, die doof van gevoelen is, het Water op-hout, gelijck *Galenus* ſchrijft, wert by vele in twijffel getrocken. Het gevoelen van de Blaes komt door twee zenuwen, als deſe beſchadight ofte verſtopt zijn, ſo verlieſt de Blaes al haer gevoelen, waer door ſy het geprickel van yet, dat haer moeyelick is, niet gewaer en werdt, en op die manier houdt het Water op, ſeyt *Hippocrates*, al is de Blaes vol. Dit gevoelen wert even-wel miſpreſen van Dr. *Fernelius*, en na hem oock van den Profeſſor *Augenius*, alſo het Water, ſeggenſe, als het maer een open en vryen door-gangh heeft (gelijck in de gene, die van den Steen geſneden zijn) ſonder yemants uyt-drijven, van ſelfs uyt-loopt. Maer indien ſulcx waer was, ſoo ſoude in geſonde, als de wegh vry, en open ſtont, het water geſtadigh af-loopen. Dan hier op ſouden ſy mogen ſeggen; dat in deſe, den gemeenen wegh van 't water geſloten wert door den Spier, *Sphincter* genoemt, de welcke, den krop van de Blaes gelijck een ringh om-vangt, en van de nature, als *Galenus* ſeydt, geſchapen is, om als een ſluys-wachter den loop van 't water tegen te houden, op dat het, 't zy door menichte ofte hoedanigheyt den menſche beſwarende, tegen ſijnen danck niet en ſoude af-ſchieten. Maer dit is ons niet tegen; aengeſien daer uyt blijckt, dat het water-maken aen 't gevoelen hanght. Waer noch by komt, dat in ſiecke, al en iſſer geen Nauwte, ofte Verſtoptheyt, de welcke ſy ſtellen voor de eenige oirſaken van 't op-houden van 't water, 't ſelfde even-wel niet af en loopt. Behalven dat ſulcx mede beveſtight wert, door 't gene wy te voren gſeyt hebben van 't op-houden van 't water, door de groote Spanningh in den Blaes. En dat ſy by-brengen van de gene, die van den Steen geſneden zijn, en doet niet tot de ſaeck. Want alſoo de verhaelde Sluyt-ſpier in de ſelvige door-geſneden is, waer door ſijne werckinge van tegen-houden verhindert wert, ſoo laet hy het Water door een open wont uyt-loopen: oock en is de gevoelende kracht niet geheel verdooft, door dien de Veſelen van de Blaes, en den gemelten Spier door de ſcherpigheyt van 't Water geprickelt werden, en derhalven tot het af-ſetten helpen. Wy beſluyten dan, dat het Gevoelen van de Blaes ſoo ſeer verdooft kan werden, datſe gelijck als ongevoeligh zijnde, het Water vergeet uyt te ſluyten.

Wert noch onder de Genees-meeſters onderſocht, ofte oock door *Geraeckheydt* en *Lammigheydt* van de Blaes het Water op-gehouden kan werden. *Galenus* ontkent ſulcx 6. *loc. aff.* 4. en ſchrijft, dat noch de gebreken der Zenuwen uyt het Rugge-mergh ſpruytende, noch oock van 't Mergh ſelve, eenige ſwackheyt aen de Blaes konnen brengen, waer door het Water zoude op-gehouden werden: gelijck, ſeydt hy, ſommige gemeent hebben, geloovende dat de werckinge van de Blaes aen onſen wil hingh, te weten, dat wy ons water op-houden, alſoo langh wy willen, en loſen als het ons te pas komt. Waer uyt hy beſluyt, alſoo het Water-maecken natuerlick en van ſelfs geſchiet, dat door Lammigheydt van de Sluyt-ſpier, het ſelfde niet op-gehouden wert, maer tegens danck ontloopt. In tegendeel ſeggen twee andere Grieckſche Genees-meeſters, *Aëtius* en *Paulus*, dat in Lammigheyt van de Blaes, alſoo der geen gevoelen is, als het Water pranght, het ſelve van de nature niet af-geſet en wert. De waerheydt hier van ſal ick met een exempel beveſtigen, daer ick by ende over ben geweeſt. Een Krijghs-man geſchoten zijnde in de Wervel-beenderen van de lenden, verviel in een algemeene Lammigheydt van de leden, die daer onder waren, ſoo dat hy noch Kamergangh, noch water en konde ophouden. In 't eerſte leeckten het water droppel-wijs uyt, daer na als de Blaes meer ontfingh, als looſde, ſo werden het water op-gehouden, waer door na drie weken van de quetſuere een groot geſwel hem ontrent den navel openbaerde. Na ſijn overlijden, werde bevonden, dat de Blaes door groote menighte van water bovenmaten ſeer geſpannen was, (daer even-wel noch in het doode Lichaem niet uyt en liep) en uyt ſijn eygen plaets tot by de navel, daer de ſwellingh haer vertoont hadde, was op-geklommen. Dit ſelfde wert met een gelijck exempel beveſtight van Dr. *Trincavellius*, Profeſſor te Padua, 9. 8. van een Venetiaenſch Edelman, die na een Lammigheydt van beyde beenen, jae van al het onder-lijf beneden de lendenen, gantſch geen water en konde loſen, waer door de Blaes ſeer vervolt zijnde, op ſwol, ſoo dat ſommige Genees-meeſters oordeelden, eenige vyerigheyt, ofte hardigheyt in den krop van de Blaes te weſen: en dat hy van wegen de Lammigheydt geen pijn en voelden. Diergelijcke exempelen werden van *Hollerius*, *Duretus*, en andere verhaelt. Laet ons dan voor vaſt houden, dat uyt ongevoeliekheydt, en lammigheyt van de Blaes de loop van 't Water kan tegen gehouden werden. Derhalven oock *Riolanus* Genees-meeſter van Parijs een miſſlagh heeft, als hy ontkent, dat de Blaes van buyten ofte binnen door eenige middelen verkouwt zijnde, en het gevoelen daer door verdooft wert, 't Water niet

en

en kan op-houden; om dat, ſeyt hy, onmatige kouw eerder Lammigheydt veroirſaken kan, waer door het Water tegen wil ons ſoude ontloopen. Want wy hebben nu beweſen dat door Lammigheyt beyde het op-houden, en het af-loopen kan geſchieden. Ja het op-houden, kan ſoo veel te lichter door de kouw veroirſaeckt werdé, om datſe kracht heeft van toe te trecken.

3. Dit gebreck wijſt ſijn ſelven, te weten, als den Water-loop ſoo geſtempt wert, datter niet een drop af en ſchiet. Want belanght de Oirſaeck; als de ſelve hanght in de Nieren, ofte Water-peſen, dan iſſer *Benauwtheyt*, en *Pijn* in de *Lendenen*, en in de *Zijde*, ſonder genegentheyt, ofte prickelingh om Water te maken; gelijck de ſelve groot valt, wanneer het belet in de Blaes is, en daer beneven *Spanningh* en *Swellingh*, onder in den Buyck. Of het Water in de Blaes op-gehouden wert, ofte niet, kan men weten door een *Catheter*. Want die in de Blaes brengende, en geen Water volgende, is een Teycken dat het hooger hapert; gelijck mede, als de Blaes van buyten gedruckt zijnde, niet en volght. Dat het Water door volte van de Blaes tegen gehouden is, wijſt ſijn ſelven. De Lammigheyt is ſelden in de Blaes alleen.

4. *Belangende de Voor-teyckenen.* Het Op-houden van 't Water is ſoo gevaerlick, dat menighmael geſien is, het ſelve in weynigh uyren de *Doot* veroirſaeckt te hebben: alſoo het niet af-gaende te rugge ſchiet, en de Nieren, Lever, en al het Bloet bederft; ſomtijdts oock in de Herſſenen opſtijght, en eenen vaſten Slaep veroirſaeckt. So heb ick vele geſien, die ſonder Water-maken en ſonder eenige pijn in vijf, ſes, ſeven dagen al ſlapende over-leden. Dr. *Duretus* brenght ſoodanig gebreck tot de *Lethargie* of de ſlapende Koortſche: maer dewijl ick die ſlapers altijt ſonder Koortſche gevonden hebbe, ſoo ſoude ick het liever ſtellen onder de *Slaep-ſieckten*, die by de Griecken *Caros*, ofte *Coma* genoemt werden. Dan noch minder behaeght my het gevoelen van Dr. *Iacot*, die in ſijn uyt-legginge op *Hipp.* 7. *Coac.* 1. ſchrijft, dat het qualick onder de Slaep-ſieckten gerekent werdt, en ſtelt het niet anders te weſen, als een doovigheyt ofte ongevoelickheydt van de Nature, waer door de Menſchen over-wonnen zijnde, en geheel ongevoeligh leggende, ſchijnen te ſlapen. Ick ſtae toe, dat de Doovigheydt wel oirſaeck is van deſen Slaep: maer alſoo die luyden al ſlapende ſterven, en met veel moeyten wacker gemaeckt zijnde, terſtondt weder in ſlaep vallen, ſoo en kan ick niet ſien, waerom dat dit gebreck niet onder de Slapende-ſieckten moet gerekent werden. Ick heb eenige geſien, die na langh-duerige Droppel-pis, het Water geheel op hiel, met groote pijn in die zijde, daer de Steen in de Water-pees ſtack: andere, die ſonder pijn het water op ſtopte, in welckers Nieren een hardigheydt gebleven was van een ſweeringh, ſomtijdts oock een ſteenken ſtack: die beyde door het opſtijgen van 't water nae boven, in eenen vaſten ſlaep gevallen waren, en alſoo in den Heere ontſliepen, ſonder met eenige middelen wacker gehouden te konnen werden. Even-eens als men ſiet in de geene, die te veel *gebolt* zijn: de welcke, gelijck de Poëet *Horatius* ſeyt:

> *In den uyterſten ſlaep*
> *Vaſt leggen voncken:*
> *Door quade ſlaep-kruyts laep,*
> *Drooghs keels gedroncken.*

Die aldus geſtelt zijn, al gebeurt het oock dat ſy daer nae veel Water maken, ſoo ſterven ſy even-wel: om dat de quaet-aerdigheydt van 't water te diep in de Herſſenen gedruckt is. Derhalven is het een groot miſverſtant, dat ſommige in tijde van Peſt voor de beſte middel, haer eygen *Water* drincken. Het is wel de gereetſte dranck, maer geen *Maegh-water*. Want als de Nature het water gebruyckt heeft tot verſpreydinge van 't voedtſel, ſoo ſluytſe 't ſelve uyt, als een dingen haer moeyelick en ſchadelick zijnde. Wanneer even-wel 't Water noch niet in de Herſſenen geprent is, en de Siecke maer even begint te ſluymeren, en dan noch Water maeckt, ſoo kan hy behouden werden, gelijck ick bevonden hebbe in een Koop-man, oudt vijftigh jaren, noch in 't leven zijnde. Deſe lagh over ſes jaren aen 't Graveel, met op-ſtoppinge van 't Water tot op den vijfden dagh, dat hy eenige droppels maeckte. Doen liet ick hem aen elcke zijde wat onder de plaetſe, die hem in den Water-pees ſpande, drie-mael een *Kop* ſetten, waer door hy ſeyde een merckelicke treckingh, en verſchieten van Steenkens te voelen, dan loofden even-wel, noch daer mede, noch met andere Middelen, geen Water, maer werde kort van adem, Heeſch, en Slaperigh. Klaeghden oock dat het water hem al in de Keel gekomen was. De Omſtaenders meenden, om dat hy, die te voren ſoo getobt hadde, nu began te ruſten, de Sieckte aen 't beteren te weſen: dan ick oirdeelde, by aldien hy niet ten eerſten en quam aen het Water-loſen, dat het op den eeuwigen ſlaep ſoude uyt-komen. Maer nae dat hy twee-mael gedroncken hadde van een *Af-drijvende Dranck*, en daer nae in-genomen wat heete *Rijnſche Wijn* met elf droppelen *Genever-olye*, ſoo loosden hy een langh, en ſcherp Steenken, met veel rauw Water. Hier door bevrijdt zijnde van pijn in de rechter zijde, ſoo bleeſſe noch in de ſlincker tot den elfden dagh, doen ick hem noch vier ſteenkens af-dreef.

Maer gelijck men den Slaep, dickwils ſiet gebeuren in Graveelige, door het verſtoppen van den Water-loop: ſoo geſchiet het ſelden, dat daer uyt een *Kramp* en *Blintheydt* ontſtaet; gelijck ick geſien, en geneſen hebbe in een jonckxken van vijf jaren. Dit, als het in ſes-en-dertigh uyren gantſch geen Water gemaeckt en hadde, kreegh ſchrickelicke treckinge in de Leden, met veel roepen, en werde terſtondt nae den eerſten overval; blint. Als het aldus ontrent vijf-en-twin-

tighmael in acht dagen getrocken was, ſoo heeft men ten laetſten, een Steenken, dat de Geneeſ-middelen niet en hadden, vermits de groote, konnen door-ſetten, uyt de ſchacht moeten ſnijden, waer op ſeer veel water volghde. Daer nae is het even-wel noch vier-mael getrocken geweeſt. Den negenſten dagh, gaf ick het, noch blint zijnde, 's morgens een *Purgatye*, 's avonts kreegh het ſijn Geſicht wederom, die het daer nae, als 't wederom getrocken werde, verloor, doch korts daer aen weder kreegh, en ſedert ſo van Blintheyt, als van Treckinge, ofte Kramp is bevrijdt gebleven. In dit Kint en ſchijnt het Water 't Morgh der Herſſenen niet door-weeckt te hebben, gelijck in de Slaperige: maer hare Dampen de Herſſen-vlieſen met quade Hoedanigheyt prickelende, de Herſſenen daer door wacker gemaeckt te hebben, om 't gene haer tegen was, uyt te ſchudden; waer door de Treckingh gekomen is. Want datter geen verſtoppinge geweeſt en was, blijckt uyt het raſch komen, en raſch wech-gaen van de Blintheyt.

By-nae diergelijcke exempel, maer doodelick, verhaelt Dr. *Heurnius*, in 't 22. cap. der Hooft-ſieckten, van een ſeer ſterck man, die in twee dagen geen water gemaeckt en hadde. Hy ſchudde in 't bedde, het verſtant haperde, ſijn tonge beefde: nae de middagh verviel hy in een *Vallende-ſieckte*, die hem 's anderendaeghs met groote Treckingen wech ſleepte. Ende dit is 't gene *Avicenna* ſeyt, dat van quade, en ſtinckende vochtigheyt de Vallende-ſieckte voort-komt.

De *Suyſſelinge* is dickwils (gelijck wy in 't tweede deel van den *Schat der Ongeſontheyt*, op 't 18. capit. van het 1. boeck geſeyt hebben) een voor-bode van de *Vallende-ſieckte*, en wert oock ſomtijts door Opgehouden Water veroorſaeckt. Waer van wy mede een doodelick exempel hebben in de Françoiſche hiſtorye van den Raedtſ-heer Mr. *Scipion du Pleix*, op het Jaer 1626. in *Iean Baptiſte d' Ornano*, Mareſchal van Vranckrijck, die ſtorf, als hy in elf dagen geen Water gemaekt en hadde. Het lichaem geopent zijnde, wert 't Hooft vol Water bevonden, de oirſaeck van ſijn Suyſſelinge; den eenen Nier verſworen, en tuſſchen den anderen, en den Water-pees, een hardigheyt, de welcke den loop van 't Water tegen gehouden hadde.

Geluckiger exempel geeft ons *Platerus* in een dochterken van derthien jaer, in het welcke, den *Water-loop geſtopt* zijnde, het *Water* eenige dagen met menighte *uyt het* rechter *Oor* liep, ſonder eenigh mangel, tot dat het door goede Middelen wederom op de natuerlicke wijſe Water maeckten. Dan is even-wel beter, dat het een anderen loop neemt, als nae het Hooft. *Fernelius* verhaelt van yemant dertigh jaer out zijnde, dien de Blaes verſtopt was, dat hem het Water, gelijck of hy gepiſt hadde, eenige maenden overvloedigh uyt den Navel ſprong; en dat ſonder eenigh geſwel, vergadèring van Water in den Buyck, ofte hinder aen de Geſontheyt. Als hier over vele verwondert waren, verſtaen hebbende, dat den ſelven nae de geboorte den Navel qualick gebonden zijnde, noyt geſloten en was, ſo datter altijt wat uyt-leeckte, daer van oordeelt hy, dat den *Ourachos*, ofte *Water-vat*, zijnde een van de vier vaten, die den Navel maken, noch niet verdroogt en was, en dat hem noch op die tijdt, gelijck doen hy gedragen werde, het Water uyt de Blaes in den Navel vloeyde. Met dit exempel wil *Andr. du Laurens* beveſtigen 't gemeen gevoelen, dat den *Ourachos*, ſpruytende uyt den gront van de Blaes, het Water van de Vrucht, looſt door den Navel, in het geboort-vlies, *Allantois* in 't Griecx genaemt. Dan ſulcx wert wel uyt-druckelicken ontkent by de ervarene Ontleders *Fallopius*, *Euſtachius*, *Arantius*, *Varolius*, *Paré*, *Riolan*, ſeggende, dat dē *Ourachos* in een Menſchelicke vrucht geen holte en heeft; maer alleen ſtreckt voor een bant. En wat de geſchiedeniſſe van *Fernelius*, of diergelijcke aengaet, daer op ſchrijft *Varolius*, dat het Water in Waterſuchtige (het welck ick oock bevonden hebbe) ſomtijts de Navel-ader uyt-loopt. En dat de Navel-ader haer holligheyt noch ſomtijts hout in volwaſſene, is aen-gemerckt by *Volcherus*, en *Hildanus*. Weſhalven mede geſchiet, dat in groote overtolligheydt van Bloedt, de Nature in ſoodanige luyden ſich door de Navel-ader ontlaſt. Hoedanigh geval (ick gebruyck hier de woorden van d'heer Profeſſor *Plempius*) ſommige waer-genomen hebben, en t'Amſterdam oock eens voor-gekomen is, aen den hoogh-geleerden Geneeſ-meeſter *Ian Fonteyn l.* 9. in een doorluchtigh perſoon nu noch levende.

5. Om te komen tot *Geneſinge*: Wanneer de Oirſaeck boven de Blaes, het zy in de Nieren, het zy in de Water-peſen ſteeckt, dan zal men in-geven een vierendeel loot *Salpeter* met wat werme *Rijnſche-wijn*, ofte een half loot *Veneetſche Terpentijn*, met bereyde *Amberſteen*, *Steen*, die in de *Iujuben* is, van elcx een half vierendeel loot; en van buyten, daer de benauwtheyt gevoelt wert ſtoven met het af-ſietſel van verſachtende, en afdrijvende Kruyden, gelijck *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Kervel*, *Peterſelye*, alle breeder in 't 1. Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*, op 't 4. boeck cap. 17. verhaelt. Waer toe mede ſoo van binnen, als buyten groote kracht heeft *Scôrdium*, waer van wy breet gewagh gemaeckt hebben in 't laetſte capittel van 't voorgaende boeck, alwaer ſijn gedaente beſchreven is. Na het ſtoven dient op de ſelve plaets geleydt een Pap van *Kervel* met *Olye van Scorpioenen* in de pan geſnerckt. Dit alles heeft oock plaets, als 't gebreck in de Blaes ſteeckt; en als de Steen voor den hals leyt, dan moet hy door een *Catheter* te rugh geſtoten werden. Is oock ſeer dienſtigh een Clyſteer niet eens, maer meer-malen geſet, van de verhaelde Kruyden, en daer by gemenght *Olye van bitter Amandelen*, en *Scorpioenen*. Veel nats, daer af-drijvende Kruyden in geſoden zijn, in te nemen, is ondienſtigh.

6. Hier en dient niet gebruyckt *Spijſe*, die taey, ofte

ſlijme-

ſlijmerigh is: maer wel *Werm-moes* van *Kervel*, en *Beet*, als oock *Radijs*: tot *Dranck* dient *klaer Bier*, *Rijnſche* ofte *Moeſel-wijn*, doch weynigh, om het verſtopte Water niet te vermeerderen. Een *open Lichaem*, ende *matelicke Beweginge* is mede nootſakelick.

Het XL. Capittel.

1. *Ontloopen van 't Water*,
2. *Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

I.

Recht tegen het Op-houden van 't Water, ſtrijt het Gebreck, by 't welcke 't ſelve niet tegen gehouden en kan werden, maer van ſelfs in overvloet afloopt, ſonder gevoelen van ſcherpigheyt, ofte ſnijden; waer in het verſchilt van de Koude-piſſe, en *Dyſurie*.

2. Dit wert veroirſaeckt uyt *ſlappigheyt van de Sluytſpier*, die de krop van de Blaes om-vat, ofte de *Zenuwen*, die uyt de Lendenen het gevoelen, en bewegen den gemelten Spier aen-brengen. Sulcx geſchiet door *ſinckingen*, *Verkoutheyt*, *ſlagh*, ofte *ſtoot*; oock door *Queſſure*, gelijck ick onlangs geſien hebbe in een Hop-man die ter zijde in de Lendenen geſchoten was, waer van hy ſijn Water niet en konde houden. *Saxonia* ſtelt de oirſaeck mede in ſlappigheyt van de ſchuynſche Fnaſelen onder in de Blaes: dan ſulcx wert wederleyt van *Sennertus* 2. *Inſt.* 3. 2. 1.

3. *Ken-teyckenen.* Die in den Slaep haer bedde bepiſſen, gelijck meeſt doen de Kinderen, ſulcx en komt niet door *Geraecktheyt*, maer door *Loſſigheyt* en *ſwackheyt* van den gemelten *ſluyt-ſpier*, waer door hy noch de veelte, noch de ſcherpigheyt van 't Water en kan verdragen; inſonderheyt, dewijl daer-en-boven, door den Slaep, de *Gevoelende kracht* verdooft wert.

4. *Belangende de Voor-teyckenen.* Het laetſte van de Kinderen, hout metter tijt van ſelfs op, als ſy met den ouderdom ſorge en ſchaemte krijgen, het Lichaem drooger, den Sluyt-ſpier ſtercker en vaſter wert. Als in bejaerde de ſlappigheyt beſtaet uyt uytwendige Oirſaeck ſonder queťſinge van Zenuwen, Spier, ofte Ruggen-morgh, ſoodanige is wel te helpen; gelijck ſy ongeneeſlick is, wanneer de gemelte Deelen gequetſt zijn, ofte dat de oirſaeck van de Herſſenen komt, gelijck in Popelſy, Beroertheyt, en diergelijcke.

5. Tot *Geneſinge* dient gedroncken *Munte* in *rooden Wijn* geſoden, ofte het poeyer van een *Hanen*, ofte *Hoenders-ſtroot*, het welck 't geneeſ-middel is van Doctor *Gijſbert van der Horſt* van Amſtelredam, eertijts vermaert Geneeſ-meeſter te Romen. Hy brande deſen Stroot ſo lange, tot dat hy droogh genoegh was om te ſtooten: en het poeyer gaf hy 's avonts voor den eten in met Rooden t'ſamen-treckenden Wijn, ofte wat Azijn, en Water, het welck hy eenige dagen na malkander vervolghden. Hier door werdt inwendigh de Sluyt-ſpier geſterckt: gelijck uytwendigh doen een Stoving, ofte Pap, onder op 't Gemacht geleyt, van *Granaet-ſchellen*, *Smack*, *Munte*, *Alſſen*, *Silver-kruyt*, *drooge Roſen*; ofte de Plaeſter, die voor het Scheurſel in 't gebruyck is.

6. In de *Maniere van Leven* dient gelet, datter meeſt *drooge ſpijſe* gebruyckt wert, ſonder veel drincken; inſonderheyt tegens den avont voor de gene, die des nachts nat leggen. Moeten haer oock wachten van al 't gene Water kan *af-ſetten*, gelijck Werm-moes van Kervel, geſtoofde *Peterſely-wortels*, *Brem-cappers*; als mede van Rijnſche-wijn, en diergelijcke. Is mede niet goet, dat het lichaem al te ſeer *beweeght* wert. Dan voornamelick is hier het *By-ſlapen* ſchadelick.

Het XLI. Capittel.

1. *Koude-piſſe*, *Namen*, *ende Naem-reden*,
2. *Oirſaken*,
3. *Hare Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

I.

Nae dat gehandelt is, hoe het Water te veel, en te weynigh gemaeckt wert; ſoo zullen wy nu komen tot het derde gebreck, te weten, als het qualick, en met droppelen geſtadigh af-ſchiet, daerom de *Droppel-piſſe* by de Griecken, en Romeynen in haer tale genaemt, maer by de Duytſchen **Kalt-ſeich** / en ons **Kaude-piſſe**/niet nae de Kaude, dewijl hier ſcherpe hitte in 't Water vernomen wert, dan, gelijck ick meene, nae het François *Chaude-piſſe*, het welck geen koude, maer in tegendeel heete piſſe beteyckent.

2. 't Gene de Perſſinge is in de Dermen, dat is de koude-piſſe in de Blaes, werdende uyt het een de Kamer-gang, uyt het ander 't Water, met Pijn, en Snijdinge drops-gewijs geſtadigh af-geſet, door eenige *Scherpe*, *Galachtige*, als oock *Zoute*, en *Slijmerige vochtigheyt*, die den Sluyt-ſpier, ſoo van den Eyndel-derm, als van de Blaes (gelijck in beyde oock doet alſſer een Steen in de Blaes is) geſtadigh prickelt. Het ſelfde geſchiet mede door Sweringe in de Krop van de Blaes, daer het voorby-gaende Water dan dapper in-bijt. Wtwendigh veroirſaken dit, de *Kerſſe* gegeten, gelijck de Griekſche Poëet *Ariſtophanes* getuygt, als mede veel *jong-bier* gedroncken; het welck ſommige oock van *Rynſchen-wijn* gebeurt, waer van Doctor *Dodoens* een exempel heeft in ſijn 48. Aen-merckinge. Maer inſonderheyt verwecken dit de *Spaenſche-vliegen*, waer van ick een kluchtigh exempel zal verhalen. Seker oudt man, daer het wat mede verloopen was, troude een oude vrouw, die rijck was en geyligh. De man ſoeckende ſijn vordeel uyt haer voordeel,

quam by ſeker Meeſter, verſoeckende verſterckinge des vleeſch: waer over hem gegeven zijnde, weynigh alen Spaenſche-vliegen (die anders na 't leven ſtaen) bedanckte des anderen daeghs den Meeſter; dan wilde het ſelve wederom in-nemen. De Meeſter ſeyde ſulcx niet dienſtigh te weſen, dat hy 't wel brengen konde ter plaetſche daer het behoorde, als het daer alreede was, dan niet maken, daer niet en was. Maer als hy niet af en liet, ſeggende, hem ſoo wel den voor-leden nacht daer by bevonden te hebben, ſoo gaf hy hem 't ſelve. Dan 's anderen daegs bracht hy andere tijdinge, hoe hem, nae 't minſte bewegen, met ſnijdinge, en droppels-gewijs het Water af-ſijpte, by-na gelijck vertelt wert van een Bruydegom, die in plaetſe van een verſterckent drancxken, een Purgatye in gegeven was.

3. Dit Gebreck heeft ſijne *Ken-teyckenen* in de Beſchrijvinge gehadt, te weten, dat het Water geſtadigh met *Pijn*, en *Snijdinge* afdruypt. Indien datter een ſteen in de Blaes is, ofte eenige Etter uyt de Nieren ſchiet, daer van zijn de Teyckenen op haer plaetſche te ſien.

4. *Aengaende de Voor-teyckenen.* De Droppel-piſſe die van Wtwendige oirſaken komt, is licht te geneſen, en gaet veeltijts van ſelfs over. Maer als de oirſaeck inwendigh is, dan blijftſe gemeenlick lang by, voornamelick in Oude luyden. Wert even-wel eerder geholpen de gene, die door mangel van het water, als die door de Blaes verweckt is.

5. Tot *Geneſinge* moet gelet werden, om de ſcherpe Vochtigheden in de Blaes te verſachten, en dan de ſelvige verleydende, door den Af-treck quijt te maken. Tot het eerſte dient het af-ſietſel van *gepelde Gerſte, Maluwe, Endivie, Violen, Wit Bol-ſaet, de vier Vierkoelende Saden*, en *Soet-hout*, ofte, oock een Amandel-melck uyt de gemelte Saden met *Soete-wey* getrocken. Tot het andere ſtrecken de Af-drijvende middelen, in 't 7. cap. op 't 4. Boeck des 1. Deels *van den Schat der Ongeſontheyt* beſchreven. Dan in deſe gelegentheyt en is niet beter als *Veneetſche Terpenthijn*, die niet alleen den Buyck loſch en maeckt, en de ſcherpe Vochtigheden verleyt: maer oock de Nieren, Water-peſen, en Blaes ſuyvert. *Plinius* ſchrijft ſeker te weſen, dat de Koude-piſſe over-gaet met *Dictamnus.* Dan wel ſoo ſeker gaet het af-ſietſel van *ſwarte ael-beſyen-bladeren*; die oock dickwils door haren reuck helpen, alſſe maer in de handen gewreven, voor den neus gehouden werden.

6. De *Maniere van Leven* moet mede ſtrecken tot verkoelen, en verſachten. Derhalven dient gebruyckt laf *Vleyſch-nat*, met *Lattouw*, ofte *Endivye* geſtooft, *ſoete-melck, ſoete-wey, door-geſlagen Gerſte, verſſche Eyeren*, en voor dranck *Gerſte-water* met wat *Soet-hout* gekoockt. Het Lichaem moet altijt open gehouden werden. Groote Beweginge des lichaems, en Gemoets dient geſchouwt: als oock lang Vaſten, lang Waken, en al 't gene de Vochtigheden eenige ſcherpigheyt kan by brengen.

Het XLII. Capittel.

1. *Bloedigh en Etterigh Water waer door veroirſaeckt,*
2. *Ken-teyckenen,*
3. *Voor-teyckenen,*
4. *Geneſinge,*
5. *Maniere van leven.*

I.

IS nu in 't gebreckelick Water maken, alleen overigh te ſpreken, van het gene, onder 't welcke hem Bloedt, ofte Etter vermengt. Het Water Bloedigh afſchietende, komt, ofte uyt den Sluyt-ſpier van de Blaes, ofte uyt de Nieren, door het openen van eenige Aderkens, en wanneer de ſelve noch door *Vallen, Springen, Slaen, Stooten, Spaenſche vliegen* niet alleen in-genomen, maer oock van buyten op-geleyt, ofte eenige andere uytwendige oirſaeck verſeert en zijn, dan is wel af te nemen, ſulcx veroirſaeckt te weſen door een *Steenken*, dat ſoo van ſijn ſelven, als inſonderheyt door ſtercke Oeffeninge, en Beweginge des Lichaems tegens de Nier, en ſijn teere Aderkens ſtootende, Bloet uyt-geeft. Soo dat het Bloedigh water alleen dickwils teycken gegeven heeft, van een Steen in de Nieren, daer ſich geen anderen Ken-teyckenen openbaerden. Als dit by-blijft, ſoo ſlaet het tot een ſweringe, de welcke in het Water veel dicke, en taeye Etter doet ſincken.

2. Het *Ken-teycken* toont ſijn ſelven in het Water; en of het uyt de Nieren, ofte uyt den Sluyt-ſpier komt, ſulcx is uyt de vermenginge te mercken. Want als het Bloet, van de Nieren daelt, dan is 't volkomentlick onder het water vermengt, en ſchijnt waterigh Bloet, het welck daer nae met een roode wolck beſinckt: gelijck het oock doet in de Sweringe, het Water terſtont ſich gantſch bleyck, en ſlijmerigh vertoonende, doch daer nae mede beſinckende. Maer als het Bloet, ofte de Etter uyt den Sluyt-ſpier voorkomt, dan en is geen van beyde recht onder het Water vermengt, maer is van 't ſelve wat geſcheyden, het Bloet klontert onder in 't glas, alwaer de Etter als ſlijm aen-kleeft. Behalven dat oock de plaets door de Pijn inſonderheyt wert aen-geweſen.

3. *Belangende de Voor-teyckenen.* Wanneer het Bloet, 't welck uytwendigh veroirſaeckt is, niet te veel af en ſchiet, ofte te lange geduyrt en heeft, dan wert 't lichtelick geholpen. 't Gene door een Steenken komt, en kan niet belet werden, voor het ſelve wech genomen is. Een Sweringe is beter te helpen, als nader zijnde, in den Sluyt-ſpier, dan in de Nieren; hoe-wel die oock niet altijdt doodelick en is.

4. Om niet veel *Geneeſ-middelen* (die beſchreven werden by de gene, die geen van alle immermeer beſocht en hebben) over-hoop te halen; zal ick alleen weynige by-brengen, waer door verſcheydene, die noch levé, van Bloedig, en Etterig water geneſen zijn.

Als

Als het *Bloedigh* is, zal men nemen *Wortels van Lever-kruyt*, *Wael-wortel*, van elcx een onçe; *Weechbre-bladeren*, *Duyſent-blat*, *Silver-kruyt*, van elcx 1. hant vol. Teſamen gekoockt in Soete-melck en Water tot een pint, en daer by gedaen *Syroop van drooge Roſen*, van *Miſpelen*, ofte *Myrtillorum*, twee onçen, en daer van dickwils gedroncken. Wanneer *Etter* met het Water af-ſchiet, N. *Wael-wortel* 1. onçe, *Wortel van China*, een half loot, *Sanikel*, *Alchimille*, van elcx 2. hant vol, *Peterſelye* (om 't ander na den Water-loop te voeren) 1. hant vol. Dit te ſamen gekoockt, als voren, en daer onder vermenght eerſt om te ſuyveren 1. ofte 2. onçen *Honich van Roſen*, en daer na om te ſluyten, de gemelte Syropen. Dit ſelfde zoude oock mogen in de Blaes geſpeut werden, als de Sweeringe in de Sluyt-ſpier is. Voor alles dient ſomtijdts tuſſchen beyden gebruyckt een vierendeel loot *Veneetſche Terpentbijn*, met wat poeyer van *Soet-hout*.

5. In deſe Sieckte komt het veel aen op een goede *Maniere van Leven*. Daerom zal men, ſoo veel mogelick is, een gematighde *Lucht* verkieſen: als mede ſoodanigen *Spijſe*; en daer by mengen het gene een weynigh op drooght, doet kleven, ende te ſamen treckt. Derhalven 'is hier dienſtig *Witte-broot*, *Twee-back*, *Rijſten-bry*, *Bloeme-pap*; *Gebraden Kalfs-vleyſch*, *Tol-boom*, met *Porçeleyn*, ende het *Kruyt van Wael-wortel*, met wat *Sap van ſuyre Granaet-appels*, ofte *Verjuys* geſtooft, gebrade *Conijnen*, *Hoenderen*, ofte mede ſoo geſtooft, *Geley van Kalfs-voeten* met Soete-melck, ofte Rooden-wijn gemaeckt, *Eyeren*, ende diergelijcke. Den *Dranck* magh weſen *goet Bier*, en, voor de gene, die ſulcx gewent zijn, *Roode Wijn*, die wat t'ſamen-treckende is. Dan hier en dient niet veel gedroncken, om door te veel nat het Water niet te vermeerderen, en gaende te maecken. Men moet ſich oock wachten van alle Spijſe, ende Dranck die ſcherp, gepepert, heet, ofte af-drijvende is; gelijck mede van alle Ontroeringe, ſoo des Gemoets, als des Lichaems, inſonderheydt Rijden, ende By-ſlapen. Het Lichaem dient open gehouden, om de ſcherpe Vochtigheden van de Nieren, ende Blaes af te leyden.

Het XLIII. Capittel.

1. *Opſtijginge van de Lijf-moeder*,
2. *Haer Oirſaken*,
3. *Teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

Behalven de Sieckten, die de Mans onderworpen zijn, ſoo werden de Vrouwen noch met eenige byſondere gequelt, haer nature eygen zijnde van wegen de Lijf-moeder, en de Maent-ſtonden.

1. De wijs-gerige *Plato* noemt de Lijf-moeder, een begeerlick dier, en hem volgende de Grieckſche geneeſ-meeſter *Aretæus* ſchrijft, dat ſy by-nae een levend ingewant is, en als *een dier in een dier*. De oude *Hippocrates* houdt het oock daer voor, dat de ſelfde haer na de vochtigheyt toe beweeght. Deſe bewegingé blijckt mede daer uyt, datſe na aengename dingen haeckt, en van droevige onſtelt wert, haer *op-geeft* nae *wel-ruyckende*, ende *nedergaet* van *ſtinckende*. Onſen *Galenus* des niet tegenſtaende is hier tegens ſijnen Meeſter, ende meent, dat de Lijf-moeder niet en verandert van plaetſch, dan als ſy uyt-ſchiet: ende dat alleen de aderen, en banden ſpannen, ende verkorten, ende dat daer door geſchiet, dat, als de bovenſte banden, daer mede ſy aen den rugh-graet gehecht is, komen te ſpannen, en als de bovenſte aderen opgeſwollen zijn, ſchijnt als of de *Lijf-moeder opſtijghde*, en door het drucken van het middel-rijft den adem benauwde. Welck gevoelen van *Galenus* by vele (ghelijck daer vele *ames moutonnieres*, als *Rabelais* ſpreeckt, gevonden werden) gevolght is, en onder andere by *Altimarus*, *Mercurialis*, *Maſſarias*, *Bottonus*, *Mercatus*, *Platerus*, *Riolanus den jongen*, die hier te lande onlanghs de Koninginne Moeder volghde. Maer dat niet alleen dampen, maer het lichaem van de Lijf-moeder ſelve na bovenen op-ſtijght, is wel ondervonden by den Koninghlicken Genees-meeſter *Fernelius*, de welcke getuyght, door klachten, en bidden van de vrouwen beweeght zijnde, ſelve dickwils gevoelt te hebben, dat de Lijf-moeder, als een kloot tegen de Maegh opſtiet, en de ſelve ſwaerlick benaewde. Waer van ſy oock met een ſchuynſche hant neder-gedruckt wert, tot datſe merckelick wederom op haer eygen plaetſch komt. En ſulcx en behoeft niet vremder te ſchijnen, als dat ſy neder-ſchiet, en ſomtijts geheel uyt-ſchiet. Van dit oirdeel ſchijnt de wijſgerige *Ariſtoteles* mede geweeſt te zijn, en is uyt de oude Geneeſ-meeſters *Paulus Ægineta*, en uyt de jonge *Cordæus*, *Duretus*, *Riolanus den ouden*, *Laurentius*, en *Saxonia*, die oock de bewijs-reden van *Galenus* wederleyt. Want op 't gene *Galenus* ſeyt, dat de Lijf-moeder vaſt aen den rugh-graet gehecht is, antwoort hy, dat die banden ſoo wel in 't opſtijgen konnen recken, als ſy doen in 't neder-ſchieten. Dat hy oock voor-geeft, al of de Maegh ſoude in de weegh weſen, en het op-ſtijgen beletten, en ſluyt mede niet, alſoo de deelen, inſonderheyt die ſacht zijn, malkanderen wijcken, gelijck *Saxonia* bewijſt met het exempel van een water-ſuchtige. Hier komt by de dagelickſche ondervindinge, die ſoo klaer is, dat my verwondert, hoe de ſelve by yemant, die eenige ervarentheyt heeft, kan in-twijffel getrocken werden.

2. De naeſte *Oirſaeck* van de *Opſtijginge* is het opgehouden van Zaet, ofte Bloet, 't welck aldaer bederft, en eenen vergiftigen aert krijght, waer door de Lijf-moeder geprickelt zijnde, het ſelve ſoeckt quijt te weſen,

ſen, en derhalven haer beroert, en ſoodanigen quaetaerdigen damp het geheele Lichaem overſent. Het Bloet is wel het beſte van alle Vochtigheydt, en het zaet het edelſte, en ſuyverſte deel van het Bloet: maer hoe yet beter is, wel geſtelt zijnde, hoe het arger valt, als het bederft. Hoe het vleyſch leckerder is, hoe het quader reuck van hem geeft, wanneer het aengekomen is. De ſchoonſte Veren gebrant zijnde, ſtincken aldermeeſt. Uyt het *Rugge-mergh van een Menſch, ſeyt men een Slange te groeyen. De afvallige Engelen zijn de Duyvels.* Soo verandert hier het zaet, ende Bloet door verdervinge in Vergif. Deſe oirſaeck blijckt hier uyt, dat Maeghden, ende Weduwen, daer meer mede gequelt zijn, als getrouwde Vrouwen. Doch het en komt niet alleen hier door, maer oock wel door het op-houden van den Witten-vloet, gelijck *Avicenna*, ende *Averroës* ſchrijven, als mede in andere Vochtigheden, die in de Lijf-moeder tot een quaedtaerdigheyt geraken: alſoo ſommige, die wel geſuyvert werden, ſwanger gaen, ende by de man haer vermaeck hebben, mede de Opſtijginge wel onderworpen zijn: en oock ſoo ſiet men, gelijck *Fernelius* getuyght, datter in een Klooſter vijf hondert bagijnen zijn, die niet by en ſlapen, en even-wel met geen Opſtijginge gequelt en zijn. Nochtans in alle jonge Weduwen, als die een ongewoonte overkomt, en jonge Dochters, die wat heet gebakert, en krevelachtigh van aerdt zijn, en kan de Lijf-moeder haer niet wel ſtil, en ſtatigh houden. Hier toe helpen uyterlick langh ſlapen, leuy en lecker te zijn, veel te eten, en te drincken, waer door vele Vochtigheden vergaderen, en belet werden te vervliegen: daer beneffens de Bewegingen des Gemoets, die het Bloet, en de Geeſten gaende maken, als mede doen Jaloursheydt (gelijck *Montanus* aen-wijſt) Lief-lockende boecken, ſchilderyen, en ſoodanigh geſelſchap, en gedachten. Waer van ſommige op den dagh ſoo vol zijn, dat ſy daer van des nachts droomen, en in den droom (al en geſchiet hy niet, gelijck eertijts de manier was, in den Tempel van *Eſculapius*) de rechte, en niet tegenſtaende Genees-middel genieten. Hier van geeft ons de Leer-meeſter van de Minne-konſt een exempel, in ſijn 9. boeck *Metam.*

Hoe-wel dat Biblis ſlaept, ſy voelt in haren ſin
Het tipje van de luſt, het puyckje van de min:
Sy wert in haer gewaer, oock met een groot vernoegen,
Hoe dat ſich onder een de ſoetſte leden voegen,
En watter is ontrent; ſy wert'er in beſchaemt,
Om dat ſoo geylen droom geen jonge Maeght betaemt.
En ſchoon ſy is ontwaeckt, ſy voelt haer gantſch bewogen,
Sy voelt haer met den droom als buyten haer getogen,
Sy peyſt, en over-peyſt al watter is geſchiet,
En wat haer gulle jeught oock in den ſlaep geniet.
Ten leſten ſpreecktſe dus: Wat is van deſe droomen?
Ellendigh als ick ben! wie kan den ſlaep betoomen?
O Venus met u kint, wat voor een diepe luſt
Heeft my den geeſt beroert, oock midden in de ruſt?
Wat voeld' ick voor gewoel? wat voor een dertel weſen
Quam in het nacht-geſicht my door het lijf gereſen?
Godinne van de jeught, weeſt hier getuyge van,
Het komt de daedt ſoo na, gelijck het immer kan.

3. De *Ken-teyckenen* zijn verſcheyden. Sommige toonen dat de Opſtijginge voor handen, ofte tegenwoordigh is: andere het onderſcheyt der Oirſaken. Dat ſy komen ſal, beteyckenen, deuſeligheyt, kouw, ydelhoofdigheyt, bleyckigheyt, treckingh, ſchreyen, in ſommige (gelijck *Hollerius* getuyght) lacchen, en in eenige alle beyde, 't welck ſy, oock ernſtigh vermaent en bekeven zijnde, niet en konnen laten, in andere, gelijck ick geſien hebbe, luydt ſingen, die my daer na ſeyden, ſulcx haer onmogelick te weſen om te laten. Daer beneffens walgingh, pijn voor 't hert, hert-klopping, rommeling in den Buyck, hooft-pijn, roode oogen, die dickwils ſoo getrocken, en geſloten werden, dat ſy nauwlicks op te doen en zijn.

Die de Opſtijginge alreede op den hals hebben, ſchijnen in haer keel te zullen ſticken, niet dat de Lijf-moeder, gelijck ſy meenen, haer in de Keel komt, maer dat de quaetaerdige dampen de keel-ſpieren vervollen, gelijck men oock ſiet, datſe geſwollen zijn, als *Pereda* wel aengemerckt heeft. Sy en konnen den adem niet, ofte qualick halen, door dien den ſelven damp, gelijck *Fernelius* meent, het middel-rift, ofte de Lijf-moeder ſelve, gelijck *Rondeletius* voorgeeft, tegens de Maegh, en alſoo tegens het middel-rift druckt. Als deſen damp in de Herſſenen op-klimt, dan is 't hooft ſeer ontſtelt, en ſoodanige zijn dan geſtoort, ofte verſchrickt, vallen oock ſomtijts als ſlapende, en draeyende te neder, en leggen voor doot, ſonder verſtant en bewegen. Wanneer de Benauwtheydt aen het over-gaen is, dewijl de oirſaeck verdwijnt, dan bloſen de wangen, het gevoelen, en het verſtant komt weder, ſy ſlaen haer oogen weder open, en de Lijf-moeder gaet neder, die eenige vochtigheyt met winden van haer geeft, en de Siecke bekomt wederom met eenige ſuchten.

Nu ofte de Op-ſtijginge van Zaet, ofte van Bloet veroirſaeckt is, kan men daer aen weten, dat het bedorven Zaet alles veel ſwaerder maeckt, als het Bloet, 't welck noch ſekerder gaet, als 't Vrou-menſch haer lange tegens haren danck ofte gewoonte, van den vleeſche onthouden heeft, leedigh, en weeldigh is, inſonderheydt indien 't een jonge wel-gedane Weduwe, ofte houbare dochter is, die haer Stonden wel heeft, en van natuyren Zaet-rijck is. Maer als de Op-ſtijginge door het Bloet verweckt wert, dan is het te voren opgeſtopt geweeſt, de borſten ſwellen, van wegen dat het in de ſelve opgewelt is, de oogen doen ſeer, het aengeſicht is ontſteecken, al de leden zijn loom, en ſwaer, ſoo dat ſoodanige nauwlicx voort en konnen.

Als

Als dit wat te langh geduyrt heeft, ſoo zijnſe gantſch bleyck en Saluwe, en trecken na de Water-ſucht.

4. *Belangende de Voor-teyckenen.* De Op-ſtijginge is in ſommige ſo gevaerlijck,dat ſy daer in blijven; in anderer ſoo ſwaer, dat ſy van geen dooden te onderſchey-den en zijn, ſulcx gedurende 24. uren, gelijck Dr. *Fo-reſt* getuyght geſien te hebben, jae wel drie dagen, gelijck *Sylvius* verhaelt. *Alex. Benedictus* ſchrijft, datter vele ſodanige op ſijnen tijt voor doode begraven zijn, en raet daerom de ſelvige driemael 24. uren boven aerde te houden. Het drouvigh exempel van een ſeer vermaerde Ontleder dient ons hier in wel ſorghvuldigh te maken. Deſe zijnde in Spaengien, werde verſocht om te openen het Lichaem van een groote Vrouw, die men meende, dat van de Op-ſtijginge geſtorven was; na de tweede ſné, began de Vrou haer te roeren, en andere teyckenen te geven, dat ſy noch leefde, waer over de omſtaenders heel verſchrickt waren. Hy hadde genoegh te doen, om uyt het lant te geraken, en ſterf, tot groote ſchade van de Genees-konſt, uyt ongenucht. Dan de Op-ſtijginge en is altijt ſoo ſwaer niet; de beſte is die niet raſch weder en komt, en daer de toevallen ſoo ſchrickelick niet en zijn.

5. De *Geneſinge* is tweederhande, als de Op-ſtijginge tegenwoordigh is, ende wanneer datſe over is.

In de Op-ſtijginge moet gelet werden; om de Lijf-moeder wederom op ſijn plaetſch te brengen, en de dampen neder te houden. Voor-eerſt zal men het Vrou-menſch wat hoog met hooft en ſchouderen, en leeg met het onder-lijf leggen, de beenen ſterck wrijven, en een handt breedt boven de knye vaſt binden, ſomtijts wat loſch latende, en dan weder toetrecken-de, voor den neus houden eenige ſtinckende dingen, als *Beverſwijn*, *Duyvels-dreck*, *Gumm. Sagapenum*, *gebrande blauw ſchorteldoucks-bandt*, *gebrande vederen*, inſonderheyt *van Perdryſen*, *gebrande ſchoen-lappen*. *Het poeyer van de wratten*, ofte quabben, *die aen de Paerde-voeten groeyen*, in den oven gedrooght zijnde, wert by ſommige voor wat heymelijcx gehouden, in den neus geſteken, ofte van onderen daer mede geroockt. Men magh oock, ſoo 't mogelick is, ingeven een lepel *The-riakel-water*, met een weynigh poeyer van *Beverſwijn*, ofte datter in geweeckt heeft. Dan die den raedt van den hoogh-geleerden *Duretus* gereet kan hebben, en behouft in den Apoteek niet te loopen. Deſe ſchrijft, hoe hy midden in de nacht by een Vrou gehaelt werde, die van de Op-ſtijginge voor doot leyde, en ſoo kout als een marber was, de man daer over ſeer bekommert zijnde: Dan hy ſeyde, dat het ten beſten komen zoude,en geboot haer een vrientſchap te doen, waer mede ſy terſtont bequam. Maer 't is goet, als men die Geneeſ-middel by de hant heeft, ſonder genootſaeckt te zijn den ſelven by de buyren te gaen leenen, ofte het werck,als een paghjen,yemant aen te beſteden, gelijck van een oudt man verhaelt wert by den Poëet *Martialis*, wiens verſſen wy alhier uyt 11. *Epig.* 72. zullen by-brengen, doch alleen (op dat ſulcx niet in gevolgh getrocken en werde,ofte oock het gebreck ſelve na-geaept) in Latijn, voor de geleerde,en ſulcke die oirdeelen, dat den regel van rechten hier niet ſchrift-matigh en is, te weten, dat yemandt door een ander doet, ſelver ſchijnt te doen.

Hyſtericam vetulo ſe dixerat eſſe marito,
Et queritur futui Leda neceſſe ſibi.
Sed flens, atque gemens tanti negat eſſe ſalutem,
Seque refert potius propoſuiſſe mori.
Vir rogat, ut vivat, virides nec deſerat annos.
Et fiere, quod jam non facit ipſe, ſinat.
Protinus accedunt medici, medicæque recedunt;
Tolluntur que pedes. ô medicina gravis!

Dan dit werck en zoude voor de Dochters niet wel ſluyten, gelijck oock niet den onbeſchaemden middel van een Barbier, met een Meyt al te happigh aen te ſlaen, verhaelt by Doctor *Foreſt* 28. *Obſ.* 25. Derhalven raedt haer de gemelte *Duretus*, in den Heere te trouwen, om dan in vryigheyt haer gebreck te mogen openbaren, en voor haer benautheyt trooſt ſoecken. En dit heeft inſonderheyt plaetſch wanneer de Op-ſtijginge veroirſaeckt door ophouden van bedorven Zaedt: maer als de ſelve verweckt is door geſtopte Maent-ſtonden, dan dient daer in gegaen, gelijck in 't volgende Capittel zal aengeweſen werden. Indien oock eenige andere quaet-aerdige Vochtigheden, het zy Slijm, Gal, Swarte gal, in de Lijf-moeder beſloten zijnde, haer doen Op-ſtijgen, in ſulcken gevalle moet de ſelve daer van geſuyvert werden door ſoodanige Genees-middelen,als in 18. Capittel en 4. boeck van 't Eerſte Deel, *van den Schat der Ongeſontheyt*, en te voren van elcke Vochtigheyt beſchreven zijn, en oock gelet op 't gene wy op 't 7. cap. in 't 1. boeck van dit Tweede deel aengeweſen hebben.

6. Die aen dit gebreck vaſt zijn, dienen een koele *Lucht* te zoecken, ofte te maken, en oock ſoodanige *Spijſe*, en *Dranck* te gebruycken. Seer ſober te eten, om niet veel Bloets te vergaderen, ende vry alle-daegh een ſalaet van *Lattouw*: gelijck oock de verkoelende *Moes-kruyden*, als niet veel Voedſel gevende, hier dienſtigh zijn. *Rivier-viſch* is hier beter, als Zee-viſch (gelijck *Venus* uyt de Zee geſproten is) ofte voedſaem *Vleyſch*. *Eyeren*, *Oeſters*, *Hane-ſweſers*, ende diergelijcke ſnuyſteringh, als oock al 't gene zout,of-te gekruyt is, moet geſchouwt werden: gelijck mede veel Wijn te drincken, die het Bloedt verhit, maer is genoegh tot dranck *Kleyn Bier* te gebruycken. Een bekommert Gemoet, en ingetrocken Hert is hier beter, als dat onbeſorght, haeſtigh, geheel vrolick, en gantſch uyt-gelaten is. Het *Waken* is dienſtiger als veel Slapen, en het Oeffenen achter de gordijnen, gelijck geſeydt is, gantſch trooſtelick, en (gelijck ons wijs gemaeckt en verſekert wert) tot deſe quaet-aerdigheydt den rechten Theriakel.

Het

Het XLV. Capittel.

1. *Maent-Stonden,*
2. *Haer ſtoffe,*
3. *Stonden, Naem-reden,*
4. *Menighte,*
5. *Wegen,*
6. *Gebruyck.*

1. DE *Maent-ſtonden*, zijn het overſchot van het laetſte voedſel der Vleyſige Deelen, 't welck op ſekere ſtonden in behoorlicke menighte door de Lijf-moeder geſuyvert wert, ſtreckende anders tot voortbrengen, en voedſel van een Schepſel. Deſe beſchrijvinge begrijpt ſes dingē, de ſtoffe van de Maent-ſtonden, de werckende oirſaeck, algemeene, en byſondere tijt, menghte, wegen, en gebruyck.

2. De ſtoffe van de Maent-ſtonden is 't overſchot van het laetſte voedſel. De Vrouwen alſoo ſy weyniger wermte hebben, en loſch van vleyſch zijn, waer door haer Bloet niet ſoo wel en kan vervliegen, en veel vochtige koſt eten, en haer Lichaem weynigh oeffenen, vergaderen meerder Bloet, als haer Lichaem van doen heeft, waerom de Aderen, als de Vleyſige deelen verſadight zijn, daer mede overladen zijnde, haer door de Lijf-moeder ontlaſten.

3. Vorders alſoo de Nature, hoe-wél van niemant geleert zijnde, (gelijck *Hippocrates* ſpreeckt) gewent is alles met ordre uyt te voeren, ſoo en vordert ſy deſe loſinge niet in alle jaren, noch op alle tijdt, noch alle daegh, maer alleen op ſekere *ſtonden*, die ſy, 't en zy geprickelt, ofte belet zijnde, niet voor-by en gaet. Deſe Tijdt, ofte Stonden zijn of algemeen, ofte byſonder. De algemeene tijdt begint van het tweede ſeven jaer, en hout op met het ſevende, dat is van 14 jaren, tot 49 ofte 50. Nu waerom dat deſe Vloet niet uyt en ſchiet voor de 14 jaren, is dit de reden; dat de Aderen te nauw zijn, en dat de Wermte door de vele vochtigheydt overlaſt zijnde, het overſchot niet uyt en kan ſmijten; maer inſonderheyt, dat in de kintſche jaren het meeſte deel van 't Bloet tot de waſdom beſteedt wert, behalven datter oock de ſtoffe niet van doen is voor de bequaemheyt om te kinderen. Maer op de tweede ſeven jaer begint de Wermte uyt te berſten, waer op dan volght het uyt-ſetten van de Aderen, het roeren, bewegen, en driftigh werden van 't Bloet, en de kracht om quijt te maken. Het welck in de Maegdekens een nieuwe luſt begint te verwecken. Dan nae de vijftigh jaer houden de Stonden op, om dat de ſlappe wermte niet meerder overſchot van Bloedt en maeckt, en als het oock al gemaeckt was, door ſwackheyt niet en zoude konnen af-ſetten: behalven dat de tijt van ontfangen overſtreken zijnde, met eenen oock ophoudt de nootwendigheyt van 't voedtſel. In ſommige duyren ſy van de twaelf jaer tot de ſeſtigh. In eenige komen ſy later, en houden eerder op. De oirſaeck is de verſcheydenheyt van de natuyren, ſpijſe en maniere van leven, de welcke oock in den eene veel, in d'andere weynigh doen afſchieten. De byſondere tijt is alle Maent (het welck de naem van Maentſtonden mede-brengt) de jonge gemeenlick met de nieuwe ofte volle Maen, die ouder zijn, met de af-gaende; waer van het klippel-veerſ ken is,

Luna vetus vetulas, juvenes nova Luna repurgat.

De Helle-vegen is 't in drie vier dagen over, maer de Sachte moers, en die niet veel op de been en zijn, geduyrt 't een geheele weeck. De behoorlicke maet is, dat het af-ſetten met de natuyr, en maniere van leven over een komt; daer aen te kennen, dat als het ophout, de krachten niet beſwaert, noch verſlapt en laet.

4. Wat de *Menichte* belanght, die en is niet wel te bepalen: dewijl de ſelve verandert nae de verwe, gematigheyt, en geſtalteniſſen des Lichaems, jaren, en jaer-tijden. Die bleyck zijn hebben ſoo overvloedige Vochtigheden, dat ſy van alle kanten wech vloeyen: in tegendeel gaet het met de bruynetten, die drooger en nauwer zijn. Soo oock die haer ſelven wel koeſteren, lecker eten, en wijn drincken, gemackelick leven, vergaderen veel Bloet, en hebben dien volgende oock overvloediger af-treck, als de gene, die ſchrale Keucken houden, en, om den ſoberen koſt te winnen, dagh en nacht beſigh moeten zijn, gelijk de poëet *Virgilius* ſoodanige beſchrijft 8. *Æneidos*:

——— Cùm fœmina primum,
Cui tolerare colo vitam, tenuique Minerva,
Impoſitum cinerem, & ſopitos ſuſcitat ignes,
Noctem addens operi, famulaſque ad lumina longo
Exercet penſo, caſtum ut ſervare cubile
Conjugis & poſſit parvos educere natos.

5. De *Wegen*, door de welcke deſe ontlaſting geſchiet, zijn de Aderen, en de Lijf-moeder. De Aderen ſpruyten van den Buyck en Zaet-tack, en loopen in de gront, en den hals van de Lijf-moeder. Door de Aderen van den hals loſen de Vrouwen, die ſwanger gaen, door de andere de Maeghden, en die niet bevrucht en zijn.

6. Hier in blijckt de groote voorſichtigheydt der Nature, te weten, dat dit Bloet door de Lijf-moeder geleyt wert, om dat het deſen wegh gewent zijnde, terſtont, als het ontfangen geſchiet is, zoude komen, en blijven tot voltrecken en voeden van het ſchepſel. Hier uyt vinden wy tweederhande *gebruyck* van de Maent-ſtonden, te weten het maken van 't vleyſch en 't ingewant, en het voedſel van 't kint, ſo voor, als nae de geboorte. Want in de Lijf-moeder treckt het van de ſelfde ſijn voedſel door den navel, daerom van *Hippocrates*, 't outſte voedſel genoemt: en nae de geboorte wert het door de ſelfde, in de Borſten in Soch verandert zijnde, oock gevoedet. En derhalven houden in ſoogende Vrouwen de Maent-ſtonden gemeenlick op: het welck mede ſomtijts plaetſch heeft, in de ge-

ne,

ne, die noyt gedragen hebben, volgens 't gene de gemelte *Hippocrates* ſchrijft in de 39. Kortbondige ſpreucke van het 5. boeck:

Die noyt en baert, en niet en draeght,
Maer is als noch een friſſche Maeght.
Geeft ſy dan ſoch des niet-te-min,
Soo hout de jeught haer ſtonden in.

In het loſen van de Maent-ſtonden, gelijk in andere Werckinge, valt driederhande gebreck, te weten, dat ſy niet, ofte te veel, ofte bedorven afgedreven werden.

Het XLV. Capittel.

1. *Van het Ophouden der Maent-ſtonden,*
2. *Haer Oirſaken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Lèven.*

I.

HEt *Ophouden* van de Maent-ſtonden in behoorlicke jaren ſonder ſwanger gaen, is gantſch tegens de nature: als oock dat ſy ſeldender af-ſchieten, dan alle maent, en weyniger als de gelegentheyt van de nature, en de maniere van leven vereyſcht.

2. De uytwendige *Oirſaken* zijn ſomtijdts *Sorge, Droefheydt, Schrick,* maer meerder *Spaerſaem eten,* ende drincken, *grooten Arbeyt, veel Sweeten, Braken,* en *ſtercke Buyck-loop, Magerheyt* door eenige Sieckte gekregen, en *Onmatelick Bloeden* uyt den neus, het Speen, ofte door het Ader-laten. Dan dit laetſte, dat het Bloet na een ander plaetſch vertreckende, zoude de Stonden beletten, en wert niet toegeſtaen by Dr. *Sennertus.* Want (ſchrijft hy in 't 2. boeck van ſijn Onderwijſinge 3. 2. 1.) alſoo de aderen in de Lijf-moeder ruym, loſch, en veel genoegh zijn, daer by om leegh gelegen, en bequaem genoegh om de overtolligheyt te ontfangen, jae ſelfs tot loſing van dit overtolligh Bloet geſtelt zijn: ſoo en iſt naulicx gelooflick, 't en zy in deſe aderen eenige nauwigheyt valt, dat de Nature door eenen anderen wegh, die minder bequaemheyt heeft, en oock voor deſe ontlaſtinge niet gemaeckt en is, haer ſelven zoude willen ſuyveren, en onlaſten. De gemelte *Sennertus* heeft door ſijn neerſtigh onderſoeck van alle de Geneeſ-boecken, de Lief-hebbers van de Konſte grooten dienſt gedaen, wiens arbeyt ick oock gebruyckt hebbe: dan my en dunckt niet, dat hy hier in groot gelijck heeft. Want indien de Stonden opgehouden werden in ſogende vrouwen (gelijck terſtont geſeyt is) om dat het Bloet door de aderen, die de Lijf-moeder met de Borſten gemeen heeft) aengeweſen by *Galenus* in 't 14. boeck van het gebruyck der Deelen op het 8. capittel) nae de Borſten geſonden wert; en dan niet, als ſelde, door de aderen van de Lijf-moeder en vloeyt, ſoo en kan ick niet ſien, waerom dat niet op de ſelfde wijſe het Bloet, de ſtoffe van de Stonden, door een ander plaetſch uyt-loopende, gebreck van Stonden, en, dien volgende, ophouden zoude konnen veroirſaken.

De inwendige Oirſaken zijn eenige in de voornaemſte deelen, ofte het geheele lichaem, eenige alleen in de Lijf-moeder. In de voornaemſte deelen, gelijck in *Lever, Milt, Maegh,* ofte de *Longen.* Want als in de ſelvige eenige koude Ongematigheyt gevat is, ofte datter een groote verſtoppinge, ofte hardigheyt overkomt, gelijck in de *Gele-ſucht, Sucht, Water-ſucht, Kort-borſtigheyt,* en andere Sieckten, door de welcke het Bloet bedorven wert, ſoo iſt onmogelijck, dat de Maent-ſtonden wel, en na haer natuyrlicke ordre voort-komen; als oock wanneer door veel gebruyck van grove, en ſlijmerige Spijſe, veel kouden Dranck, en langhdurige Ledigheyt het Bloet taey, en dick geworden is.

3. Op dit ophouden (daer geen ander *ken-teyckenen* en behoeven aengeweſen) volgen verſcheyde, en ſware toevallen; Walging, Pijn in 't Hooft, Schouderen, en Lenden; Loomigheyt, Beſwaertheyt, en als een ſpannende Moeheyt over al de Leden. Het Water is dick, geroert, en root: veeltijdts oock bleyck, en dun als water, en dan gaet het oock gemeenlick nae het Water.

4. *Belangende de Voor-teyckenen.* Als in 't ophouden van de Stonden den neus bloeyt, dat is een goet teycken, ſeyt *Hippocrates* in de 33. Kort-bondige Spreucke van ſijn 5. boeck. Want al ſchijnt ſulcx het ophouden te vermeerderen, ſoo helpt het even-wel by toeval, van wegen dat het de overtolligheyt doet loſen, en derhalven het Lichaem van verſcheyde ſieckten bevrijdt. Soodanige zijn, wanneer het lange duyrt, Coortſchen, verſtopte Lever, en Milt, verharding in de Lijf-moeder, quade Borſten, Sucht, Water-ſucht, en diergelijcke.

5. Om tot *Geneſinge* te komen, dient wel gelet, dat men de Stonden niet en verweckt aen de gene, die ſy ſchadelick zouden zijn, ofte niet verweckt en konnen werden, gelijck die ſoogen, ſwanger gaen, ſieckelick zijn, ofte even uyt een ſieckte opſtaen, en, in 't korte, alle die geen Bloet over en hebben. Dr. *Foreſt* heeft hier over aengemerkt een misſlag van een Quacſalver, die in een dochter, de welcke gantſch mager en uytgeteert uyt een lange ſieckte komende, wilde met gewelt door hete afdrijvende middelen de Stonden verwecken, ſelver ook met 't openen van een ader in de voet, die geen bloet en gaf. Maer als het Bloet overvloedigh is, ſo dient het nootſakelick vermindert te werden, en als de Lijf-moeder daer van geſpannen is, ſoo magh men wel in beyde voeten laten: dan als 't weynigh is, ſoo moet men het ſelve door goede Maniere van leven allencxkens zoecken te vermeerderen. Wanneer het nae een ander deel loopt, ſoo dient het met wrijven, binden, baden, en koppen op de

beenen te ſetten, als oock met dickwils Laten op de voeten, na de Lijf-moeder getrocken te werden. Als de Stonden door uytwendige Oirſaken ophouden, ſoo komenſe gemeenlick, wanneer de ſelve ophouden. De inwendige Oirſaecken werden wech-genomen door ſoodanige Geneeſ-middelen als voor Lever, Milt, Maegh, en Longen, aengeweſen zijn in 't Eerſte deel, ende byſonderlick wert de Lijf-moeder geopent, en de Stonden af-geſet, door de gene, die beſchreven zijn in het 18. Capittel van 't gemelte Eerſte deel, en 4. Boeck *van den Schat der Ongeſontheyt.*

6. Om te komen tot de *Maniere van Leven*; Hier is dienſtigh werme *Lucht.* Spijſe, die een verdunnende, en openende kracht heeft, gelijck *Broot* met *Anijs*, ofte *Cumijn* gebacken, *Kleyn gebeente*, liever *Vleyſch* als *Viſch*, *Warmoes*, oft *Vleyſch* geſtooft met *Peterſelye*, *Poleye*, *Nippe*, als oock met *Roſemarijn*, *Salye*, *Foelye*, ofte ander Kruydt. Want alle Kruydt heeft kracht om te openen, en de Stonden te verwecken. *Loock*, *Bieſloock*, en *Ajuyn* vallen mede bequaem voor de gene, die ſulcx gewent zijn: en uyt de vruchten *Vijgen*, *Amandelen*, *Pingels*, *Dadels*, *Rozijnen*, ende inſonderheyt het af-zietſel van *roode Erweten* met wat *Saffraen*, ende *Peterſelye.* Den *Dranck* zal weſen klaer *Bier*, witte en dunne *Wijn*, ofte, alſſer eenige Coortſche by is, *Gerſten-water* met een weynigh *Caneel.* De Oeffeninge en Slaep moeten hier matigh zijn.

Het XLVI. Capittel.

1. *Van te veel af-ſchieten der Maent-ſtonden*,
2. *Haer Oirſaken en Ken-teyckenen*,
3. *Hare Voor-teyckenen*,
4. *Geneſinge*,
5. *Maniere van leven.*

I.

HEt *Overvloedigh af-ſchieten* is wanneer de Maent-ſtonden boven de mate, ofte te langh vloeyen, ofte dat het dickwils, ende op geen geſette tijdt weder en komt.

2. Sy vloeyen boven maten uyt alle *Oirſaken*, die het Bloet konnen verhitten, verdunnen, ende driftigh maken, waer door de Mondekens van de Aderen ſoo geopent werden, dat de kracht van de Nature het ontſchieten niet en kan beletten. Soodanige zijn *Danſſen*, *Springen*, ende alderhande ſtercke Oeffeninge. Het gebeurt mede uyt groote Overvloet van Bloet, waer door de Aderen ſoo dapper geſpannen zijn, dat niet alleen haer mondekens openen, maer oock de kleyne komen te berſten: gelijck mede geſchieden kan door een Miſdracht, ofte ſwaren Arbeyt.

Wt de ſelfde oirſaken komen de Stonden dickwils, dat is, twee drie-mael in een maent. Het gebeurt mede dat het Bloedt ſonder eenige ordre met droppelen leeckt, ſomtijdts geſtadigh, ſomtijdts tuſſchen beyde wat ophoudende, de een tijdt ſuyver, de ander waterigh. De oirſaeck hier van is datter een Ader ſimpelick door-gegeten is, ofte dat daer by is een ſweringe, de welcke ſomtijdts in de Lijf-moeder, maer meeſtentijdt in haren hals is. Wanneer datter maer een enckele door-eetingh is, dan valter geen ofte weynigh pijn, maer alſſer een ſweeringe by is, die verweckt ſcherpe pijn, en kan gemeenlick met de vinger gevoelt werden. De ander *Teyckenen* wijſen haer ſelven.

3. *Belangende de Voor-teyckenen.* Den overtolligen vloet volght veele ſwarigheydt, verloren etens-luſt, rauwigheydt, Saluwe verwe in 't aengeficht, bolle en geſwolle voeten, ſucht, water, ſwackigheyt, teringh, en diergelijcke. Derhalven is in 't jonge ſeer gevaerlick, maer in bejaerde Vrouwen meeſt doodelick.

4. Indien deſe vloet haren oirſpronck heeft uyt overvloet van Bloet, ſoo ſal men het Lichaem ten eerſten ontlaſten met in den arm een ader te openen; 't welck oock plaetſch heeft als 't ſelve te ſeer verhit, verdunt, ofte te driftigh is. Daer na zal men het Bloet matigen, en verdicken, ende ten laetſten de Lijf-moeder verſtercken, gelijck alle ſoodanige Geneeſ-middelen beſchreven zijn in 't 18. cap. en 4. boeck van des Eerſten Deels *van den Schat der Ongeſontheyt.*

5. Wat de *Maniere van Leven* betreft. Hier dient geſocht een koele *Lucht*, ende oock ſoodanige *Spijſe*, die met eenen een dick-makende ende wat tegen-houdende kracht heeft, als *Schaeps*, ende *Kalfs-voeten*, *Pens*, of ander Vleyſch met *Porceleyn* geſtooft; *Kalfstolboom*, *Peeren*, *Queen*, *Quee-kruydt*, *Granaet-appelen*, *Miſpelen*, *Gelëy*, *Rijſten-bry.* Moet geſchout werden alderhande Somer-oeft, en de Moes-kruyden, die werm, vochtigh, ofte winderigh zijn: als mede alles wat met Roſmarijn, Foelye, ofte eenigh ander kruyt geſtooft is. De Wijn, dewijl hy af-drijft, is oock gantſch ondienſtigh, behalven lichte *Roode-wijn*, die wat treckende op de tongh valt. Alle Oeffeninge, en ſtercke Beweginge des Lichaems moet gelaten werden. Als oock Gramſchap, en alle Ontroeringe des Gemoets. Den *Slaep* mach matelick weſen, doch liever te langh, als te kort. Ende vorder geſchout al 't gene wy geſeyt hebben te ſtrecken tot openingh, en vorderingh van de Maent-ſtonden.

Het XLVII. Capittel.

1. *Van de Witte-vloet*,
2. *Hare Oirſaken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven.*

I.

HEt gebeurt oock dat het Bloet niet alleen op ſijn tijt en mate af en ſchiet, maer dat het in ſijn weſen bedorven is, en dan verandert het van verwe, ende is ſomtijts roſch, vael, waterigh, geel, bruyn, maer meeſten-

ſten-tijt bleyck, en ſlijmerigh, het welck daerom by de Vrouwen den *Witten vloet* genoemt wert. Een Italiaenſch Geneeſ-meeſter *Montanus* ſchrijft, dat de Maechden hier mede nimmermeer gequelt en zijn, om reden dat de wegh te nauw is, en hy beſluyt daerom wel onvoorſichtigh, dat de gene, die den Witten vloet krijgen, de Man wat te na geweeſt zijn. Dan ſijn reden zoude alleen konnen mede-brengen, dat het ſelfde ghebreck, de Vrijſters ſoo veel niet over en komt, als de Vrouwen, maer dat ſy even-wel 't ſelve onderhavigh zijn heb ick ſomtijts ondervonden, en *Fernelius* getuyght ſulcx geſien te hebben in een dochterken van acht jaren, en *Riolanus* ('t welck al wat vremt is) in een van drie jaren.

2. De *Oirſaeck* van deſe Vloet beſtaet in 't geheele Lichaem ofte eenige voorname Deelen, ofte alleen in de Lijf-moeder; en gelijck ſommige de eerſte alleen aennemen, als *Altimarus*, en *Maſſarias* qualick doen: ſoo en begaen geen minder misſlagh andere, die meenen, dat van al 't gene uyt de Lijf-moeder komt, ſelver oock van het opſtoppen der Stonden, de oirſaeck in de Lijf-moeder is. Want in de Vrouwen, daer het verkout, verſtopt, ofte verhart Ingewant, rauwigheyt, ongedaenheyt, ofte water-ſucht verweckt heeft, vallen dickwils de bedorvene Vochtigheden, die in verſcheydene Deelen verſpreyt waren, in de Lijf-moeder; waer door dan het gantſche Lichaem ſijn ſelven ontlaſt, gelijck het anders door het water, ofte den kamergangh. De oirſaeck, die in de Lijf-moeder valt, en is nergens na ſoo gemeen, en is ofte een ongematigheyt meeſt uyt koude, ofte een ſwackigheyt van het dragen, den arbeyt, van een ſtoot, ofte eenigh ander gewelt: ofte oock van eenige ſwering aldaer uyt een onſtekinge, ofte apoſteunye gelaten. Want door deſe Oirſaken de Lijf-moeder beſchadight zijnde, en haer eygen voedtſel niet wel verterende, laet veel overtoligheyt groeyen, die daer na van ſelfs af-ſchiet.

3. De Oirſaken zijn te *onderſcheyden*, dat, wanneer het gebreck in de Lijf-moeder alleen hapert, de vloet minder is, en dat hy teyckenen van ſwackigheyt van hem geeft. Die een Sweringh hebben, werden ſtinckende etter quijt, en als die in den hals van de Lijf-moeder is, ſo en konnen ſoodanige het bywonen van den Man niet verdragen, daer ſy anders geen moeyelickheyt in en vinden. Wanneer de Vloet uyt eenige voorname Deelen komt, de ſelvige brengen haer byſonder teyckenen voort, gelijck een vermoeytheyt, beſwaertheyt van 't geheele Lichaem, betoonen dat het daer van daen komt, en dan is oock de verwe van het aengeſicht qualick gedaen.

Den aert van de Vochtigheden is te kennen aen de gelegentheyt van het Lichaem, en de Maniere van Leven; maer inſonderheyt uyt de verwe, want Gallachtige ſchiet geel af, ſomtijdts groenachtigh, ſoo ſcherp en bijtende, dat het al waer 't aenkomt, 't vel af doet gaen; is oock ſomtijts ſonder reuck, maer meeſt met een bange ſtanck; Slijmerige is veel, en ſonder ſcherpigheyt; Waterige is als Water, daer vleyſch in gelegen heeft.

4. *Belangende de Voorteyckenen.* Dit gebreck en is niet alleen ſeer moeyelick, maer oock ſeer ſwaer om te geneſen, alſoo het een quaet-aerdigheyt by hem heeft, en de Nature eens gewent zijnde een verkeerden wech te nemen, om haer vuyligheyt te ſuyveren, qualick verleyt en kan werden: te meerder om dat de Lijf-moeder om leegh ſtaende, en veel aderen tot haer ſtreckende, te lichter alle vuyligheyt kan ontfangen: Is daer-en-boven ſeer gevaerlick, als het welcke de Lijf-moeder dickwils doet ſweren, en uytſchieten, Teringh, en Water verweckt, mede het Ontfangen meeſtendeel belet, als het zaet bedervende, ofte, door de gladdigheyt, loſende. Doch ſulcx en geſchiet niet altijt, dewijl ſommige ſoo ſtercke, en tegenhoudende Lijf-moeder hebben, datſe het ſelfde konnen wederſtaen. De erghſte vloet is, den valen, gelen, ſtinckenden, en bijtenden: minder gevaer heeft de gene, die bleyck, ofte wit is. Seer quaet *Voor-teycken* iſt, wanneer datter een treckingh, ofte qualickheyt toeſlaet, gelijk *Hippocrates* getuygt; die oock ſchrijft, dat deſe Vloet in bejaerde Vrouwen by nae ongeneeſlick is, en gemeenlick tot het eynde toe by blijft. De gene, die uyt ſwarte gal haren oirſpronck treckt, ſeyt *Rondeletius*, verweckt een Cancker, gelijck D*r.* *Foreſt* oock ſchrijft te Bononyen geſien te hebben.

5. Om nu tot de *Geneſinge* te komen: Wanneer de Vloet verweckt wert door ſcherp en weyachtigh bloet, ofte gallachtige vochtigheyt, dan dient ten eerſten een ader geopent in den arm, en daer na de quade vochtigheyt bereyt, en afgeſet, door ſoodanige Geneeſ-middelen, als in het eerſte deel beſchreven zijn, gelijck wy daer oock aengeweſen hebben de Geneeſmiddelen om het ſlijm, en de ſwarte gal af te drijven. Hier en dient niet te vroegh geſtopt (alſoo ſulcx Water-ſucht, en andere Sieckten veroirſaeckt) maer men moet geſtadig 't oogh houden op de Lijf-moeder, om deſelvige (welckers middelen te ſien zijn in 't 18 cap. en 4. boeck van het eerſte Deel *van den Schat der Ongeſontheyt*, te verſtercken, en den ſcheut van de Vochtigheden, die daer na toe loopen, elders te verleggen, te weten, na de Dermen, het welck geſchieden zal, door dickwils en ſacht purgeren, het welck bequaemſt gedaen wert in pillen van *Terpentijn*, gelijck oock daer na met Op-droogende, en t'ſamentreckende, verhaelt op het 23 cap. van 't eerſte boeck, in dit Tweede deel. Onder de welcke in deſe gelegentheyt wel de voornaemſte zijn *Silver-kruyt*, ofte *Ganſerick*, het welck is een ſoorte van *Agrimonye*, waer van onſe dijcken vol ſtaen, en *Penninck-kruyt*, dat hier mede overvloedig waſt aen de kanten van de ſlooten: ſonder ondertuſſchen te vergeten daer wat by te doen 't welck de quaet-aerdigheyt (die hier de meeſte moeyte en ſwarigheyt van geneſen maekt) kan weder-

ſtaen, beſchreven in 't 13. cap. en 4. boeck van het Eerſte Deel *van de Schat der Ongeſontheyt.* Indien dit gebreck mocht ontſtaen uyt een Sweeringe, des ſelvers heelinge ſal in de Heel-konſte verhandelt werden, nam: in 't Eerſte Deel, 3. cap. n. 4.

6. Alſoo dit gemeenlick een langhduerige Sieckte valt, en die andere mede brenght, ſo ſtater inſonderheyt te letten op een goede *Maniere van Leven.* Hier dient gekoſen te werden een drooge *Lucht*; als oock drooge, en t'ſamen-treckende *Spijſe*, gelijck Biſcuit, gedroogde Peeren, geſtoofde Queen, een ſalaet van Porçeleyn, Verjuys, ofte Granaet-ſap met een Kalfs-tolboom geſtooft; Enden-eyeren met Suyring en Lever-kruydt, Silver-kruyt, ofte diergelijcke, geroert. Den *Dranck* magh weſen klaer Bier, daer gloeyent Stael in uytgebluſt is, ofte een luchte t'ſamentreckende roode Wijn. Den *Slaep* dient wat langh te zijn, en het Lichaem in die geſtalte, dat het middelſte hooger leyt, als 't hooft. De *Oeffeninge*, en 't veel beroeren van Lichaem ende Gemoedt is hier ſchadelick.

Lauwer-krans of Zege-wimpel,
Aen den
Achtbaren ende wijd-beroemden Heer

JOHAN van BEVERWYCK,

Schepen, ende Waerde Geneeſ-meeſter
Der
STADT DORDRECHT:

Als de zelve (buyten menſchen hoop) weder opſtont, uyt ſijn ſwaer en langhdurigh kranck-bedde:
In Lente: Anno 1646.

HEt Bijtebauw ſlaeps na-verwant,
Doch ongelijck,
Quam leſt ontrent de Ledikant
Van Beverwijck:
En meynde in 'er warrigh-net
Der Artzen-tolck
Te ſlepen van zijn donſſe-bedt,
In hare kolck.
In 't doncker huys, by Lethis-vloed,
Daer groot en kleen,
En rijck en ſober op-gevoed,
Zijn onder een.
Ja daer men het bekroonde-hooft
Niet waerder ſchat,
Als 't geen in armoed wroett' en ſloofd',
En aelmis badt.
Daer Petri-ſtoel, noch mijter hoed
Geen aenzien geeft;
Zoo dat by haer de ſlechtſten bloed
Zijn blijf-plaets heeft.
Daer krolde pruyck, en 't aengeſicht
Dat moyſte ſcheen
Moet plaetſe by 't onaerdighſt wicht,
En zijn te vre'en.
Daer 't onderſcheyt van e'el, of ſlecht,
Niet word geacht;
Maer Meeſter, Leerlingh, Heer en Knecht,
Als een geſlacht.
Dies meynde deſe bleycke Feex
Het ſchrander-breyn
Te ſnijden af, zijn levens-reex:
Om haer gemeyn
Te maken, met dien Groote-man,
Die yder prijſt:
En 't kloeckſte Hoofd zoo veel het kan
Roem-eer bewijſt.
Maer neen, ô neen! 't getabberd-volck
Haer ondermijnd,
En wil niet dat die Klare-wolck
Zoo haeſt verdwijnd:
Met packz'er kraem, en ſpillen op,
De kans verdraeyd,
En Janus geeft an 't bed de ſchop
Mids hy verfraeyd.
Zoo dat we hebben groote re'en;
(Gods Majeſteyt)
Met hem te off'ren, danck-gebe'en,
Vol innigheyt.
Ged geve dat dit ſtrecken mach
Tot Ziels bewaer;
En dat het in dien grooten dach
Moet werden waer.

MATTH. BALEN.

Het XLVIII. Capittel.

1. *Algemeyne Teelinge en voort-ſetten in alle dingen; ende Sucht daer toe drijvende met meerder vermaeck in de Vrouwen als in de Mans,*
2. *Belet door Onvruchtbaerheyt,*
3. *Oirſaken,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van Leven.*

1.

DE treffelijckſte, en Goddelijckſte dingen, geven boven andere van haer een Ken-teycken, datſe eeuwigh en onveranderlijck zijn. Derhalven, alſo hier de hooghſte volmaecktheyt, en het opperſte goet is, langh

langh te beſtaen en wel te leven, ſoo en is niet vremt dat al 't gene ſterffelijck en verganckelijck geboren wort, daer na tracht en van nature verlanght om te leven en te weſen; En, alhoewel onmogelijck is, gelijck *Ariſtoteles* wel aenwijſt, dat ſy volkomelijck daer toe geraken, ſoo iſſer niet-te-min ſo veel verkregen, dat ſy ten deele onſterffelijck zijn, niet by haer ſelven, maer door voortſettinge. 'T welcke ſoo verre gaet, dat het ſelfs oock in de boomen en kruyden plaets heeft;

Al wat op der aerden leeft,
Al wat om den Hemel ſweeft,
Al wat in het woeſte diep
Godt in oude tijden Schiep.
Al tot aen de naeckte pier,
Al tot aen de kleynſte mier,
Al tot aen den minſten vis
Dieder in het water is:
Al de kruyden in het wout,
Al tot aen het quaſtigh hout;
Al tot aen den harden ſteen,
Heeft dit uyter aert gemeen
Dattet voelt een innigh vyer;
Dattet trout op ſijn manier,
Dattet al te ſamen paert,
Yder een nae ſijnen aert,
Dattet vrijt en dattet ſpeelt,
Dattet ſoete vruchten teelt.
Dit was eens des werelts gront,
Schier eer dat de werelt ſtont;
Dit ſal vaſt en ſeker ſtaen,
En noch altijdt verder gaen,
Tot men na des werelts val
Eeuwigh bruyloft houden ſal.

Een Kruyt en vergaet eygentlick niet, dat wederom uyt het ſaet van nieuws uyt-ſpruyt. Een Vader, al ſterft hy, leeft noch in ſijnen Soon, in den welcken hy ſijn levende beelt nae-laet. Hierom werden alle Dieren door een ſonderlingen luſt, en begeerte geprickelt tot de Telinge, waer toe Godt almachtigh Man, ende Vrouw geſchapen heeft, haer al van den beginne inſcherpende deſe leſſe; *Weeſt vruchtbaer, en vermenighvuldight. Gen. 1.* Welck onderſcheyt van Man, ende Vrouw, niet alleen in de Menſchen, en andere Dieren aen te mercken is: maer oock eenige Boomen, gelijck onder andere, de Laurieren, Cypreſſen, Linden, inſonderheyt de Dadel-boomen toe-geſchreven wert. Waer over d'heer Raedt-Penſionaris *Cats* het volgende Dicht voor ſijnen *Proef-ſteen* geſtelt heeft.

Daer is een geeſtigh volck dat Godes hooge wercken
Gewoon is aen te ſien en vlijtigh aen te mercken;
Soo datter niet een loof in boſch of velden waſt,
Dat niet en wort door-ſocht en neerſtigh onder-taſt.
Wat kruyt of planten doen, en hoe de boomen leven,
En waer de wortel gaet, en hoe de tacken ſweven,
En wat het jeughdigh ſap, en wat de ſchors vermagh,
Dat wort by hen geſien als in den klaren dagh.
Maer noyt en wiſter menſch van boſch-gewas te ſpreken,
Dat metten Dadel-boom is weert te zijn geleken:
Sijn aert dient hier gedacht en aen de jeught vertelt,
Vermidts hy liefde pleeght oock in het woeſte velt.
Waer oyt dit jeughdigh hout komt ſpruyten aender heyden,
Daer is 't in man en wijf ten vollen onderſcheyden:
Een geeſtigh hovenier die kent haer rechten aert,
En ſiet wanneer de boom is nut te zijn gepaert.
Het wijfje ſtaet en treurt, en laet ſijn tacken hangen,
Wanneer het in de Mey met liefde wert bevangen;
Men ſiet het aen het loof, hoe-wel het niet en ſpreeckt,
Of dat de wortel queelt, of datter yet ontbreeckt.
Indien het is geplant ontrent de manne-boomen,
Maer daer een helle beeck met koele water ſtroomen
Koomt ſchieten tuſſchen bey, ſoo dat het niet en kan
Voldoen ſijn gulle jeught, en wrijven aen den man:
Soo koomt den hovenier den manne-boom genaken,
En gaet van ſijn geway een aerdigh kransjen maken,
En hangt het aen den ſtam van die uyt liefde queelt,
Soo dat het aerdigh groen haer om de leden ſpeelt.
En als het vrouw-gewas dit voelt aen hem gebeuren,
Soo latet veerdigh af van ſijn ellendigh treuren,
Het krijght een ander verw, en ſchiet een blijder groen,
Soo dat ſijn innigh mergh ſich open ſchijnt te doen.
Soo haeſt de bogert-man dit weſen koomt te mercken:
Soo pooght hy ſijn bedrijf al vorder uyt te wercken:
Hy pluckt de ſchoonſte bloem, hy neemt den groenſten baſt
Die aen de manne-ſtam en ſijne tacken waſt.
Hier weet hy nae de kunſt een poeyer af te maken,
Dat geeft het wijfje moet en vordert hare ſaken;
Het is gelijck een dauw daer naer het kruyt verlangt,
Ia als een vruchtbaer zaet dat ſy in haer ontfangt.
De boom aldus beſtroyt begint terſtont te ſwellen,
En ſchiet veel bloemen uyt die niet en zijn te tellen,
En naderhant de vrucht; dies lacht de bogert-man,
En prijſt het vruchtbaer hout, en eter dadels van.

Dan gelijck deſe Gemeenſchap, en Verſamelinge vry duyſter is in de Boomen, ſoo blijcktſe klaerlick in de Dieren, die oock van de Nature tot het Telen aengeritſt werden, om dat noodigh werck geerne, en met luſt uyt te voeren. Want hoe zoude anders een ſtatigh Man te brengen zijn geweeſt om ſijn ſelven in die vuyligheyt te ſteken, en een eerbare Vrouwe de ſchaemte willen aen een zijde ſtellen, en noch uyt-ſtaen de moeyelickheyt van dragen, en baren; het welck niet alleen met pijn, maer oock dickwils met gevaer van het leven toe gaet, waerom *Medea*, by den Grieckſchen Poëet *Euripides*, ſeydt, liever drie-mael met den ſchilt in den ſlagh te willen ſtaen, als eens te baren. Dan hier

in is oock al voorſien; ende de Vrouwen daerom dubbelt vermaeck toe-gevoeght. Want ſy en ſchieten niet alleen haer eygen Zaet (het welck vol Geeſten zijnde, een ketelige vreught maeckt) maer ontfangen oock dat van den Man. Dit was *Tireſias* ſeer wel bewuſt, als beyde beſocht hebbende, ende daer over, tuſſchen *Iupiter*, ende *Iuno*, die daer van uyt kortſwijl een boertig wedſpul aengingen, ſijn uytſpraek dede, by den Poëet *Ovidius* in 't 3. Boek vande Veranderingen:

Fortè Iovem memorant diffuſum nectare curas
Sepoſuiſſe graves, vacuâque agitaſſe remiſſos
Cum Iunone jocos, & major veſtra profectò eſt,
Quàm quæ contingit maribus, dixiſſe, voluptas.
Illa negat, placuit quæ ſit ſententia docti
Quærere Tireſiæ. Venus huic erat utraque nota.
Nam duo magnorum viridi coeuntia ſylvæ
Corpora ſerpentum baculi violaverat ictu,
Déque viro factus, mirabile, fœmina ſeptem
Egerat autumnos: octavo rurſus eoſdem
Vidit: & eſt veſtræ ſi tanta potentia plagæ
Dixit, ut autoris ſortem in contraria mutet,
Nunc quoque vos feriam. percuſſis anguibus iiſdem,
Forma prior rediit, genitivâque venit imago.
Arbiter hic igitur ſumptus de lite jocoſa,
Dicta Iovis firmat.

2. Deſe Telinge wert belet door *Onvruchtbaerheyt*; de welcke beſtaet in gebreck, datter in de *Stoffe* zoude mogen weſen, ofte in 't *Werck-tuygh*.

3. De ſtoffe is het *Zaet*, het welck ontbreeckt, ofte van natuere, gelijck in Kinderen, en Stock-oude luyden, ofte door eenige Sieckten, als Koortſchen, Teringe, en diergelijcke. Het ſelve wert oock bedorven, en derhalven onvruchtbaer, als eenige van de voorname Deelen, die het Bloet (uyt het welcke de ſtoffe van 't Zaet is) maken, merckelick beſchadight zijn. Waer by mede komt, als het Zaet al te dun, ofte al te dick is; gelijk de natuerlicke Poëet *Lucretius* wel aenmerckt in ſijn 4. boeck, daer hy oock de reden geeft:

Nam ſteriles nimium craſſo ſunt ſemine partim:
Et liquido præter juſtum, tenuique viciſſim.
Tenue, locis quia non potis eſt adfigere, adhæſum
Liquitur extemplo, & revocatum cedit ab ortu:
Craſſius hoc porro, quoniam concretius æquo
Mittitur, aut non tam prolixo mittitur ictu;
Aut penetrare locos æque nequit, aut penetratum
Ægre admiſcetur muliebri ſemine ſemen.

Wat het *Werck-tuygh* belanght; ſo zijn onder de Mans onbequaem, die het ſeſde te Groot, te Kleyn, ofte Wanſchapen is: maer meeſt, die al te kout van Gematigheyt zijn, by de Rechts-geleerde *Frigidi* genoemt, onder de welcke oock de oude koude mans zijn, die gemeenlick haer werck op 't getouw laten ſtaen,

Frigidus in Venerem, ſenior, fruſtraque laborem
Ingratum trahit, & ſi quando ad prœlia ventum eſt,
Ut quondam in ſtipulis magnus ſine viribus ignis,
Incaſſum furit.

Gelijck de Poëet *Virgilius* in 't 3. boeck der Lantbouwinge ſpreeckt van de oude Paerden. So gebeurt oock in andere, datter door gebreck van Geeſten geen verrijſſeniſſe en komt, ofte niet langh genoegh en duyrt. De Poëet *Propertius* ſeyt hier van 4. *Eleg.* 9.

Cantabant ſurdo, nudabant pectora cœco;
Lanuvii ad portas, hei mihi, ſolus eram.

Van welcke verſſen te ſien is by *Cæl. Rhod.* 4. *A. L.* 7. ende *Tiraquell.* in 4. *Leg. Connub. gl.* 1. *p.* 3. *n.* 12. Ick en ſal maer een exempel uyt de Hiſtorien by-brengen. *Mariana* in 't 6. boek der Spaenſche ſaken op 't 2. cap. verhaelt, hoe dat de dochter van *Witterick*, Koningh van Spaengien, verlooft zijnde aen *Diderich*, Koningh van Bourgongien, en met groote ſtaet in Vranckrijck komende, haer Vader geheel wederom haeſt t'huys quam; en datter vaſt gelooft werde, dat de Koningh, door toverye van ſijn by-ſitten, daer hy dapper aen vaſt was, niet en hadde konnen plucken de blom van de Koninghlicke maeght. Soodanige werden by de gemelte Rechts-geleerde *Maleficiati* geheeten; en deſe Toverye, ende Beſweeringe, wert onder andere, vaſt geſtelt by den meerder-gemelten Dr. *Fernelius* 2. *de Abd.* 16. en *Alexander Benedictus* 24. *de med.* 14. gelijck oock eenige beſchreven zijn door *Caſtro* 3. *de morb. mul.* 3. Dit beſweeren, ende knoopen van de Neſtelingh is geheel gemeen in Vranckrijck, ſo dat ick verwondert ben ſulcx ontkent te werden van Dr. *Hucherus*, profeſſor te Montpellier, in ſijn Latijns Boeck van de Onvruchtbaerheydt, als oock van den Heere van *Montaigne*, die 't ſelfde op 't 20. cap. in 't eerſte boeck van ſijn Franſche proeven alleen de ſtercke Inbeeldinge toe-ſchrijft. Ick hebbe onlanghs over deſe ſake geſproken met den Hoogh-geleerden Heere, *Cl. Salmaſius*, die my verklaert, en met exempelen beveſtight heeft, ſulcx waerachtigh te weſen; gelijck ick oock van verſcheyde andere verſeeckert ben. Noch vremder is 't gene *Bapt. Codronchius* ſchrijft 3. *de Venef.* uyt veele Hiſtoryen te blijcken, dat yemants Gereetſchap kan af-getovert werden: doch hy voeghter by, dat ſulcx niet in der daet en is, dan alleen ſchijnt te weſen. Maer het gaet wel vaſt in de gene die gelubt zijn, de welcke even-wel ſonder regen, noch wint maken; ende derhalven oock lief-hebbers zijn, doch ſonder vermogen, (ſiet *Cæl. Rhod.* 9. 12.) gelijck een Maget, by den Poëet *Terentius*, in *Eunucho*, ſeyt, wel verſtaen te hebben. Het welck de Turcken wel wetende, doen het een met het ander wech-nemen, in de Slaven, die ſy ſtellen tot bewaringe van haer Vrouwen.

De nu meer-gemelte *Cælius Rhodiginus* verhaelt op 't 14. cap. in 't 20. boeck van ſijn Oude leſſen uyt *Xanthus*, een out Schrijver der Lydiſche ſaken, dat *Andramites*, Koningh van Lydien de eerſte geweeſt is, die *Vrouw-perſonen* doen *lubben*, en deſelfde in ſtede van ge-

lubde

lubdemans gebruyckt heeft. Dan dit en grijpt by ons geen plaetſche: maer wel te groote *Wijtte*, *Nauwigheyt*, *Sluytinge* (by de Grieken Ongeboorde geheten) *Verdraeying van den Hals*, ofte *Krop des Lijf-moeders*, (gelijck ick bevonden hebbe te geſchieden door het al te veel gebruyck van veel *Verkouwende Spijſe*) als oock dat de *Lijf-moeder* al te *heet*, en graeyigh is, waer door de Stonden (die het Zaet voeden) weynigh zijn, en doen ſchrijnen: gelijck ſy oock op gehouden, ofte vermindert worden, wanneer de ſelve te *Kout* is. Hebbe even-wel bevonden, dat de Onvruchtbaerheyt in de Vrouwen hier te Lande meeſtendeel ſpruyt uyt al te groote *Vochtigheyt des Lijf-moeders*, waer door ſy niet alleen haer eygen Bloet te waterigh maeckt: maer oock het Zaet niet en behoudt.

Wy hebben nu kortelick aengeweſen de Gebreken, die in Man, ofte Vrouw de Vruchtbaerheyt tegen ſtrijden: maer dient oock aengemerckt, gelijck alle-daeghs bevonden wert, datter wel in geen van beyde gebreck en is, en even-wel niet voort en komt. Want alſoo niet van een; maer uyt het Zaet van twee, alle volmaeckte Dieren geteelt werden: ſoo moeten nootſakelick ſeker *Over-ſtemminge* tuſſchen beyde zijn, te weten, een gelijcke Gematigheyt, ofte die door verſchillende Ongelijckheyt gelijck, en eenparig gemaeckt wert. En dit is de oirſaeck, dat de Vrouwen by den eenen Man Kinderen krijgen, by den anderen niet, gelijck *Plinius* 7. 13. daer toe by-brengt *Auguſtus*, en *Livia*; ja ſomtijts met den ſelfden lang getrouwt zijnde, nae veel jaren eerſt komen te kinderen. Sonder twijfel, om dat de Gematigheyt des Lichaems metter tijt verandert, en dien-volgende oock het Bloet, en daer uyt het Zaet een ander gematigheyt verkrijght. De Poëet *Lucretius* heeft dit mede niet over-geſlagen in het voor-gemelte boeck, en met deſe verſſen:

Nam multum harmoniæ Veneris differre videntur,
Atque alias alii complent magis, ex aliiſque
Suſcipiunt aliæ pondus magis, inque graveſcunt:
Et multæ ſteriles hymenæis ante fuerunt
Pluribus; & nactæ poſt ſunt tamen, unde puellos
Suſcipere, & partu poſſent diteſcere dulci.
Et, quibus ante domi fœcundæ ſæpe nequîſſent
Uxores parere, inventa eſt illis quoque compar
Natura, ut poſſent natis munire ſenectam.
Uſque adeo id magni refert; ut ſemina poſſint
Seminibus commiſceri genialiter apta,
Craſſaque conveniant liquidis, & liquida craſſis.

4. Wanneer de Oirſaeck van Onvruchtbaerheydt ſpruyt uyt eenigh merckelick Gebreck in de Bloedt, ofte Zaet-makende deelen, daer van brengt elck Deel ſijn eygen *Teycken* mede, en is op ſijn plaetſche aengeweſen. De *Kouwigheyt* wert daer door gemerkt, datter geen, ofte weynigh luſt en is, en datter een dun, ende waterigh zaet ſonder vreught af-ſchiet. De Toverye blijckt daer aen, dat yemant anders wel geſtelt is, en met een ander wel te doen kan hebben, maer niet met ſijn eygen Huyſ-vrouw, daer de Neſteling alleen op geknoopt is. De Gelubde vertoonen haer eygen teycken: doch blijckt noch ſonder dat, aen haer *Weſen*, en *Manieren*. Want ſy zijn gemeenlick *Bol*, *Valuwe*, ofte *Geplackt* (ſiet *Salmaſius* in ſijn *Plinianis Exerc. p.757.*) *in 't Aengeſicht*, ſonder *Baert*, en hebben een *Vrouwen-ſtem*. Ick zoude daer by voegen *Vrouwe-moet*; 't en ware ik der Vrouwen *dapperheyt* beweert hadde int boeck van hare *Winementheyt*, en dat oock de geſnede *Narſetes*, ten tijde van den Keyſer *Iuſtiniaen*, mannelik tegens den Gotthen geſtreden, ende hem wederom meeſter van Italien gemaeckt hadde. Sulcx is oock te leſen in de Turckſche Hiſtorien van verſcheyde Overſten, die geſneden zijnde, haer verſtandigh, ende vromelick droegen. Waer uyt blijckt, niet altijdt vaſt te gaen, 't gene den Arabiſchen geneeſ-meeſters *Avenzoar* ſchrijft, dat de Geſnedene van quade manieren zijn; ſonder oordeel, ende verſtant.

Dat de Aderen van de Lijf-moeder verſtopt zijn, wert betoont door het *Op-houden van de ſtonden*. Die den Hals van de Lijf-moeder verdraeyt hebben, genieten Pijn in plaetſche van Vermaeck; en en konnen het ontfangen Zaet niet behouden: gelijck oock niet ontfangen, die te ſwaerlijvigh zijn, wanneer, gelijck *Hippocrates* ſeyt, den Hals van de Lijf-moeder door de groote *Vettigheyt* van het Net, te ſeer gedruckt wert.

5. *Belangende de Voor-teyckenen.* Als de Onvruchtbaerheyt haren oirſpronck heeft uyt quaet Zaet, dat heeft ſijn ſwarigheyt nae de ſwaerte der Sieckte, daer ſulcx door veroirſaeckt wert. Het Werck-tuygh, dat te lang, te kort, te ruym, ofte te nauw is, en kan taulicx geholpen werden: maer wel dat krom, ofte verdraeyt is. De beſlooten Vrouwelickheyt, ſeyt *Plinius* 7. 16. te zijn een voor-teycken van ongeluck, daer toe by-brengende het exempel van *Cornelia*, de dochter van *Scipio*, wiens beyde ſonen, *Gracchi* genaemt, noch by haer leven, en zijnde *Tribuni plebis*, ofte Volcx-volmachtige, om-gebracht wierden. Het binden van den Neſteling duyrt ſomtijts eenige tijt, ſomtijts al het leven. Dan de Vrouwen en mogen volgens de rechten niet klagen, als nae drie jarigh gedult, gelijck ſulcx, onder andere noodige Leeringen, aengeweſen wert in 't vermaert *Houwelick*, met deſe verſſen:

Ghy mooght geen bedt-gebreck in rechten openbaren
Als naer een koude ſucht van drie geheele jaren,
Dit onheyl heeft den aert om niet te zijn geklaeght,
Als van een echte wijf, en noch een volle maeght,
Want heeft de ſoete trouw maer eens haer volle leden
Soo is voor alle-tijdt het klagen af-geſneden,
En of daneenigh man ſijn eerſte kracht verlieſt,
Geen wijf en heeft de macht dat ſy een ander kieſt.

Al

Al watter nader-hant kan yemant over komen
Dat moet, hoe dattet gae, ten goeden zijn genomen,
Ia ſchoon u bedt-genoot vergat ſijn echte ſchult,
Daer is geen beter raet, als lijden met gedult.
Maer ſoo miſſchien de man met onbequame leden,
Is van den eerſten aen op uwe koets getreden,
En dat hy onheyl duert tot aen het derde jaer,
Soo eyſt u jeught te recht een ander weder-paer,
Niet dat om deſe feyl de trouwe wort ontbonden,
Maer dat geen ware trouw daer oyt en is gevonden,
Want als een vrouwe trouwt die niet en is gemant,
Soo blijft de vrouwe los, de trouwe ſonder bant.

6. De Onvruchtbaerheyt, de welcke veroirſaeckt door gebreck, datter is in 't Bloet-maken van Lever, Milt, ofte Nieren, moet geholpen werden, gelijck in de Sieckten van die Deelen is aen-geweſen. De Swackigheyt van 't Werck-tuygh kan verſterckt werden met het ſtrijcken van *Weſt-Indiſchen Balſem*, wat *Olye van Euphorbium*, en een weynigh *Muskeljaet*, *Amber*, ofte *Zivet*: en inwendigh met *Rhakette*, 't zy de Bladeren, ofte het Saet. Hier van is dit versken:

Excitat ad Venerem tardos Eruca maritos.

Daer toe dienen oock *Cubeben*, *Galanga*, verſch ingeleyde *Gember*, de *Ballen van een Voſch*, en het Vleeſch, inſonderheyt dat ontrent de Nieren is, van *Scincus*, by ſommige nae ſijne gelijckeniſſe aertſche Crocodil genoemt, als *Plinius* ſchrijft. Dan deſe moet van verre komen, en alſoo hy dickwils van de rechte plaetſche, te weten Egypten, ofte Indyen, niet gebracht en wert, en oock ſorgelick is, ſoo ſoude ick beter vinden, ſulcken vleeſch te vermijden, en te gebruycken het gene by ons in 't wilt waſt, en gantſch geen gevaer mede en brenght; te weten de wortels van *Standel-kruyt*, ofte *Satyrion*, het welck dien naem heeft na de ritſige Veltgoden, by de Poëeten *Satyrs* genaemt. Dit kruyt heeft twee Wortelkens, gelijck Haſel-noten, haer kracht met de gelijckeniſſe mede brengende, gelijck aengeweſen is in ons *Inleydinge tot de Hollantſche genees-middelen*, op 't 4. cap. n. 5. Van de ſelfde klootjens is het eene vaſt en ſtijf (het welck van jaer tot verandert, gelijck wel aen-gemerckt is onder andere by de vermaerde Kruyt-beſchrijvers *Dodoens*, en *Dalechamps*, alleen hier toe bequaem) en 't ander voos, en rimpeligh, het welck meerder belet, als vordeel zoude by-brengen. De Grieckſche *Theophraſtus* in 't 9. boeck van ſijn Beſchrijvinge der Kruyden op 't 20. capittel, verhaelt van ſeker kruyt, het welck een Indyaen mede gebracht hadde, dat niet alleen de gene, die het aten, maer oock, die het alleen aenrochte, ſulcken kracht in haer leden op-blies, dat ſy *queeſteden* als ſy wilden. Hier op ſchrijft de Hoogh-geleerde I. *Bodæus van Stapel*, Genees-meeſter van Amſterdam, (tot groote ſchade van de Genees-konſte, en dien-volgende van de Gemeene ſake, onlangs in ſleur van ſijn leven overleden) in ſijn treffelicke Wtleggingen, dit jaer 1644. gedruckt, hoe een geloof-waerdigh man, die uyt Indyen quam, ſijn Vader vertelde, datter een Kruyt was in *Saratta*, by de Inwoonders *Bangi* genoemt, van ſulcke kracht, dat het door Mans werck een geheele nacht de Vrouwe zoude gaende houden. Of dit, ſchrijft hy, het ſelve kruyt is, daer *Theophraſtus* van handelt, dewijl daer geen beſchrijvinge by en is, niet wel te weten; maer even-wel uyt het verhaelde waer-ſchijnelick te weſen. Sommige meenen dat dit kruyt *Satyrion* geweeſt is, alſoo een ander Griecx kruyt-beſchrijver *Dioſcorides* het ſelve ſulcke kracht toe-ſchrijft, dat het ſelfs maer in de handen gehouden, doch meerder in wijn geſoden, den luſt tot by-ſlapen verweckt. Het welck van den Romeynſchen ſchrijver *Plinius* oock gevolght werdt. Wy gebruycken het af-zietſel van het vaſte Wortelken, ofte het ſelve met ſuycker in-geleydt, als oock de Conſerve daer van gemaeckt, en *Dyaſatyrion* genoemt. Sommige ſeggen (gelijck D^r. *Dodoens* oock aen-merckt) dat de Vrouwen van Theſſalien de ſelvige Wortel noch verſch, teer, en volſappigh zijnde, met Geyten-melck plegen te drincken te geven, om de geyligheyt te doen komen; en de dorre, ofte drooge, om den ſelven te bedwingen, ofte achter te doen blijven. Hier en dient oock niet overgeſlagen dat dit *Standel-kruyt* (onder meerdere geſlachten) manneken, en wijfken is, die altijt by een waſſen; en als het een van 't ander geſcheyden, ofte uyt-geroeyt werdt, het ander terſtont begint te quijnen, ende allencxkens vergaet. Welcke Over-eenſtemminge in den Dadel-boom; en andere hier voor is aengeroert.

Wat ſeyt de kunſte meer: vermogen echte luyden
Door moes van Bever-geyl en ander minne kruyden
Door kitſich netel-zaet geroert in ſpaenſche pap,
Door artiſocke-mergh, en ſilrigh oeſter-ſap,
Door herſſens van de duyf, en lil van hane-kammen,
Door eyers van de mus, en beyers van de rammen,
En watter door de kunſt kan werden by-gebracht,
Te ſtijven tot het bedt haer uyt-geputte kracht:
Geef antwoort mijn vernuft ten eynde jonge paren
Die over dit beſlagh in eenigh twijffel waren,
Verſtonden met beſcheyt en watter magh beſtaen,
En watter qualick voeght, en niet en dient gedaen.
Het wit dat yemant heeft kan veelderhande ſaken
Geoorloft aen den menſch of gant ſch onheyligh maken.
Want, die een wettigh dingh ten quaden eynde buyght,
Wert, even in het goet, van ſonden overtuyght.
Siet als een jongh geſel in echten ſtaet getreden
Vint koelheyt, trage ſucht, vint onmacht in de leden,
Of dat hy anderſints niet recht betalen kan
Wat vrouw en trouwe verght tot laſte van den man,
Of dat een ware ſucht om vrucht te mogen winnen,
Hem prickelt in den geeſt, en niet een dertel minnen,
Soo wort het echte paer by wijlen vry geſet,
De tafel even-ſelfs te ſchicken naer het bedt.

Niet

Niet door een geyl bejagh van onbekende ſpijſen,
Dat niet als bobbels maeckt, en doet de leden rijſen,
Niet door een grillig kruyt, dat ſchuym en winden broet,
Maer door geſonde Koſt, die al het lichaem voet.
Maer ſoo in dit geval de keucken ſoude ſtrecken
Om tot een meerder brant de leden op te wecken,
Of dat een dertel menſch heeft voor ſijn hooghſte wit
Niet om te zijn gevoet, maer om te zijn verhit.
Soo iſſet ongeruymt het lijf te mogen ſtercken,
Om door een nieuwe kracht de tochten uyt te wercken,
Geen ſonde dient verweckt, maer uyt te zijn gebluſt,
Geen trouw en is gewijt ten dienſte van de luſt.

Wy komen nu tot de Tovery. Den ouden *Herodotus* verhaelt in 't 2 boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye, op 't eynde, hoe *Amaſis*, Koninck van Egypten, ſijn huyſ-vrouw *Ladiçe* van *Cyrenen*, niet en konde bekennen, gelijck hy nochtans andere wel gebruyckte. Als dit lange duyrde, ſoo ſeyde *Amaſis* tegen haer; Vrouwe, ghy hebt my betovert, en ghy, de ſnootſte onder alle Vrouwen, en zult daerom door geen middel de doodt ontkomen. Als *Ladiçe* dat ſterck ontkende; en evenwel *Amaſis* daer door niet neder-geſtelt en werde, ſo beloofden ſy by haer ſelven (dit was de middel, ſeydt *Herod.* tegen dat quaet) indien ſy dien nacht haer man mocht gerieven, de godinne *Venus*, een beelt te Cyrenen op te rechten. Waer op *Amaſis* daer nae noyt te vergeefs en quam, die oock ſijn huyſ-vrouw in toe-komende ſeer lief hadde. En *Ladiçe* volbracht haer belofte, en ſondt een beelt te Cyrenen, het welck *Herodotus* ſchrijft, noch op ſijnen tijdt ongeſchent in de voor-ſtadt geſtaen te hebben. De voor-gemelte *Codronchius* verhaelt op 't 5.cap. van ſijn 3.boeck, dat ſekere Grave in 't lant van Straeſ-burgh, een vrouw getrouwt hebbende, den Houwelickſchen plicht niet en konde uyt-wercken: maer dat hem by geval 't werck-tuygh van de Tovery bekent geworden zijnde, van de ſelvige is verloſt geweeſt. Want van huys gereyſt zijnde, als hy een Vrouw ontmoete, die hy wel eer voor ſijn hoere gehouden hadde, op weder-zijdſe groeting gevraeght zijnde nae de wel-vaert van hem, en de ſijne, heeft geantwoort, dat alles geluckigh toe-gingh: waer door deſe Vrouw ontſtelt zijnde, wederom gevraeght heeft, of hy oock kinderen by ſijn huyſ-vrouw hadde: de Grave antwoorde, drie in drie jaren gehadt te hebben. Als de Vrou hier op noch heviger in 't aengeſicht ontſtak; Waerom, ſeyde de Grave, wert ghy ſo ontroert, of zijt ghy mijn geluck benijdende? Neen, antwoorden de Vrouwe, maer ick ben quaet op dat out wijf, het welcke meende, datſe door haer quade konſten, u de kracht van Kinder-telen beletten konde: tot een teycken van 't welcke, ſeyſe, in 't midden van 't ſlot, op de gront van den water-put een pot ſtaet, waer in ettelicke dingen, weſende het werck-tuyg van haer toverye, beſloten leggen; ick ben verblijdt, dat die dingen krachteloos zijn, en verheuge my in u geluck. De Grave dit hoorende, is wederom gekeert in ſijn Vaderlant, en den put geſuyvert zijnde, vandt hy den pot, die hem de Vrouw had aen-geweſen, en den ſelven verbrant hebbende, konde ſijnen brant daer nae bluſſen ſonder eenigh beletſel. Even diergelijcke is een Raetſ-heer in den Hage gebeurt.

Ick zal hier by-voegen (alſoo ick moet bekennen, de minſte ervaringe daer van niet te hebben) 't gene den Heere van Roeyen-borgh, &c. *Iohan Baptiſta van Helmont*, ſchrijft in ſijn Ongehoorde wercken, nu onlangs uyt-gekomen, te weten op het 8.capittel van het Graveel. Seker Bruydegom, ſeydt hy, vijf maenden geknoopt zijnde, ſtelden 't gene hem by de Bruyt belet was, in de Kamenier te werck, die hy ſwanger maeckte. De Vrouwe ten laetſten met hem in woorden rakende, ſeyde, dat ſy de vuyligheyt met de Kamenier door de vinger geſien hadde, om te beproeven, of hy Verkouwt, ofte Betovert was, en op wat maniere ſy van hem zoude mogen ſcheyden. Ende hy voeght daer by, dat ten laetſten den betoverden Knoop is loſch geworden, door drincken van Bier, daer *Bercken-rijs* in geſoden was; het welck hy wonder prijſt. Soo ſchrijft oock *Carichtherus*, dat hy ſoodanige Toveryen geholpen heeft alleen met het water-maken, door een *Bercken-Rijſſen-beſem.* Andere ſeggen, dat het overgaet, als de Man door den Trouw-ring ſijn water looſt. De gemelte *Codronchius* verhaelt op d'aengeweſene plaetſe, van een ſeker Jongman, de welcke, als hy langen tijt 't gebruyck van een jong-meysjen gehadt hadde, willende haer verlaten, hem van ſijn Mannelickheyt berooft vont. Als hy bedroeft zijnde, een ſekere Vrouwe de oirſaeck van ſijne droefheyt geopenbaert hadde, en wien hy in deſe Toverye verdacht hiel: Soo antwoorde de Vrouwe, daer zijn ſoete woorden en beloften, ofte dreygementen en gewelt van nooden, om haer te dwingen tot de herſtellingh van u vorige geſtalte. Hy de vermaninge nakomende, als de Tovereſſe door geen bidden hadde konnen beweeght werden, greep haer op een avondt aen, en ſloegh haer een doeck om den hals, den ſelfden ſoo toe-treckende, dat ſy by-nae worghde, die hy niet en wilde loſch laten, voor dat ſy hem ſijne geſontheydt beloofde: en ſy ſtekende haer hant tuſſchen ſijne dyen, nam het bedrogh wech.

Wanneer den Hals van de Lijf-moeder al te ruym is, ſulcx wert verbetert door t'ſamen-treckende middelen, te weten *Smack, Weech-bre, Eycke-bladeren, Granaet-ſchellen*, ofte diergelijcke, hier voor verhaelt; maer inſonderheyt *Wael-wortel*, waer van een Stoving, ofte Pap gemaeckt kan werden, en dan daer by gemengt poeyer van *Aluyn*, *Bolus*, ofte *Draken-bloet.*

De Nauwigheyt beſtaet daer in, of datter van buyten nauwlicx eenige openinge en is (gelijck noch een Vrouwe leeft, die de ſelvige maer ſoo groot en heeft, als een kleyne erweet) ſoodanige door een konſtigh Heel-meeſter moeten tot bequaemheyt geſneden werden;

den;ofte datter van binnen eenigh beletſel in den Hals is,te weten van Vlieſch, ofte Vleyſch,gelijck geſchieden kan van geboorte, ofte door eenige queтſure, ofte ſweringe. Het Vlieſch moet mede door-geſneden werden, gelijck *Aquapendens* daer een exempel af heeft;het welck ick alhier niet over en brenge, dewijl ſijn Wercken in Nederlants gedruckt zijn.Om het ingegroeyde Vleyſch wech te nemen, zal men eerſt beginnen met gepoeyert *Loot*, *Aloë*, *Ung. Ægyptiacum*, gebrande *Aluyn*, ofte diergelijcke; en wanneer men daer niet mede door en kan, komen tot Snijden.

Als de Lijf-moeder wat verdraeyt is, dan zal men de ſelfde ſoo van binnen, als van buyten allencxkens verwermen,met ſoodanige Middelen,als in 't 1.Deel *van den Schat der Ongeſontheyt* op 't 4.Boeck cap.18. beſchreven zijn, en geſtadigh onder den Navel een Plaeſter houden die tot het Scheurſel in 't gebruyck is, daer onder mengende wat *Ladanum*, en *Myrrhe*, ofte 't gene op de gemelte plaets is aengewefen.

Die te Heet gebakert zijn,mogen door verkoelende Kruyden gematight werden;en de Koude door verwermende, gelijck die beyde aen-gewefen zijn op de ſelfde plaets.

De Vochtigheyt wert verbetert, door de ſelfde verwermende Moeder-kruyden, en de gene, die de Sinckingen op-droogen, beſchreven in 't 4.Boeck en 11. Cap. van het 1. Deel *van den Schat der Ongeſontheyt.* Waer by moet komen de Maniere van Leven verhaelt op 't 23.cap. in 't 1. boeck des 2. Deels *van den Schat der Ongeſontheydt.* Onder dient mede den roock te ontfangen van *Wieroock*, *Bakelaer*, *Ladanum*, *Styrax*, waer van eenige pillekens gemaeckt konnen werden, en op een koolken geleyt.

De Ongelijckheyt moet metter tijt gematight werden, door ſoodanige Spijſe en Dranck, nae dat de ſelve is; en als ſy uyt-ſteeckt door de gemelte Geneeſ-middelen.

7. De *Maniere van Leven* heeft in deſe gelegentheyt veel te ſeggen. Hier is een matige *Lucht* de bequaemſte: *Spijſe* die veel, en goet voedſel geeft, gelijck *Kalfs-vleyſch*, *Phaſanen*, *Capoenen*, *Konijnen* en diergelijcke; dan inſonderheyt wert de Geyligheyt verwekt door *Hane-klooten* (waer van een kluchtigh exempel is in den *Schat der Geſontheyt*) als mede door de geyle *Moſſen*, *Perdrijſen*, en *Duyven*, en haer *Eyeren*; als oock de Eyeren van *Kievitten*, en *Hoenderen*. Van de welcke mede *Kandeel* gemaeckt kan werden met *Wijn*, *Suycker*, *Kaneel*, en een weynigh *Saffraen*. De *Viſch*, als vochtigh, en droogh zijnde ('t en zy voor de gene die verkoelinge van doen hadden) en kan hier geen vordeel geven; ſelver oock niet tot vermeerderinge van het Zaet, de *Oeſters*, hoe-wel ſy door hare Sultigheyt yemant gaende mochten maecken; gelijck Doctor *Ioubert* wel aen-wijſt 2. *des Erreurs pop.* 21. Daer hy oock op de ſelfde maniere ſpreeckt van de *Aerdt-buylen*; gelijck wy mede konnen doen van *Peen*, *Aerdt-noten*, *Knollen*, *Ajuyn*, *Loock*, *Bieſloock*, *Tulpen*, ende alle *Bollen*. Het welck de Romeynſche *Columella* oock aengemerckt heeft in ſijn 10. boeck van de Lant-bouwinge op 't 11. capittel.

—— quæque viros acuunt, armantque puellas,
Iam Megaris veniant genitalia ſemina Bulbi.

En de Poëet *Martialis* en heeft ſulcx mede niet vergeten, als hy, 13.*Epigr.*34. de ſelvige daer toe verheft in deſe verſſen:

Cum ſit anus conjux, & ſint tibi mortua membra,
Nil aliud, Bulbis quam ſatur eſſe, potes.
Qui præſtare virum Cypriæ certamine neſcit,
Manducet Bulbos, & bene fortis erit.
Languet anus, pariter Bulbos ne mandere ceſſet,
Et tua ridebit prœlia blanda Venus.

Hier toe doen oock *Dadels*, *Amandelen*, *Pingels*, *Piſtacyen*, *Boonen*, *Erweten*, *Caſtanyen*, verſche *Noten*, *Artiocken*, *Aſperges*,en diergelijcke,alle t'ſijner plaetſche in den gemelten *Schat der Geſontheyt* beſchreven.

Dan met de Op-weckende middelen moet al ſeer voorſichtigh gegaen werden, voornamelick in oude luyden. *Marineus* verhaelt in ſijn Hiſtorye van Spaengien op 't 21.capittel,hoe *Ferdinand*,Koning van 't gemelte Rijck,en groot-vader van onſen Keyſer *Karel*,in een ſware ſieckte verviel,als hy, al bejaert zijnde,even te voren getrouwt hadde *Germaine de Foix*, en dat de oirſaeck van de ſelfde geleyt werde, op eenige dranc-ken, die hem tot de Telinge in-gegeven waren.

Men kan oock Vleyſch ſtoven met *Munte*,ofte *Rakette*, die even-wel de Lattouw (waer van in 't meer-gemelte boeck) in Salade gegeten, niet en kan goet maken. Is mede dienſtigh 't gene met *Peper* in korſten gebacken is; als oock dat met *Gember* geſtooft is. De *ſlaep* dient volkomen te zijn, het *By-ſlapen* niet als met verlangen, en uyt reyne liefde, een vrolick, en geruſt *Gemoet*, doch even-wel ſelden; want gelijck de Liefhebber ſeyt,

——Venerem commendat rarior uſus.

Een Portugijs geneeſ-meeſter *Caſtro*,meerder vermelt, raet aen te ſchouwen het paren van Hanen, en diergelijcke, als Konijnen, Moſſchen, die dapper in het werck zijn, waer toe hy drollig by-brengt deſe verſſen,

Segnius irritant animos demiſſa per aures,
Quam quæ ſunt oculis ſubjecta fidelibus, & quæ
Ipſe ſibi tradit ſpectator.

Wy zullen hier niet verder gaen, alſoo het vordere aen-gewefen is in het 2. Deel, en capittel, van den, nu dickwils genoemden, *Schat der Geſontheyt.*

HET

HET VIERDE BOECK,

Van de

GICHTE,

Ofte

FLERECYN.

1. *Benaminge in verſcheyde Talen,*
2. *Beſchrijvinge,*
3. *Onderſcheyt,*
4. *Inwendige Oirſaken,*
5. *Uytwendige Oirſaken,*
6. *Ken-teyckenen,*
7. *Voor-teyckenen,*
8. *Middelen om voor te komen,*
9. *Middelen om te geneſen,*
10. *Maniere van Leven.*

I.

WY hebben het Menſchelicke Lichaem verdeelt in Hooft, Borſt, Buyck, ende uyterſte Lidt-maten, te weten Handen, ende Voeten. De Sieckten van de drie eerſten, zijn in de drie voorgaende Boecken beſchreven: ſoo datter nu alleen overigh blijft, oock aen te wijſen, waer de uyterlicke Lidtmaten mede gequelt werden. Sulcx is de plage, die na deſelvige by de Griecken, en Latijnen *Arthritis, Articulorum dolor*, ofte *morbus*, en *Articularis*, ofte *Articularius morbus* genoemt wert: gelijck van de Barbaren *Arthetica*, en daer van by ſommige onder ons, ARTIICKE; (welcken toe-gedrongen naem ſommige oock leſen by *Hippocr.* en *Cicero*, gelijck *Poëſius* aenwijſt in *Oecon.* doch tegen den gedruckten text; als mede tegen reden) maer meeſt GICHTE, FLERECYN, ofte FLEDE'RCYN. De Barbaren geven het oock den naem van *Gutta*, het welck in Latijn een drop beteyckent, gelijck ofte de ſtoffe drops-gewijſe op de Lidtmaten leeckte; het welck de Spaengiaerts navolgen met haer *Gota*, en de Françoiſen met *Goutte*; en daer op ſiet oock het Hoogh-duytſch ZIPPERLEE, dat de vochtigheydt in de leden zippert. De Italianen houden beyden de Benamingen *Arthetica*, en *Gotta*. De natuyrlicke Hiſtory-ſchrijver *Plinius* verhaelt in ſijn 26. boeck op 't 10. capitt. hoe dat niet alleen ten tijde van de voor-ouders, de Gichte ſelden pagh te komen: maer oock op ſijnen tijdt, de ſelfde vremt was. Want, ſeyt hy, indienſe van oudts in Italyen ware bekent geweeſt, ſy zoude een Latijnſchen naem gevonden hebben. Dan die reden en gaet niet vaſt; alſoo de meeſte Sieckten in Italyen, en elders de Grieckſche namen hebben behouden: en dat oock den ouden *Cato* in ſijn boeck van de Lant-bouwinge, een geneeſ-middel beſchrijft voor de *Schiatica*, wiens woorden zijn, *Vinum ad Iſchiacos ſic facito, &c.* En met het ſelvige woort werden de Gichtige oock beteyckent by *Agellius* 4. *Noct. Attic.* 13. en daer na by andere.

2. De Gichte is *Pijn* in de Vlieſige deelen der *Gewrichten*, die met *Pooſen* gemeenelick weder komt, beſtaende uyt *Toevloeyingh* van een *ſcherpe*, en *ſultige vochtigheyt.* Deſe Beſchrijvinge ſullen wy wat nader gaen onderſoecken.

Thomas Minadous beriſpt de gene, die de Gichte beſchrijven, ofte het *genus* ſtellen *Pijn* te weſen, ende wil het ſelve hebben de moeyelicke Beweginge, om dat de Pijn, inſonderheyt in 't ſcheyden, daer altijdt niet by en is, maer wel het verhinderen in de Beweginge. *Franciſcus India* meent oock, dat deſe Sieckte in de Beſchrijvinge qualick genoemt wert Pijn, als een Toeval zijnde, en bepaeltſe met Sinckinge. Maer hy miſt. Want de Sinckinge en is de Gichte niet, maer wel de oirſaeck. Ende het is wel gebruyckelick onder de Genees-meeſters in Gebreken, daer de Sieckte, ende Toevallen by een komen, de ſelvige den naem te geven na het Toeval, dat meeſt pranght, en de Siecken aldermoeyelickſt valt, gelijck *Pleuris*, ofte Zijde-pijn, dewijl de Siecken daer meer over klagen, als over de ontſtekinge van het Borſt-vlieſch.

Wy hebben de Gicht-pijn gheſtelt met pooſen dickwils wederom te komen. Want den aert van deſe Sieckte is ſoo hartneckigh, dat als ſy eens yemant beſocht heeft, den ſelfden ſeer lichtelick weder komt beſoecken, al is 't oock datſe ſomtijts eenige maenden achter blijft, ende haren waert ſchijnt vergeten te hebben.

Deſe Sieckte beſlaet de Gewrichten, en, alſoo ſy groote Pijn verweckt, dienvolgende de Gevoelicke, ende Zenuachtige, ofte Vlieſige deelen der ſelviger. Want dewijl de Zenuwen, ende Vlieſen het rechte

werck-tuygh zijn van 't Gevoelen, ſoo moet nootſakelick volgen, dat daer Pijn is, ſoodanige Deelen beſchadight werden: waer onder mede behooren de Vlieſige banden. Want al is 't, dat *Galenus* ſchrijft, alle Banden ſonder gevoelen te weſen; ſoo blijckt nochtans uyt het ſteken, ende ſelfs uyt de Gicht, datſe gevoelen hebben. En de reden, die by-gebracht wert, dat de Menſche geſtadig met Pijn ſoude gequelt zijn, indien de gevoelende Banden geſtadigh tegens de har- de Beenderen zoude ſtooten, en heeft niet veel om het lijf. Want die Gewrichten zijn van Nature ſoo wel geſtelt, en bewaert, dat ſy daer van geen noot en hebben. Wy vatten alle daegh met onſe Handen, wy wandelen met onſe voeten, in welcke Leden veel Banden, Zenuwen, ende Vlieſen zijn, ende daer en wert even-wel door de Beweginge geen Pijn verweckt. Vorder, dat deſe pijn haer meerder openbaert ontrent de Gewrichten, als op een ander plaets, daer van is deſe reden: te weten, dat de Aderen, en Slagh-aderen haer van de Scherpe vochtigheyt hier in een nauwe, en beſloten plaetſche ontlaſtende, aldaer rontſom, als omçingelt, blijft ſteken, daer ſy in andere plaetſchen vryer, ende ruymer loop heeft.

Onſen ouden Genees-meeſter *Galenus* ſchrijft 6. *Aph.* 49. ende 10. *ſec. loc.* 2. & 6. dat de Gichtige vochtigheden in 't hol van de Gewrichten vloeijen, ende aldaer de Beenderen met gewelt van malkanderen dringen: waer door de Banden, en Vlieſen, de ſelvige te ſamen bindende, ſoo dapper uyt-gereckt werden, datſe die over-groote Pijn veroirſaken: dat oock de ſelvige ſtoffe niet en zijpt in de Banden, ofte Vlieſen, daer uyt te blijcken, dat noyt een Gichtige geſien is, die de Stuypen, ofte Treckinge der Leden hadde, de welcke anders uyt Scherpe vochtigheydt voort-komt.

Wat het eerſte belanght. Indien waer was, dat de gereckte Beenderen de Pijn veroirſaeckten, ſoo moſt nootſakelick volgen, dat als de Beenderen tegens malkanderen gedruckt wierde, by exempel die de Gicht in de Knye hadde, met ſtaen de Pijn verminderde. Want alſoo zoude het uytrecken verminderen, ende de invloeyende vochtigheydt te rugh gedreven werden, (even-eens gelijck de gene, die met Hooft-pijn door op-ſtijgende Dampen gequelt zijn, verlichtinge voelen, als ſy een doeck vaſt om haer hooft binden) ende dan zoude oock geraden weſen, in het beginſel de Beenderen ſoo nauw te vereenigen, datter niet tuſſchen beyde konde ſchieten: maer de Ondervindinge betoont, dat ſoodanige Middelen gantſch niet en helpen, dan wel meerder Pijn aen-brengen. Daerom zoude ick het houden met den meerder-gemelten *Fernelius*, (die oock gevolght werdt by *Platerus*, *Steeghius*, *Spigelius*, *Sennertus*, ende veel andere) ſtellende de plaetſch in de Banden, ende Vlieſen, de welcke de Beenderen aen malkander hechten, wanneer ſy van eenige Scherpe vochtigheydt door-zijpt werden. Sulcks blijckt mede, door dien de Pijn, als het Lidt maer even werdt aen-geroeht, terſtondt vermeerdert: als oock de ſwackigheydt, moeyelicke bewegingen, ende ſomtijdts ſoodanige ſlappigheydt, dat het komt te recken. Dit gevoelen werdt evenwel by veele tegen geſproocken (als onder andere by *Trincavellius*, *Duretus*, *Coſtæus*, *Minadous*, *Mercatus*) en dat van *Galenus* verdedight. Wy ſullen mede haer Redenen by-brengen, ende beantwoorden. Voor eerſt treckenſe tot haer vordeel de 49. Kort-bondige Spreucke van 't 6. boeck, alwaer *Hippocrates* ſchrijft, dat de Gichte niet op en hout voor den veertighſten dagh, ende dat de in-gevloeyde Vochtigheydt niet eerder verdreven en werdt; als ſtekende in een plaetſche, die weynigh wermte heeft: derhalven indien de ſelve was in Vleyſige, ofte Bandige deelen, daer veel Aderen zijn, lichtelick ſoude konnen verdreven werden. Ten tweeden, willen ſy haer gevoelen daer mede beweeren, dat door het vloeyen van de Vochtigheyt in de holte van de Gewrichten, de Beenderen van een wijcken, ende alſoo door uyt-recken van de Banden, en Vlieſen ſoodanigen Pijn verwecken. Ten derden, dat door het bewegen van 't Gewricht de Pijn vermeerdert. Ten vierden, dat de Pijn van binnen gevoelt wert, eer datter van buyten eenige ſwellingh komt; ende dat ſulcx eerſt geſchiet, als de Vochtigheydt haer van binnen nae buyten begeeft. Ten vijfden, dewijl tuſſchen de Gewrichten altijdt Slijmerige vochtigheydt van nooden is, om haer hardigheydt te verſachten, ende de beweginge te lichten, ſoo ſoude de ſelvige lichtelick aldaer te veel konnen vallen, verdicken, ende tot kalck gebracht werden. Deſe Tegen-werpingen zijn wel te weder-leggen. Want belangende 't eerſte, dat de Vochtigheyt in de Gichte dickwils langhſaem verdreven werdt, daer van en is de oirſaeck niet, dat de ſelve ſteeckt in de holligheydt van de Gewrichten, maer in ſoodanige plaets, daer luttel bloet, en wermte is, en de Vochtigheyt ſelve oock veeltijts onbequaem valt, om ras verdreven te werden. Behalven dat ſulcx oock niet altijt en gebeurt, maer verdwijnt dickwils in korte tijt; te weten, wanneer de ſelvige weynigh is, ende bequame Middelen aengewent werden. Daer-beneffens en verweckt deſe Sieckte geen Pijn, om dat de Gewrichten recken, ende de Beenderen van malkander wijcken: maer om dat de ſcherpe Vochtigheyt zijpende in de Vlieſige deelen, de ſelvige bijt, en uyt-reckt. Ten derden, en vermeerdert de Pijn niet, als het Lidt beweegt wert, om dies wille de Vochtigheyt in de holte van 't Gewricht ſteeckt: maer om dat de Vlieſige deelen, het Gewricht omvangende, die al te voren gereckt waren, door de beweginge noch meerder recken. Het vierde en gaet mede niet vaſter; Wel is waer, datter gemeenlick in 't beginſel geen, ofte weynigh geſwel en is, en dat ondertuſſchen groote Pijn van binnen gevoelt werdt, de welcke komt te verſachten, wanneer

het

het Lidt van buyten ſwelt. Dan ſulcx en geſchiet niet om dat de Sinckingen tuſſchen de Beenderen (die geen gevoelen en hebben) der Gewrichten gevallen zijn, ende dan na buyten ſchieten: maer om dat de Sulti-ge vochtigheyt op de Vlieſige, ende gevoelicke dee-len van de Gewrichten eerſt neder ſtort, ende aldaer door haer ſcherpigheyt Pijn verweckt: maer daer na, alſſer een deel van die Vochtigheydt door het nae-buyrigh Vleyſch verſpreydt werdt, dan verſacht de Pijn; alſoo de ſelfde over meerder plaetſchen ver-ſpreyt zijnde minder kracht heeft, gelijck mede, om dat de Vleyſige deelen, als ſacht, ende gemoedigh zijnde, met minder Pijn konnen ſpannen, ende uyt-geſet werden. Sulcx ſiet men dagelicx in de Tant-pijn, die in 't eerſte ſeer hevigh is; te weten, als de Sinckingen op de Tanden, en haer Zenuwen vallen: dan daer na, wanneer een gedeelte in 't Tant-vleyſch, ende Koon verdeelt wert, komt te verſachten. Wat het vijfde, en laetſte belanght; wy hebben wijtloo-pigh genoegh beweſen in het 31. capittel n. 2. en 3. van het 3. boeck des Tweede Deels *van den Schat der Ongeſontheyt*, dat de Slijmerige vochtigheyt by haer ſelven geen ſtoffe en is om tot kalck te konnen ge-bracht werden, en is derhalven by *Coſtæus* op *Avic.* hier te vergeefs by-gebracht.

Galenus is nu beantwoort op het eerſte; wy komen tot het andere, te weten, waerom die ſcherpe voch-tigheyt, ſackende op de Gewrichten, geen Treckinge in die Lidt-maten en verweckt? De reden is, om dat niet de Zenuwen ſelve, van wegen zy het bewegen de Spieren toebrengen, beſchadight en werden; maer al-leen de Vlieſen, ende Vlieſige Banden, die de Bewe-ginge niet en veroirſaken, ende derhalven, al valt op haer groote Pijn, geen Treckinge en verwecken, ge-lijck men ſulcx oock merckelick bevint in Tant-pijn, Pleuris, Colijck, ende diergelijcke.

3. De Gichte is een algemeene ſieckte, ſeyt *Ga-lenus*, over alle de Gewrichten; waerom *Avicenna* daer toe oock brenght Hals, en Rugh-pijn, het welck mede gevolght wert van *Matth. de Gradibus, Nic. Flo-rentinus*, ende *Fr. Pedemontanus*. De ſelve werden van *Ianitius* genoemt *Collagra*, ende *Dorſagra*, ende het eerſte, om enckel Griecx te hebben *Trachelagra* van *Minadous*, het andere *Rachiſagra* van *Paré*, die oock *Gonagra* van de Knye, ende andere namen van andere Deelen by-brenght. Dan het ghemeen ghebruyck heeft maer drie Grieckſche namen behouden, te we-ten, van de Pijn in de Handen, Voeten, ende Heup, met de namen *Chiragra*, *Podagra*, ende *Iſchias*, by de Barbaren *Schiatica*, het welck van ons gevolght wert. Met de twee eerſte ſpeelt de Poëet *Martialis* 1. *Epig.* 99. ſeggende van een die voor recht was, en-de het *Podagra* (dat is ſoo veel als *Voet-greep*) hadde, ende niet wel en betaelde, dat ſulcx was het rechte *Chiragra*, als of men *Hant-greep* ſeyde, volgens de Grieckſche benaminge.

Litigat, & Podagra Diodorus Flacce laborat:
Sed nil patrono porrigit, hæc Chiragra eſt.

Deſe twee gaen wel te ſamen, ghelijck *Suetonius* oock ſchrijft van den Keyſer *Galba*, hoe ſijn Handen, ende Voeten ſoo krom getrocken waren, dat hy geen ſchoenen konde aen-lijden, noch geen brief op-doen, ofte vaſt houden. Jae het komt oock wel ſoo verde, dat de drie laetſt verhaelde ſoorten van Gichte in een Lichaem malkander geſelſchap houden. En van den Keyſer *Auguſtus* verhaelt de gemelde *Suetonius*, dat het gebreck in Heup, Dye, en 't ſlincker Been, hem dick-wils krepel maeckte. Van dit mangel ſchrijvende *Herodes* in ſekeren brief, aen-gemerckt by de Grieck-ſche *Philoſtratus* in 't eerſte boeck van het leven der *Sophiſten*: Als ick Eten moet, ſeyt hy, en hebbe ick geen Handen. Moeter Gegaen zijn, ick en hebbe geen Beenen. Moeter pijn geleden weſen, dan zijn-der Handen, ende Beenen.

4. By den Arabiſchen *Avicenna*, ende vele andere Geneeſ-meeſters, wert de O*irſaeck* van alle Pijn geſtelt te weſen Ongematigheyt, en Scheydingh van 't gene vereenight, ende vaſt is. Dan de Oirſaeck is maer een, te weten de Scheydingh, ofte Reckingh van de Ge-voelicke deelen; ende als al de Ongematigheyt Pijn verweckte, ſulcx moeſte ſy doen door het ſcheyden, ofte uyt-recken van ſoodanige deelen, gelijck my ge-denckt ons geleert te hebben den hoogh-geleerden Heere, Doctor *Everhard van Vorſt*, Profeſſor te Ley-den, als hy in 't jaer 1614. *Alex. Trallianum* uytleyde. De wel verſochte Doctor *Goverr vander Steegh*, ge-boortigh van Amerſfoort, ende Geneeſ-meeſter van Keyſer *Rudolf de* 2. ſchrijft 15. *Med. pract.* 12. ver-wondert te weſen, (waer op mede ſlaet *Coſtæus* in *Avicenn. tr. 2. lib. 3. Fen. 22. cap. 5.*) waerom veele (onder de welcke de meerder-gemelte *Fernelius* oock is) ontkennen, dat de Gichte van een naeckte *Onge-matigheyt zoude komen, dewijl ondertuſſchen niemant van de ſelvige en ontkent, dat van Koude, en Drooghte in een gevoeligh deel Pijn verweckt wert. Want de Sinckingen,* ſchrijft hy, *en geſchieden niet alleen op de Gewrichten, door het Invloeyen van Vochtigheyt; maer oock door di naeck-te Hoedanigheyt, het zy heete, koude, ofte drooge. Jae het is gemeen dat de Deelen, die te heet, ofte te kout zijn, allencxkens ſoodanigen Vochtigheyt vergaderen, de welcke niet anders, als de gene, die invloeyt, ſpannen, bijten, ende in-eten kan; gelijck oock dickwils vernomen wert groote Pijn in de Gewrichten, ſonder geſwel, beſwaerlick gevoe-len, ofte veranderinge van verwe, die by een yegelick gehou-den werden voor teyckenen, datter geen Vochtigheden by en zijn.* Fernelius *om niet te ſchijnen de ſijne te verlaten*, Al is 't, *ſeyt hy*, dat de Pijn ſomtijdts overkomt ſonder merckelick geſwel, ſo ſchuylter niet-te-min een wey-nigh dunne Vochtigheyt. *Hy en verſtaet niet, dat de Gichte gantſch ſonder Geſwel zoude weſen, dan daer van kan het geſicht, ende gevoelen oirdeelen; en hy ſlaet nae een*

 Voch-

Vochtigheyt, die by geene Teyckenen wert aengewefen; behalven dat oock by de Geneeſ-meeſters een weynigh Vochtigheyt, de welcke nootſakelick moet volgen op de Ongematigheyt, weynigh in achtinge komt, &c. Op deſe redenen antwoort gevende, ſeggen wy voor *Fernelius*, niet te ontkennen, dat oock van een enckele Ongematigheyt Pijn in de Gewrichten kan verweckt werden: maer niet ſoodanige, die voor Gichte te rekenen is; dewijl niet alle Pijn in de Gewrichten juyſt voor Gichte behoort gekeurt te weſen, maer alleen ſoodanige, de welcke met de keuren, hier beſchreven, over een komt. Op dit ſtuck ſlaet een aenmerckens waerdige plaets van *Galenus*, die wy hier zullen by-brengen uyt ſijn Wtleggingen op de 16. Kort-bondige Spreucke van *Hippocra.* in 't 3. boeck. *Wanneer*, ſeyt hy, *een al te Drooge ongematigheyt de Vochtigheyt der Gewrichten verteert, daer op volght een trage Beweginge, ſomtijts oock Pijn: maer die en is voor geen Gichte te rekenen, 't en zy yemant alle Pijn in de Gewrichten alſoo wilde noemen, het welck nochtans* Hippocrates *ſelve niet gedaen en heeft, ſchrijvende* 2. Epid. *dat de gene, die in hongerſ-noot Pluck-vruchten aten, ſwacke beenen kregen. Ende die door het gebruyck van Erven, Pijn in de Knye ontfingen, en noemt hy niet Gichtige, maer Knye-pijnigh.* Welcke plaetſch alleen genoegh zy in plaetſch van vele, die wy zouden uyt den ſelfden *Galenus* konnen aenwijſen. Dat Doctor *vander Steegh* by-brengt, hoe een naeckte Ongematigheydt oock Sinckingen kan verwecken, ſulcx en ontkennen wy niet; maer dan rekenen wy de ſelvige onder de voorgaende Oirſaken; ende noch geen Gichte te maken, voor al-eer de ingeſoncken Vochtigheydt in de gevoelicke Deelen der Gewrichten zijnde, en deſelvige ſpannende, ende prickelende, hevige Pijn verweckt. *Vander Steegh* voeghter noch by, datter dickwils Pijn in de Gewrichten is, ſonder eenigh uyterlick Geſwel, gelijck nochtans de Sinckingen gemeenlick veroirſaken. Tot antwoort dient wederom, dat aſſer geen vergaderingh van Vochtigheyt en is, de Pijn, die in de Gewrichten zoude mogen weſen, voor geen Gichte te houden en ſtaet. Behalven datter oock wat weynige, ende dunne Vochtigheyt kan ſchuylen, ſonder merckelicke Swellinge (gelijck in Zijde-pijn, Tant-pijn, en diergelijcke) inſonderheydt als daer een Quaetaerdigheyt by komt, de welcke dappere Pijn verweckt. Want dat de Gichte niet alleen door bekende Hoedanigheyt, maer oock uyt verborgene, ende vergiftige, haren oirſpronck treckt, werdt met twee exempelen wel aengeweſen by den Koninghlicken Heel-meeſter *Paré* in 't 17. Boeck op 2. Capittel, hoe-wel daer tegen ſtreven de gemelte *vander Steegh*, en den Hooghduytſchen Doctor *Sennertus*.

De naeſte *Oirſaeck* van de Gichte, wert by de Oude Genees-meeſters geſtelt in de vier Vochtigheden, die in het Bloet zijn, wanneer eenige van de ſelve uyt de Aderen, gelijck by ſprinck-vloet het water uyt de riviet, overvloeyen. De Prince onder de ſelvige *Hippocrates*, in ſijn boeck van de Inwendige gebreken, ſchrijft, dat de Gichte veroirſaeckt uyt *Bloet*, het welck in de Aderkens door Gal, en Slijm bedorven is. De naeſte in aenſien, *Galenus*, ſtelt (in ſijn thiende Boeck van het Mengelen der Genees-middelen na de plaetſchen) de Oirſaeck in Bloet, maer meeſt in Slijmerige vochtigheyt, daer wat Gal onder vermenght is. Dit wert van d'andere Grieckſche Genees-meeſters nagevolght; als mede van de Arabiſche, en meeſt van alle de Nieuwe; opnemende (gelijck geſeyt is) al de vier Vochtigheden tot oirſaeck van de Gichte, uyt reden, dat de Swellingen verſcheyden geverwet, de Pijn, en andere Toe-vallen oock verſcheyden zijn, dat oock de Wtkomſt niet even-eens uyt en valt, ende de maniere van geneſen byſonderlick nae de byſondere oirſaecken moet geſtuyrt werden. *Coſtæus* verhaelt op *Avicenna* geſien te hebben, hoe een die met *Podagra*, ofte Gichte in het Been gequelt was, door raet van den Genees-meeſter in 't Been gebrandt werde, ende datter veel Swarte vochtigheydt uyt liep, waer op de Pijn volkomentlick ſtilde. Alſoo, ſchrijft hy, bevint men alle daegh, wanneer de Slijmerige, Galachtige, ofte Brune vochtigheyt door Af-drijvende middelen gelooft, ofte het Bloet door Ader-laten vermindert werdt, dat alſdan de Pijn ofte geheel over gaet, ofte altijdt ſoo hevigh niet aen en houdt. Maer deſe redenen en bewijſen niet genoegh het gene ſy voor hebben. Want al is 't, dat nae overvloet van byſondere Vochtigheden de ſelvige in de Gewrichten konnen vloeyen; ſoo en zijn even-wel die geen Oirſaeck van de Gichte; maer werden alleen van de Sultige Wey (die wy terſtont zullen aenwijſen) mede gevoert, ofte door de Pijn in-getrocken. En dat die Vochtigheyt, de welcke het geſwel maeckt, eygentlick de pijn-makende Stoffe niet en is, blijckt daer uyt, dat in 't beginſel, al-eer 't Lidtſwelt, de meeſte pijn is, en dat de ſelve mindert, wanneer haer de ſwellinge openbaert. Daer benevens en is dit gevoelen niet waerſchijnelick, dewijl vele, die met overvloet van Bloet, ofte quade Vochtigheden beladen zijn, even-wel met de Gichte niet gequelt en werden.

Om de ſake wel te ontleden, ſoo zullen wy gaen door al de Vochtigheden, beginnende van de Suyverſte, de welcke eygentlick den naem van *Bloedt* heeft. Deſe en konnen wy niet aen-nemen voor oirſaeck van de Gichte, dewijl het Bloedt, zijnde de ſchat, ende behoudeniſſe van ons leven, ende dien volgende alle Deelen noodigh, niet lichtelick in grooter menighte gedreven werdt na een byſonder Deel, inſonderheydt 't gene Zenuachtigh is, ende derhalven weynigh gemeenſchap met het Bloet heeft. En als het al nae de Gewrichten geſchoven werde, dewijl het een ſachte, ende malſe vochtigheydt is, ſoo en zoude ſoo groote, ende ſcherpe Pijn niet konnen ontſtaen.

Daer-en-boven, by aldien de Gichte beſtont uyt Bloedt,

Bloedt, ſoo zoude waerſchijnelick de Swellingen in de Gichte door-ſweeren, dewijl geen Vochtigheydt lichter in Etter verandert, als het Bloedt. Hier op ſeydt Doctor *Seidelius*, in ſijn boeck van deſe Sieckte, *th.* 42. dat de toevloeyinge van Bloet geen Etter, ofte Sweeringe en doet groeyen, als alleen in Vleyſige deelen. Ende alſoo de Gewrichten zenuachtigh, en-de ſonder vleyſch zijn, ſoo beſluyt hy daer uyt, dat ſy niet en konnen ontſteken; ende tot ſweringe geraken. Dient tot antwoordt: Dat wel het Bloedt in koude plaetſen ſoo licht niet en kan ontſteken, als in werme; daer uyt even-wel niet en volght, ſulcx nimmermeer te geſchieden. Behalven noch, dat de Gewrichten niet alleen en beſtaen uyt Zenuachtige deelen, maer oock bekleet werden met Vleyſch, en Spieren, in de welcke het Bloet-ſackende, lichtelick Ontſtekinge, ende daer op Sweringe kan veroirſaken. Daerenboven en moeten de Zenuachtige, ofte Vliefige deelen niet gerekent werden, de Onſtekinge gantſch niet onderworpen te weſen: dewijl den oirſpronck van de Zenuwen, te weten de Herſſenen, en haer Vlieſen, gelijck oock het Buyck-vlies (het welck dan *Pleuris* maeckt) ende andere Vliefige deelen, dickwils ſwaerlick ontſteken.

Meerder reden ſchijnter te weſen voor de *Gal*, als, gelijck *Galenus* ſeyt in 't 5. boeck van het Gebruyck der Deelen op 't 5. cap. zijnde dapper ſcherp, bijtende, en af-ſchrappende; derhalven oock alderbequaemſt om ſoo ſcherpe Pijn, gelijck in de Gichte is, te verwecken. Waer by dikwils komt een Verhittende maniere van Leven, Schrale geſtalteniſſe des Lichaems, en ſterke Oeffeninge, die allegader Gallachtige vochtigheden voort-brengen. Dan dewijl alle Gichtige niet Galachtigh van aert en zijn, en het Pijnelick deel nimmermeer geel uyt en ſlaet, ſoo en is niet waerſchijnelick, dat dit gebreck zoude uyt Gal ontſtaen. Behalven noch, dat de Gal, gelijck *Capivaccius* ſeyt, ſo ſcherp is, datſe eerder Sweringen, als Swellinge zoude verwecken. *Campalongus* gaet hier tegen, op het 8. cap. daer hy reden-kavelt tegens *Trincavellius*, en geeft voor, dat hier geen Sweringe en valt, vermits daer toe niet alleen vereyſcht en wert ſcherpe Vochtigheyt, maer oock, dat de ſelvige treft een bequame plaetſch, om te doen ſweren, gelijker geen en zoude zijn ontrent de Gewrichten, als allegader hart en droogh zijnde, en derhalven niet wel van Scherpe vochtigheyt tot Sweringe te brengen. Dan hier ſtaet mede aen te merken, dat, gelijck hier voor oock aengeroert is, de Gewrichten niet alleen en beſtaen uyt Drooge, en Zenuachtige deelen, maer dat de ſelve om-vangen werden van Spieren, zijnde Vleyſigh, en Sacht, dien volgenden oock bequaem om door ſcherpe Sinckingen tot Sweren te komen. En al is 't, dat de Vlieſachtige deelen niet lichtelick en ſweren, ſoo en gaenſe daer even-wel niet gantſch vry van, gelijck *Fabricius* verhaelt 3. *Obſ.* 20. van de Mont der Mage, en ick dick-wils bevonden hebbe in de Dermen der gener, die van den Rooden-loop geſtorven waren.

Den Arabiſchen *Avicenna* ſchrijft, dat de Gichte ſelden wert veroirſaeckt door *Melancholy*, ofte Swarte gal; dan de Grieckſche *Trallianus* ſtelt die Vochtigheyt benevens de andere, gelijck oock doen onder de Nieuwe, die hem volgen. Dan 't en is niet waerſchijnelijck, dat een dicke, en grove Vochtigheyt ſo lichtelick door nauwe wegen op de Gewrichten zoude ſacken.

Wy komen tot de vierde Vochtigheyt die in 't Bloet is, te weten de *Pituita*, ofte *Slijmerigheyt*. De meerder-gemelte *Fernelius*, nae dat hy geſeyt hadde 5. *de Part. Morb. & Sympt.* 18. de naeſte Oirſaeck van de Gichte ſoo verſcheyden niet te weſen, als beſchreven wert (gelijck nochtans tegens hem zoecken te beweren *Gorræus*, *Coſtæus*, *Mercatus*, *Duretus*, *Minadous*, en verſcheyden andere) en dat de ſelvige nimmermeer haren oirſpronck treckt uyt Bloedt, Gal, ofte Swarte Gal, maer alleen uyt Slijm, ofte Wey; en dat het onderſcheyt van de Gichte qualick genomen wert na de verſcheydenheyt van de Vochtigheden, waer uyt de eene Gichte heet, de andere kout zoude weſen; keurt de ſelve allegader koudt te zijn, en uyt Koude Vochtigheyt haren oirſpronck altijt te trecken. En wat belanght de Roodigheyt, en Hitte, die hier ſomtijdts toe-ſlaet, daer op ſeyt hy, de ſelvige niet te komen eygentlick door de Sieckte, maer door de ſtrengigheyt van de Pijn, dewelcke daer benevens oock al-te-met Koortſche verweckt, inſonderheyt in Lichamen, die heet, en bloet-rijck zijn.

Hier op dient tweederley antwoort. Voor eerſt, dat *Fernelius* ongelijck heeft, de Oirſaeck van de Gichte te ſtellen in Slijmerige en Koude vochtigheydt; ten anderen, dat aengenomen kan werden, wel uyt geleyt zijnde, de ſelvige uyt *Wey* te beſtaen.

Wat het eerſte aengaet: Dewijl de Gichte ſchierlick overvalt, en de Vochtigheyt de ſelve verwecken-de van ſelfs, ofte door middelen te rugge keert, dat en kan koude Slijmerigheyt, als tot de beweginge onbequaem zijnde, niet doen, en dien-volgende de Gichte niet veroirſaken. Behalven dat de Slijmerigheyt van Naturen de Gewrichten altijt, als noodigh zijnde, by is, om de ſelvige glat te houden; ſonder nochtans haer eenige Pijn aen te brengen. Daer-en-boven geven oock de andere Teyckenen, gelijck ſcherpe Pijn, en grooten Brant geen Koude, maer wel hitte te kennen. En 't gene *Fernelius* ſeyt, dat de Roodigheyt, Brant, en Koortſche alleen door de Pijn verweckt wert, oordeelen *Trincavellius*, *Minadous*, en *Spiegel*, noch met reden, noch met ervarentheyt over een te komen: want dat de Gichtige dan de meeſte Pijn hebben, als haer noch geen Roodigheyt, ofte Geſwel geopenbaert en heeft, en dat de Pijn begint te minderen, als het Lidt van buyten aen 't ſwellen komt; dat oock, by aldien de Pijn de voornaemſte oirſaeck van het ſwellen was,

ſulcks zoude geſchieden in de meeſte Pijn, daer men in tegendeel bevint, met het ſwellen de Pijn te verminderen, de Pijnelicken oirſaeck nae buyten gedreven zijnde. Sy voegen noch daer by, hoe men dickwils ſiet, dat, aleer men groote Pijn in de Gewrichten begint te voelen, de naeſte Aderen op-ſwellen, en root werden, waer op daer nae dan de Pijn vermeerdert; tot een ſeker teycken, dat de ſchadelicke, en pijn-maken-de Vochtigheden door die Aderen haren vloet hebben. Ick zal hier noch by-voegen, en beantwoorden 't gene voor *Fernelius* zoude konnen by-gebracht werden, te weten, dat als de Gichtige vochtigheyt haer beweeght, een Kouw, en Huyveringe over 't gantſche Lichaem komt. Dan ſulcx en is geen ſeker teycken, dat de Gichte daerom zoude van Koude ſtoffe op-geleyt zijn, aengeſien oock de Heete vochtigheden, wanneer ſy door gevoelicke plaetſchen beweeght werden, gelijck ſelver de heetſte Koortſchen, Huyvering, Beven, en Klapper-tanden, even als de Kouw, verwecken.

Wy hebben van elcke Vochtigheyt in 't byſonder gehandelt: dienen nu noch beantwoort de gene, die een mengel-moes uyt de ſelve maken. *Galenus*, *Foreſt*, *Spiegel*, en meer andere, ſtellen de naeſte Oirſaeck van Gichte, in *Slijm*, en *Gal*, onder den anderen vermenght. Dan ſulcks en is niet gelooflick, dewijl de Slijmerige vochtigheyt onder Gal gemengt zijnde, der ſelvigers ſcherpigheyt zoude verſoeten, en alſo wech-nemen de oirſaeck van de Pijn, die de Gal anders (nae haer oirdeel) zoude mogen aen-ſteken.

Even ſoo weynigh ſluyt het gevoelen van den gemelten *Seidelius*, die *th.* 38. en 43. voor de naeſte Oirſaeck aen-neemt een mengſel van de vier Vochtigheden, met Winden. Wat de Vochtigheden belangt, die zijn nu beantwoort. Dat de Winden oock niet, als naeſte Oirſaeck, de Gichte verwecken, blijckt daer uyt, dat alle de Sieckten, die uyt Winden ontſtaen, ſoo langh niet en duyren, als wel de Gichte by-blijft. En al is 't, dat de Winden ſomtijdts eenige ſpanninge ontrent de Gewrichten mochten veroirſaken, ſo en is ſoodanige Pijn voor geen Gichte te rekenen.

Onder de Mengelaers is mede *Sachetus*, die in 't 12. capitt. de voornaemſte Oirſaeck van de Gichte leyt op het Bloet, onder 't welcke eenige onſuyvere, en de vremde ſtoffe gemenght is. Stelt de ſelve noch Slijm, noch Gal, noch Swarte Gal te weſen, maer wat onſuyvers, rauw, en ongekoockt, het welcke ofte door ſijn menighte, ofte door ſwackigheyt van natuerlicke wermte niet en heeft konnen verdouwt, geſcheyden, en uytgedreven werden. Dit raeuw, en ongekoockt leyt hy noch nader uyt, als hy ſchrijft de Gichtige pijn niet te weſen, gelijck die van natuyrlicke Vochtigheden verweckt wert; maer een vremde en byſondere, als byna voor-komt door Buſ-kruyt, Swavel, Aluyn, Salpeter, of diergelijcke. Dit gevoelen en kan mede niet wel werden aengenomen, dewijl noch Bloet, gelijck aengeweſen is, noch oock rauwe Vochtigheyt de Gichte by haer ſelve konnen veroirſaken; 't en zy wy aen-nemen de naerder verklaringe, te weten, dat in die rauwigheyt eenige Sultigheyt verborgen is, de rechte ſtoffe van Graveel, en Gichte, waerom ſy oock dickwils te ſamen gaen, en alleen verſchillen, dat de Sultige ſtoffe in de Gewrichten, ofte de Nieren blijft ſteken.

Van diergelijcke gevoelen is mede geweeſt den wonderbaerlicken *Paracelſus*, ſchrijvende in ſijn 1. boeck van de Wijn-ſteen *tr.* 14. op 't 2. cap. dat de Gichte groeyt uyt *Zout*, het welck met het voedtſel de Gewrichten toegevoert wert. Dit is oock gevolgt van den treffelicken Geneeſ-meeſter (die de oude, en nieuwe Geneeſ-konſte der Alchymiſten, konſtigh met malkanderen gematight heeft) *Ioſeph du Cheſne*, ofte *Quercetanus*, in ſijnen Raet voor de Gichte, en 't Graveel, alwaer hy de naeſte Oirſaeck ſtelt in *Steenachtigheyt* (als Wijn-ſteen) ofte *Zout*. En gelijck het eene Zout ſcherper, bijtender, bitterder, ofte ſlapper, en laffer is, dat daer uyt ontſtaet de verſcheydenheyt van de Pijn. Hierom prijſt hy den gemelten *Fernelius* (het welck nu het tweede is, den ſelven hier voor aen-geteyckent) dat hy alleen aen-gemerckt heeft, de Gichte haren oirſpronck te trecken uyt *Weyige vochtigheyt*, dat is, gelijck hy 't uyt-leyt, uyt *Sultigh loogh der Vochtigheden*. Maer *Fernelius* heeft even-wel, daer in ongelijck, dat hy geen onderſcheyt en maeckt tuſſchen de Slijmerige, en Weyachtige vochtigheyt, en dat hy ſtelt die Wey kout te weſen. Want al is ſulcx, dat in die Wey veel Water is: ſoo heeftſe oock veel Zoute ſcherpigheyt, waer in ſy, van gemeen Water veel verſcheelt. En ſoodanige *Wey*, die met een *ſcherpe Zoutigheyt* door-drongen is, en de gevoelicke deelen van de Gewrichten prickelt, en reckt, ſtellen wy de naeſte Oirſaeck van de Gicht te weſen.

Staet nu noch te onderſoecken op wat plaetſche de Gichtige ſtoffe groeyt, en door welcke wegen de ſelve op de Gewrichten valt; waer in de Geneeſ-meeſters mede niet over een en komen.

De meer-gemelte *Fernelius* ſchrijft ſulcx van niemant volkomentlick onderſocht te zijn, en dat, door die onwetenheyt, de Gichte tot noch toe voor ongeneeſlick verlaten, en genoemt is de ſchande der Geneeſ-meeſters. De ſelvige gaet derhalven tegens het oude gevoelen, en beriſpt alle de gene van dwalinge, die meenen, dat de Vochtigheyt van de inwendige deelen uyt-berſt op de Gewrichten. Want, ſeyt, hy, hoe zoude uyt het Ingewant, en de innerlicke deelen, eenige Vochtigheyt alleen door de Aderen drijven? ofte die even te voren onder het Bloet vermengt was, van daer door de mondekens der Aderen, ſuyver ſacken in de Gewrichten? ofte als oock de Vochtigheyt met het Bloet uytleeckt, waerom het ſelve, in de Gewrichten vergadert zijnde, geen Ontſtekinge en zoude verwecken? Maer dat oock de rauwe Vochtigheden, die door andere wegen, als de Aderen, na de Gewrich-

ten

ten loopt geen Gichte en verweckt. Want dat de rauwe Vochtigheden in de Ongedaenheyt, ofte Slijm-water uyt het Ingewant in de Beenen, ſoo datſe ſwellen, ſackende, geen *Podagra* en maken. Derhalven, ſeyt hy, heeft de Gichte eenen anderen oirſpronck, als uyt de inwendige deelen: en den ſelven ſtelt hy in 't Hooft, van het welcke dunne, ende ſlijmerige Vochtigheyt vloeyt op de Gewrichten. Daer toe en neemt hy niet de Herſſenen, noch haer groeven, in de welcke de vergaderingh is van de ſlijmerige Vochtigheyt (alſoo de ſelve van buyten door de neus gelooft wert, ofte door het gehemelt in de Borſt, ofte Maegh ſackt) maer de deelen buyten het Beckeneel, van de welcke de overtollige Vochtigheyt, door de kleyne Aderkens, even onder de Huyt, zoude afloopen in de Gewrichten.

Dit nieuw gevoelen van *Fernelius* werdt by vele gevolght, doch van geen weyniger beriſpt, te meerder, om dat hy het oude gantſch verwerpt.

Wat voor eerſt belangt de klachte, die *Fernelius* doet over het oude gevoelen, al of het ſelvige Oirſaeck was, dat de Gichte voor ongeneeſlick werde geoirdeelt: daer op ſeyt *Sennertus*, ſulcx in ſijn nieuwe leere beter plaetſch te hebben, en meent dat de Geneeſ-meeſter, die den oirſpronck van de Gichte alleen in 't Hooft zoude willen ſoecken, nauwlicx immermeer de ſelfde zoude konnen geneſen. De redenen van *Sennertus* zijn, Dat al wert wel eenige malende Pijn vernomen, door Weyachtige vochtigheyt ſackende van buyten het hooft, dat ſulcx geen Gichte en is, alſoo de ſelve niet en valt op de Gewrichten, maer alleen blijft ſteken in de Spieren: maer dat de Vochtigheyt, die de Gichte verweckt, geheel anders voor-komt, te weten, door mangel in 't Bloet, veroirſaeckt uyt een quade Maniere van Leven, ende ſwackheyt des Ingewants, ſomtijts oock uyt Op-ſtoppinge van Stonden, ofte Speen; waer door het dan, ſeyt hy, in de Aderen aen 't rijſen komende, gemeenlick by de Gichte een koortſche verweckt; ja de koortſchen ſlaen ſomtijts tot een Gichte, en daer door geſchiet het dat 't Water genoegh uyt-wijſt van de bedorvenheyt der Vochtigheden in de Aderen. Daerom gebiet *Galenus* 3. *Aphor.* 20. in geſwellen, en Pijn der Gewrichten het binnenſte van 't Lichaem te ſuyveren, met de onſuyvere van de voorname Deelen na de buytenſte te drijven. En met bondige redenen en kan anders niet bewefen werden. Het welck dan alſoo zijnde, en dat de Vochtigheyt, oirſaeck van de Gichte, haer in de Aderen, en Slagh-aderen onthoudt, ſoo en iſſer geen reden te geven, waerom die Vochtigheyt nootſakelick eerſt in 't Hooft zoude op-trecken, voor eer datſe in de Voeten zoude ſacken, inſonderheyt, alſo daer een opene, en rechte weg is, waer henen de ſelve haer door de Aderen, en Slagh-aderen beweeght, en in de Gewrichten kan gevoert werden. En dat de Gichtige ſtoffe niet en ſackt buyten de gemelte Vaten, maer binnen de ſelvige, blijckt oock daer uyt, dat de Aderen der gener, die de Gichte ſullen krijgen, ontrent de Gewrichten beginnen te ſwellen: dat oock de Vochtigheyt, die de Gichte verweckt, indien daer buytens tijts te Rug-drijvende middelen op geleyt werden, wederom keert in de Aderen, en Slagh-aderen, en, ofte na de Edele deelen weder op-ſtijght, aldaer heete koortſchen, Benautheyt des Herten, en diergelijcke Qualen verweckende; ofte ſchierlick in een ander Gewricht ſchiet, waer door de Pijn van de Voet, haer in de hant openbaert, 't welck ſo haeſt niet en kan geſchieden door den wegh even onder de huyt, maer wel door de vaten. Vorders, indien de Oirſaeck van de Gichte altijt quam van buyten het Hooft, ſoo zouden oock altijt daer by zijn ſoodanige Teyckenen, en daer moſt dan oock op volgen ſoodanige Geneſinge; geen van beyden wert toe geſtaen, en ſulcx by *Sennertus* met redenen beweert.

Dit is ſoo veel aengaet de Oirſaeck, die *Fernelius* op de baen gebracht heeft. De redenen, daer hy 't oude gevoelen mede meent om te ſtooten, en werden niet bondiger geoirdeelt. Want dat hy vraeght, hoe uyt het Ingewant, en de Innerlicke deelen eenige ſuyvere Vochtigheyt zoude door de Aderen op de Gewrichten ſchieten? Daer op antwoort *Trincavellius*, dat heel ſelden, ofte nimmermeer eenige Vochtigheydt ſuyver, ofte alleen af-leeckt, maer gemengt, inſonderheyt indien ſy dickachtigh is. Want datſe dan, door het vermengen van dunne, en heete verdunt, en als geſmolten wert. Noch betaelt hy de Vrage met een andere, te weten, hoe dat de Aderkens, de welcke ſpruyten uyt de uyterlicke Stroot-aderen, haer dunne, en weyige Vochtigheyt alleen konnen drijven in de plaetſchen onder de Huyt, daer ſulcx, nae *Fernelius* meent, niet en konnen doen de Aderen, die het voedtſel de Gewrichten aenbrengen? Behalven, dat de Vrage van *Fernelius* oock ſtrijdt tegens de Ondervindinge, die ons ſulcx in de ſieckten dagelicks vertoont. Want de Nature ſoeckt het Bloet, als haer aengenaemſt, en waer door ſy het lichaem onderhout, en bewaert, tegen te houden; en op dat het door geen quade, en vuyle vochtigheyt zoude beſmet, ofte bedorven werden, ſoo drijftſe de ſelve door verſcheyde wegen uyt de Aderen, en Slagh-aderen, het weſen des Bloedts alſoo ſuyverende. In Buyck-loopen ſtootſe alleen de onſuyvere Vochtigheyt eerſt uyt de Holle-ader na de Suyghaderen, en van daer na de Dermen: in het Sweeten uyt de mondekens der Aderen, door de Huyt. 't Selve doetſe in de Roſe, Schorfte, Pocxkens, Maſelen, en diergelijcke. Behalven dat de weyige ſtoffe niet altijt Suyver af en komt, maer ſomtijts oock eenige andere Vochtigheyt mede ſleept; gelijck de Onſtekinge ſulcx wel aenwijſt, die *Fernelius* oock ontkennende moet aennemen, als hy hier ſtelt tot Teyckens, Kloppende Pijn, met Geſwel, Roodigheyt, Hitte, en dickwils, Op-geſwollen Aderen.

Daer is noch een derde Gevoelen, het welck tuſſchen beyde gaet, te weten, dat de Gichtige ſomtijts uyt het Hooft, doch niet altijdt van buyten, als *Fernelius* meenden, maer oock van binnen uyt de Herſſenen oirſpronckelick viel, even-wel meeſt uyt de Innerlicke Deelen, te weten Lever, Milt, Maegh, en 't ander Ingewant. Dit wert onder andere toegeſtaen, en verdedight by geneeſ-meeſters in verſcheyde Landen, als by de Spaenſche *Mercates*, en *Caſtrenſis*, by de Italiaenſche *Minadous*, *Capivaccius*, *Trincavellius*, en *Coſtæus*, by de Franſche *Hollerius*, *Rondeletius*, en *Bertinus*, by de Nederlanders *van der Steegh*, en *Spiegel*, by den Duytſchen *Eraſtus*, by den Switſer *Platerus*, die dit gevoelen wat wijtloopiger uyt-leyt, en al werden door *Sennertus* ſijne redenen beantwoort, ſoo leert nochtans de ondervindinge, dat ſoo uyt het Hooft, als uyt het Ingewant de Gichte voort-komt. Het welck geenſins om-geſtooten en wert door 't gene *Loſelius* van Pruſſen, tegen *Fernelius* inbrengt; te weten, dat het Hooft te verre is van de Voeten, en derhalven niet gelooflick, dat de Vochtigheyt van daer zoude ſacken, dewijl de Gichte dickwils in een oogenblick yemant overvalt. En al is het, ſeyt hy, dat ſomtijdts eenige ſtoffe uyt het Been recht op-gaet door de dye, lendenen, en rugh, en blijvende in de Herſſenen ſteken, een Vallende-ſieckte verweckt; ſoo en is die Stoffe niet anders, als een Geeſtachtigh weſen, gelijck een Wint, die lichtelicken eenen wegh na bovenen kan vinden. Wat belangt, dat het Hooft te verre zoude zijn van de Voeten, om in een oogenblick de Gichtige ſtoffe na beneden te ſenden, die tegenwerpinge en bint niet; dewijl niet noodigh en is, dat de Vochtigheyt ſoo raſch door-ſchiet; en oock geen Pijn en verweckt, voor al eer ſy in de gevoelicke deelen der Gewrichten gedrongen is. Wat aengaet 't gene hy van de Vallende-ſieckte by-brengt, dat de ſelve veroirſaeckt door Stoffe, die wel van onderen ſchierlick op-ſchiet, maer dat de ſelve als een geeſt, ofte wint is: zal tot antwoort dienen, behalven dat het Lichaem, levende zijnde, van binnen veel verborgene wegen heeft, die in doode niet geſien en konnen werden, gelijck oock ſelfs in de levende niet de *pori*, ofte gaetjens in de huyt, daer het ſweet uyt-leekt, en dat ſoo dunne Vochtigheyt lichtelicker door nauwe wegen kan neder-ſacken, als op-ſtijgen: dat ſelve oock de Stoffe van de Gichte, al en is ſy eygentlik, gelijck hier voor geſeyt is, voor geenen Wint te rekenen, even-wel een rijſent, en luchtigh weſen krijght. Want wy bevinden in de Nature, dat de Lichamen Geeſten werden, en wederom de Geeſten Lichamen. En gelijck de Sultigheyt, die in ons voetſel uyt de Aerde getrocken wert, en aldaer aerdtachtigh was, door verſcheyde Kokingen in de kruyden, dieren, en ons eygen lichaem verdunnende, geraeckt aen 't wercken, ende rijſen, en als een Geeſt, ofte Wint wert: ſoo komt de ſelve daer nae, ſackende ter bequamer plaetſche, te weten ontrent de Gewrichten, wederom als te ſtremmen, en haer oudt, en af-geleyt lichaem op nieuws aen te nemen: gelijck merckelick te ſien is, aen de Geeſt van Koper-root, ende ander Zout; ſelfs oock aen de Kalck, die van de Gichtige gewrichten dickwils uytberſt. Hy meent vorder, dewijl de Gichtige verſtandigh, en wacker van geeſt zijn, waerſchijnelick te weſen, dat de Vochtigheyt niet uyt het Hooft en ſackt, want dat wy van vele Schriften den danck moeten geven aen 't *Podagra*, die van de Schrijvers, indien ſy welvarende waren geweeſt, naulicx uyt-gewerckt zouden weſen: gelijck *Cardanus* oock ſchrijft, in 't Lof van die Sieckte, dat de groote *Eraſmus*, uyt het Gichtige bedt getapt heeft, al 't gene verdient geleſen te werden. Dan hier op dient tot antwoort, dat ſulcks maer bewijſt de Herſſenen niet alleen, en altijt oirſaeck van dt Gichte te weſen.

Wy ſullen nu beſluyten, 't gene wijt-loopigh onderſocht is, de naeſte oirſaeck van de Gichte te zijn, een *Weyachtige Sultigheyt*, ſackende uyt het Hooft (ſoo van binnen, als van buyten het Beckeneel) ofte gedreven zijnde uyt de Slagh-aderen op de Gewrichten, de welcke de gevoelende deelen der ſelver ſcherp-bijtende, die groote Pijn verweckt.

5. Al wat van ſoodanige Vochtigheyt doet groeyen, en de Gewrichten verſwacken, dat zijn Voorgaende, ofte Wtwendige oirſaken van Gichte, niet konnende het een ſonder het ander de ſelve uyt-wercken, maer moeten nootſakelick te ſamen gaen, gelijck *Fernelius* oirdeelt. Dan *Macrobius*, (al en was hy geen Geneeſ-meeſter, maer geleert Kamerling van de Keyſers *Honorius*, en *Theodoſius*) heeft ſeer wel 7. *Saturn.* 4. geſtelt driederhande Oirſaeck, Overvloedt van Vochtigheyt, Sterckte van het deel, dat de ſelvige van haer ſtoot, en Swackigheyt van het gene, die Vochtigheyt ontfanght.

Behalven dat de Gewrichten van wegen haer eygen maeckſel, als zijnde kout, en ſonder bloet, geen groote kracht en hebben, en de Nature oock lichtelick de Zultige vochtigheyt, als eenige gemeenſchap met de ſelvige hebbende, daer na toe ſent; ſoo beſtaet daer-en-boven hare byſondere *Swackheyt* noch in de Loſſigheyt van de Banden, en Vlieſen, die de ſelvige om-vangen, en vaſt houden. Deſe is ſomtijdts aengeboren, waer door de Gichte, gelijck wy oock van het Graveel, ende andere Sieckten geſeydt hebben, van de Ouders, ofte voor-ouders (want het ſlaet al-te-met wel een graed over) op de Kinderen, en Kints-kinderen erft, komende door ſwack en gichtigh Zaet, het welck ſijnen oirſpronck treckt uyt het Bloet, 't voedtſel van 't gantſche Lichaem, en derhalven de ſwackheyt, en gebreken van elck deel mede ſlepende; inſonderheyt noch in de Gichtige, haer ſtoffe, de gemelte Zultigheyt. Wy ſullen hier wederom treden buyten de Schole van de Geneeſmeeſter, om by te brengen een plaetſche van *Iſidorus*.

Daer

Dat Gichtige, ſchrijft hy 4. Ep. 141. *Gichtige kinderen voort-brengen, is een yegelick bekent. Maer die van begin-ſel, en de eerſte in haer geſlacht aen deſe quael vaſt zijn geweeſt, hebben ſulcx niet gehadt van een ongeluckige Gematigheyt, met de welcke ſy geboren wierden: maer van een quade Maniere van Leven in Welluſt, en Onachtſaemheyt.* Soo ſeyt oock *Seneca* in ſijnen 24. brief, dat het Braſſen Rauwigheyt by-brengt; Dronckenſchap Stompigheyt en Bevinge der Zenuwen; Welluſt Mangel aen Beenen, Armen, en alle de Gewrichten. Daer van ſongh *Palladas*, een Griecx Poëet 2. *Anthol.* niet vremt te weſen, dat *Vulcanus* manck gingh, dewijl hy *Cupido* tot een ſoon, en *Venus* tot een vrouw hadde. De *Dronckenſchap* helpt hier vry wat mede toe, gelijck de Poëtiſche Geneeſ-meeſter *Serenus*, van den ouden Poëet *Ennius* (op wiens voor-ſchrift veele Poëten ſondigen) te pas brenght in deſe verſſen:

> *Ennius ipſe, pater dum pocula ſiccat iniqua,*
> *Hoc vitio tales fertur meruiſſe dolores.*

Wt beyde deſe Oirſaken is by de Oude verçiert, dat de Gichte was een dochter van *Bacchus*, en *Venus*, gelijck een ander Griecx Poëet de ſelve oock ſoo noemt 1. *Anthol.* wiens verſſen Mr. *Iacob de Rovere*, Heere van Hardincx-velt; in onſe *Idea Medicinæ*, aldus in Latijn heeft over-geſet:

> *E Baccho marcente, atque è marcente Dione,*
> *Naſcitur & marcens progenies Podagra.*

En vermits de arme luyden niet veel te beſteden en hebben, en gemeenlick ſober leven, ſoo en zijnſe oock de Gichte niet veel onderworpen, waerom naulicx een Gichtige bedelaer gevonden wert. In tegendeel ſiet men, dat Luyden van vermogen, die veeltijts in Ledigheyt, Weelde, en Welluſt leven, ellendigh met de Gichte gequelt werden. Hier op ſpreeckt de Poëet *Iuvenalis* in ſijn 13. Schimp-dicht:

> —— *pauper locupletem optare Podagram*
> *Ne dubitet Ladas, ſi non eget Anticyra, nec*
> *Archigene, quid enim velocis gloria plantæ*
> *Præſtat, & eſuriens Piſæ ramis olivæ.*

Hier op verhaelt *Iovianus Pontanus* een kluchte 5. *de Serm.* 1. hoe *Podagra* te lande reyſende, aldaer niet en vondt, als quade kotten, vol alderley boerentuygh, en met raegh bewaſſen; ſoodanigen herbergh haer tegenſtaende, een betere in de ſtadt ſochte, en dat ſy daer terſtondt rocht aen een Smits winckel, die ſy verfoeyende voor by ging, tot datſe ten laetſten quam voor een huys, daer men danſten, en vrolick was, en verſtaende, dat aldaer ledigh, en gulſigh volck woonden, terſtont inging, en haer woningh daer voort hiel. Dit is oock de oirſaeck dat de Gichte genoemt wert Rijcke-luyden ſieckte; als mede Haetſter van de Armen, gelijckſe beſchreven wert by *Lucianus*, wiens Grieckſche verſſen aldus in Latijn vertaelt zijn by den treffelicken rechtſ-geleerden, ende Poëet *Alciatus*:

> *Diva beatorum domitrix, inopeſque peroſa,*
> *Quæ lautè vitam ducere ubique ſoles.*
> *Et larga Auſonii te oblectant pocula Bacchi,*
> *Quorum pauperibus copia nulla domi eſt.*
> *Ergo inopum merito ſcrupes, loca & aſpera vitas:*
> *Divitis in pedibus ſed bene culta ſedes.*

Op de verhaelde Oirſaken ſiende onſen grooten *Hippocrates*, ſchrijft in de 28. 29. en 30. Kort-bondige ſpreucken, van ſijn 6. boeck, dat Geſnedene, Kinderen voor haer paren, en Vrouwen, 't en zy haer Stonden op-houden, geen Gichte onderworpen en zijn. Waer op *Galenus* in ſijn uytlegginge ſeyt, ſulcx wel waer geweeſt te zijn ten tijde van *Hippocrates*: maer dat daer na, door vuyle Ledigheyt, en Ongebondenheyt in Maniere van Leven ſijn leere onwaer geworden is. Het ſelfde was al te voren ſoo op-genomen, ten inſicht van de Vrouwen, by den wijſen *Seneca*, wiens woorden wy alhier ſullen by-brengen uyt ſijnen 95. brief: *De Vrouwen, dewijlſe haer de Mans in Ongebondenheyt gelijck maken, ſoo maken ſy haer oock gelijck in de Mannelicke gebreken. Sy dorven met een grooten roomer de Mans uyt eyſſchen, ſelfs oock een donckertjen over ſitten; ſoo datſe daer na moeten over-geven, 't gene ſy, by-na met tegenheyt van haer maegh, hebben door laten gaen. In Geyligheyt en wijcken ſy oock de Mans niet, gewoon wel berecht te werden. Wat is het dan te verwonderen, dat de grootſte onder de geneeſ-meeſters, en de ervarenſte in Natuyrlicke ſaken hier in op een logen bevonden is, dewijl ſoo veel Vrouwe aen de Gichte vaſt zijn. Sy hebben het vordeel van haer geſlachte door haer Gebreken verloren; en om dat ſy het natuyrlick Vrouwen-kleet uyt-getrocken hebben, ſoo zijnſe verweſen om Mannelicke Sieckten te dragen.* By 't gene *Seneca* breet genoegh uyt-gemeten heeft, komt noch, dat de Gichte, gelijck hier voor geſeyt is, aen-erft, ende derhalven ſoo wel de Vrouwen, als Mans kan te beurt vallen: ſoo ſchrijft de Romeyn *Strada* in 't 1. boeck van ſijn Nederlantſe Hiſtorye, dat *Margarita* van *Ooſtenrijck*, Hertoginne van Parma, en *Gouvernante* der Nederlanden, veeltijts van de Gichte beſocht werden; het welck ſeyt hy, ſelden gebeurt in Vrouwen; en niet als die gantſch ſterck, en manlick zijn, gelijck hy de Princeſſe oock beſchrijft. Dit en quam haer niet door Welluſt, als wel, en in matigheyt levende, noch oock door Ledigheyt, dewijl ſy groot vermaeck nam ter jacht te rijden: maer waerſchijnelick door Erffeniſſe, dewijl haer Vader, Keyſer *Karel*, ſoo dapper met de Gichte gequelt was, dat ſommige meenen, de ſelvige mede oirſaeck geweeſt te zijn, dewijl ſy hem na ſijn 50. jaren niet by

poosen, maer geſtadigh overviel, (gelijck de gemelte *Strada* wat te voren in 't ſelfde boeck verhaelt) ſijne Landen, leunende op de ſchouderen van Prinçe Willem van Orangje, aen ſijnen ſone *Philips* over-gaf, in in 't 55. jaer ſijns ouderdoms, ſelver verklarende, daer toe beraden te weſen, om dat hy miſtrouwde, den laſt van 't rijck met behoorlicke krachten langer te konnen dragen, den ſelven nu leyde op de ſchouderen van een kloeck jonghman. Ick hebbe oock ſomtijts Gichtige Vrouwen geſien; als oock Kinderen, doch geheel weynigh, die noch maeght waren. Sulcx is mede by andere Geneeſ-meeſters waer-genomen, als noch van de Geſnedene by *Braſavolus*, en *Hollerius*. Even-wel zijn de Vrouwen veel minder met de Gichte gequelt, als de Mans, van wegen de Suyveringe, die ſy krijgen, door haer Maent-ſtonden; en als de ſelve geheel op-houden, ofte al te weynigh af-ſchieten, dan vervallen ſy lichtelick in deſe ſieckte, 't en zy oock anders, dat ſy een leven leggen, gelijck wy uyt *Seneca* verhaelt hebben. In de Kinderen, als ſy beginnen te komen tot haer mondige dagen, kōmt een natuyrlicke beweginge, en prickelinge van 't Zaet, waer door het Lichaem loſch, en open wert. Daer op volgende het By-ſlapen, volgt oock, dat, door het bewegen, ſchudden, en verhitten der Gewrichten, de Vochtigheydt daer nae toe gedreven wert, en die verſwackt zijnde, de ſelve lichtelick nae haer nemen. Van wegen de Spanningh der Zenuwen, die ſy hier door krijgen, en dat, door het veel leggen op haer Lendenen, de Vochte nae het Teel-tuygh ſackt, zijn de Gichtige gemeenlick wat geyligh, gelijck my een vertelde ſelfs in de meeſte Pijn noch (hy nam de gelijckenis van de K. en den Toren) *Succubus* geweeſt te zijn, en als ick ſeyde ſulcx naulicx te konnen gelooven, en dat het oock quaet was, ſoo nam de Vrouw (al diep in de vijftigh jaren oudt zijnde) het woort met korſelige lach op, ſeggende, dat het een het ander niet aen en gingh. Is 't dan wonder dat de Gichte ſoo voort-ſet; hoe-wel ſulcx *Sennertus* in dat pijn-vergetende werck niet wel en kan aen-nemen.

De *Overvloet van de Gichtige vochtigheyt* komt uyt het *Hooft*, als 't ſelfde ſwack is, ofte al te kout en vochtigh, waer door meerder vergadert, als verdouwt kan werden: uyt *Lever*, *Milt*, *Maegh*, als de ſelve oock door haer *Ongematigheyt*, ofte *ſlappigheyt*, den Gijl, ofte het Bloet niet wel en ſuyveren, waer uyt dan de Zultigheyt door de Slagh-aderen met het voedtſel nae de Gewrichten gevoert wert, dringende altijt de Sterckſte deelen, het ongeſonde nae de ſlapſte, al waer het dan blijft ſitten. Sulcx geſchiet te lichter, wanneer de Vochtigheden onſes Lichaems ontroert werden door eenige ſtercke *Beweginge*, 't zy van 't *Gemoet*, als *Schrik*, *Gramſchap*, ofte van 't *Lichaem*, als grooten *Arbeyt*, ofte andere *ſware Oeffeninge*; inſonderheyt in veranderinge van *Lucht*, gelijck men ſiet in 't Voor-jaer, en Nae-jaer, wanneer niet alleen door het bewegen van de Vochtigheden, die dan haer Onſuyverheyt, in de Somer, en Winter vergadert, uyt-werpende, niet alleen Gichte, maer oock Roſe, Schorft, en andere Qualen veroirſaken. De Lenten, zijn wel de geſontſte tijt in haer ſelven, maer ſy volgen den Winter, wiens vergaderingh ſy moeten boeten; en derhalven bevint men, dat alſdan de Gichte meeſt in ſwangh gaet; het welck *Lucianus* oock wel bewuſt is geweeſt, als hy in ſijn Spel van de Gichte, genaemt *Tragopodagra*, den Rey aldus doet ſingen:

Iuga Dindymi Cybeles
Phryges ululante voce
Tenero frequentant Atti,
Ad tibiæque cantum
Phrygiæ, ſuper juga Tmoli,
Comum celebrant Lydi.
Et in armis tum furentes
Solenne Cretico euan
Numero canunt Curetes
Clangitque Marti feroci
Tuba prægravis, tumultus
Canendo bellicoſos.
Sed nos tui PODAGRA,
Myſte tibi ſacramus
Ineunte Vere *luctus,*
Ubi pullulat vireſcens,
Pratum per omne, gramen:
Zephyrique ſpiritu arbores
Teneras comas regignunt:
Nuptiiſque hirundo mœſtis,
Hominum canit per ædes:
Nocturna perque ſilvam
Philomela flens Attica
Itym canendo luget.

Op een byſondere geſtalteniſſe des Luchts leggen *Mercurialis*, en *Sennertus* de algemeene Gichte, waer van de Grieckſche *Athenæus* gewagh maeckt in ſijn 12. Tafel-reden van 't 2. boeck. *Pythermus*, ſeyt hy, *heeft geſchreven, als de Moer-beſy-boomen op ſijnen tijt in twintigh jaer geen vruchten en droegen, doen de Gichte ſoo in ſwangh gingh, dat daer van niet alleen de mans gequelt en wierden, maer oock kinderen, geſnedene, maegden, en vrouwen; ſelfs oock het vee ſoo dapper overviel, datter wel twee deelen van de Schapen aen vaſt waren.* Hier uyt meenen ſommige, dat die algemeene Gichte veroirſaeckt is geweeſt door twintig-jarig gebreck van Moer-beſyen, als goet zijnde voor dat gebrek. Ick hebbe, ſchrijft de gemelte *Mercurialis* in 't 1. boek van ſijn Verſcheyde-Leſſen, op 't 24. cap. in *Hippocrates* ende *Galenus*, wel geleſen, *Dat rijpe Moer-beſyen den*

buyck,

buyck loſch maken, oock een quabſe en heete maegh verquicken, inſonderheyt als ſy fris, en niet onder ander Spijſe, maer voor de maeltijt gebeſight werden, en daer op dan een wandelinge volght. Dan dat ſy, door een byſondere kracht de Gichtige zouden helpen, om daer van minder gequelt te werden, en hebbe ick noch by niemant bevonden. Ick zoude even-wel gelooven, dat ten tijde van Pythermus *de Moer-beſyen lichtelick van vele geſtadigh gegeten zijnde, de ſelvige door ververſinge van de maegh, en ontſluytinge van 't lichaem, hebben verleyt ſodanige Vochtigheyt, die, vallende op de Gewrichten, gewoon was de Gichte aen te brengen; te meerder, dewijl* Galenus *ſchrijft, dat de hart-lijvige, het* Podagra *ſeer onderworpen zijn. Maer over-leggende, dat de Geyten* (ofte Schapen) *die nochtans de Moer-beſyen niet en raken, aen dat gebreck mede vaſt waren, ſoo geloof ick eerder, de quade Lucht, de welcke de Moer-beſyen is tegen geweeſt, oock de Gichte voortgebracht te hebben: alſoo verſcheyde geſtalteniſſen van de Lucht verſcheyde ſieckten te veroirſaken, van de oude niet ſelden ondervonden is. Want dewijl de Moer-beſyen, gelijck* Theophraſtus *leert, de wijſte onder de Boomen genoemt wert, om dat ſy de alderlaetſte bloeyt, en wanneer de ſelvige door den rijp komt* (gelijck in den 77. *Pſalm* geſeyt werdt, als oock by *Plinius* 16. *Nat.* 26.) *ſulcx beteyckent, datter een groote ongematigheyt in de Lucht is, de welcke niet buyten reden Sinckingen nae de Voeten kan brengen.* Dit gevoelen van *Mercurialis* wert gevolght, en is in 't korte nae geſchreven by *Sennertus Liqu.* 5. Dat oock de *Lucht* kracht heeft, om de Gichte te vorderen, blijckt daer uyt, dat het een Lant daer in vruchtbaerder is, als het ander; gelijck de Poëet *Lucretius* Athenen toe-ſchrijft in ſijn ſevende boeck:

Athide tentantur greſſus, oculique in Achæis
Finibus.

Soo verhaelt *Nicephorus* in het 15. Boeck van ſijn Grieckſche Hiſtorye op 't 14. Cap., hoe de geſtadige inwoonders van Conſtantinopelen veel met Gichte gequelt werden.

Vorder dewijl een, ende de ſelvige ſtoffe Graveel, ende Gichte maeckt, ſoo groeyt de ſelvige oock uyt ſoodanigen Spijſe, Dranck, ende andere Wtwendige oirſaken van 't Graveel, in 't voor-gaende boeck beſchreven.

6. De Gichte vertoont haer *Teycken* dickwils met *Roodigheyt*, *Hitte*, ende *Geſwel*, (doch, om de diepte, niet ſoo veel in de Heupe) maer volkomentlick met wackere, en waecker houdende *Pijn*, als oock *Onbeweeghlickheyt*. Het welck de gemelte *Lucianus* oock aenroert in deſe verſſen:

O gaudens faſciis humilectipeta,
Curſiveta, talorum tortrix,
Calcicrematrix, male humi tanga,
Oſſitremenda, genufraga, pernox,
Articulos cruciandi cupida,
Curvigenu flexo, potens Podagra.

Wanneer de dunne Vochtigheyt uyt-waeſſemt, en het Zout in de Gewrichten laet, dan blijven aldaer harde *Knobbelen*, de welcke ſplijtende *Kalck* uyt-geven, ende niet alleen het Lidt onbeweeghlick, maer oock krom maken. En dat is dan de Quaſtige Gichte.

Den verſcheyden Oirſpronck geeft mede ſijn byſondere Teyckenen. Als de Stoffe uyt het Hooft buyten de Pan neder-ſackt, dan wert van buyten vernomen een ſacht Geſwel, met eenige *Pijn*, als men daer op douwt, en ſomtijs wat *Huyverigh*; wanneer de ſelve van binnen uyt de Herſſenen leeckt, dan verweckt ſe een *Beſwaertheyt in 't Hooft*, met *ſlaperigheydt*, en voor al 't geene wy de Sinckingen toe-geſchreven hebben. Soo ſtaet oock, uyt de Teyckenen van haer Sieckten, hier voor vermelt, te kennen den Oirſpronck der Gichte uyt Maegh, Lever, Milt, ofte andere Deelen.

7. *Belangende de Voor-teyckenen.* De Gichte is van allen tijden gehouden geweeſt voor een van de wederſpannighſte Sieckten, en in welckers drop te beletten, de Genees-meeſters niet een drop en ſagen; volgens het Françoiſche Spreeck-woort:

En la fieure quarte, & Goutte,
Le Medicin n'y voit goutte.

Ofte:

En vier-en-daeghſche koorts, en wrevelige Gicht
En ſiet de Medicijn tot weeringh nauwlicks licht.

Maer de beſwaerlickheyt van 't geneſen wert oock niet ſelden veroirſaeckt door het quaet wachten voor het gene, de ſelve verweckt, ende het langh wachten, om raet te doen, vermits dickwils de Siecken niet en willen weten hier aen vaſt te zijn, altijdt wat anders voorwendende. Daer van ſeydt *Seneca* in ſijnen 53. brief: *De Beenen doen ſeer, de Gewrichten voelen ſteeckten; noch en willen wy daer van niet weten, maer ſeggen, dat de voet verſtuyckt is, ofte wy te veel op de been geweeſt te zijn. Als de ſieckte noch twijffelachtigh, en in het begin is, dan ſoeckt men een naem; maer als ſy beyde voeten recht gemaeckt heeft, dan magh het wel voor* Podagra *aengenomen werden.* Hier op ſlaen mede de verſſen van *Lucianus*, *Ocypode*:

Gravis hominibus, & inauſpicati nominis
Podagra vocor, mortalibus dirum malum,
Quæ vinculis adſtringo nerveis pedes,
Ingreſſa clam ſub artuum compagines.
Ridere verò ſoleo eos, quos torqueo,
Dum proloqui veram mali cauſſam haud volunt,
Aliamque fictam in promptu habent, qua ſe tegant.
Quilibet enim ſe decipit mendacio,

Luxatum alicubi, aut graviter alliſum pedem
Dum dictitat, veramque cauſſam ſupprimit.
Quod enim ipſe celat, & latere alios cupit,
Hoc tempus invito arguit eo poſt tamen,
Actum domitus, veroque nomine, me vocans,
Geſtatur ab amicis, triumphus omnibus, &c.
Ubi verò & alterum pedem invadet dolor,
Flebis gemens: at dicere unum tibi volo,
Hoc illud eſt, hoc podagra, nolis an velis.

De voor-gemelte *Macrobius* verhaelt 2. *Saturn.*4. onder de Kluchten van den Keyſer *Auguſtus*, hoe hy ſekeren *Vatinius*, die vol Gichte zijnde, even-wel wilde ſchijnen de ſelvige verwonnen te hebben, en ſtofte duyſendt treden te konnen gaen, antwoort gaf, niet verwondert te weſen, dewijl de dagen verlengt waren. En ſoo is dees Pijnelicke ſieckte noch het boerten onderworpen; gelijck *Lucianus* in ſijn *Tragopod.* ſeyt haren aert te weſen:

Quiſquis es hic, cui morbus gravis eſt,
Te ludi viderique feras,
Nam hæc hujus rei natura eſt.

Doch dieſe voglen, en voelen geen reden van lachen. Waer toe (gelijck ick de geheele Genees-konſte in 't Latijn uyt Grieckſche, Latijnſche, en andere Schrijvers geſtelt, en uyt-gegeven hebbe, buyten de ſchriften der Genees-meeſters) ick hier zal by-brengen het oirdeel (over-een-komende met de ondervindinge) van den Roomſchen Raets-heer *Caſſiodorus*, de welcke beſchrijvende 10. *Variar.* 29. de ellendigheyt van de Gichte, ſeyt de ſelve gehouden te werden voor een levende doot, de Menſchen geſtadigh op de hacken ſittende, ende, als ſy al op-houdt, een wortel, om haeſt wederom op te ſchieten, naer-latende. Sulcx valt inſonderheyt waer, als 't Gebreck langh geduyrt heeft, aenge-erft is, ofte knobbelen op-geworpen heeft. Het laetſte wert voor ongeneeſlick gekeurt by den Poëet *Ovidius* 1. *de Ponto* 4.

Solvere nodoſam *neſcit Medicina* Podagram.

So ſchrijft *Hippocrates*, in 't 2. *Prorrh.* niet te weten, dat Oude luyden, die Hardigheydt aen de Gewrichten hebben, Armelick leven, Hardtlijvigh zijn, door Menſchelicke hulpe konnen geholpen werden; waer toe even-wel een loop veel goets kan doen: maer dat in Jonge luyden, die noch geen harde knobbelen en hebben, ende nae den regel leven, door een goet Genees-meeſter wel konnen geneſen werden. Alſoo getuyght oock de Romeynſche *Plinius*, op de plaetſch, in 't beginſel van dit capittel aengeweſen, dat de Gichte niet voor ongeneeſlick te houden en is, om datſe ofte van ſelfs op-hout, ende in vele geneſen wert; gelijck uyt verſcheyden exempelen hier na aen te wijſen, zal blijcken. Even-wel is ſy noch ſoo trots, datſe ſelfs al den raet van *Pæon*, den Genees-meeſter der Goden, ende den Grooten *Eſculapius* uyt-lacht, gelijck ſulcks uyt-gebeelt is by *Lucianus*, in ſijn meer-gemelte *Tragopodagra*, alwaer hy ſeydt, de gene, die eenige Middelen aen-wenden, ſoo veel te harder op het lijf te vallen, ende die haer met vreden laten, ſachter te ontshalen:

Quis eſt hominum, cui non ego inſuperabilis
Regina morborum Podagra nota ſim?
Quam nulla placant thura fumigantia,
Affuſis aris nec cruor ardentibus,
Suſpenſa templis divitum aut donaria.
Nec ipſe Pæon omnium cœleſtium
Medicus deorum vincere pharmacis poteſt,
Phœbive doctus filius Æſculapius.
Mortalium ſiquidem ex quo fuit genus,
Omnes meas vires retundere geſtiunt,
Omnemque turbant pharmacorum induſtriam,
Plantaginem terunt, &c.
Omnes ſed illos jubeo plorare: atque ſic
Tentantibus me, occurrere iracundior
Soleo; ſed in me excogitantibus nihil,
Mitem, & benignam præſto me: nam qui meis
Communicat myſteriis, primum ſtatim
Loqui docetur ſuaviter, de hinc jocis
Oblectat omnes, cumque riſu cernitur, &c.

8. Gelijck in alle Sieckten plaetſch heeft de leſſe van den Poëet *Ovidius*, om by tijts in de weer te weſen, eer dat het quaet door den tijt de overhant krijght; ſo dient deſelve in de Gichte voornamelick waer-genomen te werden. Derhalven moeten de gene, welckers Lidtmaten door erffeniſſe, ofte anders genegentheyt tot de Gichte hebben, en de beginſelen al vernemen; haer ſelven ſorghvuldelick wachten van 't gene wy geſeydt hebben de Gichtige ſtoffe uyt te brengen, als oock om de Gewrichten hare Swackigheydt in het ontfangen van de ſelvige te benemen. Aen 't laetſte is by-nae ſoo veel gelegen, als aen 't eerſte. Want al valter al eenige Zultige vochtigheydt, indienſe niet door Slappigheydt van de Gewrichten ontfangen, en aldaer gehouden werdt, ſoo en ſalſe niet lichtelick Gichte verwecken.

Derhalven dienen de gene, die alreede eenige beginſelen van de Gichte vernemen, te gebruycken ſoodanige Spijſe, die geen Zultige vochtigheyt en maekt; ende daerom haer wachten van *Gezouten*, ende *Geroockt vleyſch*, *Enden*, *Ganſen*, *Swanen*, *Ham*, *Zouciſen*, ende diergelijcke. *Crato* ſeyt oock *Conſ.* 264. het *Capoenen-vleeſch* een ſonderlingh ſap te hebben, dat

de

de Nature na de Gewrichten ſtoot. Onder de Viſch, en dient hier geen *Oeſters*, noch veel *Zee-viſch* gegeten; inſonderheyt geen *Anchoven*, *Pekelharingh*, *Bockent*, *Sprot*, ende alle *Gezoute*, als oock *Gedrooghde Viſch*. *Jul. Alexandrinus* verhaelt 15. *Salubr.* 9. van yemant, die, als hy *Braeſſem* gegeten hadde, terſtont met de Gichte gequelt werde. Alle Viſch, ofte oock ander Spijſe, die met Boter in de pan *Gefruyt* wert, is hier ondienſtig. Onder het Fruyt moet geſchouwt werden *Miſpelen*, *Queen*, *Appelen*, *Peeren*, ſelfs oock, na het oirdeel van *Paré*, ende *Gerard van Bergen*, *Citroenen*, ende *Orangie-appelen*, als ſwanger zijnde met een ſcherpe Zultigheyt. Ende om de ſelfde reden dient de *Wijn* ofte weynigh gedroncken, ofte liever gelaten; het welck niet alleen de Gichte voor en komt, maer oock verdrijft, ghelijck by verſcheyde Geneeſ-meeſters ondervonden is. *Slapen*, *Waken*, ende *Oeffenen*, moeten hier matelick weſen; het *Lichaem* altijdt *Open* gehouden, ende in het voor, ende na-jaer *Geſuyvert*; Mede *Gramſchap*, *Welluſt*, ende alle *Overdaet* geſchouwt. Om de Vochtigheyt, die in de Gewrichten mocht beginnen te ſacken, op te droogen, ende de ſelve te verſtercken, magh men de Lidtmaten ſtoven met *Pekel*, ofte het af-zietſel van *Velt-cypres*, *Roſmarijn*, ende *Salye*; ende dan om-ſlaen een Plaeſter van *Diapalma*, ofte van *Silver-ſchuym*, terſtont te beſchrijven.

9. Al-hoe-wel de rechte *Geneſinge* beſtaet in het wech-nemen van de Sieckelicke Oirſaken, ſo maeckt de over-groote Pijn hier dickwils ſoo veel te doen, dat ſy al het werck na haer treckt. Om dat wel uyt te wercken zal men eerſt komen tot Verſachtende middelen, ende als de Pijn daer nae niet en wil luyſteren, vallen tot de gene, die met het gevoelen de Pijn verdoven, beyde beſchreven in 't 19. cap. en 4. boeck des Eerſten Deels *van den Schat Ongeſontheyt*: dan wy zullen even-wel hier noch eenige dickwils verſochte Geneeſ-middelen by-brengen; dewijl het gene ſomtijdts in het eene groot vordeel doet, in het andere gantſch ſtil ſtaet.

Ende wat ſtreckt tot *Verſachtinge* van de Pijn, daer toe kan een Pap gemaeckt werden uyt *kruym van Witte-broot*, in *Soete-melck* (doch niet langh, om de Wey niet te verzieden) gekoockt, en daer dan onder gemenght het poeyer van *Camillen*, met een weynigh *Saffraen*; en alſoo werm om 't Gichtige deel geſlagen. Diergelijcke kracht heeft een ander Pap, gemaeckt van *Camillen*, ende *Ende-krooſt*, in *Soete-melck* gekoockt, geſtampt, ende daer by gedaen wat *Gerſten-meel*. Men magh oock geſtooten *Lijnſaet-meel* in *Soete-melck* tot een Pap zieden, ende dan daer onder vermengen wat *Populyoen-ſalf*; het welck oock een weynigh de Pijn kan verdooven. Waer toe noch meerder helpt het *Bilſen-kruyt*, het welck mede in *Soete-melck* gekoockt ſeer gepreſen wert van *Duretus*, waer mede het pijnige lidt werm, tot groote verlichtinge, kan geſtooft werden; hoe-wel de Poëet *Horatius* de Stovingen hier in weynigh geloofs geeft.

Qui cupit, aut metuit, juvat illum ſic domus, aut res,
Ut lippum pictæ tabulæ, Fomenta Podagram.

Plinius verhaelt 22. *Nat.* 25. van den Roomſchen Vorſt *Sextus Pompejus*, hoe hy ſittende by het wannen van ſijn gewaſch, de Gichte kreegh, ſijn Voeten over de knye in de *Terwe* ſtekende, en de ſelfde daer door droogende, hy wonderbaerlick genas; en daerom oock daer nae den ſelfden middel dickwils gebruyckte. Want dat het ſelfde de kracht heeft, om oock volle vaten droogh te maken.

Wanneer de Pijn eenighſins lijdelick is, dan is dienſtiger te komen tot het uyt-roeyen van de Gichtige wortel. Hier toe ſal men in 't eerſte, om de gereede Vochtigheydt af te ſetten, in-geven *een vierendeel loot Mechoacan*, ofte *Gialappa*; ende by aldien datter brant by is, des anderen daeghs doen *Laten*; daer op twee-mael daeghs, als ſy uyt het Hooft ſpruyt, doen drincken het Af-zietſel van *China*, *Sarza parilla*, *Saſſaphras* ofte *Pock-hout*, met *Kliſch-wortel*, *Velt-cypres*, *Vlier-bloemen*, ende diergelijcke in 't 1. Deel beſchreven: daer nae wederom het hooft ſuyveren, door *Hooft-pillen*, *Extr. Catholicon*, ofte *Pil. de Hermodactylis*. Als de Gichte haren oirſpronck uyt het Ingewant treckt, dan moet de Geneſinge van binnen gereguleert werden, om de ſelvige Deelen wederom te recht te brengen, dat ſy geen Zultige Vochtigheyt en laten groeyen, noch nae de Lidt-maten en ſenden; mede op het 19. Cap. van 't Eerſte Deel en 4. Boeck *van den Schat der Ongeſontheyt* aengeweſen. Dan dit dient al wat vervolght; en ondertuſſchen van buyten op-geleyt *Knollen*, in *Soete-melck* lucht op-gekoockt; ofte oock werme *roode Kools-bladeren* van binnen met Boter beſtreken, het welck van Dr. *Foreſt* ſeer gepreſen werdt. Ick hebbe ſeer goet bevonden een plaeſter van *Silver-ſchuym*, met eens ſoo veel *Olye van Roſen*, ende *Azijn* gekoockt, ende dan een weynigh *Termenthijn* by gedaen. *Guainerius* beſchrijft ende prijſt een Salve van *Ganſen-ſmout*, in dees kluchtige klippel-verſſen:

Anſer ſumatur, veteranus qui vide atur,
Mox deplumetur, vitalibus evacuetur,
Intus ponantur, quæ ſubterius, numerantur.
Trita caro tota, triti mox pelle remota,
Unctum porcinum, thus, ceram, ſangeinem ovinum,
Pondere ſint æquo, ſal, mel, faba, ſitque ſiligo,
Poſt hoc aſſetur: tamen aſſus non comedetur.
Vas ſupponatur, ſic ut liquor accipiatur:
Quo membris unctis, his Gutta ſolvitur omnis.
Certe hoc Unguentum præſtat ſuper omne talentum.
Sic per dictamen, cum ſcripſeris, hoc medicamen,

Fac laus ampla Deo, ſolito de more, ſuperno,
Anſeris edicto, & ejus medicamine ſcripto.

In de *Sciatica*, ofte Heup-pijn magh men (dewijl de Oirſaeck wat diep ſit) recht op ſtellen *Veſicatoria* van Spaenſche vliegen, jae oock *Cauſtica*, doch ter zijden, en wat leeger. De Middelen, die de Knobbelen in de Quaſtige Gichte, verdrijven, zullen in het derde Deel, *van de Geneeſ-konſte* te weten de Heel-konſte, onder de Verſachtende heel-middelen cap. 6. en elders aengeweſen werden.

10. Om noch wat te voegen by 't gene hier voor verhaelt is, nopende de *Maniere van Leven* tot voorkomen van de Gichte, 't welck oock plaetſch grijpt in de Sieckte ſelve, ſoo ſtaet waer te nemen, datter niet beter en is, om die dochter van Wellust te breydelen, als met *Soberheyt*. Den H. oudtvader *Hieronymus*, ſchrijvende tegens *Iovin.* maeckt gewach, dat ſommige Gichtige rijcken, door aenſlaen van haer goederen, gebracht zijnde tot een ſober tafel, daer door genaſen. Soo verhaelt *Porphyrius* in 't leven van *Plotin.* hoe ſeker Roomſch raets-heer, met namen *Rogatianus*, die noch handen, noch voeten en konde beſigen, door Soberheyt het gebruyck van beyde volkomentlick wederom kreegh.

En, gelijck de *Schrick*, ofte *Vreeſe*, door het Bewegen van de Vochtigheden, ſomtijts, de Gichte, als verhaelt is, veroirſaeckt, ſoo kanſe oock de ſelve door vertrecken, en in-trecken van haer Stoffe, gantſch doen verſchieten. Het is aenmerckens weerdigh 't gene *Hildanus* verhaelt 1. *Epiſt.* 47. van een ſekeren moelickert, die niet nae en liet, hoe-wel hy midden in de Gichte lagh, noch qualick van een yeder te ſpreken. Waer door een drolligen haen, die hy mede door ſijn ſcherpe tonge en tanden, in den kam gebeten hadde, waer-nemende op een avondt, dat hy alleen was, quam, gemomt als een moor, heymelick in ſijn kamer. De Siecke, door die vremde gedaente, eenigheyt, en duyſterheyt, vervaert zijnde, vraeghden, wie hy was, en van waer hy quam. Den anderen niet antwoordende, naerderde het bedde, en hem grijpende by ſijn Gichtige armen, ſmeet hem op ſijn ſchouderen, en droegh hem ſoo al hangende, en ſchreeuwende, uyt de kamer, ſijn voeten ondertuſſchen tegens de trappen ſtootende, tot dat hy beneden op de plaets quam, daer hy hem neder ſette, ſonder yet te ſeggen, alleen hem aenſiende; daer nae quam hy toe-loopen, gelijck of hy hem weder aen zoude ranſſen, en wech brengen. Waer op de gene, die te voren op ſijn voeten niet en hadde konnen ſtaen, minder gaen, ofte klimmen, vloogh haeſtelick de trappen op, en riep uyt de venſter de geheele buyrt by een. De buyren vergaderende, vertelde hy, zijnde by-nae buyten adem, en doot van ſchrick, hoe een Geeſt hem uyt het bedt getrocken, en ellendigh onthaelt hadde; jae dat het met hem al gedaen zoude zijn, by aldien hy den naem van Jeſus niet en hadde aen-geroepen. Ende dat wonder is, die te voren ſoo Gichtigh was, bleef daer nae van die quellingh gantſch bevrijdt. De gemelte *Hildanus* verhaelt noch een andere geſchiedeniſſe van ſeker Gichtige, die verweſen was te ſterven; en nae het ſchavot gevoert werdende, onderwege onverwachte tijding kreegh van ontſlaginge; en dat hy, die te voren ſijn uyterlicke lidtmaten niet en konde roeren, daer nae noch lange jaren van geen Gichte en wiſt. Dan de oirſaeck van deſe geneſinge zoude geleyt konnen werden op de ſchierlicke veranderingh van Schrick in Blijdtſchap. Maer hoe vele door de ſchrick des doots wonderbaerlick van de Gichte, die voor geen andere middelen hadt willen wijcken, verloſt zijn, is te ſien in de Hiſtoryen van *Fazellus*, *Thuanus*, als oock in de oude Leſſen van *Cælius Rhodiginus*, en zijn oock anderen in den *Schat der Geſontheyt* aengeweſen.

Seneca ſchrijft hier over 6. *de Benef.* 8. dat de ſchierlicke Vreeſe, vertreckende de Sinnen op een ander Sorge, de Gichtige ſomtijts van Pijn verloſt. Sulcx doet oock om de ſelvige oirſaeck *Blijdſchap*, en *Vermaeck*, gelijck Geſelſchap van goede Vrienden. Waerom *Iulius Scaliger* ſeyde (gelijck ſijn ſoon *Ioſeph* getuyght) niet met de Gichte te doen te hebben, als hy mocht met eenige geleerde luyden kouten. Dat de Gichte oock geholpen wert door *Muſijck*, en *Snarenſpel*, is van *Theophraſtus* aen-gemerckt, volgens het ſchrijven van *Athen.* 14. *Deipn.* 5. ende *Agell.* 4. *Noct.* 13.

FINIS.

LOF

LOF
der
GICHTE,

Uyt het Latijn van

HIERONYMUS CARDANUS

Vertaelt.

ICk zoude het rekenen voor een ſtuck van ondanckbaerheydt, ick laet ſtaen van vergetelickheyt, indien ick niet gedachtigh en ware de gene, door welckers weldaet ick gevordert ben, ofte de weldaden gedenckende, niet door alle middelen zoude ſoecken danckbaer te weſen. Ick en meene oock niet, datmen, om danckbaerheydt te betoonen, behoeft te onderſoecken, wie den gever van die weldaet geweeſt zy, noch uyt wat Herte hy dat gegeven heeft: maer wat ghy daer door gevordert hebt, ende hoe geerne hy U dat medegedeelt heeft. Want wat wilt ghy veel na 't Herte vragen, geſien hebbende 't vrolick gelaet, ende de vaerdigheyt van den gever? te meerder, alſoo het Herte, gelijck de Godtſ-geleerde, ende Wijſgerige betuygen, Godt alleen bekent is. En indien men wil gaen by Giſſinge, ſoo moet men gelooven, dat de weldaden ons niet, als uyt een goet Herte toegevoeght werden, ende ſoo veel te meerder, als den gever oock aen andere ſijne mildadigheydt getoont heeft. Indien hy aen alle de gene, die hem baden ende verſochten, geweygert hadde, dan zoude men mogen dencken, dat hy niet en gaf uyt een milt Herte. Maer wat de perſoon belangt, daer en is niemant, gelijck men gemeenlick ſeydt, een yeder goet, als alleen Godt. Andere zijn voor ſommige goet, voor vele veeltijts quaet: dan in tegen-deel is de *Gichte* voor de meeſte goet, voor weynige quaedt, ende beſwaerlick, daer-en-boven met mildadigheydt de Menſchen van ſelfs beleefdelick beſoeckende. Derhalven, alſoo niemant ſimpelick kan geſeyt werden goet, ofte quaet, maer, in aenſien van ſijn gave, voor ſoodanigh te houden is; ſoo moet de *Gichte* met alle redenen voor goet gekeurt werden. En, dewijl wy den geenen voor quaet houden, die ons met een vriendelick gelaet bejegent, en daer onder ſijn booſheyt verbergt, ſoo valt wederom te prijſen, die, onder deckſel van quaet, ons aen-komt, en al wat ſy bedeckt, al wat onder haer kleederen ſchuylt, goet is. Ick en wil de *Gichte* niet prijſen, gelijck men quade dingen plagh te prijſen, als of daer door een rechtveerdige ſtraffe werde uytgevoert. Want ſoo plegen de Doot, de Sieckten, en Tyrannen gepreſen te werden: maer dit en is haren lof niet, maer veel eerder een beſchuldinge van het Menſchelick geſlacht. Laet de Menſchen, volgens haer oirdeel, weſen ondanckbaer, ſchelmachtigh, godtloos, wreet, gierigh, onrechtveerdigh, en gantſch boos, ſoo ſchandelicke, ende verfoeyelicke ſake en kan geen voordeel by brengen aen den lof van de Gichte. Ick en zal de ſtraffe niet voorſtaen, die ick hate, ende ſoo ick die oock onrechtveerdelick moſte uyt-ſtaen, ben al onder dat getal *(waerſchijnelick ſiet dit op het onthoofden van ſijn ſoon Ioh. Babtiſta, daer by veel moeyten voor dede)* die deſelve alreede uytgeſtaen hebben. Dit en is geen vremt voorſtel, noch een op-proncken van wel-ſprekentheydt, ofte verſtant; waer van in my het eene minder is, als matelick, tot het ander weet ik wel noyt moeyten gedaen te hebben. Qualick werden gepreſen, die niet recht en konnen *gepreſen* werden, gelijck de *Sotheyt*, *(van onſen Eraſmus)* de *Kaligheyt*, de *Vierden-daeghſche Koortſe*, in de welcke hoe veel meer blinckt de wel-ſprekentheydt van den Schrijver, hoe veel te meerder blijckt de lichtigheyt van ſijn voornemen, als ydel zijnde en op geen gronden van waerheyt ſteunende. Het is de *Gichte*, die haer van den beginne ſoo loffelick vertoont; dat haer *Lof* ſonder ſchaemte niet en kan voorby gegaen werden: ſo datſe twijffelachtigh maeckt, of het eerlicker, en treffelicker is van haer te ſpreken, of leelicker, en ſchandelicker haer, die ſoo vol van gaven, ende verdienſten is, ſonder prijſen voor-by te gaen. Doch indiender geen quaet en was, dat lof verdiende, ſo en ſoude ick voorwaer de *Gichte* niet derven prijſen: maer ick ſie ſoo veel quaets lof weerdigh, dat de *Gichte*, het ſachtſte van die alle, te prijſen, niet vremt en kan ſchijnen. Want de *Stonden*, die de Vrouwen ſoo leelick af-leken, ende haer ſoo ſieck maken, 't Baren, het uyt-komen van de *Tanden*, de eerwaerdige *Grijſigheydt*, de *Pocken*, ende *Maſelen*, zijn maer vuyle uytwerpſelen, ende even-wel, om datter vele wel by varen, verdienen noch gepreſen te werden. Men ſoude mogen hier tegen brengen, dat ſulcx geſchiede door den loop der nature; maer dat de *Gichte* een *ſieckte* was, overkomende door ongeval. Maer die *Pocken*, ende *Maſelen*,

(waer van de Arabiſche Geneesmeeſters alleen gewag maken) en ſchijnen eertijts ſo gemeen niet geweeſt te zijn, en even-wel wert daer door 't bloet, en 't gantſche lichaem geſuyvert. Daer zijn *Vreeſen*, daer zijn *Pijnen*, die ons vermanen, om een beter leven te leyden. Een onteerde dochter is drouvigh, dat is by geval gekomen, en nochtans wert dien druck voor prijſelick geoirdeelt. Indien datter geen Swackigheyt en is, geen Pijn, die voor goet en prijſelick behoort opgenomen te werden, ſoo en ontken ick niet, dat de *Gichte* niet te prijſen en is. Maer, dewijl al ons leven 't Vermaek aen eenige Pijnlickheyt verknocht heeft, gelijck van honger in 't eten, van drincken in dorſt, byſlapen in keteligheyt: ſoo geloove ick vaſt geſtelt te hebben, dat de *Gichte* niet geheel onprijſſelick en is, en aengenomen behoort te werden, om haer ſaken te verdedigen. Sy en heeft tot deſen dagh niemant gevonden, die haren *Lof* ſoude beſchrijven: maer en verdientſe niet gepreſen te werden, om datſe juyſt van niemant gepreſen en is? Wat al ſaken, wat al treffelicke mannen zijnder ſonder lof-dichter geweeſt? Hoe veel ſieckten, en mallighedē zijnder tot verachtinge der vromen gepreſen? Daer en is niet quaets, of 't heeft ſijnen voorſpraeck gevonden. Moet dan 't ongelijck vervolght werden, om dat het eens geſchiet is? Behalven dat het de *Gichte* noch aen geen brave prijſer ontbroken heeft, en een, die ook Goden, en Godinnen gewoon was te prijſen, te weten de Grieckſche *Lucianus*, een dapper man, en van groote geleertheyt; door wiens voorſchrift ick opgeweckt werde, maer niet tot nijt gedreven. Want gelijck in alle brave dingen, geen Spreker ſo gauw, noch vernuft en is, dat hy de waerdigheyt van de ſaeck met ſijn welſprekentheyt ſoude konnen na-komen: ſo ontbreeckt oock nootſakelick altijt wat in den *Lof van de Gichte*; het welck daerom te meerder geſchiet, dat de Sprekers ſelden in hooge dingen groote hope ſcheppen, ofte in leege veel moeyte aenwenden. Ende wy en beginnen dit werck oock niet, dat wy ſouden hopen waerdige lof na de waerdigheyt van de *Gichte* te ſeggen; maer om dat wy vertrouwen andere, die meerder gaven van welſprekentheyt beſitten, door onſen arbeyt, hier toe op te wecken. Ick eyſche een yegelick uyt, niet op hope van overwinninge: maer op dat ick overwonnen zijnde, dickwils mocht trotſen den aenvanger van dien ſtrijt, den opgever van ſo treffelicken werck, geweeſt te zijn. Och of wederom leefden die *Cicerones, Hortenſii, Cottæ, Corvini*, om deſe ſake na haer waerdigheyt op te nemen, en treffelick uyt te voeren. Want het ſcheelt veel, oock in de fraeyſte ſakē, hoe yet geſeyt, verçiert, uytgebreyt; of ontvallen, en van ſijn behoorlicke *lof* verſteken wert. Daer en is niet ſoo treffelick, dat niet by gebreck van wel-ſpreken, ſlecht, ja verachtelick ſal ſchijnen. *Alexander de Groote*, wenſchte den Poëet *Homerus* tot een Lof-dichter. Ende voorwaer den roem van *Ulyſſes*, en *Achilles*, die alleen over kleyne ſtedekens heerſchten, en met geheel Griecken-lant naulicx in thien jaer een Troyen overwonnen, is nu grooter, als van *Alexander* ſelve, die alleen, in ſoo veel jaren, de werelt onder ſijn gebiedt gebracht heeft. Derhalven indien ick de *Gichte* niet en handele volgens hare groote, en waerde; ſoo mach ſy haer te rechte wel beklagen, dat ſy tot haer ongeluck ſoo kouwen, en droogen prijſer ontmoet heeft, daer een ander door ſijne wel-ſprekentheyt het Lof, dat ſy verdient, tot den hemel ſoude konnen verheffen. Maer om niet langer de ſake ſelfs uyt te ſtellen, ſo hebbe ick voor-genomen haer handelinge ſimpelick te verhandelen. Want gelijck de Poëet ſeyt, *Ornari res ipſa negat, contenta doceri*. Dat is: *De zaeck ſelfs vereyſchſt geen vercieringe, maer onderwijzinge.* Elck moet bekennen, dat de *Gichte* onder haer medeſtaenders de kroon ſpant, en dat *Graveel, Colijck, Koortſchen, Geelesucht*, roemen haren oorſpronck uyt de ſelve te trecken. Haer outheyt is al lang bekent geweeſt voor den Prince der Geneesmeeſters *Hippocrates*, en al van de tijden der Troyanen, waer van ſy ook den Grieckſchen naem van *Podagra* behouden heeft, niet dat ſy den (*ſiet het* 523. *bladt*) Latijnſchen verſmaet, maer dat ſy den ouden liever heeft, een teycken van hare ſtantvaſtigheyt; als de welcke altijt de vryigheyt, en vryborſtigheyt voor oogen hebbende, openbaerlick yemant beſoeckt, en haren wil uyt werckt, ſonder yemant lagen te leggen. En al is 't datſe de Menſchen groote pijn aendoet, ſoo en brenghtſe niemant om hals, ja verweckt noch midden in de pijn het lacchen. Sy is alleene, die de Geneeskonſte veracht, gelijck de Poëet ſeydt, *Solvere nodoſam neſcit Medicina Podagram.* Dat is: *De Medicijn en weet geen knobbelachtige Podagra te geneſen.* Ja ſy oirloght tegen de Genees-meeſters, van de welcke ſy vele ſeer qualick onthaelt heeft. Sy *verſmaet* de *Salven*, en paſt niet op *Drancken*, wert aengehitſt door *Plaeſters*, ende vervreet door *Stovingen*. Sy en vraeght nergens na; komt, en gaet wech, als 't haer belieft, ſonder haer ſelven aen yemant te onderworpen. Sy en laet haer met geen *Ombangen*, ofte *Af-leſen* verdrijven, ja ſelfs niet door *Beden aen de Heyligen*. Godt alleen is 't, die ſe kan voeten maken. Het is voorwaer een ſake van groothertigheyt, teere jaren niet moeyelick te vallen, noch kinderen, noch oude luyden, noch vrouwen, noch geſnedene; al wat in de fleur, al wat ſterck is, ranſt ſy maer aen; ſy verſchuyft de beenderen ſelve, verſwackt de ſterckſte, maeckt loſch zenuwen, en banden, werpt alleen de jonge luyden onder de voet. Sy en is niet vervaert voor eenige dreygementen, wijckt voor geen gewelt, noch en laet haer door geen ſtreelen verſachten. Dieſe voorgenomen heeft op 't lijf te vallen, beſtormtſe; en houdt haer altijt van de gene, daerſe niet op geſtoort en is. Met gelijcke eere van *Koningen, Keyſers, Pauſen*, andere *Mogende*, en *Wijſe* (gelijck 't volck oirdeelt) gaet ſy ten ſtrijde, *armen*, en *boeren* overſlaende. Sy treet in de *hoven der Prinçen*, en onderhoudt dagh en nacht de gene, die van vrouw en kinderen niet en houden, tegen haren danck. Ende uytſtootende de beſte

vrienden,

vrienden, doetſe haer ſelven wel koeſteren, *Dormit & in pluma, purpureoque thoro.* Dat is: *Hy ſlaept op ſachte pluymen, en op een purpere peuluw. Sy geniet den reuck van wel-rieckende Salven, hoort Sang, en Snaren-ſpel; ſlaept op een ſacht bedde, tuſſchen ſijde gordijnen, en dekens met Gout, en peerlen geborduyrt, en in alderhande weelde. Sy hoort alle genuchlicke praetjens, prouft de leckerſte koſt, en wijn; ondertuſſchen wert haer toe-gebracht al het koſtelick vermaeck, dat voor Koningen ſelve in lange jaren bedacht is.* En by aldien waer is, 't gene de Platoniſche wij-ſen van de Telchineſche geeſten voorgeven, te weten, dat ſy haer in de Menſchelicke lichamen overſetten: ſoo ſoude ick die alleen voor geluckſaligh houden, de welcke vergeſelſchapt met de *Gichte*, woonplaets in de Menſchelicke lichamen quamen te nemen. Want ſy heeft met *Venus*, *Bacchus*, en al wat lecker, en ver-makelick is, een eeuwigh verbont gemaeckt; ende is ſoo geluckigh, dat de gene, die daer aen vaſt zijn, uyt-geſeyt de Pijn, een geluckigh leven leggen. Sy en ver-let oock geen vermaeck, (*Siet fol.* 545.) noch vrucht-baerheyt, maer brenght een ruyter te paert. Dan ick kom nu tot de Wijs-gerige. *Arceſilaus* is van haer huys-genoten geweeſt, als mede *Lycon* van *Tharſus*, en andere, waer uyt genoeg blijckt, dat de *Gichte* oock *Wijſheyt verweckt*. T'onſen tijde, een man van groote geleertheyt, *Eraſmus*, heeft al wat waerdigh is geleſen te werden, getapt uyt een *Gichtige kamer*; geſonder in die Sieckte, als in Geſontheyt. Voor wat al treffelic-ke Schriften van geleerde Mannen zijn wy den danck ſchuldigh aen de *Gichte?* Geſont zijnde, doet elck ſijn dingen, luttel lettende op 't gene hy uyt-werpt: maer die aen de *Gichte* leyt, is vol van bedenkinge, en al wat van hem komt is rijp, en ſedelick. Maer dit overſlaen-de laet ons komen tot de Macht, dewelcke in de *Gichte* ſeer groot is. Want de *Gichte* alleen overvalt den *gehee-len Menſche. Ten eerſten* daelt ſy op de *Voeten*, daer na op de *Handen*, *Knye*, *Elleboogh*, *Kuyten*, *Hals*, *Schouderen*, *Kaecken, ja oock de Tanden. Selfs en ſpaertſe de Tonge niet*; en in ſommige heeftſe de Neus verdraeyt. Soo toontſe hare kracht over alle de Deelen van het Lig-haem. Wat is dan haers gelijck? De Koortſe beſlaet het geheele Lichaem, gelijck oock de *Laſernye*, *Wa-ter*, en *Geleſucht*: dan ſy en gaen maer gemeen, daer de *Gichte*, in elck byſonder Lidt hare macht toont. Sy ont-heupt de Menſchen, plaeght, pijnight, kromt handen ende voeten, verteert het morgh, ſtelt het Lichaem in vremde bochten. So dat ſy alleen met recht mach ge-ſeydt werden te zijn de *Koninginne* van ons Lichaem. Maer hoort wat vremt van haer: Sy hadde verſtaen, datter by eenige Genees-meeſters, en niet van de min-ſte, geſchreven was, hoe ſy konde verdreven werde, door *Hermodactylum*, en *Corallium*. Hier over geſtoort zijnde, ick en weet niet door wat konſte, toe-val, ofte geluck, heeftſe terſtont deſe hare vyanden ſo van kant geholpen, datſe alleen de namen van de ſelvige ons na-gelaten heeft. Elck hoort wel van *Coronopum*, ofte *Co-rallium*, als oock van *Hermodactylum*; maer oock wat die zijn, en kan ons niemant wel uytleggen. Ick en ſou-de oock dien Genees-meeſter niet prijſen, die in badt-ſtoven van wel-ruyckende Kruyden, de flauwe Siec-ken met veel Koppen plaegden. Wat heeft (*ſiet het* 1. *Deel, fol.* 247.) den Romeynſchen Vorſt *Agrippa* ge-baet, het badt van heeten *Azijn*, dat hem te gelijck de Pijn, en 't gebruyck van ſijn Beenen wech nam? Wat-vordeel trock onſen *Cæſar* uyt dat mal, ende als by-ge-loovig middel van *Swarte Geyten-wey*, en *Vijgen-melk?* Heeft het niet, behalven dat het niet goets en de-de, de krachten vermindert, en het leven verkort? Ja die haer Spring-ader wil ſtoppen, ſtopt met eenen die van 't leven. Die veel ſteuten op *Pock-hout*, *Sarza Pa-rilla*, *Spa-water*, laet haer de jaren tellen, dat ſy daer na lang geſont geleeft hebben: 't en is de rechte geneſin-ge niet, een ſachte ſieckte te verdrijven, om een doo-delicke te ontfangen. Wat ſy noch met my, als ge-roemt hebbende, haer te konnen quijt maken, zal aen-rechten, en weet ick niet. Sy zal mijn wel lichtelick verachten, ofte luttel achten; dewijl dien raet in ſoo weynige van my verſocht werdt, dat ick hem ſchijn voor mijn ſelven alleen gevonden te hebben. Maer te-gens my aengaende, ſal ſy ongelijck hebben, dewijl ick maer en ſoecke haer een weynigh van kant te ſenden, niet voor altijt uyt den huys te ſchoppẽ; gelijk ook an-dere van my niet geleert en zijn. Sy is voorwaer wel te recht geſtoort geweeſt op *Willem Budeus*, die in 't open-baer leerden, haer alleſins uyt te ſtooten, die ſy ſo over-viel, datſe niet gaef aen ſijn geheel Lichaem en liet. Maer 't is wat anders, ſijn ſaken te beſchermen, en ſijn vordeel voor te ſtaen; wat anders tot roem, ofte hope van winſte, andere ſulcx te leeren. Het is wat anders, eenen onaengenamen gaſt lange te houden, om dat hy ons ſoo moeyelick niet en zoude vallen; wat anders hem buyten de deure te ſtooten, en ons huys te verbie-den. Maer ſy en derft miſſchien treffelicke, en man-haftige luyden niet genaken. Wy hebben in onſen tijt geſien *Antonio Leva*, en *Alfonſo Davalos*, twee krijghs-blixemen, van ſonderlinge verſtant, en dapperheyt, en die veel treffelicke daden (*in de Hiſt. van Guicciardin, en elders, te leſen*) ſoo aen haer vaſt te weſen, dat licht te mercken was, de *Gichte* niemant te ſparen, en volgens het exempel van den Blixem van *Iupiter*, alleen 't gene verheven is, aenranſten, en om-ſtiet. Wat is te geloo-ven anders geweeſt te zijn, dat den ſtercken *Hercules* getemt heeft, hoe-wel de Poëten ſulcx eenige Swee-ringen toe-ſchrijven? Want hy en zoude in ſoo ge-ſtoorde woorden niet uyt-geberſt hebben, indien het quaet in ſijn vleyſch, en niet in ſijn gewrichten geſte-ken hadde. Maer laet ons twijffelachtige ſaken over-ſlaen, dewijl de *Gichte* te vreden is met haer eygen, en ſeker *lof*. Want een exempel kan in plaets van vele ge-noegh zijn in den Keyſer *Severus*, die al was hy de ſtrijdtbaerſte van alle, en alles overwon, ſoo dapper nochtans van de *Gichte* verwonnen is geweeſt, dat hy

altijt te bedt moſte leggen, ende die de geheele werelt onder hem hadde, was gedwongen te ſtaen onder de ſlavernye van de *Gichte*; en ſy en liet haer niet overwinnen, noch hy, overwonnen zijnde, ſchrickelick te weſen. Dit wil ick evenwel maer ſeggen, als wel te weten, datter geen *Pijnbanck* den Menſche ſoo veel pijn aen en kan doen, als de *Gichte*. Die daer aen vaſt zijn, werden *geſteken*, *gebrandt*, *getrocken*, *ja by-na van een geruckt*. Ick geloove, dat noch de Goden, noch de Tyrannen, ſoo langhdurige, ofte hevige Pijn zouden konnen inbrengen, als die van de *Gichte*. Sy houdt op tuſſchen beyde, om daer na met meerder gewelt wederom te keeren. Sy verſacht, om dat het als-geſonde vleyſch het quaet overvloediger zoude ontfangen. De Siecke bekomen, om te langer tot de aenſtaende ſtraffe te duyren. Even-wel *en brengt ſe niemant om hals*, als niet willende te ſchijnen weſen een dienerſſe van een ander mans *doot*. Een weynigh *Colijck*, ofte *Maeg-pijn*, helpt den menſche van kant, om dat de ſelvige *Doots-dienaers zijn*: maer de *Gichte is haer eygen, niemant onderworpen*; jae andere *Sieckten* zijn haer veel eerder gehoorſaem. Want alwaer ſy verſchijnt, daer verjaeghtſe alle andere Sieckten, noch ſy en lijdt niet, dat het lichaem haer toe-ge-eygent, ende onder haer gehoorſaemheydt ſtaende, yemant anders aenneme, ofte onderdanigheyt bewijſe. Hoe vele, die, aen de ſwaerſte Sieckten leggende, al buyten hope geſtelt waren, en zijnder niet door haer aenkomſte geneſen? Wat wil ick ſeggen van haer *Eerbaerheyt*, ende *Rechtvaerdigheyt*, de welcke, al bevanghtſe, gelijck verhaelt is, 't geheele lichaem, en al de leden; en is even-wel nimmermeer ſoo geſtoort, en ſchaemt-vergetende, datſe oyt de *ſchaemte van man*, *ofte vrouw*, noch oock het *kinderſte* aen en taſt. Sy onthoudt haer mede van de gene, die gematight leven, om den naem van *brootdroncken* niet te krijgen. Met de ſelve ſtantvaſtigheyt laet ſy de *armen* oock met vrede, om niet te ſchijnen wreette weſen, die de ellendige den koſt benam. Derhalven is de *Gichte rechtvaerdig*, *goet*, *vroom*, *wijs*, *kuyſch*, en *groots-hertigh*, ſoo van wegen het verſmaden der gener, dieſe niet aen en roert, als van wegen de waerdigheyt van de gene, dieſe onderbrenght. Sy heeft my al-te-met gedacht te weſen, uyt het geſlachte van eenige *Roomſche Prieſters*, dien, door oude inſettinge, verboden was, by de *dooden* te mogen komen, daer deſe noch *doode*, noch *veege* en genaeckt. En by aldienſe ſomtijts op yemant ſoo geſtoort mochte weſen, datſe hem wilde van kant helpen, ſoo ſcheyt ſy daer van, en geeft hem over aen de *Koorſch*, *Kort-ademheyt*, ofte *Popelſy*, om dat werck uyt te voeren. En op de ſelve wijſe tegens ſommige ingenomen zijnde, die haer ſoecken uyt te ſtooten, de ſelve verlatende, geeftſe over aen *Koorſchen*, ofte andere *Sieckten*, dieſe uyt het leven halen. Sy en is niet leelick ofte tegenſtaende, gelijck *Laſernye*, ofte *Spaenſche Pocken*; niet beſmettelick, gelijck *Teringe*, *Peſt*, *roode Oogen*: maer laet toe, dat de vrienden haer ſonder ſchroom mogen beſoecken. Sy en beſtrijdt ons noyt, als andere Sieckten, onvoorſiens, ofte dat wy 't niet gewaer en werden. Sy e brenght oock niet *vuyls* mede, geen *etter*, ofte *ſweringen*, geen *boeſt*, geen *braken*, nochte *loop*. Sy is gantſc *ſuyver*, en met haer ſelven te vreden. Ja ſy druckt ee yegelick na de mate van ſijn krachten. Stercke luyde langh, en dapper; ſlappe weynigh tijts, en ſlappelick Hier zoude lichtelick tegen-geworpen mogen werden, dat de Gichte een ſlechte ſake is, dewijlſe ooc *Honden*, *Vee*, *Capoenen*, en veel andere *Meſt-vogels*, oft die op-geſloten werden, kan overkomen: waerom oock de gene, die ſoodanige Vogels eten, lichtelicke van de *Gichte* gevat worden. Maer dat en is geen *Gichte*, dewijl by haer knobbelen geen, ofte gantſc weynigh Pijn is, blijckende daer uyt, dat ſy niet en klagen, noch en ſchreeuwen.

Nu wat al voordeel brenght de Gichte aen? vooreerſt neemt men daer uyt bedencken van *Adel*: wan indien daer mede gequelt wert een *boerẽ ſoon*, ſo meent elck terſtont, dat hy ſijn rechte *vaer* niet en heeft, maer het maeckſel, en *baſtaert* van een *Edelman* is. En noch te meerder, om dat de *Gicht* erft, en haer nakomelingen geerne kennen wil. Wanneer een *Gichtige* te *hoof* verſchijnt, hy wert van een yder ge-eert, al was het maer een rabauwt. Want de *Gichte* heeft ick en weet niet wat *Koninglicx* in: ſy *zit*, als een ander *ſtaet*, ende *rijdt*, als een ander te *voet* gaet. Ick hebbe geſien dat een gemeen Edelman *Maximianus Stampa*, aen de *Gichte* vaſt zijnde, op een *muyl* ſat, daer-benevens gaende, als dienaer, *Alfonſo Davalo*, een *Prince* zijnde, om dat hy doen geen *Gichte* en hadde. Wat ſittender, om harent wille, van dit volck al, in tegenwoordigheyt der *Princen*, die anders ſoodanigen eere onweerdigh zijn. Siet men niet met wat beleeftheyt de vrienden haer komen beſoecken, gelijck of ſy by den *Keyſer*, ofte *Paus* ſaten, met wat eerbiedinge ſy haer onderhouden? Wat zal ick ſeggen van de huyſ-genooten? geen barbier ſcheert ſachter. Hebt ghy een botterick, of een ſtuyrſen knecht, laet hem een *Gichtige* gaen dienen, hy zal terſtont *vlijtigh* werden, ende ſoo mack als een *lam*. Denckt eens wat wooninge de *Gichte* voor haer verkoſen heeft, niet als *palleyſen*, en *groote buyſen*, al waer ſy in vreughde leeft, midden onder de vrienden, en welluſten. Is yemant, die van ſijn vrienden verſmaet wert, ofte dat ſy ſijn rouw geſelſchap ſchouwen, laet hem de *Gichte* krijgen, elck zal der na toe komen loopen. Indiender eenige ſieckte toe-ſlaet, 't zy *Koortſchen*, *Waken*, ofte andere *Pijnen*, ſy beſlaet de plaetſch van allegader. Vraeght yemant, wat de gene, die hier aen leyt, voor *Sieckte* heeft, als men maer *Gichte* noemt, ſo weet hy terſtont wat ſieckte het is; ſoo bekent, en vermaert is die *naem* over-al. Maer wat voor een man maeckt de *Gichte*? Een die *vroom*, *godtſaligh*, *kuyſch*, *Wijs*, ende *wacker* is, ende als hy al ſlaept, niet ongeruſt en *droomt*. Daer en denckt niemant

mant

mant meerder op Godt, als die aen de Gichte leyt: die ſoodanige Pijn voelt, en kan niet vergeten 't gene meeſt in andere geſchiet, dat hy *ſterffelick* is: hy wacht hem ſoo veel van *eten*, *drincken*, *by-ſlapen*, als hy meent voor ſijn *geſontheydt* noodigh te weſen. De *Gichte* treckt van ons voornaemſte deel, te weten, de Herſſenen, Sinnen, ende ons Verſtant, alle quade Gedachten, *ydele Hope*, onnoodige *Vreeſe*, onſekere Betrachtinge. Sy en laet niet toe, dat men ſijn goet *verſpilt*, ende ſy dwingt, oock tegens danck, wel ende braef te leven. Welcker gematigheyt ſeer veel vordeel in heeft. Vorders, dewijl de *Gichtige* een ander niet en konnen gaen beſoecken, om dan het beſoeck van andere te hebben, ſoo werden ſy *beleeft*, *vriendelick*, *reckelick*, ende leeren met de menſchen omgaen; ſoo datter geen *wijſer*, als de *Gichtige* gerekent en werden. Waerom haer den toom van de Gemeene ſake in handen geſtelt wert: als welckers beraetſlagen *rijp*, *wijs*, ende *ſeker* zijn. Want haer verſtant en wert door geen baren gedreven, het *lichaem* ruſt van beroeren, ende de *Ziele* en geſchiet, noch door *ſpijſe*, noch door *dranck*, eenigh belet.

Wy zullen nu oock eenige hare byſondere gaven, (waer van drie de voornaemſte zijn) gaen uytleggen. Sy belet, datter geen *Steen* in de Blaes en groeyt, noch de *longe* tot *ſweren* komt; daer-en-boven geeftſe den *wijn* ſulcken *ſmaeck*, datter niemant ſoodanigen geur, en aengenaemheydt in den *Wijn* en vint, als een *Gichtige*. Hier benevens maecktſe de ſachtſte doot, en die van een uyt de *Gichte* ſpruytende ſieckte komt te *ſterven*, gaet uyt, gelijck in een *ſlaep*. Ja als ſy wat verſoet; wat ſoete ſlapen, wat een ruſte, en juckte ontrent die plaetſche, weynig verſchillende van de dertele keteligheyt? Sy alleen vermaent ons tot de *boecken*; alſoo die eenige ſoetigheyt door het tuſſchen-komen van pijn niet en kan af-geſcheurt werden. Maer behalven het aengenaem geſelſchap van verſoeckers, daer in alle Sieckten na verlangt wert, ſoo beweegtſe, door eenen byſonderen aert, de vrienden en Siecken, datſe meerder vermaeck ſcheppen in boerten, en jocken, als de gene, die wel varen, gelijck de krepels in *Venus-werck*, de *gebulte* in *gauwigheyt*, de *ſcheluwe* in *bedrogh*, de *kale* in ras te *overleggen*, ſoo datder ſelver omgang heel drolligh is. Zal ick hier noch by-voegen, dat de *Gichtige* den loop van de *Maen* beter verſtaen, als de *Sterre-kijckers*, en veranderinge der *tijden* ſekerder, als de *ſchippers*? Dit, meerder, ende noch treffelicker, kan over den *Lof* van de *Gichte* met waerheyt geſeyt werden. Maer ick ſie, wat ghy hier zoudet mogen tegen-werpen; dat het nochtans een *ſieckte* is; en dat in alle geval veel beter ware, gelijck oock van andere, die niet te hebben, als te hebben. Ende dit is 't gene ſommige voorgeven, die met weynigh woorden, ende weynigh ſlots hebbende, de hooge weerdigheydt van de *Gichte* ſoecken te *onderdrucken*, ende om te ſtooten. Maer indien ick oock ſelver hier uyt kan bewijſen haren *Lof*, ende treffelickheyt, ſoo en twijffel ick niet, ofte ſy ſullen beſchaemt ſtaen, die haren goeden naem ſoecken te laſteren. Voor eerſt wert ſy beſchuldight een Sieckte te weſen, als of niet al ons *leven* (*hier van is in 't breedt gehandelt by Dr. Patin, van Parijs, in mijn Epiſt. Quæſt. dit jaer te Rotterd. gedruckt*) vry wat arger *ſieckte* en was, als de *Gichte*. Want by aldien gy de *Pijn* alleen voor *Sieckte houdt*, ſo zal voorwaer de *Gichte* een *ſieckte* zijn, ende het vorder leven en kan ſoo niet geſeyt werden ſieckelick te weſen: maer indien gy met de *Sieckte* beteyckent een *ſwackigheydt* des *Gemoets*, ende *Lichaems*, ſoo is het geheel anders gelegen. Want wy en hebben noyt minder *ſieckte*, dan als ons de *Gichte* overkomt. *Sieckten* zijn *Sotheyt*, *Welluſt*, Vergeten van onſe eygene *gelegentheydt*; *Gramſchap*, *Haet*, *Droefheydt*, waer door wy ons ſelven, ende de onſe, uyt een lichte, ofte geene oorſaeck, te kort doen. En is de *Melancolye*, ofte Swaermoedigheyt geen ſieckte? Ende nochtans ſeyt *Ariſtoteles*, dat daer mede veel wijſe, en treffelicke mannen zijn gequelt geweeſt. Wat ſeggen wy van de *Poëten*, *Voorſeggers*, ende *Sibyllen*? zijn ſy niet allegader aen deſe *ſieckte* vaſt geweeſt? Jae, hoe ſy luyden in meerder achtinge waren, hoe haer quellinge grooter was, waer door ook weynige onder de ſelvige lang geleeft hebben. Onder de Poëten is *Virgilius* ſwaermoedigh geweeſt, *Lucretius* dul *Ovidius* ſot, *Horatius* droncken. Wat wil ick noch meerdere bybrengen, dewijl ſe allegader raſende, en van kort leven geweeſt zijn? Indiender yet *Goddelicx* in ons is, dat openbaert hem meeſt in de Sieckten. Want dan voorſien wy het toekomende, wy leggen onſe ſaken wijſſelick aen, en wy zijn bevrijt van alle ontroeringen des Gemoets. De *Gichte* met de *Matigheyt* gevoeght zijnde, maeckt *wackere ſinnen*, een *wel-gedaen lichaem*, ſuyvere *geſontheydt*, *lang leven*, *goeden ſmaeck*, *geruſten ſlaep*, *lieffelicken adem*, *vrolicke gedachten*, *veerdigh verſtandt tot naſporinge van wijſheydt*, *ende wetenſchappen*. Want daer andere Sieckten het ſelve ontruſten, en bedwelmen, ſoo wert het alleen door de *Gichte* verklaert, ende geſcherpt. Maer dit heeftſe noch, tot een *voorname*, ende *onvergelijckelicke gave*, dat ſy alleen het gemoet door gewoonte doet ſtrijden tegens de aldergrootſte pijn, waer uyt blijckt haer groote ſterckte, ende ſtantvaſtigheyt, daer mede ſy het Lichaem tegens alle ander ongemack kan beſtieren. Want van het Ligchaem klaeght ghy alleen, na datter van de ſwackheyt des Gemoets genoegh geſproken is. Nochtans klaegde de wijſ-gerige *Plato*, dat hy al te geſont was, als of het Gemoet niet wel en konde varen in een al te welvarende lichaem. Maer laet, gelijck ick geſeyt hebbe, het Gemoet aen een zijde geſtelt werden, en alleen geſocht het Lichamelick goet; hoe veel tijts neemt u de *Gichte* wech? wat beletſe uwe dingen? Voorwaer ſoo ghy matelick wilt leven, ſy vereyſcht weynigh, ofte niet met allen. Jae ſy vermindert *ydelen arbeyt*,

 ende

ende *ſware ſorge*: gelijck dat men ten drenſt moſte ſtaen van een *oproerige gemeente*, van een *korſel*, ende *moeyelick Prins*, van een onvoorſichtige vriendt, waer door zoude men ſijn ſelven daer van beter konnen ontſchuldigen, als door de *Gichte*? De *Gichtige*, heeft het meeſte deel van den tijt in ſijne macht; dat hy niet en doet, kan hy leggen op de *Gichte*; ende als hy wat doen wil, kan ſeggen, daer van nu ontſlagen te zijn. Maer wy zullen dit laten loopen, ende van de *ſieckte* handelen. Wie iſſer, die, ſoo hy van de *Gichte* niet verſocht en werdt, in geenen argere ſieckte en vervalt? Soo hy een *quaet Oogh* krijght, wat al moeyelickheydt, wat gevaer, wat al beletſel? Indien het gebreck in 't *Oor* komt, ghy loopt gevaer van het leven, of ten minſten van 't *gehoor*; Indien op den *Tant*, ghy en kont ſlapen, noch eten. Overvalt u den *Hoeſt*, het *bloet-ſpouwen* is voor de handt. Wert ghy *Schorft*, 't is vuyl, en elck een ſchouwt u. Krijght ghy de *Koortſe*, u leven ſtaet in de waegh-ſchael. Bevangt u *Maegh-pijn*, ofte *Colijck*, behalven de ſmerte, ſoo en zijt ghy u leven niet verſekert. *Graveel*, ofte *Steen* verwecken grouwelicke pijn, ende ſtellen het leven in gevaer. De *Gele-ſucht*, brenght de *Water-ſucht* aen; ende *Water-ſucht de Doodt*. De *Hert-kloppinge* gelijckt de helſche ſtraffe: de *Vallende-ſieckte* is alle oogenblick vol ſchricks; ende niet ſonder gevaer van het leven. Het *Scheurſel* en werdt nimmermeer geneſen, houdt nimmermeer trouwelick op. Wat is het dan, dat ghy liever hebben zoudet, als de *Gichte*, indien ghy niet en hoopt altijdt geſondt te konnen blijven? Welcke hope, hoe bedriegelijck ſy valt, ghy lichtelick verſtaen ſult, in 't onderſoecken van een yegelick, die boven de 40. jaren is. Want wie ſalder onder de ſelvige ſonder eenige quael bevonden werden? Doch ſulcx blijft veeltijdts verborgen, behalven voor de *Genees-meeſters*. Daerom meent het volck, datter vele in volle geſontheyt leven, maer die zijn al dun gezaeyt. Derhalven dewijl wy uyt onſen aert de Sieckten onderworpen zijn, ende datter geen van alle *netter*, *ſachter*, *ſekerder*, *lichter*, de *krachten der zielen* ſoo *vermeerdert*, de *manieren verçiert*, *niemandts leven*, *ſtaet*, *ofte middelen en beſchadight*: ſoo hebben wy wel te recht den *Lof* beſchreven, ende haer de behoorlicke eere toe-geſchreven. Niet tegenſtaende een quaedtwillige laſteraer hier tegen wierp; waer toe ſtrecken mochte het prijſen van een leelicke, verfoeyelicke ſake, een langhdurige, ende ongeneeſlicke ſieckte, ende ſulcks alleen meenden gedaen te zijn tot vertooninge van verſtant, ende welſprekentheydt, dewijl de *Gichte* geen Godinne en is, geen weſen, ofte yet natuyrlicx, maer een ſeer pijnelick gebreck, die zal voorwaer ſeer bedroogen zijn. Want al is de *Gichte* maer een toe-val, ſoo moet men weten, datſe toe-komt meerder uyt geluck, als ongeval; en dat beſt in de werelt is, 't gene ſchadelick in ſijn ſelven ſoude weſen, wel te konnen gebruycken, gelijck alderſlimſt is, goede dingen te misbruycken. Sy is een teycken, ſy is en oorſaeck van veel goets, ende indien de ſaken na haer wercken, en uytkomſte te rekenen zijn, ſoo en heeft ſy in de werelt haers gelijck niet. Want boven andere dingen nu verhaelt, uyt wat ſchrickelick gevaer en verloſt ſy ons niet? Sulcx is onlanghs gebleken in *Andria Doria*, van Genua, Admirael van Keyſer Karel, die genoodight was van eenen *Gio*, *Aloiſio Iliſco*, met voornemen om hem om te brengen: maer aen de *Gichte* leggende, en quam op de maeltijdt niet, waer door hy ſijnen bereyden moordt verhoede. Soo veel jaren, als hy daer na leefden, en die waren ontrent de derthien, moeten de *Gichte* toegeſchreven werden; benevens noch de treffelicke daden, die hy ondertuſſchen uytvoerde. Ende hoe veel andere menſchen is de *Gichte* noch tot behouw geweeſt, om haer van lagen, ende aenſtaende gevaer te bevrijden? Wat al vergift, dootſlagen, ende, al en was 't niet anders, dronckenſchap, werter niet geſchout, dewijl de *Gichtige niet te gaſt en gaen*? Behalven dat het ons ſelven houdt van quaet geſelſchap, ongelijck, lagen, overſpel, niet alleen, om dat wy daer aen leggende, belet werden: maer om dat wy wel weten, dat de gene, die aen ſoodanige dingen vaſt is, ſtaegh beſich, ende op de been moet weſen, daer een *Gichtige* ſtilte, ende ruſt ſoeckt. Dan als het op 't leven aen komt, en ſtaet ſy oock niet ſtil: gelijck ſommige in tijden van brandt, al leyden ſy ſtijf van pijn, even-wel den ſelven ſoo wacker ontliepen, als of ſy waren geſont geweeſt. De Gichte en is *Doria* oock niet in de weech geweeſt, of hy konde noch, ontrent 80. jaer oudt zijnde, by nacht midden in den winter, zijn vyanden ontvluchten. Ende ick en weet niemant, die door de Gichte van zijn vyanden overvallen is, ofte uyt haer handen niet en heeft konnen worſtelen. Derhalven ſullen wy met ſoo treffelicke gaven, ende exempelen, inſonderheyt van deſen zee-koningh (*Doria*) het Lof der Gichte beſluyten.

MYN

MYN HEER,

LAURENS JOUBERT,

Raet ende Geneeſ-meeſter des Konincx.

In ſijn Eerſte Boeck van de Misſlagen van 't gemeene volck, nopende de Genees-konſt ende Genees-meeſters; Hooft-Deel XVI. *van 't Eerſte Boeck der gemeene dolingen.*

DAer zijn Menſche die gantſch geen kenniſſe en hebben van de redene of oorſaeck der Genees-konſt, gelijck als zijn onwetende vrouwen, die ſelfs leſe noch ſchrijve en konnen: maer hebben eenige opmerckinge en regels, konnende wel een goet *Moes* maecken, een *Vlees-nat*, *verquick-dranckxken*, of gerſte-water; die wel een bedt ſchudden, mutſen de Siecken wel, weet eenige kleene raedt tegen den *haer-worm*, *gebrantheyt*, ingeſlagen *rood-hond*, *wormen*, *Opſtijgingh van de Lijf-moeder*, en ſoo voorts, van daer meenenſe alles te weten: Ende doen veel dingen naer haer eygen hoofdigheyt, boven inſicht van de *Genees-meeſter*: en ſoo het qualijck luckt wachtenzer wel daer van te roemen. Den lange *rock* van de *Geneeſ-meeſter* deckt het al. Het ſoude goet zijn, en wel kome, dat de *byſtanders* gantſch niet en witen, als maer te gehoorſamen de *Ordonnantie* des *Geneesmeeſters*, dats een wetenſchap voor den *Siecke* vorderlijck. Want die van ſijn ſelve niet laetdunckende is, en ſal nooyt yet ondernemen, als maer te volbrengen het gene hem voorgeſchreven, verſocht ende geboden is. De andere die meenen te weten, doender by, veranderen, vervalſchen, oft en doender gantſch niet van, gelijck als de quade *Apoteekers*, die naer haer welgevalle de ordonantie van de *Genees-meeſter* voltrecken, meenende de *Sieckte* oft de natuure der Sieckte beter te weten, droncken zijnde van laetdunckentheyt, om datſe diergelijcke Sieckte veel gezien, met veel *Geneesmeeſters* omgegaen, ende het eynde van ſulcke ordonantie waergenomen hebben. Ach! gevaerlijcke laetdunckentheyt, ſien daer het gene de meeſte Siecke verſlint. Het waer by Godt veel beter daer gants niet, als ſoo met redelooſe ondervindingh, yets af te weten: ach! wat ongeval voor het leven van den Siecken, en de eere van den Geneesmeeſter, ſoo eenen onbedachte roukeloo ſe en alles onderweſen Apoteker te hebben. In *Italie* en in *Spanien*, ſoo 'k verſta, zijn de Siecke vry beter gedient, want den *Apoteeker* en gaet den *Siecke* niet beſien, ten waer door beleeftheyt en vrientſchap, en niet

als

als *Apoteeker*. Ende de *Geneesmeeſters* en ſchrijve niet onder d'ordonantie voor waer toe de middelen dienen, ſoo dat den *Apoteeker* alſoo weynigh de meyninge des *Geneesmeeſters* weet, als of hy'er gantſch niet van en ſagh. Door deſe middelen en kan hy niet vermiſſe in de ordonantie des Genees-meeſters, oft veel minder als onſe Apoteekers, aen de welcke alles te veel bekent gemaeckt wort. Na de *Apoteekers*, (ick ſpreke van de quade, en niet van de goede, wijſe, ſtatige, eerlijcke luyden, die haer niet en bemoeyen als met haer werck) zijn die *waakers* oft *dienſtmeyden* het alder-gevaerlyckſte, die meer meenen te weten als de Geneesmeeſter (ſelfs al zynſe out in 't ambacht) inſonderheyt nopende het *voedſel*, alhoewel het van onwaerdeerlijcke gewichte is, ſoo de hoedanigheyt, ure en mate. Het is waer, van de hoedanigheyt geloovenſe de Genees-meeſter genoegh, maer de ure en mate doenſe naer haer welgeval, behalven noch de *droogen*, dieſe in 't heymelijck gebruycken, ende de onachtſaemheydt van onſe ordonantie. Kortom, van alles hebbenſe het bewint, en gebruycken 't naer haer hooft, ſooſe de Siecke mede ſoo vinden: ſoodanige lieden zyn ſeer gevaerlyck: Ende het waer veel beter ſulcke te hebben die nooyt yets en hebben geſien, ende geen ander les en weten als de *gehoorſaemheyt*.

Macrobius 2. Saturn. 7.

Zijnde over maeltijt een boertigh vraegh-ſtuck voor-geſtelt, Wat een moeyelijcke ledigheyt was? en den eene dit, en den anderen dat gevoelende, ſeyde *Publius Syrius*, dat het Gichtige voeten waren.

Brodeus 6. Menghſtucken 20.

Brenght dit veerſch van *Homerus* voort: De ſommige meenen dat het de Gicht-pijn verſacht.

Montaigne 2. des Eſſais 3. of proeven.

Tot de ſwaerſte Sieckten dienen de ſterckſte geneeſ-middelen. *Servius* den Spraeck-konſt-Meeſter, de Gicht hebbende, en vant geen beter raedt als daer op fenijn te leggen, om ſijn beenen te dooden, of liever verdooven, latende de Gicht daer vry in wercken, als hy 't maer niet en gevoelde.

LOF DER GENEES-KONSTE.

MEn ſiet, dat eenighe aerdige ende kloecke verſtanden,om een proef van haren geeſt ende wel-ſprekentheydt te geven, ſlechte ende verachte dinghen weten op te proncken, ende met uyt-geleſene woorden, ende geloof-weerdighe redenen tot den *Hemel* te verheffen. Soo is het *Lof van 't Hayr*, van een *Worm*, van het *Flerecijn*, van een *Schaduwe*, van een *Hondt*, van een *Gans*, ende ick en weet niet waer al van, by verſcheyden beſchreven: ten leſten oock van een *Vliegh* by *Lucianus*, die weynigh ſcheelt, of hy maeckt, gelijck het Grieckſche ſpreeck-woort ſeyt, van een *Vliegh* een *Olifant*. Op de ſelfde manier heeft de onſterfelicke roem van Hollandt, *Eraſmus van Rotterdam*, ſeer çierlick gepreſen de *Sotheyt*, ende aen-geweſen hoe de ſelve in de werelt onder alle ſtaten van menſchen haer perſonagie ſpeelt. Het welck onlangs met on-uytſprekelicke geleertheyt, ende wonderbaerlicke aerdigheydt gevolght is by de eeuwighe eere van de Ridderlicke, ende Geleerde ordre, d' Heere *Daniel Heinſius*, in het Lof van den *Eſel*, waer in de Eſels met twee beenen luſtigh door-geſtreken werden, te weten de gene, die ſelver geen wetenſchap hebbende, al haer lomp ende plomp verſtant geſtadigh wetten, om de geleerden ende de geleertheyt met ſcherpe laſteringhe te verachten. Het en is voorwaer niet ſwaer noch moeyelick geweeſt voor alſulke treffelicke mannen, door haren kloecken geeſt te overwinnen de ſoberheydt van de ſtoffe, dieſe voor hadden, maer voor my, die de Nature ſoo wel niet voorſien en heeft, zoude niet moghelick zijn een ſlechte ſtoffe çierlick voor te ſtellen; zal daerom 't gene aen de geeſt ontbreeckt, in de ſtoffe zoucken, ende wat daer te kort komt met den overvloet van de *Genees-konſte* vervullen. Dit is ſoo breeden velt, om ruym te gaen weyden, dat men geen uytkomſt en ſiet. Hier is ſulcken overvloet van ſtoffe, dat men veel ſiet om te beginnen, maer naeulicx yet vinden kan om af te laten. Want voor-genomen hebbende van den *Lof der Genees-konſte* te ſpreken, komen my ſoo veel getuygeniſſen te voren van treffelicke mannen, ſoo veel redenen ende bewijſen, dat indien ickſe allegader, ofte oock alleen de voornaemſte zoude willen by-brengen, den inct en 't papier my eer ontbreken zouden, als de ſake. Derhalven zal ick ſommighe dinghen in 't voor by gaen aenroeren, om uyt de *Klauw*, als het *ſpreeck-woort* ſeyt, den *Leeuw* te doen kennen: verſoeckende, uyt het weynige, dat ick hier van een vollen bergh af neme, oordeel geſtreken mag werden van het overige op dat de Konſt, door gebreck van geeſt ende welſprekentheydt, niet en kome te verlieſen van ſijnen luyſter ende weerdigheyt.

De wel-ſprekentſte van de Romeynen M. *Cicero* rekent de Mediçine onder de eerlickſte Konſten, daer groot verſtant ende geen kleyn voordeel in en ſteeckt. De wijſe *Seneca* ſtelpt haer onder de vryſte konſten: ende *Plutarchus* ſchrijft, datſe geen van de ſelve en wijckt in fraeyigheyt, luyſter ende vermakelickheyt. *Lucianus* ſeyt datſe achtbaerder is, als de andere. *Hippocrates*, die na het oordeel van *Macrobius*, niet en konde bedriegen, noch bedrogen werden, roemt haer voor de edelſte van alle de *Konſten*, ende voor de gene, die by de Ouden ſoo weerdigh ende treffelick geacht is, datſe haren oorſpronck de Goden hebben toe-geſchreven.Soo ook de *Poeeten*, die gemeenlick de beginſelen van haer verçieren uyt de waerheyt trecken, hebben om den oorſpronck van deſe konſt den Hemel toe te eygenen, hare vinders onder de *Goden* geſtelt: het welck daer nae, het deckſel van de fabulen, af-getrocken zijnde, met vollen monde van de *Philoſophen* beveſtight is. Sy hadden voorwaer groot gelijck. Want indien de Goden de goetheyt ſelve ſijn,(gelijck ſy van de ſelve, ende wy van den eenighen *Godt* gelooven) wie en zoude dan niet toe-ſtaen, dat ſy den menſchen alles goets-gunnende, haer uyt ſonderlinge genegentheyt gegeven hebben ſoodanigen konſt, dieſe nimmermeer en konden miſſchen. Wel te pas te zijn is altijdt van nooden. Ende deſe nootſakelickheyt kan ons betoonen,dat de *Konſte*,die de geſontheyt waerneemt, niet alleen de *oudtſte* is van al de konſten, maer datſe by-na met de menſchen ſelve geboren is. Want een waer woordt heeft *Ariſtoteles* geſproken, doen hy ſeyde, dat die konſten eerſt gevonden waren, ſonder welcke de menſchen niet leven en konden: ende dat d' ander, die ofte tot welluſt, ofte çieraet, ende meer tot vermaeck, als nootwendigheydt des levens behooren, daer nae by gelegentheyt zijn verſonnen geweeſt. Alſoo dan de gelegentheyt des Menſchelicken lichaems, terſtont nae den val,ſwack ende broos was, ende verſcheyde oorſaken der Siek-

ten, die anders niet wel te mijden en zijn, geſtadigh onderworpen; wie zoude derven twijffelen, dat de eerſte Menſchen alſſe gewaer wierden den overlaſt van alderhande Siekten, alſſe ſagen dat de edele treffelicke wercken, waer toe ſy geboren waren, door ongeſontheydt ende kranckheden verhindert wierden; wie zoude dan ſegh ick, in twijffel treckende, dat de Menſchen, die altijdt geneghen zijn om wat nieuws te vinden, met alle andere dinghen aen een zijde ſtellende haer beſt gedaen hebben om te vinden, ende Godt af te bidden ſoodanighen konſt, door de welcke ſy een gheſonden geeſt in een geſont lichaem behouden zouden, ende een wel-geſtelt leven, ende van alle pijn bevrijdt leyden? Ten zy wy miſſchien gelooven willen, dat de *wijſte* ende *verſtandigſte lieden*, als die de *Goddelicke ſcheppingh* ſoo veel naerder waren, overſlaende de ſorge van haer ſwack Lichaem, ende niet eens lettende op de pijnlickheydt der Sieckten, al haer ſinnen in de *Wetten* geſcherpt hebben; ofte eerſt met de *Letter-konſt*, *Reden-kaveling*, *Muſijck-ſingen*, *Sterre-kijcken*, ofte yet anders bekommert zijn geweeſt, als met het Lichaem, het welck geſtadigh by haer was, ende welckers gebreken ſy dickwils moeſten uytſtaen? Ofte dat yemant die de Keel toe wilde gaen, erghens anders om dachte, als om ras geneſen te zijn? Den grooten Orateur *Demoſthenes* geeft hier van getuygenis. Want om een ſaeck die hy daeghs te voren bepleyt hadde, niet ten eynde te brenghen, heeft ſijn onſchult op pijn in de keel genomen, ende oock gevonden; al werden hem van den anderen kant tegen-geworpen, dat hy een *ſilvere Squynancye* hadde, dat is, dat hy omgekoft was. Waer uyt men ſiet, dat de ſieckte alleſins voor gaet. Maer om klare ſaken niet wijdtloopigh te bewijſen: de redenen openbaren ons, ende de *Hebreeuſche leeraers*, als oock de Arabiers leeren, het welck mede de aenſienlickheyt van de H. Schrifture verſterckt, dat *Adam*, den eerſten Menſche, den eerſten is geweeſt, die de *konſte der Medicine* geoeffent heeft. Want waerom zoude hy van *Godt* almachtigh met wetenſchap van alle dinghen verſien zijn geweeſt, als om het goede aen te nemen, ende het quade te vlieden, ende ſijn Lichaem van de Sieckten, de welcke het door de ſonde was onderworpen geworden, te bevrijden ende te beſchermen.

Indien deſe *onſer allen Vader*, nae den *even-beelde Godes* geſchapen, ende met alle heerlickheydt des Lichaems ende der Zielen verçiert, die groote weldaden erkent hadde met gehoorſame danckbaerheydt, ende het gebodt van ſijnen Schepper onderhouden hadde: ſoo zoude hy ſonder *Sieckten* ende Doot hier in de *werelt* geleeft hebben. Maer om dat hy door des duyvels liſtigheydt bedroghen zijnde, in ſchandelicke ongehoorſaemheydt verviel, ſoo is hy door 't rechtveerdigh oordeel Godts, van den welcken hy *onſterffelick* geſchapen was, de *Doot* ende de *Sieckten*, die tot de Doot brengen, deelachtigh geworden. Hierom heeft hy ſonder twijffel alle middel geſoght, om de plagen, ſo veel mogelick was, van ſijnen hals te ſchuyven: ende is over ſulcx de eerſte geweeſt, om die *Konſt* te vinden, daer toe hy in 't gebreck oorſaeck gegeven hadde.

Van deſen voor-vader des Menſchelicken geſlachts, ende *Medicine*, is de konſt gelijck hant over hant voortgeteelt: gelijck wy ſien dat al in de boecken van *Moſes*, *Salomon*, ende andere van de *Medicijns* gewagh gemaeckt wert. Van deſe *Hebreeuſche Doctoren* is de *Genees-konſte* door de andere Ooſterſche landen allencxkens verſpreyt, ende inſonderheydt door Egypten, het welck oock by den poëet *Homerus* over ſijn vruchtbaerheydt van *Kruyden* ende *genees-middelen* vermaert is. Voorwaer de Egyptenaers (die van den ouden Hiſtory-ſchrijver *Herodotus* geſtelt werden de *oudtſte* ende *wijſte* onder alle Menſchen) hebben niet alleen de Mediçine van de Hebreen, maer oock andere dinghen de Beſnijdenis: hoe-wel *Diodorus* ſchrijft dat ſy d' eerſte ſonder voorhuyt geweeſt zijn. Deſe is even-wel, gelijck oock de Mediçine, ſeer oudt by de Egyptenaers: want wy leſen, datſe door raedt van een Mediçijn *Iacchenus* de *Peſt* verjoeghen. Welcke *Iacchenus* leefde twee hondert ende ſeventigh jaer nae de Sondt-vloet. Nae deſen quam *Oſiris*, ende nae hem ſijn ſone *Orus*, die voor *Apollo* van de Griecken gehouden wert, ende daer na zijn vele treffelicke Mediçijns in Egypten vermaert gheweeſt: met ſoo grooten menichte, dat *Gryllus* by *Plutarchum* ſeyt, al de Egyptenaers Genees-meeſters te weſen, *Herodotus* verhaelt, dat in deſe natie elcke ſieckte ſijn eygen *Genees-meeſters* hadt: ende by den ſelven leſen wy, dat *Cyrus*, den grooten Monarch van Perſſen, verſocht op *Amaſis* den Koningh van Egypten, om een van de beſten *Oogh-meeſters* te hebben. Den Egyptenaer *Orus Apollo* heeft de *Konſt*; die hy van zijn Voor-ouders ontfangen hadde, eerſt in Grieckenlandt gebracht: ende wert daerom by *Plato*, ende d' ander Griecken voor den vinder van de Mediçine gehouden, hoe-wel dat by andere ſijnen ſone *Æſculapius*, gelijck *Galenus* ende *Celſus* getuygen, voor den oudtſten auteur van de Mediçine geroemt wert. Deſen, om dat hy de wetenſchap der geſontheydt noch rou zijnde, wat beſchaefden, is met ſijn vader *Apollo* in 't getal der Goden van de Heydenen, door verkeerde danckbaerheydt, geſtelt geweeſt. Van hem zijn vele exempelen van dooden, die hy levendigh gemaeckt heeft: waerom hy van *Iupiter*, op dat de ordre van de Nature niet gebroken zoude werden, met den blixem geſlaghen is: gelijck de Poëeten vertellen. Evenwel en heeft

de

te eere van *Æſculapius* oock nae ſijn overlijden niet op-gehouden: de welcke vermeerdert is, door dat de *Siecken*'s nachts in ſijnen *tempel* bleven ſlapen: als of *Æſculapius*, ghelijck *Cecero* ſeyt, haer in den droom raet geven zoude. *Æſculapius* liet nae twee ſonen, ende erfgenamen van de Konſt, *Podalirius* ende *Machaon*, beyde Prinçen in haer landt, die in de Troyaenſche oorlogen de Griecken niet alleen met haer konſt, maer oock met haer macht te hulpe quamen. Want ſy brachten thien ſchepen voor Troyen, gelijck *Homerus* beſchrijft: waer in de *Doctoren* van onſen tijdt haer naeulicx en konnen volghen. Door deſe voor-treffelicke mannen, ende hare naekomelinghen, onder de welcke oock is den grooten *Hippocrates*, heeft deſe heylſame konſt allencxkens toe-genomen. Die even-wel de ſelve niet gemeen gemaeckt en hebben, maer als een erf-goet haer kinderen over gaven: ſoo dat de *Medicine* in dit edele geſlacht van *Æſculapius* twaelf hondert jaren gebleven is, ende niet alleen door Griecken-landt, maer over den gantſchen aerdt-bodem verſpreyt is. Want om de nootſaeckelickheydt, de welcke eerſt doen vinden heeft, gelijck *Hippocrates* getuyght, is ſy van een yeghelick met groote begeerte aengenomen. Wy leſen van de oude *Volckeren van Ooſten*, dat ſy plegen haer krancken op de ſtraet te brenghen, ende aen de voor-by gaende raet te vraghen. Degene dan, die ſelver ſulcken ſieckte gehadt, ofte aen 'een ander geſien hadden, gaven de eyghen *Genees-middelen*, daer ſy mede geholpen waren. Waer uyt wy ſien, dat oock de gene die geen *Medicijns* en hadden, de *Medicijns* niet en konden miſſchen. Ende voorwaer daer en is geen landt, genen tijdt van 't jaer ofte van ons leven, geen ordre van menſchen, die ſonder den heylſamen dienſt van deſe *Konſte* haer kan behelpen. Hare wetten gelijckſe alle volckeren even gemeen zijn, ſoo zijnſe alle even nut ende dienſtigh. Deſe moeten *Keyſers* ende *Koningen*, die haer aen andere *wetten* niet en verbinden, onderdanigh zijn; indienſe de ſtraffe van wederſpannigheydt niet en willen op haer vleeſch aen laten komen. Deſe wetten moeten de *Moeders* eerſe *verloſſen*, alſſe verloſt zijn, jae de *Ouders* in het *telen* waer nemen, gelijck behalven de Medicijns, ende den Spaenſchen Doctor *Huarte*, onlanghs in zijn treffelick Houwelick aengheweſen heeft, ick en weet niet met beter verſſen, ofte redenen, de E. Heere ende Mr. *Iacob Cats*, Ridder, eerſte Raedt-Penſionaris deſer Stede. Hoe vele, ſeyt de wel-gemelte *Eraſmus*, duyſende van menſchen zijnder levend' ende wel-varende, die niet eens geboren zouden geweeſt hebben, indien de *Konſt der Medicine* niet gevonden hadde de behulp-middelen voor ſoo veel gevaerlickheden, die *in de geboorte*, ende *ontrent den arbeyt* ſtaen waer te nemen? Alſoo roept de *barende Vrouw*, ende het *kint* ſelve in de geboorte om de hulpe der Mediçine. Deſe geeft het leven aen de gene, die noch niet en leven; te weten als het *miſdragen* belet wert, als de *loſſe nature verſterckt* wert om te ontfangen, ende te *behouden*: ende oock alſſe den *arbeyt verlicht*, ende ſonder *hinder* ofte *letſel* van *vrouw* ende *kint*, doet af-loopen. Noch verder, als de *onvruchtbaerheyt* wech genomen wert: waer van wy een aenmerckens waerdigh exempel hebben in *Catharina* de *Medicis*, de welcke thien jaren ghetrouwt was met *Henrick*, nae ſijn Vaders doot de II. van dien naem, Koningh van Vranckrijck, ſonder eenighe kinderen te krijgen. Ende om dat men gemeenlick ſiet groote onruſt, ende ſware oorlogen ontſtaen als een Koningh ſonder kinderen, ofte naerfgenamen ſterft (die hier niet en waren) ſoo werde beraetſlaeght tot vrede ende eenigheydt van 't Rijck de gemelte *Catharina* t' huys te ſenden: het welck oock ſoude geſchiet hebben, ten ware ſulcx door de konſte van den vermaerden Doctor *Fernelius* hadde belet geweeſt. Deſen *Fernelius* heeft den *bant des Houwelicx*, daer men aen begoſt te tornen, onverbrekelick vaſt gebonden, ende door ſijn konſte te weegh gebracht, 't gene van de nature ſcheen geweygert te weſen, (het ſijn de woorden van den Franſchen Hiſtory-ſchrijver *Sanmarthanus*) de hatelicke onvruchtbaerheydt uyt het Koninghs huys geſtooten, ende den naem van *Valois* met ghewenſte ſpruyten van fraeye kinderen voort-geſet. Wien behoefden de Koninginne te bedancken, datſe dien naem ende ſtaet behiel? Alleen *Fernelius*. Dat de Koningh, in plaetſe van ſijn vrouw te verlaten, veel kinderen by haer kreegh? Hy en hadt niemant ter werelt ſulcx te wijten, als *Fernelius*. Het heele Koninckrijck was mede aen *Fernelius* gehouden over drie Koningen, die uyt dat Houwelick nae malkanderen geleeft hebben, *Francoys* de II. *Carel* de IX. ende *Henrick* de III. Als oock van *Francoys*, den hertogh van Anjou, die hertogh van Brabant, &c. gehult is, *Eliſabeth* Koninginne van Spaengjen, huyſvrouwe van Coning *Philips* de II. ende moeder van de Infante *Iſabelle* hertoginne van Brabant, &c. *Claude* hertoginne van Loreynen, ende *Marguerite* koninginne van Navarre. Wat kander treffelicker ofte wonderbaerlicker konſt ſijn, als de gene die den menſche nootſakelick is eer hy geboren, ja eer hy ontfangen is? Wat iſſer aengenamer voor de gene, die geboren ſijn, als het Licht, in 't welck wy leven, ſweven, ende met een aengename gemeenſchap met malkanderen om-gaen? wat iſſer dat alle menſchen liever hebben als haer leven? Even-wel de gene, die met pijnlicke ſieckten gemartelt wert, die van langdurige quelling uyt-teert, vergaet wel haeſt den luſt van 't leven, ende en doet niet als om de doot roepen, dewijl hy in de doot, gelijck *Iulius Cæſar* by *Salluſtium* ſpreeckt, de ruſte ende 't eynde verhoopt van

ſijne ellendigheyt. Want wat ſoetigheyt kan yemant in ſijn leven hebben, die geſtadigh met graveel ofte ſteen gepijnight wert? wiens leden ende gewrichten door de gicht als op een pijn-banck van een getrocken werden! wie en zal niet liever ſterven, als ſoo ellendigh leven? Wy leſen in de Natuerlicke Hiſtorye van *Plinius*, dat onder de alderſcherpſte pijn gerekent wert, de pijn van de *ſteen*, daer nae van de *Maegh*, ten derden van het *Hooft*, ende dat de lieden naeulicx om andere haer ſelven het leven benomen hebben. Soo heeft de Keyſer *Claudius* eens voor gehadt ſijn ſelven door over-groote pijne van de *Maegh* te kort te doen, gelijck *Suetonius* vertelt. Maer behalven deſe iſſer noch verſcheyde andere pijn, die oock lieden van ſoorte tot een willighe doot gebracht heeft. *Plinius* de Neef van den gemelten, verhaelt in ſijn Brieven, dat de voorname mannen, *Corellius Rufus* om ſchrickelicke pijn, die hem eerſt alleen in de beenen ſat, daer nae alle de leden door liep, ende *Silius Italicus*, die om een ongeneſelicken *Lijck-doren*, beyde haer ſelven uyt-hongerden. O groote wreetheydt van pijne, die den Menſche ſo verre ſijn ſelven doet vergeten, dat hy hem niet en ontſiet in de doot, het ſchrickelickſte, gelijck *Ariſtoteles* meynt, van al dat ſchrickelick is, uyt miſmoedigheyt te verwerpen! Ick heb ſelve geſien dat lieden van vroom leven, die gantſch niet bedreven hadden (op dat men niet en dencke, datſe uyt vreeſe van ſtraffe de ſelve voor quamen) uyt loutere ſwaermoedigheyt eenige haer ſelven verdroncken, andere met een mes ende ſtrop haer ſwarigheyt, ende leven geeyndight hebben: de welcke, indienſe by goede *Doctoren* geweeſt waren, ſy zouden haer leven, ende geſontheyt door goede *Genees-middelen* hebben konnen af-koopen. Ick en ſal niet langh blijven in 't verhalen van de gene, die door verſuym van een *Genees-meeſter* te halen, *levendigh* voor doot *begraven* zijnde, haer ziele onder d'aerde met kermen ende huylen ellendighlick uyt-geſtort hebben. De diepſinnighſte van alle de Wijſgierige *Scotus*, op een ſekeren tijt van de *Popelſye* (een ſieckte die alle gevoelen ende bewegen beneemt) geſlagen zijnde, werde voor doot in 't graf geleyt: daer na wederom bekomende, ende geen uytkomſt vindende, ſtiet ſijn hooft tegen de ſerck om ſtucken, gelijk daer na in 't openen van 't graf bevonden werde. Hoe veel exempelen ſoude ick by konnen brenghen van Vrouwen, die in de *opſtijging* voor doot gehouden, begraven ende ſo geſtickt zijn? Al dit quaet komt de *Genees-konſte* te hulpe, ſy bewaert het leven ende geſontheyt: ſy brengt alleen de menſchen dat goet aen, ſonder het welcke ander goet naeulicx voor goet te achten en is. *Darius* die machtighe Monarch, als hy aen een verſtuyckt ende ontledet been, met groote pijn, te bedde lagh, en konde door geen macht, geen rijckdom, geen *Koningrijcken* (die hy met hoopen beſat) geneſen werden: maer alleen door de konſt van een Medicijn *Democedes*, die ſijn gevangen was, gelijck *Herodotus* beſchrijft. *Alexander de Groote*, door de kou van de riviere *Cydnus*, daer hy in gebaedt hadde, in groot gevaer zijnde van te ſterven, als *Curtius* ende *Iuſtinus* verhalen, en werde niet door den koſtelicken ſchat, die hy verſcheyde volckeren ontnomen hadde, maer alleen door de hulpe van ſijnen getrouwen *Genees-meeſter Philippus*, die weerdigh was ſoo wel-vertrouwende ſiecken te ontmoeten, met een drancxken, dat by al d'ander, behalven by den genen op wiens gevaer het aen quam, in achterdencken gehouden werde, tot ſijn vorige geſontheyt ende ſterkte gebracht. Ende gelijck noch rijckdom, noch ſtaet, noch yet anders, dat by de Menſchen in groote waerden gehouden wert, den Menſche geſont kan maken: ſoo valt oock al het beſit van het ſelve voor de ſiecken onnut, ende verdrietigh. Wat zal yemant vermaken een tafel vol van de beſte ſpijſe, die een quade ende walgende Maegh heeft? Wat genucht kan yemant hebben in een ſchoone vrouw, die voor ofte achter lam is? Wat helpen de kiſten vol gelt voor een die ſieck te bedde leyt? Want gelijck de Poëet *Horatius* ſeer wel ſeyt.

Het vat moet eerſt geſuyvert zijn,
Of ſoete moſt wort ſuyre wijn:
Wat baet doch rijckdom eenigh man,
Als hy die niet gebruycken kan.

Ende het goet en is niet alleen geen Goet, ende het gebruyck van het ſelve ongebruyckelick, ſonder de *geſontheyt*; maer het leven, dat ſoet is, valt geheel onſoet: alſo niet het leven, maer wel te varen, gelijck de poeet *Martialis* ſeyt, het *rechte leven* is. Dit en is *Pyrrhus* den grooten Koningh van *Epirus* niet onbekent geweeſt. Deſen gelijck *Lucianus* verhaelt, als hy de Goden offerde, en badt niet om meerder Koninckrijcken, om Victorye over ſijne vyanden, om eere, gelt, goet, ofte andere dingen, daer de menſchen gemeenlick ſeer nae haken: maer vereyſchte alleen *Geſontheyt*, gelijck of hy die hebbende, het vordere wel volgen zoude. Want of de Fortuyne uyt een vollen ſchoot al haer gaven mildelik op ons uytſtorte, ende de *Geſontheyt* alleen ontbrack, ſoo en zoude van al het andere geen volkomen gebruyck, ofte vermaeck konnen voort-komen. Hierom en plagh de philoſooph (de eerſte die ſulcken naem gevoert heeft) *Pythagoras* in ſijn brieven anders geen groeteniſſe te gebruycken, als *Vaert wel*. Het welck oock daer nae ſijne Leeringen gevolght hebben, als het Lichaem ende de Ziele niet bequamer ſijnde, ende waer in al den tijdelicken voorſpoet van den menſche gelegen is.

Maer daer de ſake ſelve ſpreeckt, en behoeft men niet veel woorden te maken: alſo een yegelick geerne bekennen zal, dat hy in de werelt niet liever, niet aen-

aengenamer en heeft, niet koſtelicker en acht, als dien verborgen *Schat der Geſontheyt*. By al dien dan ſulcx ſoo lichtelick toegeſtaen wert van de *Geſontheyt* des Lichaems: ſoo veel te meer moet het plaets hebben in het wel-varen van het Gemoet, ende de Ziele, ende ſo veel te hooger moet de *Genees-konſte*, die beyde beſtiert, onderhout ende bewaert, by een yegelick geacht, ende ge-eert weſen. Daer is ſoo groote gemeenſchap tuſſchen ons Lichaem ende Ziele; datſe malkanderen al haer goet ende quaet geſtadigh mede-deelen De Beweginge der Zielen, ofte Ontroeringen des Gemoets maken verandering in het Lichaem, ende aen de ander zijde, het Lichaem, gelijckde wijſe Koningh *Salomon* ſeyt, *de verdervinge onder-worpen zijnde beſwaert de Ziele, ende de aerdtſche woonplaets onderdruckt den Geeſt*. Sulcx en ſiet men niet alleen in dulle ende raſende Koortſen, ende andere Sieckten, maer oock in de Droncke luyden; van de welcke de gemelte poëet *Horatius* ſeer geeſtigh geſchreven heeft in deſe verſſen:

Wat leert de Dronckenſchap al vremde kueren drijven!
Sy melt dat niet en dient, ſy doet de vrienden kijven.
Sy maeckt dat menig menſch oock ſonder wapens vecht,
En doet 'ken weet niet wat al iſſet tegen recht.
Sy weet en bleycken angſt, en droefheyt af te breken,
Sy kan een trage tongh bevalligh leeren ſpreken.
Sy weckt de geeſten op, en gunt een ſchamel man:
Dat hy geweldigh rijck en vrolick ſchijnen kan.

Hierom vermaent *Plato* met groote reden, dat men het Leven der Menſchen dient te bewaren in een gelijke mate ende over-een-ſtemmige van Ziele ende Lichaem, beyde gelijckelick ende eenpaerlick moet onderhouden, op dat het eene niet waſſende boven het ander, de *Geſontheyt* daer van kome ſchade te lijden. Dit doet de *Genees-konſte*, die niet alleen het Lichaem, maer oock de Ziele in den toom houdt. De maniere ende genegentheden van ons Gemoet volgen de gematigheyt van het Lichaem, gelijck nae *Ariſtotelem* onſen *Galenus* met een byſonder boeck geleert heeft. Nu al 't gene wat de gematigheyt des Lichaems kan veranderen, wert in de *Genees-konſte* aen-geweſen, ſoo dat de ſelve niet alleen de gebreken van 't Lichaem, maer oock van de Ziele verbetert. Sy recht de manieren, ſcherpt het verſtant, verſterckt de geheugeniſſe, ende maeckt dat alle werckinghen van de Ziele veel vlijtiger geſchieden. Indien de koning *Cambyſes* door de *vallende ſieckte*, gelijck *Herodotus* ſchrijft, ontſtelt van herſſenen zijnde, den raet van een trouw Genees-meeſter gedaen hadde, hy en zoude niet geraeſt hebben tot dootſlaen van ſuſter, broeder, vrouw, ende andere huys-genooten. Indien by *Caligula*, ſwack van lichaem ende verſtant, een goet Genees-meeſter geweeſt hadde, om ſijn herſſenen te matigen, gelijck hy ſelve, nae het getuygenis van *Suetonius*, voor hadde, hy en zoude ſoo veel treffelicke mannen niet door vergif, ende beuls handen om-gebracht, hebben.

Dewijl dan, gelijck nu verhaelt is, de *Genees-konſt* ſoo wel ons Ziele ende Gemoet, als ons Lichaem in een goeden ende geluckigen ſtant kan bewaren, ofte herſtellen: ſoo is meer als te verwonderen, dat ſommige deſe Hemelſche konſte kleyn achten, ende de nootſakelickheyt van de ſelve verwerpen. Indien onſen tijdt ſeggenſe eens vaſt geſtelt is, ende dat wy niet onder ofte over en konnen leven, waer toe is dan de *Genees-konſte*? Maer men moet weten, dat de gene die onſen tijdt geſtelt heeft, oock met eenen beſtelt de middelen, om tot ſulcken tijt te geraken. Soo dat het gebruyck van middelen gantſch niet en ſtrijdt tegen Gods voor-ſchickinge. Daer van hebben wy een levend' exempel in den koningh *Hiſkia*, 2. *Chron*. de welke al was hy verſekert door de boodtſchap van den Propheet, dat hy niet ſterven zoude, geboodt even-wel een plaeſter van Vijghen op ſijn geſwel te leggen. Den Apoſtel ſchip-breuck lijdende ontrent het eylandt *Maltha*, ende wel wetende dat niemant van de gene, die in 't ſchip waren, blijven zoude, ofte een hayr van ſijnen hoofde krencken; ſiende evenwel dat de Boots-geſellen ſochten uyt het ſchip te loopen, ſeyde hy tot den Hooft-man, ende de Crijghs-knechten: Soo deſe in het ſchip niet en blijven, ſoo en kont ghy-lieden niet behouden werden *Acto*. 27. Alſo ſeyt *Cicero* tot ons voor-nemen, in ſijn boeck *van 't Noot-lot*. Indien het vaſt geſtelt is, dat de Menſche niet van een ſieckte zal ſterven, dat het oock met eenen vaſt geſtelt is, dat hy den raedt van een goet Genees-meeſter moet gebruycken. Op de eygen manier ſpreeckt de wijſe Philoſooph *Seneca* in de 36. *Natuurlicke Vrage*, van ſijn 2. Boeck: Alſchijnt de Geſontheyt door het *Nootlot*, ofte *Godes ſchickinge* te weſen: ſoo moetſe nochtans den *Genees-meeſter* toe-geſchreven werden, om dat door ſijne hant de weldaet van Gods ſchickinghe ons gegeven is. Wy en leven niet na Godts beſluyt, dat ons verborgen is, maer nae ſijn gebodt. Die de *Genees-konſte* veracht, ende ſijn ſieckten niet en gebruyckt, daer op ſtaende, dat niemant voor ſijn tijdt en kan ſterven, die verſoeckt Godt, ende veracht de middelen die hy tot bewaring van 't Menſchen leven gegeven heeft; even gelijck, of yemant ſeyde, Ick en wil *eten*, noch *drincken*, ende en ſal daerom niet te eerder *ſterven*, alſoo mijnen tijdt vaſt geſtelt is: dan hy ſoude wel haeſt vernemen de ſtraffe van ſijn dwaeſheyt.

Het ſchijnt van meerder gewicht, 't gene ſommige ſeggen, dat vele Siecken die geen *Genees-meeſter* en halen, wederom bekomen, ende andere die raedt gebruycken, van hare ſieckte ſterven. Op alle beyde is eertijts by den *Prince der Genees-meeſters* geantwoort. Ende voor-eerſt, dat ſommige ſonder raedt

van de Genees-meeſters geneſen, is de oorſaeck, om dat van haer ſelven yet by 'geval gedaen ofte gelaten is, dat anders de Genees-meeſter nae de konſt zoude bevolen hebben. Het welck ſeyt hy, in ſijn Boeck van de Konſte, grootelijcx bewijſt, datter ſoo een *Konſt* is, ende datſe onder de voornaemſte moet gehouden werden: dewijl oock de geene, dieſe onbekent is, door haer hulpe de geſontheydt verkrijgen. Wat belanght het ander, datſe niet al geneſen en werden, die Genees-meeſters gebruycken: om niet te ſeggen het gemeene, Dat die *Veegh* is, van een *Luys* kan doot gebeten werden; ſulcx komt dickwils door de ſchult van den Siecken ſelve, dat hy den raedt van ſijnen Genees-meeſter niet en volght, noch de Middelen; hem voor geſchreven, niet en gebruyckt. Waer op ſeer aerdig ſlaet't gene *Celſus* verhaelt van twee Genees-heeren, die van den koning *Antigonus* by een waterſuchtige geſonden waren, van de welcke den eenen oirdeelde, de Sieckte geneeſlick te weſen, den anderen on-geneeſlick. Waer over de Koning verwondert zijnde, kreegh van den laetſten tot antwoort: Dat ſijnen mede-broeder geſien hadde op deSieckte, die wel te helpen was, maer dat hy ſagh op den Siecken, wel wetende, dat de ſelve niet geſint en was om in te nemen ſoodanighe Genees-middelen, als hem nut, ende heel-ſaem zouden weſen. Dat de Siecke niet altijdt op en komt, geſchiet oock veeltijdts door verſuym van de gene, die hem dienen, ſoo dat hy daer door dickwils laet dat hem geboden is, ende doet dat hem wel uyt-druckelick verboden wert: 't En is niet genoegh, ſeydt *Hipp.* 1. *Aph.* 1. dat de Mediçijn ſijn ampt wel waer neemt: maer het moet oock geſchieden van den ſiecken ſelve, ende die daer by zijn, ende de uyterlicke oirſaeken, als wint, regen, geraes, droevige of blijde tijdinge, ende duyſent andere, moeten oock wel gereguleert zijn. Daer-en-boven ſegge ick noch met den gemelten *Hippocrates*, dat men van de Konſte niet vereyſſchen en moet het gene ſy niet voor en geeft. Want de macht, ſeyt hy, die wy door het werck-tuygh van de Nature, ofte van de Konſte verkrijgen, daer konnen wy ons meeſters ofrekenen, maer van andere dingen niet. Indien dan de Menſche wat over-komt, dat het werck-tuygh van de Medicine te boven gaet, ſulcx en is niet te hopen, dat van de Genees-konſt overwonnen zal werden. Derhalven als de ſaeck niet nae wenſch en gaet, ſoo moet de ſchult op de ſelligheyt van de ſieckte, de kracht van de middelen te boven gaende, niet op de konſt der Medicine geleyt werden. Dat een hooft, 't welck van het lichaem geſlagen is, niet wederom geheelt en kan werden, en is niet te wijten op de onwetenheydt van den Meeſter, maer op de quetſure, die de macht van de *Heel-konſte* te boven gaet. Het welck de pëoet *Ovidius* ſeer aerdigh aengeweſen heeft, in deſe verſſen, by den eer-weerdigen, ende wel-geleerden *D. Iacobus Lydius* aldus overgeſet:

't En is niet in de macht van konſt noch medicijnen
De ſieckte van den menſch altijd te doen verdwijnen,
Het quaet dat binnen ſchuylt is menigmael te groot
En met een ſtalen bandt geketent aen de doot.
Een vyant die ſich hout beſloten in de wallen,
Heeft voordeel tegen hem die buyten aen komt vallen,
Indien de longh verrot het is verloren warck.
Laet komen wie daer wil de vyandt is te ſterck.
De wonden in het hert, den oorſpronck van het leven,
En werden door geen kruyt nog heylſaem ſap verdrevē
De booſe water-ſucht, en 't quaeſtigh ſlerecijn,
En willen door geen raedt noch konſt geneſen zijn.
Al heeft een geeſtigh breyn ſijn ſinnen in-geſpannen,
Om haer met alle macht de leden uyt te bannen:
De konſt is ſonder konſt, daer helpt geen wijſheyt aen
De wijſheyt met de konſt die moeten ſtille ſtaen.

Want alſoo en zoude de Nature ſelve geen rechte konſtenaerſche weſen: de welcke oock ſomtijdts in haer ooge-merck belet wert, te weten, alſſe monſters, ofte wanſchapen lichamen voortbrengt. Soo mogen dan de laſteraers haer qualick ſpreken wel nae-laten, dat de Medicijns niet altijdt de ſiecken op de been en helpen, ende derhalven verachten de gene, die Godt geboden heeft te eeren, ende welckers konſte in de H. Schrifture geſeyt wert van den Alderhooghſten gekomen te zijn. Ende willen ſy hier niet nae hooren, ſoo laetſe tot de Beeſten loopen, die door in-geven van de nature haer ſelven geneſen, ende alſoo de nootſaeckelickheydt der Medicine bewijſen. Siet men niet dat de *Honden*, als haer Maegh overladen is, de ſelvige ontlaſten met *Gras* te eten; dat de *Catten* haren trooſt ſoecken in de wilde *Calaminthe*, daerom *Catte-kruydt* genoemt? De *Swijnen* loopen nae de *Rivier-kreeften*, met welcke te eten ſy de *Hooftpijn* geneſen, gelijck *Plutarchus* ſchrijft in zijn Natuerlicke Vraghen. De *Schilt-padden* eten *Orego*, ende de *Weſels Wijn-ruyt*, als ſy van een ſlangh gegeten hebben. Den *Draeck* verklaert zijn duyſter geſicht met het wrijven van het quaet oogh teghen Venckel. Soo wert oock geſchreven, dat de *Swaluwen* het geſicht van haer blinde jonghen beteren met *Stinckende Gouwe*, daerom χελιδόνιον, *Hirundinaria*, Swaluwe-kruydt geheeten. Den *Beer* eerſt uyt zijnen hol komende, eet Wilde *Calfs-voet*, welckers ſcherpigheydt hem den derm opent, die toe-gegroeyt was. De ſelfde, als hy onluſtigh ende walgende is, begeeft hem tot de holen van de Mieren, ende ſteeckt daer een vette, ende met ſoetigheyt beſtreken tonge uyt, tot dat de ſelvige vol van Mieren komt, ende die door-ſlickende, blijft hy geholpen, gelijk *Plutarchus* beſchijft,

op de verhaelde plaets, als mede in ſijn boeck van de Gauwigheydt der Dieren. Alwaer hy oock vermaent (gelijck mede *Plinius*) van een vogel in Egypten, gelijckende eenen Oyevaer, met namen *Ibis*, de welcke als hy hartlijvigh is, met ſijnen krommen ende langen beck ſijn ſelven van achteren water in ſpeut; het welck by de Egyptenaren geſien ende gemerckt zijnde, hebben daer van de Clyſteren in 't gebruyck gebracht. In het ſelfde Egypten is het *Water-paert*, het welck te ſeer overladen zijnde, hem rolt in 't ſcherpe riet, tot dat hy een ader quetſt, ende ontlaſt alſoo ſijn lichaem, (dat anders qualick te pas zoude weſen) door het af-loopen van 't bloet, ende ſluyt dan de openingh met ſlick van de riviere: gelijck, behalven *Plinius*, de huyden-daeghſe vaerten in die landen getuygen. Dit dier wijſt aen met ſijn exempel, 't ſelve dat *Hippocrates* leert in ſijn korte Spreucken, te weten dat een opgevolde geſtaltenis des lichaems ſeer gevaerlick is, ende daerom ſonder uyt-ſtel moet ontlaſt zijn: waer uyt de nootſakelickheydt van 't *Ader-laten* beweſen wert. Sommighe behelpen haer met Vaſten, het welck mede een goet Genees-middel is. Soo verhaelt *Plutarchus*, dat de *Wolven*, ende *Leeuwen*, als ſy overladen zijn van te veel vleeſch te eten, ſtil, ende werm by malkanderen gaen leggen, om ſoo ſonder eten beter te verteren 't gene ſy vratigh ingeſlockt hadden. Ja men ſeyt oock, dat de Heel-konſte, die met het werck der handen geſchiet, geoeffent wert van de *Olyfanten*, die ſtaende by de gequetſte beeſten, ſchichten, pijlen, ſpieſſen, ofte yet anders uyt hare wonden trecken, ende ſulcx ſonder eenigh ſcheuren, ofte beſchadigen. *Mizaldus* ſchrijft dickwils geſien te hebben, dat de *Muyſen* dapper loopen nae de Wortels van de *Marioleyne*, als tot een heylſaem *Genees-middel*, maer bekent, niet te weten, tot wat gebreck ſy die eygentlick eten. De *Geyten* in het Eylandt Candyen (het welck in oude tijden *Dictæum* plachte heeten, daer dit kruydt ſijnen naem van heeft) om dat ſy gegeten hebbende den Dictamnus, de ſlitſen, ofte pijlen, daer ſy mede geſchoten waren, lichtelick uytwierpen (want ſoo drae ſy haer voelen gequetſt te zijn, loopen ſy terſtont nae dat kruydt toe) hebben ſwangere Vrouwen gelegentheydt ende oirſaeck gegeven, om te letten ende aen te mercken, dat het ſelve kracht hadde, om de vrucht af-te-drijven. Dewijl dit in onredelicke Dieren aen te mercken is, hoe meenen dan ſulcke Menſchen, dat ſy met verſtant ende reden verſien zijn, om teghen het gebodt van de H. Schrifture te ſpartelen, ende de werelt ſoecken wijs te maecken, dat de nature ofte liever Godt, ſoo veel kruyden te vergeefs heeft laten waſſen, ofte dat hy den Menſche, nae ſijn even-beeldt geſchapen zijnde, aen de qualen ende quellingen van ſoo vele ſieckten overgegeven zoude hebben, ſonder eenigen trooſt ofte verlichtinghe? Laet teghen deſe dit oock een groot bewijs zijn van de nootſakelickheyt der Genees-konſte, datter naeulijcx eenigh volck gevonden wert, in wat hoeck van de werelt het oock zy, dat haer niet met eenige wetenſchap van kruyden, ende geneſinge en bemoeyt. Hoe zoude nu elck ſoo veerdigh tot deſe wetenſchap ſijn, 't en ware hy door een verborgen Ingeven van de nature om het gebruyck ende de nootſaeckelickheydt gedwonghen was daer over bekommert te ſijn? Elck menſche wil een Genees-meeſter weſen, elck wil al raet geven: ſoo datter geen ſtaet van menſchen meerder in de werelt en is, als Genees-meeſters. Waer van ick een genuchlijcke Hiſtory ſal verhalen. Men ſeyt dat den Hertogh van Ferrare, *Alphonſe da Eſte*, eens in gemeene praet op de baen bracht, van wat ſtaet ofte ambacht de meeſte gevonden werden. Den eenen ſeyde Snijders, den anderen Schoen-maeckers, den derden Timmer-lieden, ende ſoo voort elck wat anders. *Gonel*, de Geck, daer by ſtaende, ſeyde datter meer *Doctoren* waren als eenige andere ſoorten van menſchen: ende wedde daer over met den Hertogh zijn meeſter (die ſulcx ſeer verde wierp) dat hy 't binnen 24 uren bewijſen zoude. 's Anderendaeghs 's morghens gaet Gonel uyt ſijn huys met een groote ſlaep-muts op 't hooft; ende een ſervet om zijn kin, den hoet daer boven op, de mantel om d' ooren geſlagen, ende neemt ſoo zijnen wegh, door de Engel-ſtraet nae het Hof. Den eerſten die hem teghen komt (gelijck de Gecken veel kennis, vrienden, ende maeghſchap hebben) vraeght wat hem let, hy antwoort een dulle pijn in de tanden. Ha cammeraet (ſeyt den anderen) ick weet den beſten raedt van de werelt, die hy hem oock geeft. Gonel teyckent den naem in een tafel-boecxken, hem veynſende of hy den raedt op-ſchreef. Een ſtap van daer vint hy der twee drie by een, die van gelijcken vragen, ende elck geeft hem een Genees-middel: Hy ſchrijft haer namen op, gelijck van den eerſten. Ende ſoo al voortgaende, en ontmoete hy niemant, die hem niet een beſonderen raet en gaf: elck ſeggende dat de zijnen den beſten was. Hy teyckent al de namen aen. Komende in 't beneden Hof, een yegelick loopt rontſom zijn lijf, en geeft al raedt van boven neer. Hy bedanckt ſe, ende teyckent ſe al mede op. Als hy in de kamer van den Hertogh komt, ſoo roept zijn Hoogh: van verde, Gonel wat ſchort u? Hy antwoordt heel verdrietigh, de grootſte pijn in de tanden van de wereldt. Waer op zijn Hoogh. ſeyt, Ick heb een raet van mijnen Doctor, die de pijn terſtont over zal doen gaen, al was den tant heel bedorven. Doet dit, ende dat, ende ghy ſult op ſtaende voet gebetert ſijn. Terſtont wierp Gonel zijn muts ende doeck op de vloer, roepende: Mijn heer, ghy zijt oock een Doctor. Siet hier mijnen rol,

hoe

hoe veel dat ick'er gevonden heb van mijn huys tot het uwe. Daer zijnder by-na twee hondert, ende ick hebbe noch maer door een ſtraet gegaen. Ick wil wedden, dat ick'er meer als thien duyſent in deſe ſtadt vinde, indien ick over-al zoude gaen. Brenght my eens ſoo veel perſonen van eenigh ambacht, ofte ſtaet. Aldus heeft de Geck het wedr-ſpel gewonnen. Ende de waerheyt hier van, wert mede onder ons alle daegh ondervonden.

Maer het gene dat tot hooger lof der *Genees-konſte* ſtreckt, is, dat de ſelve van alle oudtheyt weerdigh geacht is geweeſt, om by de treffelickſte Luyden van verſtant, ende hoogen ſtaet geoeffent te werden, Wijſgierige Prinçen, Koningen ende Keyſers. De eerſte *Genees-meeſters* waren de *Philoſophen*, ofte *Wijſen*, ende eertijts werde de Mediçine, gelijck *Celſus* ſchrijft, voor een deel van de Wijſheyt gehouden; ſoo dat het geneſen der Sieckten, ende het onderſoeck der natuerlicke dingen onder de ſelve autheuren geboren is. *Homerus*, die by vele de fonteyne van alle wijſheyt gehouden wert, heeft hem veel bemoeyt met de kenniſſe der *Genees-konſte*, gelijck *Plutarchus* getuyght, ende uyt ſijn ſchriften ſelfs volkomentlick blijckt: ende den anderen Prinçe der poëten *Virgilius* wert van *Donatus* beſchreven veel arbeydts in de *Genees-konſte* gedaen te hebben. Onder de oude Prinçen ende Koningen, die in deſe *konſte* geoeffent zijn geweeſt, vinden wy *Iaſon*, *Achilles*, *Hermes*, *Zoroaſter*, *Chiron*, *Salomon*, de Keyſers *Antonini*, &c. Van *Alexander de Groote* ſchrijft *Plutarchus*, dat hy niet alleen door ſijn meeſter *Ariſtoles* eenige kenniſſe hadde van de Genees-konſte: maer dat hy oock ſelve ſommige van ſijn vrienden genas. Dan alle deſe ginck verde te boven de grootſte Koningh naeſt *Alexander*, gelijck hem *Cicero* noemt. *Mithridates*, den welcken noch de ſorge, noch de moeyten om ſoo veel Koningrijcken te regeren, om ſo groote oorloghen teghen de Romeynen te voeren, van de Mediçine niet en hebben konnen af-trecken. De vrome daden van deſen Helt werden miſſchien in de Hiſtoryen van weynige geleſen: maer om ſijn vinden van *tegen-giften*, van de welcke noch een op den huydigen dagh zijnen naem ende faem draeght, wert hy door de geheele werelt by alle Menſchen vermaert. De ſelfde onſterffelickheyt des naems, dewelcke de Koningrijcken niet en konden geven, hebben van de kruyden ontfangen, *Gentius*, *Lyſimachus*, *Artemiſia*, ende andere. Wy vinden noch van verſcheyden andere Koninghen, die de *Genees-konſte* door haer vindinge voort-geplant hebben: gelijck de koning der Meden *Sabor*, van welcken *Meſue* vele genees-mengelingen beſchreven heeft, die wy noch alle daegh geluckelick gebruycken. Ende deſen *Meſue* ſelve, was een Konings ſoon van *Damaſcus*. *Euax* de Koningh der Arabiers, heeft aen den Keyſer *Nero* geſchreven van de kracht der kruyden. Maer de geheele *Genees-konſte* is in een groot boeck vervat by *Avicenna*, *Prince van Cordua*. Ende gelijck het geen kleyne eere en is voor deſe *Konſte*; datſe altijt by de Wijſte volckeren, Wijs-gerige, ende Prinçen in eere gehouden is: ſoo is die noch ongelijck grooter, dat oock de Engelen des Heeren haer met de ſelve bemoeyt hebben. Hier toe leſen wy, dat den jonghen *Tobias* van den Engel leerde verlichten de oogen van zijn vader met de gal van een viſch, een middel noch heden gebruyckelick: ende by den Euangeliſt *Iohannes* beroert den Engel het water, van het welcke den eerſt in-komende geneſen werde. Ende om nu over te ſlaen den Euangeliſt *Lucas*, de Apoſtelen, Propheten, ende ander heylige mannen, ſo is't den grootſte roem, dat onſen *Heere* ende *Salighmaker* uyt alle andere konſten deſe *alleen* gekoſen heeft, om zijn Goddelicke kracht daer mede te betoonen. Want een groot deel van de tijdt, die hy hier op de aerde wandelde, heeft hy by de krancken beſteedt, ende de felle vyanden des Menſchelicken geſlachts, *Dulligheyt*, *Vallende-ſieckte*, *Beroertheyt*, *Blintheyt*, *Roodeloop*, overwonnen. Ende daer zijnder, die ſeggen, dat den ſoeten naem *Ieſus* in de welcke alle knyen buygen, zijn benamingh in 't Griecx zoude hebben van een woordt, dat geneſen beteyckent, om dat hy onſe ſwackheyt ende gebreken geneeſt ende te hulpe komt.

Het en is oock de Genees-konſte niet genoegh geweeſt ſelve hooglick vereert te zijn: maer brengt mede haer voeſter-kinderen tot de grootſte eere ende rijckdommen. *Democedes*, van wien verhaelt is, nae dat hy den koningh *Darium* geneſen hadde, werde van een gevangen, gelijck hy was, een heel rijck ende wel geſtelt man, ende ſat met den Koning aen tafel, als by *Herodotum* te leſen is. Ende 't gene dat *Galenus* van zijn ſelven verhaelt, dat hy met vier hondert goude kroonen vereert werde, doen hy des Borgemeeſters *Boëthius* huyſvrouw geneſen hadde, en is ſo wonder niet, als dat doctor *Thaddæus van Florence* buyten reyſende, alle daegh vijftigh kroonen ontfingh, ende den Paus *Honorius* geneſen hebbende thien duyſent kroonen mede bracht. Soo vele gaf onder andere geſchencken *Lodewijck de elfde*, Koning van Vranckrijck aen zijne Genees-meeſter *Iacques Coctier*, ende daer beneffens noch ampten voor zijn vrienden (het welck oock by Prins *Maurits* Lof. Mem. gevolght is) gelijck *Philips de Commines* in zijn Hiſtorye verhaelt. Als wy leſen dat *Carpenſis* ende *Capivaccius* ſoo grooten ſchat uyt de *Pocken* alleen vergadert hebben, verwonderen wy ons dan dat den knoddigen doctor *Rabelais* die *tappige vogels* heel koſtelicke noemt? *Verolez tres-precieux*. Heten is ſoo langh niet geleden, dat *Philips* de tweede, Koningh van Spaengjen, van een koorts van ſeven dagen geneſen zijnde, zijnen Mediçijn *Fraciſco Valleſio*, boven de jaerlickſche weddens, toe-

ſont ſes duyſent kroonen, welcke gift hy niet en ver-ſmade, (men zouder wel meer vinden) maer geerne aen-nam, daer by doende; Dat ſo grooten Koningh machtigh genoegh was, om noch meer te konnen geven. *Catharina de Medicis*, koninginne van Vranckrijck, vruchtbaer gemaeckt zijnde (gelijck wy hier voor verhaelt hebben) door Dr. *Fernelius*, ſchonck hem boven andere gaven voor elck kint dat ſy kreegh thien duyſent kroonen, dat is, van ons gelt, dertigh duyſent gulden, ende dit gebeurde thien-mael, ſoo dat het even op een *tonne gouts* uyt-quam. Derhalven wel waer is, 't gene men gemeenlick ſeyt, *Dat Galenus opes*, De Genees-konſte rijck maeckt. Daer-en-boven is oock de deure van eer ende ſtaet voor de Medicine niet geſloten. De grootſte eere by de Heydenen was onder het getal der Goden ge-ſtelt te werden. De Romeynen hebben 't hare Key-ſers gedaen. By al de oudtheyt zijn de gene, die door de Genees-konſte van het menſchelicke geſlacht wel verdient hadden, nae haer overlijden voor Go-den ge-eert geweeſt, gelijck oock van *Apollo* ende *Æſculapius* hier voren geſeyt is. *Hippocrates* komen-de tot *Abdera* om *Democritus* te geneſen, werde van al de Borgery ontmoet, ende voor een beſchermer ende vader van 't vaderlandt begroet. Den ſelfden is over-groote ende Goddelicke eere van den raedt ende 't volck van *Athenen* beweſen. *Galenus* is in ſeer groot aenſien te *Romen* by de Keyſers, ende den Raedt geweeſt: ende nae ſijn doot by vele voor een God gehouden, gelijck *Euſebius* getuyght. *Iulius Cæſar* heeft al de Genees-meeſters, die te *Romen* wa-ren, om datſe, gelijck *Suetonius* ſchrijft, ſelve ſo veel te liever in de ſtadt woonen zouden, ende dat ande-ren daer door gelockt ſouden werden, het Borgers-recht geſchoncken: het welck doen ter tijt een groo-te eere was, ende die aen weynige gedaen werde, als wy uyt *Tacito* weten. *Antonio Muſæ*, om dat hy den keyſer *Auguſtus* van een ſware ſieckte verloſt hadde, hebben de Romeynen een koperen beeldt op-ge-recht, ende het ſelve benevens het beelt van *Æſcula-pius* geſtelt. *Plinius* verhaelt noch van verſcheyden andere Genees-meeſters, die te *Romen* in groote eere ende weerde ſijn gehouden geweeſt. Maer om op de Ouden niet te langh te blijven ſtaen, in wat een achtinge zijn de Doctoren in Engelant, Vranck-rijck, ende Spaengien: in de moeder van de geleert-heydt *Italyen*? in de welcke ick verſcheyde gekent hebbe van de ordre der Ridderen, ende de Hiſtoryen verhalen datter onder de Hertogen van *Genua* ſeven Doctoren geweeſt zijn. *Petrus*, die na zijn vader-landt, den Spaengjaert genoemt wierdt, vermaert door eenighe Schriften in deſe Konſte, is eerſt Biſ-ſchop, ende daer nae Paus geworden, met den naem van *Iohannes de een-en-twintighſte*: tot de ſelve hoog-heyt is van de Genees-konſte verheven geweeſt *Ni-colaes de vijfde*, door wiens toe-doen, ende geſagh de langh begraven letteren, ende geleertheyt in *Ita-lien* eerſt op-gekomen zijn: ſoo dat wy niet en be-hoeven hier nu by te brenghen *Lodewijck* den Pa-triarch van *Aquilegien*, ende van *Eugenius de vierde* Cardinael gemaeckt, noch *Paulus Iovius* Medicijn ende vermaerden Hiſtory-ſchrijver, met het Biſdom van *Nocera*, noch verſcheyde Genees-heeren in En-gelandt met den Biſſchoppelicken ſtaf vereert, ofte andere met andere weerdigheyt verſien. Jae by de Turcken ſelfs en ontbreken de Medicijns geen groo-te Staten: gelijck over eenige jaren geſien is in eenen *Bartholomeus het Hert*, Medicijn van den Turck-ſchen Keyſer, ende uyt zijnen naem voor Ambaſſa-deur geſonden aen *Henrick de vierde*, koningh van Vranckrijck: ſulcx oock lange te voren gedaen was van den keyſer *Iuſtianus* aen den koningh van *Perſen*, gelijck *Procopius* verhaelt. Maer wat behoef ick veel van de uytheemſche by te brengen: daer wy ſien dat in ons eyghen Vaderlant de *Doctoren*, *Schouten*, *Borgemeeſters*, *Schepenen*, *Raden van Staten*, *Gecom-mitteerde Raden* van Hollandt werden, ende ver-ſcheyde andere hooge ſtaten bekleeden? Het welck in onſe ſtad ſedert ontrent hondert jaren na Mr. *Willem Stoop*, Schepen ende Borgemeeſter, ende Mr. *Pie-ter van Foreeſt*, Raedt, om dat de *Medicijns* hier meeſt vreemdelingen waren, is blijven ſteken, tot dat de oude eere der Medicijns wederom op-ge-haelt is in den perſoon van deſen Autheur, ende den wel-achtbaren ende vermaerden heere Dr. *Cor-nelis van Someren*.

Hier en behoeft geen nijdigaert met een vergalde tongh te werpen, dat de Genees-meeſters te groote gaven gegeven, ende te groote eere wert aen-ge-daen. Want daer en is geen eere met het leven, geen gave met de geſontheyt te vergelijcken. Ende dat zijn de gaven, die de Menſchen door de handen van de Medicijns ontfangen. Gaven daer voor een ye-gelick niet licht aen te komen is om uyt te deelen: maer die alleen van ſommige, ende noch met groo-te moeyten ende arbeyt verkreghen werden. Die daer niet aen en wil, ende meent dat het met een praetgjen by de wijfs te doen is, bedrieght niet alleen zijn ſelven; maer, dat noch erger is, oock ſijnen even-naeſten, met welckers geſontheyt ende leven hy lichtveerdigh, ende godtlooſlick ſpeelt, niet an-ders, gelijck men gemeenlick ſeyt, als de Kat met de Muys. Sulcke Doctoren heeft *Hippocrates* eertijdts vergeleken by de Camer-ſpeelders, die de perſoon van Koningen ende Prinçen ſpelen, ſonder noch-tans ſoodanige te weſen: even-eens, ſeyt hy, ſom-mige onder de Doctoren gerekent, ſpelen alleen de perſoon van den ſelve, ende en zijn niet meer voor Doctoren te houden, als de Camer-ſpeelders voor groote Heeren, die ſe op 't tonneel uytbeelden: Maer de gene die voor vrome, geleerde, ende eervare (de-ſe drie moeten altijdt te ſamen gaen) Medicijns wil-

len uytgaen, ende inder daet oock zijn, moeten gelijck *Hippocrates* leert, van alle deſe dingen deelachtigh ſijn, *nature, geleertheyt, plaets* om te *ſtuderen*, opvoeding, verſtant, ende tijdt. Hier van moet hy verſien zijn, die met eere ende achtinge by anderen, ende met een goet ende geruſt gemoet voor ſijn ſelven, 't oeffenen van de *Genees-konſte* by de hant ſal nemen.

Voor-eerſt is een goede ende bequame Nature noodigh. Want als het ſpreeck-woort ſeyt, *ſent een kat in Engelant, ſy ſal meeuwen als ſy wederom komt.* So en ſal mede niemant hoe goede meeſters hy oock heeft, die tot een ezel van naturen geboren is, wat beſonders werden. Sulcx is tot exempel eertijts geſien in den ſoon van den vermaerden *Cicero*, die de Vader beſtelde om te ſtuderen in de beſte plaets van de werelt, te weten *Athenen*, ende by den beſten ende bequaemſten meeſter, te weten *Cratippus*, gelijck hy ſelve ſeydt in 't beginſel van ſijn *Officien*. Maer het was al voor niet, om dat de nature tegen viel; het welck wijdtloopigh onderſocht ende aengeweſen wert by doctor *Huarte* in ſijn Spaenſch boecxken van het onderſoeck der Verſtanden. Wy ſeggen wel, *het zijn quade putten, daermen het water in dragen moet.* Maer als de Nature bequaem is, ende tot alles goets ſelve den wegh baent, dan kan de geleertheyt aen-genomen werden, ende dat door goede onderwijſinge van jongs op, ende in een plaetſe daer toe dienende, Hier by moet Arbeydt van een langen tijt komen, op dat het leeren, als wel op-waſſende ende voldragende, rijpe vruchten voort-brenge. Want gelijk 't gene, dat uyt de aerde voort-komt, ſo ſchijnt het oock te ſtaen met de wetenſchap der *Genees-konſte*. Ons nature is als een *Acker*: de leeringen van ons Meeſters zijn als het *ſaet*. De onderwijſinge van jongs af, gelijckt het ſaeyen t' ſijner tijt: de plaets tot het leeren bequaem, de Lucht, waer van de dingen die uyt de aerde ſpruyten haer voedtſel trecken. Neerſtigh ſtuderen is de *Landt-bouwinge*. Ende de tijt brengt dit alles tot volkomen voedtſel. Die dit dan al te ſamen by malkander heeft ende den acker van ſijn goede Nature heeft beſaeyt in de beſte Scholen met verſcheyde talen, ende inſonderheyt de *Grieckſche* ende *Latijnſche*: oock alle de Konſten, waer op de *Genees-konſte* hare gronden leyt, ende met namen de *Natuerlicke wetenſchap* volkomentlick begrijpt: die hier by, het Voornaemſte dat van alle tijden by de treffelickſte *Genees-meeſters* verſocht, ende beſchreven is, neerſtelick geleſen heeft, ende de Konſte ſelve nae haer voorſchrift ende ſijn oordeel tot trooſt, geſontheyt, ende welvaren van ſijnen even-naeſten geluckelick oeffent, ſulck een is voorwaer een Genees-meeſter niet met woorden, als *Hippocrates* ſpreeckt, maer metter daet, ende magh met reden door ſijn konſte werden verhooght, ende groot gemaeckt by Vorſten ende Heeren, gelijck de Schrifture ſpreeckt *Eccle.* 38. Op ſulck een magh men ſijn geſontheydt ende leven wel met geruſtheyt betrouwen, ende gelooven, dat hy niet alleen de geſontheyt kan bewaren, de ſieckte geneſen, maer oock het leven natuerliker wijſe verlengen. Gelijck onder andere wijs-gerige *Democritus*, die hem op de Genees-konſte ſeer wel verſtont, met ſijn eygen exempel beweſen heeft. Deſe als hy van ouderdom beſweeck, ende op ſijn ſterven lagh, ſiende ſijn ſuſter ſeer bedroeft om dat ſe door ſijn overlijden het aenſtaende feeſt van de Godinne *Ceres* niet en zoude konnen houden, geboodt haer wel te vreden te zijn, ende hiel ſijn ſelven noch in 't leven, tot dat het feeſt over was, door den reuck van honigh, ofte, gelijck andere ſeggen, van werm broot, ende ontſliep alſoo ſachtjens na drie daghen, als hy hondert ende negen jaer out geworden was. Diergelijcke dingen ſien wy de Genees-meeſters alle daegh doen, als ſy die van haer ſelven zijn, ofte ſchijnen te ſterven, wederom doen bekomen, ende noch grooter, alſſe de onvrugtbaerheyt helpen, ende maken, datter Menſchen geboren werden, daer de Nature ſelve ſulcx ſcheen verboden te hebben. Wat konſte kan haer dan met deſe Goddelicke macht van de Medicine vergelijcken: iſſer wel eene onder al de Konſten die ſo wonderbare werckingen voort kan brengen? Nu al is 't, dat de Medicine uyt het vergelijcken met andere konſten haren lof niet en behoeft te rapen, noch uyt het verkleynen van andere wetenſchappen, haer ſelven groot te maken: ſo en kan ick even-wel niet nalaten voor beſluyt eenige bedenckinghen kortelick aen te roeren tot dienſt van de gene, die haer beraden wat *Studye* ſy ſullen aen-nemen. Die in de Rechten gaen ſtuderen, hebben voor, ofte haer met pleyten, ende de oeffeninge daer toe behoorende te generen, ofte tot ſtaten ende ampten te geraken. Het eene is heel langſaem werck: het ander vereyſcht het gewicht van vele vrienden, gelijck die dickwils door ſterven ondertuſſche ontvallen, ofte ſelver door verandering uyt geſagh komen. Dan in de Medicine en is geen ydele hope, geen lang wachten, maer terſtont de winnende hant. Deſe en is niemant onderworpen, ſy en hanght aen niemants haet ofte gunſte, ſy en vreeſt geen ballingſchap, ofte armoede. Een *Advocaet* die veel te doen ſal hebben, moet heel kloeck ſijn ende wel ervaren. Een *Medicijn* raeckt terſtont in 't werk, altijt iſſer de een kaer ofte de ander, die geerne de eerſte wil ſijn, ſonder veel te onderſoeken van ſijn bequaemheyt. Voor ons Advocaten ſoude in *Engelant* geen plaets ſijn, ofte elders, daer ſe andere wetten hebben. Voor onſe *Predicanten* ſoude het in *Italyen*, ofte *Spaengjen* te heet ſijn. Maer een *Genees-meeſter* draeght ſijnen ſchat by hem door de geheele werelt: hy is alleſins aengenaem ende willekom, waer Menſchen ſijn. In 't korte, de Genees-konſte geeft eer, rijckdom, vrienden, ende ſulcx ſonder lang vertoeven, ende in alle plaetſen van de werelt.

WE-

WEDERLEGGINGE
van
MICHIEL de MONTAIGNE,
Over de Nootſaeckelickheyt der
GENEES-KONSTE.

Clariſſimo, Ampliſſimoque Viro,

D. JANO BEVEROVICIO,

Scabino, & Medico Excellentiſſimo,

CORNELIUS à SOMEREN,

S. P. D.

VIR *magne, omnigenas penetrans feliciter artes,*
Hic etiam meritis præmia digna feres,
Quid feci, tanto cur me digneris honore?
Officio id nullo me meruiſſe ſcio,
Sordidulo tantum docta hæc modulamine canto,
Nec longè in terris carmina noſtra ſonant,
Tu tamen exiguis ſtimulum conatibus addis,
Et tibi quam mens ſit docta, benigna, probas.
Non me deterrent mordacis dicta maligni;
Dum, Myſta, arrident carmina noſtra tibi.
Nihil metuam. in vanas torquent ſua pectora curas.
Namque ſatis, JANO *Iudice, tutus ero.*
O! utinam dignis poſſem tua nomina chartis,
Atque aptâ laudes dicere voce tuas!
Iam ſaltem, facilis, potuit quæ ludere avena,
Accipe. ſed meritis inferiora tuis.

Aen den

Hoogh-geleerden Heere,

Dr. JOHAN van BEVERWIICK.

MOntaigne, *die weleer, tot ſchrijven uytgelaten.*
Hebt maer u beſt gedaen, de beſte Konſt te haten.
Te treden mette voet, die menſchen doet beſtaen,
Komt hier, en letter op, hoe u dit wil vergaen.
Hier wert ghy aen-getaſt met ongemeene pennen,
Die waerheyt gaende maekt, en uwe rancke kennen.
Die uwe ſtoutigheyt, of wel u ſpreeuwery
Met ernſt het ſpitſe bie'n, en brengen in de ly.
Beroemde Beverwijck, *die mijne kleyne beken.*
Die uytten Helicon in mijne ſchaften leken,
Hoe dorre datſe zijn, doet vloeyen wederom,
En opent my de mont, tot aller dichten ſtom,
Toont nu wie dat ghy zijt, en doet de Werelt weten,
Na dat ghy in de Konſt veel jaren hebt verſleten,
Dat ſy haer gronden heeft, die vaſt en ſeker gaen,
En dat haer tegen-weer is maer een yele waen.
Een miſt van onverſtant, die als de Son komt ſchijnẽ
Niet lange kan beſtaẽ, maer moet in haeſt verdwijnẽ
Soo ſal, vertrouwtet my, indien ghy my voldoet,
Mijn beeck, hoe kleyn ſy is, opſtijgen in de vloet,
En doen mijn dorſtigh hert, met ongemeene togen,
Sich leſſen dagelicx, ſoo dat ick op-gevlogen,
Veel hooger, als ick oyt te vliegen ben gewent,
Sal heffen uwen naem tot aller namen endt.

C. BOT, J. Ct.

AEN

Den vermaerden, ende achtbaren Heere

D^R. CORNELIS van SOMEREN,

Scheepen, ende Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht.

Vermaerde, ende Achtbare Heere,

DE Prince, ende het Opperhooft van onſe ordre, *Hippocrates*, ſchrijft in ſijn boek van de Konſte, met ware woorden, datter ſommighe Menſchen gevonden werden, die voor een Konſte houden, de Konſten, ende Wetenſchappen te verachten; ende dat ſoodanighe even-wel tot het gene, ſy voor hebben, niet en geraken, maer alleen haer verſtant (ofte veel liever haer onverſtant) daer in ten toon ſtellen. Onder ſulcke mogen wy wel rekenen (alſoo hy ons niet weynig op den teen getreeden heeft) den Heere *Michiel de Montaigne*, medebroeder in de Ridderlicke ordre van *S. Michiel*, met onſen grooten vrient Heer *Adriaen van Blyenborgh*, Schout deſer Stede. Die oock in zijn leven ſeer veel plagh te houden van den gemelten Heere van *Montaigne*; zijn ſchildery in de ſael, ende zijn boeck veeltijdts in de hant hebbende. Dit boeck 't welck den Auteur in de Francoiſche ſpraeke geſchreven, ende *Les Eſſais*, ofte Prouven in-geſchreven heeft, wert by vele ſeer veel geacht, ende de wijſheyt, die daer in ſteeckt, tot den Hemel toe verheven. Het is verre boven mijn begrip over de Schriften van ſoo treffelicken Heer oirdeel te ſtrijcken: dan ick en kan hem even-wel voor geenen Francoiſchen *Thales* aen-nemen, ofte by de ſeven Griekſche Wijſen ſtellen (gelijck onſen *Lipſius* doet) ſoo veel belanght het gene, hy door eenen aen-geboren haet ('t welk hy ſelfs niet en ontkent) op het 36. Cappittel van ſijn tweede Boeck by-brenght teghens de nootſakelickheyt van de *Genees-konſte*. Ende alſoo de Menſchen geſeyt werden nergens geſvoeliger te zijn, als wanneer men haer aen de *Taſch* komt: ſoo heb ick oock goet gevonden voor de *Konſte*, die ons geen windt-eyeren en leyt, wat te ſpreken, ende ſijn Redenen, nae vermoghen, van onredelickheyt te overtuygen. De wel-gemelte, ende by my altijdt van bitter-ſoete gedachtenis, Ridder *Blyenborgh*, verſocht ſulcx op my nu veel jaren geleden, ende 't gene ick doen in 't *Latijn* haeſtelick op 't papier geworpen hadde, las ick hem, aen 't *Graveel* leggende, des anderen-daeghs voor, waer door hy, een groot lief-hebber zijnde, ende ſelver in mijn beuſelingen vermaeck ſcheppende, ſijne pijn wat ſcheen te vergeten. Die Wederlegginge is daer nae, met mijn Latijnſch geſpreck over den *Lof der Genees-konſte*, in druck uyt-gegeven. Ende alſoo het ſelve over eenige jaren mede in onſe tale over-geſet is, ende nu voor de tweede reys onder de perſſe komt: ſoo en hebbe ick niet ondienſtigh konnen vinden, het ſelve oock te doen vergeſelſchappen met de Wederlegginge van de Bewijſ-redenen, die *Montaigne* onſe Konſte tegen-werpt, ende waer mede hy de nootſakelickheydt van de ſelve ſoeckt gantſch wech te nemen. De Françoiſche Hiſtoryen verhalen van *Iean Petit*, den grooten Predikant genoemt, dat hy voor *Carel* de VI. Koningh van Vranckrijck, ſittende in ſijnen Raedt, ontſchuldighde, ende ſprack voor den moort, die Hertogh *Ian van Bourgoigne* (vader van *Philips de Goede*, Grave van Hollandt, &c.) hadde doen begaen, aen den Hertogh van *Orleans* ſijnen neve, vaſt-maeckende ſijne reden in 't beginſel van 't Geſpreck (het welck tot verwonderingh over de ſlechtigheyt van de man, ende dien tijdt, te leſen is in de Françoiſche Hiſtorye van *Monſtrelet*, ende de *Recherches* van *Eſtienne Paſquier*) op de jaerlickſche weddens, die hy trock van den Hertogh van *Bourgoigne*, ende derhalven gehouden was hem in alles voor te ſtaen, ende te verdedigen. Voorwaer een bondige reden? Maer heeft het jaerlicx voordeel voor dien grooten Predicant genoegh geweeſt, om een quade ſake goet, ende van krom recht te maken: waerom en ſouden wy de edele *Genees-konſte*, die uyt den hemel gedaelt is, ende ons dagelijcks mede wat in de keucken ſtort, niet tegens hare verachters derven ſtaende houden? Dan alſoo ſulcx noch teghens *Montaigne* by niemandt gedaen en is, ende ſijne ſchriften hier te lande vele geleſen werden,

ſoo

ſoo zal ick tegens hem te velt komen, om voor ons *Autaren* ende keuckens (gelijk het *Latijnſche* ſpreek-woordt ſeyt) te ſtrijden. Wy leſen van den wijs-gerigen *Heraclitus*, dat hy ſtraffe geleden heeft over het verachten van de *Genees-konſte*. Want alſoo hy ſeer hooghmoedigh was, ende een yegelick verachte (gelijck *Laertius* ſchrijft) water-ſuchtigh geworden zijnde, en wilde hy noch nae raet, noch nae *Genees-meeſters*, die hy beſpotte, eens luyſteren, maer ſtreek ſijn lichaem met *Oſſen-miſch*, ende ginck ſo in de ſon, om te droogen, leggen ſlapen. Waer over hem de Honden quamen verſcheuren. Onſen ſtrijdt en ſal ſo qualick niet af-loopen, die niet met Honts-tanden, noch hontſche manieren, maer met een ſachte, ende beleefde pen wert aengevangen. Ick hebbe my de eere willen geven, ſoo om dat de luyſter van U E. vermaerden naem dit bedwelmde ſchrift ſoude ver-lichten, als mede om dat U E. over deſe ſtoffe beſt kont oirdeelen, U E. dit toe te eygenen. Ick en meene oock niet, dat ick veel behoeve te vreeſen van beſchuldight te worden, U E. hier *Rechter* te ſtellen in ſijn eyghen ſaeck: alſoo de *Werelt* ſulcx al gewent behoort te weſen, ende dat in grooter din-gen, die niet nae den *Pols*, maer vry wat nae den *Mutſaert* ruycken, 't ſelfde al meerder gebeurt is. Wy komen nu tot de ſaeck; ende om te vertoonen, dat in zijn Voorſtel niet verandert en is, (gelijk ſom-mige wel konnen, als ſy de woorden, van de gene die ſy weder-leggen, nae haren ſin verdraeyen) ofte dat de ſwackſte krijghs-knechten niet uyt gekipt en zijn; ſoo ſal ick ſijn eygene woorden hier in onſe tale ſtel-len, ende ſijne redenen, volgens ſijn eygen ordre, ſoe-ken te weder-leggen.

MONTAIGNE.

(1) Ariſtoteles ſeyt, dat by ſekere Volckeren, daer de Vrouwen gemeen waren, de *Kinderen* een *Vader* toegevoeght werde, dieſe beſt geleken. Het is te gelooven, dat ick die ſteenige geſtaltenis van mijn *Vader* hebbe: want hy ſtorf wonderbaerlick gepijnigt van een groote *Steen* in de *Blaes*. Hy en werde dat gebreck niet gewaer, als op ſijn ſeven-en-tſeſtighſte jaer, ende daer te voren en hadde hy noyt yet verno-men, dat hem daer van dreyghde, en voelden oock geen pijn in de *Lendenen*, *Zyde*, noch ergens anders, tot die tijdt de *Sieckten* weynigh onderhavigh, ende in voorſpoedige geſontheyt geleeft hebbende. Hy harden het noch ſeven jaer met dat gebreck, ſlepen-de het eynde van een pijnlick leven. Ick was al over de vijf-ende-twintigh jaer, doen hy gebreckelick werde. Waer ſchuylden al dien tijdt de genegent-heyt tot dat gebreck? Ende doen hy noch ſoo verre van ſijn quaet was, dat weynige van ſijne ſelfſtandig-heyt, daer hy my van teelde, hoe drough dat voor ſijn deel ſoo grooten indruckinge? Ende hoe noch ſo-bedekt, dat ick eerſt na vijf-ende veertigh jaren daer van begin te voelen, noch maer alleen tot op deſe uyre, ende ſoo veel broeders ende ſuſters, ende alle-gader van een moeder? Die my van deſen voort-ganck kan verklaren, die ſal ick ſoo veel andere won-deren gelooven, als hy ſelfs begeert, mits datſe my, volgens hare gewoonte, niet in betalingh en geven, veel ſwaerder, ende verwarder leere, als de ſaecke ſelfs.

BEVER-WYCK.

Wil het *Montaigne* dan gewonnen geven, ende hangt hy de victorye van de ſaeck daer aen, dat men hem een klare reden geeft, waerom de voncken (om ſoo te ſpreken) der *Sieckten*, langh verdooft blijven, ende dan na vele jaren wederom ontfoncke, ſo ſal ons geſchil van wegen de Nootſakelickheyt der *Genees-konſte* wel haeſt uyt weſen. De Voncken der *Erf-ſieckten*, die haren oirſpronck treken uyt de gebrec-kelicke Deelen van de Ouders, alſoo het *Zaet*, ge-lijck *Hippocrates* ſchrijft, van alle Deelen des Lic-haems ſchiet, ſoecken ten eerſten haer genegentheyt in 't werck te ſtellen. Dit werck wert de eene tijdt haeſtigh, de andere langſaem volbracht. De reden van deſe verſcheydenheyt hangt aen twee dingen, te weten aen de ſterckte ofte ſwackheyt van 't gene, dat werckt, ofte van 't gene, daer op gewerckt wert. Van wegen het gene dat werckt, weten wy dat het ſelfde Vergif de eene tijt ſijn werck raſch ſal doen; d' ander geheel langſaem, nae dat het meerder, ofte minder gewelt heeft. Daer van ſiet men, dat yemant, die onder de heete *Son* in de *Honts-dagen* van een onge-temde *Slange* geſteken wert, terſtont komt te ſter-ven, ende de gene die in de *Winter*, als de Slangen getemt zijn, ſoo een ſteeck krijght, langhſaem ſal tot ſijn eynde komen. Van wegen het gene daer op ge-werckt wert, die daer van ſchrijven, getuygen vele gekent te hebben, die een ende 't ſelve *Vergif* in-ge-nomen hebbende, op verſcheyde tijden om-gekomẽ zijn: om dat tot alle werkinge vereyſcht wert een bequaemheyt van de ſtoffe, daerſe op geſchiet, waer door de ſtercke Lichamen langſamer, de ſwacke hae-ſtiger door *Vergif* om-komen. Hier uyt ſien wy dat ſommige van de gene, die van een dullen hont gebe-ten zijn, eenige daghen, ſommige eenige maenden, ſommige eerſt nae het jaer dul werden; jae eenighe oude *Genees-meeſters* getuygen, dat die ſieckte ſom-tijdts wel vijf, ſeven, ende twaelf jaren uytgeſtelt is geweeſt. Dit aldus in der daet zijnde, ſoo ſeg ick, dewijl het Vergif van raſende honden uyt de nature traegh in ſijn werckinge is, ſoo en kan het in 't bijten niet haeſtigh wercken. Maer waerom dat het in ſommige raſſcher, in andere langhſamer de Dullig-heyt verweckt, ſulcx geſchiedt van wegen de *diſpoſi-tie*, ofte geſtaltenis, de bequaemheydt, ofte onbe-quaemheyt van het Lichaem, daer den beet inge-druckt is. Ende dit is de rechte reden, waerom ee-nige, die van een dullen hont gebeten zijn, terſtont

ende ſeer haeſtig de Dulligheyt deelachtigh werden, te weten, die van wegen hare ſwackheyt, het Vergif in 't minſte niet en konnen wederſtaen, daer de ſtercke het lange tegen houden. Dewijl dan eenige Lichamen van Naturen ſterck zijn, ende haer vaſte Deelen ſoo gemaeckt hebben, datſe de uytwendige oirſaecken lichtelick konnen wederſtaen, indien ſoodanige Vergif mede-gedeelt wert dat traegh ende langſaem in 't wercken is, ſoo ſal ſijne werckinghe in de ſelvige langh uyt-geſtelt werden. Endeindien daer noch dit by geval by quam, dat ſoodanighe Menſchen ſpijſe gebruyckten, dewelcke ſulck Vergif konde verdooven, ende wederſtaen, (gelijck daer zijn ſtercken Wijn, ſcherpe Wortels, ende kruyden, Veel eten) in ſoodanighe kan de Dulligheydt ſeer langh achter blijven. Want dewijl het Vergif met yet qualick te ſtellen altijdt werckt, maer door de ſterckte van 't lichaem, ende de maniere van leven verhindert werdende, niet licht en kan gaen, ſoo en kan de ſaeck tot haer laetſte werck nietals door een langhen tijdt gebracht werden; waerom in de ſelvige de Dulligheyt maenden ende jaren kan achter blijven, tot datſe evenwel noch ten langen leſten uyt berſt. Dit ſelfde en is niet alleen aen te mercken in 't Vergif, maer oock in de Quaet-aerdigheydt van alle Sieckten, die de Kinderen van d' Ouders toe-komen: te weten, dat ſy juyſt niet terſtont, maer wel nae eenige jaren haer ſelven eerſt openbaert. Soo ſchrijft *Sylvaticus*, dat een Kindt van Ouders, die de Pocken hadden, geboren, niet eerder teyckenen van die vuyle Sieckte uyt en gaf, als doe het al ſeventhien jaer oudt geworden was. Deſe kracht, ofte Voncke, die ſoo langen tijdt in het Zaet verdooft kan blijven, ende daer nae wederom ontfonckt, is oorſaeck, dat ſommige haer groote-vader, ofte over-groote-vader beter gelijcken, als haer eygen vader. Want gelijck de Zeyl-ſteen ſijn kracht door aen-malkander hangende naelden, tot de vierde, ende verder verſpreyt: ſoo wert de kracht der gedaente van zaet tot zaet overgeſonden, het welck *Ariſtoteles* uytſtreckt tot vier telingen. Soo leſen wy in de oude Hiſtoryen, van *Helis*, die by een Moor geſlapen hadde, dat ſy geen ſwarte dochter en baerde, maer dat die ſoon van die dochter wederom een Moor was. Ende de poëet *Niceus*, geboren van blancke Ouders, verviel tot een Moor, nae ſijn groote-vaders. Deſe Kinderen ſouden dapper ſpel gehadt hebben, volgens 't gene *Montaigne* ſeyt uyt den gemelten *Ariſtoteles*, om haer vader te vinden. Nu om tot ons voornemen te komen, even eens, gelijck wy nu geſeyt hebben van Vergif, ofte Beſmettende ſieckten, ſoo gaet het oock met Steen, ende Graveel. De Vonck, die het Zaet van den Graveeligen het Lichaem, dat hy teelt, mede deelt, blijft verborgen, ende als geſmoort, nae dat het in ſijn ſelven ſlap ofte krachtigh is, ende het Lichaem oock ſterckte, ofte ſwackheydt heeft. Als een ſtercke Vonck een ſwack Lichaem ontmoet, dan geſchiet de wercking ſeer haeſtigh. Soo ſiet men dat ſommige kinderen, noch ſuygende, al groote ſteenen by haer hebben, jae wel lichtelick daer mede geboren werden: daer een uytermaten ſtercke kracht een ſlappe, ende trage Vonck langhe jaren kan verdoven, ende tegenſtaen, ende niet als in den Ouderdom, wanneer het Lichaem ſwacker begint te werden, ſijne krachten openbaert, ende tot het lang verhindert, maer noyt overwonnen, Graveel, ende Steen uyt en brandt. Mijn groote-vader *Nicolaes van Weſel*, Schepen deſer Stede, ſterf van den Steen in de Blaes, ſijn eenighe dochter, mijn moeder, en is noyt eenige pijn van Graveel gewaer geworden, als in haer oude jaren; daer meeſt al haer kinderen, daer mede al vroegh zijn gequelt geweeſt, ende eenen ſoon noch jongh van een Steen in de Blaes, by nae ſoo groot, als een hoender Ey, overleden is. Hier toe kan mede veel helpen, gelijck wy terſtont van de Dulle beten geſeyt hebben, wat maniere van Leven dat yemandt ghebruyckt. Want de gene, die van Graveelige Ouders geboren zijn, ſullen met veel, ende dickwils ſpijſe, daer het Graveel lichtelick uyt groeyt, te gebruycken, wel haeſt de verborgene genegentheydt, die haer nieren, ofte Blaes tot Graveel, ende Steen hebben, doen openbaren, ende de geſmoorde Graveel-vonck als aen-blaſen. Daer aen de ander zijde, den aen-geboren aert tot het Graveel, ende ſelfs die genegentheydt, die haer al begint te openbaren, door goede maniere van Leven in ſpijs, dranck, oeffeninghe, ende diergelijcke, niet alleen ingehouden, maer oock door een bequaem Genees-middel, gelijck my de ervarentheydt nu in ontallicke geleert heeft, gantſch overwonnen kan werden. Ick meene nu hier mede *Montaigne* wel voldaen te hebben over den voorganck van 't Graveel, ende met geen *duyſtere ofte verwarde* reden: gelijck hy vreeſde, dat wy over die ſake alleen ſouden konnen by-brenghen. Laet hy my nu oock, volgens ſijn beloſte, in 't vordere gelooven, te meer om dat het geen *Wonderen* ſullen weſen. Hy gaet voort:

MONTAIGNE.

(2) Dat de *Genees-meeſters* een weynigh mijne vryheyt ten beſten nemen: want met het ſelve nootwendigh overgieten, endo overſetten, hebbe ick ontfanghen den haet, ende de verachtinghe van haer Leere. De tegenheyt, die ick hebbe teghens hare Konſt, is my aenge-erft. Mijn Vader heeft geleeft vier ende tſeventigh jaer, mijn Groote-vader negen ende tſeſtigh, mijn Over groote-vader by detachtigh jaer, ſonder oyt geproeft te hebben eeni-

ge ſoorte van Genees-middelen: ende onder haer werden al 't gene niet van 't gemeen, ende dagelicx gebruyck en was, voor drooghen gehouden. De Genees-konſte krijght haer geſtaltenis van de Exempelen, ende d'Ervarentheydt, ſoo doet oock mijn Gevoelen. Siet daer wel een uytdruckelicke Ervarentheyt, die al veel voor uyt heeft. Ick en geloof niet dat ſy ſoo drie in haer regiſters my zullen aenwijſen, geboren, gewoont, ende geſtorven onder een dack, die ſoo langh geleeft hebben door haer beleyt.

BEVERWYCK.

My dunckt dat *Montaigne* het geloof, dat men ſijn Bewijs-redenen, die hy ſoo hevigh by-brenght, ſoude mogen geven, ſelver in 't beginſel twijffelachtigh ſtelt. Want wie ſal yemant gelooven, die qualick ſpreeckt van de gene, die hy ſeyt totter doot toe te haten? Het is een arger ſtreeck, dat men ſeyt, een vrient van de man te zijn, maer niet te weten, hoe hy hem ſoo vergrepen heeft. Het welck de poeet *Horatius* ſeer wel beſtraft in 't 4. Schimp-dicht van 't 1. boeck.

Lividus, & mordax videor tibi? mentio ſi qua
De Capitolini furtis injecta Petilli
Te coram fuerit: defendas, ut tuus eſt mos:
Me Capitolinus convictore uſus, amicoque
A puero eſt, cauſſaque mea permulta rogatus
Fecit: & incolumis lætor quod vivit in urbe:
Sed tamen admiror, quo pacto judicium illud
Fugerit. Hic nigræ ſuccus loliginis, hæc eſt
Ærugo mera.

Maer *Montaigne* wil geloof hebben in 't gene hy by-brengt tegens de Genees-konſte, die hy ſelve bekent, door een aen-geboren haet, verachten: daer nochtans de Rechten niet aen en nemen de getuygenis van de gene, die vyandt is van de man, daer hy teghen getuyght, *L. Calliſtrat. ff. lib. 22. tit. 5. de Teſtib,* Want ſoo doende, ſchijnen ſy getuygen te zijn in haer eyghen ſaecke, het welck ongerijmt is, *L. Omnibus C. de Teſtibus.* Wat belanght, datter juyſt drie van ſijn Voor-ouders nae malkanderen ſonder eenige hulpe der Genees-konſte, een ouden bout geſchoten hebben; daer op ſeggen wy, dat dingen, die ſelden gebeuren, niet van de Konſte en ſijn, noch oock tegen onſe Konſte wel ingebracht werden. Want het en is niet te verwonderen, dat in een ontallick getal der Menſchen, eenige ſomtijts te vinden zijn, die haer ſtercke ende gematighde geſtaltenis des Lichaems, door een ſobere ende wel-geſtelde maniere van leven ſoo bequamelick onderhouden, datſe geen Drancken, ofte andere Genees-middelen van doen en hebben. Ende dat is 't gene onſen Salighmaker ſeyde, *Voor de Geſonden en is de Genees-meeſter niet van nooden, maer wel voor de gene, die Qualijk te pas zijn,* Math. Het welck de poëet *Ovidius* mede aenwijſt in deſe verſſen.

Die groeyt, en bloeyt in goeden ſtaet,
En hoeft geen dranck, of meeſters raet.
Maer voelter yemant drouve pijn,
Die roepe dan een Medicijn.

Behalven dat oock degene, die matelick ende volgens de Nature wel geregelt, ende, gelijck ſy meenen, ſonder de Genees-konſte, leven, onwetende ſulcx doen, ende waer nemen, als in dat deel der Medicijne geleert wert, by de Griecken *Hygieine*, ende *Diætetike* genoemt, het welck handelt, ende aenwijſt hoe men het Lichaem in Geſontheydt ſal bewaren, ende van ons wijdt-loopigh beſchreven is, in den *Schat der Geſontheyt.* Diergelijcke antwoort is oock eertijts van onſen grooten *Hippocrates* gegeven aen de gene, die hem tegen-wierpen, *Datter vele Siecken geneſen ſonder raet ofte hulpe van de Genees-meeſters,* ende ſeydt ſulcx te geſchieden, om dat ſy van ſelfs yet doen ofte laten, dat ander van een Genees-meeſter volghens de Wetten, ende de Leere van de Konſt belaſt wert. Ende gelijck in onſen bedorven aert weynigh Menſchen te vinden zijn van de aldermatighſte nature, (die mede ſoo licht door uytwendige, ende inwendige oirſaecken van ſels komt te veranderen) ſoo zijnder oock noch weyniger onder de ſelve, die haer goede nature met een matigh leven wel onderhouden: maer, het meeſtendeel treckt de aengeboren gematigheyt ſijnes Lichaems, door een ongebonde maniere des Levens, tot een ongematighde, ende ontſtelde geſtaltenis. Hier moet dan immers, raet geſchaft werden, ende dit dient door de Genees-konſte wederom gerecht, volghens het Spreeckwoort, dat de *Ongematigheydt is de voeſter van de Genees-meeſters.* Waer over de wijs-gerige *Plato* oock ſeydt in ſijn 3. boeck van de Gemene-ſake, dat men geen grooter teycken en kan hebben van een quade ende leelicke geſtalteniſſe in een Stadt, als datſe veel Rechters, ende Genees-meeſters van doen heeft. Dat vorder *Montaigne* niet en gelooft, datter ſoo drie, gelijck hy aen-wijſt, onder de gene, die haer de Genees-konſte onderwerpen, ende des ſelfs middelen gebruycken, ſoude by-gebracht konnen werden, die nae dat exempel oudt geworden zijn: daer teghen ſtel ick de dagelickſche Ervarentheydt, ende en behoeve dien volgende niet vele exempelen over hoop te halen. Een ſal voor alle ſpreken, het exempel van *Galenus*, die van nature ſwack, ende ſlap zijnde, ende in ſijn jonckheyt by nae alle jaer ſieck was, en heeft nae zijn acht en twintigh jaer, te weten nae dat hy gevonden hadde een goede maniere van Leven, ende dat hy de geboden van de Genees-konſte in 't toekomende wel naer quam, de minſte Sieckte ('t en was

door

door te veel arbeydts, dat hy wat verhitte, 't welck wederom terſtont,ende van ſelfs overgingh) niet gekregen, in friſſche ende volkomen geſontheyt levende tot ſijn ſeventigh jaer, gelijck de Grieckſche *Suidas* ſchrijft, hoe-wel hem de jonge ſchrijvers ongelijck ouder maecken. Ende om ſoo verre niet te gaen, een Venetiaens Edelman *Aloyſio Cornaro*, als hy jongh zijnde ſeer ſwack ende ſieckelick was, ende daer door geoirdeelt werde van de *Genees-meeſters*, dat hy niet langh en konde leven, by aldien hy geen heel nauwe wet en hiel, in ſijn maniere van Leven, volgens de regulen van de Konſte; haren raet nae komende, wel ende geſont tot een ſeer hoogen ouderdom gekomen is, gelijck hy ſelve ſchrijft, al in de tachentigh jaer zijnde, in een Italiaens boecxken, het welck in Latijn overgeſet is door *P. Leonardus L ſſius*, die het ſelfde oock met ſijn eyghen exempel beveſtight.

Montaigne.

(3) Het behoort wel, dat ſy my toeſtaen, by aldien het de Reden niet en is, dat ick ten minſten de *Fortune*, ofte 't geluck aen mijn zijde hebbe: nu by de *Genees-meeſters* gelt het *Geluck* meerder, als de *Reden*.

Bever-wyck.

Men ſiet voorwaer dat in alle dingen het Geluck, ende 't Ongeluck, ende gelijck de Italianen ſeggen, *la bouna è la mala ſorte*, vry wat te ſeggen heeft; maer dit en moet ſoo verre niet getrocken werden over de uyt-komſt, die de ſieckten hebben. Want gelijck een braef ende wacker Overſte een belegerde Stadt tot het uyterſte toe vromelick gehouden hebbende, even-wel daer nae door hongers-noot, ende dat de wallen ten deele omgeſchoten zijn, de vyandt al in de veſt is; de ſelve over-geeft, meerder eere behaelt, als een ander, die niet uytgerecht hebbende, de Stadt hout tegens de belegeraers, die ſonder gewelt op de ſelvige te doen, wederom aftrecken: ſoo gaet het oock met ſommighe ſlechte *Doctoren*, die meenen groote eere behaelt te hebben, wanneerſe een kleyne ſieckte, ofte een andere, die aen 't afgaen is, quanſuys geneſen, daer een wijs, ende verſtandig *Genees-meeſter* meerder eer ende danck met recht by wijſe ende verſtandighe Luyden toegeleyt wert van weghen 't gene hy in 't werck geſtelt heeft by de gene, die van de Sieckte niet en zijn opgeſtaen alſoo ſy wel weten, dat het quaet dickwils, gelijck de poët *Ovidius* ſeyt, boven de geleerde Konſte is Men vindt vele *Genees-meeſters*, die al zijnſe de geleerſte niet, evenwel van 't volck gehouden werden voor geluckigh. Ende ſy zijn voorwaer al ſeer geluckig, die veel gelt en goet konnen verſamelen met een *Konſte*, die ſy niet wel en verſtaen: maer ongeluckigh ijnſe, die ſulcke maets haer leven, ende geſontheyt in handen ſtellen. De Heydenen hebben de *Fortuyn* wel tot een Godinne gemaeckt, ende in den Hemel geſtelt: maer de groote Konſtenaer *Apelles* ſchilderden de ſelvige al ſittende, ende de reden daer af gevraeght zijnde, gaf voor antwoort. *Om datſe niet vaſt ſtaen en kan*, als niet ſtant-vaſtigh zijnde, dan alleen in onſtant-vaſtigheyt, gelijck de gemelte *Ovidius* wel uyt-gebeeldt heeft in 't 8. Klaegh-dicht van zijn 5. boeck.

Paſſibus ambiguis fortuna volubilis errat,
Et manet in nullo certa tenaxque loco.
Sed modo læta manet, vultus modo ſumit acerbos,
Et tantum conſtans in levitate ſua eſt.

In de *Genees-konſte* en werden de *Sieckten*, niet door de wanckelbare *Fortuyne*, maer door de vaſte *Wetenſchap* geneſen. Want alſoo voor de *Geneſinge* gaen moeten volkomen kenniſſe van de Sieckte, ende hare Voor-teyckenen, het welck geen lichte ſaeck en is, ende daer by oock van de kracht der *Genees-middelen*, die daer met een effen mate wel op moeten paſſen, hoe kan het geſchieden, dat de gene, die van ſijn ſelven geen ervarentheyt, ofte alleen loſſche en heeft, als over de boecken, gelijck een Haen over de heete kolen, geloopen hebbende, wel ende nae de Konſte ſal geneſen, ende daer niet nae ſlaen en ſal, gelijck de Blinde-man na het Ey? Soodanigh voer een na Ooſt-Indien voor *Heel-meeſter*, ende als onderwegen een van de Boots-geſellen ſwaerlick gequetſt werde, de *Kiſt* (die van alle bequame *Heel-middelen* wel verſien was) open doende, badt *Godt*, dat hy hem een goede greep wilde verleenen. Het kan ſomtijdts wel geſchieden, datter heel lichte Sieckten voor-komen, die de Nature alleen genoegh kan verwinnen, die al kijckt de *Genees-meeſter* maer toe, even-wel van ſelfs geneſen, ende dien ſulcx gebeurt, die is geluckigh. Het kan oock geſchieden, dat hy in 't minderen van de *Sieckte*, ofte nae dat de voornaemſte *Genees-middelen* in 't hevigſte van de *Siekte* al van Wijſer in 't werck geſtelt zijn, gehaelt wert; ende die is mede voor ſijn ſelven geluckigh, volgens het ſpreeck-woort, *Felix Medicus, qui venit in declinatione morbi.* De wijs gerige *Ariſtoteles* ſeyt wel, dat de Fortune, ende de Konſte in eene, ende de ſelvige ſake haren loop hebben, maer dat haer dinghen niet altijdt, noch oock meeſtendeel en gelucken, als alleen by geval uyt-vallende. Dan de *Sieckten* werden geneſen, door het bequaem ingeven der *Genees-middelen*, het welck niet en hangt aen de loſſche, ende wanckelbare Fortuyn; maer ſteunt op de geleertheyt, ende het oirdeel van een waker *Genees-meeſter*; Die anders de Genees-middelen by de hant neemt, ende geen volkomen kenniſſe van de Konſte en heeft, die ſchiet, gelijck eenen blinden, nae het Wit; ende wanneer hy dat al eens raeckt, ſulcx komt geheel by gevalle; waer door geſchiet, dat ſoodanighe

Luyden

Luyden de Sieckten, die anders licht te genſen waren geweeſt, door haer ongeleerde genees-wijſe arger maecken. *Hippocrates* ſchrijft ſeer wel in zijn boeck van de P aetſchen in den Menſche: *Indien de Genees-middeles van de Sieckten ſeker zijn, waer toe behoeft dan het w rckvan de Fortune; want anders ſouden ſoo Genees-middelen, als geen Genees-middelen met de Fortune ingegeven, even-wel helpen.* Maer yemant ſoude mogen ſeggen, 't gene de *Fortune* genoemt wert, is Godts voorſienigheydt, die de Genees-middelen van een Genees-meeſter, al is hy juyſt de geleerſte niet, ten beſten, ende tot der menſchen geſontheydt beſtiert. Dan dat ſeggen en klemt niet. Want al is't, dat alles hanght, ende te verwachten ſtaet van Godts ſegen, ſoo en werckt hy niet ſonder Middelen, maer door het gebruyck van't gene daer toe by hem met krachten begaeft is. Den Alderhooghſten, ſeyt de Schrift, heeft de Genees-konſte uyt den Hemel geſchapen, ende beveelt oock een eerlick Genees-meeſter te eren. Derhalven en ſegent hy geen quade Middelen, die ten ontijde ende tegens de wetten van de Genees-konſte uyt onwetenheyt ingegeven werden. Maer in tegendeel, wanneer een Genees-meeſter volkomen kenniſſe heeft van den aert der Sieckte, ende der Genees-middelen, ende elck wel, dat is, op ſijn plaetſch, tijt, ordre, ende volgens de leere van de Konſte, in-geeft, dan iſſer een geluckige uyt-komſt te verwachten, ende Godt is gewent ſoodanighe middelen te ſegenen, door het verbondt, dat hy met de Nature gemaeckt heeft, dat is, door de kracht, die van ſijn hant ſelfs de Genees-middelen gegeven, ende ingeſtort is. Want anders, al gebruyckten yemant de Konſte averrechts, ſoo zoude even-wel een goede uytkomſte van Godes ſegen te verwachten ſtaen; het welck een wonder-werck ſoude zijn, dat quade Middelen, die van naturen tot het voorgenomen eynde niet en konnen geraken, buyten de ordre van Godt in de Nature geſtelt, even-wel door ſijnen onmiddelicken ſegen tot het voor-geſtelde wit zouden geſtiert werden. Wel is waer, dat Godt ſulcx wel kan doen, als't hem belieft, maer hy doet ſelden ſulke wonder-wercken, ende juyſt niet als het ons ſoo gelegen komt. Wy beſluyten dan, dat de Fortune maer genomen moet werden voor een waen, ofte inbeeldinge van 't gemeene volck, ende datſe ſomtijdts plaetſch krijght, om dat de Sieckte van haren eygen aert genoegh geneeſlick is, al ſchijnter in het eerſte wat ſwarigheyt in te ſteken; ende ſoodanighe Luyden plegen de Sieckten al grooter te maken, als ſy wel zijn, om dat de geneſinge haer meerder eere ende naem ſoude geven; ofte by aldien de doot daer op volght, dat bekent ſy de ſelve van haer voorſien te zijn, ende dat de Krancke niet door misſlagh van den Genees-meeſter, maer door de beſwaertheyt ende groote der Sieckte overwonnen zijnde, magh geſeyt werden overleden te weſen. Sy voor-ſchrijven oock veeltijdts in een kleyne ende lichte Sieckte veel Genees-middelen, als ofte de ſelvige gehee ſwaer was, tot groote ſchade van den Siecken, dien het dickwils beter was de Sieckte uyt te ſtaen, als de onnoodige Middelen. Uyt het gene wy nu geſeyt hebben, blijckt volkomentlick de onwaerheyt van 't gene *Montaigne* voor-geeft, dat de Fortune meerder by de Genees-meeſters vermagh, als de Reden, waer van wy meenen het tegendeel met bondige redenen wel vaſt geſtelt te ſijn. Derhalven ſullen wy voortgaen, overſlaende eenigh tuſſchen-ſpreken, tot onſe ſtoffe niet dienende.

MONTAIGNE.

(4) Ick en ontken niet datter niet een Konſte en kan weſen, datter niet onder ſoo veel wercken der Nature ſouden bequame dingen zijn, tot bewaringe van onſe Geſontheyt, dat is ſeker. Ick verſta wel, datter een Drooge is, die vochtigh, een ander, die droogh maeckt: ick weet by ervarentheyt, dat de *Radijs* winden verweckt, ende dat de *Sene-bladeren* den buyck weeck maken: ick weet meer ſulcke bevindingen, gelijck ick weet, dat Vleyſch my voedt, ende Wijn wy verwermt; Ende *Solon* ſeyde, dat het Eten, gelijck andere droogen, was een Genees-middel voor de Sieckte van den Honger. Ick en miſprijſe niet het gebruyck, dat wy uyt de Werelt trecken, noch en twijffele oock niet aen de kracht, ende vruchtbaerheyt der Nature, noch van de aenneminge tot ons behoef; Ick ſie, dat de Snoecken ende Swaluwen ſulcx van haer ſelve wel vinden. Ick miſtrouw de Vindingen van onſen Geeſt, van onſe wetenſchap, ende Konſte; waerom wy de ſelvighe met hare regulen verlaten hebben, ende waer in wy noch mate, noch palen konnen houden. Gelijck wy Juſtitye noemen, een Mengelmoes van d' eerſte Wetten, die ons in handen vallen, ende haer gebruyck ende oeffeninge, dickwils belacchelick, ende onrechtvaerdigh. Ende gelijck de gene, die daer mede ſpotten, ende de ſelve beſchuldigen, daerom even-wel niet voor en hebben die edele Deught te verongelucken, maer alleen veroirdeelen de miſbruycken, ende het ontwyen van dien heyligen tijtel: alſo oock in de Genees-konſte, eere ick wel dien treffelicken naem, hare voorſtellinge, hare beloſten ſo dienſtigh voor het Menſchelicke geſlacht: maer het gene ſy onder ons uyt-recht, dat en eere, noch en achte ick niet.

BEVERWYCK.

Hy en ontkent niet, datter geen Genees-konſt en zoude konnen weſen, ofte dat de Kruyden hare kracht niet en hebben. Maer hoe zoude hy konnen ofte derven ontkennen dat de dagelickſche ervarentheyt, beneffens de H. Schrifture ons leert, in de welcke wy leſen, *dat de Medicine van den Alderhoogſten komt. De Heere,* (ſtater Eccleſiaſt. 38.) *laet de*

Medicine uyt der Aerde waſſen, ende een vernuftigh Menſche en verachtſe niet. Sulcx doet nochtans *Montaigne*, maer met groot onrecht, ſeggende, meerder den naem van de Mediçine, als haer werck te achten, om d' onſekerheydt die ons verſtant heeft in de rechte *Genees-middelen* te vinden. Als ofte in ſo vele duyſent jaren, de verſtandighſte van de Werelt, in ſoo nootwendige ſaken, daer de geſontheyt ende 't leven aen hangt, noch niet trooſtelicx ofte ſekers voor de Sieckten en hadden konnen vinden. Al wat in de werelt is wert door de Konſte beſtiert, ende geregeert.

Arte citæ, veloque rates, remoque reguntur,
Arte leves currus.

Gelijck *Ovidius* ſeydt in 1. boeck van de Min-konſt: ſal dan het Menſchen lichaem alleen van Konſte verſteken blijven? Ende is de Mediçine een Konſte, gelijck hy moet toeſtaen, ſoo moetſe een vaſte kenniſſe hebben. *Menedemus* (ſeyt *Cicero* 1. *de Oratore*) ontkende datter eenige Konſte was, de-welcke niet en beſtonde uyt dinghen, die gekent, wel doorſien, tot een eynde t' ſamen-ſpannen, en-de nimmermeer en bedrieghen. Want het en is geen Konſte, gelijck *Seneca* wel ſchrijft, die by ge-val tot haer eynde komt. Daerom wert oock van *Lucianus* in *Paraſ.* ende uyt hem van onſen *Galenus* de Konſte beſchreven een begrip van verſochte, ende vaſte leeringen, ſtreckende tot een, ende het Leven dienſtigh eynde. Is dan de Medicine een Konſte, gelijck *Montaigne* niet en ontkent, ſoo moetſe vaſt gaen: ende gaetſe niet vaſt, ſoo en is 't geen Konſte. Het ſchijnt dat *Montaigne* wil drij-ven, in de Sieckten niet van nooden te zijn *Genees-middelen* te gebruycken, ende datſe genoegh van ſelfs door hulpe van de Nature geneſen. Het is wel waer, dat de Nature ſomtijdts eenighe Sieckte van ſelfs een ſonder hulpe geneeſt, waerom ſy oock ſoude moghen genoemt weſen van den grooten *Hippocrates*, de *Meeſterſſe der Sieckten* (ſoo het niet en is, om dat de Nature door de natuyrlicke werm-te de Middelen tot werckinghe brenght) maer en is daerom niet krachtigh genoegh, om alle de Sieck-ten te helpen: Een diepe Wonde, een vervuyl-de Sweringh ſal die wel van ſelfs geneeſen? Een gebroken been, wel van ſelfs vereenigen? Eenen arm, ofte yet anders dat uyt de lidt is, en kan niet de Nature, maer wel de *Genees-meeſter* inſetten. Blijckt dat in uytwendige gebreken, waerom ſal men 't ſel-ve niet gelooven van de inwendige? De Nature, ſeggen *Ariſtoteles*, ende *Galenus*, en doet niet te vergeefs: hoe ſullen dan ſoo veel verſcheyde kruyden, ende ander droogen van ſoo verſcheyden aert ende werckinge te vergeefs van *Godt* geſchapen zijn? Dit is al te klaer, ofte *Montaigne* moſt bewijſen van gebruyck, dat de Kruyden anders als voor die Sieckten hebben. Sijn voor de Beeſten *Genees-middelen* geſchapen, die ſy oock tot haer Sieckten gebruycken, ende ſal de Menſche daer van onvoor-ſien blijven? Zijnſe voor de Menſche geſchapen, om in tijdt van noot gebruyckt te werden, ſoo ſijnſe we-derſpannigh tegen Godts inſtellinge, die de ſelvige verachten, ofte onnodigh achten. So dat gelijck het Broot een *Genees-middel* voor de Sieckte van den Honger is, niet anders en zijn de Kruyden ende droogen genees-middelen voor andere Sieckten.

MONTAIGNE.

(5) Voor eerſt, doet my de Ervarentheyt haer vreeſen: Want ſo veel my bekent is, ick en ſie geen ſoorte van volck ſo drae ſieck, ende ſo traegh gene-ſen, als die onder het gebiet ſijn van de genees-konſte. Hare geſontheyt ſelve wert verandert, ende bedor-ven door de gedwongen maniere van Leven. De genees-meeſters en ſijn daer mede niet te vreden, dat ſy de Sieckten onder haer gewelt hebben, ſy ma-ken de geſontheyt ſieck, om te beletten, dat men uyt haer geſagh niet en ſoude ſpringen.

BEVERWYCK.

Wat my belangt, ick kan getuygen, dat ontal-licke van ſware Sieckten drae geneſen zijn, die oock langhen tijdt daer nae geſont bleven; ende ken-ne noch vele, die haer geſontheyt, ende leven naeſt Godt de genees-middelen wijten, dieſe in haer Kranckheden van een goede handt inghenomen hadden. Siet men niet veeltijdts, inſonderheydt oude Krijghs-knechten, datſe door verſuym van ten eerſten verbonden te zijn, in haer gequetſte le-den, het kout vyer krijgen, ende die dan jammer-lick af-rotten, ofte pijnlick af-geſet moeten wer-den? Dit heeft niet minder plaetſch in innerlicke Sieckten, die oock dickwils door verſuym van goe-de middelen, gelijck het gemeen volck ſelve wel weet te ſeggen van het *Pleuris*, om hals brenghen, den genen, die anders geſchapen was door goede hulpe te konnen geneſen. Ende de hier vorens gemelte *Cornaro* verklaert ſelve, dat hy met een ge-ſette Maniere van leven, zijn Lichaem, dat te vo-ren geheel ſieckelick was, ſeer vele jaren fris ende geſont houdt. Maer het is een valſche laſteringhe, daer *Montaigne* den naem van de Genees-meeſters mede bekladdet, als of ſy de Sieckten al gaenden hielen (gelijck men ſeyt van on-vrome Heel-mee-ſters datſe, om vuyl gewin, de Wonden langh open houden) om de ſelvige onder haer geſagh te hou-den. Dit plagh wel een kunsjen in de regeringh te weſen. Soo ſeyde *Appius Claudius* in 't 5. Boeck van de hiſtorye *Livii*, tot het volck van Romen, dat de *Tribunen*, als de on-vrome Konſtenaers werck ſochten: die mede wilden, datter altijdt wat ongeſonts in de gemeene ſaecke ware, op datter

yet mochte weſen, tot welckers geneſinge ſy van het Volck ſouden gebruyckt werden. Deſe Leſſe (als wel over-een-komende met het oude *deviſe* van haer Huys, de welcke nae de getuygeniſſe van *Beaucaire*, was *Divide, ut regnes*, Maeckt verſchil, om te regeren) hadde de Florentijnſche *Catharina de Medici*, Koninginne van Vranckrijck wel in geſogen, een Vrouwe (ſchrijft de Preſident *de Thou* in 't 49. boeck zijner Hiſtorye) van een grootſch gemoet, ende hoovaerdige dertelheydt, de welcke door beroerten by haer dickwils verweckt, ende geſtilt, dat vordeel uyt de algemeene ellende hadde, datſe dertigh jaren langh al het geſagh over het Rijck nae haar trock. Het welck haer oock by groot, ende kleyn ſeer dede haten. Maer niet minder hatelick, jae een vervloeckt ſtuck ſoude het weſen, dat de Genees-meeſters genaſen, om geneſende te blijven. De wijſe ende vrome *Seneca* ſchrijft ſeer wel in zijn 6. boeck van de Weldaden op 't 36. Capittel, dat het de grootſte ſchande voor een Mediçijne is, Mediçijns-werck te ſoecken. Ick heb geſien, beſocht ende by de Sieckten vergeſelſchapt de vermaerſte Doctoren van Vranckrijck, Italyen, ende Duytslandt: oock hier te lande dickwils met de Heeren *Bontius*, ende *Vallenſis*, Mediçijns van den Prinçe, ende andere, van alderhande ſlagh, de Konſte geoeffent; maer noyt en heb ick in yemant het minſte van ſulcken ſchelm-ſtuck konnen bemercken, elck de haeſtightſte geneſinghe voor de grootſte eere, waer op het proffijt noodſakelick volght, altijdt rekenende. Want wie en ſoude niet liever driemael ſoo veel geven aen een, die in acht daghen, konde geneſen, als hy betaelt aen een ander, die een Maent werck heeft? Daer-en-boven kan een Heel-meeſter de wonde wel wat open, ende dragende houden, ſonder anders de ſelvighe te beſchadigen: maer ſulcx en kan in de Sieckten niet geſchieden, als met merckelick gevaer van het leven. Want in de ſelvighe ſtaet nauw waer te nemen de Gelegentheydt des tijdts, die, gelijck *Hippocrates* wel vermaent, raſch voor by gaet, ende derhalven met uyt-ſtellen, als *Salluſtinus* ſpreeckt, groote gelegentheden bedorven werden. Laet yemant, die het *Pleuris* heeft, leggen ſonder terſtont bloet af te trecken, is hy niet verſuymt? Ende ſoo gaet het oock in andere Sieckten. Derhalven heeft *Cato* wel geſeyt in de bekende verſſen, dat de Gelegentheydt aen 't voor-hooft hayrigh, ende achter kael is, als eens voor by zijnde, niet konnende wederom gevat werden. Daerom en ſal een vroom Genees-meeſter noyt tijdt laten voor by gaen, om aen zijn Siecken de hulpſame handt te bieden, wel wetende dat de Gelegentheydt alle raedt te boven gaet, ende op ſtaende voet groote kracht geeft, gelijck de poëet *Sophocles* wel ſeyt in *Philoctete*.

Καιρὸς τοι πάντων γνώμαν ἴσχων,
Πολὺ παρὰ πόδας κράτος ἄρνυται.

Maer de Gelegentheyt verſuymt zijnde, ſo blijft oock verſuymt de Geneſinge. Vele ſchrijft *Seneca* op de verhaelde plaetſch, die de Sieckten vermeerdert, ende getergt hadden, om met grooter eere te geneſen, en kondenſe daer nae niet verdrijven, ofte verwonſe m et dappere quellinge van de ellendighe Menſchen.

MONTAIGNE.

(6) Treckenſe niet uyt een vaſte, ende volkomen Geſontheyt een teycken van een groote aenſtaende Sieckte?

BEVERWYCK.

Hy ſiet waerſchijnelick op de woorden van *Hippocrates* in de derde Kort-bondighe Spreucke van ſijn eerſte boeck, die wy hier eerſt ſullen ſtellen, ende dan tegens hem uyt-leggen. *De goede geſt alteniſſe* (ſeyt *Hippocrates*) *der Kampers, ofte Worſtelaers, op het hooghſte geklommen zijnde, loopt gevaer. Want ſy en kan in die ſtant niet blijven, nochte oock ſtil ſtaen. Wanneer ſy dan niet ſtil en ſtaet, ende niet beter en kan werden, ſo is alleen overigh, datſe tot arger vervalt.* Hier en ſpreeckt *Hippocrates* niet van een volkomen Welvaren, ofte een vaſte Geſontheydt, gelijck *Montaigne* meent, daer in, nae ſijn gewoonte, ſonder twijffel gevolght hebbende *Plutarchus*, in ſijn boeck van niet te leven volgens *Epicurus*, daer hy aldus ſchrijft: *Het Lichaem is wel dickwils in goede, ende hechte geſtaltenis: maer een Ziele die verſtant heeft, en kan daer geen vaſten ſtaet op maken. Want gelijck in Zee, de Nacht wel een gauw ſchipper ſelfs by ſtilte, bekommeringh maeckt, (dewijl het toekomende onſeker is:) ſo en kan oock het gemoet, als het Lichaem wel is, ende daer op goede hope heeft, niet ſonder kommer, ende vreeſe weſen. Te meerder, alſo het Lichaem niet alleen van buyten, gelijck de Zee, door winden, ende onweder onſtelt en kan werdē, maer voedet noch meerder, en groote ontroeringen van binnen: ſo dat yemant eer ſoude mogen hopen goet weder in den winter, als dat hem de Lichamelicke geſontheyt altijdt ſal byblyven. Want wat heeft de Poëten anders beweeght te ſeggen, dat de Menſchen waren dieren, die op haren dagh leefden, onſtantvaſtige, onſekere, de bladeren gelijck, die op haer jaer-tijden waſſen, en de af-vallen, als om aen te wijſen, dat den aert ende gelegentheyt van ons Lichaem ſo veel ellende, ſchade, ende ſieckten onderworpen was? wiens hooge welvarentheyt ſy oock gebieden te vreeſen, ende in te trecken, Want de welvarentheyt, ſchrijft* Hippocrates, *die tot op 't hoogſte geklommen is, loopt gevaer. En de poëet* Euripides *ſeyt mede in ſeker vers, dat de gene die onlangs fris in 't*

vleyſch was, gelijck een Ster uyt de lucht uyt-gegaen is. Dus verre *Plutarchus*, wiens aenſienlickheyt voor hem te hebben, en is voorwaer geen kleyne ſaecke. Dan hy en heeft even-wel hier in de meeningh van *Hippocrates* niet wel gevat. Want ſijn woorden, en zijn niet te verſtaen, dat eygentlick een *goede geſtalteniſſe* gevaerlick ſoude weſen, maer alleen die van de *Kampers* ende *Worſtelaers*, wiens lichaem wel dapper lijvigh ende gevoed, maer daerom niet te geſonder en waren; welcke geſtaltenis daerom oock van de wijſgerige *Plato* voor onnut geacht wert in ſijn 2. boeck van de Gemeene ſaken. Het is kenne-lick, dat by de Oude, inſonderheydt de Griecken, openbare plaetſchen van oeffeninge, onder andere mede van Worſtelen geweeſt zijn. Deſe Worſtelaers alleen lettende om ſwaerlijvigh te werden, en hielen niet eens 't gene *Hippocrates* tot Geſontheyt noodigh acht; te weten, *Arbeyt, Spijſe, Dranck, Slaep, By-ſlapen, alles matelick.* Maer ſy vermoeyden geſtadigh haer lichaem, ende volden haer ſelven dick-wils met gewelt, blijvende tot de midder-nacht aen tafel daer den ſelfden *Hippocrates* oock ſeyt, *Veel endeſchielick op te vollen ofte te loſen, te verhitten ofte te verkouwen, of te op eenighe andere wijſe 't lichaem te bewegen, is gevaerlick:* waer nae, noch nae andere wetten der Geſontheyt, de Worſtelaers niet eens en luyſterden, maer een Verckens leven leyden, gelijck *Galenus* van haer ſchrijft in zijn Vermaninge tot de Konſten op 't 6. capittel *Hippocrates* dan, ſprekende van de Geſtaltenis der Worſtelaers, ſeydt, dat de ſelfde op het hooghſte geklommen zijnde, gevaerlick is. Want al wat op 't hooghſte gekomen is, ſchrijft *Seneca*, dat loopt nae het eynde. Hoe een vyer klaerder brandt, hoe het eerder uyt-gaet. De Geſtaltenis van de Worſtelaers was ſoo verre van de vaſte Geſontheydt daer *Montaigne* de leere der Genees-meeſters van uyt-leyt, datſe van haer ſelven moſt te gronde gaen, indienſe niet, gelijck *Hippocrates* beveelt, ontlaſt werde. Daer van ſullen wy nu de reden verhalen. De Worſtelaers en hadden niet anders voor, als met vele oeffeninge, ende braſſen haer Lichaem wel in den bant te brengen, om een ander te beter onder de voet te werpen, gelijck haer werck was. Hierom plagh de Grieckſche *Philopœmon* (gelijck *Plutarchus* in zijn leven verhaelt) met de Worſtelaers te ſpotten, datſe ſwaerlijvigh wilden zijn, het wel om yet te doen, ende voor de geſontheyt hinderlick was. Ende *Cato* de Oude (by den ſelven *Plutarchus*) lacchende met een overgeven vet Menſch, ſeyde, *Hoe kan ſoo een Lichaem de Gemeene ſake dienſt doen, in het welck al wat tuſſchen de keel, ende lieſſen is, van den buyck beſlagen wert?* Want al is 't gelijck *Livius* wel ſeydt, dat ſtercke Lichamen ſchijnen bevrijdt te ſijn voor uytwendige oirſaken, ſoo werden ſy even-wel door haren eygen laſt beſwaert. Nu om een ſwaerlijvigh Lichaem te maken, wert eerſt vereyſcht veelte van bloet, de ſtoffe, daer het vleyſch uytgroeyt. Waer uyt dan volght, dat ſoodanighen geſtaltenis gevaer loopt. Want als de vaten met ſpijs, ende dranck boven maten vervolt zijn, dan loopt het ſijn gevaer, ofte dat de ſelvige zouden mogen berſten, ofte dat de ingeboren Wermte ſoude komen te ſticken, endeuyt-gebluſt te werden: gelijck oock, als *Galenus* betuyght, eenige Worſtelaers haeſtigh geſtorven zijn, doen ſy tot de hooghſte opvollingh gekomen waren. Maer de goede geſtaltenis, gelijck men ſiet in de Landt-luyden, die ſpitten, zaeyen, ende maeyen, is nut ende bequaem tot de natuyrlicke wercken, ende dat gevaer niet onderworpen; waerom oock de ſelfde niet en behoeft geloſt te werden, gelijck *Hippocrates* gebiedt van de hooge geſtaltenis der Worſtelaers. Ende de reden, die hy daer van geeft, is, *om dat de ſelve niet en kan in die ſtant blijven, noch oock ſtil ſtaen.* Want dewijl de Nature geſtadigh doende is, met de Spijſe te koken, te verdeelen, bloet te maken, ende 't ſelfde aen het vleyſch te hechten: alſſer niet meerder aen de vaſte deelen des Lichaems van doen en is, ende dat de aderen geen plaetſche meerder en hebben, om het voorgehouden voedtſel te ontfangen, dan valter nootſakelicken gevaer, ofte van berſten der vaten, ofte van een haeſtige doodt. Ende hier mede meen ick genoegh geſeyt te hebben tegens het verkeert opnemen van *Montaigne*, aengaende het voor-ſeggen der *Genees-meeſters* over de goede *Geſtaltenis.*

MONTAIGNE.

(7) Ick ben dickwils genoegh ſieck geweeſt: ick heb bevonden ſonder haer hulpe mijn Sieckten ſoo wel om te verdraghen (ende ick heb by-nae van alderhande ſlagh beproeft) ende ſoo kort, als yemant anders, ende ick en hebbe daer niet onder vermengt de bitterheyt van haer drancken. Ick houde de Geſontheyt geheel; ende vry, ſonder regel, ende ſonder ander leere, als van mijn gewoonte, ende believen. Wel hoe! de *Genees-meeſters* ſelve laten ſy ons wel ſien in 't geluck, ende de langdurigheyt van haer leven yet dat ons ſoude konnen te kennen geven eenige kracht van haer Wetenſchap? Daer en is geen Volck, dat haer niet ſommige eeuwen behol-pen en heeft ſonder de *Genees-konſte*, ende dat oock ſelfs de eerſte, dat is, de beſte, ende de geluckighſte; ende het thiende deel van de Werelt en gebruyktſe noch niet op den huydigen dagh; ontallicke Volckeren en kennenſe niet, die geſonder ende langher leven, als wy doen; ende onder ons, het gemeen volck kan de ſelve genoegh miſſchen. De Romeynen zijn ſes hondert jaer geweeſt eer ſy de *Genees-konſte* aen-namen: maer de ſelfde beproeft hebbende, joegen ſy die uyt haer Stadt door toe-doen van *Cato*, de *Keur-meeſter* van de manieren, die aen-wees, hoe

hoe lichtelick men de ſelve konde miſſchen, geleeft hebbende vijf-ende-tachentigh jaer, ende doen le- yen hebbende ſijn Vrouwe tot den uyterſten ouder- dom, niet ſonder Mediçine, maer wel ſonder Me- diçijn: want al 't gene dat geſont is voor ons leven, kan Mediçine genoemt werden. Hy onderhiel, ſeyt *Plutarchus*, ſijn huyſgeſin in geſontheyt (gelijck my dunckt) met den Haes.

Beverwyck.

Dat hy de *Genees-konſte* heeft konnen miſſchen, daer en behoeft hy niet ſeer over te roemen, de- wijl hy ſoo veel klaeght over de felle pijn, die hy dickwils van 't Graveel, ende het Colijck geleden heeft. Hy houdt de Geſontheyt vry, maer hy en maeckt niet dat ſy haer ſelven vry houdt van Sieck- ten. Maer dit meent hy al wat te ſeggen te hebben, dat de *Genees-meeſters* ſelve, noch met geſont, noch met langh leven, de macht van hare Kon- ſte en bewijſen: waer door geſeyt wert, dat ſy, die aen andere hulpe bieden, haer ſelven niet en kon- nen helpen.

Ἄλλων ἰατρὸς, αὐτὸς ἕλκεσι βρύων,

Ons Iob beſorght een ander lijf,
Maer ſelfs is hy van ſweren ſtijf.

Dan ſulcx is te verſtaen van ſoodanighe *Genees- meeſters*, die meer op de welluſt, als op haer geſont- heyt letten, ende de wetten, dieſe een ander ſtellen, ſelfs eerſt overtreden. Ende ſeker *Genees-meeſter* ſulcx hem voorgeworpen zijnde, gaf voor antwoort: *ghy hoort myt raden 't gene de Genees-konſte behaegt: maer ghy ſiet my doen 't gene den Genees-meeſter be- haeght.* Even kluchtigh is 't, dat den Biſſchop *Gue- vara* verhaelt in het eerſte boeck van ſijn Spaenſche brieven (die in vele talen overgeſet zijn) van een *Ge- nees-meeſter*, die hy in ſijn ſieckte ginck beſoecken, ende hem vandt in de *Koortſche* leggen ſweeten, en- de niet-te-min *Wijn* drincken, ende hem daer over vragende, om wat reden hy hem in ſijn ſieckte *En- divye-water* voor-geſchreven, ende den *Wijn* verbo- den hadde, die hy nochtans ſelve dronck; met deſe ayt-vlucht ontſnapte, Dat den opperſten *Leer-mee- ſter Hippocrates* alle ſijn Naekomelingen op ſtraffe van verdoemenis belaſt hadde, haer ſelven met Wa- ter uyt de Druyven geperſt, ende andere mete Wa- ter uyt de groene Kruyden overgehaelt, te geneſen. Hier op en ſlaet niet qualick een Griecx dicht van *Macedonius*, roerende een Siecken, die hem be- klaeght, dat de Genees-meeſter, hy in de Koort- ſche leggende, de Wijn wech dede nemen, en- de hem alleen toe-liet Water te drincken, daer nochtans (ghelijck *Homerus* ſeydt, ende ſeecker Joffrouw oock haren *Genees-meeſter*, die het mede niet met de voet en ſtiet, eens voor antwoordt gaf) een teughjen wijns het Hert verſterckt, ende verheught.

Χθιζόν ἐμοὶ νοσέοντι παρίσατο δήϊος ἀνὴρ
Ἰητρὸς δεπάων νέκταρ ἀπειπάμενος.
Εἶπε δ' ὕδωρ πίνειν ἀνεμώλιος, οὐδ' ἐδιδάχθη
Ὅττι μένος μερόπων οἶνον Ὅμηρος ἔφη.

Febre laborantem Medicus me inviſerat hoſtis,
Vixque ingreſſus, ait, tollite, vina procul.
Tantum indulſit aquam miſero miſer pſe, nec audit
Quod vinum eſſe hominum robur Homerus ait.

De wijſgerige *Deogenes* (gelijck *Laertius* ſchrijft) plagh heel geſtoort te weſen op de gene, die voor de Geſontheyt offerden, ende in 't offeren ſelve tegens de Geſontheydt aten. Ende het is voorwaer een ſlechte ſaeck tegens zijn eyghen voorſtel te gaen, ende dat men andere wel kan vermanen, ende af- raden van 't gene de Geſontheydt ſchadelick is, en- de zijn ſelven van de Welluſt ſoo verre laet in-ne- men, dat men de geboden van de *Konſt*, die men geleert heeft, door groote onachtſaemheydt ver- ſuymt. Hier van ſpreeckt een ander Griecx poëet *Philemon* aldus.

Τεκμήριον δὲ, τοὺς ἰατροὺς οἶδ' ἐγὼ
Ὑπὲρ ἐγκρατείας τοῖς νοσοῦσιν εὖ σφόδρα
Πάντας λαλοῦντας. εἶτ' ἐὰν πταίσωσί τι,
Αὐτοὺς ποιοῦντας πάνθ', ὅσ' οὐκ εἴων τότε Ἑτέρους.

Ipſe Medicorum mos apertè id arguit,
Hos prædicare plurimis verbis ſcio
Ægris, quibus medentur, abſtinentiam:
Ipſiſmet at, ſi ſua valetudo labet,
Audere facere, quæ vetabant cæteris.

Het is beriſpelick, ſeyt Dr. *Cato*, dat een Leer- meeſter door ſijn eygen ſchult overtuyght wert, en- de dat ſijn leven met de leere ſtrijdt: gelijck oock andere in andere Konſten haer ſelven daer over be- riſpelick maeken. Ja het is in de ſelvige veel ſchan- delicker, als in andere. *Want* (ſeyt *Cicero* in 't twee- de boeck van ſijn Tuſculaenſche Vragen) *gelijck ye- mant, die hem voor een Tael-meeſter uyt-gaf ſelver qua- lick ſprack; ofte indien hy een valſche ſtem hadde, die een goet Sanger ſocht te weſen; ſo veel te meerder ſchan- de zoude behalen, indien hy daer in miſte, waer in hy voor-gaf ſich ſelven wel op te verſtaen: ſoo is oock een Philoſooph, in de maniere des Levens hem vergrijpende, ſoo veel te arger, dat hy in de Deught (daer van hy een meeſter wil weſen) hem te buyten gaet, ende de Konſte* des

des Levens voorſtellende, ſelfs in 't Leven dwaelt. Het eygen kan mede geſeyt werden van ſommige Genees-meeſters, die haer ſelven, met *Media* beter wetende, ende arger volgende, tot ſlaven maecken van Gulſigheyt: welckers ongematigheyt, ende ongebonden Leven even-wel niet en kan, noch en behoort geleydt te werden op de ſwackheyd van de Konſte. Waer van de Roomſche Hiſtory-ſchrijver *Ammianus Marcellinus*, miſſchien ſiende op de verhaelde plaetſch van *Cicero*, ſchrijft deſe woorden: *Een Tael-meeſter heeft al te met qualick geſproken, een Sangher ſlecht geſongen, een Medicijn den rechten Genees-middel niet getreft: maer daerom en is de Taelkonſte, de Muſijck, de Medicine niet te beriſpen.* Ende gelijck alſulcke Genees-meeſters om een kort leven ſpelen: ſoo ſiet men dagelicx, dat andere, die wel ende nae de Konſte leven, al is 't oock datſe ſelver van gematigheydt, ende geſtalteniſſe teer ende ſwack ſijn, niet-te-min tot hoogen ouderdom geraken. Van den groote Genees-meeſter *Galenus* hebben wy hier voor verhaelt, dat hy ſijn natuyrlike ſlappigheyt ſo overwonnen, ende door goeden regel uyt de Konſte ſo verbetert hadde, dat hy fris ende geſont, ſeventigh jaer oud geworden is. Het gene *Plutarchus* aenwijſt, dat vele ſwacke ende ſieckelicke perſonen, die door het onderhouden van de wetten der Genees-konſte, een geſont ende langh leven leyden, wert van beyde de Prinçen der wijs-gerigen *Plato*, ende *Ariſtoteles* beweſen, met het exempel van eenen *Herodicus*, de welcke al was hy ſoo onſterck van naturen, als yemant, die t' zijnen tijde leefde, ſoo ſchoot hy even-wel, door hulpe der Genees-konſte, ende goede maniere van leven, ſoo hoogen top, dat hy de hondert jaer haelde. Het en gaet oock ſoo vaſt niet 't gene *Montaigne* ſeyt, datter geen Volck en is, 't welck haer niet ſommige eeuwen ſonder de Genees-konſte beholpen en heeft, oock ſelfs de eerſte; dewijl wy leſen, dat van alle oudtheydt by de Joden, Chaldeers, Aſſyryers, Egyptenaers, Griecken, ende andere die Konſt in groote achtinghe is geweeſt. Ende wat is 't te verwonderen dat de Barbariſche volckeren langhe tijd ſonder Genees-meeſters zijn geweeſt, dewijl ſy mede geen kenniſſe gehadt en hebben van andere Konſten, ende Wetenſchappen; dienende tot onderhoudinghe van 't Leven, ende opweckinge van den Geeſt? Het en ſtreckt oock niet tot kleynigheydt, ofte verachtinge van de Konſte, datſe by ſodanige niet aen-genomen en is geweeſt: maer wel tot haer eere ende heerlickheydt, datſe altijdt by de wijſte ende treffelickſte in ſonderlinghe achtingh gehouden is. De Grieckſche *Strabo* verhaelt, in zijn 16. boeck, dat de Indianen eertijdts geene Konſte ſoo neerſtigh en leerden, als de *Medicine*: menende dat onder de Duytſche Wijsgerighen veele Genees-meeſters waren, die met groote lieftalligheyt by het volck onthaelt wierden.

Dat het gemeen Volck, ofte oock de Huys-luyden de Genees-konſte ſoo niet van doen en hebben is oirſaeck, dat haer gelegentheydt niet toe en laet om ſoo ongebonden te leven, ende dien volgende geen oirſaecken der Sieckten te vergaderen. Ende wat belanght de Romeynen, die wy leſen, dat haer ſes hondert jaren ſonder de Genees-konſte beholpen hebben, ende uyt haer ſtadt gehouden zijn, door raet van den Borgemeeſter *Cato*, gelijck *Plinius* beſchrijft in 't 29. boeck van zijn Natuyrlicke Hiſtorye op 't 1. Capittel, de antwoordt hier tegen is uyt *Plinius* ſelve te halen, te weten, datſe wel ſonder Genees-meeſter geleeft hebben, maer niet ſonder Genees-konſte, gelijck *Montaigne* ſelfs mede van *Cato* bekent, dat hy zijn huyſgeſin in geſontheydt, gelijck *Plutarchus* ſeyt, onderhiel met den Haes. De gemelte *Plutarchus* ſchrijft in 't leven van deſen *Cato*, dat hy geleſen hebbende in de Brieven (die noch in weſen zijn) van *Hippocrates*, hoe hy met groote gaven genoodight zijnde om te komen by den grooten Koningh van Perſſen *Artaxerxes*, voor antwoort gaf, dat hy nimmermeer zijne Konſte ſoude in 't werck ſtellen voor de Barbaren, (ſoo noemden de Griecken alle andere Volckeren) ende de vyanden van de Griecken; daer uyt ſeyde, ſulcx eenen algemeenen eedt van al de genees-meeſters te weſen, ende vermaende derhalven ſijnen ſoon de ſelvige te vlieden. Hier over is noch een ſtuck van den brief te leſen by den gemelten *Plinius*, van deſen inhoudt: *Soon Marcus, ick ſal van die Griecken t' zijner tijdt ſeggen, wat ick te Athenen onderſocht hebbe, ende dat het goet is haer ſchriften in te ſien, maer niet vaſt te leeren. Wanneer dat volck haer ſchriften zullen overgeven, dan ſullen ſy alles bederven; ende dan noch meerder, als ſy haer Genees-meeſters hier zullen ſenden. Sy hebben onder haer geſworen, al de Barbaren door de Genees-konſte om te brengen. Ende dat doenſe noch om loon: op datſe te beter betrout ſouden worden, ende even-wel ſoude mogen van kant helpen. Sy houden ons oock voor Barbaren, ende bekladden ons noch leelicker, als andere, den naem van Vuylicken gevende. Ick heb u de Genees-meeſters verboden.* Hier op vraeght nu *Plinius*, *Wat dan? Zullen wy geloven, dat van hem de nutſte ſaeck verdoemt is? Voorwaer in 't minſte niet, want hy voeghter by, door wat Genees-middel hy ſijn ſelven, ende ſijn huyſvrouw tot een hoogen oudrdom gebracht heeft.* Dat ſchrijft *Plutarchus* te weſen, nimmermeer hem te gewennen tot *Vaſten*, ofte hem te onthouden van Spijſe, te gebruycken Moes-kruyden, ende Vleyſch van een End-vogel, ofte van een Duyf, ofte van een Haes: want dat 't ſelfde lucht was, ende bequaem voor de Siecken; behalven nochtans datſe in de geene, die de ſelvighe eten, veel droomen veroirſaecken. Met deſe Genees-middel,

middel, ende die Koſt ſeyde hy zijn ſelven ende zijn huyſgeſin in geſontheydt ende ſterckte te onderhouden. Maer daer in en ſchijnt hy niet (gelijck *Plutarchus* wijſelick aenmerckt) de gramſchap der Goden ontvlucht te zijn. Want al is hy ſelfs, door een ſonderlinge ſtercke nature, wel oudt geworden, ſoo heeft hy zijn huyſvrouw, ende ſoon verloren, ende met ſoodanigen maniere van Leven halfdoot gemeſt. Want de Koſt, die hy aen-prijſt, niet als grof,ende onſuyver bloet en maeckt, gelijck van elcx t' ſijner plaetſche aengeweſen is in 't 1 deel 3. boeck van cap. 3. 13 en 14. den *Schat der Geſontheyt*. Daer beneffens indien *Cato* noodigh achten tot de Geſontheydt eenighe middelen te gebruycken, waerom dan veracht de gene, die haer op de ſelvige verſtonden,ende betere ſouden konnen voor-ſchrijven hebben,als hy ſelve gebruyckt heeft? De Oude ſeyt *Plinius*, en verdoemden de ſaeck niet, maer de Konſt. Ende ſo ſiet men oock, datſe recht tegens de Konſte aengingen. Maer indien de Grieckſche *Genees-meeſters* haer ſo gedragen hebben, gelijck *Cato* haer op-leyde,ofte 't volck alleen wijs maeckte, ſo en is 't niet te verwonderen, dat ſy voor ſoodanige, als voor wreede Beuls zijn verſchrickt geweeſt. Maer de Romeynen hebben even-wel daer nae noch de *Genees-meeſters* aen-genomen, ende de ſelvighe grootelicx vereert. *Suetonius* ſchrijft dat *Iulius Cæſar*, al de *Genees-meeſters*, die in de Stadt waren, 't Borgerſchap van Romen geſchoncken heeft: het welck doen ter tijdt een ſeer groote eere was, gelijck *Tacitus* getuyght. Voor *Antonius Muſa*, om dat hy den Keyſer *Auguſtus* geluckelick geneſen hadde, heeft het volck van Romen een beeldt opgerecht, ende hem veel andere eer aengedaen. Dat deſen *Muſa* den eerſten Genees-meeſter ſoude geweeſt hebben, die uyt Griecken-landt te Romen gekomen is, ſchrijft *Guevara*, in zijnen Spaenſchen brief aen Dr. *Melgar*. Dan hy en heeft die rekeningh niet wel gemaeckt. Want *Auguſtus* is van *Muſa* geneſen, in het jaer van de bouwinghe van Romen, ſeven hondert een-ende-dertig: ende *Plinius* getuyght dat den eerſten Genees-meeſter uyt *Peloponneſus* te Romen quam, in 't jaer vijfhondert vijf ende dertigh, ende dat hem Borgers vryigheydt, ende vrye huys-huyr gegeven is. Maer het is oock ſoo ſeer niet te verwonderen, dat het wildt, ende woeſt Volck van Romen, ende die al haer werck van den Oirlogh maeckten, de Genees-konſte wat laet aen-genomen hebben, dewijl *Cicero* in 't 1. boeck van zijn Tuſculaenſche Vragen, ſulcx mede klaeght van andere Konſten, ende Weten-ſchappen, jae van de *Philoſophye* ſelve, die hy ſchrijft, dat tot zijnen tijdt toe onder de voet gelegen heeft, onder eenigh licht van de Latijnſche letteren. Hier heeft *Cato* mede dapper toe geholpen. Want hy al oudt zijnde, quam en der voor Ambaſſadeurs, uyt den naem van de Athenienſers, *Carneades*, ende *Diogenes* te Romen, om te verſoecken, datter yet af-geſchaft ſoude werden van 't gene, daer ſy opgeſtelt waren. Terſtont ginck al de leerſaemſte jeugt die Mannen hooren, met groote verwonderingh over de ſelvige ingenomen zijnde. De aerdigheyt van *Carneades* inſonderheydt, de welcke groote kracht hadde, ende geen minder naem, alſoo hy treffelicke ende gunſtighe toe-hoorders kreegh, vloogh als een windt, door de Stadt, ende de ſpraeck gingh, datter een Grieck, tot verwonderingh uyt-muytende, alles verſachtende ende treckende, de Iongelinghen een wonderbare liefde ingeſtort hadde, waer door ſy vergetende alderhande ander vermaeck, als raſende tot de *Philoſophye* gedreven wierden. Doen deſe ſaeck de andere Romeynen wel beviel, ende ſy garen ſagen, dat de Ieught haer in de Grieckſche letteren oeffende, ende met deftige mannen omgingh, *Cato*, ſoo dra den lof van de Grieckſche wetenſchap haer door de Stadt began te verbreyden, en was niet wel te vreden, vreeſende dat de Ionckheydt haer ſinnen daer te ſeer op ſtellen ſoude, ende de eere van Wel te ſpreken kieſen voor Wel te doen, ende in den Oirlogh te gaen. Maer als de beſaemtheydt van die twee Wijs-gerigen in de Stadt noch meeerder aen-groeyde, ende dat hare eerſte Geſprecken, een deftigh man *Aquilius*, die ſulcx ſelver verſocht hadde, in den Raedt uyt-leyde, ſoo was hy van gevoelen, dat men de Wijs-gerige een eerlick af-ſcheyt behoorde te geven: ende in den Raedt komende, beſchuldighden hy de Magiſtraet, dat de Ambaſſadeurs, die haer alles lichtelick konden wijs maecken, ſoo lange op antwoort wachten, ende dat men haer ten eerſten behoorden af te vaerdigen; op dat ſy in haer Scholen gekeert zijnde, mochten redden voor de Grieckſche Iongelingen, ende dat de Romeynſche haer wederom mochten begeven, gelijck als van te voren, om de Wetten, ende Magiſtraet gehoorſaem te zijn. Dit dede hy, niet dat hy geſtoort was op *Carneades* (gelijck ſommige meenden) maer om dat hy de geheele *Philoſophye*, ende al de Grieckſche geleertheydt uyt grootſheydt met de voet ſtiet. Als die ſelver oock den wijſen *Socrates* voor een ſnapper, ende oproerigh menſche uyt-luyde, gelijck of hy gepooght hadde in alderley manieren zijn ſelven meeſter te maecken van zijn vaderlandt, de Borgery leeringen, die regel recht tegens de wetten ſtreden, inſtampende. De ſchole van den Orateur *Iſocrates* belacchende, ſeyde dat de toehoorders by hem oudt wierden, als of ſy in 't ander leven ſouden pleyten, ende de Konſten gebruycken. Willende zijn ſoon van de Grieckſche letteren trecken: gebruyckten al de hevige Romeynen, wanneer ſy met de Grieckſche wetenſchappen zouden beſmet weſen, haer rijck ſouden verlieſen.

Maer

Maer dat ſijn quade ſpoock (ſeyt *Plutarchus*) is ge-toont ydel te weſen, op de ſelve tijdt, doen de Stadt op den hooghſten trap verheven werde, als ſy haer gantſch begaf tot de Grieckſche Onderwijſinghe, ende Wetenſchappen. Maer wat ſullen wy van de-ſen Man ſeggen? Hy die de Grieckſche letteren al-dus veracht, heeft de ſelvige noch geleert, doen hy al tot hoogen ouderdom gekomen was, gelijck de gemelte *Plutarchus* getuyght. Maer dit ſal mede wel licht by hem gedaen ſijn, om dat hy de Rechters in 't ander leven, *Æacus, Minos*, ende *Rhadamantus*, die allegader Griecken waren, te beter tael, ende ant-woort ſoude konnen geven. *Cato* is een vroom man geweeſt, maer van vremde ſinnen, gelijck uyt ſijnen handel ſoude konnen beweſen werden, indien ick de wegh wilde ingaen, die *Cicero* betreedt in ſeker ge-ſpreck tegens den jongen *Cato*. Maer alſoo ſulcx hier eygentlick niet dienſtigh en is, ſo ſullen wy *Cato* hier mede laten ruſten.

Gelijck dan het gebruyck van een dienſtighe ſake om het miſbruyck niet en behoort wech genomen te werden, waerom oock de wet-gever *Lycurgus* by niemant veel lofs behaelt en heeft, dat hy om de Dronckenſchap, die de Wijn in vele veroirſaeckt, alle de *Wijngaerden* uyt liet roeyen: Soo moeten oock de gebreken van de gene, die eenige Konſte by de handt nemen, de weerdigheyt van de ſelvige niet verminderen. Maer een vroom, geleert ende ervaren (deſe drie moeten een geſelſchap maken) *Genees-meeſter*, dient onderſcheyden te werden van den genen, die *Hippocrates* gelijckt by een Kamer-ſpeelder, de welcke de perſoon van een Genees-meeſter na ſpeelt. Soodanige wat quaet Latijn in 't School geleert hebbende, ende niet veel meerder uyt de Academye dragende, meenen dat het genoeg is, als ſy eenen fraeyen Promotye-brief voor haer gelt mede brengen, gelijck ofte den brief haer ſoo wijs ende geleert maeckte, als de letteren, volghens gewoonlicken ſtijl, wel inhouden. Hier toe geeft veel oirſaeck de lichtveerdigheyt van ſommige Pro-feſſoren, inſonderheyt in Vranckrijck, daer ſy veel-tijts in de mont hebben, *Laet ons het Gelt nemen, en-de den Eſel wederom in ſijn Vaderlant ſenden.* Ye-mant ſoo gepromoveert zijnde, als hy de Stadt uyt rede, ontmoetede een van de Profeſſoren, dien hy (uyt ſpot dat hy ſoolicht gepromoveert was) vraeg-de, *Of hy ſijn Paert mede promoveren wilde?* Waer op den anderen oock niet verlegen ſtont, ende ant-woorde, *Wel jae, geeft maer gelt, hebben wy den Eſel konnen promoveren, die daer op ſit, wy ſullen oock het Paert wel konnen promoveren.* Maer dat ſy de Wet-ten volghden; die haer gegeven zijn, daer en ſoude niemant konnen doorgaen, als die volkomen be-quaem was. Ick hebbe te *Montpellier*, een plaetſche van eenige hondert jaren ſeer vermaert in de *Genees-konſte*, met groote verwonderingh geſien, dat een drie dagen nae malkanderen ſtont, om zijn *Theſes* te beweren, ende ſeer weynigh antwoorde, dat te pas quam, ende even-wel daer op met een goude kettingh om 't lijf, wel heerlick, maer nae mijn oir-deel; niet eerlick, de Muts op 't hooft kreegh. Die maer de ſchaemte uyt-ſtaen wil; die kan daer toe ge-raken. Een Advocaet van deſe Stadt, die ſijn *Exa-men*, ofte Proef, met eeren wel konde uyt-ſtaen, van de Profeſſoren te *Orleans* gevraeght zijnde, waer van hy wilde geexamineert weſen, antwoorden ſeer aerdigh met de woorden (te leſen by *Tacitus* 1. *An-nal.*) van *Tiberius*, als men hem nae de doot van den Keyſer *Auguſtus* vraeghde, wat deel van 't Rijck hy voor hem begeerde? *Dat het niet eerlick en ſoude we-ſen voor ſijn beſchaemtheyt, wat te kieſen, ofte te ver-werpen van 't gene, daer hy liever hadde in 't geheel of ontſlagen te weſen.* De Profeſſoren deſe antwoort wonder wel bevallende, oirdeelden hem bequaem; ('t welcke haer de minſte moeyte was) ſonder yet vorders te ondervragen: ende gaven hem Brieven dat hy ſonder in 't minſte eens te miſſchen, ſeer wel geantwoort hadde. Als hy vrolick was, vertelde hy dit alles ſelve, ende las de brieven met groot ver-maeck de gaſten voor. In mijnen tijdt geſchieden een *Examen* te *Caen*, weerdigh om alhier uyt-gelac-chen te werden. Op d' eerſte vraegh, *Wat de Koort-ſche was?* antwoorden de *Candidaet*, *Een ongematig-heyt in de Lever.* Want ongematigheyt? Hier ſtont hy en keeck met de mont vol tanden, maer die niet van malkander en gingen, tot dat hem nader ge-vraeght werde, *een heete, koude, vochtige ofte drooge?* Doen quam hy geheel te paert, ende raden juyſt *een heete*; als of hy wel in *Fernelio* geleſen hadde, dat de kouw, beven ende ſchudden van de Koortſche, ey-gentlick noch geen Koortſche en was. Om dat de goede Profeſſoren (die al na 't gelt haeckten) ſagen, datſe wat te byſonder gegaen hadden, ſoo quamen-ſe tot wat gemeender, ende vraeghden, *Wat een Sieckte?* Hier quam juyſt te pas 't gene hy in 't ſchip onder wegen in den *Dictionaris* geleert hadde, *Mala-de*, meenende *Maladie* te ſeggen. Sy ſtonden ge-heel verwondert, dat een Hollander in weynigh maenden ſoo in 't Franſch geoeffent was, ende had-de hy wat meerder willen geven, ſy ſouden hem wel lichtelick beyde in 't Franſch ende in 't Latijn gepro-moveert hebben. Diergelijcke is te Leyden ge-beurt, van een Student, die over 't H. Nachtmael gevraeght zijnde in Latijn, wat dat *Panis* beteyc-kende, gaf voor antwoort, *Broot*. Maer onſen gEſel voldede in den prijs, 't gene in ſijn antwoort te kort quam. Deſen nieuwen *Doctor* nu niet meerder in Vranckrijck wetende uyt te richten, tijdt op de reys, geheel moey met de ringh aen de voorſte vingher. t' Huys komende wert van Vaertjen, ende Moertjen gewillekomt, verblijdt zijnde, dat haer gelt ſoo wel beſteedt was, al de Buyren zijn op de been; de Min komt

komt van 't landt loopen, ende krijt ſnot ende quijl van blijdtſchap, dat haren *Ienefaes* ſulcken geleerden man geworden is. Terſtont wert hy by dit Volcx-ken voor den beſten *Doctoor* van de Stadt uyt-gekre-ten. De Boecken, die leggen achter de kiſt, ende tuymelen vaſt hol over bol met de rotten ende muy-ſen. Hy denckt by zijn ſelven, als hy juyſt eens in hooge gedachten opgetrocken is, *Dat alles onder-houden wert met diergelijcken, daer het uyt ontſtaet*; waer uyt hy een geleert beſluyt treckt, dat de gene, die ſonder Boecken, ofte Studyen Doctor gewor-den is, hem oock daer in wel ſonder de ſelvige lich-telick ſal konnen ſtaende houden. Aldus komt men tot de *Practijck*. Maer boeren ſta by!

Dan 't gene nu verhaelt is, gaet de Perſonen aen, maer niet de Genees-konſte, de welcke de treffe-lickſte van alle zijnde, om de onwetenheydt van ſommige, die haer offenen voor een van de ſlecht-ſte geacht wert, gelijck *Hippocrates* al op ſijnen tijdt mede geklaeght heeft. Ende als ſy in ſoodanighe handen valt, dan ſoude men met *Montaigne* mogen bekennen, beter te weſen geen raedt te gebruycken als die van ſulcke gegeven wert. Dan de goede en zijn daerom niet te minder. Om die te hebben, ende teghens het verhaelde miſbruyck te verſien, iſſer een loffelick gebruyck in ſommige Steden, en-de veel in Vranckrijck, dat geen Doctor, waer hy oock zouden mogen gepromoveert zijn, toe-gela-ten wert de Konſte te oeffenen, voor al eer hy we-derom by de Genees-meeſters van die plaetſch wel ondervraeght, ende voor bequaem gekeurt is. Sulcx is ſelfs geſchiet den vermaerden *Andr. du Laurens*, nae dat hy al, met beſcheyt van den Koningh, gevor-dert was tot Profeſſor te Mompelier. Ende als de beroemde *Iul. Scaliger* niet en wilde uyt-ſtaen, om van jonger (gelijck hy voor gaf) ende ongeleerder op de proufgeſtelt te werden, ſoo en vermocht hy niet de Konſte binnen de Stad *Bordeaus* te oeffenen. Ick verſtae dat in Spaengjen de gene, die al nauw na haer wetten ondervraeght, ende daer op gepromo-veert zijn, haer brieven niet eerder en krijgen, voor ſy noch twee jaer met haer Meeſters by de Siecken gaen. Die van Italyen en binden het daer niet aen: maer ſelden wert daer yemant gepromoveert, die niet alle daegh by de Profeſſoren in huys prouf geeft van ſijn wetenſchap, ende in de Practijck volght. Het welck nu mede te Leyden, tot groot vordeel van de gemeene ſaeke alſoo in 't werck geſtelt wert. *Reuthas*, koningh van Schotlant (gelijck *H. Boethius* ſchrijft in 't 2. boeck van ſijn Hiſtorye) verſtaen heb-bende, datter veel ſiecken, ende gequetſten door on-wetenheydt van de Genees-meeſters om hals qua-men, verboot op den hals, dat niemant daer voor uyt-gaen ſoude, als die wel ervaren was. Dan dit kan al voor gekomen werden, by elcke Magiſtraet in haer ſtad ende noch veel gevoegliker in de Academyen, als de Profeſſoren, niet en treden buyten de palen, die haer wel gheſtelt zijn, ende daer op alleen aennemen de gene, die ſy geleert, ende bequaem vinden.

MONTAIGNE.

(8) Gelijck die van Arcadyen, ſeyt *Plinius*, alle Sieckten geneſen met Koe-melck: ende die van Li-byen, ſchrijft *Herodotus*, genieten door de banck een ſonderlinge geſontheydt uyt deſe gewoonte, die ſy hebben, dat ſy haer kinderen, wanneerſe vier jaer ge-worden zijn, branden de aderen, van 't Hooft, ende den Slach van 't Hooft, waer door ſy alle Sinckingen den wegh af ſnijden. Ende de Huys-luyden hier te lande en beſigen in alderhande Sieckten niet anders als de ſterckſte Wijn gemengt met veel Saffraen en-de Kruydt, alles mede met gelijck geluck. Ende om de waerheyt te ſeggen, van alle die verſcheydent-heyt ende brabbelingh van Ordonnantien, wat an-der eynde ofte werckinge, als den Buyck ledigh ge-maeckt: het welck duyſent Hof-kruyden konnen doen? Ende wat weet ick, oft al dienſtigh is, 't gene ſy ſeggen; ende of onſe Nature niet van doen en heeft 't verblijven van hare Vuylicheyt tot een ſeker mate, gelijck de Wijn op ſijne Moer leyt om goet te blijven.

BEVERWYCK.

Het is waer, dat *Plinius* in 't 25. boeck van zijn Natuyrlicke hiſtorye op 't 8. Capittel ſchrijft, hoe die van *Arcadyen*, geen Genees-middelen en gebruyc-ken, maer alleen Melck ontrent de Lenten, om dat de Kruyden, op die tijt van ſap meeſt ſwellen, ende de uyere een geneſende kragt uyt de weyde wert aengebracht. Ende ſy drinken Koeye-melk, om dat de Koeyen alderhande Kruyden eten. Is dat wel an-ders, als een Genees-middel gebruyckt? Soo kan men oock een kint doen ſuyveren, als men de ſoo-gende vrouw een Purgatye ingeeft; want de kracht gaet ſelver oock in 't ſoch. Maer die Koeye-melck en kan even-wel in alle Sieckten niet bequaem we-ſen. *Herodotus*, in 't 4. boeck van ſijn Griecksche hiſto-rye op 't 187. capittel, verhaelt van de *Libyers*, dat ſy haer kinderen, wanneer ſy vier jaer out geworde ſijn, de Aderen van 't opperhooft branden met ongewaſ-ſche Schaeps-wolle, ſommige de Aderen in den ſlaep van 't Hooft; ende dat om deſe reden, op dat de Sinc-kingen uyt het Hooft vallende, haer nimmermeer en ſouden beſchadigen. Ende *Herodotus* voeght er by, dat de *Libyers* wel de geſontſte zijn van Lichaem, onder al de Menſchen, die hy kent; maer niet te konnen ſeggen, dat het daerom is. Voorwaer laet het tot de Sinckingen helpen, daer het voor gedaen wert, gelijck ick 't ſelfde oock in Italyen geluckelick ſien doen hebbe: ſoo en kan het ymmers niet helpen in andere Sieckten, die met de Sinckingen ganſch niet

gemeens en hebben. Ende is 't voor de Sinckingen goet, het is wederom voor wat anders quaet, gelijck *Hippocrates* in ſijn boeck van 't Zaet ſchrijft, van de gene, die ontrent de oiren geſneden zijn, dat haer Zaet weynigh, ſlap, ende onvruchtbaer is door dien dat het meeſte deel van 't Zaet uyt het Hooft voor by de Oiren in 't Ruggen-morgh loopt, welcken wegh, het geſneden tot een roof gebracht ſijnde, harder geworden is.

Wat de Boeren belangt, wanneer ſy koude Sieckten hebben, ende met Winden gequelt zijn, datſe dan met vordeel de ſterckſte Wijn met veel Saffraen ende Kruydt beſighen, kan ick genoegh toeſtaen. Hoe wel dat de Saffraen te veel gebeſight, groote hinderniſſe by kan brengen, gelijck ick elders breeder aengeweſen hebbe, in 't eerſte Deel 4. Boeck cap. 8. van de *Schat der Ongeſontheyt*. De Vrouwen zijn hier te Lande oock terſtont in de weer, om heete Wijn, met Suycker ende Kruydt in te geven. Maer wie ſal ſeggen, dat dit oock goet is in brandende, ja raſende Koortſchen, in Pleuris, Squynantye, ende andere Ontſtekingen? Ende dat wert evenwel by haer ſoo al ſonder onderſcheyt gedaen, ende de Luyden ſtervende, dewijl niemant haer en ſeyt, dat de Wijn de Sieckte vermeerdert heeft, ſo gaenſe op een ander tijdt in die onwetenheydt voort. Ick en meene niet, datter yemandt ſoo onverſtandigh is, die niet en ſiet, wat het ſcheelt, wie deGenees-middelen, ofte yet dat ingegeven wert, beſtiert.

Ende dat *Montaigne* vorders ſeyt, hoe met al 't gene, de Genees-meeſters voorſchrijven, anders niet uytgerecht en wert, als dat ſy de Siecken te kamer doen gaen, ſtrijt teghens de gemeene kenniſſe, ende blijct wel anders uyt de genees-middelen, die wy in den *Schat der ongeſontheyt* by-brengen. Dat ook de Nature op een ſekere maet (gelijck de Wijn de Moeren) de Vuyligheyt, daer al uyt is, dat voedſaem was, ſoude van doen hebben, is mede ongelooflick. Dit wert, nae mijn oirdeel, beter gevat by den keyſer *Claudius*, (hoe wel nergens nae de wijſte van zijn Moeders kinderen) die, ſoo verre is het daer van daen, dat hy toegeſtaen ſoude hebben, de dicke Vuyligheydt in de Dermen op te houden, dat hy een Gebodt (gelijck *Suetonius* beſchrijft) wilde laten uytgaen, waer by een yegelick verlof kreegh om eenen Wint over tafel te laten ſpringhen, door dien bevonden was, yemant in groot gevaer geweeſt te zijn, die hem te langh ingehouden hadde. Deſen goeden Keyſer volghde miſſchien de leere van de alderſtadighſte Wijs-gerigen, *Stoici* genaemt, de welke, gelijck *Cicero* ſchrijft in ſijn Brieven, ſeyden, dat de *Veeſten* alſoo vry behoorden te weſen, als het *Riſpen*. Quanſuys, denck ick, om datſe beyde van een ſtoffe waren; ſonder te letten op het onderſcheydt van haer oirſpronckelicke plaets, die verſcheyden is, ende derhalven ſy oock niet even edel. Maer laet ons nu hooren hoe hy dit noch ſoekt te beveſtigen.

MONTAIGNE.

(9) Men ſiet dickwils dat geſonde luyden onvoorſiens aen het Braken, ofte den Loop vallen, ende veel Vuyligheyt loſen, ſonder eenige voorgaende noot, ofte navolgende baet, jae met verargingh, ende ſchade. Het is van den grooten *Plato*, dat ick onlanghs geleert hebbe, hoe van de drie ſoorten der Bewegingen, die ons aengaen, de laetſte, ende de arghſte is de geene, die geſchiet door Purgatyen; ende dat geen Menſche, indien hy niet ſot en is, deſelve behoort te gebruycken, als in den uyterſten noodt.

BEVERWYCK.

Onſen grooten, ende meerder-gemelten leermeeſter *Hippocrates* ſal hier van reden geven in ſijn derde Kort-bondighe Spreucke, *In 't beroeren van den buyck*, ſeyt hy, *ende in 't overgeven van ſelfs komende, indien ſulcx gepurgeert wert, als gepurgeert moet weſen, dat helpt, ende wert lichtelick verdragen; ſoo niet, dan valt het in tegendeel uyt*. Ick en ſal geen exempelen by brengen uyt de Genees-meeſters, die by *Montaigne* verdacht ſouden mogen weſen, maer een uyt den hoogh-geleerden *Cicero*, in een brief aen ſijn Huyſvrouw, *Ick hebbe*, ſchrijft hy, *te nacht loutere gal uyt-geworpen, terſtont ben ick ſoo verlicht geweeſt, als of yemant uyt den Hemel my wat ingegeven hadde*. De Nature is ſoo edel, dat al 't geene ſy voortgebracht heeft, ſorghvuldighlick onderhoudt; ende 't gene *Cicero* hier ſeyt, dat uyt hare kracht in hem geſchiet is, ſulcx doet de Konſt in andere; ende dat is het werck van een goet Konſtenaer alleen te purgeren, dat gepurgeert moet weſen, ende dan helpt het, ende de Siecken zijnder door verlicht: maer indien yemandt 't ſy braeckt, ofte af gaet, ende 't geene looſt, dat niet gelooft en dient: ſulcx verargert hem, ende en doet niet als ſchade. Ende al is 't, dat *Plato* in *Timæo* ſeyt, onder de drie ſoorten van Beweginghen, de Purgatye de quaetſte te weſen, ſoo en verbiedt hyſe even-wel niet volkomelick, maer houdt haer niet dienſtigh, als in tijden van noot. Het welck al de Genees-meeſter oock toeſtaen. Want die een wel geſtelt Lichaem wil purgeren, die ſal het beſchadighen: alſoo de Purgatie geen quade Vochtigheden vindende, de goede, ende geſonde wech-neemt. Waer door het Lichaem van zijn bequaem voedſel berooft, ende dien volgende ſlapper wert. Maer de Vochticheden, die ofte door menighte, oft ongematicheydt de Nature laſtigh vallen, en moeten niet opgehouden, maer ten eerſten geloſt, ende het Lichaem alſoo ontlaſt, ende geſuyvert werden. Want indien, 't welck het gemeen Volck oock wel verſtaet, eenighe van de uytwendighe Lidtmaten bedorven zijnde; niet en is te helpen, als me-

al

af-ſetten, om te beletten dat de bedervinghe niet
voort en kruypt: wie zoude dan konnen gheloo-
ven, dat de Nature haer met ſtinckende Vuylig-
heydt onderhiel, ende dat de ſelvighe, om geen
beſmettinghe aen de goede Vochtigheden mede te
deelen, niet en diende terſtont uyt gedreven? En-
de gelijck niemandt niet liever met Seep ende Aſch
(want deſe gelijckeniſſe gebruyckt *Plutarchus*) zijn
linden laet uytwaſſchen, ende ſchoon-maecken,
al komt het daer door wat te ſlijten, als dat het in de
vuyligheyt ſoude vergaen: ſo is't oock veel beter, dat
ongeſonde Lichamen, en die met quade Vochtig-
heden vervult ſijn: geſuyvert werden door een Purga-
tye, al iſſe juyſt ſo heel ſagt niet. dewijl eenen harden
quaſt een ſcherpen beytel toekomt als toe te late, dat
het edelſte van alle de Lichamē door inwendig quaet
bedorven, ofte verteert ſijnde, de ſtraf kome te lijden
van onſe dwaeſheyt. In ſodanige gelegentheyt is een
Purgatie de beſte Beweginge: maer de argſte, gelijck
Plato ſeyt, wanneer ſy in een geſont Lichaem komt,
gelijkſe by vele, door quade gewoonte gebruykt wert.

MONTAIGNE

(10) Men gaet het quaet roeren, ende wacker ma-
ken, door het gene't ſelve recht tegen is. Het behoort
te weſen de maniere des levens, die het ſachtjens ver-
ſlapte, en tot ſijn eynde bragt. De geweldige ſtrijt van
de drooge met de Siekte, ſtreken altijt tot onſe ſcha-
de, dewijl den twiſt in ons geſliſt wert, ende dat de
Droogeeen ontrouw behulp van aert onſe Geſont-
heyt vyant, eñ die geen toegang en heeft in onſe ſtaet
als door beroerte. Laten wy de Nature wat begaen;
de ordre die de Vlooy, eñ Mollen verſiet, verſiet ook
de Menſchen, die gelijcke verdraegſaemheyt hebben
om haer te laten regeren als de Vlooy', en de Mollen.

BEVERWYCK.

Dit ſijn maer woorden. Sal men het quaet verdry-
ven, ſoo moet het geroert werden; ſal men het uyt-
ſmijten, ſo moet ſulcx geſchieden door ſodanige mid-
delen, die het ſelfde tegen ſijn; dewijl gelijk ſijn, gelijk
bewaert. Indien de Maniere des levens alle Sieckten
konde verwinnen, ſo wil ick geerne bekennen, dat
men te vergeefs, ende ondienſtig Droogen ſoude ge-
bruycken; maer alſo ſulcx niet altijt, ende alleen in
kleyne Sieckten, en kan geſchieden, ſo en kan men de
Droogen niet miſſchen. Die Genees-middelen ſijn
onſe geſontheyt vyant, wanneerſe (gelijck wy geſeyt
hebben) in een geſont Lichaem ſonder eenige noot
ingegeven werden: maer ſijn vrienden in den noot,
eñ geen ontrouw behulp, als ſy in Sieckten, van goe-
der hant komen. Sullen wy de Nature laten begaen,
gelijck de Vlooy', ende Mollen; Wat weten wy, ofte
die oock niet haer Genees-middelen en kennen, ge-
lijck wy van Honden, Katten, ende verſcheyde ande-
re Beeſten in den *Lof der Medicine* hebben aengewe-
ſen. Maer alſo de Menſchen het alder volmaeckſte
Lichaem onder alle Dieren gegeven is, ſoo en ſtaet
geenſins te twijffelen, ofte de Nature heeft, om't ſel-
ve te bewaren, ook meerder ſorge gedragen, als voor
andere, ten minſten als voor Vloo', ende Mollen, die
Montaigne ſlechtelik hier in met ons vergelijckt. Al-
le Droogen die af-ſetten en doen ook geen gewelt op
ons Lichaem, maer alleen de gene die boven maten
ſterck ſijn. Daer is ſo wel *Manna, Rhabarber, Sene-bla-
deren*, ende diergelijck in den Apeteek te vinden, als
Scammonie, Turbith, Antimonie, die men nie en be-
hoeft te gebruycken, als in grootenoot. Ende van de-
ſe is oock *Plato* te verſtaen, op wiens tijdt alleen de
ſtercke Purgatien in't gebruyck waren, daer de ſachte
eerſt lang daer na, by de Arabiſche Genees meeſters
gevonden ſijn, ende nu meeſt ingegeven werden.

MONTAIGNE.

(11) Men vraegde een ſeker man van Lacedemo-
nien, wat dat hem ſo lange hadde doen leven? Dat ick
de Medicijne niet gekent en hebbe, gaf hy voor ant-
woort. Ende de Keyſer *Adrianen* riep ſonder ophou-
den, doen hy op't laetſte van ſijn levē was, dat de veel-
te der Medicijns hem omgebracht hadde. Een quaet
Worſtelaer Genees-meeſter geworden ſijnde; luſtig,
ſeyde hem *Diogenes*, ghy hebt gelijck; ghy ſultſe nu
wel nederleggen, die het u te voren gedaen hebben.
Maer ſy hebben dat geluck, volgens *Nicocles*, dat de
Son al wat haer mede gaet verlicht, ende d'aerde haer
miſgrepen bedekt. Maer boven dien hebben ſy noch
een ſeer voordelike maniere, om haer te dienē van al-
derhande ſoorten van uytkomſte; want al wat de For-
tune, al wat de Nature, ofte eenige andere uyterlijke
Oirſaeck (waer van het getal oneyndelick is) in ons
goet, ende tot geſontheyt ſtreckende voort-brenght,
dat is't recht van de Genees-konſte, om haer ſelven
toe te ſchrijven. Al dat by de Siecken, die onder haer
ſtaet, geluckelick uyt-valt, dat wort de Konſte gewe-
ten. De gelegentheden, die my geneſen hebben, ende
duyſent andere geneſen, die geen Medicijns tot haer
hulpe en halen, gebruycken ſy tot haer voordeel Ende
wat belangt de quade toevallen, ofte ſy en trecken die
ganſch niet aen, ofte ſy leggen de ſchult op den Sie-
ken, door ſo ydele redenen, dat het haer niet en ont-
breeckt altijt een goet getal van de ſelvige te vinden:
Hy heeft met ſijnen arm buyten gelegē, hy heeft het
geraes van een wagē gehoort, daer heeft een venſter
open geſtaen, hy heeft op ſijn ſlincker zijde gelegen,
ofte heeft te ſware gedachten gehadt, ſomma, een
woort, eenen droom, een geknik ſchijnt haer een vol-
komen ontſchuldinge te weſen, om haer te ontlaſten
van't miſbruyk. Ofte wanneer het haer belieft, dienē
ſy haer noch met die verargenis, ende doen haer din-
gen daer mede door een ander middel, dat haer nim-
mermeer ontgaē en kan: dat is, datſe ons betalen, wan-
neer de ſiekte bevondē wert ontſteken te weſē door
haer ingeven, met de verſekering die ſy geven, dat de
ſelve wel anders ſoude verargert ſijn geweeſt ſonder
haer genees-middelen. De gene dieſe van een Kouw

in een dagelijckſche Koortſche geworpen hebben, ſoude ſonder haer gehadt hebben een geſtadige. Sy en dencken niet eens haer dinghen qualick te doen, dewijl de ſchade haer tot vordeel ſtreckt.

Beverwyck.

Wat die van Lacedemonien belanght, alſoo daer geen ſtadt in de werelt en was, waer nauwer huys gehouden werde, waer men ſoberder at, ende dronck, ende het lichaem wel oeffenden, ſoo en is 't niet te verwonderen, dat ſy geen ongeſonde Vochtigheden en vergaderden, die door Genees-middelen behoefden af-geſet te werden. Want gelijck *Plato* wel ſeyt, ende by onſen Salighmaker beveſtight is, *Een Genees-meeſter is onnut voor de gene, die niet ſieck en zijn*, Math. 9. Ende daerom en is 't niet vremt, dat de Lacedemonyers van de Genees-meeſters weynigh werck maeckten ſoo dat oock een van haer Koningen, *Pauſanias*, als hy van een Genees-meeſter gevraeght werde, of hy niet quaets en hadde, gaf tot antwoort, *Neen; want ick en gebruyck u tot geen Medicijn*. De ſelfde van een goet vrient beriſpt zijnde, dat hy van een Mediçijn qualick ſprack, die hem nergens in te kort gedaen en hadde, noch die by hem niet verſocht en was: *Hadde ick hem verſocht* (ſeyde hy) *ick en ſoude niet leven*. Een tegen hem ſeggende. Ghy zijt een out-man geworden: *dat is*, antwoorden hy, *om dat ick u tot geen Genees-meeſter gebruyckt en hebbe*. Hy ſeyde oock, *dat het de beſte genees-meeſter was, die de Siecken niet lang en liet leggen quijnen, maer raſch onder de aerde hielp*, gelijk dit alles verhaelt wert van *Plutarchus* in de Lacedemoniſche Spreucken. Het is licht te verachten den genen, die men niet van doen en meent te hebben. Een ander Koningh, ende vry wat grooter, te weten *Louys de IX*. van Vranckrijck, en ontſagh niemant in zijn Rijck, als alleen ſijnen Genees-meeſter *Iaques Cottier*, aen wien hy vaſt geloofde, dat al ſijn welvaren hing, als by *Commines* te leſen is.

Plinius in 't 29. boeck van ſijn Natuyrlicke Hiſtorye op 't 1. Capittel, nae dat hy de onſtantvaſtigheydt van de Grieckſche genees-meeſters overgehaelt hadde, ſeyt dat ſy ongetwijffelt door haer nieuwigheyt ſoeckende eenen naem te maken, onſe zielen te koop ſtellen; dat daer uyt komen de ellendige ſtrijden in haer oirdeel teghens malkanderen by de Siecken, niemant het ſelfde ſeggende, om niet te ſchijnen een ander te volgen; dat hier van komt het opſchrift van het ongeluckigh graft, dat hy door den hoop van de Mediçijns omgekomen was. Hy verſtaet de keyſer *Adriaen*, die ofte op ſijn doot-bedde ſoude geſeyt hebben het Grieckſche ſpreeck-woort, *Veel Medicijns hebben den Koningh omgebracht*, gelijck *Xiphilinus* ſchrijft, ofte gelijck *Plinius* getuyght, op ſijn graft doen ſtellen.

Turba Medicorum me frequentans perdidit.

Ende een ſiende vele Genees-meeſters by een Siecken, die malkander niet wel en konden verſtaen, riep hy, *Soo veel Gieren, op een Lichaem!* Dit wert met jonger exempelen beveſtight door *Biſciola* in ſijn 16. boeck op 't 11. Capittel. Voorwaer ick en ſoude niemant konnen raden veel Genees-meeſters gelijck te gebruycken, 't en ware dat ſy malkanderen, ende de ſaecke wel verſtonden. Anders heeft het plaetſch, 't geene *Damaſcenus* ſeyt, dat die aen vele raet vraeght, valt in een ygelijcx feylen. Behalven dat het ſeer ſelden gebeurt, dat ſy ſoo wel over een komen, ofte den eenen wilder wat by gedaen hebben, dat den anderen niet en behaeght, die even-wel om met ſijnen mede-broeder niet over hoop te leggen, dickwils tegens ſijn gemoet wat moet overgeven, ende yet toeſtaen, 't welck hy verſtaet ondienſtigh te zijn. Daer-en-boven wert ſomtijts van de gauſte een goed ende verſocht Genees-middel uyt jalourſheydt achter gehouden, om het ſelfde aen den anderen niet bekent te maecken. Ende gelijck men gemeenlick ſeyt, datter niet ſoo verloren gaet, als gemeen goet, ſoo maeckt oock een Siecke die veel Genees-meeſters over hoop haelt, ſijn ſelven gemeen, waerom niemant in 't byſonder hem geheel ter herten neemt, de een dickwils de andere de ſorge bevolen latende. Evenwel konnen veel Oogen, gelijck *Ariſtoteles* wel ſeyt, meerder ſien, als een,

Et quod tu neſcis fortaſſis novit Ofellus;

waer door den eenen wel wat dienſtigs by kan brengen, daer den anderen niet eens om gedacht ſoude hebben. Hierom doet de prinçe der Poeëten, *Homerus*, de Grieckſche vorſt *Diomedes*, aldus den wijſen *Neſtor* aenſpreken:

—— Ne, ô Neſtor, habebis
Si modo des ſorium: fiducia quippe duobus,
Maior adeſt, dum ſe ſubigunt, dum ſenſa viciſſim
Alternant: ſubit ambobus, quod non ſubit uni,
Se ſoriant: ita rem ſolidant, conſultaque firmant.
Ac ſi quæ mecum vel recta excogito ſolus,
Hic tamen uſque mihi diffido, atque irrita duco.

Dit ſelve treckt *Hippocrates*, de prinçe der Genees-meeſters, oock tot onſe Konſte, als hy ſchrijft, in ſijn boeck *de Præcept.* dat een Genees-meeſter niet qualijck en doet, wanneer hy in tijdt van noot, noch andere laet tot hem roepen, om met gemeenen raet den Siecken te hulpe te komen. Wat my belangt, Ick en ſoude in ſware ſieckten niet ongeraden vinden, Beraetſlagingen te houden van meerder Doctoren: maer dat het uytvoeren, ende 't geene ſy goet gevonden hebben evenwel by maer een, die men gewent is, ofte daer men beſt op betrouwt, mocht in 't werck geſtelt werden. So wert alle Beweginge tot eene geſtiert, gelijck *Ariſtoteles* leert. Ende

de

de treffelicke ſchilder *Zeuzis*, als hy, voor die van *Crotona*, een ſchoon *Venus-beelt* ſoude maken, ſoo koos hy vijf van de fraeyſte Joffrouwen, om uyt elcke het ſchoonſte na te ſchilderen.

De drollighſte onder de Wijs-gerige, *Diogenes*, ſiende eenen maſſen Worſtelaer de genees-konſte oeffenen. Wat is dat, ſeyde hy, wilt ghy oock die gene, die u voor deſen verwonnen hebben, onderleggen? Dat en dunckt ons niet eens vremt. Want hoe by ſoodanige, die van den Oſch, gelijck men ſeyt, op den Eſel loopen, ende met *Theſſalus* (die van zijn Vaders weef-touw in de *Practijck* ſprongh,) ende daer over van *Galenus* uytgelacchen wert) de ſware Konſte ſo lichtvaerdig aennemen, de Siecken onthaelt werden, hebben wy noch onlanghs hier te lande oock geſien. *Phœdrus* beſchrijft ſeer aerdigh in ſijn 14. Fabel een Schoen-maker, die op een onbekende plaetſch, den genees-meeſter ſpeelden, wiens verſen wy daerom alhier ſtellen:

Malus cum Sutor inopia deperditus
Medicinam ignoto facere cœpiſſet loco,
Et venditaret falſo antidotum nomine,
Verboſis ſibi acquiſivit famam ſtrophis.
Hic cum jaceret morbo confectus gravi,
Rex urbis, ejus experiundi gratia,
Scyphum popoſcit, fuſa dein ſimulans aqua
Miſcere antidoto illius ſe toxicum,
Bibere juſſit ipſum poſito præmio.
Timore mortis ille tum confeſſus eſt,
Non artis ulla medicum ſe prudentia,
Verum ſtupore vulgi factum nobilem.
Rex advocata concione hæc ad lidit:
Quantæ putatis eſſe vos dementiæ,
Qui capita veſtra non dubitatis credere,
Cui calceandos nemo commiſit pedes?

Maer dit en raeckt de rechte Genees-meeſters, in 't minſte niet, die in ander waerde by den gemelten *Diogenes* zijn gehouden geweeſt. Want de ſelfde *Laertius*, die het eerſte verhaelt, ſchrijft oock dat hy plagh te ſeggen, als hy ſagh Stier-luyden, Genees-meeſters, ende Wijſgerighe, dan te meenen, dat de Menſche de wijſte was van alle de Dieren: maer als hy in tegendeel aenſchoude, de Uytleggers van droomen, Waerſeggers, ende diergelijcke, dat hy dan meende, datter niet ſotter en was, als een Menſche.

Dat *Montaigne* vorder by brengt, dunckt my louter praet te weſen. Want waerom en kan 't gene, dat ſomtijdts wel van ſelfs komt, de andere tijdt niet door de Konſte te weegh gebracht werden? Ende wie kan ontkennen, dat niet dickwils de Siecke ſelfs, ofte andere, die hem waernemen, als oock eenighe dingen van buyten aenkomende, ongemack konnen by-brengen om de Sieckte te verachteren? Want hier om ſchrijft *Hippocrates* in de eerſte van ſijn kortbondige Spreucken, niet genoegh te ſijn, dat een genees-meeſter het ſijne wel doet, maer dat het verhaelde oock ſo moet gaen. Sijn woorden zijn eertijts door Heer *Iacob Cats*, Raet-Penſionaris van Hollant aldus in rijm geſtelt:

Ons Tijt is kort, de Kunſte langh
Een Kans neemt vaerdigh haren gangh.
Oock heeft het proeven ſijn gevaer,
Al leefden yemant hondert jaer.
En ſchoon men yet met oirdeel doet,
Noch vint men dickmael tegenſpoet.
Dies moet niet ſlechts den Medicijn,
In als geſet, en wacker zijn.
Maer oock de Krancken ſijnen vrient,
En wie hem in ſijn ſieckte dient.
Heeft ſtaegh te letten op het ſtuck,
Of hem genaeckt groot ongeluck,
Dan noch al wat van buyten koomt,
Is hier oock nut te zijn geſchroomt.

Maer gelijck *Montaigne* ſeydt, dat de Genees-meeſters haer ſelven toe-ſchrijven, ende al 't quaet, dat in de Sieckten overkomt, op wat anders ſchuyven: ſoo hebben de genees-meeſters veel meerder te klagen over de onredelickheyt van ſommige, 't ſy Siecken, ofte die by de ſelvige zijn, die al de quade toe-vallen, de Siecken overkomende, op de genees-middelen leggen, ende van 't gene dat wel ende nae wenſchen uytvalt twijffelen, of het door den genees-meeſter toekomt. Want voor-eerſt, ſiende een Siecken, die geheel ſwack is, ſoo beſchuldighen ſy, het weynigh Eten, dat hem de genees-meeſter belaſt heeft: ofte ſy beriſpen het Laten, ofte de Purgatye; ſonder eens te dencken, dat het de Sieckte is, die de ſwackheyt veroorſaeckt, ende niet de genees-middelen, dewelcke, de Sieckte verminderende, den Siecken in meerder kracht onderhouden. Soo dat hy ſonder het gebruyck van de ſelvige noch ſwacker ſoude weſen. Sulcx is genoegh te ſien aen degene, die de Soberheyt, het Laten, het Purgeren verachten, hoe ſy noch ſlapper werden. Eveneens gaet het met d' ander toe-vallen, die men qualick de genees-middelen wijt, gelijck Walging, Braken, Loop, Pijn, Raſernye, ende diergelijck, die eygentlick door de Sieckte komen, ende de nature van den Siecken, ende niet door de genees-middelen, gelijck het onwetende volck meent. Het welck gewent is al wat nae komt, te leggen op 't gene voorgegaen is. Een groote misſlag? Want dat is even-eens ofte yemant ſeyde, Ick heb van een Capoen gegeten, ende daer op Hooft-pijn gekregen, dat moet van de Capoen komen: Die Krancken heeft kleyn Bier gedroncken ende is een half uyr daer nae geſtorven, dat Bier is dan oirſaeck van ſijn Doot. Neen voorwaer, Niet het Bier, maer de groote Kranckheydt. Soo dat hier uyt te ſien is, hoe ongerijmt ſommige de quade

Toevallen weten toe te ſchrijven yet dat te voren gedaen is, hoe wel het met de ſelvige niet gemeens en heeft.

MONTAIGNE.

(12) Sy hebben voorwaer gelijck, op haer genees-middelen van de Siecken te begeren een gunſtig geloof: het behoort voor ſeker wel recht end' ſterck te zijn: om het te ſtellen op inbeeldingen, die ſoo quaet te gelooven zijn.

BEVERWYCK.

Gelijck in de Sieckte ſeer quaet is geen moet te hebben (als wy leſen dat *Job* ſeyde, *Ick wanhoope, ick en ſal nu niet langher leven* Job. 17.) ſoo en iſſer in tegendeel niet dienſtiger, als dat een Siecken wel gemoet is. Ende derhalven iſſer ſeer veel aengelegen, dat hy een Genees-meeſter by hem heeft, op den welcken hy hem volkomentlick vertrouwt, waer door hy oock lichter tot zijn geſontheydt zal komen, als door een ander, die dat by hem niet en hadde. Hierom wert gemeenlick geſeyt, dat die de meeſte geneeſt, op den welcken haer de meeſte vertrouwen. Ende het is van de ſtercke Inbeeldinge, die groote kracht heeft; om ons yet in te prenten. Sy is een macht der Ziele, die het Bloet, ende de Geeſten ſoo beroert, dat indien ſy gaet met een ſterck geloof, ende vertrouwen, ſoo vergaderen haer de karchten der Nature, om de Sieckte te beſtrijden. Ende hierom ſiet men groote veranderingh in de Siecken, alleen in 't komen van den Genees-meeſter, daer hy langh nae gewacht heeft. Want het verlangen, ende de hope voldaen zijnde, ſoo recht haer de Ziele teghens het quaet, ende toont daer op haer kracht. In tegendeel, wanneer de Genees-meeſter niet ſeer aengenaem en is by de Siecken; als hy ſiet, dat hy ſoo niet geholpen en wert, gelijck hy wel ſoude wenſchen, dan ſal ſoodanigh Genees-meeſter weynigh vorderen; ende de Siecken zijn ſelven bedroevende, ende den moet opgevende, ſal ſlapper werden, als hy anders ſoude doen. Want de Geeſten ingetrocken zijnde, en hebben geen kracht, om de vreeſe, ende 't miſvertrouwen, daer het Herte mede bevangen is. Daer is noch een ander vordeel, dat de Siecke geniet, van te hebben een Genees-meeſter nae zijnen ſin ende wenſch, ende van den welcken hy groote hulp verwacht; dat is, dat hy hem geerne ſchickt tot al het gene hem voorgeſchreven wert, met vertrouwen dat het hem alles wel zal bekomen, ende op de been helpen. Gelijck hy in tegendeel van een ander Genees-meeſter alles ſal nemen teghens de borſt, waerom het hem oock niet ofte weynigh goet en doet. Want al was 't het alderbeſte, ende leckerſte van de werelt, indien men daer van geen goet gevoelen en heeft, ſoo is 't de Maegh teghen, ende het en doet ſoo veel vordeel niet, gelijck of het met een vrolickheydt gebruyckt werde. Capoenen, ende Patrijſen zijn goede, ende leckere ſpijſe, maer ſouden even-wel tegenſtaen den geenen, die een quaet gevoelen hadde van de Kock, dieſe bereyt hadde, ofte dat hy vuyl ofte morſigh was. Hoe veel te meerder dan van dinghen, die in haer ſelven onaengenaem zijn, ende in de welcke wy van Nature een tegenheydt hebben, gelijck daer zijn de Droogen, ende Genees-middelen: inſonderheydt ingegeven by een Genees-meeſter, die ſelfs mede niet aengenaem en was? Maer dit vertrouwen moet even-wel ſoo hoogh niet genomen werden, gelijck *Montaigne* doet, als oft hier alleen aenhing. Want al ſoude miſſchien een aengenaem Genees-meeſter konnen maken by den Siecken, die op hem geſint was, dat hem den *Aloë* ſoo bitter niet en ſoude ſchijnen, ſo en zal hy die even-wel niet voor *Suycker* op doen nemen, veel minder *Antimonye* in *Manna* doen veranderen.

MONTAIGNE.

(13) *Plato* ſeyde wel te pas, dat de Medicijns alvryelijck vermochten te liegen, dewijl ons welvaren alleen hanght aen de ydelheydt ende valſcheydt van haer toe-ſeggingen. *Eſopus*, een autheur van ſonderlinghe treffelickheydt, ende alle wiens fraeyigheydt weynigh luyden mercken, is aerdigh om ons voor oogen te ſtellen dit geweldigh geſagh, het welck ſy gebruycken over de arme Zielen, verſwackt, ende neder geſlaghen door de Sieckte ende de Vreeſe. Want hy vertelt, datter een Siecken gevraeght zijnde van den Genees-meeſter, wat werckinge hy gevoelde van de Genees-middelen, die hy hem hadde ingegeven; *Ick hebbe ſeer geſweet*, antwoorden hy. Dat is goet, ſeyde de Genees-meeſter. Op een ander tijdt vraeghden hy hem wederom, hoe dat hy ſedert al gevaren was, *Ick hebbe een groote kouw gehadt*, ſeyde hy, *ende dapper gebeeft*. Dat is goet, vervolghde de Genees-meeſter. Op de derde reys vraeghde hy hem al weder, hoe hy voer; *Ick gevoel*, antwoorden hy, *dat ick ſwel, gelijck of ick 't Water hadde*. Siet daer, dat gaet wel, ſprack de Genees-meeſter: Een van de Huyſgenooten komende daer nae by den Siecken, ende vragende nae ſijne gelegentheydt: *Voorwaer mijne Vrient* (antwoorden hy) *door kracht van wel te zijn, gae ick ſterven*.

BEVERWYCK.

De wijſgerige *Plato* ſeyt in 't tweede boeck van de gemeene-ſake, dat de Logen niet al een by God, maer oock by de Menſchen hatelick is, waerom oock de Grieckſche vorſt *Achilles* in het thiende boeck van der Troyaenſche belegeringe van *Home-*

rus

rus, verklaert, dat hy degene, die anders ſpreeckt, als hy in ſijn herte draeght, tot de poorten der Helle toe vyandt is.

Daerom en is de gemelte *Plato* niet te verſtaen van de rechte Genees-meeſters, maer alleen van de geene, die haer onwaerdigh tot de oeffeninghe van de Konſte ingedrongen hadden, van de welcke hier voor verhaelt is. Waer van oock de meergemelte *Plinius* ſchrijft, in deſe Konſte alleen te gebeuren, dat een ygelijck, die hem voor een Genees-meeſter uyt-geeft, terſtont gelooft wert, niet tegenſtaende, datter in geene Loghen meerder gevaers ſteeckt. Soodanige dewijlſe niet veel en konnen by brenghen dat ſlot heeft, ende evenwel praten moeten, ſoo behelpen ſy haer met loghens, ende ſtaen al toe, wat de Siecken begeert, ende prijſen al voor goet ende geſont wat hem over-komt. Waer op oock ſlaet de Fabel van *Eſopus*, door *Montaigne* bygebracht, daer by ſtaet des Fabels ſin-reden te weſen, datter geen Menſchen ons hatelicker en zijn, als die altijdt nae de mont willen ſpreken.

MONTAIGNE.

(14) Daer was in Egypten een fraeye wet, by de welcke de Genees-meeſter den Siecken onder handen nam de eerſte drie dagen, op gevaer ofte geluck van den Siecken: maer de drie dagen om zijnde, dan waſt voor ſijn eygen rekening. Want wat reden iſſer, dat *Eſculapius*, haren meeſter van den blixem geſlagen is, om dat hy *Hippolytus* van de doot tot het leven gebracht hadde,

Tum pater omnipotens aliquem indignatus ab umbris
Mortalem infernis, ad lumina ſurgere vitæ:
Ipſe repertorem medicinæ talis, & artis,
Fulmine Phœbigenam Stygias detruſit ad undas.

ende de navolgers ſouden vry gaen, die ſo veel Zielen van 't leven nae de doot ſenden? Een Genees-meeſter beroemden ſijn ſelven by *Nicocles*, van ſijn groot geſagh: Dat meught ghy wel doen, ſeyde hy die daer ongeſtraft ſoo vele om den hals gebracht hebt.

BEVERWYCK.

De Genees-meeſters in Egypten oeffende haer Konſte volghens een beſchreven Wet, van vele ende treffelicke Genees-meeſters gemaeckt. Indien ſy de Wetten, die in 't heyligh boeck ſtonden, volgende, den Siecken nieten konden tot geſontheydt brenghen, dan waren ſy vry, maer indien ſe daer teghen ginghen, dan werden ſy ter doodt verweſen. Want de Wet-gever meende, dat de Maniere van geneſen, door het gebruyck van langetijdt beveſtight, ende van de beſte Konſtenaers voorgeſchreven, van weynige zoude konnen verbetert werden, gelijck de Grieckſche *Diodorus* dit alles verhaelt in 't 1. boeck van zijn Hiſtorye. Onder die Wetten, waſſer een, verhaelt by den wijſgerigen *Ariſtoteles* in 't boeck van de Gemeene-ſaecke, op 't 11. Capittel, dat de *Medicijns voor den vierden dagh niet en mogen roeren* (dat is, *purgeren*, ofte de ſchadelicke Vochtigheden af-ſetten) *Dan op haer eygen gevaer.* De reden van deſe Wet ſchijnt geweeſt te zijn, dat wel ſommighe Sieckten in 't beginſel, met vaſten, wanneer de Natuyr ſterck zijnde haer ſelven helpt, overwonnen werden ſonder Genees-middelen, door de welcke ſy dan niet geholpen, maer getergt ſoude weſen. Want in de Sieckten, ſchrijft *Seneca* ſeer wel in ſijn Vertrooſtinge aen *Helviam*, en iſſer niet gevaerlicker, als een ontijdigh Genees-middel. Waer over de Roomſchen Hiſtory-ſchrijver *Livius* te recht ſeyt, dat de Genees-meeſters ſomtijts meerder vorderen met ſtil te zijn, als met roeren, ende doen. Maer al is dit wachten wel t' eenigher tijdt nut ende dienſtigh, ſoo gebeurt even-wel meeſtendeel om de verſcheydenheyt van de Lichamen, ende de Toevallen, dat noodigh is in 't beginſel de Sieckte te wederſtaen, eer datſe dieper inwortelt. Het welck de poëet *Ovidius* oock wel geweten heeft, doen hy in 't 1. boeck van de Genees-middelen der Liefde aldus ſchreef:

Principiis obſta, ſero medicina paratur,
Cum mala per longas invaluere moras.

Want al ſchijnen de Sieckten veeltijts licht in 't beginſel, ſoo kruypen ſy even-wel al voort, ende de Siecke lichamen werden dickwils door de minſte gelegentheydt ondergehaelt, gelijck de gemelte *Seneca* wel aenmerckt in zijnen 85. brief. Ende *Ariſtoteles* ſelve en ſtaet die Wet van Egypten niet toe. Want ſprekende van de Regeringe, ſeyt dat het ſottigheydt is, in eenige Konſt te willen gebieden nae een voor-ſchrift, ende daer op brenght hy dan de verhaelde Wet by. Ende voorwaer wat vaſte wetten ende regulen konnender geſtelt werden in een ſake, die vele omſtandigheden onderworpen is, ende van de minſte komt te veranderen? Ende die weynighe, die de ſelvige wetten konden verbeteren, waren die de doot ſchuldigh, om dat ſy weken van 't gene, ſy wel wiſten den Siecken niet te konnen helpen? *Hippocrates* nae haer komende, ſoude die wetten noch al vaſter hebben konnen ſetten, dan is voor hem, ende voor alle onmogelijck alles in de Genees-konſte ſoo vaſt te ſtellen, 't welcke ſonder onderſcheyt zoude moeten nae gevolght werden. Want alſſer maer ſekere wetten ſonder omſien te volghen waren, ſoo en zoude niet veel ſtant grijpen ſijn eerſte Kort-bondige ſpreucke, in de welcke hy ſeyt, *De Konſte is lang, de Gelegentheyt haeſtig, het Verſoeken gevaerlick, ende het oirdeel ſwaer.*

Daer

Daer konnen wel algemeene Wetten werden gegeven maer die even-wel door verſcheyde omſtandigheden, die haer dickwils onvoorſiens in de Sieckten openbaren, haer veranderingen onderworpen zijn, gelijck ſulcx byſonderlijck te bewijſen, in den *Schat der Ongeſontheyt* niet eens te pas en ſal komen. Die op een vlacke wegh, maer alleen ſijnen neus te volgen heeft, die en behoeft geen langh overleggen hoe hy gaen ſal; daer en is geen ſwarigheyt in 't verſoecken, ofte op de gelegentheydt te letten, noch oock veel oirdeels van nooden.

Wat *Eſculapius* belanght, den ſelfden wert by de Oude ſo grooten wetenſchap toegeſchreven, datter gelooft is, dat hy de dooden konde wederom levendigh maken. Van *Hippolitius*, die onnoſelijck door onrechte gramſchap ende vloeck van zijn Vader *Theſeus* omgekomen was, wert ſulcx verhaelt by *Plinius* 19. 1. *Plutarch. Parall.* 34. *Lactantius* van de valſche Religie, *Ovidius* 15. *Metam.* ende te voren van *Virgilius* in 't 7. *Æneidos* met de verſſen, op de welcke de geene, die *Montaigne* by-brenght, volghen:

Namque ferunt fama Hippolytum, poſtquam arte novercæ
Occiderit, patriaſque explerit ſanguine pœnas,
Turbatus diſtractus equis: ad ſidera rurſus
Ætheria, & ſuperas Cœli veniſſe ſub auras;
Pœoniis revocatum herbis, & amore Dianæ.

Van *Androgeos*, de ſone van *Minos* Koningh van *Creta*, die, uyt nijdt, door die van *Athenen*, ende *Megaren* verſlaghen was, getuyght het ſelve, onder andere, de poëet *Propertius* in deſe verſſen, 2. *Eleg.* 2.

Et Deus extinctum Creſſis Epidaurius herbis,
Reſtituit patriis Androgeona focis.

Uyt deſe reden, gelijck *Virgilius* (de verſſen zijn by *Montaigne* verhaelt) ende *Plinius*, op de verhaelde plaetſch, ſchrijven, is *Eſculapius* van den Blixem geſlagen, om dat de geſtelde ordre in de Werelt niet en ſoude gebroken werden. Het welck de poëet *Ovidius* oock aenwijſt 6. *Faſt.*

Iupiter exemplum veritus, direxit in illum
Fulmina, qui nimiam noverat artis opem.

Nochtans verhaelt *Plato*, uyt *Pindarus*, ende de Tragiſche Poëeten, dat ſulcx hem wedervaren is, om dat hy een rijck, ende boos Menſche, die al op zijn ſterven lagh, uyt gierigheyt, geneſen hadde. Maer dat hy niet door den Blixem, maer door een Brandende Coortſche (die oock *pur*, dat is *Vuyr*, daer het oock af ſchijnt te komen, van *Hippocrates* genoemt wert) als vuyr van den Hemel gedaelt, verbrant ſoude weſen, wert aerdigh uytgeleyt by *Boccacio*. Dit ware voor de Navolgers van *Eſculapius* beter over te komen, als dat *Montaigne* haer ſoude toe-leggen. Hoewel ſommige alſoo ongeluckigh geweeſt zijn, dat het oirdeel van *Montaigne* haer over den hals gekomen is. *Alexander de Groote*, liet den Genees-meeſter van ſijnen vertrouwden vrient *Hepheſtion*, al of hy niet ſorge genoegh gedragen en hadde, ophanghen. *Manes*, als hy den ſoon van den Koning van Perſſen, niet en konde geneſen, gelijck hy belooft hadde, werde levendigh gevilt. *Gabriel Zerbi* geen raet wetende, om een Turckſchen *Baſſa* op te helpen, werde van ſijn volck doorſteken. Den Arabiſchen *Avicenna*, een ſeer geleert, ende ervaren Genees-meeſter, getuyght van ſijn ſelven, dat hy om de ſelfde oirſaeck in hechtenis gebracht is: het ſelfde verhaelt *Amatus* te *Ancona* oock gebeurt te weſen. *Petrus Leo* in de ſterren geſien hebbende, dat hy groot gevaer liep om te verdrencken, ginck van Venetien, 't welck midden in 't water leydt, wonen te Florence, een ſtadt, die ſeer droogh is, ende maer een ondiepe Riviere en heeft: maer te vaſt toegeſeyt hebbende de geneſinge van *Lorency de Medici*, werde nae zijn onverwacht overlijden, door laſt van ſijnen ſoon, in een put geworpen. Om dit gevaer, moet een Genees-meeſter wel op zijn hoede zijn, dat hy ſoo lichtvaerdigh de geſontheyt niet en verſekert. Want indien yemant, die geſont ende ſterck is, ſijn ſelven niet en kan verſekeren van tot 's anderen daeghs te leven; hoe veel te minder, ſal dat yemandt konnen toe-geſeyt werden, die alreede ſwack ende kranck is? derhalven en kan niet onſchuldight werden van groote lichtvaerdigheyt, dat men yemant belooft ſekerlijck te helpen, alſoo ſulcx niet in ons, maer alleen, in Gods hant en beſtaet, waer tegen daer door wel merckelijck geſondight wert. Het is oock dwaes, dat men in die toeſegginge niet uyt en neemt yet anders, dat onverwacht tuſſchen beyde ſoude moghen komen, het ſy van natuyrlicke oirſaken uyt ons Lichaem, 't ſy van de gene, die wy rekenen by geval te gebeuren. Waer van de poëet *Martialis* wijſſelijck geſeyt heeft.

O quantum eſt ſubitis caſibus ingenium!
Nemo tam divos habuit ſecundos,
Craſtinum ut poſſit ſibi polliceri.

Ende behalven vele andere exempelen, die *Plinius* bybrengt in 't 7. boeck van ſijn Natuyrlicke hiſtorye op 't 53. Capittel, de Grieckſche poëet *Anacreon*, is van de karle van een rozijn, de Roomſche raets-heer *Fabius*, is van een hayr, dat hy met de melck ingedroncken hadde, geſtickt. De ſchout *Cæſar*, ende de vader *Iulius Cæſar*, als oock *Q. Fabius Maximus* Borgemeeſter, zijn ſonder eenige oirſaken, die men weten konde, geſtorven. Den ouden *Genſericus* Koningh van de Vandalen, *Alaricus* van de Gotthen, *Alfonſus* de 7. van Spaengjen, *Aldebond* van Engelandt, *Carel* de 8. van Vranckrijck, zijn allegader ſonder voorgaende teycken onvoorſiens overleden,

Behal-

Behalven dat ſulcx noch mede kan geſchieden door eenige hevige beweginge des Gemoets, Gramſchap inſonderheyt, de welcke de Siecken al vry wat onderworpen zijn, gelijck *Seneca*, ende de ervarentheydt leert. Waer uyt genoeghſaem blijckt hoe loſſen werck het is, in alle die onſekerheyt yet te derven vaſt ende ſeker ſtellen: dewijl de Doot ſoo wel onverwacht, als verwacht kan komen. Het welk de poëet *Pindarus* ſeer wel geſeyt heeft *Nem.7.* Maer of een Genees-meeſter, om den ſiecken goede moet te geven, hier in wat te verre ginck, ende te vele toeſeyde; ſo en verdient even-wel die onvoorſichtigheydt geen ſtraffe, alſſer anders geen miſbruyck by en is. Maer die de ſiecken wat quaets ingeven, werden met beter reden door de Wet *Aqui la* geſtraft by den Keyſer *Iuſtinianus* in 't 4. boeck van zijn Onderwijſinge op den 3. titel: ende dat gaet noch ſo verre, dat de Wetten oock de Onwetenheyt voor ſchult rekenen *L. qua actione.* §. *fin.* ende *L. imperitia* 132. *ff. de reg. Iuris.* Want wel te recht wert het een Genees-meeſter geweten, dat hy 't geene, 't welck hy niet wel geleert en heeft, met ſoo grooten gevaer van vele, by de handt neemt, ende met het leven van den Menſche ſoo lichtvaerdigh ſpeelt. Noch met het voorgeven van de Menſchelicke broofheyt, en magh het miſbruyck van den genen, die in gevaer de Menſchen brengt, niet onſchuldigt werden. Wat wil dan *Plinius* ſeggen, datter geen wet en is, die de onwetenheyt, daer nochtans het leven aenhangt, ſtraffe toeleydt, ende dat een Genees-meeſter alleen vermag yemand ongeſtraft voort te helpen: daer ſelver oock de onwetenheyt voor ſtraf baer geoirdeelt wert. Maer de wijſgerige *Plato* ontſchuldight, ende bevrijt alle de Genees-meeſters voor de wetten, als de ſiecken, daer ſy voor gaen, komen te ſterven teghen haren danck. *Daer zijn ſommige Dingen*, ſeyt *Seneca* in 't 7. boeck van de Weldaden op 't 13. Capittel, *van dien aert, datſe volbrocht moeten werden, ſommige hebben dat voor volbrengen, datter alles verſocht is, om ſulcx te doen. Indien een Genees-meeſter, alles gedaen heeft om te geneſen, ſoo heeft hy ſijnen ſchuldigen plicht volbracht.* Het is onmogelijck alle ſieckten altijt te geneſen, ende den ſterffelicken Menſche onſterffelick te maken: maer dat vordeel brenght de Konſte den ſelven noch toe, dat de *Genees-meeſters* (gelijck de gemelte *Seneca* ſchrijft in 't 6. Capittel, van de Gramſchap) *den genen die ſy het leven niet en konnen geven, een ſacht eynde maken*: Ende daerom is oock by de Rechts-geleerden goet gevonden, de Genees-meeſters niet onwilligh in 't recht te betrecken, *L. Medicos, c. de prof. & med.* 10. *Cod. tit.* 52. *l.* 6. Dan al was het maer die ſchande, ende oneere, de welcke *Hippocrates* alleen ſtelt tot hare ſtraffe, die de Genees-meeſters, door quade hulpe overkomt, ſoo en is 't niet waer, dat ſy ongeſtraft yemandt ſouden verſuymen, ick laet ſtaen, 't gene hy van *Nicocles* bybrengt uyt *Max. Tyrius* in de 50. Reden, dat ſy yemant ongeſtraft zouden ombrenghen.

MONTAIGNE.

(15) Vorders, hadde ick van haren raed geweeſt, ick zoude van mijne leeringe meerder heyligheydt, ende çeremonyen gemaeckt hebben; ſy hadden wel genoegh begonnen, maer ſy en hebben ſoo niet voleyndt. Het was een goet begin, de Goden gemaeckt te hebben tot aenleggers van hare Konſte, genomen te hebben een byſondere ſpraeck, een byſonder ſchrift. Hoe-wel dat de *Philoſophye* ſeyt, ſottigheydt te zijn, dat men yemant raden wil tot ſijn vordeel, door een maniere, die niet te verſtaen en is: *gelijck of een Genees-meeſter den Siecken beval, in te nemen*

Terrigenam, herbigradam, domiportam, ſanguine caſſam. Het was eenen goeden Regel in haer Konſte, ende die gevonden wert in alle ydele, ingebeelde, ende boven natuyrlicke Konſten, dat het geloof van den ſiecken door goede hope, ende vertrouwen moet gaen voor haer kracht ende werckinge. Welcken Regel ſy ſoo verre ſtrecken, dat ſy den grootſten, ende onwetenſten Genees-meeſter bequamer vinden, by den genen, die betrouwen op hem heeft, als den ervarentſten ende onbekenden. De keur ſelver van het meeſte deel van haer Droogen is wat heymelick ende heylig'i. *De ſlincker-voet van een Schilt-pad, de pis van een Haeghdiſſe, de miſch van een Olifant, de lever van een Mol, het bloet getrocken onder uyt de wieck van een witten Duyf*; ende voor ons die met het Colijck gequelt zijn (ſoo onwaerdigh miſbruyckenſe onſe ellendigheyt) Rotte keutelen tot poeyer geſtooten, ende diergelijcke andere Apery, die meerder trecken nae eenige Toovery, als na vaſte Wetenſchap. Ick laet noch ſtaen, het ongelijck getal van haer Pillen; het ſchicken van eenighe Dagen ende Feeſten in 't jaer; het onderſcheyden der Uyren om de kruyden te vergaderen tot hare Genees-middelen; ende haer ſtraf weſen, ende haer gemaeckte Statigheyt, daer *Plinius* ſelver mede ſpot. Maer ſy hebben gedwaelt (woude ick ſeggen) dat ſy op dat goet begin dit niet bygevoeght en hebben, hare vergaderingen, ende beraetſlagingen behendiger ende heyliger te maeken: geen leecken en behoort daer toegangh toe te hebben, niet meerder als in de behendighe ceremonyen van *Eſculapius.* Want door dat miſbruyck ge ſchiet het, dat haer onſtantvaſtigheyt, de ſwackheyt van haer bewijs-redenen raetſels, ende gronden, ſpijtigheyt in haer byeen-komſten, vol van haet, jalourſheyt, ende eygen inſichten, by een ygelijck ontdeckt werdende, hy wel wonderbaerlick blint moet zijn, die niet en voelt, dat men onder haer hand dapper in de waeghſchael ſtaet. Wie heeft oyt geſien dat een genees-

meeſter hem te vreden hiel met het voor-ſchrift van ſijnen Mede-broeder, ſonder daer wat van, ofte by te doen? Daer door verraden ſy genoegh haer Konſte: ende ſy doen ons ſien, dat ſy meerder letten op haer eere, ende dien volgende haer profijt, als op het gene, de Siecken daer aen gelegen is. Die is onder haer Genees-meeſters, de wijſte, de welcke haer van oudts vermaent heeft, datter maer een over een Siecke zoude gaen: want indien hy niet uyt en recht dat deught, de ſchande aen de Genees-konſte en ſal niet ſeer groot zijn, om den mis-ſlagh van een man: ende in tegendeel ſal ſijn eere groot weſen, indien het hem wel geluckt: daer als ſy met haer vele zijn, het werck elcke reys bedorven werdt, ſoo datſe meerder quaet, als goet doen.

BEVERWYCK.

Gelijck vele, die onder de Chriſtenen ſtichtelick voor haren even-naeſten, ende heylighlick boven andere, voor God geleeft hebben, na haer overlijden voor Heyligen gehouden werden: ſoo plachten eertijts onder de Heydenen, die met Konſten te vinden, ofte met treffelicke daden de Wereldt groot voordeel aengebracht hadden, na haer doodt voor Goden geeert, ende geviert te werden van de danckbare nakomelingen. Want dat ſy wel wiſten, hare Goden niet van eeuwigheidt geweeſt te zijn, blijckt daer genoeghſaem uyt, dat ſy haer geboorte ende ouders beſchrijven. Tot exempel ſal ick maer by brengen haer opper-hooft, die ſy noemen den Koningh ende Vader der Goden, ende Menſchen. Deſe was, na haer ſeggen, een ſoon van *Saturnus*, ende *Rhea*, gebooren ende opgevoedt in 't eylandt, dat eertijts *Creta*, tegenwoordigh *Candia* genoemt werdt, alwaer hy op den bergh *Dicte* by 't eerſte volck van 't eylandt, *Curetus* genoemt, ſorghvuldigh waer-genomen, ende bewaert werde. Waer van de Poëet *Lucretius* aldus ſpreeckt in ſijn 2. Boeck:

Dictæos referunt Curetas, qui Iovis illum
Vagitum in Creta quondam occultaſſe feruntur:
Cum pueri circum puerum pernice chorea
Armati in numerum ſtarent pernice chorea,
Armati in numerum pulſarent æribus æra.

Deſe *Iupiter* is oock in ſijn vaderlandt geſtorven, ende werdt in 't eylandt (gelijck *Cicero* ſchrijft in 't 3. Boeck van de nature der Goden) ſijn graft getoont. De ſelſde *Cicero* verhaelt mede in 't 2. boeck van de Wetten, dat *Eſculapius*, gelijck d'andere Goden, om de weldaden, die hy geſéyt werde het menſchelicke geſlacht beweſen te hebben, in 't getal der Goden geſtelt is. Deſen *Eſculapius* was een ſone van *Apollo* ende de nymphe *Coronis*, gelijck onder andere de Poëet *Homerus* getuight in 't begin van ſijnen Lof-ſangh:

Morborum medicum canto, quem diva Coronis
E Phœbo enixa eſt Aſclepium.

Eſculapius hadde de Konſte, die t'ſijnen tijde noch rouw was, in beter orde gebracht. Maer het vinden van de ſelve werdt meeſt van de Heydenen ſijn Vader *Apollo* toe-geſchreven, waer van hy ſijn ſelven oock roemt by den Poëet *Ovidius* 1. Met.

Inventum Medicina meum eſt, opiferque per orbem
Dicor, & herbarum ſubjecta potentia nobis.

Ende van hem (ſeydt de Grieckſche Poëet *Callimachus*) hebben de Genees-meeſters geleert de doodt uyt te ſtellen. Hoe-wel dat *Diodorus Siculus*, in 't eerſte boeck van ſijn Grieckſche hiſtorye, ſchrijft dat hy de Genees-Konſte geleert heeft van ſijn moeder *Iſis*, Koninginne van *Ægypten*: want by de Ægyptenaren is *Orus* de ſelfde, die by de Grieken is *Apollo*. Dan de Griecken hebben al de gene, die wat tot de geſontheyt gevonden hadden, als vinders van de Konſte ge-eert, ende allegader als Goden geviert. Sonder dat ſulcx gekomen is uyt den koker van de Genees-meeſters, gelijk *Montaigne* haer opleyt.

Dat hy ſeyt ſottigheyt te weſen, dat een Genees-meeſter een Siecken beval in te nemen, 't gene uyt de aerde gebooren werdt, over 't gras kruypt, ſijn huys draeght, ſonder bloedt is, in plaetſche van een Sleck, gelijck hy uyt *Cicero* ſchrijft, in 't 2. boeck van de Voorſegginge: wil ick hem geerne toeſtaen, dewijl als men van yemandt yet gebiet te gebruycken, dat hy ſelfs krijgen ſal, hy nootſakelick moet weten, wat het is. Maer alſoo het onnoodigh is, dat de Siecken juyſt altijdt weten, wat ſy in-nemen, ſoo is 't genoegh dat het den Apoteker verſtaet, ende dan en iſſer niet aen gelegen, hoe het genoemt werdt. Ende daerom en hebben de Genees-meeſters juyſt geen byſonder tael, ofte ſchrift. Wel is waer, dat ſy hare Droogen, om de kortheyt, met halve woorden ſchrijven, ende tot de maet, gewicht, ende getal byſondere teyckenen hebben: maer dat en maeckt daerom geen andere tael. 't En ſy dat men ſeggen wil, dat de Cijferaers mede ander ſchrift ende tael hebben, om dat ſy de gemeene letteren niet en gebruycken. Ende voorwaer wat Konſte iſſer, die niet een maniere van ſchrijven en gebruyckt, de welcke by andere niet verſtaen en werdt? Wie kan leſen de aenwijſinge der plaetſchen, die de Rechts-geleerden uyt haer Wet-boecken by-brengen? Ende ſy en gebruycken even-wel noch ander ſchrift, noch ander tael. Ende ſchoon het was ſoo, wat ſoude daer aen gelegen zijn: *Hippocrates* ende *Galenus* ſchreven in 't Griecx, wy nu in 't Latijn: maer het en laet daerom niet een Genees-konſte te weſen.

Dat hy weder op-haelt van 't goet vertrouwen der

der Siecken op den Genees-meeſter, daer van is hier voor in de 12. Afdeelingh genoegh geſproken. Alwaer uyt blijcken ſal de valſcheyt van 't gene hy hier ſeyt, dat ſulcks ſoo verre ſoude gaen, dat de plomſte Genees-meeſter bequamer by ons geacht wert voor een Siecken, die op hem betrout, als de ervarentſte, die hem onbekent was.

Dat *Plinius* met de Genees-meeſters drolt, en is niet vremt, alſo hy wel toont haren vrient niet te weſen. Soo dat oock veel, van 't gene *Montaigne* haer tegenwerpt, uyt hem gehaelt is. Ende ſoodanige Genees-middelen, als *Montaigne* hier verhaelt, werden door de banck by hem beſchreven, hoewel hy geen Genees-meeſter geweeſt en is. Wat my belanght; ick hebbe niet van de ſelvige, oyt ſelve gebruyckt, ofte van yemant anders ſien gebruycken, ende derhalven en behoeve ick daer niet veel van te ſpreken. Ende genomen men konde daer mede yet helpen, dat met geen kruyden te gheneſen was, ſoude men deſelvige niet mogen tot geſontheyt beſigen? Daer zijn al mede de Goden, gelijck de wijs-gerige *Heraclites* ſeyde. Gods kracht is oock in de verachtſte dingen van de Werelt. Soo heeft de Ervarentheyt bevonden dat de *Piſſebedden* ſeer dienſtigh zijn om 't graveel af te ſetten, ende den ſteen te doen afnemen; ende dat de *Pierwormen* wonder goet zijn om de verſtoppinge van de Lever, ende andere Deelen te openen. Dan alſoo ſulcks door middelen, die minder tegenſtaen, oock kan geſchieden, ſoo en hebbe ick daer van noyt eenige proef willen nemen.

Hy laet noch ſtaen het ongelijck getal van de pillen. Het is waer dat de Genees-meeſters gemeenlick ongelijck getal van Pillen voorſchrijven; ſelfs oock de Poëet *Virgilius* ſeyt, ——*numero Deus impare gaudet*. Maer ſulcks is meerder door gewoonte, als dat ſy meenen, datter yet aengelegen is, wel wetende dat het getal, voor ſoo veel het getal is, gantſch geen kracht en heeft. Ende is 't ſoo vremt, dat ſy met on-even getal ingeven, 't gene ſy hopen te ſtrecken tot het leven: dewijl, gelijck *Servius* ſchrijft over het 5. boeck *Æneïdos*, dat het even-getal, deelbaer is, ende daerom door het ſelve de ſterffelickheyt te kennen wert gegeven: maer dat oneven, om dat het niet gedeelt kan werden, de onſterffelickheyt beteyckent?

Dat hy ſeyt van ſekere dagen ende feeſten, en verſtae ick niet: als oock van de uren, dat men de kruyden plockt. Als men die op haer tijdt plockt, ende in droogh en helder weder dan en komt het op d'een ofte d'ander ure niet aen.

Dat den eenen Genees-meeſter ſomtijts wat doet by het voorſchrift van een ander, en is niet vremt, dewijl twee oogen meerder ſien als een, ende de een oock de ſaeck beter verſtaet, als d'ander. Ende dat ſulcks juyſt niet uyt quaetwilligheyt, noch eygen inſicht en behoeft te geſchieden, blijckt daer uyt, dat ſy oock na gelegentheyt van tijdt haer eygen genees-middelen wel moeten veranderen. Hier over ſal ick uyt de brieven van den Oudt-vader *Auguſtijn*, een plaetſch by brengen, die aenmerckens waerdigh is. *Die groote Genees-meeſter* (ſchrijft hy) *van onſe tijden, Vindicianus, by yemant om raet verſocht zijnde, gaf ſoodanigen voor de pijn, die hy, op die tijt, voor bequaem oordeelde, waer op oock de geſontheyt volghde. Daer na eenige jaren verlopen zijnde, is 't lichaem wederom door de ſelfde oorſaeck ontſtelt geweeſt; die man meende dat 't ſelfde wederom goet ſoude weſen, maer dat gebruyckt hebbende, werde het quaet arger. Hier over verwondert zijnde, liep hy na den Genees-meeſter, ende ſeyde hoe hy gevaren was? Maer die antwoorde; daerom iſt u qualick bekomen, om dat ick het niet geheeten hebbe; ſoo dat alle de gene, die het hoorden, ende den man niet wel en kenden, in meeninge waren, dat hy niet op de genees-konſte, maer ick en weet niet op wat macht, hem en betrouwde. Ende daer over gevraeght zijnde, ſeyde hy 't gene ſy niet verſtaen en hadden, te weten, dat hy ſoodanigen Genees-middel in die jaren niet en ſoude voorgeſchreven hebben. Soo veel iſſer dan aen gelegen, ſonder reden ofte konſte te veranderen, wat volgens de ſelvige by veranderinge van tijt ſtaet te veranderen.*

Nu wat dienſtiger is voor de Siecken, een ofte meerder Genees-meeſters te hebben, dat is volkomentlick, na ick meene, afgehandelt in de 11. Afdeelinge. Wat vorders een weynigh te voren van de wreveligheyt der Genees-meeſters van *Montaigne* bygebracht wert, als ſulcks geſchiet, dan is het miſverſtant van de Perſonen, ende geen eygene miſſlagh van de Konſte. Waer mede *Plinius* ſelver verſcheyden diergelijcke beſchuldingen beantwoort, ende te neder leyt.

MONTAIGNE.

(16) Sy behoorden haer te vreden te houden met de geſtadige oneenigheyt, die gevonden wert in 't gevoelen van de voornaemſte Meeſters ende oude Autheuren; dewelcke noch niet bekent en is als by de gene die met de boecken omgegaen hebben, ſonder noch voor 't Volck te toonen de verſchillen, ende omſtandigheden van 't oordeel, die ſy onder haer voeden, ende onderhouden. Willen wy een exempel hebben van den ouden ſtrijdt der genees-konſte? *Herophilus ſtelt de oorſpronckelicke oorſaeck der Siecken in de Vochtigheden: Araſiſtratus in het Bloet van de ſlagh-aderen; Aſclepiades in de onſienlicke atomes, uytloopende in de onſienlicke gaetjens van de huydt; Alcmeon in d'overtolligheyt, ofte het gebreck van de lichamelicke krachten; Diocles in de onegelijckheyt van de Elementen onſes Lichaems, ende de hoedanigheyt van Lucht, die wy metten adem inhalen; Strato in den overvloet, rauwigheyt, ende bedervinge van het Voedſel, dat wy gebruycken; Hippocrates*

in de Geeſten. Daer is een van haer vrienden, dien ſy beter kennen, als ick die toe deſen eynde roept, dat de Wetenſchap, daer aldermeeſt voor ons gebruyck aen gelegen is, als die, de welcke laſt heeft van onſe behoudenis, ende geſontheyt, by ongeluk is de alder onſekerſte, ende de gene die meeſt beroert wert door veranderinge. Daer en beſtaet geen groot gevaer in, dat wy ons miſrekenen in de hooghte van de Son, ofte Sterren: maer hier daer ons het Leven gelt, en is 't geen wijſheyt, dat wy ons overgeven op de genade van 't beroeren van ſoo veel tegen een waeyende winden. Voor den oirlogh van *Pelopenneſus* en waſſer niet veel van deſe wetenſchap te ſeggen. *Hippocrates* heeftſe in de kennis gebracht; al 't gene deſe vaſt geſtelt hadde, werde van *Chriſippus* omgeſtooten; daer nae oock van *Ariaſtratus*, neve van *Ariſtoteles*, al 't gene *Chryſippus* geſchreven hadde. Nae haer, zijn gekomen, de *Empirici*, die in de konſte eenen anderen ende verſcheyden wegh van de oude ingingen. &c.

BEVERWYCK.

Indien *Montaigne* een vrient van de Genees-meeſters is, ſoo is oock *Plinius* van de vrienden, die hem ſoo veel ſtoffe gegeven heeft om tegens de Mediçijne in te brengen; inſonderheyt in 't eerſte Capittel van zijn 29. boeck, daer hy oock ſeyt, hem vremt ende onbehoorlijck te duncken, datter geene Konſt onſtantvaſtiger en is geweeſt, ende noch dickwils verandert wert, daer ſy de alderbehulpſaemſte is. Ende daer nae verhaelt hy de veranderinge der oude Genees-meeſters, die *Montaigne* hier by-brenght. Maer wat Konſte iſſer, daer al de Konſtenaers van alles een gevoelen hebben? Is de ware Gods-dienſt te minder, om datter vele Ketteryen, ende Scheuringen? Elck Menſch heeft ſijn hooft, ende 't is qualick, volgens ons ſpreeck-woort, Vele hoofden in eenen caproen te brengen. Die hy verhaelt, dat waren vremde Griecken, die te Romen wat nieuws moſten aenrechten, om in 't geſagh te komen. Anders konnen oock de Genees-meeſters wel, ſonder gevaer van den ſiecken verſchil hebben in de middelen, maer niet in het Eynde, ofte Oogen-merck, dat is de geſontheydt, ende konnen tot de ſelvighe door verſcheyde wegen ende middelen geraken. Ende voorwaer ſoude daerom de genees-konſte te verwerpen zijn; ſoo zoude oock met eenen de *Philoſophye*, die alles goets vindt, ende voedt, inſonderheyt te verdoemen weſen, dewijl nergens meerder oneenigheyt ende verdeelinge en is; ende de *Philoſophen*, ofte Wijs-gerige ſtrecken even-wel allegader daer toe, om ſoo veel als 't mogelijck is, de Waerheyt te omhelſen. Soo hebben nu nae het verwerpen van verſcheyde meeninghen, daer de voorgaende eeuwen mede bedwelmt waren, door haer verſtant ende neerſtigheydt ons eenen vlacken wegh tot de *Philoſophye* gebaent *Plato* ende *Ariſtoteles*; Ende 't gene die twee in de Wijſgerigheyt, dat zijn in de Genees-konſte *Hippocrates*, ende *Galenus* dewelcke by alle Luyden van verſtant gevolght werden. Soo is geſchiet dat de genees-konſte, by deſe twee Opper-hoofden door de reden inſonderheydt vaſt geſtelt zijnde, daer nae door de Ervarentheydt verſterckt, door het Oirdeel van de geleerſte mannen in ſo veel eeuwen aengenomen, ganſch eendragtigh is, 't en ſy dat eenige Omſtandigheden ſomtijts wat ſwarigheyt maken, die even-wel licht te neder geleyt wert. Waer uyt blijckt dat de gene, die de Genees-konſte verwerpen, om de oneenigheyt, geen reden en hebben, dewijl de ſelve onder de rechtſinnige (daer het ſnoer nae getrocken moet werden) niet te vinden is.

Wat belangt het gene hy ſeyt, dat voor den oirlog van *Peloponneſus*, nu *Morea* genoemt, niet veel van deſe Wetenſchap te ſeggen en was, blijckt anders uyt het gene ick van de Egyptiſche Genees-meeſters hier voor N°. 7 en 14. verhaelt hebbe, als mede uyt de oude Hiſtoryen, ende ſelfs oock de H. Schrift. Dat *Hippocrates* de ſelve grooten luyſter gegeven heeft, is waerachtigh: maer *Montaigne* vergiſt hem wat in de tijdt, dewijl den oirlogh van *Morea* begonnen is in 't jaer 430. voor de geboorte van onſen Salighmaker, ende *Hippocrates* meer als tſeſtigh jaren ouder is.

MONTAIGNE.

(17) Tot den tijdt van *Plinius* toe en hadde noch geen Romeyn, ſijn ſelven verwaerdight om de Genees-konſte te oeffenen; dat geſchieden door de Vremdelingen, ende Griecken, gelijck nu onder ons Françoyſchen door de Latineurs. Want gelijck een ſeer groot Mediçijn ſeyt, wy en gebruycken niet geerne een mediçijne, die wy kennen; niet meerder als een kruyt, dat wy ſelfs plucken. Indien de volckeren, daer wy van daen halen het *Pock-hout*, *Salſeparille*, ende den wortel van *China*; Mediçijns hebben, hoe veel meenen wy, dat ſy niet, door de ſelfde vremdigheyt, ſeldenheyt, ende dierte en houden van onſe *Kool*, ende *Peterſelye*? Want wie zoude derven miſprijſen de dingen; die ſoo verre gehaelt werden, ende met ſoo gevaerlicken reyſe? Nae die oude veranderingen van de Mediçijns, zijnder noch ontallicke andere geweeſt tot onſen tijd toe, ende dickwils heele ende algemeene veranderingen, gelijck die zijn, de welcke teghenwoordigh voortbrenghen *Paracelſus*, *Fioravanti*, ende *Argenterius*. Want ſy en veranderen niet alleen een Genees-middel, maer (nae my geſeyt wert) al het geſtel ende de regeringh van het lichaem der Mediçijne, beſchuldigende van onwetenheydt ende bedrogh de gene, die daer van haer werck voor haren tijdt gemaeckt hebben. Waren wy noch daer van verſe-

kert,

kert, als ſy haer vergiſſen, dat het ons niet ſchaden en zoude, wanneer het niet en helpt: dat zoude noch een redelicken handel weſen, zijn ſelven te waghen om het goet, ſonder gevaer te loopen van het quaet.

BEVERWYCK.

Dat de brave Luyden onder de Romeynen, haer niet begeven en hebben tot de oeffeninge van de Genees-konſte, is miſſchien de oirſaeck geweeſt, dat de Genees-meeſters te Romen, als een hoop vremdelingen zijnde, in kleynachtinge waren. Het welck oock wel hier te Lande aen ſommige oirſaeck geeft, ofte om niet in de Genees-konſte te ſtuderen, ofte al wel geſtudeert hebbende de oeffeninge metter tijd moede te werden. Want laet yemant van de beſte afkomſt zijn, ende de Konſte volkomen verſtaen, ende met lof oeffenen: ſoo zal even-wel een ander, die juyſt wat vetter gelegentheyt heeft, al is hy van zijn ſelven een beeſt, ende door gewelt van gelt, als een bel onlanghs tot ſtaet opgewelt is, ſijn ſelven laten voorſtaen, dat hy by zijn beter niet te gelijcken is, om dat hy den ſelven kan ontbieden, als't hem luſt. Ick en kan die Quanten niet beter vergelijcken, als by Eſels, die men een goude kleedt omhanght.

Den ſeer grooten Mediçijn, die *Montaigne* ſoo noemt, is *Plinius*, maer hy en heeft noyt Mediçijn geweeſt, hoe-wel hy vele aengaende de Genees-middelen in zijn Natuyrlicke Hiſtorye beſchreven heeft. Hy ſeyt, dat deſe alleen onder de Grieckſche Konſte noch niet en is geoeffent van de Roomſche ſtatigheydt, daer nochtans in de ſelve ſoo veel vordeel ſtack; datſe weynigh van de Romeynen aengerocht hadden, ende dat die noch terſtont by de Griecken waren overgeloopen. Jae oock het aenſien, ſeyt hy, en is ſelfs maer by de gene, die de Grieckſche tale niet en verſtaen, en die de Konſt op zijn Griecx handelen. Dewijl de Griecken alleen bequaem tot de Genees-konſte ge-acht wierden, ſoo verre, dat oock de Romeynen, die de ſelve aengenomen haddden, haer daerom onder de Griecken moſten begeven, ſoo en is 't mede niet vremt, datter van de Roomſche Mediçijns weynigh gewach gemaeckt werdt.

Dat vremt, ſchaers, ende ſelden te krijgen is, wert gemeenlick meeſt geacht. Binnen in 't landt dat verre van't water gelegen is, daer overvloet van Peedrijfen is, houdt men meerder van een Endt-vogel, die nochtans in goetheyt de andere verre wijckt. Als wy daerom alleen de vremde Droogen in achtinge hielen, om datſe vremt ende verre te halen zijn: ſoo ſouden oock gelijck *Montaigne* ſeyt, die luyden mede in grooter weerde houden onſe *Kool* ende *Peterſelye*, als haer Droogen. Maer de oirſake, waerom wy vremde ende verre-gehaelde Droogen gebruycken, is om dat wy hare krachten van de oude genees-meeſters die in alſulcke Landen woonden, beſchreven vinden: by de welcke ons lant, ende onſe kruyden onbekent waren. Ende onſe Genees-meeſters volgen al den ouden ſleur, ſonder eens de moeyten te willen doen, om de krachten te ondervinden van 't gene wy dagelijcx ſien, ende ſoo lichtelick konnen hebben. Daer zijn even-wel ſommige geweeſt, die de Genees-konſt tot gemeene Droogen, ende die wy by de hant hebben, ſochten te brenghen, met verwerpinge van alle, die van buyten gebracht wierden. Ende *Plinius* beſchuldight in ſijn 24. boeck op 't 1. Capittel, de genees-meeſters, die de Indianen, Moren ende Arabiers te hulp roepen. *Daer na*, ſeyt hy, *hebben het bedrogh der Menſchen, ende de vangh der Verſtanden de Winckels gevonden, alwaer eenyders leven te koop geveylt, ende terſtont ongewone mengelingen opgepronckt werden. Arabyen ende Indyen komen daer in achtinge, ende voor een kleyne Sweringe haelt men een Heel-middel van de Roode zee, daer den armſten Menſch de rechte middelen dagelijcx op ſijn tafel heeft.* Dan onſe genees-meeſters en willen hier nae niet luyſteren. Wy ſullen eerſt haer redenen by-brengen, ende dan ons gevoelen daer over by ſtellen. Dewijl ſeggen ſy, in verſcheyde Landen dickwils een ende de ſelfde kruyden waſſen, ſoo gaet het vaſt, dat ſy niet over al even goet, ende krachtigh konnen weſen; ſoo dat men daerom genoorſaeckt is de ſelvige te ontbieden uyt die plaetſchen, daerſe beſt zijn: want de krachten van de Kruyden veranderen na den aert van de plaetſchen, ende ſoo werden ſommige, die de Arabiers ſtellen heet te zijn in den derden graed, ende de Griecken in den tweeden, by ons maer gehouden in den eerſten. Hierom prees oock *Galenus* het *Dictamnum* van Candyen, de *Peterſelye* van Macedonyen, ende haelde ſelfs de aerde uyt het eylant *Lemnos*: Ende ſulcx blijckt genoegh in de Afdrijvende ofte Purgerende middelen, die by ons niet en waſſen, maer nootſakelick uyt andere plaetſchen moeten gebracht werden, als *Sene-bladeren Rhabarber*, ende diergelijcke meer, de welcke al werden ſy ſomtijdts door de Konſte in onſe hoven opgequeeckt, ſoo verlieſen ſy even-wel veel van hare krachten, ende en konnen in ſulcken menighte, daer niet voortgebracht werden, datter een geheel lant aen genoegh zoude hebben. Soo gebruycken wy dagelijcx *Suycker*, *Peper*, ende ander Kruydt, als oock *Wijn*, die ons uyt andere Landen gevoert wert. Godt en heeft niet gewilt, dat elck Landt van alles zoude overvloet hebben, ende dat om de Menſchelicke gemeenſaemheyt te onderhouden. Want gelijck in elck Landt verſcheyde Steden malkanderen overſetten, dat ſy van noode hebben, ſoo doet oock het eene Lant het ander. Indien de eene Stadt de anders hulpe van doen heeft, waerom en ſoude het een Lant niet vervullen het ge-

breck van het ander ? Maer ſy gelooven, dat de Kruyden, die by ons waſſen, meerder gemeenſchap hebben, met den aert van de inwoonders. Dan de ervarentheyt betoont, dat wy van den Wijn, ende Kruyt, dat van buyten ingebracht wert, wel varen. Ende de Genees-middelen en zijn onſen aert ende nature niet gelijck, maer ten deele tegen, om dat ſy deſelvige veranderen, waerom een Genees-meeſter genootſaeckt is, ſoodanige te gebruycken, die ſulcks beſt konnen doen, ende derhalven te laten komen van ſoodanige plaetſen, daer ſy haer meeſte kracht voortbrengen. Dit zijn wel de voornaemſte redenen, die bygebracht werden by de gene, die het inbrengen, ende 't gebruyck van vreemde, ende uytlandige Droogen voorſtaen. Maer, als ick mijn gevoelen recht ſal uytſpreken, ſoo bekenne *ick, te gelooven, dat Godt almachtigh elck Lant gegeven heeft 't gene de Menſchen aldaer tot het leven, ende de geſontheyt noodigh is*. By ons en waſt geen wijngaert, ende wy ſouden den wijn oock wel konnen miſſen; alſoo hy geſchapen is voor den dorſt, het welck het bier, ende 't water oock kan doen. Ende willen wy rekenen, dat hy mede voor de vreught is, ſulcks kan oock uyt goet bier getrocken werden. Ende deſelfde *Oſiris* Koningh van Egypten, die het planten van den wijngaert, ende 't gebruyck van den wijn gevonden heeft, leerden mede in de Landen, daer de wijn-ſtock niet aerden en wilde, het Bier van garſte brouwen. Soo bevint men tegenwoordigh, dat de Indianen, die Terwen-broot, Wijn, noch Bier en hebben, haer evenwel tot broot ende dranck behelpen met het gene haer eygen Lant tot verſadinge van Honger ende Dorſt mildelick voortbrenght. Peper is een goet kruyt, ende 't welcke ſoude mogen ſchijnen, dat wy 't ſelfde niet wel en mogen ontbeeren, dan op de kant van onſe wegen, ja ſelfs in de koude ſlooten, waſſen ſoo heete Kruyden, dat menſe in de plaetſe van Peper bequamelick ſoude konnen gebruycken. De Suycker ſouden wy oock lichtelick met den Honigh konnen verſparen, De Grieckſche Schrijvers *Herodotus*, *Strabo*, *Plutarchus*, ende andere getuygen, dat het in de oude tijden voor ſonde ſoude gerekent geweeſt hebben, indien de voorbygaenders eenen Siecken, die in 't openbaer, na de manier van Egypten, op de ſtraet geleyt werde, hem geen raedt en gaven, waer door ſy ſelve, ofte andere van diergelijcke Sieckten ghenefen waren. Ende een ander Grieck *Pauſanias* ſchrijft, datter te *Epidaurus* in een boſch, *Eſculapius* toegeeygent, een ronde marbere Kerck was, rontſom met pilaren, waer op gehouwen ſtonden de namen van al de mans ende vrouwen, die door ſijn hulpe haer geſontheydt bekomen hadden; als oock van wat Sieckte, door welcke teyckenen die bekent, ende met wat Droogen, ende op wat Maniere ſy geneſen waren. Het welck men ſeyt, allegader van *Hippocrates* aengeteyckent, ende in ſijn ſchriften gebracht te weſen. Gelijck oock ſelfs in het eylant *Co*, daer hy geboren is, ende 't welck aen *Eſculapius* geheylight was, daer hy mede ſijn kercke hadde, ende 't ſelve gedaen werde, ghelijck daer nae oock noch in vele andere plaetſen, niet alleen in de Steden, maer meeſtendeel in de Boſſchen, ende op de wegen. Waer uyt wel af te nemen is, dat de eerſte ende oudtſte ghenees-middelen niet in den Apoteeck plachten bereydt te werden, maer uyt de velden gehaelt, ende gemaeckt zijn van Kruyden, die aldaer in 't wilt wieſſen. Soo ſeydt *Plinius*, op de laetſt-verhaelde plaets, dat ſelver in de Boſſchen, ende het grouwelicke ghedaente der Naturen de ghenees-middelen niet en ontbreken, alſoo de heylighe moeder van alle dinghen alleſints haer behulpſelen voor den Menſche gheſtelt hadde. Wat behoeven wy, ſchrijft hy oock, Droogen uyt Indien, ende Arabien, die voor ons niet gewaſſen en zijn, ja ſelve niet voor haer; want ſy en ſoudenſe anders niet verkoopen; ende ſoo vele dinghen onder malkanderen te menghen, en is geen Menſchelicke raminghe, maer onbeſchaemtheydt. Voorwaer ick geef hierom groot gelijck aen *Guevara*, dat hy in ſijn Spaenſche brieven die Simpele genees-middelen verre ſtelt boven de gemengde. Dan waerom ſulcks niet altijt en kan geſchieden, ende men ſomtijdts Menghel-middelen in 't werck moet ſtellen, hebben wy aengeweſen in het eerſte deel en 4. boeck van den *Schat der Ongeſontheydt*, op 't 5 capittel. Maer ſelve de gene, die verſtaen *dat elck Landt niet ghenoegh en heeft voor ſijn eyghen Sieckten*, houden het evenwel daer voor, wanneer de Middelen een kracht hebben, dat het beter is Inlantſche, als Vremde te beſigen; te meerder alſoo veel bedrogh kan ſchuylen onder de gene die van verre plaetſen gebracht werden, inſonderheyt wanneer ſy veel gelden.

Wat nu aengaet, 't gene *Montaigne* ſeyt van *Paracelſus*; die Switſer heeft wel uyt een onbeſchaemde trotſheyt veranderingh in de genees-konſte ſoecken te maken, ſelver oock in de *Philoſophie*, ende *Theologie*, dreygende dat hy de *Paus* ende *Luther*, gelijck hy *Hippocrates*, ende *Galenus* ghedaen hadde, de broeck noch eens ſoude verneſtelen: dan evenwel en zijn de genees-middelen van de Alchimiſten niet alle te verwerpen, maer vele van deſelvige brengen een groot behulp tot de oude genees-konſte. *Fioravanti* en kan niet eens in achtinge komen, om eenighe veranderinghe in de Konſte te brenghen; alſoo in ſijn Italiaenſche boecken, die hy vele in getal ghemaeckt heeft, het minſte ſteunſel van gheleerdtheydt niet te vinden en is. Het is anders geſtelt met *Argenterius*, een Genees-meeſter

uyt

uyt *Piemont*, die in verſcheyden hooge ſcholen van Italien de genees-konſte van ſtoel geleert, ende de-ſelvighe by de Siecken met grooten lof gheoeffent heeft. In ſijn nagelate boecken wijckt hy wel in ſommige dingen van 't ghevoelen van *Galenus*, ſonder evenwel daerom ſijne leere (die hy ſeydt hooghelick te achten) onder de voet te werpen, ende een gheheele nieuwe leere voor den dagh te brengen. Dan *Montaigne* bekent ſulcks te hebben van hooren ſeggen, ende daer van ſeydt ons ſpreeckwoort, dat men veel lieght.

't Gene hy vorder ſchrijft, dat het te lijden was, indien de genees-middelen niet en holpen, indien ſy al-tijdt niet en ſchaden; ſal ick beantwoorden met de woorden van *Cicero*, uyt ſijn 2. boeck van de Wetten, dat het niet en konnen gheſeydt werden leeringen der Genees-meeſters, als eenige onwetende, ende onervare in plaetſe van gheſonde ſchadelicke middelen voorſchrijven.

MONTAIGNE.

(18) Wat my betreft al en waſſer anders niet, ick meene dat het een groot ende ghevaerlick ghéweldt doet, aen de gene die den ſmaeck der Droogen haten, deſelvighe in te nemen op ſoo onbequame tijdt, met ſoo grooten tegenheydt; ende ick geloove, dat ſulcks den Siecken dapper ontroert in plaetſe, op een tijdt, dat hy de ruſte ſoo hoogh noodigh heeft. Daer-en-boven om te overleggen de gelegentheden, waer op ſy door de banck legghen de oorſaeck van onſe Sieckten die zijn ſoo licht, ende teer, dat ick daer uyt beſluyte, dat oock een kleyne misſlagh in het ingeven van haer Droogen, &c.

BEVERWYCK.

Datter veel aen hanght, om voor een Genees-meeſter (gelijck hy in 't volgende noch breeder uytmeet) alles wel te treffen, is waer: dan daer uyt en volght niet, datter daerom by verſtandige Genees-meeſters veel gemiſt wert, maer wel by onwetende, die niet bequaem en zijn op alles wel te letten; ende dat derhalven de laetſte gelaten, ende de eerſte in eeren behooren gehouden te werden. Wat vorders belanght, de bitterheydt, ende den onaengenamen ſmaeck van de Droogen: daer van en valt by ons ſoo veel niet te klaghen, als het wel ſoude by de Oude geweeſt hebben, die bittere, ſtinckende, ende anders teghenſtaende, ende qualick-bereyde dingen in drancken ingaven, die wy niet alleen beter bereyden, maer oock, om die ſoo niet te proeven, in pillekens brenghen. Maer wy en konnen evenwel geenen Alſſen ſoet maken; die van ſelfs wel ſoet ſoude voortkomen, indien de Schepper van alles ſulcks voor beſt gheacht hadde. Waer in mede ſijn hooghe wijſheydt ende voorſichtigheydt ſtaet aen te mercken. Want indien de Genees-middelen deſelve aengenaemheydt ingeſtort hadde, die hy het Voedſel ghegeven heeft, het Menſchelicke geſlacht ſoude daer van, door te veel ende dickwils innemen, groote ſchade komen te lijden; want alle de Droogen, hebben een hoedanigheyt, die onſe Nature wat tegen is; gelijck ſy oock moeten weſen, ſullen ſy het Lichaem veranderen: want het ſelve in eenen ſtant latende, en ſouden ſy geen ghenees-middelen zijn. Wy ghebruycken deſelvige niet ten tijde van gheſontheydt (want dat is ſchadelick) maer alleen om de quade ende ongeſonde Vochtigheden, waer door de Sieckten veroorſaeckt werden, uyt het Lichaem te jagen. Het Leven heet Valck, ſeydt het Spreeck-woordt: ende daer voor magh men wel in een ſueren-appel bijten, ofte wat bitters innemen. De vermaerde, ende gheleerdt-lievende Romeyn *Macenas* ſeydt by *Seneca* in den 150. Brief, dat hy niet en geeft om ſwackheyt, miſmaecktheyt, ja oock om op een ſcherp kruys te ſitten, als hy maer in 't leven mach blijven.

Debilem facito manu,
Debilem pede, coxa:
Tuber adſtrue gibberum,
Lubricos quate dentes,
Vita dum ſuper eſt, bene eſt.
Hanc mihi, vel acuta
Si ſedeam cruce, ſuſtine.

Hier heeft het *Montaigne* op de bitterheydt, ende den quaden ſmaeck van de Droogen, ende eenige bladeren te voren, ſeyt hy, te haten dat inſicht, de ghenees-middelen niet te willen innemen, om haren onaengenamen ſmaeck. *Dat en ſoude niet lichtelick*, ſchrijft hy, *mijnen ſin weſen, achtende dat de Geſontheyt weerdigh is, gekoſt te werden, door ſoo pijnelick branden, ende ſnijden, alſſer te vinden was.* Waer op hy noch al breeder voortgaet. Soo dat wy wel mogen beſluyten, dat, Indien de geſontheyt, ende het Leven ſoo waerdigh ſijn, ſy oock wel verdienen, dat om deſelvighe te behouden, eenen bitteren dranck ingenomen mach werden. Behalven dat noch alle genees-middelen niet bitter, ende tegenſtaende en zijn, maer ſommighe wel aenghenaem, ende lieffelijck van ſmaeck.

MONTAIGNE.

(19) Ick aenmerck geerne de Exempelen, die my raken. Laeſtmael werden te Parijs een Edelman gheſneden door raedt van de Medicijns, in wiens Blaes niet meerder ſteen gevonden werde, als in ſijn Handt. Ende aldaer mede een Biſſchop, die my een goet vriendt was, werde ernſtigh verſocht van het meeſtendeel der Medicijns (die hy ontboden hadde) om hem te doen ſnijden: ick hielp ſelfs mede, onder 't geloof van een ander, ſulcks aenraden: als hy,

hy, overleden zijnde, geopent was, ſoo werde bevonden, dat hy geen gebreck en hadde, als in de Nieren. Sy zijn minder te verontſchuldigen in deſe Sieckte, dewijlſe eenighſins te voelen is. Daer van is 't, dat my de *Chyrurgye* veel ſekerder ſchijnt te weſen, om dies wil ſy ſiet, ende handelt 't geene dat ſy doet: daer valt weyniger nae te ſlaen ofte nae te raden. Maer de Medicijns en hebben geen *ſpeculum matricis*, die haer opent onſe Herſſenen, onſe Longen, onſe Lever.

BEVERWYCK.

Hoe dat die misſlagh te Parijs gegaen is, daer van en kan ick niet ſeggen. Het ſelfde hier is ook eens gebeurt van een Wever, die Steen-ſnijder geworden was; hoe-wel hy vele wel geſneden hadde, die noch leven. Dan ick hebbe over ontallicke geſtaen, maer noyt dat ſchandelijck, ende deerlijck ongeluck geſien: het welck oock niet en kan geſchieden, wanneer men het ſnijden niet toe en laet, voor al eer de Meeſter den Steen op beyde ſijn vingeren wel ſeker heeft. Het gebeurt wel ſomtijdts, datter al de teyckenen zijn van Steen, maer dat hy even-wel als te verre achter legghende, ofte aen een kant geſchoten zijnde, niet gevoelt en kan werden, ende dan is 't beter gelaten, als op onſeker geſneden.

Hy ſeyt vorder dat de Medicijns geen *ſpeculum matricis* (dat is een inſtrument, daer de Lijf-moeder mede open gevijſt wert) en hebben, om de Inwendige gebreken te konnen ſien (waer van oock den knoddigen Dr. *Rabelais* ſchijft, dat *Pantagruel* ſieck zijnde, Pillen innam, waer van den eerſten een man met een fackel in hadde) ende dat derhalven de *Chirurgijns*, die haer werck voelen, ende taſten, ſekerder gaen. Tot antwoort dient, datter vele dinghen zijn, die wy niet en konnen ſien, ofte taſten, ende even-wel door haer werckinge kennen. Ick en geloof niet, dat het Menſchelicke verſtant (hoe-wel ſulcx van ſommige geſchreven is) ſoo verre kan vervallen, dat yemant ſoude in zijn gemoet konnen vaſt ſtellen, datter geenen Godt en was, als hy maer de Wereldt aen en ſiet, ende alle de Wonderen, die ook in het alderminſte, ende alder verachtſte Schepſel zijn. Ende wy weten, hoe weynighe datter zijn gewaerdight geweeſt, om zijn heyligh aenſchijn aen te ſchouwen. Niemant en ſiet zijn eygen *Ziele*, wiens wercken hy nochtans geſtadelick uytvoert. Wy trecken door den adem ſonder ophouden de Lucht in, ende wy en ſienſe even-wel niet. Soo geven oock de Inwendige Sieckten, die wel van binnen niet geſien en konnen werden, ſoodanighe teyckenen van haer, waer door ſy wel ende ſekerlick by ervare Genees-meeſters te kennen zijn.

MONTAIGNE.

(20) De beloften ſelve van de Medicijne, zijn ongeloofl ick. Want hebbende te verſien verſcheyden, ende tegen malkander ſtrijdende gebreken, die ons dickwils gelijckelijck drucken, ende die malkanderals nootſakelijck ſlaen, als hitte van de Lever, ende koude van de Maegh; ſy gaen ons wijſmaken, dat van haer Droogen, die ſy onder een menghen, het een de Maegh ſal verwermen, ende het ander de Lever ſal verkoelen: het een heeft ſijnen laſt om regel-recht te gaen nae de Nieren, jae ſelfs tot de Blaes ſonder anders ſijn werck elders te doen, ende behoudende ſijne kracht die lange wech, ende vol van belet, tot op de plaetſch, tot welckers dienſt het geſchickt is, door ſijn verborgen eygenſchap: het een ſal de Herſſenen verdroogen, het ander de Longen vervochtigen. Van al dien hoop een mengſel van een dranck gemaeckt zijnde, en is 't niet een ſoorte van raſernye, dat die krachten haer ſo ſullen gaen verdeelen uyt die mengelingh, om nae ſo verſcheyden werck te loopen? Ick ſoude dapper vreeſen, dat ſy haer pleyt-ſacken veranderen, ende haer quartieren in roere ſtellen. Ende wie kan ſijn ſelven inbeelden, dat onder die vermenginge, de krachten mede niet en vermengen, malkanderen veranderen, ende bederven?

BEVERWYCK.

Het is ſeer gemeen te klagen over een heete Lever, ende koude Maegh; als of hitte van de Lever de natuerlicke wermte van de Maegh na haer trock; ende alſoo de ſelvige verkoude. Dit wert van ſommige Genees-meeſters, als ſy de ſwarigheyt van de geneſinge der ſtrijdende gebreken onſchuldighen, dickwils voorgegeven, ende van de Siecken oock lichtelijck gelooft, dewijl ſy in haer Maegh eenighe rauwigheyt, ende winden voelen, ſomtijdts oock eenige vliegende hitte door het Lichaem, in 't aengeſicht, handen ende voeten. Maer hier ſtaet al vry wat waer te nemen. Vooreerſt, gaet het vaſt, dat de Maegh, dewijl het een vlieſigh deel is, uyt zaet, ende ſonder bloet beſtaende, kout van gematigheyt is, maer te gelooven dat de hitte van de Lever haer ſchaden kan is ongerijmt. Want *Galenus* leert ons, dat de Maegh rontſom beſet is met werm ingewant, om ſo haer werck te beter uyt te voeren, midden tuſſchen *Lever*, *Milt*, *Net*; ende *Cronckel-derm*, die de Maegh van alle kanten omvatten, om dat ſy als een ketel daer veel vyers om geſtoockt wert, ſoude werm werden, ſoo dat de hoogh-geleerde ontleder *Bauhinus*, ende andere wel te recht onwaerſchijnelick rekenen, dat de hitte van de Lever de wermte van de Maegh ſoude verminderen, daer ſy in tegendeel de ſelvige vermeerdert. Ten tweeden, ſtaet hier noch te letten, dat de verhaelde gebreken dickwils gebeuren

gebeuren in de geſonde, die heet van ingewant zijn, maer een quade maniere van leven ghebruycken. Want uyt dronckenſchap van wijn, ofte bier, groeyt een groote menighte van rauwigheydt in den buyck, rommeling, ſpanning riſpen, ſpouwen. Het gebeurt oock dickwils, dat van heeten dranck overvloedigh genomen, koude gebreken voortkomen, die niet op de Ongematigheydt van het Deel, maer wel op de Ongematigheydt van den Bruycker moeten gheleyt werden. Ondertuſſchen treckt de Lever na haer de dunne geeſten van dien dranck, waer door ſy ontſteeckt, ende geeft het gheheele Lichaem heeter bloet: Daerom ſchijnen ſy gelijck te voelen hitte in het Lichaem, ende rauwigheydt in de Maegh. Ende ſoo beſchuldigen ſy qualijck een tegenſtaende ongematigheyt der Deelen, daer het aen haer eygen miſſlagen hapert. Soo dat ſy, by aldienſe ſober leefden, ofte gematighden dranck gebruyckten, ſulcks niet en ſouden gewaer werden. Ten derden, ſoo gebeurt in ſommige ſulcks oock wel, al is 't dat ſy al ſober leven, ende ſoodanige zijn de gene, die het Ingewant heet, droogh ende verſtopt is, welck gebreck in dit Landt veel valt, ende dickwils uyt de verhaelde oirſaeck, te weten van ongematigh leven, ſijnen oirſpronck neemt. Dan in ſoodanige en verkout de Maegh niet uit de naderheit van het heete Ingewant, maer om datter vele grove, ende windachtighe Vochtigheden in de Maegh geſonden werden, die het koken ende verteeren bederven, waer door zoodanige ſchijnen kouder Maeg te hebben, als wel in der daedt is. Hier uit werdt onder de Genees-meeſters gevraeght, hoe het komt dat alſulke (*Hypochondriaci* genoemt) dewijlſe een heet gebreck hebben, nochtans met rauwigheit ende winden gequelt werden. Ende al is 't, dat zommige oock de oirſaek leggen op de Kouwe Maegh: zoo is even-wel beter, dat wy daer voor aennemen, gelijck wy nu geſeyt hebben, de quade Vochtigheden, die de Maegh verſwacken, waer door niet alleen ſuure rauwigheden, die van koude plegen te groeien, maer oock heete dampen opkomen, inſonderheidt wanneer ſoodanige ſpijze, gelijck geſnerckte Eyeren, oft diergelijcke gebruyckt werdt. Derhalven is 't wel geſeyt, dat de Toevallen, in 't gebreck, *Hypochondriaci* gheſeyt, veel kout zijn, maer de oirſaeck heet. Hier uyt kan nu genoegh blijcken, dat heete Lever, ende koude Maegh, niet nootſaeckelijck, gelijck *Montaigne* voorgeeft, op malkander en ſlaen. Het ware wel te wenſchen, dat Gebreken van verſcheyden aert niet te gelijck en quamen; maer als ſulcx al ſomtijts gebeurt, ſoo moet het quaet al mede gehavent weſen. Want als de Geneſinge van 't een, aen het ander niet en helpt, noch en ſchaet, ſoo en kanſe ſoo raſch niet volbrocht werden; maer vereyſcht wat langer tijdt, ende dan moet meeſt gelet weſen op 't gene meeſt prangt, ſonder evenwel, ſoo vele mogelijck is, de andere over 't hooft te ſien. Dan als de geneſinge van 't gene meeſt in de weegh is, de andere geheel beſchadight, ende ganſch tegen-ſtrijdende Genees-middelen vereyſcht, dewijle wy met het eene doende zijn; zoo moeten nootzakelick de andere vererger en, die dien volgende daer na ſoo veel te quader ſullen weſen om te geneſen. Het welck even-wel beter, ende prijſſelijker is, als dat men door de felligheit van 't gene meeſt druckt, de krachten des ſiecken ganſch laet vervallen. Want die ſchade is verdraeghzamer, als de doodt. Genomen iemandt, die een koude Maegh hadde, ende met Sinckingen gequelt was, kreegh een ſtercke brandende Koorts, ſoude men niet, door af-ſetten, ende verkoelen, die liever ſoecken wegh te nemen, al was 't dat de Maeg meerder verkoude, ende de Sinckingen oock noch meerder verweckt wierden, als op beyde voorſiende, den Siecken van de Koortſch te laten weghnemen? In kleyne Ongematigheit, ende daer ſoo geen gevaer by en is, weten de Genees-meeſters hare Droogen na de Konſt te mengen, dat ſy beyde de Deelen konnen helpen, hoe-wel wat langhſamer.

Nu dat eenige Genees-middelen een verborgen eygenſchap hebben tot ſekere Deelen, ende laſt om regel-recht (gelijck hy ſeyt) te gaen na de Nieren, ja tot in de Blaes, zonder onder weegh hare kracht te verlieſen, en is ſoo vremt, noch ſoo belacchelick niet, als hy dat uytluydt. Want de ervarentheydt betoont, dat op die maniere *Betonye* het Hooft, *Hyſſoop* de Longen, *Bernagye* het Hert, *Cappers* de Milt, *Boelkens-kruyt* de Lever, *Byvoet* de Lijf-moeder, *Peterſelye* de Nieren, door een ſonderlinge eygenſchap te hulpe komen, al is 't, datze allegader werm ende droogh zijn, ende dien-volgende ſchijnen van een nature ende kracht te weſen. Men bevindt oock klaerlick, datter eenige Droogen zijn, die ſekere ende bepaelde Deelen door aengeboren eygenſchap dapper beſchadigen; gelijck de *Spaenſche-vliegen* alleen de Blaes, de *Zee-haes* alleen de Longen doet zweeren, ſonder het ander Ingewant eenigh letſel aen te brengen. Waer door men aen d'andere zijde wel vaſt beſluyten mach, datter oock vele Genees-middelen zijn, die ſekere ende bepaelde Deelen hulpe by-brengen. Ende in gevalle wy by deſe ghelegentheydt onſe toevlucht ſoude willen nemen tot de merckelicke, ende openbare hoedanigheden der Droogen, ſoo moeſt nootſakelick volgen, dat de *Spaenſche-vliegen*, ende *Zee-haes* meerder zweeringh zoude veroirſaken, in de Maegh daer ſy eerſt in komen, ende langer blijven, ende dien-volgende meerder kracht konden doen, als na dat ſy door een langen wegh (die hare kracht mocht verminderen) in de Blaes, ende Longen gedreven zijn. Want de Droogen hebben ongelijck meerder kracht op de Deelen, daer ſy ter-

teritont in komen, ende langer in blijven, 't en zy dat ſulcks een verborgene eygenſchap belet. Soo is *Lijffrouw-merck* vorderlick voor de Nieren, maer ſchadelick voor het Hooft. De *Boom-varen* helpen de Milt, maer zijn de Maegh ſoo voordeeligh niet. De *Terebinthijn* brenght hulp aen de Nieren, maer beſwaertheydt aen 't Hooft. *Varen* verlichten de Milt, maer ſchaden de Lijf-moeder. De *Laurier* is goet voor de Zenuwen, maer quaet voor de Vrucht. Derhalven die niet verder en gaen, als op de openbare Hoedanigheden der Natuerlicke dingen, ſteken in een grove dwalinge. Waer uyt oock blijckt, hoe gevaerlick dat het is, de geneſinge te ſtellen na 't ſchrijven van de gemeene Kruyt-boecken. Want in ſodanige boecken en wert naulicks een Kruyt gevonden, ſonder lof van nut te zijn tot verſcheyden gebreken. Maer alſoo van der Dingen verborgen eygenſchap, dewelcke een groot oirdeel vereyſcht, aldaer geen gewach van en geſchiet, ſoo en kan't niet weſen, ofte daer moeten vele misſlagen begaen werden. Derhalven vereyſcht *Galenus* ſeer wel (3. *in* 1. *Epit. t.* 1.) in een Genees-meeſter, dat hy niet alleen goede kenniſſe heeft van de gemeene nature der Dingen, hangende aen de krachten van verſcheyden hoedanigheden: maer dat hy oock verſtaet de verborgen Eygenſchap van de byſondere. Want het en is niet genoeg, te weten dat *de Gallachtige van naturen, heet ende droogh zijn, de Phlegmatike vochtigh ende kout*: alſo daer veel gallachtige gevonden werden, welckers wyde ende grove aderen meerder bloets hebben, als de genoemde bloedig van aert ende gematigheyt ſelve. Men ſal ſien, datter meerder van gallachtige gematigheyt met Sinckingen gequelt zijn, als *Phlegmatiken*. Waerom *Galenus* wel raet, het een oogh te ſlaen op de gemeene, het ander op de byſondere ende verborgen nature der Menſchen. Op de ſelfde wijſe hebben oock de Droogen, ofte de ſimpele genees-middelen boven een gemeene ende openbare kracht, noch eenige verborgene eygenſchap, die God gewilt heeft, dat wy eerder ſouden in verwonderingh trecken, als dat wy de oirſaeck daer van wel ſouden begrijpen. Daer beneffens, de gene, die gelet hebben op de eygen aert van de Afdrijvende-middelen, bekennen al te ſamen, dat deſelvige niet alle Vochtigheden ſonder onderſcheyt af en ſetten, maer met keure ende byſonderlik ſodanige alleen, daer ſy toe geſtelt zijn. So ſiet de *Rhabarber* maer op de gal, *Sene-bladeren* op de ſwarte gal, *Agaricus* op de ſlijmerige vochtigheyt, *Gialappa* op de waterige Ja, dat te verwonderen ſtaet, *Scammonea*, *Turbith*, ende diergelijcke al werckenſe geheel ſterck, evenwel de waterſuchtige ingegeven, ſullen niet ofte weynigh uytrichten, om dat ſy van de vochtigheden, daer ſy toe geſchickt zijn, weynig vinden. Dewijl dan den aert ende nature van de af-ſettende genees-middelen ſodanigh is, wat iſſer in de weegh, dat ſommige Droogen meer op het hooft ſouden paſſen, als op de Borſt, andere meerder op de Lever, als op de Nieren? Maer hier in en moet een yegelick, inſonderheyt den genen die van de natuerlicke dingen geen verſtant en hebben, niet gelooft werden, alſoo ſy door onwetenheyt van redenen, alle oirſaken leggen op verborgen eygenſchap, ende gebruycken dienvolgende alles tot verſcheyde ſieckten ſonder onderſcheyt, daer ſy ondertuſſchen deſelve door openbare ende blijckelicke oirſaeck vermeerderen ende tergen. Maer al iſt, dat wy de verborgen Eygenſchap niet en ſtellen tot een toevlucht van onwetende menſchē: ſo moet ſy evenwel op de verhaelde wijſe in acht genomen werden.

MONTAIGNE.

(21) Het uytvoeren van haer ordonnantien hangt noch aen een ander Officier, wiens geloof wy ons leven wederom ten danck overgeven. Gelijk wy hebben Kleer-makers, Kous-makers; ende dan ſo veel te beter gedient zijn, wanneer elck hem maer met het ſijne moeyt, ende ſijn wetenſchap kort intreckt, als dat een ſnijder het allegader aenneemt. Ende gelijck, om ons te voeden, de Grooten, tot meerder gerief haer Kocks, ende Braders byſonder hebben, 't welck een alleen ſo bequamelick niet en ſoude konnen beſchicken. Even-eens om ons te geneſen, hadden de Egyptenaers gelijk te verwerpen het algemeen werk van een Genees-meeſter, ende dat af te ſnijden tot elcke ſieckte, ende tot elck deel des Lichaems. Want op dat deel werden dan veel beter, ende nauwer gelet, alſſer maer te ſien en was op dat alleen. De onſe en dencken niet eens, dat de gene, die na alles ſien, nergens na en ſien: dat de geheele regering van de kleyne werelt voor haer al te hart is om te verteren. Dewijl ſy vreeſen den loop tegen te houden van een, die aen 't Root-meleſoen ging, om hem geen Coorts te veroirſaken, ſoo brachten ſy my een vrient om hals, die meerder waerdigh was, als wat ſy zijn. Sy wegen haer raedtſelen tegens de tegenwoordige gebreken; ende om de Herſſenen niet te geneſen, tot ſchade van de Maegh, ſo bederven ſy de Maegh, ende verargeren de Herſſenen met haer ſtrijdende, ende onder-een-gelapte Droogen.

BEVERWYCK.

My dunkt dat *Montaigne* ſijn ſelven reghel-recht tegen-ſpreeckt. Want hy ſtelt daer gevaer in, dat het voor-ſchrift van den Genees-meeſter noch moet gaen door het geloof van een Apoteker, als ofte hy wilde hebben, dat de Genees-meeſter ſijn genees-middelen ſelfs bereyde. Ende aen d'ander zijde prijſt hy de maniere van de Egyptenaers, die voor elcke ſieckte een byſonderen Genees-meeſter hadden, gelijck *Herodotus* verhaelt in 't 2. boeck van ſijn Griekſche hiſtorye, daer wy oock leſen, hoe *Cyrus* koningh van Perſſen verſocht op *Amaſis*, koningh van Egypten, om hem te wille gerijven met een Geneeſ-meeſter van de Oogen. Streckt het Menſchen verſtant niet ſo verre, om al de ſieckten wel te konnen begrijpen,

pen, wil men 't ſelve dan noch belaſten met eens anderen werck, om de genees-middelen toe te maken? Het is wel waer, dat in de eerſte tijden de Genees-meeſters niet alleen de drancken, ende andere middelen ſelfs plegen toe te maken: maer haer ook oeffenden in de Heel-konſte. Sulcks is genoeg af te nemen uyt ſijne ſchriften, dat *Hippocrates* mede gedaen heeft: hoewel doen oock al het Steen-ſnijden ſijn byſondere Meeſters hadde, die wy nu *Operateurs* noemen. *Galenus* heeft de boecken van *Hippocrates*, die van de Heel-konſte handelen, naerſtig uytgeleyt, ja deſelve ook in ſijn jonckheyt met ſijn handen geoeffent. Want hy ſchrijft dat hem te Romen, doen hy twintig jaer out was, het heelen van de ſchermers bevolen was; dan dat hy twee ende dertigh jaer out geworden zijnde, uyt het hant-werck ſcheyde, ſulcks de Heel-meeſters bevolen latende. Waer uyt ſommige willen beſluiten, dat het verbinden voor een Genees-meeſter te gering is. Ende den Arabiſchen *Avenzoar* ſchrijft, dat een treffelick Genees-meeſter niet en behoort met de handen te wercken, eñ dat hy ſulks ſijne dienaers wel mach overgeven. Ick hebbe evenwel in Italien gehoort dat dien hoog-beroemden *Aquapendens* (gelijk ook ten deele blijkt uyt ſijn ſchriften) ende ſelfs te Bononyen geſien, eñ bygeſtaen, dat den vermaerden *Bartoleti*, ſulks haer niet ontſien en hebben, doch met hulpe, ende dienſt van een Heel-meeſter. Eñ daer toe hebben ſy ook niet alleen in Italien, maer mede in Vrankrijk, eñ Spaengien Profeſſoren van de Heel-konſte, om de toekomende Genees-meeſters daer in van jonghs op te oeffenen, eñ te onderwijſen. Dan is evenwel niet noodig, dat ſy daer na dat werck ſelfs by der hant nemen: maer is genoeg, dat ſy daer van volkomen kenniſſe hebben, om haren raet door een Heel-meeſter te doen uytvoeren. Want ſelfs de gelegentheyt die in een Heel meeſter vereyſt wert, is geheel anders, als een Genees-meeſter moet hebben. *Een Heel-meeſter*, ſeyt *Celſus*, *moet jong weſen, met een ſtercke, vaſte, ende noyt bevende hant, die de ſlincker hant ſo wel beſigen kan, als de rechte, ſterk eñ ſcherp van geſicht, onbermhertigh, ſo dat hy hem geneſen wil, die hy onder handen neemt, dat hy door ſijn ſchreeuwen niet beweegt en is, eñ meerder, als de ſaek vereyſcht, ſoude haeſten, ofte langer als nodig was, ſoude vertoeven. In tegendeel wert een Genees-meeſter voor de beſte gekeurt, die vriendelik, ende bejaert is*, dewijl *Hippocrates* ſelve ook klaegt van de kortheyt onſes levens om de konſte te leeren, die ook vereyſcht dat een Genees-meeſter de Wijsheyt ende Wijsgerigheyt met de Genees-konſte vermengt, eñ dat hy groote ervarentheit heeft, 't welk niet te vinden is in yemandt die even uyt de Schole komt, eñ van den aert der Siekten niet veel beter en weet te oordeelen, als een Bonte-kray van de Somer. Het ware voor deſe nut, dat ſy van haer wijſer wilden leeren, eñ de ervarentheyt die ſy niet en hebben van ervarene ſochten te verkrijgen: maer die ſelfs gelooft dat hy wijs is, die klimt al op de trappen na de ſotheyt. *Quintilianus* heeft ſeer wel geſeyt, datter vele wel tot Geleertheyt ſouden gekomen hebben, indienſe niet gemeent en hadden, daer toe al gekomen te weſen. Hoe yemandt meerder weet, hoe hy beter ſiet, wat hem al ontbreeckt. Daerom ſeyde de wijſe *Socrates* van ſijn ſelven, *dat alleen te weten, dat hy niet en wiſt.*

Wat het bereyden van de genees-middelen belangt, 't gene *Montaigne* ſchijnt ſekerder te achten, dat het van de Genees-meeſters gedaen werde: ſulcks plachte ook in ouden tijden alſo te geſchieden, maer hadden daer toe, als ſelve te veel te doen hebbende, haer knechts, gelijk nu de Apotekers. Dat *Philippus*, de Genees-meeſter van *Alexander de Groote*, 't genees-middel, dat hy hem ingaf, ſelver maeckte, blijckt uyt 't gene de hiſtory-ſchrijver *Curtius* daer van verhaelt. Wy leſen ook by *Galenus*, dat *Demetrius*, den opperſten Genees-meeſter van den keyſer *Antonius*, ſelver den *Theriakel* maekte; 't welk na ſijn overlijden *Galenus* ook dede; ſo bereyden *Pachius* mede den *Bitterheylig*. Eñ *Plantius* verhaelt in 't leven van *Fernelius*, Raet, ende Mediçijn van *Henrick de 2.* Koningh van Vrankrijk, dat dien grooten Genees-meeſter plag te Parijs ſijn eygen genees-middelen te mengen. *Horatius Augenius*, een treffelick Profeſſor in Italien, prijſt ſeer den Genees-meeſter, die ſijn dingen ſelfs maekt. Eñ dat ſoude ook de rechte middel weſen, om de vermetelheyt te betoomen van de *Apotekers*, die al mede den Doctoor ſpelen; als om dat ſy de *Ordonnatien* ofte Voor-ſchriften van de Doctoren maken, daer uyt quanſuys de ervarentheyt ſouden krijgen. De wijsgerige *Plato*, in ſijn boek *Phædrus* genaemt, ſchrijft, dat men ſoo een wel voor Sot mach houden, die een Doctors boek ingeſien hebbende, eñ in eenige geneſinge gevallen zijnde, ſonder van de Konſte yet te verſtaen, meent dat hy een Doctoor geworden is. Want de lange Konſte (gelijck *Hippocrates* ſpreekt) en kan ſoo niet geleert werden; maer daer toe wert vry wat anders vereyſcht, als wy boven uyt den gemelten *Hippocrates* verhaelt hebben in den *Lof der Genees-konſte*. Ik ſal hier alleen twee geſchiedeniſſen bybrengen van den ouden ende nieuwen tijt. De Grieckſche *Aëtius* ſchrijft *Tetrab.4. Serm.2. c.25.* twee gekent te hebben, die de Konſte oeffenden, alleen met eenige geſchreven *Recepten*, ſonder te weten de rechte maniere om die te gebruyken, ende als ſy die ſelfs verloren, ofte haer door andere af-handig gemaekt waren, dat den eenen geheel uyt het werck ſcheyden, eñ den anderen van de tering ſtorf. Den Florentijnſchen *Poggio* vertelt in ſijn Italiaenſche kluchten, datter te Romen een geſel was, die 's nachts veel *Recepten* uytſchreef ende deſelve allegader in een ſack by malkander ſtack, eñ als de luyden 's morgens met water quamen om raet te hebben, ſo ſtak hy de hant in de ſack, om daer een *Recept* uyt te krijgen, ſeggende in ſijn tael, *Dio te la mandi buona*, Godt geve u een goet lot.

Daerom is't beſt,dat elk het ſijne waerneemt,eñ hem oeffent in't gene hy van jonghs op geleert heeft. De Griecken hebben daer toe een fraey ſpreeck-woort,

Spartam, quam nactus orna.
Want als een yder 't ſijne doet,
Dat is voor al de werelt goet.

Derhalven,alſoo een Genees meeſter genoegh te doen heeft om t'huys ſijn boeken te door-leſen,ende buyten de ſiecken te verſoeken,ſo ſoude ik gevoegelicker achten,dat hy hem de moeyten van het toebereyden der genees-middelen ontſloeg,ende dat werk op een goet Apoteker liet aenkomen. Eñ den ſelven zijnde, gelijck hy behoort, ſo en iſſer met *Montaigne* geen ſwarigheyt te maken, ofte hy ſal wel bereyden 't gene de Genees-meeſter hem voor-geſchreven heeft. Op deſe gelegentheyt en ſal miſſchien niet ondienſtig weſen,eenen rechten *Apoteker te beſchrijven. Voor eerſt dient hy al verre in't Latyn gekomen te zijn, op dat hy alles, wat hem voorgeſchreven wert, te degen mach verſtaē. Dan moet hy ook volkomen kenniſſe hebben van de Drongen om de rechte van de verbaſterde te konnen onderſcheyden; eñ behoort deſelvige alle maent eens te overſien,eñ die bedorven zijn, wech te werpen. Inſonderheit dient hy vroom van gemoet te weſen,ende niet te ſoeken ſijn gewin ('t welk van ſelfs wel volgt) maer naerſtigh uyt te voeren 't gene van den Genees-meeſter voorgeſchreven is. Om ſulcx wel te doen, en de Menge'-middelen wel te konnen maken, moet hy eenige jaren by een goet Meeſter geſtaen hebben,eñ en behoort in geen Stadt ontfangen te werden,voor al-eer hy aldaer aen de gene, die daer toe ſoude mogen geſtelt zijn, proef van ſijn doen te geven, gelijk nu al in eenige plaetſen hier te lande gebruyckelick is.*

Dat *Montaigne* vorders goet vindt, dat de genees-konſte in ſo veel leden verdeelt mochte weſen, ende dat elk een byſonder Genees-meeſter ſoude hebben. gelijk in Egypten eertijt gebruyckelik plag te zijn, als ook te Romen,ten tijde van *Galenus*: ſulcx en dunkt *Galenus* ſelve ſoo vremt niet te weſen, als het in een groote ſtadt geſchiede,gelijck Romen, ofte Alexandrien in Egypten; maer dat ſulcx onmogelijck was in een kleyne,ofte gemeene ſtadt, daer niemant de koſt en ſoude krijgen, die alleen raet wiſt voor quade oogen,die maer zeere ooren genas,den huyg lichte,ofte van't ſcheurſel ſnede. Waerom ook de gene,die haer met ſo yet byſonders behelpen in geen eene plaets en konnen blijven,maer verlopen van't een op 't ander, gelijck men aen ons Operateurs ſiet; die ook,om dat ſy geen gaende werck en hebben, de gemeente een groot gelt af-eyſſchen.

Maer, indien al de vrye Konſten, gelijk *Cicero* wel ſeyt in ſijn Geſprek voor den Poëet *Archias*,eenen gemeenen bandt hebben,ende,als met maeghſchap aen malkander verbonden zijn: hoe en ſal niet aen malkander hangen de wetenſchap van de geneſinge der Deelen des Menſchelijken lichaems,die alle malkan-der helpen tot een werck, te weten het Leven te onderhouden, waer toe al haer maeckſel oock geſtrekt, ende te ſamen over-een-komende geſtelt is. Soo dat hier in geen plaets en kan hebben 't gene de Italianen ſeggen, dat *die te veel beſlaet, weynigh vat.*

Nu op wat wijſe, ende met wat ſorgvuldigheyt den roden loop moet tegen-gehouden werden,ſal volkomentlik blijken uyt het gene wy in't 2.deel 3 boek en 12.cap. van den *Schat der Ongeſontheyt* ſullen aenwijſen. Eñ van wegen de verſchillende gebreken in verſcheyde deelen,daer van is mede elders af geſproken.

MONTAIGNE.

(22) Wat belangt de waerheyt,ende de ſwakheyt der redenen van deſe Konſte,die blijkt hier meerder, als in eenige andere. De Openende dingen zijn bequaem voor yemant,die 't Colijk heeft, om dat ſy de wegen openende, ende ruymende,de taye ſtoffe,van dewelke 't graveel eñ ſteen groeyt,af-ſetten. De openende dingē zijn gevaerlick,voor den genen die met het Colijk gequelt is, door dien ſy de wegen openende,ende ruymende,met eenen de ſtoffe,die 't graveel veroirſaeckt in de Nieren brengen, dewelcke door genegentheit, die ſy daer mede hebben,deſelve geerne ontfangen, ſoo dat het naulicks mogelijck en is, ofte ſy behouden veel van't gene in haer gedreven is.

BEVERWYCK.

Dit en is ſo belacchelick niet, als *Montaigne* voorgeeft, eñ niet ſtrijdende,als in woorden; alſo de verſcheyde ende recht tegens malkander ſtaende werckinge alleen komt door den verſcheyden tijt,ende de geſtalteniſſe der gener, die ſodanige genees-middelen gebruyken. Derhalven is ſeer wel geſeyt van den Griekſchen uytlegger op de *Electra van Sophocles*, dat de gelegentheydt in alle dingen den beſten, ende bequaemſten tijt is. Want oock goede (ſchrijft hy) ende eerlicke ſaken,indien ſy ontijdigh gedaen werden,en konnen geen lof behalen: gelijk of een Genees-meeſter veel wilde redenkavelen met den krancken over den aert van ſijne ſieckte,ofte dat hy by droncke luyden de ſoberheyt veel ging prijſen. Eveneens gaet het ook in de ſieckten, daer de gelegentheyt (gelijck wy hier voor uyt *Hippocrates* aengeweſen hebben) ſnel voorby gaet, ende dat de eene tijt helpt, ende doet de andere tijt geen voordeel (gelijk hier voor mede uyt den oudt-vader *Auguſtinus* verhaelt is) ja ſelfs oock ſchade, ende ſodanige,als *Montaigne* bybrengt. Maer hy hadde behooren den tijt te onderſcheyden, gelijk het werck is van alle Wijſe luyden.

Een goede kans is glibber glat,
Sy dient in haeſten opgevat,
En 't is voorwaer geen handigh man,
Die ſijn geluck niet grijpen kan;
Want dien het voordeel eens ontglijt,
Die iſſet al ſijn leven quijt,
En ſchoon hy namaels anders wou,
Hy vind niet anders als berou.

Nu om te komen tot het exempel, waer mede *Montaigne* de ſwakheyt van de redenen in de genees-konſte wil beweré, te weten van *Colijk*; hier ſtaet eerſt te letten op 't woort, 't welck hy neemt voor graveel. 't Is wel waer, dat meeſt altijt Colijk ofte winden by 't graveel zijn: maer daerom en is Colijk geen graveel, zijnde twee verſcheyde gebreken, 't eenen in de dermen, 't ander in de nieren, eñ water-peſen. Ick ſie dat de Cardinael *d'Oßat* dit beter onderſcheit in ſijn Françoiſche brievë, zijnde den 80. daer hy ſchrijft aen den Secretaris *Villeroy*, dat de Paus groote pijn in de zyde gekregen hadde, 't welk in 't beginſel gehouden werde voor een winderig colijk, maer dat de hartneckigheyt van 't quaet, 't welk door geen middelẽ en week, daer na dede gelooven, dat het gravelig colijk was, eñ datter eenig ſteenken hing inde peſen, die 't water uyt de nieren in de blaes voeren, 't welcke den wegh niet ruym genoeg vindende, daer was blijven ſteken, ende alſoo de pijn verweckt hadde. Dit exempel en komt hier niet qualik te pas Openende dingẽ zijn bequaem om ſodanigh ſteenken af te drijven: maer (hier moſt *Montaigne* op gelet hebben) na dat de eerſte Deelen van 't lichaem, daer 't genees middel door moet gaen, eer dat het in de nieren komt, wel geſuyvert zijn: eñ in ſoodanigen gelegentheyt ſet het af, ſonder eenige nieuwe ſtoffe in de nieren te brengen, gelijk het doen ſoude, indien 't in een vol lichaem, ende ſonder voorgaende ſuyvering van maeg, dermẽ, eñ 't ander ingewant, gebruykt werde. Dan ſulks ſoude gantſch ſtrijden tegens de wettẽ van de genees-konſt, en derhalven wert het qualik daer tegen ingebracht. Maer hier van heb ick breeder geſchreven in 't *Steenſtuck*, in 't 2. deel, en 3. boek van de *Schat der Ongeſontheyt*, c. 37. alwaer oock de antwoort te halen is van 't gene hy vorder hier in tegenwerpt.

MONTAIGNE.

(23) De Badtſtoven, aen welck deel van de Genees-konſte ick my alleen overgegeven hebbe, hoewel datter de minſte konſte in gelegen is, ſoo hebben ſy mede al haer onſekerheyt, die men aen alle kanten in deſe Konſte ſiet. De Poëeten ſeggen al wat ſy willen uytdruckelicken, ende met beter aert; tot teken deſe twee Dichten. *Auſon. Epigr. 73.*

Alcon heſterno ſignum Iovis attigit. Ille
Quamvis marmoreus vim patitur medici.
Ecce hodie juſſus transferri ex æde vetuſta,
Effertur, quamvis ſit deus, atque lapis.

Ende *Martialis 6 Epig. 52.*

Lotus nobiſcum eſt, hilaris cœnavit, & idem
Inventus mane eſt mortuus Andragoras.
Tam ſubitæ mortis cauſſam Fauſtine requiris?
In ſomnis medicum viderat Hermocratem.

BEVERWYCK.

De Grieckſche ſchrijver *Clement van Alexandrien* in 't 3. boek van ſijn *Pædagog* op 't 9 capittel, ſtelt vier oirſaken, waerom wy Baden, te weten, om de ſuyverheyt, de wermte, de geſontheyt, ofte oock om 't vermaek. '*t Baden*, ſeyt hy, *dat om 't vermaek gedaen wert, mach men wel laten blyven: want een onbeſchaemt vermaek en dient niet aengehouden. Maer 't is dienſtig voor de Vrouwen om de ſuyverheyt, ende de geſontheyt; voor de Mans alleen om de geſontheyt. Om de wermte te badẽ, is onnodig; dewijl 't gene door koude vervallen is, wel anders kan verquikt werdẽ. Vorders het dikwils baden vermindert de krachten, verſlapt de natuerlijke ſterkte, ende maekt dat yemant van ſijn ſelven gaet.* 't En is ook niet altijt dienſtig, maer als yemant al te ledig, ofte ook al te vol is, dan en dient het niet gebruyckt: maer men moet letten op den ouderdom, het lichaem, ende den tijt van 't jaer. Wat het eten belanght, daer *Montaigne* ook gewag van maekt, ick ſal alleen kortelick ſeggen, dat het zy men in 't badt gaet, ofte alleen van 't water drinkt, dat ſulcks moet geſchieden, na dat het voedſel allegader volkomentlik verteert is: ende daerom is 't een groot misbruyk, 't welk nochtans ſeer gemeen is, in 't badt ſelve te eten Om alles hier toe dienende te ſchrijven ſoude wel een geheel boek vereyſchen, gelijker ook verſcheyde van zijn. Dewijl dit middel het eenighſte is, daer *Montaigne* wat van houdt, ſo laet hy eens hoore 't gene de wijsgerige *Diogenes* aerdig ſeyde (by *Stobæus ſerm.* 6.) dat vele haer ſelven, dewijl ſy leefden, met badtſtoven vochtigh makende, deden verrotten, ende ſtervende, geboden hare lichamen te balſemen, om dat ſy niet verrotten en ſouden. Wat de Poëeten aengaet, die ſchrijven al veel, daer ſy geen tol of en geven,

—— pictoribus, atque poëtis
Quidlibet audendi ſemper fuit æqua poteſtas.

Die het eerſte dicht gemaekt heeft, was een Borgemeeſter van Romen, ende hy ſchrijft evenwel ſijn ſelve daer van eere toe, dat ſijn Vader de genees-konſte oeffende; een Konſte die alleen, ſeydt hy, eenen Godt voortgebracht heeft.

—— genitor ſtuduit medicinæ,
Diſciplinarum quæ dedit una deum.

Soo dat wy daer uyt mogen beſluyten, dat hy niet de Konſte, ofte de Genees-meeſters in 't gemeen, maer alleen *Andragoras*, ofte de ongeleerde ende onervarene heeft willen verachten: gelijck onſe *Eraſmus* dickwils in ſijne ſchriften ſeydt, als hy eenige miſbruycken beſtraft, dat hy het niet en heeft op de Biſſchoppen, ofte Monicken, maer alleen op de quade Biſſchoppen, ende quade Monicken.

MONTAIGNE.

(24) Daer woonde in de valleye van *Angrogne*, een volck van afgeſondert leven, van afgeſonderde manieren, en kleederen, ſonder eenige gemeenſchap met andere menſchen te hebben, waer in ſy ſo geluckig leefden, datter geen Rechter daer ontrent op haer behoefden te letten, ofte yemant van buyten moſt geroepen werden om haer te bevredigen. Sy vloden alle handel, en houwelicken van d'ander werelt, om

geen verandering te maken in de ſuyverheyt van hare regeringe, tot dat, gelijck ſy vertellen, een onder haer ten tijde van haer Ouders, hebbende een ziele geprickelt van een edele Eergiericheyt, bedacht om ſijnen naem in geſach te brengen, een van ſijn ſonen Mr. *Ian*, ofte Mr. *Pieter* te maken; ende hem hebbende laten leeren ſchrijven in een van de naeſte ſteden, ſoo werde hy ten laetſten een fraey Notaris op een Dorp. Deſe groot geworden zijnde, began te miſprijſen haer oude gebruycken, en haer in't hooft te ſteken de treffelickheyt van d'ander landen. De eerſte van ſijn ghevaders, wiens *Geyt* beſchadight was, raden hy daer over recht te verſoecken aen de *Koninckl*i*cke Rechters* daer ontrent, eñ van dien weder aen ander, tot dat hy't al verbaſtert hadde. Vervolgens deſe bedervinge, ſeggen ſy, quamer terſtont een ander op, van arger gevolgh, door middel van ſeker *Geneeſ-meeſter*, die ſin kreegh om een van haer dochters te trouwen, en onder haer te woonen. Deſe began haer terſtont te leeren, de namē van de *Koortſchen*, van *Sinckingen*, van *Apoſtuynen*, de leger-plaets van de *Lever*, ende de *Dermen*, het welck een wetenſchap was, tot op die tijt ſeer verre van haer kenniſſe, eñ in plaetſch van *Loock*, waer mede ſy geleert hadden alderhande *Sieckten*, hoe ſwaer ſy mochten zijn, te *geneſen*, bracht hy haer tot gewoonte om voor den *Hoeſt*, ofte de Verkoutheyt vremde Mengelingen te gebruycken, ende began alſoo handel te drijven; niet alleen vā haer geſontheyt, maer oock van haer doot. Sy ſweren, dat ſy maer na dien tijt, gewaer geworden zijn, dat de *miſt* haer 'thooft beſwaerde, ende dat verhit zijnde te drincken ſchadelick was, ende dat de winden van den *Herfſt* arger waren, als die van de *Lenten*: dat ſy na het gebruyck van deſe *Geneeſ-konſte*, zijn overvallen met een *legioen* van ongewoonlicke *Sieckten*, ende dat ſy eenen gemeenen af val voelen van haer oude ſterckte, ende dat haer leven de helft verkort is.

BEVERWYCK.

Het kan weſen, dat het volck van die *Valleye* geluckigh leefde, om dat ſy geen gemeenſchap en hielden, met eenige *Wtlanders*, die gemeenlick ſommige gebreken in brengen. Soo verhalen *Plinius*, ende *Val. Maximus*, van eenen *Aglaus* dat hy in een hoecxken van *Arcadyen* een kleyne woning hadde, maer daer hy even-wel de koſt op konde krijgen, ende daer hy ſijn leefdagen niet uyt en ging, ende dat hy door het *Orakel* van *Apollo* geoordeelt werde geluckiger te zijn, als *Gyges*, die doen een machtigh *Koning* was. Dit is ook de oorſaeck, dat eertijts eenige Gemeene ſaken in *Grieken-lant* geen vremdelinghen en ontfinghen, noch oock toe-lieten dat haer volck vremde landen beſochten. Waren de *Spaengiarts* niet geweeſt in *Weſt-Indien*, ſy en ſouden de *Spaenſche* (alſoo na haer genaemt, ghelijck den Taback *Nicotiaen* hiet, nae eenen *Nicotius*, die den ſelfden eerſt overbracht) *Pocken*, voor die tijt in andere Landen onbekent, aen de ſelve niet mede gedeelt hebben. De *Spaengiaerts* haelden in *Weſt-Indien* de *Pocken*: maer ſy gaven weder in de plaetſch de *Kinder-pocken*, aldaer voor die tijt onbekent, ende waer van vele *Indianen* ſtorven. Het kan oock weſen, dat de luyden van *Angrogne* te voren heel ſoberlick, ende na de geſontheyt geleeft hebben, ende die ſedigh onder malkanderen gewent waren te leven, daer na door ommegang van vremdelingen, haer gewoonlicke maniere van leven nagelaten hebben, ende alſoo in ongewoonlicke Sieckten vervallen zijn. Soo ſchrijft *Hippocrates* in de 28. Kort-bondige ſpreuck van't 2. boeck, dat de Vrouwen met geen *Gicht* ofte *Fleäcreijn* gequelt en werdē. Het welck *Galenus* in ſijn Uytleggingen uyt op die tijdt waerachtigh geweeſt te zijn; maer dat het daer na geheel anders uytgevallen is van wegen haer groote ledigheyt, ende ongematigh leven. Waer mede over-een-komt de klachte van den Wijſ-gerigen *Seneca*, die hy doet in ſijnen 95. brief, in den welcken hy oock het oordeel van *Hippocrates* daer mede ontſchuldight. De Vrouwen, ſeyt hy, *dewijlſe in ongebondenheyt de Mans gelijck werden, ſoo krijgen ſy oock de Mannelicke gebreken. Sy en drincken niet weyniger, ſy ſitten mede een donckertjen over, ſy ſetten mede een golſjen buyten boort, haken oock na een kout teughjen, tot verkoeling van een verhitte Maegh. In* Geyligheyt *en wijcken ſy de Mans in't minſte niet; tot dien laſt geboren zijnde. Wat iſſer dan te verwonderen, dat de grootſte* Geneeſ-meeſter, *ende die hem op de natuerlicke ſaken beſt verſtaen heeft, op een logen bevonden wert, daer ſoo veel Vrouwen aen de* Gicht *vaſt zijn? Sy hebben de weldaet van't geſlacht door haer misbruyck verloren, ende om datſe de Vrouwe uyt-getrocken hebben, ſoo zijnſe verweſen in Manlicke Sieckten.* Wat Sieckte iſſer tegenwoordich in de Werelt gemeender als *Verkoutheyt*, ofte *Sinckingen*, ende *Plato* verhaelt, in't 3. boeck van de Gemeene ſaken, dat voor de tijden vande wijſ-gerige *Socrates* (die geboren werde 468. jaer voor de geboorte *Chriſti*) de naem van *Catarrhen* ofte *Sinckingen* niet eens bekent en was. Soo iſt oock gelegen met veel andere nieuwe *Sieckten*, die door welluſt, ende overdaet, gelijck *Seneca*, ende *Plutarchus* wel ſchrijven, noch alledaeghs opkomen: van de welcke de oude, om haer wel geſtelt leven, niet eens en wiſten.

Nu wat het *Loock* betreft daer ſy alderhande Sieckten mede genaſen; dat is al een oudt *Geneeſ middel*, onder de Boeren, gelijck wy ſien konnen in *Galenus*, die daerom het Loock *Boeren Theriakel* genoemt heeft, 3. *Meth.* 8. Alwaer hy ſeyt, dat het *Loock* van die ſpijſen is, dewelcke de Winden verdrijven, ende ganſch geen Dorſt en maken. Ende indien yemant (vought hy daer by) ofte die van *Thracyen*, ofte van *Vranckrijck*, ofte die in een kout Lant wonen, wilde het *Look* eten verbieden, die zoude dat volck grooten hinder doen. Ende in't 2. boeck van de krachten der Voedtſelen op't 71. cap. ſchrijft hy, dat *Loock* alleen koſt is voor de gene, die veel grove, ſlijmerige, en taeye Vochtigheden vergadert hebben: maer dat de gene, die heet, ende *Gallachtigh* van *Bloet* zijn, haer van de *Loock* moeten wachten. Dan het *Loock*, ſeyt hy, en eten ſy niet als een toe-ſpijſe, maer als een geſont *Geneeſ-middel*, het welck verdouwende, ende de verſtoptheyt openende kracht heeft. Dan als't wat op gheſoden heeft, tot dat het ſijne ſcherpigheyt meeſt af-leyt, ſoo heeft het wel minder krachten, maer en behout dien quaden *gijl* niet. Indien die van *Angrogne*, gelijck die van de Valleyen veel *miſt* ende *nevel* onderworpen zijn, met *Verkoutheyt* ende *Hoeſt* dickwils zijn gequelt geweeſt, ende haer Lichamen

oock

oock een koude gematigheyt hadden, ſoo is het *Loock* haer een nut, ende recht bequaem *Geneeſ-middel* geweeſt: maer even-wel niet in alle Sieckten, als de Heeten, gelijck Coortſchen, en andere; noch oock in alderhande Lichamen, gelijck die van een drooge gematigheyt zijn, in welcke beyde het *Loock* een groote onſteeckinge zoude veroorſaken, als zijnde ſeer ſcherp, oock droogh ende heet tot in den vierden graed. Van de krachten van't *Loock* hebben wy breeder gehandelt in't 1. Deel van den *Schat der Geſontheyt* op't 4. cap. van't 3. boeck.

Nu dat het gemelte volck te voren niet en wiſt, de Miſt ſchadelick te weſen, ende verhit zijnde te Drincken; ſulcx is een bottigheyt: ende dat ſy't daer na wiſten ende voelden, en is de kenniſſe, ofte de Geneeſ-konſte niet te wijten, alſoo de *Nature* in die dingen ſoo voor als na werckt, gelijck haren aert is.

MONTAIGNE.

(25) Eer ick Graveeligh was, hoorende by vele groot werck maken van *Bocken bloet*, als ofte het ware geweeſt een Hemelſch *Manna*, geſonden in deſe laetſte tijden tot bewaringe, ende onderhoudinge van't Menſchelicke leven, ende daer van hoorende ſpreken Luyden van verſtant, als van een wonderbare drooge, ende van een onbedrieghelicke werckinghe: ick, die my altijt hebbe laten voorſtaen, te boven te weſen, alle de Gebreken, die een ander konnen overkomen, nam genucht daer in, noch volkomentlick geſont zijnde, my te verſien van dat wonder, ende dede tot mijnen't een *Bock* opvoeden volgens de ordre. Want men moet hem in de heetſte maenden van de *Somer* op ſtal brengen, ende hem niet te eten geven, als *openende kruyden*, ende niet te laten drincken als witte *Wijn*. Ick was juyſt by huys, doen hy geſlacht werde; men quam my ſeggen, dat de *Kock* in ſijn penſe vont twee ofte drie groote *bollen*, die tegens malkander ſtieten onder't voer, dat hy gegeten hadde. Ick was begerigh om al het Ingewant voor my te doen brengen, ende dede dat grof ende breet vel door ſnijpen, daer quamen drie groote dingen uyt, ſoo licht als Spongyen, ſoo datſe hol ſchenen, van buyten anders hart ende vaſt, verſcheyden van veelderley vale verwen; den eenen volkomen ront, gelijck een kleyne bol; de andere twee een weynigh kleyn, ende ſoo ront niet. Ick heb bevonden, my bevragende aen de gene, die gewoon waren ſoodanighe beeſten te openen, dat haer ſulcks ganſch ſelden voor-komt. Het is waerſchijnelick, dat die Steenen met de onſe van eenen *aert* zijn. Ende indien ſulcks is, ſoo iſt wel een ydele hope voor de *Graveelige*, haer geneſinge te willen trecken uyt het *Bloet* van een Beeſt, dat ſelver gaet ſterven van gelijck gebreck. Want te ſeggen, dat het *Bloet* van die beſmettinge niet en weet, ende niet en verandert ſijn gewoonlicke kracht, en ſluyt niet: het is beter te gelooven, datter in een Lichaem niet en groeyt, als door over-een-ſtemminghe ende ghemeenſchap van alle de Deelen. Waeromme dattet ſeer waerſchijnelick is, in alle de Deelen van dien *Bock* gheweeſt te zijn eenige *Steen makende hoedanigheyt*.

BEVERWYCK.

Dat het *Bocken-bloet* ſoo van binnen, als van buyten gebruyckt, de *Steen* kan breken, is van alle oude tijden by de treffelickſte Geneeſ-meeſters geoordeelt geweeſt, gelijck wy wat wijtloopigher in't 2. deel in't 3. boeck, en cap. 30. van den ſchat der ongeſontheyt aengeweſen hebben in het Steen ſtuck, alwaer deſe plaetſch van *Montaigne* oock by-gebracht wert. Sijn reden is, dat Bocken bloet het *Graveel*, ofte den *Steen* niet en kan helpen, dewijl een *Bock* ſelve daer mede gequelt is. Dan dit beſluyt en volght niet. Wy hebben op de gemelte plaetſch verſcheyde Steenen beſchreven, die evenwel kracht hebben tegens onſe *Steen* van de *Nieren*, ofte de *Blaes*. Jae ſelfs de *Steen*, die een Menſch afgegaen, ofte afgenomen is, wert hier toe gepreſen van *Aetius*, *Petrus Hiſpanus*, *Sylvius*, *Gatinaria*, *Hollerius*, *Fuchſius*, *Leonellus Faventinus*, *Paſchalius*, ende andere. Den Haes is een dier vol grof ende ſwaermoedigh Bloet, ende nochtans is het Poeyer van fijn Hert (gelijck *Gobelet* ſchrijft) met witte *Wijn* ingenomen een krachtigh Geneeſ-middel voor de Vierden-daeghſe Coortſch, die nochtans veroorſaeckt wert door ſoodanigh grof Bloet. De Citroenen, al bederven ſy ſelve haeſt, ſoo wederſtaen ſy even-wel de bedervinge ende verrottinge van de vochtigheden onſes Lichaems. De *Scorpioen* rauw geſtampt, ende geleyt op de wonde, die hy geſteken heeft, treckt ſijn Venijn daer uyt, gelijck *Dioſcorides* getuyght 1. 11. ende 6. 44. Soo wert oock met goede hulpe op een dullen Honts-beet geleyt het hayr van den ſelfden Hont, om het vergif, dat door ſijn ſpeeckſel daer in gedruckt is, wederom uyt te trecken, als *Ambr. Paré* beſchrijft 20. 14.

MONTAIGNE.

(26) Vorders, eere ick de Geneeſ-meeſters, niet volgende het gebodt, om de nootſakelickheyt (want tegen die plaetſch kan men een ander ſtellen van den Propheet, beriſpende den Koning *Aſa*, dat hy ſijn toevlucht genomen hadde tot de Geneeſ-meeſters) maer om haer eygen wil: hebbende onder haer geſien veel eerlicke luyden, en weerdigh om bemint te werden. Het en zijn ſy luyden niet, die ick te lijf wil, maer hare Konſte: ende ick en geve haer geen ongelijck, dat ſy haer profijt doen met onſe ſottigheyt; want het meeſte deel van de Werelt doet ſoo. Veel *ampten*, ende minder, ende waerdiger als het hare, en hebben geen fondament, ofte ſteunſel, als op de algemeene miſbruycken. Ick laetſe by mijn halen als ick *Sieck* ben, ende verſoecke van haer onderhouden te werden, ende ick betael gelijck een ander. Ick laet my van haer gebieden, om my werm te houden, 'twelck my oock aengenamer is; ſy mogen verkieſen uyt het Bieſ-loock, ende Lattouw, waer van mijn Wermoes dient gemaeckt, ende ordonneren rooden, ofte witte Wijn; ende ſoo van alle andere dingen die voor mijnen luſt ende gebruyck even eens zijn. Ick weet wel, dat ſulcks voor haer niet met allen en is, dewijl de vremde ſmaeck en de tegenheydt een eygenſchap van de *Geneeſ-konſte* is. *Lycurgus* ordonneerde de Wijn voor die van *Lacedæmonien*, als ſy ſieck waren, Waerom? om dat ſy geſont zijnde, het gebruyck daer van hateden. Gelijck een Joncker, mijnen buer-man, den ſelven drinckt als een geſont *Geneeſ-middel* vor ſijne Sieckté, om dat hy van naturé een groote tegenheyt daer in heeft.

BEVERWYCK.

Het is al wel gevochten, dat de *Geneeſ-konſte* geen achterdeel en doet by *Montaigne*, ende dat hy brave luyden noch eere bewijſt, al zijn het ſchoon *Geneeſ-meeſters*. Maer genomen ſy en waren hem ſoo veel niet waerdigh, zoude een *Geneeſ-meeſter* niet mogen ſeggen met den Homeriſchen *Agamemnon Il. 1.*

Daer zijnder genoegh andere, die my zullē eeren, inſonderheyt den wijſen Jupiter. Godt ſelfs gebiet haer eere te bewijſen Eccleſiaſt. 38. ende dat om de nootſakelickheyt, maer

Montaigne

Montaigne en hout van dat gebodt niet, om dat op een ander plaetſch de Koningh *Aſa* beſtraft wert van den Propheet, dat hy ſijn toevlucht tot de *Geneeſ-meeſters* genomẽ hadde. Dan deſe twee plaetſchen der *H.Schriſture*, en zijn ganſch niet ſtrijdende tegens malkanderen. Want de Koningh *Aſa* en wert niet beriſpt, om dat hy de *Geneeſ meeſters* gebruyckten: maer om dat hy meerder vertrouwen op haer ſtelden, als op *Godt* den Heere, daer hy den ſeghen, van 'tgene hy innam, óf verwachtẽ moſte. *Ende Aſa*, (ſeyt den Text in't 2. boeck der Chronijken op't 16. cap.) *wert kranck aen ſijne voeten, ende ſijne kranckheyt nam ſeer toe: oock en ſocht hy in ſijne kranckheyt den* Heere *niet, maer de Medicijn-meeſters. Alſoo ontſliep Aſa, en ſterf.* Waer uyt genoegh blijckt, dat die plaetſch niet met allen en doet voor *Montaigne*. Niet meerder en doet oock een andere, die ten ſelven eynde by ſommige bygebracht wert, uyt het 8. capittel van den Evangeliſt, ende *Geneeſ meeſter Lucas*, alwaer verhaelt wert van een Vrouwe die 12. jaer den *Bloet-gang* gehadt hadde, ende al haer goet aen de *Geneeſ-meeſters* te koſt geleyt hebbende, niet en konde geneſen werden: want dit en is daer niet verhaelt tot verachtinge van het ghebruyck der *Geneeſ-konſte*, maer wert alleen aengeweſen de ongeneeſlijckheyt van de Sieckte, ende dien volgende het wonder werck dat door onſen *Salighmaker* daer in ghe ſchiede.

Hy ſeyt, de *Geneeſ meeſters* geen ongelijck te geven, dat ſy haer vordeel trecken uyt de ſottigheyt van de Menſchen, ende dat het by andere oock alſoo toe gaet, die al mede gheen Koren van de *Molen* en wijſen; dat elck moet gauw op ſijn winſt zijn, ghelijck *Plautus* in *Aſinaria* ſeyt. Het is waer, elck mach wel letten om ſijn huys voor te ſtaen, maer met *Godt*, ende met eeren. De *Rechten* leeren ons, *Nemo lucrari debet ex alieno damno*, Niemant en moet winſt doen uyt een anders ſchade, *Lib*.4 *ff.t*.4. *L*.28. Ende zoude dat niet ſtrecken tot ſchade van ſijnen even-naeſten, dat een *Geneeſ-meeſter* wetende dat het te vergeefs was, de Siecken met de drancken te quellen, alleen uyt inſicht van ſijn vordeel, dat maer vuyl ghewin zoude weſen, daer anders niet voor rechte winſt mach gerekent werden, als die rechtvaerdigh is? Zijnder onder de *Geneeſ-meeſters* veel eerlijcke luyden, en weerdigh om bemint te werden, waer toe zouden die ſoecken haren even-naeſten ſoo valſchelick te bedriegen? Waerom en zoudenſe niet liever yet anders by de hant nemen, dewijl voor een wacker verſtant alle wegen open ſtaen?

Noch ſchrijft hy vorders de *Geneeſ meeſters* wel by hem te begeren, ende haer voorſchrift wel te volghen om een *Wermoes* te doen gereet maken: maer anders niet van haer te willen in-nemen. Dan dit en is niet anders, als of men in een belegerde Stadt riep om een goet Overſte, ende die gekomẽ zijnde, men na ſijnen raet niet en wilde luyſteren. Ende gelijck men die voor Sot zoude houden, ſoo en is't ander oock geen minder ſottigheyt, dewijl ſelfs de heylige Schrifture alſoo ſpreeckt, *Eccleſ*.38. dat een Wijs menſche de Mediçine niet en veracht. Die yemant begeert tot geſelſchap, ende aenſpraeck, en behoeft daer toe gheen *Geneeſ-meeſter*, alſoo al van oudts by een *Grieċx* Poëet geoordeelt is, dat de ghene die te veel praets heeft, den Siecken een andere ſieckte is.

Dat *Montaigne* op't laetſte ſeyt van den Wijn, hoe hy in ſommige door de tegenheyt kan wercken, dat is den aert van de *Geneeſ-middelen*, ghelijck wy elders vermaent hebben; als oock beantwoort, dat eenige *Geneeſ-meeſters* ſelve niet en willen innemen, gelijck ſy andere aenraden, ſulcx te zijn feylen der perſonen, van de welcke ſy de ſtraffe ſelver moeten uytſtaen.

MONTAIGNE.

(27) *Pericles* ghevraeght zijnde, hoe hy al voer; antwoorde, Ghy kont het daer uyt oordeelen, toonende eenighe brietkens, die hy om ſijn Hals, ende Arm ghebonden hadde. Hy wilde daer mede ſegghen, dat hy wel kranck moſte zijn, dewijl hy ſoo verre gekomen was, om hem te begeven tot ſoo ydele dinghen, ende ſoo toeghemaeckt te leggen.

BEVERWYCK.

De wijſ-gerighe *Plutarchus* verhaelt in't leven van den *Grieckſchen* Vorſt *Pericles*, dat hy ſieck ('twelck hy oock beſtorf) leggende, aen eenen vrient, die hem quam beſoecken, toonde 't gene de Vrouwen hem om den Hals gehangen hadden, als willende te kennen gheven, dat hy wel kranck was, ſoodanige beuſelingen gebruyckende, gelijck den ſelven *Plutarchus* ſchrijft. Wel s't ſoo vremt, dat een *Wijs heer* ſelfs ſpotte met die beuſelingen, die hem van de Vrouwen waren aengehangen; 'tghene hy ſonder twijffel alleen ghedaen heeft, om haer te verghenoeghen. Maer dat hy daer mede de andere *Geneeſ-middelen* niet en heeft willen verachten, blijckt daer uyt, dat hy ſelve een van ſijn volk, gelijck by *Plutarchus* te voren beſchreven is, door een ſeker *Geneeſ-middel*, raſch eñ wel geneſen hadde.

Hier mede meene ick nu beantwoort te hebben, de *Bewijſ-redenen* die de Ed. Heere van *Montaigne* de *Geneeſkonſte*, ende de *Geneeſ-meeſters* teghenwerpt, als oock met eenen de meeſte, ende voornaemſte (zijnde de overighe maer boertery) die den ongeluckigen *Geneeſ-meeſter, Corn. Agrippa* van *Colen*, by-brenght in ſijn *boeck vande Ydelheyt der Wetenſchappen*. Welcke vrucht zoude in de geboorte (gelijck men van een ſoorte van Slangen leeſt, *Viperæ* genoemt) ſijn Moeder vermoort hebben, 't en ware de vergaltheydt wat hadde verſacht geweeſt door den *Cardinael Campegio*, ende den *Biſſchop van Luyck*, die de onbedachtheyt in de beſte vouw ſlaende, hem van de ſekere doot verloſten. Dan ſterf even-wel *arm*, ende van alle man verlaten in't *Gaſt-huys* van *Grenoble* in *Vranckrijck*, vele hem (ſeyt de Hiſtory-ſchrijver *Jovius*) van wegen ſijne Tooverery, vervloeckende.

Dit is het *Gaſt-huys*, dat de wanhopende Leerlingen tot haer *noot-lot*, voor de Toover-konſt, krijghen, van den *Laſteraer* haer *meeſter*. Bevindende op't laetſte dat ſy te vergeefs teghens den *prickel* ſtooten, als oock de waerheyt van't gene onſen Poëet wel geſchreven heeft,

Al wie dat oyt beſtaet om tegen wint te ſpouwen.
Die vint het vuyle quijl ontrent ſijn eygen mouwen,
Of op ſijn aenſicht ſelfs, of in ſijn netten baert;
En toont maer, dat de Gal *met* Honger *is gepaert.*

Ick vinde my alreede buyten de palen van een Brief: zal derhalven ophouden. U. E. biddende, voor lief te nemen dit kleyn teycken van danckbaerheydt voor het gheleert *Werck*; by U.E. my onlangs toegeſchreven. Vaert wel

Vermaerde, ende Achtbare Heere,

Ende leeft lang ten dienſte van onſe Vaderlicke Stadt, ende tot luyſter van ons lang-geoeffende Konſte.

In *Dordrecht* den 24. *October*, 1641.

JOH. van BEVERWYCKS

HEEL-KONSTE,

OFTE

DERDE DEEL

van de

GENEES-KONSTE,

Om de uytwendige gebreken te heelen.

Met alderhande Hiſtorien verlicht, en met nieuwe curieuſe Platen verçiert.

De Platen van de Aderen, Slagh-aderen, en Zenuwen, &c. die in den voorgaenden Druck ſeer onordentelijck zijn geſtelt: midtſgaders de tekeningen die op deſelve Platen ſeer ſlordigh aengeweſen hebben geweeſt, zijn nu alle op haer bequame ordre gebracht.

By JAN JACOBSZ. SCHIPPER. Anno 1663.

OP DE
TITEL-PLAET.

DE Goden, op een tijdt, (als noch de menſchen dwaelden,
En van, 'k en weet niet waer, haer vremde Goden haelden,
En ſoo veel ſtelden als men heden niet en eert,
Terwijl den Hemel ſelfs ons beter heeft geleert)
Die quamen in beraed, vermits de vrome ſeden
Nu waren overheert en mette voet getreden,
En dat de boosheyt gantſch de werelt overviel,
Soo dat men van geen recht noch goede reden hiel,
Om eenmael een beſluyt en vaſte wet te vinden,
Waer meê het ſondigh volck ſou weſen in te binden,
De deughden aengemaent, en inder daet betracht,
't Welck is het eenigh, dat den Hemel noch verſacht.
Na dat haer Jupiter hadt al-te-mael beſchreven,
Haer in den Raedt geleyt, en yeder plaets gegeven,
Soo deed' hy opening, en ſey: Hoort, Goden, hoort,
Het moet u zijn bekent waerom ick ben geſtoort,
Op menſchen, die ick 't beeldt van mijnen even-beelde,
Daer in, van eerſten aen, ick, groote Schepper, ſpeelde,
Gegunt heb, 't welck nu ſchijnt te weſen uytgeroeyt;
In vougen dattet my op 't alder-hooghſte moeyt,
Te meer, dewijle my mijn hope wert benomen
Van dat ſy immermeer weêr tot my ſullen komen,
Sy zijn te bijſter verr'. U lieden is 't bekent,
Hoe dat ſy al gelijck van ons zijn af-gewent.
Mijn Godtheyt is gequetſt, mijn hooge macht geſchonden.
De Staet-ſucht, die wel eer de Reuſen heeft verſlonden,
Is op den hooghſten trap, en ſoo ſy 't dorſt beſtaen,
Sy ſoude wederom tot in den Hemel gaen,
My ſtooten uytet mijn. De werelt wert beſêten
By 't alder ſnoodtſt' geſpuys, en die het minſte weten;
Geleertheyt is gehaet, de deughden zijn beſpot,
En yeder-een die bouwt in ſijn gemoedt een Godt.
Wat ſal de ſtraffe zijn? of wel, ghy, lieve Goden,
Die, yder in het ſijn, zijt in den Raedt ontboden,
Haelt mede voor den dagh waer in men u miſdoet,
Op dat de ſtraf in 't een, het ander niet en voedt.
Terſtont nam Venus 't woort, en of ſy ſchoon moſt ſwijgen,
En op haer eygen beurt, tijt, om te ſpreken, krijgen,
Terwijl ſy echter was de ſchoonſte van de ſchaer,
Soo was en bleef als doen het tweede ſeggen, 't haer.
'T is waer het Aerdtſche volck dient in te zijn gebonden,
'T en neemt niet meer vermaeck, als in de vuylſte ſonden,
Het goede wert veracht, het quade wert gedaen,
'T is tijt, 't is meer dan tijt dat wyder onder ſlaen.
Mijn ſoetheyt, mijn vermaeck, als menſchen menſchen telen,
Verandert in een vuyl en ongeregelt ſpelen,
Geen liefd' en heeft haer bant, geen min haer ſinnen meer,
Men loopt in 't hondert, en waer ick my wend of keer
Daer vind' ick my gewondt, mijn wetten af-geſworen,
Mijn fackels uyt-gedompt, mijn pijlen al verloren.
Dit dient geboet te zijn. Mits opent Mars den mont,
Hoe-wel Minerva ſprack en over-eynde ſtont,
En ſeyde: 'T is alſoo, de menſch ſpringt buyten banden,
'K ſie Rijcken Rijcken ſlaen, en Landen ſchenden Landen,
Wt luſt en ſonder ſchijn van reden. Dat men vecht
Is ſomtijts goet, maer 't magh noyt weſen ſonder recht.
Hier dient oock in voorſien. Doe rees Minerva weder,
En Mars dat ſiende, ſweegh, en ſeegh eerbiedigh neder.
Ick, ſey ſy, Goden, moet oock voor u doen mijn klacht,
Om dat mijn wijsheyt wert by dees te hoogh betracht,
By die te laegh verfoeyt. Geen menſchen houden maten,
Gelijck haer ouders deên, die d'eerſte vruchten aten,
Sy ſtijgen mettet breyn tot in den hooghſten top,
En breken met gewelt haer onbeſuyſden kop.
Het Goddelick geheym dat willen ſy doorgronden,
En letten weynigh op haer goddelooſe ſonden.
Oock zijnder menſchen, die als beeſten zijn te recht,
Die wel na boven ſien, maer blijven even ſlecht.
Wy dienen yet te doen, waer mede ſy gedencken
Dat wy noch Goden zijn, die haer wel konnen krencken,
Wat houſt men ſtem op ſtem te hoopen allegaer?
Een yder van ons weet waer in hy lijdt gevaer.
Een yder ſpreeck' een vloeck, en doe de ſijne beven,
Soo mogen ſy verſtaen dat wy hier boven leven,
En haten haer beleyt, tot dattet beter wert,
Indien noch haer gemoet niet gantſch en is verhert.
De Goden ſtonden 't toe, en ſeyden al te ſamen,
Daer is geen beter Wet, geen korter wegh te ramen.
Het quaet, dat dees en die ſal komen neêr te ſlaen,
Sal vele, met een ſchrick, ten goede leeren gaen.
De groote Jupiter, ſendt, ſonder lang te wachten,
Sijn ſnelle boden uyt, die ſijnen wil betrachten,
En doet Pandora daer voor al de Goden ſtaen,
Die haren laſt ontfangt van datter dient gedaen.
Een yder ſpreeckt een woort, daer op den hemel dondert,
En dat van ſtem tot ſtem tot datter menigh hondert
Beurt hadden, welckers vloeck Pandora ſamen gaert,
En daelt de wolcken door, en ſtort hem opter aerd'.
Daer geltet menſchen, daer beginnen de Gebreken
Haer ſelven leedt te doen, en metten ſtaeſt te ſteken,
Daer krijght een yder ſond' haer ſtraffe tot een loon,
Daer valt de ſtaet-ſucht en vervloeckt haer eygen throon,
Vergaet van ongenucht, en van den haet verwonnen,
Bevint min uytgericht al hadt ſy noyt begonnen,
Van niemant meer gevreeſt, van yder ongeacht,
Haer bloet van ſpijt verteert, haer hert van rouw verſmacht.
d'Onkuysheyt aengeranſt met hondert duyſent plagen,
Met Pocken, Leemten en wat menſchen noyt en ſagen.
Den oorlogh wert verſien met ongehoort geweer,
Met Buskruyt, met Cannon, dat yder leyt ter neêr,
Geeft wonden in het hooft, vermorſelt beenen, ermen,
Gaet door de ribben en verſlingert al de dermen,
Verplettert heel den menſch en ſtroyt hem over 't velt,
Waer van men oock altans ſoo menigh duyſent telt.
De Spits-geleerde meê, die krijgen vremde grillen,
En werpen Steden om, die niet en zijn te ſtillen,
Verdwalen in den geeſt, en onderſcheyden niet
Wat eygen driften zijn, en wat haer Godt gebiedt.
De domheyt eet en drinckt, en voedt haer als de beeſten,
En kent geen Godt, en voelt geen redelicke geeſten,
Geen Ziel, die eeuwigh zy, maer volght haer eygen neus,
En ſeght, 'k weet dat ick weet, al ben ick Paeps noch Geus.
Dus wert het quaet geſtraft, en oock naer 't Heydens ſeggen,
Soo komt ons eygen vuyl ons ſmerten op te leggen.
De wijſe Beverwyck, die niet voor-by en gaet,
Waer meê hy 't Vaderlandt door ſijne Schriften baet,
Heeft dit op deſen Boeck in d'eerſte Plaet gedreven,
En my met mijn Gedicht de reden laten geven,
Om dat het Chriſten-volck van 't Heydens leeren ſou,
Te komen tot te boet, te komen totten rouw,
Van oorſaeck ſelfs te zijn van ſoo veel duyſent wonden,
Daer van ons lichaem ſmert, ons Ziele wert geſchonden,
En dat de Meeſter-konſt haeſt loopen ſou te niet,
Indien een yder menſch ſijn Sondigh leven liet.

C. Boy. J. C.

VOOR-REDEN.

NA dat wy geſchreven, en uytgegeven hebben, hoe de GESONTHEYT, door goede Maniere van Leven onderhouden, en door Genees-middelen herſtelt kan werden: ſoo zijn wy oock verſocht, het overige daer by te voegen, te weten, hoe de uyterlijcke gebreken geheelt moeten weſen. Waer in wy niet en hebben konnen ledigh ſtaen, ſoo om goede vrienden eenen gewilligen, en weynigh beſwarenden arbeydt niet te weygeren, als om de beſchrijvinge van de Konſte hare volkomene leden te geven. Te meerder, om datter dagelijcks veel onverſtandige dit Werck, tot groote ſchade van de gebreckelijcke, de rechte Heel-meeſters ontnemen. Tegens ſodanige heeft onlanghs de aerdige *Petrus Baardt*, Genees-heer tot Leeuwaerden, uytgegeven op deſe oude Spreucke:

Of ſnijt, of brant,
Of helpt aen kant,

Het volgende Dicht:

Och neen, dit ſpreeck-woort is niet waer;
Ia, immer, 't is ſoo ver van daer,
Dat deſe Man geluckigh is,
Die, met ſijn onbekeken Pis,
Die, met een half-verrotten ſcheen,
Loopt na een goe Chirurgus *heen,*
Flucks moeter Vaders Plaeſter op,
En Af-vaers Bry moet by de kop;
Wilt 't dan niet gaen, mijn Vrient, dit moet
Het Morbum *zijn; ſiet wat ghy doet:*
Ick weet een goe gelegentheydt,
Hier achter, by ons oude Meyt,
Die is nu kortelijck getrouwt,
My dunckt wel datſe ſlapers houdt,
Vergeet u hier een weeck of meer,
Soo krijghdy u Geſontheyt weer;
Voorwaer, ghy zijt een jonger helt,
My deert dat ghy dus zijt geſtelt,
Ia wel, ghy bent een rijcker Man,
Hoe Peſtilency quamjer an?
'k Gaf liever noch een blanckje meer,
En hielde vaerdigh mijn geweer:
Wel, ſeght eens, zydy des geſint?
Soo wil ick ſien men yemandt vint,
Die u een Kamer maeckt geree,
En u een goet gerack aen de'e.
Wat my aengaet, ick, om mijn Kunſt,
Heb door het gantſche Landt de gunſt,
Het komt my op geen Boer of thien,
Daer hoeft ghy niet na om te ſien,
Doch, wat geſeyt wort, ſegh ick al,
Mijn goeden vriendt, u te geval,
Want u, ſonder Decoctien,
Te helpen, ick geen Menſche ken;
Houdt my maer van d' Aptheker vry,
De reſt, ſiet daer, die ſchenck ick dy:
Mijn wijf een Schape-kees of vier,
Op datmen 't dies te recht beſtier;
En 'oft u volckjen vragen quam,
Soo dunckt my benje t' Amſterdam,
En houdje na de Cuyr wat bleecks,
Soo ſeght, ja wel, ick ben wat queecks,
Miſſchien of my d' Hollantſche Traen,
Niet al te wel wil hangen aen.
En raeckt mijn Oom-kool dan in 't bedt,
Sint-felten eens, mijn Boer, ick wedt,
Du raeck ſter met geen praten af,
Men ſoeckt dien Koren, niet dijn Kaf;
Drinck dan en ſweet ſoo langhje mooght,
En ſlijpt, en quijlt ſoo langhje drooght;
Ia immer, ſoo langh dat u huyt,
Soo nauwkens om de Boncken ſluyt.
Gelijck de vellen van een Ael,
Getrocken om een houten Pael.
Wech, Meeſter Lenaert, Meeſter Geert,
Wech, Kamper-beudel met u Sweert,
Die 't volckjen eerſt de leden reckt,
En alles uyt malkander treckt,
Die rabraeckt, brant, die ſnijt, en vilt,
Die kopt, en geeſſelt, ſoo ghy wilt,
En dan den armen Gauw-dief weer,
Steeckt, ficx en vaerdigh, in ſijn kleer,
En jaeght hem ſtracks ter Poorten uyt,
En meent dat dit wat groots beduyt,
Ia, dat u hierom al de Lien,
Behooren vriendtſchap aen te bien?

 Hier-

Hierom ſoudt ghy Chirurgen *zijn*,
Dat komt oock nimmermeer in mijn;
Hier buyten was nu laetſt een Weert,
Dit hadt ſijn Schouder Diſloceert,
En oock gefractueert *ſijn Been*,
Dat 't Oſſis *ſtack door 't* Cutis *been*,
Daer waren twee Schirurgen *by*,
Met elck een Doctor aen haer zy,
Wat holpet doch, al-eer ick quam,
Men hulp, noch baet, noch niet vernam,
Eer ick noch had gereſtaurieert,
En de Solouſi viſiticert,
Soo ſond ick deſen Recipe,
Aen Los-pots winckel in de Ste,
't Was Recipe Farijn Fabaar,
Ariſtotoloſy Backalaar,
Bolis Armenis, an' een Ongs,
Wat Albis Grieck, of Hongde ſtrongs,
Croc Martis, Terrum Sigillaet,
Sic parum: *of, ſoo ghy 't verſtaet:*
Miſce: ſec. art. & coq. in Oll',
Dum manent tribus partes vol,
Poſt, adde Oleor Myrtin,
Roſarum, & wat Eeck van Wijn;
Fac nunc in Olla, *die wat paſt*,
Et ligas cum *een Blaeske vaſt*;
Met dit mijn deftigh Defenſijf,
Beſloegh ick 't Been, en ſpaecktet ſtijf,
En quamer met tot goede Cuyr,
Het beterde van uur tot uur,
Alleenigh blijft ſijn arm wat ſlap,
Dat 's niet met al, dat help ick knap;
En 't Been dat ſtaet een weynigh ſcheef,
Wat ſchaet dat, of het oock ſoo bleef?
Ick woud ick eens een Hencker von,
Die my dit werck jen na doen kon;
Ons Konſt is van een ander aert,
En oock veel meerder eere waert,
Hippocrates *is ſelfs geweeſt*
Een Surgjus, *ſoomen by hem leeſt*;
Galenus, Celſus, *en veel aer*,
Doen 't olim *in die tijden waer*,
Oft ſchoon haer Beenen zijn in 't Graf,
Nochtans zijn wy-der ſpruyten af;
En oft het Gangreneuſe *quaet*,
Eens yemandt Neus en Oor af-aet,
En oft het vliegend' Aquila,
Eens ruckte ſchielijck yemant na,
En oft het Turbith minerael,
Een ſondaer bracht in 't Hemels zael,
En oft men eens een Latingh deê,
Die onder 't werck nam yemant meê,
Wat eerlick Menſche van verſtant,
Woont hier, oft in een ander Landt,
Wie vondt doch ſoo geleerden Man,
Die alle Sieckt' geneſen kan?
Men weet wel, die een harden Oeſt
Met ſtompe Beytels kerven moeſt;
Ghy riept, voorwaer de Man is door,
Soo yemandt u dit lagh te voor;
Een ſware Sieckte ſcheydt oock niet,
Voor datmen ſtercke Kruyden biet.

Seer wel heeft eertijts, in ſijn Wet, onſen grooten *Hippocrates* geſeyt, dat de Konſte van te geneſen, en te heelen, uytnemende was boven alle andere; maer dat ſy, ſoo om de ongeleertheyt der gener, die haer by de handt namen, als, om de onwetenheyt van de gene, die onbeſcheydelijk van ſulcke oordeelen (dewijl, gelijck *Plinius* ſeydt, niemandt lichtelijcker gelooft werdt, als die hem voor een goet Genees-meeſter uyt-geeft) leydt nu verre onder alle Konſten. En ſoodanige zijn de gene (gelijck de gemelte *Hippocrates* ſchrijft, in ſijn Boeck van de Konſte) die de rechtſinnige in hare Konſte beſpotten en verdeelen. Het welck de geſwooren leſſe is van de Quackſalvers. De oorſaeck hier van wert op ſijn hooft geraeckt by den ſelven *Hippocrates*, in de ſelve Wet, van datter in de Steden geen ſtraffe over de Konſt-brekers geſtelt en is, dan van ſchande, dewelcke hare koude klederen niet eens en raeckt, als daer van ſoo vol gepropt zijnde, dat ſy van buyten niet konnen gequetſt werden. Het is een ander dingen met wetenſchap en ervarentheydt een Konſte te oeffenen, een ander met kouſſen, en ſchoenen, gelijck een Boer in een weteringh, als het ſpreeck-woort ſeyt, roeckeloos in dit werck te ſpringen. De Goden, ſeyde een Griecks Poëet, verkoopen alles voor arbeydt; gelijck oock ſal blijcken, uyt het gene, wy hier beſchrijven, wat arbeyt, en neerſtigheyt vereyſcht wert, om voor

een goet Heel-meeſter uyt te gaen. De Grieckſche Overſte *Timoleon*, werde eertijdts, om dat hy de Steden van Sicylien ſoo ras geluckelijck innam, geſchildert met de Fortuyn, die hem al ſlapende de ſelve toebracht. Dan de Konſte van heelen, en geneſen, en komt niemant al ſlapende t'huys; maer laet haer mede koopen door geſtadige vlijt, neerſtigheydt, en langhduerige ervarentheydt. Het welck wel aengemerckt is van den meer-gemelten *Hippocrates*, in ſijn eerſte Kortbondige Spreucke, de welcke wy oordeelen, hier niet qualijck, tot voorſtel, ſal konnen ontledet werden. Wy ſullen eerſt ſijn woorden uyt het Griecks vertalen, en dan, daer over, verklaringe by brengen.

Het leven is kort: maer de Konſte langh. De Gelegentheyt is ſnel, en haeſt voor-by gaende. Het verſoecken vol gevaers. Het Oordeel valt ſwaer. 't En is oock niet genoegh, dat de Genees ofte Heel-meeſter ſelver vaerdigh is, om al te doen, het welck behoort: maer ſulcks moet oock geſchieden door den Siecken, en die hem by-ſtaen; als mede in 't gene, dat van buyten komt.

In deſe korte Spreucke, doet *Hippocrates* een nootwendigh vermaen om den Tijdt wel neerſtigh waer te nemen, en den ſelven, met geen ydelheydt, ofte ledigheydt, onnuttelijck over te brengen.

Voor-eerſt, ſeydt hy, *'t leven kort te zijn*, het welck, behalven de dagelijckſche ondervindinge, oock getuyght wert van den *H. Iob*, in 't veerthiende Capittel. *De Menſche van een Vrouwe geboren, is kort van dagen, hy komt voort als een Bloeme, en wert afgeſneden: oock vlucht hy als een ſchaduwe, en beſtaet niet.* De geleertſte onder de Romeynen *Varro*, ſeyde daerom den Menſche een Belle te zijn. De reden wert van den *H. Iacobus* verklaert in 't vierde Capittel. *Het leven*, ſeydt hy, *is een damp die voor een weynigh geſien wert, en daerna verdwijnt.* Deſen damp komt uyt de eerſt-gebooren vochtigheydt, verweckt door de natuerlijcke wermte, die geſtadigh op malkander wercken, en het leven, dat in haer beſtaet, ſoo langh onderhouden, tot dat, alſmen gemeenlijck ſeyde, de kaers in de Pijp brant. Niet alleen en heeft *Hippocrates* op de kortheyt onſes levens in 't gemeen ſijn oogh gehadt; maer oock op de Konſte, die hy ſchrijft langh te zijn, ten aenſien van het korte leven; daer mede een ſpoor gevende, om den Tijt, die ons Godt Almachtigh vergunt, van wegen ſijn kortheydt koſtelijck zijnde, niet te verwaerlooſen; maer geen oogenblick te laten verlooren gaen, en gelijck de wijſe *Solon* van ſijn ſelven ſeyde, met het vermeerderen der jaren, altijt voort te leeren.

Γηράσκω δ' αἰεὶ, πολλὰ διδασκόμενος.

Adſiduè addiſcens ad ſenium propero.

Wat onſe Konſte belanght: Al heeft yemant noch ſoo lange deſelve met verſtant, en neêrſtigheyt geoeffent, ſoo en valt het juyſt niet, dat hem alles voorkomt; waerom hy oock den langen weg van deſe Konſte, na ſijnen wenſch, niet wel, met volkomen kenniſſe, en kan doorwandelen. *Hippocrates* ſelver bekent aen *Dimocritus* ront uyt, dat hy noch niet aen 't eynde van de Konſte gekomen en was. En hy is evenwel de grootſte geweeſt onder al de Genees-Heeren, en van den welcken *Macrobius* wel heeft derven ſchrijven, dat hy niet bedriegen, noch bedrogen konde werden. Derhalven hebbe ick altijdt nootſakelijck geacht, dat een yegelick, het gene hy byſonders in 't oeffenen van de Konſte, aengemerkt hadde, ſoude door den druck gemeen maken; tot dienſte van de gene, die noch leven, en na ſullen komen, om deſelvige, door neerſtige ſorge, in de lange Konſte, te helpen verlichten. Dit is onder de onſe loffelijck, en wijtloopigh gedaen by Dr. *Pieter van Foreſt*, Edelman van Alckmaer, en lange jaren Genees-heer tot Delft, als mede neerſtelick by Dr. *Carel Battus*, Genees-heer tot Dordrecht, en onlangs met ſonderlinge geleertheyt, en nauwkeurigheyt by Dr. *Nicolaes Tulp*, Raedt, Schepen, en Genees-heer tot Amſterdam. Ick ſal beſluyten, met den geleerden Romeyn *Plinius*, in den 7. brief van ſijn 3. boeck, dat wy, ſoo veel in ons is, deſen ydelen, en bouw-valligen tijdt, indien wy niet en konnen met daden (want deſe ſtaen in de hant van een ander) altijdt door Studien uyt-recken; en van wegen ons het langh leven geweygert is, wy evenwel wat na-laten, tot bewijs dat wy geleeft hebben; en (ſal ick

daer byvoegen) oock na ons Doot de Levende noch dienſtigh blijven.

Vorder, dat de Konſte langh is, wert mede beveſtight door het gene *Hippocrates* daer byvoegt, te weten, dat de Tijdt ſnel is, en de Gelegentheyt haeſt voorby gaet. Soo ſeyt oock de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Polybius*, dat de gelegentheydt, om yet te doen, haeſt voor-by gaet. De reden werdt gegeven by de wel-ſprekenſte onder de Griecken, *Demoſthenes* (2. *de falſ. legat.*) door dien dickwils gebeurt, dat de gelegentheyt van veel, en groote ſaken in een kleyn oogenblick beſloten werdt. Daer op is ſeer wel geſeyt van een ander Griecks Hiſtory-ſchrijver der Romeynſche oudtheyt, *Dioniſius Halic.* (in ſijn 11. Boeck) dat de tijden haer niet na het werck: maer het werck hem na de tijden ſchickt. Sulcks is in 't Menſchelick lichaem wel waer te nemen, om de geſtadige veranderingh, die 't ſelve uyt ſijnen oorſpronck onderworpen is, als oock die door verſcheyde tijden der Sieckten voortkomt. De gelegentheyt heeft in alles veel te ſeggen, en dient wel waergenomen, als ras omkeerende; waerom zy van de Poëten op een omgaende rat geſtelt wert. *Auſonius*, een Latijns Poëet, doet haer *Epigr.* 12. aldus ſpreken:

Sum dea, quæ rara & paucis OCCASIO *nota.*
Quid rotulæ inſiſtis? Stare loco nequeo.
Quid talaria habes? Volucris ſum.

Dit ſelfde is mede op vragen, en antwoorden noch volkomender geſtelt by de Grieckſche Poëet, *Poſidippus* 4. *Anhol.* 14. en overgeſet in het Latijn door *Giraldus*, als oock door den grooten Rechts-geleerden *Alciatus*, in deſe Verſſen met het ſinnebeelt:

Lyſippe hoc opus eſt, Sicyon cui patria, tu quis?
Cunſta domans capti Temporis articulus.
Cur primis ſtas? uſque rotor. talaria plantis
Cur retines? paſſim me levis aura rapit.
In dextra eſt tenuis dic unde novacula? acutum
Omni acie hoc ſignum me magis eſſe docet.
Cur in fronte coma? occurrens ut prendar. At heus tu.
Dic cur pars calva eſt poſterior capitis?
Me ſemel alipedem ſi quis permittat abire,
Ne poſſim apprenſo poſtmodo crine capi.
Tali opifex nos arte, tui cauſſa, edidit hoſpes:
Utque omnes moneam, pergula aperta tenet.

Dat, om wel uyt te wercken 't gene men voor heeft, de gelegentheyt ſeer veel vermach, inſonderheyt in den Oorlogh, is een yegelijck genoeg bekent, ſchrijft de gemelte *Polybius* in het thiende Boek van ſijn Hiſtorie. Maer gelijck de Genees-konſte veel gemeen heeft met de Krijgs-konſte, onder andere, dat ſy beyde met eenen misſlagh gedaen hebben; waerom dickwils in de Hiſtorien, inſonderheydt der Griecken, gelijckeniſſe van malkander genomen werdt: ſoo en ſtaet hier niet minder, als in den Oorlogh, op bequame tijdt, en goede gelegentheydt ſorghvuldelijck te letten. Den jonghen *Scipio* (ſchrijft *Plutarchus* in ſijn Spreucken) plagh te ſeggen, dat de tijt hem ſekerheydt gaf, en dat een goedt Veldt-overſte, niet anders als een Heel-meeſter, om het quaet te helpen, niet, als op 't laetſte, moſt tot het Yſer komen. Soo kan yemandt oock verſuymt werden, gelijck in Pleuris, brandende Koortſen, alſmen hem niet by tijts en doet Laten. En ſoo gaet het oock met andere Genees-middelen in andere Sieckten.

Het verſoecken (vervolght *Hippocrates* noch) *is gevaerlijck.* Want ſulcx en geſchiet niet in Kat, ofte Hont, maer in den Menſche, die het edelſte lichaem heeft, onder alle de ſchepſelen. Maer het ſelfde valt in veele zeer verſcheyden, gelijck oock zijn de oorſaken van de Sieckten: ja ſtrijden in eene, en deſelvige regel-recht tegen malkander. Wy ſullen, om kortheydts wille, maer een exempel by-brengen. Het *Colijck* komt gemeenlijck van koudt Slijm, en Wint, doch ſomtijdts oock wel van Gal, en Hitte. Soo getuyght *Dr. Heurnius*, dat, als hy Radijs, ofte Peper gegeten hadde, dapper met het Colijck plag gequelt te weſen.

Om dat deſe oorſaken ſoo ſwaerlijck te onderſcheyden zijn, ſoo valt oock het *Oordeel ſwaer*, en kan niet, als door groot vernuft, en lange ondervindinghe bekomen werden. Waer van de Poëet *Manilius* ſeer wel ſeydt in ſijn 1. Boeck.

Par varios uſus artem experientia fecit,
Exemplo monſtrante viam.

Derhalven, gelijck *Cicero* ſchrijft in 't 1. Boeck der Officien, en konnen noch Genees-meeſters, noch

noch Velt-overſte (hier wert al wederom by de verhaelde gelijckenis gebleven) al hebben ſy de leeringen der Konſte wel begrepen, yet loffelijcks aenrechten, ſonder geſtadige oeffeninge.

Vorders, gelijck tot meeſt alle werckinge, drie dingen vereyſcht werden, een dat ſelvige voornamelijck doet; een tweede ſonder welcke het werck niet en kan geſchieden, en een derde, waer door het beter uyt-gevoert wert, ſoo is in de Heel-konſte de Meeſter de geene, die 't werck doet, en als opperſte Werck-baes van de geneſinge; de Siecken, ofte gebreckelijcke is de gene, ſonder welcke de geneſinge niet geſchieden en ſoude; die hem dienen, en de uytwendige ſaken, door welcke 't werck beter gedaen wert. Daer op ſlaet dan 't gene *Hippocrates* ſeyt; *niet genoegh te weſen, dat een Heel-meeſter hem aenſtelt om alles te doen wat van nooden is: maer oock de Siecken, en die by hem zijn, als oock de dingen, die van buyten komen.*

Wat voor-eerſt den Heel-meeſter belanght, daer van ſullen wy de beſchrijvinge van den Romeynſchen *Cornel. Celſus* by-brengen, uyt de Voor-reden van ſijn 7. Boeck. *Een Heel-meeſter dient wel jongh te weſen, ofte altijt niet ſeer out, ſterck, en vaſt in de handt, in 't minſte niet bevende, ſoo wel ſlings, als rechts; ſcherp van geſicht, kloeckmoedigh, onbarmhertigh, poogende met alle vlijt te helpen den genen, die hy onder handen krijght: maer evenwel noch door ſijn ſchreeuwen meerder haeſt, als dienſtigh is, noch minder ſnijdt, als den noodt vereyſcht: dan alles ſoo uytvoert, gelijck of het kermen van een ander, hem niet eens en beweeghde.* Daer op ſlaet ons ſpreeck-woort, dat ſachte Meeſters, ſtinkende wonden maken. Doch het ſoude groote dwaesheydt weſen (gelijck de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Appianus*, in ſijn Boeck van de Spaenſche oorlogen ſeydt) eerder aen ſnijden, en branden te gaen, als ſachter Heel-middelen. En een ander Grieck, te weten, *Dion*, ſchrijft in 't 5. Boeck van ſijn Romeynſche Hiſtorie, dat de Heel-meeſters ſelden tot 't Vyer, en 't Mes komen, om 't gebreck niet te tergen: maer meeſt verſachtende middelen gebruycken. Dan een Heel-meeſter moet wel Chriſtelijck medelijden hebben met d'ellendige Siecken: maer ſulcks en moet ſoo verre niet gaen, dat het hem in ſijn hant-werck beletſel geeft, inſonderheydt, daer het op ſnijden, kerven, en leden in te ſetten aenkomt. Om yet ſoodanighs met de hant uyt te voeren, zijn (waer op de woorden van *Celſus* ſlaen) de jonge de bequaemſte, als ſekerder hant, en ſtercker geſicht hebbende: maer om den beſten raedt te geven, de oudtſte, als by dewelcke meerder verſocht, en geleert is. Het ſelfde en heeft niet alleen plaetſe in de Heel-konſte, maer oock in alle andere ſaken, daer herſſenen, en handen te pas komen. Soo ſpreeckt de wijſe Poeet *Euripides* by *Stobæus in Eclog.*

Παλαιὸς αἶνος ἔργα μὲν νεωτέρων,
Βουλαὶ δ' ἔχουσι γεραιτέρων κράτος.

Het is een oude Spreuck: het werck in jonge macht,
Maer tot den beſten raedt heeft d'ouderdom de kracht.

Daer op is ook wel geſchreven van *Plutarchus* (in ſijn Boeck, of een out Man behoort te regeeren) dat een Stadt alderbeſt behouden was, alwaer den raedt van oude Luyden, en de wapenen van jonge, d'overhant hadden.

Behalven 't gene *Celſus* geſeyt heeft, ſoo moet den Heel-meeſter, gelijck een yegelijck in 't ſijne, volkomen verſtant hebben van 't gene, waer in, ende waer door hy werckt. Hy werckt in het Menſchelijcke lichaem, welckers gelegentheydt hem voor alles volkomentlijck moet bekent zijn: ende niet minder de Heel-middelen, waer door hy werckt, als Kruyden, Stovingen, Plaeſters, Pappen, &c. gelijck oock de handelingh van verſcheyden werck-tuygh; het welck, eer hy Verbindt, moet gereedt ſtaen. Daerenboven dient hy ſijn handelingh ſoo te weten, dat hy ſonder pijn, daer het doenlijck is, of altijdt met de minſte, ſijn werck uytvoert.

Hippocrates vereyſcht vorders, als den Heel-meeſter al wel doet, dat dan de Siecke oock in het ſijne niet nalatigh en moet zijn, te weten, alſoo het quade kanſſen zijn, gelijck men ſeydt, die langh marren, dat de gene, die eenigh gebreck heeft, het ſelve niet en veronachtſaemt met langh wachten, volgens de leſſe van den Poëet *Lucanus* in ſijn tweede Boeck:

Tolle moras; ſemper nocuit differre paratis.

Want alle quaet (gelijck *Cicero* wel ſchrijft 5. *Philip.*) wert lichtelick in ſijn geboorte geſmoort: maer

maer krijght door het verouderen, gemeenlick meerder kracht. Derhalven ſtaet te volgen de leſſe, die de Poëet *Ovidius* geeft in ſijn 1. Boeck van de Hulp-middelen der liefde:

Principiis obſta. ſerò medicina paratur,
Cum mala per longas invaluere moras.

Welcke verſſen Heer *Iacob Cats* aldus over-geſet heeft,

In Sieckten is het nut ten eerſten raed te plegen,
Soo haeſt men door het quaet het lichaem voelt bewegen:
Want ſoomen Koortſigh wert, en al te-lange wacht,
Soo vintmen menighmael de Kunſte ſonder kracht.

Noch is het ampt van den Siecken, om wel te biechten, hoe hy aen 't gebreck gekomen is, en waer de meeſte pijn, ofte weedom is, als oock alles wel te doen, dat hem belaſt wert; geen plaeſters af te trecken, de Pappen warm te houden, de gequetſte Leden niet te roeren, uyt de Lucht en Son te blijven, &c. In 't korte, geen gehoor te verleenen aen Quackſalvers, die door bedrog, ofte Praet-vrouwen, die door neus-wijſigheyt, al mede raet geven.

De *Knechts*, ofte *Dienaers* van een Chirurgijn moeten gaeuw, vlijtigh, beleeft, en leerſuchtigh zijn, om alles wel gade te ſlaen, en haer Meeſter in 't Verbandt te helpen. Andere omſtanders (gelijck ſommige daer dickwils by willen zijn) behooren haer ſtil te houden, ſonder veel ſnaps te hebben, ofte haer oordeel van het gebreck ſonder oordeel te uytten, om den Siecken geen ſchrick, ofte verbaeſtheydt aen te jagen, en de Sieckte alſoo verdubbelen.

Het laetſte, daer *Hippocrates* van vermaent, zijn d'uytwendige dingen, die in het wercken van de Heel-konſte oock dienen waergenomen te werden. Soodanige zijn, dat de plaetſe, daer yemant verbonden wert, niet te kout, ofte te winderigh en is, licht, om wel te ſien, evenwel door de Son niet flickerende; het Linden niet vochtigh, de Dekens niet te ſwaer, geen geraes, quade tijdinge, en diergelijcke.

Als een Heel-meeſter ſorge draeght, dat deſe Leſſe van den grooten *Hippocrates* wel waergenomen wert, ſo ſal hy met eeren tot ſijn voorgeſtelde wit geraken. Waer op wy beſluyten met het Rijm, dat Heer *Iacob Cats* uyt de Spreucke, die nu uytgeleyt is, eertijts getrocken heeft.

Ons Tijdt *is kort, de* Konſte *langh,*
En Kans *neemt vaerdigh haren gangh,*
Oock heeft het Proeven *ſijn gevaer,*
Al leefden yemant hondert jaer,
En ſchoon men yet met Oordeel *doet,*
Noch vintmen dickmael tegenſpoet,
Dies moet niet ſlechts de Chirurgijn,
In als geſet en wacker zijn:
Maer oock de Krancken *ſijne vrient,*
En Wie hem in de Sieckte dient,
Heeft ſlaegh te letten op het ſtuck,
Of hem genaeckt groot ongeluck:
Dan noch Al wat van buyten koomt,
Is hier oock nut te zijn geſchroomt.

Op het GESPRECK van de
HEEL-KONSTE.

HEel-meeſters, Kunſtigh volck, die met geſonde Kruyden,
Zijt als een ſoeten daeuw ontrent gewonde Luyden,
Die noyt ſet buyten hoop een af-gebroke Been,
Maer voeght, na rechten eyſch, de ſtucken over-een.
Noch iſſet niet genoegh. Ghy doet al grooter ſaken,
En kont, wanneer het dient, oock nieuwe Leden maken;
Want ſooder eenigh Menſch ſijn eerſten Neus verlieſt,
Ghy maeckt hem ander werck gelijck hy dat verkieſt.
U Kunſt rees hooger op, en kreegh een ander weſen
Na dat ons BEVERWYCK haer krachten hadt gepreſen:
Ghy ſweeft tot in de Lucht met ſijn geleerde pen,
Soo dat ick heden ſelf u vriendt geworden ben.
Een ander pluckt het kruyt, of leeſt de friſſche rooſen,
Om dat het luſtigh groent of datſe geeſtigh blooſen:
Maer ghy taſt dieper in en met een ſnegen geeſt,
Genaeckt tot aen het mergh, en aen haer diepſte keeſt.
Al watter neder komt uyt verr' gelegen palen,
Al wat ons China ſent uyt haer begaefde dalen,
Al wat den Indiaen voor heete vruchten leeſt,
Dat is dat hier het volck door uwe Kunſt geneeſt.
Het ſlijm en boos vergif van Slangen, Padden, Draken,
Dat kan ons dienſtigh zijn, ghy kont 'et heylſaem maken,
Ghy menght 'et na den eyſch en op de rechte maet,
Soo dat 'et niet en quetſt, maer alle menſchen baet.
Ghy treckt een machtigh ſap oock uyt de minſte Dieren,
Ghy lockt een rijcke ſalf oock uyt de minſte Pieren;
U Kunſt gelt over-al. Wat op der aerden waſt,
Dat wordt, door u beleydt, den Menſche toe-gepaſt,
Ick groet u geeſtigh volck, ick wenſch u rijcken zegen,
Ick wenſch u grooten danck, en oock een gouden regen;
Ghy toont, wanneer de Kunſt haer met de Reden paert,
Dat oock het minſte kruyt den Schepper openbaert.

J. CATS.

LOF DER CHIRURGIE;

Ofte Geſpreck over de weerdigheyt, oudtheyt, en nootſakelijckheyt van de HEEL-KONSTE.

LOF der HEEL-KONSTE,

Eertijdts uytgegeven, en hier nu gepaſt tot

VOOR-REDEN.

DEwijle de tijdt van ons leven kort, en de Konſte daer-en-tegen lang is, gelijck *Hippocrates* ſeer wel geſeyt heeft, in 't beginſel van ſijn Kort-bondige Spreucken: ſoo en is niet ſonder reden van den ſelven Prince der Genees-meeſters, alder-eerſt de Medicine, ofte Genees-konſte ghe-ſcheyden van de Philoſophye, ofte het onderſoeck der wijsheyt, daerſe voor ſijnen tijdt vaſt aen verknocht plagh te weſen. Want de Genees-konſte is langen tijt voor een deel van de wijſgerigheyt gehouden geweeſt, en oock alleen by de Philoſophen, ofte Wijſen geoeffent geworden: alſoo die gene op deſelve meeſt acht namen, die de ſterckte van haer lichamen door veel onderſoeck, en waken verſwackt hadden. Soo leſen wy van verſcheyde Wijſen, die haer grondelijck op de Genees-konſte verſtaen hebben: onder welcke de vermaertſte waren *Pythagoras*, *Empedocles*, en *Democritus*. De leerlingh van deſen laetſten (gelijck van ſommige gelooft wert) *Hippocrates* is de eerſte geweeſt, als wy nu geſeydt hebben, die de oeffeninge der Genees-konſte van de wijſgerigheyt, en het onderſoeck van de verborgentheyt der naturen, afgeſondert heeft. Na ſijnen tijdt, als de Konſte ſeer toenam, den oegſt veel was, en ſeer vermenighvuldighden, is de Genees-konſte ſelve noch in drie deelen geſpliſt, een dat door maniere van leven, een dat door geneeſmiddelen, en een dat door de handt geneeſt. En het gene, dat te voren al-te-ſamen de Medicijns, ofte Genees-meeſters alleen plachten uyt te voeren, is op die tijdt, om ſoo veel te beter elck beſonder waer te nemen, verdeelt geworden. Soo ſeyde de Wijſeman: *Mijn kindt, en ſteeckt u niet in veelderley handel; want ſoo ghy menigerley voorneemt, ſoo ſult ghy geen voordeel doen.* En daer van is ons gemeen ſpreeck-woort: *Twaelf ambachten, derthien ongelucken.* Maer gelijck de Medicine, en Philoſophye van malkanderen gheſcheyden zijnde, evenwel ſuſters (gelijckſe den Oudt-vader *Tertullianus* noemt) moeten blijven: ſoo en kan oock de Medicine, ofte Genees-konſte gantſch niet beſtaen ſonder volkomen kenniſſe en wetenſchap van de Chirurgie, ofte Heel-konſte. Ja men ſiet noch verſcheyde Genees-meeſters, inſonderheyt in Italyen, de Heel-konſte beneffens de Geneeskonſte met grooté lof oeffenen: onder dewelke wel de voornaemſte onlangs geweeſt is *Hieronymus Fabritius ab Aquapendente*, Profeſſoor te *Padua*, en na hem *Fabritius Bartoletus*, Profeſſoor te *Bononien*, die ick in ſware en ſchrickelijcke arbeyden het werck van de Vroevrouwen geluckelijck heb ſien uytvoeren; hooft-wonden, daer de herſſenen bloot lagen, konſtigh ſien heelen, en diergelijcke andere wercken, (waer van ſy de voornaemſte beſchreven hebben) met de handen loffelijck uytvoeren, volgende het exempel van ons aller meeſter *Hippocrates*,

die de hooft-wonden ſelve niet alleen en heeft geneſen, maer oock om de nakomelingen ſulcks te leeren, de maniere van geneſen en heelen in een boeck haer nagelaten. Van den ſelven grooten Genees-meeſter hebben wy noch veel andere ſchriften de Heel-Konſte betreffende; over welcke na ſes hondert jaren by den voortreffelijcken *Galenus* geſchreven is, die oock in ſijn jonckheydt de Heel-Konſte, gelijck hy ſelve getuyght, met ſijn handen plagh te doen: tot dat hy in de Genees-konſte te veel wercks krijgende, het Verband aen andere, die daer alleen haer werk van maken, overgaf. Maer door de banck is al van *Hippocrates* tijden af de Heel en Genees-konſte by beſondere luyden bedient. En *Hippocrates* ſtelt in den eedt van de Genees-meeſters, dat ſy haer het Steenſnijden niet en ſullen onderwinden: maer tot ſulcks de Operateurs, die daer in ervaren zijn, plaets geven.

Gelijck dan de Mediçijne, of Genees-konſte onder alle andere Konſten voor de edelſte en treffelijckſte van alle tijden is geacht geweeſt, en dat oock, om dit uytmuyten boven andere, hare Konſtenaers in onſe tale met den gemeenen naem van Doctoren alleen beteekent werden, daer wy de andere met onderſcheyt van hare wetenſchap, Doctoren in de Godtheyt, Rechten, en ſo voorts gemeenlijck plegen te noemen: ſoo is mede van alle oudtheyt en geheugenis de Chirurgie, ofte Heel-konſte, een voornamelijck deel der Mediçine, onder alle Konſten, die met de handt uytgevoert werden, ſeer geacht en gepreſen, en heeft daerom oock den gemeenen naem tot eygen gemaeckt. Want Chirurgie en is in 't Griecx niet anders geſeyt als Hantwerck. En van gelijcken, als men hier te lande enckelijck een Meeſter noemt, ſoo verſtaet men een Chirurgijn: het welck tot Advocaten, en andere niet uytgeſtreckt en wert. Ja ſelfs de naem van Mediçijn is by de Romeynſche Rechts-geleerden aen de Chirurgijns gegeven, gelijck by *Paulus lib.* 3. *Sent.* en 5. *Titul.* 33. Als oock by *Ulpian. lib.* 4. *in fin. D. ad Leg. Cornel. de Sicar.* Item, *in L. qua actione* 7. §. *ult. D. ad Leg. Aquil.* En by de Griecken vintmen meerder den naem van *Iatros*, dat is Mediçijn, om een Chirurgijn te beteyckenen, als het eygen woort *Cheirourgos*, dat is, Chirurgijn. Soo heeft *Hippocrates* in ſijn boeck van d'oude Genees-konſte, de gene die ontleden, gebroken, en gequetſten genaſen, *Iatrours*, ofte Mediçijns genoemt. Welck woort in deſelfde beteyckeningh gebruyckt wert by *Homerus* in de Verſſen, die hy tot lof van de Heel-meeſters geſchreven heeft, en wy hier na ſullen by-brengen.

Dat nu oock de Chirurgie ofte Heel-konſte deſe een meerder eere waerdigh is, en met groote reden onder de treffelijckſte en edelſte Konſten behoort geacht te werden, ſulcks ſal ick nu gaen bewijſen.

By de oude wijs-gerige, en met namen by *Ariſtoteles*, werden de Konſten en Wetenſchappen inſonderheyt geacht en gepreſen om twee redenen; ten eerſten, om het Subject, en de ſtoffe, in dewelcke haer handelinge beſtaet; ten anderen, om de vaſtigheyt en ſekerheyt, daer deſelve op ſteunen. By deſe twee ken-teeckenen en ſal niet ongevoeghlijck het derde, te weten, de Nootſakelijckheyt gedaen werden.

Wat het eerſte belangt: het Subject van de Chirurgie is het menſchelijcke lichaem, het volmaeckſte van alles, dat in de wereldt is. Want gelijck de ziele van den Menſchen de edelſte forme ofte gedaente is van alle de gene, die onder den Hemel zijn, ſoo is oock haer lichaem 't volmaeckſte van alle lichamelijcke dingen; alſoo de woonplaets gemaeckt is na de weerdigheyt van de gene, dieſe bewoonen ſoude. De nature, ſeydt *Galenus*, heeft aen de Apen, die een malle ziele hebben, een kluchtigh en oubolligh lichaem gegeven: maer aen den Menſche een geheel volmaekt lichaem, als 't welcke de redelijcke ziele moſt ontfangen, en alle hare werckinge bequamelijck uytvoeren. Deſe volmaecktheyt bewijſen verſcheyde dingen: maer voornamelijck deſe drie. Het menſchelijcke lichaem is geſchapen recht over-endt, met het hooft en de oogen na den Hemel; gelijck de geeſtige Poëet *Ovidius* ſeer aerdigh aengeweſen heeft, in deſe Verſſen:

De Beeſten altemael gaen duycken na beneden;
De menſch in tegendeel heeft opgerechte leden,
Die ſiet den Hemel aen, en wat den Hemel çiert,
Om dat ſijn boogh gemoedt tot in den Hemel ſwiert.

Daer beneffens is de menſche verſien met het aldergematighſte lichaem, ſoo dat het wel te recht voor een mate en regel van andere mach gehouden werden. De lichamen van d'ander Dieren zijn waterachtigh, en aertachtigh, en dien volgende ongematight, ofte al te kout, te heet, te vochtigh, en te droogh. Het is wel waer, datter onder de menſchen gevonden werden, die een Struytſe Maegh, ofte een hert van een Leeuw hebben; en ſommige die van de gematigheyt zijn van een Hondt, van een Vercken, ofte van een Eſel, waer na haer manieren oock trecken: maer de gemeene en rechte gematigheyt van een menſche werdt genoegh daer aen geſpeurt, dat hy van alle uyterlijcke oorſaken, die wat uytſteken, even gelijck beſchadight wert, dewijl ſijn nature gematight zijnde, van deſelfde evenveel afwijckt, en derhalven lichtelijck ſoo wel van het eene, als van het andere geraeckt en ontſtelt werdt. Hierenboven iſſer ſoo wonderbaerlijcke en konſtige over-een-ſtemminge van alle de leden in 't Menſchelijcke lichaem, dat alle ander Konſtenaers het ſelve tot een voor-ſchrift, voor oogen nemen, om hare wercken daer na te maken. Wie iſſer dan, die niet en moet toeſtaen, dat een Heelmeeſter werckt in de edelſte ſtoffe van de wereldt? Een Metſelaer werckt in ſteen, een Timmerman in hout, een Smit in yſer, wat is dit doch allegader te gelijcken by het menſchelijcke lichaem? Ja ſilver en gout, ſeer koſtelijcke ſtoffen van de Silver en Goutſmeden, wat hebben die by de leden van ons lichaem?

lichaem? Indien by de oude Konſtenaers Apelles, Phidias, Praxiteles een eeuwige en onſterfelijcken lof nagelaten is, om datſe ſeer konſtelijck alleen de beelden en gelijckeniſſe van het menſchelicke lichaem geſchildert, en uytgehouwen hebben: wat prijs en eere komt dan een Heel-meeſter toe, die na de konſte weet te wercken de geſontheyt aen het Menſchelijcke lighaem ſelve?

Nu wat het tweede aengaet, daer van *Ariſtoteles* ſeyde, dat de Konſten geacht waren, te weten, de Vaſtigheyt en ſekerheyt van de leere: elck een moet bekennen, datter niet ſekerder en is, als dat wy met ons oogen ſien, en met ons handen taſten. En niet ſonder reden ſchrijft de gemelte *Ariſtoteles*, dat de wetenſchap, die van de Hemelen handelt, wijcken moet voor de gene, die de nature der Dieren aenwijſt; om dat deſelve veel vaſter en ſekerder gaet. De Sterrekijckers weten ons heel net te beſchrijven, hoe groot Son, Maen, en andere Sterren zijn, hoe verre ſy van malkander, en van d'aerde ſtaen: maer aen de ſekerheyt wert by velen getwijffelt. Sy hebben altijdt gelooft en geleert dat den Hemel beweeghden, en rondts-om de aerde draeyde, en nu werdt by de wijſte en geleerſte met waerſchijnelijcke redenen ſtaende gehouden, dat den Hemel ſtil ſtaet, en de aerde rontſom draeyt. Wie ſal ons de rechte waerheyt ſeggen? want het is te hoog en te verre om te gaen beſien. Maer dat een Heelmeeſter doet dat heeft hy voor ſijn oogen, en by de handt. Het gene de Wetten in de eene plaets gebieden, werdt in de ander verboden, en ſtrafbaer geoordeelt. Maer de Wetten van de Heel-konſte zijn in alle landen deſelfde, al wat uyter lit ofte gebroken is, moet alleſins ingeſet, al wat gequetſt is, moet hier ſoo wel als elders toegeheelt werden. Selver een Geneeſ-meeſter, die noch onervaren is, dewijl de Sieckten daer hy over gaet, van binnen zijn, en in 't lichaem verborgen, ſlaet dickwils na deſelve, gelijck een blinde na het ey, 't welck den knoddigen Dr. Rabelais oock ſchijnt te kennen te geven, als hy ſchrijft, dat Pantagruel, ſieck zijnde, pillen innam, waer van den eerſten een man met een fackel en lanteerne in hadde, om te ſien wat hem van binnen mochte deeren. Maer een Heel-meeſter kan de gebreken, daer hy over gehaelt wert, ſien, voelen, en taſten. Daerbenevens is de uytkomſt van de Heelkonſte geheel klaer en ſeker. Als een Siecken geneſen is, ſoo wert dickwils in twijffel getrocken (inſonderheydt by de gene, die niet geerne van gelt en ſcheyden) of het de Middelen gedaen hebben, of de kracht van een goede nature, gelijck *Hippocrates* geſeyt heeft, dat de nature is een Meeſterſche der ſieckten: maer in gebreken, daer een Heel-meeſter over gaet, en kanmen ſulcx de nature alleen niet toeſchrijven. Want geen diepe wonde kan van ſelfs heelen; geen gebroken been van ſelfs te ſamen gevoegt, en dat uyter lidt is van ſelfs, en ſonder de konſtige hant van een goet Meeſter ingeſet werden.

Het derde, dat de Konſte prijſſelijck maeckt, is de nootſakelijckheyt. Deſe is ſoo groot in de Heel-Konſte, dat de Menſche ſoo haeſt als hy geboren is, deſelve terſtont van doen heeft. Want al is 't dat de Vroevrouw de ſtrengh van de navel af-ſnijt, ſoo is ſulcks evenwel een werck van deſe Konſte. Maer hoe dickwils ſietmen dat in quade en onnatuerlijcke arbeyden, de handen en het werck-tuygh van een Konſtig Heelmeeſter moeten in 't werck geſtelt werden: indienmen de Moeder en het Kint niet beyde jammerlijck wil verloren laten gaen? Na de geboorte verneemt men dickwils, dat de kinderen niet en konnen ſuygen en trecken, van wegen den Tongh-riem: hier moet al weder den Heel-meeſter het goede beſt doen. Den Navel en is niet wel gebonden, de kinderen ſcheuren door te veel krijten, het Eynde hanght uyt, door te groote vochtigheyt, een vernuft Heel-meeſter dient'er by te zijn. In 't korte, de Kinderen zijn terſtont van haer geboorte af ſoo veel gebreken onderworpen, datſe de Konſtige handt van een Heel-meeſter niet miſſen en konnen. Wy leſen in het vierde Boeck van den Grieckſchen Hiſtorie-ſchrijver Herodotus, dat ſeecker volck van Africa hare Kinderen, alſſe vier jaer out waren, boven op den top, ofte ter zijden van 't hooft plachten te branden met vette ſchaeps-wol, om te beletten, datſe daer na met geen Catarrhen, ofte Sinckingen ſouden gequelt zijn. En Herodotus getuyght deſelvige het geſontſte volck te weſen, dat hy kende: het welck ſy dit branden alleen toeſchreven. Diergelijcke middelen heb ick oock in Italien met groot voordeel ſien gebruycken: en om datmen hier te Lande te kleynzeerigh is, of de Konſt ſoo veel geloof niet en geeft, als oock om dat de Meeſters haer ſpiegelen aen het exempel van den Griekſchen meeſter *Archagatus*, die om het ſnijden, en af-ſetten van armen en beenen, eertijdts Romen te bang gemaeckt werde; als mede om datſe het napraten van ſommige ſnappers ſchouwen en ontſien, en daerom ſulcke Middelen, die wel voor die tijt wat wreet ſchijnen te weſen, maer daerna groote hulpe by-brengen, gantſchelijck voorby gaen; daerom gebeurt het, datter ſoo veel kinderen door Stuypkens ellendighlijck uyt het leven gerockt werden, en andere aen verſcheyde Sieckten, die uyt Sinckingen voortkomen, al de dagen haers levens gaen quellen. En om nu over te ſlaen de gebreken, die uyt ons eygen lichaem, en van inwendige oorſaken ſpruyten, wie iſſer in ſoo geluckige planeet geboren, die niet ſomtijdts door uytwendige oorſaken, en eenigh ongeluck van buyten, gequetſt ofte beſchadight en wert? *Plinius* verhaelt van *Aſclepiddes*, een vermaert Genees-meeſter, hoe hy ſoo veel op ſijn konſt vertroude, dat hy dorſt ſeggen niet voor een goet Meeſter gehouden te willen weſen, indien men oyt koſt mercken, dat hy met eenige ſieckten beladen was. En *Plinius* voegter by, dat het oock na ſijn ſeggen uytviel: want tot hoogen ouderdom gekomen zijnde, viel by ongeluck doot

van de trappen. Daer en was geen ſalf voor te ſtrijken. Anders die hem al ſijn leven ſonder ſieckte onderhouden hadde, ſoude nootſakelick, indien de val niet te ſwaer geweeſt en was, in Heelmeeſters handt gevallen hebben. Diergelijcke ongelucken van vallen, quetſen, en ſo voorts, en kan niemant wel verhoeden, en deſelve hangen ons geſtadigh over het hooft. Maer in tijden van oorlog ſo valter vry wat meer te doen van ſcheuten, houwen, ſteken en branden: en alſo wy hier te lande van onſe fellen oorlog noch, Godt betert, geen eynde en ſien, ſoo konnen wy ſo veel te minder den noodigen dienſt van deſe Konſte ontberen. De Goden ſelve van de Heydenen, dewijlſe haer mede ſomtijts begaven, daer ſlagen vielen, en koſten haer ſonder deſelvige niet behelpen. Wy leſen by den Poët *Homerus*, in 't 5. boeck van 't beleg van Troyen, dat Mars, den God van de krijg, die de Troyanen wouden helpen, van den Grieckſchen Vorſt *Diomedes* in ſijn onder-buyck (van hoedanige quetſure de Koning van Vranckrijck, *Hendrick* de III. geſtorven is) ſwaerlick gewont werde: en ſchreeu wende van pijn, niet als een mager vercken, maer als negen ofte thien duyſent mannen te gelijck ſouden konnen roepen (als de Poët ſchrijft) evenwel van Pæon, een gewoonlick Heel-meeſter in den Hemel, en van den welcken de Peonyen haren naem heeft, de pijn geſtilt, en de wonde toegeheelt werde.

Maer Pæon gingh te werck met ſaehte Mediçijnen,
En dede metter daedt het bitter leet verdwijnen:
Dies wert de groote Mars getogen uytten noot;
Want ſchoon hy was gewont, 't en was niet totter doot.
Door middel van de kunſt ſoo wert het quaet verwonnen,
En ſoo gelijck de melck te ſamen komt te ronnen
Wanneer een herders kint den lep daer onder menght;
Soo is 't dat hier de ſalf het vleeſch te ſamen brenght.

De nootſakelickheydt der Heel-konſte kan oock volkomentlick beweſen werden uyt haer outheyt, en langhduerigheyt. By alle oudtheyt is van de Chirurgijns, ofte Heel-meeſters te leſen. De voorſegger Moſes verhaelt op het 50. capit. van het boeck der Schepping, dat Ioſeph ſijns Vaders lichaem liet balſemen: het welcke eygentlick het werck is van de Meeſters. Nu de Patriarch Jacob is al over drie duyſent, en driehondert jaren overleden geweeſt. En in 't 21. capittel van de Uyttocht beveelt de gemelte Propheet dat de gene, die een ander ſlaet of quetſt, ſijn verſuym, en het Meeſter-loon ſal betalen. Waer uyt klaerlick blijkt, datter over de drie duyſent jaren Heel-meeſters waren: want ſo lang is 't geleden, dat Moſes de kinderen Iſraëls uyt Egypten leyde. De Griecken, welkers gedenck-ſchriften nauwelicx boven de Thebaenſche en Troyaenſche oorlogen en gaen, houden dat Ciron Centaurus, de ſoon van Saturnus, de Heel-konſte gevonden heeft, gelijck *Hyginus* ſchrijft. En daer van is by deſelve gebruyckelick de wonde, die quaet om te geneſen zijn, Chironia te noemen, als waer toe de konſtige hant Chiron noodigh is. Sulcke wonden werden oock onder haer Telephia geſeyt, na eenen *Thelephus*, die van een ſware quetſure door hulpe van *Achilles* geneſen was. Deſen *Achilles* is geweeſt een leerling van den gemelten Chiron, een Leermeeſter, ſeyt *Plutarchus*, van de Muſijcke, Rechten, en Genees-konſte, van de welcke hy onder andere oock de laetſte geleert heeft, en *Telephum* daer door geheelt met een kruyt van hem gevonden; en daerom na ſijnen naem Sideritis Achillea, ofte Achilleon geheeten; gelijck getuygt wert van *Dioſcorides*, *Plinius*, en *Apuleius*. Met deſen *Achilles*, de ſterckſte van de Grieckſche Prinçen, zijn in de belegering van Troyen gekomen beyde de ſonen van *Æſculapius* (die onder de Griecken voor den eerſten vinder in de Genees-konſte gehouden, en na ſijn overlijden voor een Godt is ge-eert geweeſt) *Podalirius* en *Machaon*, twee groote Meeſters van macht en konſte. Want ſy haer Landtslieden met Schepen en Volck, als machtige Prinçen, en met haer Vaderlicke konſt als ervare Meeſters te hulpe quamen. En al is 't, dat de Poët *Homerus* haer ἰητῆρε, dat is Mediçijns, ofte Genees-meeſters noemt, ſoo en ſeyt hy evenwel nergens, datſe in de Peſt (die in 't leger was) of in eenige ander ſoorten van ſieckten raet gaven; maer datſe alleen in wonden haer handen en wercktuygh gebruyckten. Waer uyt af te nemen is, ſeyt *Celſus*, datſe dit deel der Mediçijne alleen aengenomen hebben, en dat het ſelve oock het alderoudtſte is. En gelijck wy elders van de Genees-meeſters verhaelt hebben, hoe ſy hare konſte aen geen vremde over en gaven, maer haer eygene kinderen, als een treffelicke erffeniſſe, nalieten; ſoo geſchiede ſulcx inſonderheyt in dit oudtſte deel, te weten, de Heel-konſte, gelijck wy alreede aengeweſen hebben in de ſonen van *Æſculapius*, en oock blijckt in *Hippocrates*, daer van gekomen zijnde, en wederom in ſijn nakomelingen. Sulcx is oock aengemerckt by den Italiaenſchen Poët *Arioſto*, in ſijn geeſtigh boeck van Orlando furioſo:

Erivocando à la memoria Parte,
Che in India imparò già di Chirurgia,
Che par che queſto ſtudio in quella parte,
Nobile è degno è di gran laude ſia,
Eſenza molto riveltar di carte
Che'l padre à figli heriditario il dia
Si diſpoſe operar con ſucco d'herbe,
Cha più matura vita lo riſerbe.

Om by de Griecken te blijven, van dewelcke ons niet alleen de Genees-konſte, maer alle geleerden haer meeſte geleertheyt van daen komt; ſoo ſal ick tot beveſting van haer outheyt by-brengen, het gene de Poët *Homerus*, die onder haer gehouden wert, als een Fonteyne van alle wijsheyt, en alderhande wetenſchap, in ſijn verſſen aenroert, nopende het oeffenen van de

Heel-

Heel-konſte. Deſen ouden Schrijver maeckt ſeer weynigh gewagh van d'ander Deelen der Mediçijne, en byna niet boven de wetenſchap, en 't gebruyck van het gemeene Volck; maer van de Chirurgie ſpreeckt hy dickmael, en loffelick. Gelijck by exempel in het 12. Boeck, des belegs van Troyen met deſe verſſen, die de Mediçijns om het woort *Iætros* allefins, maer qualick haer ſelven toe-eygenen.

Hy was een deftigh Man, en boven al gepreſen,
Vermits hy konſtigh was in Wonden te geneſen:
Hy ſtilde droeve pijn en ſnê de Pijlen uyt,
En leyder plaeſters op van gom en edel kruydt.

Dat *Homerus* hier een Heelmeeſter, roemt van Pijlen uyt te ſnijden, ſchijnt daer mede willen te kennen geven, dat ſulcx niet en kan, ofte en behoort gedaen te werden, als van een ervaren Meeſter. Want het ſimpel uyt-trecken van een Pijl, kan elck wel doen, ja de vrome *Braſidas*, gelijck *Plutarchus* verhaelt, trock een Pijl uyt ſijn eygen lichaem, en wonde, ja doode met deſelve den genen, dieſe op hem geworpen hadde: maer het uytſnijden en moet niet geſchieden, als in gevaerlicke ſchoten, en van een Heel-meeſter die hem ſulcx wel verſtaet. Alle Pijlen (ſeyt *Euſtrachius*, in ſijn uytlegginge over *Homerus*) en behoeven niet uytgeſneden te werden, maer men kanſe meeſt wel geheel uyttrecken. En de Poët wijſt aen, driederhande maniere van een Pijl uyt de Wonde te krijgen; te weten, van uyt-ſnijden, gelijck hy ſchrijft, dat in Eurypilo gedaen is; van ſimpel uyt-trecken, daer hy in geſchoten is, gelijck in Menelao, ofte aen d'ander zijde daer hy doot-geſchoten is, gelijck in *Diomede*, *Paris*, den vervoerder van de ſchoone *Helena*, waer over de belegeringe van Troyen viel, ſchiet in het vermelde Boeck *Diomedem* door ſijn rechter voet, en hecht den ſelven met den pijl aen de aerde, den welcken daer na *Ulyſſes* van achteren uyttreckt. Sulcx doet *Pelagon*, in 't vijfde Boeck, in de ſcheut van Sarpedon. Maer op het eynde van 't 12. Boeck, ſnijt *Patroclus* een pijl uyt de dye van *Euripilus*, om dat de ſchoot door de geheele dye gegaen was: daerna waſcht hy de Wonde af met laeuw water. Het welck mede na de Konſt is. Want al is 't, dat het warm water de pijn wel ſtilt, ſo verweckt het oock het bloeyen: en kout water maeckt huyverigh, is ſcherp in de wonden, en ſchadelick aen zenuwachtige en vlieſachtige deelen, gelijck *Hippocrates* wel aengemerckt heeft in ſijn 18, en 20. Kortbondige Spreuck van het vijfde Boeck. Daerna ſtroyt hy in de Wond een bittere wortel wat grof geſtooten. Want bittere dingen hebben kracht om te ſuyveren, op te droogen, en te geneſen; oock is grof geſtooten bequamer, om dat in verſche Wonden het ſijn poeder met het bloet lichtelick kan uytvloeyen. De Poët voeght hier noch by, dat *Patroclus*, *Eurypilum* verbondt, hem uyt-ſtreckende op Oſſen-huyden: mede volgens de regels van de Heel-konſte, dewelcke leert, datmen den genen die geſchoten is, om yet uyt de Wonde bequamelick te trecken, moet ſtellen in de eygen poſtuer, gelijck hy ſtont doen hy de ſchoot kreegh.

Dit zy genoeg om te bewijſen, dat van alle oude tijden de Prinçen en Overſte van 't Leger, niet alleen goet verſtant van de Heel-konſte en hadden: maer datſe oock ſelve met haer eygen handen de gequetſte verbonden. Wy leſen by den Romeynſchen Hiſtory-ſchrijver *Titus Livius*, van Maſſaniſſa den Koning van Numidyen, dat hy, ten tijde van de tweede oorloge, de welcke die van Carthago voerden tegens de Romeynen, verborgen zijnde in een ſpeloncke, de Wonden met ſekere genees-kruyden wiſt te heelen. *Dionyſius*, de Koning van Siçilyen, heeft de Heel-konſte ſelver geoeffent, en met ſijn eygen handen verbonden, geſneden, gebrant, en alles gedaen, dat de konſte vereyſchten, gelijck *Ælianus* in het elfde Boeck en Capittel van ſijn verſcheyden Hiſtoryen beſchrijft. *Joſina* den Negenden, Koningh van Schotlant, balling zijnde in Yerlandt, hadt, door het veel om-gaen met de Heel-meeſters, de Konſte ſo wel aengenomen, dat na ſijn exempel niemant onder den Adel in Schotlant en was, die, noch veel hondert jaren daerna, de wonden niet wel en wiſt te geneſen, gelijck Boëthius in 't tweede, en Buchananus, in 't vierde Boeck van haer Schotſche Hiſtorye, getuygen.

Vorders en is de Heel-konſte niet alleen bedient geweeſt by voorname en treffelicke Perſonagien; maer oock de gene, die te voren van kleyne gelegentheyt waren, zijn door deſelve opgekomen, en tot groote Eere en Staet verheven. *Democedes*, by den Koning *Darius* gevangen ſittende, na dat hy den Koningh, die ter jacht rijdende, ſijn been uyt het lidt ſprong, geneſen hadde, en werde niet alleen los en vry gelaten, en met vele Gaven vereert, maer ſelfs oock aen des Konings Tafel geſet, gelijck *Herodotus* in 't breede vermelt. Wat voor een eere ſulcks was, kanmen daer uyt afnemen, dat de grootſte Heeren van 't Rijck niet en mochten komen in 't geſichte van den Koningh, en by hem niet aen Tafel en ſaten, als met een kleet tuſſchen beyden geſpannen. Soo dat onder de Perſianen niemant ſo groote eere aengedaen en werde, als aen deſen Meeſter *Democedes* geſchiet is. En om niet meer van den ouden tijdt te verhalen, *Lodewijck* de XI. Koning van Vranckrijck, gehouden voor de gaeuwſte Prinçe, ſeydt *Bodin*, van ſijnen tijdt, al-hoe-wel hem gantſch niet en ontbrack aen Heeren van verſtant, en achtbaerheyt, ſandt ſijnen Meeſter Olivier voor Ambaſſadeur aen die van Gent, om haer Prinçeſſe Marie van Bourgongien te bewegen, datſe haer ſoude willen begeven onder de beſcherminge der Kroone van Vrankrijk, en hem om met eenen meeſter van de Stad te maken. En als ſommige hier over verwondert waren, ſeyde de Koningh; Alſoo hy dickwils ſijn eygen leven in handen van Meeſter Olivier vertrout hadde, dat hy met meerder ſekerheyt de ſaken van het Rijck

hem mochte toebetrouwen. Maer Meeſter Olivier, die door de Heel-konſte tot deſe eere gerocht was, hem in plaetſe van danckbaerheydt, ſijn handt-werck ſchamende, gaf hem uyt voor de Graef van Melun, een Stedeken by Parijs, daer hy Hop-man was, en werde derhalven van de Gentenaers, die hem wel kenden, als op een Dorp daer ontrent geboren zijnde, beſpot en beſchimpt, ſoo dat het weynigh ſcheelde of ſy ſouden hem in de Rivier geworpen hebben. Hy en verſcheen even-wel niet eerder by den Koningh, voor dat hy de Stadt Doornick aen ſijn zijde gebracht hadde: het welck anders niet als door lange tijdt, groote onkoſten en macht van volck te doen en was: ſoo dat de Koningh, in het gene hy van deſen Meeſter Olivier, als hy te voren tegen *Philip* de Commines geſeyt hadde, verwachte, niet bedrogen is geweeſt. *Lodewijck Mediarota*, van de Stadt Padua, was, volgens het ſchrijven van *Fulgoſus*, een Heel-meeſter, en klam tot den Staet van Veldt-overſte des Pauſelijcken Legers, Patriarch van (dat nu te Venetien is) Aquileia, en Kardinael; welckers daden beſchreven zijn by *Scardeon.* 2. *Hiſt. Patav.* 6. Ick meene oock geleſen te hebben in de Hiſtorie van den Preſident de Thou, van ſeker Heel-meeſter, die den Salf-pot in een Colonelſchap verſchepte. Het ſoude te lang vallen alle exempelen uyt de Hiſtorien by een te rapen, van Heel-meeſters, dewelcke hare Konſt tot rijckdom en ſtaet verheven heeft. Selver hier te Lande zijnſe in ſommige plaetſen op het kuſſen gebracht: gelijck wy oock onlanghs in onſe naeſte Stadt van Rotterdam, een Schepen geſien hebben, en 't gene noch meerder is, gekoſen in dien tijt, datter met het uytmonſteren van ſommige, op de bequaemheyt ſonderlinge behoorden gelet te werden. En al is 't, dat hier in de oudtſte Stadt van Hollandt, de Magiſtraet dus lange haer ſonder Heel-meeſters beholpen heeft: ſoo bevinde ick even-wel, datter al over hondert jaren eenen Meeſter Dirk, onder de goede luyden van den Achte was, het welck den naeſten trap is tot de Magiſtraet.

Dewijle dan de Chirurgie een Konſt is, die alle menſchen van kintsbeen een noodigen dienſt doet; dewijlſe oock geen loſſe, maer een vaſte en ſekere wetenſchap is, en die ſelve in ons Lichaem haer werck uytvoert: ſoo en behoortſe niet kleyn geacht, veel minder veracht; maer onder de eerlijckſte, en noodigſte altijt gerekent te werden. Niemant en weet watter aen een goet Heel-meeſter gelegen is, als die onder de handen van een brodder mishandelt is geweeſt. Gelijck wy dan een waegh-hals, die in ſijn plaeſterdoos taſtende, om een geluckigen greep wenſcht, met recht verachten, ja de Rechten ſulck een oock ſtrafbaer oordeelen: ſoo behoort men in tegendeel een vroom, geleert, neerſtigh, en ervaren Heel-meeſter in weerde te houden. *Critobulus*, ſchrijft *Plinius* 7. 37. bequam een groote naem, om dat hy den Koningh Philips van Macedonien een Pijl uyt ſijn oogh trock,

en de Wonde ſonder eenigh leelijck lidt-teecken toeheelde. Diergelijcke Meeſters weten een geborſten Hooft, een geplette en geſcheurde pan op ſijn tijdt en plaets te boren, en te geneſen. Soodanige maken de blinde ſiende, in 't afnemen van de ſchellen, in 't neder-drucken met de Naelde, het gene van binnen het Oogh voor het geſichte geſchoten was. Soodanige verloſſen de menſchen van den jammerlijcken Steen, en ſomtijts met eenen van het pijnlijck leven. Soodanige nemen de Mans het ſchrickelijcke Scheurſel af, en met eenen wat van de weelde: het welck maer twee-mael gedaen kan werden in de gene, die niet van Bergamo geſproten en zijn. Soodanige weten de jonge Dochters, die na de Joodſche Wet niet voltrocken en zijn, als oock de beſloten ſuſters van Sint Agniet, (welckers Klooſter hier tot een Wees-huys gemaeckt is) die van de Pater niet wel geabſolveert en konden werden, met hare konſtige handt, en bequame gereetſchap te helpen; alſoo met eenen belettende dat ſommige Bruydts, den tweeden dagh van de Bruyloft haer Moeder niet wederom t' Huys geſonden werden. Hier van en zijn niet alleen vele exempelen in de ſchriften van de Medicijns en Chirurgijns, maer oock onder anderen in diverſche Leſſen, die de Raets-Heer Louys Guyon, Heere van Nauche, in de Françoyſche Tale beſchreven heeft: alwaer hy mede gewagh maeckt van eenen ſekeren Meeſter Pier, die met het paſſen of ſijn hant-werck wel gedaen was, de Maegdom wat te na quam, en een groote ſwellinge veroorſaeckte, die na negen maenden door-brack. Het welcke niet te verwonderen is, aengeſien deſelfde de ſchorfte flacht, en ſeer haeſt geraeckt is.

Hy gaet gelijck de wint: hy kan oock licht omvallen,
En ſluypen door de handt.

Soo dat oock de gene, die, wat de Maeghdom is, al te ſorghvuldigh onderſoecken, den ſelfden al onderſoeckende verlieſen, gelijck den Oudt-vader *Auguſtinus* van de Vroevrouwen ſeyt, in het eerſte Boeck van de *Stadt Godts*, op het 28. Capittel. In Italyen werdt de Maeghdom van een jongh Meysken, aen verſcheyden ten dierſten verkocht: al watter van Sint Anne tuſſchen valt, wert op de proef wederom goet gemaeckt, dan alſſer wat van Sint Job komt, dan heeft de Koopmanſchap meeſt uyt. Maer onſe Heel-meeſters en ſtaen hier niet verlegen, al is het oock datſe haer niet en onderwerpen de Wet, die by *Ulpianus* op de verhaelde plaets aengeteyckent is: *Medio, qui virilia exciderit, capitale erit.* Want ſy ſetten liever een Been, Arm, ofte een ander Lidt af, als dat het geheele Lighaem anders ſoude komen te bederven. Ja ſy weten oock een Lidt, dat alreede af is, wederom te maken. Gelijck den Italiaenſchen *Tagliacozzo*, een Neus, die af was, uyt het vleeſch van den Arm wiſt te ſnijden, en aen het aengeſicht vaſt te hechten: waer van hy een

geheel

geheel Boeck met verſcheyde beelteniſſen nagelaten heeft. Toe beſluyt: De Heel-meeſters geneſen alle Wonden, breucken, en gebreken, daer de palen van de Konſte toe-ſtrecken, en maken dat de menſchen met een geſonde Huyt gaen ſlapen: het welck het gemackelijckſte is, dat wy hier in de werelt konnen hebben.

MAer alſoo het niet altijd in de macht en is van den Heel-meeſter alle Wonden te heelen, noch alle gebreken te geneſen, ſoo voldoet hy ſijn Ampt, wanneer hy alles by-brengt, het gene de Konſte vereyſcht. Sulcks doet de gene, die ras, ſonder yet te wagen, ſonder, of met de minſte pijn Heel-middelen in 't werck ſtelt. Dit werck en wert van den Heel-meeſter niet alleen gedaen, als zijnde een Dienaer van de Nature, gelijck hy veeltijds is: maer oock ſomtijds als een hulper, ſomtijds als eygen werck-baes. De konſte overtreft in vele dingen de nature, als de welcke deſelfde niet alleen, als ſy wel werckt, en volght, en als ſy te ſlap haer werck uytvoert, te hulpe komt: maer gaet oock deſelvige te boven, te weten, in het verbeteren van het gene ſy qualijck doet, gelijck Haſe-monden, en andere wanſchapenheyt, als mede in het volbrengen van het gene, waer toe de nature van ſelfs niet en ſoude konnen geraken. Want in de groote Wonden en ſoude de nature de kanten, die ſoo verre van malkander geweken zijn, by-een konnen brengen; de Deelen, die uytter Lidt zijn, en ſoude de nature nimmermeer in konnen ſetten, noch de Wennen, die ſy allengskens heeft laten uyt-waſſen, konnen verdrijven. Soo dat hier in de nature nootſakelijck de heylſame hant moet geboden werden by de Heel-konſte. En al 't is, dat de Chirurgie, gelijck hier voor verhaelt is, eygentlijck in de Grieckſche Tale, een hant-werck beteyckent, en dat een Chirurgijn niet anders en is, als een Mediçijn, die de Heel-konſte met handen uytvoert, gelijck als hy de Leden in-ſet, ofte af-ſet, de gebreken verbint, Ader-laet, Kopt, Snijt, Brandt: ſoo heeft hy daerbenevens, oock noodigh, behalven eenigh werck-tuygh, beſondere Heel-middelen, beſtaende in Kruyden, Olyen, Plaeſters, Pappen, Salven, en diergelijcke.

Een out Griecks Genees-meeſter *Hirophilus*, plagh te ſeggen, dat de Genees-middelen, ofte de Handt Godts waren, ofte niet met allen. Te weten, de Hant Godts voor een, dieſe wel, en na de Konſte gebruyckte, en niet met allen, voor een, die geen kenniſſe en hadde, om deſelve wel in het werck te ſtellen. Derhalven om de middelen tot de geſontheydt, als de Handt Godts te gebruycken: ſoo is van nooden dat een Heel-meeſter, benevens de kenniſſe van het gebreck, oock volkomen wetenſchap heeft, van de kracht der middelen, waer mede hy 't ſelve pooght te geneſen, als mede op wat wijſe, en tijd deſelve dienen gebruyckt.

Tot de kenniſſe van 't gebreck leyt ons de ontledinge, en kenniſſe van 't geſonde. Recht is de mate van krom. Want niemant en kan weten, ofte yet door gebreck te krom geworden is, of hy moet eerſt weten, hoe het natuerlick recht geſtaen heeft. En gelijck niemant de Hiſtoryen wel en kan verſtaen, in dewelcke van eenige Tochten, Belegeringe, Velt-ſlagen, of diergelijcke geſchiedeniſſen geſchreven werdt, ſonder de plaetſen, daer ſulcx geſchiet is, wel te kennen, (ten minſten altijt uyt de Kaerten) en op haer gelegentheyt wel gelet te hebben, ſoo en kan mede geen Heel-meeſter eenig gebreck in 't menſchelijcke Lichaem geneſen, die geen goede kenniſſe en heeft van alle deſſelfs Deelen, en Leden. Derhalven ſullen wy, volgens ons beraemde ordre in de Genees-konſte, oock alhier voor het bericht der gebreken, altijt ſtellen een ontledinge der Deelen, latende voor beyde gaen, de beſchrijvinge der Heel-middelen. Want gelijck yemant, die een bouw-valligh Huys wil over-ende houden, ofte eenige gebreken daer in verſien, nootſakelijk voor-eerſt moet hout, kalck, en ſteen gereedt hebben: ſo is oock voor al noodigh, dat een Heel-meeſter, die de gebreken van het bouw-valligh gebouw des Menſchelijcken Lichaems wel ſal geneſen, voor-eerſt verſien zy van Heel-middelen, en hem volkomentlijck verſta op de krachten, waer door deſelvige geholpen werden; en op wat wijſe de geſwellen verdwijnen ofte rijpen; de Wonden heelen, de Sweringen ſuyveren; de gebroke beenderen te ſamen-gevoeght, en de ontledene in-geſet werden. Wt deſe verſcheydenheyt kan genoeghſaemblijcken, dat ſodanige Heel-middelen van verſcheyden aert moeten weſen. En ſoo vallen ſommige heet, kout, vochtigh, droogh, verdunnende, verdickende, openende, t'ſamen-treckende, ſtoppende, pappende, na-treckende, verſachtende, pijn-ſtillende, en verdoovende. Andere doen verdwijnen, rijpen, ofte etter maken; vleyſch, en vel groeyen. Eenige doen bladerkens in de Huyt op-geven, en in deſelvige een openinge maken. Van deſelfde ſullen wy nu vervolgens in het byſonder handelen.

THOMAS

THOMAS GARZONI,

In ſijn gemeene plaetſen, aen de ſevende Reden-Cavelingh.

DE Heel-konſt door ſijn outheyt doorluchtig (gelijck Cornelius Celſus, in de Voorreden van ſijn ſevenſte boeck getuyght) heeft ſyn oorſpronck van Apis Koningh van Egypten, nae het gevoelen van eenige; of (gelijck Clemens Alexandrimus wil) van een die noch veel ouder is Mizrai genoemt, die den Soon van Cham, en Neef van Noach ſou geweeſt hebben. Maer de eerſte die van de Wontheelingh geſchreven heeft, ſeght men Eſculapius Griecks wijsheyts-begeerige of Philoſooph geweeſt te zijn, een Man van groote geleertheyt in die tijt: dewelcke daer na van Pithagoras, Empedocles, Parmenides, Democritus, Chiron, Peon en andere oneyndelijcke gevolght is, van de welcke, nauwelijcks de geheugeniſſe, ick ſwijge de ſchriften, onder ons gebleven zijn. Plinius verhaelt, dat de eerſte die de ſelve Konſt binnen Romen geoeffent heeft, eenen Arcagatus uyt Morea geweeſt is, en ſeght, dat door de groote wreetheyt, dewelcke hy gebruyckte, in het affetten, ſnijden, van armen en beenen, en het uytſnijden van vleeſch, waer in hy ſcheen ſonder barmhartigheyt, jae ſonder de alderminſte bewegingh van Mede-gevoelen te zijn, behalven dat men hem den naem van Beul gaf, dat hy in ſulck een haet by een yeder quam, dat ſy hem met gemeene toeſtemmingh geſteenight, en ſijn Lichaem de geheele Stadt door geſleypt hebben. Waer door oock deſelve Konſt in ſulck een vervloeckingh quam, dat menſe opentlijck verbannen heeft; blijvende de Romeynen oneyndelijcke Jaeren, ſonder eenige Wontheelders binnen hun mueren te willen lijden. Het woort Chirurgia, komt van Cheir, het welcke in het Griecks hant beteeckent, en Ergia het welcke operatie of werckingh beteeckent, zijnde alſoo een hant-werckinge, nademael de Heelkonſt niet anders, als een Medicinaele of heelkonſtige werckingh, dewelcke door de hant in het vleeſch, de ſenuwen, of beenderen van den Krancken of gebreckigen geſchiet, zijnde deſe van de Genees-meeſters het derde wercktuygh van de Genees-konſt. Zijnde de eerſte de Dieta of leef regel, de tweede de dranck-mengingh, en de Heel-konſt de darde, gelijck oock Galenus voor goet kent, in ſyn aentekening over de beſtiering der ſcherpe ſieckten, als oock Damaſcenus in ſyn Aphoniſmen of Korte regels.

De gedaente of ſpecien van de geſeyde Heel-konſt, zijn tweederhanden; de eene die de werckingh omtrent de ſachte en middelbaere Ledematen, de andere die de werckingh omtrent de harde Ledematen onderwijſt. De ſachte en middelbaere leden zijn vleeſch, ſenuwen en panniculen, huyt of vleeſch, en diergelijcke tedere Ledematen: de harde zijn beenderen en kraeck-beenderen of Cartilagines. In al deſe moet den voorſichtigen Heel-meeſter met een wijſe handelingh te werck gaen: dewelcke (gelijck Joannes de Vigo, in ſyn Heel-konſtige oeffeningh ſchrijft) onder andere vereyſchen moet zijn een jongh-jaerigh Man, of ten minſten ontrent de jonge jaeren, op dat hy te vaerdiger en kloecker in de handen zy. Oock van goet onderhoudt in het ſpreecken, om dat de aengenaemheyt en wijſe van aenſpraeck, hem den Patient of gebreckige, te aengenamer maeckt, gelijck hy hem niet alleen kan vertrooſten, maer oock een levende hoop geven, van wel haeſt geneſen te zijn, en hem met ſoete redenen bewegen, ſyn handelingh toe te laeten, en ſyn kruyden in te nemen, het welcke boven al noodigh is, tot behoudenis van het leven, der gener die gequetſt of beſeert is. De getrouwigheyt en redelijckheyt worden boven allen in hem vereyſcht. Want indien de Heel-meeſter getrouw en geheym is, behalven dat hy een ſeer goeden naem daer door by een yeder verkrijght, wort hy oock van een yeder te liever gebruyckt, nademael het leven, 't welcke dierbaerder is als alle ſchatten des werelts, niet lichtelijck wort toevertrouwt, als aen getrouwe, en redelijcke Lieden. Ick wil niet ſeggen dat de hant vaerdigh zy, &c.

PETRUS MOSSIAS,

In ſijn darde boeck van ſijn verſcheyden leſſen, aen het XV. Hooft-ſtuck.

PLutarchus in een ſeer ſchoon Tractaet, het welcke hy geſchreven heeft, handelende hoe den Menſch voordeel van ſyn Vyanden trecken magh, vertelt een ſaeck, dewelcke een ſeecker Man gebeurt is, dienende ſeer bequamelijck tot deſe ſaeck. Deſen Man had een ander tot ſyn vyandt, dewelcke Prometheus genoemt wiert, dewelcke hy ſoodanigh haete, dat hy geduerighlijck ſocht om hem te dooden. Hebbende hem op een ſeeckeren dagh gevonden, gaf hy den ſelven Prometheus verſcheyde wonden, onder dewelcke een gegeven wiert in een groote Apoſtemie of geſwel, het welcke deſen Prometheus had, van het welcke hy noyt had konnen geneſen worden: maer was ſoo geweldigh groot geworden, dat hy alle dagen meende dat hem deſelve de doot ſou aenbrengen. Hebbende dan de quetſuere daer in ontfangen, en geen andere blijck gevende, als dat hy ſo terſtont den geeſt ſou geven, geviel het in tegendeel dat het geſwel van haer ſchadelijcke materie en vuyligheyt ontlaſt zijnde, t'eenemael genas, en den ellendigen in geſontheyt ſtelde. Invoegen dat deſe, de welcke hem meende de doodt aen te brengen, hem het leven en geſontheyt gaf. Van de andere de welcke Phalerius genoemt wiert, ſchrijft Plinius in ſijn ſevende boeck, de welcke een ongeneeſlijck gebreck had, bloedende geduerigh uyt den mont, ter oorſaeck van een geborſten Ader. Deſe wanhopigh geworden, om dat hem geen Artz hulp of geneſingh konde by-brengen, begaf ſich in een veldt-ſlagh, die als doen voor-viel, op hoop door de vyanden verſlagen, en alſoo van deſe quellingh verloſt te worden. Het gebeurde dan dat hy een wonde in ſijn borſt ontfingh, daer veel bloets uyt liep, ſoodanigh dat het bloeden door den mont ophield, en zijnde daer na door de Heel-meeſters de wonde geheelt, wierdt den geborſten ader met een oock geneſen, en den ſiecken alſoo van ſijn quellingh verloſt; ſoo datſe hem noyt weder over quam, vindende alſoo ſijn behoudenis in de wanhoop, gelijck de voorgaende in ſijn vyant. Men ſchrijft oock van Quintus Fabius Maximus, dat hy veel jaren achter een den vierden daeghſche Koorts gehad had, en dat hy op een dagh, als hy de Allobrogen, (nu de Savoyaerden) ſlach leverde, juyſt ſoo als hy de Koorts op den hals had, de ſelve door de ontſteltenis in het ſtrijden verloor, ſoo datſe noyt weder quam, hoewel men dit de natuerlicke reden ſou mogen toeſchrijven, als niet by ſulck geval, als de voorgaende, toegekomen. Jets diergelijcke ſou ick als een ooghgetuyge konnen beveſtigen, dat ick veel dagen een Man gekent hebbe, de welcke van een wonde die hy in een Muſcul ontfangen had, een ſtijf been gehouden had, daer hy merckelick manck na ginck, blijvende alſoo eenige jaren ſonder hulp te krijgen, of te verwachten. Het gebeurde daerna in een ander gevecht, dat hy op de ſelve plaets gewondt wiert, daer de eerſte wonde was geweeſt: waer over het gebeurde dat in het geneſen van de ſelve wonde, de ſenuwen, die voor heen afgeſneden of opgekrompen waren geweeſt, nu door deſe nieuwe geneſingh uytgeſtreckt, en in ſulcker voegen herſtelt wierden, dat hy, zijnde van ſijn tweede wonde geneſen, het been geheel recht kreegh, invoegen hy niet of weynigh meer hinckte.

AURELIUS CORNELIUS CELSUS,

In de Voor-reden van ſijn Genees-Boeck.

G Gelijckerwijs als de Lantbouwing voedſel aen geſonde, alſoo belooft de Genees-konſt geſontheyt aen ſiecke lichamen. Deſe wort wel over al gehanteert; want oock de allerplompſte volckeren hebben kenniſſe van kruyden en andere gereede hulp-middelen tot wonden en ſieckten. Maer nochtans is ſy by de Griecken wat meer geoeffent geweeſt als by andere natien: en by deſe oock niet van haren eerſten oorſpronck af, maer eenige eeuwen voor ons, aengeſien dat Æſculapius voor den eerſten vinder daer van geëert wordt. De welcke, om dat hy deſe wetenſchap noch rouw en gemeen zijnde, wat netter heeft gepolijſt, onder het getal der Goden is geſtelt. Wiens twee ſonen Podalirius en Machaon naderhant in den Troyaenſchen oorlogh den Veldt-overſten Agamemnon volgende, hebben hare met-geſellen geen kleyne hulpe toegebracht. Van de welcke nochtans Homerus nergens verhaelt, datſé in de Peſt, ofte in eenige andere ſoorten van ſieckten raedt gaven; maer datſe alleen de wonden met het yſer oft werck-tuygh en Meeſter-kruyden gewoon waren te heelen. Waer uyt blijckt, dat dit deel der Genees-konſt alleen van haer gehanteert, en oock het aller-outſte is.

HET

HET EERSTE BOECK, VAN DE HEEL-MIDDELEN.

Het Eerſte Capittel.

1. *Enckele verkoelende Heel-middelen.*
2. *Sacht-verkoelende; als Muer, Muyſen-oir, Gras, Lattouwe, Violen, Suyring, Endivye.*
3. *Andere wat krachtiger verkoelende; als Ende-krooſt, Plompen, Vlooy-kruyts-zaet, Quee-kernen, Canfer.*
4. *Sommige daer by te ſamen-treckende; als Roſen, Cichorey, Kancker-bloemen, Havicks-kruyt, Wijngaerd, Kruys-wortel, Glas-kruyt, Teſkens-kruyt, Weegh-bre, Porceleyne, Verckens-gras, Mont-hout, Azijn, Verjuys, Sap van Citroenen, Limoenen, Granaet-appelen.*
5. *Andere daer-benevens de pijn-verdoovende; als Heul, Bilſen-kruyt, Nacht-ſchade, Mandragora.*
6. *Mengel-middelen, ende die toe-gemaeckt zijn.*
7. *Aenmerckinge op haer voorſichtigh gebruyck.*

I.

ALſoo de verkoelende Heel-middelen, volgens haren aert ende gematigheyt, op verſcheydene trappen gaen, ſoo zijn ſe daer door oock van verſcheydene krachten. Want ſommige verkoelen, ende verſachten maer een enckele Onſteeckinge, eenige de Roſe, andere Springend-vyer, heete Puyſten, Bloedt-ſweeren, ende diergelijcke onſteeckene Geſwellen. Eenige zijn daer by t'ſamen-treckende. Andere pijn-verdoovende. De ſelfde ſullen wy na malkander beſchrijven, beginnende van de ſlapſte.

2. MUER verkoelt, vervochtight, ende verſacht het Speen, ende alle heete Geſwellen. Suyvert daer-en-bovens alle het bijtende Schorft, ende voorts-etende Sweeringen. Verdrijft de Roſe, ende alderhande Onſteeckingen. De vordere krachten, ende andere gelegentheden van dit kruyt, ende van alle andere, ons Landt eygene, ende alhier van ſelfs opſlaende, ſullen breeder aengeweſen werden in de *Hollandtſche Geneeſ-konſte*, waer toe de *Inleydinge* al voor deſen gedruckt is, ende gevoeght achter het Eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*.

Van de ſelfde kracht is MUYSEN-OIR, te weten het gene oock *Baſtaert-muer*, ofte *Hoender-bete* genoemt werdt.

GRAS is mede verkoelende, ende tuſſchen vochtigheyt ende drooghte gematight, derhalven bequaem om op de verhaelde gebreecken te beſigen.

LATTOUWE verkoelt, ende vervochtight alle heete Geſwellen, kleyne Puyſten, ende Wilt-vyer. Met wat zouts vermengt geneeſt de verſche, ende eerſt begonnen Verbrantheyt.

VIOLEN-BLADEREN hebben hier in de ſelfde kracht.

SUYRING verkoelt, ende verſacht de onſteeckene Geſwellen, geneeſt het Wilt-vyer, ſuyvert de vervuylde Sweeringen, verbetert de verbrande Huydt, ende verdrijft alle Placken ofte Vlecken des lichaems.

ENDIVYE geneeſt vyerige Oogen, helpt het Wilt-vyer, ende verſacht alderhande heete Geſwellen.

3. De ſelfde kracht, doch wat krachtiger, is in de volgende:

ENDEN-KROOST verlicht, door hare verkoelende ende vochtigh-maeckende gematigheyt, alle Onſteeckingen, ende heete Geſwellen, doet de Roſe verdwijnen, ende verſacht de Gichte.

PLOMPEN zijn, van wegen haren verkoelenden aert, bequaem tot alle heete Geſwellen, ende Sweeringen.

VLOOY-KRUYT heeft ſijn meeſte kracht in't *Zaet*, waer uyt *Slijm* getrocken wert, als het een weynigh op eenigh verkoelend water, ofte ſap geſtaen heeft. Die Slijm ſtilt pijn, verſacht alle Onſteeckingen; ende verkoelt ſoo dapper, dat, gelijck de Grieckſche Kruydt-beſchrijver *Dioſcorides* 4. 65. aenmerckt, geworpen zijnde in heet-ziedende water, het ſelve terſtont van de zode brengt.

Op de ſelfde wijſen geven de QUEE-KERNEN haer *Slijm* aen eenigh nat over, ſeer bequaem tot de Verbrantheyt, ende alderley brandige Geſwellen.

CANFER (van welckers aert in het Eerſte Deel, 4. Boeck, Cap. 9. ende 13. van den *Schat der Ongeſontheyt* breeder verhandelt is) heeft ongelijck meerder koude als de verhaelde middelen, ende en dient derhalven niet, als met de ſelve vermengt, ende in kleyn gewichte gebruyckt te werden. Ende als dan helpt ſy de Verbrantheyt, de onſteecken, ende vyerige Oogen.

4. De verhaelde Heel-middelen geneſen enckele Onſteeckingen, die uyt verhit, ende galligh bloet veroirſaeckt werden; maer de gene, die nu volgen ſullen,

konnen door hare wrangigheydt, ende t'ſamen-treckenden aert, noch de heete toe-vloeyingen wat tegen houden, als oock 't gene alreede gevloeyt is, ten deele te rugge drijven.

Roſen verkoelen, trecken te ſamen, ende verſtercken, inſonderheydt de *Roode*, ende voornamelick gedrooght; gelijck ſy in de Winckels bewaert werden. *Verſch geſtampt* opgeleyt, verdrijven alderhande onſteeckingen, ende met name de gene, die haren Naem voert. Met het ſap gegorgelt zijnde, werden ſweeringen in den Mont, brant in de Keel, ende Sinckingen opgehouden, ende wederſtaen. *Drooge Roſen*, ofte een *Roſen-koeck*, die van over-gehaelt Roſen-water, in de pan over blijft, met een weynigh Wijn, ofte Roſen-water beſproeyt, ende werm opgeleyt, verkoelt, verdrooght, ende ſtilt de pijn.

Cichorey, ſoo wel de tamme, die in de hoven waſt, als de wilde, die van ſelfs in de velden voortkomt, ende gemeenlick genoemt werdt Papen-kruyt, ofte Kancker-bloemen, hebben, gelijck oock Havicks-kruyt, een koele, drooge, t'ſamen-treckende, ende ſuyverende kracht, daerom bequaem voor het Wild-vyer, alderhande Onſteeckingen, ende brandige Geſwellen ende niet minder, om vervuylde Sweeringen te ſuyveren.

De *Bladeren*, *Ranckxkens*, ende *Klauwierkens*, van den ſoo tammen, als wilden Wijngaerd, zijn verkoelende van aert, ende ſterckelick t'ſamen-treckende. Werden met groot voordeel gebruyckt tot Gorgel-water, om de heete geſwellen des Monts, der Amandelen, ende der Kele te geneſen. De wortel in Wijn gezoden, vermorwt, ſuyvert, ende heelt de heete Sweeringen.

Kruys-kruyt, ofte Kruys-wortel is ſeer goet tegens de Bloet-ſweeren, Speen, Roſe, ende alderhande heete Geſwellen, als zijnde wat verkoelende van aert, doch wat verdeylende, ende rijp-maeckende. De witte *Vlocken* ofte grijſe *Hayren* van de *Bloemen*, met *Saffraen*, ende wat kout *Water* gewreven, zijn goet, geſtreecken op roode, ende leepe Oogen.

Glas-kruyt is verkoelende, afvegende, ende wat vervochtende, met eenige t'ſamen-treckinge, ende derhalven bequaem tegens het Wilt-vyer, Roſe, Bloedt-ſweeren, brandende Puyſten, Geſwellen, Sweeringen, ende quaedt Zeer.

Teskens-kruyt verkoelt, (niet tegenſtaende D^r. *Lobel* ſulcks tegen wil ſpreecken) verdrooght, ende treckt dapper te ſamen: waer door het krachtigh is, om het bloeden te ſtelpen, 't begin van onſteeckenis in de Geſwellen, ende Sweeringen te ſtuyten, met hare oorſaeck te rugge te drijven.

Weegh-bree kan, door haren verkoelenden, wrangen, ende droogen aert, in 't begin alle heete Geſwellen verdrijven, verſche Wonden geneſen, oude, ende vuyle Sweeringen ſuyveren, ende heelen. Derhalven ſeer nut tot quaedt Schorft, Kancker, Fiſtulen, ende alle loopende gaten. Sy verſacht oock alle Onſteeckingen, ende Verbrandtheydt.

Porceleyne, door den aert die ſy met de Weeghbre gemeen heeft, kan de toevloeyinge der heete vochtigheden ſtelpen, ende alle beginnende onſteeckingen in houden.

Verckens-gras, ofte Duyvels-knoop, heeft de ſelfde kracht, die de Porçeleyne toegeſchreven is. Bequaem (gelijck *Dioſcorides*, ende *Galenus* oock getuygen) om de vergadering van heete vochtigheden, als Roſe, ende andere te wederſtaen.

Mont-hout, Keel-kruyt, ofte Rhijn-wilge, maer noch beter met den Latijnſchen naem van *Liguſtrum* by ons bekent, wederſtaet door de verkoelende, ende ſeer t'ſamen-treckende kracht alderley Onſteeckingen, ende Bloedt-ſweeren, geneeſt de Verbrandtheydt, ſuyvert ende heelt de Sweeringen, die haer in de Kele, Gehemelt, ende Mondt opwerpen.

Donder-baert is kout in den derden graed, een weynighſken verdroogende; geneeſt Roſe, Root-hont, vyerige Oogen, Puyſten, ende Geſwellen; als oock alle Sweeren, ende Onſteeckingen, die uyt Sinckingen beſtaen.

Azijn, Verjuys, Sap van Citroenen, Limoenen, Granaet-appels, verkoelen alle gader, trecken te ſamen, ſtooten de toe-vloeyinge te rugge, ende verdrijven dien-volgende de beginnende Onſteeckingen, Roſe, Wilt-vyer, Root-hont, ende diergelijcke.

5. Wy gaen verder tot de gene, die niet alleen verkoelen, ende verſachten, maer oock, door een verdoovende kracht, doen ſtillen.

Heul, 't zy dat men ſijne *Bladeren* in Azijn laet zieden, ofte *Water* daer uyt over-haelt, ofte de onrijpe Zaet-bollekens (*Mane-bollen*, ofte *Man-koppen* genoemt) met meel van *Gerſten-mout* vermengt, ende Paps-gewijs opgeleydt, helpt, door ſijn verkouwende kracht (*Galenus* ſtelt die in den vierden, dat is, den uyterſten graed) het Wilt-vyer, ende alderley heete Geſwellen, ende Sweeringen. Verſacht den brant in 't Hooft, vermengt zijnde met *Olye van Roſen*; met *wit van Ey*, ende wat *Saffraen*, de vyerige ende roode Oogen, gelijck *Dioſcorides*, ende hem volgende *Fernelius*, betuygen.

Bilsen-kruyt is van den ſelfden aert, ende gematigheydt. Sijn *Sap*, uyt het onrijp *Zaet* ende de *Bladeren* geperſt, werdt bequamelick gemengt by pijn-ſtillende Ooge-wateren, als oock gebruyckt tegens heete, ende ſcherpe Sinckingen. Is mede nut, by *Gerſten-mout*, ofte *Terwen-meel* gedaen; voor onſteecken Oogen, ende alderhande geſwellen, die met pijn, ende brandt vergeſelſchapt zijn.

Nacht-schade, volgens de getuygeniſſe van den

den gemelden *Dioſcorides*, verſacht, ende geneeſt alle heete Geſwellen, ende Puyſten op de Huyt komende, als Roſe, Wilt-vyer, Springend-vyer, ende dierge-lijcke. De groene *Bladers* geſtooten, ende met Meel van *Gerſten-mout* vermengt, geneſen de voorts-etende Sweeringen: ende alleen gewreven, ofte met kruym van *Terwen-broot* gemengt, den Hooft-ſweer, vyerige Oogen, Ooren, ende andere deelen; met *Olye van Roſen* de Verbrantheyt.

MANDRAGORA heeft mede diergelijcke krachten, inſonderheydt in ſijn *Wortels*, welckers *Sap* by de Oo-ge-waters gedaen, verſacht haer pijne, ende verkoelt den brandt. Het ſelve (waer toe oock dienen de ver-ſche *Bladeren*, ende *Wortels* geſtampt) met Meel van *Gerſten-mout* vermengt, geneſen alle heete Geſwellen, ende Sweeren, ende verdrijven alderhande Onſteec-kingen.

6. Hoe deſe Heel-middelen niet alleen by haer ſel-ven, maer oock onder andere vermengt, haer kracht uyt-wercken, is nu ten deele aengeweſen. In 't ge-bruyck van de ſelfde zijn het *over-gehaelde Water*, het *Aſſietſel*, het *Sap*. De *Bladeren* morw gezoden, ende dan geſtampt, ende met Meel van *Gerſten-mout*, ge-mengt zijnde, maecken een Pap, die na het ſtoven met het aſſietſel, over de onſteeckinge geſlagen wert. On-der de toe-gemaeckte werden in de Winckels gereet gehouden de wateren van *Roſen*, *Weegh-bre*, *Porceleyn*, *Suyring*, *Plompen*, *Cichorey*, *Endivye*, ende *Nacht-ſchade*, die met een weynigh *Azijn van Roſen*, laeuw gemaeckt, op de onſteeckinge met een dubbelden doeck geleyt werden: ende als de ſelvige groot is, dan wert 'er wat *Canfer* nuttelick by gedaen. De *Olyen*, ende *Sal-ven*, die van de verhaelde Droogen in de Winckels ge-maeckt ſtaen, komen alhier weynigh te pas; alſoo ſy, door haer vettigheydt, noch meerder onſteecken, ende ſelfs peuckelen, ende andere vyerigheydt opwerpen. Dan de *Nutritum*, inſonderheydt gewaſſchen met ſap van eenigh der verhaelde Kruyden, dun geſtreecken, is dienſtigh om de Roſe, ende andere Onſteeckingen, die eerſt beginnen, te verkoelen.

7. Staet oock op alle de aengeweſen Kruyden wel te letten, dat ſy niet onvoorſichtigh gebruyckt en wer-den. Want de verkoelende Heel-middelen, voorna-mentlick die mede te ſamen-trecken, en dienen gantſch niet gebruyckt, wanneer de Onſteeckinge haer alreede vaſt geſtelt heeft, maer alleen in 't beginſel, ende als de ſelve niet groot, ende de toe-vloeying niet veel en is. Het gebeurt dickwils, dat de nature haer ſelven na buy-ten ontlaſt van eenige quade, ende ſcherpe vochtigheyt, die van buyten meerder ſchade ſoude doen: de welcke dan door deſe te rugge-drijvende middelen, onvoor-ſichtigh gebruyckt zijnde, van buyten wederom na de edele deelen, ende het ingewandt ſouden gedreven wer-den. Want als de opdrachtigheydt, ofte onſteeckinge maer van ſelfs in en ſlaet, dat noemt onſen Opper-leer-meeſter *Hippocrates* in *Coac.* ende *Aph.* voor een quaet teycken; ende in tegendeel voor goet, wanneer de ſel-vige haer van binnen begeeft.

Even wel valt 'er noch meerder gevaers in ſoodanige Kruyden, die, als beſchreven is, by haer verkoelende kracht een verdoovinge hebben. Want ſy en dienen nergens opgeleyt, als daer over-groote pijn, ende ſteeckinge is; ende dan noch even wel niet te veel, ofte te lang; alſoo ſulcks lichtelick de natuerlicke, ende in-geboren wermte, die alle in ons lichaem, ja het leven ſelve beſtiert, kan uytbluſſchen, waer op dan haeſt het Kout-vyer volght.

Dient oock gelet van wegen de Pappen, van de welcke terſtont vermaent is, dat ſe niet alleen, ge-lijck van al de verkoelende Heel-middelen in 't ge-meen geſeydt is, maer in 't beginſel van de onſteec-kinge moeten opgeleyt werden: maer dat men moet ſorgen, dat ſe niet en verdroogen; om dat ſe alſdan meerder brandt, als verkoelinge ſouden by brengen, ende derhalven dickmaels, dat is, ontrent drie of vier mael daeghs ververſcht, na dat den brandt veel ofte weynigh verdrooght.

Het II. Capittel.

1. *Te rugge-drijvende Heel-middelen.*
2. *Enckele, ofte ongemengde; als Bramen, Hinne-beſyen, Myrtus, Cypres-boom, Eyckelen, Gal-noten, Bloe-men, ende Schellen van Granaten, Acacia, Hypocyſtis, Smack, Sauſe-boom, Miſpelen, Queen.*
3. *Toegemaeckte, ofte gemengde Middelen.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

I.

DEwijle in 't voorgaende Capittel eenige Heel-middelen beſchreven zijn, de welcke boven haer verkoelen de toevloeyinge wat konnen tegen hou-den: ſoo ſullen wy dat nu vervolgen met de gene, die ſulcks veel ſtercker te wege brengen, als ſelver oock de vochtigheydt, die alreede in eenigh deel even geſoncken is, wederom te rugge-drijvende. Beyde geſchiedt door kracht van koude; wiens aert is tegen te houden, t'ſamen te trecken, ende te rug-ge te ſtooten. Inſonderheydt ſoodanigen koude, de welcke in een grove, ende aerdtachtige ſtoffe haer woonplaets heeft, gelijck die beyde uyt den wrangen ſmaeck konnen werden bekent. Soodanige Heel-middelen, druckende, ende benauwende, door haer t'ſamen-treckende koude, het vleyſch, ende de ade-ren der deelen, daer ſy opgeleyt werden, ſteuyten niet alleen het invloeyen, maer doen oock de in-vloeyende, ende even ingevloeyde vochtigheydt te rugge ſchieten.

2. BRAMEN hebben in haer onrijpe *Beſyen*, ende *Bloemen*, een ſeer verdroogende, t'ſamen-treckende, ende verkoelende kracht, waer door ſy (gelijck oock

de volgende) niet alleen inwendigh alle Loop, ende Vloet ſtoppen: maer oock uytwendigh alle heete, ende in-etende Sweeringen, Roſe, Wilt-vyer, ende diergelijcke beletten voort te gaen, ende de uytſchietende Oogen vaſt ſtellen. Het ſelve doen oock de jonge *Scheutjens*, ende verſche *Bladeren*, doch wat ſlapper; even wel ſeer bequaem, om van buyten opgeleyt, het Speen, geknauwt, ofte gegorgelt, de Sprouw, ende alle vyerigheydt van Mondt, ende Keel te verdrijven, als mede om het loſſe Tant-vleyſch te verſtercken, gelijck de meer-gemelte *Dioſcorides* getuyght. Die oock de Hinne-besyen, ſoo in *Bladeren*, jonge *Scheutjens*, ende *Vruchten* (te weten eer ſy rijp zijn) de ſelvige kracht toe-ſchrijft. Dan deſe en zijn even wel ſoo verdroogende, noch te ſamen-treckende niet, als de Bramen.

Myrtus heeft in ſijn jonge *Spruytſels*, *Beſyen*, ende *Zaet*, een byſondere kracht, om te verkoelen, ſamen te trecken, het bloeden te ſtelpen, de onſteeckinge der Oogen, Roſe, Wilt-vyer, ende diergelijcke te helpen, de Sinckingen te ſtuyten, ende het uyt-vallen van't Hayr te beletten. Den aenwaſch van de *Myrtus*, by de Kruyt-beſchrijvers *Myrtidanum* genoemt, is tot al het verhaelde noch krachtiger.

Cypres-boom verkoelt (hoe wel den Arabiſchen *Avicenna* van ander gevoelen is) matelick, hebbende maer ſoo veel wermte, als tot in-voeren van ſijn wrange ſerpigheydt van nooden was, gelijck *Galenus* getuyght: maer verdrooght ſeer, ende is dapper t'ſamen-treckende. Sijn *Bladeren* heelen het Scheurſel, verdrijven het Springend-vyer, voort-ſettende Sweeringen, Bloedtſweeren, roode Oogen, ende diergelijcke. De ſelfde Bladeren, als oock de *Noten*, zijn bequaem om alle wonden te heelen, ende het bloedt, daer uyt-loopende, op te doen houden.

Eycken heeft in ſijn *Bladeren*, *Schorſſen*, ende *Eyckelen* ſelve, een matelick verkoelende, doch ſterck verdroogende, ende t'ſamen-treckende kracht: die noch krachtiger is, gelijck *Dioſcorides* betuyght, in 't *Vlieſſjen*, het welck tuſſchen de ſchelp, ende het hout van den Eycken-ſtruyck ſtaet, ende 't gene onder de ſchelp, de Eyckel-keerne bekleedt. Werden bequamelick gebruyckt op heete Geſwellen, alwaer galachtige, ende ſcherpe vochtigheden beginnen na toe te ſchieten. De leeghſte Eycken dragen Gal-noten, als oock eenige vooſe, ende Appels-wijſe *aenwaſſen*, doch die tot het verhaelde niet en komen by de kracht van de Noten.

Granaten groeyen in heete Landen, doch meeſt in 't Spaenſche Koninckrijck, 't welck den naem, ende 't wapen daer van voert. Sommige van deſe Boomen zijn tam, die Granaet-appelen voort-brengen, andere wildt, die geen vruchten, maer alleen bloemen en dragen. Ick hebber vele ſien waſſen in 't Koninckrijck van Napels in Italyen, ende in Vranckrijck ontrent Marſeille, gelijck hier afgebeelt is.

Deſe Bloemen zijn bekent met den Grieckſchen naem *Balauſtion*. Sy trecken ſeer te ſamen, verkoelen, ende verdroogen, ſtuyten het toe-vloeyen, ende het Scheurſel. De Mondt met het af-ſietſel geſpoelt zijnde, doet alle vochtige gebreecken van het Tant-vleyſch, ende Kele geneſen, waer door oock de loſſe Tanden vaſt geſtelt werden. Tot al 't ſelve dienen de *Granaet-ſchellen*, doch met meerder kracht.

Acacia is een Sap, geperſt uyt de *Bladeren*, ende onrijpe *Hauwen*, maer inſonderheydt uyt de onrijpe *Vruchten* van een boomachtigh Heeſter, waſſchende niet alleen in Egypten, ende Arabyen, gelijck d'Oude beſchrijven: maer oock, ſchrijft *Lobel*, in Weſt-Indyen, ende Peru. Werdt van *Galenus* geſtelt, droogh in den derden, ende kout in den eerſten graed. Doch gewaſſchen zijnde, verlieſt noch van haer weynige wermte, ende kleyne ſcherpigheydt, ende werdt dan kout in den tweeden graed. Dit Sap is ſeer wrang van ſmaeck, ende t'ſamen-treckende, daerom oock te rugge drijvende. Werdt derhalven bequamelick geſtreecken op het Wilt-vyer, voorts-loopende Sweeringen, Roſe, Hayr-worm, heete Puyſten, ende Swellingen; ende gewaſſchen zijnde, op roode, geſwollen, ende verre uyt-puylende Oogen, ende gekloofde Lippen. By ons, als oock in Duytſchlandt, gebruyckt men door de banck in plaetſche van het oprechte *Acacia*, het ſap van onrijpe Pruymkens, *Slehen* genaemt, die hier te lande by de heggen van ſelfs waſſen, voornamelick in 't Stift van Utrecht, ontrent Amersfoort, ende Montfoort. Dit Sap tot Koecxkens gebracht, ende in de Sonne gedrooght zijnde, heeft de ſelve kracht, die de Oude de rechte *Acacia* toeſchrijven, gelijck ick dickwils bevonden hebbe.

Hypocistis volght in alles de kracht van *Acacia*, dan valt, gelijck *Dioſcorides* ſchrijft, noch wat meerder ver-

verdroogende, ende te ſamen-treckende. Het is een aenwas, ofte uytwas, die ſomtijdts groeyt aen de wortelen van een kleyn Heeſter, *Ciſtus* genaemt, welckers Bladeren, ende jonge Botten van den ſelfden aert zijn. Waſt, onder andere heete Landen, veel in Spaengjen, ende Italyen. Ick hebbe het oock geſien ontrent Mompelier in Languedock.

Smack is een Heeſter, het welcke, gelijck *Dioſcorides* ſchrijft, veel groeyt op ſteenachtige plaetſchen, gelijck ick oock bevonden hebbe in de ſteenachtige bergen, *Alpes* genaemt, die Italyen, aen de zijde van Vranckrijck, ende Duytſlandt, bepalen. Waſt even wel weeldiger, ende hooger buyten de gemelte ſtadt van Mompelier. De Arabiers hebben het *Sumach* genoemt, ende wy, dat woordt wat intreckende, *Smack*. Heeft al, ende de ſelve kracht, die van *Hypociſtis*, ende *Acacia* verhaelt is. Want de *Bladeren*, *Vruchten*, ende *Saden*, zijn ſeer t'ſamen-treckende, verdroogen tot in den derden, ende verkoelen tot in den tweeden graedt.

Deſe te ſamen-treckende, ende te rugge-drijvende kracht werdt mede uytgevoert, door de *Bladeren* van Sause-boom, ofte *Berberis*, Mispelen, ende Queen, Paps-gewijsopgeleyt.

3. Hier toe werden in de Winckels gereet gehouden *Olye van Myrtus*, ende *Queen*. *De Salven* van *Silver-ſchuym*, ende *Diachalcitheos*. *De Plaeſters voor 't Scheurſel*, *Defenſyf*, *Comitis*.

4. Staet nu maer aen te wijſen, op wat wijſe ende ordre de Heel-middelen, in het tegenwoordige, ende voorgaende Capittel beſchreven, behooren in 't werck geſtelt te werden.

Men ſal dan in een heete toe-vloeyinge, die niet te groot en is, ende alleen begint onſteeckinge te maecken, het verhitte deel werm ſtoven met de wateren, ofte het af-ſietſel van de kruyden in 't voorgaende Capittel aengeweſen. Na de Stovinge, die een half uyre met ſpongyen, ofte wolle lappen op, ende af, gedaen magh werden, ſal men opleggen een Pap, van de ſelvige gemaeckt; ende ſulcks noch niet volkomentlick helpende, komen tot de gene, die nu in dit Capittel tot het ſelfde gebruyck zijn beſchreven.

Op deſe wijſe ſal men maer in 't beginſel ('t welck wy niet te vergeefs wederom en vermanen) de te rugge-drijvende middelen mogen gebruycken; maer niet als de toe-vloeyinge alreede te vaſt gehecht is. Even wel en hebben noch de ſelvige oock in 't beginſel geen plaets, wanneer de ſtoffe, die de onſteeckinge verweckt, quaedtaerdigh, Vergiftigh, ofte Peſtigh is, ende dat de vochtigheydt, door kracht der nature, van binnen na eenige ſlechte plaetſchen, inſonderheyt de Klieren, gedreven werdt, ofte hevige, ende over-groote pijn by haer heeft. Want in ſoodanigen gevalle is 't dienſtiger treckende, ende pijn-ſtillende middelen, aen te wenden.

Het III. Capittel.

1. *Plackende, ofte toe-klevende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Terwe, Meel, Bloem, Stijffel, ende Boonen.*
3. *Andere, die met eenen verdroogen, ende het bloedt ſtelpen; als Mumia, Maſtick, Corael, Bloedt-ſteen, Geſegelde Aerde, Bolus, Draecken-bloedt, Plaeſter, Azijn.*
4. *Plackende, ende op-droogende Metallen; als Loot, Loot-aerde, Loot-ſchuym, Silver-ſchuym, Loot-wit, Pompholyx, Grauw-nicht, Cadmia, Antimonye, Aluyn.*
5. *Mengel-middelen.*

1.

Plackende, ofte toe-klevende Heel-middelen zijn de gene, die, op wat deel des lichaems ſy geleydt werden, de onſienlicke gaetjens van de Huyt verſtoppen, ende toeplacken. Sy zijn van middel-matige, doch wat meerder na de aerdtachtigheydt treckende ſtoffe, met eenige taeye vochtigheydt vermengt; ſonder uytmuytende hoedanigheydt, in koude ende hitte gematight; gemeenlick ſoetachtigh, ofte ſonder ſmaeck, niet op de tonge bijtende, noch ſcherp, noch ſuyr, noch zout, noch bitter. Hier door verſtoppen ſy al wat haer ontmoet, ende verdicken, onder de ſelve vermengt zijnde, de dunne vochtigheyt. Daer zijn noch andere, die met eenen verdroogen, ende de vochtigheydt, die in de ſweeringen valt, verteeren. Sommige hebben daer-en-boven een te ſamen-treckende, ende verſterckende kracht, ende beletten het vervloeyen der vochtigheden.

Van de eerſte ſoorte zijn de eerſt-volgende.

2. Terwe is werm in den eerſten graed, in de andere hoedanigheden gematight. Heeft een taeye, klevende, ende derhalven een verſtoppende kracht, gelijck *Galenus* leert 8. *Simp.* Het *Terwen-meel*, onder *wit van Ey* geſlagen, houdt de Sinckingen tegen, ende, onder *Sap van Bilſen-kruydt*, de toevloeyingen op de zenuwen, volgens *Dioſcorides* 2. 78. ofte *Water*, ende *Olye*, alwaer hy oock ſchrijft dat de *Terwen-bloem*, in *Mede* gekoockt, alle onſteeckinge bedwingt. Sulcks kan de enckele Bloem ſtercker uytvoeren, als gemeen Meel, dewijl de ſelve, geſuyvert zijnde van de ſchrale, ende afvegende Semelen in de welcke de voornaemſte wermte van den Terwe ſteeckt, veel vetter, taeyer, ende klevender is; derhalven oock de onſienlicke gaetjens van de Huyt beter kan ſluyten, ende den loop der vochtigheden bequamelicker ſleuyten. Men kan daer van mede een Pap maecken, de ſelve kokende in eenigh verkoelende Water, Soete-melck, ofte ſap van de Kruyden in 't 1. Capittel beſchreven. Uyt deſe fijnſte Bloeme werdt het *Stijffel* gemaeckt, het welck (gelijck *Galenus* op de aen-

aengeweſen plaetsſchrijft) veel kouder, ende drooger is, als de Terwe. Kan dapper toeplacken, ende ſtopt derhalven alderley Vloet, ſtelpt de Sinckingen, verſacht de onſteeckingen der Oogen, ende geneeſt de Puyſten, die daer op voort-komen.

Boonen, noch groen zijnde, werden gehouden voor koudt ende vochtigh: even wel is het Meel van de gedrooghde, t'ſamen-treckende, ende ſeer verdroogende, waer van een Pap gemaeckt, doet de ſlappe, ende waterige Geſwellen ſlincken, geneeſt de vochtige ſweeringen der Borſten, ende doet voorts al 't gene wy van de Terwe geſeydt hebben.

3. Wy komen nu tot de toeplackende middelen, die met eenen opdroogen, ende al de vochtigheden, die ſy in de wonde, ofte ſweeringe vinden, inſwelgen, ende verteeren, derhalven oock bequaem zijn om het bloedt te ſtelpen.

Van alle oude tijden hebben de Egyptenaers de doode lichamen van haer vrienden geſocht voor de verrottinge te bewaren, de ſelve tot dien eynde balſemende met ſoodanige Droogen, die de bedervinge ende verrottinge wederſtaen, ende beletten. Hier toe werde meeſt gebruyckt *Aloë*, *Myrrha*, ende *Saffraen*, als mede het *Sap van den Ceder-boom*, gelijck uyt *Dioſcorides*, ende *Galenus* beweſen is by *Guilandinus* in ſijn boeck van 't Papier *m.* 24. ende oock beveſtight werdt van *Plinius* in 't 16. Boeck van ſijn Natuerlicke hiſtorye op 't 11. Capittel, ende het 24. op 't 5. Waer door oock de Boecken, die de tweede Koning der Romeynen *Numa* na liet, op papier geſchreven zijnde, als ſy met dit ſap geſtreecken waren, vijf hondert ende vijf-en-dertigh jaren geduert hebben, gelijck de gemelte *Plinius* getuyght in ſijn 13. Boeck, ende Capittel. Ende hier van hebben de Poëten genomen, dat, als ſy yet de onſterffelickheydt weerdigh achten, ſeggen ſulcks den Ceder-boom weerdigh te zijn; gelijck de Poëet *Horatius* in *Arte*:

——— *ſperamus carmina fingi*
Poſſe linenda Cedro: ende *Perſius* in ſijn Schimp-dicht,
——— *& Cedro digna loquutus*.

Het hout van deſen Boom is mede van dien aert, dat het byna nimmer en vermeluwet, ofte bederft: waerom *Salomon* daer van den Tempel dede bouwen, 1. Kon. 5. ende de Heydenen eertijdts haer Afgoden beelden daer van plegen te maecken. Door ſoodanige middelen zijn de lichamen na eenige honderde, ja duyſende van jaren noch ſoo verſch, ende fris bevonden geweeſt, al of ſy maer even een dagh twee drie geſtorven waren. Dit by ſommige aengemerckt zijnde, hebben gemeent, dat de vochtigheyt, die uyt deſe gebalſemde lichamen vloeyt, ende gedrooght zijnde dick werdt, een recht heel-middel ſoude weſen, om ſoo van binnen, als van buyten het bloeden te ſtempen; waer toe ſulcks oock door de banck ingegeven werdt de gene, die door vallen, ſlaen, ſtooten, ofte anders, van binnen verzeert zijn. Deſen Balſem heeft den naem van Mumia ge-

kregen, ende gekeurt by den hoogh-geleerden *Fernelius* 6. *Meth.* 3. (alwaer hy in plaets van Saffraen, *Wieroock* ſtelt, waer op de Poëet mede geſien heeft in dit verſken:

Nec ſcombros metuentia carmina, nec thus)

heet, ende droogh in den derden graed, ende wat te ſamen-treckende. Dan werdt by ons dien rechten Balſem ſeer ſelden uyt Egypten gebracht: maer meeſt vleyſch, ende been van arme luyden, wiens lichamen (gelijck onder andere *Matthiolus* betuyght op *Dioſc.*) om de minſte koſten, alleen gebalſemt zijn met *Aſphaltus*, ofte *Ioden-lijm*, zijnde ſeecker ſchuym, dat de Zee aen ſtrandt, ende tegens de klippen opwerpt, alwaer het, gelijck *Dioſcorides* ſchrijft, ſoo hardt werdt als Peck. Ende de Arabiſche Genees-meeſters *Avicenna* ende *Serapio*; en kennen geen ander Mumia, als dit Joden-lijm. Maer behalven dat deſe Mumia de kracht niet en heeft, die haer werdt toegeſchreven, ſoo is 't grouwelick, ſoodanigen middel, inſonderheydt van binnen, te gebruycken, de graven te ſchenden, de ruſtende te ſtoren, ende ons, met ſommige wilde Indianen, tot wreede Menſch-eters te maecken. Derhalven is 't ongelijck beter, dat men in plaets van Mumia beſight (gelijck oock uyt *Galenus* by *Paré* is aengemerckt) het *Oxycratum*, dat is Azijn met water geloutert, het welck, door ſijn koude, het vloeyende bloedt tegen houdt, ende door ſijn fijnigheydt, 't geronnen ondoet, ende verdrijft. Dan die gerigh is om meerder van de Mumia te weten, kan ſien de gemelte *Paré* in 't 9. boeck van de groote Heel-konſte, op 't 7. Capittel, als oock *Bellonius* in 't 2. boeck van ſijn Aenmerckingen op 't 47. Capittel, *Guyon* in 't 2. deel van ſijn Verſcheyde Leſſen, het 1. boeck, ende 5. Capittel, alle by de Schrijvers in de Françoiſche tale uytgegeven.

Corael (waer van breeder in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, Capittel 13. van den *Schat der Ongeſontheydt* verhandelt is) verkoelt een weynigh, treckt te ſamen, houdt het bloeden tegen, bedwingt de Uytwaſſen, ſuyvert de holle Sweeringen, ende neemt de vlecken van de Oogen wech.

Bloet-steen, is alſoo genaemt, na het Griecks *Hæmatites*, om dat hy bloedt-root is, volgens het gevoelen van *Galenus*, daer in den ouden *Theophraſtus* volgende, ofte, om dat hy den vloet, ofte loop van 't bloedt kan ſtelpen, ofte oock, om dat hy gemorſelt ende gewreven zijnde, het water bloedigh laet. Voor de beſte werdt gekeurt, die geronnen bloedt gelijckt, die morſeligh, gelijck, ende ſuyver is. Deſe Steen groeyt van ſelfs, ende uyt de nature in vele bergen van Arabyen, Egypten, Moren-landt, Spaengjen, Bohemen, ende Saxen, meeſt in yſere Mijnen, als ſelver de ſtoffe van yſer zijnde, volgens de bevindinge van *Agricola*, ende andere. Die het yſer willen vergulden, en konnen ſulcks niet doen, ſonder bloedt-ſteen. Want de geſlagene Goude-bladeren, die ſy om het

yſer

yſer geſlagen hebben, maecken ſy daer mede vaſt, ende glat, even als de Schilders met een Wolven-tant. Hy heeft ſoo veel verkoelinge (hoe wel *Dioſcorides* hem eenige wermte toe-ſchrijft) als t'ſamen-treckinge, gelijck *Galenus* wel oordeelt; ende derhalven bequaem voor de gebreecken der Oogen. Soo fijn, als ſtof, op een marmer-ſteen gewreven, ende onder *wit van Ey* geſlagen, helpt de rouwigheyt der Oogen, beſtaende uyt onſteeckinge, ende ſonder de ſelvige, met klaer *Water*. Het poeyer alleen houdt het al te weligh groeyende vleyſch tegen, verdrooght de ſweeren der Oogen, ſtelpt het bloedt, het zy dat het uyt-geſpogen wert, ofte ergens uyt-vloeyt. Waer van breeder te leſen is, by den Grieckſchen genees-meeſter *Alex. Trallianus* in ſijn 7. boeck, op 't 1. Capittel.

Alle Aerde, dewijlſe van naturen droogh is, heeft kracht, om voor Heel-middel gebruyckt zijnde, te verdroogen. De gene, die daer - en - boven te ſamen-treckt, is deelachtigh van koude, ende hoe ſy meerder te ſamen-treckt, hoe ſe meerder verkoelt. Sommige treckt ſoo ſterck, datſe op de tonge geleyt, het vel daer van ruckt, andere weynigh, ende eenige niet met allen. De gene, die op de tonge ſcherp-bijtende is, heeft een ſeer verhittende kracht, de gene die weynigh doet, heeft weynigh hitte, ende noch weyniger, die maer even op de tonge gevoelt en wert, behoudende nochtans een afvegende kracht. Maer die haer, als met een vettigheyt op de tonge vertoont, ende niet ſcherp en is, noch t'ſamen-treckende, verkoelt, ſluyt alle openingen, ende ſtelpt het bloet. Van deſe aert zijn de volgende:

Roode Aerde is driederley, eene die de Timmer-luyden gebruycken, een ander, daer de Volders haer laecken mede ſchoon maecken, ende een derde die wy *Bolus* noemen, ende, na de plaetſche, *van Armenyen*, die alleen in de Heel-konſte gebeſight wert. *Galenus* ſchrijft den ſelvigen 9. *Simpl.* groote kracht toe; te weten, dat hy, door ſijnen ſterck-droogenden aert, alle Sinckingen, Loop, ende Bloedt-ſpouwen tegen houdt, de ſweeringen der Longen in de Teeringe, ende de vuyle ſweeren des Monts, ende Tant-vleyſch geneeſt. Hy prijſt hem oock ſoo ſeer in de Peſt, dat hy oordeelt, ſoodanige krancken ongeneeſlick te weſen, in de welcken deſen *Bolus* de Peſt niet en verdrijft: welcke kracht hem oock toegeſchreven wert van *Agricola*, *Fallopius*, *Imperato*, ende andere. Ja *Ioubert* getuyght ſulcks met verwondering (daer hy droogh, ende t'ſamen-treckende is) door ervarentheydt bevonden te hebben.

Gesegelde Aerde, komt uyt het Grieckſche eylandt *Lemnos*, alwaer ſy uyt een ſeer wel-rieckende put, op eenen bergh ſtaende, eens in 't jaer op ſeeckeren dagh (op ſtraffe van de doodt, die buyten dien dagh graven) met ſeer groote ſtatye, ende omſtandigheden gedolven wert, gelijck *Ferrante Imperato*, in de Italiaenſche hiſtorie van ſijn Natuurlicke Genees-middelen (die hy te Napels aen my vertoont heeft) ſulcks uyt *Steff. Albucario* breeder verhaelt 5. 32. Soo getuyght oock *Galenus* 9. *Simpl.* al op ſijnen tijdt de manier geweeſt te zijn, die om ſulcks te ſien, ſelver (gelijck oock *Albucario*, ende *Bellonius*) in 't eylandt gereyſt is. Het ſuyverſte van deſe aerde werdt ſchoon gewaſſchen (het welck in voor-tijden niemandt en mocht doen, als de Prieſter) ende, om het water daer uyt te laten lecken, in ſacxkens op-gehangen. Uytgenomen, ende gedrooght maeckt men daer kleyne koecxkens van, die ſy met eenige Arabiſche letters beſegelen, als *Bellonius* beſchrijft, in ſijn Aenmerckingen, ofte het Segel ('t welck de oorſaeck van den naem is, daer het anders *Aerde van Lemnos* hiet) tegenwoordigh op-drucken van den Turckſchen Keyſer, als Heere van dat eylandt, gelijck ſe eertijdts plagh te dragen van een Geyte, als *Dioſcorides*, ofte, als *Galenus* betuyght, van *Diana*. Het welck, al ſchijnt het by ſommige verſcheyde, het ſelfde is; dewijl die Godinne door een Geyte plagh uyt-gebeelt te werden.

De Florentijnſche Genees-meeſters ſtellen tweederhande ſoorten van Draken-bloet, te weten, het eene, ſeeckere Boom-gomme (groeyende in *Porto Sancto*, een eylandt in Afrijcken) waer van *Al. Cadamuſto* gewagh maeckt in 't 1. boeck van ſijn Reyſen, op 't 4. capittel, het ander, 't geſuyvert, ende geronnen ſap van het kruyt *Achillea*, ofte *Geruwe*, het welck nochtans (hoe wel ſulcks *Conſtantinus*, ende *Serapio* ſeggen) niet roodt en is. Andere ſchrijven 't ſelve te weſen het bloedt van een Draeck, die van een Olifant

overwonnen is. Soo onſeecker zijn wy in de kenniſſe van het rechte Draecken-bloet. Een Spaenſch ſchrijver *Nic. Monardus* meent het rechte te beſchrijven *Simpl. biſt.* 38. Alwaer hy ſeydt het ſelve ſap te zijn van een vremden Boom, waſſende in Peru, ende Weſt-Indyen, die vruchten ſoude dragen, (hier benevens den Boom, boven geheel, ende onder opgeſneden, uytgebeelt) in de welcke een Draecxken beſloten is, ſoo kon-

konſtigh van de nature gemaeckt, dat het ſchijnt van een ſeer konſtigh meeſter uyt marmer gehouden te weſen, waer na hy den naem ſoude dragen van *Draecken-boom*, ende het ſap van *Draecken-bloet*, het welck hy oock alle kracht van het oprechte toe-ſchrijft. Waer uyt ſeydt hy te blijcken de onwetenheyt van de Oude, ende vele Nieuwe, by welcke gantſch onbekent is geweeſt, wat Draecken-bloedt was, ende waerom het dien naem hadde. Maer ick en ſie niet hoe *Monardus*, dit kan vaſt maecken; dewijl Weſt-Indyen, ofte de nieuwe Werelt, voor de ontdeckinge van *Chr. Colombo*, is aen de werelt onbekent geweeſt. In dit geſchil mogen wy dit alleen voor vaſt ende ſeecker houden, dat het Draecken-bloedt, het welck in de Winckels daer voor verkocht, ende in de Heel-konſte gebruyckt werdt, niet anders en is, als *Bocken-bloedt*, met den gemelten *Bolus*, ende *ſap van Sorben-boom*, ofte ander t'ſamen-treckende, vermengt. Dit ſelve doet al 't gene, ende noch krachtiger, als wy van den *Bolus* terſtondt hebben aengeweſen.

PLAESTER, oock GYPS na het Griecks genoemt, groeyt in byſondere Aderen, die loopende zijn door de Kalck-bergen van Syrien, Griecken-landt, Italyen, Spaengjen, Duytſlant, ende eenige andere. Het moet nat, gelijck *Plinius* ſeydt, gebeſight werden; dewijl het terſtondt verdrooght, ende in ſteen verhardt, bequaem om in alderhande vormen te gieten. Maer een Menſchen weſen, gelijck de meerder-gemelte *Plinius* getuyght, met over het aengeſicht de Plaeſter te gieten, ende dan in die vorme geſmolten Waſch, uyt te beelden, is eerſt aengevangen by *Lyſiſtratus*, de broeder van den vermaerden *Lyſias*. Een brave vondt, ende die noch op huyden gevolght werdt. In de Heel-konſte heeft de Plaeſter een ſeer plackende, ende verdroogende kracht: derhalven bequaem om het bloeden te ſtelpen, ende de onſteecken Oogen te geneſen, onder *wit van Ey* geſlagen zijnde. Gebrandt, alſoo het door 't vyer verdunt, is wel meerder verdroogende, maer minder plackende.

Alle de verhaelde middelen dienen onder *Azijn* vermengt, die ſelfs byſondere kracht heeft, om met ſtoven het bloedt terſtondt te ſtelpen.

4. Wy ſullen hier by-voegen eenige *Metallen*, ofte gegravene Droogen, de welcke placken, ſonder ſcherpigheydt opdroogen, ende niet weynigh te ſamen-trecken.

Uyt de twee ſoorten van LOOT, wit, ende bruyn, is het laetſte alleen gebruyckelick in de Heel-konſte, ende werdt van *Galenus* 9. *Simp.* geſtelt te kout te weſen. Derhalven al wat met een looden ſtock (gelijck eenige verkoelende kruyden) in een looden vijſel geſtampt werdt, krijght daer door noch meerder verkoelende kracht. Die oock vermeerdert werdt, als het *Loot in Azijn gewaſſchen* is. Daer van wijſt de Griecksche *Dioſcorides* de maniere aen in ſijn 5. boeck, op 't 55. cap. In een looden vijſel water gietende, ſchrijft hy, ſal men met een looden vijſel-ſtock ſoo lange wrijven, tot dat het water bruyn, ende dick werdt, dan ſal men daer noch ander water by doen, ende door een doeck ſoo dickwils gieten, ende met water ververſſchen, tot dat het alle fijne bruynigheydt af-leydt. Het verkoelt, verdrooght, treckt te ſamen, maeckt vel over de wonden, belet beginnende onſteeckingen, verbetert alle quaedtaerdige ſweeren, inſonderheydt die op vochtige plaetſen, als aen 't eynde van de Dermen, ende Lijf-moeder ſtaen, gelijck mede den open Kancker; waer toe wel een looden plaet dienſtigh is, maer het *Poeyer* veel bequamer, gelijck ick, volgende *Fernelius*, dickwils ondervonden hebbe. Ick ſal ſijn beſchrijvinge, om het ſelve te maecken, hier by-voegen. Het Loot werdt geheel dun geklopt, ende dan in gantſch kleyne ſnipperkens geſneden, in ſtercken Azijn drie dagen geweyckt, den Azijn alle daegh, ſoo het noodigh ſchijnt, afgietende; daer na uytgenomen, ende by 't vyer ſonder branden gedrooght zijnde, werdt in een vijſel met moeyten geſtooten, ende alſoo tot ſijn poeyer gebracht; ſeer ſonderling om de quaedtaerdige, ende ingekanckerde Sweeringen te geneſen, ende te ſluyten. *Gebrandt Loot* doet al het ſelfde, maer met meerder ſcherpigheydt, als het niet gewaſſchen is. Gewaſſchen verdrooght ende verkoelt: dan ongewaſſchen verdrooght wel, maer en verkoelt niet. De meerder-gemelte *Dioſcorides* verhaelt verſcheyde manieren van waſſchen waer van de eerſte de beſte, ende daerom oock alleen in 't gebruyck gebleven is. Het Loot dun geklopt zijnde, doet men in een nieuwen aerden pot, tuſſchen beyde Swavel ſtroyende, die men aenſteeckt, ondertuſſchen met een ſpatel omroerende, tot dat het Loot allegader wel verbrandt. Is verder van den aert, ende gelegentheydt van 't Loot te leſen by *Fallopius de Metall.* 22.

Plumbago, in 't Griecks *Molybdæna*, na ſijn bruyne verwe genoemt, ende na ſijn glinſterigheydt by de Duytſchen **Glantz**/oock **Bley-ertz**/na het loot dat ſy **Bley** heeten, ende **Bley-ſweyſch**/het welck ſoo veel is als *Loot-ſweet*. Wy noemen het LOOT-AERDE. Het is een overſchot, dat op den grondt van den oven blijft leggen, als in den ſelvigen, door het Loot, Gout ofte Silver geſuyvert is. Heeft meerder verkoelende, ende t'ſamen-treckende kracht, als het volgende Silverſchuym, waer mede het anders gelijck is, als *Galenus* ſchrijft. Hier van is breeder te ſien *Agricola* 10. *de Nat. foſſil.* 10. *Matthiolus* op 5. *Dioſc.* 60. *Fallop. de Metall.* 25. ende 26.

Wanneer de *Loot-ader*, dat is, de Steen, daer het Loot in is, in den oven geſtelt werdt, dan ſmelt het Loot, ende vloeyt 'er ſuyver uyt: maer geeft even wel daer na eenige vuyligheydt op, de welcke *Loot-ſchuym* genoemt werdt. Dit is van den ſelfden aert, als de *Loot-aerde*, ende werdt mede bequamelick gebruyckt ſoo by ſijn ſelven, als onder Plaeſters, om vel over de wonden te trecken.

SIL-

Silver-ſchuym heeft wel den naem na 't Silver, volgens de Grieckſche benaminge van *Lithargyros*, of-te *Lythargyrion*, dat is Silver-ſteen (ſoo genoemt van wegen ſijn ſteenachtige hardigheyt, ende Silvere ver-we:) dan komt mede van Loot, ende verſchilt wey-nigh van het gemelte *Loot-ſchuym*. Want als het Loot de tweede reyſe verkoockt wert, ſoo verandert het ten deele in Silver-ſchuym, ten deele in Loot-aerde. Is tweederley, het eene van Goude verwe, *Lithargyrium aureum*, ende by de Duytſchen Gold-glede/ genoemt, het ander van Silvere, dat den naem draeght van *Lithargyrum argenteum*, ofte Silber-glede/ ende by ons *Gout-ſchuym*, ende *Silver-ſchuym*. Doch deſe en ver-ſchillen niet anders, als dat het Goude, ofte gele, meerder kracht uyt het vyer getrocken heeft, ende dien-volgende oock een weynigh ſcherpigheyt deelach-tigh is, het welck met waſſchen kan uytgetrocken wer-den. Ende dan verdroogen ſy beyde in den eerſten graed, ſonder merckelicke wermte, ofte koude, trecken te ſa-men, ſluyten, ende vervullen 't gene te hol uytgegeten is.

Gelijck van bedorven Koper, *Koper-root* komt, en-de van Yſer *Roeſt*, ſoo geeft het Loot met Azijn ver-vochtight, ende bedorven zijnde, van hem een witte ſtoffe, die wy na het Latijnſche woordt Ceruse noe-men, ende na de ſtoffe, ende verwe, Loot-wit, gelijck de Italianen niet alleen *Ceruſa*, maer oock *Biacca*, ende *Sbiacca* (van *Bianco*) ende de Spaengjaerts *Blanquete*. 't Is al geheel oudt, dat de Vrouwen met de *Ceruſe*, die van wit Loot gemaeckt wert, haer aenge-ſicht geblancket hebben, waerom ſy oock *Ceruſſatæ*, (*Martial.* 7. 24.

Ceruſſata timet Sabella Solem.)

ende de Ceruſe in Latijn *Fucus*, ende in 't François *Fard* genoemt wert.

De Grieckſche *Dioſcorides* beſchrijft de maniere om de Ceruſe toe te maken: die wy hier wat nader ſullen beſchrijven. In een aerde pot leggen ſe eenige tacken, daer na gieten ſy daer ſoo veel van den ſtercken *Azijn* op, dat de tacken een handt boven drijven, dan leggen ſy daer over dun geſlagen Loot. De pot met een aerde deckſel, op dat den Azijn niet en ſoude vervliegen, ge-ſtopt zijnde, werdt des Somers in de Son geſet, des Winters op een oven, kachel, ofte forneus. Die het Loot vijlen, openen de pot over den thienden dagh, en-de dat ſoo lange tot dat het loot allegader vergaen is; die het niet en vijlen, maer alle maent. Ende als ſy ſien, dat al de geklopte platen, ofte bladeren, door de kracht van den Azijn niet op-gegeten en zijn, dan ſluyten ſy wederom de pot, ter tijdt toe, tot dat ſy al te ſamen ver-teeren, ende tot Ceruſe vergaen. Dan werdt het ſuyvere nat, 't welck boven drijft, geklenſt; het klevende, dat onder op de grondt ſinckt, in eenen anderen pot gego-ten zijnde, in de Son gedrooght. Hier na wert het ge-ſtooten, ofte gemalen, ende dan geſift.

Op de ſelfde wijſe werdt de Ceruſe van Bruyn Loot gemaeckt; de welcke alleen in de Heel konſte aengeno-men is, ende verkoelt, verdrooght, treckt te ſamen, ſluyt, plackt; ende ſtoot te rugge, recht ſtrijdende, ſeydt *Galenus*, tegens het Koper-root, hoe wel het ſel-ve oock met Azijn bereydt werdt. Hy doet daer by, dat gebrande *Ceruſe* in *Sandyx*, dat is, *Bergh-root*, ver-andert; waer door het wel fijnder, doch niet meerder verwermende konde weſen. De Latijnſche Poëet *Virgilius* maeckt *Eclog.* 4. daer gewagh van, ende werdt by *Servius*, ende *Virgilius Marcellus* volgende *Plinium* op de gele verwe van een ander mengſel, geduydet, die beantwoort konnen werden uyt *Fallopius*, de *Metall.* 28. De veirſſen van *Virgilius*, ſlaende op den gulden tijdt, zijn de volgende:

Ipſe ſed in pratis aries jam ſuave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto:
Sponte ſua Sandyx paſcentes veſtiet agnos.

Pompholyx, dat de Winckels verkoopen, is het rechte *Tutia* van de Arabiers, ende dat ſy voor *Tutia* geven, is het *Cadmia* van de oude Genees-meeſters. Het beſtaet uyt de fijnſte voncken, die in de Koper-ovens, als een belle (waer van de naem van *Pompholyx* in 't Griecx komt) op-vlieght, ende boven blijft aenhangen. Waer van breeder te ſien is by *Dioſcorides* in 't 5. boeck, ende 46. cap. *Matthiolus* in ſijn Uytleggingen, *Fallopius*, *de Metall.* 13. ende *Agricola* 3. de Nat. foſſil. 11. ende 10. 14. Het is wit, ende geheel licht, waerom 't gemeenlick *Nil album*, ende in Duytſlandt Nichtes genoemt werdt. *Hadr. Iunius* meent dat daer van daen komt het ſpreeckwoort, Nichtes iſt in die augen gut/ als of men ſeyde, dat Tutia goedt was voor de Oogen, als voor de roode ende loopende niet beter zijnde. Want het verkoelt, verdrooght, treckt te ſamen, ſonder (ge-waſſchen zijnde) eenige ſcherpigheydt, heelt alle voch-tige, ende vuyle Sweeringe, ende ſluyt de Wonden.

Spodium enſcheelt niet van *Pompholyx*, als alleen in fijnigheydt. Want het komt uyt de grove voncken, die op de vloer van de Koper-ovens neder-vallen; waer-om het oock ſoo ſuyver niet en is, maer grover, ende bruynder, derhalven genoemt in de Winckels *Nil griſeum*, ende in Duytſlandt Grauw-nicht. Het heeft de ſelfde krachten van *Pompholyx*, behalven dat het wat meerder te ſamen-treckt.

Cadmia is tweederley, door de nature van ſelfs gegroeyt, ofte door de konſte gemaeckt. De natuer-licke is een ſteen, *Lapis Calaminaris* genaemt, in Duyts-landt *Kobelt*, ende in onſe Winckels Witte Klimy. Komt veel in Bohemen voort, ende maeckt het root Koper (het welck ſonder den ſelven niet te ſmelten en is) geel, ende vermeerdert het ſelve een goedt deel, gelijck onder andere den *Calmis-bergh*, ontrent Aken, genoegh uytwijſt. De gemaeckte *Cadmia* groeyt me-de boven aen de Koper-ovens, ende is grover, meer-der verdroogende, ende t'ſamen-treckende, als het *Spodium*. Dan de natuerlicke is minder verdroogen-de; maer *gebrandt*, ende dickwils met *Azijn* uytge-

 bluſt,

bluſt, ende gewaſſchen, ende dan op een marmer-ſteen kleyn gewreven, verdrijft den brandt van de onſteeckene Oogen, ende verteert de vochtige geſwellen. Die hier meerder bericht van begeert, magh de meer-gemelte Genees-meeſters na ſien.

Antimonye werdt, om haer gelijckeniſſe, die ſy met het Loot heeft, onder de Loot-middelen beſchreven van *Dioſcorides* 5. 59. met den naem van *Stimmi*, ende *Stibi*, gelijck oock van andere Griecken. *Plinius*, *Marcellus*, ende andere Latijnen noemen het daer na *Stibium*. Maer de Arabiers *Achiman*, waer van de Chymiſten gemaeckt hebben eerſt *Achmadium*, ende ten laetſten *Antimonium*, met welcke benaminge, als oock by de Arabiſche Genees-meeſters *Serapio*, ende *Avicenna* gebruyckt, dit Metal in de Winckels alleen bekent is. Het is van verwe den Loot-ſteen ſeer gelijck, maer valt witter, ende meerder blinckende. Is tweederley, Manneken, ende Wijfken. Het Manneken, ſeydt *Plinius*, is wat rouwer, lichter, zantachtiger, ende minder flickerende. Het Wijfken in tegendeel, blinckt, flickert, is morſeligh, ende gereten. Werdt gegraven uyt de Silver-mijnen, onder andere Landen, in Duyſchlandt, ende Bohemen. Eertijdts placht men het gegraven te verkoopen, maer tegenwoordigh het gekoockte. De wijſe daer van is by *Agricola* aengeweſen in 't 9. boeck *de Re metallica*. Het verkoelt, treckt dapper te ſamen, verſtopt. Wert derhalven bequamelick vermengt onder de Oogh-ſalven, om de Sinckingen, ende loopen van de ſelvige tegen te houden, te weten het gekoockte, dat geen ſcherpigheydt en heeft, ende gelijcke kracht met het gebrandt Loot. Gemengt zijnde onder verſchen *Reuſel*, maeckt dat het gebrande geen Puyſten op en werpt, ſtilt de quade Sweeringen, ende belet haer voort-kruypen. Sommige Vrouwen beſigen 't ſelve, om haer Wijn-braeuwen bruyn te maecken.

Aluyn is, gelijck vele andere Metallen, ofte door de konſte gemaeckt, ofte natuerlick, waer van verſcheyde Mijnen zijn in Spaengjen, Duytſchlandt, ende Italyen. *Bembus* in 't 4. Boeck van ſijn hiſtorye van Venetyen, ſchrijft, dat het aldaer, met ongelooflicke winſt van de eygenaers gegraven werdt by Caſtello, ende *Leandro Alberti*, gelijck ick oock ſelfs geſien hebbe, tuſſchen Napels, ende Pozzuolo. Hy beſchrijft mede in ſijn Italiaenſche beſchrijvinge van Italyen, deſe maniere om het ſelve te koocken. Sy branden de Aluyn-ſteenen in een oven, ende dan gieten ſy daer over Put-water, daer ontrent zijnde. Als de Steen ſoo eenige dagen geweyckt is, dan vergaet hy tot aſſche. Waer uyt ſy daer na een Loogh trecken, het welck ſy gieten in houte backen, in de welcke wat geſtaen hebbende, waſt den Aluyn allencxkens aen de kanten, niet anders als Ys-kegels, ofte Chriſtal. Te Luyck doen ſy daer *Piſſe* by, ende ſonder de ſelve ſoude ſy naeuwlicks Aluyn konnen maecken. Het ſelfde is mede van Italiaenſch Aluyn aengeteyckent by *Fernante Imperato* 13. *dell' Hiſt. Naturale* 12.

Den Aluyn doet dienſt aen Gout-ſmeden, Verwers, Druckers, ende Heel-meeſters.

De Gout-ſmeden beſigen Aluyn, om haer Gout te ſuyveren, ende met de bladeren het Koper te vergulden.

De Verwers zieden haer Wol, ende Laeckenen in Water, daer Aluyn in geſmolten is, waer door ſy de Verwe eerder vatten, ende langer behouden.

De Druckers doopen haer dun, loſch, ende doorvloeyend Papier in Aluyn-water, het welck daer door ſoo vaſt werdt, dat het den inckt kan verdragen, ende voor Schrijf-papier verſtrecken, het welck ſy *planeren* noemen.

De Heel-meeſters gebruycken den Aluyn, om door ſijn verdroogende, ende t'ſamen-treckende kracht, het geſwollen, ende pappigh Tandt-vleyſch te doen ſlincken, ende op te droogen, de loſſe, ende leuterende Tanden vaſt te ſtellen, het loopen van 't Bloedt, uytbreecken van Puyſtkens, ende het dragen van de Ooren op te houden.

Buyten de verhaelde gebruycken heeft hy noch een ſonderlinge kracht, om het vyer ſijn kracht te benemen, ende te beletten, dat het geen brandt en maeckt. Welcke wetenſchap ſommige Velt-overſte wel te pas gekomen is. Waer van wy een exempel leſen by *Agellius* 15. *Noct. Attic.* 1. uyt een oudt, ende achtbaer ſchrijver: Doen *L. Sylla* het Landt van Athenen beſtormde, ende *Archelaus*, den overſten van den Koning *Mithridates* de plaetſe beſchermde, ſoo en konde een houte block-huys, dat aldaer tot verweering opgericht was, rondtſom met vyer omhelſt zijnde, niet in brandt geraecken; om dat het van *Archelaus* met Aluyn beſtreecken was. Welcke geſchiedeniſſe wel te gelooven is, dewijl bevonden werdt dat Aluyn niet alleen het branden en belet, maer oock den brandt uytbluſt. By Babylonyen groeyt ſeecker lijm, *Naphtha* genoemt, in 't welcke dit wonder geſpeurt werdt, dat de gene, die daer mede geſmaert is, het vyer na hem treckt, ende dat den brandt met geen water uytgebluſt, maer noch meerder ontſteecken werdt: dan om den ſelfden uyt te bluſſchen, is noodigh *Slick*, ofte *Azijn*, dan het bequaemſte is *Aluyn*. Om ſulcks te verſoecken, heeft *Alexander de Groote*, ſeecker joncxken met het lijm doen beſtrijcken, het welck terſtondt in brandt rocht, met het grootſte gevaer des levens, dat haeſtelick voorkomen is door den Aluyn, daer mede den brandt gantſch geſliſt werde.

5. Uyt de verhaelde Enckele werden mengel-middelen in de Winckels gereedt gehouden, te weten Plaeſters, ende Salven, als *Empl. Defenſivum*, *Diapompholygos*, *Vng. Album*, *è Ceruſa*, *Nutritum*, *Diachalciteos*, ende *Exiccans rubrum*. Gelijck elck Heel-meeſter, na byſondere gelegentheydt der gebreecken, een byſonder mengel-middel kan bereyden, uyt de verhaelde Enckele.

Het

Het IV. Capittel.

1. *Pijn-ſtillende middelen, door verſachtende kracht.*
2. *Enckele; als Maluwe, Huemſt, Witte Lelye, Camillen, Melilote, Lijn-zaet, Fenugrieck; Melck, Boter; Olye, Amandel-olye; Wolle-vet, Smeer, Verckens-reuſel, Kalfs-vet, Hoender-vet, Ganſen-vet, Menſchen-vet; Merch, Herts-merch, Kalfs-merch.*
3. *Toegemaeckte, ofte mengel-middelen.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

1.

ALle pijn beſtaet in 't ontdoen van 't gene te ſamen gevoeght is, ende dat is de naeſte oorſaeck; gelijck het middel, 't welck die wech neemt door tegenſtrijdende kracht, de pijn recht ſtilt, maer even wel niet pijn-verſachtende genoemt werdt, dan alleen 't gene, de oorſaeck blijvende, de pijn alleen verſoet, ende verſacht. Soodanigh middel is ofte gematight, ende ons lichaem gelijck; ofte werm in den eerſten graed, ende fijn van ſtoffe.

2. Maluwe (ſoo genaemt na den Latijnſchen naem *Malva*, die wederom komt van 't Griecx *Malacha*, als of men ſeyde verſachtende, waerom ſy oock by de ſelve Griecken *Akopos*, dat is, pijn-ſtillende geheeten werdt) is vochtigh, ende ſlijmerigh, met een laeuwe, ofte matige wermte; derhalven verdeelende, ende morw-maeckende. Het afzietſel is bequaem tot de hardigheydt van de Lijf-moeder, krimpinge van de Dermen, ſmerte ende rouwigheydt van de Blaes, 't zy van binnen door een Clyſterie ingeſpeut, ofte van buyten geſtooft; in welcke maniere het alle harde Geſwellen kan verſachten. De bladeren van *Maluwe* gezoden, ende geſtooten, geneſen het Wild-vyer, ende alle heete opdrachtigheden, als oock de Verbrandtheydt. Noch heeft dit kruyt byſonders, dat het opſteecken van eenige angelen, die door Spinne-koppen, Weſpen, ofte Byen gedaen zijn, geleyt, de pijn verſacht, gelijck *Dioſcorides* getuyght 2. 111. alwaer hy noch byvoeght, dat de geſtampte bladeren met *Olye* vermengt, ende op de huyt geſtreecken, de ſelve voor het ſteecken van ſoodanigh ongedierte bevrijden.

Witte Maluwe, ofte Huemſt (in de Winckels met den Grieckſchen naem *Althea* bekent) is werm in den eerſten graed, ende een weynigh vochtigh, te weten in haer bladeren. Want, volgens de getuygeniſſe van *Galenus*, ſoo zijn haer zaet, ende wortelen wat drooger, als oock fijnder van ſtoffe. Sy ontdoet, ſcheydt, verteert, ende vermorwt alle hardigheydt, ende verdrijft alle ſmerten, ende onſteeckingen.

Witte Lelye heeft in ſijn bladeren, ende wortels, gelijck *Dioſcorides*, ende *Galenus* getuygen, een droogh-maeckende, afvegende, tamelick verdouwende, rijpende, ende verteerende kracht. De wortel gebraden, ofte met *Olye van Roſen* gemengt, geneeſt de Verbrandtheydt. Haer afzietſel, pap, ende ſlijmerigheydt doen alle Geſwellen tot etter komen, ende verſachten met eenen de pijn, die door het rijpen der vochtigheydt veroorſaeckt werdt. By ons is de wortel alleen in 't gebruyck; dan de bladeren werden tot het verhaelde oock dienſtigh gehouden; ende tot alles krachtiger, van *Fernelius*, het ſap uyt de bloemen geperſt.

Camillen zijn matelick verwermende, ende een weynigh verdroogende, fijn van deelen, ende derhalven krachtigh om al 't gene in een getrocken is te ontdoen, ende te ontſluyten, alle harde Geſwellen te verſachten, morw te maecken, te doen verdwijnen, ofte tot etter te komen, de raeuwe vochtigheden te doen rijpen, ofte te ſcheyden.

Wel-rieckende Klaveren, ofte Melilote, ende na den Grieckſchen naem by ſommige *Malloote* genoemt, is werm, ende droogh in den eerſten graed, met eenige t'ſamen-treckinge. Even wel heeft ſy noch een ſcheydende, ende verteerende, als oock een rijp-maeckende kracht. Sy verſacht alle Onſteeckingen, ende heete Geſwellen, inſonderheydt, gelijck *Dioſcorides* ſchrijft, die aen de Oogen, Lijf-moeder, Schamelheydt, ende Eynd komen, alleen in *ſoete Wijn* gezoden, ende opgeleyt, ofte met doyeren van gebraden *Eyeren*, *Meel* van *Fenugrieck*, *Lijn-zaet*, ofte *Terwen-bloem* gemengt.

Lijn-zaet is (gelijck *Galenus* ſchrijft 7. *Simpl.*) werm in den eerſten graed, doet ſcheyden, ende vermorwt alle heete, ſoo wel inwendige, als uytwendige Geſwellen, het *Meel* met *Honich*, *Olye*, ende een weynigh *Water* tot een Pap gekoockt zijnde, als *Dioſcorides* getuyght 2. 96. De ſelve voeght 'er by, dat *Lijn-zaet* met *Looge* vermengt, rijp maeckt, ende doet uytbreecken, ofte verdwijnen alderhande Sweeringen, ende harde Geſwellen achter de Ooren (*Parodites* genoemt) aen den Hals, ende andere leden des lichaems. In *Wijn* gekoockt, ſuyvert het de ſweeringen van 't Hooft, ſtilt het Wild-vyer, ende verdrijft alderhande Vlecken.

Fenugrieck werdt alleen gebruyckt in ſijn *Zaet*, het welck, volgens de getuygeniſſe van *Galenus* 8. *Simpl.* is werm in den tweeden, ende droogh in den eerſten graed. Het *Meel*, ſchrijft *Dioſcorides* 2. 95. heeft een ſacht-maeckende, ende verdeylende kracht. In *Mede* gezoden tot een Pap, doet ſcheyden alle inwendige, ende uytwendige Geſwellen.

Melck van alle vremde hoedanigheydt, ſchrijft *Galenus* 10. *Simpl.* ontbloot zijnde, is een verſachtend Heel-middel, bequaem voor de ſcherpe, ende bijtende Sinckingen, inſonderheydt der Oogen, de ſelvige niet alleen door haer wey ſuyverende, maer oock door haer vettigheydt verſachtende; waer toe het *Sogh* van een geſonde Vrouwe, verſch zijnde, alderbeſt, ende het Menſchen lichaem aengenaemſt is. Doch alle Melck rijpt, ende verſacht, voornamelick *Koeye-melck*; onder *wit van Ey* geſlagen verdrijft de roodigheydt van de Oogen, ende verſacht alderhande Sweeringen.

Boter, een derde deel van de Melck zijnde, heeft veel van de ſelfde krachten. Want, gelijck *Galenus* wel ſchrijft in 't gemelte boeck, is van aert verſachtende, rijpende, ende wat verdouwende. Sy en geneeſt maer kleyne, ende in teere lichamen voort-komende Geſwellen. Op het Tant-vleyſch van de kinderen geſtadigh geſtreecken, doet de Tanden raſſer uyt komen.

Olye, is het vet ſap der Olijven, daerom gemeenlick *Olye van Olijven*, ofte van *Olijf* genoemt; een vrucht van Olijf-boom, waer na ſy oock den naem treckt van *Boom-olye*. Deſe uyt rijpe Olijven geperſt, ongezouten, ende niet te oudt, is matelicken werm, verſachtende, ende vochtigh-maeckende, een recht middel voor de vermoeytheydt, ende om het lichaem rap, ende ſterck te maecken. Waerom ſy oock in voortijden by de Griecken, ende Romeynen gebruyckt is geweeſt, om de lichamen van de gene, die een ſtercke oeffeninge aennamen, ofte in 't Badt gingen, daer mede te beſtrijcken, gelijck breeder te ſien is by den Italiaenſchen Genees-meeſter *Mercurialis* 1. *de Arte Gymnaſt.* 8.

Olye van Soete Amandelen is tot alle het ſelfde bequaem, ende noch krachtiger.

Vet van Vuyle, ende ongewasschen Wolle, ofte Wolle met der Yecken, heeft een verwermende, verſachtende, ende ontdoende kracht. Verſoet alderhande pijn, inſonderheyt van geſlagen, ofte gepletterde leden, 't zy alleen, ofte met *Olye van Roſen*, ende een weynigh *Azijn* opgeleydt.

Alderhande Vet, ofte Smeer, het welck van fijn ſtoffe is, verſacht de pijn, ende verſoet de ſcherpigheyt van de vochtigheden. Dat van *Wilde* Dieren genomen werdt, is mede verdouwende, ende verdrijvende, maer van *Tamme* valt grover ende vochtiger.

Vet van Swijnen, ofte Verckens-reuſel, heeft de ſelfde kracht van den Olye, behalven dat het noch wat meerder verſacht, ende rijpt, even wel ſonder eenige hitte, als onſe natuerlicke wermte ſeer gelijck zijnde.

Kalfs-vet is wat wermer, ende drooger als de Verckens-reuſel, die het anders in krachten na volght.

Hoender-vet heeft noch meerder vermorwende, ende verſachtende kracht, ende ſtilt de bijtende ſcherpigheyt der vochtigheden.

Gansen-vet is wermer, ende fijnder van deelen, als dat van Swijnen, ofte Hoenderen, ende kan dienvolgende beter verſachten het gene dieper ſteeckt.

Menschen-vet, gelijck het tuſſchen al de Smeren middel-matigh is, ſoo heeft het oock tot alles een middel-matige kracht.

Mergh verſacht alle hardigheydt. De beſte is Herts-mergh, daer na Kalfs-mergh.

3. Hier van werden gemaeckt *Olye van Camillen*, van *Lelyen*, van *ſoete Amandelen*: *Stovingen* van de wortels van *Lelyen*, ende *Huemſt*, de *Bladeren van Maluwe*. De *Bloemen van Camillen*, ende *Meliloten*. Van de ſelve geſtooten werdt een *Pap* bereydt met het Meel van *Lijn-zaet*, ende *Fenugrieck* in *Soete-melek* gekoockt, ende daer dan onder gemengt verſchen *Olye*, *ongezoute Boter*, *Mergh*, ofte *Reuſel*. Men kan oock [aldus] een *Pap* bereyden:

N. *Een Witte-broodts kruym, geweyckt in werme Melck, en dan vermengt met het taeye ſlijm, dat met lauw water getrocken is uyt*
Huemſt-wortel,
Fenugrieck, of
Lijn-zaet [*ſoo veel genoegh is*:] *daer by doende*
Twee Doyeren [*van Eyeren*,] *en*
Een vierendeel loot Saffraen.
[*Tot een Pap.*]

4. In 't gebruyck van deſe middelen, die de pijn verſachten, ſonder de oorſaeck wech te nemen, dient wel gelet, dat ſy niet alleen, ende onvermengt gebeſighet en werden op lichamen, die geheel bloedt-rijck, ofte vol quade vochtigheden zijn. Want door haer verſachtende kracht verſlappen ſy het deel, daer ſy opgeleydt werden, het welck dan daer na meerder vochtigheden ontfangt, ende behoudt, waer door het oock de ſpanning, ende pijn vermeerdert. Derhalven is 't goet, dat in ſoodanigen gelegentheydt onder de ſelve wat t'ſamen-treckende gemengt werden, doch weynigh. Want gelijck de verſachtende middelen de pijnige deelen doen verſlappen, ſoo werdt door het te ſamen-trecken de pijn verdubbelt. Derhalven ſal dit de mate zijn, dat de finckinge ſachtelick tegen-gehouden, de ſwacke deelen verſterckt, ende de pijnelickheydt verſacht werdt.

Het V. Capittel.

1. *Pijn-ſtillende Middelen, door verdoovende kracht.*
2. *Enckele; als Bilſen-kruyt, Scheerlinck, Mandragora, Heul, Opium, Nacht-ſchade, Stomp-viſch.*
3. *Mengel-middelen.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

1.

Na dat wy aengeweſen hebben de Middelen, door de welcke de pijn verſacht werdt: ſoo ſullen wy nu komen tot de gene, waer toe men gedreven, ende als gedwongen werdt, wanneer de andere niet en helpen, te weten, de Verdoovende. Deſe ſtillen de pijn, niet om dat ſy de oorſaeck (waer in de rechte geneſinge beſtaet) wechnemen, ofte verſachten; maer om dat ſy door haer verdoovende kracht 't gevoelen van 't pijnelick deel ſoo verdooven, dat het ſelve de prickelende oorſaeck van pijn niet gewaer en werdt. Dit verdooven en geſchiedt niet door koude, maer door een byſondere kracht. Derhalven hebben de Grieckſche Genees-meeſters ongelijck, als ſy ſchrijven, dat alle verdoovende middelen kout zijn, en daerom oock de Arabiſche, 't welck van de Nieuwe gevolght wert, met de alder-

alder-heetſte Droogen, als om haer over-groote koude te matigen, de ſelvige vermengen; ſelfs met het bran-dende *Euphorbium*, in 't mengel-middel, *Philonium Romanum* genaemt. Daer nochtans *Opium* met ſijnen ſeer bitteren ſmaeck, ende ſtercken reuck (waer van breeder te ſien is in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, Cap. 9. van den *Schat der Ongeſontheydt*) ſijn hitte genoegh uytwijſt, ende even wel de pijn, gelijck terſtondt ſal werden aengeweſen, boven alle andere verdooft. De hoogh-geleerde, ende meer-gemelte *Fernelius*, Ge-nees-meeſter van *Henrick* de II. Koning van Vranck-rijck, ſtaet toe dat alle verdoovende middelen dapper koudt zijn, maer dat ſy even wel door die ongematig-heydt de pijn niet en verdooven, dan door eenen by-ſonderen aert. Want, ſchrijft hy, 6. *Meth.* 5. groo-ten *Donder-baert*, al is hy kouwer dan *Bilſen-kruyt*, ſoo kan hy op eenigh deel geleyt zijnde, het ſelve niet ver-dooven. Ende daerom voeght hy 5. *Meth.* 27. in de Gichte, als de over-groote pijn niet en verſacht, by den ſelven, ende *Mandragora*, wat *Opium*, inſonder-heydt in heete gebreecken, als vaſt ſtellende, dat *Opium* kout ſoude weſen, waer van het tegendeel waer is.

2. Bilsen-kruyt, te weten, dat witte bloem, ende zaet heeft, verſacht alle onſteeckingen, ende de pijn, die daer door verweckt werdt, gelijck in 't 1. Ca-pittel is aengeweſen. *Duretus*, Genees-meeſter van den Koning van Vranckrijck, doet ſijne verkouwende kracht matigen met *Soete-melck*, met welcke ſtovinge hy verklaert de Gicht-pijne verdreven te hebben.

Scheerlinck is van den eygen aert, ende noch kouder. De bladeren, als oock het ſap uyt de ſelvige, ende de bloemen geperſt, zijn ſeer verdoovende, waer van breeder te ſien is in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, Cap. 19. en in 't Tweede Deel, 1. Boeck, Cap. 22. van den *Schat der Ongeſontheydt*.

Mandragora, gelijck *Galenus* ſeydt 7. *Simpl.* verkoudt in den derden graed. Het ſap uyt de wortels, bladeren, ofte appels geperſt, ſtilt de pijne, ende ver-koelt alderhande vyerigheydt.

Heul verſacht in ſijn affietſel van bladeren, ende bollen, alderley brandt, ende de pijn daer uyt ont-ſtaende: maer noch meerder werdt de ſelfde verdooft, door Opium, gelijck breeder verhaelt is in 't Eerſte Deel, 4. Boeck, en Cap. 9. van den *Schat der Onge-ſontheydt*.

Nacht-schade is mede van den ſelfden aert, ge-lijck wy hier voor in 't 1. Capittel hebben aengeweſen.

Stomp-visch werdt onder andere plaetſchen ge-vangen by Marſeille in Vranckrijck, ende by Vene-tyen, ende Genua in Italyen, heeft eenige gelijckeniſſe met onſen Roch. *Theophraſtus*, *Ariſtoteles*, *Galenus*, *Plutarchus*, *Plinius*, *Averroës*, *Albertus*, *Bellunenſis*, ende verſcheyde andere, getuygen, deſen Viſch ſoo dapper te verdooven, dat hy ſelfs door het net, ofte yet anders daer hy mede gevangen werdt, ſijn kracht uytgeeft, ende de Viſſchers handen doof maeckt, ende haer gevoelen beneemt, ofte een ſchudden ende beven daer in verweckt; waerom hy by de Venetianen *Tre-molo*, ende by die van Genua *Tremoriza* genoemt wert, gelijck oock van de Spaengjaerts *Tremielga*, van de Duytſchen **Zitterling / Zitterfiſch / Schleffer** / ofte **Krampffiſch** / als kramp verweckende. Soo konnen wy hem in onſe tale *Cramp*, ofte *Stomp-viſch* noemen, die in 't Latijn den naem heeft van *Torpedo*. Den *Olye* daer deſe Viſch levendigh (want doodt zijnde, en heeft hy die kracht niet) in geſtickt is, verdooft het gevoe-len, ende neemt alſoo de pijn wech.

3. Uyt de verhaelde enckele werden toegemaeckt *Philonium Romanum*, de pillen van *Honts-tonge*, *Po-pulyoen-ſalf*, *Oly van Bollen*, *Bilſen-kruyt*, ende 't gene de meeſte kracht heeft, *Opium*, ofte 't gene daer uyt-getrocken werdt.

4. De verhaelde middelen, als ſy niet te ſterck ofte te veel opgeleyt en werden, konnen by noot (want buy-ten den ſelven dienen ſy beter nagelaten) bequamelick den brandt, ende onſteeckingen van Geſwellen, Swee-ringen, ende anders wechnemen, als oock de pijn, die uyt de ſelvige veroorſaeckt. Maer onmatelick ge-bruyckt, ſouden ſy het pijnelick deel verderven, ende gantſch van gevoelen, ende leven berooven.

Het VI. Capittel.

1. *Verſachtende, ontdoende, lucht-gevende, ende vertee-rende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Lijn-zaet, Fenugrieck, witte Wijngaert, wilde Concommers, Liſch, Hadich, Schaeps-wolle, Reuſel, Vet, Mergh, Ladanum, Harſt, Sagapenum, Galbanum, Ammoniacum, Bdellium, Styrax, Taca-mahaca, Caranna, Opopanax.*
3. *Toegemaeckte, ofte Mengel-middelen.*
4. *Recht gebruyck.*

1.

Wy hebben dus verre beſchreven de Heel-midde-len, die meeſt ſtrijdigh zijn tegens de heete ge-breecken. Derhalven ſullen wy nu aenwijſen de gene, die de koude verſachten, ontdoen, ende lucht-geven, te weten harde Geſwellen, uyt koude, ende geronnen vochtigheden vergadert, ende opgeworpen zijnde. Soo dat wy voor een verſachtende Heel-middel eygent-lick reeckenen, niet dat het gene, door menighte ge-ſpannen is, ontlaſt, ofte 't gene te ſeer verdrooght is, vochtigh maeckt: maer het welck dat geronnen is, ver-wermt, ontdoet, ende lucht-gevende doet ſlincken. Soodanigh is matelick van ſtoffe, niet werm boven den tweeden graed, (op dat het door ſijn hitte, het dunſte van de vochtigheydt uyttreckende, het overige niet en ſoude verharden) vermengt met een luchtige vochtig-heydt, gelijck *rijpe Olye*, ende *Vet* van een gematight Dier, uyt de welcke geen ſcherpigheydt, ofte ee-nige uytſteeckende hoedanigheydt, maer alleen een

ſoetachtige vettigheydt geproeft en werdt. Dan deſe zijn maer enckel verſachtende. Andere hebben daer-en-boven kracht om de onſienlicke gaetjens van de huyt ſachtjens te ontdoen, ende daer door de beſlotene vochtigheden lucht te geven, ende ſoo te doen uytwaeſſemen. Sulcke zijn dun van ſtoffe, om te beter in te konnen dringen, van gematigheydt matelick werm, om door onmatige hitte, ende drooghte de openingen niet te ſluyten; gelijck doen die grof, ende kout zijn. Derhalven die enckel vervochtigen, gelijck *Vyolen*, *Maluwe*, *Olye*, hebben een ſachtelick vermorwende kracht. Die wat wermer, ende fijnder zijn, verſachten, vermorwen, ontdoen, ende openen, als *Camillen*, *Lelyen*, *drooge Vijgen*, *ongezoute Boter*, ende *verſche Verckens-reuſel*. Maer die noch fijnder van ſtoffen, ende heeter van gematigheydt zijn, te weten tot den tweeden, ofte den derden graed, vermorwen, verdouwen, ende verteeren alle harde geſwellen; van welcken aert, ende krachten de volgende deelachtigh zijn.

2. Lijn-zaet, ende Fenugrieck in *Water* gezoden, ende daer mede geſtooft, ofte het *Meel* in *Water* ende *Camil-olye* gekoockt, ende Paps-gewijſe opgeleydt, verſacht ende vermorwt alle hardigheden.

Witte Wijngaert, ofte *Bryonia* is werm, ende droogh in den tweeden graed. Sijnen wortel is meeſt in 't gebruyck, die verſacht ende verdouwt de harde Geſwellen, doet de ſelve rijpen ende door-breecken. Reynight de huyt van Rimpelen, Fronſſen, Sproeten, Puyſten, geſtooten, ende met *Fenugrieck-meel*, ende *Olye* gezoden. Suyvert, in *Wijn* gekoockt, het vuyl vleeſch, ende de quade Sweeringen, ontdoet, ende ſcheyt het geronnen bloedt, verdrijft de blaeuwigheydt van geſtooten, gevallen, ofte geſlagen leden. Geſtooten op de gemorſelde beenderen geſtroeyt, treckt uyt de Wonden ſplinters van de gemorſelde beenderen. De vruchten (die wy *Quartel-beſyen* noemen) hebben kracht om quaet Schorft te heelen.

Wilde Concommers zijn werm ende droogh in den tweeden graed, fijn van ſtoffe, ende derhalven ſuyverende, ſcheydende, ende verteerende. Waer toe gebruyckt werden de *Wortel*, ende het *Sap* van de vrucht. Sy verſachten, ende verdrijven alle koude, ende oude hardigheydt, met Meel van *Gerſten mout* in *Water* ende *Olye* gekoockt, onder *Termentbijn* gemengt, rijpen, ende openen de Geſwellen. Het afzietſel van de *Wortel* uyt *Azijn*, verdrijft de Gichte, ende andere pijn van de gewrichten. Droogh geſtooten (waer toe het ſap van de vrucht noch krachtiger is) ende met *Honich* vermengt, ſuyvert, ende neemt wech Krouwagye, Sproeten, ende alderley Vlacken.

Lisch in ſijn *Wortel*, zijnde heet ende droogh in den derden graed, verſacht, opent, ende verdrijft alle hardigheyt, het zy dat men met ſijn afzietſel ſtooft, ofte hem onder ſachtmaeckende Pappen vermengt.

Hadich is by-na van den ſelfden aert. In ſijn jonge *Bladeren* noch verſch, ende malſch zijnde, onder *Meel* van *Gerſten-mout* gemengt, verſacht, ſcheyt, ende verdrijft alle koude Geſwellen; als oock de Verbrandtheydt, Honde-beten, ende Gichte. Het ſelfde doet oock de *Wortel* met *Stieren-vet* gemengt. Sijn afzietſel vermorwt de harde Lijf-moeder, opent de verſtopte; ende verſacht alle Geſwellen, daer ontrent komende, met den ſelven geſtooft, ofte gebaedt zijnde.

Wolle met der Yecken (waer van in 't voorgaende Capittel geſproocken is) verſacht ende verdouwt meerder, als eenige andere Vettigheyt.

Verckens-reuſel, als hy oudt ende ongezouten is, verſacht ſtercker, als verſche: want hy verkrijght door den ouderdom eenige wermte, ende ſcherpigheyt, die hy verſch zijnde, noch niet en heeft. Maer de andere wermer ſmeeren, als het *Vet van Hoenderen*, *Ganſen*, *Eenden*, *Kalveren*, *Oſſen*, hebben meerder kracht van verſachten, als ſy verſch zijn; alſoo de ſelvige door den ouderdom te heet, ende te ſcherp werden; waer door ſy dan oock ſtercker verdroogen, ende verteeren. Het gene van noch drooger Dieren genomen werdt, als van *Honden*, *Stieren*, *Bocken*, ende *Harten*, is noch ſoo veel meerder verdroogende, ſonder verſachtinge.

Merch, gelijck het pijn ſtilt, als in 't voorgaende Capittel geſeyt is, ſoo heeft het oock kracht om te verwermen, te verſachten, ende te ontdoen. Werdt in 't laetſte van de Somer vergadert, het drooghſte uyt den rug-graed, 't vochtighſte uyt de andere beenderen. Tot de hardigheyt van het ingewandt, ende de zenuwachtige deelen heeft *Harten-merch* den meeſten prijs: waer op volght, doch met ſlapper kracht, *Kalfs-merch*.

Ciſtus Ledom (waer van *Cluſius* thien geſlachten heeft, by de welcke *Lobel* noch drie andere doet) is een leegh Heeſter, de *Ciſtus* niet ongelijck. Heeft lange, ſwarte, klamme, ende in 't aentaſten wat klevende bladeren. Want ſy zijn deelachtigh een taeye ende Termenthijnachtige vettigheydt, die haer van buyten op ſommige tijden uyt geeft, te weten in 't Voor-jaer, gelijck den ouden *Dioſcorides* ſchrijft 1. 110. ofte liever, gelijck *Bellonius*, die ſulcks ſelver geſien heeft, getuyght in het 1. Boeck van ſijn Françoiſche Aenmerckingen op het 7. Capittel, in de Somerſche maenden, ende hoe de Sonne meerder hitte geeft, hoe ſy deſe vettigheydt meerder uyttreckt. Dit Heeſter waſt op woeſte, ende ongebouwde plaetſchen van Spaengjen, ende by Mans in Vranckrijck, dan het beſte in 't Grieckſche eylandt Cypres, ende Creta, nu Candyen genoemt, alwaer de gemelte *Bellonius* de Termenthijnachtige vettigheyt heeft ſien afnemen. De Griecken, ſchrijft hy, hebben een byſonder werck-tuygh, gelijck een roskam ſonder tanden, waer mede ſy deſe vettigheydt van de tacken, ende bladeren af ſchrappen, met onlijdelicken arbeydt, als zijnde in 't heetſte van de honts-dagen, ende op 't geberghte. By een vergadert, werdt door gedaen, ende in klonſers, gelijck men in de Winckels ſiet, bewaert;

Deſe

Deſe vochtigheydt, in 't Griecks, ende daer na in 't Latijn LADANUM geheeten, in 't Arabiſch *Laden*, ofte *Loden*, in 't Italiaenſch *Laudano*, ende *Odano*, in 't Spaenſch *Xara*, werdt in Griecken-landt, daer het rechte in overvloet voort komt, veel gebruyckt, om de bedompte, ende quade lucht met haer wel-riecken-de wermte te ſuyveren, gelijck wy hier doen met *Wie-roock*, *Genever-beſyen*, *Nagelen*, ofte diergelijcke. Wert oock veel gedaen in Reuck-ballen, ende alderhande reuck-werck. Dan behalven den aengenamen reuck, heeft dit *Ladanum* noch verſcheydene kracht in de Heel-konſte.

Het is verwermende, ſeydt *Dioſcorides*, ende ſulcks ſchrijft *Galenus 7. Simpl.* in den tweeden graed, met een weynigh t'ſamen-treckende, fijn van ſtoffe, ende daer-om verſachtende, morw-maeckende, verteerende, en-de rijpende. Derhalven bequaem, om tot een *Peſſus*, ofte ſet-pil gebruyckt, de hardigheyt van de Lijf-moe-der door fijn verſachtende kracht, wech te nemen, en-de de ſelve door ſijn drooge t'ſamen-treckinge te ver-ſtercken, haer overtollige vochtigheydt op te droogen. Door welcke kracht het oock belet het uytvallen van 't Hayr. Streckt, in 't korte, om alle pijn, die uyt kou-de veroorſaeckt, te ſtillen, ende alle harde Geſwellen te doen ſlincken. De meergemelte *Dioſcorides* keurt voor het beſte, 't welck boven ſijnen lieffelicken reuck, geel-achtigh van verwe is, wat na den groenen treckende, van ſtoffe vet ende taey, doch niet zandigh, maer kle-vende gelijck Harſt.

PIJN-BOOM heeft in ſijn ſchorſſen eenen droogen, ende t'ſamen-treckenden aert, die doen het vel over de wonden groeyen, ende geneſen de Verbrantheyt. De vettigheyt, die uyt deſen Boom vloeyt, ende HARST genoemt werdt, noch verſch zijnde, ſtilt de pijn van de gewrichten, inſonderheyt in de Heupen, verſacht ende verdouwt de hardtſte Geſwellen: maer die ouder is, heeft meerder kracht om te verwermen, ende te ver-teeren. Dit ſelfde grijpt oock plaets in Harſt, ofte Gomme van andere Boomen.

Het kruyt, dat in 't Griecks *Narthex*, in Latijn *Fe-rula*, ende daer na in François ende Italiaenſch *Ferola* ge-noemt werdt, ende in Spaenſch *Cannaheia*, (om haer rietachtigheyt) is van gedaente onſe *Venckel* niet onge-lijck; ende waſt veel in Aſyen, ende Afrijcken: doch mede in Europa, gelijck ick het ſelfde geſien hebbe in Italyen ontrent Florençen, Romen, Napels, ende in Vranckrijck ontrent Mompellier, ende Marſeille. Het is van verſcheyde ſoorten, ſelver oock na de verſchey-denheyt van de plaetſen, daer het groeyt, ende daerom brengt het oock verſcheyden Sap, ofte Gomme voort, *Sagapenum*, *Galbanum*, ende *Ammoniacum*, alle drie in de Heel-konſte gebruyckelick.

SAGAPENUM is heet in den derden, ende droogh in den tweeden graed, ſeer vermorwende, ende vertee-rende. Wert derhalven ſeer bequamelick gebruyckt te-gen alle Kramp, Lammigheyt, Treckinge, ende wee-dom der zenuwen. In *Azijn* geweeckt, verteert, ver-drijft, ende doet ſcheyden alle hardigheyt in verouder-de koude Geſwellen, ende Klieren. Verklaert het ge-ſichte, ende verdrijft de ſchemeringe, ende vlecken van de Oogen, met *Sap van Wijnruyte* gemengt. Belet oock het uytvallen des Hayrs.

Voor de beſte wert gekeurt van den Arabiſchen Ge-nees-meeſter *Meſue*, die klaer is, van buyten geel, van binnen wit, na Loock ruyckt, ſcherp op de tonge, ende lichtelick ſmelt.

GALBANUM verwermt tot by-na in den derden graed, ende verdrooght tot in den tweeden, verſacht, koockt, verdunt, doet ſcheyden, treckt doornen, en-de ſplinters, doet de koude geſwellen rijpen, ende door-breecken. Met *Azijn*, ende *Salpeter* vermengt, ver-drijft de Sproeten, ende den Tandt-ſweer in de hollig-heyt geſteecken.

Werdt meeſt gepreſen van *Dioſcorides* het gene uyt veel kleyne ſtucxkens beſtaet, ende *Wieroock* gelijckt, dat ſuyver, vet, ende niet houtigh en is, in hebbende wat zaedt van ſijn kruyt, ſterck ruyckende, ende niet te vochtigh, noch te droogh zijnde. Siet *Wecker. 1. An-tid. ſpec. 17.*

AMMONIACUM leeckt uyt de *Ferula*, die by Cyre-nen, ende den Tempel van *Iupiter Ammon*, in 't uyter-ſte van Afrijcken (daer hem *Alexander de Groote*, uyt verwaende grootſheydt dede erkennen voor *Iupiters* ſoon) overvloedigh voortkomt. Het is werm, ende droogh in den tweeden graed, verſacht, ontdoet, ende treckt uyt, vermorwt alle hardigheydt, ende verſoet de pijne daer uyt ontſtaende, in *Azijn*, op ſacht vyer, geſmolten. Met Olye, ende *Salpeter* ge-mengt, vermorwt, ende verdrijft alle harde geſwel-len; ende ſtilt de pijne van de gewrichten; gelijck het oock de knobbels aldaer doet vergaen, ende doorbreec-ken, als by het ſelve *Honich*, ende *Peck* geſmolten wer-den. Is mede dienſtigh om het geſichte te verklaren,

mits

mits de duyſterheydt verdrijvende, ende de ſchellen die over den Appel beginnen te groeyen, afnemende.

Werdt voor goet gehouden, volgens de getuygeniſſe van den meer gemelten *Dioſcorides*, dat wel geverwet is, de *Wieroock* gelijckt, met kleyne ſtucxkens, ſuyver, ſonder eenigh mengſel van hout, ofte ſteenkens, van reuck als *Beverſwijn*, ende bitter van ſmaeck.

Bdellium is een gomme, ofte traen, die uyt een Arabiſchen Boom leeckt, ſoo genoemt in 't Griecks, als ſtinckende, om ſijnen ſwaren reuck. Het verwermt in den tweeden graedt, verſacht, ſcheydt, ende verteert. Met *Wijn*, ofte werm *Water* geſmolten, ontdoet de krop-ſwellen, alderhande hardigheydt, ende knobbels van de gewrichten.

Het beſte *Bdellium* is bitter, ſonder ſuyrigheydt, ſuyver, vet, broos, ende wel-ruyckende. Siet verder *Wecker. 1. Ant. ſp. 17.*

Styrax is een Boom by na gelijck den Queeboom, die in Languedock wel waſt, maer en geeft daer geen vette vochtigheydt, gelijck in heeter Landen, ende deſe is tweederhande, beyde wel-rieckende, ſommige gomachtigh, in greynen, ende klotten geſtijft, die uyt Pamphylien, Cypers, ende Candia over plachte gebracht te werden in riet-pijpen, daerom in de Winckels genaemt *Styrax Calamita*, in Griecks na den Boom, uyt den welcken hy traent als een keeckel, *Styrax*, in Italiaenſch *Storace*, in Spaenſch *Eſtoraque*, d'ander is vocht ende weeck, gelijck den *Termenthijn Storax liquida*, ende by d'Italianen *Storace liquida* geheeten; is wat heeter, als de drooge. De Gomme die tegenwoordigh gemeenlick gebruyckt werdt, is bruyn, vol gruys, breuckigh, ende by na vermeluwet, de welcke ten tijde van *Dioſcorides* verworpen werde: die 1. 68. voor de beſte keurt de gene, die vet is, roſchachtigh, harſtachtigh, daer eenige witte ſtucxkens by zijn, ſijnen goeden reuck lang behoudende, ende die, als men hem weyckt, een honichachtige vochtigheydt van hem geeft. Deſe ſcheelt ſoo veel van de gemeene, als den *Falernum*, ſeydt *Galenus*, dat is den beſten Wijn, van den ſlechtſten, die in de krougen gedroncken werdt; dan komt ſeer ſelden over, ende werdt van de Joden aldaer vermengt ende vervalſcht. Ick heb even wel van den oprechten te Napels geſien by den naeuwkeurigen *Ferrante Imperato*, die de ſelfde te Venetyen van een Koopman van Aleppo gekocht hadde.

Styrax verwermt, maeckt morw, ende verteert, bequaem om alle hardigheydt te verſachten, de geſwellen, ende harde klonters, inſonderheydt van de zenuwen, te ontdoen, ende werdt bequamelick vermengt onder Salven die verſachten ende verdrijven.

Tacamahaca, welcken Indiaenſchen naem by de Spaengjaerts gehouden is, werdt by haer overgebracht uyt Weſt-Indyen, alwaer hy waſt in nieuw Spaengjen, aen een Boom ſoo groot als een Popelier, ſeer goet van reuck, de welcke gequetſt zijnde, deſe *Gomme*, of *Harſt* uytgeeft, van verwe het *Galbanum* gelijck (ende daerom ſeggen ſommige, dat ſe het oprechte *Galbanum* is) met witte placken, als *Ammoniacum* ſwaer van reuck, ende ſmaeck.

Deſe *Gomme* is werm in 't beginſel van den eerſten graed, droogh in den tweeden, mede deelachtigh van een groote t'ſamen-treckinge: waer door ſy niet alleen en kan ontdoen, ende ſcheyden de taeye vochtigheden, maer de leden noch verſtercken. Sy werdt gebruyckt tegen allerley Geſwel, ende om alderhande pijn, uyt koude, ende windtachtige vochtigheden komende, te doen vergaen. Sy verdrijft den Tantſweer, in de quade ende holle Tanden geſteecken: ende als eenigen bedorven Tandt daer mede gebrandt werdt, dan gaet de bedervinge niet vorder. Sy verſoet alle ſmerten der lidtmaten, ſelfs oock de Gichte, belet den Kramp, geneeſt de wonden der zenuwen, ende verteert de overblijvende vochtigheyt.

Komt mede van een Weſt-Indiſchen boom (ontrent Carthagena, ende Nombre de Dios) gequetſt zijnde, een ſoorte van Harſt, van verwe de Tacamahaca gelijckende, maer meerder blinckende, vochtiger, ende grover; in Indiaenſch, ende daer na oock in Spaenſch, Caranna, ofte *Caraſia* geheeten, van reuck de ſelve Tacamahaca gelijck, maer noch ſwaerder, vet, ende olyachtigh, derhalven oock taey, ſonder groote kleefachtigheydt.

Het is eenen nieuwelicks bekenden Harſt, werm van aert, veel meer dan in den tweeden graed: die de Indianen veel gebruycken tegen de Geſwellen, ende alderley Smerten. Ja is bequaem tot alle de gebreken, die wy de Tacamahaca toe-geſchreven hebben, ende noch krachtiger, ſoo dat ſe dickwils in korter tijdt volbrengt, waer toe men met de Tacamahaca in langer tijdt niet en heeft konnen geraecken, gelijck de Spaenſche ſchrijver *Monardus* getuyght, ſelfs bevonden te hebben, het welck ick, ende andere oock uyt eygene ervarentheydt konnen beveſtigen.

Opopanax, is ſoo veel in 't Griecx te ſeggen, als *Sap* van *Panax*, beſchreven by Dr. *Dodoens* in 't 10. boeck, van 't 2. Deel, op 't 14. cap. Uyt dit kruyt vloeyt een *Sap*, 't welck tot een Gomme verhart, ende is heet in den derden, droogh in den tweeden graed, ſterck verſachtende, ende verteerende. Heelt de Geſcheurtheyt, verſoet de Gichte, ende Tant-ſweer, verſacht de harde Lijf-moeder, doet Bloedt-ſweeren, Klap-ooren, ende andere Geſwellen rijpen, ende door-breecken, ſcherpt het geſicht, ende met *Honigh* ende *Peck* vermengt, tot een Plaeſter, geneeſt de beten van dulle Honden. Werdt oock bequamelick gedaen in alle Plaeſters, ende Salven, ſtreckende om te vermorwen, ende de koude geſwellen tot rijpinge te brengen.

Voor het beſte werdt gehouden, dat bitterſte van ſmaeck, ſterckſte van reuck, van binnen wit, ofte geelachtigh is, van buyten ſaffraen-verwigh, glat, vet, breuckigh, terſtondt in 't water ſmeltende. En in

in dit ſmelten werdt deſe, ende andere Gommen-geſuy-vert: want de vuyligheydt daer door boven-drijvende, valt als dan lichtelick af te nemen.

3. *Ammoniacum*, *Bdellium*, *Styrax*, ende andere van die ſlagh, als ſy door ouderdom verdrooght zijn, dan hebben ſy meerder kracht, om te verteeren, als om te verſachten: maer in gebreck van verſche, magh men de ſelvige in vette Olye laten ſmelten.

Uyt de verhaelde enckele Heel-middelen werden ge-mengt, ende in de Winckels toegemaeckt *Olye van Le-lyen*, van *Camillen*, van *Lijn-zaet*, van *Liſch*, van *Pier-wormen*; als oock van *Ladanum*, die aldus bereyt wert: Op een pont *Ladanum* wel kleyn geſtooten zijnde, giet men ſes onçen *Roſen-water*, ende vier onçen *Olye van ſoete Amandelen*, die te ſamen anderhalf uyre op lang-ſaem vyer gekoockt, ende dan ſoo dickwils door ge-daen, tot dat het een klaren *Olye* is. Staen noch gereet *Salve Reſumptivum*, ende van *Althæa*, ofte *Huemſt*, *Plaeſter* van *Mucilaginibus*, *Diachylum Magnum*, van *Melilote*, *de Ranis* ſonder ende met *Quick-zilver*.

4. Als dit tot gebruyck ſal gebracht werden, dan ſal men, ſoo om de pijn te ſtillen, als om de hardigheyt, en-de grove vochtigheden te verſachten, beginnen van een vochtige *Stovinge*, beſtaende uyt de *Wortels*, ende *Kruy-den*, hier voor verhaelt, gelijck tot voorſchrift, uyt de *Wortels van Lelyen*, ende *Huemſt*, de *Bladeren van Malu-we*, ende *Vyolen*, *Lijn-zaet*, *Fenugrieck*, *Camillen*, *Dil*, ende *Melilote*, te ſamen in *Water*, met wat *Olye* gezoden. Terſtont na het Stoven, als het gebreckelicke deel noch heet is, ende de tocht-gaetjens open, ſal men het ſelve ſtrijcken met een van de gemelte Olyen ofte Salven, ende daer een Plaeſter over ſlaen, beyde wel werm ge-maeckt zijnde. Want daer door konnen ſy tegen haer kracht van binnen door dringen, ende alſoo dapper ver-ſachten, ende helpen. Dan een Plaeſter alleen, dewijl ſy door haer dicke ſtoffe ſoo niet in de huyt kan ſchieten, heeft ſlapper kracht om te verſachten. Uyt het overige, dat het Af-ſietſel van de Stovinge na laet, geſtampt, ende gemengt, met Olye, ofte Salve, kan mede een Pap gemaeckt werden, om naer het Stoven op te leg-gen, ofte de volgende:

N. *Wortels van Lelyen*,
Huemſt,
Hatigh, *en*
Liſch, *van elcks twee onçen*.
Bladeren van Maluwe,
Bloemen van Camillen, *van elcks twee handen vol*,
Vijgen in riemen geſneden N°. 9.
Alles morw gekoockt in Water, dan in een ſteenen Vijſel geſtampt, en door een Zeef getrocken zijnde, doet daer by
Meel van Lijn-zaet, *en*
Fenugrieck, *van elcks een onçe*,
Vet van Hoenderen,
Ganſen, *of*
Eenden, *drie onçen*.
En roerd het in een pot, ofte becken, over weynigh vyer.
[*Tot een Pap*.]

Het VII. Capittel.

1. *Verdunnende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Dille, Poleye, Keule, Orego, Thijm, Quen-del, Marioleyne, Roſmarijn, S. Ians-kruyt, Alſſen, Santorye, Alant, Wynruyt, Cumijn, Laurier, Vet, Mergh, Olye.*
3. *Gemaeckte, ende gemengde.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

I.

DEwijl de verdunnende middelen, de onſienlicke tocht-gaetjens van de huyt openende, diep bin-nen ſchieten, en doen niet alleen de koude, grove, ende geſtremde vochtigheydt door haer wermte ſmelten, maer ſnijden oock door haer fijnigheyt van deelen de ſel-ve, ende maecken ſe ſoo dun, dat ſy daer na van ſelfs tot dampen vervlieght, ofte ten minſten door treckende middelen verdwijnt.

2. Dille is werm in 't hooghſte, ende droogh in 't beginſel van den tweeden graed, gelijck *Galenus* ſchrijft 6. *Simp.* In *Olye* gezoden, verteert, ontdoet, verdrijft, verſoet de ſmerte, rijpt, ende verdouwt alle rauwe vochtigheden. De groene Bladeren, ende ver-ſche Bloemen zijn meerder verwermende, ende ver-droogende, als de drooge, ende derhalven oock minder verdouwende. De Aſſche van 't gebrande zaet werdt gepreſen, ſeyt *Galenus*, op alle vochte, ende waterach-tige zeeren, inſonderheyt die by het Eynde, ende daer ontrent ſtaen; drooght oock den Huygh op, gelijck *Plinius* ſchrijft.

Poleye is ſeer verdroogende, ende heet in den der-den graed, als blijckt, gelijck *Galenus* ſeydt, met dat ſy van buyten opgeleydt, de huyt root maeckt; ende als ſy daer wat lange op bleef, ſoude quetſen. Dat ſy daer-en-boven fijn maeckt, is genoegh af te nemen, uyt de dicke ende taeye ſluymen, die ſy uyt de Borſt doet opkomen, ende oock de Stonden verweckt. Met het af-ſietſel geſtooft, verdrijft het Jeuckſel, ende Krawa-gye, verſacht de harde Geſwellen: ende daer in ge-baeyt, geneeſt de hardigheydt, ende omdraeyinge van de Lijf-moeder.

Keule, ofte *Saturey*, is heet, ende droogh in den derden graed, verdunt, ende verteert alle taeye ende dicke vochtigheden, die in eenige leden vergadert zijn, ende gemengt met Gerſten-meel (gelijck oock de Po-ley) verſacht de Gichte.

Spaenſche Orego, ende *grove Marioleyne*, die wy *wilde Orego* noemen, hebben een door-ſnijdende, ver-droogende, ende verwermende kracht, ende dat tot in den derden graed, waer door alle koude, winderi-ge, ende loſſche Geſwellen vergaen, met haer af-ſietſel geſtooft zijnde, gelijck het oock geneeſt de Schorftheydt, Jeuckſel, ende voort-loopende Vye-righeydt. Het *Sap* verdrijft de Geſwellen in den Mondt, ende doet den Huygh op-krimpen; ende met

Melck in de Ooren werm gedruypt, ſtilt het tuyten, ende de pijn van deſelvige.

Thiim werdt in onſe hoven onderhouden, dan groeyt in Spaengjen van ſelfs, als oock in Vranckrijck, doch meeſt in Provençe, ende Languedock (waerom den *Honich* aldaer ſoo lieffelick, ende wel-rieckende valt) inſonderheydt by Mompellier, daer ick hem ſoo dicht, ende overvloedigh hebbe ſien waſſen, gelijcker-wijs hier de Heyde.

Hy is, volgens de leere van *Galenus 6. Simpl.* heet, ende droogh in den derden graed, dapper door-ſnijdende, ende verteerende. Op alle verſche koude Geſwellen, *Oedemata* genoemt, vermengt met *Azijn*, geleyt, doet deſelve morw werden, rijpen, ende verdwijnen, als oock alle harde knobbelen. Ontdoet het geronnen bloedt, verdrijft de Wratten, ende de bloedige Klieren; met *Wijn* ende *Gerſten-meel* gemengt, verſacht de Gichte-pijn.

Quendel, ofte *wilden Thijm*, in de Winckels met den naem van *Serpillum* beſt bekent, volght in aert, ende krachten den rechten Thijm nu beſchreven.

Marioleyne is werm, ende droogh in den tweeden graed, fijn van ſtoffe, dun-maeckende, ende verteerende. Daerom werdt ſy bequamelick geleyt op de waterachtige, koude, ende dicke Geſwellen, die ſy doet ſlincken, ende vergaen, verſterckt de ontledene lidtmaten in *roode Wijn* gekoockt. De dorre bladeren met *Honich* vermengt, verdrijven de blaeuwigheydt van geblutſte leden. Ende om de gebroocken, verſtuyckte, ende uyt de leden geſchoven deelen te geneſen, wert ſy bequamelick gedaen by eenige verwermende Plaeſters, ofte oock alleen onder *Waſch* gemengt.

Rosmarijn wert hier te Lande in de hoven ſorghvuldigh onderhouden, ende neerſtelick voortgeſet: dan waſt van ſelfs in Spaengjen, ende Vranckrijck, met ſulcken menighte, dat ick geſien hebbe in Languedock den ſelven als Mutſaert gebruycken.

Hy is werm, ende droogh in den tweeden graed, ſuyverende, ende door-ſnijdende. In kleyne *Wijn* gekoockt, ende daer mede de koude Geſwellen geſtooft, doet deſelve ſlincken ende verdwijnen, ende ſtilt de pijn der zenuwen.

Hypericon, ofte *S. Ians-kruydt*, is werm, ende droogh tot in den derden graed, ende fijn van ſtoffe. Derhalven nut om de dickigheyt te verteeren. Het ſelve verſterckt de zenuwen, ende helpt haer verplettinge.

Alssen is verwermende, verdroogende, ſuyver-maeckende, ende wat te ſamen-treckende. Met *Honich* ende *Salpeter* gemengt, verdrijft de Squynantie; ende met *Water* de Puyſten, ofte Geſwellen des nachts komende, ende daerom, by de Grieckſche Genees-meeſters, *Epinyctides* genoemt.

Kleyne Santorye is by-na van de ſelvige gematigheydt, verdrooght, ende dat krachtigh, even wel met ſulcken ſcherpigheydt niet afvegende, ofte het kan de verholen holligheden, ende Fiſtulen geneſen. Gelijck het oock verſacht, ende dun-maeckende doet verdwijnen de oude hardigheden.

Alant verwermt, verdrooght, ende verdunt alle taeye, ende dicke ſlijmerigheden. De *Bladers*, ende *Wortelen* in *Wijn* gezoden, verwermen, ende geneſen de oude koude gebreecken, gelijck oock de Heup-pijn, ende helpt de weynige uytwijckinge der lidtmaten, die uyt overvloet van vochtigheydt ontſtaet.

De *Wortel* van Dil, maer inſonderheydt het zaet, verwermt, doet verdwijnen, ende de koude Geſwellen ſlincken. De *Bladeren* ende *Bloemige toppen* doen al 't ſelve, doch wat ſlapper.

Wijnruyt verhit, ende verdrooght tot in den derden graed, is ſeer fijn van deelen, door-ſnijt, ende verteert derhalven de dicke, ende taeye vochtigheden. Het *Poeyer* van de wortel met *Honich* gemengt, verteert het bloedt, dat tuſſchen vel, ende vleyſch geſchoten is, verdrijft de blaeuwe placken, ende alderhande vlecken. In *Wijn* gezoden, doet den Tant-ſweer overgaen: ende 't ſap in de Ooren gedropen het ruyſſchen, ende de pijn. Tot alle het welcke de *Wilde ruyte* noch krachtiger is.

Cumijn, heeft ſijn meeſte kracht in 't *Zaedt*, het welck heet ende droogh is in den derden graed, dun-maeckende, ende verteerende. Het *Poeyer* by verwermende Pappen ofte Plaeſters gedaen, doen alle waterige, ende windtachtige Geſwellen verdwijnen.

Laurier is in ſijn *Bladeren* werm, ende droogh tot in den tweeden graed, verſachtende, ende doorſnijdende. Haer afzietſel tot Badt, ofte Stovinge gebruyckt, is ſeer nut tegens de gebreecken van de Blaes, ende Lijf-moeder. Met *Gerſten-meel* gemengt, doen ſy de opgeblaſe Geſwellen ſlincken. De *Beſyen*, die wy *Bakelaers* noemen, zijn noch krachtiger, welckers poeyer onder *verſche Boter* gedaen, ſuyvert de huyt, ende verdrijft alle Placken, ende Sproeten.

Vet, ende Merch van heete, ende wilde Dieren, om dat ſy heeter, ende fijnder zijn, ende het deel, daer ſy op geleydt werden, lichtelick door-dringen, hebben groote kracht om te verdunnen, inſonderheydt als ſy door den ouderdom noch ſcherper geworden zijn: gelijck die van een *Voſch*, *Hondt*, *Beer*, ofte *Leeuw*. Het ſelfde heeft oock plaetſch in Olye, die door de jaren geſuyvert, ende verdunt is.

3. Hier uyt ſtaen in de Winckels *Olye van Dille*, van *Baeckelaer*, van *Wijnruyt*, van *Hypericum*, van *Voſſen*: *Salve van Agrippa*, ende *Aragon*: *Water van Poleye*, *Alſſen*, *Marioleyne*, ende *Roſmarijn*.

4. Op dat dan de koude, grove, ende ſlijmerige vochtigheden, die in eenigh deel, ofte tot een hardigheydt, ofte ontrent de zenuwen, ende gewrichten verandert, ende by een gerunt zijn, uyt de ſelve lichtelick getrocken, ende verdreven mochten werden, ſoo dienen ſy voor-eerſt verſacht, ende daer na verdunt, ende dat liever door Stovingen, om dat ſy door haer dunnigheydt beter konnen door-ſchieten als Plaeſters.

Om

Om te verſachten, zijn de verſche kruyden bequaem, maer om te doen verdwijnen de drooge. Men kan een *Stovinge* maecken, als volght:

℞. *Wortels van Alant,*
Liſch, van elcks twee onçen,
Bladeren van Orego,
Poley,
Thijm,
Santorye,
Roſmarijn,
Laurier, van elcks een handt vol,
Zaedt van Wijnruyt, en
Cumijn, van elcks een loot.
Te ſamen in drie kannen Waters tot op de helft gekoockt, in 't laetſte daer by gedaen
Een kanne Wijn, en dan door gekleynſt
[Tot een Stoving.]

Als hier van met een ſpongye, ofte wollen lap geheel werm geſtooft is, ſoo ſal men terſtondt, dewijl de huyt noch open is, het deel tegen 't vyer ſtrijcken, ende wrijven met een van de gemelte Olyen ofte Salven, daer onder gemengt hebbende ſoo veel *Voorloop van Brandewijn*. Om de beſtreecken plaetſch niet naeckt te laten, kan men de ſelve bedecken met een Plaeſter, die gemaeckt is uyt gelijcke deelen van *Vng. Aragon*, ende *Empl. de Mucilaginibus*: doch dun geſtreecken, ende dicht doorſneden, om het uytwaeſſemen niet te beletten.

Het VIII. Capittel.

1. *Verteerende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Azijn, Zout, Pekel, Zee-water, Salpeter, Aſſche, Loogh, Kalck, Aluyn.*
3. *Toegemaeckte, ofte gemengde.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

I.

NA dat de vochtigheyt, die eenigh deel heeft doen opſwellen, verſacht, verdunt, ende door de gemelte middelen bereydt is, dan moet eerſt de ſelve ofte verteert ofte na buyten, door de geopende gaetjens van de huyt getrocken werden, tot dat al het Geſwel gaet ſincken, ende ſlincken, ende de toevallen van 't gebreck verſoeten.

Verteerende Heel-middelen, moeten ſoo groote kracht hebben, om te verdunnen, ende te verdroogen, dat ſe al de quade vochtigheden, die haer voor komen, ſonder uytdampen, konnen verteeren. Deſe dienen voor ſlijmerige, waterige, ende windtachtige Geſwellen, ſomtijdts oock voor harde, maer niet dan als ſy op 't afgaen zijn, ende na dat 'er door verſachten ende verdunnen een bequame bereydinge voorgegaen is.

2. Azijn heeft, door ſijn groote fijnigheydt van ſtoffe, een ſeer verteerende kracht, ende kan dapper verdroogen. Werm geſtooft verdrijft de koude Geſwellen, ontdoet het bloedt, dat tuſſchen vel, ende vleyſch geronnen is, ſtilt de Gichte, ende bedwingt de voorts-kruypende Sweeringen. Den *Waeſdom* van heeten Azijn verteert de Waterſuchtigheyt, ende verdrijft het tuyten der Ooren; gelijck *Dioſcorides* ſchrijft 5. 17.

Zout verdunt, ende verteert alle overtollige vochtigheydt, die het in 't lichaem vint, verdrooght, treckt by een de vordere vaſte ſtoffe, (welcker kracht wy oock in 't zouten van vleyſch, ende viſch, dagelicks bevinden) de ſelve voor verrottinge bewarende, geneeſt geſwollen, ende bedorven Tant-vleyſch.

Pekel, ende Zee-water volgen de krachten van het Zout, waer mede nuttelick geſtooft werden geſwollen, ende gichtige leden, als oock Rappigheydt, Jeuckte, ende voort-kruypende Zeeren.

Salpeter beſit de ſelfde krachten van 't Zout, dan dat het minder toe-treckt.

Alle kruyt, tot Assche verbrandt zijnde, verkrijght eenigen brandt, ende meerder hitte, ende dienvolgende oock ſcherpigheydt. *Galenus* ſchrijft 8. *Simpl.* dat de *Aſſche van Vijge-tacken* dapper verdunt, ende verteert, als zijnde ſcherp, ende brandende. Wy konnen hier te Lande altijdt hebben de *Aſſche van Wijngaert-rancken*, *Kools-ſtroncken*, ende dagelicks aen onſen haert van *Eycken-hout*. De meer-gemelte *Dioſcorides* getuyght 5. 93. dat ſoodanigen *Aſſche* met *Reuſel*, ofte *Olye* vermengt, ſeer goet is om de knutſingen, ende knobbelen van de zenuwen te verdrijven: gelijck ſy oock van andere bequaem geacht werdt, om de koude Geſwellen te doen ſlincken, ende de pijn der gewrichten te verſoeten. Maer ick reeckene, beter te weſen, dat men in plaetſe van *Aſſche* het Loogh gebruyckt, ofte noch liever het *Zout* daer uytgetrocken met Voorloop van *Brandewijn* gemengt, het welck bydekrachtigh verteert, daer de vuyligheyt, die het uytgetrocken Zout in de Aſſche over laet, verſtoppende, ende toeklevende is.

Kalck, ſeydt *Galenus* 8. *Simpl.* is een ſoorte van Aſſche, doch van fijnder ſtoffe, als die van hout komt. Heeft door de banck een ſeer verhittende kracht, waer door ſy oock op de huyt een korſt brandt. Onder *Vet*, ofte *Olye* gemengt, neemt aen de kracht van te doen verſachten, ende verdwijnen. Waer toe de verſche, ende ongebluſchte voor de beſte geoordeelt werdt. Gewaſſchen zijnde, ſchrijft de ſelve *Galenus* 8. ende 9. *Simpl.* is ſeer verdroogende ſonder ſcherpigheydt, dan heeft meerder kracht om te verdrijven, ende te verteeren, als ſy met *Pekel*, ofte *Zee-water* gewaſſchen is; waer mede tot ſulcken eynde een *Loogh* gemaeckt kan werden.

Aluyn heeft een ſeer t'ſamen-treckende, verdroogende, ende verteerende kracht. Bedwingt, ende drooght op het vleyſch, dat in de Wonden te weelderigh uyt waſt, vuyle Sweeringen, geſwollen Tant-vleyſch,

zeerigheyt in den Mondt, Jeuckſel, ende Rappigheyt over 't geheele lichaem.

3. Ten ſelfden eynde ſtaen in de Winckels bereydt Oly van *Beverſwijn*, van *Euphorbium*, van *Tichel-ſteenen*, ende *Petrolye*.

4. In 't gebruyck van de gemelte middelen ſal men gaen op de volgende maniere. Wanneer dat 'er een los ende ſacht Geſwel, ſonder pijn ofte roodigheydt, in eenigh deel, gelijck de knye, ofte ſacxken, vergadert, ofte wijdt verſpreyt, als de beenen van de gene, die Waterſuchtigh zijn, ofte na de Gicht-pijn: in ſulcken geval, moet de ſlijmerige, ende waterige vochtigheydt, ofte oock de beſlotene winderigheydt voor eerſt verteert werden met een *Stovinge* van *Loogh*, getrocken uyt de *Aſſche van Wijngaert-rancken*, *Eycken-hout*, ofte *Kool-ſtroncken*, in een nieuwe ſpongye, ofte wolle lap vaſt opgebonden. Na gelegentheydt van ſaecken mogen in dit Loogh gekoockt werden, *Orego*, *Thijm*, ende andere doorſnijdende middelen. Indiender meer opdrooginge vereyſcht werdt, dan magh men gebruycken het *Loogh* van gebluſchte, ende gewaſſche *Kalck*. De ſpongye, ofte lap, na een uyre afgenomen zijnde, ſal men de plaetſche voor 't vyer ſmaren met de gemelte *Olyen*. Maer als het Geſwel, gántſch verhardt geweeſt zijnde, nu ten deele verſacht is, dan ſal men alle de vochtigheydt, die nu al bereydt, ende los is, niet alleen opdroogen, ende verteeren met de gemelte ſtovinge, maer oock met den damp van ſtercken *Azijn*, ende Voorloop van *Brandewijn*. Hier toe werdt een gloeyende *Tichel-ſteen*, waer mede onſe ſtraten geleydt zijn, in een hooge, ende boven-nauwe pot gedaen, ende daer dan wat van den *Azijn*, ende *Brandewijn* opgegoten, ende over den ſtoom, ofte waeſſem, die daer met groote hitte van opvlieght, het geſwollen deel gehouden. Een deel van de vochtigheydt aldus verteert zijnde, moet het overige eerſt met verſachtende middelen bereydt, ende dan wederom opgedrooght werden, ende dit beyde door malkanderen ſoo lange opgeleyt, tot dat, alle de vochtigheydt verteert zijnde, het Geſwel heel komt te ſlincken. Doch op alle de vier Geſwellen, te weten, de ſlijmerige, waterige, winderige, ende verharde, dient, terſtondt na het ſtrijcken, geleyt een verdouwende, treckende, ende verteerende Plaeſter, gemaeckt van 't gene t'ſijner plaetſche verhaelt ſal werden, ofte oock het volgende, dat de vochtigheydt van de Geſwellen door de ſweet-gaetjens merckelicken uytſuyght.

N. *Ouden Olye, ſeven onçen,*
Wit Waſch, vijf onçen,
Te ſamen geſmolten zijnde, doet daer by
Termenthijn, vier onçen,
Aen 't kouden zijnde, ſtroyt daer in
Salpeter, en
Zout van Eycken-hout, van elcks een onçe.

[*Tot een Plaeſter.*]

Het IX. Capittel.

1. *Treckende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Guychel-heyl, Katte-kruyt, Zeep-kruyt, Water-peper, Moſtaert-zaet, Kerſſe, Broe-netelen, Bertram, Wolfs-melck, Peck, Teer, Euphorbium, Swavel, Suer-deegh, Miſch van Duyven, Ganſen, Hoenderen, Koeyen, Paerden, Geyten.*
3. *Mengel-middelen.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

I.

TReckende Heel-middelen zijn de gene, die opgeleyt ſoo waterige, als dickachtige vochtigheydt van binnen na buyten trecken. De treckende kracht beſtaet meeſt in wermte, ende wert vermeerdert, als daer by komt een drooghte, ende fijne ſtoffe. Het gene fijn, ende in den tweeden graed werm is, treckt wel: dan dat in den tweeden graed komt, en treckt niet alleen, maer doet oock verteeren, ende verdwijnen 't gegetrocken is. Dat noch heeter, ende fijnder is, treckt ſoo fel, dat het Bladeren op de huyt maeckt. Van de twee eerſten ſullen wy alhier, ende van 't laetſte in 't naeſt-volgende Capittel handelen. Vorder zijn onder deſe middelen ſommige van aert treckende, als *Dictamnus*, *Propolis*, *Sagapenum*, *Thapſia*: ſommige door verdervinge, gelijck *Duyve-miſt*, *Ganſe-miſt*, ende alle andere, die heete Dieren afgaet: andere door eygenſchap van haer weſen, gelijck de *Scorpioenen*, op de wonde, die hy geſteecken heeft, geleyt, fijn eygen vergif uyttreckt, als mede het *Hayr van eenen dullen Hont*.

2. Guychel-heyl met rootachtige, ofte purpere bloemen, is werm ende droogh, ende heeft, gelijck *Dioſcorides*, ende *Galenus* ſchrijven, ſoo ſterck-treckende kracht, dat hy de ſplinters, doornen, ofte dierſ gelijcke, kan uyttrecken.

Katte-kruyt, is werm, ende droogh by-na tot in den derden graed, ende derhalven fijn van ſtoffe, door-ſnijdende, verdunnende, de vochtigheydt na buyten treckende, ende verteerende.

Zeep-kruyt waſt in Duytſchlandt in 't wildt, ende aert oock ſeer weeldigh in onſe hoven. Het is verwermende, verdroogende, ende als Zeep (waer van de naem komt) ſuyverende. Heeft daer-en-boven een treckende kracht, ende met *Gerſte-meel*, in *Wijn* gekoockt, verdrijft de harde Geſwellen.

Peper-kruyt, dat hier in menighte aen de ſlooten, (daerom gemeenlick Water-peper genoemt) als oock in eenige leeghten van 't Haeghſche Boſch, op-ſlaet, is heet, ende droogh tot in den vierden graed. Het verteert de koude Geſwellen, ende verouderde hardigheydt, geneeſt de vervuylde Sweeren, ſcheydt het geronnen Bloedt, dat onder de gepletterde huyt leyt, met *Alant-wortel* geſtooten.

Mostaert-zaet is heet, ende droogh in den vierden graed. Heeft een verdunnende, ende na-treckende

kende kracht, ende derhalven bequaem (gelijck oock het voorgaende) in alle gebreecken, daer men eenige quade vochtigheden van binnen na de huyt wil trecken, gelijck op Gichte, koude, ende veroude Geſwellen.

Kersse, ſoo, die in de hoven onderhouden werdt, als die in 't wildt van ſelfs opſlaet, is van de ſelfde gematigheydt, ende krachten, te weten in haer *Zaet*, dat meerder hitte deelachtigh is, als de Bladeren.

Netelen zijn werm in den eerſten, droogh in den tweeden graed. De *Bladeren*, ende het *Zaet* ('t welck noch krachtiger is) met *Olye* vermengt, werdt bequamelick gebruyckt tegens de geſwellen achter de Ooren, ende met *Azijn*, tegens de Puyſten, Vlecken, ende andere gebreecken, die haer op de huyt openbaren.

Bertram, ofte *Pyrethrum*, is in ſijnen *Wortel* heet ende droogh in den derden graed, fijn van deelen, ende dapper uyt-treckende, waerom hy veel tegens de Tant-pijn gebruyckt werdt. Met *Olye* gemengt, doet hy ſweeten, ende is krachtigh, gelijck *Dioſcorides*, ende *Galenus* betuygen, tegens het beven der Leden, als oock tegens de gene, die verkoudt, ende beroert zijn: alſoo ſy de ſelfde niet alleen de wermte, maer oock het gevoelen wederom geeft.

Wolfs-melck, ofte *Tithymallus*, is, in ſijn melckigh *Sap*, heet, ende droogh in den vierden graed. Het geneeſt de vuyle Schorftheydt, doet de Wratten, ende Lijck-doornen afvallen, neemt wech de harde kanten van de *Fiſtelen*, ofte loopende gaten.

Peck, ende Teer zijn een dingen. Want de vettigheydt die door het vyer uyt de tacken van den Peck-boom, ofte Pijn-boom, vloeyt, werdt *Teer* genoemt, ende de ſelve, door het zieden, hardt gemaeckt zijnde, *Peck*. Is beyde werm, ende droogh tot in den tweeden graed, ende dun van deelen, derhalven verdouwende, ende verteerende. Verſacht, ende rijpt de harde, ende knobbelachtige geſwellen, ſuyvert met *Honich* de vuyle Sweeringen, verſacht de pijne der Lidtmaten, 't zy alleen, ofte met *Swavel* vermengt, ende heelt de holle Wonden.

Euphorbium is een dick ſap, ofte gomme van een doornachtigh gewas in Afrijcken, ende de Weſterſche Landen. Het verhit, ende verdrooght hoogh in den vierden graed, ende is dienvolgende ſeer verdunnende, ende verteerende. Onder *Olye van Beverſwijn* gemengt, is goedt tegens de Gichte, Geraecktheydt, Spanninge, Verdoovinge, ende alderhande koude gebreecken der zenuwen. Het treckt op den eygen dagh uyt de ſplinters van de gemorſelde beenderen.

Nies-kruyt ſoo wel het *Witte*, als het *Swarte*, is heet, ende droogh in den derden graed. De *Wortel*, alleen in poeyer geſtroeyt zijnde, ofte met *Wieroock*, *Teer*, ende *Olye* vermengt, neemt wech quaet Schorft, witte Zeerigheydt, leelicke Vlacken, ende de harde kanten van de loopende gaten.

In den ſelfden aert, ende krachten volght het Vyer-kruyt, gehouden van *Fuchſius*, ende andere, voor een baſtaert ſoorte van ſwart Nies-kruyt, by onſe huysluyden in groot gebruyck (waerom men 't ſelve meeſt ſiet voor alle wooningen) ende by haer ſoo genoemt, om dat ſy de Beeſten daer mede vyeren, ofte het vyer in ſteecken. Waer van breeder verhaelt ſal werden in de *Hollandtſche Genees-konſte*.

Swavel verwermt, treckt, verdrijft ende ſuyvert; met *Speeckſel*, *Piſſe*, oude *Olye*, ofte *Honich*, vermengt, geneeſt de vyerige ſteecken; met *Termenthijn*, Schorft, ende Rappigheyt.

Onder de middelen, die uyt de bedervinge een treckende kracht trecken, is Suyr-deegh het ſachtſte, zijnde tamelick werm, ende dun van deelen, ende derhalven ſonder moeyelickheyt van binnen uyttreckende, waerom het oock gemeenlick in brandende Koortſchen met *Zout*, ende *Azijn* (waer by ick met groot voordeel een vierendeel, ofte half loot *Euphorbium* vermenge) onder de voeten gebonden werdt.

Al is 't dat alle Misch, (gelijck *Galenus* ſchrijft 10. *Simpl.*) een treckende kracht heeft, ſoo valt even wel onder de ſelve groot onderſcheyt.

Duyven-misch is dapper verhittende, natreckende, ende de huyt root-maeckende, met *Gerſte-meel*, ende *Azijn* gemengt, verdrijft de krop-klieren, als *Dioſcorides* verhaelt 2. 73. gedrooght, ende geſtooten met *Kers-zaet*, ſeydt *Galenus* op de gemelte plaets, verdrijft de Gichte, ende verouderde pijn in de Heup, Zijde, ende Lendenen.

Ganse-misch heeft de ſelfde krachten, dan is ſoo heet, dat ſy nauwlicks gebruyckt en kan werden, gelijck de gemelte *Galenus* getuyght; ende in tegendeel is de Hoender-misch te ſlap, inſonderheyt van de gene, die niet en loopen, maer beſloten in de Kotten, ofte Koyen, gehouden werden.

Koe-misch, ende, die noch ſtercker is, Paerde-misch, hebben een treckende, ende verteerende kracht, waer door ſy alle koude, waterachtige, ſlijmerige, ende windige Geſwellen doen ſlincken, ende vergaen; andere doen rijpen, ende door-breecken.

Geyte-misch is ſoo verdouwende, ende ſcherp van aert, gelijck *Galenus* mede getuyght 10. *Simpl.* dat ſy, onder *Boone-meel* vermengt, ende in *Azijn*, ende *Water* opgekoockt, alle harde Geſwellen doet verdwijnen; het welck oock een bequame Pap is voor de Water-ſuchtige. Gedrooght, ende gebrant zijnde, werdt wel fijnder van ſtoffe, maer niet merckelick ſcherper; ende laet haer bequamelick mengen onder verteerende, ende treckende Plaeſters, ende Pappen.

3. Om te trecken, ende te verteeren zijn mengel-middelen, *Olye* van *Moſtert-zaet*, die geperſt werdt, gelijck *Amandel-olye*; De *Plaeſter* van *Bakelaer*, *Oxycroceum*, *Diachylon* enckel ende met de Gommen. Waer toe oock andere Plaeſters, ende Pappen konnen gemaeckt worden, uyt de verhaelde Heel-middelen: als van gedrooghde, ende geſtoote *Miſch* onder *Peck*, ofte *Teer* gemengt, waer by konnen komen *Swavel*,

Bertram, *Salpeter*, *gebrandt Zout*, ofte d'ander verhaelde, na gelegentheydt van 't gebreck.

4. Deſe middelen moeten alleen aengewent werden, als de vochtigheydt van eenigh hardt geſwel verdunt, ende bereydt zijnde, door geen verdroogende middelen heeft konnen verteert werden. Want dan en is ſy niet wech te krijgen, als door ſoodanige, die haer uyt het binnenſte, in de huyt trecken. Deſe werden bequamelick gemaeckt tot een Pap, ofte Plaeſter, om niet binnen te ſchieten, maer van buyten opleggende na haer te trecken.

Het X. Capittel.

1. *Verteerende, ende Verſlinderende middelen.*
2. *Blaer-treckende middelen; als Vlam-kruyt, Hane-voet, Egel-kolen, Wolfs-melck, Zeep, ende Zout, Spaenſche-vliegen.*
3. *Koppen.*
4. *Fontanellen, ende Setons.*
5. *Haer recht gebruyck.*

1.

Wanneer de quade vochtigheydt, eenigh deel ingenomen hebbende, noch door verſachtende, noch door verdunnende, noch door treckende middelen, die dus verre beſchreven zijn, niet en kan verdouwt, ofte verdreven werden, dan moet men noodtſaeckelick verder treden, ende komen tot ſoodanige middelen, die de ſelve ſmelten, ende uyt-trecken, ofte door den brandt verſlinden.

2. Wy ſullen beginnen van de gene, die op de huyt geleydt, een blader trecken, uyt de welcke dan veel waters loopt.

Vlam-kruyt, ofte *Flammula*, brandt, door ſijn vlammende hitte, een blaer, ofte bleyn in de huyt, zijnde heet, ende droogh in den vierden graed.

Hane-voet is van den ſelfden aert, ende krachten, ende beneffens de andere ſoorte, die hier te Lande overvloedigh waſt, ende genoemt werdt *Ranunculus flammula*, ende by ons Egel-kolen; waer van breeder in de *Hollandtſche Genees-konſte*.

Wolfs-melck is mede ſeer ſcherp, doch even wel een weynigh minder, als Hane-voet; ſoo dat het niet-te-min bleynen treckt.

Zeep, ende Zout onder een gemengt, is 't gemeenſte ende ſachtſte; dan wert ſcherper met wat *Euphorbium*.

By de Heel-meeſters zijn de Spaenſche-vliegen meeſt in 't gebruyck, geſtooten, ende onder *Suyrdeegh* gemengt, ofte ('t welck het ſeeckerſte is) daer op geſtroeyt.

3. Koppen, alſoo genoemt, om dat ſy een Kop, ofte Hooft gelijckenen, gelijck in Latijn *Cucurbitulæ*, na de *Cucurbita*, als of men ſeyde, kleyne Kauwoerden, gemaeckt van Tin, ofte Glas ('t welck beter is, alſoo men daer in ſien kan) ontfangende het vyer in haer aengeſteken Vlaſch, trecken krachtelick door haer vlamme, ende hitte (ſeydt *Plutarchus* in ſijn Platoniſche Vragen) niet alleen de dunne, ende vlotte vochtigheydt, maer oock die al diep leydt. Meerder, ende beter, als de huyt te voren met eenige ſnedekens geſcherft, ofte doorkerft is, als dat ſy alleen op een heele huyt geſet werden.

4. Ten ſelfden eynde ſtrecken de Fontanellen, ſoo genoemt, om datſe, Fonteyns-gewijs, haer vochtigheyt uytgeven, ende werden in 't vleyſch gemaeckt, ofte de huyt, tuſſchen de vingers opgetrocken, ende ſtijf geperſt (het welck 't gevoelen ſoo verdooft, dat ick dickwils geſien hebbe, het werck volbracht te zijn, eer dat het de Siecke gewaer wierde) met een Scheer-mes door-ſnijdende, ofte door een *Cauſtijck*, te beſchrijven in 't 18. Capittel, een gaetjen daer in brandende.

De Setons hebben de ſelfde kracht, ende en zijn anders niet, als een rouwe koorde, ofte gedraeyt doecxken, met een groote naelt door het vel geſlagen.

5. De *Blader-maeckende middelen* werden gebruyckt op half verſtorvene leden, om de ſelve leven, ende kracht te geven. Want de natuerlicke wermte, ende de levende geeſten werden daer in getrocken. Maer hier toe moeten alleen gebruyckt werden de ſlapſte, meerder om de huyt maer root te onſteecken, als om te branden. Ende de laetſte dienen beſt op Peſt-geſwellen, vergiftige beten, ofte ſteecken: als mede voor Hooft-pijn, inſonderheydt, quade Oogen, achter de Ooren (alwaer gemeenſchap is door een zenuwken) geleyt: maer dan moet men wel toeſien, met een doecxken daer tegen te leggen, dat het Oor, 't welck anders vergeeſche ſmerte ſoude lijden, niet geraeckt en werdt. De Blader, indien ſe van ſelfs niet door en breeckt, magh met een Schaerken doorgeſneden werden: ende dan, om niet ſchierlick te ſluyten, met een werm *Beete*, ofte *Koole-bladt* drie vier dagen verbonden. *Paré* ſchrijft in 't 33. Cap. van ſijn 25. Boeck, dat dit een goet Heel-middel is, in lange-Sieckten, ende als men met andere middelen niet en heeft konnen uytrechten, als in verouderden Hooft-ſweer, Vallende-ſieckte, Gichte, ende diergelijcke. Maer al is 't ſeecker, dat het ſelve in deſe Sieckten wel eenigh voordeel kan geven, ſoo valt het even wel bequamer in ſchierlicke gebreecken, dewijl het in korte tijdt ſijn werck doet, ende dra ophoudt. Dan in langdurige zijn de *Fontanellen* veel bequamer, als de welcke haer vuyligheyt geſtadigh loſen, ende ſoo lang open gehouden werden, als men ſelfs begeert. Het welck in de *Seton* oock plaetſche heeft, die 's morgens, ende 's avonts dient verſchoven, ende als de opening toe wil heelen, de koorde beſtreecken met *Vng. Apoſtolorum*, ofte *Ægyptiacum*. Van diergelijcke, als het vleyſch al te weeldigh waſt in de *Fontanel*, ende de *Erwect*, (die men tot open houden, daer in ſteeckt) benaeuwt, ende wil begroeyen, ſoo ſal men ſe, met ſpeeckſel vochtigh gemaeckt zijnde, in wat *Precipitaet* doopen, ofte in de plaetſche nemen een pilleken van *groen Waſch*, gemengt met *Spaenſche-vliegen*.

Het

Het XI. Capittel.

1. *Rijpende, ende Etter-maeckende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als laeuw Water, Olye, Boter, Wolle met der Yecken, Vet, Merch, Terwen-blom, heet Witte-broot, Vijgen, Houf-bladeren, Suyring, Huemſt-wortel, Lelye-wortel, Ajuyn, Teer, Peck, Harſt, Wieroock, Ladanum, Styrax, Bdellium, Galbanum, Ammoniacum.*
3. *Mengel-middelen.*
4. *Maniere om te gebruycken.*

I.

Het rijpen, ofte etter-maecken geſchiedt, als door hulpe van de inwendige wermte het bedorven bloedt in ſuyvere etter, ofte d'andere vochtigheden, de bedorventheydt wech genomen zijnde, in een beter, te weten, een etterige ſtoffe verandert werden. De middelen, die ſulcks te weegh brengen, zijn matelick werm, ende de gematigheydt van het deel, daerſe opgeleyt werden, niet ſeer ongelijck; de welcke oock met eenen de vochtigheyt, die bedorven is, een wermte, met ons natuerlicke wermte over-een-komende, mede-deelt; waer door dan de bedorvene vochtigheydt in wat beters, ende dat de nature ſoo moeyelick niet en valt, komt te veranderen.

2. Een Stovinge van Laeuw Water, verwermt, ende vervochtight altijdt by ſijn ſelven, verſacht, ende rijpt: maer even wel ſomtijdts by toeval kan het ont-doen, ende verdrijven.

Olye, die verſch, ende ongezouten is, verwermt matelick, vervochtight, ende vermorwt, laeuw opgeſtreecken, ofte onder de water-ſtoving gemengt. Hy koockt mede, ende maeckt etter; vermeerderende de natuerlicke wermte, door dien hy ſtopt, ende behoudt, 't gene anders gewoon is uyt te vliegen.

Boter, die mede verſch is, heeft een verſachtende, ende rijp-maeckende kracht, inſonderheydt in kleyne onſteeckingen van jonge Kinderen, ofte ſachte lichamen. Waer toe de Wolle *met der* Yecken oock dienſtigh is.

Alderhande Vet, inſonderheydt van tamme Dieren, verſacht, koockt, ende rijpt. Want behalven, dat het, gelijck de *Olye*, met ſijn lijmigheydt de lucht-gaetjens van de huyt verſtopt, ende 't gene anders ſoude vervliegen, tegenhoudt, ſoo is het noch van gematigheydt onſe natuerlicke wermte gelijck. Hier van is de *Verckens-reuſel*, gelijck *Galenus* ſchrijft 5. *Simpl.* 9. en de 11. de ſlapſte, daer gaet eerſt boven *Kalfs-vet*, *Hoender-vet*, maer *Ganſe-vet* is het krachtighſte van alle, ſoo dat het niet alleen etter en kan maecken, maer oock een verdrijvende, ende verteerende macht heeft.

Merch, van *Herten*, ende *Kalveren*, gelijck het de harde Geſwellen verſacht, ſoo kan het mede, uyt den ſelfden aert, als het *Vet*, koocken, ende etter maecken.

Terwen-blom in *Olye* alleen, ofte daer by *Water* opgekoockt, tot een Pap, ſluyt de lucht-gaetjens van de huyt, ende houdt de natuerlicke wermte binnen, waer door dan de overtollige vochtigheydt gerijpt, gekoockt, ende tot etter gebracht werdt.

Witte-broot doet het ſelfde in ſijn kruym, heet opgeleyt zijnde, ofte als het koudt, ende droogh is, ontdaen, ende geſmolten in dick *Bier*, ende *Olye*, ofte *Boter*, ende alſoo tot een Pap gemaeckt.

Vijgen in *dick Bier* gekoockt, ende daer dan *Olye*, ofte *Boter* by gedaen, met wat *Terwen-blom*, verwecken etter, ende doen alle Geſwellen rijpen.

Suyring, ende Houf-bladeren, onder de aſſche gebraden, ende geſtooten zijnde, met *Vet* vermengt, brengen de Geſwellen haeſt tot rijpen.

Huemst-wortel is verſachtende, ende rijpende; het zy in *Soete-melck* tot een ſtovinge gekoockt, ofte met het vermengen van *Vet*, ofte *Boter*, ende *Terwen-blom*, ofte *Kruym*, tot een Pap gemaeckt.

Lelye-wortel, doet het ſelfde op de ſelfde wijſe bereydt, ofte oock onder de aſſche gebraden, ende dan met *Olye*, *Vet*, ofte *verſche Boter* gemengt.

Ajuyn, al valt hy, raeuw zijnde, ſcherp, ende bijtende, even wel, door het koocken de ſcherpigheydt vervliegende, heeft kracht om te verſachten, ende merckelick te rijpen.

Teer by ſijn ſelven, ofte Peck in *Olye* geſmolten, verſachtende hardigheydt, ende maecken etter.

Harst verſacht het gene hardt is, ende koockt het raeuwe. Met waſſchen werdt al haer ſcherpigheydt uytgetrocken, ende met *Waſch*, ende *Boter*, *Vet*, ofte *Olye*, ofte een *doeyer van Ey* gemengt, verkrijght een rijpende kracht.

Om te beſluyten, dewijl al de Heel-middelen, die door een matelicke wermte konnen verſachten, met eenen oock etter maecken, ſoo mogen wy hier wel by ſtellen Wieroock, Ladanum, Styrax, Bdellium, Galbanum, Ammoniacum, ende andere hier voor in het 6. Capittel aengeweſen.

3. In de Winckels werden tot rijp-maecken bewaert de Salven *Baſilicum*, *Dialthea*, *Agrippæ*, *Reſumptivum*: de Plaeſters *Diachylon* enckel, ende gemengt, ofte met de Gommen van *Mucilaginibus*, ende *Meliloten*.

4. Wanneer dan een Karbonckel, ofte eenigh ander heet Geſwel is, welckers ſtoffe niet en kan verdwenen werden, ſoo ſal men de ſelve tot etter brengen, daer toe voor eerſt ſtovende met het afzietſel van de verhaelde kruyden, ende wortelen, ende de ſelfde geſtampt zijnde, vermengen met eenige van de gemelte Vettighe-den, Salven, ofte Gommen, altijdt acht nemende op meerder, ofte minder hitte van 't Geſwel. Onder de Plaeſters heeft *Diachylon compoſitum*, de meeſt-rijpende kracht, en kan in Geſwellen, die ſoo geheel heet niet en zijn, met eenige verwermende *Olye*, om te beter ſijne kracht in te brengen, gemengt werden.

Het

Het XII. Capittel.

1. *Suyverende, ende Afvegende middelen driederley.*
2. *Sachte, die alleen de etter in de door-gebroken geſwellen afwaſſchen, ende ſuyveren; als Cichorey, Paerde-bloemen, Roſen, Weegh-bre, Agrimonye, Betonye, Ioffrouw-merck, Lijn-zaet, Fenugrieck, Gerſte, Boonen, Erweten, Vijgh-boonen, Honich, Suycker, Termenthijn, Aloë, Wieroock, Myrrha.*
3. *Middel-matige, die oock de dicke vuyligheydt in de vervuylde ſweeringen wech-nemen; als Malrove, Alſſen, Guychel-heyl, Scordium, Hypericum, Broe-netels, Boonkens-Hool-wortel.*
4. *Stercke, die de harde kanten ſachtelick afdoen; als Santorye, ſtinckende Gouwe, Liſch, Savel-boom, Gentiana, Affodillen, Kalfs-voet, Speer-wortel, wilde Concommer, Nies-wortel, Koper-roodt, Spaens-groen, Salpeter, Aluyn.*
5. *Mengel-middelen, ende haer gebruyck.*

I.

DE Heel-middelen, die de Abſteunyen, ende Sweeren ſuyveren, ende van haer vuyligheyt reynigen, zijn van driederley ſoorte, ſachte, die alleen uyt de onſteeckene ende heete Geſwellen de etter trecken, middelmatige, die daer-en-boven de dicke vuyligheyt uyt de vervuylde Sweeren wech nemen, ende ſtercke, die het bedorven vleyſch van quaedtaerdige Sweeren, ende de harde kanten in de loopend[e] gaten ſachtelick af doen, de welcke naeſt komen aen [d]e [a]f-etende, waer van in 't 17. Capittel.

2. Van den eerſten ſlagh is het Sap van Cichorey, Paerde-bloemen, roode Roſen, ende Weegh-bre, kracht hebbende, niet minder uytwendigh de Sweeren, als van binnen het Ingewandt te ſuyveren: dienſtigh voornamelick als den brandt van de Sweering noch niet geheel over en is, ende de vochtigheyt noch eenige ſcherpigheyt heeft.

Agrimonye met *Verckens-reuſel* geſtooten, ofte het uytgeperſte *Sap*, ſuyvert, ende geneeſt de Sweeringen, bewaert de ſelvige voor bedervinge, ende belet den aenwas van harde kanten.

Betonye heeft de ſelfde kracht, wiens *Bladers* met wat *Zout* geſtooten, heelen de Kanckerachtige Sweeringen.

Joffrouw-merck is heet, ende droogh, tot aen den derden graed, ende, boven andere kruyden, afvegende van aert. Derhalven ſeer bequaem, inſonderheyt het *ſap* met *Honich*, ofte *Honich van Roſen* vermengt, om de vochtige, ende vuyle Sweeringen in den Mondt, ende elders te ſuyveren, de verzeerde Kancker voor meerder bedervinge te bewaren, ende ſijn voort-eten te ſchutten.

Het *Meel* van Lijn-zaedt, Fenugrieck, Gerſte, Boonen, Erweten, ende noch meer-der van Vijgh-boonen, heeft allegader een ſuyverende kracht, ſoo dat het oock de Vlacken van de huyt wech neemt, inſonderheydt met *Mede*, ofte *Honich*, ende *Wijn* opgekoockt zijnde.

Honich zijnde, gelijck *Galenus* ſchrijft 7. *Simpl.* werm, ende droogh, opent, drooght, wederſtaet de verrottinge, veeght af, ende ſuyvert, alle Sweeringen, ende loopende gaten, ſonder, gelijck *Zout* doet, het vleyſch in te doen krimpen. Is rauw wel meerder ſuyverende, ende ſcherper als gekoockt ende geſchuymt; maer heeft daer door oock minder kracht om toe te heelen.

Suycker, alſoo ſy een mede ſoorte is, gelijck *Dioſcorides*, ende *Galenus* ſeggen, van *Honich*, ſoo heeft ſy oock verwermende, verdroogende, ende ſuyverende kracht, inſonderheyt de groffte (die *Maſcovado* genoemt wert) als heeter ende ſcherper zijnde.

Termenthijn, al is hy ſijn van deelen, om dat hy even wel eenige bitterheyt by hem heeft, kan ſachtelick ſuyveren.

Aloë is uytermaten bitter, ſuyvert nochtans matelick, ende ſonder ſcherpigheyt, houdt de voorts-kruypende Sweeringen tegen, heelt de bedorvene Schamelheyt, ende wert bequamelick gemengt onder de Ooghmiddelen, gelijck *Galenus* geleert heeft in het gemelte Boeck, ende van alle Genees-meeſters daer in nagevolght is.

Wieroock is verwermende, droogende, ende ſuyverende, doch wat ſlapper als den *Aloë*.

In tegendeel Myrrha, als ſeer bitter zijnde, ende daer by ſijn van deelen, ſuyvert krachtiger als *Aloë*, is werm, ende droogh in den tweeden graed. Geneeſt eygentlick, gelijck *Dioſcorides*, ende *Avicenna* getuygen, het Schorft, met *Azijn* opgeleyt; met *Ladanum*, ende *Myrtus-wijn*, het uytvallen van 't Hayr. Vervult de loopende zeeren der Oogen, neemt haer ſchellen wech, ende verklaert het duyſter Geſicht. Sy geneeſt de zeerigheyt des Hoofts, de kloven, ende ſweeren aen, ende ontrent de Ooren, heelt de diepe, ende onſuyvere Wonden, ende vereffent daer nae het over-gebleven lidt-teecken.

3. Degene, die nu volgen, als ſtercker kracht hebbende om te ſuyveren, werden nuttelick gebruyckt in quaetaerdige, ende verouderde Sweeringen.

Malrove drooght, ende ſuyvert ſoo dapper, dat haer *Bladeren*, gelijck *Dioſcorides* ſchrijft, met *Honich* gemengt, de vervuylde Sweeren geneeſt, ende de voortloopende tegen houdt: 't gene het uytgeperſte *ſap*, met *Honich* noch beter doet, het welck oock de duyſtere Oogen te hulpe komt.

Alssen is noch heeter ende drooger, met groote bitterheyt. Heeft derhalven een ſeer ſuyverende kracht, met wat t'ſamen-treckinge, ende daerom oock verſterckinge. Het *af-ſietſel* in water, geneeſt de Puyſten, die 's nachts komen: met *Honich* gemengt, verſpreyt in de blauwe leden het geronnen bloedt. Het *ſap* is noch hee-

ter,

ter, ende krachtiger, als het Kruyt. Want het verteert alle de quade vochtigheydt in de vervuylde Sweeren, bewaert de ſelfde voor verrottinge; ende belet dat ſy niet en vervallen tot loopende gaten.

Guychel-heyl, ſoo wel manneken als wijfken, kan door de verdroogende, ende ſuyver-maeckende kracht van ſijn *Sap*, verrotte Sweeren helpen, gelijck *Galenus* getuyght 6. *Simp*. Met *Honich* gemengt, ſchrijft *Dioſcorides* 2. 174. verdrijft de duyſterheyt, ende ſchemeringe van de Oogen.

Scordium, gelijck de ſelvige, ende de ervarentheydt ons leeren, ſuyvert, drooght, ende ſluyt oude Sweeringen, ende neemt wech alle quaedtaerdigheydt.

Hypericum gedrooght, ende geſtooten, in de vochtige, ende bedervende Sweeren geſtroyt, heelt de ſelvige.

Het *Zaet* van Broe-netels is ſeer bequaem voor vervuylde Sweeringen, die ſonder ſcherpigheyt dienen geſuyvert, ende gedrooght. Met *Zout* gemengt, kan den Kancker, ende voort-etende zeeren tegen-houden.

Van den ſelfden aert, ende krachten is de *Wortel* van Cyperus, tot poeyer gebracht, ende in de Sweeren geſtroyt.

Boonkens-Hool-wortel, is werm in den tweeden, droogh in den derden graed, te ſamen-treckende, afvegende, verteerende, ſcheydende. Hy ſuyvert de vervuylde Sweeren, ende belet de verrottinge. In *Water* met een weynigh *Azijn* gezoden, maeckt een goet Gorgel-water voor de Squynantie, ende de geſwollen Amandelen; geſtooten licht den Huygh; en de onder *Populyoen-ſalf* gemengt, verſacht, ende verdrooght het Speen.

4. Wy komen tot de ſterckſte, die niet alleen de vuyligheydt in de quade Sweeren met meerder kracht ſuyveren, ende verteeren: maer ſelfs oock de harde kanten in de Fiſtelen, ofte loopende gaten.

Sap van Santorye, ende Stinckende Gouwe verdrooght, ende ſuyvert ſoo dapper, dat het verouderde, quaedtaerdige, holle, diepe Sweeren, ende loopende gaten, eerſt ſchoon ende ſuyver maeckt, ende daer na heelt.

Wortel van Lisch verwermt, drooght, ende ſuyvert. Het *Sap* uyt de groene geperſt, ofte het *Poeyer*, van den gedrooghden, onder *Honich* gedaen, ſuyvert de Sweeringen, inſonderheydt van 't hooft. Dan het *Sap* is noch bequamer om de loopende gaten, ende holligheden te ſuyveren, ende wederom met vleyſch te vervullen, gelijck *Dioſcorides* ſchrijft 1. 1.

Savel-boom, ofte *Sabina*, werdt van *Galenus* 6. *Simpl*. geſtelt heet, ende droogh te weſen in den derden graed, ende ſeer afvegende; 't welck hy doet, niet ſonder eenigh gevoelen van ſcherpigheydt, ende bijtende kracht; Sweeren, die al van vuyligheydt bruyn, ende ſwart zijn, kan hy, gelijck de meer-gemelte Schrijvers oock getuygen, ſuyver maecken; met *Honich* gemengt zijnde, het quaet Schorft geneſen, de harde kanten der loopende gaten, ende de knobbelachtige Wratten der heymelicke leden, verteeren, eerſt geſtooft met het *Afzietſel*, ofte liever het *Sap*, ende daer na dan het *Poeyer* op geſtroyt.

Gentiana, ſoo genoemt na *Gentius*, Koning van Illyrien, die hare krachten eerſt ontdeckt heeft, werdt alleen gebruyckt in haren *Wortel*. Hy is in den derden graed heet, ende droogh, ſeer bitter van ſmaeck; daerom ſterckelick dun-maeckende, afvegende, ende ſuyverende. Geneeſt de vuyle Rappigheydt, Sproeten, Placken, ende alle miſvoeginge, die op de huyt komt; ſteuyt, ende heelt de holle voorts-etende Sweeren, ende loopende gaten, 't zy dat men het *Poeyer* daer toe gebruyckt, ofte liever het *Sap*, 't welck krachtiger is.

Affodillen, ofte *Aſphodelus* (al by den Poëet *Heſiodus* vermaert) groeyen van ſelfs in Provençen, Italyen, ende Spaengjen, dan hier te Lande en zijn ſy niet te vinden, als in de hoven, alwaer ſy, om haer lieffelicke bloemkens, onderhouden werden. De *Wortelen* zijn alleen in 't gebruyck, ende hebben een bitteren ſmaeck, van aert beyde in den tweeden graed, een verwermende, ende verdroogende, afvegende, ende verteerende. Sy ſuyveren de vervuylde ſweeren, ſteuyten de voorts-loopende, ende heelen de loopende gaten.

Arum, ofte Kalfs-voet, alſoo na de gelijckeniſſe van de bladeren genoemt, is heet, ende droogh, diep in den derden graed, matelick fijn van deelen, afvegende, verdunnende, ontdoende, ende verteerende. Het *Poeyer* van de *Wortel* (die meeſt gebruyckt werdt) ſuyvert bequamelick alderley ſlagh van Sweeren, vervuylde voorts-etende, kanckerachtige, ende loopende gaten. Het ſelve belet het voortwaſſen, ende verteert het overvloedigh Vleyſch, dat haer in 't geneſen der wonden te weeldigh opwerpt.

Dracontium, ofte Speer-wortel, is by-na van den ſelfden aert, doch veel bitterder, ende ſcherper van ſmaeck, ende derhalven heeter, drooger, ende fijnder, krachtigh reyn-maeckende, ende verteerende. Het *Sap* van de *Vrucht*, ofte druyfachtige aere, *Bladeren*, *Saet*, ende *Wortel* is goedt om alderhande vervuylde, voorts-etende, ende quaedtaerdige ſweeren, noch krachtiger, als de Kalfs-voet, te ſuyveren, ende de harde kanten in de loopende gaten te verteeren. Het ſelfde vermagh oock het *Poeyer* van den *Wortel*.

Wortel van Wilde Concommer, tot *Poeyer* gebracht, gelijck hy de witte Puyſten, Schorft, ſwarte lidt-teeckenen, ende vlecken van 't aengeſicht afveeght, ſoo ſuyvert hy oock verouderde holligheden, ende verteert de harde kanten. Ick heb hem ſeer overvloedigh ſien waſſen in Vranckrijck, by Pont. S. Eſprit, niet verre van Oraengje, gelijck aen d'ander zijde afgebeelt is.

Al 't ſelve doet noch wel ſoo krachtigh de Nies-wortel, de welcke geſteecken in een loopend gat, in twee drie dagen de hardigheydt van de kanten aen een kant maeckt.

Koper-root, ende Spaens-groen, gebrant, ende gewaſſchen, als oock Salpeter, zijn bequaem om alle holle gaten te ſuyveren, ende haer harde kanten wech te nemen.

Aluyn ſoo wel raeuw, als gebrandt (die noch krachtiger is) ſuyveren, ende beletten het voortloopen van quaetaerdige Sweeren.

5. Uyt de gene dan, die wy op den eerſten trap geſtelt hebben, is, om verſch doorgeſworen, ofte open-geſteken Geſwellen, ende onreyne Wonden te ſuyveren, in dagelicks gebruyck, een Salfken, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Honich van Roſen*, 1 *onçe*,
Doyer van een Ey, en
Gerſte-meel, ſoo veel tot dat het pas dick is,
[*Tot een Salfken.*]

ende wil men het wat meerder ſuyver-maeckende hebben, ſoo magh men daer by doen

Termenthijn, $\frac{1}{2}$ *loot*.

Noch ſtercker afvegende is deſe Salve:

N. *Sap van Ioffrouw-merck*, 2 *onçen*,
Agrimony, 1 *onçe*,
Weeghbre-bladeren, $\frac{1}{2}$ *onçe*,
Honich van Roſen, 5 *onçen*,
te ſamen met malkanderen wat opgezoden, en dan daer onder gemengt
Meel van Gerſte,
Fenugrieck,
Vijgh-boonen, van elcks $\frac{1}{2}$ *loot*,
te ſamen gekoockt, en op 't laetſte daer onder geroert
Termenthijn, 1 *loot*, [*Tot een Salf.*]

Wanneer de etter te grof ende te taey is, ſo dient 'er meerder ſuyveringe; als gedaen kan werden met het volgende:

N. *Harſt*,
Honich,
Termenthijn, van elcks 3 *onçen*,
Myrrha,
Sarcocolla,
Boonkens-Hool-wortel,
Vijge-boonen-meel,
Liſch-wortel, [*alles kleyn geſtooten*] *van elcks* $\frac{1}{2}$ *loot*.
Het eerſte moet te ſamen geſmolten, en dan het poeyer daer onder geroert worden
[*Tot een Salve.*]

Hier toe dient mede, de Salve *Aureum*, die by-na gelijcke kracht heeft om af te vegen, ende de Plaeſters van *Ianua*, ende *Gratia Dei* genoemt, die ofte geheel, ofte in dunne *Olye* geſmolten zijnde, konnen opgeleyt werden, inſonderheyt op het Hooft, ofte andere Sweeren van zenuwachtige deelen. Tot het ſelfde ſtrecken, die in den derden graed dapper afvegen, gelijck de gene, die uyt *Koper-root*, ofte andere ſcherpe Metallen beſtaen, gemengt, ende gematight met eenige verſachtende; gelijck of men een vierendeel-loots van het *Empl. divinum* ſmolt onder drie verſche *Doyeren*; ofte indien men een vierendeel-loot *Vng. Ægyptiacum*, ofte *Apoſtolorum* mengde met twee, ofte drie mael ſoo veel *Tetrapharinacum*, ofte eenigh ander *Ceroen*; men ſal daer van hebben een ſonderling middel om de Sweeren te ſuyveren, ende van haer vochtigheyt te reynigen. Het poeyer van *Precipitaet*, mede onder yets verſachtende gemengt, verteert ſonder eenige ſcherpigheydt het overvloedigh vleyſch, ende ſuyvert de Sweeringe van haer vuyligheyt.

Wanneer nu de Sweeringe gantſch vervuylt, verrot, ende quaedtaerdigh is, het zy van ſelfs, 't zy uyt een Wonde, het Geſwel qualick onderhouden, dan dient een Salve bereydt uyt de ſuyverende middelen van den tweeden trap, op deſe wijſe:

N. *Weeghbre*,
Alſſen,
Malrove,
Scordium,
Hypericum, [*van elcks een handt vol:*]
alle verſch en groen geſtampt, ende dan gekoockt in
Olye, 1 *pint*.
Witte Wijn, $\frac{1}{2}$ *pint*,
tot dat de Wijn verzoden is: doorgedaen zijnde, mengt daer onder het
Poeyer van de Wortel van Cyperus,
Liſch,
Boonkens, van elcks 1 *loot*,
Geel-waſch, 4 *onçen*,
wederom te ſamen opgeweldt tot matelicke dickte, ende dan daer onder geſmolten
Harſt, 2 *onçen*,
Wieroock,
Myrrha,
Aloë, en
Sarcocolla, [*kleyn geſtooten*] *van elcks* 1 *onçe*,
ende op 't laetſte
Termenthijn, $1\frac{1}{2}$ *onçe*, [*Tot een Salve.*]

Als'er ſtercker vereyſcht werdt, ſoo ſal men daer wat *Koper-root* by doen: gelijck oock zijn *Empl. divinum*, met wat *Olye* verſacht, *Vng. Apoſtolorum*, ende *Ægyptiacum*, de beſte Salve van alle, gelijck *Fernelius*, ende de dagelickſche ervarentheyt genoegh betuygen.

Maer in een holle Sweeringe, *Fiſtel*, ofte loopend gat, ſal men ſpeuyten, het volgende *Afzietſel*:

N. *Weeghbre*,
Alſſen,
Santorye,
Savel-boom,
Agrimony, *van elcks een handt vol*,
Wortel van Gentiana, *geſneden*, 2 *onçen*,
teſamen gekoockt in
Witte Wijn, 12 *onçen*,
doorgekleynſt zijnde, *doet 'er by*
Honich van Roſen,
Syroop van Alſſen, [*ſoo veel genoegh is*
Tot een Inſpeuytſel.]

Soo dit niet genoegh en dede, ſoo magh men daer onder mengen een loot *Ægyptiacum*, het welck oock bequamelick geſmolten werdt onder *Voorloop van Brandewijn*. Dit werdt noch ſtercker gemaeckt met eenige druppelen *Olye van Swavel*, ofte *Koper-root*. Waer toe mede ſtreckt het *Aluyn-water*. Ende men dient in 't gebruyck van deſe middelen wat te volharden, ende de ſelve allencxkens te verſcherpen, tot dat de hardigheydt geheel wech genomen is.

Alſoo nu zijn aengeweſen alle de Heel-middelen, die de Onſteeckingen, Hardigheden, Geſwellen, Apoſteunen, ende Sweeringen der uytwendige deelen geneſen; ſoo ſullen wy nu komen tot de gene, die de Wonden heelen, ende over de ſelvige vel maecken.

Het XIII. Capittel.

1. *Bloedt-ſtelpende Heel-middelen vierderley*.
2. *Sommige, uyt aert, ende gematigheyt; als Weeghbre, Pimpinelle, Netelen, Vijf-vinger-kruyt, Tormentilla, Bergh-Oyevaers-beck; Aſſche van Papier, ende Cotoen, Wederick, Herte-geſpan, Winter-groen, Salye, Herts-tonge, Kleef-kruyt, Wal-ſtroo, Aloë, Maeghde-palm, Donder-baert, Smeer-wortel, Verckens-gras, Paerde-ſtaert, Wilge, Weedt, Wael-wortel, Plockſel, Boviſt*.
3. *Andere, door toe-placken; als Coral, Bloedt-ſteen, Wieroock, Maſtick, Myrrha, Dracken-bloedt, Bolus, Geſegelde Aerde*.
4. *Eenige, door branden*.
5. *Mengel-middelen, ende haer gebruyck*.
6. *Hoe door werck van de handen het bloedt geſtelpt werdt*.

1.

DE Heel-middelen, die het bloedt [ſtelpen,] het welck door een geopende ofte afgeſneden Ader, te veel uyt een wonde vloeyt, hebben ſoodanigen kracht, op driederley wijſe. Want ſommige doen ſulcks uyt eygen aert, ofte gematigheydt; ſommige door toe-placken; andere door branden; ende daer geen van alle plaets en heeft, door de handen. Die van den eerſten ſlagh, en zijn daerom juyſt niet allegader koudt, ofte te ſamen-treckende, maer eenige uyt de ſelve heet, ſcherp, gelijck de *Netelen*, ſchrijft *Fernelius*: waer in wy alhier van hem moeten afwijcken. Want al is 't dat de groote Netelen, die oock *Heete*, ende *Bern-netelen*, genoemt werden, heet ende bijtende van aert ſchijnen, ſoo zijn ſe niet-te-min verkoelende, ofte, gelijck D[r]. *Dodoens* meent, even maer werm, ende naeuwlicks tot den eerſten graed. Want ſy en branden, ofte en bijten niet, als hy mede wel aenmerckt, door dien dat ſy geweldigh verhittende van krachten zijn: maer om dat ſe rontſomme met hardtachtige, rouwe, wolle, als ſteeckelige doornkens beſet zijn, waer mede ſy de huydt prickelen, ende ophalen. Want als de Netelen ſlap, ende verſlenſt zijn, ofte gezoden werden, en ſteecken ſy geensins: door dien dat de ſtijvigheydt, ofte ſteeckeligheyt van de harde doornkens vergaen is, ofte verduyſtert. Soo dat wy de eerſte ſoorte ſtellen in een te ſamen-treckenden aert, meeſt beſtaende met een verkoelende gematigheyt, waer by ſomtijdts wel kan weſen een byſondere eygenſchap, die van den gemelten *Fernelius* alleen, voor oorſaeck, ſchijnt aengenomen te werden. De bloet-ſtelpende middelen van den tweeden ſlagh, ſtoppen, ende vervullen den uytgang der Aderen, ende daer na verdrooght zijnde, beletten het uytvloeyen. Die van den derden ſlagh, trecken door branden de Aderen toe, brengen daer een korſt op, ende houden alſoo alles tegen. Het gebeurt ſomtijts, dat de twee eerſte niet genoegh en zijn, ende het derde, van wegen de plaetſch geen plaetſch en heeft, gelijck terſtont in het exempel van den Prince van Oraengje ſal aengeweſen werden; in welcke ongelegentheydt niet overigh en is, als te komen tot de handen.

2. Het *Sap* van Weeghbre, gelijck *Galenus* ſchrijft, 5. *Meth*. 5. is ſeer bequaem tot alle bloet-ſtorting, die uyt door-eten der Aderen veroorſaeckt werdt.

De *Bladeren* van Pimpinelle geſtooten, ofte oock gekoockt, op een geopende Ader geleydt, ſtelpen terſtont het bloet: het welck de *Wortel* noch krachtiger doet: die oock ingenomen zijnde het Bloet-ſpouwen, ende Braecken doen ophouden: ende van onderen den overvloedigen vloet in de Vrouwen, als mede in het open Speen, ſtillen, ende ſteuyten.

Netel-bladeren geſtooten, ende op de wonde geleydt, doen het bloeden ophouden: het welck de Wortel oock uytvoert in het bloeden van de Neus, daer in geſteecken zijnde.

Vijf-vinger-kruyt heeft in ſijn *Bloemen*, ende *Bladeren*, ende noch meerder in ſijn *Wortelen*, een ſeer te ſamen-treckende, ende verdroogende kracht, ſonder ſcherpigheyt, derhalven bequaem, om het bloeden op te houden.

Al de ſelve kracht is in de TORMENTILLAM te vinden.

BERGH-OYEVAERS-BECK, ſoo genoemt na ſijne gelijckeniſſe, ende dat hy op de bergen waſt, oock BLOET-VVORTEL, niet ſoo ſeer van wegen ſijnen rooden Wortel, als wel om ſijne bloedt-ſtelpende kracht; die den Duytſchen genees-meeſter *Fuchſius* in deſe tweede ſoorte van *Oyevaers-beck* getuyght, ſoo groot te weſen, dat hy geenigh middel daer toe nutter bevonden heeft.

ASSCHE *van gebrandt* PAPIER, als oock van COTOEN, doet het bloedt, dat uyt een wonde loopt, ſtelpen. De Heel-meeſters gebruycken het *Cotoen* oock nuttelick om de Wonden, ende Zeeren te ſuyveren, eerſt in *Wijn* wat geweeckt, ende daer na uytgedouwt zijnde. De Egyptenaers, gelijck *Proſper Alpinus* getuyght, en gebruycken, tot al 't verhaelde, anders geen wiecken, als van haer *Boom-cotoen*, het welck fijnder van deelen is, dan 't gene dat aen de leege heeſter waſt.

WEDERICK, ofte *Lyſimachium*, waſt hier te Lande meeſt aen de kanten van de ſlooten, ende onder aen de dijcken. De *Bladeren*, ofte *Wortel* in den Neus geſteecken, ende het *Sap* in de wonden gedruypt, doet het bloeden ophouden: gelijck het oock binnen gebruyckt, als *Dioſcorides* ſchrijft, het Bloet-ſpouwen geneeſt, ende den Rooden-loop, ſoo voor dranck, als Clyſterie ingenomen.

HERTE-GESPAN, ofte *Cardiaca*, is werm, ende droogh in den tweeden graed, met eenige te ſamen-treckinge. Geſtooten, ende op verſche Wonden geleyt, bewaert ende beſchermt die voor alle verhittinge, ſtelpt het bloeden, ende geneeſt de wonden.

WINTER-GROEN, ofte *Pyrola* waſt aen onſe Duynen; werdt gehouden voor koudt in den tweeden, ende droogh in den derden graed, ſtelpt het bloeden, ſoo ingenomen, als opgeleydt.

SVVEERDEKENS-KRUYT, ofte *Gladiolus*, werdt hier te Lande, om ſijn aengename bloemkens, van de liefhebbers onderhouden. De opperſte *Wortel*, keurt *Galenus* na-treckende, verteerende, ende verdroogende. De Duytſchen gebruycken hem om het bloedt te ſtelpen, ende alderhande vloet op te doen houden.

SAVIE, ofte SALYE, beyde na het Latijnſch *Salvia*, heeft een verwermende, verdroogende, ende wat te ſamen-treckende kracht, ſtelpt het bloedt, geneeſt de Wonden, reynight alle vuyle, ende oude Zeeren.

HERTS-TONGE, ofte *Biſtorta* verkoelt, verdrooght, ende treckt geweldigh te ſamen. Haer meeſte kracht beſtaet in de *Wortel*, wiens *Afzietſel* gedroncken, ſtelpt alderhanden Bloedt-gang van Stonden, Loop, ende diergelijcke; gelijck oock doet het *Poeyer*, in de wonden geſtroyt.

KLEEFF-KRUYT, ofte *Aparine*, waſt by ons ſeer overvloedigh aen de dijcken, ende kanten van de ſlooten, is ſeer rouw van ſtelen, ende bladeren, waer door het vaſt aen de kleederen kleeft, daerom oock by ſommige *kleyne Kliſſen* genaemt, ende by de Griecken *Philanthropos*, dat is, Menſch-lievende. Is, volgens het ſchrijven van *Galenus*, werm, ende droogh, fijn van deelen, ende ſuyver-maeckende. Van binnen gebruyckt, ſtelpt alderhande Bloet-loop, ende van buyten opgeleyt, ſeyt *Plinius*, doet het bloeden uyt de wonden ophouden.

WAL-STROO, ofte *Gallium*, is, ſeydt de gemelte *Galenus*, wat ſcherpachtigh, ofte heetachtigh, ende verdroogende van aert. Van binnen ingenomen, doet ſy den bloedigen Vloet op houden, als oock van buyten op de wonde geleydt, ofte in den Neus geſteecken.

ALOE, als dick-maeckende, droogende, ende klevende, van buyten gebruyckt zijnde, doet de mondekens van de Aderen ſluyten (die hy van binnen ingenomen zijnde, opent) ende alſoo het bloedt ſtelpen.

MAEGHDE-PALM, ofte *Vinkoorde*, is koel (hoe wel ſommige het tegendeel gevoelen) droogh, ende t'ſamen-treckende, ſoo dat ſelfs een kranſken om de borſten geſlagen, het ſogh in twee drie dagen doet opdroogen, gelijck ick dickwils geſien hebbe; 't ſelve om 't Hooft gedaen, ſchrijft D^r^. *Lobel*, ſtelpt het bloeden uyt de Neus. Het welck oock doen de groene *Bladeren* gewreven, ende in den Neus geſteecken. Het *Sap*, ende *Poeyer* in de bloedende wonden gedaen, houden tegen, ende heelen toe.

DONDER-BAERT verkoudt in den derden, ende drooght in den eerſten graed. De *Bladeren* verdrijven het Root-hont, loopende Oogen, alle vyerige Puyſten, ende Geſwellen. Geſtooten, ende op 't voor-hooft een weynigh boven den Neus gebonden, ſtelpt het bloeden. Al 't ſelfde doet oock het uytgeperſte *Sap*.

De drie ſoorten, gelijck ſe by D[r]. *Dodoens* geſtelt werden, van *Telephium*, ofte SMEER-VVORTEL, te weten de grootſte, ofte *Spaenſche*; de tweede, ofte *Hemel-ſleutel*, in de Winckels met den Latijnſchen naem *Craſſula major*, ofte *fabarita* bekent, ende de derde, van D[r]. *Lobel* genoemt, *Kleyn Smeer-wortel, kruypende, ende altijdt groen zijnde*, hebben by-na den ſelfden aert, ende kracht van Donder-baert. *Fernelius* ſtelt de twee laetſte, droogh in den derden, vochtigh in den tweeden graed; *Dodoens* alle drie koudt van aert, fijn van ſtoffe, ende verdroogende, derhalven bequaem, om met *Azijn* geſtampt de witte Sweeren, Placken, ende Sproeten te verdrijven. Het *Sap* ſtelpt het bloedt uyt de wonden loopende, reynight, ende heelt de ſelvige.

VERCKENS-GRAS, ofte DUYSENT-KNOOP in 't Latijn *Poligonum*, is by-na koudt, tot in den derden graed, ende droogh tot in den tweeden, t'ſamen-treckende van aert, ende van krachten ſeer bloedt-ſtelpende, ende daer toe krachtiger, gelijck *Braſſavolus*, ende andere getuygen, als eenigh ander kruydt, niet alleen tegens den Bloedt-gang, ende het Braecken, van binnen gebruyckt, maer oock geheel, ofte geſtampt van buyten op de bloedende wonden geleydt, die het dan daer na mede geneeſt.

PAER-

Paerde-staert is ſeer te ſamen-treckende, en-de verdroogende. Het *Sap* doet eygentlick het bloeden uyt den Neus ophouden. Het *Poeyer* ingeſtroyt ge-neeſt de bloedige wonden.

Wilge-bladeren, ende de *Schorſſe*, inſonder-heydt de *Wolligheyt*, ende *Bloemen* in den Neus geſteec-ken, ſtelpen terſtont het bloedt; het welck oock doet 't *Poeyer* door een ſchacht in de Neus-gaten geblaſen.

Weedt, door haren ſterck-verdroogende, ende t'ſamen-treckenden aert, kan met ſijn *Bladeren* verſche wonden geneſen, ende het bloeden beletten.

Het ſelve doet oock Wael-vvortel door ſijn verdroogende, ende toeheelende (waer van in 't volgen-de Capittel) kracht, niet alleen het bloeden van buy-ten, maer oock van binnen ſtelpende.

Het bloeden kan oock opgehouden werden door het vollen van de wonde met Plocksel, ende noch beter met Boviist, zijnde een ſoorte van *Campernoelyen*, de welcke hier te Lande waſt in nieuw-bedijckte Moer-landen, ende voornamelick in de Beemſter.

3. Bloet-steen, ende Coral, ſchijnen van verborgen aert, dan hebben even wel uyt haer aerdtach-tige ſtoffe een verſtoppende, ende droogende kracht; die noch meerder blijckt in Wieroock, Mastick, Myrrha, Draken-bloet, ende aldermeeſt in Bolus, ofte Gesegelde Aerde, die door toe-kleven het bloedt ſtelpen.

4. Hoe, als deſe middelen niet en helpen, het bran-den dan ingeſtelt dient te werden, ſullen wy in 't hier-navolgende 19. Capittel aenwijſen.

5. Wanneer dan een verſche wonde te veel bloet, ſo ſal men daer omſlaen,de volgende *Pap*,op werck geſtreken:

℞. *Bolus*,
Draken-bloedt,
Wael-wortel, *kleyn geſtoten*, *van elcx* 1. *loot*,
en onder
Wit van Ey [*ſoo veel genoegh is*] *geſlagen*
[*Tot een Pap.*]

Hier onder konnen oock gemengt werden de Poeyers van d'ander Droogen nu verhaelt. Werdt hier toe me-de in de Winckels gereet gehouden *Ceritum defenſivum*. Ende als de wonde wat diep is, kan men de ſelve op-vollen met *Plockzel*, ofte *Boviiſt*, gelijck geſeydt is.

In het bloeden uyt den Neus is ſeer goet, een kruymt-gen *Witte-broodt* in *Azijn*, ende kout *Water*, dickwils ververſcht, boven op de Neus geleyt.

6. Vele zijn in ſoodanige gelegentheydt, terſtont doende, om het bloedt te vertrecken, met Ader-laten: het welck ick even wel, hoe ſeer het oock van den groo-ten Ader-later *Botallus*, Genees-meeſter van *François*, Hertogh van Anjou, in ſijn Boeck van 't Ader-laten op 't 6. Capittel, meeſt aenraedt, bedenckelick achte, alſoo het ſelvige, behalven dat het ſeer ſelden haren voorſtel voldoet, niet alleen het bloedt, maer oock de krachten noch meerder vermindert. In het bloeden uyt den Neus vinde ick ſeer dienſtigh, dat men maer alleen op het eene, ofte beyde (na dat het bloedt van daen komt) Neus-gaten den vinger vaſt houdt. Ende al is 't dat het bloedt daer door ſomtijdts in de Keel ſchiedt, daer en leyt geen ſwarigheyt, dewijl het ſeer lichtelick kan uytgeſpogen werden, ende ondertuſſchen het an-der boven den Neus aen het ronnen komt. Van het tegenhouden met den vinger, hebben wy een aenmerc-kens weerdigh exempel in Prinçe *Willem*, onſen Stadt-houder, die in 't jaer 1582. t'Antwerpen onder ſijn rechter Oor met een Piſtolet geſchoten werde, de ko-gel onder de boven-tanden, door 't gehemelte, de ſlinc-ker Kaeck uytgaende. Deſen onverwachten ſchoot gaf ſulcken ſlagh, dat de Prinçe ſelfs niet en wiſte, dat hy gequetſt was, ende alleen meende, dat 'er een ſtuck van 't huys, gelijck hy ſeyde, inviel. De wonde, ge-lijck *Meteren* verhaelt in 't 11. boeck van de Neder-landtſche hiſtorye, vertoonden haer in 't beginſel ge-neeſlick, dewijl de Aderen, door de hitte des vyers (alſoo de Piſtool ſoo dicht aen 't Hooft gehouden was, dat ſelfs het hayr brande) toegeſchrompen waren, ende daer door het bloeden geluckelick geſtut. Maer na veerthien dagen, als alles ſcheen wel te gaen, ſoo viel de rove af, met vervolgh van wel twaelf pont bloedts, waer by hem noch twee pont, tot verleyding, afgela-ten werde. Als hy nu ſcheen doodt te ſullen bloeden, ſoo is door voorſichtigen raedt van de Genees-meeſters, (onder welcke wel de voornaemſte was D[r]. *Ioſepho Mi-chaëli*, een Italiaen, van de Stadt Luca) goet gevon-den, de openinge van de Ader, nacht, ende dagh met den vinger toe te houden, het welck met beurte onder de Edel-luyden gedaen zijnde, de wonde allencxkens ſloot, ende den Prinçe, tegen de meeninge van een ye-gelick, volkomelick genas; met meerder geluck, als hy twee jaer daer na te Delft geſchoten werde.

Het XIV. Capittel.

1. *Toeheelende middelen.*
2. *Enckele; als Weeghbre, Honts-tonge, Geruwe, Wilge, Olm-boom, Yſer-kruyt, Guychel-heyl, Muyſen-oir, Betonye, Scabieuſe, S. Ians-kruyt, Wael-wortel, Sene-groen, Sanikel, Syndauw, Heydens-wond-kruyt, Gul-den-roede, Alſſen, Paerde-ſtaert, Smeer-wortel, Een-bladt, Twee-bladt, Madelieven, groote, ende kleyne Santorye, Salomons-ſegel, Mee-krappe, Zee-rotte, Onder-have, Taback, Kruys-kruyt, S. Iacobs-kruyt, Ioffrouw-merck, Al-goede; Peer-bladeren, Miſpelen, Cornoelyen, Perſe-bladeren, Brem-rape; Pier-wormen, Aloë, Myrrha, &c. Balſem-kruyt, Balſem-traen, Bal-ſem van Peru.*
3. *Toegemaeckte; ende maniere om te gebruycken.*

I.

WY noemen een geneſend, ofte toeheelend mid-del, het welck de van-een geweeckene kanten in een verſche wonde wederom by-een voeght, ende

aen malkanderen hecht. Sulcks brengt het te wege, met het verhinderen, dat tuſſchen de te geneſene lippen (gelijck die genoemt werden) der wonden geen vochtigheyt en ſchiet, ofte en groeyt. Soodanigh middel moet t'ſamen-treckende zijn, grof ende aerdtachtigh van ſtoffe, droogh in den tweeden graed, ende in wermte gematight, om door te veel af-vegen, ofte ſcherpigheyt niet te quetſen.

2. Weeghbree drooght, ende treckt te ſamen, ſonder eenige bijtende kracht, bequaem tot verſche Wonden, die ſy ſonder vreeſe van onſteeckinge toeheelt, oock de oude ende vervuylde Sweeringen ſuyvert, ende beyde, ongelijck zijnde, ver-effent, ende met vel over-treckt.

Honts-tonge ſuyvert, drooght, ende matight de hitte van de Sweeren, ende heelt de verſche Wonden.

Geruwe heeft ſoo groot-verdroogende kracht, dat ſe bloedende wonden ten eerſten toe-heelt, ende de ſelvige voor onſteeckinge bewaert, groen, ofte droogh geſtampt, ende met *Azijn* gemengt.

De *Bladeren*, ende *Bloemen* van Wilge zijn verdroogende, ende te ſamen-treckende, ſonder eenige ſcherpigheyt, heelen een bebloede wonde, ende weeren de onſteeckinge.

De *Bladeren*, ende *Middel-ſchors* van den Olmboom, hebben een verdickende kracht, ende noch meerder het *Sap* uyt de *Appelen* geperſt, alle ſeer bequaem om verſche wonden te doen toegaen.

Yser-kruyt, ofte *Verbena* drooght, treckt te ſamen, ende heelt de Wonden, wederhoudt oock in oude Sweeren de bedervinge, ſuyvert, onder *Honich* vermengt, de vervuylde, ende doet ſe ſluyten.

Guychel-heyl, ende Muysen-oor hebben de ſelfde kracht.

Betonye is ſeer nut om verſche wonden, inſonderheyt des Hoofts, gelijck Scabieuse van de Borſt, te geneſen.

S. Jans-kruyt, ofte *Hypericum*, kan door ſijn verdroogende, ende matelick verwermende kracht, in ſijn geſtampte *Bladeren*, *Bloemen*, ende *Vruchten*, de wonden bequamelick toe-heelen.

Wael-wortel heeft ſoo groote kracht om de Breucken, ende Wonden toe te heelen, ende de afgewekene kanten t'ſamen te voegen, dat hy oock ſelfs met huts-pot, ofte ander gehackt vleyſch, gezoden zijnde, die ſtucken wederom ſoo vaſt aen malkander hecht, dat ſe niet meer verſcheyde deelen, maer veel eerder eenen klont vleyſch en gelijcken, als by *Fernelius*, *Dodoens*, ende andere nieuwe Kruyt-beſchrijvers betuyght werdt, ende al van oudts by *Dioſcorides*, ende *Galenus*.

Sene-groen, ofte In-groen, in't Latijn *Bugula* genaemt, is verwermende, merckelick verdroogende, ende te ſamen-treckende. Werdt niet alleen bequamelick gedaen in Wondt-drancken, om het geronnen bloedt van binnen te doen ſcheyden, te ſuyveren, ende te geneſen, maer oock van buyten op de Wonden, ende Sweeringen geleyt, ofte het *Sap* daer in gedropen.

Sanikel is van den ſelfden aert met de twee laetſte, ſoo genoemt van wegen ſijn groote kracht, om de wonden te geneſen, gelijck het Woordt ſelfs, ende *Ruellius* getuyght, die oock ſchrijft, in Vranckrijck een gemeen ſeggen te zijn, dat, die Sanikel, ofte Sene-groen kan bekomen, geenen Heel-meeſter van doen en heeft.

Synnauw, ofte *Alchimilla*, heeft de ſelfde krachten van den Sanikel, doch meerder verdroogende, ende ſoo te ſamen-treckende, dat haer badt den verteerden Maeghdom wederom op de proef reckelick ſtelt.

Heydens-wond-kruyt, ofte *Solidago Saracenica*, ende Gulden-kruyt, ofte *Herba Doria*, hebben beyde eene, ende de ſelfde kracht, te weten, niet alleen om de bloedige, ende verſche quetſuyren, maer oock om alle oude, ende vervuylde Wonden, ende Zeeren te ſuyveren, ende te geneſen.

Gulden-roede, ofte *Virga aurea*, is werm, ende droogh in den tweeden graed, ſijn van deelen, ſuyvermakende, ende t'ſamen-treckende. Heeft een ſonderlinge kracht, om de Wonden, quade Sweeringen, ende loopende gaten, ſoo wel inwendigh, als uytwendigh, te geneſen.

Sap van Alssen ſuyvert, ende herſtelt het bedorven vleyſch, geneeſt niet alleen de verſche, maer oock de oude, ende vervuylde wonden.

Paerde-staert gedrooght, ende het *Poeyer* in de wonde geſtroyt, doet de ſelve op-droogen, ende toeheelen.

Smeer-wortel, oock na ſijne kracht Wond-kruyt genoemt, reynight, drooght, ende heelt alle onſuyvere Wonden, ende Zeeren. Sulcks is eerſt bevonden in *Telephus* de ſone van *Hercules*, ende daerom *Telephium* by de Griecken, ende, haer volgende, de Latiniſten, geheeten. *Claudianus* 1. *Epigram.* 10.

Sanus, Achilleis remeavit Telephus herbis.

Een-bladt waſt, onder andere plaetſchen, veel in't Haeghſche boſch, is van krachten verwermende, verdroogende, ſuyverende, ende t'ſamen-treckende. In *Brandewijn* geweyckt zijnde, geneeſt de verſche wonden, ende bewaert de ſelve voor Sweeringe. Ja reynight, ende heelt wonderbaerlick alle oude, ende vervuylde Sweeren, gelijck ick dickwils bevonden hebbe in de gene, die door andere middelen niet en konden geholpen werden.

Twee-bladt werdt by de Heel-meeſters tot al 't ſelve bequaem gehouden.

Madelieven zijn verkoelende, verdroogende, ende te ſamen-treckende. Sy geneſen alle quetſuyren, ſoo wel van binnen gebruyckt, als van buyten opgeleyt; waerom ſy oock by ſommige *kleyne Conſolida* genoemt werden.

Groote Santorye, volgens den Grieckſchen naem, die in 't Latijn oock gehouden is, *Centaurium*, geheeten, na den *Centaurus Chiron*, de welcke de Leer-meeſter was van den vermaerden helt *Achilles*, dien hy oock ſelfs

in

in de Heel-konſte onderwees, ende heeft dit kruyt ontdeckt, ende fijne krachten aen den dagh gebracht. Deſe zijn voornamelick in de *Wortels* om de wonden te geneſen, verſch geſtampt opgeleyt, ofte droogh geſtooten ingeſtroyt.

Kleyne SANTORYE werdt door haren verwermenden, ſuyverenden, ende t'ſamen-treckenden aert met recht onder de Wondt-kruyden gereeckent.

SALOMONS-SEGEL heb ick gevonden in het Haeghſche boſch, als oock in de dellingen, ende afgaende leeghten van de Duynen. Wert gehouden voor werm, ende droogh, afvegende, ende t'ſamen-treckende. Geſtooten op de wonden geleyt, doet de ſelvige toeheelen, gelijck *Dioſcorides* betuyght.

MEE-KRAPPE, ofte ROTTE, is in ſijn *Wortels* (waer mede 't Laecken *Krap-root* geverwet werdt) werm in den tweeden graed, ende droogh tot in den derden. Het *Afzietſel* werdt veel gebruyckt, ende gepreſen voor de gene, die van hooge gevallen, ofte anders gequetſt zijn. Het *Sap*, ofte *Poeyer* is bequaem om alle verſche wonden te geneſen.

ZEE-ROTTE, ofte ZEESCHE MEE, is van aert, ende krachten de ander Mee gelijck.

ERRT-VEYL, ofte ONDER-HAVE, is heet ende droogh, geneeſt door ſijn *Afzietſel* de inwendige quetſuyren, ingedroncken zijnde, ende heelt van buyten, als het *Poeyer* in de wonden geſtroyt werdt.

TABACK werdt, om ſijn verdoovende kracht, by ſommige voor koudt gehouden, dan beter is de meeninge van den Spaenſchen *Monardus*, dat hy heet, ende droogh is in den tweeden graed, ja, ick geloove, wel in den derden, gelijck ſijn ſcherpe ſmaeck, ende hevige krachten genoegh uytwijſen. Hy ſuyvert, ende geneeſt alle oude kanckerachtige, ende voorts-etende Zeeren, Melaetſche, Schorſtheydt, ende alderhande vuyle Sweeringen. Verſche wonden, die niet ſeer diep en zijn, heelen op eenen dagh, als men van 't *Sap*, ende verſch-geſtooten *Kruyt* daer opleyt. Dan als ſy diep zijn, ofte oock verouderen, ende onſuyver werden, ſoo dienen ſe van buyten, ende binnen met *Wijn*, ende dan met het *Sap* gewaſſchen, daer na met *Pluckzel*, dat in 't ſelve *Sap* nat gemaeckt is, ende de geſtampte verſche *Bladeren*, gevolt, ende ſoo een doeck, in 't eygen *Sap* gedoopt, daer op gebonden.

KRUYS-KRUYT, dat by ons gemeenlick KRUYS-WORTEL geheeten wert, is verkoelende van aert. De grijſe *Hayren*, ofte Vlocken, daer de bloemen inverandert zijn, met *Azijn* opgeleyt, geneſen de wonden. Het ſelve doen noch krachtiger de *Bladeren* met het fijnſte *Poeyer*, ofte vrijſelingen van *Wieroock* gemengt, (als *Dioſcorides* ſchrijft) inſonderheydt in zenuwachtige deelen.

S. JACOBS-KRUYT, ofte *Iacobea*, is in de gedaente, ende krachten het Kruys-kruyt gelijck, ende ſlaet alleſins van ſelfs ſeer weelderigh op. Is werm, ende droogh in den tweeden graed, ende een weynigh afvegende; derhalven 't *Sap*, met *Honich* gemengt zijnde, ſuyvert ende geneeſt de vuyle, ende voorts-etende Zeeren, loode Gaten, ende verouderde Wonden.

Sap van EPPE, ende JOFFROUW-MERCK, met *Honich* vermengt, ſuyvert ende heelt de vervuylde Wonden, ende quade Zeeren; wederſtaet oock de verrottinge, die de open, ende voorts-etende Kancker aen 't gezonde byſtaende vleyſch dreyght.

AL-GOEDE, ofte LAMMEKENS-OOR (in 't Latijn *Tota bona*, ende *Bonus Henricus* geheeten) waſt by ons alleſins in 't wild. Is matelick verwermende, droogende, ende ſuyverende. De groene *Bladeren* geſtooten, geneſen de verſche, ende ſuyveren de verouderde wonden, ende alle vuyle Sweeringen.

PEER-BLADEREN, zijn verkoelende, verdroogende, te ſamen-treckende, bequaem om verſche wonden te geneſen.

MISPELEN half morw geworden zijnde, konnen een kleyne queſtſuyre volkomentlick heelen: gelijck in dieper, ende grooter, doch verſche, doet het *Poeyer* van verdrooghde.

CORNOELYEN zijn in haer *Bladeren*, ende jonge *Bottekens* verkoelende, droogh-makende ende t'ſamentreckende: derhalven bequaem om groote wonden te geneſen, voornamelick in ſtercke lichamen; maer in kleyne wonden, ende teere menſchen, vallen ſy te ſterck, ende zijn ſchadelick, gelijck oock van *Galenus* betuyght wert.

PERSE-BLADEREN tot *Poeyer* gebracht, ende in verſche, ofte bloedende wonden geſtroyt, doen de ſelve toegaen.

PIEREN, ofte AERDT-WORMEN geſtampt, ende op de wonden geleyt, geneſen de ſelve, gelijck *Dioſcorides 2. 61.* ende *Galenus 11. Simpl.* ſchrijven, inſonderheyt die van zenuwen, ofte zenuwachtige deelen.

ALOE, MYRRHA, DRAKEN-BLOET, SARCOCOLLA, WIEROOCK, ende meeſt alle de gene, die wy geſeyt hebben, het bloet te ſtelpen, zijn ſeer nut om de wonden toe te heelen.

BALSEM is een algemeene naem van een ſonderlinge Heel-middel. Soo ſiet men oock een kruydt (het welck ick veel by Romen, aen de kanten van den Tiber, ende op ongebouwde plaetſchen, by Mompelier, hebbe ſien waſſen) hier in de hoven, by de liefhebbers onderhouden, van de ſelfde benaminge, ende om ſijne heelſame kracht verkregen. Anders is die naem gebruyckelick voor een wel-ruyckende vochtigheyt, uyt ſekere Boomen tranende; na de welcke oock alle goede Salven, ende Olyen, die eenige ſonderlinge kracht hebben om de wonden te heelen, oock Balſemen genoemt werden. Den rechten *Balſem* komt uyt geluckigh Arabyen, gelijck de Grieckſche hiſtory-ſchrijvers *Pauſanias*, ende *Diodorus Siculus* getuygen, ende van daer is hy in Joden-landt, ende Egypten gebracht, ende aldaer ſorghvuldigh onderhouden. *Strabo* verhaelt in ſijn Grieckſche Landt-beſchrijvinge, dat hy in Syrien waſt by den poel Genezareth, tuſſchen de bergen Libanum, ende

ende Antilibanum. Den Boom is beſchreven van den Grieckſchen *Dioſcorides*, den Françoiſchen *Bellonius*, ende den Italiaenſchen *Proſper Alpinus*, die ſelfs in Egypten gewoont heeft, ende geeft ons deſe afbeeldinge, gelijck hy buyten de groote ſtadt Cayro waſt, met Bladeren de *Wijnruyt* niet ongelijck, ſtaende aen teere zijd-tacxkens, ſoo dun als Ganſe-ſchachten, *Xylobalſamum* in 't Griecks genoemt, al of men ſeyde *hout van Balſem*, gelijck de vrucht *Carpobalſamum*, ende den traen *Opobalſamum*, dat is ſap van Balſem.

Dit *Opobalſamum*, dat men eygentlick *Balſem* noemt, in 't Arabiſch *Balaſſan*, ofte *Baleſſan*, druypt, ende vloeyt in den Somer uyt de ſchorſſe van dit boomken (het welck ſchijnt te grouwelen ende ryelen als 'er maer yſer ontrent en komt, gelijck *Tacitus* ſchrijft in het 5. boeck van ſijn Romeynſche hiſtorye) tot dien eynde gequetſt, ofte geſchrapt zijnde, de welcke ſoo heelſaem is, dat hy alle verſche wonden ten eerſten geneeſt. Ick en ſal niet verder van ſijn deughden verhalen, door dien hy ſoo ſelden overkomt, dat ſommige daerom meenen het geſlacht van dit boomken gantſch verloren te weſen. Ick hebbe even wel den rechten *Opobalſamum* te Leyden geſien, die gekomen was van den keurigen Heere *Car. Cluſius*, van Atrecht.

Dan den Balsem van Tolu, ofte *Balſamum Peruvianum*, is by ons geheel gemeen, ende in overvloet. Deſen komt uyt Weſt-Indyen, ontrent het ſtedeken van S. Jago van Tolu, in 't vaſte landt van Peru, beſchreven in het By-voeghſel van D^r. *Ravelingen* achter het Kruydt-boeck van D^r. *Dodoens*, als oock van d'Heere *Johan de Laet* in het 8. boeck van ſijn Beſchrijvinge van Weſt-Indyen op 't 16. capittel, doch beyde uyt den Spaenſchen *Monardus* in ſijn hiſtorye van de enckele Genees-middelen op het 10. capittel. De boomkens, ſchrijft hy, daer deſen Balſem van komt, zijn als leege Pijn-boomkens, haer tacken herwaerts ende derwaerts ſpreyende, met bladeren als Caroben-loof, altijdt groen. De ſchorſſen van deſe boomkens zijn gantſch teer, ende dun, waerom ſy lichtelick gequetſt werden, ende die ſulcks gedaen hebben, kleven dan onder die quetſuyren eenige lepelkens van ſwart Waſch gemaeckt, waer in druypt ofte traent eenige vettigheydt, die ſy daer na in andere bequame pottekens, ofte note-doppen vergaderen, ende bewaren. Deſe vochtigheydt is roodt van verwe, na den gulden treckende, niet heel dick, noch oock heel vocht ofte dun, ſeer klevende, ende vaſthoudende, lieffelick van reuck, ende ſoet van ſmaeck.

Deſen Balſem en wijckt in 't heelen van de wonden aen geen andere Balſemen, dewijl hy de ſelvige in vier dagen geneeſt, na dat ſe te voren met *Wijn* gewaſſchen, ende wel geſuyvert zijn. Helpt inſonderheyt de gequetſte zenuwen, ofte zenuwachtige deelen; als het krimpen, ende kramp belettende. De buylen, blutſingen, ende ſtooten werden daer oock mede geneſen, als daer geen groote verhittinge by en is.

3. Wanneer dan in een verſche wonde het bloedt geſtelpt is, ende ſulcks buyten vreeſe van onſteeckinge, ſoo ſal men de kanten, ſoo veel mogelick is, by een brengen, ende dan verbinden met de verhaelde, ofte volgende Heel-middelen, in Salve op *Plockzel* geſtreecken, ofte in Poeyer daer op geſtroyt, ende dan omgeſlagen een dubbelden doeck in wermen *rooden Wijn* gedoopt, ende wat uytgedouwt. Als de wonde niet te groot en is, de ſelve kan geneſen werden met *Termenthijn* gemengt onder een *Doyer van Ey*, met een weynigh *Terwen-blom*, ofte met den gemelten *Balſem van Peru*.

Het XV. Capittel.

1. *Vleyſch-maeckende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Fenugrieck, Vygh-boonen, Wieroock, Teer, Peck, Termenthyn, Sarcocolla, Aloë, Myrrha, Maſtick, Vernis.*
3. *Mengel-middelen, ende maniere om te gebruycken.*

1.

Al is het vleyſch-maecken, in een holle Wonde, ofte Sweeringe, alleen het werck van de nature, ſoo werdt even wel voor een vleyſch-maeckend Heel-middel gereeckent, ende alſoo genoemt, het welcke de Sweeringen matelick opdrooght, ende hare vuyle vochtigheydt ſachtelick, ende, ſonder de minſte ſcherpigheydt, ſuyvert; om reden, dat ſoodanigh middel, het bloedt, 't welck de ſtoffe is, daer het vleyſch van groeyt, beſchermt, ende de toevallende beletſelen belettende, de Sweeringe ſuyver houdt, waer door dan het vleyſch groeyt. Sulcke Heel-middelen zijn matelick van ſtoffe, ende gematigheyt, onder den tweeden graed ſoo werm, als droogh, om ſonder de minſte ſcherpigheyt te weſen. Want het gene te heet van aert, ende te fijn van ſtoffe is, doet het vleyſch ſmelten: dat te dick, ende te kout is, verdrooght, ende treckt al te ſeer te ſamen.

2. De

2. De Kruyden, ende Droogen, die kracht ſouden hebben om alleen vleyſch te maecken, zijn ſeer weynigh, maer die verſche wonden toeheelen, ende vuyle Sweeringen ſachtelick ſuyveren, die doen oock vleyſch groeyen, voornamelick als ſy door het vermengen van verſachtende gematight werden.

Het *Meel* van Fenugriecк, ende Viigh-boonen, ſoo alleen, als onder *Honich*, een *Doyer van Ey*, met een weynigh *Termenthijn* geſlagen, doet ſachtelick vleyſch groeyen.

Wieroocк heeft een byſondere kracht om vleyſch te maecken, te weten in middel-matige lichamen: maer in de gene, die vochtiger, ofte drooger zijn, dient 'er wat anders, na dien aert ende gelegentheydt, onder gemengt.

Het ſelve doet de *Manna thuris*, de welcke bequamelick onder *Olye van Termenthijn* gedaen werdt, ende dan kan ſe holle Sweeringen, ende wonden met vleyſch vervullen.

Het ſelfde doet oock Termenthiin, door ſijn ſacht-ſuyver-maeckende, ende verdroogende kracht.

Sarcocolla (inſonderheydt die in *Roſen-water*, ofte *Melck* geſmolten is) verdrooght, ſeydt *Galenus* 8. *Simpl.* ſonder ſcherpigheydt, ſuyvert de Sweeringen, ende doet ſe met vleeſch begroeyen.

Aloe, byſonderlick die gewaſſchen is, heeft ſoo kleyne kracht om af te vegen, dat hy ſelver (*Galenus* 6. *Simp.*) de ſuyvere wonden niet moeyelick en valt: waerom hy ſeer dienſtigh is, om de holle Sweeringen met vleyſch te vollen, gelijck *Dioſcorides* 3. 22. ende de ſelve *Galenus* betuygen.

Myrrha is door haren ſuyverenden, verdroogenden, ende heelenden aert, ſeer nut om vleyſch in de Sweeringen te maecken.

Masтick heeft een t'ſamen-treckende, ende verdroogende kracht, ſonder eenige bijtachtige eygenſchap, derhalven bequaem, om in holle gaten vleyſch voort te brengen.

Vernis, ofte *Gomme van Genever-beſyen*, verwermt, ende verdrooght in den eerſten graed, ſuyvert, ende vervult met vleyſch verouderde Wonden, holle Sweeren, ende loopende gaten.

3. Wanneer een verſche Wonde, ofte een oude Sweeringe ſoo hol, ende diep is, dat ſe dieſhalven ten eerſten niet en kan toe-heelen, dan moet de holligheydt eerſt met vleyſch geſtopt, ende daer na de Sweeringe door toe-heelende middelen geſloten werden. De vleyſch-maeckende beſtaen ſoo uyt de gene, die nu verhaelt zijn, als uyt een vermenginge van toe-heelende, ſuyverende, ende etter-maeckende. Daer toe ſtaen in de Winckels gereet, voor vleyſch-maeckende mengel-middelen, de *Plaeſters*, *Tetrapharmacum*, *Baſilicum Magnum*, *Divinum*, *Gratia Dei*, ende de *Ianua*, *Vng. Aureum*, ofte Gulden-ſalve. Ick hebbe vele in 't gebruyck, inſonderheyt in Hooft-wonden (daerom *Pulvis Cephalicus*, dat is, Hooft-poeyer genoemt) het volgende:

N. *Aloë*,
Myrrha,
Maſtick,
Sarcocolla, *van elcks* ½ *loots*,
Liſch-wortel, 1½ *vierendeel loots*,
heel kleyn geſtooten, *en door een fijn doecxken geſift*
[*Tot een Hooft-poeyer*.]

Dit poeyer moet gantſch dun geſtroyt werden; alſoo het anders te ſeer papt, ende tot een korſt aen een plackt, waer door dan de etter tegen-gehouden zijnde, de Sweeringe eer holder, als volder ſoude geraecken. Dit Poeyer kan oock onder Balſem gemengt, een vleyſch-makende *Salf* werden; ende daer by doende wat *Harſt*, *Termenthijn*, ende *Waſch*, ſoodanigen *Plaeſter*.

Het XVI. Capittel.

1. *Vel-maeckende Heel-middelen.*
2. *Enckele; als Bolus, Geſegelde Aerde, Silver-ſchuym, Ceruſe, Bloemen, ende Schellen van Granaten, Myrtus, Bloet-ſteen, Calmis, Spodium, Pompholyx, Plockzel, Looden plaetjen, Hamer-ſlagh, levende Kalck, gebrant Loot, Antimony, Aluyn, Koper-root, Spaens-groen.*
3. *Mengel-middelen.*

1.

Wanneer een verſche Wonde wel geheelt, ofte een holle Sweeringe tot bequame hooghte (dat is een weynigh beneden de kanten) met vleyſch vervult is, dan en valt 'er niet anders te doen, als de ſelvige met vel te overtrecken. Soodanigh middel heeft kracht, om het opperſte vleyſch dapper te verdroogen, ende te verharden, ende alſoo tot een litteycken, de Huyt gelijck, toe te trecken. Dit is van aert gantſch droogh, om de vochtigheyt te konnen verteeren, oock grof van ſtoffe, om het vleyſch ſamen te trecken, verdicken, ende verharden.

2. Bolus, ofte *roode Aerde*, geneeſt de vuyle Sweeren van den Mont, drooght, ende ſluyt de andere met vel.

Geſegelde Aerde, doet al 't ſelfde, maer wat ſlapper.

[Silver-schuym is verdroogende, t' ſamentreckende, ende vel-maeckende.] Siet oock boven Capittel 3.

Ceruse, ofte *Loot-wit*, houdt door haer op-droogende, ende t'ſamen-treckende kracht, het al te weelderigh waſſende vleyſch tegen, ende doet het vel groeyen.

Al het ſelve doen Balaustium, Granaet-schellen, Myrtus, Bloet-steen. Doch al de verhaelde zijn wat ſlap; ende derhalven bequaem, om op ſlappe Sweeringen, ende in ſlappe ende teere lichamen te gebruycken.

Calmis dickwils gebrandt, ende met *Azijn* uyt-

gebluſcht, is dapper verdroogende, het uytvallende vleyſch verteerende, ende 't ſelve met vel ſluytende.

Spodium, ende Pompholyx, zijn mede ſeer ſcherp; dan werden, door dickwils waſſchen, ſoo ſacht, dat ſy, ſonder eenigh bijten, het uytpuylende vleyſch inhouden, ende een huyt daer over trecken.

Plocksel ſoo droogh by ſijn ſelven, als nat gemaeckt in *rooden*, *treckenden Wijn*, die te voren wat opgekoockt is geweeſt met *Alſſen*, *drooge Roſen*, ende een weynigh *Aluyn*, nat gemaeckt, wert ſeer dienſtigh onder de vel-makende middelen bevonden; gelijck oock een Looden-plaetjen.

Hamer-slagh, levende Kalck, Gebrant Loot, Antimony, Aluyn, Koper-root, Spaens-groen zijn al te ſamen krachtigh ſcherp, ende recht af-etende, maer die even wel, ſoo dickwils gewaſſchen zijnde, tot dat ſe al haer ſcherpigheydt afleggen, tot vel-maeckende middelen gebracht werden, ſeer bequaem in quaedtaerdige ſweeringen, ende harde lichamen; ende ſulcks niet alleen kleyn geſtooten, ende opgeſtroyt, maer oock gemengt tot een Plaeſter met *Waſch*, *Olye* van *Myrtus*, onrijpe *Roſen*, ofte van *Maſtick*. Van de ſlapſte zijn in de Winckels te vinden, *natte Ceruys*, *roode Salf*, die met wat *Waſch* beter tot een Plaeſter gemaeckt werden. Wy hebben meeſt in 't gebruyck de Plaeſter *Diapalma*, ende *Diapompholygos*. Noch ſtercker verdrooght *Vng. Diachalcitheos*. Men kan oock eenige byſondere maecken: Waſcht *ongebluſchte Kalck* ſoo lange in *gemeen*, ofte *Weeghbre-water*, tot dat het alle ſijne ſcherpigheyt in 't ſelve verlieſt; wrijft het dan in een vijſel, ende giet 'er allencxkens ſoo veel *Olye van onrijpe Roſen*, ofte *Myrtus*, onder, als hy kan verſwelgen, tot dat het komt tot de gelijvigheyt van een Salve. Op de ſelvige maniere konnender noch ſtercker gemaeckt werden uyt andere, die wy geſeydt hebben noch ſtercker te weſen.

Het XVII. Capittel.

1. *Af-etende middelen.*
2. *Enckele; als Wolfs-melck, Schelpen, Zout, Aluyn, Antimonye, Koper-root, Cinnabrium, Precipitaet, Sublimaet, Arſenicum.*
3. *Toe-gemaeckte, of mengel-middelen.*
4. *Gebruyck.*

I.

Af-etende middel is, het welcke onnut, ende overtolligh vleyſch, ſoo 't gene, dat bedorven, ofte verrot is, als dat te weelderigh uytwaſt, verteert, ende het Polypus, Wratten, ende harde Puyſten aftreckt: niet wel ſchierlick, ende ſevens, maer als ſmeltende, ende allencxkens verdrijvende, ſonder eenige bedervinge, ofte verrottinge in 't nabuyrigh vleyſch te maecken. Soodanigh is ſel bijtende, heet al in den vierden graed, ende ſeer fijn van deelen, om in de ſtoffe, die afgegeten moeten werden, te dieper konnen geraecken. 't Gene dan, als *Galenus* ſchrijft 5. *Simpl.* 16. een vel-maeckend middel door verdroogen, ende te ſamentrecken, ſonder eenige weedom uytvoert, dat doet het af-etende met een bijtende ſcherpigheydt, pijn, ende dickwils niet ſonder Roſe.

2. Soodanige zijn *Aſſche* van Wolfs-melck, van Oester- ofte Alykruyckens-schelpen, Gebraden Zout; Gebranden Aluyn, Loot, ende Antimony, Koper-root, Cinnabrium, Precipitaet, Sublimaet, Arsenicum, of te *Rotte-kruyt*.

3. Hier toe ſtaen in de Winckels bereydt *Vng. Apoſtolorum*, ende *Ægyptiacum*; ende konnen uyt de gemelte enckelen andere mengel-middelen, na gelegentheyt, toegemaeckt werden.

4. Wat het *Gebruyck* belangt: Als in een Sweeringe verrottinge komt, ofte quaet vleyſch groeyt, ofte ſoo weelderigh uytwaſt, dat het door geen ſuyver-maeckende, ofte dapper t'ſamen-treckende middelen geheel kan wechgenomen werden, in ſulcken geval moet men noodtſaeckelick komen tot de af-etende, die de groey van overtolligh vleyſch beletten.

Het XVIII. Capittel.

1. *Korſt-maeckende middelen; als Aſſche van Eſſchen, ende van Savel-boom.*
2. *Brandende middelen; als Kalck, Koper-root, Spaens-groen, Sterck-water.*
3. *Gebruyck.*

I.

Een korſt-maeckende middel is wel van den ſelfden aert, doch krachtiger als de blaer-treckende, die in dunne ſtoffe, ende deſe in dicke ende gebondene beſtaende, beyde heet zijn in den vierden graed. Van de eerſte is gehandelt in 't 10. Capittel. De andere volgen.

Aſſche van de *Seborſſe* van Esschen-vvortel met *Speeckzel* gemengt, opent de Huydt, ſonder veel puyſten te maecken.

Aſſche van Savel-boom verdrijft de wratten, ende alderley harde knobbelachtige uytwaſſinge: het welck oock doet de *Aſſche* van gebrande Wijn-moer.

2. Een brandende middel en heeft niet alleen, gelijck het korſt-maeckende, kracht om het Opper-huydeken op te halen, maer breeckt oock door de rechte Huydt tot in het vleyſch, alwaer het, door ſijnen overgrooten brandt, beſtaende in een grove, ende aerdtachtige ſtoffe, in ſeer korte tijdt een dicke korſt brandt. Hier toe dienen inſonderheydt *ongebluſchte* Kalck, *gebrandt* Koper-root, Spaens-groen, ende Sterck-vvater. Dan wy hebben meeſt in 't gebruyck het Fluweelen (ſoo genoemt om ſijn ſachtigheydt)

heydt) *Cautery* van *Paré*, beſchreven in het 25. Boeck van ſijn Heel-konſte op 't 32. Capittel.

3. Het *gebruyck* ſtreckt daer toe, als in eenigh geſwel de etter te diep ſit, ende niet en kan door-ſweeren, inſonderheydt wanneer de plaets ſelver koudtachtigh is, ende de ſweering noch niet volkomen rijp, de ſelvige door haer hitte te doen rijpen, ende dan met verſche *Boter* het gebrande te ſtrijcken, los te maecken, ende uyt te ſnijden.

Het XIX. Capittel.

1. *Verbrandtheyts Heel-middelen.*

2. *Enckele, om den brandt te verkoelen; als Water, Azijn, Wit van Ey, Lattouw, Endivie, Ende-krooſt, Honts-tonge, Weeghbre, Porceleyn, Plompen, Maluwe, Lammekens-oor, Huemſt, Bingel-kruyt, Quee-karlen; Nacht-ſchade, Bilſen-kruyt, Sliek, roode Aerde, Loot-wit, Canfer, Aluyn.*

3. *Om den brandt uyt te trecken; als Vyer, Kalfs-voet, Bies-loock, Vlier, Hadich, Radijs, Ajuyn, Affodillen.*

4. *Om de pijn te ſtillen, ende het op-werpen van bladeren te beletten; als Lijm, Liguſtrum, Salye, S. Jans-kruyt, Herts-hoy, Mans-bloet, Donder-baert, Winter-groen, Netelen, Kruys-wortel, Veyl, Varen, Ganſerick, Wijn-ruyt, Ypen-boom, witte Lelyen, raeuw Ey, Wieroock.*

5. *Om de aengebrande deelen te verſachten, ende te geneſen; als Beete, Myrtus, Gal-noten, Wijngaert, Kool, Mout, Kalck, hardt Ey, Eyer-olye, Speck.*

6. *Mengel-middelen.*

1.

Onder de Heel-middelen voor de verbrandtheyt, het zy de ſelve door Vyer, ziedende Water, ofte heete Olye veroorſaeckt is, zijn ſommige den brant verkoelende, ofte uyttreckende, andere pijn-ſtillende, ende het op-werpen van bladeren verhinderende, eenige de aengebrande deelen verſachtende, ende geneſende.

2. Van den eerſten ſlagh, te weten verkoelende, zijn, Water, Aziin, elck byſonder, ofte onder malkanderen gemengt, het welck *Oxycratum* genoemt werdt, Wit van Ey, *Sap* ofte *Water* van Lattouvv, Endivie, Ende-kroost, Honts-tonge, Weeghbre, Porceleyn, Plompen, Maluvve, Lammekens-oor, Huemst, Bingel-kruyt; *Slijm* van Quee-karlen. Ende, als de pijn ſeer groot is, van Nacht-schade, ofte Bilsen-kruyt, alleen, ofte gemengt met Slick, ofte roode Aerde, die wat luchter is. Loot-vvit, Canfer, Aluyn onder *Water*, ende *Wit van Ey* geſlagen.

3. De verhaelde middelen moeten terſtondt na den brandt opgeleydt werden, om de hitte uyt te bluſſen, niet koudt, maer laeuw, ofte werm, om de ſelvige uyt te trecken. Want ſelver het vyer, als een gebrandt deel daer tegen gehouden werdt, treckt, als een eygen tegengift, de hitte na haer. Soo doen oock ſommige Heel-middelen, die door haer hitte den brandt uyttrecken, ende alſoo de verbrandtheyt geneſen. Van die krachte zijn de geſtampte *Bladeren* van Kalfs-voet, Bies-loock, Vlier, Hadich, Radiis, ende Ajuyn met *Zout*.

De *Wortel* van Affodillen in *Olye* gekoockt, ende het *Sap* uytgeperſt heelt de Kack-hielen, ende de Verbrandtheydt, gelijck *Dioſcorides* betuyght in ſijn 2. Boeck, op het 164. Capittel.

4. Wanneer terſtondt in 't beginſel door de gemelte middelen den brandt verſacht is, ſoo moet men komen tot de gene, die de pijn ſtillen, ende het op-werpen van Bladers beletten.

Liim, dat uyt Oſſen-huyden getrocken werdt, wit ende klaer, met *Azijn* gemengt, heelt het Schorft, ende Rappigheyt: met werm *Water* de verbrandtheydt, ende belet het op-loopen van Bladeren, met *Honich*, ende *Azijn*, geneeſt de Wonden, gelijck de gemelte *Dioſcorides* ſchrijft in ſijn 3. Boeck, op 't 85. Capittel.

Bladeren van Ligustrum, Salye, S. Jans-kruyt, ende ſijn twee mede-ſoorten Herts-hoy, ende Mans-bloedt, Donder-baert, Winter-groen, Netelen, Kruys-vvortel, Veyl, Varen, Gansérick, Wiin-ruyt, Ypen-boom, Moer-besyen-boom, Klissen-kruyt, Wolle-kruyt, Glas-kruyt, *Bladeren*, ende *Wortels* van vvitte Lelyen, groen geſtampt, met *Verckens-reuſel*, ofte *Olye van Roſen*, ende *wit van Ey*, met een weynigh *Azijn* gemengt, verſachten de pijn, ende beletten dat 'er in de verbrandtheydt geen Peuckels voort en komen. Hier toe ſtreckt mede een raeuvv Ey met ſijn *Schalen* geſtampt, het welck om 't gene dat door heet Water gebrandt is, terſtondt omgeſlagen, inſonderheydt als daer *Gerſten-meel*, ende een weynigh *Zout* onder gemengt is, de Peuckels dra belet.

Wieroock, als pijn-ſtillende, ende te ſamen-treckende, heelt de Verbrandtheydt, ende Kack-hielen, onder *Reuſel*, ofte *Ganſen-vet* vermengt zijnde.

5. Maer als het gebrande deel nu al eenige Puyſten, ende Sweeringen opgeworpen heeft, dan dienen in 't werck geſtelt ſoodanige middelen, de welcke verſachten, ende matelick op-droogen, gelijck *Metallen* gebrandt, ende gewaſſchen, by eenigh verkoelende ende verſachtende nat gedaen.

Beete in *Wyn* gekoockt, ende het *Sap* daer uyt geperſt, als oock het *Poeyer* van Myrtus, ende van Gal-noten, de *Aſſche* van Wiingaert-ranc-ken, onder *Salf van Roſen*, ofte *Populyoen* gemengt, droogen ſachtelick, ende doen de Huydt wederom groeyen.

Het ſelve doen de *Aſſche* van Kool-vvortels, ende de gekoockte *Bladeren*, met *Vrouwen-ſogh*, ofte *Roſen-water*, opgeleydt.

Mout met *wit van* Ey, ende Viigen met *Waſch*, ende *Roſe-ſalve* gemengt, heelen de verbrande Huydt.

Kalck, met *Roſen*, ofte *Weegh-bre-water* gewaſſchen, ende dan onder *Roſe-ſalve* geſlagen, kan de verzeerde leden, uyt verbrantheydt, bequamelick geneſen.

Eyeren ſoo hardt gebraden, dat de ſchalen verbrant zijn, ende geſmolten Speck, met *Honich van Roſen* gemengt, doen de open gebrande deelen wederom toe-heelen.

6. Tot het ſelfde ſtaen in de Winckels gereet, *Olye van Eyeren*, van *Roſen*, van *Wijn-ſteen*, van *Myrtus*; *Salve van Roſen*, *Populyoen*, *Nutritum*; *Plaeſter Diapompholygos*, van *Ceruſe*, ende *Diachalciteos*.

TWEEDE

TWEEDE DEEL
VAN DE
HEEL-KONSTE;

Aenwijſende

De gelegentheyt van de Uytwendige Deelen des Menſchelicken lichaems,

Ende daer op- ende in-komende

Vlacken, Bleynen, Puyſten, Sweeren, Zeeren,

Mitſgaders verhandelinge van

Wonden, Gehardtheyt, Oorſprong van Bus-poeder, Geſchut, Koudt-vyer, ontleden ende gebroocken Beenderen.

Met alderhande Hiſtoryen verlicht.

HET EERSTE BOECK.

Van de gelegentheyt der

UYTWENDIGE DEELEN.

Het Eerſte Capittel.

1. *Beſchrijvinge der deelen, in de Heel-konſte voornamelick te pas komende.*
2. *Opper-huydeken, ofte Vlieſken.*
3. *Huydt.*
4. *Vet.*
5. *Vleyſigh vlieſch.*
6. *Spieren-vlieſch.*

1.

DE deelen van het Menſchelicke lichaem, werden bequamelick geſpliſt in de gene, die omvangen, ende die beſloten zijn. De omvangende zijn wederom ofte algemeen, ofte eygene. De algemeene, die over het geheele lichaem gevonden werden, zijn vijf in getal, het *Opper-huydeken*, ofte *Opper-vliesjen*, de

de *Huydt*, *Vet*, het *Vleyſigh Vlieſch*, ende het *Vlieſch*, dat de Spieren in 't gemeen bekleedt. De eygene omvangende zijn de *Spieren*, ende byſondere *Vlieſen*, gelijck in 't Hooft, Borſt, ende Buyck, ten deele aengeweſen in de *Genees-konſte*, alwaer oock beſchreven zijn de beſlotene, ofte inwendige, als in de ſieckten meeſt plaets hebbende. Wy ſullen alhier nader verhael maecken, van de uytterlicke, daer by voegende *Aderen*, *Slagh-aderen*, *Zenuwen*, *Banden*, ende *Beenderen*.

De kenniſſe van deſe deelen is een Heel-meeſter hooghnoodigh. De gelegentheyt van het *Buyck-vlieſch* in het afbinden, ende afſnijden van 't Scheurſel; de ongematigheyt ende lichte bedervinge van het *Net*, als het in Buyck-wonden uythangt; het gevaer uyt het quetſen der *Aderen*, ende *Slagh-aderen*, die dickwils door haer veel bloeden het leven uytſtorten; gelijck in de *Zenuwen*, ende *Banden* het gevoelen, ende bewegen werdt benomen: ſoo oock in 't doorſnijden van de *Spieren*, als ſulcks niet en geſchiet na den draet; de natuyrlicke geſtalte der *Beenderen*, om de ſelve uyt het lidt zijnde, wederom wel in te ſetten; dat het *Opper-huydeken* af zijnde, wederom groeyt; ende dat de *Huydt* gequetſt zijnde, meeſt altijdt een lidt-teecken nalaet.

2. Het eerſte van de algemeene omvangende Deelen is de *Cuticula*, in 't Griecx *Epidermis*, als of men ſeyde, OP-HUYDEKEN. Dit en is niet anders, als een uytwerpſel van de rechte Huydt, de vlieſen van den Ajuyn, ofte Eyeren ſeer gelijck, wit, ende ongevoeligh. Groeyt van dicke dampen, die uytwaeſſemende van buyten door de Koude tegen-gehouden werden, even gelijck een vlies, op Pap, ofte Bry komt, als men ſe, gekoockt zijnde, laet kouwen. Ende de jong geboren kinderen zijn daerom ſoo root, dewijl dit velleken noch gantſch dun is, ende door de koude noch niet gebleyckt, noch verhardt. Het en is daer na niet even dick over 't geheele lichaem: maer valt alderdickſt in de voeten, om dat de Huydt aldaer, als wy op ſcherpe, ende onevene ſteenen gaen, niet en ſoude beſchadight werden. Het en is niet wel van de Huydt door geſicht te onderſcheyden, dan alleen in de Bleynen, Puyſten, ende gebrande bladeren, wanneer de waterachtige vochtigheyt na buyten gedreven werdende, door de Huydt wel geraeckt, maer hier tegens het koudt, ende ongevoeligh velleken blijft ſteecken. De Slangen verwerpen het twee mael 's jaers in de Lenten, ende in den Herfſt. Waer van breeder te ſien is by *Geſnerus* in 't 5. boeck van ſijn hiſtorye der Dieren op 't 1. Capittel. De Zijde-wormen vervellen mede, doch vier-mael in veertigh dagen; gelijck *Aquapendente* betuyght: maer de Menſchen nimmermeer, als in Sieckten, ofte door blanckelſel.

Dit Velleken, ofte Vliesjen heeft verſcheyden *gebruyck*. Voor-eerſt, om te weſen een middel van het gevoelen: want als dat af is, dan voelt de Huydt wel, maer met pijn, gelijck men kan ſpeuren in de Sweeringen. Ten anderen, om de mondekens van de Aderen, die in de Huydt uytkomen, toe te ſluyten. Soo ſiet men dat daer dit velleken af is, de Huydt geſtadigh traent gelijck in een Blick-naers. Derhalven is 't een ſeer ongeſondt werck, ſonder dit huydeken geboren te werden, als gebleecken is aen *Lodewyck*, Koning van Bohemen ende Hongaryen, die noch maer een kindt zijnde, grijs werde.

Onder dit vliesjen leydt de *Cutis*, ofte HUYDT, de welcke is een groot, ende dick vel, beſtaende uyt vermengingen van zaedt ende bloedt, van middelbare gematigheydt, een werck-tuygh van het uytterlick gevoelen, ende om met eenen de binnenſte deelen van der Buyck te bedecken, ende te beſchermen.

Deſe Huydt, gelijck geſeydt is, heeft haer weſen uyt zaedt, ende bloedt. Maer om dat haren eerſten oorſpronck meer uyt het zaedt treckt, als uyt het bloedt, ſoo en konnen geen wonden, ſneden, ofte andere openingen in de Huydt geneſen (als ſomtijts daerſe geheel ſacht is, ende in jonge kinderen, om haer lijmerige vochtigheydt) ſonder een lidt-teecken na te laten.

De Huydt is van middelbare gematigheyt, als moetende oordeelen over 't gevoelen. Het werck-tuygh, dat geheel heet, ende droogh is, en kan de verandering van het *Object*, ofte tegenwerpſel, ſoo lichtelick niet gewaer werden: die gantſch ſacht is, en kan de ontfangene gedaenten niet by haer houden. De Huydt is derhalven gematight, tuſſchen hardt, ende ſacht, inſonderheydt die in 't binnenſte van de handt is, ende noch meerder die van het voorſte der vingeren, (om dat de ſelve haer dagelicks werck hebben in 't gevoelen) 't en zy de ſelve door arbeydt, gelijck roeyen, ſpitten, delven, te ſeer verhardt is. Heeft mede haer ſcherpſte gevoelen, daer ſe veel zenuwen ontfangt, ende dicht aen de Vlieſen werdt gehecht, voornamelick als 'er dunnigheydt by komt. Hierom gebeurt het, dat de ſwaerlijvige, die tuſſchen de Huydt, ende Vleyſigh vlieſch veel Vets hebben, ſeer ſober van gevoelen zijn: ende in tegendeel ontrent de lendenen maer even aengeraeckt zijnde, terſtont een kitteling vernemen, om dat de Huydt aldaer dun is, ende de Vlieſen der Spieren in menighte daer onder vergaderen.

De Huydt al ſchijnt ſe van alle kanten aen malkander gehecht te zijn, ſoo heeft ſe even wel veel gaten, waer van ſommige ſichtbaer zijn, ſommige onſichtbaer. De ſichtbare vertoonen haer in de Oogen, Neus, Mont, Navel, ende ſoo voort. De onſichtbare zijn de *Pori*, ofte tocht-gaetjens in de Huydt, waer door waeſſem, ſweet, ende hayr komt, zijnde ontelbaer. Waerom de wijſgerige *Plato*, de Huydt vergeleecken heeft by een Viſch-korf, ofte Fuyck. Ende wy leſen dat een Koning van Perſen de ſelfde ſoude gebruyckt hebben in plaetſche van glaſe venſters: want by haer ſelven, ſonder bereyding gedrooght zijnde, is ſoo vol gaetjens geſtickt. Door deſe gaetjens en looſt de nature niet alleen haer ſweeterige, ende drooge (het welck de hembden uytwijſen) vuyligheydt, maer verſchept oock ongevoe-

lick

lick haren Adem. Het welck daer uyt genoeghſaem blijckt, dat ſomtijdts, als den Aem-tocht van boven belet, ende tegen gehouden zijnde, gelijck men inſonderheydt ſiet in Vrouwen, die door opſtijging voor doodt van haer ſelven leggen, ſonder eenigen adem, 't zy oock met een Veer, 't zy ſelfs met een Spiegel, te bemercken, even wel het leven noch onderhouden werdt door de ongevoelicke doorblaſing van deſe gaetjens. Ende ſoo verhaelt *Galenus*, dat yemant, die een Oſſe-blaes voor Neus ende Mont gebonden was, even wel noch vier-en-twintigh uyren in 't leven bleef. Deſe tocht-gaetjens en zijn in alle lichamen niet even-eens. Welckers Huydt-vel, ende veel doorboort is, werden van binnen minder beſchadight, maer meerder van buyten: in tegendeel de gene, die ſe hardt, ende vaſt hebben, lijden minder noodt van buyten, maer meerder van binnen, om dat de roockachtige dampen niet wel uyt en konnen. Die geheel heet van gematigheyt zijn, hebben veel lucht van doen tot verkoeling, ende overſulcks dient haer Huydt wel open: maer voor de gene, die kouder van aert zijn, dewijl haer weyniger lucht van nooden is, valt beter dat de ſelfde wat beſlotender blijft. Deſe tocht-gaetjens zijn even wel van naturen niet ruym, ende wijdt, maer naeuw, ende onſichtbaer geſchapen, op dat 'er geen groot vervliegen van geeſten en ſoude geſchieden. Want als het gebeurt, dat ſe haer al te ſeer openen, gelijck in onmatige hitte, blijdtſchap, ende 't gebruyck van te veel *Saffraen*, dan komt de Menſche ſchierlick te ſterven. Werden oock ſomtijdts ſoo ſeer geopent, dat 'er klaer Bloedt uytloopt, gelijck eertijdts in de Sweetende-ſieckte geſien is. Ende *Galenus* ſeyt (in ſijn Uytleggingen op *Hippocrates* van de Breucken) ſomtijdts bevonden te hebben de ſwachtels ſeer bloedigh te zijn, ſonder eenige andere openinge, het Bloedt alleen door deſe tocht-gaetjens ſtralende. Het gebeurt oock in tegendeel, dat, wanneer deſelve tocht-gaetjens toeſluyten, ſware ſieckten veroorſaeckt werden, als in de Somer, door het baden in koude rivieren, *Alexander de Groote*, ende Keyſer *Frederick* de I. is overkomen, gelijck de Hiſtory-ſchrijvers verhalen. *Galenus* ſchrijft, ſoodanige alleen met een werm badt geneſen te hebben.

Het gebruyck van de Huydt is eerſtelick om het Lichaem rontſom te bekleeden, ende de inwendige deelen te verwermen; waerom ſy oock redelicken dick is. Ten anderen, om te zijn een werck-tuygh van 't gevoelen, waerom ſy, als 't gevoelen tot het leven hoogh-noodigh zijnde, over het geheel lichaem verſpreyt is. Ende om van alles wel te konnen oordeelen, 't gene matelick is aen te nemen, ende dat uytſteeckt, ende ſchadelick ſoude weſen, te verwerpen, ſoo is ſy gematight van aert geſchapen. De welcke gematigheydt haer oock te paſſe komt, om daer door alderhande lucht te konnen verdragen; 't welck geen van d'andere deelen gegeven is. Want het zy, dat men Been, ofte Vleyſch, van heete, ofte koude lucht laet beſchijnen, men ſal daer terſtont ſulcken veranderinge in bevinden, dat ſe met bedervinge dreyght: daer de Huydt, al ons leven, alderhande lucht onbeſchadelick uytſtaet. Dit ſelfde ſiet men even-eens in Appelen, Peren, ende andere vruchten, die ſoo lange ſy in hare ſchellen blijven, lang goet gehouden werden: maer, geſchelt zijnde, haeſt bederven, dewijl haer gematigheyt, door de lucht, terſtondt verandert. Het welck oock de oorſaeck is, dat in wonden, de werckinge der deelen ſchierlick beſchadight werdt, ſoo dat ſy haer voedtſel niet wel en verteeren, noch haer overſchot wel uyt ſmijten. Tot teyckenen zijn etter, ende waterigh bloet, (*Sanies* genoemt) waer van het eene komt uyt dicke, het ander uyt dunne overtolligheydt, die door de ongevoelicke tocht-gaten, gelijck in geſonde ende ſtercke deelen geſchiet, niet uyt en waeſſemt. Want de lucht en raeckt ſoo dra niet de ontbloote deelen, ofte ſy verandert terſtondt, ende bederft haer natuerlicke gematigheydt. Derhalven moeten de Heel-meeſters in 't verbinden wel letten, dat ſy de wonden niet bloot en laten, maer, terſtondt na het afnemen van 't verbandt, de ſelvige ſorghvuldigh toe decken.

4. Volght onder de Huydt, het derde deckſel des Lichaems, te weten het VET, het welck in de Menſchen leyt tuſſchen de Huydt, ende het Vleyſigh vlieſch, maer in de Beeſten onder 't ſelve vlieſch: het welck de oorſaeck is, dat de Menſchen de Huydt niet en konnen bewegen, gelijck de Beeſten. Soo ſiet men dat de Paerden door het ſchudden van de Huydt de vliegen afweeren.

Het Vet werdt gemaeckt uyt het vetſte, ende luchtighſte deel van wel gekoockt bloedt, de kleyne Aderkens, als een dauw, uytkruypende, het welck door matige wermte (want al te heete ſoude het ſmelten, ende verteeren, al te ſlappe niet koken) van de koelte, ende vaſtigheydt der vlieſen geronnen ende geſtremmelt werdt. Soo ſiet men de Dieren, des Winters, door de kouw, ende vaſtigheyt van de Huydt, veel vetter te weſen. Men vint oock veel Vets in koude, ende vochtige Dieren, gelijck Menſchen, Swijnen, Schapen, ende diergelijcke: ende daerom heeft *Galenus* oock geſeyt, dat een Vrouw gemeenlick vetter is, als een Man. De gene, die heet, ende droogh van aert zijn, gelijck Apen, Windt-honden, ende Haſen, hebben weynigh, ofte geen Vet.

Onder de Genees-meeſters werdt veel getwiſt over de werckende oorſaeck van 't Vet, te weten, ofte die wermte, ofte koude is. Van beyde zijden werden verſcheydene bewijs-redenen by gebracht, te lang om alhier te verhalen. Maer alſoo men dagelicks bemerckt, dat koude lichamen de vetſte zijn, ſoo is wel te beſluyten, de kouw van de vlieſen met haer vaſtigheydt oorſaeck te weſen, dat het vette bloet tegen haer aen runt. Ick en verſta hier geen merckelicke, ofte werckende kouw, maer die ſoodanigh gereeckent werdt ten inſichte van de hitte, ende even wel, zijnde ſlappe wermte, ofte lauwigheydt, tot het ſtremmelen bequaem is. Ende

al werdt de Konincklicke Genees-meeſter, ende deftige ontleder *Andr. du Laurens* over gehaelt, ende beriſpt van *Theod. Collado*, in ſijn ſcherpe Aenmerckingen over de ontledinge van den gemelten *Laurentius*, dat hy koelte uytleydt, ende reeckent voor ſlappe wermte, die de vettigheydt van 't bloedt ſoude brengen tot runnen: ſoo ſien wy niet te min het ſelve oock in andere dingen geſchieden: Gelijck geſmolten Loot, als men het van 't vyer neemt, uytgegoten zijnde op yet, dat wel werm, maer niet ſoo heet, als het vyer en is, niet en laet terſtondt dick en ſtijf te werden.

Het gebruyck van 't Vet is mede om 't lichaem rondtſom te bedecken, van buyten te beſchermen, ende als een onderkleedt de natuerlicke ofte ingeboren wermte te bewaren. Sulcks doet het Somers ſoo wel tegen de hitte, als 's Winters tegen de kouw. Want alſoo in de Somer de lucht dun is, ende de tocht-gaetjens van de Huydt open, ſoo verhindert het Vet door ſijn klevende olyachtigheydt, dat de fijne Somerſche lucht in het lichaem niet en kan door-ſchieten, ende de natuerlicke wermte alſoo uyt-trecken, even eens gelijck de Winckeliers om Citroen-ſap, ofte diergelijcke, van bedervinge te bewaren, daer Olye op gieten. Ten anderen, al wat de heete lucht verdrooght, dat bewaert het Vet, door ſijn vochtigheydt. Des Winters is 't dienſtigh tegen de kouw, ende door de ſelve te ſamen getrocken zijnde, en kan de lucht niet doorſchieten, ende dienvolgende door haer ongematigheydt de inwendige deelen niet beſchadigen. Soude noch vorder nuttigheydt, ende gebruyck het Vet mogen toegeſchreven werden, om de Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, die na de Huyt gaen, te onderſtutten: als mede om in grooten brant, ende lang vaſten, eenigh-ſins in voedtſel te veranderen. Want de Menſchen, gelijck *Galenus* ſchrijft, werden mager, wanneer door groote hitte het Vet verteert. Het gebeurt ſomtijdts, dat dit verſmelt, ende in de Aderen loopende gelooft werdt door het Water, het welck men dan daer merckelick op ſiet drijven.

Uyt dit Vet konnen teyckenen genomen werden van geſondtheydt, ofte ſieckte. Als na een lange ſieckte den Buyck ſwelt, door vermeerdering van 't Vet, ſulcks is een goedt teycken. Want door de dickte van den Buyck, vermeerdert de natuerlicke wermte; waer door de binnenſte deelen verwermt, ende verſterckt zijnde, de ſpijſe wel verteeren, ende daer van goedt Bloedt maecken: ende daerom is 't altijdt overvloedi-ger in den Buyck, als elders. In 't hol, ofte binnen-ſte van de Handt, ende onder de Voeten is 't meeſt vleeſchachtigh, om dat vele Vets haer werckinge ſoude beletten. Op de Borſt en is 't mede ſoo dienſtigh niet. Want men ſiet dagelicks, dat de gantſch vette menſchen altijdt aemborſtigh zijn. De reden is, om dat de overmatige vettigheydt de Borſt niet alleen beſwaert: maer oock, om dat, door de dickigheydt van 't Vet, de lucht geen doorgang en heeft door de tochtgaetjens, waerom de Longe ſoo veel te meerder arbeydt moet doen, om de ſelve in te trecken, ende uyt te halen. *Hippocrates* ſchrijft 2. *Aphor*. 47. dat degene, die ſeer dick, ende vet van nature zijn, raſch, ofte haeſtelick ſterven. Want hoe meerder Vet, hoe minder Bloedt, het welcke de fonteyne van 't levens is.

5. Het vierde algemeen omvangende deel is de *Panniculus carnoſus*, VLEYSIGH VLIESCH genaemt, hoe wel het ſelve niet in de Menſchen, maer alleen in de Beeſten vleyſigh bevonden werdt. In de Beeſten is het aen de Huydt geheel vaſt, waerom (gelijck terſtont geſeyt is) ſy de ſelve konnen bewegen: maer in de Menſchen is 't maer een zenuwachtigh Vlieſch, ende komt alleen met eenige veſelen aen de Huydt, tuſſchen beyde het Vet hebbende; waerom ſy oock haer Huydt niet bewegen en konnen, als alleen in het Voor-hooft, alwaer dit Vlieſch ſoo vaſt aen de Huydt is, dat het naeuwlicks daer van is te ſcheyden, ende ſonderling geen Vet tuſſchen beyde heeft.

Dit Vlieſch, gelijck het in de Menſchen gevonden wert, beſtaet uyt zadelicke ſtoffe, als alle andere Vlieſen.

Dient mede tot deckſel, ende beſchermenis van 't geheele lichaem, ende om de vaten, die na de Huydt gaen, eenigh ſteunſel te geven: ende daer-en-boven te verhinderen, dat het Vet, door 't geſtadigh bewegen der Spieren, niet en kome te ſmelten.

6. Het vijfde, ende laetſte algemeen omvangende deel is het SPIEREN-VLIESCH, dat al de Spieren bekleet. Dit is dun, gelijck alle Vlieſen, beſtaende uyt zenuwachtige ſnaſelen, ende aen de Spieren met geheel fijne draeykens vaſt gehecht.

't Gebruyck van dit Vlieſch is, de Spieren rontſomme te bekleeden, te bepalen, ende van malkander te ſcheyden.

Het II. Capittel.

SPIEREN.

1. *Haer benaminge.*
2. *Beſchrijvinge, aert, weſen, ende deelen.*
3. *Gebruyck.*

1.

ONder het laetſt-beſchreven Vlieſch, vertoonen haer de Spieren, die mede het gantſche Lichaem bekleeden, ende de inwendige deelen met Vleyſch omvangen. De Spier wert mede, na de gelijckeniſſe, volgens den Grieckſchen naem, *Muys* geheeten, in Latijn *Muſculus*, ende om de ſelfde reden *Lacertus*; hoe wel geen algemeene gedaente de Spieren, van wegen haer verſcheydenheyt, en kan toegeſchreven werden.

2. SPIER is een meer-ſlachtigh deel, beſtaende uyt Zenuwen, Vleyſch, Veſelen, Aderen, Slagh-aderen, ende Vlieſch: het naeſte ende voornaemſte werck-tuygh van vrywillige beweginge.

Dat hy een *Meer-ſlachtigh deel* is, blijckt uyt de verſcheydenheyt van de deelen, waer uyt hy beſtaet.

De

De *Zenuwen* ſpruyten uyt de Herſſenen, ofte Rug-graets-mergh, van de welcke ſy met de geeſten een roerende ende gevoelende kracht de Spieren aenbrengen, in welckers beginſel, ofte midden ſy in-ſchieten; nimmermeer onder, gelijck *Galenus* wel aengemerckt heeft.

Het *Vleyſch* is het voornaemſte deel der Spieren, ende van byſonder aert, ende weſen, als het vleyſch van 't Ingewandt. Sijn gebruyck ſtreckt, om de Veſelen van een te ſcheyden, ende te beſchermen, de drooghte ſoo van Zenuwen, als van Peſen te matigen, ende de Zielicke geeſten werm, ende rap te houden.

De *Veſelen*, beſtaende uyt kleyne draeyen, ende als ſnipperingen van de banden, ſtercken, ende onderſtutten het gemelte vleyſch, gelijck de Ancker-yſers een Muer.

De *Aderen*, ende *Slagh-aderen* brengen het voedtſel aen, ende onderhouden de natuyrlicke wermte.

Het *Vlieſch*, dat alle deſe deelen by een houdt, ende de Spieren van buyten bekleet, is in 't laetſt-voorgaende Capittel beſchreven.

De Spier werdt in drie verdeelt, Hooft, Buyck, ende Staert. Het Hooft is 't beginſel, *Bandt* genoemt, als vaſt gebonden zijnde aen 't gebeente, daer het uytſpruyt. Den Buyck is het *Veſeligh Vleyſch*, by *Hippocrates*, ende *Galenus* voor het byſonderſte deel des Spiers gekeurt: want nergens, daer het ſelve niet en is, werdt beweginge bevonden. De Staert, in den welcken de Spier eyndight, is de *Pees*. De gemelte *Galenus* ſtelt ſijnen oorſpronck te zijn uyt de vermengde Veſelen van Zenuwen, doch meerder van Banden: waerom een Pees wel ſes, ofte thienmael ſoo dick is, als een Zenuwe.

3. Wy hebben in de beſchrijvinge, het ampt ende 't gebruyck van de Spieren geſeydt te weſen, om vrywilligh bewegen uyt te wercken, ende ſulcks als naeſte werck-tuygh. Want al is 't, dat de Herſſenen, ende Zenuwen hier toe mede het hare by-brengen, ſoo is even wel het Spier 't aldernaeſte. Seer aerdigh is geſeyt van D^r. *du Laurens*, dat de Herſſenen geboden, de Zenuwen het gebodt overbrachten, ende de Spieren uytvoerden. De Herſſenen overleggen wat te begeeren, ofte te vermijden ſtaet, daer van komt het beginſel van de beweginge; de kracht om te bewegen, brengt de Zenuwe aen; de Spier, met de Zielicke geeſten doorſtraelt zijnde, werdt terſtondt beweeght. Ende gelijck een Ruyter het Paert door den Toom leyt: eveneens werden door de Zenuwen, als Toomen, de Spieren vrywilligh aengedreven van de Zielicke kracht, die haer woonplaets in de Herſſenen heeft.

Wy ſouden wijdtloopiger, ſoo in 't algemeen, als in 't byſonder van de Spieren handelen, 't en ware ons die moeyte loffelick afgeſneden was, door onſen vrient, den hoogh-geleerden heere *Plempius*, na wien daer van te ſchrijven, ſoude ſoo veel weſen, volgens het oude ſpreeck-woordt, als van Troyen na *Homerus*.

Het III. Capittel.

1. *Byſondere omvangende Deelen.*
2. *Huydt van 't Hooft, verſcheyden van d'andere.*
3. *Hayr in meeſt al de Dieren.*
4. *Sijnen Oorſpronck, Oorſaeck, ende Groeying.*
5. *Lengte.*
6. *Gedaente.*
7. *Verwe.*
8. *Gebruyck.*
9. *Panne-vlieſch; Oorſpronck, ende Aert.*
10. *Buyck-vlieſch; Oorſpronck, Aert, ende Gaten.*

1.

NA de beſchrijvinge van de algemeene omvangende Deelen, ſoo ſullen wy nu oock aenwijſen de byſondere, ende wat byſonder onderſcheyt ſy hebben.

2. De Huydt van 't Hooft is daer in verſchillende van de gene, die het geheele lichaem bekleedt, dat ſe ſoo gevoeligh niet en is. Waerom waer is, ende daer op oock het gemeen ſeggen ſlaet, dat Hooft-wonden ſachte wonden zijn: Dan die ſachtigheydt en vermindert haer groot gevaer niet. Ten tweeden, is deſe Huydt oock veel weecker, ende ſmariger, als d'andere; het welck de oorſaeck is, dat haer Wonden, wanneer de ſelvige tot de Pan niet uyt en ſteecken, lichtelick toeheelen. De Leer-touwers bevinden oock, dat de Huydt van 't Hooft, om haer ſmarigheydt, alderſwaerlickſt bereydt kan werden. Ten derden, is het Hooft noch rontſom met Hayr beplant, het welck mede, om de gebreecken, die daer in vallen, wel dient hier in onderſoeck te komen.

3. Het Hayr werdt meeſt in alle Dieren gevonden, die haer vrucht ſelver dragen, gelijck de wijſ-geer *Ariſtoteles* getuyght. In Plaetſche van 't Hayr zijn de Viſſchen met Schobben verſien, de Vogels met Veren, ſommige Beeſten, gelijck de Yſere Verckens, met lange Angels.

4. De gemelte *Ariſtoteles*, in 't 3. Boeck van de hiſtorye der Dieren, op 't 11. Capittel, in 't 1. van de Teelinge der ſelver op het 15. ende in 't 1. van ſijn voorwerpingen op 't 145. *Galenus* in 't 9. Capittel van ſijn Genees-konſte, ende haer voetſtappen volgende, meeſt alle de nieuwe Genees-meeſters, en kennen het Hayr voor geen recht deel des lichaems, als niet, gelijck andere, uyt goet Bloedt ontſtaende, ende gevoedt werdende; maer alleen uyt overſchot van eenige roockachtige, ende ſmarige dampen, die door de naeuwe tochtgaetjens des Huydts geſtooten werdende, daer in blijven ſteecken, tot dat ſe van andere, ende die wederom van andere, metter tijdt aengedrongen zijnde, ten laetſten tot Hayr uyt-ſpruyten. Welck gemeen gevoelen met vele redenen beweert werdt van *Fernelius 2. Phyſiol. 2.* hoe wel tegen-geſproocken van eenige geleerde Genees-meeſters, [te ſien hier achter in 't geſchil des Hayrs.] Om de ſaecke wel te begrijpen,

ſoo moet eerſt in achtinge komen, wat een Deel is. De gemelte *Fernelius* beſchrijft het ſelve te weſen een lichaem, dat aen 't geheele vaſt is, verknocht met een gemeen leven, ſtreckende tot dienſt, ende gebruyck van 't gantſche lichaem. Deſe bepalinge werdt voor goet opgenomen van *Bertinus* 6. *Medic.* 5. *Laurentius* 1. *Anat. queſt.* 1. ende Dr. *Spiegel* 3. *de Human. corp. fabr.* 1. maer beriſpt door den ſcherpſinnigen, ende naeuwkeurigen *Argenterius*, *Com* 2. *in Gal. art. Med.* 7. alwaer hy het menſchelicke lichaem in verſcheyde ſtucken ontledet; ten eerſten, van wegen dat het een ſelfſtandigh weſen heeft, ende daer van ſtelt hy ſijne deelen, ſtoffe, ende gedaente; daer na aenmerckt hy het ſelve, als een lichaem, welckers deelen ſouden zijn alle de leden; ten laetſten, als leven, ende ziele deelachtigh zijnde, ende dat uyt die reden, de deelen, die leven hebben, moeten gereeckent ende genoemt werden, deelen van 't levende, niet van 't lichaem. Maer dit gaet al te ſcherp, ende buyten het ſpoor van de Genees-konſte. Want een Genees-meeſter en neemt het lichaem niet in achtinge, voor ſoo veel het natuyrlick is, beſtaende uyt ſtoffe, ende gedaente, gelijck de Naturaliſten doen; maer alleen gelijck het de Geſontheyt, ende Sieckten onderworpen is. Derhalven en kan niet anders voor een deel van ons lichaem aengenomen werden, als dat in Geſontheydt, ofte Sieckte de lichamelicke werckinge wel, ofte qualick uytvoert. De werckinge geſchiedt door levende, niet door onzielicke Deelen; gelijck de Sieckte is een geſtalteniſſe eerſt, ende door haer ſelven de werckinge belettende. Waer uyt blijckt, dat het lichamelick deel by *Fernelius* wel beſchreven is. Daer zijn even wel noch eenige, die deſe beſchrijvinge ſoecken te wederleggen, te weten, dat het deel van een gezielt lichaem eygentlick ſoude weſen, 't gene de Geſontheydt, ende Sieckte onderkeurigh ſtondt, om dies wille, dat de ſelvige niet in de deelen en zijn, van wegen haer gebruyck, alſoo *Galenus* in het beſchrijven van de Sieckte geen gewagh en maeckt van 't gebruyck, maer alleen van de werckinge, ſeggende de ſelvige te weſen een geſtalteniſſe, die eerſt, door haer ſelven, ſonder middel-wegh, gevoelicken de werckinge, tegens de nature, verhindert. Dan hier op dient tot antwoordt, dat de werckinge altijdt belet werdt, als het gebruyck belet is; gelijck wanneer het Hoornigh-vlieſch van 't Oogh te ſeer verdickt, dan werdt de werckinge beſchadight, om dat 't gebruyck beſchadight wert. Nu dat *Galenus* in ſijne beſchrijvinge geen gewagh en maeckt van 't gebruyck, maer alleen van de werckinge, ſulcks is ſonder twijffel by hem gedaen, eerſtelick, om dat de werckinge volkomender is, ende boven het gebruyck uytſteeckt, het welck maer tot de werckinge ſtreckt; ten anderen, om dat de werckinge meerder blijckt, ende geſpeurt werdt, als het gebruyck. Nu het is klaer by de Reden-kavelaers, dat de beſchrijvingen moeten gedaen werden, door het gene klaerſte, ende meeſt blijckende is. Volgens dan de verhaelde beſchrijvinge, en ſouden *Hayr*, noch oock *Nagelen* niet mogen gereeckent werden, voor rechte deelen onſes lichaems. Want al is 't dat ſy wel uyt een lichamelicke ſtoffe beſtaen, ende vaſt aen 't lichaem gehecht zijn, ende ons niet ſonder gebruyck geven, even wel dewijl ſy ſoo niet vereenight en zijn, dat ſy mede een algemeen leven met het geheele genieten, ſoo en konnen ſy voor deelen des lichaems niet aengenomen werden. Want ſy en leven niet, ſeydt *Fernelius*, als Beenderen, ofte kruyden, noch en werden niet onderhouden door binnen toebrengen, ende inſuygen van 't voedtſel, noch en krijgen haren waſdom niet in breedte, ende diepte, gelijck wel in de lengte; maer de ſtoffe leyt in plaetſche van voedtſel (alſoo het eygentlick geen voedtſel en is) aen haer wortels, waer door ſy, gelijck geſeydt is, in de lengte uytgedouwt werden, even gelijck de ſteenen, die in 't ingewandt der Aerde door byſetting toenemen, ofte gelijck een Huys, door oplegging van ſteenen allencxkens werdt opgebouwt.

Deſe leere en bevalt niet wel den Spaenſchen Genees-meeſter *Rod. à Veiga* in ſijn Uytleggingen op het gemelte Capittel van *Galenus*. Want ſoodanige deelen, ſeydt hy, die de nature als wapenen, ofte kleederen om 't lichaem der Dieren geſlagen heeft, zijn gelijck de Huydt in ſommige, de welcke ſeecker is, dat recht gevoedet werdt, ende met 'er tijdt, een ander daer onder groeyende, afvalt, gelijck in de Slangen. De Bladeren van de Boomen, zijn om de Vruchten te beſchaduwen, ende te decken, de welcke, gelijck ſe door de nature onderhouden werden, ſoo lange haer leven duert, ſoo vallen ſy oock op haer tijdt af, ende daer komen andere in haer plaetſch. In de Vederen van de Vogels is het voeden beſcheydelick te mercken, niet alleen aen de Wortel, alwaer een vleyſige Ader door de ſchacht gaet, maer oock eenen eenparigen aenwaſch van de uyterſte ſnaſelen. Dit alles, ſeydt hy, geeft een ſeeckere bewijs-reden, dat ſy een byſonder weſen hebben, ende oock door een natuyrlicke kracht ('t welck *Galenus* ontkende) geregeert, ende onderhouden werden. Waer noch by komt een ſtercke reden, dat in de Nagelen geſien werden Veſelen (ja ſelfs, gelijck Dr. *Spiegel* betuyght 2. *Anat.* 31. Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen) die het voedtſel aenbrengen, gelijck in de Bladeren van de Boomen, ende dat het Hayr allegader grijs werdt, ende ſchierlick verſcheyden verwen aenneemt, na de verſcheydenheydt van het voedtſel, dat niet aen de Wortel geſtelt en is, maer binnen in ſijn holligheydt ontfangen werdt, ende dat oock het roocken des Hayrs met wel-rieckende dingen ſijn kracht niet langſaem uyt en voert. Dat voorders geſeydt werdt, de ſelfdige niet ront uyt, 't welck levendige deelen eygen is, maer alleen in de lengte te waſſen: Sy en nemen geen acht, dat alle deelen niet gelijckelick en groeyen, noch door alle jaren, noch na alle maten, gelijck ſe oock niet voort en komen: dan

alleen

alleen na het verſcheyden gebruyck, dat ſy hebben. Want op een ſeeckeren tijdt groeyen, ende waſſen Bladeren, Bloemen, Vruchten, Tanden, ende op geenen anderen. Soo groeyen, ende vergrooten de Borſten in de Vrouws-perſoonen, de Schouderen in de Mans, de onderſcheydelicke leden in beyde, op ſulcken tijdt, als ſe noodtſaeckelick beginnen te werden, het welck van *Ariſtoteles* oock aengemerckt is in 't 7. boeck van de hiſtorye der Dieren, op 't 10. Capittel. De nature dan, als ſy in ſommige deelen de dickte, ende breedte doet toenemen, ſoo verlengt ſy andere, volgens het gebruyck, ende den dienſt, die ſy te doen hebben, veranderende het gelijck groeyen in verlengen; gelijck ſy het Hayr in de Maen, ende de Staert van de Paerden lang laet uytwaſſen, ende over het geheele lijf anders kort houdt, om dat het gebruyck ſulcks vereyſchte, den aert van het Hayr ſelfs metende na ſijn gebruyck.

Fernelius gaet vorders ſijn ſelven tegenwerpen, het gene van anderen gedaen werdt, te weten, dat in de Kinders de Nagelen met de Vingers in lengte, breedte, ende dickte gelijckelick waſſen, ende dat ſe met den ouderdom grover, ende harder werden; dat op de ſelvige wijſe het Hayr in volwaſſene mede langer, dicker, ende ſtijver is, als in de Kinderen. Ten anderen, dat Hayr, ende Nagels niet ſonder eynde en groeyen, maer ſeecker wet ende maet hebben, gelijck de Plantſoenen; waer uyt ſchijnt te blijcken, dat ſy een rechte voedinge deelachtigh zijn. Want indien ſy alleen toe-nemen, door dien de ſtoffe aen de wortel leydt, dewijl de ſelvige geſtadigh daer na toe geſonden werdt, (het welck daer uyt blijckt, dat het Hayr gekort, ofte geſchrabt, altijdt wederom aengroeyt) ſoo ſouden ſy door geſtadigh byvoegen ten laetſten weeldigh, ende ſonder eynde groeyen, ende vergrooten. Maer wy ſien het tegendeel, dat haer, gelijck de Plantſoenen, geſtelt zijn ſeeckere palen van waſſen, die ſe niet en konnen voorby treden. Derhalven ſchijnen deſe, ſoo wel als de Plantſoenen, van binnen door haer geheel weſen te ontfangen het voedtſel, dat in de eerſte jeught voedet, ende vergroot; ende daer na, het meerder waſſen ophoudende, alleen voedtſel geeft. *Fernelius* wetende op deſe tegenwerpinge niet wel te antwoorden, ende geen reden vindende, waerom het Hayr, ende de Nagelen tot haer volkomen lengte gekomen zijnde, niet veel langer uyt en waſſen, al is de ſtoffe aen den wortel, ſtelt het ſelfde onder de dingen, in de welcke wy niet anders, als ons moeten verwonderen van Godts ende der Natuyren voorſichtigheydt. Het is wel geſeydt; maer even wel ſonder reden, ende ſoodanigen antwoordt werdt, hoe wel in andere gelegentheyt, beriſpt van *Huarte*. in ſijn Spaenſch boecxken van het onderſoeck der Verſtanden, ende in deſe ſelvige van *Ioubert* 1. *Paradox*. 7. Want geen reden wetende, kan by een yegelick van alles ſoodanigen antwoordt gegeven werden, te weten, met ſeggen, dat dit, ofte dat gedaen is door de voorſichtigheydt der Natuyren, ſonder uyt te leggen, op wat reden die voorſichtigheydt geſien heeft. De ſelfde *Ioubert* ſtelt in ſijn Uytleggingen op *Galenus* 1. *Nat. facul.* 7. de naeſte oorſaeck, waerom het Hayr, ende Nagelen, als ſy tot haer rechte grootte gekomen zijn, niet voort en waſſen, in de ſterckte van de uytdrijvende kracht, de welcke in verſcheyde deelen ende lichamen gemeenlick verſcheyden is. Want hier door gebeurt het, dat in ſommige den Baert langer waſt, te weten, die ontrent de geheele onderſte Kaeck komt, alwaer meerder kracht is, om de ſtoffe, dat is, het roockachtigh overſchot, uyt te ſmijten. In andere, als den Baert twee drie vingeren lang is, dan en werdt hy niet verder uytgeſtooten. Hier van kan by *Ioubert*, op de gemelte plaetſch verder geſien werden.

Fernelius brengt tegens de andere tegenwerpingen, die hy mede ontduyckt, pijlen uyt ſijn eygen koker, die hy meent, beter te treffen; dat Hayr, ende Nagels afgekort, in alle jaren, ja in den uytterſten ouderdom weder groeyen; dat mede in uytdroogende Koortſen, ende de Teeringe, in de welcke het lichaem niet alleen niet en groeyt, maer gantſch afneemt, ende als verſmelt, deſe alleen noch toenemen; ja ſelfs oock in doode lichamen. *Paré* verhaelt op 't eynde van ſijn Heel-konſte, dat hy een gebalſemt lichaem 24. jaer in ſijn huys gehadt heeft, in 't welcke de Nagels ende 't Hayr altijdt wederom groeyden, ſoo dickwils hy ſe gekort hadde. Welck exempel genoegh wederleydt, 't gene *Salius* bybrengt in 't 9. Capittel van de Peſtige Koortſche, dat in de dooden de Nagels, ende 't Hayr maer ſouden ſchijnen te groeyen, ende langer te werden, om dat het Vleyſch verdrooght, ende vergaen is, ende derhalven ſy meerder uytſteecken. Maer de gemelte *Veiga* vaert hier wederom in tegens *Fernelius*, ſeggende, dat het groeyen van Hayr, ende Nagels in alle jaren, niet meerder te verwonderen is, als dat de Tanden altijdt groeyen. Want de leden ſouden altijdt gevoedet werden, als ſy maer goedt voedtſel en kregen; dan om dat het roockachtigh uytwerpſel (*dit ſtelt* Veiga *tot oirſaeck, daer hy even wel het Hayr onder de deelen aenneemt*) ſoo veel te meerder groeyt, hoe het voedtſel qualicker gekoockt werdt, daer door geſchiedt het, dat ſy oock in den ouderdom niet op en houden van waſſen, ja ſelfs mede in ſommige dooden. Waer uyt volkomentlick bewesen werdt, ſeydt *Fernelius*, dat ſy niet by middel van de na-treckende natuyre: maer alleen door kracht van het overtolligh uytwerpſel uyt den wortel voortgedreven werden. Dit ſchiet uyt, bereydt, ende voortgeſtooten zijnde, door kracht van de wermte, tot een teycken, dat ſe in de dooden niet altijdt en groeyen. Dat ſe in de kinderen in haer opwaſſen, mede in de breedte uytwaſſen, ſulcks doet de breedte van de deelen, daer ſy door komen: ende dat ſy verdicken, geſchiedt om dat het roockigh overſchot, daer ſy van groeyen, met 't er tijdt dicker, ende drooger werdt.

Wy ſtellen dan de naeſte ſtoffe van het Hayr in een roockachtigh overtollig uytwerpſel, ende de vordere in een overige vochtigheydt, voornamelick in de Klieren haer onthoudende. Derhalven, daer Klieren zijn, groeyt gemeenlick Hayr, gelijck achter de Ooren, onder de Oxelen, in de Lieſſen; ja oock op 't Hooft; gelijck de Herſſenen, gelijck de groote *Hippocrates* ſchrijft, zijn als Klieren, wit, ende wrongeligh, doen oock den ſelvigen dienſt aen 't Hooft. Want ſy ſtaen, als een Kop, boven op 't lichaem, ende ontfangen geſtadigh de dampen, die van onderen op-waeſſemen, waer van een deel door de naden van de Pan vervlieght, een deel tot Hayr gedijdt.

5. Het Hayr is *alderlangſt* op 't Hooft, om dat de Herſſenen grooter zijn als de ander Klieren, ende alderdickſt, om dat de Huydt aldaer dickſt is, even wel ydel, ende genoegh ſtoffe in-houdende. Soo dat na de Huydt dick, ofte dun is, gesloten ofte ydel, de Vochtigheden veel, ofte weynigh, de Wermte ſterck, ofte ſlap is, het Hayr dick ofte dun, hardt ofte ſlap, veel ofte weynigh voorkomt. De Heere van *Buſbecke*, Geſant van Keyſer *Ferdinand de* I. verhaelt in ſijn Turckſche Reyſen, van een, die ſoo veel Hayrs op 't Hooft hadde, dat hy een muſket-kogel daer op konde afſteuyten.

6. Wat belangt de *gedaente*. Het Hayr is glat, ende recht, in de gene die genoegh vochtigheydt hebben, maer gekrult in de drooge van gematigheydt, waerom het oock harder is. Daer van zijn al de Moren, als van droogen aert, gekrult van Hayr; ende de Scythen, ende Thracyers hebben het lang, ende hangende, om dat die luyden vochtigh zijn, gelijck *Ariſtoteles* getuyght. De rechtigheydt van 't Hayr komt daer-enboven uyt de rechte van de tocht-gaetjens, waer door de dampen haer uyttocht hebben, gelijck in tegendeel de gekrulde. Het Hayr ſchijnt wel ront, maer is even wel vierkant, gelijck door de nieuw-gevonden glaſen, die dapper vergrooten, alleen gemerckt kan werden. Het is oock hol, gelijck het Hayr van een Elant, ende de Vlecht van Polen ons betuygen; het welck blijckt, door dien dat het in de lengte kan geſpliſt werden, gelijck de gemelte *Ariſtoteles* oordeelt.

7. De *Verwe* van 't Hayr volght in de Beeſten de verwe van haer Huydt; maer in de Menſchen is ſy ſeer verſcheyden na het Landt, de Lucht, de uytſteecken-de Vochtigheydt, ende den Ouderdom. Ten eerſten, die heete ende drooge Landen, (daer oock ſoodanige Lucht is) bewoonen, en hebben niet alleen droogh, gekrult, ende broos Hayr; maer oock ſwart, gelijck de Egyptenaers, Arabiers, Indianen. Soo ſiet men door de banck in de Spaengjaerts, Italianen, ende de Françoyſen, die aen d'andere grenſen, meeſt al bruyn Hayr. Dan die haer onthouden in koudt ende vochtigh Landt, hebben niet alleen ſacht ende recht Hayr: maer gemeenlick mede blondt, ofte bleyck, gelijck de Nederlanders, Engelſchen, Deenen, Sweedſche, &c.

Ten tweeden volght de Verwe de vochtigheydt, die boven d'andere uytmuyt. Want alle uytwerpſel treckt na den aert van ſijn oorſpronckelicke vochtigheyt. In de gene, die veel koude, ende ſlijmerige vochtigheydt hebben, is het Hayr gemeenlick witachtigh, in galachtige geel, in ſwaermoedige bruyn.

Ten derden maeckt den Ouderdom hier oock veranderinge. Want in volwaſſene werdt het dicker, ende harder; ten laetſten oock bruyn, ende grijs.

8. Het *Gebruyck* van 't Hayr is driederley. Voor eerſt, om het lichaem te ſuyveren van ſijn roockachtige overtolligheydt. Derhalven is het dickwils korten goedt, om 't geſicht, ende d'andere ſinnen te ſcherpen. Ten tweeden, om te ſtrecken tot çieraet, gelijck men ſiet hoe leelick de kaelheydt ſtaet. Maer inſonderheydt om het Hooft te decken, ende van de kouw te beſchermen. Waerom geſont is, dat men het ſelve over de ſlagh van 't Hooft, daer het Been dunſt is; ende over den Hals, daer den Rug-graet, ende de uytkomſt van de koude Zenuwen beginnen, laet waſſen. Dat verder over de ſchouderen gaet, en ſtrijdt niet alleen tegen ſijn recht gebruyck, daer het toe geſchapen is, maer oock tegens de ſtichtelickheydt, gelijck wel aengewesen is van den eerweerdigen, ende hoogh-geleerden *D. Iacobus Borſtius*, in ſijne Ziel-buygende Vermaninge.

9. In het Hooft ſtaet noch te letten op het *Pericranium*, ofte Panne-vliesch, het welck de Panne van buyten bedeckt. Is redelijck dick, na een vlieſch; om dit edel been wel te beſchermen. Spruyt uyt de Veſelen van het dicke Herſſen-vlieſch, die het ſelfde door de Naden van de Panne opgeeft. Het welck de oorſaeck is van de groote gemeenſchap, die daer valt tuſſchen de Herſſenen, ende Herſſen-vlieſen, met het Panne-vlieſch. Dit is ſeer vaſt aen het Vleyſigh-vlieſch, ende de Huydt, de welcke, gequetſt zijnde, daerom niet en behoeft te ſamen geñaeyt te werden, alſoo de kanten niet verre van malkander en wijcken.

10. 't Gene het Panne-vlieſch is in 't Hooft, dat is het Buyck-vlieſch in den Buyck, aldaer mede een byſonder omvangende deel, ende, gelijck *Pericranium*, in 't Griecx *Peritonæum* genoemt. Dit Vlieſch bekleet, in een gedaente van een Blaes, ofte lang Ey, al het Ingewandt van den Buyck, ende beſtaet, gelijck oock andere Vlieſen, uyt een Zadige ſtoffe; is een Vlieſch, om, in het ſwellen van den Buyck, te konnen op-geven; dun, om de onder-leggende deelen niet te beſwaren; maer vaſt, ende ſterck, om dat het geſpannen zijnde, niet en ſoude ſcheuren; in de Vrouwen van onder den Navel dicker, om, in het dragen, beter te konnen recken; van buyten veſelachtigh, om te vaſter aen de Spieren gehecht te zijn; van binnen glat, ende als met water beſproeyt, om dat de Dermen ſoo veel te vryer, ende loſſer ſouden leggen. Is allefins dubbelt, (gelijck alle Vlieſen, ſelfs oock, na het gevoelen van *Laurentius*,

ende *Cabrolius*, het dunne Breyn-vlieſch) het welck aen den Rug-graet meeſt geſien werdt: maer is na beneden ſoo verre van malkander geſcheyden, dat de Blaes tuſſchen beyde leyt, ende ſulcks om dat het daer wel dienſtigh is, en om de ſterckſt te zijn, daer het den meeſten laſt hadde te dragen, ende de Navel-vaten aldaer te vaſter doortocht te geven. Waerom oock het Buyck-vlieſch in de Vrucht, van voren, daer de Navel is, doorboort wert. Waer uyt alleen ſoude konnen blijcken den miſſlagh van *Fernelius*, ende *Cabrolius*, die, tegens de leere van *Galenus*, dit Vlieſch ſtellen gantſch geen gaten te hebben. Maer hier-en-boven, heeft het noch om hoogh, daer het aen 't Middel-rift gehecht is, drie gaten, die doorgang maecken voor de nedergaende Slagh-ader, met het ſeſte paer der Zenuwen, de opgaende Holle-ader, ende den Magen-hals, ofte Spijs-drager. Onder is het doorboort aen 't Eynde, den Hals van de Lijf-moeder, daer de Zaet-vaten na de Ballen nedergaen, ende de uytſchietende opklimmen. Maer deſe gaten ſouden beter ſcheuten, ofte uytſpruytſels mogen genoemt werden. Hier door werdt het *Scheurſel* veroorſaeckt, waer van wy op ſijn plaetſche ſullen handelen.

Het IV. Capittel.

ADEREN.

1. *Haer weſen, ende eygenſchap,*
2. *Oorſpronck.*
3. *Klap-vliesjens.*
4. *Samen-voeginge, ende gemeenſchap met de Slagh-aderen,*
5. *Gebruyck.*
6. *Onderſcheyt, Verdeelinge, ende Ken-teyckenen.*
7. *Poort-ader. Hare tacken; Maegh-ader, Net-ader, Mage-krans-ader, Milt-ader, Kort-vat, Derm-ader, Speen-ader, Slock-derm-ader, Derm-ſcheyl-ader.*
8. *Holle-ader, met haer twee tacken.*
9. *Opklimmende, met haer Spruyten; Middel-rifts-ader, Herte-krans-ader, Paerlooſe-ader, Rib-ader, Borſt-ader, Neck-ader, Herte-vlieſch-ader, Oxel-ader, Hooft-ader, Salvatella, Lever-ader, Milt-ader, Middel-ader, Krop-aderen.*
10. *Nederdalende tack van de Holle-ader, met haer Sprangſels; Nier-bedt-ader, Melck-ader, Zaet-ader, Lenden-ader, Spier-ader, Stuyt-ader, Buyck-ader, Onderbuyck-ader, Laſch-ader, Been-ader, Moeder-ader.*

WY komen tot de Vaten, te weten Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, wel te recht, van den grooten *Hippocrates*, in ſijn boeck van het Herte, genoemt Rivieren van de nature der menſchen; want door de ſelfde vloeyen het Bloedt, ende de Geeſten, waer by de natuyrlicke wermte, ende het leven onderhouden, voedtſel, gevoelen, ende bewegen aengebracht werdt.

1. Wy ſullen beginnen van de *Aderen*, als de enckelſte. Want ſy beſtaen uyt eenen enckelen rock, daer de Slagh-aderen een dubbelden, ende dicker hebben; Zenuwen in weſen verſcheyden zijn, te weten van binnen merchachtigh, van buyten vlieſigh.

Ader is een lang, ende rondt vat, pijps-gewijs hol, beſtaende uyt een dunne, ende enckele rock, ſpruytende uyt de Lever, ende dienende om het Bloedt aen het Hert over te voeren, ende te verdeelen tot voedtſel van het geheele lichaem.

Het weſen van de Aderen is vleyſigh, om te beter te konnen recken, ende mede-geven; enckel, dun, ende ydel, om dat door ſoodanigh vlieſch het Bloedt moeſt zijpen tot voedtſel van de deelen.

Sy werden ſomtijdts noch van buyten bekleedt met een gemeen vlieſch, inſonderheydt die wat hoogh, verre, ofte overhardt gaen, gelijck in den Buyck, van het *Peritonæum*, ofte Buyck-vlieſch; in de Borſt, van het *Pleura*, ofte Borſt-vlieſch. Maer als een Ader haer voeght in Ingewandt, ofte Spier, dan een heeft ſe deſen gemeenen rock niet van doen, als by haer ſelven vaſt, ende ſterck genoegh zijnde, ende niet dienende, om wel te konnen waeſſemen, naeuwer beſloten te weſen.

2. Wy hebben in de beſchrijvinge der Aderen geſtelt, dat de ſelvige ſpruyten uyt de Lever, waer in de Genees-meeſters groot verſchil hebben met den wijſgeer *Ariſtoteles*, ende ſijne navolgers, die haer beginſel in het Herte ſtellen, gelijck wijdtloopigh ontledet werdt by *Andr. du Laurens* in ſijn 4. Boeck, die mede op de 6. Oeffeninge, beſluyt, dat ſoo van wegen de wortelingen, als van wegen de verdeelinge, niet in 't Herte, maer in de Lever den oorſpronck van de Aderen is. Soo heeft oock *Hippocrates* geſeydt in ſijn Boeck van 't Voedtſel, dat de Lever was de wortel der Aderen. Maer wat de verdeeling aengaet, die geſchiedt mede door het Herte, als het ſelve 't ſijn gemaeckt Bloedt door de Slagh-aderen over 't geheele lichaem geſtadigh uytſchiet.

3. Ende om dat het bloedt in den omloop (breeder beſchreven in het *Steen-ſtuck*, nam. in 't Tweede Deel, 3. Boeck, Cap. 29. van den *Schat der Ongeſondtheydt*) niet en ſoude te rugge deynſen, ſoo zijn daer in geſtelt eenige *Klap-vliesjens*, (gelijck in 't Herte) eerſt beſchreven, ende ondervonden in 't Jaer 1574. van den treffelicken ontleder *Aquapendens*, ende niet, gelijck *Riolan* voorgeeft, by *Sylvius*, die geen oude ſchoenen wilde verwerpen, als hy genoegh betoont heeft tegens de nieuwe ondervindingen van den noyt genoegh gepreſen *Veſalius*. Deſe Klap-vlieſkens, ofte Schot-deurkens zijn van gedaente byna gelijck een half Maentje, ſpruytende uyt den rock der Aderen, wiens holte ſy half ſluyten, doch ſoo, dat ſy na 't Herte toe, gelijck een Sas, open gaen, ende dan, als het Bloedt voorby is, toevallen. Zijn gemeenlick twee by malkanderen, oock ſomtijts maer een, ende werden merckelick geſien in de Aderen van de Armen en Beenen, als hier onder, ende boven

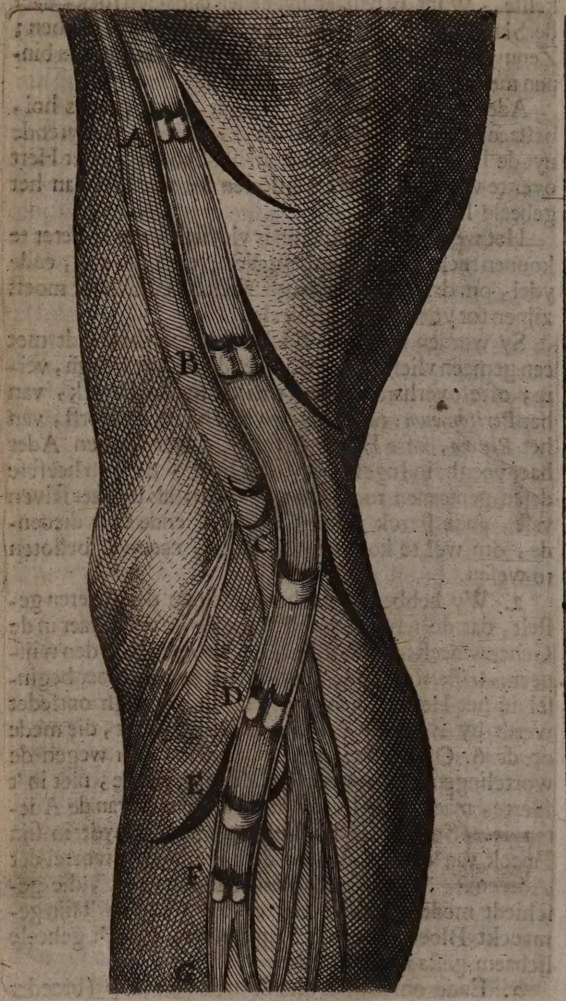

boven de Knye (A. B. C. D. E. F. G.) uytgebeelt is. Selfs oock als den Arm gebonden wert, verneemt men van buyten in de Aderen eenige verheffinge, als knobbelen, door het Bloedt, dat aldaer tegen-gehouden werdt. Nu dat het Bloedt niet van bovenen, gelijck het gemeen gevoelen is, door de Aderen na beneden ſackt: maer van onderen door de ſelve opgetrocken werdt, toonen ſelfs de Heel-meeſters, hoe wel ſy de reden niet en weten, dat, als ſy gelaten hebben, ende de Ader willen ſluyten, haer vinger houden onder den bandt, waer door het Bloeden ophoudt, gelijck het niet en ſoude doen, als ſy hem boven hielden. Dit gebruyck van deſe Vliesjens is eerſt bekent gemaeckt door den hoogh-geleerden *Harveius*, Genees-heer des Koninghs van Engelandt, in ſijn Boeck van de beweginge des Bloedts, ende van my gevolght in 't gemelte Steen-ſtuck, doch in hem ſoecken te wederleggen van den Italiaenſchen *Pariſanus*, Françoiſchen *Primiroſius*, ende, van wegen de Melck-aderen, in my beriſpt door den hoogh-geleerden *Plempius*, Profeſſor te Loven, in ſijn eerſte uytgeven van de Genees-konſte, maer in het tweede, overwonnen zijnde (gelijck hy in 't 2. Boeck, op 't 8. Capittel vromelick bekent) door ſelfs te ſien, trouwelick wederroepen. Sommige blijven hartneckigh by het gene ſy eens, al zijn ſy daer na anders overtuyght, opgenomen hebben: maer die haer gemoedt voldoen, houden de waerheydt, die ſy met moeyten naſporen, voor de opperſte wet. Ende voorwaer den eenen dagh leert den anderen, ende, gelijck de Poëet ſeyt:

Multa, dies, variuſque labor mutabilis ævi
Rettulit in melius.

Nu, om noch klaerder aen te wijſen, dat deſe Klap-vliesjens in de Aderen ſtaen, om na 't Herte geſloten zijnde, te beletten, dat het Bloedt niet weder te rugge en ſoude ſchieten, ſullen wy daer van een proef geven in de Aderen van den Arm.

Laet den Arm binden boven den Elleboogh, gelijck men doet in 't Laten, (A. A.) van onderen ſullen haer openbaren, voornamelick in Boeren, ende die geſpannen Aderen hebben, eenige verhevingen, als knobbelen, (fig. 1. B. C. D. D. E. F.) niet alleen daer een ſcheyding valt, (E. F.) maer oock daer geene en is, (C. D.) ende die knobbelen komen van de Klap-vliesjens. Op deſe maniere haer buyten op de Hant, ofte Arm vertoonende, indien gy die knobbel beneden met duym, ofte vinger druckt, ende alſoo het Bloedt de onderleggende Klap-vliesjens afſtrijckt, (H. in de 2. fig.) ſoo ſult gy ſien, dat 'er, door het beletſel van de Klap-vliesjens, geen volgen en kan, ende dat een deel van de Ader (H. O. in de ſelfde figuyr) onder de knobbel, ende wech genomen vinger als wech is, ende boven de knobbel, ofte de Klap-vliesjens ſeer geſpannen is, (O. G.) ja, indien gy het ſoo afgeſtreecken Bloedt (H.) ende de ledige Ader vaſt houdt, ende met de ander handt na de Klap-vliesjens (O. in de 3. figuyr) het bovenſte geſpannen deel neder druckt, (K. in de ſelfde) ſoo ſult gy mercken, dat het met geen kracht gedreven, ofte geperſt en kan werden over het Klap-vliesjen; (O.) maer hoe gy ſulcks met meerder gewelt ſoeckt te doen, ſoo ſult gy bevinden, dat de Ader ſoo veel meerder aen het Klap-vliesjen (O. in de 3.) geſpannen is, ende onder even wel (H. O. in de ſelfde figuyr) ledigh is.

Daer-benevens, den Arm, als verhaelt is, gebonden, (fig. 4. A. A.) ende de Aderen geſpannen zijnde, indien gy beneden eenigen knobbel, ofte Klap-vliesjen, de Ader een wyl vaſt houdt (L. in de 4. figuyr) ende het Bloedt opwaerts over het Klap-vliesjen (N.) met den vinger (M.) ſtoot, gy ſult ſien, dat de Ader aldaer ledigh ſal blijven (L. N.) ende dat het Bloedt niet en kan door het Klap-vliesjen te rugge ſchieten; (te ſien H. O. in de 2.) maer dat, de vinger wech genomen zijnde (H.) de Ader wederom van de onderſte gevolt werdt, ende zijn als (D. C.) Waer uyt klaerlick blyckt, dat het Bloedt van onderen na boven, ende van de kleyne Aderen door de groote na het Herte gaet, ende niet van boven door de Aderen na de onderſte Leden geſonden werdt.

Ende

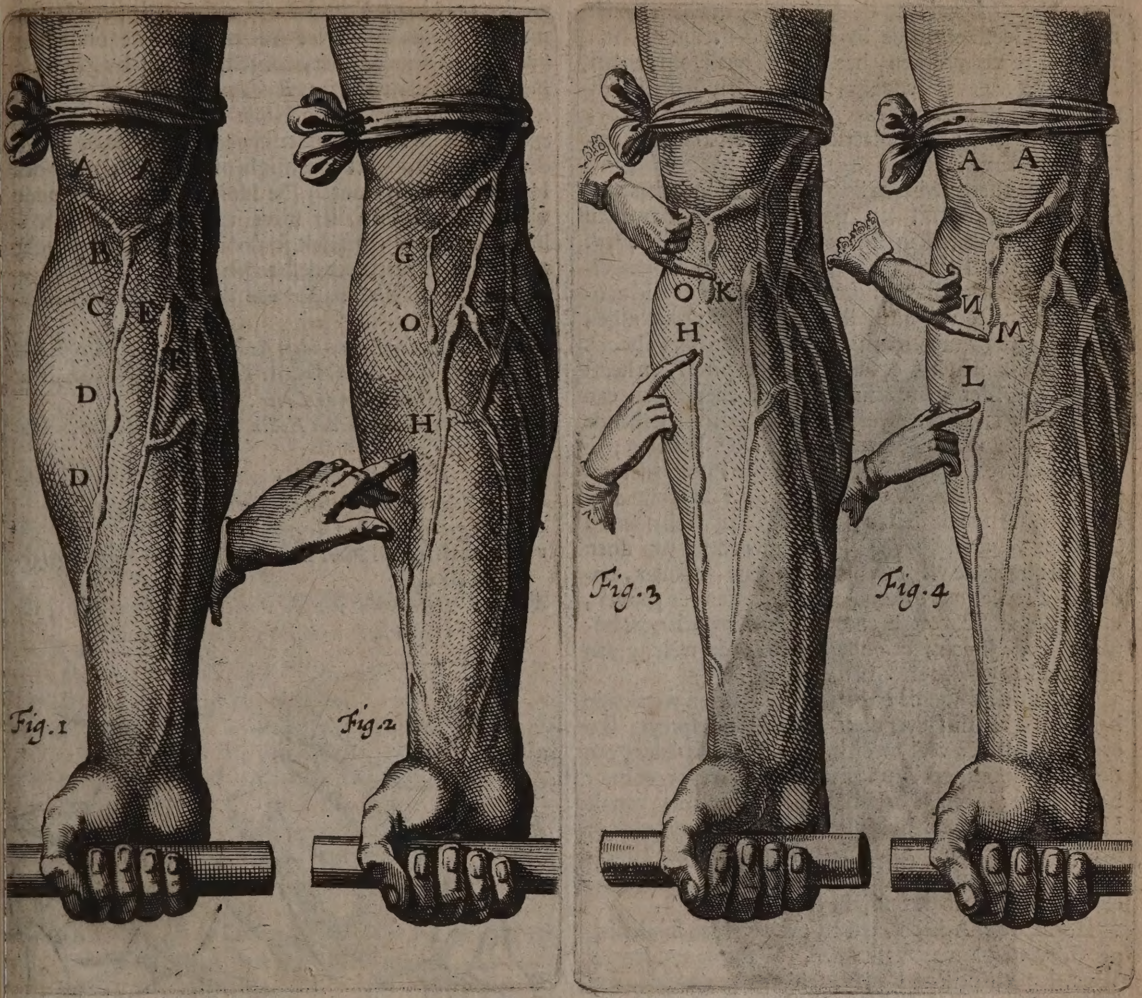

Ende al is 't, dat in ſommige plaetſchen eenige Klap-vliesjens, die ſoo naeuw niet geſloten en werden, ofte als'er maer een is, ſchijnen des Bloedts doortocht van bovenen, niet geheel te beletten: nochtans gaet het door de banck, op de verhaelde wijſe, ofte ten minſten, 't gene ergens door loſſigheydt mocht gebeuren, dat werdt van de navolgende Klap-vliesjens, het zy door getal, ofte vaſtigheydt, wederom goet gemaeckt, ende verbetert.

Hier ſtaet noch aen te mercken: Den Arm, als vooren, gebonden zynde, ende de knobbelen haer aen de Klap-vliesjens openbarende, houdt den duym op een Ader, onder een Klap-vliesjen, in de plaets, daer ghy een volgende vindt, op dat'er geen Bloedt uyt de Handt na boven en ſchiete; ende druckt dan met den Vinger het Bloedt uyt die plaets van de Ader na boven voorby het Klap-vliesjen, (L. N.) *gelyck te voren geſeydt is; ende wech nemende den vinger,* (L.) *laet ſe wederom van onderen (als* D. C.) *vol loopen; druckt dan, met het opſetten van den duym, het Bloedt wederom uyt,* (L. N. *ende* H. O.) *ende doet dat dickwils in een korte tydt; ſoo ſult ghy de waerheydt van het gebruyck deſer Vliesjens, ende dat het Bloedt door de Aderen, van onderen na het Herte gaet, merckelick bevinden.*

4. Daer is ſoodanigen *ſamenvoeginge* van Aderen met de Slagh-aderen, dat meeſt alle Aderen op een Slagh-ader leggen; ende het gebeurt geheel ſelden, dat een Ader ſonder Slagh-ader is, maer nimmermeer werdt een Slagh-ader gevonden ſonder Ader. Hier by komt noch een gemeenſchap, door de openinge (ſeer merckelick te ſien in de Oſſen Aderen) die ſy tegen malkander hebben; door de welcke de Geeſten, ende het Bloedt overgegeven werden; ſoo dat in het Ader-laten, met eenen de Slagh-aderen, haer ontlaſten.

5. Het *Gebruyck* van de Aderen is, om het Bloedt met ſijn Geeſten aen de by-leggende deelen tot haer voedtſel te verſpreyden, het overige wederom aen het Herte over te geven, ende het ſelve ondertuſſchen te beſchermen. Want buyten de Aderen (als des Bloets eygen, ende natuyrlicke plaetſche zijnde) komt het terſtont te bederven.

6. De Aderen werden by verſcheyde Ontleders verſcheydelick *Verdeelt*, dan zijn bequamelick in twee te ſcheyden, te weten in Poort-ader, ende Holle-ader. Want de Navel-ader (die andere in de verdeelinge ſtellen) is een tack van de Poort-ader, gelijck de aderachtige Slagh-ader van de Holle-ader. De voorſichtige, ende gaeuwe nature, ſchrijft D^r. *Spiegel* in ſijn 5. boeck van 't Menſchelick Gebouw op 't 3. capittel, en heeft geen een Ader gemaeckt, gelijck daer alleen een Slagh-ader is, maer twee, om dat 'er tweederhande Bloedt moſt weſen tot voedtſel van het lichaem; te weten, dick ende grof, hoedanigh in de Poort-ader gevonden wert, ende dun, ende fijn, dat de Holle-ader uytgeeft. Alſoo de deelen, die men natuyrlick noemt, ende het voedtſel koocken, grover voedtſel van doen hebben: maer de vleyſige, ende ſpierige, dunder, ende dat alreede gaer gekoockt is. Want in een grover, ende vaſter ſtoffe wert de natuyrlicke wermte langer bewaert, ende krachtiger onderhouden; de welcke dan het koocken, ende teeren beſt uytvoert.

De Wortels van de twee gemelte Aderen werden in het vleyſch van de Lever door malkander verſpreyt; ſoo even wel, dat 'er veel meerder van de Poort-ader gaen door het holle gedeelte van de Lever, weyniger door het bultige; in tegendeel veel meerder Wortelen van de Holle-ader door het bultige deel, ende weyniger door het holle; waerom de Ontleders meenen, dat het Bloetmaecken meeſt in de holligheyt geſchiet, het verdeelen, ende opmaecken in de bultigheyt.

Beyde deſe Aderen hebben even wel een ſonderlinge *Gemeenſchap* met malkander. Want de eynden der Wortelen van de Poort-ader, ſchieten in 't midden van de Wortelen der Holle-ader, ende het uytterſte van de Holle-ader verſamelt hem in 't midden van de Poort-ader, ſoo dat het Bloet daer door van d'een Ader in de ander kan vloeyen. Doch al is 't, dat deſe gemeenſchap ontkent werdt van *Fernelius*, ende dat *Fallopius* verklaert, deſelve, oock na neerſtigh onderſoeck, niet te hebben konnen ondervinden; ſoo is wel waer, dat de ſelve in meerder-jarige niet klaer en blijckt, maer wel beſcheydelick in jong-geborene. Want ſteeckende in de Navel-ader een pijpjen, ſoo bevint men dat de Dermen haer uytſetten, als oock de wortelen van de Holle-ader, het Herte, ende het vleyſch van de Longen, om dat de Navel-ader in de Poort-ader uyt-komt, ende dat 'er in de Lever ſelfs verſcheyden openingen zijn, tuſſchen de Poort, ende Holle-ader; als oock, dat de ſelve Holle-ader met de aderige Slagh-ader, een eygen, ende byſonder vat der Longen, gemeenſchap heeft door een wijder opening. Soo dat wel te recht de gemelte gemeenſchap van deſe twee Aderen, ende het onderling overleveren van 't Bloet, toegeſtaen wert by *Veſalius*, *Picolomineus*, *Laurentius*, *Bauhinus*, ende *Riolanus*.

De Poort-ader, ende Holle-ader is door 't geſicht ende gevoelen licht te onderſcheyden. Want de verwe des Poort-aders is bruynachtigh, ofte doncker-root: des Hollen-aders bly-root. De Holle-ader is loſſer ende weecker, de Poort-ader ſtijver ende vaſter. Wy hebben hier beyde, gelijck ſe door malkander gevlecht zijn, voor-geſtelt, met deſe aenwijſinge:

A *De ſtam des Hollen-aders van de Lever opwaerts klimmende.*

B B *De ſtam des Hollen-aders ſpruytende uyt het bultigh deel des Levers, en neerwaerts keerende, door-loopende al de gedeelten onder de Lever.*

C C C C *De wortelen des Hollen-aders door de Lever verſpreydt.*

D D D D *De eynden van de wortelen des Hollen-aders, die midden in de wortelen des Poort-aders dringen.*

E E *De grootſte ſtam of ſtruyck des Poort-aders.*

F *De wortelen des Poort-aders, alle die hier bruyner uytgedruckt zijn.*

G G G G *De eynden van de wortelen des Poort-aders, die haer voegen in de wortelen van de Holle-ader.*

7. Beyde deſe Aderen ſullen wy nu nader gaen beſchrijven, beginnende van de Poort-ader. Deſe is alſoo genoemt, om datſe haren oorſpronck heeft tuſſchen de twee kleyne uytſteeckſels, ofte uytpuylingen (tot vermijdinge van het drucken der Wervel-beenderen) in 't hol gedeelte van de Lever, by *Hippocrates*, *Galenus*, ende andere Griecken, eertijdts Poorten geheeten. Sy hebben deſelve oock den naem gegeven van *Stam-ader*, om dat ſe gelijck een ſtam van een Boom, haer onder in wortelen, ende boven in tacken uytſpreyt. Na dat ſy vier kleyne ſprangſels uyt-gegeven heeft,

aen

aen het Gal-blaesjen, de Maegh, Net, ende eerſten Derm; ſoo verdeelt ſy haer in twee groote tacken, gaende na de Milt, ende het Derm-ſcheyl, die elck wederom kleyne ſpruyten uytgeven, gelijck in dit beeldt te ſien is.

1. 2. 3. 4. 5. *De bovenſte tacken des Poort-aders door 't hol gedeelte des Levers verſpreyt.*

A A A A *Hun verſpreyding verbeelt de gedaente des Levers.*

B *De ſtam des Poort-aders uyt het hol gedeelt des Levers voortkomende.*

C C *Twee Aderkens na het Gal-blaeſken gaende om 't ſelve te voeden.*

D *De rechter Maegh-ader.*

E *Verdeeling van de ſtam des Poort-aders in twee tacken.*

F *De lincker en bovenſte tack na de Milt loopende.*

G *De rechter en onderſte tack na het Darm-ſcheyl.*

H *Ader die na de Maegh en 't Net loopt aen de rechter zyde.*

I *De Darm-ader.*

K *De minder Maegh-ader.*

L *De rechter Net-ader.*

M *Aderen die door 't Buyck-klier-bedde verſpreyt worden.*

N *De grooter Maegh-ader.*

O O *Twee Aderen van de voorſeyde tack het achterſte des Maeghs door-vlechtende.*

P *Verdeeling van de grooter Maegh-ader.*

Q *Des Maeghs Krans-ader.*

R *Een tackjen van de ſelve Krans-ader.*

S *De achterſte Net-ader, loopende in 't onderſte vlies des Nets en in de Kertel-darm.*

T *Verdeeling des Aders die na de Milt loopt.*

V *De lincker Net-ader.*

X *D'ader die na de Maegh en 't Net loopt aen de lincker zyde.*

Z *Het korte vat, dat het ſwart-galligh Bloedt in de Maegh brengt.*

a a a a Aderkens die het lichaem des Milts door-loopen, verbeeldende de gedaente des Milts.

b De rechter Darm-ſcheyl-ader.

c De lincker.

d d d d De Suygh-aderen in de Darmen ge-ent.

e e D'ader van de Kertel-darm.

f f Aderen doorloopende de Eyndel-darm.

g g De Speen-aderen.

Hier blijckt hoe dat uyt den Tack die na de Milt gaet, zijnde kleynder, ende leggende in de ſlincker zijde, ſpruyten de minder *Maegh-ader*, de voorſte *Net-ader*, ende die den mondt des Maeghs, als een Krans, omloopt. De andere begeven haer in de *Milt*, ende werden verdeelt in vele tacxkens, om het ſwart-galligh Bloedt te voeren.

Uyt het uyterſte tacxken, ontrent de Milt, ſpringt een ſpruytſel in de ſlincker zijde van de Maegh, *Kort*, ofte *Aderigh-vat* genoemt, waer door de ſwart-gallige vochtigheyt in den gront van de Maegh gebracht wert,

om, door haren ſuyren, ende ſerpen ſmaeck, begeerte tot eten te verwecken.

Den anderen tack, die hem na de *Dermen*, ende het *Derm-ſcheyl* ſtreckt, is veel grooter, ofte ruymer, ende maeckt ontelbare ſpruytſels; waer onder drie de voornaemſte zijn, ende beſt konnen waer-genomen werden, de Speen-ader, Slop-derm-ader, ende die eygentlick den naem draeght van Scheyl-ader.

De *Speen-ader* gaet door het uyterſte van den Kroncкel-derm, ende de lengte van den rechten Derm tot op het eynd, dat ſy met kleyne ſprancxkens rontſom bevangt. Het gebruyck van deſe Ader is, om het ſwart-galligh bloedt, als het in verſtoptheyt van Milt, ende anders, niet en kan geſuyvert werden, af te ſetten, gelijck ſomtijdts nu en dan, ſomtijdts oock op geſette tijdt door het Speen geſchiedt; ſtreckende tot groote

geſontheydt, ende voorkomen van Water, ende andere ſieckten. Deſe Aderkens en zijn niet alleen inwendige, waer van de Oude alleen gewagh maecken, maer oock uytwendige, de welcke ſpruyten uyt den Buyck-tack van de Holle-ader, ende ſteecken haer in de Spieren van 't Eynd, als ſuyverder Bloedt van doen hebbende, het welck als ſy te veel loſen, ſware Sieckten veroorſaeckt. Anders werden ſy gehouden, om den overvloet van het Bloedt te verminderen, ende de Lever te ontlaſten; gelijck de inwendige, om het ſwart-galligh Bloedt in de Milt te ſuyveren, ende af te ſetten.

De *Slock-derm-ader* ſtreckt haer in den Blinden ofte Slock-derm, ſtreckende om den ſelfden te voeden: gelijck oock, na het gevoelen van de nieuwe Ontleders, de volgende anders geen gebruyck en heeft.

De *Derm-ſcheyl-ader* heeft ontelbare ſpruytſels, die haer krom-weeghs door het Scheyl, tuſſchen de twee rocken van de Dermen, vervoegen. Tot noch toe is gelooft, haer gebruyck te weſen, om den Gijl te bereyden, ende, een beginſel van Bloedt gegeven hebbende, alſoo na de Lever te voeren. Maer op onſen tijdt zijn ander Aderen (*Melck-aderen* genoemt) ondervonden, die den Gijl in de Lever brengen. Even wel ſchijnt dat den ouden *Eraſiſtratus* by *Galen.* deſe Aderen mede al, doch gelijck als door een wolcke geſien heeft: maer zijn in 't Jaer 1623. merckelick bevonden in het ontleden van een levendigen, ende wel gegeten hebbenden Hont, by *Caſper Aſellius*, ontleder van Pavia, gelijck in ſijn hier van uytgeven boeck breeder te ſien is, ende dagelicks bevonden werdt.

8. De *Holle-ader*, die oock *Groote* van de Oude, ende de *Grootſte* van *Galenus*, om haer wijde holligheyt, ende grootte, genoemt werdt, is de moeder van alle de Aderen, die van de Poort-ader niet en komen, ende ſpruyt uyt het bultigh deel van de Lever, waerom *Hippocrates* haer *Lever-ader* geheeten heeft. Na dat ſe veel ſprancxkens over de Lever geſpreyt heeft, ſoo vergadert ſy haer in een dicke ſtam, die terſtondt verdeelt werdt in twee tacken, waer van den eenen opklimt, ende den anderen nederdaelt.

9. Den op-klimmenden ſtam van de Holle-ader ſchiet na boven tot de Krop toe, ende om dat ſoo groote, ende bloet-rijcke Ader in dien langen wegh geen hinder ſoude lijden, ſoo werdt ſy eerſt door een eygen gat in 't Middel-rift van de Borſt gevat, daer na door Vlieſen vaſt gehecht, ende met een groot Klier (*Thymus* geheeten) als een ſacht kuſſen, onderſtut. Geeft terſtont vier affetſels.

Eerſt de *Middel-rifts-ader*, die het geheele Middel-rift omloopt.

Ten tweeden de *Krans-ader*, die het dick van 't Herte, als een krans rontſom bevangt.

Ten derden de *Gadelooſe*, ofte *Paerloofe-ader* (ſoo genoemt, om dat ſe ſonder weder-paer is, ende alleen in de rechter zijde gevonden werdt) die ſprancxkens uyt-ſendt aen de acht onderſte Ribben, ende eenige kleyne, doch vele, aen den Slock-derm. In deſe eenige Ader ſtaet tweederley gemeenſchap aen te mercken. Eerſt met de Borſt-aderen, die uyt de Borſt-ader ſpruyten; waer door in *Pleuris*, het Bloedt-laten in de eygen zijde ſeer hulpſaem is: ten anderen met de Nierbedt-ader, ende Melck-ader, door een kleyn tacxken, waer door *Fallopius* meent, dat de Etter (gelijck ick dickwils geſien hebbe) in Teering, uyt de Borſt met het water gelooſt werdt.

De vierde is de *Rib-ader*, die de vier bovenſte Ribben overloopt. *Laurentius* ſchrijft deſe dickwils niet gevonden te hebben; maer dat, in ſoodanige gelegentheydt, het gebreck door de gemelte Paerlooſe vervult werde.

Na dat de Holle-ader deſe vier affetſels verſpreydt heeft, ſoo werdt ſe geheel geſplift in twee tacken, waer van den eenen ſijnen loop heeft onder, den anderen op de Krop-beenderen.

Van den genen, die onder de Krop-beenderen ſchuylt, werden wederom vier andere uytgegeven, de *Borſt-ader*, de *Neck-ader*, de *Herte-vlieſch-ader*, ende de *Oxel-ader*. Uyt deſe *Oxel-ader* ſpruyten door 't bovenſte van den Arm, noch drie ander ſprangſels:

Ten eerſten de *Borſten-ader*, na de Borſt-ſpieren, ende de Borſten loopende.

Ten tweeden de *Hooft-ader*, die boven over de Schouder komt, ende daerom oock *uyterlicke Schouder-ader* geheeten, werdt gemeenlick in de Hooft-ſieckten gelaten, hoe wel dat onderſcheydt, gelijck den verſoch-ten *Platerus* wel aenwijſt, ſoo heel veel niet te beduyden en heeft, aengeſien oock de Lever-ader, Middel-ader, ende andere, uyt de ſelve Oxel-ader haren oorſpronck nemen. Haren onderſten tack voeght hem beneden met een tack van de Lever-ader, ende ſchietende van daer tuſſchen de twee laetſte vingers, wert gemeenlick *Salvatella* genoemt, ende by de Arabiers *Syele*, die haer openinge in de ſlincker-handt ſeer dienſtigh houden in ſwaermoedige ſieckten, het welck oock van de jonge Griecken, ende andere Genees-heeren goet gedaen wert, gelijck te ſien is by *Bauhinus* in 't 4. Boeck van ſijn Ontledinge op 't 3. Capittel. Ende dat de ondervindinge voor de ſelvige ſtaet, getuyght D^r. *Spiegel* in ſijn 5. Boeck van 't Gebouw des Menſchelicken lichaems op 't 7. Capittel. Want de oorſaeck onderſoeckende, bevondt hier tuſſchen deſe Ader, ende by-leggende Slagh-ader vele openingen, gelijck daer gemeenlick zijn in de uyterſte deelen, als de welcke verre gelegen zijn van de fonteyne der wermte, ende derhalven werm, ende geeſtigh Bloedt van doen hebben. Wanneer dan deſe Ader geopent werdt, om dat de openinge in de Slagh-aderen daer dicht by is, ſoo en kan het niet geſchieden, ofte daer moet oock Bloedt loopen uyt de Slagh-aderen; het welck ſoo wel niet en kan geſchieden in den Arm, om dat die openingen wat verder zijn, van de plaets, die met Laten geopent wert. Ende dit is oock de oorſaeck, dat het Bloedt, 't welck uyt de Hant vloeyt, veel ſchoonder ende rooder is, als uyt den Arm, als veel

uyt de Slagh-aderen by hem hebbende. Ende dewijl in de Milt ſes-mael meerder Slagh-aderen zijn, als Aderen, ſoo en is 't niet vremt, dat het Laten van de *Salvatella* voor haer gebreken ſoo groote baet bybrengt: al is 't dat *Bartholinus* 1. *de Venis* ſulcks tegen-ſpreeckt.

Den derden ranck van de Oxel-ader is de *Innerlicke*, ofte *Lever-ader*, ſoo genoemt, om dat in ſieckten van de Lever, de ſelve in den rechter Arm gelaten werdt, gelijck voor de Milt, in den ſlincker; ende daerom oock *Milt-ader* genoemt. De Meeſters moeten haer in 't ope-nen van deſe Ader wel wachten, datſe de byleggende Zenuwe niet en quetſen. Want daer op volght Swel-ling, Onſteecking, Pijn, Trecking, ja dickwils de Doodt ſelve.

Van de twee laetſt-gemelte Aderen, daer ſy midden in den Arm te ſamen komen, werdt voortgebracht de *Middel-ader*, gemeenlick *Mediaen*, ende by *Avicenna* in 't Arabiſch *Swarte-ader* genoemt. Deſe is ſonder ge-vaer te Laten, om datter geen Zenuwe onder en leydt.

Uyt den tack, die boven op, ende over de Krop-beenderen gaet, komen de uyterlicke, ende innerlicke *Krop-aderen*.

De *Vyterlicke* is de kleynſte, ende gaet door het Vleyſigh-vlieſch, in ontelbare ſpruytjens ſich verſprey-dende door de geheele Huydt van 't aengeſicht. Geeft mede een tacxken aen de Hooft-ader, waerom in Hooft-ſieckten deſe Ader voor andere wel genomen magh werden: maer anders dient maer geopent de gene, die haer meeſt openbaert, alſoo ſy alle uyt eenen wortel ſpruytende, de Holle-ader konnen ontlaſten.

De *Innerlicke Krop-ader* is veel dicker, eyndight in de Herſſenen, doortogen hebbende de voeren van 't har-de Herſſen-vlieſch.

10. Dit is ſoo veel aengaet de *opklimmende Ader*. Wy komen nu tot de *nederdalende*. Uyt haren ſtam ſpruyten mede vijf ſprangſels, ende twee tacken.

De eerſte ſpruyt is de *Nierbedt-ader*, die het Vet van de Nieren haer voedtſel aenbrengt.

De tweede is de *Melck-ader*, die in de Nieren ſchiet, om het Bloedt, dat aldaer, niet genoegh gekoockt, overſchiet, wederom na het Herte te voeren, gelijck breeder aengeweſen is in ons *Steen-ſtuck*, in 't 2. Deel, 3. Boeck, Cap. 29. van den *Schat der Ongeſontheyt*.

De derde is de *Zaet-ader*, waer door het overſchot van het geſuyvert zaedt, wederom uyt den ſtam van de Holle-ader, door de Nieren in het Herte getrocken wert.

De vierde is de *Lenden-ader*, dienende om het over-ſchot van 't voedtſel der Vlieſen, ende merch der Len-den-wervelen doortocht na het Herte te geven.

De vijfde is de *Spier-ader*, dewelcke het voedtſel, dat in de omleggende Spieren niet aen en kleeft, van het Herte door laten trecken.

Uyt deſe Nederdalende Ader ſchieten noch twee *Been-tacken*, (ſoo genoemt, om dat ſy op het Zijde-been leggen) uyt de welcke wederom vijf aſſetſels ſpruyten.

De *Stuyt-ader*, gaet na het Stuytbeen, ende voert het Bloedt, dat aldaer overſchiet, na het Herte.

De *Buyck-ader*, klimt, onder de rechte Buyck-ſpier, boven de Borſten, met welckers Aderen ſy vermenge werdt, het welck de oorſaeck is van de groote gemeen-ſaemheydt, die in de Vrouwen is tuſſchen de Borſten, ende Lijf-moeder. *Cabrolius*, (gelijck oock *Columbus*) hoe wel een neerſtigh Ontleder, wil ſulcks ontkennen, dan werdt wel te recht, daer over, in ſijn byvoeghſel van 't 24. Capittel, beriſpt door den hoogh-geleerden Heere *Plempius*, daer tegen-ſtellende de wijſe oudtheyt. Soo verhaelt onſen oudtſten *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de Klieren, dat ongeſont Bloedt in de Borſten op-ſlaende, aldaer Geſwellen, ende Onſteeckingen veroor-ſaeckt. *Laurentius* getuyght van Vrouwen, die de Stonden, die van beneden geſtopt waren, door de Bor-ſten, op haren tijdt loofden, het welck *Amatus Luſita-nus* oock verklaert in twee Vrouwen geſien te hebben. Ende *Braſſavolus* ſeyt van een andere, welckers Borſten in plaets van Sogh, Bloet gaven. De Soogende Vrou-wen, om dat haer Bloet, 't welck anders gewoon is op ſijnen tijdt in de Lijf-moeder te ſchieten, na de Borſten opgetrocken werdt, krijgen ſelden haer Stonden.

De *Onder-buyck-ader* onderhoudt de gedeelten des Onder-buycks, ende gaet in de Lijf-moeder, Blaes, ende den Eyndel-derm, alwaer ſy het uytwendigh Speen onderworpen is.

De *Laſch-ader*, loopt na het Gemacht, aldaer het overige Bloedt van daen halende.

De *Been-ader*, komende uyt de Lieſſen, ſchiet veel tacxkens door de Dye, Been, ende Voet, alwaer op den Encklauw haer merckelick vertoont de *Saphena*, by ons *Moeder-ader* genoemt, om dat ſy met groot voordeel in Sieckten van de Lijf-moeder, inſonderheydt als de Stonden ophouden, geopent werdt.

A. *De Stam des Hollen-aders onder 't Herte.*
B. *boven 't Herte.*
C. *Openinge van de Holle-ader in 't Herte.*
D. *De Oxel-ader uyt het Sleutel-been komende.*
e e. *De Mam-aderen.*
f. *De Middelrift-ader.*
F. *Verdeeling des opklimmenden Holle-aders.*
G. *Harten-kroon ofte Krans-ader.*
g g. *De Hals-aderen.*
h h. *De Neck- of Wervel-ader, ende hare verſpreydinge door de Spieren.*
i i i i. *De uytwendige Krop-aderen, ende hare verdeelinge achter d'Oor, in de Mondt, ende 't Voor-hooft.*
k k. *De inwendige Krop-aderen, ende hare verſpreydinge door het Achter-hooft.*
L l l l. *De Ongepaerde- of Gadeloose-ader.*
m m. *De Opperſte Tuſſchen-ribbige-ader.*
n n. *De Middel-ſchots tacken.*
o o o o o. *Scheuten van de Holle-ader door de Lever.*
O. *Tack van de Holle-ader na de Milt gaende.*

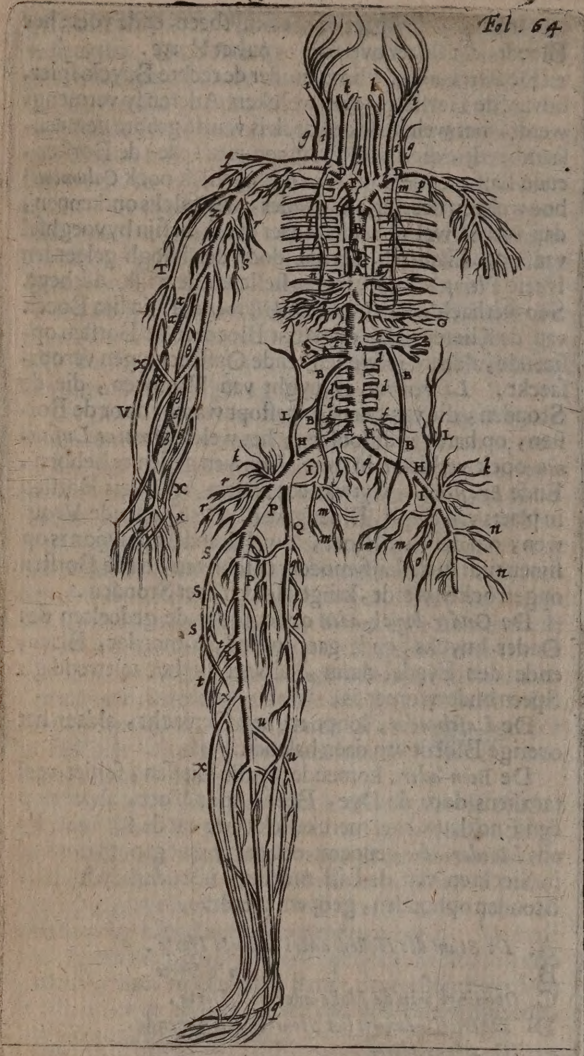

p. *Schouder-bladts inwendige Ader.*
q. *uytwendige of Top-ader.*
r. *De opperſte Borſt-ader.*
ſ. *De onderſte Borſt-ader.*
T. *De Hooft-ader.*
V. *Des ſelfs uytwendige tack en ſijne verdeelinge.*
X. *Des ſelfs inwendige tack, die ten deele de Middel-ader maeckt.*
Z. *De Lever-ader.*
α α. *Des ſelfs eerſte ſcheut na de Elleboogh-ſpieren.*
β β. *De uytwendige tack van de tweede ſcheut.*
δ δ. *De inwendige tack van de tweede ſcheut.*
θ θ. *De derde ſcheut, die het ander deel van de Middel-ader maeckt.*
κ κ. *De Milt-ader.*

De Aderen onder de Lever.

A A. *De Melck of uytſuygende Aderen.*
B B B B. *De bereydende Zaedt-vaten.*
C C C. *De Aderen van het Nier-bedt, ende Nier-klieren.*
d d d d. *Der Lendenen Spier-aderen.*
E E. *De Heup-ader.*
ff. *De opper Spier-ader.*
gg. *De Heylige Ader die na 't Stuyt-been gaet.*
H H. *De uytwendige Buyck-ader.*
I I. *De inwendige Buyck-ader.*
k k. *De inwendige Spier-ader.*
L L. *De Opper-buyck-aderen.*
m m m m. *De Onder-buyck-aderen.*
n n. *De Onder-ſpier-ader.*
O O. *De Schamelheydts-ader, ofte Laſch-ader.*
P P. *Der Dyen-ader.*
Q *q q q.* *De Moeder-ader.*
r r. *De kleyne Heup-ader.*
ſſſſ. *De Spier-ader.*
t t t. *De Waden-ader.*
u u. *De Kuyt-ader.*
x x. *De groote Heup-ader.*

Het V. Capittel.

Slagh-aderen.

1. *Haer beſchrijvinge.*
2. *Oorſpronck.*
3. *Weſen.*
4. *Leger-plaets.*
5. *Loop.*
6. *Gebruyck.*
7. *Oorſaeck van 't Kloppen, ofte den Pols.*
8. *Verdeelinge van de groote Slagh-ader in de Kroon-ſlagh-ader, ende daer na in twee ſtammen.*
9. *Opklimmende; met ſijn tacken, in de Krop, Herſſenen (ende daer het wonderbaerlick Net) Slaep-ſlagh-aderen, Neck, Schouder, ende Borſt.*
10. *Nederdalende ſtam; met ſijn tacken, de Tuſſchen-ribbige, des Middel-rifts, des Buycks, des Onder-ſcheyls, des Opper-ſcheyls, der Nieren, der Lendenen, der Klooten.*

GElijck, als nu verhaelt is, de Aderen uyt de Lever, ſoo ſpruyten de Slagh-aderen uyt het Herte.

1. Slagh-ader is mede een lang, ende rondt vat, pijps-gewijs hol, maer beſtaende uyt twee byſondere rocken, dienende om het verfijnde, ende levend-maeckende Bloedt, uyt het Herte, door het gantſche lichaem te voeren, ende het grove aen de Aderen over te leveren.

2. De Slagh-aderen en trecken haer begin niet uyt de Herſſenen, gelijck *Pelops*, de meeſter van *Galenus*, eertijdts meende; maer uyt het Herte, ende uyt de

ſlincker

ſlincker holligheydt van het ſelve, volgens de leere van de Ontleders, ende de ondervindinge.

3. Het *Weſen* van de Slagh-aderen is mede vlieſigh, om bequamelick te konnen uytgebreydt, ende te ſamen getrocken werden; het welck aen hun noodiger was, als aen de Aderen, als geſtadigh kloppende. Ende daerom is haer geen enckele, gelijck de Aderen, maer een dubbelden eygenen rock gegeven, als oock om dat het ſuyver, dun, ende geeſtigh Bloedt, dat ſy voeren, ſoo lichtelick niet en ſoude verdwijnen.

Werden daer-en-boven mede, gelijck de Aderen, ſomtijdts van buyten bekleedt met een dick, gemeen vlieſjen, ſpruytende (als ſy buyten het Ingewandt, ende de Spieren zijn) van de naeſt-gelegene deelen, ende ſoodanige Slagh-aderen, die een vlieſch hebben, 't welck oock Zenuwkens ontfangt, zijn gevoeligh; maer andere, als oock de Aderen, niet; derhalven konnen ſy ſonder pijn gebonden, geſneden, ofte gebrandt werden.

4. Haer *Leger-plaets* is wat dieper, te weten onder de Aderen, ende dat ſoo wel in uyterlicke, als inwendige deelen, uytgenomen eenigh beletſel, gelijck, ontrent het Stuyt-been, alwaer de Slagh-ader, om van het bloote Been niet beſchadight te werden, klimt over de Ader, daer ſy te voren onder kroop, ende wederom, als ſy het Been voorby is, haer onder de Ader verberght.

5. Sommige Slagh-aderen ſtrecken haer uyt tot in 't Gedermte, aldaer voedtſel aenbrengende; ſommige loopen na de Huydt, alwaer ſy met eenen lucht ontfangen, ende de roockachtige dampen uyt-jagen. D^r. *Platerus* ontkent, dat ſy haer ſouden begeven tot in het Been; dan D^r. *Spiegel* getuyght te Padua ondervonden te hebben in een groot *caries*, ofte verdorventheydt van het Kuyte-been, het weſen van 't Been met een Slagh-aderken doorboort.

6. Het *Gebruyck* van de Slagh-aderen is al meeſt verhaelt, te weten, dat ſy ſtrecken, om het Bloedt, dat in 't Herte geſuyvert, ende fijn gekoockt is, met haer kloppen, door 't geheele lichaem te drijven, tot voedtſel, ende onderhoudt van al de leden, als oock tot verquickinge van ons natuyrlicke wermte.

7. Dit kloppen, ofte ſlaen van de Slagh-aderen, werdt gemeenlick *Pols* genoemt, na het Latijnſch *Pulſus*, ende en geſchiedt niet door kracht, die de Slagh-aderen by haer ſelfs hebben, gelijck eertijdts *Praxagoras* meende, noch door de hitte van 't Bloedt, gelijck het gevoelen was van *Ariſtoteles*: maer door kracht, die van het Herte door de rocken van de Slagh-aderen vloeyt, de welcke daer na verweckt werdt van den geeſt, die in haer holligheydt is. Sulcks blijckt volkomentlick hier uyt, dat, wanneer eenigh deel van een Slagh-ader toegebonden werdt, het ſelvige niet meerder en ſlaet, voor al eer den bandt loſch gelaten is. Ten anderen, na dat hem het Herte uyt- ende in-treckt, ſoo doen oock gelijckelick de Slagh-aderen; gelijck te bemercken ſtaet, als men de eene hant houdt op de plaetſch van 't Herte, ende de ander op den Pols, als oock uyt de Ontledinge van levendige Dieren. Derhalven is de miſſlagh van den ouden *Eraſiſtratus*, leerende, dat als het Herte ſich uytbreyt, de Slagh-aderen te ſamen getrocken werden, ende het Herte nedergaende, deſe haer opgeven, qualick gevolght, onder de nieuwe, van *Fernelius*, *Columbus*, *Cardanus*, ende *Scaliger*; ende haer redenen werden volkomentlick wederleyt by *Laurentius* in 't 9. Boeck van ſijn Ontledinge, *quæſt.* 10.

8. De *Verdeelinge* der Slagh-aderen, die by-na altijt met de Aderen gaen, ſal lichter ende korter zijn, om dat in 't laetſt-voorgaende Capittel de verſpreyding der Aderen is aengeweſen.

De *Groote Slagh-ader*, de moeder van alle d'andere, ſpringende uyt de ſlincker holligheydt van 't Herte, alwaer ſy binnen 't Herte-vlieſch van haer geeft de *Kroon-ſlagh-ader*, het onderſte van 't Herte kroons-gewijs bevangende, daer na de holte uytſchietende, werdt verdeelt in een opklimmende kleynder Stam, ende in een nederdalende grooter.

9. Uyt den opklimmenden Stam komen de Slagh-aderen, die na de *Krop* ſchieten, de welcke ter zijde van de Strote-pijp opklimmende, ende door vele tacxkens de nabuyrige deelen beſproeyende, loopen na de gront der Herſſenen by de afwaſſen van 't Wigge-been; alwaer ſy het *Wonderbaerlick Net* van *Galenus* vlechten. Van daer klimmen ſy na de boven Herſſen-groefkens, ende breyden het *Wonderlick Nette-web* van *Columbus*. Ten leſten loopen ſy voort tot het vierden Herſſen-groefken.

De *Necke-ſlagh-ader* ſchiet door de gaten van de dwerſſche uytſteeckſelen des Necks, na de Herſſenen.

De *Schouder-ſlagh-ader* loopt over de Schouder tot in den Arm.

De *Borſt-ſlagh-ader* ſteeckt haer in de Spieren van de Voor-borſt.

10. Uyt den Stam van de groote Slagh-ader, die na beneden loopt, ſpruyten de volgende tacken.

De *Carotides*, ofte *Slaep-ſlagh-aderen*, klimmen, ter zijden de rouwe Ader, recht na 't Hooft op. Werden oock *Lethargicæ*, ende *Apoplecticæ* genoemt, om dat ſe een diepen Slaep, ende Slapende-koortſche konnen verwecken, te weten, wanneer ſy verſtopt zijnde, beletten het in-komen van den Levenden geeſt uyt het Herte in de Herſſenen, daer ſy den Zielicken tot voedtſel moet dienen, gelijck *Laurentius* ſchrijft 4. *Anat.* 10. Dan den ouden *Ruffus van Epheſen* getuyght, op ſijnen tijdt bevonden te zijn, dat de Slapende-ſieckte geen gebreck was van de Slagh-aderen, maer wel van de byleggende Zenuwen; gelijck *Galenus* oock ſeydt (in ſijn Boeck van de Nuttigheydt der Aeminge op 't 5. Capittel) dickwils vernomen te hebben, dat als deſe Slagh-aderen toegebonden waren, het Dier geen ſchade en lede, ende even vry den Adem haelde, ende het lichaem beweeghde. Waer uyt hy in 't gevoelen ſteeckt, dat de Herſſe-

Herſſenen den levenden geeſt wel ſouden konnen miſ-ſchen. In tegendeel verklaert *Valverda* in ſijn 6. Boeck van de Ontledinge, op 't 11. Capittel, den vermaerden ontleder *Columbus* in een jongen voor ſeer veel volck vertoont te hebben, dat deſe Slagh-aderen verſtopt, ofte geſloten zijnde, de Menſche terſtondt met ſlaep overvallen wert. Hier van ſchiet een ſprancxkens door de Opper-kaeck na elcken Tant, ende door het ſelve geſchieden de Sinckingen, die de Tant-pijn verwecken. Want afgeſneden zijnde, houdt ſy terſtondt op.

De *Tuſſchen-ribbige-ſlagh-ader*, gelijckt de Gade-looſe Ader, ende loopt om al de Ribben.

De *Slagh-ader* des *Middel-rifts* doorkruypt het ge-heele Middel-rift.

Des *Buycks-ſlagh-ader*, de alder-grootſte, werdt de Maegh, Lever, Milt, ende Net, mede-gedeelt.

De *Onder-ſcheyl-ſlagh-ader* gaet na het ſcheyl van het grove gedermte; gelijck de *Opper-ſcheyl-ſlagh-ader*, na het dunne; de *Nier-ſlagh-ader*, na de Nieren; de *Lenden-ader*, na de Lendenen; de *Zaet-ſlagh-ader*, na de Klooten.

De nederdalende tacken van de Slagh-ader brengen noch voort ſes ſpruytſels, te weten, na de Lenden-ſpie-ren, het Stuyt-been, de Buyck-ſpier, den Onder-buyck, het Gemacht, ende de Beenen.

De Slagh-ader wert met haer nu beſchreven tacken, ſoo wel opklimmende, als nederdalende in 't volgende beeldt aengeweſen.

A. *Het begin van de groote Slagh-ader uyt het Hert op-klimmende.*
a a. *Des ſelfs verdeelinge ende ſpruyten, als*
b. *De Kroon Slagh-ader.*
C C. *De Slagh-aderen onder de Krop- of Sleutel-beenderen gelegen.*
d d. *De Slaep Slagh-aderen, verdeelt in*
e e. *Vytwendige, met hare tacken na de Aenſicht-ſpieren, ſlapen des Hoofts, ende buytenſte des Oors gaende.*
f f. *Inwendige, door de Herſſenen haer verſpreydende.*
g g. *De Neck of Wervel Slagh-aderen.*
h h. *De Spier of Schouder-tops Slagh-ader.*
i i. *De Mam Slagh-aderen.*
k k. *De bovenſte Tuſſchen-ribbige Slagh-ader.*
l l. *De inwendige Schouder-bladts Slagh-ader.*
m m. *De uytwendige Schouder-bladts Slagh-ader.*
n n. *De opperſte Borſt Slagh-ader.*
o o. *De onderſte Borſt Slagh-ader.*
P P. *De Oxel Slagh-ader na den Arm dalende.*
Q q. *Des ſelfs opperſte Tack door den Arm heen, tot aen de Voorhandt verſpreydt, daer men de Pols taſt.*
R r. *Des ſelfs onderſte Tack, inſgelijcks tot aen de Handt af-gaende.*

De Slagh-aderen onder het Hert.

B. *De Nederdalende Stam der groote Slagh-ader.*
a a a a. *De onderſte Tuſſchen-ribbige Slagh-ader.*
b b. *Des Middel-rifts Slagh-aderen.*

C. *Des Buycks groote Slagh-ader.*
d. *Des ſelfs rechter tack.*
e. *Des ſelfs lincker tack door de Milt verſpreyt.*
f. *De Slagh-ader der Mage.*
g. *Des Maeghs ende Nets Slagh-ader.*
h. *Des Nets Slagh-ader.*
k. *Des Darm-ſcheyls opperſte Slagh-ader.*
l l. *De Melck ofte uytſuygende Slagh-aderen.*
m m. *De Zaedt Slagh-aderen.*
n n n n. *Der Lendenen Slagh-aderen.*
o o. *Des Darm-ſcheyls onderſte Slagh-aderen.*
P P. *Heup Slagh-aders tacken.*
Q q. *uytwendige tacken.*
R r. *inwendige tacken.*

S. *De Heylige Slagh-ader na 't Stuyt-been gaende.*
ſſ. *Slagh-aderen des Onder-buycks, aen den Eyndel-darm ende het Gemacht ſtreckende.*
uu. *Slagh-aderen na de Lijf-moeder haer verſpreydende.*
XX. *Navel Slagh-aderen.*
ZZ. *Opper-buycks Slagh-aderen.*
ΔΔ. *Der Dyen Slagh-ader.*
αα. *Des Schamelheydts Slagh-ader.*
ββ. *De onderſte Spiers Slagh-ader.*
εε. *Der Dyen uytwendige Slagh-ader.*
ηη. *inwendige Spiers Slagh-ader.*
θθ. *Een tack van de Waden Slagh-ader.*
κκ. *Des ſelfs tack, zijnde des Kuyts Slagh-ader.*
II. *Slagh-ader die onder de bal van de Voet loopt, elcken Teen twee ſpruytjens verleenende.*
λλ. *Tacken die in de Voet ende des ſelfs Teenen te niete gaen.*

Het VI. Capittel.

ZENUWEN,
1. *Haer Bepalinge,*
2. *Weſen, ende Stoffe.*
3. *Oorſpronck.*
4. *Gebruyck, ende Onderſcheyt, na haer In-planten.*
5. *Verdeelinge, na haren Oorſpronck.*
6. *Hoe ſy uyt het Ruggen-merch ſpruyten.*
7. *Verdeelinge in den Rug-graet.*
8. *Hals-zenuwen, ende die door Armen, ende Handen gaen.*
9. *Borſt, Rug, ende Lenden-zenuwen.*
10. *Zenuwen, die uyt het Stuyt-been komen, ende door Beenen, ende Voeten haren loop hebben.*

GElijck de Aderen, ende Slagh-aderen, als Fonteyn-aders, het Bloedt, ende de Geeſten, tot onderhoudt ende leven, door het geheele lichaem verſpreyden; ſoo werdt door de Zenuwen, als kleyne koordekens, het gevoelen ende bewegen, alle de leden aengebracht. Ende alſoo van de eerſte in de twee laetſtvoorgaende Capittelen gehandelt is, ſoo ſullen wy nu komen tot de beſchrijvinge der Zenuwen, beginnende van haer *Bepalinge*.

1. *Zenuwe* is een lang, ende rondt vat, voortkomende uyt Zaet, beſtaende uyt Merch met Vlieſch bekleedt, ſpruytende uyt de Herſſenen, ende het Rugge-merch, brengende door het gantſche lichaem den Zielicken geeſt, tot gevoelen, ende bewegen van al de Leden.

Dat een Zenuwe lang, ende rondt is, blijckt by 't oogh; als mede, dat hy uyt zadige ſtoffe beſtaet. Want hy is byna ſonder bloedt, geheel wit, ende koudt.

2. Het *Weſen* van een Zenuwe is tweederley, inwendigh, ende uytwendigh. Inwendigh is een Zenuwe wit, ſacht, ende als Merch, byna gelijck het Herſſen-merch (alwaer het ſijnen oorſpronck uyt-treckt) ende van buyten, mede als de Herſſenen, tot beſcherminge van 't ſachte Merch, met Vlieſch bekleedt. Hy en is niet ſichtbaerlick hol, gelijck de Aderen, ende Slagh-aderen, om dat hy geen Bloedt; maer alleen den Zielicken geeſt, die ſeer fijn is, moeſt overbrengen. Een Zenuwe is harder van ſtoffe, als de Herſſenen, om dat hy een verre wegh moeſt doen, daerom zijn oock de verſte de hardtſte; als oock die tot het bewegen geſtelt zijn. Want hardt is bequamer om yet te doen, als ſacht om te lijden. Gelijck om deſe reden, ende om dat ſy niet verre en gaen, de Zenuwen van 't Geſicht, Gehoor, Smaeck ſacht, ende die van den Reuck alderſachtſt zijn.

3. Den *Oorſpronck* der Zenuwen werdt van *Ariſtoteles*, ende hem volgende *Alexander*, *Averroës*, *Aponenſis*, ende andere, getrocken uyt het Herte, doch door tuſſchen-komen van de Herſſenen. Dan *Hippocrates* leert, ende *Galenus* bewijſt, het welck mede by de Genees-meeſters aengenomen werdt, dat de Zenuwen, uyt haer eygen hooft, van de Herſſenen komen. Deſe leere beweert niet alleen de gelijckheydt van Weſen, die daer is, tuſſchen het Merch der Herſſenen, ende Zenuwen, maer oock de ondervindinge van 't Geſicht; ende werdt nader beweſen, met wederleggingе van 't ſtrijdende gevoelen, by *Laurentius* 4. *Anat. queſt.* 7.

4. Het *Gebruyck* van de Zenuwen is, om de Zielicke kracht, ende geeſt van de Herſſenen, tot gevoelen, ende bewegen, door al de leden te verſpreyden. Het bewegen tot de gene, die dat werck uytvoeren, gelijck de Spieren. Het gevoelen tot de Oogen, Ooren, Neus, ende alle Deelen, om te konnen begrijpen, ende onderſcheyden de dingen, die pijn aenbrengen. Beyde dit gebruyck, werdt daer door klaerlick beveſtight, dat een Zenuwe afgeſneden zijnde, het Deel, daer hy ingeplant is, terſtont ſijn gevoelen, ende bewegen verlieſt. *Geen Lidt*, ſchrijft *Ariſtoteles*, in ſijn 3. boeck van ſijn hiſtorie der Dieren, *en wert met Doovigheyt, Beroertheyt, ofte Treckinge bevangen, dat ſonder Zenuwe is.* Nu Doovigheyt is een vermindering van gevoelen. Beroertheyt een wech-neminge van gevoelen ende bewegen, Trecking een onwilligh bewegen.

5. De *Verdeelinge* der Zenuwen werdt genomen na haer beginſel, te weten, dat ſommige ſpruyten uyt de Herſſenen, andere uyt het Ruggen-merch. De eerſte hebben wy meeſt verhandelt in den *Schat der Ongeſontheyt*, derhalven ſal genoegh zijn, dat wy hier de andere alleen beſchrijven.

6. De Zenuwen, die uyt het Rugge-merch voortkomen, zijn wel ontallick: maer dewijl, als ſy ſchieten door de gaten van de Wervel-beenderen, haer te ſamen voegende een lichaem maken, daerom ſtellen de Ontleders ſoo veel paren, ofte koppelen (aldus genoemt om dat 'er uyt elcke zijde een ſpruyt) van Zenuwen, als 'er gaten in de Wervel-beenderen zijn. Elcke Zenuwen dan heeft in ſijn begin veelderhande Veſelen, mede uyt Merch, ende een dun Vlieſjen beſtaende, de welcke neder dalende allencxkens haer van 't Rugge-merch afſonderen, niet juyſt daer ſy doorſchieten, maer dickwils

wel een handt-breedt hooger, ende, aen de gaten der Wervel-beenderen gekomen zijnde, werden bekleedt met een rock van het dicke Herſſen-vlieſch, waerom ſy ſchijnen maer een Zenuwe te weſen, maer door het gat gekomen zijnde, ſoo vertoonen haer wederom de ſelve tacxkens, even-eens als een gedraeyt touw, dat aen 't begin, ende 't eynde los gemaeckt, ofte ontdraeyt is.

In de eerſte figuyr.

A *Het begin van 't Ruggen-merch buyten de Hooft-pan.*
B *Syn dickte in de Lenden-wervelen.*
C *Syn verſpreyding in Veſelen.*
D *Seven paren der Necke-Zenuwen.*
Van D *tot* E *de Rugge-Zenuwen.*
Van E *tot* F *de Lenden-wervelen.*
Van F *tot* G *de Stuyt-been-Zenuwen.*
H *Het eynde van 't Rugge-merch in Veſelen uytgaende.*
I K L *Worden eenige Zenuwen vertoont hoe die met Veſelen uyt het Merch ſpruyten.*
M M *Worden de knoopen verbeeldt, die uyt de vereeniging der Veſelen komen.*
N O *Vlieſen het Merch bekleedende.*

In de tweede figuyr.

3. 4. 5. 6. 7. *De Zenuw-paren uyt het Rugge-merch ſpruytende, die van andere uyt het Herſſen-merch geſeydt worden te komen.*
B *Het Rugge-merch buyten de Hooft-pan.*
C *Veſelen en draden in de welcke het verdeelt wordt.*
D 7 *Het Necke-merch, en ſijn ſeven paren der Zenuwen.*
E 19 *Twaelf paren van Rugge-Zenuwen.*
F 24 *Het Lenden-merch, en vijf paer Zenuwen.*
G 30 *Het Stuyt-been-merch, en ſes paer Zenuwen.*
H *Het uyterſten van 't Rugge-merch.*

7. Het Merch uyt de Hooft-pan ſchietende is wonderlick vruchtbaer om Zenuwen voort te brengen; waer van de Ontleders dertigh voorname paren hebben aengemerckt; ſeven in den Hals, twaelf in den Rug, vijf in de Lendenen, ende ſes in 't Stuyt-been.

8. Uyt de ſeven paren der *Hals-zenuwen*, hebben het eerſte, ende tweede wat byſonders, te weten, dat ſe niet, als andere, uyt de rechter ende ſlincker zijde, maer van voren, ende achteren uytſpruyten, ende ſulcks van wegen de byſondere t'ſamen-ſettinge (ſtreckende tot verſeeckertheydt van 't bewegen) die daer is tuſſchen den eerſten, ende tweeden Wervel.

Het eerſte paer komt uyt de gaten van den eerſten Wervel, ende ſchiet van achteren een tacxken in de kleyne Spieren van 't Achter-hooft, ende werdt van voren verſonden door de Spieren van den Slock-derm, ende den Hals.

Het tweede verſpreyt hem over de geheele Huydt des Hoofts, van voren door die van 't Aengeſicht, ende van achteren door degene, die de tweede Wervel met het Achter-hooft gemeen heeft.

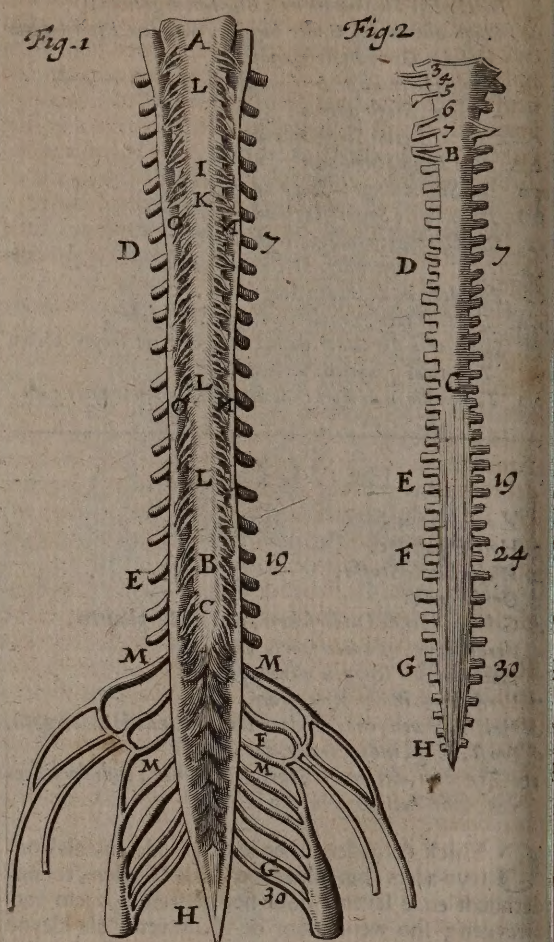

Het derde paer, door het gat, 't welck tuſſchen den tweeden ende derden Wervel gemeen is, uytſpruytende, werdt terſtondt in twee tacken verdeelt, waer van den voorſten hem verſpreyt in de Hals-buygende Spieren, den achterſten in de gene, die het Hooft, ende den Hals uyt-recken.

Het vierde, vijfde, ende ſeſte, gaen na de Spieren der Armen, Hals, ende Schouder-bladt, ende het ſevende in de breedtſte Spier van den Arm, tot in 't uyterſte van de Handt; allegader met eenige tacxkens in 't Middel-rift, waer door het ſelfde ſoo groote gemeenſchap met de Herſſenen heeft.

Door den Arm, ende de geheele Handt loopt ſes paer Zenuwen.

Het eerſte paer ſchietende door het gat van den vijfden Wervel, gaet meeſt in den Spier, *Deltoides* genoemt, ende de Huydt van den Arm, latende een ſprancxken, dat de Hooft-ader vergeſelſchapt.

Het

Het tweede, wat dicker zijnde, komt uyt het ſeſte Wervel-been, gaet door het voorſte, ende midden van den Arm, ende ſchiet eerſt in den twee-hoofdigen Spier; daer na nederdalende, geeft een tacxken aen den langſten Arm-ſpier; ten laetſten aen den Elleboogh komende, werdt ſomtijdts in twee, ſomtijdts in drie tacken geſplift, de welcke in de geheele Huydt van den Arm, ende in de Handt verloren werde; waer van de leeghſte, onder de *Baſilica*, ofte Lever-ader, ſchuylt.

Het derde vermengt hem met het voorgaende, ende ſchiet ſijn tacken in de Spier, die onder de twee-hoofdige leyt, ende het binnenſte van de Handt.

Het vierde, ende dickſte van alle, gaet onder de ſelve Spier, met een diepe Ader, ende Slagh-ader vergeſelſchapt, ende wert daer na verſcheyden uytgebreyt. Verſiet de Spieren, die den Arm uytſteken, de *Carpus*, ofte Voor-hant, Duym, ende die de Vingers uyt-recken.

Het vijfde, gehecht aen het voorgaende, tuſſchen de Arm-ſpieren, die het met tacxkens verſiet, nederdalende, verſpreyt hem voor, ende achter tot in de Vingeren. Het welck de oorſaeck is, dat door drucken, ſtooten, ofte binden van den Arm, dickwils eenige doovigheydt in de Vingeren vernomen werdt.

Het ſeſte paer, tuſſchen de Huydt, ende 't Vleyſigh-vlieſch ſchietende, eyndight in de Huydt van den Arm.

9. Door de Wervel-beenderen van de Borſt, ende Rugge ſpruyten twaelf paer Zenuwen, die allegader terſtont in 't uytkomen, haer verdeelen in een grooten, ende kleynen tack, waer van den eenen na voren gaet, ende van binnen al de Ribben doorloopt; den anderen ſchiet achterwaert, ſteeckt, ende verlieſt hem tuſſchen de Spieren, die aen d'uytſteeckſels van de Wervel-beenderen gehecht zijn.

Uyt het Rugge-merch, als het in de Lendenen is, ſchieten vijf paer Zenuwen, wat grooter als de Rugge-zenuwen. Elck werdt wederom verdeelt in voor-tacken, ende achter-tacken, die haer begeven ten deele in de Spieren van de Lendenen, ende den Buyck, ten deele van de Beenen.

Volgen twee afbeeltſels, waer van het eerſte aenwijſt de Zenuwen van voren, het ander van achteren. Hebben gemeene letteren, behalven daer anders aengeteyckent is.

A *fig.* 1 *en* 2 *Het Rugge-merch ſchietende in de Wervel-beenderen.*
Van 1 *tot* 7 *fig.* 1 *De ſeven Wervel-beenderen van den Hals.*
Van 8 *tot* 19 *fig.* 1 *Twaelf Wervelen van de Borſt.*
Van 20 *tot* 24 *fig.* 1 *Vijf Wervelen van de Lendenen.*
Van 25 *tot* 30 *fig.* 1 *Ses Beenderen van het Stuyt-been.*
B *fig.* 2 *Het eerſte Wervel-been van den Hals.*
C *fig.* 2 *Het eerſte Wervel-been van de Borſt.*
D *fig.* 2 *Het eerſte Wervel-been van de Lendenen.*
E *fig.* 2 *Het Stuyt-been.*
F *fig.* 2 *Het achterſte uytſpruytſel van 't eerſte paer.*
G *fig.* 1 *en* 2 *Der ſelver verdeelinge in de Spieren der Herſſenen.*
H *fig.* 1 *Het voorſte uytſpruytſel van 't eerſte paer.*
I K *fig.* 2 *Van het achterſte uytſpruytſel van het tweede paer, na boven treckende, den dunſten tack* I *den dickſten tack* K.
L *fig.* 2 *Samen-voeginge van den tack des tweeden paers, met den tack des derdens.*
M M *fig.* 1 *en* 2 *Het tweede paer door de Huydt van 't Hooft tot den Hals toe verſpreyt.*
N *fig.* 1 *Het voorſte uytſpruytſel van het tweede paer.*
3 *fig.* 1 *Het derde paer, en de derde Wervel.*
O *fig.* 1 *en* 2 *De achter-ranck van het derde paer, eerſt na achteren, dan onder de Spieren voor omgedraeyt, welcken wegh al de tacken van de paren tot* 24. *volgen.*
P *fig.* 1 *Voorſte, vier dubbelde tack van het eerſte paer.*
Q *fig.* 1 *Des ſelfs eerſte tack gaende na de Spieren, die den Hals roeren.*
R *fig.* 1 *en* 2 *Den tweeden verſamelt hem met het tweede paer.*
S *fig.* 1 *Den derden tack met den tack* K *vermengt.*
T *fig.* 1 *en* 2 *Den vierden tack tot de Spieren van die plaetſche by de dwerſche uytſteeckſels van de Wervel-beenderen te ſamen komende.*
4 *fig.* 1 *Het vierde paer met het vierde Wervel-been.*
V *fig.* 1 *en* 2 *Den achterſten tack van 't vierde paer.*
X *fig.* 1 *en* 2 *Den voorſten tack van 't vierde paer in drie geſpliſt.*
Y *fig.* 1 *Den eerſten tack, ontfangende het uytſpruytſel* R.
a *fig.* 1 *Den tweeden tack, na de Spieren loopende.*
b *fig.* 1 *Den derden tack, rakende een deel van 't vijfde paer.*
5 *fig.* 1 *Het vijfde paer.*
c *fig.* 1 *en* 2 *Den achterſten tack van 't vijfde paer.*
d *fig.* 1 *en* 2 *Den voorſten tack van 't ſelfde paer.*
e *fig.* 1 *Dit deel maeckt inſonderheyt de Middelrifts-Zenuwe.*
f *fig.* 1 *en* 2 *Een tack van de Zenuwe* d, *die boven door den Arm kruypt, ende eenige uytſpruytſels onder het Schouder-bladt ſendt.*
g *fig.* 1 *en* 2 *Een ſpruyt van de Zenuwe* f *na de Huydt van 't bovenſte des Arms.*
h *fig.* 1 *en* 2 *Een tack van de ſelfde Zenuwe, gaende na de tweede Spier van de Voor-arm.*
i *fig.* 1 *en* 2 *Een andere tack de ſelfde, ende de Huydt ingeplant.*
6 *fig.* 1 *Het ſeſte paer.*
k *fig.* 2 *Den achterſten tack van 't ſeſte paer.*
l *fig.* 1 *Den voorſten tack van 't ſelfde paer.*
m *fig.* 1 *Syn uytſpruytſel om de Middel-rifts-Zenuwe te maecken.*
n n *fig.* 1 *en* 2 *De Middel-rifts-Zenuwe uyt drie ſprancken* b e *ende* m *voortgebracht.*
o o *fig.* 1 *en* 2 *Syn verdeelinge door het Middel-rift.*
p *fig.* 2 *Een tack van het ſeſte paer loopende na de holligheyt van het Schouder-bladt.*
q *fig.* 1 *en* 2 *Vervoeging van den tack* l *met ſijn nabuyrige tacken, welckers deel na den Voor-arm gaet.*
7 *fig.* 1 *Het ſevende paer.*
r *fig.* 2 *Den achterſten tack van het ſelfde paer.*
ſ *fig.* 1 *De ſamen-komſte van het ſevenſte paer met de nabuyrige tacxkens.*

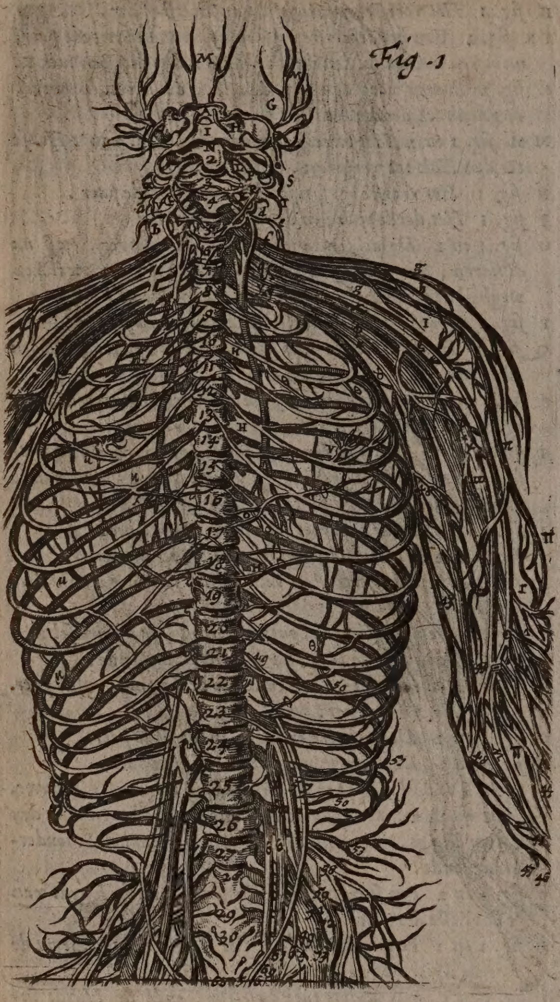

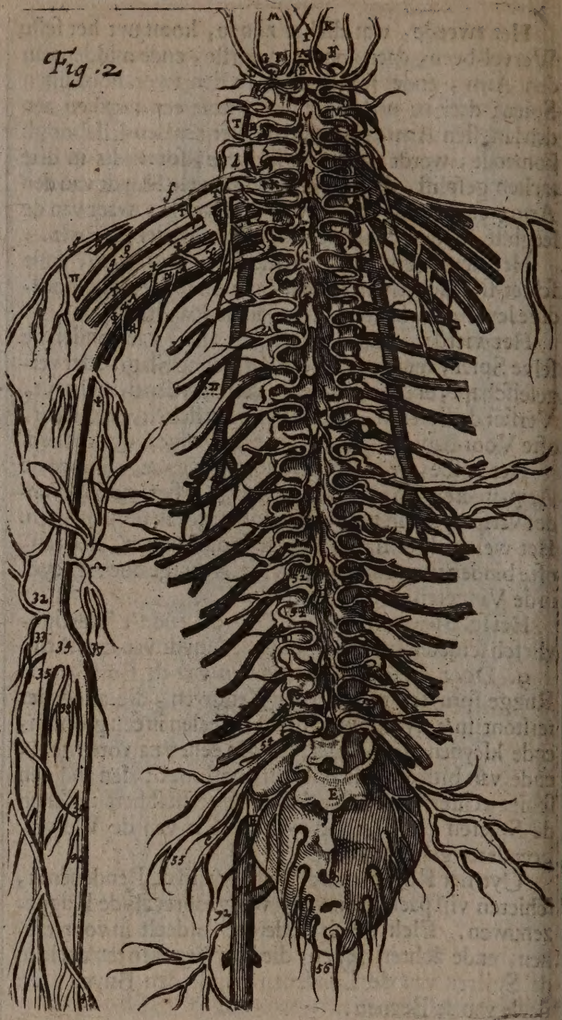

ι ι ι fig. 2 Sijn ſpruytſels in de Spieren van de Schouderen, ende Voor-arm.

8 fig. 1 Het achtſte paer, ofte het eerſte van de Borſt.

υ fig. 2 Den achterſten tack van het achtſte paer.

χ fig. 1 en 2, Vervoeging van het achtſte paer met het ſevende, waer uyt eenige Zenuwen na den Voor-arm gaen.

y fig. 1 Een tack van het achtſte paer hem uytſtreckende boven over de Borſt.

ω ω fig. 2 Sprangſels van het achtſte paer gaende na de Spieren van den Voor-arm.

9 fig. 1 Het negende paer.

β fig. 2 Den achterſten tack van 't ſelfde paer.

δ fig. 1 Den voorſten tack;

ζ fig. 1 Sijn ſprangſels na de Borſt-ſpieren.

van 10 tot 19 incluys *fig. 1. Paren van Zenuwen tuſſchen de Ribben.*

η η fig. 1 Sprangſels van de Tuſſchen-ribben-Zenuwen aen de wortels van de Ribben, den Ribben-zenuwe uyt het ſeſte paer der Herſſenen geſproten, vermeerderende.

θ θ θ fig. 1 Tacken van de Tuſſchen-ribben-Zenuwen na de Spieren, die de Borſt bekleeden.

ι ι fig. 1 Tacken na den eerſten Spier van den Voor-arm.

κ κ fig. 1 Tacken na het onderſte van den gemelten Spier.

λ λ fig. 1 Tacken na de ſcheunſche Spieren van den Buyck.

μ μ fig. 1 Na den breedtſten Spier van den Voor-arm.

ν fig. 1 Een tacxken na den Tepel.

ο ο fig. 1 Tacxkens van 't 18 ende 19 paer tot het beginſel van den Dye-ſpier.

π π fig. 1 De eerſte Zenuwe van den Voor-arm van buyten in de Huydt.

ϱ fig. 1 en 2 De tweede van den Voor-arm.

ς ς fig. 1 De ſpruytſels van den ſelfden tot den eerſten, ofte twee-

twee-hooſdigen Spier, van de grooter Elle-pijp.

τ *fig.* 1 *en* 2 *De derde Zenuwe van de Voor-arm.*

υ *fig.* 1 *Sijnen tack na de Huydt.*

φ *fig.* 1 *en* 2 *Tacxkens na den grooten Spier van den Voor-arm.*

χ *fig.* 1 *Na de voorſte Huydt van den Voor-arm.*

ψ *fig.* 1 *Samen-komſte van de derde Zenuwe met de tweede.*

ω *fig.* 1 *De tweede met de derde na de verſamelinge nederdalende.*

Γ *fig.* 1 *Een ſpranckxken van de tweede Zenuwe na de tweede Spier van de kleynder Elle-pijp.*

ΔΔ *fig.* 1 *Den bovenſten tack van de tweede Zenuwe loopende door den Voor-arm tot het eerſte gewricht van den Duym.*

Θ *fig.* 1 *Den middel-tack van de tweede Zenuwe.*

Λ *fig.* 1 *Sijnen voortganck tot in de Handt.*

Ξ *fig.* 1 *Den onderſten tack van de tweede Zenuwe.*

ΠΣ *fig.* 1 *Sijn twee tacken na 't binnenſte van de Handt.*

Φ *fig.* 1 *en* 2 *De vierde Zenuwe van den Voor-arm,*

Ψ *fig.* 2 *ende van die Zenuwen, dienende de Spieren, die den Voor-arm uytſtrecken.*

Ω *fig.* 2 *Een tack na de Huydt des Voor-arms van achteren.*

32 *fig.* 2 *Na de Huydt van het bovenſte van den Voor-arm.*

33 *fig.* 2 *Een tack de Spieren van de grooter Elle-pijp overloopende.*

34 *fig.* 2 *Een twee-ſcheyding van de vierde Zenuwe, gaende na de groote Elle-pijp.*

35 *fig.* 2 *De hooger tack van de gemelte ſcheydinge.*

37 *fig.* 2 *De leeger tack, ſtreckende na de kleyne Elle-pijp.*

38 *fig.* 2 *Hier van ſpruytſels na de boven Schouder-ſpieren.*

39. 40 41 *fig.* 2 *Drie tacken na de Spieren, die van de kleyne Elle-pijp komen.*

✱ *fig.* 1 *en* 2 *De vijfde Zenuwe van den Voor-arm.*

43 *fig.* 1 *Spruytſels van het eerſte, ende derde paer der Arm-zenuwen, loopende na de Spieren, die van onderen de grooter Elle-pijp bekleeden.*

44 *fig.* 1 *Een tack van de derde Zenuwe, gaende na het hol van de Handt ende Vingeren.*

45 *fig.* 1 *Een tack van de vijfde Zenuwe na het binnenſte des Handts.*

46 *fig.* 1 *Spruytſel van den tack* 45. *gehecht aen de kleynder Elle-pijp, tot op het buytenſte van de Handt.*

8 *fig.* 1 *en* 2 *De ſeſte Zenuwe van den Arm.*

47 *fig.* 1 *Sijn eynde by de Kneuckel van de Handt.*

48 *fig.* 1 *Spranckxkens van de ſeſte Zenuwe, gaende na de Huydt.*

van 20 *tot* 24 *fig.* 1 *Vijf paren van Zenuwen uyt de Wervel-beenderen van de Lendenen.*

49. 49 *fig.* 1 *Een tack na de Klooten van het* 20 *paer.*

50. 50 *fig.* 1 *Zenuwen van de Buyck-ſpieren.*

51 *fig.* 1. *Hier van ſpruytſels tot den breedtſten Spier van den Voor-arm.*

52. 52 *fig.* 2 *De achterſte tacken uyt de Wervel-beenderen van de Lendenen.*

van 25 *tot* 30 *fig.* 1 *Ses paer Zenuwen komende uyt het Stuyt-been.*

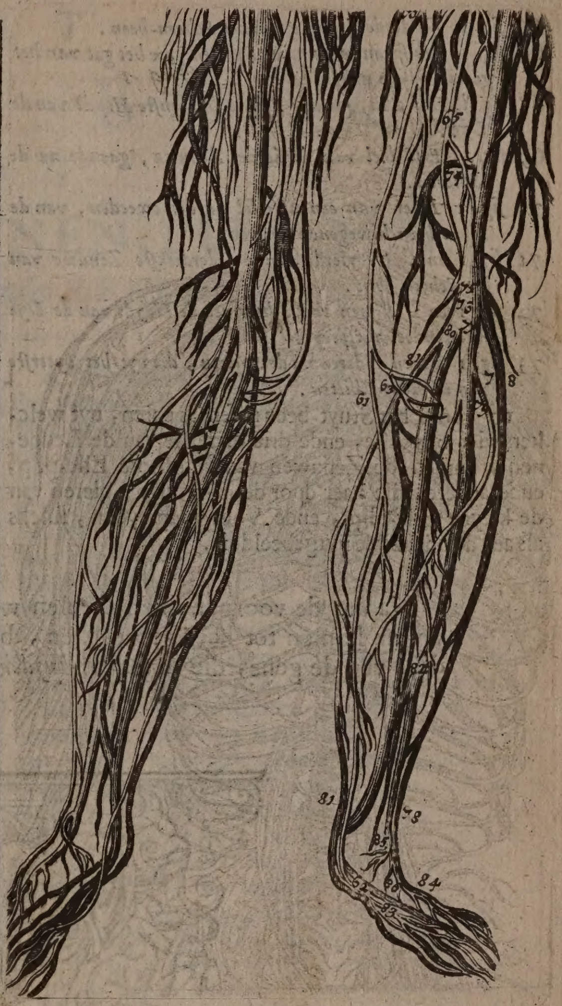

53 *fig.* 1 *Een tack van het* 25 *paer, gaende na het binnenſte van de Heup.*

54. 55 *fig.* 2 *Een tack van de Heup-zenuwe na buyten ſchietende, ſonder macker tot de Huydt, ende Spieren van den Bil.*

56 *fig.* 1 *en* 2 *Het eynde van het Rugge-merch.*

57 *fig.* 1 *De eerſte Zenuwe van het Scheen-been,*

58 *fig.* 1 *Tacken daer van na de Huydt,*

59 *fig.* 1 *als oock na de Spieren.*

60 *fig.* 1 *De tweede Zenuwe van het Scheen-been,*

61. 61 *Daer van tacken na de Huydt.*

62 *Een tack ſchietende boven op de Voet.*

63 *Spranckxkens van den tack* 61, *die de Knye behelſen.*

64 *fig.* 1 *Sijnen tack na de Spieren,*

65 *fig.* 1 *Daer van een tack na den vijfden, ofte den driehooſdigen Spier van de Dye.*

66 *fig.* 1 *De derde Zenuwe van het Scheen-been.*

67 *fig.* 1 *Een ſprancxken na de Spieren, die het gat van het gemacht-been in hebben.*

68 *fig.* 1 *Een tack, gaende na de binnenſte Huydt van de Dye.*

69 *fig.* 1 *Een deel van de derde Zenuwe, gaende na de Spieren.*

70 *fig.* 1 *Daer van een affetſel na den tweeden, van de Kuyt-been-bewegende Spieren.*

71 *fig.* 1 *en* 2 *De vierde, ende alderdickſte Zenuwe van het Scheen-been.*

72 *fig.* 1 *en* 2 *Sijnen tack achter aen de Huydt van de Dye meeſtendeel verſpreyt.*

73 *fig.* 1 *Eenen anderen na de Spieren, die uyt het uyterſte van de Heup ſchieten.*

10 Door het Stuyt-been rijſen ſes paren, uyt welckers vier bovenſte, ende drie onderſte van de Lendenen, komen de Zenuwen van de groote Elle-pijp, ende andere, die haer door de nabuyrige Spieren van de kleyne Elle-pijp, ende Voet verſpreyden, ſulcks als aen d'ander zijde uytgebeeldt is.

74 *Tack van de vierde Zenuwe des grooten Elle-pijps gaende na de vierde Spier van de kleynder Elle-pijp, tot in de Huydt.*

75 *Tacxkens van't vierde paer tot de hoofden der Voet-ſpieren.*

76 *Verdeeling van de vierde Zenuwe by de Haſen in twee ſtammen.*

77 *Den kleynſten, ende dunſten ſtam.*

78. 78 *Sijnen tack na de Huydt van buyten de kleynder Elle-pijp tot den Pinck toe.*

79 *Eenen anderen de Spieren ingelijft.*

80 *Den binnenſten ſtam van de vierde Zenuwe.*

81, 81 *Eenen tack door de Spieren van 't Been tot in 't onderſte van den Voet kruypende.*

82 *Verſameling van den binnenſten, ende buytenſten door uytſpruytſel.*

83 *Verdeeling van den binnenſten ſtam door het onderſte van den Voet.*

84 *Gedeelte van den tack 78 gaende na het bovenſte van den Voet, ende den kleynſten Tee.*

85 *Tack van den binnenſten ſtam ontrent den Encklauw.*

86 *Sijnen anderen tack, hem na het bovenſte van den Voet begevende.*

Na dat de voorgenomen Deelen wijdtloopigh beſchreven zijn, ſoo ſullen wy nu komen tot haer gebreecken, beginnende, volgens de voorgeſtelde ordre, van de gene, die het *Opper-huydeken*, ende *Huydt* meeſt onderworpen zijn.

HET

HET TWEEDE BOECK, VAN VLACKEN, BLEYNEN, PUYSTEN, SWEEREN, ende ZEEREN.

Het Eerſte Capittel.

VERBRANTHEYT,
1. *van de Son.*
2. *Ken-teyckenen.*
3. *Voor-teyckenen.*
4. *Maniere om voor te komen.*
5. *Geneſinge.*

DE Huydt wert door verſcheydene oorſaecken bevlackt, waer onder mede de *Son* is, het welck wy *Verbrantheyt* noemen. Ende al en is dit geen groot gebreck, ofte dat veel hinder bybrengt; ſoo ſullen wy oock, om de vlacken des Huydts na malkander te vervolgen, de ſelvige, als de ſlechtſte, voor laten gaen.

1. Deſe Vlacken werden verweckt, ende als gebrandt door de hitte der Sonne, op de Handen, ende inſonderheyt het Aengeſicht van de gene, die veel in de Son moeten weſen. Het welck meeſt gebeurt, als op een koude Winter heete Lenten volgen.

2. De *Ken-teyckenen* toonen haer ſelven, alſoo het geen verdeelde Vlacxkens en zijn, gelijck andere; maer alleen als eene Vlack. De oorſaeck valt oock licht te weten, uyt het gene voorgegaen is, te weten, als yemandt hem lang in de Son onthouden heeft.

3. De *Voor-teyckenen* en vallen hier ſoo aenmerckelick niet, als in andere gebreecken. Want uyt deſe Verbrandtheydt en is geen gevaer te wachten, ende ſiet alleen op de ſchoonheyt, ende verwe, het welck weynigh raeckt de Mans, Boerinnen, ende andere, die ſoo naeuw niet en ſien: maer meerder de teere, ende naeuwkeurige Joffrouwen, die deſe Vlecken na haer waerde rekenen.

4. Deſe Verbrandtheyt werdt voorgekomen, wanneer yemandt, die teer van Huydt is, ſijn ſelven wacht veel in de Son te weſen, inſonderheydt in de Lenten, ende Hondts-dagen, het eene om de veranderinge, die als dan in de Lucht is, het ander, om de brandende hitte.

Het Aengeſicht magh, voor de gene die ſulcks te pas komt, bedeckt werden met *Maſques*, ofte Sluyers, de Handen met Handt-ſchoenen, ende beyde dickwils gewaſſchen met een Uyt-melcking door *Roſen-water* van ſoete *Amandelen*, ende de vier *groote verkoelende Zaden*.

5. Maer al is de Huyt alreede door de Son verbrant, dat vergaet wel metter tijdt van ſelfs, als men uyt de Son blijft; want als dan werdt van de nature wederom een ander Op-huydeken gemaeckt. Dan voor de gene, die ſulcks te lang, ende moeyelick valt, die konnen, om geen tijdt te verlieſen, haer waſſchen met *Roſen-water*, daer wat *Canfer* in geſmolten is, ofte daer *bittere Amandelen* in geſtooten, ende uytgeperſt zijn. Hie toe ſtreckt *Melck*, inſonderheyt *Geyten*, ende *Ezelinnen-melck*, de welcke de Huydt verſachten, ſuyveren, ende een goede verwe aenbrengen. Van ſulcks en was *Poppæa*, de huysvrouw van den Keyſer *Nero* niet onbewuſt, de welcke, waer dat ſy oock haer begaf, door een groote dertelheyt, altijdt vijf hondert Ezelinnen met haer voerden, waſſchende niet alleen haer Aengeſicht, ende Handen met haer Melck, maer badende in de ſelve haer geheele lichaem, om het ſelve ſonder rimpelen, mals, ende wit te houden, gelijck *Plinius* verhaelt in het 11. Boeck van ſijn Natuyrlicke hiſtorye op 't 41. Capittel, ende in 't 20. op 't 12. Hier op ſlaen de Verſſen van den Poëet *Iuvenalis* in ſijn 6. Schimp-dicht:

——— Videndaque multo
Pane tumet facies, aut pinguia Poppæana
Spirat, & hinc miſeri viſcantur labra mariti.

De Poëet maeckt daer mede gewagh van Broodt, het welck doen ter tijdt mede tot klaerheyt des Aengeſichts in 't gebruyck was. Waer toe *Terwen-broodt* beſt dient, voornamelick met de gemelte *Melck*, ofte *wit van Ey* gemengt. Hier toe ſtrecken oock de Suyver-maeckende ofte Af-vegende Heel-middelen in 't 12. Capittel van 't 1. Deel beſchreven.

Het II. Capittel.

Verbrantheyt van 't Vyer, ende andere brandende oorſaken.
1. *Haer Trappen, ende Verſcheydenheyt.*
2. *Ken-teyckenen.*
3. *Voor-teyckenen.*
4. *Geneſinge.*
5. *Wanneer de Verbrandtheydt weynigh,*
6. *Swaerder, ende*
7. *Alderſwaerſt is.*

Gelijck,

1.

GElijck, als wy geſeydt hebben, de verbrantheyt van de Son, weynigh ſwarigheyt heeft, ſoo geeft die van 't Vyer meerder ſorge. Doch niet allegader even veel. Want ſy gaet op driederley Trappen. Somtijdts is 'er alleen Brandt met Pijn in 't verbrande Deel, ende indien den ſelven niet tetſtondt geholpen en werdt, ſoo ſcheyt het Opper-huydeken van de rechte Huydt, ende daer komen Blaesjens op, vol klaer Water. Somtijdts verheft haer terſtondt, ende op ſtaende voet een Blaes, de Huydt werdt verbrandt, verdrooght, ende ingetrocken, ſonder even wel tot een korſt te verharden. Somtijdts werdt de Huydt, met het onderleggende vleyſch tot een korſt verbrandt, ende verdrooght; de Huydt is bruynachtigh, verlieſt wat van 't gevoelen, ende als de korſt afvalt, ſoo laet ſe een diepe Sweering. Want het Vyer doet van een ſcheyden, ende verweckt pijn; ende om dat de vochtigheydt in de Huydt door de kracht van 't Vyer ſoeckt uyt te vliegen, ende door de vaſtigheydt van 't Opper-huydeken tegen-gehouden werdt, ſoo heft ſy 't ſelve op, ende verweckt Blaesjens. Somtijdts blijft 'er oock door de kracht van 't Vyer wat vochtigheydt in 't Deel, waer van de Huydt ingetrocken werdt. Somtijdts gebeurt het, dat die vochtigheyt t'eenemael vervlieght, ende verdrooght. Het welck by komt van wegen de verſcheydenheyt van 't gene den Brandt maeckt. Want Water en brandt ſoo veel niet, ende 't ſelve oock meerder ofte minder, na dat het meerder, ofte minder hitte heeft. Daer en komt mede geen grooten Brandt van Stoppels, Stroo, ofte dierge-lijcke, het en ware den ſelven lange duerde. Meerder kracht geven Olye, Vet, Peck, Teer, Vernis, Honich, Waſch. Noch heviger branden geſmolten Loot, ofte Tin, gloeyendt Yſer, Vyer van Bus-kruyt, ofte van den Blixem. Want hoe het Vyer in een vaſter lichaem is, ende langer brandt, hoe het meerder kracht doet, ende in tegendeel, wanneer het in een ydel lichaem is, dan verſpreydt ſijn kracht, ende en kan niet veel brandt maecken, te weten, als het mede niet lang en duert.

2. Uyt het gene nu geſeydt is, ſtaet de Verbrandtheyt, met haer onderſcheyt wel te kennen. Want wetende de voorgaende oorſaecken, ende ſiende de geſchroeyde Huydt, ſoo en heeft men anders geen *Kenteyckenen* van doen.

3. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: De Verbrandtheyt heeft meerder, ofte minder gevaer, na dat ſy veel, ofte weynigh is, ende oock na de deelen. Hoe het lichaem ſuyverder is, ende de Verbrantheyt minder, hoe ſy eerder kan geneſen werden. Heeft oock minder gevaer, wanneer maer een deel gebrant is, dan als 'er vele, ofte het geheele lichaem brandt, ende dat oock den Brandt diep ingaet. Want dewijl de Vaten daer van toe-ſengen, ende ſluyten, ſoo en konnen daer door het Bloedt ende de Geeſten niet toe-vloeyen, waer op het Kout-vyer, ende dickwils de Doodt ſelve komt te volgen. Sulcks heb ick geſien in een Opper-brouwer, die het ziedende Bier, uyt de opſpringende Kuyp over 't lijf kreegh, ende 't ſelve beſtorf. Hier van hebben wy oock een aenmerckens-weerdigh exempel in de Franſche hiſtoryen van Koning *Karel de* VI. die in 't Jaer 1392. mede wilde weſen in een Mommerye van Wilde-mans, aengeſtelt by ſes Edelluyden, gekleedt in ſijn linden, van buyten vol Wol vaſtgemaeckt met Peck, ſoo konſtigh, dat ſy al ſchenen naeckte Wilden te weſen. De Koning mede ſoo toegemaeckt zijnde, leyde deſe ſes aen malkandere gebonden, als ſlaven, in de zael, daer al de Prinçen, ende Prinçeſſen vergadert ſaten: maer ſy en waren daer naeuwlicks binnen, ofte het vyer van de toortſchen rocht in haer kleederen, het welck terſtondt ſoo voortginck, dat 'er twee op de plaetſch doodt bleven, twee andere leefden maer twee dagen daer na, een loſch raeckende, ſprong in het water, de Koning werde behouden door de Hertoginne van Berry, die hem ſtolpte onder haren ruymen tabbaert.

4. Om te komen tot de *Geneſinge*. Al is 't een en regel in de Genees-konſte, dat alles verdreven wert door ſijn tegen-ſtrijdende, ſoo en moet ſulcks niet altijdt van het gebreck verſtaen werden, maer oock van wegen de Oorſaeck. Ende daerom is het een miſverſtandt van ſommige, die meenen dat 'er in de Verbrandtheydt maer een veranderinge en is, waer door een heete hoedanigheydt het deel ſoude mede-gedeelt weſen, ende derhalven 't ſelve met verkoelende middelen willen uytbluſſchen; daer nochtans eenige kleyne ſtucxkens van het Vyer het gebrande deel ingedruckt werden, de welcke vereyſchen uytgetrocken te weſen. Ende men bevint door de ervarentheyt, dat koude dingen de Verbrandtheydt niet en geneſen: maer de vyerige aſſetſels inhouden, ende daer door pijn, onſteeckinge, ja het Kout-vyer verwecken; ofte ten minſten het geneſen dapper ten achteren ſetten.

Hier van is een exempel by *Hildanus* 5. *Centur.* 78. van een jonge dochter, die met haer ſlincker Voet in 't heet Water gevallen was, ende door het opleggen van verkoelende, ende ſeer verdroogende middelen, de Voet, ende 't geheele Been uytermaten ſeer ſwol, blijvende aen den buyten Enckel (niet tegenſtaende alles, dat daer toe van buyten, ende binnen gebruyckt werde) een Sweeringe den tijdt van vier jaren, tot dat hy, met een goet Genees-meeſter, daer over komende, de ſelvige bevonden een Rijcxdaler groot, met verheven, ongelijcke, ende harde kanten: het lidt mede (om dat de ſtoffe van die koude middelen daer ingedruckt, ende verhardt was) ſoo ſtijf, dat ſy het naeuwlicks bewegen, ofte gaen en konde. Hier is, na ontlaſtinge van 't lichaem, *Precipitaet* met plockſel op de Sweeringe geleydt. De Voet, ende alles wat verhardt was, werde geſtreecken met een Salfken van *Capoenen-vet*, *Olye van witte Lelyen*, ende *Pier-wormen*; ende dan daer om geſlagen [duſdanigh] een Pap:

N. Boo

N. *Boonen-meel*, 2 *onçen*,
Poeyer van Huemſt-wortel,
Wilde Wijn-gaert,
Fenugrieck-zaet,
Roode Roſen,
Granaet-bloemen,
Myrthus-zaet, *van elcks* ¼ *loots*,
Maſtick,
Witte Wieroock, *van elcks* ½ *loot*,
Saffraen, ⅛ *loots*, *met het*
Afzietſel van Huemſt-wortel, *en*
Fenugrieck, *gekoockt*
Tot een Pap.

Na eenige dagen is'er een *Fontanel* onder de Knye, recht over de Sweeringe geſet, om de toevloeyende vochtigheden te onderſcheppen; die daerom oock ſoo lange open gehouden is, tot dat het Deel, door het langduyrigh gebreck, verſwackt zijnde, genoegh verſterckt was. Doch als hier door de harde kanten niet en konden verſacht werden, ſoo zijn die met een *Cautery* verteert, ende daer op geleydt een *Digeſtijf*, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Nieuw Waſch*, 1 *ſcrupel*,
Hars,
Gummi Elemi,
Terebinthijn, *van elcks* 1 *loot*,
Poeyer van Maſtick,
Witte Wieroock, *van elcks* 2 *ſcrupels*,
Een doyer van een Ey,
Olye van [*Eyer-*] *doyers*, *een weynigh*, *en voorts met*
Roſen, *en*
Soete Amandelen [*ſoo veel genoegh is*]
gemengt
Tot een Salfken.

De verhaelde Pap is ontrent een maent na malkander opgeleydt, ende de *Precipitaet* tot het laetſte van de heelinge in-geſtroyt. Na het gebruyck van de Pap, is rontſom het gewricht van den Voet geſlagen, de volgende Plaeſter:

N. *Empl. de Mucilaginibus*, 4 *onçen*,
Gum. Ammoniaci, 1 *loot*,
Waſch, 1 *onçe*,
Saffraen, ½ *vierendeel loots*,
Quick-ſilver uytgebluſt, 5 *loot*, *te ſamen gemengt*
Tot een Plaeſter,

ende op een dun leder geſtreecken. Maer ſoo dickwils als'er Puyſtkens door de Plaeſter quamen, werde de ſelve afgenomen, ende ondertuſſchen een verdroogende Salve gebeſight, gelijck van *Ceruys*, ende dan wederom de Plaeſter, tot dat de Puyſtkens wederom uytbraecken. Ende op die maniere is de verharde ſtoffe, nu genoegh verſacht zijnde, allencxkens verdreven. Het Been werde van de Teen tot de Knye toe bewonden met een Swachtel, gedoopt in het volgende Afzietſel:

N. *Wortels van Wael-wortel*,
Harts-tonge,
Tormentille, *van elcks* 1 *onçe*,
Betonye,
Veldt-cypres,
Alſſen,
Salye,
Roſmarijn,
Sleutel-bloemen, *een handt vol*,
Roſen, *twee handen vol*,
gekoockt in een ſtoop Water, *ende daer by gedaen*
Zout, 1 *onçe*,
[*Tot een Afzietſel.*]

De Swachtel is van beginſel tot het laetſte van de geneſinge, daer in nat gemaeckt, opgeleyt. Ende hier door is geluckelick geheelt, deſe langduyrige Sweeringe; de welcke aldus door koude middelen, in Verbrandtheydt gebruyckt, verargert was.

De eerſte ſorge moet dan in de Verbrandtheydt weſen om den Brant uyt te trecken. Ende, gelijck de verkoude deelen niet wel geneſen en werden, indien men de ſelvige tegen het Vyer houdt, ofte in werm Water ſteeckt, alſoo daer door hevige pijn, ja dickwils het Koutvyer verweckt werdt: maer indien men de ſelve eerſt met Snee wrijft, ofte in koudt Water douwt, de kouw uytgetrocken werdt: op de ſelfde maniere ſal men den brandt met verwermende middelen uyt-trecken, het welcke ſy doen door gelijckheydt, die ſy met malkanderen hebben, te weten, dat het uytwendigh Vyer het inwendigh of 't verbrande na buyten treckt, gelijck *Ambr. Paré* wel ſeydt, ende ſelfs onſe Vrouwen wel weten, dat als de kinderen een handt, ofte vinger verbrandt hebben, het lidt niet in koudt Water en ſteecken, maer houden het tegen 't Vyer.

5. Derhalven wanneer de Verbrandtheydt weynigh om 't lijf heeft, dan moet men in alle manieren toeſien, dat 'er geen Blaren op en komen. Want als dat belet werdt, dan is het aengebrande terſtondt geheel bevrijdt. Dit dient ten eerſten in 't werck geſtelt, ende het gebrande lidt, na ſijne gelegentheyt, ofte een weynigh tegen 't Vyer gehouden, ofte in werm Water geſteecken, ofte door het ſelfde met een Spongye, ofte wollen Lap geſtooft, om alſoo door de wermte den brandt uyt te trecken; ofte ten eerſten een doeck met een ſtoving van *Veyl*, in *Bier* gekoockt, ofte *Water*, daer *levende Kalck* in uytgebluſcht is, om het ſelfde geſlagen; ende dan daer opgeleyt *Ajuyn* met *Zout* geſtampt; ofte

N. *Ajuyn*, 1½ *onçe*,
Zout,
Spaenſche Zeep, *van elcks* 1 *loot*,
in een Vijſel met Olye van Roſen [*ſoo veel genoegh is*]
gemengt
Tot een Salfken.

De gemelte *Paré* gebruyckten [duſdanigh] een Salfken:

N. *Een pont Speck, in kleyne ſtucxkens geſneden, en in Roos-water geſmolten, en dan door gedaen, en gewaſſchen met*
Weeghbre-water, dan daer by
Drie Doyeren van verſche Eyeren, gemengt
[*Tot een Salfken.*]

Amathus verheft ſeer een ander Salfken van Speck, dat hy ſeyt van een Indiaenſch Meeſter bekomen te hebben. Men ſal nemen *Laurier-bladeren*, ende laten op de ſelfde heet geſmolten *Speck* ſoo lang druypen, tot dat de Bladeren in aſſchen vergaen zijn. Met die aſſche, onder de vettigheyt alſoo gemengt, twee-mael daeghs het gebrande Deel geſtreecken, geneeſt binnen drie dagen. Men magh, gelijck *Valeſcus* doet, eenige riemen Speck tuſſchen Laurier-bladeren aen een Spit ſteecken, ende voor het Vyer laten braden, ende het druypende Vet gebruycken. *Ferrarius* ſchrijft hem ſeer wel bevonden te hebben met het volgende:

N. *Wit van twee Eyeren,*
Olye van Roſen, 2 onçen,
Roſe-water, 1 onçe,
wel onder malkanderen geſlagen,
[*Tot een Betting.*]

Ende daer in een fijn doecxken nat gemaeckt, op het verbrande Deel geleydt, ende niet afgenomen, tot dat het geneſen is; maer alle daeghs drie vier mael met het ſelfde nat gebet. Dan na den vierden dagh ſal men in plaetſche van 't Wit 2. *Doyeren* nemen, ende dat ſoo vervolgen, tot dat men verneemt het groeyen van een nieuw Op-huydeken, ende daer het ſelve openbaert, het doecxken allencxkens affnijden, tot het geheel wech is. Maer in alle Salven, die wy hier toe gebruycken, dient daer op gelet, dat ſe niet vaſt en kleven, maer lichtelick afgenomen konnen werden; want het anders pijnlick valt. De Bleynen en dienen niet terſtont doorgeſteecken, om dat, de Huydt ontbloot zijnde, pijn maeckt, ende langſamer geheelt werdt. Maer moeten eerſt op den derden dagh, wanneer het Op-velleken weder begint te groeyen, geopent werden: het welck oock niet langer en dient uytgeſtelt, op dat de vochtigheyt, die daer in is, geen meerder ſcherpigheyt en krijge, ende de Huydt door-eet.

6. Dan indien de Verbrantheyt ſoo ſwaer is, dat 'er niet alleen Bleynen opgeheven zijn, maer de Huydt oock verbrandt, verdrooght, ende ingetrocken is, dan en is 't niet genoegh, alleen Heel-middelen te gebruycken die den Brandt uyt trecken, maer men moeter opleggen 't gene de verdrooghde Huydt kan verſachten. Daerom dienen terſtondt alle de Bleynen doorgeſneden, om de heete, ende ſcherpe vochtigheydt te doen uytvloeyen, ende dan op de verbrande plaets geleyt [duſdanigh] een Salfken:

N. *Ongezoute Boter,*
Hoender-vet, van elcks 1 onçe,
Olye van witte Lelyen,
[Eyer]-*Doyeren,*
Nieuw Waſch, van elcks 1 loot,
Saffraen, 1 ſcrupel,
Slym van Quee-keernen, met
Roos-water uytgetrocken 1 onçe,
[*Tot een Salfken.*]

Het lidt ſelve moet daer na bewonden werden met een doeck in *Oxycratum* nat gemaeckt, om de pijn te ſtillen, ende het toevloeyen te beletten.

7. Indien ten laetſten de Huydt niet alleen wat verdrooght, maer al de natuyrlicke vochtigheyt daer in verteert, ende de ingeboren wermte vervlogen is, ja het Vleyſch ſelve met de Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen verbrandt is, ſoo dat 'er ſeer te vreeſen ſtaet voor het Kout-vyer: dan dienen ten eerſten alle de Bleynen, ende Puyſjens doorgeſneden te werden, ende de waterigheyt opgedrooght. Daer na moet gelet zijn, dat de *Eſcare*, ofte korſte, den eerſten, ofte tweeden dagh ſcheyt; ofte, indien ſulcks niet en kan geſchieden, ſal men het Deel op veel plaetſchen ſcherven, om de vochtigheyt uytkomſt, ende de Heel-middelen toekomſt te geven. Ende dan ſal men daer terſtondt opleggen het laeſt-verhaelde Salfken. Andere Heel-middelen zijn te ſien in 't laetſte Capittel van het eerſte Deel der *Heel-konſte.*

Het III. Capittel.

1. *Sproeten,*
2. *Haer Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge.*

1.

OP het Opper-huydeken vertoonen haer de *Sproeten*, inſonderheydt in de Somer-tijdt, waerom ſy in Duytſchlandt **Sommer-ſproſſen** / ende **Sommer-flecken** genoemt worden. Het zijn Vlecxkens, die over de Huyt ſchijnen als geſaeyt, ofte met droppen geleckt te zijn, bruynachtigh van verwe, het dorre loof niet ongelijck (waerom ſy by de gemelte Duytſchen den naem oock voeren van **Laub-flecken**) ſonder eenige pijn, ofte moeyelickheydt.

2. De Sproeten ſpruyten uyt verbrandt Bloedt, als het ſelve in 't Op-huydeken eerſt opgehouden, ende daer na langſaem uytgelaten werdt. Derhalven helpt hier ſeer veel toe, vaſtigheydt van de Huydt. Ende dit is de oorſaeck, dat de Koonen, ofte Wangen, daer minder mede gequelt zijn, om dat ſy door haer loſch ende open weſen, de verbrande dampen, die ſy ontfangen, terſtont wederom uytwaeſſemen; daer ſy in 't Voor-hooft, alwaer de Huydt meerder geſloten is, langer beſloten blijven, ende in het ſelve daerom oock meer-

der

der Sproeten voortbrengen. Sulcks zijn meeſt onderhavigh, die overvloet van grove, ende gebrande Gal hebben; als in 't ſcheyden van gallige Sieckten, ende in ſwangere Vrouwen, ofte oock in Vrijſters, door het ophouden van de Stonden; in ſommige van het Speen, waer door het ſwaermoedigh Bloedt is gewoon ontlaſt te werden. Sy werden noch daer-en-boven veroorſaeckt door byſonder gebreck van de Huydt, waer door haer voedtſel, al is het ſuyver ende goet, bedorven wert, ende een ander verwe aentreckt. Want de Huyt, van buyten beſmet zijnde, bederft, ende beſmet oock haer eygen voedtſel, 't welck dan, onder andere Vlacken, mede tot Sproeten uytdijdt.

3. De *Ken-teyckenen* zijn uyt de beſchrijvinge, ja genoegh door het geſichte te kennen. Komen meeſt in 't Aengeſicht, Hals, ende Handen, als Deelen, die voor de lucht bloot ſtaen.

Wat de Ken-teyckenen van de oorſaecken belangt. Wanneer ſy komen, door het uytdrijven van de nature, ſulcks geſchiedt met verlichting van de Sieckte, ende dat de Koortſche ophoudt. Ende als de vochtigheydt niet heel ſcherp en is, dan en valt 'er geen jeuckte ofte pijn, gelijck het anders wel doet. Dat de Stonden verhindert zijn, kan men uyt haer eygen vertoogh onderrecht zijn. Wanneer de dampen, van eenige quaetaerdige vochtigheydt uytgedreven werden, dan werden ſy gemeenlick met eenigh quaet gevolgh vergeſelſchapt, gelijck jeuckte, pijn, onluſtigheydt, ende diergelijcke.

4. Sommige Sproeten komen in de Somer, ende vergaen wederom in den Winter. Andere blijven altijdt, doch ſonder het minſte gevaer te dreygen.

5. Daerom ſeyt *Celſus* niet qualick in ſijn 6. Boeck, op het 5. Capittel, dat het by-na malligheydt is, de ſelve te willen geneſen. Even wel ſullen wy voor de naeuwkeurige eenige middelen kortelick beſchrijven. Hier toe dienen *Water* van *Speen-kruyt*, van *Boonen-bloeſſem*, van *Vlier*, met een weynigh *Canfer* in *Brande-wijn* geſmolten; als mede *Water* uyt *Slecken* getrocken, alle met *Spaenſche-zeep*, ofte *Honich* gemengt. De *Vochtigheydt*, die uyt *gebraden Eyeren* ſtoomt. *Olye* van *Eyeren*, ofte *Wijn-ſteen*. Met het laetſte twee drie mael daeghs geſtreecken, ende met het eerſte dickwils gewaſſchen. De andere Heel-middelen, daer toe dienende, zijn hier voor te ſien in 't 1. Deel der *Heel-konſte* op 't 7. Capittel, ende de verder aenwijſinge.

Hier en ſoude nu de *Maſelen*, als mede Vlacken zijnde, niet qualick volgen; dan om dat ſy de ſelfde ſtoffe hebben met de Kinder-pocken, ſoo ſullen wy beyde onder de Zeeren daer na verhandelen.

Het IV. Capittel.

1. Geswvel in 't gemeen,
2. Oorſaecken, ende onderſcheydt,
3. Oorſpronck, ende wegen van de vochtigheden, die de Geſwellen veroorſaecken.
4. Ken-teyckenen,
5. Voor-teyckenen,
6. Geneſinge,
7. Door Verdwijnen,
8. Door Verſweeren, ende Openen.

Wy hebben by-gebracht de gebreecken, die haer even, ende ſonder verheffen in het Opper-huydeken vertoonen, ende ſullen nu komen tot de gene, die de Huydt, ende d'onderleggende Spieren op doen ſwellen, ende ſweeren.

1. Geſwel, ofte ſwellinge is een gebreck, waer in de Deelen onſes lichaems van haer natuyrlick weſen, ende gedaente afwijcken, door toevloeying, ofte vergadering van eenige ſtoffe, die haer doet opſwellen.

2. De naeſte *Oorſaeck* van een Geſwel, is 't gene, dat het Deel doet verheffen, ende opſwellen. Het welck alſoo het driederley is, te weten Vochtigheydt, Windt, ende vaſte Stoffe; ſoo wert het voornaemſte onderſcheyt van de Geſwellen genomen van de naeſte oorſaeck.

Voor-eerſt, beſtaen de Geſwellen uyt de vochtigheden, te weten Bloedt, Gal, Slijm, ende ſwarte Gal, ſwart Bloedt, ende Water. Ten tweeden, Winden in eenigh Deel beſloten, doen de ſelvige ſpannen, ende opſwellen. Welcke Geſwellen wy volgens de Griecksche, ende Latijnſche benaminge ſouden mogen heeten Opblaſinge. Ten derden, daer is ſomtijts yet Vleyſighs, Vlieſigh, Beenigh, ofte diergelijcke, dat in eenigh deel komt te waſſen, ende geſwel veroorſaecken; maer alſoo die dingen uyt vochtigheden haren oorſpronck trecken; ſoo ſullen wy ſoodanige Geſwellen met de eerſte vervoegen, ende houden voor de derde ſoorte van Geſwellen; te weten, als de vaſte Deelen uyt haer plaets in een andere ſchieten, ende die doen opgeven.

De gemeenſte Geſwellen komen uyt de vier vochtigheden die in 't Bloet zijn; andere uyt Water, Wint, ende uyt-reckende Deelen. Uyt het Bloedt ontſtaet het *Phlegmone*, ofte *Bloedt-geſwel*, *Vleyſigen Aen-was*, *Vleyſige breuck*, ende *Swaerlijvigheydt*. Uyt Gal, de *Roos*, *Springent-vyer*, *Hayr-worm*, &c. Uyt Slijm, *Oedema*, ofte *koudt Geſwel*; Uyt ſwart Bloet, *Scirrhus*, ofte *hardt Geſwel*; Uyt ſwarte Gal, *Kancker*; Uyt Water, *Water-hooft*, *Water-breuck*, &c. Maer men vint groot onderſcheydt in de Geſwellen, die van waterige vochtigheyt komen, door dien dat 'er dickwils weyachtige, zoute, ende gallige vochtigheyt onder gemengt is, ende daer van ſpruyt *Hayr-worm*, *Schorft*, *quaet Zeer*, &c.

De Geſwellen die uyt vochtigheden voortkomen, maecken mede noch tweederley onderſcheydt.

Voor-eerſt, dat ſy niet alle van een alleen, maer van vermengde groeyen, te weten, van Slijm, maer 't welck Gal, ofte ſwart Bloedt by hem heeft, ſoo dat de naeſte oorſaeck eygentlick geen eenderhande vochtigheydt en is; maer een mengel-moes van verſcheyde.

Ten tweeden, dat die ſtoffe ſomtijts in een Vlies beſlotenleyt. Sulcke Geſwellen zijn, *Krop-ſweeren*, ofte Ko-

Konings-zeer, *Meliceris*, een Sweere met etter als Honich; *Steatoma*, een *Speck-apoſteunye*, *Atheroma*, een een *Pap-apoſteunye*, &c.

Van de vochtigheden, die in een ander weſen verandert zijn, groeyen *Polypus*, een vleyſigen Aenwas in den Neus, het *vleyſigh Scheurſel*, *Ranula* onder de tong, Wratten, &c.

Daer zijn noch geſwellen die uyt quaetaerdige vochtigheden beſtaen, als *Kinder-pocken*, *Maſelen*, *Melaetſheyt*, *Peſt-kole*, *Klap-oor*, &c.

Van de winden komen de *Op-blaſinge*, ende alderhande *winderige Geſwellen*.

Van vaſte Deelen uyt haer plaetſch ſchietende komt het *Scheurſel* in 't Gemacht, ende in den Navel, als den Derm, ofte 't Net daer in ſchiet; *Varix*, Kramp-ader, *Aneuriſma*, ofte uytgereckte Slagh-ader.

De Beenderen van haer plaetſche gedrongen werden-de, ſchieten met een geſwel uyt, in 't Griecx *Exoſtoſis* genoemt; ende als de Wervel-beenderen van den Rug uytwijcken, dat maeckt een *Bult*.

De gemeenſte Geſwellen beſtaen uyt de vochtigheden, waerom wy van de ſelvige eerſt ſullen handelen. De naeſte oorſaeck van ſoodanigen geſwel is een vochtigheyt, die eenigh Deel onnatuyrlick doet opſwellen. Welcke vochtigheydt, alſoo ſy gemeenlick in eenige hoedanigheyt uytſteeckt, te weten, in hitte, koude, vochtigheyt, ofte drooghte, ſoo deelt ſy die hoedanigheyt het deel mede, dat anders gematight zijnde, daer door ongematight werdt; het welck veroorſaeckt, dat 'er een ongematigheyt haer met het Geſwel vermengt.

3. De vochtigheyt, die de Swelling maeckt, werdt of allencxkens in het Deel vergadert, ofte vloeyt daer ſevens in.

De langſame vergaderinge gebeurt voor eerſt, ende inſonderheyt door eenigh gebreck, dat 'er in 't Deel is, te weten, als het te ſwack is, om ſijn voedtſel na behooren te verteeren, ende te veel overſchot maeckt, ofte dat het ſijn overſchot niet wel en kan quijt werden; het welck wederom geſchiet, ofte door ſwackigheydt, ofte dat den doortocht niet vry en is.

Ten anderen, werdt de vochtigheydt allencxkens vergadert in ſeecker Deel, als het voedtſel ſelver quaedt is: waer door ſoo veel overſchot gemaeckt werdt, dat de uytdrijvende kracht 't ſelve niet en kan affetten, ofte ſoo dick is, dat de nature het niet en kan quijt maecken. De ſwackigheydt van de kracht beſtaet uyt ongematigheydt der Deelen, ende verſwacking van de natuyrlicke wermte. De doortochten werden verſtopt door veel ende dicke vochtigheden; werden toegetrocken door kouw. Ende ſpijſe van quade Gijl, maeckt dat 'er veel overtolligheyt groeyt.

De vochtigheydt komt op eenigh Deel te vloeyen (het welck de meeſte oorſaeck van Geſwellen is) ofte van het Deel ſelfs getrocken, ofte van een ander daer na toe geſonden. Het trecken geſchiet voor eerſt door hitte, 't zy dat die gekomen is van ſtercke beweginge, de Son, Vyer, ofte ſcherpe Genees-middelen. Want door die oorſaecken de Deelen verhit zijnde, trecken uyt het vordere lichaem de vochtigheden na haer toe, ſelver oock al is 'er geen overvloet; doch ſoo veel te meerder, als 'er overvloet is.

Ten anderen werden door na-trecken van vochtigheden, noch uyt pijn, Geſwellen verweckt. De pijn treckt na haer, niet uyt haer ſelven, maer uyt wat anders, te weten om drie oorſaecken. 1. Om dat de nature, dewijl ſe een pijnigh Deel ſoeckt te hulpe te komen, daer na toe ſent met kracht ende overvloedigh bloedt ende geeſten, ende alſoo het Deel te ſeer vervult. 2. Het pijnige Deel werdt van die overvloet, door de nature daer geſonden, verhit; waer door het daer na, van wegen de hitte, te meerder treckt. 3. De pijne verſwackt de Leden. Nu de Leden verſwackt zijnde, al is 't dat ſe niet en trecken, ſoo ontfangen ſy dapper, ende konnen niet wederſtaen, ofte tegen-houden, 't gene dat 'er van alle wegen invloeyt.

Ten anderen beſtaet een geſwel uyt Sinckinge, wanneer eenige vochtigheden uyt het een Deel in 't ander overgeſonden werden, al is 't dat 'er geen trecking en is. Want alſoo elck Deel niet alleen en heeft een kracht van na hem te trecken dat hem aengenaem is: maer oock een kracht, om 't gene overigh, ofte tegen is, van hem te ſtooten: ſoo is 't, dat een ſterck Deel, door overvloet, ofte hoedanigheyt der vochtigheden, overlaſt, ende geprickelt zijnde, 't gene dat hem onnut is, ofte moeylick valt, na een ſwacker uyt-ſmijt. In het welcke indien het niet en verteert, ofte uyt en waeſſemt, werdt wederom na andere geſonden, die noch ſwacker zijn, tot dat het ten laetſten komt tot het ſwackſte, 't welck hem van de ontfangene vochtigheden niet en kan ontlaſten; alwaer ſy dan blijvende, als opgepropt, by een ſteecken, ende allencxkens vermeerderen. Even-eens, gelijck men ſiet, dat de Schollen Ys, als ſy in haer drijven geſteuyt werden, ende ergens tegen ſteecken, op malkanderen ſchuyven, ende alſoo een hoogh-te maecken.

Om dan een Swelling te veroorſaecken door overſenden, daer toe werdt vereyſcht een ſtercker Deel dat ſent, een ſwacker dat ontfangt, ende wegen, door de welcke de vochtigheden haren loop nemen.

De Deelen ſenden over, als de ſtercke kracht geprickelt werdt, door de menighte, ofte hoedanigheyt der vochtigheden tot uytſtooten. Want indien de nature niet geprickelt en werde, ſy en ſoude haer niet ſtellen om uyt te ſtooten, ende by aldien ſy niet ſterck en was, ſoo en ſoude ſy niet konnen uytſtooten. Waer toe oock helpen uytwendige oorſaecken, die het vloeyen verwecken; te weten, ſoo hitte, die de vochtigheden doet ſmelten, ende driftigh maeckt; als kouw, die met toetrecken de ſelve neder-druckt; gelijck in de *Sinckingen* breeder is aengeweſen, in den *Schat der Ongeſontheydt*, 2. Deel, 1. Boeck, Cap. 23.

De vochtigheden, die elders van daen vloeyen, werden

den ontfangen van de ſwacke ende de gereetſte Deelen. Want de ſterckſte ſenden altijdt, dat ſy over hebben; na de ſwackſte.

Swacke Deelen werden hier verſtaen, die ofte van naturen, ofte daer na eenigh gebreck gekregen hebben, ofte van beginſel ſoo geſchapen zijn, dat ſe lichtelick het overſchot van andere Deelen konnen ontfangen, gelijck daer is de Huydt, ende de Klieren, die loſch en-deydel zijn. Want de nature, om voorname ende edele Deelen voor ongeval te beſchermen, heeft in 't men-ſchelicke lichaem eenige ſwacke geſtelt, in de welcke de voorname Deelen, wanneer ſy met vochtigheden overladen zijn, haer konnen ontlaſten. Hier van loſt het Herte haer overtolligheyt onder de Oxelen, de Herſ-ſenen achter de Ooren, ende de Lever in de Lieſſen: alle de Deelen, ende Leden haer drooge, ende vochtige vuyligheyt door de Huydt.

De gereetſte Deelen, om de Sinckingen te ontfan-gen, zijn de gene, die aen de uytgevende Deelen vaſt zijn, ende de wegen, waer door de vochtigheden val-len, wijdt open hebben, ende de gene, daer ſe wederom uyt ſouden moeten, naeuw ofte geen; ofte oock dat ſy leegh ſtaen, ende onder de gene, die toe-ſenden.

De wegen, door de welcke de Sinckingen vallen, zijn, ofte verholen, ofte openbaer. Want alſoo ons lichaem, gelijck *Hippocrates* wel ſeydt, door-vloeyigh is, ſoo loopen ſy oock van 't een Deel in 't ander, door verhole wegen. Aldus ſackt in de Water-ſuchtige het Water uyt den Buyck door heymelicke wegen in 't Ge-macht, ende de Beenen. Maer meeſtendeel loopen de vochtigheden, die geſwellen veroorſaecken, door open wegen, als daer zijn Aderen ende Slagh-aderen.

Wat belangt het onderſcheyt van de Geſwellen, dat hebben wy geſeydt genomen te werden van de vochtig-heden, die de ſelve veroorſaecken: ende dat ſommige ſuyver, ſommige gemengt zijn.

4. Om nu te komen tot de *Ken-teyckenen*: Ofte ee-nigh Geſwel ontſtaet van dat 'er een Deel, ontledet, ofte uyt ſijn plaets is, ſtaet licht te kennen: ende ſulcks niet zijnde, ſoo magh men wel beſluyten, dat de Ver-heving van vochtigheden voort komt. Nu ofte het door vergadering, ofte invloeyen gegroeyt is, werdt aldus onderſcheyden. 't Geen door vergadering komt, groeyt langſaem ende allencxkens, ende en beſlaet ſoo grooten plaetſch niet, ende daer en is geen oorſaeck noch teycken van Sinckingen voorgegaen. Maer als het geſwel door Sinckingen veroorſaeckt is, dan zijnder geheel ander teyckenen. Ende als 'er in 't geſwollen Deel geen pijn, noch hitte voorgegaen en is, ſulcks be-duydt, dat de Sinckinge toegeſonden, maer niet getroc-ken en is: gelijck in tegendeel voorgaende pijn, ende hitte van 't Deel, te kennen geven, dat de Sinckinge daerin getrocken is.

Wat de teyckenen aengaet van de vier *Tijden*, die in de ſieckten, ende gebreecken, ſtaen aen te mercken: Het geſwel is in 't *Begin*, als het Deel eerſt begint te ſpannen: In ſijn *Toenemen*, als het hem merckelick op-geeft, ende dat de toevallen, die elck Geſwel volgen, vermeerderen: *Stilſtant* is, als het Geſwel, ende de toe-vallen op 't hooghſte zijn: *Afgang*, als de hooghte van 't Geſwel, ende de toevallen afnemen.

5. Wy komen tot de *Voor-teyckenen*. Ende voor-eerſt, wat de ſelvige in 't gemeen aengaet: Van wegen de plaets zijn de innerlicke Geſwellen gevaerlicker, als de uytwendige, ende meer of min na de weerdigheyt, ende 't gebruyck van het Deel. Hoe het Geſwel groo-ter is, de ongematigheyt, daer bygevoeght zijnde, he-viger, ende de vochtigheyt, die 't Geſwel maeckt, ar-ger, ſoo veel te ſwaerder valt het om te geneſen; maer hoe de vochtigheyt, die 't Geſwel veroorſaeckt, ſach-ter is, hoe het lichter, ende beter te helpen is. Doch alderlichtſt verdwijnen de windige Geſwellen. Alle Geſwellen, die uyt vochtigheyt beſtaen, indien ſe niet te rug en ſchieten, 't zy van ſelfs, ofte door middelen, eyndigen op vierderley manieren, te weten door onge-voeligh uytwaeſſemen, door verſweeren, als de voch-tigheydt, die de Swelling maeckt, tot etter gebracht wert, door bederving, als de gematigheyt van het Deel, ende d'ingeboren wermte van de quade vochtigheydt overwonnen, ende bedorven werdt, ende door verhar-ding, als de vochtigheydt in 't Geſwel verſtijft, ende verhardt.

Sachte Swellingen zijn goet, raeuwe quaet, ſchrijft *Hip-pocrates* in de 67. Kortbondige Spreucke van 't 5. Boeck. *Sachte ſwellingen*, dat is, die mede geven, ende neder-ſacken, om dat het Bloedt, ofte de gemengde vochtig-heydt, gekoockt, ende verſworen zijnde, verdunt is; *zijn goet*, als een teycken, dat de nature ſterck, ende de quade ſtoffe daer door in een betere verandert is; *Raeuwe* (ſeydt hy) dat is harde (de maeckende oorſaeck genomen voor het gemaeckte) *zijn quaet*. Want harde beteyckenen, dat de ſtoffe noch raeuw is, ende in ſom-mige gebreecken, als Kancker, niet verſacht, noch ge-koockt en kan werden. Eenige Klap-ooren, die ſacht zijn, laten haer lichtelick doen verdwijnen: maer de harde hebben gevolgh van de Pocken.

De teyckenen, dat een geſwel hem tot Sweeren ſtelt, zijn pijn, ende klopping in 't geſwollen Deel, ende daer by de Koortſche, gelijck terſtondt breeder, vol-gens de Kort-bondige Spreucke van *Hippocrates*, ſal verklaert werden. Als eenigh geſwel, het zy van buy-ten, ofte van binnen, doorbreeckt, daer op volght ge-meenlick qualickheydt, ofte flaeuwte, om dat met de etter oock de natuyrlicke wermte, ende geeſten uyt-berſten, ende vervliegen. Sulcks geſchiet van buyten, alleen, wanneer dat de etter in groote menighte gelooft werdt. Maer de Geſwellen, die van binnen door-breecken, al en zijn ſy ſoo groot niet, in wat Deel, dat de etter valt, verweckt ſeer quade toevallen, Schudden, Walgen, Braecken, Flaeuwigheyt, Suyſſeling. Ende deſe al te ſamen, ofte ſommige in 't byſonder, na den aert, ende menighte van de etter, ende de weerdigheyt

van het Deel, daer hy door-breeckt. Ontrent de Zenuwen, ende zenuwachtige Deelen, maeckt hy Schudden, ende Beven; by de Maegh, Walgen ende Braecken; by de Krop van de ſelve, ofte ontrent het Herte; Flaeuwigheyt, Beſwijming, koudt Sweet; by de Herſſenen, ofte dat de etterige dampen van onderen opſtijgen, Suyſſeling, ofte Swijmeling in 't Hooft.

De teyckenen van aenſtaende bedervinge, zijn, als het Deel blaeuw ofte bruyn wert. Teycken dat het beginr te verharden, is het minderen van 't geſwel; dat het verharden toe, ende aen-neemt, de vermeerdering. Teycken van te rugh te ſchieten, is, dat het geſwel ſchierlick vermindert, het welck, by aldien het komt door inwendige oorſaeck, altijdt quaet is, 't en zy dat de te rugh-ſchietende ſtoffe, door eenigen wegh ontlaſt wert. Op het te rügh-ſchieten van de ſtoffe volght een Koortſche, indien ſe te voren daer niet geweeſt en is, ende daer geweeſt zijnde, ſoo vermeerdert ſy, ende dan volgen andere quade toevallen, uyt het inhouden van de ſtoffe.

De beſte manier van ſcheyden der geſwellen, geſchiet door *Verdwijnen*, daer aen door *Verſweeren*: maer quaet is 't, dat de geſwellen *Verharden*, alder-quaetſt dat een Deel *Verderft*.

6 Het aenwijſen van de *Geneſinge* der geſwellen, wert genomen van de naeſte oorſaeck. Want die wech zijnde, ſoo vergaet het geſwel terſtont.

Indiender een ongematigheyt by is, ſoo ſal men heete geſwellen verkoelen, koude verwermen, vochtige opdroogen, drooge vervochtigen. Want gelijck alle ſieckten door tegen-ſtrijdende middelen geneſen, ſoo moet oock nootſaeckelick de ongematigheydt door tegen-ſtrijdende ongematigheyt tot matigheyt gebracht werden. Dan in deſe veranderinge en dient niet alleen gelet op dien tegen-ſtrijdt in 't gemeen, te weten, dat de hitte de kouw tegen is, ende de vochtigheydt de drooghte: maer men moet oock acht nemen op den trap van die ſtrijdigheydt, ende ſijn beſt doen, om, ſoo veel mogelick is, wel te ondervinden, op hoe veel trappen het Deel van den natuyrlicken ſtant afgeweecken is, ende dan tegen den ſelven juyſt een recht ſtrijdt-middel ſtellen. Daer toe ſullen wy inſonderheyt komen, in 't overleggen, wat gematigheydt elck Lichaem, ende elck Deel gehadt heeft, eer het in gebreck viel. Want 't gene dat veel vervallen is van den natuyrlicken ſtandt, vereyſcht ſtercker Heel-middelen; ende in tegendeel, dat weynigh van den natuyrlicken ſtant afwijckt, moet met ſlappe geholpen werden. Waer uyt wy deſe regulen trecken. Voor-eerſt, alſoo een gebreck, dat veel van de natuyrlicke gematigheydt vervallen is, ſtercker middelen vereyſcht, ſoo volght, dat een heet gebreck, komende in een lichaem van naturen koudtachtigh, met ſtercke kouwe middelen moet verjaeght werden. Ende een koudt gebreck in een heet lichaem met heeter. Dat een vochtigh gebreck in een droogh, ende hardt lichaem dapper verdroogende middelen vereyſcht; een droogh gebreck in een vochtigh, ende ſacht lichaem, ſterck-verdroogende. Uyt den anderen regel, die aenwijſt, dat in gebreecken, die weynigh wijcken van de natuyrlicke gematigheyt, ſlapper middelen moeten gebruyckt werden, volght; Dat een heet gebreck in een heet lichaem, ſlapper kouwe middelen vereyſcht; een koudt in een koudt lichaem ſlapper hitte; een vochtigh in een vochtigh ende ſacht lichaem niet ſterck-droogende; een droogh gebreck in een lichaem, dat van naturen droogh ende hardt is, heeft van nooden Heel-middelen, die niet te vochtigh en zijn.

Hier moet voor-al gelet werden op den aert ende de nature van het Deel, dat ongematight is, ende overleyt niet alleen hoe verre het van de natuyrlicke gematigheyt geweecken is: maer oock wat ander eygene, ofte byſondere hoedanigheden het ſelve van naturen heeft, alſoo daer veel aengelegen is, ofte het gebreck een Zenuwe bevangt, ofte Vleyſch, of een Oogh, ofte een Handt onſteecken is. Want al is 't, dat eenigh gebreck, gelijck ongematigheydt, alleen vereyſcht verandering door tegen-ſtrijdende middelen; ſoo heeft het even wel, van wegen dat het is in ſulcken, ofte ſulcken Deel, van nooden, niet alleen een bepaelt, ende tot ſoodanigen Deels gematigheyt bequaem middel; maer oock noch, dat het mede in andere dingen over-een-komt met den aert ende de nature van het Deel. Soo en wil een Scheen, niet wel vettigheydt verdragen, een Oogh geen ſcherpe, ende ſeer bijtende dingen.

In 't wech nemen, ende veranderen van de ongematigheydt, ſtaet noch te letten, op 't gene *Galenus* vermaent, dat lichte veranderinge in 't heelen vallen, in gebreecken, die uyt hitte ende koude beſtaen, om dat ſe met de krachtighſte hoedanigheden verbetert werden. Soo noemt oock *Ariſtoteles*, hitte ende koude, de werckende hoedanigheden. Qualicker geneſen de gene, die in vochtigheydt ende drooghte zijn, om dat haer behulp geſchiedt door ſwacker hoedanigheden, inſonderheydt als 'er vervochtinge vereyſcht werdt. Daerom heeft een drooge ongematigheydt veel langer tijdt van doen, om te geneſen. Want 't gene in geſonde den ouderdom is, dat is de drooge ongematigheyt in een Siecken. Dan de tijdt van hitte, ende koude te verdrijven is by-na gelijck, maer de ſeeckerheyt ongelijck. Want indien de Deelen, die rontom ſtaen, het gene, dat verkoelt moet werden, niet geheel ſterck en zijn, ſoo is 'er vrees dat ſe door de kouw ſullen komen te beſchadigen. In d'andere twee hoedanigheden van vochtigheydt ende drooghte is gelijcke ſeeckerheydt.

Hier-en-boven vermaent *Galenus* noch, dat in de Deelen die diep leggen, acht genomen moet werden op de diepte. Want indien men op de ſelve alleen gebruyckten ſulcke Heel-middelen, die de ongematigheydt maer even vereyſcht, ſoo ſouden ſy veel te ſlap weſen, als ſy tot die plaetſche quamen. Derhalven moeten ſy na dat de diepte haer ſtreckt ſoo veel ſtercker genomen werden.

Om

Om dit te beſluyten, in 't wech-nemen van de on-gematigheydt, die by eenigh geſwel is, en moet niet alleen gelet werden, dat ſulcks geſchiet door tegen-ſtrijdende middelen: maer oock op de *Natuyre*, *Gematigheyt*, *Werckinge*, *Plaetſche*, ende *Gevoelen* van 't Deel dat geſwollen is.

Nu wat belangt het *Wech-nemen van de Oorſaeck*. Staet te letten, of het geſwel al volkomen is, ende niet meer toe en neemt, ofte dat het noch al grooter werdt. Want als 't geſwel nu al geheel volbracht is, ſoo heeft men maer te ſien op de *naeſte Oorſaeck*, ende om die wech te nemen. Maer als 't geſwel noch groeyt, ſoo moet mede gelet werden op de *voorgaende Oorſaeck*, ende andere verdere, die oock dienen wech-genomen. 't Welck inſonderheyt te doen ſtaet, als 't geſwel gekomen is door toevloeying van vochtigheden. Want in ſoodanigen geſwel moet de toevloeying ſelve tegen-gehouden, ende alle d'oorſaecken van de ſelvige belet werden. De *Toevloeying* wert belet, met wech-nemen van de vloeyende vochtigheydt door Ader-laten, af-ſetten, ofte elders te verleyden: het welck geſchiet, ofte door trecken na tegen-gelegene Deelen, ofte met den loop van de vochtigheden onder weegh te ſteuyten, ofte van het beſchadighde Deel te ſtooten, ofte na het naeſte te doen loopen. Nu de oorſaecken van de toevloeying werden wech-genomen, indien al de dingen, die het toe-ſenden, ofte trecken, waer door wy geſeydt hebben dat de Sinckinge veroorſaeckt, wech-genomen werden. Het toe-ſenden geſchiet, als of 't geheele lichaem, ofte ſeecker Deel, van veelte der vochtigheden, ofte hoedanigheydt, ofte van beyde geprickelt zijnde, 't gene, dat moeyelick valt, ſtoot na een ander Deel, 't welck ſwacker, ofte leeger is. Derhalven ſal men 't gene, dat ofte 't geheele lichaem, ofte ſeecker Deel moeyelick valt, met Laten ofte afſetten, ofte alle beyde, wech-nemen; ende de Deelen, die de quade vochtigheden maecken, ofte vergaderen, ſtercken, ende van de verſtoptheyt verloſſen. Het trecken geſchiet door hitte, ofte pijn: daerom moet men de pijn ſtillen, ende de hitte, door verkoelende dingen, matigen. Maer indien de ſtoffe van 't geſwel allencxkens vergadert, ſoo dient de oorſaeck van 't vergaderen, het zy dat het door des Deels ongematigheydt, ofte anders komt, wech-genomen.

Maer 't gene dat nu alreede van 't geſwel gemaeckt is, werdt geholpen met wech-nemen van de vochtigheydt uyt het Deel, dat geſwollen is. Sulcks geſchiet, ofte dat de vochtigheyt in een ander Deel gebracht, ofte uyt het lichaem ontlaſt wert. Sy wert in een ander Deel gebracht, ofte door te rug-drijvende middelen, ofte door trecking, 't welck geſchiet met pijn, hitte, ende van wegen de ydelheydt, gelijck in 't Koppen. Maer de te rug-drijvende middelen hebben alleen plaets in ſtoffe, die noch niet vaſt in het Deel gehecht en is, maer in haer vaten, 't zy groote, ofte kleyne, ofte oock daer buyten, noch vloeyende is; als mede, die niet al te dick, ofte te taey en is, om ſoodanige middelen te konnen tegenſtaen. In welcke gelegentheydt het te rugh-drijven geen plaets en heeft. Nu dat de te rugh-drijvende middelen beletten het vloeyen van de vochtigheden in eenigh Deel, ofte van de gene, die al ingevloeyt zijn, noch driftigh blijven, ſulcks geſchiet door koude. Derhalven zijn alle te rugh-drijvende middelen koudt van aert. Die kouwigheydt is ſomtijdts gemengt met drooghte, ſomtijdts met vochtigheydt. Waer uyt komen tweederley ſoorten van te *Rugh-drijvende* middelen, een koudt ende waterigh ofte vochtigh, een ander koudt ende droogh, ende van aerdtachtige ſtoffe, het welck eygentlick te ſamen-treckende genoemt werdt. Ende de gene, die ſoodanigen dicke, ende aerdtachtige ſtoffe hebben, ende wrang ende treckende zijn, ſtooten alder-krachtighſt te rugge. Want het Deel geweldigh toe-treckende, wringen ſy de vochtigheyt, daer in zijnde, uyt. Andere al is 't dat ſe ſoo ſterck niet te rugh en ſtooten, ſoo ſluyten ſy ſelve de openingen, ende drucken het dunſte daer uyt.

7. De ſtoffe werdt uyt het lichaem geſuyvert ofte gevoelick, ofte ongevoelick door de ſweet-gaetjens. Als de ſtoffe niet al te veel en is, noch al te dick, ende het boven-ſtaende Deel ydel, ſoo moet men die ongevoelick doen verdwijnen. Maer indien de ſtoffe, die men wil doen verdwijnen, hardtachtigh is, ſoo moet ſy eerſt verſacht werden, om bequamelick door de ſweet-gaetjens te konnen uytwaeſſemen. Dan als ſy in 't geſwel te veel, ende te dick is, ende het boven-ſtaende Deel te vaſt, ſoo moet het geſwel gevoelick geopent werden.

Maer dewijl dit alles aen te mercken is in Bloet-geſwellen, waer van wy in 't volgende Capittel ſullen handelen; ſoo ſtaet hier alleen te ſpreecken van 't gene na den Grieckſchen naem *Apoſteumy* genoemt wert.

8. Het gebeurt dickwils dat de ſtoffe van 't Geſwel niet en kan ongevoelick verdwijnen, maer komt te veranderen in een andere ſtoffe, ende te vergaderen in een byſondere plaetſche. Ende al geſchiet ſulcks meeſt in Bloet-geſwellen, ſoo veranderen oock niet weynigh andere geſwellen met 'er tijdt in *Apoſteunen*. Want al is 't, dat de etter alleen van Bloedt komt, even wel indien oock in andere geſwellen de ſtoffe, die oorſaeck is van onſteeckinge, niet en kan tot ongevoelick verdwijnen gebracht werden, de nature, die noyt ſtil en ſtaet, inſonderheyt geholpen zijnde door de hitte van de Heel-middelen, ende voornamelick als 'er wat Bloedt mede gemengt is, verandert het ſelve in yet etter gelijck, ende dat wordt na den aert van de vochtigheydt met 'er tijdt verſcheydelick verandert, ende van de vaſte Deelen geſcheyden, ende in een holligheydt vergadert zijnde, is eygentlick een *Apoſteumy*, hoe wel dat eenige Meeſters dien naem geven aen alle geſwellen.

De geſwellen rijpen ſommige raſſer, ſommige langſamer. Die uyt goet bloedt, ende in een vleyſigh Deel groeyen, werden lichtelick rijp. Maer die van andere
vocht-

vochtigheden, ende noch ontrent de lidtmaten, zenuwachtige, ende ſwacke Deelen, ende de welcke weynigh natuyrlicke wermte hebben, gelegen zijn; komen ſwaerlick tot rijpen. Oock is 'er van wegen de verſcheydenheydt der vochtigheden groote verſcheydenheydt der ſtoffe, die in de Apoſteuny vergadert werdt. Goet bloedt brengt goede etter voort; andere vochtigheden yet dat de etter nadert, groen, geel, ofte van andere verwe, oock dat ſcherp, ende ſtinckende is. Want de nature, als ſy de onnatuyrlicke ſtoffe, niet en kan doen verdwijnen, ſoo ſcheydt ſe de ſelvige van de vaſte Deelen, ende ſoo geſcheyden zijnde, vergadert die in een plaets by malkanderen, ende koockt de ſelvige aldaer, ſoo veel als den aert van de ſtoffe toelaet. Waer van een groote verſcheydenheyt in de Apoſteunen gevonden werdt. Want men ſpeurt niet alleen in de ſelvige etter, maer oock ſtoffe, die Pap, Honich, Wijn-moer, Droeſſem van Olye gelijckt. Somtijdts mede een ſwaerlick ſtinckende geel ſlijm, als oock 't gene Hayr, Nagels, Been, Steen, Hout, Wormen, Kolen, Schelpen uyt ſchijnt te beelden. Daer werden oock ſomtijdts Wormen, ende kleyne Beesjens in de Apoſteunen gevonden. Soo ſchrijft *Philoxenus*, dat hy ſomtijdts in Geſwellen gevonden heeft, Beesjens, die Muggen, ofte kleyne Vlieghjens geleecken. Ende het is voorwaer bekent, dat de vochtigheden van ons lichaem in Wormen, ende verſcheyde andere dingen konnen verandert werden, gelijck men ſiet in de Buyck-wormen. Maer als 'er Kolen, Hout, Schelpen, ende byſonder die gemaeckt ſchijnen, waer in de vochtigheden niet en konnen veranderen, uyt-komen, ſulcks moet men ſonder twijfel de Toovery toeſchrijven.

Van de Apoſteunen ſtaet oock aen te mercken, dat de ſtoffe, in de welcke de vochtigheydt, die de Swelling veroorſaeckt heeft, verandert is, ſomtijdts in de holligheydt van 't Geſwel by een vergadert leyt, ſomtijdts in een byſonder Vlieſch beſloten is, gelijck wy daer na ſullen ſeggen van een Honich-apoſteuny, Pap-apoſteuny, die, van *Iunius*, een Speck-apoſteuny genoemt werdt.

Dat de vochtigheydt, die het Geſwel veroorſaeckt, haer tot ſweeren ſtelt, is lichtelick te kennen uyt de onſteeckinge. Als dan en vermindert het Geſwel niet, maer werpt een ſcherpte, ofte hooft op, waer door de ſtoffe haer uytkomſt ſoeckt. Daer is oock meerder klopping, hitte, pijn, ende alle d'ander toevallen vermeerderen. Deſe teyckenen werden in drie Verſſen, die *Tagaultius* mede by-brengt, beter na de Heel-konſte, als na de Dicht-konſte aldus aengeweſen:

Durities longa, Pulſus, Dolor, & Calor aucti,
Signant pus fieri; ſed factum, Dicta remiſſa,
Sub digitis Undans, Albeſcens pars, & Acuta.

Hier op ſlaet de 47. Kort-bondige Spreucke van het 2. Boeck. *Daer valt meerder pijn, ende Koortſch, wanneer de Etter gemaeckt wert, dan als ſe gemaeckt is.* Daer mede ſchijnt *Hippocrates* de Heel-meeſters te willen vermanen, dat ſy niet en moeten bekommert zijn, als ſy tot eenigh Geſwel, pijn, ende Koortſche ſlaet: maer weten, dat het ſelfde van binnen aen 't ſweeren is, ende haer Siecken aen-dienen, dat beyde na het ſweeren ſal minderen, ende overgaen. Om dit wel te begrijpen, ſoo ſtaet te weten, dat 'er (gelijck *Galenus* oock aenmerckt in 't 5. Boeck van de kracht der enckele Genees-middelen, op 't 5. Cap.) driederhande veranderinge, ofte koockinge in ons lichaem valt. De eerſte volkomentlick volgens de nature, te weten als de ſpijſe in de Maegh tot Gijl, ofte die in de Lever tot Bloedt gekoockt werdt. De twee geheel onnatuyrlick, als in al 't gene dat verrot, ende bederft. De derde gaet tuſſchen beyde, ende treckt wat na d'eene, ende wat na d'andere. Want de natuyrlicke koockinge beſtaet in deſe twee dingen; dat uyt een bequame ſtoffe de verandering geſchiedt, ende dat de ſelve van natuyrlicke wermte wel overwonnen werdt. Maer in de onnatuyrlicke, is de ſtoffe onbequaem by haer ſelven, ende daer komt by een hevige, ende quade hitte. Maer de middelbare, die het ſweeren volght, geſchiedt wel door de natuyrlicke wermte, maer de welcke niet allegader de overhandt en heeft; die het bloedt, dat in de Geſwellen is, noch goet, noch geheel quaet zijnde, niet konnende wederom tot ſijn vorige deught brengen, verandert in de naeſte ſtoffe, die wy Etter noemen. Nu de reden, waerom dat door het ſweeren Pijn, ende Koortſche verweckt werdt, is deſe: Eer dat het bloet, door de hitte in Etter verandert, ſoo moet het, gelijck als in een pot op 't vyer, ſtaen koocken; ende derhalven, gelijck men ſiet in ziedende water, rijſt, ende ſoeckt ruymer plaetſche. Welcke ſpanning meerder pijn verweckt, ende gevende door de naeſte Slagh-aderen eenige vyerige, ende vuyle dampen na 't Herte, veroorſaeckt aldaer de Koortſche. Maer de ſtoffe verſworen zijnde, ſoo zijght de Etter, ofte yet Etters gelijck, neder, ende dan houden de toevallen op, het Geſwel valt rontom wat in, de Pijn ende Koortſche verlaten, de ſpanning ende hardigheydt verminderen, de Siecke voelt eenige verlichting, ende de hitte neemt in heete Geſwellen af, alſoo de ſtoffe in een plaetſche by malkanderen vergadert is, alwaer het Geſwel met een witachtigh verheven hooft uytſteeckt. Men kan als dan oock, indien met een vinger ofte twee daer op gedouwt werdt, een ſachtigheydt, ende beweging van Etter voelen. Hier ſtaet evenwel neerſtigh op te letten, om niet bedrogen te werden. Want het gebeurt ſomtijdts, dat men geen beweging, ofte vloeyinge van Etter en kan betreffen, door dien de ſelve al te dick is, ofte al te diep leyt, ende het ſweerende Deel, gelijck onder den Voet, van buyten te hardt is. Sulcks heeft de gemelte *Hippocrates* ſeer wel aengemerckt in de 41. Kort-bondige Spreucke van ſijn 6. Boeck, *By de welcke de Sweeringe in 't lichaem geen teycken en geeft, ſulcks geſchiedt ofte door dickte van de Etter, ofte het Deel.* Maer ſom-

tijdts

tijdts verneemt men yet, dat ſchijnt te vloeyen, al en is'er geen etter onder, het welck geſchiedt ontrent de Knye, ende ander Kneuckels.

Dewijl de etter groeyt, ſoo dient de wermte van het Deel, die de ſelfde koockt, door middelen, die de wermte vermeerderen, ende kracht hebben, om rijp te maecken, vermeerdert, ende moet daerom het rijpen geholpen, ende de pijn, die daer dan is, geſtilt werden. Maer wanneer daer etter, ofte yet etters gelijck, gemaeckt is, alſoo het ſelve gantſch tegens de nature is, ende geenſins aen het Deel vereenight en kan werden, ſoo dient het uyt 't lichaem wech genomen; het welck bequamelick geſchiedt door 't openen van de Apoſteuny, 't zy dat die van ſelfs doorbreeckt, ofte door de Konſt geopent werdt. Maer het gebeurt geheel ſelden, ende niet, dan als ſy weynigh, ende gantſch dun is, dat de ſtoffe van de Apoſteuny, komt te verdwijnen.

Om nader te komen, ſoo ſal men voor eerſt de pijn ſtillen, door ſoodanige middelen, als in 't 4. Capittel, van het Eerſte Deel der *Heel-konſte* beſchreven zijn.

De ſelve hebben oock, als matelick werm, ende de gematigheydt van ons lichaem niet ongelijck zijnde, kracht om het rijpen te vorderen. Onder die is wel het gereedtſte *Terwen-bloem*, ofte *Witte-broodt*, in *Water*, ofte *Melck*, ende *Olye* gekoockt tot een Pap. Want dat ſluyt de ſweet-gaetjens, houdt de natuyrlicke wermte binnen, ende vermeerdert de ſelvige, die dan de overtollige vochtigheydt rijpt, koockt, ende in goede etter (dat is wit, dick, ende eenparigh) verandert. Alderhande Vet, ende inſonderheydt van tamme Dieren, koockt ende rijpt. Want behalven dat het door ſijn vettigheydt, even als den Olye, de ſweet-gaetjens ſtopt, ende alſoo belet dat 'er niet uyt en waeſſemt; ſoo heeft het een wermte, die ons natuyrlicke wermte naby komt. Doch alſoo alle Vet, gelijck in 't gemelte Capittel is aengewefen, niet even krachtigh en is, ſoo moet het ſwackſte op ſachte lichamen, het ſterckſte op harde gebruyckt werden, volgens 't gene nu geſeydt is, dat de etter-maeckende middelen de nature van 't lichaem, daer ſy opgeleydt werden, ſeer gelijck moeten weſen. Derhalven vereyſchen de Kinderen, Vrouwen, ende alle de gene die ſacht van lichaem zijn, vochtige: maer die minder vochtigh zijn, hebben plaetſch in harde lichamen. Het welck oock te verſtaen is van de nature des geſwels. Tamelick verwermende, ende vochtighmaeckende, werden bequamelicken in onſteeckingen gebruyckt, maer in kouder geſwellen, dewijl ſe die koude vochtigheydt tot geen etter en konnen brengen, ſoo moeten de ſelvige eenige wermer middelen bygevoeght werden. Het welck oock dient waergenomen in Deelen, die van naturen koudt zijn, als oock in oude luyden. Derhalven werden de *Etter-maeckende* middelen tweederhande geſtelt; te weten, matelick werme, ende lijmige, de welcke men gebruycken moet in heete Geſwellen, als de terſtont aengeweſene; ende de gene, die werm zijn in koude, ende daer het Deel, ofte het geheele lichaem koudt van aert zijn, beyde te ſien in 't 11. Capittel van 't 1. Deel der *Heel-konſte*.

Na dat de etter gemaeckt is, ofte de vochtigheydt in een ſtoffe, etter gelijck, verandert is; ſoo moet het lichaem van deſelvige met den eerſten ontlaſt werden. Want anders ſtaet te vreeſen, indien dat 'er veel etter is, ende diep leyt, dat hy mocht komen te verharden, ofte indien de ſelve ſcherp is, met 'er tijdt, ende, door het opleggen van werme middelen, noch wermer werden, ende alſoo dieper in-etende, het geſwollen Deel, ende de byleggende beſchadigen. Soo dat ſeeckerſt is de *Apoſteuny* rijp zijnde, indien ſy niet by tijdts van ſelfs door en breeckt, te openen.

Deſe *Openinge* moet geſchieden, daer de Apoſteuny, een wit, ende ſpits hooft opgeworpen heeft, om dat de Huydt daer dunſt is; even wel op de leeghſte plaetſch, ſoo veel mogelick is, om dat de etter daer te bequamer ſoude uytloopen. De openinge werdt volbracht, door een Brandt-middel, dat van buyten opgeleyt zijnde, de Huydt door-eet, ofte met een Vlijm, die men *Lançet* noemt. Door de banck is 't gereeder, ende ſeeckerder met de Vlijm te openen, als met het Brandt-middel. Want door het *Cauſtijck*, alſoo het een korſt brandt, werdt de opening, ende dien-volgende het heelen ſoo lange verachtert, tot dat die uytvalt, 't en zy ſulcks met ſnijden geholpen werdt, verweckt oock in het verſworen Deel meerder hitte, ende pijn, ende verſwackt noch meerder des ſelfs gematigheydt, die te voren door het gebreck al ſlap was; waer uyt dickwils veel quade toevallen voortkomen. Dan ſulcks heeft meeſt plaets in heete, ofte werme Geſwellen. Maer in koude, ende die noch niet volkomen rijp en zijn, is een Brandt-middel veel beter als de Vlijm. Dewijl dat het ſelve door de hitte, die het by-brengt, de vochtigheydt noch meerder doet rijpen. Als mede de etter ſoo diep leyt, dat het Lançet ſoo verre niet en ſoude konnen reycken, ſoo is oock beter een *potentiael Cautery* gebruyckt. Want als de wegh daer door geopent is, ſoo kan de ſelvige daer na, om tot de diepte te komen, ſoo wijdt gemaeckt werden, als men noodigh vint.

De openinge die door het Yſer geſchiedt, werdt gedaen ofte met een dat gloeyende, ofte alleen ſcherp is, te weten, de Vlijm. Het gloeyende Yſer gebruyckt men ſelden, ende niet als in kouwe Geſwellen, ende als de *Apoſteuny* is in Deelen, die veel ende groote Aderen, ende Slagh-aderen hebben, om het bloeyen voor te komen. Maer meeſtendeel, ende bequaemſt geſchiedt het met de Vlijm.

Dewijl nu, op het openen van groote Apoſteunen, pijn ontſtaet, ende veel bloeyen, ende van wegen het uytloopen van de etter, als oock van ſchrick, ende pijn, een bangigheydt verweckt werdt; ſoo moet men daer op letten, dat het door-vlijmen raſch, ende met de minſte pijn geſchiedt. Indien men vreeſt voor veel bloeyen, ſoo moet men gereet hebben middelen die het ſelve kon-

nen ſtempen met poeyer van *Wieroock, Bolus, Draecken-bloet, Granaet-ſchellen*, onder *Wit van Ey* geſlagen, ofte andere, beſchreven in 't 13. capittel, van het eerſte Deel der *Heel-konſte*.

Om de qualickheyt voor te komen, inſonderheyt in Kinderen, Vrouwen, ende andere, die wat ſchrickachtigh zijn, ſoo dienen gereet te ſtaen *Wijn, Azijn, Kaneel-water*, ofte andere Hert-ſterckende, op verſcheydene plaetſchen in de *Genees-konſte* aengeweſen.

Om nu de opening wel te doen, ſoo moet een Heelmeeſter uyt de ontledinge wel kennen den aert van het Deel; hoe de Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, ende Spieren, gelegen zijn, op dat de Aderen ende Slagh-aderen niet roeckeloos door-geſneden werden, ende bloeyen kome te veroorſaecken; ofte dat de Zenuwe gerocht, ofte afgeſteecken zijnde, groote pijn verwecke, ofte 't gevoelen van het Deel beneme, oock op dat door het beſchadigen van de Spieren, het Deel van ſijn beweginge niet berooft en werde. Ja daer dienen oock waer-genomen de Veſelen van de Spieren, ende men moet volgens den draet der ſelviger, het ſnijden doen, ende niet over dwers den draet door-ſnijden; want ſulcks ſoude al het werck van 't lidt beſchadigen. Men moet oock letten, hoe groot de opening dient te weſen. Want indien ſe al te kleyn gemaeckt wert, ſoo en kan de etter, inſonderheyt als de ſelve heel dick ende grof is, niet uyt loopen: maer is noodigh, dat men daer op douwt, het welck pijn verweckt, ende is dickwils oorſaeck van een hardigheydt, waer uyt dan dickwils een *Fiſtel*, ofte loopent gat voort-komt. Doch wanneer oock aen d'ander zijde de opening te groot is, dan blijft 'er een groot ende leelick lidt-teecken: daer beneffens komt 'er te vele luchts in, die de gematigheyt van het Deel, noodigh tot de heelinge, een quade veranderinge indruckt. Derhalven ſoo dient de opening maer ſoo groot gemaeckt, dat de etter daer bequamelick door gelooſt kan werden. Ende al is 't, dat de opening een weynigh te kleyn gemaeckt is, ſoo kan ſe lichtelick met een ſtuck gedraeyde *Spongye*, ofte een *Gentiaen-wortel* gewijt werden.

De opening gedaen, ende de etter niet veel, ende gantſch rijp zijnde, ſoo magh men de ſelvige met de vingeren ſachtjens uytdrucken. Dan in overvloet weſende, en is niet dienſtigh haer den vollen loop te geven; maer wel dat ſe by pooſen, ende allencxkens gelooſt wert. Want ſevens uytloopende, ſoo ſleept ſe met haer een groot gevolgh van natuyrlicke wermte, ende levend-maeckende Geeſten, waer op dan gemeenlick flauwte, ende qualickheyt volght. Soo ſchrijft *Hippocrates* in de 27. Kort-bondige Spreucke van ſijn ſeſte Boeck: *Die Etterigh, ofte Waterigh gebrant, ofte geſneden werden, als Etter, ofte Water al te ſamen gelijck uytvloeyt, die ſterven al te ſamen.* Deſe ſpreucke heeft plaetſche ſoo wel in inwendige, als uytwendige Apoſteunyen, inſonderheyt daer veel Aderen, ende Slagh-aderen zijn. Want de etter in de Apoſteuny wat te lang opgehouden zijnde, eet in, ende opent de Aderen ende Slagh-aderen, de welcke door-breeckende, beneffens de etter, gelijck nu geſeyt is, veel levend-maeckende Geeſten uytgeven, het welck flaeuwte, ende andere toevallen veroorſaeckt.

Na de opening van 't geſwel, ende in 't ontlaſten van de etter, ſal men in de opening, tot vordering van 't Sweeren, dat is, om te doen rijpen de quade vochtigheydt, die noch overigh mocht weſen, een Wieck ſteecken, met de Salve *Baſilicon*. Ende wanneer in 't geſwel noch eenige vuyligheyt is, die het heelen, ende groeyen van 't vleyſch belet, de ſelve moet geſuyvert werden, indien ſe niet veel en is, met *Termenthijn* onder *Honich van Roſen* gemengt, anders met *Vng. Apoſtolorum*, ende noch grooter zijnde, met *Vng. Ægyptiacum*, ofte *Precipitaet*. Daer na, als alles wel geſuyvert is, en valt 'er niet anders te doen, als het verſworen te herſtellen, door Vleyſch-maeckende, ende dan de opening te ſluyten, door Huyt-maeckende middelen, alle beſchreven in het eerſte Deel van de *Heel-konſte*.

Het V. Capittel.

BLOET-GESWEL,

1. *Sijn Benaminge,*
2. *Beſchrijvinge,*
3. *Maniere van groeyen,*
4. *Naeſte, ende vordere Oorſaecken,*
5. *Onderſcheyt,*
6. *Ken-teyckenen,*
7. *Voor-teyckenen,*
8. *Geneſinge,*
9. *Maniere van Leven.*

1.

HEt Geſwel, dat na het Griecx gemeenlick *Phlegmone*, by onſe Heel-meeſters, als mede by de Italiaenſche, ende Françoiſche *Flegmon*, ofte *Phlegmon* genoemt wert, van wegen ſijnen brandt, waerom het oock by ſommige den naem van *Onſteeckinge* heeft, ofte *Swellinge die onſteecken is*; ſullen wy, om beter onderſcheyt met andere geſwellen te maecken, benaminge geven, na haer oorſaeck, ende heeten 't *Bloedt-geſwel*. *Eenige hebben het *Swijn-puyſte* genoemt, ende de Hooghduytſchen Entzundung.

2. Bloedt-geſwel is een geſwel tegen de nature in vleyſige Deelen, ontſtaende uyt bloet, na het geſwollen Deel te veel toeloopende, ende is derhalven heet, root, geſpannen, pijnelick, ende kloppende.

3. Om deſe beſchrijvinge wel te verſtaen, ſal ick wat breeder verhalen, hoe, ende op wat wijſe dit geſwel groeyt. Een heete Vloet, als ſy op de Spieren komt, ſoo werden eerſt de grootſte Slagh-aderen vervult, ende geſpannen, daer na de kleyne, ende dan de Aderen. Wanneer het Bloet in de ſelvige vaſt ſteeckt, en in ſulcken overvloet, dat het daer in niet langer en kan gehou-

gehouden werden, dan uytwaeſſemt een deel van het dunſte ende waterighſte door de rocken (die haer onſienlicke gaetjens hebben) van de Aderen, ende een deel leeckter uyt de mondekens van de uyterſte kleynſte Aderkens, die in 't vleyſch uytgaen. Ende het Bloedt aldus in menighte buyten ſijn natuyrlicke plaets zijnde, onſteeckt de naeſte Deelen, met pijn, ſpanning, ende kloppinge.

4. Uyt het gene nu geſeydt is, blijckt het onderſcheydt, waer door het Bloedt op tweederley wijſe den naem van *Oorſaeck* van 't Bloedt-geſwel bekleet. Want het is de naeſte oorſaeck van wegen, dat het nu alreede in het Deel gevloeyt, ende vaſt is, ende het ſelvige al op doen ſwellen heeft; ofte het is een voorgaende oorſaeck, van wegen, dat het overvloedigh in 't lichaem zijnde, kan na een Deel toevloeyen, ende 't ſelve doen ſwellen. De uytwendige ende eerſte oorſaecken zijn, ofte die helpen tot veel Bloedt maecken, gelijck daer is ſpijſe van vele ende goede gijl, ledigh leven, ende diergelijcke; ofte die het ſelve ſcherper maecken, gelijck al 't gene verhit, ſcherp voedtſel, gramſchap, waecken, te veel ende te ſterck te oeffenen; ofte die het Bloedt na het Deel toedrijven, gelijck groote hitte in het Deel ſelve, Pijn van een Wonde, Val, Slagh, Breuck, Ontledinge, ende diergelijcke oorſaecken; ofte de ſwackigheydt van het ontfangende Deel, met de ſterckte van de gene, die daer na toe ſenden.

5. Het *Onderſcheydt* van de Bloedt-geſwellen werdt genomen uyt de verſcheydenheydt van de oorſaeck, ende zijn dienvolgende *Wettigh*, wanneer ſe uyt ſuyver Bloedt alleen beſtaen, *Onwettigh*, wanneer onder het ſelve andere vochtigheden vermengt zijn, ende hebben dan driederhande onderſcheydt, na de vermenginge van Gal, het welck genoemt kan werden *Rooſachtigh Bloet-geſwel*; na het *Phlegma*, ofte Slijm, *Slijmerachtigh Bloet-geſwel*; ende na de vermenginge van ſwarte Gal, *Hardtachtigh Bloedt-geſwel*. Maer als het Bloedt van ſijn natuyr vervalt, ende in Gal, ofte ſwarte Gal verandert, dan maeckt het een ander ſoorte van geſwel.

6. De *Ken-teyckenen* van deſe geſwollen onſtekingen in 't Bloet, zijn af te nemen uyt de beſchrijvinge, te weten hitte, pijn, ſpanning, roodigheyt, ende klopping.

Voor-eerſt werdt hier *Hitte* verweckt, ende dat om verſcheyde oorſaecken. Want het Bloet, het welck dit Geſwel veroorſaeckt, is in ſijn ſelven heet, ende deelt het Deel, 't welck het onſteeckt, ſijn hitte mede, ende alſoo door de menighte van 't Bloedt, waer toe noch wel ſomtijdts eenige grovigheydt by komt, die al de onſienlicke gaetjens ſoo vervolt, ende verſtopt, dat die heete dampen niet wel en konnen verlucht, noch, na behooren, ontlaſt werden, waer door niet alleen de hitte ſeer toeneemt, maer oock een verrottinge toeſlaet; die wederom dan noch meerder hitte by-brengt.

Het tweede teycken is *Pijn*, veroorſaeckt ſoo door het ſpannen van de menighte des Bloedts, als door den brandt, die het ſelvige heeft.

Het derde teycken is *Spanning*. Want alſoo niet alleen de Aderen, ende Slagh-aderen, maer oock alle de ſelfſtandigheydt van het Deel met de menighte van het Bloedt vervult zijn: ſoo werdt alles geſpannen, ende uytgereckt, inſonderheydt de Huydt, de welcke gelijck ſe om d'ander Deelen leyt, ende vlieſachtigh van aert is, ſoo werdt ſy die ſpanning meeſt gewaer. Ende al is 't, dat het onſteecken Deel van naturen niet hardt en is, ſoo werdt het even wel door die menighte van Bloet ſoo vervult, ende geſpannen, dat het in 't voelen, den vinger niet en wijckt, maer hardt gelijckt.

Ten vierden zijn de onſteecken Deelen *Root*, om dat het Bloedt ſoodanigen verwe aen de Huydt mede deelt, ende daer en is niet roots in ons lichaem, als Bloedt, ende Vleyſch.

Ten vijfden, ende ten laetſten werdt in de onſteecken Deelen een *Klopping* vernomen, ofte een kloppende pijn, de welcke geſchiet, wanneer de Slagh-aderen opgeheven, ende uytgeſpannen werden. Als dan, door dien de Deelen rontſom, van wegen de ſwellinge, niet wijcken en konnen, ende dien-volgende de Slagh-aderen drucken, ende van de ſelvige gedruckt werden; ſoo komt noodtſaeckelick door dit ſpannen, ende te ſamen drucken, een kloppende pijn te veroorſaecken. De welcke dan meeſt gevoelt werdt, als de onſteeckinge tot het rijpen gaet. Want als dan verhit het Bloedt, ende is (gelijck wy, in 't laetſt-voorgaende Capittel, geſeydt hebben) als koockende, waerom het oock meerder plaets beſlaet, ende het Deel meerder ſpant, waer van daer na de Slagh-ader in 't opſlaen harder neder gedruckt werdt, ende ſy dan oock mede de naeſte, ende omleggende Deelen neder druckt.

Hoe het geſwollen Deel zenuwachtiger van aert is, hoe de pijn grooter is, de klopping ſtercker, ende het rijpen trager. In tegendeel gaet het in geheel vleyſige Deelen.

7. De *Voor-teyckenen* van een goede uytkomſt zijn te nemen, wanneer men ſiet, dat de ſtoffe, die de onſteeckinge veroorſaeckt, van de nature overwonnen werdt; het welck geſchiedt als het geſwel ofte vergaet, ende de vochtigheyt ongevoeligh uytwaeſſemt, ende dat is de beſte maniere van geneſinge; ofte, 't welck het naeſte is, als de vochtigheydt ſweert, ende in Etter verandert. Het is een Voor-teycken van de quaetſte uytkomſt, als de natuyr de ſtoffe niet en kan verwinnen, het welck gebeurt, wanneer de onſteeckinge, uytwendigh zijnde, verdwijnt, ende na binnen haren wijck neemt; ofte dat de natuyrlicke wermte overwonnen ende uytgebluſcht zijnde het lidt verrot, ende het Koudt-vyer krijght, ſoo dat, indien het niet terſtondt geſteuyt, ofte het lidt afgeſet en werdt, het lichaem gevaer van de doodt loopt. Het is oock een quaedt Voor-teycken, als het Geſwel verhardt, ende dat de dunne vochtigheden verdwijnende ende uytdampende, de dicke daer in latende, de onſteeckinge in een hardigheydt verandert.

Nu wat hier van te verwachten ſtaet, is af te nemen uyt de vergelijckinge van de natuyrlicke kracht met de gebreckelicke oorſaeck. Want indien de vochtigheyt niet heel veel en is, niet dick, niet al te diep ſittende, niet onder een dicke, ende vaſte Huydt beſloten; indien het lichaem niet onſuyver en is, ende de nature ſterck, dan magh men verhopen, dat de vochtigheyt ongevoelick ſal uytwaeſſemen, ende het Geſwel alſoo verdwijnen. Maer als de ſtoffe overvloedigh, ende dick is, diep, ende onder een vaſte Huydt gepropt, ende beſloten leydt; dan ſtaet 'er ſweeringe te verwachten.

Dat de vochtigheydt na binnen toe keert, is daer aen te kennen, dat men het Geſwel ſiet verminderen, ſonder voorgaende gebruyck van te rug-drijvende middelen.

Dat de natuyrlicke wermte vergaet, werdt daer uyt gemerckt, dat de wermte, roodigheydt, pijn, ende klopping vermindert, blijvende nochtans het Geſwel.

De Onſteeckinge vervalt gemeenlick tot een hardigheyt; wanneer de ſtoffe al te taey, ende dick is, de natuyrlicke wermte ſterck; ofte dat 'er in 't beginſel al te krachtige (*diſcutientia*) middelen gebruyckt zijn, die het dunne verdrijven, ende het dicke in laten.

8. De rechte *Geneſinge* beſtaet in 't wech nemen van de oorſaeck. Die hebben wy geſeydt van het Bloedtgeſwel te weſen bloedt, dat tegens de natuyr in eenigh Deel gevloeyt is, ſoo moet dan het ſelve uyt die plaets geweert werden, ende oock belet, dat het niet meerder daer na toe en vloeyt, waer door dan de naeſte, ende voorgaende oorſaeck werdt wech genomen. Het vloeyen werdt verhindert, met verhinderen, dat het bloedt niet en groeyt in overvloet, ende 't gene overvloedigh is, niet en vloeyt op het gebreckelick Deel. Sulcks brengt het *Ader-laten* te weegh. Want daer door en werdt niet alleen de veelheyt van 't bloedt gemindert; maer oock van de gebreckelicke plaets getrocken: ende is derhalven het Ader-laten een recht Genees-middel in alle onſteeckinge, die naeuwlicks immermeer en behoort overgeſlagen te werden, wanneer het de krachten toe-laten. Ja men kan hier niet wel eenige andere middelen in 't werck ſtellen, 't en zy dat het Ader-laten voor-gaet, ende de menighte van het bloet vermindert wert. Want indien wy te rugh-ſtootende middelen gebruycken in een vol lichaem, ſoo ſtaet te vreeſen, dat de vochtigheyt, in geen andere Deelen bequamelick konnende ontfangen, ende geherberght werden, met gewelt eenige plaets ſal overvallen. Ende verdrijvende dingen, alſoo ſy werm zijn, indien ſy op een vol lichaem geleydt werden, ſoo is mede te vreeſen, dat 'er meerder na toe ſal trecken, als vervliegen. Daer-en-boven en ſtreckt dit Laten niet alleen tot ontlaſting, maer oock om de vloeyende vochtigheden te *revelleren*, ende van haren loop na het onſteecken Deel af te trecken, na het recht regel tegenſtaende; als mede om te *deriveren*, als de vochtigheyt die noch in het Deel niet en is, maer alleen ſijnen loop daer na toe geſtelt heeft, te verleyden. Ende al is 't oock, dat de onſteeckingen haren oorſpronck inſonderheydt hebben van het bloet, ſoo geven daer toe dickwils oorſaeck de quade, voornamelick heete vochtigheden. Want als de nature van de ſelvige geprickelt wert, ſoo ſoeckt ſy haer van de ſelvige te ontlaſten: dan dewijl ſy ſulcks niet doen en kan, 't en zy dat ſe met eenen daer bloet na toe ſendt, ende dat 'er oock door de ſcherpe vochtigheyt in dat Deel komende, pijn verweckt, ſoo geſchiet daer een toevloeying van bloet, ende werdt alſoo tot een onſteeckinge gebracht. Derhalven is goet, dat in ſoodanige gelegentheydt mede een *Purgatye* voor andere middelen gebruyckt wert.

Dit aldus gedaen, ende 't lichaem ontlaſt zijnde, magh men komen tot te rugge-drijvende middelen, die de invloeyende vochtigheden uytſtooten, ende haer geen toegang en geven tot het beſchadight Deel, ende de gene, die in de kleyne Aderkens al hangen, tegen-houden, ende het gebreckelick Deel alſoo van overlaſtigh bloedt bevrijden. Waer uyt volkomentlick blijckt dat de te rugh-drijvende middelen (verhaelt in 't 2. Cap. van 't 1. Deel der *Heel-konſte*) alleen plaetſche hebben in 't beginſel. Dan in den voortgang moeten ſy vermengt werden met verſachtende, ende ontdoende, beſchreven in 't ſelfde Deel, op 't 6. Capittel. Want al en vloeyt dan het bloedt ſoo veel niet, dewijl even wel het ſelvige niet heel vaſt en ſit, ſoo kan daer van noch wat te rugh geſtooten werden. Nu alſoo van den aert, ende ſtoffe deſer Heel-middelen te voren gehandelt is, ſoo ſal ick hier alleen dit byvoegen, dat de te rug-drijvende, ende de onder-ſcheppende, ende tegen-houdende van eenen, ende den ſelfden, te weten, van eenen t'ſamen-treckenden aert zijn, ende dat ſy maer verſchillen van plaets, op de welcke ſy geleydt werden. Want de te rug-drijvende leyt men op de onſteecken plaets, ende de onder-ſcheppende op de wegen, door de welcke de vochtigheden na het gebreckelick Deel toe loopen, om de ſelve onder wegen tegen te houden. Ende werden bequamelick geleydt op magere Deelen, daer groote ende merckelicke Vaten haer vertoonen, als op, ofte boven de gewrichten. Gelijck ofte de onſteeckinge in de Handt was, dan ſal men het onder-ſcheppende middel leggen op den *Carpus*, ofte Opper-hant, indien ſy is tuſſchen de *Carpus*, ende den Arm, op den Arm; indien de onſtekinge is in de Schouder, ſoo ſal men boven de ſelve leggen het *Deſenſijf*, ſoo ſy in de Voet is, boven den Enckel; in 't Been, boven de Knye.

Dit is, ſoo veel het beginſel, ende de vermeerdering aengaet: maer als alles in *Statu*, ofte Stilſtandt is, dan magh men de ontdoende alleen gebruycken; in 't afgaen, de ſelfde, ende die het Deel voort verſtercken, ende de vordere vochtigheyt op-droogen.

Om nu, tot voorbeeldt, eenige gemengde middelen, kortelick by te brengen, ſoo ſal men op een Bloetgeſwel dat even begint, een *Deſenſijf* leggen, gelijck hier alleſins gebruyckelick is. Men kan oock, indien

de

de Vloet niet veel, ofte hevigh is, het Geſwel ſto-ven, ende daer om ſlaen het *Oxycratum* van Water, ende Azijn. Dan als het vloeyen ſterck voortgaet, ende al een groote plaets begrepen heeft, dan ſoude dat ſchadelick weſen, inſonderheydt ſoo ſulcks wat te lang vervolght wierde. Soo hebben wy onlangs geſien, dat daer door den tweeden dagh het Kout-vyer in een Been by den Enckel gekomen was, het welck met geen Pap-pen alleen, maer met Scherven, ende ſcheyden konde tot geneſinge komen.

In't laetſte van't beginſel, ende het vermeerderen, kan men gebruycken een *Pap* van *kruym* van *Witte-broodt* in *Soete-melck* gezoden, ende daer dan *Olye* van *Roſen*, van *Dil*, ofte van *Camillen*, met een weynigh *Saffraen*, onder geroert.

In ſtilſtandt ſal men konnen gebruycken een Pap van *Huemſt-wortels*, ofte *witte Lelyen*, morw in *dick Bier* gekoockt, dan geſtampt, ende daer by gemengt *Olye*, ofte verſche *Boter*, met wat *Lijnzaet-meel*, ende een *Doeyer*.

In't afgaen, kan men een *Stoving*, ofte *Pap* maecken van *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Alſſen*, *Vlier-bloemen*, ende *Boonen-meel*.

Dit ſtaet noch van de middelen, die verteeren, ofte doen verdwijnen, aen te mercken. Indien de vochtig-heyt dicker is, dan dat die ſelfde middelen daer op haer werck ſouden mogen doen, in ſulcke gelegentheydt moet ſy eerſt driftigh, ende bequaem tot het verdwij-nen gemaeckt werden, het welck geſchiet door verſach-tende dingen. Ende dan en dient men niet alleen te la-ten de verhittende ende droogende Heel-middelen, de-wijl ſy de dunne vochtigheyt, die in't Geſwel is, ver-teeren, ende doen verdwijnen; ende de ſtoffe die't Ge-ſwel veroorſaeckt, verharden, ende alſoo ongeneeſlick maecken: dan men moet oock gebruycken ſoodanige verſachtende middelen, die matelick werm zijn, ende met eenen niet en droogen; maer liever vervochtigen; ge-lijck daer zijn *Hoender-vet*, *Ganſe-vet*, *Huemſt-wortelen*, ende van *witte Lelyen*, *Maluwe*, *Lijn-zaet*, *Ammonia-cum*, &c. Ende aldus komt de ſtoffe, door ongevoe-lick uytwaeſſemen, tot verdwijnen.

Maer gevoelick werdt de oorſaeck geloſt met *Scher-ven*, ofte *Openen*, als ſy tot etter gebracht is. Hier ſtaet wel te letten, ofte de ſtoffe wel kan in etter veranderen, ofte niet. Want als het Sweeren voor handen is, dan en heeft het Scherven geen plaetſch. Maer indien de vochtigheydt tot geen etter en komt, ende dat 'er geen hope en is, dat ſy met eenige middelen ſal konnen ver-dwenen werden, dan magh men komen tot Scherven, ende Koppen, die diep trecken, oock 't gene, dat hem tot hardigheyt begint te ſetten. Soo dat ſulcks gantſch niet en dient in't beginſel gedaen te weſen; maer alleen als het lichaem wel geſuyvert is, ende 't Geſwel ſtil ſtaet, ende niet te vreeſen en is, dat door de pijn, die het Scherven verweckt, een nieuwe toevloeying ſal voortkomen, ende dan oock alleen, als 'er na het ge-bruyck van andere middelen, noch wat van 't overge-blevene uyt te treckenis. Maer hier toe gebruyckt men ſelden het Scherven. Dan de gemeenſte ende ſeeckerſte geneſinge van een Bloedt-geſwel, ofte Onſteeckinge is, dat men de ingeſoncken ſtoffe door de verhaelde mid-delen, doet verdwijnen; ende als men daer toe niet en kan komen, dat men dan ingaet den anderen wegh, dat is door etter-maecken ende door-ſweeren, waer van in 't laetſt-voorgaende Capittel geſproocken is, ende die in 't 11. Capittel van 't 1. Deel der *Heel-konſte* zijn beſchreven. Na het ſuyveren, komt men tot toehee-len, ende vel maecken; gelijck breeder in de wonden ſal werden aengeweſen.

Ende dit alles is geſeyt van een ſuyver Bloedt-geſwel. Maer wanneer de Onſteeckinge niet ſuyver en is, ende heelt na den aert van de Roos, *Oidema*, ofte een hardig-heyt, dan moeten daer by vermengt werden Heel-mid-delen, die met die Geſwellen over een komen, met dat beſpreck nochtans, dat de gene, die op het Bloedt-geſwel ſien, de overhandt hebben.

9. Wat de *Maniere van Leven* betreft. Hier dient geſchouwt heete *Lucht*, als oock *Spijſe* die al te heet is, gelijck Loock, Ajuyn, Wilt-gebraet, ende ander Vleyſch, daer Peper, ofte ander Kruyt by gedaen wert, die mede noch door veelte, noch door ſelfſtandigheyt, al te veel voedtſel en geeft, waer door dan meerder bloet ſoude voortkomen: maer moet gebruyckt werden *So-berbeys*, ende Koſt, die vochtigh, ende verkoelende is, als *doorgeſlagen Gerſte*, gemengt onder ſlap-gezouten Schapen, ofte Hoender-nat, daer te voren *Suyring*, *Lattouw*, *Endivye*, ofte *onrijpe Druyven* in geſtooft zijn; ofte daer *Kruys-beſyen*, (na den tijdt) *Citroen-ſap*, ofte *Verjuys* by gedaen is; ende wanneer het bloedt, gantſch dun, ende heet zijnde, wat meerder verdickinge ver-eyſcht, met *Sap* van *ſuyre Granaet-appelen*, ende *Porçe-leyne* geſtooft. De Wijn is hier gantſch onbequaem, als toevloeying verweckende, ende het bloedt onſteec-kende: dan de gene, die haer, door de gewoonte, van den Wijn niet en konnen onthouden, mogen op haer eten een glaesjen van den dunſten drincken. Andere ſal *Gerſten-water*, ofte *kleyn Bier* beter weſen. Ende om geen meerder toevloeying te verwecken, ſtaet wel te wachten, voor ſtercke beweginge des lichaems, inſon-derheyt van het geſwollen Deel, gramſchap, korts aen den eten te ſlapen, byſlapen, ende dat men niet geſloten van lichaem en is.

Het VI. Capittel.

VLEYSCH-GESVVELLEN.

1. *Swaer-lijvigheydt*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,

 6. *Ma-*

6. *Maniere van Leven.*
7. *Vleyſigen Aenwas; Sijn begin, groeyen, ende af-ſnijden.*

WY hebben gehandelt van het onſteecken Bloet-geſwel; maer het gebeurt ſomtijdts, dat het bloedt, als ſtoffe van het Vleyſch, een algemeen geſwel maeckt over 't geheele lichaem, 't welck *Swaerlijvigheydt* genoemt wert, ofte in een byſonder plaetſche, gelijck van buyten in eenen *Vleyſigen Aenwas*, waer van wy terſtondt een merckelick exempel ſullen bybrengen, en in een *Vleyſch-breuck*, die hier na, onder d'andere ſoorten van Scheurſel ſal beſchreven werden.

1. Swaerlijvigheydt noemen wy, als het lichaem ſoo dapper aenneemt, dat het in ſijn werckinge daer door verhindert, ende belet werdt. Soo verhaelt *Galenus*, in ſijn boeck van 't onderſcheyt der Sieckten, van een, wiens lichaem ſoo ſeer uytgegroeyt was, dat hy hem niet en konde verroeren. Ende wy leſen van andere, die in onſe Eeuwe drie, vier, ja ontrent vijf hondert pont gewogen hebben, met ſulcken beſwaerniſſe, dat ſy niet alleen haer niet en konden bewegen, maer naeuwlicks den adem halen.

2. De naeſte *Oorſaeck* van de Swaerlijvigheydt is overtolligh Vleyſch, ende Vet, ſpruytende uyt goet ende vet bloedt, in een lichaem, dat van naturen gematight, ofte werm ende vocht is, ende meeſt door gebruyck van veel, ende voedtſame Spijſe. Want men ſiet ſomtijdts, dat groote Eters wel mager blijven, ende andere, die niet veel en eten, vet werden: het welck aenkomt op de byſondere nature van 't lichaem, ende de gematigheyt der Deelen, die het voedtſel koocken, verdeelen, ende aenplacken.

Tot de Swaerlijvigheyt helpt oock veel, voor uyterlicke Oorſaeck, *Ledigheyt*, waer door weynigh bloedt verteert, ende de overtolligheyt niet uyt en waeſſemt, maer in 't lichaem verblijft, ende het ſelve te overvloedigh groeyſel aenbrengt: als oock gewoonlicke *Loſinge* opgeſtopt, gelijck van *Speen*, ende *Stonden*: ende in lichamen die heet zijn, ſoodanigen ſpijſe, die de hitte van 't bloedt konnen matigen. Ende daer op ſlaet het gene *Galenus* ſchrijft, dat de lichamen die wat na de koelte, ende vochtigheydt trecken, vet werden. Het welck *Proſper Alpinus* beveſtight in ſijn 9. Capittel van de Genees-konſte der Egyptenaers, ſeggende, dat de lichamen der ſelviger, als wonende onder eenen ſeer heeten, ende droogen hemel, uyt ſoodanigen lucht heet ende droogh zijn: maer dewijl ſy de hitte, ende droogh-te verminderen met geſtadigh Water te drincken, met verkoelende Spijſe, ende Badtſtoven van werm Water, ſoo uytermaten Vet werden, dat hy nergens ſoo veel gantſch vette Mans geſien en heeft, als in groot Cayro: alwaer vele grooter, ende dicker Borſten hebben, als de grootſte van andere Vrouwen.

3. De *Ken-teyckenen* wijſen haer ſelven: alſoo de Swaerlijvigheyt met de oogen geſien wert.

4. De *Voor-teyckenen* vereyſſchen meerder onderricht: Swaerlijvigheyt, ende overtolligh Vet ſluyt de Vaten, benaeuwt de Borſt, ende dien volgende den Adem, waer door ſommige ofte ſchierlick komen te ſticken, ofte altijdt door de banck ſoo lang niet en leven, als de matigh dunne, ofte magere. Soodanige zijn oock veeltijdts onvruchtbaer, om dat haer beſte Bloet, tot Vleyſch, ende Vet vergaet, ende het overige ſlap ende waterachtigh is, gelijck den Arabiſchen *Avicenna* ſchrijft 4.7. 4.5. *Ariſtoteles* in ſijn 1. Boeck, van de Teelinge der Dieren op 't 18. Capittel, ende in 't 2. Boeck van de Deelen der ſelviger op 't 15. Capittel, geeft de ſelfde reden, te weten, waerom dat vette Mans niet en teelen, ende vette Vrouwen niet ſwanger en werden, dewijl het zaet gemaeckt werdt uyt het ſuyverſte Bloedt, ende dat, ſeyt hy, het vetſte van 't Bloedt, het welck in zaet moſt veranderen, allegader tot Vet gaet. Op de Vrouwen ſtelt *Hippocrates* noch een ander oorſaeck in de 46. Kortbondige Spreucke van ſijn vijfde Boeck: *De gene, die onnatuyrlick dick zijnde, niet en ontfangen, in de ſelfde werdt de krop van de Lijf-moeder ingedruckt, ende ſy en dragen niet, voor al eer ſy dun werden.* De reden geeft *Hippocrates* ſelve in ſijn boeck van de Vrouwe-ſieckten: *Als ſy onnatuyrlick dick werden, dan en ontfangen ſy niet. Want het dicke Net, leggende op de krop van de Lijfmoeder, druckt het ſelve ſoo, dat 'er niet ontfangen kan werden.* Het welck niet en betert, als wanneer door afgaen van die ſware vettigheyt, de wegh meerder opening krijgt, ende daer door 't zaet ſcheut kan hebben.

5. Al is de groey ſeer qualick geheel te benemen, ofte, als ſulcks met kracht van ſtercke genees-middelen ſoude gedaen werden, het een quaet op het ander ſoude volgen: ſoo kan even wel de ſelve ten deele geſteuyt, ende tegen gehouden werden, door middelen, die het weelderigh groeyen van 't Bloedt verminderen, gelijck zijn twee drie mael 's jaers Ader-laten, ende Koppen, in de gene die het ſuyver Bloedt Swaerlijvigh maeckt: maer die met weynigh Bloet dapper Vet zijn, gelijck ick dickwils geſien hebbe in ontledene lichamen, is beter, alle maent te gebruycken *Pillen Ruffi* een vierendeel-loot, met een half ſcrupel *Salpeter*; ende alle morgen een roomer *Alſſen-wyn*, daer *Water afdrijvende* kruyden, beſchreven in 't 17. Cap. en 4. Boeck des 1. Deels van den *Schat der Ongeſontheydt*, op geſtaen hebben. *Galenus* prijſt ſeer het wrijven met ſcherpe doecken. Ende *Plinius* verhaelt in 't 11. Boeck van ſijn Nat. hiſtorye op 't 37. Capittel, dat de ſoon van *L. Apronius*, Romeynſche Borgemeeſter, 't Vet afgetrocken is, met verlichtinge van 't lichaem, dat te voren door den laſt, onbeweeghlick was geweeſt. Dan dit en ſal om de wreedtheyt niet licht van yemandt nagevolght, noch, om het gevaer, van een Genees-heer aengeraden werden.

6. In deſe gelegentheyt komt het meeſt aen op een goede *Maniere van Leven*. Voor-eerſt dan ſullen de Swaerlijvige, haer, ſoo veel mogelick is, des Somers bege-ven

ven in heete *Lucht*, alſoo de ſelve niet alleen het Bloedt, ende Vet verdrooght, maer oock den grooten etens-luſt vermindert, ende het raſch verteeren van de ſpijſe wat tegen houdt. Des Winters is 't oock beter by een goet vyer te zijn, als in de kouw, de welcke de onſienlicke tocht-gaetjens ſluyt, waer door dan alles binnen gehouden werdt, ende de begeerte tot eten verweckt; het welck ondienſtigh ſoude weſen, alſoo de ſoberheyt in eten, ende drincken hier dapper in achtinge moet genomen werden. Ende ſulcks noch in *Spijſe*, die weynigh voedtſel geeft, als *Moes-kruyt*; die drooghis, als *gedrooghde Viſch*; die een open lijf houdt, als *Pruymen*, ende ſoodanige andere, als in den *Schat der Geſontheyt* beſchreven zijn. Hier dient de kleynſte *Wijn*, het dunſte *Bier*, ende hoe ouder, hoe beter, dewijl ſelfs oock *Azijn* daer toe grooten dienſt doet. Soo getuyght *Fam. Strada* in het 8. Boeck van ſijn noyt genoegh gepreſen hiſtorye, die hy te Roomen van onſe Nederlandtſche Oorlogen gemaeckt heeft, dat de vermaerde krijghshelt *Chiapin Vitelli*, Marckgrave van Cetone, ende den Hertoge van Alve bygevoeght, zijnde boven maten Swaerlijvigh, ende ſoo Vet, ende dick van Buyck, dat hy den ſelven, met een ſwachtel om den hals, moeſt opſchorten, ende daer in, als in den Oorlogh hinderlick, verdriet krijgende, ſijn ſelven de Wijn gantſch onthiel, ende daer na al ſijn leven niet als Azijn en dronck; waer door hy rancker werde, ende ſijn lichaem ſeven-en-tachtigh pont af nam. Ledigheyt, ende lange ſlaep moet hier gemijt werden. Maer het lichaem dient door alle *Oeffeninge* beweeght; ſonder ſelfs het *Byſlapen* af te ſlaen.

7. Wy komen nu tot den *Vleyſigen Aenwas*, die wonderbaerlick groot gegroeyt, ende geluckelick geneſen is. Een Vrouwe, ſwanger zijnde, werde in haer

aengeſicht geſlagen met een Oſſen-longe; waer door ſy verſchrickende, haer handt (gelijck der Vrouwen gewoonte is) ſtreeck achter aen haer Dye. Op de ſelfde plaets hadde het dochterken, daer ſy van verloſte, elf, of twaelf Puyſtkens, gelijck kleyne Wratten, die niet en vergrooteden, als na haer tweede kraem; oudt zijnde drie-en-twintigh jaer, tot haren ouderdom van vier-ende-veertigh jaer, dat het afgeſet werde. Drie jaer te voren, was in 't Geſwel een Peſt-kole geſlagen, ende die geneſen zijnde, nam het ongelijck meerder toe, als het te voren gedaen hadde. Den hals van deſen Aenwas, heel dick zijnde, (gelijck hier afgebeeldt is) werde ſeer vaſt gebonden, ende 's anderendaeghs, door den ervarenen, ende loffelicken heel-meeſter *Nicolaes Scavart*, met een krom mes, konſtigh afgeſneden, niet ſonder een groote bloedtſtortinge (alſoo my de Aderen dochten by-na de dickte van een pinck te hebben) de welcke terſtondt door Bloedt-ſtelpende middelen, in 't 13. Capittel des 1. Deels van de *Heel-konſte* beſchreven, tegen gehouden werde. Soude anders ſonder twijfel onder onſe handen doodt gebloeyt hebben. Kreegh even wel 's avondts de Sprouw, ende werden ydel van Hooft, dan beyde genas; gelijck oock, door gewoonlicke Heel-middelen allencxkens de plaetſche, daer den Aenwas, die, niet tegenſtaende ſoo veel verloren bloedt, noch ſeven-en-twintigh pont woegh. Dit is nu geleden achtien jaer, ſonder dat de Vrouw, die noch leeft, eenigh mangel ſedert gehadt heeft.

Het VII. Capittel.

Boesem, ofte Holligheyt,

1. *Benaminge, ende Beſchrijvinge,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Onderſcheyt,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge.*

I.

HEt gebeurt dickwils, dat de etter in een Apoſteuny, het zy dat ſy niet by tijdts gelooſt en werdt, ofte dat 'er geſtadigh nieuwe vochtigheydt in ſackt, door haer ſcherpigheydt de ſelfde onder-graeft, ende alſoo een holligheyt, ofte diepte maeckt, die by de Griecken daerom Κόλπος, by de Latijnſche *Sinus* genoemt werdt: de welcke wy, haer beteyckening volgende, met den naem van *Boeſem*, al hier ſullen beſchrijven. Want gelijck uyt ons Landt de overtollige vochtigheydt in een Boeſem gemaelt, ende dan daer na uyt den ſelfden gelooſt werdt: even eens gaet het met de vochtigheden onſes lichaems, die gemeenlick na de ſwackſte, ende leeghſte Deelen haren loop hebben, inſonderheyt daer alreede holligheyt is, alwaer ſy dan noch dieper graven, ſonder van buyten, daer het naeuwer is, wijder opening te verſorgen.

2. De voornaemſte *oorſaeck* van deſe holligheyt, is etter, die door verſuym te lange in de Apoſteuny verhouden werdt, ofte dat de ſelfde, na het uytloopen van

de

de etter niet genoegh geſuyvert en is. Want als een Geſwel aen 't Sweeren komt, ende dat de etter al van 't goede geſcheyden, ende wel gekoockt zijnde, niet ter-ſtondt uytgelaten en werdt, ſoo krijght hy een ſcherpe, ende in-etende kracht, waer door hy den wegh, die hem van buyten geſloten is, binnen ſoeckt, ende ver-wijdt eerſt de holligheydt daer hy in beſloten is, ende, daer na alderhande overtollige vochtigheydt, uyt de naeſte Deelen, ende het gantſche lichaem, hem toe-vallende, is gedruckt nader, ende naeuwer plaetſchen te ſoecken, die wy *Fiſtelen*, ende loopende gaten noemen; waer van in 't volgende Capittel ſal gehandelt werden.

3. De holligheydt is niet even-eens, maer ſeer ver-ſcheydelick. Want ſommige valt kleyn, ende kort, an-dere wijdt, ende diep: eenige gaet recht, andere krom, ende winckelachtigh, gelijck de Conijns-hollen.

4. Aen de kenniſſe van dit onderſcheydt is veel gele-gen, om tot de geneſinge te komen; ende die werdt ge-kregen, door het peylen met een Proef-yſer, ofte Waſ-ſche-keerſken, ſachtelick in de holligheyt geſteecken.

5. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: die konnen hier, gelijck in alle Sweeringen, voor goet genomen wer-den, als de etter weynigh, ende goet is, ende de plaets ſonder pijn: in tegendeel, als het anders gaet. De hol-ligheydt, die haer om leegh na buyten ſtreckt, is beter te geneſen, om dat de etter, door ſoodanige opening, lichter kan gelooft werden: maer uyt de gene, die diep nederſackt, en is de etter ſoo wel niet uyt te krijgen, ende lang in blijvende, krijght een ſcherpigheydt, die in-eet, ende de holligheydt allencxkens holder maeckt, ende hoe langer, hoe dieper door-mijnt, tot dat ten laetſten, aen het uytgeholde, ende uytgegraven vleyſch, harde kanten opſlaen, die in loopende gaten veranderen.

6. De *Geneſinge* beſtaet, gelijck in wonden, om de afgeweecken Deelen te verſamelen, ende de holligheyt met Vleyſch te vollen. Voor al eer daer toe te komen, moet eerſt geſien werden, hoe de holligheydt gelegen is. Indien ſy ſoo ſtaet, dat ſy door de opening, die al-reede is, haer niet en kan ontlaſten, in ſulcken geval, moet onder, ofte aen de weder-zijde een ander ge-maeckt werden, om daer door de vuyligheydt af te la-ten. Daer na dient de holligheydt geſuyvert met Wiec-ken, die beſtreecken zijn met *Honich van Roſen*, daer een weynigh poeyer van *Aloë* onder gemengt is, ofte *Vng. Apoſtolorum*, ende, als ſy noch vuylder is, met *Ægyptiacum*; ofte andere, beſchreven in 't 12. Ca-pittel van het eerſte Deel. Doch indien dat de opening te naeuw was, ende de holligheden te veel, om daer Wiecken in te brengen, dan ſal men een ſuyverend af-zietſel, van de gemelte droogen daer in ſpeuyten, als by voorbeeldt, van *Alſſen*, *kleyne Santorye*, *Iuffrouw-merck*, in *Wijn* gezoden, ende daer dan *Honich van Roſen*, ofte de gemelte *Salven*, na gelegentheydt, on-der gemengt.

De holligheydt wel geſuyvert zijnde, werdt voorder geneſen, als alle wonden, door Vleyſch-toe-heelende, ende Vel-maeckende middelen, aengeweſen in 't 14. 15. ende 16. Capittel van 't 1. Deel der *Heel-konſte*.

Het VIII. Capittel.

FISTEL, *ofte* LOOPENT GAT.

1. *Benaminge, ende Beſchrijvinge,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Onderſcheydt,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge.*
7. *Exempel van een verjaerde Fiſtel ontrent de Blaes, ge-heelt.*
8. *Maniere van Leven.*

1.

Wanneer de laetſt-beſchreven Holligheydt niet haeſt en komt te heelen, dan eet de etter al ver-der in, ende doorgraeft haer in verſcheyde wegen, niet anders als Pijpen, daerom oock genaemt in 't Griecks Σύριγξ in 't Latijn *Fiſtula*, welcken naem mede in andere talen, als oock by ons, met *Fiſtel*, bekent is: zijnde een holle, lange, diepe, ende pijps-gewijſe Sweeringe, met harde kanten rontſom beſet.

2. De Fiſtels, ofte loopende gaten (die wy ſoo noe-men, om dat ſy altijdt dragen, ende etter geven) trec-ken haren *Oorſpronck* meeſt uyt de verhaelde Hollighe-den, ofte ander Apoſteunen. Want als de ſelvige, het zy door onſuyverheydt des lichaems, ende overvloedt van quade vochtigheden, het zy door onwetenheydt van de Meeſter, te lang onder handen blijven, ende niet wel geneſen en werden, ſoo geraecken ſy door de in-etende etter, allencxkens dieper, ende hardt.

3. Daer is een groot *Onderſcheydt* in de Fiſtelen. Want de een is dieper, als de ander. Sommige gaen recht in, ſommige ſcheuns ende dwers. Sommige zijn enckel, ſommige maecken van een begin veel wegen. Sommige eyndigen aen 't Been, ſommige aen een Ze-nuwachtigh deel, andere aen Aderen, ofte Slagh-aderen.

4 [Aengaende de *Ken-teyckenen*:] De Fiſtelen werden mede onderſocht, ende nageſpoort, hoe verre haer loop-gaten ſtrecken, door een *Prouvet*, ofte Proef-yſer. Het welck niet wel in 't werck en kan geſtelt wer-den, wanneer de Fiſtel te krom loopt. Dan in ſulcken geval, ſal men een lang ſtucxken Loot nemen, ofte liever een Waſſchen-keerſken, dat buygen kan, ende 't ſelve in de Fiſtel brengen. Hier benevens is het vleyſch, dat rontſom de Fiſtel ſtaet, bleyck, droogh, hardt, ende ſonder, ofte met weynigh pijn, 't en ware dat ſe ontrent een Zenuwe quam. De etter, daer uyt-komende, is raeuw, ende ſomtijdts met ſtanck. Of 'er nu een, ofte meerder holligheden zijn, moet met het Proef-yſer gepeylt werden, ſulcks oock ſomtijdts te kennen gegeven werdt, door de etter. Want indien dat 'er

dat'er meerder etter uyt komt, als waerſchijnelick is, dat 'er in een holligheydt kan groeyen ofte gehouden werden, ofte indien, als de Siecke ſijn lichaem omkeert, de etter, die te voren in gebleven was, wederom begint uyt te loopen; ſulcks is een teycken, dat 'er meerder holligheden zijn, ende dat de Fiſtel dieper ingaet. Maer indien de Fiſtel veel openingen opgeworpen heeft, dan en kan men ſoo wel niet ondervinden met het Proef-yſer, of'er een,ofte meerder Fiſtelen zijn: dan in ſulcke gelegentheydt moet men eenige vochtigheydt door een van de gaten inſpeuyten, de welcke, by aldienſe door alle de gaten wederom uytvloeyt; ſulcks is een teycken, dat'er maer eene Fiſtel en is. Maer indien de ſelve door alle de gaten niet uyt en loopt, als dan zijnder meerder Fiſtelen. Het welck oock de verwe van 't gene uytloopt, betuyght. Want by aldien de vochtigheydt, die door meerder openingen uytvloeyt, van eenderhande verwe is, ſulcks beteeckent dat'er maer een Fiſtel en is. Maer indien ſe verſcheydelick gevervet is, dat wijſt meerder getal aen. Maer hoe verre dat de Fiſtelen reycken, ende aen wat Deel dat ſe ophouden, ofte ſteuyten, werdt aldus bekent: Indien het gene, 't welck met het Proef-yſer geraeckt werdt, ſacht is, ende d'etter, die het geeft, wit, ende veel is, ſulcks beteeckent, dat de Fiſtel alleen door het Vleyſch gaet. Maer als de ſelvige een Zenuwe raeckt, dan valt 'er groote pijn, wanneer men de diepte navorſcht, ende de etter, die daer uyt komt, is wel wit, maer dunder, ende weyniger; ende de werckinge van dat Deel, daer de Zenuwe na toe gaet, valt veel trager. By aldien de Fiſtel tot het Been toe komt, dan valt 'er pijn in 't onderſoecken, ende 't gene, daer het Proef-yſer tegen ſtoot, is hart, ende houdt tegen. Het welck oock even, ende gelijck bevonden wert, indien dat 'er noch geen *Caries*, ofte bedervinge in 't Been en is. Dan als de verdorventheyt het Been mede aengetaſt heeft, dan wert het in 't aenroeren rouw ende ongelijck bevonden, ende de uytvloeyende etter is bruyn, ende ſtinckende. Maer wanneer de Fiſtel een Ader, ofte Slagh-ader komt te raecken, ende dat die noch niet door-gegeten is, dan komt 'er etterige vochtigheydt uyt, als gift. Want het bloedt door de onſienlicke gaetjens uytwaeſſemende, wert vermengt met de vochtigheydt van de Sweeringe, ende daer van wert het gene uytloopt, giftachtigh. Dan als een Ader, ofte Slagh-ader door-gegeten is:ſoo geeft ſe ſomtijdts bloedt uyt; rooder, ende al ſpringende, als het uyt een Slagh-ader komt; dicker, ende bruynder, uyt een Ader.

5. Wy komen nu tot de *Voor-teyckenen*. Slechte, ende verſſche Fiſtelen, alleen zijnde in vleyſige Deelen, niet diep, in jonge, ende wel-geſtelde lichamen, werden lichtelicker geneſen: maer beſwaerlicker, in de welcke veel Deelen door-gegeten zijn, welckers gront, door verſcheyden holligheden niet wel te ſticken en is, die dicht aen de voornaemſte leden leggen, in oude luyden, ende die met quade vochtigheden beladen zijn. Gelijck oock quaet vallen, ende niet alleen ſwaerlick om te geneſen, maer by na ongeneeſlick, die (gelijck *Guido* wel ſchrijft) diep, krom, ende veroudert zijn; die bereycken tot de beginſelen van de Spieren, tot Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, Beenderen, Kneuckels, Wervel-beenderen van den Rug: als oock die geraecken tot in de openheyt van de Borſt, ofte den Buyck, ende die komen tot het Ingewandt, de Longen, Lijf-moeder, Dermen, ende Blaes. Want ſoodanige Fiſtelen ofte en konnen de genees-middelen niet verdragen, ofte de ſelvige en vermogen ſoo verre niet te reycken. Ja daer zijn ſommige Fiſtelen, die niet geneſen en moeten werden, te weten, de gene, die veroudert zijn, ende verre gelegen van de voornaemſte Deelen, ende door de welcke de overtollige, ende quade vochtigheden een geruymen tijdt gewent zijn haer te ſuyveren. Want alſoo de ſelve, door haer ontlaſtinge, het lichaem voor vele ſieckten beſchermen, en dienen gantſch niet gesloten, ende ſouden geſloten zijnde, als groot ongemack veroorſaeckende, wederom moeten geopent werden.

6. De *Geneſinge* der Fiſtelen is tweederley, de eene is recht ende volkomen, die ſe van de gront op met haer oorſaecken wech neemt, de andere onvolkomen, die men *Palliativa* noemt, te weten, wanneer de Fiſtel van binnen verdrooght, ende van buyten toegeſloten wert, blijvende niet-te-min noch de holligheyt. Welcke maniere van heelen niet geheel miſpreſen werdt van *Aquapendens*, ſchrijvende dat hem de ſelve ſomtijdts wel gelucktis, hoe wel niet altijdts.

Deſe geneſinge gaet aldus toe: Na dat het lichaem wel geſuyvert, ende eene bequame maniere van leven voorgeſchreven is, maeckt men een Wieck, van een nieuwe Spongye, nat in eenigh dapper opdroogende Water, gelijck Loogh, Kalck-water, ofte diergelijcke. Want door die middel ſluyt de mont van de Fiſtel, ſoo datſe ſchijnt geneſen te weſen, die oock wel ſomtijdts door hulpe van de natuyrlicke wermte gantſch toeheelt: maer meeſten tijdt ſoo lange alleen toe en blijft, als geen overtollige vochtigheden in het lichaem vergadert en werden. Want wanneer dat 'er wederom eenige vochtigheyt in de holte by een komt, dan gaet de Fiſtel wederom open.

Maer tot de rechte geneſinge dient (beneffens een goede maniere van leven, die terſtont ſal werden aengeweſen, ende na dat het lichaem, door een af-ſettende middel, ofte *Purgatye*, wel ontlaſt is) gebruyckt tweemael daeghs deſe [volgende] dranck:

N. *Geraſpt Palmen-hout, 2 onçen,*
Bladeren van Agrimonye,
Weeghbre,
Eeren-prijs,
Savel-boom,
Paerde-ſtaert, van elcks een hant vol;
koockt dit in een kan witte Wijn, ofte Water, ſoo daer Koortſche, ofte eenige hitte by is,

[Tot een Dranck.]

Ende by aldien vereyſcht wert, dat deſen dranck noch ſtercker zy, ſoo kan men, elcke reys, daer onder mengen een half ſcrupel *Kreeften-oogen*; alſoo de ſelvige, gelijck oock den *Savel-boom*, die in den dranck komt, ſeer bequaem zijn om bedorven Been, Etter, bedorven Aderen, ende diergelijcke, uyt te werpen.

Daer na moet men voor al ſijn beſt doen, om den *Callus*, ofte 't geen rontſom in de Fiſtel vereelt is, wech te nemen. Maer alſoo het opbrengen van de middelen, om ſulcks te doen, meeſtendeel belet werdt, door de naeuwe mont, ofte opening van de Fiſtel, ſoo dient de ſelvige gewijdt, ende breeder geopent. Sulcks kan geſchieden door *Vyer*, door *Yſer*, ofte bequamelicker, ende ſonder pijn door *Wiecken* van een *Spongye*, van *Merch van Vlier*, *Wortel van Gentiane*, van *wilde Wyngaert*, van *Ariſtolochye*, ofte oock van *gedrooghde Knollen*. Want die langwerpigh, ende voor ſcherp gemaeckt, in de Fiſtel gebracht zijnde, trecken in haer de vochtigheyt van de Fiſtel, waer door ſy ſwellende, de opening allencxkens ſonder pijn wijder maecken. De ſelvige Wiecken werden oock ſomtijdts, als de hardigheyt het wijder-maecken tegenſtaet, gedoopt, ofte geſtreecken met ſulcke middelen, die bequaem zijn om 't vereelde wech te nemen. Want den uyterlicken mont van de Fiſtel vereelt voornamelick, ende eerſt in de Huydt ſelve, als de welcke lichtelicker verhardt, ende verdunt, dan het Vleyſch, 't welck ſachter is, ende de overtollighe-den, ende toevloeyende vochtigheden met minder ſchade ontfangt. Het gebeurt even wel ſomtijdts, dat oock het Vleyſch ſelve, in de holligheyt, komt te ver-elen. De vereeltheyt, die in den mont van de Fiſtel is, kan men ſien ende taſten. Maer de gene, die in de holligheyt ſelve is; moet door het Proef-yſer ondervonden werden. Want wanneer het ſelve daer in gebracht wert, ſoo en is 'er geen ofte luttel pijn, daer en komt geen bloedt uyt, ende men voelt eenige hardigheyt, by aldien daer vereeltheyt is. Maer die niet zijnde, ſoo wert 'er door het voelen pijn verweckt, daer komt bloedt uyt, ende men verneemt geene hardigheyt.

Waer nu de vereeltheyt is, daer moet ſe van daen genomen werden, 't welck geſchiet, ofte door *Heel-middelen*, ofte door *Yſer*, ofte door *Vyer*. Van de heel-middelen moet men ſomtijdts de ſachtſte nemen, als daer zijn de *Verſachtende*, ende *Verdrijvende*; ſomtijdts ſtercker, gelijck zijn de *Suyverende*; ſomtijdts de ſterckſte, als de *Brandende*, allegader beſchreven in 't eerſte Deel der *Heel-konſte*. In kindtſche jaren, ende ſacht vleyſch, zijn genoegh de verſachtende, die de hardigheydt, ende de vaſt-klevende ſtoffe, waer uyt de vereeltheydt groeyt, wech nemen: waer by men dan oock van de ſuyverende wat magh vermengen. Soodanigh zijn, *Aſch van Vijgen* met *Ganſe-vet* gemengt: een afzietſel van *Varen-wortelen*, ende van *Agrimonye*, *Diachylum magnum*, *Vnguentum Apoſtolorum*. Maer men heeft gemeenlick al ſtercker van doen, die door ſuyveren, ofte oock door branden de vereeltheyt verteeren. Stercker zijn de Wortel van *Spondylium*, rontſom afgeſchrapt, de wortel van *Aſphodelus*, *Serpentaria*, *Bryonia*, een afzietſel van *Lupinen*, ende inſonderheydt *Centaurium minus*. Sommige raden oock de Fiſtel te vullen met den wortel van *ſwart Nies-kruyt*, ende dat drie dagen na malkander. Maer *Antonius Chalmeteus* (een verſocht Franſch Heel-meeſter, wiens Handt-boeck der Heel-konſte onlangs in Nederlandts uytgekomen is) waerſchouwt ons in ſijn 13. Capittel, dat de *Nies-wortel* geen goet heel-middel en is, inſonderheydt indien de Fiſtel haer geſet heeft in eenigh deel van de Borſt. Want als hy maer eens een Fiſtel van den Rugh-graet, ontrent de plaets van 't Herte met de wortel gevult hadde, ſoo ginck de Siecken geſtadigh van ſijn ſelven. Noch ſtercker zijn *Vng. Ægyptiacum*, *gebrandt Koper-root*, *Precipitaet*, *Olye van Swavel*, *Trochiſci de minio*, *Chalcitis*, *Miſy*, *Sory*, uyt de welcke men tot ſijn gebruyck gemengelde kan maecken. Is al van oudts ſeer gepreſen 't gene gemaeckt werdt van een deel *Ammoniacum* in ſtercken *Azijn* geſmolten, ende dan vermengt met drie deelen *Spaens-groen*. Ende die het noch ſtercker hebben moet, magh daer by doen *Precipitaet*, anderhalf drachme. Ofte

N. *Vng. Ægyptiaci*, 1½ *onçe*,
Sublimaet, 1½ *drachme*,
Weeghbre-water, 3 *onçen*,
Roſen-water, 2 *onçen*,
Loogh, 1 *onçe*,
te ſamen opgekoockt

[*Tot een Salfken*.]

Indien even wel het bequaem by-brengen van deſe middelen, gelijck dickwils gebeurt, door de naeuwte, ende diepte van de Fiſtel, belet werdt, ſoo moet men de ſelvige ofte geheel openen, ofte de middelen tot de grondt toe inſchieten. Als men voor heeft, de Fiſtel te openen, ſoo moet men eerſt het Proef-yſer daer in ſteecken, ende op het ſelve de openinge doen. Maer by aldien men niet en vermagh de geheele Fiſtel te openen, ſoo ſal men daer heel-middelen in brengen; ende die ofte nat, ofte droogh. De natte werden daer in geſpeuyt, ende vermengt met *Loogh*, *Mede*, *Zout-water*, *Kalck-water*, ofte *Voorloop van Brandewijn*, die ſonderling bequaem is, met andere gemengt zijnde, om alderhande vuyle Sweeringen te ſuyveren, ende op te droogen. De drooge heel-middelen werden tot fijn Poeyer geſtooten, ende met een afgeſneden ſchacht in de Fiſtel geblaſen; voornamelick als de Fiſtel korter is, en binnen 't vleyſch: maer by aldien ſe te lang is, ſoo magh ſe oock aen de weder-zijde geopent werden, om de middelen van beyde kanten, daer in te mogen brengen. Als dan en dient niet vergeten ('t welck in de geneſinge van de holligheydt hier vorens oock vermaent is) dat de opening van de Fiſtel na beneden toekomt, op dat de vochtigheden daer te lichter ſouden mogen uytloopen.

Maer alſoo de Fiſtelen niet altijdt en wijcken voor de heel-middelen, ende dat in deſe ſaeck ſomtijdts meer-

der

der voordeel getrocken werdt van 't Handt-werck, ſoo moet men oock al-te-met tot het Yſer, ende Vyer komen; te weten, na dat de geheele holligheydt geopent is. Het welck even wel niet en magh gedaen werden in de Fiſtelen, de welcke haer ſtrecken tot groote Slagh-aderen, Zenuwen, Banden, 't Velleken dat de Ribben bekleedt, ofte diergelijcke Deelen. Maer daer het geſchieden magh, na dat de holligheydt door het Proef-yſer, ofte eenige ingeſpeuyte vochtigheydt ondervonden is, ſoo ſal men die geheel, ſoo groot ſy is, openen. De Fiſtel geopent zijnde, ſoo ſal men de vereeltheydt, ofte door Heel-middelen, ofte door de ſcherpte van een Scheer-mes, tot het goedt Vleyſch toe aftrecken: het welck niet alleen uyt de verwe, maer oock uyt het bloedt, ende 't pijnelick gevoelen te kennen is. De ſelfde vereeltheydt, inſonderheyt die ſeer hardt is, wert vaerdiger, ende met minder pijn door een heet Yſer, ('t welck wy een *Cautery actuael* noemen) wech genomen. Maer om dat het Vyer wat ſchrickelick ſtaet, ſoo willen weynige daer aen. Ondertuſſchen, 't zy ſulcks door *Cauſtike*, ofte brandende Heel-middelen, 't zy door Mes, ofte Vyer geſchiedt, het Deel moet rondtom bewaert werden, door een verkoelend ende te ruggedrijvende *Defenſyf*, op dat de pijn geen onſteeckinge en veroorſaecke.

Als nu de Fiſtel aldus gebrandt, ende verdrooght is, ſoo ſal men eenigh verſachtende Heel-middel, om den korſt af te weecken, daer op gebruycken. Maer ſoo de Fiſtel op eenigh Been uytkomt, ſoo dient men het ſelve, door het ſnijden bloot leggende, wel neerſtelick te ſchrappen, ende al 't gene bedorven ende ſwart is, wech te nemen. Ende dat maer buyten aen. Want als de *Caries* dieper in 't been gegeten heeft, ſoo ſal men de ſchilfer uytſnijden, indien hy van ſelfs niet volgen en wil. By aldien het Been tot het merch toe, ofte oock geheel bedorven is, ſoo ſal men al 't gene bedorven is, uytnemen; dan ſulcks kan wel in kleyne beenkens geſchieden, maer niet in groote. Na dat het Been geſuyvert is, magh men komen tot Vleyſch-maeckende middelen. Ende by aldien de Fiſtel na de ſelvige niet en luyſtert, ſulcks is een teycken, dat al 't gene bedorven was, noch niet wech genomen is. Derhalven moet de Fiſtel noch dieper geopent werden, het Been noch beter afgeſchrapt, ende geſuyvert: ende als de Fiſtel dan noch niet en wil heelen, ſoo loopt ſe ſonder twijffel tot in 't binnenſte van 't lichaem, alwaer haer endt niet nagespoort en kan werden. Derhalven moet men het werck de nature bevelen: de welcke men even wel kan te hulpe komen, met een Poerkten van *gebrandt Zout*, *Wijn-ſteen*, ende *Agaricus*, te ſamen onder *Honich* vermengt, alſoo het ſelve de kracht heeft om gebroken ende verdorven Been uyt te trecken, quaet Vleyſch af te eten, ende de Fiſtel te helpen, gelijck *Nicol. Florent.* getuyght.

De vereeltheyt wech genomen zijnde, indien dat 'er noch eenige vuyligheydt in is, ſoo ſal men afvegende ende ſuyverende middelen gebruycken, gelijck daer zijn *Pimpinelle*, *Gulden-roede*, *kleyne Santorye*, *Alſſen*, *Boonkens-Hool-wortel*, ende andere (in 't Eerſte Deel der *Heel-konſte* beſchreven) met *Honich van Roſen*; op Wiecken geſtreecken, ofte met Voorloop van *Brandewijn* ingeſpeuyt.

Als de Fiſtel wel geſuyvert is, werdt vorders toegeheelt, als ander Wonden.

7. Tot klaerder onderrichtinge ſullen wy hier by-voegen, een aenmerckens-weerdigh voorbeeldt, van een *verjaerde Fiſtel ontrent de Blaes*, ende door wat middelen deſelve geheelt is.

Een Man ontrent 33. jaren, vochtigh van aert, ende vol van quade vochtigheden, kreegh door een ongeluckigen val een *Vlceratie*, ofte verſweering ontrent de Blaes, de welcke qualick geneſen zijnde, verviel tot een Fiſtel, die in ſes jaren van niemandt en konde geholpen werden. Tot dat hy quam by D^r. *Faber*, Genees-heer van den Keyſer, de welcke 't gebreck beſiende, bevondt de plaets gantſch vochtigh, vol Fiſtels, ſeer krom gaende, daer men met geenderhande Proef-yſer in en konde komen. Na dat hy voorſeydt hadde, 't ſelve een gevaerlick werck te weſen, ende dat het ſeer ſwaerlick ſoude konnen tot heelen gebracht werden; ſoo leyde hy ſijn geneſinge even wel aen op de volgende aenwijſingen. Alſoo hy oordeelden, dat het gebreck hing aen de overtollige vochtigheydt des geheelen lichaems, ontſtaende uyt een groote ſwackigheydt van Maegh, ende Lever, ſoo lette hy voor-eerſt dat die vochtigheydt niet geſtadigh toe en nam, ende dan, om die daer alreede was, door bequame genees-middelen wech te nemen, ende om het ſwacke Ingewandt wederom te ſtercken, ende ten laetſten om de Fiſtel van de hardigheyt, ende 't quaet vleyſch te ſuyveren, ende dan toe te heelen.

Tot het eerſte ſchreef hy hem vooreene goede *Maniere van Leven*, om te ſchouwen vochtige ende koude lucht, als oock de miſt, ende avondt-lucht. Niet al te lang, noch by daegh te ſlapen. Spijſe te gebruycken, die werm ende droogh was, ofte van naturen, ofte door bereyden, ende toemaecken.

De overtollige vochtigheyt ſuyverde hy met een afzietſel van *Salſa*, *Guaiac*, ende *China*, daer by doende *Epithymum*, *Mechoacan*, *Hermodactyli*, met wat Suycker door een Hippocras-ſack geleeckt. Hier van dronck de Siecke thien dagen lang eenen roomer, waer door hy ſacht, ende ſonder onſteltenis, ſuyverde. Dit uyt zijnde, heeft *Faber* eenen anderen dranck doen maecken, om te ſweeten, van *Guaiac*, ende *Salſa parilla*, met een weynigh *Saſſaphras*, ende *Raſijnen*, door-gedaen met wat *Caneel*. Het eerſte afzietſel liet hy hem drincken om te ſweeten, het tweede voor dagelickſchen dranck. Daer na dede hy hem gebruycken eenige Conſerven, om de Maegh, ende Lever te verſtercken.

Ondertuſſchen en waren de uytwendige Heel-middelen niet vergeten: maer is voor-eerſt de mondt van de Fiſtel gewijdt met het Merch van een Vlier-boom: daer na is de vereeltheydt wech genomen met *Phlegma*

ſpiritus vitrioli. Ende doen geſuyvert met het volgende Water:

N. *Wortels van Vijf-vinger-kruyt,*
Weeghbre, van elcks 1 loot,
Bladeren van kleyne Santorye,
Roſmarijn, van elcks 3 handen vol,
Chamedrys,
Scabieuſe, van elcks 1 handt vol,
Witte Wijn, 1 ſloop.
Een weynigh te ſamen gekoockt, ende dan 24 uyren geweeckt hebbende, door een Helm overgehaelt, ende genomen van dit Water $\frac{1}{2}$ *onçe,*
Sap van Vrouw-merck,
Honich van Roſen, van elcks $\frac{3}{4}$ *loots,*
Aluyn,
Suycker, van elcks $\frac{1}{2}$ *loots,*
Dit aldus onder malkanderen vermengt
[*Tot een Inſpeuytſel,*]

werde met een ſpeuyt tot den gront van de Fiſtel gebracht.

Ten laetſten, om te heelen, ende vleyſch te maecken, nam hy 6 onçen van dit Waterken, ende koockten daer in *Aloë*, *Myrrha*, *Sarcocolla*, van elcks een half loot. Ende op het gebreck een Plaeſter van *Oppodeldoch magnum Paracelſi* houdende, liet daer over leggen een *Spongye*, in 't voorſz Water nat gemaeckt, ende wel uytgedouwt, om de vochtigheyt, die uyt quam zijpen, te ontfangen.

Ende met deſe middelen is 't gebreck geneſen, gelijck D[r]. *Horſtius* getuyght.

7. Hier dient mede gelet op een goede *Maniere van Leven*, door de welcke het groeyen, ende toevallen van de overtollige vochtigheyt mocht geweert werden. Soodanige is beſchreven in den *Schat der Ongeſontheydt*, 2. Deel, 1. Boeck, op het 23. Capittel van de Sinckingen; de welcke aldaer kan nageſien werden.

Het IX. Capittel.

ROSE,
1. *Haer Benaminge,*
2. *Beſchrijvinge,*
3. *Oorſaecken,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van Leven,*
8. *Middelen, om voor te komen.*

1.

HEt geſwel, dat uyt geen enckel, maer uyt galachtigh Bloedt ontſtaet, werdt by ons, na de roode, ende rooſachtige verwe, daer het de Huydt mede beſchildert, *Roſe* genaemt, gelijck wel lichtelick in 't Griecks *Eryſipelas* (welcken naem by de Heel-meeſters gebruyckelick is) van *Erythros*, dat is roodt, hoe wel andere na eenen anderen oorſpronck vorſchen. De Hooghduytſchen heeten het om de ſelfde reden **Rotglauf** / als raſch, gelijck men bevint, met ſijn roodigheyt voort loopende. Dan, om den Brandt, die het verweckt, voert het in verſcheyde talen den naem na het Vyer. *Hippocrates* noemt het πῦρ ἄγειον, dat is *Wiltvyer*; by *Sammonicus* werdt het beteyckent met den enckelen naem van *Ignis*, ofte Vyer; by *Columella*, *Plinius*, ende *Lucretius*, in de volgende verſſen, met *Sacer ignis*, ofte Heyligh vyer; ende na den heyligen *Anthony* (als weerder, ende beſcherm-heer van 't Vyer) by de Françoiſen, *Le feu ſainct Antoine*, by de Italianen *Fuogo di ſant Antonio*, by ons *S. Anthonis vyer*, ende by de Duytſchen **Sant Antonis feur**; als mede **Brendende raach** / **Glock-feur** / ende **Fleg-fewer** / om dat het ſoo voort loopt, ende met Koortſche uytvleckt.

2. Roſe is een rooſachtige roodtheydt met grooten brandt, ende ſteeckte, over het lichaem voortloopende, meeſtendeel plat, ſomtijdts de Huydt verheffende; beſtaende uyt galachtigh Bloedt. De poëet *Lucretius* beſchrijft haer in ſijn 6. boeck aldus met deſe verſſen:

Et ſimul ulceribus quaſi inuſtis omne rubere
Corpus, ut eſt, per membra ſacer cum diditur ignis.

3. De naeſte *Oorſaeck* van de Roſe is dun, ſcherp, ende galachtigh Bloedt, niet vry van eenige quaedtaerdigheydt, uyt een onſteecken Lever, ende uyterlicke verhittende oorſaecken getrocken, ſchietende op de ſwackſte Deelen, ende haer daer over verſpreydende.

4. De *Ken-teyckenen* zijn een voort-loopende roodigheyt over de Huydt, ſomtijdts blaes-gewijs opgeſwollen, inſonderheyt in 't Aengeſicht, ende in de Oogen ſoo verheven, dat ſy als toegeſloten zijn, ende het Hooft ſchijnt eens ſoo dick te weſen, waer door de menſche niet kenbaer en is. Begint gemeenlick met eenige huyveringe, daer de Koortſche dan dadelick op volght, met een ſpannende, ende ſteeckende pijn.

5. Wy komen tot de *Voor-teyckenen*. Wanneer een Roſe rontſom gaet, als een ſwachtel, daerom by *Plinius* *Zoſter*, ende by *Scribonius Largus* genoemt *Zona*, by ons *Omloop*, ende ſulcks in 't midden van 't lichaem geſchiet, dan brengt ſe den menſche om, ſeyt de gemelte *Plinius* in 't 26. van ſijn Natuyrlicke hiſtorye op 't 11. capittel. Sulcks is oock in 't geloof van 't volck gekomen, dan en gaet geenſins vaſt.

Roſe, ſchrijft *Hippocrates* in de 25. Kort-bondige Spreucke van ſijn 6. boeck, *inſlaende na binnen, is quaet; maer na buyten uyt ſlaende, is goet*. Staet altijdt te wenſchen, als 'er quade vochtigheyt in 't lichaem is, dat de ſelve liever beſit de ſlechtſte, als de beſte Deelen: derhalven is 't ongelijck beter, dat ſy uytſlaet, niet alleen als oorſaeck van minder quaet, maer oock als teycken, dat de nature de overhandt heeft, ende de ongeſontheyt uytdrijft.

Wy ſullen hier noch by-voegen twee Spreucken van den ſelfden *Hippocrates*, uyt ſijn 7. Boeck, ende vooreerſt de 19. *Op ontblooting van 't Been, de Roos komende, is quaet.* Daer en is geen Been in ons lichaem van naturen bloot, als de Tanden, want alle de Beenderen zijn met Vlieſch, Vleyſch, Vet, ende Huydt bedeckt. De ontblootinge geſchiedt door het wech nemen van de verhaelde Deelen, die het Been bekleeden. Het zy dan ſulcks geſchiedt door verplettinge, ofte bedervinge van de Spieren; ofte, gelijck in 't Kout-vyer, door verſtervinge, ofte uyt doorbijten van Vlieſch, ende Vleyſch, gelijck in ſcherpe Sweeringen; ofte oock, als het Been ſelve verwolmt is, het welck gemeenlick *Caries* genoemt werdt; ten kortſten, uyt wat oorſaeck dat het Been ontbloot, ſoo is 't altijdt quaet, ende ſeer ſchadelick, dat 'er een Roſe toeſlaet. Want ſulcks geeft een teycken, dat niet alleen het ontbloote Deel ongematight is, maer het gantſche lichaem overvloet heeft van galachtige vochtigheydt.

De volgende, te weten de 20. Spreucke is: *Op een Roſe, Verrottinge, ofte Sweeringe komende, is quaedt.* Hier ſtaet aen te mercken 't gene te voren in 't 4. Capittel is aengeweſen, dat de Geſwellen haer eynde nemen op driederley manieren, door Verdwijnen, Verſweeren, ofte Verrotten. Wanneer de natuyrlicke wermte geheel ſterck is, ende de vochtigheydt redelicken goet, dan komt deſelvige te verdwijnen. In tegendeel, als de natuyrlicke wermte ſlap is, de vochtigheydt quaetaerdigh, dan ſlaet het tot bedervinge. Tuſſchen beyden gaet het ſweeren, als wel geſchiedende door onnatuyrlicke hitte, maer die door natuyrlicke wermte geholpen werdt, ende in een ſtoffe, die haer ſtelt om gekoockt te zijn, ende in goede Etter te veranderen. Nu de Roſe, is een Geſwel van galachtigh, ofte heet Bloedt, de Huyt alleen belemmerende, ende niet tot in het Vleyſch doordringende, ende daerom ſoude wel behooren, dat ſy door verdwijnen verging, ende niet door verſweeren, ofte verderven. Want daer toe vervallende, beteyckent, dat de oorſaeck van de Roſe, niet op haer gewoonlicke plaetſche en blijft, maer met hare quaetaerdigheydt diep in-eet; het welck groot gevaer van Kout-vyer mede brengt.

6. Wy komen tot de *Geneſinge*: Wanneer dat de Roſe eerſt begint, weynigh plaets beſlaet, ende niet ſeer vyerigh en is, dan magh men, ſonder ſorge, daer opleggen te rugh-drijvende middelen; waer onder meeſt in 't gebruyck is het *Oxycratum*, dat is *Water*, ende *Azijn*, werm mede geſtooft; dan is noch beter *Vlier-azijn*, met *Weeghbre-water*, daer onder dun geſtreecken *Nutritum*, gewaſſchen met ſap van *Weeghbre-water*. Waer over mede geleyt kan werden een Plaeſter van *Diapompholygos*, ende buyten op, het afzietſel van *Granaet-ſchellen*, *Roſen*, ende *Camillen*. Maer als in tegendeel de Roſe al voortloopt, wijdt verſpreyt is, ende een groote vyerigheydt vertoont, dan ſal men het lichaem ontlaſten van de ſtoffe, te weten de galachtige vochtigheydt, door middelen beſchreven in 't eerſte Deel, 4. Boeck, van den *Schat der Ongeſontheydt*, op 't 7. Capittel, n. 2. doch met geen *Aloë*, ofte *Scammonye*, als te heet, ende te ſcherp zijnde. Derhalven magh men nemen [duſdanigh een Dranckxken:]

N. *Rhabarber*, 1 loot, *laet dat 's nachts weycken in*
Cichorey-water,
Pruym-ſap,
Wey, *of diergelijcke [ſoo veel genoegh is,] en 's morgens daer onder*
Manna,
Enckel Pruym-kruyt, *of*
Syroop van Provency Roſen, 1 *loot*,
Bereyde Wyn-ſteen, 1 *ſcrupel*,
gemengt *Tot een Dranckxken.*

Als dit wel gewerckt heeft, ſoo dient des avonts laet ingegeven, dewijl de Roſe beſtaet in een fijne vochtigheyt, die ſelden bevrijdt is van eenen quaden aert, 't gene dat het laetſte verbetert, ende het eerſte doet uytwaeſſemen ('t welck ongelijck beter is, als de heete Sweetdrancken, die ſommige hier toe voorſchrijven) als een dranckxken:

N. *Diaſcordium*, ½ *loots*,
Zout van Carduus Benedictus, ½ *ſcrupel*,
Syroop van Citroenen, 1 *loot*,
Water van Cichorey,
Endivye, *ofte*
Suyring, 1 *once*,
gemengt *Tot een [Sweet-]dranckxken.*

's Anderen daeghs ſal men openen de Lever, ofte Middel-ader, ende trecken ſoo veel Bloedts af, als men na gelegentheydt ſal bevinden noodigh te weſen. Ondertuſſchen dient niet vergeten, dat het overige verkoelt, ende verbetert werdt, ſoo door *Apozema* van Wortels, ende Bladeren van tamme, ofte wilde *Cichorey*, met *Suyring* in *Wey* gezoden; als oock door een Koel-dranck van *Gerſte-water* met *Thamarinden*, ende daer by gedaen *Syroop van Citroenen*, van *Granaten*, van *Suyring*, ofte diergelijcke, met eenige druppels, tot aengename ſerpigheydt, van *Swavel-olye*, ofte van *Koper-root*. Dan dewijle dit gedaen werdt, en ſal men niet overſlaen de verhaelde uytwendige middelen, ende de ſelve, als den Brandt groot is, niet aen laten backen: maer drie vier mael daeghs ververſſchen. Hier op dient verder in-geſien het 2. Capittel van het eerſte Deel der *Heel-konſte*.

7. De *Maniere van Leven* heeft hier mede hare kracht; ende dient ſoodanige gehouden, als wy in 't 5. Capittel deſes tweeden Deels, van 't Bloedt-geſwel, beſchreven hebben. Daer by voegende, om dat het Bloedt hier ſeer dun, ende heet is, dat het ſelve inſonderheydt dient verkoelt, ende verdickt; waer toe ſtrecken *Salaet* van *Lattouw*, ende *Proceleyn*; *Schapen*, ofte *Kalfs-vleyſch*, met de ſelfde kruyden, ende *Verjuys* geſtooft; *Rijſt*, ofte *Terwen-blom* in *Karne-melck*

gekoockt; *Schaeps-* ofte *Kalfs-voeten*, met *Azijn*, ende diergelijcke.

8. Doch dewijl ſommige lichamen de Roſe ſeer onderhavigh zijn, ſoo dient in de ſelve niet alleen gelet, om die te verdrijven: maer oock om voor te komen. Daer toe ſtreckt, dat in 't voor ende na-jaer, na het nu beſchreven, ofte diergelijcken affettende dranckxken, Bloedt gelaten, de Gal verkoelt, ende de onſteecken Lever geopent wert, door *Cichorey*, *Agrimony*, *Suyring*, ende andere kruyden, in 't 15. Capittel van 't 1. Deel en 4. Boeck van den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven.

Het X. Capittel.

SPRINGEND-VYER,

1. *Benaminge, ende Beſchrijvinge*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven*.

1.

ONder de heete Geſwellen werdt mede gereeckent de Vyerigheydt, die haer in de Huydt, gelijck Verbrandtheydt van ziedend Water, met Puyſtkens, ende Blaesjens opwerpt; daerom, na zieden, by de Griecken *Phlyctæna* genoemt, by de Arabiers *Sabafati*, ende, om dat ſy met brant voortloopt, by de Duytſchen ende ons Wilt-vyer, gelijck oock by de Françoiſen *Feu ſauvage*, die het oock *Bouton* heeten, de Italianen *Broſfola*, *Brorſolo*, ende de Spaengjaerts *Poſtilla*. De gemeenſte naem by ons, is *Springend-vyer*; ende en is niet anders als brandende Bladeren, ofte Bleynen, die haer in de Huydt, ofte veel eer het Op-huydeken openbaren, ende vyerigh voortſpringen.

2. De naeſte *Oorſaeck* van Springend-vyer is heete en gallige vochtigheyt met zoute, ende waterige gemengt: het zy de ſelve uyt een verhitte Lever, heete Koſt, ophouden der Stonden, ofte anders haren oorſpronck heeft. Komt oock veeltijdts, voornamelick in de Kinderen, als ſy ſchierlick uyt de kouw, in de hitte, ende wederom uyt de hitte in de kouw verſchijnen.

3. Is te *kennen* aen de kleyne bladerkens, die raſch, met jeuckſel, uytſlaen, ende doorbreeckende, tranen een geelachtige vochtigheydt, de kanten verharden, ende vallen af, gelijck een korſte.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] De Mans, ſeyt de Grieckſche *Aëtius*, zijn ſelden met het Springend-vyer gequelt, de Vrouwen, die niet wel geſuyvert en werden, krijgen 't dickwils op hare Beenen, de Kinderen over 't geheele Lichaem, dan duyrt gemeenlick maer twee drie dagen. Doch, als 't niet wel geneſen werdt, komt ſomtijdts in Hayr-worm te veranderen.

5. Tot *Geneſinge*, dient het betten met *Roſen-water*, ofte Water daer *Roſen*, *Granaet-ſchellen*, ende *Weegh-bre-zaet* in gekoockt is; dan geſtreecken met *Nutritum*, ende *Slijm van Quee-kernen*, in *Roſen-water* uytgetrocken onder een gemengt. Ende indien de Bleynen, van ſelfs niet doorbreeckende, pijn verwecken, ſoo ſal men de ſelve met een naelde doorſteecken, ende daer op leggen, eerſt een Pap van *Gerſten-meel*, in *Kaerne-melck* gekoockt, daer na de Plaeſter *Diapompholygos*.

6. Hier dient gehouden de ſelfde *Maniere van Leven*, die in de Roſe is voorgeſchreven. Daer-en-boven, moet in Vrouwen, die geſtopt zijn, onſluyting gemaeckt werden, door ſoodanige middelen, als in 't eerſte Deel, 4. Boeck, Capittel 18. n. 2. ende in 't tweede Deel, 3. Boeck, Capittel 45. n. 5. van den *Schat der Ongeſontheydt*, zijn beſchreven; inſonderheydt door *Ader-laten in den Voet*. Soogende Kinders, alſoo het in haer meeſt ontſtaet uyt *quaet Sogh*, dienen ten eerſten verſien van een geſonde Minne.

Het XI. Capittel.

HAYR-WORM,

1. *Benaminge*,
2. *Beſchrijvinge*,
3. *Oorſaecken*,
4. *Onderſcheydt*,
5. *Ken-teyckenen*,
6. *Voor-teyckenen*,
7. *Geneſinge*,
8. *Maniere van Leven*.

1.

VAn den ſelfden aert, met de voorgaende Roſe, ende Springend-vyer, is den *Hayr-worm*, die mede uyt een galachtige ende lichte vochtigheyt beſtaende, als een hayrigen Worm voortkruypt; waerom hy oock, by de Griecken *Herpes*, ende, na dat woordt, by de Latijnſche *Serpigo*, doch gemeenlick, om dat hy dickwils ſchierlick overvalt, *Impetigo*, genoemt werdt. De Françoiſen heeten hem *Dartre*.

2. *Hayr-worm* is een verheffinge in de Huydt, met roodigheydt, jeuckſel, ende kleyne peuckelkens, gelijck als verwormt, ingegeten.

3. De naeſte *Oorſaeck* van Hayr-worm is een enckele, ende ſcherpe *Gal*, de welcke, door ſijn fijnigheydt, tot tegen het Op-huydeken doordringt; doch weyniger plaets beſlaende, als de Roſe: maer die even wel meerder ſweeringe veroorſaeckt. Van de vorder oorſaecken, die de Gal doen groeyen, is voor deſen dickwils verhaelt.

4. Het *Onderſcheydt* beſtaet uyt de oorſaeck. Wanneer de Gal alleen is, ende niet veel buyten haer eygen gematigheydt, dan veroorſaeckt ſe den gemeenen Hayrworm; meerder aengebrandt zijnde, de ſoorte, die de Griecken ἐσθιόμενος, dat is, *In-etende* noemen; om dat ſe ſelver in 't Vleyſch gaet: maer als andere vochtigheydt haer onder de ſelvige vermengt, dan maeckt ſe kleyne bladerkens op de Huydt, gelijck Geers, ende daerom *Herpes miliaris* geheeten.

5. De

5. De *Ken-teyckenen* blijcken volkomentlick uyt de beſchrijvinge.

6. [Belangende de *Voor-teyckenen* :] Na dat de Gal ſcherp, ofte ſlap is, ſoo valt den Hayr-worm lich-ter, ofte ſwaerder te geneſen. De in-etende is de quaet-ſte, ende verandert dickwils tot arger Zeer.

7. Om van den Hayr-worm te geraecken, moet voor eerſt wel gelet werden, dat galachtige vochtighe-den van binnen bereydt, afgeſet, ende geſuyvert wer-den, door ſoodanige middelen, als in den *Schat der Ongeſontheyt* zijn aengeweſen. Indien het lichaem daer by bloedt-rijck is, ſoo dient een Ader geopent, ende ſoo veel Bloets afgelaten, als de gelegentheyt vereyſcht.

Den lichtſten Hayr-worm werdt wel geholpen met *nuchtere Speeckſel* geſtreecken, ofte met *Water*, dat uyt *groen Hout*, als 't opgeſtoockt is, loopt, de *Bladeren van Glas-kruyt*, ofte *Een-bladt* in *Brandewijn* geleydt, de *Wortel van Patich* met *Azijn* geſtampt.

Op de gene, die ſwaerder is, dienen oock krachtiger middelen gebruyckt; als *Moſtaert*, poeyer van *Aluyn* met *Azijn-honich* gemengt.

Tot de ſwaerſte, ende in-etende, hebbe ick dick-wils goedt gevonden de Salve, die D^r. *Foreſt*, te Delft in de winckels gereedt hiel:

N. *Ceruys-ſalf met Campher*, 1 *winckels pondt*,
Goudt-ſchuym,
Antimonye,
Camfer, *van elcks* 4 *onçen*,
Gebrandt loot,
Menye, *van elcks* 2 *onçen*,
Precipitaet, 2½ *loot*,
dit alles in een vijſel geroert met een heete ſtock,
Tot een Salve.

Doch, gelijck de meeſte omſlagh niet altijdt het beſte uyt en levert, maer dickwils het geringſte wel gebruyckt zijnde, het beſte werck uytvoert, ende daerom van mijn oock lieſt gebruyckt werdt: ſoo en hebbe ick hier niet beter gevonden, als een ſlecht Salfken in 't oogh, maer wonderlick in deught, beſtaende uyt *bruyn-geſnerckte Boter*, *Roet* uyt den ſchoorſteen, daer in ge-ſchrapt, ende op 't laetſte een ſcheutjen *Azijn* by gego-ten. Ende dit geneeſt oock wonderbaerlick de Schorfte hoofden, die na geene ander middelen willen luyſteren, ſelver die na de Laſernije trecken, gelijck ick dickwils hebbe ondervonden. Ende daer op ſlaet het gene de Grieckſche Poëet *Heſiodus* eertijdts geſeyt heeft, dat de domme niet en verſtaen, wat kracht dat 'er oock in 't alder-ſlechtſte Kruyt is.

8. Hier moet mede ſoodanigen *Maniere van Leven* gebruyckt werden; waer door geen galachtige, zoute, ofte andere ſcherpe vochtigheden voort en komen: maer die de gene, de welcke alreede gemaeckt zijn, kan verkoelen, ende verſachten. Soodanige nu al meermaels aengeweſen zijnde, is onnoodigh hier wederom op te halen.

Het XII. Capittel.

1. *Koudt-geſwel*, OIDEMA *genoemt*,
2. *Beſchrijvinge*,
3. *Oorſaecken*,
4. *Onderſcheyt*,
5. *Ken-teyckenen*,
6. *Voor-teyckenen*,
7. *Geneſinge*,
8. *Maniere van Leven*.

1.

GElijck heet Bloedt, te overvloedigh zijnde, tot geſwellen uytpuylt: ſoo maeckt oock het koude een geſwollen vergaderinge, de welcke by de nieuwe Genees-meeſters den algemeenen naem gegeven is van *Oidema*, ofte *Oedema*, welck eerſte woordt eygentlick in 't Griecks een geſwel beteyckent, ende ſoo is 't mede, volgens de uytlegginge van *Erotianus*, voor alderley geſwel gebruyckt by *Hippocrates*, ende d'ander oude Griecken.

2. Maer nu werdt byſonderlick, volgens het ge-meen gebruyck, *Oedema* genomen voor een koudt, bleyck, ende ſacht geſwel, dat het drucken van den vinger wijckt, die daer putten inprent, ſonder pijn, be-ſtaende uyt koude ſlijmerigheydt, die in 't Bloedt is.

3. Soo dat de naeſte *Oorſaeck* dient geſtelt in 't *Phle-gma*, ofte de koude ſlijmerigheydt van 't Bloedt, de welcke te overtollighe gegroeyt zijnde, de nature ſoo verveelt, dat ſy door de ſelvige uyt de groote Vaten in de kleyne, ende van de ſtercke Deelen na de ſwacke geſtooten werdt, ofte oock van ſelfs, door haer ſwaerte, nederſackt; waer door een *Oedema* noyt ſoo veel haer in andere leden openbaert, als in de uyterſte, gelijck de Handen, maer inſonderheydt in de Voeten. Deſe ſlij-merige vochtigheydt werdt wederom veroorſaeckt uyt gebreck, dat in de Lever, ende 't ander Ingewandt is, om goedt Bloedt te konnen maecken: ende dat heeft noch voor hem andere oorſaecken, die onnoodigh zijn hier by te brengen, als volkomentlick verhaelt in het 2. Deel van den *Schat der Ongeſontheyt*, in het 3. Boeck, op het 27. Capittel van de Water-ſucht, die naeuwlicks immermeer ſonder dit geſwel gevonden werdt.

4. Om nu niet te ſeggen van het *Onderſcheydt*, dat de vermenginge van andere vochtigheden, als in 't Bloet-geſwel verhaelt is, waer door een *Oedema* toegenoemt werdt *Phlegmonodes*, *Eryſipelatodes*, ende *Scirrhodes*, kan mede-brengen, ſoo maeckt het *Phlegma* ſelfs ver-ſcheydenheydt in deſe koude geſwellen, van wegen dat het eene wat dunder, ende wateriger is, het ander wat dicker, ende taeyer.

5. Het Koudt-geſwel valt licht te kennen, ende de *Ken-teyckenen* zijn al meeſt in de beſchrijvinge aengewe-ſen. Het is koudt, bleyck, ende ſacht, gelijck de voch-tigheydt, haer ſtoffe; gedouwt zijnde, laet een put, of-te holligheydt, de welcke wat blijft ſtaen, als de voch-tigheydt

tigheydt dick, ende ſlijmerigh is; maer vergaet haeſt, wanneer deſelve beſtaet uyt dunder ſtoffe. Is ſonder hitte, kloppinge, ende geen, ofte ſeer weynigh pijn, dewijl deſe vochtigheydt het Deel alleen verſacht, verwochtight, ende geen ſcheyding en maeckt; ende alſoo ſy koel is, ende geen hitte by haer en heeft, verweckt geen Brant, ofte Koortſche.

6. [Belangende de *Voor-teyckenen*:] De koude Geſwellen groeyen meerder in de Winter, als op andere tijden, om dat alsdan vele ſlijmerigheydt vergadert: gelijck ſy oock de oude luyden meeſt aendoen, ende de gene, die, door gulſigheydt, ende dronckenſchap, haer natuyrlicke wermte overſtelpen. Sy komen ſeer ſelden tot ſweeren, maer ſcheyden meeſt door verdwijnen, 't en zy dat haer ſtoffe, door heel langdurige beſlotenheydt, allencxkens quame te verharden. Anders en hebben ſy by haer ſelven weynigh gevaers: maer volgende de Teering, de Waterſucht, ofte diergelijcke ſieckten, volgen met een noodtſaeckelick de gelegentheyt van de ſelvige, ende en werden in ſulcken geval niet aengeſien, als eygene gebreecken, maer alleen als toevallen, van ſoodanige ſieckten, die haer opwerpen.

7. Om tot *Geneſinge* te komen; By aldien het Bloet door het geheele lichaem veel met ſlijmerigheydt belaſt is, ſoo ſal men het ſelve voor-eerſt daer van ſuyveren, ende ontlaſten, door ſulcke middelen, als in 't eerſte Deel, en 4. Boeck van den *Schat der Ongeſontheydt*, op 't 7. Capittel, n. 4. ende 't 8. n. 4. zijn aengeweſen. Na de algemeene ſuyveringe is 't eerſt tijdt de handt aen 't Geſwel ſelve te ſlaen. Sulcks begint den Arabiſchen *Avicenna* met *wrijven*, het welck geſchiet door een grof ſervet, ofte eenen anderen rouwen doeck, wel heet gemaeckt. Daer op dient dan terſtondt *geſtooft* met het afzietſel van *Huemſt-wortel*, *Wilge-bladeren*, *Alſſen*, *Salye*, *Roſmarijn*, *Lavendel*, ende *Camillen*. Deſe twee middelen dienen wel voor te gaen, om dat anders de volgende weynigh kracht ſouden konnen doen op een koudt ende ſlijmerigh Geſwel, het welck het Deel ſelve al geheel met kouw doorgeſlagen heeft. Daer toe kan mede gebruyckt werden een Spongye, uytgedrongen in heeten *Azijn*, ende een weynigh *Water*, (ick ſoude beter raden tot *Wijn*) want ſulcks heeft de kracht, ſchrijft de gemelte *Avicenna*, als oock *Galenus*, om te verdroogen, ende te verdrijven. Dan dit ſtreckt alleen tot gebruyck in 't beginſel; maer als 't Geſwel alreede een vaſte plaetſch genomen heeft, ſoo moeten ſtercker verdrijvende middelen gebruyckt werden, als een ſtovinge van *Kalck-water*, ofte *Loogh* van *Wijngaert-rancken*, ende daer na omgeſlagen K[illegible], *Paerde-miſch*, ofte, als het noch ſtercker mo[illegible] *Duyve-miſch*, met poeyer van *Aluyn*, ende [illegible] gemengt; ende die ſulcks tegen is, magh na het [illegible] opleggen een plaeſter van *Diachylum*, ofte *Oxycroceum*, hier toe ſeer vorderlick bevonden by *Valeſcus de Taranta*. Dan als het Geſwel in een bequame plaets ſtaet, daer ſulcks kan geſchieden, en acht ick niet bequamer, als dat men in een hooge pot een gloeyende *Straet-ſteen*, ofte een ſtuck *Molen-ſteen* leyt, daer op gietende een lepel, ofte twee, *Wijn*, ende *Azijn*, ende over die ſtoom het Geſwel houdt, ſoo lange als men 't verdragen kan, ende dan yet van de verhaelde Pappen, ofte Plaeſters omſlaet.

Wanneer dit Geſwel hem mocht tot rijpen ſtellen, het welck ſelden gebeurt, ende niet als in 't *Phlegmonodes*, wanneer ſijn koude ſtoffe onder Bloedt vermengt is, ende als dan oock pijn, ende kloppinge verweckt: in ſulcken gevalle moet het ſelve te hulpe gekomen werden, door *Rijp-maeckende* heel-middelen, beſchreven in 't eerſte Deel; ende de Etter dan gerijpt (daer van de teyckenen hier voor in het 4. Capittel zijn aengeweſen) ende wel gekoockt zijnde, ſoo en behoeft men niet te wachten, tot dat ſy van ſelfs doorbreeckt, alſoo ſulcks langſaem ſoude by-komen: maer dient ten eerſten geopent, ende liever met een *Cauſtijck*, als *Lançet*. Daer op moet het van binnen geſuyvert, ende geheelt werden, gelijck nu meer-malen verhaelt is. Als dit Geſwel ſchijnt in een hardigheydt te willen veranderen, dan ſal men komen tot *Verſachtende middelen*; ende voorts gebruycken 't gene in 't volgende Capittel ſal aengeweſen werden.

8. Hier dient een *Maniere van Leven* waergenomen, ſtreckende om het groeyen van de ſlijmerachtige vochtigheydt te beletten. Daer toe dient werme, ende drooge *Lucht*, ende ſoodanigen *Spijſe*; *Soberheydt*, ende in 't korte al 't gene, voor de koude Herſſen-ſieckten, Sinckingen, ende Water-ſucht, in den *Schat der Ongeſontheydt* beſchreven is.

Het XIII. Capittel.

HART-GESWEL, ofte SCIRRHUS.

1. *Benaminge, ende Beſchrijvinge*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Onderſcheydt*,
4. *Ken-teyckenen*,
5. *Voor-teyckenen*,
6. *Geneſinge*,
7. *Maniere van Leven*.

1.

Van de Geſwellen, die door de vier vochtigheden, waer uyt het Bloedt beſtaet, veroorſaeckt werden, de drie verhandelt zijnde, is nu overigh het vierde, 't welck ſijnen oorſpronck heeft van het grofſte, ſwartſte, ende ſwaerſte, dat men in Bloedt, 't welck als een Ader geopent is, onder in het becken op de gront ſiet leggen. Dit heeft by de Grieckſche Genees-meeſters den naem van Σκίῤῥος, en Σκίῤῥωμα, welcke benamingen by de Latijnſche oock zijn behouden, te weten *Scirrhus*, ende *Scirrhoma*; ende by andere Uytheemſche gebleven. Wy hebben het even wel *Hart-geſwel* geheeten; als zijnde de *Scirrhus* niet anders,

ders, dan een Geſwel, dat gantſch hardt is, ende ſonder pijn, beſtaende, gelijck nu geſeydt is, uyt het grofſte, aerdtachtighſte, ende ſlijmerighſte Bloedt.

2. Om de *Oorſaeck*, ofte de ſtoffe van de harde Geſwellen wel te verſtaen, ſoo ſtaet voor-eerſt te weten, dat een van de vier Deelen, die het Bloedt maecken, is de *Melancholy*, ofte het ſwart Bloedt, zijnde het groſte ende aerdtachtighſte Deel, ende als de giſt van 't Bloet, het welck uyt den Gijl, beneffens de ander drie vochtigheden, in de Lever, ende 't ander Ingewandt, gemaeckt werdt, ende onder de ſelvige vermengt zijnde, voornamelick ſtreckt tot voedtſel van de vaſte Deelen, gelijck tot de Beenderen; als mede, om door ſijn grovigheydt, het ander Bloedt te verdicken, ende als te binden, ende lijviger te maecken. Het overſchot van het ſelve, als te grof zijnde, werdt in de kleyne, ende vele Slagh-aderkens, ende Aderkens van de Milt tot fijnder ſtoffe gebracht: doch als het ſelfde, door eenigh belet verhindert werdt, ende in onſteeckinge vervalt, dan krijght het met eenen een quade hoedanigheydt, ende ſcherp-bijtenden aert, ende den naem van *ſwarte Gal*, die de *Kancker* veroorſaeckt, waer van in 't volgende Capittel ſal gehandelt werden.

3. Het *Onderſcheydt* van de harde Geſwellen werdt mede genomen, gelijck van de andere, uyt de oorſaeck. De gene, die voortkomen uyt enckel ſwart Bloedt, zijn de rechte harde Geſwellen: maer onrechte, ofte baſtaert harde Geſwellen, wanneer by de ſelve komt, ende daer by vermengt werdt Bloedt, Gal, ofte ſlijmerige Vochtigheydt; ende dan krijgen ſy den naem na haer vermenginge, te weten *Scirrhus Phlegmonodes*, *Eryſipelatodes*, ofte *Oedematodes*. De rechte *Scirrhus* is hardt, als ſteen, gantſch ongevoeligh, ende ſonder eenige pijn; de andere gedruckt zijnde, wijcken den vinger wat, ende verwecken een weynigh pijn.

4. Soo dat de voornaemſte *Ken-teyckenen* van den rechten *Scirrhus*, zijn hardigheyt, ende ongevoeligheyt; die gedruckt, noch verwijckt, noch zeer doet. De hardigheydt komt door de grove, ende verharde ſtoffe, de welcke oock de Deelen, daer ſy rontſom in beſloten is, allencxkens verdrooght, ende verhart. Daer-beneffens door haer grovigheydt, ende ſwaerte de Zenuwen druckende, ende door haer taeye ſlijmerigheyt, alle de toegangen, als een Lijm, verſtoppende, belet den zielicken geeſt (die de gevoelende kracht by-brengt) tot in het Deel te konnen ſchieten. Gelijck geſchiedt, als die harde ſtoffe vermengt, ende gematight is, met dunder vochtigheyt; waerom dan oock de hardigheyt ſoo groot niet en valt, ende het gevoelen niet verdooft en is.

5. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] Aen den rechten *Scirrhus*, die ongevoeligh is, en valt geen Salf te ſtrijcken: den anderen is mede ſeer ſwaerlick te geneſen, ende vereyſcht geheel langen tijdt.

6. Even wel om wat verlichtinge by te brengen, ende de groey, ſoo veel mogelick is, te verhinderen, ſoo dient het Geſwel gehouden over den damp van *Azijn*, op een gloeyende *Straet-ſteen* gegoten, dan geſtooft, ende geſtreecken met de verſachtende middelen, die op 't 6. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte* zijn aengeweſen.

7. De *Maniere van Leven*, die hier te houden ſtaet, ſiet op het beletten, dat de grove vochtigheyt niet meerder toe en neemt. Waer van in de Sieckten van de Milt, ende elders gehandelt is.

Het XIV. Capittel.

KANCKER,

1. *Benaminge, ende Beſchrijvinge,*
2. *Oorſaecken, ende Onderſcheydt,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1.

WY komen tot het Geſwel, dat de *Scirrhus* naeſt; ende onder alle de Geſwellen het arghſte is, te weten Kancker, in 't Latijn genoemt *Cancer*, in 't Griecks Καρκῖνος, ende Καρκίνωμα, welck woort de Keyſer *Auguſtus*, de grootſte Prins van de werelt zijnde, als hy van ſijn drie na-ſaten geplaeght werde, te weten ſijn onkuyſche dochter, ende nichte *Iulia*, ende den dommen *Agrippa*, plagh te gebruycken, de ſelfde niet anders noemende, als ſijne drie *Carcinomata*, ofte Kanckers; gelijck *Suetonius* ſchrijft. De Spaengjaerts heeten dit Geſwel *Caratan*, de Françoiſen *Chancre*, ende de Italianen *Cancro*, ofte *Cancaro*; in welck woort ick haer dickwils hebbe hooren uytberſten, als ſy met hevigen toorn onſteecken waren. Deſe benaminge wert getrocken, uyt de gelijckeniſſe, die dit Geſwel heeft, met de Krabbe. Want gelijck de ſelve een ront lichaem heeft, ende de pooten hier, ende daer verſpreyt, vael van verwe, ende die, 't gene ſy met haer angels aengrijpt, vaſt houdt: ſoo is oock de Kancker een hardt, ongelijck Geſwel, ront van gedaente, vael van verwe, venijnigh van aert, ſoo vaſt gehecht in het Deel, die het beſit, als of het daer met hamers was ingeklopt, rontsom ingeſwollen Aderen, als tacken, hier ende daer uytgeſpreyt, de Krabbe-pooten niet qualick gelijckende, ſijnen oorſpronck nemende uyt ſwarte verbrande Gal.

2. De naeſte *Oorſaeck* van de *Kancker* is ſwarte Gal, komende van ſwart Bloedt, het welck wy geſeydt hebben den *Scirrhus* te maecken, die tot een zultige, inetende, ende venijnige ſcherpigheyt verbrandt is. Ende alſoo de ſelve niet altijdt even heet, ende ſcherp en valt, ſoo ſtelt ſe oock tweederhande ſoorte van Kancker. Want de ſachtſte maeckt een ſachter Kancker, ende die beſloten blijft: maer die heeter ende ſcherper is, berſt open, ende verweckt een verſworen Kancker. Siet breeder D^r. *Ranchin*, eertijdts mijn meeſter te Mompellier, 2. *Quæſt.* en *Chirurg.* 19.

De ſwarte Gal, naeſte oorſaeck van de Kancker, groeyt, gelijck verhaelt is, meeſt uyt ſwart Bloedt, ofte alleen, ofte met Gal, ende heet Bloet vermengt; doch na dat haer branden wat gaet leggen, ofte ten minſten ſoo ſeer niet en ſmoockt; het welck de reden is, dat hier geen Koortſche toe en ſlaet, gelijck geſchiedt by een Bloedt-geſwel, ende de Roſe.

De voorgaende, ende uyterlicke oorſaecken, zijn al 't gene, het ſwart Bloedt te overtolligh doet toenemen (elders breeder aengeweſen) ende het ſelve daer na laet bederven, waer op dan de quaetaerdigheyt volght.

De Kancker komt ſoo van binnen, als van buyten het lichaem, maer inſonderheydt in de bovenſte Deelen, ontrent het aengeſicht, als aen den Neus, Wijnbraeuwen, Ooren, Lippen, Gehemelt, ende Borſten van de Vrouwen, de welcke den ſelven aldermeeſt onderhavigh zijn, om dat ſy, van wegen haer ſacht, loſch, ende ſpongyachtigh weſen, de quade vochtigheydt lichtelick ontfangen, voornamelick door de gemeenſchap, die ſy hebben met de Lijf-moeder, de welcke geſtopt zijnde, haer opgehoude, ende vervuylde vochtigheydt daer na toe ſendt.

3. Wat de *Ken-teyckenen* belangt: de ſelvige zijn in de beſchrijvinge nu meeſt aengeweſen, die evenwel haer ſoo niet op en doen in 't beginſel, wanneer de Kancker ſoo kleyn is, als een erwete, maer groot werdende, vertoont alle de teeckenen, die verhaelt zijn. Ende al is ſulcks, dat de Kancker, van wegen ſijn ſtoffe, eenige gemeenſchap heeft met den *Scirrhus*, ſoo zijn ſe niet-temin van malkanderen wel te onderſcheyden. Want de Kancker is gemeenlick rondtachtigh, met tacken, als Krabbe-pooten, uytgeſpreyt, in de welcke pijn, hitte, ende kloppinge vernomen werdt; het welck de *Scirrhus* niet en heeft. Daer-en-boven groeyt de Kancker van ſijn ſelven, neemt haeſtelick toe, ende komt gemeenlick maer in ſachte Deelen, gelijck de Borſten, ende diergelijcke: in tegendeel ſpruyt de *Scirrhus* meeſt uyt andere geſwellen, die allencxkens komen te verharden, ende ſtelt hem in alderhande plaetſchen.

Den openen, ofte doorgeſworen Kancker, is een vuyle ende ſtinckende Sweeringe, met geſwolle, bruyne, ende omgewelfde kanten. Geeft oock uyt een vuyle, ende ſtinckende *Sanies*, ofte waterige Etter, als den ouden *Cato* mede ſchrijft in 't 137. Capittel van ſijn Landt-bouwinge.

4. De *Voor-teyckenen* en brengen hier niet veel goets mede. Want de Kancker ſijn Venijn geſtadigh voortſchietende, ende alſoo van quaedt arger werdende, valt gemeenlick ongeneeſlick. Sulcks heeft de Poëet *Ovidius* oock aengeweſen 2. *Metamorph.*

> *Vtque malum latè ſolet immedicabile Cancer*
> *Serpere, & illæſas vitiatis addere partes.*

De reden is, om dat ſijn quaetaerdige ſtoffe dick ende grof is, ende gemeenlick ſoo diep in de Aderen ſchiet, dat de ſelve noch door Laten, noch Aſſetten, noch te Rugh-drijven, noch Verdwijnen, noch Snijden, noch Branden en kan wech genomen werden. Behalven dat hy oock ſachte middelen veracht, ende van ſtercke hem laet tergen. Soo dat mede noch de meeſte ſwarigheydt ontſtaet in tweederley, ende tegen-ſtrijdende Venijn, daer de Kancker van beſmet is; te weten, een, dat doet bederven, ofte verrotten, een ander, dat ſcherp is bijtende, ende, als *Corroſijf*, ofte 't gene den *Wolf* genoemt werdt, in-etende. Derhalven hoe hier de geneſinge werdt aengeſtelt, men houdt altijdt den Wolf (gelijck het ſpreeck-woordt ſeydt) by de Ooren. Want indien daer tot verſachtinge opgeleydt werden werme, ende vochtige middelen, die in andere geſwellen gewoon zijn etter te maecken, dan komt ſoodanigen Deel gantſch te verrotten, ende de naeſtgelegene met eenen te bederven. In tegendeel wil men die vuyle, ende quaetaerdige vochtigheydt met *Cauſtijcken*, ofte Brant-middelen te hulpe komen, ſoo ſal men het ander vergif, dat in de Kancker is, te weten het in-etende, tergen, ende vloeyender maecken.

Des niet tegenſtaende, en vallen alle Kanckers niet van gelijck gevaer; ſoo van wegen de ſtoffe, die by alle niet even ſcherp, ende vergiftigh en is; als van wegen de plaets, die van de ſelvige beſmet wert. Soo ſchrijft *Hippocrates* in de 38. Kort-bondige Spreucke van ſijn 2. Boeck, *beter te zijn, dat men de gene, die verborgen Kancker hebben, niet en ſoeckt te geneſen. Want ſoeckende te geneſen, ſterven ſy raſſer; maer niet poogende te geneſen, blijven langer in 't leven.* Verborgen Kancker noemt hy, die noch beſloten is, ofte ſijn tacken alreede ſoo diep geſchoten heeft, dat men daer niet by en kan. Sulcke Kancker komt, door het opleggen van Heel-middelen, lichtelick door te ſweeren; het welck het beginſel van meerder ellende is, ende den ſeeckeren wegh na de Doodt. De Kanckers, de welcke in eenige holligheydt van 't lichaem gegroeyt zijn, in 't Gehemelt, Eyndel-darm, Lijf-moeder, indien ſy geſneden ofte gebrandt werden, ſoodanigen Sweeringe en is tot geen ſluytinge met lidt-teecken, te brengen, ſoo dat de gene, die men ſoo aentaſt, ſeer pijnlick tot haer eynde geraecken, de welcke anders ſtil gelaten zijnde, langer, ende met veel minder moeyelickheydt ſouden geleeft hebben, gelijck *Galenus* ſchrijft in de uytlegginge van de gedachte Spreucke. Waer op oock wel ſtaet aen te mercken, dat *Galenus* niet en ſeydt in den Mondt, maer alleen in 't Gehemelt. Want die in 't Gehemelt opſlaen, komen gemeenlick ontrent het Lelleken, alwaer het ſacht, voos, ende alderbequaemſt is, om de vochtigheydt, die uyt het hooft vloeyt, te ontfangen, ende derhalven onbequaemſt, om aldaer te ſnijden, ofte te branden. Soo dat *Galenus* daerom wel oordeelt, dat de Kanckers aldaer ongeneeſlick zijn. Maer dat op andere plaetſchen van den Mondt, de ſelvige konnen geneſen, ſal blijcken, uyt het voorbeeldt terſtondt by te brengen. De gene, die eerſt beginnen, ende loſch buyten op ſtaen, konnen noch geholpen werden,

den, maer als ſy veroudert, ofte diep gewortelt zijn, inſonderheydt op Zenuwen, ofte in Aderen, die haer na eenigh voornaem Deel ſtrecken, dan is 't onmogelick de ſelvige door eenigh middel, als met het leven, wech te nemen: maer moeten alleen met ſachtigheydt onderhouden werden.

5. Uyt het gene nu verhaelt is, kan lichtelick afgenomen werden, hoe weynigh dat 'er van de *Geneſinge* te verwachten ſtaet. Even wel en dient dit gebreck niet van verlichtinge, ende hulpe verſteecken. In alle Kancker is goedt, dat men den groey van de oorſaeck, te weten de ſwarte Gal, ſoeckt te beletten. De middelen daer toe ſtreckende, zijn in den *Schat der Ongeſontheydt* aengeweſen. Op de plaetſche ſelve ſal men leggen 't geene verſtercken, matelick verdrijven, ende de ſcherpigheydt van de vochtigheydt verſachten kan. Tot welcken eynde ſtrecken, het afzietſel van *Kliſſen-bladeren*, ofte *kleyn Speen-kruyt*; het ſap van *Nacht-ſchade*, van *Cichorey*, inſonderheydt *Paerde-bloemen*, daerom *Kancker-bloemen* genoemt, van *Robrechts-kruyt*, met *Water van Kinck-vorſchen* gemengt; ende daer mede, het Kanckreuſe deel geſtooft zijnde, dan een Plaeſter van *Diapompholygos* omgeſlagen. Ende dit zijn wel de ſeeckerſte middelen, de welcke, indien ſe het quaedt niet volkomentlick en verdrijven, altijdt ſijnen voortganck ſteuyten. Ick ſal even wel noch een voorbeeldt (hier voor belooft) van volkomen geneſinge verhalen, ende dat noch in een Deel, het welck ſelfs, door ſijn vochtigheydt, het gevaer ſchijnt te vermeerderen. Seecker Man hadde, uyt Sinckingen, veel jaren een geſwel aen de wortel van den ſlincker Oogh-tandt, de grootte van een Haſe-noot, hardt, blaeuw, ende ongelijck, het welck half aen de Lip, half aen het Tant-vleyſch vaſt was, ſoo dat men van buyten eenige ſwellinge gewaer wierde. Hier quam by ſteeckende Pijn, ende andere Ken-teyckenen van de Kancker. Na dat voor eerſt door bequame middelen, beſchreven in den *Schat der Ongeſontheydt*, de Sinckingen opgehouden, ende het lichaem door afdrijvende, ende Sweet-drancken wel geſuyvert was, ſoo is men, volgens de rechte ordre, na het algemeen, tot het byſonder gekomen, te weten tot het beſmette Deel, ende men heeft den mondt dickwils geſpoelt, tot verſterckinge van alle ſijn Deelen, die, door het geſtadigh ſincken, verſwackt waren, met een Spoel- ofte Gorgel-water, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Granaet-ſchellen*,
Gal-noten, *van elcks ½ loots*,
Wortel van groot Speen-kruyt, *½ loot*,
Roode Roſen,
Stock-roſen, *van elcks 1 handt vol*,
Bloemen van Betonye,
Scabieuſe, *van elcks ſoo veel als men tuſſchen de vingers kan vatten; te ſamen gekoockt in Een kan rooden Wijn, tot dat het derdendeel verzoden is; dan onder het doorgekleynſde*
Honich van Roſen, *en*
Moerbezyen, *van elcks 2 onçen*,
vermengt [*Tot een Gorgel-water*.]

Met het overgeblevene, eerſt wel geſtampt, zijn gemaeckt twee Sacxkens, die in Roode-wijn gekoockt, geſtadigh laeuw van buyten opgeleydt wierden; het eene tegen de onderſte, het ander tegen de bovenſte Lip, Kaeck, ende Neus. Het lichaem aldus, door bequame middelen, beneffens een goede maniere van leven, wel bereydt zijnde, ſoo is de Siecke op een Stoel geſet, met het hooft wat achter over, daer een knecht achter ſtondt, die niet alleen, met beyde ſijn handen, het hooft vaſt hiel, maer oock, met ſijn voorſte vingeren, de bovenſte Lip oplichte. Daer na is, van den Meeſter, met een krommen Naelt, ende dubbelden Draet, het geſwel beſlagen, ende 't ſelve alſoo een weynigh na hem treckende; tot op de Kaeck, met een Scheer-mes, afgeſneden. Terſtondt is, om het Bloedt te ſtelpen, daer op gebonden (het welck altijdt te voren gereedt moet ſtaen) *Werck*, met *wit van Ey* nat gemaeckt, daer dick opgeſtroyt was, een fijn Poeyer, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Stof-meel*, *1 loot*,
Fijne Bolus,
Gezegelde Aerde,
Wit van Ey in de ſon gedrooght, *van elcks ½ loots*,
Bereydt Corael, *2 ſcrupels*,
Haſen-hayr kleyn geſneden, *1 ſcrupel*,
[*Tot een Poeyer*.]

De volgende dagen is *Olye van Eyeren*, met een weynigh *Saffraen* in Plockſel op de Wonde geleydt. Ende na het komen van etter, werde de Mondt dickwils geſpoelt met het [volgende] afzietſel:

N. *Sanikel*,
Alchymilla,
Bergh-groen,
Betonye-bloemen, *en*
Roſen, *van elcks 1 handt vol*,
in water tot op 1½ pint gekoockt, *en dan daer by gedaen*
Honich van Roſen, *4 onçen*,
[*Tot een Mont-ſpoelinge*.]

Ten laetſten is nut een Poerken, gemaeckt van twee deelen *Tutia*, ende een deel *gebrande Aluyn*, op de Wonde geſtroyt, ende een dun geſlagen *Loode plaetjen* daer over geleydt. Door welcke middelen dit gebreck volkomentlick geneſen is: gelijck oock verſcheyde andere, die op andere Deelen haer plaets genomen hadden, niet diep en gingen, ende rondtom los waren, als ick dickwils geſien hebbe aen den Hals, boven, ende in de Wijnbraeuwen, maer voornamelick in de Borſten.

De Kancker, die doorgeſworen is, en behoeft niemant te beſtaen, om tot heelen te brengen; maer alleen te onderhouden met ſacht-ſuyverende, ende verſachtende

middelen, gelijck nu beſchreven zijn; als met de ver-haelde *Sappen* onder *Honich van Roſen* vermengt, ende wanneer de vochtigheyt wat te veel is, dun in de open-heydt geſtroyt het Poeyer van *raeuw Loodt*, elders van ons beſchreven. In deſe gelegentheyt te willen ſnijden, ofte branden, gelijck ſommige raden, is niet anders, als de luyden om hals brengen.

6. Hier dient ſoodanigen *Maniere van Leven* gehou-den, de welcke niet alleen geen ſwarte, noch heete Gal en doet groeyen; maer oock die alreede gegroeyt is, kan verkoelen, ende verſachten; ſoodanige nu meer-malen is aengeweſen.

Het XV. Capittel.

1. *Aenmerckinge op de oude Benamingen der Sieckten,*
2. *Blijckende oock in Reduvia, ofte* VIJT.
3. *Namen, ende Naem-reden,*
4. *Beſchrijvinge,*
5. *Plaetſche,*
6. *Oorſaecke,*
7. *Ken-teyckenen,*
8. *Voor-teyckenen,*
9. *Geneſinge,*
10. *Maniere van Leven.*

1.

DIe de boecken van de oude Schrijvers der Genees- ende Heel-konſte wel wil begrijpen, moet inſon-derheyt letten, op de Namen, die ſy de Sieckten, ende Gebreecken geven, ende wat ſy met de ſelvige verſtaen, ende uytbeelden. Want men bevint dickwils, hoe by verſcheyde wel eenen Naem gebruyckt, ende even wel daer mede geen eene, ende de ſelfde Sieckte, maer een geheel verſcheyde verſtaen werdt. Sulcks en kan niet anders, als een groote twijfelinge, ende daer uyt een grof miſverſtant baren, in de gene, die uyt onervarent-heydt van de Talen, ende onachtſaemheydt, om alles neerſtigh te onderſoecken, niet verder en ſien, als (ge-lijck men ſeyt) haren neus lang en is. Het gene wy van de verſcheydenheydt geſeyt hebben, ſullen wy alleen met een voorbeelt verſtercken. *Mola* werdt nu by alle de Genees-heeren, Heel-meeſters, ende Vroe-vrou-wen, genomen voor een lompigh ſtuck Vleyſch; het welck in de Lijf-moeder groeyt, hebbende ſoo veel beweginge, dat de Vrouwen, die dat geladen hebben, niet beter en weten, ofte ſy gaen ſwanger. Maer by vele, onder de Oude, werdt *Mola* beſchreven, te zijn een Geſwel, ofte Vleyſigh aenwas van de Lijf-moe-der.

2. Soo gaet het oock met den *Vijt*, in het Griecks Παρωνυχία genoemt, ende in 't Latijn *Reduvia*; waer van beyde, de Griecken, ende Romeynen, een ſpreeck-woort hebben, *Hy klaeght van de Paronychia*, ofte *Re-duvia*, van de gene, die, gelijck *Eraſmus* ſchrijft, door een quade beſchaemtheydt, raedt ſoeckt voor een kleyn gebreck, ende laet het groote loopen. Soo ſchrijft *Plu-tarchus* van yemandt, die raedt vraeghde voor een ge-breck van de Nagelen; daer ſijn verwe, ende weſen wel uytwees, dat ſijn gebreck in de Lever lagh, van den Genees-meeſter voor antwoort kreegh; Man, het en ſchort u aen de Nagelen niet, maer ghy hebt eenen an-deren pot te vyer. Daer is noch een ſpreeck-woort, *Reduviam curare*, dat is, *Vijt geneſen*, ende wert geſeyt van de gene, die op het voornaemſte niet ſiende, in beu-ſelingen, ende nietige ſaecken veel bekommerniſſe ſtel-len. Waer op ſlaet het gene *Cicero* ſchrijft in ſijn Ver-antwoordinge van *Roſcius Amerinus*, die het leven ge-eyſcht werde: *Ick verſlae*, ſeyt hy, *dat ick voor de tijdt, dit onderſoeck, ende my by na miſgrijpe, die, als ick genees-middel voor het hooft van Roſcius moet by brengen, de Vijt gae heelen*. Dan deſe ſpreeck-woorden en paſſen geen-ſins op den rechten Vijt, dat geen ſlecht dingen en is; maer een ſeer quaet, pijnelick ende gevaerlick gebreck. Derhalven dient verſtaen, dat het Grieckſche woordt *Paronychia*, ende Latijnſche *Reduvia*, niet alleen en be-teyckenen de Vijt: maer oock een ſlecht gebreck, wan-neer de Huydt, die aen de wortels van de Nagelen ſtaet, uytſteeckt, ende van een rijt. Want *Redivire* (daer van oock *Redivia* geſeyt) is (gelijck *Feſtus* ſchrijft) *ſolvere*. Dit werdt by ons *Nijd-vel*, *Nijd-vleyſch*, doch gemeen-lick *Nijd-nagel* genoemt, ende in Wals-Vlaenderen *En-vies*, om dat ſommige meenen, dat de gene, die hier mede gequelt zijn, van yemandt benijdt werden. Ge-lijck men in Vranckrijck ſeydt, dat die een Swangere Vrouw yet weygert, een Gerſt-puysjen op ſijn Oogh-ſcheel krijght. Het welck wel te recht voor een praet-jen, gelijck ick het eerſte oock houde, gereeckent wert van *Ioubert*, 3. *des Erreurs populaires*, 6. even-eens als men tegen de kinderen ſeyt, dat ſe in 't bedt ſullen piſſen, wanneer ſy met vyer ſpelen.

3. De rechte *Reduvia*, werdt na het Grieckſche woordt *Paronychia* ('t welck *Plinius* oock in 't Latijn gebruyckt) van de Barbariſche Genees-meeſters *Pana-ritium* genoemt; welcken naem (dewijl ſy, als de beſte, ende ervarenſte in de konſte, van de nakomelingen meeſt gevolght zijn) in 't gebruyck gebleven is, ende beſt by onſe Heel-meeſters dit gebreck te kennen geeft; gelijck oock by de Italianen *Pannarice*: ſoo hebben de ſelve Barbaren den Grieckſchen naem Συνάγχη, *Synanche*, verdraeyt in *Squynancy*, die mede tot op heden in 't ge-bruyck gebleven is. Wy noemen anders in onſe eygen tale, dit gebreck *Vijt*, *Fijt*, ofte *Fijck*.

4. Komende tot de *Beſchrijvinge*; ſoo ſtellen wy de Vijt te weſen, een heet geſwel, komende op 't eynde van den Vinger, uyt een galachtige, ende ſeer ſcherpe vochtigheyt, met over-groote pijn, niet alleen in den Vinger, maer oock door de geheele Handt, ja dickwils door den Arm, tot de Oxelen toe.

5. De *Plaets*, daer dit gebreck in valt, zijn de eynden van de Zenuwen der Vingeren, ende van de Banden der Nagels, oock meeſt altijdt, tuſſchen het Been-

Been-vlieſch, ende het Been ſelve. Het welck alle Deelen zijn van ſcherp gevoelen, ende daerom oock ſcherpe pijn lijden.

6. De naeſte *Oorſaeck*, is een heete, ſcherpe, ende galachtige vochtigheydt, daer een quaden aert onder ſpeelt, ende ſoo in-etende, dat ſy de Banden, die de Beenderen van de Vinger, aen malkander hechten, ende houden, in den grondt op-eet, ende verteert, waer door dan het Been uytvalt, ende alſoo een lidt verloren werdt. De voorgaende oorſaecken, zijn al dat ſoodanigen quade Gal doet groeyen, ende bewegen, nu meermaels verhaelt. Waer by komt een ſtercke nature, de welcke ſoodanige vochtigheydt tot de uyterſte Deelen kan ſtooten.

7. De *Ken-teyckenen* van den Vijt, zijn groote hitte, ſteeckte, ende kloppinge in den Vinger; met geſtadige, ende geweldige pijn, den geheelen Arm doortreckende, de welcke maeckt, dat 'er geen geweldt in en is, ende ſoo ſwaer hangt, als of hy vol Loot was. Die ſelve pijn treckt na 't Herte, ende verweckt aldaer flaeuwte; als oock na de Herſſenen, ende beneemt dan alle ruſte.

8. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: Hier is meerder gevaer, als het hem wel ten eerſten laet aenſien, ſoo om de groote gevoeligheydt van het Deel, als om de quaetaerdige ſcherpigheyt van de oorſaeck. Daer gemeenlick het verſuym noch by komt. Want de luyden 't quaet niet kennende, ende haer latende voorſtaen, dat het maer een ſweerende vinger en is, en doen niet by tijdts raedt: dan vertoeven door de banck ſoo lange, om een Heelmeeſter te ontbieden, tot dat het al te diep ingegeten is, ende dan en kan het uytvallen van een beenken niet geſteuyt, noch belet werden.

9. Wy komen tot de *Geneſinge*. Dewijl de Vijt, een geſwel is, voortkomende uyt toevloeying van vochtigheydt: ſoo moet voor eerſt gelet werden, dat 'er niet meerder toe en vloeyt, ende dan 't gene, dat 'er alreede ingevloeyt is, uytgetogen werdt.

Dient derhalven van 't algemeene begonnen, ende eerſt een drancxken ingegeven, om de ſcherpe vochtigheydt áf te ſetten, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Rhabarber*, ¾ *loots*,
Santal. Citrin. 1 *ſcrupel*,
's nachts geweeckt in
Water van Carduus-benedictus, 2 *onçen*,
's Anderen daeghs onder het doorgekleynſde geroert
Gemengt Pruym-kruyt, ½ *loot*,
Syroop van Provency-roſen, ½ *onçe*,
Oly van Swavel, 5 *droppelen*,
[*Tot een Drancxken*.]

Dit 's morgens werm ingenomen; ende, nà dat het wel gewerckt heeft, 's avonts laet gebruyckt dit drancxken, om de quaetaerdigheydt door een weynigh ſweeten uyt te doen dampen;

N. *Diaſcordium*, ¼ *loots*,
Zout van Cardo-benedicto, ⅛ *loots*,
Syroop van Citroenen, ½ *onçe*,
Oly van Swavel, 3 *druppels*,
Water van Cardo-benedicto, 1 *onçe*,
[*Tot een Drancxken*.]

's Anderen daeghs, om het Bloedt, van de ſcherpe vochtigheydt ten deele te ontlaſten, ende het overige te verluchten, is oorbaer 9 onçen uyt de Ader af te trecken, oock meerder, ofte minder, na dat het lichaem bloedtrijck, ende ſterck is.

Ondertuſſchen is ſeer goedt, ende dienſtigh, den Vinger, van begin aen; te houden in *heeten Azijn*, daer *Theriakel*, *Mithridaet*, ofte *Diaſcordium* in geſmolten is. Want den *Azijn* verkoelt, ende drijft te rugge, van wegen ſijn koude kracht; gaet diep in, door ſijn fijnigheydt, ende treckt alſoo, werm gemaeckt zijnde, den brandt uyt; de *Theriakel*, ende d'andere twee, verbeteren, ende verdrijven de quaetaerdigheydt.

Men magh oock een Papjen werm, op een doeck, om den Vinger ſlaen van *Semelen*, *Gerſte-meel*, met een weynigh *Canfer*, onder *Slijm van Vloey-kruyt-zaet*, ende *Azijn* gemengt.

Maer als men verneemt, dat het hem tot ſwellen, ende ſweeren ſtelt, dan en is 'er niet beter, als die plaets, tot het Been toe, open te ſnijden, om lucht te geven aen de quaetaerdige vochtigheyt, ende het diep in-eten, ende loſch-maecken van het Been, terſtondt te beletten; dan op de opening een *Digeſtijf* leggende, ende een verſachtende Pap, op den Vinger, ende de Handt. Den Arm, wanneer voor treckinge van Zenuwen gevreeſt werdt, dient geſtreecken met *Olye van witte Lelyen*, ende *Pier-wormen*.

Onder de gedachte Barbariſche (ſoo genoemt om haren onduytſchen ſtijl, met den welcken ſy even wel niet en laten, haer treffelicke ondervindingen ſeer wel uyt te drucken) Genees-meeſters, een, van de voornaemſte, *Valeſcus*, verhaelt een goede geneſinge, die hy in deſe gelegentheydt aen ſijn ſelven gedaen heeft. Als hy ſeer groote pijn aen den Vinger hadde, ſoo leyde hy daer op nat *Ende-kroos* geſtooten, ende met *Azijn*, ende *wit van Ey* vermengt; waer door hy terſtondt van de pijn verloſt werde. Ende, als hy wat roode vochtigheydt ſagh onder de Huyt, ter zijden aen den Nagel, dan openden hy die plaets met een naelt, ende daer quamen drie vier droppels bloedt uyt: waer mede hy ſchrijft geneſen te zijn.

Sommige maken een Vinger-hoet van *nieuw Waſch*. Want dat kan, door ſijn verwermen, ende verſachten, de pijn ten deelen ſtillen; ende werdt dienſtelick voor, ende na de opening gebruyckt. Maer als na de opening, gebeſight werdt een Vinger-hoet van *Waſch*, ende *Vng. Apoſtolorum*, ſulcks helpt, gelijck oock noodigh is, de opening open houden. Doch als het ſelve niet genoegh en doet, ſoo magh men daer een rijp-

 maec-

maeckende Pap omſlaen, uyt ſoodanige middelen, als in 't 1. Deel der *Heel-konſte*, op het 11. Cap. beſchreven zijn. Ende in plaetſch van een gewoonlick *Digeſtijf*, is by mijn, ende andere voor, ende nevens my, met uytermaten groot voordeel gebruyckt de volgende Salve:

N. *Sap van Hypericon, ofte S. Ians-kruyt,*
Ioffrouw-merck, van elcks 6 onçen,
Kruys-wortel,
Gerruwe,
Alſſen, van elcks 3 onçen,
Stinckende Gouw, en
Perſicaria, van elcks 1½ onçe,
Geſchuymde Honich, 1 pont,
Olye van S. Ians-kruyt, 6 onçen,
Termenthijn, 3 onçen,
Gebranden Aluyn, ½ loots,
Terwen-meel, ſoo veel als noodigh is;
dit ſamen na de konſt gekoockt
Tot een Salve.

Met deſelve hebbe ick noch onlangs, verſocht zijnde met Mr. *Nicolaes Scavart*, noyt genoegh gepreſen Heel-meeſter, twee Duymen (in de welcke dit gebreck gemeenelick valt) na dat ſy te voren tot het Been opgeſneden waren, ſonder eenigen toeval, van de Vijt geneſen.

Onder de Heel-meeſters van onſen tijdt, en is'er geen neerſtiger, noch verſochter, als in Switſerlandt, *Fabritius Hildanus*, waerom wy oock ſijn maniere van dit gebreck te heelen, ſullen by-brengen uyt de aenmerckingen, 1. *Cent.* 97. alwaer hy ſchrijft, niet te wachten, na onſteeckinge, merckelicke ſwellinge, ende ſweeringe: maer in ſeeckere Vrouw, de welcke overgroote pijn hadde in het uyterſte van den Vinger, met koortſche, flaeuwte, walginge, ende andere toevallen, ſijn geneſinge aldus te hebben aengeſtelt. Voor eerſt ſtoofden hy den Vinger met *Koeye-melck*, daer *Camillen, Meliloten, Fenugrieck-zaet*, ende *Quee-karlen* in gezoden waren. Daer na heeft hy 't opperſte van de Huydt allencxkens doorgeſneden. De Huydt geſcheyden zijnde, vertoonden haer eenige roode vlacxkens: de welcke met den punt van 't Mes, doorgeſneden zijnde, ſoo vonde hy onder de Huydt een droppel, ofte twee, root Water. Het welck gelooft zijnde, leyde daer op een doecxken, nat gemaeckt in heete *Brandewijn*, daer wat *Theriakel* in geſmolten was. Hier door is de pijn terſtont geſtilt; ende met dit eenigh middel, ſchrijft hy, is den Vinger 's anderen daeghs geneſen.

Hy verhaelt noch van een Joffrouw, die in drie dagen, door de pijn van de Vijt, niet en hadde konnen ſlapen, in de welcke hy de Huydt mede los maeckte, vindende in 't tipjen van den Vinger onder de Huydt een vlack van deſe groote O, in de welcke naeuwlicks een dropjen waterigh Bloedt en was. De vlack doorgeſneden zijnde, ende op den Vinger geleyt plockſel, nat gemaeckt in *Brandewijn*, daer *Theriakel* in geſmolten was; ende op de Handt, ende Pols een dubbelden doeck, in *Azijn*, ende *Water*, gedoopt, ende uytgedruckt, is de pijn terſtont opgehouden, ſoo dat de Vinger des anderen daeghs volkomen geneſen was.

Maer *Hildanus* heeft ſeer wel aengemerckt, dat dit ſnijden met den aldereerſten dient in 't werck geſtelt. Want anders werdt, door het toevloeyen van de heete, ende ſcherpe vochtigheydt, tuſſchen beyden een onſteeckinge, ende Geſwel verweckt, ende met eenen het onderleggende Vleyſch, ende Been in-gegeten. Want de Huydt is aldaer ſeer vaſt, ſoo dat de quaedtaerdige vochtigheydt van den Vijt, gantſch niet konnende uytwaeſſemen, terſtondt meerder ſcherpigheydt, ende venijnigheydt krijght; waer door oock de Vinger, ende de geheele Handt, van groote pijn, komt dapper te onſteecken, ende te ſwellen.

10. Hier dient een *Maniere van Leven* gehouden, de welcke 't groeyen van galachtige, ende ſcherpe vochtigheyt wederſtaet; ſoodanige nu meermael is beſchreven.

Het XVI. Capittel.

WATER-HOOFT,

1. *Benaminge, ende Beſchrijvinge,*
2. *Oorſaecken, ende Onderſcheydt,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven.*

1.

HOe dat de Water-geſwellen in 't gemeen te helpen zijn, is verhaelt in den *Schat der Ongeſontheyt*, daer wy handelen van de Water-ſucht. Derhalven ſullen wy hier beſchrijven een byſonder Water-gebreck, dat hem in 't Hooft vaſt ſtelt, ende daerom in 't Griecks genoemt Ὑδροκέφαλον, dat is, *Water-hooft*; de Arabiſche *Avicenna* noemt het *Water buyten de Pan*, ende *Haly-Abbas*, een ander Arabier, *Apoſteuny tuſſchen 't Vel*. Het is een ſchrickelick Geſwel, 't welck het Hooft ſoo groot maeckt, als twee andere; meeſtendeel de eerſt-geborene, ende jonge Kinderen overkomende. De treffelicke ontleder Dr. *Andries van Weſel*, ſchrijft, geſien te hebben, een Kindt van twee jaer, dat dicker Hooft hadde, als eenigh Man, ende de Pan niet beenigh, maer vlieſigh, (gelijck een ongeboren ſchepſel) daer negen pont Water uytvloeyde. De Arabiſche *Albucaſis* verhaelt oock, van een Kint by hem geſien, het Hooft, door overvloet van Water, ſoo toenemen, dat het ten laetſten noch ſtaende, noch ſittende, 't ſelfde met den Hals konde onderſtutten; waer van het oock quam te overlijden. *Gul. Placentinus*, meent, dat dit gebreck alleen in jong-geboren Kinderen voortkomt: dan wy hebben 't geſien in de gene, die drie, vier, vijf, ſes jaer, ende noch ouder waren.

2. De *Oorſaecken* van het *Water-hooft* zijn uytwendigh, ende inwendigh. De naeſte is een taeye, ſlijmerige, ende ſomtijdts een bloedige ende ſcherpe waterigheydt, de welcke van wegen haren overvloet, dunnigheydt, ende hitte, ſomtijdts ſchiet tuſſchen de Huydt,

ende

ende het Panne-vlieſch, ſomtijdts tuſſchen het Panne-vlieſch, ende de Pan, ſomtijdts tuſſchen de Pan, ende het dicke Herſſen-vlieſch, ſomtijdts in de groeven van de Herſſenen. De voorgaende oorſaeck, is inwendigh, overvloet van waterigh ende ſcherp Bloedt, dat uyt ſijn Vaten berſtende, het Hooft doet opſwellen. Maer het komt meeſt van uyterlicke oorſaecken, te weten, van ſlagh, ofte ſtoot, inſonderheydt, dat de Vroe-vrouw, in den arbeydt, ende 't ontfangen van 't Kint, het Hooft ſeer nijpt, druckt, treckt, ofte anders mishandelt, waer door de naden der Panne van een wijcken, de mondekens van de Aderen ontſluyten, ende daer op de waterigheydt uytloopt, ende ſwellinge veroorſaeckt.

3. Het Water-hooft is lichtelick uyt ſijn grootte te kennen, zijnde een ſeer verheven Geſwel, ſonder pijn, ſacht, ende het drucken van den vinger wijckende; inſonderheydt, wanneer het Water tuſſchen de Huydt, ende het Panne-vlieſch geſtort is. Maer als het hem tuſſchen het Panne-vlieſch, ende de Panne onthoudt, dan is het geſwel een weynigh harder, ende en wijckt, van wegen de tuſſchen-leggende Deelen, den vinger ſoo veel niet; behalven dat 'er noch eenige pijnelickheydt by is. De *Ken-teyckenen*, dat het in de holte, die van binnen tuſſchen de Panne, ende het harde Herſſen-vlies, ofte ſelver in de Herſſen-groeven, geloopen is, zijn uytpuylende, tranende, pijnlicke, ende roode Oogen. Uytpuylende, ende tranende, van wegen de overvloedige vochtigheyt; pijnelicke, van wegen ſijn ſcherpigheyt; roode, door de heeten dampen, die met eenen in de Oogen ſchieten. Daer op volght oock ſwack Geſicht, ende hardt Gehoor. Het Geſwel en wijckt den Vinger niet, 't en zy dat hy daer ſtijf ingedrongen wert: want dan gaet het neder, voornamelick in jong-geboren Kinderen, welckers Pan by-na, als waſch is, ende de Naden los, ende ongeſloten, ſoo van wegen de nature (dewijl de Kinderen, na de geboorte heel vochtigh zijn) als om de toevallende vochtigheydt, die al de omſtaende Deelen vervochtight, ende los maeckt. Deſe heft oock de Pan op, inſonderheydt, daer de Naden vergaderen; het welck daer uyt blijckt, dat als het Geſwel wat te ſeer geperſt wert, de vochtigheydt ſijnen keer na binnen neemt.

Het onderſcheyt van de oorſaecken, is daer aen veel af te nemen, dat het Water-hooft, 't welck door innerlicke ſtoffe veroorſaeckt is, een bleycke verwe heeft: maer het gene, dat in de geboorte, door mishandelinge, komt, een roodigheyt vertoont, ende, van wegen de pijne, de Kinderkens moeyelick, en ſchreyende maeckt.

4. Om te komen tot de *Voor-teyckenen*: Het Water-hooft dreyght het alder-grootſte gevaer, dewijl het door ſijn ſcherpe, ende zultige vochtigheyt, de by-leggende Deelen, inſonderheyt de Herſſenen, ende haer Vlieſen door-eet, bederft, ende verteert. *Paré* verhaelt van een Kint, welckers Breyn hy, na de doodt, vont niet grooter, als een Kaets-bal. Daerom zijn de geſwellen, die van binnen de Pan haren oorſpronck hebben, doodelick, maer die boven op de ſelve komen te groeyen, werden dickwils geneſen.

5. De *Geneſinge* van de Waterigheyt, die boven de Pan ſleeckt, moet aengevangen werden, door ſtovingen, de welcke verdunnen, ende verdrijven, gelijck ſulcke middelen, in 't 7. Capittel van 't 1. Deel der *Heel-konſte* beſchreven zijn. Na het ſtoven, moet men komen tot opdroogende, ende verſterckende. Waer toe ick altijdt ſeer vorderlick gevonden hebbe [het volgende;]

N. *Vng. Agrippæ,*
Theriakel-water, van elcks 1 *onçe,*
Poeyer van Granaet-ſchellen, ½ *loot,*
Oly van S. Ians-kruydt,
Syroop van Alſſen, van elcks ½ *onçe,*
[*Gemengt tot een Strijck-ſalfje.*]

Onder malkander gemengt, ende twee mael daeghs werm het Hooft mede geſtreecken. Tot het opvlijmen, en moet niet, als in den uyterſten noot, gekomen werden.

6. Hier dient een open lichaem gehouden; ende, alſoo de jonge Kinderkens niet wel en konnen innemen, ſoo magh men de Minne ſomtijdts ingeven een dranckxken, dat de Waterachtigheyt ſacht af-ſet:

N. *Manna,* 1 *onçe,*
Wortel van Gialappa, kleyn geſtooten, ½ *loot,*
[*Bier, of Bethony-water, ſoo veel genoegh is*
Tot een Dranckxken.]

ende gebruycken voort ſoodanigen *Maniere van Leven,* als in den *Schat der Ongeſontheyt* op het Capittel van de Water-ſucht is verhaelt.

Het XVII. Capittel.

Sᴜʏᴠᴇʀɪɴɢᴇ *in 't gemeen,*

1. *Beſchrijvinge, Eygenſchap, ende Verſcheydenheyt van een Wonde,*
2. *Plaetſche,*
3. *Oorſaecken,*
4. *Onderſcheyt,*
5. *Ken-teyckenen,*
6. *Voor-teyckenen,*
7. *Geneſinge.*

I.

Uᴸᶜᴱʀᴬᵀᴵᴱ — *Lceratie*, ſeydt *Fernelius*, is een leelicke, ende vuyle openinge, ofte ſcheydinge van malkanderen. Dan kan volkomender beſchreven werden, te weſen een ſcheydinge van malkanderen, met verlies ende verminderinge van groote, in een ſacht Deel, haren oorſpronck hebbende van een in-etende ſtoffe. Want daer in verſchillen een Wonde, ende een Sweeringe, dat in een Wonde, 't gene vereenight ende heel was, geſcheyden is, maer niet nootſakelick yet van het Deel afgaet: Maer in een Sweeringe is 'er altijt van 't ſweerende Deel vermindert, ende afgenomen, al waer het maer, als 't niet anders

anders en is, in 't Opper-huydeken. Doch al is ſulcks, dat 'er ſomtijdts in een Sweeringe eenigh overtolligh Vleyſch uytwaſcht: ſoo ontbreeckt daer even wel van de Huydt, ende het natuyrlick Vleyſch: ende ſoodanige Sweeringe en is geen enckel gebreck, maer vermengt, ende by een vergrootinge gevoeght. Alſoo konnen verſcheyde gebreecken by een Sweeringe weſen, gelijck Onmatigheydt, Onſteecking, Roſe, uytwaſſende Vleyſch, ende diergelijcke, die even wel tot het weſen van een Sweeringe niet en behooren, maer wech genomen werden, dewijl de Sweeringe noch blijft; welckers weſen ende eygenſchap alleen beſtaet in afſcheyden ofte wijcken van malkanderen, met eenigh verlies van het ſweerende Deel.

2. De *Plaetſche*, daer de Sweeringe in valt, hebben wy geſeydt te zijn een ſacht, ofte vleyſigh Deel, waer mede wy niet alleen en verſtaen het Spier-vleyſch, dat wy den gemeenen naem van Vleyſch geven: maer oock 't gene waer uyt Dermen, Blaes, ende al 't ander Ingewandt beſtaet.

3. De *naeſte Oorſaeck* is alderhande ſtoffe, die een in-etende kracht heeft, de welcke niet alleen en begrijpt ſcherpe vochtigheydt, die in 't lichaem komt te groeyen; maer oock *uytwendige Oorſaecken*, die de ſelvige in-etende kracht hebben, gelijck daer is een in-etende genees-middel, ende vergift. Want het is onwaerachtigh, 't gene ſommige ſchrijven, dat de Sweeringen alleen ſouden komen van innerlicke oorſaecken: dewijl de ervarentheydt ſelve uytwijſt, dat ſe oock van uytwendige oorſaecken verweckt werden. Alſoo leert ons *Galenus*, ende de ſelvige ervarentheydt, dat van Vyer, Water, Olye, ofte ander heet nat, in gebrandtheydt, geen Wonden, maer Sweeringen voortkomen. Sulcks doen oock verteerende, ende brandende genees-middelen, ende als men met een *Cautery*, ofte gloeyend Yſer brandt, gelijck *Fernelius* wel ſeydt. Soo werden oock Sweeringen veroorſaeckt door venijnige, ende ſmettelicke dampen, gelijck Schorft door beſmettinge overgeſet werdt, te weten, wanneer de ſmettinge een anders Huydt mede-gedeelt zijnde, de ſelvige in-eet. De dampen, die uyt de bedorven Longe, van yemandt die de Teeringe heeft, uytgaen, met den aeſſem ingehaelt zijnde, maecken op de eygen wijſe een Sweering in een anders Longe, ende alſoo een Teering door beſmettinge. Op de ſelfde manier kan het Venijn van de Pocken, aen yemants lichaem gewreven, ende mede-gedeelt, 't ſelvige beſmetten, ende daer in eenige Sweeringe verwecken. Het ſelve doen de Kinder-pocken, aen vele, die daer overgaen; als mede de Blaeuw-ſchuyt, door het drincken uyt een Kan.

4. Het *Onderſcheydt* der Sweeringen werdt genomen, na haer eygen weſen, ofte na de toevallen. Van haer eygen weſen werden ſy wederom onderſcheyden, van wegen haer gedaente, het Deel daer ſy haer onthouden, ende d'oorſaeck. Na de gedaente zijn ſe groot, kleyn; lang, kort; breedt, naeuw; recht, krom, pijps-gewijs; eenparigh, in de welcke het Vleyſch in alle Deelen gelijck wech genomen is, ongelijck, in de welcke meerder Vleyſch in d'eene plaets, als in d'ander afgegeten is. Van wegen het gebreckelick Deel ſelve, zijn eenige uytwendigh, eenige inwendigh, eenige diep, eenige maer effen raeckende: eenige in dit, ofte dat Deel. Het onderſcheydt van de oorſaeck ſullen wy terſtondt aenwijſen. Van het toevalligh onderſcheydt, dat genomen werdt van 't gene, buyten den aert, ende 't weſen van de Sweeringe is, zijn ſommige oudt, ſommige verſch; ſommige ſuyver, ſommige vuyl; ſommige met Sincking, ſommige ſonder; ſommige ſtilſtaende, ſommige voortkruypende. Dit onderſcheydt hangt oock aen de oorſaecken: waer toe mede behoort het gene, dat de toevallen maecken, van pijnlicke, ofte onpijnlicke; als oock ſommige jeuckende, ſteeckende, brandende; ſommige licht, ſommige ſwaer om te heelen; eenige van goeden, andere van quaden aert, waer by komen, die *Chironia*, ende *Telephia* genoemt werden. Behalven deſe verſcheydenheden, die men ſoo eygentlick magh heeten, zijnder noch andere oneygene, die eerder te houden zijn voor vermengingen van andere gebreecken met de Sweeringen, als dat ſe eygen onderſcheydt ſouden konnen maecken. Soodanigh zijn Sweeringen met Pijn, Ongematigheydt, Onſteeckinge, harde Kanten, Koudt-vyer, Kancker, Wormen, ofte bedorven Been. Van deſe, ende andere verſcheydene Sweeringen, ſullen wy nu vervolgens handelen.

Wat een gemeene, ende enckele Sweeringe is, hebben wy terſtondt geſeydt, als oock dat de ſelve haer oorſaeck heeft uyt een in-etende ſtoffe; ende dat de ſelvige, ofte van binnen in 't lichaem groeyt, ofte van buyten aenkomt. Van d'eerſte ſlagh zijn alle ſcherpe, ende bijtende vochtigheden, die ofte in het Deel ſelve, ofte daer buyten haren oorſpronck hebben. Buyten het gebreckelick Deel groeyen Gal, zout Slijm, zoute, ſalpeterachtige, ende ſcherpe Wey, verbrande Gal. Want als de ſelvige in 't lichaem voortgebracht zijn, ende na eenigh Deel toevloeyen, ſoo vermogen ſy 't ſelve in-eten, ende tot een Sweeringe brengen. Sulcks kan inſonderheydt geſchieden in 't voor-jaer, ende uyt onordentlicke oeffeningen. Soo ſchrijft *Galenus*, wanneer de Lenten een onſuyver lichaem ontfangen, dat 'er als dan wat geſchiedt, het welck men ſiet gebeuren in de oeffeningen. Want al is 't, dat het oeffenen des lichaems ſeer geſondt is, ſoo men even wel yemandt, die overvloedt heeft van Slijm, Gal, ja van Bloedt ſelve, wil tot hevige beweging brengen, ſoo ſal men lichtelick een Vallende-ſieckte, ofte Popelſy, ofte, indien niet deſe, een borſting van Aderen in de Longe, ofte een ſtercke Koortſch, door de oeffeninge veroorſaecken. Ende de gene, die men in plaetſche van de diep-leggende vochtigheden door kamer-ganck te ſuyveren, haer lichaem doet oeffenen, dien jaeght men de quade vochtigheden na de Huyt, ende maeckt aldaer Schorft,

Schorft, ende Sweeringen. Dit is 't gene *Hippocrates* ſeydt, *Een onſuyver Lichaem geoeffent werdende, krijght Sweeringen*. Even eens is 't met de Lenten. Want als dan werden door de wermte, die in de Lucht begint te komen, de vochtigheden driftigh gemaeckt, ende na buyten getrocken, alwaer ſy dan in de Huydt het eygen werck doen, dat wy van de oeffeninge geſeyt hebben. In het Deel ſelve krijgen, om ſijne ongematigheyt, die vochtigheden een ſcherpigheyt, ende als aldus de Etter door koocken, ende lang in het Deel te verblijven noch ſcherper werdt, ende ſoo veel te ſcherper, hoe dat 'er meerder by komt, dan bederft oock het bloedt ende het voedtſel, van het beſmette Deel.

De oorſaecken, die van buyten aenkomen, zijn in-etende, ende brandende genees-middelen. Waer by niet uytgeſloten moet werden, het Vyer, ofte heet Yſer ſelve: alſoo de korſt, daer van overblijvende, meerder raeckt de Sweeringen, als de Wonden. Hier toe behoort mede de beſmettinge van de gene, die met de Teering gequelt zijn, van Melaetſche, Schorfte, Pockige, ende Blaeuwſchuytige; waer van te voren geſeydt is. Wat nu de byſondere oorſaecken zijn van byſondere Sweeringe; die ſullen wy bybrengen, daer wy in elcke ſoorte van haer oorſaecken handelen.

5. Wy komen dan tot de *Ken-teyckenen*. Uytwendige Sweeringen kan men ſien, ende taſten, ende behoeven geen teyckenen, om bekent te werden. Maer de inwendige, alſoo ſy dickwils verborgen zijn, werden bekent door een Proef-yſer, ſoo daer eenige wegh is, ofte door de vuyligheydt, die daer uytloopt, door pijn, ofte verhindering van de werckinge. De vuyligheydt wijſt aen, dat het Deel beſchadight is, ende wanneer door eenige openheydt des lichaems, het zy Derm, Blaes, Neus, ofte Ooren, Etter, ofte waterachtigh Bloedt (*Sanies*) loopt, ofte oock uytgebraeckt, ofte uytgehoeſt werdt; ſulcks is een teycken, dat 'er van binnen een Sweeringe ſchuylt. Nu in wat Deel dat de ſelvige is, ſtaet af te nemen, uyt de eygenſchap van de pijn, de plaetſche, ende de werckinge van het beſchadighde Deel. Indien in een ſweerend Deel een ſteeckende pijn is, ofte oock dat 'er aen 't gevoelen, ofte bewegen yet hapert, ſulcks is een teycken, dat het beſchadight Deel zenuwachtigh is. Groote klopping, dat de Sweeringe de Slagh-aders raeckt. Indiender een knaging terſtont aen den eten vernomen werdt, met pijn ende ſteeckten voor het Hert, daer Braecken ende qualickheydt op volght, ſulcks beteyckent dat 'er een Sweering in de Maegh is. De uyterlicke oorſaecken konnen hier oock aenwijſinge doen; gelijck dat de Blaes ſweert, indien yemandt Spaenſche-vliegen ingenomen heeft. Indien eenigh heet, ofte ſcherp genees-middel, ofte oock ſterck Water, dat de Sweering dan in de Keel, ofte Maegh is.

Nu of de Sweering groot ofte kleyn is, recht ofte krom, ofte van eenige andere gedaente, ſulcks kan in uytwendige, door het Geſicht, ofte Proef-yſer ondervonden werden. Maer in inwendige en is 't niet mogelick, dat wel te konnen weten. Maer even wel, ofte de Sweeringe groot of kleyn is, kan men uyt de menighte van d' Etter gewaer werden. Want een groote geeft veel uyt, een kleyne minder.

Wat de oorſaecken belangt, te weten de innerlicke: Indien de Sweering haren oorſpronck heeft van toevloeyende vochtigheden, ſoo ſullen haer teyckenē openbaren van quade geſtaltenis, het zy in 't geheele lichaem, het zy in Lever, Milt, ofte eenigh ander Ingewandt. De welcke niet voor den dagh komende, ende in tegendeel zijnde het beſchadight Deel ongematight, ende ſlap, ſulcks geeft te kennen, dat de oorſaeck van de Sweering uyt het Deel ſelve komt, ende aldaer gegroeyt is. Nu wat vochtigheydt, dat de Sweering gemaeckt heeft, of het Gal is, of zout Slijm, ofte weyachtige vochtigheyt, ofte ſwarte Gal, blijckt uyt de teyckenen van elcke Sweeringe, ende inſonderheydt uyt de vochtigheyt, die daer uyt loopt, ende uyt de verwe van de Sweeringe, Scherpigheydt, ende ſteeckende Pijn; als oock uyt de teyckenen van de byſondere Sweeringen.

De uyterlicke oorſaecken moeten getrocken werden uyt het ſeggen van den Siecken, die aenwijſen ſal, of het van een ſcherp, ende in-etende Genees-middel, ofte van Vergif, ofte oock van Vyer gekomen is; ofte dat hy van yemant beſmet is, die met ſmettelicke Sweeringen beladen was.

De tijden van de Sweeringen hebben oock haer teyckenen. Want als 'er eerſt waterachtige, raeuwe, ende dunne vochtigheydt uytloopt, dat is een teycken dat het in het begin is, gelijck ſulcks oock uyt het gevoelen, taſten, ende ſien, als mede uyt de uyterlicke, ende inwendige oorſaecken, noch tegenwoordigh zijnde, ende de volgende toevallen kan blijcken. Wanneer daer na de waterige ſtoffe rijper wert, ende haer menighte vermindert, dat is het toenemen, ofte de vermeerdering. In de ſtilſtandt is de Etter op ſijn beſten, ende in 't afnemen werdt ſy minder. De ſelfde tijden werden oock aengeweſen door de pijn, jeuckſel, ende het verhinderen van de werckinge: de welcke, indien ſy vermeerderen, beduyden dat oock de Sweering vermeerdert; indien ſy verminderen, ende alles na ſijnen natuyrlicken ſtandt wederkeert, beteyckenen, dat de Sweeringe vermindert, ende aen 't afgaen is. Het ſelve konnen ons oock, in de uyterlicke Deelen, aenwijſen het ſien, ende voelen. Nu de byſondere teyckenen der Sweeringen ſullen wy hier na op ſijn plaetſch verhalen.

6. Alſoo daer groote verſcheydenheyt, ende verſcheyde uytkomſt in de Sweeringen valt, ſoo ſullen wy alhier verſcheyde *Voor-teyckenen* by-brengen. Wat 'er van het geneſen der Sweeringe te verhopen ſtaet, moet van de grootte ende ſwarigheydt der ſelvige, als oock van de gelegentheydt des deels afgenomen werden. Want indien de Sweeringe alleen de Huydt beſlaet, ende niet verder in en gaet, dan kan ſe lichtelick, ende in korten tijdt geneſen werden. Maer hoe dat ſe dieper is, ende hoe het Deel, dat ſe beſit, edelder is, als de Huydt, ſoo veel

te beſwaerder valt ſe om te geneſen. Daerom zijn de Sweeringen, die in 't uyterſte van de Spieren komen, van meerder gevaer, als die haer in 't midden ſetten. Om de ſelvige oorſaeck zijn oock gevaerlicker ſoodanige Sweeringen, die in een edel Deel zijn, ofte die een edel Deel, als oock een Zenuwe, Ader, ofte Slagh-ader bereycken. Sweeringen, die een van de voornaemſte Deelen beſitten, ofte de ſelve aen haer konnen trecken, zijn meeſt doodelick. Lichter werden tot heelen gebracht ſoodanige Sweeringen, waer de genees-middelen lichter by konnen, ende vaſt aen blijven: maer ſwaerlicker de gene, daer men de middelen niet wel op en kan leggen, ende daer ſe niet op en konnen blijven. Swaerlick konnen de Sweeringen heelen in alſulcke Deelen, die van naturen met vochtigheyt, ende overtolligheyt beladen zijn. Gelijck oock in de gene, die ſcherp van gevoelen zijn, ofte ſoodanige in medoogentheyt konnen trecken. Als noch de gene, die noodtſaeckelick van de lucht, ofte ander oorſaecken veranderen. Het vallen mede gevaerlicke, ende langduyrige Sweeringen, daer men vreeſt voor *Caries*, ofte bedervinge in het Been. Een groote Sweeringe, in andere dingen gelijck zijnde, valt ſwaerlicker om te heelen, als een kleyne. Want in een groote moeten vele Deelen de uytwendige lucht uytſtaen, ende werden de onderſte Deelen, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen meerder beſchadight. Naeuwe, ende langwerpige Sweeringen zijn licht, ronde ſwaer om te geneſen. Indien het lichaem ſuyver is, ende 't voornaemſte Ingewandt wel geſtelt, ende dat het beſchadight Deel ſelve hem wel houdt, dan is 'er hope van lichte geneſinge. In tegendeel alles zijnde, kan men voorweten, dat de geneſinge moeyelick, ende langſaem toe ſal gaen. Hier van is 't, dat de Sweeringen, die op andere Sieckten volgen, veeltijdts ſwaerlick geneſen, dewijl de nature, de quade vochtigheden, die in 't lichaem zijn, tot de uytwendige Deelen drijft. Soo zijn oock, die na een groenachtige, ofte bruyne verwe trecken; dewijl ſy beteyckenen, dat in 't geraeckte Deel de natuyrlicke wermte ſeer vermindert, ende by-na uytgebluſcht is. Ende in die op haer ſterven leggen, werdt veeltijdts weynigh voor haer doot, de Sweering bleyck, blaeuw, ende droogh, ende dat van wegen het uytbluſſchen der natuyrlicke wermte. Als na lang loopen van raeuwe ende waterige ſtoffe, goede Etter begint te komen, ſulcks is een teycken, dat de nature haer verſchept, ende dat de ſtoffe tot beter verandert, ende dien volgende hope geeft van geſontheyt. Ende voorwaer de ſtoffe ſelve ſtelt de merckt, wat men van het geneſen der Sweeringe ſal verwachten. Want als de Etter, die dagelicks uytloopt, goet is, dan geeftſe hope van lichte geneſinge. Maer het tegendeel werdt beteyckent door quade Etter. Want goede Etter geeft te kennen goede geſtalteniſſe van de vochtigheden, daer ſy uyt ontſtaet, ende de kracht van 't beſchadighde Deel: gelijck mede in tegendeel het quade doet. Nu goede Etter is, die niet te dick ofte te dun en is, wit, effen, ende niet ſtinckende. Maer quade Etter is 't, die geheel dun, ende vloeyende is, bleyck, blaeuw, giſtachtigh, ende van quaden reuck. Soo betuyght oock waterachtigh Bloet, dat uyt de Sweering loopt, 't gene van de uytkomſte te oordeelen ſtaet. Want het ſelvige veel, ende heel dun zijnde, oock bleyck, blaeuw, bruyn, van quaden reuck, ende de omſtaende Huydt in-etende, toont dat de Sweeringe ſwaerlick te geneſen is. Maer wat dicker, ende weyniger, rootachtigh, ofte na 't wit treckende, beteyckent lichter geneſinge. Als de Sweeringen oudt, ende verjaert zijn, ſoo moet 'er noodtſaeckelick een afſondering van 't Been geſchieden, ende een hol lidtteycken blijven, gelijck *Hippocrates* wel ſeydt. Want indien den Heel-meeſter alles wel doet volgens de konſte, ende niet van 't gene noodigh is, over en ſlaet, ende even wel de Sweeringe in lange tijdt niet toe en heelt, ofte toegeheelt zijnde, wederom opbreeckt, ſulcks beteyckent, dat 'er eenige bedervinge in 't Been de geneſinge belet. Ende dat komt veeltijdts in langduyrige Sweeringe door geſtadigh invloeyen van quade, ende ſcherpe vochtigheyt. Want om de Ongematigheyt van het Deel, 't welck lange tijdt met de Sweeringe is belemmert geweeſt, ende om het afſcheydende Been, en kan de holligheyt van de Sweeringe niet vervolt werden, noch het vleyſch ſijnen groey hebben, waer het lidt-teecken hol toegeheelt werdt. Wanneer de Sweeringe, na dat ſe met Vleyſch vervolt is, ende daer alleen Vel over te brengen ſtaet, wederom opbreeckt, dan valt 'er te vreeſen, dat ſe tot een Fiſtel, ofte loopend gat verloopen ſal. Sweeringen, die in handen ende voeten komen, plegen ſomtijdts voort te brengen in lichamen die vol Bloedt, ofte quade vochtigheden zijn, onſteeckingen ende geſwellen in de Klieren onder de Oxelen, ofte de Lieſſen. Want alſoo de ſelve loſſer ende ſlapper zijn, ſoo ontfangen ſy lichtelick ende eerder de vochtigheyt, die na de Sweeringe van de Handt, ofte Voet haren loop heeft. *Alle Sweeringen, die verjaert zijn, ofte noch langer duren, in de ſelve moet noodtſaeckeliek Been afgaen, ende een hol lidt-teycken blijven*, ſchrijft *Hippocrates* in ſijn 45. Spreucke van 't 6. Boeck. De reden, om dat de Etterige vochtigheydt, in die lange tijdt, een quaetaerdige ſcherpigheyt krijgende, eerſt de Veſelen van 't Vleyſch, daer na de bekleedende Vlieſen doet bederven, ende ſcheyden, ten laetſten oock het Been ſelve, dat aen 't Vleyſch is. Ende alſoo het Been, gelijck *Hippocrates* te voren, in de 19. Spreucke geſeyt hadde, niet herſtelt en kan werden, ſoo moet het geſcheyden, ende de Sweeringe toegeheelt zijnde, nootſakelick een hol lidtteycken laten: 't en zy een gaeuw Heel-meeſter, het Vleyſch ſoo veel hooger laet groeyen, als de holligheyt diep is. Nu dat 'er bedervinge in 't Been is, ſtaet daer aen te mercken, dat de Sweeringen al zijn ſe toegeheelt, elcke reys wederom opbreecken: dat het Been ſelfs blaeuwachtigh, ofte bruyn van verwe is: dat 'er waterachtige, ende ſtinckende Etter in grooter menighte uytloopt, als de grootte van de Sweeringe mede brengt;

dat

dat de kanten van deſelvige bruyn, ende ſpongyachtigh zijn, die haer wel aen malkander voegen, maer niet volkomentlick en heelen; dat 'er oock een beweginge gevoelt wert in het ſweerende Deel. Indien geen van deſe teyckenen haer en openbaren, daer uyt ſtaet af te nemen, dat de geneſinge ſoo lange niet belet en is door bedorven Been; maer door ongematigheyt van het Deel, gelijck in 't Water, ende anders, ofte door geſtadigh toevloeyen van quade vochtigheydt. Derhalven blijckt wel, dat verouderde Sweeringen niet ſonder gevaer toegeheelt en werden; 't en zy dat het lichaem wel ſorghvuldigh ontlaſt is, ende een goede maniere van leven onderhouden wert. Hier toe geeft Mr. *Willem Fabricius* ons een aenmerckens-weerdigh voorbeelt 3. *Obſ.* 39. van ſeecker Man, wien in 't ſlincker Been een verouderde Sweeringe van een Landt-looper qualick toegeheelt was, die na eenige maenden het Pleuris in de ſlincker zijde kreegh, waer van hy ſtorf, ende die gedurende ſijn ſieckte even ſulcken vochtigheydt uytſpoogh, als 'er te voren uyt de Sweeringe plagh te loopen. Soo ſchrijft oock *Ambroſius Paré*, van Etter, 't welck uyt een Sweeringe van den Arm, door den Water-loop geloſt werde.

De vordere Voor-teyckenen ſullen wy in de byſondere Sweeringen aenwijſen.

7. Om dan tot de *Geneſinge* te komen: Dewijl het weſen van een Sweeringe beſtaet in een afſcheyding van 't gene vereenight was, ende in een verminderde groote van het beſchadighde Deel: ſoo vereyſcht de verdeelde eenigheyt, wederom vereenight, ende dat verloren, en de vermindert is, herſtelt te weſen. Te weten, de Sweering, voor ſoo veel ſy een Sweering is, moet met Vleyſch vervolt, vereenight, ende toegeſloten werden. Maer als ſy met een oorſaeck vermengt is, de welcke de Sweering van begin verweckt heeft, ofte noch onderhoudt; ſoo dient de ſelve oorſaeck voor al wech genomen. Hier moet oock wel geſtelt zijn de gematigheyt van het Deel, ende het toevloeyende Bloet. Ende wanneer die eenigh mangel hebben, dat ſtaet te verbeteren, gelijck hier na in de byſondere ſoorten der Sweeringen ſal geſeyt werden.

Indien derhalven eenige vochtigheyt, die de Sweeringe verweckt heeft, noch tegenwoordigh is, de ſelve dient voor eerſt afgeſet te weſen. Want in alderhande gebreecken, daer de oorſaecke noch by is, moet de geneſinge begonnen werden van het wech nemen der ſelviger. Daer na, om dat 'er in 't beginſel wat Bloedt uyt de Aderen ſchiet, ja dickwils met het ſelfde oock andere vochtigheydt na toevloeyt, op dat het gene tuſſchen het Vleyſch ſteeckt, niet en ſoude bederven, ende een onſteeckinge verwecken; ſoo moet het Bloedt wel gekoockt, ende in goede Etter verandert werden. Daerom ſeyt *Galenus*, dat de Sweeringen haer tijden hebben, ende dat 'er in 't beginſel dunne ende raeuwe waterigheyt uyt komt, die in 't voortgaen, door het koocken verdickt, ende ten laetſten (*in ſtatu*) tot goede Etter gerijpt werdt. Derhalven zijn in 't beginſel van een Sweeringe noodigh, de rijp-makende middelen. Daer beneffens dient de vuyligheyt, die in een Sweeringe gewoon is te groeyen, dewijl ſy de geneſinge belet, wel geſuyvert: ende, de ſelve ſuyver, ende ſchoon zijnde, moet de holligheyt met Vleyſch vervult, ende ten laetſten met Vel geſloten werden.

Maer hier dient inſonderheyt acht geſlagen op de beſchadighde Deelen. Want in uytwendige Sweeringen hebben wel plaetſch *Spaens-groen*, *gebrandt Koper*, *Koper-root*, *Antimony*, ende diergelijcke, die even wel niet gebruyckt en mogen werden in inwendige Deelen. By aldien oock een Deel alſoo geſtelt is, dat het andere dingen doortocht geeft, gelijck de Keel, ſoo moeten de middelen ſoo toebereydt werden, dat ſy aen 't ſelfde kleven. Deelen, die ſcherp van gevoelen zijn, en konnen geen ſcherpe middelen verdragen, gelijck wel konnen, die ſoo naeuw niet en voelen.

Tot het groeyen van 't Vleyſch, werdt vereyſcht de werckende oorſaeck, ende de ſtoffe. De werckende oorſaeck is de Nature, de welcke gelijck ſe in 't geheele Lichaem, ſoo oock in elck Deel het voedtſel treckt, behoudt, koockt, ende aenplackt. De ſtoffe is goet ende ſuyver Bloedt, 't welck uyt eten ende drincken voort komt. Maer gelijck in alderhande kokinge tweederhande overſchot gemaeckt wert, als van ſpijſe, ende dranck, een dun, dat ongevoeligh uytwaeſſemt, ofte door het ſweet uytgedreven werdt, ende een dick, het welck met kamergang gelooft werdt: ſoo heeft ſulcks oock plaetſch, wanneer dat 'er Vleyſch in een Wonde groeyt, ende by aldien ſoodanigh overſchot in het Deel gelaten wert, ſoo ſal het ſelfde te ſeer vervochtigen, ende de geneſinge gantſch verhinderen. Waerom die overtolligheyt in een Sweeringe, moet geſuyvert, ende opgedrooght werden. Ende aldus is de geneſinge ſelver van een Sweeringe het werck der Naturen, die uyt toevloeyende Bloedt, 't wech genomen Vleyſch herſtelt, ende over de vervolde holligheydt Vel maeckt. Een Heel-meeſter neemt alleen wech de verhinderingen, die de Nature in haer werck in de weegh zijn, als hy d'overtolligheyt ſuyvert ende opdrooght: ende wanneer hy dat doet, dan werdt hy geſeydt Vleyſch, ende Vel te maecken.

In 't beginſel dan, als het lichaem al te vol Bloedt is, ſoo moet het gelaten werden. Indien daer overvloet is van quade vochtigheyt, die dient geſuyvert, ende afgeſet, op dat 'er na het Deel geen toevloeying en geſchiede. Daer moet oock te gelijck een goede maniere van leven gehouden werden, om geen quade vochtigheyt te doen groeyen, ende op de Sweeringe te laten vallen; gelijck geſchieden kan door ſpijſe, dranck, bewegen, ende d'ander niet-natuyrlicke dingen, te ſien in den *Schat der Geſontheyt*.

Daer-en-boven, alſoo het naeuwlicks gebeuren en kan, ofte daer hangt wat van 't Bloedt ende de vochtigheyt, die uyt de Aderen gedropen is, in de onſienlicke openheyt, die in 't vleyſigh Deel is; op dat ſulcks gekoockt, ende in Etter verandert werde, ſoo moet men

gebruycken rijpende, ofte etter-maeckende middelen; beſchreven in 't 11. Capittel van 't Eerſte Deel der *Heel-konſte*. Deſe dienen in ſachte lichamen mede ſacht te weſen, gelijck gemaeckt werden van *Olye van Roſen*, ende *Doyeren van Eyeren*: in lichamen, die ſoo ſacht niet en zijn, van *Terebinthijn*, *Olye van Eyeren*, *van Roſen*, *van Maſtick*, ende *Doyeren van Eyeren*: in drooger lichamen, van *Herſt van witten Denne-boom*, *Wieroock*, *Meel van Lijn-Zaet*, *Terwe*, *Fenugrieck*, *Hoender-vet*, ofte, 't gene gemeenſt, ende gereetſt is, de Salf *Baſilicum*, ofte de Plaeſter *Diachylum*, enckel, ofte met de Gom. Hier na moeten ſuyverende, ofte afvegende in 't werck geſtelt werden; mede aengeweſen in 't gemelte Deel, op het 12. Capittel. Maer het gebeurt dickwils, dat men (gelijck het ſpreeck-woordt ſeydt) twee vliegen met eenen lap ſlaet, ende met een ende 't ſelfde middel tweederley werck uytvoert, te weten, rijp-maecken, ende afvegen. Derhalven dienen als dan de rijp-maeckende vermengt met de afvegende, ende daer door werden de rijp-maeckende wermer, ende drooger, als ſy anders van haer ſelven zijn. Maer in deſe vermenginge ſtaet wel acht te nemen op den tijdt: dewijl in 't beginſel de rijp-maeckende boven moeten weſen, in 't eynde de afvegende. Ende het is ſeeckerder, dat men terſtondt in 't beginſel afvegende met rijp-maeckende vermengt, als dat men de rijp-maeckende alleen gebruyckt. Want de Nature en ſtaet nimmermeer ledigh: maer ſtelt haer oock al in 't beginſel om Vleyſch te maken, ende ſcheydt de vuyligheyt, die daerom moet geſuyvert werden. Daerom bevindt men oock, dat door het enckel gebruyck van rijpende middelen, de Sweering lichtelick vochtigh, ende vuyl werdt. Derhalven is ſeer bequaem, dat men onder de rijp-maeckende middelen, nu verhaelt, in den eerſten mengt *Honich van Roſen*, *Sap van Ioffrouw-werck*, van *Paerde-bloemen*, ofte andere in 't 1. Deel der *Heel-konſte* aengeweſen.

Als de Sweeringe wel geſuyvert is, ſoo moet men komen tot Vleyſch-maeckende middelen; die beſchreven zijn op 't 15. Capittel van 't gedachte Eerſte Deel der *Heel-konſte*: uyt de welcke een Heel-meeſter magh kieſen, 't gene beſt met de gelegentheydt van 't lichaem over een komt. Want hoe het vochtiger is, hoe het minder verdroogende middelen van doen heeft: maer dat drooger is, vereyſcht meerder verdroogende. In koude tijden des jaers moet men oock wat wermere gebruycken, in werme, die ſoo werm niet en zijn. Want indiender ſwacker middelen opgeleydt werden, als behoort; ſoo vergaert 'er veel vochtigheydt in de Sweeringe, ende daer groeyt veel ſacht ende ſpongyachtigh Vleyſch. Indien men in tegendeel al te ſtercke, ende te ſeer verdroogende gebruyckt, ſoo verdrooght de Sweeringe, het Vleyſch verteert, de Kanten werden ingetrocken, ende men verneemt een bijtende ſcherpigheydt in het Deel. Maer wanneer een ſweerend Deel droogh is, gelijck het natuyrlick plagh te weſen, ende uyt de Sweering geen waterigheyt, noch etter en vloeyt, ende dat 'er goede verwe in 't Vleyſch is, ſulcks is een teycken, dat men het recht Vleyſch-maeckende middel getreft heeft.

Hier ſtaet oock te letten op de gedaente van 't Heel-middel. Want die werden ofte dun ende vochtigh, ofte dick ende droogh opgeleydt. In harde, ende drooge lichamen, ende daer hardt ende vaſt Vleyſch moet gemaeckt werden, is alderbequaemſt, dat men Vleyſch-maeckend Poeyer in de Sweering ſtroyt. Soodanigh heb ick in 't gebruyck 't volgende;

N. *Wieroock*,
Maſtick,
Aloë,
Myrrhe,
Liſch-wortel, *van elcks even veel*,
[*Tot een Poeyer.*]

Maer wanneer de lichamen ſachter zijn, ſoo gebruyckt men weecke ende vochtige middelen. Moet even wel gelet werden in 't toebereyden van de Salven ende Smeeringen, dat ſe niet al te ſacht en zijn. Want ſoodanige werden door de wermte van het Deel geſmolten, ſoo dat ſy lichtelick wechdrijven. Derhalven indien de Sweeringen niet diep en zijn (want in ſoodanige werden vereyſcht de gene, die ſoo verre konnen komen) maer boven in 't lichaem ſtaen, ſoo moet men middelen in 't werck ſtellen, die lijvigh, ofte van een dicke geſtalteniſſe zijn. Daer beneffens, al te vochtige Salven, verſachten, van wegen hare olyachtige nature, ende maecken al te loſch Vleyſch, ende 't welck niet over-een en komt met het onderſte, inſonderheydt in drooge lichamen.

Als de Sweeringe met Vleyſch vervult is, ſoo dient ſe met Vel geſloten, ende daer door, 't gene van malkanderen geweecken was, vereenight te werden; te ſien in 't meer-gemelte 1. Deel der *Heel-konſte*, op 't 16. Capittel.

Om het gebruyck van deſe middelen wel te onderſcheyden, dient ingeſien de gelegentheydt van de Sweeringe, ende de nature van het lichaem. Want het gebeurt, dat de Sweeringen, die als ſe noch vuyl waren, geen bijten van de middelen en voelden, daer na geſuyvert zijnde van de ſelve gebeten wierden. Derhalven moet men als dan, ende als de Sweeringe van ſelfs ſuyver is, van ſtercker afvegende tot ſlapper komen: gelijck men wederom in vuyle Sweeringen tot meerder afvegende ſal klimmen, 't en zy miſſchien dat ſe door te veel afvegende dingen vuyl geworden zijn. Want daer in werden de Heel-meeſters ſomtijdts wel bedrogen, om tot ſtercker afvegende te komen: waer door de Sweeringe wederom in-eet, ende vuyl wert van het geſmolten Vleyſch, het welck in quade vochtigheyt verandert. Derhalven moet wel neerſtigh gelet werden, of de Sweeringe van wegen ingegeten, ende geſmolten Vleyſch, dat 'er onder leydt, vervuylt is, ofte dat het een genees-middel van doen heeft om de vuyligheydt te ſuyveren, ende dat 'er ſoodanigh geen gebruyckt en is.

Nu aen grooter holligheydt, ende roode ende heete kanten kan men mercken, dat de Sweeringe vervuylt is door te groote ſcherpigheydt van de Genees-middelen. Daer na moet oock overleydt weſen (gelijck wy nu meerder geſeydt hebben) ofte de gelegentheyt van 't lichaem ſacht ende vochtigh, ofte droogh, en hardt is. Want op een ſacht lichaem moeten ſlapper, op een droogh ſtercker middelen gebruyckt werden.

De Vel-maeckende middelen dienen opgeleydt, wanneer de Sweeringe noch niet volkomentlick met Vleyſch vervult en is; maer dat 'er noch een weynigh ontbreeckt. Want alſoo de nature nimmermeer ſtil en ſtaet, maer oock, dewijlſe Vel begint te maecken, het Vleyſch ondertuſſchen noch groeyt; indien men dan eerſt wilde Vel maecken, als de Sweeringe gantſch vol Vleyſch was, ſoo ſoude te vreeſen ſtaen, dat eer het Vel quam over te groeyen, het Vleyſch ondertuſſchen waſſende, het Vel te hoogh ſoude ſtaen.

Men dient oock te weten, dat de *Vel-maeckende* middelen in der daedt, ende in kracht van verdroogenden aert moeten weſen, ende dat daerom de *Poeyers*, ende *Plaeſters*, daer toe alder-bequaemſt zijn.

Het XVIII. Capittel.

1. *Sweeringe met Ongematigheydt*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*
6. *van Sweeringen met Hitte*,
7. *met Koude*,
8. *met Vochtigheyt*,
9. *met Drooghte*.

IN 't laetſt-voorgaende Capittel is gehandelt in 't gemeen van een Sweeringe, ende derhalven van een enckele, ende ongemengde, daer niet anders by en is: maer het gebeurt meeſten tijdt, dat 'er yet toevalt, ende onder gemengt werdt, het welck de geneſinge noodtſaeckelick doet veranderen, waerom op die toevallen wel neerſtigh dient gelet te werden.

1. Wy ſullen den aenvang nemen van de *Ongematigheyt*, die haer gemeenlick met een Sweeringe vermengt, ende het geneſen belet. Want alſoo de oorſaeck, die de geneſinge uytvoert, is de nature van het Deel, ende de ſtoffe, het Bloedt: als het Deel ongematight is, ſoo en kan geen van beyde wel geſtelt zijn; ende de Sweering en kan met geen Vleyſch gevult, noch met Vel geſloten werden, 't en zy dat het onder-vleyſch natuyrlick ende wel gematight is.

Wat nu dan de ongematigheydt aengaet, ſoo kan by een Sweeringe weſen te grooten hitte, koude, vochtigheyt, ofte drooghte; ende dat met, ofte ſonder ſtoffe.

2. Soodanigen ongematigheydt is 'er geweeſt ofte voor het opkomen van de Sweeringe, ofte ten tijde van 't Sweeren.

Een heete ongematigheydt werdt in de Sweeringen verweckt van al te heeten lucht, van te heete Genees-middelen, van te veel ſwachtels, ende deckſel.

De koude in tegendeel van koude lucht, van al te ſeer verkoelende Genees-middelen, ende wanneer de Sweeringe met ſwachtels ende deckſel tegens de uytwendige koude niet wel bewaert en is.

Vochtige ongematigheydt werdt veroorſaeckt door vochtige lucht, (waerom dat in ſommige plaetſchen de lucht de Sweeringen oock gantſch ſchadelick is) ende door toevloeying van vochtigheden.

Drooge lucht, drooge Genees-middelen, als oock gebreck van voedtſel, maecken een drooge ongematigheyt.

3. De heete ongematigheyt is te kennen, dat 'er verhittende oorſaecken voorgegaen zijn, ende dat niet alleen de Kanten, maer oock het Vleyſch van de Sweering rooder is, ende dat de Siecke ſelfs een hitte in de Sweering voelt, waer op gemeenlick pijn volght; dat mede koude Genees-middelen verlichten, heete beſwaren, ende dat 'er ſcherpe ende bijtende vochtigheyt uytloopt.

In een koude ongematigheydt gaen voor verkoelende oorſaecken, de Kanten van de Sweeringe zijn bleyck ende ſacht, hitte helpt, ende koude beſchadight.

Als de ongematigheydt vochtigh is, dan zijnder voorgegaen vervochtigende oorſaecken, het Vleyſch is ſlap ende ſacht, ende groeyt ſomtijdts te hoogh, geeft oock veel vochtigheydt uyt: Drooge dingen helpen, vochtige beſchadigen.

Een drooge ongematigheydt werdt bekent uyt voorgaende verdroogende oorſaecken, dat de Kanten van de Sweeringe droogh ende hardt zijn, ende dat 'er weynigh, ofte geen vochtigheydt uyt en komt: dat vochtigh-maeckende middelen verlichten, drooge beſwaren.

4. [Belangende de *Voor-teyckenen*:] Dewijl, gelijck *Galenus* oock leert, dat het Onder-vleyſch wel gematight moet zijn, om een Sweering wel te geneſen: ſoo is ſeecker, dat een Sweeringe ſoo veel te ſwaerder om te geneſen valt, hoe het Deel meerder afgeweecken is van ſijn natuyrlicke gematigheydt. Sweeringen, die vermengt zijn met een heete, koude, ofte vochtige ongematigheyt, en vallen ſoo quaet niet om te heelen. Want met een moeyten, op eene tijdt, ende met de ſelfde middelen, kan men de ongematigheydt beteren, ende de Sweeringe geneſen. Maer Sweeringen met drooge ongematigheydt, zijn ſwaerlick te heelen; dewijl, overſlaende voor een tijdt de geneſinge van de Sweeringe, de ongematigheydt waergenomen moet werden.

5. De *Ongematigheydt* vereyſcht veranderinge door recht tegen-ſtrijdende middelen. Even wel moet de geneſinge ſoo aengeleydt werden, dat men de Sweeringe, ſoo veel mogelick is, niet over het hooft en ſie. Maer alſoo die geneſinge niet en kan geſchieden, ſoo lange de ongematigheydt blijft, ſoo moet de ſelvige eerſt wech genomen werden, 't en zy beyde te gelijck geſchieden kan.

6. *Verbitte ongematigheyt* vereyſcht verkoelende middelen; ſtercker, ofte ſlapper, na de grootte van de hitte. Ende al is't dat de Sweering verdroogende middelen van doen heeft, om dat even wel de hitte, door 't verteeren van de vochtigheydt, de Sweeringe opdrooght, ſoo moet men ſlapper verdroogende middelen gebruycken. Maer die dienen oock met eenen van een te ſamentreckende kracht te weſen, om de Sincking, die lichtelick door de hitte verweckt werdt, tegen te houden. Derhalven, alſoo de hitte gemeenlick pijn maeckt, ſoo moet daer by gedaen werden 't gene de pijn kan ſtillen, ofte ten minſten geen kracht en heeft, om de ſelvige te verwecken, ſoo dat de Heel-middelen hier niet en dienen te weſen van ſeer verdroogende, ende afvegende kracht. Daerom zijn bequaem de gene, die beſtaen uyt het *Water*, ofte *Sap* van *Roſen*, van *Weeghbre*, van *Endivye*, van *Nacht-ſchade*, *Azijn*; uyt *Olye* van *Roſen*, van *Violen*, van *Terebinthijn*, dickwils met *Weeghbre-water* gewaſſchen. Ofte men magh gebruycken *Salf* van *Roſen*, de *Verkoelende Salf van Galenus*, die van *Ceruys*, ofte *Loodt-wit*, van *Nacht-ſchade*, de *Witte*, die van *Santal-hout*; ofte, dat ick beſt houde, *Nutritum*, met een van de gemelte ſappen gewaſſchen. Dan de verkoelende middelen en moeten niet alleen op de Sweeringe ſelve; maer oock op de omſtaende Deelen geleyt werden. Daerom en magh men de ſelvige niet alleen met de verhaelde Salven wel beſtrijcken, maer oock doecken op leggen, die gedoopt zijn in *Oxycratum*, (dat is Water ende Azijn) ofte met het *Sap* van *Weeghbre*, *Latouw*, *Nacht-ſchade*, ofte in het afzietſel van *Myrtus*, *Granaet-ſchellen*, *Granaet-bloemen*, *Weeghbre*, ende diergelijcke.

Wanneer de heete ongematigheydt aldus wech genomen is, ſoo moet men de Sweeringe met Vleyſch-maeckende dingen toeheelen, ende die en dienen even wel niet te ſeer heet en droogh te zijn, om de heete ongematigheydt niet weder te doen keeren.

7. *Koude ongematigheydt* in een Sweeringe, moet hebben verwermende middelen, gelijck daer zijn *Olye* van *Hypericon*, ofte *S. Ians-kruyt*, van *Nardus*, van *Liſch-wortel*, van *Camillen*, van *Wijn-ruyt*, van *Dil*; *Syroop* ende *Honich* van *Roſen*, *Brandewijn*, *Ceroen* van *Betonye*. De Salven ofte Smeeringen hier van gemaeckt, werden op de Sweeringe ſelver geleyt. Maer van buyten ſal men de naeſte Deelen ſtoven met het *Afzietſel* van *Salye*, *Hyſſoop*, *Alſſen*, *Orego*, *Wijn-ruyt*, *Munte*, *Laurier-bladeren*, *Camille-bloemen*, in ſtercke *Wijn* gekoockt: ofte men kan de ſelve mede ſtrijcken met de verhaelde heete *Olyen*, ofte opleggen het *Ceroen* van *Betonye*.

8. *Vochtige ongematigheydt* werdt door verdroogende middelen wech genomen. Ende alſoo een Sweeringe oock anders verdroogende dingen vereyſcht, ſoo moeten hier ſtercker Vleyſch-maeckende middelen in 't werck geſtelt werden. Soodanigh zijn de wortelen van *Cyperus*, ofte *wilden Galigaen*, *Malrove*, *ſchuym* van *Silver*, *gebrandt Loot*, *Koper-root*, *Hamer-ſlagh*, *Koper-ſlagh*, ende diergelijcke, uyt de welcke na de grootte van de ongematigheydt bequame Heel-middelen voor elcke Sweeringe konnen gemaeckt werden. Want hoe een Sweeringe vochtiger is, hoe ſy ſtercker verdroogende middelen van doen heeft: ende minder vochtigh zijnde, ſoo moet ſe oock ſachter verdrooght werden. Sulcks geſchiet door by doen van *Olye*, *Hars*, ende *Waſch*. Want hoe dat 'er van deſelvige meerder gedaen werdt by de verdroogende middelen, hoe dat haer kracht meerder komt te breecken: hoe minder, hoe haer kracht meerder in 't geheel blijft. Dan voor eerſt dient de Sweeringe wel geſuyvert, ende afgebet met *Wijn*, ofte met *Water* ende *Azijn*, daer in gekoockt hebben te ſamen-treckende ende verdroogende middelen; gelijck *Wortelen* van *wilden Galigaen*, *S. Ians-kruyt*, *Alſſen*, *roode Roſen*, *Betony*, *Saly*. Daer na kan men van de verhaelde middelen wat Poeyers in de Sweering ſtroyen, ofte van de ſelfde met *Olye* ende *Waſch* een dun Salfken maken, om, op wat plockſel geſtreken zijnde, in de Sweeringe te brengen, en dan een verdroogende Plaeſter daer over leggen.

9. *Drooge ongematigheydt* werdt verbetert door vervochtigende middelen. Hier is bequaem *laeuw Water*, om daer mede de Sweeringe, ofte veel meerder de omliggende Deelen te ſtoven. Want al ſeydt *Hippocrates*, dat men de Sweeringe niet en moet vervochtigen, als met *Wijn*, ende daer by doet, dat de drooghte het geſonde nader is, de vochtigheyt het ongeſonde; al ſchrijft oock *Galenus*, dat 'er geene vochtigheyt voor de Sweeringen dienſtigh en is, inſonderheyt niet het *Water*: ſoo moet dit verſtaen werden van een Sweeringe, van wegen, ende voor ſoo vele het een Sweeringe is, tot de welcke vochtigh-maeckende middelen gantſch onbequaem zijn. Maer als 'er een drooge ongematigheyt, die de geneſinge belet, by de Sweeringe is, ſoo moet men voor een tijdt, als overſlaende de rechte geneſinge van de Sweeringe, de drooge ongematigheydt tegenſtaen, tot dat aen het Deel de vorige gematigheydt herſtelt is.

Nu de mate van vervochtinge moet weſen, dat men ophoudt, wanneer het Deel begint root te werden, ende hem te verheffen. Want by aldien men noch langer met het vervochten voortgaet, ſoo ſal 't gene, dat getrocken is, vervliegen. De manier om met *laeuw Water* te vervochtigen, is driederley, met ſtoven, overgieten, baden. Het ſtoven geſchiedt met een ſpongye, wolle lappen, ofte diergelijcke, ende dit is de bequaemſte middel. Overgieting, ofte badt-ſtove en vallen ſoo bequaem niet. Het is oock beter, dat het Deel met *laeuw Water* ende *Olye* geſtooft werdt, als met Water alleen, inſonderheydt in de Winter. Want al is 't, dat laeuw Water wel door ſijn werckende wermte verwermt, ſoo verkoudt het even wel na het ſtoven, ende verſpreyt met eenen de natuyrlicke wermte, het welck den *Olye*, daer onder vermengt zijnde, belet, verſtoppende, door ſijn taeyigheydt, de onſienlicke gaetjens van de Huydt. Na het ſtoven kander een vervochtigende Pap opgeleyt werden, als volght:

N. *Huemſt-*

N. *Huemſt-wortels*, 1 *once*,
Maluwe, *twee handen vol*,
beyde in Water morw gekoockt, ende dan geſtampt zijnde, doet 'er by
Gerſte-meel, 1 *loot*,
Gekoockte Honich, ½ *loot*,
Verckens-reuſel, *ſoo veel van noode is*
[*Tot een Pap*.]

Of men kan het Deel oock wel ſtoven met *Olye*; ofte gebruycken een Salfken, beſtaende uyt een deel *Sap van Maluwe*, ende twee deelen *ſoeten Olye*; daer by gedaen ſoo veel *wit Waſch*, als noodigh is.

Maer wanneer de Sweering droogh is, ende het Deel verdorret, ende dat 'er geen ſtoven en helpt, ſoo moet men eerſt ſijn beſte doen, dat de Siecke gebruyckt *Spijſe* van veel ende goet voedtſel, ende die licht verdeelt kan werden, op dat het Deel ſijn voedtſel overvloedigh magh krijgen, daer na, ſoo het van doen is, magh men het voedtſel oock door *Dropaces*, ſterck-treckende Plaeſters, ende andere middelen, daer na toe trecken.

De ongematigheydt wech genomen zijnde, ſal men Vleyſch-maeckende middelen gebruycken, doch die ſoo geheel ſeer niet en verdroogen, op dat het beſchadighde Deel niet wederom en kome te vervallen in een drooge ongematigheydt. Derhalven moet men onder de *Vleyſch-maeckende Poeyers* vermengen *Vetten* ende *Olyen* met wat *Waſch*. By voorbeeldt;

N. *Maſtick, kleyn geſtooten*,
Liſch-wortel, *van elcks* ½ *loot*,
Termentbijn, met Latouw-water gewaſſchen, 1 *once*,
Hoender-vet,
Olye van Roſen, *van elcks* 1 *loot*,
Waſch, *ſoo veel van nooden is*
Tot een Weecke ſalve.

Het XIX. Capittel.

1. *Sweeringe met toevloeyen van Vochtigheydt*,
2. *Oorſpronck*, *ende Oorſaecken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*,
6. *Maniere van Leven*.

1.

WY hebben gehandelt van een Sweeringe met ongematigheydt: dan de ſelve en kan niet lang, ofte naeuwlicks weſen ende beſtaen ſonder eenige ſtoffe, ofte toevloeying van vochtigheden.

2. Deſe vallen op het ſweerende Deel ofte van 't geheele Lichaem, ofte van eenigh Deel, dat quade vochtigheden voortbrengt, wanneer de nature, 't zy door veelte, 't zy door hoedanigheydt geprickelt zijnde, de ſelfde uytwerpt op de Sweeringe; ofte dat het ſweerende Deel door pijn, ofte hitte de vochtigheden na hem treckt; of dat de vochtigheden van ſelfs na een leeger ofte ſwacker plaetſe ſacken.

Na de verſcheydenheydt van de toevloeying, ſoo is oock de vochtigheydt, die uyt een Sweeringe loopt, verſcheyden, dun, waterachtigh; dick, grof; goedt, onſuyver.

3. De Sweeringen met toevloeyen van vochtigheden, zijn te *kennen* eerſt uyt het geſwel, dat hem niet alleen in de Kanten, maer oock in de omſtaende Deelen verheft, als mede uyt de pijn, ende de veelte van vochtigheydt, die daeruyt loopt: waer door het toeheelen oock belet werdt.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] Dewijl het heelen beſtaet in verdroogen, ſoo is lichtelick af te nemen, dat een Sweeringe, daer geſtadigh vochtigheydt toeſchiet, bekommerlick te heelen valt; ende ſoo veel te ſwaerder, hoe de Sinckingen ſcherper zijn.

5. Derhalven, dewijl de Sweeringe niet en wil geneſen, vooral eer dat de toevloeying is wech genomen; ſoo moet voor eerſt gelet werden, om de oorſaecken van de ſelvige te weeren, waer van voor deſen dickwils geſproocken is. Daer na, op dat de vochtigheydt niet en ſoude vloeyen na het beſchadighde Deel, ſoo moetſe vertrocken, onderſchept, ende te rugh geſtooten werden.

Onder de *Revelleerende*, ofte vertreckende middelen, zijn de *Fontanellen*, ofte Open-gaten alder-bequaemſt, die op het tegendeel geſtelt zijnde, de vochtigheyt, die haren loop neemt na het beſchadight Deel, aldaer loſen. Ende deſe Open-gaten zijn inſonderheydt noodtſaeckelick in langduyrige Sweeringen. Want dewijl de nature nu al lang gewent is, haer van quade vochtigheden te ontledigen door het ſweerende Deel, ſoo kan lichtelick gebeuren, als de Sweering geheel geſloten werdt, ende wat quade vochtigheydt vergadert, dat de ſelvige wederom keert in de Aderen, ende op een voornaem Deel valt; 't welck met de *Fontanel* kan voorkomen werden.

De *Defenſiven*, ofte onder-ſcheppende middelen, werden geleyt boven het ſweerende Deel, daer het noch gaef is, ter plaetſe daer de groote Aderen haer vertoonen, die de ſelvige toe-trecken, ende de vochtigheden te rugh ſtooten, te ſien in 't 2. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte*.

Maer op het ſweerende Deel ſelve moeten de wechdrijvende middelen geleyt werden, om de vochtigheden, die in haer Aderen driftigh zijn, te rugh te ſtooten. Daer toe dient het ſweerende Deel gebet te zijn, met *Aluyn-water*, het *Water*, ofte *Afzietſel* van *Weeghbre*, *Roſen*, *Vijf-vinger-kruyt*, ofte diergelijcke. Ende de Sweeringe moet beſtroyt werden met Poeyer van *Silver-ſchuym*, *Bolus*, *Loodt*, *Koper-root*, die oock onder *Termentbijn* vermengt, met Plockſel konnen opgeleyt werden, ende indien de ſtoffe raeuw is, met wat *Wieroock*, ende dan omgeſlagen de Plaeſter *Diapompholygos*, ofte *Diapalma*. In 't korte, de Vleyſch-maeckende middelen moeten alhier ſtercker zijn, als in een enckele Sweeringe, daer geen toevloeying by en valt, om de vochtigheyt, die 't Deel ingeſogen heeft, op te droogen.

In de gedaente van den Heel-middel ſtaet waer te ne-men, dat hy niet vochtigh, ofte vet en is, alſoo hy an-ders het Deel ſoude verſlappen. Men dient oock niet altijdt op een middel te blijven ſtaen. Want het gebeurt dickwils, dat het gene eens ende meerder geholpen heeft, daer na, als de vochtigheydt wat opgedrooght is, geen voordeel meer en kan by-brengen, maer eeni-ge bijtende ſcherpigheyt veroorſaecken: in welcke gele-gentheyt dan ſachter dient in 't werck geſtelt te werden.

Als de Sweeringe met Vleyſch vervolt is, dan dient ſe met Vel overtrocken. *Guido* gebruyckt hier toe, een dunne *Loode plaet* vol gaetjens doorboort, de wele-ke verkoelt ende verdrooght, ende derhalven hier dien-ſtigh is; daer by komende een Verbandt, 't welck de vochtigheydt, die in het Deel is, uytdouwt, ende die daer in ſoude ſacken, uyt houdt.

6. Hier dient ſoodanigen *Maniere van Leven* ge-bruyckt, als in den *Schat der Ongeſontheyt*, tweede Deel, 1. Boeck, Cap. 23. voor de Sinckingen is aengeweſen.

Het XIX. Capittel.

1. *Vervuylde, Verrotte, In-etende, ende Voort-loopende Sweeringe,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge,*
6. *Maniere van Leven,*

1.

HEt gebeurt ſelden, dat een Sweeringe, die met veel vochtigheyt, voornamelick als de ſelve grof, ende ſlijmerigh is, overvallen werdt, niet en vervuylt, verrot, ſtinckende werdt, ende dan in-eet.

2. De naeſte *Oorſaeck* hier van is vochtigheyt, deel-achtigh zijnde van een bedervende quaetaerdigheydt, de welcke uyt andere plaetſchen daer na toe ſackt, ofte in 't ſweerende Deel ſelve bedorven werdt, 't zy door ſijn ongematigheydt, ofte ſwackigheydt, als oock door gebruyck, ende opleggen van middelen, die niet wel ſuyveren, ende opdroogen; gelijck mede in te-gendeel, die beyde al te veel doen, ende alſoo het ge-ſont Vleyſch verteeren.

De vochtigheydt werdt ſomtijdts ſoo ſcherp, dat ſe niet alleen en bijt in het ſweerende Deel; maer oock de naeſt-gelegene door-eet, ende geſtadigh door-kruypt, alſoo een voortsloopende ſweering veroorſaeckende.

3. De *Ken-teyckenen* zijn hier niet verre te ſoecken, alſoo de ſlijmerige, ende vuyle vochtigheydt haer ſelven aenwijſt, ende het Vleyſch rontſom ſlap, ende vodſigh maeckt, het welck dan dickwils te ſeer uytwaſt. De ver-rottinge geeft een vuylen ſtanck uyt. Het voortloopen verweckt pijn, jeucking, ende geſtadigh vergrooten.

4. [Belangende de *Voor-teyckenen*:] Indien de vuy-le, verrotte, ofte ſcherpe vochtigheydt niet met den eerſten wel geſuyvert, ende wech genomen werdt, ſoo bederft ſy de aenſtaende Deelen, ende brengt in de ſel-vige het *Kout-vyer*.

5. Om tot de *Geneſinge* te komen, ſal eerſt het lic-haem dienen geſuyvert door inwendige middelen, die de quade vochtigheydt afdrijven, verhaelt in de *Genees-konſte*, ende daer na de Sweeringe gewaſſchen met *Bran-dewijn*; waer onder, na den eyſch van de geſtalteniſſe, gemengt, ende opgeleyt konnen werden, ſoodanige ſuyverende Heel-middelen, als in 't 12. Capittel van 't 1. Deel beſchreven zijn.

Op het ſpongyachtigh Vleyſch, dat te veel ende te hoogh uytwaſt, ſal men ſtroyen Poeyer van *Tutia*, van *Gal-noten*, ofte *Granaet-ſchellen*; ende, als dat niet ge-noegh en doet, van *gebranden Aluyn*, ofte yet anders van 't gene daer toe in 't ſelfde 1. Deel der *Heel-konſte*, op 't 17. Capittel is aengeteyckent.

6. Het komt hier inſonderheyt oock aen op een goe-de *Maniere van Leven*, waer door de quade vochtigheyt mocht vermindert, ende goede in haer plaetſch gebracht werden; ſoodanige nu meermael is verhaelt.

Het XX. Capittel.

1. *Quaedtaerdige, ende Qualick-toeſluytende Sweeringe; Namen, ende Naem-redenen,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge, ende Maniere van Leven.*
6. *Voorbeeldt van een geheelde langduyrige, ende quade Sweeringe in den Neus.*

1.

DE voorgaende oorſaecken lang by-blijvende, ſoo werdt een Sweeringe van quaden aert, daerom by de Latijnen *Malignum*, ende by de Griecken *Ka-coëthes*, dat is *Quaedtaerdigh*, genoemt, ende, om dat ſy qualick te heelen is, *Dyſepuloticum*, dat is, *Qualick-toeſluytende*; als mede *Chironium*, na *Chiron* den *Centau-rus*. Van welcke benaminge geen een reden gegeven werdt. *Zenodotus* (te ſien by onſen *Eraſmus* in ſijn Spreeck-woorden 2. 8. 21.) meende, dat *Chiron* van *Hercules* geſteecken zijnde, een ongeneeſlicke Wonde in ſijn voet (daer deſe wonden meeſt komen, gelijck *Celſus* ſchrijft 6. 28.) kreegh, die hem 't leven benam, ende dat daer van alle ongeneſelicke Sweeringen *Chiro-nia* genoemt zijn. Maer van *Plinius* 25. 6. ende van *Ovidius* 5. *Faſt.* werdt een geheel ander oorſaeck by-gebracht, te weten dat *Chiron* een Pijl van *Hercules*, daer t'huys leggende, by ongeluck in ſijn Voet ſoude gevallen zijn, die aldaer een gevaerlicke, ende vergif-tige Sweeringe opwierp; ende dat hy met het kruyt, na hem daerom *Chironium*, ende *Centaurea*, dat is *San-torye* genoemt, van die quetſure ſijn ſelven geneſen heeft; ende dat hy ſoude geweeſt zijn den eerſten vinder van

de Heel-konſte, die haren gemeenen naem van *Chirurgie* noch, al de Werelt door, uyt het Griecks voert, gelijck hy van *Cheir*, dat is, Handt. Soo dat een *Chironiſche ſweeringe*, niet anders te ſeggen en is (gelijck de Grieckſche *Paulus* ſeyt 4. 46.) als eene, die ſoo ſwaer te geneſen valt, dat ſe wel eenen *Chiron* van doen ſoude hebben.

Vivit pectore ſub dolente vulnus,
Quod Chironia nec manus levaret.

Deſe Sweeringe werdt oock *Telephium ulcus* geheeten, na eenen *Telephus*, die, gelijck den ſelfden *Paulus* ſchrijft, daer lang aen vaſt geweeſt is; doch werde ten laetſten noch geheelt door *Achilles*, den Leerling van den gedachten *Chiron*, met het Kruyt, dat na hem den naem van *Telephium* draeght. *Claudianus*, 1. *Epigr.* 10. roert dit aen met het volgende vers:

Sanus Achilleis remeavit Telephus herbis.

2. De *Oorſaecken* van quaedtaerdige Sweeringen zijn, ſoo quade ongematigheydt in het Deel ſelve, als toevloeying, ende vergadering van quade vochtigheyt, die met 'er tijdt een venijnigen aert aentreckt. Het ſelve werckt ſchierlick uyterlick Venijn. Den heldt *Philoctetes* een Sweeringe hebbende van een Slangen-beet, werde daerom van de Griecken gelaten in 't eylandt Lemnos, gelijck *Cicero* onder andere ſchrijft in ſijn Boeck van 't Noodt-lot.

Het gebeürt oock dickwils dat een Sweeringe niet geneſen en wil, als daer eenige bedervinge in 't Been is, die het omſtaende Vleyſch mede bederft; ofte oock dat het Vleyſigh vlieſch, ende 't Vet, dat onder de Huydt leyt, vergaen is, om dat dan de Huydt aen het Vleyſch niet en kan heelen, door dien de kleyne Aderkens, daer na toe gaende, opgegeten zijn, ende derhalven het Bloedt, dat tot de geneſinge van nooden is, de Huydt niet en konnen toevoeren.

3. De quaetaerdigheydt van de Sweeringen blijckt daer uyt, dat ſe door geen gewoonlicke Heel-middelen en willen geneſen; dat ſe pijnlick zijn, ende allencxkens dieper, ende grooter werden, harde, ende bruyne kanten hebben. Het uyterlicke Venijn wijſt ſijn ſelven. Wanneer eenigh Been bedorven is, dan en ſal ſe niet ſluyten, ofte geſloten zijnde, geſtadigh opbreecken; behalven dat 'er oock waterige, ende bloedige vochtigheydt uytzijpt; gelijck mede als de Sweeringe uytgeholt is, het welck van buyten gevoelt kan werden, ende dan is de Huydt drooghachtigh, dun, bruyn, ofte na den blaeuwen treckende.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] Deſe Sweeringen hebben haer gevaer, door dien ſy niet alleen het Deel, dat ſy beſitten, gantſch bederven: maer oock haren venijnigen aert aen de by-leggende Deelen voortſetten, ende het gantſche Bloet ten laetſten beſmetten. Sulcks doet inſonderheydt het Venijn. Daerom werdt *Philoctetes* beſchreven lange jaren aen ſijn Sweeringe gegaen te hebben, de welcke oock niet geneſen en is, als door middel van *Machaon*, ſone van den grooten *Eſculapius*, vinder van de Konſte. Hier op ſlaet de Poëet *Propertius* 2. *Eleg.* 1.

Tarda Philoctetæ ſanavit crura Machaon.

5. Om tot de *Geneſinge* te komen: ſoo ſal men na het ſuyveren van de quade vochtigheydt, door afdrijvende middelen, dan, voor de quaedtaerdigheydt, daer op drincken alle morgen een roomer van [duſdanigh] een afzietſel:

N. *Wortels van China,*
Sarſa parilla, ofte
Pock-hout, 2 *onçen,*
24 *uren heet in* 2 *pinten water geſtaen hebbende, tot ontrent op de helft gekoockt, en dan daer by gedaen*
Scordium, 3 *handen vol; onder het doorgekleynſde*
Syroop van Citroenen, 2 *onçen,*
Zout van Cardo-benedicto, $\frac{1}{8}$ *loots,*
gemengt [*Tot een Dranck.*]

De Siecke magh oock al te met 's avondts doorſlicken een vierendeel-loot *Diaſcordium*, *Mithridaet*, ofte *Theriakel*. Ondertuſſchen ſal men tot verſterckinge, om het Sweerende, ende de omſtaende Deelen, ſlaen een Stovinge, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Granaet-ſchellen,*
Smack,
Cypres-noten, van elcks 2 *onçen,*
Granaet-bloemen,
Roſen, van elcks 2 *handen vol, te ſamen gekoockt in*
Een kan roode Wijn, tot op de helft,
[*Tot een Stovinge.*]

Hier onder ſal men mede mogen vermengen *Honich van Roſen*, ende de Sweeringe daer mede waſſchen, ende ſuyveren; dan daer op ſtroyen Poeyer van *raeuw Loot*, ende daer over leggen de Plaeſter *Diapompholygos*. Indien ſe te diep, ende te vuyl is, ſoo magh men daer in ſpeuyten *Brandewijn*; waer mede ſy oock gewaſſchen kan werden, gelijck in 't 26. Capittel geſeydt is. Indien het Vleyſch tot de Huydt verſworen is, ſoo ſal men de ſelve met een Schaer doorſnijden (ende dan ſuyveren, ende geneſen, als verhaelt is) het welck beter is, als door een Brandt-middel, ofte Vyer. Sweeringen van Slange-beten en vindt men hier te Lande niet; van *Philoctetes* oordeelt de Poëet *Ovidius* (in ſijn eerſte Boeck van de Genees-middelen der Liefde) dat hy het gebeten Deel hadde behooren terſtondt te laten affetten.

Qua læſus fuerat, partem Pæantius heros
Debuerat celeri præſecuiſſe manu.
Poſt tamen hic multos ſanatus creditur annos.

6. Wy ſullen dit Capittel beſluyten met een voorbeeldt van een geheelde, langdurige, ende quade Sweeringe in den Neus.

Een Dochter van vijf-en-twintigh jaer, koudt van gematigheyt, vol van waterachtigh Bloet, had al eenige jaren een Sweeringe van buyten, ende binnen den Neus, met veel pijpachtige knobbeltjens tot de Oogen toe, daer waterachtigh Bloedt uyt traende.

Na dat ſe verſcheyde *Purgatyen*, *Laten*, ende van buyten verdroogende dingen gebruyckt hadde, kreegh gantſch geen baet, maer werde alle daegh arger; tot dat ſe ten laetſten quam by D^r. *Horſtius*, die in haer aenmerckte de nature, veelheydt van de quade vochtigheden, ſcherpigheydt van veel waterachtigh Bloet; daerbeneffens dat het Hooft met 't geheele Lichaem heel vochtigh was; het welck hy afnam alſoo te weſen uyt de overvloedige Stonden, die ſy alle maent op haer tijdt hadde, als oock het veel tranen van de Oogen, lang ſlapen, ende diergelijcke. Den Neus vertoonden van binnen ende buyten een groote ende lange Sweeringe, harde ende verheven Kanten, uytgevende niet veel, maer dun ende waterigh Bloet, met weynigh pijn, ende luttel onſteeckinge. Waer uyt hy oordeelde, het gebreck te zijn *Vleus Chironium*, daer *Celſus* af ſchrijft, ende ſeer ſwaerlick kan geneſen werden. Hy beloofden haer even wel te heelen, by aldien ſe hem wederom beloofde, ten minſten twee maenden een goede maniere van leven te houden, ende alle middelen wel te gebruycken. Sulcks gedaen zijnde, heeft hy, na dat ſe de Stonden gehadt hadde, haer voor eerſt acht dagen lang van binnen geſuyvert met *Oxymel Laxativum*, of affettenden *Azynhonich*; ende als dat alle daegh ſachtjens gewerckt hadde, heeft hy haer doen Ader-laten; het lichaem met deſe middelen bereydende tot het gebruyck van de vordere. Want alſoo men in ſulcke langdurige Sweeringen, ende die naeuwlicks en zijn met Vel te ſluyten, niet en kan tot geneſinge komen, 't en zy men te voren de oorſaeck wel wech neemt, ende dan de quaetaerdigheyt van de Sweeringe verbetert: ſoo was noodigh eerſt het geheele lichaem van de ongematigheydt, ende den overvloet van 't waterachtigh Bloet te ſuyveren, eer dat men quam tot de byſondere heelinge. Derhalven heeft men de Dochter twee mael daeghs met een *Decoctum* doen ſweeten, ende over den vierden dagh een affettend middel ingegeven. Onderhoudende middeler-tijdt een goede maniere van leven. Maer alſoo door deſe middel het gebreck weynigh ofte niet met allen en weeck, ſoo oordeelden *Horſtius*, dat hy moeſt komen tot ſtercker, om de quade vochtigheden af te ſetten, ende op de Sweeringe ſelve te leggen. Daerom liet hy voor eerſt de plaetſch beſtrijcken met *Olye van Antimonye*; ende als hy daer mede niet genoegh en vorderde, ſoo quam hy tot een *Sterck-water*, dat uyt bereydt *Quick-ſilver* met *Brandewijn* overgehaelt, gemaeckt was, waer door terſtondt de Sweeringe eens ſoo groot ſcheen, door dien veel quaedt Vleyſch wech gegeten werde. Daer na ſtroyde hy op Plockſel *Precipitaet*, ende leyde dat alſoo daer op, een ofte twee weecken. Door welcke middelen niet alleen de harde Kanten zijn wech genomen, maer oock de ſtinckende Sweeringe door nieuw Vleyſch geſuyvert is. Ondertuſſchen en ſloegh hy niet over, dat tot ſuyvering van 't geheele lichaem behoorden, ende met eenen tot belet van toevloeying. Daer toe is over den derden ofte vierden dagh een afdrijvend drancxken in-gegeven; het ſelfde oock ontrent drie weken vervolght. Ende tuſſchen beyden om de quade vochtigheden te verleyden, zijn *doorgeſlagen Koppen* geſet op den Rugh, ende een Blader-treckende middel in den Neck. Door welcke middelen het gebreck heel geneſen is. Ende om dat het niet lichtelick weder ſoude komen, ſoo heeft hy alle maent het lichaem eens doen ſuyveren met een affettend drancxken.

Het XXII. Capittel.

1. *Sweeringen met uytgeſpannen Aderen, ofte Kramp-aderen.* KRAMP-ADER,
2. *Benaminge, Beſchrijvinge, ende Plaetſche,*
3. *Oorſaecken,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Voorbeeldt van een Sweeringe met Kramp-ader, geneſen.*

1.

HEt gebeurt ſomtijdts, dat een Sweeringe vermengt is met een uytgeſpannen Ader, de welcke alſoo ſy niet en kan geneſen werden, 't en zy de Kramp-ader eerſt geneſen is; ende elck ſijn byſonder oorſaken, ende teyckenen (die van de Sweeringe verhaelt zijn) voortbrengt; ſoo ſullen wy eerſt de Kramp-ader alleen, ende daer na eene Sweeringe, met den ſelfden gevoeght, verhandelen.

2. Het geſwel, dat de Griecken Κίρσος, ende Ἰξία, de Latijnen *Varix* genoemt hebben, heeten de Duytſchen **Kramff-ader** / ende wy mede *Kramp-ader*. De Françoiſen, Italianen, ende Spaengjaerts en hebben daer toe geenen byſonderen naem; maer gebruycken daer voor de beſchrijvinge, zijnde een uyt-reckinge, ofte uytberſtinge van Aderen, de welcke verſcheyde plaetſchen onſes lichaems overkomt, doch meeſten tijdt in de Beenen.

3. De naeſte *Oorſaeck* van de Kramp-ader, is grof ende ſwaer Bloedt, het welck de Nature, daer van overladen zijnde, ſoeckt haer quijt te maecken, ende om ſijn ſwaerte meeſt na beneden ſackt, ende aldaer, door ſijn menighte, de Aderen doet recken, ende uytſpannen. De vordere oorſaecken zijn al 't gene ſoodanigen Bloedt voortbrengt, (waer van elders geſproocken is) als mede ſlagh, ſtoot, ſonder ſtegel-reep te rijden, al te lang te gaen, ofte te ſtaen, gelijck de Poëet *Iuvenalis* ſeydt 6. *Sat.* van de Voor-ſeggers, dat ſy, door 't lang

lang ſtaen in 't onderſoecken van 't Ingewandt der Dieren, Kramp-aderigh wierden,

—— *varicoſus fiet Haruſpex*.

4. De *Ken-teyckenen* wijſen haer ſelven; dewijl de uytpuylende Ader kan geſien werden, de welcke nedergedruckt wel wijckt, maer terſtondt wederom opſwelt. De plaetſch wert oock metter tijdt blaeuw, ofte bruyn.

5. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] De Kramp-aders hebben weynigh ſwarigheydt: maer verlichten gemeenlick het lichaem, gelijck oock het Speen, van andere ſieckten, die uyt grof, ende ſwaer Bloedt veroorſaeckt werden. Soo ſchrijft *Hippocrates* in de 21. Kort-bondige Spreucke van 't 6. Boeck: *Als de Vytſinnige Kramp-aders, ofte Speen overkomt, dan vergaet de Vytſinnigheydt*. De reden is, om dat het ſwart Bloedt, het welck de Uytſinnigheydt gemaeckt heeft, daer door op een ander wegh verleyt, ende van het Hooft na ſlechter Deelen gedreven werdt. Waerom in tegendeel, als men deſelve ontijdelick wil helpen, ſoodanigh Bloedt ſijnen loop elders nemende, ſwaerder ſieckten verweckt. Wanneer ſy van ſelfs komen (ſeydt de gemelte *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de Lucht, Plaetſchen, ende Wateren) ſulcks beteyckent een kort leven: maer is een goet teycken, als ſy in de plaetſche van andere ſieckten haer begeven. Want ſoo nemen ſy oock de bultigheydt wech, volgens de getuygeniſſen van den meerder-gedachten *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de Gewrichten; gelijck nu oock van de Uytſinnigheydt geſeydt is.

6. Derhalven wanneer de Kramp-aderen niet al te verheven, te ſeer onſteecken, ofte te pijnelick en zijn, ende dat 'er van wegen het uyt-recken der Aderen geen borſting, ende, dien volgende groote Bloedt-ſtorting te vreeſen en ſtaet, ofte oock dat 'er geen groote, ende quaetaerdige Sweeringe by en is, in ſulcken geval, is het beter de *Geneſinge* te ſtaecken, als arger quaet daer mede te verwecken, alſoo deſelve moet ſtrecken tot vorderen, ende verbeteren van de geſontheydt, ende niet tot verachteren, ofte verargeren.

Maer dien ſulcke leelickheydt te ſeer tegenſtaet, dient, na dat het lichaem al te voren van die ſwarte, ende grove vochtigheden wel geſuyvert is, door ſoodanige middelen, als in den *Schat der Ongeſontheydt* beſchreven zijn, op de Kramp-ader te leggen ſterck te ſamen-treckende, ende wat verdrijvende middelen, mede aldaer aengeweſen; ende daer over dubbelde *Compreſſen* vaſt op binden.

Dit niet helpende, plegen de Ouden tot het Snijden te komen. Soo getuygen *Cicero*, (waer op lichtelick wel *Seneca* geſien heeft, als hy ſchrijft in ſijnen 179. Brief, van yemandt, die, als hy van de Kramp-ader geſnieden werde, daerom niet en liet, noch in een boeck te leſen) *Plinius*, ende *Plutarchus*, van *C. Marius*, die ſeven mael Borgemeeſter van Romen is geweeſt, dat hy hem van dit gebreck heeft laten ſnijden. Ende ſulcks (om ſijn kloeckmoedigheyt te toonen) al ſtaende; daer in d'eerſte, ende alleen, verhaelt *Plinius*, uyt ſeeckeren *Oppius*, 11. *Nat.* 45. uytgeſtaen heeft; 't welck daer na oock gevolght is by andere, die haer mede ſtaende, ende ongebonden hebben doen ſnijden. Maer al was hy een uytgenomen hertigh man, ſoo toonde hy niet te min, dat men de pijn, als 't doenlick is, wel magh voorby gaen. Want na dat hy het ſnijden in 't eene Been, ſonder kermen, ofte hem in 't minſte te ontſetten, hadde geleden, ende dat den Heel-meeſter 't ander mede wilde aengrijpen, ſoo was hy daer tegen, ſeggende, dat den Heel-middel ſulcke pijn niet waerdigh en was, gelijck *Plutarchus* ſchrijft in 't Leven, ende de Spreucken. Hy verdroegh, ſeydt *Cicero* 2. *Tuſc.* de pijn als een Man, ende een Menſch; maer hy en woude geen grooter lijden ſonder noodtwendige oorſaeck. 't Gene oock tegenwoordigh naeuwlick yemandt ſoude willen doen; ſoo dat onnoodigh valt, hier te verhalen de oude maniere van dit ſnijden, beſchreven by den Grieckſchen *Paulus Ægineta*, den Latijnſchen *Celſus*, ende den Arabiſchen *Avicenna*: te meerder, om dat een beter Heel-middel gevonden is van den Italiaenſchen *Aquapendens*, die wy hier ſullen by-brengen.

Daer zijn (ſeydt hy in 't Eerſte Deel van ſijn Aenmerckingen, op 't 105. Capittel) drie dingen te overleggen, die tot het maecken van een Kramp-ader te ſamen komen, *Bloedt dat loopt*, *dat in geloopen is*, ende de *uytgereckte Ader*. Derhalven werdt daer toe oock driederhande werck vereyſcht, te weten het vloeyende Bloedt tegen te houden, het ingevloeyde te loſen, ende de uytgereckte Ader in te trecken. Om den loop van het Bloedt te onderſcheppen, ſoo moet men aen 't begin, ende 't eynde van de Kramp-ader een draet binden, den ſelven onder de Ader met een kromme naelt brengende. Om het ingevloeyde Bloedt te loſen, ſal men, volgens 't voorſchrift van *Hippocrates*, geen groote ſnede in de Kramp-ader maecken, om geen groote Sweeringe te verwecken, maer by pooſen eenige kleyne ſteecxkens geven, om het ſwaer Bloedt allencxkens aftappende, de Ader eenighſins te doen ſlincken. Hier na moet men komen tot het derde wit, 't welck is de uytgereckte Ader in te trecken. Ick ben gewoon, ſchrijft hy, te bereyden een middel, van *gom Dragant*, in *Sap* (dat ſe in Italyen Wijn noemen) *van Granaten*, ofte *Verjuys* geweeckt, ende dan daer onder gemengt het Poeyer van *Bolus*, *Maſtick*, *Draecken-bloet*, van elcks even veel; tot dat de geſmolte Dragant ſoo komt te verdicken, dat ſe, als Waſch, in de hant kan gerolt werden. Dit gedaen zijnde, ſal men het ſelfde na de lengte op de Kramp-ader leggen, ende daer over de ſchorſſen van een *Riet*, met ſijn holligheydt ſtaende op de bultigheydt van 't geſeyde middel, ende het ſelve neder-druckt, waer toe van buyten oock dienen omgeſlagen vaſte Banden. Ende door dit drucken van de Banden, Riet, ende te ſamen-treckende middel, zijn de Kramp-aders ſoo geperſt, dat ſy ſchenen geheel te verteeren. Doch in kleyne Kramp-aders, overſtaende de twee eerſte middelen, gebruyckte hy alleen

het derde; ende voor 't laetſte, tot voorkomen, een Hoſe, ofte Kous van *Honts-leder*, die naeuw om het Been ſloot.

7. Dit is ſoo veel belangt de Kramp-ader alleen. Wy ſullen hier nu by voegen een voorbeeldt van een vremde Kramp-ader met Sweeringe, gelijck die geneſen, ende beſchreven is *Cent. 4. Obſ. 85.* by den wel-verſochten *Will. Fabricius Hildanus*. Seecker ſterck Man hadde een quaetaerdige ende verouderde Sweeringe in ſijn ſlincker Been, met een ſoo groote Kramp-ader, als de dickte van een arm, ende by-na de lengte van een ſpan, die beginnende van de Haes, ende gaende beneden na den Voet, haer twee mael om-kromde. Maer, 't gene aenmerckens-weerdigh is, als hy ſijn Been op-lichte, ſoo keerden het Bloedt terſtont te rugge, ende 't ſelve nederſettende, ſoo ſchoot het wederom neder, ende ſulcks in een oogenblick; ten kortſten, het Bloedt vloeyden, ende weder-vloeyden, of het in een buys, ofte pomp, op ende neder getrocken wierde. *Hildanus* heeft de geneſinge aldus aengevangen: Na goede maniere van leven, het lichaem ſomtijdts geſuyvert, een Ader in den Arm van de ſelfde zijde geopent, dede hy den Siecken op een banck ſitten, ende heeft in de Haſe de Huydt van de Ader ſachtjens geſcheyden. Daer na heeft hy met een dubbelden draet door een kromme naelt de Kramp-ader boven onderſchept, ende 't ſelve oock onder aen de ſelve gedaen. Maer al eer hy den draet toe-trock, ende een knoop maeckten, ſoo liet hy het Been van de banck op d'aerde ſetten, op dat het Bloedt, gelijck het gewoon was, na beneden ſoude vloeyen. Doen heeft hy den draet, boven aen de Kramp-ader eerſt vaſt toegetrocken, ende geknoopt, daer na oock van onderen. 't Welck gedaen zijnde, heeft hy de Kramp-ader, ontrent den bovenſten knoop, op dat het Bloedt aldaer, als in een langen ſack, beſloten zijnde, ſoude konnen uytloopen, met een *Lançet* door-geſneden. Maer als daer overvloediger Bloedt uytliep, dan de grootte van de Kramp-ader mede bracht; de plaets wel inſiende, ſoo bevont hy eenen verborgen wegh, die van onderen den bandt, in de Kramp-ader ging. Ende dewijl den ſelfden niet en konde toegebonden werden; ſoo leyde hy op den ingang wat *Korſt-maeckende Salve*, ende daer na *Bloedt-ſtelpende Poeyer* met *Wit van Ey*, om alles bindende een doeck, in *Azijn*, ende *Water* nat-gemaeckt, ende liet dit Verbandt leggen tot 's anderen-daeghs. Daer na heeft hy 't voort geneſen, als andere Wonden; waer door dit gebreck geluckelick geheelt is.

Het XXIII. Capittel.

1. *Sweeringe met Gedierte, ofte Luys-ſieckte,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge.*

1.

HEt gebeurt ſomtijdts dat 'er in een vervuylde Sweeringe gedierte, ofte veel liever ongedierte (ſoo noemt het *Serenus* in de volgende verſſen *Animalia tetra*) dat is Luyſen voortkomen; ſoo dat 'er in 't Menſchen bloedt ſelve (gelijck *Plinius* ſpreeckt 27. *Nat.* 13.) Dieren groeyen, om het lichaem op te eten. Dit gebreck hebben de Griecken φθειρίασις genoemt, welcken naem *Phthiriaſis* oock in 't Latijn gebleven is, doch by ſommige *Morvus pedicularis*, dat is, *Luys-ſieckte* geheeten.

2. De wijſgeer *Ariſtoteles* ſchrijft in ſijn 5. Boeck van de hiſtorye der Dieren op 't 31. Capittel, dat ſy voortkomen uyt het Vleyſch, het welck dan kleyne Puyſtjens ſonder Etter opwerpt, die doorgeſteecken zijnde, Luyſen uytgeven; ende dat ſulcks ſommige luyden overkomt uyt overvloet van vochtigheyt. Te weten ſoodanige, die vetachtigh, ende verdorven is, ende door onnatuyrlicke wermte gequeeckt werdt; gelijck men ſiet uyt verrotte Kaes, Maeyen, ende uyt andere ſlijmerigheyt, Wormen loopen. *Galenus* ſchrijft mede 1. *ſec. loc.* dat de Luyſen groeyen uyt vele vochtigheyt, die wel werm is, maer geen ſcherpigheyt en heeft. De Kinder-hoofden zijn daer inſonderheydt mede gequelt, om dat het ſweet, ende den damp, die uyt haer Hooft waeſſemt, tuſſchen het Vel, ende 't Hayr blijft ſteecken (die in andere Deelen verſpreyt, ende vervlieght) den welcken werm, ende vochtigh is, twee hoedanigheden, die het groeyen veroorſaecken. Vele Vrouwen zijn oock wat groeyachtigh, om dat ſy overvloet van vochtigheydt hebben, ende dat in haer lang hayr de werme vochtigheyt tegen gehouden werdt; gelijck oock aengemerckt is by den hoogh-geleerden Heere *Voſſius* 4. *Phyſiol. Chriſt.* 67.

3. De *Ken-teyckenen* brengen haer ſelfs mede; dewijl ſy niet alleen in de Sweeringe geſien en werden, maer uyt de ſelvige het gantſche lichaem over-kruypen.

4. Wat de *Voor-teyckenen* betreft. By de Genees-meeſters is hier naeuwlicks yet van beſchreven: dan ick bevinde by andere Schrijvers, dat de gene die hier aen vaſt geweeſt zijn, daer van meeſt door de doodt (gelijck de Luyſen oock van een veegh lichaem verhuyſen) bevrijt werden. Waer toe wy eenige voorbeelden ſullen bybrengen van verſcheyde volckeren.

Onder de Joden is van de Luys-ſieckte geſtorven *Herodes de Groote*, ende ſijn Groote-vader volgende, gelijck ſommige meenen, de Koning *Herodes*, waer van in 't 12. Capittel van de Handelingen der Apoſtelen ſtaet, dat hy van de Wormen gegeten zijnde, in 't Griecks σκωληκόβρωτος, *Scólékobrotos*, den geeſt gaf. Het ſelfde is van den Koning *Antiochus* geſchreven, in het tweede Boeck van de Machabeen, op 't 9. Capitt. Het welck ick beyde wel ſoude konnen verſtaen van deſe Luys-ſieckte, ſoo om dat het woordt σκώληξ, dat is, Worm, niet alleen en beteyckent een Buyck-worm,

maer

maer alderhande gewormte, dat door 't geheele lichaem groeyt, gelijck *Marcellus Virg.* aenmerckt op *Dioſcorides*, ende van *Beza* oock aengeteyckent is, als mede, om dat *Plinius 7. Nat.* 51. ſeydt van de Luyſen van *Pherecydes*, dat hy ſtorf, door menighte van Serpenten ('t welck eygentlick gedierte is ſonder beenen, ende derhalven kruypende, want *Serpere*, is kruypen) die hem uyt het lichaem braecken: dit, ſegge ick, ſoude aldus mogen aengenomen werden, 't en ware de noyt genoegh gepreſen Heere Ridder *Heinſius*, in ſijn heylige Oeffeningen op 't 7. Capitt. ons anders geleert, ende dat woordt van eygene Wormen verſtaen hadde.

Dan de rechte Luys-ſieckte, volgens de getuygeniſſe van *Ariſtoteles*, op de gemelte plaetſch, heeft onder de Griecken wech-geruckt, den Poëet *Alcman*, *Acaſtus*, *Caliſthenes*, den Rechts-geleerden *Mutius*, de wijſgeren *Plato* (waer van het Spreeck-woordt is *Platonis pediculi*, te ſien by *Eraſmus* 4. 10. *Adag.* 65.) ende *Pherecydes*, van den welcken oock ſchrijven *Plinius*, *Laërtius*, ende wat uytdruckelicker *Ælianus* in 't 5. Boeck van ſijn Verſcheyde hiſtoryen op 't 2. Capittel. *Pherecydes*, ſeydt hy, de meeſter van *Pythagoras*, ſieck zijnde, gaf eerſt ſweet uyt, dat heet, klam, ende als ſnotterigh was: daer op groeyden Luyſen, ende als ſijn Vleyſch tot Luyſen verging, ſoo volghden de Teeringe, ende hy is alſoo geſtorven. Sulcks werdt oock getuyght van *Serenus Sammonicus* in deſe verſen:

> *Sed quis non paveat Pherecydis fata tragœdi,*
> *Qui nimio ſudore fluens, animalia tetra*
> *Eduxit, turpi miſerum quæ morte tulerunt.*

Diog. Laërtius ſtelt, op 't laetſte in ſijn 1. Boeck van 't leven der Wijſgeren, ſeeckeren brief, die hy ſelfs hier over ſchrijft aen *Thales*, een van de ſeven Wijſen: *Sterft wel*, ſeydt hy, *als u tijdt komt. De Sieckte had my gevat, doen ick uwen brief ontfing. Ick krielde van Luyſen, ende hadde de Koortſche. Derhalven hebbe ick ſommige van mijn huysgenooten belaſt, als ick ſal begraven zijn, mijn ſchriften u te brengen, &c. De Sieckte dagelicks beſwarende, en laet ick even wel geen Genees-meeſters, ofte vrienden by my komen: maer de gene, die voor de deur ſtaen, ende vragen hoe het nu met my al is, ſteeckende mijnen vinger* (een teycken hoe het ander lichaem mede geſtelt was) *door 't ſlot, toon ick wat quaet my quelt, verſoeckende om 's anderen daeghs te komen op de uytvaert van Pherecydes.* Siet *Cœlius Rhodiginus* in 't 14. Boeck van ſijn Oude leſſen op het 13. Capittel.

Dit gebreck is mede onder de Romeynen overgekomen, den overſten *L. Sylla*, die hem de geluckige liet noemen, maer in dit pijnelick eynde niet geluckiger en was, als ſoo veel duyſent Menſchen, die hy wreedelick hadde doen vermoorden. Van hem ſchrijven *Plinius 7. Nat.* 47. ende 11. 33. *Val. Maximus* 9. 4. *Appianus* in ſijn 1. Boeck van de borgerlicke Oorlogen, ende *Plutarchus* in ſijn Leven. Het Lichaem van *Sylla* (ſeydt de laetſte) was gantſch verrot, ende ſoo geheel in Luyſen verkeert, dat, niet tegenſtaende vele, dagh ende nacht, de ſelve wech namen, ſoo en vermocht even wel 't gene afgenomen was, geenſins ſoo veel, als 't welcke terſtondt wederom in de plaets quam; ende al ſijn kleederen, badt-ſtove, handt-becken, ſpijſe, wierden met die vuyligheydt vervult; ſoo dapper groeyden het geſtadigh aen. Daerom ging hy dickwils daeghs in 't badt, ſijn lichaem waſſchende, ende ſuyverende. Maer alles te vergeefs, alſoo het groeyen raſſer toenam, als al het ſuyveren konde afnemen. Hier van ſpreeckt mede *Serenus*, hier voor vermelt:

> *Sylla quoque infœlix, tali languore pereſus*
> *Corruit, & fœdo ſe vidit ab agmine vinci.*

P. Divæus ſchrijft in 't 4. Boeck van ſijn Brabandtſche hiſtorye, hoe de Keyſer *Arnulphus*, geſeyt werde, van de Luys-ſieckte geſtorven te zijn, na dat hem in 't Jaer 899. Vergif ingegeven was door de huyſvrouw van den tyran *Guido*.

Dan dit is allegader van den ouden tijdt. Wy ſullen nu oock een voorbeelt van deſe ſieckte by-brengen uyt onſe Eeuwe, ende in een perſoon, die by ons, ende al de werelt ſoo vermaert was, te weten, *Philips de II.* Koning van Spaengjen, in 't Jaer 1598. hier aen ellendighlick geſtorven. Na dat hy lang aen de Gicht ſieckelick gegaen hadde, kreegh een ſeer pijnelick Geſwel aen ſijn rechter Been, 't welck, door raedt van *Olias*, Genees-meeſter van Toledo, geopent zijnde ſoo ſtilden de pijn wat, met het uytloopen van de Etter. Dan daer quamen terſtondt vier andere, boven in de Borſt, die oock, om dat het eerſte ſoo wel uytgevallen was, geopent wierden; waer op, de vuyle vochtigheydt over 't geheele lichaem loopende, ſulcken menighte van Luyſen volghde, dat men ſijn hembde naeuwlicks en konde uyttrecken, ende hy van vier mannen in een ſlaep-laecken moſt opgelicht werden, terwijl hem twee andere met beurten reynighden. Ende als ſulcks van dage tot dage toenam, ſoo is ten laetſten dien grooten Koning met dit Bedelaers ongedierte verteert. Dit werdt, onder andere, verhaelt, in hare hiſtoryen, van den Preſident *de Thou*, *P. Mathieu*, *V. Cayet*, *Serres*, ende *Meteren*.

5. De *Geneſinge* beſtaet in 't wech nemen van de Luyſen, het ſuyveren ende geneſen van de Sweeringe, ende het afſetten van de voorgaende ſtoffe. Tot het laetſte gebruyckt *Plinius* 20. *Nat.* 1. *wilde Concommers*, ſoo in 't zaet, als in 't ſap. Waer toe mede ſtrecken ſoodanige afdrijvende middelen, als voor de ſlijmerige vochtigheden in de Genees-konſte zijn beſchreven. De Luyſen ſelve konnen van buyten met grove doecken afgeveeght, ofte met de handt wech genomen werden. Maer als ſy te diep, ende te vaſt in 't vleyſch ſteecken, ſoo moeten ſy door middelen, die binnen konnen ſchieten, gedoodt werden, ende die met eenen oock kracht hebben, om de vochtigheyt van de Sweeringe op te droogen, ende de bedervinge te verbeteren.

Daer toe werdt van de gemelte *Plinius*, in 't 6. Capittel van 't ſelfde Boeck, gepreſen *Looek* (het welck hy mede wil ingegeven hebben) met *Azijn*, ende *Salpeter* geſtampt; als oock *Moſtaert* in het 22. Capittel. Men moet oock de Sweeringe waſſchen met het afzietſel, in *Wijn* van *Alſſen*, *kleyne Santorye*, *Scordium*, gemengt met *Oſſen-gal*; ende dan daer op leggen *Aloë*, *Myrrhe*, *Spaens-groen*, *Precipitaet*, met *Syroop van Alſſen* tot een Salfken gemaeckt.

Het XXIV. Capittel.

WENNEN,

1. *Haer Benaminge*, *Onderſcheyt*, *ende Beſchrijvinge*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Ken-teyckenen*,
4. *Voor-teyckenen*,
5. *Geneſinge*.

I.

HEt gene wy Wennen noemen, zijn Geſwellen, welckers ſtoffe van binnen in een blaesjen beſloten is. Ende, na het onderſcheyt van die ſtoffe, werden de Wennen in drie geſlachten verdeelt. Somtijdts is de ſelve den Honich gelijck, daerom by de Griecken genoemt *Melikeris*, dat is, *Honich-graet*, ofte liever *Honich-wen*; ſomtijdts gelijckt ſy Pap, ende werdt dan *Atheroma* geheeten, *Pappige-wen*, ofte *Pappigh-geſwel*, ſomtijdts ſchijnt ſy niet anders als Vet, ofte Roet te weſen, daerom den naem hebbende van *Steatoma*, dat wy ſouden noemen een *Speckigh-geſwel*.

2. Deſe Wennen groeyen allegader uyt ſlijmerige ſtoffe, de welcke door voedtſame vochtigheydt (daer *Platerus* de eenige oorſaeck op leyt) geſlijft werdt, ende door langheyt van tijdt in weſen van Honich, Pap, ofte Speck komt te veranderen. Daer noch dickwils vremde dingen in beſloten zijn (voornamelick in 't Pap-geſwel) te weten yet, dat zant, ſteen, ſchelpen, hout, ſlick, kolen, gift, beenkens, hayr, ofte diergelijcke ſchijnt gelijck te weſen.

3. De Wennen vertoonen haer ſelven. Maer wat de *Ken-teyckenen* van de driederley ſoorten aengaet: De Speck-wen is harder, als de andere, ende wijckt voor geen drucken van den vinger. De Pap-wen is wat ſachter, ſoo dat ſy een weynigh wijckt, maer blijft dan een wijl ſoo ſtaen. De Honich-wen is de ſachtſte, wijckt terſtondt, ende keert terſtont wederom in haren eerſten ſtandt.

Sy konnen wel in verſcheyde Deelen des lichaems komen, dan ſulcks geſchiet ſeer ſelden: maer groeyen veel aen den Hals, doch meeſt aen 't Hooft, om dat het ſelve een dicke ende vaſte Huydt heeft, de welcke de vochtigheydt lang kan tegen houden, tot dat ſe in een ander, ende vremde ſtoffe komt te veranderen.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen*:] De Wennen konnen lange ſonder ſwarigheydt gedragen werden, als ſy niet al te ſeer toe en nemen. De gene, die noch verſch zijn, wat uytwaerts ſtaen, die beweeght, ende rontom beſlagen konnen werden, zijn wel te helpen. Maer die veroudert, diep ingeſackt, ende onbeweeghlick zijn, vallen ſwaerlick te geneſen, ſoo van wegen de Bloedtſtorting, uyt de gequetſte Aderen, als dat ſy gemeenlick aen de Zenuwen, ofte het Panne-vlieſch vaſt zijn. Soodanige hebbe ick geſien, haren onvoorſichtigen meeſter, deerlick ontvallen.

5. Dewijl de Wennen uyt ſlijmerige vochtigheydt haren oorſpronck nemen. Soo moet de ſelve voor eerſt bereydt, ende afgedreven werden, door ſoodanige middelen als in den *Schat der Ongeſontheyt* beſchreven zijn. Na de algemeene ſuyvering ſal men komen tot het wech nemen van 't gene in de Wen met een blaesjen beſloten is, het welck geſchieden kan voor eerſt door middelen, die verſachten, ende doen verdwijnen, verhaelt in het 6. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte*: ende als ſulcks niet en wil vallen, ſoo magh men komen tot rijpmaeckende, aengeweſen in 't 11. Capittel van 't gemelte Deel; ende wanneer het oock daer mede niet toe te brengen is, ſoo moet men gebruycken Brant-middelen, beſchreven in 't 17. Capittel des ſelven Deels der *Heel-konſte*, ofte de ſelve afbinden, ofte opſnijden.

Voor eerſt ſal men de Wennen ſtoven, met het afzietſel van *Huemſt-wortel*, *Liſch-wortel*, *wortels van witten Wijngaerd*, *van wilde Concommers*, *Maluwe*, *Glas-kruyt*, *Camillen*; ende, na het ſtoven, daer op leggen een Pap, gemaeckt van het geſtampte overſchot, ende gemengt onder *Meel van Fenugrieck*, ende *Lijnzaet*, met *verſſche Boter*, *Reuſel*, ofte *Olye van Lelyen*.

Vorders dient daer opgeleyt een Plaeſter van *Diachylon met de Gommen*: ofte die uyt *Ammoniacum*, *Galbanum*, ende *Teer* gemaeckt is.

Als hier door de Wen noch vergaet, noch door en ſweert, ſoo moet men komen tot *Corroſiven*, ſnijden, ofte afbinden.

Het afbinden heeft maer plaets in een Wen, die aen een dunne ſteel hangt, de welcke dan eerſt dient met een dubbelden zijden draet, die te voren in *Sublimaet-water* geweeckt is, toegebonden, ende, om haer voedtſel te benemen, alle daegh vaſter toegetrocken, tot dat ſe bequaem is, om ſonder pijn, afgeſneden te werden, ofte gantſch verſtorven zijnde, van ſelfs af-valt. De openinge ſtaet daer na te heelen, volgens de gewoonte.

Andere Wennen, die dicker hooft, ofte wortel hebben, moeten geopent werden op deſe maniere: Eerſt ſal men de Huydt aen beyde zijden met een naelt, ende draet door ſteecken, ende die daer mede optreckende, na de lengte even maer doorſnijden, op dat 'er geen vaten, inſonderheydt het Beursjen van de Wen niet geraeckt en werdt. De opening aldus volbracht zijnde, ſal men het Beursjen met de vingeren ſachtkens uytpellen, ende volkomentlick uytnemen. Want het minſte, dat 'er ſoo van de beſlotene ſtoffe, als van het beſluyten-

de

de Vlieſjen in gelaten werdt, ſoude anders ſtrecken, gelijck nieuw zaet, om de Wen wederom ſoo groot te doen groeyen, als ſy te voren was. Dit wel gedaen zijnde, ſal men de opening, als boven, toeheelen; dan als'er wat mocht in gebleven weſen, het ſelve door inetende middelen doen verteeren.

De ſelfde opening kan mede geſchieden, door Brandt-middelen. Waer onder ick inſonderheyt dienſtigh gevonden hebbe het *Arſenicum*, ofte *Rotte-kruyt*, een kleyn ſtucxken opgeleydt, ende dan het doode geopent; ende vorder waergenomen, gelijck hier voor geſeydt is.

Het XXV. Capittel.

WRATTEN, ende EXTER-OOGEN.

1. *Haer Benaminge, Beſchrijvinge, ende Onderſcheyt,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge.*

1.

ONder de Uytwaſſen is mede de knobbel, die wy Wrat noemen, *Veruca* (welck woordt eygentlick beteyckent een oneffen ſpits van een bergh, gelijck *Agellius* aenwijſt 3. *Noct.* 7.) in 't Latijn geheeten, ende ſoo mede in 't Italiaens, (als oock *Porrione*, om de gelijckenis van haer wortelkens, de draeyen van *Porrum*, ofte Bies-loock niet ongelijck) ende daer na in 't François *Verrue*, in 't Spaenſch *Berrueco*, ende *Berruga*, in Engelſch *Warte*, na haer oorſpronckelick Saxiſch, anders geyen het de Duytſche den naem van Wartze / ende Wratze / ende wy dat volgende *Werte*, ende *Wratte*. 't En is niet anders, als een verheven hart knobbelken, dat hem boven op de Huydt vertoont, meeſt altijdt in de Handen, ſomtijdts oock in 't Aengeſicht. Van den ſelfden aert zijn de *Lijck-doornen*, die by de Griecken, Latijnen, ende andere, om dat ſy een hooft van een ſpijcker gelijcken, de benaminge van *Spijcker* voeren; by de Duytſchen Elſter-augen / ende by ons *Exter-oogen*, na het bruyn vlacxken, dat ſy in 't midden hebben, het ſwart van een Exters oogh wat gelijckende. Komen gemeenlick onder de Voeten, ende tuſſchen de Teenen.

2. Groeyen beyde van ſlijmerige, ſwarte, ofte aerdtachtige vochtigheydt, (die de nature niet en heeft konnen verteeren) gemengt onder de gene, daer het Deel mede gevoedt werdt. Dan de Lijck-doorens werden ſomtijdts veroorſaeckt door het wrijven, ende drucken van de Teenen tegens malkander, gelijck in de gene, die veeltijdts naeuwe ſchoenen dragen. Men houdt het oock daer voor, dat de Wratten beſmettelick zijn, ende dat ſy, afgeſneden zijnde, ende het bloedt op eenigh Deel raeckende, aldaer nieuwe Wratten doet op komen.

3. De Ken-teyckenen zijn ſoo ſichtbaer, dat ſe niet nader behoeven beſchreven te werden.

4. [Aengaende de *Voor-teyckenen:*] In de Wratten, ende Exter-oogen is weynigh ſwarigheyt, dewijl ſe ofte van ſelfs vergaen, ofte lichtelick te verdrijven zijn. De Poëet *Horatius* heeft ſulcks wel verſtaen, als hy in 't 3. Schimp-dicht van ſijn 1. Boeck, alwaer hy beriſpende de gene, die een ſplinter wel konnen ſien in het oogh van een ander, ende geen balck in haer eygen, ſeydt, dat de gene, die begeeren haer Geſwellen van een vrient ten beſten gehouden te hebben, niet en moeten naeuwkeurigh zijn van ſijn Wratten.

Qui, ne tuberibus propriis offendat amicum
Poſtulat, ignoſcat verrucis illius.

Wratten, die loſch zijn, ende aen een dunne ſteel, ende als aen een ſnaer (by de Griecken daerom *Akrochordones*, ende de Latijnen *Verrucæ penſiles* genoemt) afhangen, konnen lichtelick met affnijden wech genomen werden. Maer de Lick-dorens, diep gewortelt ſtaende, en zijn niet wel uyt te trecken, ende als men de ſelvige uytgeſneden heeft, ſoo ſpruyten ſy wederom uyt eenigh overgebleven wortelken.

5. Tot de Wratten zijn van alle tijden veelderhande middelen gebruyckt, ſommige oock die wel voor wangeloovige mogen gehouden werden, niet alleen onder de Heydenen, waer van te ſien is by *Plinius* 22. *Nat.* 25. maer oock onder de Chriſtenen, gelijck daer van eenige beſchreven zijn by D^r. *Foreſt* 4. *Obſ.* 10. ondienſtigh alhier te verhalen, daer wy alleen reden hebbende ſoecken aen te wijſen. Onder deſe zijn, die haer voedtſel allencxkens benemen, ende alſoo doen verdroogen, ofte die haer ten eerſten wech nemen.

Tot het eerſte werdt ſeer gepreſen (om van het ſachtſte te beginnen) de Wratten alle daegh te wrijven, met *Sap*, ofte de geſtampte *Bladeren van Wilgen*, van *Loock*, de *Wortels van ſtinckende Gouwe*; *Zout* in ſtercken *Azijn* geſmolten; *Water* dat uyt groene *Wijngaert-rancken* loopt, als ſy op 't vyer leggen; *Sap* van *Wolfs-melck*. Ende ondertuſſchen geſtreecken met *Moſtaert*; ende daer dat niet ſterck genoegh en is, met *Zeep* onder *levende Kalck* gemengt, ofte onder *Precipitaet*, ende *gebrande Aluyn*, ofte *gebrandt Koper-root*, ofte oock onder *Spaenſch-groen*. Konnen mede gereet verteert werden door *Olye van Swavel*, ofte *van Koper-root*, als men de ſelve met een ſchacht, yſerken, ofte yet anders daer dickwils mede bet.

Dan is 'er noch korter wegh, om de ſelvige te verdrijven door uyttrecken, uytſnijden, ende branden.

Het uyttrecken geſchiet met een ſchacht, die onder ront afgeſneden is, ende dan over de Wrat geſtolpt, ende vaſt gehecht zijnde, omgedraeyt werdt, ende ſoo met den wortel uytgeruckt.

Die als een ſnaer wat afhangen, dienen met een dubbelden draet, ofte een Paerts-hayr afgebonden, en de elcke reys al naeuwer toegetrocken, ende indien

ſy

ſy dan van ſelfs niet af en vallen, afgeſneden, ende, ſoo daer yet van de wortel in blijft, ſulcks moet met een weynigh van een *Brandt-middel* verteert, ofte met een ſcherp *Lançet* uytgeſneden werden.

Het afbranden werdt bequaemſt gedaen door een pijpjen, dat even maer ſoo groot is, als de Wrat, (om de byſtaende Deelen niet te raecken) ende daer ettelicke reyſen (gelijck in 't Tweede Deel, 1. Boeck, Capittel 32. van den *Schat der Ongeſontheydt* van 't *Polypus* verhaelt is) een gloeyend yſerken in geſteecken, tot dat ſy af valt. Daer na, om het weder-groeyen te beletten, dient de plaetſch noch eenige dagen gewreven met *Wilge-bladeren*, ende de ſelve daer opgeleyt.

Het XXVI. Capittel.

HORENS,

1. *Haer Onderſcheyt, Plaetſche, ende Beſchrijvinge,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen.*

I.

SOmmige trecken tot de Wratten, als een ſoorte van de ſelvige, de *Horens*, gelijck of het waren geleng-de, ende omgekromde Wratten; waerom de hoogh-geleerde *Budæus* een Hinnen-hooft, daer de Horens even uytpuylen, *Verruculoſum* genoemt heeft. De Herten ſtellen haer grootſte hoovaerdy in haer ſchoon-getackte Horens, ſoo dat ſy ſchuylen, ende haer verbergen, wanneer ſy de ſelve quijt zijn, gelijck ſy die alle jaer (even-eens als de Kinderen op haer ſeven jaer, de Tanden) met nieuwe verwiſſelen. Daer op ſlaet de Boerte van een Engelſch Poëet *Owen* 1. *Monoſt.* 98. ſchrijvende aen *Galatea*, dat een Hert alle jaer ſijn tackige Horens veranderde; dan haren Man alle daegh.

Cervus, uti perhibent, mutat ramoſa quotannis
Cornua; quotidie vir, Galatea, tuus.

Soodanigh Geſel werdt in Italyen *Becco Cornuto* genoemt, by ons *Horen-drager*, ende *Koekoeck*, na het Françoiſch *Cocu*, van welcke benaminge de reden wijdtloopigh onderſocht, ende beſchreven werdt by *Verdier* in ſijn 6. Boeck, *des Diverſes leçons*, op 't 8. Capittel. Ick en weet niet van wien de Poëet ſpreeckt; dan my is verhaelt, dat een Koop-man op de Beurs van Londen gaende, ſijn Soonken voor uyt na huys ſondt, die den hondt, de welcke onderweegh wat achter bleef, roepende, Koekoeck, Koekoeck, (ſoo hiet den hondt) werde beſtraft van ſeecker oude Vrouwe, die over de deur lagh, ſeggende, Gy lecker, en ſchaemt gy u niet, een Hondt den naem te geven van een Chriſten-menſch? Hy het huys naderende, ſoo ſeyde een jonger Broerken, die op de ſtop ſtondt, Moeder ginder komt mijn Broeder met Koekoeck: waer op ſy antwoorde, Laet de Meyt de tafel decken; want u Vader en is hier nu niet verre van daen.

Maer deſe Horens buygen haer weynigh onder de wetten van onſe Heel-middelen, als onſienbaer, ende dickwils (gelijck wy terſtondt ſullen aenwijſen) gantſch ongevoelick, ende onſchadelick weſende. Dan daer zijn andere die op het lichaem groeyen, ende werden beſchreven by den Arabiſchen *Avicenna* 4. 7. *tract.* 3. Capittel 14. te weſen dicke, harde, ende kromme uytwaſſen, komende op 't eynde van de gewrichten, van wegen de ſtercke werckinge. Een ander Arabier *Avenzoar* verhaelt in ſijn 2. Boeck op 't 5. Capittel van ſijn Vader, hoe hy geſien hadde een Horen, gewaſſen op den rugh van ſeecker Man, ende ſeydt ſulcks oock ſijn ſelven overgekomen te zijn. Diergelijcke getuyght *Scaliger* 199. *Exerc.* 5. geſien te hebben in een roeyer van Genua; het welck (ſeydt hy) een ſieckte is, gelijck een wonder, daer *Ariſtoteles* van ſchrijft; dat een Horen aen 't Been van een Geyte ſoude gegroeyt zijn. *Fallopius* verhaelt *de part. ſimil.* 7. 't ſelve te Padua geſien te hebben aen het Been van een Edel-man. *Ingraſſias* 1. *de Tumor.* 1. getuyght te Palermo in Siçilyen geweeſt te zijn by een edele Joffrouw, die vele kromme knobbels hadde, aen 't eynde ſpits, gelijck Kalfs-horens, by-na op al haer gewrichten, inſonderheydt van Handen, Arm, ende Knye; als oock aen 't Voorhooft, ende op het Hooft; het welck haren eygen gront is, daer ſy wel in ſommige door weligheydt weligh opgequeeckt werden, dan ick meen even wel niet (onder verbeteringh) dat dit plaetſe gehadt heeft in ſeecker Horen-drager, die in 't jaer 1599. voor den Koning *Henrick de Groote* gebracht werde. Deſe, ſchrijft de *Preſident de Thou* in 't 123. Boeck van ſijn hiſtorye, als ick ende andere, die hem geſien hebben, van de ſaecke ondervraeghden, gaf voor antwoordt: Dat op ſijn geboorte hy geen teyckenen van Horen gehadt hadde; dat op ſijn ſevende jaer een Hoornigh knobbelken het voorſte van 't Hooft began ongelijck te maecken. Dit met den ouderdom toenemende, ende in 't eerſte weynigh, gelijck een Rams-horen, omgekromt zijnde, wies allencxkens tot ſijn ſeven-ende-dertighſte jaer, dat hy opgenomen werde. Hy was, behalven den Horen, in alles ſoo van geeſt, als van lichaem, ſoo wel als yemant anders; maer den Horen was groot, ende ſchrickelick, van de ſelfde dickte, ende hardigheydt, die de Rams- ofte Bocks-horens hebben: maer ſtaende in de rechter zijde en was niet recht uytgewaſſen, dan na de ſlincker zijde geheel omgekromt, waer door het eynde de Pan naeckte, die hy ſonder twijffel ſoude doorboort, ende ſoo met eenen gemoort hebben, 't en ware het dickwils korten. Waer van den armen Man klaeghde, hem geſtadige, ende groote pijn over te komen, als oock van het aenraecken der gene, die hem beſagen. Soo getuyght mede *Lanfrancus tr.* 3. 21. 33. dat by hem een Man om raedt quam, die op ſijn Hooft, ſeven, ſoo groote, als kleyne, harde Uytpuylingen hadde, waer onder een was lang ende ſcherp, gelijck een Geyten-horenken, op de lengte van een duym.

2. De

2. De *Oorſaeck* van de Horens, daer laetſt van geſproocken is, beſtaet, gelijck alle andere gebreecken in de ſtoffe, daer deſelve van groeyen, ende in 't gene deſelve voortbrengt. Dit is, gelijck wy uyt *Avicenna* terſtondt geſeydt hebben, de ſtercke werckinge, die de ſtoffe, de welcke niet verteert en kan werden, uytdrijft. Deſe is een dicke, taeye, ende verachtige vochtigheyt; waerom de Horens in de gewrichten, die ſlijmerigh voedtſel, ende aen 't Hooft, ende ander Been, welckers voedtſel malſch, ende verachtigh is, meeſtendeel voortkomen. Deſe ſtoffe maeckt eerſt een beginſel van hardigheydt, gelijck Kraeck-been, 't welck daer na uytgeſtooten zijnde, ende in de lucht komende, tot Been verhardt. Want dat het Been, ende het Kraeck-been van geen verſcheyden aert en zijn, getuyght de groote wijſgeer *Ariſtoteles*, daer hy ſeydt, dat in Dieren, die geen Beenderen hebben, het Kraeck-been haer plaetſche bewaert. *Albertus Magnus* ſchrijft, dat de Horens van Herten, ende diergelijcke Dieren, van aerdtachtige nature zijn, door groote hitte tot een Beenige hardigheydt gebracht; maer dat andere, daer by geleecken, vochtigh ende ſacht zijn, na-by komende den aert van Kraeck-been, buyghſaem door wermte, ende daerom waerſchijnelick de ſelfde niet door hitte, maer door koude verhardt te weſen. Wat het Kraeck-been belangt: Ick heb noch tegenwoordigh onder handen een Vrouwe, op welckers ſlincker Schouder allencxkens een knobbelken gegroeyt is, de grootte van een haſel-noot, 't welck in de laetſte weken pijn verweckte, ende een blaeuw plecxken opwierp; waer door ſy bekommert zijnde, raedt verſocht. Ick vonde het rontom loſch, behalven aen de Huydt, die ick met een doorgeſteecken draet dede oplichten, ende den geheelen knobbel met een Scheer-mes van onderen afſnijden, het Bloedt den eerſten dagh ſtelpen met *Bolus*, ende *wit van Ey*, den tweeden dagh daer op ſtroyen poeyer van *Aloë*, *Myrrha*, ende *Sarcocolla*, den derden gepoeyert *raeuw Loodt*, waer mede 't ſelve in korte dagen volkomentlick geneſen is. In 't afgeſneden knobbeltjen werde bevonden een drie-kantigh Kraeck-beentjen, in een vliesjen (gelijck van de Wennen geſeydt is) beſloten, ende dat de Huydt, daer het dicht aengeperſt ſtont, wilde uytwaſſen, buyten twijffel tot een Hoornigh uytſteeckſel. *Alex. Benedictus* vertelt in 't 1. Boeck van ſijn Ontledinge op 't 14. Capittel, geſien te hebben in 't eylandt *Candia*, (daer den Turck nu mede beſigh is) dat de Knye van yemandt, die aldaer met een pijl geſchoten was, een Horen uytgaf, gelijck die van de Geyten; ende dat de ſtoffe, die in Been hadde moeten veranderen, lichtelick door by-komen van de lucht Hoornigh werde, ende als een gomme verharde. De voor-gemelte *Ingraſſias* meent, dat deſe Horens ſchorsgewijs (gelijck wy van de Steenen geſeyt hebben) aengroeyen. Soo ſchrijft hy, in ſulcke geſien te hebben, als Beenige korſten aen malkander gehecht zijnde, niet anders, als of men halve ſchelpen van Haſel-noten op malkander leyde, maer de kleynder op de grooter, ende ſoo, torens-gewijs, ſpits opgaende.

De oorſaeck van onſienlicke Horens en zijn niet wel te beſchrijven, dan komen daer meeſt op aen, dat de Vrouw geyl is, ende de Man daer toe niet genoegh veyl en heeft. Daerom ſchrijft den gemelten *Owen* 180. dat de Horen-dracht voor oude Mans by-na onvermijdelick is.

Uxorem jam Feſte ſenex vis ducere? doctam
Angligenæ Lilii conſule Grammaticam.
Illic invenies Indeclinabile Cornu:
Quem ſcopulum pauci prætériere ſenes.

3. De *Ken-teyckenen* van den rechten Horen, zijn klaerblinckende, als een horen; blijcken uyt de beſchrijvinge; zijn hardt, ende pijnlick; konnen geſien, ende gevoelt werden. In tegendeel vallen die van den anderen ſlagh, geheel duyſter, al is 't oock dat ſy by lichten dage geſet werden. Te meerder en is 'er niet achter te komen, om dat den Horen-drager over ſijn gebreck (ofte liever ſijn Wijfs gebreck) geen klachten en doet, ofte aen yemandt openbaert; het zy dat hy 't ſelfde noch en ſiet, noch en gevoelt, als niet hardt, ofte pijnlick zijnde; ofte dat hy daer goet gevoelen van heeft, ende den edelen baes op ſpeelt. Soodanige werden in Italyen genoemt *Cornuti contenti*; van de welcke wy een kluchtigh voorbeeldt hebben by *Guyon*, in het 2. Deel *des Diverſes leçons* op 't 27. van 't 3. Boeck. Ick hebbe, ſeydt hy, ſeecker Man te Tours gekent, die een jonge Vrouw trouwde, ende gaende na de Kerck, ſoo ontmoeten hem een mack Hert, dat van den Heer van *Breſé* gehouden werde, het welck al ſpelende den Bruydegom met ſijn Horens ſtiet, ſonder hem eenigh quaedt te doen. Elck oordeelde daer uyt, dat hy 't Horen-dragen ſoude onderworpen zijn. Dit Hert viel hem oock beſwaert op 't hert, ende als hy daerom heel ſtil op de Bruyloft ſat, ſoo vraeghde hem een van de vrienden, wat dat hy bedroeft was, daer hy in tegendeel hem behoorde te verblijden, als getrouwt hebbende een fraeye, ende eerlicke Dochter, van goede vrienden, ende middelen. Hy antwoorde een vlooy, gelijck men ſeydt, in 't oor te hebben, nopende het quaedt voor-teycken dat hem dien morgen voorgekomen was van het Hert. Den anderen ſeyde hem, ſijn ſelven te verſtaen, geleſen hebbende veel boecken, op voor-ſeggingen, ende ſulcks in tegendeel een recht voor-teycken te weſen, dat ſijn Vrouwe eerlick ſoude zijn, dewijl de horens van 't Hert hem niet beſchadight en hadden; wel waer te zijn, dat ſy ſoude verſocht werden, maer dat ſy by haer eerbaerheydt ſoude blijven, ende volharden. Dit gebeurde wel ſoo een tijdt. Maer daer na een rijck, ende weeldigh *Canonick* op haer verlievende, kreegh ſe tot ſijn wil. Ten laetſten op de daedt by de Man betrapt zijnde, ſoo waren ſy ſeer verbaeſt, bekenden haer miſdaedt, ende baden om vergiffeniſſe: maer de goede Jan ſprack, met den hoet in de

handt, den Canonick aldus aen: Mijn Heer ick heb al lang achter-dencken gehadt van de vriendtſchap, die gy mijn Vrouwe dedet. Ick ſie dat de eerbaerheydt van een Vrouwe, eens verloren zijnde, noyt wederom en kan herſtelt werden. Ick ſal u ſeggen, ende verſeeckeren, my niet meerder te ſullen bekommeren, met u verſoecken: maer mits dat gy haer oock van u middelen wel onderhoudt, ſy gaet garen moy ende koſtelick, maeckt dat ſy die ſtaet kan onderhouden. Ende vorders boven de Vrouwe, maeckt, dat de tafel onder ons alle gemeen is. De Kinderen ſullen wy te ſamen deelen. De Canonick hoorende die woorden, was gantſch verblijdt, ende omhelſde ſijn ſwager ſeer vriendelick; ende daer na bleven ſy goede vrienden, ſonder op yemandts klap te paſſen. Maer de goede Jan en liet ondertuſſchen niet te dencken op de uytlegginge, die hem was gedaen van het voor-teycken, hoe de ſtoot met den Horen hem geen quaet en hadde gedaen, ende dat ſulcks wat goets beduyde. Hy trock het in die ſin, te weten, dat de ſtoot van den Horen hem toeſchickte een Horen-drager te zijn, maer dat hem die draght geen quaet ſoude doen, ende daer van beter ſoude varen, dan anders, gelijck oock geſchiedt is, als in 't breedt, met alle tuſſchen gevallen omſtandigheden by den gemelten *Guyon* verhaelt werdt, hier onnoodigh over te brengen.

HET DERDE BOECK, VAN WONDEN ende GEHARTHEYT;

Mitſgaders

Den Oorſpronck van BUS-POEDER, *en* GESCHUT, *als oock van het* KOUDT-VYER.

Gunſtige Leſer;

HCk recht hier op 't laetſte, de twee voornaemſte vruchten van den Oorlogh, te weten de Wonden, ende gebroocke Beenderen.. Vruchten die altijdt tijdigh, ende wel begeert zijn; want al de Werelt daerom uyt is, ende met welckers lidt-teyckenen, oock van de alder-grootſte, als met Eer-teyckenen, gepronckt werdt. Sulcks is aerdigh aengeweſen van den Latijnſchen Poëet *Sidonius Carm. 23.* in deſe verſſen:

—— Non hinc videare forte turpis,
Quod te machina crebra perforavit.
Namq́, in corpore fortium virorum
Laus eſt amplior, amplior cicatrix.
In caſtris Marathoniis merentem
Vulnus non habuiſſe grande proprum eſt.
Inter Publicolas manu feroces
Trunco Mutius eminet lacerto.
Vallum Cæſaris opprimente Magno,
Inter tot facies ab hoſte tutas,
Luſcus Scæva fuit magis decorus.
Laus eſt ardua, dura ſuſtinere.

Deſe Eerſucht klimt ſoo hoogh in de hoogh-hertige, ende ſtrijdtbare Krijghs-luyden, dat ſy haer dickwils, ſelfs oock buyten noodt, begeven in de gevaerlickſte plaetſchen, alwaer dan ſommige in plaetſche van een *Marque d'honneur*, ſoo veel ontfangen, dat ſy ſtervende *au Lict d'honneur* (gelijck de Françoiſen dat noemen) in haer leer-jaren blijven; andere komen t'huys vol Wonden, ofte ſonder Arm, ende Been; eenige blijven al haer leven Lam, ende Verlemt. Hier voren placht men, de geheele Werelt over, met Pijlen te ſchieten, waer op oock hier te Landt de Doelen geſticht zijn, gelijck ick noch in mijnen tijdt geſien hebbe de Borgers haer oeffenen met Handt-bogen, Voet-bogen, ende Kruys-bogen: maer het Bus-poeder, Buſſen, ende Geſchut opkomende, ſoo is het ander, als gantſch ongelijcke kracht hebbende, allencxkens in ongebruyck gekomen, ende ten laetſten geheel verdwenen. De geeſtige Poëet *Arioſto*, verſiert in ſijnen *Orlando furioſo*, dat een Buſſe, ten tijde van *Charlemagne*, ſoude geweeſt zijn by *Cimoſco*, Koning der Vrieſen; maer dat ſe hem benomen is, ende in Zee geſmeten door *Orlando*, als oordeelende de ſelve, tot verderf des Menſchelicken geſlachts, door de Duyvel gevonden te weſen. Ick ſal uyt *Canto 9.* hier ſijn verſſen ſtellen:

Non volſe porre ad altra coſa mano
Fra tante e tante guadagnate ſpoglie;

Se non a quel tormento, c'habbiam detto
Ch'al fulmine aſsimiglia in ogni effetto.
O maladetto, o abominoſo ordigno,
Che fabricato nel Tartareo fondo
Foſti per man di Belzebu maligno;
Che ruinar per te diſegnò il mondo;
A l'inferno, onde uſciſti, ti raſsigno;
Coſi dicendo lo gittò, in profondo,
Il vento in tanto le gonfiate vele
Spinge a la via de l'Iſola crudele.

De ſelfde *Arioſto* klaeght *Canto* 11. dat die Buſſe, langen tijdt daer na, van een Duytſchen Toovenaer, wederom uyt den gront van de Zee is opgehaelt: ende daer door te geſchieden, dat de Vromigheydt in den Oorlogh geen plaetſch meerder en heeft, dewijl oock de alder-ſtrijdtbaerſte van de alder-bloodtſte konnen doodt geſchoten werden: waerom hy de vervloeckte ziele van dien vinder oock ſet by den vervloeckten *Iudas*, in den blinden afgront.

Come trovaſti, o ſcelerata, e brutta
Invention mai loco in human cuore?
Per te la militar gloria è diſtrutta,
Pur te il meſtier de l'arme è ſenza honore
Per te è il valore, e la virtu ridutta,
Che ſpeſſo par del buono il rio migliore;
Non piu la gagliardia, non piu l'ardire
Per te puo in campo al paragon venire.
Per te ſon giti, & anderan ſotterra
Tanti Signori, e Cavallieri tanti,
Prima che ſia finita queſta guerra,
Che'l mondo, ma piu, Italia ha moſſo in pianti
Che s'io u'ho detto, il detto mio non erra,
Che ben fu il piu crudele, e il piu di quanti
Mai furo al mondo ingegni empii, e maligni,
Ch'imaginò ſi abominoſi ordigni.
Et crederò, che Dio, perche vendetta
Ne ſia in eterno, nel profondo chiuda
Del cieſſo Abiſſo quella maladetta
Anima appreſſo al maladetto Giuda.

Dan hoe, wanneer, ende door wien, het Bus-kruyt, Buſſen, ende Geſchut gevonden is, werdt in dit Boeck aengeweſen; als mede, of de Duyvel de ſijne daer tegen ſoo kan harten, dat de Kogels van haer lichaem, ſonder eenige ſchade komen af te rollen. Wat vorders hier verhandelt werdt, ſal het volgende uytwijſen. Ick ben by 't algemeene gebleven, ende niet tot de byſondere Deelen gekomen, alſoo ſulcks nu dickwils by veel andere gedaen is, ſelver oock by *Paré*, met uytbeeldtſel van het werck-tuygh. Ende hier mede beſluyt ick nu, niet alleen de Heelkonſte, maer al 't gene ick van de *Medicine* beſchreven hebbe. *Vaert wel.*

VAN

VAN DE
WONDEN.

Het Eerſte Capittel.

1. WONDENS *oudtheyt, ende gemeenheyt,*
2. *Benaminge in verſcheyde Talen,*
3. *Beſchrijvinge,*
4. *Verſcheydenheyt,*
5. *Oorſaecken,*
6. *Ken-teyckenen,*
7. *Voor-teyckenen,*
8. *Geneſinge,*
9. *Maniere van Leven.*

1.

ONder alle de Deelen der Genees-konſte en is by de Schrijvers van geen ouder gewagh gemaeckt, als 't welck de Wonden betreft. *Æſculapius*, de vinder, ofte altijdt de voort-ſetter, gelijck *Celſus* ſeyt, deſer Konſte, ende ſijn ſoon *Machaon* werden daer over geroemt van den ouden Grieck *Homerus*, als oock andere Poëten. Dan vry wat ouder is noch de rampſalige Wonde van *Abel*.

Ende gelijck onder de uyterlicke gebreecken de Wonden wel voor de oudtſte gereeckent werden, ſoo zijn ſe oock wel de gemeenſte, dewijl het in de werelt nimmermeer aen twiſt, gelijck alreede aengeroert is, ontbroocken heeft, de welcke dan oorſaeck is, dat niet alleen byſondere malkander grieven: maer oock Koningen, ende Prinçen door Oorlogh haer volck doen om-brengen. Het welck by haer als een noodtſaeckelicke ſaecke opgenomen werdt. Keyſer *Karel* komende door Vranckrijck, om de oproerige Gentenaers te ſtillen, ſeyde tegens den Koning *Françoys* de I. dat ſy wel moeſten Oorlogh voeren, ofte dat anders haer eygen volck tegens haer ſouden Oorlogen. Soo ſchrijft oock de Romeynſche Hiſtory-ſchrijver *Curtius* in ſijn 6. Boeck: dat om de ſaeck niet in oproer te brengen, de ruſte met Oorlogh moeſt gebroocken werden. By den Voor-ſegger *Eſaias* werdt de Koning van Aſſyrien een Scheer-mes genoemt, *Eſaiæ* 7. 21. ende ſoo ſiet men noch huydenſdaeghs door geheel Chriſten-rijck het quetſen ſoo jammerlick gemeen maecken, als het was in de Borgerlicke Oorlogen der Romeynen, daer de Poëet *Lucanus* van ſchrijft in ſijn 2. Boeck:

Quis fuit ille dies, Marius quo mœnia victor
Corripuit? quantoque gradu mors ſæva cucurrit?
Nobilitas cum plebe perit, lateque vagatur
Enſis, & à nullo revocatum eſt pectore ferrum.
Stat cruor in templis, multaque rubentia cæde
Lubrica ſaxa madent.

2. Het gene de Griecken *Trauma*, dat is ſoo veel als *Quetſure*, noemen de Latijnen *Vulnus*, ende *Plaga*, waer in even wel van wegen de diepte onderſcheyt gemaeckt werdt by d'Heere *Salmaſius* in ſijn *Exerc. Plin.* Dan ſulcks werdt wel uytgebeelt by den Poëet *Virgilius* in 't 4. Boeck van de Landtbouwinge:

——— *plagiſque peremptum*
Tunſa per integram ſolvuntur viſcera pellem.

Dit woordt *Plaga* is oock in de Talen, die van het Latijn afgeſcheurt zijn, gevolght, gelijck in Italiaenſch *Piagha*, in Spaenſch *Llaga*, ende in Françoiſch *Playe*, in de welcke mede anders een Wonde genoemt werdt *Ferita*, *Herita*, ende *Ferite*, na het Latijn *Ferire*, dat is, ſlaen, ofte ſtooten. *Kilianus* ſtelt, ons Nederlants *Plaegh* mede in *Etymol.* voor een Wonde; dan die naem werdt ruymer genomen voor alderley ongeval. Ende dit is ſoo veel de benaminge aengaet: wy komen tot de beſchrijvinge.

3. *Wonde* is een verſſche, ende bloedige openinge in een ſacht Deel, veroorſaeckt door uyterlick gewelt van Vallen, Slaen, Stooten, Steecken, Schieten, ofte Bijten; ſomtijdts de werckinge van het gequetſte Deel belettende, ſomtijdts gantſch wech-nemende.

Om den aert, ende nature der Wonden, in deſe beſchrijvinge begrepen, wel te verſtaen, ſal ick haer Deelen ontleden.

Voor eerſt hebbe ick geſeydt, de ſelve te zijn, *een verſſche, ende bloedige openinge, ende die door uyterlick gewelt veroorſaeckt*; om onderſcheyt te ſtellen tuſſchen een Wonde, ende een *Vlcus*, ofte Sweeringe. Want als door eenigh gebreck van binnen in 't lichaem, van wegen ſcherpe ende ſweerende vochtigheyt, van buyten een gat uytberſt, ofte een Wonde ſoo lange ſtaet, ende vervuylt, datſe aen 't Sweeren raeckt, ende de Etter het Vleyſch in-eet, dan en werdt de ſelve niet voor een Wonde, maer voor een Sweeringe gereeckent by de Arabiers, ende nieuwe Heel-meeſters, daer de Griecken tuſſchen die twee namen geen onderſcheyt gemaeckt en hebben. Soo ſeggen oock de Latijnſche Gloſſen: *Vlcus*, *Vulnus*, *Trauma*; ende onſen *Eraſmus* ſet *Helkos* over *Vulnus*, in ſijn *Adag.* Noch nader gaet *Fallopius* in 't 3. Capittel van ſijn Wonde-boeck, als hy wel ſcherpelick dit onderſcheyt-maecken beriſpt. Dan my dunckt dat aen de benaminge weynigh gelegen is, ende dat in alle geval het geſeyde onderſcheyt geen ondienſt en kan doen.

By een *ſacht Deel* verſta ick van binnen al het Ingewandt, van buyten de Spieren, ende 't gene de ſelvige bekleedt, als haer Velleken, ofte Rock, Vleyſigh vlieſch, Vet, Huydt, ende Op-huydeken.

Kleyne Wonden, die niet diep in en gaen, noch geen voornaem Deel en raecken, doen weynigh hinder aen de *Werckinge van het gequetſte Deel*: maer die haer wijdt ende diep verſpreyden, alſoo, door het afſteecken van de Aderen, ende daer uyt het Bloeden, de natuyrlicke wermte met eenen vervlieght, ſoo werdt daer door de gematigheydt van het Deel noodtſaeckelick verargert, ende alſoo belet, dat het ſijn voedtſel niet te recht en kan gebruycken, noch wel verteeren. Waer door dan in 't ſelve Deel meerder overtolligheydt, als de nature gewoon is, vergadert werdt: 't welck de oorſaeck is, dat de Etter niet in 't beginſel van de quetſinge, maer eerſt daer na, te weten, ontrent den vierden dagh gemaeckt, en werdt; als wanneer de vervlogen wermte haer wederom begint te herſtellen. Nu na de gelegentheyt der Deelen, ſoo werdt haer gebruyck, ende werckinge verhindert. Een gewonde Huydt en kan de onderſte Deelen niet bedecken, een doorgeſneden Buyck-vlieſch niet de Dermen. Het Hoornigh-vlieſch gequetſt zijnde, en kan niet beſluyten de Ooghs-vochtigheden. Als Aderen, ende Slagh-aderen afgeſteecken werden, ſoo moeten ſy het Bloedt, met de levendige Geeſten laten uytloopen. Doorſneden Zenuwen en konnen niet behouden de zielicke Geeſten. Hier door werdt dan de Teeringe verhindert, 't Geſichte belet, voedtſel ende beweginge benomen. Op de ſelfde maniere gaet het met andere Deelen.

4. De *Verſcheydenheyt* der Wonden blijckt voor eerſt uyt den aert, ende de gelegentheyt van 't Deel, dat gequetſt is; zijnde het een ſachter, als het ander; het een uytwendigh, het ander innerlick; ſommige voorname, andere daer minder aen gelegen is.

Ten

Ten tweeden werdt dit onderſcheydt getrocken, uyt het eygen weſen der Wonden, te weten, dat eenige enckel zijn, daer niet anders by de openinge is; andere gemengt met Brandt, Roſe, Knutſinge, Koudt-vyer, ende diergelijcke; ofte daer Koortſche, Bloet-ſtortinge, Kramp, ofte yet anders toeſlaet; daer een Been by gebroocken, ofte ontledet is; als oock daer hem quaden aert by voeght, het zy dat de Wonde gegeven is met een vergiftigh Geweer, ofte dat ſe van eenigh boos Menſche, raſenden Hondt, ofte een venijnigh Beeſt gebeten is.

Ten derden vallen, van wegens de gedaente, de Wonden groot ofte kleyn, even door het vel, ofte diep, naeuw ofte wijdt, recht ofte krom, lang ofte ront.

5. Een Wonde werdt *veroorſaeckt* door al het gene ſcherp is, gelijck alderhande Geweer, als oock door Vallen, Slaen, Bijten, ende Schieten; het zy het laetſte met Pijlen geſchiet, gelijck hier voortijdts gewoonlick was, ende noch in Indyen, ende eenige andere plaetſchen gebruyckelick is, ofte met Kogels, gelijck nu meeſt door de geheele werelt in ſwang gaet.

6. Op de *Ken-teyckenen* en is niet veel te ſeggen, dewijl een Wonde de ſelve mede brengt. Doch al is't, dat de opening de gequetſte plaetſch wel van buyten in de Huydt vertoont, ſoo en valt even wel ſoo licht niet te onderſcheyden, wat Deel van binnen gequetſt is, als de Wonde diep doorgaet. De kenniſſe daer van werdt genomen uyt de gelegentheydt, ofte de leger-plaetſch van het Deel, de beſchade werckinge, het gene de Wonde uytgeeft, ende uyt de toevallen.

Wat het eerſte belangt, als een Hooft diep gequetſt is, ſoo magh men wel dencken dat de Wonde tot in de Herſſenen ſchiet; als yemandt dwers door de Borſt geſteecken is, dat de Longen geraeckt zijn; wanneer de ſteeck diep in den Buyck gaet, dat dan de Dermen, ofte de by-leggende Deelen den ſelven ontfangen hebben. Indien door een Buyck-wonde de Dermen uytſchieten, ſulcks beteyckent, dat het Buyck-vlieſch, als de ſelve bekleedende, is doorgeſneden. Ende ſoo is't voorts met andere Deelen, welckers leger-plaetſch elders is aengeweſen.

Ten tweeden toont oock de verhinderde werckinge, wat Deel dat 'er gequetſt is. Indien yemandt gevallen, geſteecken, ofte getrapt zijnde, ſijn root, ende bloedigh Water niet en konde houden, 't ſelve ſoude een teycken weſen, dat de Sluyt-ſpier van de Blaes gekrenckt was. Indien door de quetſuyre het Deel niet en kan beweeght werden, ſulcks beduydt dat de Zenuwen getroffen zijn.

Ten derden, wat aengaet het gene uyt de Wonde komt; als ſulcks in een Buyck-wonde Gijl is, dat beduydt quetſinge in de Maegh, ofte dunne Dermen; als het Kamer-gang is, in de dicke Dermen; Water, in de Blaes. Wanneer uyt een Borſt-wonde Lucht berſt, ſulcks is een teycken dat ſy doorgaet, ende wel lichtelick de Longen gequetſt heeft. Of een Ader, ofte Slagh-ader afgeſteecken is, vertoont het Bloedt: alſoo het uyt de Slagh-aders al ſpringende voortkomt, oock dunder, ende rooder is, als dat uyt de Aderen loopt.

Ten vierden, werden noch Ken-teyckenen getrocken uyt de toevallen, gelijck groote Pijn, met treckinge der Leden, terſtondt op de quetſuyre volgende, beteyckent, dat 'er een Zenuwe geraeckt is.

7. Wy komen tot de *Voor-teyckenen*, daer ſeer veel aen gelegen is, ende die daerom van ons wat wijdt-loopigh ſullen onderſocht worden.

Het gevaer van een Wonde ſtaet af te nemen ſoo uyt de gelegentheydt van de Openinge, als van het gequetſte Deel.

Hoe dat het Deel voornamer, ende de Wonde grooter ende dieper is, ende quader gedaente heeft, hoe het gevaer grooter valt. Derhalven zijn de Wonden, die de binnenſte Deelen raecken, ſeer ſorgelick, dewijl het gebruyck van de ſelfde Deelen het lichaem niet miſſchen en kan, de Heel-middelen naeuwlicks ſoo verre en konnen gebracht werden, ende de uyterlicke bekleedende Deelen oock noodtſaeckelick moeten ſwaerder gequetſt zijn.

Vleyſch-wonden, die niet diep en gaen, en hebben geen ſwarigheyt, 't en zy dat 'er een Meeſter over komt, die de ſwarigheydt mede brengt. Soo ſchrijft D^r. *Foreſt* 6. *Obſ. Chir.* 1. van een Kindt, dat in ſijn Bil met een mes niet diep gequetſt zijnde, een Boeren-meeſter kreegh, die uyt onervarentheydt 't Koudt-vyer in de Wonde meeſterde, waer van het Kindt ſtorf. Soo kan oock by een ongeachte quetſinge wel yet onverwachts vallen, dat de doodt veroorſaeckt. Het gebeurde te Leyden, doen ick daer ſtudeerde, dat ſeecker Student, mallende met een Dochter, van de ſelfde met een ſpel in de Muys geſteecken werde, waer toeſlaende een Onſteeckinge met groote Pijn, daer na het Koudt-vyer, ten laetſten de doodt volghde. Ende ick weet diergelijcke meer-malen geſchiedt te zijn. Dan hier ſoude men mogen ſeggen, dat 'er een Zenuwe geraeckt was; als mede in 't volgende exempel, beſchreven by den Kardinael *Bembus* in 't 11. Boeck van ſijn Veneetſche hiſtorye. *Aloiſius Portus*, ſeydt hy, een Jongman van ſonderling ſterckte, ende vromigheydt, na dat hy hem ſtoutelick midden onder de vyanden begeven, ende de ſelve al in de vlucht geſlagen hadde, kreegh door een van de ſelve ſoo kleyne quetſuyre in den Hals ontrent de Peſen, dat den Degen naeuwlicks door het Vel ging, viel niet-te-min terſtondt beroert van 't Paert, ende en konde nimmermeer wederom te recht komen. Doch al ſchrijft *Bembus*, dat de quetſuyre naeuwlicks door het Vel en ging, ſoo en heeft de beroertheydt daer niet konnen over komen, ſonder dat de Zenuwen ſouden beſchadight weſen. Maer ſulcks en heeft geen plaetſch in een lichte, ende even wel doodelicke Wonde, verhaelt by een ander Italiaenſch Hiſtory-ſchrijver *Iovius* in *Elog.* alwaer hy ſchrijft, hoe *Petrus Gravina*, gaende na den middagh in de ſchaduwe wandelen,

hem

hem een Caſtanye met haer ſteeckelige ſchorſſe even op het Been viel, ende dat hy die plaetſche wat krouwende, de Koortſche kreegh, ende ſtorf. *Adeo enim ſubtiles cauſſas fata inveniunt, cum ex decreto urgent*, gelijck *Iovius* beſluyt.

De gene, die de Blaes doorſteecken is, ofte de Herſſenen, ofte het Herte, ofte het Middel-rift, ofte een van de dunne Dermen, ofte de Maegh, ofte de Lever, dat is doodelick, ſchrijft *Hippocrates* in de 18. Kortbondige Spreucke van het 6. Boeck. Maer doodelick verſtaet hy op verſcheyde plaetſchen, gelijck gemeenlick geſchiet, ende hier leydt hy ſijn ſelven uyt *Coacar*. 509. alwaer hy ſeyt, dat de gequetſte *meeſtendeel* van ſoodanige Wonden ſterven, ende voeght daer noch andere by, te weten van het *Ruggen-merch*, de *grove Aderen*, de *Stroten-ader*, de *Longen*, ende *binnenſte Zenuwen*. Welcke Deelen wy nu allegader vervolgens nader ſullen gaen ontleden.

Wat de *Herſſenen* belangt; die Wonden ſtelt *Hippocrates* meeſt doodelick, doch en gaet altijdt niet vaſt. Want men ſiet alle daegh, dat 'er vele van doorkomen, ja oock die van het Merch ſelve door de Wonde quijt werden. Soo ſchrijft *Fallopius* in 't 4. Capittel van ſijn gemelte Boeck, dat yemandt te Ferrara, in 't midden des Winters, van de Herſſenen afgenomen is de grootte van een Ganſen-ey, die even wel genas. Diergelijcke hebbe ick mede eertijdts geſien te Bononyen, ontrent Ferrara, in een Edelman van *Verona*, geluckelick heelen door mijn weerde meeſter *Bartoleti*. Het ſelfde getuygen *Guido*, *Carpus*, ende andere Heel-meeſters, te ſien uyt de exempelen vergadert by *Schenckius* 1. *Obſ.* 40. ende 42. By de welcke ick om ſijn vremdigheydt noch een ſal doen, ſeer onlangs my voorgekomen; hoe wel het ſoo wel niet uytgevallen en is. Een Kint van ſes jaren, viel een ſtock met ſijn eynde vlack neder op de ſlincker zijde van 't Hooft, welcke val even ſoo groote breuck in de Pan maeckte, als het hooft van de ſtock groot was. In 't eerſte quam door een kleyn gaetjen allencxkens het Breyn uytpuylen, gelijck voos Vleyſch, tot dat het, op de grootte van een balleken, van ſelfs afviel, ende wederom van nieuws uytgroeyde. Terſtont na de quetſure werde het kint in de rechter zijde getrocken (de oorſaeck is by *Laurentius* na te ſien in *Anat.*) daer na in de ſlincker zijde beroert, ende doen wederom getrocken, tot dat het op den vijfthienden dagh ſtorf. Het Beckeneel was meeſt van Herſſenen uytgeput, gelijck men, ſonder verder openen, door de Wonde, met het ſcheyden van de geknutſte, ende gemorſelde beenderkens, genoegh konde ſien. Seer wel heeft *Celſus*, ende na hem *Fallopius*. geſeydt, dat de Wonden der Herſſenen niet enckelick de Doodt mede en brengen, maer alleen wanneer haer gront-veſt gequetſt is. Want als dan werdt het beginſel der Zenuwen geſloten, het zy door verſtoppinge, het zy door toedrucken, het zy door afſnijden, ende ſoo ſterft de Menſch dan, als van een Popelſy, door belet van toevloeying der Geeſten: ofte van trecking der Zenuwen (als de ſelve geprickelt werden) die geſtadige pijn, waecken, flaeuwte, ende korten adem verwecken, waer door de gequetſte ten laetſten komt te ſticken. Het ſelfde geſchiet oock wanneer het Bloedt, uyt ſijn Vaten geborſten zijnde, in de Herſſenen bederft, ende verrot.

Dit doen de Wonden, op wat manier, ende door wat wegh, 't zy door het Beckeneel, 't zy door de Oogh-kaſſe, ofte anders, ſy tot in de Herſſenen raecken. Aenmerckens-weerdigh is de geſchiedeniſſe van *Henrick* de II. Koning van Vranckrijck, verhaelt by de Françoiſche, ende andere Hiſtory-ſchrijvers. Maer noch klaerder by *Paré*, die daer over geweeſt is, in ſijn 9. Boeck ende Capittel. De Koning loopende in Tournoy-ſpel tegen den Grave van Montgommeri, kreegh van de gebroocken, ende gebrijſelde Speere, een Wonde boven ſijn Wijn-braeuwen in de vleyſige Huydt van het Voor-hooft tot den kleynen hoeck van 't Oogh, ende vele ſplinters in het Oogh ſelve, 't gebeente rontom heel blijvende. Den negenden dagh geſtorven zijnde, is bevonden, in het Deel tegen den Slagh ſtaende ontrent het midden van den Winckel-naet, tuſſchen het dicke, ende dunne Herſſen-vlieſch, een menighte Bloedt; het welck aldaer verrottende, ende de Herſſenen bedervende, ſonder twijffel oorſaeck geweeſt is van des Konings doodt. Diergelijcken ongeval is geluckiger uytgevallen in *François de Lorraine*, Hertogh van Aumale. Deſe (gelijck de Preſident *de Thou* ſchrijft, in 't 1. Boeck van ſijn Hiſtorye) werde in 't ſchermutſeeren, met een ſpies geſteecken in ſijn Kaeck onder 't rechter Oogh, waer op de ſpies quam te breecken, ſoo dat het yſer met anderhalf voet van 't hout in de Wonde ſteken de, uytgetrocken moeſte werden; het welck hy, ſonder eenigh teycken van pijn, uyt ſtondt; ende, buyten hope der Heel-meeſters, van die ſware Wonde genas.

De Wonden van het *Ruggen-merch*, alſoo het ſelve een affetſel van de Herſſenen is, moeten in gelijcken graedt geſtelt werden. *Sennertus* verhaelt van een Vleyſch-houwer, die de Oſſen niet en kuyſden, maer met een kleyn mesken in den Neck ſtack, waer van ſy terſtondt in ſuyſſeling ter neder vielen.

Het *Herte* (ſeydt *Avicenna*) en kan geen openinge, noch ſwellinge, ſoo lange 't leven duert, verdragen. *Benivenius* verhaelt even wel *de Abd. morb. cauſſ.* 65. een geneſen te hebben, die in 't Herten-vlies ('t welck *Plinius* 11. *Nat.* 37. tegen is) geſteecken was. Anders houden het alle de Genees-meeſters daer voor, dat de Hert-wonden ongeneeflick zijn; gelijck de Poëet *Ovidius* oock ſeydt, 1. *de Ponto* 4. dat al quam den godt *Æſculapius*, met ſijn heylige kruyden, hy even wel geenſins de Wonden van 't Herte ſoude konnen heelen.

Afferat ipſe licet ſacras Epidaurius herbas,
Sanabit nulla Vulnera Cordis ope.

Ende niet alleen dat ſoodanige Wonden ongeneeſlick zijn, maer ſy brengen gemeenlick de doodt voor haer.

Het

Het welck niet vremt en is. Want dewijl het Herte den oorſpronck, ende de fonteyne is van de natuyrlicke wermte, ende levendige geeſten, (waer in ons leven beſtaet) die terſtondt in 't queſen vervliegen, ſoo en konnen de andere Deelen van 't lichaem het minſte by haer ſelven niet beſtaen. Behalven noch, dat het Bloet met ſulcken gewelt uytberſt, dat het de Longen, ende 't Herte door ſijn menighte overſtolpt, ende alſoo den gequetſten doet ſticken. *Fernelius* ſchrijft 5. *Pathol.* 12. dat de Hert-wonden, als ſy niet diep in de holligheden en gaen, niet terſtondt om en brengen. Soo ſchrijft *Braſſavolus* over de gemelte Spreucke van *Hippocrates*, een Vercken geſien te hebben, dat in den tip van 't Herte gequetſt zijnde, noch at, ende een uyr leefde. *Iacotius* over de *Coac.* ſeydt van een Hart, dat lang een pijl in ſijn Herte gedragen hadde; 't welck *Vega* over *Galen. de loc. aff.* mede beveſtight; gelijck *Iul. Alexandrinus* van een Haes, die midden door de Borſt ende 't Herte geſchoten was. Wanneer de Wonde, ſchrijft *Galenus* 6. *Aphor.* 18. ende 5. *de loc. aff.* 1. maer in 't Vleyſch van 't Herte is, ſoo kan de gequetſte noch wel een nacht over halen, dan moet even wel ſterven. Soo ſeydt mede de gemelte *Ovidius* van kleyne Hert-wonden 12. *Meth.*

——— parvo Cor Vulnere læſum,
Corpore cum toto, poſt tela educta, refrixit.

Maer, ſeydt *Galenus*, van een Wonde, die diep ingaet, moet de gequetſte noodtſaeckelick op ſtaende voet ſterven: inſonderheydt by aldien de ſlincker holligheydt gequetſt is. Want uyt de ſelve werdt het heetſte, ende fijnſte Bloedt, met ſijn Geeſten, ende natuyrlicke wermte door de Slagh-aderen over het geheele lichaem krachtelick geſpeuyt. De Koning van Vranckrijck, *Henrick* de IV. is met een mes moortdadigh geſteecken tuſſchen de vijfde ende ſeſte Ribbe, ende daer mede de aderige Slagh-ader tot op het ſlincker Oor van 't Herte afgeſneden, ſoo dat hy terſtondt de ſpraecke, ende 't leven verloor, het Bloedt hem met groote golven de Keel uytſpeuytende. Wat langer duyrde het met een Edel-man (verhaelt by *Paré* 9. *Chir.* 30.) die met een ander vechtende, een ſteeck kreegh onder de ſlincker mam, doorgaende in 't Herte, ende even wel na verſcheyde ſteecken, die hy aenbracht, ſijn weder-partye vluchtende noch twee hondert ſchreden vervolghde, tot dat hy doodt ter aerden viel. Het lichaem geopent zijnde, ſchrijft *Paré* bevonden te hebben, een Wonde in 't Vleyſch van 't Herte, daer een vinger in konde, ende een groote menighte van Bloedt over het Middel-rift geſtort. Langer tijdt heeft gehadt ('t gene nu voorleden weeck gebeuit is) ſeecker Man, tuſſchen de vijfde ende ſeſte Ribbe (wy reeckenen van boven) geſteecken zijnde, tot aen 't rechter Oor van 't Herte, die noch ſes-ende-dertigh uyren na de quetſuyre leefde, niet geklaeght hebbende als over den korten Adem, hem ſonder twijffel mede veroorſaeckt door de groote menighte van Bloedt, dat in ſijn Longe, ende op 't Middel-rift bevonden werde. Een ander exempel heeft *Sennertus* van een Krijghs-knecht, die in 't rechter Oor van 't Herte gequetſt zijnde, alſoo de ſlincker zijde gaef bleef, ſijn leven noch ſeſthien dagen vertrock.

De Wonden van de *Longen* loopen groot gevaer, doch en zijn niet alle noodtwendigh doodelick. De gene, die alleen de ſelfſtandigheydt van de ſelve raecken, ende ſoo groot niet en zijn, dat ſy het Adem-halen beletten, ofte de levend-maeckende kracht ſchierlick omſtooten, het zy met de Geeſten te verjagen door veel bloeyen, ofte het Herte, door het uytgeven van veel Bloedts, te overſtelpen. Dan wanneer de Wonde groot is, ende niet alleen de ſelfſtandigheydt, ofte het vleyſch van de Longen gequetſt is, maer oock de groote Vaten, te weten de voorname tacken van de aderlicke Slagh-ader, ende ſlagh-aderlicke Ader, dat is doodelick; vermidts in de ſelvige het Bloedt in menighte ſtort, ende de levendige Geeſten vervliegen, de Longen, ende Herte van het overvloedigh Bloedt overvallen, ende de gequetſte alſoo geſtickt werdt. Van de eerſte ſoorte, te weten Longe-wonden, die geheelt zijn, heeft *Schenckius* verſcheyden exempelen vergadert 2. *Obſervat.*

Dat de Wonde van de *Stroot-ader* niet alle doodelick en zijn, toont de *Laringotomia*, dat is, als de ſelve in Squynantie geopent werdt. Maer wel verſtaende ſoo werden ſoodanige geneſen, die niet groot en zijn, ende in de welcke alleen de Vlieſen, daer de ringen van de Stroot-ader mede gehecht werden, gequetſt en zijn, waer van *Schenckius* mede eenige exempelen verſamelt heeft in 't gemelte Boeck. Maer de kraeck-beenige Ringen ſelve komende te queſen, en konnen om haer hardigheydt niet heelen. Doch ſoodanige Wonden en brengen geen ſchierlicke, maer een langſame doodt aen; te weten, wanneer van de lucht door de Wonde haeſtigh in-ſchietende, de Longen veranderen, ende verſwacken, ofte dat 'er een vleyſigh Geſwel op de Wonde waſt, de welcke met den Adem in te houden den Menſch doet ſticken. Maer die Wonden, ſteecken de Keel haeſt af, de welcke, uyt gequetſte Stroot-aderen, ende Slagh-aderen, het Bloedt overvloedigh in de Longen laten loopen, waer door den Adem geſtickt, ende 't leven genomen werdt. Sulcks en geſchiedt even wel niet van wegen de gewonde Stroot-aderkens, maer van wegen de *Vena jugularis*, ofte de *Arteria ſoporaria*, daer by leggende.

De Wonden van het *Middel-rift* moeten onderſcheyden werden na ſijn vleyſigh, ofte vlieſigh Deel. De Vleyſige zijn geneeſlick, dan de Vlieſige werden ſelden geneſen. Want daer komen terſtondt quade toevallen by, Raſernye, korten Adem, Koortſch, Kramp, ofte treckinge van Leden. Doen de Romeynen, ende Albaneſers haer heerſchappye ſtelden van elcke zijde aen drie gebroeders, ſoo ſtack een van de Romeynen ſijn

weder-partye door het Middel-rift, waer van hy op de plaets doodt bleef, gelijck de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Dionyſius Halicarnaſſæus* betuyght in ſijn 3. Boeck, dat van *Livius* ſoo naeuw niet beſchreven is.

De Wonden van de *Maegh* en vallen niet altijdt ongeneeſlick, als met verſcheyde exempelen kan beweſen werden, als oock met het gene noch onlangs in Pruyſſen gebeurt is, aen ſeeckeren Boer, die een mes door-geſlickt hadde, 't welck hem uyt de Maegh geſneden is; gelijck dat breeder beſchreven wert by de gene, die daer over gegaen heeft, ende tot Leyden gedruckt is. Diergelijcke verhaelt *Crollius* van een Boheemſchen Boer in de Voor-reden van ſijn *Baſilica Chymica*, *Cornax* in een antwoordt aen Dr. *Hertogh*, ende *Iul. Alexandrinus* over *Galen. 6. Meth. 4.* mede overgeſtelt by *Schenckius 3. Obſ.* 121. die oock noch eenige andere exempelen heeft in de volgende 122. Aenmerckinge.

De Wonden van de *dunne Dermen* ſtelt *Hippocrates* onder de doodelicke, gelijck ſy oock meeſt zijn, door de menighte van haer Aderen, ende geheel Vlieſigh weſen; waer door op haer queſtinge vallen groote Pijn, ende Krimping, Nock, ende Flaeuwte. Maer alderquaetſt zijn noch de Wonden, die over dwers komen, alſoo de afgeweecken lippen gantſch niet geheelt en konnen werden. *Henrick* de III. Koning van Vranckrijck, kreegh van een Monick in ſijn Dermen ſoo een ſteeck, waer hy niet lang na en leefde. Beter geluckte een Buyck-wonde in Graef *Willem van Naſſauw*, Stadthouder van Vrieſlandt. Deſe, gelijck *Reydt* verhaelt in 't 9. Boeck van ſijn Nederlandtſche hiſtoryen, treckende in 't Jaer 1592. tegens *Verdugo*, die aen quam om het belegerde Coeverden te ontſetten, ende met hem ſlaende, wierde in ſijn ſlincker zijde geſchoten, ſoo dat de Kogel by den Navel wederom uyt quam. Hy bleef even wel tot den alderlaetſten in den ſtrijdt, ende werde volkomentlick geneſen; gelijck hy oock lange jaren daer na geleeft heeft. Dan deſe ſcheut en ſal wel lichtelick door de Dermen niet gegaen weſen.

Daer werden verſcheyde exempelen by de Genees-meeſters verhaelt (gelijck te ſien is by *Sennert. 4. Chir. 3.*) der gener, die van een gequetſte *Lever* geneſen zijn. Dan ſulcks is te verſtaen, wanneer de ſelfde (het welck oock plaetſch heeft in de *Milt*) maer boven op, ofte in haer Vleyſch geraeckt is, ſonder queſtinge van de groote Aderen. Want die gequetſt zijnde, dan valt 'er ſeer groote bloedt-ſtorting, die den gequetſten het leven beneemt. Daerom ſeydt de Poëet *Homerus* in ſijn 9. *Odyſſ.* dat *Vlyſſes*, om den grooten een-oogh *Polyphemus* van kant te helpen, hem ſtack, daer het Middel-rift de Lever omhelſt. Welcke kenniſſe *Homerus*, gelijck veel andere, ſonder twijffel van de Joden getrocken heeft. Want wy leſen in 't 2. Boeck der Koningen op 't 2. ende 3. Capittel van de Wonde, daer *Abner Azael*, ende wederom *Ioab Abner*, het leven benomen heeft, duyden de Wijſen op de Lever.

De Wonden van de *Blaes* werden, onder de doodelicke, van *Hippocrates*, voor uyt geſtelt. Maer hier dient onderſcheydt gemaeckt tuſſchen den Hals, ende het Lichaem. Den Hals alſoo hy Vleyſigh is, kan lichtelick geneſen, gelijck het Steen-ſnijden, dat *Hippocrates*, daer van onbewuſt zijnde, niet en ſoude hebben toegeſtaen. Ende ick hebbe verſcheyde kinderen geſien, die binnen de acht dagen dicht toegeheelt waren. Dan heb oock bevonden, dat de gene, die het Vlieſigh lichaem van de Blaes doorſneden, ofte geſcheurt was, den ſelfden dagh ſtorven. Nochtans ſchrijven andere, dat oock Wonden in 't lichaem, ende den grondt van de Blaes geneſen werden. Want, ſeggen ſe, de Blaes en is niet geheel vlieſigh, maer haer buytenſte vlieſch is wat vleyſchachtigh, waerom het oock by *Aquapendens*, ende *Spiegel*, gehouden werdt voor een toe-treckende Blaes-ſpier. Ende van deſe geneſinge werden verſcheyde exempelen by-gebracht by *Rouſſetus 3. de partu Cæſareo* 6. 7. 8. ende 9. als mede van *Schenckius 3. Obſerv.* 302. Even wel en hebbe ick niet konnen gewaer werden, dat ſoodanige Wonden volkomentlick geneſen: maer wel bevonden, dat in de gene, die van een grooten Steen, de welcke de Blaes wat uyt-tornde, geſneden waren, de kanten vereelden, ende ſoo een *Fiſtel*, ofte loopent gat bleef, waer door de geſnedene al haer leven leck gingen. Welck leven niet-te-min ſoo gaende, noch lang kan duyren. Soo dat hier, gelijck oock in andere Wonden wel aen te mercken ſtaet, wat anders te zijn, een doodelicke Wonde, ofte een ongeneeſlicke.

De *groote Aderen*, ende inſonderheydt de *Slagh-aderen*, alſoo ſy, gequetſt zijnde, niet en konnen geſtopt, ofte toegebonden werden, ende dat het Bloedt terſtont met menighte uytvloeyt, de Geeſten vervliegen, ſoo volght daer noodtſaeckelick op Flaeuwte, ende de doodt. Ja al werde dat al wat uytgeſtelt, ſoo ſoude het Bloedt, buyten ſijn Vaten ronnende, ende bedervende, een quaetaerdige Koortſche, Koudt-vyer, ende andere doodelicke toevallen veroorſaecken.

Voor 't laetſte ſtelt *Hippocrates* onder de doodelicke Wonden, die van de *innerlicke Zenuwen*, de welcke ick even wel niet en kan voor doodelick opnemen, maer wel, dat daer van de Deelen, de welcke door de ſelvige haer gevoelen, ende bewegen werdt aengebracht, beyde verlieſen, ende dien volgende oock dapper verſwacken. *De doorſneden Zenuwen*, ſchrijft *Plinius 11. Nat. 37. en heelen niet, gelijck oock het Kraeck-been, ende de Wyn-braeuwen.* De Kraeck-beenige Deelen, om dat ſy haer rechte ſtoffe niet wel en konnen bekomen, en geneſen ſoo lichtelick niet: veel minder de Zenuwachtige, ende vlieſige Leden, gelijck oock de Banden, Gewrichten, ende diergelijcke, de welcke beſchadight zijnde, terſtondt met pijn overvallen werden, waer op dan volgen Onſteeckinge, Koortſche, treckinge der Leden, ende andere quade toevallen.

Dus

Dus verre is geſproocken van de gequetſte Deelen; wy komen nu (gelijck in 't beginſel geſeydt is) tot de gelegentheydt van de quetſuyre, ende hare toevallen.

Treckinge der Leden, houdt *Hippocrates* in de 2. Kort-bondige Spreucke van ſijn 5. Boeck, als ſy de quetſinge volght, voor een doodelick teycken. Het welck meeſt ſoo uytvalt; ſeydt *Galenus* in ſijn Uytlegginge, doch niet altijdt. Ende *Hollerius* ſchrijvende over de ſelve Spreucke, ſtelt vierderley oorſaeck van deſen Kramp. Somtijdts, ſchrijft hy, treft de Wonde groote Aderen, ende Slagh-aderen; waer op dan een groote Bloedt-ſtorting volght, ende vervolgens de Kramp, ende Flaeuwte; waer van ſy even wel niet altijdt en ſterven. Somtijdts valt de Wonde in zenuwachtige Deelen, waer dan by kan komen een onſteeckinge; gelijck mede ſomtijdts de Wonde niet wel geſuyvert werdende, de Etter door ſijn ſcherpigheydt de Zenuwen mede deelt, ende alſoo beneffens de andere oorſaecken, treckinge der Leden veroorſaeckt.

Galachtigh Braecken terſtondt na het ontfangen van de Wonde, ofte na de onſteeckinge komende, is een quaedt teycken, als beduydende, dat zenuwachtige Deelen geraeckt zijn.

Een Wonde, die met ſcherp geweer gemaeckt is, valt lichter te geneſen, als de gene, die met een plompen, ofte verroeſten Degen geſteecken, ofte met een Kogel geſchoten is: Want een enckele openinge kan veel raſſer heelen, als daer een Pletteringe van het omſtaende Vleyſch by-gevoeght is; dewijl, voor al eer tot toe-heelen van de Wonde te komen, de gekuutſte kanten moeten verſweeren, tot Etter gebracht, ende geſuyvert werden; 't welck lange tijdt vereyſcht.

Ronde Wonden vallen ſwaerlick te heelen. Want alles vereenight door verſameling van twee uytſteeckſels; het welck in ronde Wonden geen plaets en heeft, alſoo de ronde gedaente geen uytſteeckſels en ſet. Daerbeneffens, alſoo groote Wonde (alles anders gelijck zijnde) qualicker te heelen zijn, als de kleyne, ende dat de grootte gereeckent werdt, na dat de kanten verre van malkanderen ſtaen, ſoo heeft ſulcks plaets in ronde Wonden. In tegendeel gaet het met langwerpige, ofte die den draet van de Spier volgen; die derhalven oock lichtelick toeheelen.

Hippocrates oordeelt in de 23. Kort-bondige Spreucke van ſijn 4. Boeck, dat *de gene, die door haeſtige, ofte langduyrige ſieckten, ofte door Wonden, als oock anderſins uytgemergelt zijn, ſwarte Gal, ofte gelijck ſwart Bloet van beneden afgaet, 's anderen daeghs ſterven.* Dient tot reden, dat de nature in een ſober, ende ſwack lichaem, niet alleen onbequaem en is om te overwinnen, maer ſelver oock om te wederſtaen den quaden aert van de ſwarte Gal, de welcke, ſtaende het gebreck, allencxkens de overhandt genomen heeft, ende alſoo noodtſaeckelick de doodt tot gevolgh treckt. Aldus werdt oock bevonden, dat ſommige op haer verſcheyden ſoodanige ſwarte Gal uytbraecken; het welck van *Hollerius* op deſe Spreucke wel aengeteyckent, ende van my dickwils geſien is. Dan dit heeft even wel alleen plaets in de gene, gelijck de Spreucke oock luydt, die kranck, ende uytgeteert zijn. Maer die noch krachten hebben, loſen wel ſwarte vochtigheden, ſonder eenigh gevaer, ende tot verlichting van haer ſieckte; te weten als de ſtercke nature op haer geſtemde ſchey-dagen (*Dies critici* genoemt) het lichaem van de belaſtende, ende ſchadelicke ſwarte vochtigheden ſuyvert, ende ontlaſt.

Een matige *Swellinge*, die een Wonde overkomt, geeft een goet teycken. Soo ſchrijft *Celſus*, de Romeynſche *Hippocrates*, in 't 26. Capittel van ſijn 5. Boeck: *Dat een Wonde al te ſeer ſwelt, is gevaerlick; dat ſe niet en ſwelt, is alder-gevaerlickſt. Sulcks is een teycken van groote onſteeckinge, dit van een verſtorven lichaem.* Hier toe ſtreckt inſonderheydt de 66. Kort-bondige Spreucke van den ouden *Hippocrates* in 't 5. Boeck: *Wanneer in ſware, ende quade Wonden geen dicke ſwellinge en komt, dat is ſeer quaet.* Want alſoo een ſware Wonde, gemeenlick zenuwachtige Deelen raeckt, in de welcke, als ſeer gevoelick zijnde, ſy nootwendigh groote pijn verweckt, ende die wederom groote toevloeying van vochtigheyt: ſoo moet daer van oock het gequetſte Deel noodtſaeckelick opſwellen, ende ſulcks niet geſchiedende, geeft te kennen, dat die vloet ſijnen loop na binnen, ende voornamer Deelen genomen heeft; waer hy veel meerder ſchade doet. Hier op ſlaet mede de voorgaende 65. Spreucke van *Hippocrates*, daer hy ſeydt, dat wanneer de geſwolle Wonden ſchierlick ſlincken, verſcheyde ſieckten op komen, te weten, wanneer dat de vochtigheden na de eene, ofte d'andere plaetſche toe ſacken.

In jonge, ende geſonde luyden vallen de Wonden beter te geneſen, als in oude, ende ſieckelicke, om dat in de ſelve de nature ſtercker is, ende haer goet, ende mals Bloedt het geſcheyde wederom bequamelick kan te ſamen voegen. Soo bevint men alle daegh dat eene, ende de ſelfde Wonde veel lichter, ende ſpoediger in 't eene lichaem geneeſt, als in het andere. De Preſident *Thuanus* ſchrijft in 't 33. Boeck van ſijn Hiſtorye, hoe in 't treffen tuſſchen de Koninckſche, ende 't volck van den Prince van Condé, binnen in ſijn Dye met een ſtuck geſchoten werde *Robert Stuart*, waer van hy met ongewoon geluck haeſt, ende ſoo wel genas, dat hy geen mangel en behiel; daer aen d' ander zijde, *Antoine Alegre*, met een roer in ſijn Been geſchoten zijnde, naeuwlicks in geheel thien jaren volkomentlick konde geheelt werden.

Eyndelick maeckt noch de tijdt van 't Jaer, ende de eygenſchap van de plaets, volgens de geſtaltenis van de Lucht, het geneſen van de Wonde lichter, ofte ſwaerder. In de honts-dagen, ende in 't koudtſte van de Winter, valt het heelen moeyelicker, als in de tijdt, die tuſſchen beyde komt. *Divæus* ſchrijft in 't 4. Boeck van ſijn Brabandtſche hiſtorye, dat op 't Jaer 901. in den

ſlagh tuſſchen Keyſer *Lodewijck*, ende *Swendebald*, Koning van Lotharingen, niemandt van de gene, die gequetſt waren, en genas. *Vidius* ſchrijft 6. *de Morb.* 20. dat binnen Florençe de Hooft-wonden meeſt doodelick zijn, ende hy wijt ſulcks op de koude, ende dunne Lucht: ende dat te Piſa, ende te Lion daer van weynigh ſterven, om dat de Lucht aldaer grover is. Soo getuyght oock *Paré*, dat de Hooft-wonden beſwaerder zijn te Parijs, als te Avignon.

8. Om tot *Geneſinge* te komen, ſoo en vereyſcht een enckele Wonde niet anders, als dat de opening toegeheelt, ende de geſcheyde Deelen alſoo wederom vereenight werden. Doch wanneer dat 'er eenige ongeſontheydt te voren in 't lichaem geweeſt is, ofte in 't quetſen in de Wonde yet gebracht is, gelijck Harnas, Kogel, van de Kleederen, ofte yet anders, ofte oock dat het omſtaende Vleyſch geplettert is; in ſulcken gelegentheydt, ſoo moet de ongeſonde geſtalteniſſe des lichaems verbetert, het gene in de Wonde ſteeckt uytgenomen, ende het gepletterde verſworen werden.

Het geneſen der Wonden (ſeydt *Seneca* 1. *ad Marciam*) is licht, als ſy noch verſch van het Bloedt zijn: maer wanneer ſy door bedervinge in een quade Sweering veranderen, ſoo werden ſy ſwaerlicker geheelt. Daer op ſlaet 't gene de Poëet *Ovidius* ſeydt 1. *de Rem. amor.*

Vidi ego, quod fuerat primo ſanabile vulnus,
Dilatum longæ damna tuliſſe moræ.

Soodanige verſche, ende enckele Wonden en hebben anders niet van doen, als dat het gene, door het quetſen, van malkanderen geſcheyden is, wederom vereenight werde. Deſe vereeniginge is eygentlick wel het werck van de nature, de welcke uyt het Bloedt, dat de Deelen voedet, oock 't gene dat geſcheyden is, ſoeckt toe te heelen: maer alſoo daer dickwils veel beletſel tuſſchen beyden komt; ſoo moet ſulcks door de Konſte wech genomen, de nature geholpen, ende de natuyrlicke wermte van het gequetſte Deel verſterckt werden, op ſulcken maniere, als wy in 't volgende 4. Capittel ſullen aenwijſen.

9. Tot de ſelve inſichten dient gehouden een goede *Maniere van Leven*, ende daer in gemijdt al het gene, dat het Bloedt verhitten, driftigh maecken, ofte eenighſins toevloeying van vochtigheden kan verwecken.

Hierom is de *Lucht*, die matigh koel, ofte wat wermachtigh is, de bequaemſte. Want de groote Hitte doet het Bloedt te ſeer vloeyen, ende de kouw, gelijck *Hippocrates* ſeydt, is bijtende.

Indien de Wonde ſwaer is, ſoo ſal men den gequetſten in 't beginſel weynigh *Spijs*, ende *Dranck* geven; het eerſte ſoude hem beſwaren, ende het ander ſijn Bloedt dunder, ende dien volgende driftiger maecken. Derhalven dient voor eerſt maer gebruyckt een *Gerſtepap*, *Panade*, een *Slorp-ey*, geroert, ofte gedopt, een gebrade *Winter-peer*, geſtoofde *Quee*; ende ſoo allenckskens komen tot *Vleyſch*, het zy gebraden, ofte met *Lattouw*, *Endivye*, *Porçeleyn*, ofte *Suyring*, met wat *Citroenſap*, ofte *Verjuys* geſtooft. Alderbeſt is *Kalfs-vleyſch* gebraden, ofte de gezoden Knor-beenen, dat wy *Tolboom* noemen; als oock *Kalfs*, ofte *Schapen-voeten* met *Corinthen*, ofte anders toegemaeckt. De Wijn, om ſijn verdunnende, verwermende, ende drijvende kracht, moet hier gantſch geſchouwt werden: maer tot Dranck gebruyckt, beſtelt *Bier*, daer eenige geharſte ſneden Broodt heet in geſliſt zijn, ofte daer de *Verkoelende zaden*, met *Peterſely-wortel*, om het Bloedt wat te verkoelen, ende van ſijn wey te ontlaſten, in gezoden hebben.

De *Slaep* dient hier matelick te weſen, ende eerder te veel, als te weynigh: alſoo de ſelve het driftigh Bloedt ten deele bedwingt, daer het waecken dat verhit, ende noch driftiger maeckt.

Oeffeninge, ofte *Beweginge van 't Lichaem*, als het Bloedt beroerende, is hier ſchadelick.

Wat het *Affetten* aengaet, hier dient een open lichaem gehouden, doch liever door verſachtende Moeskruyden, gelijck *Beet*, *Spinagye*, *Suyring*, ofte oock Clyſteren, als door Purgatyen, om de vochtigheden des lichaems niet te beroeren. Het ontijdigh *By-ſlapen*, van de gene, die nu beginnen te heelen, dewijl het de krachten, ende de voedtſaemheyt vermindert, doet haer uyt ſwackigheyt het leven verlieſen.

Geenderhande *Beweginge des Gemoedts* kan hier voordeel doen, ſelver niet de ſchierlicke blijdtſchap: dan de meeſte ſchade ſoude komen van de gramſchap.

Het II. Capittel.

Hoe, ende op wat gront, een Genees-meeſter den Rechter ſal bericht doen, of de gequetſte een doodelicke Wonde ontfangen heeft, ende daer van noodtſaeckelick geſtorven is.

VAn de gevaerlickheyt der Wonden, ſoo van wegen haer ſelven, als van wegen de Deelen, die ſy quetſen, is nu in het voorgaende Capittel wijdtloopigh gehandelt. Doch alſoo een Genees-meeſter dickwils ſijn oordeel moet geven voor den Rechter, ofte een gequetſte die ſterft, ſulcks over komen is door de Wonde, ende dat na ſijn getuygenis een doodelick oordeel over den handtdadigen gevelt werdt; ſoo dient hier wel op gelet, op dat den onnooſelen niet beſwaert, noch den ſchuldigen vry geſproocken werdt.

My gedenckt, dat doen den hoogh-geleerde Profeſſor tot Leyden, Dr. *Paaw*, eertijdts uytleyde het boeck der Hooft-wonden van *Hippocrates*, ons wel inſcherpte, dat, wanneer den Rechter vraeghde, Of de Wonde, daer een gequetſte na geſtorven was, hem de doodt nootſaeckelick veroorſaeckt hadde; onderſcheyt diende gemaeckt tuſſchen een Wonde, daer de Doodt op volght, ende eene die de ſelve ſeeckerlick veroorſaeckt. Sommige Wonden brengen noodtwendigh de

Doodt

Doodt aen, ſommige zijn wel dapper gevaerlick, ende daer vele van ſterven, maer eenige oock geneſen. Ende een Wonde, daer yemandt anders van geneſen is, en kan eygentlick voor geen doodelicke gehouden werden: gelijck oock niet de gene, daer uyt innerlicke oorſaeck wat quaets toe ſlaet, of de welcke een ongeſont lichaem over komt: maer ſoodanige alleen, die, in weynigh uyren, ofte dagen, de Doodt aen brengt, ende door geen Konſte te helpen was. *Farinaceus*, een treffelick Rechts-geleerde, ſtelt hier over *tit. de Homicid. quæſt.* 125. *part.* 1. ſeer goet onderſcheyt tuſſchen de Wonden, die enckel, ende by haer ſelven gantſch doodelick zijn, waer toe geen Salf te ſtrijcken en is, noch geen Meeſters raet te pas en komt, maer noodtſaeckelick den gequetſten raſch doen verſcheyden: ende andere, die wel doodelick ſchijnen, maer van de welcke de gequetſte juyſt niet terſtondt en ſterven, ende ſomtijdts oock geneſen.

Nu, ofte ſulcke gevaerlicke Wonden in deſen, ofte dien, doodelick, ofte niet geweeſt en zijn, wil een ander Rechts-geleerde *Boërius* aenwijſen, *Deciſion.* 313. N. 11. met ſes teyckenen.

Het eerſte ſoude weſen den *korten Tijdt*, te weten, indien de gequetſte korts na de ontfangen Wonde komt te ſterven. Over de palen van deſen tijdt, alſoo verſcheyden gevoelen valt, ſoo keurt hy voor het béſte, indien de gequetſte binnen drie dagen komt te overlijden; welcken tijdt *Bartolus* oock ſtelt in *L. ult. in fin. ff. ad Leg. Cornel. de Sicariis*: maer andere verlengen die tot den vijfden, oock tot den achtſten dagh; ſommige noch tot acht maenden, ja ſelfs tot een jaer; 't welck vele, als te lang zijnde, niet aen en ſtaet. Maer wat ſcheelt het, of yemant; by exempel, van een ſteeck in de Longe raſch ſterft, ofte langſaem uyt-teert. Even wel geeft ons *Moſes* hier van *Exod.* 21. deſe wet: *Wanneer mannen twiſten, ende den eenen den anderen met een ſteen ofte vuyſt ſlaet, ende hy en ſterft niet, maer valt te bedde: indien hy weder op ſtaet, ende op ſtrate gaet by ſijnen ſtock, ſoo ſal hy, die hem ſloegh, onſchuldigh zijn, alleen ſal hy geven 't gene den anderen verſuymt heeft, ende hy ſal hem volkomentlick laten heelen.*

Voor het tweede teycken reeckent *Boërius*, aenhouden van *Braecken*, *Koortſche*, ende andere toevallen, die van beginſel af de doodt boodtſchappen. Waer by noch wel gevoeght konnen werden, *geſtadige Pijn*, *Kramp*, ofte *treckinge der Leden*, *Nock*, *Raeſ-kallen*, ende diergelijcke, terſtondt op het quetſen volgende, ende noch by-blijvende. Want in ſulcken gelegentheyt toonen ſy wel, door de Wonde verweckt te zijn, ende dat de ſelve oock dien volgende doodelick is.

Het derde teycken ſtelt hy in de *Wijdte*, ende *Diepte*. Ende voorwaer een groote Wonde dreyght altijdt gevaer: dan die is alleen voor doodelick te reeckenen, de welcke ſoo diep ingaet, dat ſy de inwendige Deelen, die in 't voorgaende Capittel beſchreven zijn, geſcheurt, ende doorwondet heeft.

Sijn vierde teycken is de *gedaente van het Geweer*, waer mede de Wonde gegeven is, ende waer uyt de Quetſer kan overtuyght werden, wil gehadt te hebben van ombrengen. Dit gaet het Recht aen, niet de Genees-konſte, de welcke haer niet en moeyt met het voornemen van den Quetſer, maer alleen let op de gelegentheyt van de quetſure. Even wel kan een Heel-meeſter uyt vals Geweer, gevlamde Degens, haeckige, ende venijnige Pijlen (gelijck de Indianen beyde gebruycken) oock oordeelen, dat ſoodanige Wonden ongeneeſlick waren.

Voor het vijfde, ende ſeſte teycken neemt *Boërius*, een *geſtadige Pijn*, ende daer op volgende *Kramp*; dan die behooren beyde onder het tweede, daer wy de ſelvige alreede gebracht hebben.

Van deſe ſes teyckenen, om te oordeelen, of yemant van een doodelicke Wonde geſtorven is, en behoeft een Genees-meeſter, na het onderſoeck van den aert der Wonde, niet meer als twee te gebruycken. Voor eerſt, ſal hy ooghmerck nemen, op de *Kortheyt des Tijdts*, daer in de gequetſte komt te ſterven. Ten anderen, op de *gelegentheyt van den Siecken*, indien die geſtadigh, om dat hy gequetſt was, tot de doodt toe verachterde, met de quade toevallen, hier voor verhaelt. Waer by noch dienen bygevoeght driederhande opmerckingen. Ten eerſten, dat de Wonde in haer ſelven niet doodelick en kan geoordeelt werden, wanneer ſy een *Ongeſont lichaem* getreft heeft, volgens de Reden (alſoo in het ſelve oock lichte quetſuren ſwaer vallen) ende de Rechten, *L. Qua actione* §. *Sed etſi quis ſervum ægrotum ff. ad L. Aquil.* Ten tweeden, dat de gequetſte den *Raedt* van een goet Genees-meeſter niet heeft willen volgen, *ongeſonde Koſt* gegeten, *te veel gedroncken*; ofte oock *By-geſlapen* hadde; waer van ick weet, dat, die al aen de beter handt waren, ſchierlick kranck wierden, ende ſulcks met de doodt bekoſten. Ten derden, ſtaet noch te overwegen, ofte oock ſelfs by den Meeſter alles wel na de Konſte is uytgewrocht. Want in ſulcken gevalle komt de ſchult des doodts op den Meeſter, ende de Quetſer en werdt niet geſtraft, als een Doodt-ſlager, maer alleen over de gegeven wonde, *L. Qui occidit* §. *fui.* ende *L. Si ex plagis ff. ad L. Aquil.* ende *Bartolus* in *Tract. de Percuſſionibus.*

Hier over konnen vorders nageſien werden de Rechtsgeleerde, ende onder andere, die mede in onſe Tale overgeſet is, *Damhouder*, Raedtsheer van Vlaenderen, *Rer. criminal.* 75. ende den vry wat breeder gaenden *Gaill*, Raedtsheer te Spiers, 2. *Pract. Obſ.* 111.

Het III. Capittel.

1. *Ofte, by aldien het Lijck van de Neder-geſlagene, als yemandt daer by quam, began te bloeden, de ſelve daerom ſoude te houden zijn voor handtdadigh van dien Manſlagh?*
2. *Oorſaeck onderſocht*,
3. *Onſeeckerheyt*.

I.

OP het gene in 't voorgaende Capittel verhandelt is, komt noch grootelicks in na-bedencken, Of het Bloeden van 't doode lichaem, wanneer de gene, die de Wonde gegeven hadde, daer ontrent quam, ende de daedt verholen ende onbekent was, den ſelven ſoude overtuygen van den Nederlagh. Want ſulcks werdt dagelicks bevonden, alſoo te geſchieden; niet alleen, terwijl de Wonde noch verſch is, maer oock, 't welck alle verwonderinge te boven gaet, na verloop van lange tijdt. Hier van is onder andere een aenmerckens-weerdigh exempel verhaelt by den grooten wijſgeer *Campanella* in ſijn 4. Boeck *de Senſu rerum* in 't 9. Capittel. Seecker man, ſchrijft hy, ſloegh yemandt doodt, ende werde om een ander oorſaeck gevangen. Na twintigh dagen ontdeckte een ſlagh-regen het begraven Lijck, 't welck quam drijven voor de gevangenis. Ende als de Neder-ſlager het ſelve uyt de venſter ſagh, ſoo begonnen de Wonden te bloeden; niet ſonder ſchrick van den genen, die wiſt ſulcken daedt begaen te hebben. Hy wech gaende, hiel het bloeden op; ende daer wederom by komende, quam het oock wederom, gelijck hy ſelfs na 29. jaren tegens *Campanella* bekent heeft. Hier van eens in geſpreck raeckende met den hoogh-geleerden Heere *Salmaſius*, ſoo verklaerde ſijn Ed. wel te weten, ſulcks waerachtigh te zijn, als daer van veel exempelen geſien hebbende. Onder andere verhaelde hy my een, dat ſeer wonderbaerlick is. Seecker Landtman ontrent Digion, in Bourgoigne, werde vermoort, ende in den naeſten put geſmeten. Na drie jaren dede de ſtanck van 't water, de oorſaeck onderſoecken, waer door dit doode lichaem voor den dagh quam, ten deele vergaen, ten deele noch gaef. Het welcke, voor al de werelt ten toon geſtelt zijnde, elck quam ſien, ten laetſten oock de gene, die de moort gedaen hadde; waer over het lichaem, na ſoo lange tijdt, ende ſoo uytgemergelt zijnde, even wel noch Bloedt gaf. Het welck veroorſaeckte, dat hy, daer te voren al eenigh achterdencken op gevallen was, gevangen werde, ende de daedt bekennende, ſijn verdiende ſtraffe ontfing. Hierom werdt dit Bloeden voor een teycken om den Doodt-ſlager aen te wijſen, gehouden by vele Rechts-geleerden, gelijck *A Puteo*, *Marſilius*, *Blancus*, *Carrerius*, *Caſonus*, *Menochius*, *Farinaceus*, *Maſcardus*, *Boërius*: ende ſulcks ſtaen mede toe, uyt de Godts-geleerde, *Toſtatus*, ende *A Lapide*.

2. De wichtigheydt van de ſaeck ſoude wel vereyſchen kenniſſe van de oorſaeck: *Campanella* oordeelt, dat 'er een ontſtelteniſſe is, niet alleen in den uytvliegenden Geeſt, maer oock in het Bloedt ſelve. Dit gevoelen, van een verborgen *Antipathie*, ofte Tegen-ſtrijt, die daer ſoude weſen tuſſchen den Neder-geſlagene, ende den Neder-ſlager, ende een begeerte tot wraecke, werdt mede gehouden by *Pomponatius*, *Langius*, *Gemma*, *Lemnius*, *Magirus*, *Delrio*, ende andere. Want (ſchrijft de gemelte *Lemnius* 1. *de occult*. 7.) in de verborgene nature is ſoo groote, ende ſtercke kracht, als 'er maer een weynigh levens noch overigh en is, ofte het doode lichaem werm wert, dat het Bloedt begint te zieden, ende, met heete Gal vermengt, te ontſteecken. Deſe reden ſoude wel lichtelick mogen plaets vinden in gequetſte, die noch leven. Ende ſoo verhaelt *Sennertus* van yemandt, die door ſijn broeder een Wonde gekregen hadde, dat wanneer de ſelve over het verbandt quam, al waren ſy al verſoent, de Wonde ſchierlick ontſpronck: ende als hem daer na den toegang geweygert was, het Bloedt ſtelpte. Maer dat *Lemnius* voor geeft, en kan in 't minſte niet gepaſt werden op het gene uyt *Campanella* verhaelt is, ende noch minder op dat van *Salmaſius*, in welck lichaem de minſte wermte niet en konde weſen. Ende in verſcher Wonden ſoude mogen gevraeght werden, wat het is, dat het Bloedt tot zieden brengt, op de tegenwoordigheyt van den Neder-ſlager? Want te ſeggen ſulcks te geſchieden, door een verborgen ſtrijdt, die tuſſchen haer beyde ſtaet, en is niet veel anders, als de oorſaeck voor verborgen te ſtellen, gelijck ſy in der daet noch is. Dan voor ſoo veel het exempel van d'Heer *Salmaſius* aengaet, ick en kan my niet anders inbeelden, ofte dat is een enckel wonder, waer door de rechtvaerdige Godt dien moordenaer na ſoo lange tijdt noch heeft willen ſtraffen.

3. Dat vorders dit Bloeden niet *ſeeckerlick* en kan overtuygen van Neder-ſlagh, blijckt oock daer uyt, dat, wanneer de kiſten niet geheel dicht en zijn, het Lijck in 't dragen, door het roeren ende bewegen, Bloet van hem geeft; gelijck mede wat lang gehouden zijnde, het Bloedt, dat na het overlijden terſtondt dick, ſtijf, ende geronnen was, daer na, door bedervinge, ende verrottinge, waterigh, dun, ende driftigh werdt, ende alſoo van ſelfs lichtelick kan uytzijpen.

Hier-benevens wert oock getuyght, gelijck ick ſommige hebbe hooren verklaren, dat het doode lichaem bloedet, wanneer de naeſte Vrienden, ende Bloedtverwanten daer by komen. Dit leydt de gemelte *Lemnius* op een *Sympathie*, dat is een onderlinge over-eenſtemminge der nature, die het Bloedt uyttreckt.

Dat aldus tegen-ſtrijdt, ofte over-een-ſtemminge, twee dingen malkander recht tegen, in 't ſpel gebracht moeten werden, wijſt genoegh aen, dat het Bloeden van den Neder-geſlagen in yemandts tegenwoordigheyt niet en getuyght, den ſelven daer aen handtdadigh geweeſt te zijn. Over deſe ſaecke is breeder geſchreven by den treffelicken Rechts-geleerden *Bocerus* in ſijn Boeck van het Ondervragen, ende Pijnigen der Miſdadigen; als oock by *Caſmannus* in 't laetſte Capittel, ende de laetſte *quæſt.* van ſijn *Somatologia*. Ende onlangs te Roomen by *Zacchias* 5. *Quæſt. medico-legalium tit.* 2. *qu.* 8. daer hy oock uyt Duytſchen by-brengt, hoe in Duytſchlandt de manier is, dat, alſoo den Rechter, op den ſelfden dagh, dat yemandt te neder-geleyt is, geen proefen kan nemen van den Doodt-ſlager op de verhaelde maniere, ſy den Duym van de Neder-geſlagene, met

het

het Vleyſch rontſom affnijden, ende den ſelven doen bewaren tot thien, twaelf, vijfthien, ende meerder dagen: ende indien ſy ondertuſſchen yemandt in handen krijgen, daer achterdencken van den man-ſlagh op valt, dat ſy dan letten op den Duym, die in de eygen plaets daer de gevangene ſit, bewaert werdt, ende wanneer die Bloedt geeft, dat ſy dan meenen de ſaecke gevonden te zijn; ende daer op derven komen tot ſcherper onder-ſoeck, ende de Pijn-banck.

Het IV. Capittel.

1. *Dat vereyſcht werdt tot Verbandt der Wonden,*
2. *Wech te nemen 't gene tegens de Nature in de ſelve ſteeckt, ende te beletten, dat 'er niet van nieuws in en komt,*
3. *Bloedt te ſtelpen,*
4. *Maniere van Heelen,*
5. *Van Etter-maecken,*
6. *Wiecken,*
7. *Swachtels,*
8. *Popjens, ofte Compreſſen,*
9. *Toe-naeyen, ende Aen-kleven,*
10. *Het gequetſte Deel in bequame geſtalte te houden.*

1.

NAer dat in 't eerſte Capittel de geneſinge der Wonden in 't algemeen is aengeroert: ſoo ſullen wy de ſelve nu vervolgen met de *Maniere van Verbinden.* Ende, gelijck alle gebreecken, door haer tegen-ſtrijdende middelen verdreven werden: ſoo beſtaet oock het heelen van de Wonden, in het wederom by een voegen van 't gene geſcheyden, ende, door het quetſen, van malkander afgeweecken is. Dan, om daer wel toe te geraecken, is nootſaeckelick, dat 'er niet in de opening, ofte tuſſchen de kanten en ſteeckt, noch niet toe en valt; als oock, dat het verbandt wel bewaert, ende het gequetſte Deel verſterckt, ende by ſijn natuyrlicke werm-te behouden werdt.

2. Om dan de rechte geneſinge te bekomen, ſoo is voor eerſt van nooden, dat, als 'er yet tegens de nature in de Wonde ſchuylt, het ſelve wech genomen, ende de Wonde klaer, ende ſuyver gemaeckt werdt. Want ſulcks aldaer verblijvende, ſoo en is niet mogelick de Wonde te ſluyten, ofte al geſloten zijnde, toe te houden. Derhalven moet het Bloedt niet terſtondt geſtelpt werden, ende niet voor dat het gene in de doorſneeden Aderkens hangt, is uytgeloopen. Want als dan werdt de Onſteeckinge beſchut, ende het Sweeren, als min-der ſtoffe vindende, vermindert. Maer 't geronnen Bloet dient met *Plockſel* wel geſuyvert, op dat het door ſijn bedervinge geen Koortſche en verwecke, ende met eenen het heelen verachtere. Men moet oock goede ſorge dragen, dat 'er van binnen niet in en ſackt, ende van buyten niet in en valt. Daerom dient oock in plaet-ſchen, die met Hayr begroeyt zijn, het ſelve afgeſchrapt. Want komende anders in de Wonde te ſteecken, het toeheelen ſoude beletten. Sulcks doet oock de Huydt, als de kanten van de Wonde tegens malkander omge-welft zijn. Want Huydt, die aen beyde zijde heel is, en kan te ſamen niet hechten, noch de Wonde niet wel ſluyten, ende al geſloten zijnde, breeckt terſtondt we-derom open, gelijck ick dickwils in Hooft-wonden ge-ſien hebbe. In ſulcke gelegentheyt moet de Huydt aen beyde zijden door *Compreſſen* ſoo neder gedruckt wer-den, dat de raeuwe kanten malkander komen te raecken, die haer dan lichtelick aen den anderen voegen, ende vaſt maecken. Hier ſtaet mede op te letten in 't ge-bruyck van het *Pulvis Cephalicus* (dat is ſoo veel, of men Hooft-poeyer ſeyde, gelijck het oock meeſt in Hooft-wonden gebeſight werdt) 't welck ſommige ſoo dick ſtroyen, dat ſy daer door de vochtigheyt, die in de Wonde ſackt, wel op-droogen, maer het volkomen toeheelen beletten; ſelver oock, als het dick Poeyer tot een korſt backt, ſoo blijft de Etter daer achter ſit-ten, die dan in-etende, de Wonde dieper maeckt. Waer uyt genoegh blijckt, dat Poeyer in de Wonden niet als geheel ſober, ende maer lucht boven op geſtroyt moet werden.

3. Een Wonde en kan niet door het Vleyſch gaen, ofte ſy moet de Aderen affſteecken, waer op dan noodt-ſakelick een *Bloet-ſtortinge* volght, ende daer op ſwack-kigheyt, ende verſlappinge van krachten: ja dickwils, na dat de Wonde groot, ende diep is, ende groote Ade-ren, inſonderheydt Slagh-aderen afgeſteecken zijn, flaeuwigheyt, ſwijmelinge, ende onmacht. Waer op dan oock, het Bloedt zijnde den Schat des Levens, ſommige het ſelfde wel met de doot verwiſſelen. Hier-om dient inſonderheydt voor het Bloeden goede ſorge gedragen, ende dat met ſoodanige middelen, als in het eerſte Deel der *Heel-konſte*, op het 13. Capittel, zijn beſchreven: ende wat vorder belangt 't gene in de Won-de ſteecken kan, als een kogel, ſplinter, ofte afgebrooc-ken beenderkens, die ſullen uytgenomen werden op ſoo-danigen manier, ende met ſulcken werck-tuygh, ge-lijck by *Paré*, ende andere is aengeweſen.

4. Wanneer dan niet in de weegh en is, ſoo moet men komen tot *Toeheelen.* Ende alſoo de nature, ofte de gematigheydt van het gequetſte Deel, ende de om-ſtaende, daer toe de werckende oorſaeck is, ende het Bloedt, de ſtoffe, om 't gene in 't Vleyſch wech geno-men was, wederom te vervollen: ſoo ſtaet voornament-lick te letten, dat de natuyrlicke gematigheydt van het Deel, ende de omliggende, behouden werdt: ende dat 'er niet te veel, niet te weynigh, veel minder quaedt Bloedt na toe en vloeyt. Want als het Bloedt te over-vloedigh is, dan waſt het vleyſch te weelderigh, ende laet veel overtollige vochtigheydt. Te weynigh zijn-de, en levert het niet genoegh ſtoffe, om het vleyſch te doen groeyen. Van quaedt Bloedt en kan niet al-leen geen goet Vleyſch komen: maer verweckt oock, behalven het beletſel der geneſinge, noch quade toe-vallen. Het eerſte kan vermindert werden door

Ader-laten, weynigh eten, ende van geen koſt, die ſeer voedtſaem is. Het tweede vereyſcht in tegendeel de voedtſaemſte ſpijſe, ende dranck; ende ſoodanige middelen, die over de Wonde geleyt zijnde, het Bloet na haer konnen trecken, gelijck verhaelt zijn in 't 9. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte*. Het derde is te helpen, door goede maniere van leven, hier voor in 't eerſte Capittel aengeweſen, als oock door Ader-laten, ende middelen, die de quade vochtigheden bereyden, ende affetten, te ſien in 't eerſte Deel van den *Schat der Ongeſontheydt*.

Om noch de overtollige vochtigheyt van het Bloet, waer door het heelen belet werdt, wat te verbeteren, het toevloeyen na het gequetſte Deel, door matige t'ſamen-treckinge te ſtuyten, ende goede ſtoffe tot vleyſch-maecken voort te brengen: ſoo hebben de Heel-meeſters van alle tijden goet gevonden, niet alleen van buyten voor de Wonden ſorge te dragen; maer oock van binnen door eenige Wondt-drancken. Deſe beſtaen uyt ſulcke middelen, als in 't 14. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte* beſchreven zijn. Dan dient gelet, dat uyt de ſelve gekoſen werden ſoodanige, die het gequetſte Deel ſonderlinge toege-eygent zijn, als in Wonden van het Hooft *Betonye*, van de Borſt *Eeren-prijs*, van de Lever *Agrimonye*, van de Nieren *Fragaria*.

Komende dan tot het Heelen, ſoo moet de Wonde gerijpt, geſuyvert, geneſen, ende geſloten werden. Want alſoo het toevloeyende Bloedt uyt de geopende Aderkens, in het gequetſte Deel, van wegen der ſelver ſlappigheydt, ende ongematigheydt, niet wel en kan aen 't Vleyſch ten eerſten gehecht werden, ſoo verandert de nature dat Bloet in Etter, 't welck het Vleyſch-maecken naeſt komt. Daer-benevens is gemeenlick by de Wonde, eenige Knutſinge van het geen, dat queſt, ende veranderinge door de Lucht. Derhalven moet het geknutſte, ende veranderde, alſoo het tot geen goet Vleyſch en kan gedyen, van het geſonde geſcheyden werden. Sulcks en kan niet anders geſchieden als met Sweeren, ende Etter-maecken, door middelen in 't 11. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte* beſchreven. Ende die verhindering door ſuyverende middelen, in 't 12. Capittel van 't ſelfde Boeck te ſien, wech genomen zijnde, moet men komen tot Vleyſch-maeckende, verhaelt in 't 15. Capittel, ende dan de Wonde ſluyten met Vel-maeckende middelen, gelijck die aengeweſen zijn in 't 16. Capittel, van 't gemelte eerſte Deel. Ondertuſſchen dient oock het Deel, des noodt zijnde, verſterckt met een ſtovinge van *rooden Wijn*, daer *gedrooghde Roſen*, ende *Granaet-bloemen* in gekoockt zijn: als oock, na gelegentheydt, van eenige middelen, die beſchreven zijn in 't 2. Capittel van 't gemelte eerſte Deel.

5. In 't gebruyck van deſe middelen dient wel acht geſlagen op de gelegentheydt van de Wonde, ende het gewonde Deel. Want alſoo de natuyrlicke wermte rijp maeckt, ende 't Vleyſch doet groeyen, ſoo moeten de Heel-middelen over een komen met de gematigheydt van het Deel. Zenuwachtige ofte Vlieſige deelen en konnen geen vochtigheyt lijden, als wel doen de Vleyſige, die, vochtigh van haer ſelven zijnde, oock meerder vochtigheydt vergadert houden, de welcke dan, op dat ſe geen Onſteeckinge, Pijn, ofte Koortſche en ſouden veroorſaecken, ten eerſten in Etter dient verandert; welck werck der nature anders door drooge Heel-middelen lichtelick ſoude belet werden. Even wel dient oock wel gelet, dat die vochtige *Digeſtiva*, ofte rijp-maeckende middelen, niet te lang opgeleyt en werden; want ſoo ſouden ſy na het quade, oock het goede tot Etter, ende verrottinge brengen, ende alſoo een holle, ende vuylige Sweeringe veroorſaecken. Maer in drooge Deelen zijn bequamer de *Balſamen*, gelijck die *van Peru*, ende diergelijcke, ofte oock dat men een *Digeſtijf* maeckt van gemengde rijpende, ende, door matelick opdroogen, Vleyſch-maeckende, als [volght:]

N. *Termentbijn*, 2 onçen,
Doyer van een Ey,
Terwen-bloem, 1 loot, *met*
Oly van Roſen,
Gemaeckt tot een dun Salfken.

ende op een Wieck geſtreecken in de Wonde gebracht. Deſe Rijpende, ofte Etter-maeckende middelen zijn, met haer recht gebruyck, beſchreven in 't 11. Capittel van 't Eerſte Deel der *Heel-konſte*.

6. De *Wiecken* werden gemeenlick gemaeckt uyt Plockſel, van oudt Linden, alſoo 't ſelve beter aen malkander houdt, ende daerom lichter uyt te trecken is, als Boom-wol, ofte diergelijcke. Sy en moeten niet te lang, noch oock te kort weſen. Niet te lang, om de geſonde Deelen, inſonderheydt die Zenuwachtigh zijn, geen hinder te doen: niet te kort, om geen vervuyltheydt, ofte bedervinge achter te laten. Geheele naeuwe Wonden, alſoo ſy geen dicke Wiecken en konnen lijden, ende dat gantſch dunne te ſlap zijn, om even wel tot den grondt van de Wonde te komen, ſoo kan men eenen gouden ofte ſilveren draet nemen, ende daer omſlaen een fijn doecxken, ende beſtreecken met de gemelte Salve, in de Wonde ſteecken. Dit met een Plaeſter bedeckt zijnde, werdt dan met een Swachtel toegewonden.

7. De *Swachtels* maeckt men van Linden; het welck niet te nieuw en moet weſen, om der rouwigheydt; niet te oudt, ende verſleten, om dat 'et lichtelick breeckt. Haer gebruyck en is niet alleen om de opgeleyde Heel-middelen vaſt te houden, ende de wermte van het gequetſte Deel te bewaren: maer oock 't gene van malkander geweecken is, wederom te verſamelen, ende tot een te perſſen. Dit gebruyck maeckt verſcheydenheydt in 't Swachtelen. Voor eerſt is genoegh, dat het Deel maer bedeckt, ende ſachtelick met een breede Swachtel omvangen werdt, doch met meerder omſlagen in de Winter, voor de Kouw, met minder in de Somer, om de

de Wonde niet te broeyen. Maer voor het ander ſtaet wat nader te letten. Daer toe dient een Swachtel, die ſoo breedt is, dat hy de geheele Wonde aen beyde kanten beſlaet: 't en zy dat de ſelve te lang is, in ſulcken geval moet de Swachtel ſmal zijn, ende niet boven de drie vingeren breette hebben. Men ſal den Swachtel in 't midden beginnen aen de plaets die recht tegen over de Wonde ſtaet, ende ſoo over de Wonde halen, niet te loſch, want dat ſoude de aengetrocken Lippen niet vaſt houden, noch niet al te vaſt, om geen Pijn, toevloeying van Vochtigheden, Onſteeckinge, ende Koortſche te verwecken. Dan ſal men beyde de eynden, het eene na bovenen, het andere na beneden winden, om de overtollige vochtigheydt van het gequetſte Deel te weeren.

8. Wanneer de Swachtels de afgeweeckene Lippen niet genoegh by een en konnen voegen, gelijck in groote Wonden, ende daer de Huyt noch een ſcheyding van de Spieren gemaeckt heeft, dan ſal men de geholde Huydt doorknippen, ende aen de zijden van de Wonde Popjens leggen (gemeenlick *Compreſſen* genoemt) de welcke van Linden vier, ofte ſes dubbelt, na gelegentheydt van de Wonde, ende de onevenheyt van 't Deel, toegevouwen werden.

9. Als de Lippen, van wegen de groote ende dwerſheydt der Wonde, door de verhaelde middelen niet en konnen by den anderen gebracht werden, ſoo moet men de ſelve tot malkander trecken. Sulcks geſchiedt op tweederley wijſe, met toenaeyen, ofte aenhalen door klevende middelen.

Tot het *Toenaeyen* werdt driederhande werck-tuygh vereyſcht, Naelt, Draet, ende Pijpjen. De naelt en moet niet al te dun, maer ſtijf zijn, om niet te breecken; aen den punt driekantigh, om te lichter door te gaen; aen het oogh ſoo veel uytgeholt, dat den Draet geen meer dickte by en brengt, als de Naelt maeckt, om het doorſlaen niet tegen te houden, ofte het gat te vergrooten. Het ſal een gladden wollen Draet zijn, dubbelt, om de ſterckte; ende met Waſch beſtreecken, om de ſtijvigheydt, die met den Naelt door beyde de Lippen van de Wonde gehecht werdt, houdende op de tweede Lippe, die noch door te ſteecken is, om het wijcken te beletten, een rondt Pijpjen van ſilver, ofte koper gemaeckt, ende dan de Naelt (waerom het wat korter moet weſen) daer door gebracht. Sulcks kan oock, als de Naelt heel ſcherp, ende de Huydt niet dick en is, met de twee voorſte Vingers wel gedaen werden.

Maer alſoo dit toenaeyen, voornamelick in teere lichamen, ſeer pijnlick valt, waer toe dan wel een Onſteeckinge, ende Koortſche ſlaet, dat het oock in groote ende wijde Wonden wel lichtelick van een ſcheurt, ende dat het in die van 't Aengeſicht leelicke lidt-teycken nalaet: ſoo is by de vernufte Genees-meeſters bedacht een andere maniere van vereenigen door *Kleven*; de welcke ſonder eenige quetſinge de lippen van de Wonde aen malkander hecht. Want in plaetſche, dat men in 't ander door de Huydt, ende 't Vleyſch ſteeckt, ſoo geſchiedt ſulcks hier in Doeck. Dat neemt men 't gene ſterck, ende glat is, van gedaente vierkant, driekant, langwerpigh, ofte anders, na de gelegentheyt van de Wonde, ende het gequetſte Deel. Het ſelve dubbelt gevouwen, ende dicht doorſtickt zijnde, moet beſtreecken werden met een lijmige Plaeſter, beſtaende uyt *Hars*, *Peck*, *Terwen-blom*, ende *Waſch*, ofte diergelijcke, verſien met Bandekens, ſoo dicht, als men anders de Naelt doorſteeckt, ende dan geleyt aen beyde zijde van de Wonde; wel acht nemende, dat de Bandekens op malkanderen ſlaen, ende dan laten ſoo lang ſtil leggen, tot dat de ſelve aengedrooght, ende vaſt gekleeft is, 't welck gemeenlick in vier, ofte vijf uyren geſchiet. Dan ſal men de Bandekens te ſamen trecken, ende alſoo de lippen van de Wonde by een brengen.

10. Alles aldus gedaen zijnde, ſoo moet ſorge gedragen werden, om het gequetſte Deel in *goede geſtalte* te houden. Het welck geſchiedt, met het ſelfde te laten, gelijck het van naturen is, ſonder loſſer, ofte vaſter te maecken, ende dat de Wonde, ſoo veel mogelick is, na beneden ſtreckt, om haer te beter te konnen ontlaſten. Die in den Arm gewondt is, moet den ſelfden niet laten hangen, maer in een ſleuyer dragen: in 't Been, niet gaen, maer het ſelve ſtil houden, ende op een ſtoel leggen.

Het V. Capittel.

1. *Vremde geneſinge der Wonden in afweſen, ende ſonder verbinden, door*
2. *Wapen-ſalve,*
3. *Afzietſel,*
4. *Poeyer.*
5. *Redenen van die werckinge.*

I.

NA het algemeen, ende gebruyckelick heelen der Wonden, nu aengeweſen, en konnen wy niet wel voorby gaen, een ſeer vremde, ende byna ongelooflicke, altijdt onbegrijpelicke, geneſinge, waer door de ſelfde ſonder verbinden, ende in 't afweſen van den gequetſten, ſouden volkomentlick toeheelen, als maer het bloedigh Geweer, daer de Wonde mede gegeven was, een houtjen, ofte yet anders, met het Bloedt beſtreecken zijnde, even als men gewoon is de Wonde, gade geſlagen werde. Dit vinde ick te beſtaen in drie verſcheyde middelen, doch die even wel op een oogen-merck micken; ende zijn Salve, Afzietſel, ende Poeyer.

2. Ten tijde, dat *Luther* in het Geloove, *Copernicus* in den om-loop des Hemels, van 't gemeen gevoelen afweecken: ſoo is het ſelfde oock gedaen in de *Genees-konſte* by een Switſer *Theophraſtus Paracelſus*, ende onder andere van wegen het heelen der Wonden. Waer

toe hy beſchrijft een ſeecker *Wapen-ſalve*, die hy den Keyſer *Maximiliaen* vereert heeft; de welcke van de ſelfde, ſoolang hy leefde, veel hiel, gelijck *Bapt. Porta* getuyght 8. *Magiæ Nat.* 12. ende ſeyt de beſchrijvinge van een Hoveling bekomen te hebben. Ende is deſe:

N. *Vſnea, dat is Moſch, gewaſſen op het Hooft-ſcheel van een die gehangen, of geen natuyrlicke doodt geſtorven is,*
Menſchen-Bloedt, van elcks 2 onçen,
Smout,
Mumia, van elcks 1 loot,
Lijnzaedt-olye, ½ loot,
Termenthijn,
Bolus, van elcks 1 onçe; onder malkanderen gemengt
Tot een Salve.

Deſe is alſoo mede te ſien by *Paracelſus* ſelve *Archidox. Magic.* 1. even wel *Crollius* in ſijn *Baſilic. Chym.* daer hy *Paracelſus* voor den Autheur van deſe Salve erkent, geeft een verſcheyde beſchrijvinge, die wy onnoodigh achten hier over te brengen, als meenende daer ſoo veel niet aengelegen te weſen, dewijl het ſelfde werck oock geſeydt werdt met minder toeruſting te geſchieden: Sommige waſſchen de Wonde alle daegh met wijn, ofte water van den gequetſten; andere meenen genoegh te zijn, de Wonde ongemoeyt latende, alleen het geweer, dat bebloedt is, in plaets van de Wonde met de Salve te verbinden, ofte indien men dat niet hebben kan, een ander geweer, een Wilgen-ſtocxken, ofte yet anders, daer van 't bloedt uyt de Wonde aenhangt. Ick ben bericht, dat een houtjen aen 't eynde bebloedt van de Wonde, in een potjen met Verckens-reuſel geſteecken, ende op de Wonde maer ſuyver Linde geleyt, de ſelve geneſen heeft. Sulcks is in ontelbare bevonden by *D. Morian*, een Godts-geleerde tot Amſterdam, (die oock ſeyde belachelick te weſen de naeuwkeurige maeckinge der Paracelſiſten van haer Wapen-ſalve, dewijl genoegh was, dat het Bloedt maer in Vet, ofte oock Boter wel bewaert werde) gelijck my, beneffens andere, verhaelt heeft *D. Andr. Colvius*, naeuwkeurigh onderſoecker van de natuyrlicke dingen. Soodanigh ſtocxken tegen den Tant gedouwt, tot dat 'er wat Bloedt uyt komt, ende dan mede in de Reuſel geſteecken, verklaerde de ſelve Heere *Morian*, de Tant-pijn over te doen gaen.

3. De Ridder *Kenealme Digby*, wiens gelijcke in verſcheydenheydt van talen, ende wetenſchappen ick onder de groote Heeren noyt geſien en hebbe, na Engelandt treckende, ende my de eere doende om te verſoecken, ſoo raeckten wy, onder andere redenen, op deſe *Magnetica*, dat is Seyl-ſteenige (aldus genoemt, om dat het werck van verre geſchiedt, even als de Seyl-ſteen treckt) Geneſinge. Sijn Ed. verklaerde my ſulcks verſcheyde reyſen geluckelick bevonden te hebben; ende als ſeecker Hoveling in ſijn dye gequetſt was, ende de Koning de proeve daer van wilde ſien, hy voor al het Hof de ſelve uytwerckte, leggende alleen op den bebloeden Kouſſe-bant een ſchoonen doeck, nat gemaeckt in 't Afzietſel van het ſuyverſte *Koper-root*, ende dat twee mael des daeghs ſoo verbindende. Het welck, als hy belet zijnde, eenen avondt verſuymt hadde, de gequetſte den volgenden nacht beſwaert, ende de Wonde verargert was.

4. Op dit middel ſlaet het derde, te weten een Poeyer, het welck my mede gedeelt is van den Heere van Beverwaert, Gouverneur van Bergen op Zoom, &c. 't welck al van de ſelfde ſtoffe is, te ſien in ſijne Ed^ts. Brief N°. 10. Dit Poeyer getuyght de wel-gemelte Heere, nu noch onlangs in de belegeringe van Perpignan, ende Theonville, meeſt alleen in gebruyck te zijn geweeſt, ende dat daer door ontallicke ſware Wonden geneſen. Een byſonder verhaelde ſijn Ed. hoe dat te Parijs een knecht van ſeecker groot Heer, by alle de Meeſters geoordeelt werde, van de Wonde, die hy gekregen hadde, nootſaeckelick te moeten ſterven. Het welck vernomen zijnde by een Looper, quam ſijnen dienſt aenbieden, met toeſeggen van geneſinge, ende hoe, ende waer mede hy ſulcks dickwils gedaen hadde. Het was wel te wagen, (want met een doodt Kalf, gelijck het ſpreeckwoordt ſeydt, is goet ſollen) dewijl ſijn Wonde alreede by de Meeſters voor ongeneeſlick was op-genomen. Dus tradt hy in 't werck, ende het eerſte verbandt aen den bloedigen doeck gedaen hebbende, als ſommige daer mede ſpotteden, ſoo toonden hy de kracht daer van op deſe maniere: Hy ſtack den doeck in ſijn ſack, ende hiel die tegen 't vyer, latende vragen aen den gequetſten (die in een ander kamer lagh) hoe hy hem bevoelde. De ſelfde antwoorde, niet te konnen duren van de hitte, die in de Wonde was. Daer na ſtack hy hem in kout water, waer op de gequetſte bevonden werde van koude te zitteren, ende te beven. Genas even wel eyndelick door deſe middel, tegens de meeninge van de gene, die hem te voren verbonden hadden. *Paré* verhaelt van een ander Looper, dien ſulcks miſluckte, waerom hy den ſelfden oock uyt-lacht: dan het was onwijs van hem gedaen, dat hy een Wonde die in ſijn ſelven gantſch ongeneeſlick was, oock door *Paré*, ofte andere, ſoo ſtoutelick aennam. Soo en konde oock *Hildanus*, hoe ervaren meeſter hy was, niet heelen een Wonde in de Borſte, die wederſtaen hadde de geneſinge van diergelijcken Wondmeeſter.

5. Dit is voorwaer een vremde ſaecke, doch die ſoo vremt niet en ſoude ſchijnen, by aldien dat men de reden konde weten. Daerom is wel geſeydt van den Poëet *Virgilius*, dat de man geluckigh was, die de oorſaecken der dingen wel konde kennen.

Fœlix, qui potuit rerum cognoſcere cauſſas.

Hier over komende in geſpreck met den Hoogh-geleerden Heer *Salmaſius*, ſeyde my ſijn Ed. ſoodanige geneſinge wel bericht te weſen, ende ſulcks dickwils ondervonden te hebben. Ick wat dringende op de oor-

ſaeck,

ſaeck, ſtelde deſelve ons noch onbekent. My komt veeltijdts voor; dat, wanneer in vremde Sieckten, ofte yet anders, de oorſaeck verborgen is, de Vrouwen alles terſtondt op Toovernye leggen: ſoo meent oock de Jeſuijt *Delrio*, in *Diſquiſ. Magic.* dit loutere Toovernye te weſen, ende dat deſe maniere van geneſen op een Duyvels verbondt ſteunt, als mede, dat de gene, die ſoo geheelt werden, daer na in heviger pijn, ende ſwaerder ſieckte vervallen, oock meeſtentijdt tot een quaet eynde geraecken. Maer het en is niet al terſtondt Toovernye (gelijck het gemeen volck ſijn ſelven inbeeldt) waer van geen reden kan gegeven werden, dewijl dat 'er noch ontallicke dingen in de Nature ſoo verborgen zijn, dat ons verſtandt daer van het minſte bericht niet en ſoude konnen doen. Het welck de deftige Poëet *Bapt. Mantuanus* oock ſeer wel ſeydt:

Multa tegit ſacro involucro Natura.

Wie ſal reden geven van de vremde geneſinge van de Gele-ſucht, beſchreven door *Rob. Fludd*, ofte de *Fluctibus* in ſijn boeck *de Philoſoph. Moſaica*, ende van verſcheyde met geluckige uytkomſt in 't werck geſtelt? Sy maecken van *Aſſche van Eſſchen-boom*, met het *Water* van den Siecken, kleyne koecxkens, in elck van de welcke ſy in 't midden een putjen douwen, dat ſy dan vollen met het *Water* onder wat *Saffraen* vermengt; daer na ſetten ſy de ſelfde aen een kant, tot dat ſy vergaen zijn, ofte laten ſe op 't vyer uytwaeſſemen, waer mede dan oock de Gele-ſucht vergaet. Wie weet te ſeggen, waerom den *Diſtel-appel*, ende de wortelkens van *kleyn Speen-kruyt*, alleen in de kleederen gedragen, het Speen doen verdwijnen? Waerom komt de Wijn hier te Lande te wercken, ſoo dra de Wijn-ſtock, die daer ſoo verre van daen is, bloeyt? Wie ſal ons de oorſaeck aenwijſen, waerom de *Zeyl-ſteen* het yſer, den *Amber-ſteen* het kaf na hem treckt? De gene even wel, die dit aen reden willen vaſt maecken, ſtellen eenen Geeſt, die de geheele werelt door verſpreyt ſoude weſen, zijnde een over-voerder van de verborgene krachten ende werckingen, waer door hy alle de Deelen van de werelt te ſamen voeght, ende tuſſchen de ſelvige een wonderbare over-een-ſtemminge verweckt. Waer ſy noch by voegen de over-een-ſtemminge van het Bloedt, dat aen 't Geweer, ofte yet anders hangt met het gequetſte Deel, het welck de kracht van dit Heel-middel, door den over-brengenden Geeſt lichtelick ſoude komen te ontfangen. Deſe maniere, om de Wonden te heelen van verre, ende in 't afweſen van den gequetſten, werdt ſeer verheven van de Chymiſten, ende onder andere met redenen beweert van *Crollius*, (die de tegenſpreeckers onbedrevene dwaſen noemt) ende *Rob. Fludd*, de welcke oock de tegenworpingen van *Forſterus* in 't breedt beantwoordt. Aen d'ander zijde werden wederom haer redenen, ende ondervindingen van ydelheydt beſchuldight, door den Jeſuijt *Iohannes Roberti*, in verſcheyde boecken; *Libavius* in een, maer bondigh; *Sennertus*, in *Pract.* *Naudé* in *Syntagm. de Studio milit.* *Kircherus* in ſijn boeck van den Zeyl-ſteen; *Moreau* in ſijn *Inſt. Chirurg.* Dan ſeer onlangs zijn alle de redenen van *Sennert.* na malkanderen wederleydt in een byſonder boecxken hier van gemaeckt by *Perſius*, Genees-meeſter tot Romen.

Het VI. Capittel.

1. *Geneſinge door Toovernye, gebruyckelick by de Oude met eenige Verſſen te ſingen,*
2. *Door Beleſen,*
3. *Door Wy-water,*
4. *Door heylige Olye,*
5. *Door gewydt Linden.*

I.

WY hebben in 't laetſt-voorgaende Capittel gewagh gemaeckt, dat het geneſen der Wonden in 't afweſen by ſommige gereeckent werdt voor Toovernye: maer dat de ſelfde oock in der daedt daer toe gebruyckt is geweeſt van alle oudtheydt, blijckt uyt de Poëten, ende andere Oude ſchrijvers:

Iſta veneficii vetus eſt via: noſter Apollo
Innocuam ſacro Carmine monſtrat opem,

gelijck *Ovidius* ſeydt in ſijn 1. Boeck van den Genees-middel der Liefde. Soo ſchrijft oock *Apuleius* in ſijn 1. *Apolog.* dat de oude Genees-meeſters wiſten met eenige woorden de Wonden te heelen, ende dat de ſeeckerſte Schrijver in alle oudtheydt, *Homerus*, ſulcks oock wel aenwees, wanneer hy *Ulyſſes* op die maniere het Bloet, dat uyt een Wonde liep, dede ſtelpen. Het ſelfde getuyght oock een Latijnſch Poëet *Statius* 2. *Sylv.*

——— abruptis etiamnum flebile venis
Vulnus hiat, magnæque patet via lubrica plagæ.
Cum jam egomet Cantus, & Verba medentia ſævus
Conſero.

Deſe woorden (die ſy ſchijnen tot verſſen gebracht, ende geſongen te hebben, blijckende uyt de benaminge van *Carmen*, ende *Cantus*) ſchreven ſy ſoo groote kracht toe, dat als ſy al andere middelen gebruyckten, noch om ſeeckerder te gaen, de ſelfde daer by voeghden, gelijck wy ſien konnen in de volgende verſſen van den gemelten *Ovidius* 7. *Metam.*

Neve parum valeant à ſe data gramina, Carmen
Auxiliare canit, ſecretaſque advocat artes.

2. 't Gene by haer door eenige woorden te ſingen, geſchiedt noch huydendaeghs, ſelfs oock onder de Chriſtenen, met eenige woorden over de Wonden te ſpreecken, het welck wy Beleſen noemen. De Jeſuijt *Delrio* verhaelt (in het derde Boeck van 't 2. Deel, der tooverige Onderſoeckingen, op de 7. afpaling) van ſeecker Leſen onder de Spaenſche krijghs-luyden gebruyckelick, waer mede ſy de Wonden geneſen, alleen

Linden daer op leggende, ende de woorden over ſpreeckende. De ſelfde heeft hy aldaer uyt het Spaenſch overgeſet, de welcke, al maecken ſy niet anders uyt, als een gebedt tot *Chriſtum*, wy evenwel hier niet en ſullen ſtellen; dewijl ſy die, in 't overſlaen der Genees-middelen, 't gene anders, ende altijdt noodtwendigh is, miſbruycken. Het welck de oorſaeck was, dat de Biſſchop van Yperen *Simonius*, met ſijn Raden, geoordeelt hebben al dit heelen te zijn by-geloovigh, ende ongeoorloft, verbiedende derhalven, dat niemant ſulcks ſoude in 't werck ſtellen. Dit vonnis, ſeydt *Delrio*, ſcheen ſommige hardt, dan met ongelijck; alſoo dit werck van Godt verwacht werdt by wijſe van wonder-werck, ende ſulcks geſtadigh te begeeren, en is niet anders, als Godt te verſoecken. Dat ſelver vele onder de Heydenen deſe maniere van de Wonden te beleſen niet voor goet gekeurt en hebben, is wel af te nemen uyt den Grieckſchen Poëet *Sophocles*, als hy ſchrijft in 't Treur-ſpel van *Aiax*, geen wijſe Genees-meeſters werck te zijn, haer in Wonden te betrouwen op de Sang-dichten. Want dat ſy loſch gaen, ſeydt oock *Virgilius 7. Æneid.*

——— *neque eum juvere in vulnera Cantus.*

3. Een Italiaenſch Genees-meeſter *Fallopius* brengt hier toe in 't 14. Capittel het geneſen door *Wij-water*, waer op vele by-geloovige haer ſeer vertrouwen. Dan ſucks heeft ſijn natuyrlicke oorſaeck, dewijl oock gemeen water 't ſelve kan doen. Soo ſchrijft de Romeynſche *Celſus* in ſijn 5. Boeck, op 't 26. Capittel, dat een Wonde wel geneſen kan werden, ſonder vremde middelen, daer op leggende een ſpongye, ofte doeck met koudt water: want dat het toeheelen 't werck is der Naturen; ende dat de droogheydt van het Deel bewaert werdt, te rugh ſtooteride de toevloeyende vochtigheyt, ende dat koudt water 't ſelve geheel wel doet. Dan dit en ſoude gantſch geen plaets hebben in verouderde, ofte ſware Wonden: maer alleen in de gene, die licht, verſch, ende heel ondiep zijn, de welcke oock wel ſomtijdts van ſelfs, ofte alleen met ſchoon Linden geneſen.

4. Andere by-geloovige gebruycken *heyligen Olye*, het welck vry arger is, ende gantſch ſtrijdende tegens het gene een Wonde aenwijſt, te weten, dat haer vochtigheydt, ſal ſy geneſen, dient opgedrooght, daer den Olye in tegendeel vervochtight; 't en ware die kracht, ende gematigheydt door 't gene daer over, ofte onder gedaen werde, was wech genomen.

5. Sommige nemen alleen *gewijt ſchoon Linden*, dat geen Vrouw aengehadt en heeft. Ende dit en is niet quaet, gelijck terſtont geſeydt is, in lichte querſuyren, die maer even door het Vel en gaen: dan in Wonden, die Achtbare in de Rechten genoemt werden, ſoude het gantſch ondienſtigh zijn, alſoo het Linden niet en kan raecken den gront van de Wonde, het welck voor een Heel-middel noodtſaeckelick is, gelijck *Galenus* wel aenmerckt 3. *Meth.* 4.

Het VII. Capittel.

1. *Wondere beſchutting tegen het Querſen, ende hoe ſommige voor alle Steecken, ende Schoten gehardt zijn.*
2. *Middelen voor Duyvels verklaert.*
3. *Uytkomſte dickwils doodelick, altijdt vervloeckt.*
4. *Tegen-middelen.*

1.

Gelijck de menſchen alle middelen nagepoort hebben om de Wonden te geneſen, ſoo zijn ſy noch verder gegaen, om de ſelve te beſchutten, ende voor te komen; te weten om *Steeck*, ende *Schoot-vry* te weſen. Welcke wonderbare maniere van doen, al van ouden tijden her-gekomen is. Soo ſchrijft de Poëet *Virgilius* in ſijn 7. *Æneïd.* van een, die noch door vyer, noch door yſer en konde werden omgebracht.

At Meſſapus equum domitor, Neptunia proles,
Quem neque fas igni cuiquam, nec ſternere ferro.

Hier toe zijn van *Perſeus*, *Abaris*, ende andere eertijdts verſcheyde dingen in 't werck geſtelt, waer op vertrouwende ſy haer vyanden onbeſchroomt neder velden, gelijck in de oude hiſtoryen te leſen is. De Françoiſche ſchrijver *Guyon*, verhaelt in ſijn verſcheyde Leſſen, hoe ſeecker Edel-man vijf mael uyt een gevecht van een tegen een (*Duel* genoemt) behouden bleef, over hem dragende *Hippomanes* (van welckers beteyckeninge te ſien is by *Naudé* in *Synt. cit.*) in Cryſtal beſloten.

2. Dan het gewoonlick middel, dat hier toe gebruyckt werdt, zijn Briefkens, in de welcke eenige wondere, ende vremde *Characteren*, ofte teyckenen geſchreven zijn, die haer kracht ſouden trecken (na ſommige voorgeven) uyt den Hemel, ende het invloeyen van de Sterren. Dan dit werdt, onder andere, ſeer wel wederleyt van den neerſtigen *Sennertus*, met den welcken wy, om niet wijder deſe godtlooſe ydelheyt te onderſoecken, beſluyten, dat ſulcke kracht in de Briefkens niet en kan komen noch uyt den Hemel, noch uyt eenige andere natuyrlicke oorſaeck, maer dat alles een louter verſierſel is van den Duyvel, ende dat dien volgende ſoodanige Briefkens niet en konnen gebruyckt werden ſonder grouwelicke afgoderye. Want voorwaer de oorſaeck van dit werck moet noodtſaeckelick geleyt werden, ofte op de Nature, ofte op Godt, ofte op de Menſchen, ofte op de Middelen, die men gebruyckt, ofte op den Duyvel.

Het en kan op de Nature niet geleyt werden. Want het lichaem is van nature ſacht geſchapen, ſoo dat het onderworpen is, door alderhande wapenen ſcheyding, ende Wonden te ontfangen.

't En is oock Godt niet toe te ſchrijven, dewijl hy ſonder wonder-werck, den loop der Nature niet en verandert. Daer noch by komt, dat wy nergens in de heylige Schrifture vinden ſulcks immermeer gedaen te zijn, al is 't, dat door ſijn bevel de Joden ſware Oorlogen tegens hare vyanden hebben uytgevoert.

De

De Menſchen en hebben oock de macht, noch de kracht niet, om tegens de Nature in te gaen.

De Middelen, die daer toe gebeſight werden, en konnen by haer ſelven ſulcks geenſins te wege brengen, noch den loop der Nature omſtooten.

Derhalven moet het daer toe komen, dat het Duyvels werck is. Want al zijnder vele, die voorgeven in 't minſte met den Duyvel niet te doen te hebben, ende even wel ſulcke middelen gebruycken; ſoo moeten ſy weten, dat de ſelve in 't eerſt noch van Godt mede-gedeelt, noch van de menſchen gevonden, maer van den Duyvel gegeven zijn aen de gene, die haer met hem hebben verbonden; ende dat dien volgende, de gene oock, die ſoodanige middelen in 't werck ſtelt, hem deelachtigh van het verbondt maeckt, al is 't dat hy anders met den Duyvel niet gehandelt en heeft: dewijl de toeſtemminge het verbondt verſegelt. Sulcks kan oock eenighſins blijcken uyt het godtloos leven van de Geharte, waer door ſy den Duyvel dienende, Godt afvallen. My is verhaelt van een *Lieutenant*, die in alle de Oorlogen van Bohemen, ende Duytſchlandt gehart geweeſt hadde, ſoo dat 'er menige muſquet-kogel van ſijn Huyt gerolt was. Hier te Lande komende met den Colonnel *Ferens*, kreegh hy tegenheydt in 't godtloos leven, dat ſy gehouden zijn te leyden; ſcheurden ſijn briefken, ende begaf hem tot Godt, ende een vroom leven, gelijck ick hem gekent hebbe: maer werde wederom quetſbaer, als een ander.

3. Ja de Duyvel, als niet voor-hebbende het lichaem van den menſche te beſchermen, maer veel eerder het ſelve met de ziele te vernielen, houdt dickwils ſijn verbondt niet, ende bedrieght de gene, die het met hem geſloten hebben. Waer van verſcheyde exempelen zijn, ende onder andere een aenmerckens-weerdigh, in 't jaer 1634. in Duytſchlandt geſchiedt, ende by *Sennertus* verhaelt. Seecker Krijghs-knecht, ſittende drincken met ſijn maets, ende vloeckende, na de gewoonte van ſulck volck, dat hem de Duyvel ſoude halen, dat hy vry was van alle geweer, wilde daer van een proef toonen, ende ſtack op ſijn bloote Borſt twee mael met een Poenjaert ſoo hardt, dat hy omleyde, ſonder eenighſins te quetſen; maer als hy 't ſelve de derde mael verſocht, ſoo ſchoot de Poenjaert ſchierlick door de Borſt tot in 't Herte toe, waer op terſtondt de rampſalige doodt volghde. Wy leſen in de Hiſtoryen van de Beroerten in Vranckrijck, dat 'er een menighte Duytſche knechten over quamen, waer van achtien duyſent door het leger van den Hertogh van Guiſe nedergehouwen wierden, ende na dat ſy uytgeſchut waren, bevondt men meeſt aen allegader Briefkens om den hals: maer die haer weynigh geholpen hadden. Daer werdt mede verhaelt van ſeecker Krijghs-knecht, die in de belegeringe van Poictiers, op ſeeckeren aenval, met een dulligheyt, gelijck als of hy de ſtadt alleen ſoude bemachtight hebben; hem ſoo dicht aen de wercken begaf, dat hy terſtondt door een regen van kogels ter neder ſtortede. Het gevecht over zijnde, werde bevonden een Briefken op ſijn Borſt, waer van hy aengenomen hadde, de kracht, met ſijn eygen gevaer, te betoonen. Werdt noch geſchreven, dat doen Keyſer *Karel* de V. Oorlogh voerde tegens *Barbaroſſo*, in Africken, dertigh duyſent Moren met grooten moet, ende geweldt quamen beſtormen eenen grooten toren, ſtaende op eenigh overblijfſel van het oudt Carthago, voor haer hebbende ſeecker Turckſche Prieſter, die, met een vremt geluyt te geven, verſcheyde Briefkens ſtroyde, waer door hy de Chriſtenen de nederlage dreyghde. Maer hoe ſulcks uytviel, voelden hy alder eerſt. Want de Keyſer aenkomende met Ruyters, ende Knechten, viel op de Moren, ende ſloegh (de godtloofe Prieſter voor andere ten eerſten neder gevelt zijnde) de ſelvige in de vlucht.

4. Hier-en-boven houdt de Duyvel noch, om van ſijnen bedriegelicken aert niet te wijcken, eenige plaetſchen onvry, als in 't verbondt niet begrepen. Soo werdt geſeydt, dat men niet gehardt kan weſen boven de Oogen. Ende my is vertelt, hoe in ſeecker verrader, die op 't rat lagh, om gerabraeckt te werden, den hamer elcke ſlagh, gelijck van een aenbeeldt, afſteuyten, tot dat ten laetſten den Overſten riep, Slaet het Duyvels-kindt de Kop in; het welck gedaen zijnde, het Hooft, ſonder eenige tegenſtandt, ingeſlagen werde. Soo heeft my mede onlangs verhaelt de Colonnel *Swartſenburgh*, ſelve geſien te hebben, dat als de Grave van Montecuculi in de Veluwe quam, ende vele Croaten geſlagen wierden, een van de ſelvige door twintigh beſet, ende beſchoten zijnde, geen Wonde en ontfing, tot dat een Krijghs-knecht hem 't Hooft in ſloegh.

Ende buyten de plaetſche houdt (gelijck men ſeydt) de Duyvel noch een andere achter deur open, ende en doet die briefkens niet gelden tegens Silvere kogels, ofte Loode die beknaeuwt zijn, noch tegens Geweer, welckers punt in 't vyer geheet, ende met reuſel beſtreken, ofte in d'aerde, ofte broodt geſteecken is, gelijck oock tegens andere, die ick, gelijck oock al dit werck, niet naeuwkeurigh wil onderſoecken.

Het VIII. Capittel.

1. *Wonden met Pletteringe.*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge.*

I.

NA dat in 't algemeen gehandelt is van enckele Wonden, ſoo ſullen wy nu komen tot de gene, die met eenige andere toevallen vermengt zijn. Onder de ſelvige is wel de voornaemſte, het Knutſen, ofte Pletteren, wanneer benevens de opening van de Wonde,

de kanten rontſom geknutſt, ofte verplettert werden, waerom wy daer van, onder de gemengde, ofte t'ſamen-geſtelde Wonden, eerſt ſullen handelen.

2. De kanten van een Wonde werden geknutſt, ofte geplettert, wanneer het gene, dat de Wonde bybrengt, niet alleen en kan het Vleyſch quetſen, ofte een openinge maecken; maer oock het ſelve door ſijn ſwaerte, ofte bottigheydt (want een ſcherp geweer en ſal ſulcks niet doen) ſoo hardt tegen de kanten ſtoot, dat de natuyrlicke wermte daer door verſtroyt, ende het Bloedt, buyten ſijn Aderen ſchietende, daer in runt.

3. De *Ken-teyckenen* van een Wonde met Pletteringe, ſtaen af te nemen uyt de ſwaerte, ofte plompigheyt van 't Geweer, dat de Wonde gemaeckt heeft, uyt den kogel, ofte den beet: als mede uyt de pijn, ende de blaeuwigheydt van 't gequetſte Deel.

4. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: Gelijck al 't gene dat tot een Wonde ſlaet, de ſelve beſwaert, ſoo valt oock een Wonde, waer Pletteringe by vermengt is, ſwaerder om te geneſen, als een enckele openinge. Want niet alleen dat het geronnen Bloedt, ende het geplettert Vleyſch moeten tot Etter (het welck de geneſinge ſoo lange te rugge ſtelt) gebracht werden; ſoo komt beyde dickwils te bederven, ende tot Kout-vyer te vervallen.

5. Dewijl geen Wonde en kan heelen, ofte het beletſel moet eerſt wech genomen werden; ſoo dient hier voor al het geplетterde, dat ſoo veel als verſtorven zijnde, niet en is wederom tot goet Vleyſch te brengen, door rijp-maeckende middelen tot Etter verſworen. Ende alſoo, van wegen de pijn, lichtelick eenige toevloeying op het gequetſte Deel kan komen; ſoo dienen voor te gaen ſoodanige middelen, die van het ſelfde aftrecken, inſonderheydt het Ader-laten, indien het lichaem wat bloedt-rijck is. Ende dan moeten op het gequetſte Deel ſelve geleydt werden ſoodanige Plaeſters (*Defenſiven* genoemt) ofte Pappen, die het toevloeyen beletten, ende de vochtigheden uythouden, ende met eenen haer ten deele verdroogen ende verteeren, die beſchreven zijn op 't 2. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte*. Het toevloeyen aldus geſtuyt zijnde, ſoo moet alle vlijt aengewent werden, om het geplетterde Vleyſch, ende 't Bloedt, 't welck uyt de gebroocken Aderen in 't Vleyſch gezijpt, ende geronnen is, ten eerſten (op dat 'er geen onſteeckinge toe en ſlae) tot Etter te brengen, door ſoodanige middelen, als in 't 11. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte* zijn aengeweſen. Waer uyt men, na de gelegentheydt, ende gematigheydt van het Deel, Pappen, ende Plaeſters magh maecken, die niet op de Wonde, maer rontſom de ſelve, op het geplетterde Vleyſch dienen geleyt. In de Wonde ſelve moeten wiecken geſteecken werden, die beſtreecken zijn met *Digeſtijf* van *Termentbijn*, onder *Doyer van Ey* gemengt, ofte de Salve *Baſilicon* genoemt. Het quaet tot Etter verſworen zijnde, dient de Wonde geſuyvert, door middelen verhaelt op 't 12. Capittel van het eerſte Deel der *Heel-konſte*, geſuyvert zijnde, met Vleyſch vollen, toeheelen, ende met Vel bedecken, waer toe de middelen mede allegader beſchreven zijn in 't meer-gemelte eerſte Deel, op 't 14. 15. ende 16. Capittel. Dan by aldien het gene geplettert was, in geen Etter en quame te veranderen, maer dat 'er den derden, vierden, ofte vijfden dagh, een ſwellinge met pijn toe ſloegh, ende de ſelve vergroote met kloppinge, ende de gequetſte niet wel en konde lijden eenigh aenraecken, ende daer na het gewondde Deel ſijn natuyrlicke weſen verloor, van verwe blaeuwachtigh ofte bruyn werde; de pijn ende klopping daer na begon op te houden, ofte oock andere voor-teyckenen van Koudt-vyer haer openbaerde; in ſoodanigen geval moet het geplетterde Vleyſch ten eerſten geſcherft zijn, daer op Plockſel geleyt werden met *Vng. Ægyptiacum* beſtreecken, ende de geneſinge vorders aengeleyt, als in een beginnende Koudt-vyer, hier na in 't 11. Capittel breeder aen te wijſen.

Dan als niet alleen het Vleyſch, maer oock de Zenuwen, ende Banden geplettert zijn, dan dient het Deel gebet met *Verdrijvende Olye*, heet gemaeckt, gelijck van *Wijnruyt*, *Dil*, *Seven-getijden-kruyt*, *Beverſwijn*, *de Lateribus*, *Termentbijn*, ofte *Peter-olye*.

Het IX. Capittel.

Geſchote Wonden.

1. *Begin, ende Oorſpronck van Bus-poeder, ende Geſchut.*
2. *Aert, ende Nature van geſchote Wonden, gevoeght zijnde noch met Venijnigheyt, noch Brant, maer alleen met Verplettinge.*
3. *Verſcheydenheyt,*
4. *Ken-teyckenen,*
5. *Voor-teyckenen,*
6. *Geneſinge,*
7. *Maniere van Leven.*

NA dat in 't laetſt-voorgaende Capittel gehandelt is van de geplетterde Wonden in 't gemeen, ſoo ſal nu dienſtigh weſen, dat wy komen tot de byſondere. Onder de ſelve zijn wel de voornaemſte, die door Bijten, ende Schieten veroorſaeckt werden. Maer verre uyt loopen, van wegen onſen geſtadigen Oorlogh, de geſchote Wonden, waer van wy daerom oock eerſt, ende wijdtloopigh ſullen ſpreecken. Doch voor al eer daer toe te komen, en dunckt ons niet ondienſtigh te zijn, dat aengeweſen werdt het begin, ende den oorſpronck van Bus-poeder, ende Geſchut.

1. Wy leſen in de Hiſtoryen der Griecken, Romeynen, ende andere Volckeren, van vele konſtige wercken, waer mede ſy hare vyanden groote ſchrick, ende ſchade aendeden. Hier in is wel de beroemſte geweeſt *Archimedes* van Syracuſen, welcke ſtadt van Sicilyen, hy, door ſijn vernuft, ende krachtigh wercktuygh, dede, een ſterck leger van de Romeynen, tot haer

haer groot verlies, het hooft bieden. Diergelijcke is mede in 't werck geſtelt by *Diognetus* van Rhodos; *Callias* van Arcadyen, *Epimachus* van Athenen, ende andere. Soodanigh werck-tuygh is in veelderley talen beſchreven, ende onder andere in Latijn by *Lipſius* in *Poliorcetico*, ende *Naudæus* in ſijn treffelick Boeck *de Studio militari*. De Vinders van elcks, dat tot den Oorlogh ſtreckt, werden uyt de Ouden aengeweſen by *Polydorus Virgilius* 2. *de Iuvent. rer.* 11. ende den Spaenſchen (welck Boeck mede in Latijn, Françoiſch, ende Nederlantſch is overgeſet) *Pedro Mexia*, 2. *de la Silva de varia Lecion*. Maer gelijck den Oorlogh, ende de wraeck-gierigheydt alles onderſoeckt, om malkander onder te brengen, ende te overheerſchen, ſoo is ten laetſten het *Geſchut* gevonden. Waer toe niet qualick en paſſen deſe verſſen van *Lucretius*, in ſijn 5. Boeck:

Sic alid ex alio peperit diſcordia triſtis,
Horribile humanis quod gentibus eſſet in armis,
Inque dies belli terroribus addidit augmen.

By dit Geſchut en zijn niet eens te gelijcken al het Krijghs-tuygh, Muyr-breeckers, ende andere wercken (hoe wel *Lipſius* die anders verheft) de welcke by de ouden in gebruyck waren. Want die daer tegen ſtaende, ſouden terſtondt aen flenters geſchoten werden: waerom *Bodin* wel ſeydt *Meth. hiſt. c.* 7. dat de *Catapultæ*, ende 't ander ſtorm-tuygh der oude, maer kinderwerck en gelijckent te weſen by ons Geſchut, als met donder ende blixem alles vernielende, die het oock niet alleen met licht, geklanck, ende reuck gelijck en is, maer met gedruys verre overtreft. In de belegeringe van Breda konde men hier in deſe ſtadt Dordrecht de ſchoten tellen, ja buyten de poort het vyer ſien opgaen. De Griecksche hiſtory-ſchrijver *Dionyſius Halicarnaſſeus* verhaelt in 't 1. boeck van de Roomſche oudtheden, dat *Alladius*, Koning der Latinen na *Æneas*, gevonden hadde een maniere, om den blixem, ende donder na te boetſen, daer door ſijn onderſaten ſoecken de wijs te maecken; of hy een Godt was, ende dat dien blixem ten laetſten ſijn huys aen brandt ſtack, ende hy ſelfs daer door om hals quam. Dit willen ſommige wel duyden, op het Bus-kruyt; gelijck andere oock doen op 't gene *Virgilius* verhaelt van eenen *Salmoneus*, de ſone van *Eolus*, des Konings van Elide, die mede den blixemenden, ende donderenden *Iupiter* wouden naapen. De verſſen van den Poëet ſtaen 6. *Æneid.* ende luyden aldus:

Vidi, & crudeles dantem Salmonea pœnas,
Dum flammas Iovis, & ſonitus imitatur Olympi
Demens, qui nimbos, & non imitabile fulmen
Ære, & cornipedum curſu ſimulabat equorum.

Dan dat het ſelve by de Griecken, ende Romeynen gantſch onbekent is geweeſt, betuygen genoegh haer hiſtoryen, die, hoe ſware ſlagen, ende belegeringen ſy beſchrijven, nergens gewagh en maecken van ons Geſchut. Dit is eerſt by die van Europa in 't werck geſtelt na het vinden van Bus-poeder, ofte Bus-kruyt, ten tijde, dat de *Alchymie* began op te komen, waer van de vinder niet wel ſeecker kan uytgevonden werden. *Polydorus Virgilius*, hier voor vermelt, ſchrijft, dat 'er boven alle geheugeniſſe der menſchen niet ſchrickelicker en konde bedacht werden van een menſchelick verſtant, ende dat men de vinder ſtelt een Duytſch geweeſt te zijn van geringe ſoorte. Dit ſelfde werdt mede toegeſtemt by *P. Ramus*, 2. *Scholar. Mathem.* als mede by *Steph. Forcatulus*, 4. *de Imper. & Philoſ. Gallor.* ende verſcheyde Hiſtory-ſchrijvers. Deſen Duytſch werdt geſeyt (vervolght *Polydorus*) dat hy *Swavel-poeder* (daer ſonder twijffel *Salpeter* by geweeſt is) t'huys in een vijſel hebbende, om eenigh Genees-middel van te maecken, ende 't ſelve met een ſteen bedeckt zijnde, als hy ondertuſſchen daer ontrent vyer ſloegh, dat 'er een vonck in viel, waer door een vlamme opvloogh, die den ſteen om hoogh ſmeet; ende dat hy daer uyt de kracht gewaer werdende, oock yſere Buſſen verſon, welckers gebruyck hy eerſt ſoude geopenbaert hebben aen de Venetianen, als ſy ontrent haer ſtadt by *Chioggia*, ende *Malamocca*, in 't jaer duyſent drie hondert ende tachtigh (*Naudé* ſeydt ſeven-ende-tſeventigh, *Pancirollo* acht-ende-tſeventigh) eenen ſwaren, ende gevaerlicken oorlogh voerde tegens die van Genua, waer van ick het afbeeldtſel in de groote Sael op *S. Marco* geſien hebbe. Want na dat de Venetianen Chioggia, een plaetſche dicht by haer ſtadt, door *Pieter Doria*, overſte van de Genueſen, ontnomen was, ſoo hebben ſy daer tegen geſtelt haren overſten *Victor Piſani*, die de Genueſen tot een Zee-ſlagh lockte. Den welcken hy won, ſoo dra *Ian Barbarigo* met twee kleyne ſtucxkens onder de Genueſen ſchoot, voor die tijdt by haer nöyt geſien, ende dienvolgende ſchrickelick. *P. Iovius* verhaelt mede in ſijn 3. Boeck, hoe den Veldt-overſte *Bartholomeo Coglioni* (wiens metale beeldt te paert ick te Venetyen geſien hebbe) gebruyckt heeft in den krijgh, die de uytgebannene van Florençen voerden tegens het huys *de' Medici*, kleyne velt-ſtucxkens, waer door de Prinçe van Ferrare, den ſool van ſijn voet wech genomen zijnde, beklaeghde hem over *Coglioni*, als komende met vervaerlick, ende ongewoonlick gewelt tegens de gene, die alleen met ſpies, ende rappier gewapent waren. Aengaende Duytſchlandt, het Geſchut, gelijck *Munſter* getuyght in ſijn Wereldt-beſchrijvinge, en is aldaer niet in gebruyck geweeſt voor het jaer 1434. aen de kant van Denemercken. Het was even wel al te voren op andere plaetſchen bekent, ende in 't werck geſtelt. Want den Turckſchen Keyſer *Amurath*, voerde al Geſchut in 't jaer 1419. ende planten uyttermaten groote ſtucken in 't belegh van Conſtantinopolen. Onder andere twee, die kogels droegen van hondert ende vijftigh pondt, ende een dubbelt Kartouw, van drie hondert pondt de kogel, wiens klanck de aerde dede beven veertigh ſtadyen verre, ende konde maer ſeven mael

daeghs

daeghs afgeſchoten werden. De Griecken ſelve antwoorden hem, met kogels van anderhalf hondert pont. Van die tijdt is het Geſchut oock in Vranckrijck bekent geweeſt. In 't Jaer 1425. als Koning *Karel* de VII. began te regeeren, werde (gelijck *Polyd. Virgilius* beſchrijft in 't 23. Boeck van ſijn Engelſche hiſtorye) de ſtadt Mans van de Engelſchen belegert, ende de wallen om verre geſchoten. In de belegeringe ſoo veel uytwerckende, zijn ſe oock te velt gebracht. In 't Jaer 1431. verhaelt *Monſtrelet* in ſijn 2. Deel, dat in den ſlagh van den Hertogh van Bar, tegens den Grave van Vaudemont, ſoo veel *canons*, ende *coluvrines* gelooft wierden, dat haer volck, door ſchrick van de vremdigheydt, ging met den buyck op d'aerde neder leggen. Daer na en is 't Geſchut niet alleen voor de Steden, ende in 't vlacke Velt, maer oock over de hooghſte bergen gebracht, als over de *Alpes*, ende den *Appennijn*, welckers doortocht, gelijck ick bevonden hebbe, ſeer naeuw, ende ſorgelick is, den welcken even wel, om het Koningrijck Napels te veroveren, met Geſchut gedaen heeft *Karel* de VIII. Koning van Vranckrijck. Waerom de Italiaenſche hiſtory-ſchrijver *Guicciardin* bekent, dat de Françoiſen veel gaeuwer waren, om met Geſchut om te gaen, als de Italianen. Aldus dan is het Geſchut met 'er tijdt over de geheele werelt gemeender geworden, ende de Krijghsknechten zijn allencxkens gewapent met Muſquetten, Roers, ende Piſtolen. De hoogh-geleerde *Cardanus* oordeelt den naem van deſen vinder vervloeckt, om dat het Geſchut eerder tot ſchade, als tot voordeel gevonden is. Ende *Polydorus* ſchrijft, niet te konnen gelooven, dat een menſchelick verſtandt ſulcks ſoude konnen vinden, maer dat een booſe Geeſt de Menſchen dat werck geweſen heeft, om dat ſy niet alleen met wapenen, maer oock met blixemen ſouden vechten. Soo ſeyt mede *Melanchthon*, dat het ſelve gevonden is tot bederf van 't menſchelick geſlacht, door een Monick, als knecht: maer door den Duyvel, als werck-baes. Deſen vinder van ſoo doodelicken werck-tuygh heeft, na ick meen (ſeydt *Polydorus*) voor loon bekomen, dat ſijnen naem altijdt ſoude verborgen blijven. Maer hy heeft nochtans mede de eere gehadt van *Heroſtratus*, die, om een eeuwigen naem te verkrijgen, den koſtelicken tempel van *Diana* in brandt ſtack. Want *Munſter*, ende *Thevet* (in haer Werelt-beſchrijvinge) ſeggen, dat het een Alchymiſter Monick was, geboren van Friburgh; maer den eerſten, als oock *Forcatulus*, noemt hem *Berthold Swart*, ende den anderen *Conſtantijn Anclzem*. Dan hoe veel op *Thevet* te ſtaen is, heeft *Caſaubon* voor deſen aengeweſen in de voor-reden op de kleyne wercken van *Scaliger*. Vorder, dat het Geſchut eerſt by ons bekent is geworden in den verhaelden oorlogh by Venetyen, getuygen oock *Valla*, *Platina*, *Blondus*, *Patricius*, *Rivaldus*, *Turſelinus*, *Belcarius*, *Lupanus*, *Peguilonus*, *Forcatulus*, ende andere; daer nochtans blijckt uyt *Petrarcha*, in ſijn boeck *de remed. utriuſque fortunæ*, *Dial.* 99. het Geſchut, gelijck het nu by ons is, al op ſijnen tijdt in 't gebruyck geweeſt te zijn, de welcke dien oorlogh niet beleeft en heeft. Dan, om den rechten vinder aen te wijſen, komt in bedencken, ofte de gene, die daer voor ſoude mogen gehouden werden, het Kruyt, ende Geſchut uyt ſijn ſelven gevonden heeft, ofte geleert van de Indiaenſche Chineſen, waer van geſchreven werdt, het ſelve al over menigh hondert jaer gehadt te hebben. De Spaenſche Hiſtory-ſchrijver *Iuan Gonzales de Mendoza* getuyght in 't 3. Boeck, op 't 15. Capittel van 't groote rijck van China, hoe de inwoonders haer toeſchrijven het vinden van het Geſchut, ende de Druckerye, ende dat alle Volckeren de ſelve van haer geleert hebben; dat een van haer Koningen, genaemt *Vitey*, het Geſchut gebruyckt heeft in den krijgh tegen de Tartaren; dat ſy deſe konſte ſouden geleert hebben van een Geeſt der Aerde, den gemelten Koning in ſijnen noodt te hulpe komende; dat oock de Chineſen daer na, gaende beſtrijden het Koningrijck van Pegu, nu geleden over de ſeſthien hondert jaren, om geheel Ooſt-Indyen onder haer gehoorſaemheydt te brengen, Geſchut mede voerden, waer van noch in dat Landt eenige overblijfſels geſien werden, meeſt Steenſtucken, wat rouw gemaeckt; doch die daer na andere gegoten hebben, veel netter, ende volkomender, als de onſe. De Chineſen zijn altijdt een vernuft volck geweeſt, de natuyrlicke dingen naeuwkeurigh onderſoeckende, welckers Wijſen (gelijck *Philoſtratus* verhaelt in ſijn 2. Boeck, dat de Koning van Indyen *Phraotes* ſoude vertelt hebben aen den wijſgeer *Apollonius*) haer mede oeffenden in de wapenen, een gantſch vry volck, woonende tuſſchen de rivieren *Hyphaſis*, ende *Ganges*, ende dat *Alexander de Groote*, in ſijnen tocht op Indyen, niet en hadde derven trecken over den *Hyphaſis*, om dat hare Stadt onwinlick was, al hadden daer voor gekomen duyſent helden, gelijck *Achilles*, ende drie duyſent, gelijck *Aiax*: om dieſwille, al-hoe-wel ſy haer niet in 't velt en begaven, even wel van haer muren ende wallen ſoo donderden ende blixemden op den vyant, dat het onmogelick was deſelvige te naerderen. Voorwaer dien donder, ende blixem en ſchijnt niet anders geweeſt te zijn als deſchoten met Geſchut, met de welcke ſy de twee groote overwinders *Hercules*, ende *Bacchus* verjoegen. Want al-hoe-wel die Koning dat gedruys *Iupiter* toe-ſchrijft, ſoo brengt nochtans de Hiſtorye mede, dat die Indianen, te ſamen zijnde Wijſgeeren, ende Krijghs-helden, doen ter tijdt al in 't gebruyck van 't Geſchut waren, het welck ſy lange onder haer alleen gehouden hebben, ſoo om te toonen dat ſy van *Iupiter* bygeſtaen wierden, als om dat ſy van alle tijden haer Landt voor Uytlandtſche geſloten hielden. Ja geen vremdeling kan noch tegenwoordigh daer binnen geraecken, als met liſtigheyt, ende groot gevaer. 't En ſoude ſoo geheel vremt gevoelen niet weſen, dat dien Duytſchen Monick, die dit grouwelick werck hier verſpreyt heeft, ſelfs de konſte uyt China gehaelt hadde,

hadde, daer gereyſt zijnde niet door de Middelandtſche zee, alſoo die wegh doen noch onbekent was, maer voorby de Noorderſche landen langs Moſcovyen ende Tartaryen, ofte by de Scythyen, waer ontrent onſe Hollanders een wegh ter Zee ſoecken, die ongelijck korter ſoude zijn, als die van de Zuydſche kuſten. Vorders kan by den Geeſt der Aerden, *el qual* (gelijck den Autheur verhaelt, uyt het bericht van de Chineſen) *ſalio de debajo de latierra*, bequamelick verſtaen werden ſoodanigen Geeſt, die den Koning *Vitey*, zijnde *Philoſooph*, ende *Alchymiſt*, trock uyt de Aerde, door de konſte van Alchymiſtiſche loogen, te weten eenen witten Geeſt, den welcken de Joden (die haer lichamen daer mede reynighden) *Neter* (*Hierem.* 2. 22.) genoemt hebben, ende na haer oock de Egyptenaers, (die de doode lichamen daer mede balſemden, *Herodot.* 2.) Arabiers, ende alle de Ooſterſche volckeren, gelijck, haer volgende, andere *Nitrum*, ofte (als een ſoorte van Zout zijnde) *Salniter*, ofte *Salpeter*. Dit ſelfde geeft de meeſte kracht, ende baert den grooten donder in 't *Bus-poeder*, het welck gemeenlick gemaeckt werdt, gelijck *Langius* oock ſchrijft 2. *Epiſt.* 32. uyt drie deelen *Salpeter*, twee deelen *Kruys-kolen* van Wilgen, ende een van *Swavel*; de welcke allegader meeſt uyt Aerde beſtaen, derhalven diep in een gedrongen zijn, ende daer benevens geſtelt om licht door het vyer aenbrandt geſteecken te werden, ende ontſteecken zijnde, datelick (gelijck ick terſtondt ſal aenwijſen) meerder plaetſch behoeven; waer door geſchiet, dat het aengeſteecken Bus-kruyt noodtſaeckelick ruymer plaetſch moet ſoecken, ende derhalven door den uytgang van den loop, daer de opening is, met gewelt gedreven zijnde, den Kogel mede uytdrijft; de welcke een Menſche treffende, ſoodanige Wonden veroorſaeckt, als wy nu ſullen beſchrijven.

2. Van wegen den *Aert*, ende *Nature* der geſchote Wonden en zijn de Genees-meeſters niet allegader van een gevoelen: maer ſtrijcken daer over driederhande oordeel. Sommige ſtellen de ſelve eenige *Venijnigheyt* deelachtigh te weſen: Andere ontkennen wel de Venijnigheydt, maer ſchrijven, dat'er een groote *Hitte*, ende *Brant* is by-gevoeght. Eenige en ſtaen geen van beyde toe, ende en maecken anders geen onderſcheyt tuſſchen enckele quetſuyren, ende geſchote Wonden, als dat de kanten van de ſelve door het gewelt van den Kogel geplettert zijn. Welck gevoelen wy voor het beſte houden; dan ſullen even wel de redenen van de ander by-brengen, ende beantwoorden.

Dat de Schoot *Venijnigh* ſoude weſen, is al gelooft terſtondt na het vinden van 't Bus-poeder, ende 't Geſchut. Want M^r. *Iean de Vigo*, een uytnemend Heelmeeſter, die de eerſte van de geſchote Wonden gehandelt heeft, ſtelt de ſelvige in 't 2. Deel, ende het 1. Boeck *Pract. Chirurg.* uytgegeven weynigh na het Jaer 1503. onder de vergifte Wonden, ende wil derhalven de ſelfde geheelt hebben door branden met heete Olye van Vlier, ofte Lijnzaet. Welcke middel *Paré* ſchrijft in ſijn 10 Boeck *Apologiſm.* 1. tot ſijnen tijdt toe in 't gebruyck geweeſt te zijn, ende dat hy ſelve in 't beginſel (ſoo veel vermagh de aenſienlickheydt van een groot voorganger, al gaet hy een verkeerden wegh in) ſulcken maniere van geneſen na gevolght heeft, tot dat hy by geval beter leerde, gelijck breeder op de gemelte plaets te ſien is. Maer die dit gevoelen toeſtaen, trecken haer reden uyt de quade toevallen, gelijck daer zijn bedervinge van 't gequetſte Deel, Kout-vyer, vuyle Sweeringe, Hert-kloppinge, quaetaerdige Koortſchen, ende blaeuwe, ofte bruyne kanten van de Wonde, ende daer uytloopende groenachtige ofte bruyne Vochtigheyt. Hier-en-boven oock uyt de geneſinge, die geluckelick ſoude geſchieden door Tegen-gift; ende dat ſoodanige Wonden lange open moeten gehouden werden, op de wijſe van andere Venijnige Wonden. Ten laetſten wert hier noch van eenige bygevoeght; bevonden te zijn, dat vele van geſchote Wonden, hoe kleyn ſy oock dickwils ſchijnen, komen te ſterven, ofte met ſeer groote moeyten geneſen. Andere leggen de oorſaeck van de Venijnigheyt, op het Bus-poeder, door welckers kracht de Kogel uytgedreven wert; ſommige op 't Metal, daer men de Kogels van maeckt; eenige op 't Venijn, daer de Kogels mede beſmet, ende vergiftight werden. Want dit Bus-poer beſtaet uyt Salpeter, Swavel, ende Kole, waer van, ſeggen ſy, dat de eerſte heet zijn, ende wanneer ſy aengeſteecken werden, als in vyer veranderen, ende vlammende ten laetſten een Venijnigheydt krijgen. Het welck ſy meenen daer oock uyt te blijcken, dat de gene, die Bus-poer maecken, neus, ende mondt toeſluyten, om door den Venijnigen damp van dit Poeyer niet beſchadight te werden. Maer die deſe Venijnigheydt het Metal wijten, ſtellen alle Metal vergiftigh, ende onſe nature gantſch tegen te weſen. Andere, al is 't, dat ſy toeſtaen de Kogels by haer ſelven geen vergif aen te brengen, ſoo meenen ſy, dat de ſelvige door buyten-middelen konnen vergif ontfangen, gelijck ſy van wegen de Pijlen, uyt de Oude bewijſen, ende oock beveſtight werdt by de Nieuwe, die van de Indiaenſche oorlogen geſchreven hebben, gelijck in 't volgende Capittel breeder ſal werden aengeweſen. Ende de Jagers doen het ſelve noch hedens-daeghs met het ſap van wit *Nies-kruyt*, dat ſy in Spaengjen noemen *Baraira*, ende *Yerva l'Abaleſtieron*. Oock komt den naem, daer de Griecken Venijn mede beteyckenen, te weten *Toxicon*, van *Toxos*, dat een boogh beteyckent, als ſoodanige Pijlen uytgevende.

Daer zijnder oock, die gelijckeniſſe willen maecken tuſſchen den Blixem, ende den Schoot van een Stuck: ende gelijck in den Blixem dickwils een Venijnige kracht is, het welck de ſtanck, ende 't ſchierlick ombrengen van Menſchen, ende Beeſten, als oock andere quaetaerdige werckingen genoegh betuygen; ſoo meenen ſy, het ſelve oock plaetſch te hebben in het ſchieten met Bus-poeder.

Ten tweeden zijnder vele, die oordeelen dat de Kogel de gequetſte Deelen *Brandt* inperſt. Waer toe ſy mede eenige redenen bybrengen. Eerſt, dat de Kogel, als hy uytgeſchoten werdt, van het Bus-poer ontſteeckt, ende een hitte krijght. De tweede reden trecken ſy uyt de beweginge van den Kogel, de welcke ſeer ſnel zijnde, ſoo beſluyten ſy daer uyt, dat de Kogel noodtſaeckelick komt te verhitten; gelijck men ſiet, dat de Boeren, door het wrijven van houters tegen malkander, vyer ſlaen, ende dat de aſſen van de Molens, indien ſe niet met ſmaer vervochtight werden, in brandt geraecken. Voor de derde reden, brengen ſy de ondervindinge, te weten, dat, door het ſchieten van de Kogels, dickwils ſtroo-daecken, ja geheele huyſen afgebrandt zijn. Ende voor 't laetſte voegen ſy daer by eenige toevallen, te weten, dat de Wonde bruyn wert, dat daer eenige ſcherpe, vuyle, ende ſwarte vochtigheydt uytloopt, ende dat de onſteeckinge, gelijck in Verbrandtheydt geſchiedt, tot den negenſten dagh toeneemt, ende dan wederom afneemt.

Ten derden, de gene, die ontkennen, dat 'er noch Venijn, noch Brandt, by de geſchote Wonden is, hebben voor haer deftige redenen.

Vooreerſt wat het *Venijn* belangt; indien ſulcks, ſeggen ſy, in de geſchote Wonden was, ſoo moeſt het ſelve gekomen zijn van het Bus-poer, ofte van den Kogel. Dat het Bus-poer ſulcks niet en kan te wege brengen, blijckt genoeghſaem uyt het gene, daer het van gemaeckt werdt, dat is (gelijck hier voor geſeydt is) Swavel, Salpeter, ende Kruys-kolen, die geen van alle eenige Vergiftigheydt deelachtigh en zijn.

De *Swavel*, ende de *Salpeter*, (als in den *Schat der Ongeſondtheydt* te ſien is) gebruycken wy, gelijck oock de Oude gedaen hebben, inwendigh tot verſcheyde Sieckten. Veel minder Venijnigheydt is 'er in de Kruys-kolen. Ende al is 't dat het Bus-poeder aen brandt geſteecken werdt, ſoo en kan het daer van geen Venijnigheyt krijgen, dewijl het vyer veel eerder de Venijnigheyt ſoude wech nemen, als aenbrengen. Ende dat dit Poeyer niet vergiftigh en is, werdt oock daer uyt genoeghſaem beweſen, dat veel krijghs-luyden hier te Lande, ende elders, het ſelve met Azijn innemen, tegen de Peſte; gelijck het oock tot den ſelvigen eynde in de huyſen werdt aengeſteecken. Ja ſelfs de ondervindinge betuyght, dat vele, die geſchoten zijn, gantſch geen toeval overkomt, 't welck eenigh teycken kan geven van Venijnigheydt. Dat oock ſommige Kruyt-maeckers (want ſy en doen allegader ſulcks niet) een doeck voor Neus ende Mont hangen, en is niet om den Venijnigen damp, maer alleen om het ſtof te weeren.

De *Kogel* en vermagh mede niet, in ſijn ſelven, vergiftigheydt aen te brengen. Want dat het Loot (inſonderheydt 't gene ſuyver is) gantſch geen quaedt by hem en heeft, blijckt volkomentlick aen de gene, die loode Kogels lange jaren in haer Vleyſch dragen, ſonder eenige ſchade; als oock aen de gene, die ſoodanige Kogels inſlicken, ende buyten alle hinder van onderen wederom quijt werden. Soo gebruycken wy mede niet alleen van buyten het *Empl. Diapompholygos*, ofte Loot-plaeſter, maer oock het Poeyer van raeuw Loodt, gelijck in 't 1. Deel der *Heel-konſte* beſchreven is. Maer dat ſulcke Kogels, die in haer ſelven niet Venijnigh en zijn, wel konnen door andere middelen vergiftight werden, is lichtelick toe te ſtaen. Sulcks meent *Ioſeph du Cheſne* (ofte *Quercetanus*) te konnen geſchieden door vermenginge van venijnige Sappen onder het geſmolten Loot, dan het ſelfde werdt weder-ſproocken van *Paré*, *Joubert*, *Poget*, ende andere, ſtellende, dat de Kogels alleen vergiftight konnen werden van buyten, door aenſtrijcken, gelijck de Poëet *Virgilius* van de Pijlen getuyght 10. *Æneïd*.

Vngere tela manu, ferrumque armare veneno.

Het is onnoodigh hier van naeuwkeurigh onderſoeck te doen. Ons ſal genoegh zijn, dat de gemeene Wonden in den Oorlogh door geen venijnige Kogels geſchoten werden, hoe wel dat een over-geven boos-wicht ſulcks uyt byſonderen haet wel ſoude konnen doen.

Wat belangt de quade toevallen, by de gene, die de algemeene Venijnigheyt ſtellen, voortgebracht, de ſelve en ſpruyten niet uyt den eygen aert, ende nature van de gequetſte Wonden, ſoo dat 'er geen rechte Ken-teyckenen uyt konnen getrocken werden: maer zijn alleen toevallen, die d'eene tijdt over komen, de andere tijdt niet, na de Lucht, die in Legers, ende belegerde plaetſchen dickwils onſuyver is, ende na de geſtalteniſſe des lichaems, dat veel kommer, ende ongemack uytgeſtaen, ende ongeſonde koſt, ende dranck gebruyckt heeft. Want ſoodanige dingen konnen oock een ſlechte Wonde dapper beſwaren. Gelijck men ſiet, dat by een kleyne quetſuyre van een mes, een ſteeck van een naelt, een ſlagh met een hout, een worp van een ſteen, alle niets vergiftighs hebbende, veeltijdts in ongeſonde Lichamen, een groote vervuyltheydt, ende bedervinge komt, waer op dan het Kout-vyer, ende andere quade toevallen, ja de doodt ſelve volght. Ende in de geſchote Wonden is dit noch byſonders, dat de Kogel, door ſijn groot gewelt, al plettert, ende morſelt, daer hy ontrent komt, ende alſoo belet, dat de levende Geeſten, door de gepletterde korſle, niet en konnen ſchieten in de geſchote Wonden; waer door dan de Kanten, als doodt zijnde, lichtelick bederven, verrotten, ende tot Kout-vyer ſlaen. Het welck ſoo veel niet en gebeurt, als het Vleyſch alleen gequetſt is, maer meeſtendeel wanneer de Zenuwachtige Deelen om ſtucken geſchoten zijn; ende die geven oock van haer een groenachtige, ofte bruyne vochtigheydt, die het gemeen volck meent Venijn te weſen: om welcke te loſen, ende het gepletterde tot Etter te brengen, niet om vergif uyt te trecken, deſe Wonden langer als andere dienen open gehouden te werden. In ſoodanige, alſoo ſy quade dampen, door de Slagh-aderen, na het her-

te

te ſenden, is het tegen-gift gebruyckelick, dan en heeft even wel geen plaetſch in alderhande Wonden, die geſchoten zijn.

Dat ſy ten laetſten haer gevoelen willen vaſt maecken met *Salmoneus*, hier voor verhaelt, aen den Blixem, als de ſchoten gelijckenende; deſe gelijckeniſſe beſtaet wel ten deelen in de vlam, ende 't gewelt, maer niet in 't Venijn, dat wel dickwils by den Blixem bevonden werdt, maer niet in 't ſchieten, gelijck van wegen het Kruyt, ende de Kogel alreede genoeghſaem is beweſen.

Wy komen nu tot de *Verbrantheyt*, die ſommige ſtellen by de geſchote Wonden gevoeght te zijn. Het is ſeecker, dat wanneer de Kogel uyt den loop ſchiet, hy eenige wermte by hem heeft. Sulcks brengt de reden, ende ondervindinge mede. Want hy wert geraeckt van 't Vyer, ende door de onſteecken ende vlammende Lucht uytgedreven, die hem, ſoo lange hy kracht heeft, navolght met eenigen roock, die oock geſien werdt, op de plaetſche, daer hy blijft, ofte tegen komt; ende terſtondt opgenomen zijnde, noch eenige wermte by hem heeft. Maer die wermte is ſoo ſober, datſe geen verbrantheydt in de geſchote Wonden kan veroorſaecken. Om ſulcks te bewijſen, ſullen wy de bewijs-redenen, die voor de Verbrantheyt ſtrijden, mede gaen beantwoorden. Sy trecken de ſelvige inſonderheyt uyt driederley hoofden, uyt het gene uytdrijft, uytgedreven werdt, ende de werckinge daer op volgende.

Het gene uytdrijft, ende met een geweldige ſnelligheyt den Kogel voort-jaeght, is het aengeſteecken *Bus-kruyt*, in Vyer verandert, het welck hondert-mael ſoo vele plaetſch vereyſcht, als het anders, beſtaende uyt aertachtige ſtoffe, van doen heeft. Want, gelijck ons de natuyrlicke Schrijvers onderrichten, een hant vol Aerde, ſmelt in thien-mael ſoo veel handen vol Water; ende een vol Water, in thien vol Lucht; ende een vol Lucht, in thien vol Vyer. (Soo ſiet men een aes Bus-kruyt in een Noten-ſchelp aengeſteecken, de ſelve terſtont met vlam vervullen) Ende dit is de oorſaeck, dat als een ſtoffe van Aerde, gelijck het Bus-kruyt, ſoo ſchierlicken, ende als in een oogenblick in Vyer verandert, by gebreck van plaetſche uyt den loop moet berſten, ende alſoo met groot gewelt den Kogel voortdrijft. Doch al is 't dat de Kogel aldus geraeckt, ende uytgedreven werdt, door de kracht van 't Vyer, te naeuw beſloten zijnde, ſoo en krijght hy daer door ſulcken hitte niet, dat hy branden kan, gelijck de bevindinge, ende 't gevoelen des ſelfs daer van ons kan bericht doen. Want indien men in de loop meerder Kruyt laedt, als tot eenen Schoot van doen is, (om het Vyer ſoo veel te ſtercker te maecken) ende alſoo doet afbranden, de Kogel terſtont opgenomen zijnde, en ſal ſoo heet niet bevonden werden, of men kan hem ſonder eenigh letſel handelen; ſoo verre is 't daer van daen, dat hy ſoude branden. De oorſaeck hier van en is niet anders, als gebreck van tijdt. Want oock het grootſte, ende heetſte Vyer, dat gemaeckt ſoude mogen werden, en kan in geen oogenblick, ende al vliegende, op geen ronde, ende vaſte ſtoffe, gelijck Loodt, ofte ander Metael, alſoo wercken, dat het daer in ſoude laten een afdruckſel van brandende hitte.

Het gene uytgedreven wert, dat is de *Kogel*, den welcken ſy meenen brandigh te weſen, ten deele van wegen het aengeſteecken Bus-kruyt, welcke reden nu genoegh wederleyt is, ten deelen van wegen den ſnellen vaert, die hy heeft: dewijl alle beweginge verhit. Dan dit en behoeft niet veel tegen-ſpreeckens, alſoo de ondervindinge ons hier kan dienen voor de beſte Leer-meeſterſche. Laet een Kogel, ſelfs al is hy oock tegen een muyr, ofte yet anders, dat hart is, geſchoten, terſtont opgenomen werden, men ſal geen merckelicke hitte aen hem voelen, daer nochtans het ſtooten tegen de harde ſteenen ongelijck meerder hitte kan veroorſaecken, als het vliegen door vleeſch, ofte been, dewijl hy daer minder tegenſtandt vint, ende de hitte door de vochtigheyt noch wat gematight ſoude konnen werden. Dat men ſeyt, alle beweginge te verhitten, is te verſtaen van dingen, die vaſte tegenſtant vinden, ofte die met hare deelen tegens malkanderen ſtooten. Alſoo ſiet men, dat den hamer op het aenbeelt lang geſlagen, een zage geſtadigh door hart hout getrocken, merckelick komen te verhitten; ende ſulcks van wegen de lucht, die tuſſchen beyde is, ende ſoo dun ende fijn gemaeckt wert, datſe dickwils in vyer komt te veranderen, gelijck men bevint aen de Molen-ſteenen, die ras omgaen, ende aen de Vyerſlagen. Ende al is 't, dat wy door beweginge, ofte oeffeninge wel verhitten, ſulcks geſchiet door het wrijven eerſt van de beenen tegens het Kraeck-been, ende ſoo voort van alle de Leden tegens malkanderen: maer niet door de Lucht, alſoo ſy niet en kan verhit werden door de beweginge, dan veel eerder verkoelt, gelijck de waeyers wel vertoonen. Soo wert oock het water, geroert zijnde, koelder; ende ſtil ſtaende krijght het meerder hitte. Waer uyt wy dan beſluyten, dat de Kogel hebbende geen hitte in ſijn ſelven, noch die konnende krijgen door beweginge, ofte tegenſtant, geenen Brant kan laten in 't geſchoten Deel, veel minder, die aldaer eenige korſte ſoude branden.

Werdt noch ten derden den brant van den Kogel beweert, door dien hy ſomtijdts eenige ſtroo-dacken, ende kruyt-torens aen brant geſchoten heeft. Maer dien brant is niet veroorſaeckt door den Kogel, als niet heet zijnde, dan door eenige Vyer-voncken, die afſpringen van eenigen ſteen, yſer, ofte yet anders, daer de Kogel tegen ſteuyt, ende alſoo gelijck een vyer-ſlagh voncken veroorſaeckt.

Ten laetſten komen ſy op de *Toe-vallen*, ende ſeggen, dat alle de gene, die vernomen werden in de verbrantheyt, oock te ſien zijn in geſchote Wonden, als namentlick hitte, rootheyt, een Korſte daer het vyer geraeckt heeft, dat 'er geen ofte ſeer weynigh Bloedts uyt en komt, dat ſy negen dagen duyrende verargeren. Maer deſe redenen gaen mede ſoo loſch, als de voorgaende. Want wat eerſtelick de hitte aengaet; daer en klaeght de gequetſte niet, ofte weynigh, ende alleen wanneer de Wonde tot Ouſtekinge, ende Etter-maecken

komt. Behalven dat de Kogel oock meerder brandt ſoude moeten maecken, als hy in 't lijf bleef ſteecken, dewijl hy daer langer tijdt heeft, als die maer ras door en gaet, het welck de ondervindinge anders uytwijſt. Belangende de rootheydt, die vertoont haer rontſom de Wonde maer een weynigh tijdts, van wegen wat toe-vloeying van Bloedt, dat de geſcheurde vaten uytgeven. Maer die verwe komt haeſt in een bruyne te veranderen van wegen de vochtigheydt, die het geplettert vleyſch uytgeeft. Niet meerder ſlot en heeft het derde, te weten van niet ofte ſeer weynigh Bloeden, want ſulcks ſtrijdt tegens de ondervindinge, inſonderheydt wanneer dat 'er groote vaten gequetſt zijn. Ende of het ſelve ſomtijdts al mocht gebeuren, ſoo moet de oorſaeck geleyt werden ſoo op den grooten ſchrick (gelijck men dagelicks ſiet, dat daer door in 't Laten de geopende Ader niet en wil bloeden) die de geſchotene ſchierlick overvalt, als mede op de ſwelling, die in de geletterde Deelen terſtont na den Schoot komt, ende de Wonde byna toeſluyt. Noch minder ſluyt het gene ſy ſeggen, dat een geſchote Wonde niet anders, als yet dat gebrant is, negen dagen lang ſoude verargeren, ende dan tot ſweeren, ende ſcheyden komen; dewijl daer in geen algemeene tijdt en kan beſtemt werden, als hangende aen de gelegentheydt van 't gequetſte Deel, of het zenuwachtigh ofte vleyſigh is, als mede aen de goede, ofte quade geſtaltenis van den gequetſten.

Uyt het gene dus verre verhaelt is, beſluyten wy, dat de geſchote Wonden, van wegen haren eygenen aert, ende nature geen venijn, noch brandt en hebben: maer dat alleen hare kanten, door den grooten ſlagh, gemorſelt, ende geplettert zijn, ende daer in van gemeene Wonden verſchillen.

3. Het *Onderſcheydt* van deſe Wonden werdt genomen, na haer gedaente, ende plaetſche. Soo zijn ſommige groot, andere kleyn; eenige diep, die alles van binnen, als Vleyſch, Aderen, ende Zenuwen ſcheuren, ja de Beenderen morſelen; andere, die, van een ſchamp-ſchoot, maer even door het Vel gaen. Meeſtendeel vlieght de kogel door het Deel, ſomtijdts blijft hy daer in ſteecken, het zy alleen, ofte met een ſtuck van 't wapen, ofte kleederen, dat hy voor hem drijft.

4. De Scheut brengt ſijn *Ken-teyckenen* van ſelfs mede. Doch of de Wonde vergiftight is, heeft noch byſondere teyckenen, in 't navolgende Capittel te verhalen.

5. Wat de *Voor-teyckenen* betreft; Overſlaende 't gene in 't gemeen van de Wonde geſeydt is, ſoo zijn de geſchoten, als rontſom met geplettert vleyſch beſet, gevaerlicker, als andere, die geſteecken zijn; inſonderheydt noch, dewijl ſe meeſt in de legers gegeven werden, daer gemeenlick quade Lucht is, ende de beſte maniere van leven niet onderhouden en wert. De Wonden, die van venijnige Kogels geſchoten zijn, vallen meeſt doodelick; voornamelick als ſy wat diep in-gaen.

6. Wy komen tot de *Geneſinge*, waer in vier dingen vereyſcht werden. Soo daer yet in de Wonde ſteeckt, uyt te trecken; 't Geplettert vleyſch te doen verſweeren; de Wonde wederom met Vleyſch te vollen; ende ten laetſten met Vel te decken. De Kogel, ofte yet anders, dat in de Wonde geraeckt is, dient ten eerſten uytgenomen, wanneer de pijn, ende onſteeckinge eerſt begint, ende ſulcks door den ſelfden wegh, daer het in geraeckt is, ofte ſoo het diep aen de weder-zijde ingeſchoten is, aldaer uytgeſneden. Hier toe werden vereyſcht vierderhande middelen. Voor eerſt, dat de gequetſte geſtelt zy in de ſelfde geſtalte, als doen hy de Wonde ontfing. De Poëet *Homerus* ſchrijvende in ſijn 11. Boeck van de Troyaenſche belegeringe, dat *Patroclus* ſijnen vrient *Euripilus* een Pijl uyt de Dye ſnede, hem leggende op Oſſen-huyden; ſoo geeft daer op *Euſtathius* in ſijne Grieckſche uytlegginge deſe reden; hoe de Oude ſeggen, op dat het uyt-trecken van den Pijl te beter ſoude toegaen, de gequetſte moet geſet werden in de eygene geſtalte des lichaems, daer hy in was, doen hy de Wonde kreegh. Soo wert 'er geſeydt (vervolght hy) van ſeecker Genees-meeſter, dat, als in het uyttrecken de Pijl niet volgen en wilde, hy den gequetſten vraeghden in wat geſtalte de Wonde hem was overkomen; ende verſtaende, dat hy de ſelve te Paert ſittende gekregen hadde, hem ſtelde in de geſtalte van yemandt, die te Paert rijdt, ende alſoo den Pijl uyt-trock. De reden hier van is, om dat ander gedaente, de Spieren verdraeyt, ende alſoo het uytkomen van 't gene in de Wonde ſteeckt, benaeuwt, ofte ſluyt. Soo dat in deſe gelegentheydt (wanneer de gequetſte dickwils geen goet beſcheydt ſelver en weet) als oock anders, de Wonde wat moet gewijdt werden, om den Kogel te vinden. Hier toe ſchrijft *Paré* ſeer wel, dat de Vinger, als gevoeligh zijnde, wanneer het weſen kan, ſeeckerder gaet; ende dat men anders, als de Kogel te diep ſteeckt, een ront Proef-yſer, om geen pijn te maecken, ſal gebruycken; hoe wel het ſelve oock niet altijdt vaſt en gaet, gelijck alle daeghs bevonden werdt. Ende dit is het tweede. Voor het derde, dient de Kogel, nu gevonden zijnde, gevat; ende voor het vierde, uytgetrocken. Beyde geſchiedt door tangen, ende ander konſtigh werck-tuygh, beſchreven, ende afgebeeldt door den gemelten *Paré*, ende *Hildanus*. Indien evenwel de Kogel ſtack in een van de edele Deelen, ofte die met de ſelve gemeenſchap hebben, ende dat de gequetſte ſcheen gevaer te loopen, dan is beſt het uyt-trecken te ſtaecken, om de doodt, die van ſelfs ſoude komen, daer door niet te verhaeſten. Soo valt oock het *uytſnijden*, van wegen de bloet-ſtorting, de welcke op diepe Wonden moet volgen, oock ſeer gevaerlick. De Latijnſche hiſtory-ſchrijver *Curtius* ſchrijft in ſijn 9. Boeck, dat *Alexander de Groote* van een Pijl met weer-haeckxkens geſchoten zijnde, de Genees-meeſters ſeer bekommert waren. Want het hout, om niet te ſchudden, ten eerſten gekort zijnde, vonden ſy ſwarigheydt in 't gehaeckte yſer uyt te trecken; alſoo ſulcks ſonder letſel van 't lichaem niet te doen en was, als met ſnijden de

Wonde

Wonde te vergrooten. Vorders vreeſden ſy, dat door het ſnijden, een bloedtſtorting ſoude overkomen: want de Pijl was groot, ende ſcheen al tot in het Ingewandt gekomen te weſen. Even-wel de Wonde wijder geopent zijnde, ende het yſer uytgetrocken, ſoo began oock een groote menighte bloedts te vloeyen, ende de Koning flaeuw te werden, ende een donckerheyt voor ſijn oogen komende, als of hy ſtorf ſijn ſelven uyt te ſtrecken: maer als die groote ſtorting opgehouden, ende geſtelpt was, ſoo quam hy allencxkens wederom tot ſijn ſelven. Derhalven moet het Bloedt datelick geſtempt werden: 't welck deſelfde *Alexander* wel verſtondt, als hy noch eens met een Pijl geſchoten zijnde (gelijck *Curtius* in 't 4. boeck van ſijn Hiſtorye ſchrijft) geboodt het Bloedt op te houden, ende de Wonde toe te binden; 't welck opgehouden, ende verkoudt zijnde (ſeydt *Curtius*) de Wonde dede opſwellen. Ende ſulcks een goet teycken te zijn, is aengeweſen in 't 1. Capittel, n. 7. van 't 2. Deel, ende 3. Boeck der *Heel-konſte*.

Om tot geneſen te raecken is ten tweeden noodigh, dat het gepletterde voor al aen 't Sweeren, ende tot Etter gebracht, ende alſoo van 't geſonde Vleyſch afgeſondert werdt. Doch dewijl het geknutſte Vleyſch, als verlaten zijnde van de natuyrlicke Wermte, ende levende Geeſten, lichtelick verrot, ende alſoo tot Koudt-vyer vervalt: ſoo en dienen hier niet *Baſilicon*, ende de ander Etter-maeckende middelen, die in andere Wonden gebruyckt werden, als te vochtigh zijnde, maer wel daer *Termenthijn* by komt. De meer-gemelte *Paré* beſchrijft [in de Voor-reden, ende 't eerſte verhael van het 2. Boeck] eenen Balſaem, die hy ſeydt bekomen te hebben van ſeecker Heel-meeſter, ſeer vermaert in 't geneſen van geſchote Wonden. De beſchrijvinge ſal ick hier ſtellen, ende dat alleen in plaetſche van vele, als geen beter kennende, ende die van vele Meeſters voor den beſten oock gekeurt is. Men ſal nemen ['tvolgende:]

N. *Twee jonge Honden, eerſt geworpen,*
ende de ſelve koockt tot dat ſy van de beenen vallen in
Oly van Witte Lelyen, ofte
Violen, 48 *onçen,*
ende in 't laetſte daer by doende
Aerd- of Pier-wormen, met Wijn gewaſſchen,
12 *onçen,*
by dit doorgekleynſde ſal men doen
Veneetſche Termenthijn, 3 *onçen, ende*
Brandewijn, 1 *onçe.*
[*Tot een Balſem.*]

Ende daer mede heeft men een brave Salve om de pijn te verſachten, Etter te maecken, ende met eenen te Suyveren. Dan dient noch vorder geſuyvert door ſoodanige middelen, als in 't 12. Capittel van 't 1. Deel der *Heel-konſte* beſchreven zijn.

De Wonde wel geſuyvert zijnde, moet met Vleyſch gevolt, ende dan met Vel overtrocken werden, op die wijſe, als hier voor is aengeweſen.

7. Alſoo deſe Wonden vry wat gevaerlicker zijn, als andere, ende de Gequetſte oock dickwils krachtelooſer; ſoo moet hier een naeuwe *Maniere van Leven* gebruyckt werden, ende al nagekomen, dat wy in 't 1. Capittel van de Wonden in 't algemeen hebben voorgeſchreven.

Het X. Capittel.

1. *Vergifte Wonden,*
2. *Oorſaecken,*
3. *Ken-teyckenen,*
4. *Voor-teyckenen,*
5. *Geneſinge.*

I.

WY hebben van de ſchrickelicke Wonden, die door het ſchieten komen, nu wijdtloopigh gehandelt: maer noch meerder gevaer, ja meeſt de doodt ſelve werdt aengebracht, door de gene, die *Vergift* zijn; gelijck de Italiaenſche Poëet *Taſſo* wel ſeydt in ſijn Hieruſalem, Cant. 19.

E'l ferro armato di Veneno bavranno,
Perque mortal ſia d'ogni piaga il danno.

Wanneer ſulcks geſchiet door ſteecken, ofte bijten van venijnige Beeſten, dan ſtaet vry meerder ſwarigheydt te verwachten van het venijn, als van de opening, die dickwils weynigh om het lijf heeft. Welck gevaer in kleyne Wonden oock aengemerckt is van den Poëet *Lucanus* in ſijn 8. Boeck:

—— *Sed multo ſaturantur tela veneno;*
Vulnera parva nocent, fatumque in ſanguine ſommo eſt.

De vermaerde Genees-heer *Cardanus* ſtelt hier van 2. *de Venen.* 6. de oorſaeck te weſen, dat Venijn in een Wonde, veel meerder kracht heeft, als 't gene ingenomen is, alſoo het ſelfde terſtondt na 't herte kan ſchieten. Dat ſoude beveſtigen den omloop van 't Bloedt (daer *Cardanus* even wel noch weynigh af geweten heeft) 't welck uyt het vergiftigh Deel geſtadigh in 't herte getrocken werdt.

2. Wat de *Oorſaecken* belangt, in 't laetſt-voorgaende Capittel is geſeydt, de Wonden vergiftight te werden, door het Geweer van buyten te beſtrijcken. Welcke verdoemde booſheyt niet alleen noch huyden-daeghs by de Indianen, maer oock al van oudts by verſcheyde volckeren in 't werck geſtelt is, gelijck blijckt uyt verſcheyde ſoo Grieckſche, als Latijnſche Hiſtory-ſchrijvers, ende Poëten. *Theophraſtus* ſchrijft in ſijn 9. Boeck op 't 15. Capittel, dat by de Moren een doodelicke wortel waſt, daer ſy de Pijlen mede beſtrijcken. Van diergelijcke venijn werdt mede getuyght by *Heſiodus*, *Nicander*, *Dioſcorides*, *Strabo*, *Plinius*, *Paulus*, *Ovidius*, ende meer andere, ende daer op ſlaen mede deſe verſſen van *Virgilius* 10. *Æneid.*

Te quoque magnanimæ viderunt, Iſmare, gentes,
Vulnera dirigere, & calamos armare veneno,

Op die wijſe konnen oock ſelve de middelen, die tot heelen ſouden ſtrecken, vergiftight werden. Soo is de gequetſte *Panſa*, Borgemeeſter van Romen, gelijck de Hiſtory-ſchrijvers getuygen, door beleyt van *Auguſtus*, na gemeent werde, aen een zijde gebracht. Onder ons nieuwe Hiſtory-ſchrijvers, ſeydt *Thuanus* in ſijn 48. Boeck, dat voor het vinden van de Buſſen, in Spaengjen mede gebruyckt wierden Pijlen, met het ſap van een Venijnigh kruyt, 't welck de Moren (want het waſt ontrent Granada, daer ſy lang huys gehouden hebben) *Reialger* noemen, ende dat gemeent werdt, 't ſelve een ſoorte van *Aconitum* te weſen. Dan wy en behoeven de ſtoffe, daer dit vervloeckt quaedt mede gedaen werdt, niet naeuwkeurigh aen te wijſen, om ſulcken grouwel niet te leeren. Seer wel ſeggen de Rechten, *Culpa ſimilis eſt, prohibita diſcere, quam docere*, in den *Cod. de Malef. & Mathem.* op de achtſte wet. Wy hebben even wel wat daer van moeten ſeggen, om de ſelve te mogen kennen, op dat de rechte middelen daer tegen ſouden konnen in 't werck geſtelt werden. Derhalven ſullen wy komen tot de *Ken-teyckenen*.

3. Deſe Wonden, alſooſy komen uyt een byſondere oorſaeck, ſoo hebben ſy oock hare byſondere *Ken-teyckenen*; onder de welcke wel het voornaemſte is, *Flaeuwte*, ende *Klopping van 't Herte*, om dat het ſelve meeſt van het Venijn beſtormt werdt. Hier by komt, dat ſoodanige gequetſte, al bekomen ſy van de Flaeuwte, ſoo kout zijn als een ſteen, niet van wegen de kouwigheydt van 't Venijn, dewijl alle Venijn niet kout en is, maer dat oock het heete de natuyrlicke wermte uytbluſcht. Soo dat daer door oock, hoe wel anders de ſelve ſcherp is, de pijn dickwils niet gevoelt en werdt. Sulcks getuyght de Poëet *Lucanus* in ſijn 9. Boeck, van 't Leger, dat de vrome *Cato* leydde in Afrijcken, daer ſy vele Slangen, en andere venijnige beeſten ontmoeteden.

Has inter peſtes duro Cato milite ſiccum
Emetitur iter: tot triſtia fata ſuorum,
Inſolitaſque videns parvo cum vulnere mortes.
Signiferum juvenem Tyrrheni ſanguinis Aulum
Torta caput retro Diphas calcata momordit.
Vix dolor, aut ſenſus dentis fuit.

Hier by komt noch dat het Vleyſch, om de Wonde ſtaende, blaeuw, paers, ende bruyn werdt, gelijck *Cardanus*, *Paré*, ende *Codronchius* getuygen, ende lang te voren geſeyt is van den Grieckſchen *Nicander* in *Alexiph.* met de verſſen, die aldus in Latijn overgeſet zijn:

Quæ poſtquam hæſerunt, & non ſanabile vulnus
Inflixere, caro livet, viruſque putreſcit
Vipereum, atque cutis ſe tabo fœta reſolvit.

Deſe bedervinge van het Vleyſch, maeckt oock dat de Wonde een *Stanck* van haer geeft; het welck de gemelte *Cardanus* ſchrijft het Venijn oock eygen te zijn, ende derhalven de Wonde lichtelick mede-gedeelt werdt.

4. Uyt het gene alreede verhaelt is, zijn de *Voor-teyckenen* genoegh af te nemen, te weten hoe ſwaerder, ende gevaerlicker de Venijnige Wonden zijn, als de gemeene, dewijl ſy boven de quetſinge Venijn by haer hebben, dat volgens eygen aert het Herte, de fonteyne des levens, terſtont beſmet, ende derhalven, hoe kleyn (hoe wel het daer weynigh op aenkomt) ſy ſoude mogen zijn, een haeſtige doodt gemeenlick aenbrengen. Sulcks getuyght de meer-gemelte *Curtius* in 't 9. Boeck van ſijn hiſtorye, het Leger van *Alexander de Groote* overgekomen te zijn door venijnige Pijlen, ende dat de oorſaeck van ſoo felle doodt by de Genees-meeſters niet en konde begrepen werden, dewijl oock de minſte Wonden ongeneeſlick vielen. Ende of 't noch al eens gebeurde, dat deſe Wonden uytſtel gaven, ſoo maken ſy een traegh, ende verdrietigh werck, gelijck de Grieckſche Poëten wel aengemerckt hebben in *Philoctetes*, den welcken ſy jammerlick doen kermen over de Wonde, die hem van een Slange gebeten was, ende daer hy ontrent thien jaer aen ging, gelijck *Ovidius* ſchrijft 5. *Triſt.* 2.

Pœne decem totis aluit Pæantius annis
Peſtiferum tumido vulnus ab angue datum.

Het is vremt 't gene *Plinius* ſchrijft 28. *Nat.* 3. dat de Wonden beſwaren, door het in-komen van de gene, die eens van een Slange, ofte Honden-tant gequetſt zijn. *Tantum remanet virus ex accepto ſemel malo, ut venefici fiant venena paſſi.*

5. Om de *Geneſinge* wel aen te leggen, ſoo moet hier meerder gelet werden op het vergif, als op de quetſinge. Derhalven ſal men ten eerſten in-nemen, om de venijnigheydt van 't Hert te weeren, *Theriakel*, *Mithridaet*, ofte *Diaſcordium*, met *Zout* van *Scordium*, *Wijn-ruyt*, ofte *Carduus-benedictus*, in *Wijn* vermengt; van de eerſte 1 vierendeel-loot, van de andere 1 ſcrupel, ofte half vierendeel-loot, na gelegentheydt; ende ondertuſſchen geſtadigh drincken *ſuyre Wey*, daer de wortels van *Scorzonera*, ende *Petaſites* in gezoden zijn, ende op 't laetſte *Suyring* by gedaen is. Even haeſtigh moet tot de Wonde ſelve gekomen zijn. De Ouden verhalen veel van ſeecker volck, *Marſi*, ende *Pſylli* genoemt, die ſonder letſel het Venijn uytſogen, ende van geen Serpenten en konden beſchadight werden; waer van te ſien is by den Grieckſchen Hiſtory-ſchrijver *Herodotus*, in ſijn 4. Boeck, *Elianus* in 't 16. Boeck, van de hiſtorye der Deelen, op 't 28. Cap. *Plinius* in 't 3. Cap. van ſijn 28. Boeck, ende uyt hem *Solinus*. (doch niet wel gevolght, gelijck *Salmaſius* aenwijſt in *Obſ.* pag. 48.) *Agellius* 16. *Noct. Att.* 11. ende *Lucanus* op de gemelte plaets. Soo ſchrijft *Thuanus* in Spaengjen dat uytſuygen gebruyckelick geweeſt te zijn; maer dat ſy nu beſigen het *Sap* van *Quee-appelen*, ende *Brem*, in welckers geknaeuwde bladeren, ſulcken kracht ſoude weſen, dat ſy het Vergif opgeleyt zijnde, door de Wonde uyt-trecken. Daer op ſlaet 't gene Dr. *Foreſt* ſchrijft 6. *Chir. Obſ.* 10. te Romen verſtaen te hebben uyt ſijn meeſter Dr. *vander Horſt*, dat als in den Turckſchen krijgh veel gequetſte van venijnige Pijlen ſchierlick ſtorven, ten laetſten een oudt Ge-

nees-

nees-meeſter daer over quam, die *Queen* gekaeuwt, ende alſoo met nuchteren *Speeckzel* vermengt daer op leyde, ende dat ſy ſoo genaſen, daer geen andere middelen te voren hadden geholpen. Wat vorder de geneſinge belangt, de ſelve dient aengeſtelt te werden, gelijck in 't 9. Cap. van 't 1. Boeck des 2. Deels van den *Schat der Ongeſontheyt*, nopende de dulle Honts-beten is aengeweſen.

Het XI. Capittel.

1. Kout-vyers *Benaminge*,
2. *Beſchrijvinge*,
3. *Oorſaecken*,
4. *Ken-teyckenen*,
5. *Voor-teyckenen*,
6. *Geneſinge*,
7. *Maniere van Leven*.

1.

Tot de ſware Wonden, inſonderheydt de geſchote, ende Venijnige, daer laetſt afgehandelt is, ſlaet dickwils een verſtervinge van de natuyrlicke wermte: welck gebreck de Griecken, ende haer volgende de Latijnen *Gangrena* heeten, eenen naem by onſe Heel-meeſters oock gebruyckelick. Dr. *Iunius* noemt het *Quaet*, ende *Vuyl vleyſch*, dan dat en paſt op de *Gangrena* niet; want daer kan in een Wonde wel quaet, ende vuyl vleyſch groeyen, ſonder dat het juyſt *Gangrena* is; maer het ſoude *Doof*, ofte *Doot vleyſch* (gelijck het is, ende hy 't ſelve oock die benaminge geeft in 't Françoiſch, Spaenſch, ende Italiaenſch) met beter reden mogen genoemt werden. Onſen gemeynen naem is *Kout-vyer*, welcke woorden wat t'ſamen-ſtrijdigh ſchijnen, gelijck de wijſs ſeggen een Silvere Yſerken, &c. dan heeft miſſchien deſe gront, dat het vleyſch hier gantſch kout is, ende even wel gelijck Vyer, als voort-brant. Want op die manier wert oock het branden de kouw toegeſchreven in 't Latijn van *Tacitus* in het 13. Boeck van ſijn Jaer-geſchiedeniſſen, *Ambuſti multorum artus vi frigorus*, ende van den Poëet *Virgilius* in 't eerſte van ſijn Landt-bouwinge,

——— *penetrabile frigus adurit*.

2. *Kout-vyer* is een verſtervinge in eenigh Deel, kout, ſlap, bruyn, ende ongevoeligh, als van de natuyrlicke wermte, ende levend-maeckende Geeſten gantſch berooft zijnde. Wy en maecken hier, als onnoodigh, geen onderſcheydt tuſſchen *Gangrena*, ende *Sphacelus*; want meerder, ende minder en behoeven geen byſondere geſlachten te ſtellen.

3. De naeſte *Oorſaeck* van Kout-vyer, is de *uytbluſſinge* van de natuyrlicke wermte, ende levend-maeckende Geeſten, in de welcke het leven beſtaet, ende die uytgebluſt zijnde, het zy in 't geheele Lichaem, het zy in eenigh Deel, dan is 't daer oock met het leven gedaen; in 't eerſte noemen wy het de doodt, in 't andere doodt vleyſch, ofte Kout-vyer. Nu de natuyrlicke wermte werdt met haer Geeſten verniele, ende te niet gebracht, wanneer, ofte tegen-ſtrijdende dingen haer tot bedervinge brengen, gelijck groote kouw, ende venijn; ofte het belet van door-waeſſemen, haer verſtickt; ofte vele hitte haer doet vervliegen; ofte ſy, als een kaers, uytgaet, door gebreck van voedtſel. Waer uyt wy konnen vijf Oorſaecken ſtellen van het Kout-vyer, te weten, te groote Koude, ende Hitte, quade Hoedanigheyt, verhindert Door-waeſſemen, ende gebreck van Toe-voer.

Wat voor eerſt de *felle*, ende *bittere Kouw* belangt, daer van ſchrijft de Romeynſche *Tacitus* in ſijn gemelte boeck, hoe vele haer Lidtmaten door de kracht van de Kouw aengebrandt waren, ſommige oock op de wacht doodt bleven: ende hoe ſeecker krijghs-knecht, die een bondel hout droegh, de Handen ſoo verſteven, dat ſy blijvende aen den laſt hangen, van de gekorte Armen afvielen. In onſe Oorlogen gebeurt diergelijcke des Winters door de banck, dat de krijghs-luyden, die op ſchiltwacht ſtaen, de Voeten bevrieſen, ſoo dat het Koudt-vyer in de ſelfde ten eerſten ſlaet. Ick hebbe verſcheyde krijghs-luyden hier in 't Gaſt-huys geſien, die op ſulcken wijſe ſommige de Teenen, andere den geheelen Voet afgevallen was, eenige, die het geheele Been afgeſet moeſte werden.

Het ſelfde doet op een andere maniere *grooten Brant*, om dat hy de natuyrlicke wermte, ende ſappige vochtigheydt, waer by het lichaem in 't leven werdt onderhouden, t'eenemael verteert.

De derde, onder de uyterlicke oorſaecken, is *Quaetaerdigheyt*, 't zy van *Venijnige beten*, ende *ſteeckten* van Beeſten, *ſoodanige Wonden*, ofte oock eenige *Af-etende*, ende *Brant-middelen*, onvoorſichtigh, gelijck op teere, ende gevoelicke plaetſchen, gebruyckt.

Ten vierden werdt de natuyrlicke wermte geſtickt, wanneer de ſelve geen lucht, die haer onderhoudt, en kan ſcheppen, noch haer dampen loſen. Het welck bevonden wert in groote *Onſteeckinge*; inſonderheyt daer te *Koude middelen* al te veel opgeleyt zijn. Soo hebbe ick onlangs geſien, dat ſeecker Joffrouw een groote Roſe aen haer been krijgende, om 't ſelve ſloegh *Water*, ende *Azijn*, ende dat terſtont het Koudt-vyer daer op volghde. Het middel en was wel ſoo quaet niet, gelijck het oock in kleyne Onſteeckinge gebruyckelick is: maer hier hadde den brandt te groot geweeſt, om ſijn ſtoffe achterwaerts te drijven.

Ten vijfden, gelijck ons lichaem door voedtſel onderhouden werdt, ſoo gaet het oock met de natuyrlicke wermte, ende dat haer onthouden zijnde, of belet toe te komen, 't zy door uyt-teerende Sieckten geen ſtoffe en groeyt, het zy in groote Geſwellen, ontledene Gewrichten, te vaſt Binden, de Vaten toegeperſt, ofte in Wonden, ende Breucken geſcheyden werden: ſoo is 't onmogelick, dat ſulcken Deel ſoude levend blijven, maer vervalt noodtwendigh tot een verſtervinge.

4. Na dat het Koudt-vyer begint, ofte klimt, ſoo openbaren haer min, ofte meerder de *Ken-teyckenen*;

Deſe

Deſe zijn licht aen te mercken, ende konnen lichtelick in 't getal van vijf mede begrepen werden.

Het eerſte beſtaet in de *Verwe*, die hier allencxkens verandert. Want in plaetſche dat ſy in alle Onſteeckinge root is, ſoo werdt ſy hier bleyck, paers, blaeuw, ende op 't laetſte peck-ſwart.

Het tweede teycken is *Pijn* met *Kloppinge*, dan alleen in 't begin, maer gaen beyde daer na over, ongevoeligheyt, ende onbeweeghlickheyt in haer plaetſch komende. Dan hier op dient wel waergenomen de leſſe van *Paré*, dat een Heel-meeſter, wanneer hy uyt de andere teyckenen wel verſeeckert is van 't Kout-vyer, hem niet en laet bedriegen, door eenige kleyne beweginge, die ſomtijdts noch in 't verſtorven Deel wert waergenomen. Want ſulcks geſchiet niet door het bewegen van den geheelen Spier, maer van wegen dat ſijn hooft noch gaef is, ende wanneer dat beweeght, ſijnen pees, ende ſtaert, hoe wel al doodt zijnde, na treckt. Wat de ongevoeligheyt belangt, die is ſoo groot, dat men in 't quaet Vleyſch ſonder Pijn ſnijt, 't en zy men het goet Vleyſch raeckt.

Ten derden komt de *Stanck*, even eens als van een lijck; waer door oock van binnen de beſmette Geeſten het *Herte bang*, ende *flaeuw* maecken, inſonderheydt in Kout-vyer, dat uyt Venijn oorſpronckelick is.

Het vierde ken-teycken is, *ſacht*, ende *morruw Vleyſch*, ende als men dat met de vinger druckt, daer een put in blijft ſtaen, maer die niet wederom toe en gaet, gelijck in geſwolle Beenen, ofte andere koude Geſwellen, die wy *Oedemata* noemen.

Voor het vijfde teycken ſtellen wy, dat het Op-huydeken, gelijck in Bleynen, van de Huydt ſcheyt, ende afgetrocken werdt: ja als men de Huydt ſelve met de vingers aenvat, ſoo ſchijnt ſe mede loſch te leggen, ende van haer onderleggende Deelen te ſcheyden.

5. Wat de *Voor-teyckenen* aengaet: Alle Kout-vyer is gevaerlick. Maer even wel (gelijck *Celſus* wel ſchrijft in ſijn 5. Boeck) als het maer begint, ende noch niet geſeten is, dan kan het noch door goede middelen geſteuyt werden; te weten in een jong, ende kloeck lichaem, ende daer de Zenuwen niet, ofte ſeer weynigh beſchadight en zijn, ende de Spieren noch gaef. Ick hebbe hier geſien een vol-lijvigh man, tuſſchen de vijftigh, ende ſeſtigh jaren, die oock, na ſijn lichaem, dicke beenen hadde; waer in door ſtooten, het Kout-vyer quam, daer mede hy wat te lang gewacht hebbende, ſoo diep ingegeten was, dat men hem in verſcheyde reyſen eenige ponden vleyſch uyt ſijn Kuyten ſnede, ende, niet tegenſtaende groote ſwackigheydt, ende Koortſche, even wel noch genas, ende lange jaren daer na geleeft heeft.

In ongeſonde lichamen, gelijck die van de Blaeuw-ſchuyt opgegeten werden, valt het meeſt ongeneeſlick; inſonderheyt de Water-ſuchtige, wanneer de geſwolle, ende klaer-geſpanne Beenen met kleyne gaetjens open berſten, daer dan het ſcherpe water uytleckt, waer op het Kout-vyer, ende de doodt volght.

6. Wy komen tot de *Geneſinge*; de welcke geen oogenblick en dient uytgeſtelt, of men komt lichtelick te laet. Want ick hebbe geſien, dat na het Kout-vyer hem maer even aen 't Been met blauwe vlacken geopenbaert hadde, het ſelve in eenen dagh 't geheele lichaem overliep, ende ſulcke Siecken in twee drie dagen wech nam; ja ſomtijdts wel eerder, na de geſtalte der lichamen.

Dewijl het Kout-vyer een verſtervinge is, ſoo beſtaet het geneſen in de ſelve te weeren. Soo dra dan het minſte teycken hem openbaert, dient het Herte, daer al de kracht van daen komt, geſterckt tegen de quade dampen. Hier toe is bequaem [het volgende:]

N. *Conſerf van Gouts-bloemen*,
Bernagy-bloemen,
Roſen, *van elcks* 1 *onçe*,
Conſerf Alkermes, 1 *loot*,
Syroop van Citroenen [*een onçe*] *met*
Olye van Swavel, *eenige druppels tot dat het rinſch genoegh is*,
gemengt [*tot een Conſerf*.]

Van deſe Conſerf dient vijf-ſes-mael daeghs gebruyckt de grootte van een Caſtanye, ende tuſſchen beyde ſomtijdts gedroncken van een Koel-dranck, gemaeckt van 't [volgende:]

N. *Gerſte-water*, 1 *pint*,
Syroop van Citroenen, 3 *onçen*,
Zout van Scordium, *ofte*
Cardo-benedicto, ½ *loots*,
Oly van Swavel, *eenige druppels tot dat het rinſch genoegh is*
[*Voor een Koel-dranck*.]

Men magh oock nemen een, oft twee pinten *Kaerne-melck*, zieden die op met twee onçen van de wortels (die geen ſmaeck en geven) van *Scorzonera*, ende van 't vyer nemende den pot vollen met *Suyring* (want die en moet niet gezoden werden, of haer kracht vervlieght) ende ſoo gekout zijnde, van de *Wey* drincken. Is mede dienſtigh tegen den nacht in te nemen een vierendeel-loot *Theriakel*, *Mithridaet*, ofte *Diaſcordium*. By het voorgaende heb ick altijdt met groot voordeel van buyten doen opleggen een Pap, beſtaende uyt ['t volgende:]

N. *Groene bladeren van Alſſen*,
Scordium, (*vol*.
Wijnruyt, *van elcks* 2 *handen*
's Winters kan men het Poeyer nemen van het gedrooghde kruydt in
Stercke Wijn gekoockt en geſtampt zijnde, *daer by gedaen*
Vijgh-boonen-meel, 2 *onçen*,
Mithridaet, *of*
Theriakel, 1 *onçe*,
Aloë, *geſtooten*, 1 *loot*,
Voor-loop van Brandewijn, 2 *of* 3 *onçen*, *ofte in plaets van beyde*
Theriakel-water. [*Tot een Pap*.]

Op

Op de naeſte plaetſchen, om het voort-kruypen te ſteuy-ten, dient geleyt de plaeſter *Defenſivum* genoemt, daer over wat *Theriakel*, ofte *Mithridaet* dunnekens geſtreec-ken, ofte onder gemengt is. Ende dit is ſoo veel be-langt de geneſinge in 't algemeen: wy ſullen nu komen in 't byſonder tot de verſcheyde oorſaecken.

Voor eerſt, aengaende de *Kouw*: Wanneer in ye-mandt eenigh Deel te ſeer verkout is, dat even wel noch geen teyckenen van Kout-vyer uyt en geeft, maer alleen root is, met ſteeckende pijn, ende brant; ſoo en dient de ſelve niet terſtondt dicht by 't Vyer te komen, maer een weynigh af te ſtaen, ofte het Vyer kleyn te maecken, op dat de Wermte haer allencxkens wederom mocht vergaderen. Ja, indien het Deel niet geheel van Kouw ſoo verſtijft en is, dat het geen Bloedt meerder en heeft, dan ſal men 't ſelfde met Snee, ofte met ſcherpe Lappen in kout water gedoopt, hart wrijven; waer door dan het ſelfde ſijn vorige Wermte allencxkens ſal wederom krij-gen. Soo hebbe ick verſtaen uyt mijn ſwager, ende an-dere Geſanten, die van wegen onſen ſtaet in de Noort-ſche Landen geweeſt zijn, dat de inwooonders aldaer voor gebruyck hebben, de gene, die van Kouw verſtijft, ende by-na doodt gevroren zijn, eerſt in kout Water te doo-pen; ende de uyterſte leden met Snee te wrijven; ende dan eerſt in de Stoof te brengen. Daer, ofte op 't bed-de, geven ſy de ſelvige dan te drincken, om de Wermte van binnen na buyten beter te ſpreyden, *Mede*, met ge-ſtoote *Kaneel, Nagelen, Gember*, ofte ander kruyt. Som-mige nemen alleen *Brandewyn*; die ſoo van binnen, als van buyten bequamelick gebruyckt werdt. Het ge-meen volck hier te Lande, als oock in Duytſlant, ſtoven een verkleunt Deel met het afzietſel van bevrore *Knol-len*, in water gedaen; dan de Wijn is daer toe beter. Vorders na dat de pijn, ende de Kouw wat verſacht zijn, dient het Deel met een werme handt geſtreecken, ende ſachtjens gewreven, vet gemaeckt zijnde in *Olye van Dil*, *Camillen*, ofte *bitter Amandelen*; ende daer na met wer-mer, als *Olye van Baeckelaer*, ofte *Seven-getyden-kruyt*; ende ten laetſten met heeter, als *Peter-olye*, *Spijck-olye*, die van *Euphorbium*, ofte diergelijcke.

Ten tweeden, wanneer grooten Brandt de natuyr-licke Wermte doet vervliegen, ſoo dient, na Aderlaten, indien daer overvloet is van Bloedt, het Deel een wey-nigh geſtooft met het afzietſel van *Scordium*, in *Wijn*, ſap van *Suyring*, een weynigh *Azijn*, met wat *Zout*, ende dan de gemelte Pap daer om geſlagen.

Het gene, dat van buyten ('t welck de derde oorſaeck was) van Venijn komt, moet geneſen werden, gelijck de dulle Honts-beten, beſchreven in den *Schat der Onge-ſontheyt*.

Wat aengaet de vierde oorſaeck. Wanneer de natuyr-licke wermte, door groote Onſteeckinge verſtickt wert, dan moet, na een ſachte *Purgatye*, eerſt Bloedt gelaten werden, om het toe-vloeyen te verminderen, daer op het Deel geſcherft, gelijck wy terſtont ſullen aenwijſen.

Indien daer, ten vijfden, gebreck van voedtſel is, ende dat de natuyrlicke wermte, ende geeſten belet wer-den in te komen, ſoo ſal men in uyt-teerende Sieckten het lichaem in alle manieren vervochtigen, ende van buyten het Deel ſachtjens ſtrijcken met *Olye van Pier-wormen*.

Wanneer dit alles niet en helpt, ende de dreygende verſtervinge vaſt voortkruypt, ſoo ſal men, om de ſelvige te ſteuyten, het Deel, volgens den draet van de Spieren, door-kerven. Daer toe komen wy ongeerne, ende nim-mermeer, als door den noodt gedruckt zijnde, wanneer geen ander middel te vinden is, gelijck *Cicero* ſchrijft 1. *de Divin.* ſulck hier gebeurt. Want alleen door het ſcherven kan het verſtorven Deel ontlaſt werden van het vuyl ende bedorven Bloedt, daer het mede gepackt is. Dit ſcherven moet dieper, ende dickwilder geſchieden, na dat het Koudt-vyer hem verſpreyt heeft: de mate is, te komen tot het geſonde Vleyſch, het welck de Siecke ſelfs wel ſal aenwijſen. Want daer raeckende, voelt hy eerſt Pijn. Ende dan begint (ſeydt *Seneca* in ſijnen 89. Brief) het genees-middel voordeel te doen, als in een doof lichaem het gevoelen Pijn uyt-werckt. Na het ſcherven moet de plaetſch afgewaſſchen, ende gebet werden met *Pekel*, ofte heete *Brandewijn*, daer *Vng. Ægyptiacum* in geſmolten is; 't welck de bedervinge weert, ende het doodt Vleyſch van het geſonde ſcheyt. Het ſelfde wert oock met Wiecken in de ſneden geleyt, daer onder wat *Theriakel*, ofte *Mithridaet* vermengen-de, ende daer dan omgeſlagen de verhaelde Pap, ofte een Plaeſter van *Peck*.

Doch als even wel het quaet hier door niet en kan overwonnen werden, dan en valt 'er, van wat oorſaeck het oock geſproten is, maer een uytkomſt; te weten, na dat alles verſocht is tot behoudenis, ende het Kout-vyer ſoo verre de overhandt genomen heeft, van eenigh Deel gantſch te doen beſterven, als 't ſelve af te ſetten. Welc-ke leſſe der Genees-meeſters oock aengemerckt is van den Poëet *Ovidius* 1. *Metam.*

Cuncta prius tentanda; ſed immedicabile vulnus
Enſe recidendum eſt, ne pars ſincera trahatur.

De reden is om 't gene eens doodt is, niet wederom en kan levendigh gemaeckt werden, ende dat ſoodanigh Vleyſch het by-ſtaende beſmettende, 't ſelve oock tot verſtervinge treckt. Soo ſeydt de gemelte *Cicero* in ſijn 3. Boeck *de Divin.* dat ſommige Leden afgeſet werden, als ſy gebreck van Bloedt, ende de Geeſten beginnen te krijgen, ende d'andere Deelen ſchade aen doen. Daer-om moeten wy weten (gelijck wel vermaent is van *Var-ro* in ſijn Boeck van de *Exagog.*) dat een vinger dient afgeſneden, als daer door belet ſoude werden, dat het Kout-vyer niet tot den Arm en quame. Het ſelfde wert oock gepreſen van *Ammianus* in 't 17. Boeck van ſijn Hiſtorye, als mede van den Poëet *Claudianus* 2. *in Eutr.*

———— truncantur & artus,
Vt liceat reliquis ſecurum vivere membris.

Hier in komt het veel aen op de geſtalte, ende gematig-heydt der Leden. Ick hebbe altijdt geſien dat in ma-gere, ſelver in uytgeteerde Lichamen, met beter uyt-komſt afgeſet werde, als in de bloedt-rijcke, die dick-wils door groote bloedtſtortinge verflaeuwen. Daer-en-boven zijnder eenige Deelen, die niet en konnen af-geſet werden; waer in dan voorſichtigh gegaen dient, gelijck de Poëet *Claudianus* oock vermaent *de bello Getico*:

> *Cautius ingentes morbos, & proxima cordi*
> *Vulnera Pœoniæ tractat ſollertia curæ,*
> *Parcendoque ſecat, ferro ne longius acto*
> *Irrevocandus eat ſectis vitalibus error.*

Hy ſeydt wel, dat 'er vry ſpaerſaem dient aen de Borſt geſneden, om, door de naderheydt van 't Herte, gee-nen on-wederroepelicken mis-ſlagh te begaen. Dan hier en wil het uytſnijden niet wel vallen, gelijck oock in den Buyck, voornamelick als het Kout-vyer vele plaetſchen beſit, die dan wel allegader dienen wech ge-nomen, ende ſulcks niet konnende geſchieden, ſoo is 't bekaeyt werck. Over ſulcks en moet het Deel, dat in 't menſchelick lichaem beſmet is, niet altijdt afge-ſneden werden, gelijck *Dionyſius Halicarnaſſæus* ſchrijft in 't 6. boeck van de Roomſche Oudtheden. Want hier uyt en kan de Meeſter geen eer, noch de Siecke geen geſontheydt bekomen. De Geneſinge van de Wonde, ſeydt *Iuſtinus* 12. *Hiſt.* was ſwaerder, als de Wonde ſelve. Derhalven is beter 't gene men voor de handt weet ongeneeſlick te zijn, niet aen te roeren, maer de nature bevolen te laten, om den Siecken geen vergeefſe pijn aen te doen, ende het quaet meerder te tergen. 't Selve werdt oock van den Poëet *Ovidius* belaſt 3. *de Ponto* 7.

> *Curando fieri quædam majora videmus*
> *Vulnera, quæ melius non tetigiſſe fuit.*

Beter val (hoe wel oock niet ſonder gevaer) heeft het affetten in de uyterlicke lidtmaten, te weten Armen ende Beenen, Handen ende Voeten, Vingeren ende Teenen. Dan de minſte ſwarigheydt valt in 't Sacxken, alwaer het Koudt-vyer wel licht in komt, maer oock lichtelick tot ſcheyding gebracht werdt, behalven in Water-ſuchtige.

Wy komen nu tot de maniere van affetten. Na dat de Siecken een *Ey* geſlorpt, een *Wijn-ſopjen*, ofte yet anders hert-ſterckende gebruyckt heeft, ſal men hem bequamelick ſtellen, ende vaſt houden, ofte (ſoo het noodigh is) binden, ende dan, de Spieren opgetrocken zijnde, boven de plaetſch, daer de ſné ſal gaen, het Deel geheel vaſt toe binden. Door deſen bandt werdt voor eerſt het veel bloeden geſteuyt, ten tweeden het gevoelen wat benomen, ende ten derden de Spieren ſoo opge-ſchort zijnde, ſacken, na dat het lidt afgeſet, ende den bandt loſch gedaen is, wederom na beneden, alwaer ſy dan het uyterſte van de Beenderen bedecken. Aen-gaende de plaetſch; het affetten van Vingeren, ofte Teenen, geſchiedt bequamelick in 't Gewricht; al-waer, als het quaet ſulcks toelaet, het ſnijden met min-der gevaer geſchiedt, ende met minder pijn. Want de Zenuwen, ende Peſen doorſneden zijnde, werden na boven getrocken, met Vleyſch bedeckt, ende daer en volght geen Trecking op. Maer wanneer de verſter-vinge in het Been is, ſoo ſal men het ſelve ſoo veel onder de Knye affetten, dat 'er even genoegh blijft om op een ſtelt vaſt gemaeckt te werden. Het welck oock plaetſch heeft, als de Voet maer het Koudt-vyer heeft. Want in een Been en behoeft men niet ('t en zy het quaet al na boven getrocken was) ontrent het verſtorven Deel juyſt af te ſetten, maer men magh wel het geſonde vor-der aentaſten. Soo hebbe ick hier in 't Gaſt-huys ver-ſcheyde Krijghs-knechten, welckers voeten door kouw verſtorven, ende ſelfs het Been bedorven, ende als ver-wolmt was, met ſeer goede uytkomſt de Been-pijpen doen affetten ontrent een handt breedt onder de Knye. Want indien daer meerder gelaten werdt, (gelijck aen ſommige te ſien is) ſulcks en ſtreckt hier niet alleen tot ondienſt, maer valt oock beſwaerlijck, ende is den gang in de weegh. Dan in tegendeel moet in den Arm ſeer weynigh van 't geſonde Deel afgenomen werden, maer afgeſet dicht by het gene verſtorven is. De plaets gevonden zijnde, ſal men met een ſcherp Mes tot het Been toe ſnijden, ſelfs door het bekleedende Vlieſch, ende dan ſpoedigh het Been met een Saegh affetten. Dat afgeſaeght zijnde, ende genoegh uytgebloeyt heb-bende, moet het Bloedt geſtempt werden. *Galenus* in ſijn 2. Boeck aen *Glaucon.* die daer in by vele gevolght werdt, neemt hier toe een *gloeyend Yſer*, om de Vaten toe te ſengen. Het welck al van outs gebruyckelick te zijn geweeſt, blijckt uyt de Poëet *Claudianus* 2. *in Eutr.*

> *Vlcera poſſeſſis alte ſuffuſa medullis*
> *Non leviore manu ferro ſanantur, & igni,*
> *Ne noceat fruſtra mox eruptura cicatrix.*
> *Ad vivum penetrant flammæ, quo funditus humor*
> *Defluat, & vacuis corrupto ſanguine venis*
> *Areſcat fons ille mali.*

Dan dit Branden en kan ick met *Paré* niet toeſtaen; de-wijl het al te groote pijn verweckt, wanneer het ſnijden in geſont vleyſch (gelijck noodtſaeckelick is, hoe wel *Cicero*, in ſijn geſpreck voor *Seſtius*, ſulcks ſeydt wreet-heydt, ende Beuls werck te zijn) gedaen is; waer op dan van wegen de zenuwachtige Deelen quade toevallen by komen. Daer-beneffens werdt door dat Branden veel geſont Vleyſch verteert, het welck de Beenderen ontbloot, ende belet dat de Wonde met Vleyſch, en Vel niet wel geſloten en kan werden. Derhalven is be-ter, dat op de Wonde geleyt werdt *Werck* in *Wit van Ey gedoopt*, ende daer opgeſtroyt Poeyer van *Bolus*, *Stof-meel*, ende ander Bloedt-ſtelpende middelen in 't 13. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte* beſchre-ven. Daer dient dan de Plaeſter omgeſlagen, *Defenſivum* ge-

genoemt. Dit eerſte Verbandt en moet niet afgenomen werden voor den tweeden, ofte derden dagh in de Somer, ende den vierden in den Winter, 't en ware haer eenige andere ſwarigheydt openbaerde. Ondertuſſchen het Lidt in ſijn rechte geſtalte op een ſacht kuſſen geleyt zijnde, ſal men het tweede Verbandt op de ſelfde manier doen, ende het Been met droogh Plockſel decken, ende dit ſoo lange vervolgen tot dat 'er niet meerder te vreeſen en is van Bloedtſtorting. Dan dient daer opgeleydt een *Digeſtijf*, aengeweſen in 't 11. Capittel van 't meer-gemelte Deel. Wanneer hier door de Wonde tot Etter gebracht is, ſoo moet de ſelve geſuyvert werden met *Salve van Ioffrouw-merck*, ofte andere, die in 't 12. Capittel van 't ſelfde Deel beſchreven zijn. Ondertuſſchen en dient niet verſuymt, dat de Lippen van de Wonde, door klevende Plaeſters aen de kanten geleydt, ende daer aen gebacken zijnde, met een dubbelden draet by malkander getrocken werden. De vorder Geneſinge is gelijck met andere Wonden.

7. In dit ſwaer gebreck dient oock ſonderling gelet op een goede *Maniere van Leven*, de welcke na de verſcheyde Oorſaecken ofte verkoelende, ende vochtighmaeckende moet weſen, ofte verwermende, ende verdroogende; doch altijdt Hert-ſterckende, ende de bedervinge tegenſtaende. Tot dien eynde magh by de Spijſe gedaen werden *Kaneel*, ofte ander kruyt, als mede *Sap van Citroenen*, ende diergelijcke. Sommige meenen dat de *Slaep* hier weynigh behoort te zijn: dewijl, ſeggen ſy, dit quaet, dat in de waeckende eenen vinger aengroeyt, in ſlapende tot vier toeneemt, om dat de natuyrlicke wermte haer in den Slaep na binnen begeeft, verlatende de uyterlicke Leden, alwaer dan het Koudt-vyer de overhandt neemt. Dan deſe reden en kan ick niet wel voor bondigh keuren. Want in den Slaep en treckt de natuyrlicke Wermte ſoo niet na het Herte, dat ſy de uyterlicke Leden (gelijck haer Wermte wel uytwijſt) ſoude verlaten: maer door het ſlapen meerder geſterckt zijnde, kan het gebreck ſoo veel te beter wederſtaen.

NOTA: Dit volgende op fol. 138. col. 1. lin. 47. achter de woorden *van 't gemelte eerſte Deel*, in te voegen.

Fallopius, een vermaert Genees- en Heel-meeſter in Italyen, ſtelt voor een Salve, die hy noemt *de Tutia magiſtrale*, ende ſchrijft dat het de beſte is, die hy oyt geſien heeft, ende werdt aldus gemaeckt:

N. *Olye van onrijpe Roſen*, 8 onçen,
Myrthus,
Populyoen-ſalf, *van elcks* 3 *onçen*,
Blaren van Nacht-ſchade,
Weeghbre, *van elcks* 2 *handen vol*.
Het kruydt kleyn geſneden, moet onder 't ander vermengt acht dagen ſtaen, ende alle daegh omgeroert werden: daer na doorgedaen, ende daer in
Gele Waſch, 4 *onçen*, *op 't vyer geſmolten zijnde, ende als het begint laeuw te worden, met een ſtock om te roeren, ondertuſſchen daer in ſtroyende*
Schuym van Gout, *ofte*
Silver, 6 *onçen*,
Ceruys, 2 *onçen*,
Gebrandt Loodt, $1\frac{1}{2}$ *loot*,
Root gebrandt Koper, 3 *vierendeel loots*,
Bereyde Tutia, $\frac{1}{2}$ *loot*,
Campher, *anderhalf vierendeel loots*.
Dit ſoo twee uren lang onder malkanderen in een Vijſel geroert
Tot een Vel-maeckende Salve.

HET VIERDE BOECK, VAN DE BEENDEREN.

Haer ONTLEDINGE *ende* BREUCKEN.

Het Eerſte Capittel.

1. *Nootſaeckelickheyt van de kenniſſe der Beenderen.*
2. *Beſchrijvinge,*
3. *Gematigheyt, ende Geſtaltenis,*
4. *Stoffe, ende werckende Oorſaeck,*
5. *Gebruyck,*
6. *Geraemte,*
7. *Verdeelinge.*

I.

OM de gebroocken Beenderen wel ſamen te voegen, ende d'ontledene bequamelick in te ſetten, ſoo moet een Heel-meeſter (gelijck *Hippocrates* ſulcks ſijnen ſoon *Theſſalus* ernſtigh vermaent in ſeeckeren brief, ende na hem *Galenus* in ſijn Uytleggingen op *Hipp.* van de Geleden) volkomen kenniſſe hebben van haer natuyrlicke

licke gelegentheyt, hoedanigh ſy zijn, ende in wat gedaente haer ſtanſel is. Want, ſonder die wetenſchap, ſoude hy lichtelick van recht krom, van krom recht maecken, ofte tot eenige wanſchapenheyt oorſaeck geven. Derhalven ſal wel nootwendigh zijn, dat wy hier mede, voor al-eer tot de gebreecken te komen, een beſchrijvinge ſtellen der Beenderen.

2. De *Beenderen* zijn de hartſte, koutſte, drooghſte, ende ongevoelickſte Deelen onſes lichaems, geſproten, door de kracht van de natuyrlicke wermte, uyt het vetſte, ende aerdtachtighſte van 't Zaet, om het geheele lichaem te dienen tot ſtanſel, ſteunſel, ende rechtigheyt.

3. De drooghte der Beenderen komt door het uyttrecken van de vetſte Vochtigheyt, gedaen van de hitte. Zijn niet-te-min kout, om dat, wanneer die vochtigheydt verteert is, de hitte noodtſaeckelick vervlieght. Waer op dan noodtſaeckelick moet volgen een hardigheydt, ende ſtijvigheydt, ſonder de welcke de Beenderen haer ampt niet en konnen bekleeden. Sulcks ſiet men dagelicks aen de jonge Kinderen, die van wegen de ſachtigheydt van haer Beenderen niet gaen, noch ſtaen en konnen, ende daer na allencxkens beginnende te gaen, dickwils komen te vallen ende ſtruyckelen. De meer-gemelte *Hippocrates* verhaelt 2. *Epid.* van een Kindt, dat ſonder Beenderen geboren was, maer niet boven vier vingeren groot, ende 't welck niet lang en leefde. De hoogh-geleerde *Fernelius* betuyght 2. *de Abdit.* geſien te hebben de Beenderen van Armen, ende Beenen, ſoo ſacht, dat ſy, niet anders als Waſch, op alderley wijſe verdraeyt, ende uytgereckt wierden. Welcke ſachtigheyt haer rechte gebruyck wech neemt. Want daer door bouw-valligh zijnde, en konnen aen het lichaem voor geen pylaren verſtrecken, gelijck ſy van naturen anders doen, ende daerom van wegen hare hardigheydt (waer by noch komt de over-een-ſtemminge van drooghte, kouwigheydt, ende ongevoeligheydt) de Steenen, die, om het harde Menſchelick geſlacht (*genus durum*) te herſtellen, van *Deucalion*, ende *Pyrrha* geworpen wierden, aerdigh 1. *Metamorph.* by den Poëet *Ovidius* genoemt, Beenderen der Aerde, onſe groote Moeder.

Magna parens terra eſt, lapides in corpore terræ
Oſſa reor dici.

Sommige meenen, dat ſy oock wel te hart konnen werden, waer door vele Beenderen aen malkanderen waſſende, tot een Been ſouden groeyen, gelijck in oude luyden geſien werdt, hoe krom ſy na de aerde gaen, uyt oorſaecke, dat de Wervel-beenderen van den Rug-graet aen malkander vaſt raecken. Dan ſulcks en geſchiet niet, na mijn oordeel, van dat het Gebeente verhart: maer wel dat het Kraeck-been, ende de Banden, door den ouderdom verdroogen, ende in-trecken.

Ten laetſten zijn de Beenderen noch *Ongevoeligh* geſchapen, ten aenſien ſy door de laſt des lichaems, ende de geſtadige beweginge, niet geſtadigh en ſouden verzeert werden. Deſe ongevoeligheydt en komt niet uyt oorſaecke, dat de Beenderen hardt zijn, want dan en ſouden oock de hardtſte Tanden niet gevoelen: maer om dat door haer ſelfſtandigheydt geen Zenuwen en ſchieten, gelijck *Laurentius* voorgeeft 2. *Anat.* 2. Dan de ſachte Zenuwkens, die de Tanden krijgen van het ſeſte paer der Herſſen-zenuwen, en komen oock niet in het lichaem van de Tanden ſelve, maer blijven daer buyten, ende de Tanden werden van binnen in haer holligheydt bekleedt met een Vliesjen, het welcke, als oock de Zenuwkens, alleen de pijn gevoelen, daer het Been, gelijck alle d'andere Beenderen, ongevoelick is. Want ſy werden ſonder eenigh gevoelen gevijlt, ende gebrandt.

4. De *Stoffe* van de Beenderen hebben wy geſtelt te zijn het vetſte, ende aerdtachtighſte van 't Zaet. Want al ſchijnt het Zaet eenderley te weſen, ſoo beſtaet het nochtans uyt verſcheyde deelen, uyt het taeyſte, om dat het uytgereckt kan werden, komen Zenuwen, Vlieſen, ende Banden; uyt het vetſte, ende aerdtachtighſte, om de ſterckte, de Beenderen. Deſe ſtoffe doorwerckt werdende van de natuyrlicke wermte, die daer in blijft, verdrooght de ſelve allencxkens, tot dat ſe de hardigheydt van Been krijght. De Poëet *Ovidius* ſchijnt dit mede aen te wijſen op de gemelte plaets.

Quod ſolidum eſt, flectique nequit mutatur in oſſa.

5. Wat het *Gebruyck* der Beenderen betreft, dat ſtellen wy te zijn, om het geheele Lichaem te dienen tot ſtanſel, ſteunſel, ende rechtigheyt.

De Beenderen geven het *Stanſel* niet alleen aen 't geheele Lichaem, maer oock aen alle de Deelen. Aen de Beenderen hangt de grootte, ende gedaente van 't Lichaem. *Galenus* gelijckt daerom de ſelve 1. *Anat. adm.* by de ſtaecken van de tenten, de welcke, na dat ſy ront, ofte vierkant geſtelt werden, de ſelvige ront, ofte vierkant maecken. Soo volgen oock de byſondere Leden het ſtanſel van de Beenderen. Een groot, ende wel gemaeckt Hooft, wijſt aen vele, ende geſonde Herſſenen. De Poëet *Homerus*, beteyckenende *Therſites*, voor een onbeſchoft menſche, ende van ongeſondt oordeel, beſchrijft hem met een ſpits Hooft, als waer van de Herſſenen oock qualick geſtelt waren. De Longen en konnen niet ſwaerder beſchadight, noch haer werckinge meerder belet werden, als door een quade geſtaltenis van de Ribben. Sulcks bevindt men aen de gene, die Gebucchelt zijn, ende aen jonge Dochterkens, die men met geweldt dunne middelen wil maecken, gelijck of het beter was dun, als geſont te zijn. Ick verwondere my, dat deſe ſchadelicke gewoonte, van de Borſt te prangen, ſoo lange in de werelt geweeſt is. Want de Poëet *Terentius* heeft dit al beriſpt in *Eunucho*, met de veirſſen van G. A. *Bredero* in onſe tale aldus nagevolght:

De Moeders zijn wel ſot, die hare kleyne kind'ren
Soo rijgen, dat ſy haer het waſſen gantſch vermind'ren,

En dringen 't tetre wicht in een geboot ſte lijf
Van blick of loot benaeyt in harde ſteeckſel ſtijf,
Daer gaen de wichters in benepen en geſpannen,
En werden nimmermeer volwaſſe kloecke mannen,
Werdt hier een dochter nu wat poeſtigh vet en blos,
Die dunckt haer nut te zijn in 't leger voor een tros.

Ten tweeden ſtrecken de Beenderen tot *Steunſel*, om, gelijckals pylaren, het lichaem te onderſtutten.

Het derde gebruyck hebben wy geſtelt in de *Rechtigheydt*. Want ſonder Beenderen en ſoude de Menſche niet hebben konnen recht over-eynde ſtaen, ofte gaen: maer was genootſaeckt, als de wormen ofte ſlangen, te kruypen; het welck niet gevoeght en ſoude hebben een Dier, dat over alle Dieren heer ende meeſter is, ende geſchapen om den Hemel te aenſchouwen.

6. Ende om dat het Menſchelick lichaem verſcheyde werckinge moeſte uytvoeren, ſoo en diende het niet van een Been te beſtaen, maer uyt verſcheyde Beenderen te ſamen-gevoeght. Want hadde het maer een eenigh Been, ſoo ſoude het altijdt, als een ſtaeck, ſtijf, ende onbeweeghlick weſen; gelijck *Columbus* getuyght, yemant geſien te hebben, die niet als oogen, tonge, gemacht, buyck, ende borſt beroerde: ende dat na ſijn doodt bevonden werde, alle ſijn lidtmaten van het hooft, tot de voeten, vaſt ende onbeweeghlick aen malkander te hangen. Om de verſcheydenheyt dan der beweginge, was noodigh, dat het lichaem uyt verſcheydene Beenderen t'ſamen-gevoeght werde.

Deſe vereeninge der Beenderen noemen wy *Geraemte*, ende oock na het Grieckſche woordt *Sceleton*.

7. Dit Geraemte werdt verdeelt in drie deelen, Hooft, Romp, ende uyterſte Lidtmaten, die wederom haer nader verdeelinge hebben, gelijck in 't volgende ſal aengeweſen werden.

Het II. Capittel.

1. *Hooft-beenderen, ende over-een-ſtemminge van de ſelve met d'andere.*
2. *Beckeneels Benaminge,*
3. *Weſen, ofte Selfſtandigheyt,*
4. *Gedaente,*
5. *Verdeelinge,*
6. *Hooft-pan.*
7. *Voor-hoofts-been met ſijn Holligheyt,*
8. *Opper-hoofts-beenderen, ende Bregma,*
9. *Slaep-beenderen,*
10. *Achter-hoofts-been,*
11. *Wigge-been, ende Sadel,*
12. *Hooft-naden,*
13. *Aengeſicht,*
14. *Opper-kaeck, ende Iuck-been,*
15. *Onder-kaeck,*
16. *Tanden.*

1. IN 't verhandelen van de Beenderen onſes lichaems, ſullen wy beginnen van het Hooft, ſoo om dat de natuyrlicke geboorte daer van begint (waerom oock de dooden met de voeten voor, na het graf gedragen werden, gelijck *Plinius* al van oudts getuyght; daer op ſien de *Perſius* in deſe verſſen:

—— *tandemque beatulus alto*
Compoſitus lecto, craſſiſque lutatus amomis
In portam rigidos calces extendit.)

als inſonderheyt, om dat na de grootte van 't Hooft, gelijck *Hippocrates* aenmerckt, de nature van alle d'ander Beenderen moet gereeckent werden. Niet dat ſy alle uyt het Hooft ſpruyten, maer dat ſy allegader na haer gelegentheydt over-een-ſtemmen met de gene, aen de welcke ſy geledet zijn; te weten, de Beenderen van den Arm, met de Schouder-bladeren, het Dye-been met de Heup, de Heup met het Stuyt-been, dat met de Wervel-beentjens, die met het Ruggen-merch, dat met de Herſſenen, ende die met het Beckeneel. Daer van ſullen wy nu handelen.

2. Het *Beckeneel* werdt alſoo genaemt, gelijck oock in 't Griecx *Kranion*, om dat het als een Beckeneel, Helmet, ofte Storm-hoet het Hooft beſchermt; gelijck oock het bovenſte, na de gelijckeniſſe, Pan, Hooft-ſchotel, ofte Hooft-ſchele.

3. Hier in ſtaet voor eerſt aen te mercken het *Weſen*, het welck beenigh is, om ſoo veel te beter de Herſſenen, de plaetſche van ons redelicke Ziele, te bevrijden van alle ongeval. Daer toe moeſt het noodtſaeckelick ofte vaſt ende dun, ofte vaſt ende dick, ofte dick ende voos geſchapen weſen. 't En is niet vaſt ende dun: want dat ſoude het querſen te ſeer onderhavigh zijn geweeſt. Niet vaſt ende dick: want dat ſoude door ſijn ſwaerte al te moeyelick gevallen hebben. Maer is dick ende voos. Dick, om dat het van buyten ſoo licht niet en ſoude beſchadight werden. Voos nochtans om drie redenen. Eerſtelick, op dat het de Herſſenen door al te ſwaren gewicht, niet perſſen en ſoude. Ten tweeden, op dat het in ſich ſoude beſluyten Morch tot voedtſel; ende daerom is de Pan dubbelt, de Heel-meeſters noemen 't twee tafels, ende *Hippocrates* in ſijn boeck van de Hooft-wonden *diploon*, alwaer hy oock aenwijſt, dat de Pan onder alle Beenderen alderlichtſt onſteeckt. Het welck te ſien is in 't *trepaneren*, ofte doorboren: in welcke werckinge het boor, ofte *trepane*, tuſſchen beyde moet afgenomen, ende in water, ofte melck gedoopt werden, op dat, in 't lange omdraeyen het ſelve verhitten de, geen onſteeckinge en kome te veroorſaecken. Het gebeurt ſomtijdts, door ſlagh ofte ſtoot op 't Hooft, dat 't gemelte bloedtachtigh Morch uyt ſijn plaetſche ſchietende, komt te bederven, ende onſteecken, 't welck dan de Pan mede gedeelt werdt, ſonder dat 'er van buyten yet aen te ſien is. Daer op volght veeltijdts, dat eenige weecken, ja maenden daer na, wanneer de gequetſte

queſte niet quaets en vermoedet, de ſelve buyten verwacht ſchierlick komt te ſterven. De derde oorſaeck van de voorſichtigheydt des Beckeneels is, om doortocht te geven aen de dampen, die van beneden in de Herſſenen op-wellen.

4. De *Gedaente* van het Beckeneel is natuyrlick, ofte onnatuyrlick.

Natuyrlicken ſtandt heeft het, zijnde rontachtigh, een weynigh langwerpigh, voor ende achter uytpuylende, ende ter zijden plat. Rontachtigh om drie redenen. Voor eerſt, om vele Herſſenen, gelijck de Menſche die meerder heeft als andere Dieren, te konnen herbergen; alſoo de ronde gedaente meeſt kan bevatten. Ten tweeden, om ſoo lichtelick van buyten niet beſchadight te werden; dewijl 't gene ront is, ſoo niet tegen en houdt, maer alles daer lichtelick op af-ſchampt. Ten derden, om te beter konnen bewegen; want dat ront is, kan vaerdiger omgedraeyt werden, als yet dat een andere gedaente heeft. Moeſt even wel noodtſaeckelick een weynigh langwerpigh weſen, om te bevangen de Herſſenen, ende By-herſſenen. Uytſteeckende van voren, om de Tepelachtige uytpuylingen; van achteren, om de By-herſſenen, ende den oorſpronck van het Ruggenmorch, plaets te maecken. Het is van ter zijden plat, inſonderheyt na voren, om met het achterſte Deel in 't gewicht te ſtaen, alſoo het voorſte ſwaerder is van wegen de veelheyt der Opper-kaecks-beenderen: ende om dat de Slaep-beenderen de Oogen, wanneer ſy ter zijden om ſien, niet en ſouden in de weegh zijn.

Onnatuyrlick is het Beckeneel geſtelt, wanneer het te groot, te kleyn, te ront, te ſpits (gelijck wy in 't voorgaende Capittel van *Therſites* geſeydt hebben) ofte anderſints van den gemeenen loop der Nature is afwijckende; waer over *Hippocrates* kan nageſien werden.

De Herſſenen, als woonplaets van ons redelicke Ziele, werden beſchermt door een Beckeneel, ofte beenigen ſtorm-hoet, die mede niet, gelijck het geheele lichaem, uyt een Been beſtaet, maer uyt verſcheydene, in dickte, bolligheyt, ende hardigheyt verſchillende, om de verſcheydenheydt der werckinge van de Herſſenen. Ende alſoo daer toe geen bewegen van nooden was, ſoo en zijn ſe niet te ſamen gevoeght, als de Lidtmaten, maer vaſt ende onbeweeghlick aen malkanderen door Naden gehecht.

5. Voor eerſt verdeelen wy het Beckeneel in de Hooft-pan, ende 't Aengeſicht.

6. De *Hooft-pan* beſtaet uyt acht Beenderen, Voorhoofts-been, Achter-hoofts-been, twee Opper-hoofts-beenderen, twee Slaep-beenderen, Wigge-been, ende Seef-been.

7. *Voor-hoofts-been*, ofte *Krans-been*, (ſoo genoemt, om dat de Kranſſen op die plaets gedragen werden) begint van den Krans-naet (waer van wy terſtondt ſullen ſpreecken) ende komt tot aen den gemeenen Naet, die door den Oogen-kuyl daelt. In dit Been ſtaet een Heelmeeſter wel te letten op de Holligheyt ontrent de Wijnbraeuwen, tuſſchen beyde de tafelen van de Pan, op dat hy niet en meene, dat wanneer de eene tafel gequetſt is, de andere oock gequetſt zy, ende alſoo qualick daer een Boor ſoude opſetten. *Ambr. Paré* getuyght, ende wert door de ondervindinge beveſtight, dat, wanneer door quetſuyre, de uyterlicke tafel gebroocken zijnde, deſe Holligheyt ontdeckt wert, de Wonde gemeenlick ongeneeſlick is, ende niet als met een Plaeſterken moet bedeckt blijven. Deſe Holligheydt is van boven rontſom met been beſloten, dan onder is ſe doortochtigh in den Neus. Sy werdt gemeenlick van een Beenderken, uyt de onderſte tafel ſpruytende, in twee gedeelt, ende van binnen bekleedt met een groenachtigh vliesjen. Over 't gebruyck van deſe Holligheydt twiſten de Ontleders. *Fallopius*, van *Weſel*, ende *Spiegel*, meenen, dat de Lucht, door deſe Holligheyt, den Reuck de Herſſenen aenbrengt. Dan het ſelve en is niet waerſchijnelick, alſoo hier geen Zenuwen en zijn, gelijck wel in andere ſinnen, om den Reuck over te brengen. *Bauhinus* is van gevoelen, dat deſe Holligheydt de Stem behulpigh is, ende dat in de gene, die een platte Neus hebben, de ſelvige, van den Pijl-naet tot den Neus loopende, uytgedaen werdt; ende dat daerom ſoodanige geen goet geluyt en ſlaen, maer door den Neus ſpreecken. Maer de ondervindinge toont geheel anders. Ick hebbe by d'Heer Profeſſor *Paaw* geſien verſcheyde Beckeneelen, die met deſe Holligheydt wel verſien waren, niet tegenſtaende de Pijl-naet de ſelve in twee verdeelt hadde. Ende ſijn E. ſtelde het gebruyck van deſe Holligheydt, om de Lucht door den Neus opgetrocken, in de ſelve opgehouden, ende alſoo wat bereydt te werden, om met haer raeuwigheydt, ofte groote onmatigheydt, daer ſy dickwils mede behebt is, de Herſſenen niet te beſchadigen. Dit gevoelen werdt by vele gekeurt voor het beſte.

8. De twee *Opper-hoofts-beenderen* zijn vier-hoeckigh, ſcheyden van malkanderen door den Pijl-naet: palen onder den ſchubs-wijſen naet, voor aen den Krans-naet, achter aen den Winckel-naet. Deſe Beenderen zijn de vooſte, ende alderteerſte, ſeydt *Hippocrates*, om dat het Hooft, door de veelte der Aderen, hier de meeſte uytdamping van nooden heeft. De plaetſche van deſe Beenderen, daer de Pijl-naet, ende Krans-naet te ſamen loopen, is den top van 't Hooft, in 't Griecx, om ſijn ſachtigheyt, *Bregma* genoemt; want deſe plaetſche is in de eerſt-geborene kinderen open, ende van been ontbloot; (vertoonende het kloppen der Herſſenen) ende blijft noch ſoo eenige tijdt. Waerom ſommige de ſelve den naem geven van Fonteyne des Hoofts. De gemelte ontleder *Bauhinus* ſchrijft van een Vrouw, in de welcke deſe opening op haer ſes-en-twintigh jaer noch niet geſloten en was, ende dat ſy verwijden door Hooft-pijn. Het Beenken, dat deſe opening ſluyt, en krijght nimmermeer gelijcke dickte, nochte vaſtigheydt, als de andere Beenderen; ſoo dat een Pan tegen 't licht gehouden, deſe plaets doorluchtigh ſal vertoonen,

nen. Waerom oock de Stovingen, Smeeringen, ende alle *Topica*, dat is, plaetſelicke Heel-middelen, op deſe plaets gebruyckt werden, alſoo hare kracht hier beſt kan doorſchieten. Ende ſommige Genees-meeſters ſtellen alhier een *fontanel*, ofte loos-gat, tot ſtuttinge, ende ophoudinge van de Sinckingen. Ende al is 't dat *Laurentius* ſulcks niet goet en vint, om de vaten, ende veſelen van het dicke Herſſen-vlieſch: ſoo kan ick even wel getuygen, het ſelve in Italyen, daer het gemeen is, geſien te hebben met groot voordeel gebruycken. Daer zijn ſommige Schrijvers van onſen tijdt, die dit Been-ken, tot poeyer geſtooten zijnde, tegen de Vallende-ſieckte ſeer prijſen. Dit is de plaets, die *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de Hooft-wonden, keurt voor de gevaerlickſte, om gequetſt te werden. Ende ſulcks niet alleen om der ſelver ſwackheydt; dan oock, om dat de ſlagen daer op recht neder vallen, ende alſoo niet af en ſchampen, maer als wederom ſteuyten; 't welck daerom oock meerder ſchudding, dreuning, ende ontroering in de Herſſenen veroorſaeckt. Het ſelve betoonen de ſtralen van de Son, die daerom des Somers meerder ſteecken, om dat ſy recht neder ſchieten, ende dat haer kracht als wederom ſteuyt. Sulcks heeft hier oock plaetſch; ſoo dat, door die groote beweginge, de binnenſte Aderkens van de Herſſenen dickwils komen te berſten, ende het Bloedt daer uytloopende de doodt te veroorſaecken.

9. Aen de Opper-hoofts-beenderen volgen, ende zijn gehecht de Beenderen, die de Herſſenen van ter zijde bekleeden, welcke plaetſch gemeenlick de *Slaep van 't Hooft* geheeten werdt, (om dat men op de ſelve leggende, bequamelick ſlaept) ende daer na deſe Beenderen oock *Slaep-beenderen*. Sy werden in Latijn *Oſſa temporum* genoemt, als of wy ſeyden *Tijdt-beenderen*, om dat ſy den tijdt des levens, ofte den ouderdom te kennen geven. Want op haer plaetſch beginnen de hayren eerſt grijs te werden; het welck de Poëet *Virgilius* oock raeckt 5. *Æneïd.*

Temporibus geminis canebat ſparſa ſenectus.

Sy zijn rontachtigh, met de Opper-hoofts-beenderen gevoeght ſchubs-wijs, ende dat, alſoo ſy onder geheel dick zijn, noodtwendigh, om geen meerder ſwaerte, ofte veel liever, ongelijckheydt te maecken. In deſe Beenderen zijn de drie Beenderkens, die het Gehoor dienen. Dan alſoo die niet en ſtrecken ten dienſte van een Heel-meeſter, ſoo ſullen wy de ſelvige hier overſlaen.

10. Het ſeſte Been van de Pan is het *Achter-hooft*, 't welck bepaelt, ende omſchreven werdt over al door den Winckel-naet, ende een dwerſſe Lijn, gemeen weſende met het Wigge-been. Ende dit Been gaet alle andere in hardigheyt te boven, om dat de ſlagen van achteren niet wel geſtuyt, noch voorſien en konnen werden.

11. Het ſevende Been, om dat het een beytel, ofte wigge gelijckt, ofte, als *Laurentius* meent, om dat het tuſſchen de Beenderen van de Pan, ende Opper-kaeck, gelijck een beytel ſchiet, hebben de Griecken *Wigge-been* genoemt. Men ſoude het oock den naem mogen geven van *Gront-been*, om dat het een deel is van der Herſſenen gront-veſt. Hier is de *Sadel*, op welcke den Trechter, ende Fluym-klierken komt, waer door de ſluymen, ende vochtigheydt uyt de Herſſenen in den Mont loopen.

12. Het achtſte ende laetſte Been van de Pan is het *Seef-been*, alſoo geheeten, om dat het bovenſte Deel vol gaetjens is, gelijck een ſeve. Het gebruyck van deſe gaetjens is voornamelick om de lucht hier door in de Herſſenen op te halen, ende met de ſelve den Reuck aen de Herſſenen te brengen; waerom oock de tepelachtige uytſteeckſels der Herſſenen, het voornaemſte werck-tuygh van den Reuck, alhier in een holligheyt komen, ende als die door verkoutheydt, ofte anders verſtoppen, dan vergaet den Reuck. Het ander gebruyck van deſe gaetjens is, het ſuyveren van de Herſſenen. Want al is 't, dat de ſlijmerigheydt door den Trechter geſegen werdt op het Fluym-klierken, ende alſoo in den Mont: als even wel de bovenſte holligheden der Herſſenen vol ſlijms zijn, ſoo druypt het ſelve door deſe gaetjens van 't Seef-been, in den Neus; 't welck het ſnot is, dat wy door den Neus quijt werden.

Dit zy nu genoegh van de acht Beenderen des beckeneels, de welcke alſoo ſe met *Naden* aen malkanderen gehecht zijn, ſoo is oock noodigh dat wy 't getal, ende 't gebruyck van de ſelvige aenwijſen. Het getal van de Naden en is in man ende vrouw niet verſcheyden, gelijck *Ariſtoteles* gemeent heeft; maer hebben beyde eygene, ende gemeene.

De *Eygene* zijn, die de beſchreven Pan-beenderen van malkanderen ſcheyden. De *Gemeene*, die de Pan ſcheyden van de Opper-kaeck, Wigge-been, ende Seef-been.

De *Eygen* zijn tweederhande, echte ende on-echte. De echte, ofte rechte, zijn als de tanden van een zage tegen malkanderen gevoeght, ende zijn drie in getal. De *Krans-naedt*, die het Voor-hoofts-been van de Sijdel-beenderen af ſcheydt. De *Pijl-naedt*, de welcke recht is, ende de Opper-hoofts-beenderen van malkanderen ſcheydt. De *Winckel-naedt*, maeckende eenen drie-hoeck, omvangt het Achter-hoofts-been. De *On-echte*, ofte *Baſtaert-naden* zijn twee, ſchubs-gewijs geſchapen, ende dies *Schubachtigh* geſeyt. Den eerſten ſcheydt het Achter-hoofts-been met een dwerſche linie van het Wigge-been, ende gaet door de holligheydt van de Slaep-beenderen, ende dan weder na beneden, ende de achterſte Tanden, het Wigge-been oock rontſom begrijpende. Den anderen beginnende uyt het hol van de Slaep-beenderen, gaet midden door de Oogh-beenderen, ende komt in den Neus aen een, het Voorhooft van de opperſte Kaecks-beenderen ſcheydende.

Het *Gebruyck* van deſe Naden is, voor eerſt, om dat door de ſelvige de Herſſenen ſoude mogen uytdampen. Ten tweeden, om dat den Breuck van een been (het welck van de Glaes-maeckers oock nagevolght werdt) niet en ſoude voortloopen. Ten derden, om dat daer

door

door het harde Herſſen-vlies ſijn veſelen ſchieten ſoude tot het maecken van 't Panne-vlies, ende 't ſelve tegen de Pan van binnen opgetrocken zijnde, de Herſſenen, ende haer holligheden ruymer plaetſch te laten. Want gelijck in de Borſt aen 't Herte, ende de Longe een ruymte gegeven is, in de welcke ſy vryelick beweeght konnen werden: alſoo is oock in 't Hooft een ruymte gelaten voor de beweginge der Herſſenen. Deſe geſchiedt geſamentlick met de Hert-klopping, gelijck in de verſſche Hooft-wonden klaerlick waergenomen werdt. Ten vierden dienen oock de Naden, om dat de uytwendige Heel-middelen te dieper ſouden in-gaen: daerom gebiedt *Galenus* de ſelvige op de plaetſch van de Naden te leggen.

De kenniſſe van deſe Naden is een Heel-meeſter ſeer noodigh; want voelende in de Wonden met ſijn *Prover*, ofte Proef-yſer, ende on-evenheydt gewaer werdende, ſal konnen weten, ofte de Pan gebroocken is, ofte niet. Dan het gebeurt, doch ſeer ſelden, dat de Naden in wel-ſchapen Hoofden veranderen: *Ariſtoteles* meende, dat de Pijl-naedt in de Vrouwen, ende *Fallopius* in de Kinderen tot den Neus toe ging. Maer ſy zijn beyde verdoolt, alſoo de Nature daer in ſomtijdts ſpeelt, ende geen eenen ſtreeck en houdt. *Veſalius* ſchrijft geſien te hebben, dat het achter-hooft met den Pijl-naedt doorſneden was. Doctor *Paaw* toonde ons twee kleyne Naden in de Opper-hoofts-beenderen by den Winckelnaet. *Sylvius* getuyght een Pan geſien te hebben, in de welcke al de natuyrlicke, ende gewoone Naden verdubbelt waren; het welck oock van *Euſtachius* werdt beveſtight. In ſoodanige gelegentheydt, indien een Heel-meeſter met ſijn Proef-yſer over de gequetſte Pan ſtrijckende, ende vernemende on-evenheydt op de plaetſche, daer de gewoonlicke Naden niet en zijn, daer uyt oordeelde dat het Been gebroocken was, en ſoude van onwetenheydt niet te beſchuldigen zijn: alſoo *Hippocrates* ſelve bekent, daer in bedrogen te zijn geweeſt: die man, van de welcke *Macrobius* ſeyt, dat noch bedriegen, noch bedrogen konde werden. Dit zy genoegh van de Pan; is overigh te ſeggen van de Beenderen des Aengeſichts.

13. Het *Aengeſicht* wert verdeelt in de Opper-kaeck, ende Onder-kaeck.

De *Opper-kaeck* is in de Menſchen, ende in alle andere dieren onbeweeghlick, behalven in de Crocodijl, ende Papegaey. De Corcodijl beweeght de bovenſte, ende heeft de onderſte kaeck ſoo vaſt aen de Slaep-beenderen, dat hy ſe in 't minſte niet en kan roeren. Maer de Papegaey roertſe alle beyde. Nu in den Menſche is de bovenſte onbeweeghlick, voor eerſt, om dat het anders 't Geſicht, ende den Reuck ſoude beletten, daerbeneffens ſoude de harde koſt oock ſoo wel niet gekaeuwt konnen werden. Gelijck men ſiet in de Koren-molens, dat van de twee ſteenen, den eenen ſtil leyt, ende den anderen gedraeyt werdt, om het koren fijn te malen; ſoo gaet het oock met onſen Mondt, die de ſpijſe fijn moet malen voor de Maegh, ende is derhalven noodigh geweeſt, dat het een Been ſtil was, ende het ander hem beweeghde. Behalven dat het bovenſte onbeweeghlick moeſt weſen, om de fraeyigheydt van het Aengeſicht niet te ſchenden. Want onſen Schepper heeft inſonderheydt gelet, om den Menſchen met een fraey Aengeſicht te verçieren, als weſende het beelt van de Ziele. Daerom en ſteeckt het niet uyt, gelijck in de Beeſten, maer is korter ende ronder, ende dienvolgende ſoo veel te fraeyer. Derhalven maecken de Rechts-geleerden oock ſwarigheydt om het Aengeſicht der miſdadigen met brant-teeckenen te queтſen. Want in de Wet, *Si quis ad metallum* 17. *C. de Pœnis*, werdt geſeyt, dat het Aengeſicht gedaente heeft na de hemelſche ſchoonheydt.

14. De *Opper-kaeck* beſtaet niet uyt een, maer vele Beenderen; niet ſoo ſeer om van een ſlagh of ſtoot kleynder ongemack, ende ſchade te lijden: als wel, om dat uyt haer ſamen-voeging de Banden van de Spieren ſouden voortkomen, om te vaſter aen haer beginſelen, als beenachtige Deelen gevoeght, ende ſoo veel te ſtercker te zijn: daer-beneffens, om dat de Kaecks-beenderen niet allefins even vaſt ende hardt, ofte even dick ende vaſt moeſten weſen. Deſe Beenderen zijn elf in getal, ofte vijf paer, ende een ongepaert.

Het eerſte paer zijn twee middelmatigh groote Beenderen, uyt de welcke het onderdeel van den Oogh-kuyl den geheelen kleynen Oogh-winckel, een gedeelte van het Juck-been, ende de Wang t'ſamen geſet zijn.

Het *Iuck-been* ofte *Os jugale* en is geen een Been, maer alleen een vergadering van twee uytſteeckende Beenderen, het eene van dit Kaecks-been, het ander van de Slaep-beenderen. Dit is gemaeckt tot beſcherming van de Slaep-ſpier. Want alſoo de Wonden hier veeltijdts doodelick zijn, ende dat de ſpanning ende onſteecking van deſen Spier, eenen diepen ſlaep ofte trecken van Zenuwen veroorſaeckt, gelijck *Hippocrates* ſeydt in ſijn Boeck van de Breucken, ſoo heeft de voorſichtige Nature den Pees van deſen Spier van buyten als met een ſteene muer omçingelt.

Het tweede paer, zijn twee kleyne Beenderkens, die den grooten Oogh-winckel maecken. Hier is mede de voorſichtigheydt van de Nature te ſien, te weten een gat, 't welck in den Neus doorgaet, waer door niet alleen de vochtigheyt van de Herſſenen, die op de Oogen valt, ende over de Wang ſoude moeten loopen hebben, door den Neus ſijn tocht heeft: maer eenigh vulnis, ofte kleyne vlieghjens die in 't Oogh komen, door den Neus uytgeſnoten werden. Op de kant van deſe holte zijn kleyne Klierkens, door de welcke die vuyligheydt in de Neus uytgeperſt werdt, ende oock de tranen haren loop hebben.

Het derde paer, zijn twee groote Beenderen, bevangende alle de Tanden, ende deſe zijn eygentlick van *Galenus* in 't 11. Boeck van 't Gebruyck der Deelen op 't 9. Cap. voor de Opper-kaeck gehouden. Deſe hebben in haer een groote holligheyt, om ſoo veel te lichter te zijn.

Het vierde paer, zijn twee kleyne Beenderkens in 't onderſte van 't Gehemelt, niet verre van het Wigge-been. Het Verhemelt van de Mont is vol kleyne gaetjens, door de welcke de ſluymige vochtigheydt der Herſſenen gekleynſt werdt tot in den Mondt, gelijck door het Seef-been in den Neus. Ende dit is de oorſaeck, waerom dat de Verhemelt-beenderen ſoo dick-wils komen te bederven ende te verrotten in de gene, die ſeer ſluymigh van aert zijn, voornamelick ſoo by de ſelve vochtigheydt een ſcherpigheydt ofte quaetaerdigheyt is, gelijck in de gene, die de Pocken hebben. Ick gae tegenwoordigh over een man, wiens ſluymen, gelijck hy ſeydt, niet anders en ſmaecken als Koper-root, ende deſe hebben ſijn Gehemelt wel 't vierendeel opgegeten.

Het vijfde ende laetſte paer, zijn de twee Neus-beenderkens, die met malkanderen het bovenſte van de Neus maecken. Deſe Beenderkens en komen maer half weegen den Neus, het overige is van Kraeck-been. Want 't en diende niet, dat hy heel van Been was, om niet licht te breecken; maer hy moeſt boven van Been zijn, om aldaer open te ſtaen, op dat de Lucht, die wy geſtadigh van doen hebben, daer door in de Herſſenen ſoude opgehaelt werden. Onder moeſt hy van Kraeck-been weſen, om dat de Neus-gaten te beter geſnoten ſouden werden, ende met eenen in 't adem-halen lichter op ende neder gaen, als oock om de ſelve toe te houden voor quaden Reuck, ende om dat ſe ſoude konnen wijcken voor ſtoot ofte ſlagh. Deſe Beenderkens zijn langwerpigh vierkant, in den Menſch ſmalder, als in een Hont, ofte Sim: ende maken derhalven dat de Oogen van de Menſchen ſoo verre niet van malkander en ſtaen. Welcke ſaeck ſoo verre van *Ariſtoteles* in *Probl.* getrocken wert, dat hy hier uyt wil betoonen, den Menſche onder alle Dieren de vernufſte te zijn. Want hoe dat 'er minder plaetſch tuſſchen beyde de Oogen is, hoe dat de ſtralen van 't Geſicht rechter linie hebben, ende maecken, als ſe te ſamen komen, kleynder hoeck; het welck gaeuwer ende wackerder Geſicht veroorſaeckt.

Het laetſte ende on-even Beenken, is de muer ofte het ſchutſel van den Neus, het welcke tuſſchen beyde d'ander in komende, geen ſteunſel aen den Neus en geeft.

15. Dit zy genoegh van d'elf Beenderkens van de Opper-kaeck, wy ſullen nu komen tot de *Onder-kaeck*. De Menſch heeft de ſelve na de grootte van ſijn lichaem alderkortſt ende by-na ront, om des Aengeſichts rondigheydt, die veel fraeyer ende aerdiger is, als de lengte. De ander Dieren (behalven de Apen, die het Menſchen Aengeſicht wat na by komen, ende oock by-na handen gebruycken) hebben lange ende uytſteeckende Onder-kaecken, alſoo ſe de ſelve in plaets van handen gebruycken, ende moeten bocken om met den Mont de Spijſe van d'aerde te nemen. De Onder-kaeck gelijckt van buyten eenen boogh, heeft van binnen groote holligheydt, om dat ſe ſoo veel te lichter ſoude zijn in 't bewegen. Beſtaet uyt twee Beenderen, die in de jonge Kinderen noch niet vaſt aen een gehecht en zijn, dan in volwaſſene zijn ſe ſoo vaſt aen malkanderen verknocht, dat ſe maer een Been ſchijnen te weſen.

16. In beyde de Kaecken zijn de *Tanden* gepaelt, welckers voornaemſte ampt is de Spijſe te knaeuwen, ende kleyn te breecken, ende over te doen aen de Tonge, om door de Keel geſlickt te werden. Dit is 't gene wy eten noemen, waer van daerom in het Griecks, Latijn, onſe, ende andere Talen, de etende Tanden haer benaminge trecken. Deſelve beſchrijven wy te zijn, de alderhardtſte Beenderen, van binnen hol, met Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen verſien, in de huyſkens van de Kaecken als ſpijckers gevoeght, met Vlieſen, ende Vleeſch, als met Banden, vaſt gemaeckt, ſtreckende voornamelick om de Spijſe te breecken, ende voor de Maegh te bereyden.

Dat het Beenderen zijn bewijſt haer weſen, haer koude, ende drooge gematigheydt; als oock haer hardigheydt, vaſtigheydt ende wittigheydt.

Dat het de alderhartſte Beenderen zijn, blijckt, onder andere, daer uyt, dat ſy alleen, als de Romeynſche Schrijver *Plinius* betuyght, (7. *Nat.* 12.) met het andere lichaem (gelijck de Romeynen haer dooden plegen te doen) niet en verbranden, ende (36. 17.) wanneer in den ſteen, die men *Sarcophagus* noemt, het gantſche lichaem in veertigh dagen verging, ende als opgegeten werde, de Tanden noch geheel over bleven. Het was oock wel hoogh-noodigh, dat ſy ſoo hardt waren, op dat ſe, door het veel knaeuwen ende bijten op harde dingen, niet te ſeer ſlijten en ſouden.

Tot de ſeven jaren is in de Tanden een merckelicke holligheydt, met een dunne ſchobbe, gelijck de waſſen-huyſkens van de Byen, bekleedt. Door deſe holligheydt, ſchieten eenige Zenuwkens, Aderkens, ende Slagh-aderkens tot binnen in de Tanden. De Slagh-aderkens veroorſaecken, dat, als een Tant doorboort werdt, daer dickwils veel Bloedt uyt ſpringt, ende in ontſteeckinge, ende pijn een klopping gevoelt werdt. Sy bewaren de natuyrlicke wermte der Tanden, ende brengen de ſelve haer voedtſel aen, het welck ſy geſtadigh van doen hebben, om ſoo veel aen te nemen, als ſy afgaen. Nu dat ſe groeyen, ende afſlijten, blijckt daer uyt, dat als een Tant uyt valt, ofte uytgetrocken is, de gene, die daer recht tegen over ſtaet, veel langer uytwaſt, als die nevens hem gelegen zijn, om dat hy geenen Tant over hem hebbende, daer hy tegen werckt, ende wrijft, geſtadigh af, ende niet weder aen en neemt, daer de neven-ſtaende niet meerder en groeyen, als ſy door het eten verſlijten; het welck duyrt tot den laetſten ouderdom, ſoo dat ſe uytgetrocken zijnde, dickwils wederom waſſen. Want het voedtſel, gelijck *Hippocrates* ſchrijft, loopt 'er altijdt met menighte na toe. Wy leſen van een Borger uyt *Samothracia*, die noch weder-om Tanden kreegh, na ſijn hondert ende vier jaren. Ende *Ariſtoteles* getuyght, van ſommige Vrouwen, die de Back-tanden na haer tachentigh jaer uyt quamen. Door de Aderkens werdt het overige voedtſel wederom getroc-

getrocken na het Herte. Van wegen het Zenuwken, ende het van binnen bekleedende Vliesjen, hebben de Tanden ſcherp gevoelen (hoe wel niet het Been, als hier voor geſeydt is) gelijck de groote pijn wel uytwijſt, als medé dat ſe van ſuyre, ende wrange dingen eggerigh werden.

De Tanden zijn, gelijck ſpijckers in een balck, vaſt in beyde de Kaecks-beenderen gehecht. De Zenuwe in de holligheydt komende, maeckt haer vaſt, de Fnaſelen der Vlieſen, hangende om de wortels van de Tanden, binden deſelve te ſamen, ende van het Tandt-vleyſch werden ſy rontſom onderſtut, ende het ſelve bedorven, ofte opgegeten zijnde, ſoo komen ſy loſch te werden, ende uyt te vallen, gelijck in de Blaeuwſchuyt veeltijdts te ſien is. Haer ſamen-ſettinge werdt oock loſch, ende wanckelbaer door al te heete dingen, die hare vochtigheydt doen verdwijnen; als oock door veel kout water te drincken, het welck de Troglodyten gebeurt, gelijck *Scaliger* ſchrijft *Exerc.* 271. Want het voedtſel werdt door de kouw daer van daen gedreven, ende de wermte uytgebluſcht.

De Tanden ſtaen in haer huyſkens, ſonder dat ſe nochtans aen het Kaecks-been vaſt gegroeyt zijn, het welck even wel ſomtijdts gebeurt is. *Hollerius* ſchrijft van een Heel-meeſter, die by ſijnen tijdt te Parijs een Tant treckende, met eenen uytruckte een ſtuck van de Kaeck, ende de nabuyrige Tanden, waer op een gevaerlicke Bloet-vloeying volghde. De Tant-trecker voor recht geroepen zijnde, werde vry ende onſchuldigh verklaert, overmits onder vonden werde, dat de Tanden niet na de gemeene natuyrs wijſe in haer holen geplant waren, maer gantſchelick aen het Kaecks-been vaſt gegroeyt. Dit vonnis komt over een met het gene de wijſgerige *Plato* ſtelt in ſijn 5. Boeck van de Wetten, ſeggende dat een Genees-meeſter behoort vry geweſen te werden, wanneer hy niet wetens, ende willens qualick gaet. Want het verhaelde ſoude *Eſculapius* ſelve wel konnen gebeurt hebben, die voor een God by de Heydenen gehouden is, ende het Tant-trecken gevonden heeft, gelijck *Cicero* ſchrijft in ſijn 3. boeck van de Nature der Goden.

De Tanden en werden niet gemaeckt even als ſy uytkomen, gelijck ſommige dencken: maer haer afteyckeninge geſchiet te gelijck met die van d'andere Beenderen; dan werden allencxkens voltrocken, ſoo dat ſe eenige tijdt onvolmaeckt in de Kaecken ſchuylen, ende niet gelijck uyt en komen. Want ſommige vertoonen haer ras, gelijck de voorſte, ſoo om dat ſy ſcherper zijn, als om dat het Tant-vleyſch, daer ſy onder ſteecken, in 't ſuygen geſtadigh tegen den Tepel wrijft, ende daer van verhittende lichtelicker verdunt, ende doorboort wert. Men leeſt van de Romeynen *Marcus Curius*, die daerom *Dentatus*, ofte Getande genoemt werde, ende *Papirius Carbo*, dat ſe met Tanden geboren zijn: het welck ſeer ſelden geſchiet. Maer ſy openbaren haer gemeenlick eerſt op de ſevende maent, ofte wat later, indien het kint kucht, ofte hoeſt, gelijck *Hippocrates* ſeyt, waer op dickwils, inſonderheyt de Honts-tanden voortkomende, Stuypen, ende Loop volgen, 3. *Aphor.* 25. Nu waerom dat in den Menſche de Tanden langſamer uytkomen, als in de Beeſten (den Olifant heeft ſijn Tanden, ſoo drae hy geboren is, gelijck *Ariſtoteles* ſchrijft 2. *Hiſt. An.* 5.) als oock dat hy tandeloos geboren wert, ſeyt de gemelte *Ariſtoteles* 2. *de Gen. An.* 4. de oorſaeck te weſen, om dat de aerdtachtige overtolligheyt, daer de Tanden haer groeyſel van nemen, onder alle Dieren by den Menſche minſt is. Godt heeft daer in wel ſorge gedragen, ende de Kinderen ſonder Tanden laten ter werelt komen, op dat ſy in 't ſuygen den tepel niet quetſen, ofte doorbijten en ſouden; gelijck men ſiet, dat vele doen, wanneer ſy met tanden ſuygen, ende maecken, dat het bloedt langs de Borſt loopt: het welck de Moeders, ende inſonderheydt de Minnen, door de pijn, afkeerigh ſoude maecken van 't ſoogen. Daerom ſpruyten ſy wel ter tijdt uyt, wanneer het kint begint te eten. Want elck deel wert op die tijdt eerſt volmaeckt, als ſijn gebruyck van nooden is. Hierom meent de meer-gemelte *Ariſtoteles* 5. *de Gen. An.* dat de Voor-tanden eerder uytkomen, als de Back-tanden, dewijl de ſpijſe eerder doorſneden, als kleyn gemalen wert. Het welck de oorſaeck is van inſicht, *finalis* genoemt; dan de werckende is, dat de Voor-tanden ſcherper zijn, ende dien volgende eerder konnen dooreboren, gelijck nu geſeyt is.

De Tanden hebben verſcheyden gebruyck. Het voornaemſte is, om de ſpijſe te breecken, kleyn te morſelen, ende te malen. Soo ſeyt *Cicero* in 't 2. boeck van de Nature der Goden, *Dentibus in ore conſtructis manditur, extenuatur, ac molitur cibus: eorum adverſi acuti* (dat zijn de Voor-tanden, ende Honts-tanden) *dividunt eſcas, intimi autem* (te weten, de Back-tanden) *conficiunt, qui genuini vocantur*. Ende dit is de voorbereyding van de eerſte verteering, die in de Maegh geſchiet: ende als de ſpijſe in den Mont wel geknaeuwt, gemorſelt, ende gemalen is, dan is ſy bequaem om in de Maegh wel verteert, ende tot goeden Gijl voor de Lever bereydt te werden. Die weynigh Tanden hebben (want die geheel tandeloos zijn, beſigen haer verharde Kevers) ofte die de ſpijſe, door honger, ofte ſlyigheyt, eer dat ſe half gekaeuwt is, inflocken, voelen, dat ſy haer Maegh beſwaert. De Beeſten, die boven van Tanden ontbloot zijn, om dat de ſtoffe der ſelvige tot de Horens gegaen is, moeten herkaeuwen, alſoo de ſpijſe van de onderſte Tanden alleen niet kleyn genoegh gemalen en kan werden. Het tweede gebruyck der Tanden is, om de ſtem te maecken. Want als men ſpreeckt, ſoo ſlaet de ſtem tegens de voorſte Tanden; ende men bevint oock, dat de gene, die tandeloos zijn, belabbert ſpreecken, ende de R. ofte S. niet en konnen uytbrengen. De Poëet *Homerus* ſeydt, dat de Tanden den Menſche gegeven zijn, om de klappernye te bedwingen. Want ſy ſtaen als muyren voor de Tonge. Sommige meenen, dat ſy mede tot çieraedt ſouden

ſtrecken, alſoo het leelick ſtaet, tandeloos te zijn. De nature heeft oock tot fraeyigheydt van den Mont, ende welſtandt van de Tanden, de ſelve met Vleyſch beſet, ende met de Lippen, gelijck als een ſchilt, bedeckt, op dat ſe, als een borſt-weering ſouden weſen voor de Tanden, om de koude Lucht wat te breecken, ende tegen te houden. *Ariſtoteles* ſchrijft, dat de Tanden, die ſommige Beeſten zaeghachtigh, ofte uytſteecken-de hebben, haer gegeven zijn, om te vechten, ofte haer te beſchermen: dan daer toe heeft de Menſche ſijne Handen.

Het getal der Tanden is in alle Menſchen niet even-eens: maer altijdt is het meerder veel beter als het minder. Want die lang leven, ſchrijft *Hippocrates*, hebben vele Tanden, ende die weynigh, ende ydele Tanden hebben, ſeydt *Ariſtoteles*, zijn kort van leven. Maer dit en gaet in alle Menſchen juyſt niet altijdt even vaſt. Want *Suetonius* verhaelt, dat de Keyſer *Auguſtus*, ydele, weynige, ende rouwe Tanden ge-hadt heeft, die nochtans tot den ouderdom van ſes-ende-tſeventigh jaer gekomen is. Welck exempel *Cardanus*, *de Subt.* tegens *Ariſtoteles* in-brengt. Dan *Scaliger* beantwoordt wel, genoegh te zijn, dat ſooda-nige uytſpraecken meeſtendeel waer zijn; ende dat ſulcks oock ſelfs in de Kort-bondige Spreucken van *Hippocrates* moet ſtant grijpen: dat mede *Cardanus* beter gedaen hadde, de reden van 't gene de Prince al-ler Wijſgerigen te onderſoecken, als met een exempel de aenſienlickheydt van ſoo grooten man te krencken. De reden is deſe: Weynigh Tanden beteyckenen, dat 'er weynigh ſtoffe, ofte weynigh kracht is. Ende dit zijn beyde teyckenen van kort leven; ende niet-te-min oock oorſaeck. Want de gene, die weynigh Tanden hebben, en konnen de ſpijſe niet wel kaeuwen, ende de ſelve wel bereydt aen de Maegh over-ſenden; waer door dan geſchiet, dat de ſelve aldaer niet wel verteert en werdt. Ende het is alſoo gelegen, dat de eerſte ver-teeringe van de Maegh, in de tweede van de Lever niet verbetert, noch aldaer uyt raeuwe Gijl goet Bloedt en kan gemaeckt werden; waer aen de langdurigheydt van ons Leven meeſt hangt, ende derhalven en ſchijnt niet qualick geoordeelt, dat op ydele Tanden gemeenlick kort leven volght. Even wel of ſomtijdts door de on-gewoone hardigheydt van de Kaecks-beenderen, de Tanden geen door-tocht en konden vinden, ofte de ſelve doorboren, ſoodanigh geval en ſoude geen teyc-ken van kort leven mede brengen. Dat, ofte dier-gelijcke ſoude wel plaetſch mogen gehadt hebben in den Keyſer *Auguſtus*, ende andere, in de welcke wy ſien dat de harde Kevers het ampt der Tanden genoegh uytvoeren.

Vorder al is 't, dat wy in de Grieckſche Hiſtoryen leſen van *Pyrrhus*, Koning van Epirus, ende andere, als oock by *Melanchthon* in *Phyſic.* ende *de Anima*, van een dochter van Saxen, die maer eenen Tant gehadt hebben, de geheele Kaeck beſlaende; ende dat de dochter van den Koning *Mithridates* met een dubbelde rijde Tanden is verſien geweeſt, ende *Hercules* met drie rijden, 't welck *Columbus* mede betuyght van ſijnen ſoon *Phebus*: ſoo zijn dit al te ſamen vogels (gelijck het ſpreeck-woordt ſeydt) die ſelden vliegen, ende de ge-meene loop der Nature is een rijde Tanden, ende dat in de Opper, ende Onder-kaeck meeſt ſeſthien, ende zijn driederley, Voor-tanden, Honts-tanden, ende Back-tanden, verſchillende in gedaente, ende ge-bruyck.

De *Voor-tanden*, ofte *Boter-tanden*, zijn in elcke Kaeck vier in getal, ſtaen voor in den Mondt, om de ſpijſe eerſt te ontfangen, komen alder-eerſt voort, van wegen haer ſcherpigheydt, ende vallen oock eerſt uyt, om dat ſy maer een enckele Wortel en hebben. Haer gebruyck is, de ſpijſe als een tweede mes door te ſnij-den, waerom ſy by de Griecken den naem voeren van *Door-ſnijders*.

Aen elcke zijde van deſe Voor-tanden ſtaet eenen *Hoorn-tant*, ofte *Honts-tant*, die dicker ende harder zijn, om 't gene de ſelvige niet en hebben konnen door-ſnijden, te breecken, ende te morſelen. Zijn maer twee, om dat de Menſch (gelijck *Galenus* ſchrijft in ſijn 11. Boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 9. Capittel) een tam ende borgerlick dier is, wiens kracht meerder in wijſheydt beſtaet, als in ſterckte, ende en behoefde daerom ſoo veel Hoorn-tanden niet, als de wilde bee-ſten, ofte Honden, die Been breecken. Deſe werden oock *Oogh-tanden* genoemt, wel verſtaende, die in de Opper-kaeck ſtaen, om dat ſy een deel ontfangen van de Zenuwen, die de Oogen bewegen. Daerom ſeydt *Celſus* gevaerlick te zijn, de ſelve uyt te trecken. Ende D^r. *Paaw* ſchrijft bevonden te hebben, in Pijn van deſe Tanden, Beweginge der Wijnbraeuwen.

Volgen de thien *Kieſen*, aen elcke zijde vijf, by de Griecken ende Latijnen *Mole-tanden* geheeten, om dat ſe de ſpijſe van de Voor-tanden door-kerft, ende van de Hoorn-tanden gemorſſelt, fijnder, als de Molens, noch ſouden malen, waerom ſy boven niet ſcherp, maer breet zijn. Sy ſtaen binnen in den mont, ofte kinne-backen (daerom by ons *Back-tanden* genoemt) op dat, als ſy de ſpijſe kleyn malen, ende door den mondt met de tonge gints, ende weder ſtooten, de ſelve niet uyt en ſoude vallen. De twee achterſte van dees Kieſen, werden van *Hippocrates* geſeyt *Wijſheyts-tanden*, om dat ſe gemeen-lick voortkomen, als het koten uyt is, ende de menſch wijs werdt. Dan dat niet wel te bepalen is, op wat jaer ſulcks juyſt geſchiet, blijckt uyt de verſcheydenheyt des tijdts by de Autheuren voortgebracht. Want *Varro* ſtelt haer uytkomſte op 't ſevenſte jaer, *Ariſtoteles* op 't thienſte, *Hippocrates* op 't acht-en-twintighſte, *Avi-cenna* op het dertighſte, ende andere later, ja tot op de tachtigh jaer.

Dit is 't getal van al de Tanden. Elck van de ſelve heeft ſijn Wortelen, de Voorſte, ende Hoorn-tanden een, de Kieſen twee, ende drie, maer ſelden vier.

Het

Het III. Capittel.

1. *Romps Verdeelinge,*
2. *Rug-graet uyt Wervelen, van den Hals, Rug, Lendenen, Stuyt-been, Steert-been.*
3. *Borſts Verdeelinge,*
4. *Sleutel-beenderen,*
5. *Schouder-bladeren,*
6. *Ribben,*
7. *Borſt-been,*
8. *Swaertachtigh Kraeck-been,*
9. *Been ſonder naem, uyt Zijde-been, Heupe-been, ende Gemacht-been.*

1.

WY hadden het Geraemte geſcheyden in drie deelen, het Hooft, den Romp, ende uyterlicke Lidtmaten; ende dewijl nu van alle de Hooft-beenderen geſproocken is, ſoo brengt het vervolgh mede, dat wy de Beenderen van den Romp verhandelen. Deſen wert in drien gedeelt, in den Rug-graet, Borſt, ende Heup.

2. De *Rug-graet* (ſoo genoemt na den Grieckſchen naem *Rachis*, dat is graet, ofte doorn, om ſijne ſcherpe ende doornachtige uytſteeckſels) begint van den eerſten Hals-wervel, ende werdt bepaelt met den laetſten van 't Steert-been. Hy beſtaet rontſom uyt Been, om te beſchermen het inbeſloten Morch, zijnde een uytſpruytſel van de Herſſenen, ende het beginſel van de Zenuwen der Deelen onder de Herſſenen, ſoo heeft de Nature daer voor ſoo vele ſorge gedragen, als voor de Herſſenen, ende de ſelve met een beenige borſtweering verſien. Noch was het oock wel van nooden, dat deſen Rug-graet uyt ſtercke beenderen beſtondt. Want gelijck hy in de Muylen, Eſels, ende diergelijcke beeſten, ſeer ſwaer gewicht draeght: alſoo werdt daer door den laſt des gantſchen lichaems in de Menſchen ſtaende gehouden, ende over eynde gerecht. Het was oock noodigh, om onſe ſaecken wel te verrichten, dat deſen Rug-graet mochte gerecht, ende gebogen werden; is daerom niet uyt een Been, maer uyt verſcheyde Beenderkens t'ſamen-gevoeght, die in 't Latijn *Vertebræ*, ende in onſe tale *Wervel-beenderen* genoemt werden, om eenige gelijckeniſſe, die ſe ſchijnen te hebben, met de Wervelen, daer de wijfs mede ſpinnen. Tuſſchen elcken Wervel, om dat ſy in de beweginge, niet hart tegen malkander en ſouden ſtooten, ende oock te lichter bewegen, is een glibberigh, ende taey, doch vaſt Kraeck-been geſtelt. Ende als dit, door te groote vochtigheydt komt te verſlappen, dan verſlapt het geheele lichaem, ende werdt loſch, gelijck een rijs. Daer-en-tegen, wanneer het ſelve droogh, ende beenigh wert, dan is een Menſch ſtijf, ende onbeweeghlick, als een ſtaeck. Hier-en-boven zijn de Wervelen, tot meerder verſeeckertheyt, noch met vaſte Banden, uyt de Beenderen, Kraeck-beenderen, ende Vlieſen ſpruytende, te ſamen gehecht, ende met uytſteeckſels door malkanderen ſchietende, verſien; waer van, als oock van haer gaten, wy nu gaen handelen.

Elcke Wervel heeft door de banck ſeven *uytſteeckſels*, twee opgaende, twee nedergaende, om de geledinge; twee dwerſſe, om den oorſpronck der Spieren; ende eenen ſcherpen, eygentlick de Graet genoemt, om het Morch te beſchermen. Hier uyt kan wel afgenomen werden, dat het gevaerlicker is, het lichaem al bockende veel te ſchudden, als achter over deynſende; want op d'eerſte wijſe gaen de uytſteeckſels wat open, daer ſy op d'andere vaſter ſluyten.

De *Gaten* zijn in elcke Wervel wijdt na dickte van het Morch, ende op malkanderen gevoeght, maecken een lange pijp, gelijck een pomp. Elck heeft een kleyne holte, als een half maen, waer mede ſy op malkander komende een gat maecken, door het welcke de Zenuwen uytſchieten, om de Leden de gevoelicke kracht aen te brengen, ende de Slagh-aderen, ende Aderen in komen, tot voedtſel van het Morch. Wanneer die Zenuwen, door dien de Wervelen verdraeyt zijn, gedruckt werden, ofte door eenige oorſaeck komen te verſtoppen, dan werdt het Deel, daer ſe na toe gaen, beroert, ende ongevoeligh. Ende als de Aderen, ende Slagh-aderen belet werden het Bloedt af, ende aen te brengen, ſoo verdrooght het Ruggen-morch.

De Rug-graets Wervels werden in vijf deelen afgepaelt; Hals, Rug, Lendenen, Stuyt-been, ende Steert-been.

Den *Hals* beſtaet uyt ſeven Wervels, die alle wat ingebogen zijn tot ſteunſel van den Slock-derm, ende de Lucht-ader. Ende om dat de ſelvige, tot verhindering van koſts, ende luchts doortocht, niet en ſouden gepraemt werden, ſoo en zijn ſe niet ront, ende uytpuylende, maer plat na binnen, geſchapen.

Volgen twaelf Wervels van den *Rug*, die wat uytſtaen, om het Herte, ende de Longe ruymer plaetſche te geven.

Daer na komen thien *Lende-wervelen*, wat na binnen gebogen, om te onderſtutten den ſtronck van de nedergaende Holle-ader, ende de groote Slagh-ader.

Hier op volght het *Stuyt-been*, beſtaende uyt ſes Wervelen, de welcke, om dat ſe niet loſch en zijn, by ſommige onder de Wervelen niet gereeckent en werden. Dit Been puylt buyten uyt, om ruymer plaets te laten aen de Blaes, rechten Derm, ende Lijf-moeder; waerom het oock als van binnen uytgeholt is, ende glat.

Het laetſte Deel van den Rug-graet is het *Steert-been*, ſoo genoemt, om dat het, als een ſteert, aen den Rug-graet hangt, ende om dat het in de Beeſten de ſteert maeckt. Ja men leeſt oock van ſommige volckeren, die dit Been tot een ſteert uytwies. *Plinius* ſchrijft dat 'er in Indyen luyden geboren werden met ruwe ſteerten, die dapper raſch loopen; ende *Paulus Venetus* getuyght in 't Koningrijck Lambri volck te woonen op de bergen met ſteerten, gelijck honden. Ende D'. *Bauhinus*, die ick te Baſel noch gekent hebbe, vertelde niet

geſien, maer van andere verſtaen te hebben, hoe ſeecker jongſken in Denemercken een ſteert was uytgegroeyt. Dat ſommige hiſtory-ſchrijvers verhalen van de Engelſchen, als of haer om de verſmaetheydt S. *Auguſtijn* aengedaen, een ſteert uytwies, daerom oock noch by eenige voor Steert-mans geſcholden, weten wy genoegh, dat maer een louter verſierſel is. Dit Steert-been en heeft geen beenige hardigheydt, dan in de volwaſſene: in kinderen is het noch ſacht, ende weeck, ende daerom is het uytſchieten van den Eyndel-derm haer ſoo gemeen, alſoo de ſelve, ende fijnen Sluyt-ſpier aen dit been gehecht zijn. Dit is mede een van de voorname oorſaecken, waerom de jonge Vrouwen lichter arbeydt hebben, als de bejaerde. Want alſoo de mondt van de Lijf-moeder op dit Steert-been ruſt, ſoo dient het noodtſaeckelick te wijcken, wanneer in den arbeydt de Lijf-moeder het kindt daer tegen druckt, gelijck ſulcks in jonge vrouwkens wel kan geſchieden; maer in bedaeghde is dit been gemeenlick ſoo verhardt, ende verdrooght, dat het niet, ofte geheel ſwaerlick kan wijcken. Hier uyt ſtaet noch af te nemen ſeer ſchadelick te weſen, dat de Vrouwen in den arbeydt op yet hardts ſitten; maer dat ſe dienen wat afhangende gehouden te werden, op dat het Steert-been wat achterwaerts ſoude konnen ſchieten.

3. Volght het tweede deel van den Romp, te weten de *Borſt*, de welcke rondtſom met beenderen beſet is, boven met de Sleutel-beenderen, achter met de Schouder-bladeren, ter zijden met de Ribben, voor met het Borſt-been, onder met het ſwaertachtigh Kraeck-been.

4. De *Sleutel-beenderen* zijn alſoo geheeten, volgens de Grieckſche, ende Latijnſche benaminge, om dat ſe, gelijck ſleutels, de Borſt boven toeſluyten; waer op ſiende de Koning van Macedonyen *Philips*, Vader van *Alexander de Groote*, als hem in ſeeckeren ſlagh deſe plaets gequetſt was, ende dat de Meeſter in 't verbinden geſtadigh al geldt eyſchte, Neemt, ſeyde hy, ſoo veel als gy begeert: want gy hebt den ſleutel. Deſe benaminge ſoude oock konnen genomen weſen, na de gelijckeniſſe met de ſleutels, in oude tijden gebruyckelick. Want ſy zijn als een lange Latijnſche *ſ*, na wiens gelijckeniſſe de ſleutels van de huyſen in voor-tijden plachten gemaeckt te werden; waer van Dr. *Spiegel* ſchrijft noch, gelijck ick mede, te Padua geſien te hebben. Sy voeren oock den naem van *Krop-beenderen*, om dat ſe van beyde zijden den Krop ſluyten, ende ſulcks om te beletten, dat deſe gevaerlicke plaetſch niet lichtelick en ſouden beſchadight werden. Want een Slagh alleen, die hier valt, kan hinder doen aen Spraeck, Stem, Beweginge van 't Hooft, ende Adem-halen.

Deſe Beenderen beſtaen uyt halve çirckels, om veel vaten door-tocht te geven, die niet en dienden verdruckt; ende uyt twee halve çirckels, om de ſterckte: want by aldien ſy maer van eenen halven çirckel gemaeckt en waren, dewijl ſe dun van been, van binnen hol, ende voos zijn, ſoo ſouden ſe al te licht gebroocken hebben, gelijck ſe noch oock lichtelick komen te breecken. Ende al vallen ſy lang, dick, ende krom, ſoo zijn ſe even wel noch langer in de Mans, om de beweginge van den Arm minder te beletten, als in de Vrouwen, die ſe ſoo verre niet afhangende hebben, het welck van ſommige gemeent werdt in haer, om de fraeyigheyt gedaen te weſen, gelijck ſy oock de holligheyt niet en hebben, die men in de Mans boven aen den Krop ſiet. Om deſe kortigheyt wil, hebben de Vrouwen den Arm ſoo radt niet, gelijck men ſiet, als ſy wat ſullen van haer werpen: want dan, om meerder kracht te doen, lichten ſy gemeenlick mede haer een been op.

Deſe Sleutel-beenderen werden gevoeght aen de Schouder-bladeren door ſeecker Kraeck-been, daer ſy even wel niet vaſt en zijn, maer werden alleen door eenige Banden van buyten vaſt gehouden, om dat ſy in 't bewegen van den Arm, ende Schouderen wat wijcken ſouden.

5. De *Schouder-bladeren* zijn van achteren op de Ribben geſet, om de Borſt, als een ſchilt, te beſchermen.

Haer gedaente is drie-hoeckigh, oneffen, van binnen hol, van buyten bultigh. Daer ſe na den Rug-graet toe gaen, zijn ſe breeder, maer dunder, *Taeffelen* in 't Griecx van *Pollux* genoemt: dan daer ſe dicker, ſmalder, ende in ſcherpte uytſteecken na de Lendenen, werden ſe mede, na de gelijckenis, *Vleucken* by de Griecken geheeten. Dan deſe gedaente en komt de geheele Schouder-bladeren niet toe. Want *Hippocrates* oordeelt 6. *Epid.* dat de gene, welckers Schouder-bladeren vleucksgewijs uytſteecken, tot de Teering genegen zijn. De reden hier van is, volgens het ſchrijven van *Galenus*, ende *Palladius*, dat ſoodanige lichamen van den beginne aen kout van aert zijn. Ende alſoo het werck van de wermte is uyt te ſetten, ende te verwijden, ſoo blijven hier de Wervelen kleyn, bekrompen, ende, gelijck men ſeydt, onderbleven: waer door de ſpitſe Ribben de Schouder-bladeren mede uyt doen ſteecken. In ſoodanige en werden de Ribben niet volkomentlick gevoedt, ende dien volgende en konnen ſe oock niet wel groeyen. Ende alſoo de Longe even wel toeneemt, ende de Borſt te kleyn werdt, om haer volkomentlick op te geven, tot het halen van den aeſſem: daer op volght dan een verſtickinge, ende bedervinge van de natuyrlicke wermte, die door de Lucht, de welcke de Longen intrecken, onderhouden, ende verfriſt moet werden. Soo dat de Longe, verhindert zijnde door de naeuwte van de Borſt, ſulcks te doen, ende daer over mede komende te bederven, ſoo veroorſaeckt dit noodtſaeckelick de Teering. Waer aen blijckt, hoe wel wy in 't eerſte Capittel beriſpt hebben de quade manier der gene, die om de jonge dochterkens dunne middelen te maken, haer Borſt ſoo ſeer pramen, dat daer door, de Wervelen achter van haer plaets wijckende, eenen hoogen rugh gemaeckt wert.

Om weder te keeren tot de Schouder-bladeren. Deſe drijven achter op, ende over de Ribben, ſonder met eenigh Been gevoeght te werden, om dat den Arm hem

hem vry ſoude konnen omdraeyen. Haer ſmal eynde, den *Hals* genoemt, eyndight in een kuyl, daer het Hooft van den Arm ingelaten werdt. Deſe *Kuyl* en is niet diep, om dat den Arm te beter ſoude konnen draeyen, ende ſwaeyen. Op dat dan deſe loſſe geleding niet, door lichte oorſaeck, verſchieten ſoude, ende aen den Arm de beweginge benemen, ſoo is den ſelven niet alleen rontſom met Kraeck-been beſet, ende met Banden, ende Spieren wel verſien, maer oock, tot meerder verſeeckertheyt, zijn hier twee *uyt ſteeck ſels* geſtelt. Waer van het een dat kleyn ende krom is, na de gelijckeniſſe, volgens het Griecx woordt, *Ravens-beck* genoemt werdt. Het ander is grooter, ende komt van den graet van 't Schouder-bladt, *Acromion*, ofte *Schouder-top* geheeten. Hier ſtaet aen te mercken, dat alſoo deſe uytſteeckſels boven de geleden ſtaen, ſoo ſiet men, dat den Arm meeſt na beneden uyt het lidt gaet, alwaer men dan onder de Oxelen het Hooft van den Arm voelt uytſteecken. De Wonden, die op deſe geleding van de Schouder met den Arm, ofte op den Hals van het Schouder-bladt vallen, zijn veeltijdts doodelick, gelijck ick aen vele Krijghs-luyden geſien hebbe. Soo verhaelt oock onder andere de Preſident *Thuanus* in ſijn Hiſtorye, hoe *Anthoine de Bourbon* (Vader van Henrick de Groote) Koning van Navarre, in de belegering voor Rouen, en de den *Hertogh van Guiſe* voor Orleans, hier geſchoten zijnde, daer van overleden. De redenis, ſoo om dat rontſom dit gelidt veel groote Vaten zijn, als Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen: als om dat van wegen de naderheyt, de onſteeckinge, ende bedervinge, die op deſe plaetſch valt, het Herte terſtondt werdt mede-gedeelt; waer op dan, na eenige quade toevallen, eyndelick de Doodt volght.

Het is aenmerckens-waerdigh 't gene by de Vrouwen door ervarentheyt ondervonden werdt, dat de Mans die breede Schouderen hebben, gemeenlick oock ſoodanige Kinderen telen, ende derhalven de Vrouwen eenen ſwaren arbeyt veroorſaecken. D^r. *Foreſt* ſchrijft oock 9. *Obſ.* ſulcks dickwils bevonden te hebben. Ende ick weet verſcheyde ouders, die daer op gelet hebben in 't uythylicken van haer Dochters.

6. Wy komen tot de *Ribben*, die het voornaemſte van de Borſt beſlaen. Zijn uyt twee halve çirculen te ſamen-gevoeght, ende maecken dien volgende een rondigheydt in de Borſt, tot ruymte van de Longe. Zijn gemeenlick aen elcke zijde twaelf in 't getal; ſomtijdts oock, doch ſelden, derthien, ofte elf, na de nature overvloet, ofte gebreck van ſtoffe vint in de Schepping. Als dan dit getal verandert, ſoo verandert oock het getal der Rugge-wervelen, die altijdt even ſoo veel zijn, als de Ribben. Dit getal en is niet anders in de Mans, als in de Vrouwen, al is 't dat de Mans van ſommige Hexen Elf-ribben genoemt werden, als of ſy een Ribbe minder hadden, om dat *Eva* geſchapen is uyt een Ribbe van *Adam*. De vermaerde Ontleders van *Weſel*, ende *Fallopius* meenen, dat den eerſten Menſche in de eene zijde maer elf Ribben en hadde, ende in d'andere twaelf, om dat, uyt de gene, die ontbrack, *Eva* geſchapen was. De treffelicke *Melanchthon* ſchrijft in ſijn boeck van de Ziele, dat in *Adams* eene zijde derthien Ribben eerſtelick ſouden gemaeckt zijn geweeſt, ende dat uyt de ſelve *Eva* voortgekomen is. Welck gevoelen my waerſchijnlicker ſchijnt te weſen; dan ick laet het oordeel aen de Godts-geleerde.

Het binnenſte vlack der Ribben na de holte des Borſts, is effen, glat, ende net, op dat het, door ſijn oneffenheyt, aen het Ribbe-vlieſch niet hinderlick en ſoude weſen. In dit ſelve vlack heeft elcke Ribbe van onderen een Grouf, loopende van de Wervelen af, na de langte der Ribben, tot aen het Borſt-been toe, alwaer ſy verdwijnt. Het welck voor een Heel-meeſter wel ſtaet aen te mercken. Want in deſe Grouf ruſten de Vaten, te weten, Aderen, Slagh-aderen, ende Zenuwen, die eenſdeels aen de Ribben, eenſdeels aen haer Spieren het voedtſel, leven, ende gevoelen aenbrengen. Wanneer dan in een *Empyema*, ofte *Borſt-ſweeringe*, als 'er uyt een verſworen *Pleuris*, *Peripneumonia*, ofte *Squynantie*, een hoop Etter tuſſchen de Borſt, ende Longen vergadert is, ende dat die niet verdreven, noch met ſpougen opgebracht kan werden, ſoo dat nootſaeckelick een opening in de Borſt moet gemaeckt zijn, in ſulcken geval ſal den Heelmeeſter in 't openen deſe plaets vermijden, op dat hy de gemelte Vaten niet en queтſe. Daer toe moet hy ſijn ſnijden van boven beginnen, ende ſoo na beneden de opening maecken; niet recht neder, maer over dwers, om den dwerſſen draet van de binnenſte Spieren, die tuſſchen de Ribben ſtaen, niet door te ſnijden. Dit moet geſchieden tuſſchen de vijfde, ende ſeſte Ribbe van onderen gereeckent; niet hooger, om dat de Etter des te beter ſoude konnen uytloopen; niet leeger, op dat het Middel-rift, 't welck hier onder aen vaſt is, niet gequetſt en ſoude werden.

De Ribben werden verdeelt in echte, ende onechte. De echte zijn ſeven, alſoo genaemt, om datſe een ronden çirckel maecken. De onechte zijn vijf, die benaminge hebbende, om dat ſe kleynder, ende korter, ende gelijck als maer halve Ribben en zijn. Het welck door ſonderlinge voorſichtigheyt gedaen is, om de Maegh, Lever, Milt, ende bovenſte Dermen, als ſe wat ſpannen, ruymer plaets te geven. *Hippocrates* gebiedt in ſijn Boeck van de Gewrichten, wanneer de Ribben gebroocken zijn, hertelick te eten, op dat alſoo door het ſpannen van de Maegh, de gebroocken, ende gebogen Ribben mochten uytgeſet, ende na buyten gedruckt werden. Ende *Paré* ſchrijft, de waerheyt hier van ondervonden te hebben. Soo dat het noch al te met te pas komt, den Buyck eens uyt de kreucken te ſetten. De gemelte *Paré* verhaelt in 't 13. Boeck van ſijn Heel-konſte op 't 12. Capittel, dat op gebroocken, ofte geſlagen Ribben dickwils volght een opblaſinge van geplettert Vleyſch, ende dat daer veeltijts na komt een bedervinge, ende

ende verrottinge van de Ribben. Diergelijcke hebbe ick geſien uyt inwendige oorſaeck; ja dat 'er op eenen tijdt in 't Gaſt-huys acht ofte negen alle in haer zijde klaeghden, ſonder dat 'er yet van buyten aen te ſien was; het Lichaem van de overledene geopent zijnde, werde bevonden, dat de Ribben, gelijck verwolmt hout bedorven, ende opgegeten waren, ſoo dat men met de vinger door de ſelve konde ſteecken. Ende 't vremſte is noch, dat het Vleyſch rondtſom gaef was, ende gantſch geen bedervinge deelachtigh. *Fernelius* verhaelt 6. *Pathol.* 3. van yemant, die drie maenden geſtadigh gequelt was geweeſt met den Nock, die met geen gewone middelen konde gebetert werden, tot dat men bevondt, dat het eynde van een Ribbe verdraeyt was, ende diep in de Maegh ſtack ſonder pijn, ende dat het ſelve ſachtjens gerecht zijnde, den Nock terſtondt ophiel: ende dat die even wel weder keerde, ſoo drae de Ribbe weder quam om te krommen. Hy voeght daer by, noch in vele andere de ſelve oorſaeck van Nock dickwils ondervonden te hebben.

7. De Ribben werden van achteren aen den Rug-graet, van voren door Kraeck-been aen het *Borſt-been* gehecht. Dit beſtaet, ſeyt *Galenus* in 't 7. boeck van 't gebruyck der Deelen op 't 12. Capittel, uyt ſeven Beenderen; die in jong-geborene Kinderen geſcheyden te ſien zijn, dan in bedaeghde werden ſy tot een Been vereenight.

De ſelfſtandigheyt van dit Borſt-been is ſacht, voos, ende licht, ende ſulcks niet ſonder oorſaeck: want indien het geheel vaſt, ende ſwaer geweeſt ware, ſoo ſoude 't ſelve het bewegen van de Borſt lichtelick belet hebben. Dit komt oock ſommige Siecken te voordeel, te weten, die eenigh Etter, ofte anders, onder dit Borſt-been, tuſſchen beyde de Vlieſen van het *Middel-ſchot* vergadert hebben: want ſoodanige werden geholpen door het ſnijden in dit Borſt-been, het welck om ſijn vooſigheydt lichtelicker doorſneden kan werden. Waer van *Galenus* een aenmerckens-weerdigh exempel heeft 7. *Anat. adm.* 13.

Dit Borſt-been heeft driederley gebruyck. 1. om het Herte, ende de levend-maeckende Deelen te beſchermen. 2. om de Ribben vaſt te maecken. 3. om de Vlieſen van het Middel-ſchot te onderſtutten, ende alſoo te beletten, dat het Herten-vlieſch het Herte niet en overſtolpt. Deſe Vlieſen werden ſoo gehecht aen het Borſt-been, dat ſe ſoo verre van een blijven, als het Borſt-been breedt is. Het gebeurt ſomtijdts, dat dit Borſt-been breeckt, ofte met geweldt in-gedruckt werdt; het welck Bloedt-ſpouwen, Aemborſtigheyt, ende andere toevallen veroorſaeckt. In deſe gelegentheyt moet een Heel-meeſter den gequetſten achter over op kuſſens leggen, ende laten ſijn Schouderen van een ſtercken knecht met beyde de Handen ſoo neder douwen, als of hy ſe in-drucken woude, ende van een ander, op deſelve tijdt, met de Handen van beyde zijde de Ribben neder drucken, ende ſulcks ſoo lang, tot dat dit Been wederom van ſelfs in ſijn plaetſch ſpringt. Hier van is een exempel te leſen by *Paré* 14. 10.

8. Onder het Borſt-been, hangt het *Swaertachtigh Kraeck-been*, ſoo genoemt by de Grieckſche Genees-meeſters, om dat het ſwaerts-gewijs onder ſcherp is. Dit Kraecke-beentjen, wanneer het door innerlicke, ofte uyterlicke oorſaeck neder gedruckt werdt, perſt, ende druckt de Maegh tot een gedurigh braecken, ofte nocken, tot dat het wederom herſtelt is. In tegendeel hebbe ick dickwils geſien in Water-ſuchtige, als oock in Kinderen, die dicke Buycken hadden, dat door het opdringen van water, ofte ſucht, dit Kraeck-beentjen uytwaerts omgebogen was.

Het gebruyck van dit Beentjen werdt gelooft te zijn, om als een ſchut de krop van de Maegh te beſchermen, ofte liever, gelijck d'Heer Dr. *Paaw* ons eertijdts leerde, het Middel-rift, daer het van binnen aen gehecht is, ende dat oock anders geen beſchut en heeft, alſoo op deſe plaetſch de Ribben van malkanderen ſcheydende elck haren wegh gaen. Sulcks bewees hy met de gene, die uyt-teerden, de welcke hier allegader een groote holligheydt hebben, om dat door de onnatuyrlicke hitte, die haer verteert, de ſappigheydt van 't Middel-rift verteert zijnde, het ſelve doet rimpelen, ende toetrecken, derhalven oock met eenen na hem treckt het Middel-rift, daer het aen gehecht is.

9. Het laetſte deel van dem Romp, beſtaet uyt het onderſte Been, dat by de Oude geenen naem gehadt en heeft, ende daerom even wel van *Oribaſius* den naem gekregen heeft van *Been ſonder naem*. Sommige hebben het genoemt na een van ſijn deelen, *Ilium*, ofte *Iſchium*, by ons werdt het gemeenlick *Heupe*, ofte *Heupe-been* geheeten. Werdt aen beyde zijden ſeer vaſt aen het Stuyt-been gehecht, ende is in ſijn ſelven onbeweeghlick, om dat op het ſelve, als een gront-veſt, al de bovenſte Beenderen ſteunen, ende beweeght werden. Het is maer een Been, maer in jonge Kinderen is 't met drie naden onderſcheyden, ende daerom werdt het gemeenlick in drie verdeelt.

Het opper-deel is het grootſte, ende breedtſte; wert genaemt het *Zijde-been*, ofte *Os Ileon*, ende draeght den langſten om-gebogen Derm, *Ileon* mede genoemt, gelijck oock de kanten van den Buyck alhier, daer geen Beenen en zijn, *Ilea*, alwaer den geſeyden Derm het Buycks-vlies uyt-reckende, ofte doorbreeckende het Scheurſel veroorſaeckt. Daer van wenſcht de Poëet, dat yemandt uyt nijdt dien Derm mocht borſten.

——— *rumpantur ut Ilia Codro.*

Het achter, ende dieper gedeelte is het *Heupe-been*, *Os Coxæ*, ofte *Iſchion*. In dit Been is eenen grooten hol, die een in-geleding maeckt met het hooft van het Dye-been, ende om dat het niet lichtelick uyt het lidt en ſoude ſchieten, ſoo is hier noch eenen grooten rant Kraecke-been om gewaſſen, ende met ſtercke Banden wel verſien. Want als het ſelve uyt ſchiet, ſoo gaet de Menſch

Menſch manck, als ſijn vaſt ſteunſel miſſende. Deſe diepte is oock oorſaeck, datals die Beenderen uytter lidt zijn, niet lichtelick wederom ingeſet konnen werden. Is mede oorſaeck, dat de etterige, ofte andere vochtigheden hier tuſſchen vergaderende, niet wel uyt en konnen komen; noch de middelen daer wel toe konnen gebracht werden. Het welck wederom oorſaeck is, dat de *Schiatica*, ofte *Heup-pijn*, qualick te helpen is, ende ſoo lange duyrt, dat de Siecken, door de felligheyt komen te vergaen, ende uyt te droogen, daerom van *Hippocrates* in *Coac. Schiatike tering* genoemt. Ick ben onlangs by ſoodanigen Siecken geweeſt, die hier van lang bed-leger gehouden hadde, ende daer na geheel krom ging, den welcken deſe Beenderen van magerheyt byna door het vel ſtaecken, ende door de dulle pijne, als een geraemte, uytgeteert, die even wel noch bequam, ende nu wederom langs ſtraten gaet. De meeſte oorſaeck van deſe pijn, is de grootſte Zenuwe van 't lichaem, aen deſe geleding leggende. Ja men ſiet in 't onderſte van dit Been een grouf, waer in deſe Zenuwe, om dat hy niet verdraeyen ſoude; hem onthoudt. Hier beneffens is 'er noch eenen byſonderen Bandt, die boven van 't hooft van 't Dye-been in de holligheydt van de Heup vaſt, ende aengewaſſen is. Dat en is geenen rechten bandt, maer van zenuwachtigen aert, ende derhalven gevoeligh: gelijck hy oock onſteecken zijnde, de Siecken den brandt doet gevoelen.

Het voorſte deel is het *Os pubis*, ofte *Gemacht-been*; heeft een groot gat, om ſoo veel te lichter te weſen. Beyde de Gemacht-beenderen komen met Kraeck-been voor aen malkanderen. Hoe de ſelve in 't baren meerder van een wijcken, hoe den arbeyt lichter valt. Het welck ſommige Vroe-vrouwen wetende, zijn gewoon, gelijck ons D^r. *Paaw* plagh te verhalen, in de eerſt-geborene dochterkens met haren duym deſe plaets te douwen, ende alſoo de voeging deſer Beenderen loſch te maecken; de welcke daer na dan altijdt loſch blijven.

Het IV. Capittel.

1. *Verdeelinge van de uyterlicke Lidtmaten.*
2. *Verdeelinge van den Arm,*
3. *Arm, ofte Schouder-been,*
4. *Voor-arm; groote, ende kleyne Elle-pijp.*
5. *Handt, Vingeren, ende Nagelen,*
6. *Verdeelinge van de Handt.*
7. *Verdeelinge, ende beſchrijvinge der Vingeren.*
8. *Verdeelinge der Beenen,*
9. *Dye; Haeſſen, Knye, Knye-ſchijf.*
10. *Been; Scheen-been, Kuyt-been, Verſen, Encklaeuwen,*
11. *Voet, Koten, Hiel-been, Bal, Teenen.*
12. *Lijnzaet-beenderkens.*

1.

VAn de drie deelen, daer wy het Geraemte in verdeelt hadden, is nu alleen overigh het derde, beſtaende in uyterlicke Lidtmaten, te weten, Armen, ende Beenen.

2. Den Arm werdt wederom in drien verdeelt, den Arm, Voor-arm, ende de Handt.

3. Den *Arm* eygentlick genoemt, ofte *Schouder-been*, gelijck het by *Celſus* werdt geheeten, beſtaet maer uyt een been, ende dat groot ende ſterck, boven met ſijn hooft ſchietende in de rondigheyt van 't Schouder-blad, waer van in 't voorgaende Capittel is geſproocken, gelijck oock van de gevaerlickheyt der Wonden, die op deſe plaetſche vallen. Dit been is ongelijck, van wegen de Spieren; heeft hier, ende daer eenige kleyne gaetjens, in de welcke de Banden der Spieren gehecht zijn; midden een wat grooter, in het welcke een Ader, ende Slagh-ader door gaet na het Morch, om het ſelve te voeden. Het onderſte van dit Been, daer het met den Voor-arm gehecht werdt, heeft verſcheyde uytſteeckſels, ende holligheden. De twee uytſteeckſels, zijn geheel groot; een uytwendigh, van den welcken meeſt al de Spieren komen, die den *Carpus*, ende de Vingeren uytſteecken; een inwendigh, waer van de Spieren gelevert werden, die de ſelve buygen. Daer ſoude een naeuwkeurigh Ontleder noch een derde by konnen voegen, die op den rol tegen de groote Elle-pijp komt. Hier zijn noch twee holligheden, uytbeeldende een Katrol, daer een touw omloopt, ſoo konſtigh gemaeckt, dat ſe den Voor-arm in een ſcherpen hoeck laten buygen, ende hem niet verder uyt en doen ſteecken, als in een rechte linie.

4. De *Voor-arm*, ofte *Cubitus* beſtaet uyt twee Beenderen, *Elle-pijpen* genoemt, de Heel-meeſters houden de Arabiſche benaminge van grooten, ende kleynen *Focijl*, het welck de Françoiſen, ende Italianen in hare tale oock navolgen.

De *groote Elle-pijp* heet in 't Griecks met den gemeenen naem *Pechus*, (dat is, Elle) ende dit woordt gebruyckt den Euangeliſt, daer hy beſchrijft de vrage van d'Heer Chriſtus, wie dat 'er is, die by ſijn grootte een elle doen kan? *Matth.* 6. Hy neemt daer de mate juyſt van een Arm. Want niet alleen den geheelen Menſche is, gelijck de wijſe *Pythagorus*, ende *Socrates* ſeyden, een maet van alle dingen, maer oock elck van ſijne Lidtmaten. Soo werdt lengte, breete, ende dickte, afgenomen op de maet van een elle, hant, ſpan, duym, vinger, voet, ende ſoo voort. Dit Been heeft twee uytſteeckſels, een van binnen, ende een van buyten.

De *kleyne Elle-pijp*, die de bovenſte is, heeft boven een kleyn hooft, daer een ondiepe holligheydt in komt, waer in het hooft van den Arm ſchiet, tegen aen de welcke deſe Pijp op ende neder gaet, de groote Pijp ſtil ſtaende.

Deſe twee Pijpen zijn in haer bovenſte, ende onderſte deelen gantſch tegen-ſtrijdigh. Want de groote Pijp is boven dicker, beneden dunder: de kleyne in tegendeel boven dunder, ende beneden dicker. Daer-benevens zijn ſe aen haer eynden ſoo aen malkander gehecht,

dat de kleyne Pijp boven van de groote ontfangen wert, ende wederom de groote Pijp onder van de kleyne. Maer in't midden wijckenſe van den anderen, om de Spieren plaets te geven, ende om dat de Armen niet al te ſwaer en ſouden wegen, gelijck mede te ſien is in de Gemacht-beenderen, Kaecken, Scheen-beenderen, ende Ribben. Andere meenen, dat het is om de kleyne Elle-pijp te konnen draeyen; het welck niet waerſchijnelick en is, alſoo ſulcks wel door een vaſt Been hadde konnen geſchieden.

Het gebruyck van de groote Elle-pijp is, de Handt uyt te ſteecken, ende te rug te halen; van de kleyne, de Handt op, ende neder, ende ter zijden te draeyen, ende inſonderheyt de ſelve, met een veerdigheyt, de groote ſtil ſtaende, om te draeyen.

5. Wy komen tot de *Handt*, daer wy wat wijdtloopigh van ſullen handelen, ſoo om haer konſtigh ende wonderbaerlick gebouw, als om dat de ſelve, onder alle Dieren, den Menſche alleen gegeven is.

Alle Dieren is een Lichaem toegevoeght, na haer Ziele; ende daerom verſchelen de deelen der Lichamen ſoo vele van malkanderen, om dat 'er ſoo groot onderſcheyt is tuſſchen haer Zielen. Het Paert is verſien met ſtercke Klaeuwen, ende een Maen: want het is een ſnel, hooveerdigh, ende edel dier. Den Leeuw, om dat hy moedigh ende wilt is, zijn ſtercke Tanden, ende ſcherpe Klaeuwen gegeven. Soo zijn de Stieren Horens, de wilde Verckens uytſtaende Tanden, tot wapenen aengeboren. Onder alle de wreede Dieren en is 'er geen wreeder, als den Tiger; ſoo dat de Poëten, als ſy een wreet, ende onbarmhertigh Menſch willen beſchrijven, ſeggen hem van een Tiger geboren, ofte geſogen te zijn. Alſoo doet *Ovidius* ſpreecken *Medea* in 't 7. *Metam.*

> *Hoc ego ſi patiar, tum me de Tigride natam,*
> *Tum ferrum, & ſcopulos geſtare in corde fatebor.*

Dido verlaten zijnde van *Eneas*, ſpreeckt hem aldus aen by *Virgilius* 4. *Æneïd.*

> *Nec tibi diva parens, generis nec Dardanus author,*
> *Perfide; ſed duris genuit te cautibus horrens*
> *Caucaſus, Hyrcanæque admorunt ubere Tigres.*

Petrus Martyr ſchrijft, dat in Daryen, een eylandt in Weſt-Indyen, acht dagen reyſens van Cuba, ontrent het Jaer 1514. een Tiger, een half jaer lang, uyt ſeecker Dorp quam halen een Kalf, Veulen, ofte Swijn, ja oock een Menſch, als hy die op de ſtraet vont: ſoo dat het volck hier door genootſaeckt was haer tegens ſulck gewelt te verſien, ende den Tiger te betrappen. Groeven derhalven eenen ſeer diepen kuyl, den ſelven van boven licht bedeckende. Den Tiger na ſijn gewoonte wederom op den roof loopende, viel in den kuyl, ende met eenen in de ſcherpe palen, die onder in den gront geſlagen waren. Waer over hy ſulck een gehuyl maeckte, dat de bergen rontſom daverden. Maer het volck ſmeet terſtondt groote ſteenen in den kuyl, waer door hy dieper in de palen ſchoot, ende alſoo omquam; na dat hy alle houters, die op hem geworpen waren, om ſtucſten gebroocken, ende al ſtervende een yegelick met ſijn fel geſicht dapper verſchrickt hadde. De Tigers treccken haer voedtſel uyt alle viervoetige Dieren, ſelfs oock de Olifanten; waerom ſy verſien zijn met groote, ſtercke, ende ſcherpe Klaeuwen, ende felle Tanden, gelijck wy hier te Dordrecht twee een-jarige geſien hebben, van gemeene Kalfs-groote. In Weſt-Indyen uyt den neſt gehaelt, ende niet-te-min van ongelooflick gewelt. Den eenen hebbe ick doen ontleden, ende bevonden, dat een van de ſeven ſneden des Levers doorboort was van een langwerpige Gal-blaes, aen beyde zijden groeter, als in andere Dieren, die maer aen een zijde is. Het ſelfde geloof ick oock in de Leeuwen plaets te grijpen; hebbe het altijdt in onſe Katten (die ick meene al van eene ſoorte te weſen) bevonden, den ſelven aert uyt de Gal hem openbarende.

> *Sy brult gelijck een Leeuw in plaetſche van te maeuwen,*
> *Sy vyer-ooght als een Wolf, en toont haer felle klaeuwen,*
> *Sy ſchuym-beckt als een Stier, en laet haer tanden ſien.*

Maer de Herten, ende Haſen, alſoo het bloode, ende vreeſachtige Dieren zijn, hebben een ſnel Lichaem, dan naeckt ende ongewapent. Want voor de bloodigheyt, ende het ontloopen, was de ſnelligheyt bequaem; ende voor de wilde woeſtheyt de wapenen dienſtigh. Maer de Menſche, alſoo hy een wijs dier is, ende alleen onder alle, die op der aerde leven, Goddelick, gelijck *Galenus* ſpreeckt, ofte liever, als de H. Schrifture ons leert, na Godes beelt geſchapen, [*Gen. Cap.* 1.] heeft den alwijſen Godt in plaetſche van wapenen de handen gegeven, een werck-tuygh, 't welck tot alle Konſten dient, ende niet minder in den vrede te pas en komt, als in den oorlogh. De Menſche en behoefde dan met geen Horen geboren te werden, dewijl hy bequamer wapen, wanneer hy begeert, in de Handt kan nemen. Want een ſwaert, ende een ſpies zijn grooter wapenen, ende bequamer om door te gaen, als een Horen. Hy en heeft oock geen klaeuwen van doen gehadt; want ſteen, hout, yſer, die hy kan gebruycken, breecken ende morſſelen met meerder gewelt. Daer-benevens en konnen horens, ofte klaeuwen niet doen, als van dichte: maer de wapenen toonen haer kracht van na-by, ende van verre; een pijl, ofte een roer (ick laet ſtaen een ſtuck geſchut) draeght verder als een Horen, een hout, ofte yſer verder als een klaeuw. Maer een Leeuw, ſoude men ſeggen, is ſnelder als een Menſch. Wat is dat? De Menſche heeft in der daet, door ſijn wijſheydt ende handen, een Paert getemt, het welck een ſnelder dier is, als een Leeuw, ende daer op ſittende hy den Leeuw vliedt, ofte vervolght, hem van hoogen beſchietende. Soo dat *Plinius*, ende andere laſteraers der Nature, haer niet en behoeven te beſchuldigen, van den Menſche alleen onder alle Dieren naeckt ende ongewapent ter werelt gebracht te hebben. Want hy is boven alle andere Dieren van de beſte wapens verſien, te weten, de

Reden,

Reden, ende de Handen. Door die wapenen kan de Menſche hem tegens alle Dieren beſchermen: maer ſy niet door de hare, tegen den Menſche. Soo dat hy niet en kan geſeydt werden naeckt, ende ongewapent te zijn; als konnende, wanneer hy begeert, een harnas aen doen, het welck veel ſtercker, ende harder is, om door te ſteecken, als eenige huyt van de Beeſten. Daer-en-boven werdt hy noch beſchermt, ende bewaert, door huyſen, wallen, ende grachten; wercken van ſijn Reden, ende Handen. Nuindien hem een horen in de Handen gewaſſen was, ofte eenigh ander wapen, ſoo en ſoude hy de Handen niet konnen gebruycken heb-ben, tot het maecken van huyſen, muyren, ſpieſſen, harnas, ende diergelijcke. Met deſe Handen naeyt de Menſch kleederen, in plaetſch dat d'ander Dieren hayr, ofte wolle hebben, breydt netten, daer hy voge-len, ende viſſchen mede vangt, maeckt ſchepen, ende zeylen, daer hy alles, wat hem noodigh dunckt, uyt de geheele Werelt haelt. Waer door hy niet alleen en heerſcht over de vier-voetige Dieren der Aerde, maer oock over de Viſſchen in 't Water, ende de Vogelen in de Lucht. Doch al is 't, dat wel oock den Menſche de Handen tot ſterckte zijn gegeven voor wapenen; zijnde even wel een vredelick, ende borgerlick Dier, ſoo heeft hy met de Handen wetten beſchreven, alta-ren opgerecht, huyſen gebouwt, ſchepen gemaeckt, ende alderhande werck-tuygh van Konſten voortge-bracht. Door de Handen werdt het beelt, ofte de gelijckeniſſe van den Menſche met de pen geteyckent, met de pinçeel geſchildert, met den beytel gehouwen, met waſch geboetſeert. Door de Handen werden alle geſchiedeniſſen, alle konſten, alle wetenſchap, ende alle wijſheydt beſchreven. Soo dat de Handen gemaeckt hebben, dat wy nu noch konnen ſpreecken met de wijſe *Plato*, *Ariſtoteles*, *Hippocrates*, *Galenus*, *Plutarchus*, ende andere, ja met de heylige Propheten, ende Euangeliſten. De wijſgere *Anaxagoras*, over-leggende hoe fraey, ende konſtigh dit Deel des lic-haems gemaeckt was, ſeyde, dat 'er geen bequamer werck-tuygh tot eenigh dingen en konde bedacht wer-den, ja ging ſoo verre, gelijck *Plutarchus* betuyght, dat hy de Handen toeſchreef den oorſpronck, ende de oorſaeck van de Menſchelicke wijſheydt. Het welck onſen *Galenus* in ſijn 1. Boeck van 't Gebruyck der Deelen op 't 2. Capittel wel te recht niet toe en ſtaet; alſoo de Menſche het wijſte Dier niet en is, om dat hy Handen heeft; maer om dat hy de wijſte was, daerom zijn hem Handen gegeven: gelijck *Ariſtoteles* wel ſeydt. Want de Handen en hebben den Menſche geen konſten, noch wetenſchappen geleert, maer de reden. De Handen dienen de reden, ende 't verſtandt in ſtede van ſpraeck, uytleggers van onſen wil; want wy ſchrij-ven onſe gedachten aen de vrienden, ja wy hebben hier in onſe Stadt een doove, ende ſtomme, die met Han-den, ende Vingeren hem doet verſtaen, ende 't gene hem andere, die daer op afgeveerdight zijn, antwoor-den, ſeer wel verſtaet. *Numa Pompilius*, de tweede Koning van Roomen, heeft de Trouwe aen de Handen geheylight. Wy beelden oock de Trouwe uyt met twee geſloten Handen, men belooft, men Trouwt, men handelt met de Handt te geven. Met het kuſſen van de Handt eeren wy Godt, ende de Menſchen. En-de in Italyen, Vranckrijck, ende Spaengjen werdt het begroeten niet anders genoemt, als de Handen te kuſ-ſen. Ende voorwaer wat teyckenen trecken ſommige niet al van den aert, ende gelegentheyt der Menſchen uyt de trecken der Handen.

De Menſche dan, gelijck hy een lichaem heeft ſonder aengeboren Wapenen, ſoo is oock ſijn ziele van natu-ren ſonder konſten. Derhalven heeft hy voor de naeckt-heydt van ſijn lichaem, de Handen; voor d'onweten-heydt van de ziele de reden gekregen; door welckers gebruyck hy ſijn lichaem wapent, ende in alderhande manieren beſchermt; ende ſijn ziele met alderhande konſten verçiert. Want gelijck, indien hy met eenige wapenen was geboren geweeſt, de ſelve hem ſouden al-leen altijdt by weſen; ſoo mede, by aldien hem eenige konſten van naturen aengeboren was, ſoo en ſoude hy de andere niet hebben. Dewijl het dan duyſent mael be-ter was, dat hy alle Konſten, ende alle Wapenen konde gebruycken, ſoo en is hy met geen van beyde geboren. Waerom aerdigh van *Ariſtoteles* geſeydt is, dat de Handt is een *organon*, ofte werck-tuygh, voor alder-hande werck-tuygh; ende wy konnen oock, volgende *Ariſtoteles*, ſeydt *Galenus*, aerdigh ſeggen, de reden te zijn een konſte voor alle konſten. Want gelijck de Handt, al en is ſe niet van 't byſonder werck-tuygh, de-wijl ſe even wel alles kan aengrijpen, ende in 't werck ſtellen, een *inſtrument* is voor alle *inſtrumenten*: ſoo is oock de reden, geen van de byſondere konſten, maer bequaem om alle konſten te ontfangen, ende daerom een konſt voor alle konſten. Dewijl dan de Menſche alleen onder alle Dieren in ſijn verſtandt de konſt voor alle konſten heeft, te weten de reden: ſoo beſit hy oock te recht in ſijn lichaem het *inſtrument* voor alle *inſtru-menten*, namentlick de Handt.

Wy ſullen nu gaen inſien het treffelick maeckſel van deſe Handt, ende de wonderbare konſte, die onſen Schepper daer in getoont heeft; de welcke ſoo groot is, dat door het alderminſte, 't welck anders ſoude ge-maeckt zijn, de Handt, ende haer werck ware bedor-ven geweeſt. Het eenige, ende opperſte voor een werck-tuygh, gelijck de Handt, om mede te vatten, is dat het al de gedaenten, ende de grootten, die een Menſch bewegen kan, wel vat. Om ſulcks te doen, ſoo is de Handt na den eyſch doorſneden. Want by al-dien ſy ongedeelt gebleven was, ſoo ſoude ſy maer heb-ben konnen omvatten dingen van haer eygen grootte; maer geſcheyden, ende verdeelt zijnde, kan veel grooter, als ſy ſelve is, lichtelick omgrijpen, ende oock de alder-kleynſte opnemen. Maer dat kleyn is, vat ſe met twee vingeren, ende noch niet geheele, dan alleen met haer

voorſte: want anders doende, ſoude het haer miſſchen, ende ontvallen. Op deſe manier is de Handt aerdigh geſtelt om ſeecker te vatten yet dat grooter, ende kleynder is, als ſy ſelve. Vorder was haer oock noch bequaemſt verſcheydentlick verdeelt te zijn, om alderhande gedaenten wel te konnen begrijpen. Waer toe ſy boven alle werck-tuygh alder-bequaemſt geſtelt is. Want om yet, dat rondt is, wel te vatten, kan ſy haer in de ronte vouwen, ende het ſelve, gelijck als met een çirckel, rondtſom behelſen. Ende al 't gene recht, ende krom is, kan ſy ſeeckerlick aengrijpen. Het welck aldus zijnde, ſoo is ſy bequaem om alle gedaenten te vatten, dewijl de ſelve maer uyt drie linien beſtaen, ronde, kromme, ende rechte. Ende, om dat 'er noch vele dingen zijn, grooter als die met de Handt omvat konnen werden: ſoo is de een tot des anders hulp gegeven, op dat ſe alle beyde van verſcheyde kanten de ſelve bevattende, niet minder ſouden zijn, als een grooter Handt. Om deſe reden zijn ſe na malkander toegeneyght, ende gelijckelick uytgeſtreckt. Want ſoo moeſt het toegaen in gedeelt werck-tuygh, dat een werck, ende op de ſelfde maniere moeſt uytvoeren. Derhalven overleght eens 't grootſte dat de Menſch met beyde ſijn Handen kan vatten, als een hout, ofte ſteen; ende wederom het kleynſte, als een ſpel, ofte hayr, daer na al de veelheydt van de grootte, die tuſſchen 't grootſte, ende kleynſte is, ghy ſult bevinden, dat de Menſch de ſelve allegader ſoo wel omvat, als of de Handen voor elck van die alleen gemaeckt waren. Want de kleynſte dingen vat hy met het voorſte van den duym, ende den voorſten vinger: die wat grooter zijn, vat hy wel met den ſelven duym, ende voorſten vinger, maer niet met haer voorſte: maer die noch wat grooter zijn, vat hy met drie vingeren, te weten den duym, den voorſten, ende middelſten: ende die noch grooter zijn met vier, daer na met vijf, ende dan met de geheele Handt: ende als 'er noch grooter komt, ſoo brengt hy d'andere handt daer by. Al het welcke niet en ſoude konnen geſchieden, by aldien de Handt niet verſcheydelick en was verdeelt, ende op die wijſe, gelijck ſe nu is, geſtelt. Want wat kracht ſoude den duym, ende vier vingeren gehadt hebben, by aldien dat ſe allegader benevens malkander op een rijde, ende zijde ſtonden? Voorwaer haer getal, ende de verdeelinge ſouden dan onnut, ende ondienſtigh geweeſt hebben. Want het gene ſeecker gevat ſal weſen, moet rontſom met een çirckel, ofte ten minſten van twee tegens-malkander-ſtaende plaetſchen begrepen werden. Het welck gemiſt ſoude hebben, indien alle de vingers op een rijde benevens den anderen waren geſtelt geweeſt. Dan daer is nu ſorghvuldigh in voorſien, met het ſtellen van den duym tegen de vier andere vingers. Den duym is in ſijn plaetſe, ende beweginge ſoo geſtelt, dat hy door een weynigh buygen met elck van de vier vingeren over hem ſtaende, de werckinge, van yet te vatten, volbrengt. Maer 't en was noch niet genoegh dat den duym, ende voorſten vinger over malkanderen ſtaende in 't op-rapen van kleyne dingen, met haer uyterſte werckten: maer was oock van nooden, dat ſe ſoo waren, gelijck ſe nu zijn, te weten, ſoo ſacht, ſoo ront, ſoo met nagelen beſet. Want indien haer eynde niet vleyſigh en was geweeſt, maer beenigh; ſoo en ſouden ſe noyt eenige kleyne dingen hebben konnen opnemen; noch oock al waren ſe al vleyſigh, maer van ſacht, ende vochtigh vleyſch gemaeckt. Want het gene dat vatten ſal, moet het te vattene lichaem volkomentlick, ende rontſom omgrijpen. Nu dat hardt ende beenigh is, en kan niet ombuygen: maer wel dat matelick ſacht is, ende daer uyt matelick wijckende. Dan 't gene boven maten ſacht is, ende als vloeyende, gelijck het de hardigheydt te ſeer wijckt, ſoo valt het daer lichtelick af. Derhalven dat van naturen tuſſchen beyden is, niet al te ſacht, noch al te hardt, gelijck het voorſte van de vingeren, is alder-bequaemſt om ſeecker te vatten. Dewijl dan oock de dingen, die gevat werden, verſcheyden zijn in haer gelijvigheyt; d'eene meerder, d'ander minder ſacht, ofte hardt, ſoo heeft de nature in alles bequamelick verſien. Want daerom is het voorſte van de Vingeren, niet uyt een Nagel, ofte uyt het Vleyſch alleen: maer uyt beyde, na den eyſch gematight zijnde, te ſamen gevoeght. Want haer vleyſigheyt is in de Deelen, die na malkander toe buygen, met welckers voorſte ſy de dingen ſelve moeſten naſpeuren. Maer de Nagel is haer van buyten tot vaſtigheyt aengeſet. Want de Vingers vatten met haer vleyſige Deelen alleen de ſachte dingen: maer harde, ende derhalven de ſtandt van 't Vleyſch wech ſtootende, ende met gewelt indouwende, en konnen ſy niet vatten ſonder behulp van de Nagelen, alſoo haer omleggende Vleyſch dan ſteunſel van doen heeft. Wederom en ſoude niet van ſulcks met de Nagelen alleen konnen gevat werden: want dewijl die hardt zijn, ſoo ſouden haer harde dingen lichtelick ontglijden. Derhalven is de vleyſige ſelfſtandigheydt in 't uyterſte der Vingeren geſtelt om de gladdigheydt ende het loſch ſchieten van de Nagels te verbeteren; ende de Nagels aen d'ander zijde, om het licht omſlaen van 't Vleyſch te ſtutten. Soo dat de Vinger, aldus wel geſtelt, het werck-tuygh is om alle kleyne, ende harde dingen te vatten. Het welck noch klaerder blijckt uyt de onmatigheydt der Nagelen. Want die boven maten lang zijn, ende derhalven omkrommen, en konnen geen kleyne dingen op vatten. Ende die, om haer kortheydt het voorſte van de Vingeren niet en bereycken, dewijl ſy het Vleyſch niet en ſtijven, ſoo zijn ſe oorſaeck dat het ſelve niet wel en kan vatten: maer die even met het voorſte der Vingers uytkomen, die voeren alleen het werck volkomentlick uyt, daer ſe toe gemaeckt zijn. Daerom is van *Hippocrates* wel geſeyt, dat de Nagelen niet langer, noch korter moeſten zijn, als het voorſte van de Vingers.

6. De Handt wert gedeelt in *Carpus*, *Metacarpus*, ende Vingeren.

De *Carpus* is het voorſte van den Arm, daer de *Bra-celetten* gedragen werden. Beſtaet uyt acht ongelijcke Beenderkens, die door Kraeck-been, ende Banden vaſt aen malkander gehecht zijn. Sy ſtaen in twee rijden, om dat de Handt des te beter ſoude beweeght werden; waer van de eene met de Arm-pijpen, de ander met de vier Beenderkens van de Palm des Handts door Kraeck-been t'ſamen gehecht werden.

De gemelte vier Beenderkens, maecken den *Meta-carpus*, die wy *Palm van de Handt* noemen. Sy zijn na binnen hol, na buyten bultigh, ſtaen wat van malkan-der, om dat ſe met de vier vingeren, daer ſe aen gehecht zijn, ende die van malkander wijcken, ſouden over een komen; ende oock, om dat hier tuſſchen beyde plaets ſoude weſen voor de Spieren.

Alle deſe Beenderkens, ſoo van den *Carpus*, als de Palm, die werden vaſt gehouden door ſtercke Banden, om dat ſe ſoo licht niet en ſouden wijcken in het ſterck bewegen, ofte uytſteecken van de Handt. Wy ſteecken ons Handt uyt, als wy de ſelve vlack houden, de bin-nenſte holligheydt vollende, ende de buytenſte bultig-heydt vereffenende: maer als wy de Handt ſluyten, doen wy het tegendeel, buygende 't gene dat te voren ſtreck was. Welcke beweginge den *Carpus*, ende *Metacarpus* niet en ſoude konnen volgen hebben, indien ſy uyt een Been beſtonden. Daer-beneffens, indien dat 'er maer een Been geweeſt en was tuſſchen de Arm-pijpen, ende de Vingeren, ſoo ſoude van een breuck, ofte ander on-gemack, het geheele terſtondt die ſchade geleden heb-ben; daer tegenwoordigh maer het twaelfde Deel en lijdt, wanneer dat 'er een van de Beenderkens komt be-ſchadight te werden. Behalven noch dat vele voor een ſlagh, ofte ſtoot wijcken, daer een Been ſtreck ſtaet.

7. De *Vingeren* beſtaen uyt vijfthien Beenderen, de welcke ſoo vaſt niet aen malkanderen gehecht en zijn, als de gemelte van de Handt, dewijl de Vingeren, om alles te vatten, meerder beweginge moeſten uytvoeren. Elcke vinger heeft drie Beenderen, niet meerder, noch minder. Want meerder ſoude het volkomen uytſteec-ken beletten; minder, ſouden ſoo veel verſcheyde ge-daenten niet konnen aennemen. Deſe Beenderen zijn van buyten rondt-bultigh, om aen d'ander zijde meer-der ruymte te maecken, van binnen plat, ende holach-tigh, om dat men met het binnenſte vat, als oock om dat 'er meer Peſen na binnen, als na buyten gaen.

Wy hebben vijf Vingeren, waer van den Duym, de Groote genoemt werdt by de Griecken, als oock *An-ti-cheir*, al of men ſeyde Tegen-handt, ofte, gelijck by *Macr. 7. Sat. 13.* ſtaet, Ander-handt, om dat hy tegen de Handt ſtaet, ende ſoo veel uytrecht, als al de andere Handt; waerom hy oock *Pollex*, van *Pollendo*, by de Latijnen geheeten werdt. Dit wiſten de Oude wel, als ſy de Krijghs-luyden, die aen den Duym gequetſt, ofte verlemt waren, haer affcheydt gaven. Men leeſt van den Keyſer *Auguſtus*, dat hy ſeecker Edel-man al ſijn goedt dede verbeuren, de welcke ſijn Sonen, als ſy in den Oor-logh gaen ſouden, het gebruyck van den Duym hadde laten benemen. De Athenienſers, na dat ſe lang over hoop gelegen hadden met die van *Egina*, een na-gelegen Eylandt, ende dat ſterck van ſchepen was, (gelijck *Ci-cero* ſchrijft 3. *Offic.*) ten laetſten het ſelve overwonnen hebbende, deden de inwoonders de Duymen afkappen, om in toekomende tijden geen gewelt van haer te vree-ſen. My gedenckt noch, dat, doen ick van mijn reyſe quam, ging begroeten mijn weerde meeſter, den Hoogh-geleerden Mr. *Gerardus Voſſius*, ende ſijn E. my veel vraeghden van Italyen, ende Romen, ick onder andere ſeyde, dat de Italianen, maer inſonderheydt de Romey-nen nu geen Krijghs-luyden en waren, als ſy van oudts, doen ſy de geheele werelt plaeghden, plachten te weſen, ſelfs oock dat de tegenwoordige Romeynen, geen *Ro-mani*, maer *Romaneſchi*, dat is, Romeyntjens by d'ander Italianen genoemt wierden; ende by ſommige oock *Pol-troni*: ſoo ſeyde my ſijn E. dat het ſelfde woort te ſamen gevoeght was van *pollici truncando*, van den Duym te korten, als ſoodanige gekeurt zijnde onnut, om yet met de Hant uyt te rechten. *Divæus* ſchrijft in 't 9. boeck van ſijn Brabantſche hiſtorye, dat onder de Keuren, die Her-togh Henrick aen de Bruſſelaers in 't Jaer 1229. verleent heeft, mede geſtelt is: Dat de gene die met valſche maet Wijn, ofte yet anders uytmeet, ſulcks ſal boeten met thien pont, ofte het verlies van ſijnen Duym. Maer dat onderſcheydt is te groot. Vorders gelijck men noch in vrolickheydt ſeyt, Duymtjen op, ſoo ſchrijft *Plinius 28. Nat. 2.* dat men al van oudts met het uytſteecken, ende ſluyten van den Duym gunſt, ende ongunſt plagh te be-toonen. Soo ſeydt de Poëet *Horatius* in den 19. Brief van ſijn 1. Boeck:

> *Conſentire ſuis ſtudiis, qui crediderit te,*
> *Fautor utroque tuum laudabit pollice ludum.*

ende in tegendeel de Poëet *Iuvenalis* in ſijn 3. Schimp-dicht:

> ——— *& verſo pollice vulgi,*
> *Quemlibet occidunt populariter.*

Hier over kan vorder nageſien werden onſen *Eraſmus* in ſijn Spreeck-woorden.

De tweede, ofte voorſte Vinger wert by de Griecken *Lichanos*, dat is licker, als oock *Deiktikos*, dat is, wij-ſer genoemt, gelijck by de Latijnen *Index*. Soo ſeydt *Horatius* in het 8. Schimp-dicht van ſijn 2. Boeck:

> *Indice monſtraret digito.*

De middelſte Vinger heeft by de Griecken, ende La-tijnen oneerlicke namen, ende is by haer ſoo veracht ge-weeſt, dat ſy hem gebruyckten, als ſy yemandt wilden uytſpotten. Sulcks blijckt uyt den Poëet *Martialis 2. Epigr. 21.*

> *Rideto, & digitum porrigito medium.* ende
> *Oſtendit digitum, ſed impudicum.*

als oock uyt de Poëet *Iuvenalis*:

—— *cum fortunæ ipſe minaci*
Mandaret laqueum, mediumque oſtenderet unguem.

Daerom ſeyt men oock by ons, dat de Hoeren den ring aen den middelſten Vinger dragen.

De volgende Vinger heet by de Griecken na ſijn ordre *Parameſos*, by de Latijnen *Medicus*, om dat (gelijck geſeyt werdt) de oude *Mediçijns* haer *Medicamenten* daer mede plachten te mengen, als geen vergif konnende lijden, dat hy niet terſtondt het Herte ſoude te kennen geven. Om de gemeenſchap, die hy met het Herte heeft, werdt hy gemeenlick *Hert-vinger* genoemt. Ende hier van geven reden *Agellius* 10. *Noct. Att.* 10. ende *Macrobius*, op de voor-gedachte plaetſch, uyt de Boecken der Egyptenaren, hoe dat 'er een Zenuwe van 't Herte ſoude komen in deſen Vinger: ende dat daerom de Griecken, ende Romeynen deſen Vinger, als aen het edelſte Deel gehecht zijnde, plachten met den Ring te kroonen; daerom oock in 't Latijn *Annularis*, ofte Ring-vinger geheeten, ende op de ſelfde maniere in 't Italiaenſch *il Dito del anello*, in 't Spaenſch *el Dedo del anillo*, ende in 't Franſch *le Doigt de l'anneau*. Maer 't gene het Herte aen deſen Vinger geeft en is geen Zenuwe, maer een Slagh-ader. Want de Zenuwen ſpruyten uyt de Herſſenen, ende den Rugh-graet, ende de Slagh-aderen uyt het Herte. Het kloppen (een Zenuwe en klopt niet) kan men met den voorſten Vinger merckelick voelen in de gene, die ſeer vermoeyt zijn, in Vrouwen, die in arbeydt ſitten, ende in alle ſieckten van 't Herte. De gene, die van haer ſelver zijn, doet men wederom bekomen met het melcken van deſen Vinger. De Zierickzeeſche Genees-meeſter *Lemnius* ſchrijft 2. *de Occult.* 11. gelijck de natuyrlicke kracht gewoon is de overtollige vochtigheden de ſwackſte Deelen toe te ſenden, dat hy bevonden heeft in verſcheyde Gichtige, die handen ende voeten vol pijn waren, uytgenomen deſen Vinger, de welcke, door de gemeenſchap met het Herte, van geen ſwarigheydt en wiſt. Ende daerom en ſterft men van de Gicht niet, gelijck het Italiaenſche ſpreeck-woordt ſeydt:

La Gotta, e la Quartana,
Non fanno ſuonare campana.

Maer de Pocken en ontſien de weerdigheydt van deſen Vinger niet, ende maecken wel dat de klocken luyden.

De laetſte Vinger heet *Plinius* de kleynſte, *Minimus*, de Griecken oock *Mikros*, ende *Otites*, de Latijnen mede *Auricularis*, ende na beyde, de Duytſchen **Kleyn/ oder Oren-fingerlin** / dat is *Oor-vingerken*, om dat men met het ſelve in de Ooren peutert. Wy noemen het *kleyn Vingerken*, ofte *Pinck*.

Dit zy nu genoegh van de Vingers; kan vorders daer van noch geleſen werden, by *Macrobius* 7. *Saturn.* 13. ende *Cæl. Rhodiginus* in 't 27. Boeck van ſijn oude Leſſen op 't 12. Capittel.

8. Gelijck al 't gene van 't Schouder-blat tot de uyterſte Vingeren komt, by de Griecken *Cheir*, ofte Hant geheeten werdt: ſoo noemen ſy oock al 't gene van de Heupe tot de uyterſte Teenen ſtreckt *Pes*, dat is Voet. Wy geven 't den naem van Armen, ende Beenen. Deſen grooten Voet, werdt mede, gelijck de groote Hant, ofte Arm, gedeelt in drie deelen, de Dye, Been, ende kleyne Voet. Welcke verdeelinge tot den gang hooghnoodigh was, gelijck de Poëet *Lucretius* mede aengemerckt heeft in ſijn 4. Boeck.

Proſpicere ut poſſimus, & ut proferre via?
Proceros paſſus, ideo faſtigia poſſe
Surarum, at feminum pedibus fundata plicari.

9. Het *Dye-been* is maer een been, gelijck in den Arm het Schouder-been. Werdt by de Griecken genoemt *Méros*, (welck woordt ſy gebruycken in de geboorte van *Bacchus* uyt de Dye van *Iupiter*, ſoo wonderlick niet na de uytlegging van d'Heer *Heinſius* in *Ariſtarch.* 5.) by de Latijnen *Femen*, ende *Femur à ferendo*, van dragen, om dat het lichaem hier op geſtut, ende gedragen wert. Dit is in de menſchen, ende Apen het langſte, ende grootſte: maer in andere Dieren, in de welcke het voor het meerendeel ſchuylt, is het korter, als het Scheen-been, voornamentlick in de Vogelen, waer door *Ariſtoteles* bedrogen is geweeſt, doen hy ſchreef, dat de Vogelen geen Dye-been en hadden.

De *Gedaente* van dit Been is lang, ront, ende rechtachtigh: doch niet geheel recht, maer wat krom van binnen na de Knye dalende, om ſoo veel te vaſter te konnen ſtaen, te wandelen, ende te loopen. Want in de gene, die dit Dye-been van nature al te recht hebben, ſtaen de Knyen oock recht, meerder inwaerts, als uytwaerts wijckende; het welck een quade gang maeckt. Soo dat deſe gedaente voor de Heel-meeſters wel ſtaet aen te mercken, gelijck *Hippocrates* oock vermaent, om dit Been, wanneer het komt te breecken, ſijn natuyrlicke kromte te laten houden. Het is van voren bultigh, 't welck tot het ſitten bequaem is, ende tot vele wercken, die wy al ſittende doen, ofte het eene Been over 't ander leggen, gelijck de Snijders, ende Maſt-klimmers. Aen de zijden is 't ront, ende glat, achter plat, ende hol: maer boven eyndight het in een hooft, hals, ende twee uytſteeckſels, onder in een hooft met twee uytſteeckſels, ende holligheden.

Het Opper-hooft is het grootſte, dat in een menſchen lichaem is, ront, ende langachtigh, om te beter te konnen ſchieten in de diepe holligheyt van het Heupe-been, ende alſoo de geledinge vaſter te maecken. Het welck wel noodigh was, om het ſwaer gewicht, dat het Dye-been moet dragen, ende waerom het oock een ſterckeren ronden Bandt, ſpruytende uyt de holligheydt van het Heupe-been, daer ſy beyde mede t'ſamen gehecht zijn, gekregen heeft. Het is mede effen ende glat, met een glibberigh Kraeck-been overtrocken, om dat de Dye ſoo veel te lichter, ende vaerdiger buygen, uytſteecken, ende omdraeyen ſoude.

Onder het Hooft is den Hals, die hem na boven lang-

achtigh

achtigh uytſtreckt, maer na binnen wat kromachtigh in-buyght, om de beweginge lichter te maecken, ende de Vaten, gelijck *Galenus* ſchrijft, plaets te geven. De gene, die deſen Hals wat te kort is, hebben de Beenen te veel innewaert gebogen, ende derhalven den gang ongemackelick: ſoo dat de langte, ende kromte van het Dye-been tot den gang, rechte, ende ſterckte van 't lichaem, veel helpen. Het welck *Archilochus* wel verſtondt, als hy die alleen voor Hop-luyden uytkoos, welckers Knyen wat bochtigh uytwaerts weecken, alſoo die geſtalte een vaſte Voet maeckt.

Hier zijn twee uytſteeckſels, een groote, ende een kleyne, *Trochanteres* by de Griecken genoemt, dat is, Draeyers, om dat ſy, door de Spieren, die van haer oorſpronck hebben, de Dye doen draeyen.

Nu hoe het Dye-been onder de midden meerder na beneden gaet, hoe het dicker wert, ende eyndight ten laetſten in een breedt hooft. Uyt dit hooft komen van achteren twee uytſteeckſels, tuſſchen de welcke een duym breedt plaets, ofte een holligheyt gelaten werdt, waer in ſchiet een uytſteeckſel van het hooft van de *Tibia*, ende werdt met deſelve, door een dubbelde geleding gehecht; alſoo beyde de hooſden van het Dye-been ſchieten in de twee holligheden van de *Tibia*, ende het uytſteeckſel van de *Tibia* ontfangen werdt tuſſchen de twee uytſteeckſels in de achterſte holligheydt van het Dye-been. Deſe dubbelde geleding is oorſaeck, dat men de *Tibia* niet en kan omdraeyen. Daer benevens, om dat deſe hoofden haer achter veel uytſtrecken, ſoo komt, dat wy de Beenen niet verder, als in een rechte linie konnen uytſteecken. Even wel zijnder Mannekens ontrent *nova Zembla* gevonden, welckers Knyen van beyde zijden bogen, ende die van niemandt in 't loopen en konden onderhaelt werden. Sy zijn ontrent drie voeten hoogh, gelijck D^r. *Paaw*, met een van haer ledere kleedtjens van daer gebracht, ons plagh in ſijn ontledinge aen te wijſen. In deſe geleding is veel glibberigh Kraeck-been, om dat de Knye ſoo veel te lichter ſoude konnen bewegen. Hier is oock eenen vaſten Bandt, uyt het uytſteeckſel van de *Tibia* ſpruytende, waer door de Dye met de *Tibia*, niet anders, als ſijn bovenſte hooft met de Heup vaſt gemaeckt werdt.

Deſe holligheyt, daer de *Tibia* in 't Dye-been ſchiet, noemen wy *Haeſſen*, de Hooghduytſchen **Knye-bug**, ende de Latijnen *Poples*. Daer van komt de naem van de vermaerde Ader *vena Poplitis*, of men ſeyde *Haeſſen-ader*, uyt de welcke *Hippocrates* raedt te Laten in Nier-pijn. Wy leſen in de Roomſche hiſtorye van *Livius*, dat ſy haer verwonnen vyanden de Banden der Haeſſens plachten af te ſnijden, (het welck hy *Poplites incidere* noemt) ende lieten ſe alſoo voor onnut leggen.

Het voorſte van deſe geledinge heeten wy de *Knye*, in 't Griecks *Gonu*, ende daer van in 't Latijn *Genu*. De naem-reden is, ofte om dat de Knye in 't buygen eenen hoeck (in 't Griecks *Gonia*) maeckt, ofte om dat men daer mede ſijn ſelven verootmoedight, 't welck *konein* beteyckent. Want die ootmoedigh yet bidden, vallen op haer Knyen. Hier van ſeydt den naeuwkeurigen navorſcher van den oorſpronck onſer tale, D^r. *Goropius Becanus*, dat Knye den naem heeft van *Ken-nie*, dat is, ick beken, niet te konnen doen. Want die op ſijn Knyen ſit, bekent, dat hy hem geheel in de macht van een ander heeft overgegeven. Soo ſie ick, dat by den Griechſchen hiſtory-ſchrijver *Herodotus* aerdigh geſeyt werdt, *Es gonu ebale*, hy heeft hem op de Knye geworpen, voor, hy heeft hem overwonnen. Hierom plachten de gene, die yet ootmoedigh van yemandt baden, haer voor den ſelven op de Knyen te werpen. *Ovidius*:

Et genibus pronis ſupplex, ſimiliſque roganti.

Waer van wy oock exempelen in de heylige Schrifture hebben, daer wy mede geleert werden, dat in den naem *Ieſus* alle Knyen ſullen buygen. *Philip.* 2. Sulck bidden geſchiet oock met het raecken van de Knyen (gelijck in het groeten van de Françoiſen) der gener die gebeden wert. Soo ſchrijft *Virgilius* 3. *Æneid.*

Et genua amplectens effatur talia ſupplex.

Ende een ander Poëet *Claudianus*, in ſijn boeck van de Vervoering van *Proſerpina*:

——— *genibuſque ſuas cum ſupplice fletu.*
Admovere manus.

Het ſelfde is by *Homerus*, *Euripides*, ende andere Griecksche Poëten, ende Hiſtory-ſchrijvers te ſien. *Plinius* ſchrijft ſeer wel van deſe manier in het 11. Boeck van ſijn natuyrlicke Hiſtorye op 't 45. Capittel: *In de Knye van de Menſchen is eenige Religie, na het onderhouden van de volckeren. De biddende raecken ſe, ſtrecken de handen daer na uyt, ſy bidden die aen als autaren, miſſchien om dat in de ſelvige eenige leventheyt is. Want in de t' ſamenvoeginge van beyde de Knyen, aen de rechter, ende ſlincker zijde van voren is een dubbelde Kaecks-holligheydt, de welcke geopent zijnde, ſoo vlieght 'er de Geeſt uyt, gelijck uyt de Stroot.* Uyt dit laetſte is miſſchien gekomen het gebruyck om de gekruyſte, (gelijck wy by den *Evangeliſte* Joh. 19. leſen) als ſy haer een korter eynde wilde maecken, de Knyen te breecken. Want het Woordt *Skele*, dat gebruyckt werdt, en beteyckent niet alleen de Beenen, maer oock byſonderlick de Knyen. Maer wat wil *Plinius* ſeggen met de Kaecks-holligheydt? wat gemeenſchap hebben de Knyen met de Kaecken? dat ſal ick nu verklaren. Het Kindt is op die geſtalte in de Lijf-moeder gelegen, dat het de Beenen gevouwen heeft, ende met de Hielen ſijn Billen, ende met de Knyen den Oogh-hoeck raeckt. Soo dat ſommige meenen, dat de holligheydt, daer de Oogen in ſtaen, van het ronde Beenderken, dat voor de Knyen ſtaet, gemaeckt werdt, ende dat daerom de Knyen *Genua* in Latijn van *Genis*, dat is, de Kaecken, ſouden genoemt weſen. Van wegen deſe oorſpronckelicke naderheydt heeft wel lichtelick *Plinius*, de holligheydt tuſſchen de Knyen na de Kaecken genoemt.

Het gemelte ront Beenderken bedeckt van buyten de voeging van het Dye-been, ende de Been-pijpen in de Knye. Wy noemen het *Knye-ſchijve*, gelijck de Duytſchen Knie-ſcherb / de Griecken *Mule*, na de gelijckeniſſe, die het heeft, met een kleyn molen-ſteentjen, de Latijnen *Patella*, als of men ſeyde een kleyn ſchotelken, ende de Françoiſen *Palette du genovil*. De gemeenſte naem is *Rotula*, dat is ſoo veel te ſeggen als een ront radeken, gelijck het niet alleen ront en is, maer oock beweeghlick, ende dien Latijnſchen naem wert mede gevolght van de Spaengjaerts met *Rodillas*, ende de Italianen met *Rotula del ginocchio*. Het is een kleyn, rondt, ende kraeck-beenigh Beenderken, met geen andere Beenen te ſamen gevoeght, maer op deſelve drijvende, ende met Peſen ende Vlieſen daer aen verbonden. Het gebruyck van deſe Knye-ſchijf is, om de geleding van het Dye-been met de Been-pijpen, te ſtercken, op dat als wy wandelen, ofte van hooge plaetſen neder treden, ofte oock de Knye anders veel buygen, geen ontledinge na voren ſoude veroorſaeckt werden; als mede om te beletten, dat het uytſteecken van 't Been niet buyten de rechte linie en ſoude gaen; ende daer-en-boven om de voeging van het Dye-been met de Been-pijpen te decken. Want hier is een dubbelde holligheydt onder, een voor ende een achter, in de welcke veel levendigheyt van de Ouden geſtelt werdt, gelijck wy terſtondt uyt *Plinius* geſien hebben. De voorſte holligheydt is vervult met een taey ſlijm, waer door de nature deſe plaets glat, ende ſlibberigh houdt, om dat ſe, door te veel bewegen, niet en ſoude verdroogen, ende alſoo den gang beletten. Om de ſelfde oorſaeck ſmaren de Voer-luyden haer wagens. Ick hebbe tot Leyden een vrouwe geſien, die hier op de Knye een geſwel doorbrack, daer dit taey ſlijm mede uytliep. Den Heel-meeſter noch onervaren zijnde, meende dat het Etter was; ende wende alle vlijt aen, om 't ſelfde uyt te drucken, waer door hy de Knye ſtijf maeckte. In deſe geleding valt mede een ſoorte van Gicht, die, na de plaetſch, van de Griecken *Gonagra*, als of men ſeyde, Knye-gicht, genoemt wert. Hier mede zijn de Blaeuwſchuytige ſeer gequelt, waerom het geheele gebreck den naem gekregen heeft na de Beenen, *Skelotyrbe*. Want de Milt, die de Blaeuwſchuyt meeſt veroorſaeckt, ſpeelt op de Knyen, ende maeckt de ſelve traegh. Daer van wert by *Plautus* geſeyt:

Genua hunc curſorem deſerunt, perii,
Seditionem facit lien.

Deſe Knye-ſchijf breeckt ſomtijdts, ende die ſulcks overkomt, gaen al haer leven krepel; gelijck *Paré* ſchrijft, noyt anders bevonden te hebben. De oorſaeck is, om dat de Were, ofte het Eelt (met den Latijnſchen naem van *Callus* beſt bekent) dat uyt het gebroocken Been groeyt, de holligheydt van de geleding vervult; ende daer door de beweging ſoo van het Dye-been, als van de Been-pijpen verhindert. Even wel verhaelt *Bauhinus* van een voor-ſpraeck, die door een val de Knye-ſchijf in twee ſtucken over dwers gebroocken hadde, ende even wel niet manck en ging, maer afgaende van een trap, alſoo hy de Knye niet en konde buygen, daer van moeſt afſpringen.

10. Volght de *Tibia*, de welcke mede, gelijck de *Cubitus* in den Arm, niet uyt een grof Been en beſtaet, maer uyt twee dunne Pijpen. De Françoyſe noemen ſe *grand*, en *petit focile*, de Italianen na het Latijnſch *Radius*, daer de grootſte Pijp mede beteyckent werdt; *Ragio major*, en *minor*, de Spaengiaerts *Eſpinilla major*, en *menor*, Wy, ende de Duytſchen, de *groote*, en *kleyne Been-pijpe*.

Het grootſte van deſe twee Beenen heeft den gemeenen naem van *Tibia* behouden, gelijck *Cubitus* oock in den Arm, miſſchien om dat het een *Tibia*, dat is, een pijp, ofte fluyt gelijckt, en dat de fluyten der Huysluyden daer van eerſt gemaeckt zijn. Het ſtelt de Scheen, ende ſoude daerom *Scheen-been* van ons konnen genoemt werden, gelijck het ander Kuyt-been. Op de Scheen vertoont hem eenen ſcherpen rugh, in het Griecks *Akantha*, dat is, Graet genoemt, een plaetſche met ſeer weynigh vleyſch bekleedt, en die daerom, gequetſt zijnde, geen vettigheydt en kan verdragen, maer alleen drooge Heel-middelen vereyſcht. Onder andere dingen, die *Momus* beriſpte in des Menſchen maeckſel, was mede, dat *Iupiter* de Kuyten niet voor deſe ſcherpte van de Scheen geſet en hadde. Dit Scheen-been is van gedaente lang, en drie-hoeckigh, onder en boven dick, en werdt boven aen het Dye-been, gelijck geſeydt is, en onder aen de Koot gehecht.

Het Scheen-been is alleen geledet met het Dye-been, niet met het ander, dat wy *Kuyt-been* genoemt hebben; *Perone* by de Griecken, en *Fibula* by de Latijnen geſeydt: maer dit is vaſt aen de buyten-zijde des Scheen-beens, alwaer een holte is, daer het Kuyt-been met ſijn Hooft in komt, en werdt dan noch met ſtercke banden vaſt gehecht. Ende van daer af deſe Beenderen van malkanderen geſcheyden zijnde, en komen niet eerder wederom by-een, voor dat ſe beyde den Voet raecken. Want op die plaets heeft het Scheen-been een diepen ſpleet, in den welcken het Kuyt-been ruſtende, noch verder gaet, voortbrengende een Hooft, ofte uytſteeckſel, dat met het overſtaende uytſteeckſel van het Scheen-been de Koot omvat.

Het Scheen-been heeft op de ſelve plaets een groote holligheydt voor het *Kote-been* gemaeckt, het welck van beyde zijden met de geſeyde uytſteeckſels geſtut werdt, en alſoo belet, dat de Koot niet licht uyt het lidt en ſchiete. Deſe uytſtaende knoopen werden in 't Griecks geheeten *Sphura*, in 't Latijn *Malleoli*, als of men ſeyde Hamerkens, de binnenſte noemen wy *Ferſene*, ofte *Verſen*, ende de buytenſte *Enckele*, ofte *Encklauwen*. Hier ſtaet ſeer te verwonderen de groote voorſichtigheyt Godts. Want dewijl deſe geleding ſoo gemaeckt was, dat het lichaem maer op een punt den Voet raeckt, ende, uyt het lidt zijnde, den gang ofte geheel beletten, ofte krepel-

krepelheyt veroorſaecken ſoude, ſoo heeft hy deſe ſchutſels daer voor geſtelt: die daer beneffens dit gebruyck noch hebben, datſe onder haer laten ſchuylen, ende ruſten de Peſen, die den Voet bewegen, ende, in pletteringe, ofte quetſinge van de Encklauwen, een grouwſame pijn veroorſaecken.

11. Wy komen tot de *Voeten*, die mede groote gelijckeniſſe met de Handen hebben. Ja ick hebbe ſomtijdts geſien, dat de gene, die ſonder Handen geboren waren, al haer werck door de Voeten konſtigh uytvoerden. Ende gelijck de menſch alleen, om dat hy de wijſte onder alle Dieren was, Handen heeft, een wercktuygh alder wercktuygh, als hier voor geſeyt is: ſoo heeft hy oock, om dat hy Handen hadde, twee Beenen, ende 't lichaem recht over eynde gerecht. Want wie ſoude voor-over bockende, een borgerlick leven konnen leyden, ſchrijven, bouwen, ende andere wercken uytvoeren? Veel Voeten ſouden wel dienſtigh geweeſt hebben tot de raſſigheydt: maer wat hadde de Menſch ſulcken ſnelligheydt van doen, alſoo hy door ſijn verſtandt oock de alder-ſnelſte Dieren weet te achterhalen?

Het eygen ampt van den Voet is, het gaen, ofte wandelen. Sulcks geſchiedt met den eenen vaſt op de Aerde, ende den anderen voort te ſetten. Dan het vaſt neder te ſetten is, 't werck van den Voet: maer voort te ſetten, van 't geheele Been. Hier toe hebben de Beenen ſoodanigen gedaente, als geſeydt is: ende de Voeten werden in verſcheyde Teenen geſpliſt, ende zijn lang ende breedt gemaeckt, doch ſoo lang niet als in de Handen, niet ſoo ſeer om de fraeyigheydt, als om datſe het loopen, met aen te ſetten, ſouden helpen. Want de Teenen tegen de aerde gedouwt zijnde, werdt het geheele lichaem veel ſeeckerder voortgeſtooten. Maer de Voeten zijn oock onder hol, om te beter over bergen, ronde ſteenen, ende diergelijcke te gaen; ende de Teenen komen te pas in rechte, kromme, ſteyle, ende oneffene plaetſchen. Daerom is 't dat men op muylen, ofte dicke ſolen ſoo vaſt niet en gaet.

De Voet werdt mede, even als de Handt, in drie gedeelt, Tarſus, Metatarſus, ende Teenen.

Tarſus, ofte het achterſte van de Voet, komt over een met den *Carpus* in de Handt, ende beſtaet uyt ſeven beenderen. Daer van komender meeſt twee in achtinge, de Koot, ende het Hiel-been. De *Koot* heet in 't Latijn *Talus*, in 't Griecks *Aſtragalos*; welcke namen beyde van *Hadr. Iunius* qualick gepaſt werden op den Encklaeuw. Dit is het Been, daer de Kinderen, uyt de Oſſen-voeten genomen zijnde, mede koten. Soo beſchrijven *Lucianus*, ende de Poëten *Cupido*, ende *Ganymedes* in den hemel te ſamen met koten ſpelende; het welck ick voor de Kinderen geſonder achte, als ſuycker met pol-lepelen te eten. Siet van dit Koot-been breeder by onſen *Eraſmus*, in ſijn Samen-ſpreeckinge, *Aſtragaliſmus*; ofte Kote-ſpel genoemt.

De Koten dragen alleen, ende by haer ſelven 't gewicht van het gantſche lichaem, ſoo dat daerom de nature niet te vergeefs bekommert is geweeſt, om de ſelve wel te bewaren, ende gelijck met ſtercke balcken te beſetten, te weten, met de gemelte uytſteeckſels van de Beenen. Die even wel oorſaeck zijn, dat, als de Koot eens uyt ſijn plaets geweecken is, ſeer ſwaerlick weder om kan ingeſet werden. Hierom was by de Romeynen een manier van ſpreecken, *Talum reponere*, de Koot inſetten, dat is met een ſwaer werck doende zijn. Het ander been van den *Tarſus* is het *Hiel-been*, in 't Latijn genoemt *Calx*, (daer van ſeydt men *A Capite ad Calcem*) als oock *Calcaneum*, ende *Calcar pedis*, om dat het, even eens gelijck een ſpoor, achter uytſteeckt. Sulcks is uyt ſonderlinge voorſichtigheydt gedaen, te weten, om dat de Menſche, die recht over eynde ſtaet, niet lichtelick achter over en ſoude vallen. Ende ſoo ſeggen wy oock van de gene, die dat ſomtijdts gebeurt, datſe kort van Hielen zijn. Achter toont het eenige rouwigheydt, alwaer een groote Pees geheel vaſt aen is, de grootſte ende ſterckſte van al de gene, die in 't lichaem zijn, ſpruytende uyt de Spieren van de Kuyt. Dit is de Pees, waer by *Achilles* het verſlagen lichaem van *Hector* drie mael rontſom Troyen ſleepten, gelijck de Poëet *Homerus* beſchrijft. Dit is oock de plaetſch, daer de Kack-hielen vallen, waer mede de Kinderen meeſt gequelt zijn.

Het tweede Deel van den Voet is *Pedium* in 't Griecks genoemt, ende, om dat het met het *Metacarpium* van de Handt overeen komt, *Metatarſus*. Wy heeten 't met de Latijnen, Italianen, Spaengjaerts, ende Françoiſen, *de Plante van den Voet*; oock *Sole*, ofte *Bal van den Voet*, gelijck de Duytſchen **Solen am fuſſ.** Is te ſamen geſet uyt vijf Beenderen; ende den grootſten heeft maer twee Beenderen, om dat het voorſte van de holligheydt van deſe plant ſoude vaſter op de aerde ſtaen.

De *Teenen* zijn gelijck de Vingeren, maer korter om redenen verhaelt, ende mede vijf in getal. *Collenuccio* ſchrijft in ſijn Italiaenſche hiſtorye van Napels, dat *Ottho van Bruynſwijck*, de man van de Koninginne *Iohanna*, aen elcken Voet ſes Teenen hadde. Dan dat en gebeurt ſoo ſelden niet, ofte is noch alle daegh wel te ſien.

12. Boven alle de voor-verhaelde vindt men noch eenige kleyne Beenderkens in, ende op de geleden van de Teenen, als oock van de Vingeren, by de Griecken *Seſamoidea*, ofte *Seſamina* genoemt, van wegen de gelijckeniſſe, die ſy hebben met het Lijnzaet.

Het getal van deſe Beenderkens gaet onſeecker. Sommige hebben der in de Handt, ende de Voet twaelf; andere ſeſthien, eenige veel meerder: alwaer dan de ſelve ſoo kleyn vallen, dat men ſe in de ontleding niet vinden en kan. Sy zijn in de vier Teenen ſoo veel kleynder, dan in de Vingeren, als de Teenen ſelve kleynder zijn, dan de Vingeren. Maer gelijck den grooten Teen van grooter beenderen is, als den Duym, ſoo heeft hy oock deſe *Seſamina* veel grooter. Derhalven zijnder aen d'eerſte geleding van den grooten Teen, by het hooft van 't *Pedium*, dat hier aen gehecht is, twee groote geſtelt, waer van het binnenſte ontrent eens ſoo groot is, als het buytenſte;

tenſte ; ſoo dat het de helft van een geſchelde erweet in grootte ende gedaente wel gelijckt. De Arabiers noemen dit beenken *Albadaram*, om dat het van vyer, ende alle bedervinge onbeſchadight blijft ; uyt het welck ſy gelooven (gelijck de Joden van *Luz*) dat de Menſch hier na verrijſt, niet anders als het Kruyt uyt het Zaet. Ende Dr. *Riolan* meent, dat dit het eygen is, 't welck van *Agrippa* onder den naem van *Luz* beſchreven wert. Dan dat fabuleuſe *Luz* is een ander plaets toegewelen, te ſien by den hoogh-geleerden *Plempius*.

Het ampt van deſe Lijnzaet-beenderkens is, de geleden te ſtijven, ende te beletten, dat ſy ſoo lichtelick niet uyt haer plaetſche geſchoven werden. Ende daer-beneyens doenſe noch in den Voet, dat hy in 't ſtaen, ende wandelen, oock door ongelijcke plaetſchen, vaſter is, ende dat de Teenen, terwijl wy ſtaen, ofte wandelen, van geen ſteenen, ofte andere uytſtekende dingen, lichtelick verdraeyt, ende alſoo ontledet ſoude werden.

Ende dit is nu wat belangt de beſchrijvinge van alle de Beenderen onſes lichaems. Wy ſullen nu komen tot haer twee gebreken, te weten, Ontledinge, ende Breucken.

Het V. Capittel.

1. *T'ſamen-voeginge der Beenderen*,
2. ONTLEDINGE,
3. *Oorſaecken*,
4. *Onderſcheydt*,
5. *Ken-teyckenen*,
6. *Voor-teyckenen*,
7. *Geneſinge*,
8. *Maniere van Leven*.

1.

WY hebben volkomentlick aengeweſen, hoe dat het Geraemte beſtaet uyt verſcheyde Beenderen. Deſe werden te ſamen gevoeght op tweederley wijſe, door *t'Samen-groeyinge*, de welcke is een vereeninge ſonder bewegen, ende door *Geledinge*, waer in de Beenderen met haer uyterſte aen malkanderen gevoeght zijn, ſtreckende tot beweginge van haer Deelen ; ende deſe is wederom driederley, ingeledinge, aengeledinge, ende onderlinge inſchietinge.

Een *Ingeledinge* is, wanneer de holte van het ontfangende Been wijdt, ende diep is, ende het hooft van het inſchietende, grof, ende groot, gelijck te ſien is in de geledinge van 't Dye-been met het Heupe-been.

Een *Aengeledinge* is, als de holte vlack is ; gelijck in de t'ſamen-voeginge des Onder-kaecks.

Een *Onderlinge Inſchietting* is, als beyde de Beenderen over weder zijde gelijckelick in malkanderen gevoeght werden. Sulcks geſchiedt ofte in twee Beenderen, als in den Arm ; ofte in drie, gelijck in de Wervelen.

In de gemeene geledinge, daer bewegen by is, valt alleen het ontleden, dan in alle beyde het breecken. Van 't eerſte ſullen wy in 't tegenwoordige ; van 't andere in 't volgende 7. Capittel handelen.

2. *Ontledinge* (gemeenlick *Diſlocatye*, ende *Luxatye* genoemt) is een afwijckinge van de Beenderen die in, ende aen malkanderen geledet waren, waer door ſy uyt haer natuyrlicke plaetſch in een andere ſchieten, ende de vrywillige beweginge beletten.

3. De *Oorſaecken* van Ontledinge zijn ofte uytwendigh, ofte inwendigh.

De *uytwendige* oorſaecken komen meeſtendeel door gewelt, als ſlaen, ſtooten, vallen uyt-trecken ; gelijck ſelfs in de geboorten oock kan geſchieden, wanneer de on-Vroe-vrouwen het kindt met gewelt uyt-trecken.

De *inwendige* oorſaecken zijn vochtigheden (waerom de kinderen lichtelicker in dit gebreck vervallen) die op de gewrichten ſackende, de Banden ofte te ſacht, ende te dweegh maecken, ſoo dat ſe de Beenderen uyt haer plaetſche laten ſchieten ; ofte vervollende de ſelve verkorten, ende intrecken, waer door de hoofden uyt haer plaetſch getrocken werden, gelijck men ſiet in magere, ende uytgeteerde lichamen. Hier toe behoort de Erffeniſſe. Want men bevindt, dat Bultige, ende Mancke Ouders, oock dickwils ſoodanige Kinderen voortbrengen.

4. Van deſe Oorſaecken werdt het voorname *Onderſcheydt* der ontledinge genomen ; als oock uyt de plaets, daer het ontlede Been inſchiet. Sulcks gebeurt van boven na beneden, ende van beneden na bovenen ; van de ſlincker zijde na de rechter, ende wederom van de rechter na de ſlincker ; als noch van voren na achteren, ende in tegendeel van achteren na voren.

5. Al is 't dat men dickwils ſiet, hoe de Heel-meeſters, tot ſchande van haer Konſte, oordeelen ofte eenigh Deel uyt der Lidt is, ofte niet : ſoo en maecken de Leden-ſetters gantſch geen ſwarigheyt om op ſeeckere *Kenteyckenen* haer oordeel vaſt te ſtellen. Het welck ick in de ervarene oock ſoo bevonden hebbe. Ende ſulcks en is niet vremt ; dewijl ſy dagelicks van alle kanten ſoodanige ontledene krijgen, ende daer door meerder ervarentheyt, als een Heel-meeſter, met 'er tijdt bekomen. Anders en ſchijnt dit werck oock ſoo ſwaer niet, dewijl het door ſien, ende gevoelen kan bekent werden. Want in deſe ontledinge, vertoont hem een geſwel in de plaets, daer het hooft van 't ontledene Been ingeweecken is : ende een holligheydt in de plaetſch, daer het uytgevallen is. Het welck te lichter kan aengemerckt werden, wanneer het lichaem niet al te dick, noch al te vet en is. Daerbenevens valt noch, na verſcheydenheydt van oorſaecken, hier voor vermelt, het uytgeweecken Lidt korter, ofte langer ; ende derhalven geleecken zijnde met het geſonde, als een Arm met een Arm, een Been met een Been, kan lichtelick ondervonden werden de verſcheydenheydt. Vorders alſoo de gewrichten gemaeckt zijn tot beweginge ; ſoo moet noodtſaeckelick volgen, dat wanneer die geledinge loſch gemaeckt is, ende het Been uyt ſijn gelidt ſchiet, de beweginge grootelicks beſchadight werdt. Derhalven daer eenigh achterdencken valt van ontledinge, ende de beweginge niet

ver-

verhindert en wert, ſoo en behoeft men ſulcks daer voor niet te keuren. Selfs *Quintilianus* heeft dit wel verſtaen, alſoo hy ſeydt 5. *Orat. Inſt.* in de voor-reden, dat de Leden, maer een weynigh uyt haer plaetſch zijnde, het gebruyck, dat ſy hadden, verlieſen.

6. De *Voor-teyckenen* werden getrocken uyt de geſtalte van 't lichaem, van de ontleden Beenderen, den tijdt, ende de toevallen.

Hoe dat een Been lichter uyt het Lidt ſchiet, hoe het oock lichter wederom in te ſetten is. Sulcks bevindt men in kinderen, ende jonge luyden, die vochtigh ende ſacht van lichaem zijn. Het tegendeel geſchiedt in de gene, die haer jaren hebben, ofte dick ende vleyſigh zijn. Want in de ſelvige wert de geleding door de dicke der Spieren naeuw vaſt gehouden, ende derhalven niet als door een ſware oorſaeck tot ontledinge vervalt, ende daerom oock ſwaerlick is in te ſetten. Dan in magere, die door ſieckte half uytgeteert zijn, is de geledinge loſſer, waerom ſy oock lichtelick uytſchiet; waer by komt, dat door de ſlappe verteeringe veel ſlijmerigheydt tuſſchen de gewrichten vergadert, die de t'ſamenvoeginge loſch maeckt. In andere, die van naturen mager zijn, dewijl haer lichaem droogh, vaſt, ende hecht is, de Spieren, ende Banden ſterck ende droogh, werden de Beenderen niet lichtelick ontledet, ende uyter Lidt zijnde, ſwaerlick ingeſet. De ontledinge van inwendige oorſaeck, na dat ſe herſteltis, ſchiet wederom licht uyt; om dat de Banden doordrongen zijnde van de overtollige vochtigheydt, de Beenderen niet wel en konnen tegen houden. De gewrichten, die tot weynighderhande bewegingen geſtelt zijn, vallen ſwaerder in te ſetten, maer werden beter in gehouden. Hoe dat oock een Been verder uyt ſijn hol ſchiet, hoe het ſwaerder herſtelt werdt. Een ontledinge (ſeydt *Guido*) in de welcke de randen van de holte, die het hooft van een ander Been ontfangt, gebroocken zijn, werdt geoordeelt voor de quaetſte. Want al is 't al ingeſet, ſoo en kan het niet lang duren, ofte komt door de minſte oorſaeck wederom te ontſchieten. Vorders konnen alle gewrichten wel uyter Lidt gaen, maer niet alle wel ingeſet werden. Want op een ontledinge van 't Hooft, volght terſtondt de doodt, om dat het Ruggen-morch daer door terſtondt aen ſijn beginſel ingedruckt werdt, ende alſoo het uytvloeyen van Bloedt, ende Geeſten belet. Het ſelfde heeft oock plaetſch in de Wervelbeenderen, die uyt haer plaetſch ſchuyvende, datelick groote ſwelling, ende onſteeckinge verwecken. Hier van ſpreeckt de Poëet *Silius* in ſijn 10. Boeck:

> ——— *Teleſinus ad oſſa*
> *Illiſo ſaxo, qua ſpina interſtruit artus,*
> *Occumbit.*

Het ſelve gebeurt oock in ſommige ander Deelen, waer van eenige ontledet zijnde, de doodt veroorſaecken, ander nimmermeer herſtelt konnen werden.

Verouderde ontledinge, ende die alreede door eelt verhardt is, werdt ſelden, ofte nimmermeer geholpen, daerom en moet in 't begin het inſetten niet uytgeſtelt werden.

Wat de toevallen belangt, daer van ſullen wy in 't volgende Capittel handelen.

7. De *Geneſinge* beſtaet in het ontledene wederom in ſijn natuyrlicke plaetſch te brengen, ende te houden. Sulcks werdt te wege gebracht door vier middelen, uyt-recken, inſetten, het ingeſette door binden te verſeeckeren, ende het ſtellen.

Voor eerſt, alſoo de Spieren van 't ontlede Deel haer opſchorten, ſoo moet het ſelve uytgereckt werden na de gelegentheyt van de ontledene plaetſch, waer de Beenderen hier ofte daer geweecken zijn, ende de ſterckte der Banden, ende Zenuwen, door de Meeſters handen, ofte door werck-tuygh, by *Paré*, ende andere uytgebeeldt. Dit uyt-recken moet ten alder-eerſten in 't werck geſtelt werden, ofte, indien den Heel-meeſter later gehaelt is, wanneer de vrees van Onſteeckinge over is; ende moet ſoo verre gaen, dat 'er tuſſchen de Beenderen wat vrye plaetſch blijft, op dat het hooft niet verzeert en werde, ofte de randen van de holligheydt af en breecken. Hier dient oock gelet, dat in 't uyt-recken het Deel in een bequaem ſtanſel gehouden werdt, ende de Spieren recht, op datſe verdraeyende haer hooft niet buyten, ende haren ſtaert binnen en ſtellen.

Het uyt-recken wel gedaen zijnde, ſoo moet het Been wederom gebracht werden in de plaetſch, daer het uytgeſchoten is; ende ſulcks door den ſelfden wegh, gelijck of het van ſlincker na rechter geſackt was, ſoo moet het na ſlincker gedruckt werden, indien van rechter na ſlincker, ſoo dient het na de rechter wederom gedouwt; ende op de ſelfde wijſe, als het van voren na achteren, ofte van achteren na voren geſchoten is. Dit moet ſoo ſacht, als 't mogelick is, gedaen werden, ende, ſoo het noodigh is, met voorgaende verſachtende middelen, (beſchreven in 't 6. Capittel van 't eerſte Deel der *Heel-konſte*) op dat het hooft niet en kome te ſtooten tegen de holligheydt, ende om geen Pijn, ofte Onſteeckinge te verwecken. Moet oock geſchouwt werden het omdraeyen van 't hooft, op dat het niet en kome te breecken. Nu dat een Lidt wel ingeſet is, ſtaet daer aen te kennen, wanneer het Deel, ende de Geledinge haer natuyrlicke gedaente, ende verloren beweginge wederom bekomen hebben; als mede wanneer het vergeleecken zijnde met ſijn geſont tegen-been, de ſelfde lengte heeft, ende de Pijn, die daer te voren was, ophoudt. Dickwils werdt oock gehoort, dat het Been in ſijn holligheydt ſchiet. Even wel en is op dat hooren niet vaſt te ſtaen, dewijl ſulcks wel kan geſchieden door het afbreecken van de randen der holligheydt; waerom dat dit niet en ſeydt, ofte het moet met de andere teyckenen over een komen.

Wanneer het Been wel in ſijn plaets geſet is, ſoo moet het uyt-recken neder gelaten werden, waer op dan de Spieren met eenen haer oude plaets wederom in-nemen. Dat gedaen zijnde, dient de geledinge verſterckt, op dat

het Lidt niet weder en kome uyt ſijn plaets te ſchieten. Sulcks geſchiet voor het verbandt met te rug-drijvende middelen, te ſien in 't 1. Deel der *Heel-konſte*, op 't 2. Capittel.

Ten laetſten dient het Deel met bequame ſwachtels verſeeckert, ende is 't noodigh in papiere ſpalcken; altijdt gehouden in ſijn natuyrlicke geſtalte, ende tot den vierden, ofte ſevenden dagh niet verbonden, 't en zy dat 'er groot jeuckſel, ofte pijn toe-ſlaet.

8. Wat de *Maniere van Leven* belangt. De *Lucht* dient hier werm, ende droogh te weſen; ende wanneer ſy uyt haer ſelven ſoo niet en is, gemaeckt, door ſulcke middelen, als in den *Schat der Geſontheyt* in 't 2. Deel, 1. Boeck en Capittel beſchreven zijn. De *Spijſe* moet niet te veel, ende licht om verteeren zijn. Het *Kalfs-vleyſch*, inſonderheydt *Tol-boom*, ende *Eyeren* werden hier bequamelick gebruyckt. *Bier* is beter gedroncken, als *Wijn*; die niet te pas en komt als op het eten, ende voor de gene, die hem gewent zijn. Een *open Lichaem* is hier dienſtigh, gelijck alderhande beweginge ſchadelick. Soo ſchrijft de Romeynſche wijſgeer *Seneca* in ſijnen 104. Brief: *Heeft yemandt ſijn Been gebroocken, ofte ſijn Lidtmaet vervreeckt, hy en gaet niet te wagen, ofte ſcheep, maer hy roept een Heel-meeſter, om het gebroocke Deel te ſtrycken, ende dat uytter Lidt is wederom in te ſetten.*

Het VI. Capittel.

1. *Ontledinge met Toevallen,*
2. *Met Pijn, ende Onſteeckinge,*
3. *Met Queſſuyre,*
4. *Met Breuck,*
5. *Met Vereeltheyt.*

1.

IN 't voorgaende Capittel is gehandelt in 't gemeen van enckele Wonden; doch alſoo daer dickwils yet toe ſlaet, ſoo ſullen wy oock de toevallen onderſoecken. Deſe zijn meeſt Pijn, Onſteeckinge, Quetſuyre, Breuck, ende Vereeltheyt.

2. Wanneer het ontledene Deel, voor al eer den Heel-meeſter gehaelt is, Pijn heeft, ende Onſteecken is; ſoo en ſal hy aen 't inſetten niet komen, 't en zy al-vorens de *Pijn* geſtilt, ende de *Onſteeckinge* uytgebluſt is. Want anders doende, ſtaet te vreeſen, dat 'er door het recken van de Zenuwen lichtelick een Kramp, ofte yet anders mocht toeſlaen, gelijck, volgens de leere van *Hippocrates*, wel aengemerckt is van *Celſus*, in 't 11. Cap. van ſijn 8. Boeck. Derhalven voor al eer dat men komt tot het inſetten, ſoo moet eerſt de pijn verſacht, ende de onſteeckinge verkoelt werden, door ſoodanige middelen, als in 't 1. Deel ende Capittel der *Heel-konſte* verhaelt zijn. By aldien, na het inſetten, ende 't loſch doen van den bandt, daer eenigh jeuckſel vernomen wert, ſoo ſal men de plaetſche ſtoven met *werm Water*, om dat de ſcherpe vochtigheyt, die het jeucken veroorſaeckt, daer door te doen vervliegen; het welck oock de pijn kan ſtillen. Anders, wanneer dat 'er geen van beyde en is, ſoo ſoude het ſtoven met werm Water ondienſtigh weſen, als de banden, die de Beenderen vaſt houden, te loſch maeckende. Hier van is wijdtloopigh te leſen by de Uytleggers over de Kort-bondige Spreucken van *Hippocrates*, ende oock by onſen *Foreſt* 9. *Curat. Chirurg.* 1. Dan in ſulcke gelegentheyt ſal oorbaer weſen, dat, na het afnemen van 't verbandt, het Deel verſterckt wert met een ſtovinge van *roode Wijn*, daer, beneffens *Roſmarijn*, ende *Salye*, t'ſamen-treckende Droogen in gekoockt zijn, beſchreven in 't 2. Cap. van 't gemelte Deel der *Heel-konſte*.

3. Indien haer een *Wonde* by de ontledinge gevoeght heeft, dat valt gantſch gevaerlick. Want door het uytrecken van de Zenuwen, Banden, ende Spieren ontſtaet Pijn, Onſteeckinge, Koortſch, ende Kramp. Welcke toevallen het gebreck noch gevaerlicker maecken, wanneer de Wonde dicht by de ontledinge is, als mede dat de ontledinge valt in een groot Lidt; waerom de ontledinge met een Wonde in de Dye, ofte Schouderen gemeenlick met de doodt bekoft wert. Het welck de oorſaeck is, dat *Hippocrates* haer inſettinge, ende ſterck binden geheel tegen is, ende beveelt in 't beginſel niet als brant-ſtillende, ende verſachtende middelen te gebruycken. Want ſoo (ſeydt hy) ſullen ſy noch konnen opkomen. Derhalven (voeght hy daer by) en kander niet ſeeckerlick ingeſet werden, als de Vingers, Handen, ende Voeten, daer op wel neerſtigh gelet dient, dat ſe niet wederom uyt en ſchieten. Maer ſelfs oock een Vinger, in den welcken, gelijck het minſte quaet, oock het minſte gevaer is, en moet niet ingeſet werden, als voor, ofte na de onſteeckinge. Vorders 't gene *Hippocrates* in de Vingeren alleen aenmerckt, dat ſullen wy oock in de andere ontledingen te werck ſtellen, ende terſtont in 't begin, als het Deel noch ſonder onſteeckinge is, een uytgeſchoten Been met een Wonde ſachtjens (want ſterck inſetten en ſoude het niet konnen verdragen) ſoecken in te brengen. Het welck na wenſch uytvallende, ſoo ſal men alle vlijt voornamelick aenwenden, om de onſteeckinge te beletten. Dan wanneer na het inſetten onſteeckinge, kramp, ofte eenigh ander toeval overkomt, ſoo moet het Been (indien ſulcks geſchieden kan ſonder gewelt) wederom uyt ſijn plaetſch terſtont geſtooten werden. Maer indien wy dat gevaer oock vreeſen (want een onſteecken Gewricht en ſal wel lichtelick niet, als met kracht, in te brengen zijn) ſoo is ſeeckerder in 't eerſte, voornamelick daer groote Lidtmaten, gelijck Schouder, ende Dye, ontledet zijn, het inſetten uyt te ſtellen. Dan als de onſteeckinge over is, 't welck gemeenlick geſchiet omtrent den ſevenden, ofte den negenden dagh: dan ſal men (na voorſeggen aen de vrienden van 't gevaer, dat uyt het inſetten te verwachten ſtaet, ende dat by aldien het ſelve niet gedaen en wert, de Siecken altijdt camant ſal weſen) de ontledene Beenderen, met alle ſachtigheyt, wederom ſoecken in malkander te voegen. De Wonde ſal daer na geneſen werden, gelijck elders is aengeweſen.

4. Wan-

4. Wanneer Ontledinge, ende *Breuck* te ſamen gaen, ſoo moet het Lidt op de gemeene maniere uytgereckt, ende het ontledene Been (ſoo het doenelick is) wederom in ſijn plaets geſet werden: ende dan den Breuck geneſen, op de wijſe, gelijck wy in 't naeſt-volgende Cap. ſullen beſchrijven. Doch by aldien voor het heelen van den Breuck, het Lidt niet en konde ſonder gevaer herſtelt werden, in ſulcken gevalle, ſal men eerſt den Breuck geneſen, daer na als de *callus*, ofte het eelt moet gemaeckt weſen, oock het ontledene in 't Lidt ſetten.

5. Ten laetſten als door de verhaelde toevallen, te weten, Onſteeckinge, Wonde, ofte Breuck, de Ontledinge niet terſtont en hadde konnen ingeſet werden, ende daer door aen 't Gewricht een vereelde hardigheydt gegroeyt was: dan moet die plaetſch terſtondt geſtooft, ende geſtreecken werden met verſachtende middelen, als in 't 4. ende 6. Capittel [van 't eerſte Deel der *Heel-konſte*] zijn aengeweſen. Wanneer het Lidt nu genoegh verſacht is; dan ſal men de overige vochtigheydt doen verteeren door de *Plaeſter van Betonye*, ofte *Oxycroceum*, ende het lidt ſtellen, gelijck in 't voorgaende, ende volgende Capittel te ſien is.

Het VII. Capittel.

Gebroocke Been.

1. *Beſchrijvinge*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Verſcheydenheyt*,
4. *Ken-teyckenen*,
5. *Voor-teyckenen*,
6. *Geneſinge*,
7. *Maniere van Leven*.

I.

Gebroocke Been, ofte Been-breuck, by de Heel-meeſters alleſins, na het Latijn, met den naem *Fracture* bekent, is een ſcheydinge van 't geheel in de Beenderen, gelijck de Wonde in het Vleyſch, ofte eenigh ſacht Deel.

2. De *Oorſaecken*, waer door het Been gebroocken wert, zijn alle de dingen, die meerder gewelt op het ſelf-de doen, als het kan wederſtaen, gelijck Slaen, Stooten, Vallen, ende diergelijcke. Ende al is 't, dat D^r. *Foreſt*, ende andere ſchrijven, deſe Breucken alleen te geſchieden door deſe uytwendige oorſaecken, ende nimmermeer door inwendige: ſoo leert ons de ondervindinge, zijnde de beſte leer-meeſterſſe, geheel anders. Want het gebeurt, dat het Been, van quade, ende ſcherpe vochtigheyt, die daer op ſackt, geheel doorgegeten wert, 't welck men *Caries* noemt, het welck veeltijdts geſchiet in verouderde *Pocken*, ofte na lang ſtrijcken met Salven, daer *Quickzilver* onder gemengt is. Want ſoodanigh *Caries* heeft ſulcken door-etende, ende breeckende kracht, dat eenige daer van langs de ſtraet gaende, ende haer Armen, ende Beenen wat te veel roerende, in ſtucken braecken.

3. *Galenus* ſtelt maer twee verſcheydene ſoorten van Breucken, dwerſche, 't welck eygentlick een Been-breuck is, inſonderheyt wanneer de eynden ſoo van malkander geweecken zijn, dat ſy niet over een en komen; ende rechte, wanneer het Been over langs geſpleten is, ende is een ſcheydinge, gelijck de Sagers over langs in de groote balcken maecken. *Celſus* voeght hier by een Scheunſe breuck: ſommige noch oneygen onderſcheyt, te weten, dat een Breucke ſomtijdts gevoeght is met een Wonde, ontledinge, ofte andere toevallen.

4. Een dwerſche, ofte ſcheunſe breucke is gantſch licht te kennen, dewijl dat de eynden van 't gebroocken Been, als oock de holligheyt tuſſchen beyde konnen gevoelt werden. Daer-beneffens en kan het gebroocken Been hem niet wel bewegen; ende als de Beenderen te ſamen geſet werden, dan valt 'er groote pijn, dewijl de eynden de gevoelicke Deelen prickelen. Om ſulcks wel te weten, moet men het gebroocken Lidt tegen het geſonde, te weten, Arm tegen Arm, Been tegen Been, leggen. Want dickwils werdt het Lidt, door het gebroocken Been korter, als de Spieren het onderſte deel van 't Been optrecken.

Een Breucke over langs en valt ſoo licht niet te kennen; dan kan even wel afgenomen werden uyt de onnatuyrlicke dickte van het Lidt, de onevenheyt, ende de pijn.

Daer valt dickwils een ſcheyding in 't Been, te weten, als alle ſijne Deelen niet te ſamen-gevoeght konnen werden, ende als het bloot leyt: het welck te kennen is, aen de bruynigheyt, ſoo het geſien kan werden, ofte, ſoo het aen de andere Beenderen niet en hangt, aen het bewegen.

5. Wat de *Voor-teyckenen* belangt: Een Breuck-ſcheur in de lengte van 't Been, werdt lichter geneſen, als een ſcheunſe, ofte dwerſche. Want daer en is geen inſetten noodigh: dan is genoegh dat de Deelen, die wat van malkander gapen, wederom vereenight werden. Onder de ſcheunſche, ofte dwerſche is die oock de lichtſte, die enckel, ende even is, ende in de welcke de gebroke Beenen niet en zijn van haer plaets geweecken. Die breucken, in de welcke de eynden van de gebroke Beenderen plat, ende effen zijn, loopen minder gevaers: maer die ſcherp uytſteecken, zijn ſeer quaet, om dat ſy niet lichtelick en konnen t'ſamen-gevoeght werden, ende geen ſteunſel en hebben, als oock het vleyſch van een Spier, ende ſomtijdts een Zenuwe quetſen. Een breuck hoe hy grooter is, ende hoe de gebroke Beenderen grooter zijn, hoe hy ſwaerder te heelen valt: gelijck oock als het Been in vele ſtucken gebroken is, ende dat het ſcherpe uytſteeckſels heeft, die het byſtaende Vleyſch prickelen. Daer twee Beenderen nevens malkander ſtaen, gelijck de twee Pijpen in den Arm, ende het Been, ende beyde gebroken zijn, vallen ſwaerlicker te heelen, als dat 'er maer een van beyde gebroken en was. Want als 'er een van beyde de Pijpen geheel blijft, ſoo en konnen de Spieren niet ingetrocken werden, als van de geheele Pijp geſtijft werdende. Ende wanneer het gebroken Been ingeſet is, het ander, dat noch geheel is, dient het ſelfde tot

een ſteunſel, al beter hulpe daer van ontfangende, als van ſwachtels endeſpalcken. In tegendeel, wanneer beyde de Pijpen gebroocken zijn, moeten met groote neerſtigheyt by haer inſetten gehouden werden. Den Breuck valt lichter, die in 't midden van 't Been, als die onder, ofte boven is. Want alſoo aen het onderſte hooft meerder banden, aen 't bovenſte meerder zenuwen zijn, ſoo werdt daer grooter pijn verweckt, ende het heelen valt ſwaerder. Maer als den Breuck ontrent eenigh gewricht komt, is aldergevaerlickſt, dewijl aldaer vergaderinge is van banden, peſen, ende zenuwen, als mede om dat het Lidt aldaer niet wel en kan geſwachtelt werden, ende dat in een koude plaets, ende van weynigh bloet, de natuyrlicke wermte ſlap is. Ende al is 't, dat den Breuck op die plaets al heelt; ſoo laet hy even wel in dat Lidt een beletſel in 't bewegen, van wegen de vereeltheyt, die de Peſen, ofte Spieren als te ſamen bindt. Een verſche Breuck is tot het heelen alderbequaemſt: maer lang geſtaen hebbende, valt hy ſwaerder te geneſen, niet alleen om dat door de toeſlaende onſteeckinge het Lidt, gelijck geſchieden moet, niet ſonder gevaer en kan uytgereckt werden; maer oock om dat de eynden van de Beenderen ſoo ver-elen, dat ſy daer na haer noyt en konnen te ſamen voegen; het welck inſonderheyt geſchiedt in oude luyden. Daerom is noodigh, dat de gebroocke Beenderen terſtondt aen malkanderen gevoeght werden, want dan zijn ſe haeſt aen een geheelt. Maer indien ſulcks over den ſevenden dagh uytgeſtelt wert, dan loopt het Been gevaer van verdervinge. Soo oock wanneer dat 'er een Verplettinge, ofte Wonde by den Breuck komt, dan is hy van gevaer, ende ſoo veel te meerder, hoe de Wonde grooter is, voornamelick indiender groote Spieren, gelijck van de Schouderen, ofte Dye, gequetſt zijn. Daer ſlaet oock lichtelick een Onſteeckinge toe, ende ten laetſten het Kout-vyer. Hier komt noch by, 't welck het heelen beſwaert, dat de ſpalcken, ende anders, dat tot het ingeſette in te houden, noodigh was, niet ſoo wel en konnen gebruyckt werden, alſoo daer een openinge moet blijven, om de Wonde te ſuyveren. Als de Beenderen niet en konnen ingeſet werden, dan ſalder een ſcheydinge vallen, gelijck oock als ſe van Vleyſch geheel ontbloot zijn. Sommige Beenderen ſcheyden raſſer, ſommige langſamer. Raſſer ſcheyden de gene, die raſſer droogen, ende van 't omgroeyende Vleyſch raſſer voortgedreven werden. Ende daerom ſcheyt een kleyn Beentjen, ende dat in 't uyterſte van het Deel is, ofte oock ydel is, raſſer, ende gemeenlick binnen veerthien dagen. Maer groote ende vaſte Beenderen ſcheyden langſamer, om dat ſy langſamer verdroogen, ende langſamer van het omgewaſſen Vleyſch voortgeſtooten werden; ſoo dat ſulcks niet en geſchiet voor den veertighſten dagh, ende verbeyt ſomtijdts wel tot den ſeſtighſten dagh, ende veel maenden. Ja het gebeurt, dat in Beenderen, die gantſch gemorſelt zijn, de ſtucxkens eerſt na eenige jaren voor den dagh komen, waer van wy vele exempelen geſien hebben. Den Ouderdom, Weder, Jaer-getijde, geſtalteniſſe des Lichaems, ende al 't gene tot de krachten doen kan, maecken het geneſen van de Breucken lichter ofte ſwaerder, ende derhalven valt het ſelve lichter in jonge, als in oude luyden, ende in ſtock-oude luyden gantſch onmogelick. Zijn noch gevaerlick ſoodanige Breucken die een onſteeckinge, ende verplettering van het Vleyſch by haer hebben, alſoo ſy niet geheelt en konnen werden, voor dat ſulcks is wech genomen.

6. Om nu tot de *Geneſinge* te komen: Een enckele Breuck, alſoo hy is een ſcheyding van 't gene dat geheel was, ſoo moet het ſelve wederom vereenight, ende geheelt werden. Ende al is 't dat die vereeninge het werck is van de Nature, gelijck in de Wonden: ſoo zijn even wel, om de Nature tot haer voornemen te doen geraecken, eenige dingen van nooden. Te weten, dewijl de gebroocke Beenderen veeltijdts uyt haer plaetſche wijcken, ſoo moeten, als ſulcks geſchiet, de ſelvige voor eerſt ingeſet, ende wel aen malkanderen gevoeght, ende dan oock in die geſtalte gehouden werden. Het welck van den Heel-meeſter wel gedaen zijnde, dan is het werck van de Nature, de gebroocke Beenderen te vereenigen, door een vereeltheyt die om den Breuck groeyt. Maer de Konſte moet even wel de Nature te baet komen; het welck geſchiet, indien ſy de natuyrlicke gematigheydt van 't Been bewaert, ende af houdt onſteeckinge, ende andere toevallen, die de Nature in haer werck ſouden mogen verhinderen.

Voor eerſt ſtaet dan aen te mercken, of de gebroocke Beenderen uyt haer plaetſch geſchoten zijn, ofte niet: dewijl de Beenderen niet altijdt, als ſy over dwers gebroocken zijn, uyt haer plaetſch en ſchuyven. Nu dat de Beenderen niet en zijn geweecken uyt haer natuyrlicke plaetſch, is daer aen te kennen, dat 'er in den Breuck geen holligheyt, noch ſteeckte vernomen en wert, ende dat het lidt niet korter en is. In deſe ſoorte van Breuck en is niet noodigh het lidtmaet uyt te recken, ofte de Beenderen ſoecken in te ſetten. Want het kan licht geſchieden, dat daer door pijn ſoude verweckt werden, ende dat de uytſteeckſels van de Beenderen tegen malkanderen wrijvende, ſouden komen af te breecken: maer daer ſtaet alleen te letten, om de gebroocke Beenderen in haren natuyrlicken ſtant te houden, ende te vereenigen, gelijck wy terſtont ſullen ſeggen.

Maer als de gebroocke Beenderen uyt haer plaetſche geweecken zijn, ſoo dat het een over het ander ſteeckt, dan moet de eerſte ſorge zijn, om de ſelve op haer plaetſch te brengen. Sulcks geſchiet door twee middelen, te weten, met uyt-recken, ende vereenigen.

Voor eerſt is 'er dan in 't herſtellen van de gebroocke Beenderen van nooden, dat het *lidtmaet uytgereckt* wert. Want als ſonder affnijden van de Spier, de deelen van een gebroocke Been uyt haer plaetſche wijcken, ſoo wert de Spier, wiens begin daer aen vaſt is, geheel na ſijn hooft getrocken, met eenen het naeſte deel van 't Been mede treckende. Waer door niet weſen en kan, dat het gebroocke Been wel ſtaet, ofte uyter lidt zijnde, wel in-

geſet werde, voor al eer het ſoo veel te rug getrocken wert, als het uyt ſijn plaetſch geweecken was. Anders indien men dit uyt-recken niet in de rechte en dede, ſoo ſouden de uytſteeckſels van de Beenderen tegens malkanderen komen, ende breecken, ende alſoo in haer holligheden niet konnen ſluyten, maer ofte van buyten ter zijden blijven ſtaen, ofte tuſſchen de gebroocke Beenderen blijven, het welck het byvoegen ſoude beletten.

Derhalven om een gebroocke Been in goede geſtalte te brengen, ſoo is noodtwendigh, dat beyde ſijn deelen te rug, ende van malkander getrocken werden, waer in gelet dient, dat het met geen, ofte weynigh pijn geſchiet. Sulcks ſal gebeuren, indien het te reckene lidtmaet in die geſtalte geſtelt wert, dat de Spieren geen werckinge en hebben, maer allegader ſtil ende loſch zijn, op dat alle haer ſnaſelen recht uytgereckt konnen werden: op welcke manier minder uyt-reckinge van doen is, ende het werck wert met minder pijn volbracht.

Dit uyt-recken geſchiet door het werck van een, ofte meerder: ende oock ofte alleen door handen, ofte banden, ofte meerder gereetſchap, ende werck-tuygh. Wanneer dat 'er een Vinger gebroocken is, ofte eenigh ander teer lidt, dan kan het uyt-recken door een menſch gedaen werden, die het een deel van het Been met de rechter, het andere met de ſlincker handt vat, ende van malkanderen reckt; ofte door twee, waer van den eenen het deel van 't gebroocke lidtmaet tegen houdt, den anderen uytreckt. Maer als 'er eenigh grooter ofte ſtercker lidtmaet gebroocken is, daer toe is de hulpe van meerder noodigh, ſoo dat den eenen met beyde ſijn handen, het eene deel van 't gebroocke lidtmaet, den anderen inſgelijcks het ander met beyde ſijn handen na hem toe moet trecken. Somtijdts en kan dit niet geſchieden, als met ſwachtels, banden, ende ander gereetſchap, te ſien by *Paré* in 't 7. Capittel van ſijn 15. Boeck.

Nu dit uyt-recken is tweederley, gelijck ofte ongelijck. Gelijck is, in 't welcke het lidtmaet van 't gebroocke Been van beyde zijden gelijckelick uytgereckt wert. Ongelijck, als het lidtmaet van een zijde meerder wert uytgereckt; het welck plaetſch heeft, als 'er maer een van beyde pijpen in Arm ofte Been gebroocken is. Want die zijde dient dan meeſt uytgereckt, in de welcke het gebroocke Been is.

Na dat het gebroocke Been aldus na de Konſte uytgereckt is, ſoo moet het weder in ſijn natuyrlicke plaetſch geſtelt, ende de gebroocke Deelen aen malkander gehecht, ende *Vereenight* werden. Als dan het ſelve ſoo uytgereckt is, dat de eynden in 't inſetten malkander niet en konnen raecken, dan moet den Heel-meeſter met beyde ſijn handen beyde de Deelen vatten, ende dat verſchoten is wederom op ſijn rechte plaetſch brengen, ende de uytſteeckſels in haer holligheyt voegen, tot dat het lidtmaet ſijn natuyrlicke gedaente wederom heeft. Maer hier dient wel gelet, dat men de uytſteeckſels niet met gewelt in haer holligheden en douwt, op dat ſe niet en breecken: maer men moet ſe van ſelfs, het uyt-recken latende ſchieten, ſachtjens met de handt in haer plaetſch ſetten. Ende dit alles dient ten eerſten gedaen te werden, eer dat 'er eenige onſteeckinge over komt. Want als 'er by de onſteeckinge, het uyt-recken, ende inſetten verſocht wert, dan ſlaet 'er lichtelick een Kramp toe.

Maer wanneer dat den Heel-meeſter gehaelt wert, als 'er al een onſteeckinge begint, ende derhalven niet te komen en is tot het inſetten van de gebroocke Beenderen, dan moet men met alle macht tegens de onſteeckinge ſtrijden, ende ſoecken de ſelve voor eerſt wech te krijgen. Sulcks geſchiet door ſoodanige middelen, als hier voor in 't 1. Cap. van 't eerſte Deel der *Heel-konſte* zijn aengeweſen. Ondertuſſchen dient ſorge gedragen voor het gebroocke lidtmaet, dat het de Sinckingen ſoo licht niet en ontfangt, 't welck geſchiet door *Repellerende*, dat is, te rug-drijvende middelen, ende met het lidtmaet te leggen in de natuyrlicke geſtalte, ende te handelen, dat 'er geen pijn verweckt en wert. Als de onſteeckinge over is, dan moet men ſijn beſt doen, om de Beenderen te herſtellen.

Wanneer nu gebeurt, dat de eynden van de gebroocke Beenderen buyten de Huydt uytſteecken, hoe dat ſoodanigen Breuck te geneſen is, ſullen wy in 't volgende Capittel aenwijſen.

Dit gedaen zijnde, ſtaet 'er te letten, ofte de Beenderen wel ingevoeght zijn: 't welck daer aen te weten is, dat den gequetſten geen pijn en heeft, als te voren; dat de eynden van de Beenderen niet meer en ſteecken; dat, wanneer het gebroocke Deel met de handt geraeckt wert, geen holligheyt, geen verheffinge, ofte ongelijckheyt aldaer vertoont; ende dat het gebroocke lidtmaet met het ander dat gaef ende wel is, te weten, Schouder met Schouder, Arm met Arm, Been met Been, in grootte ende geſtalte ten naeſten by gelijck werden bevonden. Ick ſegge ten naeſten by: want daer kan van wegen de dickte wel eenigh onderſcheyt vallen; alſoo van wegen de pijn, ende het toevloeyen van de vochtigheden, het gebroocke Deel gemeenlick geſwollen is.

Na dat de Beenderen wel aengeſet zijn, ſoo moet het recken allencxkens loſch gelaten, ende de ſelvige alſoo met een bequaem verbandt vereenight gehouden werden. Het welck twee andere werckingen uytvoeren, te weten, het ſwachtelen, ende het ſtellen van het Deel.

Maer voor al eer de *Swachtel* om het gebroocke Been geſlagen werdt, ſoo is men gewoon daer op te leggen eenige middelen, om het toevloeyen van de vochtigheden, ende de onſteeckinge te verhinderen, als oock om het groeyen van de vereeltheydt te vorderen. De Autheuren hebben hier verſcheyde middelen toe. *Hippocrates* gebruyckt het *Ceratum Roſaceum*; *Celſus* een natten doeck van *Olye*, ende *Wijn*; ſommige ſlaen, over het *Ceratum Roſaceum* op een doeck geſtreecken, een doeck in *roode wrange Wijn*, ofte *Granaet-ſap* gedoopt; eenige nemen *Werck* met geſlagen *wit van Ey*; andere, 't welck tegenwoordigh het gemeenſte is, mengen onder *wit van Ey*, poeyer van *Roo-aerde*, *Draken-bloet*, *Roſen*, *Balauſtyen*, *Wael-wortel*, *Wieroock*, ende diergelijcke, daer

ſy

ſy *Werck* in doopen, ende 't ſelve op het gebroken Lidt leggen. Welcke middelen ſoo lange in elck verbant vervolght werden, tot dat 'er geen vreeſe meerder en valt van onſteeckinge, ende dat den Breuck nu vaſt begint te werden: daer na dient in de Somer op het Lidt geleyt *Empl. Diapalma*, in de Winter *Barbarum*, ofte diergelijcke. Ende deſe verſcheydenheyt van middelen en ſchijnt niet ſonder reden van de Autheuren ingebracht te zijn. Want daer vereyſcht wert den Breuck vaſt te maken, ende dat ſulcks de Pijn, noch de vreeſe van onſteeckinge en verbieden, dan gebruyckt men *Wit van Ey*, ende *t'ſamentreckende Pappen*: maer als 'er pijn is, dan dient het *Ceratum*, ende *Olye van Roſen*, ende *Wijn* gebruyckt. Is mede bequaem het *Empl. van Vigo*. Ofte

℞. *Stof-meel*,
Lijnzaet-koeck,
Wael-wortel, van elcks 3 oncen,
Roode Aerde,
Myrtelen,
Gomme van Arabyen, van elcks 1 once, met
Wit van Ey,
gemengt [*tot een Plaeſter*.]

ende op den Breuck geleyt, na twee dagen ververſcht, ende ſulcks vijf mael gedaen. De Heel-meeſters zijn veeltijdts gewoon van eerſten aen, ofte na weynigh dagen, het *Empl. Oxycroceum* te gebruycken, het welck niet ſonder gevaer en geſchiedt, gelijck *Hildanus* daer van een exempel heeft. Want alſoo de ſelfde Plaeſter het Deel verhit, ende het Bloedt ende de vochtigheden na hem treckt, ſoo verweckt het dickwils Jeuckſel, Pijn, Onſteeckinge, ende 't Koudt-vyer, inſonderheydt in galachtige, ende ongeſonde lichamen.

Na dat 'er bequame middelen opgeleyt zijn, dan moet men komen tot het Swachtelen, het welck niet te loſch en dient te weſen, op dat de gebroocke Beenderen niet wederom uyt haer plaetſch en ſoude wijcken, noch oock al te vaſt, om het toevloeyen van het voedtſel te beletten, ende geen pijn te verwecken. Dit geſchiedt door twee Swachtels, waer van den eerſten, die bequamelick in *Oxycratum*, ofte *gewaterden Azijn* nat gemaeckt werdt, om den Breuck dient, twee drie mael na bovenen toe, gewonden, ſoo dat hy al vry over het geſonde vleyſch komt, op dat de gevoeghde Beenderen mochten te ſamen gehouden, ende het toevloeyen van de vochtigheden na het gebroocken Deel mochte geſteuyt werden. Den anderen Swachtel, eens ſoo lang als den eerſten, dient den anderen wegh om te gaen, ende geleyt zijnde om den Breuck, van daer eenige reyſen omgewonden na beneden, ende ten laetſten tot het geſonde Deel na bovenen. Want op die manier, indien de Spier door de eerſte Swachtel wat na een zijde mocht gedruckt weſen, ſoo werdt ſulcks door den tweeden verbetert, de vochtigheydt ten deele uytgeperſt, ende 't veel invloeyen van 't Bloet van bovenen, ende onderen voorgekomen. Want alle de Swachtels hebben die kracht, dat ſy de vochtigheden uyt die Deelen, om de welcke ſy geſlagen werden, drucken in de gene, daer ſy ophouden.

Maer om dat het ſwachtelen in groote Beenderen te vaſter ſoude houden, ſoo werden daer noch *Compreſſen*, dat is, dick-gevouwe doecken, omgeleyt, ende die wederom met twee gelijcke Swachtels bewonden; waer van den eenen van onderen na bovenen gaet ter ſlincker, ofte ter rechter zijde, den anderen na beneden door tegenwegh. Ende hier moet mede, om de verhaelde reden, wel gewacht werden, dat het binden niet te loſch, ofte te vaſt en is; ende indien den Breuck met weynigh omwinden niet wel bewaert en kan werden, dan maeckt het veel ſwachtelen de ſeeckerheyt. Ende om de gevoeghde Beenderen noch vaſter by een te houden, ſoo moeten ſy daer-en-boven noch geſpalckt werden, indien de nature van de plaetſche ſulcks wil lijden. Want alſoo de Swachtels, ende *Compreſſen* niet onbuyghſaem en zijn, ſoo en konnen ſy den Breuck niet vaſt, ende recht houden: maer het kan lichtelick geſchieden, dat ſoo in 't waecken, als in den ſlaep, het Lidt verroert wert.

Ten laetſten dient het Lidt, ſoo ſulcks van doen is, tuſſchen twee geſeyde *ſtroo Armen*, in een *Kaſt* te leggen, ende gelet, dat dit leggen zy ſacht, gelijck, ende wat na om hoogh toe. Sacht, om het gebroocken Been aen die zijde niet te drucken, nochte pijn, ofte onſteeckinge te verwecken. Gelijck, om mede geen pijn te maecken, ende het Been niet te verdraeyen. Wat na om hoogh, op dat de vochtigheden haren loop na beneden toe hebbende, in het gebroocken Deel niet en ſouden ſacken. Maer inſonderheydt dient waergenomen, dat het gebroocken Lidt gehouden werdt in middel-matige geſtalteniſſe, te weten ten naeſten by tuſſchen het uyterſte uytſteecken, ende intrecken. By exempel, In den Arm wert voor middel-geſtalte gereeckent, niet als den elleboogh met een rechte punt uytſteeckt, maer met ronder hoeck, den Arm wat dalende, gelijck men ſiet, dat hy gemeenlick in ledige luyden gehouden wert: welcke geſtaltenis, als onpijnlicke zijnde, de aengenaemſte is.

Dat het wel geſwachtelt is, kan men daer aen kennen, dat den Siecken niet en klaeght, ende dat hem wel wat druckt, maer weynigh, voornamelick daer den Breuck is. Maer als hy van de Swachtels te ſeer geperſt werdt, dan dienen ſy ten eerſten loſch gedaen, ende verbonden: gelijck oock, indien het verbant te loſch is, ende gantſch geen vaſtigheyt vernomen en wert, het ſelve vaſter moet gebonden werden; dewijl loſſe Swachtels gantſch niet en konnen beletten, dat het Lidt, daer den Breuck is, niet wanſchapen ſoude weſen. Daer zijn noch andere teyckenen van een matigh binden, te weten, wanneer de Siecke op den eygen dagh ende nacht, dat hy verbonden is, gevoelt de Swachtels niet loſſer, maer vaſter te zijn; ende dat 'er 's anderen daeghs in 't uyterſte van het Deel een kleyn, ende ſacht geſwel komt. Want de kleynte, ende ſachtigheyt van 't geſwel betoonen, dat 'er wat onder de Swachtel van het gebroocken Been tot het uyterſte van het Deel geperſt ende geſchoven is. Maer als haer

haer geen verhevinge en openbaert, dat is een teycken niet vaſt genoegh geweeſt te zijn, ende als het Geſwel in 't uyterſte van het Deel groot; ende hardt is, ſulcks betoont, dat het al te vaſt gebonden is geweeſt.

Derhalven als 'er teyckenen zijn, dat het verbandt wel gedaen is, ſonder blijckelicke vreeſe van Pijn, Onſteeckinge, ofte Sweeringe, ſoo moet het vordere, te weten, het groeyen van de *Vereeltheydt*, door het welcke de gebroocke Beenderen vereenigen, de Nature, wiens werck het is, bevolen blijven, ende 't verbandt en moet voor den derden dagh niet afgenomen werden. Maer dan dient het oock afgenomen, ende wederom verbonden, ſoo om vaſter te ſwachtelen, als om uytloſing te geven aen de vochtigheden, ende dampen, die haer onder de Huyt onthouden. Dan indien het verbandt noch langer vaſt blijft, ſoo veroorſaeckt het dickwils groot nadeel, gelijck Verſweeringe, Bedervinge, Kout-vyer; ja gevaer van 't leven, waer van *Hildanus* eenige exempelen by-brengt 2. *Obſ.* 91. ende daerom vermaent, het verbandt den tweeden, ofte altijdt den derden dagh af te nemen: ende al en is 't na den ſevenden dagh ſoo noodigh niet den Breuck ſoo dickwils te verbinden, ſoo ſchrijft hy even wel gewoon te zijn van den vierden tot den vierden dagh de Swachtels te ontdoen, ende het gebroocke Deel te beſien. Ende dit verbandt moet vervolght werden, tot dat de vereeltheyt gegroeyt, ende den Breuck geneſen is: het welck geſchiet in de Dye in 40 dagen, in de Schouwer ende groote Been-pijp in 30, in de Arm-pijpen in 20, in de Vinger-beenderen in 15 dagen, ofte daer ontrent. Want die tijdt is in alle Lichamen juyſt ſoo even niet bepaelt, maer verandert na den Ouderdom, gematigheyt des Lichaems, Jaer-getye, ende na dat de Breuck geſtelt is. Ende daerom heelt een Breuck eerder in een kindt, ende jongeling, als in een oudt man, ende raſſer in de Lenten, als in de Somer.

Ondertuſſchen als dit alſoo in 't werck geſtelt wert, ſoo en dienen de algemeene Genees-middelen niet overgeſlagen, te weten, Ader-laten, ende Af-ſetten, na dat de gelegentheyt van den Siecken het eene, ofte het ander vereyſcht. Ende dit alles geſchiet tot dien eynde, om de Beenderen te vereenigen, 't welck gedaen wert door een vereeltheydt, zijnde een werck der Nature. Maer den Heel-meeſter moet even wel daer toe helpen, het welck geſchiet, indien hy belet, dat 'er geen onſteeckinge, ofte diergelijcke toeval, die het weſen, ende gematigheyt van het Deel ſoude beſchadigen, over en kome, ende dat het voedtſel ſelve door verdroogende middelen alſoo geſtelt wert, dat het raſſer in vereeltheydt magh veranderen. Ende ſulcks geſchiet door de vervaelde Heel-middelen, in welckers plaetſche op de laetſte dagen oock komen *Empl. Diapalma, Barbarum, Oxycroceum, Nigrum*, ende diergelijcke.

7. Vele Autheuren zijn hier doende, om te vorderen het groeyen van de Vereeltheyt met den Siecken te doen beſigen taeye Spijſe, gelijck hoofden, voeten, ende dermen van de Dieren; dan alſoo ſulcks daer toe niet te beduyden en heeft, ende dat van ſoodanige koſt grove, ende ſlijmerige gijl voortkomt, die daer na in de Lever; ende de Aderen groote verſtoptheydt veroorſaeckt, ende het Bloet bederft, gelijck *Hildanus* een exempel by-brengt 1. *Obſ.* 92. van een Man, die door het gebruyck van ſoodanige ſpijſe verviel in de Water-ſucht, daer hy aen ſtorf; ſoo is 't beter, dat men die ſpijſe laet blijven, te meerder, alſoo bevonden wert, dat de gene, die andere gebruycken, niet en laten te geneſen. Ick ſoude ſeer goet vinden, dat de Siecken in ſijn Bier liet koocken *Wael-wortel* met *Agrimonye*, die bevonden zijn veel te helpen, tot het heelen, ende vereeltheyt te maken. Wat vorder de *Maniere van Leven* belangt, die moet ſoodanigh gehouden werdẽ, als van de Wonden, eñ ontledene Beenderen is verhaelt.

Het VIII. Capittel.

1. *Been-breuck met quetſinge in 't Vleyſch*,
2. *Oorſaecken*,
3. *Voor-teyckenen*,
4. *Geneſinge*.

1.

Elijck in de Rechten de minſte omſtandigheyt de ſaecke verandert: ſoo gaet het oock in de Heel-konſte. Want den toeval, die by eenigh gebreck komt, verandert terſtont de geneſinge; gelijck alhier, wanneer by een gebroke Been gevoegt is een quetſure in 't Vleys.

2. Deſe geſchiet door ſcherp geweer, Kogels, ende diergelijcke; als oock dat de eynden van het gebroocke Been haer omleggende Vleyſch met haer ſcherpte doorboren. Wanneer ſulcks geſchiet, dan is het Lidt korter, als het te voren was; maer komt wederom tot ſijn vorige lengte, met de ontbloote Beenderen in haer plaetſch te herſtellen.

3. Daer by een quaet, noch een ander komt, dat is ſoo veel te arger, gelijck een Wonde by een Breucke, waer van alſoo de redenen in 't 6. Cap. van een ontleden Been met een Wonde by-gebracht zijn, wy de ſelve onnoodigh achten alhier te brengen. Ick hebbe onlangs in een hoogh Beytel-ſchip geweeſt, dat even ontladen was, ende de looſe ſoldering ſoo loſch opgeſchort, dat ick met al de gene, die by den Siecken waren, met de ſelve neder ſackten; waer onder een Vrouw haer Been in ſtucken brack. Ick benevens haer in den ſchrickelicken val leggende, ſagh terſtont de eynden van haer pijpen (die beyde op twee plaetſchen gebroocken waren) door haer kouſſen ſteecken, 't welck ſy oock in weynigh dagen beſtorf. Hier komt mede in achtinge het verſuym van noodige Middelen. Soo ſchrijft de Preſident *de Thou* in 't 102. boeck van ſijn Hiſtorye, hoe *François de la Noüe*, een groot Krijghs-overſte, ende dapper ontſien van ſijn vyanden, gelijck bleeck, dat doen hy in onſe oorlogen by Ingelmunſter gevangen was, ende lang (in welcke tijdt hy maeckte ſijn uytgegevene *Diſcours Politiques, & Militaires*) geſeten hadde, naeuwlicks, als onder borghtocht, om tegens den Koning van Spaengjen niet meer

te dienen, van den Koning van Navarre, ende de Prinçen van Lorraine, en konde tegens een Graef van Egmont verwiſſelt, ende ontſlagen werden: Deſe *la Noüe*, ſchrijft *de Thou*, ende oock onſe *Meteren*, ende veel andere, in ſijn Hooft geſchoten zijnde voor Lamballe, dat de Ligue in hadde, ende hy meende t'overvallen, viel ſuyſſelende van de ladder, daer hy op geklommen was, ende bleef met ſijn een Been aen een ſport hangen. Daer afgenomen zijnde, was een geheel uyt ſonder ſpraeck, ende bewegen, tot dat hy allencxkens wederom bequam. Na den derden dagh is hy in de naeſt-leggende Stadt gevoert, alwaer, om ſijne onlijdelicke Hooft-pijn, onder de Heelmeeſters een beraetſlaginge gehouden werde. Ende als alle d'andere, vreeſende voor een *Apoſteuny*, oordeelden, dat het Hooft geopent diende, ſoo was daer een, van den welcken *la Noüe* veel hiel, die 't ſelve tegen ſprack, ende onbeſchaemdelick verſeeckerde, dat hy, oock ſonder boren van de Pan, binnen weynigh dagen ſoude geneſen. Dan de Hooft-pijn, die hem alle ruſt benam, geſtadigh toenemende, ſoo is hy den achthienden dagh na de queтſure deſer werelt overleden. *Langius, Fallopius, Arantius, Aquapendens*, ende meeſt alle de Genees- ende Heelmeeſters, willen, dat men alleen in 't beginſel ſal *trepaneren*: dat is wel beſt, maer magh oock wel later geſchieden. Ick heb een Kindt geſien van ſes jaer, 't welck door de pan van 't roer, die in 't afſchieten affſprong, in 't Voorhooft gequetſt werde, zijnde de opening niet grooter als een nagel. Den Heel-meeſter daer in komende met ſijn Proef-yſer, en vont recht uyt, daer de openinge was, geen onevenheyt, noch breucke, maer (het welcke ſtaet aen te mercken) wel ter zijden; ende was door beyde taſelen, alſoo in 't opdrucken, met neus ende mont toe te houden, eenige vochtigheyt door de Breucke opwelde. De Koortſche daer toe ſlaende, ende allencxkens vermeerderende, en werden even wel het *Trepaen*, ofte boor niet in 't werck geſtelt voor den achtſten dagh, dat ick daer by quam; waer door het Kindt oock geluckelick genas. D^r. *Horſtius* is tot den thienden dagh gekomen, ende ſulcks noch in een oudt Man, ende met veel quade toevallen. Een Man (ſchrijft hy in *Obſ.*) van veſtigh jaer, geſlagen aen de ſlincker zijde van 't *Bregma*, met breuck, ende inbuygen van de Pan, viel terſtont ter aerde, braeckte onverteerde koſt, ende verloor de ſpraeck. Sonder Genees-meeſter zijnde, kreegh de eerſte dagen ſware toevallen, met een brandende Koortſch, ende tuſſchen beyde Raeſkallen. Niet-te-min is hy, den thienden dagh *getrepaneert* zijnde, volkomentlick geheelt.

4. De *Geneſinge* beſtaet in twee leden, te weten, om het gebroocke Been in ſijn plaetſch te herſtellen, ende de Wonde toe te heelen.

Het *in-ſtellen* moet voor het vereenigen begonnen werden van *uyt-recken*, op die maniere, als in 't laetſt-voorgaende Capittel is aengeweſen. Maer of eenigh ſtucxken Beens ſoo uytſtack, dat het niet lichtelick in ſijn plaetſch konde herſtelt werden; ende dat, om de verſcheydenheyt van den Breuck, het eene ſtuck het ander in de weegh was; dat oock, om geen Pijn, Kramp, ofte Scheuring te verwecken, ongeraden is wijder uyt-reckinge te doen; in ſulcken gevalle ſoo moet het uytſteeckende afgeſneden, ofte afgezaeght werden, met voorſeggen, dat het gekorte Lidt korter ſal blijven. Noch ſtaet in een Breucke, die met een Wonde van overleggende Huyt, ende Vleyſch gemengt is, wel te letten, dat al voren de Beenderen haer te ſamen voegen, ende na dat ſe te ſamen gevoeght zijn, tuſſchen den Breuck niet en blijft ſteecken, 't welck het heelen ſoude verhinderen. Want ſoo ſulcks een af gebroocken Beentjen, ofte yet anders is, 't ſelve moet ten eerſten uytgenomen werden; ende dat niet wel konnende geſchieden door vreeſe van quade toevallen, ſoo dient het uytgeſtelt, alſoo de nature altijdt genegen is uyt te werpen 't gene haer tegen valt. Van wegen het verbandt, ſoo moet de *Swachtel* ten eerſten om de Wonde ſelver geſlagen werden: want anders gedaen zijnde, ſoo ſouden de vochtigheden van bovenen na de Wonde gedruckt werden, alwaer dan quade toevallen uyt ſpruyten. Sulcks is te bevinden ſelfs in een geſont Menſch. Want bindende eenigh Deel onder, ende boven, ende in 't midden ongebonden latende, ſoo komt dat middelſte, door de vochtigheyt, die de naeſte Deelen daer in drucken, op te ſwellen, ende van verwe te veranderen. Ende al is 't, dat in 't eerſte verbandt, het geheele Deel met Swachtels bewonden wert: ſoo en ſtaet daer geen gevaer in te vreeſen, dewijl in de drie dagen weynigh Bloet, ofte vochtigheyt uytvloeyt. Dan hier dient even wel waergenomen, dat de Swachtel wat breeder is, als hy gemeenlick, wanneer daer geen Wonde by en is, wert genomen; ende dat 'er ſoo veel perſſinge geſchiet als 'er noodigh is, om de gebroocke Beenderen tegen te houden, even wel wat minder, als of ſy ſonder Wonde waren, op dat, door het perſſen van het gequetſte Deel, geen pijn, ofte onſteeckinge verweckt en werde. Oock kan de veelte van Swachtels de ſlappe perſſinge verbeteren, dewijl het ſeeckerder gaet, de Swachtels dickwils om te winden, als te *comprimeren*, ofte te perſſen. Den derden dagh dient het verbandt loſch gemaeckt, ende dan wederom op de ſelve wijſe gedaen. Maer is noodigh, dat ſoo in de Plaeſter, als in de Swachtels, een ront gat geſneden wert, op dat de Heel-middelen daer door aengebracht, ende de Wonde van haer overtollige vochtigheyt mocht geſuyvert werden, ſonder den Breuck loſch te maecken: welcke manier van verbinden is afgebeeldt by *Paré* in 't 14. boeck, op 't 18. ende 23. capittel. Want alſoo de eynden van de gebroocke Beenderen, die de Huydt gemeenlick doorboren, niet altijdt ſoo ſcherp en zijn, als degens; ſoo komt het Vleyſch met eenen te knutſen, 't welck dan noodtſaeckelick in Etter moet veranderen, ende 't ſelve in gehouden werdende, gelijck geſchiet, de geheele Wonde bewonden zijnde, krijght een ſcherpigheyt, ende verweckt dan jeucking, pijn, ende andere toevallen.

De Wonde ſal geheelt werden op ſulcken wijſe, ende door ſoodanige middelen, als hier voor zijn aengeweſen.

EYNDE.

AENHANGSEL

Van verſcheyde

BRIEVEN

Van Geleerde Heeren aen deſen Autheur, als oock van hem aen haer geſchreven, behoorende tot de voorgaende Boecken, ende voornamelick tot de Capittelen die van den STEEN ende 't GRAVEEL handelen; nevens eenige Aenmerckingen over de ſelve materie.

Als oock

Een Tractaet van POCKEN ende MASELEN, door D^r. *Willem Swinnas*, &c.

Mitſgaders

Een Toe-gift van 't Geſchil des HAYRS, door D^r. *Vopiſcum Fortunatum Plempium*, Arts, &c.

In deſen laetſten druck uyt ſijne andere ſoo Latijnſche als Nederduytſche Boecken by een vergadert, waer van eenige noyt voor deſen in onſe tale overgeſet nochte gedruckt zijn geweeſt.

AENHANGSEL VAN BRIEVEN.

N°. I.

JOHANNES WESTERBURGH,

Aen

JOH. VAN BEVERWYCK,

Raedt ende Genees-meeſter van Dordrecht, groeteniſſe.

Wydt-vermaerde Heere,

GHy vraeght my vele dingen van het lange leven der Voor-ouders, de welcke in den aenbeginne des werelts den aerdtbodem bewoont hebben: al hoe wel ick vermoeyt ben van de leſſe die ick heden gedaen hebbe, ſoo ſal ick nochtans niet toelaten, dat ghy my ſoudt beſchuldigen, dat ick mijne belofte van giſteren ſoude vergeten hebben. Want *Weſterburgh* en wenſcht niet meerder, dan Mannen, die in allerley geleertheydt uytmunten, dienſt ende vrientſchap te bewijſen, waer in dat het oock ſoude mogen weſen. Dat de werelt in haer jonckheydt veel friſſcher is geweeſt als nu in haren ouderdom, is openbaer; maer de reden van die onge-woonlicke lanckheydt des levens en is ſoo bekent niet: wy en ſeggen niet dat de jaren van dien tijdt korter als de onſe, ende maer een maent lang ſouden geweeſt zijn, wech met dat belachelicke, ende de heylige Schrifture verongelijckende gevoelen. Men leeſt dat Abraham is geſtorven in goeden ouderdom, oudt, ende des levens ſat, namelick 175 jaren oudt zijnde, de welcke, na het gevoelen van die menſchen, maer $17\frac{1}{2}$ jaren ſouden uyt-maecken. Wie en ſoude niet lachen met ſoodanigen ouderdom? Andere dingen dienſtigh om die ſufferije te wederleggen, en ſal ick hier niet bybrengen.

Wy ſtellen dan dat den wille Godts, gelijck als van alle dingen, alſoo oock van het lange leven der Voor-ouders de opperſte oorſaeck is geweeſt, waer in hy buy-ten twijffel geſien heeft op de voortſettinge van het nieuw-geboren menſchelicke geſlacht, ende door de ſel-ve op de voortplantinge van ſijne Kercke, ende de ver-breydinge ſijner heerlickheydt. *Prov.* 16. Daerom ſeght hy *Deuter.* 30. 10. *Ick ben u leven, ende de lengte uwer dagen*. Daer was dan aen gelegen, op dat de heylige Va-ders door die weldaedt ſouden bekennen, dat ſy niet door menſchelicke kloeckheyt, maer door Goddelicke belofte, ende krachten van boven uyt den Hemel inge-ſtort, nakomelingen gekregen hadden: gelijck als aen Abraham, als hy hondert jaer oudt was, de krachten zijn gegeven om te genereren; de welcke hem in dien ouderdom ſouden ontbroocken hebben.

Hier by komen de natuyrlicke oorſaecken, die oock haer gewichte hebben.

1. De goede geſtalteniſſe des lichaems: de welcke, door geen ſieckten gekrenckt ofte bedorven, ende ſeer wel gewapent tegen alle ſchadelicke dingen, niet lich-telick en is vervallen. Maer daer en is niet aen te twijf-felen, dat de gematigheydt der lichamen in die kloecke friſheydt van de eerſte Eeuwe, volkomender ende ſterc-ker is geweeſt, als zijnde geteelt van een betere nature.

2. De gematighde wijſe van leven: want ſoberheydt is voor al ſeer dienſtigh om de geſontheydt te bewaren: ende de Vaders waren ſeer neerſtigh om de ſelve te onder-houden. Huyden ten dage vergaender meer door gulſig-heydt, dan door het ſweert; ende indien ick de doodt mochte uytbeelden, ick en ſoude haer niet afſchilderen met een pijl in hare rechter-handt, waer mede dat ſe de menſchen te neder velt, maer met een drinck-kanne. Gy Genees-konſtenaers onderſoeckt of natuyrlicke ende ſlechte ſpijs ende dranck tot geſontheydt ſtreckt; ofte in tegendeel, dat verſcheydenheydt van ſpijſe, ende op alderhande manieren van leckerheydt toegemaeckt, het leven verſwackt.

3. De goetheydt van voedtſel: om dat voor de Sondt-vloet de kruyden, zaden ende vruchten, &c. ſeer ge-ſondt waren om te eten, ende vermidts dat ſe verſch geſchapen waren, minder bedorven: maer terſtondt daer na zijn die ongeſonder geworden door de zoute Zee-wateren, de welcke den geheelen aerdtbodem over-loopende, den ſelven ſeer beſchadight hebben.

4. De kenniſſe van de nature, ende der Genees-konſt: want die lang-levende menſchen hadden ſchoone gelegentheydt om te leeren ſoo wel die dingen, de welc-ke de geſontheydt ſeer ſchadelick zijn, ende vermijdt moeten worden, als oock die dingen, de welcke dien-ſtigh zijn om de ſelve te bewaren, ende onderhouden moeten worden.

5. De geſontheydt des Luchts, ende der Sterren van dat geweſt: want de Vaders hebben na het Ooſten ge-woont, een Landt dat onder een ſeer geſont climaet ofte lucht-ſtreecke gelegen was.

6. Ick ſal hier by-voegen, op dat de menſchen lange levende, konſten ende wetenſchappen ſouden konnen vinden, die het menſchelicke geſlacht nut ende dien-

ſtigh ſouden weſen; de welcke niet dan door onderſoeck van langen tijdt gevonden worden: want wel te recht is van Ariſtoteles geſeght, dat den tijdt een vinder ende voortbrenger is van konſten ende wetenſchappen. Vorders gelijck als onſe lichamen in grootte hebben afgenomen, ende van de lengte der Voor-ouders ſeer verſchillen, wat is het wonder, indien ſe van de ſtercke ende kloecke gematigheydt der ſelver oock verre afwijcken?

Indien yemandt deſe reden ſoo veel niet en acht, dat hy op de ſelve veylighlick ſoude derven ſteunen, ende krachtiger begeert, ofte ontkent dat'er eenige konnen gegeven worden, overmidts de verborgentheydt van een groot wonder-werck, welckers reden altijdt verborgen is: mijnent-halven, ick mach wel lijden dat hy die eerſte ende boven-natuyrlicke reden omhelſe, als hy maer die aller-treffelickſte konſt, de welcke van Godt gegeven ende aengenomen is tot welſtandt van het menſchelicke leven, alle de tweede oorſaecken verachtende, geen ongelijck aen en doet. Deſe dingen, ſeer vermaerde Heere, hebbe ick met'er haeſt geſchreven, om heden alleenlick daer mede uwe geheugenis te dienen, ende, ſoo het Godt belieft, ick ſal maecken dat U E. binnen korten tijdt andere betere dingen van my ſal ſien. Dordrecht den 25. van Braeck-maent, 1635.

N°. II.

PAEL-STEEN ONSES LEVENS.

De Edele, Konſt- en Deught-rijcke Ioffrouw,

Ioffr. ANNA MARIA VAN SCHURMAN,

Wenſcht

JOHAN van BEVERVVIICK

Lang, ende geluckſaligh leven.

Edele, ende Hoogh-geleerde Ioffrouw,

DAt den Apoſtel wel geſeydt heeft, hoe de diepe wijſheydt Godts voor den Menſche niet te doorgronden is, konnen oock getuygen de palen van den tijdt onſes levens, de welcke veel Prieſters van den Godt der Wijſheyt hebben gepooght te bepalen. Als in 't eerſte aenſien een hart gevoelen ſcheen te weſen, ende ondienſtigh voor de Genees-meeſters, dat van alle eeuwigheyt yder menſche den tijdt ende wijſe van ſterven ſoude vaſt geſtelt weſen: ſoo hebbe ick, ontſteecken zijnde door begeerte der Waerheyt, hare voetſtappen met alle kracht nagejaeght, ende derhalven het oordeel van allerley ſoorten der geleerde Mannen opgedaen. Hier door is deſen Pael-ſteen hoogh opgebouwt, voortaen niet meer te roeren, indien U Ed. (Hoogh-geleerde Joffrouw) hem weerdight met een marmoren top uyt den bergh *Parnaſſus* te decken. My, die oock uyt U Ed. Brieven, met de welcke U Ed. my door ſonderlinge goedertierenheyt heeft gelieven te vereeren, hebbe konnen ſien de diepte van U Ed. onvergelijckelick verſtant, ende wonderbaerlicke geleertheyt, en is mede niet onbewuſt, wat U Ed. in Goddelicke ſaecken, die tegenwoordigh U Ed. meeſte werck zijn, uyt den tempel van dien Goddelicken geeſt ſoudet konnen te voorſchijn brengen. U Ed. heeft geſien, dat de Pael-ſteen onſes Levens, van de meeſte, onderſcheyden werdt, ten aenſien van Godt, ende van den Menſche, ende dat hy aen d'eene zijde onveranderlick, ende aen d'andere veranderlick ſoude weſen. Maer ick bidde U Ed. Weerde Joffrouw, hoe dat hy onderſcheyden werdt, is 't niet den ſelfden Pael-ſteen, als hy ons leven afpaelt? Wat ſal yemandt helpen den veranderlicken, als hem den onveranderlicken op 't lijf valt, ende 't leven verplettert? Soo vele my belangt, ick ſie hier qualick een doorkomen; ende al is 't dat ick deſe ſaecke lange ende dickwils overdacht, ende alle redenen rijpelick overwogen hebbe, ſoo en kan ick even wel alle ſwarigheyt niet wech nemen. Maer voor U Ed. in welckers herſſenen de Goddelicke ende Menſchelicke wijſheydt haer woonplaets gekoſen heeft, en ſal niet ſwaer vallen, alle twijffelachtigheydt wech te nemen. Derhalven bidde ick, dat U Ed. gelieve niet met de omwegen van een ander, maer uyt het binnenſte merch (gelijck den Grieckſchen *Euripides* ſpreeckt) van U Ed. Ziele, hier over een rechtſinnigh oordeel te ſtrijcken, ende deſe duyſterheydt door de luyſter van U Ed. helderen geeſt te verlichten. Waer aen niet alleene my, maer oock alle den genen, dien de ware wijſheydt lief is, een aengenamen ende grooten dienſt ſal geſchieden. Vaert wel aen Ziele, ende Lichaem, Weerde Joffrouw, en blijft van herten gegroet van de gene, die niet hooger in de werelt en acht, als deelachtigh te weſen van U Ed. hooge wijſheyt, ende goede genegentheyt. In Dordrecht, den 22. Januarij, 1639.

N°. III.

Den Achtbaren, Hoogh-geleerden Heere,

JOHAN van BEVERWIICK,

Schepen, ende eerſte Medicijn der Stadt Dordrecht,

Wenſcht

ANNA MARIA van SCHURMAN

Lang, ende geluckſaligh leven.

Achtbare Heere,

DEn laetſten van U Achtb. aen my geſchreven, heeft my verſcheydelick bejegent, ende ick hebbe ſeer getwijf-

getwijf-

getwijffelt, of my meerder ſtoffe gegeven was van te verblijden, of om beſchaemt te werden, door 't gene U A. ons mede verweerdight heeft te noodigen tot de oeffeninge van dit vermaerde geſchil. My en is niet liever, ofte yet dat ick hooger achte, als dat ick mede in deſe geletterde ende geleerde baen door U Achtb. die daer van de meeſter is, magh ingeleydt werden, alwaer de ſtrijdt van de Hemelſche waerheydt, de *Victorie* ende ten laetſten oock de *Triumph* ſoo heerlick voorgeſtelt werden, dat hare faem ende groote vrucht niet meer in een Landt, ofte Rijck kan begrepen werden. Ick en ſchep voorwaer geen grooter vermaeck, als in ſoodanige dingen, ende derhalven en heeft het gevoelen, dat U Achtb. hadde van mijne ſtudye, hier inne U Achtb. niet bedrogen. Dan de roode verwe en loopt my niet weynigh over, dat U Achtb. het zy door vriendelicke miſſlagh, het zy door overloop van beleeftheydt, my ſoo grooten lof van geleertheydt toeſchrijft, voorgevende, als of oock door mijn gering verſtandt deſe doorluchtige vrage wat licht ſoude konnen ſcheppen; inſonderheydt na de mael al de voornaemſte verſtanden van onſe eeuwe alle hare krachten daer toe ingeſpannen hebben. Soo dat U Achtb. beleefder doet, als na mijne macht, dat U Achtb. op my verſoeckt om een marmeren top op dat treffelick ende van alle kanten volmaeckt gebouw te ſtellen. Het welck indien ick van ſelfs aennam, ſoo ſoude ick ofte gantſch geen gevoelen behouden hebben van mijne kleynigheyt, ofte ick en ſoude voorwaer niet verſtaen de ſwaerheydt van de ſaeck, die onderſocht werdt. Om dat ick even wel by U Achtb. niet en ſoude in achterdencken komen, al of ick voor hadde te loopen in 't leger van den opperſten der Wijſgerigen, die alles in twijffel trecken, *Arceſilaus*, de welcke meende, dat men aen geene kant van eenigh geſchil en behoorden te hellen, om voor een wijs man geen gevaer te loopen van den dool-wegh te kieſen; ſoo en heb ick niet konnen naerlaten yet te antwoorden op die geſifte vrage, die U Achtb. niet ſoo ſeer, gelijck ick meene, om de waerheyt te onderſoecken, als wel om mijn verſtant wat te oeffenen, my heeft believen voor te ſtellen. U Achtb. ſchrijft, *Dat de Pael-ſteen onſes Levens van de meeſte onderſcheyden werdt ten aenſien van Godt, ende van den Menſche, ende dat hy aen d'eene zyde veranderlick, aen d'andere onveranderlick ſoude weſen.* Het welck de leere is van de gene, die ſeggen, dat yder menſche een ſeeckere ende onbeweeghlicke Pael des Levens door het beſluyt van den eeuwigen Godt onveranderlick geſtelt is. Dat dit gevoelen van my toegeſtaen werdt, doet de merckelicke ende klare waerheyt, die ick daer in ſpeure. Want gelijck het omhelſt alles de Goddelicke majeſteyt waerdigh, ende een verwondering ende eerbiedinge verweckt in de gemoederen der Menſchen: ſoo komt het oock van alle kanten ſeer wel over een. Daerom en kan ick 't gene *Cicero* eertijdts ſeyde van de Stoiſche wijſgerige, nergens beter paſſen, als op de Leeraers van dat gevoelen. *De leere*, ſeyt hy, *van de Stoiſche hangt wonderbaerlick aen malkander. Het laetſte komt over een met het eerſte, het middelſte met beyde, alles met alles. Sy ſien wat volght, wat tegen-ſtrydt; ende gelyck in de Landt-metinge, als men het eerſte toeſtaet, ſoo moet het alle toegeſtaen werden.* Het en ſoude ons niet onvermaeckelick weſen, dit wat wijdtloopigh te vervolgen, 't en ware dat ſulcks al te voren overvloedigh gedaen was, by vele treffelicke ende wijdt-beroemde Mannen, die in hare Brieven aen U Achtb. voor dit gevoelen ſtrijden. Waer toe onder andere ſoo veel gewichts ende ſchoone redenen gebracht hebben de uytnemende Godts-geleerde D. *Rivet*, ende D. *Weſterburgh* zal[r]. daer na mede heel volkomentlick D. *Voetius*, dat ick over ſiende mijnen huyſraet, niet minder van 't gene ick by der handt hebbe, als niet en hebbe, te kort ſchijn te komen. Hoe het zy, ick ſal even wel vrymoedigh, ende, gelijck U Achtb. op my begeert, uyt het binnenſte merch van mijn Ziele, voorſtellen 't gene ick gevoele. Nu keer ick wederom tot de Vrage. De onſe ſeggen, dat den Pael-ſteen van 't Menſchelicke leven beweeghlick ende onbeweeghlick is. Waer tegen U Achtb. ſoet inbrengt: *Hoe dat hy onderſcheyden werdt, is 't niet den ſelfden Pael-ſteen, als hy ons leven af-paelt? Wat ſal yemandt helpen den veranderlicken, als hem den onveranderlicken op 't lyf valt, ende 't leven verplettert?* Sy ſchijnen voorwaer in 't eerſte aenſien maer met de woorden te ſpelen, ende met ydele redenen de ooren der Geleerden moede te maecken; te weten, indien men den Pael-ſteen in ſijn ſelven aenmerckt vanwegen ſijn werckende kracht: want hier gelt de ſpreucke der Wijſen: *Elck dingen dewyl het is, ſoo is 't noodtſaeckelick.* Maer alſoo hier niet alleen van den Pael-ſteen ſelve, voor ſoo veel hy buyten ſijn oorſaecken nu in der daet is, maer inſonderheydt van de kracht ende eygenſchap der oorſaecken, geſchil valt, wat ſy door een beweeghlicke, en wat door een onbeweeghlicke Pael-ſteen verſtaen, en ſal niet ondienſtigh zijn, wat breeder te verhalen. Ick meene dat ſy met deſen niet anders en willen ſeggen, als dat den uytgang onſes levens in ordre tot de eerſte oorſaeck, dat is, indien men hem inſiet in 't Goddelick voor-weten ende voor-ſchicken, als yet dat te gebeuren ſtaet onveranderlick bepaelt: ende door den anderen een gevallige ofte onſeeckere doodt, ende de welcke van naturen niet bepaelt en is in ordre na de oorſaecken hier beneden, in haer ſelven vry ende toevallende. Derhalven al is 't, dat deſe ſelve Pael-ſteen vergeleecken met het onveranderlick beſluyt van de eerſte ende algemeene oorſaeck, ende het geſtadigh by weſen van de tweede oorſaecken, gantſch ſeecker, ende op geenderhande wijſe te veranderen is, even wel, dewijl hy door de kracht van de byſondere ende onder-geſtelde oorſaeck, ende met haer eygen werckende wijſe vry ende vranck voortkomt, ſoo magh hy oock met recht beweeghlick ende veranderlick geſeydt werden. Sulcks werdt ons noch opentlicker verklaert by het hooft van de jonge wijſgerige *D. Thomas* op 't 4. Capittel van ſijn Boeck van de Voor-wetinge ende Voor-ſchickin-

ge,

ge, alwaer hy aldus ſchrijft: *Het laetſte werck en volght niet op de eerſte oorſaeck in noodtſaeckelickheydt of gevalle, maer de naeſte oorſaeck, om dat de kracht van de eerſte oorſaeck ontfangen werdt in de tweede, na de mate van 't gene ontfangt, ende niet na de mate van 't gene ontfangen werdt.* Te weten, ſy ſoecken met alle ſorghvuldigheydt voor te komen, dat de gevallige oorſaecken, ende inſonderheyt, die van onſen wil komen, eenige kracht door inſtorting van de eerſte oorſaeck, de welcke de fonteyne ende oorſpronck is van alle vryheyt, niet toegeſtaen ſouden werden. Hier op heeft ſeer treffelick geſchreven de jonge ende treffelicke prince *Picus Merandula*, die *Phœnix* ende vermaeck der *Muſen*, ende voeſter-kint van de Wijſheyt genoemt werdt van een andere *Phœnix* ſijnder eeuwe, *Ioſeph Scaliger*, als hy in 't 4. Boeck tegen de Sterre-kijckers op 't 5. Capittel, ſeydt, dat het *Fatum* ofte Noodt-lot, Chriſtelick uytgeleyt, beteyckent, *een gevolgh van oorſaecken, hangende aen den Goddelicken raet, waer onder onſe vryheyt geen gevaer en loopt, dewyl wy mede zijn onder die oorſaecken, ende in dat geſelſchap van 't Noodt-lot niet alleen en lyden, maer oock doen. Het zy dan, dat men ſiet op het voorſien, ofte de voorſienigheyt Godts, dat is, of men ſiet op den Geeſt Godts alles te voren wetende, ofte den wille na ſijn welbehagen alles ſchickende, ſoo en geſchiet onſe vrye wercking niet te kort. Want wat belangt het voorſien, waerom en doe ick niet vry en uyt mijn ſelven 't gene Godt te voren geſien heeft, dat ick doen ſoude? want als gebeuren ſal, dat hy voorſien heeft, ſoo ſal ick het even wel vry doen, 't gene hy voorſien heeft, dat ick vry doen ſoude. Maer om dat oock gebeuren ſal, 't gene hy gewilt heeft, ende dat hy gewilt heeft, dat ick vry weſen ſoude, ſoo ſal ick vry doen al wat ick doe, 't zy dat hy ſelve my den wille beneemt.*

Het welck aldus zijnde, blijckt, dat beyde 't gene van een byſonder geſeydt werdt, ſoo wel op den eenen als op den anderen bequamelick gepaſt kan werden: voornamelick dewijl, ſonder die onderſcheydinge, de weerdigheydt ende ordre noch aen de eerſte, noch aen de tweede oorſaeck blijven en kan. Daer is noch een andere knoop overigh, die U Achtb. op 't laetſte daer aen leydt: *Wat ſal yemant helpen den veranderlicken, als hem den onveranderlicken Pael-ſteen op 't lijf valt, ende 't leven verplettert?* Wat ſal dan helpen, des Genees-meeſters wetenſchap ende voorſichtigheydt? wat de matigheydt van den Siecken? wat oock 't gebruyck van de genees-middelen, indien ſy de aenſtaende doot, door het Noodt-lot opgeleydt, op geenderley wijſe en konnen tegen-houden? Wy moeten bekennen, niet met alle, wel verſtaende, als wy hier alleen tegen ſien den Goddelicken wille. Eene ſpreucke van de wijſte der Koningen (*Proverb.* 21. 30.) is genoegh om onder de voet te ſmijten alle tegen-weer der Menſchen: *Daer en helpt geen wijſheyt, geen verſtandt tegen den Heere. De peerden werden wel tot de ſtrijdt-dagen bereydt, doch de overwinninge komt van den Heere.* Ick moet hier noch byvoegen de woorden van *Aben Eſra*, de geleertſte onder de *Rabbinen*, de welcke de voorſz. plaets breeder uytleydt: *Daer en ſal uyt de handt des Heeren door een van die* (te weten, wijſheyt, verſtandt, raedt) *niet getrocken werden. Want al is 't, dat het paert bereydt wert om ten dage van den ſlagh de vlucht te nemen, ſoo en ſtaet het in onſe macht niet te ontkomen, ofte 't leven te behouden: om dat die behoudenis Godt toekomt, ende die geeft ſe aen de gene, die het hem belieft.* Daer en is vorders niet naerder den rechten regel van de *Philoſophie*, als vaſt te ſtellen, dat Godt almachtigh ſijn wit ende oogen-merck niet te buyten en kan gaen. Want hy is alleen de voornaemſte ende volmaeckſte oorſaeck, ende, gelijck de wijſgerige *Seneca* wel ſeydt in 't 4. Boeck van de Weldaden op het 7. Capittel, *de eerſte oorſaeck, waer van alle de andere hangen.* Alles wat 'er is moet hier na toegetrocken werden, als tot het uyterſte punt, dewijl, gelijck den Apoſtel getuyght *Rom.* 11. 36. *alle dinck uyt hem is, ende door hem, ende tot hem.* Hier komt by de bevindinge, ende algemeene over-een-ſtemminge van alle volckeren: waer van gantſch wijdtloopigh aen U Achtb. geſchreven heeft, den edelen, ende hoogh-geleerden Heere *Claudius Salmaſius*, Ridder, ende Raedts-heer van den Koning van Vranckrijck, wiens langen Brief, de Geleerde met groot verlangen verwachten ten eerſten in druck te ſien. Voor my ſal genoegh weſen, alhier een weynigh aen te roeren. Onder andere muyt hier uyt de gulde ſpreucke in den Turckſchen *Alcoraen*, hoe wel hy anders ſot ende verworpelick is: *Godt triumpheert in ſijn ſaecke, al is 't dat het de menſchen niet en begrijpen.* Meeſt al de Heydenſche Poëten ſtaen dit mede toe, ende ſeggen recht uyt, Dat niemant het Noodt-lot en kan ontgaen. Den Grieckſchen Poëet *Pindarus* ſeydt wel:

Dat Godt beſtemt,
Al ſchijnt 'et vremt,
Staet vaſt en bondigh;
Die Godts beſluyt,
Oyt anders duyt,
Is ſot, of ſondigh.

Derhalven al 't gene de Menſche hier tegen doen, wert wel te recht beſpot by de geeſtighſte Poëet:

Wie is'er ſoo vermeten,
En op ſijn Godt verbeten,
Dat hy de ſtale wet
Van hem wenſcht omgeſet?
Noyt hadd' een menſch 't vermogen,
Hoe hoogh oock opgetogen,
Dat hy des Heeren macht
Met onwil heeft verkracht.

Ende ſy en hebben dat niet alleen geſien, maer zijn oock noch vorder gegaen, gelijck *Adraſtus* by den Grieckſchen *Euripides*:

O Godt! wat roemt den menſch op ſijne wijſe vonden?
Wy ſtaen in u geveſt, en aen u wil gebonden;
Wy leven op u wenck, en plegen anders niet,
Als dat u hooge macht aen yeder een gebiet.

Maer

Maer ſeer naeuw heeft na ons wit gemickt de treffelicke Poëet *Simonides*:

Al wat wy menſchen doen, ſtaet in de handt des Heeren,
Die kan de booſheydt ſelfs ten goeden eynde keeren.
Wy hebben geenen wil. En daer een onder gaet,
Daer eyndight Godt den tydt, en ſnyt des levens draet.

Ende 't en is niet wonder, als in tijde van ſterfte ende oorlogh nimmermeer niet de Goddelicke voorſienigheyt haer en ſtort in de onwillige herten, dat ſy eenige ſtercker kracht, als het geval, gemerckt hebben de beweginge der dingen tuſſchen te komen. Sulcks getuygen oock de beſte Hiſtory-ſchrijvers, die als ſe wat naeuw letten op de oorſaecken van de uytkomſt eeniger ſaecken, ſoo vallen ſy ons van ſelfs toe. U Achtb. en is niet onbewuſt, 't gene den oudtſten onder de Grieckſche daer van gevoelt, als hy aldus ſchrijft: *Dat yemant van Godt overkomen moet, en kan den menſche nergens mede afkeeren.* Ende dit ſelfde is voorwaer met een treffelicke reden uytgebeeldt van den treffelicken Schrijver der Kerckelicke hiſtoryen *Nicephorus Gregoras* in ſijn 7. Boeck: *Daer de Goddelicke voorſienigheydt niet en ſtrijdt beneffens het beleyt ende doen der menſchen, daer valt een quade uytkomſt op, ende geheel tegens haren voorſtel. Want als dan is een wijs man niet wijs, noch een ſterck man, ſterck: maer oock de alderwijſte raedtſlagen vallen dwaeſſelick uyt, ende de kloeckſte ende ſterckſte daden hebben een leelick, ende ſchandelick eynde.*

Hier beneffens de exempelen, die doorgaens by ſoodanige Schrijvers te vinden zijn, betoonen dat door geene moeyte, noch menſchelicke wijſheydt oock de minſte der omſtandigheden, van Godt beſtemt, kan verandert werden. *Titus Livius* vertelt, in 't 8. Boeck van ſijn Romeynſche hiſtorye, van *Alexander* den Koning van *Epirus*, dat al hoe wel hy hem dapper wachte, om niet tot ſijn ſterf-plaetſe, die hem voorſeydt was, te komen, even wel niet en konde ontvlieden, dat hy op de ſelfde niet en quam te overlijden; ende derhalven brengt de Hiſtory-ſchrijver deſe ſpreucke, als een yegelick bekent zijnde, daer by: *Dat men gemeenlick met ontloopen midden in 't Noodt-lot valt.* Het en verſcheelt niet veel, dat van ſijnen *Macrinus* verhaelt de Grieckſche Hiſtory-ſchrijver *Herodianus*, de welcke, als hy ſagh, dat hem alles neyghde tot den haeſtigen onderganck van den ſelfden Keyſer, beſluyt aldus: *Maer het was alſoo in 't Noodt-lot beſloten, dat de Prince Macrinus maer een jaer in welluſt geleeft hebbende, met ſijn leven het Ryck ſoude verlieſen.* Ick ſal het beſluyt nemen uyt de Goddelicke hiſtoryen, daer niet en valt tegen te ſeggen. Daer is een merckelicke plaets van den Koninglicken Propheet in de Handelinge der Apoſtelen, Capittel 13. vers 36. *David, als hy ſijnen tydt den raedt Godts gedient hadde, is ontſlapen, ende by ſijne Vaderen geleyt.* Waer uyt wy wel te recht trecken, dat den tijdt van ons leven met ſijnen eygen omloop van bovenen beſchreven is, ende dat hy derhalven, voor ſoo veel hy ſeecker toekomen ſal, geheel hangt aen den wille van den grooten God. Maer yemant ſoude hier miſſchien mogen uyt-trecken, dat het woordt *geneà*, 't welck aldaer gebruyckt werdt, veelderhande beteyckeningen heeft, ende dickwils wat anders beduydt, als den tijdt des Menſchen. Wy bekennen wel, dat het wel anders genomen werdt: dat het even wel hier beteyckent 't gene wy voorgeven, blijckt klaerlick uyt den text ſelve, dewijl den Apoſtel ſpreeckt van 't leven, ende de begraeffeniſſe van *David*. Maer tot meerder licht van deſe ſaecke konnen oock andere plaetſen der heyliger Schrifture hier mede vergeleecken werden, in de welcke dat woordt den tijdt van ons leven eygentlick beduydt; als in de ſelve Handelinge op 't 16. vers van 't 14. Capittel, ende op 't 33. vers van 't 8. Capittel. Behalven, dat het alhier geenen gemeenen, ofte onbepaelden tijdt en beteyckent, vertoont klaerlick het intreckende woort, daer by gevoeght, *idià*, dat is ſoo veel als *ſijnen eygen*, te weten, tijdt. Hier uyt is dan genoeghſaem te ſien, dat de menſchen het gene Godt beſloten heeft, te vergeefs ſoecken te niet te maecken. Maer dewijl dat ſonderlinge in geſchil valt, of Godt van eeuwigheydt al 't gene gebeuren ſal, het zy noodtſaeckelick, ofte gevalligh, alles beſloten heeft; oock ſoo vaſt, dat het gene hy eens begeert heeft, hy ſelve niet en ſoude konnen veranderen, ſoo ſal ick hier over mijn gevoelen wat breeder gaen openbaren. Ende om door al te naeuwkeurige neerſtigheydt niet moeyelick te vallen met lanckheydt, ſoo ſal ick my aen een Schriftuer-plaets, de welcke voor alle ſal weſen, vaſt houden. Deſe is in 't 46. Capittel van den Propheet *Ieſaias*, alwaer onſen Godt aldus ſpreeckt: *Ick ben Godt, ende niemandt meer: een Godt dies gelijcken nergens en is. Die ick te voren verkondige, wat hier na komen ſal, ende van te voren eer dan het geſchiet, ende ſegge, Mijnen raedt ſal blijven, ende ick doe alles wat my behaeght.* Wie en ſiet niet dat met een vaſten ketting aen malkanderen gehecht zijn deſe drie, de ſeeckerheydt van het Goddelick Voor-weten, de onveranderlickheydt van ſijn Beſluyt, ende de macht in 't Uytvoeren? Die hier wat toegeeft, verlieſt het alle: want door die drie teeckenen wil van de Afgoden onderſcheyden zijn dien eenigen Schepper ende Regeerder des werelts. Wat een ſtoutigheydt ſoude het dan weſen, om geen Kerck-rooverye te ſeggen, indien yemant het Beſluyt van het Voor-weten, ende het Uytvoeren van 't Beſluyt pooghde te ſcheyden? 't Gene eertijdts de *Philoſooph* geſeyt heeft van de Sedige deughden, dat ſy gelijckals een kroontjen onder malkanderen gevlocht waren: dat kan veel meer op de Goddelicke gepaſt werden. Want waer uyt komt de ſeeckerheydt van 't Voor-weten, indien wy hier geen beſluyt aen en nemen? ſoude het komen uyt de toekomentheyt; gevallige oorſaecken, ende wercken? Maer al wat gevalligh is, dat is, eer het geſchiet, gantſch onſeecker, &c. tot geen van beyden vaſt geſtelt; dewijl het gene noch niet en is, ſijn ſelven niet en kan vaſt ſtellen. Soude het dan komen uyt het Voor-weten ſelve? Maer dat en is,

volgens dit gevoelen, niet meerder oorſaeck van de ſeeckerheydt der toekomende dingen, als ons wetenſchap is van dingen, die voorby zijn, ofte noch in der daedt beſtaen. Dan hoe veel ons maniere van weten ſcheelt van de Goddelicke, werdt treffelick vertoont by *D. Thomas Aquinas*, hier voor mede vermelt, P. 1. Qu. XIV. Art. VIII. *De natuyrlicke dingen zijn in de midden tuſſchen Godts, ende onſe wetenſchap. Want wy krijgen de wetenſchap uyt de natuyrlicke dingen, van de welcke Godt door ſijn wetenſchap oorſaeck is. Daerom, gelijck de wettelicke natuyrlicke dingen voor ons wetenſchap ende hare mate gaen, ſoo gaet oock de wetenſchap Godts voor de natuyrlicke dingen ende haer mate. Even eens als een huys in't midden is, tuſſchen de wetenſchap van den bouw-meeſter, die het gemaeckt heeft, ende de wetenſchap van de gene, die van het ſelfde nu gemaeckt zijnde kenniſſe neemt.*

Wel te recht dan *eeren wy*, met den grooten pylaer van de Kercke, den heyligen Oudt-vader *Auguſtinus*, in 't 7. Boeck van de ſtadt Godts, op 't 29. Capittel, *dien Godt, die de naturen, van hem geſchapen, beginſel, ende eynde geſtelt heeft in 't leven ende ſweven, die de oorſaecken der dingen heeft, kent, ende beſtiert.* Ende, gelijck hy op een ander plaetſche ſpreeckt, Die *volgens dien ſijnen wille, de welcke met ſijn voorweten eeuwigh is, ende heeft alſoo al wat hy begeert in den Hemel ende op Aerden, niet alleen wat voorby, ofte tegenwoordigh is, maer oock het toekomende al gemaeckt.*

Geen minder miſſlagh en begaet de gene, die de veranderlickheydt het beſluyt Godts toeſchrijft: want hier heeft te recht plaets 't gene de Poëet *Homerus* ſeyt, als 'er yet gebeurt, dat den wil van *Iupiter* volbracht is:

Menſchen willen
Zijn maer grillen.
Yders lot
Komt van Godt.

Dat oock de verandering in den wille een onvolmaecktheyt mede brengt, als de welcke noodtſaeckelick uyt onſtandtvaſtigheyt, ofte onwetenheyt moſte ſpruyten, blijckt klaerlick. Want hoe ſoude hy anders, dan door de kenniſſe van 't goet, te voren by hem onbekent geweeſt zijnde, dat hy tot noch toe niet gewilt en hadde, nu beginnen te willen: ofte oock door een ſchierlicke veranderinge, het zy van de ſaeck, ofte van ſijn voornemen, dat hy te voren begeert hadde, nu ſoude laten begeeren? Hierom en vraeght de wijſgerige *Seneca*, in 't 1. Boeck ende Capittel van de Natuyrlicke vragen, daer hy handelt van de nature Godts, niet qualick: *Of het een verminderinge is van majeſteyt, ende een bekenteniſſe van miſſlagh, yet gedaen te hebben, dat verandert moet werden?* ende beſluyt terſtont met deſe reden: *Want het is noodtſaeckelick dat hem altijdt het ſelfde behaeght, wien niet behagen en kan, als het alderbeſte; ende hy en is daerom niet minder vry ende machtigh, want hy ſelve is ſijn eygen noodtſaeckelickheydt.*

Hier mede komt wel over een 't gene de *Philoſooph* ſeyt van de ſimpele nature, dat ſe altijdt een, ende een eenvoudigh vermaeck neemt. De waerheyt hier van blijckt ſoo klaer, dat *Seneca* de tegen-partye ſelve tot rechter derſt roepen: *Gy ſeght, dat het gevoelen van een wijs man niet en kan veranderen. Hoe veel minder dan van Godt? dewyl een wijs man maer weet 't gene tegenwoordigh beſt is, maer voor ſijne Goddelickheydt is alles tegenwoordigh*, in 't 2. Boeck van ſijn Nat. Vrag. op 't 36. Capittel. In 't korte, het gene dien grooten *Plato*, in 't 2. Boeck van ſijn Borgerlicke regeeringe, treffelick ſpreeckt over de onveranderlickheydt Godts, brengen wy met recht hier by: *Werdt hy in beter ende ſchoonder verandert* (vraeght hy) *ofte in erger ende leelicker, als hy ſelve was?* (ende antwoordt) *Noodtſaeckelick in erger, by aldien hy verandert. Want wy en konnen niet ſeggen dat Godt ſchoonheyt ofte deught gebreck heeft.* Ende hier op, doet hy in de ſelfde t'ſamenſpraecke wederom vragen, *Dewyl ſulcks alſoo is, of men dan wel gelooven ſoude, dat yemandt van ſelfs, het zy Godt, ofte de Menſche, wel ſoude ſijn ſelven erger willen maecken.* ende doet antwoorden, *Dat ſulcks onmogelick is; ende derhalven oock onmogelick dat Godt ſijn ſelven ſoude willen veranderen. Want dat hy de ſchoonſte ende beſte zijnde, altijdt blijft in ſijn eeuwige ende ſimpele geſtalteniſſe.* Indien hier yemandt mochte dencken, dat den Autheur meerder ſagh, op het Goddelicke weſen, als op den wille, daer en ſoude ick niet veel tegen hebben. Maer ick wilde, my toegeſtaen werde, dat die twee een ende 't ſelfde zijn, noch in Godt waerlick niet en werden onderſcheyden. Want by de Chriſtenen werdt buyten allen twijffel gehouden 't gene den heyligen *Hilarius* ſeyde: *Al wat in Godt is, is Godt: al wat in hem is, is een.* Maer wat behoef ick dit dus breet te vervolgen, dewijl den Apoſtel *Iacobus*, Cap. 1. vers 17. getuyght van den *Vader der lichten, dat by hem geen veranderinge, ofte veranderlicke beſchaduwinge en is.* Nu oock dat, al 't gene Godt alſoo beſloten heeft, hy oock krachtigh uytvoert, werdt by de Heydenen ſelve ſtaende gehouden. U Achtb. is wel bekent dit vers van den Grieckſchen *Pindarus*:

Als 't Godt maer wil verhoen,
Soo kan geen menſch yet doen;
Het eynd' en het begin
Gaet beyde na ſijn ſin.

Dat alles, het zy hoogh ofte leegh, noodtſaeckelick ofte willigh, onder deſe regeeringe ſtaet, is van onſe Heeren ſoo klaer uyt beyde de *Theologie* beweſen, dat het beter is daer van te ſwijgen, als elcke-mael het ſelfde tot walgens toe te verhalen. Ick weet wel, dat veel onder de Geleerde verſchil valt, op wat wijſe Godt na ſijnen wil regeert; maer my dunckt, dat dit geſchil alderbeſt nedergeleyt werdt door den wel-gemelten Grave van *Mirandola*, daer hy ſeydt: *Voorwaer Godt en heeft niet alleen te voren geweten onſen wille, maer heeft hem oock te voren beſloten, ende als Gregorius Nyſſenus, ende Damaſcenus ſulcks* loochen-

loochenen, ſoo en ſchijnen ſy dat anders niet te loochenen, dan om te vermanen, dat andere dingen wel door den Goddelicken wille, maer dat onſe verkieſinge te ſamen door den ſelvigen oock met onſen wille geſchickt werde: ſoo nochtans, dat niet alleen d'uytkomſt van onſe gedachten, maer oock de gedachten ſelve, het voornemen ſelve, ende de herten van de Koningen niet alleen, als 'er geſchreven is, maer van een yegelick in de handt des Heeren ſtaen, die alles ſchickt na ſyn wel-gevallen. Indien het volbrengen van eenigh ſijn beſluyt ſulcks vereyſcht, dan de deught in ons, ende met ons beginnende, ende de begonnen volbrengende, dan de gene die van deught tot ondeught afgedwaelt zijn, veranderende tot rechtveerdigheydt, ofte beſigende een roede voor barmhertigheydt, ofte verminderende de fouten voor rechtveerdigheydt, alles altijdt ofte goet, ofte ten minſten gelegentheydt ten goede werckende. Wy bekennen wel, dat geen Menſch doorgronden en kan, hoe dat die verborgen ende wonderbaerlicke kracht van de Goddelicke voorſienigheydt, den wille der Menſchen ſoo ſacht ende krachtigh beweeght, dat ſy vry ende uyt haer ſelven verkieſen ende volbrengen 't gene Godt beſloten heeft. Maer wie ſal ſeggen, dat het Menſchelicke verſtandt een mate is van alle dingen, ende dat 'er een ſaecke niet voor waerachtigh aengenomen en moet werden, om dat ſy ons begrip, welckers kleynigheydt wy oock in de minſte wetenſchap bevinden, te boven gaet. Gelijck yemandt die op een hoogen bergh ſal klimmen, ſoo veel te ſorghvuldiger let op den wegh, al is hy moeyelick, wanneer hy onder hem ſiet de hooge ſteylte om neder te vallen: even eens laet ons oock, als wy bevinden een vervolgh van ſchadelicke dolingen, de waerheydt inſonderheydt aenhangen, op dat wy in den diepen afgrondt van die verborgentheydt niet en verſmoren, gelijck wel ſchrijft in 't aenvangen van ſijnen Brief aen U Achtb. onſen grooten vriendt *D. Colvius*. Dus verre heb ick vervolght 't gene de *Religie* meeſt raeckt, nu ſal ick oock kortelick aenroeren, hoe dat deſe *Theologie* met de *Medicine* over een komt. Hieren valt my niet t'ontijde te voren dien treffelicken *Philoſooph*, de welcke ſeyt, dat alle dingen twee hanthaven hebben, ende dat 'er groot onderſcheydt is, welck van beyden men eerſt aengrijpt. Ende al is 't, dat ons gevoelen van deſe kant, daer aen U Achtb. dat beſtrijdt, wat hardt ſommige ſchijnt te weſen: ſoo en is het nochtans hier ſoo vremt niet, ofte het gaet om vele redenen de andere verre te boven. Maer het ſtelt, dat 'er geen ſorge, ofte wetenſchap yet vermogen tegen 't gene Godt beſloten heeft, dat geſchieden ſoude. Laet het ſoo weſen; hier door en ſal even wel noch aen profijt, noch aen eere de Genees-meeſters yet te kort geſchieden. Want wy weten, dat haer ampt is, niet om te poogen de verborgene raedtſlagen Godts te vernietigen, maer om de kracht der ſieckten te breecken, pijn te ſtillen, de natuyrlicke krachten te verquicken, oock aldermeeſt dan, als ſy ſien, dat de doodt ſeeckerlick aenſtaende is. Vorders werden wy mede door ons gewiſſe ſelve verbonden, om elck ſijn eygen leven, als een geheel koſtelick pant van Godt hem toegeſonden, met alle ſorge ende neerſtigheydt te bewaren. Hier toe behoort de fraeye vermaninge van *Cicero*, in den droom van *Scipio* by hem beſchreven: *Alle Godtſalige moeten behouden de Ziele in de bewaringe des Lichaems: noch ſy en behooren niet ſonder gebodt van den genen, daer ſy afgekomen is, uyt het leven te verhuyſen.* Daer-en-boven getuyght geſtadigh de ervarentheydt, dat alderhande Siecken, van wat jaren, ofte gematigheydt ſy oock mochten weſen, na alle ſorge ende vlijt, oock van de wijſte Genees-meeſters aengewent, even wel komen te ſterven. Nu wat is 'er de Genees-konſt aen gelegen, of wy het naeckte voor-weten Godts, of met het beſluyt gevoeght, ſijnen wil veranderlick, ofte liever om de ſchierlicke veranderinge der omſtandigheden, veranderlick ſtellen, als ondertuſſchen de konſt van den Genees-meeſter ſijn wit niet en raeckt, ende de Pael-ſteen van yemant die ſterft, altijdt den ſelfden is. Wy en verachten oock niet die voortreffelicke Genees-meeſters *Eſculapius*, *Hippocrates*, *Galenus*, om dat wy de ſelvige, als een Godt *Apollo*, ofte eenigen Afgodt, gelijck by de Heydenen eertijdts gebruyckelick was, niet en aenbidden: maer ſy zijn by ons in meerder achtinge, wanneer wy de ſelvige, als gereetſchap, ofte liever mede-hulpers van den Autheur des levens ende geſontheydt, eere bewijſen. Daer-beneffens, hoe de ſaecke oock uytvalt, ſoo ſullen wy altijdt wel van haer oordeelen. Want als het geluckelick gaet, ſoo ſullen wy, in haer werck ende gaeuwigheydt bekennen de beſondere handt ende ſegen Godts: ende by aldien het tegen valt, wy weten hoe waer dat de Grieckſche *Nazianzenus* geſeydt heeft, *Dat allen arbeyt te vergeefs is, als 't Godt niet geven en wil.* Eene ſorghvuldigheydt heeft hy ons alleen nagelaten, dat wy het ampt, 't welck hy ons opgeleyt heeft, voor de uytkomſte neerſtigh ſouden waernemen; ende daer na ons in 't ſelfde geruſt houden, dat het hem alſoo belieft heeft, die niet en kan begeeren, als 't gene alderbeſt is. Laet ons hooren de Goddelicke ſtem van den wijſen *Epictetus*: *Ick wil altijdts liever, 't gene dat Godt wil, als ick ſelve. Ick ſal hem by-blijven, ende aenhangen, gelijck een dienaer ende navolger, met hem begeer ick, met hem verlang ick, ende om ſimpelick ende met een woordt te ſeggen, dat Godt wil, wil ick oock.* Hier is de rechte ſtilte voor het onweder der bekommerniſſen; hier is een ſeeckere haven voor het gevaerlick ſtooten der klippen: ende hier is ten laetſten den Pael-ſteen, daer ick met gemoedt ende penne op ruſte. Vaert wel, uytgenomen Man, met uwe uytgeleſene Huyſvrouwe, lieve Kinderen, ende inſonderheyt die Dochter, die ick verſtae, dat U Achtb. onlangs aen de Wijſheydt ende Kenniſſe der talen opgeoffert heeft. Wy bidden Godt almachtigh, dat ſijne Majeſteyt gelieve den ſegen te ſtrecken over dit prijſelick voornemen, ende anderen tot navolginge te verwecken: op dat 'er vele mochten leeren met wetenſchap ende deugt te overwegen de kortheyt van dit ſchaduwachtigh leven. In Utrecht, den 8. Februarij, 1639.

N°. IV.

VRAEGH-BRIEF,

Waerom de Heere Chriſtus, daer hy ongeneſelicke Sieckten ſoo met een Woordt, ſoo met Aenraecken genas, des Blinden Oogen met Slick *ende* Speeckſel *geſtreecken heeft?*

Wel-edele, ende Hoogh-geleerde Ioffrouw,

Ioffr. ANNA MARIA

VAN

SCHURMAN,

Wenſcht

JOHAN van BEVERVVIICK

Geluckſaligh leven.

Wel-edele, ende Hoogh-geleerde Ioffrouw,

ALs ick wel te recht vreeſden U Ed. Goddelick beſigh-zijn met deſe mijne Nederlandtſche beuſelingen wat op te houden; ſoo kreegh ick wel te pas van Romen, de Lof-dichten, die U Ed. aldaer in 't Italiaenſch ſeer aerdigh in Druck geſtelt, my toege-eygent, ende toegeſonden zijn. Met ſulcken geſelſchap hoopt dit mijn Kindt van U Ed. oock wel ontfangen te werden. Het welck geſchiedende, ſoo ſal ſijn Broeder mede moedt krijgen, om 't ſelve te derven verſoecken. Want ick hebbe nu al volbracht een boecxken tot Inleydinge van de Hollandtſche Genees-middelen, waer in ick ſoecke te bewijſen, dat elck Landt door den goedertieren Godt genoegh verſien is, van al 't gene het leven, ende de geſontheydt van nooden heeft, ende derhalven onnoodigh, dat wy buyten, ende gelijck als uyt een ander werelt gaen ſoecken, het gene wy ſelver t'huys hebben. Ick weet wel, dat dit niet en ſal behagen (want ſulcks hebben alleen, gelijck *Bion* eertijdts ſeyde, ſoete Paſtey, ende Baſtert-wijn) aen een yegelick; ſoodanige inſonderheyt, die niet en ſmaeckt, als dat door lang houden garſtigh werdt: dan het is my genoegh, indien het maer de vrome, ende geleerde, inſonderheydt U Ed. die by my in plaets van alle is, niet geheel en ſal miſhagen. Voorwaer ick hebbe ſoo grooten vermaeck in dat kleyne Werck geſchept, dat ick naeuwlicks hebbe konnen tuſſchen beyden ſtil ſtaen, voor al eer ick het voleyndt hadde. Maer hoe gaet het nu met U Ed. de welcke, al wilden ſe, naeuwlicks ſouden konnen ſtil weſen. Want, gelijck onſen Profeſſor *Lipſius* wel ſeydt, *Alle eerlicke luyden ſoecken eenen eerlicken naem; indien die gegroeyt, ende verre verſpreyt is, ſoo brengt hy eenen laſt mede, om die voor te ſtaen, ende ghy leeft voor hem, ende niet alleen voor u ſelven.* Waerom ick goet ſoude vinden, dat U Ed. het oordeel van de gene, die over de geheele werelt, U Ed. naem wel te recht tot den Hemel verheffen, geliefde voor te ſtaen met eenigh treffelick Werck. Ick hebbe gereet ſommige Vraegh-brieven, ende daer op de Antwoorden van de Geleerde. Het ware wel te wenſchen, dat, onder de Schriften van die deftige Mannen, mede geleſen werden, den loffelicken naem van *Schurman*. Ick ſal de ſtoffe voorſtellen. Na dat de Heere *Chriſtus*, ſoo door Aenraecken, ſoo door een Woordt, niet alleen ſommige van ſware, ende by andere ongeneſelicke Sieckten en genas, maer ſelfs oock de dooden opweckte, door wat reden hy, om den Blinden te doen ſien, een Smeerſel, ofte Salfken gebruyckt heeft? Den Euangeliſt *Iohannes* verhaelt, hoe *Chriſtus*, eenen die blindt geboren was, ſiende maeckte, na dat hy ſijn Oogen beſtreecken hadde met Slick onder Speeckſel gemengt. Dit ſelfde, om U Ed. oorſaeck te geven van te oordeelen, ende uyt te leggen, ſal ick in korte wat naſporen. Dat deſe Blinde niet te vergeefs geſeydt en is, ſoo geweeſt te zijn van ſijn geboorte, en is niet te vergeefs aengemerckt in ſijn Uytleggingen, by den wel-achtbaren Heere *de Groot*, dewijl bewuſt is ſoodanigh gebreck door Menſchelicke hulpe ongeneeſlick te weſen, voornamelick, indien hy niet alleen verſteecken is geweeſt van 't gebruyck des geſichts, maer oock van haer werck-tuygh, gelijck vele van dat gevoelen zijn onder de Oudt-vaders, by gebracht in ſijnen *Ariſtarcho Sacro* van den grooten *Heinſius*. Welcke uytlegginge door den *text* ſelve, ofte de woorden van den *Euangeliſt*, indien ick ſelve hier in niet geheel blindt en ben, geheel wederleyt werdt. *De geburen* (ſeydt *Iohannes* 9.) *ende die hem te voren geſien hadden, dat hy blindt was, ſeyden, Is deſe niet, die ſat en bedelde? Andere ſeyden, Hy is 't: ende andere, Hy is hem gelyck. Hy ſeyde, Ick ben de ſelfde. Sy dan ſeyden hem, Hoe zyn u Oogen geopent? Hy antwoorde, ende ſeyde, De menſche, genaemt Ieſus, maeckte ſlyck, ende beſtreeck myne Oogen, ende ſeyde my: Gaet henen aen het badt-water Siloam, ende waſcht u: Ende ick ging henen, ende wieſch my, ende ick wierdt ſiende.* Sy hadden hem blindt geſien, dat is, gelijck die Vaders meenen, ſonder Oogen, als of niet onder andere gebreecken in de Schemeringe, Verſtoppinge van de Geſicht-zenuwen, ſtoffe ſtack van ongeneeſlicke Blintheydt, ende derhalven noodigh ſoude zijn niet op het licht, maer op het uytweſen (het welck, als weſende grooter wonder-werck, de Godtvruchtige Oudt-vaders ſchijnen overleyt te hebben) van de Oogen ſelve. Ende het woordt *Typhlos*, ofte Blinde, dat den *Euangeliſt* alhier gebruyckt, en werdt nergens by de Griecken, dat ick weet, genomen voor *anommatos*, dat is ſonder Oogen. De Joden en vragen oock niet (gelijck ſy anders hadden moeten doen) waer van daen zijn u Oogen gekomen? maer, *Hoe zyn u Oogen geopent?* Nu ſy en konden niet geopent werden, by aldien ſy te voren niet en waren gesloten geweeſt. Ende de Blinde-man antwoorde, *Hy be-*

ſtreeck

ſtreeck mijne Oogen, het welck niet en konde geſchieden, of hy moeſt ſe te voren gehadt hebben. Die Oudt-vaders meenden, dat, gelijck Godt eertijdts het Lichaem van Adam uyt de Aerde gemaeckt hadde; van de Heere *Chriſtus* nu oock de Oogen uyt Slick geſchapen waren. Maer den *Evangeliſt* en ſeydt niet minder, als dat; ende wy en leſen oock niet dat onſe Salighmaecker oyt eenige deelen des Lichaems gemaeckt, ofte geſchapen heeft. Even wel ſeyt de *H. Cyprianus*, dat *Chriſtus* met ſijn *Speeckſel* ſoude *Oogen* gemaeckt hebben. De gemelte *Grotius* houdt het daer voor, dat de Heere *Chriſtus* de Aerde (zijnde in dat landt geheel droogh) met Speeckſel ſlickerigh gemaeckt heeft, om dat aldaer geen water ontrent en was. Maer en ſoude in dat Salf ken niet wat heelſaems uytgevonden konnen werden? Dan hier tegen zijn vele van gevoelen, dat het wonder daer in beſtaet, vermits het Slick daer gantſch tegenſtrijdende is. Hierom miſprijſt oock de Swaluwe neſten, die van ſommige gepreſen werden, in de Squinantie, den Spaenſchen genees-meeſter *Pereda*. Wel of wy ſeyden, dat *het Speeckſel met ſtof overſtroeyt* (ſoo noemt het den *H. Auguſtinus*) kracht hadde om te verdunnen, ſuyveren, ende verteeren. Sulcks is in 't Speeckſel, ſelfs by de Vrouwen, door de ervarentheyt, bekent. Ende de ſcherpigheyt van 't Stof voelen in haer Oogen, die Somers met de wagen reyſen, het welck oock (dat *Plinius* mede aenmerckt 15. 19.) kracht heeft, om de vochtigheden te verdroogen, ende te verdrijven. Maer dat ſoude even wel een ſlecht, ende al te ſwack Genees-middel weſen voor de Blintheydt. Dit alles onderwerpe ick, Alder-geleertſte Joffrouw, U Ed. wijſheyt ende oordeel. In Dordrecht, den 21. Mey, 1642.

N°. V.

DEN HEERE

JOHAN van BEVERWIICK,

Eerſte Medicijn, ende Schepen der Stadt Dordrecht,

Wenſcht

ANNA MARIA van SCHURMAN

Geluckſaligh leven.

Vermaerde Heere,

U E. overvalt my in 't beſtormen van uwe gaven; ende ick ſoude nu al wat beſchaemt geweeſt hebben, met niet als enckel brief-danckbaerheydt over te ſenden; 't en ware my wel in den ſin gekomen was het ſeggen van *Seneca*: *Die hem haeſt om wederom te geven, en heeft geen gemoedt van een danckbaer menſche, maer van een ſchuldenaer.* Dan ick hope, dat de tijdt ſal komen, by aldien ick geen gave met gave en kan voldoen, altijdt ſal konnen my ſuyveren van de vlecke der ondanckbaerheydt. Maer en denckt niet dat ick voor hebbe, hier in met U E. in vereffeninge te komen; dewijl U E. door een aenlockende beleeftheydt maeckt, dat ick nier en ſoude willen met noch meerder ſchulden aen U E. verbonden te zijn: inſonderheydt, alſoo de ſelfde Wijſgerige niet buyten reden ſchrijft: *Die geen nieuwe weldaden wil ontfangen, is geſtoort om d'oude.* Ick hebbe ſonderling verlangen na het boeck van de Inleydinge tot de Hollandtſche Genees-middelen, dat U E. onlangs geſchreven heeft; ende ick en ben niet verwondert, dat U E. 't maken van 't ſelve ſeer vermaeckelick is gevallen, dewijl de Goddelicke voorſienigheydt hier in niet op eene wijſe en blinckt, ende in elcks gemoedt een wonder openbaert. Waer by komt, dat, gelijck al de grootſte verſtanden, als waren van wijſheydt, ende geleertheydt, haer wijdt ende breedt uytſetten, ſoo mede te vereyſchen ſtaet, dat den rijckdom, ende die uytwendige gaven in ſeeckere plaetſen door de nature bepaelt werden. U E. vraeght, wat ick nu doe. Ick ſal recht uyt ſpreecken; den Hof is deſe Somer mijn meeſte ſorge geweeſt. Maer, ſal U E. ſeggen, is dat den roem van den naem opgebouwt? Voorwaer ick en weet het niet: dan hebbe even wel bevonden, ſulcks my niet alleen tot vermaeck, maer oock tot vrucht geſtreckt te hebben, ſoo treffelicke wercken Godts nader in te ſien, te handelen, te onderſoecken. Grooten naem hebbe ick noyt geſocht, ofte verdient, ende indien hy my tegens danck overkomen is, ſoo en ſal hy my niet tegens danck verlaten. Dat ick my voor weynige, ende goede, goet maecke, is my lofs genoegh. Ende dat U E. nu een nieuwe ſtoffe voortbrengt, om mijn verſtandighjen te oeffenen, dat wijt ick inſonderheyt U E. eerlicke genegentheyt, die U E. my toedraeght.

De Vrage, na ick ſie, heeft U E. hier in vervat: *Dewijl onſe Heere, ſoo met Aenraecken, als met een Woordt, andere, die met ongeneeſlicke Sieckten gequelt waren, tot geſontheydt bracht; door wat reden hy, in 't geneſen van den Blinden, heeft willen gebruycken een Smeerſel?* Voorwaer, indien ick van vermetelheydt gantſch bevrijdt wilde weſen, ſoo ſoude my, volgende de ſedigheydt van den wijſen *Socrates*, wel voegen kortelick te antwoorden: *Dat weet ick alleen, hier in niet ſeeckers te konnen weten.* Want nademael blijckt, dat deſe uyterlicke teyckenen ſoo maer gebruyckt, ofte overgeſlagen zijn, ende dickwils geen ander oogen-merck en hebben, als om de verborgene kracht van 't wonder ſelve, ofte altijdt den Wonderwercker, wiens ſendinge hier door van den hemel beveſtight werde, door een ſienlick teycken te vertoonen; ſoo ſal hy water dorſſen, gelijck men ſeyt, die van elcks een byſondere oorſaeck ſal willen aenwijſen. Oorſaeck om deſe ſaecke naeuwer te onderſoecken, hebben gegeven de Uytleggingen van eenige uyt de Oude, de welcke niet denckende op de vermaninge van den Apoſtel, waer door wy na ſijn voorſchrift vermaent werden, niet wijs te zijn boven het gene geſchreven is, haer al te veel in-

laten aen de onbeſchreven oorſaecken. My voorwaer behaeght in tegendeel ſeer wel 't gene de groote *Scaliger* ſeydt:

Neſcire velle, quæ magiſter maxumus
Teſcire non vult, erudita inſcitia eſt.

dat is, *Niet te willen weten, dat de grootſte meeſter niet gewilt en heeft, dat wy ſouden weten; is een geleerde onwetenheydt.* Indien wy even wel den toom wat vermogen te geven, aen de menſchelicke redenen, ſoo ſoude in 't gemeen wel mogen geſtelt werden, dat onſen Salighmaecker gelieft heeft verſcheyde teyckenen, ende manieren van doen te gebruycken, op dat die uyterlicke dingen, indien ſe altijdt de ſelfde, ende op de ſelfde wijſe in 't werck geſtelt waren, eenigh geloof ſouden bekomen hebben in 't gemoedt der menſchen, dat gemeenlick wat tot by-geloof genegen is, daer alles niet als de Goddelicke macht alleen moeſte toegeſchreven werden. Daerbeneffens (het welck de knoop nader raeckt) en wijckt niet van de waerheydt, dat Godt ſoo verachte, ende in ſchijn tegen-ſtrijdende dingen, tot geneſinge van de Oogen geleyt heeft, ſoo om te betoonen, dat hy niet natuyrlick, maer gantſch boven de nature werckte, als oock om dat hy het geloove, ende de gehoorſaemheydt van den Siecken ſelve, door deſe, als omwegen, ſoude verſoecken, ende aen een yegelick ten toon ſtellen. Waer toe ick niet qualick en ſoude brengen de woorden van den Grieckſchen Oudt-vader *Chryſoſtomus*, als hy ſchrijft, dat *Naäman* geboden zijnde te waſſchen in de riviere Jordaen, niet en geloofde, hoe wel die ſoo vermaert was door den Propheet *Eliſeus*: maer, ſchrijft hy, de Blinde en wan-geloofde niet, noch en ſprack daer niet tegen, noch en docht niet by ſijn ſelven, wat is dat, Slick op de Oogen te ſtrijcken, 't welck het geſichte hinderlick ſoude mogen weſen, &c. Daer zijn oock groote Godts-geleerde, die ſeggen, dat de eerſte ſcheppinge van den Menſche uyt aerde, door dit teycken is uytgebeeldt: het welck ick voorwaer in d'andere niet ſeer ongeerne aen en neme. Maer U E. ſal miſſchien vragen, of ick oock volge het gevoelen van de Oudtheydt, die door de banck met den Oudt-vader *Cyprianus* het daer voor houdt, dat *Chriſtus* door het Speeckſel den Blinden ſoude Oogen gemaeckt hebben. Gantſch niet. Want al is 't, dat wy in andere wonderen, de ſchapende kracht, als oock eenigh aengeboren gebreck der leden, geerne toeſtaen: nochtans, indien ick niet geheel blindt en ben, ſoo en ſie ick geen oorſaeck, waerom dat men den gemelten *Chryſoſtomus* ſoude toevallen, die (maer weynigh volgens de geſchiedeniſſe) hem niet en ontſiet te ſchrijven op deſe maniere: *Hy en heeft niet alleen de Oogen gemaeckt, noch geopent, maer oock het geſicht gegeven. Het welck een teycken is, dat hy oock de Ziele konde in-blaſen. Want de ſelfde niet werckende, al was het Ooge noch ſoo wel geſtelt, en ſoude het even wel niet ſien. Soo dat hy deſen Blinden de kracht der Ziele gegeven heeft, als oock het deel ſelve met Aderen, Slagh-aderen, Zenuwen, Bloedt, ende alles, waer ons lichaem uyt beſtaet.* Want wat wil dit anders ſeggen, als dat deſen Blinden geen Oogen gehadt en heeft? waer van geen voetſtappen, gelijck U E. wel aenmerckt, in de heylige Schrifture en blijcken. Behalven dat blijckt, dit nieuwe ſchepſel der Oogen onnoodigh te weſen tot de eere van 't wonder. Want het is genoegh, de ongeneeſlicke oorſaecken van de Blintheydt, 't zy de ſelve beſtonden in beletſel, ofte in eenigh natuyrlick (om ſoo te ſeggen) gebreck, door een boven natuyrlick middel wech genomen, ende alſoo het Geſichte, 't welck dien Menſche van de Nature onthouden was, ſonder verwachten van eenige tijdt, op ſtaende voet gegeven te hebben. Niet beter en werdt 'er geſeydt, dat de Oogen van deſen Blinden met Speeckſel, ofte, gelijck den anderen *Euangeliſt* ſchrijft, met Speeckſel, daer Stof onder geſtroyt was, als van Stoffe waer uyt, om met de Wijſgerige te ſpreecken, de Oogen ſouden gemaeckt zijn. Dan het is 'er ſoo verre van daen, dat de heylige Hiſtorye deſe uytlegginge ſoude beveſtigen, dat ſy in tegendeel klaerlick ſeydt, hoe hy met het water van *Siloë*, dit ſtrijckſel afwies. Het welck alſoo zijnde, en kan ick my niet genoegh verwonderen, hoe ſoo groote lichten der Kercke in ſulcken miſverſtandt vervallen zijn; 't en zy, het welck voorwaer de billickheydt mede brengt, die eeuwe dan, in de welcke, door een ongeluckigen yver, niet minder met opgepronckte wel-ſpreeckentheydt der Heydenen, als Chriſtelicke leeringen om de kroon geſtreden werde, ſcherper onderſoeck ſtaet toe te geven. Dewijl dan die Vaders geen eygene, maer een vremde wijſe van ſpreecken gevolght, ende met toeſmacken, gelijckeniſſen, ende andere verdraeyde maniere van ſpreecken, volgens *Plato*, de waerheydt bewonden hebben, gelijck *Hieronymus* van ſijn ſelven tegens *Helvidium* bekent: *Wy hebben gepleyt, ende op de wijſe van ſpreeckers, een weynigh geſpeelt*: Wie ſegh ick, en ſiet niet, dat hy een gevaerlick werck begint, die van haer waerlick, ende recht gevoelen ſoude ſeeckerlick willen oordeelen?

Ten laetſten komt noch in verſchil, ofte in dit Strijckſel eenigh Genees-middel geweeſt zy. My en is niet onbewuſt, dat, onder andere, de vermaerde *Valeſius*, uwe Konſte, als een behulpige Godinne, ſomtijdts in 't werck roept, met namen, daer hy van de geneſinge van *Naäman* aldus ſchrijft: *Door Goddelicke kracht is geſchiet, dat het gene (indien de ſaecke alleen bevolen hadde gebleven aen de Nature) een ſlechte geneſinge ſoude geweeſt hebben, voor ſoo groote, ende ſoo verouderde ſieckte, was een gantſch volkomene: nochtans en was de geneſinge ſoo geheel Goddelick, noch Wonderlick niet, dat ſy niet wat beginſels en hadde, van het Natuyrlick. Want dickwils te gaen in de rivieren, inſonderheydt te baden in ſtercke ſtroomen,*

men, doet veel, om alle vuyligheydt des huyts uyt te locken, ende alderhande ſchorft, oock van het quaetſte, te geneſen. Dat is voorwaer al veel geverght, 't en zy yemandt wilde ſeggen, dat al 't gene hy de kracht van de Nature toeſchrijft, allegader gebracht moſte werden tot eenige voorgaende Bereydinge, die met het Wonder-werck, als wonder-werck, gantſch niet gemeens en hadde. Want anders en *ſouder geen* (gelijck *Picus*, de luſt van de geleerde werelt, wel aenwijſt in 't 4. Boeck tegens de Sterre-kijckers op 't 14. Capittel) *grooter dwaeſheydt bedacht konnen werden, als te meenen, dat 'er eenigh werck boven de nature geſchiede, door de kracht der nature. Want de ordre* (gelijck hy op een ander plaets aenwijſt) *van Godt volgens den natuyrlicken loop ingeſtelt, is ſoo in haer palen beſloten, ende ſoo verſcheyden van die dingen, die door de Goddelicke kracht, ende wille geſchieden, dat indien dit alle wech genomen werdt, noch overigh, noch te kort en blyft.* Maer al is 't, dat wy in ſommige exempelen, gelijck van *Naäman*, *Ezechias*, ende andere, tot deſe wijſe, die nu geſeydt is, toeſtaen, eenige natuyrlicke gave by gekomen te weſen: ſoo en kan ick even wel niet ſien, hoe 't ſelve hier plaetſch kan hebben. Al wat de Genees-meeſters van het Slick reden-kavelen, wat kracht ſy het ſelve toeſchrijven van verdunnen, ſuyveren, verdroogen, ende de vochtigheydt te verteeren, ſy ſullen altijdt, by aldien ick niet bedrogen en ben, in het ſlick blijven ſteecken, indien ſy daer in eenigh Genees-middel voor de Blintheydt willen ſoecken: Want daer en blijckt geen meerder kracht, om deſe wonderlicke geneſinge uyt te wercken, als doen *Chriſtus*, den dooven, ende ſtommen genas, met de vingers in ſijn ooren te ſteecken, ende ſijn tonge met ſpeeckſel te raecken; die voorwaer al de gedachten van Genees-middelen uytſluyten. Derhalven, indien volgens mijn gevoelen dit verſchil mocht vereffent werden, ick ſoude volgen het oordeel van *Ambroſius*, het welck aldus luydet: *Dat den geboortigen Blinden geneſen werdt, en is geen werck van de konſt, maer van de macht. Want de Heere heeft de Geſontheyt geſchoncken, niet de Genees-konſte geoeffent.* Maer dit dus verre.

Den brief van d'Heer Slingelandt hebbe ick geſien, als oock de Italiaenſche Lof-dichten, te Romen gedruckt; die ick van wegen haer aerdigheydt, ende Poëtiſchen geeſt ſeer ſoude prijſen, by ſoo verre dien *Apelles* een ſchoonheydt voor gehadt hadde, waerdigh ſijne konſte. Ick en ſal niets by-brengen tot onſchult van mijn lang ſtil-ſwijgen; dewijl ick door verſcheyde beletſelkens, noch mijn gemoedt, noch mijnen ſchuldigen plicht niet en kan altijdt voldoen. Doch indien deſe ſchult met veel praets kan uytgewiſt werden, ſoo meene ick U E. nu al wel voldaen te hebben. Vaert wel, Mijn Heere, en zijt ſeer gegroet met alle de vrienden. In Utrecht, den 14. October, 1644.

N°. VI.

AEN

CORNELIS van SOMEREN,

Raedt, Treſorier, ende Genees-meeſter van Dordrecht,

Wenſcht

JOH. van BEVERWIICK

Wel-varen.

Vermaerde Heere,

INdien U E. de treffelicke cure ofte geneſing van een miſval, de welcke U E. my onlangs mondeling heeft mede gedeelt, ſal gelieven te beſchrijven, U E. ſal, na ſijne gewoonte, aen onſe konſt, ende alle liefhebbers van de ſelve grooten dienſt konnen doen. Het welcke al is 't dat ick naeuwlicks derve hopen, overmits de geſchaften, de welcke het onlangs verkregene Treſoriers ampt in U E. vermeerdert, nochtans uwe genegentheyt om aen de Siecken wel te doen, en beneemt mijne hope niet. Vaert wel, eerweerde Ampt-genoot, ende gaet voort my uwen ſeer toegenegen vriendt te beminnen. Den 5. van Louw-maent, 1644.

N°. VII.

AEN

JOH. van BEVERWIICK,

Gedeputeert op de daghvaert van de Staten van Hollandt, ende Genees-meeſter in ſijn vaderlicke Stadt,

Wenſcht

CORNELIS van SOMEREN

Veel heyls.

Voortreffelicke Heere,

HOe ſlecht ende gebreckelick dat den oorſpronck zy van het aller-hoovaerdighſte dier, blijckt daer uyt, dat het ſoo lichtelick tot een miſgeboorte komt te vervallen. Hy ſal dan wel van het leven oordeelen, die de menſchelicke broosheydt altijdt ſal gedachtigh zijn, want deſe broosheydt kan oock ſoo groot weſen, dat de vrucht in 's moeders buyck niet alleen de pijnen ende ſmerten van het baren moet uytſtaen, maer oock ſomtijdts de doodt ſelve; ſoo dat de moeder dickwils overgroote weedom ende benaeuwtheden verdraeght, ende dat de vrucht noch niet geboren, ofte ter werelt gebracht zijnde, menighmael verſmoort: waer van dat den naem van Miſgeboorte ofte Miſval komt, zijnde gelijck als een onvolkomen ende ontijdige vrucht, de welcke

voor

voor hare rijpigheydt afvalt, ofte, om beter met uwe woorden te ſeggen, gelijck als een geboorte van een onvolkomen vrucht voor den tijdt. Maer dit is buyten mijn ooghmerck: om U E. dan niet langer op te houden, ſoo ſal ick yets van een miſval in't kort verhalen. Over weynige maenden is tot my gekomen een ſeer eerweerdige Joffrouw van Utrecht (welckers naem ick geerne verſwijge) de nichte van een Brouwer, de welcke voor eenige jaren, om dat de Stadt van Breda van de Spaengjaerts was ingenomen, in onſe vaderlicke Stadt was komen woonen; deſe, ſegge ick, hadde thien miſvallen van knechtkens, met groot verdriet haers levens, gehadt, ende was wederom voor de elfde mael ſwanger. Sy heeft met groote ſorghvuldigheydt de oorſaeck van dit miſvallen uyt my ſoecken te verſtaen, ende ſeer ernſtelick op my begeert, dat ick haer eenigen heylſamen raedt ſoude voorſchrijven. Ick hebbe haer voorſeydt, dat de geneſing van dit wreedt ende ſchrickelick quaedt gelegen was in de preſervatie ofte voorkomen. Ick hebbe geoordeelt, dat de oorſaeck van dit dickwils miſvallen uyt een vochtige ende koude gematigheydt ſijn oorſpronck hadde gekregen. Want de koude, gelijck U E. weet, is aen de nature ſchadelick, ende geeft weynigh voedtſel aen de vrucht. Onſen Meeſter *Hippocrates* ſeght *Aphor. ſect. 5. 18. Koude is ſchadelick aen de Beenderen, Tanden, Zenuwen, Herſſenen, Rugge-merch.* Die deelen, de welcke van naturen koudtachtigh ende vlieſigh zijn, onder de welcke de Lijf-moeder is, worden eerder ende meerder door het onmatigh gebruyck van koude dingen beſchadight; is het niet ſoo, voortreffelicke Heer? Want de vochtige gematigheyt (waer mede deſe Joffrouw oock gequelt was) hadde de banden van de Lijf-moeder gedurighlick verſlapt, ende ſlijmerigh gemaeckt, alſoo de *Acetabula* ofte Buſjes vol taeye ende lijmige vochtigheydt waren; ſoo dat ſe niet meer verſterckt noch opgedrooght en wierden. De al te heete toornigheydt des gemoedts, met zitteringe, ja ſchuddinge des geheelen lichaems, ende het ſchierlick aenſien van ſchrickelicke dingen, hebben dit quaedt dickwils vermeerdert, waer van deſe thien vruchten altemael zijn verſtickt. De behoudende kracht van de Lijf moeder was nu oock ſwacker geworden, dan dat ſe alle deſe vruchten t'elckens konde behouden, ende bewaren tot den tijdt dat ſe voldragen ſouden zijn, door welcke ſlijmige vochtigheydt den hals van de Lijf-moeder open ende ongeſloten bleef. Het naeuw rijgen van deſe ſware Vrouw, op dat ſe dun ſoude lijcken, verſwackte gedurigh oock de vrucht. Nochtans heeft elck op ſijnen tijdt in de Moeder geleeft, ende heeft ſe ſterckelick genoegh voelen bewegen, tot dat ſe quam te miſvallen. Sy hadde altemet een ſlijmige ende ſiltige Buyck-loop gehadt, met een trage dwalende Koortſche: ſoo dat ſe oock van dien vyandt dagelicks eenighſins dun ende mager wierdt, na het ſeggen van den Goddelicken *Hippocrates lib. 5. Aph. 31. Dat een ſwangere Vrouw eenige haeſtige Sieckte kryght, is doodelick, om dat een haeſtige Koortſche miſval veroorſaeckt.* Want tweederley gevaer ontſtaet 'er voor de vrucht uyt een haeſtige Sieckte, het eene van de Koortſch ſelve, die de vrucht doet ſterven, het andere, om dat, wanneer men tuſſchen beyde lange wacht eer men de Koortſige Vrouwe ſpijſe geeft, de vrucht door gebreck van voedtſel ende van honger komt te ſterven. *By aldien dat men, om de Vrouwe te behouden, haer dickwils ſpyſe geeft,* ſeght *Galenus* in de Uytlegging van de voor-gemelte plaets, *ſoo ſal men, door het ontydigh ſpyſen de Koortſch vermeerdert zynde, haer om hals helpen.* Te recht ſeght onſen Meeſter *lib. 5. Aphor. 34. Indien een ſwangere vrouwe Buyck-loop heeft, ſoo is ſe in gevaer van te miſvallen. Galenus* ſeght, dat dit gevaer van het ledigen ontſtaet, om dat den Buyck overmatighlick wordt geledight; gelijck den ſelven Autheur betoont van het Bloedt-laten, als hy ſeght: *Niet alleenlick door het Ader-laten, gelyck ick nu geſeght hebbe, maer oock door te lang onthouden van ſpyſe wordt de vrucht in 's Moeders buyck gedoodt, te weten door gebreck van voedtſel.* Wel te recht dan, wanneer de vrucht grootachtigh is geworden, miſvalt de ſwangere Vrouwe veel eerder van het Ader-laten, om dat ſe meerder voedtſel van doen heeft. Ende dat Magerheydt des lichaems oock een miſval veroorſaeckt, hebben wy ſeer dickwils aengemerckt, ende dat leert oock onſen Goddelicken *Hippocrates*, daer hy ſeght: [*Vrouwen*] *de welcke onnatuyrlicken mager ende ſchrapel zynde, ſwanger gaen, die miſvallen eer ſe lyviger worden: om dat alle het voedtſel, dat de vrucht moet ontfangen, de magere moeder ſelfs na haer treckt.* Alſoo dan die ſoo vermagert zijn, langen tijdt van noode hebben, om wederom toe te nemen, ende aen te groeyen; ſoo gebeurt het ondertuſſchen, dat de vrucht van haer voedtſel berooft zijnde, ſterft. Ick kome tot de geneſinge, vermaerde Heere, ende hoe dat ick die volbracht hebbe, ſal ick in 't kort verhalen. Voor eerſt hebbe ick haer een werme Lucht voorgeſchreven, als oock werme ende drooge Spijſe, ende die Bloedt kan maecken: gelijck als vleeſch van *Bergh-vogelkens, Perdryſen, Conynen, Haſen,* ende liever gebraden, als gezoden. Ick ben verwondert, uytmuntende Heere, dat de Genees-meeſters ſoo quaden gevoelen van het Haſen-vleeſch gehadt hebben, dat het ſwaer-geeſtigheydt veroorſaeckt, ende het verſtandt, de woonplaets van de reden, met ſwaermoedige inbeeldingen beſwaert, aengeſien oock *Martialis*, een treffelick Poëet, anderſins oneerbaer, ſchijnt te kennen te geven, dat het Haſen-vleeſch goet voedtſel geeft aen het menſchelicke lichaem, als hy ſeydt:

Wanneer gy my een Haes ſendt, Gellia, ſoo ſeght gy,
Marcus gy ſult ſeven dagen ſchoon zyn.
Indien gy niet en ſpot, indien gy de waerheyt ſeght, myn
troosjen, Gellia gy hebt noyt van een Haes gegeten.

Ofte:

Wanneer gy my een Haes toeſtuurt, ô Gellia,
Soo ſeght gy: als j'em eet gy (Marce) ſult 'er na

Zyn

Zijn ſeven dagen ſchoon. is 't weder heydt, (uytgeleſen?)
Soo aeth gy nooyt van hem dat ziet men uyt u weſen.

't Selfde geeft hy omtrent het eynde van ſijn boeckjen opentlijck te kennen.

Indien 't yemant aen mijn oordeel ſtelt, ſoo ſpant de Lijſter onder de vogels, en den Haes onder de viervoetige dieren de kroon.

Galenus is van het ſelve gevoelen, want hy ſeght dat het Haſen-bloedt gelijck als het ſoetſte van allen by de Oude altijdt in weerde is geweeſt; maer laet ons hier afſcheyden, alſoo het buyten ons voornemen is; ick ſal voortgaen van de geneſingh te ſpreken, om U E. niet op te houden. Sy heeft dan dit dranckxken van my in genomen, 't welck haer wel ſmaeckten, en dat in plaets van bier, tot voedinge van de Vrucht, ende verſterckinge van de Lijf-moeder:

N. *Weegbree-water*, 2 pondt,
Rooſe-water, 3 oncen,
Conſerve van roode Rooſen, een jaer oudt,
Aelbeijen,
Sleken, oft wilde Pruymkens, van elcks 1 once,
Queën-vleeſch dat oudt is, 2 oncen,
Bereyde Peerlen,
Roodt Corael, van elcks 1 vierendeel loods,
Magiſterium ofte extract van Peerlen,
Corael, van elcks 1 vierendeel loods,
Poeyer van Diambra ('t welck de Lijf-moeder en de vrucht ſeer wel verſterckt, en het miſvallen verhindert) 1 vierendeel loods,
Poeyer van Diarhodon, Abbatis,
Aromaticum roſatum,
Diatrion Santalon, van elcks 1. ſcrupel,
Kaneel, een half lood,
Suycker van Rooſen tot koecxkens gegoten, 2 oncen, ofte ſoo veel genoegh is, dit wierde altemael door een Hippocras-ſack gegoten:

Van het doorgeleeckte heeftſe twee ofte driemael des daeghs 4 oncen gebeſight, waer van datſe geduerigh ſtercker beweegingh van de vrucht gevoelt heeft. Daer na hebben wy tot meerder voorſichtigheydt en verhoedinge noch deſe Conſerve daer by gedaen:

N. *Conſerve van Rooſen*, 1 once,
Confectio Alchermes,
Corael,
Bereyde Peerlen, van elcks 1 vierendeel loods,
Magiſterium van Peerlen,
Corael, van elcks 1 ſcrupel,
Roodt Corael,
Poeyer van Diambra, van elcks 1 vierendeel loods,
Weegbree-zaet (men ſeyt dat het de Lijf-moeder verſterckt en het miſvallen verhoedt) een half lood,
Poeyer van Aromaticum roſatum,
Diagalomga,
Diatrion Pipereon,
Diacuminum,
Diatragacanthum frigidum, van elcks 1 ſcrup.
Herts-horen gebrandt, 2 ſcrupels:

Maeckt dit met *Syroop van droogë roode Rooſen* ſoo veel dat 'er genoegh is tot een conſerve, waer van datſe tweemael des daeghs de groote van een Caſtanie heeft ingenomen. Dit ſmeerſel hebbe ick daer oock by gedaen.

N. *Olie van Maſtick*,
Queën,
Myrtus-beſien,
Sap van Hypociſtis,
Acacia,
Bolus van Armenien,
Draecken-bloedt, van elcks een vierendeel loodts,
Geel Sandelhoudt, een half lood,
Was ſoo veel 'er genoegh is; maeckt hier van een ſalfjen om den onderbuyck mede te beſtrijcken.

Ten laetſten voortreffelijcke *Beverwijck*, als deſe dingen volbracht waren, heeftſe alle dagen in plaets van gewoonlijcken dranck (tot datſe negen maenden gedragen hadde, en dat het baren nu na by was) van deſen Hippocras-wijn gedroncken, den welcken ick dickwils tot groot voordeel van ſwangere Vrouwen hebbe gebruyckt:

N. *Rooden ſtoppenden Wijn*, 6 pondt,
Conſerve van Rooſen een jaer oudt, 3 oncen,
Gebrande Herts-hooren,
Wortelen van Lever-kruyt, kleyn geſneden, van elcks 2 oncen,
Bereyde Peerlen, 1 lood,
Roodt Corael,
Caneel, van elcks 2 lood,

Set deſe dingen 24 uuren te weycken op warme aſſche, en tweemael des daeghs namſe daer van rijckelijck. t'Elckens als deſe Juffrouw daer van gebruyckte, ſoo wierde het wederom om geroerd, op dat dit uytgeleſen geneeſmiddel meerder kracht ſoude hebben om de vrucht te verſtercken. Deſe volgende koecxkens hebbe ick haer oock gegeven, die ick by andere Juffrouwen oock dickwils met groote baet gebruyckt hebbe.

N. *Poeyer van Diambra*,
Diamoſchum dulce, van elcks 1 vierendeel loods,
Saed van Weegbree, 1 vierendeel loods,
Magiſterium van Corael,
Peerlen, van elcks 1 ſchrupel,
Gebrande Herts-hooren, 4 ſcrupels,
Witte Brood-ſuyker in weegbree-water geſmolten, ſoo veel dat 'er genoegh is:

Hier van wierden koecxkens gemaeckt, van welcke ſy dagelijcks gebruyckte, om de Lijf-moeder en de vrucht te verſtercken. Eyndelijck heeftſe oock dit *Poeyer* ('t welck andere dickwils gelijck als een wonder heeft geholpen) met *Weegbree-water, ofte rooden ſtoppenden Wijn*, twee ofte driemael in genomen.

N. *Trochiſcen ofte koecxkens van Amber-ſteen*,
Oprechten Bolus van Armenien, van elcks 2 ſcrupels,
Camphor, 1 ſcrupel,
Amber, 2 ſcrupels,
Maeckt dit tot een Poeyer voor drie reyſen in te geven.

Alle welcke dingen als ſy tot op het laetſte van haer dragen hadde gebruyckt, ſoo heeft ſe daer nae geluckelijck een kloecken en levenden Soone gebaert, zijnde haer elfde vrucht, de welcke als noch in het leven is. Dit weynige, voortreffelijcke *Beverwijck* hebbe ick te ſeggen gehadt tot uwen dienſt. Deſe dingen raecken onſe konſt, in de welcke wy t'ſamen omtrent dartigh jaeren in onſe Vaderlijcke Stadt met onderlinge raet-pleging, en hulpe van ontelbaere ſiecken, nacht en dagh geſweet hebben. Maer U E. is tot grooter ſaecken geboren, en onder de voornaemſte des Vaderlandts gevordert, ſoo dat ghy niet alleen de Genees-konſt, maer oock de Philoſophie ofte Wijſgeerte, Hiſtorien, ſuyvere Letteren, en die geneughlijcke leer-oeffeningen, jae den geheelen ringh van de vrye konſten, verſtaet en oeffendt, maer oock die gene bemint, de welcke de ſelve oeffenen, en die gene veracht, die de ſelve verwerpen. Want daer zijn ſommige luyaerdts, de welcke beſpotten 't gene daer ſy vreeſen niet toe te konnen geraecken; even eens als die vos, de welcke ſeyde dat de druyven ſuer waeren, daer hy niet aen en konde. Deſe en achten niet fraey en uytſtekende te weſen, dan 't gene ſy ſelfs weten; ende ſy ſtellen haer hooghſte eere daer in, datſe alle dingen ſtoutmoediglijck verachten: ende ſommige zijn ſoo loos, datſe, 't gene ſy door haere onachtſaemheyt niet en hebben konnen leeren, door een verkeert oordeel ſchynen minder geacht te hebben. Maer ick wenſche deſe luyden geſonder ſinnen in een geſondt lichaem. U E. die een wonder van geleertheyt is, heeft andere ſinnen, de welcke alle den tijdt, die ghy van den arbeydt in de Genees-konſt ontreckt, in andere beſigheden beſteedt, ſonder de welcke, om kort te gaen, ick de oeffeningh der Genees-konſt achte manck te weſen. Vaert wel cieraet en luyſter der geleerden. Dordrecht, met haeſt, den 27. van Louwmaendt, 1644.

N°. VIII.

AEN DEN HEERE

RENATUS des CARTES,

Edel van Geſlachte en Geleertheydt,

Wenſcht

JOH. van BEVERWIJCK,

Welſtandt.

Wel-Edele, en Hoogh-Geleerde Heere,

ICk wenſche met een over-groote verlangen te ſien de *Mechanicas demonſtrationes* ofte handt-konſtige vertoogingen, met welcke ick hoore, dat U E. den omloop des Bloedts volkomen vaſt ſtelt, en alle oorſaecken van twijffelingh een jegelijck beneemt: de welcke ick ernſtelijck verſoecke dat U E. my verweerdige, by gelegentheyt, mede te deelen. Alſoo ick Vraegh-brieven, met de antwoorden van Geleerde Mannen, ſal uyt geven; ſoo wenſche ick dat de Uwe, van den omloop des Bloedts, onder de ſelve, oock mach geleſen worden, als oock dat U E. Voortreffelijcke Heere, by ons lange in voorſpoet, als een eerweerdigh Burger van Hollandt, en herſtelder der Wetenſchappen, mach leven. Vaert wel: Dordrecht, den 10 van Wijnmaendt, 1643.

N°. IX.

RENATUS des CARTES,

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Geneeſ-Heer.

GROETENISSE.

Vermaerde, en voortreffelijcke Heere,

ICk achte het voor my een groote eer te weſen, dat U E. willende vergaderen verſcheyde antwoorde en gevoelens van geleerde en groote mannen, van my in welcken niet groots en is, begeert, dat ick mede het mijne ſoude toebrengen: en ick ben beducht dat ick daer toe niet al te wel verſien ben: want al 't geene ick gehadt hebbe noopende uwe voorgeſtelde vrage, hebbe ick al over eenighe jaeren in de Redeneeringh van de Methode ofte Leerwijſe, in de Franſche Taele uytgegeven, bygebracht, en aldaer de geheele beweegingh des bloeds alleen uyt de wermte van het Hert en de geſchapenheydt der vaten betoont: Te weten, alhoewel ick omtrent den omloop des bloedts, gantſchelijck in een gevoelen ben met *Hervæus*, en hem met verwonderingh erkenne, voor den eerſten ervinder van deſe leeringhe, de welcke ſoo treffelijck is, dat ick meyne, dat'er geen grooter, noch profijtelijcker in de Genees-konſt gevonden en is: nochtans omtrent de beweegingh van 't Hert, ben ick met hem van gevoelen geheel oneens: Want hy wil, ſoo ick het wel hebbe, dat het Hert in de *Diaſtole*, ofte opſwellen ſich ſelven uytſtreckende het bloedt inneemt, ende dat het in de *Sijſtoles* ofte neerſijgingh ſich toeperſſende, het ſelve uytgeeft: doch ick legge de geheele ſaecke alſoo uyt. Wanneer het Hert ledigh van bloedt is, ſoo komt noodſaeckelijck, door de Holle Ader, in ſijn rechter holligheydt, en door de aderlijcke Slagh-ader in ſijn ſlincker, wederom nieuw bloedt te vallen; ick ſegghe noodſaeckelijck; want alſoo het ſelve vloeyende is, en de monden van die vaten, die gefronſt zijnde, de ooren van het Hert maecken, ſeer wijdt zijn, en de klap-vlieskens met welcke ſy verſien zijn, dan open zijn, ſoo moet het, ten zy dat'et door yet wonderlijcks geſtuyt werde, in het Hert vallen. Nae dat nu op die wijſe in beyde de holligheden van het Hert eenigh bloedt ghevallen zijnde, aldaer meer hitte vind, als in de Aderen daer het uyt gegaen is, breydt ſich noodſaeckelijck uyt, en vereyſcht veel meerder plaets, als te vooren, ick ſegge noodſaeckelijck, om dat ſijn natuere ſoodanigh is, ghelijck men daer aen lichtelijck bevinden

vinden kan, dat, wanneer wy koude hebben, alle de Aderen onſes lichaems ſich intrecken, en naeuwlijcks geſien werden, doch als wy daer nae werm worden, ſoo ſeer ſwellen, dat het bloedt, ’t welck in de ſelve is, tienmael meer ruymte ſchijnt te beſlaen, als te voren. Wanneer nu het bloedt ſich in het Hert ſoo uytſet, ſoo ſpant het ſchielijck en met een ſtoot de ſijden van des ſelfs holligheden aen alle kanten uyt, waer door dat de klap-vlieskens, met welcke de ingangen van de Holle Ader en Aderlijcke Slagh-ader verſien zijn, werden toegheſlooten, en dat die geene, de welcke zijn in de ingangen van de Slagh-aderlijcke Ader, en de groote Slagh-ader, werden geopent; want ſoodanigh is het maeckſel van die klap-vlieskens, dat noodſaeckelijck, volghens de wetten der kant-wercken, door deſen ſcheut van ’t bloedt alleen, deſe geopent, en geene toegheſlooten werden: en deſe uytſettingh des bloedts maeckt de *Diaſtole* ofte uytſettingh des Herten; doch oock dat ſelvige bloedt, in dat eygen oogenblick, als het in het Hert uytgeſet zijnde, de klap-vlieskens van de Slagh-aderlijcke Ader, en de groote Slagh-ader opent, dringht oock alle het ander bloedt voort, ’t welck in de Slagh-aderen is, waer door hare *Diaſtole* ofte uytſettingh geſchied. Daer nae gaet dat ſelvige bloedt door de ſelve kracht, met welcke het ſich heeft uytgebreyd, in de Slag-aderen, en ſoo wordt het Hert geledight en daer in beſtaet ſijne *Sijſtole* ofte neerſijgingh: en het bloed in ’t Hert uytgebreydt zijnde, wanneer het in de Slag-aderen is gegaen, wordt wederom verdickt, om dat daer ſoo groote hitte niet en is, en daer in beſtaet de *Sijſtole* ofte ’t neerſijgingh der Slagh-aderen, de welcke in tijdt naeuwlijcks verſchilt van de neerſijgingh des Herten, in ’t eynde van deſe neerſijging keert het bloedt, ’t welck in de Slag-aderen is (ick neme altijdt de Slagh-aderlijcke Ader voor de Slagh-ader, en de Aderlijcke Slag-ader voor de Ader) wederom naer ’t Hert, maer en gaet niet in ſijne holligheden, om dat het maeckſel van die klap-vlieskens, in de ingangen van de ſelve zijnde, ſoodanigh is, datſe door deſen wederloop des bloedts noodſaeckelijck werden toegeſlooten: Maer in tegendeel de klap-vlieskens de welcke zijn in de ingangen der Aderen worden geopent, als het Hert ontſwelt, en ſoo valter nieuw bloed uyt de Aderen in ’t Hert, en begint wederom een nieuwe uytſettingh. Alle welcke dingen voorwaer werck-konſtigh zijn, gelijck als oock werck-konſtigh zijn de proeven, met welcke wordt beweeſen dat’er verſcheyden *Anaſtomoſes* ofte vereeniginghen van Aderen en Slagh-aderen zijn, door de welcke het bloedt uyt deſe in geene vloeyt: gelijck als zijn de proeven aengaende de geſtalte der klap-vlieskens in de Aderen, van het binden des Arms in het Ader-openen, van ’t uytloopen van al het bloedt uyt het lichaem door een eenighe geopende Ader ofte Slagh-ader, &c. Vorders en komt my van deſe ſaeck niet verhaelens waerdigh te vooren: want ſy is ſoo klaer en ſoo ſeecker, dat ick het overtolligh achte, die met meerder bewijs-redenen te beveſtigen. Maer voor ſes jaren zijn aen my van Loven eenige tegenwerpingen tot de ſelve behoorende, geſonden, de welcke ick doen ter tijdt hebbe beantwoordt, en om dat den Autheur der ſelve mijne antwoorden ter quader trouwe verdraeyt en verminckt heeft uytgegeven; ſal ick de ſelve, gelijck ſe in der daed van my geſchreven zijn, geerne ſenden, indien U E. maer gelijck als met een wenck laet blijcken, datſe U E. ſullen aengenaem weſen; en in alle andere ſaecken, ſal ick, ſoo veel als in my ſal weſen, uwen wille en eerlijcke oeffeningen ten dienſte zijn. Vaert wel.

Egmond op de Hoef den 5 van Hooymaendt, 1643.

Een Brief van een ſeker

GENEES-MEESTER

van

LOVEN,

Aen

RENATUS des CARTES,

In welcken gehandelt word van de beweeginġh des Herten.

OM dat U E. ſoo meenighmael en dat altijdt met een groote begeerte my afeyſcht mijne tegenwerpingen tegen uw’ gevoelen, van de beweginġh des Herten, ſoo ſtelle ick mijne andere geringe wercken ſoo lange ter zijden, ende gae U E. gehoorſaemen.

Voor eerſt is dit u gevoelen, gelijck ick nu ſie, niet nieuw, maer oudt en al van *Ariſtoteles* voortgebracht in ’t Boeck van het Adem-halen op ’t 20. Capittel daer hy deſe woorden heeft. De kloppinge des Herten is een ſiedende hitte gelijck, want het ſieden geſchiedt, wanneer een vocht door hitte opſwelt; want het vocht verheft ſich ſelven daerom, om dat het tot een grooter hoop wordt. De ſwellingh des vochts in het Hert, de welcke altijdt van de ſpijſe daer by komt, en de buytenſte rock van ’t Hert oplicht, maeckt de kloppingh: en dat geſchied altijdt ſonder ophouden; want geſtadighlijck vloeyt’er vocht in, uyt welcke het bloedt ontſtaet. Soo is dan de kloppingh een opblaſingh van een heet wordende vocht. Deſe dingen ſchrijft *Ariſtoteles*, de welcke van U E. verſtandelijcker en aerdiger worden uytgeleydt. In tegendeel heeft onſen *Galenus* geleert dat het Hert van eenige ingebooren kracht beweeght werdt, en dat leeren wy Genees-meeſters alle tot noch toe, met welcke dat ick het noch houde, bewegen my deſe redenen.

1. Het Hert uyt het lichaem genomen zijnde klopt noch eenigen tijdt langh, jae in kleyne ſtucxkens geſneden zijnde, klopt elck ſtucxken noch een korte wijle, en aldaer en vloeyt geen bloedt in, noch uyt.

2. Indien yemandt in een opgeſneden Slagh-ader een penne ofte koperen pijpken ſteeckt, dat het bloedt daer kan doorgaen, en daer nae de Slag-ader met eenen bandt toebindt op het pijpken, ſoo ſal de Slag-ader beneden den

bandt niet kloppen. Soo geschiedt dan de kloppingh niet door het geweldt van het invloeyende bloedt, maer van yet anders; dat door de rocken van de Slagh-ader in-vloeyt. Dat is de ondervindingh van *Galenus* in het boeck, *of 'er bloedt in de Slag-aderen is*, op het 8. Capittel. Noch men moet niet seggen dat dit onmogelijck om doen is, om het uytspringen van het Slag-aderlijcke bloedt, om dat dit kan verhoed worden, op dese wijze. Leght twee banden om de Slagh-ader een handt-breedt ofte wijder van malkanderen; opent dan met een scherp mesjen de selve Slagh-ader, tusschen de twee voorseyde banden, en daer sal geen bloedt uytvloeyen, dan dat tusschen de twee banden onthouden werdt, daer nae steeckt in 't gemaeckte gat het pypken, en bindt wederom de Slag-ader op het ingesteecken pypken; doch maeckt de twee eerste banden los, het bloedt sal onverhindert door de pyp loopen tot aen 't uyterste der Slag-aderen, nochtans en sullen die, de welcke beneeden den bandt zijn niet kloppen; maeckt den bandt los, sy sullen wederom kloppen. Door de wonde sal wel eenigh bloedt uytvloeyen, maer wat is 't dan? men sal evenwel konnen sien, datmen voor heeft.

3. Indien de *Diastole*, ofte uytsetting des Herten geschieden door verdunninghe des bloedts, soo soude de selve veel langhduriger zijn in de dieren, alsse nu is. Want daer vloeyt een merckelijck deel bloedts in het Hert, het welck op dat het geheel lochtigh werde, daer is tijdt toe vandoen, noch het en kan soo snellick en schielijck niet dun worden, als de opswellingh wel snellijck en schielijck geschiedt; al is 't dat men siet dat Olie en Peeck in het vyer vallende snellijck opvliegen en dun worden. Maer in het Herten is soo groote hitte niet, als in het vyer; derhalven en is het niet van vermogen dat uyt te wercken, 't gene het vyer uyt werckt. Ja in de visschen is een seer kleyne hitte, ende veel liever koude, echter kloppen haere Herten alsoo rasch, als de onse.

4. By alden en dat de Slag-aderen worden opgespannen van het bloedt, 't welcke het Hert in de selve uytstort, soo sal dat deel, 't welck aldernaest het Herte is, en dat bloedt aldereerst ontfinght, alleenlijck kloppen, de andere deelen en sullen op die selvige stondt niet kloppen. Want het gene dat uyt het Hert wordt uytgeworpen, en wordt niet schielijck door alle de Slag-aderen verspreydt, overmits dat 't strijdt tegen de beweegingh van soo grooven lichaem. Maer de Slag-aders des geheelen lichaems kloppen altemael gelijck. Dit van de oorsaecke der beweeginge des Herten.

Tegen den omloop des Bloedts, den welcken U. E. met Harveus vast stelt, hebbe ick dese dingen.

1. Het Slag-aderlijcke en Aderlijcke Bloedt soude soo t'eenemael gelijck zijn, ja een en het selvige, 't welck tegen het gesicht der oogen strijdt. Want gene is geelder en levendiger, en dit swarter en droeviger.

2. De koortsige stoffe elders in de Aderkens van het Hert gelegen sich onthoudende, de welcke maer een afgaende koorts maeckt, soude op eenen dagh veele overvallen moeten veroorsaecken: te weten, soo dickwils als dat bloedt en te gelijck de koortsige stoffe wederom in het Hert keert, en U. E. stelt dat dien weder keert hondert, jae twee hondertmael in een dagh geschiedt.

3. Wanneer in een Dier sommige Aderen toegebonden waeren, die nae het been loopen, de Slag-aderen vry gelaten zijnde, so soude dat been in een korten tijdt wonderlijcken moeten swellen: om dieswille, dat het bloedt doorgaens door de Slag-aderen soude vloeyen in de Aderen. Maer het is 'er soo verre van daen dat sulcks soude geschieden, dat veel eer het deel, indien ghy de Aderen lange gebonden laet, soude dun en mager worden door gebreck van voedsel.

Op dese mijne twijffelingen sal ick uwe antwoorden soo begeerichlijck verwachten, als U. E. my die selvige heeft afgevordert.

ANTWOORT
VAN
RENATUS des CARTES,
Op een Brief van seecker
GENEES-MEESTER
VAN
LOVEN,
In welcke wordt gehandelt van de beweegingh des Herten.

Niet t'onrecht hebbe ick met een over groote begeerte verwacht, uwe tegenwerpingen op mijn gevoelen van de beweegingh des Herten; want als ick sagh op uwe geleertheydt, verstandt en manieren, en op de goetgunstigheydt, die U. E. my toedraeght, soo wiste ick wel dat de selve seer geleert, vernuftigh, en met geen voor oordeel van boosaerdigheyt besoedelt souden wesen, en dit oordeelen heeft my niet bedrogen, maer ick hebbe U. E. te bedancken, soo om dat ghy my die hebt toegesonden, als oock om dat ghy my hebt indachtigh gemaeckt, hoe dat ick mijn meyningh met de achtbaerheydt van *Aristoteles* kan staende houden: Te weten, also dien man so geluckig is geweest, dat, al 't gene hy eertijdts, 't zy denckende, ofte niet denckende geschreven heeft, huyden ten dage van veele voor een Godt-spraecke werdt gehouden, soo en soude ick niet meerder wenschen, dan dat ick van de waerheyt niet afwijckende, sijne voetstappen in alles mochte volgen. Maer ick derve my niet beroemen, dat ick in dese saecke, waer van ick spreke, dat gedaen hebbe, want al is 't dat ick, gelijck als hy, segge dat de kloppingh van het Hert geschiet door opswelling van de vocht in het selve heet wordende, soo en verstae ick nochtans by dat vocht niet anders als het bloedt, noch ick spreke niet gelijck als hy, *van een swellingh des vochts, de welcke altijdt van de spijse daer by komt, ende den buytensten rock des Herten oplicht;* want indien ick soodanige dingen by brachte, ick soude met seer klaerblijckelijcke redenen wedersproken konnen worden; ende men soude met recht gelooven, dat ick op het maecksel van geener dieren herten oyt te dege gelet hadde, indien ick swijgende van de Holligheden, vaten

ende Klap-vlieskens, ſoude beveſtigen, dat den buytenſten rock des ſelvigen alleenlijck wordt opgelicht. Maer ſoo wie uyt voorgaende onwaerheden (gelijck de Reden-konſtenaers ſpreken) die waerheyt by geval wil beſluyten, die en dunckt my niet beter te redeneren, dan of hy eenige valſheydt uyt de ſelve wilde trecken; noch men moet niet meynen, indien dat twee, den eenen dwaelende, ende den anderen den rechten wech ingaende, tot de ſelve plaets komen, dat den eenen het voetſpoor van den anderen gevolght heeft.

Op het eerſte dat ghy tegenwerpt: te weten, dat, het Hert uyt het lichaem genomen, ende in Stucken geſneden zijnde, elck Stucxken noch een tijdt langh klopt, alhoewel daer geen bloedt in, ofte uyt en vloeyt. Ick antwoorde dat ick dat eertijdts naeukeurighlijck genoegh onderſocht hebbe, inſonderheydt in de viſſchen, welckers Hert uytgeſneden zijnde veel langer klopt als het Hert van de Land-gedierten, maer dat ick altijdt ofte geoordeelt hebbe, ofte, gelijck het menigmael gebeurt, met de oogen ſelfs geſien hebbe, dat'er eenige overblijfſelen des bloedts in het deel, waer in de kloppingh geſchiedde, uyt de andere bovenſte deelen is neergevallen geweeſt, ende dat ick my ſelfs lichtelijck hebbe doen gelooven, dat een weynigſken bloedts uyt het eene gedeelte des Herts in een ander, 't welck weynigh heeter is, gevallen zijnde, genoegh is om deſe kloppingh te maecken. Want men moet mercken hoe den hoop van eenig vocht minder is, dat de ſelve ſoo veel te lichtelijcker kan locht ende dun worden: en gelijckerwijs als onſe handen, hoe datſe dickwilder eenige beweegingh oeffenen, hoe datſe veerdiger worden om de ſelve te hervatten, dat ſo oock het Herte, 't welck van de eerſte oogenblick ſijner ſcheppingh met een gedurige verwiſſelingh geſwollen en ontſwollen heeft, door de minſte kracht kan aengedreven worden om in dat ſelvige aen te houden; ende eyndelijck gelijck, als wy ſien dat ſommige vochten by eenige andere gemenght zijnde, daer door heet worden en oprijſen, dat ſoo oock miſſchien in de ſchuylplaetſen van het Hert eenigh vocht gelijck als gifte ſich onthoudt, door welckers vermengingh het andere bykomende vocht uytdijdt. Maer deſe tegenwerpingh dunckt my veel meerder kracht te hebben op het gemeyn gevoelen van andere, de welcke meynen dat de beweegingh des Herten van eenige kracht der ziele voortkomt: Want, ick bidde U, hoe ſal die van de menſchelicke ziele hangen, die ſegge ick, welcke in de geſcheyden deelen des Herts gevonden wordt, aengeſien dat het ongelooflijck is, dat de redelijcke ziel ondeylbaer, ende geen andere gevoelige ofte groeyige ziele met haer vergeſelſchapt en is?

Ghy werpt ten tweeden dat tegen, 't welck *Galenus* geſchreeven heeft op 't eynde van het boeck, *Of 'er Bloedt in de Slag-aderen is*, daer ick wel noyt een proeve van genomen hebbe, ende komt nu oock niet gelegen 't ſelve te beſoecken, noch ick achte het oock niet de pijne weerdt, want die oirſaecke van de klopping der Slag-aderen geſtelt zijnde, de welcke ick ſtelle, ſoo leert mijn *Mechanica* ofte handige vertoog-konſt, dat is, Natuer-kunde, dat, alſmen een penne of pijpjen in de Slag-ader ſteeckt, ende de ſelve op de penne bindt, de Slag-ader niet verder als den bandt moet kloppen, doch wanneer den bandt los gemaeckt is, datſe dan verder moet kloppen, even gelijck als *Galenus* ondervonden heeft; als maer de penne een weynigh naeuwer is als de Slag-ader, gelijck hy ſonder twijffel heeft onderſtelt, ende gelijck als ick daer uyt beſluyte, dat ghy het ſelve onderſtelt, om dat ghy ſegt, dat wanneer den bandt is los gemaeckt, een weynigh bloedts door de wonde ſal uytloopen, want indien de penne de geheele wijdte van de Slag-ader vervulden, ſo en ſoude door de wonde ſeer naeuw geſtopt zijnde, in 't minſte geen bloedt uytloopen. Maer wanneer de penne in de holligheydt der Slag-ader t' ſamen met het bloedt ſwemt, ſoo en is het geen wonder dat de ſelve ſijne beweegingh niet en kan verhinderen: Want men moet mercken dat deſe beweegingh daer van niet en geſchiedt, om dat het bloedt uyt het Hert komende, ſchielijck door alle de Slag-aderen werdt verſpreyt, gelijck als ghy in uwe vierde tegenwerpingh onderſtelt, maer daer van, om dat het bloedt in het deel der groote Slag-ader, 't welck naeſt aen het Hert is in vloeyende, al het ander bloedt 't welck in de ſelve, en in haere tacken is, uyt ſtoot en be-

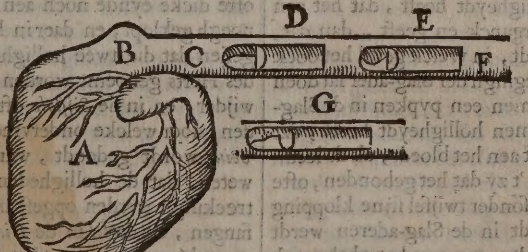

weeght, 't welck eensklaps geſchiet, dat is, *in inſtanti*, gelijck de Wijs-geeren, ſpreecken. Laet ons, tot een voorbeeldt, ſtellen, dat B. C. F. zijn een Slag-ader vol bloedts, gelijckſe altijdt zijn, in welcke uyt het Hert A eenig nieuw

bloedt inſtort: want ſoo ſullen wy lichtelijck verſtaen, dat dit nieuw bloedt de ruymte B welcke in den inganck van deſe Slag-ader is, niet en kan vervullen, ten zy dat het ander deel des bloedts, 't welck te voren deſe ſelve ruymte B vervulde, vertrecke nae de C toe, ende van daer de andere deelen des bloedts voort ſtoote nae de D, ende ſoo vervolgens tot aen E, ſoo dat in het eygen oogenblick, als het bloedt opklimt van A tot B, de Slag-ader tot E moet kloppen. Noch het en ſal niet kinderen, indien wy ons in beelden dat in de ſelve een penne D, ofte eenigh ander lichaem, 't zy hol, ofte niet hol onthouden wert, als het maer onverhindert in het bloedt drijft, om dat ſoodanigen lichaem alſoo lichtelijck naer E ſal gedreven worden, als het bloedt ſelfs. Want de Slag-aders zijn inwendigh ſeer glat ende effen, ende om datſe uyt tamelijcke harde rocken beſtaen, ſo en prangenſe haer ſelven niet toe gelijck als de Dermen en Aderen, na de maete des lichaems, 't welck in de ſelve onthouden wordt, maer ſy plegen oock in een doodt dier ledigh gapende, en wijdt open te zijn. Doch indien een andere penne aen E in deſe Slag-ader is geſteken, op welcke ſy gebonden is, gelijck *Galenus* wil, al hoe wel het bloedt door deſe penne kan doorgaen tot F, ſoo en ſal het nochtans aldaer de zyden van de Slag-ader niet merckelijcken ſchudden, om dat het uyt een nauwer plaets in een ruymer overgaende, een groot deel van ſijne krachten ſal verlieſen, ende de andere krachten ſal het veel eerder nae de lenghte van de Slag-ader, dan nae de breedte van de ſelve gebruycken, ende overſulcx ſal het de ſelve door een geſtadige toevloeyinge wel konnen vervullen, ende meer doen opſwellen, doch niet met onderſcheyde ſprongen bewegen. Noch daer en is geen andere reden waerom dat de Aderen, die door verſcheyden *Anaſtomoſes*, ofte mondt-voegingen zijn vereenigt, oock niet en kloppen, als om dat haere eynden, door de welcke het bloedt uytgaet, naeuwer zijn, als haere pijpen, in de welcke het vloeyt.

Wy konnen deſe ondervindingh van *Galenus* op twee andere manieren verſoecken: te weeten, dat men in de Slag-ader ofte een penne, ofte eenigh ander pypken indouwt, 't welck ſoo dick is, dat het de geheele holligheydt van de Slagh-ader vervullende, van binnen aen de ſelve dicht aenkleeft, en niet en kan ſwemmen in het bloedt, gelijck als dat, 't welck hier by D in de figuer geſteldt is, en ſoo naeuwen holligheydt heeft, dat het aen het bloedt geen ruymer doorganck en geeft, dan dat, 't welck hier by E geſien wordt, in welck geval het oock niet gebonden zijnde, de beweghingh der Slag-ader ſal doen ophouden. Of wederom dat men een pypken in de Slag-ader douwt, 't welck ſoo ruymen holligheydt heeft, dat het ſoo vryen doorgangh geeft aen het bloedt, als de ledige Slag-ader: in welck geval, 't zy dat het gebonden, ofte niet gebonden werdt, ſal het ſonder twijfel ſijne klopping niet verhinderen. Of 'er bloedt in de Slag-aderen werdt onthouden in 't 9. Boeck op 't 3. cap. van het ghebruyck der Polſen. *Noch wy en behoeven ons niet te laeten bewegen door de geloofweerdigheydt van* Galenus, *de welcke op verſcheyden plaetſen verſeeckert, dat de Slag-aderen niet opgeſpannen worden als leederen ſacken, om datſe vol worden, maer datſe vervult worden gelijck blaesbalken (als oock de keel, de longen, en de geheele borſt) om, datſe worden opgeſpannen, en datſe opgeſpannen zijnde met haer uyterſte deelen en gaten, uyt alle naebuerige plaetſen nae haer trecken, al 't geene bequaem is om hare boeſemen te vullen.* Want hy wordt door ſeer gewiſſe ondervindingh wederleydt, die ick voor deſen etlijcke malen, en noch heden, terwijle ick dit ſchrijve, geſien hebbe: Te weten, de borſt van een levende Conijn geopent, en de ribben ſoo van een geſcheyden hebbende, dat het Hert en de Stam van de *Aorta*, ofte groote Slag-ader bloodt lagen, ſoo hebbe ick de groote Slag-ader, van alle deelen, aen welcke ſy vaſt was, afgeſcheyden zijnde, verre genoegh van het Hert met eenen draedt toegebonden, op dat men niet en ſoude konnen vermoeden dat 'er eenigh bloedt ofte geeſt van elders anders in de ſelve, dan uyt het Hert zoude konnen invloeyen: daer nae hebbe ick met een mesken in de ſelve geſneeden, tuſſchen het Hert en den bandt, en hebbe ſeer klaer blijckelijcken geſien dat het bloedt op die tijdt als ſy wierdt opgeſpannen, door de ingheſneden openingh ſpringende uytvloeyde, doch dat 'er op die tijdt, als ſy neerſijgde, geen bloedt uyt en quam. Maer in tegendeel, indien de meyningh van *Galenus* waerachtigh was, ſoo ſoude die Slag-ader op yeder oogenblick van de *Diaſtole* ofte ſpanningh, de locht door de ingeſneden openheydt hebben moeten nae haer trecken, en nooyt, dan op de tijdt, van de *Syſtole* ofte neerſijgingh het bloedt moeten uytgeven. Gelijck my dunckt dat niemandt en kan twijfelen.

Voortgaende in dit ontleeden van het levendige dier, ſoo hebbe ick die helft van het Hert, 't welck ſijne punct genoemt wordt, afgeſneeden, maer van dat oogenblick af, als het van 't hooft ofte de andere helft is afgeſcheyden geweeſt, en hebbe ick het niet konnen mercken dat 'et eens meer geklopt heeft, 't welck ick om de voorgaende tegenwerpingh hier waerſchouwe, op dat ghy daer op let, dat de deelen van het Hert nae ſijn dickſte eynde noch eenigen tijdt lange kloppen, om dat in de ſelve noch eenigh nieuw bloedt uyt de aenhangende vaten en oorkens invloeyt, doch dat de deelen nae het ſpits eynde van 't Hert ſoo niet en kloppen. Maer nae dat de punct ofte ſpits eynde van het Hert is afgeſneden geweeſt, heeft het hooft ofte dicke eynde noch aen de vaten hangende langh genoegh geklopt, en daer in hebbe ick ſeer gemackelijcken geſien dat die twee holligheden, de welcke de buycken des Herts genoemt worden in de *Diaſtole* ofte uytſettingh wijder, en in de *Sijſtole* ofte neerſijgingh naeuwer wierden, door welcke ondervindingh het gevoelen van *Haerveius* wordt gedoodt, want hy ſeyt geheel anders: te weten, dat de holligheden in de *Sijſtole* ofte t'ſamentreckingh werden opgeſpannen, om het bloedt te ontfangen, en datſe in de *Diaſtole* ofte uytreckingh toegepranght worden, om het ſelve in de Slag-aderen uyt te ſtooten. Welcke dingen ick hier in 't voorbygaen hebbe bygevoeght, op dat ghy ſien mooght, dat'er geen ander gevoelen als het mijne en kan bedacht werden, tegen het welcke niet eenige ſeeckere ondervindingen en ſtrijden!

Merckt,

Merckt, dat men, om dit wel te beproeven, niet alleenlijck het uyterſte eynde des punćts, maer de helft van het geheele Hert, ofte oock meer moet affnijden: en dat men dat in een Conijn, een vreeſachtigh dier, en niet in eenen hondt en moet verſoecken. Want in de honden hebben de buycken des Herts verſcheyden kromten, van de welcke yder holligheydt door de opſwellingh des bloedts ſoo wordt opgeſpannen, dat ondertuſſchen de algemeene holligheydt van yeder buyck ſchijnt naeuwer te worden. 't Welck haer miſſchien bedrogen heeft, de welcke geoordeelt hebben dat het Hert in de *Diaſtole* ofte uytreckingh, wort t'ſamen getrocken. Maer dat het ſelve dan wort opgeſpannen, kan door het gevoelen ſelfs beweſen worden, want alſmen het in de handt vat, kan men voelen dat het veel harder is in de *Diaſtole* ofte opſwellingh,als in de *Syſtole* ofte neerſijgingh.

Ten derden werpt ghy tegen, dat, indien de uytſetting des herte geſchiede door verdunninge des bloeds ſijne *Diaſtole* ofte uytrecking veel langduriger ſoude weſen, alſſe nu is. 't Welck ghy miſſchien ſoo laet voorſtaen, om dat ghy u in beeldt dat die verdunning is gelijck als die, de welcke geſchiedt in de Windt-ballen als het water in de ſelve verandert in een damp: maer men moet verſcheyden ſoorten daer van onderſcheyden, want het geſchiedt anders wanneer een vocht geheelijck tot roock en locht vergaet ende ſijn gedaente verandert, gelijck als in de Windt-ballen, ende anders wanneer een vocht ſijn gedaente behoudt, ende in den hoop en veelte alleen vermeerdert. Maer het is klaerblijckelick dat de eerſte wijſe met het bloedt in't Hert geenſins over een komt, ſoo, dat alle het vocht niet gelijck wordt verdunt, maer alleen die deelen, welcke uyt de vlackte van de ſelve oprijſende in de naeſte locht haer uyt breyden, gelijck als ick in de *Meteoris*, dat is, daer ick geſchreeven hebbe van die hoog verheven dingen die in de locht geſchieden, op het 2 en 4. Capittel, wijdloopigh hebbe uytgeleyt: want in 't Hert is geene ſoodanige locht, noch vlackte die na by de locht is, maer de holligheden van de ſelve zijn in de levendige dieren, ſoo groot alſſe zijn, vol bloedts: als oock, om dat, indien het ſoo waere, geen bloedt in de Slag-aders, maer alleenlick een dampige locht ſoude onthouden worden. Doch nu en twijffelt niemandt, ofte ſy zijn vol bloedts. Ende hier machmen hem verwonderen, hoe dat de Oude ſoo weynigh waerheyts hebben aen den dach gebracht, de welcke ſoo verre van deſe ſaecke twijffelden, dat *Galenus* een geheel boeck geſchreven heeft om te bewijſen dat 'er natuerlicken bloedt in de Slag-aderen is. De andere wijze van verdunning, op welcke de vochtigheydt in hoop vermeerdert, moet wederom onderſcheyden worden, want die geſchiedt, ofte allencxkens, ofte in een oogenblick, allencxkens: te weten, wanneer de deelen des vochts by trappen eenige nieuwe beweeging, gedaente, ofte ſtandt krijgen, waer door ſy omtrent haer meerder of grooter tuſſchen-wijdten laten, dan te voren: ende in de *Meteoris* ofte hoog verheven dingen des luchts hebbe ick verklaert op wat wijze, niet alleen van hitte, maer oock van ſtrenghe koude ende andere oirſaecken, ſoodanigen verdunningh kan ontſtaen. Eyndelick, geſchiedt 'er oock een verdunningh in een oogenblick, volgens de gronden van mijne Wijſ-begeerte, ſoo dickwils als de deeltjens des vochts oft altemael, oft meeſt hier en daar door des ſelfs hoop verſpreydt zijnde, op eene tijdt gelijckelick eenige veranderingh ontfangen, waer om ſy een merckelijcke ruymer plaetſe vereyſchen. Dat deſe laetſte wijze de ſelve is, op welcke het bloedt in 't Hert wordt verdunt, geeft de ſaecke ſelfs te kennen, want ſijne *Diaſtole* ofte uytſettingh geſchiedt in een oogenblick. Ende indien wy te dege letten op alle die dingen, de welck ick hebbe geſchreeven in het vijfde deel van het boecxken van de Methode, dat is van de Wijze om ſijn reden wel te beleiden, ende waerheydt in wetenſchappen te ſoecken, ſoo en ſullen wy aen die ſaecke niet meerder mogen twijffelen, als wy twijffelen of Olie en de vochten ſoo verdunt worden, als wy de ſelve door ſchielicke ſprongen ſien oprijſen. Want het geheele maeckſel des Herts, ſijne hitte, en de nature des bloedts ſelve ſpannen daer toe ſoo t'ſamen, dat wy geen ſaecke met onſe ſinnen begrijpen, die my ſchijnt ſekerder te weſen. Want wat de hitte belangt, al is 't datſe in de Viſſchen niet groot en is, ſoo iſſe nochtans grooter in haer Herte, dan in eenige andere deelen. Maer ghy ontkent dat de natuere des bloedts ſoodanigh is, dat het ſchielick verdunt: te weten, om dat Olie ende Peck niet gelijck en is, maer meer een waterigh ende aerdachtig vocht; gelijck als of vette dingen daer toe alleen bequaem waren. En pleegt het water ſelfs ſoo niet te rijſen en op te ſwellen, alſmen daer maer viſch ofte yet anders in koockt? nochtans en kanmen niet ſeggen dat het bloedt waterachtiger is als dat. En rijſt het meel ook niet alſoo ſonder groote hitte gekneedt en gehevelt zijnde? nochtans en ſchijnt het bloedt niet aerdachtiger dan het ſelve. Maer wat komt 'er naerder mede over een dan Melck, de welcke op 't vyer geſet ende tot een ſekeren trap van hitte gekomen zijnde, oock alſoo op ſwelt. Maer wat is het van noode vreemde voorbeelden by te brengen, daer ons de *Chymie* ofte Louter-konſt een groote menigte ſoude konnen verſchaffen, aengeſien dat het bloedt ſelfs, indien het verſch uyt de Aderen gelaten zijnde valt in een plaets, die een weynigh heeter is, dan het bloedt ſelve, oock in een oogenblick opſwelt: gelijck ick etlijcke malen beproeft hebbe. Maer nochtans, om dat ick wete de natuere van het ſelve ſoodanigh te weſen, dat het, ſoo haeſt als het buyten de vaten is, bederft, en dat de hitte des vyers, van de hitte des Herten in ſommige dingen verſchilt, daerom en beveſtige ick niet dat de verdunningh des bloedts, de welcke in het Hert geſchiedt in alles gelijck is die gene, de welcke ſoo door konſt beſchickt wordt. Maer om niets voor U E. verborgen te houden, ſoo meyne ick dat de ſelve alſoo geſchiedt. Wanneer het bloedt in het Hert rijſt en ſwelt, ſoo breeckt het meeſte gedeelte van 't ſelve wel uyt door de groote Slag-ader ende de Slag-aderlicke Ader, maer het andere blijft noch binnen, 't welck de inwendigſte plaetſen van des ſelfs holligheden vervullende aldaer een nieuwe hoogte van hitte, en gelijck als een ſeeckere natuere van gift verkrijgt: en terſtondt nae dat het Hert ontſwollen is, ſich ſeer ſnellicken vermengende met het nieuwe bloedt, 't welck door de Holle Ader en de Aderlijcke Slag-ader in vloeyt,

brengt het te wegen dat het ſeer ſnellijcken ſwelt, en in de Slag-aderen vertreckt; Doch het laet wederom eenigh ge-deelte aldaer blijven, 't welck voor gilt dienen ſal. Gelijck als den Hevel van 't Broodt pleegt gemaeckt te worden van een ſtuck deeghs, 't welck nu gehevelt is, de gift des wijns van het overblijfſel der druyven, en de gift van het Bier uyt eenighen droeſſem van 't ſelve. Ende hier en wordt geen overgroote hitte vereyſcht, maer verſcheyden, maer de verſcheyden natuere des bloedts van yder dier. Gelijck oock noch Bier, noch Wijn, noch Broodt, uyt welcke een groot deel van ons bloedt gemaeckt wordt, ſtercke hitte van noode hebben om te giſten, ofte te rijſen, maer worden oock van ſelfs lauw.

Uwe vierde tegenwerpingh meyne ick, dat ick nu hier te voren genoegh hebbe beantwoordt, om dat ick vertoont hebbe, op wat wijze de Slag-aderen altemael gelijck klop-pen. Soo is dan overigh dat ick beantwoorde die dingen, de welcke ghy tegen den omloop des bloedts hebt byge-bracht.

Het eerſte is het onderſcheyt tuſſchen het Slag-aderlijcke en 't Aderlijcke bloedt, 't welck ick wel ſelfs in het boecx-ken van de Methode ofte Leer-wijze op de 52 zijde, hebbe geoordeelt dat tegen *Harveus* konde ingebracht worden, om dat volgens ſijn gevoelen wordt verſtaen, dat 'er geen veranderingh des bloedts in het Hert en geſchiedt: maer ick, die een ſchielijcke opſwellingh en gelijck als een over-kookingh des bloedts beſchrijve, en vreeſde voor die tegen-werpingh niet. Want ick bid u, wat kan in eenigh lichaem grooter en ſchielijcker veranderinge veroirſaecken, als die overkookinghe en giſtinge te ghelijck? Maer ghy ſult ſeggen, dat het bloedt uyt de Slag-aderen door der ſelver eynden in de Aderen invloeyende, aldaer geen verandering en lijdt, en dat daerom het ſelve in de Aderen niet ver-ſchillich en moet weſen van 't gene dat in de Slag-aderen is. Welcke tegenwerpingh op dat wel magh beantwoorden, ſoo gelieft voor eerſt te bedencken, dat 'er niet eenen drop-pel bloedts in de Slag-aderen en is, de welcke een weynigh te voren niet door het Hert en is gegaen, doch dat 'er in de Aderen altijt eenige droppelen zijn, de welcke uyt de Slag-aderen niet gekomen en zijn: te weten, om dat uyt de Der-men altijt eenige vochtigheyt in de ſelve komt; als oock dat alle de Aderen t'ſamen met de Lever gelijck als een vat moeten aengemerckt worden. Welcke dingen vaſt geſtelt zijnde, ſoo kan men lichtelijck verſtaen dat het bloedt die hoedanigheden, welcke het in het Hert ontfanght in alle de Slag-aderen behout: ja dat meer is, indien wy ons inbeelden, dat het ſelve door het Hert gaende wit wierde, gelijck het in de Lever root wordt, dat in de Slag-aderen geen ander dan wit, en in de Aderen geen ander dan root bloet en ſoude ont-houden worden, want het wit bloedt 't welck gedurighlijck in de ſelve uyt de Slag-aderen ſoude invloeyen, onder het andere 't welck nu root is, vermenght zijnde, ſoude even eens gelijck als water onder wijn gegoten zijnde, terſtondt de verwe van de ſelve aen nemen. Daerenboven moet men aen mercken dat 'er veele dingen zijn, de welcke nae dat-ſe heet zijn geworden, alleen daer van, datſe langſaem ofte haeſtelijck verkoelt worden, ſeer verſcheydene hoedanig-heden ontfangen. Alſoo wordt het glas, ten zy het lang-ſaem verkoelt werde, ſoo brooſch, dat het de locht oock niet en verdragen, ende de ſelfde Stoffe kan nu tot yſer, nu tot ſtael worden, na de verſcheyden wijze van ſmelten. Want het bloedt, 't welck uyt een Slag-ader vloeyt kan vergeleken worden by glas, 't welck gloeyende uyt den oven genomen is, en 't gene uyt een Ader, by glas, 't welck door een langſaem vyer herkoockt wordt: ende het alderſterckſte vyer van de ſmelt-ovens en ſchynt ſoo gro-te kracht niet te hebben op ſtael ofte glas, als de gematigde hitte des Herten op het bloedt, 't welck namentlijck een vocht is, het welcke ſoo lichtelijck verandert, dat de locht alleen het ſelve, ſoo haeſt als het uyt de Aderen is, bederft. Op het gene dat gy daer by voegt van de ſtoffe der aflatende koortſen, en hebbe ick anders niet te ſeggen, als dat ick in 't minſte niet en vermoede dat de ſelve in de Aderen ſich onthoudt, ende dat ick verwondert ben, dat dit gevoelen, 't welck op geen waerſchijnlijcke reden gegrond en is, veele aenhangers gehad heeft, tegen de welcke *Fernelius* diſpu-teert oft twiſtredent *Path. l. 4. c. 9.* ſoo dat ick oock de eene aenſienlijckheyt met de andere wederlegge. Maer daeren-boven overwint hy ſe oock met redenen, en onder andere heeft hy 'er eene, de welcke my genoegh dunckt te we-ſen: Te weten, indien de ſtoffe van de aflatende koortſen uyt de Aderen voortquam, ofte daer ſoude nooyt een dub-bele *Tertiane* ofte anderdaeghſche koorts weſen, ofte alle ſeer heftige *Tertiane* ſoude dubbel zijn, en van de vierden-daeghſche is het 't ſelfde. Ick doe hier van mijne redenen geene by, noch ick ſegge van de koortſen niet, 't geene ick gevoele, op dat ick my van de eene ſwarigheyt in d'an-dere niet laet ſleepen.

Nu is noch overigh de tegenwerpingh van ſommige toe-gebonden aderen die na het been loopen, de Slag-aderen vry gelaten zijnde, waer na ghy ſegt dat het been niet op en ſwelt, maer veel eer allencxkens dun en mager wordt, door gebreck van voedſel. Alwaer wel onderſcheyt moet ge-maeckt worden, want ſoo haeſt als de aderen alſoo ſullen gebonden zijn, ſoo ſullenſe ſonder twijffel een weynigh ſwellen, en indien men een van de ſelve opent beneden den bandt, ſo ſal al het bloedt des lichaems, ofte ten naeſten by al door de ſelve konnen uytloopen, gelijck als de Heel-meeſters dagelijcks ondervinden. En dat en geeft niet al-leenlijck een waerſchijnlijckeydt om den omloop des bloedts te gelooven, maer bewijſt den ſelven klaerblijcke-lijcken. Doch indien de aderen ſoo lange gebonden wor-den gelaten, ſoo kan ick wel bevroeden, dat het waer ſal weſen, 't gene ghy ſchrijft, alhoewel ick het noyt verſocht en hebbe, om dat het bloedt in de gebonden aderen ſtil ſtaende, binnen korten tijdt ſeer dick ſal worden, en onbe-quaem om het lichaem te voeden. Daer en ſal geduerigh-lijck geen nieuw bloedt door de Slag-aderen in komen, om dat het de tacxkens, en andere doorgangen geſtopt zijnde, nergens doortocht ſal vinden. Ja dat meer is, de aderen ſelfs ſullen miſſchien een weynigh ſlincken: te weten, als de wey des bloedts, 't welck in de ſelve is, door een ongevoe-lijcke uytwaeſemingh vergaet. Maer dit en doet gantſch niet tegen den omloop des bloedts.

Den

Den tweeden Brief van een ſeker

GENEES-MEESTER

van

LOVEN,

Aen

RENATUS des CARTES.

WAt belanght uwe antwoorden op mijne tegenwerpingen, ghy verſoeckt, dat ick u ſoude laten weten, op wat wijſe my die voldaen hebben; noch niet volkomentlijck, want daer zijn noch eenige dingen, die ick wel klaerder en duydelijcker van u wilde geſeyt hebben.

Op de eerſte ſeght ghy, dat in de Herten uyt de lichaemen genomen zijnde, eenige overblijfſelen des bloedts, in het deel, waer in de kloppingh geſchiedt, uyt de andere bovenſte deelen neervalt. Ick bevinde dat die bovenſte deelen, in de welcke uyt andere niet en kan neervallen, oock kloppen, ghy voeght 'er by, dat deſe ſelvige tegenwerpingh, veel meerder kracht heeft op het gemeyn gevoelen van andere, de welcke meynen dat de beweegingh des Herten van eenige kracht der ziele voortkomt. Dit en verſchoont u niet, miſſchien en is noch deſe, noch gene de waere oirſaeck van des ſelfs beweegingh. Niet te min ſoo dunckt my dat ick het gemeyn gevoelen kan ſtaende houden: want al is 't dat in eens menſchen Hert uyt het lichaem genomen zijnde, geen ziele en is, en dien volgens oock geen kracht, ſoo is nochtans het werckruygh van de ziele een weynigh tijdts in het ſelve; namelijck, een geeſt door de kracht der ziele werckende. Soo meyne ick dat een doodt lichaem van een menſch, de welcke ſchielijck onthalſt is, het voedſel na ſich treckt, koockt en in ſijn eygen weſen verandert, even eens gelijck als in een levend' lichaem geſchiedt, ſoo lange als 'er wermte en levendig-makenden geeſt in het doode lichaem is.

Op de tweede ſeght ghy, dat de beweegingh der Slag-aderen daer van geſchiedt, dat het bloedt in het deel der groote Slag-ader, 't welck naeſt aen het Hert is invloeyende, al het ander bloedt uytſtoot en beweeght, &c. Dat het ſoo niet en geſchiedt, leeren de voorvallen der Heelmeeſters, als een Slag-ader gequetſt is, ſoo is het de grootſte moeyte en arbeydt voor de Meeſters om het bloedt te ſtempen: ſy douwen t'ſamentreckende poeyeren, en linnen, en ick en weet niet wat, in de wonde van de Slag-ader ſelfs: ſoo datſe, door het inſtoppen van die vreemde lichamen in de Slag-ader, het bloedt 't welck in de ſelve is beneden de wonde, ſcheyden van 't gene dat boven de ſelve is: echter en wordt de beweegingh van de Slag-ader beneeden de wonde niet geſtuyt, noch die lichamen en dryven niet los met het bloedt in de Slag-aders; maer zijn vaſt en ingepackt: want anders en ſoude het bloedt niet geſtemt worden.

Daer nae voeght ghy 'er by; alſmen in de Slag-ader een pijpken douwt, 't welck ſoo dick is, dat het de geheele ruymte van de ſelve vervult, en van binnen een naeuwe holligheydt heeft, ſoo dat het aen het bloedt geen vryen doorganck en geeft, dat in ſulcken geval het oock niet gebonden zijnde, de beweegingh der Slag-ader ſal doen ophouden, en daerom meynt ghy dat de Aderen niet en kloppen, &c. Of den vryen doorloop des bloedt van binnen door een dam wordt geſchut, of dat het ſelve van buyten geſchiedt door het omleggen van eenigh lichaem de Slag-ader omvattende, is, gelijck ick meyne, al even eens. Maer hoe ſeer oock dat de Slag-aderen vernaeuwt worden, als maer de rocken oft vlieſen van de ſelve niet geheelijck tegen malkanderen genepen en worden, ſoo en wordt de beweegingh niet benomen, ſoo dan, &c. Die dingen, welcke ghy van het opſnyden van een levendigh Conijn bybrengt, zijn waerachtigh, en *Galenus* heeft in ſijn boeck van de bedieningh der ontleed-konſt, 't ſelfde voortgebraght, ſich verwonderende, hoe dat het hooft oft dickſte eynde des Herts alderlaeſt klopt.

Op de derde ſeght ghy, al is 't dat in de Herten der Viſſchen geen groote hitte gevoelt wordt, ſoo iſſe nochtans daer grooter, als in de andere deelen van de ſelfde. Laet het ſoo weſen: nochtans en iſſe ſoo groot niet, datſe het bloedt der Viſſchen ſoude konnen verdunnen en locht maken, en dat ſoo ſnellijck. Onſe handen zijn veel heeter dan de Herten der Viſſchen, nochtans als wy het bloedt van de Viſſchen in onſe handen houden, ſoo en doen die het ſelve niet. Daer nae neemt ghy uwen toevlught tot een gift van 't Hert, de welcke het bloedt ſoude verdunnen en doen ryſen, in welcke gift, ick vreeſe dat ghy hebt gemiſt. En genomen het zy ſoo: hoe ſal, ſegge ick, het ſoo ras doen ryſen; want dat is tegen de natuere en aerdt van de gift. Deſe dingen wilde ick noch wel uytgeleydt hebben, indien het u luſt: indien 't u niet de pijne weerdt en dunckt, en dat ghyſe genoech verklaert acht te zijn, ſoo laet het blyven, en ick ſal poogen by my ſelfs uwe dingen te herkauwen. De andere dingen, die ghy tot beveſtigingh van den omloop des bloedts ſchrijft, hebben eenige waerſchijnlijckheyt, en dat gevoelen en miſhaeght my niet ſeer.

ANTWOORT

VAN

RENATUS des CARTES,

Op den tweeden Brief van den

GENEES-MEESTER

VAN

LOVEN.

ICk ben aen U E. ſeer verplicht, ſoo van wegen uwe neerſtigheydt in het antwoorden, als oock in het toe-ſenden der Brieven van andere. Die dingen, welcke ghy wederom tegen-werpt, zijn geenſins te verachten, maer indien 'er yet is weerdig naeuwkeurighlijck beantwoordt te worden, ſoo zijn het deſe. Want op het eerſte ſeght ghy ſeer wel, dat de bovenſte deelen van een Hert uyt het lichaem genomen

Ff zijnde

zijnde meeſt kloppen, waer uyt ghy beſluyt dat deſe kloppingh van het invallen des bloedts niet en hanght. Maer twee dinghen ſtaen hier aen te mercken, door welcke ick meyne dat deſe ſwarigheydt t'eenemael wordt ontwortelt. Het eene is, dat die deelen des Herts, de welcke de bovenſte ghenoemt worden: te weten, aen het hooft van de ſelve, tweederley zijn, ſommige in het welcke de Holle Ader, en de Aderlijcke Slagh-ader worden ingeplant, de welcke om de rijſinge van het nieuwe invallende bloedt niet beweeght en worden, nae dat de oorkens, en de daer aen hangende vaten zijn afgeſneden, ten zy miſſchien voor ſoo veel, als yets uyt de Kroon-ader en andere vaten door het Hert verſpreydt zijnde, de welcke dan omtrent het Hooft van 't Hert altemael open zijn, in der ſelver holligheden invloeyt; andere, in de welcke de Slagh-aderlijcke Ader en de groote Slag-ader worden ingeplant, de welcke laetſt van alle moeten kloppen, oock wanneer de punct oft ſpits van 't Hert is afgeſneden: te weten, om dat, wanneer het bloedt gewoon zijnde door de ſelve uyt te gaen, aldaer ſoo gemackelijcke wegen vindt, dat alle deſſelfs overblijfſelen, de welcke in de deelen van een opgeſneden lichaem gevonden worden, ſich daer nae toe ſtrecken. Het andere, dat hier ſtaet aen te mercken, is, dat de beweegingh van de ooren des Herts ende der ſelver bygelegene deelen ſeer verſcheyden is, van de beweegingh die in het overighe deel des Herts is; want daerom en wort men die in de ſelve niet gewaer, om dat het bloedt verdunt wordt en rijſt, maer daerom alleen om dat het uyt de ſelve overvloedelijck neervalt: ten minſten als het Hert nu in ſtucken geſneden en krachteloos geworden is: want als het noch fris en geheel is, ſoo ſiet men een andere beweegingh in de oorkens, de welcke daer van gheſchiedt, om datſe met bloedt vervult worden. Doch de bovenſte deelen van het Hert tot aen die plaetſen der holligheden, in de welcke de eynden van de drie-puntige klapvlieſen worden ingeplant, volgen ſomtijdts de beweeging van het overighe des Herts, ſomtijdts volgenſe de beweegingh van de oorkens.

Welcke dingen aengemerckt zijnde, indien 't u gelieft met aendacht op de laetſte beweeginghen van eenigh ſtervend' Hert te letten: ick en twijffele niet ofte ghy ſult ſeer lichtelijck met uw' eygen ooghen gewaer worden, dat ſijn bovenſte deelen: dat is die gene, uyt welcke het bloedt in de andere moet neervallen, dan noyt beweeght en worden, dan door die beweegingh, door welcke ſy worden gheledight: en indien ghy de holligheden naer de lenghte op ſnijdt, ſoo ſult ghy ſomtijdts ſien dat de oorkens drie ofte vier maels beweeght werden, en datſe elcke mael eenigh bloedt in de ſelve ſtorten, eer dat het Hert eens klopt, en meer andere dingen, de welcke altemael mijn gevoelen ſullen beveſtigen. Ghy ſult miſſchien vragen, hoe dat door het neervallen des bloedts alleen uyt de oorkens des Herts, ſoo grooten beweeging in de ſelve kan geſchieden, als ghy dan ſien ſult. Daer van ſal ick hier twee oirſaecken aenwijſen. De eerſte is, om dat in een levend' dier, alſoo het bloedt met geen geſtadige en gelijcke beweegingh, maer met horten en ſtooten uyt de oorkens overvloedigh in het Hert valt, alle de veſelen der deelen, daer het door gaet, van de natuere ſoo gheformeert worden, datſe, indien'er oock yet het minſte door de ſelve doorgaet, by nae ſoo veel en ſoo raſch moeten geopent werden, als wanneerſe aen veel bloedts doortocht geven. De andere is, dat het weynige vocht des bloedts uyt de gequetſte deelen van het Hert uytſweetende, tot een merckelicken grooten druppel moet vergadert worden, eer het in de middelſte holligheden van de ſelve kan vloeyen, op de ſelfde wijſe als het ſweet allencxkens door de huyt uytſijpende, eenighen tijdt daer blijft hangen tot dat daer druppels van gemaeckt worden, de welcke daer nae ſchielijck op de aerde vallen. Wanneer ghy op 't gene ick daer by gevoeght hebbe: namelick, dat uwe tegenwerpingh meer krachts heeft op het gemeyn gevoelen van andere, als op de mijne: Antwoordt, dat my dat niet en verſchoont, ſoo ſeght ghy de waerheyt, en daerom en is het oock mijne maniere niet, in het wederleggen van de andere den tijdt te verſlijten. Maer op dat ick u aen mijne zyde ſoude trecken, ſoo meynde ick dat het niet ondienſtigh ſoude weſen, u te toonen dat'er geen andere en zijn, die ghy met beter recht ſoudet mogen volgen. Maer ghy wilt die kloecke Krijgs-overſte naevolgen, de welcke, wanneerſe hebben aenghenomen een Kaſteel te beſchermen, 't welck niet wel verſterckt en is, alhoewelſe bekennen datſe niet machtigh genoegh en zijn om de belegeraers te wederſtaen, nochtans haer ſelven terſtondt daerom niet over en geven; maer willen eerſt al haer kruydt en loot verſchieten, en het uyterſte verſoecken: waer door het geſchiedt, datſe dickwils, terwijlſe overwonnen worden, meer eere in leggen, als de overwinners ſelve. Want wanneer ghy, om te bewijſen hoe dat het Hert in een doodt lichaem van een menſch, van de afweſende ziele kan beweeght worden, uw' toevlucht neemt tot de hitte en levendigmakenden geeſt, als werck-tuygen der ziele, de welcke door de kracht van de ſelve dat doen, ick bidde u, wat is dat anders, dan het uyterſte te willen verſoecken? Want indien deſe werck-tuygen ſomtijts alleen daer toe genoeghſaem zijn, waerom niet altijdt? en waerom beelt ghy u meer in dat de ſelve door de kracht van de ziele wercken, als die afweſigh, dan dat die de kracht van de ziele niet van noode en hebben, ſelfs wanneerſe tegenwoordigh is? Op het tweede, 't gene ghy ſeght van de wijſe op welcke de Heel-meeſters 't bloedt van een gequetſte Slagh-ader ſtempen: antwoorde ick, dat ſoo dickwils als de kloppingh beneden de wonde niet op en houdt, de holte ſelfs van de Slagh-ader, door welcke het bloedt gewoon is te vloeyen, niet geſtopt en is, maer alleenlijck het gat in het vel en het vleeſch, door 't welcke, het uyt het lichaem ſoude komen loopen. Op het gene, ghy daer by voeght: antwoorde ick, dat'er een groot onderſcheydt is tuſſchen een Slagh-ader, in de welcke den doorloop des bloedts van een ingeſteken pijpken wordt verhindert, en die gene de welcke door een bandt van buyten omgeleyt, naeuwer wordt ghemaeckt. Want al is 't dat het gevoelen van *Galenus*, ſeggende dat de beweging der Slagh-aderen hanght van een ſekere kracht, de welcke door der ſelver rocken vloeyt, my geenſins waerſchijnlijck dunckt te weſen; ſoo meyne ick nochtans dat het ſeer met de reden over een komt, dat, wanneer de dee-

len

len der Slag-ader voor den bandt beweeght worden, dat die beneden den ſelven oock werden beweeght, ten minſten wanneer den bandt ſoodanig niet en is, datſe de beweeging van de rocken der Slagh-ader niet geheel en beneemt, hoedanig die in het voorgeſtelde geval naeuwlijcks kan weſen. Maer indien eenigh deel der Slagh-ader veel naeuwer wort gemaeckt, dan de andere, en dat te gelijck des ſelfs rocken in die plaets van alle beweegingh berooft werden, ſoo gheloove ick vaſtelijck dat de kloppingh van de volgende deelen oock ſal ophouden, van wat oirſaecke oock dat het ſelve geſchiedt.

Op het derde brengt ghy de koude der Viſſchen voor een reden in, om te ontkennen dat het bloedt in der ſelver Herten niet en rijſt, maer indien ghy nu hier by my tegenwoordigh waert, ghy ſoudt moeten bekennen dat oock in de alderkoudtſte gedierten die beweeging van hitte voortkomt: want ghy ſoudt ſien dat het kleyne Hertjen van een Ael, 't welck ick huyden morgen over 7. of 8. uren hebbe uytgeſneden, nu al lange doodt en boven op verdrooght zijnde, door een matige wermte van buyten aengebracht, wederom levendig worden, en wederom raſch genoegh kloppen. Doch op dat ghy mooght weten dat daer toe niet alleen hitte, maer oock toevloeyinghe des bloedts vereyſcht wordt; ſiet ick legge het ſelve Hertjen in 't bloedt van den ſelven Ael, 't welck ick daer toe bewaert hebbe, en daer na werm makende brenghe ick te weghe dat het ſoo raſch en merckelijcken klopt, als in een levendigh ghedierte. Ick hebbe oock in dat ſelve Hert huyden morgen klaerlijck geſien, 't gene ick van de beweeging der bovenſte deelen des Herts, als het bloedt uyt de ſelve uytvloeyt, hier voor geſchreven hebbe: want als dat gedeelte heel afgeſneden was, in 't welcke de Holle Ader wierdt ingeplant, en 't welcke eygentlijck het bovenſte van alle moet ghenoemt worden, ſoo hebbe ick ghemerckt dat het deel daer aen volgende, 't welck doen het bovenſte was, niet meer met het overige des Herts en klopte, maer dat het alleen het bloedt 't welcke uyt de wonde dauwden, ſomwijlen in ſich nam met een ſekere beweegingh, van de beweegingh der kloppinghe gantſch verſcheyden. Maer, om dat, ſoo wanneer ghy miſſchien yet diergelijcks ſult komen te onderſoecken, ſult konnen ſien, dat het Hert van ſoodanige koude gedierten dickmaels klopt, al is 't dat men niet en kan vermoeden dat'er bloedt van elders anders in vloeyt, ſoo ſal ick die tegenwerpingh hier te gemoet gaen, de welcke ghy daer uyt te recht ſoudt afnemen, en ick ſal ſeggen, op wat wijſe ick verſtae die klopping te geſchieden. Voor eerſt mercke ick dat dit bloedt veel verſchilt van 't bloedt der heete dieren: te weten, welckers fijnſte deelen, als het uyt het lichaem is, in een oogenblick tijdts in de locht vervlieghen, en 't gene overigh is eenſdeels in water, eenſdeels in klonters verandert: want dit bloedt van den Ael is een geheelen dagh, ick en ſegge niet, onbedorven, maer ten minſten, ſoo veel ick ſien kan onverandert gebleven, en komen uyt het ſelve altijt veel dampen, ſoo dat de ſelve, indien 't maer in 't minſte werm wordt gemaeckt, gelijck als eenen dicken roock opgaen. Daer en boven ghedenck ick oock op andere tijden geſien te hebben, als'er groen houdt gebrandt ofte Appelen gebraden wierden, dat de dampen door de kracht der hitte uyt de binnenſte deelen der ſelve uytvliegende, niet alleenlijck door de naeuwe ſcheure van de ſchelle gelijck als wind uyt gingh, 't welck een yeder kan bemercken; maer dat oock ſomtijdts dat deel van de ſchelle in 't welck ſulcke ſcheuren komen, ſoo gheſtelt is, dat het een weynigh opſwelt eer de ſcheure wordt geopent, 't welck daer nae, als de ſcheure open is haeſtelijck ontſwelt, om dat alle den damp in die ſwellingh beſloten zijnde, dan overvloedigh uytvlieght, en ſoo raſch geen nieuwe in de plaets en komt. Maer een weynigh daer nae wanneer der wederom een anderen damp komt, ſoo ſwelt het ſelfde deel der ſchelle wederom op, en de ſcheure wordt geopent, en het gaet uyt als te voren. En deſe telckens wederkeerende beweegingh beelt de kloppingh van 't Hert, niet wel van een levendigh, maer van 't gene ick hier uyt een Ael geſneden hebbe, ſeer aerdighlijcken uyt. Deſe dingen aengemerckt hebbende, ſoo en is'er niet naerder, dan dat wy oordeelen, dat de veſelen, uyt welcke het Hert gemaeckt is, ſoo geſtelt zijn, dat den damp van het ingeſloten bloedt genoegh is om de ſelve op te lichten, en dat daer uyt, om datſe ſoo worden verheven, groote doorgangen in het Hert worden geopent, door de welcke alle dien damp terſtondt uytvlieght, en het Hert ontſwelt, &c. 't Welck ick oock ſal beveſtigen met een anderen voorval van my heden aengemerckt: te weten, ick hebbe het bovenſte deel van het Hertjen van een Ael afgeſneden (dat is het deel in 't welck de Holle Ader wierd' ingeplant, en 't welck aldaer 't ſelfde werck dede, dat het rechter oorken in de Herten van de Aerd-gedierten doet) en dat deel welcks verwerde linien niet anders dan een dropken dick bloedts gheleken, heb ick in een houten vat byſonder bewaert; om te beproeven of men daer eenighe klopping in konde ſien; maer ick en hebbe in 't begin geene konnen bemercken, om dat, namelijck, ghelijck ick korts daer nae vernomen hebbe, aengeſien dat aldaer veele doorgangen open waren, alle den damp uyt het bloedt oprijſende met een geduerige, en onverhinderde beweegingh uytvloogh. Maer een vierendeel uurs, oft meer, daer na, als dat druppelken bloedts, in 't welcke dat ſtuckjen Herts ſwemde, boven op begon te drooghen, en gelijck als met een ſeecker vel overtrocken te worden, ſoo hebbe ick een klaer-blijckelijcke kloppingh in het ſelve geſien, de welcke door het by-brengen van wermte meerder wierde, en niet afgelaten en heeft, tot dat alle de vochtigheydt des bloedts is uytgeput geweeſt.

Maer ick ben ſeer verwondert, dat ghy meynt, dat ick in 't gene ick bygebracht hebbe van de giſt, daer in hebbe gemiſt, en dat ick mijn toevlucht daer toe genomen hebbe, als of ick ſeer beklemt was, en my anders niet en ſoude konnen verweeren, want voorwaer ſonder de ſelve wordt mijn gevoelen ſeer lichtelijck verklaert en vertooght, maer als men de ſelve aenneemt ſoo is het oock noodſaeckelijck te bekennen dat'er eenigh gereſen bloedt in het Hert van de eene *Diaſtole* ofte opſpanningh tot de andere over blijft, en ſich aldaer met het nieuw inkomende bloedt vermengende, deſſelfs rijſingh helpt bevorderen, waer in het de natuere en aerdt van de giſt volkomelijck gelijckt.

N°. X.

AEN

MIJN HEER, MIJN HEER,

JOH. van BEVERWIJCK.

Mijn Heer,

OM mijn woordt en uwe ſindelijckheyt te voldoen, hebbe ick overal doen ſoecken naer het Poeder van verborgene genegentheyt, ſonder het te hebben konnen vinde, die het hadden, hebbent aen haer vrienden gedeelt, door dit miſſen ſende ick u de manier om het ſelve Poeder te gebruycken, en te maecken; ick gelove dat U E. het maecken ſeer gemackelijck ſal vallen: ſoo ghy by avontuer eenige moeylijckheyt vint, 't zy in 't maecken of in 't gebruycken des ſelfs, doet het my weeten: ick ſal 'er u verlichtinge van doen, ſoo ghy door onderſoeckinge bevint, dat het de deught heeft die men het toe-eygent, ick verſoeck U E. dat ghy 'er mijn deel aen geeft, en ghy ſult verplichten, die genegentlijck is.

MIJN HEER

In den Haegh den 14 des Maents . . .

E U. Seer ootmoedige Dienaer.

LOWIJS van NASSOU.

Verte.

Om de Wonde te verbinden door verborgene genegentheydt, ofte andere over een ſtemmende middelen.

MEn moet hebben een nieuw ſtuck Linden, van de groote der wonde, 't welck ghy ſult te weycken leggen, in 't bloedt dat laeſt van de wonde is getrocken, het welck ghy tuſſchen de vingers ſult houden, dan ſult ghy een ander doeckje op de wonde leggen met eene compreſſe of popje, maeckende dat de lippen van de wonde door den ſwachtel wel by malkander gevought worden, en ſoo het gebeurt dat 'er een bloed-ſtortingh is, ſoo ſult ghy ſtracx het doeckje dat ghy in 't bloet geweyckt en tuſſchen uwe vingers hebt, met het volgende Poeder verbinden; en ſoo het bloeden ... blijft dueren, ſal men een doeckje nemen, het welck men onder het geſeyde Poeder ſal leggen, en een ander doeckjen daer boven op, dat het Poeder in 't midden is, en leggen het ſelve op de *bloedtvloeyingh* het ſalſe doen op houden.

Sooder eene *ontſteeckingh* komt ofte beginſel van *koud vuer*, moet men het doeckje nemen dat men met het Poeder verbonden heeft, en leggen 't in een koele plaets, gelijck als in de kelder, oft wel in een dooſe, en die wel ſluyt, en hebben een ſchotel vol water, en doen dees dooſe ſoo lange in het water tot dat de ontſteeckingh over is, en bewaert het doeckje by u in den ſelfden warmen graed als ghy de wonde begeert, men magh de wonde wryven met een *ſwoort van Speck*. En gelijck 'er tweederley wonden zijn, ſoo zijn 'er oock tweederley Poeders, d'eene enckel, en d'ander gemenghd.

De enckele wort gemaeckt van *Groen Kooperrood*, dat men in de *Son* moet leggen tot dat 't wit wort, en ſult het dan tot een fijn Poeder maecken, en bewaert 't om in noodt te gebruycken.

Het gemenghde wort gemaeckt uyt gelijcke deelen van het boven geſchreven Poeder, en van Gomme *Dragant* te ſamen gemenght, uytgeſondert, indien 'er groote verſcheuringh of vermorſelingh is, dan moet 'er meer Gomme weſen als van het ander, en verbinden de wonde als voren, men magh 'er pappe op leggen, en ſtovingh of betting maecken, en voorts handele gelijck men de andere wonden doet, het linden bebloedt en verbonden zijnde, moet men in een plaets houden daer geen lucht en is, en vouwen 't in papier, doen 't in een fles ofte in een doos, het is even veel, en meught het in de ſack dragen.

N°. XI.

AEN

CLAUDIUS SALMASIUS,

Ridder en Raedt van den Koningh van Vranckrijck.

JOH. van BEVERWIJCK.

Een plaetſe van Hippocrates *onderſocht.*

Wel Edele Heere,

DEn Brief die U E. onlanghs uyt Vranckrijck komende, my heeft gewaerdight te ſchryven, hebbe ick met groote blijdſchap geleſen. Want ick verheughde my, dat van ſoo loffelijcken man mijn *Idea* gelooft, en ick bemint werde. Bidde vorder U E. volgens gewoonlijcke gunſte; U E. gelieve oordeel te ſtrijcken over de overſettinge van een Plaets van *Hippocrates*, in ſijn Boeck van de Ontledinge; de welcke is volgens *Cornarius*, en *Foëſius*, van het woort *Homoiorruſmos*, dat de *Nieren van verwe gelijck zijn*. En alſoo *Ruſmos*, by *Euſtathius* uytgeleyt wert, *Schema*, *Typos*, ſoo ſchijnt, dat men hier wel ſoude mogen ſtellen, *De Nieren zijn malkanderen in gedaente gelijck*, ofte houdende den eygen oirſpronck van 't woort, *hebben een gelijcke, ofte de ſelve kracht om nae te trecken*. Want dit gebruyck wert haer toegeſchreven van *Hippocrates* in ſijn Boeck van de Klieren. Alſoo dit alſoo geſtelt is in mijn Tractaetjen tot nut van de Steen, dat haeſt ſal uytkomen, en ick mijn eygen oordeel daer van niet genoeg toe en vertrouwe: ſoo heeft my goet gedacht, het uwe ootmoedelijck te verſoecken; het welck ick volgen ſal, hoe dat het oock ſoude mogen uytvallen. Ick bidde Godt, Wel Edele Heere, U E. ten beſten van 't Vaderlant, de Letteren, en ons, te ſparen in langdurige geſontheyt.

Dordrecht, den 6 July, 1637.

N°. XII.

N°. XII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

CL. SALMASIUS.

De Plaetſe van Hippocrates *uytgeleyt.*

Wel Achtbare Heere,

IN wat ſin de woorden van *Hippocrates* moeten genomen werden, is wonder dat U A. mijn gevoelen verſoeckt, want als my in dien Autheur in 't leſen yet voortquam, gelijcker veel is, 't welck een ſchranderen uytlegger van doen hadde, ſoo en ſoude men nergens anders, als by U A. ſijn toevlucht konnen hebben. Want wie ſoude het binnenſte van dien grooten Genees-heer beter verſtaen, als die gene, die by de volkomene wetenſchap van de konſte, noch heeft een uytnemende kenniſſe van de Grieckſche tale? Maer om dat U A. oordeelt, dat ick hier in wijſer ben, als ick mijn ſelven ſoude derven toeſchryven, ſoo ſal ick U A. gehoorſaem weſen, en niet laten, wat ick van die plaets gevoele, te openbaren. *Ruſmos*, al ſchijnt het wel van oirſpronck naetreckende te beteyckenen, ſoo geeft het evenwel wat anders, by de gene, die dat gebruycken, te kennen, *Suidas*, *Heſychius*, &c. Soo meen ick, dat *Homoioruſmos Nieren*, niet en zijn, die gelijcke kracht van trecken hebben, maer die met gelijcke gedaente op malkander moeten ſlaen, ſoo dat den eenen niet grooter, ronder, ofte langer en zy, als den anderen, maer in alles gelijck. Want dat is *Ruſmos*. Gelijck de Juffrouwen in de Paerle-ſnoeren, dieſe dragen, ſoecken, dat alle de Paerlen van een groote, rondigheyt, en gedaente zijn, en op den draet gelijck, dat is, *Homoioruſmos*. Deſe gedaente, in de welcke de Nieren gelijck moeten zijn, is ganſch verſcheyden van de verwe, die hy ſtelt de Appelen gelijck te zijn. Maer dat ſal ick hier by laten blyven. Indien U A. van mijn vraeght, wat ick al doe, ſoo weet, dat ick mijn gelt (want ick en hebbe het ſoo veel niet over) niet op woecker en geve, maer wel mijnen tijdt. Wat is dat, ſal U A. ſeggen? Ick ſchrijf van de Woecker, ja ick heb'er al van geſchreven. Het Boeck ſal eerſt-daeghs uyt komen by den ſelfden, die U A. *Idea* gedruckt heeft, in de welcke gelijck U A. getoont heeft te zijn een ſeer uytmuntende Medecijn, ick niet geerne uyt mijn Boeck van 't Woecker, gehouden ſoude weſen voor een Woeckenaer. Ick hebbe evenwel de Lombaerden voorgeſtaen, en getoont dat ſy de gemeene ſaecke noodigh zijn. En gelijck U A. onſen *Montaigne* heeft derven tegenſtaen, en voor de Genees-konſte ſpreken, die hy kleyn wilde maecken, ſoo gae ick oock gewapent tegen *Ariſtoteles*, die van de Woecker niet wel gevoelt en heeft, als hy ons wil wijs maecken, dat de ſelve niet natuerlijck en is. Dan ick en geef hem daer in geen geloof, als oock doen vele, die met my ſtemmen, en wel gemoet zijn om voor de Woecker te ſpreken. Maer gelijck in alle wetenſchappen ſommige Practiſijns zijn, ſommige met de wetenſchap te vreden, die alleen op de ſaecke ſpeculeren, ſoo hebbe ick in dit ampt, en konſte alleen de wetenſchap voor mijn gehouden, de Practijck aen andere gelaten. Vaert wel ſeer Uytmuntende Heere, en verwaerdight mijn, die U A. dienaer ben, met U A. gunſte.

Leyden, den 25 July, 1637.

N°. XIII.

AEN

CLAUDIUS SALMASIUS,

Ridder, ende Raedts-heer in den geheymen Raedt van den aller-Chriſtelijckſten Koningh.

Wenſcht

JOH. van BEVERWIJCK,

Welſtandt.

Wel-Edele Heere,

UWe onverdiende weldaeden zijn menighvuldiger en grooter, dan dat ick U E. met woorden ſoude bedancken.

Ick hebbe al wederom wat gevonden om U E. (ten zy dat ick al te dickwils moeyelijck valle) te vragen: namelijck van het Grieckſche woordt *Hyphiſtatai*, het welcke de uytleggers van *Hippocrates* overſetten *beſinckt*, maer my dunckt beter *ophoudt*; deſe uytleggingh, wert, gelijck als nieuw zijnde, wederſproken by die gene, de welcke niet dan oudtheyt en droomen. Ick wenſche dat ick door uwe aenſienlijckheyt, de welcke een yeder gelijck als een Leyd-ſterre is, mijne meyning mach beweeren, ofte veranderen. Hier in verſoeck van U E. onderweſen te werden. Vaert wel Edele Heere, en ontfanght het danckbaer herte van den genen, den welcken U E. met ſoo veele en groote panden van vriendſchap eeuwighlijck aen ſich verplicht heeft.

Dordrecht, den 30 van Weymaendt, 1640.

N°. XIV.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Raedt en voortreffelijck Genees-meeſter van Dordrecht,

Wenſcht

CLAUDIUS SALMASIUS

Welvaeren.

Wijdt-beroemde Heere,

WAt aengaet het Grieckſche woort *Hyphiſtatai*, in de kort-bondige Spreucke van *Hippocrates*; als ick mijn gevoelen ſal ſeggen, my dunckt dat het ſoo wel niet door het woordt *ophoudt* wordt uytgeleyt, als wel gelijck het gemeenlijck wort overgeſet, *beſinckt*; Laet ons de ſaecke ſelfs inſien. Op dat ghy dit uw *ophoudt* ſoudt beweeren, ſoo neemt ghy *en ouroo*, 't welck geſeyt is; *in het water*, als of het beteyckende, *in de Blaes*. Het welck ick geenſins toeſtemme. *Hippocrates* ſelfs is'er teghen, de welcke door het woordt *ouron* verſtaet het water, 't welck uytgepiſt is, waer in als op de grondt ſavelachtige dingen beſincken, ſoo ſeght hy dat men daer uyt kan beſluyten dat de Blaes met Steen gequelt is. Soo zijn dan de ſandekens, de welcke in het uytgepiſte water beſincken, een teycken van een ſteen in de Blaes. Laet het ons ſoo nemen, dat *Hyphiſtatai* beteyckent *beſinckt*, en dat het woordt *ouron* ofte water, genomen wordt voor *Kyſtis* ofte Blaes, wat ſal dat dan weſen, de zandekens, welcke in de Blaes worden opgehouden, geven te kennen dat de Blaes met Steen gequelt is. Soo ſoude men ſegghen dat het vyer in den heert geleyt zijnde, een teycken is dat'er vyer in den heert is. *Hippocrates* verklaert aldaer, door welcke teyckenen dat de ſieckten werden aengeweſen. Soo wordt dan beſloten dat'er Steen in de Blaes is, wanneer een ſavelachtige beſinckingh in het water ſich vertoont. Niet minder waerachtigh is de kort-bondighe Spreucke van *Hippocrates*, dat'er veele zandekens met het water quyt worden, die noyt met Steen in de Nieren, ofte Blaes gequelt en zijn: en dat veele met Steen gequelt zijn, die nochtans geen gruys, ofte ſavelachtigheyt quyt en worden. Daer men roock ſiet, daer is ſekerlijck vyer, nochtans alwaer dat vyer is, daer en moet noodſaeckelijck geen roock opgaen. Want het vyer is veeltijdts onder de aſſche verborgen, ende en wordt door den roock niet bekent. Soo hebben oock veele Steenen in de Nieren en de Blaes, de welcke nochtans niet bekent en worden door teyckenen van ſavelachtigheyt, die met het water gelooſt wordt. Maer alle de gene, die zandt met het water quyt wordt, 't welcke op de gront van 't ſelve beſinckt, dat is een ſeker teycken, dat'er Steen en gruys in ſijn Blaes is. Dat is het ghevoelen van *Hippocrates*: daerom en heeft hy van de Nieren niet geſeght, om dat de zandekens, de welcke uyt de Nieren afſchieten in de Blaes ſacken, en uyt de Blaes naderhant met het water uytgaen. Wijders, de welcke in het water, nae dat het uytgepiſt is, beſincken, die hebben van te vooren noodſaeckelijck beſoncken geweeſt in de Blaes. Noch het en ſouw anders niet konnen geſchieden. Maer ſoodanige zandekens in de Blaes beſinckende, maecken datſe geſeyt werdt met Steen gequelt te zijn. Want ick bidde U E. wat zijn die ſavelachtige dingen anders, dan kleyne ſteentjens? Maer yeder Blaes, die ſoodanige zandekens, oft ſavel heeft, wordt volkomen geſeyt met Steen gequelt te zijn. Soo dan wanneer die gevonden worden in het uytgepiſte water beſoncken te zijn, ſoo gevenſe ſekerlijck een teycken van een ſteenachtighe Blaes, dat is, de welcke ſteentjens of zandekens in heeft; de welcke met het water gelooſt worden. Hier ſoudt ghy mogen ſeggen, *Schoen-maecker houdt u by uwen leeſt*. Maer ick ſie, dat, terwijle ick U E. te wille ben, ick het niet en achte, dat ick beſchaemt werde, en my ſelfs ten ſpot ſtelle, de welcke geen Arts zijnde, handele, 't gene de Artſen alleen toeſtaet te beloven. Voorwaer indien die plaets ſoo niet werdt genomen, ſoo ſal uwen *Hippocrates* het naeuwlijcks konnen ontgaen, of hy ſal een onwaerachtige ſaeck voor een kort-bondige Spreucke hebben geſtelt. 't Welck ſchandelijck ſoude weſen in ſoo grooten Schrijver. Vaert wel, en gaet voort in my te beminnen.

Leyden, den 7 van Hooy-maendt, 1640.

N°. XV.

AEN

CLAUDIUS SALMASIUS,

Ridder en Raedt des Koninghs,

Wenſcht

JOH. van BEVERWIJCK,

Welvaren.

Wel-Edele Heere,

ICk en wete niet waer by het toekomt, dat wederom mijne woorden van U E. zijn in eenen anderen ſin opgenomen, als van my geſchreven. Want om andere dingen voorby te gaen; wegens het woordt *Hyphiſtatai* en ſchijnt ghy mijn gevoelen niet genoegh begrepen te hebben, en dien volgende ſult ghy my lichtelijck verlof geven (ſoo ick U E. te recht kenne) om voort te brengen de beweegh-redenen, die my tot dit gevoelen geruckt hebben. 't Welck alderbeſt geſchieden ſal, ſoo ick op uwe tegenwerpſels ordentlijck ſal antwoorden. Ghy ſchrijft u niet te behagen, dat ick ſtelle voor *en ouroo* [dat is in de piſſe] *en kuſtei*, [dat is, in de Blaes.] Het en is oock geen wonder; want hoe ſouden ſoodanige belachgelijcke dingen u behagen, *Heraclitus* ſoude ſelfs daer mede lachen. Het zy verre van my dat ick ſoo het behoudene voor het behoudende ſoude nemen, die noyt onder de voorbeelden van de Rhetorica mijnen

weer-

weerden Meeſter *Gerardus Voſſius*, (de welcke die ſaecke breedt vervolght en uytgeleydt heeft) hebbe hooren ghebruycken het water voor de Blaes. Alleenlijck hebbe ick geſeght dat het woordt *ouron* oock genomen werdt voor het water, dat in de Blaes opgehouden wordt: ghy daer en tegen oordeelt dat *Hippocrates* hier door verſtaet het water als 't al uytgepiſt is. Maer dat, dat water oock *ouron* genaemt werdt, eer het uytgepiſt is, kan ick uyt den ſelven *Hippocrates* bewijſen, als hy ſeght, dat de Tonge een teycken van het water geeft. By wie ſoude hy aen Tonge ſoecken: te weten, hoe het met 't water geſtelt was, indien hy by dit water altijt verſtont het uytgepiſte water? Want daer van gaet ſeeckerder het oordeel, dat de Genees-meeſters nemen uyt het beſien van 't uytgepiſte water. Jae 't is even-eens of yemant, daer hy het vyer ſien kan, uyt den roock wilde gaen vernemen, hoedanigh het vyer is: daerom dan oock de uytleggers by deſe Spreucke, *de Tonge geeft te kennen, hoedanig het Water zy*, te rechte mijns oordeels hier niet verſtaen werd, het water dat al uytgepiſt is, maer dat, 't welck de wey van 't bloedt genoemt wordt. Alwaer oock *Galenus* dit woort *ouron* volgens mijn oordeel uytleydt, ſeggende: dat alſoo genoemt werdt, 't gene wy alle daghen afſonderen, 't welck is de wey van 't [voedende] ſap, [ofte bloedt.] Dit meyne ick in plaets van vele getuygeniſſen genoegh te zijn om te bewijſen, dat het woordt *ouron* van *Hippocrates* genomen wordt ſoo voor het uytgepiſte water, als voor het water, 't welck noch in het lichaem opgehouden wordt; 't welck ghy ontkent. Vorders ſeght ghy, neemt eens dat *Hyphiſtatai* beteyckent, *beſinckt* ('t welck u gevoelen is) en dat *ouron* genomen wordt voor de Blaes ('t welck my 't onrecht nae-gegeven wordt, gelijck uyt het gedruckte boeckjen blijckt) wat ſal dat weſen, het zandt dat in de Blaes opgehouden wordt, beteyckent dat'er Steen in de Blaes is? het ſal niet anders weſen als een waerachtigh kenteycken van een Steen in de Blaes, 't welck wy hier ſoecken: ſoo dat dan t'onrechte gelachen wort met het exempel van 't vyer in den haert geſet zijnde. Ghy doet daer by dat men beſluyt Steen in de Blaes te zijn, als'er in het uytgepiſte water ſavelachtighe beſinckingen ſchijnen te zijn. De Medecijn-meeſter die dat hier uyt beſluyt ſal beſpot worden van de gene die in de konſte ervaren zijn; want men ſiet niet alleen dagelijcks in 't water der ſiecken, maer oock der geſonden ſavelachtigheyt beſincken: ſoo dat de gene die alſoodanige de Heel-meeſters over gaf om van den Steen geſneden te werden, die ſoude voorſeecker meer om den hals brengen, als *Themiſon* daer de Pöeten van gewagh maken omgebracht heeft. Wijders ſeght ghy niet minder waerachtigh te zijn de kort-bondige Spreucke van *Hippocrates* daer hy ſegt dat vele met haer water zandekens quyt worden, die noyt met Steen in de Nieren noch Blaeſe gequelt worden, en dat veele met den Steen gequelt werden die geen zandekens of ſavelachtigheyt en looſen. Jae om beydes ſoude dat uytſtekende verſtandt, 't welck *Macrobius* getuyght dat niet konde yemandt bedriegen, noch van yemandt bedrogen worden, bedriegelijck en bedrogen zijn geweeſt. Daer en boven en brengt ghy geen meerder licht uyt de roock voort, en daerom ſal ick die gelijckeniſſe overſlaen, en treden tot het gene ghy daer by doet: namelijck, ſoo zijnder oock vele die Steenkens in de Nieren en Blaeſe hebben, die nochtans geen ſavelachtigh water en maken. Seer wel. Ja hier in komt ghy met de Genees-meeſters wel over een: maer hier door voegh ick oock met recht in, dat ſavelachtigh water uytgepiſt zijnde, indien dat geen teycken en is van een Steen in de Nieren of Blaes, dat, dat dan voor geen teycken, veel min onfeylbaer teycken, daer van kan gehouden worden, gelijck in de kort-bondige Spreucken vereyſcht wort. Dadelijck neemt ghy uwen toevlucht tot *Hippocrates*, daer hy ſeght: *Maer ſoo wie met het water zandt uytpiſt, welck in den grondt beſinckt, 't is ſeecker, dat hy zandt en Steenkens in de Blaes heeft.* Jae 't is ſoo ſeker, dat'er naeuwlijcks een onſeeckerder is: 't welck alle de Genees-meeſters, die niet alleen door neerſtig onderſoeck der boecken, maer oock door ondervindinge, en handelinge geleert zijn, met my moeten bekennen. Weshalven dit geenſins voor het ghevoelen van den Prince der Genees-meeſters *Hippocrates* ſonder tegenſpreken kan gehouden worden. *Galenus* ſelve ſeght klaerlijck te blijcken, dat'er een faute in deſe Spreucke is, om dat ſy alleen gewagh maeckt van de Blaes, en niet oock van de Nieren. Maer den voortreffelijcken Genees-meeſter *Chriſtophorus a Vega* Profeſſor van Compluten in Spangien verſekert, genomen dit daer niet by gedaen was, dat evenwel de Spreucke waerachtigh is: als hy ſeght. *Alſoo men dickwils ſiet, dat zandekens worden uytgepiſt van den genen, die met geen Steen in de Blaes of Nieren gequelt is, of oyt gequelt is geweeſt.* Dat ſelvige verſekeren oock uwe bygebrachte woorden. Maer 't gene daer na volght, veght voor mijn gevoelen: want hy ſeght vorders. *Wy ſien veelen zandekens uytpiſſen, en als die opgehouden worden, voorſeggen wy dat'er Steen ſal zijn, want als men die eens quyt geworden is, geven ſy meer achterdencken als ſy opgehouden, dan wanneer ſy uytgepiſt worden.* Soo en houdt dan deſen *Vega* voor geen teycken van Steen, uytgepiſte zandekens, ten zy die opgehouden worden in de Nieren, of in de Blaes. En dat is dat *Hyphiſtatai*, 't welck in deſe onſe kort-bondige Spreucke van den wijdt-beroemden *Leonicenus*, *opgehouden* overgeſet wordt. Ick en kan derhalven niet beter als *Hippocrates* door zijn eygen woorden verklaren. Deſe heeft dit woort *in Coacis* op de ſelve beteyckeniſſe uytgeleydt, ſeggende: *Den welcken zoutachtigh ſpeeckſel met hoeſten opgehouden wordt, dien wordt het lichaem* (ick ſegge liever de huydt) *rootverwigh.* En in den ſelven ſin ſeght *Duretus*, die van *Heurnius* de voornaemſte nae *Galenus* wordt genoemt: *Indien yemandt zoutachtigh ſpeeckſel, en met eenen den hoeſt haer ſtille houden, dien is het lichaem roodt, &c.* Hy doet'er by in de uytleggingen ſulcks te geſchieden uyt ſwackheydt des deels, 't welck niet meer kan geſchuddet worden om te bevorderen het uytſpouwen van teeringhachtige vochtigheyt, 't welck in de Longe geſeten is. Deſe beteyckeniſſe beveſtight het woort *Hypoſtaſis*, in de ſelve ſin dickmaels van *Hippocrates* gebruyckt: met deſen naem noemt hy de ophoudingen des kamer-gancks, en andere ophoudingen meer. Op de ſelve wijſe ſegge ick, dat *Hippocrates* te kennen geeft, indien het zandt, 't welck met de piſſe moeſt gelooſt worden, in de Blaes wordt opgehouden,

houden, dat, dat te kennen geeft, daer Steen in te groeyen, dat is, gelijck ghy ſelve ſeght, *dat ſoodanighe opgehoudene zandekens in de Blaes, maken, dat ſy geſeght wort met Steen gequelt te zijn.* Maer dat en doen ſy niet, die met het water uytgepiſt worden, en zijn derhalven oock geen teycken van Steen. Niet meer als of wy ſeyden, die Gal quyt wordt, heeft de Geel-ſucht; die ſlijm quyt wordt, heeft ergens een koudt geſwel; die zandekens quyt wordt, de welcke, ſoo ſy aen een kleven, Steen maecken, die heeft een Steen in de Blaes, ja liever die niet en looſt, 't gene gelooft moet worden. Dit is 't gene ick by te brengen hadde voor mijne uytlegginge, en om de Spreucke van *Hippocrates* van valſche beſchuldigingh te bevrijden. Deſe uytlegingh keurde voor goet den uytnemenden *Sanctorius* in het ſeſtiende jaer deſer eeuwe, evenwel en ſalſe my niet goet duncken, ſoo ghyſe voor quaet oordeelt. Want alhoewel de waerheyt daer van voor my naeuwlijcks twijffelachtigh ſoude konnen ſchijnen, ſoo en twijffele ick nochtans niet, ofte ick ſoude door een woordt of twee beter geleert zijnde, haeſtelijck my ghevangen geven. Vaert wel Eere der geleertheydt, en vaert voort met onſen neerſtigen arbeydt te begunſtigen.

Dordrecht, den 15 van Hooymaendt, 1640.

N°. XVI.

AEN

EWALD SCHREVEL,

Doctor, en Profeſſor in de Medicijne, in de Univerſiteyt van Hollant.

Joh. van Beverwijck,

Seer vermaerde Heere,

Ick verſocht eertijdts, om mijn ſelven te oeffenen, 't gevoelen van D. *Crucius*, over den beſtemden tijdt onſes levens, waer uyt daer nae een geheel Boeck gegroeyt is. Daer zijn nu mede eenighe jaren verloopen, dat ick U E. geopenbaert hebbe 't gene ick oordeelde den Steen te veroirſaecken. Dit is mede tot een Boecxken aenghewaſſen, het welck ick den Drucker belaſt hebbe U E. te behandigen. Ick wenſche, dat U E. niet en verveele ſijn oordeel daer over te ſtrijcken; maer dat vry is. Want ick hebbe liever een verdiende beſtraffinghe, waer door ick het mijne magh verbeteren, als onverdiende lof, den welcken als ick aen-nam, oock in mijn mis-ſlagen vermaeck ſoude ſcheppen. Indien U E. voor heeft antwoort uyt te ſtellen, gelijck eertijdts van den Pael-ſteen, ſoo ſal ick het van nu af laten te verwachten; maer nimmermeer, Seer vermaerde Heere, uyt aenſchouw van geleerde deughden, U E. hertelijck te beminnen.

Dordrecht, den laetſten December, 1637.

N°. XVII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

Ewald Schrevel.

Seer vermaerde, Hoogh-geleerde Heere, en Vrient,

U E. ſchrijvens is voor my eenen heyligen dagh geweeſt; dies oock te aengenamer, om dat het nae ſoo langetijt aen my komt, aen my, (ſegge ick) dien U E. gelieft heeft, hoe veel met weynigh woorden, half van onbeleeftheyt te beſchuldigen, dat ick met een briefken verſocht zijnde, van den Pael-ſteen onſes levens niet en hebbe geantwoort. Ick ſal ſeggen, hoe de ſaecke leyt. Die liep boven de kracht van mijn verſtant, en begrijp. Ick wete, dat veel daer over ſeer diep-ſinnigh, en als met redenen, die van den ouden *Euanders* tijden gehaelt zijn, geſchreven hebben: maer onderſoeckt elck eens, U E. ſal bekennen, dat ick de waerheyt ſegge, en dat die geheymeniſſen alleen bekent zijn dien grooten Voocht, die ons, en over ons, alles beſtiert. Ick weet, en U E. weet het oock, Lieve, en welverſochte Heere, dat wy de menſchen met geſont-makende middelen, indien de Orakelen van *Hippocrates* geloof hebben, nu op haer verſcheyden ſtaende, noch in 't leven houden. Dit weten wy wel, dan of wy den tijdt van haer leven verlengen, dat en weten wy niet. Maer dit overſlaende, kome ick tot U E. *Steen-ſtuck*, dat ick geſien, geleſen hebbe, en (gelieft U E. dat ick mijn oordeel daer over ſtrijcke?) ick ſegge het ſonder verbloemen, ofte flateren, is by my met verwonderingh opgenomen. Ick hebber vele, die ſulcken *Steen-ſtuck* op haer aembeelt geleyt hebben; ick en ſal U E. by de ſelvige niet vergelijcken, maer ſeggen by mijn waerheyt, dat U E. haer veel trappen te boven gaet.

Dan wat ſal ick meerder ſeggen? My is geſtadigh in de handen U E. gulden Boeck, in 't welcke U E. het voorbeelt van de oude Genees-konſte, uyt de Schrijvers, die geen Genees-heeren geweeſt en zijn, voorgeſtelt heeft; en ſulcks ſoo aerdigh, dat (het voor-ſeggen en ſal my niet bedriegen) de nakomelingen haer over 't ſelfde ſullen verwonderen. Dat Boeck heeft dickwils mijnen by-ſlaep geweeſt; en ick ſegge gelijck het is, ick en gae naeuwelijcks op den leer-ſtoel, ſonder het ſelfde in te ſien. Zijt gegroet ſeer verſochte Heere, en gelooft dat ick niet bedanckt en wil weſen, van wegen dat ick mijn antwoordt nu niet en hebbe uytgeſtelt, maer alleen verſoecke, dat my magh vergeven werden, van dat ick voor deſen niet en hebbe voldaen. Zijt wederom gegroet van

U E. dienſt-willigen

Ewald Schrevel.

Prof: Med: Met haeſt,

Leyden, den 9 January, 1638.

N°. XVIII.

No. XVIII.

AEN

Dr. LODEWIJCK NONNIUS,

Medecijn van Antwerpen,

JOH. van BEVERWIJCK.

Het lichaem van de Blaes vleyſigh, in ſommige, die met de Steen gequelt zijn.
Wit Zant in de Nieren.
Wat oirſaeck Dr. Santorio *ſtelt van den Steen in de Nieren.*

Seer vermaerde Heere,

ICk hebbe onlanghs met blijdſchap verſtaen, dat U E. beſich zijt, om U E. Boeck van de *Diëten* vermeerdert uyt te geven. En alſoo ick in geen ſchryvers grooter vermaeck en ſcheppe, als in geletterde Genees-Heeren, en een afkeer hebbe van de Barbaren: ſoo moet ick wel in groote weerde houden, dat werck, 't welck in alle geleertheyt uyt de Oude op-geleyt, en met lieffelijcke bloemtjens van Wel-ſpreeckentheyt verçiert zijnde, niet alleen, die aen de Genees-konſte vaſt zijn in verwondering op treckt, maer oock al de gene, die de wel geſtelde Geleertheydt lief hebben, U. E. ſal noch wel indachtigh weſen 't gene tuſſchen ons in de *Hage* van den Steen wijdt-loopigh geſprooken is; en dewijl ick ſedert daer van wat ſonderlings geſien hebbe, ſoo en zal niet ondienſtigh zijn, het ſelfde U. E. mede te deelen. Seker Jong-man van ontrent 26 jaeren, nae geſtadige, en ſeer hevige Pijn in de Blaes, inſonderheyt als hy Water maeckte, quam te ſterven. In hem was tweemael van verſcheyde Steen-ſnijders het ſnijden verſocht, waer van den eenen ſeyde (nae dat hy daer nae gevoelt hadde) geen Steen in de Blaes te weſen, den anderen in tegendeel (na dat hy oock beſlagen hadde) den ſelfden ſoo groot te zijn, dat hy, niet ſonder ſcheuren van de Blaes, en konden uyt-getrocken werden. De ondervindinge heeft nae de dood getoont, datter een Steen was, die van wegen ſijn ſwaerte al door het Ys-been geſackt zijnde, den Water-loop ſoo verſtopt hadde, de Siecken in vier-en-twintigh uuren voor ſijn over-lijden niet een drop Water konde maecken. Deſe ſteen was van verwe wit, van groote een hoender ey gelijck, en hadde noch een andere by hem, doch niet grooter, als een groote erweet. Het lichaem van de Blaes was geheel vleyſigh op de dickte van een duym; waerſchijnelijck dat de holte allencxkens vervult, en de Blaes ront om de ſteen zoude gegroeyt hebben. In den rechter Nier en werde niet gevonden, maer in de ſlincker veel wit (tegen 't gemeen gevoelen) Zant: waren beyde geheel groot, en gantſch ſlap. Diergelijcke ſagh ick in de ſelfde weeck aen een kint out drie jaer, het welck van ſijn geboorte altijdt met beſwaerd piſſen gequelt was geweeſt, en een ſteen hadde, welck in 't uyttrecken gebroocken zijnde, gelijck een Oker-noots groote. Drie dagen naer het ſnyden geſtorven zijnde, werde bevonden, dat de Blaes mede wel een pinck dick vleyſigh was, op vele plaetſen van den hoeckigen Steen by nae door-boort, waer van ſy oock twee ſchilferen, die in 't uyttrecken afgeborſten waren, noch in hadde. Beyde de Nieren vonden wy ledigh; en de Melck-vaten geheel wijt. Het welck my de geheugeniſſe vernieuwde van het gevoelen, dat den hoogh-geleerden *Santorio*, Profeſſor te Padua, mijn Meeſter, hadde over de oirſaeck van de Steen. Deſe ſtelde hy voornamelijck in de ruymte van de Lever-aderen, en Melck-vaten. Ick hebbe daer nae geſien, dat hy in *Meth. Vitandorum error.* en in ſijn uytlegginge op *Avicen.* het ſelve uyt *Galenus* ſoeckt vaſt te maecken. Ick ſal ſijn eygene woorden hier by brengen. *Galenus*, ſeyt hy, leert 14. *Meth.* 16. en 6. *Epid.* 1. dat de ſteen in de Nieren groeyt, van wegen de wijtte der mondekens van de Lever-aderen, door de welcke de grove vochtigheden vloeyen in de holligheden van de Nieren: maer hy voeght 'er by 3. *de Humor.* 4. dat boven die wijtte noch vereyſcht wert een naeuwigheyt van 't onderdeel der Nieren, ontrent de Water-peſen. Sijne woorden zijn, *de ſteenen groeyen in de Nieren, om dat den doorgangh en de wegen der Nieren ſeer naeuw zijn.* Dit is ſoo veel belanght het gevoelen van *Santorio*, waer over ick wel wenſchte U E. oordeel te ſien.

De Heere *Jeſus* wil V E. in dien groenen, en eerwaerdigen ouderdom lange geſondt houden, ten dienſte van V E. Burgery, en onſe Konſte.

In Dordrecht, *den* 1 *September*, 1633.

No. XIX.

AEN

Dr. JOH. van BEVERWIJCK,

Medecijn van Dordrecht,

LODEWIJCK NONNIUS.

Vereelt vleeſigh in de Blaes, ſchijnende Steen te weſen.
Het gevoelen van Dr. Santorio, *aengaende het groeyen van Steen in de Nieren, onderſocht.*
Dat hy in de Nieren groeyt, op tweederley plaetſen.
Dat ſijnen groey ſeer ſwaerlijck te beletten is.

Seer vermaerde Heere,

ICk hebbe met blijdſchap geleſen V E. aenmerckingen van den Steen, en V E. en zijt niet ſonder reden verwondert, gevonden te hebben, het lichaem van de Blaes vleeſigh; het welck ick nooyt geſien en hebbe. Maer gelijck 'er in de Roede eenige Vleyſigheyt, ofte Vereeltheyt ſomtijts groeyt, die het Water tegen houdt, ſoo kan oock het ſelve geſchieden in de Blaſe. Voor ſommige jaren, is een van mijn vrienden in Spanjen overleden, die de Genees-Heeren oirdeelden van de Steen gequelt te weſen:

Het doode Lichaem opgeſneden zijnde, vondt men in de Blaes een ſtuck Vleeſch, dat de geheele Blaes by nae vervulde, en ſoo hard was, dat het naeuwlijcks met een Scheermes konde door geſneden werden. Seer wel is geſeyt van *Averroës*, dat'er monſters in de Genees-konſte geſchieden, ſoo wel als in de Nature. Wat ſal ick oordeelen op het gevoelen van *Santorio*, die de voorname oirſaeck van den ſteen ſtelde in de ruymte van de Lever, en Melck-aderen? Ick meene, dat de kenniſſe van de ſaeck, weynigh tot de geneſinge doet. Want een Genees-Heer kan naeulijcks tot de kenniſſe geraecken, en als hy daer al toe gekomen was, ſoo en ſie ick niet, hoe hy die oirſaeck ſoude wechnemen. Want dat gebreck beſtaet in de geſchapenheyt, die niemant en kan verbeteren. Waer noch by komt, dat deſe oirſaeck alleen plaets heeft, wanneer de ſteenkens in de holligheyt, ofte de hoecken van de Nieren, maer niet als ſy in haer Vleys groeyden; dit beveſtight *Galenus com. in 6. Epid. 1. Text. 6.* te ſien, hier voor in 't tweede deel, van de Schat der Ongeſontheyt, *cap. 32. no. 6.* het welck miſſchien meeſt gebeurt ontrent die ſteenen, die in de holligheyt der Nieren groeyen, 't welck miſſchien ſoo dickwils niet gebeurt, als wel die, die in haer vleys groeyen, niet ſoo ſeer om de dickigheyt van de vochtigheden, die door de Holle en Melck-aderen invloeyen; als wel van wegen de groote hitte, ofte een byſondere ongematigtheyt der Nieren, de welcke het dickſte bloedt, en al het voedſel in ſteen, en graveel verandert. Waer op ſchijnt te ſien een oudt, en ſeer deftigh Genees-Heer *Aretæus*, als hy ſchrijft, *dat de vruchtbaerheyt van de Steen, van niemant onvruchtbaer gemaeckt kan werden: want dat het lichter is, de Lijf-moeder van het baren te houden, als de ſteenige Nieren van den ſteen te bevrijden.* Soodanige ongematigheden, noemde *Galenus* Vaſt-houdende, de welcke veroirſaecken, dat veele Sieckten niet geneſen en werden. Maer ick treck mijn hand van de taeffel, om niet te ſchijnen Water in Zee te brengen, en bidde Godt Almachtigh, ſeer vermaerde Heere, dat hy V E. gelieve langh in geſontheydt te ſparen, tot dienſt van de gemeene ſaecke, en mijne vriendſchap.

In Antwerpen, den 10 September, 1633.

No. XX.

AEN

Dr. LODEWYCK NONNIUS,

Medicijn van Antwerpen,

JOH. van BEVERWIJCK.

Seer vermaerde Heere,

ALſoo den Sone van onſen *Puteanus* naer U E. ſoude gaen, ſoo hebbe ick den brief in de handen genomen, die U E. by na voor twee jaren aen my geſonden heeft, en op welcken ick, by gebreck van ſtoffe, tot noch toe niet en hadde geantwoort. Alles is in den ſelven ſeer geleert, en dat eylaes al te waerachtig, dat U E. bybrengt uyt *Aretæus*; dat de ingeboren vruchtbaerheydt van Steenen voort te brengen, niet tot onvruchtbaerheyt en kan gebracht worden. Dit hebbe ick tot mijn eygen ongeluck in my ſelfs ondervonden. Want als ick nu neghen jaren van de pijne der Nieren, en het looſen der Steenen bevrijdt hadde geweeſt, ſoo is my onlangs ſchielijck een felle en wreede pijn over-gekomen, met walginge en braecken, ick was vier dagen ſonder eenige ſpijſe te nutten, eyndelijck ben ick op den thienden dagh twee Steenen quyt geworden, den eenen de groote van een Amandel, den anderen van een Erwete hebbende. Voorwaer ick worde by wijlen half gram op onſe konſt, datſe haren voediterling ſoo langh jammerlijck heeft laten pijnigen; en datſe gedoogt dat onſen ſchadelijckſten vyant, de pijne ſegge ick, den welcken wy door hare hulpe van alle kanten ſoecken te verjaegen, over my ſich wrekende, triompheert. U E. die door langhduerige ervarentheyt veelvoudige geleertheyt heeft verkregen, ſal ſonder twijffel wel yet byſonders en ſeeckers belangende de oirſaecken en de hulp-middelen, gevonden hebben, het welck indien U E. my gelieft mede te deelen, my ſal een groote weldaedt geſchieden. Vaert wel vermaerde Heer en vriendt, ende; 't welck ick innerlijck verſoeck, omhelſt my vorders met U E. gunſt.

Dordrecht, den 12 July, 1635.

No. XXI.

AEN

LODEWYCK NONNIUS,

Medicijn van Antwerpen,

JOH. van BEVERWIJCK.

Seer vermaerde Heere,

SEdert U E. laetſte ſchrijvens, ſchijnt my de quade plaeg verlaten te hebben. En 't is nu al twee jaer dat ick gantſch geen Lenden-pijn en verneme, en dat my noch meerder verwondert, nae dat ick voor deſen ſeer dickwils moeſt water-maken, ſoo ben ick nu mede van die moeyelijckheyt geheel bevrijdt. Die verloſſinge wijt ick, naeſt de Godlijcke hulpe, inſonderheyt ſeecker Graveel-water by mijn, en ontallijcke andere met het ſelfde voordeel ghebruyckt; waer van gewach gemaeckt wert, in dit *Steenſtuck*, dat ick U E. toeſende. Het welcke indien U E. gelieft aen den proef-ſteen van U E. oordeel, en ondervindinge te ſtrijcken, U E. en ſal daer mede niet alleen my, maer onſe konſte vervolgen dienſt te doen. En by aldien U E. ſonder oogh-luckinge, gelijck ick volgens onſe vriendſchap, ernſtelijck verſoeck, gelieft, ſijn quade ſpijſe aen te wijſen, ſoo hoop ick dat het de geleerde beter ſal behagen, en de ſiecken meerder voordeel by-brenghen. Soo moet

U E.

U E. wel varen, Eerwaerdige Heere; ſoo moet U E. lange leven my een vrient, die den uwen ſal weſen, ſoo lange ick ſal weſen.

Dordrecht, den 25 Dec. 1637.

N°. XXII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medecijn van Dordrecht,

LOD. NONNIUS.

UE. ſchrijvens van den 25. *Dec.* is my den 13. deſes behandight, beneffens het ſeer geleert, en wel doorwerckt Boecxken van Graveel, en Steen. Ick hebbe het ſeer begeerlijcken door-leſen. V E. ſult vragen, wat ick daer van gevoele? Ick oordeele, dat het een werck is waerdigh V E. doorluchtigh verſtant, en waerdigh om veel eeuwen over te leven. De tale is net, en ſuyver, het geſtel aerdigh, en de geleertheyt niet gemeen, ſoo dat het de leſers oock tegen haren danck ophoudt, en in ſijne verwonderingh wegh ruckt. Ick hebbe tot noch toe niemandt geſien, die dat Steen-ſtuck çierlijcker opgebouwt heeft. De nakomelingen ſullen ſeer in V E. gehouden zijn, dat V E. die ſwaerſte plaegh, en haer Genees-middelen ſoo verſtandigh, en klaer beſchreven heeft. Ick ſoude derven beriſpen de kortigheyt: want V E. hadde konnen breeder weyden in de teyckenen, en Genees-middelen, op dat ſoo veel te lichter dien wreeden Menſchen-beul mochte verjaegt worden. Ick ben van herten verblijdt, dat het Graveel met V E. beſtant gemaeckt heeft, Och! of oock een langhduerige vrede. Wy zijn onſen *Eſculapius* eenen Haen ſchuldig, op dat hy ſijn Voeſterlingh in geſontheyt houde, om ſijn wercken de naekomelingen te beter mede te deelen.

Vaert wel, Hoogh-geleerde Heere, en vervolght uwen *Nonnius* te verheugen met V E. ſeer geleerde ſchriften.

Antwerpen, den 16 Januarij, 1638.

N°. XXIII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medecijn van Dordrecht,

JACOB de BACK,

Medecijn van Rotterdam.

1. *Waerom dat de Nieren van de Graveelige grooter zijn, als gemeene.*
2. *Waer van de Verwe komt, die het Graveel, en de Steen hebben.*
3. *Van een Blaes, die gantſch vereelt was, en geheel met een Steen ingenomen en vervult.*

Seer vermaerde Heere,

OP de twee dingen, die V E. geſien heeft, en meent van geen andere Medecijns aengemerckt te zijn: te weten, in een Jonghman van de Steen geſtorven, de Nieren grooter, als gemeene, en geheel ſlap, en in 't vleyſch van den eenen veel wit zant; daer benevens een Blaes, gantſch vleyſig, tot de dickte van een duym, in-hebbende een ſteen ſoo groot, als een Ey, daer aengewaſſen: daer op antwoorde ick aldus: De ondervindinge brengt dagelijcks veel dingen voort, die van de Oude niet en zijn beſchreven: evenwel en geſchieter nu niet, ofte het is te voren oock al geſchiet.

1. De Nieren werden in ſoodanige gelegentheyt grooter, als nae gewoonte, om dat de Water-loop belet wert. Want daer door krijgen ſy als een waterigh geſwel, alſoo 't water in haer vleyſch zijpende, het ſelve doet opſwellen, en met eenen verſlappen.

2. Wat belanght het wit zant: 't is waer, dat 't gemeen gevoelen ſtelt root zant uyt de Nieren, en wit uyt de Blaes gelooft te werden: ſulcks meen ick oock; doch wel te verſtaen, dat ſulcks alſoo meeſt geſchiet. Wy hebben dickwils Steenkens geſien, die terſtont na de pijn afſchoten, die witachtigh, ſommige, die heel wit waren: en in tegendeel uyt de Blaes ſnijden, niet alleen roode, maer oock bruyne. Steen en Graveel trecken haer verwe eer van de ſtoffe, uyt de welcke ſy beſtaen; als van de plaetſe, daer ſy groeyen. Dat ſal blijcken in de Nieren. Die zijn Graveeligh ofte in haer holligheyt, ofte haer vleyſch. In de vlieſige Vaten, moeſten ſy allegader wit zijn (even gelijck in de Water-peſen, en de Blaes) waer uyt evenwel rootachtige voortkomen, door dien het bloedt, dat de Nieren met het water ontfangen, onder de Graveelige ſtoffe vermengt wert. Van de ſelfde verwe is het zant, 't welck door hitte van de Lever in de Aderen aengebrant wert, en met het water afſchiet, en in de pot aenſet. Van de ſelfſtandigheyt, ofte 't vleyſch der Nieren, ſouden alle Steenkens, en 't Graveel wit moeten weſen, nu is, by mijn Heer, het tegendeel bevonden; dan wat ſoude beletten, dat in Graveelige Nieren, uyt witte etter, wanneer daer een ſweringe in 't vleyſch is, wit zant, ofte witte Steenkens voort quamen? Yemand ſoude mogen ſeggen, dat verandert wort, wort verkeert in de natuer van 't gene verandert: in de veranderinge, die met verteeringe, geſchied, is dit wel waer? niet in enckele verhardinge, de ſtoffe der Steenen is wel bequaem om te verharden, maer niet om te verteeren tot gelijckmaking der ſelfſtandigheyt.

3. Wat nu aengaet het ander, namentlijck, de vleyſige Blaes, die anders van natueren vlieſigh is, ſoodanige wert dickwils gevonden in degene, die langh aen den Steen gegaen hebben. Want als door het wrijven van de Steen, de Blaes komt te ſweeren, ſoo en kan de natuere die ſchade niet wederom te recht herſtellen, inſonderheydt dewijl de quetſende oirſaeck geſtadig by-blijft. Derhalven brengtſe

 voort,

voort, om haer ſelven (ſoo veel alſt mogelijck is) te beſchermen, niet anders als in *Fiſtelen*, ofte loopende gaten, vereelt vleyſch, welckers dickigheyt, door lange tijt, ſomtijts ſoo vermeerdert wert, dat ſy een duym te boven gaet, ſulcks hebbe ick voor acht jaer geſien in een man van vijftigh jaren, na het tweede ſnijden (dat evenwel te vergeefs was) overleden. En geopent zijnde, wert de Blaes geheel hart bevonden, en ſcheen niet anders, als een *Scirrhus* in te hebben; dan geopent zijnde, vont men een Steen, die de gantſche holligheyt van de Blaes beſloegh, in gedaente, en groote de Lick-ſteenen, daer mede de vrouwen het linden glat maken, niet ongelijck. Hy werde ſoo vaſt van de Blaes om-vat, dat hy ſcheen ſijn ghedaente de holligheyt ingedruckt te hebben. Indien het gebeurt, dat een Steen ſpongyachtigh, ofte ongelijck is, dan ſchiet dit vleyſch ſoo vaſt in ſijn onſienlijcke gaetjens, dat daer van 't ſnijden een ſtuckken met de Steen ſomtijtds uytgetrocken wert; het welck ick onlanghs geſien, en 't ſelve met mijn handen van den Steen geſcheyden hebbe. Ellendige menſchen zijn 't, die ſoo verre komen, dewijl haer geen geſontheyt te verwachten en ſtaet, noch van Genees-middelen, noch van een wel verſochte Hant. Want behalven dat dit vereelt vleyſch niet en kan heelen ſoo langh als de ſweeringe, en hardigheydt blijft, de toevallen van 't gebreck niet verminderende, ſoo blijven de ſelve noch, nae dat de Steen al wechgenomen is. Deſe meen ick dat in 't nootlot geſtelt zijn om ſeer ellendig te ſterven. Hier mede ſal ick eyndigen, en U E. ſchrijvens met gelegentheyt verwachten. Vaert wel, oude en groote Vrient, met U E. Huyſvrouw, en Huyſgeſin.

In Rotterdam, den laetſten October, 1633.

No. XXIV.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medecijn van Dordrecht,

TIMAN van GELSSEL,

Medecijn van Utrecht.

Groote menighte van Steenen.
Het binnenſte van de Blaes met een ſteenige korſt bekleet.
Witte Steenkens in de Nieren.
Een door-boorde Steen; en groote witte in de Water-pees.
Een Steen van wonderlijcke groote.

Seer vermaerde Heere, en groote Vrient,

ICk hebbe geleſen V. E. ſeer geleert, en naeukeurigh Boecxken van den Steen, waer by ick, gelijck V. E. verſoeckt, eenige rare exempelen, by ſal doen. Ick hebbe in ſeecker ontfangers Blaes gevonden vijf groote Steenen, waer van de drie byna uytbrachten de groote van Hoender eyeren, de twee van Duyven eyeren, behalven dat ſy ſoo ront niet en waren; ende, het welck wonder is, de Medecijns en Steen-ſnijders en hadden niet geſien, dat hy de Steen hadde, als op 't laetſte. In een ander ſtock-oudt man zijn bevonden drie hondert, en meerder Steenkens (die ick ſelver getelt hebbe) van verſcheyden verwe, en gedaente, geel, wit, root, gemarbelt, blaeuwachtigh, glat, ſcherp, ront, plat, vierkantigh, driekantigh, hol, vele gebroken; dertigh op de groote van een kleyne ofte middelbaere Caſtanje, ſoo veel, ofte meerder van een Haſel-noot. De Blaes was van binnen op ſommige plaetſen met een ſteenige korſt bewaſſen, gelijck mede den eenen Water-pees, daer oock vele Steenkens in ſtaken, en in den eenen Nier, witte, ſoo dat het gevoelen van *Fernelius* niet altijdt waer en is. In Mr. *Iacob*, een Engels beroemt Chirurgijn alhier, is een groote Steen bevonden, met een kromme voer, ofte holligheyt, door de welcke het water ſijnen loop plagh te hebben; en den eenen Water-pees ſoo uytgereckt, dat hy veel ruymer was, als een van de dicke Dermen. Vyt ſeeckeren Schilder is een Steen genomen, grooter als een Ganſen ey, wegende negen onçen, en een halve. Vaert wel, en my, na gewoonte, gunſtigh.

In Utrecht, den 6 Mey, 1637.

No. XXV.

AEN

ZACUTUS LUSITANUS,

Portugijs, Medecijn tot Amſterdam,

JOH. van BEVERWIJCK.

Seer Vermaerde Heere,

UE. Is my voorgekomen met de hand, maer niet met het herte. Want wie ſoude ſoo barbaris weſen, dien den naem van *Zacutus* onbekent is, die niet met al ſijn herte ſoude wenſchen, in ſulcken Heere vrientſchap ontfangen te werden? De welcke dat V E. ſoude opdragen aen een onbekende, en hebbe ick nooyt derven hopen. Waerom ick uytgeſtelt hebbe, om daer nae te ſtaen, ſoo ick de oirſaeck niet en legge op mijn menighvuldige beſigheden; ſoo en weet ick geen andere by te brengen. Noch deſe en konnen my evenwel ſoo veel niet ontſlaen van het Veers, dat V E. vriendelijck verſoeckt, als wel, dat mijne Geeſt tot de Poëſy niet geboren en is. En het is malligheyt, yet te beginnen, daer het verſtant, en de natuere tegen is. Want, gelijck onſen *Hippocrates* ſeyt, *als de Natuere tegen werckt, dan is 't al ydelheyt.* Soo veel heeft evenwel V E. geſach over mijn vermogen, dat ick, vergetende het gebodt van den Poëet, *Horatius*;

Tu nihil invita tentes, faciasve Minerva;

Dat is:

't En heeft geen rechten aert,
't Geen wijsheyt niet en baert.

liever

liever hebbe gehadt mijn onvermogen te toonen, als V E. bevel niet naete komen. Soo dat in my oock waer is, 't gene de ſelfde Poëet ſeyt:

Scribimus, indocti, doctique Poëmata paſſim.

Dat is:

't Schrijft al wat letters kendt.

V E. heeft hier een Griecks vers op V E. Boeck, in 't welck, alſooder niet anders en is, ick bidde, dat V E. mijn goede genegentheyt te goede gelieft te nemen. Ick hebbe het eerſte ſtuck van V E. Genees-hiſtorien, de andere en zijn by my noch niet geſien, ick meene al 't gene V E. uytgegeven heeft, nae malkander af te leſen, en daer uyt oirſaeck te nemen, om V E. dickwils te begroeten, en onſe vrientſchap, die op een goede voet begonnen is, door wiſſelen van Brieven te onderhouden. De Elſeviers drucken nu mijn Boecxken van den Steen, met veel nieuws overſien, daer ick by voegen ſal verſcheyden Brieven van geleerde luyden, onder de welcke ick wenſchte, dat V E. oock geliefde te weſen. Vaert wel, uytmuntende Heere, en houdt my in V E. gunſte, die V E. groote geleertheydt hoogh achte.

Dordrecht, den 22 Octob. 1637.

N°. XXVI.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

Wenſcht

ZACUTUS LUSITANUS

Geſontheyt en Welſtandt.

1. *Dat de Steenen niet en groeyen in het Vleeſch van de Nieren, maer alleen in Holligheden.*
2. *Miſſlagh van* Fernelius.
3. *Sware gheneſinge van de gene, die met den Steen ghequelt zijn.*
4. *Treffelijcke middelen om te geneſen, en voor te komen.*

PLato ſchryvende aen *Dioniſius* diſputeert, welck beter is, aen ſijn Vrienden door een Brief, een geſchenck ofte wenſch van geſontheyt, ofte van blijdſchap op te dragen. Ick wenſche het U A. Voorſienige Heere, alle beyde, aengeſien U A. ſonder eenige mijne verdienſte, ſich betoont heeft bekommert te weſen over mijne geſontheyt; en ick bedancke U A. van het ſchryven, dat ick met geen minder verlangen, als blijdſchap ontfangen hebbe; in 't welcke al ſchrijft U A. my meerder toe, als ick wete dat in my is, ſoo en is 't my evenwel niet onaengenaem geweeſt, als wel wetende, dat U A. van dat volck niet en is, 't welck dien Homeriſchen Heldt haet gelijck als de poorten van de Hel: te weten, die wat anders op haer tongh hebben, en wat anders in haer herte verborgen dragen. U A. Brief heeft my derhalven ſeer aengenaem geweeſt, die by my in ſoo grooten weerde is, dat ick den ſelven niet en kan voldoen en beantwoorden: want hy is ſoo çierlijck, ſoo doorwrocht, en ſoo vriendelijck, dat in den ſelven de hooghſte vriendelijckheyt en de hooghſte geleertheyt ſchynen t'ſamen te ſtryden, ſoo dat men niet en kan onderſcheyden welcke van beyde de andere overtreft. V A. is treffelijck in het ſchryven, en uytſtekende in geleertheyt. Want ſoo dickwils als ick U A. eeuwigheyts-weerdige wercken beſchouwe, ſoo ſcheppe ick overgroot vermaeck uyt het leſen van de ſelve, en den alder geleerſten kan daer oock luſt in hebben. Want uyt haere welſprekentheydt komt profijt, uyt haere çierlijckheyt vermaeck, uyt haere geloofweerdigheyt groote eere. De liefde en verblindt my niet, noch luſt tot pluym-ſtrijcken, waer van ick altijt gelijck als van een doodlijcke ſieckte eenen afkeer gehadt hebbe; mijn ghemoedt komt overeen met mijne lippen, mijn ſchryven met mijn gevoelen, en mijn tonge met mijn hert. Wat belanght, dat U A. ſchrijft nu onder de pars te hebben een Boeck van den Steen, en my vermaent, dat, indien ick yet byſonders van die ſieckte hebbe, 't ſelve U A. ſoude over geven, en eenige aenmerckingen mede deelen, om daer by te voegen: daer van hebbe ick V A. hartelijck te bedancken, dat V A. my mede, die naeuwlijcks t'huys bekent ben, waerdigh kent, om op de rolle van de geleerde Mannen, welcker een groot getal is in ons Nederlandt, in Europa, ja in de geheele Wereldt, geſtelt te worden. V A. treffelijck werck uytkomende, ſal my dagh en nacht beſich houden. Want V A. is by my in plaetſe van duyſent andere, aen den welcken gelijck als Genees-meeſter, ſoo oock als Poëet, Apollo alle ſijne konſten en gaven heeft mede gedeelt. Soo langh als ick adem haele, ſal ick V A. verbonden blyven, van wegen het deftigh Griecks Veers, dat V A. ter eeren van mijne wercken, ſoo haeſt gemaeckt heeft; mijn Boeck ſal met dat çieraet heugelijck in de handen van de Medicijns komen, en het qualijck ſpreken van de nydegaerts verachten. Voor welcke daedt, ofte liever weldaet, alle de voortreffelijckſte Medicijns komen, daer mijn Werck van handelt, V A. bedancken. Maer om de voorreden niet grooter te maecken, dan het geheele werck, ſoo kome ick tot de ſaeck.

1. Daer en is onder alle pijnelijcke ſieckten geen meerderbeul, als de Steen in de Nieren en de Blaes: want eerder ſal men de Lijf-moeder onvruchtbaer maken konnen, dan graveelige Nieren ſoo geneſen, dat'er geen Steenen meer in en groeyen. Dat deſe in de holligheyt van de Nieren, gelijck *Galenus* getuyght, niet in 't vleyſch, als *Fernelius* meende, en groeyen; is een ſekere ſaecke, en van de voornaemſte Schrijvers door ondervindinge beveſtight.

2. Dan *Fernelius*, alſoo hy altijdt *Galenus*, en andere Oude vermetelijck en ſtoutelijck ſocht te ſchrobben; ſoo ſoeckt hy op een loſſe grondt, de Genees-meeſters wijs te maecken, dat de oirſaeck van den Steen in de Blaes, niet en

ſoude weſen, rauwe en grove vochtigheydt, die door de Aderen aldaer komende, van de hitte der plaetſe allencxkens ſoude verdroogen, en tot Steen verharden: want hy en kan niet verſtaen, hoe dat, als den hals van de Blaes vry is, dat ſlijm daer ſoude blijven ſteecken, daer geſien werdt, dat geronnen bloedt, etter, taey ſlijm, en andere grover vochtigheyt met het water lichtelijck afſchiet. Door welcke reden overwonnen zijnde, heeft hy een ander oirſaeck van den Steen der Blaeſe beginnen te ſoecken, en ſchrijft ondervonden te hebben, dat al de Steen, die in de Blaes is, eenigh beginſel getrocken heeft uyt de Nieren, uyt welcke het met Lende-pijn ſchietende, als het Steenken groot is, in de Blaes een tijdt blijft ſitten, en dickwils heel verblijft, en aldaer door toevloeyingh van vuyligheyt aengroeyt, tot dat het een rechten, en vaſten Steen wert. Soo ſeyt hy, niemandt noch gevonden te hebben met een Steen in de Blaes, die te voren niet langh met pijn in de Nieren en was gequelt geweeſt. Welck gevoelen valſch, onſeker, en verdicht is, en van de voornaemſte Genees-meeſters verworpen. Want *Fernelius* heeft vergeten, dat de kinderen meeſt met den Steen der Blaeſe gequelt werden, van welcke evenwel naeuwlijcks een te voren pijn ofte Steen in de Nieren gehadt heeft. Den Steen der Blaeſe, namelijck, is den kinderen meer eygen, als van de Nieren, en de oude luyden zijn meer gequelt met den Steen der Nieren, als van de Blaes, gelijck *Hippocrates Lib. 6. Epid. ſect. 3. text. 15.* heeft beveſtight.

3. Vorders alſoo deſe wreede plaegh vele menſchen om hals brenght, en ſelfs in het beginſel naeuwlijcks te geneſen is, en *Galenus* bekent dat alſſe een jaer geduert heeft, noch jongh, noch oudt, daer van heeft ſien geneſen, om dat de ongematightheyt dan een geſtalte krijght, de welcke daer nae op geenderley wyſe en kan gebetert worden, daerom dunckt het my altijt beſt, dat men hier ſoodanige middelen gebruyckt, waer door de groey werdt voorgekomen: want, gelijck *Galenus* vermaent, in 't 2. Boeck van de Natuerlijcke krachten, op 't 8. Capittel, *Het is veel beter een aenſtaende ſieckte voor te komen, dan een tegenwoordige te geneſen.*

4. Daer toe hebbe ick altijt goet gevonden, dat men de gene, die hier toe dickwils vervallen, in geeft middelen die taeye ſlijmerigheyt, als toekomende oirſaeck, aſſetten, de Nieren, Water-vaten en Blaes van 't Graveel ſachtjens ſuyveren, en de hitte van deſe deelen matigen, waer van alle oude en jonge Genees-meeſters getuygen, dat de Steen gebacken werdt. Soodanigen middel, om in de graveelige het groeyen van Steen voor te komen, is wel alderbeſt deſe *Electuarie*, ofte purgeerende Conſerve.

N. *Sene bladeren*, 1 lood,
Saet van wilde Saffraen,
Wortels van Boom-varen,
Epithymum, ofte *Schorfte*,
Hermodactijlen, van elcks een half lood,
Anijs-ſaet, 1 vierendeel loots,
Hart-ſterckende bloemen, 3 vierendeel loods,
Venus-hayr, een handtvol,
Soet-hout geſchraept en geklopt, 3 lood,
Wortels van Aſperges,
Gras, van elcks 1 once,
Roode ciceers, 20 in getal,
Saet van witte Heemſt, 1 vierendeel loots,
Roſijnen ſonder karlen, 1 once.

Koockt dit nae de konſt in ſoo veel waters als 'er genoegh is, tot dat 'er een half pondt ofte 6 oncen over blijft; doet dan daer by

Theriakel, 1 vierendeel loods,
Joden-ſteen, 2 ſcrupels,
Saet van Netelen,
Citrullen, van elcks een ſchrupel,
Poeyer van Terebinthijn, een half vierendeel loods,
Balſem, 1 loud,
Poeyer van Gulden-roede, anderhalf vierendeel loods,
Miſpel-ſteenen, een halve ſcrupel,
Soet-hout, 3 vierendeel loods,
Poeyer van Sene-bladen, 2 en een half vierendeel loods,
Mechoacan, ofte witte Rhabarber, 1 half lood,
Hermodactylen, 1 en een half vierendeel lood,
Manna, 1 once,
Morgh uyt verſche Caſſia getrocken, anderhalf once,
Anijſ-ſaed,
Caneel, van elcks een half vierendeel loods,
Witte Wijn-ſteen, een half lood,
Poeyer van Lignum Nephriticum, ofte Gruyſ-hout, anderhalf vierendeel loods.

Mengelt dit al te ſaem nae de konſt onder malkanderen met ſoo veel geklaerden Suycker, als genoegh is tot een Electuarie. Men geeft hier van in, van een loot, tot anderhalf en twee loot toe, 's morgens nuchteren, daer op drinckende vier ofte vijf oncen Franſchen, ofte Rijnſchen Wijn, ofte Water van een ſeecker hout dat uyt Indien komt, 't welck, na dat het gekoockt ofte geweyckt is, verſcheyden verwen krijght, gelijck als een Regen-boogh, geen ſmaeck ofte reuck hebbende, van welcks uytnemende krachten om de Nieren van het gruys te ſuyveren, en de gebreken der Nieren, en moeyelijckheyt in 't water-maken te geneſen, ſeer wijdloopigh handelt *Nicolaus Monardus* in ſijn Boeck van de Speceryen. Wijders *Gulden-roede* is een kruydt met een rootachtigen ſteel, anderhalven voet hoog, blinckende, en gladt, aen den welcken blaederen waſſen, die van den Olijf-boom gelijck, maer breeder, rontſom de kanten met heele kleyne tandekens geſchaert ofte gekertelt, en van boven gladt: het brenght boven aen den ſteel aer-wijſe bloemen voort, gout-geel van verwe, de welcke uytgebloeyt zijnde, ten laetſten tot ſtuyfkens vergaen en verwaeyen. Leeft van de kracht van dit kruydt tot dit gebruyck *Matthiolus* in de uytlegginge over *Dioſcorides* in 't 4. Boeck, het 31. Capittel. Eyndelijck, indien dat 'er yet anders is, daer in ick U A. kan dienen, U A. heeft het maer te gebieden, ick ſal altijt willig en bereyt zijn, als U A. maer en weet, dat U A. in deſe heerlijcke Stadt eenen man heeft, die, al is hy oudt, ſwack, en door den arbeyt der ſtudien nu afgeſlooft, genegen is de vrienden dienſt te doen. Vaert dan

dan wel; ſoet-aerdige Heere, en glinſterende Sterre van de Genees-konſte, en bemindt uwen ZACUTUS.

Amſterdam, den 25 October, 1637.

N°. XXVII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

GUY PATIN,

Medecijn van Pariis.

1. *Dat Inlandtſche Kruyden, en die van ſelfs groeyen de beſte zijn.*
2. *Dat niet altijdt, als 'er eenen Nier verſtopt is, den anderen ſijn werck ſtaeckt.*
3. *Exempel van een verrotte, en koud-vierige Nier.*

Seer vermaerde Heere,

HEt is een wijl geleden, dat my hier een geleert Jongman van Dordrecht quam begroeten, die my ſo veel goets van V E. ſeyde, dat het ſelfde mijne liefde op V E. ontſteken heeft, en mijn gemoet en heeft niet opgehouden, voor dat ick V E. de ſelfde door ſchrijvens zoude betoonen, en V E. bidden, dat V E. geliefte zy, mede eenige getuygeniſſe van vrientſchap tegens my te geven. Want ick verlange voortaen met V E. te ſpreecken (wiens vermaerde naem, en faem al over lange tot mijn ooren gekomen is) en by V E. bekent te zijn, wiens boecken ick met ſoo grooten vlijtigheyt eens, en andermael geleſen hebbe. De ſelve ſtaende in mijn ſtudeer-kamer, hebbe ick den ſelfden Jongeling getoont, inſonderheyt het laetſte, dat ick niet eerder uyt mijn handt geleyt en hebbe, voor dat ick het geheel uyt geleſen hadde, en ick heb het ſoo geleert, en bondigh bevonden, dat het behoort van alle de geene, die haer in de Genees-konſte oeffenen, neerſtigh geleſen te werden; inſonderheyt op deſe tijt, in welcke, ick en weet niet door wat noot-lodt, ſoo veel menſchen met de ſteen gequelt zijn, voor namelijck meeſt alle de geleerde luyden; waer van een groote getuyge is uwen *Eraſmus*, de Prins van de Letteren, die ſoo dickwils in ſijn gulde Brieven klaegt over dat wreet gebreck; het ſelve oock aerdigh ſijnen Beul noemende. Hier van heeft noch meerder onſen doorluchtigen *Thou*, een treffelijck Hiſtory ſchrijver van ſijnen tijt, in het lof van *Cl. Puteanus*, *Ioh. Heurnius*, en andere. Oock heeft, om de waerheyt te ſeggen, V E. laetſte Boeck my ſeer aengenaem gemaeckt, dat ick daer in met vreught vonde, als een ingeſette parel, den Naem van mijnen wel lieven, den ſeer vermaerden *Gabr. Naudæus*, die alle de tijt, die hy in Italien geweeſt is, groote vriendſchap met my onderhouden heeft. Ick wenſche, dat hy een hoogen top van jaren magh ſchieten, gelijck hy alreede gedaen heeft met ſijn geleerde ſchriften, tot verwonderingh van de purpere Princen van Italien. Maer om wederom van het buyten-padt op den wegh, en van *Naudæus* tot V E. Steen-ſtuck te komen, ick en kan, gelooft my, niet laten, het ſelfde ten hooghſten te prijſen, als 't welcke ſoo de Genees-heeren, als de ſiecken groot voordeel ſal aenbrengen. Waerom ick U E. aenmane, voort te gaen met U E. hoogh-geleerde ſchriften, den luyſter van onſe konſte te vermeerderen, tegens de laſteringh van eenigh broedſel van *Paracelſus*, en diergelijcke Aſch-blaſers; als oock op dat U E. door die manier de gunſt van alle eerlijcke luyden mocht verkrijgen, en de eer van U E. naem over de geheele werelt langh, en breedt mocht verſpreyt werden.

Ick hebbe noch verſtaen uyt den ſelfde Jongh-man, dat U E. eerſt-daegs van meeninge zijt uyt te geven een Boeck van de Inlandtſche Kruyden, en Genees-middelen: waer op ick hem een Franſch Boeck getoont hebbe van de Kruyden, die in Provence waſſen. Soo U E. oordeelt, daer eenigen dienſt uyt te konnen trecken, het ſal mijn ſeer aengenaem weſen, ſoo ick U E. daer mede kan dienen. U E. begint voorwaer een ſeer fraey werck, en U E. verſtant waerdig, als oock in de oeffeninge van onſe konſte gantſch dienſtigh, waer door de Medecijns niet meerder van doen en ſullen hebben verre geſochten, en uyt een ander hoeck van de werelt gehaelde Genees-middelen; maer met ſoodanige, die in haer eygen lant van ſelfs waſſen, het geneſen der ſieckten ſeeckerlijck ontfangen. Sulcks voornemen heeft eertijts byna gehadt, de geleerde Schrijver *Ant. Mizaldus*, in ſijnen Medecijn-hof, daer hy veel genees-middelen beſchrijft, die van yder alleſins te vinden, en licht te maken zijn, om het volck te verloſſen, en te bevrijden van de tyrannye der Apotekers, die niet en achten, als dat veel geldt koſt.

Vorders ſende ick U E. hier neyens mijn beelt, met bedingh, dat V E. oock het ſijne gelieft over te ſenden, het welck ick voor een groot geſchenck ſal houden. Vaert wel, en bemindt altijt de gene, die in alles altijt ſal weſen, Mijn Heere, V E. dienſt-willige dienaer,

GUY PATIN.

Datum in Parijs, *den 5 July*, 1640.

UYt het door-leſen van V E. Steen-ſtuck, blijven in mijn gemoet eenige ſcrupelen, die ick van V E. ſeer vermaerde Heere, wel wilde weg-genomen hebben.

Wat Boeck heeft V E. geſchreven om de geſontheyt te bewaren? Ick hebbe tweederley Editie geſien van het Boeck van den Bepaelden tijd onſes Levens; ick heb geſien het Steen-ſtuck; ick heb geſien *Idea Medicinæ veterum*: maer dat van de Geſontheyt en ben ick noch noyt te ſien gekomen.

Wat, en waer heeft V E. geſchreven tegens onſen *Mich. de Montaigne* (die de eer, en 't çieraet van V E. Nederlant, *Lipſius*, eertijdts den naem gegeven heeft van den Françoiſchen *Thales*) tot verdeding van onſe konſte, die hy ſocht

te

te verkleynen: want aen dat werck en hebbe ick mede niet weten te geraecken.

1. Wat aengaet 't gene V E. in 't ſteen-ſtuck *pag. 5* en 6, [nu *cap.* 29. des 2. deels van de ſchat der ongeſontheit] verhaelt van de over een ſtemmige der Nieren, onder veel andere exempelen, die ick in 't oeffenen van de konſte bevonden hebbe, die ſulcken over een ſtemminge om werpen, en het gevoelen van *Duretus*, *Foreſtus*, *Riolanus*, en andere wederleggen, ſoo is mijn in 't voorleden jaer yet voorgekomen, waerdigh om V E. mede te deelen.

2. Een ſeer eerlijck, en edel Heere, *Iacob Myro*, Raets-heer van Parijs, teer van geſtel, en ſwack van geſontheyt, viel, in 't beginſel van Februarius, in een geſtadige Koortſche, de welcke uyt een groote door gebroken Apoſteuny in het derm-ſcheyl, met eenige quade toe vallen, inſonderheyt eenen galachtigen, en waterigen buyck-loop, geſtadigh waecken, ſpeen, en ſmelten van 't geheele lichaem, veranderende in een langſaeme uyt-terende Koortſche, ſoodanige als aerdigh beſchreeven is van de gene, die voor deſe geweeſt is een ſeer helder licht van onſe hooge ſchole, *Ioh. Fernelius*, 4. *Path.* 16. Als hier van de edele Raetsheer in 't bedde rocht, ontrent vijf maenden, nae dat alles tot hulpe gebracht was, ſoo quam hy evenwel, de ſieckte de overhand nemende, te ſterven, doch met een ſoo ſachte dood, en ſonder eenige pijn, ofte krimping, dat de Keyſer *Auguſtus* ſelve, die ſoodanigen Dood den Grieckſchen naem gaf van *Euthanaſia*, (dat is, *wel, ofte gemackelijck ſterven*) geen ſachter en ſoude konnen gewenſcht hebben. Twaelf uuren nae ſijn overlijden is 't Lichaem, ick, en andere daer by zijnde, geopent. Onder andere Aenmerckens waerdige, is dat een geweeſt: (3) De rechter Nier (van wiens gebreck hy al over thien jaren met de ſcherpſte Lenden pijn dickwils hadde gequelt geweeſt) werden geheel verrot, en in Etter verandert bevonden: in wiens midden, ofte holligheyt was een lang-werpige, kromme, kantige, en (om ſoo te ſeggen) horenachtige ſteen. Het was al lange tijt dat die Nier ſonder twijffel niet alleen geſwooren had, maer oock gantſch bedorven, en kout vierigh zijnde, niet van ſijn wercken konde uyt voeren, en gantſch onbloot was van ſijn eygen ampt, om 't Water van Bloet te ſcheyden. Want 't en konde niet anders weſen, daer den door tocht geſtopt was van een grooten ſteen, en dat de ſelf-ſtandigheyt ſoo verre bedorven was, dat hy van den Nier niet anders en hadde, als de gedaente, en 't vlies, het welck, in plaetſe van 't Vleyſch, enckele verſwooren, en ſwarte Etter in en hiel; en evenwel en hadde hy, geduyrende al ſijn ſieckte, noyt verſtoppinge in 't Water maken. Het welck ick mede nu dickwils den tijdt van vijftien Jaren, in deſe volckrijcke ſtadt, en vruchtbaer van 't Graveel, en Steen, ondervonden hebbe. Soo dat het niet altijt waer en valt, dat, als den eenen Nier verſtopt is, den anderen dan terſtont ſijn werck ſtaeckt; dewijl vele ſiecken haer Water loſen, door hulpe van eenen Nier, tot het eynde van haer leven.

Maer dit onderwerpe ick V E. ſeer vermaerde Heere; en ick wachte daer over met een Brief U E. oordeel; indien U E. eenige leeghte heeft van hooger ſtudien, ofte genegentheyt om aen my te ſchrijven. Vaert wel, en zijt wederom gegroet van U E. &c.

N°. XXVIII.

AEN
GUY PATIN,
Medicijn van Parijs,
JOH. van BEVERWIJCK,

1. *Dat, als den eenen Nier verſtopt zijnde, den anderen niet altijt met ſijn werck op en houdt: dan dat het maer ſomtijts en geſchiet.*
2. *Steen geaert, en den Bezoaer gantſch gelijck.*

Seer vermaerde, en uytmuntende Heere,

MY was geſchreeven uyt Padua, (alwaer hy gepromoveert zijnde, onlangs 't huys gekomen is) van een geleert Jongman *Seb. Hoogen-dijck*, hoe hy te Parijs, den ſeer vermaerden Dr. *Patin* begroet hadde, die ten eerſten aen my ſoude ſchrijven. Na dat ick het ſelvige met ongelooflijck verlangen verwacht hadde, ſoo is het ten laetſten mede gebracht door den Ed. Heere *Clootwijck*. In 't ſelve en hebbe ick niet minder gekuſt de ſnee-witte vromigheyt van U E. gemoet, als verwondert geweeſt over de uytmuntende geleertheyt. V E. en beklaeght niet ſonder reden het ſteenigh ongeluck; van de gene die de Letteren eeren. Wat mijn belanght; ick hadde liever vry wat anders met groote luyden gemeen, als dat van onſen grooten *Eraſmus*, die dapper over ſijn pijn in verſcheyde brieven klaeght. En niet ſonder reden. Het welck een Stoiſche wijsgeer, hoe ſtantvaſtigh hy oock mochte weſen, niet en ſoude tegenſpreken. *Heracleotes Dionyſius*, als hy van *Zeno*, geleert hadde kloeckhertigh en onverſaegt te weſen, is daer van door de pijn afgetrocken. Want als hy met de Nieren-pijn gequelt was, ſoo riep hy, onder het kermen, dat vals was 't gene hy van de pijn gelooft hadde: te weten, dat geen pijn een wijs man aen en gingh.

Het ſtaet voorwaer te verwonderen, hoe weynigh hier in gedaen, en voldaen hebben de Overſte van onſe konſte. De andere, ſteunende op *Hippocrates*, en *Galenus*, ſlapen geruſt op een oor, en de laetſte, ſteken haer, ſonder nader onderſoeck, in de ſchoenen van haer voorgangers. In ſoo veel eeuwen is van ontallijcke Schrijvers niet geſeyt, als dat al te voren geſeyt was, tot walginge van den leſer. De *Chymici* hebben wat begonnen, en niet ongeluckigh. Welckers voetſtappen ick volgende, en onderſoeck niet alleen ſelfs alles neerſtelijck: maer ick gae oock te rade, met de uytmuntenſte Heeren, die ick ergens weet, onder welcke oock zijn d'Heeren *Moreau*, V E. mede broeder, en *Naude*, onſen grooten vrient, die my van Romen door den Heere Ambaſſadeur van Vranckrijck onlangs geſonden heeft ſijn treffelijck werck, *De ſtudio Militari*.

Van het Franſche Boeck, dat V E. my offereert, ſal ick op ront Hollandts aennemen, indien V E. het ſelf,de geliefd aen den E.P. *Merſennus* te doen behandigen, die dickwils yet ſendt aen den Heere van Zuylechem, Raet-heer, en Secretaris van ſijn Hoogheyt, my een ſeer groot vriendt. Voor V E. beelteniſſe hebbe ick V E. hertelijck ſeer te bedancken, 't welck ick onder mijn aengenaemſte kleynodien ſal bewaren. Seer wel heeft onſen *Lipſius* geſchreven, dat wy van natueren getrocken werden, om de beelden, en gelijckeniſſen van groote luyden te kennen, en de lichamen, in de welcke een Hemels gemoet ſijn ſelven beſloten heeft. Want ſy ſchijnen, gelijck eertijts de triumph-bogen van *Miltiades*, aen *Themiſtocles* deden, brave gemoederen op te wecken tot geleerde deughden. Hierom hebbe ick, volgens de loffelijcke maniere der Ouden, in mijn Bibliotheke, de treſſelijckſte onder de geleerden; geſchildert, ofte in plaet geſneden, waer by ick nu oock bewaere het beeltenis van V E. Het mijn was van een fraey Plaet-ſnijder begonnen, dan hy, eer het opgemaeckt was, ſtervende, hebbe ick daer na 't ſelve, als onnoodigh, laten ſteken.

Het Boeck van de behoudinge der Geſontheyt, nu ettelijcke reyſen gedruckt, hebbe ick in de Moederlijcke Tale geſchreven; derhalven niet vremt en is ſoo verre niet gekomen te zijn, als oock niet, dat van de Uytnementheyt des Vrouwelicken geſlachts, dat ick eerſt in Latijn geſchreven, (doch niet uyt gegeven hadde) ter eeren van de Wel edele Juffrouw, *Anna Maria van Schurman*, een Joffrouw in alle konſten, wetenſchappen, en Talen wonderlijck geleert. Ick hebbe nevens andere in 't licht gegeven den *Paelſteen onſes levens* vervatende mijne ſtellinge en hare Ed. onvergelijcke antwoordt daer over [nu te ſien in het 3 deel van de genees-konſte onder de brieven № 2 en 3] die haer Ed. daer over aen my ſchrijft. Eertijdts is by my geſchreven het Lof der medicijne;en daer by kortelijck wat tegen *Montaigne* [te ſien in 't 1 deel van de Genees-konſte edoch] geen van beyde waerdig onder UE.oogen te komen.

1. Dan 't en heeft geen wederlegghen van doen 't gene U E. vriendelijck vermaent, niet altijdt waer te zijn, dat, wanneer den eenen Nier verſtopt is, den anderen dan terſtont ſijn werck zoude op ſchorten. Want daer heeft U E. gelijck in, en 't en is oock nimmermeer by my ſoo verſtaen, dewijl ick dickwils beneffens U E. contrary geſien hebbe. 't Is alleen by my aen geweſen, als een ſaecke aenmerkens waerdigh, dat ſulcx ſomtijdts gebeurt, en dat ick 't ſelfde met *Valleſius* (in de welcke het *Pereda* qualijck beriſpt) en andere, die genoemt zijn, geſien hebbe. Maer ick wil niet ſeggen, dat het nootſaeckelijck, en altijdt geſchiet; gelijck het exempel van *Myro* genoegh aenwijſt, en alle daegh ondervonden wert. In de plaets van het exempel van *Myro* ſal ick twee andere verhaelen, de welcke my ſeer aen merckens weerdigh ſchijnen te weſen.

Ick hebbe geſchreven in mijn Steen-ſtuck, dat die gene, de welcke van het ophouden des waters met ſlaep-ſucht worden bevangen, geduerigh ſlapen, om dat de quaet-aerdigheydt van 't water te diep in de Herſſenen gedruckt is. Wanneer evenwel het water noch niet in de Herſſenen geprent is, en den ſiecken maer even begint te ſluymeren, ſoo kan hy behouden worden, gelijck ick bevonden hebbe in een Koop-man oudt vijftigh jaeren, de welcke het Graveel en Fledercijn ſeer onderhevigh was. Deſe hadde een geheele op-ſtoppinge des waters met geduerigh braecken, en hevige pijn in beyde de zijden van den buyck na de Nieren toe. Na dat hy cliſterien, ſtovingen, gekoockte drancken, en water-afdrijvende poeyers hadde gebruyckt, ſoo heeft hy eyndeling op den vijfden dagh eenige droppels water gemaeckt. Doen liet ick hem aen elcke zijde een weynig beneden de plaetſe, daer hy de pijn hadde, drie mael een Kop ſetten, waer door hy ſeyde een merckelijcke treckingh, en verſchieten van Steenkens te voelen, dan loofden evenwel, noch daer mede, noch met andere middelen, geen water, maer werde kort van adem, heeſch, en ſlaperigh. Klaeghden oock dat het water hem al in de keel gekomen was. En ick vreeſden oock, alſoo hy omtrent den avondt ſeer genegen was tot ſlaepen, dat hem den eeuwigen ſlaep, 't welck ick dickwils geſien hadde, ſoude overkomen. Daerom hebbe ick de omſtaenders, de welcke den ſlaep voor een teycken van beteringe plegen te houden, gewaerſchouwt, dat den ſiecken in groot ghevaer was; en dat het met hem haeſt onder of over ſoude weſen. Maer na dat hy twee mael gedroncken hadde van een *afdrijvende Dranck*, en daer na ingenomen wat heete *Rijnſche Wijn* met elf droppelen *Genever-olie*, ſoo loofden hy een langh, en ſcherp Steenken, met veel raeuw water. Hier door bevrijdt zijnde van pijn in de rechter zijde, ſoo bleeffe noch in de ſlincker, met geduerigh en geweldigh braecken, tot op den elfden dagh, als ick by hem komende, hy my verhaelde dat hy alle de pijn quyt was, uytgenomen dat hy noch moeyelijckheyt hadde in 't water-maecken. Een teycken dat het quaet nu in de Blaes was geſackt. Derhalven op dat ick den vyandt die op 't vertrecken ſtond' een brugge ſoude legghen, hebbe ick hem wederom een water-afdrijvende Poeyer ingegeven, 't welck nae drie uuren twee Steenen en Erwete groot, heeft afgeſet, en drie uuren daer nae noch twee andere bynae van de ſelfde ſwaerte. Hier door het braecken en andere toevallen ophoudende,en inſonderheyt de doodlijcke ſlaep-ſucht verdreven zijnde,ſoo is hy tot ſijn groot geluck van het verderffelijcke gevaer des doods ontkomen, en nu ſpoelt hy de overblijfſelen van die leelijcke quaele af, met een glaeſje Rijnſchen Wijn, waer in hy koopmanſchap doet.

Maer gelijck men den ſlaep, de Graveelige, door het verſtoppen van den water-loop, dickwils ſiet overkomen: ſoo geſchiet het ſelden, en ick en weet niet, dat het van yemant oyt beſchreven is, dat daer uyt een *Kramp* (waer op *Hippocrates in Coacis* ſoude konnen ſchijnen geſien te hebben, daer hy ſeght, dat opſtoppinge des waters, inſonderheydt met pijne des hoofts, Kramp dreyght) en *blintheydt* ontſtaet; gelijck ick geſien en geneſen hebbe een ſoontjen van een Raedt van Dordrecht, vijf jaren oudt zijnde. Dit, als het in ſes-en-dertigh uuren gantſch geen water ghemaeckt en hadde, kreegh ſchrickelijcke treckinge in de leden, met veel roepen, en werde terſtondt, nae den eerſten overval, blindt. Als het aldus omtrent vijf-en-twintigh mael in acht daghen getrocken was, ſoo heeft men ten laetſten, een Steenken, dat de genees-middelen niet en hadden, vermits

de groote, konnen doorſetten, uyt de Schacht moeten ſnijden, waer op ſeer veel waters volghde. Daer nae is het evenwel noch vier mael getrocken geweeſt. Den negenſten dagh, gaf ick het noch blindt zijnde, 's morgens een *Purgatie*, 's avondts kreegh het ſijn geſicht wederom, die het daer na, als 't wederom getrocken werde, verloor, doch korts daer aen weder kreegh, en ſedert ſoo van blintheyt, als van treckinge, ofte Kramp is bevrijdt gebleven. In dit kint en ſchijnt het water 't morgh der Herſſenen niet doorweeckt te hebben, gelijck in de ſlaperige: maer hare dampen de Herſſen-vlieſen met quade hoedanigheyt prickelende de Herſſenen daer door wacker gemaeckt te hebben, om 't gene haer tegen was, uyt te ſchudden; waer door de treckinge gekomen is. Want datter geen verſtoppinge geweeſt en was, blijckt uyt het raſch komen, en raſch wech-gaen van de blintheydt.

2. Ick ſal beſluyten met yet van de Steen, daer ick niet en weet, ofte by andere opgelet is, dewijl het mede is onder de dingen, die ſelden gebeuren. Behalven het bedrogh, datter in den Bezoar-ſteen geſchiet, door het backen; ſoo werden oock by de loopers verkoft, Steenen, die uyt de Blaes geſneden zijn, den Bezoar ſoo gelijck, datſe daer van by de gaeuſte Apotekers, en Droogiſten naeuwlijcks te onderſcheyden en zijn; waerom ſy oock by de Steen-ſnijders van eenige bedriegers opgeſocht werden. Soodanigen hebbe ick een, die onlanghs geſneden is uyt een kint van acht jaren, wegende derd' half once. In de welcke die vremdigheyt, voor deſen van my, noch oock van yemant, dat ick wete, noyt geſien, daer en boven by komt, dat hy met verſcheyde draeyen, als kleyne aderkens, door-ſtreept is.

Dit is, hoogh-geleerde Heere, dat ick hebbe gehadt tot antwoort op U E. geleerden Brief, waer mede U E. gelieft heeft my eere aen te doen. Ick wenſche U E. vervolgh van geſontheyt, en van U E. goede genegentheyt.

Dordrecht, den 28 July, 1640.

N°. XXIX.

AEN

GREGORIS van der PLASSE,

Medicijn van Haerlem,

JOH. van BEVERWIJCK.

Ken-teyckenen van den Steen.

Seer vermaerde Heere,

MY gedenckt noch, als ick eertijdts in Italien ſtuderende, te Bologna eerſt quam begroeten den hoogh-geleerden Profeſſor *Bartoleti*, dat ſijn E. my terſtondt vraeghden, of ick hier te lande niet en kenden den uytmuntenden *Plaſſio*, Van die tijt af, en weet ick niet ofte het is, door het al te vroegh affterven van Dr. *Buggen*, mijn aengenaem geſelſchap in de reyſe uyt Italien, V E. medebroeder, ofte door mijn eygen ongeluck, dat ick my niet begeven hebbe onder 't getal van V E. goede vriendſchap. Dewijl wy hier alleen overigh zijn uyt de diſcipline van onſen goeden meeſter, den welgemelten *Bartoleti*, ſoo hebbe ick gemeent, het devoir te weſen van een danckbaer ghemoet, om de occaſie niet te laten voorby gaen, waer door de goede gedachteniſſe van een Heere, die van onſe ſtudyen, en practijcke ſoo wel op ons verdient heeft, noch, al is 't na twintigh jaer, te vernieuwen. Die gelegentheyt wert te pas gebracht door een van V E. borgers, Monſr. Wynants, die van daegh by my geweeſt is om raet, verhaelende, dat hy gewoon was V E. in ſijn ſieckten te gebruycken.

Hy heeft onlanghs alle teyckenen gehadt van den Steen in de Nieren, eerſt groote pijn in de Lendenen, daer na in de zijde, met walgen, braecken, en weynigh water, dat ſomtijts raeuw, ſomtijdts bloedigh was; doch, dat wonder is, geen, na de pijn over was, ſnijdinge in 't water maecken. Dit bevinden wy nochtans gemeenlijck, wanneer Graveel, ofte Steen uyt de naeuwe Water-peſen (alwaer ſy door het uytrecken dappere pijn maecken) in de ruymte van de Blaes ſchieten, en de krop prickelen om uytgelaten te werden. Men ſoude mogen twijffelen van 't Colijck; dewijl, om de groote gelijckeniſſe, die ſy met het Graveel heeft, oock wel geoeffende in 't onderſcheyden mis-leyt zijn geweeſt; 't en ware het bloedigh water daer tegen ſtreet. Dit is, hoogh-geleerde Heere, van V E. ougſt, waer in ick mijn ſeyſſen niet en ſal brengen. Een knoop, waerdigh om van V E. ontbonden te werden. Het welck ick vriendelijck verſoecke; als oock, indien V E. yet ſonderlinghs van den Steen in ſoo vermaerde oeffeninge ondervonden heeft, het ſelve mijn deelachtigh te maecken.

Dordrecht, den 25 October, 1637.

N°. XXX.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medecijn van Dordrecht,

GREG. van der PLASSE.

1. *Welcke Nier-pijn haeſt vergaet, en weder komt.*
2. *Dat de Steen der Nieren ſomtijts geen pijn en maeckt.*

Seer vermaerde Heere,

'T En is ſoo veel niet waerdigh, dat om in mijn vrientſchap te komen, V A. wat groots ſoude achten: dewijl ick al over lange verlangt hebbe, om V A. te dienen, met leet-weſen, dat my dus lange den wegh tot V. A: gunſte geſloten was; die my nu, by gelegentheydt van de E. E. Heeren *Bartoleti* en *Buggen*, beyde van loffelijcker gedachten, ſeer geluckelijck geopent wert: waer van den eenen ons eertijdts in de konſte voor-gelicht heeft, en den ande-

anderen, zijnde vrient en mede-broeder, te vroegh uyt de werelt geruckt is. De geheugeniſſe van beyde is my niet minder geluckigh, als ſeer aengenaem geweeſt; inſonderheyt om dat ick nu de haven van U A. vriendtſchap geruſt mag in ſeylen. Geluckelijck heeft hier toe onſen Wynants, hoewel door ſijn gebreck ongeluckigh, oorſaeck gegeven, de welcke ick niet en weet, hoe ick anders bequamer ſoude hebben konnen vinden, om van U E. geleertheyt, en verſtant deelachtig gemaeckt te werden, in die ſaeck, de welcke my niet eens, in 't midden van mijn ervarentheyt, heeft twijffelachtigh gehouden, en doen ſtil ſtaen. Waerom ick niet aen en neem, dat my ſoude toeſtaen deſen knoop te ontbinden, ofte dat dit mijnen oügſt van U A. ſoude genoemt werden: dewijl door V A. hoogh-geleert oordeel de ſaecke ongelijck klaerder, en vaerdiger kan uytgeleyt werden. Maer op dat ick niet en ſoude ſchijnen de geopende deure van V A. vrientſchap, voor my te ſluyten, ſoo ſal ick vryelijck ſeggen (nochtans onder verbeteringe) het gene ick gevoele. Want ick meene, dat hem een Steen ſteeckt in 't vleyſch ſelver van den rechter Nier, recht op den mont van de Water-pees; en dat derhalven, nae ſtercke oeffeninge, (waer van kolven, en kaetſen de voornaemſte geweeſt zijn,) en een ſtatigen dronck, de teyckenen van Steen voor den dagh doen komen: Te weten, wanneer nae ſtercke verdraeyingh der Lendenen, de Steen luttel ofte veel beweeght zijnde, op den ingang van den Water-pees leggende, en den ſelven druckende, door ſijn kromte pijn verweckt wert; de welcke, alleen door het leggen op ſijn rug, dickwils overgaet: want als dan kan ſijn rechter zijde hart aengetaſt, en ſonder eenige pijn ghedruckt werden; die evenwel, als hy opſtaet, beſwaert. Soo dat den tijt, en de ruſt hem gemeenlijck geneſen, de Steen door het lang leggen een weynigh affſchietende, en aldaer, ſonder eenige ſchade, tot datter yet van de geſeyde fauten begaen wert, verblijvende. Waer van ons een proef gegeven heeft, 't gene overkomen is mijn Oom *Nicolaes van Dijck*, Commandeur in de ſterckte van Crevecœur, en aldaer geſtorven. Deſe hadde, tot ſijne hoogen ouderdom toe, nimmermeer geklaeght van pijn in de Lendenen, ofte andere teyckenen van Graveel: ſelver niet, als hy in ſijn laetſte ſieckte, eenige maenden te bedde leggende; van dagh tot dagh afgingh, tot dat hy quam te ſterven: en als hy te Haerlem ſoude begraven werden, het lichaem om voor bedervinge te bevrijden geopent zijnde, werde in den eenen Nier gevonden een ſteen, op de groote van een groote Ocker-noot, met twee groote uyt-ſteeckſels; in den anderen waren twee ſteenen, waer van den eenen in grote en gedaente een Perſick ſteen, den anderen een Amandel met haer ſchelp ſoo natuerlijck geleken, dat men geſeyt zoude hebben het een ey het ander naulijcx gelijcker te konnen weſen.

1. Dat na exces in drincken deſe pijn haer ſomtijdts verheft, en verwondere ick my niet, als ick overlegge, dat de Wey van 't bloedt, ofte water door ſijne taxkens moet lecken in de vleyſige Tepelkens, en van daer in vlieſige Pijpjens, ſpruytſels van de Water-peſen, en dan met eenen vloeyen in de Water-peſen ſelve. Want door meerder toevloeyingh van water, wat wonder is 't, dat de Steen, die aen den door-tocht van den Water-pees leyt, daer nae toe gedreven wert, en in een deel, dat ſoo gevoeligh is, met maer even aen te raecken, ſoo grooten pijn verweckt: de welcke mijn Oom ſoo ſeer niet overvallen heeft, om dat die Steenen wat wijder gelegen waren van de vlieſighe deelen der Nieren, als mede, dat hy gantſch niet genegen en was tot drincken, noch ſtercke bewegihge.

2. Dat het Colijck ons hier niet en bedrieght, toonen de bloedige wateren, en uyt het alleen nederleggen verlichtinge van pijn; het welcke, ſoo klaer als de Middagh-ſon, aenwijſt, datter noch Steen, noch yet anders in den Water-pees geſteecken en heeft. Het verſachten van de pijn, ſonder eenige ſnijdinge in 't water-maken, bewijſen het ſelvige.

Dit is, Seer vermaerde Heere, 't gene ick van den Steen onſes Borgers hebbe konnen aenmercken: by 't welcke dat ick geen andere obſervatien en voege, gelijck U A. wel begeeren ſoude, daer van bidde ick dat, U A. beleeftheyt my gelieve te excuſeren; alſoo het gene ick geſien hebbe, door mijn menigvuldige occupatien, niet wel en hebbe konnen examineeren, en in de ſchale van een ſuyver oordeel overwegen. Ick bidde oock, dat V A. my gelieve te vergeven, mijne traghe antwoort; de welcke bygekomen is, door mijn ſieckte, die my een geheele maendt bygebleven is. Vaert wel.

Haerlem, den 25 Novemb. 1637.

No. XXXI.

AEN

CONSTANTYN HUGENS,

Ridder, Heer van Zuylechem, Raet, en Secretaris van den Prince van Orange.

JOH. van BEVERWIJCK.

Wel-Edele Heere,

U Ed. heeft my ten hoogſten verbonden, met U E. verſcheyde groeteniſſe, en den Brief uyt het Leger geſonden, my de eere te doen, om mijner te gedencken. Ick hadde al geſchreven aen N. N. dat by my uyt-gevoert was, 't gene hy verſocht hadde. Daer nae kreegh ick ſchrijven van ſijn ſoon, waer mede hy van dat werck verzoeckt mijn oordeel. Ick en hebbe niet anders, als dat ick met U Ed. en onſe Ed. Heere *Heinſius* antwoorde, ſulcke hooge verſtanden tot grooter ſaecken geboren te zijn. In Hemelſche gemoederen en kan men niet verdraegen gemeene dingen; de welcke wy anders in de gene, die nevens de aerde kruypen, niet geheel en plegen te verachten. En alſoo ick beyde oock uyt V Ed. ſchrijven kan af-nemen, ſoo hebbe ick de ſtoutigheyt gebruyckt, om wederom met mijn beuſelingen voor V.Ed. te derven verſchijnen. Doch by aldien, gelijck ick niet weynig en vreeſe, deſe harde Steenen V Ed. weynigh ſmaecken, ſoo bidde ick V Ed. haer gelieven aen

te nemen, als een kleyn teycken van mijnen genegen dienſt. Vaert wel, Geſtrenge Heere, en houdt my, die V Ed. naem eere, in V Ed. gunſte.

Dordrecht, den 19 Dec. 1637.

N°. XXXII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

CONST. HUGENS.

De maniere, om vry, en na ſijn verſtant te ſchrijven, gepreſen.

Hoogh-geleerde Heere,

U A. dwinght my den ſtijl om te keeren, ofte om te wenſchen, dat hy geheel van gout mocht weſen, gelijck ick onlangs met een loode, volgens mijn nature, evenwel een yſere Cenſure geſtreken hebbe, over het boecxken van onſen N. een ſtoffe weynigh de krachten van de gene, die het beſchreven heeft, gelijckende, en geen waerdige doornen, tuſſchen de welcke zoude kruypen, dat ſuyver, en capabel verſtant van de grootſte dingen. Dat V A. ſoo verhaeſt oordeel mede met d' Heer *Heinſius* toeſtaet, daer in ſtelt V A. my nu vaſt, en verſeeckert. Maer den ſtijl veranderende, gelijck ick hebbe begonnen te ſeggen, bidde ick V A. nu oock niet tegen te weſen. Ick ſoude nu met eenen gouden, indien hy by de hant, ofte in mijn macht was, 't gene ick nu wederom met een looden doe, de Naekomelingen aenwijſen, dat van V A. uytgekomen is een *Steen-ſtuck*, niet alleen alle lofwaerdigh, maer van louter gout V A. ſult uytroepen. Hoe ick ſulcx derve ſeggen van een Boeck, dat van my noch niet te degen doorleſen is. Maer ick en behoeve noch Blaes, noch Nieren te wijten, de achtinge die V A. met lang voor oordeel by my beſit. Want 't en is van huyden, noch giſteren, dat V A. my bekent en lief zijt. Het is nu by my al oudt, dat ick, oock ſonder veel onderſoeck, geruſtelijck van, en voor V A. oordeele. Dan, 't gene ick inſonderheyt wil van V A. geweten te werden, hier komt nu by een eerlijcke bekenteniſſe van Vrijheyt, waer door V A. my gantſch aen ſijn zijde getrocken heeft. Ick hebbe de Voor-reden, gelijck V A. wel begrijpt, geleſen, en eenige Capittelen, in de welcke alſoo V A. volgens recht, van elcken *Ariſtoteles* en *Galenus* voor hebt, als het dienſtig ſchijnt, af te wijcken daer in doet V A. voorwaer een werck, V A. waerdigh, en van ſeer weynige ter hant getrocken. Ick walgh hedens-daeghs van ſoo veel Boecxkens, die uyt den mont van haer meeſterkens geſchreven zijnde, eenige voddige ſchrijvers, voor de hare, en nieuwe op-werpen, ſoo dat ſy my dickwils tot het qualijck nemen van den Philoſooph brengen, *Hoe lange noch al het ſelfde?* Beter dan, en geleerder toont U A. te konnen geſchieden, dat ſy niet alles doorſien en hebben, die voor ons geweeſt zijn, en datter noch overigh is, en overigh ſal blijven, waer in haer de nieuwe Naekomelingen zullen konnen oeffenen. Het is het ſeggen van den ſelfden Wijſen, die U A. hier toe bybrengt, *Veel hebben ſy gedaen, die voor ons waren, maer alles niet uyt-gewerckt.* Deſe ſpreucke, Mijn Heere, moet men onderſchrijven, ofte niet ſchrijven. Want waerom ſullen wy lijden, dat ons, 't gene de oude frayer, en aerdiger voort gebracht hebben, met andere woorden, dickwils niet goede, altijt geen eygene, ofte aen-geborene verdraeyt, in de hand geſteeken wert? Maer gelijck U A. met woorden, en de daet bekent maeckt, U A. en behoeft hier toe niet vermaent te werden, zijnde ſelve een Cenſeur, en verbeteraer van de ſotte eeuwe. U A. heeft hier 't gene ick op het Steenſtuck hebbe konnen by-brengen. Waerom ſoo weynig, ſoo mager, dat ſal U A. ſien uyt het Latijnſche dicht, hier nevens gaende, waer mede ick het hooft van U A. boecken met een korte ſtoot bevleckt hebbe. Korte: te weten, gelijck mijn dingen mede-brengen, ontroerde, gedraeyde, en alle oogenblick ginſch en weder gewende: Hout my dat ten beſten, en bemint my, die V A. eere.

In s'Graven-Hage, den 5 Ianuary, 1638.

Mijn papieren opſlaende, vinde ick een Dicht, by my over thien jaer in Nederlants gemaeckt op de dood van een Edele Joffrouw, mijn Nichte, de welcke een Steen, als een hoender-ey in den *Hage* uyt-getrocken was, geſont, en weite pas zijnde: ſoo dat wy haer noch anderhalf jaer daer nae in 't leven geſien hebben. Het welck, alſoo het tot deſe materie behoort, en eertijts onder al mijne quade het ſlimſte niet geoordeelt en is geweeſt, ſo hebbe ick goet gedacht, het ſelfde het ander Latijnſche by te voegen.

OP HET

Graf van de Weduwe van den

GOUVERNEUR

PAUL BAX.

Vier Kind'ren, en een Steen gebeurdet my te baren,
Maer 't laetſte Kinder-bed was 't ſwaerſte wedervaren;
En 't laetſte Kint riep luytſt, al was het ſtom als Steen.
Noch ſleept' ick 't leven door ſoo ſueren ſchip-breuck heen,
En berghden op die klip drie halve jaren weſens:
Daer mede voelden ick mijn rol ten eynde leſens,
En lede minder ſmert in 't ſcheyden uyt dit lijf,
Dan doen 't behouden werd. Maer 't een was Gods bedrijf,
En 't ander van een menſch; 't Een was begin van leven,
En 't ander een verlangh van voor de dood te beven.
Bedenckt hoe liever my de Steen is van dit Graf,
Dan dat my langer dood, en langer leven gaf.

CONSTANTER.

No. XXXIII.

N°. XXXIII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Medicijn tot Dordrecht,

RENE MOREAU,

Conincklijcke Profeſſor in de Medicijne, tot Parijs.

DE Heere *Gabriel Naude*, met den welcken ick nu al twintigh jaer groote vrientſchap gehouden hebbe, heeft my onlangs een paxken Brieven van Romen geſonden, om aen U E. Vermaerde Heere, over te ſenden. Ick en hebbe niet gekonnen, noch oock vermogen, dien d'enſt ſoo goeden vriend te weygeren; voornamelijck in een ſaecke van ſulcken gewichte; dewijl my niet onbewuſt en is, dat daer in beſloten gaet een *Diſſertatie* van den bepaelden, ofte onbepaelden tijt onſes leevens, V E. toegeeygent, tot danckbaerheyt van het byvoeghſel van den Steen, zijn E. toegeſchreven. Maer ick ſoude het voor een ſchelmſtuck achten, den Heere *Beverwijck* niet uyt mijnen eygen naem te begroeten; die ſoo groot by alle de geleerde, en inſonderheyt de Medicijns, dat hy met de eerſte gront-leggers van de Konſte, over de geleertheyd, en glorie ſchijnt te ſtrijden. Want U E. werck *de Medicinæ Idea*, goede Godt! hoe treffelijck is't, hoe gepolijſt, van hoe wonderlijcke t'ſamenſettinge, en dat geſchept uyt de Fonteynen, in de welcke geen onderregtinge der Medicijne gevonden en werden? In de verſamelinge van een pael-ſteen onſes levens, heeft U E. de verſtanden van d' aldergeleerſte op geweckt, en gelijck uyt het ſlaen van de keyen tegens malkander voncken ſpringen, ſoo heeft U E. oock uyt dien ſtrijt der verſtanden een luſtigh vyer van geleertheyt aen geſteken. Van U E. *Steen-ſtuck* en derve ick naeulijcx yet ſpreeken; want gelijck wy daer uyt U E. verſtant prijſen, ſoo beklagen wy U E. ongeluck, die ſijnen beul, en pijniger ſoo wel onthaelt heeft. Even wel ſullen U E. grooten danck wijten, niet alleen de Medicijns, maer alle de gene, die met de Steen gequelt zijn, dat ſy tot U E. ſchade, dien gaſt, en vyant, met minder moeyelijckheyt en pijne leeren verdragen. Maer om wederom tot onſen *Naude* te komen; ſijn E. heeft onlangs uyt gegeven *Syntagma rei Militaris*, waer van ick aen U E. ſal ſenden. Het welck U E. om twee redenen ſal aengenaem weſen, om datter groote geleertheyt in ſteeckt, en om dat het komt van dien Heere, die U E. eert, en ſeer bemint. Ondertuſſchen indien U E. gelieft my te gebruycken om eenige Boecken te koopen tot vorderingh van U E. ſtudien, U E. ſult my bevinden U E. dienſt-bereyde dienaer. Vaert wel.

Parys, den 14 Decemb. 1638.

N°. XXXIV.

AEN

NICOLAES TULP,

Schepen, en Medicijn van Amſterdam,

JOH. van BEVERWIJCK.

Wel achtbare Heere.

MY en heeft niet aengenamer konnen weſen, als de groete, van U A. wegen gebracht is door de gene, die voor deſen by V A. gemaeckt is Heel-meeſter van Amſterdam, en giſteren by my van Dordrecht. My gedenckt, dat ick noch jong zijnde, en even onſe Konſte op gedraegen, V E. van onſen gemeenen meeſter, d'Heer Dr. *Pauw* loff. ged. met den Apolliſchen laurier ſagh kroonen. Van die tijdt en is niet weynigh gegroeyt, V A. ſtaet, en faem van geleertheyt. Waer door ick nu beweeght zijnde, V A. niet met woorden door den gemelden Heel-meeſter: maer met de pen derve verſoecken. Ick ſende oock, gelijck V A. belaſt hadde, mijn *Steen-ſtuck*, om op den Wet-ſteen van V A. ſcherp oordeel geſleepen te werden. Doch indien V A. daer-en-boven noch wat anders, gelijck ick in't minſte niet en twijfele, dat ſeltſaem is in deſe materie aengemerckt heeft, inſonderheyt de Beſchrijvinge van Magdaleen Nicolaes, gelieft over te ſchrijven, het ſal my ten hoogſten aengenaem weſen. Vaert wel, Seer vermaerde Heere, en houdt my, V E. dienſt-willigen vrient, in V E. gunſte.

Dordrecht, den 3 Maert, 1638.

N°. XXXV.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

NICOL. TULP.

Beſchrijvinge van een doodelijck op-houden van Water door Steen.

Wel-achtbare Heere,

SOo aengenaem als my V A. ſchrijvens geweeſt is, ſoo vermakelijck is my oock geweeſt het getuygenis van A V. vrientſchap; en daerom ſal ick verſorgen dat V A. haeſt verſien ſal weſen van 't gene *Magdalena Nicolaes* is over-gekomen. Sy een Weduwe zijnde van veertigh jaren, nae dat ſy eenigen tijt ontſtelt hadde geweeſt van ſmerte in de Nieren, en loſen van een Steenken, kreegh Pijn in beyde zijden van de Lendenen, met benaeutheyt voor 't herte, walging, en geſtadigh braken, eerſt met verminderinge, daer na met op-houden van 't water: waer op volgden een lang-ſame koorts, ſteeckende pijn, ſware ſlaep, duyſelicheyt, ſpanning van zenuwen, en diergelijcke toevallen.

van overlaſte Herſſenen, veroorſaeckt van het op-gehouden en wederom op-ſtijgende Water; het welck door lang verblijven bedorven zijnde, heeft door ſijn hitte de Koortſche vermeerdert, en door ſijn ſcherpigheyt niet alleen geopent de Aderen van de lijf-moeder; maer ſoo ſeer oock geprickelt de uyt-ſpruytſels van het ruggen-mergh (die met haer af-hangende deel in de wervel-beenderen beſloten, maecken het rechte, en ongetwijffelde beginſel der Zenuwen) ſoo dat ſy den achthienden dagh, nae ophouden van 't water, geſtorven is, overvallen van een diepen ſlaep, en treckinge der Leden. Van welck onbegrijpelijck ongeluck, op dat klaer ſoude blijcken, dat het niet altijt aen den Medicijn hing, een yegelijck te geneſen, maer dat ſomtijdts genoegh is een heerlijcke voor-ſegginge, ſoo is beſloten, het lichaem te openen, en voor een yeders oogen open te leggen dien onloſbaeren knoop, waer door onbegrijpelijcke ſieckten aen 't lichaem vaſt zijn. Derhalven heeft hem hier den ſlincker Nier vertoont van buyten blaeuwachtigh, en geſwollen, maer van binnen vol water, met drie Steenen, waer van de grootſte, de groote hebbende van 't eerſte duym-lidt, met ſijn ſcherp uytſteeckſel ſoo ſeer verſtopte het beginſel van den Water-pees, dat hy den door-loop van 't water geheel tegen hiel, en daerom de Blaes niet met allen water in en hadde, gantſch ledigh, en ſonder eenige vochtigheyt zijnde, inſonderheydt dewijl den anderen Water-pees niet minder verſtopt en was van een platte, en breede Steen, die hem als een deckſel toeſloot. Welcke twee beletſelen van vele omſtaenders geſien zijnde, hielen de konſte buyten verachtinge, van datſe niet verwonnen hadde 't gene alle oogen ſagen, onverwinnelijck te weſen. Ick ſoude hier konnen aen knoopen een Steen der groote Slag-ader, en noch een anderen van een oude Vrouwe van 80. jaren, met twee ſteenachtige Moſſelen van ſelfs gelooſt zijnde; als mede, van beſwaert water-maken, yeder volle Maen overvallende: Maer 't is beter dat die te ſamen met mijne andere aenmerckingen voor den dag komen, uyt de welcke ick deſe figuren genomen hebbe die ick nu ſende; welckers platen nader openbaren ſal beyder ſteenen forme. Ondertuſſchen vertrouwt dat V A. Boeck met open armen ontfangen is, en dat ick voor die weldaet ſal danckbaer weſen. Vaert wel, Achtbare Heere, en ſoeckt vaſter te binden den vernieuwden bandt, van onſe wat onder-gelaten vrientſchap.

Amſterdam, den 7 Maert, 1638.

N°. XXXVI.

A E N

WILLEM HARVEY,

Medicijn van den Koning van Engelant, &c.

JOH. van BEVERWIJCK.

Seer Uytmuntende Heere,

HOe dapper leedt my is, dat V E. hier te lande geweeſt is, ſonder mijn weten, en ſal niemant onbekent zijn, die weet, in wat achtinge ick houde, de onvergelijcke gaven van U E. verſtant. Die hebbe ick inſonderheydt doorſien in den nieuwen, en noyt genoegh gepreſen vondt van den Om-loop des bloedts: den welcken om dat ſy by V E. met ongelooffelijcke gaeuwigheydt deſe, en de volgende eeuwen ontdeckt is, gelijck wy ons verblijden, ſoo ſouden ſeer bedroeft zijn, indien de dooden eenigh gevoelen hadden, dat, V E. te laet geboren was, *Hippocrates*, *Ariſtoteles*, *Galenus*, en diergelijcke groote zielen. Welcke leere alhier by vele met verwonderingh wert aengenomen; als oock in dit Boecxken, dat hier nevens gaet, van den Steen; over het welcke, ick verſoecke V E. oordeel te mogen ſien. Soo moet, Seer uytmuntende Heere, V E. welvaeren, en lange leven tot eere van deſe eeuwe, en aen-was van onſe Konſte, Met haeſt,

Dordrecht, den 19 *Dec.* 1637.

N°. XXXVII.

A E N

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

WILL. HARVEY.

Dat volgens het gevoelen van Hippocrates, Galenus, *en andere, taeye ſlijmerigheyt vereyſcht wert tot het groeyen van den Steen, en dat de Doovigheyt der Nieren daer toe niet en ſchijnt noodig te weſen.*

Wel achtbaere Heere,

DAt ick onlanghs, op mijn Duytſche reyſe, U E. die zijt de eere van U E. Vaderlandt, en onſe Konſt, niet geſien en hebbe, even gelijck U E. als U E. ſeer aengenaem ſchryvens (dat ick, met het Boecxken voorleden weeck ontfangen hebbe) te kennen geeft, hoe leedt het U E. zy geweeſt: ſoo kan U E. oock weten, hoe ſeer my ſulcks mede ſpijt, als U E. weet, hoe lief by my zijn fraeye luyden, en ſcherpe onder-ſoeckers van Natuerlijcke dingen, V E. gelijcke. Dat den gevonden omloop van 't bloed, ſoo geleerden hooft niet en mishaeght, heeft my uyt dien hoofde nu eerſt beginnen meerder te behagen, en ſal my, die meerder, en veel grooter dingen voor hebbe, moet geven, om ſulcks voort te brengen, als ick ſie dat werck de geleerde wel aen te ſtaen. My is ſeer aengenaem geweeſt V E. geleert, aerdigh, en ſonderlingh Boeck van den Steen der Nieren, en Blaes; in het welcke V E. ſtercke, en vaſte gronden van naem en faem geleyt heeft. Gaet maer voort met dagelijcks op-bouwen, en een glinſterend beeldt van V E. verſtant uyt te wercken. Ick ſal tot het *Steen-ſtuck* mede ſeer gaerne wat by-brengen, gelijck ick oock niet en meene, dat weygeren ſullen, de treffelijckſte Medicijns van onſe Eeuwe.

Stepha-

Stephanus Rod. Caſtrenſis, Medicijn van den Hartogh van Florençe, en *Sennertus* Profeſſor te Wirtenbergh, hoe wey-nigh ſy van V E. gevoelen verſchelende zijn, kan beſt oor-deelen de gene, die des eenders onderwyſingen, en des an-ders Boecken *De Meteoris microcoſmi* geleſen heeft. Voor-ſeker behoort *Paracelſus*, en ſijn navolgers die Parel wel te behagen, de welcke uyt ſijn ſchelpe gebroken zijnde, van V E. evenwel noch çierlijcker met het aenſien van de Ou-den, door-luchtiger, en fraeyer, met de beſte ondervindin-gen, en aenmerckingen, in yders handen heeft gegeven. Ick en ſoude oock niet meenen, dat het *Hippocrates*, ofte *Galenus*, indien ſy wederom in 't leven konden geroepen werden, ſoude mishagen: met ſulcken eerbiedigheyt han-delt V E. haer gevoelen, als V E. de leere van die oude Ge-nees-Heeren niet op en neemt om te wederleggen, als wel om de ſelvige, met een vroom gemoet uyt-leggende, in een beteren ſin te keeren. Indien der oock yemandt is voor-ſtander van de Philoſophiſche wijſheyt, die uyt de ſaecke ſelfs, en den ſchoot der Natuere, als uyt de Boecken, liever wil wijs zijn, als leeren, liever weten, als gelooven, V E. heeft mede, dat hem ſeer kan helpen. Door dat begrijp, heeft V E. wel aengemerckt, dat de Steenen even eens groeyen in de groote, als in de kleyne Wereldt. Maer om wat tot oeffeninge te antwoorden, ſiet eens wat deſe al te ſa-men hier tegen hebben, en op wat maniere men haer beſt ſal konnen voldoen.

Hippocrates ſtelt 5 *Epid.* dat tot het maecken van den Steen, behalven veel Aerdachtige ſtoffe, en geſmolten Zout, van V E. aen-geweſen, noch van nooden is, eenige taeye ſlijmerigheyt, by hem in ſeecker kint bevonden.

Galenus ſtelt van gelijcken groove vochtigheyt, die in 't hol van den Nier vaſt kleeft 5 *Epid.* gelijck beyde plaet-ſen by V E. zijn bygebracht.

Caſtrenſis volgende *Paracelſus*, keurt voor oorſaeck, een ſteenachtige Slijmerigheyt, zijnde een taeyen, en kle-venden bandt van 't Graveel; gelijck V E. in de Steenige, met my, en andere, dickwils geſien heeft. V E. noemt het voedſel van de Blaes, maer ſy ſtoffe, en oorſaeck van den Steen. Want maer alleen in de lucht geſtelt zijnde, ſoo is bevonden, dat het in eenen nacht, en ſomtijdt raſſer, in een ſandige, jae ſteenige ſtoffe komt te veranderen: en ick heb-be geſien ſeecker Edele Juffrouw, die met den Steen ge-quelt is, de welcke uyt ſulcken taeyen Slijm, in haer Wa-ter beſinckende, pillekens met haer eygen handt maeckt, die in een ſchotel geleyt zijnde, van ſelfs in Steenkens ver-anderen.

De *Chymiſten* ſullen miſſchien ſeggen, dat de Doovig-heyt der Nieren, die V E. aerdigh beweert, tot overvloet, en onnodigh is; gelijck mede de ondervindinge van Na-tuerlijcke dingen. Want in fonteynen, rivieren, en by nae alle water, in 't welcke ſteenigh ſap is, ſchijnt de aerdach-tige ſtoffe, het zy van ſijn ſelven, ofte door de kouw te ver-harden: en V E. ſtaet ſelve toe, dat ſulcks aen tanden, en andere plaetſen kan groeyen. Dat Vranckrijck een gehee-le vrucht van Steen in de Lijf-moeder, geſien heeft, wert by andere betuyght. Sy verwonderen haer over de Steenen, die, uyt de ſelfde ſtoffe, in de Gewrichten komen. Het heeft gebleken, dat 'er een grooten hoop kleyne Steenkens door het op-huydeken van een Gichtige, uyt geborſten zijn. Om ſonder Doovigheyt, deſe te backen, wert by een yegelijck gemeent genoegh te zijn, den ingeboren aert van de Steenige ſtoffe. Ick, om vry te ſpreken, hebbe, op het eygen wit, gelijck V E. voorgenomen de maniere van Steen-backen in de groote wereldt te onderſoecken, gelijck ick oock veele, en rare dingen, om te weten, wat verdickte, en hard maeckte, hebbe aengemerckt, en bevonden, dat uyt het Water van yeder Menſche Steen, of altijdt Gravee-lige vergadering konde gemaeckt werden, gelijck uyt alle Loogh Zout. Doch dewijl ick my ſelven noeyt en hebbe konnen voldoen, ſoo dient ſulcks by andere nader onder-ſocht. Waer my de ſchoen wringht, ſal ick V E. daer nae, by gelegentheyt, bekent maecken. Ondertuſſchen vaert wel, ſeer vermaerde Heere, en leeft geluckigh tot licht en luyſter van onſe Konſt, en V E. Vaderlandt. En indien V E. yet anders voorheeft, laet doch, gelijck by V E. ſeer beleefdelijck begonnen is, my het ſelfde genieten.

Londen, den 20 April, 1638.

Wonderlijcke exempel van een Steene Kint, waer van in den voorgaenden Brief ge-wach wert gemaeckt.

GETROCKEN

Uyt de Latijnſche Hiſtorie van den Preſident DE THOU, in ſijn 76 Boeck.

IN 't Jaer 1582. is een ſaeck voor-gevallen, hoe wonder-lijcker, hoe ſy van de nakomelingen minder ſoude ge-looft werden, 't en ware ſy ſtont op vaſte getuygeniſſe der waerheyt, die wy daerom alhier oock ſullen verhalen. Seecker Vrouwe te *Sens* [in Vranckrijck] na dat ſy in volle geſontheyt gekomen was tot haer 38 jaer, en noeyt gedra-gen hadde, kreegh de ſeeckerſte teyckenen van ſwanger gaen, de ſtonden niet op haren tijdt, als te voren, af-ſchie-tende, met beſcheydelijcke bewegingè in de Lijf-moeder, de Lendenen en den Buyck allencxkens opſwellende, en de Borſten met ſogh groeyende. Ten laetſten, na verloop van de draght-tijt, began ſy te krygen groote wee, en krim-pingh in den Buyck, ophoudinge voor eenige dagen van 't Water, het welck daer na, als een ſchuerende rivier, met gewelt door brack; niet ſoo ſeer uyt de krop van de Blaes, gelijck de Medicijns meenden, als wel uyt de Lijf-moeder, met eenigh geronnen bloed af-ſchietende. Hier op ſche-nen de borſten te ſlincken, en het bewegen van 't Kindt was weynigh, ofte niet, en de pijn van de Vrouw lijdelijc-ker, die, van wegen dat bedriegelijck dragen, geheel drie Jaer het bedde hield, altijdt, ſoo langh ſy in 't leven was, klagende over haer ongeſontheyt, hardigheyt, ſwelling, krimpinge in den Buyck, en van de ſwaerte; de welcke by haer ſelven beweeglijck zijnde, na dat ſy haer lichaem roer-de, nu aen d'een, nu aen d'ander zijde ſackte. Als ſy van

de bueren verſocht werde, gelijck ſy hobbolligh van geeſt was, ſoo gaf ſy voor antwoort, dat de vrucht, die ſy droegh, noch eens, met de dood van de moeder, zoude voor den dagh komen. Over-leden zijnde nae 28. Jaer van dat groot gaen, is in den opgeſneden buyck bevonden een Lijf-moeder geheel rouw, van verſcheyde verwen, en hartals een ſteen; en wederom die geopent zijnde, nae dat het Scheer-mes tegen gehouden was van een Steenachtige ſtoffe, is ten laetſten uytgetrocken een vrucht met wel gemaeckte leden, en op de ſelve plaetſche, daer andere, ſtaende, maer vorder by nae ſteenigh, alſoo evenwel, dat de Hooft-beenders, als Hoornen, tuſſchen beyde bloncken, en het ingewant, Herte, Herſenen haeren natuerlijcken ſtant behouden hadden, behalven dat ſy uyter maten verhardt waren; eyen-wel ſoo veel niet als de uyt-wendige Deelen. Dat Lichaem, wert noch op deſen dach de doorreyſende luyden te *Sens* voor een wonder vertoont, zijnde gantſch ſonder eenige bedervinge, ofte verrottinge. Daer van is geſchreven by *I. Alboſius*, die daer nae Geneeſ-heer geweeſt is van Koningh *Henrick de* 4. en *Simon Provencherius*, deftige Medicijns, de oorſaeck van het verſtijven, en (nae de doodt van de vrucht) van het verharden, daer het eerder hadde moeten verrotten, na de konſte onderſoeckende; de welcke ick de geleerde in Natuerlijcke ſaecken wijder laet naeſporen. Ick zal hier alleen by-voegen, dat by nae 't ſelfde wonder der Nature binnen weynigh jaeren te *Parijs* geſien is in een door-luchtige vrouw: maer de vrucht werde nae vijf jaren, ſoo met Geneeſ-middelen, als met Yſer-werck in ſtucken af-gekreegen: waer van, ſonder twijffel, indien ſy langer in de Lijf-moeder gebleven hadde, de eygen uytkomſt te verwachten ware geweeſt: want ſy begon al Steenigh te werden.

N°. XXXVIII.

AEN

WILLEM HARVEY,

Medicijn van den Coningh van Engelandt, &c.

JOH. VAN BEVERWIJCK.

Naeder Onderſoeck van het taey ſlijm, en de doovigheyt der Nieren, ofte Blaes.

Wijt-beroemde Heere,

UE. heeft my ten hooghſten verbonden, door het vriendelijck onthael van mijn ſchrijvens, en daer over geſtreken minnelijck oordeel: En niet minder van wegen 't gene V E. met beleeftheyt, en geleertheyt tegenwerpt.

Nu wat belangt het taey Slijm, dat V E. ſchrijft, in de lucht geſtelt zijnde, van ſelfs in Steen te veranderen, en ſulcx in de tijdt van eenen nacht ofte noch raſſer; ick hebbe V E. Neef een Jong-man tot groote dingen geboren, en ſoodanigen Oom waerdigh, alhier getoont ſoodanigen taey Slijm, in een wijdt, en open glas, nu vier jaer bewaert, waer van het meeſte deel verdwenen is, en het overige gelijckt niet anders als ſtof van vermolmt hout, waer in niet harts, ofte vaſt en is. En op dat V E. het ſelver zoude konnen nader onder-ſoecken; ſoo hebbe ick V E. Neef een deel daer van mede gegeven. Het is van my eenige dagen nae malkanderen vergadert met groote overvloet uyt het Water van mijn broeder, die door op-houden van 't Water (ô droevige erffeniſſe van ons moederlijcke groot-vader!) van een groote Steen in de krop van de Blaes, korts daer nae, noch een jong man zijnde, over-leden is. Derhalven ſoude ick wel meenen (onder V E. beter oordeel) dat by deſe ſlijmerige, en taeye vochtigheyt niet in-gedrongen en was de aerdachtige, en zoute ſtoffe, om den grooten Steen geſtadigh klevende, waer van de taeye vochtigheden door-bouwt zijnde, van ſelfs, gelijck V E. onder-vonden heeft, in Steen veranderen. Soo dat de Zoute ſlijmerigheyt, de oorſaeck ſoude weſen van het aenbacken, niet de ſlijmerige, en taeye vochtigheyt, gelijck het gemeen gevoelen dus lange geweeſt is. Want waerom en is die veranderingh van ſlijm in Steen by my niet geſchiet; dewijl datter niet dicker, noch taeyer konde zijn, als het ſlijm, dat ick ſoo lange tijdt in de lucht geſtelt hadde? Maer ick hebbe door neerſtigh, en naeuwkeurigh onderſoeck bevonden, dat die taeye, jae lijmerige vochtigheyt, meeſtendeel het zant, en gruys tegen houdt, en aen malkander doet kleven; maer dat het ſelver tot geen Steen en verhart.

Meerder ben ick ontſtelt geweeſt (om de waerheyt te bekennen) van 't gene U E. vermaent, aengaende de doovigheyt. Want gelijck ick, door de eerſte tegenwerpinge, by na in 't ſlijck bleef ſteecken, ſoo dunckt my, in deſe, waer mede U E. Rivieren, en Fonteynen opent, weynigh minder als te verdrencken. Evenwel vertrouwende op U E. goedertierenheyt, waer door U E. niet en ſoude laten de behulpſame handt te bieden aen de gene, die te gronde ging, ſoo ſal ick my weeren om weder op te komen. Het water, ofte en heeft gantſch geen gevoelen, (volgens het gemeen gevoelen van de Naturaliſten) ofte, indien datter in alle dingen ('t welck den wonderbaren Wijs-geer *Campanella* met een geheel Boeck beweert) eenigh gevoelen is, ſoo kan het in 't ſelfde niet als wel doof weſen; gelijck in Nieren, Blaes, Lijf-moeder, Dermen, en andere Deelen, als in de ſelvige, volgens mijn voorgeven, Steen groeyt. Waer dan geen ofte doof gevoelen is, aldaer, tegenwoordigh zijnde de Stoffe, wert oorſaeck en gelegentheyt geboren tot het maecken van Steen. V. E. vervolght met de Gight, die voorwaer een plaets beſit van het ſcherpſte gevoelen. Het ſelfde ſoude oock in de Blaes plaets hebben. Maer dat wil ick ſeggen, als 'er eenigh Deel gebreckelijck wert, ſulcks te geſchieden, om dat het van wegen ſijne ſwackigheyt lichtelijck ontfanght de invloeyende ſtoffe, en niet lichtelijck kan uytwerpen: dat die ſwackigheyt, alſoo ſy, alle de werckingen beletſel geeft, het gevoelen oock beſchadight, en dat alſoo, dewijl de verdoofde kracht van 't gevoelen niet en voelt het prickelen van de ſchadelijcke ſtoffe, dat de

ſelfde

ſelfde by een vergadert, en door het toevloeyen van nieuwe, allencxkens vermeerdert, en boven maten vermeerdert zijnde, haer ſelven met gewelt, indien ſy konde, eenen wegh ſoude maecken; gelijck ſulcks in 't affetten van de Steenen bevonden wert. Behalven dat noch, die zoute, en aerdachtige vochtigheydt, die, (ſtoffe van Steen) in knobbelige Gight, uyt een geopende, ofte doorbreecken-de huyt dickwils gekregen wert, niet en komt, uyt de ſeer gevoelige Vlieſen, ofte zenuwen van de Gewrichten; maer meeſtendeel uyt de Banden, de welcke, om dat ſy geſtadige beweginge onderworpen waren, ſonder gevoelen geſchapen zijn. Daer en boven, ick en ſtelle die doovigheyt niet te weſen de werckende, ofte maeckende oorſaeck van den Steen: maer alleen een oorſaeck, waerom ſijn ſtoffe langer in dat deel blijft ſteecken, en niet by tijts uytgeſtooten wert: ſoo dat ſy alleen by toeval helpt tot het groeyen van den Steen. Dit heeft my goet gedacht, wijt-beroemde Heere, meerder om wat te antwoorden op U E. ſeer geleerden Brief, waer mede U E. my heeft gelieven te vereeren, en te leeren, als dat ick ſoude meenen, U E. tegenwerpingen eenighſins voldaen te hebben. Ick bidde, dewijl het afweſen my onthoudt van de fonteyne ſelve, dat U E. gelieve ons hier ſomtijdts te laten beſpringen door de aderkens van U E. hooge geleertheyt. Vaert wel.

Dordrecht, den 16 *Sept.* 1638.

N°. XXXIX.

AEN

MIJN HEER, MIJN HEER,

JOH. van BEVERWIJCK,

Geleerde in de Genees-konſt tot Dordrecht.

MIJN HEER,

HEt is wel twee maenden, dat ick d'eer hebbe genoten, die ghy my gedaen hebt door uwen ſeer verplichten brief, van den tweeden *January* laeſt leden, aen de welcke ſoo ick door verſuym in al dien tijdt hadde gemiſt te antwoorden, ſoo ſoude ick waerlijck wel onwaerdigh weſen, in 't deel van uwe vriendtſchap en gunſtigheyt die ghy mijn geeft: maer om u oprechtelijck de waerheyt te bekennen, de verwerringe van onſe geweſten, zijnder oorſaeck van geweeſt, de welcke my dickmaels van *Londen* hebben doen wijcken, en my altoos (ſedert eenige maenden) verplicht buyten Engelandt te ſchryven, om redenen te langh in het kleyn te verhaelen, maer nu om dat ick geloof, het ſonder gevaer te mogen doen, en hebbe ick niet willen eenen dagh verby laeten gaen, ſonder u mijnen plicht te bewijſen, u verſeeckerende, dat ghy den eerſten van mijn Vrienden aen d'overſyde van onſe Zeen zijt, aen wien ick in lange tijdt geſchreven hebbe, en waerlijck mijn Heer, allerley inſichten verplichten my u boven aen te ſtellen in alle mijne eerbiedingen, boven alle anderen; want ick en ken niemant in de gantſche uytbreydinge van mijne uytheemſe kenniſſe, die ick in uwe ry magh ſtellen; Ghy bent rijck in alle de hoedanigheden die de menſche achtbaer en bemint maecken, het geluyt van uwe groote geleertheyt en diepe wetenſchap was my al over langhe ter ooren gekomen, en haer in my van u verweckt een braeve afwachtingh: als ick voor nam u voor d'eerſte mael te gaen begroeten, dat ick vreeſde (volgens het gene ick meeſtendeel hebbe ſien gebeuren) het ſelfde mijne vernoeginghe mocht verminderen, die ick ſoude hebben in u te onderhouden. Maer in 't tegendeel, ick verſeecker u dat op mijne wederkomſte van uwent, ick in mijn ziele verſloeg van enckele verwonderingh, gelijck *de Koninginne van Saba*, die inder daet Salomon vondt veel boven 't gene ſy ſigh in haren geeſt ingebeelt had. Een ſulcke overvloedigheyt in alle letteren, een ſulcke vaſtigheyt om ſijn oordeel te gronden, een ſulcke gemackelijckheyt om ſijne begrijpelijckheden uyt te drucken, een ſulcke vrolijckheyt en gemaniertheyt in ſijn vergeſelſchappingh (gelijck een menſche die ſoo wel aen de gratien, als aen de Muſes heeft geoffert,) en nae alles ſoo veel vriendelijckheydt en beleeftheyt, daer men geen meerder in en ſoude konnen vereyſchen. Ick en hebbe nooyt in eenig menſch mijn leven geſpeurd, niet tegenſtaende ick de werelt al wel hebbe door-reyſt, en dat met redelijcke ſindelijckheydt. Het welcke ick niet en ſegge mijn Heer, om dat ick geloof het noodigh zy u kenniſſe te geven van u ſelfs, die alle dingen weet. Noch om dat ick geloof dat uwe loffelijckheden het onderhoud zijn van uwe grootſte vermaecken, maer op dat ghy weten ſoudt, wat ick van u verhael over al waer ick gae, en dat ghy mijn aen uwe zijde oordeelt oprecht te zijn; en het gene andere aengaet, alhoewel ghy genoegſame redenen hebt het ſelfde te twijffelen, om datter tuſſchen ons een betreckingh van my tot u ſelfs is, waſt niet dat uwe goetheyt u voldedet over de ontſchuldigingh die ick u gedaen heb in 't begin van mijnen Brief. De t'ſamenſpraeck die ick over deſe ſaeck gehouden hebbe met mijn Heer den *Aerts-biſſchop van Meggelen*, (deſen grooten en uytnemenden *Prelaet*) hebbe hem veroorſaeckt groote genegentheden, om van u ſeer vermaert *Water tegens het Graveel* te gebruycken; (en hadde reets, ick tot Meggelen zijnde, ordre gegeven om het te bekomen) oock eene groote genegentheyt om met u kenniſſe te hebben, het ſelfde is geſchiet aen veel andere, en voornamelijck aen mijn Heer van *Mayerne*, (onſen grooten *Eſculapius*, en het *Mirakel* van deſe Eeuw) tragt dapper omſe met u byſonderlijck te hebben; hy heeft (een wijl geleden) een Boeck van u ontfangen, daer voor hy u ſeer minnelijcken bedanckt, en ſoude het nu met zijn eygen ſchrift willen doen, waert niet dat hy ſig tegenwoordigh ſeer verhindert vondt door een geſweer in ſijnen mont, die hem belet de penne te handelen. Hem en heught niet eenige van uwe brieven ontfangen te hebben, maer elcke reys dat ghy hem ſult believen de eer te doen hem 'er te ſenden, hy ſalſe ſeer hoogh achten, en ſal niet laten u de ſijne te ſenden, waer mede ick my belaſte.

Mijn Heer den geleerden *Harveus* is te *Fork* met de *Koningh*, en over al uwen byſonderen dienaer. Ick verſoecke

vergiffenis van u ſoo moeyelijck gevallen te hebben, het ſchrijven aen een menſche is een manier van by een komſte, geduerende het welcke ick mijn nu in de gedaghte beelde, die ſelve, dewelcke my ſo vernoegde, doen ick het genot had by u te zijn tot *Dordrecht*, het en is dan geen wonder dat ickſe niet gaerne en miſſe, maer de wel-voegende betaemlijckheydt verplicht my u geen tijt meer te doen verliefen. Ick eyndige dan, u verſekerende dat ick van gantſcher herte ben.

MIJN HEER

In Londen, den $\frac{8}{18}$ April, 1642.

U E. Seer ootmoedige, en gunſtige Dienaer.

Den RIDDER DIGBY.

N°. XL.

AEN

VOPISCUS PLEMPIUS,

Profeſſor in de Medicijne, van de Univerſiteyt tot Loven.

JOH. van BEVERWIJCK.

Seer vermaerde Heere,

SOo veel blijſchap, als V E. ſchrijvens, dat ick ontfangen hebbe, my aenbracht ſoo ſeer bedroefden my 't gene, dat onder wegen gebleven is. Want ick vreeſde niet ſonder reden, dat ick by V E. niet al in achter-dencken gekomen was, als of ick de aen-geboden vrientſchap, van ſulcken Heere, mochte verwaerlooſt hebben. Maer V E. onſlaet met reden ſijn ſelven van dat achter-dencken, en my met eenen van de ſchult der onachtſaemheyt. Want deſe menſch en is ſoo barbariſch niet, noch ſoo onbeleeft, dat het gene, daer hy altijt na verlangt heeft, ſoude door ſorgelooſheyt niet aennemen. Ick hebbe den ſeer vermaerden naem van *Plemp*, al over lange tijdt in groote achtinge gehouden; en ick ſegge ront uyt, als ick hier het gebouw van 't menſchelijcke lichaem onderſoecke, van wien dat ick vele dingen hebbe, die ick verhale. V E. Ontleding ſtreckt my, van wegen de vruchtbaerheydt der ſaecken, als de ſuyverheydt van de tale, tot groot vermaeck. In V E. Boeck van de Oogen, ſie ick dat V E. niet altijdt en volght 't gene voor onſen tijdt, als vaſt geſtelt is. Sulcks ſal V E. oock vinden in het *Steen-ſtuck* al voor deſen boven waerde by V E. verheven. Maer alſoo ick liever onderweſen, als gepreſen werde; ſoo bidde ick V E. wanneer het ſelve geheel door-leſen ſal weſen, dat V E. gelieve, ſijn verbeteringe daer tegen te brengen, en met eenen 't gene V E. ſeltſaems van den Steen aengemerckt heeft, om te voegen by andere Brieven van grote luyden, daer van ick al verſcheydene tot den druck gereet hebbe. Vaert wel.

Dordrecht, den 20 Ianuary, 1645.

N°. XLI.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

V. F. PLEMP.

Den Omloop van 't bloedt niet aengenomen.

Seer vermaerde Heere,

ICk hebbe nu met gemack, en ſorghvuldigheydt geleſen V E. ſonderling *Boeck van den ſteen*. V E. ſchrijft geleerdelijck, en nae de ondervinding, en verbetert wel te recht het gevoelen van de voorgaende Medicijns. In 't korte, het is een uyt-nement boeck. Maer V E. verheft daer in het gevoelen van *Harveus*, nopende den Om-loop van 't Bloet, het welck in 't eerſte vry wat ſchijnt te weſen, en ſeer waerſchijnelijck; maer van my nimmermeer, noch oock nu niet aengenomen. Want de gelegentheyd, en 't maeckſel van de Vaten, moſt, nae my dunckt, geheel anders geſtelt zijn, indien ſulcken om-loop van de Nature was ingeſtelt; behalven dat my noch eenige andere redenen houden in het oude gevoelen. Ick eere evenwel *Harveus*, ſie met verwondering dien aerdigen voorſtel. Seltſame dingen van den Steen en hebbe ick noch niet aengemerckt, die den druck waerdigh mochten weſen: want het zijn ſoodanige, die ofte V E. ſelfs aengeteyckent heeft, ofte van andere zijn beſchreven. d'Heer *Puteanus* heeft onlangs eenige Nederlandtſche dichten uytgegeven; ick mene, dat ſijn E. de ſelfde aen V E. al geſonden ſal hebben. Sijn ſoete dochter gaet wederom trouwen, Godt geve daer toe ſijnen ſegen, die ons oock, Mijn Heere, wil by-weſen, en onſe onderlinghe vriendtſchap lange doen vervolgen. Vaert wel.

Loven, den 14 April, 1638.

N°. XLII.

AEN

P. MARIN MERSEN,

Godts-geleerde, en Wijs-geer tot Parijs,

JOH. van BEVERWIJCK.

Der Nieren bloet-maeckende kracht, beweſen met de Waterſucht in yemandt, die de Steen hadde.

Wijt-beroemde Heere,

DAt V E. nae ſoo veel jaeren niet alle geheugeniſſe van my en heeft af-geleyt, is my ſonderling aengenaem geweeſt. Ick hebbe moeten lacchen, om 't gene V E. ſchrijft

ſchrijft te gelooven, dat ick uyt alle de *Diſputatien* van den Pael-ſteen, niet geleerder, en zy geworden. V E. zoude wel een voor-ſegger konnen weſen. V E. ſal haeſt ſien het derde, en lætſte Deel, in 't welcke de Brieven zijn van *Licetus* (Profeſſor te Bononyen in Italien) *Naude* (Genees-heer te Romen van den Kardinael *de Bagny*, en den Ambaſſadeur van Vranckrijck) *Manaſſeh Ben Iſraël*, een ſeer geleerde Jode tot Amſterdam, en meer andere; als oock, 't gene een wonder-werck ſchijnt, van de Wel edele jonge Juffrouw, *Anna Maria van Schurman*, die niet alleen in de Latijnſche, Grieckſche, Orientaelſche, en Weſterſche talen, maer oock in de Theologye en Philoſophye toe, verſtelt ſtaen geleert is. U E. ſal ſelfs, gelijck den leeuw, (als het Spreeck-woort ſeyt) uyt ſijn klaeuwen, haer Ed. uyt deſen Brief alleen konnen kennen. Haer Ed. en is mede niet onbekent den naem van *Merſen*, als geſtadigh voor haer hebbende 't gene van V E. ſoo geleerdelijck op *Geneſis* geſchreven is. Van de boecken, die V E. onbiedet, is door my te Leyden laſt gegeven, dan hebbe voor deſe tijt maer een konnen bekomen van den ſeer vermaerden *Voetius*, Profeſſor in de nieuwe Univerſiteyt van Uytrecht, doen hy in deſe ſtadt quam op de begraffeniſſe van ſijn broeder, die acht jaren Water-ſuchtigh geweeſt zijnde, onlangs is komen te ſterven. In het doode Lichaem en werde geen mangel bevonden noch aen Lever noch aen Milt, maer wel aen de nieren. De rechter hadde in ſijn holligheydt vier kleyne Steenkens, en eenen wat grooter in 't beginſel van den Water-pees, alle den Water-loop ſtoppende. De ſlincker was geheel verſworen. Den buyck van geel Water opgeſwollen. Het welck genoeg beveſtight mijn gevoelen van het gebruyck der Nieren: te weten, dat de Nieren geſchapen zijn, niet alleen om de wey van het bloet te ſcheyden, gelijck men dus lange gemeent heeft: maer oock, als Lever, en Milt, om bloet te maecken. Dit gebruyck hebbe ick geſtelt in mijn *Steen-ſtuck*, het welck ick wenſchte, (alſoo ick verſtae, dat het te Parijs al is) dat V E. gelief-de de moeyten te nemen, om eens in te ſien. En voorwaer, by aldien dat de Nieren geen ander werckinge uyt en voerden, waerom ſoo veel wercks, en gewachs van haer gemaeckt in de H. Schrifture? Waerom werdt Godt geſeyt het Herte, en de Nieren te onderſoecken? Ick verwacht hier op V E. geleerde Aenmerckingen. Vaert wel, waer-de Heere, en gelieft onſe ſtudien gunſte toe te dragen.

Dordrecht, den 26 July, 1639.

Nº. XLIII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Medicijn tot Dordrecht,

P. M. MERSEN.

MEt dit mijn ſchrijven, Hoogh-geleerde, en tot volmaecktheyt van de geletterde republijck geboren Heere, hebbe ick willen getuygen, hoe ſeer ick in V E. gehouden ben, niet alleen van *Pucy* boeck, dat V E. my geſonden heeft, van een geleert Godts-geleerde, dien ick ſeer bedancke, maer inſonderheydt dat V E. het derde deel van den *Pael-ſteen* ten eerſten ſal uyt-geven, daer in ick ſien ſal 't gene van die wonderbare Juffrouw gekomen is, die alhier ſulcken naem heeft, dat het na mirakel ſmaeckt. Hier door hebbe ick ſulcken moet gegrepen, dat ick deſe reyſe aen haer Ed. ſchrijve. Ick hebbe ten lætſten bekomen V E. ſeer geleert *Steen-ſtuck*, over het welck, als ick het te degen ſal door leſen hebben, V E. mijn oordeel ſal mede deelen. Ick bedanck V E. van de Aenmerckinge der Nieren. Ick hadde voorgenomen E V. verſcheydene Remedien te ſenden, die onſe Medicijns voor den Steen gebruycken: maer wetende, dat het geen den eenen baet, den anderen ſchadet, ſoo hebbe ick ſulcks gheſtaeckt, te meerder, dewijl ick niet en twijffelde, ofte de ſelfde waren by U E. allegader bekent, en verſocht. Daer en is evenwel, niet tegenſtaende vele wat blaeſen, noch niet gevonden eenigh remedie, waer mede ſonder gevaer, en ſeeckerlijck de Steen in Nieren, ofte Blaes, kan gebroken, ofte veran-dert werden in water, het welck de gebreckelijcke daer nae ſonder merckelijcke pijn ſoude quijt werden. Die dat kon-de vinden, wat grooter werck ſoude hy doen, als de gene, die de *Quadratura circuli*, ofte het *Perpetuum mobile* von-de! Och of U E. een man van alle kanten uytmuntende, noch eens dien ſchat quam te vinden; maer dat dunckt my eerder te wenſchen te zijn, als te hopen.

My is geſchreven door een Medicijn van Tours, dat hy geopent heeft het Beckeneel van een man die ſtom, en doof geboren was, in den welcken van de drie kleyne Gehoor-beenderkens, het Aembeelt ontbrack. Indien U E. yet diergelijcks aengemerckt heeft, ick bidde V E. daer van te mogen deelachtigh werden.

Ick en hebbe oock niet gewilt, dat deſen Brief ſoude af-gaen, ſonder V E. te verwittigen, hoe het onſe Joden hier maecken, zijnde vermaerde Heelmeeſters, en ſeer geluc-kigh, en ſtout in 't geneſen der wonden. Seker ſiecken was den Kamergang ſoo verhart, dat hy niet en konde quijt werden. De Jode opende het hinderſte met een vierkante ſne, en trock den Derm uyt, dien hy, nae dat de vuyligheyt uyt getrocken was, wederom in-ſette, en op ſijn plaets bracht, waer door de ſieckte genas.

Indien ick konde by vrede, ofte beſtant, ick ſoude ſomtijts eenige Boecken aen V E, ſenden, om V E. gemoet, onder ſoo veel arbeydt in de Medicijne, wat te verlichten: maer het loon van 't overbrengen, en het gevaer van de Duyn-kerckers, die alles rooven, dwingen my ſulcks na te laten. Gelooft ondertuſſchen, dat ick ben V E. ſeer dienſtplichtige, en dienſt bereyde.

Parys, den 1 Sept. 1639.

N°. XLIV.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

LAZARUS MEYSSONNER.

Hoogh-geleerde Heere,

DIe *Idea veteris Medicinæ*, met geen minder moeyten, als nutte ſorge by U E. ingeſtelt uyt de oude Schrijvers,die van de Medicijne voornamentlijck handelen, als ick voorleden jaer te Parijs was, aldaer by een van 't hof over een deſperate Fiſtel, geroepen, geleſen hebbende, heeft my voorwaer in U E. verwonderingh getrocken, den welcken ick geſien hebbe, dat terſtont van begin der letteren onſe Konſte is toe-genegen geweeſt. Maer die onvermoeyde ſtudie, waer door U E. haer, al by de Oude genoemt de doorluchtighſte van alle de Konſten, verwaerdight luyſter te geven, door verſcheyde aenmerckingen, en uytleggingen, in U E. ſonderlingh *Boeck van den Steen*, waer in, gelijck oock in den *Pael-ſteen*, de bedenckingen van al de treffelijckſte onder de Geleerde, by malkander geſtelt zijn, heeft my geheel gedrongen om U E. te eeren, te beminnen, en te loven. En het en is niet wonder, dat tot U. E. liefde ſoo ſchielijck getrocken wert een vremt, en onbekent menſche. Sulcks doet in my, dat ick van jongs op door neerſtigh leſen, door ontledinge van levende, en doode lichamen, door ſaeyen en vergaderingh van planten, door diſtilleren, door practiſeren in legers, gaſt-huyſen, en nu in deſe ſtadt, alles hebbe aengemerckt, dat tot de geſontheyt konde ſtrecken; waer toe ick oock vriendtſchap houde met de treffelijckſte van onſe Konſte, op dat wy alle een wit hebbende, de ſelve met eenparighe ſtemmen tot meerder volmaecktheyt mochten brengen. Daerom hebbe ick oock de vrymoedigheyt genomen, om met U E. te derven ſpreken. De weerde *P. Mar. Merſen*, een ſeer beleeft Heer, en onſen grooten vriendt, heeft my trooſt tot onſe liefde toegeſeyt, en doet my weten, dat ick mijn ſchrijvens aen ſijn E. ſoude beſtellen, om met het ſijne aen U E. over te ſenden. Derhalven hebbe ick deſen Brief aen U E. Seer vermaerde Heere, geſchreven, op dat ick deelachtigh mochte werden van U E. vriendſchap; met verſoeck, dat U E. de Medicijne, die by vele ſonder onderſcheyt van de droomen der Oude, en door onachtſaemheyt van onderſoeck, vry wat vervallen leyt, door redenen der oorſaken, ontledinge der overledene, en menighvuldige ervarentheyt, gelijck U E. alreede begonnen heeft, gelieft vervolgens te helpen oprechten, waer door oock de treffelijcke leere van den wijt-beroemden *Harveus*, van my mede aengeweſen in het Boeck der Nature, met ſoodanige wonderen, en vonden meerder beveſtight ſal werden. Ick wenſche dat ſulcks haeſt mochte geſchieden. Ondertuſſchen op dat ick niet gantſch onbekent van U E. ſoude ſcheyden, ſoo ſende ick eenige bladeren van mijnen *Pentagonus* onlanghs uytgegeven, dewelcke indien ſy U E. behagen, en 't geheele Boeck te Leyden niet en is, ſoo ſal ick 't ſelve U E. van hier ſenden, op dat U E. mach gelooven, dat ick ben, Uytmuntende Heere, U E. gantſch dienſtwillige, L. MEYSSONNER.

Lyons, den 5 January,
1640.

N°. XLV.

AEN

LAZARUS MEYSSONNER,

Medicijn van Lyons,

JOH. van BEVERWIJCK.

Seer vermaerde Heere,

DE Brieven van de gene, die niet alleen de palen van de Genees-konſte, maer oock van de *Philoſophye* ſoo verre uytſet, en konnen my niet als ſeer aengenaem weſen. Ick volkomentlijck bewuſt zijnde van mijn kleynigheyt, en hebbe noyt derven hopen, dat het gene by my, door aenporren van vrienden, was uyt-gegeven, van V E. 's gelijck ſoude geleſen,ick laet ſtaen gepreſen werden: waerom ick erkenne, ſoo veel te meerder in V E. vriendſchap, en goede genegentheyt gehouden te zijn. Ick hebbe eenighe blaederen van V E. wercken geſien, waer door in my groot verlangen verweckt is, om het overige te leſen. Want ick konde lichtelijck, gelijck het Grieckſche ſpreeck-woort ſeyt, uyt den boort oordeelen van het kleet. Ick hebbe oock onlangs uyt-gegeven het derde,en het ſte deel van den *Pael-ſteen*, waer in komt een Brief van de Wel-edele Juffrouw, *Anna Maria van Schurman*, een jonge Juffrouw, die V E. verwonderen ſal, tot wonder geleert. Ick ſoude het ſelve geſonden hebben tot een teycken van gewenſchte vriendſchap, maer de boden maecken ſoodanige gaven onſ gaef. Ick geloove dat V E. *Pentagonus* te Leyden ſal te bekomen zijn, van waer hy lichtelijck my kan over geſonden werden. Want V E. heeft my hongerig gemaeckt na V E. ſchriften. Derhalven, alſoo mijn boecxken van de Steen, ten eerſten vermeerdert ſal uytkomen, indien V E. yet van deſen onſen vyandt aenghemerckt heeft, ick bidde V E. ſulcks my mede te deelen. Vaert wel.

Dordrecht, den 8 Mey,
1640.

No. XLVI.

No. XLVI.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Genees-meeſter van Dordrecht,

Wenſcht

LAZARUS MEYSSONNER

Welvaeren.

DE gewoonlijcke çierlijckheydt en aengenaemheydt in uwe brieven, voortreffelijcke *Beverwijck*, hadde my ſoo ſeer bevangen, dat ick aen uwe ſware kranckte, waer van het gerucht tot my gekomen was, niet en ſoude gedacht hebben, ten ware dat uwen Poeët en vriend aller eere waerdigh, met een Gedicht U E. wederom geluck wenſchende my waer te vooren gekomen, en dat dien aenhangh 't welck U E. onder aen den brief gevoecht heeft, my hadde indachtigh gemaeckt dat U E. met Gods hulpe de doodt geluckelijck ontkomen zijt; om te blyven voor de Republijck een Schepen, voor de ſiecken een Genees-meeſter, voor de Hooge-ſchool een voorſtander, en voor de geheele werelt een onvergelijckelijcke Heere. Droefheydt en blijdſchap waeren doen in my tegen malkander van weghen het recht der tranen, maer de laetſte nam de overhandt, die de eerſte onkundigh van de uytkomſte hadde verweckt, derhalven dat van kant ſendende, wenſche ick U E. veel gelucks over de herſtelde geſondheyd, en datſe veel jaeren mach dueren. Om te komen tot U E. verſoeck, ick wilde wel dat ick een *Panacea* ofte *Heel-al* hadde, waer mede ick geluckelijck tegen uwen vyand konde ſtrijden, maer ick en derve my ſulcks naeuwlijcks onderwinden, daer de ervarenſte en geleertſte genoegh mede te doen hebben. Nochtans op dat ick U E. niet en ſchijne in gebreke te blijven, ſoo ſal ick alle mijnen ſchat voor den dagh brengen, en alhoewel ick kleyn van vermogen ben, ſoo ſal ick, om ten minſten niet ondanckbaer te ſchijnen, U E. een wenſch van toekomende geſontheydt opdraegen. In groote dingen is den wil genoegh en van vrienden wordt beter afgenomen het goede beſte, al is het ſwack, als de weygeringe. Maer ick kome tot de voorgenomen ſaecke. Al eer het heldere licht van uw' Steen-ſtuck hier verſcheen, was ick met U E. al in een gevoelen noopende de ſtoffelijcke oorſaeck van den Steen: want ick hadde in mijnen *Pentagonus* geſchreven, dat in de Nieren ſimpelijck uyt zout met gruyſachtige vuyligheydt te ſamen geronnen, Steen gemaeckt werdt. U E. ſtelt het Steenigh ſap (daer van U E. ſchrijft de beginſelen van den Steen voort te komen) te beſtaen uyt aerdachtige ſtoffe, op behoorlijcke mate met zout vermenght. Maer die kracht, de welcke doet ronnen, en druckt U E. nae mijn oordeel niet onderſcheydentlijck genoegh uyt, hoe wel ſy begrepen en verſtaen kan werden uyt het geene U E. nae de plaetſchen van *Hippocrates* bybrenght. Ick hebbe het ſelve in 't gemelde boeck wat duyſterachtigh aengeteyckent: te weten, een Geeſt van verſcheyden aerd, die ick *Mercuriael* noeme. Want ſoo gevoele ick van dien ronnenden Geeſt: te weten, dat hy ſoodanigh is, als hy van my in mijn *Pentagonus* beſchreven wordt, den welcken, ſoo het U E. gelieft, naeuwkeurigh lijck ſult door-leſen. Want dan ſal V E. verſtaen, dat deſe is, die uyt de lucht, ſijn leger-plaets, tot ons komt in de kortſte dagen van de winter, als de Son in de verſte punt van de circkel daerſe keert, en in de naebuerige plaetſen haer Hemels vuur verſpreyt ('t welck ick het eerſte hebbe beweſen te zijn, van het welck het tweede, namelijck, het aerdſche en Elementaris voortkomt.) Deſe Geeſt doet het water tot ys verſtijven, ofte natuerlijcken door 't vervolgh van 't ſaiſoen, ofte door konſt van het eene water wederom in ander nieuw, om ſoo te ſpreken, over-geſtort zijnde; V E. gelieve oock te bedencken, 't geene *Sennertus* uyt *Ortelius* in de beſchrijvingh van *Ruſſen* heeft uytgeſchreven, van kudden kleyn, en grof Vee, die ſtaende voets van eenen ſeeckeren Noorden wind in Steen zijn verandert geweeſt. Indien V E. hier by voegt hoe dat deſen Geeſt werckt omtrent het zoud in het water, omtrent het groeyen van alle Steenen, en Metaelen, ſoo ſal het V E. nae mijn oordeel niet onbekent zijn. Want ſoo heb ick lichtelijck beginnen te begrypen, door wat kracht het hout Steenigh wierd in ſeer helder water, 't welck ick geſien hebbe in 't land van *Ruſſen*, en in de gebergten van *Langedock*; en door welcke kracht de droppels tot ronde en Kriſtalachtige Steenen wierden, in een ſpeloncke van *Savoyen*, welckers naem is, *la Balme*, niet verre van deſe Stadt, zijnde een onder-aerdſche poel, de welcke door de reten van ſteyl afgeſcheurde ſteen-rotſen ys koudt water uytſtorten, het welck indien door diſtilleren van deſen Geeſt geſcheyden werdt, en hy door 't vuur, van het zout geſcheyden, en in de lucht ſijn verblijf-plaets vervlogen zijnde, ſoo ſal men ſmaecken en voelen, dat het water geen ongevoeligh onderſcheydt en geeft van ſijnen oorſpronck. V E. behoeft niet te twijffelen dat ick dat ernſtlijck en neerſtighlijck hebbe onderſocht. Ick hebbe dan in mijnen *Pentagonus* ſoodanigen Geeſt geſtelt te zijn in de kleyne wereldt, dat is, den menſche, ſchuylende in de wey van 't bloedt, de welcke vervoegt met het zout, drijft by een de ſlijmerige onſuyverheydt door het kloppen der Slag-aderen, met tegenſtandt van de mondekens der Aderen, en door hare naeuwigheydt in de *Diaſtole* ofte uytbreydingh afgeſcheyden, terwijl het bloed geſtadigh omloopt: Waer uyt ten laetſten in de gewrichten gichtige knobbelen ontſtaen: ofte doet oock de gruyſige onſuyverheydt, als de wegen der omlooping en der uytlooſing naeuwer zijn gheworden, ronnen, waer uyt dan Steen groeyt. Want ick houde het daer voor dat in eens yeders aderen, en Slag-aderen deſen Geeſt met de wey gevoert werdt, dewijl elck een ſandig water quyt werdt, gelijck in 't aenſetten van de potten te ſien is: 't ſelve beveſtight oock den uytlegger van *Hollerius*, over het eerſte Boeck *van de inwendige ſieckten*, cap. 48; en onſen *Joubertus*: als oock het exempel van *Cardanus*, de welcke ſchrijft, in

Aph. 79. *ſeƈt.* 4. dat hy ſelfs van over 30 jaren, eerſt roſchachtigh, daer nae oock wit gruys alle daegh met menighte, nochtans ſonder eenigh vermoeden van Steen, was quijt geworden, en dat'er van thien niet eenen en is, die daer geen gebreck van en heeft. En dit geſchiedt niet alleen in de menſchen, maer oock in de oſſen, gelijck *Quercetanus* toeſtemt, volgens de dagelijckſe ervarentheydt van de Vleeſ-houwers, als men ſiet, dat de Gal-blaes ſteenen heeft, wanneer de Nieren en andere deelen vry zijn; ſoo dat ghy de tegenwoordigheyt van yets, dat doet ronnen, niet en kent ontkennen, de welcke bekent, dat'er Steenen in eenige deelen [des lichaems] groeyen, door het toedoen van een Geeſt, die met een windt ofte water gevoert werdt. Hoe komt het dan datſe niet altijdt en groeyen? ick wijte het de quade geſchapenheydt, de welcke graveelige maeckt, als den ronnenden Geeſt onverhindert buyten de vaten, (wanneer de vuurige Geeſt, die van het Hart door de Slag-aderen verſpreydt wordt, buyten ſijn gewoonlijcke plaets ſwacker en krachtelooſer is) in de wegen der uyt-looſingh, ſijn ſelven onder de ſtoffe kan vermengen. Het welck klaer in de Nieren is aen te mercken. Want als de Wey uyt een verwydert mondeken van een Slag-ader in een Ader, tuſſchen haer beyde, en de pijpkens leeckt in de Water-peſen, dan wordt het ſelve met ſijn aerdachtigh en ſiltigh deel onderſchept van den Geeſt, die in't zout verweckt wordt, daer wat van daen zijnde, den vyerigen Geeſt, de welcke het bloedt, van't Hert in de Slag-aderen gaende, vergeſelſchapt: evenwel noch wat na by zijnde en lijdt niet, dat'er naerder ronningh geſchiedt, waer op een nieuwe water-vloet komende, ſoo ſmelt wederom 't gene geſtremmelt was; maer onder ſtremt het wederom aen een, en ſachte deelen ontmoetende, gelijck in Kinderen, en andere vochte natueren, wert met kracht in de Blaes gedreven. Waerom de Kinderen ſelden met den Steen der Nieren gequelt zijn; maer vochtige en vette krygen dickwils Steen in de Blaes; weynige oude luyden, 't welck van *Gordonius* aengemerckt is *in Lilio Medicinæ*, *partic.* 6. *c.* 12. om dat de lange gewoonte de wegen, van den beginne wijdt zijnde, noch ſoo wijdt gehouden heeft, dat ſy de drooghte van den ouderdom konnen weder-ſtaen. Denckt dan dat de gemelde quade geſchapenheydt der Nieren voortkomt, ofte door mangel, dat'er in het zaet is, het zy dat de Ouders met diergelijck gebreck zijn gequelt geweeſt. het zy dat het tot de ruymte van de vaten niet genoegh en is uytgereckt Voegt by alle deſe dingen, 't gene U E. van de ſchadelijckheyt der wateren, uyt *Hippocrates* heeft aengeweſen; 't welck ick met een getuygeniſſe van een na-buerige ſtadt van Switſerlandt ſoude konnen verſtercken: 't welck de Geneeſ-meeſters oock gaede ſlaen omtrent de Meyſkens en de Vrouwen ſelfs, de welcke ſy ſeggen dat ſelden met Steen gequelt worden, om datſe de wegen en pijpen wyder en korter hebben. Derhalven en is 't geen wonder, dat dien ouden voorſtrever van onſe konſt *Aretæus* dit een *ſteenachtige vruchtbaerheyt* genaemt heeft: en dat ſommige de oorſaeck niet verſtaende, veele genees-middelen, die anderſins ſeer treffelijck zijn, te vergeefs de ſiecke op-drinken, en tot haer eygen onachtſaemheydt lichtveerdighlijck misbruycken, meer ſweerende by de Schoolſe verwerde beuſelingen, dan by de woorden van haere Meeſters; loutere en onbeſchaemde *Empirici*, ofte, Artſen by ervarentheydt, alhoewel ſy haer met vollen monde uytgeven voor Genees-meeſters, die haer konſt op redenen en onderwyſingen bouwen. Op dat ick deſer verkeerde wegen ſoude mijden, na dat ick uyt het openen van levende en doode dieren, en uyt dat ſmelten en ontdoen der lichamen, 't welck door vuur en water pleegh te geſchieden, de plaetſe des Steens, en de natuere van de ſelve uyt de eerſte beginſelen hebbe opgeſocht; ſoo hebbe ick voorgenomen, door hiſtoriſe aenmerckingen van de beſte ſchryvers, tot de redelijcke, oprechte, gevoelijcke, en beproefbaere preſervatie oft voorhoede te komen. Deſe moet mijns oordeels volgen na een volkomen en voorgaende geneſingh, daer het by na alle konſt-oeffenaers mede houden.

Deſe plaets en laet niet toe (alſoo een brief wil kort weſen, en ſoo grooten ſaecke wijdloopige redenen van noode heeft) dat ick in 't breed uyt mijne Philoſophiſche ſchriften ſoude vertoonen, op wat wijſe de Steen kan ontdaen en geſmolten worden. Dat ſal op een ander tijdt geſchieden, ſoo God wil. Het ſal genoeg weſen dat ick hier alleen aenwijſe, dat daer toe alleen drie dingen van noode zijn. 1. Voornamentlijck het vuur der Nature in het Herte ontſteken, en door de Slag-aderen over 't gehele lichaem verſpreyt. 2. Het water vol zijnde van die wermte, de welcke den *Mercurium* wegh-jaeght. 3. Het zout, dat water nae hem treckt, niet enckel, maer met olyachtigheydt gemengt: want enckel en ſoude het niet getrocken worden in de Slag-aderen, en de uyt-melck Aderen, door het Herte, als zijnde vyandt van het vuur der Nature, ten ware het tot geſelſchap hadde de olyachtigheydt, die ontſteken kan worden, en vriendt is met het vuur, waer door het getrocken wordt, en in de Nieren ſchiet. Het welck de oorſaeck is dat de Speceryen, gelijck als *Lange Peper*, en *heete ſaden*, byſonderlijck gehouden werden den Steen te breken. Om dan veele dingen in 't kort te vervatten, ſende ick V E. maer een Poeyerken, niet van my, maer van een ſekeren Boer uyt Savoyen gevonden, door welckers gebruyck hy my ſeyde een grooten hoop zandt en gruys quijt geworden te zijn, en ſulcks veele dagen nae malkanderen, waer door hy nu twee geheele jaren vry van Graveel geweeſt hadde: en als het ſelve daer nae, in mijn tegenwoordigheydt een ander ingaf, en ick de wonderlijcke kracht van ſoo veyligen genees-middel hadde aengemerckt, ſoo hebbe ick het ſelve tot noch toe voor wat byſonders en geheyms gehouden, en aen veele geluckelijck gebruyckt, daer onder, nae de wetten van onſe konſt, vermengende eenige ſlappere dingen, nae de gelegentheydt van lichaemen, ouderdom, tijdt, plaetſe, &c. Het poeyer in ſijn ſelven is duſdanigh.

N. *Kerſſe-ſaet van Babylonien*, 1 vierendeel loots, *lange peper* een aere, maeckt hier van een poeyer om 's avonts in te nemen. Ick menge hier dickwils onder van onſen Water afdrijvende genees-wijn, waer mede veele geholpen zijn, onder andere een ſeker Edelman, welckers verhael ick met andere geneſingen door onſe toe gemaeckte genees-wijnen, van my uyt gegeven, uyt een geheel boecxken ge-

geſcheurt V E.overſende. Ick ſoude het boeck en de gehele beſchrijvingh van den wijn geſonden hebben, ſoo het pacxken niet te groot hadde gevallen. Ick ſal dan maer een enckele afſchrift geven, uyt het François in 't Latijn overgeſet, ſoo als het ſtaet in onſe *Oenologia* ofte leere van de [Genees-]wijnen, in het 2 deel. pag. 87.

N. *Verſche Alant-wortels*,
Wortels van Stalkruyt,
Peterſelie, van elcks 3 oncen.
Topkens van Venckel,
Hyſop, van elcks 2 handenvol,
Saed van Vogels-neſt, ofte *Kroonkens-kruydt*,
Netelen, van elcks een half lood,
Perel-kruydt,
Kerſſe van Babylonien, van elcks een lood,
Genever-beſien, 6 lood,
Camille-bloemen, een handvol,
Lange Peper, 3 vierendeel loods,
Uytgeleſen Caneel, een lood,

Deſe dingen, wat gekneuſt, en geſneden zijnde, ſal men altemael in een ruym nieuw eſſchen vaetyen doen, en daer op gieten van de beſte en lichtſte witte moſt 4 Lyonſe kannen, tot een genees-wijn. Hier van neemt men in 2 of 3 oncen water van Glaskruydt, ofte men doeter oock wel by water van Vlier-bloemen, ofte van Violetten, en ſelfs van Hyſop (welckers kracht hier wonderlijck is) na dat het lichaem geſuyvert is.

Ick gae nu over tot de preſervatie ofte het voor-komen, de welcke ick alleen ſtelle in twee middelen. Het eene is, dat de overvloedigheydt van zoute, en Steenige ſtoffe van de Nieren aftreckt door de Dermen; het ander dat de geſuyverde wegen ruymer maeckt en in deſelve ontſteeckt de vuurige geeſten der Nature, om de loſgemaeckte wortelen van het Graveel geheel uyt te trecken, en de runnende Geeſten te weren.

Tot het eerſte houde ick bequaem te zijn het Ader-laten, verlichtende door minderingh van de volheydt, de Geeſten, en de kracht van de natuerlijcke wermte; als oock het gebruyck, van middelen die den buyck ſachtelijck weeck maecken, gelijck van *Caſſia*, 't welck V E. in het 11 Cap. van uw boecxken uyt *Iacchinus* heeft beweſen ſeer goet te zijn; Dat heeft oock aengemerckt den wel ervaren Geneesmeeſter *Nicolaus Monardus*, de welcke ſeyt, dat het geduerigh gebruyck van *Caſſia* het groeyen van den Steen verhindert. En ick ſoude beveſtigen dat het met uwe gematigtheydt meer over een komt, den welcken ick uyt veele teyckenen giſſe veel Galle te hebben, en inſonderheyt uyt die dubbele anderdaegſe koortſche, met welcke V E. weynigh voor het jaer 1637. was aengetaſt, gelijck V E. ſchrijft aen den voortreffelijcken *Naudæus*: 't welck, om in 't voor by gaen te ſeggen, veel doet om het ronnen te voorderen, alſoo de oly met zout vermengt buyten de Slag-aderen, lichtelijck de gedaente van Steen aenneemt, gelijck als blijckt uyt die gallige Steenen van de Oſſen, en andere dieren, als oock uyt het maecken van Seep. Derhalven eer men tot het laetſte middel komt, ſoo moet men maecken dat de Dermen niet alleenlijck ſeer gereynight zijn, maer oock de bygelegene vaten, en de Nieren ſelve, 't welck het daer op volgende gebruyck van Terebinthijn ſal te wege brengen. En om niet achter te laten, ſoo ſal ick geerne ſeggen dat ick de *Caſſia* voor die geene, die heet en teer van naturen zijn, in geleegentheydt van Steen op deſe wijſe ſeer geluckelijck gebruyckt hebbe, de welcke V E. miſſchien niet onaengenaem ſal weſen.

N. *Wortels van Eycke-varen*, 3 loot,
Vlier-bloemen, 9 greepjes,
Bloemen van Keeſkens-kruydt,
Oſſe-tongen, 't zy verſch ofte droogh van elcks 7 greepjens.

Laet dit t'ſamen in 3 pont Fonteyn-water een derde deel verkoken, het doorgekleynſt nat, laet ſeven mael door een Hippocras-mouw loopen, in de welcke dat 7 oncen pijp-Caſſia met haer morgh kleyn geſtooten, van te voren ghedaen zijn: onder het door-geleckte nat menght 8 oncen Syroop van Violetten (ſoo als die van Quercetanus in ſijn *Pharmacopæâ Dogmaticâ* wordt beſchreven, en hier in 't gebruyck is.) Dit ſal men in vier maelen 's morgens ingeven, na dat te voren met een verſachtende Cliſterie van *Electuarium lenitivum* alleen met het af-ſietſel van verſachtende kruyden en met Oly van Violetten, en oock Honigh van Violetten, vermengt, de groſſte vuyligheden zijn afgeſet.

U E. oordeelt ſeer wel dat men by deſe purgerende middelen geen water-affettende dingen moet mengen, ick voeger by met U E. oock geen dingen die geweldigh purgeren. Ick ben van die meyninge dat men dat Genees-middel niet dan 's morgens lange nae den eten moet innemen, als de Maen nae de Son toe wijckt, en dat niet alleenlijck eens ter weke, maer meermaels naer gelegentheyt van krachten, &c. Die ſoo begonnen hebben, kan men bequaemlijck terſtont nae de vereenigingh van de Maen, als de ſelve tot aen de *Tetragonus* gekomen is, het gebruyck van Terebinthyn voorſchrijven.

Maer ick oordeele bequamer het andere middel, op het welcke het geheele radt van een volkomen geneſingh: te weten, van het voor-komen ſelfs draeyt. Dit heeft ſommige inwendige, ſommige uytwendige. Van de inwendige worden ſommige van boven ingegeven, eenige van onderen gebruyckt. Van de eerſte ſlach is *Oly van ſoete Amandelen* nuchteren gebeſight. Hier door heeft een man van tſeſtigh jaer, die gruyſigh water maeckten, lange jaren ſijn leven uytgeſtreckt, gelijck den vermaerden Genees-meeſter, uwen *Zacutus* getuyght, *Practic. admir. lib. 2. obſervat. 58.* Dan my behaeght meerder den *Oly* die uyt *Haſel-noten* geperſt wordt, dewijl ſommige door het geſtadigh eten van *Haſel-noten* alleen, die veele andere middelen te vergeefs gebruyckt hadden, ſoo van het Graveel zijn verloſt geweeſt, datſe daer nae het ſelve noyt wederom gewaer zijn geworden. Dit getuyght *Amatus* den Portugijs *Centur. 7. curat. 78.* dien ick noyt leugenachtigh bevonden hebbe. Maer alſoo deſe olyachtige ſtoffe wat dick is, die de vuurige Geeſten in alles naeuwlijcks en ſoude verteeren, ſoo meyne ick dat andere Practiſijns, met goede reden, middelen

len voorſchrijven van fijnder ſtoffe : onder de welcke is *Valeſcus de Taranta*, wiens deſe woorden zijn *in Philonio*, „ *Anno* 36. *ſuæ in Medicina Praxeos lib.* 5. *cap.* 18. Ick heb- „ be ondervonden, dat die gene, dewelcke dickwils 's mor- „ gens drie ofte vier bladeren *Salye* eet, ofte de ſelve ghe- „ ſtampt, met dunnen Wijn inneemt, van de Steen bevrijt „ werdt. 't Selve doet oock Wijnruyt, doch ick gebruycke het ſoo, wanneer rootachtigh gruys in 't Water beſinckt. Die in den *Theſaurus* ofte Schat-boeck van *Rulandus* de va- der ſal leſen, de geneſinge (de welcke de *vijfthiende is van ſijn thiende Centurie*) van den eerweerdigen vader *Hierony- mus*, Overſte van het Kloofter te *Wetten-huys*, den welcken als veele jaren met Lende-pijn, en Steenen in de Nieren was gequelt geweeſt, en veele middelen van verſcheyden Ge- nees-meeſters te vergeefs gebruyckt hadde; ſoo is hy ten laetſten geneſen, het kruydt, genoemt *Gods gave*, met ge- brande Wijn ingenomen hebbende, en is eenige jaren van den Steen gantſchelijck vry geweeſt, half ſoo veel daer van in-nemende. Die, ſegge ick, de welcke met redenen ſal bedencken, hoedanigh de werckingh zy van dit Genees- middel, het raedſel oploſſende, 't welck alleen voor de on- ervarene verborgen blijft, die ſal beſluyten dat het de ſelvi- ge is, de welcke wy vereyſchten in de geneeſingh en het voor-komen van allen Steen. En ick meyne dat Genees- middel het ſelve te weſen, 't welck van *Gabriel Ferrard* ſeer ervaren Heel-meeſter van *Milane*, wordt beſchreven, in het 3 boeck van ſijn Heel-konſt pag. 280. in 't Latijn uyt gegeven tot *Franckfort*, met deſen, naem, *Liquor mirabi- lis ad provocandum urinam*, dat is, Een wonderlijck water om de piſſe te doen ryſen: het beſtaet uyt 4 pont dickwils overgehaelden *Brandewijn*, 3 pond *Eerdt beſien*, 25 dagen langh in de Son geſet: over den derden dach neemt men daer een lepel vol van in 's morgens. Het is een Koninck- lijck water (ſeyt hy) en menigmael beproeft. Hy heeft al- daer noch een ander, daer ick oock veel van houde.

N. *Verſche Vlier-bloemen* 2 pond;
Kernen van Perſick-ſteenen 1 pond,
Kernen Kerſe-ſteenen een half pond,
Diſtilleert dit in B. M. dat is door een glaſen kolve in heet water geſet, 3 oncen.

Hier van maeckt men den buyck los, en doen de piſſe overvloedelijck reſen. Waer door den ſiecken, ſchrijft hy, hem ſchielijck voelt van de pijne verloſt te zijn. Om vry uyt te ſpreken, ick hebbe, uyt het gedeurigh overwegen van deſe dingen, eertijts gebruyckt, en bevinde tot noch toe met groot geluck, hoe veel dat vermach een Oly ge- maeckt is van 3 deelen *Haſel-noten*, en een deel zijnde het vierde en laetſte, *kernen van Perſicken*, een once ofte twee met onſen water-afſettende genees-wijn, en *Vlierbloemen- water*, van elcks 2 ofte 3 oncen, nae gelegentheydt des lic- haems en nature, ingenomen, ſonder gegeten te hebben. Maer ick rade die gene, welcke ſulcks moeten doen, datſe 's morgens een pilleken *verſche boter* nemen. Met den mid- del, die geſeyt is, van onderen te gebruycken verſtae ick de *Clyſterien*, waer door niet alleen de vuylicheydt, als boven, wordt afgeſet, maer worden oock de wegen van de Nieren loſſer en ſachter gemaeckt. Want die haer op de Ontledin- ge verſtaen, weten dat de kronckel-derm gehecht is aen den rechter Nier, onder de lever, en als hy hem omdraeyt nae den Rechten derm, vaſt gemaeckt werdt aen den Slinc- keren; ſoo datmen geen bequamer middel ſoude mogen wenſchen, om die ſtijve deelen te verſachten, en gemoedigh te maecken. Dit hebbe ick dickwils en geluckelijcken be- ſocht, in de overvallen van dit gebreck, in de welcke ick, na dat de grofſte vuyligheden door ſtercke Clyſterien wae- ren afgeſet, ſoodanigen Clyſterie daer na hebbe laten ſetten.

N. *Wortels van witten Heemſt*, 4 lood,
Keeskens-kruydt,
Glas-kruydt, van elcks 3 hand vol,
Vlier-bloemen,
Camille-bloemen, van elcks 15 greepjens.

Laet dit koken in 3 pondt pens-ſop, daer by doende, als het begint te ſieden,

Verſchen Oſſen-dreck, 1 pond.

Een vierendeel uurs daer na neemt een pondt van het door- gekleynſt nat, en breeckt daer in *Diacaſſia* ofte *Caſſia* toe- gemaeckt tot Clyſterien, ſoo als die van onſe Medicijns be- ſchreven wordt, 1 once.

Oly van Camillen, en van
Soete Amandelen, van elcks 3 lood,

Menght dit tot een *Clyſterie*.

Wy hebben ſe oock ſomtijts ſonder *Diacaſſia* laten maken, ofte in plaets van het ſelve met de ſalve, genaemt, *unguen- tum reſumptivum*, en belaſt die ſoo lange in te houden, als het de ſiecke konden verdragen, het nat dat 'er by gedaen wierd, was ſop van een Capoen met oſſe dermen gekoockt, met de voorſeyde verſachtende kruyden, en door het dick- wils gebruycken van de ſelve hebben veele groote verlich- tinghe gekregen, onder andere een ſeker Canonick, die van de voorgaende Clyſterie, nae dat hem veele andere te vergeefs geſet waeren, veele Stenen gelooſt heeft. Dan ſom- mige van onſe Apothekers, die wat delicaet en verweert zijn, willen qualijck aen die moeyte, niet willende haere geneeſ- kruyden, de welcke alleen naer edele geſteenten, goudt, en muſkeliaet genoemt worden, met dreck, in haere winc- kels bekladden. Wat andere behulp-middelen aengaet, wy en hebben niet anders, als dat aen een yder practiſijn bekent is, ick ſpreeck van *baden in Oly*, *oft Water*, *halve kuypen*, *ſmeringen*, &c. Derhalven, alſoo den bode gereet ſtaet om op *Parijs* te vertrecken, ſoo breke ick mijne lange reden af, V. E. biddende mijn verhaeſt en ongepolijſt ſchrijven ten beſten te nemen, en te volherden in de goede genegent- heydt tot my uwen in alles dienſt-bereyden vriendt. Vaert wel ſeer uytmuntende Heere, en beſorght dat de brieven van die hoog-geleerde Juffrouw, met de uwe, daer ick ſeer nae verlange, door de Hollandtſche Boeck-verkoopers aen ons ten eerſten werden over-geſonden, en als ick eenigen tijdt van mijn Practijck over hebbe, die beſtede ick geheel, om uyt-leggingen te maken over mijn *Pentagonum uni- verſale*, in de welcke ick, met Gods hulpe, ſal vertoonen wat ick van de beginſelen van de geheele Wijſ-begeerte, en Genees-konſte gevoelen. Wederom vaert wel.

Lyons, den 5 van Gras-maent, 1640.

No. XLVII.

N°. XLVII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

Wenſcht

LAZARUS MEYSSONNER

Veel heyls.

TErwylen de hof-ſaecken my hier buyten *Lyons* houden, voor treffelijcke *Beverwijck*, en ick dickwils ontmoete onſen eerweerdigen *M. Merſennus*: Soo is my wederom in den ſin gekomen uwer by na verſtorvene, overmidts het nalaten van ſchrijven, en alle geleerde inſonderheyt my ſeer aengenaeme gedachteniſſe, en de goede gelegentheyt van den bode, derwaerts reyſende, heeft my op geweckt, dat ick uwe, my ſeer nutte en vermakelijcke vriendtſchap door een brief wederom ſoude aenſoecken en vernieuwen, en ick hebbe dickwils verſtaen terwijl ick in deſe ſtadt ben geweeſt, dat V E. ofte door ſieckte, ofte van wegen huys-ſaecken, ofte door boven maten vermenighvuldigde geſchaften verhindert is geweeſt te ſchrijven, waer door 't verbondt van geleerde vriendtſchap, 't welck onder ons ſoo vaſt gemaeckt was, byna ſcheen gebroken te weſen: want het is nu de ſevenſte, ofte miſſchien de negende maent, dat ick uwen brief, en uw oordeel over het bericht, 't welck ick op uw verſoeck, van den Steen geſchreven hebbe, ben verwachtende. Ick vreeſe dat mijnen brief van den Steen niet te recht en ſal gekomen zijn, welckers afſchrift van eenige van onſe Genees-meeſters en Wijſgeeren geleſen zijnde, haer ſoo ſeer heeft behaeght, datſe begeert hebben dat den naem van dien brief in 't Regiſter van onſe ſchriften met de nieuwe en verborgen leere, 't welck in 't begin van dit jaer te Lyons is uytgegeven, ſal plaets hebben. Ick wenſche dat U E. my terſtondt gelieft te verwittigen, wat van de ſaecke zy, uwen brief beſtellende aen den eerweerdigen Heere *Merſſennius*; als oock, wanneer die brieven van de Edele Juffr. *A. M. Schurman*, aen U E. geſchreven van den *Pael-ſteen des Levens*, ſullen uytkomen, als oock het *Steen-ſtuck*, dat U E. voor de tweede mael uyt geeft. Indien U E. dit doet, my, uwen toe-genegen vriend, ſal een aengename ſaecke geſchieden. Met haeſt,

Parys, *den* 1 *van Herfſtmaent*, 1641.

N°. XLVIII.

AEN

LAZARUS MEYSSONNER,

Genees-meeſter van Lyons,

Wenſcht

JOH. van BEVERWIJCK

Welſtandt en Geſontheyt.

Seer vermaerde Heere,

ICk hebbe uwen brief van den eerſten deſes, op den vijfden dagh daer na, met groote, jae, om niet te veynſen, over-matige blijdſchap ontfangen. Want wie is'er ſoo onbeleeft, die ſoo grooten goetgunſtigheyt van ſoo een beleeft Heer niet in hooge eerbiedigheyt en verwonderingh ſoude houden? wie is'er ſoo afkeerigh van geleertheyt en vriendelijckheyt, die niet met een groote verheugingh ſoude omhelſen en kuſſen die handt, van de welcke komen ſoo lief-taelige en geleerde brieven? Derhalven en behoeft U E. niet te vermoeden, dat'er eenige gewichtige geſchaften by my ſoo veel vermogen, dat ick de ſelve om uwe gewenſchte vriendſchap niet geerne ſoude ter zijden ſtellen. Noch het en heeft aen my niet ontbroken om de ſelve te koeſteren, door verſuym van antwoordt; maer aen hem, die 't ſelve hadde aengenomen te beſtellen. U E. heeft my verraſt in 't beklagh te doen, ten aenſien van de tijt, maer niet van de oorſaeck, de welcke indien ick evenwel in U E. ſoude bekennen rechtveerdigh te zijn, als beſtraffende een vriendt over een miſdaet, ſoo gelieftſe oock niet onrechtveerdigh te achten in my, die geen ſtraffe verdient en hebbe. Maer laet ons alle klachten laten varen; inſonderheyt nu ick dien gulden brief van den Steen ontfangen hebbe, waer door U E. my in geleertheyt en ervarentheyt heeft gelieven te voorderen. Wel te recht wordt dat werck hoogh geacht van de voornaemſte uwer Genees-meeſters en Wijs-geeren, en daerom verſoeckenſe ernſtelijcken, dat U E. 't ſelve niet t'huys wil laten ſchuylen. Maer ick ben haer billick verlangen te voren gekomen, en 't gene byſonderlijck aen my geſchreven is, hebbe ick gemeen gemaeckt, om 't gemeen daer door voorderlijck te weſen. En alhoewel het ſchrift, en de maniere van letters, de welcke ons ongewoon en overmits haeſtigheyt niet net geſchreven waren, den doorluchtigen *Vorſtius* openbaer Leer-meeſter der Genees-konſt, die over den druck geſtaen heeft, veel moeyte gemaeckt heeft, ſoo is het nochtans alles ſonder eenige feylen uytgekomen met een ſeer ſchoone en ſuyvere letter van de *Elſeviers*. U E. heeft ſonder twijffel geſien de verklaringh van den Wel-edelen *Salmaſius*, over de kort-bondige Spreucke *Hippocrates*, van den Steen, daer hy mijn gevoelen veelvoudigh poogt te wederſpreken. Ick hebbe 't in 't kort beantwoort onder den naem van *Oeffeninge*, de welcke in 't begin van deſe Lenten gedruckt is, daer ick oock een *Spicilegium*, ofte nae-oogſt van brieven bygevoeght hebbe, waer

onder oock zijn uwe twee, de welcke ick wel wilde, dat ick tot haren Autheur konde doen wederkeeren. Maer ick twijffele naeuwlijcks, of den Drucker ſal dat Boecxken nu al naer *Parys* geſonden hebben. Van de quade geſchapentheyt in het voortbrengen van den Steen, en den ronnenden en ſtremmenden Geeſt; en hebbe ick noch niet beters geleſen. Dat den tweeden druck van mijn Boecxken van den Steen ſoo traegh voortkomt, en is het ſelve niet ſchadelijck, dewijle de aenmerckingen in het ſelve ondertuſſchen vermeerderen, en om U E. niet met eenen ydelen brief moeyelijck te vallen, ſal ick uyt de ſelve een Hiſtorie hier by voegen, die onlanghs geſchiedt is.

Een Dochter van een voorname Raedt alhier oudt veertigh jaren, heeft, nu vijfentwintigh jaren met Lende-pijn ellendiglijck gequelt zijnde, tuſſchen beyde veele Steenen, van verſcheyden verwen, op verſcheyden tijden, gelooſt, roodt, bruyn, wit en ſwartachtich. Over drie jaren omtrent, als ſy door het geroep van brandt, die na by was, ſchielijck verſchrickten, ſoo zijn haer toevallen, die van een barende Vrouwe gelijck, overgekomen, en de pijne gelijck als vroedvrouwe zijnde, ſoo is ſy uyt de ontſloten krop van de Blaes gelijck als uyt een Baer-moeder met een gedruyſch veel Steenen quijt geworden. Den dach daer aen en den volgenden heeft de pijne by na met gelijcke hevigheyt haer wederom aenkomende, bykants gelijck getal van Steenen (daer warender omtrent 20 geweeſt) uytgedreeven, waer van de grootſte een Haſel-note met de ſchelpe, en vele de kerne in groote gelijck waeren, de andere kleynder, altemael hardt en roodtachtigh. Van die tijd af is ſy eenige maenden vry geweeſt van de Lende-pijn, tot dat 'er (overmidts de gereetheyt van de oorſaeck,) wederom nieuwe Steenen groeyden, en met ſmerte gelooſt wierden. Soo heeft ſy ellendiglijck geleeft tot haeren laetſten dagh, op welcken ſy te gelijck van 't leven en pijne verloſt is geweeſt. Het doode lichaem geopent zijnde, hebben wy geſien dat de rechter Nier (van welckers byſondere pijne ſy eertijdt veel, maer in 't laetſte van haer leven niet, geklaegt hadde, namentlijck om dat de tackskens van de zenuwen verteert waren) geheel verrot was, de linckere ongemeen groot, ſlap, van verwe en ſelfſtandigheyt het vleeſch van een longe ſeer gelijck, bol en opgeſpannen als een blaesbalg, maer met een mesjen ſachtelijck geraeckt zijnde, door het uyt-ſpringen van etterachtige weye, ſlinckende. De ſelfſtandigheyt van de Nier was van binnen, gantſchelijck verteert, en die naeuwigheden tuſſchen de tepelachtige vleeſchkens en de water peeſen, door de Steenen ſeer verwijdert zijnde, waeren eenige met grof en bruyn gruys, ſommige met Steenen (welckers merckelijcke t'ſamen-botſing, ſy haer verwonderde, dat van de omſtanders niet gehoort en wierde ſoo dickwils als ſy haer lichaem beweegde) van de ſelve verwe, maer van verſcheyden gedaente en groote vervult, de grootſte was van ſwaerte en fatſoen een eeckel gelijck. De welcke, gelijck als oock de mindere de gaeuwſte ('t welck onſen Steen-ſnijder verhaelt dat ſomtijdts van de bedriegers geſchiedt) ſouden konnen bedriegen. Want van gedaente, verwe, en ſelfſtandigheyt, gelijckt de eene Vijge de andere niet meer, als het Grieckſche ſpreeckwoort ſeyt, dan deſe Steenen de Weſt-Indiſche Bezoar-ſteenen uyt beelden, de welcke uyt verſcheyden ſchorſſen en ſchilferen over malkanderen groeyende beſtaen; gelijck als wy bevinden dat de Steenen in ons lichaem oock groeyen. Deſe was ſoo veele jaren overvloedig gruys quyt geworden, en 't gene in het water beſonck was gruyſachtigh, ja veele dagen voor haer doodt kon men daer klaerlijck in ſien heele ſchilfferen van Steenen, 't welck alleenlijck geſchiet wanneer veel Steenen tegen malkanderen ſchueren en wrijven, en het water de ſelve beroert. Dat hebbe ick in het oeffen-ſchrift aen den onvergelijckelijcken *Salmaſius* uyt de leere van *Hippocrates* beweſen. Maer noch het gruys, noch de ſchilfferen hebben hier eenigh teycken van een Steen in de Blaes gegeven, de welcke geſondt en onbeſchadight zijnde noch Steen, noch yet deſgelijcks vertoont heeft. Vaert wel, vriendelijcke Heer, en laet my door onderlinge gunſt aen U E. verplicht blijven.

Dordrecht, den 9 van Herfſt-maendt, 1641.

N°. XLIX.

A E N.

J O H. van B E V E R W I J C K,

Wenſcht

LAZARUS MEYSSONNER

Welſtandt.

Uytmuntende Heere,

UWen brief is den 25. van Herfſt-maendt hier aengekomen, den welcken onſen eerweerdigen *P. M. Merſennus* terſtondt aen my heeft laten beſtellen, een man, niet alleenlijck om die veelvoudige kenniſſe, welcke hy heeft van alderleye ſaecken, maer meeſt om die byſondere lieftaeligheyt waer door hy de aldergeleertſte van de gantſche werelt aen ſich heeft verplicht, by alle geleerde geacht en gepreſen. Ick ſoude twee dagen daer nae hebben geantwoordt met den bode, de welcke alle ſeven dagen hier van daen reyſt, ten waere dat ick door het dickwils over-leſen en overdencken van V E. my ſeer aengenaemen brief, van blijdſchap verruckt waere geweeſt. Ick ſegge het rondt uyt, om dat de leer-meeſters der Hebreën voor een ſpreeckwoord hebben, *De ſpraecke is een bode van het Hert.* V E, den welcken ick niet alleen uyt het ſeggen van de luyden, en het openbaer gherucht kenne als een ſeer gheleert man, maer die oock van die ſlaefſche ydelheydt, de welcke de Wijſ-geerige vryheydt tegen ſtaet, af keerigh is, en die ſich aen de oudtheyt niet en bindt in een gevoelen, 't welck van de geloofbaerheyt afwijckt: V E. ſegge ick, is my een in plaets van allen, den welcken ick als een *Phœnix* in onſe konſt erkenne, met welcken de waerheyt, nergens, ſullende vergaen, met een oudt ſchimmel van leugenachtige giſſingen verduyſtert zijnde, door een heylig vuur gelou-

tert

tert ſchijnt herboren te worden. Gaet ſoo voort, hoogh bewetenſchapte en oprechte Wijs-geer, hoedanigen van onſen *Hippocrates* Godt gelijck wordt genoemt, en laet niet af de heylſame konſt door uwen grooten arbeydt, geluckige poogingen, uytnemende gedachten, en ſcherpſinnige aenmerckingen te voorderen en te verheffen tot dien trap, tot welcken onder de menſchelijcke leeringen haer beroemen alleen gekomen te zijn, die gene, de welcke Wiskonſtige genoemt worden. Gelieft uwe Boeckdruckers aen te maenen, datſe ons die ſeer fraeye boecxkens overſenden, de welcke onder 't opſicht van de Heer Profeſſor *Vorſtius*, onlanghs van V E. ſijn uyt gekomen: Ick en hebbe tot noch toe oock niet geſien uw' voortreffelijck oeffenſchrift, aen den wel-edelen *Salmaſius*, tot V E. verdeediging geſchreven, alhoewel hier over langh te koop geweeſt, en van my geleſen is de geleerde uytlegging van dien man, de welcke voorwaer alles met groote geleertheydt verhandelt; maer, na mijn gevoelen niet gantſchelijck over een komende met die Genees-konſtige waerheyt, de welcke wy door de oeffeningh alleen van de Natuerlijcke dingen, de ſieckten, en de geneſinge, in 't bewercken van de Konſt verkrijgen. Ick en hebbe oock niet de laetſte druck van de Brieven, de welcke aen U E. ſijn geſchreven van den Pael-ſteen des levens, de welcke ick tot noch toe by de Boeckverkoopers te vergeefs geſocht hebbe. Maer inſonderheyt verlange ick naer uw' *Spicilegium*, dat is, na-oogſt, ofte Aeren-ſamelingh, ten dien eynde, op dat ick MAEYER (want ſoo kan in 't Duytſch overgeſet worden den Geſlacht-naem, die ick in 't François van mijn voor-ouders hebbe gekregen, en noch houde) dien gulden Koorn-buſſel, die ick in mijn wapen voere, mach vergrooten, en alhoewel die Edel is, door het toevoegen van uwe edele Aeren-ſameling noch meer mach verheerlijcken. Ick wenſchte wel dat U E. my alle die wercken binnen korten tijd konde doen hebben. En voorwaer, al waer 't dat ick die weldaet niet en ſoude vergelden, ick ſoude ten minſten mijn beſte doen, dat mijne genegentheyt t'uwaerts daer uyt ſoude blijcken, dat U E. ſoude hebben de kleyne wercken, die ick in 't begin van 't jaer hebbe uytgegeven, namelijck, de *Parænetica velitatio*, van de verborgen oorſaecken van de voort-loopende ſieckten, in welcke veele dingen zijn, in de voorige eeuwen ongehoort, niet uyt de Godts-geleertheyt, maer uyt de nieuwe vonden van de Sterren-kunde en de Genees-konſt, volkomentlijck met de aenmerckingen der ſieckten in verſcheyden plaetſen, volgens de tijt-rekeningen, over een komende. Daer en boven de nieuwe en verborgen leere van de Koortſchen, van welckers weerdye U E. uyt het bladt, 't welck naer het opſchrift van 't Boeck pleeght te volgen, gelijck als een geſicht-beſchouwer uyt den ſwier des aengeſichts, ſal oordeelen. Voornaemelijck hadde ick ghewenſcht, dat ick V E. bequaemlijck hadde konnen ſenden het Philoſophiſche gedicht, 't welck ick in meer dan 1500 veerſen geſchreven hebbe aen den uytſtekenden Cardinael, den Hertogh van *Richeliau*, onder den naem van *Richeliados*. En ick en twijffel niet ofte het ſoude V E. wel aengeſtaen hebben, 't welck den ſeer wijſen, en boven het begrip der verſtanden vernuftigen Prince ſelfs, en de geleerde Hovelingen ſeer heeft behaeght; en oock aen ſommige mannen, de welcke in deſe wijt-beroemde ſtadt van *Parys* in allerley geleertheyt geoeffent zijn, ſeer aengenaem is geweeſt. Voeght hier by dat in dit Gedicht gehandelt wordt van de verholenſte geheymeniſſen van alle vrye konſten en wetenſchappen, van de hooge Godt-geleertheyt af tot de laege Letter-konſt toe, en behalven de aengename çieraden van de Dicht-konſt, wordt in het ſelve niet met onbillijcke gewichtige redenen van de Philoſophie en Hiſtorie, miſſchien oock by die gene, die in onſe ſchriften niet veel behagens hebben, uytgeleydt al 't gene van de hoogſte plaetſe der vaſte Sterren, tot aen den naeſten ringh van de Maen nu ſedert 60. ofte meer jaeren geſien is. De twee eerſte Tractaten ſal V E. miſſchien tot Amſterdam, ofte Leyden in den winckel van de Elſeviers vinden, daer het hier van Lyons na toe geſonden ſal weſen. Maer het Gedicht, alſoo ick het op mijne koſten ten dienſte van het Hof en van mijne vrienden hebbe uytgegeven, en hebbe ick niet toegelaten dat van de Boeck-verkoopers ſoude verkocht worden. Ick ſal eene daer van bewaeren, tot dat ick uyt uwe antwoorde ſal verſtaen, op wat wijſe ick V E. dat eeuwigh gedenck-teycken van onſe onderlinge vriendſchap, veylighlijck en bequaemlijck ſal konnen toeſenden.

Wat ick van de Teeringh gevoele, hebbe ick in de drie ſtellingen, uyt welcke mijne geheele leeringe van de koortſchen beſtaet, op het eynde van de vierde oeffening, verklaert, de plaetſe kan U E. nae-ſien, indien 't U E. belieft: ſoo ſal U E. oock klaerlijck verſtaen uyt de eerſte en tweede afdeelinge van het ſelve werck, onder den naem van oeffening, wat men van de Water-ſucht moet gevoelen. Want ick oordeele dat het gebruyck van de Lever geheel anders is, dan dat, 't welck de genees-meeſters tot noch toe ons willen op-dringen, en een verdichtſel ſchijnt te gelijcken, aengeſien dat die, gelijck als oock het eygen vleyſch van de andere ingewanden *Parenchyma*, ofte toeſtortinge genoemt, gemaeckt ſchijnt te weſen, om verſcheyden vaten te koppelen, de welke anderſins tot de werckingen van de levendige warmte, en de ſiellijcke Geeſten (welckers nature, op dat ick dat hier kortelijck by voege, ick in de eerſte en tweede oeffening, allereerſt gelijck ick hoope, vertoont hebbe) ſeer onbequaeme inſtrumenten ſouden weſen, gelijck als door reden en ondervindinge blijckt: Want ſy begrijpt hier het *Melck-vat* om de Gijl te ontfangen, de *Holle-ader* daer aen met kleyne Sprantjens, door aen-een voeginge der mondekens, vereenigt, op datſe het door vermenginge nu tot Bloedt geverwt zijnde op-voere tot in de rechter holligheydt van 't Hert: de *Poort-ader* op datſe het Bloedt t'elckens wederom ſtorte in de *Holle-ader*, komende door de mondekens van die Slag-aderen, de welcke van de Buyck- en Scheyl-ſlag-aderen gaen na die deelen de welcke dienen tot de natuerlijcke kracht, gelijck als wy op de negende blad-ſijde van de nieuwe leering hebben aengeweſen: Weynige Slag-adertjens tot ander minder gebruyck, waer van wy aldaer oock geſproken hebben; behalven een *zenuwken* en *Banden*, onder welcke getelt wordt die, de welcke van te voren in de ſcheppingh van de vrucht tot een Navelader gedient heeft, gelijck als ick duydelick, 't welck voor

my niemant gedaen en heeft, van 't gebruyck der andere deelen in de ongeboren vrucht handelende, geſegt hebbe. Alſoo dan het gebruyck van de Lever geheel anders is als gemeenlijck geoordeelt wordt, ſoo ſchijnen de Practiſijns ofte Konſt-oeffenaers t' onrecht uyt de geſtalteniſſe van de ſelve bewijſ-redenen te neemen, om de waterſucht te kennen en te geneſen. En waerlijck om mijn gevoelen uyt te ſpreken, ick meyne dat de oorſaeck van de ſelve beſtaet in ſeeckere weecke hoedanigheyt, de welcke daer wordt ingebracht wanneer de mont voegingen der Aderen verwydert zijn, en inſonderheyt van de t'ſamenkomende Slag-aderen, door de welcke de weye in de Nieren word gevoert, gelijck als V E. ſeer geleerdelijck en waerachtiglijck in zijn treffelijck Steen-ſtuck geleert heeft. Doch ick hebbe noch dit daer by gedaen, dat de weye wederom door het geheele lichaem verſpreyd word door de Aderen, de welcke in dunne en hayrachtige tacxken verdeylt worden, terwijlſe met de mondekens der Aderen worden vereenigt, tot voedinge van de ſaetachtige deelen, alſoo de vleeſige het Bloedt ontfangen van die Aderen, met welcke geen Slag-aderen vergeſelſchapt zijn. Maer geen Slag-ader, oock na de leere van *Galenus*, en is 'er, by de welcke geen Ader by gevoegt en is: hierom zijnder weyniger Slag-aderen in de Spierachtige delen, maer veele Aderen, om dat hier veel vleeſch is, maer deſe dingen zijn oock de minſte van de Ontleders niet onbekent. Aengeſien dan dat de wey door deſe mont-voegingen werdt uytgeſtort, ſoo kan een Waterſucht in alle deelen des lichaems ontſtaen, in de welcke veele vereenigingen zijn van ſulcke vaten. Hier van ontſtaet *Hydrocephalus* ofte Waterhooft, Longe-water, en altemet oock Borſt water, als oock Lijf-moeder-water, gelijck *Hippocrates* ſegt, oock Water in den arm gelijck *Heiſtius* heeft aengemerckt, als mede in de Handt, waer van twee hiſtorien by *Sennertus* worden verhaelt: jae oock in de inwendige deelen des lichaems, gelijck nae mijn onthoudt *Mauritius Cordæus* verhaelt van een ſeeckere Waterſuchtige vrouwe, de welcke hier tot *Parys* opgeſneden is geweeſt, in welckers Blaes, Lijf-moeder, Nieren, Dermen, Maegh, Lever, Hert en ander deelen blaeſ kens geſien wierden vol geel en ſtinckend' water, ſoo dat'er omtrent acht hondert waren. Maer deſe dingen geſchieden dickwils, daer de meeſte Slagh-aderen zijn, gelijck als in de Milt. En indien de plaets kan uytgeſpannen worden, en de harde ſelfſtandigheyt niet tegenſtaet, gelijck als het eygen vleeſch van de Lever, Milt, &c. Dan wordt de ſwellingh lichtelijck grooter, waer van, alſoo in de deelen, die boven in den Buyck liggen die ledigheyt en ſlappigheyt is, ſoo ſwellen de ſelve gelijck als eenen leren ſack van 't water; indien daer winden by zijn, gelijck als een trommel, (van welckers oorſaecken ick veele dingen weet tegen 't gemeen gevoelen) als oock den geheelen Buyck byſonderlijck in die plaetſen die onder 't Net leggen, door het welcke ſoo veele Aderen van de Poort-ader by nae met on-eyndige ſprantjens, van ſoo veel Slag-aderen van de Buyck- en Scheyl-ſlagh-aderlijcke tack ontfangen worden, welckers gebruyck niet te recht, ofte ten minſten duyſterlijck, en gelijck als verwerrelijck uytgeleyt zijnde, van ons is verklaert in de eerſte oeffeningh van de nieuwe leeringh. Dat doch de Water-ſucht van een verſlappinge, en, om ſoo te ſpreken, weeckheyt, en te veel vochtigheyt komt, ſal die gene klaerder als den middagh ſien, de welcke hoort dat van onmatigh drincken van water ſchielijcken een Water-ſucht is veroorſaeckt geweeſt, gelijck als den geenen geſchiedt is, de welcke met een anderdaeghſche Koortſche gequelt zijnde, ſoo als *Carolus Piſo* verhaelt, veel waters gedroncken hadde, alhoewel hy noch jongh was: als oock een Dochterken, de ſelve Koortſch hebbende, en geweldigh dorſtigh zijnde, na datſe een heele maete Biers hadde uytgedroncken, gelijck als *Sennertus* uyt ſijn eygen aenmerckinge verhaelt, ſoo ick het wel onthouden hebbe. Alſoo ick hier ſonder boecken ben, ſoo kan ick V E. alleenlijck ſchrijven 't gene mijne geheugenis my in den ſin brenght, uytgenomen die dingen, de welcke in mijne uytgegeven boecken ſtaen, die ick hier by my hebbe. Eyndelijck, dat de Water-ſucht van al te veel wey door andere vaten wederom in het lichaem loopende, ontſtaet, blijckt daer uyt eerſtelijck, om dat de waterſuchtige altijt ſeer weynigh piſſen ofte water maken, en indienſe veel drincken, het ſwaerder hebben. Daer en boven blijckt het aen die gene, de welcke met een *Diabetes*, ofte te veel piſſen gequelt zijn, wanneerſe den grooten dorſt niet konnende verdragen, overvloedighlijck drincken, en het water een weynigh opgehouden werd, want den Buyck ſwelt terſtondt op, en de Teel-ballen ſelfs, jae oock de heupen. Maer dit gaet de wetten van een brief te buyten. Wanneer ick uyt uwe antwoorde gelegentheyt ſal verkregen hebben, dan ſal ick veele andere dingen daer noch by voegen van de oorſaeck des dorſts, en de rechte geneſing der waterſuchtige, en van onſe ondervindingen in verſcheyden menſchen en plaetſen, indien V E. maer langer mijne plompe maniere van ſchrijven kan verdragen. Vaert wel uytmuntende Heere, en 't geene ick byſonderlijck wenſche, laet niet af my te beminnen. Met haeſt,

Parijs, den 6 van Wijnmaendt, 1641.

N°. L.

A E N

WILLEM STAECKMANS,

Burgermeeſter van Franeker, en van wegen de Provincie van Frieſlandt gecommitteert ter vergaderinge van de Hoogm. Heeren Staten Generael,

JOH. van BEVERWIJCK.

Wel-achtbare, en Hoogh-geleerde Heere,

HEt is my ſeer aengenaem, dat ick uyt V E. ſchrijvens verſtae, 't gene by V E. alhier gebruyckt, en in den *Hage* mede genomen is, ſoo wel de Pijn, en Snijdinge in 't Water maecken, verſacht, en verlicht heeft. En alſoo V E. ſtaende op reyſe nae Frieſlandt begeert vorder (gelijck oock noodigh is) de geneeſinge te vervolgen:

ſoo ſal V E. gelieven voor eerſt 's morgens door te ſlicken een *Bolus* (in een vochtigh ouwel geſlagen) van *Veneetſche Termenthijn* een half loot, onder een vierendeel loot *Spec. Diacarthami* gemenght. 's Anderen-daeghs wederom ſoo veel *Termenthijn* met een half vierendeel loot bereyden *Amberſteen*. En daer op dan gebruycken het *Graveel-water*, op de ſelfde wijſe, als V E. alhier begonnen heeft; houdende ondertuſſchen ſoodanigen maniere van leven, als ick V E. hebbe voorgeſchreven, en oock in 't *Steenſtuck* kan nae-geſien werden. Hier mede V. E. van Godt Almachtigh langdurige geſontheydt wenſchende, blijve altijdt, gelijck ick ben, Mijn Heer, &c.

Dordrecht, den 6 July, 1639.

No. LI.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en Medicijn van Dordrecht,

WILL. STAECKMANS.

Wel-achtbare, en Hoogh-geleerde Heere,

ICk hebbe d'ordre by V E. my inden *Hage* geſonden, alhier in 't werck geſtelt, en my daer by ſoo wel bevonden, dat ick nu mijn Water ſonder eenige verhinderinge kan maecken. Soo dat nu mijn meeſte bekommeringe is van mijn quade Borſt, daer de ſinckingen uyt het hooft geſtadigh op vallen. De Medicijns alhier raden mijn ſeer tot Fiſtelen; dan ick en wil daer niet aenkomen, ſonder V E. advijs. Meene derhalven ten eerſten te *Dordrecht* te komen, en daer alles te doen, 't geene V E. vorder zult dienſtigh vinden tot mijne geſontheydt. Vaert wel, Mijn *Eſculapius*, en weeſt van herten gegroet van V E., *&c.* Hier benevens gaen op V E. *Steen-ſtuck* twee Dichten, in Latijn, en Nederlants, die V E. niet om de Konſte, maer om de genegentheydt, zult gelieven voor aengenaem, en als een getuygeniſſe van danckbaerheyt aen te nemen.

Dit Steen-ſtuck *leert, hoe een ſtuck ſteens*
Den armen ſterver vol geweens,
Door 't pijnlijck pack van Blaes, en Lenden,
Plagh nae d'onſterffelijckheyt al ſtervende te ſenden:
't Leert hoe Deucalions *geſlacht*
Wert weer tot Adams *aerd gebracht,*
Hoe 't wert ontſteent, ont-pijnt, geneſen.
Geen prijſlijck werck heeft oyt den werckbaes meer gepreſen.

Leeuwerden, den 26 September, 1639.

No. LII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Sijnen Amp-genoot,

CORN. van SOMEREN.

1. *Kenteycken van Steen, en Graveel.*
2. *Uytlegginge van de kort-bondige ſpreucke van* Hippocrates, *of Water, daer Zant, ofte Gruys in beſinckt, een ſeecker ken-teycken is van Steen in de Blaes.*
3. *Op wat maniere, de Steen groeyt.*

INLEYDINGE.

HEt Wijs-geer Hooft van Hippocraet,
Wiens breyn ter eeuw'ger glory ſtaet,
Verheerlijckt door der Aertzen Lier,
En door Apollos *hoogh beſtier,*
Beglimpt het prachtigh Nederlandt,
Dat 's Griecken *wonders heeft herplant,*
Terwijl de Zon van 't Franſche Rijck,
Strijdt met den wijſen Beverwijck.
Geluckigh die de reden wiſt
Waerom ſoo menigh Wijsgeer twiſt,
Of 't water van een deftigh man
Der Nieren Steen vertoonen kan.
Het Vonnis dat wert hier gevelt
Op hem die Blaes en Nier ontſtelt,
De magre Libitijn *ter ſpijt*
Die 's menſchen Hooft ten graefwaerts ſnijt,
De doodt ontzetelt van haer ſtoel
Verlieſt haer langbeſchote doel,
Haer macht moet ſtaen altijdt verheert
En 's menſchen Lichaem onverzeert,
Soo 't Hart ſoo hart als harde Steen
Verkeert in Vleeſch, en droef geween.

1. ONſen opperſten Leer-meeſter in de Genees-konſt *Hippocrates*, ſeght, *dat die geene die zandachtige beſinckingen in 't water hebben, met de Steen in de Blaſe gequelt zijn:* doch alhoewel *Hippocrates* alleenlijck gewach maeckt van de Blaeſe gelijck de Ouden in haer ſchryven bondigh waren en kort, ſoo en ſluyt hy gelijck *Galenus* ſeght de Nieren niet uyt, van wegen dat de ſelve oock ſoodanige zandachtige en gruyſachtige beſinckingen onderhavigh zijn. Het welcke onſen nooyt genoegh gepreſen ouden man (wiens Goddelijck verſtandt naer 't ſeggen van *Macrobius* niemant heeft ſoecken te bedriegen, noch oock van niemant bedrogen is) elders te kennen geeft wanneer hy ſeght. 2. *In de Nieren wert een ſware pijn veroorſaeckt, wanneer men met ſpijſe opgevult wert, en ſlijm quijt wert, door braecken, doch als de pijn op het hooghſte geklommen is, dan ſpouwt men roeſtige matery; en de pijne wert lichter, en komt ſich te ontlaten wanneer men van de ſpijſe ontlaſt*

wert: de zantachtige riffelinge ſinckt, en men water-looſt bloedachtige ſubſtantie en daer komt een doovigheydt in de dye die daer recht tegen over is. Wie en iſſer niet die deſe bondigheyt van *Hippocrates* met recht aenbiddet. Als de welcke met weynighe woorden dat te kennen geeft, 't welcke andere naeuwlijcks met ſommige blaederen te vullen hebben konnen ontfouwen.

1. Derhalven ſeght hy dat het eerſte teecken van 't Graveel is, wanneer men een ſware pijne in de Nieren gevoelt, elders nochtans ſo noemt hy deſe pijne in de Nieren ſcherp te zijn. Welcke twee hoewelſe ſchijnen te ſtrijden, ſoo konnenſe (ick geve het om een beter) mijns oordeels gevoegelijcken by geleght werden in deſer voegen. Want men kan gelijck ghy (geleerde man) ſeer wel weet, deſe ſwarigheyt op twee manieren nemen. Ten eerſten kan menſe nemen voor de ſcherpigheyt en on-effentheydt [der ſtoffe] uyt de welcke de ſcherpheyt der pijne is ſpruytende; Ten tweeden voor de ſwaerte ofte gewighte van wegen den overvloet: Wyders ſoo iſſer tweederleye tijd van ſcherpe pijne, de eene in de opkomſte ofte begin, de anderen in de looſinge; Wat belanght de ſwaerte, daer wert maer eenen tijd waergenomen: te weten, den gantſchen tijd, de welcke is tuſſchen het begin en de looſinge, of men ſoude konnen ſeggen, dat de pijn ſwaer is ſoo lange als de Steen by blijft, doch datſe ſcherp is, terwijl de Steen beweegt wert; want wanneer de Steen in de Nieren, uyt de Nieren geſoncken is, ſoo en veroorſaeckt hy niet alleenlijck eenen ſwaeren, maer oock ſcherpe ofte prickelende pijne. *L. dignot. paſſ. Renum.* het ſelfde geeft den Autheur te kennen wanneer hy ſeght, *'t Is my genoeghſaem beweſen dat het Hart, de Lever, en de Nieren, van binnen geen gevoel en hebben.* Doch een yeder van deſe hebben gevoelen in de boven-vlackte, langhs de welcke de gevoelijcke Zenuwen geleyt werden, die in de binnenſte deelen niet te vinden en zijn. Maer hoe gevoelenſe dan de pijne? Wanneer die holligheyt beſwaert wert, dan wert men de pijne gewaer; want het buyten-vlies wert dan rontom geſpannen, om dat de binnenſte holligheyt vervullet is: en alſoo komt het dat het Vlies geſpannen zijnde, ſoodanige pijne veroorſaeckt. Derhalven wert de pijne in de ſelfſtandigheyt der Nieren veroorſaeckt, wanneer de holligheydt van wegen de Steen beſwaert wert, en wert rontom geſpannen en veroorſaeckt een mede gevoelen in de ſuperficie, ofte buyten-vlackte, als de welcke heeft gevoelijcke zenuwen en een Vlies. Den ſelven Autheur gaet voort ſeggende, *De pijne nochtans wert veel grooter, als hy in de Water-peſen komt te ſchieten, en dat van wegen hare enghte en gevoelijckheyt.* Onſen opper Leer-meeſter ſegt datter dan eerſt een groote pijne ontſtaet, wanneer de Nieren van die gene die met den Steen gequelt zijn, met ſpijſe opgevult zijn; het woordeken SITOS dat hy hier gebruyckt, beteeckent niet alleen de ſpijſe, de welcke dagelijcks ten monde ingaet en opgegeten wert, van de welcke alle dage een goet deel bloets gemaeckt wert; maer oock het uytwerpſel het welcke alle dagen in een goede quantiteyt vergaert wert in de Darmen. Dit getuyght *Galenus Com. in lib. de diet. morb. acut.* *ſeggende*, SITOS *is het uytwerpſel der ſpijſe, 't welck in de Darmen is, en wert dreck genaemt.* SITOS dan voor ſoo veele het dreck is in de Darmen gelegen, veroorſaeckt van wegen het drucken, een ſware pijne in de Nieren. Deſgelijcks oock de menighte van bloedt dat in de Aderen is; ſoo 't gebeurt dat het in de Nieren komt te gheraecken, ſoo vermeerdert het oock hare ſwaerheyt.

2. Het tweede ken-teecken uyt het welcke men het Graveel (het welck op onſe Zale ſijnen naem van deſe beſwarelijcke pijne ontleent) kennen magh, is ditte: te weten, datmen van wegen het gretigh eten, en het inſlocken van grove en kleef-achtige ſpijſe, veel ſlijm ten monde uyt ſpeud; waer uyt het gebeurt datter in de mage veele ſlijmachtige, koude taey, en kleefachtige vochtigheden komen te verſamelen; nademael de Steen alleenlijck voort komt uyt een onmatige grovigheyt, en ſlijmachtigheydt van vochtigheden; Want wanneer deſe in de holligheyt der Nieren gelijck aengebacken zijnde, van wegen de overtollige, ofte oock van wegen een tamelijcke hitte, (doch verloop van tijd daer by gekomen zijnde) ſoo werdenſe tot Graveel.

3. Het derde ken-teecken om het Graveel te kennen, is dat wanneer deſe pijnigende Steen haer komt te plagen, ſy uytbraken roeſtachtige *materye*, en daer na verlicht werden, om dat de ſpijſe van wegen de onlijdelijcke pijne, en krimpingh, onmatige nacht-wake en vaſten, inſonderheyt ſoo den patient ondertuſſchen met Koortſen aengetaſt wert, een verdervinge in de Mage veroorſaeckt, en een verrottinge voort brenght, en die ſoorte van Galle in de Mage veroorſaeckt wert, die by de Griecken genaemt wert *Jodes*, dat is de *Roeſtachtige*. Want daer zijn veele ſoorten van Gallen, gelijck den geleerden *Fuchſius* ſeght, (zijnde een man die veel geleſen heeft, maer evenwel niet al te groot van begrijp) welcker ſommige in de Vaten roeſtige, (ſeght den ſelven) en die de *figure* van Loock hebben, meeſt in de Mage voort gebracht werden. Doch naer mijn oordeel, hoogh-beroemde Heere, behoudens U E. beter gevoelen, ſoo houde ick 't daer voor, datter oock in de Aderen ſoodanige roeſtige Galle geteelt werdt. Wyder ſoo gevoelen de Graveelige lichtenis, wanneerſe deſe roeſtachtige Galle door den monde looſen, om datſe de Mage van wegen haere ſcherpigheyt, en bijtentheyt niet weynigh komt te prickelen. De pijne der Nieren wert dan wat geſlaeckt, en de ſiecke voelt hem wat beter wanneer de ſpijſe uyt de Mage, als oock wanneer den afganck uyt de Darmen gelooſt wert. En datter in de quellinge van 't Graveel ſulcken omkeeringe van de Mage geſchiet, ſulcks dat ſy een afkeeringh en walgingh van alle ſpijſe hebben, en de ſelvige ingenomen hebbende, terſtont weder uytſmijten ofte opwerpen, dat komt, geleerde Heer, van wegen de *Symphatie*, ofte medelijden datter is tuſſchen de Mage en Nieren, gelijck ghy ſelfs weet. De oorſaecke van deſe *Symphatie*, de welcke eenvuldigh is, moet men op de gemeenſchap en aen-eenpalinge van deſe Vaten en Vlieſen leggen. Daer zijn eenighe Zenuwtjens die van de krop der Magen komen tot aen de Nieren, en het Buyten-vlies dat de Nieren bekleet, en van het ghemeen volck het omwindtſel ofte omſwachtſel genaemt wert, neemt ſijn oorſpronck van het Buyck-vlies, welck omwindtſel, gelijck yeder een weet, aen den bodem van de Mage vaſt is. Dat oock overvloet van ſpijſe een

oorſaeck

oorſaeck zy van overvloedigen afgangh, weet een yegelijck, van wegen welcke oorſaeck de ſpijſe door braken, en den harden afgangh, op het Grieckſch *Scybala*, door den ſtoel-gangh uytgeworpen zijnde, de ſwarigheyt van de Nieren komen te verſachten; als de welcke de ſelve ſoodanig niet en drucken, deſgelijcks, oock in dien men allenghskens eenigh bloedt uyt de Aderen komt te tappen, ſoo ſal men oock de pijne en de ſwarigheyt der Nieren verminderen.

4. Het vierde ken-teecken by het welcke onſen Leer-meeſter ſegt, dat men de Graveelige kan kennen, is datter in het water eenige gruyſachtige en zandtachtige materie komt te droeſſemen, de welcke meeſten tijd rootachtigh is; En hierom is dat wy, uytgenomen Heere, in den aenvang van onſen Brief uyt onſen Opperſten Leer-meeſter *Hippocrates* allegeerden: te weten, dat, *die gene die het water door zandachtigheyt komt te droeſſemen, met den Steen in de Blaeſe ofte Nieren gequelt zijn. En den ſelfden Autheur L. dignet. paſſ. renum.* ſeght. *Daer is een ſeker en altijt vaſt gaende ken-teecken van het Graveel, ſonder dat het middel daer geen teecken van en draeght; by aldien datter in de water-pot gruyſelinge komt te ſitten, geeft een wis teecken van het Graveel. En dan is dat een ſeecker teecken van het Graveel in de Nieren ofte Blaes.*

5. Het vijfde ken-teecken is, dat men bloetachtige ſubſtantie quyt werdt in het water-looſen, want den Steen prickelt de parthyen daer hy voor-by moet in 't voor-by-gaen, en dan aldermeeſt wanneer hy rouw en ongelijck is, want of hy opent yet of breeckt, of hy ſpant terwijl hy prickelt.

6. Het ſeſte ken-teecken is, datſe een doovigheyt gevoelen in de dye, de welcke *reſpondeert* op de zijden van de Nieren, die met het Graveel gequelt zijn, ſoo dat by aldien het Graveel in de rechter Niere is, de rechter dye; en ſoo 't in de ſlincker Nier is, de ſlincker dye de doof heyt onderworpen is. En dat is het gene onſen niet genoegh gepreſenen Ouden man te kennen geeft met de woorden Κατ' ἴξιν, 't welck hy gebruyckt in plaetſe van *Euthuorian*, dat is, recht tegens over. De reden waerom deſe doof heyt der dye, in die gene die met het Graveel gequelt zijn over-komt, is om dat (gelijck ick met de geleerde *Jacotius* en *Langius*, ſeer deftige Genees-meeſteren gevoelen) de Melckende Aderen, en Slagh-aderen van de Holle Ader, en van de groote Slag-ader, tot de Nieren, en van de Nieren wederomme tot de dye en tot de beenen loopen; en ſoo gebeurt het dat wanneer de Nieren qualijck te paſſe zijn, oock nootſaeckelijck de dye mede kome te lijden, van wegen de Sympatie ofte het mede-lijden. Evenwel ſoo meent *Andreas Laurentius*, de voornaemſte ontleder van onſe eeuwe, dat deſe vervullinge geen oorſaecke en zy van deſe doof heyt. Om dat, gelijck hy ſeght de Aderen van het Graveel der Nieren ſoo niet vervult en werden, datſe de Muſculen ſoude komen te prangen; naedemael veele teeringhachtige lieden welcker Aderen ledigh zijn, met het Graveel gequelt werden, en niet te min eene doof heyt in de beenen gevoelen.

Den ſelfden Autheur gaet voort, ſeggende hier komt noch dit by, dat die gene die met overvloet van humeuren gequelt zijn, welcker Aderen geſwollen zijn, geen doofheyt in de beenen noch in de armen en gevoelen; Daer is dan een ander oorſaeck, ſeght hy, de welcke tweederley is; de eerſte is, wanneer de ſpiere *Pſoes* genaemt, t'ſamen gedruckt wert; op de welcke de Nieren komen te leggen, doch deſe Spier, ſeght hy, dat verordineert is, om het been gins en weer te bewegen, en een yeder weet dat hy in den binnenſten kant van 't been komt in te ſchieten. De tweede, is de t'ſamen-nijpinge van de Zenuwe, de welcke ſich uytbreyt door alle de *Muſculen* van het been; Deſe t'ſamen-druckinge wert veroorſaeckt van wegen de hardigheyt en het gewichte van de Steen, want wanneer de Steen eerſt begint, ſoo en veroorſaeckt hy terſtont geen doofheyt; dus verre *Laurentius*. Maer deſe reden en heeft my nooyt konnen behagen, ſeer deftige man, noch oock mijnen eerweerdigen Meeſter den E. Heere *Ælio Gerhardo Vorſtio* eertijdts voorname *Profeſſor* der *Genees-konſt* in de vermaerde *Academie* van Leyden, en voor een tijd dickwils *Rector Magnificus*. Want niemandt van de Genees-meeſteren heeft oyt bemerckt, dat de teeringachtige Lieden die met het Graveel gequelt zijn, eenige doofheyt recht tegen over de Nier in het been gevoelen. Oock ſiet men dat in teeringachtige Lieden de adere geſwollen zijn, van wegen het galachtige bloet, en in een lichaem dat vol humeuren is, is oock een doofheyt in de beenen, en de armen zijn ſoo ſwaer als loot. Maer voorwaer ô bloeme der Genees-meſteren! hier is noch wat anders, ick heb onlangs uyt twee van U E. brieven beſpeurt, dat ghy met den Edelen, Hoogh-achtbaren Heere, *Cl. de* SALMASIA in verſchil zijn (het proces hanght noch) of oock de ſandachtige en gruyſachtige Materie met het water gelooſt zijnde. Het teken zy datter ſteen in de blaſe is. *Avicenna* wel licht de voornaemſte van de Arabiſſche Genees-meeſteren ſegt *l.* 3. *Fen* 18. *Tractat. de lapide Renum. Alwaer eenen zantachtigen droeſem is, daer en wert in het water geen Steen gebacken, om dat de materie niet opgehouden en is.* Hy wil dan ſeggen, dat den zantachtigen droeſem in het water geen teken en zy van de Steen, dat meer is, dat dit den menſche dickwils van den Steene verloſt, hoe ſal dit dan een teecken van de Steen zijn? Gelijck U E. dit dan wel te recht aen gemerckt heeft. Want veele gelijck ghy weet, zijn van kints been af ſoodanige zantachtige en gruyſachtige materye quijt geworden, die even-wel noyt hier mede gequelt zijn geweeſt: Daeromme en kan men uyt dit teecken niet oordelen datter Steen in de blaes groeyt, ſchoon dat het gene dat in de wateren ſigh openbaert, ſavelachtigh ſoude mogen zijn in den gront. Wyders wy ſien dagelijcks dat niet alleenlijck, in 't water der ſiecke, maer oock der geſonde, en byſonderlijck der gener die een heete Galachtige en aengebrande Lever hebben, eenige gruyſachtige en zantachtige materye komt te droeſſemen. Want terwijl ick de practique, Voortreffelijcken Man, nevens U E. met voorſpoet nu dertig jaren lang geoeffent hebbe, niet ſonder tamelijcke eere, en dat in onſe Vaderlijcke ſtadt, ſo heb ick geſien datter geweeſt zijn, die zant waterden, en evenwel geen Steen noch Graveel en hadden; En daer-en-tegen datter veele zijn geweeſt die den Steen ofte 't Graveel hadden, die nochtans geen zant noch, root, noch wit en looſden in haer water-maken. En ſoo ge-

gebeurt het dat veele een Steen inde Blaſe hebben. Van de welcke) het zijn de woorden van den Ed. *Salmaſia* geen teken van gruys in het Water te ſien is. Hier heeft den Hooggemelden Heere gelijck in, en ick vertrouwe dat hy hier in alle Genees-meeſteren niet alleenlijck voor hem heeft, maer oock als aenleyders; Want alle Genees-meeſters, die de reden en de ervarentheydt ('t welcke twee, nae 't ſeggen van *Galenus*, de beſte wint honden zijn, om de waerheyt nae te ſpeuren) volgen, die houdent met ons; nae dat die dagelijckſche en ſtage oeffeningh, ons opentlijck toont dat die geene die zant en gruys looſen, nochtans niet met de Steen inde Nieren ofte Blaſe gequelt zijn, nochte oyt geweeſt hebben; maer wanneer het zant dat eerſt uyt quam, wederſtand doet, en tegen-gehouden werd, ofte inde Niere ofte Blaſe vaſt geboeyt is, maeckt dan grooter verdachtſaemheydt van Steen; om dat het daer gehouden zijnde, een poel maeckt in wiens t'ſamen-lijmingh de Steen geteelt werd. Dickwils ſchuylt deſen beul, inde Blaſe, ende en werdt nochtans geen zant gelooſt, voor-uytnementlijck wanneer hy ingelijft is inde ſelfſtandigheydt der Nieren. Het welcke waergenoomen te zijn, gelooflijck is van dat groote Bataviſche Licht. *D. Eraſmus* in ſijn Steen, den welcken hy ſijn beul noemt, als hy geen gewach maeckt van zant in ſijn water, maer nochtans andere teeckenen (ter geſtelder ordre verhaelt) gedachtigh is. *'t Is my* (ſegt hy) *ontrent twee jaren dat ick met den Steen gequelt werdende, ſoo met braeckingen ben door-ſteecken, dat van die uur af mijn Lichaem is afgegaen, het welcke naer de ſieckte voormaels ſijn ſchade plagh te verhalen, ick hadde eenighe maenden* voeght hy hier by, *redelijck te paſſe geweeſt, maer het quaed als uyt ſijn lagen komende, quam my buyten meening over, een wonderbare waterloſing, eerſt ſonder pijn, daer nae met overvloet van pijne, gelijck als uyt ſweer-buylen met vloet van gilachtigh materije voortkomende, de Doctoren, en brenghen geen hoop meer aen als een vlitgh, ofte de Steen van de Blaeſe, ofte de verſweringh ſal de dood zijn.* Soo verre ſpreeckt, dat gezegende Licht, daer het opentlijck vertoont, dat in ſijn water noch zandachtige noch gruyſachtige dingen geweeſt zijn, terwijl hy ſelfs geheel doorſienigh (want het is een man geweeſt van een over-groot verſtand en ſcherp oordeel) lichtelijck in ſijn eyge ſieckte dat ſou beſpeurt hebben, te meer alſoo de Doctoren hem dagelijcks beſoeckende, oock hem buyten twijfel dat ſouden aengeweſen hebben. Want voor een Aerts (vervolgende de Hippocratiſche wet) is het voorſien, en voorſeggen (mijns dunckens het beſte.)

Maer de alderſekerſte ken-teeckenen van de Steen in de Nieren zijn, die boven van mijn uyt onſen Leer-meeſter 6. *Epid. & lib. de Morib. intern.* zijn gegeven: te weten, *In de Nieren een ſware, en in de Nieren* (ſeyt hy) *een ſcherpe pijne.* Deſe beyde zijn waer. Deſe pijne in de Nieren, en Lendenen wert dickwils uytgereckt tot aen de korte Ribben, en tot de Ballen, reſponderende op de Nieren. Soo wy dan ſien dat de ſiecke looſt, zandtachtigh ofte gruyſachtigh water, en dat met ſnyingh, en moeyelijcke ofte pijnelijcke ophoudingh, en dat den dreck dickwils ondancks komt te loopen door den Aers met parſſingh, midtſgaders gevoelt pijne onder de ſchamelheydt, en daer en boven aldaer in ſijn water-looſen, ſeeckere ſwaerte de welcke den hals van de Blaeſe gelijck als toedrieght, ick ſoude dan ſeker derven voorſeggen dat den Steen in de Blaeſe ſchuylt, maer ſeeckerder teecken ſal het zijn ſoo men een catheter, ofte Silvere ſpeete in de Blaeſe ſendt, en die ſelvige neerſtelijck laet om ſoecken in alle de deelen van de Blaeſe, en die ſcherpelijck door-ſnuffelen. Het zant dan 't welck met het water uyt komt, geeft te kennen niet alleen dat in de Nieren ofte Blaeſe, geen gebacken ofte volkomen Steen en ſchuylt, maer oock dat daer dickmael geen genegentheyt ofte bequaemheydt tot het groeyen van de Steen is te verwachten, maer dat het quaet ſchuylt in de Lever, ofte in de Aderen. Dit ſal men naer 't getuygeniſſe van den Hooggeleerden *Hollerius* dus onderſcheyden. *Het zant 't welcke* (ſeyt hy) *met het water (overmidts de verbrantheyt van het bloedt, 't welck in de Aderen is) gelooſt wert, pleegh altijt ſcherper en fijnder te weſen, en ſal ſelden te grondwaerts op den bodem ſincken, maer meer tijts aen de kanten van de water-pot blijven hangen.* Soodanigh zant werden de ſiecken meeſt gewaer wanneer ſy van brandende Koortſen bevangen zijn, midtſgaders oock veele geſonden, gelijck wy hier vooren ſeyden: te weten, die geene die hebben een heete Lever. Daeromme zijn die geene die met de Steen gequelt zijn, haer water wit en waterachtigh, overmits ſoo wanneer de Nieren verſtopt zijn van alle taeye, dicke en lijmachtighe vochtigheden, het dunſte water gelijck als door eenen teems ofte ſeef door loopt, ofte oock om dat de Blaeſe door de koutheyt van de Steen beſchadight zijnde, het water niet en kan verteeren, als mede dat de Nieren door hare treckende kracht, 't ſelve water niet uyt en werpen.

Noch ſoo ſeght den grooten Leer-meeſter *Hippocrates*, dat *het droeſemt*, want dit gruys is grooter en ſwaerder; als het zant het welcke voorkomt, ſoo uyt de hitte van de Lever als van het verbrant bloet in de Aderen, (want het gene uyt de Lever en Aderen voortkomt, aen de kanten der water-potten blijft hanghen, nochte en heeft) ſoodanighe ſcherpte en ſwaerte by ſigh, om dat hy lichtelijck met den vinger verbrijſelt wert, dat het gene dat uyt de Nieren komende, het welcke grofachtiger en ſavelachtiger is. 't En is geen vaſte reden, gelijck ick boven verhaelt hebbe. Hy en looſt geen gruys, *ergo*, hy en wert met de Steen niet gequelt, want in ſommige zijn de Steenen ſoo vaſt ingelijft in de Nieren, datſe nooyt gruyſingh uytſmijten. Ick hebbe ontrent twaelf jaren geleden een ſeer eerbare Juffer geopent, Dochter van den Achtbaren Heere NICOLAES NARROT Schat-bewaerder van ſijne Hoogheyt den onverwinnelijcken Prince van Orangie, wien dat in de Blaeſe ingegroeyt was een ſeer groote Steen, van ontrent drie oncen gewichts, ſoo dat hy niet de geheele Blaeſe alleen, maer oock met ſijnen omgekromde beck den neck ofte het afterſte van de Blaeſe quame te vervullen, en nooyt en hadde ſich eenigh zantachtig teecken in haer water vertoont. Ick meerder van dat jaer als hondert mael ten Rade geroepen zijnde, bevonde het water (in 't omſtaen van andere Aertſen) dickwils met harde pijne, verdorvene ſlijmigheyt en naeuwſt-lijckende etter voortgekomen te weſen.

De Steen is dan een ſteenachtige t'ſamenlijming van een leemachtige taye, en dicke vochtigheyt, de welcke hare woon-plaetſe in de Nieren en Blaſe behoud. Soo dan den Siecke dickwils met groote moeyte in 't eynde van ſijn water-maken gedwongen wert, ſijn water te laten loopen, en by aldien dat ſelvige water ſich vertoont wit en melckachtigh, en menighmael met verſcheyde koleuren vermengelt, en indien daer noch by-komt der oorſaeck van deſe by-een-lijming en by-een-vergadering, en daer-en-boven noch de ſwaerte, en de gewichtigheydt van de omleggende deelen, en dat in 't midden van 't waterloſen, het water wert opgehouden, ſooder dan indrijft een ſnotterachtige ſlijmigheyt en datter eenige droppelen bloets, in 't eynde van 't water-loſen komen uyt te leken, ſo is 't een voorſeker teecken datter Steen in de Blaſe is.

Ick voeger noch by, den hoogh Achtbaren (en voor my altijdt onderdanighlijck te eeren) Ouden man, den Heere *Wilhem van Beveren*, verſcheyde malen Burger-meeſter deſer Stede, Raet en Rent-meſter *Generael* van geheel Zuyt-Holland, in 's Lands dienſt afgeſlooft, uytgekoren tot STATE GENERAEL; mijns Moeders Broeder, zaliger memorie, de welcke in het vijf-en-t'ſeſtichſte jaer ſijns ouderdoms (naer ſoo veel waken en afgeſloofde ſorgen) als het nootſakelijcke Stats en ſtaets beſtuer mede brengt, is gevallen in deſe ſelvige ſteenachtige ſieckte, daer hy noyt eenigh gruys ofte zant in ſijn water oyt van ſijn leven hadde gelooft, en dit quaet is den voornoemde Heere in ſijnen hoogen ouderdom dickmaels, en dat op ſeeckere geſette tijden, ſtonden, en dagen met wreede pijne en ſmerte hem gewoon geweeſt te komen uyt mergelen. De oorſake van deſe voornoemde ſieckte hebbe ick altijt toegeſchreven, ſoo de ſendende als de ontfangende *Partye*, want alſoo is 't met onſe natuere geſtelt, dat die partye de welcke de ſterckſte is, door haer ingeboorne kracht het gene daer van zy wort beſchadigt, ſendet aen een minder ſtercker, dat is ſwacke partye; en die verſchuyft het tot noch een minder maetige ofte meerder ſwacke, tot dat het tot het alderſwackſte ſal zijn geſonden.

Het gaet in de deelen het menſchelijck lichaem, gelijck U E. vermaerde Heere bekent is, gelijck het toe gaet in de verdurvene Republijcke, de welcke *Ariſtoteles* noemt *Oligokzatiæ*, in de welcke die door Autoriteyt en middelen het opperſte geſag heeft, verdruckt de minder mogende, en deſe overheerſchen wederom de noch mindermatige, ter tijd toe dat het komt aen de gemeente de welcke geen vermogen hebbende, nootſakelijck overheert wert, ende en kan niemant wederom overmaetigen. Alſoo oock de Edele *Partije* de welcke de voornaemſte plaetſe in 's menſchen lichaem beſitten, alle 't gene in haer is ten overvloet en onnut, ſenden 't ſelve af naer de onwaerdigſte deelen, de welcke wederom minder van waerde zijnde, ſenden 't ſelve weder af tot noch mindere, tot der tijdt en wijlen toe, dat het ſal gebracht zijn tot de minſte en onweerdighſte van alle.

Dat beurt in de Blaſe niet alleen om dat het is een onedele partije, maer oock om datſe is gemaeckt van den Opperwerck-meeſter der nature, tot het ontfangen en uytwerpen van de afgaende en ſilte vochtigheden, tot welcke vochtigheyt, ofte van 't geheel lichaem ofte van een gedeelte van het ſelve altijt wert by gedaen, 't welcke na de Blaeſe met de ſiltigheyt daer nae toe vloeyt, en daer lanckſaem verſamelt zijnde, vaſt ghekleeft en vaſt gebacken, ten laeſten in een Steen komt te verharden en ſluyt den mont van de Blaeſe toe. Dan komt dadelijcken ſnyingh en pijnelijcke waterlooſingh, en wort dadelijck van den ſiecken gevoelt prickelingh en groote hitte. Alle welcke noot-teeckenen deſen wijt vermaerden Heere ſoo langh gevoelde, tot dat die taeye vochtigheyt ten leſten wederom geheel uyt de Blaeſe was vertrocken: ſijn Blaeſe was door den ouderdom en door ontſoominge van ſulcke vochtigheden geheel verſwackt, daeromme en konde hy ſijn eygen voedſel niet wel verteeren nochte verdouwen, en daer was daer en boven een opwerpingh en genegentheyt van ſijne ouders afgedaelt.

Dit zijn dan mijns oordeels (ſtellende 't ſelve onder het U E.) de oorſaecke waeromme dit quaet ghelijck als met omdraeyingen van tijdt dickwils is weder gekomen.

UL. hier mede hooghberoemde Ampt-genoot. Ciercel der Wijſen, en Licht, van onſe eeuwe, hebt ghy het gene ick over de voorgemelde plaets van onſen grooten *Hippocrates*, te ſchrijven hadde voorgenomen.

Vaert wel, en gaet voorts met ons en onſe oeffeninge te beminnen.

Dordrecht, den 13 van Louwmaendt,
des Iaers 1641.

UL. COR. van SOMEREN.

UYTLEYDINGE.

DUs *ſwicht ick voor het groote* Licht,
Dat Vranckrijck *Tempels heeft geſticht*,
Dat Leyden *'s Coninckx huyſen wyt*,
Wiens naem des werelts kloot beſpreyt;
Dat Hooft van d'Edle Salmaes,
Verlichter van de Nier en Blaes.
Terwijl hy hier ontfouwt de Wet
By d'Ouden nimmer vaſt geſet;
En dat de Tongh van Beverwijck,
De bloem van 't Nederlandtſche Rijck,
Wiens naem dat 's Hollants eerſte Stadt
Noch Hollandt in ſijn mueren vat,
Dees groote wonders ons ontfouwt
Den Grieck *voor deſen toevertrouwt.*
Den Grieck *in 's Tempels hooghſte koor*,
Wiens jaer-gety maer gaf gehoor.
Dus praelt 't geſegent Nederlant
Daer ſulcken Floncker Bagge *ſtrant*,
Daer ſoo een Peerel is *gebroet*
In 't midden van een hollen vloet,
Twee Steenen *van ſoo groot een ſchat*
Als immer Hollandt heeft gehat.

N°. LIII.

AEN

JOH. van BEVERWIJCK,

Doctor in de Medicijne, en Philoſophije,

BENEDICTUS SULVATICUS.

Dat de ken-teekenen van Steen niet altijd even vaſt en gaen.

Seer uytmuntende Heere,

GElijck my door deſen naerſtigen, en geleerden Iongman U E. ſchrijven van den 6. Mey voorleden terhant geſtelt is, ſoo hebbe ick op ſijn weder komſt in 't vaderlant, niet willen, mijn oude genegentheyt (die noch de ſelvige is van over drie-en-twintigh jaren) te verſtercken, U E. wederom te begroeten, met te kennen geven dat ick noch niet van mijnen Ampt-genoot de E. Heere *Vellingius*, ontfangen hebbe U E. *Steen-ſtuck*, het welck ick ſeer geerne geſien hadde, ſekerlijck wetende, datter niet als een volmaeckt werck uyt U E. handen ſal gekomen weſen. En voorwaer de *Ken-teekenen van den Steen ſie ick dagelijcks meerder verborgen.* Over vier maenden ben ick om raet verſocht voor een Veneets Edelman, die na ophouden van de Gicht, eenige maenden met de Koude piſſe was gequelt geweeſt, in wiens water beſonck een dick, ſap en aertachtigh ſlijm, waer uyt ick oordeelde, dat hy een Steen in de Blaes hadde, hoe wel datter *geen zant en was voor-gegaen.* De Venetiaen quam wederom, en werdt geholpen met verkoelende water aſſettende middelen, en Geyten melck, waer door hy ſcheen beter te weſen. Doen is onderſocht met een *Catheter* en Waſſen-keersken, of hy een Steen in de Blaes hadde, dan en werden geen gevonden; waerom oock mijn gevoelen was, datter geen en ſoude weſen. Hy reyſde met de wagen, en te paerde ſonder eenige grooter moeyelijckheyt: daer nae verviel hy nu voor een maent in een brandende Koortſche uyt zoute ſlijmigheyt, met een ſeer witte, en beſlagen tonge, onlijdelijcken dorſt, waecken en uyt-mergelen van 't lichaem. Uyt welcke zoute ſlijmigheyt wy oordeelen, dat de koude piſſe oock hadde konnen veroorſaecken. Hy ſtorf uyt geteert, het lichaem geopent zijnde, vonden wy in de Blaes een Steen, ſoo groot als een Hoender-ey, in den rechten Nier eenen anderen kleynder, en drie-kantig, in den ſlincker een Apoſteuny, die al geſworen was, Lever, Blaes, en Dermen met de Rooſe beſet, van welcke Rooſige onſtekinge hy geſtorven is, met by-weſen even wel van Steen, hoe wel ſulcks in twijfel was getrocken geweeſt, daer hy nochtans, met geen ſlijmicheyt, noch eenigh Velleken en was bevonden, dat daar door belet ſoude weſen, om hem te konnen voelen. Dit hebbe ick geſeyt, en aengeteyckent, op dat hier uyt ſoude blijcken, dat de Steen in de Blaes niet altijdt door teyckenen kan bekent weſen, al is hy al uyttermaten groot: derhalven ſoude my ſeer aengenaem geweeſt zijn, te ſien de ken-teekenen, de welcke voorgeſtelt zijn van U E. die ick van gantſcher herte groote, en langdurige geſontheyt wenſche.

Padua, den laetſten Auguſti, 1639.

N°. LIV.

AEN

BENEDICTUS SULVATICUS,

Ridder, en eerſte Proffeſſor in de Medicijne, van de Veneetſche Univerſiteyt, tot Padua.

JOH. van BEVERWIJCK.

Dat zandigh water geenſints een ken-teeken is van Steen in de Blaes.

Hoogh-beroemde Heere, en Meeſter.

ICk hebbe nu voor de tweede-mael met groote vreught ontfangen U E. ſchrijvens, waer mede U E. my verwaerdight heeft, met de oude geleertheyt, en nae ſoo veel jaeren, en ſoo verre af-weſen, noch niet verouderde vriendſchap te omhelſen. De lange oeffeninge, in een ſcherp oordeel geſeght, heeft U E. voorwaer wel geleert, 't gene de Prince van onſe Konſte eertijts geſeyt heeft, *het oordeel is ſwaer.* Hierom ſchrijft U Ed. dagelijcks te ſien, hoe de ken-teeckenen van den Steen in de Blaes, meerder verborgen zijn, en U Ed. brenght by, een aenmerckens waerdigh voorbeelt van een Steenige, in wiens Nieren, en Blaes, nae ſijn overlijden, Steen is bevonden, daer hy nochtans in leven zijnde, geen *zant* en was quijt geworden, maer wel dick, taey, en aerdtachtigh ſlijm. Maer dat dit ſlijm oock veel eerder, als zant, ofte gruys, ſeker teecken is van Steen in de Blaes, heeft my mede de langdurige ervarentheyt geleert. Waer van ick de oorſaeck in mijn *Steen-ſtuck* hebbe aengeweſen, van niemant ooyt aengemerckt. Hoe ſal dan *Zant* in het gemaeckt water beſinckende, gehouden konnen werden, gelijck ſommige meenen, voor een ſeker, en ontwijffelijck teecken van Steen in de Blaes? Men houdt ſulcks voor de leere van onſen eerſten, en opperſten Leermeeſter. Maer die ſoo uyt-leyt de woorden van *Hippocrates*, die blijft verſtrickt in ſijn woorden, in de redenen, en in de Ervarentheydt. Sijne kort-bondige Spreucke, als gy my eertijts doen ick gepromoveert zoude werden, by lotinge (gelijck in U Ed. Univerſiteyt de manier is) was toe-gevallen, ſoo leyde ick de ſelven uyt buyten den ſin van de medicijns, maer niet (gelijck ick noch geloove) van de Medicine. Lange tijd daer nae, ſchrijvende een boecxken van den Steen, ('t welck ick meene van U Ed. al geſien te ſullen weſen, maer niet, 't en zy door genegentheyt, voor goet op-genomen) als ick merckte, dat daer van by de onſe niet byſonders geſchreven en was, en dat ſommige de ſwarigheyt wel hadden aen-geteeckent, maer niemant wegh-genomen; ſoo ben ick te raden geworden, niemants dwalende meeninge aen te trecken, maer de mijne, gelijckſe in mijn wijſ-

wijſheyt gevat was,ſonder voor vaſt op te dringen,een-voudelijck voor te ſtellen. Want ick hadde liever,indien yemant wat beters, waer aen ick niet en twijffelde, wiſt by te brengen, mijn noch onverſterckt gevoelen van ſelfs af te ſlaen, als dat het, gelijck ofte ick liever wat nieuws, als goets ſchreef, ſpijtigh zoude beriſpt werden. Want, gelijck, volgens een Griecx Poëet, ons Spreeck-woort ſeyt, het is beter ten halven gekeert, als ten heelen gedoolt. Seecker Profeſſor alhier toonde my de wonde (gelijck hy meende) maer hy en gaf geen plaeſter, die ick liever gehadt hadde. Derhalven reeckende ick my toe te ſtaen, de ſaecke wijder te onderſoecken, en om dat ick vreeſde niet wel anders tot mijn meeninge te zullen komen, ſoo hebbe ick mijn toevlucht genomen tot het hooghſte orakel van de geleertheyt *Salmaſius*. Maer als den Ed. Heere ſulcks antwoorde, dat hy my niet en konde toe-geſtaen werden, ſoo hebbe ick ſelve wat by de hant genomen, ende ſlaende ſijn redenen tegens de mijne, de waerheyt geſocht daer uyt te trecken. Hoe geluckelijck, ſtel ick aen U Ed. oordeel, het welcke ick my in alles geerne onderwerpe. Ick bidde Godt almachtig, dat hy U Ed. Mijn ſeer weerde Heere, en Meeſter, in dien hogen, en ſtercken ouderdom, met langdurige geſontheyt gelieve te zegenen.

Dordrecht, den 5 January, 1641.

N°. LV.

AEN

Dr. JOH. van BEVERWIJCK,

Schepen, en vermaert Medicijn,

Wenſcht

CORN. van SOMEREN

Welſtandt en Geſontheyt.

Wijt-beroemde Heere,

WEl te recht heeft *Seneca* geſeyt, het is wat ſeldſaems, een geluckigh man, en een out man t'ſamen te weſen. Noyt 's de geſontheydt onſes lichaems in ſoo goeden ſtandt, of ſy kan van hare tegen-ſtrijdige dingen beſchadight en gekrenckt worden. Wat ſal ick veel ſeggen? een korte ſtondt keert het onderſte boven, ſoo dat ons leven niet anders en is, dan een blinckende ellendigheydt. Want indien men onſe jaren wel over-rekent, en daer eens aftreckt 't gene met ſieckten en pijnen is overgebracht; wy ſchijnen oudt te weſen, en zijn maer kinderen. Soo dat niet t'onrecht dien grooten Wijs-geer *Seneca* uytſchreeuwt; *Ach hoe veel verdriets ontmoet in het leven!* om alle andere dingen over te ſlaen: wanneer de grofſte deelen van des bloedts wey, door de kracht van de hitte der Nieren ofte der Blaeſe, zijn hardt geworden, dan ſiet men menigte van ſwarigheden en ellenden, die veeltijdts voor de dood niet en eyndigen. Maer aengeſien dat'er ſoo kleynen deel onſes lichaems niet en is, dat van de Steen kan bevrijdt weſen, ſoo is'er nochtans geen ellendiger, noch verderfelijcker vyandt voor den menſch, als den Steen van de Nieren, ofte van de Blaes: als de welcke door de vinnigheydt van pijn, grootheyt van toevallen, bedervinge van vochtigheden, waken, en krenckinge van die deelen, die tot het leven noodigh zijn, de ſiecke in het verderf brenght. Om deſe te geneſen, ontfanght achtbare Heere een aenmerckingh, de welcke ick ten dienſt van een ſeeckere ſiecke Juffrouw hebbe beſchreven, die ick nu onlanghs onder handen gehadt hebbe. Een ſeeckere eerlijcke Juffrouw, oudt 30 jaren (welckers name ick om de aenſienlijckheydt van haer geſlacht verſwijge) heeft nu ſeven jaren lang, doch by wylen, geklaegt over pijn in de lendenen omtrent de rechter Nier? ſy maeckt dick, onklaer, roodtachtigh en bloedigh water (om dat de Steen, gelijck ick meene, de Nieren queſt) ſomtijdts maeckt ſy oock dun water. Ick meene, behoudens nochtans U E. naeuwkeurigh en beter oordeel, dat het een gebreck in de Nier is. Want de pijn, die van quade gematightheyt, en van de ſcheydinge des geheels ontſtaet, is de allerſcherpſte, en allergrootſte. De werckende oorſaeck is, gelijck my dunckt, al te groote hitte en drooghte der Nieren. De ſtoffe van dit quaet is een ſeker dick, taey, en lijmigh ſlijm; doch in het water vertoont ſich een ſtinckend wit etter, nochtans met andere vochtigheden vermenght. De voorgaende oorſaeck in deſe Juffrouw, is een onordentlijcke maniere van eten en drincken: want ſy heeft gedurigh ſpijſe van grof voedſel gebeſicht, gelijck als Viſch, Kaes, Melck, Boter, gebraden en harde Eyeren; welckers wit ſwaer is te verdouwen, en ſlijm voortbrengt. Daer by heeftſe een ſwacke Maegh, en koude en vochtige Herſenen: waer van dagelijcks veel ſlijmige vochtigheden zijn byghekomen. Evenwel heeftſe een heete Lever en Hert: want ſy is rouw-hayrigh, ſwartachtigh, poeſelachtigh, en groot van Aderen, geneygt tot toornigheyt: want ſwartachtige verwe geeft eenighſints een teycken van verbrande Gal. Maer om dat'er meer ſlijmige als galachtige vochtigheyt is, de welcke lange in de Nieren is blijven ſitten, ſoo zijn aldaer morſelachtige Steenen en Gruys ghegroeyt, om dat de Gal met het ſlijm gemenght is. Deſe ſtoffe hebben eenſdeels de Nieren na haer getrocken, en is eenſdeels van de koude Maegh daer na toe geſonden. Sy is veeltijdts ſieckelijck, en ſlaet weynigh acht op haer ſelven. Sy heeft veel raeuwe vochtigheden in de Aderen vergadert, de welcke allencxkens door de hitte van de Lever en Nieren verbrant zijnde, in morſelachtige Steentjens verandert en t'ſamen-gebacken zijn. Alſoo dan in deſe Juffrouw het werck van water te looſen beſchadight was (want ſy maeckte haer water met ſeer groote pijn, dickwils by droppels, met veel dringen, gelijck als die gene, die perſinge hebben, 't welck nochtans meer geſchiet in die gene, die een Steen in de Blaes hebben,) ſoo hebbe ick altijd geoordeelt dat deel van de rechter zijde, met eenigh gebreck van Steen tegen de natuer gequelt te weſen; alſooſe oock mede met braecken, omkeeringe van de Maegh, en doovigheyt in 't been aen d'eygen zijde gequelt is, 't welck ick geloove dat geſchiet, ofte om dat de Aderen, die na de Nieren en de beenen

nen loopen, vol zijn, ofte om dat, de *Muſculus Pſoas*, dat is, Lenden-ſpier, daer beyde de Nieren op ruſten, geperſt wordt (waer van oock benaeuwinge der Zenuwen en doovigheyt ontſtaet,) ofte om dat de Zenuwe, die ſich in de Spieren van het been uytſtreckt, gedruckt wordt (alhoewel doovigheyt meeſten tijd voor een teycken van een volkomen en ſwaren Steen van de genees-meeſters wort gehouden). Doovigheyt in de Dye recht aen de eygen ſijde daer de Nier is, ſeyt den Goddelijcken oude *Hippocrates* (wiens geſegent en Goddelijck verſtant, het zijn de woorden van *Macrobius*, niet en heeft konnen bedriegen, noch oyt bedrogen worden). Deſe Lenden-pijn ofte Nieren-wee wierde dickwils grooter na den eeten: te weten, van wegen de op-ſpanninge der maege en der Dermen. En op dat ick van dit gebreck zoude verſekert weſen, ſoo hebbe ick mijn ſelven de eygentlijcke en on-afſcheydelijcke teeckenen voorgeſtelt; om dat de pijn van 't Graveel, oock dickwils het Colijck ſoo gelijk ſchijnt te weſen, datſe oock de ervarenſte en geoeffende genees-meeſters ſomtijdts bedriegt; maer dit in 't voor-by-gaen: want my dunckt dat ick buyten 't ſpoor van mijn voornemen geraeckt ben. Ick kome dan wederom tot de ſaecke. De pijne wierde in deſe onſe ſiecke Juffrouw oock dickwils verſwaert door het uytwendich aenraecken ofte opleggen van een handt, en wierde vermeerdert door een ſinckinge die in de zijde lach. Voor eerſt en voor al hebben wy deſe Juffrouw duſdanigen maniere van leven voorgeſchreven: Wy hebben belaſt datſe in een heldere en gematigde lucht haer ſoude onthouden: en datſe liever geſoden dan gebraden ſpijſe ſoude gebruycken. Wy hebben oock beſorcht datſe weynig ſoude eeten. Want verſaetheyt en verſwaert niet alleen, maer veroorſaeckt oock dickwils ſieckte. Melck-ſpijſe en alle ſlijmighe dingen hebben wy haer verboden. Wy hebben haer geraden dunnen, en witten Rijnſchen Wijn, en oock Ptiſane ofte Gerſten-water, dagelijcks voor dranck te beſigen: en alle ontſteltenïſſe des gemoets te vermijden: en wy hebben haer ſoodanigen bequame en affettende Clyſteer voorgeſchreven, die eerder de pijn konde verſachten, dan een Genees-middel van boven ingenomen: om dat de verſachtende en pijn-ſtillende middelen gelijck als met volle krachten tot aen de Nieren komen. De Clyſteer wierde van weynigh nats gemaeckt, op dat de Nieren door de veelheyt niet en ſouden geperſt worden, en datſe de Juffrouw te langer ſoude konnen inhouden. Deſe was duſdanigh:

N. *Wortels van witten Heemſt*,
Witte Lelien,
Peterſelie, van elcks 2 lood,
Ooſter-lucie, een lood,
Bladeren van Violetten-kruydt,
Beete,
Maluwe, *ofte Keeskens-kruyt*,
Witten Heemſt,
Bingel-kruyt,
Glas-kruyt, van elcks een hand vol,
Bloemen van Camillen,
Melilote, van elcks een halve hand vol,
Vette Vijgen, 5 in getal,
Semelen in een doecxken gebonden, een halve hand vol,
Topkens van Dil, een halve hand vol,
Saet van Vlas-kruyt,
Fenigrieck, van elcks een half lood,
De vruchten van Kriecken over Zee, 7 in getal,

Koockt dit te ſamen in gemeen water tot dat'er ſeven oncen overblijven, door-gekleynſt zijnde doet daer by

Elect. Benedict. laxat. 1 lood,
Diacatholicum, 1 once,
Oly van Camillen,
Iris, *ofte Liſch*,
Wijnruyte, van elcks een lood,
Gemeen Sout, 1 vierendeel loods.

Mengt dit t'ſamen tot een Clyſteer, de welcke naderhandt, als ſy wederom hard-lijvich wierde, etlijcke malen vernieuwt is geweeſt. Ick hebbe den olie van Wijnruyt, en Liſch daer by gedaen, om dat deſe Juffrouw met veel winden in de Dermen gequelt was, die de Nieren perſten, ende de pijne van de gebreckelijcke ſijde vermeerderden. Ick hebbe oock altijdt ſorge gedragen, datſe geen ſtercke Clyſteren ſoude gebruycken, op dat niet te meerder vochtigheden naer de Dermen ſouden getrocken, en de Water-gangen meer ſouden geperſt worden. Na dat de Clyſteer gewerckt hadde, ſo namſe terſtondt dit dranckxken van boven in;

N. *Mithridaet*,
Veneetſche Theriakel, van elcks een half vierendeel loods,
Af-ſietſel van witten Heemſt, 4 oncen,
(Ick hebbe altijdt geoordeelt, dat die drancken, die men in geeft om de gebreken van de Nieren en de Blaes te geneſen, lanck van nat moeten zijn.)
Olie van ſoete Amandelen verſch geperſt, 2 lood,
Sirope van witten Heemſt, 1 lood,
Mengt dit t'ſamen tot een dranckxken,

Dit heeft ſy terſtondt wederom met veel andere ſlijmige en galachtige vochtigheden uyt-gebraeckt. Als ick nu ſagh dat de Nature tot braecken was genegen, ſoo hebbe ick goet gedacht dit volgende Braeck-dranckxken te laten maecken, 't welck niet ſeer ſterck en is.

N. *Af-ſietſel van Radijs*, 4 oncen,
Oxymell. cum Agaric. ofte, *Honig-aſijn* met *Agaricus*, 1 once,
Poeyer van de wortelen van Mans-ooren, 4 ſcrupels,
Caneel-water, 1 vierendeel loods,
Mengt dit te ſamen tot een dranckxken.

Hier van heeftſe veel Galle en ſlijm, met groote verlichtinge uytgebraeckt. Nae het braecken hebben wy met pijnſtillende genees-middelen van *Conſerf van Rooſen* een jaer oudt zijnde (om de maegh te verſtercken) met 3 greyn *Laudan. Queraet.* tot een conſerfjen gemaeckt, van binnen ingevende, en van buyten met olie van Schorpioenen ſtreykende, de pijn meer en meer ſoecken te verſoeten en te verſachten. Ick ſoude de *Vena Poplitis*, dat is, Haeſen-ader van dat Been daer de dovigheyt in is, zijnde aen de ſelfde ſijde van de beſeerde Nier, hebben doen openen (op dat de veel-

veelheyt des bloedts van wegen de ſpanninge der Aderen op het beſchadigde deel liggende, de pijn niet en ſoude vermeerderen) ten waere dat de Bewaerſter my bericht hadde, datſe onlangs in haer Kraem genoegh geſuyvert was. Doch om datſe oock met quade vochtigheden gequelt was, ſoo hebbe ick haer, nae dat de pijn afliet, daer van met duſdanigen dranckxken ontlaſt, en geſuyvert.

N. *Conſerf van Dadels*,
Benedict. lax. van elcks een half lood,
Morgh van Caſſia verſch uytgetrocken, anderhalf lood,
De Poeyeren, Sp: Diacarth:
Diaturb: cum Rheo,
Bereyde Wijn-ſteen, van elcks 1 ſcrupel,
Gediſtilleert water van Keeskens-kruyt, 2 oncen,
Oly van Koper-root, 6 droppels,
Menght dit tot een dranckxken.

Hier door zijn de Maegh, Dermen, en de Water-peſen ſacht genoegh geſuyvert. Daer na hebben wy ſoo van binnen, als van buyten voorgeſchreven middelen die de t'ſamengebacken vochtigheden weeck en de wegen des waters ſlap konnen maken. Want ſoo wierde naderhand het Gruys te lichtelijcker met de water-afſettende Genees-middelen afgejaeght, en de Steenen wierden morſelachtigh; ſoodanige zijn deſe navolgende.

N. *Wortels van witten Heemſt*, 3 loot,
Venckel,
Peterſelie, van elcks 2 loot,
Bladeren van Keeſkens-kruyt,
Violetten-kruyt,
Witten Heemſt, van elcks een hand vol,
Venus-hayr,
Roode Cicers, van elcks een halve hand vol,
Corinthen, 1 loot,
Geſchraept Soet-hout, 1 loot,
Vette Vijgen, 9 in't getal,
De 4 groote verkoelende zaden, van elcks 1 vierendeel loots,
Zaet van witten Heul, een half loot,
Peterſelie, 1 vierendeel loots,
Vruchten van Kriecken over Zee, 9 in't getal,
Pruymen van Damaſt, 12 in't getal,
Zaet van Anijs,
Croonkens-kruydt, ofte *Wilde Paſtinaken*,
Venckel,
Peerel-kruydt, van elcks 1 vierendeel loots,

Koockt dit in ſoo veel *Gepelde Gerſte-water* van het tweede af-ſietſel (want het eerſte is windachtigh) als genoegh is, tot twee en een half pont: door-gekleynſt zijnde doet daer by,
Syrope van witten Heemſt van Fernelius, 2 oncen,
Mengt dit wel onder malkanderen.

Van deſen dranck heeftſe tweemael des daegs 6 oncen gebeſigt. Daer-en-boven hebben wy deſe ſtovinge laten maken, waer mede ſy oock tweemael 's daegs de plaets van de Nieren en de Blaes met wolle lappen warm geſtooft heeft.

N. *Wortels van witten Heemſt*,
Venckel,
Peterſelie,
Stal-kruydt, van elcks 1 once,
Bladeren van Keeſkens-kruydt,
Violetten-kruydt,
Glas-kruydt,
Kervel, van elcks 1 hand vol,
Byvoet,
St. Ians-kruydt,
Wijnruydt, van elcks een halve hand vol,
Bloemen van Camillen,
Melilote,
Topkens van Dille (deſe dingen zijn pijn-ſtillende, en hebben een gematighde wermte, met onſe natuerlijcke wermte over een komende, en de ſelve vermeerderende) van elcks 1 handt vol,
Averoon, een halve hand vol,
Saet van Anys,
Venckel,
Peerel-kruyt,
Meloenen, van elcks een half lood,
Vlas-kruydt,
Fenigrieck, van elcks 1 lood;

Deſe dingen wierden grof geſneden, en daer na gekoockt tot een badinge, ofte ſtoovinghe, en van het overblijfſel wierde een pijn-ſtillende Cataplaſme ofte Pappe gemaeckt, daer by doende
Oeſterſche Safraen, 1 vierendeel loods,
Oly van Camillen,
Verſche Boter,
Oly van witte Lelien,
Scorpioenen, van elcks ſoo veel genoegh is.

Deſe dingen gedaen zijnde, wierde de plaets van de Nieren alle dagen werm beſtreken, met deſe volgende Salve.

N. *Verſche Boter*,
Oly van ſoete Amandelen,
Hoender, Ganſen of Conijnen-vet, van elcks 1 lood,
Oly van witte Lelien (de welcke uytnemende verſacht,) 1 once,
Scorpioenen, 1 lood,
Steen-violieren,
Dille, *Camillen*,
Salve van Agrippa, van elcks een half lood,
Menght dit te ſaem tot een Strijck-ſalfjen.

Naer dat nu de pijne verſoet was, en de vochtigheden verſacht, en de water-gangen geopent (de algemeene dingen te voren in 't werck geſtelt zijnde, gelijck wy boven verhaelt hebben) ſoo hebben wy van boven ingegeven middelen, die kracht hebben om den Steen te breken en het zant uyt te drijven; hoedanige deſe volgende zijn.

N. *Witten bereyden Amber-ſteen*, 2 ſcrupels,
Saet van Paliurus (of by gebreck van dien, [*Steenen*] *van Jujuben*,) 2 ſcrupels,

(Deſe twee hebbe ick dickwils door Godts gunſte, met

groot voordeel gebruyckt; als het water nu al eenige dagen verſtopt hadde geweeſt.)

Sout van Wijn-ſteen met Oly van Koper-root bereyt, een half ſcrupel,
Note Muſcaet, 1 ſcrupel,
Peterſelie-zaet van Macedonien, 1 half vierendeel loods,
Water, daer roode Cicers en witten Heemſt in gekoockt zijn, 4 oncen,
Syrope van witten Heemſt van Fernelius, een half once,

Menght dit tot een dranckxken.

Ick hebbe een ander, voortreffelijcke Heer, dat my beter aenſtaet: te weten, wanneer den ſiecken mager, Galachtigh, en dorre is, gelijck menighmael gebeurt, en heete Nieren heeft; gelijck als oock deſe onſe Juffrouw hadde:

N. *Zaedt van witten Heul*,
Meloenen, van elcks 1 vierendeel loods,
Concommeren, *Krieecken over Zee*,
Steen-breke, of de *wortels*, van elcks een half vierendeel loods,
Peerel-kruydt, *Peterſelie van Macedonien*,
Anijs, *Venckel*, *Brem*,
Roode Cicers, van elcks een half vierendeel loods,
Poeyer van Soet-hout, een half lood,
Zaedt van Juffrouw-merck, een half vierendeel loods,

Maeckt hier van een Poeyer, waer van men een vierendeel loods teffens ingeeft. Sy beſighde van dit Poeyer tweemael des daeghs met *gediſtilleert Venckel ofte Peterſelie-water*, ofte met het *affietſel van Roode Cicers, witten Heemſt, gepelde Gerſte, Soet-hout, Keeskens-kruydt*, ofte ('t welck ons beter ſmaeckt) met *lichten Rijnſchen Wijn*. Siet hier noch een ander, wijt-beroemde Heer, dat U E. miſſchien beter ſal bevallen, ſchoon het gemeen is.

N. *Veneetſche Terebinthijn*, anderhalf vierendeel loods,
Bereyde Salpeter,
Poeyer van Brem-zaedt, van elcks 1 ſcrupel,

Maeckt dit tot een brockjen om in te ſwelgen.

Dit volgende Genees-middel behaegt my meerder, 't welck onſe ſiecke Juffrouw oock dickmaels gebruyckt heeft.

N. *Het Steen-breeckende Poeyer*, in de winckels genaemt, *Sp. Lithontrib*:
Creeften-oogen, *Foelie*, *Bereydt Bockenbloedt*,
Zaedt van Brem, *Lavas*, *Peterſelie van Macedonien*,
Witten Heemſt, van elcks een half vierendeel loods,
Soet-hout, 1 vierendeel loots,
Gom Dragant, *Bakeliaer*, *Lange Peper*,
Zaedt van Kroonkens-kruydt,
Caneel, van elcks 1 ſcrupel,
Aſſche van Scorpioenen,
Eyer-ſchalen, van elcks 1 vierendeel loots,

Maeckt hier van een poeyer. Men geeft daer van teffens in een en een half vierendeel loots, met eenig Gediſtilleert water, dat een afſettende kracht heeft. Ten laetſten heeftſe *Pillen* inghenomen, die ghemaeckt wierden van *gewaſſchen Veneetſchen Terebinthijn*, met *water van Keeskens-kruyt ſoo lange gekoockt*, dat hy konde gepoeyert worden, daer dan by gedaen wierde, *Poeyer van Soet-hout*, *Saet van witten Heul*, en van *Meloenen*; Sy heeft oock *Suppoſitoria* ofte Setpillen ghebruyckt, ghemaeckt als volght.

N. *Het Poeyer van Bitter-heylig van Galenus*, 2 ſcrupels,
Trochiſcen Alhandal, 1 ſcrupel,
Honig, en *Sout*, ſoo veel als genoegh is,
Bereyde Scammoney, 3 greyn, die alleen aen de punt gedaen wierde.

Hier van heeftſe altijd afgangh gekregen: Daerom ſoude ick raden, als men de vuyligheydt ſoo kan quyt worden, dat men dickwils Setpillen ſoude gebruycken, en dat men ſoo veel Clyſteren niet en ſoude ſetten, ofte purgerende Genees-middelen van boven ingeven. Eyndelijck als wy ons afſcheydt van deſe ſiecke namen op den 4 van Slachtmaendt, 1637; Soo hebben wy haer tot verſterckinge van de Maegh voorgeſchreven, *Olie van Foelie*, *Bruynheyligh*, *Alſem*, *Roſen*, van elcks even veel: en om datſe omtrent de Nieren, en de Lendenen noch eenige hitte hadde, ſoo hebben wy haer belaſt dat die plaetſen, met *Olie van Violetten*, *Roſen*, *Roſen-ſalve*, daer een weynigh *Afijns* by gedaen is, ſouden beſtreken worden. Alle deſe treffelijcke Genees-middelen hebben wy menigmael, door de hulpe Gods, tot groote baet en geſont-maeckinge van veele ſiecken nu 22 jaren langh beproeft. Doch indien den Steen in de Blaes hangt, ſoo en kan hy door Genees-middelen niet uyt-gedreven worden: maer dan is'er een Steen-ſnijder van noode. Maer om U E. niet langer op te houden, achtbare Heere, ſoo ſal ick het kort maecken; en ick ſal dit eenige van den Steen der Blaſe daer maer by-voegen, op dat ick V E. niet langer laſtich en valle. Een ſeecker Dochterken van twaelf jaren, wierde in mijn by-weſen van een Steen-ſnijder ofte Land-looper van een Steen in de Blaes geſneden: en als nu den Steen was uyt-gehaelt, ſoo en heeft de wonde naderhandt van den genoegh ervaren Heel-meeſter *Nicolaes Schavert* niet konnen geſloten worden: want uyt de ſelve liep eenige jaren, alle dagen, een dick, rootachtigh, lijmigh, en altemet oock wit en zandigh water, met ſulcken overvloedigheydt, dat rondom deſe nu verouderde ſweere, jae omtrent de lippen van de ſchamelheydt ſelve, een Steenachtige ſtoffe gelijck als tot heuvelkens t'ſamen-groeyde, de welcke nochtans door ſacht aenraken ofte wrijven lichtelijck af viel: in welckers plaets dagelijcks even wel wederom nieuwe ſtoffe, tot verwonderinge, gebracht wierde en aen-groeyde. Dit Dochterken is noch op deſen huydigen dagh in het leven, en met haer oudt gebreck beladen. Ick ſoude ſoodanige veele konnen by-brengen, maer dit ſal genoegh weſen, vermaerde Heere. Wat U E. met my hier van gevoelt, ſal U E. in het ſeer geleerde Boecxken van den Steen der Nieren en der Blaſe ('t welck ick verſtae onder de Perste weſen) ons openbaren; Ondertuſſchen blijft met de uwe gegroet van uwen *Someren*, gelieft mijne gebiedenis en groetenis te doen aen den Hoogh-beroemden *Heinſius*, mijnen Neeve, een onvolprijſſelijck man, en boven verdienſte tot my genegen, aen den grooten *Vorſtius*, aen den doorluchtigen en hoogh geleerden *Goolius* mijnen Neeve, openbaer Leer-meeſter der *Wilkonſte*. In mijne Oefen-kamer met haeſt,

Den 13 van de Slacht-maend, 1637, In den Avont.

CON-

CONSULTATIE, ofte RAEDT-GEVING *Van het* STEEN-SNIJDEN

Ofte het Snijden van een Steen in de Blaes.

Den EERSTEN RAEDT.

VOlgens het mondelingh verhael, en de ſchriftelijcke verklaring van het gebreck, ſoo konnen wy uyt alle de teeckenen met recht vermoeden, dat den doorluchtigen Heere met een Steen in de Blaes gequelt is, den welcken, den *Operateur*, ofte Steen-ſnijder met de *Catheter* gevonden, en bekent gemaeckt heeft, ſoo dat'er niet aen te twyffelen is. Och of het ſoo gemackelijck waere, den ſelven te breken, ofte door ſnijden uyt te haelen, als het wel licht is, de maniere en ordre van groeyen te verhaelen. De ſtoffelijcke oorſaeck van den ſelven is ſonder twijffel een dicke vochtigheyt, met eenig gedeelte van Galle, de welcke nae de Nieren geſchooten, en van de hitte dun gemaeckt en in ſeer kleyne deeltjens ontdaen zijnde, tot gruys t'ſamen groeyt, maer het groover gedeelte, 't welck niet en kan ontdaen, ofte op de voorgeſtelde wijſe doorſneden worden, ontaert, en wordt tot Steentjens, daerom heeft deſen Heere de voorleden maenden geduerig gruys en Steentjens gelooſt. Het heeft oock lichtelijck konnen geſchieden, dat de dickſte en grofſte vochtigheyt nae de Blaes gedreeven zijnde, aldaer is blijven hangen, en ten laetſten, aen een gepackt is, en op de verhaelde wijſe de Natuere van Steen ontfangen heeft: hier van heeft den doorluchtigen Heere pijn en ſmerte, dewijle de Blaes van een ongelijckmatigh voorwerp geprickelt en getergt wordt: den Steen groeyt aen uyt het afvloeyen der zandekens, de welcke by een vergadert zijnde, den hoop grooter maken. Hier uyt konnen wy lichtelijck afnemen, dat de ſtoffe van de grofſte vochtigheydt uyt de Maegh ontſtaet, de welcke koudt en vochtigh van gematigtheydt is. De vochtigheydt helpt tot het voortbrengen van die humeuren, en de hitte des hoofts, de welcke het geſtadigh loopen en tranen der oogen te kennen geven, waer door de oog-leden worden omgekeert: deſe onnatuerlijcke hitte treckt al te veel na haer, en daer op volgt dan mindere koking, de welcke door natuerlijcke warmte volbracht wordt: hier door worden de vuyligheden en uytwerpſelen vermenigvuldigt, de welcke van deſe hitte verdunt zijnde, naer verſcheyden deelen des lichaems verſpreydt worden, daerom volgen daer na de verhaelde gebreken, en inſonderheydt de verhaelde toevallen. Waer over den doorluchtigen Heere drie vragen voorſtelt: 1. Of den Steen kan gebroken, en in kleyne deeltjens of zandekens ontdaen worden. 2. Indien hy ſijnen wenſch niet en kan bekomen, ſoo vraeght hy, of hy ſonder gevaer, daer van kan geſneden worden. 3. Indien het ſnijden tot den toekomenden Lenten werdt uytgeſtelt, of'er behulp-middelen zijn, waer door belet kan worden, dat hy in die tijt niet meer aen en groeyt. *Ick antwoorde op de eerſte vrage*, dat'er geen oude en nieuwe hiſtorien en ontbreken, uyt de welcke blijckt, dat een ſoodanigen Steen ontdaen en gebroken wordt. Maer *Galenus in 6. Epid. 26.* verſeeckert dat dit gebreck alleenlijck door de *Chirurgye* ofte hantwerck geneſen wordt. Ick houde het met de voornaemſte voorſeker, dat deſen Steen niet en kan gebroken, en vermorſelt worden, daerom hebben veele verſochte water afdrijvende middelen den Steen doen groeyen en toenemen, ick late ſtaen, datſe den ſelven tot gruys ſouden hebben konnen verbryſelen: want voor 6. maenden heeft het water dickwils opgehouden geweeſt, 't welck nu ter tijdt niet en geſchiet. Want een kleyn Steentjen heeft lichtelijck naer de krop van de Blaes konnen ſacken, doch grooter geworden zijnde, kan het ſoo wel niet geſchieden, noch te het water opgeſtopt worden. Hier komt by, dat een kleyn ſteentjen, ſich ſelven geheel in de krop van de Blaes ſettende, den deurtocht van alle kanten belet, maer grooter zijnde, en kan hy den deurgangh des water over al niet beſetten. Uyt het gebruyck van de water afſettende middelen, blijckt oock, waerom hy tegenwoordichlijck geen gruys, ofte ſteentjens en looſt, aengeſien uyt het gebruyck van de ſelve, de Aderen wijder, en de ſelfſtandigheydt der Nieren ſlap, en open geworden zijn, waer van, door het toevloeyen der vochtigheden van de Nieren naer de Blaes, den deurgangh ruymer is geworden. Hoe groot *Hippocrates* en *Galenus* deſe gelegentheydt geacht hebben, kan men uyt veele van haere ſchriften bekennen.

De werckende oorſaeck moet de hitte van de Lever, en Nieren worden toegeſchreven. *Wat belangt de tweede Vrage*, men moet tot het ſnijden, als tot het plecht-ancker zijn toe-

toevlucht nemen, waer van wy niet ſekers en konnen beloven, alſoo het een onſeker, en twijffelachtigh hulp-middel is. Voor dit ſnijden moet men verſcheyden middelen verſoecken, die op het geheel, en op het deel ſien; en byſonderlijck, de welcke voor het ſnijden, de drift der vochtigheden ſtuyten, onder het ſnijden voortdrijven, en na het ſnijden de toevallen verbeteren. Maer alſoo hy voor tegenwoordigh ſoodanigen ſnijdingh weygert, ſoo moeten wy de preſarvatie, ofte voorkominge by de hand nemen. Dit en ſchijnt ten eerſten aenſien niet alleen moeyelijck, en quaet om doen, maer oock onmogelijck, aengeſien dat den Steen, mijns oordeels, in weynige maenden zijn meeſte groote gekregen heeft; maer het is wat anders met de on-ordentlijcke maniere van leven, en het geduerigh gebruyck van de water-af-drijvende middelen, dan het ſal weſen met die hulp-middelen, die welcke wy ſullen voorſchrijven; noch ick en kan niet ſien, dat den Steen, in ſoo korten tijdt, ſonder de voor-verhaelde gelegentheydt, aengroeyt en toeneemt. Ick kenne hier een deftigh Raedtsheer met ſoodanigen Steen beladen, die geſtadigh een dicke vochtigheyt in overvloedt looſt: nochtans en is hy in veele maenden, en miſſchien jaren niet vergroot, ofte vermeerdert, 't welck ick beſluyte uyt de eygentlijcke toevallen. Daer en boven is in de voorleden jaren een ſeker Advocaet, ofte Voorſpraeck geſneden, en een ſtuck van de Steen ingelaten, 't welck metter tijdt de voorige toevallen verweckte: na 't verloop van eenigh tijdt is hy wederom geſneden, en het ſtuck uytgehaelt, aen 't welcke een kleyn by-voegſel was aengegroeyt, na dat hy anderhalf jaer hadde geſneden geweeſt, 't welck geſchiedt was door een onordentlijcke maniere van leven. Het ſal anders gaen met den doorluchtigen Heer volgende eenen goeden regel van leven, en veele behulp-middelen gebruyckende, die van de Chirurgie ofte hand-werck, en van de genees-dranken ſullen genomen worden. Doch laet ons voor eerſt overwegen die, de welcke van de Chirurgie genomen worden, en of men om voor te komen magh Bloet-laten. Daer en is niet aen te twijffelen, of de beſchadigende vochtigheden verſchillen van de Nature des bloedts: jae den doorluchtigen Patient ſchijnt veel eer vol quade vochtigheden te zijn, dan anders. Maer al is 't dat het bloet niet en beſchadigt, als een voorname oorſaeck, ſoo ſchijnt het te beſchadigen als mede-helpende, alſo een heete vochtigheydt de dicke en taeye vochtigheden voert naer de inwendigſte deelen; daerom keuren wy voor goet dat uyt den Arm eenigh bloedt gelaten werde, 't welck oock ſelfs de oogen ſoude helpen. *Aengaende de Fontanellen, ofte dragten*, die en konnen wy geenſins voor goet houden, om dat, indien wy deſelve willen maken om voor te komen, en van de Blaes af te trecken, wy het ſelve naeulijcks in dien korten tijdt, die voor het ſnijden gaen ſal, ſullen konnen verkrijgen. Nopende de wryvingen, die worden gepreſen in de bovenſte deelen, om af te trecken, maer geenſins in de benedenſte. Belangende de genees-drancken, wy houden voor goet de gewoonlijcke ſacht affettende, en de gewoonlijcke bereydende Syropen. Een voor-bereydingh gemaeckt zijnde, ſal men ingeven een dranck van *Agaricus* met een weynigh *Rhabarbar*, met *Syroop van Rooſen*, en *van Eycken-varen*; en ick ſoude met deſe enckele purgatie, ofte ſuyvering te vreden zijn; aengeſien dat den doorluchtigen Heere genoegh gepurgeert is geweeſt. Nochtans gelooven wy, dat den geheelen winter-tijdt eenige ſachtelijck-affettende, ofte weeck-makende Genees-middelen noodſaeckelijck zijn, gelijck een weynigh *Caſſia*, en *Pillen* van *gewaſſchen Aloe*, tweemael, ofte ten minſten eens ter weke; op de tuſſchen-komende dagen prijſen wy ſeer het gebruyck van *Oxymel*, ofte *Honig-aſijn* tot 2 oncen, aengeſien *Galenus* 6. *de Loc. aff. c.* 4. deſe woorden heeft: *dat de Honig-aſijn door ſich ſelven den Steen kan breken*, welckers aenſienlijckheyt wy altijt hoogh achten om den Steen voor te komen, en te geneſen. Wyders aengaende de ſpijſe, als men daer by doet *Limoen-ſap* om dun te maken, om dat de dicke vochtigheyt dun gemaeckt zijnde, de gelegentheyt, van het meerderen des Steens, wordt wechgenomen, ſoo ſal men altijdt daer *Oxymel* by doen. *Voor de pijne, en brant des waters*, indien die ſeer groot zijn, ſal dit Genees-middel wel het beſte zijn, een af-ſietſel, gemaeckt van *Bloemen van Plompen*, en *Violetten*, *Saet van witten Heul*, *Sebeſten*, en *Soet-hout*, altemael geſooden in gemeyn water, met welcken dranck dien brandt en pijne ſal konnen geſtilt worden. Aengaende een *Af-ſietſel van Salſa en China*, die miſprijſen wy gantſchelijck, om datſe de vochtigheden ſmelt en naer de Nieren drijft, waer van de ſtoffe des Steens wordt vermeerdert. Doet hier by, dat een af-ſietſel de quade gematightheden niet en verbetert, de welcke diep gewortelt zijn. Daer en boven miſprijſen wy ſtercke Water-afdrijvende middelen, de welcke de Stoffe naer de Blaes afvoeren, en de Steen en pijne vermeerderen. Een goede maniere van leven is den doorluchtigen Heer ſeer wel bekent.

Sanctorius Sanctorius, en
Hieronymus Theobaldus,
Genees-meeſters van Venetien.

Den
TWEEDEN RAEDT.

ALhoewel in het Steen-ſnijden geen ſeeckere regels en konnen worden voorgeſchreven, waer nae den ſiecken ſonder gevaer ſich kan ſchicken, om de verſcheydentheydt der toevallen, de welcke nae het ſnijden plegen te volgen, en om dat altijdt uyt de tegenwoordigheydt van de aenwijſende teyckenen wordt afgenomen, wat te doen ſtaet: want van het toe-komende en wordt geen aenwijſinge genomen; nochtans kan men eenen algemeenen regel geven, die nut, en noodſakelijck is voor den ſiecken. *Drie dingen ſtaen te overwegen. Het eerſte belanght die dingen, de welcke voor het ſnijden ontmoeten. Het tweede onder het ſnijden. Het derde nae het ſnijden.* Soo veel het eene aengaet, men moet eenen bequamen, en gelegen tijdt verkieſen: te weten, in den Lenten; maer om dat die ſomtijdts ongelijck is, ſoo moet de geſtalteniſſe des luchts niet heetachtigh weſen. De eerſte hulp-middel, ten opſicht van 't geheele lichaem, ſal weeſen een bequame Purgatie, ofte ontlaſtinge in geſchrift geſtelt: men moet altijdt

altijdt ſien op die vochtigheden, de welcke de overtolligſte zijn, 't welck men uyt de geſtalte van 't geheel ſal beſluyten, maer inſonderheydt van de ontlaſtinge ſelfs, aengeſien alle ſieckten uyt de overtolligheydt der vochtigheden voortkomen. Hier ſtaet te letten, dat alle ſuyveringh des lichaems, met weynigh verlies van krachten, moet geſchieden, opſicht nemende niet alleenlijck op die krachten, de welcke het purgeren of ſuyveren konnen uytſtaen, maer veel meer op die geene, de welcke een groote ſieckte konnen te boven komen, gelijck als is het ſnijden en het uythalen van den Steen: daerom ſal menſe door een ſcheydinge ſoecken te wege te brengen, allencxkens bereydende, en allencxkens ſuyverende, byſonderlijck de overtolligheydt der vochtigheden. Moet oock wel aengemerckt worden, dat de voorbereydende, ofte verdunnende en afvegende middelen, veel dagen voor het ſnijden moeten aengewendt worden; want de vochtigheden dun gemaeckt zijnde, ſouden anderſins met meerder drift op het beſeerde deel vallen. Staet ten 3. acht te nemen, dat het Bloed-laten, niet lange voor het ſnijden, moet beſocht worden, om dat het weynigh voordeel ſoude doen, alſoo het bloedt niet alleen wordt afgetrocken om ſijn overvloedt te verminderen, maer oock om van het beſchadigde deel af te trecken: hoe dat het dan naeder voor het ſnijden geſchiedt, hoe beter. De maniere van 't Bloed-laten ſoude beſt by beurten hervat worden, om dat het te rugge trecken te beter ſoude geſchieden, 't welck *Galenus* dickwils heeft aengemerckt, het ſoude oock ſonder verlies van krachten geſchieden. Men ſal altijdt een goede maniere van leven onderhouden, de welcke ſiet op de quantiteyt ofte hoe-veelheyt, op de tijdt, en ordre. De hoe-veelheyt en de hoedanigheyt ſal in 't begin van 't purgeeren of ſuyveren niet heel ſchaers zijn, gelijckſe wel metter tijdt moet voorgeſchreven worden. Hy moet altijdt Wijn drincken, die niet ſterck en is, en daer onder mengen water daer Sandel-hout in gekoockt is: want de Wijn is bequaem om alle vochtigheden te vervoeren: welcke kracht van 't water wordt gebroken. Hier komt by, dat het Sandel-houdt behalven het opdrogen, 't welck hier nodigh is, oock de ingewanden verſterckt en de vochtigheden tegenhoud, waer van alle toevallen na het ſnijden zijn aenſtaende. Eenige dagen van te voren moet hy ſich van Wijn onthouden, en in plaets, drincken water met *Sandel-houdt* en *Syrope van Conſtantinopelen*; want de wegen, alſoo naeuwer gemaeckt zijnde, verhinderen den deurtocht der vochtigheden, en daerom moet veel Sandel-houdt in het water gekoockt zijn. Alle deſe dagen langh moeten de bovenſte deelen [des lichaems] gewreven worden, om de benedenſte van de vochtigheden te ontlaſten, en het lichaem moet hy niet oeffenen ofte bewegen. Twee ofte drie dagen voor het Snijden moet hy een *Clyſteer* gebruycken, *alleen van laeuwe Olye van Roſen*, aengeſien dat 'er niet beter en is, om de gebreken van de Blaes te helpen, namentlijck onder die dingen, die door 't fondament worden ingeſpuyt, alſoo de Blaes aen den Eyndel-darm vaſt is. Deſen olye bedwingt het Bloedt, en verſterckt die Aderen: alſoo de tacken van die Aderen, die de Speen-aderen beneden maken, voortkomen van de tacken van de Holle-ader, die oock door de Blaes verſpreydt zijn. Ick houde het voor ſeer goet, dat hy twee dagen voor het Snijden ſlaep-verweckende [genees-middelen] gebruycke; want het waken verſpreyt alle vochtigheden, en breeckt de krachten, om dat het niet en kan geſchien, ofte in een ſaecke, daer het leven aen hangt, zijn geſtadige ontſteltenissen des gemoedts, de welcke het ſlapen beletten, het koken verſtooren, en de vochtigheden doen ſmelten: dit niet herſtelt konnen worden, dan door den ſlaep. Behalven deſe dingen kan hy noch een groote weldaet ontfangen, van het ſelve genees-middel, dewijle het de ſelve vochtigheden ſal dick maken, ſoo datſe niet met gewelt, van wegen het ſnijden, nae de Blaes en ſullen afſchieten: dat ſal geſchieden met een ſeer bequaem hulp-middel, 't welck te Venetien wordt bereydt. De hoe-veelheyd, maniere en tijdt, konnen dan worden voorgeſchreven, wanneer de byſondere gelegentheydt des ſiecken dat ſal te kennen geven. *Ten* 2. Het is aenmerckens weerdigh: te weten, wat den ſiecken onder het ſnijden, dienſtigh is: Ick en den voortreffelijcken *Sanctorius* hebben goet gevonden, dat, als 'er een inſnijdinge gemaeckt is, en een vinger ingeſteken, eermen een ander inſtrument daer'in ſteeckt, met een bequaem inſtrument olie ſal inbrengen, om dat het gemackelijcker is den Steen ſoo uyt te krijgen, dan ſonder olie. De voortreffelijcke *Sanctorius* heeft gepreeſen *Olye van ſoete Amandelen*, doch ick geloove, dat wrange olye van Rooſen, ofte met ſoete gemengt, beter is: die ſal een gemackelijcken doorgang bereyden voor den Steen, en ſal de pijne konnen verſoeten, maer 't welck noch meer is, en 't welk ick noch meer achte, hy ſal ontſtekinge konnen voorkomen, het loopende bloedt, en de vochtigheden voortdrijven, en het lijdende deel verſtercken, jae wy hebben door ervarentheydt geleert, dat 'er geen treffelijker hulp-middel tot wonden gevonden wordt. Als den Steen uytgehaelt is, en moeten de gewoonlijcke Olien niet achter gelaten worden, en de geheele ſaecke moet een ervarent Meeſter vertrouwt worden, nochte den Genees-meeſter moet ſijn handen niet in eens anders werck ſlaen. Na het ſnijden plegen veel toevallen te overkomen, de welcke een Konſtenaer, die de Genees-konſt niet en verſtaet, niet en kan helpen. Godt geve, dat hy 'er wel mach afkomen. Deſe toevallen plegen veele te zijn, en onder de ſelve de *ontſteeckingh*, de welcke het Bloedt-laten en andere hulp-middelen vereyſcht, de welcke niet en konnen voorgeſtelt worden, ten zy dat de gelegentheyt van den ſiecken bekent, en het verlies der krachten overwogen zy, door het onderſoecken van de ſieckte en de toevallen: want daer en ſterft niemant, den welcken de toevallen niet en overkomen, die de doodt veroorſaecken. Hier moet by zijn een neerſtigh en ervarent Genees-meeſter, die op verſcheyden wyze en ordre een goede maniere van leven, en de Genees-middelen voorſchrijft. Deſe ſieckte pleeght te vergeſelſchappen *een ſeer grooten brandt des waters, van wegen de wonde*, de welcke door verſcheyden middelen kan vermindert worden, die na de verſcheyden gelegentheyt der wonde worden aenghericht. Hier worden verſcheyden hulp-middelen tot ſoodanigen gelegentheyt bereyt, die gantſch veyligh zijn, die ſonder twijffel den brandt verſoeten. Men moet hem wach-

 ten,

ten, ſoo veel als mogelijck is van water, en alle anderen dranck, ten ware dat de Koortſch ſeer hevigh ware, de welcke ſonder vervochtinghe het water hitſiger ſoude maken, waer van meerder brandt wert veroorſaeckt. De Clyſteren moeten in deſe tijdt weeck-makende zijn, in plaets van [vleeſch-]ſop met Melck, ofte wey van Melck en Oly van Rooſen, met Caſſia en een weynighjen Suycker. Hy moet wel toeſien dat hy geen Speenen en veroorſaecke, de welcke, overmits het mede-gevoelen van de na-by-gelegene deelen, de gequetſte Blaes groote ſchade doen. Dit met haeſte.

Hieronymus Theobaldus,
Genees-meeſter van Venetien.

Den
DERDEN RAEDT.

DAt den doorluchtigen Heer een Steen in de Blaes heeft, is ſoo kennelijck, dat ick het te vergeefs achte, andere oorſaecken van gebreckelijck water-maken te onderſoecken: want de genegentheyt om dickwils af te gaen, de ſtekende, en gelijck als knagende pijn tot aen 't hooft der mannelickheydt uytgeſtreckt, gelijck als of de pijp van mannelijcke roede verſworen was, bloedigh water-maken na het rijden te peerde, ofte op een wagen, ſwelling en brant der ſpeen-aderen, voorgaende looſingh van gruys, het beſincken van ſekere Steenachtige ſtoffe in het water ſich vertoonende, en taey wordende van wegen de langdurigheydt des gebrecks, 't welck van over acht jaren den doorluchtigen Heere quelt en pijnight, ſonder eenige, ofte altoos heel weynige verlichting van eeniger hande geneeſ-middelen te ontfangen, [deſe dingen, ſegge ick] en konnen niet anders beduyden, dan een Steen in de Blaes, gelijck als de hoog Geleerde mannen en de Steenſnijders niet t' onrecht dat vermoeden gehadt hebben, verſekert geworden zijnde, eerſt door het in-ſteken van een keersjen, 't welck in 't eynde een weynig is afgeſchrapt geweeſt, daer na door het inſteken van een ſilvere Catheter, met welcke ſy getuygen den Steen gevoelt te hebben. Den tegenwoordigen Steen is eenigſins rouw en oneffen, maer niet gladt, gelijck als marmerachtigh, ofte met ſeker ſlijm beſtreecken; want dan ſoude hy in 't voorby gaen het keersjen niet afgeſchrapt, noch merckelijcke pijne verweckt hebben, nochte ſoude ſoo lichtelijck in harde beweging bloedt hebben veroorſaeckt: hy en is nochtans niet uytmunte [groot] alhoewel van over langen tijdt gegroeyt, om dat hy geen groote ſwaerte, geen gedurige pijn, geen droppel pis, geen koude pis en verweckt, noch het afklimmen van een ladder verhindert, nochte met een vinger, door 't fondament ingebracht zijnde, gevoelt wordt: 't welck daerom geſchiedt is, om dat den doorluchtigen Heere geduriglijck water afdrijvende, en ontlaſtende middelen gebruyckt heeft, die de ſtoffe hebben afgeſet, anderſins ſoude hy meerder en grooter zijn geworden. Deſen Steen is gegroeyt uyt overvloedigh ſlijm, eensdeels van het hooft afvloeyende, eenſdeels in de koude, en vochtige Maegh gemaeckt zijnde, daer by komende een onbequame maniere van leven, en een onvolkomene verteeringe der ſpijſe, met veel dicke en verbrande Gal, die in de heete lever gegroeyt is, daer by komende al te grooten hitte der Nieren, de welcke ſoodanigen ſtoffe na haer trecken, en door het overmatigh gebruyck der water afdrijvende middelen, veel raeuwigheden naer het beledighde deel brengen. Om deſe ſelfde overtollige hitte des Levers en des hoofts, met een ongelijcke gematigtheydt der Maghe, en andere ingewanden, en heeft hy niet alleen voor deſen onderhevig geweeſt, Roden-loop, Buyck-loop, Lever-vloet, quade koortſchen, kranckſinnigheydt, en andere ſwaere gebreken, maer lijdt oock tegenwoordiglijck omkeeringe der oog-leden, met roodheydt, en traninge, en uytvloeyinge van een taeye en lijmige ſtoffe na de hoecken der oogen, en krijgt ſeer lichtelijck ontſtekinge in een yeder deel des lichaems, 't welck daer door een kleyne voorval ſich tot ſweeren ſtelt. Deſe dingen hebbe ick geſegt van het gebreck en de oorſaken.

Alſoo de geneſinge van het gebreck door twee middelen kan te wege gebracht worden, namelijck door genees-middelen, en door het hant werck des meeſters: ſoo en ſal het mijns oordeels niet door genees-middelen, maer alleen door het handt werck konnen geholpen worden: niet dat de genees-middelen gantſchelijck verboden worden, want de matigende en verſachtende ſullen de pijn ſtillen: waer toe het voornaemſte is Olie van ſoete Amandelen ſonder vuur uytgeperſt, met ſap van Limoenen ofte Queen: de afſettingen en ſachte braeck-drancken, ſullen het vloeyen beletten, en de gematigde waterlooſende middelen ſullen eenige driftige en vloedige ſtoffe, ſonder eenige ſchade konnen ontlaſten, en ſullen daerom veyliglijck konnen aengewendt worden: maer die genees-middelen, de welcke plegen gebeſight te worden om den Steen te ſlijten, te verbrijſelen en te ontdoen, ſullen altemael te vergeefs worden voorgeſchreven, om datſe de Lever en 't geheele lichaem merckelijcken beſchadigen, ſonder datſe den Steen konnen vermorſelen en uytdrijven. Want de genees-middelen, die van buyten opgelegt worden, ſullen naeuwlijcks yets te wege brengen, dan verlichting van pijn, 't welck oock ſullen doen, een badinge van olye, ofte eenige plaeſter omtrent de ſchamelheydt gelegt. De inwendige genees-middelen worden, ofte van boven door den mondt ingenomen, ofte van beneden ingeſpuyt: die door den mondt ingenomen worden, indienſe ſlaepachtigh zijn, ſoo ſullenſe krachteloos worden eerſe ſoo verre komen; indienſe ſterck zijn, ſoo Sullenſe de Lever, Nieren, en het Bloedt ontſteken; die door een ſpuyte worden ingebracht, en ſullen niet lang ingehouden worden, overmidts het ſcherp gevoelen van het beſchadigde deel; Behalven dat den Steen, mijns oordeels, door de langdurigheydt ſoo hard is geworden, dat hy alleen met een hamer kan gebroken worden. Derhalven moet men alle genees-kruyden laten varen; want hy ſal alleenlijk door het ſnijden van een verſocht *Operateur*, ofte Steenſnijder geholpen konnen worden: welck middel ick achte de veyligſte te weſen in deſe tijdt des jaers, in deſe geſtalteniſſe des lichaems, en in deſen ouderdom: nochte het geeft geen moeyelijckheydt, dat hy ontſtekingen onderworpen is, want men moet te voren een ontlaſtinge maken van het geheele [lichaem] en wat bloedt aftrecken, en na het ſnij-

den

den wat bloedts uyt het beſeerde deel laten loopen ; en ten laetſten met te rugge drijvende middelen den vloedt tegen houden. Soo komt dan de geheele geneſingh op het hant werck des Meeſters aen, nochte ick en ſie geen andere hoop van behoudenis, ſoo veel den Steen der Blaeſe aengaet. Het gebreck der Oogen en ſal niet alleen een ontlaſtinge des geheels en te rugge-treckinge van noode hebben, maer het ſetten van een Fontanel, ten minſten in den lincker arm, by aldien dat hy een afkeer heeft van een Seton ; en dat om af te leyden : jae het ſal oock van noode hebben verkoelinge des bloedts en der Lever, met Cichorey-achtige kruyden en diergelijcke alleen, ofte oock met gediſtilleerde Weye, 't welck ick meer prijſe, dan het *Aqua Virginis*, ofte Maegde-water, en ten laetſten ſal het van noode hebben een byſondere ſuyveringh des hoofts, en plaetſelijcke verkoelende en verdroogende middelen, die op de oogen gelegt moeten worden : de welcke alſoose van alle Schrijvers genoeghſaem worden voorgeſtelt, ſoo hebbe ick onnoodigh geacht die elck in 't byſonder hier voor te ſchrijven. Deſe dingen zijn 't, de welcke ick oordeele dienſtigh te ſullen weſen in de gelegentheyt ofte voorval van deſen doorluchtigen ſiecken Heere. Gegeven te Padue, den 2 van Herfſtmaendt, des Jaers 1624.

Benedictus Sylvaticus, Openbaer Leer-meeſter van de werckende Genees-konſt.

Den
VIERDEN RAEDT.

Al is 't dat de teeckenen van een Steen in de Blaes meenighmael twijffelachtigh zijn, en met eenige andere ſieckten ſoo na over een komen, dat daer over, onder de Genees-meeſters, grooten twiſt ontſtaet ; ſoo en is'er nochtans geen reden om te twijffelen in den voorval van den doorluchtigen Heere ; of de gebreken van het watermaken, waer mede hy van over lange gequelt is geweeſt, van een Steen der Blaeſe voortkomen, door dien dat hy van twee ſeer ervaren Steen-ſnijders met een Catheter blijckelijcken gevonden is ; ſoo dat, al waer 't dat alle andere teyckenen ontbraken, dit genoegh kan weſen om het quaedt te kennen : nochtans zijnder oock andere die 't ſelve doen blijcken : te weten, gedueríghe Koude-piſſe, moeyelijck water-maken, de welcke ſeer verſwaeren door het rijden te peerde, ſitten, wandelen, opklimmen van een ladder ; daer en boven geſtadige perſinge onder het water-maken, ſpanningh van 't gemacht, dick, wit water, met een dicke en taeye beſinckingh, daer beneffens het dickwils looſen van gruys, voor deſen geſchiedt, het welck ſich van over veele maenden niet meer en vertoont. Voeght hier by, dat hy in voorigen tijdt oock kleyne Steentjens is quyt geworden met groote pijne der Lendenen, en ſomtijdts looſinge des bloets, terwijle de moeyelijckheyt in 't water-maken duerde ; in 't eerſte wel verdragelijcker, om de kleyne Steentjens, die in de Blaes bleven ; maer daer nae ſwaerder, wanneer den Steen door de afſchietende zandekens, en het aenlijmen van een grof uytſchot, was grooter geworden. Den Steen van de Blaes dan veroorſaeckt eenen gedueríghen brandt, ſoo door eenige rouwigheyt wryvende, als door een ſiltig ſlijm, daer hy mede beſtreken is, den hals van de Blaes bijtende en prickelende ; door ſijne ſwaerte den deurganck des waters belettende, maeckt hy pijn in 't water-maken ; door de ſelve ſwaerte en hardigheyt dringende, maeckt hy alle toevallen erger, wanneer het lichaem ſeer beweeght wordt. Het gebeurt oock by wijlen, dat het quaedt, door het afſchieten van dicke vuyligheyt nae de Blaes, ſomtijdts mindert, ſomtijdts verſwaert, na dat'er veele, ofte weynige gematighde, ofte bijtende ſtoffe nederwaerts ſackt. Of'er nu maer eenen Steen in de Blaes is, of meer, en of die groot, of kleyn is, dat is qualijck te giſſen, 't welck nochtans niet weynigh doet tot een lichte geneſingh. De Operateurs ofte Steen-ſnijders die den Steen onderſocht hebben, verſeeckeren dat'er maer een en is, 't welck men daer uyt oock magh giſſen, om dat het water niet geheel wordt opgeſtopt, dan heel ſelden, en nae dat'er veel tijdts tuſſchen beyde verloopen is ; oock om dat het dringen, en de pijn in het watermaken minder is, dan in die gene, de welcke veele, ofte kleyne Steenen hebben, gelijck als ick uyt de voorvallen van eenige, de welcke eertijdts met den Steen gequelt, en nae haer doodt geopent zijn geweeſt, geleert hebbe. De Operateurs vergelijcken den Steen in groote by een Caſtanje, 't welck eenighſins een middelmatige groote is, die de Steenen van de Blaes meeſtendeel hebben. En men kan voorwaer niet anders gelooven, als dat den Steen binnen den tijdt van twee jaren, in welcke den doorluchtigen Heer deſe quellingh gehadt heeft, tot die groote is gegroeyt, alſoo eertijdts veel gruys is gelooſt, 't welck nu ophoudt, en allencxkens kan aen een backen ; en veel taey ſlijm gedueríghlijck na de Blaes ſchiet, 't welck noodſaeckelijck om de Steen moet gaen ſitten, en den ſelven gelijck als met een korſt betrecken.

Dit is de oorſaeck, dat den doorluchtigen Heer van over eenige maenden het raſch rijden te peerde niet meer en ken verdragen, 't welck hy over een jaer, een vierendeel uurs ſonder ongemack konde doen. Het groeyen van den Steen is op duſdanigen wijze geſchiedt : een grove, en inſonderheydt ſlijmachtighe ſtoffe aen de Nieren mede gedeelt zijnde, en aldaer lange verblijvende, ſoo om haere eygen taeyicheydt en dickte, als oock miſſchien, om eenige naeuwigheydt der Nieren, van de onnatuerlijcke hitte der ſelve gekoockt zijnde, en deſe taeye deelen verdwijnende, is ſo tot kleyne, en ſandtachtige, als tot grootachtige Steenen verhard; de welcke naderhant na de Blaes afſchietende, eenſdeels gelooſt, eenſdeels zijn opgehouden; en zijn alſo door een geſtadige toevloeyinge van ſandekens, en 't aenkleven van een dick ſlijm, metter tijdt grooter geworden, en tot een lichaem t'ſamen-gebacken. Het geheele lichaem deelt het ſlijm mede aen de wegen des waters, inſonderheydt om dat de Maegh verſlapt is, en oock veel vuyligheydt, door een onbehoorlijcke maniere van leven, vergadert heeft; als oock om dat de Herſſenen ſeer vochtigh en heetachtigh zijn, waer van bynae geſtadighlijck ſcherpachtige ſinckingen op de oogen vallen : en het is geſchiedt door het onmatigh gebruyck van water-looſende middelen, dat die vuyligheden

nu met meerder gewelt, als te voren, na de Nieren afſchieten, en het water, 't welck anderſins kun was, nu geheel dick hebben gemaeckt. Hier uyt blijckt, dat dit quaet ſeer gevaerlijck is, 't zy dat men de geneſingh wil verſoecken, ofte niet. Want veele beſwijcken onder de handt, ofte komen van de toevallen te ſterven; ick ſpreke van die geneſingh, de welcke door het ſnijden wordt volbraght. Wanneer de geneſingh wordt verſuymt, ſoo brengt de geſtadigheyt en grootheyt der pijne de ſiecken ten laetſten om 't leven. Soo vraegt dan den doorluchtigen Heer ons niet t'onrecht, *of den Steen van de Blaes niet op een ſachter maniere, en die ſoo wreedt en twijffelachtigh niet en is, en kan geneſen worden, dan door het ſnyden; ten tweeden, of ten minſten het meerderen van den Steen kan verhindert, en die ſeer ſwaere toevallen geweert worden, van de welcke de doodt is aenſtaende; ten laetſten, of het ſnyden bequaemlijck en ſonder gevaer des levens kan uytgeſtelt worden, tot den naeſtkomenden lenten, alſoo hy, van wegen ſeer gewichtige beſigheden, dit twijffelachtigh middel, in deſe tijdt, naeuwlyckſ kan beſoecken.*

Ick antwoorde op het eerſte; dat de Steenen van de Blaes ſomtijdts wel geholpen worden door genees-middelen, die in veel voorvallen beproeft en goet gevonden zijn, de welcke den doorluchtigen Heer heeft konnen leſen by *Horatius Augenius en Ferdinandus Epiphanius*, hoedanigh dit jaer ſeer krachtigh bevonden is, in den voorval van *Hieronymus Monegina van de ordre der Minne-broeders van St. Franciſcus*, een plaeſter van witten Ajuyn in witten Wijn gekoockt, en werm boven de ſchamelheyt geleght, 't welck tweemael hervat zijnde, ſoo heeft hy een Steen, den welcken hy drie jaren in de Blaes gedragen hadde, in heele kleyne ſtuckjens gebroken zijnde, uyt-gepiſt, en heeft ſijn vorige geſontheyt wederom verkregen; dat'er nochtans naeuwlijcks yet goets te verhopen ſtaet van het gebruyck deſer hulp-middelen, in den voorval van den doorluchtigen Heer, aengeſien dat hy veele en ſtercke Steen-brekende genees-middelen, langen tijdt gebeſicht heeft, niet alleen ſonder baet, maer oock met ſchade: te weten, door het verwecken van meerder vloedt van vochtigheden nae de Blaes, dan te voren; waer uyt ick giſſe, dat den Steen, die hy draeght, niet morſelachtigh, en alleenlijck uyt aen een klevende zandekens beſtaet; maer dat hy hard is, en uyt een dick, en taey verhardt ſlijm gebacken is, hoedanighen door het ſnijden alleen wordt wech genomen. Daerom achte ick, dat men geen Steenbrekende middelen meer moet gebruycken, op dat niet den Steen door het toevoeren van meerder ſtoffe te eerder groot werde, ten zy dat het hem luſt, die uytwendige plaeſter te beſoecken, 't welck ſonder eenigh gevaer kan gheſchieden.

Het ſnijden ſoude my goet duncken, het welcke, alſoo 't niet ſonder ſwarigheyt en is, nochtans eenighſins wordt bevonden veyligh te weſen; als men een wel-ervaren Konſtenaer raeckt; hoedanigh is *Joannes Maria Nurſinus*, Steenſnijder, te Venetien ſich onthoudende; onder wiens handelingh en beleydt, ick wel behoudeniſſe ſoude derven belooven, aengeſien dat den Steen noch ſoo groot niet en is, dat hy een groote wonde vereyſcht, om door uyt te halen, nochte ſoo kleyn dat hy moeyelijck zy te vatten, nochte ſoo morſelachtigh, dat hy gevat zijnde kan breken, en in ſtucken ſpringen.

Op het tweede, dat het meerderen van den Steen niet lange en kan verhindert worden, om dat den vloedt na de water-gangen niet geheellijck en kan wederhouden worden: waer uyt noodſaeckelijck, door het geduerigh aenkleven van vuyligheyt, den Steen eenigen aenwas moet krijgen. 't Welck de oorſaeck is, dat de toevallen van den Steen niet en konnen verſacht worden, maer met het waſſen van den Steen, oock toenemen. *Hier uyt blijckt de antwoorde op de derde vrage*, of het ſnijden, voor een half jaer ſonder gevaer kan uytgeſtelt worden.

Want alſoo den Steen in die tijdt grooter ſal worden, ſoo ſal oock noodſaeckelijck de pijn vermeerderen, en miſſchien ſal uyt het geduerigh ſchueren tegen de Blaes, een ſweeringe in den hals van de ſelve, ofte *Gangræna*, dat is, verſtervingh komen, in welck geval het ſnijden geenſins wordt in 't werck geſtelt. Soo dan moet men op 't ſpoedigſte dencken om een middel 't welck alleen overigh is, ick ſegge het ſnijden, en daer toe moet men het lichaem te voren bereyden. Het welck indien 't den doorluchtigen Heer nu ter tijdt niet en gelieft te doen, ofte niet gelegen en komt, ſoo moet men, ſoo veel het mogelijck, ſijn beſt doen, dat het quaedt niet aen en groeye, en dat de toevallen niet en verſwaeren. Het aenwaſſen des Steens ſal verhindert worden, indien het toevloeyen, van de Nieren en de Blaes werdt afgeleydt, indien door een goede maniere van leven, en door verſterckinge van de beſchadighde deelen, inſonderheyt van 't hooft, het her-groeyen van overvloedighe vuyligheyt belet werdt, eyndelijck indien de water-gangen ſomtijdts met eenigh ſacht genees-middel geſuyvert werden, nae dat het lichaem te voren behoorlijcken ontlaſt is: te weten, op datſe met haer de quade vochtigheden niet na de Blaes trecken. Tot verleydinge der vochtigheden ſouden dienſtigh weſen twee Fontanellen, de eene in den linckeren arm, de andere aen het rechter been, waer door de oogen oock groote nuttigheyt ſullen ontfangen. Oock ſal goet zijn het wryven der uyterlijcke leden des morgens, en dickwils een lood morgh van Caſſia, een weynigh voor den eten, te gebruycken, 't welck de ſcherpigheyt des waters oock eeniger maten ſal verſachten. Tuſſchen beyde ſal hy konnen nemen een ſcrupel pillen van Aloe met ſap van Rooſen toegemaeckt, eens, ofte tweemael ter weke, 's avonts een weynigh voor den eten. Om het hooft, en de oogen te verſtercken, houde ick voor goet te gebruycken Conſerve van bloemen van Roſemarijn, Oogen-trooſt, Rooſen, van elcks even veel, hier van een half lood teffens genomen, 's avondts nae den eten, ofte 's morgens 4 uuren voor het middagh-mael. Ick houde oock voor goet dat hy den geheelen winter gebruycke eenen Wijn die met Genees-kruyden toegemaeckt is, gelijck als met de wortel China, Lentiſcus, ofte Maſtick-boom, Betonie, Oogen-trooſt en Rooſen. Om de ſcherpigheydt des waters te verſoeten, is ſeer treffelijck een Poeyer gemaeckt *van een deel gekandeliſeerde Violetten-ſuycker, en twee deelen Poeyer van witten Heemſtwortels*, als men alle daegh daer van inneemt een lepel vol met wat witten Wijns, omtrent 2 uuren voor het middag-

mael.

mael. Het ſal oock dienſtig zijn het gemacht te beſtrijcken met oly van ſoete Amandelen ſonder vuur uytgeperſt. Ondertuſſchen is het oock noodſaeckelijck eenen goeden regel te onderhouden in eten en drincken. Men moet een lucht verkieſen die niet nevelachtigh, ofte winderigh en is. De ſpijſe, ſoo veel de ſelfſtandigheydt aengaet, die moet van goet voedſel zijn, daerom moet hy hem wachten van veel viſch te eten, en die goet is, moet hy ſoberlijck gebruycken. Hy moet hem onthouden van fruyt, uytgenomen Roſijnen, gekoockte Appelen en Peeren. Hy ſal verkieſen vleeſch van Kieckens, Bergh-vogeltjens, ſuygende Kalveren, jonge Bockſkens; als oock verſche Hoender-eyeren.

Aengaende de hoedanigheyt, hy moet vermijden alle ſcherpe en zoute ſpijſe, ſoo oock die vochtigh en dampigh is, gelijck Melck, en dicke en lijmachtige koſt, gelijck alle ſpijſe die van Melck wordt toegemaeckt, en alle Banckèt dat niet gereſen en is. Nopende de veelheyt, hy moet des avondts maer half ſoo veel eten als 's middaghs. Den ſlaep moet matigh zijn, en hy moet hem daer toe niet begeven, dan twee uuren na den eten. Den Wijn moet wit zijn, water gelijckende en niet ſterck van reuck. Het wandelen moet dickwils geſchieden, maer ſachtjens, en voor het eten. Langhduerigh ſitten is ſchadelijck, en alle geweldige beweginge van rijden, en anderſins. By aldien hy tot het ſnijden verſtaet, ſoo moet hy omtrent thien dagen langh voor het ſnijden gepurgeert, ofte geſuyvert worden; maer met een ſacht genees-middel, 't welck meeſt de heete vochtigheden wegh neemt, de welcke de ſinckingen op de Blaes met gevaer van ontſtekingh konnen verwecken. Hy ſal dan nemen, ofte laxerende Syroop van Rooſen, en Manna tot een dranckjen, ofte uytgetrocken Caſſia tot een brockjen om in te ſwelgen. Dan ſal hy vijf dagen langh nemen vleeſch-ſop daer Cichorey, Haſen-lattouwe, Papen-kruydt en Porceleyn in gekoockt zijn, met Syroop van Aſijn: 's daeghs daer aen ſal hy hem omtrent 6 oncen bloedts laten aftrecken uyt de rechter Lever-ader. Nae den ſeſten dagh ſal hy het voorſeyde dranckjen ofte Caſſia wederom nemen. Spijs en dranck moet in deſe tijdt middelmatigh zijn, want veel genomen zijnde, ſoude de volligheyt vermeerderen; en al te weynigh ſoude de krachten verſwacken, de welcke in het ſnijden ſterck moeten zijn. Drie dagen voor het ſnijden moet hy hem onthouden van Wijn, op dat het bloedt te minder ontroert zy, en van zoute en gekruyde ſpijſe. De maniere en het werck van 't ſnijden moet men ervarene Meeſters bevolen laten zijn, aen welckers bequaemheyt en behendigheyt de behoudenis van de ſiecke hanght. Na dat het werck van 't ſnijden gedaen is, ſoo moet met den doorluchtighen Heer gehandelt worden, gelijck als of hy van eenige andere oorſaeck een wonde in de Blaes hadde ontfangen: Te weten, hy moet weynigh ſpijs en dranck gebruycken, ſonder Wijn, tot dat de wonde toe-geheelt is, om dat te bevorderen, is ſeer krachtig den Weſt-Indiſchen Balſem, in de wonde gedropen, als'er geen gevaer van ontſtekingh meer en is, en oock wiecken met den ſelven Balſem op de wonde geleydt.

Johannes Prævotius, uyt het Biſdom van Baſel, openbaer Leer-meeſter van de werckende Genees-konſt te Padue, en Opſiender van den Hof der Genees-kruyden.

Den VIJFDEN RAEDT.

Den Regel en ordre, die den welgebooren Heer deſen winter begeert te onderhouden, om het aengroeyen van den Steen in de Blaes, ſoo veel het mogelijck ſal weſen, te verhinderen, moet ſoodanigh weſen, eerſtelijck dat'er minder ſlijmige en Galachtige vuyligheyt in het lichaem groeye, en daer nae, dat de gegroeyde en de vergaderde vuyligheden werden ontlaſt, ofte van de Nieren en de Blaes werden afgeleydt. Het ſal oock dienen tot het toekomende ſnijden, gemackelijcke uythalingh des Steens, en oock om de wonde ſpoedighlijck en veylighlijck toe te heelen, deſe ordre te onderhouden. Eerſtelijck houde ick voor goet, dat hy deſen winter drie ofte viermaelen inneme dit volgende dranexken, vijf uren voor het middag-mael.

N. *Bladeren van Cichorey*,
Betonie,
Agrimonie,
Venus-hayr,
Bernagie,
Haſen-lattouwe, van elcks een half greepjen,
Roſijnen,
Pruymen van Damaſt,
Gras-wortels, van elcks een half loot,

Laet dit ſieden tot 3 oncen; door-gekleynſt zijnde, ſet een nacht lang daer in te weycken.

Sene-bladeren, 1 loot,
Agaricus tot koeckskens gemaeckt, 4 ſcrupels,
Bloemen van Violetten,
Keeskens-kruydt, van elcks 1 greepjen,
Soet-houdt, 1 ſcrupel,

Dit wederom door-gedaen en uytgeperſt zijnde, doet daer by

Manna, 1 once,

Maeckt dit tot een drancksken van 4 oncen.

Op andere dagen laet hem 's morgens vroeg dit drancksken inneemen, maer dat hy ſich eerſt in het Badt begeve, gemaeckt met de kruyden die hier onder geſtelt worden, daer hy tot de Borſt moet in ſitten.

N. *Glas-kruydt*,
Violetten en *Keeskens-kruydt*, van elcks 3 handen vol,
Semelen, 6 handen vol,
Kriecken over Zee, een half pondt,

Doet dit by malkanderen. Het drancksken ofte affietſel is dit,

N. *Bladeren van Keeskens-kruydt*, 1 hand vol,
Peerts-ſteert een halve hand vol,
Roode Cicers, een half lood,
Kriecken over Zee 3 in getal,
De 4 verkoelende zaden uytgepelt, van elcks een half vierendeel loots,
Peerel-zaet, een vierendeel loots,
Soet-hout, 1 ſcrupel,

Laet dit ſieden nae de kunſt tot 4 oncen.
Door-gekleynſt zijnde doet daer by
Poeyer van Spongie-ſteen, 1 vierendeel loots,
Mengelt dit tot een kort dranckſken.

Ick prijſe daer-en-boven de ondergeſchreven Clijſterien tuſſchen beyde te gebruycken, ten minſten yeder weecke eens. De Regel-maete, in eeten en drincken ſal duſdanigh zijn: voor dranck laet hem gebruycken ſomtijdts een afſietſel ofte toegemaeckten Wijn, ſomtijdts gematighden Wijn, en gemengt met *water* van *Cichorey* ofte *Keeskens-kruydt*. Ick prijſe boven-maeten het *Sorbetum* van de Turcken: te weten, de *Syroop van Conſtantinopolen*: ſomtijdts ſal hy drincken Gerſte-water met Roſijnen, en Coriander-zaet [gekoockt,] nae dat'er veel ofte weynigh onnatuerlijcke hitte in 't lichaem beſpeurt werdt.

Ick raede hem voor ſpijſe te gebruycken, Kalfs-vleeſch, jongh Hamelen-vleeſch, gebraden en geſoden, Bergh-vogeltjens, Lijſters, Paterijſen: ick prijſe daer-en-boven oock ander kleyn gebeente, oock Haſen, Oſſen-vleeſch, met Meer-radijs ofte Peterſelie-wortels, ofte geele Caroten, ofte Paſtinaken, ofte Rapen toe-bereydt: als oock Zee-viſch, oock Schollen, Vooren, gebraden Snoecken ofte in kleyne Stuckskens geſneden met Oly, water en Peterſelie gekoockt. Hy ſal oock konnen eten Perſick-appelen gekoockt, ſoete Appelen, Pruymen; hy moet hem wachten van Vercken-vleeſch, en van Water-vogels.

Oock zijn goet Rapen, Steck-rapen, geele Caroten 's avondts met een weynigh Boters gekoockt. Indien men eenen regel moet voorſchrijven, om thien of twaelf dagen voor het Snijden te onderhouden, de welcke dienſtigh zy om de Nieren en de Blaes te verſtercken, op dat 'er te minder ontſteking tot de wonde ſlaen mach, dan houde ick voor ſeer goet, 's avondts te gebruycken, twee verſche Eyeren; op dien ſelfden dagh geleyt, en [gepelde] gerſte met Vleeſ-ſop, ofte water met verſche Boter, ofte een panatelle gemaeckt met water en een weynigh Boters: deſgelijcks een Vlaeye van twee geklopte Eyeren, met een weynigjen Melck, ofte verſche uyt-melckſel van Meloenſaet. Des morgens ſal hy nemen een ſop van gebraden ofte geſoden Kalfs-vleeſch met Broodt. In eten en drincken ſal hy hem wachten van al 't gene, dat de Nieren en Blaes ſal konnen verhitten.

Den toegemaeckten Wijn moet waterachtigh zijn, niet heel Sterck, met ſoo weynigh kruydt, als 't weſen kan. Hy moet hem niet vermoeyen met rijden te peerde ofte op een wagen: het gaen moet matigh weſen.

Tot de vlecken van de Beenen ſal hy nemen poeyer van Moſtert-zaet met Aſijn tot een ſmeerſel gemaeckt, en na het ſweeten de beenen daer mede beſtrijcken. De Clyſterien ſullen gemaekt worden van vet vleeſch-ſop, een doyer van een Ey, 1 once Suycker, en 3 oncen Olie van ſoete Amandelen, moeten weynigh van nat zijn, en niet al te warm gemaekt; en indien den edelmoedigen Baender-heere miſſchien eenige winden gevoelt, ſoo ſal hy daer by laten mengen 1 once Olie van Camillen, &c.

Adrianus Spigelius, van Bruſſel, openbaer Leer-meeſter van de Heel-en Ontleed-konſt, te Padue.

Den

SESDEN RAEDT.

Aengeſien dat den doorluchtigen en Edelmoedigen Heere van veele genees-meeſters verſcheyden raedt ontfangen heeft, de welcke in ſich ſelven, en van wegen de ſieckte, oorſaeck, toevallen, en het beſchadigde deel, volkomen, en klaer is, ſoo ſal ick onnodige dingen geen tijdt verſlijten, maer alle omwegen voor by gaende ſal ick de ſaecke ſelfs aenvangen.

Dat den welgeboren Heere eenen Steen in de Blaes heeft, blijckt klaerlick uyt het onderſoecken met de *Catheter*, uyt de hoedanigheyt, en de plaetſe van de pijn. Want hy lijdt pijne in den onderbuyck, ſchamelheyt, en het *Perinæum*, dat is de plaets tuſſchen het kloot-ſacxken en het fondament, inſonderheyt in harde bewegingen, welcke teyckenen zijn van een Steen in de Blaes, want dat de Blaes van ſich ſelven in den wel-geboren Heer niet beſchadight en is, blijckt genoegh uyt de werckingen van de ſelve, en uyt het gene hy quyt wordt. Wanneer den Steen gevonden was, heeft men beginnen te dencken, om den ſelven veyliglijck te geneſen; en te twijffelen, of hy door ſnijden moet wech-genomen worden: en dat niet t'onrecht, alſoo het handtwerck des Heel-meeſters, *nae het getuygeniſſe van Hippocrates*, ten hooghſten gevaerlijck is, inſonderheyt in een oudt menſche, in een ongeſonde geſtalteniſſe des lichaems, en eenen tijdt, die tot het werck onbequaem is. Daerom hebbe ick geoordeelt, dat men niet reuckelooſlijck, en haeſtelijck tot het ſnijden moeſt komen, voornamelijck wanneer uyt het recht gebruyck van genees-middelen, en een naeukeurige onderhoudinge van goede ordre in ſpijs en dranck, noch iets te hopen ſtaet: wanneer den Steen niet ſeer hardt en groot bevonden wordt, het water niet wordt opgeſtopt, de pijn verdragelijck is, de beweging niet ongemackelijck, en wanneer met het water noch veel ſavelachtige, en lijmige ſtoffe ſonder hinder wordt gelooft. Doch is buyten twiſt, dat eenen verouderden, vaſten, harden, en keyachtigen Steen, met geen genees-middelen vermorſelt, geſmolten en ontdaen kan worden; in tegendeel, eenen weecken, onvaſten en ſpongieachtigen, ſonder moeyte. De veylighſte geneſingh van den Steen beſtaet in 't ontlaſten van de lijmige ſtoffe, de welcke het zandt vergadert en aen een papt, en in 't beletten dat de ſelvige daer niet en groeye: gene geſchiedt door genees-middelen, deſe door de regel-maet in ſpijs en dranck. Alſoo den wel-geboren Heer heet van Lever, en Nieren, ſwack van Maegh, en van een galachtige geſtalteniſſe is, ſoo moet hy hem ten hooghſten wachten voor heete, ſtercke, en ſcherpe dingen, en ſich houden by afvegende, openende, en doorſnijdende middelen, hoedanige zijn ſachte en afvegende Cliſterien, ſachte braeck-drancken, ſoo de natuere daer toe genegen is: wyders zijn oock ſeer goet deſe volgende middelen in veele met groote vrucht beproeft.

N. *Saet van Keeskens-kruydt*,
Witten Heemſt, van elcks 3 vierendeel loods,
De 4 groote verkoelende ſaden, van elcks 1 vierendeel loods,

Gepel-

Gepelde Gerſte, 4 lood,
Roode Cicers, 6 lood,
Vette Vijgen, 9 in getal,
Sebeſten, 7 in getal,
Soet-hout geſchraept, anderhalf lood,

Laet dit al t'ſamen in 3 pond gemeen water tot de helft verkoken: waer van hy twee dagen langh ſal drincken. Ofte laet hem nemen,

Syroop van witten Heemſt, *van Fernelius*, 3 lood,
Boon-water, 4 lood, gemenght tot een dronckjen.

Om den buyck weeck en ſacht te maken, moet hy deſe dingen gebruycken.

N. *Terebinthijn met Radijs-water gewaſſchen*, 1 lood,
Beſien van Berberis ofte Sauſe-boom heel kleyn geſneden, en in Porceleyn-water eenen nacht geweyckt, een half vierendeel loods,
Poeyer van witten wel-bereyden Amber-ſteen, 1 ſcrupel,
Oly van ſoete Amandelen, ſoo veel genoegh is,
Menght dit t'ſaem tot een brockjen om in te ſwelgen;

Indien hy 't liever heeft ſonder *Therebinthyn*.

N. *Verſche uytgetrocken Caſſia*, anderhalf lood,
Electuarie van Sebeſten, een half lood,
Extract van Rhabarbar, 1 ſcrupel,
Sap van Soet-hout, een half ſcrupel,
Maeckt dit t'ſamen met Suyker tot een Bolus of brockjen;

Indien hy liever een dranckjen heeft,

N. *Caſſia verſch uytgetrocken*, 1 lood,
Electuarie van ſap van Rooſen, een half lood,
Tartari Vitriolat. 1 ſcrupel.
Menght dit met water van Peterſelie, ofte Glas-kruydt tot een dronckjen.

Ofte laet hem nemen *Pillen van Terebinthyn*. Stercker dingen en magh deſe ſieckte niet verdragen, 't welck in het breken van den Steen oock moet waergenomen worden, alwaer die genees-middelen den meeſten dienſt doen, die weynigh hoops, en veel krachts hebben, en die niet ſcherp en zijn, ofte nae looge ſmaecken, onder welcke ick voor goet keure *den geeſt van Sout*, *en van ſoet Koper-root*, als oock, *den geeſt van Terebinthyn*, *Oly van Criſtallen*, *en van Amber-ſteen*, *Sout van Wijn-ſteen met Oly van Koper-roodt bereydt*, *Zout van Boon-ſtroo*, *Stal-kruydt*, &c.

Eyndelijck en ſal ick niet ſtil-ſwijgende voorby gaen het ſecreet van *Johannes Baptiſta Theodoſius*, 't welck hy ſeght, dat hem niet gemiſt en heeft.

N. *Verſche blaederen van witten Heemſt*, anderhalve hand vol,
Verſche Boter, 3 oncen,
Honigh, een half pond,

Laet deſe dingen in genoeghſaem water verſieden tot het derde deel, waer van hy des morgens en des avondts een kleyn dronckjen warm ſal innemen.

Dit na de kortheyt des tijdts met haeſt. Godt geve, dat alles wel magh gelucken. In Regenſburgh.

Joannes Freitagius, *Genees-meeſter*.

UYT-KOMSTE.

NA dat den doorluchtigen en edelmoedigen Heere N. N. eenige jaren langh, verſcheyden oordelen en raetgevingen, van de aller ervarenſte Artſen en Heelmeeſters, over het pijnelijcke gebreck ſijns Lichaems, vergadert hadde, ſoo heeft hy ſich eyndelijcken, in 't laetſte van Hooy-maendt, deſes loopenden jaers, herwaerdts begeven, om ſich van onſen wel-verſochten en hand-ſaemen Steen-ſnijder *Ioannes Iacobus Merckius*, te laten ſnijden van den Steen der Blaes, die hem nu ſo veel jaren gequelt hadde. Maer op dat ſijn Lichaem 't welck anderſins ontſtekingen onderworpen was, te meer tot het werck bequaem ſoude gemaeckt worden, ſoo heeft hy voor af Saurbrunn / ofte Born-water willen drincken, ſoo om de heete ongematigtheydt te matigen, als oock om dat mede door het gebruyck van andere middelen de eerſte wegen, omtrent de ingewanden, daer de ſpijs gekoockt wordt, t'ſamen met de Nieren en de Blaes te meerder ſouden gereynigt worden. Soo is hy terſtondt, nae dat hy hier te Ulm, een Clyſterie ofte twee gebruyckt hadde, nae 't Born te Uberkingen vertrocken: alwaer hy eenige reyſen ſacht aſſettende ofte purgerende wijnen genomen hebbende, 8 dagen langh van het Saurbrunn ofte ſuer Born-water aldaer met gemack gedroncken heeft. Daer na is hy wederom nae Ulm gekomen, ten dien eynde, op dat hy met het afgaen van de Maen, ſoo daer geen heete ongematigtheydt des luchts by quame, het ſnijden ſoude laten in 't werck ſtellen, 't welck op dat het te geluckiger met Godt ſoude geſchieden, ſoo heeft hy drie dagen langh, eenen toegemaeckten aſſettenden wijn gebeſigt, daer op heeft hy hem wat bloets laten aftrecken; den 31 van hooymaent 1626. En de volgende acht dagen, heeft hy de Natuere laten ruſten, eenen naeuwkeurigen en matigen regel in ſpijs en dranck onderhoudende, en gantſchelijck van wijn ſich mijdende, ondertuſſchen niet verſuymende ſoodanige dingen, die dienſtig waeren om het galachtig bloedt te matigen, daerom nam hy dickwils wat Conſerve van Cichorey wortels, van Rooſen, ingemaeckte Citroen-ſchellen, en extrackt van root Corael, bequame Emulſien ofte uytmelckingen, dienſtige Syroopen, vleeſch-ſop met eenige kruyden gekoockt, hy beſigde verſcheyden Clyſterien van verſachtende en verkoelende dingen gekoockt, met Olye van Rooſen en Violetten gemengt: des avonts nam hy wat Syroop van Heul-bollen, en diergelijcke, die bequaem zijn om ſlaep te verwecken. Welcke dingen gedaen hebbende, ſoo heeft den doorluchtigen en Edel-moedigen Heere, eerſt ſijn gebedt tot Godt uytgeſtort hebbende, ſich ſelven in de handen van den voornoemden Meeſter over gegeven, om te laten ſnijden, het welcke van Stonden aen ſoo na wenſch van ſijn doorluchtigheyt is volbracht, dat, ſonder vertoeven met het eerſte vatten, den Steen twee oncen wegende, gladt, heel hardt, dicht, en geſloten, wierde uytgehaelt. Al is 't dat niemandt van de Genees-meeſters by dit werck geweeſt is, om dat den doorluchtigen Heere beſchaemtheyts halven onſe tegenwoordigheyt niet geerne en hadde, ſoo heeft nochtans de wonde van het ſnijden, daer na aan ons getoont zijnde, getuygt en te kennen gegeven, dat het ſoo wel gedaen

daen was, dat 'er niet aen en ontbrack. Maer wat is 'er geſchied? naeuwlijcks is den doorluchtigen ſiecken bequaemlijck te bedde geleyt, ſiet! daer ontſtaet een ſtekende pijn omtrent de Blaes, ſoo dat den eerſten nacht na het ſnijden hem moeyelijck genoeg viel. Maer als de plaets van de Blaes geſtooft zijnde, de ſtekende pijne, en het ophouden des waters verſacht wierde, ſoo is hy ten laetſten met het water, klonters Bloet, dat in de Blaes geronnen was geweeſt, door de wonde quijt geworden, daer op heeft hy den volgenden nacht meerder ruſte gehadt. Maer op den vierden dach na het ſnijden, zijnde den 10 van Oogſt-maendt heeft hem de Steeckende pijn met eenen inwendigen brandt van den gehelen Buyck onder den Navel, ſoo ellendiglijck overvallen, dat hy den heelen nacht met kermen overbraght: waer uyt wy niet anders en konden beſluyten dan een groote ontſtekinge van de Blaes en andere na by gelegene deelen, te meer alſoo de wonde, het geheele *Perinæum*, dat is, de plaets tuſſchen het kloot-ſackjen en het Fondament, en het kloot-ſackjen ſelfs blaeuw en peerſch begonden te worden. Wy hebben dan met alle ons verſtandt dit quaet tegen gegaen, ſoo met middelen van boven ingegeven, als oock met Clyſterien, inſpuytingen in de Blaes, en mede uytwendige middelen, maer het was al te vergeefs, door dien des levens krachten meer en meer vervielen; tot dat den vromen en wel-geboren Heere den 13 van Oogſt-maendt 's morgens omtrent de ſeſte ure Godt-ſaliglijck is geſtorven: wiens ziele in den Hemel eeuwiglijck leeft; het Lichaem, 't welck nae 't bevel van den over-leden Heer, moeſt gebalſemt worden, om in ſijn vaderlandt gebraght te worden ter begraffeniſſe, is op de volgende wijſe gevonden. Het hooft is niet geopent, maer volgens verſoeck, geheel gelaten, en met het ingieten van bequaeme dingen door de Neuſ-gaten en ooren toe bereydt, om te bewaeren. In de borſt en wierd niet onnatuerlijcks gevonden, dan dat de longe in de linckerzijde van de heele holligheyt der Borſt vaſt aen het Ribbe-vlies gehecht was. De Gal-blaes met overvloedige Galle vervult zijnde, hadde 30 Steenen in, onder de welcke eenen was gelijck als een Caſtanje, geelachtigh van verwe, een vierendeel loods ſwaer: een andere gelijck een Haſel-note een half vierendeel loods ſwaer: de andere waren kleynder, gelijck als Meloen-zaedt, Coriander, en Peerel-zaedt. De Maegh, Milt, Lever, Nieren, Derſmen, en Darm-ſcheyl waren natuerlijcken geſtelt, tot aen het benedenſte van den Eyndel-darm; daer de Blaes dicker en vleeſiger zijnde als 't behoorde, met een gedeelte van dien by-leggenden Darm, van wegen de geweldige ontſtekinge, verſtorven zijnde, van binnen heel ſwart was, anderſins geheel en nergens beſchadight, behalven in die plaets, daer het Tintel-yſer door de wonde in den hals van de Blaes door-ganck hadde, welcke wonde, alhoewel door het mede-deelen van de ontſtekingh blaeuw en ſwartachtigh geworden zijnde, alſoo geſtelt was, datſe ten opſight van de breete, het ſcheydtſel van 't *Perinæum* niet en raeckten, nochte ten opſight van de lenghte het Fondament ofte Kloot-ſacxken niet en beſchadigden: waer uyt men vaſtelijck moet beſluyten, aengeſien dat de wonde, inſonderheyt de eerſte dagen, van alle vreemde hoedanigheyt bevrijdt was, dat die toeval niet van de wonde, maer van een inwendige oorſaeck van volligheyt, ſijn oorſpronck gehadt heeft: Derhalven alle de voorgeſeyde deelen uytgenomen hebbende, bevonden wy, dat de inwendige ſpierachtige ſelfſtandigheyt des buycks, nae boven tot in de holligheyt van de Borſt, oock met een ſwarte bedervinge was beſmet. Alle welcke dingen wy Genees-meeſters ondergeſchreven, de welcke meeſtentijdt geſamentlijck tegenwoordigh zijn geweeſt, op het verſoeck van de dienaren van den overleden doorluchtigen Baron, hebben willen getuygen, gelijck alſſe geſchiedt zijn. Gedaen te *Ulm* in Swaben-landt, den 13 van Oogſtmaendt, 1626.

Gregorius Horſtius, D.
Joh. Regulus Villinger, D.
Sebaſt. Stromajerus, D.

Een Water tegen Graveel en Steen, aen den ſelven Doorluchtigen en Wel-geboren Baron, van een ſeker Geeſtelijck perſoon in Vranckrijck mede-gedeelt.

N. *Wortels van Venckel*,
Zee-kruyſdiſtel,
Peterſelie, van elcks 3 pond,
Vruchten van wilde Roosen,
Eycken-Marentacken, van elcks 1 pond,
Saet van groote Kliſſen,
Kleyne Kliſſen, van elcks anderhalf pond,
Netelen,
Steenbreke,
Peterſelie, van elcks anderhalf lood.

Laet dit te ſamen weycken in 20 pondt Malvaſey die ghenaemt wordt, *Malvaſia de Garbo.* Doet dan by dat nat,

Sap van Limoenen,
Glas-kruydt,
Radijs,
Peterſelie, van elcks 4 pond,

Menght dit t'ſamen, en diſtilleert het in een dobbel vat, tot dat'er niet als het grondt-ſop overblijft. In dit water ſal men mengen,

Sout van Menſchen-pis,
Amber-ſteen,
Bengel-kruydt, van elcks 1 once,

Van dit water ſal men gebruycken 3 oncen, met 5 droppels geeſt van Koper-root, 4 uuren voor het middag-mael, na dat het lichaem eerſt behoorlijcken geſuyvert is.

KINDER POCKEN EN MASELEN,

Na haren Aerdt, Oorſaecken, Ken-teeckenen, Voor-teeckenen, en Geneſinge, Recht-matigh Beſchreven

Door

WILLEM SWINNAS,

Doctor der Stede van den BRIEL.

Het I. Capittel.

Van de Benaminge der Kinder POCKEN *en* MASELEN.

DE *Kinder* POCKEN, alſoo ſy met die POCKEN, de welcke by ons de *Spaenſche* POCKEN genaemt werden, geen ghemeenſchap en hebben, en ſchijnen oock hare *Pockige naem* van de ſelve niet ont-leent te hebben: het welcke dies te klaerder blijckt, om dat ſy lange voor de andere, jae buyten twijfel van eeuw tot eeuw het menſchelijck geſlacht, voornament-lijck in dit gedeelte van de *Werelt-kloot*, beſwaert hebben: maer veel eer hier van daen, om dat ſy het gantſche *lichaem* bobbels, puyſtigh, en Pocks-gewijs bekleeden, ſoo dat deſe *naem* in onſe tale van hare geſtalte ſchijnt af-komſtigh te zijn. Doch wat de by-naem van *Kinder* POCKEN aengaet, die wert hierom alſoo uytgedruckt, om dat deſe *Sieckte* meeſt den *Kinderen*, minder de *Volwaſſene*, en alderminſt de *Oude luyden* gemeen is, gelijck als *Fracaſtorius Lib.* 2. *de Morbis cap.* 2. ſulcks getuyght. In 't *Griecks* (want by den *Griecken* heeft deſe ſieckte oock al in ſwangh gegaen, gelijck men uyt de ſchriften van *Hippocrates* en *Galenus* kan af-meten) werden ſy genaemt *Exanthemata*. In 't *Latijn* hieten ſy *Variolæ*, *quaſi parvi vari*, als of men ſeyde *kleyne Steen-puyskens*, om de gelijckheyt die ſy, nae het gevoelen van ſommige, met de *Steen-puyſten*, die anders alleen in het aengeſicht opkomen, hebben. Doch wat hier van is of niet, en behoeven wy ſoo naeuwkeurigh niet te onderſoecken, alſooder onſe Tale weynigh aen gelegen is, dewijl de *naem* in onſe Tale van deſelve niet af-komſtigh en is.

Maer wat de MASELEN belanght (de welcke met deſe POCKEN ſoo naeuwen over een komſte hebben, dat ſy naeuwelijcks yets als ten opſicht van hare geſtalte van de ſelve ſchijnen te verſchillen, (waerom ick hier oock van beyde onder een gemengelt voorgenomen hebbe te hande-len) die ſchijnen haren *naem* in onſe Tale ontleent te heb-ben van het *Latijnſche* woort *Macula*, het welck beteyckent een *Flack*, om dat ſy het *Lichaem* met veele flacken beklad-den. Deſe werden genaemt in 't *Griecks Ecthymata*, in 't *Latijn Morbilli*, *quaſi parvi morbi*, of kleyne ſieckte, dat is, een kleyne *Peſt*, want de *Peſt* wert veeltijdts door hare uyt-ſteeckentheyt de *Sieckte* genaemt, niet alleen in onſe Tale, maer oock ſelfs in de *Latijnſche*: en deſe dan een kleyne *Peſt*, dewijl ſy nevens deſe POCKEN een ſeer naeuwe over-een-komſte met de *Peſte* hebben, 't welck *Averroës* 4. *Colliget. cap.* 37. oock ſchijnt uyt te drucken, wanneer hy ſeght, dat alle Koortſen daer *Pocken of Maſelen*, (die hy *Bothor* noemt) by zijn, peſtilentiael zijn.

Het II. Capittel.

Van de Beſchrijvinge deſer POCKEN *en* MASELEN, *mitsgaders van de Deelen die hier te lyden hebben.*

OM tot nader kenniſſe van deſe ſieckte te komen, ſal 't ſeer dienſtigh zijn, yeder in 't byſonder eens af te gaen malen.

Wat dan belanght *de Kinder* POCKEN *dat zijn hooge, opgehevene etterighe puyskens, dewelcke in het buytenſte vel van het lichaem, en in die deelen die het vel gelijck zijn, van een ſeeckere voght, op een byſondere manier verdorven, en door een reuyingh van het bloedt uytgedreven zijnde, met een ſlage koorts opkomen.*

De MASELEN *zijn kleyne roode flackjes of ſtipjes, die van gelijcke in het vel en in die deelen die het vel gelijck zijn, van gelijcke doch dunder voght, mede op een byſondere manier verdorven en uytgedreven zijnde, met een ſlage koorſſe voort-komen.*

Dit zijn dan *puyskens*, *flackjes* of *ſtipjes*, waer uyt blijckt dat dit een *ſieckte* is van een *vermeerderde grootheyt*. Want de *vermeerderde grootheyt* werdt genomen of *natuerelijck*, wanneer door natuerelijcke middelen de deelen boven de

natuerelijcke mate aengewaſſen eñ toegenomen zijn: ofte *onnatuerelijck*, de welcke uyt onnatuerelijcke *oorſaecken* haer begin nemende, van gelijcke het *lichaem* ofte eenige gedeelten van het ſelve, boven de natuerelijcke mate doet vergrooten. Onder dit laetſte brengen wy hier deſe *ſieckte*, dewijl ſy uyt onnatuerelijcke *oorſaecken* haer begin nemende, het *lichaem*, en voornamentlijck die *deelen*, de welcke hier van beſmet werden, in een meerder als natuerelijcke groote doet opſwellen.

De *deelen*, de welcke in deſe *ſieckte* te lijden hebben, zijn geſeght te zijn het *vel*, en ſoodanige deelen die met het *vel* eenige gelijckheyt hebben, ofte de plaetſe van het ſelve bekleeden: welcke zijn of *uytwendige*, of *inwendige*.

Onder de *uytwendige* zijnder geene uytgeſondert: want behalven dat het *vel* van deſe *Pocken* over al bekleedt wert, ſoo komen ſy oock den *neus en oogen* beſtormen, ſoo dat ſy dickwils in het eene den *reuck*, en in de andere het *geſichte* komen te berooven en wegh te nemen. Welck laetſte nu onlanghs ons in veele kinderen is voorgekomen, die, nae dat haer de POCKEN al ſchenen verlaten te hebben, en hare rooven al by na verdrooght en afgevallen waren, nieuwe POCKEN op hare oogen gekregen hebben, waer door haer *'t geſicht* ſeer ellendigh benomen is geweeſt.

De *inwendige deelen*, die hier van meeſt beſchadight werden, zijn den *Gorgel*, de *Longe* met *hare pijpe*, de *Darmen*, en de *Nieren*, hoewel ick hier niet en loochene, dat oock alle de andere dit quaet eenigſins aen haer buytenſte gedeelten en *vlieſen*, op deſelve manier gelijck het buytenſte *vel* van het lichaem komen te gevoelen, dewijl het ſelve in vele *afgeſtorve* en naderhandt geopende *lichamen* met de ooge ſelfs geſien is. *Fernelius*, *Lib. 2. cap. 12. de abdit.* getuyght dat de kinderen ſelfs in 's moeders lichaem met deſe ſieckte beſmet werden, het welcke my oock in ſekere vrouw is voorgekomen, die in 't laetſte van haer dracht de kinder Pocken gekregen hebbende, na hare geneſingh een kindt vol rooven en Pock-vlacken ter werelt gebracht heeft. En op dat ick het gevoelen van *Ambroſius Paree Lib. 20. cap. 1.* beveſtige, de welcke ſchrijft verſcheyde malen geſien te hebben dat het gebeente oock van deſe *Pocken* niet anders als van *Spaenſche Pocken* verrot, verdorven, en opgegeten is geweeſt, is het ſulcks dat ick een oogh-getuyge van ſeecker kindt ben geweeſt, het welcke in deeſe ſieckte ſoodanigen verrotheyt en verwormtheyt in de boven kaeck gekregen heeft, dat het ſeer jammerlijck met quetſingh van het aengeſicht is komen te overlijden. Waer uyt dan klarelijck blijckt datter naeuwelijcks een deel van het geheele lichaem onbeſchadight blijft.

Het III. Capittel.

Van de Oorſaeck deſer Sieckte.

DE *oorſaeck* deſer *ſieckte*, den *Griecken* niet al te naeukeurigh bekent, ſullen wy hier, om de lichtigheydts wille, tweevoudigh ſtellen: te weten, de *inwendige* ofte de *voornaemſte*, waer uyt deſe *Pocken* en *Maſelen* voortkomen en beſtaen: en de *uytwendige* ofte de *opweckende*, de welcke van buyten aenkomende de *inwendige* opweckt en aenſtoockt. De *inwendige* ofte *voornaemſte oorſaeck* is een ſekere voght, de welcke (gelijck wy al voorens geſegt hebben) op een byſondere manier verdorven, door een *ruyingh* des *bloedts* van het ſelve afgeſcheyden, en in het buytenſte *vel* van het lichaem uytgeworpen zijnde, deſe *puyskens* en *flackjens* voortbrenght.

Deſe *verdorve vocht*, hoewel ſy in alle lichamen de een en de ſelve voortkomingh heeft, ſo is ſy nochtans na de gematigheyt van de lichamen oock byſonderlijck gematight: want in ſommige is ſy *Galachtigh*, in ſommige ſlijmigh, in andere ſwaermoedig, iñ andere heldt ſy meer na het *bloedt* toe, het welcke ons de *Pocken* ſelve aenwijſen.

Doch aengemerckt zijnde dat deſe *ſieckte* alle menſchen ſoo gemeen is, datter naeuwelijcks een onder duyſent, ten ſy hy het ſelve met de doodt voor-komt, gevonden werdt, die deſe *ſmerte* niet eens in ſijn leven komt te gevoelen, wert'er ſeer onder de *Artſen* getwiſt, wat dit voor een *voght* is, en waer de ſelve juyſt in alle *lichamen* ſoo van daen komt. De Arabiers, *Avicenna* en *Averroës*, ſtellen deſe *vocht* de *overblijvende vuyligheyt van het Moederlijcke bloedt*, waer mede de *vrucht*, noch in '*s Moeders* lichaem zijnde, gevoed is geweeſt. Andere ſtrijden hier ſeer tegen, en ſeggen, indien het Mane-ſtondigh bloedt oorſaeck van deſe *ſieckte* is, waerom dat dan oock de ſwangere vrouwen, en die, de welcke de ſtonden opgeſlagen zijn, hier van niet meer als andere en werden aengetroffen? Ten tweeden, ſoo meenen ſy dat het onmogelijck ſoude zijn, dat dit *quaedt* tot in den hoogen ouderdom verborgen ſoude konnen blijven. En ten derden ſeggen ſy ſulcks oock niet waerſchijnelijck te zijn, dewijl ſommige tot twee of drie reyſen toe deſe *ſieckte* onderworpen zijn. Hier door dan van den rechten wegh afdwaelende, beſchuldigen ſommige alleen een algemeyne quade en verdorven *lucht*, en meenen dat die de goede *vochten* in onſe lichamen alſoo komt te bederven, dat de ſelve oorſaeck van dit quaedt werden. Andere leggent op de gulſigheydt der kinderen in het nuttigen van ſpijs en dranck. Doch alſo deſe uytwendig zijn, en op de eene en de ſelve manier alle lichamen niet en doen veranderen, en konnen ſy oock de eene en de ſelve verdorventheyt in alle lichamen niet invoeren, maer wel de verdorventheydt in de lichamen ingevoert zijnde, opwecken, waerom ſy hier nae onder de uytwendige oorſaecken ſullen opgetelt werden.

Wat dan belanght de antwoordt op haer voorwerpſel, namentlijck: dat een ſwangere vrouw, en die, de welcke haer ſtonden opgeſlagen zijn, deſe *ſieckte* niet meer als andere onderworpen zijn: ſulcks geſchiedt voor eerſt om dat de ſelfſtandigheyt van hare vaſte gedeelten niet uyt dit Maneſtondigh bloedt en beſtaet, maer dat het of tot voedtſel van de *vrucht* ſtreckt, ofte door de Vaeten in het lichaem dwaelt. *Ten anderen*, ſoo is den drift van dit Mane-ſtondig bloedt, niet na het vel toe, maer nae de *Lijf-moeder* van de natuer verordoneert. *Ten derden*, ſoo beſchadight het oock ſijn eygen lichaem waer van het ſijn voortkomingh heeft, ſoo ſeer niet, als eens anders daer het wert ingedrongen.

Aengaende *het tweede*: dat het quaedt ſoo lange in het lichaem verborgen blijft: ſulcks gebeurt meermael, en voor-

voornamentlijck in erf-ſieckten, die uyt het verdorven zaet haer oorſpronck nemen: waerom ſoude het dan oock niet konnen geſchieden in een ſieckte die uyt het Mane-ſtondig bloedt voortkomt? De oorſaeck van het lang verblijf in 't lichaem kan zijn, of de taeyheyt van de vocht, of de dickheyt van het vel, of de ſwackheyt van de natuer, dewelcke in de jonckheyt niet machtigh genoegh zijnde, dit quaedt uyt te drijven, in den ouderdom het ſelve met meerder kracht komt uyt te werpen.

Op het derde, namentlijck dat ſommige tot twee of drie reyſen toe deſe *ſieckte* onderworpen zijn, antwoorde ick ſulcks te geſchieden door de ſwackheyt van de natuerelijcke warmte, de welcke in eene reys het quaedt niet konnende uytdrijven, naederhandt, vermeerdert zijnde, de uytdrijvingh hervat. Ick ſal dan het gevoelen van de *Arabiers* beweeren.

Dit vaſt geſtelt zijnde, dat deſe *ſieckte* ſoo algemeen aen het menſchelijck geſlacht is, dat alle menſchen (gelijcker ſtracks geſeght is) de ſelve eens in haer leven moeten beſueren, volght oock dat ſy ſoo een algemeene *oorſaeck*, waer uyt ſy voortkomt en beſtaet, moet hebben, die van gelijcken aen alle menſchen gemeen is: en alſoo daer niet kan gevonden werden, dat aen ons menſchen lichamen algemeender is al de *beginſelen van onſe voortkomingh*, ſoo volght ten tweeden, dat deſe hier oorſaeck van zijn moeten. Deſe beginſelen zijn het *zaedt* en het *Moederlijck bloedt*.

Wat het *zaedt* belangt, dat het ſelve hier *oorſaeck* van zijn ſoude, en werdt by niemandt voor de waerheyt aengenomen. Want alle de *ſieckten* de welck door des *ouders zaedt* in de kinderen veroorſaeckt werden, werden erf-ſieckten genaemt, om datſe de kinderen van hare ouders erven: waer toe vereyſt wert dat de ouders op die tijd en dat ſelve oogenblick van hare voorttelingh de ſelve ſieckte ofte opentlijck, ofte ten minſten bedecktelijck gehadt hebben, ſoo datter in hare lichamen een *verborgen genegentheyt* tot ſoodanigen ſieckte geſchuylt heeft, waer door het zaedt verdorven zijnde, de nakomelingen met de ſelve ſieckte beſmet werden. Maer wat gemeenſchap heeft dit met deſe ſieckte? Want wat ouders hebben oyt de KINDER POCKEN of MASELEN gehadt op die ſelve tijdt wanneer ſy haere KINDEREN voort-teelden? En wat de *verborge genegentheyt* tot deſe ſieckte, die in het lichaem mochte ſchuylen, aengaet, die ſeggen wy, nae dat de menſch gepockt heeft, daer niet meer in te zijn, dewijl yeder menſch (ick ſpreke van de meeſte) maer eens in ſijn geheele leven POCKT en MASELT. Ten anderen, ſo blijven die ſieckten, die door het verdorven zaedt der ouderen in de kinderen veroorſaeckt werden, den kinderen haer gantſche leven by: daer nochtans deſe KINDER POCKEN en MASELEN de menſchen maer eens voor eenighe weynige dagen in haer geheele leven quellen. Het welcke aldus beweert zijnde, en onder de beginſelen van onſe voortkomingh het moederlijcke bloedt alleen overblijvende, blijckt oock klarelijck dat het ſelve hier alleen oorſaeck van zijn moet: het welck ick nu klaerder ſal aenwijſen.

De vrucht in 's moeders lichaem haer geſtel verkregen hebbende; moet voedtſel uyt het ſelve lichaem trecken, indien ſy tot een ſeeckere groote groeyen ſoude: dit voedſel en is niet anders als het Mane-ſtondigh bloedt, het welcke de moeder toebrenght. Hier uyt treckt en ſuyght de vrucht voor eerſt het beſte en ſuyverſte: maer metter tijdt grooter en grooter werdende, en meerder voedſel van doen hebbende, treckt ſy met het goede bloedt oock veel vuyle vochten, die met het Mane-ſtondigh bloedt door de langhduerige ſtilſtant vermenght zijn, in ſich, de welcke door de teerheyt en ſwackheyt van de natuer als dan niet wel overwonnen en uytgeworpen konnen werden, maer blijven vermenght met het goede voedtſel, en trecken in tot in de binnenſte ghedeelten van het lichaem. Naderhandt, het kindt buyten 's moeders lichaem een tijdt lang geleeft hebbende, en ſtercker en ſtercker geworden zijnde, werdt de natuer ten laetſten deſe vuyligheydt meeſter, de welcke ſy (ſoo ras daer een opweckende oorſaeck by komt) van het goede afſcheydt, en uyt het lichaem uytdrijft, het welck geſchiedt door een arbeydingh en reuyingh van het bloedt, waer door de vuyligheyt uyt de binnenſte groote Vaten nae de buytenſte kleyne, en van deſe nae het vel en buytenſte ghedeelten van het lichaem toegedreven werdt. Hier nu zijnde, onſteeckt deſe vuyle vocht door hare vierigheyt ſoo het vel, dat het over en over, voor eerſt met roode vlackjes bekladt werdt, die haer ſelven in vuurige puyskens meer en meer verheffende en tot ſweeren komende, by ons de *Kinder Pocken* genaemt werden: doch indien het door de dunheyt van de vocht flackjens blijven, noemen wy 't de MASELEN. Soo dat het verſchil van de veroorſakende vocht alleen beſtaet in dickte en dunte, meerder en minder hitte, gelijck *Epiphanius Ferdinandus Hiſtor. Lxxviij.* en met hem meer andere gevoelen.

Deſe arbeydingh en reuyingh van het bloedt, verweckt ſoodanigen veranderingh in het lichaem, datter een ſtage Koortſe door veroorſaeckt werdt, dewelcke in den eenen ſwaerder, in den anderen lichter is, nae dat den arbeydt groot of kleyn is, jae in ſommige werdt oock gantſch geen *Koorts* bevonden, gelijck *Johan. Schenckius, In obſ. Lib. 6. de Morb. epidem.* verhaelt, 't welck ſeer ſelde geſchiedt. Dit is een ſeer quade, vierige, en beſmettelijcke *Koortſe*, de welcke ſomwijlen Hart-kloppingen, Hart-vangen, en ongeneſelijcke Rooloopen veroorſaeckt: doch eyndight veeltijdts wanneer de POCKEN en MASELEN uytgekomen zijn.

Tot noch toe hebben wy gehandelt van de inwendige en voornaemſte oorſaeck deſer ſieckte, nu ſullen wy gaen ſpreecken van de uytwendige en opweckende oorſaecken: te weten, van die dingen de welcke de inwendige aenſtoocken, opwecken, en het bloedt tot een koocking en reuying brengen.

Deſe zijn of *natuerlijck*, gelijck de *gematigheydt van het lichaem; de tijden van ons leven*, en diergelijcke: ofte *niet natuerelijck*, gelijck de *Lucht*, *ſpijs en dranck*, *bewegingh en ſtilte*, *ſlaep en wakingh*, *dingen die uytgeworpen en ingehouden* werden, en de *bewegingе van het gemoet*: ofte *tegens de natuer* gelijck een *ſieckte*, de *oorſaeck van een ſieckte*, en de *toevallen*.

Wat voor eerſt onder de *natuerelijcke* de *tijden van ons leven*, en de *gematigheydt* aengaet, wy ſien dat klaer, dat de

de eene *tijdt van ons leven* bequamer is om deſe *ſieckte* op te wecken als de andere, en van gelijcke oock de eene *gematigheydt*, als de andere: want in de *kindſche jaeren* wanneer onſe *lichamen* ſeer weeck en vochtigh gematight zijn, zijn wy deſe *ſieckte* meer als op andere *tijden* en in andere *gematigheden* onderworpen: daer-en-tegens in den *hoogen ouderdom*, wanneer onſe lichamen droogh en kout ghematigt zijn, werden wy ſelden van deſen *vyand* bevochten.

Onder de *onnatuerlijcke* komt ons *voor eerſt* de *Lucht* voor, dewijl die onder de ſelve wel het aldergemeenſte is. *Deſe* dan niet veele *quade dampen* gemenght, ofte door eenige *ſmette* beſmet, ofte door de *invloeyende kracht der ſterren* van haere *natuerelijcke gematigheydt* geweken zijnde, werdt bequaem om ſoodanigen *ruyingh* en *opborrelingh* van het *bloedt op te wecken* en te *veroorſaecken*: hier door ſien wy dat deſe *ſieckte* op ſommige tijden ſoo gemeen is, datter naeuwelijcks, in die *beſmette* ofte *ongematigde lucht*, Huys-geſinnen gevonden werden, de welcke van dit *quaet* bevrijdt blyven. En alſoo de *lucht* op het eene *Jaer-gety* anders als op het andere *gematigt* is, ſoo willen oock ſommige het eene *Jaer-gety* voor het andere de bequaemheyd hier van toeſchrijven. Maer alſoo de gematigtheyt van de *lucht*, ſchoon ſy op verſcheyde *Jaer-getijden* oock verſcheyde is, nochtans op de eene tijdt ſoo wel naturelijck is als op de andere, dewijl ſy ſoo wel met het eene *Jaer-gety* als met het andere over-een-komt, en dat geen naturelijcke maer een onnatuerelijcke *lucht*, hier oorſaeck van is, oock dat op de eene tijdt van het Jaer de *lucht* ſoo wel onnatuerelijck als op de andere kan werden, en ſonderen wy hier geen *Jaer-getijden* uyt: want wy ſien dat dit quaet ſomtijdts in de Lente, ſomtijdts in de Somer, ſomtijdts in den Herfſt, ſomtijts in de Winter, wanneer onſe wateren van de koude geſtruyckelt zijn, meeſt opgeweckt werdt: het welcke de Inwoonderen van deſe plaets by nae de geheele twee voorlede Jaren door van 1648 en 1649 tot verwonderens toe, wel bitterlijck hebben moeten beſueren.

Ten tweeden: de ſpijs en den dranck, de welcke alſoo ſy in onſe lichamen ingaen, en wy ſoodanigen voetſel uyt haer trecken als ſy ſelfs in hebben, niet alleen deſe *ſieckte* konnen opwecken, maer alſoo wy ſoo wel het quade als het goede van haer deelachtigh werden, komt het dickwils te gebeuren, en voornamentlijck in die gene, de welcke ſonder mate ofte onderſcheydt ſoo wel quade als goede ſpijs en dranck nuttigen, dat ſy de verdorventheydt der vochten, die wy al voorens de voornaemſte oorſaeck van deſe *ſieckte* geſeght hebben te zijn, oock eenighſints helpen vermeerderen.

Ten derden: De al te groote bewegingh van het lichaem verweckt een hitte, waer door het bloet werd aengeſteken en tot reuyen gebracht. Aen d'ander zijde door al te groote ſtilte en ledigheydt werdender veel vuyligheden in het lichaem vergadert, de welcke lichtelijck een verdorventheydt veroorſaken, waer door deſe *ſieckte* wert opgehitſt.

Ten vierden, het al te langh duerig waken, alſoo het van gelijcken een onnatuerelijcke hitte veroorſaeckt, komt het hier met de al te groote bewegingh over een: gelijck oock het al te veel ſlapen met de ledigheydt.

En wat ſullen wy voor het laetſte van die dingen ſeggen, de welcke uytgeworpen en ingehouden werden, als oock van de beweginge van het gemoedt? Niemandt en kan ontkennen dat ſy oock tot deſe *ſieckte*, gelijck tot vele andere, eenige hulpe by-brengen.

Onder die dingen de welcke tegens de natuer zijn, ſtaet ons hier vooral aen te mercken de *beſmettinge*. Dat deſe *ſieckte beſmettelijck* is, blijckt klarelijck: want wy werden dagelijcks gewaer dat den eenen van den anderen met deſe *ſieckte* beſmet wert, en dit quaet in een Huys-geſin met kinderen vervult ingedrongen zijnde, ſal ſelde (even als de *Peſte*, de welcke deſe POCKEN hier in niet heel ongelijck en zijn) aen eenen ophouden. Doch wat deſe beſmettinge is, en op wat voor een manier ſy hier werckt, dient ter loops eens aengemerckt te zijn. *De beſmettingh dan is een voortbrengingh van ſoodanigen quaet, waer mede een ſieck lichaem belaſt is, in een ander lichaem.* Hier toe werden vereyſt drie dingen: voor eerſt een lichaem dat beſmet is: ten tweeden het middel hoe en waer door deſe beſmettinge geſchiet: en ten derden een lichaem het welcke de beſmettinge onfangt. Deſe moeten alle een ſeeckere over-een-komſte met malkanderen hebben, ſoo dat het beſmette ſijn beſmettingh het andere kan mede deelen. Deſe mede-deelingh geſchiedt wederom door driederley middel: ofte door aenrakingh, wanneer het beſmette een onbeſmet lichaem aenraeckt: ofte door een midden of tuſſchen-komingh van yet-wes anders, gelijck als wanneer het venijn uyt een beſmet lichaem in eenige kleederen, bedden, of diergelijcke, werdt ingedrongen, de welcke andere komen aen te trecken ofte te beſlapen: ofte door een doordringingh van de lucht, wanneer het venijn van een beſmet lichaem de lucht bevieright, die naederhandt ſoo door de inwaſemingh als door de ſweet-gaten van andere werdt ingetrocken. Doch deſe beſmettinghe en werdt niet aen alle menſchen ſonder onderſcheyt mede-gedeeldt, maer alleen aen die geene, in de welcke de inwendige oorſaeck ſchuylende, nu eenige bequaemheyt om opgeweckt te konne werden, ghekregen heeft. Soo ſien wy dat ſommige by POCKIGE KINDEREN ſlapende, nochtans geen letſel daer van en krijgen: andere wederom werden ſy mede-gedeelt van byſtaen alleen. Deſe dan hier ſoo over-een-komende, en een ſieck lichaem bequaemheydt gekregen hebbende, om door een bequaem middel ſijne vierigheydt in een ander lichaem, in het welcke een bequaeme inwendige oorſaeck is ſchuylende, voort te ſaeyen, ſoo werdt den eenen van den anderen door een beſmettinge, met deſe POCKEN en MASELEN bevieright. Soo dat niet te onrecht de beſmettinge onder de uytwendige oorſaecken oock geplaetſt moet worden.

Het IV. Capittel.

Van het onderſcheyt der kinder Pocken *en* Maſelen.

DE kenniſſe nu, ſoo van de inwendige en voornaemſte, als van de uytwendige en opweckende oorſaken ver-

kre-

kregen hebbende, ſullen wy tot het onderſcheydt over-treden.

Wat belanght het onderſcheyt het welcke daer is tuſſchen de *Pocken* en *Maſelen*, dat hebben wy al voorens in 't tweede Capittel klaer genoegh aengeweſen, ſoo dat het overtolligh zijn ſoude, het ſelve hier wederom te verhalen. Alleen ſullen wy ſpreken van de *Pocken*, waer uyt lichtelijck oock het onderſcheyt der *Maſelen*, voor ſoo veel als haer aengaet, kan gemaeckt werden.

Deſe dan zijn of eygene of oneygene.

De eygene *Pocken* verſchelen van ma'kander, ten opſicht van de vochten die de overhandt in het Moederlijcke bloedt hebben: ſoo beſtaen ſommige, gelijck in het voorgaende Capittel geſegt is, meeſt uyt een Galachtige vocht, ſommige uyt een ſlymige, andere uyt een ſware dicke en giftachtige, andere uyt een bloedige.

Hier van daen komt het onderſcheydt van hare hoedanigheydt, genomen, dat ſommige geelachtigh, ſommige witachtigh, andere bruynachtigh, andere roodachtigh haer ſelve vertoonen.

Oock ſoo geeft de verſcheydenheyt der vochten yedts tot hare raſſe of trage voortkoming: want ſommige openbaren haer in het begin van de ſieckte, andere nae het verloop van eenige dagen, nae dat de vocht waer uyt ſy voortkomen dick of dun, warm of kout is, en ras of traegh bewogen werdt.

En wat ſullen wy ſeggen van de veel of weynigheyt der *Pocken*? Deſe volgen oock de veel of weynigheyt der vochten: want daer de oorſaeck groot is, kan 't veroorſaeckte niet kleyn zijn. Soo dat het geheele onderſcheyt alleen aen de inwendige oorſaeck ſchijnt te hangen.

De oneygene zijn alleen in onſe Tale bekent, en zijn of *Wint-pocken*, of *Steen-pocken*.

De *Windt-pocken* zijn witte en klare Puyskens, ontrent van die groote gelijck Raſijne of Erweten, dewelcke over het gantſche lichaem opkomen.

De *Steen-pocken* zijn kleyne Puyskens met weynigh etter vervult, eyl en verre van een over het lichaem verſpreydt.

Deſe oneygene en zijn ſoo ſchadelijck niet als de eygene, zijn oock ſelde met ſware Koortſen vergeſelſchapt, ſoo dat de ſiecken van deſe niet heel licht bedde-vaſt'en raecken, dewijl ſy van een kouder en waterachtiger vocht voortkomen.

Het V. Capittel.

Van de Ken-teeckenen deſer Sieckte.

De Ken-teeckenen waer door deſe ſieckte bekent wert, zijn teeckenen of van het toekomenden, of van het tegenwoordige.

De teeckenen van het toekomende zijn ſoodanige, de welcke ons aenwijſen dat deſe ſieckte onder de leden en op haer komſte is. Deſe zijn of onſeeckere en ongewiſſe, of ſeeckere en gewiſſe teeckenen.

De onſeeckere en ongewiſſe geven alleen een vermoeden en achterdencken van de komſte: Soo geven de beſmette lucht, de jonge jaren, den ommeganck met ſoodanige de welcke deſe ſieckte alreede hebben, en een geſtadige Koortſe geſamentlijck, een vermoeden en achterdencken aen die gene, de welcke deſe ſieckte nooyt geſmaeckt en hebben, van de ſelve te ſullen krijgen.

De ſeeckere teeckenen werden genomen uyt de toevallen, die deſe ſieckte gemeenelijck vergeſelſchappen.

Deſe zijn voor eerſt pijn in de lenden, de welcke dickwils, alleen met een Koorts vergeſelſchapt zijnde, ſonder met eenige van de volgende teeckenen vermenght te zijn, ons de toekomſte van deſe ſieckte aenwijſt. De oorſaeck van deſe pijn ſchijnt de hitte en opkoocking van het bloedt te zijn: want de *groote Ader*, de welcke, gelijck als bekent is, ontrent die plaetſe gelegen is, is als dan ſeer vervult en uytgeſpannen, ſoo dat ſy, gereckt zijnde, de naeſte omleggende deelen perſt, beſwaert, en verhit, waer van als dan deſe pijn verweckt wert.

Ten tweeden, een beſwaerde Hooft-pijn, de welcke veroorſaeckt wert van de dampen die door de koockingh van het bloedt opwaerts aen na het hooft ſtijgen. Deſe pijn is oock dickwils ſeer ſteeckelachtigh en prickelachtigh, voornamentlijck, dan wanneer eenige ſcharpe vochten hier de overhandt hebben, ſoo datter ſomwijlen een veelvoudigh genies, door de kittelingh en prickelingh der neus, die deſe ſcharpe dampen veroorſaken, na volght: Somwijlen verwecken ſy door hare ſcherpigheyt een ontſpringingh des neus, voornamentlijck dan wanneerder eenigh bloedt mede opwaerts aengedreven werdt. Somwijlen veroorſaecken ſy in de oogen een onſtekentheydt door hare groote hitte, ſoo dat de ſelve ſeer glinſterende in het hooft ſtaen. Somwijlen doen ſy door hare ſcherpigheydt de oogen traenen. Dickwils komter oock by deſe pijn een raſerny, wanneer de dampen de Herſſenen te veel ontſtellen.

Ten derden, een beſwaerden aeſſem, een ſchorheydt in de keel, en een hoeſt: de welcke veroorſaeckt werden, ten deele van eenige ſcharpe vochten, die, door de onnatuerelijcke hitte des hoofts los gemaeckt zijnde, op de Longe en Longe-pijp komen neder te vallen: ten deelen van de veelheyt der dampen, de welcke de Borſt vervullende, de Longe alſoo komen te perſſen en te benaeuwen, dat de uyt en inwaſemingh belet werdt, en door haer ſcherpigheyt een kuch of ſchorheyt voortkomt.

Ten vierden, Hart-kloppingen en Hart-vangen. Deſe werden veroorſaeckt van een fenijnigheyt der vochten, die als dan door den dagelijckſchen ommeloop van het bloedt het Hart beſmetten.

Ten vijfden, een ſcharpe prickelingh over het gantſche lichaem, voornamentlijck dan wanneer de *Pocken* of *Maſelen* op haer uytkomen zijn: dewijl de ſcharpe dampen, en oock van gelijcke de vuurige vochten het vel als dan uytſpannen, en door dien ſy uyt-tocht ſoecken, het ſelve komen te quetſen, waer van deſe prickelingh veroorſaeckt werdt.

Ten ſeſten, en ten laetſten, een geſtadige Koortſe, dewelcke haer ſelven altijdt in het begin openbaert, en door hare hitte veeltijdts een dorſt en drooge mondt mede brenght.

De oorſaeck van deſe Koortſe hebben wy al voorens ge-

ſeght, de opkokingh en reuyingh van het bloed te zijn, ſoude derhalven overtollig zijn, het ſelve hier wederom wijdloopigh te verhalen.

Deſe dan alle te gelijck, ofte eenige van deſelve in het byſonder, maecken ons kennelijck, dat deſe Sieckte op haer komſte is.

Doch hier dient oock gelet en onderſcheyden te zijn, welcke van beyde: te weten, de *Pocken* of *Maſelen* op haer komſte zijn. Dit konnen wy ten deelen uyt de voorgaende *Koortſe* afmeten, de welcke in de *Maſelen* grooter, in de *Pocken* daer-en-tegens kleynder is: ten deelen uyt de toevallen, die ons voor teyckenen gedient hebben, dewelcke in de *Pocken* grooter, in de *Maſelen* daer-en-tegens kleynder zijn. Hier komt by, dat, ſoo wanneer yemant geen van beyde deſe Sieckten oyt beproeft en heeft, gemeenelijck de *Pocken* de voortocht hebben: en ſoo wanneer yemant een van beyde gehadt heeft, ſtaet veeltijdts het andere te verwachten.

De Kenteeckenen, die ons de tegenwoordige Sieckte aenwijſen, zijn ſoo klaer, dat ſy de ſelve de onervarene in de Genees-konſt niet onbekent en zijn: want wanneer, nae deſe voorverhaelde teeckenen, het gantſche lichaem met roodachtige en witachtige Puysjens en Sweertjens bekleed wert, ſal der niemandt aen de *Pocken* twijffelen: en wanneer het met roode Flaeckjes en Stipjes over al beflackt is, ſal 't by yder een voor *Maſelen* erkent werden. Maer te weten, wat vocht in deſe of in geene *Pocken* meerder de overhandt heeft, gaet eygentlijck de Genees-konſtenaren aen. Dit dan werdt kennelijck uyt de koleur der *Pocken*, van de welcke wy in het voorgaende Capittel gehandelt hebben.

Het VI. Capittel.

Van de Voorteeckenen deſer Sieckte.

DE Voorteeckenen van deſe Sieckte wijſen ons drie-derley dingen aen: Voor eerſt, de natuer van de ſieckte: ten tweeden, den tijdt hoe lange ſy gemeenelijck ſtaet: en ten derden, de uytkomſte van de ſelve.

Wat de natuer van deſe Sieckte belanght, dit is een haeſtige en ſwaere Sieckte, die niet ſonder kommer en ſorge is, voornamentlijck in de volwaſſene, in de welcke de natuer, door haere ſwackheydt, ofte door de onbequaemheyt van de voornaemſte oorſaeck, dit quaet in de Jonckheyt niet hebbende konnen voortbrengen, als dan in den Ouderdom de ſcheydinge met meerder kracht, door de vaſt gebondenheyt van het lichaem, moet uyt wercken, waer door het lichaem oock grooter gevaer komt te lyden: 't welck wy de voorlede Winter van 't jaer 1649 niet als al te veel gewaer geworden zijn.

Den tijdt hoe lange ſy de menſchen gemeenelijck quellen, is in de eene korter, in de andere langer. Want gemeenelijck eyndigen de *Maſelen* op den ſevenden dagh: de *Pocken* daer-en-tegens, dewijl ſy wat verlanger voort komen als de *Maſelen*, om dat ſy van een dicker en trager vocht veroorſoeckt werden, eyndigen veeltijdt op den veerthienden dagh. Doch dit geſchiet veeltijts, maer niet altijdts: want ſommige zijn my voorgekomen in dewelcke de *Pocken* tot drie à vier weecken toe haer ſtant gehouden hebben, ſoo dat onder haere by nae verdrooghde rooven en ſchorſen tot drie reyſen toe wederom nieuwe *Pocken* opquamen. Dit ſtaet altijdt vaſt, dat hoe ſy eerder uytkomen, wanneer daer geen nieuwe ſtoffe by en komt, hoe ſy oock eerder eyndigen.

De uytkomſte en het eynde van deſe Sieckte, is wel het voornaemſte waer op hier behoort gelet te werden: want te konnen voorſeggen, of deſe Sieckte ten goeden ofte ten quaden ſal eyndigen, en of den Siecken het leven behouden ſal, of dat hy het ſelve ſal moeten verlieſen, en geeft geen kleyne luyſter aen den Genees-konſtenaer. Het is dan ſulcks dat deſe *Pocken* en *Maſelen* ofte ten goeden, ofte ten quaden eyndigen: het welcke wy als dan konnen voorſeggen, wanneer wy de groote of kleynte van de ſieckte, met de krachten van den Siecken gaen vergelijcken, en t'ſamen overwegen: want nae dat het eene of het andere de overhandt heeft, volght oock het eene of het ander eynde.

De groote van de Sieckte werdt bekent, ten deelen uyt de felheyt van de Koortſe met haere toevallen: ten deelen uyt de veelheydt, en quade geſtalte der *Pocken* ſelve.

De kleynte van de Sieckte, werdt bekent uyt het tegenſtrijdende van de groote.

De krachten werden afgemeten uyt de lijdtſaemheydt en verdraeghſaemheydt van den Siecken, oock uyt de werckingen van de Natuer ſelve, gelijck als ſulcks in alle Sieckten geſchiet.

Doch om hier wat breeder te gaen, ſal ick de teeckenen van een goede en quade uytkomſte, wat klaerder voorſtellen.

Een goede uytkomſte dan wert verwacht wanneer de krachten veel zijn, de Koortſe daer-en-tegens kleyn is, en niet fel aen en gaet, de toevallen weynigh zijn, en deſelve Koortſe, nae dat de *Pocken* uytgekomen zijn, den Siecken oft' eenemael verlaet, ofte ten minſten met minder felheydt beſtoockt: want hier uyt wert geoordeelt dat de vuurigheyt uyt de Inwendige edele gedeelten al verhuyſt en verplaetſt is: het welcke ſoo een verlichtingh aen de natuer geeft, dat al het quaet vermoeden wegh genomen werdt; te meer in dien de toevallen te gelijck met de Koortſe den ſiecken oft' eenemael verlaten, ofte vermindert werden.

Soo krijgen wy oock de hope, van een goede uytkomſte uyt de *Pocken* ſelve: te weten, dan, wanneer de *Pocken* ras en lichtelijck voor den dagh komen: wanneer ſy wit, ſacht, en hoogh op ſtaen en ſweeren, ſoo dat ſy malkanderen niet of naeuwlijcks en raken: en dan te meer, wanneer het vel alleen, en niet de inwendige gedeelten beſchadight werden. Want hier uyt blijckt voor eerſt de kracht van de natuer, dewelcke het quade bequamelijck uytwaerts aen drijft, en alſoo de overhandt behoudt: ten anderen dat de vocht, die deſe ſieckte veroorſaeckt, niet als te quaedt en is. Het welcke ons een vaſt vertrouwen geeft van een goede en gewenſte uytkomſte.

Aen d'ander zijde ſtaet een quade uytkomſte te verwachten, wanneer de Koortſe fel en ſterck aengaet, en nae het uyt-

uytkomen der *Pocken* nietaf en neemt nochte en vermindert. Want hier uyt blijkt, dat de natuer de quade vochten geen meeſter geweeſt en is, nochte deſelve bequamelijck van de inwendige Deelen na het Vel toe heeft konnen uytwerpen, maer dat de Edele gedeelten als dan noch van de vuyligheyt beſwaert werden, waer door de krachten oock het onderſpit moeten delven. Wat de toevallen belanght, hoe dat die meerder en ſwaerder zijn, hoe dat 'er oock minder hope van 't leven te verwachten ſtaet. Soo geven ons, nae dat de *Pocken* uytgekomen zijn, een raſerny, een benaeutheydt voor het Hart, dewelcke met een beſwaerden Aſem vermenght is, een langhduerigen hock, overtolligh braecken, een Rooden-loop, bloedigh water, ſwart water, een kleyne hope van een goede uytkomſte.

De *Pocken* ſelve geven ons oock dickwils eenige quade teyckenen, uyt dewelcke wy yets quaets komen te vreeſen. Soo geven ons de kleyne, platte, pitachtige, groenachtige, ſwartachtige, harde, veelvoudige, en die, dewelcke als tot malkanderen ſchynen geloopen te zijn, en de eene op de andere kryge (gelijck *Avicenna* ſeght) een quaedt vermoeden: want deſe vertoonen ons ten deelen de ſwackheyt van de uytwerpende macht, die de vuyligheyt niet bequaem heeft konnen voort-ſtooten, waerom de *Pocken* als dan kleyn, plat, en pitachtigh blyven: ten deelen de veel voudigheyt, dickheyt, en quade hoedanigheyt van de veroorſaeckende vocht, waer door de *Pocken* veelvoudigh, hardt, groenachtigh, en ſwartachtigh haer ſelven vertoonen. Doch de quaetſte van allen, en die t'eenemael doodelijck zijn, zijn die, dewelcke, nae dat ſy uytgekomen zijn, wederom inſlaen: want hier door treckt de vuyligheyt, de welcke nu al in de uytwendige deelen haer plaets genomen hadde, te rugh nae de inwendige edele gedeelten toe, die daer van als overſtolpt werden, ſoo dat de Siecke veeltijdts haer leven binnen weynigh uuren komen te verlieſen.

Het VII. Capittel.

Van de Geneſinge der Pocken *en* Maſelen.

NA dat wy nu deſe ſieckte met hare oorſaecken, onderſcheydt, kenteeckenen, en voorteeckenen voorgedragen hebben, ſal het niet ongevoegelijck zijn, dat wy de geneſinge hier oock een plaetſe verleenen, dewijl de kenniſſe van een ſieckte voor een goedt Arts niet alleen genoeg en is, maer dat de wetenſchap van deſelve te konnen geneſen, oock ten hooghſten nootſaeckelijck is.

Wat dan deſe geneſinge belangt, die wert door driederley werckingen te wege gebracht: te weten, door een goede manier van leven, door de handtwerckingh der Heel-meſteren, en door goede en bequame Genees-middelen.

Om dan voor eerſt een goede manier van leven te houden, ſal de Lucht waer in, en ontrent de Siecke haer ſelven onthouden, gematigt zijn, tuſſchen Koude en Hitte, ſoo nochtans dat zy meer na de warmte als koude is hellende, op dat de ſweet-gaten bequaem geopent werden, en de uytwaſemingh gemackelijck geſchiede: want een koude lucht ſluyt de ſweetgaten toe, belet de uytwaſemingh, en het gene de Natuer uytwaerts aen drijft, drijft zy wederom te rugge, waer door de *Pocken* als dan komen in te ſlaen, ſoo dat de Siecke in groot gevaer van haer leven komen te vallen. De al te groote Hitte, daer en tegens vermeerdert de Hitte van de Sieckte, en verweckt alſoo een bangigheydt en benaeuwtheyt van het Hert, waer dat flaeute en, hart-vangen, en diergelijcke, door veroorſaeckt werden. Om dan deſe lucht te matigen, ſalmen des winters een Kamer voor den Siecken kieſen die na het Zuyden ſtaet, deſelve met vier verwarmen, alle tocht ſoo veel als mogelijck is weeren, en den Siecken warm nae gelegentheydt gedeckt houden. Des Soomers, wanneer de hitte van de lucht ſeer groot is, kan men een kamer kieſen die na het Noorden gelegen is, de ſelve met groene verkoelende kruyden beſtroyen, en het deckſel na gelegentheyt verminderen. Doch van ſoo een groote hitte en hebben wy hier te lande geen groote noodt, ſoo dat wy hier oock ſoo heel ſorgvuldigh niet over en behoeven te zijn.

Den Siecken ſal ſich in het begin van deſe ſieckte van veel etens onthouden, op dat de Natuer die in het uytwerpen van de vochten nu beſigh is, niet tot de kokingh van ſpijs en dranck verleydt en werde, en alſoo van haer werck afgetrocken zijnde, de uytdryvingh ſtaeckt: te meer, oock alſo ſelve de goede ſpijs in geen bequame gijl verandert kan werden, dewijl het lichaem met quade vochten vervuldt is, gelijck by *Galenus In comm. ad aph.* 10. *Lib.* 2. blijckt. Doch naderhandt wanneer de *Pocken* ter dege uytgekomen zijn, en de koortſe ofte verminderdt ofte wegh is, kan hy zijn luſt met minder ſorge boeten, ſoo nochtans dat de ſpijſe die hy nuttight niet ſoudt, ſuer of ſcharp en zy, maer een weynigh verkoelende en wat bindende, ten zy het lichaem al te ſeer geſloten ware, op dat de hitte van het bloedt gematight, en de Inwendige deelen verſterckt mochten werden: gelijck als Appelen, Peeren, Queen gebraden, verſche gekarrende Melck met een weynigh verſche Boter opgekoockt, en diergelijcke. Alle heete dingen, gelijck als *Paſchalius Lib.* 2. *de curand. Morb.* ſeght, moeten hier gemijdt werden. Spijſe die veel voedtſel geeft, gelijck als Vlees, Eyeren en diergelijcke, is hier oock niet dienſtigh.

Den ſiecken ſal ſich voor zijn dranck met kleyn-bier of gerſte-water te vreden houden, waer in dat men een pop van Harts-hoorn en corael gevult kan doen hangen, op dat de inwendige deelen te beter van het Fenijn bevrijdt ſouden, mogen werden. Alle wijnen moeten hier gemijdt werden al hoe wel dat ſommige den rooden wijn veel in 't gebruyck hebben: doch andere van beter gevoelen dringen hier ſeer tegen en ſeggen, dat zy door hare hitte niet alleen de hitte van de ſieckte vermeerderdt, maer oock het ingewant, en voornamentlijck de Nieren ontſteeckt en bevieright, ſoo datter dickwils een groote looſingh van bloedt met de Waterlooſingh vermenght, die de natuer van haer werck afleydt, door veroorſaeckt wert, door dien het bloedt als dan niet uytwaerts aen na het vel toe, maer innewaerts aen na de Nieren toegetrocken zijnde, den drift van de natuer beledt, het ingewant verſwackt, en overſtolpt, waer van de Siecke in groot gevaer van haer leven komen te geraken,

…en, gelijck het ſelve in het voorgaende Capittel ter loops is aengeweſen. Dit ſelve is my onlanghs oock in ſeecker Dochtertje van ontrent thien of elf Iaren oudt voorgekomen, het welcke in een tamelijck goet geſtel van de ſieckte zijnde, en haer luſt in den rooden wijn wat overtolligh geboedt hebbende, in ſoodanigen bloedt-looſingh verviel, dat zy in plaets van water niet als klaer bloedt met ſoo een menichte quijt wiert, dat haer niet alleen de krachten quamen te begeven, maer oock de *Pocken* ſelve, die nu al klaer op begonnen te ſweeren, plat wierden en inſloegen, waer na binnen korten tijdt de doodt gevolgt is.

In deſe ſieckte is een Naturelijcke ſlaep niet quaet, maer al te veel is ſchadelijck: want daer door ſoude lichtelijck de uytgedreve vuyligheydt wederom innewaerts aengetrocken werden. Den onvergelijcklijcken *Hippocrates*, hout het al te veel ſlapen in ſieckten, gelijck als oock het al te langhduerigh waken, in ſijn driede kortbondige ſpreuck van zijn tweede boeck, *Aph.* 3. Lib. 2. voor ſchadelijck.

Het lichaem moet natuerelijcker wijſe open zijn, op dat dè vuyligheydt niet al te ſeer en kome te rotten, en de ſieckte vermeerdere: het welcke, indien het te ſeer geſloten is, met een ſachte Clyſteer of ſetpille, gelijck hier na breeder ſal aengeweſen werden, kan geopent werden.

Groote droefheydt, ſware gedachten, ſchrick, ſorgh, en vreeſe moeten hier aen een zyde geſtelt zijn: want daer door werden de geeſten, met het bloedt innewaerts aengetrocken, ſoo dat de *Pocken* lichtelijck ſouden komen in te ſlaen. Groote vreugde (nochtans) en blyſchap en komen met geen ſieckte over een: maer den *Artz.* ſal hier op letten, dat hy altijdt den Siecken ſoo veel hoops van geneſinge geeft als 't mogelijck is, op dat het Hert eenigſins verheught, en de Geeſten uytwaerts aengedreven mogen werden.

Ten tweeden, wat de handtwerckingh der Heel-meeſteren aengaet; hier heeft het Ader-laten plaets, het welcke in het begin van de ſieckte, eer de *Pocken* of *Maſelen* haer ſelven noch vertoonen, in het werck geſtelt zijnde, voor een van de voornaemſte middelen gehouden werdt, waer door de ſieckte haer kracht komt te verlieſen, gelijck *Galenus*, 6. *Epidem. comm.* 2. *tex.* 30. en *Avicenna*, *Lip.* 4. *Fem.* 1. *tract.* 4. *cap.* 10. en met haer alle navolgende Genees-konſtenaren getuygen. Want de groote van de oorſaeck werdt hier door verkleynt, de veelte van het bloedt vermindert, de overtollige hitte uytgebluſt, en de natuer, die beſich is met de vuyligheydt uytwaerts aen te drijven, in hare werckingh geholpen. Het welcke ons de natuer oock dickwils ſelve leert, wanneer zy, door de veelheydt van het bloedt overladen zijnde, haer ſelven door het bloeden uyt den neus komt te ontlaſten, ſoo dat het de Siecke als dan veel lichter krijgen, en met minder moeyte en ſorge tot haer voorige geſontheydt geraecken. Het welcke *Epiphanius Ferdenandus* (*Loc. citat.*) oock getuyght, en ſeght vele en verſcheyde *Kinderen* gekent te hebben, die, in het begin van deſe ſieckte veel bloedts uyt haer neus quijt geworden zijnde, haer ſelven niet alleen daer van beter bevonden, maer oock minder *Pocken* en *Maſelen* kregen. En *Iohannes Schenckius* (*In obſerv. Lib.* 6. *De morb. epidem.*) Schrijft dat zijn eygen Huys-vrou ontrent de veertigh Jaren oudt zijnde, na dat zy ſeven maenden hadde ſwanger geweeſt, met deſe ſieckte bevangen wierdt, en een groote looſingh van bloedt uyt de neus haer overgekomen zijnde, ſeer geluckelijck, ſonder ſchade van hare vrucht, tot hare voorige geſondtheydt geraeckt is. Diergelijcke komt ons dagelijcks voor, 't welck niet alleen door de ondervindingh, maer oock door de reden ſelve beveſtight kan werden: want deſe bloedt-looſingh en is geen toevallige uytſtortingh van een overwonne natuer, gelijck van de Nieren ſtracks geſeght is, maer een behoorelijcke ontlaſtingh van een overwinnende natuer, die haere vuyligheyt niet inwaerts aen na de Edele Ingewanden en treckt, maer deſelve tot in de buytenſte Aderen toe drijft en uytwerpt, ſoo dat hier den drift van de natuer gevolght werdt. De Artzen dan, als helpers en volgers van de natuer, gebieden hier, niet ſonder groote reden en geluckigen voortgangh, het Ader-laten. Doch om het ſelve wel in 't werck te ſtellen, moet 'er niet alleen geſien en gelet werden op den bequamen tijdt van de ſieckte, maer oock op den bequaemen ouderdom van de Siecke: want Jonge *Kinderen* een Ader te willen openen, en laet ons haere teerheyt van jaeren niet toe: aen deſe zijn de Italianen in plaets van Ader-laten, het ſetten van Koppen gewoon, het welcke by ons ſoo ſeer in 't gebruyck niet en is. Wy Laeten dan die alleen, welckers gemaetigheyt, tijdt van ſieckte, en ouderdom het Ader-laeten toelaet.

Ten derden, en ten laetſten, komen ons voor de Genees-middelen die in deſe ſieckte gebruyckt werden. Deſe zijn veele en verſcheyden, van de welcke ſommige de natuer ontlaſten door het uytwerpen, verminderen, en verbeteren van de veroorſaeckende vuyligheyt: ſommige beſchermen en bewaren ſoo de inwendige als de uytwendige gedeelten van het Lichaem, door het wechnemen der toevallen.

Wat de eerſte ſoorte belanght, hier werdt getwijffelt of de Kamer-gangh maeckende genees-middelen hier oock plaetſe hebben ofte niet? Waer op met onderſcheyt by veele geantwoordt werdt, dat de ſtarcke en felle af-treck-makende Genees-middelen, hier geenſins gebruyckt en mogen werden, op dat de natuer van haer werck niet miſleydt en afgetrocken en werde: maer dat de ſachte, en die gene de welcke het lichaem ſonder groote beweegingh ſchoon maecken, hier eenighſins gebruyckt konnen werden. Want *Galenus* (*Loc. citat.*) pleegh in breede Puyſtjens, dat veele op *Pocken* duyden, niet alleen ter Ader te laeten, gelijck oock by ons aen-geweſen is, maer oock Kamer-gangh-maeckende genees-middelen in te geven. 't Welck van veele huydendaeghs naegevolght werdt, die in het begin van de ſieckte, nae de *negen-en-twintighſte kortbondige ſpruck* van het *tweede Boeck*, van den grooten *Hippocrates*, harer Sieckens lichaem, met eenige ſachte aftreck-maeckende Genees-middelen, gelijck als *Manna*, *Caſſia*, *Tamarinde*, en diergelijcke, gewoon zijn te bewegen: andere doen dit in het af-gaen van de ſieckte. Doch al-hoe-wel dit in 't algemeyn eenighſins ſchynt plaets te konnen grypen, ſoo wil ick nochtans alle voorſichtige Artzen geraden hebben, haer ſelven in het voorſorgen der Siecken hier ſoo veel van te onthouden als 't mogelijck is: want hoe ſacht dat deſelve wercken, dewijl ſy niettemin van boven tot beneden moeten doorgaen, kan het oock niet minder zijn,

of

of het gantſche lichaem werdt van de ſelve bewogen, ſoo dat lichtelijck in de reuyingh van het bloedt een lichte natuer van haer werck ſoude afgetrocken werden: want in de reuyingh van het bloedt werden de lichamen dickwils raſſer en loſſer bewogen, ſoo dat in ſachte lichamen ſachte Genees-middelen ſterck zijn. En in het laetſte van de ſieckte, ſoude lichtelijck, het lichaem door de voorgaende ſieckte verſwackt zijnde, tot een onſtoppelijcke loop gebraght werden. Maer om nochtans de natuer hier eenige ontlaſtingh te geven, op dat de vuyligheyt de welcke in de Dermen beſloten leght, door al te grooten ſlot van het lichaem niet al te ſeer en kome te verharden, en met hare ſtage opſtijgende vuyle en ſtinckende dampen het Hardt met de Edele gedeelten van het lichaem en beſchadige, en is'er niet dat meer van alle verſtandige Genees-Konſtenaren gepreſen werdt, als het ſetten van een Clyſteer. Dit ſegge ick, en is tot noch toe van geene volſinnige, hoewel ſchoon van eenige bequylde Beſte-moeren, tegen geſproocken: want hier door werdt de vuyligheydt uyt de Darmen bequaem, ſonder eenige ontſteltenisse van het lichaem, getrocken: ja dat meer is, de Dermen ſelve konnen hier door verſacht en geneſen werden, even gelijck als de Keel-derm door een Gorgel-water, dewijl de Clyſteer of verſachtende alleen, of met af-treck-makende Genees-middelen daer onder vermengt, na dat een ſcherpſinnigh Genees-Konſtenaer vindt noodigh te zijn, gemaeckt kan werden: gelijck als wanneer wy neemen *wortelen van witte Malbe, Kaesjes blaen, Vyole blaen, Tambingel-kruyts blaen, gepelde Gerſt, Camille Bloemen, Bladen van roode Rooſen*, en koocken dit te ſamen op, mengen naderhandt onder het gekleynſde ſap *Olie van Rooſen*, of van *Vyolen* voor een Clyſteer: en wanneer wy de ſelve af-dryvender begeeren, ſoo kan daer tot verſterckingh eenigh af-ſet-makend Genees-middel, gelijck als *Diacatholicum*, of diergelijcke onder vermenght werden. Oock ſoo komen hier de Set-pillen te pas, die van *Honingh, Soudt*, en *ſtof van enckele Hiera* toe-bereydt konnen werden. Alles om een bequame ontlaſtinge te maecken.

Het lichaem nu op ſoodanigen manier van ſijne overtollige vuyligheyt, de welcke in de Dermen ſchuylde, ontlaſt zijnde, ſtaet het voorts den Genees-Konſtenaer te verſorgen, by al dien de natuer een weynigh traegh in haer werck ſcheen te blyven, dat de opkomende vuyligheydt uyt de inwendige gedeelten na het Vel toe gedreven wert: volgens den regel van den wijſen *Hippocrates, Aphor.* 21. *Lib.* 1. die ſeght, *datmen die dingen, dewelcke uytgedreven moeten werden, daer na toe ſal leyden, daer ſy meeſt na toe ſchijnen te hellen.* Het welcke hier geſchieden kan door *Drancken* die gekoockt konnen werden van *Venckel-wortelen, Pieterſely-wortelen, Bladen van Venus-haer, van Carduus Benedictus, Lange Roſijnen, Vijgen, Annijs-zaedt, Venckel-zaedt, en zaedt van Cytroenen.* Het *Vijge-bier* werdt hier oock ſeer gepreſen, dewijl het ſuyvert, verſacht, en ſweet verweckt.

Hier behalven moeter oock ſorge gedragen werden om de quaetheydt en fenynigheydt de welcke met deſe ſieckte vermenght is te matigen: het welcke kan te wege gebraght werden, door ſoodanige Hart-ſterckende Genees-middelen die het fenijn tegen ſtaen: gelijck, *Ooſt-Indiſche Lapis Bezoar, Roo-toebereyde Coralen, Schrapſel van Yvoor, been uyt een Harten-hert*, en diergelijcke; waer by ſomtijdts oock wel wat *Veneedtſche Thriakel* kan gedaen werden, wanneer de hitte in het lichaem niet al te groot en is.

De tweede ſoorte van Genees-midden zijn die, de welcke ſoo de inwendige als de uytwendige deelen van het lichaem van alle toevallen geneſen. De inwendige deelen, die hier veeltijdts meeſt te lyden hebben, hebben wy in het tweede Capittel geſeght te zijn, den Gorgel, de Longe met hare Pijpe, de Dermen, en de Nieren.

Wanneer dan den Gorgel van dit quaedt aengevochten werdt, ſoo dat het ſwelgen, of belet wert, ofte beſwarelijck geſchiet, als dan gebruycken wy Gorgel-wateren gekoockt van *Witte Heunſt-wortel, Vyiole blaen, Weegbree-blaen, Klim blaen, Keesjes blaen, gepelde Gerſt, Roo Rooſe blaen, ſchellen van Granaet-Appelen*, en *Aluyn*, onder welckers gekleynſde ſap gemenght kan werden, *Syroop van Vyolen*, met wat *Syroop van Moerbeſien.* Soodanigen Gorgel-Water bevrijdt de Keel ſeer voor alle quaet datter nae toe ſoude mogen komen, hout den wegh open, en belet door ſijn bindende kracht, dat de geſwellen de Kele niet al te ſeer en ſluyten, het welcke anderſints een groot quaet ſoude veroorſaecken. Doch de kleyne Kinderen en konnen ſoodanige Gorgel-wateren niet wel gebruycken, daerom onderhouden wy die veeltijdts met Lickſelen, die wy maecken van *Syroop van Granaten*, van *Moerbeſien*, van *drooge Rooſen*, en van *Vyolen.* By al dien der eenige merckelijcke ſweeringen door de veelheydt der POCKEN in den Gorgel ſich ſelven openbaren, waer door den Siecken in een ongelegentheyt komt te geraken, ſoo maecken wy veeltijdts een Gorgel-water van *Witte Lely wortelen, Witte Heunſt-wortelen, Kaesjes blaen, Viole blaen, Witte Malve, gepelde Gerſt, Vijgen* en *Lange Roſijnen*, welcke te ſamen met Water opgeſooden zijnde, kan men onder het gekleynſde ſap wat *Syroop van Vyolen* met wat *Heuningh van Rooſen* gemenght werden. Dit doet de ſweeren rypen en ſuyvert oock de ſelve.

Indien de Longe en den Roeper ſeer werden aengetaſt, ſoo dat'er een ſchorheyt, korten Aſem, ofte een verſtickingh ſchijnt te willen volgen, ſoo gebruycken wy ſoodanige Genees-middelen die de Borſt toe-geeygent zijn, gelijck als *Syroop van Venus Hayr*, van *Hoef-blaen*, van *Soethoudt*, van *Vyolen, Lochſanum & expertum*, en diergelijcke. Oock kan daer een Borſt-dranck toebereyt werden van *Witte Heunſt-wortel, Vyole blaen, Hoef blaen, Venus Hayr, Lange Roſijnen, Korenten*, en *Soethoudt*, in welckers doorgekleynſde ſap eenige van de boven genoemde Syropen kan gemenght werden.

De Darmen komen hier oock niet ſelde te lyden, ſoo dat ſy haer behoorelijck werck niet en konnen uytvoeren, maer laten alles wat in haer komt, ſonder eenige veranderinge door loopen, ſomwijlen wel ſoo, dat'er een Rooden loop uyt voort komt. Deſe dan konnen bewaert en beſchermt werden voor een toekomende loop, met *Weegbree-water* en *Tormentil-water* gemenght en ſoet gemaeckt met *Syroop van drooge Rooſen* of van *Queen*, het welck voor

 een

en *Julep* kan gedroncken werden. Oock in ſodanige bekommeringh is *verſche gekarende Melck, opgewelt met Dooren van Eyeren* en *een weynigh verſche Boter* ſeer goet gedroncken. Doch indien den Rooden loop nu alreede den Siecken quelt, ſal de ſelve geneſen werden, ſoo 't mogelijck is, door ſoodanige Genees-middelen, als den Rooden loop toe-geeygent zijn.

Indien de Nieren, door den menighvuldigen overlaſt die haer werdt aengedaen, gelijck hier vooren breeder verhaeltis, komen te lyden en tot ſweeren te raken, ſoo datter met het water veel bloedts gelooft werdt, als dan gebruycken wy *Veneetſche Terebinthijn* in *Weegbree water* gewaſſen, en tot de hooghte van Pillen opgekoockt: anderſints kan de ſelve voor die gene, die de Pillen, niet al te garen en gebruycken, met een weynigh van een *Doeyer van een Ey*, en eenigh nat in een vyſel vermenght, bequaem ingenomen werden. Somtijdts, wanneer de *Terebinthijn* tot Pillen gemaeckt wert, kander by gedaen werden wat *Drop van Soet-hout, Tragacanth. Bolus Armena, en Trochiſc. de Alkekenge*, na dat de nootſakelijckheyt ſal vereyſſchen. Anderſints kan men oock eenige andere genees-middelen toebereyden die ingedroncken konnen werden, ſoo als een redelijck Artz goet vinden ſal.

Wat belangt de uytwendige deelen van ons lichaem, die werden hier oock dickwils ſeer onſacht aengetaſt, en voornamentlijck de oogen, en den neus, die als dan oock hulpe toegebracht moet werden.

Om de lijdende oogen te helpen, en voor alle toevallen te beſchermen, konnen ons tot trooſt dienen *Roos-water, Weeghbree-water*, en *Oogen-trooſt-water*, met een weynigh *toebereyde Tutie, Witte Suycker-Kandy*, en *Safferaen* ghemenght: Doch indien wy bemercken datter een ſeer groote pijn en weedom in de oogen is, kander wat *Trochiſc. Alb. Rhaſis cum opio* by gemenght werden. Sooder een Schelle of Parel op 't oogh begint te komen, kan men *Witte Suycker-Kandy* ſeer fijn geſtooten nemen, en blaeſen die door een ſchacht van een penne dickwils in 't oogh. Wanneer de Oogh-ſchelen door al te grooten vierigheyt ſeer geſwollen en toegeſloten zijn, ſoo dat den Siecken het ſien benomen wert, ſoo kan men de oogen met eenige *Bedt-wateren*, die van *Lijnzaet-meel, Fenugrieck, Kaesjes-blaen*, en diergelijcke ghekoockt werden, betten. Hier hebbe ick dickwils *ſoeten Room* gemenght met wat *Saffraen*, met goet geluck ſien gebruycken. De Moeders die van hare *Pockige kinderen* niet al te vijs en zijn, plegen haer de oogen op te lecken: 't welck niet quaet is voor de oogen, maer wat vijs voor de tongh.

De meeſte ſchade die de neus komt te lijden is in hare holten en neus-gaten, alwaer ſy dickwils tot ſweeren komt. Deſe beſtrijcken wy als dan met *Oly van Soete Amandelen*: ofte oock wel met *Sap van Weegh-bree* en *Oly van Eyeren* vermenght, alles na eys van ſaecken.

Deſe deelen, tot welckers hulpe ons de nootſaeckelijckheyt dringht, aldus voorſien zijnde, ſtaet ons voor het laetſte, op dat wy oock de *ſchoonheyt* te hulpe komen, op het aengeſicht te letten: want dit wert dickwils ſeer ſwaer aengetaſt, ſoo dat die, de welcke te vooren ſchoon ſcheen te zijn, naderhandt ſoo verrimpelt en verſchroeyt werdt, dat hy ſich ſelfs t'eenemael ongelijck is. Om dit voor te komen gebruycken ſommige een Goude, ſommige een Silvere, andere een Stale naelde, waer mede ſy *Pock* voor *Pock* doorſteecken, en den etter alſoo uytlaeten, op dat de ſelve niet diep en kome in te eten. Sommighe gebruycken hier om het aengeſicht te verſachten, *Gebuttert Bier*, of *Schape-nat* daer *Graeuwe Erweten* in gekoockt zijn, waer mede ſy het ſelve betten. De *Pocken* nu afgevallen zijnde, werden de Lick-teeckenen en Pitten verkleynt en vermindert door het beſtrijcken met het *vet* dat van een *Ham* afgeſooden is: ſo oock van gelijcke, *oudt Speck in de vlam gebraeden en met verſch water afgewaſſchen*, maeckt het aengeſicht gladt en effen. *Honigh* vermenght met *Zee-ſchuym* en *Witte Suycker-Kandy*, werdt hier voor ſeer goedt gehouden. Soo zijnder oock verſcheyde wateren en ſtrijckſelen ten deſen eynde by andere gevonden, de welcke, alſoo ſy veele en verſcheyde zijn, ſullen wy de ſelve hier overſlaen, en ons met het voorverhaelde vergenoeght houden.

TOE-WORP

Aende

HEEL-MEESTERS.

DE gantſche verhandelingh der Genees-konſte door Godts weldaet afgevaerdigt hebbende, ſchenck ick, u luyden, voor een toegift, en over-maet, een vernufts Spiegelingh, betreffende 't Hayrs weſen. Beleed' door Fortunatum Plempium, *Amſterdammer Artz en Wijſgeer. Tot welcke ick gewilliger gedreven ben, vermits ick ſie, dat ghy Heel-meeſters boven u heylſaem handt-werck meertijdts in 't Hayr verwert zijt. Het welck aengemerckt, van yeder voor natuers uytſchot gereeckent en gehouden wert, mogt u luy en ſchempert verwijten, al of ghy geſchickt waert om de onnutte en uyt-gemonſterde natuers vuyligheyt te ſcheyden. Derhalven* Plempius *van u aller eer en achtingh geſwooren Voor-vechter, ſal hem hier onderwinden met wiſſe Beſluyt-reedenen te betoogen, dat het Hayr geen uyt-werp, maer eygentlijck een gedeelte onſes lichaems zy, even gelijck de handen en voeten. Om tot welck te geraken, is te ſlechten dit*

GE-

GESCHIL

Of het Hayr gezielt is, en waerachtelijck gevoedt wordt.

Door Dr. V. F. Plempius.

Daer uyt beſloten wordt dat het hayr geen uyt-worp, maer eygentlijck een gedeelte aen des lichaems zy, even als de handen en voeten.

Voor een grondt-veſt is hier te weten, dat de oude en wijſe *Artiſten* tweevoudige voeding ons voorgedragen hebben: een echte en waerachtige, in de welcke het inghenomen voedſel door voorbereydingh verwiſſelt wordt, en eyndelijck den ziel van 't gevoede aentreckt. Soodanige voedingh is in de Boomen, Beeſten, en Menſchen. d'Andere is een baſtaert-voeding, in de welcke het geene gevoedt wordt, maer door uytterlijcke aenklevingh en begroeyingh van ſtof waſt. Sulcke voedingh men verneemt in de Steenen en Bergh-wercken, die ongezielt zijn. Hier by noch voor te weten ſtaet, dat de Wijſgeren driederley gedaente der zielen ſtellen. Een voedende, den Boomen eygen: De tweede gevoelende, den Beeſten verleent: De derde redelijcke, den Menſchen geſchoncken. Nu is dan de vraegh, of het Hayr door aenſettingh des ſtofs gevoet wordt, en ongezielt is gelijck de ſteenen, of gelijck de boomen en bladeren der ſelfde door ingetrocken en verandert voedtſel onderhouden wordt, en naevolgens oock ghezielt is. De Vorſt der Wijſgeeren *Ariſtoteles*, en *Galenus*, de Prins der Artzen, toeſtemmen en leeren volſtrecktelijck, dat het Hayr natuers uytſchot is: Des ongezielt, en door aen-baggeringh van ſtof gevoedt wort. Deſe groote Konſt-overſten volght ſonder omſicht 't heele leger der Nakomelingen, beſcheydende, dat het ſelve van 't overſchot des derden kookinghs voort-geteelt wort, 't welck geduerighlijck met de wortelen van 't Hayr ſich vervoegende, dringht en parſt het uytwaerts. My dwinght de gewiſſe tot overloopingh: Want ick in hun bewijs-ſpreucken geenſins vernoeght ben. Dies ſal de mijne voor-dragen, na mijn achtingh, onwederleglijcke, die ghy overwegen meught: doch niet voor-oordeelende wie welcken tegen-ſpreeckt, maer wat van den tegen-ſpreecker ingebracht wordt. En voor-eerſt dood' ick die groote Leermeeſters met hun eygen geweer: *Ariſtoteles* in de thiende ſnê van ſijn donckere Vragen, ſchrijft dat de Wol door het eygen voedtſel des vleyſch onderhouden wordt. Maer de Wol, gelijck hy ſelfs aenteyckent, is niet dan vlechtingh en t'ſamen-loop van Hayr; Des gewordt het Hayr oock niet van 't uytwalmende licht overſchot des natuers. Noch ſeyt de ſelve Schrijver, dat, ſoo men het Hayr grondelijck uytwortelt, men verneemt bloedt nae te volgen. Dies aen de wortel van 't Hayr bloedt gevonden wort: Tot wat eynde als tot des ſelfs voedingh? *Galenus* geneſende Hoofts-kaelheyt nae een algemeene lichaems ontloſingh, gebiedt dat men door uyttreckende plaetſelijcke Genees-middelen 't bloedt nae 't hooft toehale. Waerom doch? dan om dat dit het voedtſel ſal weſen van 't Hayr? Daerom oock wiens huyt door harde wrijvingh niet en root, diens kaelheyt ongeneeſlijck geoordeelt wort, overmidts het goet-ſockigh bloedt tot de uytterlijcke omloop des huyts niet door-dringen kan. Daer-en-boven is 't dat het Hayr door eenighe ſieckten wit en vlaſſigh wordende, wederom daer nae ſijn oude verw aentrecken kan, ghelijck ons *Ariſtoteles* vroet maeckt, volght nootſakelijck, dat het Hayr waerachtelijck door ſijn gantſche lijf gevoedt wort. Hier by ſoo in de rechte grijſheyt des ouderdoms 't Hayr in 't ſop begint te graeuwen, niet in de wortel; Seker is 't, dat het voedſel tot het ſop ſich verſpreyden moet. Ten uyt-eynde, is 't dat op een nacht het Hayr haeſtelijck graeuwen kan, gelijck in ſommige waergenomen is: deſe haeſtighe en onverſienlijcke verws-verwiſſelingh kan niet beſtaen, noch oock verſtaen worden ſonder uytdeylingh en doordringing des voedtſels tot het opperſte ſpitſe des Hayrs. Derhalven moet het ſelve door waerachtige en eygentlijcke voeding te waſſen geſeyt worden. Dit wort noch meer verſterckt met 't voorwerp des Poolſchen ſieckte, de verwerringh of vlechtingh des Hayrs ghenoemt: In de welcke uyt het afgeſneden Hayr men bloedt ſiet loopen, tot verſekeringh dat 't ſelve hol zy. De Hoogh-geleerde *Geſnerus* getuyght desgelijcks, dat het Hayr des Eelants met innerlijcke holligheyt door-boort is: ontwijffelijck om door-tocht te geven aen 't voedtſel. De ſchachten of veeren der Vogelen, die met merckelijcke holligheyt begaeft zijn, neemt men waer een Adertjen in ſich ge-ent te hebben. Waerom worden doch de Hayren in dier voegen oock niet gevoedt, gemerckt ſy een-aerdigh zijn? Voorwaer in gelijck-formige of een-aerdige dingen wort altijdt een en de ſelfde wijſe van den Wijſen Schepper onderhouden. De ſcherpſinnige *Scaliger* alle dinghen ten diepſten door-grondende, heeft dit achteloosſelijck overgeloopen. Het Hayr, ſeydt hy, wort niet van binnen gevoedt, noch afgeſneden zijnde, waſt waerachtelijck, maer van onder neemt het ſijn voedtſel, gelijck de Steenen groeyen door verhardingh van d'aenklevende aert, ſoo groeyen en waſſen de Hayren door aenſettingh des ſtofs, die den voorgaenden uyt ſtoot: niet door waerachtige groeyingh, de welcke na alle metinge geſchieden moet. Behalven dat dit gevoelen genoeghſaem door de voor-geſonden Bewijs-redenen verſlagen is, ſoo gelieft my nochtans 't ſelve wederom te verpletten, dat het niet her-recht kan worden. Ick ſegh dan, dat het Hayr van binnen en waerachtelijck gevoedt wort: want het ſelve afgeſneden zijnde, is boven ſtomp en plomp; 't Welck nochtans daer na in 't waſſen

ſcherpt.

ſcherpt. Dit is in waerheyt een onontſluytelijck beſluyt,dat het door ingenomen voedtſel onderhouden wordt; want ſoo't van onder maer opgedrongen wiert, ſoude altijdt boven ſtomp blijven. Het waſt dan waerachtelijck even als de kruyderen des Aertrijcks, die men oock, afgeſnoeyt weſende, ſiet verſpitſen. Met de welcke 't Hayr oock dit gemeen heeft, dat het ſich in 't waſſen in tween of drien ſomtijdts ſpouwt. Daer-en-boven hoe het meer afghemaeyt wort, hoe 't gewilliger opſchiet: Van wiens reden den Hoveniers niet onbewuſt is. Hoort noch yet vreemts, 't gene tot noch toe ongeweten is geweeſt: Ghy meent dat elck Hayrtje ront is, maer beſchouwt het door de nieuw-gevonden vergrootende kijck-glaſen, en ſult ondervinden, dat het vierkant is, gelijck de ſtelen van eenige kruyderen. Het welck dat wy nu ſoo niet waernemen, is den ſwackheyt onſes geſichts toe te eygenen. Nu dat 't hayr na alle metinge mede groeyt, blijckt in de kinderen, in de welcke op de wijſe van alle andere gedeelten 't ſelve vergroot in langhte, breete, en dickte; jae oock in ſtijvigheyt of hardigheyt als een naerſtigh waernemer ondervinden kan. Voeght hier by: wanneer het Hayr tot de grootheyt, hem van de natuer bepaelt, gekomen is, dat het niet kan verlanght worden, gelijck in al onſen gedeelten gebeurt: Hier over ſchiet op 't leſt een opwerp te ontbinden, 't welck van d'andere zijde als 't voornaemſte voorgeſlagen wort: Te weten, dat het Hayr in de dooden en op-gehangenen waſt: dies kan aen 't ſelve geen Ziel toegeſchreven worden. Ick antwoorde: Dit geen waerachtigh, maer alleen een ſchijn-waſdom te weſen: Overmidts deſe lichamen verdorren, en de huyt opdroogende neerdruckt of ingetrocken wordt: dies volgens ſtreckt ſich 't Hayr meer uytwaerts, niet dat het meer gewaſſen zy. Maer (roepen ſy wederom) het waſt in ſoodanige lichamen tot ſulcke merckelijcke langhte, dat d'inkrimpingh des huyts die geenſins verleenen kan; te weten, een half voet, een voet, ja een elle: Gelijck ſy verklaren ſich berecht te zijn van de Graf-makers, dien deſe voorvallen wel ontmoeten. Deſen tegen-roep ſtel ick aldus: aennemende hun op-werp als een ware voorſtellingh, houde niet te min dat in dit geval oock het Hayr door waerachtige zielijcke voedingh en groeyingh waſt: want alhoewel het lichaem van de redelijcke Ziel, en werckinge des ſelfs door de doodt ontſet wort, 't Hayr nochtans behoudt ſich de waſſende Ziel, die wy voor geſeydt hebben den kruyderen eygen te zijn: Nu gelijck deſe door een zielijcke en echte voedingh te waſſen van yeder bekent wort, ſoo moet oock aen dat, de ſelfde wijſe van groeyingh niet geweygert worden. Voorts dat de waſſende Ziel in het lichaem blijven kan, de redelijcke verhuyſende: of dat deſe twee onderling geſcheyden konnen worden, blijck uyt onſes ſelfs ſcheppingh. Want volgens 't meeſte gevoelen der Geleerden, na de veertigh dagen wordt eerſt de redelijcke Ziel in den ontfangen vrucht van Godt ingeſtort. Voorwaer deſen tijdt wiert hy gevoedt: En door welcks kracht doch, dan des waſſenden Ziels? Weſhalven *Ariſtoteles* yewers ſeydt, dat de vrucht in de Lijf-moeder eerſtelijck leeft het leven van een gewas. Al deſe opgehoopte beſluyt-redenen overwegende, word' ick vervoert om te beweeren, dat het Hayr geen uytſchot en is, maer een gezielt deel van ons lichaem, 't welck van binnen door in-getrocken en verandert voedſel waerachtighlijck toeneemt. Welck gevoelen niemandt verwerpe, 't en zy hy de voorgebrochte wiſſe betooginge door bondiger en wichtiger bewijs-redenen verſwacke.

Hier mede verſegel ick deſe mijn verhandelingh: In de welcke ſoo ick u luyder verwachtingh bedrogen heb, of niet ten vollen vernoeght; wilt nochtans daerom mijn dienſt-vaerdigheyt, u luy op-geoffert, niet ſmadelijck verwerpen. Voorwaer ſoo ick niet onwaerdigh gekent werde, om van u luy ſomwijl geleſen te worden: acht ick my een groote vrucht, niet alleen van dit werck, maer van mijn heele voor-geleefde tijdt door u luyder byſondere weldaedt verkregen te hebben: geen ander lof, noch prijs, noch loon ick jaegh. Maer wenſch oock niet aen elck een te behagen, want dit evenwel beriſpelijck is, als gerigh te zijn om alle mans goet te beſitten. Boerdig ſeyde de argh-liſtige Wijs-geer *Bion*, en waer: Die aen yeder ſmaken wil, het was van noode, dat hy in ſoete Baſtaert-wijn, of in Paſtey veranderde; jae noch was hy daer dan niet van verſekert. Voorts den nijdigheyt nedrigh in het gemoedt te komen, begeer ick niet: Doch tracht mede niet haer hooghmoedelijck te overwinnen, maer te verſmaden veel liever, en achten niet meer als een Schiltpadt de Vliegen.

MICHIEL Hr. van MONTAGNE,
In ſijn 3. Boeck van ſijn *Eſſais* aen het IX Hooftſtuck.

Het eynde van de Heel-meeſter is geenſins het quade vlees te doen ſterven, zijnde dit alleen ſijn wegh tot de geneſinge; maer hy ſiet verder, namentlijck om de natuer te doen herboren werden, en het deel tot ſijn behoorlijcke geſtaltenis te brengen.

E Y N D E.

REGISTER
der
CAPITTELEN
Van het Derde Deel der Genees-konſte, genaemt de Heel-konſt, handelende op het

Eerſte Deel

Van het Lof der Heel-konſte. Fol: 1

Cap.

1. *VAn enckele en gemenghde Heel-middelen die ſacht en krachtigh verkoelen, oock die pijn verdooven, aenmerckingh op haer voorſichtigh gebruyck.* 10
2. *Van enckele en gemengde te rugh-drijvende Heel-middelen, en maniere om die te gebruycken.* 11
3. *Van plackende en toeklevende Heel-middelen.* 15
4. *Van pijn-ſtillende middelen door verſachtinge.* 21
5. ——— *verdoovinge.* 22
6. *Van verſachtende, ontdoende, lucht-gevende en verteerende middelen.* 23
7. *Van verdunnende Heel-middelen.* 27
8. *Van verteerende Heel-middelen.* 29
9. *Van treckende Heel-middelen.* 30
10. *Van verteerende en verſlindende middelen, oock blaertreckende, als Spaenſe Vliegen, Koppen, Fontanellen, Setons.* 32
11. *Van rijpende en etter-makende Heel-middelen.* 33
12. *Van ſuyverende en afvegende middelen drie ſoorten, ſachte, die alleen de etter in de doorgebroken geſwellen afwaſſen en ſuyveren, middelmatige, die oock de dicke vuyligheyt in vervuylde ſweeringe wechnemen; ſtercke, die de harde kanten ſachtelijck afdoen.* 34
13. *Van bloedt-ſtelpende Heel-middelen, ſommige uyt aert en gematightheyt, andere door toeplacken, eenige door branden, hoe door der handen werck 't bloedt geſtelpt werdt.* 37
14. *Van toeheelende middelen.* 39
15. *Van vleeſch-makende Heel-middelen.* 42
16. *Van vel-makende Heel-middelen.* 43
17. *Van af-etende middelen.* 44
18. *Van korſt-makende en brandende middelen.* 44
19. *Van verbrantheyts Heel-middelen, om den brandt te verkoelen, uyt te trecken, pijn te ſtillen, het opwerpen van blaeren te beletten, eyndelijck oock om te verſachten en geneſen.* 46

Het tweede Deel, Eerſte Boeck.

Cap. Fol:

1. *VAn de beſchrijvinge der uytwendige deelen.* 49
2. *Van de Spieren, haren naem, aert, gebruyck.* 52
3. *Van byſondere omvangende deelen, als 't Hayr, &c.* 53
4. *Van de Aderen, haer weſen, eygenſchap, oorſpronck, Klapvliesjens, t'ſamen-voegingh en gemeynſchap met de Slagh-aderen, gebruyck, onderſcheyt, verdeelinge en ken-teeckenen.* 57
5. *Van de Slagh-aderen, haer beſchrijvinge, oorſpronck, weſen, legerplaets, loop, gebruyck: oorſaeck van 't kloppen, ofte den Pols, verdeelinge van de groote Slag-ader.* 64
6. *Van de Zenuwen haer bepalinge, weſen, ſtoffe, oorſpronck, gebruyck, onderſcheyt, hoe ſy uyt het Rugge-morgh ſpruyten, &c.* 67

Het tweede Boeck.

Cap. Fol:

1. *VAn de verbrantheyt door de Son, ken-teeckenen, &c.* 73
2. ——— *Vier en andere oorſaecken.* 73
3. *Van de Sproeten haer oorſaecken, teyckenen, geneſinge.* 76
4. *Van geſwel in 't gemeen, oorſaecken, &c.* 77
5. *Van bloedt-geſwel, oorſaecken, teeckenen, &c.* 84
6. *Van vleeſch-geſwellen, ſwaerlijvigheyt, oorſaecken.* 87
7. *Van Boeſem ofte hollігheyt, naem, oorſaeck, &c.* 89
8. *Van Fiſtel of loopent gat, oorſaecken, &c.* 90
9. *Van de Rooſe, oorſaecken, teeckenen, geneſinge.* 94
10. *Van ſpringent Vuur, oorſaecken, &c.* 96
11. *Van den Hayr-worm.* 96
12. *Van Kouwt geſwel.* 97
13. *Van Hart geſwel.* 98
14. *Van de Cancker.* 99
15. *Van de Reduvia, ofte Vyt.* 102
16. *Van 't Water-hooft.* 104
17. *Van ſweeringe in 't gemeen, en verſcheydenheyt van een wonde, plaetſe, oorſaecken, &c.* 105
18. *Van ſweeringe met ongematightheyt, als hitte,* 111
19. ——— *Toevloeyende vochtigheyt.* 113
20. *Van vervuylde, verrotte, in-etende en voortloopende ſweeringe, hare oorſaecken, &c.* 114
21. *Van quaetaerdige en qualijck toeſluytende ſweeringe, voorbeeldt in een geheel langhduerighe ſweeringhe in den neus.* 114
22. *Van ſweeringhe met uytgeſpannen Aderen, ofte Kramp-ader, plaetſe, &c.* 116
23. *Sweeringe met gedierte, ofte Luys-ſieckte.* 118
24. *Van Wennen, oorſaecken, &c.* 120
25. *Van Wratten en Exter-oogen.* 121
26. *Van Horens, haer onderſcheyt, &c.* 122

Het derde Boeck.

Cap. Fol:

1. *VAn Wondens outheyt, gemeenheyt, namen, beſchrijvinge, verſcheydenheyt, oorſaken, teeckenen, geneſinge.* 127
2. *Hoe en op wat grondt een Genees-meeſter den Rechter ſal bericht doen, of de gequetſte noodſaeckelijck van die wonde geſtorven is.* 134
3. *Ofte, by aldien het lijck van den nedergeſlagene als yemandt daer by quam, begon te bloeden, de ſelve daerom ſoude te houden zyn voor handt-dadigh van die Manſlagh.* 135
4. *Dat vereyſcht wort tot het verbandt der wonden, wech te nemen 't gene tegen de natuere in de ſelve ſteeckt, en te beletten dat'er niet van nieuws in en komt, bloedt te ſtelpen, maniere van heelen, etter maken, het deel in bequame geſtalte te behouden,* &c. 137
5. *Vreemde geneſinge van wonden in afweſen en ſonder verbinden door Wapen-ſalve,* &c. *Redenen daer van.* 139
6. *Geneſinghe door tooverye by de Ouden ghebruyckelijck, met eenighe verſen te ſingen, door beleſen, wije-water,* &c. 141
7. *Hoe ſommige voor alle ſteecken en ſchooten gehart zijn, uytkomſte dickwils doodelijck, vervloeckt, tegen-middelen.* 142
8. *Wonden met pletteringe, oorſaecken,* &c. 143
9. *Van geſchote wonden, ſonder fenijn of brandt. Begin en oorſpronck van 't Buſpoeder en geſchut.* 144
10. *Van vergifte wonden, oorſaecken,* &c. 151
11. *Van Kouwt-vuurs benaminge, oorſaecken,* &c. 153

Het vierde Boeck.

Cap. Fol:

1. *NOodtſaeckelijckheyt van de kenniſſe der beenderen, beſchrijvinge, gematigheyt, ſtoffe, ghebruyck, verdeelinge,* &c. 158
2. *Van de Hooft-beenderen en hare verdeelinge.* 160
3. *Van den Romps verdeelinge.* 167
4. *Van de verdeelinge der armen en beenen.* 171
5. *Van de t'ſamenvoeginge der beenderen, Ontledinge, oorſaken, teeckenen, geneſinge.* 180
6. *Van Ontledinge met toevallen, als pijn,* &c. 182
7. *Van gebroke beenderen, beſchrijvinge,* &c. 183
8. *Van been-breuck met quetſinge in 't vleeſch.* 187

AENHANGSEL

deſes

WERCKS,

BEHELSENDE

No. — Fol.

I. BRief van Dr. *Joh. Weſterburgh*, nopende het langh leven van de Ouden. 191

II. Brief van Dr. *Beverwijck*, aen Juffr. *Anna Maria Schurman*, over de Paelſteen des levens. 192

III. Brief van Juffr. *Anna Schurman*, beantwoordende den voorgaenden. 192

IV. Brief van den *Autheur* aen de voornoemde *Juffr*. over 't Mirakel *Chriſti* aen den *Blinden*. 198

V. Brief van die *Joffr*. beantwoordende de voorgaende vrage. 199

VI. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Corn. van Someren*, over een Miſval. 201

VII. Brief van Dr. *Corn. van Someren*, beantwoordende het voorgaende. 201

VIII. Brief van den *Autheur* aen de Hr. *Renatus des Cartes*, over den Omloop des Bloedts. 204

IX. Brief van *Renatus des Cartes*, over de ſelve materie, mitſgaders noch twee andere brieven van *Loven* aen hem hier over geſchreven, die hy beantwoord. 204

X. Brief van de Hr. *Lovijs de Naſſau*, leerende een *Pulvis Sympatheticus* maecken. 214

XI. Brief van den *Autheur* aen den Ed. *Claudius Salmaſius* over het woord Ὁμκρυσμός. 214

XII. Brief van *Cl. Salmaſius*, beantwoordende het gevoelen van onſen *Autheur* hier over. 215

XIII. Brief van den *Autheur* aen *Cl. Salmaſius*, over het woord ὑφίσταται. 215

XIV. Brief van *Cl. Salmaſius*, beantwoordende het voornoemde word, en *Aphoriſmus*. 216

XV. Brief van den *Autheur* aen *Cl. Salmaſius*, over de voorgaende antwoorden. 216

XVI. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Ewald Schrevel*, verſoeckende ſijn gevoelen over den Pael-Steen des Levens, en het Steen-ſtuck. 218

XVII. Brief van *Ewald Schrevel*, op beyde deſe dingen antwoordende. 218

XVIII. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Lodewijck Nonnius*, van een vleeſige Blaes, als oock d'oorſaeck van 't graveel en ſteen der Nieren uyt *Santorio*. 219

XIX. Brief van *Lod. Nonnius*, van vereelt vleeſch in de Blaes, en de plaetſe daer Steen groeyt. 219

XX. Brief van den *Autheur* aen *Nonnius*, toeſtemmende met ſijn eygen exempel, dat het groeyen van den Steen ſwaerlijck te beletten is. 220

XXI. Brief van den ſelven aen den ſelven, nopende de nuttigheyt van ſijn Graveel-water. 220

No. — Fol.

XXII. Brief van *Nonnius*, waer in hy grootelijcks prijſt dit Steen-ſtuck. 221

XXIII. Brief van Dr. *Jacobus de Back*, van de groote der graveelige Nieren, van 't coleur van de Steen en Graveel, oock van een vereelde Blaes met ſteenen vervult. 221

XXIV. Brief van Dr. *Timan van Geſſel*, wegens de groote, veelheyt, en verwe van de Nier-ſteenen, en van een ſteenachtige korſt die de Blaes van binnen bekleede. 222

XXV. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Zacutus Lucitanus*, verſoeckende vriendſchap door brieven. 222

XXVI. Brief van *Zacutus Luſit.*, waer in hy hier op beleefdelijck antwoordende, toont de plaetſe daer de Steenen groeyen en hare geneſinge. 223

XXVII. Brief van Dr. *Gui Patin*, dat de Inlandtſche Kruyden, en die van ſelfs groeyen de beſte zijn; maer dat niet altijdt d'eene Nier verſtop zijnde den anderen ſijn werck ſtaeckt, voorbeeldt van een verrotte en koudtvurige Nier. 225

XXVIII. Brief van den *Autheur* aen *Gui Patin*, dat ſomtijdts d'eene Nier verſtopt zijnde, de andere ſijn werck ſtaeckt, een voorbeeld van een Steen den *Bezoar* gelijck. 226

XXIX. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Gregorius van der Plaſſe*, over de kenteyckenen van den Steen. 228

XXX. Brief van *Greg. van der Plaſſe*, wegens de Pijn der Nieren, van die gene dewelcke met den Steen gequelt zijn. 228

XXXI. Brief van den *Autheur* aen de Hr. *Conſtantijn Hugens*, verſoeckende ſijn oordeel over het Steen-ſtuck. 229

XXXII. Brief van *Conſt. Hugens*, waer in hy het Steen-ſtuck ſeer prijſt. 230

XXXIII. Brief van de Profeſſor *Rene Moreau* pryſende den Pael-ſteen, Idea, en Steen-ſtuck. 231

XXXIV. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Nicolaes Tulp*, verſoeckt ſijn advijs over 't Steen-ſtuck, mitſgaders ſijne aenmerckinge ontrent deſe matery. 231

XXXV. Brief van *N. Tulp*, van Magd. Nic. die door water ophouden geſtorven is. 231

XXXVI. Brief van den *Autheur* aen Dr. *Willem Harvei*, over den omloop des Bloeds, en het Steen-ſtuck. 232

XXXVII. Brief van *W. Harvei*, dat taeje ſlymerigheyt vereiſcht wordt, en doovigheyt der Nieren onnoodigh. 232

XXXVIII.

XXXVIII. Brief van den *Autheur*, antwoordende op den voorgaenden van *W. Harvei.* 234
XXXIX. Brief van Monſr. *Digby*, verſoeckende ſeker Graveel-water. 235
XL. Brief van den *Autheur* aen Prof. *Vopiſcus Fortunatus Plempius*, verſoeckt ſijn oordeel over het Steen-ſtuck. 236
XLI. Brief van *V. F. Plempius*, waer in hy prijſt het Steen-ſtuck, maer verwerpt den omloop des bloets. 236
XLII. Brief van den *Autheur* aen P. *Marin Merſen*, waer in bewefen wordt de bloed-makende kracht der Nieren. 236
XLIII. Brief van P. *Marin Merſen*, die prijſt dit Steen-ſtuck, en doet 'er by, eenige aenmerckingen van doof heyt en verharde camer-gangh. 237
XLIV. Brief van Dr. *Lazarus Meyſſonner*, waer in hy prijſt des *Autheurs* Boecken, en ſtuert hem ſijn Boeck *Pentagonus* genoemt. 238
XLV. Brief van den *Autheur* aen *Laz. Meyſſonner*, tot ant-woordt van den voorgaenden. 238
XLVI. Brief van *Laz. Meyſſonner*, waer in hy toont wat het Steenachtigh ſap of geeft is, daer uyt de Steen groeyt, oock andere oorſaecken en geneſingh. 239
XLVII. Brief van den ſelven, verſoeckt antwoordt ne-vens den Pael-ſteen, &c. 243
XLVIII. Brief van den *Autheur*, de twee voorgaende beantwoordende, en ſent een aen merckinge van een Dochter van den Steen geſtorven. 243
XLIX. Brief van *Laz. Meyſſ.*, waer in hy prijſt alle des *Autheurs* Boecken, en toont een ander gevoelen van de Lever en Lever-ſieckten. 244
L. Brief van den *Autheur* aen de Hr. *Willem Staeckmans*, hem radende op wat wijſe hy ſich gedragen ſal te-gen Graveel en Steen. 246
LI. Brief van *Willem Staeckmans*, hoe hy ſich by dien raed bevindt. 247
LII. Brief van Dr. *Corn. van Someren*, over de kenteecke-nen van den Steen, als oock over den brief van *Salmaſius*, nopende ὑρῆσαι τι. 247
LIII. Brief van *Benedictus Salvaticus*, dat de kenteecke-nen van de Steen niet vaſt gaen. 252
LIV. Brief van de *Autheur* aen *Benedictus Salvaticus*. 252
LV. Brief van *Cornelis van Someren*, nopende twee voor-vallen van Steen in Vrouws-perſonen. 253
Hier volgen ſes Conſultatien of Raed-gevingen over den Steen, van *Sanctorius Sanctorius*, *Hieronymus Theobal-dus*, *Benedictus Sylvaticus*, *Johan. Prævotius*, *Adr. Spigelius*, *Joh. Freitagius*. De uytkomſte getuyght *Gregorius Horſtius*, *Joh. Regulus Villinger*, en *Stroma-jeris*. 257
Van de Pocken en Maſelen, door Dr. *Willem Swinnas*. 267
Van 't geſchil des Haeyrs door Dr. *Fortun. Plemp.* 277

AURELIUS CORNELIUS CELSUS,

In de Voor-reden van ſijn VII Boeck.

HEt is in 't gemeen bekent en van my oock voorgeſtelt, dat dit het derde Deel is van de Genees-konſt, 't welck met de handt neeſtert. Het ſelve en laet wel de Genees-middelen en de maniere van leven niet achter, maer werckt nochtans meeſt met de handt, en is ſijne uytwerckingh de blijckelijckſte onder alle de deelen van de Genees-konſt. Want aengeſien 't geluck veel tot de ſieckten doet, en dat de ſelve dingen dickwils heylſaem, en oock dickwils te vergeefs zijn, ſoo kan men in twijffel trecken, of de geſondt-heydt door toedoen van de Genees-konſt, ofte door kracht van een goede nature zy verkregen. In deſe oock, daer wy meeſt op de genees-middelen ſteunen, ſchoon de baet blijckelijck is, ſoo is 't nochtans openbaer dat de geſontheyt oock te vergeefs door de ſelve geſocht, en ſonder de ſelve oock dickwils weder gegeven werdt. Gelijck men in de Oogen oock kan bemercken, de welcke langen tijdt van de Genees-meeſters gequelt, ſonder de ſelve ſom-tijdts geneſen. Maer in dat deel, 't welck met de handt geneeſt, blijckt het klaerlijck, dat alle baet, al-hoe-wel yets van andere ge-holpen wordt, nochtans hier meeſt van daen komt.

E Y N D E.

Blad-wijſer van de byſondere dingen,

rakende de

H E E L-K O N S T.

A.

ABels wonde, 127.
Abſteuny, ziet Apoſteuny,
Acacia, 14.
Achillea, (gerruwe) 17. 40.
Achterdarm uytgenomen, 237.
Adam met derthien ribben in d'eene zy, 169.
Ader, aderen, 50. 54. 57. 58. 61. 62. 63. 64. 65. 67. 69. 76. 79. 83. 84. 85. 86. 90. 91. 92. 95. 99. 101. 106. 108. 115. 120. 128. 129. 132. 137. 150. 167. 169. 177. 187. 200. 204. 205. achtige ſlag-ader, 60. 61. 131. gebruyk, 60. gedaente, 57. gemeenſchap, 60. getal, 60. groote, 62. 113. 132. holle, 60. 62. 63. 167. innerlijcke, 63. klap-vliesjes, 57. 58. 131. 159. klieren, 64. korte vat, 61. kramp, 78. 116. laten, 62. 81. 86. 95. 96. 97. 109. 116. 117. 118. 138. 144. 150. 155. 187. 202. 241. 248. 256. 258. 259. 260. 263. 265. 274. melck, 58. 62. 63. 64. nagelen, 54. navel, 60. oirſpronck, 57. ſamenvoeginge met de ſlag-aderen, 59. 206. uyterlijcke, 63. uytzuygh, 64. verdeelingh, 60.
Aelharte, 213.
Aemborſtigheyt, 52. 130. 131. 168. 170.
Aengeſicht, 73. 77. 94. 121. 163. 164. is 't bleeldt der ziele, 163. lidt-teeckenen, 35. 139. puyſten, vlacken, &c. 35. 73. 76. 139. wordt niet gebrandt-merckt, 163.
Aerde, 17. 143. 149. verſcheyde ſoorten, 18. 39. 43. 45. 83. 113. 117. 123. 156. 185.
Aerdt-wormen, 41.
Af-binden, 120.
Af-etende middelen, 44.
Affodillen, 35. 45. 92.
Af-ſnijden, af-ſetten, 115. 155. 156.
Af-ſettingh, ziet purgaty, 81.
Af-ſiedſel, 21. 24. 28. 33. 34. 35. 75. 90. 92. 93. 95. 96. 101. 112. 113. 115. 116. 120. 139. 155 256. 264. 268. 269.
Agaricus, 93. 258.
Agrimony, 34. 92. 96. 138. 187.
Ajuyn, 33. 45. 75. 87. 262.
Aland-blad. en wort. 28. 30.
Alchymilla, (onſer vrouwen mantel,) 40.
Algoede, 41.
Aloë, 16. 34. 38. 41. 43. 90. 94. 95. 120. 113. 154. 258.
Alſſen, 28. 34. 40. 44. 87. 88. 90. 93. 98. 112. 154. 256. water, 28. wijn, 88.
Althea, (heumſt,) 21. 22. 33. 87. 98. 120.
Aluyn, 20. 29. 36. 37. 44. 45. 97. 98. 101. 113. 114. 120. hiſtorye, 20.
Aly-kruycken, 44. ſchelpen, 44.
Amandelen, geſwollen, 12. 35. uytmelcking, 73. oly, 241. 259. 260. 263.
Amber, 141. 247.
Ammoniacum, 27. 33. 87. 92. 120.
Aneuriſma, 78.
Antimony, ſpies-glas, 20. 44. 109. oly, 116.
Anthipathie, (tegen-ſtrijdt,) 136.
S. Antheunis vuur, 94.
Aparine, (kleef-kruydt,) 38.
Aporema, bereydt-dranck, 95.
Apoſteuny, (ſweeringe,) 34. 78. 81. 82. 83. 84. 89. 90. 104. 188.
Ariſtolochya, (oſterlucy,) 92.
Arm, 86. 103. 155. 156.
Appelen, 51. 263. 273.
Arſenicum, (rotte-kruydt,) 44. 121.
Arum, (kalfs-voet,) 35. 45.
Aſpaltus, (Joden-lijm,) 17.
Aſphodelus, (affodillen,) 35. 45. 92.
Aſſche, 29. 38. van verſcheyde dingen, 29. 38. 44. 45. 76. 77. 92. 141.
Atheroma, (papgeſwel,) 78. 120.
Azijn, 12. 18. 19. 20. 22. 24. 25. 28. 29. 30. 31. 34. 35. 38. 39. 40. 43. 45. 84. 92. 95. 96. 97. 98. 99. 103. 104. 112. 118. 120. 121. 148. 153. 155. hiſtory, 89. 256. 264.

B.

BAdt, 22. 28. 40. 51. 73. 88. 112. 200. 242. 263.
Baeckelaer, 28. 31.
Balauſtia, (granaet-bloemen,) 43. 112. 138. 185.
Balſem, 41. 42. 43. 138. 151. 203.
Balſemen, 16.
Bandt, 50. 93. 132. 144. 159. 163. 167. 169. 171. 175. 177. 180. 181. 182. 202. of ſwachtel, 65. 117. 182. 184. 185. 186. 187. 188.
Bedellium, 26. 27. 33.
Beckeneel, 160. 161.
Been, 63. 82. 86. 95. 120. hiſtory, 188. af-ſchrapen, 93. bedorven, 106. 115. breuck, 129. 158. 182. 183. 187. 188. dervend kint, 159. man beſtaende uyt een been, 160. met een ſlagh-ader door-boort, 65. tegen de vallende ſieckte, 162. waer uyt de menſch verrijſen ſal, 180. doovigheyt, 248. 249.
Beenderen, 50. 54. 63. 65. 67. 68. 69. 78. 91. 95. 102. 137. 156. 159. 160. 161. 162. 163. 167. 168. 169. 170. 171. 175. 177. 178. 179. 187. 188. 202. aen een gewaſſchen, 179. bedorven en vermorſelt, &c. uyttrecken, 24. 31. 188. beſchrijvinge, 159. gebruyck, 159. geraemte, 160. verſtuyckinge, 78. der uyterlijcke lidt-maten, 171. kenniſſe nootſakelijck, &c. 158. ontledinge, 129. 158. 180. 181. 182. 183. ongevoeligh, 159. over-een-ſtemmingh, &c. 160. ſamen-voeginge, &c. 180. ſoo ſacht als was, 159. ſtoffe, 159. tot den reuck, 161. 162. ſtem, 161. 165. uytwijckinge, 78. verwolmt, 65. 169. vlieſch, 95. 103. elle-pijp aenmerckinge, 171. gemachts aenmerckinge, 171. hant aenmerckinge, 172. 173. kraeck, 159. 164. 167. 168. 169. 170. 171. 177. lijn-zaedt, 179. naden, 161. 162. 163. ſeef-been, hyſtory, 161. 162. ſleutel, hiſt. 168. ſtaart, 167. 168. verhemelt, 164. vleucken, 168.
Beeſten, 129. vyeren, 31. beten, 24. 26. 129. (151.
Beete, bladeren en ſap, 32. 45. 134.
Beleſen, 141.
Berberis, (ſauſe-boom,) 15.
Bergh-groen, 101. bergh-root, 19. oyevaers beck, 38. vogelkens, 202. 263. 264.
Bernagy-bloemen, conſerf, 154.
Beroertheyt, 31. 129. 130.
Berthram, 31. 67.
Beſwijmen, 80.
Beten, 24. 128. 129. 144. vergiftige, 24. 26. 32. 115. 128. 129. 151. 152.
Betheuny, 34. 40. 101. 112. 138. 183.
Bettinge, 75. 112. 113. 276.
Beven, 31. 80.
Beverſwijn, 25. oly, 29. 31. 144.
Bewegingen, 78. des gemoedts en lichaems, 134.
Bezoar, 275.
Bier, 33. 74. 75. 87. 89. 134. 182. 187. 246.
Bieſloock, 45.
By-ſlapen, 87. 89. 134. 135.
Byſondere omvangende deelen, &c. 53.
Bilſen-kruydt, 12. 13. 15.
Binden, 65. 117. 153. 156.
Bingel-kruydt, 45. water, 45.
Biſtorta, (herts-tonge,) 38.
Bladeren, gebrandt, 50. 75.
Blader-makende middelen, 30. 31. 116.
Blancketſel, 50.
Blaſe, 28. 57. 63. 91. 105. 107. 167. 273. verſachten, 21. van Caſaubonis, 132. gebreken, 28. 107. 129. 193. ſluyt-ſpier, 129. 132. Steenachtige, 222. vereelde, 222. vleyſige en met ſteenen, 219. 220. 265. vleyſachtige, 132.
Blaeuwe kanten, 147. placken, 24. 28.
Blaeuwſchuyt, 106. 107. 154. 165. 178.
Bley, (loot,) 18.
Bleynen, 50. 76. 96.
Blindtheydts mirakel, 198. 199. 200.
Bloedt, bloeden, 65. 77. 83. 84. 85. 91. 99. 115. 116. 117. 120. 129. 131. 132. 134. 137. 140. 141. 144. 150. 151. 156. 185. 200. aftappen, laten, 62. 81. 86. 88. 95. 96. 97. 100. 103. 109. 116. 117. 118. 138. 144. 150. 155. bocken, 18. braecken, ſpouwen, 17. 37. 38. 170. buyten de vaten bederft, 60. 130. 132. 144. 209. geeſten, 60. geeſtigh, 62. geronnen ſcheyden, 17. 24. 28. 29. 30. 34. 40. geſwel, 77. 81. 84. 85. ſweeren, 12. 14. 26. makingh waer, 60. 63. 82. omloop, 57. 151. 204. 232. ſtelpende middelen, 12. 14. 16. 17. 18. 20. 37. 38. 39. 43. 83. 101. 123. 137. 156. ſteen, 16. 17. 39. 43. ſtoffe des vleyſch, 42. 88. 137. verdicken, verkoelen, 95. verminderen, 62. wen, 134. wortel, 38.
Blutſen, 42.
Bocken-bloedt, 18. vet, 24.
Boeſem of holligheydt, &c. 89.
Bollen, ziet mancke bollen, 12.
Bolus van Armenien, 17. 18. 39. 43. 83. 113. 117. 123. 156.
Boom, ceder-boom, 16. cypres, 14. dennen, 110. draken, 17. 18. eſſe, 141. moerbeſyen, 45. peck, 31. pijn, 25. ſavel, 44. ypen, 45.
Bonus Henricus, (goeden hendrick,) 41.
Boonen, 16. 77. meel, 16. 31. 34. 87. 154. water, 77.
Boonkens-hool-wortel, 35. 93.
Boor, 161. ziet Trepane.
Borſt, 40. 62. 89. 91. 92. 138. 143. 156. 159. 160. 163. 168. 169. wonde, 40. 129. 140. 169.

BLAD-WYSER,

Borſten, 55. 63. 88. 100. 101. 165. der mannen in Cavro heel groot, 88. die bloedt geven, 63. ſweren, 16. gemeenſchap met de Lijf-moeder, 63. 100.
Boter, 21. 22. 23. 28. 33. 87. 97. 120. 140. 276.
Bovyſt, [een ſoort van Campernoelien,] 39.
Braecken, 37. 38. 79. 80. 107. 123. 135. 170. 227. 229. 247. 253. 254.
Braeck-dranck, 255. 260.
Brandt, 12. 23. 128. 147. 148. 155. middel, 83. 115. 122.
Branden, 65. 100. 122. 156. 159.
Bramen, 13. 14.
Brande-wijn, 29. 30. 37. 40. 77. 92. 93. 97. 104. 112. 114. 115. 116. 154. 155. 242.
Bregma, 161. 188. open in kinderen, &c. 161.
Br…n, 152.
Breucken, [ſcheurſel,] 40. 51. 77. 78.
Breyn, ziet herſſenen.
Brieven, briefkens, 142. 143. item, 191, &c.
Broenetelen, 35. 37.
Brood, verſcheyde ſoorten, 33. 39. 73. 83. 89. 134. 143. 264.
Bryonia, [wilde of witte wijngaerdt,] 24. 92. quartel-beſien, 24.
Bugula, [ſene-groen,] 40.
Bult, bucht, 78. 117. 159. 168. 180.
Buſ-kruyt, 74. 147. 148. 149. oirſpronck, 144.
Buyck, 62. 63. 79. 91. 156. 160. 169. loop, 202. vlieſch, 50. 56. 57. 129. wonden, 129. 132.
Buylen, 42.
Byen-ſteken verſachten, 21.

C.

Cadmia, [witte klimy,] 19.
Callus, [eelt,] 19. 92. 178. 181. 183. 184. (185. 187.
Calmis, 19. 43.
Camillen, 21. 22. 24. 25. 27. 87. 98. 104. 112. 120. olie, 22. 24. 27. 87. 112. 155.
Cancer, [kancker,] 99. Caneel, ziet K.
Canfer, 11. 13. 45. 73. 77. 103. kappoen, 242.
Caranna, 26.
Cardiaca, [herte-geſpan,] 38.
Caries, [beenderen bedervingh,] 65. 91. 92. 93. 95. 108. 115. 183.
Carpobalſamin, 42.
Carpus, [voorhandt,] 69. 174. 175.
Caſtanie, 130.
Caſſia, 241. 258. 262. 263. 274. Catheter, 253. 261.
Cattoen, ziet Cottoen.
Cauſtijck, [brandt-middel,] 32. 83. 93. 98. 100. 115. (106.
Cautery [in-eet middel,] 44. 45. 75. 83. 93
Ceder-boom, en ſap, 16.
Centaurium, [ſantory,] 40. 92. 114.
Ceratum, [ceroen,] 36. 39. 42. 112. 185. 186.
Ceruſe, [loot-wit,] 19. 43.
Chalcitis, 92.
China, 93.
Chironia, [quaetaerdige zweren,] 106. 114.
Chirurgie, [handt-werck,] 93. 115.
Cichorei, ſap, wortels, &c. 12. 13. 34. 95. 96. 101. 263.
Citroen, 12. 52. 87. 134. 157. ſiroop, 95. 154. 155.
Claveren, ziet Klaveren.
Cliſtery, [inſpuyting,] 21. 38. 134. 241. 242. 254. 259.
Colijck, gemeenſchap met gaveel, 229. 253.
Comcommeren, 24. 35. 119. 120. poeyer, 35.
Compreſſen, [popkens,] 117. 137. 187.
Conſerven, 93. en confectien alchermes, 154. van bernagy-bloemen, 154. gouts-bloemen, en rooſen, 154.
Conſolida, [waelwortel,] 39. 40. 185. 187.
Conſultatie, [raedtgevinge,] 188.
Corael, 17. 39. 265. 275.
Corinthen, 134. koperroot, 214. 265.
Cornoelien, 41.
Corroſijf, [af-etent middel,] 100. 120.
Cottoen-boom en aſſche, 38.
Craſſula, [ſpaenſche ſmeer-wortel,] 38.
Crocodyl roert d'opperkaeck, 163.
Cryſtal, 142.
Cubitus, [voorarm] 171.
Cucurbitulæ, [koppen,] 32.
Cumijn, 28.
Cuticula, [opperhuydeken,] 49. 50.
Cutis, [huydt,] 50.
Cyperus, 35. 112. Cypres, 14.

D.

Dampen, quade, 148. 154.
Dartze, [hairworm,] 96.
Decoctum, ziet Afziedſel, Drancken.
Deckzel, 111.
Deel, 54. beſmet, 155. edel, 108. 150. ſterck, verdord, &c. 78. 79. 107. 108. 113. 156.
Defenſijf, [beſcherm-middel,] 86. 93. 113. 144.
Degen, gevlamt, plomp, &c. 129. 133. 135.
Deriveren, [verleyden,] 186.
Dermen, dick, dun, &c. 20. 56. 61. 63. 91. 100. 105. 128. 129. 167. 168. 170. 187. krimpingh, 20. ſcheyl, 61. wonden, 129. 237.
Diabetes, 246.
Diaſcordium, 103. 115. 152. 154.
Dictamnus, 30.
Dies critici, [oordeel-dagen,] 133. (144.
Digeſtyf, [verteer-middel,] 75. 103. 104. 138.
Dille, 27. 28. oly, 28. 87. 112. 155.
Diſcutientia, [verdrijf-middelen,] 86.
Diſlocatie, [ontledinge,] 180.
Diſtel-appel, 141.
Doeck, doecxken, 75. 76. 98. 103. 118. 119. 139. 142.
Donder-baert, 22. 23. 38. 45.
Doodt, byſondere oorſaecken, 63. 74. 84. 100. 105. 129. 130. 134. 135. 137. 154. 161. 162. 169. 181. 182. 187. 188. 202.
Doornen, beend. en ſplinters uyttrecken, 24. 25. 30. 31. 137. 188.
Doovigheyt, 67.
Dracontium, [ſpeer-wortel, 35.
Draedt, wolle, zyde, 101. 117. 118. 120. 121. 123. 139.
Dragant, gom, 117.
Draken-bloedt, 17. 18. 39. 41. 83. 117. 185.
Dranck, 38. 40. 91. 93. 95. 96. 103. 105. 109. 115. 116. 134. 202. 227. 255. 260.
Droeſem, giſt, 99. 120. oly, 82.
Dronckenſchap, 98. 135. 191.
Dropaces, [treck-plaeſter,] 113.
Druckers, 20.
Druyven, 87.
Duym, 104. 136. duym op, 175.
Duyſent-knoop, 12. 38.
Duyvemiſch, 30. 31. 98.
Dye, 150. 187. wonden, 133. 140.

E.

Elt, 91. 92. 93. 178. 181. 184. 185. 187.
Eenblad, 40. 97.
Eerdtveil, 41.
Eerenprijs, 138.
Eten, 169. luſt oorſaecken, 61.
Eycken, ſchorſſe, eyckelen, &c. 14. 29. 30.
Eyeren, 45. 77. 134. 156. 182. 264. 273. 276. oly 46. 77. 101. 110. dooyeren, 21. 33. 36. 42. 43. 76. 87. 144. ſchale, 45. wit 12. 15. 17. 18. 21. 45. 46. 73. 76. 83. 103. 118. 123. 156. 185. 186.
Electuarii, 224. Diaſcordium, 103. 115. 152. 154. mithridaet, 103. 115. 152. 154. philonium romanum, 22. 23. theriakel, 103. 104. 115. 152. 154.
Elemi, gomme, 75.
Empyema, [borſt geſweer,] 169.
Eniklaeuw, 63. 86. 87.
Ende-krooſt, ſap, water, &c. 11. 45. 103.
Endivie, 11. 12. 45. 112. 134.
Entzundungh, [wijn-puyſte,] 84.
Envies, [nijdnagels,] 102.
Epidermis, [opper-huydeken,] 50.
Epinyctides, [nachtgeſwellen,] 28.
Epithymum, [tijmſchorſte,] 93.
Eppe, ſap, 41.
Erweten, 32. 34.
Eryſipelas, [roſe,] 94.
Eſcare, [korſt,] 29. 74. 76. 83. 93.
Eſſche, ſchorſſe, &c. 44. 141.
Etter, 18. 31. 51. 62. 79. 81. 82. 83. 84. 89. 90. 91. 92. 95. 98. 100. 101. 107. 108. 119. 128. 133. 137. 138. 144. 150. 151. 157. 169. en water teffens uytlopende, 62. veroorſaeckt de doodt, 84. uytgepiſt, 109. verbeteren, 36.
Euphorbium, 22. 31. 32. olye, 29. 155.
Exoſtoſis, [verſtuyckingh,] 78.
Exteroogen, 121.
Ezelinne-melck, 73.

F.

Fabarita, [hemel-ſleutel,] 38.
Fæmigrieck, 21. 24. 27. 104. ſlijm, 22. meel, 21. 22. 24. 43. 110. 120. 276.
Ferula, [perckwortel,] 25.
Feu S. Antoine, [S. Theunis vyer,] 94. ſauvage, [wildt vyer,] 96.
Fiſtel of loopent gat, &c. 12. 28. 31. 35. 37. 40. 41. 84. 90. 91. 108. 132. hiſtor. 93.
Fiſtula, [pijpe,] 90.
Flammula, [brandt of vlam-kruyt, 32.
Flauwte, 79. 80. 84. 104. 130. 132. 133. 137. 151. 152.
Fluymen doen op-komen, 27.
Fontanellen, [open gaten,] 32. 74. 113. 162. 258. 262.
Fracture, [been-breuck,] 183.
Fragaria, [eerdbeſien-kruydt,] 138.
Fronſen, 24.

G.

Gaen, 116.
Galbanum, 25. 26. 33. 120.
Galiga, 112.
Galle, 76. 85. 94. 96. 97. 99. 100. 102. 104. 106. 120. 218. 241. 248. 253. 260. 263. 264. 268. 271. blaesje, 61. ſieckte, 76. 133. noten, 45. 114.
Gallium, [walſtroo,] 38.
Gangrena, [het vuer,] 153. 265.
Ganſe-miſch, 30. 31.
Ganſerick, 45.
Geel-ſucht, 141. 218. (177. 181.
Geeſten, 60. 73. 130. 131. 132. 141. 154. 155.

le-

levend-makende, 84. 128. 131. 148. 151. 153. ziellijcke, 67. 99. 128.
Gehemelte, 100.
Gehoor-beenderen, 162. 237.
Gemacht, 63. 79. 160. ſcheurſel, 78.
Gember, 155.
Genees-konſt, 50. 54. 74. 84. 135. 139. 191. 201. meeſter, 54. 102. 119. 134. middelen, 77. 111.
Geneſinge, 74. 115. 117. 119. in't af-weſen door beleſen, bloedig geweer en andere middelen, 139. 140. 141. 142.
Genever-beſien, 25. gomme, 43. oly, 227.
Gentiane, 35. 84. 92.
Gepletterde en geſlage leden, 22.
Geraecktheyt, ziet beroertheyt.
Geraemte, 160.
Gerſte-water, meel, mout, &c. 12. 13. 24. 27. 28. 30. 31. 34. 45. 46. 95. 96. 103. 154. 253. 264. puysje, 102.
Gerwe, 40. geſcheurtheyt, 26.
Geſchuts oorſpronck, 125. 145.
Geſchote wonden, &c. 144.
Geſegelde aerde, koecxkens, 17. 39. 43.
Geſicht, 163. verklaren, 25. 26. 200.
Geſneden, 65. geſontheyt, 54.
Geſwellen, &c. 12. 14. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 38. 63. 77. 80. 85. 104. 119. 153.
Gevoelen verdooven, 23.
Geweer, 129. 133. 135. 143. 144. 187. bloedigh, 139. 141. vergiftigh, 129. 151.
Gewrichten, 132. 181. knobbels, 25. 26. ontlede, 153. pijn, 29.
Geytemelck, 73. miſch, 31.
Gialappa, 104.
Gicht, 23. 24. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 119. 176. 234. 235. 252. heup, 171. knye, 178.
Gijl, 62. 78. 82. 85. 99. 129. 165. 166. 187.
Giftingh, 210.
Gift, 99. 120.
Gladiolus, (ſweerdekens kruyt,) 38.
Glaſ-kruyt, 12. 45. 87. 97. 120.
Gommen, 16. 25. 26. 27. 31. 33. 43. 75. 87. 117. 120. 242. 276.
Gorgel-water, 12. 35. 101.
Goudt-bloemen, 17. 154. ſchuym, 19. ſmeden, 20.
Godts gave, (kruyt,) 242.
Granaet-appelen, ſchellen, wyn, &c. 14. 43. 83. 87. 95. 96. 112. 114. 117. 138. 154. 185.
Graveel, 216. wijn, 241. 264. 265.
Gras, 11.
Guajac, 93.
Guychel-heyl, 30. 35. 40.
Gulden-roede, 40. 93.
Gulſigheyt, 98. 191.
Gyps, (plaeſter,) 18.

H.

HAdigh, 24. 45.
Haeſe, 118. ader. 177.
Hals 77. 101. geſwellen, 21.
Ham, 276.
Hamerſlagh, 44. 112.
Handt, handen, 69. 77. 80. 86. 97. 102. 104. 108. 121. 155. 156. 172. 173. 174. 175. 182. hiſtor.
Hanevoet, 32.
Harnas, 134. 173.
Harſt, 25. 33. 43. 110. 112. 139.
Hart, een dier, ziet Herte.
Hart, 63. 64. 65. 79. 80. 82. 103. 148. 151. 156. 167. 169. 204. been, 275. bangigheyt of flaute, 80. 83. 154. holligheyt, 65. 131. oor, 13. vlieſch, 57. kloppingh, 47. 57. 65. 152. 163. 204. pijn, 107. 143. 269. doorſteken en geneſen, 130. 131. hiſtor. 131. 264.
Haſe, 131. hair, 101. vet, 51. vleeſch, 202.
Haſel-noten, 241.
Hair, 12. 14. 25. 34. 53. 54. 55. 56. 82. 120. 137. worm, 14. 77. 96.
Heel-konſte, 17. 18. 25. 40. 77. 83. 84. 86. 87. 89. 90. 92. 93. 95. 99. 101. 104. 05. 110. 113. 114. 115. 120. 127. 137. 138. 144. 151. 156. 181. 182. 185. meeſter, 20. 32. 51. 58. 84. 94. 101. 102. 103. 104. 108. 110. 117. 120. 128. 129. 135. 165. 169. 180. middelen, 11. 12. 13. 14. 15. 16. 18. 19. 20. 21. 25. 32. 33. 34. 37. 39. 41. 44. 45. 76. 80. 81. 92. 113. 120. 153.
Heydens-wondt-kruyt, 40.
Hemel-ſleutel, 38.
Herba doria, (guldenkruydt,) 40.
Hermodactylis, (tijdelooſen,) 93.
Herpes miliaris, (hair-worm,) 96.
Herſſenen, 53. 65. 69. 79. 103. 104. 105. 129. 130. 160. 161. 202.
Herte, 13. 22. 24. 33.
Herts-geſpan, 38. hooy, 45. tonge, 38.
Heul, 12. 23. 258. is niet kout, 23.
Heup-pijn ſtillen, 12. 21. 22. 23. 24. 25. 28. 31. 45. 81. 83. 103.
Hinne-beſien, 14.
Hippocras, een ſack, 93. 203.
Hippomanes, 142.
Hoef-bladeren, 33.
Hoender-beet, 11. miſch, 31. nat, 87.
Hoeſt, 165. 271.
Holligheydt ſuyveren en vervullen, 18. 28. 36.
Honden, 151. 208. hair, 30. vet. 24. 28.
Hondts-bete, 24. 30. 129. 152. dagen, 73. 173.
Hondts-tonge, 40. 45. pillen, 23.
Honich, 21. 24. 25. 26. 28. 31. 34. 35. 40. 41. 43. 74. 82. 93. 276. azyn, 97. 258. rooſen, 34. 46. 84. 93. 102. 110. 112. 115. 241. 275.
Hoofd, hoofden, 34. 159. 160. 181. 187. beenderen, 160. 161. beweginge, 168. hair, 256. ontledingh, 181. pan, 56. 68. 160. 161. pijn, 32. 161. 188. 271. Poeyer, 43. 137. ſchurft, 97. ſieckten, 62. 63. 104. wonden, 39. 40. 43. 53. 129. 134. 137. 143. 162. 163. 188.
Horens, en drager, 122. 123.
Hout, verſcheyde ſoorten, 42. 82. 93. 103. 112. 115. 120.
Huemſt, 21. 22. 27. 33. 4. 87. 98. 120. 262.
Huydt, 24. 27. 28. 31. 51. 73. 74. 76. 79. 85. 94. 104. 128. 143. 188. 201. bleynen, placken, &c. 11. 13. 20. 21. 24. 28. 31. 34. 35. 38. 44. 46. 50. 53. 73. 76. 77. wonden, 53.
Huych, 27. 34.
Hypericum, (S. Jans kruydt, 28. 33. 40. 45.
Hypociſtis, 14.
Hyſoop, 112.

I.

IAcobea, S. Iacobs kruydt,) 41.
S. Ians kruydt, 28. 35. 40. 45. 112.
Ieuckſel, 27. 29. 77. 182. 186. 188.
Ioden-lijm, 17.
Ioffrouw-merck, 34. 71. 73. 90. 110. 157.
Iuleb, 275.
Ignis, (vuur,) 94.
Impetigo, (hair-worm,) 96.
Ingroen, 40.
Inſpuytſel, 37. 94.

K.

KAck-hielen, 45.
Kaeck, 101.
Kaes, 253.
Katte-kaes, 275. 276.
Kalck, 29. 44. 45. 46. 121. water, 91. 98.
Kalveren-vleeſch, &c. 95. 96. 134. 182. 263.
Kalfs-voet-bladeren, &c. 35. 45.
Kamergangh, 81. 86. 91. 95. 97. 98. 100. 101. 106. 114. 115. 116. 118. 134.
Kancker, 12. 18. 34. 35. 41. 79. 99. 10[illegible] 101. bloemen, 12. 34. 95. 101.
Kandy, witte, 276.
Kaneel, 93. 155. 157. water, 84.
Kanten, hart, vereelt, 35. 36. 74. 96. 11[illegible] 116. 132. 137. 143.
Karbonckel, 33.
Kaernemelck, 95. 96. 154.
Katte-kruydt, 30. katte-kaſen, 275. 276.
Keel, 107. 131. geſwellen, 12. 14. 27. 28. 34. 35. 102. kruydt, 12.
Keerſe van waſch, 90. 252. 260.
Keule, 27.
Kerſſebladeren en zaet, 31.
Kiecxkens, 263.
Kinckvorſchen-water, 101.
Kint, 83. 84. 96. 104. 105. 163. 164. 168. 177. 180. 187. 188. beenderen ſoo ſacht als was, 159. luyſen, 78. 118. maſelen en pocken, 78. 267. ſonder beenderen, 159. meeſt ſteen inde blaes, 224. verhardt in ſteen, 233.
Kittelingh, 50.
Klapooren, 26. 78. 79.
Klapvlieſjes, 57. 58.
Klaveren, wel-rieckende, 21.
Kleef-kruyt, 38.
Klieren, 15. 25. 31. 63. 64. 79. 139. 163.
Klimy, 19.
Kliſſen, 38. 45. 101. kneuckels, 83. 91.
Klonters, 26. knobbels, 25. 29. 44.
Kloppingh, 85. 103. 107. 154. der pols, 65. der herſſenen, 161. tanden, 164.
Knye, 74. 75. 83. 156. 177. Gicht, 178. buygen, beduydingh, hiſtor. 177. vol geeſten, 177. 178. ſchijve, 178.
Knollen, 92. bevroren, 155.
Knutſingh, 29. 129.
Koeckoeck, 122.
Koeldranck, 95. 154.
Koecxkens, (trochiſci,) 17. 92. 141.
Koeye-melck, 21. 104. miſch, 31. 98.
Kogel, 129. 132. 133. 134. 137. 143. 147. 148. 149. 150. 187.
Kole, 82. 120. ziet Kruys-kole.
Kokinge dryderley, 82.
Koninghs zeer, 78.
Koolen, 29. 32. 45. Egel, 32.
Koonen, ziet Wangen, 76. koorde, 32.
Koortſe, 55. 77. 79. 80. 82. 94. 104. 107. 129. 130. 131. 132. 135. 137. 138. 139. 154. 182. 188. 202. 206. 210. 232. 241. 248. 250. 251. 260. 267. 269. 271. 272. brandige, 31. 188. dwalende, 202. peſtige, 55. 267. 269. quaetaerdige, 147. ſlapende, 65. met vlecken, 94. uytdroogende, 55.
Koper, 19. 92. 109. pijpje, 139. ſlagh, 112. root, 19. 36. 37. 44. 109. 112. 113. 140.
Koppen, 32. 81. 87. 88. 116. 227. 274.
Korinten, 275.
Korſtmakende middelen, 29. 44. 118.

Koſt, ſpijſe, geſont, ongeſont, &c. 78. 82. 85. 87. 89. 96. 98. 135. 148. 202.
Koten, 179.
Koude ſchadelijck, 51. 155. 202. geſwel, 27. 87. 97. ſweet, 80. vuur, 13. 74. 75. 76. 85. 87. 95. 106. 114. 129. 132. 144. 147. 151. 154. 155. 156. 184. 185. 186. 187.
Kous van honts-leer, 118.
Kraeck-been, 118. 159. 164. 167. 168. 169. 170. 171. 175. 177.
Krap, krap-root, 41.
Kramp-ader, 78. 116. 117. 118. viſch, 23.
Kranckſinnigheyt, 260.
Kramp, 25. 26. 42. 129. 131. 135. 182. 185. [illegible]227.
Kraw[illegible]e, 24. 27.
Kree[illegible]en-oogen, 92.
Krin[illegible]inge, 132. der darmen 20.
Kro[illegible]-ſwellen en ſweeren, 25. 78.
Kruyden, 25. 29. 54. 87. 88. 155. ſout, 29.
Kruys-beſien, 87. kruydt, 12. 41.
Kruys-kolen, 82. 120. 147. 148.
Kruys-wortel, 12. 41. 45.
Kuſſen, 156. 170.
Kuyten, 152.

L.

LAcertus, [ſpier.] 52.
Ladamim, 25. 34. oly, 271.
Lammekens oor, 41. 45.
Lammigheyt, 25.
Lancet, [ſteeck-mesje,] 83. 98. 118. 122.
Lapis calaminaris, 19.
Lappen, 29. 30. 75. 155.
Larinchotomia, [ſtroot-openingh,] 131.
Laſernye of melaetsheyt, 41. 97.
Laten, ziet ader-laten.
Lattouwe, 11. 45. 87. 95. 134.
Laurier bladeren, 28. 112. aſſche, 76.
Lavendel, 98.
Leden af-ſetten, 85. 115. 155. 156. beven, 31. blaeuwe, gebroocken, &c. 22. 28. 31. verſtuyckte, 28. 78. 85. verſtercken, 26. 28.
Ledigheyt, 85. 88. 89.
Leck gaen, 132.
Leer, 75. kous, 118. touwers, 53.
Lelyen, 21. 24. 45. 87. olye, 22. 27. 74. 103. 120.
Lenden-pijn, 31.
Lenten, 187.
Lever, 60. 66. 79. 82. 93. 97. 99. 102. 107. 138. 165. 166. 169. 187. ſieckten, 63. wonden, 132.
Lichaems deelen, 49. beweginge, 134. 182.
Lidtmaten, 160. ontlede, uytwijckinge, 28.
Lidt-teeckenen, 34. 84. 100. 108. 139.
Lieſſen, 56. 63. 79. 108.
Liguſtrum (mont-hout,) 12. 45.
Lijf-moeder, 21. 63. 91. 167. 168. 177. 202. gebreken, 21. 24. 25. 27. 28. 100. 102. 146. verſachten, 21. 24. 25. 26. 27.
Lijckdorens, 31. 121.
Lijn-zaedt, 21. 22. 24. 27. 87. 110. 120. oly, 147. beenderkens, 179.
Lijſters, 264.
Limoenen, 12. ſap, 12. 258. 260.
Linnen, 74. 138-140. 141. 142.
Lippen, 100. 101. 166. wonden, 132. 139. 157.
Liſch, 24. 27. 35. olye, 27. 254. wortel, 24. 35. 112. 120.
Liſimachium, (weder-dood,) 38.
Lithargirum, 19.
Lochiamum, etexp. 275.
Loot, 18. 20. 44. 74. 90. 102. 113. 114. 115. 123. 148. ſchuym, ſweet, 18. wit, 19. 45.
Loock, 87. 120. 121.
Looge, 21. 29. 30. 91. 92. van kruyden, &c. 29. 30. 98.
Longe, 52. 60. 91. 106. 131. 159. 163. 167. 168. 169. 268. 271. ſweeringe, 17. wonden, 129. 131. 135.
Loopende gaten, 12. 28. 31. 35. 37. 40. 41.
Loop en vloedt, 165. 260. 275. roode, 38. ſtoppen, 14. 17. 38.
Lucht, 25. 74. 84. 87. 89. 98. 108. 111. 133. 134. 138. 149. 150. 164. 165. 191. 202.
Lupijnen, [vijgh-boonen,] 34. 43. 92.
Luyſen, 118. 119.

M.

MAdelieven, 40.
Maegh, 57. 61. 66. 80. 82. 93. 107. 165. 166. 169. 170. 256. ſweringe, 107. wonden, 129. 130. 132. mes uytgeſneden, 132.
Maeghdom herſtellen, 40.
Maeghdepalm, 38.
Maeyen, 118.
Magerheyt, 88. hiſtory, 89.
Magnetica, 140.
Mallooten, 21. 22. 104.
Malrove, 34. 112.
Maluwe, 21. 22. 24. 45. 87. 113. 126.
Mandragora, 13. 23.
Manna, 95. 105. 263. thuris, 43.
Manckebollen, 12. olye 23.
Mankoppen, 12.
Mane-ſtuypen, 268. 269.
Mans, 73. 96. bloedt, 45. borſten, 88.
Marioleine, 27. 28. 30.
Marmer-ſteen, 29.
Marſi en pſilli, venijn uytſogen, 152.
Maſelen, 77. 257.
Maſtich, 39. 43. 44. 110. 117.
Mechoacan, 93.
Meede, 15. 21. 92. 155.
Meecrabbe, 41.
Meel, 12. 15. ſtof-meel, 101. 156. verſcheyde, 15. 16. 21. 22. 24. 27. 28. 31. 33. 34. 42. 43. 83. 87. 95. 96. 103. 110. 120. 139. 154.
Melck, 15. 21. 22. 23. 27. 33. 43. 45. 73. 83. 87. 96. 97. 104. 160. 176. 252. 253. 263. 264. van vrouwen, 21. 45. 96.
Melaetsheyt, 41. 97. 107.
Melancholy, 99.
Meliceris, [honich-geſwel,] 78. 120.
Meliloten, 21. 27. 33. 104.
Meloen-zaedt, 264.
Menſch, 188. vervellen, 50. beſtaende uyt een been, 160. met horens, 122. 123. ſteerten, 167. 168.
Menie, 97.
Mergh, 22. 24. 28. 33. 67. 160. 167. 168. 171. 181. der lendenen, necke, ſtuytbeen, 68. rugge, 67. 68. 161. 167. 181. 202.
Metacarpus, [afterhand,] 174.
Metallen, 45. 147.
Mes, 93. 104. 129. 130. 148. 156. uyt een maegh geſneden, 132.
Middel-rift, 57. 62. 68. 131. 169. 170. wonden, 131. hiſtor. 131.
Middel-ſchot, 170.
Milt, 61. 66. 99. 107. 169. 178. ſieckten, 62. wonden, 132.
Minne, 96. 165.
Miſch van duyve, ganſe, &c. 30. 31. 98.
Miſpelen, 15. 41.
Miſt, 93.
Miſval, 201. 202, &c.
Miſey, [een ſoort van koperroot,] 92.
Mithridaet, 103. 115. 152. 154. 155.
Moerbeſien, 45.
Moes, 89. 134.
Mola, [valſche bevruchtingh.,] 102.
Molen-ſteen, 98.
Molybdena, [loot aerde,] 18.
Mont, 166. geſwellen, 12. 14. 17. 34. 43. 100. (101.
Mondthoudt, 12.
Morbus pedicularis, [luys-ſieckte,] 118.
Moſtaert, 30. 31. 97. 120. 121. 264.
Mout, 12. 13. 24. 46.
Mumia, 16. 17.
Munte, 112.
Muſculus, [ſpier,] 52. hiſtor. 129.
Muur, 11.
Muyſen oor, 11. 40.
Myrrha, 16. 34. 41. 43. 94. 120. 123.
Myrthus, 14. 15. 34. 43. 45. 46. 112.
Myrthidanum, [Mirten aenwas,] 14.

N.

NAchtſchade, 12. 13. 23. 45. 101. 112.
Naden van 't beckeneel, 161. 162. 163.
Naelde, 96. 103. 117. 120. 139. 148.
Nagelen, ziet kruydnagelen,
Nagelen, aderen, vlieſe, &c. 54. 55. 82. 102. 103. 155. 174.
Naphtha, 20.
Narden-olye, 112.
Narthex [ferula] 25.
Nature, 78. Naturaliſten, 54.
Navel, 56. 57. 60. 132. ſcheurſel, 78.
Neus, 100. 101. 102. 107. 162. bloeden, 37. 38. 39. ſpreken, 161.
Net, 50. 61. 66. wonderlijk, 65. dicke, 88.
Netelen-blaren, &c. 31. 35. 37. 45.
Nieren, 138. 268. bloedmaken, 237. doovigheyt, 234. ſteenen, 221. 232. wit-zandt, 219. 221. meeſt rood, 221.
Nihil album, [wit niet], 19. 101. 114. griſeum [graeuw-nicht,] 19. 44.
Nieskruydt, ſap, poeyer, &c. 31. 35. 92. 107.
Nip, ziet Kattekruyt.
Nijdnagel, 102.
Nock, 132. 135. hiſtory, 170.
Nutritum, [lootwit,] 13. 20. 46. 95. 96. 112.

O.

OEdema, [kout-geſwel,] 77. 87. 97. 98. 154.
Oeffeninge, 89. 134.
Oeſterſchelpen, en aſſche, 44.
Olye van verſcheyde genees-middelen, 13. 21. 22. 24. 25. 27. 28. 29. 30. 31. 33. 36. 37. 41. 45. 52. 54. 83. 87. 106. 112. 113. 185. 241. 254. 256. 259. 260. 262. 263. 264. 265.
Omloop, 94. des bloeds, 57. 151.
Onderhave, 41.
Ongeſontheyt, 94. 135.
Onmacht, 137.
Onthalſde trecken voedſel, ſoo langh zy warm zijn, 211.
Ontlaſten, ziet purgaty.
Ontſtekinge, 11. 12. 13. 15. 18. 21. 63. 84. 132. 139. 155. 181. 182. 183. tot 188.
Onvruchtbaerheyt, 88.
Oogen en hare deelen, 12. 25. 54. 128. 130. 166. gebreken, 12. 13. 14. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 25. 34. 35. 38. 80. 116. middelen, 13. 20. 25. 34. 134. water, 13. trooſt, 262.

Ooren, 79. 100. hayr, 56. gebreken, 13. 20. 21. 27. 28. 31. 34.
Oordeel over de ſteen-groeyingh, 233.
Opblaſinge, 77.
Opdrachtigheden, 21. oorſaecken, 88.
Openen, 81. 83. 87. openingen ſluyten, 17.
Opium, [heul-traen,] 23.
Opopalſamum, 42.
Opperhuydeken, 49. 50. 73. 74. 76. 105. 128. 154.
Opſtijginge, 51.
Orego, 27. 30. 112.
Offche, 130. 264. gal, 120. ſteen, 240. 241.
Oudeluyden, 83. 91. 98. 184. 187. Olye, 28. 31.
Overgietingh, 112.
Oxelen, 56. 79. 102.
Oxycratum, [azyn-water,] 17. 45. 76. 87. 95. 112. 186.
Oxymel, [honig-azyn,] 116. 258.
Oyevaers-beck, 38.

P.

PAelſteen, 191. weet Godt alleen, 218.
Paerdebloemen, 12. 13. 34. 95. 101. 110. hayr, 121. miſch, 31. 98. ſtaert, 39. 40.
Palliativa Cura, 91.
Palm vande hand, 86. 174. 175.
Panade, 134.
Panatelle, 264.
Panax, 26.
Panne van 't hooft, 56. 68. 160. 161. vlieſch, 56. 120.
Panniculus Carnoſus, 52.
Pap, 13. 15. 21. 22. 24. 27. 31. 32. 33. 39. 74. 75. 82. 87. 96. 98. 103. 104. 112. 113. 120. 144. 154. 155. 186. 255.
Papegaey beweeght beyde de kaecken, 163.
Papen-kruydt, 12.
Papier, 16. 38. 182.
Paracelſus, 139. 233. aſch-blaſer, 224.
Parotides, [geſwellen achter d'ooren,] 21.
Patich-wortelen, 97.
Patrijs, 264.
Peck, 25. 26. 31. 74. 139. boom, 31.
Peeren-boom, 31. 51. 134. 163. 273.
Pees, 53. 129. 154. 156. 175. 178. 179. 183.
Pekel, 29. 155.
Peper, 87. 240. kruydt, 30.
Perdrijſen, 202. 264.
Pericranium, [pannevlies] 56. 57.
Peripneumonia, 169.
Peritoneum, [buyck-vlies] 56. 57.
Perſen, 41. oly, 242.
Peſſus, [moeder-pil] 25.
Peſt, 17. 148. geſwel, &c. 14. 32. 89.
Petaſites, [peſtilenty-wortel] 152.
Peteroly, 29. 144. 155.
Peterſely-wortel, 134. 264.
Peuckelen, 45.
Philonium Romanum, 22. 23.
Phlegma, [ſlijm] 85. 97. Spir. vitrioli, 93.
Phlegmone, [ontſtekingh,] 77. 84.
Pierwormen, 10. 41. oly, 27. 74. 103. 155.
Pijlen, 125. 129. 135. 147. 150. 151.
Pijn, 21. 24. 25. 28. 31. 32. 63. 73. 76. tot 86. 91. 92. tot 140. 154. 155. 156. 179. 181. 182. 185. 186. 187. 188. ſtillen, 12. 21. 22. 23. 24. 25. 31. 45. 81. 83. 103.
Pijnboom, 25. 31. harſt, 25.
Pijpken, 122. 139.
Pillen, 23. 32. 88. 256. 258. 262.
Pimpernelle, 37. 93.
Piſſe, 20. 31. 129. 140. 141.
Placken, 11. 21. 24. 28. 31. 34. 35. 38. 73. 77. 104.
Plaeſter, 15. 20. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 43. 44. 46. 75. 92. 98. 110. 111. 112. 113. 120. 138. 144. 148. 155. 156. 157. 161. 183. 186. 187. 188. 260. 262.
Planeren, 20. plantſoenen, 55.
Plockſel, pluckſel, 39. 41. 42. 44. 74. 101. 104. 112. 113. 116. 137. 138. 156.
Plompen, 11. 13. 45.
Pleura, (borſt-vlieſch,) 57.
Pocken, 77. 164. 183. kinder, 77. 106. 268. ſteen, 271.
Poeyer, 43. 101. 111. 112. 139.
Poley, 27. water, 28.
Poligonum, (verckens-gras, 12. 38.
Pollex, (duym,) 175. Pols, 104.
Polypus, (neuſe kancker,) 44. 78. 122.
Pompholyx, (wit niet,) 19. 44.
Popelcy, 106.
Popkens, 117. 137. 139.
Porceleyn, 12. 13. 45. 87. 134.
Pori, (ſweetgaetjes,) 50.
Præcipitaet, 32. 36. 44. 74. 75. 84. 92. 116. 120. 121.
Proef-yſer, 90. 91. 92. 93. 107. 150. 163. 188.
Propolis, (waſch-gom,) 30.
Pruymen, 89. 95. 264. kruydt, 95.
Pulſus, ziet pols, pulvis, ziet poeyer.
Purgaty, 81. 86. 91. 95. 97. 98. 100. 101. 108. 114. 115. 116. 118. 134. 155. 187. 241. 265.
Puyſten, verſcheyde ſoorten, 11. 12. 13. 14. 20. 28. 31. 35. 38. 44. 50. 76. 84. 102.
Pyrethrum, (berthram,) 31.
Pyrola, (winter-groen,) 38.

Q.

QUadelucht verdrijven, 25. vleeſch, 93. zeren, 12. 77.
Qualijckheyt, 85. 107.
Quartel-beſyen, 24.
Queen, &c. 11. 15. 45. 104. 134. 152. 153. 173.
Quendel, 28.
Quetſen, quetſure, 41. 114. 128. 132. 133. 139. 147. 150. 160. 161.

R.

RAbarber, 258.
Radijs, 45.
Raes-kallen, raſerny, 131. 135. 188.
Ramila, 78.
Raminculus flammula, 32.
Rapen, 264.
Rapen ſterck maken, 22.
Rappigheyt, 29. 31. 35. 45.
Reden, 173. of een doode van de wonde geſtorven is, 134. 135. kavelen, 54. 201.
Reduvia, (vijt,) 102.
Reialgar, 152.
Repelleren, (te rugh drijven,) 185.
Reuck, 161. 162. 163. ballen, 25.
Reuſel, 20. 22. 24. 29. 33. 34. 45. 120. 140. (143.
Revelleren (af-leyden,) 86. 113.
Ribbevelleken, 93. vlies, 57.
Riet-ſchorften, 117.
Rhijnwillige, 12.
Rijden, 116. rijgen, 202.
Rijp maken, 21. 83. 85.
Rijs, 95.
Rimpelen, 73.
Robrechts-kruydt, 101.
Roet, 97.
Romp, 160.
Roode aerde, 17. 43. 45. loop, 38. 260. 269. 273. 275. 276.
Root hont, 12. 38.
Room, 276.
Roſijnen, 93. 263. 264. 275.
Roſmarijn, 28. 98. 182.
Rooſe, 11. 12. 13. 14. 77. 94. 128. 153. 252. verwecken, 44. omloop, 94.
Rooſen, 12. 13. 26. 34. 43. 44. 45. 46. 73. 94. 95. 96. 101. 111. 112. 113. 138. 154. 254. 262. honich, 34. 46. 84. 90. 93. 102. 1[illegible] 112. 115.
Rotte, 41.
Rotte-kruydt, 44. 120.
Rouwen doeck, 98.
Ruggemerck, 71. 130. 202. wonde, 130[illegible]
Ruyte, 28.

S.

SAbina, 35.
Sacerignis, 94.
Sacxkens, 101. 156.
Saffraen, 12. 16. 17. 22. 51. 87. 101. 141. 276.
Sagapenum, 25. 30.
Sage, ſagen, 156. 188.
Salaedt, 95.
Saly, 38. 45. 112. 142.
Salomons zegel, 41.
Salpeter, 25. 28. 29. 31. 36. 88. 120. 145. 147. 148.
Salſa parilla (ſtekende winden van Peru,) 93.
Salve, 13. 15. 20. 23. 26. 27. 28. 29. 32. 33. 35. 36. 37. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 74. 75. 76. 84. 90. 92. 95. 96. 97. 103. 104. 105. 110. 112. 113. 118. 120. 138. 139. 140. 144. 151. 155. 157. 182. 198.
Sanies, (waterigh bloedt,) 51. 100. 104. 107. (108. 116.
Sanikel, 40.
Santal-hout, 103. ſalte, 112.
Santorie, 28. 35. 40. 41. 90. 92. 93. 114. 120.
Sarcocolla, 41. 43. 94.
Sarcophagus, 164.
Saſſaphras, 93.
Saturey, (keule,) 27.
Sauſeboom, 15.
Savel-boom, ſeve-boom, 35. 92.
Sarcocolla, 43. 123.
Savie, ziet ſaly, ſacxken, 156.
Scabieuſe, (ſchurft-kruydt,) 40. 101.
Scammonye, (Syriſche winden,) 95.
Sceleton, geraemte, 160.
Schacht, 121.
Schamelheydts gebreken, 34. 78.
Schapen nat, vleyſch, &c. 87. 95. 96. 134. 276.
Scheen kan geen vettigheyt verdragen, 80. 178.
Schelpen, 82. 120. alykruycken, 44. oeſter, 44.
Scheerlingh, 23. mes, 32. 93. 101.
Schemeringe, 25.
Scherpe lappen, 155. vochtigheyt, 22.
Scherven, 76. 87. 155.
Schuerſel, 14. 15. 50. 57. 78. 88. 170.
Schieten, 120. 128. 132.
Sciatica, (heup-gicht,) 171. ſciatike teringh, 171.
Schoenen, 120.
Schollen, 264.
Schoot en ſteeck-vry, 142. 143.
Schorft, 11. 12. 24. 27. 31. 34. 35. 41. 45. 77. 107. 201. beſmettelijck, 106. hoofden, 97.

Schorſt-kruydt, 40. 101.
Schouderen, 55. 86. 169. 187.
Schrick, 150.
Schudden, 79. 80. 202.
Schuym van gout, ſilver, 19. 112.
Scirrhus, (hardt geſwel,) 77. 98. 99.
Scordium, (water-loock,) 35. 154. 155.
Scorpioenen, 30.
Scorzonera, 152. 154.
Sebeſten, 258.
Seep, ziet Zeep.
Semelen, 103.
Senegroen, 40.
Serpentaria, 92.
Serpillum, (wilde thijm,) 28. ſervet, 98.
Setons, (drachten,) 32.
Setpil, 256. 274. 275.
Sieckten, 54. 62. 63. 65. 77. 80. 102. 200.
Silver-glede, 19. kogels, ſchuym, &c. 43. 112. 113. 139.
Sinckingen, 12. 14. 15. 16. 17. 21. 66. 78. 79. 80. 81. 101. 112. 113. 114. 162.
Sinus, 89.
Slagh-aderen, 50. 54. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 69. 78. 82. 83. 84. 90. 91. 93. 99. 107. 108. 128. 129. 131. 137. 148. 167. 169. 171. 176. 200.
Slagh-ader-ſteen, 258.
Slagen, 116. 128. 129. 183.
Slangen, 50. 54. 115. 152. 160.
Slapen, 87. 89. 93. 116. 134. 157. 163. 186. 264. 265. 270. ſieckten, 65. 227. 232.
Slecken-water, 77.
Slehen, 14.
Sleuyer, 139.
Slick, 20. 45. 120. 198. 199. 200.
Sijm, 77. 106. 178. 218. 253. 263. 264. 271. van feinigrieck, &c. 22. 28. 96. 103.
Smack, 15.
Smaren, ſtrijcken, 30. 105. 162. 198. 203. 242.
Smeer, 22. wortel, 38. 40.
Smerte verſachten, 21. 26.
Snoeck, 264.
Snot, ſnuyten, 162. 163. 164.
Snijden, 65. 83. 100. 103. 104. 117. 120. 121. 150. 156. 170. 188.
Soberheyt, 87. 89. 98.
Soch, 21. 96. verdroogen, 38.
Soet hout, 258. 275. 276.
Salidago ſarraſecuica, (heydens-wond-kruyt,) 40.
Somer-ſproeten, 76.
Son, 78. 162.
Sorben-boom, 17.
Sphacelus, (kout vuur,) 153.
Spaens groen, 36. 44. 92. 109. 120. 121. ſeep, 77. vliegen, 32. 107. pillen, 32.
Spalcken, 182. 184. 186.
Spanningh, 85.
Speck, 46. 76. 276. ſalfken, 76.
Speeckſel, 31. 32. 44. 97. 153. 198. 199. 200.
Speen, 11. 14. 35. 37. 61. 63. 77. 88. 117. appelen, 141. kruydt, 77. 101. 117. 141.
Speer-wortelen, 35.
Spier, 50. 52. 53. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 77. 84. 91. 95. 106. 107. 108. 128. 129. 133. 139. 154. 155. 156. 163. 167. 168. 169. 171. 177. 178. 179. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 249. 253.
Spijck oly, 155.
Spijſe, 78. 82. 85. 87. 88. 89. 98. 109. 113. 134. 182. 187.
Spinnagie, 134.
Spodium, (grauw nicht,) 19. 44.
Spondylium, (Beere-klaeuw) 92.
Spongye, 15. 29. 30. 75. 84. 91. 92. 94. 98. 112. 142.
Spraeck, 165. 168.
Springent vuur, 13. 14. 77. 96.
Sproeten, 24. 25. 35. 38. 76.
Sprouw, 14. 89.
Squynantye, 28. 35. 102. 131. 169. 199.
Staen, 116.
Status, (ſtil-ſtant,) 86. 87. 107.
Steatoma, (ſpeck-geſwel,) 78.
Steeck en ſchoot vry, 42.
Steen, ſteenen, 82. 120. 216. 219. 220. 221. 222. 227. 229. 230. 232. 233. 234. 235. 237. 242. 244. 250. 251. 265. Beozar gelijck, 228. 244. kindt, 233. inde gal-blaes, 265. met aderen, 228. ſlagh-aderen, 258. pocken, 271. inde lijf-moeder, 234. tichel, 30. ſtraet, 68. 99.
Steerten van beeſten, 169. menſchen, 177. 178.
Steken van beeſten, 21. 30. 31. 128. 129. 151.
Stem, 161. 165. 168.
Sterck en rap maken, 22. water, 44. 116.
Sterren, 191.
Stibi, (ſpies-glas,) 20, &c. ſtimmy.
Sticken, 130. 131.
Stijffel, 15.
Stinckende gouw, 35. 121.
Stofmeel, 101. 156.
Stomme wijſt ſijn begeerte, 173.
Stompviſch, 23.
Stonden, 27. 63. 77. 88. 96. 116. loſſende door de borſten, 63. ſtoppen, 38. verwecken, 27. 63. 90.
Stooten, 42. ſtoppelen, 74.
Storax, ſtyrax, 25. 26. 33.
Stovinge, 15. 21. 22. 24. 27. 28. 30. 33. 75. 87. 95. 96. 98. 104. 105. 112. 113. 115. 120. 138. 155. 162. 182. 255.
Straet-ſteen, 98. 99.
Strijcken, wrijven, 29. 105. 155. 182.
Stroo, 74. armen, 186.
Stroot, 177. ader en ringen, 131.
Stuypen, 165.
Stuyt-been, 63. 65.
Sublimaet, 44. water, 120.
Suygen, ziet Venijn uytſuygen.
Suyſſelingh, 79. 80.
Suymach, (ſmack,) 15.
Suringh, 11. 33. 87. 95. 96. 134. 152. 154. Sap, 155. water, 13.
Suurdeegh, 31. 32.
Suycker, 34. 93. 179.
Swachtels, banden, 65. 75. 94. 111. 138. 139. 182. 184. 185. 186. 187. 188.
Swaerlijvigheyt, 77. 88.
Swaeluwe-neſten, 199.
Swart bloedt, gal, 133.
Swavel, 18. 31. 98. 145. 147. 148. olye, 37. 92. 95. 121. 154.
Sweerdekens-kruydt, 38.
Sweeringe, 10. 11. 12. 13. 14. 17. 18. 21. 23. 26. 29. 30. 31. 34. 35. 36. 37. 38. 40. 41. 43. 44. 74. 77. 78. 100. 101. 102. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 113. 114. 115. 116. 118. 119. 138.
Sweet, ſweeten, 31. 51. 93. 103. drancken, 95. 101. 103. gaetjens, 50. 51. 83. 89. ſieckte, 51.
Swellinge, 137.
Swijmelingh, 8[illegible]. 137.
Swijn-puysje, 84.
Sympathie, (mede-lijden,) 136. 248. 249.
Synnauw, (onſer vrouwen mantel,) 40.
Syroop van alſſen, 120. citroenen, 95. 154 roſen, 112.

T.

TAback, 41.
Tacamahaca, 26.
Tanden, 55. 59. 163. 164. 165. 166. 202. hiſtory, 164. 165. 166. gebreken, 25. 26. 28. 31. 66. 140. 164. vaſt maken, &c. 14. 17. 20. 29. 164.
Taskens-kruyt of teskens-kruyt, 12.
Tarſus, (achter-voet,) 179.
Teenen, 121. 153. 156.
Teer, 31. 33. 74. 120.
Telephium, (ſmeer-wortel,) 38. 40. 115. quaetaerdige ſwere, 115.
Tepel, 165.
Teringe, 17. 55. 62. 98. 119. 168. 170. 217. 249. beſmettelijck, 106. 107. ſciatike, 171.
Termenthijn, 24. 31. 34. 42. 43. 84. 100. 110. 112. 113. 144. 151. 241. 247. 264. 276. geeſt, 265. oly 43. 110. 112. 144.
Terwe, 15. broodt, meel, &c. 12. 13. 21. 33. 42. 73. 83. 95. 110. 139.
Tetrapharmacum, 36. 42.
Thamarinden, 95. 274.
Thapſia, 30.
Theriakel, 103. 104. 115. 152. 154. 155. 275. water, 105. 154.
Thimus, (thijm,) 28. 30.
Tichel-ſteenen, 30. oly, 29. 144.
Tin, 74. koper, 32.
Tithymallus, (wolfs-melck,) 31.
Toe-heelen, 91. 137. naeyen, 139. middelen, &c. 39.
Tonge, 60. 165.
Toornigheyt, 202.
Topica, (plaetſelijcke middelen,) 162.
Tormentille, 38.
Torpedo, (ſtomp-viſch,) 23.
Tovery, 82.
Tota bona, (algoede,) 41.
Tranen, 163.
Trappen, 129.
Trechter, 162.
Treckingh, 226. der zenuen, 63. 67. 156. 163.
Trepane, (beckeneel-boor,) 160. 161. 188.
Trepaneren, (beckeneel door-boren,) 160. 188.
Trochiſci, (koecxkens,) abbi rhaſis, 276. alkekengi, 276. terræ ſigill. 17. de menio, 92. tutia, 276.
Tutià, (wit niet,) 19. 101. 114.
Twee bladt, 40.

V.

VAllen, 128. 129. 183.
Vallende ſieckte, 32. 106.
Varen, Blad en, wortelen, 45. 95.
Varix, kramp-ader, 78. 118.
Vaten, 57. 86. 88. 97. 150. 156. toeſengen, 156.
Velmaecken, 18. 109. 111. 156.
Venijn, vergift, 107. 113. 115. 147. uytſuygen, 152.
Verbandt, verbinden, 51. 114. 137. 157. 185. 186. 187.
Verbena, (yſer-kruyt,) 40. 45.
Verbrandtheyt, 11. 12. 13. 20. 21. 24. 25. 45. 46. 74. 76. der zenuen, 76. door kogels, 149. van 't vuur, 73. de ſon, 72.
Vederen-ader, 54.

Ver-

[V]erderf, 80. der beenderen, 65. 91. 92. 93. 95. 108. 115. 183.
[V]erdwijnen, 29.
[V]ereelt, 91. 92. 178. 181. 184. 57. 185. 187.
[V]ergift, ziet Venijn, beten, 32. 151. 152. kogels, 150. pijlen, 135. 147. 148. ſteken, 32. 151. 153. wonden, 147. 151.
Verjuys, 12. 87. 95. 117. 134.
Verckens, 131. 264. gras, 12. 38. reuſel, 20. 22. 24. 29. 33. 34. 45. 120. 140. 143.
Verkoelen, 17. zaden 73. 134.
Verkouwtheyt, 162.
Vermoeytheyt, 22.
Vernis, 43. 74.
Verpletteringe, 22. 95. 133. 184.
Verrottingh, 34. 85.
Verſachten, 22. 29.
Verruca, [verrue, wratten,] 121.
Vervellen, menſchen, ſlangen, zyd-wormen, 50.
Verwers, 20.
Veſelen, 67. 68. 108.
Vet van verſcheyde dieren, 22. 23. 24. 28. 29. 33. 45. 50. 51. 52. 63. 74. 75. 83. 87. 88. 92. 95. 110. 115. 128. 140. aftrecken, 88. oorſaecken, 51. 52.
Veyl, 41. 45. 75.
Vier, ziet Vuur, Vierigheyt, ziet Vyerigheyt.
Vijf-vinger-kruyt, 37. water, 113.
Vijgen, 23. 24. 29. 33. 34. 43. 154. 275. boonen, 34. 43.
Vijt, fijck, 102. 104.
Vingers, 69. 84. 101. 102. 150. 155. 156. 174. 175. 182. aenmerck, 137. doovigheyt, 69. hoedt van was, 103. harte, 167.
[V]inkoorde, 38.
[V]iolen, 11. 24. olye, 112.
Virga aurea, [gulde roede,] 40.
[Vi]ſch, 53. 89. 253. 263. 264. krampviſch, 23. zee-viſch, 264.
Vlacken, vlecken, 11. 21. 24. 28. 31. 34. 35. 73. 77. 104.
Vlaeye, 264.
Vlam-kruyt, 32.
Vlas, 32.
Vlecht van Polen, 56.
Vleyſch, 40. 42. 43. 76. 80. 85. 87. 88. 90. 91. 95. 108. 109. 115. 134. 144. 150. 152. 154. 156. 188. aenwaſch, 77. 88. 89. 102. breuck, 77. 88. bedorven, 24. 40. doot, 53. gebrade, 134. geſwellen, 44. 77. 78. 87. [9]0. 114. maken, 40. 43. 93. [...]r, 45. 77. 87. oly, azyn, &c. 77. 95. 147. vlieſch van verſcheyde deelen, 50. 51. 52. 56. 62. 63. 65. 67. 68. 82. 93. 95. 103. 105. 108. 115. 120. 128. 130. 156. 159. 162. 1[.]0. groenachtigh, 161. vleyſich, 50. 51. 52. 69. 115. 128.
Vlijm, vlijmen, 83. 104.
Vloeden ſtoppen, 14. 16. 38.
Vlooy-kruydt, 11. ſlijm, zaedt, 103.
Vochtigheyt, 77. 78. 93. van eyeren, 77. bruyne, 147. 148. ſcherpe, 22.
Voet, 63. 75. 86. 96. 97. 108. 121. 156. 182. 187.
Vogelen, 53.
Voor-hooft, 67.
Voorloop van brande-wijn, 29. 32. 37. 92. 93.
Voſſchen oly en vet, 28.
Vroed-vrouwe, 102. 104. 171. 180. 199.
Vrouwen, 77. 83. 84. 100. 163. 168. 199. baren, 168. ſoch, 21. 45. 96. verdroogen, 38. gebreecken, 21. 24. 25. 26. 27. 37. 38. 51. 63. Vuur, 29. 30. 45. 74. 75. 78. 80. 89. 92. 93. 107. 115. 143. 145. 1[.]9. 155.
Vyeren de beeſten, 31.
Vyerigheydt, 77. des mondts, 14. verkoelen, (23.
Vyer-kruydt, 31.

U.

ULceratie, [zweeringe,] 93. 105.
Ulcus chironeum, [quaetaerdige zweringe, 116.
Ungentum, ziet ſalve.
Uytwaſſen, 17. 44.

W.

WAelwortel, 39. 40. 185. 187.
Waecken, 85. 130. 186. 270.
Walgen, 79. 104.
Walſtroo, 38.
Wangen, 76.
Wapen, 150. ſalve, 140.
Wartze, wratten, 121.
Waſch, 28. 33. 43. 44. 74. 112. 113. 139. gom, 30. groen, 32. wit, 113. kaersje, 90. 252. 260. vinger-roet, 103.
Water, 15. 33. 35. 39. 44. 45. 74. 75. 77. 83. 94. 95. 96. 98. 101. 104. 106. 112. 118. 141. 149. 153. 155. 160. 180. 182. aluyn, 20. 37. gerſte, 87. 95. 154. 253. groen hout, 97. kalck, 75. 92. root, 104. ſiloë, 20. zee, 29. zout, 92. born, 265. gediſteleert, 12. 13. 26. 28. 43. 44. 45. 46. 73. 77. 84. 95. 96. 101. 112. 113. 116. 120. 154. 203. 241. 256. 264. 265. 275. 276. hooft, 77. 104. 105. breuck, 77. peper, 73. ſucht, 29. 30. 31. 62. 79. 97. 98. 104. 105. 154. 156. 170. 237. 246.
Water-pees ſoo dick als een darm, 222.
Wederick, 38.
Weed, 39.
Weeghbre, 12. 13. 34. 37. 40. 44. 45. 46. 95. 96. 112. 113.
Weligh vleyſch, 29. 35. 36. 43. 114.
Welruyckende klaveren, 21.
Wennen onderſcheydt, 120.
Werck, 101. 156. 185. 186.
Wervel-beenderen, 63. 67. 68. 69. 91.
Wey, 95. 106. 134. 152. 154.
Wiecken, 38. 84. 90. 91. 92. 138. 144. 155.
Wieroock, 17. 24. 25. 31. 33. 34. 39. 41. 45. 113. 185.
Wijn, 12. 21. 24. 25. 28. 30. 34. 38. 41. 42. 44. 45. 84. 87. 88. 89. 98. 101. 112. 117. 120. 134. 138. 140. 141. 152. 154. 156. 182. 185. 186. 203. 224. 242. 250. 262. 263. 264. 265. 273. braeuwen, 161. 166. bruyn maken, 20. gaerdt-blaren, &c. 12. 24. 29. 45. 92. 121. moer, 44. 82. ſteen, 93. 265. oly, 46. 77. ruyte, 25. 28. 45. 112. 144.
Wildt-braedt, 87. wildt vuur, 11. 12. 13. 14. 20. 21. 94. 96. comcommers, 24. 120. ruyte, thijm, 28.
Wilgeblaren, &c. 39. 40. 98. 121. 122. ryn, 12. wolle, 39.
Winden, 77.
Winckel-naet, 130.
Winter-groen, 38. 45. peer, 134.
Wit, 73. broot, 33. 39. 83. 87.
Witte klimy, 19. lelien, 21. maluwe, 21.
Wit van eyeren, 12. 15. 1[.]. 18. 21. 45. 46. 73. 76. 83. 101. 103. 118. 123. 156. 185. 186.
Witte wijngaerd 24. 120.
Wolf, 100. wolfs tandt, 17.
Wolfs-melck, 31. 32. 44. 121.
Wolle, 15. 29. 30. 74. 75. 112. 139. met der Yecken, 22. 24. 33.
Wolle kruydt, 45.
Wonden van verſcheyde deelen, 12. 19. 31. 34. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 114. 127. 12[.]. 130. 131. 132. 133. 134. 13[.]. 139. 163. 169. bloeden, 37. 38. 39. 40. 41. breuck, 184. drancken, 40. 41. geneſen, 14. 19. 34. 38. 40. 41. 42. 45. geſchote, &c. 39. 144. 150. vergifte, 152. verplette, 143. ſuyveren, 36. 38. 40. 41. 101.
Wonderbaerlijck net, 65.
Wondere beſchuttinge, &c. 142.
Wormen, 82. 105. 118. 119. 160. vervellen, 50. zijde, 50.
Wortel, 12. 21. 22. 24. 28. 29. China, 26[.]. lentiſcus, maſtick, 262.
Wratten, 28. 31. 44. 78. 121. der heymelijcke leden, 35.
Wrijven, ſtrijcken, 29. 88. 98. 105. 121.

X.

XYlobalſamum, [balſem-hout] 42.

Y.

YPen-boom en bladeren, 45.
Yſer, 17. 19. 74. 83. 92. 93. 106. 107. 121. 122. 156. roeſt, 19. proef, 90. 91. 93. 107. 150.
Yſer-kruyt, 40. vercken, 53.
Yvoir, 275.

Z.

ZAden, 12. 15. 21. 27. 28. 31. 35. 88. 96. 104. 134. 195. 258. 264. 269. vier verkoelende, 73. verwarmende, 240. uytmelckingh, 73.
Zaet-vaten, 57.
Zandt, 120.
Zeep, 32. 121, ſpaenſe, 77.
Zeep-kruydt, 30.
Zeeren, 27. 29. 38. 40. 41. 77. inetende, 29. 35. 41. kanckerachtige, 41. Konincks, 77. 191. witte, 31. 38.
Zee-mee, rotte, 41. ſchuym, 276. water, 29.
Zeyl-ſteen, 141.
Zenuen, 32. 54. 56. 63. 65. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 80. 81. 84. 90. 91. 93. 101. 120. 128. 129. 130. 133. 144. 148. 150. 154. 156. 159. 161. 164. 166. 167. 169. 171. 176. 181. 182. 183. 184. 198. 200. 202. gebruyck, 67. knobbelen, 26. koude gebreken, 31. kramp, 42. lammigheydt, 25. pijn, 25. 28. quetſinge ſomtijts doodelijck, 63. 129. treckinge, 25. 63. 67. 103. 130. 156. 163. verbrandtheyt, 76. verdeelinge, 67. verdoovinge, 31. 67. verpletteringh, 28. verſtercken, 28. wonden, 26. 120. zweringe, 36.
Zeven getijde-kruyt, 144. 155.
Ziele, 200.
Zielijcke kracht in de herſſenen, 53.
Zona Zoſter, [om-loop, 94.
Zout, 11. 29. 31. 32. 34. 35. 44. 45. 74. 93. 121. 155. van boonſtroo, 265. Carduus Benedictus, 152. 154. eyken-hout, 30. water-loock, 152. 154. ſlijm, 106. 107. water, 92. ſtal-kruydt, 265. wijn-ruydt, 152. wijn-ſteen, 265.
Zijde-wormen vervellen, 50.

Druck-

Druck-fauten of Errata te verbeteren in de *Heel-Konſt.*

Fol.	*Col.*	*Regel.*	*Voor*	*Lees*
12	2	8	duyvels knoop	duyzend knoop.
50	2	52	ſoo vol gaatjes	zy vol gaatjes.
67	2	8	als zacht om te lijden	ende zacht om te lijden.
75	2	9	ſleutel-bloemen een hand vol	ſleutel-bloemen van elcx een hand vol.
95	1	50	Sap van Weegbre water	Sap van Weegbre.
114	1 en 2		Cap. XIX. Cap. XX.	Cap. XX. Cap. XXI.
161	1	3	voorſichtigheydt	vooſicheydt.
203	2	7	Myrtus beſien	Myrtus beſien van elcx een once.
205	1	14	kant werken	hand werken.
215	2		Weymaendt 1640.	Wijnmaendt 1640.
227	1	35	in 't eerſte deel	in 't tweede deel.

Druck-fauten of Errata te verbeteren in de *Schat der Ongeſontheydt.*

A.

Fol.	*Col.*	*Regel.*	*voor*	*Lees*
1	1	24	ſtaat	ſlaat
5	1	15	door Siekten	doen Siekten
33	2	10	ſuyverigheydt	zuyrigheydt
35	2	22	enkel	Venkel
53	1	31	azijn tot een oxyrhodinum van roſen van elcx een half once	azijn van roſen van elcx een half onc oxyrhodinum.
56	2	38	Cap. 9.	Cap. 19.
65	2	19	pillen Scabieuſe	pillen van Scabieuſe
66	1	31	verſterken	verſwacken
68	2	16	is een dier	is een ander dier
73	1	53	gevoelt	gevoet
74	2	4	drongen heet	droegen het
80	2	6	wrang	wrange
86	1	40	het malvaſy	met malvaſey
89	1	33	uytſluyten	ontſluyten
92	2	18	Cap. 8. zoo	Cap. 8. tot de hoofd-ziekten hebben a(
94	1	18	geſtoolen	geſtooten
98	1	29	ſmerinkje oxycratum gedoopt	ſmerinckje en laeuw op de pijnlijcke le ſtreken, en dan werck of een doeck i oxycratum gedoopt
116	1	39	peter kruyd	peper kruyd
119	1	45	linch doſſen	liſch donſſen

B.

Fol.	*Col.*	*Regel.*	*voor*	*Lees*
44	2	31	gantſche man	gantſche mam
69	2	4	met gemeene	met het gemeene
76	1	23	en deckt	en deeld
125	1	8	daegſche	dagelijckſche
165	1	26	metter	nutter
169	1	15	Cardanus	Carduus
179	2	32	3. Boeck en 29. Cap.	3. Boeck en 28. Cap.
280	1	9	wilde duytẽ, ligium Nephritiaẽ.	wilde duyven, lignum Nephriticum.
311	1	22	buyckvlieſch	borſtvlieſch
322	2	21	523. blad	b 309. blad
322	1	20	Fol. 545.	Fol. b 316.
	2	6	Fol. 247.	Fol. a 93.

C.

Fol.	*Col.*	*Regel.*	*voor*	*Lees*
17	2	41	verongelucken	verongelijken
23	1	12	van Cap. 3. 13. en 14. den	Cap. 3. 13. en 14. van den
46	2	9	fleacre cim	fledercijn.

De overige en Letter-fauten gelieve den verſtandige Lezer zelve te herſtellen.

5502